ACE

I

АЗӘРБАЈҸАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ

ОН ҸИЛДДӘ

БАШ РЕДАКТОР
Ҹ.Б.ГУЛИЈЕВ

Баш редаксија
һеј'әти

М. Һ. АБДУЛЛАЈЕВ
Һ. Б. АБДУЛЛАЈЕВ
М. Һ. АБУТАЛЫБОВ
М. А. АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ
Һ. М. АРАСЛЫ
Г. Ә. ГАРАЈЕВ
И. Һ. ГАСЫМОВ
М. С. ГАШГАЈ
В. П. ҒӘҺРӘМАНОВ
Ә. М. ГУЛИЈЕВ
М. П. ГУЛУЗАДӘ
А. М. ДАДАШЗАДӘ
Әбд. Ә. ӘЛИЗАДӘ
В. С. ӘЛИЈЕВ
Һ. Ә. ӘЛИЈЕВ
А. Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ
Ф. Һ. ӘҺМӘДОВ
М. Ә. ИБРАҺИМОВ
Ҹ. Ш. ИЛДЫРЫМЗАДӘ
Ф. Г. КӨЧӘРЛИ
М. М. МЕҺДИЗАДӘ
Ш. Ф. МЕҺДИЈЕВ
М. Ә. МУСАЈЕВ
И. Д. МУСТАФАЈЕВ
И. М. ОРУҸОВА
Һ. Ф. СУЛТАНОВ
М. А. ТОПЧУБАШОВ
В. Х. ТУТАЈУК
Ә. И. ҺҮСЕЈНОВ
М. Ә. ҺҮСЕЈНОВ
Ч. М. ҸУВАРЛЫ
М. Ш. ШИРӘЛИЈЕВ

АЗӘРБАЈҸАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫНЫН
БАШ РЕДАКСИЈАСЫ
19·БАКЫ·76

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ

А
БАЛЗАК

[redacted]

[redacted]

I
ЧИЛД

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫНЫН
БАШ РЕДАКСИЈАСЫ
19·БАКЫ·76

АСЕ ЕЛМИ РЕДАКСИЈА ШУРАСЫ

Ч. Б. ГУЛИЈЕВ (сәдр), Г. А. АББАСОВ, М. Т. АББАСОВ, Ә. Ә. АБДУЛЛАЈЕВ, И. Қ. АБДУЛЛАЈЕВ, Ч. Е. АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ, Н. Ә. БАБАЈЕВ (ХӘЗРИ), С. Һ. БАБАЈЕВ, Ә. С. БАЈРАМОВ, З. М. БҮНЈАДОВ, М. Т. ГӘНИЈЕВ, Д. П. ГУЛИЈЕВ, Қ. Н. ГУЛУЗАДӘ, А. М. ДАДАШЗАДӘ (Баш редакторун биринчи мүавини), Ј. Ә. ӘБДҮРРӘҺМАНОВ, И. Һ. ӘЛИЈЕВ, Ј. Ә. ӘМӘНЗАДӘ, Ә. Ә. ЗӘРКӘРОВ, Ч. И. ЗҮЛФҮГАРЛЫ, Л. М. ИМАНОВ, С. М. ИМРӘЛИЈЕВ, Ә. Ә. ЈАГУБОВ, З. Б. КӨЈҮШОВ, Ә. Ә. МАҺМУДОВ, С. Ч. МЕҺДИЈЕВ, Ч. Ч. МӘММӘДОВ, А. И. МУХТАРОВ, А. Ә. НАМАЗОВА, Ә. Ә. ОРУЧОВ, М. Л. РӘСУЛОВ, С. Һ. РӘҺИМОВ, М. М. САЛАЈЕВ. Ә. В. САЛАМЗАДӘ, Ә. С. СУМБАТЗАДӘ, Н. З. ТАҒЫЗАДӘ-ҺАЧЫБӘЈОВ (НИЈАЗИ), Һ. Һ. ҺӘСӘНОВ, Ч. Ј. ҺҮСЕЈНОВ, М. Ч. ЧАВАДЗАДӘ, М. Ч. ЧӘФӘРОВ, Ә. М. ШЫХЛИНСКИ.

АЗӘРБАЈЧАН ССР НАЗИРЛӘР СОВЕТИНИН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТ, ПОЛИГРАФИЈА
ВӘ ҚИТАБ ТИЧАРӘТИ ИШЛӘРИ КОМИТӘСИ

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИҚЛОПЕДИЈАСЫНЫН БАШ РЕДАҚСИЈАСЫ

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ
I чилд
Бакы - 1976
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ҚОМИТЕТ СОВЕТА МИНИСТРОВ АЗЕРБАЙДЖАНСҚОЙ ССР
ПО ДЕЛАМ ИЗДАТЕЛЬСТВ, ПОЛИГРАФИИ И ҚНИЖНОЙ ТОРГОВЛИ

ГЛАВНАЯ РЕДАҚЦИЯ АЗЕРЕАЙДЖАНСКОЙ СОВЕТСҚОЙ ЭНЦИҚЛОПЕДИИ

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭЙЦИКЛОПЕДИЯ
I том
(на азербайджанском языке)
Баку - 1976

БАШ РЕДАКСИЈАДАН

Охуҹулара тәгдим олунан бу илк Азәрбајҹан Совет Енсиклопедијасы (АСЕ) Азәрбајҹан Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәси вә Азәрбајҹан ССР Назирләр Советинин гәрары илә нәшр олунур. Азәрбајҹан КП МК АСЕ-нин јүксәк идеоложи вә елми сәвијјәдә һазырланмасына даим гајғы көстәрир.

АСЕ-нин нәшри Коммунист Партијасынын Ленин милли сијасәти сајәсиндә, Совет Азәрбајҹанында игтисадијјат, елм, техника вә мәдәнијјәтин һәртәрәфли јүксәлиши нәтиҹәсиндә мүмкүн олмушдур.

Енсиклопедијанын нәшри республикамызын иҹтимаи-сијаси вә мәдәни һәјатында бөјүк һадисәдир. АСЕ тәбиәт вә ҹәмијјәт һаггында биликләрин бүтүн саһәләрини әһатә едәрәк универсал характер дашымагла бәрабәр, халгымызын кечмиши, онун бөјүк рус халгы вә өлкәмизин башга халглары илә бирликдә иҹтимаи вә милли азадлыг уғрунда, Совет һакимијјәти вә сосиализм уғрунда, Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә фашизм үзәриндә гәләбә уғрунда, инкишаф етмиш сосиализм ҹәмијјәти гурмаг уғрунда мүбаризәдә фәал иштиракына даир мә'лумат верир.

АСЕ-дә Совет Азәрбајҹанынын коммунизм гуруҹулуғунда, хүсусән, Сов.ИКП-нин XXIV вә XXV гурултајларынын гәрарларынын һәјата кечирилмәсиндә әлдә етдији әзәмәтли наилијјәтләр кениш ишыгландырылыр. Өлкәнин ваһид халг тәсәррүфаты комплексиндә Азәрбајҹан ССР игтисадијјатынын инкишафы, совет мәдәнијјәтинин ајрылмаз һиссәси олан Азәрбајҹан әдәбијјаты вә инҹәсәнәтинин чичәкләнмәси АСЕ-дә долғун көстәриләҹәкдир.

Азәрбајҹан Совет Енсиклопедијасында:

— Сов.ИКП-нин рәһбәр вә истигамәтвериҹи ролу, партијанын ингилаби-дәјишдириҹи фәалијјәти;

— Совет халгларынын, сосиалист өлкәләринин игтисадијјат, мәдәнијјәт вә елмин инкишафында үмумдүнја-тарихи наилијјәтләри;

— ССРИ халгларынын ингилаби вә әмәк рәшадәти, Совет халгларынын Ленин достлуғу;

— Сов.ИКП вә Совет дөвләтинин ленинчи хариҹи сијасәтинин тәнтәнәси, Сов.ИКП-нин ишләјиб һазырладығы Сүлһ Програмынын һәјата кечирилмәси;

— бејнәлхалг коммунист, фәһлә вә милли-азадлыг һәрәкатларынын тарихи тәҹрүбәси вә мүасир инкишаф мәрһәләси, марксизм-ленинизмин әсаслы проблемләри вә кәләҹәк инкишафы мәсәләләри;

— Сов.ИКП-нин марксизм-ленинизм нәзәријјәсини зәнкинләшдирмәси, хүсусилә инкишаф етмиш сосиализм ҹәмијјәти, инсанларын јени тарихи бирлији—Совет халгы, совет вәтәнпәрвәрлији вә сосиалист бејнәлмиләлчилији, совет адамынын үмуммилли ифтихары, совет һәјат тәрзинин көклү үстүнлүкләри һаггында мүддәа вә нәтиҹәләри;

— дүнја сосиализм системинин инкишафы, дүнја капитализм системинин бөһранынын дәринләшмәси, мүстәмләкә системинин дағылмасы вә јени мүстәгил дөвләтләрин јаранмасы, инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин наилијјәтләри өз әксини тапаҹагдыр.

Енсиклопедик мәгаләләрдә капитализм гурулушу мәддаһларынын, антикоммунизмин вә антисоветизмин, сағ вә «сол» тәфтишчилијин, милләтчилијин, мүртәҹе идеоложи консепсијаларын вә тә'лимләрин әсаслы елми тәнгиди вериләҹәкдир.

Сосиалист демократијасынын кенишләндирилмәси, совет һуманизминин, совет дөвләт вә һүгугунун инкишафы, дөвләт апаратынын тәкмилләшдирилмәси, сосиалист ганунчулуғу вә интизамынын мөһкәмләндирилмәси мәсәләләри дәриндән шәрһ едиләчәкдир.

АСЕ-дә әдәбијјат вә инчәсәнәтимизин тәрбијәви ролу вә јениликчи маһијјәти, ССРИ халгларынын формача милли, мәзмунча сосиалист мәдәнијјәтләринин гаршылыглы тә'сири вә зәнкинләшмәси просеси, ССРИ вә дүнјанын тәрәггипәрвәр јазычы вә инчәсәнәт хадимләринин јарадычылығында сосиалист реализминин үслуб вә форма рәнкарәнклији кәстәриләчәкдир.

АСЕ-дә сосиализм сијаси игтисадынын вә конкрет игтисадијјатын проблемләри, мүасир елми-техники ингилабын ән мүһүм истигамәтләри, елмин чәмијјәтин билаваситә мәһсулдар гүввәси кими артан әһәмијјәти, идарәетмә системинин тәкмилләшдирилмәси, әмәјин елми тәшкили, истеһсалын еффектлијинин вә кејфијјәтинин артырылмасы вә сосиалист игтисади интеграсијасынын инкишафы мәсәләләринин ишыгландырылмасына хүсуси диггәт вериләчәкдир.

Нефт сәнајеси вә кимјасына, кимја вә полимерләр технолокијасына, елементар үзви бирләшмәләр кимјасына, радиасија кимјасына, атом нүвәси вә бәрк чисим физикасына, радиоастрономијаја, кеофизикаја, биофизикаја, кибернетикаја, нүвә техникасына, космонавтикаја, радиоелектроникаја, һесаблама техникасына, чиһазгајырмаја. машынгајырмаја вә техниканын инкишафда олан башга саһәләринә, үмуми биолокијаја, кенетикаја, молекулјар биолокијаја, биокимјаја, радиобиолокијаја, космик биолокијаја, кәнд тәсәррүфаты елминә, тиббә вә башга елм саһәләринә аид мәсәләләр АСЕ-дә һәртәрәфли әксини тапачагдыр.

АСЕ-дә тәбиәтшүнаслығын фәлсәфи проблемләринә, физика вә кимја елмләринин тәбиәтшүнаслығын вә техниканын бүтүн саһәләринә артмагда олан тә'синринә, һабелә игтисадијјат, сосиолокија, дилчилик елмләриндә ријази методларын тәтбигинә мүһүм диггәт јетириләчәкдир.

АСЕ-дә Азәрбајчанын чоғрафијасы, игтисадијјаты, тарихи, мәдәнијјәти, әдәбијјаты вә инчәсәнәти, көркәмли шәхсијјәтләри һаггында ајрыча мәгаләләрлә јанашы, универсал характерли мәгаләләрдә јери кәлдикчә, республикамызла әлагәдар фактлар да вериләчәкдир.

АСЕ-нин јүксәк идеја-нәзәри сәвијјәдә нәшри бөјүк сијаси, идеоложи вә елми әһәмијјәти олан вәзифәдир. Бу ишә көркәмли алимләр, мәдәнијјәт хадимләри, халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләринин мүтәхәссисләри, партија вә совет ишчиләри чәлб олунур.

АСЕ коллективи өз фәалијјәтиндә рус вә совет енсиклопедијаларынын, үмумдүнја енсиклопедик фикринин тәчрүбәсиндән фајдаланыр.

АСЕ 10 чилддән вә хүсуси «Азәрбајчан ССР» чилдиндән (Азәрбајчан вә рус дилләриндә һазырланачаг) ибарәт олачагдыр. 10 чилддә тәгрибән 50—55 мин мәгалә-термин вериләчәкдир. Һәр чилддә хејли хәритә, шәкил, портрет олачагдыр.

АСЕ-нин сөзлүк лајиһәләри, мәгаләләри, кениш мүзакирә үчүн елми идарәләрә, партија, дөвләт вә һәмкарлар иттифаглары вә комсомол тәшкилатларына, мүәссисәләрә, јарадычылыг иттифагларына, али мәктәбләрә, ајры-ајры мүтәхәссисләрә кәндәрилир. Алынан гејд вә тәклифләр АСЕ чилдләринин һазырланмасына бөјүк көмәкдир. Бу көмәк үчүн Баш редаксија идарәләрә, тәшкилатлара вә мүтәхәссисләрә өз миннәтдарлығыны билдирир.

ЕНСИКЛОПЕДИЈАДАН ИСТИФАДӘ ГАЈДАЛАРЫ

Енсиклопедијада мәгаләләр (терминләр) әлифба сырасы илә дүзүлмүшдүр.

Мәгалә адлары, әсасән, тәк һалда верилир. Мәс., **«Зәлзәлә»**, **«Ај»** вә с. Елми терминолокијаја ујғун олараг мәгаләләр чәм һалында да верилә биләр. Мәс., **«Сәфәвиләр»**, **«Балыглар»**, **«Туршулар»** вә с.

Ики, јахуд бир нечә ејни адлы чоғрафи термин оланда, әввәл әсл термин, сонра исә төрәмә терминләр, јә'ни ондан әмәлә кәлән башга адлар верилир. Мәс., **Көјчај** (чај), **Көјчај** (шәһәр), **Антигуа** (ада), **Антигуа** (дөвләт).

Ејни адлы тәрчүмеји-һал вә шәһәр мәгаләләриндә тәрчүмеји-һал мәгаләси әввәл верилир. Мәс., **Лондон** Чек (јазычы), **Лондон** (шәһәр); **Фүзули** (шаир), **Фүзули** (шәһәр).

Планетләр, улдузлар, бүрчләр, һабелә антик аллаһ вә гәһрәманлар, еләчә дә онларын ады верилмиш планетләр һаггында мәгаләләр ашағыдакы ардычыллыгла дүзүлүр: **Марс** (мүһарибә' аллаһы), **Марс** (планет).

Азәрбајчан дилиндән көтүрүлмүш сөзләр вурғусуз јазылыр. Рус дили вә харичи дилләрдән көтүрүлмүш термин-сөзләрдә исә вурғу гојулур. Мәс., **«Акаде́мик»**, **«Парово́з»** вә с. Сөз үзәриндә (мәс. **«Металлу́рки́ја»**) ики вурғу ишарәси гојулдугда, һәмин сөзү һәр ики вурғу илә тәләффүз етмәк олар. Бирһечалы сөзләрдә вурғу гојулмур. Әчнәби сөзләрдә вурғу сөзләрин алындығы дилин хүсусијјәтләринә ујғун олараг гојулур; бу заман мүрәккәб әчнәби сөзләрдә анчаг әсас вурғу көстәрилир (мәс., **Ке́лзенкирхен**).

Мәгаләләрин ады гара шрифтлә јығылыр. Әкәр гара шрифтлә јығылмыш мәгалә адындан сонра сејрәк јығылмыш башга сөз (јахуд бир нечә сөз) варса, демәли, һәмин сөз мәгалә адынын синонимидир. Мәс., **Ајнабәнд,** шүшәбәнд; **Ағчијәр илтиһабы,** сәтәлчәм.

Башга дилләрдән алынмыш сөзләрин мәншәји (етимолокијасы) барәдә мө'тәризәдә гыса мә'лумат верилир. Мәс., **казеин** (лат. caseus—пендир), **камера** (јун. kamára—таҒ). Бә'зи һалларда, тарихи чәһәтдән мараглы олан чоғрафи објектләрин (шәһәр, дәниз, чај вә с.) адынын мәншәји изаһ едилир. Ејни мәншәли сөзләр далбадал кәлирсә, етимоложи мә'лумат бунларын анчаг биринчисиндә олур.

Енсиклопедијада мүрәккәб әчнәби сөзләрин өн вә сон тәркиб һиссәси (мәс., **авто..., кео..., био..., ...локија, ...граф** вә с.) ајрыча мәгалә кими верилдији үчүн мувафиг мәгаләләрдә тәркиб һиссәләр курсивлә јазылыр вә араларында «+» ишарәси гојулур. Мәс., **биолокија** (*био...+...локија*), **автограф** (*авто...+ ...граф*). Мүрәккәб сөзләрдән ибарәт мәгалә адында икинчи тәркиб һиссә ајрыча мәгалә кими кетмәјибсә һәмин сөзүн етимолокијасы јазылыр. Мәс., **Автоклав** (*авто...*+лат. clavis—ачар).

Енсиклопедијада анчаг латын, әрәб вә рус јазы графикасындан истифадә едилир.

Әчнәби хадимләр, чоғрафи објектләр, дөври мәтбуат, акентликләр, капиталист инһисарлары, бејнәлхалг тәшкилатлар һаггында мәгалә адларындан сонра, мө'тәризәдә, мувафиг адларын орижинал (әчнәби) јазылышы көстәрилир. Мәс., **Әбу Тәммам** (ابو تمام), **Аретсо** (Arezzo) вә с.

Енсиклопедијада ингилабдан әввәлки Русијаја аид һадисәләрин тарихи, бир гајда олараг, көһнә тәгвимлә (Јули), мүһүм һадисәләрин тарихи исә һәм көһнә, һәм дә јени тәгвимлә (Григори) көстәрилир. 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан 1918 ил 31 јанварадәк (Совет һөкумәтинин гәрары илә јени тәгвим тәтбиг едиләнәдәк) олан һадисәләрин тарихи ики тәгвимлә верилир. 1918 илин 1(14) февралындан башлајараг ССРИ-нин, һәмчинин дикәр өлкәләрин тарихи һадисәләри јени тәгвимлә верилир.

Тәрчүмеји-һал мәгаләләриндә фамилија вә аддан сонра хадимин доғулдуғу вә өлдүјү тарих, һабелә доғулдуғу вә өлдүјү јер мө'тәризәдә јазылыр. Мәс., **Бетһовен** Лүдвиг ван (16.12.1770, Бонн—26.3.1827, Вјана).

Тарихин көһнә стиллә мүәјјән едилдији дөврдә јашамыш Вәтәнимизин ән көркәмли хадимләринин доғулдуғу вә өлдүјү илләр көһнә вә јени стиллә көстәрилир. Мәс., **Пушкин** Александр Серкејевич [26.5 (6.6) 1799, Москва—29.1 (10.2) 1837, Петербург].

Хадимин доғулдуғу вә ја өлдүјү ил мә'лум олмајанда бу, суал (?) ишарәси илә көстәрилир: (?—1731); (1831—?).

Иллүстрасија вә хәритәләр һәм мәтндә, һәм дә ајрыча јапышдырма сәһифәдә верилир.

Рәнкли иллүстрасијалар мәтндән узаг дүшән һалларда, онларын сәһифә нөмрәси мәгаләнин мәтниндә көстәрилир Мәс., јапышдырма шәкил, бах: сәһ. 48—49.

Енсиклопедијада лазыми мә'луматы асан тапмаг үчүн мүрачиәт гајдасындан истифадә едилир. Мүрачиәт мәгаләсинин ады *курсивлә* јығылыр вә ја «бах...» јазылыр. Мәтндә курсивлә јығылан вә ја өнүндә «бах...» јазылан сөз енсиклопедијада ајрыча мәгалә кими верилир. Мүрачиәт мәгаләләриндән мәгсәд охучунун диггәтини ону марагландыран мәсәләләрин даһа кениш ишыгландырылдығы мәгаләләрә чәлб етмәкдир.

Бә'зән мәзмун тәкрарларына јол вермәмәк үчүн дә «бах» системиндән истифадә олунур. Мәс., **Азәрбајҹан ССР Вәкилләр Коллекијасы**—бах *Вәкилләр коллекијасы* вә с.

Марксизм-ленинизм классикләри (К. Маркс, Ф. Енкелс, В. И. Ленин), ҹилдләрдә верилмәси мүтләг зәрури олан бөјүк шәхсијјәтләр (С. М. Киров, Н. Нәриманов вә б.) вә мәшһур терминләр (Коммунизм, Сосиализм вә с.) һаггында мәгаләләрин ады курсивсиз јазылыр.

Енсиклопедијада, јерә гәнаәт мәгсәди илә, ихтисарлардан истифадә олунур. Үмуми ихтисарлардан («б. к.», «вә с.», «вә и. а.», мәс., ман.) башга енсиклопедија үчүн мүәјјән олунмуш хүсуси вә шәрти ишарәләр дә тәтбиг едилир (әсас ихтисарларын сијаһысы ајрыча верилир). Мәтндә мәгалә адынын анҹаг баш һәрфләри јазылыр (мәс., **Австралија биочоғрафи саһәси**—А б. с.). Ил көстәрән рәгәмләрин јанында—«ҹи» (ҹы, ҹу, ҹү) шәкилчиси јазылмыр (мәс., 1920 ил).

Бөјүк вә мүһүм мәгаләләрдә мәтндахили вә мәтндәнкәнар библиографија верилир. Мәтндәнкәнар библиографијада әввәлҹә Азәрбајҹан дилиндә олан әсәрләр, сонра рус дилиндә, нәһајәт, хариҹи дилләрдә олан әдәбијјат көстәрилир. Һәр үч һалда хроноложи ардыҹыллыг көзләнилир. Бәдии, елми вә с. әсәрин адындан сонра мө'тәризәдә јазылмыш рәгәмләр онун нәшр едилмә, тамашаја гојулма тарихини, мүкафат адларындан, елми дәрәҹә (ад) вә с. адлардан сонра мө'тәризәдәки рәгәм исә мүкафатын, елми адын верилмә илини көстәрир вә и. а.

АСЕ-дә кәмијјәтләрин ады, ваһидләри вә ишарәләри ССРИ-дә 1 јанвар 1963 илдән тәтбиг олунан Бејнәлхалг ваһидләр системиндә верилир.

А

А—1) рус вә латын графикаларына әсасланан әлифбаларын, о ҹүмләдән Азәрб. әлифбасынын, һабелә дүнја әлифбаларынын әксәријјәтинин биринҹи һәрфи, «А» саитинин ишарәси. Ән гәдим фонетик әлифба олан *Финикија әлифбасында* 𐤀 шәклиндә олмушдур. Јазылышы өкүз бујнузуна охшадығындан финикијалылар ону «алеф» («өкүз») адландырмышлар. Јунан әлифбасына Α («алфа») формасында кечмишдир.

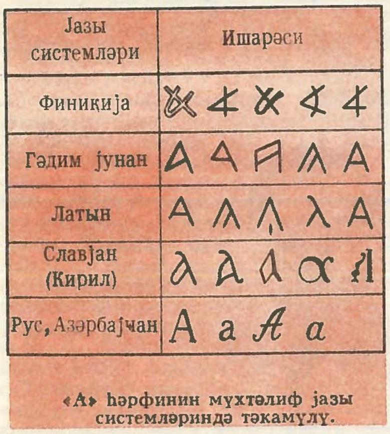
Јазы системләри
Ишарәси
Финикија
Гәдим јунан
Латын
Славјан (Кирил)
Рус, Азәрбајҹан

«А» һәрфинин мүхтәлиф јазы системләриндә тәкамүлү.

Гәдим славјан әлифбасында а шәкли алмыш вә «аз» («мән») адландырылмышдыр. Рус әлифбасында индики шәкли гәбул едилмишдир. Әрәб әлифбасында «әлиф» адландырылмыш, јазылышы исә ا шәклинә дүшмүшдүр. 2) а (саитлә башланан сөзләрдә—ан)—јунан мәншәли алынма сөзләрдә инкар билдирән өнлүк (мәс., анормал—гејри-нормал, *аноксемија* вә с.). 3) Нида (мәс., —Бизим гоншу Кәрим...—А! А! А!..., М. Ә. Сабир).

А́АЛЕН МӘРТӘБӘСИ [АФР-дә Аален (Aalen) ш.-нин адындан]—Јура системиндә орта шө'бәнин ашағыдан биринҹи мәртәбәси. 1864 илдә Исвечрә кеологу Мајер-Ејмар тәрәфиндән ајрылмышдыр. А. м.-нин дәниз чөкүнтүләри Орта Асија, Сибир вә Гафгазда вар. Кил, гумдашы, туфлу гумдашындан ибарәтдир. Характер фаунасы аммонитләр—Leioceras opalinum, L. sinon, Ludwigia concava, L. murchisonae, Hammátoceras subinsigne, Tmetoceras scissium, белемнитләр, јастыгәлсәмәлиләр, фораминиферләр вә с.-дир. Азәрб. ССР-дә Бөјүк Гафгазда (шм.-г. һиссәсиндә) вә Кичик Гафгазда (Әсрик чајы вә Ахынҹа чајы һөвзәләриндә) мә'лумдур.

А́АЛТОНЕН (Aaltonen) Вјајнјо Валдемар (8.3.1894, Марттила—30.5.1966, Һелсинки)—фин һејкәлтәрашы. ССРИ Рәссамлыг Академијасынын фәхри үзвү (1958). Психоложи портретләрин («Ј. Сибелиус», мәрмәр, 1935), һејкәлләрин («Идманчы П. Нурми», тунҹ, 1924—25), монументал вә декоратив һејкәлтәрашлыг әсәрләринин («Јазычы А. Киви», тунҹ, 1932—34, «Достлуг», тунҹ, 1952) мүәллифидир. «Сүлһ» монументи (гранит, 1950—52) Гызыл Сүлһ медалына лајиг көрүлмүшдүр (1953). Јарадыҹылығында һуманизм, образларын психолокијасы, пластик формалар күчлүдүр.

В. Аалтонен. Лахти ш.-ндә «Сүлһ» монументи. Гранит. 1950—52.

А́АРЕ (Aare)—Исвечрәдә чај. Рејнин сол голу. Уз. 295 *км*, һөвзәсинин саһ.тәгр. 17,8 мин *км*². Берн Алп д-рындакы Ааре бузлагларындан башланыр. Тун көлүнәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. А. боју чохлу СЕС вар. Берн вә Аарау ш.-ләри А.-нин саһилиндәдир.

АБА, әба—Јахын вә Орта Шәргдә (хүсусилә әрәб өлкәләриндә) кениш јајылмыш кејим. Әсасән руһаниләр кејир. Јахасы ачыг, голсуз вә гысаголлу олур. Јун, ипәк вә с. парчалардан тикилир. А.-нын Әрәбистандан Ирана, орадан да Орта Асија вә Гафгаза јајылдығы күман едилир. Азәрб.-да А., әсасән, дәвә јунундан тохунмуш парчадан тикилирди.

АБА́ (Aba)—Никеријанын ҹ.-унда шәһәр. Аба чајы саһилиндәдир. Порт-Һаркорт—Енугу д.ј. хәтти А.-дан кечир. Әһ. 158 мин (1971). Јағлы палма мәһсуллары истеһсал едилир. Трикотаж ф-ки, сабун вә пивә з-длары вар.

АБАДА́Н (фар. آبادان)—Иранын ҹ.-г.-индә шәһәр. Шәттүләрәб чајы саһилиндә океан кәмиләри јан ала билән порт. Әһ. 300 миндән чох (1974). Ири (илдә тәгр. 30 млн. *т* күчүндә) нефт е'малы з-ду вар (1973 илдән Иран милли нефт ширкәтинин нәзарәти алтындадыр). Теһран вә Исфаһан бору кәмәрләринин башланғыҹ мәнтәгәсидир. Хам нефт вә нефт мәһсуллары ихраҹ едилир.

АБАДКӘНД (1954 иләдәк Ҹындырлы)—Азәрб. ССР Салјан р-нунун Хәләҹ советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 22 *км* шм.-ш.-дә, Ҹәнуб-Шәрги Ширван дүзүндәдир. Әһ. 2029 (1976); памбыгчылыг, һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, 2 тибб мәнтәгәси вар.

АБАЖУ́Р (фр. abat-jour; abattre—әксетдирмәк, зәифләтмәк, jour—ишыг)—чыраг арматурунун бир һиссәси. А. ишығын јајылма истигамәтини дәјишмәк, көзү парлаг ишыгдан горумаг үчүндүр. А. һәмчинин чырағын бәзәк елементидир; пластик күтлә, метал, шүшә, картон, парча вә с.-дән конус, диск, параболоид вә б. формаларда һазырланыр.

АБАЗА́ ДИЛИ—*абазаларын* дили. Гафгаз дилләринин абхаз-адыг (шм.-г.) голуна дахилдир. А. д.-ндә 24 миндән чох адам данышыр (1970). Тапанта вә ашхарауа (шкарауа) диалектләри вар. Әдәби дил тапанта диалектинә әсасланыр. Сәс тәркибиндә 2 әсас саит (а, ы) вар; а, ы саитләринин ј, у јарымсаитләри илә ассимилјасија вә говушмасы әсасында халис абаза сөзләриндә фонематик мә'на дашымајан е, и, о, у саитләри дә јарадыла биләр. Самит системи чох мүрәккәбдир. А. д. синтетик гурулушлудур. Әлифбасы Совет һакимијјәти илләриндә әввәлҹә латын (1932), сонра рус (1938) графикасы әсасында јарадылмышдыр.

АБАЗА́ ӘДӘБИЈЈАТЫ—бах *Гарачај-Чәркәз Мухтар Вилајәти.*

АБАЗАЛАР—Шимали Гафгазда (әсасән, Гарачај-Чәркәз МВ) јашајан халг. 25,4 мин нәфәрдир (1970). *Абаза дилиндә* данышырлар. А.-ын әҹдадлары Гара дәнизин ш. саһилләриндә јашамышлар. Индики әразидә 14 әсрдән мә'лумдурлар. Ики групдан ибарәт идиләр: тапанта вә ашхарауа (шкарауа). Һазырда тајфа бөлкүсү јалныз тәсәввүрләрдә мөвчуддур. Әкинчилик, бағчылыг, һејвандарлыгла мәшғулдурлар; сәнаје саһәсиндә дә ишләјирләр. Диндарлары мүсәлмандыр.

Әд.: Народы Кавказа, ч. I, М., 1960.

АБА́Ј (1961 иләдәк Чурубај-Нура гәс.)—Газах. ССР Гарағанда вил.-ндә шәһәр. Д.ј. ст. (Карабас). Әһ. 41,2 мин (1975). Көмүр вә әһәнкдашы чыхарылыр. Ағач е'малы вә евтикмә комбинатлары, ири Гарағанда ДРЕС-и, ахшам мә'дән вә енеркетика-иншаат техникумлары вар. Абај Кунанбајевин шәрәфинә адландырылмышдыр.

АБА́Ј КУНАНБА́ЈЕВ (10.8.1845, Чинкизтау, индики Семипалатинск вил., Абај р-нунун Караул к.—6.7.1904, һәмин к.-дә)—газах шаири, маарифчи, газах реалист јазылы әдәбијјатынын баниси. Ири феодал аиләсиндә доғулмушдур. Семипалатинск мәдрәсәсиндә охумуш, ејни заманда рус мәктәбиндә дә тәһсил алмышдыр.

А. К. 12 јашындан ше'р јазмаға башламыш, лакин 40 јашына гәдәр мүәллифлијини кизләтмишдир. Сағлығында ше'рләри шифаһи вә әлјазмасы шәклиндә јајылмышдыр. Әдәби ирси Совет һакимијјәти илләриндә топланыб нәшр едилмишдир. А. К.-ин јарадычылығы газах фолклору, акын поезијасы илә сых бағлыдыр. Фирдөвси, Низами, Сә'ди, Һафиз, Нәваи вә Фүзулинин һуманист көрүшләри, һабелә рус классикләринин әсәрләри А. К.-ин јарадычылығына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Газахыстана сүркүн олунмуш рус ингилабчылары илә јахынлыг етмиш, А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов, И. А. Крылов вә б. рус јазычыларынын јарадычылығы илә таныш олмуш, онларын бә'зи әсәрләрини, о чүмләдән «Јевкени Онекин»дән ајры-ајры парчалары газах дилинә чевирмиш, мүтәрәгги рус мәдәнијјәтини тәблиғ етмишдир. А. К. һәмчинин гәдим јунан, Гәрб фәлсәфәси вә Ч. Дарвинин тә'лими илә марагланмышдыр.

А. К. газах поезијасыны јени формаларла (мүсәддәс, мүсәлләс, мәснәви) зәнкинләшдирмиш, она јени ичтимаи мәзмун кәтирмишдир. А. К. јарадычылығынын пафосу зүлм вә чәһаләтә гаршы мүбаризәдир. Шаир феодал-гәбилә адәтләрини, ислам дини еһкамларыны, рүшвәтхор чар мә'мурларыны, зүлмкар, мәнсәбпәрәст вә јалтаг феодаллары, гәбилә чәкишмәләрини ше'рләриндә сатира атәшинә тутмушдур. А. К. гадын әсарәтинә кәскин е'тираз едир, халгы мaариф вә мәдәнијјәтә, башга халгларла достлуға чағырырды. Онун јарадычылығында лирика мүһүм јер тутур. Тәмиз, саф мәһәббәти тәрәннүм етмиш, илин фәсилләринә һәср олунан ше'рләри илә газах поезијасынын көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр. А. К. поемалар да јазмышдыр. «Искәндәр» поемасында истилачы Македонијалы Искәндәрин ачкөзлүјү писләнир. «Масгуд», «Әзим һаггында нағыл» поемаларынын сүжети классик Шәрг әдәбијјатындан көтүрүлмүшдүр. Нәсрлә јаздығы «Әглијјә» адлы нәсиһәтләриндә ичтимаи, фәлсәфи, педагожи вә әдәби көрүшләри экс олунмушдур. А. К. һәм дә исте'дадлы бәстәкар олмуш, ше'рләринә мусиги бәстәләмишдир. М. *Ауезовун* «Абај» романы А. К.-ә һәср олунмушдур.

Әсәрләри: Ше'рләр вә поемалар, Б., 1970; Избранное, М., 1970.

Әд.: Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, Б., 1966; Ауэзов М. О., Абай Кунанбаев. Статьи и исследования, Алма-Ата, 1967.

АБА́К (јун. ábax, abákion, лат. abacus—тахта, һесаб тахтасы)—1) Гәдим Јунаныстанда, Ромада вә 18 әсрәдәк Гәрби Авропада һесаблама үчүн ишләдилмиш лөвһә. Лөвһә золаглара бөлүнүрдү. Бу золаглардакы маркалары (сүмүк, даш вә с.) һәрәкәт етдирмәклә һесаблама апарылырды. Бу мәгсәдлә гәдимдән Русијада, Азәрб.-да вә с. өлкәләрдә *чөткә* ишләдилир; 2) *номографијада* мүһәндис һесабламалары үчүн гејдләри олан хүсуси чертјож. 3) Ме'марлыгда сүтун, јарымсүтун башлығына дахил олан тава даш, мәрмәр, јахуд бетон дөшәкчик. А., әсасән, квадрат шәклиндә (дорик, ионик ордерләрдә кәнарлары дүз, коринф ордериндә исә чөкүк) олур.

АБАКА́Н—РСФСР Краснојарск өлкәсиндә чај. Јенисејин сол голу. Гәрби Сајан вә Алтај д-рындан башланыр. Уз. 514 *км*, һөвзәсинин саһ. 32 мин *км*². Нојабрын 2-чи јарысындан апрелин ахырынадәк донмуш олур. Ағач ахыдылыр. Минуса чөкәклији саһәсиндә сувармада истифадә едилир. Абакан ш. А.-ын саһилиндәдир.

АБАКА́Н (1931 иләдәк Уст-Абаканскоје к.)—РСФСР Краснојарск өлкәсиндә шәһәр; Хакас МВ-нин мәркәзи. Абакан чајы саһилиндә порт. Д.ј. говшағы. Аеропорт. Әһ. 116 мин (1975). Әт консерви комбинаты, гәннады, тохучулуг, ајаггабы, мебел ф-кләри, педагожи ин-т, Хакас Елми-Тәдгигат Тарих, Дил вә Әдәбијјат Ин-ту, к.т. техникуму, драм театры, телевизија мәркәзи, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар.

АБАКА́Н СИЛСИЛӘСИ — Сибирин ч.-унда дағ силсиләси. Том чајы мәнбәјиндән Телес көлүнәдәк узаныр. Уз. тәгр. 300 *км*, орта һүнд. 1400—1700 *м*, ән јүксәк нөгтәси 1984 *м*. Јамачлары 1700 *м* јүксәклијәдәк ијнәјарпаглы тајга, даһа јухарылар дағлыг тундрадыр.

АБАЛЈА́Н Александр Мелкумович (д. 10. 9. 1907, индики Һадрут р-нунун Едилли к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1956 илдән Сов. ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысыдыр. 1932 илдән колхозда ишләјир. 1975 илдән «Дружба» үзүмчүлүк с-зунун фәһләсидир. 1949 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

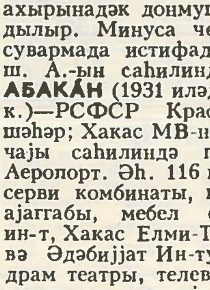

АБАСБӘЈИ, Ағакөрмәз, Балармуду—Азәрб.-да гәдим јај армуду сорту. Илк дәфә Ширванда јетишдирилмишдир. Ағачынын һүнд. 10—13 *м*-дир. 6-чы илиндә мејвә верир. Мејвәси узунсов олур, јетишәндә (августун әввәлләриндә) саралыр; ләти ағ, чох ширәли, ширин вә дадлыдыр. Һәр ағачдан 75—85 *кг* мәһсул јығылыр.

АБАСЗАДӘ Абасгулу Ағабала оғлу (10.4.1906, Тәбриз—18.2.1969, Бакы)—совет физики, ССРИ Педагожи ЕА м. үзвү (1968). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. А. елми вә педагожи фәалијјәтә 1924 илдән башламышдыр. Тәдгигатлары мајеләр физикасы (хүсусән нефт вә нефт мәһсулларынын хассәләри) вә орта мәктәбдә физика тәдриси методикасына аиддир. А.-нин јүксәк ихтисаслы кадрларын һазырланмасында бөјүк хидмәти вар. Азәрб. ССР Али Советинин (5-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Термодинамика, Б., 1959; Молекулјар физика вә истилик, Б., 1967.

АБАСОВ Мидһәд Тејмур оғлу (д. 31.7.1926, Бакы)—совет нефтчи алими, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1968), ССРИ-нин фәхри нефтчиси (1975). 1948 илдән Сов.ИКП үзвү. 1954—58 илләрдә Азәрб. ССР ЕА нефт експедисијасынын елми ишләр үзрә рәис мүавини, 1964—71 илләрдә Азәрб. ССР ЕА-нын Дәрин Нефт вә Газ Јатаглары Проблемләри Ин-тунун елми ишләр үзрә директор мүавини олмушдур. 1971 илдән һәмин ин-тун директорудур.

А.-ун һазырладығы нефт, газ-конденсат вә нефт-газ-конденсат јатагларынын лајиһәләндирилмәсинин вә тәһлилинин, һәмчинин чохлајлы јатагларын ишләнилмәсинин һесабланма үсуллары Нефт Дашлары, Кировдағ, Гарадағ, Баһар вә с. нефт вә газ јатагларынын ишләнилмәсиндә тәтбиг едилмишдир. А. маје вә газларын сүзүлмә нәзәријјәси мәсәләләринин һәлли, чохлајлы јатагларын лајиһәләндирилмәсинин комплекс үсулларынын вә с. һазырланмасы үзрә тәдгигат ишләри апарыр. Јүксәк ихтисаслы мүтәхәссисләрин һазырланмасында хидмәтләри вар. АСЕ елми редаксија шурасынын үзвүдүр (1976). А. 9-чу Үмумдүнја нефт конгресиндә (Токио, 1975) мә'рузә етмишдир.

Әсәрләри: Вопросы подземной гидродинамики и разработки нефтяных и газовых месторождений, Б., 1960 (Г. Н. Чәлиловла бирликдә); Методы гидрогазодинамических расчетов разработки многопластовых месторождений нефти и газа, Б., 1976 (А. М. Гулијевлә бирликдә).

АБАСОВА Елмира Әбдүлһәмид гызы (д. 10.1.1932, Бакы)—Азәрб. совет мусигишүнасы. Азәрб. ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1967). 1961 илдән Сов.ИКП үзвү. 1973 илдән Азәрб. ССР Бәстәкарлар Иттифагынын катибидир. «Ү. Һачыбәјовун опера вә мусигили комедијалары» (1961), «Гурбан Пиримов» (1963), «Рәшид Беһбудов» (1965), «Совет Азәрбајчаны мусиги инчәсәнәтинин очеркләри» (1970, Г. Гасымовла бирликдә), «Үзејир Һачыбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Консерваторијасы» (1972, Д. Данилов, Л. Каракичева, К. Сәфәрәлијева илә бирликдә), «Үзејир Һачыбәјов» (1975) вә с. әсәрләрин мүәллифидир.

АБАСТУМА́НИ—Күрч. ССР Адикени р-нунда шәһәр типли гәсәбә, дағ иглимли курорт. Месхети силсиләсинин ч. јамачларында, 1300 *м* јүксәкликдә, Отсха чајы дәрәсиндә, Ахалтсихе д.ј. ст.-ндан 28 *км* шм.-г.-дәдир. Әһ. 3,2 мин (1975, 1 јанвар). Јанварда орта темп-р —6°С, ијулда 17°С. Илин 1981 сааты күнәшлидир. А.-дә, әсасән, вәрәмли хәстәләр мүаличә едилир. Бурадакы зәиф минерал термал (40—48°С) булагларын сујундан дајаг-һәрәкәт апараты, синир системи, кинеколожи вә с. хәстәликләрин мүаличәсиндә истифадә олунур. А.-дә санаторијалар, вәрәм хәстәханасы, поликлиника, ванна бинасы вар. Курорт ил боју ишләјир. А. јахынлығында рәсәдхана вар.

АБАСТУМА́НИ АСТРОФИ́ЗИКА РӘСӘДХАНАСЫ—Күрч. ССР ЕА елми мүәссисәси. Әсасы Абастуманидә гојулмуш (1932), 1937 илдә Канобили д.-на (дәниз сәвијјәсиндән 1650 *м* јүксәкликдә) көчүрүлмүшдүр. Илк совет телескопу бурада сынанылмыш вә јени астрофизики мүшаһидә үсуллары ишләнилмишдир. Әсас аләтләри: 125 *см*-лик автоматлашдырылмыш күзкүлү телескоп, 70 *см*-лик менискли телескоп, 40 *см*-лик рефрактор, 48 *см*-лик електрофотометрик рефлектор, 36 вә 44 *см*-лик Шмидт системли аберрасија телескопу, үфүги Күнәш телескопу, хромосфер-фотосфер телескопу вә с. Тәдгигатларынын әсас истигамәтләри: колориметрија, спектроскопија вә фотографик астрометрија үсуллары илә Галактиканын өјрәнилмәси; улдуз динамикасы саһәсиндә тәдгигатлар; дәјишән вә гејри-стасионар улдузларын електрофотометрик вә спектрофотометрик тәдгиги; Ај вә планетләрин електрополјариметријасы; Күнәш хидмәти вә Күнәшин фәал саһәләринин өјрәнилмәси вә с. Рәсәдханада улдузларын улдуз өлчүләринин, рәнк көстәричиләринин, спектрләринин вә ишыглылығынын бөјүк каталогу нәшр едилмиш, 2 комет, кичик планетләр, 4 јени вә 1 ифрат јени улдуз, 17 планетар думанлыг, 3 улдуз топасы вә јүзләрлә емиссион улдуз кәшф едилмишдир. Рәсәдхана 1937 илдән «Бүллетен» нәшр едир.

АБА́ША—Күрч. ССР-дә шәһәр. Абаша р-нунун мәркәзи. Колхида овалығындадыр. Д.ј. ст. Әһ. 5,6 мин (1974). Механика, резин ајаггабы, ефир јағы з-длары, тохучулуг, чај ф-кләри, к. т. техникуму вә с. вар.

АБА́ШЕВО МӘДӘНИЈЈӘТИ—индики Воронеж вил., Мари МССР, Чув. МССР вә Башг. МССР әразиләриндә јајылмыш Тунч дөврү мәдәнијјәти (е. ә. 2-чи миниллијин 2-чи јарысы). А. м.-нә аид курганлар илк дәфә 1925 илдә Абашево к. (Чув. МССР) јахынлығында тәдгиг едилмишдир. Нахышлы кил габлар, тунч, мис вә күмүшдән бәзәк шејләри, даш вә мисдән әмәк аләтләри вә с. тапылмышдыр. А. м.-нин јајылдығы әразидә јашајан тајфалар овчулуг, әкинчилик, малдарлыг, метал е'малы илә мәшғул олурдулар.

Әд.: Абашевская культура в Среднем Поволжье, М., 1961 (Материалы и исследования по археологии СССР, № 97); Сальников К. В., Очерки древней истории Южного Урала, М., 1967.

АБАШЕ́ЛИ (Александр Виссарионович Чо́чијанын тәхәллүсү; 27.8.1884, Кутаиси губ.-нын Сачочио к.—29.9.1954, Тбилиси)—күрчү совет шаири. Русијада 1905—07 илләр ингилабынын иштиракчысыдыр. «Күнәшин күлүшү» адлы илк китабы 1913 илдә нәшр олунмушдур. «Аловланан хијабан» (1923), «Сындырылан күзкү» (1929), «Күнәш вә Вәтән» (1939), «Ананын мәктублары» (1941), «Гәһрәманлыг күнләри» (1942), «Ше'рләр» (1944), «Гызыл шәфәгләр» (1951) вә с. китабларында совет һәјатыны вә вәтәнпәрвәрлијини, халглар достлуғуну, коммунизм гуручулуғуну, Коммунист партијасыны тәрәннүм етмишдир. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АБАШИ́ДЗЕ Григол Григорјевич (д. 1.8.1914, Чиатура)—күрчү совет шаири. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1974). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. 1967 илдән Күрчүстан Јазычылар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин биринчи катиби олмушдур; 1973 илдән исә сәдридир. ССРИ Јазычылар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин катибидир (1971 илдән). «VI Кеорки» (1942), «Мәғлубедилмәз Гафгаз» (1943), «Ана» (1946) вә с. поемаларын мүәллифидир. «Ҹәнуб сәрһәдиндә» (1949) вә «Ленин Самгоридә» (1950) ше'р силсиләләриндә совет адамларынын јарадычы әмәји, вәтәнпәрвәрлији, сүлһ тәрәннүм едилир. «Горнали» (1967) романы актуал мүасир проблемләрә һәср олунмушдур. Тарихи мөвзуда романлары (1-чи китаб—«Лашарела», 1957; 2-чи китаб—«Узун кечә», 1963), пјесләри вар. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Азәрб. поезијасындан тәрчүмәләри вар. ССРИ Али Советинин (9-чу чағырыш) депутатыдыр. 2 дәфә Ленин ордени вә 2 башга орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Стихотворения и поэмы, М., 1961; Лашарела. Долгая ночь, М., 1972.

АБАШИ́ДЗЕ Иракли Виссарионович (д.23.11.1909, Кутаиси губ.-нын Хони к.)—күрчү совет шаири. 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Күрч. ССР ЕА акад. (1960) вә президент мүавини (1970 илдән). Бејнәлхалг Неһру мүкафаты лауреаты (1972). Күрчүстан Јазычылар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин сәдри олмушдур (1953—67). 1966 илдән Күрчүстан Совет Енсиклопедијасынын Баш редакторудур. «Јени ше'рләр» мәчмуәси (1938), «Гурија чичәкләнир», «Бичин нәғмәси» ше'р силсиләләриндә (1950—51) јени һәјат тәрәннүм олунур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә А.-нин ше'рләри («Капитан Бухаидзе», «Леселидзенин хатирәсинә» вә с.) халгы ишғалчылара гаршы мүбаризәјә чағырырды. А. совет адамларынын динч әмәјини, халглар достлуғуну тәрәннүм едир. Ш. Руставелијә һәср олунмуш «Руставелинин изи илә», «Фәләстин, Фәләстин» ше'р силсиләләринин мүәллифидир. ССРИ Али Советинин (4—7-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени вә 3 башга орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Колхида һәдијјәләри, Б., 1964; По следам Руставели, Тбилиси, 1966; Приближение, М., 1973.

АББАС Фәрһад (д.24.8.1899)— Әлҹәзаир дөвләт вә сијаси хадими. Парисдә Шимали Африка Мүсәлман Тәләбәләри Ассосиасијасынын тәшкилатчыларындан бири вә президенти (1924—29) олмушдур. 1938 илдә «Әлҹәзаир Халг Иттифагы» партијасыны, 1944 илин мартында «Манифест вә Азадлыг Достлары» ассосиасијасыны, 1946 илдә исә «Әлҹәзаир Манифестинин Демократик Иттифагы» партијасыны јаратмыш, 1955 илдә Әлҹәзаир Милли Азадлыг Ҹәбһәсинә гошулмушдур. Әлҹәзаир респ. е'лан едиләндән сонра (1958, сентјабр) мүвәггәти һөкумәтдә Назирләр Шурасынын сәдри, 1962—63 илләрдә Милли Мәҹлисин сәдри олмуш, сонра исте'фаја чыхмыш вә фәал сијаси фәалијјәтдән узаглашмышдыр.

АББАС I—бах *Шаһ Аббас I.*

«АББАС ВӘ КҮЛКӘЗ»—Азәрб. мәһәббәт дастаны. *Ашыг Аббас Туфарганлынын* ше'рләри әсасында јарадылмышдыр. 17 әсрдә гошулдуғу еһтимал олунур. Дастанда ашыг Аббас вә Күлкәзин мәһәббәтиндән бәһс едилир: Күлкәз зорла шаһ сарајына апарылыр; Аббас мүхтәлиф манеәләрдән кечәрәк севкилисинә говушур. Долғун лирик-епик сурәтләр, кәркин интизар сәһнәләри «А. вә К.»-и орта әсрләр Азәрб. мәһәббәт дастанынын классик нүмунәси сәвијјәсинә јүксәлтмишдир. Ашыгларын ифа етдији бу дастанын һазырда бир нечә варианты топланмышдыр.

Мәтнләр: Азәрбајчан халг дастанлары, 2 чилддә, ч.1, Б., 1961; Азәрбајчан дастанлары, 5 чилддә, ч. 2, Б., 1966; Антология азербайджанской поэзии, т.1, М., 1960.

Әд.: Араслы Һ., XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1956; јенә онун, Ашыг јарадычылығы, Б., 1960.

АББАС МИРЗӘ (28.8.1789—25.10.1833)—Иран дөвләт хадими. Фәтәли шаһ Гачарын оғлу вә вәлиәһди. А. М. дөвләт ишләриндә, Иранын харичи сијасәтиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Русија—Иран (1804—13; 1826—28), Иран—Түркијә (1821—23) мүһарибәләриндә Иран ордусуна команданлыг етмишдир. Ордуну инкилис вә франсыз тә'лиматчыларынын көмәји илә Avропа гајдасында јенидән гурмаға чалышырды. *Түркмәнчај мүгавиләсини (1828)* имзаламышдыр. А. М. дәфәләрлә Загафгазијаја һүчум етмиш, азәрбајчанлылары, ермәниләри, күрчүләри вә б. халглары таламыш, онлара зүлм етмишдир.

АББАС СӘҺҺӘТ (Аббасгулу Әлаббас оғлу Меһдизадәнин тәхәллүсү; 1874, Шамахы — 11.7.1918, Кәнчә, индики Кировабад)—Азәрб. шаири. Илк тәһсилини атасынын Шамахыда ачдығы мәктәбдә алмыш, 1894—1900 илләрдә Теһран ун-тинин тибб факүлтәсиндә охумушдур. 1901 илдә Шамахыја гајыдараг һәкимлик вә мүәллимлик етмишдир.

А. С. фәал мәдәнијјәт хадимләриндән олмушдур. Мәктәбләр, китабханалар ачылмасына чалышмыш, М. *Маһмудбәјовла* биркә «Јени мәктәб» (1909). вә «Түрк әдәбијјатына илк гәдәм» (1914) дәрсликләрини јазмышдыр. М. Ә. Сабирин јахын досту олмуш, онун әсәрләрини илк дәфә топлајыб нәшр етдирмишдир (1912).

А. С.-ин илк ше'ри 1904 илдә «Шәрги-Рус» гәзетиндә чап олунмушдур. 1905—07 илләр ингилабы онун јарадычылығына чидди тә'сир көстәрмишдир. А. С. тәглидчилијин әлејһинә чыхараг, ше'рдән ичтимаи мәзмун тәләб едирди («Јени ше'р нечә олмалыдыр?», 1905). Вәтәнин, халгын талеји А. С. лирикасынын әсас мөвзусу иди. Лакин шаир ичтимаи һәјатда баш верән бир сыра мүрәккәб просесләри ајдын дәрк едә билмир, бөһран кечирирди. О, бир тәрәфдән халгы маарифә, мәдәнијјәтә чағырыр («Фәрјади-интибаһ...», «Нитги-мәнзум»), азадлыға үмид бәсләјир («Дилбәри-һүррijјәтә гит'ә», «Јад ет!»), дикәр тәрәфдән исә бәдбинләширди («Охучуларыма», «Шикајәт»).

Ичтимаи-сијаси көрүш даирәси кенишләндикчә, А. С.-ин јарадычылығындакы реалист мејлләр дә гүввәтләнмишдир. Шаир Иран Азәрбајчанында милли азадлыг мүбаризәсини әкс етдирән «Әһмәдин гејрәти» (1911) поемасыны, буржуа-мүлкәдар әхлагы әлејһинә чеврилмиш «Өзләрини севәнләрә», «Мүсәлман үрәфалары» ше'рләрини јазмышдыр. «Шаир, ше'р пәриси вә шәһәрли» (1916) поемасында А. С. сәнәткары халг һәјаты илә бағлы олмаға чағырырды. А. С.-ин нәср әсәрләри дә вар («Бәдбәхт аилә», «Гаракүнлү Һәлимә» һекајәләри вә с.). «Волга сәјаһәти» романы, «Әли вә Аишә» әсәри итмишдир.

А. С. ушаглар үчүн ше'р, тәмсил вә пјесләр јазмышдыр («Күлләрин бәһси», «Јаз», «Ата вә оғул», «Кучә ушағы», «Чәһаләт сәмәрәси...» вә с.). Вәтән мәһәббәти, тәбиәт, әхлаг вә тәрбијә мәсәләләри бу әсәрләрин әсас мөвзуларыдыр.

А. С. рус, әрәб, фарс вә франсыз дилләрини билән көркәмли тәрчүмәчи олмушдур. Онун И. А. Крылов, А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов, С. Надсон, А. Колтсов, М. Горки, В. Көте, А. Мүссе, Н. Бараташвили, А. Серетели вә б.-ндан етдији тәрчүмәләр бу күн дә бәдии дәјәрини итирмәмишдир. Әсас тәрчүмәләри «Мәғриб күнәшләри» (2 чилддә, 1912) китабында топланмышдыр. Анадан олмасынын 100 иллик јубилеји кечирилмишдир.

Әсәрләри: Сыныг саз, Б., 1912; Әсәрләри, Б., 1935; Сечилмиш әсәрләри, Б., 1950; Әсәрләри 2 чилддә, ч.1, Б., 1975; Антология азербайджанской поэзии, т.2, М., 1960.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, ч.2, Б., 1960; Һачыјев Ч., XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1955; Талыбзадә К., Аббас Сәһһәт, Б., 1955; јенә онун, Аббас Сиххат, Б., 1963.

АББАСАБАД ГАЛАСЫ—Араз саһилиндә, Нахчыван ш.-нин 6 *км* ч.-ш.-индә гала (Азәрб. ССР). Франсыз һәрби мүһәндисләринин лајиһәси әсасында 1809—10 илләрдә тикилмишди. Бешбучаг шәклиндә иди. Бүрчләри варды. Гала диварларынын һүнд. 4 *м* 30 *см*, галынлығы 60 *см* иди. Гала әтрафында 4 *м* 30 *см* дәринлијиндә хәндәк газылмышды. Русија—Иран мүһарибәсиндә (1826—28) А.г.-нда вурушмалар олмушду. *Араз су говшағы* тикиләндән сонра харабалығы су алтында галмышдыр.

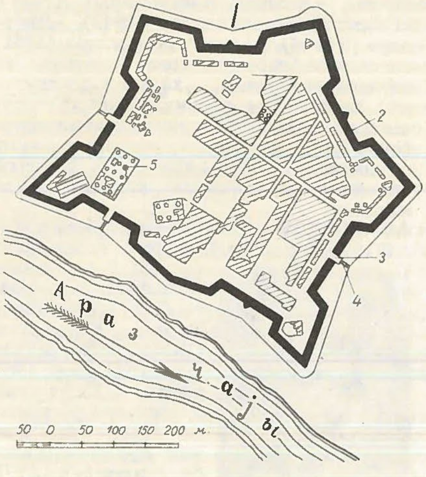

Аббасабад галасынын планы: *1*—хәндәк; *2*—гала дивары; *3*—дарваза; *4*—көрпү; *5*—булаг.

АББАСАҒА Мәммәд оғлу (1885, Тәбриз — 30.8.1907) — Иран ингилабынын (1905—11) иштиракчысы, Теһран с.-д. тәшкилатынын үзвү (1907). Сәрраф аиләсиндә доғулмушдур. А. фәдаиләр сырасында Мәммәдәли шаһын Иран ингилабыны боғмаг тәдбирләри әлејһинә мүбаризә етмишдир. 1907 ил августун 30-да ингилаби һәрәкатын гәддар дүшмәни, баш назир Атабәј Ә'зәми өлдүрмүш вә өзү дә интиһар етмишдир. А.-нын өлүмү илә әлагәдар Тәбриз вә Теһранда матәм митинги, нүмајишләр кечирилмишди.

АББАСГУЛУ (?—?)—18 әср Азәрб. ме'мары вә нәггашы. А. Шәки ханлары сарајынын дахили тәртибатында иштирак етмиш, сарајдакы бөјүк салонун таванында мүрәккәб композисијалы бәзәк ишләри көрмүшдүр. Таванын мәркәзи хончаларындан биринин китабәсиндә өз адыны орижинал шәкилдә һәкк етмишдир. «Устад Аббасгулу» сөзләри ики дәфә—сағдан сола вә ајнада әкс олунмуш кими солдан сағa тәкрарланыр.

АББАСГУЛУ АҒА БАКЫХАНОВ—бах *Бакыханов* Аббасгулу Аға.

АББАСЗАДӘ Һүсејн Аббас оғлу (д.22.11.1922, Бакы)—Азәрб. совет јазычысы. 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. Јазычылар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин катибидир (1975 илдән). «Сынаг илләри» (1949), «Силаһ јолдашлары» (1954), «Јасәмән» (1956), «Сән нә јахшы нәнәсән» (1960) вә с. китабларында маһны, ше'р вә поемалары топланмышдыр. «Кенерал» (1959—62) романы Һ. *Асланова* һәср олунмушдур. «Ләпәдөјәндә» (1964), «Гарадағ әһвалаты», «Евә көлкә дүшүр» (1966), «Дөрд базар күнү» (1971) адлы роман вә повестләри мүасирләримизин һәјатындан, характерләринин формалашмасындан бәһс едир. «Һарадансыныз, Мүсјө Абел?» (1972), «Узагдан кәлән гонаг» (1974) әсәрләриндә мүһарибә илләриндә дидәркин дүшмүш совет адамларынын вәтән һәсрәти тәсвир олунур. Бә'зи әсәрләри ССРИ халглары дилләринә вә бир сыра харичи дилә тәрчүмә едилмишдир.

Әсәрләри: Ону танымадылар, Б., 1967; Кенерал, Б., 1969; Узагдан кәлән гонаг, Б., 1974; Стук в дверь, М., 1974; Четыре воскресенья, М., 1975.

АББАСИЛӘР—*Мәһәммәдин* әмиси Аббасын ады илә адланан әрәб хәлифәләри сүлаләси [750—1258]. *Әбу Муслим* үсјаны нәтичәсиндә А. һакимијјәтә кечмишди. Сүлаләнин әсасыны Әбүл-Аббас әс-Сәффаһ [750—754] гојмушдур. 1258 илдә монголлар тәрәфиндән деврилмишдир. А. сүлаләсинин дахили вә харичи сијасәти һаким синфин мәнафејинә хидмәт едирди. А. сүлаләсинин хәлифәләри: Әбүл-Аббас әс-Сәффаһ [750—754], Мәнсур [754—775], Меһди [775—785], Һади [785—786], *Һарун әр-Рәшид* [786—809], *Әмин* [809—813], Мә'мун [813—833], Мү'тәсим [833—842], Васиг [842—847], Мүтәвәккил [847—861], Мүнтәсир [861—862], Мүстәин [862—866], Мү'таз [866—869], Мүһтәди [869—870], Мү'тәмид [870—892], Мү'тәзид [892—902], Мүктәфи [902—908], Мүгтәди [908—932], Гаһир [932—934], Рази [934—940], Мүттәки [940—944], Мүстәкфи [944—946], Мүт'и [946—974], Таји [974—991], Гадир [991—1031], Гаим [1031—75], Мүгтәди [1075—94], Мүстәзһир [1094—1118], Мүстәршид [1118—35], Рәшид [1135—36], Мүктәфи [1136—60], Мүстәнчид [1160—70], Мүстәзи [1170—80], Насир [1180—1225], Заһир [1225—26], Мүстәнсир [1226—42], Мүстә'сим [1242—58].

АББАСИЛӘР ХИЛАФӘТИ—*Аббасиләр* сүлаләсинин идарә етдији феодал дөвләти. 750 илдә јаранмыш, 945 иләдәк мүстәгил олмушдур. Мәркәзи Бағдад ш. олдуғу үчүн Бағдад хәлифәлији дә адланырды. Тәркибинә Асијанын индики әрәб өлкәләри, Иран (9 әсрин әввәлинәдәк), Загафгазија, Орта Асијанын чәнуб һиссәси, Мисир, һабелә Шимали Африка (9 әсрәдәк) дахил иди. А.х. теократијанын мүсәлман формасындан ибарәт олуб, нүмајәндәләри Бағдадда һакимијјәт сүрүрдү. 1258 илдә монголлар Бағдады ишғал едәндән та Мисир 1517 илдә түркләр тәрәфиндән ишғал олунанадәк хилафәтин нүмајәндәләри Гаһирәдә һөкмранлыг етмишләр. А.х.-ндә бүтүн дини вә сијаси һакимијјәт хәлифәнин әлиндә иди. Әмәвиләрдән [661—750] фәргли олараг Аббасиләр Хилафәтә дахил олан бир чох өлкә феодалларынын мәнафејини күдүрдүләр.

Илк Аббасиләр дөврүндә (8—9 әсрләрдә) Иран вә Орта Асија феодаллары хүсуси мөвгејә малик идиләр. Әрәб задәканлары исә кетдикҹә өз мөвге вә имтијазларыны итирирдиләр. А.х.-нин әсас истеһсал саһәси сүн’и сувармаја әсасланан әкинчилик, истеһсалчысы исә асылы кәндлиләр иди. Малдарлыг да бөјүк игтисади әһәмијјәтә малик иди. Әкилән торпагларын чох һиссәси формал олараг дөвләт мүлкијјәти һесаб едилирди. Дөвләт торпагларынын бир һиссәси һәрби мүкәлләфијјәти тә’мин етмәк мәгсәди илә *игта* шәклиндә феодаллара верилирди. Кәндлиләрин вәзијјәти хүсусилә ағыр иди. Онлар јығдыглары мәһсулун 50%-дән чохуну дөвләтә вә ја феодала верирдиләр. Феодал истисмарынын күҹләнмәси зәһмәткеш күтләләринин антифеодал мүбаризәсинә сәбәб олурду: Сумбадын рәһбәрлији илә Хорасанда баш верән үсјан (755), Орта Асијадакы Мүһәнна үсјаны (776—783), Мәзјарын рәһбәрлији илә 839 илдә Тәбәристан (Мазандаран) үсјаны вә с. Бу һәрәкат чох заман һаким синфин идеолокијасы олан ислам дининә зидд тәригәтчилик шәклини алырды. Тәригәтчилик бајрағы алтында апарылан үсјанларда кәндлиләрлә бирликдә шәһәр әһалиси вә бә’зән көчәриләр дә фәал иштирак едирдиләр.

А.х. дөврүндә Азәрб.-да мүнбит торпагларын чоху әрәб әмирләринин әлиндә иди. Кәндлиләр ағыр шәртләрлә торпаглары иҹарәјә көтүрүрдүләр. Аббаси хәлифәләри башга халглар кими, Загафгазија халгларыны да амансыз зүлмә вә истисмара дүчар етмишди. Азәрб., Күрҹүстан вә Ермәнистанда зәһмәткеш әһалидән топланан чохлу верки (ҹизјә, хәраҹ, хүмс вә с.) күтләләри аҹынаҹаглы вәзијјәтә салмышды. Хилафәтин сојғунчу верки сијасәти, әрәб мә’мурлары вә јерли феодалларын өзбашыналығы Загафгазија халгларынын мүбаризәсинә сәбәб олурду. Азәрбајҹанлылар, ермәниләр вә күрҹүләр А.х.-нә гаршы узун вә инадлы мүбаризә апармышлар. Әрәб ишғалчыларына гаршы ән бөјүк үсјанлардан бири Азәрб.-да башламышды (бах *Бабәк һәрәкаты*).

А.х.-ндә шәһәр әһалиси хырда тиҹарәтлә сых әлагәдар олан мүхтәлиф пешәләрлә мәшғул иди. Тохуҹулуг, бәзәк вә зәркәрлик шејләри истеһсалы, метал е’малы јүксәк дәрәҹәдә инкишаф етмишди. А.х.-ндә сәнәткарлыг вә тиҹарәтин кенишләнмәси шәһәрләрин инкишафына көмәк етди. Бағдад, Бәсрә, Дәмәшг вә Гаһирә мүһүм сәнәткарлыг вә мәдәнијјәт мәркәзләри иди. Хариҹи тиҹарәти варлы таҹирләр апарырды. 8 әсрин сонунда әрәб вә Иран дәниз сәјјаһлары Индонезија вә Малајја саһилләринә, сонра Сингапур боғазы илә Сакит океана чыхараг, Чинлә тиҹарәт едирдиләр. Гуанчжоу (Кантон) шәһәриндә А. х.-ндән кәлән мүсәлман таҹирләринин мәһәлләси вар иди. Шәрги Авропа халглары илә дә даими тиҹарәт әлагәләри јарадылмышды.

А.х. феодал ҹәмијјәтинин характерик ҹәһәти бурада күҹлү гулдарлыг вә патриархал укладларын (бәдәвиләр вә башга көчәри халглар арасында) узун мүддәт (10 әсрәдәк) галмасы иди. Башга өлкәләрдән кәтирилмиш гуллардан сәнәткарлыгда, еләҹә дә әкинчилик вә сүн’и сувармада истифадә едилирди. 869—883 илләрдә зинҹиләрин (Шәрги Африкадан кәтирилмиш гулларын) бөјүк үсјаны олду; бу үсјаны хәлифә ордусу чәтинликлә јатыртды. Бундан сонра гулдарлыг сүр’әтлә зәифләди.

8 әсрин ахырларындан башлајараг дөвләт торпагларыны әлә кечирән ири феодалларын күҹләнмәси А.х.-нин уҹгар вилајәтләринин мүстәгил олмасына көмәк етди. Ири феодалларын Бағдад һөкумәтиндән ајрылмаг ҹәһди ишғал едилмиш өлкәләрдә халг күтләләринин әрәб һөкмранлығына гаршы мүбаризәси илә ејни вахта дүшдү. Јерли һаким синиф бундан истифадә етди. Бу заман Мәракешдә јерли Идрисиләр [788—985], Ифрикијада исә Әғләбиләр [800—909] сүлаләләри мејдана кәлди. 821 илдән Иран ајрылмаға башлады. 9 әсрин әввәлләриндә Иранда Таһириләр [821—873], Сәффариләр [867—908], Саманиләр [875—999], Маһмуд вә Мәс’удун вахтында Гәзнәвиләр [977—1186], һабелә бир чох хырда сүлаләләр һөкмранлыг едирди. Орта Асија вә Загафгазија халгларынын А.х.-нә гаршы хүсусилә кәркин вә мүвәффәгијјәтли мүбаризәси 9 әсрдә јерли феодал дөвләтләринин јаранмасы илә нәтиҹәләнди.

А.х.-нин тәнәззүлү илә Бағдад хәлифәләринин сијаси һакимијјәти вә нүфузу да зәифләди. Халг үсјанларындан тәшвишә дүшән хәлифәләр хариҹдән кәтирилән гуллардан (иранлы, бәрбәр вә с.) силаһлы дәстәләр јарадырдылар. Хәлифә Мү’тәсимин [833—842] түрк гулларындан јығдығы гвардија 9 әсрин икинҹи јарысында вә 10 әсрин әввәлләриндә А. х.-ндә сијаси һакимијјәти әлә алды. 945 илдә Бүвејһиләр Бағдады тутараг, хәлифәни өз сијасәтләри үчүн аләтә чевирдиләр. Сијаси һакимијјәти итирән хәлифә јалныз дини башчы олараг галды. 1055 илдә Сәлҹугиләр Бағдады алдыгдан сонра Аббаси хәлифәләри дини башчы галмагла јанашы, Бағдад вилајәти дахилиндә өз дүнјәви һакимијјәтләрини дә гисмән бәрпа етдиләр.

Әд.: Заходер Н., История восточного средневековья (Халифат и Ближний Восток), М., 1944; Беляев Е. А., Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье, М., 1965; Бартольд В. В., Сочинения, т. 6, М., 1966, с. 15—78; Социальная история народов Азии (Сб. статей), М., 1975.

АББАСЫ, абасы, абаз, абас — 17—18 әсрләрдә Иран вә Загафгазијада ишләдилмиш күмүш сиккә. Сәфәви шаһы I Аббасын (Шаһ Аббас) һакимијјәти дөврүндә тә’сис олунмуш вә онун ады илә адландырылмышдыр. Илк чәкиси 7,8 *г*, номинал дәјәри 200 динара бәрабәр иди. Сәфәвиләр дөвләтинин пул дөвријјәсиндә әсас сиккә ваһиди олмушдур. 18 әсрдә А. Азәрб. ханлыгларынын пул дөвријјәсиндә дә әсас сиккә ваһиди ролуну ојнамышды. Азәрб. Русија илә бирләшдикдән сонра А. өз чәкисинә көрә она мүвафиг кәлән рус күмүш сиккәси 2 гривенники вә ја 20 гәпији ифадә етмишди. Бу мә’нада А. тарихи-архаик истилаһ кими халг арасында инди дә ишләдилир.

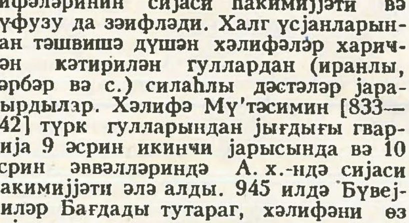

Аббасы. Һиҹри 996 (1587) ил. Кәнҹә.

АББАСЛЫ — Азәрб. ССР Шамхор р-нунун Сејфәли советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 14 *км* ч.-ш.-дә, Шамхор чајынын саһилиндә, Шамхор—Кировабад шосе јолу кәнарында, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 2294 (1976). Әсас тәсәррүфаты бағчылыгдыр. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

АББАСОВ Аким Әли оғлу (д.25.5.1911, Нахчыван)—кен.-мајор. 1931 илдән Сов. ИКП үзвү. 1927 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. Бакы вә Тифлис һәрби мәктәбләрини битирмишдир (1930, 1932). Бөјүк Вәтән мүһарибәси башлајаркән 76-ҹы дивизијанын һеј’әтиндә Гәрб ҹәбһәсиндә вурушмаларда иштирак етмишдир. 1942 илдә милли һәрби бирләшмәләр јарадылдыгда 402-ҹи атыҹы дивизија гәраркаһында әмәлијјат шө’бәсинин рәиси, сонра һәмин дивизијада полк командири тә’јин едилмишдир. Мүһарибәдән сонракы илләрдә полк командири, дивизија командиринин мүавини вә командири вәзифәләриндә ишләмишдир (1956 иләдәк). 1956—67 илләрдә бир сыра һәрби бирләшмәнин командири олмушдур. М. В. Фрунзе ад. Һәрби Академијаны битирмишдир (1956). Еһтијата чыхандан (1967) сонра Азәрб.ССР Автомобил Нәглијјаты Назиринин мүавини вәзифәсиндә ишләјир. Азәрб.ССР Али Советинин (4—6-ҹы чағырыш) депутаты олмушдур. АКП-нин 22 вә 24-ҹү гурултајларында МК үзвү сечилмишдир. 2 Гырмызы Бајраг, 2 Гырмызы Улдуз орденләри, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АББАСОВ Балоғлан Мирзаға оғлу (15.12.1919, индики Ләнкәран р-нунун Сүтәмурдов к.—19.11.1942) — Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, 1942 илдән Сов.ИКП үзвлүјүнә намизәд. 1939 илдә Совет Ордусуна чағырылмыш, 1941 илдә Украјна, 1942 илдә Сталинград ҹәбһәләриндә сәрраст атыҹы кими өзүнү көстәрмишдир. Хидмәт етдији һиссәдә снајперлик һәрәкатынын тәшәббүсчүләриндән иди. Сталинград ҹәбһәсиндә һәлак олмушдур. Сталинград ҹәбһәси Һәрби Шурасынын гәрары илә А.-ун ады әбәди олараг гвардија дивизијасы шәхси һеј’әтинин сијаһысына дахил едилмишдир. Өлүмүндән сонра Гырмызы Бајраг ордени илә тәлтиф олунмушдур.

АББАСОВ Бәһмән Аббас оғлу (1890, индики Газах р-нунун Көчәскәр к.—

1958, һәмин к.-дә) — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. Ағстафа р-нунун Ворошилов ад. к-зунда сәдр ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

АББАСОВ Гурбан Аббасгулу оғлу (д.26.10.1926, индики Нахчыван р-нунун Пајыз к.)—ССРИ-нин фәхри нефтчиси, ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1959), Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1972), Азәрб. ССР әмәкдар мүһәндиси (1975). 1948 илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1944 илдә башламыш, буруг устасы, саһә рәиси, газма конторунун мүдири, Хәзәр Дәниз Нефт Кәшфијјаты Трестинин рәиси ишләмиш, 1976 илдән Хәзәр Дәниз Нефт Бирлији баш директорунун муавинидир. АКП МК үзвү (1954—63), Асија вә Африка Өлкәләри Һәмрә'јлик Комитәси Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү (1958—66), Сов.ИКП 22, 24 вә 25-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. 1971 илдән АКП Тәфтиш Комиссијасынын үзвүдүр. ССРИ Али Советинин (4 вә 5-чи чағырыш) депутаты олмуш, Азәрб.ССР Али Советинин (6—9-чу чағырыш) депутатыдыр. АСЕ елми редаксија шурасынын үзвүдүр (1976). 2 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри илә тәлтиф олунмушдур.

АББАСОВ Әјјуб Чәбрајыл оғлу [1905, Шәки к. (инди Ерм. ССР Сисиан р-нундадыр)—18.12.1957, Бакы]—Азәрб. совет јазычысы, Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1954). 1929 илдән Сов.ИКП үзвү. «Мүбаризә» (1932), «Күнәшли јоллар» (1938), «Көнүл шикәстәси» (1947) вә с. ше'р китабларында совет адамларынын фәдакар әмәји тәрәннүм олунур. «Гырмызы бајраглы кәми» (1953) поемасы Һиндистана совет јардымындан бәһс едир. «Гәһрәман ана» (1953) поемасы Бразилија ичтимаи хадими Е. Бранкоја һәср олунмушдур. Икичилдлик «Зәнкәзур» (1956—57) романында Азәрб. вә ермәни зәһмәткешләринин Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәси тәсвир едилир. Ушаглар үчүн ше'р вә пјесләр дә јазмышдыр. С. Маршак, С. Михалков вә Ј.Тувимин әсәрләриндән тәрчүмәләр етмишдир.

Әсәри: Сечилмиш әсәрләри, Б., 1962.

АББАСОВ Әләддин Аслан оғлу (д. 5.5.1922, Кәнчә, индики Кировабад)—Азәрб. совет актјору. Азәрб. ССР халг артисти (1971). 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. 1939 илдән Ч. Чаббарлы ад. Кировабад Дөвләт Драм Театрында ишләјир. А. мүхтәлиф характерли, долғун, емосионал сәһнә образлары јаратмышдыр. Әсас роллары: Сәјавуш («Сәјавуш», Һ. Чавид), Фәрһад («Фәрһад вә Ширин», С. Вурғун), Нәби («Гачаг Нәби», С. Рүстәм), Гатыр Мәммәд («Гатыр Мәммәд», З. Хәлил), Ајдын («Ајдын», Ч. Чаббарлы), Отелло («Отелло», В. Шекспир), Силвио («Ики ағанын бир нөкәри», К. Голдони) вә с. А. кинофилмләрдә дә чәкилмишдир («Дәли Күр», «Мән ки көзәл дејилдим», «Гатыр Мәммәд» вә с.). «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

АББАСОВ Әскәр Мәммәдисмајыл оғлу (28.4.1916, Бакы—9.2.1970, Бакы)—Азәрб. совет театр рәссамы. Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1964). Азәрб. Рәссамлыг Мәктәбини битирмишдир (1936). 1933 илдән Азәрб. Дөвләт Драм Театрында фәалијјәтә башламыш, «Бизим шәһәрли оғлан» (К. М. Симонов), «Ики гардаш» (М. Ј. Лермонтов), «Тој» (С. Рәһман) вә с. пјесләрә бәдии тәртибат вермишдир. 1945—49 илләрдә вә 1956 илдән Азәрб. Дөвләт Мусигили Комедија Театрында баш рәссам ишләмишдир. «Улдуз» (1957, С. Әләскәров), «Аршын мал алан» вә «О олмасын, бу олсун» (1959, 1964, Ү. Һачыбәјов), «Силва» (1960, И. Калман), «Дурна» (1965, С. Рүстәмов) вә с. тамашаларын гурулушчу рәссамы олмушдур. Тбилиси, Ашгабад, Дәрбәнд вә с. ш.-ләрдә дә театр тамашаларына бәдии тәртибат вермишдир.

АББАСОВ Әшрәф Чәлал оғлу (д.23.3.1920, Шуша)—Азәрб. совет бәстәкары, мусигишүнас вә педагог. Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1963), проф. (1968). 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. 1948 илдә Азәрб. Дөвләт Консерваторијасыны, 1952 илдә исә Москва Дөвләт Консерваторијасынын аспирантурасыны битирмишдир. 1953—57 илләрдә Азәрб. Дөвләт Консерваторијасынын ректору олмушдур. 1965 илдә илк Азәрб. ушаг балети «Гарача гыз»ы јазмышдыр. А. фп. вә оркестр үчүн консертин (1946), симфоник оркестр үчүн «Консертино»нун (1948), «Шуша» (1945), «Кәләчәк күн» (1952), «Драматик» (1953) симфоник поемаларынын, «Сәндән мәнә јар олмаз» (1963), «Дағлар гојнунда» (1970) оперетталарынын, бир чох инструментал әсәрин, хор, маһны, романсын, һәмчинин «Ү. Һачыбәјов вә онун «Короғлу» операсы» (1956) вә бир сыра башга нәзәри әсәрләрин вә мәгаләләрин мүәллифидир. 1952 илдән Азәрб. Дөвләт Консерваторијасында дәрс дејир. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АББАСОВ Мирзәли (Әлибала) Һачаббас оғлу (1870, Тифлис—3. 11.1943, Тбилиси)—Азәрб. совет актјору, режиссор вә драматург. Күрч. ССР әмәкдар артисти (1924). Тифлисдә Азәрб. театрынын тәшкилатчыларындан олмушдур. 1898 илдә М. Ф. Ахундовун «Ләнкәран ханынын вәзири» комедијасында фәрраш ролуну, сонралар Һачы Гәнбәр («Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк», Н. Б. Вәзиров), Гачар («Аға Мәһәммәд шаһ Гачар», Ә. Б. Һагвердијев), Шејх Сән'ан («Шејх Сән'ан», Һ. Чавид), Надир шаһ («Надир шаһ», Н. Нәриманов), Отелло («Отелло», В. Шекспир) ролларыны ојнамышдыр. «Һачы Гара» (М. Ф. Ахундов), «Отелло» вә «Һамлет» (В. Шекспир), «О олмасын, бу олсун» (Ү. Һачыбәјов), «Әлли јашында чаван» (З. Һачыбәјов) вә с. пјесләри тамашаја гојмушдур. А.-ун «Султан Маһмуд Гәзнәви, јахуд Фирдөвси», «Јусиф вә Зүлејха», «Мәммәдәли шаһ» вә с. пјесләри вар.

АББАСОВ Мөһсүм Нәсир оғлу (д.1922, индики Фүзули р-нунун Әһмәдалылар к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысыдыр. 1947 илдән Фүзули р-нунун «28 Апрел» к-зунда тракторчу, механик ишләјир. 1949 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. «Шөһрәт» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АББАСОВ Хәлил Һәсәнгулу оғлу (д.17.8.1914, индики Имишли р-нунун Сарыханлы к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысыдыр. 1945—75 илләрдә Жданов ад. к-зда бригадир ишләмишдир. 1976 илдән һәмин к-зда јемчилик бригадасында чылышыр. 1947 илдә гојунчулуг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

АББАСОВ Һачаға Мүтәллиб оғлу (16.6.1888, Бакы јахынлығындакы Маштаға к.—7.5.1975, Бакы)—Азәрб. совет актјору. Азәрб. ССР халг артисти (1932). Илк тәһсилини рус-татар мәктәбиндә алмыш, Һ. Әрәблинскинин театр дәрнәјинин үзвү олмушдур. Илк ролу Молла Ибраһимхәлил дир (1905, «Молла Ибраһимхәлил кимјакәр», М. Ф. Ахундов). 1906—09 илләрдә Петровск-Портда (индики Маһачгала) педагожи курсда охујаркән азәрб.-лардан актјор труппасы јаратмыш, Тејмурханшурада (индики Бујнакск) театр ачмышдыр. 1909 илдә Бакыја гајытмыш, Балаханыда М. Ә. Сабирлә бирликдә мүәллимлик етмиш, Мүсәлман Артистләр Иттифагынын фәал үзвләриндән олмушдур. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурул-

дугдан сонра А.-ун кениш фәалијјәт дөврү башламышдыр. А. *Бакы Азад Тәнгид-Тәблиғ Театрынын* тәшкилатчыларындандыр. 1925—29 илләрдә Азәрб. Дөвләт Драм Театрында, 1930—37 илләрдә Бакы Театр Техникумунда директор, Азәрб. Инчәсәнәт Ишләри Идарәси театр шө'бәсинин рәиси вә с. вәзифәләрдә чалышмышдыр. А.-ун ифачылыг диапазону кениш вә чохчәһәти олмушдур. Роллары: Шејх Нәсруллаһ («Өлүләр», Ч. Мәммәдгулузадә), Мәшәди Ибад, Солтан бәј, Кәблә Губад («О олмасын, бу олсун», «Аршын мал алан», «Әр вә арвад», Ү. Һачыбәјов), Мирзә Меһди хан, Шамдан бәј («Надир шаһ», «Шамдан бәј», Н. Нәриманов), Һачы Гәнбәр, Ағакәрим хан («Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк», «Ағакәрим хан Әрдәбили», Н. Б. Вәзиров) вә с. А. бир сыра кичик һәчмли пјесин мүәллифидир: «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар вә ја Молла Пәнаһ Вагиф», «Бакынын фәтһи», «Сабирин мәһкәмәси», «Әскәр оғлума», «Ингилаб шәрарәләри», «Рур мачәрасы» вә с. С. С. Ахундов, М. Горки, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, М. Ә. Сабир, Л. Н. Толстој, Ч. Чаббарлы, А. Ширванзадә вә б. һаггында хатирәләр јазмышдыр («Хатирәләрим», 1968).

АББАСОВ Чәфәрхан Аббас оғлу (1903, индики Илич р-нунун Тәзәкәнд к.—29.8.1965, Улја Норашен к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). Илич р-нунун М. Горки ад. к-зунда мангабашчысы ишләмишдир. 1949 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АББАСОВА Банош Чәфәргулу гызы (д.1.2.1918, индики Илич р-нунун Хок к.) — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1971 илдә Әзизбәјов ад. к-зда колхозчу вә мангабашчысы олмуш, 1971 — 74 илләрдә Әзизбәјов ад. с-зда фәһлә ишләмишдир. 1948 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 1974 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

АББАСОВА Ханым Мәһәммәд гызы (1906, индики Фүзули р-нунун Гачар к.—2.10.1966, Ағдам ш.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). Ағдам р-нундакы Натәван ад. үзүмчүлүк с-зунда ишләмишдир. 1949 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

АББА́Т (лат. abbas, јун. abba, арамичә або—ата)—католик килсәсиндә монастыр раһиби; руһани рүтбәли шәхс.

АББАТЛЫГ—аббатын идарә етдији католик монастыры. 6 әсрдә јаранмышдыр. Нүфузлу А.-лар орта әсрләрдә Гәрби Авропанын дини, сијаси вә иггисади һәјатында мүһүм рол ојнамыш, *Реформасија* дөврүндән е'тибарән, хүсусән *Бөјүк Франса ингилабындан* сонра әһәмијјәтини итирмишдир. Бә'зи А.-лар инди 'дә галыр.

А́ББЕ (Abbe) Ернст (23.1.1840—14.1.1905) —алман физики, Јена ун-тинин проф. (1870 илдән). Оптика саһәсиндә көркәмли мүтәхәссис олуб, микроскопда хәјалын алынма нәзәријјәсини вә оптик чиһазларын истеһсал технолокијасыны јаратмышдыр. 1877—90 илләрдә Јена рәсәдханасынын директору вәзифәсиндә ишләмиш, К. Сејсин оптик е'малатханаларынын тәшкилиндә вә ишиндә фәал иштирак етмишдир.

Әсәри: Gesammelte Abhandlungen, Bd 1—5, Jena, 1904—40.

АБГОРА, гора сују—горадан һазырланан туршу. Хәмир вә бә'зи әт хөрәкләриндә истифадә едилир. Халг тәбабәтиндә дә ишләдилир.

АБДАЛ ХӘРЧӘНКЛӘР (Paguridae)—*онајаглы хәрчәнккимиләрин* бир фәсиләси. Тәхминән бүтүн дәнизләрин саһил бојунда, надир һалларда 4500 *м*-ә дәк дәринликдә јашајыр. Уз. 17 *см*-ә гәдәр олур. Адәтән гарынајаглы молјускларын бош чанағы ичинә сохулуб, орада јашајыр вә бу чанагла бирликдә һәрәкәт едир. Мүхтәлиф онурғасызлар вә дәниз дибиндәки үзви маддәләрлә гидаланыр. Чох заман *актинијаларла* симбиоз һәјат сүрүр. 450-јә гәдәр нөвү вар. ССРИ дәнизләриндә 27 нөвү мә'лумдур.

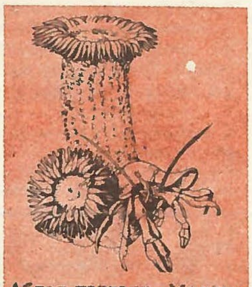

Абдал хәрчәнк. Молјускун чанағы үстүндәки актинијаларла бирликдә.

АБДАЛИЛӘР—Әфганыстанда ири тајфа бирләшмәси; 1747 илдән *Дүрраниләр* адланыр.

АБДАЛЛАР—Лачын ш.-нин кечмиш (1923 иләдәк) ады.

АБДИНОҒЛУ Мирзә Әсәдулла (1884, Бакы јахынлығындакы Сураханы к.—1944, Сураханы к.)—Азәрб. хәттаты. А. ингилабдан әввәл Бакыда тикилән биналарда китабәләр јазмышдыр. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Ағамалыоғлу ад. техникумда хәттатлыгдан дәрс демишдир. А. 11 мүхтәлиф хәтт нөвү илә (нәстә'лиг, дивани, ичазәт, нәсх, сијагәт, сүлс вә с.) јазмышдыр. Онун нәсх хәтти илә үзүнү көчүрдүјү бир нечә әлјазмасы Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фондунда сахланыр.

АБДУ́ЛИНО—РСФСР Оренбург вил.-ндә шәһәр. Д.ј. ст. Әһ. 24,9 мин (1975). Јејинти сәнајеси, д.ј. нәгл. вә тикинти материаллары мүәссисәләри вар.

АБДУЛЈАН—Азәрб. ССР Сабирабад р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* шм.-ш.-дә, Әли Бајрамлы—Күрдәмир шосе јолу кәнарында, Күр чајынын сол саһилиндән 2 *км* аралы, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 1598 (1976); әкинчилик, һејвандарлыг, барамачылыг вә гушчулугла мәшғулдур. Барама гәбулу вә гырговулјетишдирмә мәнтәгәләри, сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

АБДУЛЛА (?—838)—*Бабәк һәрәкатынын* фәал иштиракчысы, Бабәкин гардашы вә јахын көмәкчиси. *Афшин* Һејдәр ибн Кавус тәрәфиндән әсир алынмыш вә Бабәклә бирликдә Самирәјә апарылмышды. Хәлифә Мү'тәсимин әмри илә е'дам олунмушдур.

АБДУЛЛА МИРВАРИД (عبدالله مروارید) Шәһабәддин бин Хоча Шәмсәддин (?—1516)—Иран тарихчиси, шаир. «Шәрәфнамә» әсәриндә Тејмуриләр, Ағгојунлулар, Ширваншаһлар вә Сәфәвиләр һаггында мә'лумат вермишдир. А. М.-ин «Тарихи-шаһ» салнамәси Шаһ Исмајыла һәср олунмушдур. Шаһ Исмајыл һаггында ше'рлә дә әсәр јаздығы мә'лумдур. А. М. «Достларын севимлиси», «Хосров вә Ширин» әсәрләринин дә мүәллифидир. А. М. әсәрләриндә һаким синфин мөвгејиндә дурмушдур.

АБДУЛЛА САБИР (Сабирчан Абдуллајевин тәхәллүсү; 18.9.1905, Коканд—октјабр 1972, Дашкәнд)—өзбәк совет јазычысы, Өзб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1944), Өзб. ССР халг шаири (1965). 1945 илдән Сов. ИКП үзвү. «Баһар» (1931), «Севинч» (1933), «Достлуг» (1937), «Күлшән» (1939), «Һәјат нәғмәләри» (1962), «Диван» (1970) ше'р вә һекајә топлуларында совет адамларынын әмәк рәшадәти тәсвир олунур. «Мөвлана Мугими» (1965) романынын, «Бағбан гызы» (1930), «Ајхан» (1935), «Гурбан Өмәров» (1941) пјесләринин, «Таһир вә Зөһрә» (1943), «Мугими»(1954), «Алпамыш» (1959) мусигили драмларынын мүәллифидир. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. 3 орденлә тәлтиф едилмишдир.

АБДУЛЛА СЕЈРӘФИ ТӘБРИЗИ (?—1342)—Азәрб. хәттаты. Ме'марлыг абидәләри үзәриндә кашылы кәрпичләрдән китабәләр нәгш етмишдир. Тәбриз биналарынын чохундакы китабәләри А. С. Т. јазмышдыр. Сүлејманијјә јахынлығындакы мәсчидин, Тәбризин Вәлјәнкуһ мәһәлләсиндәки биналарын китабәләри вә с. А. С. Т.-нин хәтти илә јазылмышдыр. Онун 1327 илдә куфи вә рејһани хәтләри илә үзүнү көчүрдүјү Гур'ан нүсхәси инкилис коллексијачысы Честер Биттинин шәхси китабханасындадыр.

Әд.: Кази Ахмед, Трактат о каллиграфах и художниках, М.—Л., 1947.

АБДУЛЛА СУР, Абдулла Тофиг [Абдулла Аға Мәһәммәд оғлу Мәһәммәдзадәнин тәхәллүсләри; 23.7.1883, Јелизаветпол (Кәнчә), индики Кировабад—8.5.1912, Јелизаветпол]—Азәрб. әдәбијјатшүнасы вә публисисти. 1898 илдән өмрүнүн сонунадәк Кәнчәдә мүәллимлик етмиш, илк јазылары «Шәрги-Рус» гәзетиндә (1903—1904) дәрч олунмушдур. 1906—09 илләрдә Истамбул ун-тиндә охумушдур. А. С.-у-

дүнјакөрүшү зиддијјәтли олмушдур. Илк мәгаләләриндә ичтимаи гүсурлары, чәһаләти вә керилији тәнгид етмәк, халгы маариф вә мәдәнијјәтә чағырмагла јанашы, һәгиги мәдәнијјәти исламијјәтдә көрүр, елмлә дини ејниләшдирирди. 1905—07 илләр ингилабы онун дүнјакөрүшүнә мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. А. С. дини көрүшләрдән, түркчүлүк идејаларындан тамамилә узаглаша билмәсә дә, мәгаләләриндә ичтимаи, мәдәни инкишафа даир тәклифләр ирәли сүрүрдү. Әдәби-тәнгиди мәгаләләриндә тәглидчилијин әлејһинә чыхыр, идејалылыг вә новаторлуғу өн плана чәкирди («Фүзулијә бир нәзәр» вә с.). Күрчү әдәбијјатына даир мәгаләләриндә Азәрб. вә күрчү халгларынын тарихи достлуғундан да бәһс олунур.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, ҹ. 2, Б., 1960; Талыбзадә К., XX әср Азәрбајҹан тәнгиди, Б., 1966.

АБДУЛЛА ШАИГ (Абдулла Мустафа оғлу Талыбзадәнин тәхәллүсү; 24.2.1881, Тифлис—24.7.1959, Бакы)—Азәрб. совет јазычысы, мүәллим вә ичтимаи хадим. Азәрб. ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1940). Тифлис вә Хорасанда тәһсил алмыш, 1901 илдә Бакыја кәлиб 1934 иләдәк мүәллимлик етмишдир.

Ингилабдан әввәлки јарадычылығында реализм вә романтизм мејлләри экс олунмушдур. Лирик ше'рләриндә азадлыг, тәрәгги арзулары, никбинлик, мүбариз руһ әсас јер тутур («Парчалар», 1908; «Һәр шеј көһнә», 1909; «Заманын ингилабчыларына», 1910; «Ирәли», 1914 вә с.). Лакин бир сыра ше'риндә («Нијә учду?», 1907; «Бир улдуза», 1909; «Һәпимиз бир күнәшин зәррәсијиз», 1910 вә с.) мүчәррәд романтика һакимдир. «Мәктуб јетишмәди» (1908) һекајәси вә «Әсримизин гәһрәманлары» (1913—18) повестиндә капиталист Бакысындакы игтисади-ичтимаи бәрабәрсизлик, халгын ағыр вә фаҹиәли һәјаты экс етдирилмишдир. «Көч» (1910) һекајәсиндә тәбиәт көзәлликләри, халг мәишәти, кәнд һәјаты зәнкин бојаларла тәсвир олунур.

Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра А. Ш. чохҹәһәтли әдәби, педагожи вә елми фәалијјәт көстәрмишдир. Ингилабын, јени һәјатын, Совет вәтәнинин, әмәкчи инсанларын тәрәннүмү А. Ш.-ин бу дөврдәки ше'рләринин («Бизимдир», 1923; «Азадлыг пәрисинә», 1925; «Зәрбәчи», 1933 вә с.) башлыҹа идеја-мөвзу хүсусијјәти иди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә бир сыра мүбариз, вәтәнпәрвәр ше'рләр («Дөјүш нәғмәси», «Вәтән нәғмәси» вә с.) јазмышдыр. Азәрб. нәсриндә тарихи роман жанрынын инкишафында мүһүм аддымлардан олан «Араз» (1938) романы Бакы пролетариатынын ингилаби мүбаризәсиндән бәһс едир. «Илдырым» драмында (1926) ингилаб әрәфәсиндә Азәрб. кәндиндә баш верән ичтимаи тоггушмалар тәсвир олунур.

А. Ш. Азәрб. ушаг әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләриндәндир. «Түлкү һәҹҹә кедир», «Јахшы арха», «Тыгтыг ханым», «Шәлә-гујруг» мәнзум һекајәләриндә көзүачыглыг, тәвазөкарлыг, доғручулуг, тәбиәти севмәк тәблиғ едилир. А. Ш. Азәрб. ушаг драматуркијасынын банисидир («Көзәл баһар», 1910). «Ел оғлу» (1939), «Вәтән» (1941), «Нүшабә» (1945), «Ана» (1946) пјесләри кәнҹ нәсилдә кечмиш истисмар дүнјасына нифрәт, јени хошбәхт һәјата мәһәббәт, вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинә һәср олунмушдур.

Дүнја әдәбијјаты илә јахшы таныш олан, рус вә фарс дилләрини мүкәммәл билән А. Ш. Низами, Шекспир, Дефо, Крылов, Пушкин, Лермонтов, Горки вә б.-ндан тәрҹүмәләр етмишдир.

А. Ш.-ин халг маарифи саһәсиндә мүһүм хидмәтләри олмушдур. «Ушаг чешмәји» (1907), «Күлзар» (1912), «Милли гираәт китабы» (1922), «Гираәт китабы» (1924) вә с. дәрсликләр јазмыш, али мәктәбләрдә мүһазирәләр охумушдур. А. Ш. тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг саһәсиндә дә чалышмыш, Фүзули, Нәсими, Вагиф, М. Ф. Ахундов, М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт, Һ. Ҹавид, М. Һади вә б. һаггында елми мәгаләләр дәрҹ етдирмишдир. ССРИ Али Советинин (2-ҹи вә 4-ҹү чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Азәрб. Дөвләт Кукла Театрына А. Ш.-ин ады верилмишдир.

Әсәрләри: Сечилмиш әсәрләри, 3 ҹилддә, Б., 1957—60; Сечилмиш әсәрләри, 5 ҹилддә, ҹ. 1—3, Б., 1966—68—73; Хатирәләрим, Б., 1973; Рассказы, Тифлис, 1936; Избранное, Б., 1959.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, ҹ. 3, Б., 1957; Мирәһмәдов Ә., Абдулла Шаиг, Б., 1956; Исмајылов Ј., Абдулла Шаигин һәјаты вә бәдии јарадычылығы, Б., 1962; Очерк истории азербайджанской советской литературы, М., 1963.

АБДУЛЛАЗАДӘ (әсл фамилијасы Әлијев) Рзагулу Абдулла оғлу (тәхәллүсү Сејфи; 1894, Ашгабад—1937)—Азәрб. совет реж., актјор вә театр хадими. 1910 илдән театр һәвәскарлары дәстәсиндә чалышмыш, Һ. Әрәблински, А. М. Шәрифзадә вә б.-нын Орта Асија гастролларында иштирак етмишдир. А. 1919 илдә Түркмәнистанда Гызыл Ордунун Биринҹи Орду сијаси шө'бәси јанында тәшкил едилмиш Азәрб. театр труппасынын реж. вә бәдии рәһбәри олмушдур (1919). Һәмин труппада «Өлүләр» (Ҹ. Мәммәдгулузадә), «Иблис» (Һ. Ҹавид), «О олмасын, бу олсун», «Аршын мал алан» (Ү. Һаҹыбәјов) вә с. тамашаларын гурулушуну вермиш, баш ролларда ојнамышдыр. А. 1921 илдә Ирана кетмишдир. О, 1921—23 илләрдә Иран Коммунист Партијасы МК-сынын вә Үмумиран Һәмкарлар Иттифагы Мәркәзи Шурасынын үзвү олмушдур. Теһранда илк театрын тәшкилиндә фәал иштирак етмишдир. Ү. Һаҹыбәјовун комедијаларынын фарс дилинә илк тәрҹүмәчисидир. 1930—37 илләрдә Москвада һәмкарлар тәшкилатында ишләмишдир.

АБДУЛЛАЈЕВ Гасым Ибраһим оғлу (1873, Шуша — 1927, Шуша) — Азәрб. ханәндәси. 1903 илдә Бакыда Шәрг консертләриндә охудуғу Забул-секаһ она мүвәффәгијјәт газандырмышдыр. А.-ин ифасында зәриф кушәләр вә ширин халлары илә фәргләнән бу муғам сонракы ханәндәләр үчүн өрнәк олмушдур. Халг арасында «Забул Гасым» ады илә мәшһурлашмышдыр. А. 1913 илдә Ү. Һаҹыбәјовун Шушада верилән «Лејли вә Мәҹнун» операсында Мәҹнунун атасы ролуну ојнамышдыр.

АБДУЛЛАЈЕВ Данијал Абдулла оғлу (д. 21.12.1920, индики Балакән р-нунун Маһамалар к.)—Брест галасы мүдафиәчиләриндән бири. 1939 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. 1941 илдә Брест галасы уғрунда дөјүшләрдә ағыр јараланмыш вә әсир дүшмүшдүр. А. әсирликдән гачыб Франса партизанларына гошулмуш, 1944—45 илләрдә партизан полкунда рота командири олмушдур. А. Франсанын «Һәрби хач» ордени илә (2 дәфә) тәлтиф едилмишдир.

АБДУЛЛАЈЕВ Әләскәр Баба оғлу, Шәкили Әләскәр (1866, Нуха, индики Шәки—1.4.1929, Бакы)—Азәрб. ханәндәси. Ушаглыгдан халг мусигисини севмиш, 20 јашындан ханәндәлик етмәјә башламышдыр. 1902 илдә Бакыда Шәрг консертләриндә мүвәффәгијјәтлә чыхыш етмишдир. Мәлаһәтли вә зил сәси она Загафгазија вә Иранда шөһрәт газандырмышдыр. 1914 илдә «Екстрафон» сәһмдар ширкәти Кијевдә онун сәсини вала јазмышдыр. А. Азәрб. мусиги тарихиндә Рәһаб муғамынын көзәл ифачысы сајылыр.

АБДУЛЛАЈЕВ Әлибаба Абдулла оғлу (д. 23.3.1915, Бакы)—Азәрб. совет рәггасы, балетмејстер. Азәрб. ССР халг артисти (1959). 1951 илдән Сов. ИКП үзвү. 1936 илдән Азәрб. Дөвләт Филармонијасы рәгс ансамблынын үзвү, 1941 илдән Маһны вә рәгс ансамблы рәгс групанун рәһбәри, 1960—73 илләрдә исә баш балетмејстери олмушдур. А. Азәрб. халг рәгсләринин («Вағзалы», «Нәлбәки», «Јаллы» вә с.; «Азәрбајҹан тоју» композисијасы), һәмчинин ССРИ вә хариҹи өлкә халглары рәгсләринин гурулушуну вермиш, Азәрб. бәстәкарларынын әсәрләри әсасында хореографик програмлар һазырламышдыр («Вәтән вә ҹәбһә», Ү. Һаҹыбәјов; «Мәһсул», «Вәтән» сүиталары, Ҹ. Ҹаһанкиров вә с.). «Ашыг Гәриб» (З. Һаҹыбәјов), «Даиси» (З. Палиашвили) опералары вә с. әсәрләрдә рәгсләрин гурулушуну вермишдир. Үмумиттифаг, һәмчинин тәләбә вә кәнҹләрин 6-ҹы Үмумдүнја фестивалында (1957, Москва) гызыл медала лајиг көрүлмүшдүр.

АБДУЛЛАЈЕВ Әлигузу Мухтар оғлу (д. 1928, индики Шамхор р-нунун Тәзәкәнд к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1955). 1961 илдән Сов. ИКП

үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1950 илдән башламышдыр. Үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләри газанмышдыр. Шамхор р-нунун Әзизбәјов ад. с-зунда ишләјир. Азәрб. ССР Али Советинин (5-чи чағырыш) депутаты олмушдур.

АБДУЛЛАЈЕВ Әләвсәт Закир оғлу (д. 17.2.1920, индики Шамахы р-нунун Мәликчобаны к.)—совет дилчиси, филоложи е. д. (1963), проф. (1964), Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1974). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. С. М. Киров ад. АДУ-нун филоложи факүлтәсинин деканы (1962—67), тәдрис ишләри үзрә проректору (1972—76) олмушдур. 1967 илдән унтин Азәрб. дилчилији кафедрасынын мүдиридир. Дүнја алтајшүнасларынын конгресиндә (Берлин, 1969), бејнәлхалг түркологија конфрансында (Ангара, 1973) мә'рузә етмишдир. Харичдә (Берлин, Висбаден, Парис, Ангара) мәгаләләри дәрҹ олунмушдур.

Әсәрләри: Мүасир Азәрбајҹан дили. Синтаксис (Ј. Сејидов вә А. Һәсәновла бирликдә), Б., 1973; Мүасир Азәрбајҹан дилиндә табели мүрәккәб ҹүмләләр, Б., 1974.

АБДУЛЛАЈЕВ Әскәр Әләкбәр оғлу (д. 1.1.1927, индики Губадлы р-нунун Ејвазлы к.)—автоматика саһәсиндә совет алими, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1969), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1969), Азәрб. ССР әмәкдар мүһәндиси (1964). 1953 илдән Сов. ИКП үзвү. 1952—54 илләрдә ССРИ ЕА Автоматика вә Телемеханика Ин-тунун елми әмәкдашы, 1954—57 илләрдә исә Азәрб. Нефт Машынгајырма Ин-тунда автоматика вә телемеханика лабораторијасынын мүдири олмушдур. 1957—59 илләрдә «Нефткимјаавтомат» Елми-Тәдгигат вә Лајиһә Ин-тунун елми ишләр үзрә директор мүавини, 1959 илдән исә һәмин ин-тун директорудур. Нефт мә'дәнләринин комплекс автоматлашдырылмасы вә телемеханикләшдирилмәси үчүн лазым олан ҹиһаз вә апаратларын јарадылмасы үзрә чалышмыш, нефт сәнајеси просесләринин автоматик идарә олунмасы принсипләрини ишләјиб һазырламышдыр. Һәмин принсипләр Иттифаг мигјасында кениш тәтбиг олунур. Јүксәк ихтисаслы кадрларын һазырланмасында хидмәтләри вар. Өлчү техникасына даир бејнәлхалг конфрансда (Будапешт, 1961), 7-чи Үмумдүнја нефт конгресиндә (Мехико, 1967) вә автоматик идарәетмә үзрә Бејнәлхалг Федерасијанын 6-чы конгресиндә (Бостон, 1975) мә'рузә етмишдир. АСЕ елми редаксија шурасынын үзвүдүр (1976). А. 2 орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Автоматик тәнзимләмә, Б., 1972; Комплексная автоматизация на бакинских нефтепромыслах, Б., 1963; Принципы построения автоматизированных систем управления промышленными предприятиями с непрерывным характером производства (Р. Ә. Әлијев вә К. М. Улановла бирликдә), М., 1975.

АБДУЛЛАЈЕВ Илјас Кәрим оғлу (д. 23.3.1913, Ағстафа)—совет кенетик-селексијачысы, Азәрб. ССР ЕА акад. (1955). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. 1942—48 илләрдә Азәрб. КП МК-да ишләмиш, Азәрб. ССР Назирләр Совети сәдринин мүавини (1948—50) вә к. т. назири (1950—53), Азәрб. ССР Назирләр Совети сәдринин биринчи мүавини (1954—58), Азәрб. ССР Али Советинин Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри (1958—59) олмушдур. 1959 илдән Азәрб. ССР ЕА Кенетика вә Селексија Ин-тунда тут биткисинин кенетика вә селексијасы шө'бәсинин рәһбәридир. *Зәрифтут*, *Сыхкөзтут*, *Ханлартут* вә с. сортлар јетишдирмишдир. Битки организминин ирсијјәтини дәјишдирмәк мәгсәди илә морус ҹинсинин полиплоидија сырасыны јаратмаг үзәриндә чалышыр. Азәрб. Кенетикләри вә Селексијачылары Ҹәмијјәтинин сәдридир (1966 илдән). АСЕ елми редаксија шурасынын үзвүдүр (1976). ССРИ Али Советинин (3—5-чи чағырыш) вә Азәрб. ССР Али Советинин (2, 4—5-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Ашағы штамблы тут плантасијасы, Б., 1944; Тутчулуға даир агрогајдалар, Б., 1959; Азәрбајҹан тутунун сорт тәркиби, Б., 1964; Үзүм сортларынын биоложи вә техноложи хүсусијјәтләринә киббереллинин тә'сири, Б., 1971; Селекция и сортоиспытание шелковицы в Азербайджанской ССР, М., 1940; Селекция шелковицы в Азербайджане, Б., 1955; Полиплоидия в эволюции и селекции растений, М., 1972.

АБДУЛЛАЈЕВ Ислам Әбдүл оғлу (1876, Шуша—22.9.1964, Бакы)—Азәрб. совет ханәндәси. Азәрб. ССР әмәкдар артисти (1949). Мир Мөһсүн Нәввабын тәләбәси олмушдур. 17 јашындан мусиги мәҹлисләриндә охумаға башламышдыр. Секаһ, Бајаты-күрд, Бајаты-гаҹар вә с. муғамларын маһир ифачысы олан А. бу муғамлара орижинал аһәнк вә халлар әлавә етмишдир.

АБДУЛЛАЈЕВ Камал Ҹаһанбәхш оғлу (д. 18.1.1927, Бакы)—Азәрб. совет дирижору. Азәрб. ССР халг артисти (1967). 1956 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. вә Москва консерваторијаларыны битирмишдир (1948, 1952). Азәрб. Опера вә Балет Театрында дирижор (1952—59; 1953 илдән баш дирижор), Донетск Опера вә Балет Театрында баш дирижор (1960—61) олмушдур. 1962 илдән К. С. Станиславски вә Вл. И. Немирович-Данченко ад. Москва Мусигили Театрынын дирижорудур (1962—69 илләрдә баш дирижор). «Једди көзәл» (Г. Гарајев), «Күлшән» (С. Һаҹыбәјов), «Јевкени Онекин» (П. Чајковски), «Хари Јанош» (З. Кодај), «Һәрб вә сүлһ» (С. Прокофјев), «Тоска» (Ҹ. Пуччини), «Виринеја» (С. Слонимски) вә с. А.-ин дирижорлуг етдији әсас тамашалардыр. А. Франсада граммофон валлары ширкәтинин Гран-при мүкафатыны—Бөјүк гызыл медал алмышдыр (1967).

АБДУЛЛАЈЕВ Лүтфәли Әмир оғлу (22.3.1914, Нуха, индики Шәки—9.12. 1973, Бакы)—Азәрб. совет актјору. Азәрб. ССР халг артисти (1960). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946). А.-ин јарадычылығы Азәрб. Мусигили Комедија Театры илә сых бағлы олмушдур. Јумордан мәһарәтлә истифадә етмәк, комик вәзијјәтләри реалист планда тамашачылара чатдырмаг А. јарадычылығы үчүн сәҹијјәви иди. Мөһсүн («Беш манатлыг кәлин», С. Рүстәмов), Гошун («Тој киминдир?», А. Мәшәдибәјов), Дурсун («Дурна», С. Рүстәмов), Гәһрәман («Көзүн ајдын», Ф. Әмиров), Мәһәммәд («Улдуз», С. Әләскәров), Митош («Һиҹран», Е. Сабитоғлу) А.-ин јаратдығы ән јахшы роллардыр. «Аршын мал алан» (1945), «Әһмәд һарададыр?» (1964) вә с. филмләрдә чәкилмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Л. Ә. Абдуллајев «Аршын мал алан» филминдә Вәли ролунда.

АБДУЛЛАЈЕВ Мәзаһир Ағаверди оғлу (д. 3.6.1911, Бакы јахынлығындакы Маштаға к.)—әмәкдар иншаатчы-мүһәндис, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1966). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1931 илдә башламышдыр. 1951—67 илләрдә Сумгајытдакы 1 нөмрәли тикинти трестинин (кечмиш Загафгазија Сәнаје Тикинтиләри Тресті) рәиси, 1967—71 илләрдә Азәрб. ССР Назирләр Советиндә шө'бә мүдири, 1971—

74 илләрдә Бакы Баш Тикинти Идарәсинин рәиси ишләмишдир. 1974 илдән Азәрб. ССР Назирләр Советиндә шө'бә мүдиридир. Азәрб. ССР Али Советинин (2—4-чү, 6—8-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

АБДУЛЛАЈЕВ Мәмиш Шаһбаз оғлу (1923, индики Күрдәмир р-нунун Мурадхан к.—20.1.1945)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (өлүмүндән сонра, 24.3. 1945), сержант. 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1942 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. Курск вурушмасында (1943), Белорусијанын (1944), Полшанын (1944—45) азад едилмәсиндә икидлик көстәрмиш, Полшада кедән дөјүшләрдә һәлак олмушдур. Гырмызы Улдуз ордени илә тәлтиф едилмишдир.

АБДУЛЛАЈЕВ Микајыл Һүсејн оғлу (д. 19.12.1921, Бакы)—Азәрб. совет рәссамы. ССРИ халг рәссамы (1963). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын м. үзвү (1958). Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1974). Бејнәлхалг Неһру мүкафаты лауреаты (1969). Проф. (1973). 1954 илдән Сов.ИКП үзвү. Ә. Әзимзадә ад. Азәрб. Рәссамлыг Мәктәбини (1939) вә В. И. Суриков ад. Москва Дөвләт Рәссамлыг Ин-туну (1949) битирмишдир. А. Азәрб. тәсвири сәнәтинин инкишафында мүһүм рол ојнамыш, јүксәк идејалылыг вә мүасирлик руһунда јаратдығы бојакарлыг вә графика әсәрләри илә социалист реализми инчәсәнәтини зәнкинләшдирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә чәкдији тарихи композисија вә портретләриндә совет вәтәнпәрвәрлијини тәрәннүм етмишдир. Мүһарибәдән сонракы илләрдә А.-ин јарадычылығы даһа да пүхтәләшмишдир. Мүасирләримизин мә'нәви көзәллијини, доғма тәбиәти тәсвир едән «Ахшам» (1947), «Минкәчевир ишыглары» (1948), «Сәадәт гуранлар» (1951) таблолары Иттифаг мигјасында мүвәффәгијјәт газанмышдыр. «Масаллы силсиләси»нә дахил олан «Көрпәсинин ардынча», «Мангабашчысы Рәхшәндә» (1955) вә с. таблоларында мүасир кәнд адамлары тәсвир олунмушдур. «Севинч» (1956) таблосу ана мәһәббәтини экс етдирир. Никбинлик А.-ин таблоларынын башлыча хүсусијјәтидир. «Тарлада» (1960), «Гоча чобан», «Гарабағлы гыз», «Ләнкәранлы колхозчу гадын» (1963—64), «Абшеронда» (1964), «Масаллы гызлары» (1966), «Астарада чај јығымы» (1967), «Чәлтикчи гызлар» (1970) вә с. әсәрләриндә әмәк адамлары, мәишәт сәһнәләри лирик сәпкидә верилмишдир. «Азәрбајчан чөлләриндә» (1964 — 65) триптихиндә Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә совет адамларынын мә'нәви бирлији, јенилмәзлији экс олунмушдур. А. классик милли ирсин наилијјәтләринә мәһәббәтлә јанашыр, башга халгларын бәдии ирсиндән дә јарадычылыгла истифадә едир.

А.-ин јарадычылығында харичи өлкә мөвзулары да кениш јер тутур. 1956—71 илләрдә Һиндистан, Әфганыстан, Мачарыстан, Полша, Италија вә б. өлкәләрә сәфәрләри заманы чәкдији рәсмләр силсиләсиндә («Бенгал гызлары», «Рачәстан гадынлары», «Гоча әфган», «Кишфалуди-Штробл», «Р. Гуттузо», «Ч. Мансу» вә с.) милли вә фәрди характеристика, пластика, колорит зәнкинлији әсас јер тутур.

Әсасән, тематик таблолар устасы кими танынан А. портретләр галерејасы јаратмышдыр. «М. Горки 1928 илдә Бакыда» (1950), «Ү. Һачыбәјов» (1944), «Сәмәд Вурғун» (1944, 1959, 1975), «Шәбәкә устасы Ә. Бабајев» (1961), «М. Ф. Ахундов» (1962), «М. П. Вагиф» (1968), «Имадәддин Нәсими» (1973), «Пианочу Ф. Бәдәлбәјли» (1975) вә с. портретләриндә А. тәсвир етдији шәхсијјәтләрин дахили аләминә, психолокијасына нүфуз етмиш, онларын характерини усталыгла ача билмишдир. О, М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн» (1951), С. Рәһимовун «Шамо» (1954) романларына, «Китаби-Дәдә Горгуд» (1956) дастанына, Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» (1958, 1971) поемасына иллүстрасијалар чәкмиш, Ү. Һачыбәјовун «Лејли вә Мәчнун» (1965), «Короғлу» (1967) операларына, Нијазинин «Читра» балетинә (1972) тәртибат вермишдир. А.-ин әсәрләри Парис, Лондон, Берлин, Монреал, Прага, Будапешт, Белград, Софија, Варшава, Деһли, Гаһирә, Брүссел вә с. ш.-ләрдә нүмајиш етдирилмишдир. 1966—67 илләрдә Берлин вә Лејпсигдә рәссамын фәрди сәркиси кечирилмишдир. АСЕ Баш редаксијасынын үзвүдүр (1976). Азәрб. ССР Али Советинин (5—9-чу чағырыш) депутатыдыр. Ленин ордени вә Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф едилмишдир. Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 32—33.

Әд.: Һачыјев П., М. Абдуллајев, Б., 1973; Габибов Н. и Наджафов М., Искусство Советского Азербайджана, М., 1960; Зингер Е., М. Абдуллаев, М., 1967; Габибов Н. Д., Микаил Гусейн оглы Абдуллаев, М., 1969.

АБДУЛЛАЈЕВ Нәриман Һәсәнхан оғлу (1899, Шуша—1966, Бакы)—Азәрб.-да Совст һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1917 илин мајындан Сов.ИКП үзвү. 1914 илдә Бибиһејбәтдә фәһләлијә башламышдыр. 1917—18 илләрдә Бакыда Совет һакимијјәтинин гурулмасы вә мөһкәмләндирилмәси уғрунда мүбаризәдә иштирак етмишдир. 1919 илдә Сураханыда партија иши апармыш, мај тә'тили күнләриндә һәбс олунмушду. Бакы Комитәсинин тапшырығы илә кизли иш апармаг үчүн А. бир нечә дәфә Гарабаға көндәрилмишди. Һәтта Мүсават һөкумәти А.-и Н. Нәримановла сәһв салыб, «болшевик Нәримановун» тутулмасы барәдә Шуша гәзасына сәрәнчам көндәрмишди. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра А. Шушада фөвгәл'адә комиссијада, совет вә партија ишиндә чалышмышдыр.

АБДУЛЛАЈЕВ Сәмәд Һәмид оғлу (1920, индики Ағдаш р-нунун Голгәти к.—8. 6. 1944)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (17.9.1943), тибб хидмәти старшинасы. 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. 1939 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. 1941—43 илләрдә Прибалтика, Крым чәбһәләриндә вурушмушдур. 1943 илин сентјабрында Елтикендә (Керч ј-а) десант әмәлијјаты заманы рәшадәт көстәрмишдир. Молдавија уғрунда дөјүшләрдә һәлак олмушдур.

АБДУЛЛАЈЕВ Һәбиб Мүһәммәдович (18.7.1912, Ош—20.6.1962, Дашкәнд)—совет кеологу, ССРИ ЕА м. үзвү (1958). Өзб. ССР ЕА акад. (1947), Ленин мүкафаты лауреаты (1959). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү 1956—62 илләрдә Өзб. ССР ЕА президенти олмушдур. Петролокијанын нәзәри мәсәләләрини, филиз јатаглары һаггында тә'лими ишләмишдир. Јер габығында мүһүм фајдалы газынтыларын јајылмасы вә әмәлә кәлмәси ганунаујғунлуғу нәзәријјәсини ирәли сүрмүшдүр. ССРИ Али Советинин (5-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени вә 6 башга орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Геология шеелитоносных скарнов Средней Азии, Ташкент, 1947; Генетическая связь оруденения с гранитоидными интрузиями, 2 изд., М., 1954; Дайки и оруденения, М., 1957.

АБДУЛЛАЈЕВ Һәсән Мәммәдбағыр оглу (д. 20.8.1918, индики Чулфа р-нунун Јајчы к.)—совет физики, ССРИ ЕА м. үзвү (1970), Азәрб. ССР ЕА акад. (1967; м. үзв 1955), Азәрб. ССР ЕА президенти (1970 илдән). Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1974), Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1972). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. 1950, 1957—58 илләрдә Азәрб. ССР ЕА Физика-Ријазијјат Ин-тунун директору олмуш, 1959 илдән исә Физика Ин-тунун директорудур. Азәрб. ССР ЕА физика-ријазијјат вә техника бөлмәсинин академик катиби (1968—70) олмушдур. А.-ин селенин, теллурун, онларын мүрәккәб бирләшмәләринин вә бунлар әсасында һазырланан јарымкечиричи чиһазларын физикасы, селенин биоложи просесләрдә ролунун тәдгиги саһәсиндә әсаслы елми нәтичәләри вардыр.

А.-ин рәһбәрлији илә мүрәккәб јарымкечириҹиләрдән бир сыра јени ҹиһазлар, о ҹүмләдән јени физики принсиплә ишләјән узунмүддәтли електрик јаддашлы ҹиһазлар јарадылмышдыр. Термоелектрик чевириҹиләри үчүн А.-ин алдығы јарымкечириҹи материала АБШ вә Франсанын патентләри верилмишдир. А.-ин тәшәббүсү илә 1956 илдә АДУ-да јарымкечириҹиләр физикасы кафедрасы тәшкил едилмишдир. А.-ин јүксәк ихтисаслы елми кадрлар һазырланмасында бөјүк хидмәти вар. О, Азәрб.-да јарымкечириҹиләр физикасы үзрә елми мәктәб јаратмышдыр. А. ССРИ ЕА «Јарымкечириҹиләр физикасы вә кимјасы» елми шурасынын үзвү, респ. «Физика проблемләри» елми шурасынын вә «Билик» ҹәмијјәтинин сәдридир.

А. АБШ (1961, 1972), Франса (1957, 1971, 1976), Болгарыстан (1958), Румынија (1958), Инҝилтәрә (1962), Полша (1963), Јапонија (1966), Исвеч (1971), Иран (1972) вә с. өлкәләрдә бејнәлхалг елми мүшавирәләрдә иштирак вә чыхыш етмишдир. АБШ-да (1970). Түркијәдә (1974) јарымкечириҹиләр физикасына даир мүһазирәләр охумушдур. А. јарымкечириҹи маддә вә ҹиһазларын тәдгиги вә тәтбигинә даир бир сыра әсәрин (50-дән чоху хариҹдә чап олунмушдур), 30 ихтиранын мүәллифидир. А.-ин «Електрон јарымкечириҹиләри вә онларын тәтбиги» (1952) китабы јарымкечириҹиләр физикасы саһәсиндә Азәрб. дилиндә нәшр олунан илк әсәрдир. АСЕ Баш редаксијасынын үзвүдүр (1976). ССРИ Али Советинин (8—9-ҹу чағырыш) депутатыдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә С. И. Вавилов ад. медалла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Јарымкечириҹиләр, Б., 1961; Полупроводниковые выпрямители, Б., 1958; Некоторые вопросы физики электронно-дырочных переходов, Б., 1971; Селен и зрение, Б., 1972; Физика селена, Б., 1975.

АБДУЛЛАЈЕВ Һәси Беһбуд оғлу (25.12.1910, индики Губадлы р-нунун Гарааға́ҹ к.—23.3.1967, Бакы)—совет тарихчиси, тарих е.д. (1963), проф. (1964). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. С. М. Киров ад. АДУ-да баш мүәллим (1941—48) вә Бакы Партија Мәктәбиндә кафедра мүдири (1945—55) ишләмиш, 1956 илдән өмрүнүн сонунадәк Азәрб. ССР ЕА Тарих Ин-тунда шө'бә мүдири олмушдур. Тәдгигатлары Азәрб. тарихинин сон орта әср дөврүнүн (18 әср) өјрәнилмәсинә һәср едилмишдир. А. Азәрбајҹан—Русија мүнасибәтләринин (18 әсрин 2-ҹи јарысы) илк тәдгигатчысыдыр. А.-ин елми атеизмә аид әсәрләри дә вар.

Әсәрләри: Марксизм-ленинизм вә дин, Б., 1950; Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60—80 гг. XVIII в., Б., 1958; Азербайджан в XVIII веке и его взаимоотношения с Россией, Б., 1965.

АБДУЛЛАЈЕВ Ҹаһанҝир Мәммәд оғлу (1.5.1901, Јелизаветпол, индики Кировабад—4.1.1973, Бакы)—совет терапевти, кардиолог. Азәрб. ССР ЕА акад. (1968, м. үзв 1959), Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1940). Әсәрләри үрәк-дамар системи хәстәликләринә, өлкә патолоҝијасына, һематолоҝијаја вә с. һәср едилмишдир. А. строфантинин дамаркенишләндирмә тә'сирини мүәјјәнләшдирмиш вә миокард инфаркты хәстәлијинин мүалиҹәсиндә ондан истифадә етмишдир. Терапевтләрин (1960) вә һематологларын (1963) Бејнәлхалг Ассосиасијаларынын, терапевтләрин (1961) вә кардиологларын (1965) Үмумиттифаг Елми Ҹәмијјәтләринин үзвү, Респ. Кардиологлар Ҹәмијјәтинин сәдри олмушдур (1966 илдән). Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Үрәк-дамар хәстәликләринин диагностикасы вә мүалиҹәси, Б., 1963; Атеросклероз вә һипертонија хәстәлији, Б., 1964.

АБДУЛЛАЈЕВА Зәрри Мүтәллим гызы (д. 1912, индики Ханлар р-нунун Шәмшәддин к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1949 илдән Сов. ИКП үзвү. «Азәрбајҹан» үзүмчүлүк с-зунда мангабашчысы ишләмишдир. 1949 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк ҝөстәриҹиләринә наил олмушдур. Медалларла тәлтиф едилмишдир. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

АБДУЛЛАЈЕВА Ҝүлзар Рза гызы (д. 1914, Жданов р-нунун Шаһсевән к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1956 илдән Сов. ИКП үзвү. 1932—60 илләрдә «Бакы» к-зунда колхозчу, 1961—74 илләрдә к-з китабханасынын мүдири ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк ҝөстәриҹиләринә наил олмушдур. Азәрб. ССР Али Советинин (4—5-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. 1968 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

АБДУЛЛАЈЕВА Назлы Мүршүд гызы (д. 1.7.1902, индики Ҝөјчај р-нунун Әрәбшаһверди к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1946 илдән Сов. ИКП үзвү. 1927—65 илләрдә Ҝөјчај р-нунун «Јени јол», «Азәрбајҹан» к-зларында ишләмишдир. 1948 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк ҝөстәриҹиләринә наил олмушдур. 1965 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

АБДУЛЛАЈЕВА Һәјат Һәмдулла гызы (д. 14.10.1912, Дәрбәнд)—Азәрб. совет һејкәлтәрашы. Азәрб. ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1964). 1950 илдә И. Ј. Репин ад. Ленинград Рәссамлыг, Һејкәлтәрашлыг вә Ме'марлыг Ин-туну битирмишдир. А. һејкәл-портретләрин, монументләрин вә кичик формалы пластик әсәрләрин—«Ана» (1955), «Једди ҝөзәл» (1957) һејкәлчикләри, «Һәҹәр» (1959), «Ҝәнҹлик» (1960), «Лајлај» (1963) һејкәл композисијалары, М. П. Вагифин абидәси (1957, Шушада гојулмушдур), «Ики гыз» (1967), В. Сәмәдованын портрети (1970), «Сәнсиз» (1972) вә с. мүәллифидир.

АБДУЛЛАЈЕВА Һәлимә Јусиф гызы (д.1928, Ерм. ССР Октемберјан р-нунун Шаварут к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1953 илдән Сов.ИКП үзвү. 1950 илдә Шамхор р-нунда үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк ҝөстәриҹиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

АБДУЛЛАУШАҒЫ—Азәрб. ССР Кәлбәҹәр р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 48 *км* ҹ.-ш.-дә, Мозчајын сол саһилиндә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 282 (1976). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси вар.

АБДУЛЛАХАН УСТАҸЛЫ (?—1566/67)—Ширван бәјләрбәји (1549—66/67), устаҹлы тајфасынын башчысы, сәркәрдә, Шаһ Исмајылын баҹысы оғлу. А. У. Азәрб.-ын Авропа өлкәләри илә тиҹарәт вә сијаси әлагәләринин мөһкәмләнмәсиндә мүәјјән рол ојнамышдыр. Онун дөврүндә Шамахыда Русија вә Инҝилтәрәнин тиҹарәт факторијалары јаранмыш, IV Иванла дипломатик данышыглар апарылмышдыр.

АБДУЛЛА́Һ (Abdullah)—Индонезија рәссамлары аиләси: 1) Сурио Суброто (1878—1941)—Индонезија реалист рәссамлығынын баниләриндән бири. «Бандунг јајласы», «Мәркәзи Јава мәнзәрәси», «Рәнҝли ҝөл» вә с. әсәрләрин мүәллифидир. 2) Басуки (д. 1915)—бојакар. Сурио Субротонун оғлу. «Дипо Негоро дөјүшдә», Индонезија гадынларынын портретләри серијасы, «Тарланын малаланмасы», «Кинтамани мәнзәрәси» вә с. әсәрләри вар. 3) Тријото (д. 1916)—һејкәлтәраш. Сурио Субротонун гызы. Бандунг Тәсвири Сәнәт Академијасынын профессору. Ҹакарта вә Ҹокјакарта ш.-ләриндә гојулмуш рәмзи абидәләрин мүәллифидир.

АБДУЛЛА́Һ бин Әбдүлгадир Мүнши [عبدالله بن عبدالقادر منشی (1796, Малакка—1854, Мәккә)]—Малаја тарихчиси, әдиб вә маарифчи. Әсәрләриндә дөврүнүн сијаси һадисәләриндән, феодал өзбашыналығындан бәһс етмиш, халгын ниҹатыны јалныз Авропа мәдәнијјәтинә говушмагда ҝөрмүшдүр. Малаја дилиндә бәдии нәсрин банисидир. «Абдуллаһ һаггында һекајә» (1849), «Абдуллаһын Ҹиддаја дәниз сәјаһәти һаггында һекаје» (1854) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Малајја әдәби дилинин инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр.

АБДУЛЛА́Һ ибн Сәид Мәһәммәд [عبدالله ابن سعید محمد (?—нојабр1899)] — Суданлы Меһдинин өлүмүндән сонра мүстәгил Судан дөвләтинин башчысы вә хәлифә [1885—98]. А. *меһдичиләрин* мәркәзләшдирилмиш феодал дөвләтини ҝүҹләндирмиш, гүввәтли орду јаратмышды. Инҝилис мүстәмләкәчиләринә гаршы суданлыларын мүгавимәт һәрәкатына (1896—98) башчылыг етмишдир. Омдурман вурушмасында (1898) инҝилисләр галиб ҝәлдикдән сонра А. Судан халгынын партизан һәрәкатына рәһбәрлик етмиш вә дөјүшдә һәлак олмушдур.

АБДУЛЛА́Һ ибн Һүсејн [عبدالله ابن حسین (1882—20.7. 1951)]—һашимиләр сүлаләсиндән Иорданија кралы. 1909—16 илләрдә Түркијә мәҹлисинин депутаты олмушдур. Мисирдәки инҝилис һакимијјәт органлары илә әлагә јаратмыш, 1916—18 илләрдә Һиҹазда түрк гарнизонларыны мүһасирәјә алан әрәб һәрби һиссәләринә рәһбәрлик етмишдир. А. 1921 илдә Инҝилтәрәнин ҝөмәји илә Трансиорданија әмири олмуш, 1946 ил мајын 25-дә крал е’лан едилмишдир. А.-ы Инҝилтәрә әлејһинә суи-гәсдчиләр тәшкилатынын үзвү өлдүрмүшдүр.

АБДУЛҸӘЛИЛОВ Фазил Апасович (д. 1.3.1913, индики Ставропол өлкәси, Минералныје Воды р-нунун Канглы к.)—ноғај совет јазычысы. 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. «Ҝүҹлүләр аиләси» (1950), «Асантај» (1956), «Сәрт дөнүш» (1961) повестләринин мүәллифидир. «Ҝүҹлү ахын» (1959) романы коллективләшмәјә һәср олунмушдур. «Кубан ҹағлајыр» (1955) ше’р топлусу вар.

АБЕ́ Кобо (д. 7.3.1924, Токио)—јапон јазычысы, Акутагава мүкафаты лауреаты (1951). «Дивар» (1951), «Дөрдүнҹү бузлаг дөврү» (1959), «Гумлугда гадын» (1963), «Өзҝә сифәти» (1964), «Јандырылмыш хәритә» (1967), «Гуту адам» (1973) вә с. реалист романларын мүәллифидир. «Гул ову» (1955), «Гала» (1962), «Достлар» (1967), «Ағаҹа дөнмүш адам» (1969) вә с. пјесләри вар. Әсәрләриндә буржуа ҹәмијјәтинин антиһуманист маһијјәти ҝөстәрилир. Асија вә Африка өлкәләри јазычылары илә Совет Әлагә Комитәсинин Бакыда ҝечирилмиш иҹласында (1966) иштирак етмишдир

Әсәрләри: Женщина в песках. Чужое лицо, М., 1969; Пьесы, М., 1975.

АБЕҒЈА́Н Манук Хачатурович (29.3.1865, Нахчыван јахынлығындакы Астабад к.—25.9.1944, Јереван)—совет әдәбијјатшүнасы, дилчи, Ерм. ССР ЕА акад. (1943). «Ермәни халг епосу» (1908), «Јени ермәни әдәби дилинин синтаксиси» (1912), «Гәдим гусан халг маһнылары» (1931), 2 ҹилдлик «Гәдим ермәни әдәбијјаты тарихи» (1944—46) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. «Сасунлу Давид» дастаныны нәшр етдирмишдир. Ерм. ССР ЕА Әдәбијјат Ин-ту А. адынадыр.

А́БЕЛ (Abel) Нилс Һенрик (5.8.1802, Христианзанд—6.4.1829, Христиани)—Норвеч ријазијјатчысы. Дәрәҹәси 4-дән бөјүк олан ҹәбри тәнликләрин үмуми һалда радикалларла һәлл олунмадығыны исбат етмиш (1824) вә елементар функсијаларла интегралланмајан бир сыра функсија ашкара чыхармышдыр. К. *Јакоби* илә бирликдә еллиптик функсијалар нәзәријјәсинин әсасыны гојмуш, комплекс дәјишәнли функсија үчүн биномиал сыранын јығылма областыны вә гүввәт сырасы шәклиндә ҝөстәрилә билән функсијаларын хассәләрини, сонралар өз адыны дашыјан А. интегралларыны тәдгиг етмишдир. Башга тәдгигатлары сыралар нәзәријјәсинә аиддир. А.-ин ишләри ријазијјатын инкишафына бөјүк тә’сир ҝөстәрмишдир.

АБЕЛЈА́Н Ованес Артјомович (4.11.1865, Шамахы—1.7.1936, Јереван)—ермәни совет актјору. Ерм. ССР вә Азәрб. ССР халг артисти (1932). Сәһнә фәалијјәтинә 1882 илдә Бакы рус театрында башламышдыр. 1920 илдән Бакы ермәни театрында, 1925 илдән исә Јереван драм театрында ишләмишдир. Реализм, рәнҝарәнҝ ифадә васитәләри А. јарадыҹылығынын характерик ҹәһәтләри олмушдур. Әсас ролллары: Рүстәм, Бархудар («Намус», А. Ширванзадә), Пепо («Пепо», Г. Сундукјан), Осип («Мүфәттиш», Н. В. Гогол), Лир, Отелло («Крал Лир», «Отелло», В. Шекспир), Јегор Булычов («Јегор Булычов вә башгалары», М. Горки) вә с.

АБЕЛЈА́Р (Abélard) Пјер (1079, Нант ш. јахынлығындакы Палле к.—21.4.1142, Шалон-сүр-Сон ш. јахынлығындакы мүгәддәс Маркел аббатлығы)—франсыз философу, илаһијјатчы вә шаир. *Номинализмә* јахын олан *консептуализм* нәзәријјәсини инкишаф етдирмишдир. А.-ын «Һә вә јох» әсәри (тәгр. 1122) ону схоластик методун ән ҝөркәмли нүмајәндәләриндән бири кими танытмышдыр. О, иддиа едирди ки, дини е’тигад елмә әсасланмалыдыр. А. илаһијјатынын расионалист характери дәфәләрлә килсә хадимләринин е’тиразына сәбәб олмуш, онун тә’лими ики дәфә бид’әтчи тә’лим кими писләнмишдир. А.-ын мә’налы мәһәббәт ше’рләри, тәрҹүмеји-һалы олан «Мүсибәтләримин тарихи» (1132—36) әсәри бир чох јазычыја тә’сир етмишдир.

АБЕО́КУТА (Abeokuta) — Ниҝеријанын г.-индә, Огун чајы саһилиндә шәһәр. Әһ. 187,3 мин (1973). А.-дан Лагос—Кано д.ј. ҝечир. Какао, банан тиҹарәти мәркәзидир. А.-да кустар үсулла парча тохунур. Консерв, семент вә бетон з-длары вар.

АБЕРДИ́Н, Ебердин (Aberdeen)—Б. Британијада (Шотландија) шәһәр. Абердин графлығынын инз. м. Шимал дәнизи саһилиндә порт. Әһ. 181,8 мин (1971). Балыг сәнајеси мәркәзидир. Тохуҹулуг, ҝәмигајырма, кағыз сәнајеси мүәссисәләри, ун-т (1494 илдән) вә с. вар. Јахынлығында гранит чыхарылыр.

АБЕРДИ́Н-АНГУ́С ГАРАМАЛЫ—тезјетишән әтлик гарамал ҹинси. Шотландијада јетишдирилмишдир. Инҝилтәрә, Јени Зеландија, АБШ, Канада, Арҝентина вә с. өлкәләрдә әсас гарамал ҹинсләриндәндир. ССРИ-јә 1932 илдә ҝәтирилмишдир. Ајаглары гыса, рәнҝи гарадыр. Бујнузсуздур. Инәкләрин дири ҹәкиси 500—600 *кг*, буғаларынкы 700—750 *кг*, 7—8 ајлыг бузовларынкы 200 *кг*-адәк олур. Әти јүксәк кејфијјәтлидир. Илдә орта һесабла 2000 *кг*-адәк сүд верир (јағлылығы 3,8—4%). ССРИ-дә әсас дамазлыг тәсәррүфаты Волгоград вил.-ндәдир. Азәрб.-да јерли ҹинсләри јахшылашдырмаг үчүн истифадә едилир.

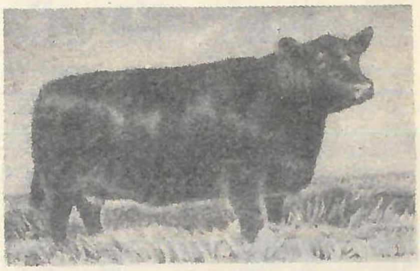

Абердин-ангус инәји.

АБЕРРА́СИЈА (лат. aberrare—азмаг, ҝәнара чыхмаг) (биолоҝијада)—1) морфолоҝија вә физиолоҝијада гурулуш вә функсијаларда типик нүмунәдән һәр ҹүр сапма (ҝәнара чыхма); 2) бә’зи һејван групплары систематикасында (башлыҹа олараг ҝәпәнәк, бөҹәк вә балыгларда) таксономик инфрајарымнөв категорија. А. чох вахт өртүкләрин рәнҝиндә, нахышында, гурулушунда олан ҹүз’и тәсадүфи сапмалар әсасында сечилир; 3) ҝенетикада—хромосом А.-лары хромосомларын хәтвары гурулушунун дәјишмәси, ҝенетик материалларын гырылараг јенидән бөлүнмәси, итмәси вә ја гисмән икиләшмәси нәтиҹәсиндә баш верир; һәмчинин хромосомларын јенидән гурулмасы.

АБЕСКУН, Абсүкун—орта әсрләрдә Хәзәр дәнизинин ҹ.-ш.-индә ејниадлы адада лиман шәһәри вә тиҹарәт мәркәзи. Хариҹи өлкәләрлә, о ҹүмләдән Авропа өлкәләри илә тиҹарәт әлагәси вар иди. Тиҹарәтдә әсас јери балыг вә ипәк тутурду. Мүдафиә мәгсәди илә тикилмиш мөһкәм галасы олмушдур. А. шәһәринә ҝөрә Хәзәр дәнизинә Абескун дәнизи дә дејилирди. Харабалығы су алтындадыр.

АБЗА́С (алм. Absatz — сәтирбашы)—1) чап вә ја әлјазмасы мәтнләриндә сәтир башында верилән ара, сәтирбашы; 2) мәтнин ики сәтирбашы арасындакы мәзмунҹа бағлы һиссәси.

АБИДӘ—1) сәнәт вә тарихи дәјәри олан тикили. 2) Шәхсијјәт вә һадисәләрин шәрәфинә јарадылан һејкәлтәрашлыг вә ме’марлыг әсәри. «А.» анлајышы «монумент» анлајышына јахындыр. А.-нин ән чох јајылмыш типи әслиндән бөјүк олан һејкәлтәрашлыг фигуру, јахуд композисијасыдыр. А. постамент үзәриндә вә адәтән ҝөркәмли јердә, јахуд тарихән мүәјјән һадисә илә бағлы јердә гојулур. Сәнәт нүмунәләри олан гәдим гәбирүстү дашлар да (гәбирдашы вә с.) хүсуси А. типидир.

Тәсвири сәнәт вә ме'марлыг әсәри олан А. јарандыгы дөврүн идеја чәрәјанлары илә бағлы олур. ССРИ-дә көркәмли ингилабчылара, партија, дөвләт, әдәбијјат вә инчәсәнәт хадимләринә, ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманларына вә ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманларына А. гојулур. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет халгынын гәһрәманлығыны әбәдиләшдирән А.-ларин учалдылмасына хүсуси диггәт верилир. 3) Мәчази мә'нада—јадикар, хатирә, диггәтәлајиг иш, әсәр.

АБИДӘРЗӘ—Азәрб. ССР Јардымлы р-нунун Әрус к.-ндә тарихи абидә. Даирәви гурулушлу олан А. күнбәзлә өртүлмүшдүр. Чај дашындан һөрүлмүшдүр. А.-нин китабәси јохдур. 14–15 әсрләрә аид олдуғу еһтимал едилир.

АБИДИНОВ Мирзә Казым бәј (1840, Бакы—?)—Азәрб. шәргшүнасы, филолог. Русија Харичи Ишләр Назирлији Асија департаментиндә тәрчүмәчилик етмиш, 1864 илдән һәмин назирлијин Шәрг дилләри ин-тунда фарс дилиндән дәрс демишдир. «Фарс дили грамматикасынын гыса очерки. Етимолокија» (1888) дәрслијинин мүәллифидир. «Шәмс» тәхәллүсү илә ше'рләр дә јазмышдыр. Шәрг өлкәләриндән кәлмиш нүмајәндәләри дипломат кими мүшајиәт етмишдир. Шәргшүнасларын 3-чү бејнәлхалг гурултајынын (Петербург, 1878) нүмајәндәси олмушдур.

АБИДОС (јун. Abiidos, әр. العربات المدفونة —әл-Әрәбат ул-мәдфунәт)—Гәдим Мисир дөвләтинин ән гәдим шәһәрләриндән вә дини мәркәзләриндән бири. Бурада ахирәт аллаһларына (Һентинмент, Упуат вә *Осирис*) ситајиш едилирди. Орта шаһлыг дөврүндән башлајараг Осирисә даһа чох ситајиш олунурду. А.-дан јалныз ики мә'бәдин харабалығы галмышдыр.

АБИЈЕТИН ТУРШУСУ, $C_{19}H_{29}\cdot COOH$—тәбии гатран туршусу, *канифолун* әсас тәркиб һиссәси. 174—175°С-дә әријән кристал маддәдир. Ефирдә, спиртдә, бензолда вә с. дә асан һәлл олур; суда һәлл олмур. Онун нитрили бә'зи резин нөвләрини вә винил полимерләрини јумшалтмаг үчүн ишләдилир.

АБИОКЕНЕЗ (јун. а—инкар шәкилчиси + bios—һәјат + génesis—төрәнмә, јаранма)—чанлыларын чансыз тәбиәтдән јаранмасы һаггында нәзәријјә. 19 әсрин орталарынадәк А.-ә өз-өзүнә әмәләкәлмә, јә'ни мүрәккәб гурулушлу чанлыларын чансыз материјадан бирдән-бирә төрәмәси кими бахылырды. Һәлә 17 әсрдә гурдларын, балыгларын, гурбағаларын вә һәтта сичанларын шеһдән, лилдән вә чиркдән төрәндијинә инанырдылар. Лакин италјан алими Ф. Реди 1668 илдә көстәрди ки, ијләнән әтдә милчәк сүрфәләри јалныз милчәкләрин гојдуғу јумурталардан әмәлә кәлир. 18 әсрдә италјан алими Л. Спаллантсани мүәјјән етди ки, гајнадылмыш әт сујунда (булјонда) микроорганизмләр инкишаф етмир. Буну 1861 илдә франсыз алими Л. Пастер дә сүбут етди. «Һәјатын әбәдилији» нәзәријјәси олан биокенезә гаршы чыхан Ф. Енкелсин фикринчә, һәјат материја һәрәкәтинин хүсуси формасы олуб, онун мүәјјән инкишаф мәрһәләләриндә мејдана кәлир. Һазырда алимләрин әксәријјәти белә гәнаәтә кәлмишләр ки, һәјатын јаранмасы Јер үзүндә шәраитин (Јер күрәсинин темп-ру, газ, маје вә бәрк тәбәгәләрин кимјәви тәркиби, шүаланма режими вә с.) индики шәраитдән кәскин сурәтдә фәргләндији узаг кеоложи дөврләрдә кедән узунмүддәтли бир просес олмушдур. Чох јајылмыш А. нәзәријјәләриндән бири совет алими А. И. Опаринин ады илә бағлыдыр.

АБИОТИК АМИЛЛӘР—организмләрә тә'сир едән гејри-үзви мүһит шәраитинин мәчмусу. А. а. кимјәви (атмосферин, дәниз сујунун вә ширин сујун, торпағын вә ја диб чөкүнтүләринин кимјәви тәркиби) вә физики (темп-р, барометрик тәзјиг, күләк, ахын, радиасија режими вә с.) амилләрә бөлүнүр. Јер сәтһинин гурулушу (релјефи), кеоложи вә иглим фәргләри А. а.-ын мүхтәлифлијинә сәбәб олур вә бу амилләр онлара ујғунлашмыш һејван, битки вә микроорганизм нөвләринин һәјатында мүхтәлиф рол ојнајыр

АБИСИН—дәрман препараты: түклү ускүкоту биткисинин А, В вә С глүкозидләри гарышығы. Үрәк гапагларынын гүсуру, миокард дистрофијасы вә с. хәстәликләрин мүаличәсиндә ишләдилир.

АБИССАЛ (јун. áḃyssos—дибсиз), Абиссал зона—океанын 2000 *м*-дән дәрин һиссәси (макс. дәринлик 11034 *м*-дир). А.-да тәзјиг јүксәк (10 000 *м*-дә тәгр. 1000 *атм*), сујун дузлулуғу (34,7‰, 34,9‰) вә темп-ру сабитдир (1–2°С, гүтб саһәләриндә 0°С-дән ашағы). А. там гаранлыг олур. Ахынлар чох зәифдир. Үзви аләми: сапрофит јосунлар, бактеријалар, башыајаглы молјусклар, брахиоподлар. Һејванларын көзү ја олмур, ја да чох бөјүк олур. Организмләрин чоху ишыг сачыр. Бу зонада јашајан организмләрә А. организмләри дејилир.

АБИССАЛ ЧӨКҮНТҮЛӘР— Дүнја океанында 2—3 *км*-дән дәриндә топланан мүасир чөкүнтүләр. Дәниз вә океанларын дибинин тәгр. 90%-ини өртүр. А. ч. космик тоздан, дәниз ахынларынын вә күләјин гурудан кәтирдији һиссәчикләрдән, гырмызы рәнкли дәрин су килләриндән, глобикерин, птеропод, диатоме вә с. планктон организм галыглары илә зәнкин лилләрдән ибарәтдир. Бу чөкүнтүләрин јајылдығы саһәдә сујун темп-ру 4—0°С-дир (бах *Дәниз чөкүнтүләри*). А. ч. мәншәләринә көрә органокен вә поликен олур. Органокен А. ч. карбонатлы вә силисиумлу лилләрдән ибарәтдир. Бунларын тәркибиндә скелет һиссәчикләри 20%-дән аз олмур (бә'зән исә 90—98%-ә чатыр). Поликен А. ч.-ә дәринлик гырмызы килләри дахилдир. Тәркибиндә 90%-ә гәдәр кил һиссәчикләри олур, үзви галыглар исә бир нечә фаиздән артыг олмур.

АБИТУРИЈЕНТ (сон лат. abituriens—кетмәјә һазырлашан)—1) бир чох өлкәдә орта мәктәби битирән шәхс; 2) ССРИ-дә

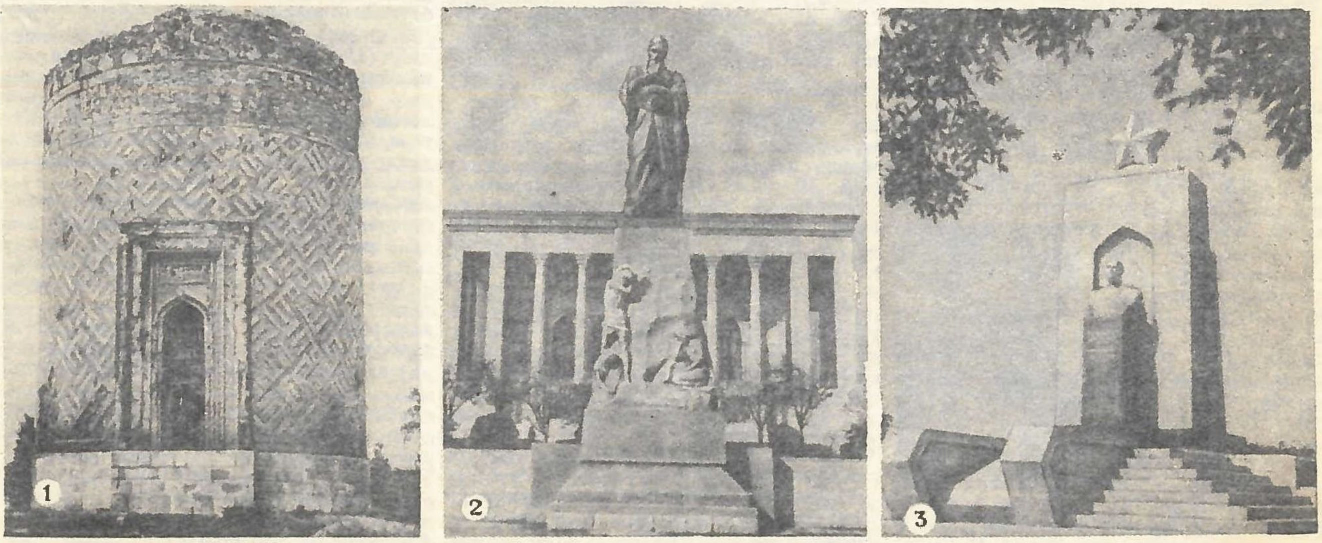

Абидә: 1. Бәрдә түрбәси. 1322. Ме'мар Әһмәд ибн Әјјуб әл Һафиз. 2. Фүзулинин һејкәли. Тунч, гранит. 1962. Бакы. Һејкәлтәрашлар Т. Мәммәдов вә Ө. Елдаров, ме'мар Һ. Мухтаров. 3. Совет Иттифагы Гәһрәманы Һ. Асланову гәбирүстү абидәси. 1948. Бакы. Һејкәлтәраш Ф. Әбдүррәһманов, ме'мар Л. Гонсиоровски.

исә 50-чи илләрин ахырындан али вә ја орта ихтисас мәктәбинә дахил олмаг истәјәнләрә А. дејилир.

АБИХ (Abich) Вилһелм Керман, јахуд Керман Вилһелмович, бә'зән Василјевич (23.12.1806, Берлин—13.7.1886, Вјана)—кеолог, Петербург ЕА акад. (1853). 1833—34 илләрдә Италијанын Етна, Везуви вә с. вулканларыны өјрәнмиш, 1843 илдә Дерпт (индики Тарту) ун-тинин кеолокија кафедрасына дә'вәт едиләндән сонра Гафгазы, Загафгазијаны вә Иранı тәдгиг етмиш, Бөјүк Гафгазын ч.-ш.-индә, Абшерон ј-а-нда вә Хәзәрдә олан бә зи палчыг вулканларыны өјрәнмишдир. А. дүнјада илк дәфә нефт јатагларынын антиклинал гырышыгларын тағ һиссәсинә аид олмасы ганунаујғунлуғуну мүәјјән етмиш, Азәрб.-ын кеоложи гурулушуна вә 1859 ил Шамахы зәлзәләсинә аид әсәрләр јазмышдыр.

Әсәрләри: Геология Армянского нагорья. Зап. часть..., [б.м.], 1899; О появившимся на Каспийском море острове и материалы к познанию грязевых вулканов Каспийской области, 1863 (пер. с немецкого). Труды ин-та геологии АзФАН СССР, т. XII/63, 1939; Землетрясение в Шамахе и Эрзеруме в мае 1859 г., «ЗКОИРГО», кн. V, 1962; Geologische Forschungen in den Kaukasischen Ländern, Tl. 1—3, W., 1878—87; Geologische Beobachtungen auf Reisen in den Gebirgslandern zwischen Kur und Araxes, Tiflis, 1867.

АБИХ—Азәрб. ССР-дә палчыг вулканы. Бакы ш.-ндән 12 *км* шм.-да, Абшерон ј-а-ндадыр. Узун мүддәтлир ки, пүскүрмүр. К. В. *Абихин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

АБИЧАН (Abidjan)—Фил Диши Саһили Респ.-сынын пајтахты. Атлантик океанынын Ебрије лагунасы саһилиндәдир. Өлкәнин әсас дәниз порту; д.ј. ст., автомобил јоллары говшағы, тәјјарә мејданы. Әһ. 830 мин (әтрафы илә, 1974). Мүһүм тичарәт мәркәзидир. Јејинти, јүнкүл, ағач е'малы, метал е'малы сәнајеси, кәми тәрсанәси, СЕС. Дакар ун-тинин филиалы вә с. вар.

АБЛА́НА—Азәрб. әразисиндә гәдим шәһәр. *Птолемејин* «Чоғрафи тә'лимнамә» әсәриндә Күрүн шм. голларындан бири илә *Албан чајы* арасында олдуғу гејд едилмишдир. Јери мүәјјән едилмәмишдир.

АБЛЈА́СИЈА (лат. ablatio—апарма)—бәрк чисмин сәтһиндән ахыб кечән гызғын газ селинин һәмин сәтһдән күтлә ајырмасы. А. ерозија, сублимасија вә әримә нәтичәсиндә баш верир. Метеор чисимләринин вә *космик учуш апаратларынын* атмосфердә бөјүк сүр'әтлә һәрәкәти заманы мүшаһидә олунур. Космик учуш апаратларынын гызғын газ сели илә күчлү гызан һиссәләринин харичдән, ракет мүһәррикләринин исә дахилдән мүһафизәси конструксија материалынын, јахуд гызан сәтһләрә чәкилмиш тәбәгәнин әримәсинә вә ја сублимасијасына сәрф едилән истилијин һесабына олур.

АБЛЈА́СИЈА—гљасиолокијада: гар вә ја бузлаг күтләсинин әримә, бухарланма вә механики ашынма нәтичәсиндә кичилмәси. Әсасән, иглим амилләринин тә'сири илә баш верир. А. 3 нөв олур: бузлагалты, дахили вә сәтһи. Бә'зән А. «сәтһи јујулма» терямининин синоними кими дә ишләдилир.

А́БО СҮЛҺ МҮГАВИЛӘСИ (1743)—Русија илә Исвеч арасында бағланмыш, Исвечин мәғлубијјәти илә нәтичәләнән Русија—Исвеч мүһарибәсини (1741—43) баша чатдырмышдыр. Августун 7 (18)-ндә Финландијанын Або ш.-ндә имзаланмышдыр. Данышыгларда Русија, рус тахтынын вәлиәһди Пјотр Фјодоровичин дајысы Адолф Фридрихин (Һолштејн шаһзадәси) Исвеч тахтына вәлиәһд сечилмәси шәрти илә өз әрази иддиаларыны мәһдудлашдырачағына разылыг верди. Исвеч тәрәфи бу тәләби гәбул етди. А.с.м.-нин 21-чи маддәси тәрәфләр арасында «әбәди сүлһ вә достлуг» мүәјјән едир, Русија вә Исвеч дүшмән иттифаглара дахил олмајачаглары барәдә тәәһһүд көтүрүрдү. Ништадт сүлһ мүгавиләсинин (1721) тәсдиги олараг Русијанын Прибалтикада әразиләрә саһиб олмасы танынды; Күммене чајы сәрһәд мүәјјән едилди. А.с.м. Русијанын Балтик дәнизиндә вә Прибалтикада вәзијјәтини, онун шм.-г. сәрһәдләринин мүдафиәсини даһа да мөһкәмләндирди.

АБОВЈА́Н Хачатур (1805, Јереван јахынлығындакы Канакер к.—1848)—ермәни јазычысы, маарифчи демократ, јени реалист ермәни әдәбијјаты вә әдәби дилинин баниси. Ечмиәдзин вә Тифлисдә руһани мәктәбиндә тәһсил алмыш, 1830—36 илләрдә Дерпт (Тарту) ун-тиндә охумушдур. 1837—43 илләрдә Тифлисдә, 1843—48 илләрдә исә Јереванда мүәллимлик етмишдир. 1848 ил апрелин 14-дә иткин дүшмүшдүр. Әсәрләрини мүасир, садә, чанлы халг дилиндә (ашхарабар) јазмышдыр. «Ермәнистанын јаралары» (1841) әсәри илк дүнјәви ермәни романыдыр. Әсәр 1826—28 илләр Русија—Иран мүһарибәси дөврүндә ермәни халгынын милли азадлыг мүбаризәсини екс етдирир. Романда Иран гәсбкарларынын ағыр зүлмү, ермәни халгынын мүсибәтләри тәсвир олунмуш, халг һәјат вә мәишәтинин, адәт вә ән'әнәләринин кениш епик лөвһәләри јарадылмышдыр. А. вәтәнинин милли, сијаси вә мәдәни дирчәлишини рус халгы илә достлугда көрүрдү. Романда Азәрб. вә ермәни халгларынын достлуғундан да бәһс олунур. А.-ын ше'рләри, «Мин пешәли» поемасы, «Һекајәләр китабы», «Асудә вахтын әјләнчәләри» тәмсил мәчмуәси вә с. әсәрләри вар.

А. демократик ермәни педагокикасынын банисидир. О, схоластик тә'лим вә тәрбијә системинин әлејһинә чыхараг, мәктәбин килсәдән ајрылмасыны, тәһсилин үмуми, јохсуллар үчүн пулсуз олмасыны тәләб едирди. А. ријазијјат, тәбиәтшүнаслыг, ана дили вә рус дили фәнләрини тәһсилин әсасы һесаб едирди. «Әлифба» («Нахашавиғ»), «Тигранын тарихи, јахуд ермәни ушагларына әхлаги нәсиһәт» романы вә с. педагожи әсәрләрин мүәллифидир. Тифлисдә М. Ф. Ахундов вә Мирзә Шәфи Вазеһлә бир мәктәбдә дәрс демиш, онларла јахын дост олмушдур. Азәрб. дилини билир вә онун тәдриси илә марагланырды. Ермәни вә күрд фолклору илә јанашы Азәрб. фолклоруну да топламышдыр; ермәни дилиндә бајатылар јазмышдыр. Әсәрләри бир чох дилә, о чүмләдән Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Азәрб. әдәбијјатшүнаслары А.-а, онун Азәрб.-ермәни әдәби әлагәләринин инкишафындакы ролуна даир тәдгигат әсәрләри нәшр етдирмишләр

Әсәрләри: Ше'рләр вә һекајәләр, Б., 1948; Ермәни нәсри антолокијасы, Б., 1954; Избранное, М., 1948; Раны Армении, Ереван, 1917.

Әд.: Антонјан Г., Ермәни вә Азәрбајчан халгларынын әдәби әлагәси, Б., 1955; Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 1, Б., 1975; Абов Г., Хачатур Абовян. Жизнь и творчество, Ереван, 1948; Сеидзаде А., Хачатур Абовян и его связи с передовыми представителями Азербайджана XIX века, Б., 1960.

АБОВЈА́Н—Ерм. ССР-дә шәһәр. Абовјан р-нунун мәркәзи. Нәгл. говшағы. Әһ. 35,1 мин (1975). Радиотехника вә јејинти сәнајеси, дәмир-бетон конструксијалары вә биокимјәви препаратлар, чөрәк з-длары, мебел ф-ки, тикинти мә'мулаты комбинаты, 6 үмумтәһсил мәктәби, техникум вә с. вар. Х. *Абовјанын* шәрәфинә адландырылмышдыр. *Арзни* курорту А.-ын 6 *км*-лијиндәдир.

АБОЛИСИОНИ́ЗМ (лат. abolitio—мәһветмә, ләғветмә)—1) һәр һансы ганунун ләғвинә чалышан ичтимаи һәрәкат. 2) АБШ-да 18—19 әсрләрдә зәнчиләри көләликдән азад етмәк һәрәкаты. А. торпаг уғрунда гулдар-плантасија саһибләринә гаршы мүбаризә апаран фермерләрин кениш даирәләрини, фәһләләри, габагчыл зијалылары, зәнчиләрин азадлыг һәрәкаты хадимләрини, һәмчинин гулдарлығы өлкәнин капиталистчәсинә инкишафына манеә һесаб едән буржуазијанын бир гисмини бирләшдирмишди. *Америка Бирләшмиш Штатларында вәтәндаш мүһарибәсинин (1861—65)* һазырланмасында вә көләлијин ләғвиндә бөјүк рол ојнамышдыр. 3) Мүстәмләкәләрдә көләлијин ләғви уғрунда 18—19 әсрләрдә Инкилтәрә, Франса вә Авропанын бир сыра дикәр өлкәсиндә кенишләнмиш мүбаризә.

АБОНЕМЕ́НТ (фр. abonnement)—телефондан, шәһәр нәгл.-ндан, китабханадан, театр, консерт салону вә стадиондакы јердән мүәјјән мүддәтә истифадә һүгугу; бу һүгугу тәсдиг едән сәнәд.

АБОРДА́Ж (фр. abordage, bord—кәми борту)—аварлы вә јелкәнли кәмиләрлә дөјүш үсулу. Адәтән, зәдәләнмиш дүшмән кәмисини әлә кечирмәк үчүн тәтбиг едилирди. Һүчум едән кәми гармагла о биринә бағланыр вә дөјүшүн нәтичәси әлбәјаха вурушмадан асылы олурду. Узагвуран топларын вә бухар кәмиләринин мејдана чыхмасы илә А. 19 әсрдән әһәмијјәтини итирмишдир.

АБОРИКЕ́НЛӘР (лат. Aborigines, ab origine—әзәлдән)—өлкәнин гәдим, јерли сакинләри. Бу мә'нада башга дилләрә кечмишдир. Гәдим јунанча *автохтонлар* термининә ујғун кәлир. Гәдим

Рома рәвајәтләринә көрә, Орта Италијада јашајан тајфа А. адланырды.

АБОРИКЕНЛӘР (биолокијада)—бах *Автохтонлар*.

АБО́РТ (лат. abortus—ушагсалма)—28 һәфтәјәдәк һамиләлијин өзбашына вә ја сүн'и сурәтдә позулмасы. Өзбашына А. кәскин (јаталаг, малјарија, мәхмәрәк, крупоз пневмонија, грип вә с.) вә хроник инфексион (сифилис, вәрәм, токсоплазмоз вә с.) хәстәликләр; һипертонија хәстәлији, бөјрәк хәстәликләри, ағыр үрәк гүсурлары, ендокрин позғунлуглар, психи травмалар вә с., хроник зәһәрләнмәләр, резус амили; чинсијјәт органларынын хәстәликләри—ушаглыг вә ушаглыг артымларынын кәскин вә хроник илтиһабы, ушаглығын лазымынча инкишаф етмәмәси, ағырлыггалдырма, јыхылма, кобуд кинеколожи мүајинә, руһи, физики травма вә с. нәтичәсиндә баш верә биләр. Клиник кедишинә көрә өзбашына А.-ун ашағыдакы формалары вар: тәһлүкәли А.—гарнын вә белин ашағы һиссәсиндә арасыкәсилмәјән ағры, серозлу ифразат; башланан А.—гарнын ашағы һиссәсиндә санчы характерли ағры вә ушаглыг јолунда ганлы ифразат; јарымчыг А.—кәскин ағрылар, шиддәтли ганахма, дахили мүајинәдә ушаглыг бојнунда дөл һиссәләринин һисс олунмасы; там А.—ушаглығын дөл јумуртасындан өзбашына тамам азад олмасы. Сүн'и А. дөлә вә ја һамилә гадынын организминә билаваситә тә'сир етмәклә һамиләлијин позулмасыдыр. Һамиләлијин кедиши гадынын сағламлығы үчүн тәһлүкәли олдуғда вә с. һалларда мүаличә мүәссисәсиндә мүтәхәссис тәрәфиндән сүн'и А. едилир. Кәскин сүзәнәк, инфексион хәстәликләр, чинсијјәт үзвләринин кәскин илтиһабы просеси вә с. заманы, еләчә дә илк һамиләликдә А. етдирмәк олмаз. ССРИ-дә хәстәханадан кәнар шәраитдә сүн'и А. едәнләр вә А.-а мәчбур едән шәхсләр ганунла чәзаландырылыр.

АБО́РТ, һејванларда—боғазлығын позулмасы, һејванын өлү вә ја там инкишаф етмәмиш бала салмасы, јахуд дөлүн балалыгда сорулмасы. Хәстәликтөрәдән микробларын (бактерија, басил, вирус вә с.) организмә дахил олмасы инфексион А.-а, гурдларын (һелминтләрин) организмдә паразитлик етмәси исә инвазион А.-а сәбәб олур. Хүсуси амилләрин билаваситә дөлә, балалыг гишасына вә ја балалыға тә'сири—идиопатик А., ананын хәстәләнмәси вә һејванларын гејри-нормал шәраитдә сахланмасы нәтичәсиндә—симптоматик А. әмәлә кәлир. Јолухучу олмајан идиопатик А. гаметләрин биоложи чәһәтдән там кејфијјәтли олмамасы, әтәнәнин (чифтин) вә балалыг гишасынын мүхтәлиф дәјишикликләри вә гоһумарасы чүтләшмә нәтичәсиндә баш верир. Бу чүр А.-а клиник шәраитдә ејбәчәр вә гүсурлу доғулмаларын учоту илә диагноз гојулур. Идиопатик инфексион вә инвазион А. бруселлјоз, вибриоз, паратиф вә трихомоноз кими хәстәликләрдән төрәјир. Симптоматик инфексион вә инвазион А. атларын инфексион анемијасы, гарајара, атларын контакиоз плевропневмонијасы, гарамал тауну вә с. хәстәликләр заманы әмәлә кәлир. Ендометрик хәстәлији, мүхтәлиф травмалар, ағчијәр, гарачијәр, үрәк, бөјрәк, јумурта һүчејрәсинин хәстәлији, күчлү тә'сиредичи дәрманларын тәтбиги јолухучу олмајан симптоматик А.-а сәбәб олур. Бә'зи инфексион вә инвазион хәстәликләр (гарајара, манго вә с.) јолухучу симптоматик А.-а сәбәб ола биләр.

Јемдә витаминләр, зүлаллар, минерал маддәләр, микроелементләр чатмадыгда елементар А., механики тә'сирдән травматик А. әмәлә кәлир.

Мүбаризә тәдбирләри: А.-у төрәдән сәбәбләри ләғв етмәк, профилактик тәдбирләр көрмәк вә с.

АБОРТИ́В ДӘРМАНЛАР—һәр һансы хәстәлијин кедишини дајандырмаг вә ону тез мүаличә етмәк үчүн ишләдилән маддәләр.

АБРАЗИ́В АЛӘТ (фр. abrasif—пардаг; лат. abrasio—газынма сөзүндән)—метал, дәри, шүшә, пластик күтлә вә с.-нин механики е'малы үчүн *абразив материаллардан* һазырланан аләт. А.а. ики әсас група бөлүнүр: сәрт (пардаг башлыглары, пардаг даирәләри, пардаг сегментләри, бүлөв дашлары) вә еластик (сумбата кағызы).

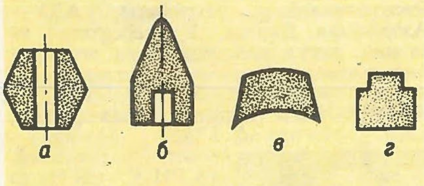

Сәрт абразив аләтләр: *а*—пардаг даирәси; *б*—пардаг башлығы; *в*—сегмент; *г*—бүлөв дашы.

А.а. һазырламаг үчүн електрокорунддан, силисиум-карбиддән, бор-карбиддән, тәбии вә синтетик алмаздан истифадә олунур. А.а. бакелит, вулканит, бә'зән исә силикат, глифтал вә магнезит битишдиричиләрлә бәркидилмиш абразив дәнәләриндән һазырланыр. А.а. абразив дәнәсинин өлчүсү, бәрклији, битишдиричиләринин мәсамәлилији, типи вә с. илә характеризә олунур. А.а. илә мүхтәлиф бәрклијә малик материаллардан һазырланмыш деталларын сәтһиндән лазыми галынлыгда тәбәгә (бир нечә *мкм*-дән бир нечә *мм*-ә гәдәр) гопармаг олур.

Әд.: Лебедев В. Г., Шлифование зубчатых колес абразивными, алмазными и эльборовыми кругами, под общ. ред. А. А. Маталина, Киев, 1973; Сагарда А. А., Чеповецкий И. Х., Мишнаевский Л. Л., Алмазно-абразивная обработка деталей машин, Киев, 1974; Основы проектирования и технология изготовления абразивного и алмазного инструмента, под ред. В. Н. Бакуля, М., 1975.

АБРАЗИ́В МАТЕРИАЛЛАР—метал, керамика, сүхур, минерал, шүшә, тахта, резин вә с.-нин механики е'малы үчүн ишләдилән чох бәрк маддәләр. 19 әсрин ахырларынадәк јалныз тәбии А.м.-дан (чахмагдашы, сумбата, гранат вә ја Сүлејман дашы, сүнкәрдашы, корунд, алмаз) истифадә олунурду. Сонралар сүн'и А.м.-ын да (електрокорунд, силисиум-карбид, бор-карбид, монокорунд, синтетик алмаз вә с.) тәтбигинә башланды. А.м.-ы характеризә едән мүһүм көстәричиләр: бәрклик, мөһкәмлик вә өзлүлүк; абразив дәнәләринин формасы; абразивлик габилијјәти; дәнәвәрлик. А. м.-ын бәрклији ($Мн/м^2$) алмаз пирамидасынын сынагдан кечириләчәк материалын сәтһинә басылмасы методу илә тә'јин едилир (мәс., кварс үчүн 11000 — 11300, електрокорунд үчүн 18000—24000, алмаз үчүн 84250—100000). Бәрклик адәтән $кгг/мм^2$ илә мүәјјән едилир (1 $кгг/мм^2 \approx 10$ $Мн/м^2$). Абразив дәнәси кристаллитдән, бә'зән монокристалдан, јахуд поликристалдан ибарәтдир. Һәр бир дәнә ајрылыгда кәски олдуғу үчүн изометрик (һүнд., ени вә галынлығы тәхминән бәрабәр) вә ја она јахын формалар әлверишли һесаб олунур. Абразивлик габилијјәти е'мал едилән материалдан дәнәләрин күтләшәнәдәк гопардығы күтлә илә характеризә олунур. Абразив дәнәләринин өлчү вә бирчинслијини дәнәвәрлик характеризә едир. Дәнәләрин форма вә өлчүсү охшар олдугча А. м.-ын истисмар хассәләри јүксәк олур. *Абразив аләтин* бәрклији вә онун ејни заманда ишләјән кәскиләринин (дәнәләринин) чохлуғу јүксәк сүр'әтлә, бөјүк һәчмдә е'мал иши көрмәјә имкан верир. А.м. битишдиричи маддә васитәсилә бәркидилмиш күтлә (сәрт абразив аләт) вә еластик әсаса (парча вә кағыза) јапышдырылмыш дәнәләр шәклиндә, јахуд битишдиричи маддәләрдән истифадә олунмајан һалда (овунту, паста вә суспензија) тәтбиг олунур.

Әд.: Кудасов Г. Ф., Абразивные материалы и инструменты, 2 изд., Л., 1967; Медведев Н. В., Гланц А. А., Григоревский А. С., Справочник механика, М., 1973.

АБРАЗИВЛӘ Е'МАЛ—метал, шүшә, ағач вә с. материалларын абразив аләтләрлә механики е'малы. А.е.-а *пардаглама*, бүлөвләмә, сүртмә, *чилалама*. суперфиниш, итиләмә вә с. просесләр дахилдир. Бах һәмчинин *Абразив аләт*, *Абразив материаллар*.

Әд.: Лурье Г. Б., Масловский В. В., Основы технологии абразивной доводочно-притирочной обработки, М., 1973.

АБРА́ЗИЈА (лат. abrasio—газынма)—дәниз далғаларынын саһилбоју сүхурлары овмасы, парчаламасы, дағытмасы һадисәси. А. нәтичәсиндә саһил јујулур, һамарлашыр вә абразион дүзәнликләр, террасслар вә с. әмәлә кәлир. А.-нын сүр'әти саһил чөкүнтүләринин тәркибиндән вә далғаларын күчүндән асылыдыр. Дәниздә сујун сәвијјәси артдыгда, јахуд саһил чөкдүкдә А. шиддәтләнир.

АБРА́МОВ Владимир Фјодорович (д. 1921, Бакы)—авиасија кен.-мајору, Совет Иттифагы Гәһрәманы (22.6.1944). 1941 илдән Сов. ИКП үзвү. 1939 илдән Совет Ордусунда хидмәт едир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә 600 дөјүш учушунда олмуш, 29 тәјјарә вурмушдур. 1956 илдә һәрби һава академијасыны битирмишдир.

АБРА́МОВА Наталја Афанасјевна (д. 7.9.1896, Пенза губ.-нын Пыркино к.)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1916 илин февралындан Сов. ИКП үзвү. 1906 илдә аиләси илә Бакыја көчмүшдүр. Кимназијада охујаркән

ингилаби һәрәката гошулмуш, кизли шакирд дәрнәјинин тәшкилатчыларындан олмушдур. 1916 илдә Ҹавад гәзасында мүәллимлик етмиш, Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра гәза кәндли комитәсинин катиби сечилмишдир. 1917 илин јазында Балаханы—Сабунчу р-н партија комитәсиндә ишләмишдир. 1918—19 илләрдә кизли партија иши апармышдыр. 1920 илдә Азәрб. партија тәшкилатынын силаһлы үсјана һазырлығы дөврүндә А. һәрби тәшкилатчы-рабитәчи иди. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра партија вә маариф ишиндә чалышмышдыр. 1932 илдә Гырмызы Профессура Ин-туну битирмиш, АК(б)П МК јанында Партија Тарихи Ин-ту партија архивинин мүдири, АК(б)П МК-да тәшкилат шө'бәси мүдиринин мүавини вә с. вәзифәләрдә ишләмишдир. Азәрб. ССР Али Советинин (2—3-ҹү чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы, Гырмызы Бајраг орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир. 1954 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

АБРАМО́ВИЧ Михаил Владимирович (8.2.1884, Бакы—5.6.1965, Бакы)—совет нефтчи кеологу, Азәрб. ССР ЕА акад. (1955), Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1943). Нефт јатаглары суларынын тәснифатында илк дәфә Палмер системини тәтбиг етмишдир. Аз.СИ-дә (индики Аз.НКИ) проф., нефт вә газ јатагларынын ахтарышы вә кәшфијјаты кафедрасынын мүдири (1922—55), «Азәрнефт» Бирлији Кеолокија Идарәсинин (1920—30) вә ССРИ ЕА Азәрб. Филиалында кеолокија бөлмәсинин (1935—38), 1938 илдән исә И. М. Губкин ад. Кеолокија Ин-тунда нефт кеолокијасы лабораторијасынын рәһбәри олмушдур. Тәкрар нефтчыхарма үсулларынын тәтбиги лајиһәләринин кеоложи әсасларыны вермиш, Азәрб.-ын нефт јатаглары еһтијатларыны һесабламаг саһәсиндә вә јүксәк ихтисаслы кадрлар һазырламагда бөјүк хидмәти олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Нефт вә газ јатагларынын ахтарышы вә кәшфијјаты, Б., 1955.

АБРАҺА́М ЈЕРЕВАНСИ́ (?—?)—18 әср ермәни тарихчиси. А.Ј.-нин «1721—1736 илләрдәки мүһарибәләрин тарихи» әсәри Загафгазија вә Иран тарихини өјрәнмәк үчүн мүһүм мәнбәләрдәндир. Китабда мүәллифин шаһиди олдуғу һадисәләрдән, о ҹүмләдән Јереванын мүдафиәсиндән вә түркләр тәрәфиндән тутулмасындан (1724) бәһс едилир. Әсәр 1938 илдә ермәни, 1939 илдә рус дилиндә нәшр олунмушдур.

АБРАҺА́М КРЕТАСИ́ (?—1737)—ермәни католикосу (1734—37), тарихчи. Муғанда Надир шаһын таҹ гојма мәрасиминдә (1736) иштирак етмишдир. Дәфәләрлә Надир шаһла көрүшмүшдүр. Тарих китабында 18 әсрин 1-ҹи јарысында Иран—Түркијә мүһарибәләри, Ермәнистанын, һәмчинин Азәрб.-ын сијаси вә игтисади вәзијјәти һаггында да мә'лумат вермишдир.

Әсәри: Повествование, Ереван, 1973.

А́БРАҺАМС (Abrahams) Питер Һенри (д. 19.3.1919, Врededорп)— ҸАР јазычысы. Инкилис дилиндә јазыр. Әсли ефиопдур. «Шахтачы» (1945), «Илдырымлы јолларла» (1948, Азәрб. дилиндә 1961), «Истила» (1950), «Мајкл Удомо үчүн әклил» (1956), «Зүлмәтин әсарәтиндә» (1965), «Бизим аданын бу күнү» (1966) романлары милли азадлыг мүбаризәсинә һәср олунмушдур. Бә'зи һекајәләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир. Г. Гарајев «Илдырымлы јолларла» романы әсасында ејни адлы балет јазмышдыр.

АБРЕВИАТУ́РА, Аббревиатура (итал. abbreviatura—ихтисар; лат. abbrevio—ихтисар едирәм), дилчиликдә—бир нечә сөзүн баш һәрфләриндән (ССРИ—Совет Сосиалист Республикалары Иттифагы; АДУ—Азәрбајҹан Дөвләт Университети) вә ја ики, јахуд даһа чох сөзүн мүвафиг һиссәләриндән (рајком—рајон комитәси) дүзәлдилән мүрәккәб ихтисарлар.

АБРИКО́СОВ Алексеј Иванович (18.1.1875, Москва—9.4.1955, Москва)—совет патанатому, ССРИ ЕА (1939) вә ССРИ Тибб ЕА (1944) акад., Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1945), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942), Полша ЕА м. үзвү. 1939 илдән Сов. ИКП үзвү. 1920—53 илләрдә Москва ун-тинин тибб факүлтәсинин (1930 илдән 1-ҹи Москва Тибб Ин-тунун) проф. олмушдур. Елми әсәрләри ағҹијәр вәрәминә, симпатик синир дүјүнләринин патоложи анатомијасына, әзәлә шишләринә вә с. һәср едилмишдир. А. әзәлә шишләринин хүсуси нөвүнү (миобластомиома)—«Абрикосов шиши»ни тапмышдыр. Ики дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Частная патологическая анатомия 2 изд., вып. 1—2, М.—Л., 1947; Основы общей патологической анатомии, 9 изд., М., 1949; Основы частной патологической анатомии, 4 изд., М., 1950.

АБРУ́ТСИ (Abruzzi)—Италијада вилајәт. Адриатик дәнизи саһилиндәдир. Кјети, Л'Акуила, Пескара, Терамо әјаләтләриндән ибарәтдир. Саһ. 10,8 мин $км^2$. Әһ. 1166,7 мин (1974). Инз.м. Пескара ш. Әразинин тәгр. 70%-и дағлыгдыр. А. әразисинин јарыдан чоху әкилир (буғда, гарғыдалы, пахлалы биткиләр, шәкәр чуғундуру, картоф, тәрәвәз, үзүм, зејтун вә с.). Балыг овланыр. Сәнајеси, әсасән, к.т. мәһсулларынын е'малы (шәрабчылыг, зејтун јағы, түтүн истеһсалы) илә әлагәдардыр. Кимја (Бусси ш.), машынгајырма (Пескара ш.), електроника аваданлығы истеһсалы мүәссисәләри (Л'Акуила, Сулмона ш.-ләри), СЕС-ләр вар.

АБРУ́ТСИ АПЕННИ́Н ДАҒЛАРЫ (итал. Appennino Abruzzese)—Италијада Апеннин силсиләсинин ән јүксәк (һүнд. 2 914 *м*-әдәк) вә енли һиссәси. Әсасән, Мезозојун әһәнкдашыларындан тәшкил олунмушдур. А.А.д.-ндан кечән д.ј. Романы Адриатик дәнизи саһилләри илә бирләшдирир.

АБСЕНТЕЙЗМ (лат. absentia—иштирак етмәмәк)—нүмајәндәли органларын, јахуд вәзифәли шәхсләрин сечкиләри заманы сечиҹиләрин сәсвермәдән бојун гачырмалары. А. буржуа дөвләтләриндә кениш јајылмышдыр. А.-а јол вермәмәк үчүн бир чох буржуа өлкәсиндә мәҹбури сәсвермә тәтбиг едилир: сечкиләрдә иштиракдан имтина едәнләр ҹәримә олунур вә һәтта һәбсә алыныр. Сосиалист өлкәләриндә А. јохдур: адәтән, сечиҹиләрин, демәк олар ки, һамысы сәсвермәдә иштирак едир.

АБСЕ́С (лат. abscessus—иринлик)—илтиһаб нәтиҹәсиндә мәһдуд бошлугда ирин топланмасы. А. дәриалты тохумада, әзәләләрдә, сүмүкдә, һәмчинин гараҹијәр, ағҹијәр, далаг, бејин вә с.-дә инкишаф едә биләр. А. ирин төрәдән микробларын зәдәләнмиш дәри вә селикли гишалардан организмә кечмәси, јахуд ган вә лимфа дамарлары илә дикәр илтиһаб оҹағындан кәтирилмәси нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир. Кәскин вә хроник А.-а ајрылыр. Кәскин А.-да ағры, гызарты, мәһәлли шишкинлик, јүксәк темп-р, јухусузлуг, башағрысы вә с. әламәтләр олур. Плевра вә гарын бошлуғунда А.-ин јыртылмасы ағырлашмаја сәбәб ола биләр (бах *Плеврит*, *Перитонит*). Хроник А. тәдриҹән инкишаф едир (бах *Сојуг абсес*). Мүалиҹәси: антибиотикләр, организмин мүгавимәтини галдыран үсуллар, нәһајәт, ҹәрраһи әмәлијјат.

АБСИ́С (лат. abscissus—кәсилмиш)—нөгтәнин Декарт координатларындан бири. x һәрфи илә ишарә едилир.

АБСО́РБЕР (инк. absorber, лат. absorbere—удмаг)—газы вә ја газ гарышығыны маје абсорбентдә һәлл етмәклә тәркиб һиссәләринә ајырмаг үчүн ишләдилән апарат. А.-а скруббер дә дејилир.

А. ич тәрәфдән шәбәкәли аракәсмәләрлә бир нечә һиссәјә бөлүнмүш метал вә ја сахсы колоннадан ибарәтдир. Колоннаја ашағыдан газ гарышығы бурахылыр, јухарыдан исә маје (абсорбент) чиләнир. Газла мајенин тохунма сәтһини артырмаг үчүн колоннанын аракәсмәләри кирәмид һалгалар, хырда кокс парчалары вә с. илә долдурулур. Колоннаја дахил олан газ кичик ахынлара ајрылыб маје тәбәгәләриндән кечир (барботирләмә), беләликлә, газ гарышығынын удула билән компонентләринин ән чох удулмасы тә'мин едилир. Абсорбсија просесиндә чохлу истилик әмәлә кәләрсә, темп-рун јүксәлмәмәси үчүн А.-да сојудуҹу гојулур. Сәнајенин мүхтәлиф саһәсиндә мајеләри газла дојдурмаг, газлары зәрәрли гатышыглардан тәмизләмәк, газ вә ја бухар гарышыгларыны өз компонентләринә ајырмаг вә с. мәгсәдлә А.-дан кениш истифадә олунур.

АБСО́РБСИЈА (лат. absorptio—удма)—абсорбент адланан мајенин һәр һансы газ гарышығындан бу вә ја башга маддәни удмасы просеси. *Адсорбсијадан* фәргли олараг А.-да абсорбентин бүтүн һәчми удма просесиндә иштирак едир. Техникада А., адәтән, газ гарышығындан лазыми компонентләри чыхармаг үчүн тәтбиг едилир. Мүһүм сәнаје просесләриндән бир чоху, мәс., нитрат, хлорид вә сулфат туршуларынын истеһсалы, сәнаје газларынын зәрәрли гатышыглардан тәмизләнмәси, газ гарышығындан газ бензининин, крекинг вә пиролиз газларынын чыхарылмасы А.-ја әсасланыр. Просес, әсас апараты *абсорбер* олан хүсуси А. гурғуларында апарылыр (бах һәмчинин *Хемосорбсија*. *Десорбсија*).

АБСТИНЕ́НСИЈА (лат. abstinentia—чәкинмә, нәфсини сахлама)—1) спиртли ичкиләрдән тамамилә чәкинмә; 2) наркоманларда (алкоголикләр, морфинистләр вә б.) адәт етдикләри наркотикләрдән бирдән вә там чәкиндикдә әмәлә кәлән хүсуси физики вә психи һал; 3) чинси әлагәдән чәкинмә.

АБСТРА́КСИЈА (лат. abstractia—ајырма, тәчридетмә)—елми-тәдгигат методу; идрак просесиндә предмет вә һадисәләрин әһәмијјәтсиз хассә вә әламәтләринин фикрән ајрылмасы, мүһүм, әсас әламәтләрин үмумиләшдирилмәси. А. тәдгиг едилән чисим вә һадисәләрин шәклини садәләшдирмәјә, она бир нөв «тәмиз һалда» бахмаға, онларын инкишаф ганунаујғунлугларыны мүәјјәнләшдирмәјә имкан верир. Елми анлајыш вә категоријалар (материја, һәрәкәт, инкишаф, ганун, дәјәр вә с.) А. васитәсилә јаранып. «...бүтүн елми абстраксијалар... тәбиәти даһа дәрин, даһа дүзкүн, даһа долғун әкс етдирир» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 38, сәһ. 171).

АБСТРА́КТ МАШЫН—бах *Тјуринг машыны*.

АБСТРА́КТ СӘНӘТ, абстраксионизм, мүчәррәд сәнәт—конкрет һәјат һадисәләри вә һәјат керчәкликләриндән тәчрид едилмиш мүртәче инчәсәнәт чәрәјаны. Абстраксионистләр үчүн инсан сурәти, предмет, һадисә вачиб дејил. А.с.-ин әсасы «сәнәт сәнәт үчүн» идеалист нәзәријјәсидир. Рәнкләрин, чизкиләрин, һәндәси һәчмләрин, формаларын, ишыг вә көлкәнин јанашылығы, ујушдурулмасы, јахуд бир-биринә тәзады абстраксионистләр үчүн сәнәтин әсас принсипидир. А.с. империализм дөврүндә Авропада (рәссамлардан В. Кандински, К. Малевич, П. Мондриан вә б.) јаранмыш, хүсусән АБШ-да (рәссамлардан Ч. Поллок, М. Тоби, Р. Мотервелл, һејкәлтәраш А. Калдер вә б.) инкишаф етмишдир. Инчәсәнәтин идрак вә естетик функсијаларыны, бәдиилији инкар едән А.с. тәдричән мөвгејини итирир, предмет вә һадисәләрә мүрачиәт едән, мүхтәлиф мәгсәд вә характерли чәрәјанлар ону сыхышдырыб арадан чыхарыр.

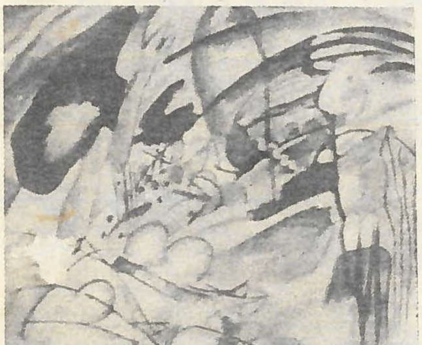

В. В. Кандински. «Шәрг». 1913. Шәһәр музеји. Амстердам.

Әд.: Стойков А., Критика абстрактного искусства и его теории, М., 1964; јенә онун, После заката абстракционизма, М., 1974; Куликова И. С., Философия и искусство модернизма, М., 1974.

АБСТРАКТДАН КОНКРЕТӘ ДОҒРУ—керчәклији өјрәнмә методу; керчәклик һаггында абстракт биликдән конкрет билијә кечмәк јолу илә нәзәри тәфәккүрдә онун әкс етдирилмәси. Һекел өз фәлсәфи системини јаратмаг үчүн биринчи олараг бу методдан гуручу принсип кими истифадә етмиш, ону мүтләг идејанын мүстәгил варлыг формасына чевирмишдир. К. Маркс А.к.д. принсипинин һекелчи идеалист анлајышыны рәдд едәрәк, она материалист характер вермиш вә «Капитал» әсәриндә буржуа игтисади системини тәһлил едәркән бу методдан истифадә етмишдир.

Керчәклијин дәрк едилмәси методу кими, А.к.д. анлајышы конкретлә абстракт арасындакы хүсуси мүнасибәтә әсасланыр. Конкрет, тәдгигатын башланғыч нөгтәсидир. Конкретләшмә заманы үмуми абстракт билик әлдә етмәк үчүн бүтөв һиссәләрә ајрылыр, онун мүһүм чәһәт вә әлагәләри хүсуси тәдгигат үчүн көтүрүлүр. Кетдикчә даһа конкрет билик әлдә етмәк тәдгигатын әсас мәгсәдидир. А.к.д. тәдгигат методу кими јалныз бүтөвүн әлагәләр системинин өјрәнилмәсиндә тәтбиг едилә биләр. Бу заман әсас вә ја илкин әлагәнин сечилиб ајрылмасы вә бу әлагәнин дикәр мүһүм әлагәләрдән ајры һалда тәдгиг едилмәси илк аддым олмалыдыр. Әлагәләрин сонракы тәдгиги—өјрәнилән предметин конкретләшдирилмәси—ајры һалда дејил, әввәлки тәһлилин нәтичәләрини нәзәрә алмагла апарылыр. Тәһлил едилән әлагәләрин нәзәрә алынмасы үсулу вә ардычыллығы һәмишә өјрәнилән предметин спесификлији илә мүәјјәнләшдирилир.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1949; Ильенков Э. В., Диалектика абстрактного и конкретного в «Капитале» Маркса, М., 1960; Науменко Л. К., Монизм как принцип диалектической логики, ч. 3, Алма-Ата, 1968.

АБУЛИ́ЈА (јун. а—инкар шәкилчиси+bulē— ирадә)—ирадәсизлик, ирадәнин хәстәлик нәтичәсиндә зәифләмәси. Бир сыра психи хәстәликдә (сиркулјар депрессија, шизофренија вә бә'зән синир системинин функсионал позғунлуглары заманы мүшаһидә едилир (бах *Неврастенија*). Дүзкүн верилмәјән тәрбијәнин нәтичәси олан ирадә зәифлији А. дејил.

АБУТАЛЫБОВ Мүзәффәр Һејдәр оғлу (д. 14.12.1908, Ордубад)—совет битки физиологу. Азәрб. ССР ЕА акад. (1968; м. үзв 1960). 1962 илдән Сов. ИКП үзвү. С. М. Киров ад. АДУ-да битки физиолокијасы кафедрасынын мүдири (1947—60) олмушдур. 1962 илдән Азәрб. ССР ЕА Ботаника Ин-тунун директорудур. Әсас тәдгигат ишләри к.т. биткиләри мәһсулдарлығынын артырылмасына, микроелементләрин битки организминә тә'сиринә, минерал маддәләрин биткијә дахил олмасы, онларын организмдә һәрәкәти вә һүчејрәләрдә пајланмасына һәср едилмишдир. А.-ун кадр һазырланмасында бөјүк ролу вар. 1965 илдән ССРИ ЕА «Битки физиолокијасы вә биокимјасы», «Фотосинтез» проблем шураларынын үзвүдүр. Бејнәлхалг биокимја (1961), ботаника (1969, 1975), биофизика (1973) конгресләриндә мә'рузә етмишдир. АСЕ Баш редаксијасынын үзвүдүр (1976).

Әсәрләри: Битки физиолокијасы, ч. 1—2, Б., 1957, 1960; Биткичиликдә микроелементләрин әһәмијјәти, Б., 1961; Биткиләрин минерал маддәләрлә гидаланмасы, Б., 1962.

АБХА́З ДИЛИ—*абхазларын* дили. Гафгаз дилләринин абхаз-адыг (шм. г.) групуна дахилдир. А.д.-ндә 80 минә јахын адам данышыр (1970). Ики диалекти (абжу вә бзыб) вар. Әдәби дил абжу диалектинә әсасланыр. Сәс системи самитләрлә зәнкиндир (58). Морфоложи хүсусијјәтләринә көрә илтисаги дилдир. Һалланма јохдур. Фе'л формалары зәнкиндир; тәсриф чохшәхслидир. Лексикасында түрк дилләриндән, күрчү вә рус дилләриндән кечмә сөзләр вар. Јазыда 1928 илдән латын, 1938 илдән күрчү әлифбасындан истифадә едилмиш, 1954 илдә рус графикасына кечилмишдир.

АБХА́З СИЛСИЛӘСИ—Абх. МССР-дә Гафгаз д-рында силсилә. Бзыб силсиләсинин ш. давамыдыр. Баш Гафгаз (јахуд Суајырычы) силсиләсинә паралел узаныр. Уз. 60 *км*, һүнд. 3156 *м*-әдәкдир. Порфирит вә шистләрдән ибарәтдир. Јамачлары ашағы һиссәдә мешәләрлә, јухарыларда алп чәмәнликләри илә өртүлүдүр. Мүасир бузлаглар вар.

АБХА́З-АДЫ́Г ДИЛЛӘРИ—Гафгаз дилләринин шм.-г. групу. А.-а.д.-нә абхаз, абаза, адыке, кабарда-чәркәз вә убых дилләри дахилдир. А.-а.д.-ндә 500 минә јахын адам данышыр. Мәншәчә гоһумлуға көрә абхаз (абхаз вә абаза), адыке вә ја чәркәз (адыке вә кабарда-чәркәз дилләри) јарымгрупларына бөлүнүр. Убых дили аралыг вәзијјәтиндәдир (убыхлар Түркијәдә јашајыр). А.-а.д., әсасән, илтисаги дилләрдир. Сәс тәркибиндә саитләр аз (2—3), самитләр чохдур (48—80). Фе'л формалары зәнкиндир. Чүмлә *ергатив гурулушлудур*. Лексикасында түрк дилләриндән, рус вә күрчү дилләриндән кечмә сөзләр чохдур.

АБХА́ЗИЈА МУХТАР СОВЕТ СОСИАЛИ́СТ РЕСПУ́БЛИКАСЫ (Апсынтәи Автономтә Советтә Социалисттә Республика), Абхазија—Күрч. ССР-ин тәркибиндәдир. 1921 ил мартын 4-дә тәшкил олунмушдур. Саһ. 8,6 мин $км^2$. Әһ. 501 мин (1976, јанвар). 6 р-ну, 6 шәһәри, 3 шәһәр типли гәс. вар. Пајтахты Сухуми ш.-дир.

Дөвләт гурулушу. Абх.МССР фәһлә вә кәндлиләрин сосиалист дөвләти, мухтар совет сосиалист респ.-сыдыр. Гүввәдә олан Конститусијасы 1937 ил августун 2-дә гәбул едилмишдир. Али дөвләт һакимијјәти органы 4 ил мүддәтинә сечилән бирпалаталы Абх. МССР Али Советидир (сессијалararасы дөврдә онун Рәјасәт Һеј'әти). Али Совет респ. һөкумәтини—Назирләр Советини тәшкил едир. Јерли дөвләт һакимијјәти органлары әһалинин 2 ил мүддәтинә сечдији шәһәр, р-н, гәс. вә кәнд Зәһмәткеш Депутатлары Советләридир. Абх. МССР Али Мәһкәмәсини Абх. МССР Али Совети 5 ил мүддәтинә сечир. Абх. МССР прокуророну ССРИ Баш. прокурору 5 ил мүддәтинә тә'јин едир.

Тәбиәт. А. Загафгазијанын шм.-г.-индә, Гара дәниз саһилиндәдир. Әразисинин чох һиссәси Бөјүк Гафгазын ҹ. јамачы вә әтәкләриндә (әсас силсиләләри: Гагра, Бзыб, Абхаз, Кодори), аз һиссәси исә саһилбоју золагдадыр. Ҹ.-ш.-ини Колхида овалығы тутур. Әсас ашырымлары: Клухори (2781 *м*) вә Марух (2739 *м*). Иглими овалыгларда вә дағ әтәкләриндә исти, рүтубәтли субтропик, дағларда рүтубәтли, мүлајим исти вә сојугдур. Орта темп-р јанварда субтропик гуршагда 4—7°С, дағларда 2-дән—2°С-әдәк, ијулда, мүвафиг олараг, 22—24°С вә 18—16°С-дир. Иллик јағынты овалыг вә дағ әтәкләриндә 1300—1 500*мм*, дағларда 2 000—2 400*мм*-дир. Чајлары: Бзыб, Кодори, Гумиста, Келасури (Гара дәниз һөвзәси). Ән ири дағ көлү Ритсадыр. Овалыг вә дағ әтәкләриндә батаглыг, гырмызы, сары торпаглар, дағларда чүрүнтүлү-карбонатлы, гонур мешә, чимли торфлу дағ-чәмән торпаглары вар. Әразинин 55%-дән чоху мешәликдир. Саһилбоју золаг енлијарпаглы мешәләр, дағ јамачлары, ијнәјарпаглы мешәләр, субалп вә алп чәмәнләридир. Мешәләриндә ајы, габан, вашаг, марал, дағкечиси, гырговул вә с. вар. Горуглары: Ритса, Гумиста, Питсунда.

Әһали. Абх. МССР-дә абхазлар, күрҹүләр, руслар, ермәниләр, һәмчинин украјналылар, јунанлар вә б. халглар јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*^{2}-дә 58,2 нәфәрдир (1976). Әһалинин тәгр. јарысы шәһәрләрдә јашајыр. Шәһәрләри: Сухуми 112 мин нәфәр (1974), Ткварчели 26 мин (1970), Гагра 23 мин (1970) вә с.

Тарихи мә'лумат. Индики А. әразисиндә илк инсан изләри еркән Палеолит дөврүнә аиддир. Е.ә. 1-ҹи миниллијин орталарында А. Колхида падшаһлығынын тәркибиндә иди. Е.ә. 7—6 әсрләрдә А.-да ибтидаи иҹма гурулушунун дағылмасы вә синифли ҹәмијјәтин јаранмасы просеси башлады. Ерамызын 65 илиндә Колхиданы ромалылар ишғал етди. Ерамызын 1 әсринин сонларында А. әразисиндә еркән феодал типли тајфа иттифаглары јаранды; 4—6 әсрләрдә Бизанс тәдриҹән бүтүн А.-ны табе етди. 6 әсрин 1-ҹи јарысында христианлыг А.-да рәсми дин е'лан олунду. 6 әсрдә феодал мүнасибәтләри јаранды. 8 әсрдә абхаз халгы, әсасән, тәшәккүл тапды. 8 әсрин 80-ҹи илләриндә А. Бизансын һакимијјәтиндән азад олуб, бүтүн Гәрби Күрҹүстаны өз әтрафында бирләшдирди. А.-нын Шимали Гафгаз илә мәдәни-сијаси әлагәси күҹләнди. 10 әсрдә А. илә Кијев Рус дөвләти арасында әлагә јарадылды. 10 әсрин 2-ҹи јарысындан А. Күрҹүстанын тәркибиндә иди. 11—13 әсрләрдә феодал мәдәнијјәти хејли инкишаф етмишди. Күрҹүстанын сијаси парчаланмасы дөврүндә (16 әсрин сону—17 әсрин әввәли) А. мүстәгил кнјазлыға чеврилди. Лакин Гәрби Күрҹүстан кими, А. да 16 әсрин 2-ҹи јарысындан е'тибарән Түркијәдән асылы иди. А. әһалиси Түркијәјә гаршы дәфәләрлә үсјан галдырмышды. 1810 илдә А. көнүллү сурәтдә Русијаја бирләшди. Чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәтинә бахмајараг, објектив олараг бу һадисә А.-нын игтисади вә мәдәни инкишафында мүтәрәгги рол ојнады.

1870 илдә тәһкимчилик һүгугунун ләғвиндән сонра А.-да тәдриҹән капиталист мүнасибәтләри јаранмаға башлады. 1902—03 илләрдә А.-да илк с.-д. групплары јаранды. 1905—07 илләр ингилабы һәрәкатына РСДФП Гафгаз Иттифаг Комитәси рәһбәрлик едирди. 1918 илин мартында болшевикләрин рәһбәрлији илә А. зәһмәткешләри силаһлы үсјан галдырдылар. Апрелин 8-дә Сухумидә Совет һакимијјәти е'лан едилди. Лакин 1918 ил мајын 17-дә әксингилаби *Загафгазија сејминин* гошунлары Сухумини тутду. 1921 ил мартын 4-дә Гызыл Ордунун көмәји илә А.-да Совет һакимијјәти гәти гәләбә чалды. А. Совет Сосиалист Респ.-сы е'лан едилди. 1921 ил декабрын 16-да А. көнүллү сурәтдә Күрҹ. ССР-ин тәркибинә дахил олду. 1922 ил декабрын 30-да ЗСФСР тәркибиндә ССРИ-јә, 1931 илин февралында, мухтар респ. кими, Күрҹ. ССР-ә дахил олду. 1925 ил апрелин 1-дә А.-нын биринҹи Конститусијасы гәбул едилди.

А.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра игтисадијјат вә мәдәнијјәтин бүтүн саһәләринин сүр'әтли инкишафына шәраит јаранды. К.т. вә сәнаједә газандығы мүвәффәгијјәтләрә көрә 1935 ил мартын 15-дә А. Ленин ордени илә тәлтиф олунду. 1937 ил августун 2-дә 8-ҹи Үмумабхазија Советләр гурултајы респ.-да сосиализмин гәләбәсини әкс етдирән јени Конститусија гәбул етди. Абхаз сосиалист милләти јаранды.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә (1941—45) А. зәһмәткешләри ҹәбһә вә архада мәрдлик, гәһрәманлыг көстәрдиләр. А.-дан 20 нәфәрә Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилди.

Мүһарибәдән сонракы дөврдә А.-нын игтисадијјат вә мәдәнијјәти дөнмәдән инкишаф едир. А. 1971 ил мартын 3-дә Октјабр Ингилабы ордени, ССРИ-нин јарадылмасынын 50 иллији мүнасибәтилә 1972 ил декабрын 29-да Халглар Достлуғу ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Халг тәсәррүфаты. А. ССРИ-нин јүксәк кејфијјәтли түтүнчүлүк, инкишаф етмиш чај вә ситрус биткичилији р-нларындан биридир. Игтисадијјатында курорт тәсәррүфатынын, туризмин вә мә'дән сәнајесинин мүһүм әһәмијјәти вар. Сәнајеси Совет һакимијјәти илләриндә јарадылмышдыр. Енеркетикасы јерли даш көмүрә вә һидроенержијә әсасланыр. 1973 илдә 360 млн. *квт-с* електрик енержиси истеһсал олунмушдур. Гумиста чајында Сухуми СЕС вар. А.-да даш көмүр (Ткварчели), полиметал филизләр, ҹивә (Авадхара), барит вә с. чыхарылыр. 1973 илдә 789 мин *т* даш көмүр чыхарылмышдыр (Күрҹ. ССР-дә чыхарылан көмүрүн тәгр. 40%-и). А. көмүрүнүн чох һиссәси Рустави металлуркија з-дуна дашыныр. А.-да к.т. хаммалыны е'мал едән сәнаје саһәләринин ролу мүһүмдүр. Чај (Гали, Ачигвара, Окуми, Очамчире, Дранда, Гудаута вә с.), түтүн (Сухуми, Гудаута, Очамчире, Гантиади вә с.), һәмчинин шәрабчы-

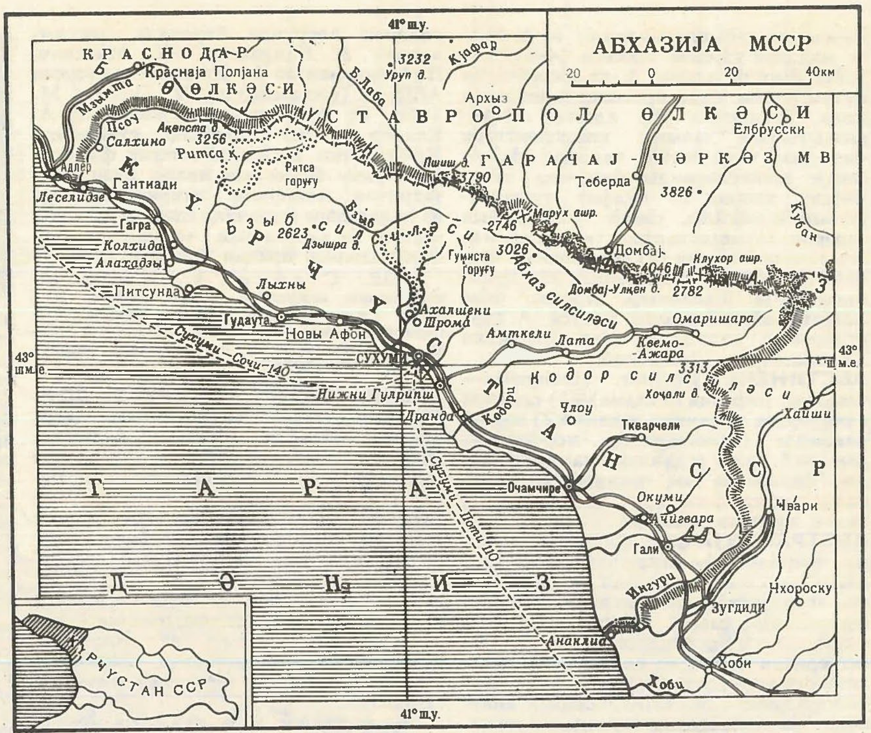
АБХАЗИЈА МССР
20 0 20 40км
41° шу.
43° шм.е.
КРАСНОДАР ӨЛКӘСИ
СТАВРОПОЛ ӨЛКӘСИ
ГАРАЧАЈ-ЧӘРКӘЗ МВ
КҮРЧҮСТАН ССР
ГАРА ДӘНИЗ
Красная Полјана
Мзымта
Псоу
Салхино
Ақепста
3256
Ритса к.
Ритса горуғу
3232
Уруп д.
Б. Лаба
Кјафар
Архыз
Елбрусски
Пшиш д.
3790
Теберда
3826
Кубан
Адлер
Гантиади
Леселидзе
Гагра
Колхида
Алахадзы
Питсунда
Бзыб силсиләси
2623
Дзышра
Лыхны
Гудаута
Новы Афон
Гумиста горуғу
2746
Марух ашр.
Домбај
Клухор ашр.
4046
2782
Домбај-Үлкен д.
Абхаз силсиләси
3026
Ахалшени
Шрома
Сухуми–Сочи 140
СУХУМИ
Нижни Гулрипш
Амткели
Лата
Квемо-Ажара
Омаришара
Кодор силсиләси
3313
Хоҹалы д.
Хаиши
Дранда
Кодори
Члоу
Ткварчели
Сухуми–Поти 110
Очамчире
Окуми
Ачигвара
Гали
Чвари
Ингури
Нхороску
Зугдиди
Анаклиа
Хоби

лыг, мејвә консерви, әт, сүд, балыг сәнајеси инкишаф етмишдир. Дәриајаггабы (Сухуми), тикиш (Сухуми, Гудаута, Очамчире), ағач е'малы (Кодори, Сухуми, Бзыб вә с.), чиһазгајырма вә метал е'малы (Сухуми), тикинти материаллары истеһсалы (Сухуми, Ткварчели, Бзыб вә с.) сәнајеси вар.

А.-нын үмуми әкин саһ. 42,6 мин *ha*-дыр (1973). Чај (14,9 мин *ha*), түтүн (6 мин *ha*-дан чох), ситрус биткиләри (5,8 мин *ha*), гарғыдалы, картоф, тәрәвәз-бостан биткиләри бечәрилир. Мејвәчилик вә үзүмчүлүк инкишаф етмишдир. Сүдлүк вә сүдлүк-әтлик гарамал, давар, донуз сахланылыр. А.-да 137,7 мин гарамал (о чүмләдән 60,4 мин инәк вә чамыш), 70,3 мин донуз, 32 мин давар вар (1974, јанвар). Ипәкчилик вә арычылыг инкишаф етмишдир. Гара дәниздән балыг тутулур.

А.-нын саһил һиссәсиндән електрикләшдирилмиш Туапсе—Сухуми—Самтредиа д.ј. макистралы вә Новороссијск—Сухуми — Батуми автомобил макистралы кечир. Мүһүм порту Сухумидир.

Сәһијјә. 1913 илдә А.-да 92 чарпајылыг 4 хәстәхана вә 9 һәким олдуғу һалда, 1974 илдә 1 578 һәким (1940 илдә 403), 4 938 орта тибб ишчиси (1940 илдә 909), 5 030 чарпајылыг 49 хәстәхана, әһалијә амбулатор-поликлиника јардымы көстәрән 117 тибб мүәссисәси олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли Сухуми, Гагра, Гудаута, Новы Афон, Гулрипши, Питсунда вә с. иглим курортлары вар.

Халг маарифи вә мәдәни-маариф мүәссисәләри. Ингилабадәк әһалинин јалныз 10%-ә гәдәри савадлы иди. Совет һакимијјәти илләриндә үмуми ичбари тәһсил һәјата кечирилмишдир. Респ.-да 64 мәктәбәгәдәр мүәссисә (6 732 ушаг) вар (1975). Үмумтәһсил мәктәбләриндә 105,2 мин, 6 орта ихтисас тәһсили мәктәби вә техники пешә мәктәбиндә 3 минә јахын шакирд, 2 али мәктәбдә 10 мин тәләбә тәһсил алыр (1974/75). 290 күтләви китабхана, 194 клуб мүәссисәси, 147 киногурғу (1975, јанвар), А. Дөвләт Музеји вар.

Елми идарәләр. Респ.-да 15 елми идарә (1975, јанвар), о чүмләдән Күрч. ССР ЕА Д. И. Гулиа ад. А. Дил, Әдә-

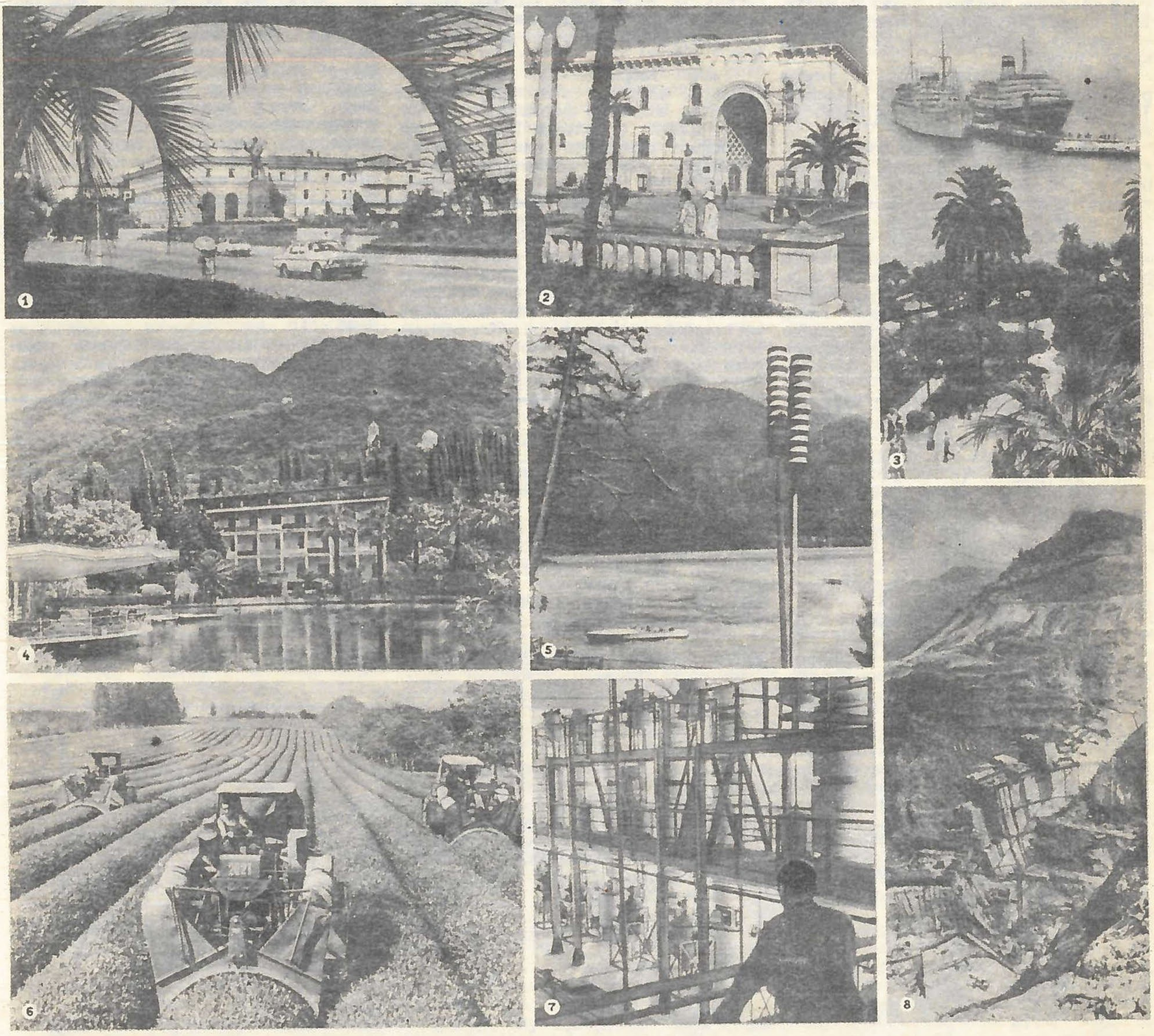

Абхазија МССР. 1. Сухуми. Ленин ад. мејдан. Һөкумәт еви. 2. С. Ј. Чанба ад. Сухуми Дөвләт Драм Театры. 3. Сухуми порту. 4. Новы Афон курортунда гу көлләри. 5. Ритса көлү. 6. Очамчире рајонунун Мокви совхозунда машынла чај јығымы. 7. Гулрипши рајонунун Бабашара ефир јағлары заводунда ефир јағынын тәкрар е'малы. 8. Тикилмәкдә олан Ингури СЕС-индә тағлы бәнд.

бијјат вә Тарих Ин-ту, ССРИ Тибб ЕА Експериментал Патолокија вә Терапија Ин-ту, Күрч. ССР Сәһијјә Назирлијинин Елми-Тәдгигат Курортолокија вә Физики Үсулларла Мүаличә Ин-тунун, Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Чај вә Субтропик Биткиләр Ин-тунун филиаллары, Нәбатат бағы, ССРИ-дә јеканә олан Туризм ин-ту вар. Респ.-да 892 елми ишчи, о чүмләдән 49 е.д. вә 367 елмләр намизәди чалышыр (1974).

Мәтбуат, радио, телевизија. А.-да 3 респ.—«Апсны капш» («Гырмызы Абхазија», абхаз дилиндә, 1921 илдән), «Сабчота Абхазети» («Совет Абхазијасы», күрчү дилиндә, 1937 илдән) вә «Советскаја Абхазија» (рус дилиндә, 1921 илдән) гәзети, әдәби-бәдии вә ичтимаи «Алашара» («Ишыг», абхаз дилиндә, 1955 илдән) вә ушаглар үчүн «Амсабз» («Алов», абхаз дилиндә, 1957 илдән) журналлары нәшр едилир. «Алашара» нәшријјаты илдә тәгр. 100 китаб бурахыр.

Радио верилишләри абхаз, күрчү вә рус дилләриндә апарылыр. Москва, Тбилиси вә Сочидән телевизија програмы ретрансләјасија едилир.

Әдәбијјат. Абхазларын зәнкин шифаһи әдәбијјаты вар. Јазылы абхаз әдәбијјаты исә кәнчдир. Илк абхаз әлифба китабы 1865 илдә нәшр олунмушдур. 1892 илдә К. Мачавариани вә Д. *Гулианын* «Абхаз әлифбасы» чап едилмишдир. Бәдии әдәбијјат, әсасән, Совет һакимијјәти илләриндә инкишафа башламышдыр. Абхаз совет әдәбијјатынын баниси халг шаири Д. Гулиадыр. Милли драматуркијанын јаранмасы С. Чанбанын (1886—1937) ады илә бағлыдыр. Шаирләрдән И. Когониа (1903—28), Л.Квисиниа (д. 1912), К. Агумаа (1915—50), Л. Лабахуа (1911—38), Ш. Свижба (д. 1912), Б. Шинкуба (д. 1917), насирләрдән И. Папаскири (д. 1902), М. Лакербај (1901—65), В. Агрба (1912—37), М. Хашба (д. 1903), К. Гулиа (д. 1913) вә б.-нын ше'р, поема, повест вә романлары абхаз әдәбијјатында сосиалист реализминин инкишафында көркәмли рол ојнамышдыр. «Абхаз нағыллары» (1960), Д. Гулиа вә б. абхаз јазычыларынын бир сыра әсәри Азәрб. дилиндә нәшр едилмишдир.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. А.-да Тунч дөврүнә аид долменләр (е.ә. 3-чү миниллијин 2-чи јарысы—2-чи миниллијин әввәлләри) вар. Орта әср ме'марлыг абидәләриндән Бичвинтадакы күнбәзли мә'бәд (10 әср), Беслети чајы үзәриндәки көрпү (11—12 әсрләр) вә с. галмышдыр. Совет һакимијјәти илләриндә ш.-ләрдә јенидәнгурма вә абадлыг ишләри апарылыр, ме'марлыг абидәләри бәрпа олунур. Сухуми, Гагра вә с. шәһәрләрдә санаторијалар, истираһәт евләри, меһманханалар тикилмишдир. 1959—67 илләрдә Питсундада јени курорт комплекси јарадылмышдыр. А.-да бәдии ојма, тикмә вә с. сәнәтләр кениш јајылмышдыр.

Мүасир А. тәсвири сәнәтинин јаранмасында 1918 илдә Сухумидә ачылмыш рәссамлыг студијасы, һәмчинин рәссамлардан А. Шервашидзе, А. Садкевич, В. Контарјов, О. Сегал вә б.-нын јарадычылығы мүһүм рол ојнамышдыр. 30-чу илләрдән А.-да тәсвири сәнәтә диггәт артыр. 1935 илдә Сухумидә рәссамлыг мәктәби ачылмышдыр. Рәссамлардан И. Сомаја, Ч. Кукуладзе, Н. Табукашвили вә б. тарихи, ингилаби, һәмчинин мүасир мөвзуларда әсәрләр јарадырлар.

А.-да графика, монументал һејкәлтәрашлыг вә декоратив-тәтбиги сәнәт инкишаф едир.

Мусиги. А. халг мусигиси үчүн икисәслилик (бә'зән үчсәслилик) сәчијјәвидир. Милли мусиги аләтләри: ачарпан (флејта нөвү), апхерса, күрчү чонгуриси (аченгур) вә с.; 1914 илдә Сухумидә мүғәнни Д. Лолуанын тәшкил етдији абхаз-күрчү хору илк милли профессионал мусиги коллективидир Совет дөврүндә А. профессионал мусигиси инкишаф едир, милли мусиги фолклору топланыр вә тәдгиг олунур. 1930 илдә мусиги мәктәбләри, сонралар филармонија, Дөвләт маһны вә рәгс ансамблы, симфоник оркестр, опера студијасы, Халг јарадычылығы еви вә онун нәздиндә дүнјада јеканә јүзјашлы халг мүғәнниләри хору јарадылмышдыр.

Театр. Абхаз театры халг мәрасимләри, адәт вә ән'әнәләри, мәишәт ојунлары әсасында формалашмышдыр. 1915 илдән Сухумидә һәвәскар артистләрин иштиракы илә тамашалар верилирди. Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Д. Гулианын рәһбәрлик етдији театр труппасы фәалијјәт көстәрирди. 1930 илдә Сухумидә милли театр (1967 илдән С. Чанба ад.) јарадылмышдыр. Театрын репертуарына «Гунда» (Ш. Пачалија), «Диш ағрысы» (А.Ласурија), «Горхунч хәјаллар» (Д. Гулиа), «Отелло» (В. Шекспир), «Ескадранын мәһви» (А. Корнејчук), «Медеја» (Еврипид) вә с. әсәрләр дахилдир. Театр хадимләри: А. Агрба, Р. Агрба, М. Зухба, Ј. Шакирбај, М. Кове вә б. Театрда күрчү труппасы да вар.

Әд.: Абхазская АССР, Тбилиси, 1961; Гвелесиани Г. Г., Клепотовский Б. А., Грузинская ССР, М., 1955; Грузия, М., 1967 (серия «Советский Союз»).

АБХАЗЛАР (өзләрини апсуа адландырырлар)—Абх. МССР-ин јерли әһалиси; милләт. Ачар. МССР-дә. һәмчинин Түркијәдә јашајырлар. ССРИ-дә 83,2 мин (1970) нәфәрдир. *Абхаз дилиндә* данышырлар.

А.-ын әчдадлары Гафгазын Гара дәниз саһилинин гәдим сакинләриндән олмушлар. Бә'зи алимләрин фикринчә А.-ын етнокенезиндә е.ә. 3—2-чи минилликләрдә Кичик Асијадан бу әразијә кәлмиш әһали груплары иштирак етмишдир. Һәлә гәдим заманларда А.-а Гәрби Күрчүстан тајфаларынын тә'сири олмушдур ки, бу да өзүнү мәдәнијјәтин хүсусијјәтләриндә көстәрир. Әкинчилик, бағчылыг вә малдарлыгла мәшғулдурлар. Гисмән сәнаје мүәссисәләриндә ишләјирләр. Диндар А.-ын бир гисми христиан (православ), галаны мүсәлмандыр.

Әд.: Народы Кавказа, т. I, М., 1960; Инал-Ипа Ш. Д., Абхазы, 2 изд., Сухуми, 1965.

АБШЕРОН АРХЕОЛОЖИ АБИДӘЛӘРИ—Абшерон ј-а-нда (Азәрб. ССР) Тунч дөврүндән башлајараг мүхтәлиф дөврләрә аид археоложи абидәләр, гаја тәсвирләри, курганлар, јашајыш јерләринин галыглары, гәбиристанлар вә с. Ән әһәмијјәтлиси е. ә. 3-чү миниллијә аид едилән көј чисимләри тәсвир олунмуш Үмидгаја абидәсидир (Билкәһ—Нардаран).

Тунч дөврүнә (е.ә. 3—2-чи минилликләр) аид тәсвирләр Мәрдәкан, Шүвәлан, Шаған, Зирә, Түркан, Рамана вә с. јерләрдә дә ашкар едилмишдир. Гаја вә даш үзәриндә мүхтәлиф үсулларла ишләнмиш бу тәсвирләрдә ов сәһнәләринин, тәсәррүфат саһәләринин, адәт вә ән'әнәләрин экс етдирилмәси Азәрб.-ын гәдим тарихини өјрәнмәк үчүн әһәмијјәтлидир. Газынтылар заманы ашкар едилмиш Тунч вә Дәмир дөврләринә аид јашајыш јерләриндә вә гәбирләрдә (Шүвәлан, Түркан, Бинәгәди, Бузовна, Дикаһ, Зирә вә с.) әһәнкдашыдан дәнәзәнләр, һәвәнкдәстәләр, кәзли дашлар; чахмагдашыдан ох учлуглары; гара, боз вә гырмызы кил габ гырыглары; тунч вә дәмирдән хәнчәр, гылынч, низә, бычаг, ијнә, кәмәр, биләрзик, үзүк, зынгыров; балыггулағы вә әгигдән мунчуг; мүхтәлиф һејван, гуш вә балыг сүмүјү тапылмышдыр. Зәриф нахышлы тунч кәмәр үзәриндәки тәсвирләрлә гаја вә даш тәсвирләри арасындакы охшарлыг һәмин кәмәрин јерли сәнәткарлыг мәһсулу олдуғуну сөјләмәјә имкан верир. Е.ә. 13—7 әсрләрә аид бир сыра әмәк аләти вә силаһ *Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәтинә* аид тапынтыларла охшардыр. *Гајакәнд-Хорочој мәдәнијјәтинин* јајылдығы әразидә тапылмыш кил габлар исә һәмин дөврдә Абшерон үчүн характерик кил габлара бәнзәјир. Тапынтылар көстәрир ки, Абшеронда јашамыш тајфалар малдарлыг, әкинчилик, дулусчулуг, балыгчылыг, тохучулугла мәшғул олмуш, башга тајфаларла әлагә сахламышлар.

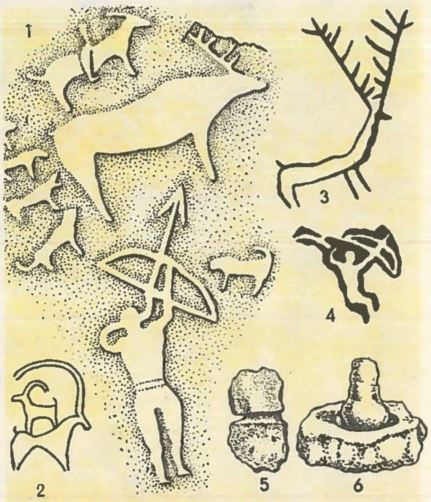

Абшерон археоложи абидәләри:
1—4—гаја тәсвирләри; 5—кәзли даш;
6—һәвәнкдәстә.

Абшеронун мүасир јашајыш мәнтәгәләринин чохунда 10—17 әсрләрә аид мадди мәдәнијјәт нүмунәләри тапылмыш, орта әср јашајыш мәскәнләринин галыглары (Бајыл бухтасында Сәбајыл, Зирә јахынлығында Күркан, Новханы јахынлығында Сијан, Сумгајыт јахынлығында Шәһәркаһ) ашкар едилмишдир. *Ичәришәһәрдә* археоложи газынтылар заманы Бакы тарихинин өјрәнилмәси үчүн әһәмијјәти олан материаллар тапылмышдыр.

Əд.: Асланов Г. М., Абшеронда археоложи газынтылар. Азәрбајчанын Мадди Мәдәнијјәти, ч. VI, Б., 1965; јенә онун, Курумы Апшерона, Док. АН Азерб. ССР, № 1, 1974.

АБШЕРОН АРХИПЕЛАГЫ—Хәзәр дәнизиндә, Абшерон ј-а-ндан шм.-дә адалар групу. Азәрб. ССР әразисиндәдир. Архипелага Артјом (Пираллаһы), Чилов (Жилој), Бөјүк Плитә, Кичик Плитә, Гребен, Чурка, Колтыш вә с. адалар; Абшерон, Нефт Дашлары, Дарвин, Балахнин, Андрејевск вә с. банкәләр дахилдир. Хәзәр дәнизинин сәвијјәсинин енмәси илә әлагәдар адаларын саһәси артмыш, бә'зиләри бир-бири илә вә саһиллә бирләшмишдир (Урунос, Гу дашы). А.а.-нда зәнкин нефт вә газ јатаглары (Артјом а., Чилов а., Нефт Дашлары, Абшерон банкәси, Чәнуб вә с.) вар. Биткиси зәиф инкишаф етмишдир. Бир нечә палчыг вулканы вар. Шәһәр типли Артјомада, Нефт Дашлары вә Жилој гәсәбәләри А.а.-ндадыр.

АБШЕРОН БАНКӘСИ НЕФТ ЈАТАҒЫ—Артјом а.-ндан шм.-г.-дә, ачыг дәниздәдир. Бурада 1952 илдә структур, дәрин кәшфијјат газмасы вә кеофизики кәшфијјат ишләри апарылмышдыр. Јатаг саһәсиндә гырышыг асимметрик гурулушлудур. Тағ һиссәси *фај* илә позулмушдур. Ч.-г. ганады маили (25—30°), шм.-ш. ганады исә дикдир (48—50°). Јатағын кеоложи гурулушунда Мајкоп дәстәсиндән тутмуш Абшерон мәртәбәсинә гәдәр бүтүн чөкүнтүләр (ичәрисиндә гумдашы вә меркел арагатлары олан килләр) өјрәнилмишдир. А.б.н.ј. саһәсиндә сәнаје әһәмијјәтли газ Гала дәстәсиндә, нефт исә Гырмәки дәстәсиндә мүшаһидә олунмушдур. Јатағын кәләчәји Мәһсулдар гатын алт шө'бәси вә еһтимал ки, даһа гәдим чөкүнтүләрлә әлагәдардыр.

АБШЕРОН ИГТИСАДИ РАЈОНУ, Бакы—Сумгајыт игтисади рајону—Азәрб. ССР-дә ән чох инкишаф етмиш игтисади-чоғрафи р-н. Әразиси *Абшерон јарымадасыны*, Гобустанын ш. һиссәсини вә Самур-Дәвәчи овалығынын ч.-ш. һиссәсини, һәмчинин Абшерон вә Бакы архипелагларыны әһатә едир. А.и.р.-на Бакы вә Сумгајыт шәһәрләри, Абшерон инз. р-ну дахилдир. Саһ. 6 мин *км*². Әһ. 1 643 мин (1976, 1 јанвар), о чүмләдән шәһәр әһ. 99%. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 274 нәфәрдир.

Сәтһи, әсасән, тәпәли дүзәнлик вә дағлыгдыр. Әразинин дәниз саһили һиссәси океан сәвијјәсиндән 28 *м*-ә гәдәр ашағыдыр. Макс. һүнд. шм.-г.-дә 2205 *м*-дир (Дүбрар д.). Табашир-Антропокен системләринин чөкүнтүләри јајылмышдыр. Нефт, газ вә мүхтәлиф тикинти материаллары јатаглары, мүаличә әһәмијјәтли минерал сулар (Сураханы, Шых) вар. Иглими, әсасән, мүлајим-исти вә гуру субтропикдир. Чајлары: Атачај, Сумгајыт, Чејранкечмәз вә с. Јарымсәһра, гуру чөл, дағ-мешә вә дағ-чәмән ландшафты вар.

А.и.р. өлкә мигјасында танынмыш мүһүм сәнаје комплексләриндән биридир. Респ.-нын үмуми сәнаје мәһсулунун 67%-ини А.и.р. верир (1975). Игтисадијјатында нефт вә газчыхарма, нефт е'малы, нефт кимјасы вә кимја, машынгајырма, гара вә әлван металлуркија, енеркетика, јүнкүл вә јејинти сәнајеси саһәләри, тикинти материаллары истеһсалы әсас јер тутур. А.и.р. сәнајесинин гурулушунда респ.-да мөвчуд олан ири сәнаје саһәләринин һамысы тәмсил олунмушдур. Респ.-да истеһсал олунан јаначаг сәнајеси мәһсулунун 96%-и, нефт кимјасы вә кимја сәнајеси мәһсулунун чоху, машынгајырма вә метал е'малы сәнајеси мәһсулунун 89%-и, гара металлуркија сәнајеси мәһсулунун 91%-и, әлван металлуркија сәнајеси мәһсулунун 58%-и, енеркетика сәнајеси мәһсулунун 51%-и, мешә, ағач е'малы вә селлүлоз-кағыз сәнајеси мәһсулунун 67%-и, тикинти материалларынын 69%-и А.и.р.-нун пајына дүшүр (1975). Нефт-кимја сәнајеси комплексинин јаранмасы вә инкишафы бурада зәнкин нефт вә газ јатагларынын олмасы илә әлагәдардыр. Совет һакимијјәти илләриндә нефт сәнајеси мүасир техника әсасында инкишаф етдирилмишдир. Нефт сәнајеси р-нун үмуми сәнаје мәһсулунун 25%-ини верир (1975). Р-нда нефтин чох һиссәси дәниз јатагларындан чыхарылыр. Сон 20—25 илдә дәниздә зәнкин нефт-газ јатаглары (Нефт Дашлары, Чилов а., Баһар, Һәзи Асланов, Дуванны-дәниз, Чәнуб, Хәрә Зирә а. вә с.) ашкар едилмиш вә истифадәјә верилмишдир. Нефт вә газчыхарма сәнајесинин мәһсуллары Владимир Илич ад. *Јени Бакы нефтајырма заводу*, Ә. Гарајев ад. *Бакы нефтајырма заводу*, Сов.ИКП XXII гурултајы ад. *Бакы нефтајырма заводу*, *Азәрбајчан газ е'малы заводу* вә с. мүәссисәләрдә е'мал олунур.

Нефт-кимја сәнаје комплекси бөјүк сүр'әтлә инкишаф едир. Сумгајыт синтетик каучук з-ду, Сумгајыт кимја сәнајеси бирлијинин з-длары, *Бакы шин заводу* р-нда нефт кимјасы вә кимја сәнајесинин ири мүәссисәләриндәндир.

А.и.р.-нда машынгајырманын ән габагчыл саһәләриндән бири нефт машынгајырмасыдыр. Бурада мүхтәлиф нефт сәнајеси аваданлығы (дәринлик насосу, фонтан арматуру, шарошкалы балта, манчанаг дәзкаһы, ротор вә с.) истеһсал едән бир сыра нефт машынгајырма мүәссисәси (лејтенант Шмидт ад. *Бакы машынгајырма заводу*, *Кешлә машынгајырма заводу*, С. М. Киров ад. *Бакы машынгајырма заводу* вә с.) вар. Мүһарибәдән сонракы илләрдә А.и.р.-нда електротехника, чиһазгајырма, радиотехника вә дикәр јени сәнаје саһәләри јарадылмыш, инкишаф етдирилмишдир. Р-нда бир нечә мүхтәлиф тә'мир мүәссисәси (Вано Стуруа ад. *Бакы кәми тә'мири заводу*, Загафгазија федерасијасы ад. *Бакы кәми тә'мири заводу*, Октјабр ингилабы ад. *Бакы вагон тә'мири заводу* вә с.) вар. Мүһарибәдән сонракы илләрдә тикилмиш В. И. Ленин ад. *Азәрбајчан бору-прокат заводу* вә Сумгајыт алүминиум заводу р-нда гара вә әлван металлуркија сәнајесинин ән бөјүк мүәссисәләридир. Р-нда тикинти материаллары истеһсал едән ири мүәссисәләр—шүшә з-длары (Бакы, Сумгајыт), семент з-ду (Гарадағ), механикләшдирилмиш даш карханалары (Гарадағ, Коркөз, Күздәк вә с.), евтикмә комбинатлары (Бакы), мүхтәлиф тикинти материаллары һасил едән комбинатлар, полимер тикинти материаллары комбинаты (Сумгајыт), дәмир-бетон мә'мулаты з-длары (Бакы, Хырдалан вә с.) јарадылмышдыр.

Азәрб. ССР јүнкүл вә јејинти сәнајеси мәһсулунун мүвафиг олараг 54% вә 32%-ини А.и.р. верир (1975). Памбыг парча (В. И. Ленин ад. *Бакы тохучулуг комбинаты*), јун парча (*Бакы камвол-маһуд истеһсалат бирлији*), көн-дәри (*Бакы көн-дәри мүәссисәләри истеһсалат бирлији*), трикотаж (Н. Нәриманов ад. Бакы истеһсалат трикотаж бирлији), ајаггабы вә с. истеһсал олунур.

Јејинти сәнајеси чохсаһәлидир. Бурада дәјирман-комбинатлар, әт, сүд вә түтүн комбинатлары, шәраб, пивә, маргарин, чөрәк з-длары, гәннады, бисквит, макарон ф-кләри вә с. вар.

Р-нда сәнаје комплексини електрик енержиси илә тәчһиз едән вә јерли јаначагла ишләјән күчлү енеркетика базасы (Бакыда «Шимал» ДРЕС-и,

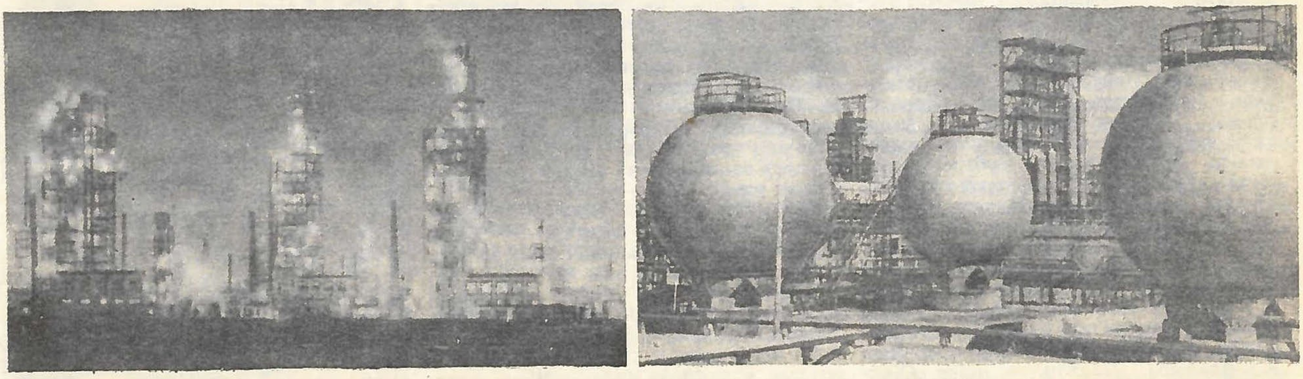

Абшерон игтисади рајону. 1. Владимир Илич ад. Јени Бакы нефтајырма заводу. 2. Сумгајыт синтетик каучук заводу.

«Гырмызы Улдуз» ИЕМ, Красин ад. ДРЕС, Сумгајытда ики ИЕС вә с.) јарадылмышдыр.

А.и.р.-на ширин су, әсасән, Шоллардан (Хачмаз р-ну) вә Күр чајындан чәкилмиш су кәмәрләри илә кәлир. Сәнаје мүәссисәләринин вә к.т.-нын су тәчһизатында Самур—Абшерон каналы, Чејранбатан су анбары вә *Абшерон каналы* мүһүм јер тутур. Бә'зи сәнаје мүәссисәләриндә (електрик ст.-лары, нефт мә'дәнләри) дәниз сујундан истифадә едилир.

Шәһәрәтрафы тәрәвәзчилик, үзүмчүлүк, сүдлүк-әтлик һејвандарлыг, гушчулуг вә с. тәсәррүфатлар шәһәр әһалисинин к. т. мәһсуллары илә тәчһизатында әһәмијјәтли јер тутур. Бурада гушчулуг ф-кләри (Хырдалан, Киләзи вә с.), инкубатор-гушчулуг ст.-лары вә с. вар. Р-нда аграр-сәнаје бирлији јарадылмышдыр. Зә'фәран (Билкәһдә), зејтун (әсасән, Зығда) вә с. јетишдирилир.

А.и.р.-нда (әсасән, Абшерон ј-а-нда) чохлу санаторија, балнеоложи курорт, истираһәт еви вә пионер дүшәркәси вар.

Р-нда сых нәгл. шәбәкәси јарадылмышдыр (бах *Бакы, Азәрбајчан дәмир јолунун Абшерон шәһәрәтрафы саһәси, Бакы дәниз тичарәт порту* мәгаләләринә).

А.и.р.-ндан өлкәнин башга р-нларына вә бир сыра харичи өлкәјә нефт мәһсуллары, нефт сәнајеси аваданлығы, метал бору, нефт кимјасы вә кимја сәнајеси мәһсуллары, алүминиум вә с. көндәрилир. Мүхтәлиф сәнаје хаммалы, машын, мешә материаллары, тахыл, јүнкүл сәнаје маллары вә с. кәтирилир.

Әд.: Абрамов М. А., Абшерон тәсәррүфатынын чоғрафијасы, Б., 1975; География хозяйства республик Закавказья, М., 1966; Гаджи-заде А М., Азербайджанский промышленный комплекс, Б., 1975.

АБШЕРОН ЈАРЫМАДАСЫ—Азәрб. ССР-дә, Хәзәр дәнизинин г. саһилиндә ән бөјүк ј-а. Бөјүк Гафгазын ч.-ш. гуртарачағындадыр. Г.-дә *Гобустанла* һәмсәрһәддир. Уз. тәгр. 60 *км*, ән кениш јердә ени 30 *км*-дир. А.ј.-нын сәтһи кениш дүзәнликдән, бир-бириндән дәрә вә чөкәкликләрлә ајрылан тирә, јајла вә тәпәликләрдән ибарәтдир. А.ј.-нын г. һиссәси нисбәтән јүксәкдир. Саһилбоју һиссә океан сәвијјәсиндән 28 *м*-әдәк ашағыдыр. Чохлу палчыг вулканы (хүсусилә г. һиссәдә) вар. Әсасән, Неокен вә Антропокен системләринин чөкүнтүләри јајылмышдыр. Шм.-г. һиссәдә Табашир чөкүнтүләри үзә чыхыр. Зәнкин нефт вә газ јатаглары (Балаханы—Сабунчу—Рамана, Сураханы, Бибиһејбәт, Бинәгәди, Бузовна—Маштаға, Гарачухур—Зығ, Гала, Зирә вә с.) вар. Тикинти материаллары (даш, кил, гум, әһәнк хаммалы вә с.) чыхарылыр. Иглими гуру субтропикдир. Орта ајлыг темп-р јанварда 3—4°С, ијулда 24—26°С-дир. Иллик јағынты 300 *мм*-ә гәдәрдир. А.ј.-нда тез-тез шимал (*хәзри*) вә чәнуб (*килавар*) күләкләри әсир. Шимал күләјинин сүр'әти бә'зән 35—40 *м/сан* вә даһа артыг олур. А.ј.-нда бир нечә шор көл (Бөјүкшор, Масазыр, Мирзәләди вә с.) вар. *Чејранбатан су анбары* вә *Абшерон каналы* А.ј.-ндадыр. Шоллар гәс.-ндән (Хачмаз р-ну) вә Күр чајындан А.ј-на су кәмәрләри чәкилмишдир. А.ј.-нда к. т. биткиләринин суварылмасыны механикләшдирмәк вә суварма режимини өјрәнмәк мәгсәди илә Абшерон суварманы механикләшдирмә тәчрүбә-тәдгигат ст. јарадылмышдыр. Гују сујундан да истифадә олунур. Боз-гонур вә шоракәтвары боз-гонур торпаглар, саһил бојунда дәнизкәнары гумлуглар вә гум тәпәләри вар.

«Бинәгәди гәбиристаны»ндан тапылан нәсли кәсилмиш һејван вә битки галыглары 35—40 мин ил әввәлә аиддир (бах *Бинәгәди фаунасы*). А.ј.-нын битки өртүјү јарымсәһра, әсасән, ефемер битки груплашмаларындан, г. һиссәдә исә мүхтәлиф шоран биткиләри вә кәнкиз формасијаларындан ибарәтдир. Дәнизкәнары гумлугларда чәмән биткиләринә бәнзәр биткиләрә, бә'зи јерләрдә исә батаглыг биткиләринә тәсадүф едилир. Һејванат аләми: боз довшан, әрәбдовшаны, түлкү, Хәзәр кеккону, Гафгаз кәләзи, тысбаға, әгрәб, күрзә, көл гурбағасы, суиланы, дәниз бозчалары, гағајылар вә с. Шаһ Дилиндә Абшерон јасаглығы тәшкил едилмишдир (1969). А.ј.-нын ландшафты, әсасән, јарымсәһра типлидир.

А.ј. Азәрб. ССР-дә әһалинин ән сых јеридир. Респ. әһалисинин $^1/_4$-и А.ј.-нда јашајыр. А.ј. респ.-нын мүһүм сәнаје р-нудур. Сых д.ј. вә шосе јоллары шәбәкәси вар. ССРИ-дә илк електрик д.ј. бурада чәкилмишдир (1926). Хәзәр дәнизинин ән ири порту Бакы ш. А.ј.-ндадыр. Шәһәрәтрафы к.т. инкишаф етмишдир. Субтропик мејвә бағлары (әнчир, зејтун, бадам вә с.) вар. Зә'фәран әкилир (Билкәһ). *Ағ шаны, гара шаны* үзүмләри А.ј.-нда јетишдирилир. А.ј.-нда дәнизкәнары иглим курортлары (*Мәрдәкан, Билкәһ, Шүвәлан, Бузовна, Зуғулба*), балнеоложи курортлар (*Сураханы*, Шых), дәнизкәнары иглим мүаличә јерләри (*Пиршағы, Туркан*), мүхтәлиф санаторија, истираһәт еви, гумлу чимәрликләр вә пионер дүшәркәләри вар.

Археоложи материаллар А.ј.-нда гәдим инсан мәскәнләри олдуғуну сүбут едир (бах *Абшерон археоложи абидәләри*). Ерамызын башланғычында А.ј.-нда јашајан әһалинин нефти кил чырагларда јандырдығы мә'лумдур. Әрәб чоғрафијашүнасы Мәс'уди (10 әср) А.ј.-ны «Билад ән-нафт» («Нефт өлкәси») адландырмышдыр. Мәнбәләрдә «Абшерон» ифадәсинә 18 әсрин әввәлләриндә раст кәлмәк олур. «Абшерон» сөзүнүн мәншәји һаггында бир нечә еһтимал вар. Бә'зиләри бу адын «Әфшәран» сөзүндән (сонралар тәһриф едиләрәк «Апшерон», «Абшерон») јарандығыны вә *Әфшарлар* илә әлагәдар олдуғуну көстәрирләр. Дикәрләри исә «Абшерон»ун фарсча аб (су) вә шоран (дузлу) сөзләриндән әмәлә кәлдијини күман едир.

АБШЕРОН ЈАСАГЛЫҒЫ — Азәрб. ССР-дә дөвләт јасаглығы. Бакы Шәһәр Совети әразисиндә, Абшерон ј-а-нда, Шаһ Дилиндәдир. Саһ. 800 *ha*. Су гушларыны вә Хәзәр суитиләри јатағыны горумаг, һәмчинин Хәрә Зирә (Булла) а.-ндан бураја кәтирилән чејранларын сајыны артырмаг мәгсәди илә 1969 илдә тәшкил едилмишдир.

АБШЕРОН КАНАЛЫ—Азәрб. ССР-дә, Абшерон ј-а-нда суварма каналы. Самур—Абшерон каналынын сон һиссәсиндән вә Чејранбатан су анбарындан башланыр, Хәзәрин саһилинә (Күркән гәс. јахынлығында) гәдәр давам едир. 1967 илдә истифадәјә верилмишдир. Уз. 72 *км*. Абшерон суварма системинин тәсәррүфат-дахили шәбәкәси басгылы бору кәмәрләриндән ибарәтдир. Су макистрал каналдан вә онун ачыг голларындан тәсәррүфатдахили шәбәкәјә 20 насос ст. васитәсилә вурулур. Басгылы бору кәмәринин үмуми уз. 1056 *км*, ачыг голларынын уз. исә 37 *км*-дир. Башланғыч һиссәдә субурахма габилијјәти 13 $м^3/сан$-дир. А.к.-нын сују илә 16 мин *ha* торпаг саһәси суварылыр. Абшерон ј-а-нда шәһәрәтрафы к. т.-нын (хүсусилә тәрәвәзчилијин) инкишафында вә јашыллыгларын кенишләндирилмәсиндә каналын әһәмијјәти бөјүкдүр.

АБШЕРОН КӨРФӘЗЛӘРИ—Абшерон ј-а-нын ш.-индәдир. 1941 илдә Абшерон ј-а илә Артјом а. арасында дамба салынмасы нәтичәсиндә ики көрфәз—Шимали вә Чәнуби А.к. јаранмышдыр. Шимали Абшерон көрфәзинин саһ. 24 $км^2$-дир; Чәнуби Абшерон көрфәзи бундан тәгр. ики дәфә кичикдир. А.к.-нин орта дәринлији 1,4 *м*, ән дәрин јери 9—10 *м*-дир. А.к.-ндә сујун орта темп-ру јајда 24—28° С, гышда 3—5°С олур. Хәзәр дәнизи сәвијјәсинин енмәси, далға вә ахынларын кәтирдији гум вә лилин чөкмәси илә көрфәзләр тәдричән дајазлашыр, нәгл. имканы мәһдудлашыр. Артјомада вә Күркән гәс.-ләри А.к.-нин саһилиндәдир.

АБШЕРОН МӘРТӘБӘСИ — Хәзәр һөвзәсиндә Неокен системинин ән үст һиссәси. А м.-ни 1891 илдә рус кеологлары Н. Барбот де Марни вә Г. Симонович Бинәгәди р-нунда ајырмышлар. Һәмин илдә Исвеч кеологу Һ. Шөгрен А.м. чөкүнтүләринин фауна характеристикасыны вермиш вә онлары «Абшерон серијасы» адландырмышдыр. А.м. гум, кил, меркел вә әһәнкдашыдан ибарәтдир. Үмуми галынлығы 1000 *м*-дән артыгдыр. Азәрб. ССР вә Түр. ССР-ин депрессија саһәләриндә, Шәрги Өн Гафгазда, Хәзәрјаны овалыгда (Урал вә Волга чајлары арасында) кениш јер тутур. А. м. үч јарыммәртәбәјә бөлүнүр. Характер фаунасы пелесиподлар: Hyrcania intermedia (Eichw), Monodacna bacuana Andrus, Apscheronia Proningua Eichw.

АБШЕРОН НЕФТЛИ-ГАЗЛЫ САҺӘСИ—Бөјүк Гафгазын ч.-ш.-индә ән зәнкин нефт-газ саһәси. Абшерон ј-а вә Абшерон архипелагыны әһатә едир. А.н.-г. с.-нин кеоложи кәсилишиндә террикен-карбонат чөкүнтүләриндән ибарәт Мезо-Кајнозој комплекси (8,5—9 *км*) иштирак едир. Бунлардан Орта Плиосенин (гум, гумдашы вә килләрин нөвбәләшмәси) кәсилишиндә галынлығы 10—80 *м* олан 30-дан чох нефт-газ һоризонту вар. Саһәдә Гәрби Абшерон антиклинориуму, Гәрби Абшерон синклинориуму, Мәркәзи Абшерон антиклинориуму, Шәрги Абшерон синклинориуму вә Абшерон архипелагы антиклинориуму тектоник ваһидләри ајрылыр. Бурада 50-дән чох сәрбәст гырышығы олан 7 антиклинал зона вар. Бу гырышыглардан 26-сы ишләнир.

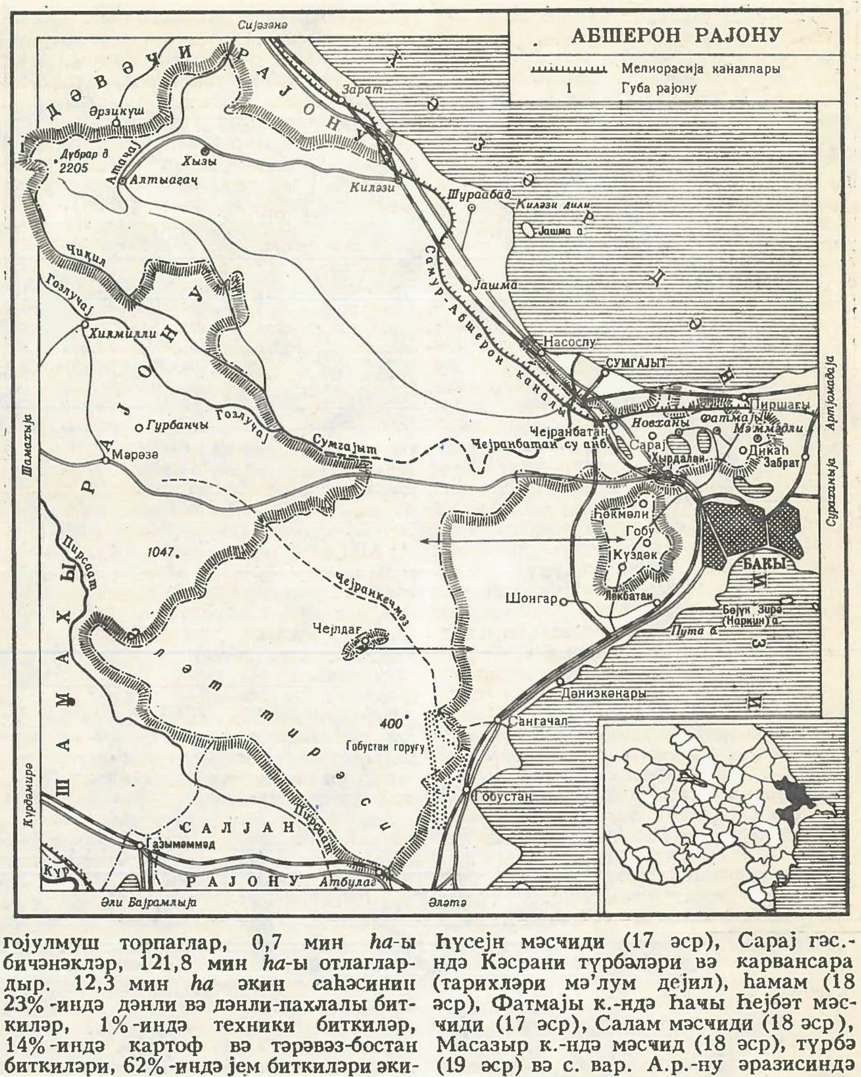
АБШЕРОН РАЈОНУ
Мелиорасија каналлары
1 Губа рајону
Сијәзән
ДӘВӘЧИ РАЈОНУ
ХӘЗӘР ДӘНИЗИ
Зарат
Әрзикүш
Дүбрар д. 2205
Атачај
Хызы
Алтыағач
Киләзи
Шураабад
Киләзи дили
Јашма а.
Јашма
Самур-Абшерон каналы
Чиқил
Гозлучај
Химмилли
ГОБУСТАН РАЈОНУ
Насослу
СУМГАЈЫТ
Пиршағы
Новханы
Фатмајы
Мәммәдли
Чејранбатан
Чејранбатан су анб.
Сарај
Дикаһ
Хырдалан
Забрат
Гурбанчы
Сумгајыт
Мәрәзә
Шамахы
Артјомадасы
Сураханы
Һөкмәли
Гобу
Күздәк
БАКЫ
1047
Пирсаат
Шонгар
Лөкбатан
Бөјүк Зирә (Наргин) а.
Пута а.
Чејранкечмәз
Чејлдағ
Әләт тирәси
ШАМАХЫ
Дәнизкәнары
400
Гобустан горуғу
Сангачал
Гобустан
Күрдәмир
САЛЈАН РАЈОНУ
Газымәммәд
Күр
Атбулағ
Әли Бајрамлы
Әләт

Тектоник позғунлугларла вә палчыг вулканлары илә бүтүн антиклинал зоналар мүрәккәбләшмишдир. Саһәнин кәләчәји, әсасән, Олигосен-Миосен вә күман ки, Үст Табашир чөкүнтүләри илә әлагәдардыр.

АБШЕРОН РАЈОНУ—Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1963 илдә тәшкил олунмушдур. Әразисинин бөјүклүјүнә көрә респ.-да икинчи (Шамахы р-нундан сонра) р-ндур. Саһ. 3702 *км*^{2}. Әһ. 54,4 мин (1976, 1 јанвар). Р-нда 7 шәһәр типли гәс., 21 кәнд вә дикәр јашајыш мәнтәгәләри вар (1976, 1 јанвар). Мәркәзи шәһәр типли Хырдалан гәс.-дир.

Тәбиәт. А.р. Бөјүк Гафгазын ч.-ш. һиссәсиндәдир. Гобустанын, Самур-Дәвәчи овалығынын вә Абшерон ј-а-нын бир һиссәси А.р.-на дахилдир. Шм.-г. һиссәдә Баш Гафгаз силсиләсинин Аладаш, Кәмчи, Кәди, Күркечидағ голлары узаныр. Макс. һүнд. 2205 *м*-дир (Дүбрар д.). Р-нун ч. сәрһәди Әләт тирәсинин ч.-ш. гуртарачағына чатыр. Гобустанын релјефиндә гуру дәрәләр, јарғанлар, тәпәләр вә чөкәкликләр әсас јер тутур. Әразинин Хәзәрсаһили һиссәси океан сәвијјәсиндән 28 *м*-ә гәдәр ашағыдыр. Палчыг вулканлары чохдур. Р-нун әразисиндә, әсасән, Табашир, Палеокен, Неокен вә гисмән Антропокен чөкүнтүләри јајылмышдыр. Иглими дүзән јерләрдә мүлајим исти вә гуру субтропикдир. Дағлыг јерләрдә иглим мүлајимләшир вә тәдричән сојуг иглимә кечир. Дүзән вә дағәтәји јерләрдә тез-тез әсән шимал күләкләри (*хәзри*) һава шәраитини кәскин дәјишдирир. Орта ајлыг темп-р јанварда дүзәнликдә 2,5°С-дән дағлыг јерләрдә —4,5°С-јә, ијулда исә мүвафиг олараг 26-дан 19°С-јә гәдәрдир. Иллик јағынты 110—550 *мм*. Чај шәбәкәси сејрәкдир. Чајлары: Сумгајыт, Атачај, Чејранкечмәз, Туғчај вә с. Самур—Абшерон вә Абшерон каналларынын бир һиссәси, Чејранбатан су анбары, Масазыр вә Мирзәләди шор көлләри А.р.-нун әразисиндәдир. Боз-гонур, шоракәтвары боз-гонур, шабалыды вә ачыг шабалыды, дағ шабалыды, дағ түнд шабалыды вә с. торпаглар јајылмышдыр. Биткиси, әсасән, јарымсәһра вә гуру чөл типлидир. Ефемерләр, шораноту, јовшан вә с. битир. Әразинин шм.-г.-индә дағ чәмәнликләри вә дағ мешәләри вар. Р-нда мешәләрин саһ. 10,1мин *hа*-дыр (1975). Һејванлары: ајы, чөлдонузу, јенот, чөлсичаны вә с. Гушлардан кәклик, көјәрчин, гарагарын бағрыгара вә с. вар. Сүрүнәнләр чохдур. Јарымсәһра, гуру чөл, дағ-мешә, кол вә дағ-чәмән ландшафты вар.

Әһали. Орта сыхлыг 1 *км*^{2}-дә 14,7 нәфәрдир. Әһали башлыча олараг, Абшерон ј-а, Самур-Дәвәчи овалығы вә р-нун шм. һиссәсиндә мәскунлашмышдыр. Шәһәр әһ. 71,7%-дир. Ири јашајыш мәнтәгәләри шәһәр типли Хырдалан, Гобу вә Сарај гәс.-ләридир.

Тәсәррүфат. А.р. комплексли инкишаф етмиш шәһәрәтрафы к.т. р-нудур. Бурада тәрәвәзчилик, сүдлүк вә әтлик һејвандарлыг, үзүмчүлүк, гуру субтропик мејвәчилик вә с. инкишаф етмишдир. 31 с-з, гушчулуг ф-кләри, тәрәвәз комбинатлары вар. Бу тәсәррүфатлар Бакы вә Сумгајыт шәһәрләринин әһалисини к.т. мәһсуллары илә тәчһиз едир. Р-нда к.т.-на јарарлы торпагларын саһ. 160,2 мин *hа*-дыр (1975). Бунун 23,2 мин *hа*-ы шум јери, 5,8 мин *hа*-ы чохиллик биткиләр, 8,7 мин *hа*-ы динчә гојулмуш торпаглар, 0,7 мин *hа*-ы бичәнәкләр, 121,8 мин *hа*-ы отлаглардыр. 12,3 мин *hа* әкин саһәсинин 23%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр, 1%-индә техники биткиләр, 14%-индә картоф вә тәрәвәз-бостан биткиләри, 62%-индә јем биткиләри әкилир (1975). Субтропик биткиләрин саһ. 3,3 мин *hа*, үзүмлүкләр 2,5 мин *hа*-дыр. С-зларда 14,6 мин гарамал (о чүмләдән 4,4 мин инәк вә чамыш), 111,5 мин давар, 14,3 мин донуз, 1,4 млн. гуш вар (1975). 1975 илдә с-зларда 14,6 мин *т* тәрәвәз истеһсал едилмишдир.

Сәнаје мүәссисәләри, әсасән, сон илләрдә инкишаф етдирилмишдир. Р-нда мебелјығма комбинаты, дәмир-бетон мә'мулаты вә асфалт-бетон з-длары вә халча сехләри вар. 1970 илдә Хырдалан гәс.-ндә өлкәнин ән ири јејинти сәнајеси мүәссисәләриндән бири —пивә з-ду ишә салынмышдыр. Әт е'малы з-ду тикилир (1975). Бакы—Москва д.ј., Бакы—Сумгајыт електрик д.ј., Бакы—Дәрбәнд, Бакы—Газах шосе јоллары А.р. әразисиндән кечир.

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. Р-нда 10 ушаг бағчасы вә 6 көрпә еви (1065 ушаг) вар (1976, јанвар). 32 үмумтәһсил мәктәбиндә 14965 шакирд охујур (1975/76). 1 мәктәбдәнкәнар ушаг мүәссисәси, 1 музеј, 24 китабхана, 12 клуб, 5 мәдәнијјәт еви, 17 киногурғу фәалијјәт көстәрир (1976, јанвар).

А.р. ме'марлыг абидәләри илә зәнкиндир. Новханы гәс.-ндә Шаһ Султан Һүсејн мәсчиди (17 әср), Сарај гәс.-ндә Кәсрани түрбәләри вә карвансара (тарихләри мә'лум дејил), һамам (18 әср), Фатмајы к.-ндә Һачы Һејбәт мәсчиди (17 әср), Салам мәсчиди (18 әср), Масазыр к.-ндә мәсчид (18 әср), түрбә (19 әср) вә с. вар. А.р.-ну әразисиндә 18—19 әсрләрдә тикилмиш овдан, дәјирман вә с. дөврүмүзәдәк галмышдыр.

АКП Абшерон Рајон Комитәси вә Рајон Зәһмәткеш Депутатлары Советинин органы «Абшерон» гәзети Хырдаланда Азәрб. дилиндә чыхыр. Илк нөмрәси 1962 илин мајында нәшр едилмишдир. 1966 илдән јерли радио верилишләри апарылыр. А. р.-нунда телевизија верилишләринә бахырлар.

1976 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә А.р.-нда 195 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 38 чарпајы) 6 хәстәхана, поликлиника, 5 һәким-сәһијјә мәнтәгәси, 4 амбулаторија, 17 фелдшер-мама мәнтәгәси, 56 һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 11 һәким), 4 диш һәкими, 48 мама, 158 орта тибб ишчиси вар.

АБШЕРО́НСК—РСФСР-ин Краснодар өлкәсиндә шәһәр. Абшеронск р-нунун мәркәзи. Пшеха чајы (Кубан чајы һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 33 мин (1975). Мешә вә ағач е'малы сәнајеси, автомобил тә'мири з-ду, ДРЕС вар.

АВАЗ—мусигидә сәс, интонасија; бә'зән мелодија, аһәнк мә'насында да ишләдилир. Мәс., «авазы јахшыдыр» дедикдә—сәси, интонасијасы јахшыдыр, көзәл аһәнклә охујур вә с. нәзәрдә тутулур.

АВАЗАТ—орта әсрләр Азәрб. вә Јахын Шәрг мусигисиндә Шаһназ, Мајә, Сәлмәк, Новруз, Кәрданијјә, Күвашт авазларынын мәчмусу. Һазырда Азәрб. мусигисиндә А.-ларын бә'зиси муғам шө'бәси (Мајә), бә'зиси исә муғам (Шаһназ) кими мәшһурдур.

АВАКИМЈА́Н Катан Саркисовна (1881, индики Степанакерт р-нунун Кәтүк к.—9.2. 1969, һәмин к.-дә)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1931 илдән Гарабағ шәрабчылыг с-злары трестинин 2 №-ли с-зунда ишләмишдир. 1949 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АВАКЈА́Н Багдасар Һајрапетович (1883, индики Һадрут р-нунун Атагут к.—20.9.1918)—ингилабчы. Ингилаби фәалијјәтинә көрә Харков Бајтарлыг Ин-тундан харич едилмиш, 1905 илдән Бакыда мүәллим ишләмишдир. 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабы күнләриндә әскәрләр арасында фәал ингилаби тәшвигат апармыш, Мүвәггәти һөкумәтә гаршы митингләрин тәшкилатчыларындан, Бакы Фәһлә вә Әскәр Депутатлары Совети Ичраијјә Комитәсинин катиби (1918) олмушдур. Бакыда Совет һакимијјәти е'лан едилдикдән сонра шәһәр гарнизонунун рәиси тә'јин олунмуш, Бакынын һәрби вәзијјәтини мөһкәмләтмәк үчүн бөјүк иш көрмүшдүр. *Бакы комиссарлары* сырасында күлләләнмишдир. Бакыда А.-ын ад. күчә вар.

АВАКЈА́Н Газарос Аветисович (12.9. 1918, индики Ханлар р-нунун Човдар к.—22.1.1945)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (өлүмүндән сонра, 24.3.1945), лејтенант. 1940 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. Смоленск јахынлығында (1943), Белорусијада (1944) кедән вурушмаларда икидлик көстәрмишдир. Гырмызы Улдуз ордени илә тәлтиф олунмушдур

АВАКЈА́Н Грант Арсенович (д. 15.10 1924, Бакы)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (15.5.1946), полковник. 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941 илдән Совет Ордусунда хидмәт едир. Шимали Гафгаз, 3-чү Украјна, 1-чи Белорусија чәбһәләриндә дөјүшмүшдүр. Берлинин алынмасы уғрунда вурушмаларда икидлик көстәрмишдир. 1953 илдә В. И. Ленин ад. Һәрби Сијаси Академијаны битирмишдир. 1975 илдән Азәрбајчан ССР Али Совети ад. Бакы Али Үмумгошун командирләр мәктәбиндә сијаси шө'бә рәисидир. Гырмызы Бајраг, 3 Гырмызы Улдуз, 2-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

АВАКЈА́Н Григори Вартазарович (д. 1909, индики Дашкәсән р-нунун Сејидкәнд к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1931 илдән Сов.ИКП үзвү. 1937 илдән Кировабад ш.-нин Низами ад. с-зунда фәһлә, шө'бә мүдири, баш агроном ишләмишдир. 1964 илдән агроном-ентомологдур. 1949 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

АВАН ... (фр. avant — габагда)—мүрәккәб сөзләрин «габагчыл», «ирәлидә олан», «өн» мә'наларына ујғун кәлән тәркиб һиссәси (мәс., авангард).

АВАНГА́РД (фр. *аван . . .+garde*—мүһафизә)—1) јүрүш заманы әсас гүввәни дүшмәнин гәфил һүчумундан горумаг, әлверишли шәраитдә дөјүшә кирмәк имканы јаратмаг мәгсәди илә ирәли көндәрилмиш һиссә, бөлмә, гошун бирләшмәси; 2) синфин, чәмијјәтин габагчыл һиссәси.

АВАНГАРДИ́ЗМ (фр. *avant-gardisme*; *авангард* сөзүндән)—мүасир әдәбијјат вә инчәсәнәтдә кечмишин реалист ән'әнәләринин инкары, бә'зән әсас мәгсәдә чеврилән јени форма вә ифадә васитәләри ахтарышлары илә характеризә олунан мүхтәлиф чәрәјанларын шәрти ады; «А.» термин кими 20 әсрин 20-чи илләриндә јаранмышдыр.

Мүасир А.-ин көкләри 20 әсрин әввәлләриндәки декадент, модернист бәдии чәрәјанларын (*футуризм*, *дадаизм*, *сүрреализм* вә с.) идеја-естетик принсипләри илә бағлыдыр. А. 20 әср буржуа мәдәнијјәти бөһранынын кениш вә мүрәккәб тәзаһүрүдүр. Әввәлләр мүәјјән дәрәчәдә А.-ә мејл едән бә'зи көркәмли сәнәт хадимләри (П. *Елүар*, Б. *Брехт*, Һ. *Ејслер* вә б.) сонралар *модернизмдән* узаглашараг әсл ингилаби, сосиалист инчәсәнәти мөвгејинә кечдиләр. А.-ин бир чох нүмајәндәси исә буржуа шүуру чәрчивәсиндән азад ола билмәјәрәк естетик субјективизм мөвгејиндә галмыш, дүшкүнлүк, дурғунлуг әһвали-руһијјәси онларын јарадычылығына даһа дәриндән нүфуз етмишдир. Белә сәнәткарлардан Ч. Чојс, М. Пруст, П. Мондриан, С. Дали, П. Клеје, В. Кандински, Л. Берио, С. Буссотти, К. Штокһаузен вә б. модернизмин әсас дајағы олмушлар.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы илк вахтлар бу вә ја дикәр дәрәчәдә А.-ә мејл едән В. В. Мајаковски, В. Е. Мејерхолд, С. С. Прокофјев кими новатор сәнәткарларын јарадычылыг јолуну мүәјјәнләшдирди. Онлар фәрдијјәтчилик вә субјективизмдән узаглашараг сосиалист мәдәнијјәтинин гүдрәтли сәнәткарлары олдулар.

30-чу илләрин әввәлләриндә Гәрбдә дә П. *Пикассо*, П. *Неруда* кими көркәмли сәнәткарлар А.-ин ичтимаи мөвгејинин мәһдуд чәрчивәсиндән чыхараг фашизмә гаршы фәал мүбаризәјә гошулдулар вә фәалијјәтләрини коммунист һәрәкаты илә бағладылар.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндән (1939—45) сонра Гәрби Авропа өлкәләриндә вә АБШ-да А. мејлләри чанланды, неоавангардизм јаранды. Инди тамамилә модернист чәрәјан олан неоавангардизм буржуа чәмијјәтиндән даһа чох сосиализм идеалларына гаршы јөнәлдилмишдир. О, буржуа естетик консепсијаларына дејил, реалист вә демократик ән'әнәләрә, сосиалист реализминә гаршы мүбаризә апарыр, кетдикчә даһа чох антисосиалист, империалист характер кәсб едир.

Әд.: Маца И., Проблемы художественной культуры XX века, М., 1969; Современное западное искусство..., М., 1971; Модернизм. Анализ и критика основных направлений, 2 изд., М., 1973; Кукаркин А. В., По ту сторону расцвета. Буржуазное общество: культура и идеология, М., 1974.

АВАНЕСЈА́Н Гукас Сатурович (д. 1887, индики Мартуни р-нунун Күнејгалер к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1930—73 илләрдә «Коммунизм» к-зунда ишләмишдир. 1947 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

АВАНЕСОВ Варлаам Александрович. (9.9.1884, Гарс вил.-нин Гағзван ш.—16.3.1930, Москва)—совет дөвләт вә партија хадими. 1903 илдән РСДФП-нин үзвү, меншевик, 1914 илдән болшевик. 90-чы илләрин ахырында ингилаби һәрәката гошулмушдур. 1905—07 илләр ингилабында иштирак етмишдир. 1917 илдә Петроград ҺИК-нин үзвү олмуш, 2-чи Үмумрусија Советләр гурултајында ҮРМИК үзвү сечилмишдир. ҮРМИК Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү вә катиби (1917—19), халг фәһлә-кәндли мүфәттишлији комиссарынын мүавини (1920—24), халг харичи тичарәт комиссарынын мүавини (1924—25), Үмумрусија Фөвгәл'адә Комиссијасы коллекијасынын, ССРИ МИК-нин, АХТШ Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү олмушдур. Партијанын 7—15-чи гурултајларына нүмајәндә сечилмишдир.

АВАНПО́СТ (фр. *аван...*+poste—пост)—бә'зи харичи ордуларда вә 18—19 әсрләрдә Русијада кешикчи посту. Истираһәтдә вә ја мүдафиәдә олан гошунлары гәфил һүчумдан горумаг үчүн дүшмән мөвгеји јахынлығына көндәрилирди.

АВА́НС (фр. avance)—иш көрүлмәздән, әмлак верилмәздән, хидмәт көстәрилмәздән габаг верилән өдәмә. *Беһдән* фәргли олараг, А. өһдәлијин јеринә јетирилмәси үчүн тә'минат васитәси дејил вә буна көрә дә мүгавилә јеринә јетирилмәдикдә, алынан А. гајтарылмалыдыр. Совет ганунверичилијинә көрә

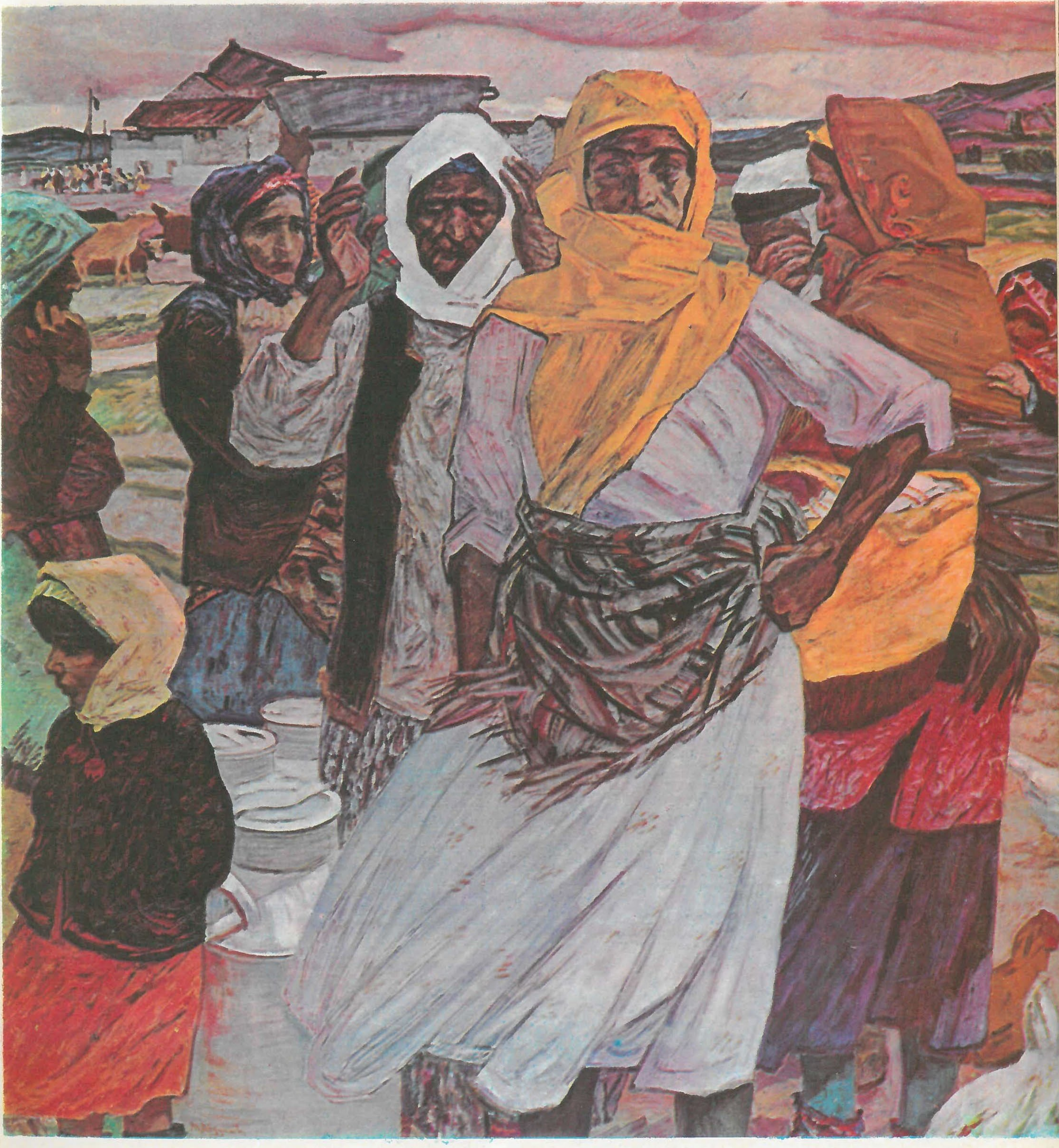

М. Абдуллајев. Гырх бирин ијуну.
«Азәрбајҹан чөлләриндә» триптихинин мәркәзи һиссәси. 1964—65.
Р. Мустафајев ад. Азәрб. Инҹәсәнәт Музеји. Бакы.

Абдуллајев М. Һ. мәгаләсинә

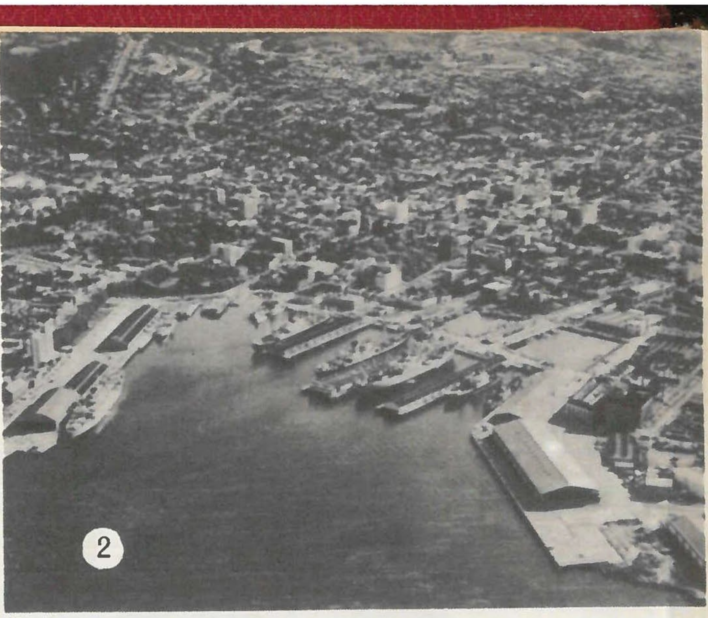

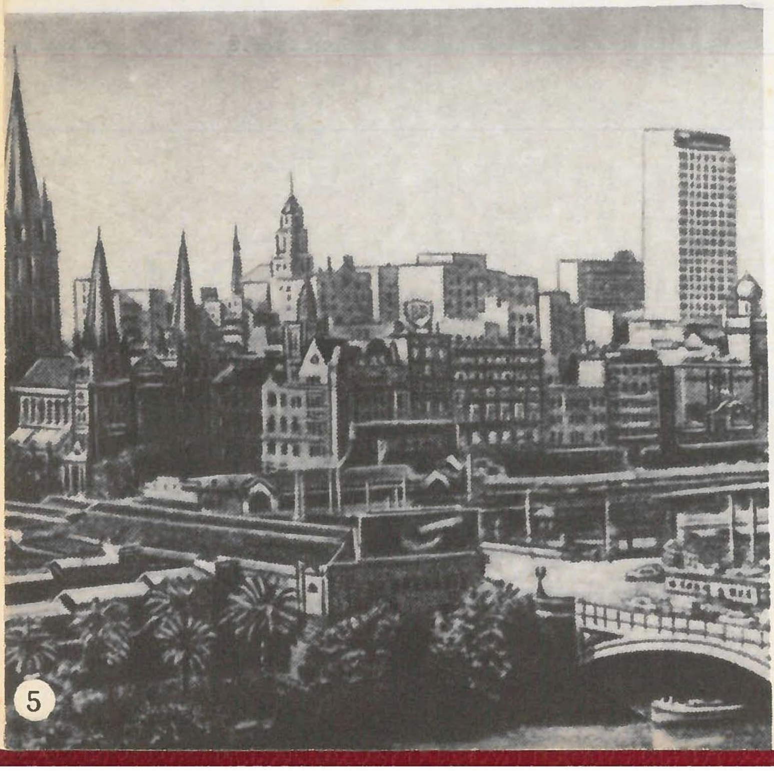

Австралија Иттифагы. 1. Сиднеј шәһәри. 2. Хобарт ш.-нин үмуми көрүнүшү. 3. Аделаида шәһәри. 4. Меринос гојун сүрүсү. 5. Мелбурн ш.-нин үмуми көрүнүшү. 6. Л. Дадсуелл. «Австралијалы». Тунч. 1940-чы илләр. 7. Ф. Мак-Каббин. „Сәадәт үз дөндәрәндә“. 1889. Гәрби Австралија рәссамлыг галерејасы. Перт.

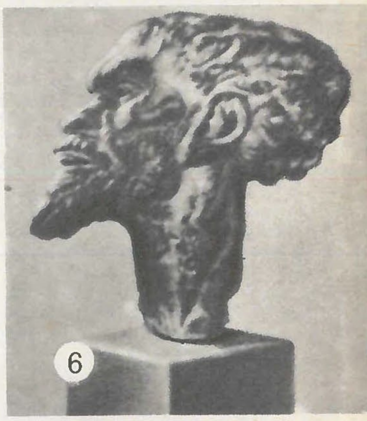

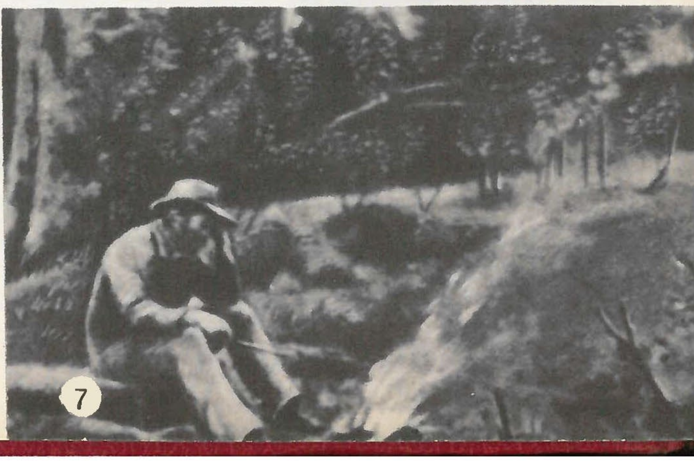

вәтәндашлар арасындакы мүнасибәтләрдә А. верилмәси тәрәфләрин разылығы илә мүәјјән едилир. Үмуми гајдаја көрә сосиалист тәшкилатларынын А. вермәк вә алмаг һүгугу јохдур. Јалныз ССРИ ганунверичилијинин мүәјјән етдији бә'зи һалларда А. верилмәсинә ичазә верилир. К-злар (бирбаша банк кредитләшдирмәсинә кечириләнәдәк) мүвафиг тәдарүк тәшкилатларындан А. тәләб едә биләрләр. Әһалијә пуллу хидмәт көстәрән тәшкилатлар да сифаришчиләрдән А. алмаг һүгугундан истифадә едирләр.

Совет ганунверичилијиндә ишәмузд әмәк һагты шәраитиндә нарјадда көстәрилән иш там баша чатдырыланадәк әмәк һагты һесабына верилән пул мәбләғи планлы А. адландырылыр. А.-ын мигдары коллектив мүгавилә бағландыгда мүдиријјәт вә һәмкарлар тәшкилатынын разылығы илә мүәјјән олунур; онун минимал һәдди фәһләнин (ишчинин) ишләдији вахт әрзиндәки маашынын тариф дәрәчәсиндән ашағы олмамалыдыр.

«АВА́НТЕ!» («Avante!» — «Ирәли!») — күндәлик гәзет, Португалија Коммунист Партијасынын органы. 1931 илин февралында тә'сис едилмишдир. Илк легал нөмрәси 1974 ил мајын 17-дә чыхмышдыр.

«АВА́НТИ!» («Avanti!»—«Ирәли!»)— күндәлик гәзет, Италија Сосиалист Партијасынын органы. 1896 илдә тә'сис едилмишдир. Ромада (130 мин нүсхә) вә Миланда (60 мин нүсхә) чыхыр (1975).

АВА́НТҮРИ́Н (фр. aventurine)—ичәрисиндә мика, һематит вә һетит мөһтәвиләри олан нарындәнәли *кварс*. Рәнки сарымтыл, гонуру-гырмызы, сајрышан гызылы олур. А. сүн'и јолла да алыныр. Бәзәк шејләри һазырланмасында истифадә олунур.

АВАР ВИНТИ—ән чох истифадә олунан кәми *һәрәкәтверичиси*. Авар валына тахылмыш пәрли топдан ибарәтдир; бир-бириндән бәрабәр мәсафәләрдә јерләшән пәрләр валын охуна нисбәтән мүәјјән бучаг алтында олур. А.в.-нин иш принсипи *һава винтиндәки* кимидир. Мүасир А.в.-нин диаметри моторлу гајыгларда 0,2—0,3 *м*, ири танкерләрдә исә 10 *м*-ә гәдәрдир. А.в. бүрүнч, тунч, чугун, полад вә пластик күтләдән һазырланыр.

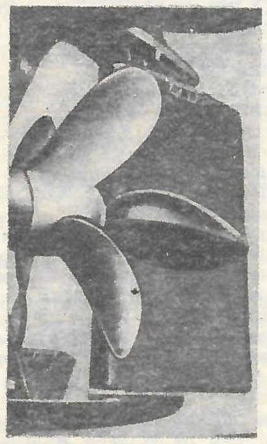
Кәминин авар винти.

АВАР ДИЛИ—*аварларын* (Дағ. МССР-дә) дили. Гафгаз дилләринин Дағыстан голуна дахилдир. А.д.-ндә 385 мин адам данышыр (1970). Ҹәнуб (ансух, карах, кид, андалал, каһиб вә с.), шимал (хунзаһ, салатав вә с.) вә кечид (батлуһ) диалектләри вар. Әдәби дил шм. диалектләри әсасында инкишаф етмишдир. Сәс тәркиби мүрәккәбдир (5 саит, 42 самит). Ергатив ҹүмлә гурулушу характерикдир. Јазыда 1927 илә гәдәр әрәб, сонра латын әлифбасындан истифадә олунмуш, 1938 илдән рус графикасына кечилмишдир.

АВАР ӘДӘБИЈЈАТЫ—бах *Дағыстан Мухтар Совет Сосиалист Республикасы*, Әдәбијјат бөлмәси.

АВАР ХАНЛЫҒЫ—Дағыстанын мәркәзи һиссәсиндә феодал дөвләти (12 әсрин ахырлары—19 әср). Еркән орта әср Сәрир «падшаһлығы» әразисиндә јаранмыш, Умма хан (ө.1634) дөврүндә мүстәгил олмушдур. Феодал мүнасибәтләри илә јанашы, гәбилә гурулушу галыгларынын да мөвҹудлуғу А.х.-нын игтисадијјаты үчүн характерик һал иди. А.х. 18 әсрдә, Ҹар-Балакән ҹамаатлығыны табе етдикдән, Күрчүстан чары, Дәрбәнд, Губа ханлары вә б. она хәраҹ вермәјә башладыгдан сонра даһа да гүввәтләнмишди. 16 әсрдән дәфәләрлә Русијанын һимајәсиндә олмуш, 1803 илдә исә онун тәркибинә дахил едилмишди. 19 әсрин 20—50-ҹи илләриндә А.х.-нын әразиси *Имамлығын* тәркибиндә иди. 1864 илдә чар һөкумәти ханлығы ләғв етмиш вә әразисини Авар маһалына чевирмишди.

АВАРАЈР (Аварај) **ВУРУШМАСЫ** (451)—Сасани әсарәтинә гаршы үсјан едән ермениләрлә Иран гошуну арасында вурушма. Маку илә Хој арасындакы Аварајр дүзүндә (мајын 26-да) олмушдур. Үсјана В. Мамиконјан башчылыг едирди. Вурушмада ермениләрлә бирликдә гоншу иберләр вә албанлар да иштирак етмишди. Иран гошуну сајҹа аз олан үсјанчылары мәғлуб етди. Вурушмада В. Мамиконјан өлдүрүлдү. Лакин Сасаниләрин гәләбәси һәлледиҹи олмады. 457, 481—84 илләрдә Загафгазијада Сасаниләрә гаршы јени үсјанлар баш верди.

АВАРАН—Азәрб. ССР Гусар р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 5 *км* г.-дә, Гусар чајынын сол саһилиндә, Гусар маили дүзәнлијиндәдир. Әһ. 1537 (1976). Әсас тәсәррүфаты бағчылыгдыр. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

АВА́РИЈА—бах *Гәза*.

АВАРЛАР (өзләрини маарулал—дағлы адландырырлар)—Дағ. МССР-дә, Азәрб. ССР Загатала вә Балакән р-нларында јашајан халг. 396 мин нәфәрдир (тәгр. 31 мини Азәрб. ССР-дә јашајыр; (1970). Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра анди-сез халглары вә *арчиләр* мәдәнијјәтҹә јахын олан А.-а гајнајыб гарышырлар. *Авар дилиндә* данышырлар. Тәсәррүфатлары чохсаһәлидир: һејвандарлыг, әкинчилик, бағчылыг. А.-ын хејли һиссәси сәнаједә ишләјир. Сәнәткарлыг саһәләри: нәхышчылыг (әсасән, ағач вә даш үзәриндә), зәркәрлик. Диндар А. мүсәлмандырлар. Азәрб.-да јашајан аварлар түтүнчүлүк, ипәкчилик, бағчылыг, әкинчилик вә гисмән малдарлыгла мәшғул олурлар. Онларын әксәријјәти Азәрб. дилиндә данышыр.

Әд.: Народы Кавказа, ч. 1, М., 1960.

АВАРЛАР—түркдилли тајфаларын мүһүм рол ојнадығы бөјүк тајфа иттифагы. Гәдим түрк китабәләриндә апарапурым; Чин мәнбәләриндә а-ба (абарлар), рус салнамәләриндә обр адланмышлар. Асијадан һәрәкәт едәрәк 6 әсрдә Мәркәзи Авропада Авар хаганлығыны јаратмышлар. Авар хаганлығынын сүгутундан сонра А. Гара дәнизин г. саһили вә Дунајбоју халглары илә гајнајыб-гарышмышлар. Маҹарыстан әразисиндә А.-а аид хејли абидә галмышдыр. Газынтылар заманы тапылан гылынҹлар, дәмир үзәнкиләр, үзәриндә һәндәси, битки вә зооморф орнаментләри олан бәзәк шејләри А.-ын тарих вә мәдәнијјәтини өјрәнмәк үчүн чох әһәмијјәтлидир.

АВАРЧӘКМӘ ИДМАНЫ—су идманы нөвү. Гајыгларын типләринә көрә А.и. ики нөвә ајрылыр: авар јери олан вә авар јери олмајан гајыглар. Биринҹијә академик аварчәкмә, ади кәзинти гајыгларында аварчәкмә вә дәниз јолларында (дөрд вә ја алтыаварлы сүканлы гајыгларда) аварчәкмә; икинҹијә бајдарка вә каноедә аварчәкмә, һабелә су *слалому* дахилдир.

АВА́ЧА—Камчатка ј-а-нын ҹ.-унда, Петропавловск-Камчатски ш.-ндән шм.-да вулкан. Һүнд. 2741 *м*. Сон 230 илдә 12 дәфә пүскүрмүшдүр. Һәмишә түстүләнир.

АВА́ЧА КӨРФӘЗИ—Сакит океанда, Камчатка ј-а-нын ҹ.-ш.-индә бухта. Уз. 24 *км*, ени (киришиндә) 3 *км*, дәринлији 26 *м*. А.к.-нин шм. саһилиндә Петропавловск-Камчатски ш. (порту) вар.

АВВАКУ́М Петрович (1620/21, Нижни Новгород гәзасынын Григорово к.— 14.4.1682, Пустозерск, Архангелск өлкәси)—протопоп, рус старообрјадчество дини ҹәрәјанынын баниләриндән бири, јазычы. Патриарх Никонун дини ислаһаты әлејһинә кәскин чыхыш етдијинә көрә 1653 илдә аиләси илә сүркүн олунмуш, әгидәсиндән дөнмәдији үчүн 1682 илдә јахын тәрәфдарлары илә бирликдә јандырылмышдыр. Сүркүндә јаздығы «Мүсаһибәләр китабы», «Тәфсирләр китабы», «Житије» (1672—75) вә с. әсәрләриндә А. рәсми килсә нүмајәндәләринин тамаһкарлығыны, позғунлуғуну, гәддарлығыны, чар һакимијјәтини, чары вә онун әлалтыларыны ифша етмишдир. Лакин А.-ун ирәли сүрдүјү мүбаризә формалары (өзүнүјандырма, дини фанатизм вә с.) мүртәҹе иди. Онун «Житије»си гәдим рус әдәбијјатынын көркәмли әсәрләриндәндир.

Әд.: Гәдим рус әдәбијјаты (XI—XVII әсрләр), Б., 1958; Гудзий Н К., История древней русской литературы, 7 изд., М., 1966.

АВГУСТ (лат. Augustus) Гај Октави, е. ә. 44 илдән Гај Јули Сезар Октавиан, е.ә. 27 илдән Гај Јули Сезар Октавиан Август (е.ә. 23.9.63— ерамызын 19.8.14 или)—Рома императору [е.ә. 27—ерамызын 14 или], Јули Сезарын оғуллуғу. О, Сезарын

гатилләри Брут вә Кассини мәғлуб етмиш, Секст Помпеј илә мүһарибәдә гәләбә чалмышдыр (е. ә. 36). *Акси* вурушмасында (е. ә. 31) Антони вә VII Клеопатраја галиб кәлмишдир. А. һакимијјәтинин илк илләриндә ишғалчылыг мүһарибәләри апармыш, өзкә торпагларыны фәтһ етмишдир. Мисири Романын әјаләтинә чевирмишди. Мисирдән гајытдыгдан сонра сенат Октавиана Август (Мүгәддәс) ады вермиш, бунунла да һакимијјәт әслиндә онун әлинә кечмишди. А.-ун вердији ганунларын бир чоху гулдарлығын даһа да мөһкәмләнмәсинә јөнәлдилмишди. А. Ромада респ. гурулушуну формал сахлады. Ордуја архаланан А. һәрби диктатура јаратмышды. А.-ун јаратдығы дөвләт идарә системи *принсипат* адланырды. А. Испанијанын шм.-г.-ини, Дунајбоју вил.-ләри вә с. јерләри империјаја бирләшдирмишди. А. дөврүндә Ромада бөјүк тикинти ишләри апарылмыш, әдәбијјат јүксәк инкишафа чатмышды.

А́ВГУСТ (лат. Augustus)—тәгвим илинин (*Григори тәгвиминин*) 8-ҹи ајы (31 күн). Рома императору Августун шәрәфинә адландырылмышдыр.

А́ВГУСТ АНТИПА́РТИЈА БЛОКУ—РСДФП-нин 6-ҹы (Прага) конфрансындан сонра өзүнү партијаја гаршы гојан антипартија груп вә ҹәрәјанларынын (тротскичи, тәсвијәчи вә бундчуларын) иттифагы. 1912 илин августунда Вјанада Тротскинин тәшәббүсү илә тәшкил едилмишди. Органы «Луч» гәзети иди. Позуҹулуг фәалијјәтини болшевикләрлә меншевикләри «бирләшдирмәк» вә «барышдырмаг» ибарәси илә пәрдәләјән Тротски, әслиндә, пролетариатын кизли ингилаби партијасыны ләғв етмәјә чалышан меншевик-тәсвијәчиләри мүдафиә едирди. В. И. Ленин әввәлләр көстәрмишди ки, Тротски ачыг тәсвијәчиләрдән даһа алчаг вә зәрәрлидир, ҹүнки о, фәһләләри алдадараг, өзүнү елә көстәрир ки, фраксијалара гошулмур, һәгигәтдә исә меншевик-тәсвијәчиләри мүдафиә едир. А.а.б.-нун әсас мәгсәди фәһләләри ингилабдан узаглашдырмаг, болшевик партијасы вә онун ленинчи МК-сына гаршы мүбаризә апармагдан ибарәт иди. Ингилаби фәһлә һәрәкатынын даһа да јүксәлмәси, партијанын мөһкәмләндирилмәси саһәсиндә апарылан кәркин иш, тротскичиләрин принсипсизлијинин болшевикләр тәрәфиндән ифша олунмасы А.а.б.-нун сүгутуну сүр'әтләндирди. Күтләләрлә һеч бир әлагәси олмајан А.а.б. 1913—14 илләрдә дағылды.

Әд.: Ленин В. И., Партијада вәзијјәт һаггында, Әсәрләри, ҹ. 17; јенә онун, Иудушка Тротскинин абырһәјасы, јенә орада; јенә онун, Бирлик мәсәләси, јенә орада, ҹ. 18; јенә онун, «Август» блокунун дағылмасы, јенә орада, ҹ. 20; Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын тарихи, Б., 1972.

АВГУСТИ́Н Мүгәддәс Аврели (Augustinus Sanctus) (13.11.354, Тагаст, Шимали Африка, Нумидија—28.8.430, Һиппон, Шимали Африка)—христиан теологу, көрүшләринә көрә *неоплатонизмә* јахын философ-мистик; *патристиканын* көркәмли нүмајәндәси. Дүнјакөрүшү «дини инам олмадан билик дә, һәгигәт дә јохдур» принсипинә әсасланан фидеист характер дашыјыр. А.-ин бахышлары схоластиканын мәнбәләриндән бирид ир. «Аллаһ шәһәри һаггында» әсәриндә дүнја тарихи барәдә христиан консепсијасыны инкишаф етдирмишдир; тарихи фаталистҹәсинә, аллаһ тәрәфиндән габагҹадан мүәјјән олунмуш нәтиҹә кими баша дүшмүшдүр. «Аллаһ шәһәрини»—килсәнин дүнја һөкмранлығыны о, «Јер шәһәринә», «күнаһлы» дүнјәви дөвләтә гаршы гојур. Бу тә'лим папаларын феодал ә'јанлара гаршы мүбаризәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр. Христиан теолокијасынын сонракы инкишафына А.-ин күҹлү тә'сири олмушдур. Һәм протестант, һәм дә католик килсә хадимләри индијәдәк августинизмдән кениш истифадә едирләр.

АВДЕ́ЈЕВКА—УССР Донетск вил.-ндә шәһәр. Д.ј. ст. Әһ. 33,5 мин (1975). Кокс-кимја, електромеханика, керамика, дәмир-бетон мә'мулаты з-длары, д.ј. нәгл. мүәссисәләри вә с. вар.

АВЕЈДАҒ МАҒАРАЛАРЫ, Авеј мағаралары — Азәрб. ССР-дә карст мағаралары групу. Газах р-ну әразисиндә, Даш Салаһлы к.-ндән г.-дә, Авејдағда, дәниз сәвијјәсиндән 600—900 *м* һүнд.-дәдир. Табашир јашлы әһәнкдашыларында әмәлә кәлмишдир. Мағаралар, әсасән, 2 мәртәбәлидир. Алт мәртәбәдәки мағаралар нисбәтән кичикдир; чохунда карст сулары чыхыр. Үст мәртәбәдәки мағараларда исә бир-бири илә әлагәси олан чохлу салонлар вар. Ән ири мағарада олан салонларын (һәр биринин саһ. 30—40 $м^2$) сајы 11-дир. А.м.-ндан Даш Салаһлы вә Дамҹылыда даш дөврүнә аид археоложи тәбәгә ашкар едилмишдир.

АВЕЛЈАНЕ́ДА (Avellaneda)—Аркентинада шәһәр (Бөјүк Буенос-Ајрес әразисиндәдир). Ла-Плата көрфәзи саһилиндә порт. Д.ј. говшағы. Әһ. 337,5 мин (1970). Әт е'малы, тохуҹулуг, дәри-ајаггабы, нефт е'малы сәнајеси мүәссисәләри вар.

АВЕНА́РИУС (Avenarius) Рихард (19.11.1843—18.8.1896)—Исвечрә идеалист философу, *емпириокритисизмин* баниләриндән бири. А. «Халис тәҹрүбәнин тәнгиди» (1888—90) әсәриндә материја вә руһ, физики вә психи һадисәләр арасындакы зиддијјәтләрин һәллинә чалышмышдыр. А.-а көрә «субјектсиз објект, објектсиз субјект јохдур». Бу исә објектив реаллығы инкар едән субјектив идеализмдир. А.-ун «јалныз дујғу мөвҹуд бир шеј кими ағыла кәтириләбиләр» фәлсәфи иддиасы исә Ҹ. *Берклинин* субјектив идеализминин тәкрарыдыр. В. И. Ленинин «Материализм вә емпириокритисизм» әсәриндә А. фәлсәфәси империализм дөврүндә иртиҹанын идеоложи һүҹуму кими характеризә едилмиш вә кәскин тәнгид олунмушдур.

АВЕНТИ́Н (Aventinus)—Гәдим Рома ш.-нин салындығы 7 тәпәдән бири. Рәвајәтә көрә, патрисиләрлә мүбаризә заманы плебејләрин сығынаҹаг јери иди. Е.ә. 5 әсрин 50-ҹи илләриндән А. торпаглары плебејләр арасында бөлүшдүрүлмүшдү.

АВЕНТИ́Н БЛОКУ—Италијада антифашист мүхалифәтчи партија вә сијаси груплашмаларын блоку. 1924 илдә јаранмышды (А.б.-на бу ад патрисиләрлә мүбаризә дөврүндә *Авентин* тәпәсиндә сығынаҹаг тапан Гәдим Рома плебејләри һаггында рәвајәтлә әлагәдар верилмишди). Фашизмә гаршы ачыг күтләви мүбаризә апармаг үчүн *Италија Коммунист Партијасы* (ИКП) да А.б.-на гошулмушду. Лакин А.б.-на дахил олан дикәр партијалар ИКП-нин үмуми сијаси тә'тил е'лан етмәк вә парламент әлејһинә чыхмаг тәклифини гәбул етмәдиләр. ИКП парламент трибунасындан фашизмин ифшасыны давам етдирмәк үчүн блокдан чыхыб парламентә гајытды. 1926 илдә Муссолининин фашист һөкумәти мүхалифәтин фәалијјәтини гадаған етди. Күтләләрдән ајры дүшән А.б.-нун галыглары фашизмә гаршы мүбаризәдә ҹидди рол ојнамады.

АВЕРБА́Х Михаил Иосифович (29.5.1872—29.7.1944)—совет офталмологу, әмәкдар елм хадими, ССРИ ЕА акад. (1939), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943). Әсәрләри, әсасән, көз зәдәләнмәләринин, глаукома, трахома, мүхтәлиф көз рефраксијаларынын вә с. өјрәнилмәсинә һәср олунмушдур. А. бир сыра јени көз операсијалары ишләјиб һазырламыш вә тәҹрүбәдә тәтбиг етмишдир. А. 2-ҹи Москва Тибб Ин-тунда, Мәркәзи Һәкимләри Тәкмилләшдирмә Ин-тунда вә Һелмголс ад. Мәркәзи Офталмолокија Ин-тунда көз хәстәликләри кафедрасына рәһбәрлик етмишдир. ССРИ Тибб ЕА һәр ил офталмолокија саһәсиндә ән јахшы елми әсәрләр үчүн М. И. Авербах ад. мүкафат верир.

Әсәрләри: Офтальмологические очерки, М.—Л., 1940; Главнейшиеформы изменений зрительного нерва, М., 1944.

АВЕРРО́ЕС—әрәб философу *Ибн Рүшдүн* латынлашдырылмыш ады.

АВЕРРОИ́ЗМ—орта әсрләрдә Ибн Рүшдүн јаратдығы фәлсәфи ҹәрәјан. А. тәрәфдарлары материјанын әбәдилији вә даим һәрәкәтдә олмасы һаггында Ибн Рүшдүн фәлсәфи идејаларыны давам етдирмәклә дүнјанын аллаһ тәрәфиндән јарадылмасына, руһун өлмәзлијинә, исламын вә католисизмин рәсми фәлсәфәсинә гаршы чыхыр, елми диндән ајырыр вә һәтта ону динә гаршы гојурдулар. Беләликлә, А.-дә, Енкелсин ифадәсинә көрә, әрәбләрдән романлара кечән вә 18 әсрин материализмини һазырлајан антитеоложи тәмајүл—«шән бир азадфикирлилик» нәзәрә чарпырды (Енкелс Ф., Тәбиәтин диалектикасы, сәһ. 5). Мүсәлман вә католик руһанилири А. тәрәфдарларыны тә'гиб едирдиләр.

АВЕ́СТА—*зәрдүштилијин* мүгәддәс китаблар күллијјаты. Алимләр һесаб едирләр ки, А.-нын тәркиб һиссәләри, әсасән, е.ә. 1-ҹи миниллијин 1-ҹи јарысында формалашмаға башламышдыр. Лакин онун бә'зи һиссәләри е.ә. 2-ҹи миниллијә аиддир. А.-нын ајры-ајры һиссәләри ирандилли тајфаларын јајылдығы мүхтәлиф вил.-ләрдә јаранмышдыр. Гәдим дөврдә вә еркән орта әсрләрдә А. е'тигадлары вә мәрасимләри Орта Асија, Иран вә Азәрб. вил.-ләриндә кениш јајылмышды. А.-нын тәркиб һиссәләри узун мүддәт шифаһи шәкилдә јашамышдыр. Е.ә. 1-ҹи миниллијин 2-ҹи јарысында, һәр һалда, ән кечи *Аршакиләр* (Парфија) дөврүндә, А.-нын вә ја онун мүәјјән һиссәсинин артыг јазылы мәтнинин олмасыны еһтимал етмәјә әсас вар. Бир сыра алимләрин фикринҹә, А. күллијјаты бир нечә дәфә кодификасија едилмишдир. Сасаниләр дөврүндә (3—7 әсрләр) мүгәддәс мәтнләрин јени кодификасијалары олмуш вә онлар 21 китабда (наск) ҹәмләшдирилмишди. А. канону Атурпатаканда (Атропатенада) баша чатдырылыб тамамланмышды. Бу ишдә баш kaһин *Атурпат* (Адарбад) мүһүм рол ојнамышдыр. А.-ны гәләмә алмаг үчүн хүсуси әлифба јарадылмышды.

Сасаниләр дөврүндә, артыг чохдан бәри өлү дилә чеврилмиш гәдим Иран дилләриндән бири вә шәрти олараг *Авеста дили* адландырылан дилдә јазылмыш А. китаблары орта фарс дилинә тәрчүмә олунмуш вә һәмин дилдә онлара шәрһләр јазылмышдыр. А., онун орта фарс дилинә тәрчүмәси вә шәрһләри «Авеста вә Зәнд» вә ја «Зәнд вә Авеста» адланмаға башланмышдыр. Бу да гејридәгиг «Зәнд-Авеста» адынын мејдана кәлмәсинә вә А.-нын дилинин сәһвән «зәнд дили» адландырылмасына кәтириб чыхармышды. Һәр ики термин мүхтәлиф чүр изаһ едилир (apasták—өзүл, әсас, тә'лимат, билик, нәсиһәт, вәсф, мәдһ; zand—шәрһ, тәфсир, изаһ, билик, тә'лим вә и.а.).

Орта әср илаһијјат енсиклопедијасы—Денкарта вә орта фарс дилиндә јазылмыш дикәр мәнбәләрә көрә Сасаниләр дөврү А.-сы дини, етик, һүгуги норма вә тәләбләрдән ибарәт олан мәтнләри, дуа характерли маһны вә һимнләри, мифләри, әфсанәви мә'луматлары, халг дастанларындан парчалары, астрономија, тәбабәт вә с. даир мә'луматлары өзүндә чәмләшдирән китаблар күллијјаты олмушдур.

Әрәб ишғаллары дөврүндә вә сонралар Сасаниләр дөврү А.-сынын хејли һиссәси мәһв олмушду. Инди дә зәрдүшти олуб А.-ны мүгәддәс тутан *парслар* вә *кәбрләр* арасында А.-нын анчаг тәгр. 1/4-и галмагдадыр. Анкетил дү Перрон А.-нын мәһз бу парчаларыны өјрәнмиш вә илк дәфә 1771 илдә франсыз дилиндә нәшр етдирмишдир. Беләликлә, А. Аврoпада танынмышдыр. А. әлјазмаларынын ән гәдими 13 әсрә, ән јахшысы исә 14 әсрә аиддир. Дөврүмүзәдәк А.-нын ашағыдакы һиссәләри чатмышдыр: Јаштлар («еһтирам», «мәдһ»)—мүхтәлиф аллаһлара һәср олунмуш һимн-дуалар. Јаштларда мифоложи үнсүрләр вә гәдим парчалар чохдур; Јасна («дуа етмә», «ситајиш етмә»)—ибадәт вә гурбан вермә заманы охунан ајры-ајры мәтнләрдән ибарәтдир. Мүәллифи пејғәмбәр Зәрдүшт һесаб едилән Гаталар («һимнләр», «маһнылар») да бура дахилдир; Висперед (вә ја Виспрат—«һакимләрин һамысы», «аллаһларын һамысы»)—дуа характерли маһнылардан ибарәтдир. Јаснаја јахындыр; Вендидад (Видевдат—«Дивләр әлејһинә ганун»)—шәр гүввәләрин дәф едилмәсинә јөнәлдилән ганунлар мәчәлләси, һәмчинин мәрасим тә'лиматлары күллијјаты; Хуртак Апастак (Хурд Ависта—Балача Авеста)—бөјүк Авеста дејилән күллијјатдан күндәлик истифадә үчүн сечилмиш һиссәләр. Видевдат көһнә А.-нын там шәкилдә галмыш јеканә китабыдыр. Галанлары исә А.-нын мүхтәлиф дөврләрә аид ајры-ајры китабларындан парчалардыр. Даһа гәдим дөврләрә аид едилән Гаталардан фәргли олараг А.-нын дикәр һиссәләри Кәнч Авеста адланыр.

А.-нын дүнјакөрүшү үчүн ифрат дуализм характерикдир. А.-ја көрә дүнјада һәм мадди, һәм дә хәјали олан һәр шеј хејир вә ја шәр башланғыча малик олмагла ики гисмә ајрылыр. Баш аллаһ Аһура Мазда (Һүрмүзд)—хејирхаһ, дағыдычы руһ Анһра Манју (Әһримән)—шәр башланғычын ифадәси вә ја рәмзидир. Инсан бу вә ја дикәр мөвгеји сечмәкдә сәрбәстдир.

А.-нын характерик хүсусијјәтләриндән бири онда поетик форманын олмасыдыр. А.-нын хејли һиссәси (әсасән, Гаталар вә Јаштлар) вәзнлидир. Бизә тәһриф едилмиш шәкилдә кәлиб чатан А.-нын көһнә мәтни, алимләрин һесаб етдијинә көрә, тамамилә вәзнли олмушдур. Бир чох халгын мүштәрәк абидәси олан А. Иран, Орта Асија, Азәрбајчан вә с. халгларын тарихини, мәишәт вә мәдәнијјәтини, ичтимаи вә игтисади тә'сисатыны, дини е'тигадларыны, фолклоруну вә әдәби ән'әнәләрини өјрәнмәкдә мүһүм мәнбәдир.

Әд.: Бертельс Е. Э., История таджикско-персидской литературы, Избранные труды, т. 1, М., 1960; Дьяконов Н. М., История Мидии, М.—Л., 1956; Оранский И. М., Введение в иранскую филологию, М., 1960; Алиев И., История Мидии, Б., 1960; Соколов С. Н., Авестийский язык, М., 1961; Дьяконов Н. М., Очерк истории древнего Ирана, М., 1961; Дьяконов Н. М., Лившиц В. А., Новые находки документов в Старой Нисе. Переднеазиатский сборник, М., 1966; Луконин В. Г., Культура сасанидского Ирана, М., 1969; Брагинский И. С., Из истории таджикской и персидской литератур, М., 1972, јенә онун, Древнеиранская литература. Поэзия и проза Древнего Востока, М., 1973; K. Geldner. Avesta, die heiligen Bücher der Parsen, I—III, Stuttgart, 1886—1895; F. Wolf. Avesta, die heiligen Bücher der Parsen, übersetzt auf der Grundlage von Chr. Bartholomae's Altiranischem Wörterbuch, Strassburg, 1910.

АВЕ́СТА ДИЛИ—*Авестанын* јазылдығы, елмә мә'лум Иран дилләриндән ән гәдиминин шәрти ады. Ики әсас диалекти ајырд едилир: *Зәрдүштүн* адына чыхылан Гаталарын, һабелә Јасананын бә'зи парчаларынын јазылдығы архаик Гата вә Авестанын галан һиссәләринин јазылдығы нисбәтән јени—Кәнч Авеста диалектләри.

Авестанын гәләмә алынмасындан чох-чох әввәл, һәр һалда е.ә. 1-чи миниллијин 1-чи јарысында А.д. артыг чанлы халг данышыг дили дејилди; ону јалныз бу дилдә Авестаја мүхтәлиф әлавәләр едән каһинләр гисмән билирдиләр. Сонралар А.д. тамамилә өлү дилә чеврилмишдир; ондан ибадәт мәгсәди илә истифадә едән зәрдүшти каһинләр дә бу дили чох пис билирдиләр. *Парслар* вә *кәбрләр* инди дә ибадәтдә А.д-ндән истифадә едирләр. Әввәлләр А.д.-ни бә'зән Мидија дили, гәдим Бактрија дили дә адландырмышлар. Авропа елми әдәбијјатында анлашылмазлыг нәтичәсиндә А. д. узун мүддәт сәһвән зәнд дили адландырылмышдыр. Буна надир һалларда инди дә тәсадүф едилир.

Әд.: Соколов С. Н., Авестийский язык, М., 1961; јенә онун, Язык Авесты, Л., 1964; Bartholomae Chr., Awestasprache und Altpersisch, Grundriss der iranischen Philologie I, 1, Strassburg, 1895; јенә онун, Altiranisches Wörterbuch, Strassburg, 1904; Reichelt H., Awestisches Elementarbuch, Heidelberg, 1909.

АВЕТИСЈА́Н (әсл фамилијасы Восканјан) Авет Маркосович (24.11.1897, Тифлис—29.3.1971, Јереван)—ермәни совет актјору. ССРИ халг артисти (1962). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941). 1942 илдән Сов. ИКП үзвү. Г. Сундукјан ад. театрын (Јереван) јарадычыларындандыр. 1922 илдән бу театрда ишләмишдир. Јаратдығы образларда милли хүсусијјәтләр вә јумор күчлүдүр. Әсас роллары: Замбахов («Хатабала», Г. Сундукјан), Сагател («Шәрәф наминә», А. Ширванзадә), Балабәј («Тәчрүбә тарласы», Н. Зарјан), Куликин («Туфан», А.Островски), Достигајев («Достигајев вә башгалары», М. Горки). 1926 илдән киноја чәкилмишдир («Пепо», «Зәнкәзур» вә с.). Ленин ордени, 3 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

А́ВИА...(лат. avis—гуш)—авиасијаја аидлик билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., авиабаза, авиамоделизм).

АВИАБА́ЗА—бах *һәрби база.*

АВИАМОДЕЛИ́ЗМ (*авиа...+модел*)—техники, јахуд идман мәгсәдләри үчүн учуш апаратлары, о чүмләдән ракет моделләринин конструксија едилмәси вә гурашдырылмасы.

Техники А. учуш апаратларынын јарадылмасы ишиндә мүһүм көмәкчи васитәдир. Русијада илк авиамоделләри М. В. Ломоносов (1754) вә А. Ф. Можајски (1876—77) һазырламышлар. Һәр һансы јени учуш апараты конструксија едиләркән онун модели *аеродинамик боруда* сынагдан кечирилмәсә, аеродинамик көстәричиләри, мөһкәмлик вә дикәр хассәләри барәдә мә'лумат топланмаса илк сынаг нүмунәсини гурашдырмаг олмаз.

Идман А.-и техники идман нөвүдүр. ССРИ-дә, әсасән, резин гајтанлы тәјјарә, планер, радио илә идарә едилән тәјјарә, поршен мүһәррикли тәјјарә, кордла идарә едилән моделләр вә с. идман моделләри конструксија едилир вә јарышларда јохланыр. Јарышлар моделин учуш мәсафәсинә, галхма һүнд.-нә, сүр'әтинә, һәмчинин учуш мүддәтинә көрә кечирилир. А. дәрнәкләри вә лабораторијалары Ордуја, Авиасијаја вә Донанмаја Көнүллү Јардым Чәмијјәтинин авиаидман клубларында, пионер сарајы, мәктәб вә с. јерләрдә тәшкил олунур.

Бакынын кәнч авиамоделчиләри Үмумиттифаг јарышларында дөрд дәфә (1947, 1949, 1950, 1951) биринчи јери тутмушлар.

АВИАСЕ́КСТА́НТ — бах *Секстант*.

АВИА́СИЈА (фр.aviation, лат. avis—гуш)—һавадан ағыр апаратларла (*тәјјарә, вертолјот, планер* вә с.) Јер әтрафы һава фәзасында учуш. А. мүлки (нәгл., санитарија, тәдрис-идман вә хүсуси тә'јинатлы) вә һәрби (бах *һәрби-һава Гүввәләри*) олмагла ики група бөлүнүр. Јүк вә сәрнишин дашынмасы үчүн мүлки А.-нын сәрәнчамында: турбореактив, турбовинтли, винтмоторлу тәјјарәләр вә вертолјотлар паркы; идарәедичи һеј'әтләр вә учушу тә'мин етмәк үчүн радиотехники, метеороложи, ишыг техникасы васитәләри; аеродром вә аеропортлар олур.

Учмаг арзусу әсрләр боју мөвҹуд олмушдур. Мағара адамларынын гаја тәсвирләриндә ганадлы адам шәкилләринә тәсадүф едилир. Дедал вә онун оғлу Икарын мумла јапышдырылмыш гуш ләләкләриндән олан ганадларла Күнәшә учмасы һаггында гәдим јунан әфсанәси вар. Гәдим дөвр вә орта әсрләрдә Чиндә вә дикәр өлкәләрдә һәрби мәгсәдләр үчүн һава чәрпәләнкләриндән истифадә етмишләр. Италјан рәссамы, алим вә мүһәндиси Леонардо да Винчидән әзәлә гүввәси илә һәрәкәтә кәтирилән учуш апаратларынын, механики интигаллы вертолјотун ескизләри галмышдыр. М. В. Ломоносов 1754 илдә бурулмуш јајла һәрәкәтә кәтирилән вертолјот моделини гурмагла бу ҹүр апаратын учмаг имканыны әмәли сүбут етмишдир.

19 әсрдә бухар машынынын ихтира едилмәси вә сүр'әтлә инкишафы бухар мүһәррикли тәјјарәләр һазырламаг ҹәһдләринә сәбәб олду. Русијада дәнизчи забит А. Ф. Можајски 1881 илдә бухар мүһәррикли учуш апараты үчүн патент алды. 1885 илдә гурашдырылан бу апарат һаваја галхаркән гәзаја уғрады. 1894 илдә Инкилтәрәдә конструктор Һ. Максим бухар машынлы нәһәнк тәјјарәни гурашдырды, лакин һаваја галханда бу тәјјарә дә гәзаја уғрады.

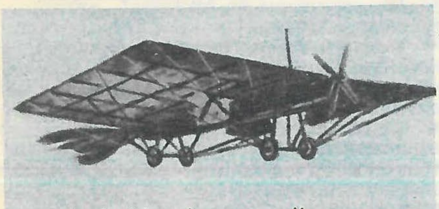
А. Ф. Можајскинин тәјјарәси.

Бухар мүһәррикләринин ағырлығы вә А. тәләбләрини өдәмәмәси јарарлы учуш конструксијасы јаратмаға имкан вермирди. Дахилијанма мүһәррикләринин тәкмилләшдирилмәси онларын 19 әсрин сонунда әввәлҹә автомобилләрдә кениш истифадәсинә, сонра јүнкүл вә кифајәт гәдәр күҹлү А. мүһәррикләринин јаранмасына сәбәб олду. Америка механикләри Рајт гардашлары—Уилбур вә Орвил јаратдыглары тәјјарәдә керосинлә ишләјән дахилијанма мүһәррикиндән истифадә етдиләр. Бу тәјјарә јалныз 260 *м* уча билди (1903). Онлар мүһәррикин күҹүнү артырмаг вә конструксијасыны јахшылашдырмагла тәјјарәнин саатјарымлыг учушуна наил олдулар (1908). Бундан сонра Авропа өлкәләриндә, хүсусән Франсада Рајт гардашларынын ардыҹыллары мејдана чыхды. А. Сантос-Дүмон, Ф. Фербер вә б. бир нечә тәјјарә нүмунәси јаратдылар. 1909 илдә франсыз тәјјарәчиси вә конструктору Л. Блерио гурашдырдығы *моноплан* (тәкганадлы) схемли тәјјарәдә Ла-Манш үзәриндән учуб кечди.

Русијада 1909—14 илләрдә Ј. М. Гаккелин, Д. П. Григоровичин, В. А. Слесаревин вә И. И. Стеглаунун конструксијалары әсасында бир сыра орижинал тәјјарәләр јарадылды. 20 әсрин әввәлләриндә тәјјарәгајырма үчүн елми әсас олмадығындан илк тәјјарәләр һеч бир һесабләма апарылмадан гурашдырылыр вә буна көрә дә сынаг заманы гәзалар баш верирди. Бунунла бәрабәр 19 әсрин сону вә 20 әсрин әввәлләриндә бир сыра габагҹыл өлкәдә (Франсада А. Ејфел, Инкилтәрәдә Ҹ. Кејли, Алманијада Л. Прандтл, АБШ-да С. Ленгли вә О. Шанүт) А. саһәсиндә нәзәри вә експериментал ахтарышлар башланды. Аеродинамика елминин инкишафында рус алимләри Н. Ј. *Жуковски* вә онун шакирди С. А. *Чаплыкинин* һәлледиҹи ролу олду. 1902 илдә Москва ун-тиндә Жуковскинин тәшәббүсү илә Русијада илк аеродинамик бору гурулду, 1904 илдә исә Жуковскинин рәһбәрлији илә Москва јахынлығында Кучинода аеродинамика ин-ту тәшкил олунду. Жуковски илк дәфә експерименти аеромеханикаја тәдгигат методу кими дахил етди. Жуковски Биринҹи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә тәјјарәләрин учуш нәзәријјәси, дајаныглығы

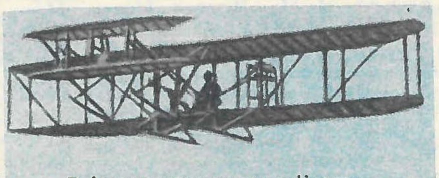
Рајт гардашларынын тәјјарәси.

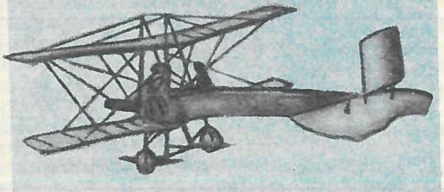
«Гаккел-2» тәјјарәси.

вә дикәр проблемләрә даир бир сыра әсәр дәрҹ етдирди. Биринҹи дүнја мүһарибәсинин әввәлиндә тәјјарәләрдән *аеростатларла* јанашы, кәшфијјат ишләри вә артиллерија атәшинин коррексијасы үчүн истифадә олунурду. Сонралар тәјјарәләр пулемјот вә бомбаларла силаһландырылды. Бомбардманчы вә кәшфијјат тәјјарәләрини вурмаг үчүн пулемјотларла тәҹһиз олунмуш кичик өлчүлү гырыҹы тәјјарәләр јарадылды. Бу вахт ағыр тәјјарәләрин јарадылмасына көрә Русија биринҹи јер тутурду. 1913 илдә И. И. Сикорскинин лајиһәси илә дөрдмүһәррикли «Илја Муромец» тәјјарәси дүзәлдилди. Бу тәјјарә 800 *кг* бомба, 3—7 пулемјот вә 8 нәфәрлик һеј'әт көтүрә билирди. Илк дәфә Русијада јарадылан Д. П. Григоровичин М-5 (1915) вә М-9 (1916) учан гајыгларындан һәрби-дәниз дөјүшләриндә кениш истифадә олунурду. Бунлар өз дөврүнүн ән јахшы һидротәјјарәләри иди. Биринҹи дүнја мүһарибәси дөврүндә сүр'әти 90—120 *км/саат*-а чатан «Фарман», «Вуазен» вә «Нјупор» (Франса), «Сопвич» (Инкилтәрә), «Фоккер» (Алманија) типли тәјјарәләр мә'лум иди. Русијада һәрби тәјјарәләр, әсасән, Франса нүмунәләри әсасында јарадылырды.

А. техникасынын инкишафы илә јанашы, Русија вә дикәр өлкәләрин алимләри аеродинамика вә тәјјарәләрин мөһкәмлији саһәсиндә нәзәри тәдгигатлар вә тәҹрүби ишләр апардылар. Жуковски тәјјарәләрин учуш параметрләринин һесабланмасы үсулуну јаратды. Онун тәләбәси В. П. Ветчинкин тәјјарә вә һава винтинин нәзәријјәси, онларын мөһкәмлијинин һесабланмасы саһәсиндә чалышырды. Чаплыкин тәјјарә ганады нәзәријјәсини инкишаф етдирирди. Мүһарибә илләриндәки тәдгигатлар нәтиҹәсиндә тәјјарәләрин учуш параметрләри хејли јахшылашдырылды. Гырыҹы тәјјарәләрин сүр'әти 200—220 *км/саат*-а, учуш һүнд. 2—7 *км*-ә чатды. Биринҹи дүнја мүһарибәсиндә А. мүстәгил гошун нөвүнә чеврилди. Инкилтәрә, Франса вә Алманијада јарадылан А. сәнајеси мүһарибә дөврүндә даһа да кенишләндирилди. Бу өлкәләрдә А. мүһәррики вә ҹиһазларынын истеһсалы гајдаја салынды, елми-тәдгигат базалары вә ин-тлар јарадылды. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан әввәл Русијада тәјјарә истеһсал едән з-д вә е'малатханаларын техники сәвијјәси чох ашағы иди. А. мүһәррикләринин, бир сыра материал вә ҹиһазын хариҹдән кәтирилмәси иши даһа да чәтинләшдирирди. Ихтисаслы мүһәндис, техник вә фәһләләр чатышмырды. Мүһарибәдән сонра мүһәррикгајырманын инкишафы сајәсиндә тәјјарәләрин учуш вә тактики көстәриҹиләри јахшылашды, сүр'әти артды. Мүхтәлиф схемли мүһәррик мејдана чыхды; онларын күҹүнүн артмасы илә јанашы, хүсуси чәкиси вә хүсуси јанаҹаг сәрфи азалды. Тәјјарәләрин аеродинамик гурулушу тәкмилләшдирилди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси өлкәмиздә А.-нын инкишафына ҹидди тәкан верди. Коммунист партијасы, Совет дөвләти вә шәхсән В. И. Ленин А.-нын инкишафына хүсуси диггәт јетирирди. А. ишләрини гајдаја салмаг үчүн 1918 илдә һава донанмасы коллекијасы јарадылды. Һәмин илдә В. И. Ленинин биласитә иштиракы илә Мәркәзи Аероһидродинамика Ин-тунун әсасы гојулду. Бу ин-та Н. Ј. Жуковски рәһбәрлик едирди. 1919 илдә онун тәшәббүсү илә, сонралар (1922) Һәрби-Һава Мүһәндисләри Академијасына чеврилән Москва Авиасија Техникуму јарадылды. Н. Е. Бауман ад. *Москва Али Техники Мәктәбинин* механика факүлтәси аеродинамика саһәсиндә ихтисаслашдырылды, 1930 илдә бу факүлтә әсасында Серго Орҹоникидзе ад. Москва Авиасија Ин-ту јарадылды. 20-ҹи илләрдә вәтәнимиздә А. Н. Туполевин, Н. Н. Поликарповун вә Д. П. Григоровичин тәјјарәгајырма конструктор бүролары (КБ) тәшкил олунду. Туполевин АНТ-1, јүнкүл идман моноплана (1923), В. Л. Александров вә В. В. Калининин АК-1 үчјерли сәрнишин тәјјарәси (1924) вә Туполевин АНТ-2 тәјјарәси (1924) илк совет тәјјарәләри иди. Совет конструкторлары Поликарпов И-1 (1923) вә Григорович И-2 (1924) гырыҹы типли тәјјарә һазырлајараг, тәдриҹән моноплан схемли бөјүк сүр'әтли тәјјарәләр јаратмаға наил олдулар. 1929—30 илләрдә Туполевин конструксијасы илә јарадылмыш АНТ-4 (ТБ-1) тәјјарәси бомбардманчы А.-нын инкишафына бөјүк тәкан верди. Илк совет тәјјарәләриндә узаг мәсафәләрә бир сыра учуш олмушдур: АК-1, Р-1 вә Р-2 тәјјарәләриндә Москва—Пекин (1925), Р-3 тәјјарәсиндә Москва — Токио — Москва

(1927), АНТ-4 тәјјарәсиндә Москва—Нју-Јорк (1929) вә с. Биринҹи бешиллик илләриндә (1929—32) А. техникасынын тәкмилләшдирилмәси вә онун күтләви истеһсалынын гајдаја салынмасы давам етдирилди.

Совет А.-сынын Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән әввәлки вә мүһарибә дөврүндәки инкишафы В. Ј. Климовун (М-100, ВК-103, ВК-105, ВК-107), А. Д. Швецовун (М-11, АШ-62, -82) вә А. А. Микулинин (АМ-34,-38,-39) конструксијалары әсасында гурашдырылмыш *авиасија мүһәррикләри* серијасынын јарадылмасы илә бағлы иди. Бу наилијјәтләр А. мүһәррикгајырмасы саһәсиндә вәтәнимизин хариҹи өлкәләрдән олан асылылығына сон гојду. 30-ҹу илләрин орталарында өлкәмиздә күҹлү А. сәнајеси јарадылды. Тәјјарәләрин учуш параметрләри хејли јахшылашдырылды. Поликарповун И-15, И-16 (1933) вә И-153 (1938) гырыҹы тәјјарәләри (учуш сүр'әти 450 — 525 *км/саат*), Туполевин СБ бомбардманчы тәјјарәси (јүккөтүрмә габилијјәти 500 *кг*, сүр'әти 420 *км/саат*) вә с. јарадылды.

Совет тәјјарәчиләри АНТ-4, Р-5 вә с. тәјјарәләрдә 1934 ил мартын 5-дән апрелин 13-дәк Беринг боғазында «Челјускин» бузгыран кәмисинин һеј'әтини (104 нәфәр) хилас етдиләр. Тәјјарәчиләр В. П. Чкалов, Г. Ф. Бајдуков вә штурман А. В. Белјаков 1937 ил ијунун 18—20-дә АНТ-25 тәјјарәсиндә Москва—Шимал гүтбү—Ванкувер (АБШ) маршруту илә бирбаша 8504 *км* мәсафәни 63 саат 16 дәг.-јә учдулар. Бир ај сонра тәјјарәчиләр М. М. Громов, А. Б. Јумашев вә штурман С. А. Данилин АНТ-25 тәјјарәсиндә Москва—Шимал гүтбү—Сан-Ҹасинто (АБШ, Калифорнија) маршруту илә 10148 *км* мәсафәни 62 саат 17 дәг.-јә гәт едәрәк, бирбаша учуш узаглығына көрә дүнја рекорду газандылар.

Илк дөврләрдә тәјјарәләрин әксәријјәти *биплан* (гошаганадлы) схеми әсасында дүзәлдилирди. Аеродинамика, иншаат механикасы вә мүһәррикгајырма саһәсиндәки наилијјәтләр нәтиҹәсиндә 30-ҹу илләрин орталарында бипландан моноплана кечид тамамланды. Мөһкәмлијә көрә һесабламалар үчүн дәгиг үсуллар јарадылды. Ганад вибрасијасынын ләғви мәсәләси һәлл едилди.

ҮИК(б)П МК вә Совет һөкумәти 1939 илдә А. сәнајесинин инкишафы үчүн тә'ҹили тәдбирләр көрдүләр. Бир нечә КБ јени тәјјарә нүмунәләри үзәриндә ишләмәјә башлады. С. В. *Илјушинин*, С. А. *Лавочкинин*, А. И. *Микојанын*, В. М. *Петлјаковун* вә А. С. *Јаковлевин* рәһбәрлик етдикләри КБ коллективләри мәс'ул вәзифәнин өһдәсиндән шәрәфлә кәлдиләр. 1,5—2 ил әрзиндә ЛаГГ-3, МиГ-3, Јак-1 гырыҹы тәјјарәләрин, Пе-2, Пе-8, Ил-4 бомбардманчы тәјјарәләрин, Ил-2 һүҹум тәјјарәсинин сынағы вә серијалы истеһсала бурахылмасы баша чатдырылды вә силаһлы гүввәләрдә истифадәјә верилди.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси башланмаздан әввәл елмин сон наилијјәтләринә әсасланан А.-да јығылан шасси, ахарлы фүзелјаж вә с. хүсусијјәтли моноплан схемә тамамилә кечилди. Гырыҹы тәјјарәләрин учуш сүр'әти 600—650 *км/саат*-а, учуш һүнд. 11—12 *км*-ә, бомбардманчы тәјјарәләрин учуш сүр'әти 550 *км/саат*-а, учуш узаглығы 3—4 мин *км*-ә, бомба јүкү 3—4 *т*-а чатдырылды.

Икинҹи дүнја мүһарибәси илләриндә серијалы истеһсалы тә'мин етмәк үчүн тәјјарәләр садә конструксијалы вә чохтапылан материаллардан һазырланырды. Совет тәјјарәләри садәлији вә мөһкәмлијинә көрә хариҹи тәјјарәләрдән, хүсусилә Америка тәјјарәләриндән үстүн иди. ССРИ-дә А. С. Јаковлевин (Јак-3, Јак-9), С. А. Лавочкинин (Ла-5, Ла-7) конструксијалары әсасында гырыҹы тәјјарәләр, А. Н. Туполевин конструксијасы илә мүкәммәл бомбардманчы тәјјарә нүмунәси (Ту-2) һазырланды. Мүһарибәнин ахырына јахын поршенли мүһәррикли ишләјән ајры-ајры тәјјарәләрин (Ла-9 вә Јак-3) макс. сүр'әти саатда 690—720 *км*-ә чатды.

Реактив мүһәррикли А.-нын јарадылмасы техники ингилаба сәбәб олду. 30-ҹу илләрин 2-ҹи јарысында ССРИ, Инкилтәрә, Алманија, Италија вә АБШ-да реактив мүһәррикләр јарадылмасы саһәсиндә кәркин иш апарылырды. Бу саһәдә совет алим вә конструкторларынын бөјүк наилијјәтләри олмушдур. Совет алими Б. С. Стечкин реактив һава мүһәррики нәзәријјәсини јаратды. Совет конструктору А. М. Лјулка 1937 илдә өлкәмиздә илк турбореактив мүһәррикин (ТРМ) јарадылмасы ишинә башлады. Реактив техниканын инкишафында инкилис конструктору Ф. Уиттлин мүһүм ролу олду. 1939 илдә онун конструксијасы илә јарадылмыш ТРМ, Алманијанын БМВ вә Јункерс фирмаларынын ТРМ вә *мајели ракет мүһәррики* (МРМ) мејдана чыхды. ССРИ-дә илк реактив учуш 1940 илин феврал ајында, С. П. *Королјовун* јаратдығы СК-9 ракетопланында тәјјарәчи В. П. Фјодоров тәрәфиндән јеринә јетирилмишдир. ССРИ-дә МРМ 30-ҹу илләрдә дүзәлдилди вә бу мүһәррикдә ишләјән тәјјарә 1942 илдә сынагдан кечирилди. Сынаглар көстәрди ки, бу мүһәррикләр учуш сүр'әтини артырмаға имкан версә дә, һәддән чох јанаҹаг сәрф едир. Һазырда белә мүһәррикләр ракетләрдә кениш тәтбиг олунур. А.-нын сонракы инкишафы ТРМ-ләрин тәтбиги илә әлагәдардыр. ТРМ-ли илк совет тәјјарәләри (Јак-15 вә МиГ-9) 1946 илдә һаваја галдырылмышдыр. Бу тәјјарәләр өз аеродинамик схемләринә көрә поршенли мүһәррикли ади тәјјарәләрдән сечилмәсә дә, сүр'әти 100—200 *км/саат* артыг иди. Лакин 700 *км/саат*-дан артыг сүр'әтләрдә һаванын сыхлығы мүгавимәтин артмасы, дајаныглығын азалмасы вә идарәетмәнин чәтинләшмәси өзүнү көстәрди. Бу шәраитдә тәјјарә ганады үчүн енсиз профил вә охвары форма јарарлы иди. 1948 илдә С. А. Лавочкинин експериментал реактив тәјјарәсиндә сәс сүр'әтли учуш јохланды. 1947—48 илләрдә Ла-15 вә МиГ-15 маркалы јени реактив гырыҹыларда сүр'әт 1 050 *км/саат*-а чатдырылды. Һәмин вахтда Јак-23 реактив гырыҹы, Ил-28 вә Ту-14 реактив бомбардманчы тәјјарәләр вә тәјјарәчиләр үчүн катапулт гурулушлу отураҹаглар јарадылды.

Бүтүн өлкәләрин һәрби вә мүлки тәјјарәләринин әксәријјәти ТРМ вә икиконтурлу ТРМ-ләрлә тәҹһиз олунур (1975). Һәмин мүһәррикләр вертолјотларда да гурашдырылыр. Бу нөв мүһәррикләр тәјјарәләрин һәм сәс сүр'әтинәдәк, һәм дә сәсдән сүр'әтли һәдләрдә учушу үчүн јарарлыдыр. Икиконтурлу ТРМ-ләр даһа чох, сәс сүр'әтиндән аз сүр'әтли сәрнишин тәјјарәләриндә (Ил-62, Ту-134, «Боинг-727») вә шагули галхыб-енән тәјјарәләрдә тәтбиг олунур. Учуш сүр'әти 1 000 *км/саат*-дан артыг олдугда бу мүһәррикләрин дарты гүввәси кәскин азалыр. Дарты гүввәсини артырмаг үчүн әлавә јанаҹаг сәрф олунур вә беләликлә, икиконтурлу ТРМ-ләрин сәсдән сүр'әтли тәјјарәләрдә дә тәтбиги әлверишли алыныр.

Сәсдән сүр'әтли А. Реактив мүһәррикләр А.-да сүр'әт проблеминин һәллинә тәкан верди. Аеродинамика саһәсиндәки наилијјәтләр вә даһа күҹлү реактив мүһәррикләрин гурашдырылмасы сәсдән сүр'әтли учуш апаратлары јаратмаг үчүн әсас олду. 50-ҹи илләрин башланғыҹында ССРИ-

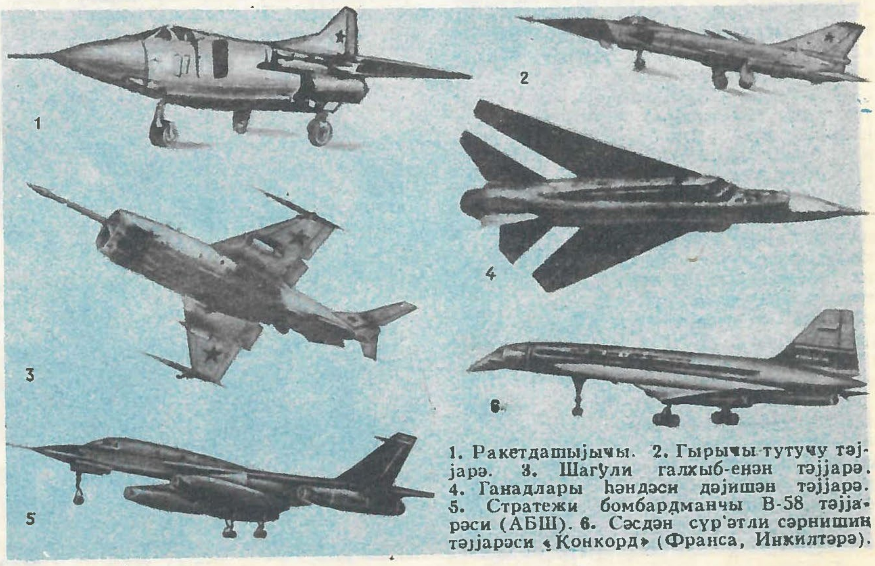

1. Ракетдашыјыҹы. 2. Гырыҹы-тутуҹу тәјјарә. 3. Шагули галхыб-енән тәјјарә. 4. Ганадлары һәндәси дәјишән тәјјарә. 5. Стратежи бомбардманчы В-58 тәјјарәси (АБШ). 6. Сәсдән сүр'әтли сәрнишин тәјјарәси «Конкорд» (Франса, Инкилтәрә).

дә јарадылан илк белә тәјјарәнин (охвары ганадлы бирадамлыг МиГ-19 гырычы тәјјарәси) сүр’әти 1450 *км/саата* чатырды. 60-чы илләрдә үчбучаг формалы ганады олан сәсдән сүр’әтли МиГ-21 гырычысы, мүхтәлиф мәгсәдлә истифадә олунан сәсдән сүр’әтли Јак-28 тәјјарәси, гырычы-бомбардманчы Су-7 тәјјарәси, шагули галхыб-енән тәјјарә вә учушда ганадыны һәндәси дәјишән гырычылар јарадылды.

70-чи илләрин 1-чи јарысында харичи өлкәләрин мәшһур тәјјарәләриндән АБШ-ын мүхтәлиф мәгсәдлә истифадә олунан «Фантом» F 4E гырычы тәјјарәсини, учушда ганадларыны һәндәси дәјишән F-111 D гырычы-бомбардманчы тәјјарәсини, стратежи бомбардманчы B-52 тәјјарәсини, C-5A һәрби-нәгл. тәјјарәсини, сәсдән сүр’әтли SR-71 кәшфијјат тәјјарәсини, Франсанын «Мираж»-III вә «Мираж» F.1. гырычы тәјјарәләрини вә «Мираж»-IV бомбардманчы тәјјарәләрини, Инкилтәрәнин шагули галхыб-енә билән «Һарријер» тәјјарәсини, стратежи бомбардманчы «Вулкан» вә «Виктор» тәјјарәләрини мисал көстәрмәк олар.

70-чи илләрин башланғычындан һәрби тәјјарәләрин сүр’әти 3 000 *км/саат*-дан, галхма һүнд. исә 30 000 *м*-дән артыға, бирбаша учушу 10 000 *км*-ә чатды. Һавада јаначагла тәчһиз олуна билән тәјјарәләрин учуш узаглығы исә практики олараг гејри-мәһдуддур.

Һәрби-һава гүввәләринин сәрәнчамына «һава-һава» вә «һава-јер» ракетләри илә силаһландырылмыш сәсдән сүр’әтли тәјјарәләрин верилмәси узаг учан вә чәбһә А.-сынын сәсдән сүр’әтли ракетдашыјычы А.-ја чеврилмәсинә сәбәб олду. Ракетдашыјычы тәјјарәләр узаг мәсафәдән (дүшмән објектләриндә һава һүчумундан мүдафиә васитәләринин тә’сир көстәрдији зонаја дахил олмадан) зәрбә ендирмәк имканы газандылар.

Мүлки авиасија Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра һәрби А. илә јанашы сүр’әтлә инкишафа башламышдыр. Техника чәһәтдән инкишаф етмиш өлкәләрдә турбореактив вә турбовинтли мүлки тәјјарәләр јарадылмышдыр. 60-чы илләрдә турбовинтли тәјјарәләрә үстүнлүк верилирди (ССРИ-дә Ил-18, Ту-114, Ан-10, Ан-24 вә с., Инкилтәрәдә «Британија» вә «Вајкаунт», АБШ-да «Електра», Франсада «Каравелла» вә с.).

1965 илдә ССРИ-нин дүнјада ән бөјүк нәгл. тәјјарәси—4 турбовинтли мүһәррики олан (һәр бири 15 мин *а.г.*-ндә) Ан-22 («Антеј») јарадылды. Бу тәјјарә 740 *км/саат* сүр’әтлә 5000 *км* мәсафәјә 80 *т* јүклә уча билир. 1971 илдән 3 реактив мүһәррики олан Ту-154 сәрнишин тәјјарәси истифадә олунур. Мүлки донанма турбореактив типли Ту-134А вә Ту-154 А (1974) тәјјарәләри илә дә тәчһиз олунмушдур. Модификасија олунмуш бу тәјјарәләрин мүвафиг олараг Ту-134 вә Ту-154 тәјјарәләриндән гурулуш вә учуш параметрләри чәһәтдән үстүнлүкләри вардыр.

Доггузунчу бешиллијин ән мүһүм наилијјәтләриндән бири гитәләрарасы нәһәнк һава кәмиси олан Ил-62М тәјјарәсинин истифадәјә верилмәси олмушдур. Бу тәјјарә илә 1975 илин јајында Чкалов маршруту үзрә Америкаја бирбаша учуш кечирилмишдир. А. елм вә техникасынын сон наилијјәтләри әсасында јарадылмыш Ил-76 јүк тәјјарәси 1971 илдән истеһсал олунур. Тәјјарәнин јүкгалдырма габилијјәти 40 *т*, учуш узаглығы 5000 *км* вә сүр’әти 850—900 *км/саат*-дыр. Бу тәјјарәнин мүлки донанмада истифадәси онунчу бешиллик үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Сон илләрдә дүнја А. сәнајесиндә јүксәк тутумлу тәјјарәләрин—аеробусларын јарадылмасына мејл артмышдыр. Г. Н. Новожиловун рәһбәрлији алтында конструксија-сынаг бүросунда 350 сәрнишин тутачаг илк совет аеробусу — Ил-86 гурашдырылыр (1976). Мүлки А. хәттиндә јени тәјјарәләрдән бири дә Јак-42 олачагдыр. Мүасир техники тәләбләрә там чаваб верәчәк бу тәјјарә 400—2 700 *км* узунлуглу магистрал һава хәтләриндә 800 *км/саат*-дан јүксәк сүр’әтлә сәрнишин, багаж, почт вә јүк дашынмасы үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Совет сәрнишин тәјјарәләринин бә’зи көстәричиләри чәдвәлдә верилмишдир. Рәгәмләр мүхтәлиф модификасијаларда дәјишир.

Х.т.-нын, хүсусилә к.т.-нын А.-ја олан тәләбләри күндән-күнә артыр. Өз мәһсулдарлығы вә игтисади еффективлији чәһәтдән мәшһур Ан-2 тәјјарәсиндән үстүн јени тәјјарәнин јарадылмасы хүсуси әһәмијјәтә маликдир. ССРИ илә ПХР мүтәхәссисләри бу чүр—М-15 тәјјарәсинин јарадылмасы, учуш сынаглары вә тәтбиги саһәсиндә әмәкдашлыг едирләр. Икиконтурлу турбовентилјаторлу мүһәррик гурашдырылмыш бу тәјјарәнин учуш узаглығы 600 *км* олачагдыр.

ССРИ х.т.-нда вертолјотлардан кениш истифадә олунур: к.т.-нда зијанверичиләрлә мүбаризә вә с.-дә (Ка-15, Ка-26, Ми-1, Ми-2 вә с.); нәгл. (Ми-4, Ми-6) вә сәрнишин (Ми-8) дашымаларында; кеоложи-кәшфијјат ишләриндә (Ка-26); гравиметрик өлчмәләрдә (Ка-18); бузлагларын тәдгигиндә (Ми-1, Ка-15); јүксәккәркинликли електрик хәтләринә, магистрал нефт вә газ кәмәрләринә нәзарәт ишләриндә (Ка-18, К-26); ири габаритли аваданлыгларын дашынмасы вә гурашдырылмасында (Ми-10); санитар вә хиласетмә ишләриндә (Ка-18) вә с. 1968 илдә 2 250 *м* һүнд-ә 40 *т*-дан артыг јүк галдыра билән В-12 вертолјоту јарадылмышдыр. Бу вертолјотлардан чәтин кечилән р-нлара мә’дән техникасы вә б. аваданлыг дашынмасында, бөјүк диаметрли нефт вә газ кәмәрләри чәкилишиндә истифадә олунур. А. васитәләринин к.т.-нда истифадәсинә көрә ССРИ дүнјада 1-чи јер тутур. Арктика вә Антарктикада апарылан елми-тәдгигат ишләриндә, кәмиләрин әлверишли һәрәкәт јолунун тә’јин едилмәсиндә, балыгчылыгда вә рабитә ишләриндә (бах *Рабитә авиасијасы*) мүлки А.-нын хүсуси әһәмијјәти вар.

Тәјјарәнин типи	Сәрнишинин сајы (нәфәр)	Учуш сүр‘әти (*км/саат*)	Бирбаша учуш мәсафәси (*км*)
Турбовинтли вә турбореактив			
Ту-104 Б	100	800	3 100
Ту-114	170	770	8 950
Ил-18 Д	122	650	6 500
Ан-10 А	100	630	4 000
Ан-24	50	450	2 000
Ту-124	56	800	2 100
Ту-134	72	870	3 250
Ту-134 А	76—80	800—850	1700—1800
Ил-62	186	850	9 200
Јак-40	24	600	1 500
Ту-154	164	1 000	6 000
Ту-154 А	144—152	900	3200—3300
Ту-144	120	2500	6500
Винтмоторлу			
Ил—14 М	36	320	1 760
Ли—2	24	220	2 000
Ан—2	10	190	850

Тә’лим-тәдрис А.-сы һәрби вә мүлки А.-нын тәкмилләшмәси, учуш вә техники хидмәт һеј’әтләринин һазырланмасы илә сых әлагәдардыр. ССРИ-дә илк тә’лим тәјјарәси У-1 бипланы олмушдур. 30-чу илләрдә сүр’әтли гырычы монопланларын мејдана чыхмасы илә әлагәдар А. С. Јаковлевин КБ-сунда учуш мәктәбләри үчүн УТ-2 моноплапы јарадылды (1935). 1946 илдә јени конструксија едилән Јак-18 тәдрис-тә’лим вә идман тәјјарәси ССРИ-дә бир чох идман вә тә’лим тәјјарәси үчүн нүмунә олду. 60-чы илләрин әввәлләриндә реактив мүһәррикли тә’лим-тәдрис тәјјарәләри бурахылды: ССРИ-дә Јак-30 вә Јак-32, АБШ-да Т-33 вә Т-37, Инкилтәрәдә «Чет Провост», Франсада «Магистр», Чехословакијада L-29 («Делфин»), Полшада TS-II («Искра») вә с. Јени тә’лим-тәдрис тәјјарәси олан Јак-18Т 1975 илдә истифадәјә верилмишдир. Серијалы истеһсал олунан L-29 тәјјарәси әсасында II груп реактив тәдрис тәјјарәләри һазырланыр. ССРИ вә ЧССР мүтәхәссисләринин сых әмәкдашлығы шәраитиндә јени тәдрис тәјјарәси—Л-39 («Албатрос») јарадылмышдыр (1975).

Дүнјада сәсдән сүр’әтли илк сәрнишин тәјјарәси олан Ту-144 биринчи дәфә 1968 ил декабрын 31-дә һаваја галхмышдыр. 1971 илдә Ту-144 Парисдә Бејнәлхалг А. сәркисиндә мүвәффәгијјәтлә нүмајиш етдирилди. Бу тәјјарәнин јарадылмасы заманы сәс һәддинин (барјеринин) кечилмәси илә әлагәдар чох мүһүм проблемләр һәлл олунду: тәјјарәнин өн мүгавимәтинин вә чәкисинин мүмкүн гәдәр азалдылмасы, учуш заманы тәјјарәнин харичи сәтһинин 150°С-дәк гыздығы бир шәраитдә конструксијанын јүксәк дәрәчәдә е’тибарлы ишини тә’мин етмәк вә с. 1972 илин декабрындан Воронеж А. з-ду Ту-144 тәјјарәләринин серијалы истеһсалына башламышдыр. 1975 илин декабрында Ту-144 тәјјарәсинин өлкәдахили трассаларда сынагдан кечирилмәси баша чатдырылды. 1976 илин јанварындан Ту-144 Москва—Алма-Ата хәттиндә коммерсија јүкләринин дашынмасы үчүн истифадәјә бурахылмышдыр.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 48—49.

Әд.: Гражданская авиация СССР 1917—1967, М., 1968; Яковлев А. С., 50 лет советского самолетостроения, М., 1968; Никитин Г. А., Баканов Е. А., Основы авиации, М., 1972; Самолеты страны Советов 1917—1970. Сб. под ред. Б. Л. Симакова, М., 1974; Властелины воздушных трасс. Сост. Ю. П. Беликов, М., 1974; Самолетостроение. Техника воздушного флота (отв. ред. Ю. Н. Алексеев), Харьков, 1975; Яковлев А. С., Советские самолеты, М., 1975.

АВИАСИЈА АСТРОНОМИЈАСЫ—*практики астрономијанын* учуш заманы астрономик навигасија үсулларыны өјрәнән бөлмәси. Әсас вәзифәси көј чисимләринин мүшаһидә едилмәсинә әсасән тәјјарәнин јерини тә'јин етмәкдир. А.а. үсулларындакы һесабламалар садәдир вә координатлары тез тә'јин етмәјә имкан верир. Онларын хәтасы учушун мүддәтиндән вә узаглығындан асылы дејил. А.а.-нда хүсуси секстантлар, сомнер даирәләри, автоматик астрооријентатор вә А.а.-на аид хүсуси чәдвәлләрдән истифадә едилир.

АВИАСИЈА БОМБАСЫ—јерүстү, дәниз вә һава һәдәфләринә зәрбә ендирмәк үчүн тәјјарә вә дикәр учуш апаратларындан бурахылан дөјүш сурсаты нөвү. А.б. көвдә, партлајычы маддә (вә ја пиротехники тәркиб), асгы тәртибаты, сабитләшдиричи, баллистик һалгалардан вә партладычы механизмдән ибарәтдир. А.б.-нын атом, фугас, гәлпәли, зиреһдәлән, танквуран, кимјәви вә с. нөвләри вар. А.б.-ндан түстү пәрдәси јаратмаг, һәдәфи ишыгландырмаг вә с. мәгсәдләр (тәблиғат вәрәгәләри јајмаг, аерофотошәкилчәкмә вә с.) үчүн дә истифадә олунур. Бах һәмчинин *Атом бомбасы*.

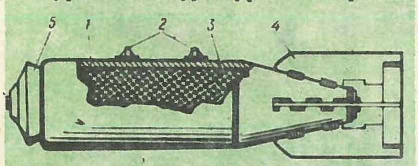

Авиасија бомбасы: *1*—көвдә; *2*—асгы; *3*—партлајычы маддә; *4*—стабилизатор; *5*—баллистик һалга.

АВИАСИЈА МҮҺӘРРИКИ—учуш апаратларыны (тәјјарә, вертолјот, дирижабл вә с.) һәрәкәтә кәтирән истилик мүһәррики. А.м. ашағыдакы мүһүм шәртләри өдәмәлидир: ваһид күчә дүшән күтлә вә габарит өлчүләри минимал галмагла агрегатын күчү (вә ја дарты гүввәси) максимал олмалы; ваһид күчә дүшән јаначаг вә сүрткү материалынын сәрфи минимал олмалы; истеһсалы учуз баша кәлмәклә иши е'тибарлы, истисмар мүддәти узун, истифадәси асан олмалыдыр. Илк А.м. А. Ф. Можајскинин тәјјарәсиндә истифадә едилмиш (1885) бухар мүһәррики иди. Сонра бүтүн өлкәләрдә А.м. поршенли *дахилијанма мүһәррики* әсасында гурулмушдур. А.м.-ни тәкмилләшдирмә тәдбирләриндән бири дә һава винтинин ф.и.ә.-нын артырылмасы олмушдур. Газ турбини вә реактив мүһәррикин јаранмасы сәс сүр'әтини өтмәк проблеминин һәллинә имкан јаратды. Күчүн вә ја дарты гүввәсинин јарадылмасы принсипинә көрә винтли, реактив вә комбинә едилмиш (турбовинтли) А.м.-ләри вар. Поршенли А.м.-ндән (хүсуси күтләси 540—680 *г/квт*) нисбәтән ашағы сүр'әтли тәјјарә (200—500 *км/саат*) вә вертолјотларда истифадә едилир. 500—800 *км/саат* сүр'әт үчүн турбовинтли мүһәррикләр (ТВМ; хүсуси күтләси 140—400 *г/квт*) тәтбиг олунур. Турбореактив мүһәррикдә (ТРМ) сүр'әт 750 *км/саат*-а гәдәр олдугда хүсуси күтлә практики олараг сабит галыр. Буна көрә дә ТРМ-ләр јүксәк сүр'әтләрдә даһа әлверишли һесаб олунур. Сәс сүр'әтиндән ашағы вә јухары сүр'әтли тәјјарәләрин ТРМ-ләринин схемләри мүхтәлифдир. 1965—67 илләрдә шагули галхыб-енән тәјјарәләр үчүн хејли јүнкүл (хүсуси күтләси 6—7 *г/н*) ТРМ-ләр јарадылмышдыр. ТРМ вә ТВМ әсасында сүр'әти сәс сүр'әтиндән ашағы олан тәјјарәләрдә тәтбиг олунан икиконтурлу турбореактив мүһәррикләр (ИТРМ) јарадылды. А.м. автоматик режимдә учуш заманы тәјјарәчи тәрәфиндән идарә едилмир. Јаначағын тәзјиги, газларын турбинә гәдәрки темп-ру вә дикәр параметрләр, учуш јүксәклијиндән асылы олмадан верилән сәвијјәдә автоматик сурәтдә сахланыр.

Һазырда бүтүн дүнјанын һәрби вә мүлки тәјјарәләринин әксәријјәти ТРМ вә ИТРМ-ләрлә тәчһиз олунур (1975). Һәр 2 тип А.м. вертолјотларда да гурашдырылыр. Бу реактив мүһәррикләр һәм сәс сүр'әтинәдәк, һәм дә сәс сүр'әтиндән јүксәк һәдләрдә учуш үчүн јарарлыдыр. Лакин дәјишкән дөврлү мүһәррикләр даһа перспективлидир. Бунларын 3 әсас схеми вардыр: нөвбә илә каһ ИТРМ, каһ да ТРМ режиминдә ишләјән А.м.-ләри; ИТРМ режиминдә ишләмәклә бәрабәр икиконтурлулуг дәрәчәсини (биринчи вә икинчи контурларын темп-рлар нисбәтини) дәјишә билән А.м.-ләри; нөвбә илә каһ ИТРМ, каһ да ТВМ режиминдә ишләјән А.м.-ләри.

Дәјишкән дөврлү газ-турбин мүһәррикләри мүхтәлиф режимли учуш апаратлары үчүн чох јарарлыдыр. Илк ики схемә мүвафиг А.м.-ләри даһа чох сәс сүр'әтинәдәк вә сәс сүр'әтиндән јүксәк сүр'әтли тәјјарәләр үчүн, сон схемә мүвафиг А.м.-ләри исә вертолјот кими шагули галхыб-енә билән (мүһәррик ТВМ режиминдә ишләјәркән) вә јүксәк сүр'әтли үфүги учуша малик (мүһәррик ИТРМ режиминдә ишләјәркән) тәјјарә үчүн әлверишлидир.

Әд.: Понамарев Б. А., Двухконтурные турбореактивные двигатели, М., 1973; Копелов С. З. и Тихонов Н. Д., Расчет турбин авиационных двигателей, М., 1974; Колодочкин В. П., Воздушно-реактивные двигатели для сверхзвуковых многорежимных самолетов, М., 1975.

АВИАСИЈА ПСИХОЛОКИЈАСЫ—психолокијанын бир саһәси; учуш фәалијјәтинин психоложи мәсәләләрини тәдгиг едир. 20-әсрин әввәлләриндә *авиасија тиббинин* вә *әмәк психолокијасынын* инкишафы илә әлагәдар јаранмышдыр. ССРИ-дә А.п. 1921 илдән интенсив инкишаф едир. А.п.-нын тәдгиг етдији әсас проблемләр: учуш амилләринин психи функсијалара тә'сиринин өјрәнилмәси вә зәрәрли тә'сирләрин арадан галдырылмасы үчүн тәклифләр һазырланмасы; техниканы инсанын психи имканларына максимум ујғунлашдырмаг мәгсәди илә тәјјарәни идарә етмәк фәалијјәтинин өјрәнилмәси; учуш просесиндә өзүнү көстәрән гејри-ади психоложи һалларын сәбәбләринин ашкара чыхарылмасы вә онларын гаршысыны алмаг үчүн тәдбирләр һазырланмасы вә с. А.п.-нын нәтичәләриндән авиасијада әмәјин сәмәрәлилијини вә тәһлүкәсизлијини јүксәлтмәк, һәмчинин авиасијаја мүтәхәссисләр сечилмәсини јахшылашдырмаг үчүн истифадә олунур. Һазырда А.п. даһа кениш әһатәли *мүһәндис психолокијасы* дахилиндә тәдгиг едилир.

АВИАСИЈА СӘНАЈЕСИ—тәјјарә, вертолјот, планер, авиасија мүһәррики, чиһазы, һәмчинин авиасија техникасы үчүн борт вә јерүстү аваданлыг истеһсал едән машынгајырма сәнајеси саһәси. 20 әсрин әввәлләриндә јаранмыш, ири сәнаје саһәси кими исә Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә инкишафа башламышдыр. Русијада илк авиасија мүәссисәләри 1910—12 илләрдә јаранмышдыр. 1917 илədәк тәгр. 15 кичик авиазавод вар иди. Совет һөкумәтинин 1918 ил 28 ијун тарихли декрети илә авиазаводлар миллиләшдирилди вә һәмин илдә Мәркәзи Аероһидродинамика Ин-ту јарадылды.

ССРИ-дә мүасир А.с. әслиндә өлкәнин сосиалистчәсинә сәнајеләшдирилмәси просесиндә, биринчи бешиллик дөврүндә бир сыра ири тәјјарәгајырма вә мүһәррикгајырма з-дларынын, һабелә әлван вә гара металлуркија мүәссисәләринин тикилмәси илә јаранмыш, икинчи бешилликдә сүр'әтлә инкишаф етмишдир. 1933—38 илләрдә истеһсал һәчми 5,5 дәфә артмышдыр (бах *Авиасија*).

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә совет А.с. бөјүк рол ојнады. Чәбһә хәттиндән өлкәнин шәрг р-нларына көчүрүлән з-длар гыса вахтда бәрпа едилди, кенишләндирилди вә Совет Ордусуну јүксәк кејфијјәтли дөјүш вә нәгл. тәјјарәләри илә тә'мин етди. Совет А.с. фашист Алманијасынын А.с.-ни өтдү; 1944 илдә тәјјарә бурахылышы 40 минә (Алманијада исә ишғал олунмуш өлкәләрлә бирликдә 39,8 мин) чатдырылды.

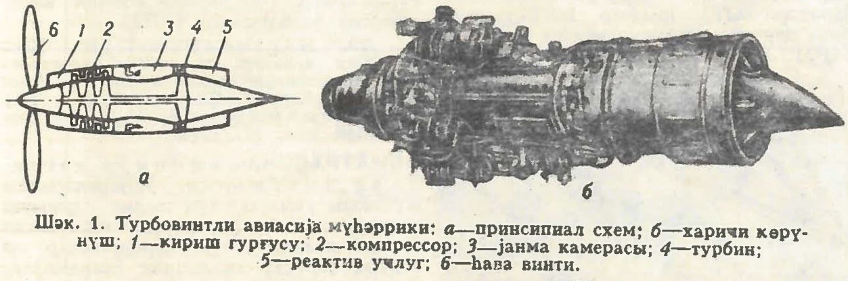

Шәк. 1. Турбовинтли авиасија мүһәррики: *а*—принсипиал схем; *б*—харичи көрүнүш; *1*—кириш гурғусу; *2*—компрессор; *3*—јанма камерасы; *4*—турбин; *5*—реактив учлуг; *6*—һава винти.

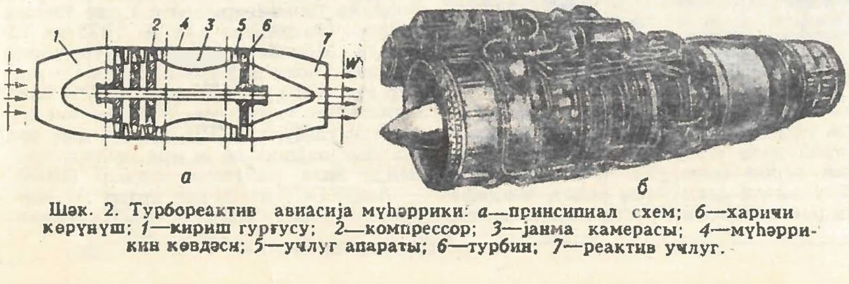

Шәк. 2. Турбореактив авиасија мүһәррики: *а*—принсипиал схем; *б*—харичи көрүнүш; *1*—кириш гурғусу; *2*—компрессор; *3*—јанма камерасы; *4*—мүһәррикин көвдәси; *5*—учлуг апараты; *6*—турбин; *7*—реактив учлуг.

Мүһарибәдән сонракы илләрдә турбореактив мүһәррикли јени, даһа мүкәммәл дөјүш тәјјарәләри јарадылды.

Совет А.с. мүлки һава донанмасыны техники чәһәтдән јениләшдирди, ону биринчи дәрәчәли тәјјарәләрлә—Ту-104, Ту-114, Ту-124, Ту-134, Ту-154, Ту-144 (Туполевин конструксијасы); Ил-14, Ил-18, Ил-62, Ил-62 М (Илјушинин конструксијасы); Ан-10, Ан-12, Ан-22 («Антеј»), Ан-24 (Антоновун конструксијасы); Јак-40 (Јаковлевин конструксијасы) тәчһиз етди. ССРИ А.с. тә'лим-мәшг вә идман тәјјарәләри дә истеһсал едир. ССРИ-дә вертолјотгајырма да хејли инкишаф етмишдир. Ми-1, Ми-4, Ми-8, Ми-10 «учан кран», В-12 (М. Л. Милин конструксијасы), Ка-15, Ка-18, Ка-26 (Камовун конструксијасы) вертолјотларындан х.т.-нын мүхтәлиф саһәләриндә мүвәффәгијјәтлә истифадә олунур. А.с.-ндә ахын хәтләри, механикләшдирилмиш конвејерләр, јарымавтомат вә автомат дәзкаһлар, програмла идарәолунан дәзкаһлар тәтбиг едилир, мүтәрәгги төкмә нөвләриндән, һәчмли вә дәгиг штампламадан, мүхтәлиф гајнаг нөвләриндән истифадә олунур. ССРИ А.с.-ндә чохишләнән истеһлак маллары (сојудучу, палтарјујан машын, катерләр, гајыг мотору вә с.), һабелә алүминиум вә титан әринтиләриндән прокат мәһсуллары да истеһсал олунур. Онунчу бешилликдә «Ил-86» (аеробус), «Јак-42» типли јени сәрнишин тәјјарәләри, «Ил-76» типли јүк тәјјарәләри вә к.т. авиасијасы үчүн тәјјарәләрин ишләдилмәсинә башланылачагдыр. А.с. ГИЈШ үзвү олан дикәр сосиалист өлкәләриндән ән чох ЧССР, ПХР-дә инкишаф етмишдир. Капиталист өлкәләриндә кениш мигјасда тәјјарә истеһсалы Биринчи дүнја мүһарибәсинин сон илләриндә башламыш, 30-чу илләрин орталарында, хүсусилә Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә бу өлкәләрдә истеһсалын вә капиталын тәмәркүзләшмәсинин күчләнмәси нәтичәсиндә хејли артмышдыр. 60-чы илләрдә капиталист өлкәләринин А.с. авиаракет сәнајесинә чеврилмишдир. Капиталист өлкәләри арасында авиаракет сәнајеси ән чох АБШ-да, һабелә Б. Британија вә Франсада инкишаф етмишдир. АФР, Исвеч, Јапонија вә Канадада ири А.с. вар.

АВИАСИЈА СИЛАҺЛАРЫ — һәрби тәјјарә вә дикәр учуш апаратларында истифадә олунан силаһлар. А.с.-на тәјјарәләрдә гурашдырылан бүтүн силаһ нөвләри (бәркитмә, тәнзимләмә вә идарәетмә гурғулары илә бирликдә), атәшачма вә бомбалама үчүн һәдәфәалма гурғулары, силаһ системләринин бортда истифадә олунан һесаблама гурғулары, авиасија дөјүш сурсаты, хүсуси јүкләрин асылмасы вә атылмасы үчүн гурғулар, пиротехники сүр'әтләндиричиләр, авиасија учуш апаратларынын десант аваданлығы вә с. дахилдир. Дөјүш сурсатына көрә А.с. ашағыдакы нөвләрә бөлүнүр: ракет, топ-пулемјот, бомбардман вә хүсуси. Ракет силаһлары идарәолунан вә идарәолунмајан мүхтәлиф мәгсәдли ракетләрдән ибарәтдир; һәдәфә тә'сир гүввәси јүксәкдир вә мүасир тәјјарә силаһларынын әсас нөвләриндән биридир.

Мүасир А.с. системи механики, радиотехники, електрон вә оптик чиһаз вә гурғуларын мүрәккәб комплексидир; демәк олар ки, бүтүн елементләринин автоматлашдырылмасы вә електрикләшдирилмәси илә характеризә олунур.

АВИА́СИЈА ТИББИ—тибб елминин бир саһәси. Тәјјарәдә учушун тибби чәһәтдән тәһлүкәсизлијини, учуш һеј'әтинин сағламлығыны вә онун мүасир тәјјарәдә иш габилијјәтинин мүһафизә едилиб јүксәк сәвијјәдә сахланмасыны тә'мин едән тәдбирләри өјрәнир. А.т. учуш һеј'әтинин әмәк, истираһәт, јуху вә гида режимини мүәјјән едир, онун сағламлығына хүсуси функсионал диагностика үсуллары илә тибби нәзарәт едир, тәјјарәчинин фәрди хүсусијјәтләриндән асылы олан гәзасыз учушун елми әсасларыны вә с. өјрәнир. А.т.-нин проблем вә үсулларынын чоху *космик тиббин* проблем вә үсулларына јахындыр. А. т.-нә авиасијада тибб хидмәтинин тәшкили вә тактикасы, радиобиолокија, авиасија физиолокијасы вә кикијенасы, авиасија психолокијасы вә с. дахилдир.

АВИА́СИЈА ФИЗИОЛО́КИЈАСЫ — физиолокијанын учуш шәраитиндә барометрик тәзјигин дәјишилмәси, тә'чил, вибрасија вә с. заманы инсан вә һејван организминдә баш верән дәјишикликләри өјрәнән бөлмәси. Бах *Авиасија тибби*, *Вибрасија* (организмә тә'сири), *Һипоксија*, *Чәкисизлик* (организмә тә'сири), *Тә'чил* (организмә тә'сири).

АВИА́СИЈА-КОСМИ́К АПАРАТЛАР (АКА)—авиасија вә космик апаратларын хүсусијјәтләрини өзүндә чәмләшдирән учуш апаратлары групу; Јерәтрафы космик фәзада орбитал учуш вә атм.-дә маневретмә габилијјәтинә маликдир. Галхма, орбитал маневр вә Јер сәтһинә енәркән маневретмә үчүн АКА-да апарычы сәтһ (ганад, јахуд апарычы көвдә), учушун стабилләшдирилмәси вә идарә олунмасы үчүн аеродинамик органлар, һава реактив мүһәррики (ҺРМ), јахуд комбинә олунмуш реактив мүһәррик олмалыдыр (шәк. 1). Космик фәзада там сүр'әталма вә маневретмә үчүн АКА-да мајели ракет мүһәррики (МРМ), јахуд нүвә-ракет мүһәррики (НРМ) вә с. нөв ракет мүһәррикләриндән истифадә едилмәлидир. АКА кеосентрик орбитә 2 үсулла чыхарылыр: мүстәгил (өз күч гурғусу вә бортундакы јаначаг еһтијаты һесабына) вә хүсуси системин көмәји илә; мүвафиг олараг һава-космик тәјјарәләрә (ҺКТ) вә орбитал тәјјарәләрә (ОТ) ајрылыр. ҺКТ-дә комбинә олунмуш күч гурғулары (ҺРМ вә МРМ; ҺРМ вә НРМ) истифадә олунмалыдыр. НРМ күч гурғусунун јүксәк еффектлијини тә'мин едир вә схеми бирпилләли олан ҺКТ јаратмаға имкан верир (шәк. 2). ОТ ракетләрин (бирдәфәли дашыјычы ракет, чохдәфәли ракет системи), јахуд тәјјарә системләринин (һиперсәс сүр'әтли тәјјарәләр, јахуд бирдәфәли ракет сүр'әтләндиричиләри) көмәји илә орбитә чыхарылыр (шәк. 3). ОТ вә ҺКТ мүасир ағыр тәјјарәләрдә олдуғу кими галхма-енмә золағындан үфүги истигамәтдә галхыр (үфүги старт). Дашыјычы тәјјарә ОТ-дән ајрылдыгдан сонра, ОТ исә орбитал учушдан сонра аеродрома гајыдыр.

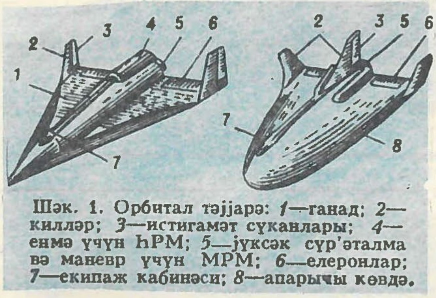

Шәк. 1. Орбитал тәјјарә: *1*—ганад; *2*—килләр; *3*—истигамәт сүканлары; *4*—енмә үчүн ҺРМ; *5*—јүксәк сүр'әталма вә маневр үчүн МРМ; *6*—елеронлар; *7*—екипаж кабинәси; *8*—апарычы көвдә.

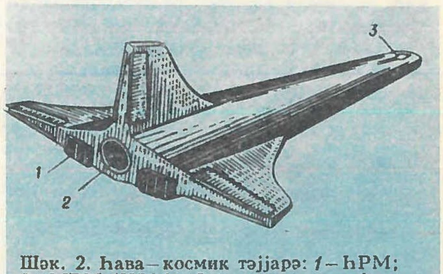

Шәк. 2. Һава—космик тәјјарә: *1*—ҺРМ; *2*—МРМ (НРМ); *3*—екипаж үчүн биоложи мүһафизәси олан кабинә.

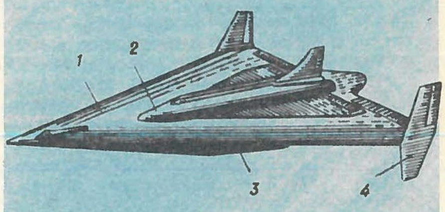

Шәк. 3. Икипилләли авиасија-космик систем: *1*—һиперсәс сүр'әтли тәјјарә; *2*—орбитал тәјјарә; *3*—дүзахынлы һиперсәс сүр'әтли ҺРМ; *4*—килләр вә истигамәт сүканлары.

АКА орбитал учуш просесиндә, лазым кәләрсә, атмосферә дахил олуб, јенә орбитә чыха биләр. АКА-нын кејфијјәтләри бир чох елми вә х.т. мәсәләләрини (борт аваданлығынын көмәји илә орбитал учушда тәдгигат апарылмасы, орбитал стансија һеј'әтләринин әвәз олунмасы вә тәчһизаты космик апарат һеј'әтләринин гәзадан хилас едилмәси вә с.) һәлл етмәјә имкан верир. 50—60-чы илләрдә бир нечә өлкәдә АКА-нын јарадылмасы саһәсиндә тәдгигат вә тәчрүбәләрин апарылмасына, һәмчинин онларын һәрби мәгсәдләрлә истифадәсинә башланылмышдыр; мәс., АБШ-да шагули старт көтүрән АКА (чохдәфәли космик нәгл. кәмиси) һазырланыр (1972).

Әд.: Нестеренко Г. Н., Космическая авиация, М., 1970; Авиастроение. Современные самолеты США и стран Западной Европы. Сб. статей, т. 1, М., 1973; Понамарев А. Н., Годы космической эры, М., 1974.

АВИАТРА́ССА, авиасија хәтти, һава хәтти—нәгл. тәјјарәләринин мүнтәзәм учмасы үчүн тәсдиг олунмуш маршрут; А. тәјјарәләрин тәһлүкәсиз галхыб-енмәси үчүн аеродромлар вә зәрури јерүстү аваданлыг (авиамајак, танынма нишанлары вә с.) илә тәчһиз едилир. Өлкәмиздә илк А. 1923 ил 15 ијулда Москва илә Нижни Новгород (индики Горки ш.) арасында ачылмышдыр (уз. 420 *км*). 1975 илдә ССРИ һава хәтләринин үмуми уз. 800 мин *км*-дән чох олмушдур. ССРИ илә 70-дән чох өлкәнин пајтахт вә ја ири шәһәри арасында һава рабитәси вардыр (1975).

Азәрб.ССР-дә 20-дән артыг А. вар. Мәс., Бакы—Кировабад—Нахчыван,

АВРОПА, ФИЗИКИ ХӘРИТӘ

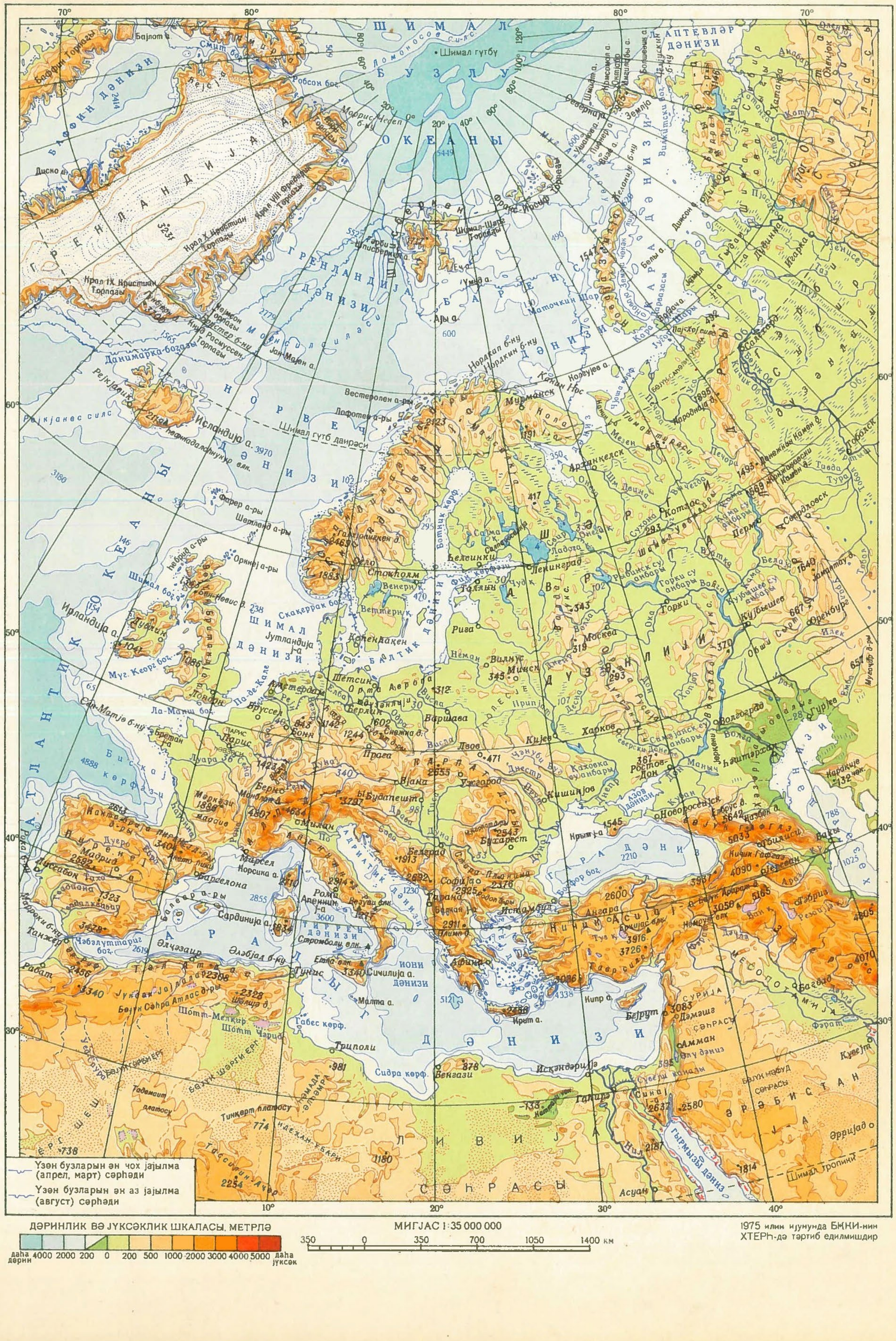
ШИМАЛ БУЗЛУ ОКЕАНЫ
Шимал гүтбү
Гренландија
Баффин дәнизи
Гренландија дәнизи
Норвеч дәнизи
Баренс дәнизи
Кара дәнизи
Лаптевләр дәнизи
Исландија а.
Ирландија а.
Шимал дәнизи
Балтик дәнизи
Бискај көрфәзи
Атлантик океаны
Аралыг дәнизи
Адриатик дәнизи
Иони дәнизи
Гара дәниз
Азов дәнизи
Хәзәр дәнизи
Гырмызы дәниз
Шимал гүтб даирәси
Шимал тропики
Шәрги Авропа дүзәнлији
Орта Авропа дүзәнлији
Гәрби Сибир дүзәнлији
Урал дағлары
Скандинавија дағлары
Алп дағлары
Карпат дағлары
Пиренеј дағлары
Бөјүк Гафгаз
Кичик Асија јајласы
Сәһра
Ливија сәһрасы
Әрәбистан
Москва
Ленинград
Киев
Минск
Варшава
Берлин
Лондон
Париж
Мадрид
Рома
Истанбул
Бакы
Үзән бузларын ән чох јајылма (апрел, март) сәрһәди
Үзән бузларын ән аз јајылма (август) сәрһәди
ДӘРИНЛИК ВӘ ЈҮКСӘКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ
даһа дәрин
4000
2000
200
0
200
500
1000
2000
3000
4000
5000
даһа јүксәк
МИГЈАС 1:35 000 000
350
0
350
700
1050
1400 км

1975 илин ијунунда БККИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

АВРОПА, СИЈАСИ ХӘРИТӘ

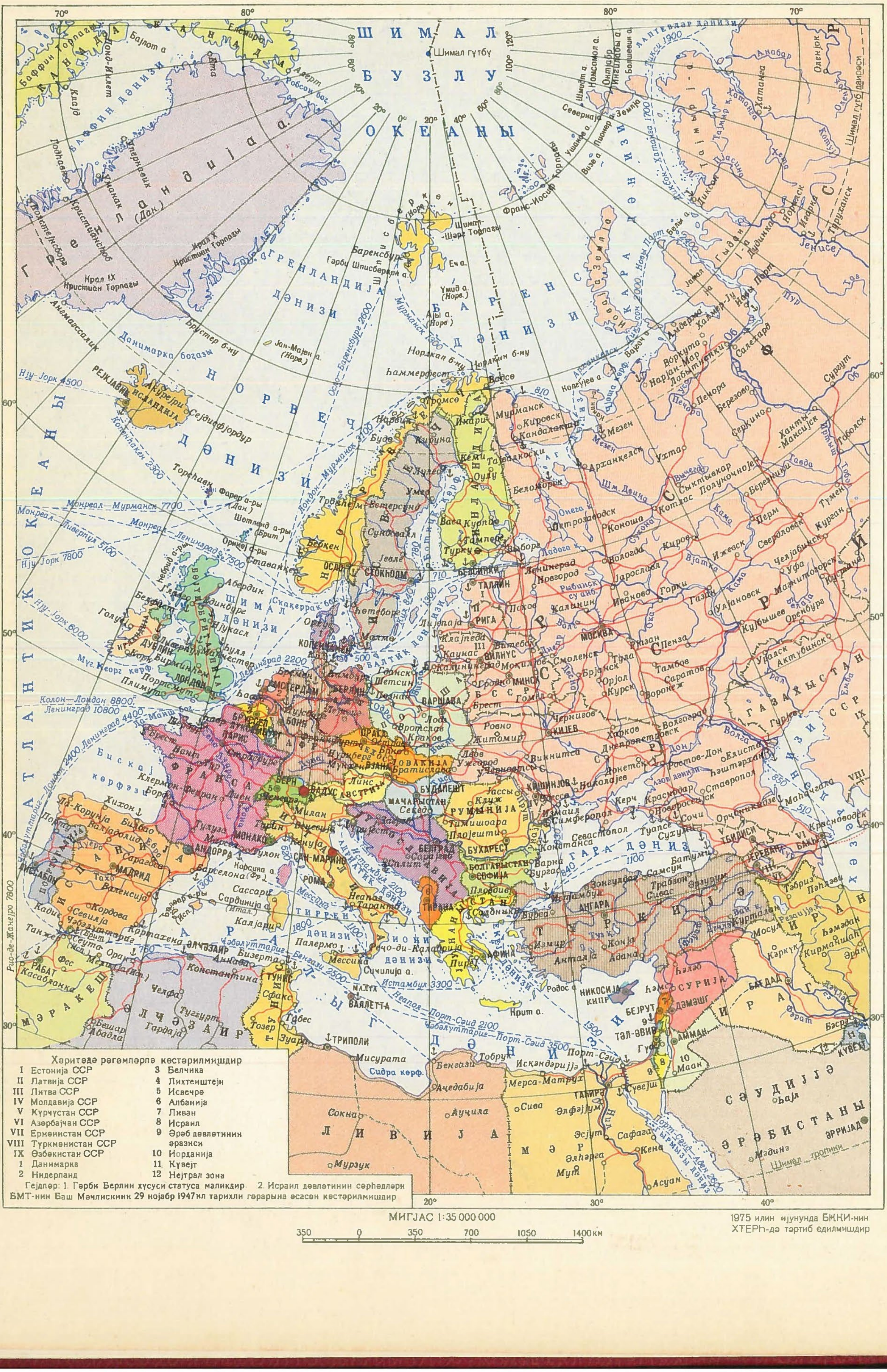
ШИМАЛ БУЗЛУ ОКЕАНЫ
Шимал гүтбү
Гренландија (Дан.)
Баффин дәнизи
Гренландија дәнизи
Норвеч дәнизи
Баренс дәнизи
Кара дәнизи
Лаптевләр дәнизи
Шимал дәнизи
Балтик дәнизи
Атлантик океаны
Бискај көрфәзи
Тиррен дәнизи
Адриатик дәнизи
Ионик дәнизи
Егеј дәнизи
Гара дәниз
Азов дәнизи
Хәзәр дәнизи
Ара[л] дәнизи
Гырмызы дәниз
Шпицберген (Норв.)
Франс-Иосиф Торпагы
Новаја Земља
Северная Земља
Исландија
РЕЈКЈАВИК
ИРЛАНДИЈА
ДУБЛИН
Бөјүк Британија
ЛОНДОН
НИДЕРЛАНД
АМСТЕРДАМ
БРҮССЕЛ
ЛҮКСЕМБУРГ
ПАРИС
ФРАНСА
ИСПАНИЈА
МАДРИД
ПОРТУГАЛИЈА
ЛИСАБОН
АНДОРРА
МОНАКО
ИСВЕЧРӘ
БЕРН
ВАДУЦ
ИТАЛИЈА
РОМА
САН-МАРИНО
ВАЛЛЕТТА
АФР
БОНН
АДР
БЕРЛИН
ДАНИМАРКА
КОПЕНҺАГЕН
НОРВЕЧ
ОСЛО
ИСВЕЧ
СТОКҺОЛМ
ФИНЛАНДИЈА
ҺЕЛСИНКИ
ПОЛША
ВАРШАВА
ЧЕХОСЛОВАКИЈА
ПРАГА
АВСТРИЈА
ВЈАНА
МАЧАРЫСТАН
БУДАПЕШТ
РУМЫНИЈА
БУХАРЕСТ
ЈУГОСЛАВИЈА
БЕЛГРАД
БОЛГАРЫСТАН
СОФИЈА
АЛБАНИЈА
ТИРАНА
ЈУНАНЫСТАН
АФИНА
ТҮРКИЈӘ
АНКАРА
КИПР
НИКОСИЈА
СУРИЈА
ДӘМӘШГ
ЛИВАН
БЕЈРУТ
ИСРАИЛ
ТӘЛ-ӘВИВ
ИОРДАНИЈА
АММАН
ИРАГ
БАҒДАД
ИРАН
КҮВЕЈТ
СӘУДИЈЈӘ ӘРӘБИСТАНЫ
ЭР-РИЈАД
МӘРАКЕШ
РАБАТ
ӘЛЧӘЗАИР
ТУНИС
ЛИВИЈА
ТРИПОЛИ
МИСИР
ГАҺИРӘ
ССРИ
МОСКВА
КИЈЕВ
МИНСК
ВИЛНУС
РИГА
ТАЛЛИН
КИШИНЈОВ
ТБИЛИСИ
ЈЕРЕВАН
БАКЫ
ГАЗАХЫСТАН ССР
БССР
Шимал тропики
Рио-де-Жанеиро 7800
Нју-Јорк 4500
Нју-Јорк 7800
Нју-Јорк 6000
Монреал—Мурманск 7700
Монреал—Ливерпул 5100
Монреал—Ленинград 7500
Колон—Лондон 8800
Ленинград 10800
Лондон—Мурманск 3100
Осло—Баренсбург 2600
Истамбул 3300
Нәвајолу—Порт-Сәид 3500
Неапол—Порт-Сәид 2100

Хәритәдә рәгәмләрлә көстәрилмишдир

I	Естонија ССР	3	Белчика
II	Латвија ССР	4	Лихтенштејн
III	Литва ССР	5	Исвечрә
IV	Молдавија ССР	6	Албанија
V	Күрҹүстан ССР	7	Ливан
VI	Азәрбајҹан ССР	8	Исраил
VII	Ермәнистан ССР	9	Әрәб дөвләтинин әразиси
VIII	Түркмәнистан ССР	10	Иорданија
IX	Өзбәкистан ССР	11	Күвејт
1	Данимарка	12	Нејтрал зона
2	Нидерланд		

Гејдләр: 1. Гәрби Берлин хүсуси статуса маликдир. 2. Исраил дөвләтинин сәрһәдләри БМТ-нин Баш Мәҹлисинин 29 нојабр 1947 ил тарихли гәрарына әсасән көстәрилмишдир

МИГЈАС 1:35 000 000

350 0 350 700 1050 1400 км

1975 илин ијунунда БЖКИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

Бакы — Степанакерт, Бакы — Шәки — Балакән, Бакы — Ағдам, Бакы — Јевлах, Бакы—Ләнкәран вә с.

АВИАҺОРИЗОНТ — учуш апаратынын *крен* вә *тангаж* бучагларыны өлчән кироскопик чиһаз. А. үч сәрбәстлик дәрәчәси олан вә өз охунун вәзијјәтини фәзада дәјишилмәз сахлајан кироскопдан вә кироскоп ротору охунун һәгиги шагула нисбәтән мејлинә јол вермәјән рәггаслы коррексија системиндән ибарәтдир. Тәјјарәчи чиһаз шкаласындакы силуетин һәрәкәт едән сүн'и үфүг хәттинә нисбәтән вәзијјәтини мүшаһидә етмәклә мејл бучаглары һаггында мә'лумат алыр.

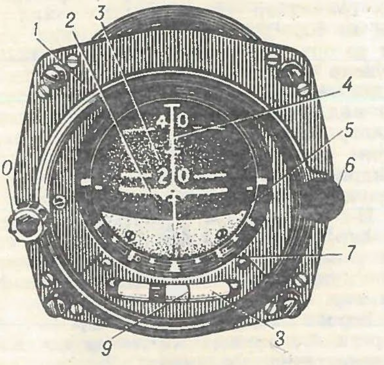

Сферик шкалалы вә сүрүшән көстәричили авиаһоризонтун харичи көрүнүшү: *1*—көвдә; *2*—тәјјарәнин көвдәјә нисбәтән һәрәкәтсиз силуети; *3*—кироскопла сабитләшдирилмиш сфера; *4*—тангаж бучағыны өлчмә шкаласы; *5*—сүн'и үфүг хәтти; *6*—ишәсалма дүјмәси; *7*—әјилмә бучағыны өлчмә шкаласы; *8*—сүрүшмә (сәвијјә) көстәричиси; *9*—сүрүшмә көстәричисинин сыфыр вәзијјәтинин индекси; *10*—тәјјарә силуетинин јерини дәјишдирмәк үчүн дәстәк.

АВИ́ЖЈУС Јонас Казис (д.16.5.1922, Медкинуос)—Литва совет јазычысы. Ленин мүкафаты лауреаты (1976). «Илк шырымлар» һекајә китабы 1948 илдә нәшр едилмишдир. «Мирас» (1949), «Шөһрәт» (1949) повестләри, «Ағ сөјүдләр» (1954) пјеси, «Азадлыг» (1951), «Инсанлар вә һадисәләр» (1954) һекајә вә очерк китаблары, «Кәнд јол ајрычында» (1964) романы колхоз кәндинә һәср олунмушдур. «Шүшә дағ» (1961) романы Литванын кечмишиндән бәһс едир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Литва халгынын һәјат вә мүбаризәсини епик шәкилдә экс етдирән «Итмиш јурд» (1970) романында мүһүм ичтимаи, мә'нәви-әхлаги проблемләр галдырылыр.

Әсәрләри: Повести и рассказы, Вильнюс, 1953; Деревня на перепутье, М., 1969; Потерянный кров, М., 1975.

Әд.: Букялене Е. Г., Творчество Йонаса Авижюса, Вильнюс, 1973.

АВИ́ЗО (итал. avviso)—гаршылыглы һесаблашмалардакы дәјишикликләр һаггында бир контрагентин дикәринә көндәрдији билдириш вәрәги. «А.» термини банк әмәлијјатында чох ишләнир.

АВИЛЕ́С (Avilés)—Испанијанын шм.-ында, Овједо әјаләтиндә (Астурија тарихи вил.) шәһәр. Авилес чајынын Бискај көрфәзинә төкүлдүјү јердә порт. Әһ. 81,7 мин (1970). Металлуркија вә кимја сәнајеси вар. А. р-нунда балыг овланыр. Курортдур.

АВИНЈО́Н (Avignon) — Франсанын ч.-ш.-индә шәһәр. Рона чајы саһилиндәдир. Воклүз департаментинин инз. м. Нәгл. говшағы. Әһ. 86 мин (1968). Метал е'малы, тохучулуг, јејинти, ајаггабы сәнајеси мүәссисәләри, роман килсәси (12 әср) вә папа сарајы (14 әср) вар.

АВИСЕ́ННА—бах *Ибн Сина.*

АВИТАМИНО́З (јун. а̄—инкар шәкилчиси+ *вита̄минләр*)—узун мүддәт витаминсиз вә ја аз витаминли јемәклә гидаланма нәтичәсиндә баш верән хәстәлик. Гидада C, B_1, D вә PP витаминләринин чатышмазлығы *скорбут*, *бери-бери*, *рахит*, *пеллагра* хәстәликләринә сәбәб олур. Полиавитаминоз (ејни вахтда бир нечә витаминин чатышмазлығы) вә һиповитаминоз (гидада витаминин нормадан аз олмасы) даһа чох тәсадүф едилир. Бах һәмчинин *Витамин чатышмазлығы.*

АВИФА́УНА (лат. avis—гуш+*фауна*) —бах *Орнитофауна.*

А́ВКИ ТӨВЛӘЛӘРИ—гәдим јунан мифолокијасына көрә, Елида падшаһы Авкинин чох чиркли вә нәһәнк төвләләри. Һеракл чајларын сујуну ахытмагла А.т.-ни бир күндә тәмизләмишди. Мәчази мә'нада А. т. ифадәси һәддән артыг бәрбадлыг, сәлигәсизлик рәмзинә чеврилмишдир.

АВЛАБА́Р МӘТБӘӘСИ — РСДФП Гафгаз Иттифаг Комитәсинин кизли мәтбәәси; 1903 илдә Тифлисин Авлабар мәһәлләсиндә јарадылмышды. Мәтбәә јер алтында иди, бура су гујусу илә дүшүб-чыхырдылар. РСДФП Гафгаз Иттифагы 3-чү гурултајынын (1904) А.м.-нин күчүнү артырмаг гәрары илә әлагәдар, 1904 илин јајында Бакыдан Тифлисә Аугсбург системли сүр'әтли чап машыны кәтирилмишди. А.м.-ндә В. И. Ленинин «Пролетариатын вә кәндлиләрин ингилаби-демократик диктатурасы», «Кәнд јохсулларына» әсәрләри, РСДФП-нин Програм вә Низамнамәси, вәрәгә вә интибаһнамәләр чап олунмушдур. «Пролетариатис брдзола» («Пролетариатын мүбаризәси»), «Пролетариатис брдзолис пурсели» («Пролетариатын мүбаризә вәрәгәси») гәзетләри дә бурада чап едилирди. А.м.-ндә чап олунан мәғалә, вәрәгә вә интибаһнамәләри Гафгаз Иттифаг Комитәсинин үзвләри—М. Схакаја, А. Сулукидзе, И. Сталин, С. Шаумјан, В. Бобровски, Ф. Махарадзе вә б. һазырлајырдылар. Мәтбәәдә материаллар рус, күрчү, ермәни дилләриндә чап едилир вә Загафгазијада, Русијанын башга јерләриндә јајылырды. Гафгаз Иттифаг Комитәсинин көстәриши илә А.м.-ндә Јелизаветпол (индики Кировабад) болшевик групу үчүн вәрәгәләр чап олунурду. 1905 илин јајынадәк үмуми тиражы 9 600 нүсхә олан 5 вәрәгә нәшр едилмишди. 1906 ил апрелин 15-дә жандарм мәтбәәни дағытды. Совет дөврүндә А.м. бәрпа олунмуш вә 1937 илдән тарихи абидә-музејдир.

Әд.: Авлабарская нелегальная типография Кавказского союзного комитета РСДРП (1903—1906). Сб. материалов и документов, Тбилиси, 1954.

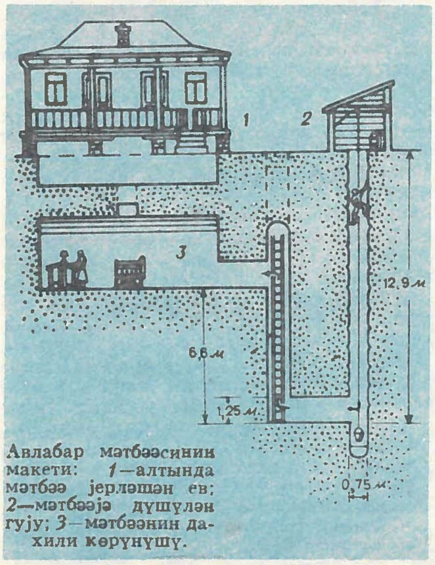

Авлабар мәтбәәсинин макети: *1*—алтында мәтбәә јерләшән ев; *2*—мәтбәәјә дүшүлән гују; *3*—мәтбәәнин дахили көрүнүшү.

АВЛАКОКЕ́Н (јун. áulax—шырым+ génos—јаранма); кеолокијада—платформалар дахилиндә һәрәкәтдә олан хәтти зона. А. терминини 1960 илдә Н. С. Шатски тәклиф етмишдир. Садә А. платформалар дахилиндә, онларын бүнөврәләриндәки јарыгларла әлагәдар олан дәрин, енсиз вә узун чөкәкликләрдир. Мүрәккәб А.-дә чөкәклик-грабенләрдән башга, һәм дә галхымлар—һорстлар олур. А. платформа дахилиндә ики тәрәфи ачыг (Шимали Америкада Вичета системи вә Тиман д-ры) вә платформанын кәнарында јерләшән бир тәрәфи гапалы (Днепр-Дон чөкәклији) ола биләр. А.-ләрдә ики структур елемент (кеосинклинал вә платформа елементләри) мүәјјән едилир.

АВЛО́С (јун. aulós)—нәфәслә чалынан гәдим мусиги аләти. Јунаныстанда вә Өн Асијада јајылмышды. Балабана охшајан А.-ун силиндрик (бә'зән конусвары) көвдәси, икигат дилчәји олмушдур; көвдәсинин үзәриндә әввәлләр 3—4 сонралар исә 15-ә гәдәр дәлик ачылырды. Соло чалынаркән (авлетика) ифачы (авлет), адәтән, ејни заманда ики А.-дан истифадә едирди. А.-ун бири илә әсас мелодија ифа олунур, икинчиси илә исә зүј тутулурду. Антик фачиә тамашаларында, гурбан мәрасимлә

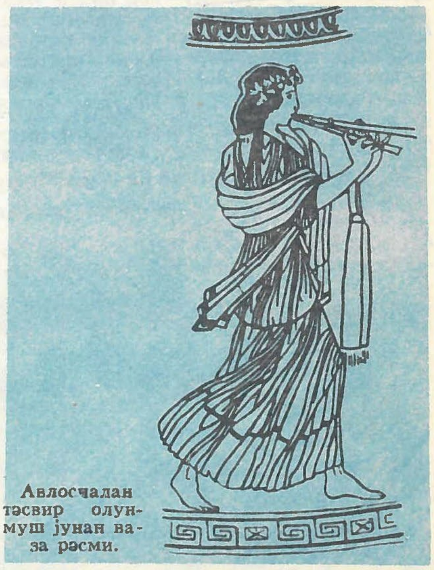

Авлосчалан тәсвир олунмуш јунан ваза рәсми.

риндә, һәрби мусигидә А.-дан истифадә едилирди. Гәдим Ромада А. тибија адландырылмышдыр.

АВОГА́ДРО (Avogadro) Амедео (9.8.1776, Турин—9.7.1856, Турин)—италјан физики вә кимјачысы. Турин ЕА-нын ординар акад. (1819; м. үзвү 1804), сонралар физика-ријазијјат бөлмәсинин директору. 1820 илдән Турин ун-тинин проф. Елми әсәрләри физика вә кимјанын мүхтәлиф саһәләринә (електрик, електро-кимјәви нәзәријјә, капилљарлыг, кимјәви бирләшмәләрин номенклатурасы вә с.) һәср едилмишдир. А. 1811 илдә идеал газ ганунларындан бирини (*Авогадро ганунуну*) кәшф етмиш вә бу ганун әсасында молекул вә атомун күтләсинин тә'јин едилмәси үсулуну вермишдир. Универсал сабитләрдән бири (*Авогадро әдәди*) онун адыны дашыјыр.

А́ВОГАДРО ГАНУНУ—идеал газлара аид әсас ганунлардан бири. 1811 илдә А. *Авогадро* мүәјјән етмишдир ки, ејни темп-р вә тәзјигдә бүтүн газларын бәрабәр һәчмләриндә ејни сајда молекул олур. А.г.-ндан бу нәтичәләр чыхыр: 1) бүтүн идеал газларын 1 киломолекулунун ејни темп-р вә тәзјигдә һәчмләри бир-биринә бәрабәрдир; бу һәчм 0°С темп-р вә 101 325 *н/м²* (760 *мм ч. сүт.*) тәзјигдә 22,4136 *м³*-дир; 2) ејни темп-р вә тәзјигдә ики идеал газын сыхлығы (ρ_2 вә ρ_1) онларын молекул күтләләрилә (M_2 вә M_1) дүз, хүсуси һәчмләрилә (v_2 вә v_1) тәрс мүтәнасибдир:

$$\frac{\rho_2}{\rho_1}=\frac{v_1}{v_2}=\frac{M_2}{M_1}.$$

АВОГА́ДРО ӘДӘДИ—һәр һансы маддәнин бир *грам-молекулундакы* молекулларын вә ја һәр һансы кимјәви бәсит маддәнин бир *грам-атомундакы* атомларын сајы. А.ә. *Авогадронун* ады илә адландырылыр вә N_A илә ишарә едилир. А.ә.-нин ән дүзкүн гијмәти (атом күтләләринин карбон шкаласы илә) $N_A=(6{,}02252\pm0{,}00028)\cdot10^{23}$ *мол*$^{-1}$-дир (1965). А. ә. мүһүм универсал физики сабитләрдән биридир.

АВОКА́ДО (Persea)—*дәфнәкимиләр* фәсиләсиндән һәмишәјашыл мејвә биткиләри чинси. Һүнд. 10—20 *м*-дир. Чичәкләри икичинсијјәтли вә ағымтылдыр. Армуд формалы мејвәләри түндјашыл, јахуд гара вә биртохумлу олур. 10 (бә'зи мә'лумата көрә 20-дән чох) нөвү мә'лумдур. Әкиләндән 4—5 ил сонра мәһсул вермәјә башлајыр; һәр ағачы 150—200 *кг* мејвә верир. Мејвәләри 250—600 *г* кәлир, јејилир, гоз дады верир. Тәркибиндә асан һәзм едилән јағ (30%-әдәк), зүлал (1,5—4%), B_1, B_2, C вә D витаминләри вар. Шәкәр (диабет) хәстәлији оланлар үчүн фајдалыдыр. Тропик вә субтропик өлкәләрдә, хүсусилә АБШ-ын Калифорнија вә Флорида штатларында, Бразилијада вә Һавај а-рында јетишдирилир. ССРИ-дә тәчрүбә саһәләриндә (о чүмләдән Күрч. ССР-ин Гара дәниз саһилләриндә) әкилир.

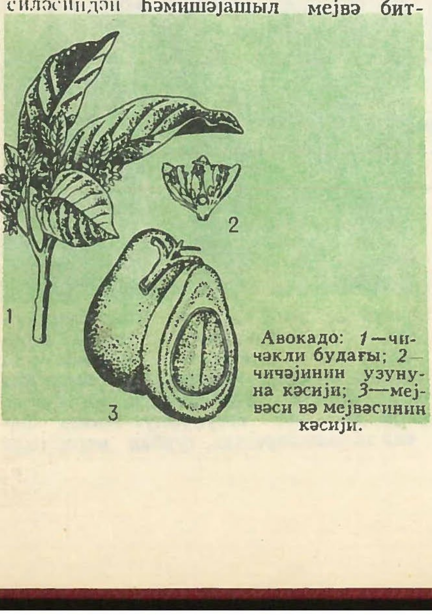

Авокадо: *1*—чичәкли будағы; *2*—чичәјинин узунуна кәсији; *3*—мејвәси вә мејвәсинин кәсији.

АВРА́Л (инк. over—јухары+all—һамы)—кәми һеј'әтинин һамысынын вә ја бөјүк әксәријјәтинин ејни вахтда көрдүјү иш. Мүасир кәмиләрдә ишләр механикләшдирилдијиндән, А.-дан надир һалларда истифадә едилир.

АВРА́СИЈА—Јерин ән бөјүк материки. Авропа вә Асија гитәләриндән ибарәтдир. Адаларла бирликдә саһ. тәгр. 53,4 млн. *км²* (о чүмләдән адаларын саһ. тәгр. 2,75 млн. *км²*-дир). Ән учгар нөгтәләри: шм.-да Чељускин бурну (77°43′ шм.е.), ч.-да Пиај бурну (1°16′ шм.е.), г.-дә Рока бурну (9°34′ г.у.), ш.-дә Дежнјов бурну (169°40′ г.у.). А.-ны г.-дән Атлантик океаны, шм.-дан Шимал Бузлу океаны, ч.-дан Һинд океаны, ш.-дән Сакит океан әһатә едир. Ч.-ш.-дә Австралија-Асија дәнизләри А.-ны Австралијадан, шм.-ш.-дә Беринг боғазы Шимали Америкадан, ч.-г.-дә Чәбәлүттариг боғазы, Аралыг дәнизи вә Гырмызы дәниз Африкадан ајырыр (Сүвејш бәрзәхи А.-ны Африка илә бирләшдирир).

Материкә «Аврасија» адыны 1883 илдә Е. *Зүсс* вермишдир.

Тәбиәтин үмуми характеристикасы. А. г.-дән ш.-ә 16 мин *км*, ч.-дан шм.-а 8 мин *км* мәсафәдә узанараг екватор илә Арктика енликләри арасында, шм. јарымкүрәсинин бүтүн чоғрафи гуршагларында јерләшир. Јер күрәсинин ән јүксәк зирвәси Чомолунгма д. (8848 *м*) вә гуруда ән алчаг мүтләг нөгтәси Өлү дәниз (сәвијјәси—395 *м*), саһәсинә көрә ән бөјүк көлү Хәзәр дәнизи (371 мин *км²*) вә ән дәрин көлү Бајкал (1620 *м*), ән рүтубәтли саһәси Черопунчи (илдә тәгр. 12 мин *мм* јағынты дүшүр) А.-дадыр. А. әразисиндә (тропик вә мүлајим енликләрдә) мешәләр чох кениш саһә тутур. Ч.-г.-дән шм.-ш.-ә доғру исә Асија сәһралар гуршағы узаныр. А.-да чох бөјүк әразини (тәгр. 11 млн. *км²*) чохиллик донушлуг тутмушдур. Шм. јарымкүрәсинин сојуг гүтбләриндән бири А.-нын шм.-ш.-индә, Верхојанск вә Ојмјакон р-нундадыр (јанварда орта темп-р —50°С-дән ашағы олур). А.-нын чох һиссәси Совет Иттифагынын әразисидир.

А.-нын тәбиәти һаггында кениш мә'лумат үчүн бах *Авропа* вә *Асија*.

Тәбии рајонлар. А.-нын үмуми гәбул олунмуш тәбии р-нлар бөлкүсү јохдур. Ашағыдакы р-нлашдырма схеми А.-нын тәбии-ландшафт өлкәләринә бөлүнмәси принсипинә әсасән верилир. Тәбии-ландшафт өлкәләриндән һәр бири морфоструктур ејнилик, неотектоник инкишафын вә атмосфер дөвранынын үмумилији, тәбии зоналарын мүәјјән спектри илә характеризә олунур. Бә'зи өлкәләр арасындакы охшар чәһәтләр онлары даһа ири групларда бирләшдирмәјә имкан верир.

I. Атлантикјаны өлкәләр групу

Фенноскандија. Кристаллик галханлар үзәриндә дүзәнликләрдән вә Каледон гырышыглығында алчаг вә орта дағлыгдан ибарәт саһәдир. Мүасир бузлашма очаглары, гәдим бузлашманын изләри, һәмчинин бузлаг көлләри, фјорд вә шхер типли саһилләр характерикдир. Иглими мүлајим сојугдур. Тајга, мешә-тундра, тундра, гарышыг мешәләр, дағ-тундра гуршаглары вар.

Исландија. Гәдим вә фәал мүасир вулканизми, рүтубәтли вә сојуг океан иглими олан ири бузлашма саһәсидир. Чәмән вә тундра ландшафты вар.

Британија адалары вә Орта Авропа. Шотландијада Каледон, галан әразиләрдә Һерсин гырышыглығынын гырышыглы-гајмалы алчаг вә орта дағлар саһәсидир. Орта Авропа дүзәнлијиндә гырышыглы бүнөврә аккумулјатив дүзәнлијин чөкүнтүләри алтында галмышдыр. Иглими мүлајим рүтубәтлидир. Дүзәнликләрдә, әсасән, енлијарпаглы вә гарышыг дағ мешәләри вар.

Алп вә Карпат дағлары вә дағәтәји дүзәнликләр. Релјефи Алп гырышыглығы структурларынын ән јени һәрәкәтләри нәтичәсиндә әмәлә кәлмиш орта вә јүксәк дағлардан, дағарасы вә дағәтәји чөкәкләрдән ибарәтдир. Алп д-рында гәдим дағ бузлашмасынын изләри вә нәһәнк мүасир бузлашма вар. Дағларда мешә-чәмән вә нивал јүксәклик гуршаглары, дүзәнликләрдә мешә-чөл ландшафты инкишаф етмишдир.

II. Шимали Аврасија

Шәрги Авропа (Рус) дүзәнлији. Платформа бүнөврәси үзәриндә гәдим дүзәнликдир. Шм.-г.-индә гәдим бузлашма изләри галмышдыр. Шм.-да тундра, ч.-ш.-дә сәһра вә јарымсәһра вар. Мешә вә чөл ландшафты үстүндүр.

Урал. Гырышыглы орта вә алчаг дағлардыр. Шм.-да тундра, мешә-тундра, орта Уралда мешә, ч.-да чөл вә јарымсәһра ландшафты вар.

Гәрби Сибир дүзәнлији. Аккумулјатив дүзәнликдир. Әсасән, үфүги јатан дәниз чөкүнтүләриндән ибарәтдир. Иглими континенталдыр. Батаглыглы түнд ијнәјарпаглы тајга мешәләри олан тундра вә гуру чөлләр вар.

III. Дағлы-адалы Арктика

Аврасија бөлмәси. Тектоник чәһәтдән парчаланмыш, әсасән, алчаг вә орта дағлыглы архипелаглар (Шписберкен, Франс Иосиф Торпағы, Новаја Земља, Севернаја Земља) вә адалардыр. Бузлу вә дашлы Арктика дағ сәһралары, гисмән дағ тундрасы вар.

IV. Јүксәк Сибир вә Монголустан

Орта Сибир јајласы. Чајларла парчаланмыш пилләли јајла, јүксәклик вә дағлардыр. Сәрт континентал иглими вар. Ачыг ијнәјарпаглы, г. јамаҹларында түнд ијнәјарпаглы тајга мешәләри үстүндүр.

Дахили Јакутија. Лена-Вилјуј чөкәји саһәсиндәки Мәркәзи Јакутија дүзәнлији вә гәдим кристаллик галхан үзәриндәки Алдан јајласындан ибарәтдир. Кәскин континентал гуру иглими, ачыг ијнәјарпаглы тајга мешәләри вар. Кичик саһәләри мешә-чөлдүр.

Шимал-Шәрги Сибир. Мүхтәлиф јашлы гырышыглы-гајмалы структур үзәриндә орта вә алчаг дағлар, јајлалар, кениш аккумулјатив дүзәнликләрдән ибарәтдир. Иглими сәрт континенталдыр. Ландшафты тундра, дағ-тундра, ҹ.-да сејрәк мешәлик вә шм. тајгасыдыр.

Ҹәнуби Сибир вә Монголустан дағлары. Ән јени тектоник һәрәкәтләр нәтиҹәсиндә мүхтәлиф јашлы структурлардан әмәлә кәлмиш, јүксәк вә орта дағлардан ибарәтдир. Көлләр вә аккумулјатив дүзәнликләрлә тутулмуш дәрин тектоник чөкәкләр вар. Дағлыг тајга, ҹ.-да дағ мешә-чөл ландшафты үстүндүр.

V. Дахили Аврасија

Дахили Газахыстан, Хәзәрјаны, Орта вә Мәркәзи Асија дүзәнликләри. Аккумулјатив дүзәнликләр вә тава платолардан ибарәтдир. Иглими континенталдыр. Сәһра вә јарымсәһра ландшафты вар.

Орта вә Мәркәзи Асијанын дағлары вә јајлалары. Гәдим гырышыглыг саһәсиндә интенсив неотектоник һәрәкәтләрлә јаранмыш орта вә јүксәк дағлардан ибарәтдир. Гәдим вә мүасир бузлашмасы вар. Дағ сәһралары, дағ-чөл, дағ-ҹәмән вә нивал јүксәклик гуршаглары һакимдир. Дағарасы чөкәкликләрдә сәһра-чөл ландшафты вар.

VI. Шәрги Асија

Асијанын шәрг материк һиссәси. Гәдим платформаларын, Палеозој вә Мезозој гырышыглы структурларынын саһәләри олан аккумулјатив дүзәнликләрдән, алчаг вә орта дағлардан ибарәтдир. Муссон типли мешә, мешә-чөл вә дағ-чөл, шм. дүзәнликләриндә «Амур прериләри» дејилән мешә-чөл ландшафты вар.

Камчатка вә Шәрги Асија адалары (Курил, Јапон, Рүкү а-ры). Мүасир кеосинклинал режимли дағлыг ада гөвсләриндән ибарәтдир. Зәлзәләләр, фәал вулканизм характерикдир. Јај вә гыш муссонларынын тә'сири нәтиҹәсиндә рүтубәт чох олур. Камчатка вулканларында мүасир дағ бузлашмасы вар. Ландшафты мешә-тундра вә дағлыг тајга, дағ-субтропик вә субекваториал мешәләрдән ибарәтдир.

VII. Ҹәнуби Асија

Австралија—Асија архипелаглары (Малајја, Филиппин, Молукк), Тајван а. вә Малакка ј-анын ҹәнубу. Мүасир кеосинклинал вә гисмән гәдим гырышыг саһәдә, фәал вулканизм олан дағлыг ада гөвсләриндән ибарәтдир. Рүтубәтли екваториал мешәләри вә дағ һилејләри, субтропик гуршагларда муссон мешәләри вә саванналар вар.

Һинд-Чин. Мезозој јашлы гырышыг структурлу орта вә алчаг дағлардан ибарәтдир. Чөкәкләрдә аккумулјатив дүзәнликләр вар. Субекваториал вә саванна мешәләри кениш саһә тутур.

Һиндистан, Һинд-Ганг дүзәнлији вә Шри-Ланка. Гәдим платформа саһәси дүзәнликләрдән, јајлалардан, гајмалы учгар алчаг вә орта дағлардан ибарәтдир. Бөјүк саһә трапп өртүјүдүр. Һиндистанын шм.-ы дағәтәји аккумулјатив дүзәнликдир. Субекваториал мешәләр вә саванналар, шм.-г.-индә тропик јарымсәһра вә сәһралар вар.

Һималај дағлары. Интенсив неотектоник һәрәкәтләрлә галхмыш, дүнјада ән јүксәк (8848 *м*-әдәк) дағлардан ибарәтдир. Нәһәнк мүасир бузлашма мөвҹуддур. Шм.-да дағ-сәһра ландшафты, ҹ.-да рүтубәтли тропик, субтропик мешәләр, дағ ҹәмәнләри вә нивал-бузлаг гуршаглары вар.

VIII. Авропанын Аралыг дәнизи саһилбоју әразиси. Өн Асија јајлалары вә Гафгаз

Өн Асија јајлалары вә Бөјүк Гафгаз. Гырышыглы-гајмалы јүксәк вә орта јүксәкликли дағлар, дағарасы вә дағәтәји дүзәнликләр, дахили јајлалар, вулкан конуслары вә платолардыр. Континентал Аралыг дәнизи иглими һакимдир. Рүтубәтли күләктутан јамаҹларда дағ-мешә, дахили јамаҹларда вә јајлаларда ҹәмән, дағ-чөл, дүзәнликләрдә субтропик јарымсәһра вә сәһра ландшафты вар.

Авропанын Аралыг дәнизи саһилбоју әразиси. Алп гырышыглығы саһәсинин орта вә јүксәк дағларындан, јајла вә чөкәкләриндән ибарәтдир. Фәал вулканизм саһәсидир. Аралыг дәнизи типли иглими вә ландшафты вар.

IX. Ҹәнуб-Гәрби Асија

Сурија-Әрәбистан платосу вә Месопотамија. Јајла вә дүзәнликләр саһәсидир. Месопотамија овалығы мејлли вә јасты аллүвиал дүзәнликләрдир. Субтропик вә тропик сәһралар кениш јер тутур.

Әрәбистанын ҹәнубунун учгар дағлары. Гајмалы орта јүксәкликли дағлардыр. Тропик мешә, коллуг вә сәһра ландшафты вар.

Јухарыда көстәрилән физики-ҹоғрафи р-нлашдырма схеминдән башга, А.-нын вә ја онун ајры-ајры саһәләринин башга бөлкү схемләри дә вар.

Әд.: Зарубежная Азия. Физическая география, М., 1956; Власова Т. В., Физическая география частей света, 2 изд., М., 1966; Гвоздецкий Н. А. и Михайлов Н. И., Физическая география СССР. Азиатская часть, М., 1970; Муратов М. В., Происхождение материков и океанических впадин, М., 1975; Мильков Ф. Н., Гвоздецкий Н. А., Физическая география СССР. Общий обзор. Европейская часть СССР. Кавказ, М., 1976.

АВРА́ТОМ—бах *Авропа Атом Енержиси Бирлији*.

АВРА́ФРИКА (рәсми ады Африка-Малагаси дөвләтләри илә Авропа Игтисади Бирлијинин Ассосиасијасы)—Африка өлкәләринин вә Мадагаскарын *Авропа Игтисади Бирлији* (АИБ) илә сијаси вә игтисади ассосиасијасы. Африка өлкәләринин АИБ илә ассосиасијасы һаггында конвенсијалар 1957, 1962 вә 1969 илләрдә имзаланмышдыр. АИБ өлкәләринин тәшәббүсү илә јарадылмышдыр. А.-ја Африканын 18 дөвләти дахилдир (1974). А.-нын рәсмән Африка дөвләтләринин игтисади мүстәгиллијини мөһкәмләтмәк вә бејнәлхалг тиҹарәтин инкишафына көмәк мәгсәди илә јарадылдығы е'лан едилмишдир. Әслиндә исә јени мүстәмләкәчилик сијасәтини һәјата кечирир: АИБ үзвү олан дөвләтләрдән Африкаја мал көндәрилмәси вә бу маллара гојулан көмрүк мәһдудијјәтини ләғв етмәк; Авропадан ассосиасија өлкәләринә сәрбәст капитал ахынына вә мәнфәәтин кери гајытмасына әлверишли шәраит јаратмаг. Ассосиасијаја үзв олмаг Африка өлкәләри үчүн хариҹи тиҹарәт вә дахили сијасәт саһәсиндә милли суверенлијин гисмән итирилмәси демәкдир. Ассосиасија дөвләтләри АИБ өлкәләринин мәнафејини нәзәрә алмалы вә идхал етдикләри маллара көмрүк рүсуму вә норма гојаркән онларла мәсләһәтләшмәлидир.

АВРОКО́СМОС (Eurospace)—космик техника вә космонавтиканын инкишафына көмәк етмәк мәгсәди илә Авропанын 12 өлкәсинин сәнаје мүәссисәләри тәрәфиндән јарадылан (1961) бирлик. Бүтүн авиасија, електроника, кимја, дәгиг механика вә с. фирмалар дахил олмагла А.-ун тәгр. 150 үзвү вар. Әсас фәалијјәти Авропа өлкәләри вә тәшкилатларына космосун өјрәнилмәси илә әлагәдар тәклифләр вермәкдир. А.-ун әсас мәгсәди радиорабитә вә телевизија верилишләри үчүн *Јерин сүн'и пејкләрини* бурахмагдыр.

АВРО́ПА (јун. Europe, Ассурија дилиндә «ереб», јахуд «ириб»—гәрб)—гитә, *Аврасија* материкинин г. һиссәси. Адаларла бирликдә саһ. тәгр. 10,5 млн. *км*². Асија илә сәрһәди шәртидир вә Уралын ш. әтәкләри, Емба чајы (Хәзәр дәнизинә гәдәр), Кума-Маныч чөкәклији (бә'зи ҹоғрафијашүнаслар сәрһәди Баш Гафгаз дағлары суајырыҹындан кечирир, бә'зиләри исә Гафгазы тамамилә Авропаја аид едирләр), Азов дәнизи, Керч боғазы, Гара дәниз, Босфор боғазы, Мәрмәрә дәнизи, Дарданел боғазы вә Иони дәнизиндән кечир. Аралыг дәнизи, Атлантик вә Шимал Бузлу океанлары илә әһатә олунур. А.-нын ән учгар нөгтәләри: шм.-да Нордкин бурну (71°08′ шм.е.), ҹ.-да Марроки бурну (36° шм.е.), г.-дә Рока бурну (9°34′ г.у.), ш.-дә Гүтб Уралы (67°20′ ш.у.). Бөјүк ј-а-лары: Кола, Скандинавија, Јутландија, Пиренеј, Апеннин, Балкан вә Крым. Ән бөјүк адалары: Британија, Ирландија, Новаја Земља, Франс Иосиф Торпағы, Шписберкен, Исландија, Корсика, Сардинија, Сиҹилија, Крит вә с.

Релјеф. А. әразисиндә дүзәнлик вә јүксәкликләр кениш јер тутур. Саһәсинин 17%-и дағлыгдыр. Орта вә мүтләг һүнд.-нә көрә (320 *м* вә 4 810 *м*) Авропа Австралијадан башга бүтүн гитәләрдән каридә галыр. Гитә әразисинин тәгр. 60%-и 200 *м*-дән ашағы, 24%-и 200—500 *м* арасында, 10%-и 500—1000 *м* арасында, јалныз 6%-и 1000 *м*-дән јүксәкдә јерләшир. Шәрги Авропа платформасы саһәсиндә Шәрги Авропа

(Рус дүзәнлији) вә Орта Авропа дүзәнликләри вар. Шәрги Авропа дүзәнлијиндәки һүнд. дәниз сәвијјәсиндән 200 *м*-ә гәдәр олан кениш овалыглар (Хәзәрјаны, Гара дәнизјаны, Мешшора, Ока-Дон, Днепрбоју вә с.), 350—400 *м*-ә чатан јүксәкликләр (Волгабоју, Орта Рус, Валдај вә с.) вә тәпәликләр (Тиман, Донетск вә с.) релјефи хејли мүрәккәбләшдирир. Дүзәнлијин шм. һиссәси Антропокен бузлашмасынын аккумулјасијасы илә әлагәдар морен тирәләри (Литва-Белорусија, Смоленск-Москва вә с. јүксәкликләр) вә тәпәликләрдир (Мазур, Померанија, Мекленбург вә с.).

Шәрги Авропа дүзәнлијинин ш. һиссәси боју шм.-дан ч.-а доғру Урал д-ры узаныр. Дүзәнлијин шм.-г.-индә платформанын кристаллик сүхурлары үзә чыхыр. Бу саһә дүзәнлик (Балтик галханы) вә јүксәкликдән (Манселкја) ибарәтдир. Балтик галханындан шм.-г.-дә мүтләг јүксәклији 2 469 *м*-ә чатан (Галхјопигкен д.) Скандинавија д-ры узаныр. Шм.-да адаларын релјефи, әсасән, дағлыгдыр. Британија а-рынын сәтһи алчаг дағлар, массивләр вә овалыглардыр.

Гәрби А.-нын Орта Авропа овалығындан ч.-да олан һиссәсинин релјефи даһа мүрәккәбдир. Һерсин Авропасы адланан бу әразидә бөјүк релјеф формаларындан Мәркәзи Франса массиви (1886 *м*), Парис һөвзәси, Рејн Шистли д-ры, Јухары Рејн овалығы, Чехија-Моравија јајласы вә ону әһатә едән Крушнегоры, Шумава д-ры вә с. вар. Һерсин Авропасындан ч.-да Алп, Карпат, Стара-Планина д-ры узаныр. Алп д-рындакы Монблан зирвәси А.-да ән јүксәк зирвәдир (4 807 *м*). Алп д-рындан ч.-да Күр-Араз овалығына охшајан Ломбардија, Алп вә Карпат д-ры арасында Орта Дунај, Карпатла Стара-Планина арасында Ашағы Дунај (Валахија) овалыглары вар.

Ҹәнуби А. үч бөјүк ј-а (Пиренеј, Апеннин, Балкан) вә дағлыг релјефә малик хырда адалардан ибарәтдир. Пиренеј ј-а-нда Месета јајласы, Пиренеј, Әндәлис, Кантабрија д-ры, Әндәлис овалығы вә Арагон чөкәклији, Апеннин ј-а-нда Апеннин д-ры, Балкан ј-а-нын г.-индә Динар, Пинд, ш.-индә Родоп д-ры, мәркәзиндә Македонија тәпәлији вә јајласы вар.

Кеоложи гурулуш. А.-нын чох һиссәси Шәрги Авропа (Рус) платформасыдыр. Бу платформанын бүнөврәси Археозој вә Протерозој јашлы метаморфик вә магматик сүхурлардан—гранит, кварсит, гнејс вә кристаллик шистләрдән ибарәтдир. Бүнөврәнин үзәрини галын чөкмә сүхур гаты өртүр. Кристаллик сүхурлар Балтик вә Украјна галханларында вә Воронеж массивиндә јер үзәринә чыхыр. Платформанын мүхтәлиф гырышыглыг дөврүндә әмәлә кәлмиш ајры-ајры һиссәләри Протерозој ерасынын орталарында баш вермиш Карелија гырышыглығы нәтиҹәсиндә бирләшмиш вә ваһид платформа структуру јаратмышдыр. Шәрги Авропа платформасынын кристаллик әсасында амплитуду 2000—3000 *м*-дән артыг олан антеклиз вә синеклизләр вар. Лакин платформанын галын чөкмә сүхур өртүјү вә мүасир релјефи бу хүсусијјәтләри олдугча зәиф әкс етдирир. Палеозојун әввәлләриндә платформадан г.-дә Каледон (Грампиан), ч.-да Тетис, ш.-дә исә Урал-Тјаншан кеосинклинал гуршағы узанырды. Каледон кеосинклиналында Силур дөврүндән башлајараг гүввәтли тектоник һәрәкәтләр баш вермиш, Каледон кеосинклиналы сулары ч.-а чәкилмиш вә онун јериндә гырышыг дағлар әмәлә кәлмишдир. Һәмин дағларын һазыркы галыглары илкин форма вә хүсусијјәтләрини тамамилә дәјишмиш Скандинавија д-ры, Шотландија јајласы вә Кембри д-рыдыр. Каледон гырышыглығы Тетис кеосинклиналы дахилиндә Пиренеј ј-а-нын өзәјини, Македонија массивини, һазырда чөкмүш Тиррен массивинин бүнөврәсини вә с. әмәлә кәтирмишдир.

Карбон дөврүнүн әввәлләриндән башлајараг Орта Авропанын кениш бир зонасы, Урал д-ры, Донетск тәпәлији, мүасир Кума-Маныч чөкәклијинин әтрафындакы дүзәнликләр гүввәтли тектоник һәрәкәтләрә мә'руз галмышдыр. Г.-дә енлик, ш.-дә исә узунлуг истигамәтләриндә узанан дағ силсиләләри јаранмышдыр.

Палеокен дөврүндә Алп орокенези зонасында гырышыглыг даһа бөјүк гүввә илә баш вермишдир. Дәниз мүасир дағлар олан әразидән тамамилә чәкилмишдир. Авропанын Каледон вә Һерсин гырышыглығы саһәсиндә дә галхма вә енмә һәрәкәтләри башламыш, Скандинавија ј-а тағвары галхмаја мә'руз галмышдыр. Һерсин Авропасында вә Уралда диференсиал тектоник һәрәкәтләр баш вермишдир. Тектоник гырылмалар саһәсиндә күчлү вулкан пүскүрмәләри олмушдур (Исландија, Мәркәзи Франса массиви; Тиррен дәнизинин ш. вә ч. кәнарлары вә с.).

А.-да Алп гырышыглығы зонасында Неокенин әввәлләриндә дағлар чох ашынмыш вә алчалмышдыр. Миосенин ахырларында башланан дағәмәләкәлмә просесләри күчләнмиш вә Алп типли јүксәк дағлар әмәлә кәлмишдир. Неокенин ахырында А.-нын кеоложи структурлары мүасир формасыны алмышдыр.

Антропокен дөврүндә дәниз трансгрессијалары зәиф олмушдур. Вулкан пүскүрмәләри Исландија, Апеннин ј-а-нын г. саһилләри вә Сичилијада давам етмишдир. Бу дөврдә Скандинавија, Шәрги Авропа дүзәнлијинин шм. һиссәси вә уча дағлар бир нечә дәфә галын бузларла өртүлмүшдүр.

Фајдалы газынтылар. А. фајдалы газынтыларла зәнкиндир. Ән бөјүк даш көмүр јатаглары (Донетск, Рур, Јухары Силезија, Уелс һөвзәләри вә с.) Һерсин гырышыглығы саһәсиндә мүәјјән едилмишдир. Гонур көмүр јатаглары Шәрги Авропа платформасында (Москваәтрафы һөвзә) Даш көмүр дөвру чөкүнтүләри илә, Гәрби А.-да исә Елба вә Висла чајлары арасындакы Неокен дөвру чөкүнтүләри илә әлагәдардыр. Ән бөјүк нефт вә газ јатаглары (Волгабоју, Уралын г. әтәкләри) Шәрги Авропа платформасынын Девон, Даш көмүр вә Јура јашлы чөкүнтүләриндә, Алп гырышыглығынын дағәтәји вә дағарасы чөкәкләриндә исә Неокен чөкүнтүләриндәдир (Карпатәтәји чөкәкликләр зонасы, Вјана чөкәји вә с.). Мүхтәлиф мәншәли дәмир филизи јатағы А.-нын Каледон вә Һерсин гырышыглығы зонасында (Норвеч, Түринкија, Урал, Судет д-ры), Мезозој (Јура) чөкүнтүләриндә (Лотаринкија һөвзәси вә с.), Шәрги Авропа платформасында исә Кембридән әввәлки бүнөврәдә вә Мезозој чөкүнтүләриндәдир (Курск магнит аномалијасы, Керч, Кривој-Рог вә с.). Әлван метал филизләринин јатаглары, әсасән, Һерсин гырышыглығы зонасындадыр (Урал, Филизли дағлар, Пиренеј вә Јухары Силезија). А.-да һәмчинин ири манган (Украјна) вә боксит (Уралда вә Шәрги Авропа платформасынын башга р-нларында, Маҹарыстан, Франса, Југославија, Италија вә Јунаныстанда), Перм вә Девон чөкүнтүләриндә (Украјна, Белорусија вә с.) калиум дузлары (АДР, АФР вә Франсада) вә дашдуз јатаглары вар.

Иглим. А. үзәриндә, әсасән, мүлајим дәниз вә континентал иглим (шм.-да гүтб һавасы, ч.-да дәниз вә континентал тропик һава) һакимдир. А. иглиминә Исландија минимуму, Азор максимуму вә Асија антисиклону (Сибир максимуму) бөјүк тә'сир көстәрир. А-да ән сојуг ајын (јанвар) орта темп-ру Аралыг дәнизи саһилләриндә 10—12°C, шм.-да —20°C-дән — 24°C-јә гәдәр, мүтләг минимум мүвафиг шәкилдә 0°C вә —52°C-дир. Ән исти ајын (ијул) орта темп-ру А.-нын учгар ч. нөгтәләриндә 25—28°C, шм.-ш.-дә исә 3—5°C, мүтләг максимум мүвафиг шәкилдә 48°C вә 33°C-дир. А.-да г.-дән ш.-ә мүлајим дәниз иглимини континентал иглим әвәз едир вә бу истигамәтдә орта иллик темп-р амплитуду артыр (Атлантик океаны саһилләриндә 8°C-дән 12°C-јә гәдәр, ч.-ш.-дә 36°C). Арктика һавасы гышда Ҹәнуби А.-ја јајылдыгда Аралыг дәнизи саһәсиндә вә Гәрби А.-да шахта олур. Г. сиклонлары Шәрги А.-ја дахил олдугда гыш мүлајим кечир. А.-нын Атлантик океаны саһилиндә иллик јағынты 1 000 *мм*-дән артыг, Норвеч саһили, Британија а-рынын г. вә шм.-г. саһилләриндә 2 000—3 000 *мм*-дир. Шәрги А.-да, хүсусилә ч.-ш. вә ч.-да јағынты 500—300 *мм*-әдәк азалыр. Хәзәрјаны овалыгда иллик јағынты 200 *мм*-дән аз олур. Аралыг дәнизи саһәсиндә исә јағынтынын мигдары 400—600 *мм*-дир. Пиренеј, Алп вә Карпат д-ры јамачларында јағынты чох олур (1200—3 000 *мм*). Шәрги Авропа дүзәнлијиндә јағынты јајда, Аралыг дәнизи саһәсиндә исә гышда чох дүшүр. Шәрги Авропа дүзәнлијиндә гышда давамлы гар өртүјү әмәлә кәлир. Јүксәк дағларда даими гар вә буз саһәләри вар. А.-нын шм. кәнарында субарктика, кениш мәркәзи һиссәдә мүлајим дәниз, мүлајим континентал, Ҹәнуби А.-да Аралыг дәнизи иглими (јајы исти вә гуру, гышы мүлајим вә рүтубәтли) мөвҹуддур.

Дахили сулар. А.-да чај шәбәкәси сыхдыр. А. чајлары, әсасән, Атлантик океаны вә онун дәнизләри, гисмән Шимал Бузлу океаны вә гапалы Хәзәр һөвзәсинә аиддир. Бөјүк чај системләри Шәрги Авропа дүзәнлијиндәдир. А.-нын ән бөјүк чајы Волгадыр (уз. 3 530 *км*). Башга бөјүк чајлары: Дон, Днепр, Печора, Шимали Двина, Гәрби Двина, Нева, Неман, Ҹәнуби Буг вә Днестр. Орта Авропа дүзәнлијиндән ахан бөјүк чајлар—Висла, Одер, Елба кәмичилијә јарарлыдыр. Чајларын чоху каналла бирләшдирилмиш, бә'зиләринин үстүндә бөјүк һидротехники гурғулар, су анбарлары, нәһәнк електрик ст.-лары тикилмишдир. Гәрби А.-нын бөјүк чај лары: Дунај (уз. 2 850 *км*), Рејн, Сена, Луара, Һаронна, Рона вә По. Пиренеј ј-а-нын ән бөјүк чајлары Дуеро, Тахо, Гвадиана, Гвадалквивир. Ебродур. Апеннин вә Балкан ј-а-ларынын чајлары (Арно, Вардар) кичикдир. Финландија вә Скандинавија чајлары чаван вә асталналыдыр. Бу чајлар чохлу көлдән ахыб кечир. Шәрги вә Гәрби Авропада чај һөвзәләрини бирләшдирән каналларын чәкилмәси илә әлагәдар Волга, Днепр, Дунај, Висла, Одер, Рејн, Темза, Сена вә б. чајлар мүһүм нәгл. артеријасына чеврилмишдир. Дағ чајларынын һидроенержи әһәмијјәти бөјүкдүр.

А.-да чох көл олан саһә Скандинавија ј-а, Финландија, Орта Авропа дүзәнлијинин шм. кәнары вә Шәрги Авропа дүзәнлијинин шм.-г. һиссәсидир. Бурада бузлаг вә бузлаг-тектоник мәншәли көлләр чохдур (Ладога, Онега, Венерн, Веттерн, Меларен, Имандра). Алп д-рынын әтәкләриндәки дәрәләрдә олан бәнд көлләри (Ченеврә, Фирвалдштет, Сүрих, Лаго-Мачоре, Комо, Гарда вә с.) чох мәнзәрәлидир.

А.-да 116 мин *км*^{2}-дән чох мүасир бузлаг саһәси вар. Әсас бузлашма р-нлары—Арктиканын Авропа һиссәсинин адалары, Исландија, Скандинавија вә Алп д-рыдыр.

Торпаг вә битки. А.-да торпаг вә биткинин јајылмасында зоналлыг мүшаһидә олунур. Дағларда бу ганунаујғунлуғу јүксәклик зоналлығы әвәз едир. Арктика гуршағында Арктика сәһра, субарктика гуршағында тундра вә мешә-тундра, мүлајим гуршагда ијнәјарпаглы (тајга), гарышыг вә енлијарпаглы мешәләр, мешә-чөл, чөл, јарымсәһра, сәһра, субтропик гуршагда һәмишәјашыл ксерофит мешә вә коллуг зоналары инкишаф етмишдир. Бу зоналар Шәрги А.-да даһа там јајылмышдыр (субтропик гуршагдан башга). Гәрби А.-да исә сәһра, јарымсәһра вә чөл зоналарына тәсадүф едилмир. Тајга мешә типи дә аздыр.

Шимал Бузлу океаны адаларында сејрәк шибјә вә мамыр битир. А.-нын шм. кәнарында енсиз золаг әмәлә кәтирән тундра зонасында мамыр, шибјә вә тундра кол биткиләри даһа чохдур. Бурада кениш саһәни јуха торпаглар, глејли тундра торпаглары вә батаглыг тутур. Тундра вә тајга зоналарынын арасы сејрәк мешә, батаглыг вә коллугдан ибарәт мешә-тундрадыр. Тајга биткиләри, әсасән, Авропа күкнары вә шамы (г.-дә), Сибир күкнары вә шамы, гарашам ағачларыдыр (ш.-дә). Финландија әразисинин тәгр. 75%-и, Исвечин исә 60%-дән чоху тајга мешәләри илә өртүлүдүр. А.-да тајганын бөјүк тәсәррүфат әһәмијјәти вар. Тајга мешәләри өлкәләрин тәбии еһтијатларындан ән әһәмијјәтлиси һесаб олунур. Бу зонадакы килли вә килличәли подзол торпагларда күкнар, гумлу подзол торпагларда вә батаглыг саһәләрдә шам мешәләри битир. Урал вә Скандинавија д-рында ағчагајын мешәләри вә дағ-тундра биткиләри вар. Гарышыг мешәләр Скандинавија ј-а-нын ч.-унда, Орта Авропа вә Шәрги Авропа дүзәнликләриндәдир (52—54° шм. е.-нә гәдәр). Бу мешәләр (әсасән, палыд, чөкә, гајын, гызылағач, вәләс, фыстыг, күкнар, шам) ш.-ә тәрәф енсизләшир вә Урал д-рында гуртарыр. Гарышыг мешәләрдән ч.-да енлијарпаглы мешә зонасы башланыр. Гәрби А.-да фыстыг вә палыд, Шәрги А.-да ағчагајын, чөкә вә вәләс чохдур. Мешәли саһәләрин торпаглары гонур (г.-дә), боз (ш.-дә), чүрүнтүлү-карбонатлы вә чимли-карбонатлыдыр. Дағәтәји саһәләрдә палыд мешәләри, јухарыларда фыстыг, даһа јухарыларда (1 800—2 100 *м*-әдәк) гарышыг дағ мешәләри вар. Мешә зонасындан јухары һиссәләрдә субалп вә алп чәмәнликләри јерләшир. Шәрги Авропа дүзәнлијиндә мешә-чөл вә чөл зоналары г.-дән ш.-ә доғру енсизләшир. Сәһра вә јарымсәһра зонасы Хәзәрјаны овалығы тутур. Бурадакы шабалыды, ачыг шабалыды торпагларда јовшан вә ксерофит коллар битир. Аралыг дәнизи саһәсиндә һәмишәјашыл мешәләр, сејрәк арид коллуглар (маквис вә гарига), мантар палыды, даш палыд, Һәләб вә дәниз шамлары, Балкан вә Крым ј-а-ларында шибләк, дашлы-гајалы ч. јамачларда сејрәк отлу фригана вар. Пиренеј ј-а-нын ч.-унда вә Сичилијада алчагбојлу палма чәнкәлликләри вар. Аралыг дәнизјаны саһәсиндә гәһвәји вә гырмызы торпаглар даһа чохдур. Дағәтәји саһәләрдә ситрус, түтүн, зејтун плантасијалары, үзүм вә мејвә бағлары салынмышдыр.

Иглим көстәричиләри чәдвәли

Иглим типи, мүшаһидә мәнтәгәси	Дәниз сәвијјәсиндән һүнд. (*м*-лә)	Орта температур (°C) вә јағынтынын мигдары (*мм*)*												
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	иллик
Арктика. Грин—Һарбор 78° шм.е., 14°10′ ш.у.	4	—16 34	—17,4 42	—19,0 29	—13,7 28	—4,8 15	1,9 10	5,4 16	4,7 21	0,1 26	—6,0 28	—11,5 27	—13,5 42	—7,5 318
Субарктик океан. Вестманнаејјар, 63°24′ шм.е., 20°17′ г.у.	8	1,4 152	1,3 131	1,5 110	3,8 96	6,4 80	9,1 82	10,8 74	10,2 72	8,1 141	5,3 139	2,8 135	1,3 136	5,2 1348
Субарктик мүлајим континентал. Хибин д-ры, 67°44′ шм. е., 33°24′ ш.у.	130	—13,2 18	—12,9 16	—9,2 19	—2,0 21	3,0 27	8,8 49	13,1 58	11,2 60	6,0 53	—0,3 46	—6,6 31	—11,5 16	—1,6 414
Мүлајим океан (бореал). Беркен, 60°23′ шм.е., 5°21′ ш.у.	20	1,2 224	1,3 181	2,2 155	5,7 112	9,4 118	12,9 106	14,4 142	13,7 195	11,1 237	7,4 233	4,0 220	2,0 221	7,1 2144
Мүлајим, мүлајим континентал (борсал). Каргопол, 61°30′ шм.е., 38°57′ ш.у.	126	—12,7 31	—11,4 29	—6,8 31	1,2 25	8,4 46	13,8 50	16,8 68	13,6 79	8,0 56	1,4 47	—5,1 38	—10,5 35	1,4 535
Мүлајим океан (суббореал). Фалмут, 50°09′ шм.е., 5°05′ г.у.	51	6,4 105	6,3 101	6,7 86	8,7 68	11,1 55	13,9 60	15,6 71	15,5 81	14,0 75	11,0 124	8,8 124	7,4 156	10,4 1106
Мүлајим, мүлајим континентал (суббореал). Ахтуба, 48°18′ шм.е., 46°09′ ш.у.	5	—9,9 18	—7,9 15	—1,9 12	8,1 17	17,0 25	21,9 28	24,7 22	23,0 18	15,8 21	7,7 20	0,1 26	—5,8 23	7,7 245
Субтропик Аралыг дәнизи. Керкира, 39°38′ шм.е., 19°55′ ш.у.	30	10,4 150	11,0 170	12,9 87	15,9 85	19,9 58	23,6 32	26,4 9	26,4 23	23,7 74	19,7 148	15,5 159	12,5 211	18,2 1206
Субтропик Аралыг дәнизи континентал. Јалта, 44°30′ шм.е., 34°11′ ш.у.	41	3,7 82	4,0 56	6,3 47	10,4 34	16,1 28	20,5 49	24,1 54	23,8 27	19,0 41	14,2 45	8,8 63	6,1 69	13,1 599

---

* Гејд: үст сыра—температуру, алт сыра—јағынтыны көстәрир.

Һејванлар аләми. А.-да әввәлләр кениш јајылмыш бир чох һејван нөвү тәбии ландшафтын инсан тәрәфиндән дәјишдирилмәси нәтиҹәсиндә мәһв олмушдур. А.-нын Арктика а-рында аг ајы, тундрада шимал маралы, шимал түлкүсү, тундра кәклији, аг бајгуш; дәниз саһилләриндә су гушлары вә суити; мешә зонасында сығын, габан, түлкү, ҹанавар, гонур ајы, вәһши пишик, кирпи, марал, ҹүјүр, довшан, дәлә, мишовул, бир чох гуш нөвү; чөл вә мешә-чөл зонасында мүхтәлиф кәмириҹи вә дырнаглы һејванлар; Аралыг дәнизинин даг зонасында дагкечиси, көпкәр, дагғојуну, Пиренеј ј-а-нын ҹ.-унда гујругсуз мејмун, бир чох гуш вә һәшәрат вар.

Өјрәнилмә тарихи. А.-нын тәдгигинә илк дәфә критлиләр башламышлар. Онлар е.ә. тәгр. 16 әсрдә Пелопоннес ј-а вә Евбеја а. саһилләриндә үзмүш, Киклада архипелагына јијәләнмишләр. Пелопоннес ј-а-нда јашајан ахајлар е.ә. 15—13 әсрләрдә Балкан ј-а-нын саһилләриндә 40° шм. е.-нә гәдәр үзмүш, Пинд вә Олимп д-рыны, Халкидики ј-а-ны, Шимали Спорада а-ры, Лемнос вә Иони а-рыны кәшф етмишләр, Е.ә. 9 әсрдә финикијалы дәниз сәјјаһлары Апеннин ј-а-нын ҹ. вә г. саһилләрини, Малта, Сичилија, Сардинија, Балеар а-рыны, Пиренеј ј-а-нын саһилләрини, Гвадалквивир, Гвадиана, Тахо вә Дуеро чајларынын ашағы ахарларыны кәшф етмиш, Ҹәбәлүттариг боғазындан океана кечмишләр.

Е.ә. 1-ҹи миниллијин орталарында јунанлар А.-нын ҹ. саһилләринин тәдгигини баша чатдырмышлар. Е.ә. 320 илдә јунан Пифеј А.-нын г. саһилләри илә Бискај көрфәзиндән Шимал дәнизинәдәк үзмүш, Бретан вә Котантен ј-а-ларыны, Британија а-рыны кәшф етмишдир. Е.ә. 4 әсрдә јунанлар Балкан вә Апеннин ј-а-нын шм.-нда олмуш, Шәрги Алп д-рындан кечмишләр. Е.ә. 3 әсрдә карфакенлиләр Месета јајласы, Мәркәзи Кордилјер д-ры вә Иберија д-рынын кәшфинин башланғыҹыны гојмушлар.

Е.ә. 2 әсрдә ромалылар Пиренеј ј-анын чајларыны вә д-рыны өјрәнмишләр. Јули Сезарын әскәрләри е.ә. 58—51 илләрдә Мәркәзи Франса массивини, Јура, Вокез, Арден д-ларыны, Парис һөвзәсиндән г.-дәки овалыглары, Рона, Һаронна, Луара, Сена чајларыны, Британијанын ҹ.-ш.-ини кечәрәк Темза чајынын мәнсәб һиссәләриндә олмушлар. Ерамызын 43—84 илләриндә Британијаны истила етмиш ромалылар Ирландија дәнизинә, шм.-да 57° шм.е.-нә гәдәр кетмиш, Уелс ј-а, Уајт, Мен вә Англси а-рыны, Пеннин д-рыны вә Британијанын шм.-ындакы јүксәкликләри кәшф етмишләр. Ерамызын 6—7 әсрләриндә ирландлар Британија а-рыны, 8 әсрдә Фарер а-рыны вә Исландија а.-ны кәшф етмишләр. Ерамызын 9 әсриндә норманлар бу адалары тәкрар кәшф етмиш вә колонијаја чевирмишләр. Онлар илк дәфә Скандинавија вә Кола ј-а-рынын шм.,ҹ. вә ш. саһилләри илә үзмүш, Аг дәнизә чыхмыш, Балтик дәнизинин адаларыны, Гәрби Двина вә Неман чајларынын ашағы ахарларыны кәшф етмишләр. Ерамызын 8—9 әсрләриндә әрәбләр Ҹәнуби Авропаны, хүсусилә зәбт етдикләри (711—718 илләр) Пиренеј ј-а-ны, ҹ.-ш.-дә вә ш.-дә Емба, Урал чајларындан Каманын мәнсәбинәдәк олан әразини өјрәнмишләр. Шәрги Авропанын галан р-нларыны вә Шимали Авропаны (Аг дәниздән Урала гәдәр) руслар кәшф етмишләр. 9—12 әсрләрдә руслар Днепр, Днестр, Дон һөвзәләрини, Гәрби Двина, Неман чајларыны, Илмен, Чуд, Псков, Ладога, Онега, Белоје көлләрини, Волганын јухары вә орта ахарларыны, Шимали Двина, Мезен, Печора чајларыны кәшф етмишләр. Ерамызын 13 әсриндә руслар Аг дәниз саһилләри вә Кола ј-а-нын дахили р-нларыны, 14 әсрдә Уралы өтүб кечмиш, 15—16 әсрләрдә А.-нын шм. саһилләри боју үзәрәк Канин ј-а, Колгујев, Вајгач, Новаја Земља вә Шписберкен а-рыны кәшф етмишләр. Руслар кәшф етдикләри әразиләри 16—17 әсрләрдә хәритәләшдирирдиләр. 16 әсрин сону—17 әсрин әввәлләриндә һолландлар вә инкилисләр Гәрби Шписберкени, Ајы а.-ны, Јанмајен а. вә с. кәшф етмишләр. 1603—46 илләрдә Исвеч топографлары Скандинавија ј-а саһилләрини, чај вә көлләрини, даг массивләрини хәритәјә көчүрмүшләр. 18 әсрдә рус сәјјаһлары Орта вә Ҹәнуби Уралы, Орта Рус дүзәнлијинин ш.-ини, Хәзәрјаны овалығы, Кума-Маныч чөкәклијини вә Шәрги Авропа дүзәнлијини тәдгиг етмишләр. 1741—79 илләрдә руслар А.-нын шм. саһилләрини өјрәнмиш вә материкин дәгиг контуруну мүәјјәнләшдирмишләр.

Апеннин вә Апуан Алп д-рыны италјан тәбиәтшүнаслары (1704—19), Мәркәзи Франса массиви, Пиренеј, Јура вә Шәрги Алп д-рыны, Динар јајласыны франсыз кеологлары вә Исвечрә сәјјаһы О.Сөссүр (1751—95), Карпат д-рыны франсыз Б. Акке вә полјак С. Сташитс тәдгиг етмишләр. 1808—13 илләрдә франсызлар Пиренеј д-рынын орографик гурулушуну өјрәнмишләр. 1836—47 илләрдә А. Буе вә О. Викенел Балкан ј-а-нын дахили р-нларынын вә релјефинин дәгиг характеристикасынын елми тәдгигинин башланғыҹыны гојмушлар. 19 әсрдә кеолог вә ҹоғрафијашүнаслар Гәрби вә Мәркәзи Авропа, Алп вә Карпат д-рында, Фенноскандијада тәдгигатлар апармышлар. Рус експедисијалары Уралы бүтүнлүклә, Шәрги Авропанын бир сыра мүһүм јүксәкликләрини тәдгиг етмишләр. Британија а-рынын релјефини 19 әсрин орталарында, әсасән, кеологлар (У. Смит, Ч. Лајел, Р. Мурчисон вә б.) өјрәнмишләр. Исландија а. саһилләринин илк планалмасы 1801—18 илләрдә (Х. Шел, Х. Фрисак вә б.) апарылмышдыр. Шписберкен архипелагы 1800—23, 1861—1873 вә 1906—10 илләрдә, Новаја Земља а-ры 1832—35, 1907—11 илләрдә, Франс Иосиф Торпағы 1880—1905 илләрдә бир чох тәдгигатчылар тәрәфиндән өјрәнилмишдир.

Әһали. 1975 илдә А.-нын әһалиси 663 млн. нәфәр олмушдур. 1975 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә ССРИнин А. һиссәсинин әһалиси 188,5 млн. нәфәр иди. А.-да әһалинин бөјүк әксәријјәти Һинд-Авропа дилләри аиләсинә мәнсуб дилләрдә данышыр. Шәрги вә Ҹәнуб-Шәрги А.-да, әсасән, славјандилли халглар (тәгр. 215 млн.; халгларын сајы 1970 илин мә'луматына

Авропа. *1.* Хәзәрјаны овалыгда јарымсәһра ландшафты. *2.* Брјанск вилајәтиндә Десна чајынын вадиси. *3.* Румынијада Шәрги Карпат дағлары *4.* Тиррен дәнизиндә Стромболи вулканы. *5.* Крымын ҹәнуб саһилбоју.

әсасланыр) јашајырлар; бунлар шәрг, гәрб вә ҹәнуб јарымгрупуна бөлүнүрләр. Шәрги славјанлара А.-нын ән бөјүк халгы—руслар, һәмчинин мәншә вә мәдәнијјәтҹә онлара јахын олан украјналылар вә белоруслар аиддир. Гәрби славјанлара полјаклар, чехләр, словаклар вә лужиселиләр; ҹәнуби славјанлара болгарлар, македонијалылар, словенләр, серблэр, хорватлар, черногоријалылар вә боснијалылар дахилдир. Литвалылар вә латышлар (4 млн.-дан чох) Һинд-Авропа дилләринин мүстәгил голу олан Балтик дилләриндә данышырлар. Һәмин дилләр славјан дилләринә чох јахындыр. Мәркәзи вә Шимали А.-да, әсасән, кермандилли халглар (180 млн.-дан чох)—алманлар, австријалылар, исвечрәли керманлар, данимаркалылар, исвечлиләр, норвечләр, исландлар, фарерлиләр, һолландлар, фламандлар, елзаслыларла лотарингијалылар; инкилисдилли халглар: инкилисләр, шотландлар вә б. јашајырлар. Келт дилләри аиләсинә бретонлар, уелслиләр, келтләр вә ирландлар дахилдир. Ҹәнуб-Гәрби А.-да романдилли халглар (тәгр. 169 млн.)—италјанлар вә италјандилли исвечрәлиләр, франсыздилли халглар (франсызлар, франсыздилли исвечрәлиләр вә валлонлар), испанлар, каталонијалылар, португаллар, галисијалылар, һәмчинин корсикалылар вә ретороманлар јашајырлар. Румынлар, аромунлар вә молдаванлар хүсуси шәрги роман јарымгрупу тәшкил едирләр. Јунанлар вә албанлар Һинд-Авропа дилләри аиләсинин хүсуси групунда данышырлар. Јәһудиләр, демәк олар ки, А.-нын бүтүн өлкәләриндә јашајырлар. Онларын ана дили—идиш алман дилинә јахындыр. Јәһудиләрин әксәријјәти әһатәләриндә олдуглары әһалинин дилиндә данышыр. Гарачылар, әсасән, Ҹәнуб-Шәрги А.-да јашајырлар. А. әһалисинин (хүсусилә шм.-ш.-дә) хејли һиссәси Урал дилләри аиләсиндә данышан халглардыр. Финләр, естонлар, карелләр, саамлар (тәгр. 9 млн. нәфәр) фин дилләри групунда данышырлар. Мордвинләр, удмуртлар, мариләр, комиләр вә коми-пермјаклар фин дилләри аиләсинин хүсуси јарымгрупуну тәшкил едирләр. Маҹарлар угор групуна (12,8 млн.) дахилдирләр. Чувашлар, татарлар, башгырдлар, һәмчинин Балкан ј-а-ндакы түркләр вә гагаузлар Алтај дилләри аиләсинин түрк дилләриндә, Пиренеј ј-а-ндакы басклар баск дилиндә данышырлар. А. халглары, хүсусилә А.-нын чохмилләтли өлкәләри үчүн ики, һәтта үч дил характерикдир. Мәс., ССРИ-дә јашајан гејри-рус халглар арасында рус дили, милли азлыг тәшкил едән халглар арасында Франсада франсыз, Испанијада исә испан дили вә и.а. кениш јајылмышдыр. Бир сыра капиталист өлкәләриндә, мәс., Испанијада, милли азлыгда галан халгларын дил вә етник ҹәһәтдән тәбии ассимилјасијасы һөкумәтләрин ассимилјасија сијасәти илә күҹләндирилир. ССРИ-дә вә А.-нын башга социалист өлкәләриндә јашајан бүтүн халгларын дил вә мәдәнијјәтләрини инкишаф етдирмәк үчүн һәр ҹүр шәраит јарадылмышдыр.

А.-да христианлығын ики әсас голу—православ (Бизанс) вә католик (Рома) килсәләри, һабелә протестантлыг јајылмышдыр. Православлыг тарихән, әсасән, Шәрги вә Ҹәнуб-Шәрги А. халглары арасында (руслар, украјналыларын вә белоруспарын әсас һиссәси, болгарлар, македонијалылар, серблэр, черногоријалылар, румынлар, молдаванлар, јунанлар, албанларын вә гарачыларын бир һиссәси, карелләр, Волгабојунда јашајан финдилли халглар, чувашлар, гагаузлар вә б.), католиклик Ҹәнуб-Гәрби А.-нын бүтүн роман халглары (италјанлар, франсызлар, испанлар вә б.), бә'зи славјан халглары (полјаклар, чехләр, хорватлар, словаклар, словенләр, украјналыларын вә белоруспарын бир һиссәси), литвалылар, латышларын бир һиссәси, бә'зи керман халглары (австријалылар, лүксембурглулар, фламандлар, алманларын хејли һиссәси, елзаслылар, һолландларын тәгр. јарысы, инкилисләрин вә шотландларын бир һиссәси), һәмчинин бретонлар, ирландлар, маҹарлар вә малталылар арасында јајылмышдыр. Мәркәзи вә Шимали А.-нын диндарлары (алманларын әксәријјәти, исвечрәли керманлар, инкилисләр, шотландлар, һолландларын бир һиссәси, ирландлар, исвечлиләр, норвечләр, уелслиләр, финләр, естонлар, латышларын бир һиссәси), әсасән, протестант килсәси вә тәригәтләринә мәнсубдурлар. Диндар түркләр, татарлар, башгырдлар, албанлар вә гарачыларын әксәријјәти, һәмчинин боснијалылар, болгарларын бир гисми мүсәлман, јәһудиләр исә иудаистдир. ССРИ әһалисинин чох бөјүк һиссәси диндән узаглашмышдыр. А.-нын башга социалист өлкәләриндә вә бир сыра капиталист өлкәсиндә атеистләрин сајы сүр'әтлә артыр.

Сијаси бөлкү.А.-нын мүасир сијаси хәритәсиндә Русијада Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын гәләбәси, Икинҹи дүнја мүһарибәсиндә (1939—45) фашист дөвләтләрин дармадағын едилмәси, Мәркәзи вә Шәрги Авропада халг демократик вә социалист ингилабынын гәләбәси нәтиҹәсиндә көклү иҹтимаи-сијаси дәјишикликләр олмушдур. А.-да иҹтимаи-игтисади системләри мүхтәлиф олан социалист вә капиталист дөвләтләри мөвҹуддур. ССРИ-нин Авропа һиссәси, Австрија, АХР, АДР, АФР, Андорра, Белчика, БХР, Б. Британија, Ватикан, Гәрби Берлин (хүсуси сијаси ваһид), Данимарка, Ирландија, Исвеч, Исвечрә, Исландија, Испанија, Италија, ЈСФР, Јунаныстан, Лихтенштејн, Лүксембург, Малта, Маҹ.ХР, Монако, Нидерланд, Норвеч, ПХР, Португалија, РСР, Сан-Марино, Түркијә (Авропа һиссәси), Финландија, Франса, ЧССР, Ҹәбәлүттариг (Б.Британијанын мүлкијјәтиндәдир) А.-дадыр.

Әд.: Мүсејибов М., Чобанзадә М., Гитәләрин физики ҹоғрафијасы, Б., 1973; Бубнов С., Геология Европы, т. 2, ч. 1, Л.—М., 1935; Добрынин Б. Ф., Физическая география Западной Европы, М., 1948; Јенәонун, Физическая география СССР. Европейская часть и Кавказ, 2 изд., М., 1948; Алисов Б. П., Климатические области зарубежных стран, М., 1950; Мазарович А. Н., Основы региональной геологии материков, ч. 1, М., 1951; Берг Л. С., Природа СССР, 3 изд., М., 1955; Физико-географический атлас мира, М., 1964; Народы Европейской части СССР, т. 1—2, М., 1964; Народы зарубежной Европы, т. 1—2, М., 1964—65; Валтер Г., Растительность земного шара, М., 1975; Мильков Ф. Н., Гвоздецкий Н. А., Физическая география СССР. Общий обзор. Европейская часть СССР. Кавказ, М., 1976.

АВРО́ПА—Јупитер планетинин пејки; диаметри 3100 *км*, планетин мәркәзиндән орта мәсафәси 670 900 *км*-дир. 1610 илдә Г. Галилеј кәшф етмишдир.

АВРО́ПА А́ТОМ ЕНЕ́РЖИСИ БИРЛИЈИ, Авратом—бејнәлхалг дөвләт-инһисарчы тәшкилаты. Јарадылмасы һаггында сазиши *Авропа Игтисади Бирлијинин* 6 үзвү—Франса, АФР, Италија, Нидерланд, Белчика вә Лүксембург имзаламышлар (1957). Сазиш 1958 ил јанварын 1-дән гүввәјә минмишдир. 1973 илдән Б. Британија, Ирландија вә Данимарка Авратома дахил олмушлар. Гапалы тәшкилатдыр. Баш иҹраедиҹи органы Комиссијадыр. Бүтүн рәһбәр органлары Брүсселдәдир. Рәсми вәзифәси нүвә сәнајеси јаратмаг вә инкишаф етдирмәкдир. Бунунла әлагәдар тәдгигат ишләри апармаг, техники информасијалары мүбадилә етмәк, капитал гојулушуна мараг ојатмаг, чох баһа баша кәлән мүәссисәләри гаршылыглы сурәтдә тикмәк, нүвә хаммалы илә тәҹһизат, капитал вә ишчи гүввәсинин сәрбәст һәрәкәти вә с. нәзәрдә тутулур. Авратомун програмы, һәр шејдән әввәл, иштиракчы өлкәләрдә јанаҹаг-енержи чатышмазлығы проблеминин һәллинә јөнәлдилмишдир. 60-ҹы илләрдә атом енеркетикасы сәнаје инкишафы мәрһәләсинә чатмышдыр. Иштиракчы өлкәләрдә ири АЕС вә мүәссисәләр тикилмишдир. Атом електрик стансијаларынын күҹү 13 434 мин *квт*-а чатдырылмышдыр (1974). Авратомун лајиһәләринин һәјата кечирилмәси иштиракчы өлкәләр арасында вә онларла дикәр өлкәләр (мәс., АБШ) арасында кәскин зиддијјәтләр јарадыр. 1973 илин ахырларында енержи бөһранынын күҹләнмәси вә бунунла әлагәдар идхал олунан енержи еһтијатларына чәкилән хәрҹләрин артмасы Авратом үчүн ҹидди проблемә чеврилмиш, нүвә енержиси саһәсиндә һөкмранлыг угрунда мүбаризә күҹләнмишдир.

Авратомун нүвә потенсиалынын һәрби мәгсәдләрдә истифадә олунмасы планлары дүнјанын мүтәрәгги иҹтимаијјәтини ҹидди нараһат едир. Мүтәрәгги партија вә тәшкилатлар белә планлара гаршы чыхыр.

АВРО́ПА ИГТИСАДИ БИРЛИЈИ (АИБ), «Үмуми базар»—Гәрби Авропанын 9 өлкәсинин (илк үзвләри—Франса, АФР, Италија, Белчика, Нидерланд, Лүксембург, 1973 илдән Б. Британија, Данимарка, Ирландија) дөвләт-инһисарчы тәшкилаты. Тә'сис олунмасы һаггында мүгавилә 1957 илин мартында Ромада (Италија) имзаланмыш, 1958 ил јанварын 1-дән гүввәјә минмишдир. АИБ чәрчивәсиндә Авропа Көмүр вә Полад Бирлији, Авропа Атом Енержиси Бирлији вә Авропа Инвестисија Банкы фәалијјәт көстәрир. БМТ Баш Мәҹлисиндә мүшаһидәчи статусу вар. Рәһбәр органлары Шура (Авропа Игтисади Шурасы), Комиссија (Авропа Бирлији Комиссијасы), Мәҹлис (Авропа парламенти), Мәһкәмәдир. Комиссија Брүсселдәдир (Белчика). Јунаныстан, Түркијә, Малта вә Кипр АИБ-ин ишиндә *ассосиасија* һүгуглу үзв кими иштирак едир. АИБ Африка, Кариб дәнизи вә Сакит океан һөвзәси р-нунун 45 инкишаф едән өлкәси илә ассосиасија һаггында сазиш бағламышдыр. Игтисади ҹәһәтдән зәиф инкишаф етмиш өлкәләрин бирлијә гошулмасы онларын даһа күчлү дөвләтләрин игтисади асылылығына дүшмәсинә зәмин јарадыр. АИБ-ин тә'сис олунмасында Гәрби Авропанын мүәјјән инһисарчы даирәләринин өз гүввәләрини дикәр өлкәләрин, илк нөвбәдә АБШ-ын инһисарлары илә рәгабәт мүбаризәсиндә бирләшдирмәјә сә'ј көстәрмәләри өз әксини тапмышдыр.

АИБ-ин јарадылмасы капитализмин үмуми бөһранынын мүасир мәрһәләсиндә јени һадисәдир вә капитализмин инһисарчы мәрһәләсинә хас олан тәсәррүфат мүнасибәтләрини вә капиталы бејнәлмиләлләшдирмәк, дар милли сәрһәдләри ләғв етмәк мејлләрини әкс етдирир. АИБ-ин сијаси мәгсәди Гәрби Авропа капитализминин гүввәләрини бирләшдирәрәк ону дүнја коммунист һәрәкатына, социалист дөвләтләринә, һабелә мүстәмләкә вә асылы өлкәләрин милли азадлыг мүбаризәсинә гаршы гојмагдыр. АИБ-ин рәсми мәгсәди куја бүтүн бирлик чәрчивәсиндә «игтисади фәалијјәтин һәртәрәфли инкишафына, даими вә бир бәрабәрдә инкишафа, һәјат сәвијјәсинин тезликлә јүксәлдилмәсинә, һабелә бирлијин үзвү олан өлкәләр арасында даһа сых әлагә јарадылмасына» наил олмагдыр. Бүтүн бунлар «Үмуми базар» јаратмагла һәјата кечирилмәлидир. «Үмуми базар»ы јараданлар иштиракчы өлкәләрин милли базарларынын бирлијини (интеграсијасыны) ашағыдакы кими дүшүнүрләр: иштиракчы өлкәләр арасындакы тиҹарәтдә бүтүн мәһдудијјәтләри арадан галдырмаг; үчүнҹү өлкә илә тиҹарәтдә үмуми көмрүк тарифи тәтбиг етмәк; «шәхс, капитал вә хидмәтләрин» сәрбәст һәрәкәти үчүн манеәләри арадан галдырмаг; нәгл. вә тәсәррүфат саһәсиндә үмуми сијасәт һәјата кечирмәк; иштиракчы өлкәләрин разылашдырылмыш игтисади сијасәт принсипләрини ишләјиб һазырламаг; ваһид рәгабәт гајдасы јаратмаг; иштиракчы өлкәләрин ганунвериҹиликләрини јахынлашдырмаг. Бу тәдбирләрин һәјата кечирилмәси үчүн 12 ил (1970 ил јанварын 1-дәк) ајрылмышды. «Үмуми базар»ын әсасыны көмрүк иттифагы тәшкил едир. Лакин х.т. саһәләрини вә игтисади фәалијјәт даирәсини әһатә етмәсинә, һабелә иштиракчы өлкәләр арасында әлагәләрин характеринә көрә «Үмуми базар» әслиндә игтисади иттифагдыр. Ону јараданларын фикринҹә, АИБ сијаси иттифаг вә нәтиҹә е'тибарилә федерал вә ја конфедерал типли ваһид дөвләт олмалыдыр. АИБ өлкәләри интеграсијаны сүр'әтләндирмәк мәгсәди илә 1970 илдән игтисади вә валјута иттифагы јаратмаға тәшәббүс көстәрир, сијаси интеграсијаја сәбәб ола биләҹәк «Авропа иттифагы» јарадылмасына хүсуси фикир верирләр. Лакин АИБ-ин иши сон дәрәҹә мүрәккәб вә зиддијјәтли шәраитдә кечир. АИБ истәр иштиракчы өлкәләрин инһисарлары арасындакы, истәрсә дә һәмин өлкәләр арасындакы ихтилафлары арадан галдыра билмәмишдир. Бу зиддијјәтләр бүтүн капитализм аләмини бүрүмүш игтисади бөһранын күчләнмәси илә даһа да артыр. Белә шәраитдә һәр бир өлкә өзүнү, һәм дә имкан дүшәрсә, дикәр иштиракчы өлкәнин һесабына горумаға чалышыр. ««Бирләшмә», базар проблемини зәифләтмәк шүары алтында мејдана чыхан бејнәлхалг дөвләт-инһисарчы тәшкилатлары әслиндә дүнја капитализм базарыны јенидән бөлүшдүрмәјин јени формалары олуб кәскин дидишмә вә мүнагишә очагларына чеврилир» (Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы, Б., 1973, сәһ. 28).

АИБ дөвләт-инһисарчы бирлик олмагла бөһрансыз бәрабәр инкишафы вә иштиракчы өлкәләрдәки синфи зиддијјәтләри һәлл едә билмәмишдир. АИБ сијаси, малијјә, иҹтимаи бөһран кечирир. Бирлик өлкәләриндә 5,7 млн. (1976, феврал) ишсиз вар вә бунларын јарысыны гадынлар тәшкил едир. АФР-дә 1 346 мин, Б. Британијада 1 304 мин, Италијада 1164 мин ишсиз вар. 1975 илдә гијмәтләр Б. Британијада 25%, Ирландијада 17%, Италија вә Белчикада 11%, Франсада 9%-дән чох артмышдыр. Бирлијә дахил олан өлкәләрин зәһмәткешләри АИБ-ин антидемократик характеринә гаршы чыхыр, она кениш халг күтләсинин мәнафејинә ујғун јени игтисади вә иҹтимаи мәзмун верилмәсини тәләб едирләр.

Әд.: Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы, һ. I, бөлмә 4, Б., 1973; Брежнев Л. И., Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын дахили вә хариҹи сијасәт саһәсиндә нөвбәти вәзифәләри. Сов.ИКП-нин XXV гурултајында мә'рузә, Б., 1976; Экономические проблемы «общего рынка», под ред. Е. Л. Хмельницкой, М., 1962; Чумаков М. П., Финансово-валютные противоречия «общего рынка», М , 1967; Экономические группировки в Западной Европе, М., 1969; Максимова М. М., Основные проблемы империалистической интеграции, М., 1971; Шишков Ю., Противоречия и перспективы капиталистической интеграции, «Мировая экономика и международные отношения», 1973, № 1; Алексеев А. В. и Паньков В. С., Противоречия капиталистической интеграции, М., 1976.

АВРО́ПА КӨМҮР ВӘ ПОЛАД БИРЛИЈИ (АКПБ)—бејнәлхалг дөвләт-инһисарчы тәшкилаты. Бирлијә АФР, Франса, Белчика, Лүксембург, Нидерланд, Италија вә 1973 илдән Б. Британија, Данимарка, Ирландија дахилдир. «*Шуман планы*» әсасында, 50 ил мүддәтинә јарадылмышдыр (1951). Игамәткаһы Лүксембургдадыр. Көмүр вә металлуркија сәнајеси мәһсуллары үчүн үмуми базар јаратмагла бирлијә үзв олан өлкәләрин игтисади инкишафына көмәк көстәрмәк мәгсәдини е'лан етмишдир. Бирлијин јарадылмасында Гәрби Авропада һәрби-сијаси блок тәшкил етмәјә чалышан империалист дөвләтләрин сијаси планларынын да бөјүк ролу олмушдур. Иштиракчы өлкәләр көмүр вә полад истеһсалына, хаммал бөлкүсүнә нәзарәт етмәк барәсиндә, көмүр вә металлуркија ширкәтләринин малијјәләшдирилмәси һаггында мүгавилә бағламышлар. АКПБ өлкәләри дахилиндә ваһид көмүр вә полад базары јарадылмыш вә бу мәһсуллар үчүн көмрүк сәрһәдләри ләғв олунмушдур. АКПБ металлуркија инһисарларынын мәнафејинә хидмәт едир. АКПБ-нин иштиракчылары сатыш базарлары уғрунда мүбаризә апарырлар (хүсусән АБШ инһисарлары илә). Гәрби Авропада полад әридилмәсинин 90%-инә, даш көмүр чыхарылмасынын тәгр. 100%-инә вә дәмир филизи чыхарылмасынын 50%-инә нәзарәт едир (1974).

АВРО́ПАДА ТӘҺЛҮКӘСИЗЛИК ВӘ ӘМӘКДАШЛЫҒА ДАИР МҮШАВИРӘ, Үмумавропа Мүшавирәси—Мүшавирә чағырмаг идејасынын тәшәббүсчүсү ССРИ вә социалист бирлијинин дикәр өлкәләри олмушдур. Мүшавирәни чағырмаг тәклифи илк дәфә Варшава мүгавиләси иштиракчысы олан өлкәләрин «Авропада сүлһү вә тәһлүкәсизлији мөһкәмләндирмәк һаггында Бәјаннамә»синдә (Бухарест, 1966) ирәли сүрүлмүшдүр. Варшава мүгавиләси өлкәләри Мүшавирә чағырмаг тәшәббүсү илә чыхыш етмәклә јанашы, Авропада шәраитин нормал һала салынмасына көмәк едән бир сыра әмәли аддым атдылар. Бунлардан ән мүһүмләри ССРИ илә АФР (1970, 12 август), ПХР илә АФР (1970, 7 декабр) арасында бағланмыш мүгавиләләр, Гәрби Берлин мәсәләләринә даир сазиш имзаланмасы (1971, 3 сентјабр), АДР илә АФР (1972, 21 декабр), ЧССР илә АФР (1973, 11 декабр) арасында мүнасибәтләрин әсаслары барәдә мүгавиләләр вә с.-дир.

Мүшавирәдән әввәл, 1972 ил нојабрын 22-дән 1973 ил ијунун 8-дәк Һелсинкидә чохтәрәфли мәсләһәтләшмәләр олду. Бурада «Һелсинкидәки мәсләһәтләшмәләрин јекун төвсијәләри»нин лајиһәси разылашдырылды. Төвсијәләрдә Мүшавирәнин кечирилмәси шәртләри вә гајдасы мүәјјәнләшдирилди. Төвсијәләрә көрә күндәликдә ашағыдакы мәсәләләр нәзәрдә тутулмушду: 1) Авропада тәһлүкәсизлик; 2) игтисадијјат, елм, техника вә әтраф мүһитин мүһафизәси саһәсиндә әмәкдашлыг; 3) һуманитар вә дикәр саһәләрдә әмәкдашлыг; 4) Мүшавирәдән сонракы тәдбирләрин нәзәрдән кечирилмәси.

Мүшавирәнин биринҹи мәрһәләси хариҹи ишләр назирләри сәвијјәсиндә 1973 ил ијулун 3-дән 7-дәк Һелсинкидә кечирилди; онун ишиндә Авропанын 33 дөвләти (Албанија Мүшавирәдә иштиракдан бојун гачырды), һабелә АБШ вә Канада иштирак едирди. Мүшавирәдә «Һелсинкидәки мәсләһәтләшмәләрин јекун төвсијәләри» гәбул олунду; назирләр Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлығa даир проблемләрлә, һабелә Мүшавирәнин сонракы фәалијјәти мәсәләләри илә әлагәдар өз һөкумәтләринин бахышларыны шәрһ етдиләр.

Мүшавирәнин икинҹи мәрһәләси иштиракчы дөвләтләр тәрәфиндән тә'јин едилмиш нүмајәндә вә експертләр сәвијјәсиндә 1973 ил сентјабрын 18-дән 1975 ил ијулун 21-дәк, дөврәләрлә, Ҹеневрәдә кечирилди. Габагҹа 1973 ил августун 29-дан сентјабрын 3-дәк хариҹи ишләр назирләринин тә'јин етдикләри нүмајәндәләрдән тәшкил едилмиш Әлагәләндирмә комитәсинин Ҹеневрәдә иҹласлары олду. Иҹласларда күндәлијин 1, 2 вә 3-ҹү бәндләри үзрә хүсуси комиссијалар вә јардымчы комиссијалар јарадылды. Мүшавирәнин јекун сәнәдләринин тәртиб вә редактә едилмәси, онларын үчүнҹү мәрһәләдә имзаланмаға һазырланмасы икинҹи мәрһәләнин вәзифәси иди. Мүшавирәнин икинҹи мәрһәләси кедишиндә иштиракчы дөвләтләрин нүмајәндәләри күндәликдә дуран мәсәләләрлә әлагәдар чохлу тәклиф ирәли сүрдүләр ки, бу да Мүшавирәнин тәрәфләр үчүн мәгбул јекун сәнәдләринин ишләниб һазырланмасында хејли чәтинлик төрәтди.

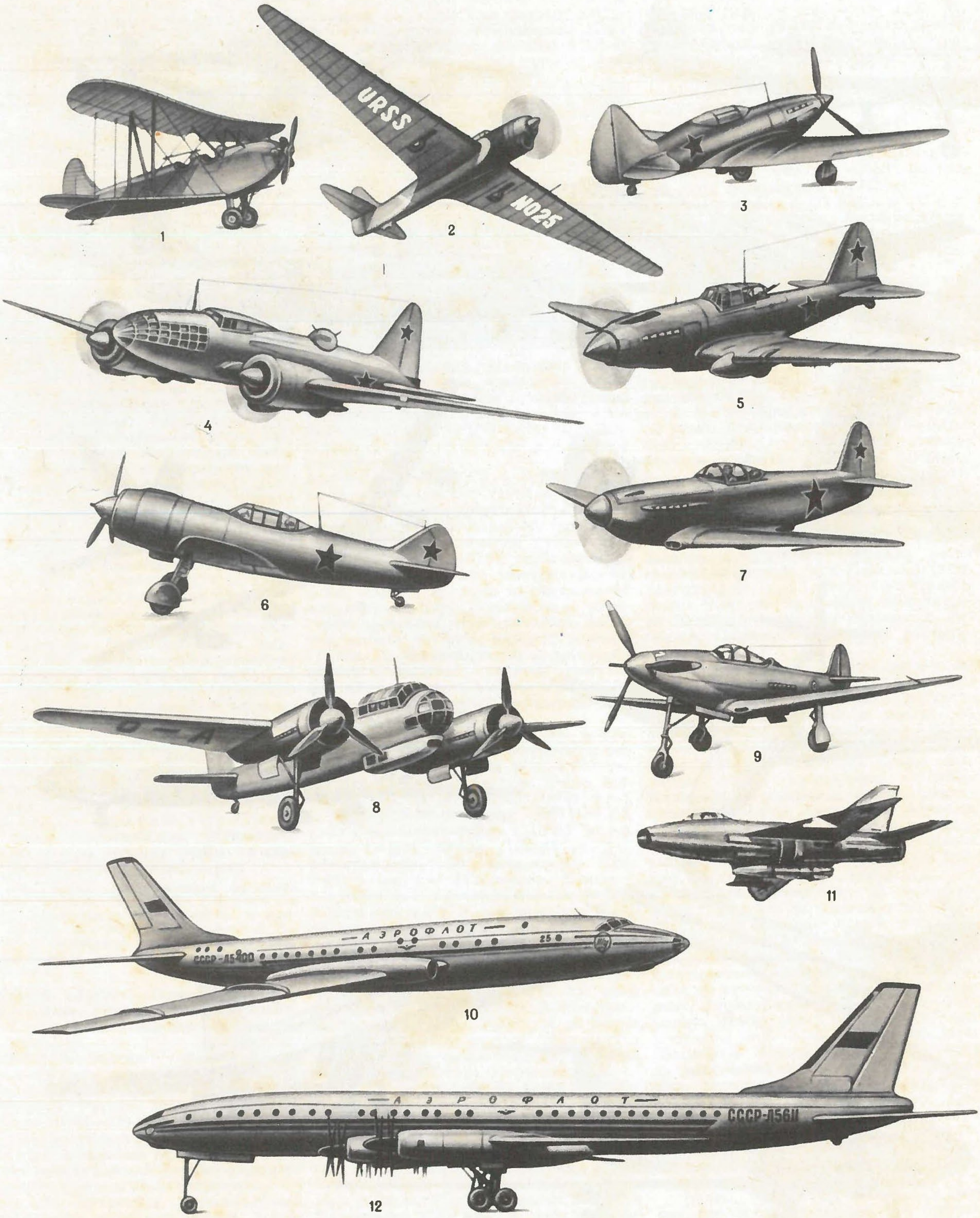
URSS
N025
1
2
3
4
5
6
7
8
9
11
АЭРОФЛОТ
25
10
АЭРОФЛОТ
СССР-Л5611
12

Авиасија. 1. По—2. 2. АНТ—25. 3. МиГ—3. 4. ДБ —3Ф. 5. Ил—2. 6. Ла—5. 7. Јак—3. 8. Ју—88 (Алманија). 9.Белл «Еркобра» П—39 (АБШ). 10. Ту—104. 11. МиГ—21. 12. Ту—114.

Авиасија мәгаләсинә

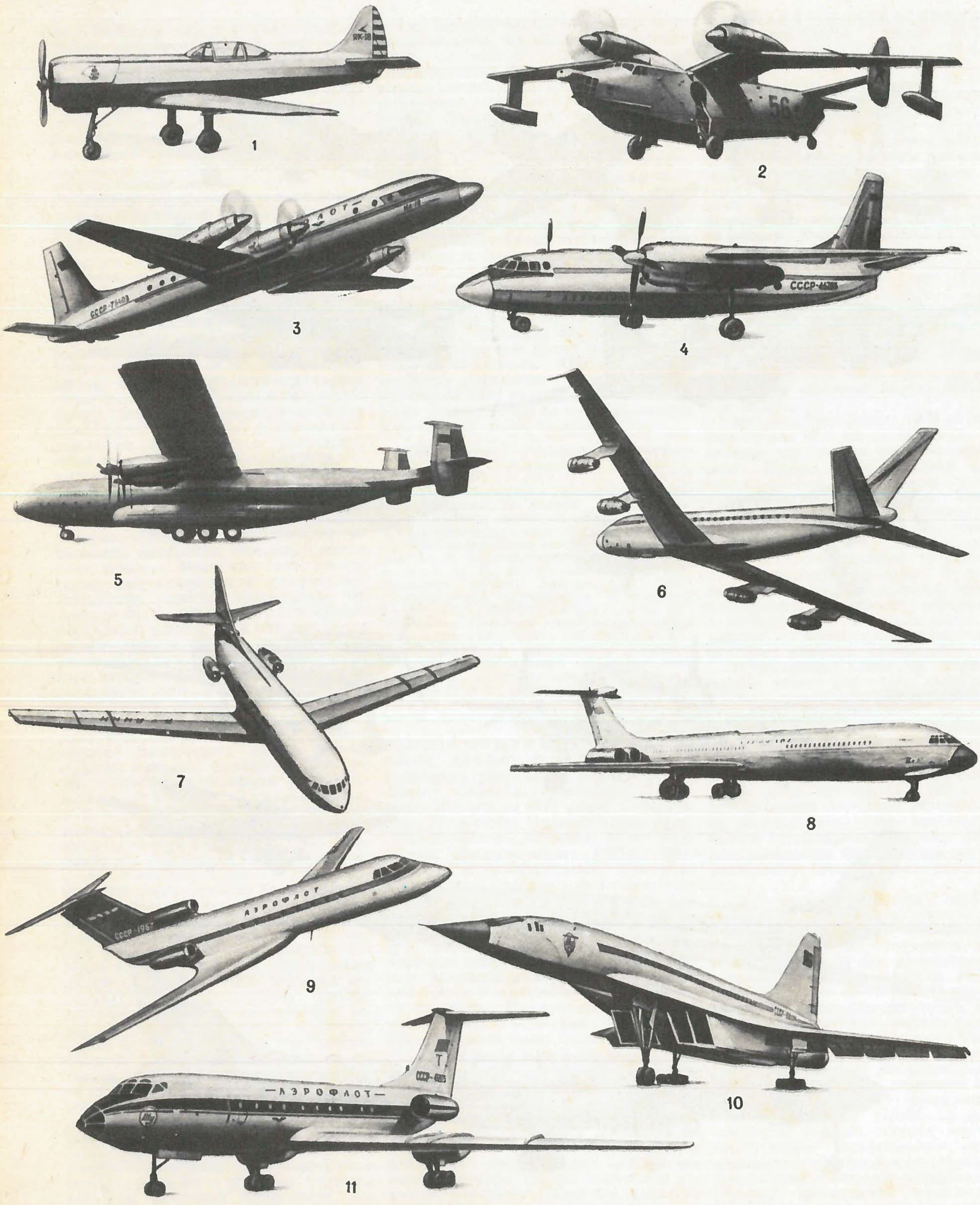
1
2
56
3
СССР-75403
4
5
6
7
8
9
АЭРОФЛОТ
СССР-1967
10
АЭРОФЛОТ
11

Авиасија. 1. Јак—18 ПМ. 2. «Амфибија.» 3. Ил—18. 4. Ан—24. 5. Ан—22 («Антеј»). 6. ДС—8 (АБШ). 7. «Каравелла» (Франса). 8. Ил—62. 9. Јак—40. 10. Ту—144. 11. Ту—154.

Авиасија мәгаләсинә

Мүшавирәнин үчүнчү мәрһәләси 1975 ил ијулун 30-дан августун 1-дәк Һелсинкидә иштиракчы өлкәләрин милли нүмајәндә һеј'әтләринә башчылыг едән али сијаси вә дөвләт рәһбәрләри сәвијјәсиндә кечирилди. Нүмајәндә һеј'әтләринин башчылары өз нитгләриндә Мүшавирәнин јекунларына гијмәт верәрәк, Мүшавирәдән сонра Авропада шәраитин инкишаф перспективләри барәдә бахышларыны шәрһ етдиләр. Онлар Мүшавирәнин Јекун актыны имзаладылар. Совет нүмајәндә һеј'әтинә Сов.ИКП МК Баш катиби Л. И. Брежнев башчылыг едирди.

Мүшавирәнин Јекун акты күндәликдәки бүтүн дөрд бәнд үзрә кениш төвсијәләри әһатә едир. Јекун актынынән мүһүм сијаси һиссәсини Мүшавирәнин иштиракчы дөвләтләринин гаршылыглы мүнасибәтләринин ашағыдакы принсипләри тәшкил едир: суверен бәрабәрлик; зор ишләтмәмәк вә ја һәдә-горху кәлмәмәк; сәрһәдләрин тохунулмазлығы; дөвләтләрин әрази бүтөвлүјү; мүбаһисәләрин динч јолла низама салынмасы; бир-биринин дахили ишләринә гарышмамаг; инсан һүгугларына вә әсас азадлыглара һөрмәт; бәрабәрлик вә халгларын өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугу; дөвләтләр арасында әмәкдашлыг; бејнәлхалг һүгуга даир өһдәликләрин виҹданла јеринә јетирилмәси.

Мүшавирә кәркинлијин зәифләдилмәсинин јени мәрһәләсинин башланғычыны гојду; бу мәрһәләнин әсас вәзифәләриндән бири сүр'әтлә силаһланманын азалдылмасына, сонра исә дајандырылмасына јоллар ахтарыб тапмагдан ибарәтдир. Мүшавирә динҹ јанашы јашамаг принсипләринин мөһкәмләндирилмәси вә иҹтимаи гурулушу мүхтәлиф олан дөвләтләр арасында бәрабәр һүгуглу әмәкдашлыг мүнасибәтләри јарадылмасы јолунда мүһүм аддым олду. Дөвләтләрарасы мүнасибәтләрин Мүшавирә иштиракчылары тәрәфиндән разылашдырылмыш принсипләри Авропа бејнәлхалг мүнасибәтләриндә тәҹавүзү вә һәр ҹүр зоракылығы арадан галдырмаг үчүн е'тибарлы зәмин јаратмалыдыр. Мүшавирәнин јекунлары гитәнин бүтүн халгларынын мәнафејинә ҹаваб верир.

Әд: Сулһ, тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыг намина, Б., 1975; Ефремов А. Е., Европейская безопасность и кризис НАТО, М., 1975; Степанов А. И., СССР и Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе, «Вопросы истории», № 2, 1976.

АВРО́РА (Aurora)—Гәдим Рома мифолокијасына көрә дан шәфәги илаһәси. Гәдим јунан мифолокијасында А. *Еос* адланыр.

«АВРО́РА»—Балтик донанмасынын Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабында иштирак етмиш крејсери. 1900 илдә суја салынмыш, Русија—Јапонија мүһарибәсиндә (1904—05) иштирак етмишдир. 1917 ил февралын 28-дә (мартын 13-дә) «А.»-нын ингилабчы матрослары үсјан едәрәк кәмидә һакимијјәти әлә алдылар. 1917 ил октјабрын 25-нә (нојабрын 7-нә) кечән кеҹә Петроград Һәрби-Ингилаб Комитәсинин әмри илә крејсер Николајевск (индики лејтенант Шмидт ад.) көрпүсүнү тутмуш, Гызыл Гвардија дәстәләринин Васильевск а.-ндан шәһәрин мәркәзинә кечмәсини тә'мин етмишдир. Октјабрын 25-дә саат 21—45 дәг.-дә «А.» топларындан ачылан атәш Гыш сарајына һүҹумун башланғычы олду. «А.» абидә кими Ленинградда Нева чајы саһилиндә әбәди дајаначаға (1948 ил нојабрын 17-дән) гојулмуш вә ејни заманда Ленинград Нахимов Һәрби Мәктәбинин тә'лим кәмисидир. 1957 илдә «А.»-да Мәркәзи Һәрби-Дәниз Музејинин филиалы ачылмышдыр. «А.» Гырмызы Бајраг (1927) вә Октјабр Ингилабы (1968) орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

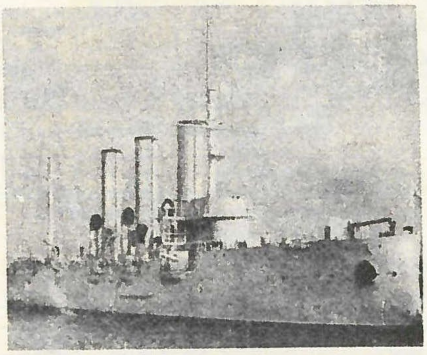

АВРО́РА—Азәрб.ССР Ләнкәран р-нунда шәһәр типли гәс. (1964 илдән). А. гәс. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 15 *км* ҹ.-да, Бакы—Астара шосе јолу кәнарында, дағәтәји дүзәнликдәдир. Әһ. 4 мин (1976); чајбечәрмә вә е'малы, үзүмчүлүклә мәшғулдур. Чај ф-ки, шәраб з-ду, орта вә сәккизиллик мәктәбләр, 4 клуб, 3 китабхана, киногурғу, хәстәхана, тибб мәнтәгәси, көрпә еви, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар. А. әразисиндә чај вә мандарин плантасијаларыны сувармаг мәгсәдилә Ханбуланчај су анбары јарадылыр. «Аврора» крејсеринин шәрәфинә адландырылмышдыр.

АВСТРА́ЛИЈА (Australia; лат. australis—ҹәнуб)—Ҹәнуб јарымкүрәсиндә материк. Узунлуғу г.-дән ш.-ә 4 100 *км*, шм.-дан ҹ.-а 3 200 *км*-дир. Учгар нөгтәләри: шм.-да Јорк бурну ($10^0 41'$ ҹ.е.), ҹ.-да Ҹәнуб-Шәрг бурну ($39^0 11'$ ҹ.е.), г.-дә Стип-Појнт бурну ($113^0 05$ ш.у.), ш.-дә Бајрон бурну ($153°34'$ ш. у.). Материкләрин ән кичијидир. Саһ. 7 631,5 мин *км*^{2} (Тасманија, Кенгуру, Мелвилл вә с. адаларла бирликдә тәгр. 7 704,5 мин *км*^{2}). Г.-дән вә ҹ.-дан Һинд океаны, ш.-дән вә шм.-дан Сакит океан дәнизләри (Тасманија, Мәрҹан, Тимор вә Арафур) илә әһатә едилмишдир. А.-ја аид олан адалардан ән бөјүјү Тасманија материкдән ени 224 *км* олан Басс боғазы илә ајрылыр. А.-нын шм.-ш. саһили бојунҹа 2 300 *км* мәсафәдә Бөјүк Сәдд Рифи узаныр. Саһил хәтти аз кириитили-чыхынтылыдыр. Бөјүк көрфәзләри: шм.-да Карпентарија, ҹ.-да Бөјүк Австралија. Ән бөјүк ј-а Кејп-Јоркдур.

Релјеф. Материкин чох һиссәси дүзәнликләрдир (сәтһинин тәгр. 95%-нин дәниз сәвијјәсиндән јүксәклији 600 *м*-ә гәдәрдир). А. орографијасына көрә 3 һиссәјә ајрылыр: Гәрби Австралија јајласы, Мәркәзи овалыг вә Бөјүк Суајырычы Силсилә. А.-нын г. јарысындакы Гәрби Австралија јајласынын орта һүнд. 400—500 *м*-дир. Ш. кәнарларында кристаллик сүхурлардан ибарәт Макдоннелл (Зил д., 1 510 *м*) вә Масгрејв (Вудрофф д., 1 440 *м*) силсиләләри учалыр. Јајланын ҹ.-г.-ини Дарлинг силсиләси (582 *м*), шм. вә ҹ.-уну гумлу сәһралар (Бөјүк Гумлу Сәһра, Бөјүк Викторија сәһрасы) вә онларын арасындакы дашлы Һибсон сәһрасы тутур.

Мәркәзи овалыг Карпентарија көрфәзиндән Мурреј чајынын мәнсәбинә гәдәр саһәни әһатә едир. Сәтһи Мурреј вә Дарлинг чајларынын парчаладығы аллүвиал овалыглардан ибарәтдир. А.-нын ән алчаг нөгтәси Ејр көлү р-нундадыр (—12 *м*).

Бөјүк Суајырычы Силсилә материкин ш. һиссәсиндәдир. Ҹ.-унда Австралија Алп д-рында А.-нын ән јүксәк нөгтәси Костјушко зирвәси (2 230 *м*) учалыр.

Ҝеоложи гурулуш. Материкин чох һиссәси Кембридән әввәлки платформадыр. Платформа кристаллик галханлардан (г.-дә Гәрби Австралија вә мәркәзи һиссәдә Масгрејв), синеклизләрдән, онлары бирләшдирән гәдим гырышыглыг (Алт Протерозој) зонасындан ибарәтдир. Үст Палеозојда вә Мезозојун 1-ҹи јарысында А. платформасы гәдим *Гондвана* материки илә битишик олмушдур. Кембридән әввәлки бүнөврә үзәриндә јатан Алт Палеозој чөкүнтүләри ш. һиссәдә Бөјүк Артезиан һөвзәсинин Триас, Јура континентал чөкүнтүләри вә Табашир (дәниз) чөкүнтүләринин галын гаты илә өртүлүр. А.-нын г. саһилиндә Кембридән әввәлки сүхурларын үзәриндә метаморфикләшмәмиш Үст Палеозој (континентал) вә Јура (дәниз) чөкүнтүләри јатыр. Ҹ.-ш.-дә Налларбор дүзәнлијиндә Кембридән әввәлки бүнөврәни Табашир, Палеокен вә Неокен чөкүнтүләри өртүр.

Тасманија а. вә А.-нын дағлыг ш. һиссәси Һерсин гырышыглығындан ибарәтдир. Бурада Палеозој чөкүнтүләринин галын комплекси шм.-ш. вә шм.-г. истигамәтиндәки гырышыгларла позулмушдур. Үст Табашир дәнизи трансгрессијасы Палеозој јашлы дағларын ашағы һиссәләрини өртмүш, Кајнозојдакы сонракы галхма просесләри исә Шәрги Австралија д-рынын мүасир релјефини әмәлә кәтирмишдир. Бөјүк Суајырычы Силсиләдә галхма илә јанашы, кениш саһәдә вулкан пүскүрмәләри дә олмушдур.

Фајдалы газынтылар. А.-нын фајдалы газынтылары: гызыл, уран, боксит, дәмир филизи, әлван металлар, көмүр. А.-нын г. вә шм.-г. һиссәсиндә Кембридән әввәлки бүнөврәнин чыхынтыларында гызыл, мис, гурғушун, синк вә күмүш, ҹ. вә шм.-да уран филизи, Гәрби Квинсленддә боксит, Тасманија а.-нда галај, волфрам вә мис јатаглары вар. Әсас көмүр јатаглары (Викторија штатында) Үст Палеозој вә даһа ҹаван сүхурларла, дәмир филизи јатаглары Протерозој сүхурлары (Гәрби А.-да) илә әлагәдардыр. Сон илләр А.-нын бир чох р-нунда (Бөјүк Артезиан һөвзәси, Викторија саһили, Гәрби А. вә с.) мүхтәлиф јашлы чөкмә сүхурларда нефт вә газ јатаглары кәшф едилмишдир.

Иглим. А.-нын бир чох һиссәси тропик, шм.-ы субекваториал, ҹ.-у субтропик иглим гуршағындадыр. Дүзәнликләрдә аз һүнд.-лү јүксәкликләрин олмасы бүтүн материкдә даим јүксәк темп-рун јаранмасына сәбәб олур. Темп-рун мөвсүми тәрәддүдү, әсасән, тропик вә субтропик гуршагларын дахили р-нларында мүшаһидә едилир. Мүтләг макс. темп-р (53,1°C) Клонкарридә (Квинсленд) мүшаһидә олунур. Мүтләг мин. темп-р А.-нын дахили р-нларында —4°C-дән —6°C-јә чатыр. А.-нын чох һиссәсинин тропик гуршағын континентал һиссәсиндә јерләшмәси, материкин г.-дән ш.-ә бөјүк мәсафәдә узанмасы, саһилләринин аз парчаланмасы, Бөјүк Суајырычы Силсиләнин океандан кәлән рүтубәтли күләкләрин гаршысыны сахламасы иглимин гураглығына сәбәб олур. А. Чәнуб јарымкүрәсинин ән исти вә гуру саһәсидир. А. саһ.-нин 38%-инә илдә 250 *мм*-дән аз јағынты дүшүр. Јајда (декабр—феврал) материк 30°C вә даһа артыг (Бөјүк Гумлу Сәһра) гызыр. Јағынтынын мигдары саһилдән (1 500 *мм*) материкин ичәриләринә доғру азалыр (22° ч. е.-ндән ч.-да 300 *мм*-әдәк).

Дахили сулар. А. саһәсинин 60%-и сәһра вә јарымсәһра олдуғундан иглимлә әлагәдар сәтһ ахынлары зәиф инкишаф етмишдир. А. чајларынын 7%-и Сакит океан, 33%-и Һинд океаны һөвзәсинә аиддир. Әразинин тәгр. 60%-ини мүвәггәти су ахарлары («крикләр») саһәси тутур. Крикләрдә ахым јалныз епизодик јај лејсан јағышларындан сонра мүшаһидә олунур. Ән бөјүк чајлары Муррej (2 570 *км*) вә Дарлингдир (2 740 *км*). Чајлары, әсасән, јағыш сулары илә гидаланыр. Јағышлы мөвсүм илә әлагәдар чајларын чоху јајда, Чәнуби А. чајлары гышда, Чәнуб-Шәрги А.-дакы чајлар исә пајызда дашыр. Шәрги А. чајларынын бөјүк һидроенержи еһтијаты вар. Муррej, Маррамбичи, Лаклан, Орд, Суон вә Бердекин чајларында мүһүм һидроенеркетика вә ирригасија гургулары тикилмишдир. А. да 800-ә гәдәр ахарсыз вә шор көл вар. Ән бөјүкләри Ејр, Торренс, Амадијес вә Кердпердир.

А. 1,5—2 *км* дәринликдә топланмыш јералты суларла зәнкиндир. Бүнөврәнин синеклизләриндә 15-дән чох артезиан һөвзәси вар. Мәркәзи овалыгдакы Бөјүк Артезиан һөвзәси (саһ. 1 736 мин *км*^{2}) дүнјада ән ири һөвзәдир. Јералты сулар гураг р-нларын су тәчһизаты үчүн әсас мәнбә һесаб едилир.

Торпаг вә битки. А.-нын үзви аләми узун мүддәт башга материкләрдән тәчрид олунараг инкишаф етмишдир. Одур ки, материкин флорасы јүксәк дәрәчәдә ендемикдир (75%-и) вә ајрыча *Австралија биочоғрафи саһәсинә* ајрылмышдыр. Әразинин чох һиссәсини тутан сәһралар боз вә боз-гәһвәји торпаглары, чод оту вә тиканлы коллуглары олан јарымсәһраларла әһатәләнмишдир. Јағынтынын мигдары артдыгча (г., шм. вә ш.-ә тәрәф) гырмызы-гонур јарымсәһра, гырмызы-гонур вә гырмызы латеритли саваннаја кечир. Саванна шм.-ш.-дә һәмишәјашыл тропик, ч.-ш. вә ч.-г.-дә рүтубәтли евкалипт мешәләри илә әвәз олунур. Материкин шм. вә ш.-индә гырмызы-сары латеритли, дағларда тропик-гара, сары-гонур, дағ-чәмән торпаглары јајылмышдыр. Јарымсәһра вә саванналардакы тәбии отлагларын А. үчүн бөјүк әһәмијјәти вар. Әмтәә әһәмијјәтли мешәләр материкин тәгр. 2%-ини тутур.

Һејванлар аләми. А. әразиси хүсуси Австралија биочоғрафи саһәсинә дахилдир. А.-нын фаунасы гәдим вә јүксәк дәрәчәдә ендемикдир. Бурада али мәмәлиләр, приматлар вә јыртычы һејванлар (авропалыларын кәтирдији динго итиндән башга) јохдур. Мезозој вә Үчүнчү дөврә мәхсус һејванлар (кисәлиләр вә с.) галмышдыр. Ибтидаи мәмәлиләрдән өрдәкбурун вә јехиднаја тәсадүф олунур. Һејванларын бир чоху инсанларын тәсәррүфат фәалијјәти, овчулуг вә ландшафтын дәјишмәси нәтичәсиндә гырылмышдыр. Материкә кәтирилмиш ададовшанларынын А.-да отлагларын хејли һиссәсини мәһв етмәси кисәлиләрин азалмасына сәбәб олмушдур. Кенгуруларын бир нечә нөвү гырылмыш, кисәли чанавар, вомбатларын бир нечә нөвүнүн нәсли кәсилмәкдәдир.

Өјрәнилмә тарихи. А. һаггында Авропаја илк мә'луматы 16 әсрдә Португалија дәниз сәјјаһлары кәтирмишдиләр. Һолландијалы В. Јансзон 1606 илдә Кејп-Јорк ј-а-нын г. саһилинин шм. һиссәсини тәдгиг етмишдир. 17 әсрдә А. саһилләриндәки ән бөјүк кәшфләри, әсасән, Һолландија дәнизчиләри етдикләриндән, материки Јени Һолландија адландырдылар. 1618—22 илләрдә һолландијалы дәниз сәјјаһлары А.-нын г. саһилләринин бөјүк бир һиссәсини кәшф етдиләр. 1623 илдә Ј. Карстенс вә В. ван Колстерт, 1627 илдә Ф. Тејсен вә П. Нејтс А.-нын саһилләрини тәдгиг етмишләр. 1642—43 илләрдә А. Тасман Ван-Димен Торпағыны (Тасманија) вә Јени Зеландијаны кәшф, 1644 илдә исә шм. вә шм.-г. саһилләрдә хејли әразини тәдгиг етди. 1699 илдә инкилис дәниз гулдуру У. Дампир А.-нын шм.-г. саһилиндә бир сыра көрфәз вә бухтаны кәшф етмишдир. 1770 илдә инкилис дәниз сәјјаһы Ч. Кук

Иглим көстәричиләри чәдвәли

Гуршаг вә бөлмә	Мүшаһидә мәнтәгәси, координатлар	Дәниз сәвијјәсиндән һүнд. (*м*)	Орта ајлыг температур (°C) вә јағынтынын мигдары (*мм*)*												
			I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Орта иллик јағынты (*мм*)
Субекваториал	Дарвин 12°28′ ч.е. 130°55′ ш.у.	30	28,6 396	28,4 326	28,6 252	28,7 103	27,4 16	25,8 3	25,0 1	26,1 4	27,9 13	29,4 51	29,6 117	29,3 253	1533
	Дејли—Уотерс 16°16′ ч.е. 133°23′ ш.у.	227	30,1 162	29,4 159	28,6 120	26,6 26	23,2 4	20,9 6	20,3 1	22.4 3	26,2 6	29,6 22	30,8 56	30,7 107	672
	Кернс 16°55′ ч.е. 145°47′ ш.у.	5	27,4 421	27,4 393	26,7 460	25,2 294	22,4 110	21,6 71	21,0 40	21,4 43	22.9 43	24,8 53	26,1 96	27.2 219	2243
Тропик континентал	Алис—Спрингс 23°38′ ч.е. 133°35′ ш.у.	579	28,4 44	27,6 39	24,7 32	20,0 18	15,5 16	12,4 14	11,6 9	14,4 9	18,3 10	22,8 19	25,7 25	27,7 39	274
Шәрги океан	Брисбен 27°28′ ч.е. 153°02′ ш.у.	42	25,0 165	24,7 159	23,6 145	21,2 95	18,1 72	15,8 72	14,9 57	16,0 52	18,3 51	21,0 65	23,0 94	24,4 123	1150
Субтропик гәрби океан	Перт 31°57′ ч.е. 115°51′ ш.у.	60	23,3 9	23,7 11	22,0 20	19,3 42	16,0 128	14,1 179	13,0 170	13,4 145	14,8 88	16,1 56	19,1 20	23,5 15	883
Континентал	Јукла 31°45′ ч.е. 128°58′ ш.у.	4	21,0 15	20,8 17	19,2 21	18,4 26	15,7 32	13,2 27	12,4 23	12,9 24	14,6 19	16,8 18	18,4 17	19,8 13	252
Шәрги океан	Сиднеј 33°52′ ч.е. 151°13′ ш.у.	42	22,0 91	22,0 108	20,9 127	18,2 140	15,2 132	12,8 122	11,9 124	13,1 74	15,2 71	17,6 73	19,5 71	21,2 73	1206

---

* Гејд: үст сыра—температуру, алт сыра—јағынтыны көстәрир,

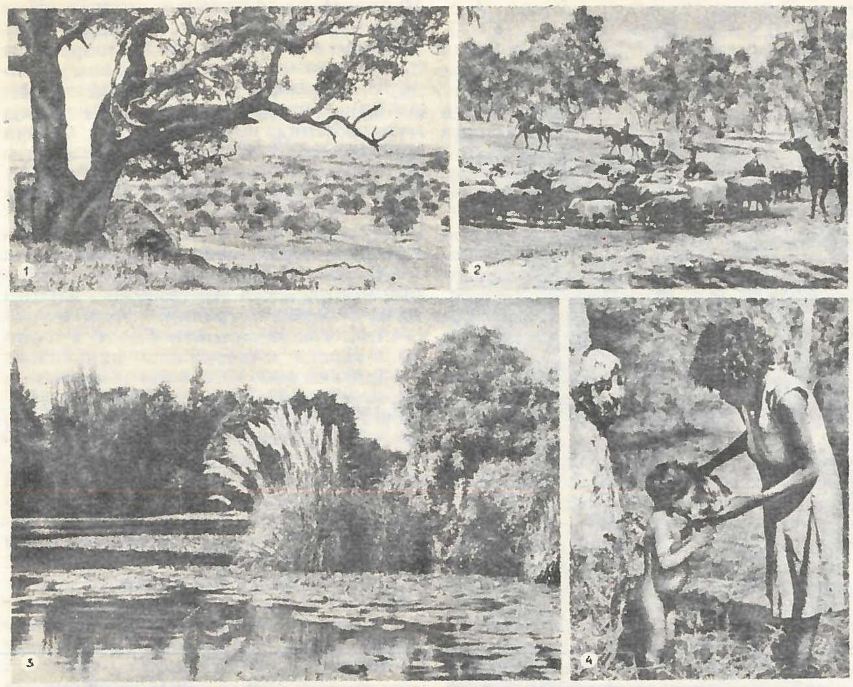

Австралија. 1. Викторија штатындан мәнзәрә. 2. Шимал әразиси. Гарамал суватда. 3. Мелбурн. Нәбатат бағы. 4. Грут адасы. Ушаглы ана.

өзүнүн илк дүнја сәјаһәти заманы А.-нын ш. саһилләрини кәшф етмиш вә Торрес боғазы илә Мәрҹан дәнизиндән Арафур дәнизинә кечмишдир. 1798 илдә инкилис Ҹ. Басс, сонралар онун шәрәфинә адландырылмыш боғазы кәшф етди. Онун һәмјерлиси М. Флиндерс 1798—1803 илләрдә Бөјүк Сәдд Рифини, Карпентарија көрфәзини тәдгиг вә бир сыра көрфәзи кәшф етмишдир. Сонралар о, Јени Һолландија адынын Австралија илә әвәз олунмасы тәклифини вермишдир.

1813—17 илләрдәки експедисијалар нәтиҹәсиндә Бөјүк Суајырыҹы Силсилә кечилмиш, ондан г.-дәки дүзәнликләр кәшф олунмушдур. Инкилис сәјјаһлары Ч. Стөрт (1829—30), Т. Митчелл (1835—36), Ҹ. Греј (1837—39) А. ҹај системләрини вә с. тәдгиг етмишләр. 1840 илдә Полша сәјјаһы П. Стшелетски Австралија Алп д-рыны кечмиш вә А.-нын ән јүксәк зирвәсини (Костјушко д.-ны) кәшф етмишдир. А.-нын мәркәзи сәһра р-нларында Ч. Стөрт (1844—46), О. Грегори (1855—56 вә 1858) вә б. тәдгигат апармышлар. 1860 илдә инкилис Р. Берк, илк дәфә олараг, А. материкини Аделаидадан Карпентарија көрфәзинәдәк кечмишдир. 1862 илдә Ҹ. Стүарт Мәркәзи А.-да тәдгигат апармышдыр. Гәрби А.-нын дахили сәһра р-нларыны Ҹ. Форрест (1869, 1870, 1874), Е. Ҹајлс (1872—73, 1875—76), П. Уорбертон (1873), Д. Линдсеј (1891), Л. Уелс (1896), Д. Карнеки (1896) тәдгиг етмишләр. А.-нын дахили р-нларындакы өјрәнилмәмиш јерләрдә сонралар С. Уестон (1908—09), Д. Маккеј (1926—37), С. Медикен (1937—39) вә б. тәдгигат апармышлар.

Әд.: Глазовская М. А., Почвенно-географический очерк Австралии, М., 1952; Физическая география частей света, М., 1963; Мухин Г. И., Австралия и Океания, М., 1967; Магидович И. П., Очерки по истории географических открытий, М., 1967; Муратов М. В., Происхождение материков и океанических впадин, М., 1975.

АВСТРА́ЛИЈА АЛП ДАҒЛАРЫ (Australian Alps)—Бөјүк Суајырыҹы Силсиләнин ән јүксәк һиссәси. Уз. тәгр. 400 *км*. Һүндүр зирвәси Костјушко д. (2 230 *м*) ејни заманда материкин ән јүксәк нөгтәсидир. А.А.д.-нын шм.-г.-индән Австралијанын әсас ҹајы Мурреј башланыр. А.А.д. Австралијада ән сәрт иглимли јердир. Јамаҹлары 1 200 *м*-ә гәдәр евкалипт вә ағаҹабәнзәр ајыдөшәји мешәләри, даһа јухарылар алп ҹәмәнликләридир.

АВСТРА́ЛИЈА БИОҸОҒРАФИ САҺӘСИ—Јер күрәсинин гуру һиссәсинин зооҹоғрафи вә флористик саһәләриндән бири. А.б.с.-нә зооҹоғрафијада Австралија, Тасманија, Јени Гвинеја, Соломон а-ры, Бисмарк архипелагы, Кичик Зонд а-рынын бир һиссәси, Јени Зеландија, Меланезија, Микронезија, Полинезија вә Һаваj а-ры, битки ҹоғрафијасында исә анҹаг Австралија вә Тасманија аиддир. А.б.с.-нин һејван вә битки аләми өз зәнкинлији вә чох гәдимлији илә фәргләнир ки, бу да Мезозој ерасында Асијадан Австралијаја ибтидаи мәмәлиләрин—клоакалылар вә кисәлиләрин көчмәси илә изаһ олунур. Австралијанын сонралар Асијадан тәҹрид олунмасы буранын һејван вә биткиләринин өзүнә мәхсус, мүстәгил јолла инкишафына шәраит јаратмышдыр.

Австралија битки саһәси. А.б.с.-нин зәнкин флорасы 12 000-ә јахын битки нөвүндән ибарәтдир ки, бунун да 9100-ү ендемикләрдир (јә'ни јалныз А.б.с.-нә хас оланлардыр). Тропик вә мүлајим иглимли өлкәләрә мәхсус гәдим битки ҹинсләри Австралијанын ендемик флорасынын өзәјини тәшкил едир. Бир сыра һалларда *Антарктика биоҹоғрафи саһәси* вә Кап саһәсинин флоралары (фыстыг, сәрв, магнолија, араукари фәсиләләри, ағаҹабәнзәр гыжылар вә с.) илә үмумилији дә мүәјјән олунур. А.б.с.-нин биткиләри мүхтәлифдир. Мәркәзи р-нларын шоран сәһралары шоранкә (дузлаг чоғаны, әзкән, сиркән), гумсал саһәләри исә тиканлы тахыл биткиләри (триодија, спинифекс) илә өртүлүдүр. А.б.с.-нин субтропик вә субантарктик мешәләри үчүн нәһәнк евкалиптләр (һүнд. 100 *м*-дән артыг, диаметри 12 *м*-әдәк), ағаҹабәнзәр гыжылар, саговникләр вә с. характерикдир. Австралија битки саһәси 5 јарымсаһәјә бөлүнүр: 1. Ҹәнуб-гәрб, 2. Еремеја, 3. Шимал-шәрг, 4. Ҹәнуб-шәрг вә 5. Тасманија.

Австралија зооҹоғрафи саһәси—гурунун 6 зооҹоғрафи саһәсиндән бири. Илк дәфә инкилис алими Ф. Л. Склетер тәрәфиндән мүәјјән едилмишдир. Фаунасы чох да зәнкин дејил. Бунун сәбәби Австралија вә Јени Гвинејанын һәлә гәдимдән гоншу материкләрдән ајрылмасыдыр. Ендемик ҹинсләрин вә фәсиләләрин чохлуғу, али вә ја пласентар мәмәлиләрин азлығы (кәтирилмиш вә сонралар вәһшиләшмиш итләр, донузлар, ададовшанлары, түлкүләр вә с. нәзәрә алынмаса, јалныз јарасалара вә сичанларын бә'зи ҹинсләринә тәсадүф едилмәси) илә характеризә олунур.

А.б.с.-ндә кисәлиләрин 50-јә јахын ҹинси (162 нөвү) вар. Һазырда јашајан јумуртагојан мәмәлиләрдән (клоакалылар) *өрдәкбурун* вә *јехидна* јалныз А.б.с.-нә мәхсусдур. Бурада јашајан 670 нөв гушун 450-си ендемикдир. Сүрүнәнләрдән плашлы кәртәнкәлә вә молох, балыглардан сератод, бөҹәкләрдән гызылбөҹәкләр вә одункәсәнләр, кәпәнәкләрдән гәдим Cossidae вә Hepialidae групlары бура үчүн даһа характерикдир. Австралија зооҹоғрафи саһәси 5 јарымсаһәјә ајрылыр: 1. Папуа (Јени Гвинеја), 2. Австралија (Јени Һолландија), 3. Јени Зеландија, 4. Полинезија вә 5. Һаваj.

АВСТРА́ЛИЈА ДИЛЛӘРИ—Австралијанын јерли әһалисинин дилләри. 600 дил мә'лумдур; онлардан 450-јә јахыны тамамилә арадан чыхмышдыр. А.д. аз өјрәнилмишдир. Типолокија вә мәншә е'тибарилә бир нечә група бөлүнүр. Бә'зиләриндә ҹинс көстәриҹиләри вар. Сај системи чох зәиф инкишаф етмишдир. Ҹүмлә *ергатив гурулушлудур*. А.д. илә гәдим лексика үмумилији нәзәрә ҹарпыр. Әлифбалары јохдур.

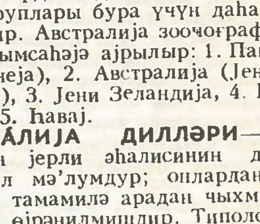

АВСТРА́ЛИЈА ИТТИФАГЫ (Commonwealth of Australia).

Үмуми мә'лумат. Австралија гитәсиндә дөвләт. *Милләтләр Бирлијинин* тәркибиндәдир. Саһ. 7,7 млн. *км*^{2}. Әһ. 13,5 млн. (1975). Пајтахты Канберра ш.-дир. Тәркибинә Тасманија а. вә она јахын кичик адалар: Флиндерс, Кинг, Кенгуру вә с. дахилдир. Сакит океанда Норфолк а., Һинд океанында Милад (Кристмас), Кокос (Килинг), Ашмор (Риф), Картје а-ры, Антарктида илә сәрһәддә Макуори; Һерд вә Макдоналд а-ры А.И.-нын табелијиндәдир. А. И. инз. чәһәтчә 6 штата вә 2 әразијә бөлүнүр (А.И.-нын тәбиәти һаггында мә'лумат үчүн бах *Австралија* мәгаләсинә).

Дөвләт гурулушу. А.И. конститусијалы монархија, дөвләт. гурулушу формасына көрә өз конститусијасы, һакимијјәт вә идарә органлары олан штатларын федерасијасыдыр. А.И. доминион һүгугунда *Милләтләр Бирлији* тәркибинә дахилдир. Гүввәдә олан конститусија 1900 илдә гәбул едилмишдир. Дөвләт вә ичраедичи һакимијјәт башчысы һүгуги чәһәтдән Б. Британија кралы (1952 илдән кралича II Јелизавета) сајылыр. Өлкәдә кралы, А.И. һөкумәтинин тәгдими илә тә'јин олунан кен.-губернатор тәмсил едир. Мәшвәрәтчи органы—Федерал Ичраедичи Шураны кен.-губернатор тә'јин едир. Әслиндә кен.-губернаторун сәлаһијјәтини назирләр кабинети һәјата кечирир. Али ганунверичи орган кралын да дахил олдуғу икипалаталы (сенат вә нүмајәндәләр палатасы) парламентдир. 21 јашына чатмыш вә А.И.-нда 6 ај (мүвафиг сечки даирәсиндә исә 3 ајдан аз олмајараг) мүддәтиндә јашајан Австралија вәтәндашларынын вә Британија тәбәәләринин сечки (актив вә пассив) һүгугу вар. 1925 илдән сәсвермәдә иштирак етмәк мәчбуридир (бах *Абсентеизм*). Әсл јерли әһалинин—абориkенләрин, һәмчинин Асија вә Африкадан, Сакит океан а.-рындан кәлмәләрин сечки һүгугу јохдур. Шәһәр, графлыг вә маһалларда сечкили бәләдијјә шуралары фәалијјәт көстәрир.

А.И.-нын мәһкәмә системи федерал мәһкәмәләр вә штатларын мәһкәмәләриндән ибарәтдир. Али мәһкәмә инстансијасы Јухары мәһкәмәдир (үзвләрини кен.-губернатор өмүрлүк тә'јин едир). О, һәмчинин Али апеллјасија мәһкәмәси, бә'зи ишләр үзрә исә биринчи инстансија мәһкәмәсидир; Конститусија мәһкәмәсинин функсијаларыны ичра едир.

Әһали. Әсас әһали 19 әсрдә бура көчмүш инкилисләр (53%), ирландлар (24%) вә шотландларын (13%) нәсилләриндән ибарәтдир. Абориkенләр вә метисләр дә јашајыр (140 миндән чох, 1976). Ирги ајры-сечкилик онлары ачыначаглы вәзијјәтә салмышдыр. Демәк олар ки, тамамилә гырылмыш јерли әһалинин галыглары јалныз өлкәнин дахили р-нларында галмышдыр. Әһалинин галан һиссәси алманлар, һолландлар, италјанлар, јунанлар, чинлиләр, јапонлар вә б.-дан ибарәтдир. Дөвләт дили инкилис дилидир. Әһалинин чоху христиандыр. Ишләјән әһалинин 29,8%-и сәнаједә, 17,2%-и тичарәтдә, 8,3%-и тикинтидә, галанлары башга саһәләрдә чалышыр (1973). А.И. дүнјанын ән сејрәк әһалиси олан өлкәләриндән бирүдир; әһали олдугча гејри-бәрабәр јерләшмишдир. Орта сыхлыг һәр *км*^{2}-дә 1,7 нәфәрдир (Авропада олдуғундан тәгр. 50 дәфә аз). Әһалинин 83%-индән чоху шәһәрләрдә јашајыр. Бөјүк шәһәрләри: Сиднеј—2,9 млн. нәфәр, Мелбурн—2,6 млн., Брисбен—0,9 млн., Аделаида—0,9 млн , Перт—0,7 млн. (1973).

Тарихи очерк. Австралијанын јерли әһалисинин әчдадлары Чәнуби Асијадан кәлмиш вә еһтимал ки, Сон Палеолитдә бурада мәскән салмышлар. Тәбии шәраитин ағырлығы вә дүнјанын башга халглары илә үнсијјәтин олмамасы Австралија гәбиләләринин (18 әсрин сонунда бурада үмуми сајы 250—300 мин нәфәр олан тәгр. 500 тајфа вар иди) инкишафыны чәтинләшдирирди. 18 әсрин сонуна јахын бу тајфалар һәлә әкинчилик вә малдарлығын нә олдуғуну билмирдиләр.

18 әсрин сонундан Австралија Б.Британијанын ишғал вә ағыр мүстәмләкә зүлмү објектинә чеврилди. 1788 илдә бурада илк инкилис јашајыш мәнтәгәсинин әсасы гојулду (кәләчәк Сиднеј ш.). Әввәлләр Австралија сүркүн јери иди; 1868 иләдәк бураја 155 минәдәк адам сүркүн едилмишди (бунлардан бир чоху Ирландијадакы үсјанларын иштиракчылары, чартистләр вә б. иди). Гитәнин мүстәмләкәјә чеврилмәси просеси јерли әһалинин гырылмасы илә мүшајиәт олунурду. Австралијада капитализм сүр'әтлә инкишаф едирди. 19 әсрин 30-чу илләриндә илк сәнаје мүәссисәләри мејдана кәлди. 50-чи илләрин орталарынадәк Австралија Инкилтәрәнин һүгугсуз «ағ мүстәмләкәси» иди; гитәдәки инкилис колонијаларыны Инкилтәрә һөкумәтинин тә'јин етдији губернаторлар идарә едирди. 19 әсрин 2-чи јарысындан сәнаје, биринчи нөвбәдә јүнкүл, јејинти, мә'дән сәнајеси инкишаф етди. Харичдән капитал вә ихтисаслы фәһлә ахыны игтисади инкишафы даһа да сүр'әтләндирди. Буржуазија гүввәтләнди. 1854 илдә Викторија гызыл мә'дәнләриндәки фәһлә үсјанындан сонра Б. Британија Австралијадакы колонијаларына дахили өзүнүидарә һүгугу верди. Австралија фәһлә һәрәкаты мүтәшәккиллији илә фәргләнирди. Фәһләләрин әксәријјәти һәмкарлар иттифагларында бирләширди. 1872 илдә Викторија Демократик Бирлијинин Биринчи Интернасионала дахил олмасы илә Австралија фәһләләринин бејнәлхалг әлагәләринин әсасы гојулду. Мүтәшәккил фәалијјәт сајәсиндә 19 әсрин 70-чи илләриндә Австралија фәһләләри, дүнјада биринчи олараг, 8 саатлыг иш күнүнә кечилмәсинә наил олдулар. 1891 илдә Лејбористләр (фәһлә) партијасы јаранды. 19 әсрин сонунда «Авропа иргинә мәнсуб олмајанлар»ын Австралијаја көчмәси гадаған едилди. О вахтдан бу иргчи сијасәт бүтүн Австралија һөкумәтләри тәрәфиндән ардычыл олараг һәјата кечирилмишдир. 1900 илдә Инкилтәрә парламенти алты колонијаны (Јени Чәнуби Уелс, Викторија, Квинсленд, Чәнуби Австралија, Гәрби Австралија вә Тасманија) бир федерасијада—Австралија Иттифагында бирләшдирмәк һаггында ганун гәбул етди. А.И.-нын конститусијасы олан ганун 1901 ил јанварын 1-дән гүввәјә минди; А.И. доминион һүгугу газанды. А.И.-нын јаранмасы Австралија милләтинин формалашмасыны сүр'әтләндирди.

Империализм дөврүндә фәһлә һәрәкатына оппортунизм вә реформизмин тәзјиги күчләнди. 1904 илдә дүнјада илк дәфә олараг А.И.-нда лејбористләр һакимијјәт башына кечди вә чәми 3 ај һакимијјәтдә олду. Лакин лејборист һөкумәти буржуа либерал сијасәти јеритди, Инкилтәрәнин империалист сијасәтини фәал мүдафиә етди. В. И. Ленин көстәрирди: «Австралија фәһлә партијасы һәтта сөздә социалист партијасы дејилдир» (Әсәрләри, ч. 19, с. 218). А.И. Антанта тәрәфиндә Биринчи дүнја мүһарибәсиндә иштирак етди. Синфи мүбаризәнин кәскинләшдији шәраитдә Лејбористләр партијасы парчаланды. Онун сағ чинаһы либералларла бирләшди. Мүһарибәдән сонра А. И. Алманијанын Сакит океан һөвзәсиндә бир сыра мүстәмләкәсинә јијәләнди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири илә А.И.-нда фәһлә һәрәкаты күчләнди. Австралија зәһмәткешләри А.И. гошунларынын Совет Русијасына гаршы империалист мүдахиләси әлејһинә чыхды. 1920 илдә *Австралија Коммунист Партијасы* (АКП), 1927 илдә АКП-нин тәшәббүсү илә А.И.-нын әксәр һәмкарлар иттифагларыны бирләшдирән Австралија Һәмкарлар Иттифаглары Шурасы јарадылды. 1929—33 илләр дүнја игтисади бөһраны өлкәнин игтисадијјатыны сарсытды. Ишсизләрин сајы 500 минә чатды. Һаким даирәләр бөһрандан зәһмәткешләрин јашајыш сәвијјәсини ашағы салмаг јолу илә чыхмага чәһд көстәрирдиләр. Бу, синфи мүбаризәни кәскинләшдирди.

А.И.-на дахили вә харичи сијасәтдә мүстәгиллик һүгугу верән Вестминстер гануну (1931) өлкәнин тарихиндә мүһүм һадисә олду. Лакин Икинчи дүнја мүһарибәсинәдәк Б. Британија А.И.-нын харичи сијасәтинә нәзарәт едир, А.И. Инкилтәрәнин аграр-хаммал базасы олараг галырды. 1939 илдә А.И. фашист Алманијасына, 1941 илин декабрында исә Јапонијаја мүһарибә е'лан етди. 1942 ил октјабрын 10-да ССРИ илә А.И. арасында дипломатик мүнасибәтләр јаранды. А.И. мүһарибә илләриндә вә ондан сонра харичи сијасәт саһәсиндә Б. Британијанын асылылығындан гуртарыб мүстәгил дөвләт олду. 50-чи илләрдә А.И. Инкилтәрәнин Малајјаја, АБШ-ын Корејаја гаршы тәчавүзкар мүһарибәләриндә иштирак етди.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра өлкәдә синфи мүбаризә кәскинләшди. 1949 илин декабрында һакимијјәтә кәлән Либерал партијасы вә Аграр партијасы нүмајәндәләринин коалисија һөкумәти зәһмәткешләрин сијаси вә игтисади һүгугларына һүчума кечди. 1951 илдә һөкумәт АКП-ни гадаған етмәјә чәһд көстәрди. Лакин бу, зәһмәткешләрин гәти мүгавимәтинә раст кәлди: рә'ј сорғусу заманы АКП-нин ләғви барәдә ганун лајиһәси рәдд едилди. 1954 илдә һаким даирәләрин антисовет фитнәкарлығы ССРИ илә А. И. арасында дипломатик мүнасибәтләрин позулмасына сәбәб олду (1959 иләдәк).

Капитализм аләминдә гүввәләр нисбәтинин дәјишмәси А. И.-нын АБШ-дан асылылығыны гүввәтләндирди. А.И. тәчавүзкар *АНЗУС* (1951), *СЕАТО* (1954) һәрби блокларына гошулду. А.И. гошуну 1965 илдән АБШ тәрәфиндә Вјетнам мүһарибәсиндә иштирак етди. Һөкумәтин харичи вә дахили сијасәтиндән наразылыг бөјүк тә'тилләрә сәбәб олду. 1970 илин августунда јохсул әһалинин вәзијјәтини ағырлашдыран јени бүдчәјә гаршы үмуммилли тә'тилдә 1,25 млн.-дан чох адам иштирак етди. Австралија абориkенләринин дә мүбаризәси күчләнмишдир. Һөкумәт

А.И. тарихиндә илк дәфә 1971 илдә сената аборикен дахил етмишдир. 1971 илдә *Австралија Сосиалист Партијасы* јарадылды. Партија фәалијјәтиндә марксизм-ленинизм вә пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләрини рәһбәр тутур.

Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра өлкәдә сол гүввәләрин ролу артды; 70-ҹи илләрин башланғыҹында инһисарчы капиталын зүлмүнә гаршы фәһлә синфинин мүбаризәси кенишләнди. 1972 илин декабрында кечирилән сечкиләрдә 23 иллик фасиләдән сонра Лејбористләр партијасы гәләбә газанды. Е. Уитлем һөкумәти хариҹи ширкәтләрин фәалијјәтини мәһдудлашдырды, аборикен ушагларынын ана дилиндә ибтидаи тәһсил алаҹагыны е’лан етди, сосиалист бирлијинә дахил олан өлкәләрлә дипломатик әлагә јаратды. Ҹәнуби Вјетнамдан һәрби мүтәхәссисләр кери чағырылды. 1973 илин мајында А. И. һөкумәти ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри илә тиҹарәтдәки бүтүн мәһдудијјәтләри ләғв етди. 1975 илин нојабрында өлкәдә јаранмыш сијаси бөһранла әлагәдар кен.-губернатор Уитлем һөкумәтини һакимијјәтдән кәнар етди, парламент бурахылды. Декабрда кечирилән нөвбәдәнкәнар сечкиләр нәтиҹәсиндә Либераллар вә Аграр партијаларынын нүмајәндәләри һакимијјәтә кечди (баш назир М. Фрезер).

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары вә дикәр иҹтимаи тәшкилатлар. Австралија Лејбористләр Партијасы—1891 илдә јарадылмышдыр. Әсасыны, коллектив үзв кими, тәркибинә дахил олан бир чох һәмкарлар иттифаглары тәшкил едир. Аграр партија—1916 илдә јарадылмышдыр. Ири торпаг саһибләринин вә малдарларын мәнафејини горујур. Демократик Лејбористләр Партијасы—1955—58 илләрдә Лејбористләр партијасындан чыхарылмыш ифрат сағ үнсүрләрдән тәшкил олунмушдур. *Австралија Коммунист Партијасы*. *Австралија Сосиалист Партијасы*. Либераллар партијасы—1944 илдә јарадылмышдыр. Ири буржуазијанын мәнафејини горујур. Ән бөјүк һәмкарлар иттифагы мәркәзи Австралија Һәмкарлар Иттифаглары Шурасыдыр; 1927 илдә јарадылмышдыр. Австралија—ССРИ Ҹәмијјәти—1942 илдә тәшкил олунмушдур. Австралија Сүлһ Шурасы сүлһ тәрәфдарларынын бирлијидир. Австралија Сосиалист Кәнҹләр Иттифагы—1967 илдә јарадылмышдыр. Мүтәрәгги кәнҹләр тәшкилатыдыр.

Игтисади ҹоғрафи очерк. А. И. капитализмин јүксәк инкишаф етдији сәнаје-аграр өлкәсидир. Сәнаје вә к.т.-нда ири капиталист истеһсалы һакимдир. Башда «Брокен-Һилл пропрајетери» олмагла бир нечә инһисар игтисадијјатын әсас саһәләринә нәзарәт едир. Игтисадијјатда хариҹи капиталын (АБШ, Б. Британија, Јапонија, АФР, Франса) ролу бөјүкдүр. А. И. гојунларын сајына, јун гырхымы вә ихраҹына, шәкәр, сафлашдырылмыш гурғушун ихраҹына, рутил концентраты истеһсалы вә ихраҹына көрә капиталист дүнјасында 1-ҹи, әт ихраҹына көрә 2-ҹи, буғда ихраҹына көрә 3-ҹү, буғда јығымына көрә 4-ҹү јери тутур. Мә’дән, кимја, електротехника, металлуркија вә автомобилгајырма сәнајеси хүсусилә инкишаф етмишдир.

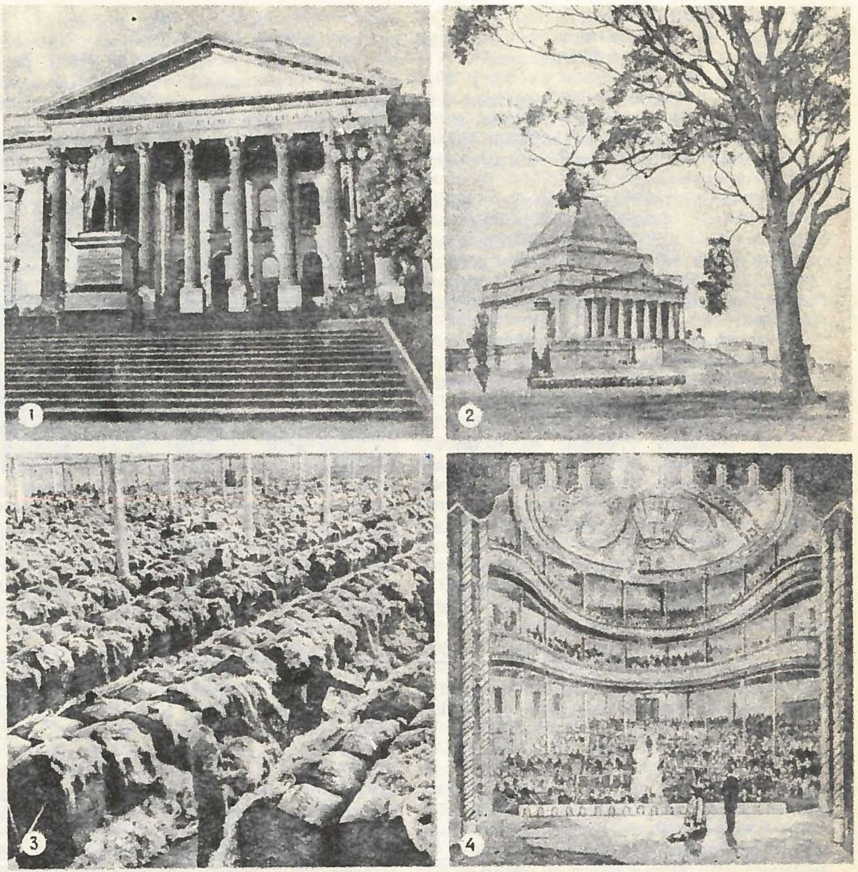

Австралија Иттифагы. *1.* Мелбурн күтләви китабханасы; *2.* Мелбурн. Биринҹи дүнја мүһарибәсиндә һәлак олмуш австралијалыларын хатирәсинә абидә; *3.* Викторија штаты. Сатышдан әввәл јунун кејфијјәтинин јохланылмасы; *4.* Сиднејдәки «Ројјал театр»ын дахили көрүнүшү. 1875.

А. И. фајдалы газынтыларла зәнкиндир. Өлкәнин јанаҹаг-енержи базасынын әсасы даш көмүрдүр (1973/74 малијјә илиндә тәгр. 59,8 млн. *т*). Јатаглары Јени Ҹәнуби Уелс вә Квинсленд штатларындадыр. А. И.-нда нефт (23,2 млн. *т*), тәбии газ (4 404 млн. *м*^{3}), дәмир филизи (91,7 млн. *т*), боксит (18,6 млн. *т*), полиметал филизләр, мис филизи, гызыл, никел, манган филизи, рутил (297 мин *т*), сиркон (324 мин *т*), илменит (715 мин *т*), уран вә с. чыхарылыр. Өлкәнин електрик ст.-ларынын мүәјјән едилмиш күҹү 12 306 мин *квт*-дыр (1970). 1973/74 малијјә илиндә 70 млрд. *квт-с* електрик енержиси истеһсал едилмишдир; бунун тәгр. 80%-и ИЕС-ләрин һесабынадыр.

1973/74 малијјә илиндә 7,5 млн. *т* чугун, 7,7 млн. *т* полад, 149 мин *т* сафлашдырылмыш мис, 202 мин *т* сафлашдырылмыш гурғушун, 281 мин *т* сафлашдырылмыш синк, 243 *т* күмүш, 11 *т* гызыл, 227 мин *т* аммониум-сулфат, 5,3 млн. *т* суперфосфат вә с. истеһсал едилмишдир. Машынгајырма сәнајеси мүхтәлиф саһәлидир: к.т. машынлары, автомобил (478 мин әдәд, о ҹүмләдән 389 мин миник автомобили), електрик мүһәррикләри (4,6 млн. әдәд), кәми, мүхтәлиф ағыр сәнаје аваданлығы вә с. истеһсал олунур. Јејинти сәнајеси (әт комбинатлары, јағ, пендир, шәкәр з-длары, дәјирманлар вә с.) инкишаф етмишдир. Тохуҹулуг, тикиш, ајаггабы вә трикотаж мүәссисәләри дахили базарын тәләбатыны өдәјир.

К.т. мәһсуллары өлкә ихраҹатынын тәгр. 57%-ини верир. Әкинә јарарлы торпагларын 82,3%-дән чоху ири торпаг саһибләринин әлиндәдир. К.т.-нда суварма чох инкишаф етмишдир. Муздлу ишчи гүввәсиндән кениш истифадә олунур. К.т. мәһсуллары дәјәринин 62%-дән чоху һејвандарлыгдан алыныр. Гојун вә гарамал, әсасән, ири һејвандарлыг ст.-ларында сахланылыр. Гојунчулуг чөл вә јарымсәһра р-нларында инкишаф етмишдир. Гојунларын тәгр. 3/4-ү мериносдур. А. И.-нда 148 млн. гојун, 31,2 млн. гарамал вар (1974). 1973/74 малијјә илиндә 1,3 млн. *т* әт, 7 млн. *т* сүд, 175 мин *т* јағ, 96 мин *т* пендир истеһсал едилмиш, 701 мин *т* јун гырхылмышдыр.

К.т. торпагларынын 92,2%-и тәбии отлаглар, 7,8%-и әкмә отлаглар вә әкин саһәләридир (1965/66 малијјә или). 1972/73 малијјә илиндә 9,2 млн. *һа*-да буғда, 1,9 млн. *һа*-да арпа, 226 мин *һа*-да шәкәр гамышы әкилмиш, 12 млн. *т* буғда, 2 млн. *т* арпа, 19,3 млн. *т* шәкәр гамышы јығылмышдыр. Мурреј вә Маррамбиҹи чајлары арасында. һабелә ҹ.-г.-дә ситрус биткиләри, үзүм, алма, армуд, шм.-ш.-дәки тропик р-нларда банан, ананас, манго вә с. јетишдирилир. Ш. вә ч.-г. р-нларында тәрәвәзчилик инкишаф етмишдир.

А.И.-нда д.ј.-ларынын уз. тәгр. 40,6 мин *км*, автомобил јолларынын уз. 860 мин *км*-дән чохдур. Мүһүм портлары: Нјукасл, Фримантл, Порт-Кембла, Сиднеј, Чилонг. Һава нәгл. инкишаф етмишдир.

Харичи тичарәти Јапонија, АБШ, Б. Британија, Јени Зеландија вә с. өлкәләрләдир. ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри илә тичарәт әлагәләри кенишләнир. К.т. маллары вә хаммал ихрач, сәнаје аваданлығы, дәзкаһ вә с. идхал едилир.

Пул ваһиди Австралија долларыдыр.

Силаһлы гүввәләр. А.И.-нын силаһлы гүввәләри 1911 илдә јарадылмышдыр. Сајы 70 мин нәфәрдир (1975). Гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән ибарәтдир. Онлара мүвафиг назирликләр рәһбәрлик едир. ҺҺГ-ндә тәгр. 150 дөјүш тәјјарәси, ҺДГ-ндә тәгр. 46 һәрби кәми вар. Һәрби һазырлыг Америка һәрби мүтәхәссисләри вә мәсләһәтчиләринин рәһбәрлији илә (АБШ низамнамәләри әсасында) апарылыр. Өлкә әразиси 8 һәрби даирәјә бөлүнмүшдүр.

Сәһијјә. 1970 илдә А.И.-нда әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 20,5, өлүм сајы 9, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 17,9 олмушдур. А.И. чоғрафи изолјасијада олдуғундан бурада карантин хәстәликләр јохдур. Үрәк-дамар, јаман шиш вә психи хәстәликләрдән хәстәләнмә вә өлүм һаллары даһа чохдур. Инфексион хәстәликләрдән зөһрәви хәстәликләр, вәрәм, вирус һепатити вә с. гејдә алыныр. Аборикен әһали арасында трахома, анкилостомидоз вә хүсусилә чүзам јајылмышдыр. 1969 илдә А.И.-нда 147 687 чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 12,0 чарпајы) 2182 хәстәхана олмуш, 1966 илдә 13 697 һәким (әһалинин һәр 840 нәфәринә 1 һәким), 3 467 диш һәкими, 8 374 әчзачы, 77 237 орта тибб ишчиси ишләмишдир. Мүаличә хәрчләри, әсасән, хәстәләрин һесабынадыр.

Маариф. А.И.-нда ичбари тәһсил һаггында илк ганун 1872 илдә гәбул едилмишдир. 6 јашындан 15 јашынадәк тәһсил ичбаридир. Дөвләт ибтидаи вә орта мәктәбләриндә 2 290 мин, 2 190 хүсуси мәктәбдә 612 мин (1972/73), 292 орта ихтисас тәһсили мәктәбиндә 388 минә јахын шакирд (1970/71) охујур. 18 ун-т, 48 јүксәк сәвијјәли коллеч, 59 педагожи коллеч вар (1975). 1972/73 дәрс илиндә јүксәк сәвијјәли коллечләрдә 52,1 мин тәләбә тәһсил алырды. Ән бөјүк ун-тләри Сиднеј (16 570 тәләбә), Мелбурн (14 500 тәләбә; 1972/73) ун-тләридир. 35 китабхана (Австралија милли китабханасы, Мелбурн, Сиднеј күтләви китабханалары, Сиднеј ун-тинин китабханасы вә с.), 17 музеј, 7 рәссамлыг галерејасы (Сиднејдә Австралија музеји, Тәтбиги сәнәтләр вә елмләр музеји, Канберрада Австралија һәрби музеји, Мелбурнда милли галереја вә с.) вар (1975).

Тәбијјат вә техника елмләри. А.И.-нда тәбијјат вә техника елмләри илк елми чәмијјәтләрин тәшкили илә әлагәдар олараг 19 әсрин икинчи јарысындан инкишаф етмәјә башламышдыр. 1888 илдән Австралија—Јени Зеландија Елми Чәмијјәти фәалијјәт көстәрир. 1874 илдә Јени Чәнуби Уелсдә Линнеј Чәмијјәти јарадылмышдыр. Рус сәјјаһы вә етнографы Н. Н. Миклухо-Маклај Сиднејдә Австралијанын илк ботаника ст.-ны ачмышдыр (1880). 1894 илдә Сиднејдә Британија Астрономија Чәмијјәтинин шө'бәси јарадылмыш вә Канберра јахынлығында Маунт-Стромло д.-нда рәсәдхана тикилмишдир (1924).

Биринчи дүнја мүһарибәсиндән (1914—18) сонра сәнаје вә к.т.-нын инкишафы илә әлагәдар олараг елми тәдгигатлар кенишләнди. 1926 илдә елми вә техники тәдгигатлар үзрә Шура јарадылды. Әввәлләр бу Шура к.т.-нын бә'зи мәсәләләри илә, 1936 илдән исә һөкумәтин гәрары илә истеһсал-техники проблемләрлә мәшғул олмаға башлады; Милли Стандартлар Лабораторијасы, Тәјјарәчилик (учуш мәсәләләри) Лабораторијасы, Сәнаје Кимјасы Шө'бәси тәшкил едилди. Лакин елми ишләр кичик коллективләр тәрәфиндән, башлыча олараг тибб, биолокија вә к.т. саһәсиндә апарылырды. 30-чу илләрин ахырларында өлкәнин ичтимаи шәраити елм вә техниканын инкишафы үчүн аз әлверишли иди, елмлә марагланан кәнчләр ихтисас тәһсили алмаг үчүн чох вахт башга өлкәләрә кетмәјә, бә'зән дә һәмишәлик мүһачирәт етмәјә мәчбур олурдулар. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонракы дөврдә сәнајенин кенишләнмәси тәбијјат вә техника елмләринин сүр'әтлә инкишафына шәраит јаратды. 1949 илдә Елми вә Техники Тәдгигатлар Шурасы әсасында јарадылан Дөвләт Елми вә Тәтбиги Тәдгигатлар Тәшкилаты—КСИРО (CSIRO) сәнајенин инкишафында бөјүк рол ојнады. Дәгиг елмләр саһәсиндә тәдгигатларын кенишләнмәси вә к.т.-нда статистикадан истифадә һесаблама техникасынын тәтбигинә сәбәб олду.

А.И.-нда чанлы организмләрин һәјат фәалијјәтинин микроиглимә тә'сири өјрәнилир, битки сәтһиндән вә ән хырда торпаг һиссәчикләриндән бухарланма мәсәләләри тәдгиг едилир, гураглыг вә мешә јанғынлары илә мүбаризә үсуллары ишләниб һазырланырды.

20 әсрин 60-чы илләринин орталарында тәтбиги характерли елми мүәссисәләрлә јанашы физика, астрономија вә биолокијаја аид тәдгигатлар апаран бир нечә елми мәркәз фәалијјәт көстәрирди. А.И.-нда радиоастрономија вә космик шүаларын тәдгиги саһәсиндә кениш иш апарылыр. Улдуз интерферометриндән, ганадларынын ачылышы 3,2 *км* олан радиотелескопдан, күнәш радиотелескопундан вә оптик телескопдан истифадә едилир. Шимал-Гәрб бурну р-нунда Америка суалты атом ракет гајыглары илә әлагә сахламаг үчүн бөјүк радио мәркәзи вар. Парксда көјүн Чәнуб јарымкүрәсиндәки радиомәнбәләрин атласы тәртиб едилмиш, о чүмләдән илк *квазар* идентификасија олунмушдур. Сон наилијјәтләрдән бири дә индијәдәк мә'лум олан радиомәнбәләр ичәрисиндә Јердән ән узагда јерләшән «0106+01» радиомәнбәјинин кәшфидир (һәмин мәнбә Јердән 12 млрд. ишыг или мәсафәсиндәдир). 1968 илдә Миллс радиотелескопу васитәсилә ән јени улдузун партлајыш јериндә *пулсарын* кәшф едилмәси мүһүм елми наилијјәт олмушдур.

Сиднеј ун-тинин физика факүлтәси вә Канберрадакы Австралија Милли Ун-ти физика саһәсиндә ири тәдгигат мәркәзләридир. Бурада нүвә физикасы, плазма физикасы вә астрономијаја аид елми ишләр апарылыр. Ун-тин Маунт-Стромло рәсәдханасы Чәнуб јарымкүрәсиндә ән бөјүк рәсәдхана һесаб олунур. Канберрада униполјар ифрат бөјүк чәрәјан кенератору јарадылмышдыр. Нүвә физикасы саһәсиндәки ишләрә 1958 илдә тә'сис олунмуш Австралија Атом Енержиси Комиссијасы рәһбәрлик едир. Һәмин илдә Сиднеј јахынлыгында Лукас-Һајтда илк Атом Ин-ту ачылмышдыр. Атом мәркәзиндә 2 реактор вар. Нүвә физикасы, реакторлар физикасы, кимја, металлуркија вә тибб саһәсиндә тәдгигатлар апарылыр. Космик шүаларын тәдгигинә аид әсас ишләр Сиднеј ун-тинин Физика Мәктәбиндә мәркәзләшмишдир.

Космонавтика саһәсиндә елми тәдгигатлар һәрби мәгсәд дашыјыр. Австралијанын Вумер ракет полигонунда пејкләри изләјир, ракетләри сынагдан чыхарыр вә учуша бурахырлар. А.И. Франса, Инкилтәрә вә АФР-лә бирликдә пејкләри учуша бурахан Авропа тәшкилатынын иштиракчысыдыр; онун полигонларындан бу мәгсәдлә истифадә едилир. Хүсуси изләмә ст.-ларындан Америка пејкләринин орбитә чыхарылмасы вә мүшаһидә олунмасында истифадә едилир.

Кеолокија вә чографија. Кеоложи тәдгигатлары А.И.-нын Кеолокија Чәмијјәти, Минерал Еһтијатлары Идарәсинин кеолокија, кеофизика, мә'дән-филиз сәнајеси шө'бәләри, ун-тләр, мә'дән-филиз вә нефт ширкәтләри апарыр. Канберра ш.-ндәки Австралија Милли Ун-тинин бир груп алиминин (Д. Һ. Грин, А. Е. Рингвуд вә б.) јүксәк тәзјиг шәраитиндә сүхурларын Мохоровичич сәтһинәдәк експериментал тәдгиги, Јерин үст мантијасынын минераложи вә кимјәви тәркиби, һәмчинин базалтлы вә андезитли магмаларын мәншәјинә аид ишләри (бејнәлхалг «Үст мантија лајиһәси» програмыны хејли зәнкинләшдирмишдир) кениш шөһрәт газанмышдыр. Австралијанын Антарктика елми експедисијасы Антарктидада мүнтәзәм тәдгигатла мәшғулдур. Бурада А. И.-нын ики елми ст.-сы фәалијјәт көстәрир, үчүнчү ст. Макуори а.-ндадыр. Тәдгигат програмына үст атмосфер физикасы, кеофизика, клјасиолокија, космик шүалар физикасы, биолокија дахилдир (ишләр 1947 илдән башланмышдыр).

А. И.-нда тибби-биоложи тәдгигатларын мәркәзи, әсасән, Мелбурндакы Тибб Тәдгигатлары Ин-тудур. Бурада Нобел мүкафаты лауреаты (1960) Ф. М. Барнетин рәһбәрлији алтында вирусолокија саһәсиндә тәдгигат апарылмыш, полио-вирусларын мүхтәлиф нөвләри кәшф едилмиш, Ку гыздырмасы хәстәлији төрәдичисинин мүәјјәнләшдирилмәси, һабелә античисмләр нәзәријјәси, иммунолокија, автоиммун инфексијалар саһәсиндә ишләр көрүлмүшдүр. Канберра Ун-тинин Елми-Тәдгигат Тибб Мәктәбиндә чалышан проф. Еклс (сонралар АБШ-а көчмүшдүр) 1961 илдә Нобел мүкафаты алмышдыр.

Елми-техники тәдгигатлар. Јухарыда көстәрилән ишләрдән әлавә, ири сүн'и су анбарлары вә СЕС системләринин јарадылмасында да КСИРО-нун бөјүк ролу вар. Елми тәшкилатларын фәалијјәти малијјә васаити илә дөвләт вә гисмән дә хүсуси ширкәтләр тәрәфиндән тә'мин едилир. Мүвафиг ишләри АБШ-ын тәдгигат вә һәрби мәркәзләри малијјәләшдирир.

1954 илдә Австралија ЕА тәшкил олунмушдур. Лакин елми тәдгигатлара ЕА рәһбәрлик етмир. А. И.-нда елми фәалијјәтин мүасир тәшкил системи Инкилтәрә вә АБШ-ын мүвафиг елми гүввәләри илә әлагәјә әсасланыр. А. И.-нда елмин мүәјјән саһәләринә јардым көстәрән АБШ ејни заманда кәнч елми кадрларын өлкәдән көчүб кетмәсинә шәраит јарадыр. Асијанын зәиф инкишаф етмиш өлкәләриндән олан вә А. И. ун-тләрини битирән мүтәхәссисләр мүһачирәт ганунларына көрә өлкәни тәрк етмәли олурлар. Елми кадрларын чатышмамасы исә елми тәдгигатларын кенишләнмәсинә мане олур.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. А. И.-нда 80-дән чох ири гәзет, журнал вә с. дөври мәтбуат нәшр олунур. Ән ири гәзетләри: «Һералд», «Сиднеј Морнинг Һералд», «Санди миррор», «Санди телеграф», «Трус», «Сан» вә с. Ән бөјүк телеграф акентлији Острејлиан Ассошиејтед Прессдир. Тәгр. 200 радио, 79 телевизија ст. вар.

Әдәбијјат. А. И.-нын әдәбијјаты инкилис дилиндәдир. 19 әсрин 20-чи илләриндә јаранмыш илк нүмунәләри инкилис әдәбијјатынын тә'сири алтында иди. Милли реалист-демократик әдәбијјат 90-чы илләрдә инкишафа башламышдыр. Онун баниләри Т. Коллинз (1843—1912), Б. О' Дауд (1866—1953), Һ. *Лоусон* вә б. әсәрләриндә халгын ачыначаглы һәјатыны, ичтимаи әдаләтсизлијә гаршы е'тиразыны экс етдирмишләр. Фәһлә һәрәкатынын јүксәлиши вә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы демократик әдәбијјатын инкишафына гүввәтли тә'сир көстәрди. Реалист ичтимаи роман әдәбијјатда әсас мөвге тутмаға башлады. К. *Причард*, Е. В. Палмер (1885—1959), Һ. Һ. Ричардсон (1870—1946), М. Франклин (1879—1954) ичтимаи керчәклији доғру екс етдирән, мүстәмләкәчилији, ирги ајры-сечкилији ифша едән романлар јаздылар. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра ичтимаи зиддијјәтләрин кәскинләшмәси вә демократик һәрәкатын јүксәлиши илә әлагәдар реалист әдәбијјат јени инкишаф мәрһәләсинә дахил олду. Фәһлә һәрәкаты мөвзусуна, һәјаты ингилаби дәјишмәдә екс етдирмәјә мејл күчләнди. К. Причард, Б. Адамсон (1884—1951), Ф. *Һарди*, М. Килмор (1865—1962), А. Маршалл (д. 1902), Е. Д. Кјузек (д. 1902), Ф. Б. Викерс (д. 1903), М. Бренд (д. 1915), Ч. Уотен (д. 1911) вә б.-нын әсәрләриндә буржуа чәмијјәтинин тәнгиди, зәһмәткешләрин ичтимаи азадлыг вә сүлһ уғрунда, иргчилик әлејһинә мүбаризәси әсас јер тутур. Мүасир А. И. әдәбијјатынын ән танынмыш нүмајәндәси П. *Уајтдыр*. 70-чи илләрин әввәлләриндә Р. Добсон, К. Керби, Б. Брин, М. Калторп, У. Дик, Н. Кејто вә б. мүһарибә әлејһинә, фәһлә синфинин һәјатындан бәһс едән реалист әсәрләр јазмышлар. Азәрб. дилиндә Һ. Лоусонун «Австралија һекајәләри» китабы нәшр олунмушдур (1957).

Тәсвири сәнәт вә ме'марлыг. А. И.-нын јерли әһалиси гәдим дөврләрдән һәккетмә, бәдии ојма, нахышвурма илә мәшғул олмушдур. 18 әсрин сонундан е'тибарән, Авропа мүстәмләкәчилији илә әлагәдар А. И.-нда јени шәһәрләр салынмаға башланмыш, ме'марлыг, әсасән, инкилис классисизми вә јени готиканын тә'сири алтында инкишаф етмишдир. А. И. тәсвири сәнәти дә инкилисләрин тә'сири илә формалашмышдыр. 19 әсрин орталарында халг һәјатыны екс етдирән реалист графика (С. Т. Килл), 19 әсрин 2-чи јарысы—20 әсрин әввәлләриндә исә тәсвири сәнәтин милли симасыны тә'јин едән А. Л. Бувелотун *Барбизон мәктәбинә* јахын реалист рәссамлар групу (Т. У. Робертс, А. Стритон, Ф. Мак-Каббин вә б.) јаранмышдыр. 1930-чу илләрин орталарында *кубизм* (Р. Фајзелл), *сүрреализм* (Ч. Глисон) вә абстраксионизмин тә'сири кенишләнди. У. Добел, Ч. Р. Драјсдејл, Н. Кунипан вә б. рәссамларын әсәрләриндә халга јахынлыг вә габагчыл мејлләр ајдын көрүнүр. 1940-чы илләрдә абориkенләрин милли шүурунун ојанмасыны, Австралија тәбиәтинин көзәлликләрини екс етдирән јени инчәсәнәт јаранды. А. И.-нын әсас инчәсәнәт мәркәзләри Мелбурн вә Сиднејдир. Сиднеј рәссамлары 50-чи вә 60-чы илләрин әввәлләриндәки мүчәррәд експрессионизмдән даһа да узаглашараг, абстракт сәнәт саһәсиндә фәалијјәтләрини давам етдирирләр. Мелбурнда реалист сәнәтә мејл гүввәтлидир. Һејкәлтәрашлыг, әсасән, 20 әсрдә инкишаф етмишдир (Л. Дадсуелл, Д. Мејо вә б.). 1974 илдә рәссамлардан Ч. Сенбергс, Ч. Болдессин вә б. мараглы әсәрләр јаратмышлар.

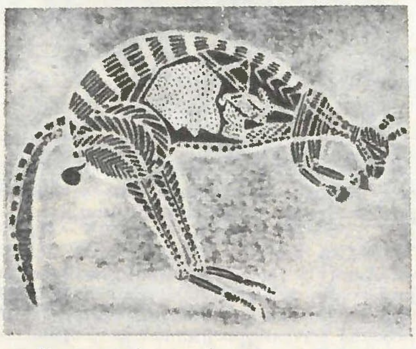
Кенгуру. Ағач габығында «рентген үслубу»нда тәсвир. Арнемленд.

Мусиги. А. И.-нын јерли сакинләри маһны вә рәгсләрини горујуб сахламышлар. Маһны јарадычылығы кениш јајылмышдыр. Маһнылары, адәтән, мәишәт вә дини мәрасим рәгсләри илә мүшајиәт олунур. 18 әсрин сонунда Австралија Инкилтәрәнин мүстәмләкәсинә чеврилдикдән сонра өлкәдә Авропа мусигиси јајылмаға башлады. 20 әсрдә П. Грејнчер, А. Һилл, А. Бенчамин вә б. опера, симфонија, камера вә хор әсәрләри јаратдылар. А. И.-нда бир нечә консерваторија, 6 симфоник оркестр, камера мусигиси ассосиасијасы, опера мәктәби, Австралија Бәстәкарлары Килдијасы (1935 илдән) вә с. вар. 1960 илдән Аделаида ш.-ндә илдә ики дәфә инчәсәнәт фестивалы кечирилир.

Театр. Халг мәишәт ојунлары, «корробори» (сүжетли мәрасим рәгсләри) дејилән тамашалар А. И.театрынын әсасы сајылыр. Сиднејдә илк театр тамашасы 1789 илдә олмушдур (мәһбуслар баракда Ч. Фаркуарын «Әскәр топлајан забит» комедијасыны тамашаја гојмушдулар). А. И.-нда пешәкар театр труппасы 1796 илдә јарадылмышдыр. Театр тамашаларында мусиги вә рәгсә чох јер верилирди. 19 әсрин 30—40-чы илләриндә өлкәнин бөјүк шәһәрләриндә театрлар тәшкил едилмиш, әсрин 2-чи јарысында исә театр инһисарлары јаранмыш, һәмчинин опера сәнәти инкишаф етмишдир. 20 әсрин әввәлләриндә демократик «репертуар театрлары» јарадылмышдыр. Өлкәнин театрларында Австралија драматургларынын (А. Соммервилл, Б. Дејвис, М. Ефформ вә б.) пјесләри тамашаја гојулур. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Сиднејдә мүтәрәгги «Јени театр», 1967 илдә исә дахили театр труппасы («Мүстәгил театр») јарадылды. Даими театр биналарынын чатышмамасы вә малдди чәтинликләр милли театрын инкишафына манечилик төрәдир. Театрларын әксәријјәти коммерсија мәгсәди күдүр; мүтәрәгги ичтимаи истигамәтли јарыпрофессионал театрлар да вар. Профессионал балет сәнәти 50-чи илләрин сону, 60-чы илләрдә инкишаф етмишдир. Сон илләрдә А. И. театрларынын репертуарында милли драматуркија әсас јер тутур; драматурглардан Ч. Һибберд, А. Бјузо, Б. Окли вә б.-нын әсәрләриндә мүасир, милли-тарихи вә сатирик мөвзулар өз әксини тапмышдыр. Театрларда, һәмчинин В. Шекспир вә А. Чеховун пјесләри тамашаја гојулур. 1974 илдә Сиднејдә абориkен актјорлар тәрәфиндән абориkен драматургларын бирпәрдәли пјесләри мүвәффәгијјәтлә ојналымышдыр. Өлкәдә актјор вә реж. һазырлајан Драм Сәнәти Ин-ту фәалијјәт көстәрир. Театр хадимләри: Ф. Незбитт, Ч. Коппин, Е. Уинстенли, Ч. Уилјамсон, А. Дампир вә б. 1973 илдә А. И. балет труппасы ССРИ-дә гастролда олмушдур.

Кино. А. И.-нда кинематографија 20 әсрин әввәлләриндә јаранмышдыр. «Илк христиан шәһидләри» (1900, реж. Ч. Перри) А. И.-нын илк бәдии филмидир. Сәсли филм 1930 илдә чәкилмишдир («Көлкәләр аләминдән», реж. А. Р. Һарвуд). А. И сәнәдли киносунун инкишафына мәшһур Һолландија реж. Ј. *Ивенсин* («Индонезија чағырыр», 1945; Австралијада чәкилмишдир) бөјүк тә'сири олмушдур. Харичи кино ширкәтләринин өлкәнин киностудијаларына нәзарәт етмәси А. И. кинематографијасынын инкишафына мәнфи тә'сир көстәрир. 1974 илдә өлкәдә екранлара, әсасән, коммерсија характерли филмләр бурахылмышдыр. 1956 илдән Мелбурнда Бејнәлхалг кино фестиваллары кечирилир. Көркәмли кино хадимләри: Р. Лонгфорд, Ч. Чауелл, А. Р Һарвуд вә б.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 32—33.

Әд.: Ма́ркс К., Капитал, ч. 1, китаб I, фәсил 25; Ленин В. И., Австралијада, Әсәрләри, ч. 19, сәһ. 218—220; Вартумян Э. Л., Австралия, М., 1963; Мухин Г. И., Австралия и Океания, М., 1967. Росс Э., Великий Октябрь и рабочее движение Австралии, пер. с англ., М., 1967; Морозов С. Н., Австралийский колониализм, М., 1967; Андреева В. М., Австралийский Союз, М., 1970; Браун У. Дж., Уроки одного поражения, «Проблемы мира и социализма», 1976, № 5.

АВСТРА́ЛИЈА КОММУНИ́СТ ПАРТИЈАСЫ (АКП; The Communist Party of Australia)—1920 илдә партијанын тә'сис гурултајында јарадылмышдыр. 1940—42 илләрдә кизли фәалијјәт көстәрмишдир. 60-чы илләрин орталарынадәк, Л. Шаркинин партијаја башчылыг етдији дөврдә АКП фәһлә синфи нин пролстар бејнэлмилэлчилији мөвгелэриндэ мөһкэм дуран мүбариз марксист-ленинчи партијасы иди. АКП-нин 16-чы гурултајында (1951) гэбул едилэн вэ 20-чи гурултајын (1964) тамамладығы «Австралијанын сосиализмэ доғру јолу» партија програмында «фэһлэ синфинин вэ бүтүн халгын мэнафејинэ мувафиг олараг сосиализмэ динч јолла наил олмаг» партијанын сон мэгсэди е'лан едилирди. АКП демократик мэркэзијјэт принсипи эсасында гурулурду. АКП онун күтлэви базасы олан һэмкарлар иттифаглары, һабелэ сүлһ тэрэфдарлары һэрэкаты вэ гадын һэрэкаты илэ сых бағлы иди.

АКП нүмајэндэ һеј'этлэри коммунист вэ фэһлэ партијаларынын 1957 вэ 1960 иллэр Бејнэлхалг Москва мүшавирэлэриндэ иштирак етмишдир.

60-чы иллэрин орталарындан АКП-нин сијаси хэттиндэ кэскин дөнүш баш верди. АКП-нин 21-чи гурултајында (1967) партијанын програмы лэғв едилди, демократик мэркэзијјэт һаггында мүддэа эслиндэ низамнамэдэн чыхарылды. 22-чи гурултајын (1970) гэбул етдији «АКП-нин мэгсэди, методлары вэ тэшкили» адлы јени програмда партијанын идеоложи эсасы кими марксизм-ленинизмин ады чэкилмир, фэһлэ синфинин рэһбэр ролу вэ онун ингилаби һакимијјэтинин бэргэрар олмасы, чэмијјэтин ингилаби јолла дэјишдирилмэси уғрунда мүбаризэдэ коммунист партијасынын габагчыл ролу мэсэлэси гојулмур, сосиалист өлкэлэри тэчрүбэсинин «Австралијэ шэраитинэ ујғун олмадығы» е'лан едилир. Програмын бејнэлмилэлчи һиссэси сон дэрэчэ гысалдылмышдыр.

АКП нүмајэндэ һеј'эти коммунист вэ фэһлэ партијаларынын 1969 ил Бејнэлхалг Москва мүшавирэсиндэ иштирак етмиш, лакин мүшавирэнин Јекун сэнэдини имзаламагдан имтина едэрэк, онун јалныз 3-чү бөлмэси илэ разылашмышдыр. АКП-нин 22-чи гурултајында гэбул едилмиш хэттэ гаршы, партијанын марксизм-ленинизм, пролетар бејнэлмилэлчилији мөвгелэринэ гајытмасы уғрунда чыхыш едэн Австралија коммунистлэринин хејли һиссэси АКП-дэн чыхараг, 1971 илин декабрында мүстэгил партија—*Австралија Сосиалист Партијасыны* јаратды.

АКП-нин 23-чү (1972) вэ 24-чү (1974) гурултајлары партија рэһбэрлијинин сијаси хэттиндэ һеч бир дэјишиклик етмэди. АКП-нин али органы гурултајдыр; гурултај АКП Милли Комитэсини сечир; АКП-нин Милли катиби Л. Ааронз, Милли сэдри Л. Кармајклдыр. Мэркэзи органы һэфтэлик «Трибүн» гэзети, нэзэри органы ајлыг «Острејлиан лефт ревү» журналыдыр.

АВСТРАЛИЈА МЕРИНОСУ—19 эсрин 1-чи јарысында Австралијада Инкилтэрэ, Испанија вэ Алманијадан кэтирилэн меринослардан јетишдирилмиш зэрифјунлу гојун чинси. Екстерјеринэ вэ јун кејфијјэтинэ көрэ фајн, медиум вэ стронг типлэри вар. Гочларын дири чэкиси 80—95 *кг*, доғар (анач) гојунларынкы 42—48 *кг*; гочлар 9—10 (эн чох 20 *кг*-а гэдэр), доғар гојунлар 4—5 *кг* (эн чох 10 *кг*-а гэдэр) јун верир. Тэмиз јун чыхымы 48—55%-дир. Эсасэн, узун, камвол нөвлү, сых, зэриф, чох еластик вэ парлагдыр. Австралијада бүтүн гојунларын 80%-и меринослардыр. ССРИ-јэ 1929 илдэ кэтирилмиш вэ Грозны гојун чинсинин јетишдирилмэсиндэ истифадэ едилмишдир.

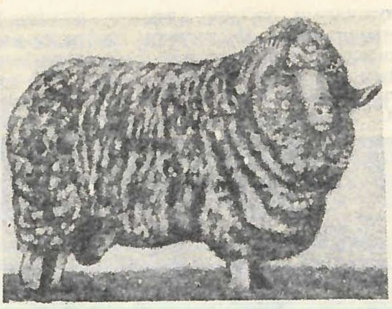

АВСТРАЛИЈА СОСИАЛИСТ ПАРТИЈАСЫ (АСП; The Socialist Party of Australia)—1971 илин декабрында јарадылмышдыр. Коммунист вэ фэһлэ партијаларынын 1969 ил Бејнэлхалг Москва мүшавирэсинин платформасыны мүдафиэ едэн Австралија бејнэлмилэлчи коммунистлэрини бирлэшдирир. Тэ'сис гурултајында (1972, сентјабр—октјабр) гэбул едилмиш «Сосиалист програмы»нда Австралијада вэ бүтүн дүнјадакы вэзијјэт марксист мөвгедэн тэһлил олунур, капитализмин мүасир инкишаф мэрһэлэсинин характеристикасы верилир, антиимпериалист мүбаризэдэ сосиализм системинин һэлледичи гүввэ олдуғу көстэрилир, Австралија фэһлэ һэрэкатынын мүһүм проблемлэри илэ элагэдар АСП-нин эсас хэтти мүэјјэн едилир. Партијанын низамнамэсиндэ гејд олунур ки, АСП-нин сон мэгсэди Австралијада сосиализм гурмагдыр. Гурултај ССРИ вэ дикэр сосиалист өлкэлэринин ардычыл сүлһ сијасэтини бэјэнмиш вэ сүлһ уғрунда мүбаризэ саһэсиндэ АСП-нин вэзифэлэрини мүэјјэн етмишдир. АСП-нин 2-чи гурултајы (1975, ијун) партијанын програмыны гэбул етди вэ зэһмэткешлэрин мэнафеји уғрунда мүбаризэдэ АСП-нин конкрет вэзифэлэрини мүэјјэнлэшдирди. АСП демократик мэркэзијјэт принсипи эсасында гурулмушдур. Сэдри Патрик Кленси, баш катиби Питер Сајмондур. Мэтбуат органлары ајлыг «Сосиалист» вэ нэзэри «Острејлиан марксист ревү» журналларыдыр.

АВСТРАЛИЈА—АСИЈА АРАЛЫГ ДЭНИЗИ—Сакит океанын Австралија вэ Асија арасындакы дэниз һөвзэлэри групунун үмуми ады. Эн бөјүк дэнизлэри: Чэнуби Чин, Јава, Сулавеси, Сулу, Флорес, Банда, Арафур вэ Тимор. Үмуми саһэси тэгр. 8 млн. *км*²-дир. Дэринлији 8 547 *м*-э гэдэрдир.

АВСТРАЛИЈАЛЫЛАР—1) Австралијанын јерли эһалиси. Метислэрлэ бирликдэ 140 миндэн чохдур (1976). *Австралија диллэриндэ* данышырлар. А. 18 эсрин ахырларында 250—300 мин нэфэр иди. А. 500-дэн чох тајфадан ибарэт олмушлар. 19 эсрэдэк А. ибтидаи ичма гурулушу шэраитиндэ јашајыб овчулуг, јығычылыг, гисмэн балыгчылыгла мэшғул олурдулар. Мүстэмлэкэчилик сијасэти нэтичэсиндэ чох һиссэси гырылмышдыр. Галыглары, башлыча олараг, Австралијанын г.-индэ вэ шм.-ында *резервасијаларда* јашајыр. Һазыркы А.-ын игтисади вэзијјэти ирги ајры-сечкилик нэтичэсиндэ даһа да ағырлашыр. А.-ын бир гисми к.т.-нда ишлэјир, дикэрлэри ибтидаи һэјат сүрүрлэр. А.-ын дини е'тигады тотемизм вэ макијанын мүхтэлиф формаларыдыр. 2) Австралија Иттифагынын эсас эһалиси; миллэт. Тэгр. 13,5 млн. нэфэрдир (1974). Инкилис дилинин Австралија диалектиндэ данышырлар. Диндарлары христиандыр (бах һэмчинин *Австралијэ Иттифагы*, Эһали бөлмэси).

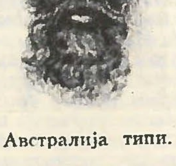

Австралија типи.

АВСТРАЛОПИТЕКЛЭР (лат. australis—чэнуб + јун. pithēkos—мејмун)—нэсли кэсилмиш али приматлар групу. А.-ин галыглары илк дэфэ 1924 илдэ Калахари сэһрасында (Чэнуби Африкада), сонралар исэ Мэркэзи вэ Шэрги Африкада ашкар едилмишдир. Сон 10 илдэ исэ А.-ин мүхтэлиф формаларына вэ јаш групларына аид едилэн чохлу сүмүк галыглары Танзанијада, Кенијада, Ефиопијада, Чад Респ.-нда тапылмышдыр. Калиум-аргон методуна көрэ А.-ин эн гэдим формаларынын мүтлэг кеоложи јашы 5,5 млн. илдир. Бунларын ичэрсиндэ археолог Луис Ликинин Танзанијадакы Олдовај дэрэсиндэ тапдығы зинчантроплар вэ презинчантропларын галыглары даһа бөјүк мараға сэбэб олмушдур. Мүтлэг кеоложи јашы 2 млн. илэ јахын презинчантропларын галыглары илэ бирликдэ Даш дөврүнэ аид олан примитив эмэк алэтлэри дэ тапылмышдыр. Буна көрэ дэ о, габил инсан (Homo habilis) адландырылмыш вэ инсанларын эн гэдим нүмајэндэси һесаб олунмушдур. Палеоантропологлар А.-и физики гурулуш типлэринэ көрэ массив вэ грасионал формалара бөлүрлэр. Бүтүн А. шагули вэзијјэтдэ дајанмыш вэ дүз јеријэ билмиш, бејни нисбэтэн јүксэк инкишаф етмишдир. Лакин чох күман ки, онларын һамысы һоминид фэсилэсинин нүмајэндэлэри олмамышлар.

Австралопитек.

Эд.: Якимов В. П., Австралопитековые. В кн.: Ископаемые гоминиды и происхождение человека, М., 1966; Вопросы антропологии. Научные

АСИЈА, ФИЗИКИ ХӘРИТӘ

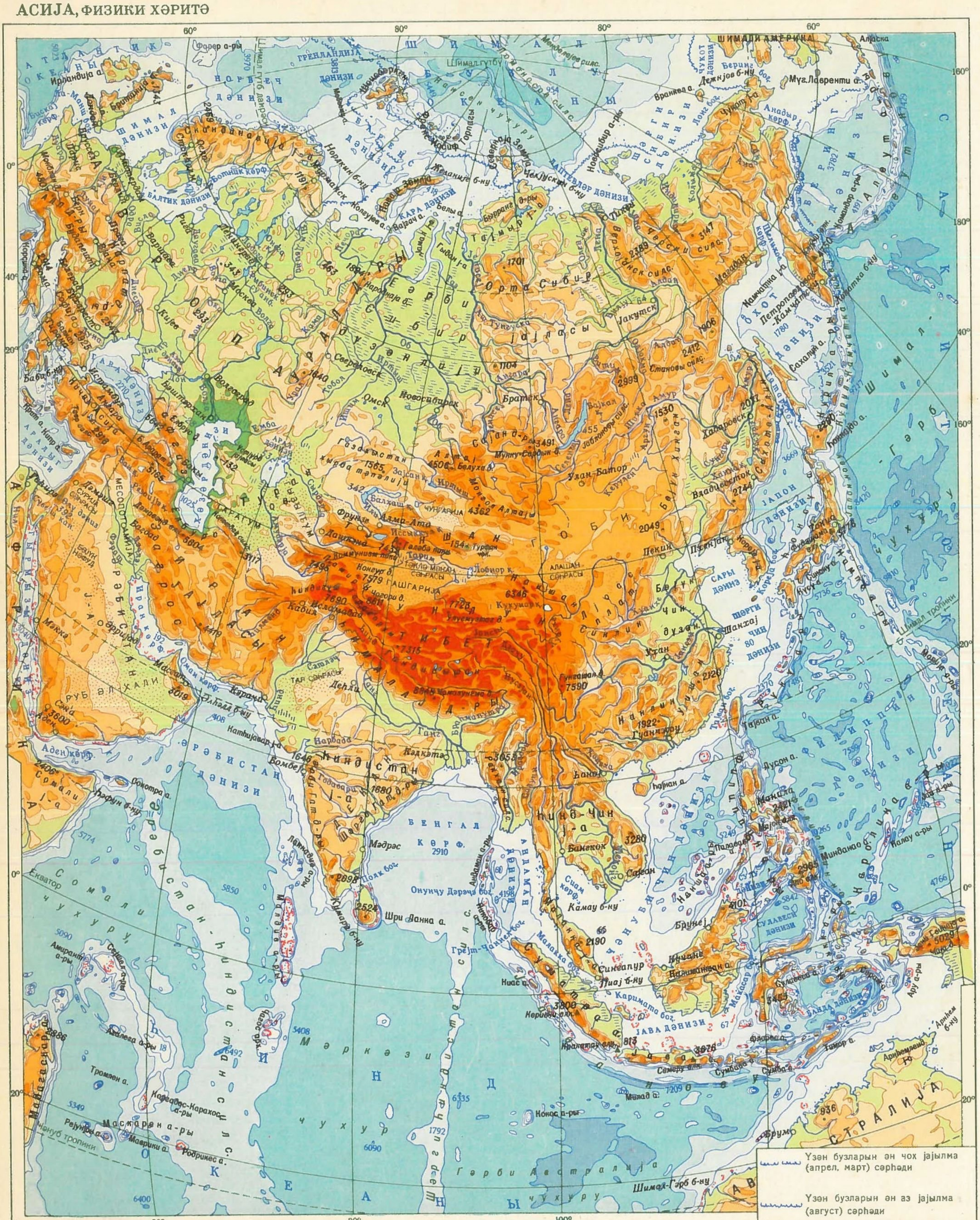
Шимал гүтбү
ШИМАЛИ АМЕРИКА
Аласка
ГРЕНЛАНДИЈА ДӘНИЗИ
НОРВЕЧ ДӘНИЗИ
ШИМАЛ ДӘНИЗИ
БАЛТИК ДӘНИЗИ
БАРЕНС ДӘНИЗИ
КАРА ДӘНИЗИ
ЛАПТЕВЛӘР ДӘНИЗИ
ШӘРГИ СИБИР ДӘНИЗИ
ЧУКОТ ДӘНИЗИ
БЕРИНГ ДӘНИЗИ
Охот дәнизи
ЈАПОН ДӘНИЗИ
САРЫ ДӘНИЗ
ШӘРГИ ЧИН ДӘНИЗИ
ҸӘНУБИ ЧИН ДӘНИЗИ
СУЛАВЕСИ ДӘНИЗИ
ЈАВА ДӘНИЗИ
АНДАМАН ДӘНИЗИ
БЕНГАЛ КӨРФ.
ӘРӘБИСТАН ДӘНИЗИ
Аден көрф.
Исландија
Ирландија а.
Британија а.
Скандинавија ј-а
Новаја Земља
Северная Земля
Таjмыр ј-а
Јени Сибир а-ры
Врангел а.
Чукот ј-а
Камчатка ј-а
Сахалин а.
Курил а-ры
Командор а-ры
Алеут а-ры
Шәрги Авропа дүзәнлији
Урал д-ры
Гәрби Сибир дүзәнлији
Орта Сибир јајласы
Верхојанск силс.
Черски силс.
Станови силс.
Јакутск
Братск
Новосибирск
Омск
Свердловск
Москва
Кијев
Волгоград
Бакы
Хәзәр дәнизи
Арал дәнизи
Балхаш
Гарагум
Газахстан хырда тәпәлији
Алма-Ата
Фрунзе
Дашкәнд
Памир
Тјан-Шан
Тарим
Такла-Макан сәһрасы
Гашгарија
Алтај
Монгол Алтајы
Саjан д-ры
Бајкал
Улан-Батор
Гоби
Алашан сәһрасы
Хабаровск
Владивосток
Пекин
Шанхај
Јухан
Нанлин
Гуанчжоу
Тајван а.
Һиндигуш
Кашмир
Һималај
Тибет
Күнлүн
Һиндистан
Дәкән
Бомбеј
Калкутта
Мәдрас
Шри Ланка а.
Һинд-Чин ј-а
Бангкок
Сајгон
Малакка ј-а
Сингапур
Суматра
Калимантан
Јава
Филиппин а-ры
Манила
Минданао а.
Сулавеси
Јени Гвинеја
АВСТРАЛИЈА
Әрәбистан ј-а
Руб әл-Хали
Мәккә
Мәсгәт
Иран јајласы
Загрос
Месопотамија
Кичик Асија
Сина
Африка
Сомали
Мадагаскар
Маскарена а-ры
Малдив а-ры
Чагос а-ры
Кокос а-ры
Һинд океаны
Сакит океан
Шимал тропики
Ҹәнуб тропики
Екватор
Комунизм пики
7495
8848
8611
7690
7579
7590
6346
3491
4506
4362
5604
5165
3317
2049
3280
1780
3782
5429
5736
5850
6135
6090
6400
60°
80°
100°
120°
140°
160°
180°
0°
20°
40°
Үзән бузларын ән чох јајылма (апрел, март) сәрһәди
Үзән бузларын ән аз јајылма (август) сәрһәди

ДӘРИНЛИК ВӘ ЈҮКСӘКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ

даһа дәрин 6000 4000 2000 200 0 200 500 1000 2000 3000 5000 даһа јүксәк

МИГЈАС 1:60 000 000

600 0 600 1200 1800 2400 км

1975 илин ијунунда БҜКИ-нин
ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

статьи и материалы, отв. ред. В. П. Якимов, М., 1974.

АВСТРАЛО́РП—19 әсрин ахырында Австралијада орпингтон адлы инкилис тојуғундан јетишдирилмиш әтлик-јумурталыг чинс. Тојугларын дири чәкиси 2,5—2,9, хорузларынкы 3,5—3,9 *кг* олур. Илдә 150—180 (бә'зиләри 250—300) әдәд јумурта верир. Австралија, АБШ вә с. өлкәләрдә јајылмышдыр. ССРИ-дә Куртнас тәчрүбә ст.-нда (Ест. ССР) А. чинси үзәриндә дамазлыг иши апарылыр.

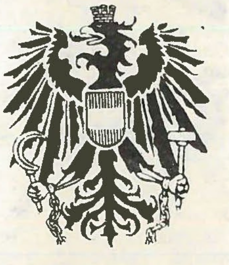

А́ВСТРИЈА (Österreich), Австрија Республикасы (Österreichische Republik).

Үмуми мә'лумат. Мәркәзи Авропада, Дунај чајы һөвзәсиндә дөвләт. Шм.-дан АФР вә ЧССР, ш.-дән Мач. ХР, ч.-дан ЈСФР вә Италија, г.-дән Исвечрә вә Лихтенштејнлә һәмсәрһәддир. Саһ. 84 мин *км*². Әһ. 7,6 млн. (1975). Пајтахты Вјана ш. Инз. чәһәтдән 9 федерал әразијә бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. А. федератив респ.-дыр. Гүввәдә олан конститусијасы 1920 илдә гәбул олунмушдур (1929 илдә дәјишикликләр едилмишдир). Дөвләт башчысы олан федерал президент әһали тәрәфиндән 6 ил мүддәтинә сечилир. Али ганунверичи һакимијјәт органы олан парламент ики палатадан—Милли Шура вә Федерал Шурадан ибарәтдир. Ичраедичи һакимијјәти һөкумәт (канслер, витсе-канслер вә назирләр) һәјата кечирир. Президент канслери вә онун тәгдиматы илә назирләри тә'јин едир. Һөкумәт Милли Шура гаршысында мәс'улдур. Һәр әразинин өз конститусијасы вә парламенти (ландтагы) вар. 19 јашына чатмыш вәтәндашлар актив (сечмәк), 25 јашына чатмыш вәтәндашлар исә пассив (сечилмәк) сечки һүгугуна маликдир. Һәр әразидә сечкили органлары олан јерли вә вилајәт ичмалары вар. А.-нын мәһкәмә системи Али мәһкәмә, 4 Али әјаләт мәһкәмәси, 20 әјаләт вә р-н мәһкәмәсиндән ибарәтдир. Ашагы инстансија мәһкәмәси маһал мәһкәмәсидир. Бундан башга, азјашлыларын ишләри вә әмәк мүбаһисәләри үзрә хүсуси мәһкәмәләр дә вар. Мәһкәмә системинин хүсусијјәти дөвләт идарәчилијиндә ганунa риајәт олунмасына нәзарәт едән Конститусија мәһкәмәсинин вә инзибати мәһкәмәнин олмасыдыр.

Тәбиәт. А. дағлыг өлкәдир. Әразисинин чох һиссәси (75%-и) Шәрги Алп д-ры, шм. һиссәси исә учгар шм.-ш.-дә Орта Дунај овалығына кечән тәпәлик вә дүзәнликләрдир. Мәркәзи Кристаллик Алп д-рынын Јүксәк Тауерн массивиндә олан Гросглокнер (3 797 *м*) зирвәси А.-нын ән јүксәк нөгтәсидир. Силсиләләрин јаллары һәмишә гарла өртүлү олур. Бузлаглары вар. Әсас фајдалы газынтылары нефт, газ, гонур көмүр, магнезитдир. Дәмир вә гургушун-синк филизи, графит, мүхтәлиф дуз јатаглары, минерал булаглары вар. Дүзән р-нларда вә Алп д-рынын этәкләриндә иглим мүлајим континентал, г.-дә исә рүтубәтлидир. Орта темп-р јанварда —1°С-дән —4°С-јә гәдәр, ијулда 15—18°С олур. Иллик јағынты 500—900 *мм*, дағларда 1 500—2 000 *мм*-дир. Әсас чајы Дунај вә онун голларыдыр (Инн, Енс, Драва, Морава). Кәмичилик үчүн јалныз Дунај чајы јарарлыдыр. Галан чајлардан (хүсусилә Алп д-рындан башланан чајлардан) енержи мәнбәји кими истифадә олунур. А.-да ән бөјүк көл Боден көлүдүр. Чимли-подзол, гонур мешә вә гара торпаглар јајылмышдыр. Әразисинин тәгр. 38%-и мешәләр (палыд, фыстыг, күкнар, ағшам, гарашам), 2 000 *м*-дән јүксәкдә алп чәмәнләридир. А.-да нәчиб марал, сығын, чүјүр, ајы, габан вә с. вар.

Әһали. Әсас әһали *австријалылардыр* (97%). А.-да словенләр, хорватлар, мачарлар, чехләр вә б. халглар да јашајыр. Дөвләт дили *алман дилидир*. Диндарларынын тәгр. 90%-и католикдир. Ишләјән әһалинин 41%-и сәнаје, 20%-и к.т. вә мешә тәсәррүфатында, галанлары исә башга саһәләрдә чалышыр (1970). Әһалинин тәгр. 70%-и шәһәрләрдә јашајыр. Бөјүк шәһәрләри: Вјана—1 670 мин нәфәр (1975), Грац—253 мин (1968), Линс—205 мин (1971), Залсбург—120 мин (1968).

Тарихи очерк. А. әразиси Палеолит дөврүндә мәскунлашмышдыр. Е.ә. 16—9 әсрләрдә бу әрази ромалылар тәрәфиндән ишғал олунмуш, сонрадан Рома дөвләтинин тәркибинә дахил едилмишдир. 6 әсрдән А.-нын г.-индә керман (әсасән, бавар), мәркәзи вә ш.-индә славјан (әсасән, словен) тајфалары мәскән салмышдыр. Лакин А.-нын бүтөвлүкдә ш.-и узун заман аварларын (8 әсрә кими) вә мачарларын (10 әсрә кими) һүчумуна мә'руз галмышдыр. 8 әсрин сонунда А. Франк дөвләтинин тәркибинә дахил едилди. Франк дөвләти парчаландыгдан (843) сонра А.-нын әрази-

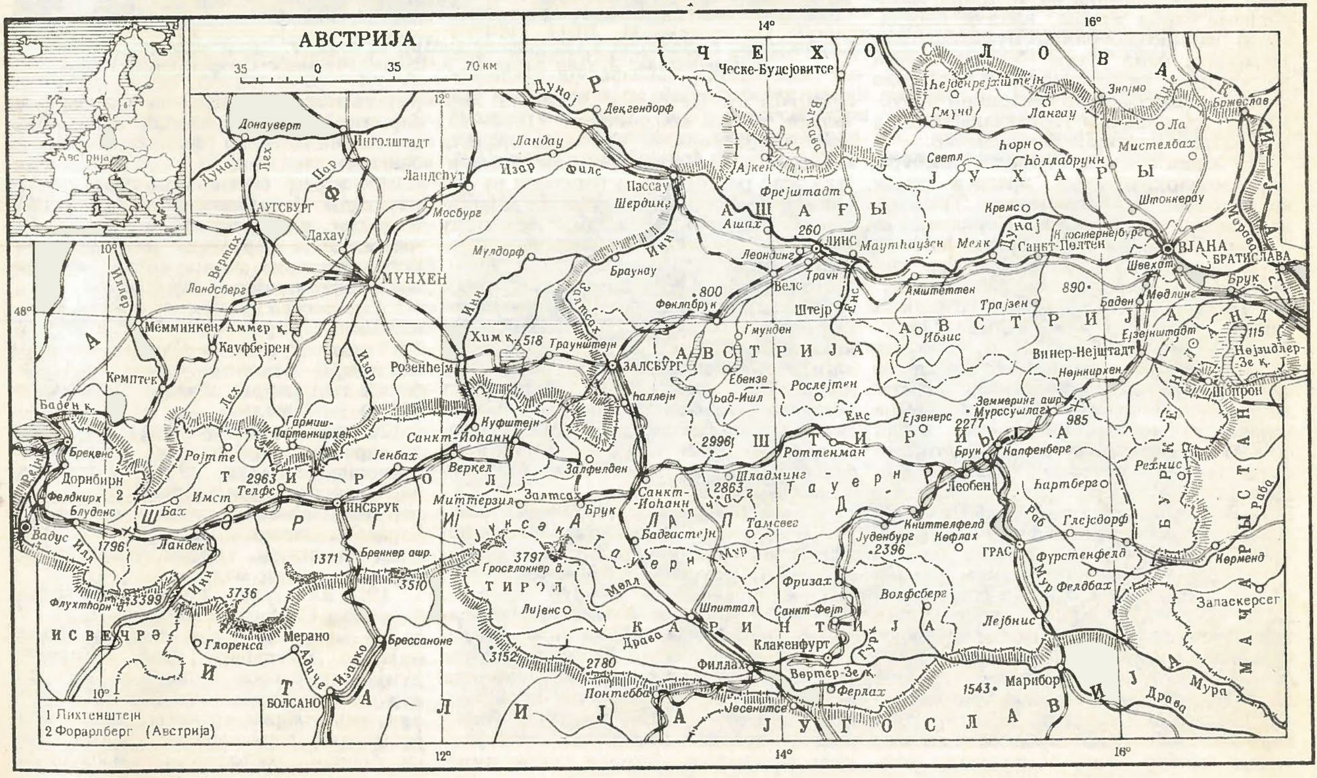
АВСТРИЈА
35 0 35 70 км
Авс рија
1 Лихтенштејн
2 Форарлберг (Австрија)
10° 12° 14° 16° 48°
Ч Е Х О С Л О В А К И Ј А
Ф Р
Дунај
Донауверт
Инголштадт
Ландау
Изар
Филс
Ландсһут
Мосбург
Пассау
Шердинг
Деггендорф
Ческе-Будејовитсе
Влтава
Һејденрејхштејн
Гмүнд
Лангау
Знојмо
Бржеслав
Ла
Мистелбах
Һорн
Светл
Һоллабрунн
Штоккерау
Кремс
Ајкен
Фрејштадт
Ј У Х А Р Ы
А Ш А Ғ Ы
Ашах
260
ЛИНС
Маутһаузен
Мелк
Санкт-Пөлтен
Клостернејбург
ВЈАНА
БРАТИСЛАВА
Швехат
Брук
Мөдлинг
Баден
890
Морава
Леондинг
Траун
Велс
Штејр
Енс
Амштеттен
Трајзен
Ибзис
А В С Т Р И Ј А
Ејзенштадт
Винер-Нејштадт
Нејнкирхен
115
Нејзидлер-Зе к.
Шопрон
Лех
Иллер
Вертах
Аугсбург
Дахау
Мүнхен
Ландсберг
Мемминкен
Аммер к.
Кауфбејрен
Кемптек
Баден к.
Брегенс
Дорнбирн
Фелдкирх
Блуденс
Вадус
Рејн
Илл
1796
Ландек
Флухтһорн д.
3399
Инн
3736
ИСВЕЧРӘ
Глоренса
Мерано
Адиче
Изарко
БОЛСАНО
Бреннер ашр.
1371
3510
Бах
Имст
Телфс
2963
Ројтте
Гармиш-Партенкирхен
ИНСБРУК
Т И Р О Л
Јенбах
Веркел
Миттерзил
Залтсах
Брук
Санкт-Јоһанн
Куфштејн
Розенһејм
Хим к.
518
Траунштејн
Мүлдорф
Браунау
Залтсах
800
Фөклабрук
Гмүнден
ЗАЛСБУРГ
Һаллејн
Ебензе
Бад-Ишл
Рослејтен
Енс
Ејзенерс
2277
Мүрссушлаг
Земмеринг ашр.
985
Ш Т И Р И Ј А
2996
Роттенман
Шладминг
2863
Тауерн
Брук
Капфенберг
Леобен
Һартберг
Рехнис
Б У Р Г Е Н Л А Н Д
Санкт-Јоһанн
Бадгастејн
Залфелден
Јүксәк Тауерн
3797
Гросглокнер д.
Тамсвег
Мур
Мөлл
Јуденбург
Книттелфелд
Көфлах
2396
Раб
Глејсдорф
ГРАС
Фүрстенфелд
Фелдбах
Көрменд
Раба
Лијенс
3152
Драва
2780
Понтебба
Фризах
Волфсберг
Шпиттал
Санкт-Фејт
К А Р И Н Т И Ј А
Гурк
Клакенфурт
Филлах
Вертер-Зе к.
Ферлах
Јесенитсе
1543
Марибор
Лејбнис
Залаегерсег
Мура
М А Ч А Р Ы С Т А Н
И Т А Л И Ј А
Ј У Г О С Л А В И Ј А

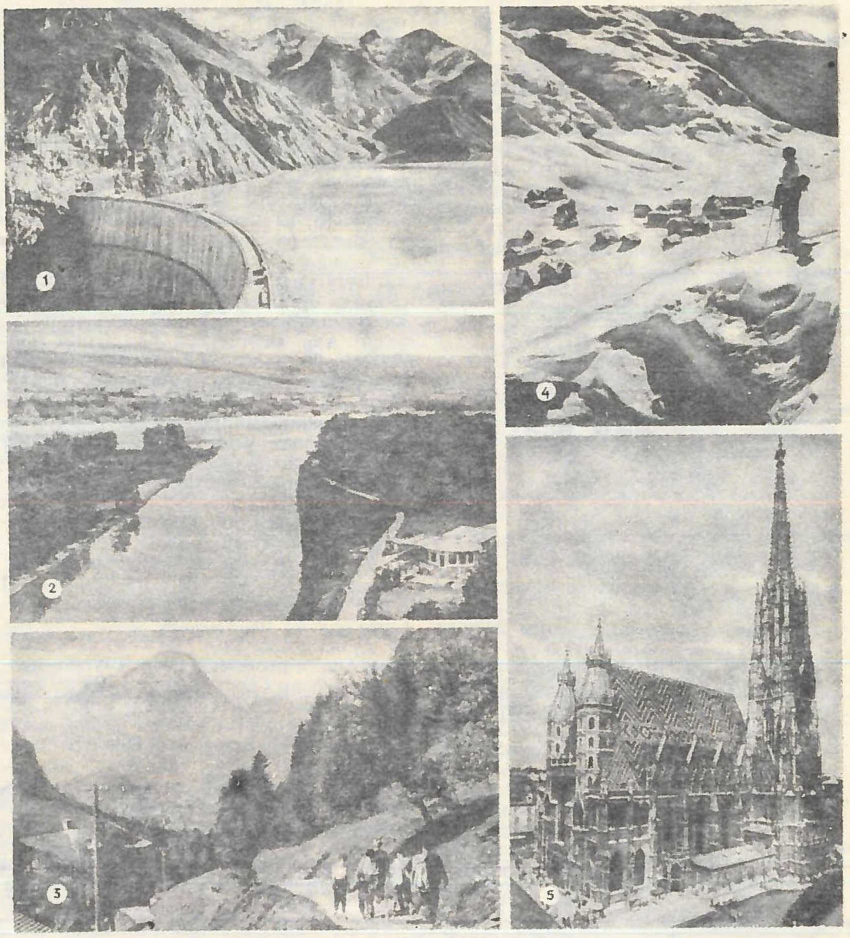

Австрија. *1*. Залсбург əјалəтиндə су анбары вə бəнд. 2. Дунај чајы. *3*. Арлберг ашырымында. *4*. Алп дағлары. 5. Вјана. Мүгəддəс Стефан килсəси.

си Шəрги Франк краллығында (Алманија) галды. 1156 илдə А. мүстəгил һерсоглуға чеврилди (1156 ил А. дөвлəтинин јаранма тарихи сајылыр). 1282 илдəн А.-да Һабсбургларын һөкмранлығы (1918 илəдəк) башлады. 13 əсрин сону—14 əсрин əввəллəриндə А.-да силки тəбəгəлəшмə формалашды, 14—15 əсрлəрдə силки монархијанын əсасы гојулду. 16 əср А. торпагларында мүһүм игтисади вə сијаси ирəлилəјиш дөврү кими характеризə едилир. Авропанын башлыча мə'дəн сəнајеси мəркəзлəриндəн бири олан А.-да еркəн капиталист истеһсалынын тəмəли гојулду. К.т.-нда əмтəə истеһсалынын артмасы феодал истисмарыны күчлəндирди. А. кəндлилəринин бу дөврдəки мүбаризəси *Алманијада кəндли мүһарибəсинин* (*1524—26*) тəркиб һиссəси иди.

Османлы империјасынын Чəнуб-Шəрги Авропаја һүчуму А. дөвлəтинин инкишафында һəлледичи харичи амил олду [бах *Австрија—Түркијə мүһарибəлəри* (*16—18 əсрлəр*)]. Һабсбурглар «түрк тəһлүкəси» бəһанəси илə Чехија, Гəрби Мачарыстан, Силезија вə ч.-и славјан торпагларынын бир һиссəсини А.-ја бирлəшдирди. Чохмиллəтли А. монархијасы формалашмаға башлады. Лакин Һабсбургларын ваһид «милли католик» Авропа империјасы јаратмаг чəһди баш тутмады. 16 əсрдə вə 17 əсрин орталарында А.-да *Реформасија* вə *контрреформасија* тəрəфдарлары арасында мүбаризə кəскинлəшди. Монархија дахилиндə антифеодал вə милли азадлыг мүбаризəси Реформасија бајрағы алтында кедирди.

Отузиллик мүһарибə (*1618—48*) Һабсбургларын фөвгəлмилли католик империјасыны јенидəн дирчəлтмəк чəһдлəрини пуча чыхартды. Бунунла белə, Һабсбурглар монархијасы А.-дакы өз ирси торпагларында вə Чехијада католисизми бəрпа етмəјə, кəндли һəрəкатыны вə феодал-силки мүхалифəтини јатырмаға наил олду. Үмумимперија вə «дүнја» сијасəтинин ифласы илə əлагəдар Һабсбурглар өзлəринин Чəнуб-Шəрги Авропадакы торпагларына даһа чох диггəт јетирмəјə башладылар.

17 əсрин сону вə 18 əсрдə Һабсбурглар монархијасынын əразиси хејли кенишлəнди. Мачарыстанын, Трансилванијанын чох һиссəси, Хорватија вə Славонијанын, демəк олар ки, һамысы А.-ја гатылды, Полша вə Украјна торпагларынын бир һиссəси зəбт олунду. А. Чəнуби Нидерланды вə Италијада кениш торпаглар əлə кечирди. Һабсбурглар монархијасында, о чүмлəдəн А.-да задəкан силкинин игтисади вə сијаси нүфузунун күчлəнмəси капиталист мүнасибəтлəринин инкишафына мəнфи тə'сир көстəрирди. 18 əсрин 40—90-чы иллəриндə А. һөкумəти бир сыра ислаһат кечирмəјə чəһд көстəрдисə дə, нəтичəси олмады. 18 əсрин 2-чи јарысындан сонра А. илə Пруссија арасында Алманијада һекемонлуг үстүндə зиддијјəт кəскинлəшди.

А. *Бөјүк Франса ингилабы* заманы ифрат əксингилаби мөвге тутду, ингилаби Франсаја гаршы мүдахилəнин тəшəббүсчүсү вə иштиракчысы олду. Франса əлејһинə коалисијаја гошулан А. Наполеон мүһарибəлəри заманы ағыр мəғлубијјəтə уғрады, əразисинин чох һиссəсини итирди вə Алманијадакы һəр һансы имтијазларындан имтина етмəјə мəчбур олду. Наполеонун мəғлубијјəти А.-ны сијаси чəһəтдəн дирчəлтди. *Вјана конгресинин* (*1814—15*) шəртлəринə көрə А. итирдији əразини кери алды. А. парчаланмыш Алманијада əсас рол ојнамаға башлады вə Авропада иртичанын башлыча дајагларындан биринə чеврилди. Бу өзүнү хүсусилə *Мүгəддəс Иттифагын* јарадылмасында (1815) көстəрди.

19 əсрин 1-чи јарысында сəнаје буржуазијасы вə фабрик пролетарияты формалашмаға башлады. Капитализм инкишафы просеси лəнк кедирди: мүтлəгијјəт вə феодализм гајдалары бу инкишафы лəнкидирди. Капиталист истеһсал мүнасибəтлəринин инкишафы синфи вə милли зиддијјəтлəри кəскинлəшдирди. 1848 илдə А.-да ингилаб башланды (бах *Австријада 1848—49 иллəр ингилабы*).

Крым мүһарибəси (*1853—56*) заманы Русија илə мүнасибəтлəрин пислəшмəси, Сардинија краллығы вə Франса (1859), Пруссија вə Италија (1866) илə мүһарибəлəрдə мəғлуб олмасы, 1867 илдə Шимали Алманија Иттифагынын јаранмасы нəтичəсиндə А. алман дөвлəтлəринə тə'сирини, бунунла бирликдə исə бөјүк дөвлəт мөвгејини итирди. 1867 ил Австрија-Мачарыстан сазишинə əсасəн Австрија-Мачарыстан дуалист (икили) монархијасы јарадылды. Бундан сонра империјада мəзлум халгларын азадлыг мүбаризəси даһа да күчлəнди. Бу шəраитдə А. миллəтинин формалашмасы да баша чатды.

19 əсрин 60-чы иллəриндə А.-да марксизм јајылмаға башлады. 1888 илдə А.с.-д. партијасы јарадылды. 90-чы иллəрдə партијада рəһбəрлик оппортунистлəрин əлинə кечди, *австромарксизм* чəрəјаны јаранды.

А. харичи сијасəтдə кетдикчə Алманијанын тə'сиринə даһа чох дүшүрдү. 1879 илдə Русија вə Франса əлејһинə *Австрија—Алманија мүгавилəси* (*1879*) бағланды, сонра *Үчлəр иттифагы* (*1882*) јарадылды.

20 əсрин əввəллəриндə Австрија-Мачарыстан инһисарчы капитализм өлкəсинə чеврилди. 20 əсрин əввəлиндə, хүсусилə Русијадакы 1905—07 иллəр ингилабынын тə'сири илə фəһлə һəрəкаты кенишлəнди. Һөкумəт 1907 илдə кишилəрə үмуми сечки һүгугу вермəјə мəчбур олду.

1914 ил ијулун 28-дə Австрија-Мачарыстан Сербијаја, августун 6-да Русијаја мүһарибə е'лан етмəклə, Алманијанын мүттəфиги кими, Биринчи дүнја мүһарибəсинə гошулду. 1916 илдəн даһа да дəринлəшəн игтисади зəифлик, гијмəтлəрин артмасы, дөвлəт апаратындакы һəрч-мəрчлик, даими сијаси бөһран, чəбһəлəрдəки мəғлубијјəт вә Русијада Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси (1917) өлкәдә ингилаби бөһрана сәбәб олду. Милли һәрәкатын кенишләнмәси вә чохмилләтли пролетариатын күчлү чыхышлары 1918 илин нојабрында буржуа-демократик ингилабы илә нәтичәләнди. Һабсбурглар империјасы дағылды, онун әразисиндә Австрија, Мачарыстан, Чехословакија буржуа дөвләтләри јаранды. Торпагларын бир һиссәси Југославија, Румынија вә Полшаја дахил едилди. Фәһләләрин тәзјиги нәтичәсиндә 1918 ил нојабрын 12-дә А. республика е'лан олунду, пролетариат 8 саатлыг иш күнү вә ичтимаи сығорта һүгугу газанды. Ганунла гадынлара кишиләрлә бәрабәр һүгуг верилмәси, јерли өзүнүидарә органлары һүгугунун кенишләндирилмәси мүәјјән едилди. Буржуа-демократик ингилабынын кедишиндә А.-да фәһлә вә әскәр депутатлары Советләри мејдана кәлди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы Советләрин тәшкилиндә вә *Австрија Коммунист Партијасынын* јаранмасында фәһлә синфинә бөјүк тә'сир көстәрди. Лакин буржуа-мүлкәдар дөвләт апаратына, демәк олар ки, тохунулмады, аграр ислаһаты кечирилмәди, торпағын чох һиссәси ири торпаг саһибләринин элиндә галды. Буржуазија, с.-д. лидерләринин көмәји илә, буржуа-демократик ингилабынын пролетар ингилабына кечмәсинә имкан вермәди.

Антанта дөвләтләри А.-ја *Сен-Жермен сүлһ мүгавиләсини (1919)* имзалатдылар; бунунла јанашы, ингилаби һәрәкаты боғмаг үчүн она сијаси вә игтисади јардым көстәрдиләр. 1920 ил октјабрын 1-дән А. буржуа респ.-сынын конститусијасы гәбул едилди.

1922 илин октјабрында А. Франса, Инкилтәрә, Италија вә Чехословакија илә Ченеврә протоколларыны имзалады. А.-ја 650 млн. крон гызыл пул борч верилди, Милләтләр Чәмијјәти А.-нын игтисадијјатына нәзарәт гојду. Бу, А.-нын харичи капиталдан асылылығыны артырды. 1924 илдә А. ССРИ илә дипломатик мүнасибәт јаратды. 1929 илдә конститусијада дәјишиклик едилмәси дөвләт гурулушунун фашистләшдирилмәсинин башланғычы олду. Һөкумәт зәһмәткешләрә гаршы мүбаризәдә фашист вә јарыфашист тәшкилатлардан истифадә етмәјә башлады. 1933 илин мартында парламент бурахылды, мәтбуат вә јығынчаг азадлығы ләғв едилди. С.-д.-ларын Шусбунд силаһлы тәшкилаты бурахылды, фашист «авторитар идарә системи» јарадылды. 1933 илин мајында Коммунист Партијасы гадаған олунду. 1934 илин февралында Долфус һөкумәти Вјана фәһләләринә гаршы силаһлы јүрүш тәшкил етди. С.-д.-ларын оппортунист башчыларынын хәјанәти үзүндән шусбундчуларын вә коммунистләрин силаһлы үсјаны амансызлыгла јатырылды. Бундан сонра минләрлә фәһлә с.-д. партијасындан чыхыб коммунистләрә гошулду.

Өлкәдә Италија вә Алманија тәрәфдарларынын сијаси мүбаризәси гүввәтләнди. 1934 илин ијулунда А. фашистләри италјанпәрәст канслер Е. Долфусу өлдүрдүләр. Јени канслер К. Шушниг Сен-Жермен сүлһүнүн шәртләрини нозараг, үмуми һәрби мүкәлләфијјәт кечирди. Дөвләт апараты һитлерчи часусларла долду. 1936 ил ијулун 11-дә Алманија илә мүгавилә имзаланды. Мүгавилә әслиндә А.-нын сијасәтини алман фашизминин мәнафејинә табе етди. 1938 ил февралын 12-дә Һитлер канслер Шушнигә А. һитлерчиләринә фәалијјәт азадлығы верилмәси вә онларын нүмајәндәләринин һөкумәтә дахил едилмәси һаггында ултиматум көндәрди. Коммунистләр башда олмагла халг күтләләринин тәзјиги илә һөкумәт мартын 13-дә үмуми рә'ј сорғусу кечирмәји гәрара алды. Һитлер рә'ј сорғусунун ләғвини вә Шушнигин исте'фаја чыхмасыны тәләб етди. Шушнигин тәләби гәбул етмәсинә бахмајараг, 1938 ил мартын 12-нә кечән кечә алман фашист гошунлары А. сәрһәдини кечди; А. ишғал олунду (бах *Аншлусс*). Бөјүк дөвләтләрдән А.-нын ишғалына е'тираз едән тәкчә ССРИ олду. Алман фашист ишғалындан сонра өлкәнин бүтүн игтисадијјаты Алманијанын һәрби еһтијачларына табе едилди. А. Алманија тәркибиндә Икинчи дүнја мүһарибәсиндә иштирак етди.

1943 илдә Москвада ССРИ, АБШ вә Инкилтәрә харичи ишләр назирләри үч дөвләтин А.-ны јенидән азад вә мүстәгил көрмәк арзусунда олдуғуну билдирән Бәјаннамә имзалады. 1945 илин мартында совет гошунлары А. сәрһәдини кечди вә апрелин 13-дә Вјананы азад етди. А.-нын азад едилмәсиндә ССРИ-нин һәлледичи ролу олду. А.-нын дөвләт кими бәрпасына шәраит јаранды. Фашист әсарәтиндән сонра А. мүвәггәти олараг ССРИ, АБШ, Инкилтәрә вә Франса ишғал зоналарына бөлүндү. 1945 илин апрелиндә Вјанада мүвәггәти һөкумәт јарадылды вә онун сәлаһијјәти кетдикчә өлкәнин бүтүн әразисинә јајылды. Бүтөвлүкдә А.-ја аид мәсәләләр үзрә али һакимијјәт исә ССРИ, АБШ, Инкилтәрә вә Франса али комиссарларындан ибарәт Мүттәфигләр шурасынын әлиндә иди. Совет команданлығы әһалијә бөјүк мадди јардым көстәрир, сәнаје мүәссисәләри вә нәгл.-ын бәрпасына көмәк едирди. 1945 илин октјабрында ССРИ илә А. арасында дипломатик мүнасибәтләр (1938 илдә кәсилмишди) бәрпа олунду. АБШ вә дикәр Гәрб дөвләтләри А. игтисадијјатыны харичи инһисарлара табе етмәјә, А.-ны НАТО-нун һәрби стратежи базасына чевирмәјә чалышырды. АБШ-ын тәзјиги илә А. 1948 илдә Маршалл планыны гәбул етди. А. Коммунист Партијасы бу плана гаршы чыхды вә милли истиглалијјәт уғрунда мүбаризәјә башлады. Онун тәшәббүсү илә јашајыш сәвијјәсинин ашағы дүшмәсинә е'тираз әламәти олараг 1950 илин октјабрында бөјүк тә'тил кечирилди (тә'тилдә 400 миндән чох адам иштирак едирди).

Совет һөкумәти А.-да ишғал режимини зәифләтмәк үчүн 1953—54 илләрдә бир сыра тәдбир һәјата кечирди. 1955 илин апрелиндә Москвада Совет—Австрија данышыглары олду. Бу, *Австрија илә дөвләт мүгавиләсинин (1955)* әсасыны гојду. Бу мүгавиләјә әсасән А.-нын ишғалына сон гојулду. 1955 ил октјабрын 26-да А. парламенти даими битәрәфлик вә һәрби иттифаглара гошулмамаг һаггында ганун гәбул етди. Һәмин ил А. БМТ-јә гәбул олунду. Лакин А.-да вә харичдә елә гүввәләр вар ки, А.-ны битәрәфликдән дөндәрмәјә чәһд едир. Австрија Азадлыг Партијасы АФР инһисарчыларына мејл көстәрир. А.-да неонасист Насионал-Демократ Партијасы фәалијјәт көстәрир, Гәрби Алманија капиталынын өлкәнин игтисадијјатына нүфузу күчләнир. АФР А.-нын харичи тичарәтиндә 1-чи јери тутур. 1962 илдән башлајараг А.-нын «Үмуми базар»да иштиракына даир данышыглар апарылмышдыр. А. Коммунист Партијасы А.-ны битәрәфликдән дөндәрмәјә јөнәлдилән чәһдләрә гаршы ардычыл мүбаризә апарыр, өлкәдә дәрин демократик дәјишикликләр уғрунда чыхыш едир. 1970 илин апрелиндә кечирилән сечкиләр нәтичәсиндә Австрија Сосиалист Партијасы гәләбә газанды, партијанын лидери Б. Крајски федерал канслер (һөкумәт башчысы) олду. ССРИ илә А. арасында достлуг мүнасибәтләри јарадылмышдыр. А.-нын ССРИ вә

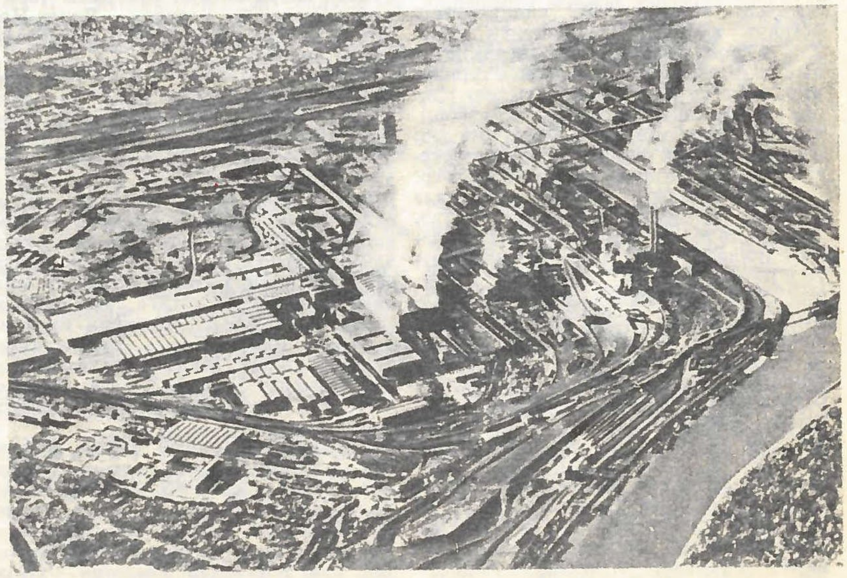
Линс шәһәри. «Фөст» ширкәтинин металлуркија заводлары.

дикәр сосиалист өлкәләри илә игтисади, мәдәни вә елми-техники әлагәләри инкишаф едир. А. *Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыға даир мүшавирәдә* иштирак етмиш вә онун Јекун актыны имзаламышдыр. 1972 илдә А. Бангладеш, ВДР вә АДР илә дипломатик әлагәләр јаратмышдыр. Мәркәзи Авропада силаһлы гүввәләрин вә силаһларын гаршылыглы сурәтдә азалдылмасы барәдә 19 дөвләтин 1973 илдән кедән данышыглары А.-да (Вјанада) апарылыр.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары вә дикәр ичтимаи тәшкилатлар. Австрија Сосиалист Партијасы—1945 илдә, кечмиш с.-д. партијасы әсасында јарадылмышдыр. Синифләр арасында «ичтимаи әмәкдашлыг» тәблиғ едир. Австрија Халг Партијасы—1945 илдә тә'сис олунмушдур; буржуа-мүлкәдар партијасыдыр. *Австрија Коммунист Партијасы*—1918 илдә јарадылмышдыр. Австрија Азадлыг Партијасы—1955 илдә тә'сис едилмишдир; орта вә хырда буржуазија нүмајәндәләрини, һабелә кечмиш насист үнсүрләри бирләшдирир. Насионал-Демократ Партијасы —1967 илдә јарадылмышдыр. Неонасист партијасыдыр. Австрија Һәмкарлар Иттифаглары Бирлији—1945 илдә јарадылмышдыр. 16 саһә һәмкарлар иттифагыны бирләшдирир. Австрија—Совет Достлуғу Ҹәмијјәти—1945 илдә, Демократ Гадынлар Иттифагы—1948 илдә, Азад Австрија Кәнчләр Иттифагы (мүтәрәгги кәнчләр тәшкилаты) —1945 илдә јарадылмышдыр.

Игтисади-ҹоғрафи очерк. А. јүксәк инкишаф етмиш сәнаје-аграр өлкәсидир. Сәнаје мәһсулларынын үмуми дәјәри к.т. мәһсулларынын үмуми дәјәриндән 4 дәфә артыгдыр. А.-да сәнаје, хүсусилә ағыр сәнаје јүксәк сәвијјәдә миллиләшдирилмишдир. Үмуми сәнаје мәһсулунун 20%-дән чохуну дөвләт бөлмәси истеһсал едир. Буна бахмајараг, хүсуси капиталист инһисарлары игтисадијјатда мүһүм рол ојнајыр. А. игтисадијјатында харичи капиталын, әсасән, АФР капиталынын (харичи капитал гојулушунун тәгр. 25%-и) ролу бөјүкдүр. Игтисадијјатынын кәлирли саһәләриндән бири туризмдир (илдә 10 млн. нәфәрә хидмәт едилир). Әсас сәнаје саһәләри: гара металлуркија, машынгајырма, нефт, мә'дән, електротехника, кимја, електроенеркетика. Дүнја магнезит еһтијатынын тәгр. јарысы А.-дадыр. Өлкәдә 1974 илдә 2,2 млн. *т* нефт, 2,4 млрд. $м^3$ газ, 3,6 млн. *т* гонур көмүр, 4,2 млн. *т* дәмир филизи, 1,4 млн. *т* магнезит, 24,6 мин *т* графит, һәмчинин гурғушун-синк, мис филизи вә с. чыхарылмыш, 33,9 млрд. *квт-с* електрик енержиси истеһсал едилмишдир (бунун 22,6 млрд. *квт-с*-ыны СЕС-ләр вермишдир). Гара металлуркија, әсасән, Штирија вә Јухары Австрија р-нларында мәркәзләшмишдир. 1974 илдә 3,4 млн. *т* чугун, 4,7 млн. *т* полад, 3,4 млн. *т* прокат, 200 мин *т* алүминиум, 23 мин *т* мис истеһсал олунмушдур. Өлкәдә машынгајырма (о ҹүмләдән електротехника вә нәгл. машынгајырмасы) вә метал е'малы сәнајеси инкишаф етмишдир. Машынгајырманын мүһүм мәркәзләри; Вјана, Штејр, Линс, Гратс. Кимја сәнајеси мүәссисәләри азотлу күбрә, сулфат туршусу, сүн'и лиф истеһсал едир. Бу мүәссисәләр Вјанада, Ашағы Австрија вә Јухары Австријададыр. Тохуҹулуг, дәри ајаггабы, трикотаж, тикиш, селлүлоз-кағыз, ағаҹ е'малы, мебел вә с. сәнаје саһәләри вар. К.т. өлкәнин к.т. мәһсулларына олан еһтијаҹыны, әсасән, өдәјир. Торпагларын чох һиссәси ири торпаг саһибләринә мәхсусдур. К.т. үчүн јарарлы 3,9 млн. *һа* саһәнин 60%-и чәмән вә отлаглар (о ҹүмләдән 1/3-и алп чәмәнләри), 40%-и әкин саһәләридир. Ән чох дәнли биткиләр вә шәкәр чуғундуру әкилир. 1 071 мин *т* буғда, 460 мин *т* човдар, 1 238 мин *т* арпа, 290 мин *т* јулаф, 857 мин *т* гарғыдалы, 2 млн. *т* картоф, 2,4 млн. *т* шәкәр чуғундуру јығылмышдыр (1974). К.т. јүксәк сәвијјәдә механикләшдирилмишдир. К.т.-нын әсас саһәси һејвандарлыгдыр. 2,6 млн. гарамал (о ҹүмләдән 1 млн. сағмал инәк), 3,5 млн. донуз, 200 мин давар, 40 мин ат вар (1974).

Д.ј.-ларынын уз. 7,2 мин *км*-дир, бунун тәгр. 1/3-и електрикләшдирилмишдир. Автомобил јолларынын уз. тәгр. 10 мин *км*-дир. Мүһүм аеропорту Швехатдыр. Дахили су јолларынын уз. 1733 *км*-дир. Дунај чајында әсас порту Вјанадыр. Боден көлү дә кәмичилијә јарарлыдыр. Јүкүн 90%-ә гәдәри д.ј.-лары илә дашыныр. Көмүр, тахыл, памбыг идхал едилир. Магнезит, гара металлар, мешә материаллары, алүминиум, машын, електрик енержиси, кағыз, тохуҹулуг маллары ихраҹ олунур. Әсасән, АФР (идхалын тәгр. 41,9%-и, ихраҹын 22,4%-и), Исвечрә, АБШ вә с. илә тиҹарәт едир. ССРИ вә башга сосиалист өлкәләри илә тиҹарәт әлагәси вар.

Пул ваһиди шиллингдир.

Силаһлы гүввәләр. Мүасир А.-нын силаһлы гүввәләри 1955 илдә јарадылмышдыр. Сајы 38 мин нәфәрдир (әрази гошунлары нәзәрә алынмадан, 1975). Гуру гошунларындан ибарәтдир. Бу гошунлара мүдафиә назири башчылыг едир. Һәрби хидмәт мүддәти 6 ајдыр, бундан сонра еһтијат програмы үзрә 2 ајлыг мәшғәлә кечилир. Винер-Нөјштадт ш.-ндә забит һеј'әти һазырлајан һәрби академија вар.

Сәһијјә. 1971 илдә А.-да һәр мин нәфәрә дүшән доғум сајы 14, өлүм сајы 13,1, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 26,1 (1913 илдә 190) олмушдур. А.-да гејри-инфексион хәстәликләр (үрәк-дамар хәстәликләри, јаман шишләр вә с.) үстүнлүк тәшкил едир; инфексион хәстәликләрдән вәрәм, вируслу һепатит, скарлатин вә с. гејдә алынмышдыр. А.-да хәстәләр пулла вә ја ичтимаи сығорта һесабына мүалиҹә едилирләр. 1971 илдә А.-да 73 902 чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 10,9 чарпајы), 320 хәстәхана олмуш, 15 348 һәким (әһалинин һәр 430 нәфәринә 1 һәким), 1 426 стоматолог, 25 539 орта вә кичик тибб ишчиси ишләмишдир.

Мaариф. 9 иллик үмуми иҹбари тәһсил һаггында 1962 ил ганунунун һәјата кечирилмәси 1969 илдән дајандырылмышдыр. Мәктәб системи синфи бәрабәрсизлик принсипинә әсасланыр. Тәһсил мүәссисәләринин чоху, һәмчинин али мәктәбләр дөвләтин ихтијарындадыр. Мәктәбәгәдәр мүәссисәләрдә (әксәријјәти хүсусидир) ушагларын јалныз 10%-и әһатә олунмушдур. 1972/73 дәрс илиндә ибтидаи мәктәбләрдә 978 692 шакирд охујурду Там орта тәһсил верән кимназија ҹәмијјәтин имтијазлы синифләринә мәхсусдур. 1972/73 дәрс илиндә 709 пешә вә техники мәктәбләрдә 96 934 шакирд охујурду. 17 али мәктәб, о ҹүмләдән 4 ун-т (Вјана, Гратс, Инсбрук, Залсбург ун-тләри) вар (1975). 1972/73 дәрс илиндә али мәктәбләрдә 70 736 тәләбә тәһсил алырды. Бүтүн мәктәбләрдә дин тәдрис олунур. Ән бөјүк китабханалары Вјанада А. милли китабханасы, Вјана вә Инсбрук ун-тләринин китабханаларыдыр. Әсас музејләр Вјанададыр (Тәсвири сәнәт академијасынын коллексијасы, А. галерејасы, Бәдии-тарихи музеји, Вјана тарихи музеји, 20 әср музеји, Л. Бетһовен, В. Мотсарт вә б.-нын ев музејләри вә с.). Гратс, Залсбург вә с. ш.-ләрдә дә музејләр вар.

Елм вә елми идарәләр. А. ЕА-нын (1847) тәркибиндә елмин мүхтәлиф саһәләри үзрә комиссијалар вар. А.-нын әсас елм мәркәзләри Вјана, Гратс, Залсбург вә Инсбрук ун-тләри, Гратс, Вјана вә с. ш.-ләрин али мәктәбләридир. Бунлардан әлавә А.-да бир сыра мүстәгил елм мәркәзләри (1849 илдән А. кеолокија идарәси, 1851 илдән метеоролокија вә кеодинамика, һәмчинин метролокија, нүвә тәдгигатлары илә мәшғул олан дөвләт комиссијалары вә с.) вә хүсуси сәнаје компанијаларынын техниканын мүхтәлиф саһәләри үзрә тәдгигат ин-тлары вә лабораторијалары вар. 19—20 әсрләрдә бир чох елми ҹәмијјәт јарадылмышдыр.

Тәбијјат вә техника елмләри. Ичтимаи-игтисади вә сијаси сәбәбләрә көрә А. елм вә техникасынын инкишаф тарихи һәм Алманија елми, һәм дә кечмиш Австрија-Маҹарыстандакы маҹар вә славјан алимләринин фәалијјәти илә әлагәдардыр. Орта әсрләрдә А.-да елм вә техниканын јаранмасы мүәјјән дәрәҹәдә Мәркәзи вә Шәрги Авропада тиҹарәт, сәнәткарлыг вә мә'дән-филиз истеһсалынын инкишафы илә бағлы иди. А. металлурглары артыг 14 әсрдә кејфијјәтли полад һазырлајырдылар. Вјана, Гратс, Залсбург вә Инсбрук ун-тләри елми мәркәз кими танынмагда иди. Вјана ун-тиндә көркәмли ријазијјатчы вә астрономлардан Гмунденли Иоһанн, Кеорг Пејербах вә онун шакирди Рекиомонтан (14 әсрин ахыры вә 15 әсрдә), Кеорг Танштеттер, Кеорг Лаухен (15 әсрин ахыры вә 16 әсрдә) вә б. дәрс дејирдиләр. 16 әсрдә капиталист мүнасибәтләринин јаранмасы дөврүндә тәтбиги характер дашыјан тәдгигатлар вә техника инкишаф етмәјә башлады.

Һелиосентрик системин мүәјјәнләшмәсиндә вә ејни заманда тәбиәтшүнаслығын бүтүнлүклә бир елм кими тәшәккүлүндә И. Кеплерин бөјүк ролу олмушдур (бах *Кеплер ганунлары*). Чин, Тибет вә дикәр Асија өлкәләринин ҹоғрафи тәсвирини вермиш миссионер алимләрдән А. Кофлер вә И. Гриберин фәалијјәти 17 әсрдә клерикализмин Шәргә јајылмасы илә әлагәдар иди. Кимјачы алимләр И. Глаубер вә И. Бехер мәһз бу дөврдә фәалијјәт көстәрмишләр.

18 әсрин 2-чи јарысында һәким Л. Ауенбруккер *перкуссија* методуну тәк-

АЛБАНИЈА

лиф етмиш, һәким Ф. Месмер илк дәфә һипнотизми арашдырмышдыр. 18 әсрин сону вә 19 әсрин әввәлиндә һәким вә анатом Ф. Ј. Галл бөјүк бејин јарымкүрәләринин психи фәалијјәт органы олдуғуну кәшф етмишдир. 19 әсрин 1-чи јарысында феодал-мүтләгијјәт дөвләти олан А.-нын елм вә техникасы Авропанын габагчыл өлкәләриндән хејли кери галырды. Вјанада Император Елмләр Академијасы 1847 илдә (бир чох Авропа өлкәләриндән кеч) ачылмышдыр.

19 әсрин орталарындан тәбиәтшүнаслыг вә техника елмләри јүксәлишә башлады. Физика-ријазијјат елмләри саһәсиндә кениш тәдгигатлар апарылды. К. *Доплер* далға уз. илә далға мәнбәјинин һәрәкәт сүр'әти арасындакы асылылығы мүәјјән етди. Истилик шүаланмасы, газларын истилик кечирмә хассәси, акустика, оптика, електромагнетизм вә с. саһәсиндәки експериментал ишләри илә мәшһур олан Ј. Стефан А. физика мәктәбинин әсасыны гојду (бах *Стефан—Болтсман гануну*). Газын ваһид һәчминдәки молекулларын мигдарыны мүәјјән едән Ј. Лошмидт молекулјар физиканын баниләриндән бири олду (бах *Лошмидт әдәди*), Ј. Стефанын шакирди Л. Болтсман статистик физиканы, термодинамиканы, газларын кинетик нәзәријјәси вә гејри-релјативист космолокијаны јаратды. Е. Мах (19 әсрин 2-чи јарысы—20 әсрин әввәли) механика, акустика, аеромеханика, експериментал психофизика вә психофизиолокијаја даир ишләри илә танынды. Махын позитивист бахышлары диалектик материализм мөвгејиндән тәнгид едилмишдир (бах *Махизм*). 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә А. ријазијјатчыларындан Л. Кекенбауер (әдәдләр нәзәријјәси, чәбр, функсијалар нәзәријјәси), Е. Губер (статистика вә еһтимал нәзәријјәси) вә Ф. Фуртвенглер (әдәдләр нәзәријјәси) мәшһур идиләр.

19 әсрдә кимјанын инкишафына, әсасән, франсыз вә алман елми мәктәбләринин тә'сири олмушдур. А. Либен үзви бирләшмәләрин структуруна даир јени мүлаһизәләр ирәли сүрмүш, З. Скрауп кинә көкүндәки алкалоидләри тәдгиг етмиш, лантаноидләрдән бир нечәсини кәшф едән К. Ауер фон Вөлсбах һәмин груп елементләринин кимјасыны өјрәнмишдир. А.-да биокимјанын инкишафында гејри-үзви вә үзви бирләшмәләрин микроанализи саһәсиндә Ф. Фејгл вә Ф. Прөглин (Нобел мүкафаты, 1923), коллоид кимјасынын инкишафында исә ултрамикроскопун ихтирачысы Р. Зигмондинин (Нобел мүкафаты, 1925) бөјүк хидмәтләри олмушдур.

Кеолокија саһәсиндә 19 әсрдә илк нөвбәдә минералокија-петрографија инкишаф етдирилирди. Чех минералогларындан Ф. Тсиппе вә А. Ројсун бу саһәдә хидмәтләри олмушдур. В. Хајдинкер А.-нын илк кеоложи хәритәсини тәртиб етмишдир (1845). 19 әсрин 2-чи јарысында вә 20 әсрин әввәлләриндә Г. Чермак вә Ф. Бекке микроскопик петрографијанын бүнөврәсини гојмуш, Вјана ун-тинин проф. вә ЕА президенти Е. Зүсс рус алимләринин (хүсусилә В. А. Обручевин) мә'луматларындан истифадә едилмиш «Јерин симасы» әсәриндә планетар вә рекионал кеолокијанын бөјүк нәзәри синтезини вермишдир. 1854 илдә Вјанада Метеоролокија вә Јер Магнетизми Ин-ту јарадылмышдыр.

А.-да биолокија саһәсиндә илк көркәмли тәкамүлчү алим Ф.Ункер олмушдур. Кеоботаник вә битки систематики А. Кернер онун мәктәбинә мәнсубдур. Һејван физиолокијасыны Е. Брүкке тәдгиг етмишдир. Е. Флејшл фон Марксов бејнин електрик фәаллығыны илк өјрәнәнләрдәндир. Ирсилик нәзәријјәсинин әсасыны гојан Г. *Менделин* кәшф етдији ирсијјәт ганунаујғунлуглары (сонрадан онун шәрәфинә *менделизм* адландырылды) А.-да 1866 илдә о гәдәр дә мәшһур олмајан журналда дәрч едилдији үчүн нәзәрә чарпмамышды. А. ботаники Е. Чермак Мендел ганунларыны јенидән кәшф едән алимләрдәндир. Онурғасызлар зоолокијасы илә К. Хејдер мәшғул олмушдур. Зоолог К. Раблын ситолокијаја даир ишләриндән ирсијјәтин хромосом нәзәријјәсинин әсасландырылмасында истифадә едилмишдир.

А.-да тибб елминин инкишафына тибб чәмијјәтләринин бөјүк тә'сири олмушдур. Вјананын Јени Клиник Мәктәби, һабелә әһәмијјәтини индијәдәк итирмәјән Вјана Дерматолокија Мәктәби 19 әсрдән фәалијјәтә башламышдыр. А. чәрраһијјә мәктәбинин јарадычысы 1867 илдән Вјанада ишләјән алман чәрраһы Т. Билрот олмушдур. Отиатријанын бүнөврәсини А. Полисер гојмушдур. Онун шакирди Р. Барани 1914 илдә Нобел мүкафаты алмышдыр. К. Пиркенин (20 әсрин әввәли) педиатрија вә фтизиатрија саһәсиндә бөјүк хидмәтләри вар. 1922 илдән АБШ-а көчмүш К. Ланштејнер инсанын *ган групларыны* кәшф етмишдир. Прогрессив ифличин мүаличә үсулуна вә психозларын инфексион терапија нәзәријјәсинә көрә Ј. Вагнер-Јаурегг 1927 илдә Нобел мүкафаты алмышдыр

19 әсрдә А.-да техника елмләри мә'дән вә металлуркија сәнајеси, машынгајырма, нәгл. вә с. саһәләрин тәләбләринә чаваб верирди. 1826 илдә А.-да илк бухар машыны гурашдырылды. П. Риттинкер мә'дән сәнајеси вә дуз истеһсалы үчүн машынлар јаратды. М. Мауерман пасланмајан поладын илк ресептини һазырлады. Г. Мүллер вә Т. Обах асма канат јоллар тәклиф етди, Ф. Мајер су сәтһи илә сүрүшән кәмиләрин јарадылмасы идејасыны ирәли сүрдү. 20 әсрдә техника елмләри сүр'әтлә инкишаф етди. Көркәмли машынгајырма мүтәхәссисләри Г. Хербикер, електрик кенератору конструктору Е. Розенберг вә һәлә 1900 илдә електромобил дүзәлтмиш Ф. Порше, әсасән, бу дөврдә фәалијјәт көстәрмишләр. Радиотехника саһәсиндә дә хејли мүвәффәгијјәт газанылмышдыр.

1928 илдә М. Валје реактив мүһәррикли автомобил јаратды, 1929—30 илләрдә исә маје јаначаглы реактив авиасија мүһәррикинин конструксијасыны һазырлады.

А. физикләриндән гејри-релјативист квант механикасынын баниси Е. Шрединкерә вә космик шүалары кәшф етмиш В. Һессә Нобел мүкафаты (мүвафиг олараг 1933 вә 1936) верилмишдир.

20 әсрдә А. алимләри биокимја саһәсиндә мүвәффәгијјәтләр әлдә етдиләр. Р. Кун 1938 илдә витаминләрин тәдгигинә көрә, Инкилтәрәдә мүһачирәтдә олан М. Перутс 1962 илдә зүлал молекулларыны өјрәндијинә көрә Нобел мүкафаты алмышдыр. Суда-гуруда јашајанларда газанылмыш әламәтләрин нәслә кечмәси имканларыны експериментал сурәтдә өјрәнән биолог П. Каммерерин фәалијјәти 20 әсрин әввәлләринә аиддир. Физиолокијада мүһүм тәдгигатлары илә Е. Штејнах, еләчә дә О. Лөви (1936 илдә Г. Дејллә бирликдә синир импулсларынын кимјәви тә'сир јолу илә өтүрүлмәси кәшфинә көрә Нобел мүкафаты алмышдыр) танынмышдыр.

20 әсрдә минералокија-петрографија (Б. Зандер) вә тарихи кеолокија (Ф. Кернер-Марилаун) инкишаф етмәјә башлады. Г. Кефер нефт јатаглары илә антиклиналлар арасындакы әлагәјә даир нәзәријјәсини әсасландырды вә нефтин үзви мәншәли олмасы һаггында фәрзијјә ирәли сүрдү. Л. Кобер кратокенләр (платформалар) вә орокенләр (кеосинклиналлар) һаггында тә'лими инкишаф етдирди. Кеотектоника саһәсиндә ишләјән О. Ампферер (1906) вә Р. Швинерин (1920) тәдгигатларында ирәли сүрүлән фәрзијјәјә көрә Јер габығындакы һәрәкәтләрә габыгалты ахынлар сәбәб олурду. 1881 илдән башланан кеофизики, о чүмләдән сејсмоложи тәдгигатлар да мәһз јухарыда көстәриләнләрлә әлагәдар иди. 1925 илдә В. Конрад Јер габығы дахилиндә Конрад сејсмик сәрһәдини мүәјјәнләшдирди. А. Пенк вә В. Пенкин кеоморфолокија мәктәби релјеф әмәләкәлмәдә дахили вә харичи амилләрин гаршылыглы тә'сири һаггындакы тәсәввүрләри инкишаф етдирди.

А.-нын фашист Алманијасы тәрәфиндән зәбт едилмәси (1938) елмин инкишафына да мәнфи тә'сир көстәрди. Тәрәггипәрвәр алимләр ишдән говулду, бир чоху һәлак олду вә ја мүһачирәт етди.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра елми кадрларын чатышмазлығы вә елми тәдгигатлар үчүн ајрылан вәсаитин мәһдудлуғу елмин үмуми инкишафыны мүәјјән дәрәчәдә ләнкитди.

А.-да атом енержиси саһәсиндә тәдгигатлар Атом реактору мәркәзиндә апарылыр. Вјанада атом енержисиндән динч мәгсәдлә истифадә ишләринә бахан бејнәлхалг акентлик вар. Вјана Ун-тинин Физика Ин-ту, Нәзәри Физика Ин-ту, Вјана Али Техники Мәктәби А.-нын тәдгигат мәркәзләридир.

А.-да кибернетикаја аид илк әсәр 1951 илдә дәрч олунмушдур. А. елминин инкишафы нәзәријјәчи биолог Лүдвиг фон Берталанфинин (1961 илдән Канада ун-тинин проф.) ады илә бағлыдыр. О, мүасир елм саһәсиндә үмумиләшдирилмиш систем консепсијасыны илк дәфә ирәли сүрәнләрдән олмушдур.

Ичтимаи елмләр. Фәлсәфә. А.-да фәлсәфәнин инкишафы алман фәлсәфәсинин инкишафы илә үзви сурәтдә әлагәдар олмушдур. Австрија-Мачарыстанын сүгутунадәк А.-да фәлсәфәнин инкишафында А. империјасы әразисиндә јашајан бир чох милләтин нүмајәндәләри иштирак етмишләр. Мәс., 19 әсрин 1-чи јарысында Лејбнисин актуал сонсузлуг һаггында идејаларыны инкишаф етдирән чех Б. Болтсано А. фәлсәфәсинин ән көркәмли нүмајәндәси иди. Онун идејаларыны 19 әсрин 2-чи јарысында Ф. Брентано давам етдирмишдир. А.-да Фејербах антрополокизминин давамчысы Ф. Јодл олмушдур. Физик Л. Болтсман физики идеализмә гаршы мүбаризәдә материалист хәтти мүдафиә етмишдир. 19 әсрин 2-чи јарысы—20 әсрин әввәлләриндә *позитивизм* әсасында гносеоложи проблемләрин ишләнмәсинә даһа чох јер верилирди. 20 әсрин 20-чи илләриндә јаранан Вјана дәрнәји (М. Шлик, О. Нејрат, К. Кјөдел, В. Крафт вә б.) мәнтиги неопозитивизмин әсасларыны ишләмәси илә дүнја шөһрәти газанмышды.

А. сосиологлары Л. Гумплович вә Г. Ратсенһофер сосиал-дарвинизмин мүртәче истигамәтинин јарадычыларындандыр.

19 әсрин ахыры—20 әсрин әввәлләриндә вјаналы һәким З. Фрејдин ишләјиб һазырладығы психоанализ дүнјанын бир чох өлкәсиндә јајылмышдыр. Бу тә'лим 20 әсрин буржуа фәлсәфәси вә сосиолокијасынын бир сыра нәзәријјәси үчүн мәнбә олмушдур (бах *Фрејдизм*). А. *Адлер* фәрди психолокија дејилән истигамәти инкишаф етдирмишдир.

19 әсрин ахырларында А.-да марксизм јајылмаға башламышдыр. 20 әсрин әввәлләриндә јаранмыш *австромарксизмин* нәзәријјәчиләри марксизм идејаларынын сағ оппортунист тәфтишчиләри мөвгејиндән чыхыш едирдиләр. 1918 илдә А. Коммунист Партијасынын јарадылмасы А.-да марксизм-ленинизм идејаларынын инкишафынын вә тәблиғинин әсасыны гојду.

Игтисадијјат елми. 19 әсрин 80-чи илләриндә буржуа сијаси игтисадында субјектив психоложи ҹәрәјан—*Австрија мәктәби* мејдана кәлмишдир. 20 әсрин 20-чи илләриндә Л. Мизес вә Р. Штиглин тәмсил етдикләри јени А. мәктәби јаранды, 1928 илдә Вјанада Конјунктура Тәдгигат Ин-ту тәшкил едилди. 1945 илдән сонра Вјана вә Инсбрук ун-тләринин игтисадчылары игтисадијјата рәһбәрлик, прогнозлашдырма, економетрика проблемләри, игтисади артым нәзәријјәләри илә мәшғул олурлар. Игтисади проблемләрә даир елми тәдгигатлар Вјана Игтисадијјат Ин-тунда апарылыр.

Тарих елми. А. әразиләринин тарихинә даир илк әсәрләр 14—15 әсрләрдә јазылмышдыр. А. һуманист тарихшүнаслығынын көркәмли нүмајәндәси. И Куспиниан олмушдур. 17—18 әсрләрдә нумизматика, кенеалокија вә һералдика инкишаф етмишди. 1847 илдә Австрија ЕА нәздində јарадылмыш тарих комиссијасы А. тарих мә'хәзләринин кениш мигјасда нәшринә башлады. *Австријада 1848—49 илләр ингилабындан* сонра тарих елминдә чанланма әмәлә кәлди. Вјана ун-ти А. тарих елминин әсас мәркәзинә чеврилди. 19 әсрин 50—60-чы илләриндә—Алманијанын бирләшдирилмәси јоллары һаггында мәсәлә әсас сијаси проблемләрдән биринә чеврилди. Бу заман Алманијанын А. әтрафында (Һабсбургларын башчылығы илә) бирләшдирилмәсинин зәруриликини әсасландырмаға чәһд көстәрән Бөјүк Алманија католик тарих мәктәби адландырылан Австрија мәктәби (башчысы Ј. Фиккер) мејдана кәлди. Милли мәсәләнин кәскинләшмәси чохмилләтли А. империјасынын (1867 илдән Австрија-Мачарыстан) дөвләт гурулушу, Австрија-Мачарыстан дуалист монархијасы проблемләринә диггәти артырды. 19 әсрин 80-чи илләриндән А. тарихшүнаслығында *панкерманизм* күчләнди. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндән с.-д. тарихшүнаслығы да нисбәтән көркәмли јер тутду, онун нүмајәндәләринин (К. Грүнберг, Л. М. Һартман, В. Шифф) А. вә Австрија-Мачарыстанын игтисади, хүсусилә аграр тарихинин, сосиализм вә фәһлә һәрәкаты тарихинин өјрәнилмәсиндә хејли хидмәти олду. 20 әсрин 20—30-чу илләриндә А. тарихшүнаслығында мүртәчә мејлләр (Һабсбурглар монархијасына һагг газандырмаг, өлкәнин игтисади вә мәдәни тарихинә мүртәче методолокија әсасында јанашмаг вә с.) күчләнди. А.-нын марксист тарихчиләри (А. Клар, Г. Штејнер, Е. Пристер вә б.) мүстәгил А. милләтинин варлығыны әсасландырмаға, А. фәһлә һәрәкаты тарихинин, А. халгы тарихиндә ингилаби вә демократик ән'әнәләрин ишыгландырылмасына әсас диггәт јетирирләр. А. тарихчиләри өлкәнин Тарих Ҹәмијјәтләри Иттифагында (1949) бирләшмишләр.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. А.-да 200-дән чох гәзет вә журнал нәшр олунур. Ән мүһүмләри: «Арбајтер Сајтунг», «Клајне Сајтунг», «Курир», «Фолксштимме» вә с. гәзетләр, «Вог унд сил», «Өстерраjхише монатсһефте», «Експлозив» журналларыдыр. Әсас мә'лумат мәнбәји Аустриа Пресс Акентур (АПА́) акентлијидир. Радио вә телевизија верилишләринә «Өстерраjхишер Рундфунк» дөвләт ҹәмијјәти нәзарәт едир. Верилишләр алман дилиндән башга, серб-хорват, чех вә мачар дилләриндә дә апарылыр.

Әдәбијјат. А. әдәбијјаты алман дилиндә олса да, хүсуси тарихи-ичтимаи шәраитдә инкишаф етмиш мүстәгил милли әдәбијјатдыр. 11—12 әсрләрдә монастырларда латын дилиндә дини әдәбијјат инкишаф етмишди: Раһибә Ава (ө. 1127), Һенрих фон Мелк (12 әср). 12—13 әсрләрдә А. әразисиндә *«Нибелунг нәғмәләри»*, «Гудрун» вә с. гәһрәманлыг дастанлары јаранмыш, сарај ҹәнкавәрлик поезијасы кениш јајылмышды. Көркәмли *миннезинкерләрдән* Дитмар фон Ајст (тәгр. 1139—71), Рајнмар фон Һакенау (тәгр. 1150—1210), хүсусилә Валтер фон дер Фокелвејде (1170—1230) вә б.-нын ше'рләриндә фолклорун күчлү тә'сири дујулурду. 13 әсрдә шәһәрләрин јүксәлиши илә әлагәдар сатирик бүркер әдәбијјаты јаранды (Штриккер, ? — тәгр. 1250; Һ. Тејхнер, 1310—78 вә б.). *Интибаһ* дөврүнүн (15 әсрин сону—, 16 әср) ән көркәмли нүмајәндәси шаир, драматург вә тарихчи К. Селтис (1459—1508) иди. 16 әсрин орталарындан А. әдәбијјаты Һабсбурглар сарајы вә католик килсәсинин мүртәче сијасәтинин тә'сиринә мә'руз галды. 17 әсрдән драматуркијаја мараг артды. Сарајда, монастыр мәктәбләриндә барокко үслубунда әсатири вә тарихи сүжетдә пјесләр јазылыр вә тамашаја гојулурду. Драматург вә шаир Ј. Страницки (1676—1726) јарадычылығында фолклор вә халг јуморундан кениш истифадә едирди. Халг мәишәт комедијасынын көркәмли нүмајәндәси Ф. Һафнер (1736—64) олмушдур. 18 әсрин орталарындан А. әдәбијјатында Маарифчилик идејалары јајылды (И. Песл, 1756—1823; А. Блумауер, 1755—98). 19 әсрин 1-чи јарысындан романтизм инкишаф етди (Ф. *Грилпартсер*; Н. Ленау, 1802—50; Ф. Рајмунд, 1790—1836 вә б.). 1848—49 илләр ингилабындан сонра тәнгиди реализм мејлләри күчләнди (Ј. Нестрој, 1801—62; К. Бек, 1817—79; П. Розегкер, 1843—1918; М. фон Ебнер-Ешенбах, 1830—1916). А. әдәбијјатында реализмин көркәмли нүмајәндәси Л. *Ансенгрубердир*. Империализм дөврүнүн башланмасы вә буржуа мәдәнијјәтинин бөһраны 20 әсрин әввәлләриндә натурализм (Б. фон Зутнер, 1843—1914), *импрессионизм* (А. Шнитслер, 1862—1931), *символизм* (Һ. Һофманстал, 1874—1929; Р. М. *Рилке*), *експрессионизм* (К. Тракл, 1887—1914; Ф. *Кафка*) кими декадент ҹәрәјанларын инкишафына сәбәб олду. Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә вә ондан сонракы дөврдә мүтәрәгги демократик әдәбијјатын әсас нүмајәндәләри А. Вилдһанс (1881—1932), К. Краус (1874—1936), Ј. Рот (1894—1939), Р. *Музил*, фәһдә шаирләр А. Петсолд (1882—1923), К. Тинһофер (д. 1906) вә б. иди. С. *Свејгин* психоложи новеллаларында никбин һуманизм һакимдир. Фашист ишғалы дөврүндә әдәбијјат дәрин бөһран кечирди. Мүтәрәгги јазычыларын әксәријјәти тә'гибдән гуртармаг үчүн өлкәни тәрк етди. С. Свејг, Р. Музил, Ј. Рот, Ф. Верфел (1890—1945) вә б. мүһачирәтдә фашизмә гаршы мүбаризә апардылар. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра демократик әдәбијјат јени инкишаф мәрһәләсинә дахил олду. Ф. Т. Чокор (1885—1969), Х. Додерер (д. 1896), Мартина Вид (1882—1956) фашизм әсарәти дөврүнүн гәддарлығыны көстәрән әсәрләр јаздылар. Коммунист јазычы Һ. Һупперт (д. 1902) совет јазычыларынын (В. В. Мајаковски, А. Т. Твардовски, К. М. Симонов вә б.) әсәрләрини тәрчүмә етмишдир. Мүтәрәгги јазычыларын (А. Лернет Һоленија, д. 1897; А. Мур, д. 1900; Ф. Канн, д. 1922 вә б.) јарадычылығында зәһмәткешләрин һәјат вә мүбаризәсинин тәсвири әсас јер тутур. 70-чи илләрин әввәлләриндә Һ. Һупперт, Е. Фрид, К. Рог, Ф. Вандер вә б.-нын сүлһ вә демократија, фашизм әлејһинә мүбаризә мөвзуларында әсәрләри чап олунмушдур. Азәрб. дилиндә С. Свејгин «Новеллалар» китабы нәшр едилмишдир (1974).

Тәсвири сәнәт вә ме'марлыг. А. әразисиндә чохлу ибтидаи сәнәт абидәси (керамик вә тунч мә'мулатлар) тапылмышдыр. А.-да Рома ағалығы дөврүнә аид тикили галыглары, јерли һејкәлтәрашлыг, бојакарлыг, декоратив сәнәт нүмунәләри галмышдыр. А. тәсвири сәнәтинин илк нүмунәләриндә роман үслубу елементләри (Гурк ш.-ндә килсә фрескалары, орнамент, меһраб рәсмләри вә с.) вар. 14 әсрдә портрет миниатүрләри, 17 әсрдә барокко сәнәти, 18 әсрдә дәбдәбәли портретләр вә декоратив рәссамлыг (Һ. Фүкер, И. Б. Ламип, мәнзәрәчи рәссам И. Бранд вә б.) инкишаф етди. 19 әсрин орталарында кәнд һәјатыны тәсвир едән әсәрләр вә реалист таблолар јаранды.

12—13 әсрләрдә А. ме'марлығында роман үслублу базиликалар, 13—15 әсрләрдә готик үслуб (Вјанадакы мүгәддәс Стефан килсәси), 17 әсрин сону—18 әсрин 1-чи јарысында исә барокко үслубу (Вјанада Карл Борромеј килсәси, Шенбрунн, Траутзон, Швартсенберг сарајлары) кениш јајылды. 19 әср А. ме'марлығында еклектизм *модернизмлә* (ме'мар В. Вагнер, А. Лооз вә б.) әвәз олунду. 20 әср А. тәсвири сәнәтиндә експрессионизм (рәссам О. Кокошка), абстраксионизм (һејкәлтәраш Ф. Вотруба), *сүрреализм* (рәссам Е. Фукс) илә јанашы реализмә хас һуманист ән'әнәләр һифз едилмишдир (О. Кокошканын бә'зи мәнзәрәләри вә Ј. Добровскинин портретләриндә). 1973 илдә Вјанада мәктәблиләрин рәсмләри әсасында тәртиб едилмиш «Ушаглар Совет Иттифагы илә таныш олурлар» девизи алтында сәрки тәшкил олунмушдур.

20 әсрин 20—30-чу илләриндә А. ме'марлығында милли романтик истигамәт инкишаф етмишди (ме'мар К. Һолтмејстерин јарадычылығында). 1945 илдән сонра А.-да мүасир үслубда биналар (Вјанада Штадтһалле универсал шәһәр залы, 1955—58, ме'мар Р. Рајнер; интернат мәктәб, 1966, ме'мар Г. Пејхл; Линсдә А. Брукнер ад. консерт залы, 1973, ме'мар Х. Сирен вә с.) јарадылмышдыр.

Мусиги. Мәншәји ерамызын әввәлләриндән башланан А. мусигиси гоншу халгларын (алман, чех, хорват, серб, мачар, италјан вә б.) мусиги сәнәти илә гаршылыглы әлагәдә инкишаф етмишдир. Халг јарадычылығы профессионал мусиги сәнәтинин инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Орта әсрләрдә халг мусигисинин әсас тәблиғчиләри кәзәрки мүғәнниләр—шпилман вә вагантлар олмушлар. Башлыча мусиги мәркәзләри олан монастырлар хор сәнәтинин инкишафына, һәмчинин дини театр тамашаларынын јаранмасына тә'сир көстәрмишди; мусиги бу тамашаларын әсас компонентләриндән иди. 1498 илдә Вјанада император капелласы тә'сис едилди. 16 әсрдән инструментал вә халг маһны мәчмуәләри нәшр олунмаға башлады. 17—18 әсрләрдә А. мусигисиндә (әсасән, опера,ораторија, килсә мусигисиндә) италјан мусиги мәктәбинин тә'сири күчләнди. Бурада М. А. Чести, А. Салјери вә б. италјан сәнәткарлары ишләјирдиләр. Бу дөврдә А. мусигисинә хас мүхтәлиф үслублар әсасында зингшпил (комик опера нөвү), лирик маһны жанры формалашды. 18 әсрин 2-чи јарысында А. мусигисиндә идејача Маарифчилик дөврүнүн мүтәрәгги чәрәјанлары илә бағлы *Вјана классик мәктәби* јаранды. Ј. Һајдн, В. Мотсарт, Л. Бетһовен, еләчә дә онларын билаваситә сәләфи олан К. В. Глјук бу мәктәбин нүмајәндәләридир. Онлар опера жанрында ислаһат апармыш, симфонијанын мәзмунуну зәнкинләшдирмиш, увертүраны маһијјәтчә дәјишмиш, јени типли фортепиано концертләри вә квартетләр јаратмыш, симфоник оркестрин тәркибини тәкмилләшдирмиш, соната, ансамбл вә оркестр мусигиси илә бағлы олараг соната формасыны мүәјјәнләшдирмиш вә инкишаф етдирмишләр.

А. мусигисиндә романтизм дөврү (19 әсрин 1-чи јарысы) Ф. Шубертин јарадычылығы илә бағлыдыр. Онун јарадычылығында да, Мотсартда олдуғу кими, мәишәт мусигиси жанрлары—маһны, лендлер, валс, марш вә с. әһәмијјәтли јер тутурду. А. валсын, Вјана исә силсилә валс формасынын (Вјана валсы) вәтәнидир. Бәстәкарлардан Ј. Ланнер, И. Штраус-ата, И. Штраус-оғул јүнкүл мусиги (валс, полка вә с.) саһәсиндә хүсусилә шөһрәт газанмышлар. И. Штраус-оғул, Ф. Зуппе, К. Милљокер, К. Тселлер, Ф. Легар, О. Штраус Вјана опереттасынын јарадычыларыдыр.

19 әсрин 2-чи јарысы А. бәстәкарлары јарадычылығынын јени јүксәлиши вә јени мусиги жанрларынын јаранмасы илә әламәтдардыр. Вјанада јашајан алман бәстәкары И. Брамс А.-нын мусиги һәјатында фәал рол ојнамышдыр. Классик ән'әнәләрин ардычыл давамчысы олан И. Брамс ејни заманда романтизм мәктәби ирси илә дә сых бағлы иди. Гәрбдә симфонијанын тәнәззүлә уғрадығы бир дөврдә о, јарадычылығы илә бу жанрын һәјатилијини вә онун кәләчәк инкишаф перспективләри олдуғуну сүбут етди. Бу дөврүн дикәр көркәмли симфонија бәстәкары А. Брукнердир. И. Брамс вә А. Брукнер јарадычылығы Вјана мусигичиләри вә динләјичиләри арасында гызғын мүбаһисәләрә сәбәб олмуш, Р. Вагнер јарадычылығы тә'սиринин күчләнмәсилә бу мүбаһисәләр даһа да кәскинләшмишди. 19 әсрин сону—20 әсрин башланғычында Г. Малерин јарадычылығы да Вјана симфонизминин јени зирвәсини тәшкил едир. Г. Малерин монументал симфонијалары дүнја симфонизминин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

Романтизмин сон дөвр нүмајәндәләриндән олан бәстәкар Һ. Волф маһны жанрынын новатору кими мәшһур олмушдур. 20 әсрин 20-чи илләриндә А. експрессионизмин, *атонал мусигинин* (А. Шөнберг, А. Берг, А. Веберн) мәскәни иди. 30-чу илләрдә, хүсусилә А.-нын зорла фашист Алманијасына гатылмасындан (1938) сонра А. мусигиси тәнәззүлә уғрамышды. Вјана Совет Ордусу тәрәфиндән азад едилдикдән (1945) сонра А.-нын мусиги һәјаты јенидән чанланмаға башлады.

Бәстәкарлардан Ј. Маркс («Пајыз симфонијасы», «Рома сарајлары» програмлы симфоник әсәрләрин, камера вокал мусигиси вә с. әсәрләрин мүәллифи) мәктәб јаратмышдыр. Симфонија, фәһлә маһнылары мүәллифи М. Рубин вә јашлы нәслин көркәмли симфонистләриндән А. Ул бу мәктәбә јахын бәстәкарлардыр. Һ. Апостел, Һ. Јелинек, К. Шиске вә б. *додекафонија* үслубунда јазырлар. Г. Ејнем ири формалы әсәрләрин («Дантонун өлүмү», «Мүһакимә» опералары, бир чох балет, симфоник әсәр вә с.) мүәллифи кими мәшһурдур.

«Венесијада кечә» (И. Штраус) опереттасындан сәһнә. Брекенс ш.

Сон илләрдә А. театрларында «Далибор» (1969, Б. Сметана), «Һәрәмханадан гачырдылма» (1971, В. Мотсарт), «Көј саггал» (1972, Ж. Оффенбах), «Учан һолландијалы» (1973, Р. Вагнер) опералары вә с. тамашаја гојулмушдур.

А.-нын мусиги мәркәзи Вјана (мусиги академијасы, консерваторија, дөвләт операсы, филармоник оркестр, «Мусиги достлары чәмијјәти» вә с.), Гратс (мусиги академијасы, Штирија Мусиги Чәмијјәти) вә Залсбургдур («Мотсартеум» мусиги-елми чәмијјәти). Өлкәдә бәстәкарлар иттифагы, елмләр академијасы нәздиндә мусигишүнаслыг комиссијасы фәалијјәт көстәрир. Вјана, Залсбург, Брекенсдә Бејнәлхалг мусиги конгресләри, мүсабигә вә фестиваллар кечирилир. А. дирижорларындан Һ. Карајан, К. Бөм вә б., мүғәнниләрдән Е. Шварткопф, Г. Теппер, И. Меттерних, Ј. Грејндл вә б., мусигишүнаслардан Г. Адлер, Е. Һорнбостел, Р. Шпехт, Д. Дөјч вә б. мәшһурдурлар. Азәрб. Дөвләт Рәгс Ансамблы 1973 илдә А.-нын бир сыра ш.-ндә чыхыш етмишдир.

Театр. Орта әсрләрдә А.-да мәзмуну халг һәјатындан алынмыш тамашалар ојнанылырды. Мејдан вә јармаркаларда көстәрилән бу тамашаларын башлыча иштиракчысы комик персонаж Һансвурст иди. 17—18 әсрләрдә сарај вә мәктәб театрлары јаранды. 1712 илдә мәшһур актјор вә драматург Ј. Странитскинин тәшәббүсү илә Вјанада илк даими А. театры јарадылды. 1741 илдә Вјанада «Бургтеатр» (1776 илдән Милли театр; 1918 иләдәк сарај театры иди) ачылды; сензура театрын инкишафына мане олур, репертуары мәһдудлашдырыр, театры монархијаны мәдһ етмәк васитәсинә чевирмәјә чан атырды. Сонралар бурада милли театр ән'әнәләрини инкишаф етдирән ән јахшы актјор вә реж.-лар (19 әсрдә С. Шредер, Һ. Аншүтс, Ј. Шрејфокел, Һ. Лаубе, Ш. Волтер, А. Зоннентал, Ф. Динкелштедт, 20 әсрдә Ј. Кајнс, Р. Аслан, А. вә П. Һөрбикерләр, П. Вессели вә б.) ишләјирди. «Бургтеатр»-ын балет труппасы да вар иди. А. балетинин инкишафы балетмејстер Ф. Һилфердингин мәишәт жанрлы, һәмчинин комедија балетләри илә бағлыдыр. 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлләриндә Вјананын јахынлығында демократик руһлу театрлар ачылды. Һәмин театрларда Ј. А. Глејх, А. Бејерле, К. Мејсл вә б. драматургларын пјесләри ојнанылырды. 19 әсрдә Вјана театрларында көркәмли јазычылардан Ф. Рајмунд, Ј. Нестрој, Ф. Грилпартсер вә Л. Ансенгруберин әсәрләри тамашаја гојулду. 19 әсрин сонунда А. театр сәнәтиндә антидемократик тәмајүлләр күчлү иди. Драматуркијада јарадычылыглары ичтимаи проблемләрдән узаг олан К. Бар, А. Шнитслер вә Г. Һофмансталын әсәрләри әсас јер тутурду. 20 әсрин 20—30-чу илләриндә реж. М. Рејнһардтын башчылыг етдији «Јозефштадт театр» (1778 илдә јарадылыб) шөһрәт тапмышды. Фашист ишғалы дөврүндә (1938—45) А.-да театрларын бә'зиси бағланды, тә'гиб олунан театр хадимләри өлкәни тәрк етди. Совет Ордусу А.-ны азад етдикдән сонра театрлар јенидән ишә башлады. Г. Е. Лессингин фашистләр тәрәфиндән гадаған едилмиш «Мүдрик Натан» әсәринин тамашаја гојулмасы (1946) өлкәдә бөјүк мәдәни һадисә олду. «Бургтеатр»да мүасир јазычыларын (Ф. Верфел, Ҹ. Стејнбек), классик рус вә совет драматургларынын (А. Грибоједов, А. Островски, М. Горки, А. Афиноҝенов, В. Катајев вә б.) пјесләри ојнанылды. 1948—56 илләрдә Вјанада мүтәрәгги, демократик истигамәтли «Скала» театры фәалијјәт ҝөстәрирди. 1960—70 илләрдә А. театрларында Ф. Шиллер («Гачаглар», «Мәкр вә мәһәббәт»), Ф. М. Достојевски («Карамазов гардашлары»), П. Калдерон (пјесләри), Ж. П. Сартр («Милчәкләр»), Т. Уилјамс, Б. Брехт, А. Камју вә б.-нын әсәрләри ојнанылды; 1971—73 илләрдә «Јули Сезар» (В. Шекспир), «Кандид» (Ф. Волтер), «Ҝетс фон Берлихинҝен» (В. Ҝөте), «Ванја дајы» (А. Чехов), «Ҹанлы мејит» (Л. Толстој) вә с. тамашаја гојулду. Залсбург ш.-ндә һәр ил Бејнәлхалг театр фестивалы кечирилир.

Кино. А.-да илк бәдии филм 1908 илдә чәкилмишдир. («Пилләдән пилләјә», реж. Х. Һанус). 20-ҹи илләрдә А.-да ишләјән маҹар реж.-у А. Корданын «Шаһзадә вә диләнҹи» (1920), «Самсон вә Далила» (1923), Р. Винеnин «Орлакын әлләри» (1924) филмләри илә А. киносунда мүвәггәти јүксәлиш башланмышды. Фашист ишғалы дөвründә А. кинематографијасы тәнәззүлә уғрамышды. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра антисемитизм әлејһинә чәкилмиш «Мүһакимә» (1948, реж. Ҝ. В. Пабст) филми А. киносунун наилијјәтидир. А. киносунда ревү жанры («Дунај өвлады», 1950, реж. Г. Јакоби; «Гызыл симфонија», 1956, реж. Ф. Антел; «Сеһрли ревү», 1959, реж. Е. Борзоди), милли вә хариҹи бәстәкарларын һәјатындан алынмыш биографик филмләр—«Франс Шуберт» (1953, реж. В. Колм-Велте), Мотсартын һәјатынын сон илләриндән бәһс едән «Вер әлини, мәним һәјатым» (1956, реж. К. Хартл), пјес («Узаг өлкә», 1973, А. Шнитслерин пјеси үзрә), опера («Виндзор ҹиҹи-баҹылары», 1965) вә оперетталарын екранлашдырылмасы әсас јер тутур. 50-ҹи илләрин ахырларындан е'тибарән АФР, АБШ, Инҝилтәрә, Италија, Франса вә б. өлкәләрин кино прокатлары А. киносуна бөјүк тәзјиг ҝөстәрир. Ҝ. В. Пабст, В. Колм-Велте, В. Форст, Е. Борзоди, П. Весели, Максимилиан вә Марија Шелл, О. В. Фишер, Р. Шнејдер вә б. А. киносунун ҝөркәмли нүмајәндәләридир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 64—65.

Әд.: Маркс К. вә Енҝелс Ф., Алманијада ингилаб вә әксингилаб, Б., 1931; Маркс К., Банкротство в Австрии, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 10; Ленин В. И., «Мәдәни-милли» мухтаријјәт һаггында, Әсәрләри, ҹ. 19; јенә онун, Милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәси һүгугу һаггында, јенә орада, ҹ. 25; јенә онун, Австрија коммунистләринә мәктуб, јенә орада, ҹ. 31; Митрофанов П., История Австрии, т. 1, СПБ, 1910; Сказкин С. Д., Конец австро-русско-германского союза, М., 1928; Трайнин И. П., Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад, М.—Л., 1947; Добрынин Б. Ф., Физическая география Западной Европы, М., 1948; Фюрнберг Ф., Влияние Великой Октябрьской революции на Австрию, [пер. с нем.], М., 1957; Рубинштейн Е. И., Крушение австро-венгерской монархии, М., 1963; Степанов Л. Л., Австрия, М., 1966; Марков П., В театрах различных стран. Австрия, М., 1967.

АВСТРИЈА ИЛӘ ДӨВЛӘТ МҮГАВИЛӘСИ (1955), Мүстәгил вә демократик Австријанын бәрпасы һаггында дөвләт мүгавиләси—Икинҹи дүнја мүһарибәсиндә (1939—45) антиһитлер коалиссијасына дахил олан дөрд бөјүк дөвләт—ССРИ, АБШ, Б. Британија вә Франса илә Австрија арасында 1955 ил мајын 15-дә Вјанада имзаланмышдыр. Мүгавилә Австријанын дөрд бөјүк дөвләт тәрәфиндән ишғалына сон гојду. Бөјүк дөвләтләр Австријанын мүстәгиллијинә вә әрази бүтөвлүјүнә һөрмәт едәҹәји, Австрија исә Алманија илә һәр һансы бир шәкилдә сијаси, игтисади иттифага кирмәјәҹәји, өлкәдә демократик азадлығы тә'мин едәҹәји, насист вә фашист тәшкилатларынын фәалијјәтинә имкан вермәјәҹәји барәдә өһдәлик ҝөтүрдүләр. Мүгавиләјә *аншлуссу* (Австријанын Алманијаја бирләшдирилмәси) гадаған едән маддә дә әлавә едилди. А.д.м. бејнәлхалг ҝәрҝинлијин зәифләдилмәси вә Авропада сүлһүн möһкәмләндирилмәсиндә мүһүм рол ојнады, мүстәгил Австријанын инкишафына зәмин јаратды.

АВСТРИЈА ИРСИ—Авропа дөвләтләринин Австрија ирси үстүндә мүһарибәси (1740—48). Император VI Карл вә әксәр Авропа дөвләтләри тәрәфиндән гәбул едилмиш *Прагматик санксијаја (1713)* ҝөрә, Австрија Һабсбургларынын ҝениш торпаглары (Австрија, Чехија, Маҹарыстан, Ҹәнуби Нидерланд, һабелә Италијадакы торпаглар) VI Карлын гызы Марија Терезанын ихтијарына кечмәли иди. Лакин Карлын өлүмүндән сонра Франса тәрәфиндән мүдафиә олунан Пруссија, Саксонија, Испанија Марија Терезанын варислик һүгугуну танымагдан имтина етдиләр. Австрија торпагларыны бөлүшдүрмәк угрунда Франсанын көмәк етдији Пруссија, Баварија, Саксонија, Испанија вә Сардинијадан ибарәт коалисија Инҝилтәрә, Һолландија вә сонралар Русија тәрәфиндән дә мүдафиә олунан Австријаја гаршы мүһарибәјә башлады. Һәрби әмәлијјатлар Авропа, Америка вә Һиндистанда апарылырды. Русија ордусунун Рејнә чыхмасындан горхан Франса сүлһ данышыгларына разылыг верди. Мүһарибә Ахен сүлһү (1748) илә баша чатды. Беләликлә, Һабсбурглар әразиләринин бөјүк һиссәсини әлдә сахладылар (Марија Терезанын варислик һүгугу танынды), лакин Силезијанын чох һиссәси Пруссијаја верилди вә Италијадакы торпагларын бир һиссәси итирилди (бу торпаглар Испанијаја гајтарылды). Сүлһ Авропа дөвләтләри арасындакы зиддијјәтләри һәлл етмәди, А.и. угрунда мүһарибә илә *Једдииллик мүһарибә (1756—63)* арасында анҹаг гыса фасилә олду.

АВСТРИЈА КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (АКП) (Kommunistische Partei Österreichs)—1918 ил нојабрын 3-дә Вјанада тә'сис конфрансында јарадылмышдыр. 1933 илдә АКП гадаған едилмишди. Ҝизли фәалијјәти дөврүндә (1934—38) АКП өлкәдә фашист чеврилиши тәһлүкәсинә гаршы чыхмыш, Һитлер ишғалы дөврүндә (1938—45) исә Австрија халгыны өз өлкәсинин истиглалијјәтини бәрпа етмәк уғрунда мүбаризәјә чағырмышдыр. Партијанын минләрлә үзвү һәбсханалара вә һәбс дүшәркәләринә салынмыш, онларын бир чоху, о ҹүмләдән АКП МК-нын 13 үзвү һәлак олмушдур. Фашист Алманијасы дармадағын едилдикдән вә Австрија азад олундугдан (1945, апрел) сонра АКП ачыг фәалијјәтә башлады. АКП нүмајәндәләри 1945—47 илләрдә һөкумәтин тәркибинә дахил иди. 1958 илин февралында АКП конфрансынын гәбул етдији «Австријанын сосиализмә доғру јолу» програм сәнәдиндә (АКП-нин 18-ҹи гурултајында тәсдиг олунмушдур) ҝөстәрилирди ки, Австрија фәһлә синфи халгын е'тимадыны вә парламентдә әксәријјәти газанмагла сосиализмә динҹ јолла ҝәлиб чыха биләр. Партијанын һазырда гүввәдә олан низамнамәси 1969 илдә гәбул олунмушдур. АКП-нин 21-ҹи гурултајы (1970, мај) партијанын тәшкилати вә идеоложи ҹәһәтдән мөһкәмләнмәсинә көмәк етди. Гурултајда сағ оппортунистләрин антипартија фәалијјәти дәф едилди. Сағларын лидерләри (Е. Фишер, Ф. Маре, Е. Кодичек вә б.) партијадан чыхарылды. 22-ҹи гурултај (1974, јанвар) партија сыраларынын марксист-ленинҹи әсасда даһа сых бирләшдијини нүмајиш етдирди. Гурултајын гәбул етдији «АКП-нин сијаси-идеоложи принсипләри» вә «АКП-нин фәалијјәт програмы» сәнәдләриндә Австријанын мүасир сијаси вәзијјәти марксист-ленинҹи мөвгедән тәһлил едилир, зәһмәткешләрин һәјати мәнафеји вә иҹтимаи һүгуглары уғрунда мүбаризәдә партијанын вәзифәләри мүәјјән олунур; АКП гејд едир ки, онун мәгсәди «сосиализм, фәһлә синфинин һакимијјәтини бәргәрар етмәкдир». АКП ССРИ вә сосиализм бирлији өлкәләринин бејнәлхалг ҝәрҝинлијин зәифләдилмәсинә јөнәлдилән хариҹи сијасәтинә јүксәк гијмәт верди. Сәнәдләрдә һәмчинин ҝөстәрилир ки, партија марксизм-ленинизм, пролетар бејнәлмиләлчилији мөвгеләриндә дурур, бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын сых бирлијинин мөһкәмләндирилмәси уғрунда чыхыш едир. АКП-нин јерли һакимијјәт органларында, мүәссисәләрин истеһсалат шураларында, һәмкарлар иттифаглары вә зәһмәткешләрин диҝәр күтләви тәшкилатларында нүмајәндәләри вар. АКП нүмајәндә һеј'әтләри коммунист вә фәһлә партијаларынын Бејнәлхалг мүшавирәләриндә (1957, 1960, 1969, Москва) иштирак етмиш вә онларын сәнәдләрини бәјәнмишдир.

АКП демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушдур. Партијанын али органы гурултајдыр. АКП-нин сәдри Ф. *Муридир* (1965 илдән). Мәркәзи органы ҝүндәлик «Фолксштимме» гәзети, нәзәри органы «Вег унд зил» журналыдыр.

АВСТРИЈА МӘКТӘБИ (бә'зән Вјана мәктәби адландырылыр)—буржуа сијаси игтисадында субјектив-психоложи ҹәрәјан. Башлыҹа нүмајәндәләри Австрија ун-тләринин проф.-лары олдуғундан А.м. адландырылмышдыр. 19 әсрин 80-ҹи илләриндә

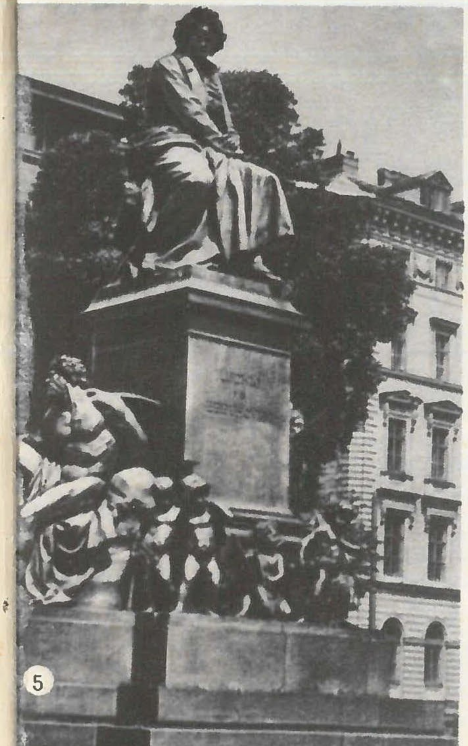

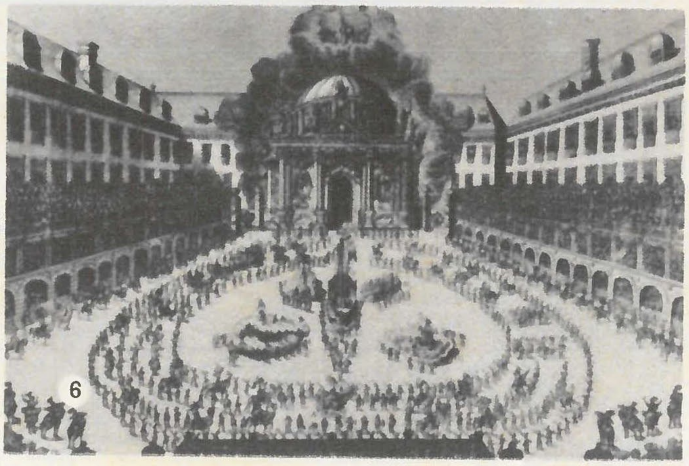

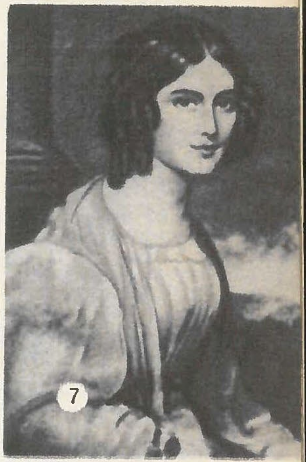

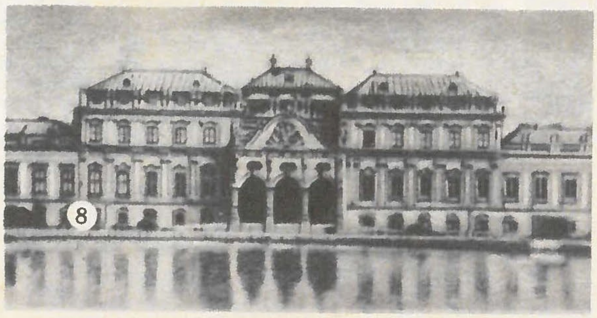

Австриjа. 1. Вjананын үмумү көрүнүшү. 2. Вjана. Швартсенберг меjданы. Совет әскәрләринә абидә. 1945, һејкәлтәраш М. А. Интизарjан, ме'мар С. Г. Јаковлев. 3. Вjана университетинин бинасы. 4. Залсбург ш.-ндән бир көрүнүш. 5. Вjана. Лүдвиг ван Бетһовенә абидә. 6. Вjанада крал сарајы һәјәтиндә атла балет. 1667. 7. М. Даффинкер. «Марија Дәффинкерин портрети». Миниатүр. Албертина. Вjана. 8. Л. Һилдебрандт. Вjанада Јухары Белведер сарајы. 1721—22. 9. Маутһаузен. Кечмиш һәбс дүшәркәси әразисиндә фашизм гурбанларына абидә.

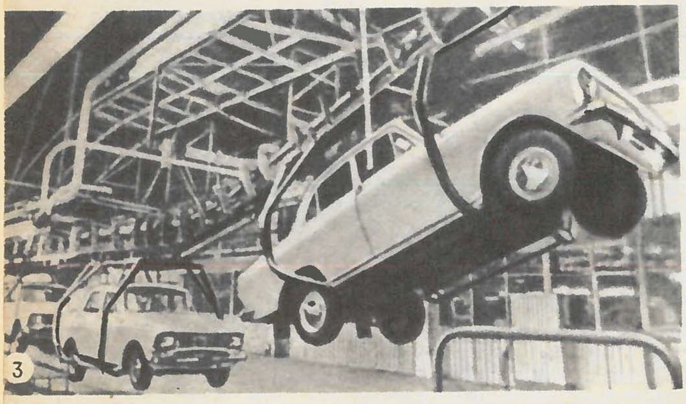

Автомобил сәнаjеси . 1. Горки автомобил з-ду. „Волга“ (ГАЗ-24) миник автомобилләринин jығылма сехи. 2. Миасс ш. Урал автомобил з-дунун баш конвеjери. 3. Москва ш. Ленин комсомолу ад. автомобил з-ду. «Москвич» автомобилләри баш конвеjердә. 4. Улjановск автомобил з-ду. „УАЗ-469“ автомобилләринин конвеjердә jығылмасы. 5. Лвов автобус з-ду. Кичик серијалы сехдә „ЛАЗ-697Н“ автобусларын jығылмасы. 6. Москва ш. Лихачов ад. автомобил з-ду. „ЗИЛ-130“ автомобилләринин jығылдығы баш конвеjер. 7. Запорожjе ш. «Коммунар» автомобил з-ду. «Запорожес»ләр асма конвеjердә. 8. Толjатти ш. Волга автомобил з-ду. „Жигули“ләр конвеjердә. 9. Жодино ш. Белорусија автомобил з-ду. „БелАЗ-540“ автомобилләринин jығылмасы. 10. Набережныjе Челны. Кама автомобил з-ду. Тәртибат сехинин jонма саһәси.

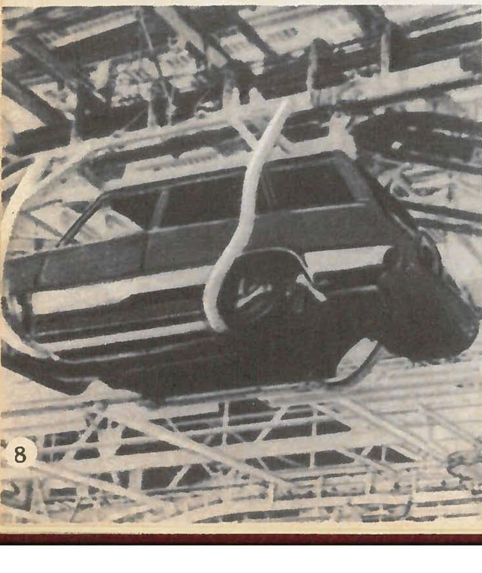

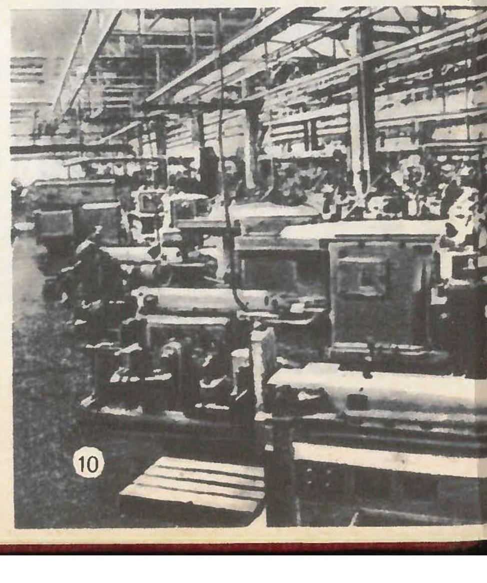

јаранан А.м. К. Марксын «Капитал»ынын 1-ҹи ҹилдинин мејдана кәлмәсинә, марксист игтисади тә'лиминин јајылмасына вә фәһлә һәрәкатына гаршы јөнәлдилмишди. Баниси К. *Менкер* иди. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә А.м.-нә К. Менкер, Ф. Визер, Е. *Бөһм-Баверк*, Е. Сакс башчылыг етмишләр. 20-ҹи илләрдә А.м.-нин давамчысы «кәнҹ Австрија мәктәби» олмушдур (нүмајәндәләри—Л. Мизес, Ф. Хајек, Р. Штигл вә б.). Бу мәктәб сонралар мүасир буржуа сијаси игтисадынын инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. А.м. сијаси игтисад предмети анлајышыны вулгарлашдырыр: сијаси игтисад инсанларын игтисади мүнасибәтләрини дејил, игтисади һәјат һадисәләрини тәсәррүфатчы субјектин дүшүнҹәси бахымындан өјрәнмәлидир. А.м. нәзәријјәчиләринә көрә, бүтүн капитализм ҹәмијјәти јалныз базар мүнасибәтләри илә бағлы олан «тәсәррүфатчы субјектләрин» механики мәҹмусудур. Буна көрә дә сијаси игтисадын вәзифәси алғы-сатгы мүнасибәтләрини өјрәнмәк вә бунун әсасында да ҹәмијјәтин игтисади инкишафынын әбәди, тәбии ганунларыны кәшф етмәкдир. А.м. нәзәријјәчиләри елмә зидд идеоложи субјектив-психоложи методлардан истифадә едирләр. Онлар фајдалылыг һәдди адланан нәзәријјә ирәли сүрмүшләр. Бу нәзәријјәјә көрә, не'мәтин гијмәти иҹтимаи зәрури әмәк мәсрәфи илә дејил, алыҹынын вә сатыҹынын субјектив гијмәти илә, әмтәәнин фајдалылығы илә мүәјјән едилмәлидир. Онлар К. Марксын *изафи дәјәр* нәзәријјәсинә гаршы чыхырлар. Истеһлак не'мәтинә («индики не'мәт») даһа јүксәк субјектив гијмәт вә истеһсал васитәләринә («кәләҹәк не'мәт») даһа аз гијмәт вермәклә бунлар арасында әмәлә кәлән фәргә фаизин мәнбәји кими бахырлар. Әмәјә «кәләҹәк не'мәт» кими бахылыр вә буна көрә дә әмәк әмәк мәһсулу дәјәриндән ашағы гијмәтләндирилир. Беләликлә, капиталист истисмары тамамилә инкар едилир.

А.м. буржуа сосиалист игтисадијјаты вә планлашдырылмасы консепсијаларынын јарадылмасында фајдалылыг һәдди нәзәријјәсинин тәтбигинин әсасыны гојмушдур. Ф. Визер, Ј. Шумпетер фајдалылыг һәддинә халис игтисади мәнтиг кими бахыр, ону еһтијатларын оптимал бөлүшдүрүлмәсиндә әсас һесаб едир, сосиалист тәсәррүфаты нәзәријјәсинин јарадылмасында ондан истифадә етмәјә чалышырлар. Сосиализмдә мәркәзи планлашдырма органы схемини ишләмиш Австрија проф.-у А. Шеффле сосиалист игтисадијјатында әмәк дәјәр нәзәријјәсинин тәтбигини гејри-мүмкүн һесаб едирди. Бу фикирләри сосиалист өлкәләринин игтисадијјат елминин *маржинализм* мөвгејинә кечәҹәјини иддиа едән «гејри-марксист сосиализмин» нәзәријјәчиләри давам етдирирләр.

А́ВСТРИЈА—АЛМА́НИЈА МУГАВИЛӘСИ (1879)—Австрија-Маҹарыстан илә Алманија арасында иттифаг мүгавиләси. 5 ил мүддәтинә имзаланмышды. Әсасән, Русија вә Франсаја гаршы ҹеврилмишди. *Антантаја* гаршы јаранмыш һәрби коалисијанын—*Үчләр Иттифагынын* әсасыны гојду.

А́ВСТРИЈАДА 1848—49 ИЛЛӘР ИНГИЛАБЫ—буржуа-демократик ингилабы; башлыҹа мәгсәди феодал-мүтләгијјәт гурулушунун ләғви вә Австрија империјасында милли мәсәләнин һәлли иди. Һәрәкәтвериҹи гүввәси халг күтләләри—фәһләләр, шәһәр хырда буржуазијасы вә кәндлиләр олса да, тәләбләри конститусијалы монархија чәрчивәсиндән чыхмајан либерал буржуазија ингилабда һекемон иди. Франсада вә Алман иттифагына дахил олан дөвләтләрдәки (Баден, Баварија, Вүртемберг вә с.) ингилаби чыхышлар (1848, феврал—март) Австријада ингилабын башланмасына билаваситә тәкан верди. 1848 ил мартын 13-дә Вјанада башланан халг үсјаны нәтиҹәсиндә император конститусија вә'д етмәјә мәҹбур олду; мартын 17-дә задәканларын вә либерал бүрократијанын нүмајәндәләриндән ибарәт һөкумәт јарадылды. Тәләбәләрә өз силаһлы тәшкилатыны («Академик лекион»), шәһәрлиләрә исә милли гвардија јаратмаға иҹазә верилди. Фәһлә тәшкилатларынын тәшкилинә башланды. Австријада ингилаби һадисәләр чохмилләтли Һабсбурглар империјасынын дикәр әразиләриндә күҹлү ингилаби јүксәлишлә мүшајиәт олунурду. Е'лан олунан конститусија бир сыра азадлыглар версә дә, һакимијјәт әслиндә императорун вә онун тә'јин етдији јухары палатанын әлиндә галды. Ингилабы битмиш һесаб едән буржуазија онун дәринләшмәсинә мане олмаға чалышырды. Һөкумәт ингилаби гүввәләри сарсытмаға ҹәһд көстәрди, лакин силаһлы халгын мүдафиәјә галхдығыны көрүб мүвәггәти кери чәкилди. Ијунун 1-дә 24 јашына чатмыш бүтүн кишиләр үчүн фәал сечки һүгугуну тә'мин едән јени сечки гануну верилди. Парисдә *Ијун үсјаны (1848)* Австрија буржуазијасыны бәрк горхутду, буржуазија тамамилә әксингилаб ҹәбһәсинә кечди. Зәһмәткеш күтләләрин мәнафејинә һүҹум башланды. Императорун Вјана гарнизонунун бир һиссәсини маҹар ингилабыны боғмаға көндәрмәсинә ҹаваб олараг октјабрын 6-да Вјанада халг үсјаны башланды. Гошунун бир һиссәси үсјанчыларын тәрәфинә кечди. Лакин үсјанын башында дуран хырда буржуазија вә радикал зијалыларын нүмајәндәләри лазыми гәтијјәт көстәрмәдиләр, әксингилаб гошунларынын Вјананы мүһасирәјә алдығыны көрүб тәслим олдулар. Амма үсјан күнләриндә фәһләләрдән тәшкил олунмуш низами гвардија гәһрәманҹасына мүгавимәт көстәрмәкдә иди. Октјабрын 31-дә император гошунлары Вјанаја кирди. К. Маркс Вјанадакы Октјабр үсјаныны сонралар «...биринҹи пәрдәси «Ијун күнләри» ады илә Парисдә ојнанылмыш драмын икинҹи пәрдәси» кими сәҹијјәләндирмишдир (бах Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 5, с. 494). Үсјанын мәғлубијјәтиндән сонра феодал-монархија даирәләри вә ири буржуа нүмајәндәләриндән ибарәт јени һөкумәт јарадылды. 1849 илин мартында мүртәҹе конститусија е'лан едилди.

Австријада ингилаб башлыҹа олараг әксингилаб ҹәбһәсинә кечән буржуазијанын хәјанәти үзүндән мәғлуб олду. Лакин ингилаба гәдәрки гајдалары там бәрпа етмәк даһа мүмкүн дејилдир. Кәндлиләрин феодал мүкәлләфијјәтләриндән, пул вермәк јолу илә олса белә, азад едилмәси өлкәнин капиталистҹәсинә инкишафына тәкан верди.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Алманијада ингилаб вә әксингилаб, Б., 1931; Бах М., История австрийской революции 1848 г., 2 изд., М., 1923; Авербух Р. А., Революция в Австрии (1848—1849 гг), М., 1970.

А́ВСТРИЈА — ИТА́ЛИЈА — ФРА́НСА МҮҺАРИБӘСИ (1859)—Франса илә Пјемонтун (Италија краллыгларындан бири) Австријаја гаршы мүһарибәси. Италјан халгы үчүн Италијаны бирләшдирмәк уғрунда (Ломбардија вә Венесија Австријанын табелијиндә иди) милли азадлыг мүһарибәси олан бу мүһарибә 1859 ил апрелин 29-да башланды. Мүттәфигләр Австрија гошунларыны бир нечә дәфә мәғлуб етдиләр. Лакин Пруссијанын Рејнә гошун топламасындан, Италијада милли азадлыг һәрәкатынын кенишләнмәсиндән горхан, ваһид вә гүввәтли Италија дөвләтинин јаранмасыны истәмәјән III Наполеон мүвәффәгијјәтли дөјүш әмәлијјатларыны дајандырды вә Австрија илә сепарат Виллафранка барышығы (1859) имзалады. Ломбардија Пјемонта бирләшдирилди, Венесија Австријанын һакимијјәтиндә галды. Пјемонтла бағланмыш Турин мүгавиләсинә (1860) көрә, Италијанын Савојја вә Нитса вил.-ләри Франсаја верилди.

АВСТРИЈАЛЫЛАР — Австријанын әсас әһалиси (тәгр. 97%), милләт. Австријада 7 млн.-дан чохдур (1974). Италијада, Америкада (әсасән, АБШ-да) вә с. өлкәләрдә 2 млн.-дан чох австријалы јашајыр. А.-ын тәгр. 70%-и шәһәрләрдә јашајыр вә әксәријјәти сәнаједә ишләјир. Кәнд әһалисинин әсас мәшғулијјәти һејвандарлыг вә әкинчиликдир. Әдәби дил алман дилидир; јерли диалектләрин өз хүсусијјәтләри вар. Диндарларын тәгр. 90%-и католик, галанлары протестантдыр.

А́ВСТРИЈА-МАҸАРЫСТА́Н—1867 илдә Австрија-Маҹарыстан сазишинә әсасән Австрија империјасынын јенидән тәшкили нәтиҹәсиндә јарадылмыш дуалист (икили) монархија. Сазишә көрә, Һабсбурглар монархијасы Австрија империјасына вә Маҹарыстан краллығына бөлүндү. Маҹарыстан А.-М.-ын суверен һиссәси кими танынды. Австрија императорунун һакимијјәти формал олараг Австријада рејхсрат, Маҹарыстанда исә сејмлә мәһдудлашдырылды. Һабсбурглар А.-М. јаратмагла ири маҹар торпаг саһибләри илә Австрија буржуазијасынын иттифагындан империја дахилиндә милли азадлыг вә демократик һәрәкаты јатырмаг, Маҹарыстанын тамамилә ајрылмаг тәһлүкәсини арадан галдырмаг вә мүәјјән конститусија һүгуглары вермәклә, Австрија буржуазијасы илә сазишә кәлмәк истәјирдиләр. Биринҹи дүнја мүһарибәсиндә мәғлубијјәт вә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири илә гүввәтләнән фәһлә вә милли азадлыг һәрәкаты нәтиҹәсиндә А.-М. 1918 илдә сүгута уғрады. Әразисиндә Австрија, Маҹарыстан, Чехословакија буржуа дөвләтләри јаранды. А.-М. әразисинин бир һиссәси Југославија, Румынија вә Полшаја верилди.

А́ВСТРИЈА—ПРУ́ССИЈА МҮҺАРИБӘСИ (1866)—Алманијада һаким мөвге уғрунда Австрија илә Пруссија арасында мүбаризәни баша чатдырды. Мүһарибәјә һазырлашан *Бисмарк* Русија вә Франсанын битәрәфлијинә наил олду. Италија Пруссијанын мүттәфиги иди. Ијунун 17-дә Пруссија Австријаја мүһарибә е'лан етди (лакин Пруссија гошунлары артыг ијунун 16-да һүчума кечмишди). Мүһарибә Пруссијанын хејринә гуртарды (1866, 23 август). Мүһарибәнин мүһүм сијаси нәтичәси милитарист Пруссијанын башчылығы илә Шимали Алман дөвләтләри иттифагынын јаранмасы олду. Пруссија кичик алман дөвләтләри һесабына әразисини кенишләндирди вә Чәнуби алман дөвләтләри илә кизли һәрби сазиш бағламагла, Австријаны бу иттифагдан кәнарда гојду. Венесија вил.-и Италијанын һакимијјәтинә кечди.

АВСТРИЈА—ТҮРКИЈӘ МҮҺАРИБӘЛӘРИ (16—18 ӘСРЛӘР)—Австрија *Һабсбурглары* илә *Османлы империјасы* арасында, башлыча олараг, Балкан ј-а-нын шм. һиссәсиндәки вә Мачарыстандакы торпаглары әлә кечирмәк үчүн апарылан мүһарибәләр. Түркијәнин Шәрги Авропа өлкәләринә јүрүшү нәтичәсиндә башламышды. 14—15 әсрләрдә Балкан ј-а-нын хејли һиссәсини әлә кечирән Түркијә ордусу Сербија вә Мачарыстана һүчума башлады, 1521 илдә Белграды алды, 1526 ил августун 29-да Моһач дөјүшүндә мачар-чех ордуларына галиб кәлди. 1529 ил октјабрын 14-дә Түркијә ордусу Вјана ш.-ни мүһасирәјә алды, лакин шәһәри тута билмәди. 1530 илдә Австрија—Түркијә данышыглары позулдугдан сонра 1532—33 илләр мүһарибәси башлады. V Карлын ордусу Түркијә гошунларынын гаршысыны алды вә 1533 ил ијулун 23-дә Истамбулда Австрија—Түркијә мүгавиләси бағланды. Бу мүгавиләјә көрә Мачарыстан краллығынын г. вә шм.-г. һиссәси Австријаја кечди. Әвәзиндә Австрија һәр ил султана хәрач вермәли иди. 1540—47 илләр мүһарибәси заманы Султан Сүлејманын ордусу Мачарыстанда Буданы (1541) вә Естергом (1543) галасыны алды. Мүһарибә нәтичәсиндә (1547 ил Әдирнә мүгавиләсинә көрә) Мачарыстан краллығы 3 һиссәјә бөлүндү, г. вә шм. һиссәси Һабсбургларын һакимијјәтиндә, мәркәзи һиссәси султан чанишинләринин идарәсиндә галды, ш. һиссәсинин һакимләри исә Түркијәнин вассаллары һесаб олунду. 1551—62 вә 1566—68 илләр мүһарибәләри. Трансилванија үстүндә олду. 1562 вә 1568 илләрдә бағланан сүлһ мүгавиләләринә көрә, Османлы империјасы илә Һабсбурглар империјасы арасындакы сәрһәд олдуғу кими галды. 1592—1606 илләр мүһарибәси нәтичәсиндә Австрија султана хәрач вермәкдән азад олду. 1660—64 илләр мүһарибәси Түркијә гошунларынын һүчуму илә башлады. Лакин 1664 ил августун 1-дә Сентготһард дөјүшүндә Австрија вә Мачарыстан ордусу Түркијә гошунларыны мәғлуб етди. Вашвар сүлһ мүгавиләсинә (1664) әсасән Түркијә гошунлары Трансилванијадан чыхарылды. 1683—99 илләр мүһарибәси. Мачар феодалларынын Австријаја гаршы мүһарибәјә башламасындан истифадә едән Түркијә ордусу 1683 ил ијулун 14-дә Вјананы мүһасирәјә алды. Лакин һәмин ил сентјабрын 12-дә Австријанын мүттәфиги Полша кралы Јан Собескинин ордусу Түркијә гошунларыны мәғлуб етди. Бундан сонра Түркијә Мәркәзи Авропадан тәдричән чәкилмәјә башлады. Австрија ордусу 1686 илдә Буданы, 1687—88 илләрдә Шәрги Мачарыстаны, Славонијаны, Банаты вә Белграды тутду. Русијанын Түркијә илә мүһарибәјә башламасы Австријанын Османлы империјасы илә сонракы мүбаризәсини асанлашдырды. 1697 ил сентјабрын 11-дә Австрија ордусу Савојалы Јевкенинин командanлығы илә Зента (Сента) јахынлығында Түркијә ордусуну мәғлуб етди. Австрија Трансилванија, Хорватија вә Славонијаны, Мачарыстанын чох һиссәсини әлә кечирди. 1716—18 илләр мүһарибәси. 1716 илдә Австрија Венесијанын тәрәфиндә Түркијәјә гаршы мүһарибәјә башлады. Пожаревас сүлһ мүгавиләсинә (1718) көрә Белград, Шимали Сербија, Шимали Боснија вә с. әразиләр Австријаја кечди. 1737—39 илләр мүһарибәси Австријанын Русијанын тәрәфиндә Түркијәјә гаршы мүһарибәјә гошулмасы илә башлады. Австрија ордусу бир сыра мәғлубијјәтә уғрады. Түркијә гошунлары 1739 илдә Белграды мүһасирәјә алды. Мүһарибә нәтичәсиндә Австрија Сербија вә Валахијадакы торпаглары Түркијәјә гајтарды. 1788—90 илләр мүһарибәси. 1787—91 илләрдә Русија—Түркијә мүһарибәси дөврүндә Австрија Түркијәјә гаршы һәрби әмәлијјата гошулду. Мүһарибәнин әввәли Австрија үчүн мүвәффәгијјәтсиз олду. Лакин Русија ордусунун гәләбәләри Австрија ордусуна Бухарести (1789, сентјабр), Белграды (1789, октјабр), Крајованы (1789, нојабр) тутмаға имкан верди. Русијанын зәифләмәсини вә Австријанын Франсаја гаршы әксингилаби коалисијада иштиракыны истәјән Инкилтәрә вә Пруссијанын тә'сири илә Австрија мүһарибәдән чыхды. 1791 ил августун 4-дә Систовода (Болгарыстан) Австрија илә Түркијә арасында сепарат сүлһ мүгавиләси имзаланды. Австрија бу мүһарибәдә әлә кечирдији бүтүн торпаглары Түркијәјә гајтарды. Хотин галасы вә маһалы исә Русија—Түркијә мүһарибәси (1787—91) гуртардыгдан сонра Түркијәјә гајтарылмышды.

Әд.: Бутковский Э. Н., Сто лет австрийской политики в восточном вопросе, т. 1, СПБ, 1888; Новичев А. Д., История Турции (XI—XVIII вв), Л., 1963.

АВСТРОМАРКСИЗМ—20 әсрин әввәлләриндә Австрија С.-Д. Партијасында јаранмыш оппортунист, тәфтишчилик чәрәјаны. Лидерләри О. *Бауер*, К. Реннер, М. Адлер, Ф. Адлер вә б.-дыр. Неокантчылыгла махизмин бир нөв бирләшмәси олан А. фәлсәфәси диалектик вә тарихи материализмә зидд кедир, империализм һаггында Ленин нәзәријјәсинә гаршы чыхыр, буржуа дөвләтинин лабүд дағылачағы вә пролетариат диктатурасынын јараначағы мүддәасыны инкар едир вә ислаһат јолу илә тәдричән капитализмдән сосиализмә кечиләчәји фикрини тәблиғ едирди. А. мүртәче *мәдәни-милли мухтаријјәт* нәзәријјәсини ирәли сүрмәклә әслиндә милли әсарәтә тәрәфдар чыхмышдыр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра ачыгдан-ачыға антикоммунизм мөвгеји тутан А.-ә буржуа сијасәтчиләри вә алимләри тарихи тәчрүбә бахымындан мүрачиәт едирләр.

АВТАНДИЛЈАН Темик Аванесович (22.7.1923, Мардакерт — 10.2.1945)—

Совет Иттифагы Гәһрәманы (өлүмүндән сонра, 27.6.1945), баш лејтенант. 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. Бакыда һәрби мәктәб битирмишдир. Гафгаз, Украјна вә Полшада кедән вурушмаларда иштирак етмишдир. Клејн ш.-нә (Алманија) һүчум заманы (1945) рәшадәт көстәрмиш вә һәлак олмушдур. Гырмызы Бајраг, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АВТАРКИЈА (јун. autárkeia, autós—өзү+arkéō—фираванлыгдајам) — өзүнә фираванлыг јаратмаг, өзүнү тә'мин етмә; игтисади мә'нада—ајрыча капиталист өлкәси чәрчивәсиндә гапалы мүстәгил тәсәррүфатын јарадылмасы. А., әсл мә'нада, јалныз капитализмдән әввәлки формасијаларда натурал тәсәррүфат шәраитиндә мөвчуд олмушдур. А. сијасәти бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн тәләбләринә зиддир. Империализм дөврүндә өлкәләр арасында бејнәлхалг игтисади мүнасибәтләр системи јарандығындан А. јалныз мејлләр һалында тәзаһүр едир. А. фашизмин рәсми игтисади нәзәријјәси олмушдур. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра А. мејлләри (јүксәк горујучу көмрүкләр) мүәјјән дәрәчәдә бә'зи гапалы тичарәт-игтисади блоклара («Авропа Игтисади Бирлији», «Авропа Сәрбәст Тичарәт Ассосиасијасы») хасдыр.

АВТО... (јун. autós—өзү)—өзүнәмәхсуслуг, шәхсилик (мәс., автобиографија), автоматиклик (мәс., автоблоклама), автомобилә аидлик (мәс., автобус) билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси.

АВТОБИОГРАФИЈА (*авто...*+*био...*+*...графија*)—әдәби жанр; мүәллифин һәјатыны тәсвир етмәси. Хатирә әдәбијјаты жанрына јахындыр. Лакин А. мүәллифин өз шәхсијјәти вә дахили аләми илә даһа чох бағлы олур [Августинин «Е'тираф» (397—398); П. Абелјарын «Мүсибәтләримин тарихи» (1132—36); Б. Челлининин «Бенвенутонун һәјаты...» (1558—66) әсәрләри вә с.]. Аввакумун «Житије»си (1672—75) рус әдәбијјатында бу жанрын илк нүмунәсидир. Ж. Ж. Руссо вә А. И. Кертсен бәдии А.-е'тирафын јарадычыларыдыр. Л. Н. Толстој, М. Горки вә б.-нын автобиографик әсәрләри вар. Ингилаб хадимләри Ч. Һарибалди, П. А. Кропоткин вә А. Бебелин А.-лары бир чох дилә тәрчүмә олунмушдур. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Хатиратым», Абдулла Шаигин «Хатирәләрим», Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Һәјатымын ијирми или» әсәрләри автобиографик характер дашыјыр.

Шәхсин өз һәјатынын әсас һадисәләрини хроникал шәкилдә гыса тәсвир етмәси дә А. адландырылыр.

АВТОБУС [*авто* (*мобил*)+(*омни*) *бус*]—чохјерли сәрнишин автомобили. А.-лар шәһәрдахили, шәһәрәтрафы, шәһәрләрарасы вә јерли (рајондахили вә рајонларарасы) маршрутларда ишләјир. Сәрнишин тутуму А.-ларын габарит өлчүләриндән (әсасән), узунлуғундан) асылыдыр. ССРИ-дә А.-лар үчүн ашағыдакы узунлуг өлчүләри гәбул едилмишдир: чох кичик 5 *м*-әдәк; кичик 6—7,5 *м*; орта узунлуглу 8—9,5 *м*; бөјүк 10,5—12,5 *м* вә чох бөјүк 16,5—24 *м* (бөлмәли А. вә А. гатары). Бөлмәли А. бир-биринә еластик бирләшдирилмиш ики һиссәдән ибарәтдир; 160-а гәдәр сәрнишин тутан үмуми салону вар. А.-ларын сүр'әти 60—100 *км/саат* мүәјјән олунмушдур. Харичи өлкәләрин шәһәр нәгл.-ында 1,5 вә 2 мәртәбәли А.-лардан да истифадә едилир.

А.-ларын кузову капот вә ја вагон типлидир. Ән чох ишләнән вагон типли А. кузову һәм дә јүксахлајан конструксијадыр вә ашағы һиссәсинә мүһәррик, өтүрүчүләр гутусу, габаг вә арха көрпүләр гурашдырылыр. А.-да автомат трансмиссијадан кетдикчә кениш истифадә олунур. Бах *Автомобил.*

АВТОВАҒЗА́Л — шәһәрләрарасы вә шәһәрәтрафы автобус маршрутлары сәрнишинләринә хидмәт көстәрмәк үчүн шәһәрләрдә јарадылан тикилиләр комплекси. А. сәрнишин бинасы, дахили нәгл. әразиси вә вағзалјаны саһәдән ибарәтдир. А. бинасында билет кассалары олан сәрнишин залы, ушаглы сәрнишинләр үчүн отаг, әл јүкләринин сахланмасы үчүн камера, кафе, санитарија говшағы, һәмчинин инзибати отаглар олур. А.-ын дахили нәгл. әразисиндә сәрнишинләрин миниб-дүшмәси үчүн перронлар, рејсарасы мүддәтләрдә автобуслар үчүн дајаначаг, машынын нәзәрдән кечирилмәси вә кузовунун јујулмасы үчүн мејданча (зәрури һалларда) вар. А. әразисиндә автобусларын һәрәкәти диспетчер пултундан ишыг сигналлары вә автоматик гурғулар (автобуслара минијин башланмасыны вә гуртармасыны гејдә алан) васитәсилә идарә олунур. Бөјүк А.-ларын диспетчер мәнтәгәсиндә телевизија гурғусу да гојулур.

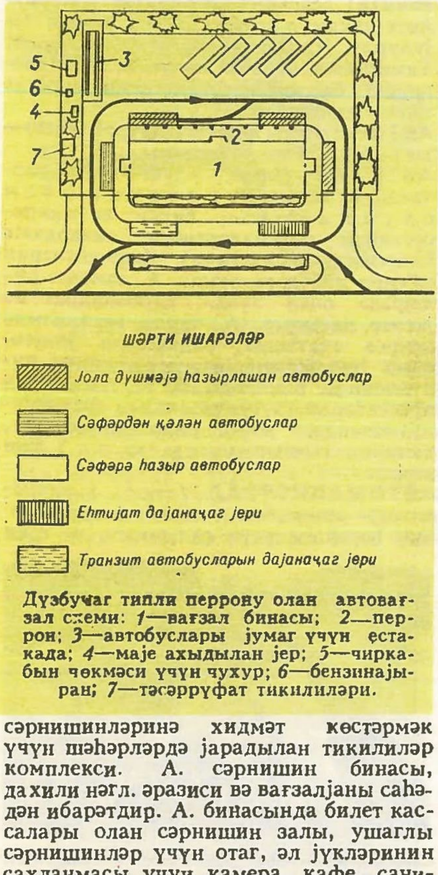
5
6
4
7
3
2
1
ШӘРТИ ИШАРӘЛӘР
Јола дүшмәјә һазырлашан автобуслар
Сәфәрдән қәлән автобуслар
Сәфәрә һазыр автобуслар
Еһтијат дајанаҹаг јери
Транзит автобусларын дајанаҹаг јери

Дүзбучаг типли перрону олан автовағзал схеми: *1*—вағзал бинасы; *2*—перрон; *3*—автобуслары јумаг үчүн естакада; *4*—маје ахыдылан јер; *5*—чиркабын чөкмәси үчүн чухур; *6*—бензинајыран; *7*—тәсәррүфат тикилиләри.

АВТОГА́МИЈА (*авто*...+јун. gámos—никаһ)—1) али биткиләрдә (буғда, вәләмир, арпа, нохуд, лобја, бир чох алаг биткиси) өзүнүтозлама вә өзүнүмајалама; 2) бирһүчејрәли организмләрдә (диатом јосунлар, спорлулар, бә'зи амјөбләр) өзүнүмајалама, јә'ни ики нүвәнин бирләшмәси. Бу һалда һүчејрәнин нүвәси икијә бөлүнүр, гыз һүчејрәләр бир-бириндән араланыр вә јетишдикдән сонра бирләшир.

АВТО́ГРАФ (*авто*...+...*граф*)—1) имза, хатирә гејди; 2) әсәрин мүәллиф әлјазмасы. Көркәмли шәхсијјәтләрин А.-ы мө'тәбәр сәнәд кими сахланылыр вә өјрәнилир. Мүәллиф әлјазмасы әсәрләрин елми-тәнгиди мәтнини һазырламаг, јарадычылыг просесини изләмәк үчүн әһәмијјәтлидир. А.-ларын топланыб сахланылмасы илә архив, музеј вә китабханалар мәшғул олур. ССРИ-дә К. Маркс, Ф. Енкелс, В. И. Ленин вә Сов.ИКП-нин бир сыра рәһбәр хадиминин А.-лары Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Ин-тунун Мәркәзи Партија Архивиндә сахланылыр. Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалар Фондунда А. А. Бакыханов, М. Ф. Ахундов, М. Ә. Сабир, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, Ү. Һачыбәјов, Ҹ. Ҹаббарлы, С. Вурғун вә б.-нын А.-лары вар.

АВТОГРЕ́ЈДЕР (*авто... + грејдер*)—автомобил јолларынын, аеродром өртүкләринин салынмасы, суварма каналлары вә с. нин чәкилмәси вә тә'мири заманы төкүлмүш торпаға профил вермәк, торпағын вә јол иншаат материалларынын јерини дәјишдирмәк, јахуд јајмаг үчүн өзүкедән машын. Әјрихәтли профили олан вә там дөнән каваһын әсас ишләк органыдыр. А. һәмчинин булдозер, јүкләјичи, гар тәмизләјән вә с. машынларын аваданлыглары илә тәчһиз олунур.

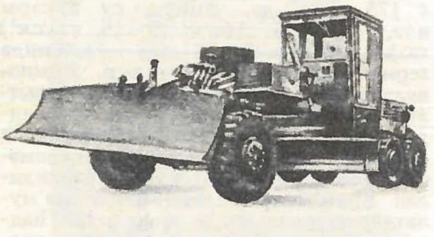

Д-557 маркалы автогрејдер.

Әд.: Бульдозеры, скреперы, грейдеры, 2 изд., М., 1976.

АВТОДИ́Н (*авто*...+јун. dýnamis—гүввә, габилијјәт)—1) мүсбәт экс-рабитәли радиогәбуледичи; кенерасија (гәбул едилән тезликдән фәргли тезликдә) вә детектирләмә просесләри ејни заманда баш вердији үчүн кенерасија олунан вә гәбул едилән тезликләрин фәргинә бәрабәр тезликли рәгсләр *дөјүнмә* шәклиндә алыныр. А. телеграф сигналларыны дөјүнмә үсулу илә ешитмәклә гәбул етмәк вә автомат гурғулары ишә салмаг үчүндүр. Кенерасијаедичи тезлик чевиричиләри автодин чевиричиләри адланыр. 2) Шәбәкәнин үчфазалы чәрәјан күчүнү сабит чәрәјан күчүнә вә ја әксинә чевирән идарәолунан бирләвбәрли күч чевиричисиндән ибарәт *електромашын күчләндиричиси* мачар алими О. В. Бенедикт ихтира етмишдир.

АВТОДИСПЕ́ТЧЕР, автомат диспетчер—диспетчерин функсијасыны тамамилә вә ја гисмән автоматик јеринә јетирән комплекс систем (*«Инсан-машын» системинә* дахилдир). А. идарәедичи сигналлар верир, көндәрилән әмрләрин ичрасына, идарәолунан објектләрин вәзијјәтинә вә с.-јә даир чари информасија алыр. Системә оператор (диспетчер), идарәедичи һесаблајан машын (ИҺМ), бүтүн операторларла ИҺМ арасында рабитә васитәләри, идарәолунан објектләрлә телерабитә, објектләрин ичрачы вә нәзарәтчи органлары дахилдир. А.-ин иш режими ики мәрһәләјә бөлүнүр: ашағы мәрһәлә—«мәсләһәтчи» режимдир (бурада ИҺМ јалныз оператив планлары тәртиб едир, иши исә оператор јеринә јетирир); јухары мәрһәлә—автоматик режимдир (бурада экс-рабитә илә тә'мин олунмуш ИҺМ-дән јалныз планларын тәртиби үчүн дејил, һәм дә онларын һәјата кечирилмәси вә ичрасына лазыми нәзарәт үчүн истифадә едилир). А. СЕС, нәгл. вә с.-дә тәтбиг олунур.

АВТОДРЕЗИ́Н—бах *Дрезин.*

АВТОДРО́М [*авто* (*мобил*)+јун. drómos—јарыш јери]—автомобил сынаглары вә јарышлары үчүн лазыми аваданлыгла тәчһиз едилмиш хүсуси саһә. Мотосикл вә автомобилләрин сынаг вә јарышлары автомотодромларда кечирилир.

АВТОЕЛЕКТРО́Н ЕМИ́ССИЈАСЫ—күчлү електрик саһәсинин (10^8—10^9 *в/м*) тә'сири илә металдан вә ја јарымкечиричидән електронларын чыхмасы. Бу һадисәјә сојуг емиссија, бә'зән дә електростатик емиссија дејилир. Метала тәтбиг олунмуш күчлү електрик саһәси метал-вакуум сәрһәдиндәки *потенсиал чәпәрин* һәм һүнд.-нү, һәм дә енини азалдыр. Квант механикасына көрә, бу һалда металдакы сәрбәст електронларын кинетик енержиси чәпәри ашмаға кифајәт етмәсә дә, електронлар чәпәрин ичиндән кечәрәк металдан ајрыла биләр (*Тунел еффекти*). Саһә күчләндикчә чәпәрин ени кичилир вә металы тәрк едән електронларын сајы, башга сөзлә, автоелектрон чәрәјаны сүр'әтлә артыр. Автоелектрон чәрәјанынын сыхлығы електрик саһәсинин интенсивлијиндән вә катод маддәсинин тәбиәтиндән асылыдыр. Термоелектрон, *фотоеффект* вә *икинчи електрон емиссијаларындан* фәрг-

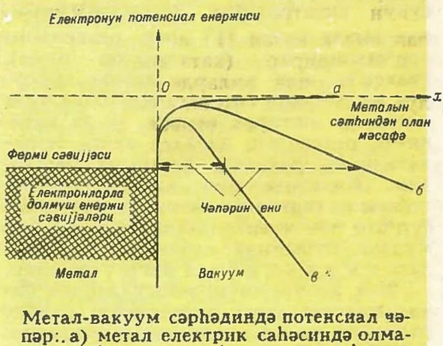
Електронун потенсиал енержиси
0
а
x
Металын сәтһиндән олан мәсафә
Ферми сәвијјәси
б
Електронларла долмуш енержи сәвијјәләри
Чәпәрин ени
Метал
Вакуум
в

Метал-вакуум сәрһәдиндә потенсиал чәпәр:. а) метал електрик саһәсиндә олмадыгда; б) метал зәиф електрик саһәсиндә; в) метал күчлү електрик саһәсиндә.

ли олараг, А.е. заманы металдан чыхан електронлара әлавә енержи вермәк (хүсуси һалда катоду гыздырмаг) лазым дејил. А.е. заманы катоду мүхтәлиф сүр'әтли електронлар тәрк етдијинә көрә катод сојумур. *Електрон пројекторунун* вә сојуг катодлу вакуум дүзләндиричиләринин иш принсипи А.е. һадисәсинә әсасланыр.

АВТОЖИ́Р (фр. autogyre; јун. autós—өзү + gýros — даирә, фырланма)—һавадан ағыр учуш апараты. Һава ахынынын тә'сири илә А.-ин шагули ох әтрафында фырланан винт-ротору галдырычы гүввә јарадыр; мүһәррикин көмәји илә үфүги ох әтрафында фырланан ади һава винти васитәсилә А. ирәлиләјир. А.-и 1922 илдә испан мүһәндиси Х. де ла Сијерва ихтира етмишдир. Даһа үстүн учуш апараты олан *вертолјотун* инкишафы илә әлагәдар олараг А.-ин истеһсалы дајандырылмышдыр.

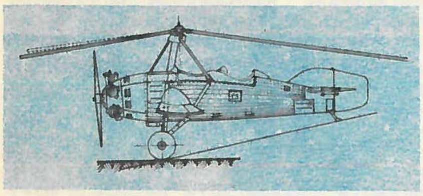

АВТОКА́Р (*авто*...+инк. car — араба) —јахын мәсафәләрә јүкдашыма үчүн дахилијанма мүһәррики илә ишләјән өзүкедән машын. Әсасән, *електрокарла* әвәз олунмушдур.

АВТОКАТА́ЛИЗ (*авто*...+*катализ*)—кимјәви реаксија мәһсулларындан биринин һәмин реаксијаны сүр'әтләндирмәси. Етиласетатын суда мәһлулунун һидролизи ($CH_3COOC_2H_5+H_2O=$ $=CH_3COOH+C_2H_5OH$) А.-ә мисал ола биләр. Бурада алынан асетат туршусунун електролитик диссосиасијасындан әмәлә кәлән H^+ иону реаксијаны сүр'әтләндирир (катализатор олур). Реаксија, илк анларда һәмин мәһсулун вә ја башга бир катализаторун чүзи мигдарда иштирак етмәси, ја да каталитик реаксијаја паралел кедән гејри-каталитик реаксија һесабына башлајыр. Катализаторун илк консентрасијасы вә гејри-каталитик реаксијанын сүр'әти чох чүзи олдугда реаксија бир мүддәт мүшаһидә едилмир. Бу мүддәтә индуксија дөврү дејилир.

Илк көтүрүлмүш мәһсуллардан бири реаксија үчүн катализатор олдуғу һалларда да «А.» термини ишләдилир.

АВТОКЛА́В (*авто*...+лат. clavis—ачар) —1) техникада атмосфер тәзјигиндән јүксәк тәзјигдә вә гыздырмагла мүхтәлиф просесин апарылмасы үчүн апарат. Сәнаје әһәмијјәтли А.-ын конструксија вә параметрләри мүхтәлиф олур; 500°С-јә гәдәр темп-рда вә 150 $Мн/м^2$-дәк (1500 $кгг/см^2$) тәзјигдә ишләјир, һәчми онларча $см^3$-дән јүз $м^3$-дәк олур. А. һербисид вә бојаг маддәләринин истеһсалында, синтез просесләри, резин мә'мулатларын вулканлашдырылмасы, консервләрин стерилләшдирилмәси, һәмчинин тикинти материаллары сәнајеси, һидрометаллуркија вә с. саһәләрдә ишләдилир. 2) Тиббдә сарғы материалларыны, аләтләри, еләчә дә микроорганизмләр јетишдирмәк үчүн гида мүһитини, инфексија дүшән материаллары, операсија хәләтләрини вә с. тәзјиг алтында бухарла стерилизә едән апарат.

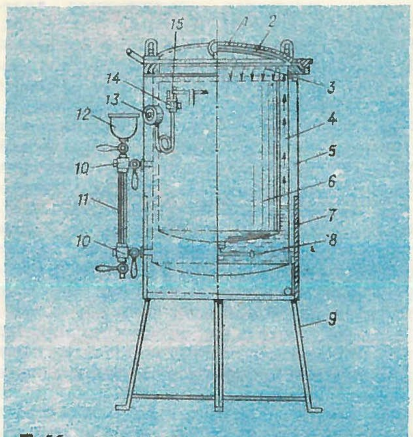

Тибб автоклавы:

1—гапаг; *2*—резин арагат; *3*—бухарын дахил олмасы үчүн дәликләр; *4*—бухар камерасы; *5*—метал өртүк; *6*—стерилизасија камерасы; *7*—асбест гаты; *8*, *14*—субошалдан кранлар; *9*—алтлыг; *10*, *12*—су долдурмаг үчүн кранлар; *11*—су сәвијјәсини көстәрән шүшә; *13*—манометр; *15*—горујучу клапан.

АВТОКЛА́В МАТЕРИАЛЛАРЫ, автоклавда бәркијән материал вә мә'мулатлар—әһәнклә кварс гуму гарышығынын јүксәк темп-р вә тәзјигдә бәркимәсиндән алынан иншаат материалы вә мә'мулатлары. А.м. һазырланаркән автоклавда *t* 175—200°С-дә, дојмуш су бухары илә, 0,9—1,6 $Мн/м^2$ (9—16 $кгг/см^2$) тәзјиг алтында 8—16 саат мүддәтиндә термик е'мала мә'руз галыр. Компонентләрин (әһәнк, гум вә су) гаршылыглы физики-кимјәви тә'сири нәтичәсиндә әмәлә кәлән калсиум-һидросиликат материалын бәркијиб монолитләшмәсинә сәбәб олур. Автоклавда бәркидилән ириөлчүлү силикат-бетон мә'мулатларын сыхылмада мөһкәмлик һәдди 50 $Мн/м^2$-а јахын вә ја артыг, хассәләри дәмир-бетондакы кими, маја дәјәри хејли (10—20%) ашағыдыр. Автоклав е'малы әсасында өлкәмиздә ағыр, јүнкүл вә мәсамәли бетонлардан (һәчм күтләси 300—2400 $кг/м^3$) ириөлчүлү елементләрин, мәс., дивар блоклары вә панелләринин, истилик изолјасијасы, үзлүк вә с. материал вә мә'мулатларын күтләви истеһсалы тәшкил едилмишдир.

АВТОКО́Д—символик садә програмлашдырма дили; конкрет *һесаблајан машын* үчүн нәзәрдә тутулур, форма вә мәзмунуна көрә машынын әмрләр системинә даһа јахындыр. А. һесаблајан машынын *ријази тә'минатынын* әсасыны тәшкил едир. А.-да, әсасән, әмәлијјатлар системи, *транслјатор* вә бир чох тәтбиги мәсәлә јазылыр. А.-да гурулан програма автокод-програм дејилир. Әмрләр системиндәки әмәлијјатларын коду А.-да рәгәмләрлә дејил, әмәлијјатын гысалдылмыш ады илә (мәс., вурма әмәли «УМН» кими) ишарә едилир. 1:1 типли А. кениш јајылмышдыр. Бу А.-да һәр елемент машын кодуна бир әмр васитәсилә чеврилир. Башга типли А.-лар да вар.

АВТОКРА́ТИЈА (јун. autokráteia—мүтләгијјәт)—бир шәхсин гејри-мәһдуд вә нәзарәтсиз там һакимијјәтиндән ибарәт идарә формасы (бах һәмчинин *Истибдад*, *Тиранија*, *Мүтләгијјәт*). Гәдим Шәргин истибдад монархијалары, гәдим Јунаныстанын бә'зи дөвләтләринин истибдад идарә үсуллары, Рома вә Бизанс империјалары, јени дөврүн мүтләгијјәт монархијалары А.-ја мисалдыр. Мүасир әдәбијјатда «лидерин» (фүрер, дуче, каудилјо) һеч бир нүмајәндәли органын нәзарәт етмәдији али һакимијјәти илә характеризә олунан сијаси режимләрә дә А. дејилир. Бах һәмчинин *Тоталитар дөвләт*.

АВТОКЕНЕ́З (*авто*...+јун. génesis—јаранма) — организмләрин тәкамүлүнү јалныз дахили амилләрин тә'сири илә изаһ етмәјә чәһд көстәрән идеалист нәзәријјә. А. елементләри Ламаркын нәзәријјәсиндә верилмишдир (бах *Ламаркизм*). Күман едилән дахили инкишаф амили каһ «тәкмилләшмә принсипи» (К. Некели), каһ «бөјүмә гүввәси» вә ја «батмизм» (Е. Коп) адландырылырды. А. тәбии сечмә (бах *Дарвинизм*) әсасында гурулмуш материалист тәкамүл нәзәријјәсинә гаршы гојулурду. Ч. Дарвин, А. Вејсман, К. А. Тимирјазев, А. Н. Севертсов вә б. дарвинист биологлар А.-и елми сурәтдә тәнгид етмишләр.

АВТО́Л [*авто* (*мобил*)+ лат. ol (eum)—јағ]—бах *Мотор јағлары*.

АВТО́ЛИЗ (*авто*...+јун. lýsis—парчаланма, дағылма) өз-өзүнә һәзм олунма—һејван, битки вә микроорганизм тохумаларынын онлардакы һидролитик (әридичи) ферментләрин тә'сири илә дағылмасы. А. заманы һүчејрәдә олан зүлал, карбоһидрат вә јағлар дағылыр. А. чанлы организмдә некроз очағында, бәдхассәли јенитөрәмә һүчејрәләриндә, мејитләрин чүрүмәсиндә, һәмчинин бә'зи технолжи просесләрдә (түтүнүн, чајын ферментләнмәсиндә, јемин силосланмасында, хәмирин гычгырмасында вә и.а.) баш верир.

АВТОМАКИСТРА́Л (*авто*...+*макистрал*)—автомобил нәгл. васитәләринин һәрәкәти үчүн салынмыш вә ејни сәвијјәли башга јолларла кәсишмәјән јол. Автомобилләрин узаг мәсафәјә интенсив вә сүр'әтли һәрәкәти үчүндүр. А.-да экс-истигамәтли һәрәкәт золаглары арасында азы 5 *м* ениндә ајырычы золаг олмалыдыр. А., адәтән, шәһәрләрдән вә сәнаје мәркәзләриндән аралы кечир. Мүасир А.-а Москванын шәһәрәтрафы дөврәви автомобил јолу, Москва—Нокинск, Кијев—Бориспол, Москва—Волгоград јоллары мисал ола биләр. Бах һәмчинин *Автомобил јолу*.

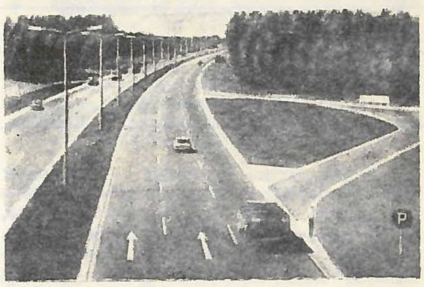

Әд.: Бабков В. Ф., Современные автомобильные магистрали, М., 1974.

АВТОМА́Т (јун. autómatos — өзүишләјән)—1) инсанын билаваситә иштиракы олмадан енержи, материал вә информасијанын алынмасы, истәнилән шәклә салынмасы, өтүрүлмәси вә истифадәси кими просесләри верилмиш програм үзрә јеринә јетирән гурғу вә ја механизмләр системи. А. мәһсулдарлығы артырыр, әмәји јүнкүлләшдирир, инсаны чәтин вә һәјат үчүн тәһлүкәли шәраитдә ишләмәкдән азад едир.

А.-дан сәнаједә илк дәфә 18 әсрдә истифадә олунмушдур. Бу дөврдә А.-лар, әсасән, тәчрүби характерли иди вә онларын јарадылмасынын елми әсаслары формалашмамышды; мәс., Русијада Андреј Нартовун һазырладығы торна-сурәтчыхарма дәзкаһы үчүн автомат суппорт (18 әсрин 20-чи илләри), И. И. Ползуновун газанда су сәвијјәсини өлчән үзкәчли тәнзимләјичиси вә с.

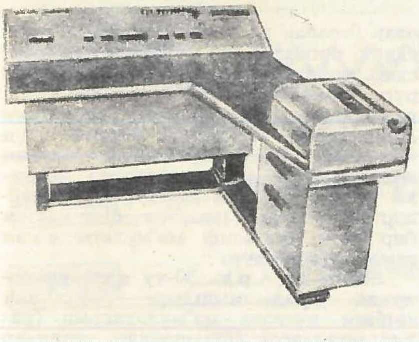

ТМ-700 типли телемеханики гурғу.

18—19 әсрләрдә автоматик гурғулар классик механиканын принсип вә методларына әсасланырды. Електротехниканын инкишафы, һәрби иш, рабитә вә нәгл.-да електрик енержисиндән истифадә олунмасы нәтиҹәсиндә мејдана чыхан бир сыра кәшф вә ихтиралар јени А. нөвләринин јаранмасы үчүн елми вә техники база олду.

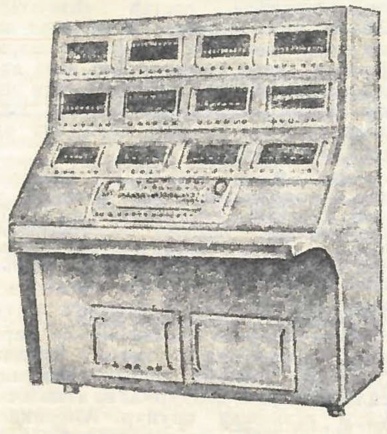

АГМ-3 типли диспетчер системинин пулту.

Елм вә техниканын јени саһәсинин—електрониканын јаранмасы јени електрон А. гурғуларын вә електрон релесиндән башламыш идарәедичи һесаблама машынларына гәдәр А. комплексләрин һазырланмасына сәбәб олду. А.-ларын инкишафы онун тәтбиг саһәсини кенишләндирмәјә имкан верди. А. инсанын билавасәитә иштиракы олмадан мүәјјән бир функсијаны јеринә јетирән механизмдән нәзарәт, тәнзим вә идарәетмә функсијаларыны ичра едән мүрәккәб гурғуја чеврилди (бах *Автоматик идарәетмә*).

А.-ын конструксија, схем вә иш принсипи онун, әсасән, тәтбиг саһәси, иш шәраити, истифадә етдији енержи нөвү вә програмын верилмә үсулуна көрә мүәјјән олунур. Ашағыдакы А. нөвләри вар: технолоҗи А. (мәс. төкмә А.-ы, металкәсән А., А. дәзкаһлар вә с.), енеркетика А.-ы (енеркетика системләри, електрик машынлары вә с.-нин автомат чиһаз вә гурғулары), нәглијјат А.-ы (мәс., *автостоп*), һесаблајан-һәлледән А., тичарәт А.-ы (автомат мағаза вә с.), һәрби А. (мәс., автомат силаһ), мәишәт А.-ы вә с.

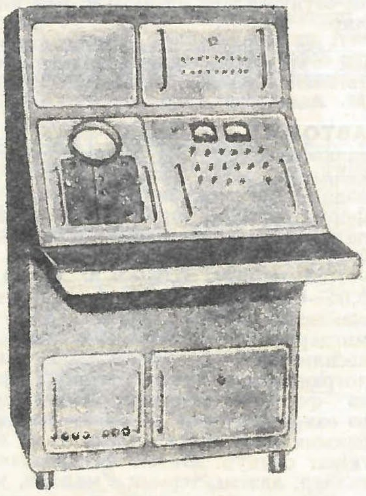

ЧТП-1М типли идарәетмә системинин пулту.

А.-ын ичра етдији бүтүн әсас вә көмәкчи әмәлијјатларын ардычыллығы иш сикли адланыр. Иш сикли е'мал просеси тамамланаркән кәсилән вә онун тәкрары үчүн инсанын иштиракы зәрури олан автоматлашдырылмыш гурғулара *јарымавтоматлар* дејилир. Үмуми һалда А.-ын иш сикли онун конструксијасына, перфорасија карты (јахуд һәр һансы информасија дашыјычысы) васитәсилә кәнардан вә ја сурәтчыхарма, јахуд моделләјичи гурғу васитәсилә верилән програмла мүәјјән олунур. А.-ын иши она верилән тапшырыгдан (програмдан) асылыдыр. Бу тапшырыг физики кәмијјәтләрлә ифадә олунмуш аналог сигналлар, јахуд мүәјјән гајдада јазылмыш рәгәмләр шәклиндә олур. Истифадә олунан информасијанын мәнбәји А.-ын тәснифатында әсас әламәт кими гәбул едилир. Информасијанын мәнбәләринин характери вә сајындан асылы олараг бу вә ја дикәр информасијанын алынмасы, өтүрүлмәси вә тәһлилини тә'мин едән дөврәләр А.-ын схеминә дахил едилир. Белә А.-лар ачыг вә гапалы идарәетмә системли, һабелә өзүсазланан идарәетмә системли олур. Ачыг идарәетмә системли А. хүсуси програмла идарә олунур. Бу програм, А.-ын конструксијасындан асылы олараг, идарәетмә системинә мүхтәлиф васитәләрлә верилир. Машынгајырма сәнајесиндә кениш тәтбиг олунан сурәтчыхарма, һәмчинин рәгәм-програм системи илә идарә едилән бир сыра торна, фрез вә бурғу дәзкаһлары ачыг идарәетмә системли А.-лардыр. Гапалы идарәетмә системли А.-лара верилән програмын јеринә јетирилмәси үчүн иш просесиндә бир сыра амил јохланылыр, бунлары характеризә едән әлавә информасијанын алынмасы вә идарәетмә просеси тәсһиһ едилир. Бу А.-ларын блок-схеминдәки әлавә информасија дөврәси верилән програмын дүзкүн ичрасыны тә'мин едән экс-рабитә дөврәси адланыр. Әкс-рабитәли јонма дәзкаһы бу чүр А.-дыр. Гапалы идарәетмә системи олан А.-ларда мөвчуд програмлардан иш просесинә мүвафиг оптимал програм автоматик сечилә биләр. Мүасир А.-ларын чоху бу принсип вә схем әсасында гурашдырылыр. Һазырда бә'зи просесләр үчүн даһа мүрәккәб А.-лардан (мәс., идарәетмә просесиндә әввәлчә көрүлән иши јадда сахлајан, иш тәчрүбәсини нәзәрә алан вә иш шәраити дәјишдикдә ән әлверишли програм сечә билән) истифадә едилир. Белә А.-лара өзүсазланан А.-лар дејилир. Өзүсазланан А.-да үч мәнбәдән (програм, өлчмә вә јаддаш блокларындан) алынан информасијадан истифадә олунур. Просес мүрәккәбләшдикчә, А.-ын иши даһа чох мәнбәдән алынан информасија әсасында идарә едилир. Сәнаје, енеркетика вә космонавтикада нәзарәт, тәнзим вә идарәетмә функсијаларыны јеринә јетирән автомат комплексләр һесаблајан електрон машынлары илә биркә истифадә олунур (бах *Истеһсалын автоматлашдырылмасы*, *Автомат хәтт*).

2) Ријази анлајыш, реал (техники) А.-ын ријази модели. Дар мә'нада, «А.» термини синхрон дискрет А.-лары ишарә етмәк үчүн ишләдилир (бах *Автомат нәзәријјәси*).

Әд.: Техническая кибернетика. Серия инженерных монографий, под ред. В. В. Солодовникова, кн. 1—3, М., 1967; Иванов С. М., Человек среди автоматов, М., 1969; Бежанов Б. Н., Бушунов В. Т., Производственные машины-автоматы, 2 изд., Л., 1973; Амосов Н. М. и др., Автоматы и разумное поведение, Киев, 1974; Бабиков М. А., Косинский А. В., Элементы и устройства автоматики, М., 1975.

АВТОМА́Т (һәрбидә)—тапанча-пулемјотун кениш јајылмыш ады.

АВТОМА́Т АЈ СТА́НСИЈАЛАРЫ (ААС)—Ај сәтһиндә тәдгигат апармаг үчүн космик апаратлар. Әсас вәзифәси Ајдакы физики шәраити вә Ај сәтһинин хүсусијјәтләрини тәдгиг етмәкдир. Бу мәгсәдлә ААС-да елми апаратлар, һәмчинин Ај сәтһинин тәсвирини вә мүшаһидә нәтичәләрини Јерә вермәк үчүн радио-телевизија системи гојулур. ААС-ын конструксијасы Ај сәтһиндәки шәраитә көрә һесабланыр. Ај сәтһинә дүнјада илк дәфә ССРИ-дән «Луна-9», АБШ-дан исә «Сервејер-1» ААС енмишдир. Бүтүн ААС һаггында *«Луна»* вә *«Сервејер»* мәгаләләринә бах.

АВТОМА́Т ГОШУЧУ—дәмирјол вагон вә локомотивләрини бир-биринә автоматик гошан, гатар һәрәкәт етдирилдикдә вә дајандырылдыгда әмәлә кәлән узунуна гүввәләри өтүрән вә онларын тә'сирини зәифләдән механизм.

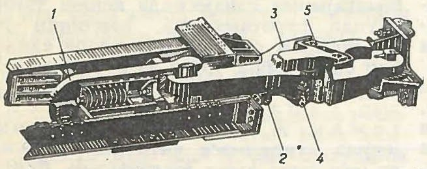

Автомат гошучу:
1—зәрбәдән горујан апарат; 2—мәркәзләшдирән һиссә; 3—гошучу механизм; 4—ајырычы дәстәк; 5—паз.

Әсасән, зәрбәдән горујан апарат, мәркәзләшдирән һиссә, гошучу механизм вә дәстәкдән ибарәтдир. Вагонлары бир-бириндән ајырдыгда механизм һиссәләрини автоматик сурәтдә јенидән гошмаг үчүн һазыр вәзијјәтә кәтирир. Метрополитен вагонларынын бир-биринә гошулмасы үчүн хүсуси конструксијалы А.г.-дан истифадә олунур.

Әд.: Коломийченко В. В., Голованов В. Г., Автосцепка подвижного состава, 2 изд., М., 1973.

АВТОМА́Т ЈӨНӘЛДИЧИ — кәминин истигамәтини навигасија хәритәсиндә автоматик гејд едән чиһаз; маршрут һаггында мә'луматы *кирокомпасдан*, гәт олунмуш мәсафә һаггында көстәричиләри исә *лагдан*, јахуд радионавигасија системи сигналлары васитәсилә алыр. А.ј. әввәлләр одограф адланырды.

АВТОМА́Т НӘЗӘРИЈЈӘСИ—нәзәри кибернетиканын автоматлары өјрәнән бөлмәси. Рәгәмлә һесаблајан вә идарә едән машынларын лајиһәләндирилмәсинин, *алгоритм нәзәријјәси* вә ријази мәнтигин тәләби илә 20 әсрин ортаrange рында јаранмышдыр. Әсас анлајышлары абстракт автомат вә автоматларын композисијасыдыр. Абстракт автомат моделләнән објекти онун ишләмә алгоритми, автоматларын композисијасы исә структуру бахымындан характеризә едир. А.н.-нин әсас бөлмәләри: абстракт вә структур А.н.-ләри, еһтималлы А.н. вә өз-өзүнү «идарә едән» А.н. Абстракт А.н.-дә абстракт автоматлар, онларын хассәләри вә верилмә үсуллары өјрәнилир. Абстракт автомат U, X, $У$, δ, λ, a_0 елементләринин чохлуғуна дејилир вә $(U; X; У; \delta; \lambda; a_0)$ кими ишарә едилир. Бурада X вә $У$—сонлу кириш вә чыхыш әлифбалары, U—һаллар чохлуғу, $\delta(a_0,x)$, $\lambda(a_0,x)$ исә кечид вә чыхыш функсијалары олуб $U\times X$ чохлуғунун ујғун олараг U вә $У$ чохлугларына биргијмәтли ин'икасы, a_0 исә автоматын башланғыч һалыдыр. U чохлуғу сонлудурса абстракт автомат сонлу, экс һалда сонсуз автомат адланыр. Сонлу А.н.-нин идеја вә үсулларындан чанлы организмин, һабелә инсан бејнинин иш просесинин моделләнмәсиндә (роботлар), лингвистикада, електротехникада; һесаблајан електрон машынларын лајиһәләндирилмәсиндә вә б. проблемләрин һәллиндә истифадә олунур. Сонлу автоматын анализ вә синтезинә, мүнтәзәм һадисәләри тә'јин едән мүнасибәтләрә, експериментин уз.-нун сонлу автоматла гијмәтләндирилмәсинә, абстракт автоматын чәбри хассәләринин тәдгигинә даир мүһүм нәтичәләр алынмышдыр. Бу бөлмә формал дил нәзәријјәси, грамматика (бах *Ријази дилчилик*) вә алгоритмләр нәзәријјәси илә сых әлагәдардыр.

Сонсуз автомата бә'зән *Тјуринг машыны* да дејилир. Инкилис алими А. Тјуринг көстәрмишдир ки, сонсуз автоматла истәнилән алгоритм реаллашдырыла биләр. Сонсуз автомат моделинин көмәји илә алгоритмләр чәбри јарадылыр, мүхтәлиф алгоритмләр мүгајисә едилир, онларын мүрәккәблији гијмәтләндирилир вә с.

Структур А.н.-дә даһа мүрәккәб автоматларын гурулмасы, кириш вә чыхыш сигналларынын кодланмасы, мүрәккәб мәнтиг шәбәкәләринин практики гурулма методикасы, онларын мүрәккәблијинин асимптотик гијмәтләндирилмәси, елементар автомат системләринин тамлыг теоремләри вә с. проблемләр өјрәнилир. А.н.-дә реал мөвчуд олан дискрет автоматларын хассәләри, о чүмләдән кириш вә чыхыш сигналларынын структуру, автоматын дахили гурулушу даһа чох нәзәрә алыныр. Структур А.н. *кодлама*, *информасија нәзәријјәси*, комбинасијалы схемләр нәзәријјәси вә с. илә сых бағлыдыр.

Еһтималлы А.н. вә өз-өзүнү «идарә едән» А.н. кениш инкишаф едир. $\lambda(a_0, x)$ вә $\delta(a_0, x)$ тәсадүфи функсијалардырса (вә ја һеч олмаса бири), һәмин абстракт автомат еһтималлы адланыр вә еһтималлы А.н.-дә өјрәнилир. Башланғыч информасија чатышмазлығы олан автоматлар (мәс., λ вә δ функсијалары намә'лум ола биләр) өз-өзүнү «идарә едән» А.н.-дә өјрәнилир.

Әд.: Логика. Автоматы. Алгоритмы, М., 1963; Алгебраическая теория автоматов, языков и подгрупп, под ред. М. А., Арбиба, пер. с англ., М., 1975.

АВТОМА́Т ПОЛАДЫ—сүр'әтли металкәсән автомат вә јарымавтомат дәзкаһларда детал һазырланмасына ишләдилән вә тәркибиндә күкүрдлә фосфорун мигдары нисбәтән чох олан полад. А.п.-нын тәркибиндә (%-лә): 0,08—0,45 карбон, 0,15—0,35 силисиум, 0,60—1,55 манган, 0,08—0,30 күкүрд вә 0,05—0,16 фосфор олур. А.п. чубуг шәклиндә истеһсал едилир. Күкүрдүн мигдарынын чохлуғу А.п.-нын асан кәсилмәсинә вә јонулмасына, јахшы доғранмасына имкан верир. Күкүрд вә фосфор А.п.-нын еластиклијини вә өзлүлүјүнү ади карбонлу поладлардакына нисбәтән азалдыр. А.п. чәтин гајнаг олунур. Ондан һазырланан деталлар, адәтән, термик е'малсыз, јахуд да јалныз табы эксилдилмиш һалда тәтбиг едилир. А.п.-ндан, әсасән, болт, гајка, автомобил вә чиһазларын бә'зи деталлары һазырланыр.

АВТОМА́Т РО́ТОР ХӘТТИ—ваһид автоматик идарәетмә системиндә бирләшдирилмиш машынлар, нәгледичи гурғулар вә чиһазлар комплекси; просес заманы пәстаһ вә ону е'мал едән аләтләр бирликдә гөвс боју һәрәкәт едир (бах *Автомат хәтт*). А.р.х. ишләк роторлардан вә пәстаһы бир ишләк ротордан дикәринә өтүрән нәглfavorites едичи роторлардан ибарәтдир (шәк.). Ишләк ротор фырланан валын әтрафына аләт групплары бир гајдада, бир бәрабәрдә гурашдырылмыш сәрт системдир. Аләтләрә лазыми һәрәкәтләри ичра органлары (аз күч тәләб олундугда механики, чох күч тәләб олундугда исә һидравлик ичра органлары) өтүрүр. Аләт габагчадан сазланан блокларда (машынлардан кәнарда) комплект шәкилдә гурашдырылыр; блоклар роторун ичра органлары илә, әсасән, охла бирләшдирилдијиндән тез әвәз олуна билир. Үзәриндә апарычы органлары олан барабан вә ја дискдән ибарәт нәгледичи роторлар мә'мулаты алыб нәгл едир, ишләк роторлар арасында өтүрүр, лазым кәлдикдә бучаг сүр'әтини вә нәгл олунан мә'мулатын вәзијјәтини дәјишдирир. А.р.х.-дә ичрасы үчүн мүхтәлиф мүддәтләр тәләб олунан әмәлијјатлары (мәс., пресләмә, техники нәзарәт, термик вә кимјәви просесләр вә с.) јеринә јетирмәк, ејни вахтда бир нечә мүхтәлиф мә'мулаты е'мал етмәк мүмкүндүр.

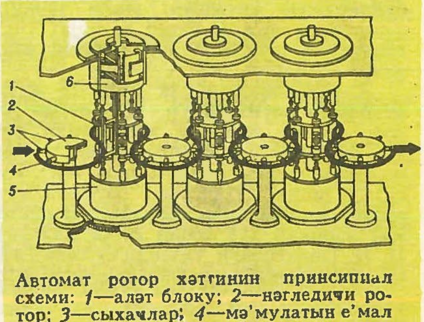

Автомат ротор хәттинин принсипиал схеми: 1—аләт блоку; 2—нәгледичи ротор; 3—сыхачлар; 4—мә'мулатын е'мал заманы һәрәкәт хәтти; 5—ишләк ротор; 6—копир.

ССРИ-дә А.р.х. 30-чу илләрин сонунда јарадылмышдыр. А.р.х.-нин тәтбиги күтләви мә'мулатларын (радио деталлары, штампланан деталлар вә с.), фырланма чисмләри формасында олан нисбәтән садә елементләрин, һәмчинин техноложи просеси аз вахт тәләб едән деталларын истеһсалы саһәсиндә хүсусилә әлверишлидир. А.р.х.-нин мәһсулдарлығы роторун һәрәкәт сүр'әти вә роторда олан деталлар арасындакы мәсафә илә тә'јин едилир. А.р.х.-нин тәтбиги дикәр гејри-ротор типли автоматлара нисбәтән истеһсал дөврүнү 10—15 дәфә гысалдыр, әмәлијјатлараарасы пәстаһ еһтијатыны 20—25 дәфә азалдыр, истеһсалат эразисиндән сәмәрәли истифадәјә шәраит јарадыр, әмәк сәрфини бир нечә дәфә азалдыр, мәһсулун маја дәјәрини ашағы салыр, хәттә сәрф олунан хәрчләри 1—3 ил әрзиндә тамамилә өдәмәјә имкан верир.

Әд.: Кошкин Л. Н., Комплексная автоматизация на базе роторных линий, М., 1965; Усубаматов Р. Н., Транспортные системы автоматических линий с гибкой межагрегатной связью, под ред. Л. И. Волчкевича, Фрунзе, 1974.

АВТОМА́Т СИЛАҺ — одлу силаһ; атәш ачыларкән әмәлә кәлән барыт газы енержисиндән нәинки күлләјә (мәрмијә) һәрәкәт вермәк, һәмчинин силаһы јенидән долдурмаг вә атәш ачмаг үчүн истифадә олунур. Американы Р. Пилон 1863 илдә илк автомат түфәнк гурашдырмышдыр. Русијада илк автомат түфәнкин лајиһәсини Д. А. Рудницки вермишдир (1887).

А.с. һәм фасиләсиз, һәм дә тәк-тәк атәш ачыр. Јалныз јенидән долдурма әмәлијјаты автоматлашдырылмыш силаһ јарымавтомат вә ја өзүдолан А.с. адланыр. А.с.-ын јүксәк сүр'әтлә атәш ачмасы тез һәрәкәт едән һәдәфи вурмаға вә јүксәк атәш ҫыхлығы јаратмаға имкан верир. Патронлар А.с.-а патронла долу хүсуси мағазадан (тапанча, автомат, түфәнк, карабин, әл пулемјоту, ортакалибрли автомат топларда) вә ја еластик металдан һазырланмыш лент (гундаглы пулемјот, ирикалибрли пулемјот, кичиккалибрли автомат топларда)васитәсилә верилир. Автомат тапанча, тапанча-пулемјот, автомат вә өзүдолан түфәнкләр, әл пулемјоту, ирикалибрли (12,7—15 *мм*) пулемјот вә автомат топ (калибри 20 *мм* вә даһа артыг олан) А.с.-лардыр. Автоматик режимин әлдә едилмәси хејли дәрәчәдә барыт газлары енержисинин истифадәолунма үсулундан асылыдыр.

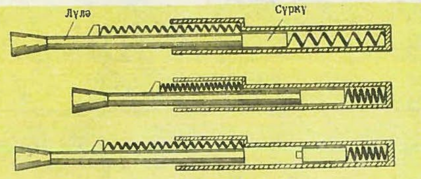

Шәк. 1.

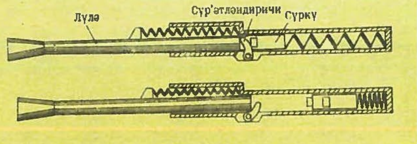

Шәк. 2.

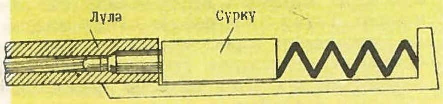

Шәк. 3.

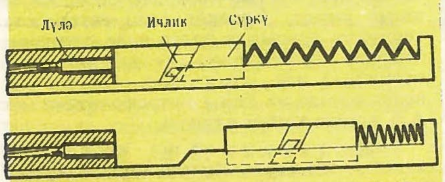

Шәк. 4.

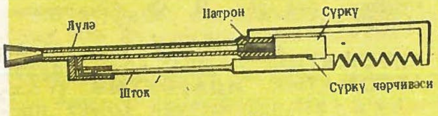

Шәк. 5.

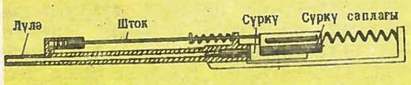

Шәк. 6.

Мүасир А.с. ашағыдакы нөвләрә бөлүнүр: а) автоматик режими лүлә тәпмәсиндән истифадәјә әсасланан силаһлар системи. Бу груп силаһларда лүлә мүтәһәррикдир вә сүркү илә бирқә гурашдырылыр. Лүлә вә сүркүнүн тәпмә тә'сири илә кери һәрәкәти, јајын тә'сири илә ирәли һәрәкәти нәтичәсиндә бош килиз кәнара атылыр, нөвбәти патрон патронгабына дахил олур вә сүркү бағланыр. Бу груп силаһларда лүлә узун (шәк. 1; мәс., Шоша типли франсыз әл пулемјоту) вә гыса (шәк. 2; ТТ тапанчасы вә Максим әл пулемјоту) кедишли олур; б) автоматик режими сүркү тәпмәсиндән истифадәјә әсасланан силаһлар системи. Бу груп силаһларда лүлә тәрпәнмәздир. Сүркүнүн атәшачма анында вәзијјәти ики чүрдүр: биринчи һалда лүлә илә бағлылыг олмур (сәрбәст сүркү—шәк. 3; Дегтјарјов тапанча-пулемјотунун 1940 ил нүмунәси вә Шпакин тапанча-пулемјотунун 1941 ил нүмунәси), икинчи һалда сүркү лүлә илә елә илишмәдә олур ки, барыт газларынын килиз дибинә тәзјигинин тә'сири алтында ачыла билир (јарысәрбәст сүркү—шәк. 4; мәс., Томпсон тапанча-пулемјотунун 1928 ил нүмунәси); в) автоматик режими барыт газларынын хүсуси камераја топланмасындан истифадәјә әсасланан силаһлар системи. Күллә чыхан кими барыт газы лүләдәки газ чыхышы дәлијиндән лүләнин, адәтән габаг һиссәсиндә јерләшән газ камерасына долур. Бу камерада јерләшдирилмиш мүтәһәррик поршен ја сүркү чәрчивәсинин штоку илә (шәк. 5; мәс., Калашников автоматы), јахуд сүркү саплағы илә (шәк. 6; Шпиталны вә Владимировун ирикалибрли пулемјоту) бирләшдирилир. Шток сүркү (јахуд сүркү саплағы) илә бирликдә барыт газынын тә'сири алтында кери чәкилмәклә сүркүнү ачыр вә килиз атылыр. Мүтәһәррик һиссәләрин экс-һәрәкәти вә долдурма јајын тә'сири илә олур. Бу груп силаһларын автоматикасынын үстүн чәһәтләриндән. мүасир А.с. нүмунәләриндә кениш истифадә олунур. А.с.-да атәшин јүксәк режими онун тез гызмасына сәбәб олур. Мүасир А.с.-ларда, әсасән, һава илә сојутма системиндән истифадә едилир.

АВТОМА́Т СУВАРЫЧЫ— к.т. һејванларына истәдикләри вахт лазыми гәдәр су ичмәјә имкан верән автомат гурғу. Һејванлар А.с.-дан тез-тез, һәм дә аз мигдарда су ичир; нәтичәдә јем јахшы һәзм олур вә мәнимсәнилир, мәһсулдарлыг артыр. А.с. һејвандарларын ишини јүнкүлләшдирир. А.с.-лар 2 нөв олур: а) фәрди суварычы—гарамалын бағлы сахландығы фермаларда һејванлары вә ајрыча бөлмәләрдә сахланан донузлары сувармаг үчүндүр; б) груп суварычысы—гарамалын ачыг сахландығы фермаларда һејванлары, ири групларла сахланан донуз, гојун вә гушлары сувармаг үчүндүр. А.с.-лар гурулушуна көрә клапанлы вә клапансыз олур.

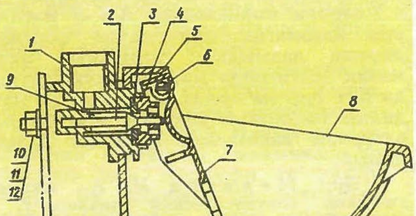

АП-1А автомат суварычы: *1*—бучаглыг (күнјә); *2*—клапан; *3*—јәһәрвары һиссә; *4*—гапаг; *5*—кронштејн; *6*—ох; *7*—дәстәк; *8*—касавары һиссә; *9*—амортизатор; *10*—болт; *11*—гајка; *12*—шајба.

АВТОМА́Т ТЕЛЕФО́Н—*таксофонун* техники чәһәтдән дүзкүн мә'на вермәјән, лакин халг арасында кениш јајылмыш ады.

АВТОМА́Т ТЕЛЕФО́Н СТА́НСИЈАСЫ—бах *Телефон стансијасы.*

АВТОМА́Т ХӘТТ—мә'мулатын һазырланма, јахуд е'мал просесини мүәјјән техноложи ардычыллыгла автоматик сурәтдә јеринә јетирән машынлар системи, әсас вә көмәкчи аваданлыглар комплекси. А.х. ахынлы истеһсалда әмәји јүнкүлләшдирир, мәһсулдарлығы артырыр, јардымчы нәгл. васитәләринин сајыны азалдыр, истеһсалын һәчми сабит галмагла з-д саһәсини кичилдир, истеһсал дөврүнү гысалдыр вә мәһсулун маја дәјәрини ашағы салыр, кејфијјәтини јахшылашдырыр.

А.х. идарәетмә, нәзарәт вә сазлама системләриндән ибарәтдир. А.х.-дә техноложи просесин автоматик тәнзими вә аваданлығын башга мә'мулат истеһсалына ујғунлашдырылмасы үчүн *програмла идарәетмә* системләриндән истифадә олунур. Јарымавтомат хәтләрдә әмәлијјатын бир гисми инсанын билаваситә иштиракы илә јеринә јетирилир.

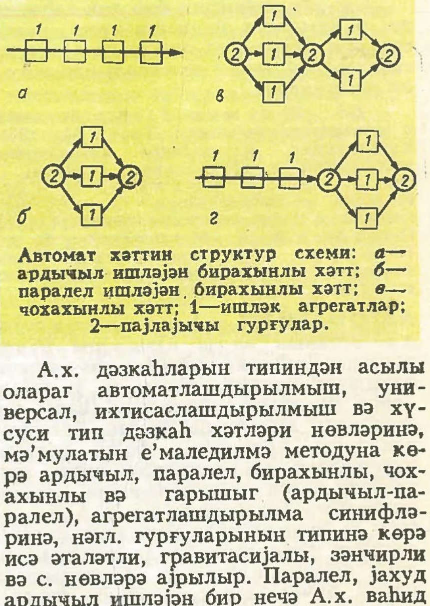

Автомат хәттин структур схеми: *а*—ардычыл ишләјән бирахынлы хәтт; *б*—паралел ишләјән бирахынлы хәтт; *в*—чохахынлы хәтт; 1—ишләк агрегатлар; 2—пајлајычы гурғулар.

А.х. дәзкаһларын типиндән асылы олараг автоматлашдырылмыш, универсал, ихтисаслашдырылмыш вә хүсуси тип дәзкаһ хәтләри нөвләринә, мә'мулатын е'маледилмә методуна көрә ардычыл, паралел, бирахынлы, чохахынлы вә гарышыг (ардычыл-паралел), агрегатлашдырылма синифләринә, нәгл. гурғуларынын типинә көрә исә әталәтли, гравитасијалы, зәнчирли вә с. нөвләрә ајрылыр. Паралел, јахуд ардычыл ишләјән бир нечә А.х. ваһид системдә бирләшдириләбиләр. Белә системләр автомат саһә, сех вә ја истеһсалат адланыр. А.х., әсасән, истеһсалатын күтләви вә серија илә мәһсул бурахан, еләчә дә чохлу инсан әмәји тәләб олунан саһәләриндә (мәс., Бакы електрик машынгајырма з-ду) тәтбиг едилир. А.х.-ләрин структур гурулушу истеһсалын һәчминдән вә техноложи просесин характериндән асылыдыр. Техноложи А.х.-ләр кениш јајылмышдыр. Онлардан техноложи просесин сон мәрһәләсиндә истифадә едилир. Бадамлы минерал су, Бакынын лимонад, шәраб вә с. з-дларында габларын јујулмасы, долдурулмасы, етикетләрин јапышдырылмасы ишини техноложи А.х.-ләр көрүр. Ири комплекс А.х.-ләр идарәедән електрон машынлары вә һесаблама техникасынын башга васитәләри илә тәчһиз едилир. А.х.-

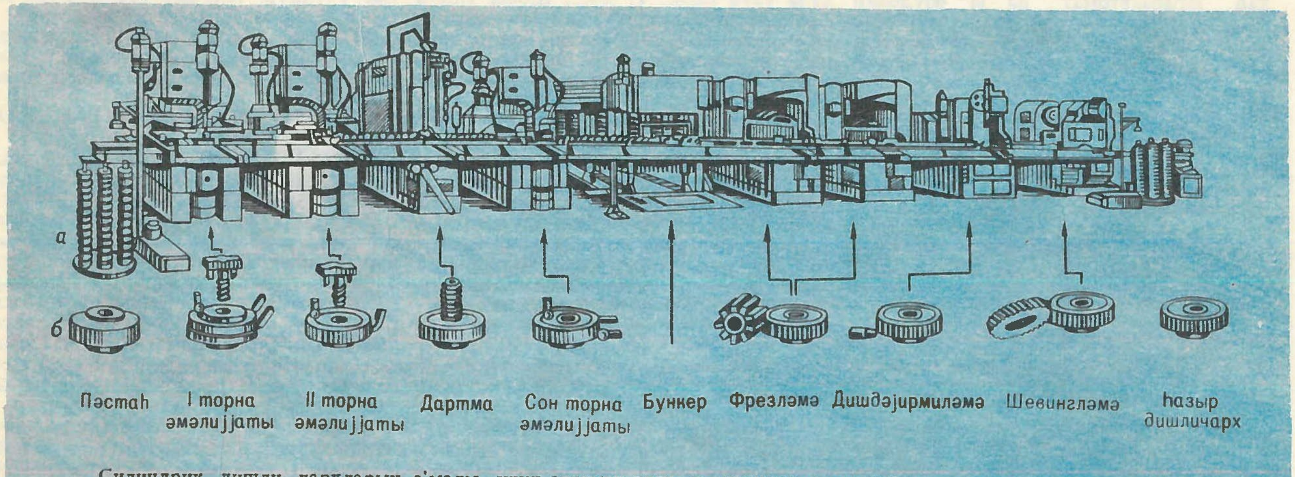

Силиндрик дишли чархларын е'малы үчүн автомат хәтт- *а*—үмуми көрүнүш; *б*—техноложи просесин схеми.

дә бүтүн иш просеси даим нәзарәт алтында сахланмалыдыр.

ССРИ-дә илк А.х. 1939 илдә Волгоград трактор з-дунда сәмәрәләшдиричи фәһлә И. И. Иночкинин тәклифи илә јарадылмышдыр.

А.х.-ләр сәнајенин бир чох саһәсиндә, о ҹүмләдән машынгајырма, кимја сәнајеси, јејинти вә јүнкүл сәнаје мүәссисәләриндә, мебел истеһсалында вә с.-дә ишләдилир.

Әд.: Шаумян Г. А., Автоматы и автоматические линии, 3 изд., М., 1961; Конструкция и наладка автоматических линий и специальных станков, 2 изд., М., 1973; Гольдин М. М. и др., Наладка и эксплуатация агрегатных станков и автоматических линий, М., 1974; Потейко А. Д., Маркелов В. А., Пелихов Е.Ф., Экономическая эффективность и надежность автоматических станочных линий, Киев, 1975.

АВТОМАТИ́ЗМ, физиолокијада—органын вә ја ајры-ајры һүҹејрәләрин заһири сәбәбләрдән асылы олмајараг ритмик, дөври вә ја гејри-дөври фәалијјәт габилијјәти (һәтта организмдән ајрылмыш үрәјин, бағырсаг илкәјинин јығылмасы, бә'зи епители һүҹејрәләри «кирпикҹикләринин» титрәмәси, битки һүҹејрәләриндә протоплазманын һәрәкәти вә и.а.). А.-ин сәбәби ја һүҹејрәләрдә мүбадилә просесләринин дөврилији, ја да инкишафын даһа јүксәк пилләсиндә ојанычылыға малик һүҹејрәләр системинин фәалијјәтидир (мәс., үрәк әзәләләриндә вә ја бејнин тәнәффүс мәркәзиндә јерләшән синир һүҹејрәләри). А.-ин дикәр формасы шәрти рефлекс әлагәләринин мөһкәмләнмәси нәтиҹәсиндә јаранан пассив, механики сурәтдә едилән стереотип һәрәкәтләр, мәс., јеријәркән әтрафларын һәрәкәти, һәмчинин мүхтәлиф әзәлә групларыны (бојун, бәдән, әтрафлар) әһатә едән көмәкчи һәрәкәтләр вә с. һәрәки А.-дир.

АВТОМАТИ́ЗМ, психолокијада—шүур нәзарәти олмајан һәрәкәт. Әзәли гејри-иради олан физиоложи просесләрдән (тәнәффүс, үрәк фәалијјәти вә с.) фәргли олараг, психи һәрәкәтләр әввәлҹә шүурун нәзарәти алтында иҹра олунур вә јалныз тәдриҹән, мүмарисә сајәсиндә *вәрдиш* һалына кечдикдән сонра автоматлашыр (мәс., јеримәк, данышмаг, јазмаг вә с.).

АВТОМАТИК АНА́ЛИЗ, мәтнин автоматик анализи—тәбии дилдәки мүәјјән мәтндән һәмин мәтндә олан грамматик вә семантик мә'луматын алынмасы әмәлијјаты; һәмин дилин габагҹадан ишләниб һазырланмыш тәсвиринә мүвафиг бир сыра *алгоритмлә* јеринә јетирилир. Бунун әксинә олан әмәлијјата мәтнин *автоматик синтези* дејилир. А. а. 3 мәрһәләјә бөлүнүр: 1) лексик-морфоложи—ајры-ајры сөзформадан онун лексик-грамматик сәвијјәсинә кечид; 2) синтактик—ифадәдән ибарәт лексик-грамматик сәвијјәләр зәнҹириндән онун синтактик гурулушуна кечид; 3) семантик—синтактик тәһлил олунмуш ифадәдән онун мә'на гејдијјатына кечид. А.а. алгоритминдә дил («грамматика») вә анализ просеси (А.а.-ин «механизми», јахуд мәхсуси алгоритми) һаггындакы мә'луматлар, адәтән, бир-бириндән фәргләндирилир. А.а. мәтнләрин мүхтәлиф автоматик ишләнмә нөвләриндә (автоматик тәрҹүмә, автоматик рефератлашдырма, автоматик ахтарыш вә с.) зәрури мәрһәләдир. А.а.-и мәтнләрин автоматик тәдгигиндән фәргләндирмәк лазымдыр; мәтнләрин автоматик тәдгигиндә мәтнин дили һаггында һеч бир мә'лумат верилмир вә мәтн дилин тәсвирини јаратмаг мәгсәди илә алгоритм васитәсилә ишләниб һазырланыр.

Әд.: Мельчук И. А., Автоматический синтаксический анализ, т. 1, Новосибирск, 1964; Иорданская Л. Н., Автоматический синтаксический анализ, т. 2, Новосибирск, 1967; Фостер Дж., Автоматический синтаксический анализ, пер. с англ., М., 1975.

АВТОМАТИК БЛОКЛАМА́—гәзанын гаршысыны алмаг үчүн објектин иш режиминин автоматик дәјишдирилмәси; машын, апарат вә ҹиһазларын ишини идарә едән заман сәһвә јол вермәјән автоматик гурулушлар мәҹмусу. Мәс., автомат дәзкаһ хәттиндә дәзкаһлардан бири дајандыгда вә ја онун иш режими позулдугда А.б. бүтүн хәтти дајандырыр.

А.б. дәмирјол ст.-лары арасында гатарын һәрәкәтини автоматик тәнзимләјир. А.б.-да стансијалар арасы мәсафә 1000—3000 *м*-лик блок-саһәләрә бөлүнүр вә ејни истигамәтдә кедән гатарлар арасында минимал интерваллар сахланылыр. Гатар блок-саһәјә дахил олдугда светофорун јашыл ишығы автоматик олараг гадағанедиҹи (гырмызы) ишыгла әвәз едилир. Ејни заманда арха блок-саһәдәки светофорда архадан кәлән гатарын сүрүҹүсүнү хәбәрдар едән сары ишыг јаныр. Һәрәкәт едән гатар илә светофор арасында әлагә релс електрик дөврәси (релсләрдән кечән електрик ҹәрәјаны) илә јарадылыр. Азәрб. д.ј. шәбәкәсиндә вә Бакы метрополитениндә А.б. кениш тәтбиг олунур.

Әд.: Герман Л. А., Калинин А. Л., Электроснабжение автоблокировки и электрической централизации, М., 1974; Путевая блокировка и авторегулировка, под ред. Н. Ф. Котляренко, М., 1974.

АВТОМАТИК ГАЈНАГ—бах *Гајнаг*.

АВТОМАТИК ИДАРӘЕТМӘ (техникада)—идарәолунан објект просесләринин лазыми сәвијјәдә сахланмасына, јахуд тәләб олунан шәкилдә дәјишдирилмәсинә автомат гурғуларла, инсанын иштиракы олмадан јөнәлдилән тә'сирләрин мәҹмусу. А.и. әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәси, тәнзимләмәнин кејфијјәт вә дәгиглији, нисбәтән чәтин, јахуд инсан сәһһәти үчүн тәһлүкәли олан шәраитләрдә истифадә үчүн тәтбиг олунур (бах *Истеһсалын автоматлашдырылмасы*, *Идарәетмә ишләринин автоматлашдырылмасы*, *Бөјүк систем*).

Идарәетмәнин мәгсәди тәнзимләнән (идарәолунан) кәмијјәтин — идарәолунан објектин чыхыш кәмијјәтинин заман дахилиндә дәјишмәси илә әлагәләндирилир. Мүхтәлиф идарәолунма објектләринин характерик хүсусијјәтләрини нәзәрә алмагла идарәетмә мәгсәдинә наил олмаг үчүн објектин идарәолунан органларына идарәетмә тә'сири көстәрилир. А.и., һәмчинин тәнзимләнән кәмијјәтин тәләб олунан ганунаујғунлугла дәјишмәсини позмаға чалышан кәнар һәјәҹанландырыҹы тә'сирләрин еффектини компенсасија етмәк үчүндүр. Идарәетмә тә'сири идарәетмә гурғусу тәрәфиндән јарадылыр. Гаршылыглы тә'сирдә олан идарәетмә гурғусу илә идарәолунан објект автоматик идарәетмә системини тәшкил едир, Автоматик идарәетмә системи (АИС) идарәолунан објектин иш режимини сахлајыр, јахуд јахшылашдырыр. АИС, әсасән, истеһсалат комплекси тәркибиндә истифадә олунур. АИС-ин хүсусијјәтләрини өзүндә чәмләшдирән бир сыра садә конструксија техника тарихиндән мә'лумдур (бах *Автоматик тәнзимләмә*).

А. и.-дә нөвбәти мәрһәлә тәнзимләмә вә идарәетмә системләриндә електрон елементләрин вә телемеханика гурғуларынын истифадәси илә характеризә едилир. Бу һал јүксәк дәгиглијә вә һәссаслыға малик изләјичи, телеидарә вә телеөлчмә системләринин, автоматик нәзарәт вә коррексија системләринин вә с. јаранмасы үчүн әсас олмушдур. 20 әсрин 50-чи илләриндән е'тибарән истеһсал просесләринин вә сәнаје комплексләринин идарә олунмасы үчүн електрон идарәедичи һесаблама машынларындан истифадә әсасында мүрәккәб идарәетмә системләри јарадылмагдадыр.

АИС, әсасән, идарәетмә мәгсәдинә, идарәетмә системинин структуруна вә сигналларын өтүрүлмәси үсулуна көрә синифләрә бөлүнүр. АИС гаршысында гојулан илк мәгсәд идарәолунан кәмијјәтин заман дахилиндә мүәјјән ганунаујғунлугла дәјишмәсинин тә'мин едилмәси олмушдур. Бу синиф системләрә автоматик тәнзимләмә системләри (идарәолунан кәмијјәтин гијмәтинин сабит сахланмасыны тә'мин едән), програмла идарәетмә системләри (идарәолунан кәмијјәтин верилмиш програмла дәјишмәсини тә'мин едән) вә изләјичи системләр (идарәетмә програмы габагчадан мә'лум олмајан) дахилдир. Сонралар идарәетмәнин мәгсәди системи характеризә едән мүәјјән кејфијјәт көстәричиләри комплекси илә билаваситә әлагәләндирилмәјә башланмышдыр. Кејфијјәт көстәричиләринин мүмкүн ола билән макс., јахуд мин. гијмәтләринин әлдә едилмәсини тә'мин етмәк үчүн адаптив, јахуд *өзүујғунлашан системләр* јарадылмышдыр; принсип е'тибарилә нисбәтән кениш имканлары олан өзүөјрәнән системләрдир. Бу системләр идарәетмә тәчрүбәсинин тәһлили әсасында өз ишинин алгоритмләрини јахшылашдырыр.

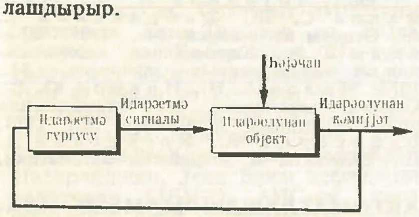

Автоматик идарәетмә системинин структур схеми.

Сәнаједә мүхтәлиф објектләри идарә етмәк үчүн бир чох универсал тәнзимләјичиләр, о чүмләдән төрәмәјә көрә тә'сирли, интеграла көрә тә'сирли, *екстремал тәнзимләјичиләр* истеһсал олунур. Ихтисаслашдырылмыш АИС техниканын мүхтәлиф саһәләриндә кениш тәтбиг олунур: мәс., машынгајырма вә металлуркијада изләјичи вә програмла идарәетмә системләри; кимја вә нефт сәнајесиндә чохрабитәли АИС; авиасија вә космонавтикада әлагәли тәнзимләмә үчүн АИС; һәрби техникада радиолокасија стансијасы үчүн бучаг мүшајиәти системи.

АИС-ләрин јарадылмасы вә онларда кедән просесләрин тәһлили илә автоматик идарәетмә нәзәријјәси мәшғул олур. Автоматик идарәетмә нәзәријјәси (АИН) илк дөврләрдә автоматик тәнзимләмә нәзәријјәси шәклиндә инкишаф етмишдир. Техника вә сәнајенин бүтүн саһәләринин сүр'әтли инкишафы илә паралел идарәетмә техникасынын үсул вә васитәләринин тәкмилләшмәси просеси кетмиш, техники гурғуларын характер вә вәзифәләриндән асылы олмајараг онларда баш верән идарәетмә просесләринин охшарлығы мүәјјәнләшдирилмишдир. АИН-ин техникада тәтбиг саһәси кенишләндикчә нәзәријјәнин мәгсәд вә методлары да мүрәккәбләшмишдир. АИН үчүн објектин нәзәрдә тутулмуш вәзијјәтинин сабитләшдирилмәси илә әлагәдар мәсәләләрин һәллиң характерикдир. Бу вәзифәнин һәјата кечирилмәси мәгсәди илә АИН-ин әсас проблеми—автоматик идарәетмә системләринин анализ вә синтез проблеми јаранмышдыр. Бу проблемин һәлли АИС-ин динамик характеристикаларынын өјрәнилмәсини тәләб едир. Бунун үчүн исә системин бүтүн елементләриндә баш верәчәк кечид просесләринин ријази тәсвири зәруридир.

АИС-ин динамик тәһлили онун иш габилијјәтини вә дәгиглијини анализ едир. АИС үчүн иш габилијјәтинин зәрури шәрти онун дајаныглығыдыр. Дајаныглыг системин параметрләринин вә онун структурунун дәјишдирилмәси илә тә'мин едилир. АИС-ин дәгиглији идарәетмәнин кејфијјәти адландырылан көстәричиләрлә гијмәтләндирилир. АИС-ин кејфијјәтинин әсас көстәричиләри статик вә динамик хәталар, һәмчинин тәнзимләмә мүддәтидир. АИС-ә тәсадүфи тәканларын тә'сири һалында системин кејфијјәти динамик дәгиглик критеријасы илә гијмәтләндирилир.

Синтез проблеминин һәлли үчүн, әсасән, ики үсулдан—аналитик вә ардычыл јахынлашма үсулларындан истифадә олунур.

Мүрәккәб идарәетмә системләри јарадыларкән нәзәри үсуллардан башга, аналог вә рәгәм һесаблама машынларындан да истифадә олунур. Идарәетмә системләринин статистик динамикасы бу системләрә олан тәсадүфи тә'сирләри өјрәнир. Бу нәзәријјәнин методлары идарәетмә системини синтез етмәјә имкан верир. Статистик тәдгигат үсуллары мүхтәлиф тип идарәетмә системләринин өјрәнилмәси үчүн кениш јајылмышдыр. Идарәетмә системләринин һәссаслыг нәзәријјәси бу системләрин динамик характеристикаларынын онлара тә'сир едән параметрләрдән асылылығыны өјрәнир. Бу характеристикаларын параметр вариасијаларындан асылылыг дәрәчәси һәссаслыг көстәричиси адланыр. Һәссаслыг нәзәријјәсиндән, бир сыра һалларда, ахтарышсыз өзүсазланан системләрин јарадылмасында истифадә олунур. Бу мәсәлә АИН-ин сон илләрдә интенсив инкишаф етмәкдә олан даһа бир истигамәти—статистик үсуллар вә ријазијјатын хәтти програмлама үсулу базасында инкишаф етдирилән үмуми адаптасија нәзәријјәси илә сых бағлыдыр. АИН үчүн ријазијјат илә олан сых, фасиләсиз олараг артан әлагәнин вә гаршылыглы тә'сирин физика вә техника елмләринә дә шамил едилмәси характерикдир.

Әд.: Абдуллајев Ә. Ә., Автоматик тәнзимләмә, Б., 1972; Кадымов Я. Б., Переходные процессы в системах с распределенными параметрами, М., 1968; Теория автоматического управления, ч. 1—2, М., 1968—72; Основы автоматического управления, под ред. В. С. Пугачева, 3 изд., М., 1974; Автоматическое управление. Сборник статей, Тбилиси, 1974; Вопросы теории систем автоматического управления, Л., 1974; Зайцев Г. Ф., Теория автоматического управления и регулирования, Киев, 1975; Автоматическое управление и вычислительная техника, М., 1975.

АВТОМАТИК НӘЗАРӘТ—машын, механизм, апарат вә гурғуларын ишинә инсанын билаваситә иштиракы олмадан механики, пневматик, електрик, контактлы, контактсыз вә с. гурғулар васитәсилә нәзарәт. А.н.-дә технолоҗи просесләрин кедишини характеризә едән параметрләр (темп-р, тәзјиг, сәвијјә, кәркинлик вә с.) өлчүлүр; мәһсулун кәмијјәт вә кејфијјәти мүәјјән едилир; машын, апарат вә гурғуларын сазлығына нәзарәт олунур. А. н. апаратлары технолоҗи просесин кедиши һаггында мә'лумат алмаға (пассив нәзарәт), јахуд нәзарәт едилән параметрләр верилмиш гијмәтә ујғун кәлмәдикдә ичра механизминә тә'сир көстәрмәјә (бах *Актив нәзарәт*) имкан верир. А.н. технолоҗи гурғунун билаваситә јахынлығындан вә мүәјјән мәсафәдән (*телеөлчмә*, *телесигналлашма* вә с.) апарылыр. А.н. енеркетика, нәгл., нефт мә'дәнләри, космик учуш апаратлары вә рабитәдә кениш тәтбиг едилир.

Әд.: Волосов С. С., Педь Е. И., Приборы для автоматического контроля в машиностроении, 2 изд., М., 1975.

АВТОМАТИК ПРОГРАМЛАШДЫРМА—бах *Програмлашдырма*.

АВТОМАТИК СИНТЕЗ, мәтнин автоматик синтези—габагчадан нәзәрдә тутулмуш грамматик вә семантик мә'лумат әсасында һәмин мә'луматлары тәбии дил мәтнинә чевирмә әмәлијјаты; бу әмәлијјат һәмин дилин габагчадан ишләниб һазырланмыш тәсвиринә мүвафиг олараг бир сыра алгоритмлә һәјата кечирилир. Бунун әкси олан әмәлијјата мәтнин *автоматик анализи* дејилир. А.с. 3 мәрһәләјә бөлүнүр: 1) семантик—ифадәнин мә'на гејдијјатындан онун синтактик гурулушуна кечид; 2) синтактик—ифадәнин синтактик гурулушундан ону тәмсил едән сөз-формаларын лексик-грамматик сәчијјә зәнчиринә кечид; 3) лексик-морфолоҗи—лексик-грамматик сәчијјәләрдән реал сөз-формалара кечид. А.с. мәтнләрин мүхтәлиф автоматик ишләнмә нөвләриндә, о чүмләдән машын тәрчүмәсиндә зәрури мәрһәләдир. А.с.-и мәтнләрин автоматик төрәмәсиндән фәргләндирмәк лазымдыр; мәтнләрин автоматик төрәмәсиндә габагчадан һазырланмыш һәр һансы мә'на тапшырығы илә һеч бир әлагәси олмајан сәрбәст дүзкүн мәтнләр јарадылыр.

Әд.: Жолковский А.К., Мельчук И. А., О семантическом синтезе. В сб.: Проблемы кибернетики, в. 19, М., 1967, с. 177—238; Мельчук И. А., Опыт теории лингвистических моделей, М., 1974.

АВТОМАТИК ТӘКРАРГОШМА—истеһлакчыларын електрик енержиси илә тәҹһизини бәрпа етмәк үчүн гәза нәтиҹәсиндә ачылмыш електрик дөврәсиндә ачарын автоматик гошулмасы; автоматиканын гәзаја гаршы ән сәмәрәли үсулларындан бири. Һава електрик хәтләриндәки зәдәләрин чоху атмосфердә јаранан ифрат кәркинлик, мүхтәлиф гысагапанма вә с. сәбәбләрдән баш верир. А.т. дөврәнин гысагапанма јериндә һава изолјасијасы бәрпа олундугдан сонра иҹра едилә биләр. А.т. кичик фасиләләрлә бир, ики вә ја үч дәфә апарылыр. Бирдәфәлик А.т. даһа кениш јајылмышдыр. Јүксәк кәркинликли (110—500 *кв*) електрикөтүрмә хәтләриндә бирдәфәлик А.т.-дан истифадә едилир. А.т. ән чох кабел хәтләри, күч трансформаторлары вә електрик мүһәррикләриндә тәтбиг олунур. А.т. истеһлакчыларын електрик енержиси илә тә’минат имканыны артырыр вә електрик системинин нормал иш режимини бәрпа едир.

АВТОМАТИК ТӘНЗИМЛӘМӘ—техноложи просесин кедишини, јахуд машын, апарат вә гурғуларын иш режимини характеризә едән физики параметрләрин, инсанын иштиракы олмадан тәнзимләјиҹиләр васитәсилә верилмиш гијмәти сабит сахлајан (стабилләшдирмә) вә ја габагҹадан верилмиш ганунаујғунлугла (програмла тәнзимләмә), јахуд өлчүлән бир сыра кәнар просесләрә мүвафиг олараг (изләјиҹи тәнзимләмә) дәјишдирилмәси; *автоматик идарәетмә* нөвү. А.т.-нин мәгсәди идарәолунан објектин нормал иш режимини сахламагдыр.

А.т. үчүн објектә комплекс гурғу—тәнзимләјиҹи гошулур. Тәнзимләнән објект вә тәнзимләјиҹи автоматик тәнзимләмә системини (АТС) тәшкил едир.

Просесләри истәнилән режимдә сахлајан садә гурулушлар (су саатларында сәвијјә үчүн үзкәҹли тәнзимләјиҹи, саатын ишләмәсини, дәјирман дашынын фырланма сүр’әтини тәнзимләјән рәггаслар) һәлә гәдим заманлардан мә’лум иди. И. И. Ползуновун бухар газанында су сәвијјәсини сахлајан үзкәҹли тәнзимләјиҹиси (1765) вә Ҹ. Уаттын бухар машынынын фырланма сүр’әти үчүн мәркәздәнгачма тәнзимләјиҹиси (1784) сәнаједә кениш јајылмыш илк тәнзимләјиҹиләрдир. Тәнзимләнән објектләрин иш режимләринә, тәнзимләмә системинин дәгиглијинә, дајаныглығына вә кејфијјәтинә олан тәләбат артдыгҹа, тәнзимләјиҹиләрин конструксијасы мүрәккәбләшдикҹә А.т. проблемләринин нәзәри ҹәһәтдән тәдгиг едилмәси зәрури олду. Ҹ. Максвеллин «Тәнзимләмә һаггында» мәгаләсиндә (1868) хәтти АТС-ин дајаныглығынын ријази һәлли илк дәфә арашдырылмышдыр. И. А. Вышнеградскинин «Бирбаша тә’сирли тәнзимләјиҹиләр һаггында» әсәри (1877) илә автоматик тәнзимләмә нәзәријјәсинин (АТН) әсасы гојулмушдур. АТН-ин бир елм кими инкишафында А. Стодола, Н. Ј. Жуковски вә б.-нын бөјүк ролу олмушдур. АТН *автоматика* елминин јаранмасында илк мәрһәлә сајылыр. А.т.-нин јени инкишафы електрон һесаблама машынлары, техники кибернетика методлары вә информасија нәзәријјәсинин јаранмасы илә бағлыдыр.

АТС мејлетмәјә көрә гапалы, һәјәҹанландырмаја көрә исә ачыг системдир. Лазыми идарәетмә тә’сиринин тәнзимләјиҹи тәрәфиндән өлчүлән кәмијјәтләрдән функсионал асылылығынын ријази ифадәси тәнзимләмәнин гануну, јахуд *алгоритми* адланыр. АТС просесләри диференсиал, диференсиал-фәрг вә с. тәнликләрлә ифадә олунмуш *динамик системдир*. *Статик тәнзимләмә системләриндә* објектә олан сабит јүк һалында гәрарлашмыш хәта һәмин тә’сир кәмијјәтиндән асылыдыр. Објектә олан һәр һансы даими јүк шәраитиндә статик хәтанын арадан галдырылмасы үчүн тәнзимләјиҹијә интеграллајыҹы елементләр дахил етмәклә *астатик тәнзимләмә системи* әлдә едилир. АТН АТС-ләрин дајаныглыг мәсәләләрини, тәнзимләмә просесинин кефијјәтинин анализи үсулларыны вә онларын синтез методларыны өјрәнир.

Хәтти системләрин АТН-и даһа кениш ишләнмишдир. Бу системләрин тәдгиги үчүн аналитик вә тезлик методларындан истифадә олунур. 20 әсрин 50-ҹи илләриндән инвариант АТС (һәјәҹанлардан гејри-асылылығы тә’мин едән) нәзәријјәси вә чохрабитәли АТС (бир чох кәмијјәтләри тәнзимләнән објект васитәсилә әлагәдә олан) нәзәријјәси инкишаф етмишдир. 1960 илләрдә дәјишкән структурлу системләр (систем вә мүһитин параметрләринин бөјүк дәјишкәнлији шәраитиндә ишләмәк үчүн чох әлверишли олан) нәзәријјәси јаранмыш вә тәтбиг олунмагдадыр.

АТН-дә әһәмијјәтли јери сигналларын квантландығы дискрет системләр тутур. Бунлардан нисбәтән өјрәниләни импулс системләри (замана көрә квантлама), реле системләри (сәвијјәјә көрә квантлама) вә рәгәм системләридир (заман вә сәвијјәјә көрә квантлама).

Даһа мүрәккәб АТС-дә тәнзимләмә системини ики һиссә кими тәсәввүр етмәк мәгсәдәујғундур: тәнзимләјиҹинин оптимал сазланмасыны тә’мин едән һесаблама гурғусу вә тәнзимләјиҹинин өзү. Мүрәккәб идарәетмә системләриндә А.т. ијерархик идарәетмәнин анҹаг ашағы пилләсиндә истифадә олунур—тәнзимләјиҹиләр билаваситә идарәолунан објектә тә’сир едир.

Әд.: Аблуллајев Ә., Автоматик тәнзимләмә, Б., 1972; Заде Л., Дезоер Ч., Теория линейных систем. Метод пространства состояний, пер. с англ., М., 1970; Бесекерский В. А., Попов Е. П., Теория систем автоматического регулирования, М., 1972; Основы автоматического управления, под ред. В. С. Пугачева, 3 изд., 1974; Арховский В. Ф., Серегин Ю. Н., Основы автоматического регулирования, М., 1974; Зайцев Г. Ф., Теория автоматического управления и регулирования, Киев, 1975.

АВТОМАТИК ҺЕСАБЛАЈАН МАШЫН—бах *һесаблајан машын*.

АВТОМА́ТИКА—инсанын билаваситә иштиракы олмадан идарәетмә системинин нәзәријјә вә гурулма принсипләрини әһатә едән елм вә техника саһәси; дар мә’нада—инсанын иштиракы олмадан конкрет просесин әмәлијјатларынын јеринә јетирилмәси үчүн метод вә техники васитәләр мәҹмусу. А. Икинҹи дүнја енеркетика конфрансында (Берлин, 1930) техниканын сәрбәст саһәси кими танынмышдыр. Елм кими А. *автоматик тәнзимләмә* нәзәријјәси әсасында јаранмышдыр.

Техника саһәси кими А.-нын тарихи автоматларын, автомат гурғуларын вә автоматлашдырылмыш комплексләрин инкишафы илә сых әлагәдардыр. 20 әсрин 1-ҹи јарысынын сонунда елм вә техниканын бүтүн саһәләринин бөјүк јүксәлиши автоматик идарәетмә васитәләринин сүр’әтли инкишафына сәбәб олду. 20 әсрин 2-ҹи јарысындан е’тибарән А.-нын техники васитәләри тәкмилләшдирилмиш, автоматик идарәетмә гурғулары кениш јајылмагла бәрабәр даһа мүрәккәб автомат системләрә кечилмишдир.

А.-да мүхтәлиф техноложи просесләрин кедиши вә идарәолунма алгоритмләри тәдгиг едилир, онларын үмуми ганунаујғунлуглары мүәјјәнләшдирилир; ән әлверишли автомат систем (верилмиш алгоритмләри јеринә јетирән) гурулушунун сечилмәси методлары јарадылыр вә буна әсасән автоматик тәнзимләмә системләринин гурулма принсипләри һазырланыр, јени автоматик тәнзимләмә системләринин синтез мәсәләләри өјрәнилир. Мүасир автомат гурғуларда електрон ҹиһазлары, јарымкечириҹи елементләр, контактсыз магнит елементләри вә интеграл схемләрдән кениш истифадә олундуғундан һәмин гурғуларын ишләмә сүр’әти, е’тибарлылығы артмыш, габарити кичилмиш, чәкиси, енержи сәрфи хејли азалмышдыр. Сон вахтлар А.-нын инкишафы илә әлагәдар јарадылан бир сыра јени автомат гурғу—оптимал, екстремал, өзүсазланан, өзүөјрәнән вә с. системләр ән мүрәккәб мәсәләләри һәлл етмәјә имкан верир. Һазырда ајры-ајры агрегатларын автоматлашдырылмасындан сех вә з-дларын автоматлашдырылмасына кечилир (бах *Истеһсалын автоматлашдырылмасы*). Автомат гурғуларын кетдикҹә мүрәккәбләшмәси вә онларын фасиләсиз ишләмәсинә тәләбин артмасы истеһсалын автоматлашдырылмасынын техники васитәләринин е’тибарлылыг нәзәријјәсини дә сүр’әтлә инкишаф етдирир. Мүасир А.-нын нәзәри проблемләри техники кибернетика илә сых бағлыдыр вә һәмин елмләр арасында мүәјјән сәрһәд гојмаг мүмкүн дејилдир.

Әд.: Литвинов А. П., Моржаков С. П., Фабриканий Е. А., Основы автоматики, М., 1967: Шаумян Г. А., Комплексная автоматизация производственных процессов, М., 1973; Малов А. Н., Иванов Ю. В., Основы автоматики и автоматизация производственных процессов, М., 1974; Бабиков М. А., Косинский А. В., Элементы и устройства автоматики, М., 1975.

АВТОМАТЛАШДЫРЫЛМЫШ ИДАРӘЕТМӘ СИСТЕМИ (АИС)—инсан фәалијјәтинин мүхтәлиф саһәләриндә идарәетмә просесини оптималлашдырмаг үчүн зәрури информасијаны автоматик топлајан вә үзәриндә әмәлијјат апаран «инсан-машын» типли систем. Оптималлашдырма просесиндә елә идарәетмә варианты сечилир ки, онун кејфијјәтини характеризә едән һәр һансы критеринин екстремум (макс. вә ја мин.) гијмәти алынсын. АИС тә’минат вә функсионал характерли дахили системләрдән ибарәтдир. Тә’минат системләринә техника, ријазијјат, информасија, тәшкилат вә кадр тә’минаты дахилдир. Функсионал системләр исә истеһсалат-тәсәррүфат фәалијјәтинин учот, нәзарәт, планлашдырма вә идарәетмә мәсәләләрини һәлл едир. АИС-дә әсас елементләрдән бири електрон-рәгәм һесаблама машыныдыр. Бу машын информасијанын ашағыдан јухары (бир нечә ашағы идарәетмә мәрһәләсиндән јухары мәрһәләләрә), сәрәнчам, әмр, көстәриш вә дүзәлишләрин исә јухарыдан ашағы өтүрүлдүјү рабитә каналлары васитәсилә системин бүтүн дикәр елементләри илә әлагәдардыр.

Автоматик идарәетмә системләриндән фәргли олараг инсан АИС-дә автоматларын ишинә нәзарәт етмәклә јанашы идарәетмә просесиндә актив иштирак едир: оператив информасијанын ишләнмәсинин нәтичәләрини гијмәтләндирир; АИС-ин ајры-ајры елементләринин ишинин координасијасы үчүн гәрарлар гәбул едир; мә'луматларын ишләнмә системиндә нормал иш режими позулдуғу һалларда оператив идарәетмәни өзү апарыр. Идарәетмәнин стратекија вә мәгсәдинә, системин инкишаф вә тәкмилләшмәсинә тә'сир едән ән мүһүм гәрарлар инсанын мүәјјән формаја салына билмәјән вә буна көрә дә програмлашдырылмасы мүмкүн олмајан тәчрүбә вә интуисијасына әсасландыгда, системин функсијасына хәләл кәтирмәдән автоматларла ичра олуна билән просесләр (информасијанын топланмасы, гејд олунмасы, сахланмасы вә ишләнмәси) гисмән, јахуд там автоматлашдырылдыгда АИС-ин тәтбиги мәгсәдәујғун һесаб олунур.

1965 илдән башлајараг истеһсалын тәшкилинин мүхтәлиф мәрһәләләринә хидмәт едән, о чүмләдән сәнаје мүәссисәләри вә техноложи просесләр үчүн АИС јарадылмасы саһәсиндә кениш иш апарылыр. Һәр ики груп АИС-ин вәһдәтиндән ибарәт тәшкилат-техноложи (интеграллајычы) АИС-ин јарадылмасына башланылмышдыр.

Азәрб.ССР-дә АИС-дән нефтчыхарма, нефтајырма вә нефт е'малы, кимја сәнајеси, тикинти, нәгл., рабитә вә тибб тәшкилаты вә мүәссисәләриндә истифадә олунур. Респ.-да АИС јарадылмасы үзрә елми-тәдгигат вә лајиһә ишләри, әсасән, Сумгајыт «Нефткимјаавтомат» Елми-Тәдгигат вә Лајиһә Ин-тунда вә Кибернетика Ин-тунда апарылыр. Республикамызда јарадылмыш вә фәалијјәт көстәрән АИС-ә мисал олараг «Азәрнефт» бирлији, онун нефтчыхарма мүәссисәләринин, Азәрбајчан Нефтајырма вә Нефт-Кимја Назирлијинин, Јени Бакы нефтајырма заводунун (ЈБНЗ) АИС-ни мисал көстәрмәк олар. Чохсәвијјәли идарәетмә системләри олан бу АИС-дә техники-игтисади планлашдырма, оператив вә диспетчер идарәетмәси, истеһсал-тәсәррүфат фәалијјәтинин һесабат функсијалары әһатә олунмушдур. Системин функсијаларынын јеринә јетирилмәси комплекс мәсәләләрин һәлли илә һәјата кечирилир; бу мәсәләләрин ичәрисиндә әсас јери оптимал техники-игтисади планлашдырма, әсаслы вә чари тә'мир үчүн оптимал графикләрин тәртиби, оптимал оператив идарәетмә вә с. мәсәләләр тутур.

АИС-ин иши үчүн лазым олан мә'луматлар, әсасән, автоматик чиһазлар вә өтүрүчүләр васитәсилә мә'лумат-һесаблама мәркәзинә өтүрүлүр вә бурада идарәетмә мәсәләләри һәлл олунараг објектләрин ишини ән әлверишли режимдә апармаг үчүн диспетчерә «мәсләһәт» верилир. Алынмыш «мәсләһәти» тәһлил етдикдән сонра диспетчер електрон-һесаблама машынынын вердији «мәсләһәтә» әсасланан идарәетмә просесинә ујғун гәрар гәбул едир.

Әд.: Мамиконов А. Г., Методы разработки автоматизированных систем управления, М., 1973; Абдуллаев А. А., Алиев Р. А., Уланов Г. М., Принципы построения автоматизированных систем управления промышленными предприятиями, М., 1975; Автоматизированные системы управления в нефтяной и газовой промышленности, М., 1975.

АВТОМАТЛАШДЫРЫЛМЫШ СИНИФ—мүәллим вә шакирдләрин әмәк сәмәрәлилијини јүксәлтмәк вә тәдрис вахтыны гысалтмаг мәгсәди илә тә'лим просесини механикләшдирән вә автоматлашдыран комплекс техники васитәләрлә тәчһиз олунмуш дәрс отағы. А.с.-дә ејни вахтда 10-дан 40-дәк шакирд мәшғул олур. А.с.-ин аваданлығы, әсасән, шакирдләрин билијинә нәзарәт олунмасына, һәмчинин мүхтәлиф нөв изаһатларын механикләшдирилмәсинә вә автоматлашдырылмасына, дәрсин кедишинә даир мә'лумат топланмасына хидмәт едир (бах *Програмлашдырылмыш тә'лим*).

Әд.: Ростунов Т. И., Программированное обучение и обучающие машины, Киев, 1967; Технические средства обучения и контроля, М., 1973.

АВТОМАТЛАШДЫРМА—бах *Истеһсалын автоматлашдырылмасы*, *Идарәетмә ишләринин автоматлашдырылмасы*.

АВТОМАШИНИСТ (дәмир јолунда)—һәрәкәт графикини јүксәк дәгигликлә јеринә јетирмәк үчүн машинистә көмәк едән автомат гурғу. Гатарлар арасында интервал кичик олдугда (метрополитен, шәһәрәтрафы д. ј. нәглијјаты) тәтбиг етмәк әлверишлидир. Гатар һәрәкәтини автоматик идарәетмә системи илк дәфә ССРИ-дә јарадылмышдыр (1958).

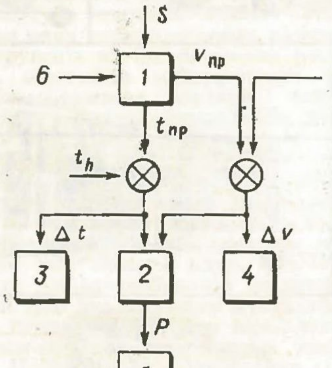

Автомашинистин иш схеми.

А. һәрәкәтин һүдуд шәртләринин (һүдуд сүр'әти—v_h, һәрәкәтин башлама вә јавашыдылма интенсивлији вә с.) көстәрилдији һәрәкәт графикини экс етдирән 1-чи програма ујғун ишләјир. S јолунда гатарын һәрәкәти заманы А. һәгиги вахтла (t_h) програмда нәзәрдә тутулмуш вахты (t_{np}) мүгајисә едир, 2 блоку васитәсилә гатарын һәрәкәт режимини (P) дәјишдирир. Бир режимдән дикәринә кечид үчүн исә һәрәкәт мүддәтиндә мүәјјән бир ан, јахуд јолун мүәјјән нөгтәси сечилир.

Гатар һәрәкәтинин програм блоку мәркәзи мәнтәгәдә (мәркәзләшдирилмиш систем), јолда (пајлашдырылмыш систем), јахуд гатарда (автоном систем) јерләшдирилә биләр. А. системи һәрәкәтин идарәолунма просесиндә иштирак едән дикәр автомат системләрлә даими әлагәдәдир. А. онун сечдији режими јеринә јетирән локомотив автоматикасына (5) тә'сир көстәрмәклә бәрабәр, *автодиспетчер* (6) вә автоматик блоклама механизминин (7) әмрләринә табе олур.

А.-ин перспективдә, д.ј. нәгл.-ында автоматик идарәетмә үчүн комплекс системләрин тәркиб һиссәси кими истифадә олуначағы көзләнилир.

АВТОМЕТАМОРФИЗМ (кеолокијада)—магматик сүхурун сүлбләшмә просесиндә дахили сәбәбләрин (сүхур сојујаркән ондан ајрылан мәһлулларын) тә'сириндән диакенетик дәјишмәси.

АВТОМЕТРИЈА (*авто...*+*...метрија*)—автоматик өлчү вә нәзарәт чиһазларынын, һәмчинин өлчү-информасија системләринин лајиһәләндирилмәсинин нәзәри әсасларыны өјрәнән елм саһәси. А. тәдгигат үсулларына көрә, информасијанын топланма вә ишләнилмәсинин автоматлашдырылмасына хидмәт едән техники кибернетиканын бир голудур. А. тәдгиг олунан објектләр һаггында илк мә'луматлары тәһлил едир, чыхышда олан мигдари информасија нөвүнү мүәјјәнләшдирир, өлчү информасијасынын алынма вә ишләнилмә үсулларынын тәртиб принсипләрини әсасландырыр, һабелә сәнаје, елми-тәдгигат вә с. саһәләр үчүн өлчү-информасија системләринин јарадылмасы үсулларыны өјрәнир.

АВТОМИКСИС (*авто...*+јун. mixis—гарышма, чүтләшмә), өзүнүмајалама—ејни фәрдин ики чинсијјәт һүчејрәсинин (гаметләрин) бирләшмәси. А. ибтидаиләрдә, бир чох көбәләкдә вә бә'зи диатом јосунларда кениш јајылмышдыр.

АВТОМОБИЛ (*авто...*+лат. mobilis—һәрәкәт едән)—мүһәррикլә һәрәкәтә кәтирилән, сәрнишин, јүк вә хүсуси аваданлыг дашыјан нәгл. васитәси.

Тарихи мә'лумат. Һәлә орта әсрләрдә мүхтәлиф механики тә'сирлә һәрәкәтә кәтирилән миник васитәләри јаратмаг тәшәббүсү олмушдур. Рус механики Л. Л. Шамшуренков педаллы араба (1752) вә ихтирачы И. П. Кулибин өтүрмәләр гутусу, сүкан механизми, тормозлары, дијирчәкли јатаглары олан үч вә дөрдчархлы миник васитәләри јаратмышдылар (1784—91). Бу механизмләр мүасир А.-ләрдә дә ишләнилир. 1769—70 илләрдә франсыз мүһәндиси Ж. Күнјо, бир нечә илдән сонра исә Инкилтәрәдә У. Мөрдок вә Р. Тревитик *бухар автомобили* гурашдырдылар. *Диференсиал механизмин* (1828, О. Пеккер, Франса), пневматик шинләрин (1845, Р. Томпсон, Инкилтәрә), дөндәричи сапфа (1816, Г. Ланкеншперкер, Алманија) вә с.-нин А. конструксијасына әлавә

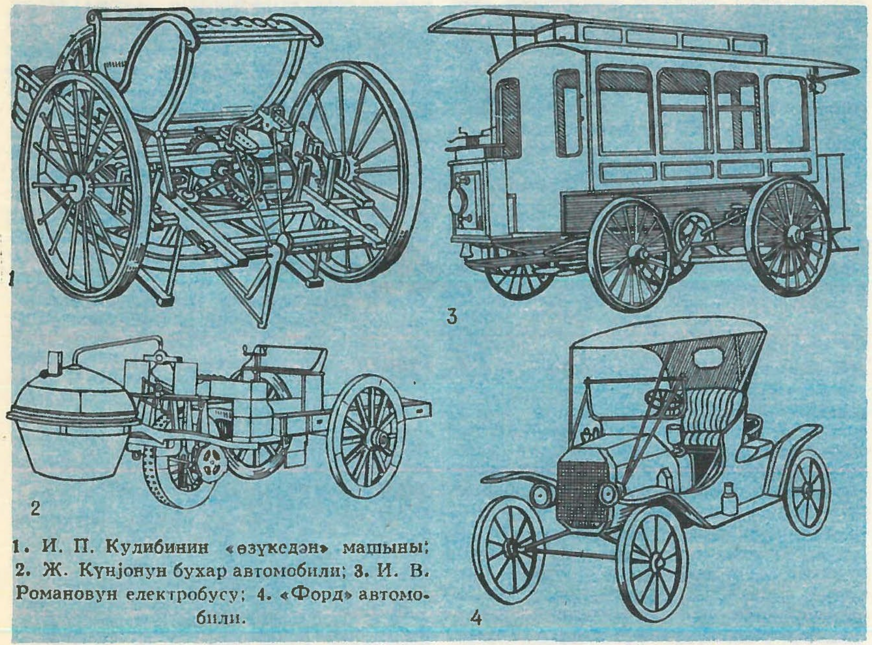

1. И. П. Кулибинин «өзүкедән» машыны; 2. Ж. Күнјонун бухар автомобили; 3. И. В. Романовун електробусу; 4. «Форд» автомобили.

едилмәси онун тәкмилләшмәсинә бөјүк тә'сир көстәрди. Аккумулјатор батарејасындан гидаланан електрик А.-инин јарадылмасы саһәсиндә тәчрүбәләр апаран рус мүһәндиси И. В. Романов електрик арабасы вә електробусун оријинал конструксијаларыны һазырлады (1899). Дахилијанма мүһәррики мејдана чыхандан сонра А. кениш тәтбиг олунмаға башлады. 1885 илдә алман мүһәндиси Г. Дајмлер бензинлә ишләјән вә күчү 0,75 *а. г.* олан мүһәррикли мотосикл гурашдырды. Онун һәмвәтәни К. Бенс 1886 илдә һәмин мүһәрриклә ишләјән үччархлы А. үчүн патент алды. Сонракы илләр А.-ин сәнаје истеһсалы үчүн башланғыч олду. Илк совет А.-и 1924 илдә бурахылмышдыр (бах *Автомобил сәнајеси*, *Јүк автомобили*, *Миник автомобили*).

Тәснифаты. А. ишләдилмә саһәсинә көрә 3 нөв олур: нәгл. А.-и, хүсуси А. вә идман А.-и. Нәглијјат А.-ләри сәрнишин вә јүк дашымаг үчүндүр. Сәрнишин А.-ләри миник А.-ләринә (8-дәк јери олан) вә автобуслара (8-дән чох јери олан) ајрылыр. Миник А.-ләри үстүөртүлү (седан, лимузин), үстүачыг (фајтон) вә үстү өртүлүб-ачылан (кабриолет) типли олур. Јүк А.-ләринин јүккөтүрмә габилијјәти 0,25 *т*-дан 100 *т*-а гәдәрдир. *Автомобил гатары* да јүк А.-ләринә аиддир. Хүсуси А.-ләрдән күчәләри тәмизләмәк, јангын сөндүрмәк, тә'чили јардым вә с. мәгсәдләр үчүн истифадә едилир. Идман А.-ләри хүсуси конструксијалы јүксәксүр'әтли машынлардыр.

Кечид имканына көрә А.-ләр ади (әсасән, саз јолларда ишләдилән) вә јүксәккечидли (чәтин јолларда, о чүмләдән јол салынмамыш јерләрдә ишләјә билән) олур. Јүксәккечидли А.-ин бүтүн тәкәрләри апаран олур, јахуд тыртыллы һәрәкәт гургусу илә тәчһиз едилир.

Конструксијасы. А.-ин әсас һиссәләри кузов, мүһәррик вә шассидир. Шассинин әсас говшаглары трансмисија, һәрәкәт һиссәси вә идарәетмә механизмидир. Кузов шасси үзәриндә гурулур; сүрүчү, сәрнишин вә јүк үчүндүр, чәрчивәсиз А.-ләрдә исә һәм дә ағырлығсахлајан конструксијадыр. Идман А.-ләринин кузову хүсуси гурулушлудур. А.-и һәрәкәтә кәтирән механики енержи мәнбәји мүһәррикдир; А.-ин өн вә арха һиссәсиндә гојулур. А.-ләрдә, әсасән, поршенли дахилијанма мүһәррикләриндән истифадә олунур. Бензин, дизел јаначағы илә јанашы, електрик вә газла ишләјән мүһәррикләр дә вар. Карбураторлу (бензинлә ишләјән) мүһәррикләр чархголу-сүркүголу механизминдән (поршенләрин ирәлиләмә һәрәкәтини дирсәкли валын фырланма һәрәкәтинә чевирир), пајлајычы механизм (јанычы гарышығы мүһәррикин силиндринә сорур вә ишләнмиш газлары харич едир), карбуратор (лазыми тәркибдә јанычы гарышыг һазырлајыр), алышдырма системи (силиндрләрдә

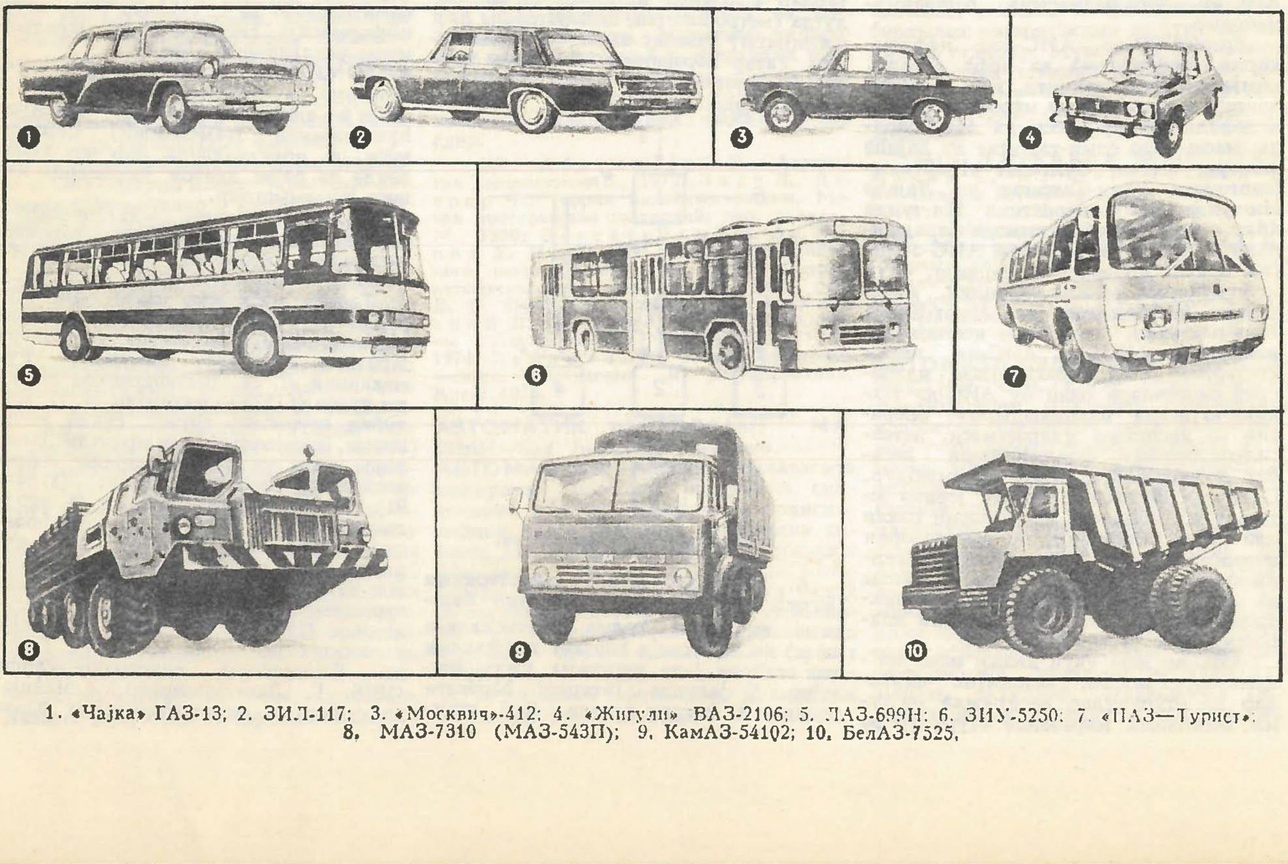

1. «Чајка» ГАЗ-13; 2. ЗИЛ-117; 3. «Москвич»-412; 4. «Жигули» ВАЗ-2106; 5. ЛАЗ-699Н; 6. ЗИУ-5250; 7. «ПАЗ—Турист»; 8. МАЗ-7310 (МАЗ-543П); 9. КамАЗ-54102; 10. БелАЗ-7525.

јанычы гарышығы алышдырыр), јағлама системи (сүртүнән һиссәләри јағлајыр) вә сојутма системиндән (мүһәррикин гызан һиссәләрини сојудур) ибарәтдир.

Мүһәррики аккумулјатор батарејасы илә ишләјән електрик А.-инин чәкиси ағыр, гәт едә биләчәји мәсафә кичик олдуғундан һәләлик аз тәтбиг олунур. Белә А.-ләрдән, әсасән, кичик јүк машыны кими јалныз шәһәрдахили рабитәдә истифадә олунур. Газ турбини илә ишләјән А.-ләр һәләлик јајылмаса да, ағыр јүк машынлары вә шәһәрләрарасы сүр'әтли автобуслар кими истифадә үчүн перспективлидир (бах *Газ-турбинли автомобил*). Узаг мәсафәләр үчүн әсас нәгл. васитәси јенә дә бензин вә дизел мүһәррикли А.-ләрдир (бах *Автомобил мүһәррики*).

Трансмиссија фырланма моментини мүһәррикдән А.-ин һәрәкәтверичи һиссәләринә (тәкәрләрә, тыртыллара вә с.) өтүрүр; һиссәләри: илишмә муфтасы, өтүрүчүләр гутусу, кардан өтүрүчүсү, баш өтүрүчү вә диференсиал механизмдир. Илишмә муфтасы гыса мүддәтдә мүһәррики трансмиссијадан ајырыр вә сәлис һалда мүһәррикин фырланма моментини трансмиссијаја өтүрүр. Өтүрүчүләр гутусу мүһәррикин фырланма моментини һәрәкәт шәраитиндән асылы олараг дәјишир вә А.-ин керијә һәрәкәтини тә'мин едир. Кардан өтүрүчүсү фырланма моментини өтүрүчүләр гутусундан баш өтүрүчүјә (дәјишән бучаг алтында) өтүрүр. Баш өтүрүчү кардан өтүрүчүсүндән апаран тәкәрләрә кәлән фырланма моментини артырыр. Диференсиал механизм А.-ин апаран тәкәрләрини дөнкә вә кәлә-көтүр јолларда мүхтәлиф дөвр сајлары илә фырладыр.

Һәрәкәт (кедиш) һиссәси чәрчивә, тәкәрләр, габаг вә арха охлардан ибарәтдир. Охлар машынын чәрчивәсинә еластик асгыларла бирләшдирилир. Асгыларда рәгсләри сөндүрмәк үчүн һидравлик *амортизаторлар* вә кузовун јана әјилмәсини азалтмаг үчүн енинә дајаныглыг сабитләшдиричиләри тәтбиг едилир. А.-ин тәкәрләри, чәнбәринә пневматик (камералы вә ја камерасыз) шин кејдирилмиш диск шәклиндә һазырланыр. Тәкәрләрин сајы дөрд, алты вә ја он (надир һалларда үч) олур. Тәкәрләр чәрчивәдән мүстәгил асылдығы үчүн һәр һансы биринин вәзијјәтинин дәјишмәси дикәринин вәзијјәтини дәјишдирмир.

Идарәетмә механизминә сүкан вә тормоз системи дахилдир. Сүкан А.-ин һәрәкәтинә истигамәт верир. Сүкан интигалына дахил едилән һидравлик, һидродинамик вә ја һидропневматик күчләндиричиләр А.-ин ишини хејли асанлашдырыр. Тормоз системи А.-ин сүр'әтини азалтмаг, ону дајандырмаг (ајаг тормозу) вә дајандырылдығы јердә сахламаг (әл тормозу) үчүндүр. А.-ин бүтүн тәкәрләриндә һидравлик, пневматик вә ја пневмоһидравлик тә'сир көстәрән барабанлы, јахуд дискли тормоз механизми олур. Ајаг тормозу бүтүн тәкәрләрә, әл тормозу исә, адәтән, јалныз апаран тәкәрләрә (билаваситә, јахуд трансмиссија васитәсилә) тә'сир көстәрир.

Бөјүк автобусларда вә ағыр јүк машынларында әлавә олараг ләнкидичи тормоз да гојулур ки, јаначаг кәсилән кими мүһәррик васитәсилә тормоз моменти јаратмаг мүмкүн олсун.

Електрик аваданлығы чәрәјан мәнбәји (аккумулјатор батарејасы вә мүһәрриклә гурашдырылмыш кенератор) вә бир нечә ишләдичи групдан ибарәт олуб, алышдырма системинин ишләмәси, мүһәррикин ишә дүшмәси, һабелә харичи вә дахили ишыг чиһазлары вә сигналларын нормал ишини тә'мин етмәк үчүндүр.

Автомобил конструксијасынын тәкмиллик дәрәчәси онун гурулушунун јығчамлығына, јә'ни лазыми мигдарда сәрнишин вә ја јүк көтүрмәси шәртилә, габарит вә күтләсиндән сәмәрәли истифадәјә көрә тә'јин едилир. А. конструксијасынын тәкмиллији онун агрегат, механизм вә системләринин идарә олунмасынын макс. автоматлашдырылмасындан асылыдыр.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 80—81.

Әд.: Әлијев Ә., Совет автомобилләри, Б., 1958; Чиринкин О. В., Новые советские автомобили, М., 1967; Боднев А. Г., Даговнч В. М., Устройство, эксплуатация и техническое обслуживание автомобилей, М., 1974; Артамонов М. Д., Иларионов В. А., Морин М. М., Основы теории и конструкции автомобиля, М., 1974; Томушев М. М., Автомобили и тракторы, Львов, 1975; Калисский В. С., Манзон А. И., Нагула Г. Е., Автомобиль, 2 изд., М., 1975.

АВТОМОБИЛ ВӘ АВТОМОТОР ЕЛМИ-ТӘДГИГАТ ИНСТИТУТУ, Мәркәзи Елми-Тәдгигат Автомобил вә Автомотор Ин-ту (ЕАМИ)—ССРИ Автомобил Сәнајеси Назирлијинин нәздиндәдир. Автомобилләрин конструксија едилмәси вә сынагдан кечирилмәси илә мәшғулдур. 1918 илдә Москвада Али Халг Тәсәррүфаты Шурасы нәздиндә әввәлчә Елми лабораторија кими јарадылмышды. 1930 илдә дизелгајырма илә әлагәдар олан һиссәси Елми-Тәдгигат Дизел Ин-туна, авиасија мүһәррикләри илә әлагәдар һиссәси Мәркәзи Авиасија Моторгајырма Ин-туна, 1946 илдә исә ин-тун трактор шө'бәси Елми-Тәдгигат Трактор Ин-туна чеврилди. ЕАМИ автомобил вә онун агрегатларынын нәзәријјә, конструксија вә һесабланмасы мәсәләләри, автомобил мүһәррикләри үзрә һесаблама-тәдгигат ишләри, автомобилләрин сынагдан кечирилмәси, јүксәк кечид габилијјәтли автомобилләр үчүн һәрәкәтверичи гурғу типләринин јарадылмасы, јени конструксија материалларынын тәдгиги, сынаг аваданлығынын вә автомобилгајырма үчүн тәдгигат чиһазларынын һазырланмасы мәсәләләри илә мәшғул олур. ЕАМИ-дә миник, јүк автомобилләри вә автобусларын ејни типли, лакин мүхтәлифөлчүлү перспектив нөвләри һазырланыр, техники-игтисади тәдгигатлар апарылыр. Ин-т «Әсәрләр» нәшр едир (1920 илдән). Аспирантурасы вар. Ин-т Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1940).

АВТОМОБИЛ ГАТАРЫ—бир вә ја бир нечә гошгулу автомобил. А.г. јүк вә сәрнишин (гошгулу автобус) үчүн олур. Ади автомобилләрә нисбәтән А.г.-нда дашынан јүкүн мигдары чох, истисмар хәрчләри, јүкләмә-бошалтма заманы ланмалар, көрүлән иш ваһидинә сәрф едилән истисмар материалларынын мигдары аз олур. Јүк узаг мәсафәјә дашындыгда А.г.-нын игтисади сәмәрәси даһа да јүксәлир. А.г. ваһид тормоз системи вә електрик аваданлыгы шәбәкәси илә тәчһиз едилир. Чәтин јол шәраитиндә актив охлу А.г.-ндан истифадә олунур; белә гатарда буручу момент мүһәррикдән јалныз једәк машынынын апаран охуна дејил, һәм дә бир вә ја бир нечә гошгу охуна өтүрүлүр.

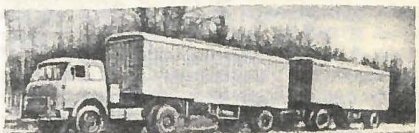

АВТОМОБИЛ ГОШУНЛАРЫ— дөјүш әмәлијјатына лазым олан дөјүш сурсаты, јаначаг, әрзаг вә с., һәмчинин јаралылары, хәстәләри, техниканы дашыјан хүсуси гошун нөвү. А.г. автомобил нәгл. олмајан гошунлары да дашыја биләр. Бә'зи ордуларда А.г. нәгл. гошунлары адланыр.

АВТОМОБИЛ ИДМАНЫ—идман нөвү. Өтүшмә, идман вә ејни серијалы автомобилләр арасында мүхтәлиф автомобил јарышлары кечирилир. Илк дәфә А.и. јарышы 1894 илдә Франсада олмушдур. Русијада 1898 илдә, ССРИ-дә исә 1924 илдә тәшкил едилмишдир. А.и. јарышлары ССРИ-дә 1948 илдән мүнтәзәм олараг кечирилир. Дөврәви шоседә автомобил өтүшмәләри, ики мәнтәгә арасында дүз шоседә автомобил өтүшмәләри, трекдә автомобил өтүшмәләри (*автодром*, *велодром*, ипподром вә *стадионларда*), автомобилләрдә сүр'әт рекорду мүәјјән етмәк, *ралли*, *кросс*, картинг А.и.-нын әсас нөвләридир. А.и.-нын даирәви шоседә автомобил өтүшмәләри нөвү үзрә дүнја чемпионаты, ралли нөвү үзрә исә Авропа чемпионаты кечирилир. Реактив мүһәррикли автомобилдә мүтләг дүнја рекорду (966,554 *км/саат*; 1965) АБШ идманчысы Крег Бридлава мәхсусдур. ССРИ-дә А.и.-нын инкишафына Автомобил Идманы Федерасијасы рәһбәрлик едир. Тәшкилати вәзифәләри Мәркәзи автомотоклуб һәјата кечирир. Азәрб. ССР-дә А.и. инкишаф едир.

АВТОМОБИЛ ЈОЛУ—автомобилләрин һәрәкәти үчүн салынан, јахуд ујғунлашдырылан јол. Мүасир А.ј.-нда автомобилин сүр'әтли вә интенсив һәрәкәти тәһлүкәсиз, фасиләсиз вә раһат олмагла бәрабәр, јүк вә сәрнишин дашынмасы учуз баша кәлмәлидир. ССРИ-дә вә игтисади чәһәтдән инкишаф етмиш башга өлкәләрдә А.ј. тәсәррүфат, сијасиинзибати, мәдәни, мүдафиә әһәмијјәтли олуб, мүхтәлиф техники сәвијјәдә гу-

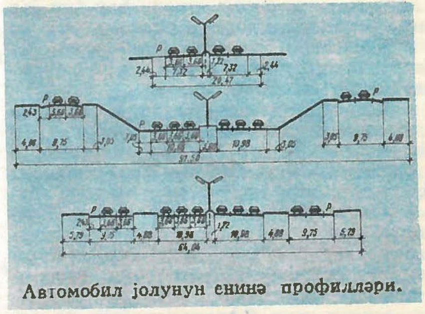

Автомобил јолунун енинә профилләри.

рулмуш вә тәчһиз едилмиш бөјүк бир шәбәкә тәшкил едир. ССРИ-нин х.т.-ндакы әһәмијјәтинә көрә иттифаг, респ., вил., јерли (р-н вә кәнд) вә мүәјјән идарә табелијиндә олан А.ј. вар. Респ.-мызда олан иттифаг, респ. вә вилајәт әһәмијјәтли А.ј.-ларынын һамысы Азәрб. ССР Автомобил Јолларынын Тикинтиси вә Истисмары Назирлијинин, јерли јоллар исә рајон ичраијјә комитәләринин нәздиндәдир. Бундан әлавә «Азәрнефт» бирлији табелијиндә олан А.ј.-лары да вар.

ССРИ-дә А.ј. беш техники дәрәчәјә бөлүнүр. Дәрәчә бүтүн јол боју вә ја онун ајры-ајры һиссәләриндә перспектив (10—20 илдән сонра) орта күндәлик һәрәкәт интенсивлијинә көрә тә'јин едилир. Һәрәкәтин орта күндәлик интенсивлији (һәр ики истигамәтдә) 7000 автомобилдән чох олдугда јол—I дәрәчәли; 3000 — 7000-дәк—II; 1000—3000-дәк—III; 200—1000-дәк—IV вә 200-дән аз олдугда V дәрәчәли адланыр. Јолун техники нормативләри (һәрәкәтин һесабланма сүр'әти, һәрәкәт золагларынын сајы, кенишлији, јол чијинләринин ени, үфүги вә шагули әјриләрин ән кичик радиуслары, ән бөјүк узунлуг маиллији, ән кичик көрмә мәсафәси, јол өртүјүнүн типи вә с.) онун техники дәрәчәсинә әсасән иншаат нормалары үзрә мүәјјәнләшдирилир.

А.ј. торпаг јатаг, јол кејими, субурахан гурғулар (көрпү, бору, дүкер вә с.), судан мүһафизә гурғулары, дајаг диварлары вә с. һиссәләрдән ибарәтдир. Јолун әсасыны тәшкил едән торпаг јатаг бүтүн јол боју салыныр вә јалныз көрпү олан јерләрдә кәсилир. Торпаг јатаг, әсасән, төкмә, мүрәккәб релјефли јерләрдә исә газыма вә газыма-төкмә нөвлү олур. А.ј.-нун нәгл. үчүн олан кедиш-кәлиш һиссәси мөһкәм материаллардан (асфалт-бетон вә семент-бетон) дүзәлдилән јол кејими илә өртүлүр. Бу һиссәни һәр ики тәрәфдән әһатә едән золаглар јол чијинләри адланыр. Јолун су ахынлары илә кәсишмә јерләриндә көрпүләр вә субурахан борулар олур. А.ј.-нда ишарә вә јол нишанлары гојулур.

А.ј. шәбәкәсинә (хүсусилә магистрал јолларда), әсас гурғулардан әлавә, техники хидмәт стансијасы, гаражлар, јолун саз сахланмасы вә тә'мири үчүн биналар вә с. көмәкчи тикилиләр дахилдир. А.ј.-нун х.т.-нда әһәмијјәти биринчи нөвбәдә јүк вә сәрнишин дөвријјәси, һәмчинин һәрәкәтин интенсивлији илә мүәјјән едилир. Тәзә салынан вә ја бәрпа едилән һәр бир јол игтисади чәһәтдән сәрфәли олмалы вә дашынма дәјәрини (тон-километр, ја да машын-километрин маја дәјәрини) азалтмалыдыр.

А.ј. лајиһәләндирилдикдә әввәлчә игтисади һесаблама вә техники кәшфијјат апарылыр. Јолда перспектив һәрәкәтин интенсивлији вә тәркиби, јолун техники дәрәчә вә игтисади әһәмијјәти тәдгигатла мүәјјән едилир. Техники кәшфијјатда исә јол трассасынын әлверишли вәзијјәти мүәјјән олунур вә лајиһә тәртиби үчүн лазыми мә'лумат топланыр. А.ј.-нун лајиһәси, әсасән, ики (техники лајиһә вә иш чертјожлары), бә'зән исә бир (иш лајиһәси) мәрһәләдән ибарәт олур.

Мүасир А.ј.-нун салынмасында комплекс механикләшдирмә тәтбиг олунур, *скрепер*, *грејдер*, *булдозер*, *екскаватор*, асфалтдөшәјән, бетондөшәјән, өзүбошалдан автомобилләр вә с. машын вә механизмләрдән кениш истифадә едилир. А.ј. салынмасында иншаат-гурашдырма ишләри илә јанашы, нәгл. ишләринин сәмәрәли тәшкили вә көмәкчи истеһсалат мүәссисәләри јарадылмасынын да бөјүк әһәмијјәти вар. Бу мүәссисәләрдә даш вә чынгыл чыхарылыр, хырдаланыр, чешидләнир, гырмадаш, асфалт-бетон, семент-бетон вә с. һазырланыр. ССРИ-дә 1974 илин әввәлиндә 1 398 мин *км*, о чүмләдән 598 мин *км* бәрк өртүклү А.ј. олмушдур. Јол тәсәррүфаты мүттәфиг респ.-ларын нәздиндәдир. Азәрб. ССР-дә А.ј.-нун үмуми уз. 22,3 мин *км*, о чүмләдән бәрк өртүклү јолларын уз. 14,7 мин *км*-дир (1975).

Әд.: Бабков В. Ф., Проектирование автомобильных дорог, М., 1970; Иванов Н. Н. и др., Строительство автомобильных дорог, М., 1969—1970; Некрасов В. К., Эксплуатация автомобильных дорог, М., 1970.

АВТОМОБИЛ КРАНЫ — автомобил шассиси үзәриндә гурулмуш галдырычы кран. Ишләк органы *консол* конструксијалы дөнән гол шәклиндә олур.

КС-3571 маркалы автомобил краны.

А.к. автомобил мүһәррики вә дөнмә платформасындакы хүсуси мүһәррик илә ишләјир. А.к.-ларында галдырычы голларын узунлуғу мүхтәлиф олур (2—12 *м*; хүсуси һалларда 22 *м*). Јүкгалдырма габилијјәти 2,5—16 *т*, јүкгалдырма һүнд. 7—18,5 *м*-дир. Јүк галдыран заман ашмамасы үчүн А.к. әлавә дајаглара дирәнир. А.к., әсасән, автомобилләрә јүк вурмаг вә бошалтмаг үчүндүр.

Әд.: Зайцев Л. В., Полосин М. Д., Автомобильные краны, М., 1974.

АВТОМОБИЛ МҮҺӘРРИКИ — автомобилләрдә тәтбиг олунан истилик (дахилијанма вә бухар) вә електрик мүһәррики. А.м. кими поршенли дахилијанма мүһәррикләриндән (ПДМ) кениш истифадә олунур. Автомобилләрдә ишләдилән ПДМ дөрдтактлы вә икитактлы, јаначағын алышма үсулуна көрә гығылчымдан алышан (карбүраторлу вә ја бензинлә ишләјән дә демәк олар) вә өзүалышан (дизел мүһәррики) олур. Карбүраторлу ПДМ-дә бензин бухары илә һава гарышығы *карбүраторда* һазырланыр вә орадан силиндрләрә верилир. Карбүратору олмајан вә јаначағын билаваситә кириш бору кәмәринә, јахуд мүһәррик силиндрләринә пүскүрдүлмәси үчүн хүсуси гурғусу олан ПДМ-ләр дә вар. Иш сиклинин ардычыллығы е'тибарилә бу мүһәррикләр карбүраторлу мүһәррикләрдән фәргләнмир. Дизелләрдә исә јаначаг јүксәк тәзјигли насос васитәсилә форсункадан чиләнмиш шәкилдә силиндр дахилиндәки сыхылмыш һаваја пүскүрдүлүр. Бурада сыхылмыш вә јүксәк темп-рлу һава јаначағын алышмасына сәбәб олур. А.м.-ләри силиндрләрин сајы вә јерләшмә гајдасына, клапанларын јерләшмәсинә, силиндрләрин ишләк һәчминә, сојудулма үсулуна, тәтбигинә вә с. көрә мүхтәлиф олур.

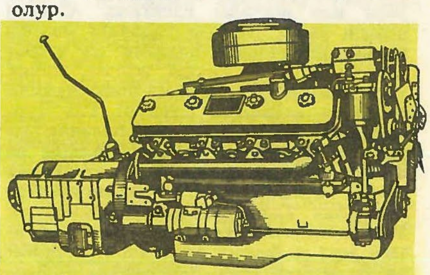

ЈМЗ-238 маркалы автомобил мүһәррики.

Мүасир дөрдтактлы ПДМ-ә силиндрләр блоку, силиндрләр башлығы, кипләшдиричи вә јағчиләјән һалгалы поршенләр, сүркүголу, дирсәкли вал, назимчарх, пајлајычы (јумругчуглу) вал, јајлы кириш вә чыхыш клапанлары, клапан интигалы деталлары, өтүрмә механизми (дирсәкли вал илә пајлајычы вал арасында әлагә јарадыр), алышдырма шамлары, јахуд јаначаг форсункалары вә с. дахилдир. Мүһәррик сојутма системинин радиатор вә вентилјатору, сүрткү јағынын вә сојудучу мајенин дөвр етмәси, һәмчинин јаначағын јаначаг бакындан карбүратора верилмәси үчүн насослар, јаначаг, јағ вә һава сүзкәчләри, ишәсалма стартери, һава, газ, јаначаг, јағ вә сојудучу маје үчүн бору кәмәрләри, һәмчинин дирсәкли валын фырланма тезлијини вә сојудучу маје илә јаначаг гарышығынын темп-руну тәнзимләјән автоматларла тәчһиз олунур.

Мүасир миник автомобилләринин карбүраторлу ПДМ-нин күчү 15—310 *квт* (20—425 *а.г.*); јүк автомобилләриндә тәтбиг олунан карбүраторлу ПДМ-нин күчү 220 *квт*-а (300 *а.г.*) гәдәрдир. Дизел ПДМ-нин күчү 30—620 *квт*-дыр (40—850 *а.г.*).

Бир чох миник вә јүнкүл јүк машынында ПДМ-нин даһа јүнкүл вә јығчам ротор-поршенли мүһәррикләрлә әвәз олунмасы перспективлидир (бах *Ротор мүһәррики*). Конструксијасыны мүрәккәбләшдирмәдән јаначаг сәрфи проблемини һәлл етмәклә 750 *квт* (1000 *а.г.*) вә даһа күчлү *газ-турбин мүһәррикләри* кениш тәтбиг олуна биләр. Јүнкүл вә јығчам аккумулјаторларын јарадылмасы шәһәрләрдә ишләјән автомобилләрдә ПДМ-нин тәдричән електрик мүһәррики илә әвәз едилмәсинә имкан верәчәкдир (бах һәмчинин *Дахилијанма мүһәррики*).

Әд.: Әлијев Ә., Совет автомобилләри, Б., 1958; Артамонов М. Д., Морин М. М., Основы теории и конструирования автотракторных двигателей, М., 1973; Рубец Д. А., Шухов О. К., Системы питания автомобильных карбюраторных двигателей, 2 изд., М., 1974; Гулиа Н. В., Инерционные двигатели для автомобилей, М., 1974.

АВТОМОБИЛ НӘГЛИЈЈАТЫ — автомобилләрлә јүк вә сәрнишин дашыјан нәгл. нөвү. 20 әсрин әввәлләриндә инкишафа башламышдыр. 1900 илдә дүнјада 11 мин, 1921 илдә 10 922 мин, 1940 илдә 46 057 мин, 1950 илдә 70 388 мин, 1960 илдә 126 955 мин, 1975 илдә 300 млн.-дан чох автомобил олмушдур. А.н.-нын үстүнлүкләри нәгл. хәрҹләринин аз олмасы, асан идарә едилмәси, сүр'әтли вә мүтәһәррик олмасы, башга нәгл. нөвләринин јардымы олмадан гуруда јүк вә сәрнишинләри лазыми мәнтәгәјә тез чатдырмасы, јүкү тарасыз, ја учуз бағламаларда дашымасындан ибарәтдир.

1913 илдә Русијада 8,8 мин автомобил вар иди. ССРИ-дә А.н. автомобил сәнајеси јаранандан сонра инкишафа башламыш вә үмуми нәгл.-дакы ролу артмышдыр. А.н. илә 1928 илдә 20 млн. *т*, 1940 илдә 858,6 млн. *т*, 1960 илдә 8 493 млн. *т*, 1970 илдә 14 623 млн. *т*, 1975 илдә 21 258 млн. *т* јүк дашынмышдыр. 1975 илдә А.н.-нын јүк дөвријјәси 338 млрд. *т-км* олмушдур. А.н. јүкдашыма һәҹминә көрә нәгл. нөвләри арасында биринчи јери тутур. 1975 илдә бүтүн нәгл. нөвләри илә дашынан јүкүн (*т* һесабы илә) 81,5%-и А.н.-нын пајына дүшмүшдүр. Јүк дөвријјәсинә көрә исә (млрд. *т-км* һесабы илә) бу нисбәт 6,5% олмушдур. Јүк дөвријјәсиндә А.н. пајынын аз олмасы јүкүн нисбәтән гыса мәсафәјә (орта һесабла 15,9 *км*-ә 1 *т* јүк) дашынмасы илә изаһ едилир.

Сәрнишин А.н. (миник автомобили, автобус) сүр'әтлә инкишаф едир. 1975 илдә автобусларла 36 491 млн. нәфәр (1950 илдәкиндән 34,6 дәфә чох) сәрнишин дашынмыш, сәрнишин дөвријјәси 304 млрд. *сәрнишин-км* (1950 илдәкиндән 58,4 дәфә чох) олмушдур. 1 сәрнишинин орта дашынма мәсафәси 8,3 *км*-дир. Таксомоторларын сајы да илдән-илә артыр. Миник автомобилләринин хејли һиссәси фәрди истифадәдәдир.

1911 илдә Азәрб.-да 36 автомобил вар иди. Азәрб.-да Совет һакимијјәти илләриндә А.н. хејли инкишаф етмишдир. 1975 илдә Азәрб.ССР-дә үмуми истифадәдә олан А.н. илә 63,0 млн. *т* (1940 илдә 0,08 млн. *т*) јүк дашынмыш, јүк дөвријјәси 1581,6 млн. *т-км* (1940 илдә 2,4 млн. *т-км*) олмушдур. 1 *т* јүкүн орта дашынма мәсафәси 19,3 *км*-дир. Автобусларла 460,9 млн. сәрнишин дашынмыш, сәрнишин дөвријјәси 4176 млн. *сәрнишин–км* олмушдур. 1940—75 илләрдә сәрнишин дашынмасы 121 дәфә, сәрнишин дөвријјәси 78,4 дәфә артмышдыр. Респ.-нын бүтүн шәһәр вә р-н мәркәзләриндә таксомотор ишләјир.

Дөвләтләрарасы А.н. да инкишаф етмәкдәдир. ССРИ илә Авропа өлкәләри, Јапонија илә ССРИ вә ССРИ әразисиндән кечмәклә Авропа өлкәләри арасында јүк дашынмасында А.н.-ндан кениш истифадә едилир. Онунҹу бешилликдә А.н.-нын јүк дөвријјәсинин 42%, үмуми истифадәдә олан А.н.-нын јүк дөвријјәсинин исә 45% вә автобус нәгл.-нын сәрнишин дөвријјәсинин 28% артырылмасы, бејнәлхалг дашымаларын јүк дөвријјәсинин даһа да инкишафы нәзәрдә тутулур.

А.н. дикәр сосиалист өлкәләриндән ЧССР, АДР, ПХР, Мач.ХР вә с.-дә, капиталист өлкәләриндән исә АБШ (124,5 млн. автомобил, 1974), Јапонија (25,4 млн., 1974, ијул), АФР (20 млн., 1974), Франса (15,8 млн., 1973 илин әввәли), Б. Британија (15,6 млн., 1974, апрел) вә Италијада (15,6 млн., 1974 илин орталары) чох инкишаф етмишдир.

АВТОМОБИЛ СӘНАЈЕСИ — автомобил, гошгу, автомобил мүһәррикләри вә еһтијат һиссәләри истеһсал едән машынгајырма саһәси. А.с. үмумијјәтлә, 19 әсрин ахырларында, ССРИ-дә исә мүһарибәдән әввәлки бешилликләрдә јаранмышдыр. ССРИ-дә АМО-Ф-15 маркалы илк 1,5 тонлуг јүк автомобили 1924 илдә Москва Автомобил Ҹәмијјәти (АМО) з-дунда бурахылмышдыр. 1925 илдә Јарославл, 1931 илдә јенидән гурулмуш АМО (индики Лихачов ад. з-д, ЗИЛ) вә 1932 илдә Горки автомобил з-длары ишә дүшмүшдүр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Чељабинск вил.-нин Миасс ш.-ндә ишә салынан Урал автомобил з-ду 1944 илдә 3 тонлуг јүк автомобилләри истеһсалына башламышды. Мүһарибәдән сонра мөвҹуд з-дларын јенидән гурулмасы вә кенишләндирилмәси илә јанашы Минск, Кутаиси, Улјановск јүк автомобилләри, Лвов вә Павлово автобус з-длары тикилмишдир. 1959—71 илләрдә А.с. даһа чох инкишаф етмишдир. Кременчугда 10—12 тонлуг јүкүнү өзүбошалдан вә 12—14 тонлуг кузовлу автомобил, Белорусијада нәһәнк (25—40, 75—80, 120 тонлуг) јүкүнү өзүбошалдан автомобил, Запорожједә микролитражлы, Ижевскдә вә Толјаттидә азлитражлы миник автомобили, Ликино-Дулево (Москва вил.) вә Курганда автобус, Ригада микроавтобус вә с. истеһсалы тәшкил олунмушдур. 1970 илдә Тат. МССР-дә *Кама автомобил заводунун* тикинтисинә башланмыш, 1976 ил февралын 16-да илк КамАЗ-5320 маркалы 16 тонлуг јүк автомобилләри бурахылмышдыр. Москва автомобил з-длары ЗИЛ-130, ЗИЛ-131, ЗИЛ-133, ЗИЛ-114, ЗИЛ-117, ЗИЛ-117В вә «Москвич»-2138, «Москвич»-2140, *Горки автомобил заводу* ГАЗ-53А, ГАЗ-66, ГАЗ-24, Урал автомобил з-ду УРАЛ-375, УРАЛ-377, Улјановск автомобил з-ду УАЗ-452Д, УАЗ-469, Минск автомобил з-ду МАЗ-500А, МАЗ-503А, МАЗ-504А, МАЗ-525, МАЗ-530, МАЗ-5549, *Волга автомобил заводу* ВАЗ-2101-2103, 2106, ВАЗ-2121 вә с. маркалы јени тәкмилләшдирилмиш автомобилләр истеһсал едир. Јени маркалы автомобилләрин јүккөтүрмә габилијјәти вә мүһәррикләринин күчү артырылмыш, хидмәт мүддәти тәхминән ики дәфә узадылмышдыр.

ССРИ-дә А.с. планаујғун сурәтдә дурмадан инкишаф етдирилир. Сов.ИКП 24-чү гурултајынын гәрарларына ујғун олараг ССРИ А.с. 1971—75 илләрдә даһа да инкишаф етдирилмишдир. 1975 илдә ССРИ-дә автомобил истеһсалы 1970 илдәкинә нисбәтән 2 дәфәдән чох артмышдыр. ССРИ А.с. ејни заманда хүсуси автомобилләр, систерн, фургон, јүкүнү өзүбошалдан автомобилләр, мүхтәлиф дартгылар вә с. истеһсалыны да артырыр. ССРИ А.с. кениш ихтисаслашдырылмыш, истеһсал просесләри јүксәк сәвијјәдә механикләшдирилмиш вә автоматлашдырылмышдыр.

ССРИ-дә автомобил истеһсалы (мин әдәд)

Илләр	Јүк автомобили	Миник автомобили	Автобус	Ҹәми
1928	0,74	0,05	0,05	0,84
1940	136,0	5,5	3,9	145,4
1946	94,6	6,3	1,3	102,2
1956	357,6	97,8	9,2	464,6
1966	407,6	230,3	37,3	675,2
1970	524,5	344,2	47,4	916,1
1975	696,0	1201,0	67,0	1964,0

Азәрб.ССР-дә автомобил еһтијат һиссәләри истеһсал едән, һабелә автомобил тә'мир едән з-длар вар. Онунҹу бешилликдә дә А.с.-нин инкишафы нәзәрдә тутулмушдур. 1980 илдә 2,1—2,2 млн. автомобил, о ҹүмләдән 800—825 мин јүк автомобили истеһсал олунаҹагдыр. Һаванын ишләнмиш газларла зәһәрләнмәсини азалтмаг мәгсәди илә газ турбинләри олан јени конструксијалы автомобилләрин истеһсалына башланылаҹаг, газ балонлу автомобилләр истеһсалы кенишләндириләҹәкдир.

А.с. дикәр сосиалист өлкәләриндән ән чох ЧССР-дә (30,1 мин јүк автомобили, 168,7 мин миник автомобили, 1974), АДР-дә (155 мин миник автомобили, 1974), ПХР-дә (222,8 мин автомобил—133 мини миник автомобили, 1974) инкишаф етмишдир. ГИЈШ үзвү олан сосиалист өлкәләри А.с. саһәсиндә *сосиалист игтисади интеграсијасыны* мүвәффәгијјәтлә инкишаф етдирирләр.

Капиталист өлкәләриндә А.с. ән чох АБШ-да вә Јапонијада инкишаф етмишдир.

1974 илдә капиталист өлкәләриндә автомобил истеһсалы (млн. әдәд)

Өлкәләр	Ҹәми	О ҹүмләдән миник автомобили
АБШ	10,1	7,3
Јапонија	6,5*	3,93
АФР	2,87	2,64
Франса	3,46	3,05
Инкилтәрә	1,94*	1,53
Италија	1,77	1,63
Канада	1,52*	1,19

* Автобус истеһсалы дахил дејил.

Капиталист өлкәләриндә бурахылан автомобилләрин бөјүк һиссәсини бир нечә ири инһисар бирлији истеһсал едир. Мәс., АБШ-да бүтүн миник автомобилләринин 97%-ини үч инһисар, Б. Британијада бүтүн автомобилләри дөрд инһисар вә АБШ-ын үч филиалы, АФР-дә тәхминән 99%-ини беш инһисар, Франсада 99%-ини дөрд ширкәт, Италијада 97%-ини ики инһисар истеһсал едир. АБШ автомобил инһисарлары Канада вә Гәрби Авропа капиталист өлкәләринин А.с.-нин хејли һиссәсинә нәзарәт едир. Капиталист өлкәләриндә А.с. бөһранлы характердәдир вә сатыш уғрунда кәскин мүбаризә шәраитиндә инкишаф едир.

АВТОМОДЕЛИЗМ, автомодел идманы—техники идман нөвү; автомобил моделләринин һазырланмасы вә јарышларда сынагдан кечирилмәси. А. 20 әсрин 40-чы илләриндә Авропада мејдана кәлмиш, 1956 илдән ССРИ-дә дә јајылмаға башламышдыр. Автомобил моделләри дахилијанма мүһәррикли, електрик мүһәррикли, резин мүһәррикли вә радио илә идарә едилән олур. А. јарышлары кордодромда (диаметри тәгр. 20 *м* олан бетон јер) кечирилир. Моделләр (радио илә идарә едиләнләрдән башга) корд адланан полад мәфтиллә мејданчанын мәркәзиндә дијирчәкли јатаға бирләшдирилир вә даирә бојунча һәрәкәт едир. Азәрб. автомоделчиләри Үмумиттифаг јарышларында үч дәфә биринчи јери тутмушлар (1969, 1970, 1971). А.-ә ССРИ Автомодел Идманы Федерасијасы (1968 илдән Аврора Автомодел Идманы Федерасијасына дахилдир) рәһбәрлик едир.

АВТОМУТАКЕ́Н (*авто*...+лат. muto—дәјиширәм+...*кен*)—һәјат фәалијјәти просесиндә (мәс., гочалдыгда) һүчејрә вә ја организмдә әмәлә кәлән вә ирси дәјишикликләрә сәбәб олан маддә. А. һәм хромосом јердәјишмәләринә, һәм дә кен мутасијаларына сәбәб ола билир.

АВТОНО́М СИНИР СИСТЕМИ—бах *Векетатив синир системи*.

АВТОПАВИЛЈО́Н—автобус хәтләринин (маршрутларынын) дајаначаг мәнтәгәләриндәки көзләмә јери. Ачыг вә ја өртүлү типли олур. А. адәтән метал вә јығма дәмир-бетон елементләрдән (шүшәдән кениш истифадә етмәклә) ибарәт јүнкүлләшдирилмиш (чох вахт каркаслы) конструксијалардан гурулур. Мүхтәлиф типли лајиһәләр үзрә 10, 15 вә 25 адамлыг А.-лар тикилир.

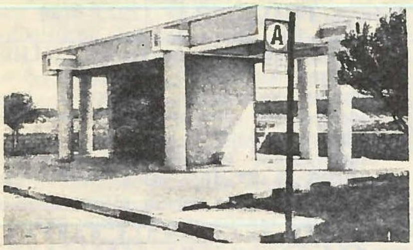
Бакы. Тбилиси проспектиндә автопавилјон.

АВТОПИЛО́Т (*авто*... + фр. pilote—сүрүчү)—мүасир тәјјарә, вертолјот, ракет вә идарәолунан мәрмиләрин учушуну автоматик идарә едән гурулуш. Идеја вә схемини 1898 илдә К. Е. Сиолковски тәклиф етмишдир. А.-ла идарәолунан илк тәјјарәни 1914 илдә Сперри фирмасы (АБШ) Үмумдүнја Парис сәркисиндә нүмајиш етдирмишдир. ССРИ-дә пневматик ичра системли илк А. (АВП-1) 1932 илдә јарадылмышдыр. Учуш апаратларынын јердән (космодром, ракетодром, аеродром) автоматик галхыб-енмәси вә учмасыны А. илә идарә етмәк үчүн сүр'әт, учуш истигамәти, јүксәклик вә с. програмлашдырылыр. А. верилмиш учуш режимини сахлајыр, ја да тәјјарәчи програмла идарәетмә системи, јахуд телеидарәетмә системинин әмринә әсасән ону дәјишир. А. космик ракетләрдә вә һәрби авиасијада да тәтбиг олунур. А.-ун ишләмәси үчүн лазым олан електрик енержиси, јахуд һава илә јағын тәзјиг алтында вурулмасы тәјјарәнин мүһәррики васитәсилә әлдә едилир.

Әд.: Лебедев А. А., Чернобровкин Л. С., Динамика полета беспилотных летательных аппаратов, М., 1973; Михалев И. А., Системы автоматического и директорного управления самолетом, М., 1974; Бойбородин Ю. В., Драбкин В. В., Сменковский Е. Г., Унгурян С. Г., Бортовые системы управления полетом, М., 1975.

АВТОПОЛИПЛОИДИ́ЈА, аутополиплоидија—ејни нөвә мәнсуб организмләрдә һаплоид хромосом комплексинин тәбии вә сүн'и јолла дәфәләрлә артмасы (бах *Полиплоидија*).

АВТОПОРТРЕ́Т—рәссамын өзүнүн чәкдији портрети (адәтән бир вә ја бир нечә күзкүнүн көмәји илә). А. *портрет* жанры нөвү кими 16 әсрдә, Јүксәк Интибаһ инчәсәнәтиндә (Рафаел, А. Дүрер вә б.) формалашмышдыр. А.-ин ән мүкәммәл нүмунәләрини Рембрандт јаратмышдыр. П. Сезанн, Ван Гог, М. А. Врубел, И. Ј. Репин вә б.-нын јарадычылығында да А. мүһүм јер тутмушдур.

20 әср мүтәрәгги реалист рәссамларындан К. Колвитс, Д. Ривера вә Р. Гуттузонун, о чүмләдән совет рәссамларындан С. Т. Коненков, М. С. Сарјан, П. П. Кончаловски вә б.-нын А.-ләри мәшһурдур.

Азәрб. рәссамлығында реалист А.-ин јарадычысы Б. Кәнкәрли олмушдур. Т. Тағыјев, Т. Нәриманбәјов, Р. Бабајев вә б.-нын да А.-ләри вар.

АВТОРАДИОГРА́ФИЈА, ауторадиографија, радиоавтографија—тәдгиг олунан објектин үзәринә радиоактив шүаланмаја һәссас фотоемулсиа гаты чәкмәклә һәмин објектдә радиоактив маддәләрин пајланмасыны өјрәнән үсул. Бу заман објектин дахилиндәки радиоактив маддәләр санки өзү өз шәклини чәкир (ады да бурадандыр). Објектин үзәриндәки фотоемулсија тәбәгәси ашкарланыб сабитләшдирилдикдән сонра тәдгиг олунан пајланманы әкс етдирән тәсвир алыныр. Фотолөвһәни нүмунәнин чох һамар (пардагланмыш) сәтһи үзәринә ја бирбаша гојур, ја да нүмунәнин сәтһинә илыг дуру емулсија чәкирләр. Емулсија гурудугдан сонра сәтһ үзәриндә әмәлә

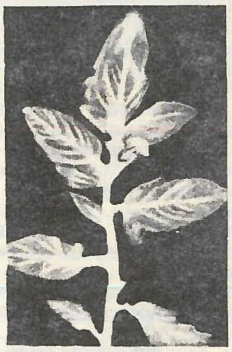
Помидор јарпагларында фосфорун (32р) пајланмасыны көстәрән авторадиограм. Битки габагчадан тәркибиндә радиоактив фосфор олан мәһлула салыныр. Ишыглы саһәләрдә радиоактив изотопларын сыхлығы чохдур; фосфорун саплағда вә јарпагларын боручуглу һиссәләриндә топландығы көрүнүр.

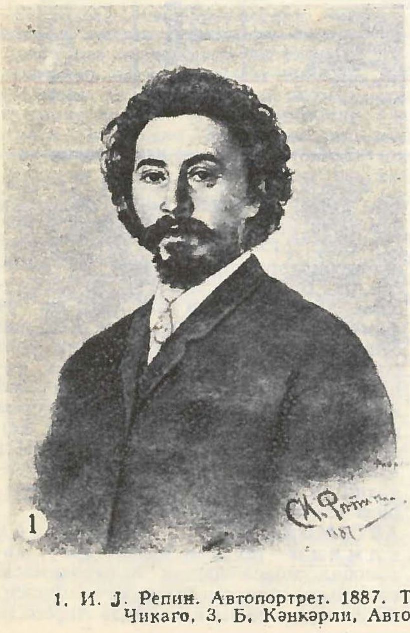

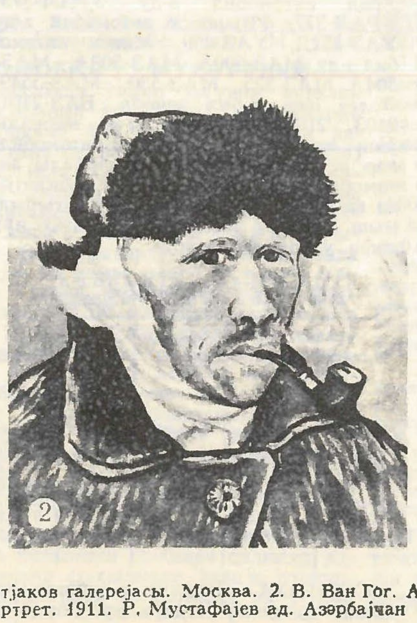

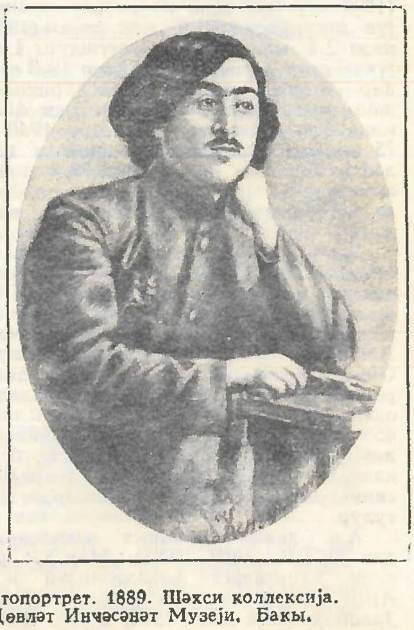

1. И. Ј. Репин. Автопортрет. 1887. Третјаков галерејасы. Москва. 2. В. Ван Гог. Автопортрет. 1889. Шәхси коллексија. Чикаго. 3. Б. Кәнкәрли. Автопортрет. 1911. Р. Мустафајев ад. Азәрбајчан Дөвләт Инчәсәнәт Музеји. Бакы.

кәлән кип тәбәгә фотоекспозисија вә фотоеʼмалдан кечдикдән сонра тәдгиг едилир. Радиоактив маддәләрин тәдгиг олунан објектдә пајланмасынын фототәсвиринә авторадиограм вә ја радиоавтограф дејилир. А.-дан изотоп индикаторларын тәтбиг олундуғу бүтүн саһәләрдә (физика, техника, биолокија, тәбабәт вә с.) кениш истифадә олунур. А. илә мүхтәлиф филизин тәркибиндәки радиоактив елементләр мүәјјән едилир, битки вә һејван организмләринин тохумаларында тәбии радиоактив елементләрин пајланмасы өјрәнилир вә с.

АВТОРЕФЕРА́Т (*авто...*+лат. refero—билдирмәк)—елми әсәрин мүәллиф тәрәфиндән јазылмыш хүласәси.

АВТОРӘГСЛӘР—һәр һансы системдә дәјишән харичи тәʼсир олмадан јаранан сөнмәјән рәгсләр. Системдә сәрф олунан енержини А.-ин һәр дөврүндә харичи мәнбә өдәдијиндән рәгсләр сөнмүр. Белә хассәјә малик, јәʼни һәр дөврдә иткиси орта һесабла өдәнилә билән рәгс системләри авторәгс системләри адланыр. Бу системләр 3 әсас елементдән ибарәтдир: рәгс системи, енержи мәнбәји вә мәнбәдән рәгс системинә верилән енержини тәнзимләјән гурулуш. А.-ин формасы, дөвру вә амплитуду рәгс системинин хүсуси хассәси илә мүәјјән едилир. Авторәгс системинин әсас хассәләриндән бири харичи гүввәнин тәʼсири алтында мәчбури синхронлашдырма габилијјәтинә малик олмасыдыр. Саатлар, лампалы вә ја јарымкечиричили кенераторлар вә с. авторәгс системләринә аиддир. Бу системләрә енержи мүхтәлиф мәнбәдән верилир. Мәс., саатларда енержи мәнбәји—јај, јахуд асылмыш јүк, лампалы вә ја јарымкечиричили кенераторларда исә електрик батарејасыдыр. Бах *Мәхсуси рәгсләр*, *Релаксасија рәгсләри*, *Мәчбури рәгсләр*.

Әд.: Теодорчик К. Ф., Автоколебательные системы, 3 изд., М.-Л., 1952; Горелик Г. С., Колебания и волны, 2 изд., М., 1959; Казакевич В. В., Автоколебания (помпаж) в компрессорах, 2 изд., М., 1974.

АВТОРИЗӘ ТӘРЧҮМӘ—мүәллиф тәрәфиндән бәјәнилмиш вә ја онун разылығы илә едилмиш тәрчүмә.

АВТОРИТАРИ́ЗМ (лат. auctoritas—һакимијјәт, нүфуз)—сијаси һөкмранлығын антидемократик системи. Капиталист дөвләтләринин ән мүртәчә сијаси системләри үчүн характерикдир (мәс., Алманијада, Италијада, Испанијада вә с. өлкәләрдә фашист режимләри). А. системи шәраитиндә демократик гәрарлар ја үмумијјәтлә чыхарылмыр, ја да сахта характер дашыјыр: һөкумәти халг јаратмыр вә она нәзарәт етмир. А. үчүн һәддиндән артыг мәркәзләшмә, һөкумәт үзвләри арасындакы мүнасибәтләрдә чидди ијерархија, һәрби-чәза апаратына истинад, мүхалифәтә гаршы террорчулугдан кениш истифадә сәчијјәвидир. Авторитар дөвләтдә али һакимијјәт, адәтән, «лидерин» (фүрер, дуче, каудилјо вә и. а.) әлиндә мәркәзләшир. Икинчи дүнја мүһарибәсиндә фашизмин дармадағын едилмәсинә бахмајараг, авторитар тәмајүлләр һәлә дә арадан галдырылмамышдыр. Бәʼзи өлкәләрдә неонасизмин вә неофашизмин дирчәлмәси, һәрби-полис чеврилишләри (мәс., 1973 илин сентјабрында Чилидә), коммунист вә фәһлә партијаларынын гадаған олунмасы, фөвгәлʼадә ганунлара истинад вә с. буна мисалдыр.

АВТОРИТЕ́Т (алм. Autorität, лат. auctoritas—һакимијјәт, нүфуз)—бах *Нүфуз*.

АВТОСИСТЕ́РН—маје (јарыммаје) вә сәпәләнән јүкләри дашыјан автомобил. Нефт мәһсуллары, сүд, пивә, маје газ, кимјәви актив маддәләр, семент вә ун дашыјан А. вар. Систерн силиндрик, конусвары вә с. формада, һәчми 0,8—15 $м^3$ олур.

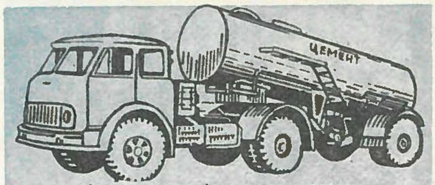

Сементдашыјан автосистерн.

АВТОСТЕ́РИЛЛИК (*авто...*+*стериллик*)—биткинин өз-өзүнә мајалана билмәмәси, јәʼни чичәк тозчуғунун өз чичәјинин (бу биткинин, јахуд һәмин сортдан олан башга биткиләрин чичәкләринин), дишичији ағызчығында чүчәрмә габилијјәтинин олмамасы (бах *Автофертиллик*).

АВТОСТО́П (*авто...*+инк. stop—дајанма)—светофор вә дикәр сигнал васитәләринин ишарәсинә көрә д.ј. гатарыны автоматик дајандыран гурғулар системи. Машинист јолун бағлы олдуғуну көстәрән ишарә гаршысында гатары сахламадыгда А. релс дөврәсинин көмәји илә гатары автоматик дајандырыр. Бунун үчүн релсин јанында индуктор гојулур вә бу, јол ишарә гурғусу илә бирләшдирилир. А.-ун тәтбиги машинистин диггәтсизлији үзүндән баш верә биләчәк гәзанын гаршысыны алыр, ишарәјә риајәт олунмасыны тәʼмин едир.

Әд.: Леонов А. А., Техническое содержание автоматической локомотивной сигнализации и автостопов, М., 1974.

АВТОТИ́ПИЈА (*авто...*+јун. týpos—чап)—јарытон тәсвирләрин (фотошәкилләр, сулу боја вә јағлы боја илә чәкилмиш рәсмләр вә с.) полиграфијада *һүндүр чап* үсулу илә көчүрүлмәси; јарытон тәсвирин мүхтәлиф өлчүләрә, лакин ејни түндлүјә малик олан нөгтәләрлә верилмәси имканына әсасланыр. Ишыглы јерләр ејни түндлүјә малик кичик диаметрли вә сејрәк нөгтәләрлә, түнд јерләр исә ири диаметрли вә сых нөгтәләрлә верилир. Тәсвири нөгтәләрә ајырмаг үчүн А.-да орижиналын фотошәкли растр (бах *Полиграфија растры*) васитәсилә чәкилир. Фотонегативин растр васитәсилә чәкилмиш сурәти үзәри ишыға һәссас тәбәгә илә өртүлмүш синк вә с. метал лөвһәләрә көчүрүлүр вә нитрат туршусу илә ашындырылыр (бах *Синкографија*). Нәтичәдә нөгтәләр арасындакы метал јејилир, нөгтәләр релјефли олур вә һүндүр чап формасы—автотип (растрлы) клише алыныр.

АВТОТОМИ́ЈА, аутотомија (*авто...*+јун. tomḗ—кәсмә)—өзүнү шикәст етмәк. Тәһлүкә баш вердикдә бәʼзи һејванларын (онурғасызлардан: һидроид полипләрин вә актинијаларын, һалгавары гурдларын, дәниз занбағынын вә с.; онурғалылардан јалныз кәртәнкәләнин) бәдәнинин мүәјјән һиссәсини гојуб гачмасы. Итирилән һиссә сонрадан бәрпа олунур (бах *Рекенерасија*).

АВТОТРАНСФОРМА́ТОР (*авто...*+*трансформатор*)—јүксәк кәркинлик долағынын бир һиссәсиндән алчаг кәркинлик долағы кими истифадә олунан бирдолаглы електрик трансформатору.

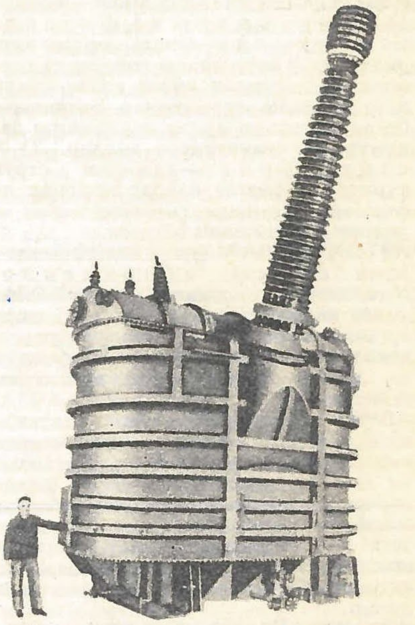
Јүксәк кәркинлик автотрансформатору.

Кичик *трансформасија* әмсаллы ($к \leqslant 2$) А. икидолаглы електрик трансформаторрундан јүнкүл вә учуз олур. Долаглар арасында електрик әлагәси олдуғуна көрә һәр ики долағын изолјасијасы јүксәк кәркинлијә һесабланыр. А. јүксәк кәркинлик шәбәкәләрини башга кәркинликли шәбәкәләрлә әлагәләндирмәк, дәјишән чәрәјанлы күчлү електрик мүһәррикләринин ишәсалма гурғуларында електрик кәркинлији чевиричиси кими, реле мүһафизәси схемләриндә кәркинлији сәлис тәнзимләмәк, һәмчинин шәбәкәдән мәишәт чиһазларына лазыми кәркинликли чәрәјан вермәк үчүн ишләдилир.

АВТОТРОПИ́ЗМ (*авто...*+јун. trópos—дөнмә, јөнәлмә)—битки органларында *тропизм* әјилмәсинә сәбәб олан амилин тәʼсири гуртарандан сонра онун әввәлки вәзијјәтә гајытмасы. Мәс., күләк, чох рүтубәт вә с. нәтичәсиндә јерә јатмыш тахылын дикәлиб нормал вәзијјәт алмасы.

АВТОТРО́Ф ОРГАНИЗМЛӘР (*авто...*+јун.—trophḗ—гида), аутотроф организмләр—һәјат фәалијјәти үчүн лазым олан үзви бирләшмәләри фотосинтез вә һемосинтез нәтичәсиндә гејри-үзви бирләшмәләрдән синтез едән организмләр. А.о.-ә али биткиләр (паразит вә сапрофитләрдән башга), јосунлар вә бәʼзи бактеријалар аиддир. Хлорофилли али битки вә јосунлар үзви маддәни күнәш енержиси һесабына карбон газы вә судан (бах *Фотосинтез*), автотроф бактеријалар исә бәʼзи кимјәви реаксијаларын енержиси һесабына минерал бирләшмәләрдән синтез едир (бах *Хемосинтез*).

Тәбиәтдә маддәләр дөвранында А.о.-ин ролу олдугҹа бөјүкдүр.

АВТОФЕ́РТИЛЛИК (*авто*...+лат. fertilis—мәһсулдар)—биткиләрин өз-өзүнә тозландыгда нормал тохум верә билмәси. А. буғда, арпа, вәләмир, дары, шафталы, һејва вә с. үчүн характерикдир (бах *Автостериллик*).

АВТОХТО́Н (јун. autóchthōn—јерли)—1) А. сүхурлар вә фајдалы газынтылар—башга јердән ҝәтирилмәјиб јајылдыглары саһәләрдә төрәдиҹи маддәләрдән әмәлә ҝәлән сүхурлар, фајдалы газынтылар. Биткиләрин битдији јердә онлардан әмәлә ҝәлән даш көмүр А. чөкүнтүләрә аиддир. 2) А. структурлар—аллохтон структурлардан фәргли олараг тектоник деформасија заманы гырышыглығын өз јерини дәјишмәмиш һиссәси.

АВТОХТОНЛАР (јун. autóchthones—јерли сакинләр), абориҝенләр (биолоҝијада)—тәкамүл просесиндә әмәлә ҝәлдији јердә инди дә јашајан организмләр Мәс., өрдәкбурун вә евкалипт Австралија, гарышгајејәнләр вә јабаны картоф Ҹәнуби Америка А.-ыдыр.

АВУА́Р (фр. avoir—әмлак, актив)—ајры-ајры шәхс вә идарәнин пул вәсаити, онларын банклардакы һесабы; асанлыгла сатылан гијмәтли кағызлар, векселләр вә с. А. термини чох вахт бир банкын әҹнәби банкдакы һесабында хариҹи валјута (әксәр һалларда АБШ доллары) шәклиндә вәсаити, ҝениш мә'нада исә актив, әмлак вә пул вәсаити кими ишләдилир.

АВУНКУЛА́Т (лат. avunculus—дајы)—адәтә ҝөрә дајы илә баҹыоғлу арасында гаршылыглы һүгуга вә тәәһһүдә әсасланан мүнасибәт. Ана нәслиндән ата нәслинә кечид дөврүндә әмәлә ҝәлмишдир. Инсанын ана нәслинә јахын олдуғуну ҝөстәрир. А.-а бир чох гәдим вә мүасир халгда тәсадүф едилир. «Јахшы икид дајысына чәкәр», «Вуран икид дајысына бахмаз» вә с. аталар сөзү А.-ын вахтилә Азәрб.-да да јајылдығыны ҝөстәрир.

Әд.: Маркс К. вә Енҝелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, 2 ҹилддә, ҹ. 2; Косвен М. О., Авункулат, «Советская этнография», 1948, № 1.

А́ГА (Bufo marinus)—гујругсузлар дәстәсиндән суда-гуруда јашајан гуру гурбағалары фәсиләси. Ҹәнуби вә Мәркәзи Америкада раст ҝәлир. Уз. 25 *см*-әдәк (дәстәнин ән ири нүмајәндәләриндән бири) олур. Башынын јан тәрәфләриндә бөјүк гулагәтрафы вәзиләр вә ҝөзүнүн үстүндә сүмүк-дарагҹыг вар. Бүтүн суда-гуруда јашајанлардан фәргли олараг А.-нын ағҹијәри даһа инкишаф етмишдир. Дәри вәзиләринин зәһәрли ифразатындан јерли әһали ох уҹлугларына сүртмәк үчүн истифадә едир. Ҝеҹәләр дә фәал олур. Дишиси 35 мин күрү төкүр. Гидаја һәрисдир, һәшәрат, моллјуск, хырда һејванлары јејир. А. шәкәр гамышы плантасијаларындакы (Пуерто-Рико, Һаити, Гуам, Һавај. Соломон а-рында) зәрәрвериҹиләри мәһв етмәк үчүн чохалдылыр.

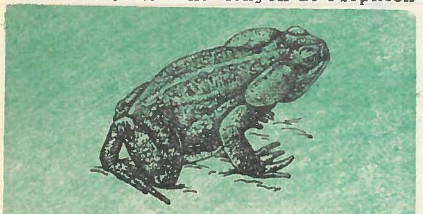

АГА́ВА (Agave)—агавакимиләр фәсиләсиндән битки ҹинси. Ҝөвдәси гысадыр, бир чох нөвүнүн исә әтли вә тиканлы јарпаг розети ири олур. 6—15 иллик оланда, бә'зән дә ҝеҹ чичәк ачыр. Мејвәләри јетишдикдән сонра биткинин јерүстү һиссәси гурујур. 300-дән чох јабаны нөвү Мексикада вә она јахын әразиләрдә битир. ССРИ-дә Гара дәнизин Крым вә Гафгаз саһилләриндә, һәмчинин Азәрб. ССР-дә декоратив битки кими беҹәрилир. Бә'зи нөвләринин јарпагларындан габа лиф, бураз (канат), туллантысындан сарғы кағызы истеһсал олунур. Ширәсиндән спиртли ички алыныр. Мексикада бә'зи А. көкүндән дәрман һазырланыр.

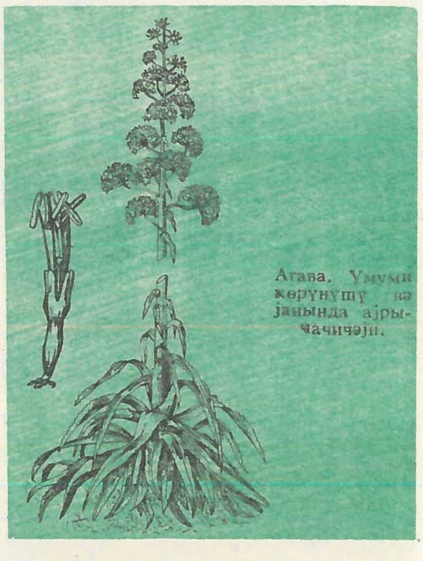

Агава. Үмуми ҝөрүнүшү вә јанында ајрыҹа чичәји.

АГАДИ́Р (اغادير)—Мәракешдә шәһәр. Агадир әјаләтинин инз. м. Атлантик океаны саһилиндә порт. Әһ. 56,9 мин (1971). Өлкәнин мүһүм балыг сәнајеси мәркәзләриндәндир. Семент з-ду вә А. р-нунда дәнизкәнары курортлар вар.

АГАЛАКТИ́ЈА (Agalaktia)—һејванларда сүдүн олмамасы. Бајтарлыг тәҹрүбәсиндә һипогалактија сүд вәзиси фәалијјәтинин зәифләмәси илә әлагәдар сүдүн азалмасы һалларына даһа чох тәсадүф едилир. А. вә һипогалактијанын физиоложи, патоложи, симптоматик вә инфексион нөвләри вар. Физиоложи А. вә һипогалактија сағмал һејванларда боғазлыг дөврүнүн сонунда, бала әмиздирән һејванларда исә баланы сүддән ајырандан сонра вә гоҹа һејванларда мүшаһидә едилир. Патоложи А. вә һипогалактија сүд вәзиси тохумаларынын морфоложи дәјишикликләр, еләҹә дә сүдүн секресијасы вә ифразы просесләринин функсионал позғунлуғу нәтиҹәсиндә баш верир. Симптоматик А. вә һипогалактија абортдан сонра, һипофизин өн пајынын, бөјрәкүстү вәзиләрин вә ендокрин системинин башга органларынын функсијалары позулдугда, кәскин инфексион (дабаг, гарајара, инфексион А. вә с.) вә хроники хәстәликләрдә, һәмчинин маддәләр мүбадиләси позулдугда олур. Мүалиҹә: јемә минерал маддәләрин әлавә едилмәси, ширәли, тез һәзм олунан јемләр верилмәси, јелинин масажы, дүзҝүн сағым вә с. Профилактика: мајалама, јемләмә, суварма вә хүсусән сағымын дүзҝүн тәшкили.

АГАМАЛАР—бах *Кәләзләр*.

АГАМЕ́МНОН (јун. Agamémnōn)—јунан мифолоҝијасына ҝөрә Микена (вә ја Аргос) падшаһы. *Троја мүһарибәсиндә* (е.ә. 1194—84) *Ахајја иттифагынын* гошунуна башчылыг етмишдир. Мәрдлији илә фәргләнмиш, лакин аҹҝөз вә һөкмлү олмушдур. Арвады вә онун ашнасы тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. А. образы әдәбијјатда да (Һомер, Есхил, Еврипид вә б.-нын әсәрләриндә) әксини тапмышдыр.

АГА́Н—РСФСР-ин Түмен вил.-ндә чај. Тромјеган чајынын (Обун голу) сол голу. Уз 544 *км*, һөвзәсинин саһ. 32 200 *км*^{2}. Пур чајы илә Об чајынын сағ голлары һөвзәләринин батаглыглы суајырыҹысындан башланыр. Гәрби Сибир дүзәнлијинин мәркәзи һиссәси илә ахыр. Сујуну, әсасән, гар вә јағышдан алыр. Октјабрын ахырларындан мајадәк донмуш олур.

АГАНБЕГЈА́Н Абел Гезевич (д. 8.10.1932, Тбилиси)—совет игтисадчысы, ССРИ ЕА акад. (1974; м. үзв. 1964). 1956 илдән Сов.ИКП үзвү. 1955—61 илләрдә ССРИ Назирләр Советинин Әмәк вә Әмәк Һаггы Мәсәләләри үзрә Дөвләт Комитәсиндә ишләмишдир. 1961—66 илләрдә ССРИ ЕА Сибир шө'бәсинин Сәнаје Истеһсалынын Игтисадијјаты вә Тәшкили Ин-тунун лабораторија мүдири олмуш, 1966 илдән ин-тун директорудур. Әсас тәдгигатлары әмәк мәһсулдарлығы, әмәк һаггы вә һәјат сәвијјәси проблемләринә, оптимал перспектив планлашдырма үчүн моделләрин ишләниб һазырланмасына аиддир.

АГА́ПА—РСФСР-ин Краснојарск өлкәсиндә чај. Пјасина чајынын сол голу. Уз. 396 *км*, һөвзәсинин саһ. 26 мин *км*^{2}. Ашағы вә Јухары Агапа чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә ҝәлир. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр.

АГА́Р-АГА́Р (малајҹа «агар»—желе)—гырмызы вә гонур јосунлардан алынан битки һәлмәшији. Тәркиби, әсасән, полисахаридләрдән ибарәтдир. Микробиолоҝијада микроорганизмләрин јетишдирилмәси үчүн гидалы мүһит кими, һәмчинин гәннады сәнајесиндә мармелад вә с. һазырланмасында истифадә едилир.

АГА́ТИС (Agathis)—араукарија фәсиләсиндән ијнәјарпаглы һәмишәјашыл битки ҹинси. Һүнд. 50 *м*-әдәк олур. Јарпаглары нисбәтән галын, енли вә иридир. Тәгр. 20 нөвү мә'лумдур. Ҹәнуб-Шәрги Асија, Јени Гвинеја, Јени Зеландија, Шимали Австралија вә с. јерләрдә тәсадүф едилир. Одунҹағы гијмәтлидир. Бә'зи нөвләриндән копал вә каури гатранлары алыныр.

АГАФА́НҜЕЛ (?—?)—5 әср ермәни тарихчиси. А.-ин «Ермәнистан тарихи» әсәриндә ермәниләрин христианлығы гәбул етмәси дөврүндә Ермәнистанын дахили вәзијјәти, христианлығын јајылмасы, феодал гајда-ганунлары вә с. барәдә мә'лумат верилир. Әсәрдә Гафгаз Албанијасы, албанлар, һәмчинин башга Гафгаз тајфалары вә халглары һаггында да мә'лумат вар. Ҝүрҹү вә әрәб дилләриндә вариантлары галмышдыр. Әсәр 1909 илдә Тифлисдә гәдим ермәни дилиндә (грабар) нәшр олунмушдур.

АГГЛУТИНА́СИЈА (тибдә) (лат. agglutinatio—јапышма)—маједә асылы вәзијјәтдә олан һиссәчикләрин (микробларын, ганын формалы елементләринин вә с.) бир-биринә битишиб јығынты әмәлә кәтирмәси. Бу заман буланыг маје шәффафлашыр, јығынтылар исә тәдричән чөкүнтү шәклиндә ајрылыр. А. мүхтәлиф јолухучу хәстәлик вә иммунизасија заманы ганын плазмасында топланан агглүтинин маддәләринин тә'сириндән баш верир. А. реаксијасындан ган групларынын, бир чох инфексион хәстәликләрин микроб нөвләринин вә типинин тә'јин едилмәсиндә вә с. истифадә олунур.

АГГЛҮТИНА́СИЈА (дилдә)—бах *Илтисагиләшмә*.

АГГЛҮТИНАТИВ ДИЛЛӘР—бах *Илтисаги дилләр*.

АГГРАВА́СИЈА (лат. aggravatio—ағырлашдырма)—хәстәнин һәр һансы хәстәлик әламәтини вә ја хәстәлик һалыны шиширтмәси. А. *симулјасија* дејил. Чох вахт психи хәстәләрдә мүшаһидә едилир.

АГЛИКО́Н, кенин—*гликозидин* карбоһидрат (шәкәр) олмајан компоненти. Гликозидләрин спесифик биоложи тә'сири А.-дан асылыдыр.

АГЛОМЕРА́СИЈА, биширмә (металлуркијада)—нарын вә ја тозвары филизи нөвбәти әримә просеси үчүн лазыми форма вә хассәли, нисбәтән ири парчалара чевирән термик просес. А. гара металлуркијада дәмир филизи консентратларыны, колошник тозларыны биширәрәк ири парча шәклинә салмаг үчүн тәтбиг олунур. Просесә лазым олан истилик биширилән материала гарышдырылан јаначағын јанмасы вә ја күкүрдлү филизләрин А.-сында сулфидләрин оксидләшмәси нәтичәсиндә алыныр. А. вахташыры вә фасиләсиз ишләјән машынларда апарылыр. Шихтә А. машынынын әсас һиссәси олан транспортјор үзәриндәки арабачыглара јүкләнир вә күрә алтындан кечирилир (шихтәнин үст тәбәгәси јаныр); сонра *ексһаустерлә* һавасы сорулуб чыхарылыр. *Һазыр агломерат* арабачыглардан бошалдылыр вә хәлбирләнир. Мүасир А. ф-кләриндә просесләрин чоху там механикләшдирилмиш вә гисмән автоматлашдырылмышдыр.

Әд.: Базилевич С. В., Вегман Е. Ф. Агломерация, 1967; Вегман Е. Ф., Теория и технология агломерации, М., 1974.

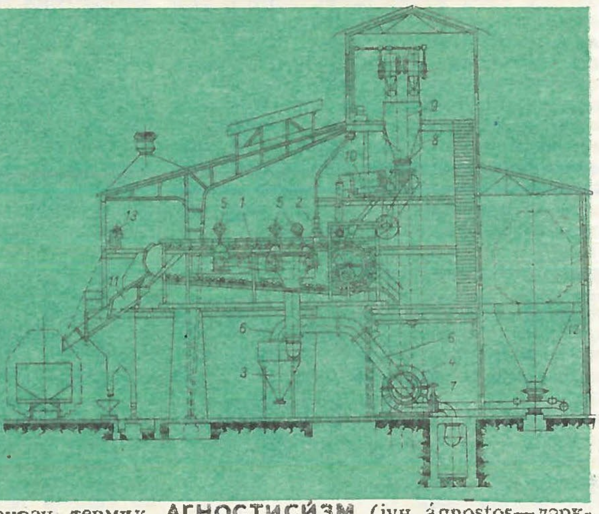

Лентли агломерасија машыны (агломерасија фабрикинин әсас бинасынын кәсијиндә): *1*—транспортјор; *2*—күрә; *3*—тозтутан; *4*—ексһаустер *5*—вакуум камераларында сорманы тәнзимләјән сијиртмә; *6*—газчыхан бору; *7*—шибер; *8*—шихтәверән гурғу; *9*—јүкләмә бункери; *10*—гарышдырычы; *11*—шадара; *12*—шихтә бункери; *13*—шадара галдыран бучургад.

АГЛОМЕРА́Т (лат. agglomero—бирләшдирирәм, јығырам)—1) петрографијада, мүхтәлиф өлчүлү сүхур (гум, вулкан күлү вә с.) гырынтылары јығымы. 2) Металлуркијада, 5—100 *мм* өлчүлү тозвары филизлә чүзи мигдарда мүхтәлиф гарышығын биширилмәсиндән алынан мәһсул (бах *Агломерасија*).

А́ГНИ—гәдим һинд *веда дининдә* од аллаһы.

АГНОЗИ́ЈА (јун. а—инкар шәкилчиси + gnṓsis—танымаг)—таныма габилијјәтинин позулмасы; бејин габығынын али шө'бәләринин зәдәләнмәси нәтичәсиндә баш верир. А.-нын көрмә, ешитмә, тактил (тохунма) вә с. формалары вар. Көрмә А.-сында хәстә әшјанын һансы рәнкдә вә формада олдуғуну дејир, лакин әшјанын өзүнү танымыр вә и.а. Ешитмә А.-сында хәстә сәсә (мәс., саатын тыггылтысына, сујун шырылтысына вә с.) көрә чисми танымыр вә и.а. Тохунма А.-сында хәстә она таныш олан әшјаја көзүбағлы әл вурдугда ону танымыр, бахдыгда исә дәрһал таныјыр. А.-нын хүсуси формасы бејнин сағ јарымкүрәсинин бөјүк һиссәсинин зәдәләнмәси нәтичәсиндә хәстәнин өзүндә бир нечә әл, ајаг һисс етмәсидир

АГНОСТИСИ́ЗМ (јун. ágnostos—дәркедилмәз)—мадди аләми дәрк етмәјин мүмкүнлүјүнү, мүтләг һәгигәти, билијин сәһиһлијини инкар едән фәлсәфи тә'лим. Фәлсәфә тарихиндә идеализмин (хүсусән субјектив идеализмин), бә'зи һалларда һәтта материализмин нүмајәндәләри А. мөвгејинә тәрәфдар чыхмышлар. «А.» терминини фәлсәфәјә инкилис тәбиәтшүнасы Һексли кәтирмишдир. Лакин А. мөвгејинә һәлә гәдим јунан фәлсәфәсиндә тәсадүф едилирди. Сонралар *Јум* вә *Кант* фәлсәфәсиндә классик шәкилдә формалашмышдыр. «...Јум «өзүндә шеј» һаггында гәтијјән һеч бир шеј билмәк истәмир, «өзүндә шеј» һаггында дүшүнмәји белә фәлсәфи чәһәтдән јолверилмәз һесаб едир... Кант исә «өзүндә шејин» мөвчуд олдуғуну зәнн едир, лакин, дејир ки, «өзүндә шеј» «дәркедилмәздир»...» (Ленин В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968, сәһ. 101).

Јум вә Кантын А.-ини 19—20 әсрләрдә позитивистләр, махистләр, неокантчылар вә екзистенсиалистләр инкишаф етдирмишдир. Мүасир буржуа агностикләри керчәклијин инкишаф ганунаујғунлугларыны инкар етмәк вә ичтимаи һәјат һадисәләринин сәбәбләрини кизләтмәк үчүн А.-дән бир васитә кими истифадә едирләр. Елм вә техниканын үмуми инкишафы, ингилаби һәрәкат тәчрүбәси, ССРИ-нин вә дикәр сосиалист өлкәләринин сосиализм вә коммунизм гуручулуғундакы мүвәффәгијјәтләри, кенетика, нүвә физикасы, атом енеркетикасы вә космосун тәдгиги саһәсиндәки елми наилијјәтләр дүнјанын шәксиз дәрк олунмасыны тәсдиг етмәклә А.-и тәкзиб едир.

Әд.: Ленин В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968; Спиркин А. Г., Курс марксистской философии, 2 изд., гл. 5, М., 1966; Основы марксистско-ленинской философии, 4 изд., М., 1976.

АГО́КИКА (јун. agōgḗ—апарма)—мусиги ифачылығында *темп* вә *вәзндә* кичик јајынмалар (ләнкимә, сүр'әтләнмә). А. мусигинин ифадәли олмасы мәгсәдини күдүр.

А́ГРА—Һиндистанын Уттар-Прадеш штатында шәһәр. Чамна чајы саһилиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 637,8 мин (1971). Кустар сәнаје мәркәзидир. Көндәри, мәрмәр вә металдан бәдии мә'мулат истеһсалы, тохучулуг сәнајеси мүәссисәләри, ун-т вә с. вар. «Инчили мәсчид» (1648), мәшһур Тач-Маһал мәгбәрәси А.-дадыр. 16—17 әсрләрдә Бөјүк Моғоллар империјасынын пајтахты олмушдур.

АГРАНУЛОСИТЛӘР (јун. а—инкар шәкилчиси + лат. granulum—дәнәчик + ký́tos—һүчејрә), дәнәсиз лејкоситләр—ағ ган чисимчикләри групларындан бири. А. *гранулоситләрдән* ситоплазмасында спесифик дәнәләрин олмамасы илә фәргләнир; горујучу ролу вар. Онурғасызларын әксәријјәтинин ганында бир нөв, инсан вә онурғалы һејванларын ганында ики нөв агранулосит (*лимфоситләр* вә *моноситләр*) олур.

АГРАНУЛОСИТО́З—ганда дәнәли лејкоситләрин кәскин азалмасы вә ја һеч олмамасы. А. мүхтәлиф инфексион хәстәлик, авитаминоз, ган системи хәстәликләри, кимјәви маддәләрин (мәс., бензол), дәрман маддәләринин (амидопирин, сулфаниламид препаратлары, антибиотикләр вә с.) сүмүк илијинә билаваситә тә'сири, ионлашдырычы шүаланма вә с. нәтичәсиндә баш верә биләр. А. үмуми кефсизлик, гыздырма, дәридә вә селикли гишаларда, хүсусилә ағыз бошлуғу вә удлагда хоралы дәјишикликлә, һәмчинин ганазлығы илә характеризә олунур. Ганда нејтрофилләрин мигдары азалыр. Мүаличәси: А.-у төрәдән әсас сәбәби арадан галдырмаг, хәстәјә ган көчүрмәк, B групу (B_2, B_6, B_{12}) витаминләри, һормонал препаратлар, антибиотикләр тә'јин етмәк; хоралы просесләрдә јерли мүаличә вә с.

АГРА́Р (лат. agrarius)—1) торпаг саһиблијинә, торпагдан истифадәјә аидијјәти билдирир (мәс., *аграр бөһранлар*, *аграр ислаһатлар*); 2) к.т. истеһсалынын сәнаједән үстүн олмасыны характеризә едир (А. өлкә).

АГРА́Р БӨҺРАНЛАР—капиталист өлкәләринин к.т.-нда ифрат истеһсал бөһраны. Сатылмамыш к.т. маллары еһтијатынын артмасы, фермерләрин бу маллара гојдуғу гијмәтин ашағы дүшмәси, тәләбат олмајан к.т. малларынын бир һиссәсинин мәһви, фермерләрин халис кәлиринин азалмасы, хырда вә орта к.т. истеһсалчыларынын мүфлисләшмәси вә *експроприасијасы* просесинин сүр'әтләнмәси, аграр әһали артыглығынын күчләнмәси (кизли ишсизлијин артмасы) вә к.т. фәһләләринин әмәк һаггынын азалмасында тәзаһүр едир

Капитализмин инкишафы илә әлагәдар к.т.-нда тәкрар истеһсал просеси сәнаједә тәкрар истеһсал просеси илә сых әлагәләнир. Буна көрә дә башга саһәләр кими, к.т. да үмуми игтисади бөһранын зәрбәләринә мә'руз галыр. Капиталист к.т.-на мәхсус спесифик А.б. да вар. Бу бөһранлар он илләрлә узаныр. Мәс., 1873 ил сәнаје бөһраны илә бирликдә башлајан вә Гәрби Авропа, Русија, сонралар исә АБШ-ы бүрүјән А.б. каһ күчләнмәк, каһ да зәифләмәклә 90-чы илләрин орталарынадәк узанмышды. Биринчи вә Икинчи дүнја мүһарибәләри арасында вә Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонракы А.б. да (АБШ, Канада, Австралија вә с.-дә) узунмүддәтли олмушдур. А.б. сәнаје бөһраны кими капитализмин әсас зиддијјәтиндән—истеһсалын ичтимаи характери илә мәнимсәмәнин хүсуси формасы арасындакы зиддијјәтдән әмәлә кәлир.

Торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәт инһисарынын олмасы *торпаг рентасынын* өдәнилмәси зәрурилијини јарадыр. К.т. мәһсулларынын истеһсалы вә сатылмасы шәраитиндәки структур дәјишиклији «дәјәрдә ингилабла», базар дәјәринин хејли ашағы дүшмәси илә вә беләликлә, к.т. маллары гијмәтинин тәнзими илә нәтичәләнир. Бу шәраитдә к.т. малларынын јени дәјәр вә гијмәт сәвијјәси илә әввәлки рента мүнасибәтләри арасында зиддијјәт јараныр ки, бу да узун мүддәт өз һәллини тапа билмир. А.б. заманы к.т. малларынын гијмәти ашағы дүшдүкдә рентанын өдәнилмәсини тә'мин едән һәмишәки мәнбә (әлавә мәнфәәт) јох олур, белә шәраитдә рента к.т. фәһләләринин әмәк һаггынын даһа да азалдылмасы, орта мәнфәәт, һәтта аванс капиталынын бир һиссәсини гајтармамаг һесабына өдәнилир; бу, синфи зиддијјәтләрин кәскинләшмәсинә, к.т.-нда тәкрар истеһсал шәраитинин узун мүддәт позулмасына, А.б.-ын узанмасына сәбәб олур. 19 әсрин дөрдүнчү рүбүндәки А.б.-да к.т. малларынын базар дәјәринин ашағы дүшмәси, әсасән, рента өдәмәләриндән азад олан јени мүнбит торпагларын кениш мигјасда мәнимсәнилмәси илә әлагәдар иди. Нәгл. васитәләриндә баш вермиш техники ингилаб вә әкинчиликдәки техники тәрәгги дә бу бөһрана зәмин јаратмышды. 20 әсрин 20—30-чу илләриндәки дүнја А.б.-ында, даһа чох исә Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонракы А.б.-да тәнзим олунан гијмәтләрин дәјишмәси јени техниканын вә истеһсал технолокијасынын тәтбиги илә бағлы иди ки, бу да к.т. маллары гијмәтинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олмушду.

А.б.-ын узун сүрмәсинә јалныз рента мүнасибәтләри дејил, һабелә к.т. истеһсалынын ашағыдакы хүсусијјәтләри дә тә'сир едир: тәбии шәраит; истеһсалын һәчминдән асылы олмајараг сабит өдәмәләрин јүксәк олмасы; гијмәтләр хејли ашағы дүшдүкдә белә мәһсулу мәнфәәтлә сата билән вә истеһсал хәрчи аз олан ири к.т. мүәссисәләринин мөвчудлуғу; истеһсалын азалдылмасындан чыхыш јолу тапа билмәјән хырда фермерләрин олмасы. Империализм дөврүндә шәһәрин ири капиталы вә буржуа дөвләти тәрәфиндән к.т. истеһсалчыларынын мүхтәлиф формада (гијмәт, кредит, тичарәт-васитәчилик шәбәкәси, верки системи јолу илә) истисмарынын күчләнмәси А.б.-ы даһа да кәскинләшдирир, ондан чыхмағы чәтинләшдирир.

Дөвләт-инһисарчы капитализмин инкишафы илә әлагәдар буржуа дөвләтинин бөһрана гаршы кечирдији тәдбирләр А.б.-ын тәзаһүрләриндән биридир. Бу тәдбирләр к.т. истеһсалыны мәһдудлашдырмаға, к.т. маллары гијмәтинин мүәјјән сәвијјәдә галмасына јөнәлдилир. К.т.-нын дөвләт инһисар тәнзими ири капиталист к.т.-нын зәһмәткеш фермер вә кәндли күтләләринин вар-јохдан чыхмасы вә пролетарлашмасы һесабына тәмәркүзләшмәсинә сәбәб олур. Инкишаф етмиш капиталист өлкәләринин к.т. истеһсалындакы техники чеврилиш к.т.-нда узун, нисби ифрат истеһсала мејлләр јарадыр. Бу заман дүнја базарыны бүрүмүш ифрат истеһсал бөһранындан ән чох зәиф инкишаф етмиш өлкәләр зијан чәкир. Игтисадијјаты биртәрәфли инкишаф етмиш вә һәр һансы бир к.т. биткисинин ихрачатындан асылы олан белә өлкәләр мәһсулларыны ән ашағы гијмәтлә ихрач етмәјә мәчбур олурлар. Дикәр тәрәфдән исә инкишаф етмиш бир чох өлкәдә әсас әрзаг мәһсулларынын чатышмазлығы мүшаһидә едилир вә әрзаг мәсәләси кәскин шәкил алыр. Капитализм чәрчивәсиндә бу зиддијјәтләр һәллолунмаздыр.

Әд.: бах *Аграр мәсәлә* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АГРА́Р ГУРУЛУШ—к.т.-нда тарихән мүәјјән истеһсал мүнасибәтләринин чәми; *торпаг саһиблији* вә *торпагдан истифадә* системи илә бағлыдыр. Һәр ичтимаи-игтисади формасијанын өзүнә мәхсус А.г.-у вар. Көһнә чәмијјәт дахилиндә јени истеһсал мүнасибәтләринин јаранмасы илә көһнә А.г.-ун дағылмасы зәрурijјәти дә јараныр. Бах *Аграр мәсәлә*.

АГРА́Р ИСЛАҺАТЛАР—торпаг саһиблији вә торпагдан истифадә системинин дәјишдирилмәси. 17—19 әсрләрдә Гәрби Авропанын бир сыра өлкәсиндә буржуа ингилаблары дөврүндә А.и. кечирилмишди. Буржуа ингилаблары бә'зи өлкәләрдә феодал мүнасибәтләринә күчлү зәрбә вурмуш (Инкилтәрә, Франса) вә бунунла да к. т.-нда капиталист инкишаф јолуну ачмышды. Бу ингилаблар Авропанын бир сыра өлкәсиндә феодал галыгларыны там ләғв едә билмәмишди. Буна көрә дә бу өлкәләрдә капитализмин инкишафы просесиндә һаким синфин хејринә А.и. кечирилмишди [мәс., Пруссијада 1807—11 илләр ислаһаты, Русијада 1861 ил кәндли ислаһаты вә Столыпинин аграр ислаһаты (1906—16), Румынијада 1864 ил ислаһаты].

А.и.-ын кечирилмәсинин зәрурилији өлкәнин игтисади вә сијаси тәләбатындан, кәндлиләрин торпаг уғрунда күчлү һәрәкатындан ирәли кәлир. Бунларын радикал һәлли дәрәчәси бу вә ја дикәр өлкәдә ичтимаи-игтисади шәртләрин мәчмусу, синфи гүввәләрин нисбәти, дөвләт һакимијјәтинин характери илә мүәјјән едилир. В. И. Ленин аграр ингилабларын сијаси һакимијјәт уғрунда мүбаризә илә билаваситә әлагәсини гејд етмишдир: «Әкәр аграр ингилабынын гәләбәси һакимијјәтин ингилабчы халг тәрәфиндән әлдә едилмәсини нәзәрдә тутмурса, бу ингилаб бош бир ибарәдир. Һәмин шәрт олмадан бу ингилаб аграр ингилабы дејил, кәндли гијамы вә ја кадет аграр ислаһаты олачагдыр» (Әсәрләри, ч. 10, сәһ. 286). Чар Русијасында кәндлиләрин ингилаби чыхышларынын тәзјиги илә кечирилән А.и., Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра исә Мәркәзи вә Чәнуб-Шәрги Авропа өлкәләриндә (Румынија, Чехословакија, Југославија, Мачарыстан, Полша, Болгарыстан) кечирилән А.и. јарымчыг олмуш вә бу өлкәләрин аграр гурулушунда әһәмијјәтли дәјишиклик јарада билмәмишди. Русијада Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы аграр мәсәләни там вә ардычыл һәлл етди. II Үмумрусија Советләр гурултајынын 1917 ил 26 октјабр (8 нојабр) тарихли декрети илә мүлкәдар торпаг саһиблији ләғв олунду, бүтүн торпаглар үмумхалг мүлкијјәтинә чеврилди. Торпагдан истифадә системи ҮРМИК-ин 1918 ил 9 феврал тарихли декрети илә мүәјјән едилди.

Ингилабдан әввәл Азәрб.-да да феодалларын вә чар мүтләгијјәтинин мәнафејини мүһафизә едән, зәһмәткеш кәндли күтләләринин һәјат мәнафеји әлејһинә, онларын ағыр истисмарына јөнәлдилмиш бир сыра А.и. кечирилмишдир. 1846 илин декабрын 6-да чаризмин вердији фәрман феодал торпаг саһиблијинин бүтүн формаларыны хүсуси мүлкијјәт кими таныды. Фәрманын әсас мүддәалары 1847 ил 20 апрел вә 28 декабр тарихли Әсаснамәләрдә инкишаф етдирилди вә конкретләшдирилди. Әсаснамәјә көрә, кәндлиләр саһибкарларын хејринә натурал рента вә пул мүкәлләфијјәтләри өдәмәли, *бијара* кетмәли, онлар үчүн нөкәр ајырмалы идиләр. 1846—47 илләрин аграр ганунлары Азәрб.-да феодал тәһкимчилик мүнасибәтләрини гүввәтләндирди. Русијада 1861 ил кәндли ислаһатындан сонра милли учгарларда да кәндли ислаһатлары кечирмәк мәсәләси гаршыја чыхды. Бунунла әлагәдар 1870 илдә Азәрб.-да кәндли ислаһаты кечирилди. Ислаһат мәһдуд вә даһа чох тәһкимчилик характериндә иди; хәзинә торпагларында јашајан вә бүтүн кәндлиләрин 70%-индән чохуну тәшкил едән дөвләт кәндлиләринә аид едилмәди. Ислаһатын әсас ганунверичилик акты олан 1870 ил 14 мај Әсаснамәси ону әсас көтүрдү ки, бүтүн торпаглар «али мүсәлман силки»нин (хан, бәј вә с.) мүлкијјәтидир. Торпаг саһибләри илә кәндлиләр арасындакы торпаг мүнасибәтләри Әсаснамә верiләндән сонра ики ил мүддәтиндә һәјата кечирилмәли олан «торпаг низамнамәси» илә мүәјјән едилирди. Кәндлиләр саһибкар торпағындан истифадә үчүн әввәлки кими феодал мүкәлләфијјәтләри (бүтүн к.т. мәһсулларынын 1/10-и мигдарында натурал верки—малчәһәт вә ја *бәһрә*, һәјәтјаны саһә дә дахил олмагла јарарлы торпагларын һәр десјатини үчүн 30 гәп. пул веркиси) өдәмәли иди. Феодал рентасыны зорла топламаг үчүн Әсаснамәдә мүхтәлиф иҹбари тәдбирләр, һәтта борҹлунун дашынар вә дашынмаз әмлакынын сатылмасы, торпаг саһиби, јахуд һәмкәндлиси үчүн ишләмәјә ҝөндәрилмәси нәзәрдә тутулмушду. Пај торпаглары кәндлиләрин мүлкијјәтинә дејил, даими истифадәсинә верилирди. Бунунла белә, кәндли «торпаг саһиби илә ҝөнүллү сазиш» әсасында пај торпағыны өдәнҹлә ала биләрди. Лакин Русијанын мәркәзи губ.-ларындан фәргли олараг, Азәрб.-да торпағын өдәнҹ илә алынмасы мәҹбури дејилди вә дөвләт пај торпағы алмагда кәндлиләрә һеч бир ҝөмәк етмирди. Азәрб.-да өдәнҹ гијмәтләри дә јүксәк иди. Кәндлиләр, бир гајда олараг, Әсаснамәдә нәзәрдә тутулдуғундан аз пај торпаглары алдылар (мәс., Бакы губ.-сынын 4 гәзасында 15 јашындан јухары һәр кишијә нәзәрдә тутулмуш 5 десјатин әвәзинә, орта һесабла, 3,35 десјатин торпаг дүшүрдү). Ислаһатын гарәтчи характери торпаг саһибләринин һүгугуну мүдафиә едән чаризмин јеритдији аграр сијасәтин ганунаујғун нәтиҹәси иди. Бунунла белә, ислаһат буржуа характерли иди вә капитализмин инкишафына мүәјјән дәрәҹәдә ҝөмәк едирди (феодалларын торпаг үзәриндә инһисарынын ләғви, гејри-игтисади мәҹбуријјәтин зәифләмәси). Лакин тәһкимчилик әламәтләри 1861 ил кәндли ислаһатына нисбәтән өзүнү даһа габарыг ҝөстәрирди.

1900 ил мајын 1-дә верилмиш ганун чаризмин вә рус буржуазијасынын мәнафејинә ујғун шәкилдә Загафгазија дөвләт кәндлиләринин истифадәсиндә олан торпаглары дөвләт мүлкијјәти е'лан етди. Бу торпаглардан истифадә мүгабилиндә дөвләт кәндлиләри хәзинәјә феодал-торпаг рентасы вермәли идиләр. Мешәләрдән истифадә үчүн ајрыҹа верҝи мүәјјәнләшдирилди. Ганун дөвләт кәндлиләринин истифадәсиндәки торпаглар үзәриндә хәзинә мүлкијјәтинә тохунмады. Беләликлә, империјанын чох һиссәсиндә ләғв едилән феодал истеһсал мүнасибәтләри Загафгазија дөвләт кәндиндә сахланылды. Кәндлиләрин истифадәсиндәки бүтүн торпаглар онларын ихтијарында галды. 1903 ил апрелин 21-дә 1900 ил ганунуну инкишаф етдирән вә конкретләшдирән гајдалар гәбул олунду. Пај торпагларындан истифадә һүгугу олан кәндлиләрин сајы хејли азалдылды. Бу, минләрлә кәндлинин тамамилә торпагсыз галмасы вә ја пај торпагларынын мүәјјән һиссәсиндән мәһрум олмасы демәк иди. 1900—03 илләрин аграр ганунларында чаризмин аграр сијасәтинин мүртәҹе характери өзүнү там ҝөстәрди. Бу сијасәт торпаг саһибкарларынын һүгугларыны вә феодал истеһсал мүнасибәтләрини сахламаға јөнәлдилмишди.

1912 ил декабрын 20-си вә 1913 ил јанварын 1-дә IV Дөвләт Думасынын вердији гануна ҝөрә, кәндлиләр даими истифадәләриндә олан торпаглары сатын алмалы идиләр. Мүлкәдар кәндлиләрә верилән пај торпаглары мүгабилиндә дөвләт хәзинәсиндән пул алмалы, кәндлиләр исә һәмин пулу мүәјјән мүддәтдә хәзинәјә вермәли идиләр; Загафгазија губ.-ларында феодал-асылылыг мүнасибәтләри ләғв едилмәли, торпаглар кәндлиләрин хүсуси мүлкијјәтинә кечмәли иди. 1913 ил јанвар гануну феодал мүкәлләфијјәтләрини ләғв етди. Кәндлиләр пај торпагларынын хүсуси мүлкијјәтчиләринә чеврилдиләр. Бакы вә Јелизаветпол губ.-ларында пај торпаглары мүгабилиндә хәзинә мүлкәдарлара 10,3 млн. манат пул вермәли иди. Кәндлиләр һәмин пулу фаизи илә бирликдә (21 млн. манат) 28—56 ил әрзиндә өдәмәли идиләр. Бу ганунлар кәндлиләрин вәзијјәтиндә әсаслы дөнүш јаратмаса да Азәрб. кәндләриндә синфи тәбәгәләшмәни вә капиталист мүнасибәтләринин инкишафыны сүр'әтләндирди. Јалныз Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра торпаг мәсәләси зәһмәткеш кәндлиләрин мәнафејинә ујғун һәлл едилди. Азәрб. Мүвәггәти Ингилаб Комитәсинин 1920 ил 5 мај тарихли декрети илә бүтүн торпаглар миллиләшдирилиб кәндлиләрин истифадәсинә верилди.

Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра Авропа вә Асијанын бир сыра өлкәсиндә халг-демократик ингилабынын гәләбәси зәһмәткеш кәндлиләрин хејринә аграр дәјишикликләр етмәк үчүн шәраит јаратды. Авропа социалист өлкәләриндә А.и., һәр өлкәнин иҹтимаи-игтисади вә тарихи хүсусијјәтләри нәзәрә алынмагла, мүхтәлиф үсулларла вә мүхтәлиф мүддәтдә (1944—48) кечирилмишдир. А.и. нәтиҹәсиндә Болгарыстанда 128 мин торпагсыз вә азторпаглы кәндли, Маҹарыстанда 642 мин к.т. фәһләси, торпагсыз вә азторпаглы кәндли, Полшада 981 мин аилә, Чехословакијада 400 мин аилә, Румынијада 918 миндән чох јохсул кәндли торпагла тә'мин едилди. Бу өлкәләрдә торпаг мүлкијјәтинин јенидән бөлүшдүрүлмәси нәтиҹәсиндә јени кәндли тәсәррүфатлары јаранды, һәјәтләрин чох һиссәси өз торпаг саһәләрини ҝенишләндирди. Авропа социалист өлкәләриндә А.и. һаггында ганун шәхси торпагдан истифадәнин мүәјјән мәһдудијјәтини нәзәрдә тутурду: А.и. үзрә верилән торпағы сатмаг, бөлмәк, иҹарәјә ҝиров гојмаг вә ја вермәк олмазды. К.т. торпагларынын чох һиссәсинин кәндлиләр арасында бөлүшдүрүлмәси вә онларын шәхси истифадәсинә верилмәси бу өлкәләрдә шәхси кәндли торпаг мүлкијјәтинин Русијадакына нисбәтән даһа чох инкишаф етмәси илә әлагәдар иди; торпагларын миллиләшдирилмәси әсас зәһмәткеш кәндли күтләсинин мәнафејинә зидд оларды. Торпағын кәндлиләрин шәхси мүлкијјәтинә верилмәси исә фәһлә синфи илә кәндлиләрин иттифагынын мөһкәмләнмәсинә шәраит јарадырды.

Асија социалист өлкәләриндә халг демократик һакимијјәтиндән әввәл мүлкәдар торпаг саһиблији һөкмранлыг едирди. КХДР вә ВДР-дә мүстәмләкәчи (Јапонија вә Франса) торпаг мүлкијјәти үстүн иди. Буна ҝөрә дә КХДР (1946) вә ВДР-дә (1953) А.и. мүстәмләкәчи торпаг мүлкијјәтини, ири торпаг саһиблијини ләғв етмәјә, торпағы зәһмәткеш кәндлиләрин хејринә јенидән бөлүшдүрмәјә јөнәлдилмишди. ЧХР-дә торпаг ислаһаты һаггында ганун (1950) мүлкәдар мүлкијјәтини ләғв етмәји вә торпаг үзәриндә кәндли мүлкијјәтинин јарадылмасыны нәзәрдә тутурду. ЧХР-дә кечирилән А.и. (1950—52) нәтиҹәсиндә 300 млн.-дан чох кәндли тәгр. 47 млн. *һа* торпаг алды.

Кубада А.и. һаггында ганунлар (1959,1963) латифундијаны, әсасән, миллиләшдирмәклә ләғв етди, торпағы кәндлиләрин мүлкијјәтинә верди.

Социалист өлкәләриндә А.и. нәтиҹәсиндә кечмиш торпаг мүлкијјәти мүнасибәтләри дәјишди, бу өлкәләрин социализм јолу илә даһа да инкишаф етмәси үчүн әлверишли јол ачылды. Кәнддә социалист истеһсал мүнасибәтләринин јарадылмасы аграр мәсәләнин һәллиндә јени аддым олду.

Инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә А.и. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра бир сыра инкишаф етмиш капиталист өлкәсиндә вә милли истиглалијјәт газанмыш бир чох өлкәдә А.и. кечирилмишдир. Јапонијада 1946 илдә А.и. һаггында ганун гәбул едилмиш, 1949 илдә ислаһат, әсасән, баша чатмышды. Ганун торпағы мүлкәдарлардан сатыналма әсасында ону сонрадан азторпаглы кәндлиләрә сатмагла һәјата кечирилди. А.и.мүлкәдар торпаг саһиблији системини тамамилә ләғв етмәји нәзәрдә тутурду. Лакин А.и. Јапонија кәндлисинин вар-јохдан чыхмасынын гаршысыны ала билмәди. Италијада А.и. һаггында ганунлар (1950) гәбул едилмишди. Ислаһат, әсасән, дөвләт-инһисар вә ири аграр капиталынын мәнафејинә ујғун һәјата кечирилмишди. АФР һаким даирәләринин кечирдији А.и. хырда фермер тәсәррүфатларынын сајыны азалтмаға вә сонрадан онларын саһәләрини ири аграр торпагларына гатмаға јөнәлдилмишдир. Јунаныстанда А.и. һаггында ганун (1952) верилмишдир. Ислаһат чох мәһдуд шәкилдә олмушдур. Португалијада фашизм деврилдикдән сонра А.и. кечирилмәси һаггында гәрар гәбул едилмишдир (1975, апрел). Диҝәр Гәрби Авропа өлкәләриндә (Испанија, Франса, Нидерланд, Данимарка вә с.) вә АБШ-да А.и. кечирилмәмишдир. Лакин бу өлкәләрин һаким даирәләри торпаг саһиблијини тәмәркүзләшдирмәклә, рентабелли тәсәррүфатлар јаратмагла «аграр гурулушун модернләшдирилмәсинә» јөнәлдилмиш тәдбирләр кечирирләр. Инһисарларын вә буржуа дөвләтләринин хырда торпаг саһибләрини сыхышдырмаг сијасәти зәһмәткеш кәндлиләрин торпагсызлашмасы просесини сүр'әтләндирир.

Инкишаф едән өлкәләрдә А.и. Бу өлкәләрдә истиглалијјәтдән әввәл к.т.-нда 3 әсас мүлкијјәт формасы олмушдур: 1) феодал мүнасибәтләри; 2) патриархал-иҹма мүнасибәтләри; 3) мүстәмләкәчи торпаг мүлкијјәти. Феодал вә јарымфеодал мүнасибәтләр даһа чох Асија вә Латын Америкасында јајылмышдыр, патриархал-иҹма мүнасибәтләри исә Тропик Африка өлкәләринә хасдыр. Лакин бир сыра фәргләрә бахмајараг бу өлкәләрдә А.и.-дан мәгсәд к.т.-нда буржуа гурулушунун јарадылмасына јол ачмагдыр. Кәндлиләрин торпаг уғрунда һәрәкатынын ҝүҹләнмәси нәтиҹәсиндә Латын Америкасынын бир сыра өлкәсинин (Мексика—1915, 1921; Венесуела — 1960; Гватемала — 1952, 1956; Боливија—1953; Колумбија—1961) һаким даирәләри А.и. кечирмәјә мәҹбур олмушлар. Бу ислаһатлар бур-

АБШЕРОН ИГТИСАДИ РАЈОНУ, ИГТИСАДИ ХӘРИТӘ

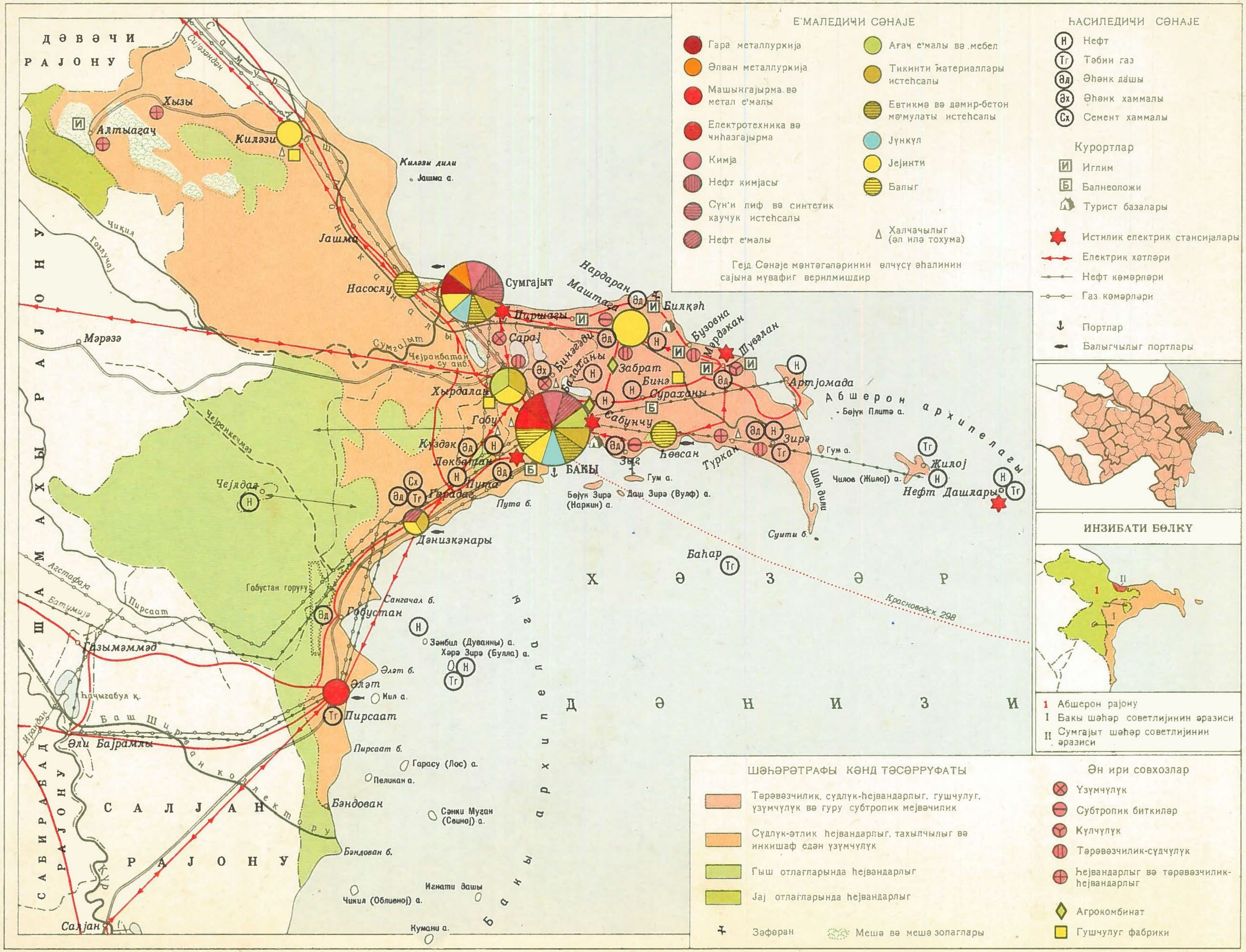
Е'МАЛЕДИЧИ СӘНАЈЕ
Гара металлуркија
Әлван металлуркија
Машынгајырма вә метал е'малы
Електротехника вә чиһазгајырма
Кимја
Нефт кимјасы
Сүн'и лиф вә синтетик каучук истеһсалы
Нефт е'малы
Ағач е'малы вә мебел
Тикинти материаллары истеһсалы
Евтикмә вә дәмир-бетон мә'мулаты истеһсалы
Јүнкүл
Јејинти
Балыг
Халчачылыг (әл илә тохума)
Гејд. Сәнаје мәнтәгәләринин өлчүсү әһалинин сајына мүвафиг верилмишдир
ҺАСИЛЕДИЧИ СӘНАЈЕ
Нефт
Тәбии газ
Әһәнк дашы
Әһәнк хаммалы
Семент хаммалы
Курортлар
Иглим
Балнеоложи
Турист базалары
Истилик електрик стансијалары
Електрик хәтләри
Нефт кәмәрләри
Газ кәмәрләри
Портлар
Балыгчылыг портлары
ИНЗИБАТИ БӨЛКҮ
1 Абшерон рајону
I Бакы шәһәр советлијинин әразиси
II Сумгајыт шәһәр советлијинин әразиси
ШӘҺӘРӘТРАФЫ КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ
Тәрәвәзчилик, сүдлүк-һејвандарлыг, гушчулуг, үзүмчүлүк вә гуру субтропик мејвәчилик
Сүдлүк-әтлик һејвандарлыг, тахылчылыг вә инкишаф едән үзүмчүлүк
Гыш отлагларында һејвандарлыг
Јај отлагларында һејвандарлыг
Зәфәран
Мешә вә мешә золаглары
Ән ири совхозлар
Үзүмчүлүк
Субтропик биткиләр
Күлчүлүк
Тәрәвәзчилик-сүдчүлүк
Һејвандарлыг вә тәрәвәзчилик-һејвандарлыг
Агрокомбинат
Гушчулуг фабрики
ДӘВӘЧИ РАЈОНУ
ШАМАХЫ РАЈОНУ
САЛЈАН РАЈОНУ
САБИРАБАД РАЈОНУ
Хызы
Алтыағач
Киләзи
Киләзи дили
Јашма а.
Јашма
Насослу
Сумгајыт
Пиршағы
Сарај
Нардаран
Маштаға
Билкәһ
Бузовна
Мәрдәкан
Шүвәлан
Забрат
Бинә
Сураханы
Сабунчу
Бинәгәди
Балаханы
Артјомада
Абшерон архипелагы
Бөјүк Плитә а.
Хырдалан
Гобу
Күздәк
Лөкбатан
Пута
Гарадағ
БАКЫ
Зығ
Һөвсан
Түркан
Зирә
Гум а.
Жилој
Чилов (Жилој) а.
Нефт Дашлары
Шаһ дили
Бөјүк Зирә (Наркин) а.
Даш Зирә (Вулф) а.
Пута б.
Сүјти б.
Баһар
Мәрәзә
Чејлдағ
Дәнизкәнары
Гобустан горуғу
Гобустан
Сангачал б.
Зәнбил (Дуванны) а.
Хәрә Зирә (Булла) а.
Әләт б.
Әләт
Кил а.
Пирсаат
Пирсаат б.
Гарасу (Лос) а.
Пеликан а.
Бәндован
Сәнки Муған (Свиној) а.
Бәндован б.
Игнати дашы
Чикил (Облиеној) а.
Куманы а.
Бакы архипелагы
Газымәммәд
Һачыгабул к.
Әли Бајрамлы
Салјан
Баш Ширван коллектору
Самур-Абшерон канали
Сумгајыт
Чејранбатан су анб.
Чејранкечмәз
Ағсу
Гозлучај
Ағстафа
Батумија
Пирсаат
Ипрадан
Красноводск 298
ХӘЗӘР ДӘНИЗИ

МИГЈАС 1:1 000 000

10 0 10 20 30 40 км

1975 илин ијулунда БЖКИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

АЛБАНИЈА

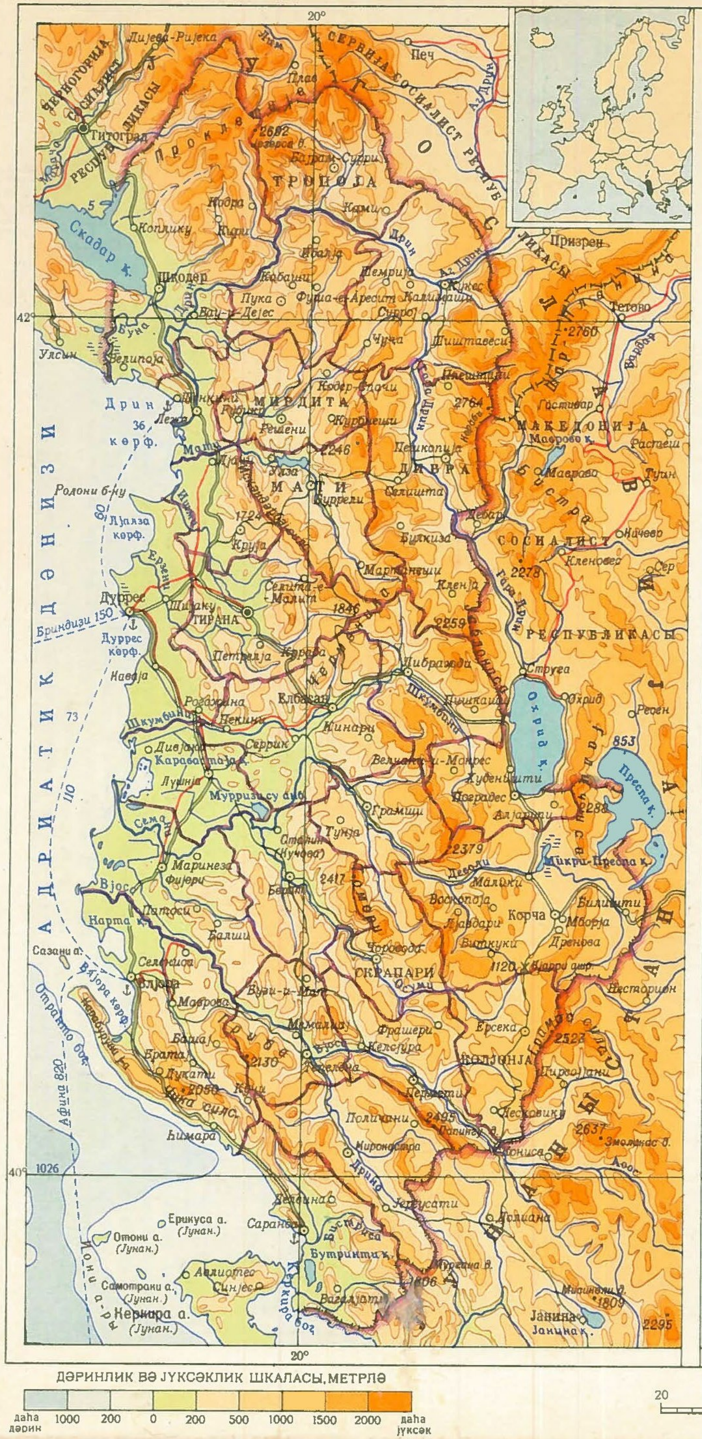
ЧЕРНОГОРИЈА СОСИАЛИСТ РЕСПУБЛИКАСЫ
Титоград
Скадар к.
Шкодер
ЈУГОСЛАВИЈА
СЕРБИЈА СОСИАЛИСТ РЕСПУБЛИКАСЫ
Печ
Призрен
Тетово
МАКЕДОНИЈА СОСИАЛИСТ РЕСПУБЛИКАСЫ
ТРОПОЈА
МИРДИТА
ДИБРА
МАТИ
СКРАПАРИ
Дуррес
ТИРАНА
Елбасан
Охрид к.
Преспа к.
Корча
Влјора
Саранда
Јанина
Дрин к.
Дуррес к.
Влјора к.
Отранто бог.
Керкира бог.
Керкира а. (Јунан.)
АДРИАТИК ДƏНИЗИ
ЈУНАНЫСТАН
2692
2764
2760
2246
2278
2259
1846
2379
2417
2130
2050
2495
2522
2637
2295
1809
853
Бриндизи 150
Афина 820
1026
20°
42°
40°

ДƏРИНЛИК ВƏ ЈУКСƏКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛƏ

даһа дəрин	1000	200	0	200	500	1000	1500	2000	даһа јуксəк

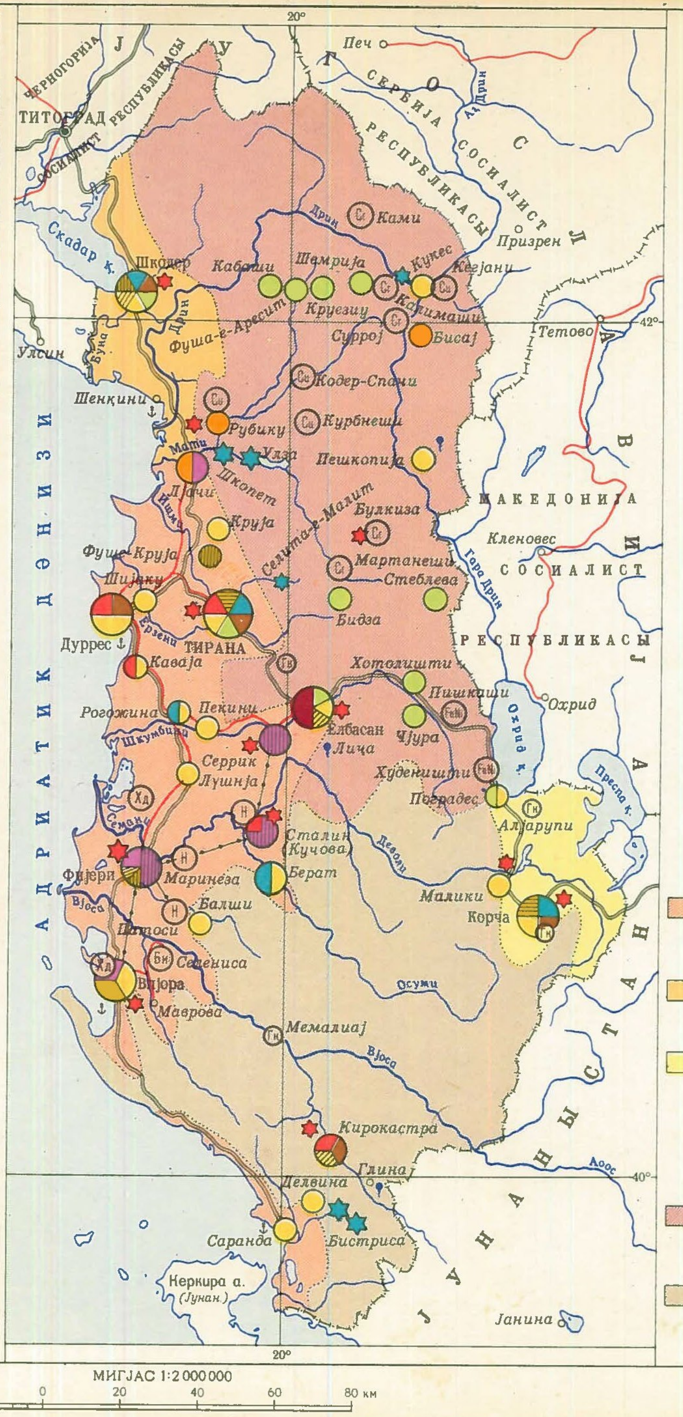
ЧЕРНОГОРИЈА СОСИАЛИСТ РЕСПУБЛИКАСЫ
ТИТОГРАД
ЈУГОСЛАВИЈА
СЕРБИЈА СОСИАЛИСТ РЕСПУБЛИКАСЫ
МАКЕДОНИЈА СОСИАЛИСТ РЕСПУБЛИКАСЫ
АДРИАТИК ДƏНИЗИ
ЈУНАНЫСТАН
Печ
Призрен
Тетово
Скадар к.
Шкодер
Улсин
Шенҝини
Кабаши
Шемрија
Ками
Кукес
Кељмаши
Кежани
Фуша-е-Аресит
Круезиу
Суррој
Бисај
Кодер-Спачи
Курбнеши
Рубику
Улза
Пешкопија
Шкопет
Лачи
Круја
Булкиза
Фуше-Круја
Шијаку
Мартанеши
Стеблева
Биҹза
Дуррес
ТИРАНА
Каваја
Хотолишти
Пишкаши
Рогожина
Пекини
Елбасан
Лича
Чјура
Охрид
Серрик
Лушња
Худеништи
Поградес
Сталин
Кучова
Берат
Фиери
Маринеза
Алјарупи
Малики
Корча
Балши
Патоси
Селениса
Влјора
Маврова
Мемалиај
Кирокастра
Глина
Делвина
Саранда
Бистриса
Неркира а. (Јунан.)
Јанина
Охрид к.
Преспа к.
20°
42°
40°

МИГЈАС 1:2 000 000

20 0 20 40 60 80 км

Е'МАЛЕДИЧИ СƏНАЈЕ

- Гара металлуркија
- Əлван металлуркија
- Метал е'малы
- Кимја
- Нефт е'малы
- Тикинти материаллары
- Семент
- Шүшə
- Тохучулуг
- Дəри-ајаггабы
- Агач е'малы
- Јејинти
- Түтүн

ҺАСИЛЕДИЧИ СƏНАЈЕ

- Би Битум
- Гк Гонур көмүр
- Н Нефт
- FeNi Дəмир-никел филизлəри
- Cr Хром филизи
- Cu Мис филизи
- Хд Хөрəк дузу

- Минерал булаглар
- Нефт кəмəрлəри
- Су електрик стансијалары
- Истилик електрик стансијалары

КƏНД ТƏСƏРРҮФАТЫ

- Гојунчулуг, исти севəн техники биткилəр (памбыг, түтүн) вə мејвəчилик (зејтун, əнчир, ситруслар) илə јанашы гарғыдалы-буғда əкини
- Əтлик-сүдлүк һејвандарлыг (гарамал, гојун) вə түтүнчүлүк илə јанашы гарғыдалы-буғда əкини
- Əтлик-сүдлүк һејвандарлыг (гарамал, гојун) илə јанашы буғда-гарғыдалы вə шəкəр чуғундуру əкини

Даг-отлаг һејвандарлығы

- а) гарғыдалы əкини вə мешəчилијин инкишаф етдији шимал əтлик-сүдлүк һејвандарлыг (гарамал, гојун) рајону
- б) гарғыдалыја нисбəтəн буғда əкининин чох олдуғу ҹəнуб гојунчулуг рајону

1975 илин ијунунда БККИ-нин ХТЕРҺ-дə тəртиб едилмишдир

АВСТРАЛИЈА ИТТИФАГЫ

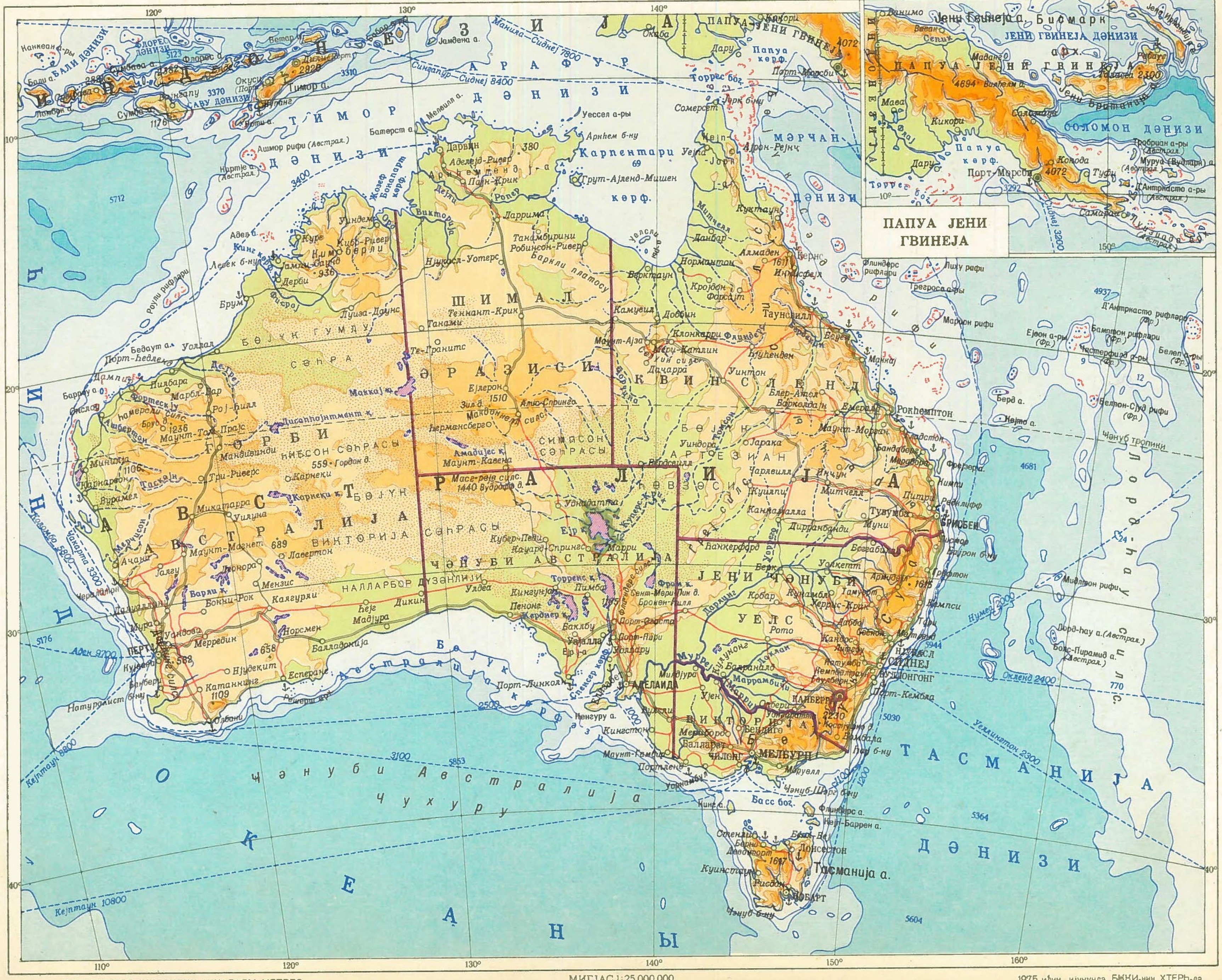

ИНДОНЕЗИЈА
ТИМОР ДӘНИЗИ
АРАФУР ДӘНИЗИ
ПАПУА ЈЕНИ ГВИНЕЈА
МӘРҸАН ДӘНИЗИ
Карпентари көрф.
ШИМАЛ ӘРАЗИСИ
КВИНСЛЕНД
ГӘРБИ АВСТРАЛИЈА
ЧӘНУБИ АВСТРАЛИЈА
ЈЕНИ ЧӘНУБИ УЕЛС
ВИКТОРИЈА
Тасманија а.
БӨЈУК ГУМЛУ СӘҺРА
ГИБСОН СӘҺРАСЫ
БӨЈУК ВИКТОРИЈА СӘҺРАСЫ
СИМПСОН СӘҺРАСЫ
НАЛЛАРБОР ДҮЗӘНЛИЈИ
БӨЈУК АРТЕЗИАН ҺӨВЗӘСИ
Бөјук Австралија көрф.
ТАСМАНИЈА ДӘНИЗИ
ҺИНД ОКЕАНЫ
Чәнуби Австралија Чухуру
Дарвин
Пертh
Аделаида
Мелбурн
Сиднеј
Канберра
Брисбен
Хобарт
Таунсвилл
Рокһемптон
Алис-Спрингс
Калгурли
Порт-Морсби
Папуа көрф.
Соломон дәнизи
Јени Гвинеја а.
Бисмарк арх.
Торрес боғ.
Басс боғ.
Чәнуб тропики
ПАПУА ЈЕНИ ГВИНЕЈА
110°
120°
130°
140°
150°
160°

ДӘРИНЛИК ВӘ ЈУКСӘКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ

МИГЈАС 1:25 000 000

250 0 250 500 750 1000 км

1975 илин ијунунда БККИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

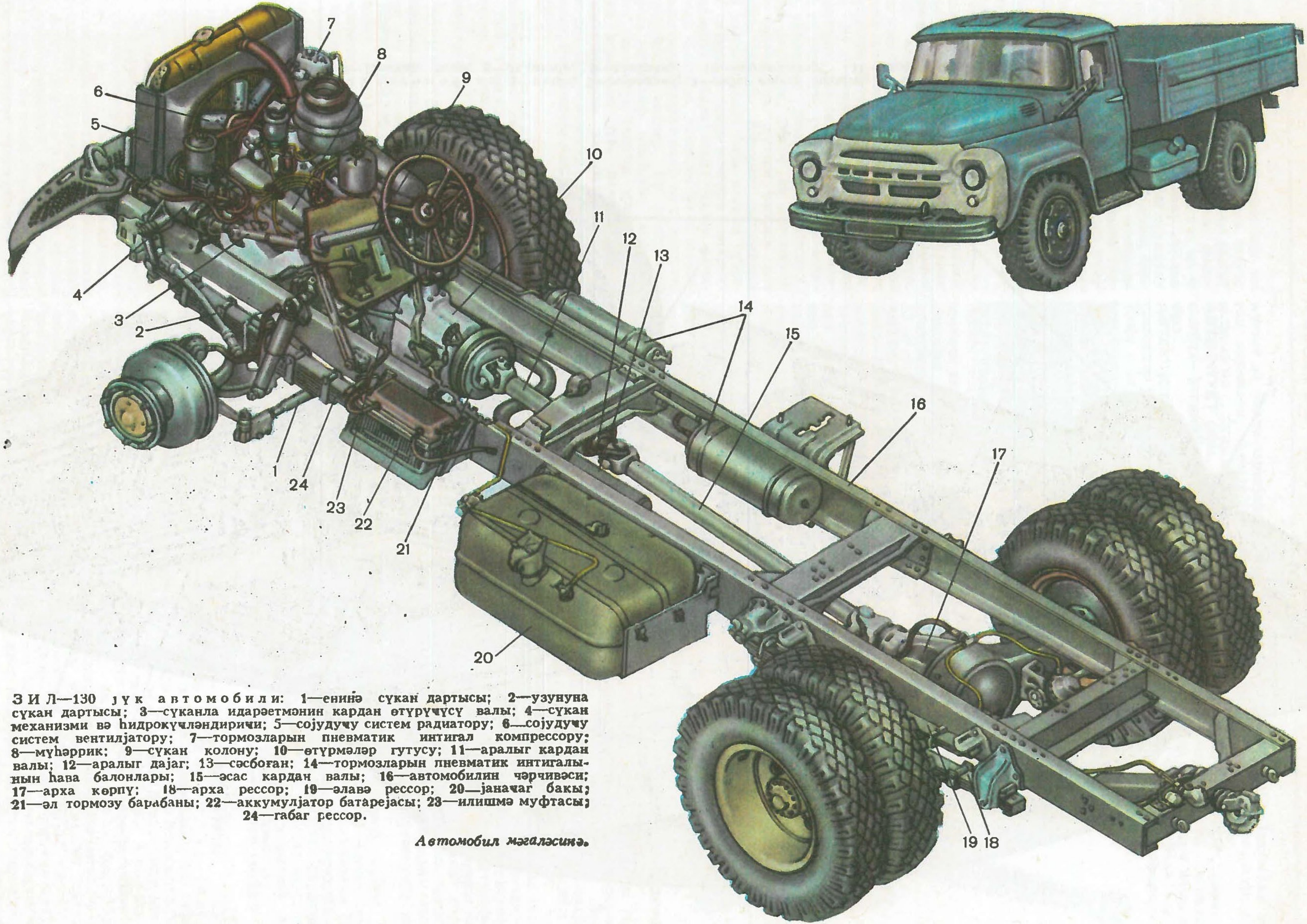

ЗИЛ—130 јүк автомобили: 1—енинә сүкан дартысы; 2—узунуна сүкан дартысы; 3—сүканла идарәетмәнин кардан өтүрүчүсү валы; 4—сүкан механизми вә һидрокүчләндиричи; 5—сојудучу систем радиатору; 6—сојудучу систем вентилјатору; 7—тормозларын пневматик интигал компрессору; 8—мүһәррик; 9—сүкан колону; 10—өтүрмәләр гутусу; 11—аралыг кардан валы; 12—аралыг дајаг; 13—сәсбоған; 14—тормозларын пневматик интигалынын һава балонлары; 15—әсас кардан валы; 16—автомобилин чәрчивәси; 17—арха көрпү; 18—арха рессор; 19—әлавә рессор; 20—јаначаг бакы; 21—әл тормозу барабаны; 22—аккумулјатор батарејасы; 23—илишмә муфтасы; 24—габаг рессор.

Автомобил мәгаләсинә.

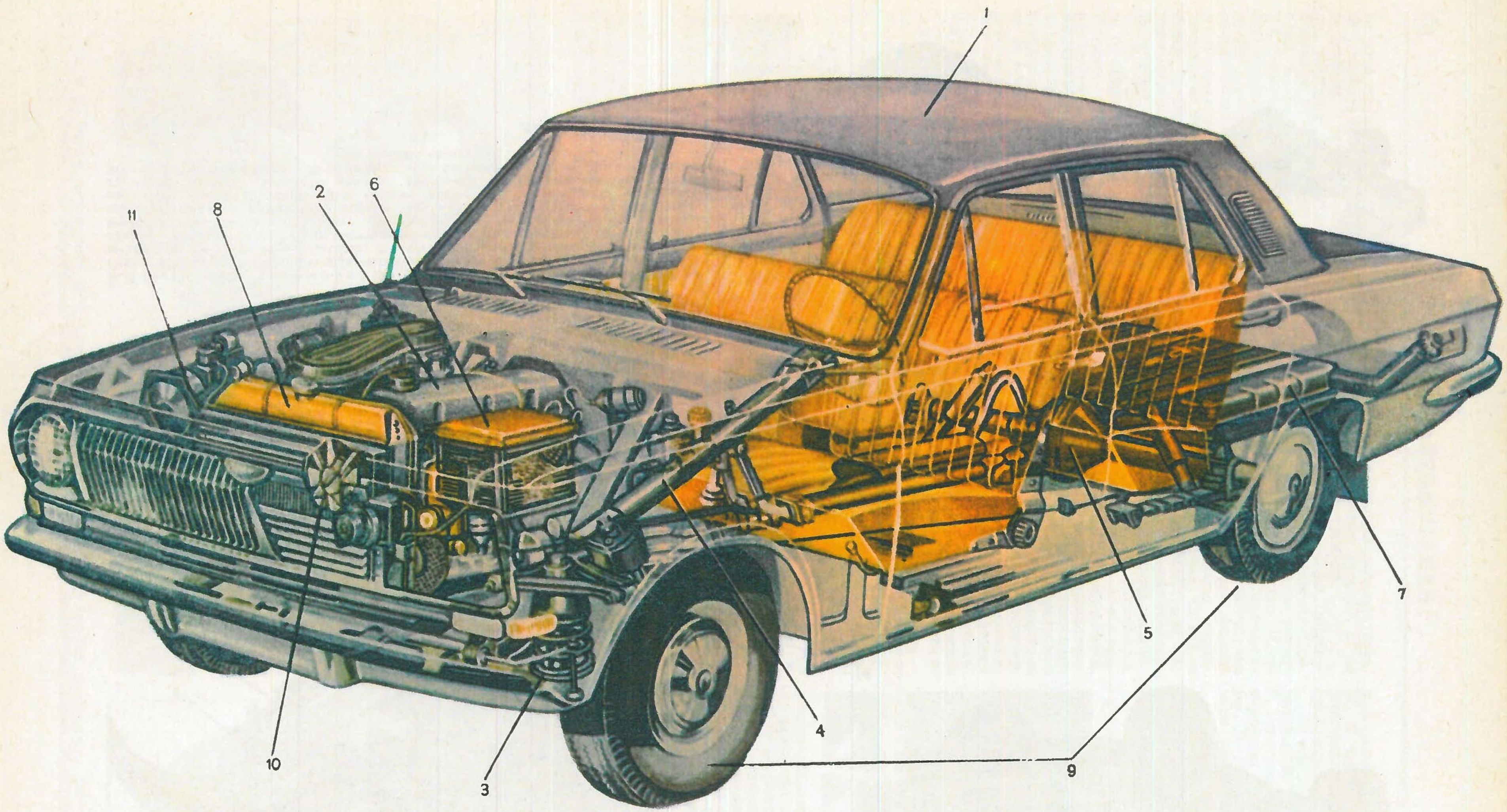

«Волга» ГАЗ—24 миник автомобили: 1—кузов; 2—мүһәррик; 3—габаг көрпү асгысы; 4—сүкан механизми; 5—арха көрпү; 6—аккумулјатор; 7—јанаҹаг бакы; 8—радиатор; 9—тәкәрләр; 10—вентилјатор; 11—һидравлик күҹләндириҹи.

Автомобил мәгаләсинә.

жуа-мүлкәдар характерли олмуш вә кәнддә латифундизмин ағыр нәтичәләрини, кәскин ичтимаи зиддијјәтләри нисбәтән азалтмаға јөнәлдилмишди. Бу өлкәләрдә А.и. феодал галыгларыны нисбәтән мәһдудлашдырмыш, лакин торпағын латифундијачыларын әлиндә јүксәк дәрәчәдә тәмәркүзләшмәсинин гаршысыны ала билмәмишдир. Бу өлкәләрдән фәргли олараг Перуда 1969 илдән кечирилән А.и. даһа демократикдир. Ислаһат нәтичәсиндә бурада тәгр. 8 млн. *ha* (1976 илин әввәли) мүлкәдар торпағы мүсадирә едилмиш вә кәндлиләрә пајланмышдыр. Еквадорда 1973 илдән кечирилән А.и. кәнддә јарымфеодал мүнасибәтләри ләғв етмәји нәзәрдә тутур; һөкумәтин гәрары илә латифундијачылардан бечәрилмәјән торпаглар алыныб торпагсыз кәндлиләрә пајланыр.

Асија вә Шимали Африканын инкишаф едән өлкәләриндә А.и. нисбәтән даһа гәти характердә олмушдур. Бу өлкәләрдә (Түркијә вә Филиппиндән башга) феодал-мүлкәдар торпаг саһиблији хејли мәһдудлашдырылмыш, феодал вә патриархал ичма мүнасибәтләри һаким мөвгејини итирмишдир. Шәрг өлкәләринин кәндләриндә хырда әмтәә уклады формалашыр, к.т.-нда буржуа елементләри мөһкәмләнир.

МӘР-дә А.и. һаггында ганун (1952) феодализмин ләғвинин әсасыны гојмушдур. 1961 вә 1969 илләрдә торпаг саһиблијинин мәһдудлашдырылмасы һаггында ганун гәбул едилмишдир. Лакин сон илләр МӘР рәһбәрлијинин АБШ империализми вә әрәб иртичасы илә сых бағлы дахили вә харичи сијасәти нәтичәсиндә 1952 ил ингилабынын бир чох наилијјәтләри ләғв едилир, өлкәнин игтисади мөвгеји јенидән ири буржуазијанын әлинә кечир. Һиндистанда А.и. һаггынла ганун 1950—51 илләрдә гәбул олунмуш вә 1952—61 илләрдә һәјата кечирилмишдир. А.и.-ын ән мүһүм һиссәси зәминдар системинин ләғви һаггында ганунверичиликдир. Зәминдар системинин ләғви ири мүлкәдар торпаг саһиблијинә бөјүк зәрбә олду. Лакин бу, бүтүн өлкә мигјасында һәјата кечирилмәди. Ислаһатда ичарә мүнасибәтләри дә мәһдуд характердә иди. Ганунверичилик ичарәдарлара торпаг алмаг һүгугу верирди, анчаг буна һамынын имканы олмурду. Нәтичәдә торпаг саһибкарларынын тәсәррүфатларынын кенишләндирилмәси хатиринә бүтүн ичарәдарлар торпаг саһәләриндән говулду. Беләликлә, ислаһат Һиндистанда аграр мәсәләни һәлл едә билмәди. 1970 илин орталарында әсас кәндли күтләләринин хејринә А. и. кечирилмәси уғрунда кәндли һәрәкаты башланды. 1972 илдә торпаг мүлкијјәтинин макс. өлчүсү барәдә јени ганунверичилик гәбул олунду. Лакин бу, өлкәнин бир нечә штатында (Керала, Гәрби Бенгалија, Ассам) һәјата кечирилди. Керала штатында 3 млн. ичарәдар вә к.т. фәһләсинин тутдуғу торпаг саһәси онларын мүлкү е'лан олунду вә онлар торпаг рентасындан азад едилди. 1976 илин феврalында шәһәрләрдә торпаг саһәләринин мәһдудлашдырылмасына вә кәндлиләрин мүлкәдар торпагларында мәчбури ишләмәләринин ләғв едилмәсинә даир јени ганун верилди. Һиндистанда мүлкәдар вә голчомаглар торпаг ислаһатлары барәдә ганунларын һәјата кечирилмәсинә мүгавимәт көстәририләр. Иранда 1962 илдән кечирилән торпаг ислаһаты, әсасән, 1972 илдә баша чатдырылмышдыр. Ислаһат, мәһдуд характеринә бахмајараг, ири феодал мүлкәдар торпаг саһиблијинә зәрбә вурмуш, к.т.-нда капитализм мүнасибәтләринин инкишафына әлверишли шәраит јаратмышдыр. 2,5 млн. кәндли аиләси сатыналма, јахуд узунмүддәтли ичарәјә көтүрмә јолу илә торпаг әлдә етмишдир. Әфганыстанда респ. режими гурулдугдан сонра (1973) дөвләт торпаглары торпагсыз вә азторпаглы кәндлиләрә пајланыр. Пакистанда кечирилән торпаг ислаһаты нәтичәсиндә ири мүлкәдарлардан тәгр. 2,1 млн. *акр* торпаг саһәси алынмыш, 100 мин торпагсыз вә азторпаглы кәндлиләрә пајланмышдыр (1976, јанвар). Пакистан һөкумәтинин аграр сијасәти к.т. истеһсалыны кенишләндирмәјә вә феодал торпаг саһиблијини бүтүнлүклә ләғв етмәјә јөнәлдилмишдир. Сурија (1958, 1963, 1966), Индонезија (1960—61), Бирма (1948, 1953, 1962), Тунис (1964) вә с. өлкәләрдә А.и. һаггында ганунлар верилмишдир. 1975 илин апрелиндә Ефиопијада А.и. кечирилмәси е'лан олунмушдур. Ислаһат ири торпаг саһиблијини ләғв етмиш, млн.-ларла *ha* торпаг саһәсини кәндлиләрә вә онларын ассосиасијаларына вермишдир.

Әд.: Ленин В. И., Көчүрмә мәсәләси, Әсәрләри, ч. 18, сәһ. 82—93; Коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәсинин сәнәдләри, Б., 1970; Исмајылов М. Ә., XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын кәнд тәсәррүфаты, Б., 1960; Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Агаян Ц. П., Крестьянская реформа в Азербайджане в 1870 году, Б., 1956; Гасанов И. М., Земельная политика царизма в Азербайджане в первой половине XIX века. Изв. АН Азерб.ССР, 1956, № 4; јенә онун, Частновладельческие крестьяне в Азербайджане в первой половине XIX века, Б., 1957; Основные законодательные акты по аграрным преобразованиям в зарубежных социалистических странах, в. 1—4, М., 1957—58; Сумбатзаде А. С., Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке, Б., 1958; јенә онун, К вопросу об ...«аграрной реформе»..., Сб. Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России, М., 1961; Исмаилов М. А., Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX и начала XX вв., Б., 1964; Аграрные реформы в развивающихся странах и странах высокоразвитого капитализма, М., 1965; Социально-экономические последствия аграрных реформ и социальная структура деревни в развивающихся странах Азии и Северной Африки, М., 1966; Гасанов И. М., О реакционной сущности царского аграрного закона 1 мая 1900 года. Изв. АН Азерб. ССР (Серия философии истории и права), 1967, №1; Сумбатзаде А. С., Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане, М., 1972; Аграрные реформы в странах Латинской Америки, М., 1973;

АГРАР МӘСӘЛӘ—кениш мә'нада синифли чәмијјәтдә торпаг үзәриндә мүлкијјәт һаггында, торпаг мүлкијјәти илә әлагәдар олараг синифләр арасында мүнасибәт вә бунунла бағлы олан синфи мүбаризә һаггында мәсәлә. А.м.-дә кәндли мәсәләси әсасдыр. Дар мә'нада А.м. к.т.-нда капитализмә гәдәрки (феодал, бә'зи јериндә галмыш өлкәләрдә һәм дә феодализмә гәдәрки) истеһсал мүнасибәтләрини арадан галдырмаг јоллары вә үсуллары һаггында мәсәләләри әһатә едир. Бу мә'нада А.м. буржуа-демократик ингилабынын әсас вәзифәләриндән бири олмагла бүтүн мүлкәдар торпаг мүлкијјәтинин мүсадирә едилмәсини нәзәрдә тутур. Лакин буржуазија өз синфи мәһдудлуғуна көрә А.м.-ни ахырадәк һәлл едә билмир. А.м.-ни јалныз сосиалист ингилабы там һәлл едә биләр.

Торпаг мәсәләси ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн јаранмасы, әмтәә мүбадиләсинин инкишафы вә чәмијјәтин синифләрә бөлүнмәси илә мејдана кәлмишдир. Капитализмә гәдәр торпаг мүлкијјәти феодал-мүлкәдар синфинин әлиндә чәмләнмишди. Капитализмә кечидлә әлагәдар феодал-мүлкәдар торпаг мүлкијјәти дағылыр, хырда кәндли вә буржуа торпаг мүлкијјәти, бунларын да әсасында к.т.-нда, мүвафиг олараг, хырда әмтәә вә капиталист уклады јараныр. Капиталист уклады, бир гајда олараг, ики әсас јолла—ири капиталист вә мүлкәдар торпаг мүлкијјәтинин јаранмасы илә формалашыр. Капитализмин јаранмасы вә инкишафында әсас—бир тәрәфдән, истеһсалчыларын истеһсал васитәләри үзәриндәки мүлкијјәтдән ајрылмасы, кәндлиләрин торпагдан зорла мәһрум едилмәси вә пролетариата чеврилмәси, дикәр тәрәфдән, капиталист синфинин истеһсал васитәләри үзәриндәки мүлкијјәтинин инһисарлашмасы олмушдур. Торпаг к.т.-нда әсас истеһсал васитәсидир. Кәндлиләрин вар-јохдан чыхмасы нәтичәсиндә торпағын хејли һиссәси капиталист тәсәррүфатларында чәмләнмиш, кәндли күтләләриндә исә чүзи һиссәси галмышдыр. К.т.-нда капитализмин инкишафы кәнддә көһнә патриархал мүнасибәтләрин дағылмасына вә јени антагонист синифләрин—кәнд буржуазијасы вә кәнд пролетариатынын јаранмасына сәбәб олмушдур.

Мүхтәлиф ичтимаи шәраит к.т.-нда капитализмин ики инкишаф јолуну—Пруссија (Алманија, Чар Русијасы) вә Америка јолларыны мүәјјән етмишдир. Пруссија јолу феодал-мүлкәдар тәсәррүфатларынын буржуа, јункер тәсәррүфатларына ләнк кечмәси, «...тәһкимчилијин дөнүб феодал-мүлкәдар-јункер торпагларында әсарәт вә капиталист истисмары шәклинә дүшмәси»...демәкдир (Ленин В. И., Әсәрләри, ч.13, сәһ. 240). Америка јолу феодал-мүлкәдар торпаг саһиблијинин үмумијјәтлә олмамасы вә бу мә'нада капитализмдән әввәлки истисмар формасындан азад олмуш кәндли, фермер тәсәррүфатларынын сәрбәст инкишафы—«...патриархал кәндлинин буржуа фермеринә чеврилмәси»... демәкдир (јенә орада, сәһ. 241).

В. И. Ленин ингилабдан әввәлки Русијанын к.т.-нда капитализмин тәкамүлүндә һәр ики јолун мөвчуд олдуғуну көстәрмишдир; Пруссија јолу Русијанын әкинчилик мәркәзләриндә, Америка јолу әкинчилик учгарларында, һабелә мүлкәдар вә кәндли тәсәррүфатлары олан бүтүн јерләрдә олмушдур. 1861 ил ислаһатындан та Бөјүк Октјабр социалист ингилабынадәк мүлкәдар вә кәндлиләрин мүбаризәси Пруссија (мүлкәдар вә рус либерал буржуазијасы тәрәфиндән) вә Америка (кәндлиләр тәрәфиндән) инкишаф јолу уғрунда кетмишдир.

Торпағын торпаг саһибиндән алынмасынын ики формасы капитализмә хасдыр: һипотека борчлары (борч фаизи) вә ичарә системи (бах *Торпаг ичарәси*). К. Маркс көстәрмишдир ки, ајры-ајры капиталистләр кәндлиләри һипотека вә сәләмчилик васитәсилә, капиталистләр синфи исә дөвләт веркиләри васитәсилә истисмар едирләр. Капитал һәм фәһләни, һәм дә кәндлини истисмар едир. Бунунла белә, кәндлиләрин мәнафеји буржуазијанын мәнафеји илә барышмаз зиддијјәтлидир; белә шәраитдә кәндлиләрин тәбии мүттәфиги вә рәһбәри фәһлә синфидир.

В. И. Ленин 20 әсрин башлангычында Русијада А.м.-нин маһијјәтини вә хүсусијјәтини характеризә едәрәк јазыр: «Аграр мәсәләси»—јајылмыш олан бу ади истилаһ ишләдиләрсә—бүтүн капиталист өлкәләриндә мөвчуддур. Лакин Русијада үмум капиталист аграр мәсәләсилә јанашы олараг, башга, «халис рус» аграр мәсәләси дә вардыр... биздә тәһкимчилик мүнасибәтләри халис капиталист мүнасибәтләрини һәлә чох кениш өлчүдә әзир. Әһали күтләләринин вә биринчи нөвбәдә үмумијјәтлә кәндли күтләләринин мәһз бу мүнасибәтләрә гаршы мүбаризәси—рус аграр мәсәләсинин хүсусијјәтини тәшкил едир (јенә орада, ч.18, сәһ. 61, 62).

Русијада 1861 ил кәндли ислаһатындан сонра да торпағын бөјүк һиссәси мүлкәдарларда вә мүлкәдар дөвләтиндә галды. Шәхси торпаг саһиблијиндә ири саһибкарлар һөкмранлыг едирди. К.т.-нда капитализмин инкишафы илә әлагәдар мүлкәдарлар муздлу әмәкдән истифадә етмәјә башламышды. 20 әсрин әввәлләриндә рус вә харичи инһисарчы капитал Русијанын к.т.-на дахил олмаға башлады. Лакин Русијада инһисарчы капитализмин инкишафы А.м.-ни даһа да мүрәккәбләшдирди. Инһисарчы капитализм к.т.-нда феодал-тәһкимчилик галыгларыны сахламагла мәһсулдар гүввәләрин инкишафыны ләнкидирди.

А.м. Русијанын бүтүн ичтимаи-игтисади вә сијаси һәјатынын әсас мәсәләләриндән иди. Сијаси партија вә тәшкилатларын аграр програмларында А.м.-нин мүхтәлиф үсулларла һәлли көстәрилирди. Сағ буржуа партијаларынын (октјабристләр, кадетләр) аграр програмларында мүлкәдар торпаг саһиблији сахланылмагла, торпағын сатыналма јолу илә кәндлиләр арасында бөлүшдүрүлмәси, хырда буржуа партијаларынын (есерләр, трудовикләр вә б.) аграр програмларында исә мүлкәдар торпаг саһиблији илә мүбаризәдә кәндлиләрин мәнафеји бу вә ја дикәр дәрәчәдә экс олунурду. Јалныз *болшевизмин аграр програмы* Русијада А.м.-нин ингилаби јолла ардычыл һәллинә јөнәлдилмишди. Октјабр сосиалист ингилабындан сонра торпаг һаггында декрет [26 октјабр (8 нојабр) 1917] вә онун мүддәаларыны инкишаф етдирән торпағын сосиалистләшдирилмәси һаггында Ганун [27 јанвар (9 феврал) 1918] әсасында бүтүн мүлкәдар торпаглары мүсадирә едилди. Бүтүн торпаг үмумхалг дөвләт мүлкијјәтинә кечди, јә'ни торпағын миллиләшдирилмәси һәјата кечирилди. 1917—18 илләрдә коллектив кәндли тәсәррүфатлары јарадылмасына башланды, лакин Совет һакимијјәтинин илк онииллијиндә бу, кәндлиләрин аз һиссәсини әһатә етди. Өлкәнин сосиалистчәсинә сәнајеләшдирилмәсинин башланмасы, к.т. кооперасијасынын салә формада инкишафы, *Ленинин кооператив планынын* һәјата кечирилмәси кениш к-з гуручулуғу үчүн шәраит һазырлады. ССРИ-дә к-з гуручулуғунун гәләбәси, с-зларын јарадылмасы А.м.-ни ахырадәк һәлл етди (бах *Кәнд тәсәррүфатынын коллективләшмәси, Колхоз*).

Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсинәдәк торпағын әксәријјәти бәј, хан вә мүлкәдарлара мәхсус иди. Торпагсызлыг үзүндән кәндлиләр саһибкар торпағыны ағыр шәртләрлә ичарәјә көтүрмәјә мәчбур иди. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Мүвәггәти Ингилаб Комитәсинин декрети илә (5 мај 1920) торпаг миллиләшдирилди вә бүтүн торпаглар мүсадирә едилиб кәндлиләрин истифадәсинә верилди.

Харичи сосиалист өлкәләриндә халг-демократик ингилабы кедишиндә, ССРИ-дә олдуғу кими, сосиалист дәјишикликләринин һәјата кечирилмәси А.м.-ни һәлл етмишдир (бах *Аграр ислаһатлар*).

Инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә А.м.-нин мәзмуну капитализмин инкишафы кедишиндә дәјишмишдир. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра бу өлкәләрин (хүсусилә АБШ, Канада, АФР) к.т.-нда техники тәрәгги хејли сүр'әтләнмишдир. 50-чи илләрдән башлајараг трактор, мүрәккәб к.т. машынларынын күтләви тәтбиги, сүн'и күбрәләрин вә зијанвечиләрә гаршы кимјәви васитәләрин тәтбигинин артмасы, һејвандарлыгда просесләрин механикләшдирилмәси к.т.-нда әмәк мәһсулдарлығыны даһа чох јүксәлтмишдир. Белә шәраитдә хырда кәндли ән јени машын ала билмәдикдә (бу машын исә онун тәсәррүфатында һәмишә рентабелли олмур) тәсәррүфатыны ләғв етмәјә вә ја ону минимумадәк азалтмаға вә шәһәрә иш ахтармаға кетмәјә мәчбурдур. Һаким истисмарчы синифләрин хырда вә орта кәндли тәсәррүфатларынын ләғвинә јөнәлдилмиш аграр сијасәти бу просеси даһа да сүр'әтләндирир. Инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә сәрбәст кәнд әһалиси 20 әсрин 30-чу илләринин сонундан 70-чи илләрин әввәлләринәдәк тәгр. 45% азалмышдыр. Дүнја әһалисинин тәгр. 65%-и кәндләрдә јашајыр (1974). Кәнд әһалиси Австралија вә Океанијада 38%, харичи Авропада 41%, Америкада 41%, харичи Асијада 77%, Африкада 80% тәшкил едир. Инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә исә бу фәрг ашағыдыр: Б. Британијада 17%, Австралијада 17%, АФР-дә 18%, АБШ-да 36% (1974). К.т.-нда чалышанларын мүтләг азалмасы просеси кедир. Инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә кәндли тәсәррүфатынын характеринин дәјишмәси вә истеһсалын ихтисаслашдырылмасы нәтичәсиндә тәсәррүфат саһиби к.т. мәһсулунун бөјүк һиссәсини е'маледичи сәнаје мүәссисәләринә, сәнаје вә тичарәт инһисарларына сатмалы олур. Кәндли чох заман һазыр истеһсал васитәси, мал-гара, тохум вә с. алыр вә бунунла да даһа мүрәккәб формада ири фирманын муздур вә ја јарыммуздур фәһләсинә чеврилир. Мүрәккәблик бундан ибарәтдир ки, кәндлинин һәлә өз истеһсал васитәси—шәхси (чох заман банка киров гојулмуш) торпағы, мал-гарасы, бир сыра машыны, тәсәррүфат тикилиләри дә вар. Лакин онун мүлкијјәти чох заман фиктивдир, чүнки борчу мүлкијјәтинин дәјәринин чох һиссәсини тәшкил едир. Тәмәркүзләшмә просесинин күчләнмәси һәмин кәндлини к.т. истеһсалындан сыхышдырыб чыхарыр.

Дөвләт-инһисарчы капитализми шәраитиндә к.т.-нын дөвләт-инһисарчы тәнзими инһисарын мәнафејинә, кәндли вә ја фермер тәсәррүфатларынын зәрәринә ујғун һәјата кечирилир вә хырда торпаг саһибләринин күтләви сурәтдә зорла торпагдан мәһрум едилмәси илә нәтичәләнир. Милјонларла фермер вә кәндли тәсәррүфаты «рентабелсиз» кәндли тәсәррүфатларынын сүр'әтлә сыхышдырылмасы вә инһисарчы капитала әлагәдә олан ири капиталист тәсәррүфатларынын ширникләшдирилмәси сијасәти нәтичәсиндә ләғв едилмишдир. Мәс., АБШ-да к.т.-нын тәмәркүзләшдирилмәси нәтичәсиндә фермаларын сајы 6,8 млн.-дан (1935) 2,8 млн.-дәк (1976, јанвар) азалмышдыр. К.т.-нда елми-техники тәрәгги просеси фермер тәсәррүфатында муздур әмәјинин нисби азалмасына сәбәб олмушдур. Лакин бу, истеһсалын тәмәркүзләшмәси, хырда фермаларын вар-јохдан чыхмасы просесинин үмуми истигамәтини дәјишмәмишдир. Мәһсулдар гүввәләрин инкишафы вә истеһсалын тәмәркүзләшмәси мүтләг ири к.т.-на кәтириб чыхарыр. Аграр мүнасибәтләрин објектив тәһлили заманы, тәсәррүфатын ириләшмәси просесинә һансы синфин истигамәтверичи тә'сир көстәрмәси вә бунун кимә фајдалы олмасы мәсәләси нәзәрә алынмалыдыр. Әкәр сосиализм өлкәләриндә к.т.-нын ириләшмәси просеси кәндлиләрин вә бүтүн халгын мәнафејинә ујғун һәјата кечирилирсә, капиталист өлкәләриндә бу, чохмилјонлу кәндли күтләсинә вә хырда фермерләрә зәрәр вуруб инһисарчы капитала хејир верир. Бир сыра өлкәдә хырда торпаг саһибләри һаким синифләрин аграр сијасәтинә гаршы күтләви чыхышлар едирләр. Бу мүбаризәдә кәнд зәһмәткешләри өзләринин јеканә мүттәфиги олан фәһлә синфи тәрәфиндән мүдафиә олунурлар. Инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә фәһлә синфи илә кәндлиләрин синфи иттифагы бејнәлхалг әһәмијјәтә маликдир. Москвада коммунист вә фәһлә партијаларынын Бејнәлхалг мүшавирәсиндә (1969, ијун) фәһлә вә кәндлиләрин иттифагынын мөһкәмләнмәси инһисарлара вә онларын һакимијјәтинә гаршы мүбаризәдә әсас шәртләрдән бири кими гијмәтләндирилмишдир. Кәндлиләр кетдикчә даһа чох фәһлә синфи илә һәрәкат бирлији уғрунда чыхыш едирләр. Ингилаби пролетариат да өз нөвбәсиндә инһисарлара гаршы мүбаризәдә кәндлиләрлә иттифагда олмаға мараг көстәрир.

Инкишаф едән өлкәләрдә А. м. кәскинлији илә фәргләнир. Мүстәмләкә системинин дағылмасы вә Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра бир чох өлкәнин милли мүстәгиллик әлдә етмәси А.м.-нин һәллини илкин мәсәлә кими ирәли сүрмүшдүр. Милли азадлыг һәрәкатынын илк мәрһәләсиндә аграр-кәндли мәсәләси сијаси суверенлик әлдә етмәк уғрунда үмуми мүбаризәнин бир һиссәси иди. Шәргдә ингилабын мүасир, икинчи мәрһәләсиндә сијаси мүстәгиллик әлдә етмиш халглар гаршысында дәрин игтисади вә ичтимаи дәјишикликләр кечирмәк вәзифәси дурдуғу бир вахтда—А.м.-нин һәлли ичтимаи азадлыг уғрунда үмуми мүбаризәнин ајрылмаз һиссәсидир. Инкишаф едән өлкәләрдә А.м. сијаси планда әһалинин әсас күтләсинин мөвгеји һаггында мәсәлә, үмумдемократик дәјишикликләр кечирилмәси һаггында мәсәләдир. Бу өлкәләрдә халгын һансы инкишаф јолуну сечмәси кәндлиләрин кимин архасынча кетмәсиндән хејли дәрәчәдә асылыдыр. Бу мәсәләнин һәлли уғрунда мүбаризәдә, һәлә милли ингилабын илк мәрһәләсиндә, ики әсас хәтт мүәјјән едилмишдир; бунларын да архасында —бир тәрәфдән фәһлә синфи илә кәндлиләрин, дикәр тәрәфдән буржуазија илә мүлкәдарларын мәнафеји дурур. Хәттин бири феодал-мүлкәдар синфини ләғв етмәклә капитализмдән әввәлки аграр гурулушу ингилаби јолла дағытмаг, икинчи хәтт көһнә аграр гурулушу тәдричән капиталистчәсинә јенидән гурмаг, к.т.-нда мүлкәдар вә голчомаг тәсәррүфаты базасында капиталист укладлары јаратмаға вә даһа да инкишаф етдирмәјә јөнәлдилмиш аграр ислаһатлар кечирмәкдир. Инкишаф едән өлкәләрдә аграр ислаһатларын кечирилмәси нәтиҹәсиндә аграр гурулушун дәјишмәси илә синфи гүввәләрин дә мөвгеји дәјишир.

Капиталист вә инкишаф едән өлкәләрдә аграр мүнасибәтләрин тәһлили бу өлкәләрин коммунист вә фәһлә партијаларынын аграр програмларынын характерини мүәјјән едир. Бунлар партијаларын үмуми програмларынын бир һиссәси олмагла А.м.-дә партија сијасәтинин әсас рәһбәр принсипләрини мүәјјәнләшдирир. Програмын аграр һиссәси објектив ичтимаи-игтисади вә сијаси шәраитин марксист-ленинчи тәһлили әсасында вә кәнддә синфи гүввәләрин реал нисбәтинә ујғун олараг зәһмәткеш кәндлиләрин мәнафеји нәзәрә алынмагла ишләниб һазырланыр. Һәр бир өлкәнин спесифик шәраити коммунист вә фәһлә партијаларынын А.м.-јә даир тәләбләрини мүәјјән едир. Ингилаби һәрәкатын инкишафы, сосиалист ингилабынын гәләбәси илә әлагәдар коммунист вә фәһлә партијаларынын аграр програмы да дәјишир.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1., фәсил 13; ч. 3, һ. 2, фәсил 37—47; јенә онун, Изафи дәјәр нәзәријјәләри («Капитал»ын IV чилди); Маркс К. вә Енкелс Ф., Коммунист Партијасынын Манифести, Б., 1972; Ленин В. И., «Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?, Әсәр. там күллијјаты, ч. 1; јенә онун, Русијада капитализмин инкишафы, јенә орада, ч. 3; јенә онун, Кәнд тәсәррүфатында капитализм, јенә орада, ч. 4; јенә онун, Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри», јенә орада, ч. 5; јенә онун, Фәһлә партијасынын аграр мәрамнамәсинин нәзәрдән кечирилмәси, Әсәрләри, ч. 10; јенә онун, Аграр мәсәләси вә ингилаб гүввәләри, јенә орада, ч. 12; јенә онун, 1905—1907-ҹи илләрдәки биринчи рус ингилабында сосиал-демократијанын аграр мәрамнамәси, јенә орада, ч. 13; јенә онун, XIX әсрин ахырларында Русијада аграр мәсәләси, јенә орада, ч. 15; јенә онун, «Русијада аграр мәсәләсинин» маһијјәти, јенә орада, ч. 18; јенә онун, Столыпин аграр мәрамнамәсилә халгчы аграр мәрамнамәсинин мүгајисәси, јенә орада, ч. 18; јенә онун, Кәндлиләр вә муздлу әмәк, јенә орада, ч. 20; јенә онун, Кәнддә тәһкимчи тәсәррүфаты, јенә орада, ч. 20; јенә онун, Әкинчиликдә капитализмин инкишаф ганунлары һаггында јени мә'лумат, јенә орада, ч. 22; јенә онун, Ингилабымызда пролетариатын вәзифәләри, јенә орада, ч. 24; јенә онун, Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри, јенә орада, ч. 27; јенә онун, Аграр мәсәләсинә даир тезисләрин илк гејдләри, јенә орада, ч. 31; јенә онун, Әрзаг веркиси һаггында, јенә орада, ч. 32; јенә онун, Кооперасија һаггында, јенә орада, ч. 33; Коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәсинин сәнәдләри, Б., 1970; Петрушов А., Аграрные отношения в странах Западной Европы после второй мировой войны, М., 1959; јенә онун, Сельское хозяйство европейских стран народной демократии на социалистическом пути, М., 1959; Аграрно-крестьянский вопрос на современном этапе национально-освободительного движения в странах Азии, Африки и Латинской Америки, М., 1965; Социально-экономические последствия аграрных реформ в развивающихся странах, М., 1966; Торжество ленинского кооперативного плана. Материалы Третьего Всесоюзного съезда колхозников, М., 1969; Ленинизм, классы и классовая борьба в странах Востока, М., 1973; Трапезников С. П., Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос, т. 1, М., 1974; Андреева Н. М., США: специализация в сельском хозяйстве, М., 1974; Черноруцкая Л. И., Латинская Америка в борьбе за экономическое освобождение, М., 1975.

АГРА́Р МҮНАСИБӘТЛӘР— к.т.-нда истеһсал мүнасибәтләри. К.т.-нда торпаг башлыча истеһсал васитәси олдуғундан А. м.-ин әсасыны да торпаг мүлкијјәти формасы тәшкил едир. А.м-ин характери *торпаг саһиблији* вә *торпагдан истифадәнин* характери илә мүәјјән едилир. Торпаг саһиблији вә торпагдан истифадә шәраитинин дәјишилмәси илә А.м. дә дәјишир. Бах *Аграр мәсәлә.*

АГРА́Р-СӘНАЈЕ БИРЛИЈИ—сәнаје мигјасында е'маледичи мүәссисәләри олан, әрази, тәшкилати вә техноложи ҹәһәтдән бирләшдирилән ихтисаслашдырылмыш к.т. мүәссисәләри комплекси. Игтисади ҹәһәтдән јүксәк инкишаф етмиш өлкәләрин к.т.-ндакы елми-техники ингилаб нәтиҹәсиндә к.т. сәнаје әсасларына кечмиш, хүсуси сәнаје саһәсинә чеврилмишдир. А.-с.б.-нә к.т. мүәссисәләри, сүд, әт, јағлы биткиләр вә үзүм, шәкәр чуғундуру, тәрәвәз, мејвә, јем вә с.-ни сәнаје мигјасында е'мал едән мүәссисәләр дахилдир. Белә комбинәләшмәдә к.т. мүәссисәләринин сәмәрәли ихтисаслашдырылмасы, к.т. вә сәнајенин интеграсијасы, мөвсүмилијин арадан галдырылмасы, мәһсул иткисинин азалдылмасы мүмкүн олур. Бирликләрин јарадылмасы истеһсалын артырылмасы вә зәһмәткешләрин һәјат сәвијјәсинин јүксәлдилмәсиндә мадди вә әмәк еһтијатларындан даһа сәмәрәли истифадә олунмасыны тә'мин едир, кәнд јерләриндә ихтисаслы ишчиләрин чохалмасына вә онларын бүтүн ил әрзиндә ишлә мәшғул олмасына шәраит јарадыр, кадрлары к.т. мәүссисәләриндә јерләшдирир вә онларын шәһәрләрдә олдуғу кими һәртәрәфли инкишаф етмәсинә имкан јарадыр. А.-с.б. сәнаје мүәссисәләринин зәрури хаммалла фасиләсиз тәҹһиз олунмасыны тә'мин едир. А.-с.б. чәрчивәсиндә јејинти мәһсуллары истеһсалы, к.т. хаммалы вә онун истеһсал истеһлакы арасында бирбаша әлагә јарадылыр. Бирлик дахилиндә истәр к.т. вә истәрсә дә сәнаје мүәссисәләринин туллантыларындан јериндә истифадә олунур, бу да истеһсалын игтисади сәмәрәсини артырыр. А.-с.б. нәгл. хәрҹләрини хејли азалдыр вә истеһсалы уҹузлашдырыр. А.-с.б.-нин инкишафы шәһәрлә кәнд арасындакы фәргләрин арадан галдырылмасында мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Белә бирликләр к.т.-ны хүсуси сәнаје саһәсинә, кәндләри исә шәһәр типли гәсәбәләрә чевирир. Тәсәррүфатлараралсы кооперасија вә аграр-сәнаје интеграсијасы әсасында истеһсалын ихтисаслашдырылмасынын дәринләшдирилмәси вә тәмәркүзләшдирилмәси к.т.-нда елми-техники тәрәггини сүр'әтләндирир.

Өлкәдә к.т. истеһсалыны, мәһсулун е'малыны вә дашынмасыны бирләшдирән мүәссисә вә фирмалар јарадылмышдыр. 1975 илин әввәлинә ССРИ-дә 56 истеһсалат бирлији вә аграр сәнаје мүәссисәси олмушдур. Азәрб. ССР-дә Ләнкәран, Масаллы, Абшерон, Ордубад, Салјан, Шәки вә с. р-нларда А.-с.б. јарадылмышдыр (бах *«Азәрмејвәтәрәвәзсәнаје»*). Онунҹу бешилликдә өлкәдә А.-с.б. даһа да инкишаф етдириләҹәкдир. «1976—80-ҹи илләрдә ССРИ халг тәсәррүфаты инкишафынын әсас истигамәтләри»ндә көстәрилир: «Тәсәррүфатлараралсы кооперасија, аграр-сәнаје бирликләри вә мүәссисәләри јарадылмасы әсасында кәнд тәсәррүфаты истеһсалы даһа да ихтисаслашдырылсын вә тәмәркүзләшдирилсин» (1976, сәһ. 35).

А.-с.б. дикәр сосиалист өлкәләриндән ЧССР, ЈСФР, Мач.ХР, БХР вә с.-дә дә јарадылмышдыр. Капиталист өлкәләриндә А.-с. б. *шагули интеграсија* әсасында гурулур. А.-с.б. бир-бири илә вә к.т. истеһсалчылары илә әлагәси олан бир вә ја бир нечә сәнаје вә тиҹарәт ширкәтләрини (вә ја кооп.-ләрини) бирләшдирир.

Әд.: Брежнев Л. И., Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын дахили вә хариҹи сијасәт саһәсиндә нөвбәти вәзифәләри. Сов.ИКП-нин XXV гурултајында мә'рузә, Б., 1976; Косыкин А. Н., 1976—1980-ҹи илләрдә ССРИ халг тәсәррүфаты инкишафынын әсас истигамәтләри. Сов.ИКП-нин XXV гурултајында мә'рузә; Б., 1976; Гасымов Ә., Колхоз вә совхоз игтисадијјатынын актуал проблемләри, Б., 1974; Губин Е. П., Пути формирования аграрно-промышленных объединений, М., 1966; Колесов Н. Д., Овчинников В. Н. и Тарасов А. Ф., Аграрно-промышленные комплексы, М., 1973; Бодюл И. И., Социально-экономические отношения в деревне на стадии развитого социализма, М., 1974; Воротило А. и Кодица Н., Аграрно-промышленная интеграция и межхозяйственная кооперация, Кишинев, 1975; Зорин В. И., Аграрное производство в период научно-технической революции, Алма-Ата, 1975.

АГРАХА́Н ЈАРЫМАДАСЫ—Хәзәр дәнизинин г. саһилиндә, Дағ. МССР әразисиндәдир. Уз. тәгр. 50 *км*, ени 8 *км*-ә гәдәрдир. Саһ. 212 *км*^{2}. Терек чајынын төкүлдүјү Аграхан көрфәзи А. ј.-ны ш.-дән әһатә едир.

АГРЕГА́Т (лат. aggrego — бирләшдирирәм) —1) техникада—гаршылыглы сурәтдә там әвәз олуна билән, ајры-ајры функсијалары сәрбәст јеринә јетирән бирләшдирилмиш вә унификасија едилмиш машын (вә ја машын комплекси) говшағы (мәс., електрик мүһәррики, редуктор, насос вә с.). Бә'зән 2 вә даһа артыг машындан ибарәт гурғуја да А.

дејилир. 2) Минералокијада—минерал дәнә вә ја кристалларынын тәбии минераллашма просеси нәтичәсиндә топланмасы вә битишмәси. 3) Петрографијада—сүхур әмәлә кәтирән ајры-ајры минерал јығымы. Мәс., гранит чөл шпатынын, кварсын вә микаларын мүрәккәб А.-ыдыр.

АГРЕГА́Т ДӘЗКАҺ—өз араларында кинематик бағлы олмајан стандарт вә ја нормалашдырылмыш говшаглардан (агрегатлардан) гурашдырылмыш хүсуси металкәсән дәзкаһ. А. д.-дан механики е'малда кениш истифадә олунур. А.д.-да тәрпәнмәз галан деталларын мүхтәлиф үзү ејни вахтда бир нечә аләтлә (бурғу, кәски, фрез вә с.) е'мал едилир. А.д. чаты, дөнән стол, күч башлығы, аләт вә мә'мулат бағланан һиссәләр, идарәетмә системләри, көмәкчи агрегат вә деталлардан ибарәтдир. Әсас күч говшағы күч башлығыдыр. Күч говшагларынын фәрди интигалы вар. Онларын һәрәкәтләринин гаршылыглы асылылығы вә ардычыллығы ваһид идарәетмә системи илә ичра олунур.

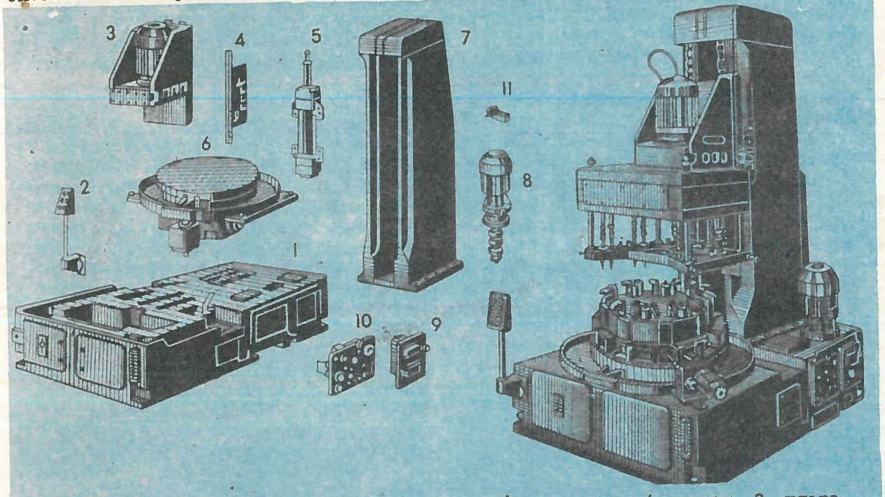

Стандарт говшаглардан јығылан агрегат дәзкаһын схеми: *1*—көвдә; *2*—идарәетмә пулту; *3*—күч башлығы; *4*—идарәетмә дајаглары; *5*—һидравлик силиндр (вериш үчүн); *6*—дөнән стол; *7*—шагули чаты; *8*—һидравлик интигал насосу; *9*—һидравлик панел (дөнмә үчүн); *10*—һидравлик панел (вериш үчүн); *11*—јағлама клапаны.

А.д.-ларда аләтә лазыми һәрәкәт верән механизмләр вә әсас һәрәкәт интигаллары да стандарт говшаглардыр. Һидравлик, механики вә ја пневмоһидравлик вериш системли А.д.-лардан кениш истифадә олунур. А.д.-лардан чох вахт түнел типли автомат хәтт гурашдырылыр. Бу, универсал дәзкаһлардан гурашдырылан автомат хәттә нисбәтән мәһсулдар олур, һәмчинин дәзкаһын лајиһәләндирилмәси вә һазырланмасы аз вахт апарыр, учуз баша кәлир, хәтт е'тибарлы ишләјир. А.д.-да стандарт һиссәләрин јерини, вәзијјәтини вә сајыны дәјишәрәк, јахуд бирини дикәри илә əвәз едәрәк ону мүхтәлиф машын һиссәләри е'малына ујғунлашдырмаг мүмкүндүр. Буна көрә дә автомат хәтләр чох вахт А.д.-лардан гурашдырылыр.

Әд.: Ајзман Д. С., Агрегатные станки, М., 1964; Вороничев Н. В. и др., Автоматические линии из агрегатных станков, М., 1971; Гольдин М. М. и др., Наладка и эксплуатация агрегатных станков и автоматических линий, М., 1974,

АГРЕГА́Т ҺАЛ—мадданин бәрк, маје вә газ һаллары. Бу һаллар маддәни тәшкил едән һиссәчикләрин(атом вә ја молекулларын) истилик һәрәкәтинин маһијјәтинә көрә бир-бириндән фәргләнир.

Бәрк маддәләрдә һиссәчикләр арасындакы гаршылыглы тә'сир енержиси истилик һәрәкәти енержисинә нисбәтән чох бөјүк, мајеләрдә бунлар ејни тәртибдә, газларда исә әксинә, гаршылыглы тә'сир енержиси чох зәифдир. Бәрк маддәләри тәшкил едән атом вә ја молекуллар өз таразлыг вәзијјәти әтрафында јалныз кичик амплитудла рәгс едә билдијиндән онларын мүәјјән һәчм вә формалары олур. Мајеләрдә истилик һәрәкәти белә рәгсләрдән башга молекулларын орта таразлыг вәзијјәтинин дәјишмәсиндән ибарәтдир. Мајеләр мүәјјән һәчмә маликдир вә олдуглары габын формасыны алыр. Газларда исә молекуллар, демәк олар ки, гаршылыглы тә'сирдә олмур, сәрбәст һәрәкәт едәрәк олдуглары габы тамамилә долдурур. Демәли, газларын мүәјјән һәчм вә формасы јохдур. Кристал бәрк маддәләрдә һиссәчикләр (атом вә ја молекуллар) јүксәк дәрәчәдә узаг низамлы дүзүлүшлә характеризә олунараг кристал гәфәси тәшкил едир. Мајеләрдә низамлы дүзүлүш јалныз молекулун јахын әтрафында олур. Белә микрогурулуш дајаныглы дөјил, истилик һәрәкәти нәтичәсиндә дағылыб јенидән гурулур Бу хүсуссијјәт мајеләрин ахычылығынын сәбәбидир. Аморф бәрк маддәләрдә дә мүнтәзәм гурулуш молекулун јахын әтрафындадыр. Температур вә тәзјигдән асылы олараг бәрк һалдан маје вә газ һалына вә әксинә кечмәк олур (бах *Фаза кечиди*, *Сублимасија*). Маддәнин плазма һалы да мөвчуддур. Плазманын јүклү һиссәчикләри бөјүк мәсафәләрдә дә гаршылыглы тә'сирдә олдугларындан плазмада нејтрал молекуллардан тәшкил олунан ади газларда олмајан бир чох јени хүсусијјәт мүшаһидә едилир.

АГРЕМА́Н (фр. agrément, agréer—бәјәнмәк), бејнәлхалг һүгугда—бир дөвләтин башга дөвләт тәрәфиндән тәклиф едилән шәхси өз өлкәсиндә дипломатик нүмајәндәлијин башчысы кими гәбул етмәјә габагчадан вердији разылыг. А. дипломатик јолла, адәтән, һәмин дөвләтдән кери чағырылан дипломатик нүмајәндәлијин башчысы васитәсилә алыныр.

АГРИ́КОЛА (Agricola) Кеорг [әсл фамилијасы Бауердир (Bauer)]; (24.3.1494—21.11.1555)—мә'дән ишләри вә металлуркија саһәсиндә алман алими; тәһсилинә көрә һәкимдир. А. илк дәфә олараг мә'дән ишләри вә металлуркија саһәсиндәки чохәсрлик тәчрүбәләри үмумиләшдириб просесләр үзрә (фајдалы газынты јатагларынын ахтарыш вә кәшфијјаты, јатагларын ачылмасы вә ишләнилмәси, филизләрин сафлашдырылмасы, әјарлыг сәнәти вә металлуркија просесләри) системә салмышдыр. А. 20 јени минералын изаһыны вермиш вә онларын заһири әламәтләринә көрә мүәјјәнләшдирмә үсулларыны ишләјиб һазырламышдыр. О, иш шәраитинин сәһһәтә тә'сирини арашдыран илк алимләрдән биридир. Метал вә минералларын мүаличә хассәләрини өјрәнмишдир.

АГРИ́ППА Марк Випсани (Marcus Vipsanius Agrippa; е.ә. тәгр. 63—12)—Рома сәркәрдәси вә дөвләт хадими, *Августун* силаһдашы. А.-нын *Акси* јахынлығында вә с. дөјүшләрдә гәләбәси, Галлија вә Испанијада үсјанлары јатырмасы Августун һакимијјәтинин мөһкәмләнмәсинә көмәк етди. А. өзүнүн Ромада (су кәмәри, Пантеон мә'бәди, һамам вә с.) вә Галлијадакы тикинтиләри илә мәшһурдур. А. чоғрафи шәрһләрин мүәллифидир.

АГРЫ́З—Тат. МССР-дә шәһәр. Агрыз р-нунун мәркәзи. Агрыз чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 19,2 мин (1975). Дәјирман, кәрпич з-ду вә д.ј. нәгл. мүәссисәләри вар.

А́ГРО... (јун. agrós—тарла)—к.т.-на, әкинчилијә, торпаға аид мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., агрономија, агротехника вә с.).

АГРОБИОЛО́КИЈА (*агро...+биолокија*)—биолокија саһәсиндә биткичилијә вә һејвандарлыға билаваситә аид олан биликләр мәчмусу. 20 әсрин 40—50 илләриндә Т. Д. Лысенко вә онун ардычыллары бүтөвлүкдә биолокија мәфһумуну һеч бир әсас олмадан «А.» термини илә дәјишдирмәјә чәһд көстәрирдиләр. Сон илләр совет елми әдәбијјатында *кәнд тәсәррүфаты биолокијасы* мәфһуму «А.» терминини арадан чыхармышдыр.

АГРОИГЛИМШҮНАСЛЫГ—иглими к.т. истеһсалатынын тәләбләринә ујғун өјрәнән елм. К.т. метеоролокијасынын бир бөлмәси һесаб едилир. К.т. биткиләринин истилик вә рүтубәтлә тә'мин олунма дәрәчәсинин мүәјјән едилмәси, агротехники гајдаларын, мелиорасија тәдбирләринин әсасландырылмасы вә дәгигләшдирилмәси, микроиглимин јахшылашдырылмасы, харичи мүһитин мәһсула тә'сири, отлагларын вәзијјәти вә истифадә едилмәси шәраити мәсәләләри илә мәшғул олур. А. ејни заманда гураглыг, донвурма вә с. зәрәрли тәбии һадисәләри өјрәнир вә онлара гаршы мүбаризә тәдбирләрини мүәјјән едир. А.-ын сон мәгсәди к.т.-нын ајры-ајры саһәләринин планлашдырылмасына, дүзкүн јерләшдирилмәсинә, мәһсулдарлығын артырылмасына көмәк етмәкдир. Агроиглим шәраити вә харичи мүһитин тә'сирини өјрәнмәк үчүн метеороложи, агрометеороложи ст.-ларда, дөвләт сорт-сынаг мәнтәгәләриндә вә тәчрүбә ст.-ларында апарылан мүшаһидәләрдән истифадә едилир. Алынан мә'луматлар кичик әразиләрдә, тарлаларда тәшкил едилән микроиглим мүшаһидәләри илә дәгигләшдирилир.

АГРОКИМЈА, агрономик кимја—торпаг вә биткиләрдә кедән кимјәви вә биокимјәви просесләр, к.т. биткиләринин минерал гидаланмасы, еләчә дә онларын мәһсулдарлығыны артырмаг үчүн күбрә вә дикәр кимјәви мелиорасија васитәләринин тәтбиги һаггында елм. А. елминин вәзифәси биткичиликдә маддәләр дөвраныны өјрәнмәк вә торпагда, биткидә кедән кимјәви, физиоложи вә биокимјәви просесләрә тә'сир көстәриб, мәһсулу артыран вә ја онун тәркибини дәјишдирә билән тәдбирләри ашкара чыхармагдыр. Битки, торпаг вә күбрә арасындакы гаршылыглы әлагәнин өјрәнилмәси һәмишә агрокимјачыларын башлыча вәзифәси олмушдур. А. елми к.т.-нын кимјалашдырылмасынын елми әсасыны тәшкил едир. Ән чох игтисади сәмәрә илә даһа јүксәк вә кејфијјәтли мәһсул алынмасыны тә'мин етмәкдән өтрү һарада, нә вахт, нечә, нә гәдәр күбрә вә б. кимјәви маддә ишләтмәк лазым олдуғуну көстәрир. Ајры-ајры битки нөвләри вә һәтта сортлары, гидаланма хүсусијјәтләринә көрә бир-бириндән фәргләндијиндән А. бу хүсусијјәтләри өјрәнир вә к.т. биткиләринин гида маддәләринә тәләбатыны мүәјјән едир.

Биткинин гидаланмасы, торпаг вә күбрә кимјасы, бунларын бир-биринә гаршылыглы тә'сири, торпаг-иглим шәраитиндән вә биткинин хүсусијјәтиндән асылы олараг күбрә тәтбиги, нөвбәли әкиндә күбрәләмә системи, агрокимјәви тәдгигат үсуллары вә биткиләрин кимјәви маддәләрлә мүһафизәси А. елминин әсас бөлмәләридир. А. гаршысында дуран башлыча мәсәләләри һәлл етмәкдән өтрү битки, торпаг вә күбрәнин кимјәви анализ методлары тәтбиг олунур. Бунунла јанашы, лабораторија, векетасија вә тарла тәчрүбәләриндән кениш истифадә едилир. Торпаг анализләриндә биткијә лазым олан макро- вә микроелементләрин, мәнимсәнилән гида маддәләринин, һумусун еһтијаты, еләчә дә торпағын хассәләри ашкара чыхарылыр. Биткини анализ етмәклә онун тәркибиндәки гида маддәләри мүәјјән едилир, векетасија дөврүндә бунларын биткијә нечә дахил олдуғу, маддәләр мүбадиләси вә мәһсулун кејфијјәти өјрәнилир. Күбрәнин анализи онун кимјәви тәркибини ајдынлашдырмаға имкан верир. Биткијә һансы гида елементинин вә нә шәкилдә лазым олдуғу векетасија тәчрүбәләри нәтичәсиндә мүәјјәнләшдирилир. Векетасија тәчрүбәләринин нәтичәләрини јохламаг үчүн даһа кениш тарла тәчрүбәләри апарылыр.

А. тәдгигатларында физика, кимја, биолокија вә биокимјанын наилијјәтләриндән кениш истифадә олунур. Мүасир А.-да нишанланмыш атом методунун тәтбиги бөјүк әһәмијјәтә маликдир. А.-нын мүасир проблемләри биткиләрин көклә гидаланмасы саһәсиндә нәзәри вә тәчрүби ишләрдән, күбрәләрдән истифадә әмсалынын јүксәлдилмәсиндән, биткиләрин торпагда олан гида маддәләриндән истифадә дәрәчәсини јүксәлтмәк үсулларынын ишләниб һазырланмасындан, јени, даһа сәмәрәли күбрәләрин јарадылмасындан ибарәтдир. Бој маддәләринин, һербисидләрин, дефолиант вә десикантларын тәдгиги вә тәтбиги кетдикчә кенишләнир.

Русијада А. елминин инкишафы А. Н. Енкелгардт, П. А. Костычев, Д. И. Менделејев, А. Ј. Зајкевич, К. А. Тимирјазев вә Д. Н. Прјанишниковун тәдгигатлары илә әлагәдардыр. 19 әсрин 90-чы илләриндә Москва, Петербург вә Кијевдә А. мәсәләләри илә мәшғул олан елми мәркәзләр јарадылмаға башланмышды. Лакин А. елми, әсл мә'нада, Совет һакимијјәти илләриндә инкишаф етмишдир. 1928 илдә али к.т. мәктәбләриндә А. кафедралары ачылмыш, 1931 илдә Үмумиттифаг Күбрә вә Агроторпагшүнаслыг Ин-ту тә'сис олунмушдур. Даһа сонралар күбрәдән сәмәрәли истифадә етмәк үчүн өлкәдә кениш А. лабораторијалары шәбәкәси тәшкил едилмишдир. Азәрб.-да илк А. шө'бәси 1926 илдә Кәнчә Тәчрүбә вә Селексија Ст.-нда тәшкил олунмушдур.

Совет А. елминин инкишафында акад. Д. Н. Прјанишниковун бөјүк ролу олмушдур. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә агрокимјачыларын әксәријјәти Д. Н. Прјанишниковун тәләбәсидир. Азәрб. ССР-дә А. саһәсиндә тәдгигат апаран әсас елми мәркәз респ. ЕА Торпагшүнаслыг вә Агрокимја Ин-тудур. Бундан әлавә, елми-тәдгигат әкинчилик, памбыгчылыг, тәрәвәзчилик, бағчылыг, үзүмчүлүк вә субтропик биткиләр ин-тларында вә С. Ағамалыоғлу ад. Азәрб. Кәнд Тәсәррүфаты Ин-тунда А. саһәсиндә кениш тәдгигат апарылыр.

Әд.: Прянишников Д. Н., Избранные сочинения, т. 1, М., 1963; Агрокимја (В. М. Клечковски вә А. В. Петербургскинин редактәси илә), Б., 1966; Гилис М. Б., Рациональные способы внесения удобрений, М., 1975; Гринь А. Л., Механизация работ в орашаемом земледелии, М., 1975; Свентицкий В. С., Заготовка и внесение известковых удобрений, Минск, 1975.

АГРОКИМЈА КАРТОГРАМЫ—торпағын мүнбитлијини артырмаг, ону агромелиоратив чәһәтдән јахшылашдырмаг, јүксәк мәһсул алмаг мәгсәди илә үзви вә минерал күбрәләрдән сәмәрәли истифадә үчүн тәртиб едилән хәритә. А. к.-нда к-з вә с-з әразисиндәки торпаг типләри, јарымтип вә нөвмүхтәлифликләри, шорлашма, шоракәтләшмә вә ерозијаја уғрама дәрәчәси, торпағын тәсәррүфата јарарлығы, шум гатында (0—30 *см* дәринликдә) әсас гида маддәләринин (азот, фосфор, калиум) вә биткиләрин мәнимсәјә билдији микроелемент формаларынын мигдары көстәрилир; елми тәдгигатын нәтичәләринә әсасән үзви вә минерал күбрә нормалары, агромешәмелиорасија вә агротехника тәдбирләри төвсијә едилир. А.к. торпаг хәритәләриндә (ујғун олараг) 1:25 000, 1:10 000, 1:5 000 вә 1:2 000 мигјасында тәртиб олунур. А.к. торпагәмәләкәлмә просесинә сәбәб олан амилләрин тә'сириндән вә торпагдакы әсас гида маддәләринин мигдарынын дәјишмәсиндән асылы олараг 4—5 илдән бир јенидән тәртиб едилир.

АГРОКИМЈА ЛАБОРАТОРИЈАСЫ—агрокимја тәдгигатлары, анализләри вә тәдрис тәдбирләри апармаг үчүн хүсуси аваданлыгла тәчһиз едилмиш мүәссисә вә ја онун шө'бәси. 3 чүр А.л. вар: тәдрис А.л., елми-тәдгигат А.л., истеһсалат, јахуд агрокимја хидмәти системинә дахил олан мәһәлли А.л. Мәһәлли А.л. торпаг, күбрә, битки вә јемләрин кимјәви анализини апарыр, тәсәррүфат торпагларынын агрокимја картограмыны тәртиб едир, агрокимја хидмәти мәсәләләринә даир ишләрин нәтичәләрини үмумиләшдирир, әкинчилијин вә һејвандарлығын кимјалашдырылмасы саһәсиндә елмин вә габагчыл тәчрүбәнин наилијјәтләрини тәблиғ вә тәтбиг едир. Азәрб. ССР-дә беш (Бакы, Кировабад, Нахчыван, Степанакерт, Губа) мәһәлли А.л. вар.

АГРОКИМЈА ХИДМӘТИ—к.т.-нда агрокимја ишләринин тәшкили. А.х.-нин әсас вәзифәси минерал күбрә вә дикәр кимјәви васитәләрин торпаг-иглим зоналарында дүзкүн бөлүшдүрүлмәси вә сәмәрәли истифадәси үчүн елми сурәтдә әсасландырылмыш мәсләһәт вә агрокимјәви тә'лимат вермәк, торпаг вә күбрә нүмунәләрини анализ етмәк, торпагларын агрокимјәви картограмыны дүзәлтмәк, к-з вә с-зларын минерал күбрәләрә тәләбатыны мүәјјәнләшдирмәкдир.

АГРОМЕТЕОРОЛОЖИ ПРОГНОЗ—к.т. биткиләринин бөјүмәсинә, инкишафына вә мәһсулунун әмәлә кәлмәсинә тә'сир едән ән мүһүм агрометеороложи шәраитин габагчадан хәбәр верилмәси. А.п. биткиләрин биоложи хүсусијјәтләринә вә метеороложи мүшаһидәләрин нәтичәләринә әсасланыр. Торпағын бечәрилмәси, сәпин, мәһсулун јығылмасы вахтлары вә с. онунла әлагәдар мүәјјән едилир. А.п. әлверишли һава шәраитиндән истифадә етмәјә вә к.т. биткиләрини әлверишсиз һава шәраитиндән горумаға имкан јарадыр. А.п.-у мәркәзи вә ја јерли һидрометеороложи хидмәт идарәләри верир.

АГРОМЕТЕОРОЛОЖИ СТАНСИЈА—бах *Метеороложи стансија*.

АГРОМЕТЕОРОЛОКИЈА—бах *Кәнд тәсәррүфаты метеоролокијасы*.

АГРОМЕШӘМЕЛИОРАСИЈА, мешәмелиорасијасы—к.т. биткиләринин мәһсулдарлығыны артырмаг мәгсәди илә тарлагорујучу мешә золагларынын салынмасы, торпаг ерозијасы гаршысынын алынмасы, һәрәкәт едән гумларын бәркидилмәсиндә тәтбиг едилән тәдбирләр комплекси. Бу тәдбирләр системинин тәтбиги нәтичәсиндә гуру күләјин, узунмүддәтли гураглығын тә'сири хејли азалыр вә ја тамамилә јох олур, бу вә ја дикәр әразинин иглими мүлајимләшир, торпағын су режими јахшылашыр вә мүнбитлији мүһафизә едилир; к.т. биткиләри үчүн әлверишли шәраит јараныр. Бундан әлавә, мешә золаглары көлләри, чајлары лилләнмәкдән, д.ј.-ларыны, шосе јолларыны гар басмагдан горујур, әразини сағламлашдырыр. Мешә золаглары тарлагорујучу, торпагбәркидичи вә с. олур. А. тәдбирләринә әлавә олараг су ерозијасына гаршы мүвәффәгијјәтлә мүбаризә үчүн јујулмуш саһәләрдә от әкилир, дик јамачларда терраслар, чох дәрә-тәпәли јерләрдә техники гурғулар дүзәлдилир.

Русијада мешәнин горујучу хүсусијјәтләриндән истифадә саһәсиндә илк тәшәббүс 19 әсрин 1-чи јарысында едилмишдир. Лакин о вахт мешә вә мешә золаглары салмаг иши лазымынча инкишаф етмәмишди. Јалныз 1892 илдә В. В. Докучајевин експедисијасы нәтичəсиндə Каменностепноj, Мариупол вə Старобелск тəчрүбə саhəлəринин јарадылмасы мешə золаглары салынмасы ишинин нəзəри вə əмəли əсасларыны hазырламаға имкан верди. 1931 илдə Үмумиттифаг вə Украјна Елми-Тəдгигат Мешə Мелиорасија вə Мешə Тəсəррүфаты Ин-тлары јарадылды. Кəндли тəсəррүфатлары коллективлəшдикдəн, к-з вə с-злар к.т. машынлары илə тəчhиз едилдикдəн сонра А. əсл инкишаф јолуна чыхды. Бөјүк Вəтəн мүhарибəси əрəфəсиндə ССРИ-нин бозгыр вə мешəбозгыр р-нларында артыг 500 мин *ha*-а гəдəр тарлагорујучу мешə золағы вар иди. Мүhарибəдəн сонракы дөврдə ССРИ-дə тарлагорујучу мешə салынмасы иши хејли кенишлəндирилмишдир. 1967 илдə горујучу мешəлəр 2 млн. *ha*-дан артыг саhəни тутурду.

Азəрб. ССР-дə илк горујучу мешə золаглары 1926 илдə Абшеронда (индики Бакы зејтун с-зу) салынмышдыр. 1931—39 иллəрдə Лəнкəран зонасында чај плантасијаларыны вə Губа, Хачмаз р-нларында мејвə бағларыны горумаг үчүн мешə золаглары јарадылмышдыр. Азəрб. ССР-дə тарлагорујучу мешə золағы салынмыш саhəлəрдə мешəсиз саhəлəрə нисбəтəн həр *ha*-дан јашыл чај јарпағынын мəhсулдарлығы 2118 *кг*, памбығынкы 4—5 *с*, тахыл 5—6 *с*, јонча 15—20 *с* артыг олмушдур. Азəрб. ССР-дə 1950 илдəн башлајараг 12 дөвлəт мешə золағы салынмышдыр. Бу мешə золагларынын саhəси 21 930 *ha*, уз. 1 220 *км*-дир. Əн бөјүк дөвлəт мешə золағы Муған—Ширван зонасындадыр. 1975 илдə Азəрб.ССР-дə дөвлəт мешə золагларынын саhəси 6 000 *ha*-а, бозгырларда јени салынмыш мешəликлəрин саhəси исə 30 000 *ha*-а чатдырылмышдыр. Һазырда республикамызын дөвлəт мешə золагларында јашы 20—25 олан кејфијјəтли чаван мешəликлəр вар. Респ.-да А. тəдбирлəринин елми сурəтдə ишлəниб hазырланмасы ишинə Азəрб. Елми-Тəдгигат Мешə Тəсəррүфаты вə Агромешəмелиорасија Ин-ту, Азəрб. ССР Кəнд Тəсəррүфаты Назирлијинин Ерозија Бөлмəси, Азəрб. ССР ЕА Ботаника Ин-ту, ССРИ Су Тəсəррүфаты Назирлијинин Һидротехника вə Мелиорасија Ин-ту рəhбəрлик едир. Азəрб. Елми-Тəдгигат Памбыгчылыг Ин-тунда вə Муған Тəчрүбə Мелиорасија Ст.-нда да белə тəдгигатлар апарылыр. Шамахы р-нунда салынмыш 5 мешə золағы, Азəрб. ССР ЕА Кенетика вə Селексија Ин-тунун Гарабағ Елми-Тəдгигат Базасында салынмыш мешə золағы вə Дəвəчи р-нунда чылпаг јамачларын террасында салынмыш пүстə, бадам вə Елдар шамы плантасијалары А. објектлəридир.

Əд.: Сафаров И. С., Сосна Эльдарская и ее разведение в южных районах СССР, Б., 1972; Мустафаев Х. М., Развитие эрозионных процессов на южном склоне Большого Кавказа и основы борьбы с ними, Б., 1975; Материалы научной конференции по проблеме «Эрозия почв и закрепление эродированных земель в Азербайджанской ССР» посвященной 25-ти летию основания научно-исследовательского сектора эрозии (1950—75), Б., 1975.

АГРОНО́МИЈА (јун. agronómos; agrós— тарла+nómos — ганун) — тарлачылыг ганунлары hаггында елм; кениш мə'нада—к.т. истеhсалатынын елми əсаслары, к.т.-нын бүтүн саhəлəринə даир биликлəр мəчмусу. А. Гəдим Јунаныстанда вə Ромада тəчрүбə əсасында мејдана кəлмиш, феодализм дөврүндə дə тəчрүби характер дашымышдыр. Јалныз 18 əсрдə мүстəгил елм кими инкишаф етмəјə башламышдыр.

Мүасир к.т. елмлəрини ашағыдакы группара бөлмəк олар: 1) биолокија елмлəри (агробиолокија, кенетика вə селексија); 2) битки бечəрилмəси hаггында елмлəр (үмуми экинчилик вə хүсуси экинчилик, јахуд биткичилик); 3) к.т. биткилəринин инкишаф мүhити вə бу мүhитин көкүндəн дəјишдирилмəси hаггында елмлəр (торпагшүнаслыг, агрометеоролокија, агромешəмелиорасија, мелиорасија вə агрокимја); 4) к.т. биткилəрини мүhафизə hаггында елмлəр, (к.т. вə мешə ентомолокијасы, фитопатолокија, к.т. биткилəринин хəстəликлəри вə зијанверичилəри илə мүбаризə васитəлəри вə үсуллары hаггында тə'лим, к.т. биткилəринин карантини барəсиндə тə'лим вə с.); 5) hејвандарлыг елмлəри (үмуми вə хүсуси зоотехника); 6) бајтарлыг елмлəри; 7) к.т.-нын механиклəшдирилмəси, електриклəшдирилмəси вə к.т. тикинтиси ишлəри; 8) к.т.-нын игтисадијјаты вə тəшкили мəсəлəлəрини əhатə едəн елмлəр; 9) к.т. мəhсулларынын илкин е'малы вə сахланмасы hаггында елмлəр вə с. А.-нын елми əсасларыны hазырламагда харичи өлкə алимлəри Л. Бөрбанк, Ж. Буссенго, Ч. Дарвин, Г. Деви, Ј. Либих, Л. Пастер, А. Тејер вə б., рус алимлəри М. В. Ломоносов, А. Т. Болотов, И. М. Комов, М. И. Афонин, А. В. Советов, В. В. Докучајев, П. А. Костычев, И. А. Стебут, К. А. Тимирјазев вə б. бөјүк рол ојнамышлар. Көркəмли совет алимлəри И. В. Мичурин, В. Р. Вилјамс, Д. Н. Прјанишников вə б. мүасир А.-ны даhа да зəнкинлəшдирмишлəр. Азəрб.-да А. елминин инкишафында проф. Ə. Ч. Рəчəблинин бөјүк ролу олмушдур.

Əсас тəдгигат методлары: лабораторија, нишанланмыш атомлар вə векетасија тəчрүбəлəри методларыдыр. А.-нын вəзифəлəри өлкəнин к.т. мəhсулларына артан тəлəбатынын өдəнилмəси зəрурəтиндəн ирəли кəлир. А. елми экинчилији зəрəрли тəбии амиллəрдəн, хүсусилə гураглыгдан хилас едəн тəдбирлəр ишлəјиб hазырлајыр. Механиклəшдирмəнин, агротехниканын, кимјалашдырманын, мелиорасијанын, селексија вə тохумчулуғун А.-да ролу мүhүмдүр. А. елми гаршысындакы вəзифəлəрин мүвəффəгијјəтли həлли тəдгигатларын елми-методики сəвијјəсинин јүксəлдилмəси, А.-нын кəлəчəк ихтисаслашдырылмасы вə даhа мүhүм проблемлəр комплекси ишлəниб hазырланмасы шəраитиндə мүмкүндүр. Елми-методики сəвијјəни јүксəлтмəк үчүн тарла тəчрүбəлəри гојмаг методикасыны тəкмиллəшдирмəк вə буна чидди əмəл етмəк, тəдгигат ишлəриндə јени, даhа дəгиг анализ методлары вə хүсусилə физиканын, електрониканын, кимјанын, ријазијјатын əн јени наилијјəтлəринə əсасланан чиhазлары тəтбиг етмəк лазымдыр.

Азəрб.-да А. елми Совет hакимијјəти иллəриндə инкишаф етмəјə башламышдыр. Респ.-да бир сыра тəдгигат ин-ту, тəчрүбə ст. тəшкил олунмушдур. Азəрб. Елми-Тəдгигат Əкинчилик Ин-ту илə Азəрб. Елми-Тəдгигат Кенетика вə Селексија Ин-тунда мəhсулдар буғда, арпа сортлары, гарғыдалы hибриди, Азəрб. Елми-Тəдгигат Памбыгчылыг Ин-тунда јени памбыг, јонча, хаша сортлары, Азəрб. Елми-Тəдгигат Ипəкчилик Ин-тунда ири вə зəрифјарпаглы тут ағачы сортлары вə мəhсулдар ипəкгурду чинслəри, Азəрб. Елми-Тəдгигат Һејвандарлыг Ин-тунда Азəрб. дағ мериносу вə с. hејван, гуш чинслəри јетишдирилиб респ.-нын мүхтəлиф зонасы үчүн мəслəhəт көрүлмүшдүр.

Əд.: Тимирязев К. А., Земледелие и физиология растений, Избр. соч., т. 2, М., 1948; Мичурин И. В., Избр. соч., М., 1948; Вербин А. А., Очерки по развитию отечественной агрономии, М., 1958; Прянишников Д. Н., Избр. соч., т. 3, М., 1963; Агроном-хозяин земли, М., 1966.

АГРОТЕ́ХНИКА—к.т. биткилəринин бечəрилмəси гајдалары системи, экинчилик технолокијасы. А.-нын вəзифəси—мəhсул ваhидинə минимум əмəк вə вəсаит сəрф етмəклə к.т. биткилəриндəн јүксəк мəhсул алынмасыны тə'мин етмəкдир. Бу вəзифə к.т. елми наилијјəтлəринин, габагчыл тəчрүбəнин кениш тəтбиги, экинчилијин кимјалашдырылмасы, истеhсалат просеслəринин комплекс механиклəшдирилмəси вə автоматлашдырылмасы илə həјата кечирилир. А.-ја торпағын бечəрилмəси, күбрəлəнмəси, тохумун сəпинə hазырланмасы, сəпин вə экин, экинлəрə гуллуг, к.т. биткилəринин хəстəлик вə зијанверичилəри илə мүбаризə, мəhсул јығымы, həмчинин саhəлəрдə гар сахланмасы, торпаг сəтhинин hамарланмасы, суварма вə с. дахилдир.

А.-нын сəвијјəси чəмијјəтин мəhсулдар гүввəлəринин инкишафы вə истеhсал мүнасибəтлəринин характери илə мүəјјəн едилир. Ибтидаи ичма, гулдарлыг вə феодализм чəмијјəтлəриндə А. əн садə алəтлəрə (тоха, ораг) вə əл əмəјинə əсасланырды. А. үсуллары капитализмин инкишафы илə əлагəдар (18 əсрин сону—19 əсрин əввəлиндə) Гəрби Авропада, сонра Шимали Америкада тəкмиллəшмишдир. Русијада сəмəрəли А. принсиплəринин əсасы 19 əсрдə гојулмушдур вə рус алимлəри В. В. Докучајев вə П. А. Костычевин [illegible] илə бағлыдыр. Агротехники комплексин əсасы олан торпаг мүнбитлији тə'лиминин јаранмасында вə А.-нын hазырланмасында көркəмли рус алимлəри К. А. Тимирјазев, М. Г. Павлов, А. В. Советов, И. А. Стебут, Д. Н. Прјанишников вə б.-нын бөјүк əмəји олмушдур. Чар Русијасында к.т. тамамилə геридə галмыш вə аз мəhсулдар иди. Садə техника, торпағын вə мəhсулун азлығындан кəндлилəрин дилəнчи hала дүшмəси А.-нын габагчыл иш үсулларынын күтлəви тəтбигинə мане олурду.

Өлкəмиздə А.-нын əсл инкишафы Совет hакимијјəтинин гəлəбəсиндəн сонра башланды. К. т.-нын јенидəн гурулмасы, к-з вə с-зларын тəшкили, ағыр сəнаје вə кимја сəнајесинин инкишафы мүасир машын вə алəтлəрин, електрик енержисинин, минерал күбрəлəрин, биткилəри хəстəлик вə зијанверичилəрдəн горујан кимјəви маддəлəрин, даhа тəкмиллəшмиш вə сəмəрəли А. үсулларынын к.т.-нда тəтбиги үчүн кениш имкан јаратды. ССРИ-дə А.-нын нəзəри əсасларыны елми мүəссисə шəбəкəлəри, к-з вə с-з истеhсалаты габагчылларынын бөјүк бир ордусу өјрəнир вə ишлəјиб hазырлајыр.

Мүасир А. тəбиəтшүнаслыг, агрономија вə техника елмлəринин наилијјəтлəринə əсасланыр. Битки физиолокијасы саhəсиндəки наилијјəтлəр экинчилик мәдәнијјәтинин үмуми јүксәлишинә тә'сир етмиш, көһнә А. үсулларынын тәкмилләшмәсинә вә јениләринин јаранмасына сәбәб олмушдур. Кенетика, биокимја, микробиолокија, к.т. метеоролокијасы вә б. елмләрин наилијјәтләри А.-нын тәкмилләшмәсинә бөјүк тә'сир көстәрир.

Битки гидаланмасынын тәдгиги үзви вә минерал күбрәләрдән сәмәрәли истифадә едилмәсинә әсас верир. Биткиләрин вә торпағын су режими һаггындакы тә'лим торпағын бечәрилмә вә суварылмасы үсулларыны елми сурәтдә әсасландырыр; торпагшүнаслығын нәзәри әсаслары торпаг мүнбитлијинин сәмәрәли сурәтдә јүксәлдилмәсинә јөнәлдилмиш агрокомплексләр һазырланмасына имкан верир.

Дүзкүн А.-нын ән мүһүм хүсусијјәтләриндән бири дә онун комплекслији вә јерли торпаг-иглим, тәсәррүфат шәраити бечәрилән биткиләрин биоложи хүсусијјәтләриндән асылы олараг диференсиасијасыдыр.

Биткиләрин һәјат амилләринин—ишыг, истилик, һава, рүтубәт вә гида маддәләринин ејни әһәмијјәтли вә әвәзедилмәз олмасы јүксәк мәһсул алмаг үчүн биткиләрин бечәрилмәсиндә ишләдилән агротехники үсулларын комплекс тәтбигинин нәзәри әсасыдыр. Мәс., торпагда су чатышмазлығыны һәддиндән артыг күбрә илә, азоту исә фосфорла әвәз етмәк олмаз. Лакин бир амилин тә'сирини күчләндирмәклә дикәр амилләрдән бөјүк сәмәрә әлдә етмәк мүмкүндүр. Беләликлә, торпагда кифајәт гәдәр рүтубәт олдугда битки күбрәни јахшы мәнимсәјир, фотосинтезин интенсивлији артыр. Һәр һансы агротехники тәдбир јалныз биткинин һәјаты үчүн зәрури олан бир амилә дејил, бир-бири илә әлагәдар бир нечә амилә тә'сир едир. Мәс., торпағын бечәрилмәси торпагда микробиоложи просесләри фәаллашдырыр, алаглары мәһв едир, су, һава, гида вә с. режимини тәнзимләјир.

К.т. биткиләриндән јүксәк мәһсул көтүрүлмәсини тә'мин етмәк үчүн һәјат амилләри мүәјјән нисбәтдә олмалыдыр; буна көрә дә агротехники тәдбирләр үсулунун комплекслији, А. системи тәләб олунур. Агротехники тәдбирләр рајонун вә тәсәррүфатын торпаг-иглим шәраити, биткиләрин биоложи хүсусијјәти вә һансы мәгсәдлә (тохум, дән, силос вә с.) бечәрилмәси, нөвбәли экин дөвријјәси вә с. нәзәрә алынараг тәтбиг едилмәлидир.

Азәрб.-ын тәбии шәраити олдугча мүхтәлифдир. Бурада ССРИ-дә олан бүтүн торпаг типләринә тәсадүф едилир. Одур ки, һәр һансы агротехники тәдбир бүтүн зоналар үчүн тәтбиг едилә билмәз. Мәс., гарғыдалы тохуму гураг р-нларда 8—10 *см*, суварылан вә рүтубәтлә тә'мин олунмуш ағыр торпагларда 5—6 *см*, јүнкүл торпагларда 6—8 *см* дәринликдә сәпилир. Пајызлыг дәнли биткиләрин әкин мүддәти аран суварма зоналарында сентјабрын үчүнчү онкүнлүјүндән октјабрын 30-дәк, аран зонасынын рүтубәтлә тә'мин олунмуш дәмјә р-нларында сентјабрын 20-дән октјабрын 15-дәк, рүтубәтлә тә'мин олунмајан дәмјә р-нларында октјабрын әввәлиндән 25-дәк; дағәтәји зонанын рүтубәтлә тә'мин олунмуш дәмјә р-нларында сентјабрын 15-дән октјабрын 10-дәк, рүтубәтлә тә'мин олунмајан дәмјә р-нларында сентјабрын ахырындан октјабрын 15-дәк, дағлыг р-нларда исә августун 15-дән сентјабрын 10-дәк олур. Һәр бир зонанын өз тәбии шәраитинә ујғун агротехники тәдбирләр системи олмалыдыр.

Нөвбәли әкинин јүксәк А. илә әлагәләндирилмәси вә дүзкүн күбрәләмә системинин тәтбиги јүксәк мәһсул алынмасы, әмәк мәһсулдарлығынын артырылмасы, мәһсул ваһидинә вәсаит сәрфинин азалмасы вә к.т.-нын интенсивләшдирилмәси үчүн е'тибарлы тә'минатдыр.

Әд.: Агрокимја (В. М. Клечковски вә А. В. Петербургскинин редактәси илә), Б., 1966; Садыгов И., Азәрбајчанда оту чалынмыш саһә вә көвшәнлик әкинләр, Б., 1967; Азәрбајчан ССР-дә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләрин јетишдирилмәсинә даир төвсијәләр, Б., 1970; Докучаев В. В., Наши степи прежде и теперь, М., 1954; Тимирязев К. А., Земледелие и физиология растений, Избр. соч., т. 1, М., 1957; Прянишников Д. Н., Об удобрении полей и севооборотах, Избр. статьи, М., 1962; Рекомендации по выращиванию кукурузы в Азербайджанской ССР, Б., 1975.

АГРОФИ́ЗИКА, агрономик физика—биткиләрин харичи мүһит шәраитинин (торпаг, ишыг, темп-р вә с.) физики тәдгигат методларындан вә онларын һәјат фәалијјәтиндәки физики просесләрдән бәһс едән елм. Бир нечә бөлмәдән ибарәтдир: торпаг физикасы (торпағын бәрк фазасынын физикасы, торпағын һидрофизикасы, торпағын истилик физикасы, торпағын газ фазасынын физикасы); јерүстү һаванын физикасы (аеродинамик, радиасион вә с. параметрләр); битки биофизикасы (биткиләрин ишыг физиолокијасы, биткиләрин радиобиолокијасы); биткиләрин векетасија мүддәтини азалтмаг вә мәһсулдарлығыны артырмаг мәгсәди илә онларын мүһит шәраитинин тәнзим едилмәси гајдалары вә васитәләри. А. мүасир тәбиәтшүнаслығын, хүсусилә физика вә биофизиканын, һәмчинин електрониканын, јарымкечиричиләр, полимерләр вә пластик күтләләр физикасынын нәзәри наилијјәтләри әсасында инкишаф едир. ССРИ-дә агрофизикләр мәктәбинин јарадычысы А. Ф. *Иоффе* олмушдур.

Харичи мүһит шәраитинин гијмәтләндирилмәсиндә вә биткиләрин мүһитлә (су вә истилик режими, газ мүбадиләси вә с.) гаршылыглы әлагәсиндә баш верән физики просесләрин тәдгигиндә А. биолокијанын мүасир експериментал метод, васитә вә чиһазларындан (векетасија вә тарла методлары, јарымкечиричиләр, електрон апаратлары, радиоактив шүаланма вә с.) истифадә едир.

А. саһәсиндәки тәдгигатлар бөјүк практики әһәмијјәтә маликдир. Торпаг рүтубәтинин сахланмасына даир мөвчуд агрогајдаларын тәкмилләшмәси вә јени гајдаларын ишләниб һазырланмасында, ән јахшы сәпин үсулларынын, бечәрмә сүр'әтинин мүәјјән едилмәсиндә вә с.-дә А. тәдгигатларынын нәтичәләриндән истифадә едилир.

Агрофизики тәдгигатлар әсасында биткиләрин ишыг културасына даир ишләниб һазырланан гајдалар векетасија дөврүнү гысалдыр, тәрәвәз мәһсулуну артырыр. Тәрәвәзчиликдә полимер өртүкләрдән истифадә, истиханаларда тәрәвәз бечәрилмәси режиминин автоматик тәнзими, к.т. мәһсуллары вә с. сахланан анбарларда оптимал шәраитин автоматик сурәтдә сахланмасы јүксәк дәрәчәдә сәмәрәлидир.

Азәрб. ССР-дә А.-нын мүхтәлиф мәсәләләри али мәктәбләрин вә елми-тәдгигат мүәссисәләринин биолокија-ботаника бөлмәләриндә өјрәнилир.

Әд.: Ревут И. Б., Физика почв, Л., 1964; Роде А. А., Основы учения о почвенной влаге, Л., 1965; Агрофизические методы исследования почв, М., 1966; Нерпин С. В., Чудновский А. Ф., Физика почвы, М., 1967.

АГУАСКАЛЈЕ́НТЕС (Aguascalientes)—Мексиканын мәркәзи һиссәсиндә шәһәр. Агуаскалјентес штатынын инз. м. Д.ј. говшағы. Әһ. 221 мин (1970). К.т. р-нунун тичарәт мәркәзидир. Тохучулуг, јејинти сәнајеси инкишаф етмишдир. А. јахынлығында балнеоложи курорт вар.

АГУЛЛАР—Дағ. МССР-ин ч.-унда (Агул вә Гурах р-нларында) јашајан халг. 8,8 мин нәфәрдир (1970). Дағыстан дилләринин ләзки групуна аид олан агул дилиндә данышырлар. Етнографик чәһәтдән ләзкиләрә јахындырлар. Әсасән малдарлыг, гисмән әкинчиликлә мәшғулдурлар. Диндарлары мүсәлмандыр.

Әд.: Народы Кавказа, т. 1, М., 1960.

АГУША—бах *Бала Күр.*

АҒ АЈЫ (Ursus maritimus)—ајылар фәсиләсиндән јыртычы мәмәли һејван; Арктика фаунасынын типик нүмајәндәси. Бәдәнинин уз. 3 *м*-әдәк, чәкиси тәгр. 700 *кг* олур. Дабаны түклүдүр. Шимал Бузлу океанынын Асија вә Америка саһилләриндәки үзән бузларда јашајыр. Једији, әсасән, суити вә балыгдыр. Гыш јухусуна кетмир. Дишиләри боғазлыг дөврүнү јувада кечирир. Ики илдән бир балалајыр. Зоопаркларда 25 илә дәк јашајыр. ССРИ-дә А.а. ову тамамилә гадаған едилмишдир.

АҒ АЛДӘРӘ—Азәрб.-да (Нах МССР) јерли үзүм сорту. Сүд Алдәрә, Чыраг Алдәрә, Сары Алдәрә дә адланыр. Кеч јетишир; *ha*-дан 100—150 *с* мәһсул јығылыр. Гураглыға чох, көбәләк хәстәликләринә нисбәтән аз давамлыдыр. Јејилир, мөвүч үчүн вә шәраб истеһсалында истифадә олунур. Азәрб. ССР-ин үзүм сортлары стандартына дахилдир.

АҒ АРПА—Азәрб.-ын гәдим пајызлыг арпа сорту. Сүнбүлләри ағ, алтычәркәли, сејрәкдәнли вә гылчыглыдыр. Күләши сары, дәни ағ, азча јашылачалан, узунсов вә ири олур. 1 000 дәнин чәкиси 39—50 *г*-дыр. Дәни төкүлмүр, јерә аз јатыр. Орта мүддәтдә јетишир. Сојуға, гураглыға (орта дәрәчәдә), сүрмә хәстәликләринә давамлыдыр. Сентјабрын 2-чи, октјабрын 1-чи јарысында сәпилир. Векетасија дөврү 230—250 күндүр. *Һа*-дан 20—35 *с* мәһсул јығылыр. Ашағы, орта дағлыг вә Талышын дағәтәји зоналары үчүн рајонлашдырылмышдыр.

АҒ ГАН ХӘСТӘЛИЈИ—бах *Лејкоз.*

АҒ ГАН ЧИСМЧИКЛӘРИ — бах *Лејкоситләр.*

АҒ ГВА́РДИЈА—1) ингилаби һәрәкатла мүбаризә үчүн 1906 илдә Финландијада јарадылмыш буржуа милиси. А.г.-нын фәргләндиричи әламәти гола бағланан ағ сарғы иди; 2) *Русијада Вәтәндаш мүһарибәси вә харичи һәрби мүдахилә* (*1918—20*) илләриндә буржуа мүлкәдар гурулушунун бәрпасы уғрунда вурушан һәрби һиссәләр (ағгвардијачылар) гејри-рәсми олараг А.г. адландырылмышды. Совет әләбијјаты вә публисистикасында, һабелә ади данышыгда А.г. бә'зи әксингилаби милли һәрби һиссәләрә (ағ финләрә, ағ чехләрә, ағ полјаклара вә б.) вә үмумијјәтлә әксингилабчылара дејилир. Үсјанчы халгын, ингилабын рәмзи олан гырмызы рәнкдән фәргли олараг ағ рәнк һәмишә «рәсми гајда-ганун» тәрәфдарларларынын рәмзи сајылыр. Ады да бурадандыр.

АҒ ДЕЛФИН (Delphinapterus leucas)—делфинләр фәсиләсиндән дишли балиналар јарымдәстәсинә мәнсуб мәмәли һејван. Уз. 5—6 *м*-ә, чәкиси 1,5 *т*-а чатыр. Јеткинләри ағ олур. Шм. дәнизләриндә сүрү илә јашајыр. Балыг, хәрчәнккимиләр вә јумшагбәдәнлиләрлә гидаланыр. Ҹинси јеткинлијә 2—3 јашында чатыр. 11—12 ај боғазлыг дөврүндән сонра 1 бала доғур. Бала делфинин уз. 140—160 *см* олур; А.д.-ин пијиндән вә дәрисиндән истифадә едилир. ССРИ дәнизләриндә 3 јарымнөвү мә'лумдур.

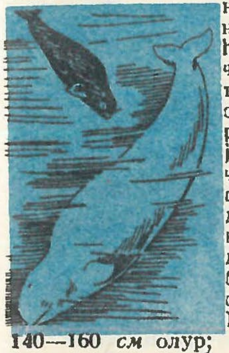

АҒ ДӘНИЗ—ССРИ-нин Авропа һиссәсинин шм.-ында Кола вә Канин ј-а-лары арасында дәниз. Ағ дәниз Боғазы ону Баренс дәнизи илә бирләшдирир. А.д. илә Баренс дәнизи арасындакы шәрти сәрһәд хәтти Мүгәддәс Бурун илә Канин бурнундан кечир. Саһ. 90 мин *км*^{2}. Мәркәзи һиссәдә дәринлији 140—160 *м*, макс. дәринлији тәгр. 330 *м* (Кандалакша көрфәзи). Саһилләри, әсасән, гајалыгдыр (550 *м*). Ән ири көрфәзләри: Мезен, Двина, Онега, Кандалакша. Сәтһ сујунун темп-ру јајда 7—15°С, гышда —1,3-дән —1,7°С-јә гәдәрдир. Сујун дузлулуғу 24—30,8‰. Ән ири адалары: Соловес, Моржовес, Мудјуг. Иглими сојуг, ч.-да мүлајим-сојугдур. Һаванын орта темп-ру јанварда —9-дан —13°С-јә гәдәр, ијулда 8—15°С-дир. А.д.-дә күчү 3—5 балл олан ч.-г. вә шм.-ш. күләкләри әсир. Габарма нәтиҹәсиндә сујунун сәвијјәси 1—3 *м*, Мезен көрфәзиндә исә 10 *м*-әдәк галхыр. А.д. нојабрдан мајадәк үзән бузлар, бухта вә кичик көрфәзләрдә исә һәрәкәтсиз бузларла өртүлү олур. Шимали Двина, Онега, Мезен вә с. чајлар А.д.-ә төкүлүр. Сијәнәк, треска, наваһа балығы, суити вә с. илә зәнкиндир. ССРИ-нин Авропа һиссәсинин шм.-ындакы игтисади р-нлары ССРИ-нин Асија һиссәсинин вә хариҹи дөвләтләрин портлары илә әлагәләндирән А.д.-ин бөјүк нәгл. әһәмијјәти вар. Мүһүм портлары: Арханкелск, Северодвинск, Беломорск, Кандалакша, Онега вә Мезен. А.д.-и *Ағ дәниз—Балтик каналы* Балтик дәнизи илә, *Волга—Балтик су јолу* исә Хәзәр дәнизи, Гара дәниз вә Азов дәнизи илә бирләшдирир. А.д.-ин илк хәритәси 1770 илдә тәртиб едилмишдир. Совет дөврүндә А.д.-ин комплекс өјрәнилмәсинә чох диггәт јетирилир.

АҒ ДӘНИЗ—БАЛТИК КАНАЛЫ—Ағ дәнизи Онега көлү илә бирләшдирән канал. Биринҹи бешиллијин ән мүһүм гурғуларындан бири. 1933 илдә истифадәјә верилмишдир. Јолун үмуми уз. 227 *км*-дир. Каналда 19 шлүз, 15 бәнд, 49 дамба, 12 енкәҹ вар. Канал ССРИ-нин Авропа һиссәсинин дәнизләри арасында дахили су әлагәсини тә'мин етмиш, Ленинградла Арханкелск арасындакы јолу 4000 *км* гысалтмыш, әтраф р-нларын зәнкин мешә вә тикинти материалындан истифадә имканыны кенишләндирмишдир.

АҒ ЕВ (White House) — Вашингтонда АБШ президентинин игамәткаһ вә дәфтәрханасы (1800 илдән). 1792—1829 илләрдә тикилмишдир. АБШ һөкумәтинә чох заман А.е. дејилир.

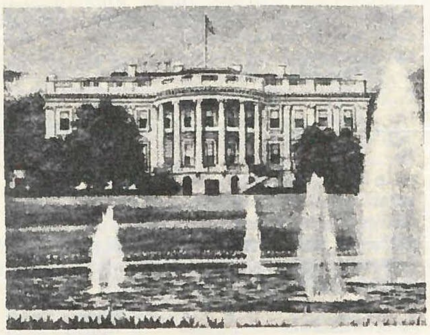

Ағ ев. Ҹәнуб фасады.

АҒ ИСҺАЛ, басилјар исһал—јолухуҹу гуш хәстәлији. Башлыҹа олараг ҹүҹәләри тутур (бах *Пуллороз*).

АҒ ИФРАЗАТ—гадынын ҹинсијјәт органындан кәлән ифразат. Бир чох кинеколожи хәстәлијин әламәтидир. Ушаглығын, ушаглыг јолунун илтиһабы, сүзәнәк, ҹинсијјәт органларынын салланмасы, јаман шиш, трихомоноз, бә'зән ганазлығы, вәрәм вә с. нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир. Мүалиҹәси: А.и.-а сәбәб олан патоложи просесләри арадан галдырмаг. Профилактикасы: кинеколожи хәстәликләрин вахтында ашкар едилмәси үчүн гадынлар вахташыры олараг мүајинәдән кечмәлидирләр.

АҒ ЈЕЛ—гуру вә исти күләк. Јер күрәсинин гураг р-нларында илин исти дөврүндә мүшаһидә олунур. Азәрб. ССР-дә, әсасән, Күр-Араз овалығында, Нах. МССР-дә (һүнд. 1500 *м*-ә гәдәр олан јерләрдә), Бөјүк вә Кичик Гафгазын дағәтәји һиссәсиндә ш. вә ч.-ш. истигамәтиндә (сүр'әти бә'зән 10 *м/сан* вә даһа чох олур) әсир, чох вахт өзү илә гуру чән кәтирир. А.ј. заманы һаванын темп-ру бә'зән бирдән-бирә 40—42°С-јә галхыр, нисби рүтубәтлик исә 10—30%-ә енир. А.ј. биткиләр үчүн зәрәрлидир; онларын инкишафыны зәифләдир вә бә'зән мәһв едир. А.ј.-ә гаршы әсас мүбаризә васитәси тарлагорујуҹу мешәләрин салынмасы вә агротехники тәдбирләрин көрүлмәсидир.

АҒ ЈОЛ (Кәһкәшан)—булудсуз кеҹәләрдә көрүнән вә көјү тәгр. бөјүк даирә бојунҹа гуршајан зәиф ишыглы золаг. Шимал гүтбү *Вероникаsuccessfully сачларындадыр*. А.Ј.-ун мүхтәлиф һиссәләриндә онун формасы, ени вә парлаглығы мүхтәлифдир. А.Ј. *Гу* бүрҹүндә ики гола ајрылыр вә *Ҹәнуб Хачы* бүрҹүндә бирләшир. А.Ј. әслиндә Күнәшин дә дахил олдуғу нәһәнк улдуз системидир (бах *Галактика*). Онун тәркибиндә јүз милјарддан чох улдуз вар. Улдузларын, улдузлараарасы газ вә тозун әксәријјәти Галактика мүстәвиси әтрафындадыр. А.Ј.-у илк дәфә телескопла *Галилеј* мүшаһидә етмишдир.

АҒ НАЗЛЫ—Азәрб.-ын (Нах. МССР-дә) гәдим јерли шафталы сорту. Ширван зонасында да јетишдирилир. Ағаҹынын һүнд. 3 *м*-ә чатыр. Апрелин әвvәлләриндә чичәкләјир. Өз-өзүнү тозлајыр. Һәр ағаҹындан 50—65 *кг* мәһсул јығылыр. Мејвәси јумру, бә'зән узунсов олур. Чәкиси 70—100 *г*-дыр. Ағымтыл-сары вә нарын түклүдүр; габығы асанлыгла сојулур. Ләти јумшаг, лифсиз, чохширәли вә мејхошдур. Чәјирдәкдән јахшы ајрылыр. Августун 1-ҹи онкүнлүјүндә јетишир. Тәркибиндә 10,83% шәкәр, 0,56% туршу вар. Јејилир, гурудулур, алана вә компот һазырланыр.

АҒ НЕФТ—бах *Керосин*.

АҒ НИЛ (әр. النيل الابيض—ән-Нил үл-әбјәз)—Нил чајынын Суданда Бәһр үл-ҹәбәл вә Бәһр үл-ғәзал чајларынын бирләшдији јердән Мави Нилин мәнсәбинәдәк олан һиссәсинин ады. Уз. 957 *км*. Субатын (А.Н.-ин сағ голу) дашгын вахты А.Н.-ә кәтирдији маддәләр суја ағымтыл рәнк вердијиндән чај белә адланыр. Балыг тутулур. Кәмичилијә јарарлыдыр. Сувармада истифадә едилир.

«АҒ НИЛУФӘР» ҸӘМИЈЈӘТИ (чинҹә — Бајлјансзјао)—12—13 әсрләрдә Чиндә монгол зүлмү вә феодал истисмарына гаршы мүбаризә апармыш кизли тәригәт. 14 әсрин 2-ҹи јарысында дикәр кизли тәригәтләрлә бирләшәрәк, күтләви тәшкилата чеврилмишди. Үзвләринин әсас һиссәси кәндлиләр вә сәнәткарлар иди. «А.н.» ч.-нин рәһбәрлији илә кәндли үсјанлары олмушдур. Бунлардан ән бөјүјү Манҹурија-Чин феодалларына гаршы 1796—1805 ил үсјаны иди. Үсјанын иштиракчыларына диван тутулду вә тәшкилат дағыдылды.

АҒ ОРДА (Ак Орда)—Гызыл Орданын Ҹүчинин оғлу Бату вә онун нәсли тәрәфиндән идарә олунан һиссәси; о бири һиссә Ҹүчинин дикәр оғлу Ордаја мәхсус иди. Бу бөлкү 13—14 әсрләрдә сабит галмышды. Орданын варисләри сөздә Батунун варисләринин вассалы һесаб едилирдиләр, әслиндә, демәк олар ки, мүстәгил идиләр. Одур ки, Батунун һакимијјәти дөврүндән бүтүн Ҹүчи улусуна тәтбиг олунан «Гызыл Орда» термини 14 әсрин әвvәлиндән јалныз А.О.-ја—Батунун (Волгабоју) вә гардашлары Бәркәнин (Шимал-Шәрги Гафгаз), Шибанын (мүасир Газахыстан вә Шәрги Сибир), Мовалын (Гара дәнизин шм. саһили) улусларына аид едилди. Бату вә Бәркәнин улуслары сонрадан (Бәркәнин һакимијјәти дөврүндә) бирләшдирилди. 15 әсрдә А.О. әразисиндә Гызыл Орданын варисләри олан јени дөвләтләр—Бөјүк Орда, Ногај Ордасы, Өзбәк, Крым, Гасым, Казан, Сибир вә с. ханлыглар јаранды.

АҒ РУС ТОЈУҒУ—ССРИ-дә јерли тојугларын *леггорнла* ҹүтләшдирилмәсиндән алынмыш јумурталыг тојуг ҹинси. Јерли шәраитә јахшы ујғунлашыр, тез көкәлир. Ләләкләри ағ, пипији дик, димдији вә ајаглары сарыдыр. Тојугларын дири чәкиси 2,2—2,4 *кг*, хорузларынкы 2,9—3,2 *кг* олур. 140—150 күнлүкдән јумуртламаға башлајыр. Илдә 200 вә даһа чох јумурта верир. Јумуртасы 58—65 *г* кәлир. ССРИ-нин бүтүн р-нларында кениш јајылмышдыр. Азәрб. ССР-дә јетишдирилән ҹинсдир.

АҒ СЕМЕНТ—бах *Семент*.

АҒ ТУРП (Raphanus sativus var hybernus)—хаччичәклиләр фәсиләсиндән икииллик мејвәкөклү тәрәвәз биткиси. Алт јарпаглары лирашәкилли, дилимли, үст јарпаглары бүтөвдүр. Чичәји салхым шәклиндә олур; мејвәси бујнузмејвәдир. Вегетасија дөврү 100—110 күндүр. Мејвә көкләри кирдә вә ја узунсовдур, 200—800 *г* кәлир; тәркибиндә 1,92% зүлал, 9,43% карбоһидрат, 0,11% јағ, 1,7% селлүлоз, 0,82% күл, С, Р витаминләри вар. Дүнјанын чох јериндә бечәрилир. Азәрб. ССР-дә јерли Одесса-5 сорту әкилир.

АҒ ФИНЛӘРИН КАРЕЛИЈАДА ФИТНӘКАРЛЫҒЫ (1921—22)—1921 илин октјабры—1922 илин февралында ағ финләрин силаһлы бандаларынын Совет Карелијасына һүчуму. АБШ вә Инкилтәрә империалистләринин иштиракы илә һазырланмышды; онлар Карелијада голчомаг сијаси бандитизминдән вә фин буржуазијасынын бөјүкдөвләтчилик-ишғалчылыг чәһдләриндән Совет Русијасына гаршы мүбаризәдә истифадә етдиләр. 1920 илин мартында Ухтада чағырылмыш голчомаг гурултајында «Карелија мүвәггәти һөкумәти» сечилди, октјабрда јарадылмыш «Карелија иттифағы»на исә Финландија һөкумәт даирәләринин нүмајәндәләри дә дахил олдулар. 1921 илин пајызында Карелијанын Финландијаја бирләшдирилмәси шүары илә голчомаг гијамлары башланды вә ағ фин дәстәләри һүчума кечди. Ағ финләрә гаршы коммунистләрин башчылығы илә јерли әһалидән олан дәстәләр вә кичик сәрһәд гошуну һиссәләри мүбаризә апарырды. 1921 илин нојабрында онлара көмәк мәгсәди илә Петрограддан Гызыл Орду һиссәләри көндәрилди вә ваһид һәрби команданлыг јарадылды. Совет гошунлары декабр—јанвар ајларында мүдахиләчиләрин әсас гүввәләрини дармадағын етдиләр. Февралын 17-дә Карелијада дөјүш әмәлијјаты гуртарды. Ағ финләрин дармадағын едилмәсиндә Тојво *Антикајненин* башчылыг етдији вә әсасән, фин коммунистләриндән ибарәт хизәкчиләр дәстәсинин дә бөјүк ролу олмушдур. А.ф. К.ф.-нын мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамасы шм.-г.-дән Совет респ.-на гаршы мүдахилә чәһдләрини боша чыхартды.

АҒ ХӘЛИЛИ—Азәрб.-ын гәдим сүфрә үзүмү сорту. Нах. МССР-дә јај үзүмү адланыр. Тәнәји јахшы бој атыр. Киләси ағдыр, тез јетишир. Вегетасија дөврү Нах. МССР-дә 110, Кировабадда 115—120 күндүр. Ширәсиндә 15,5—18% шәкәр, 4—5 *г/л* туршу вар. *ha*-дан 100—150 *с* мәһсул јығылыр. Азәрб. ССР-дә аран вә дағәтәји р-нлар үчүн стандарта дахил едилмишдир.

АҒ ЧУГУН—тәркибиндә бүтүн карбону сәрбәст дејил, дәмирлә кимјәви бирләшмә—дәмир карбиди (сементит) шәклиндә олан чугун. А.ч. бәрк вә көврәкдир, сыныг јериндә ағ рәнкли парылты верир. Домна собаларында әридилир; тәркибиндә 2—3% карбон вә 1,5%-дән аз силисиум олур. А.ч.-дан, әсасән, полада чевирмәк үчүн истифадә едилир. Бах *Чугун*.

АҒ ЧҮРҮМӘ—битки хәстәлији. Күнәбахан, түтүн, кәнаф, пахла, тәрәвәз вә с. биткиләрә јолухур. Төрәдичиси Sclerotinia Libertiana көбәләјидир; экин материалы, торпаг вә битки галыглары илә јајылыр. Зәдәләнмиш органларда сулу, сонра исә гонур ләкәләр көрүнүр; гара склеротсилли ағ киф әмәлә кәлир. Мүбаризә: дүзкүн нөвбәли әкин, дондурма шуму, алаг едилмәли, тохум дүзкүн горунмалы вә сәпингабағы гранозанла дәрманланмалы (һәр *т-а* 2 *кг*), хәстә биткиләр мәһв олунмалы, анбарлар дезинфексија едилмәлидир.

АҒ ШАМ (Abies)—шам (Pinaceae) фәсиләсиндән һәмишәјашыл ијнәјарпаглы битки чинси. Шимал јарымкүрәсинин субтропик вә мүлајим гуршагларындакы дағларда тәгр. 50 (башга мә'лумата көрә 30) нөвү вар. ССРИ-дә 9 нөвү тәбии һалда битир. Гафгазда бир нөвү вар. 16 нөвү иглимә ујғунлашдырылыр. А.ш. ағачларынын һүнд. 55 *м*-ә чатыр. Бә'зи нөвләринин одунчағындан мусиги аләтләри, мебел гајырмаг, селлүлоз истеһсалы вә с. үчүн истифадә олунур. Габығында чохлу гатран вар. А.ш.-ын јағы синтетик камфора алмаг үчүн хаммалдыр. Гафгазда бу ағачын бир нөвү—Гафгаз ағ шамы битир вә 600—700 илә гәдәр өмүр сүрүр. Гафгазын Гара дәниз саһилләриндә А.ш. јашыллашдырма үчүн әкилир.

АҒ ШАНЫ—Абшеронда халг селексијасы јолу илә алынмыш јүксәк кејфијјәтли јерли сүфрә үзүмү сорту. Тәнәји күчлү бој атыр; диши чичәклидир. Сүн'и сурәтдә тозландыгда *ha*-дан 100—150 *с* мәһсул јығылыр. Августун ахыры—сентјабрын әввәлиндә јетишир. Вегетасија дөврү 145—150 күндүр. Ширәсиндә 20—23% шәкәр, 4—6 *г/л* туршу олур. Күр-Араз овалығында да әкилир. Азәрб.ССР үзүм сортлары стандартына дахилдир.

АҒА—1) бир сыра Шәрг өлкәсиндә һаким, истисмарчы синифләрә мәнсуб адам, мүлкәдар, бәј, задәкан; 2) Түркијәдә кечмишдә һәрби гуллугчулара верилән ад; 3) сејидләрә вә руһаниләрә верилән ләгәб; зијалылара мүрачиәт едәркән дә А. дејилирди; 4) кечмишдә мәнсәб саһибләринә, варлы адамлара мүрачиәт формасы; 5) бир сыра Шәрг өлкәсиндә вә Азәрб.-да мүрәккәб адларын тәркиб һиссәси (Ағамеһди, Ағаһүсејн, Мирзаға вә с.).

АҒА ЕВЛӘР ГӘБИРИСТАНЫ—Хәзәр дәнизинин ч.-г.-индә (Иран) Тунч дөврү вә Дәмир дөврүнүн әввәлләринә аид гәбиристан. Франсыз археологлары Жак вә Һенри де Морган гардашлары тәдгиг етмишләр (1901). Тунч силаһлар, бәзәк шејләри, Өн Асија үчүн характерик хәнчәрләр, силиндрвары мөһүрләр вә с. тапылмышдыр. Гәбилә башчылары вә ә'јанларын дәфн олундуғу долменвары сәрдаба типли гәбирләрин узунлуғу бә'зән 14 *м*-ә чатыр (ени 2,10 *м*, һүнд. 1,55 *м*).

АҒА ӘБҮЛҺӘСӘН Нәггашбашы Әфшар Урмәви (?—1888)—Азәрб. нәггашы. Нәггашлығы атасы Аллаһвердидән өјрәнмишдир. А.Ә. нәфис гәләмданлар дүзәлтмиш вә китаб чилдләри бәзәмишдир. Онун ишләри Азәрб. нәггашлыг сәнәтинин гијмәтли нүмунәләриндәндир.

АҒА МӘСИҺ ШИРВАНИ (?—тәгр. 1766)—Азәрб. шаири. Шамахы ш. јахынлығындакы Дәдәкүнәш к.-ндә доғулмушдур. Гәзәл вә мүхәммәсләриндә Фүзули вә Нишат Ширвани јарадычылығынын тә'сири дујулур. Халг ше'ри руһунда гошмалар јазмышдыр. Бә'зи ше'рләриндә дүнјәви мәһәббәти тәрәннүм етмиш, зүлм вә һагсызлыгдан шикајәтләнмишдир. А.М.Ш. тарихи мәнзумәләр дә јазмышдыр. Бизә кәлиб чатмајан «Шаһнамә» әсәри Губалы Фәтәли хана һәср олунмушдур. Феодал чәкишмәләриндән бәһс едән башга бир мәнзумәси 18 әср Азәрб. ичтимаи-сијаси һәјатыны өјрәнмәк бахымындан әһәмијјәтлидир. Азәрб. шаирләриндән Вагиф, Закир, Зүлали, Сабир вә б. А. М. Ш.-нин ше'рләринә бәнзәтмәләр јазмышлар. М. Ф. Ахундов, Ф. Б. Көчәрли, С. Мүмтаз онун әдәби ирсини јүксәк гијмәтләндирмишләр.

Әсәрләри: Аға Мәсиһ Ширвани (тәртиб едәни С. Мүмтаз), Б, 1925; Ширванын үч шаири (тәртиб едәни Ә. Чәфәрзадә), Б., 1976; Антология азербайджанской поэзии, т. 2, М., 1960; Поэзия народов СССР IV—XVIII веков, М., 1972.

Әд.: Көчәрли Ф., Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, ч. 1, һ. 1, Б., 1925; Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, ч. 1, Б., 1943; Араслы һ., XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1956.

АҒА МӘҺӘММӘД ШАҺ ГАЧАР (1742—1797, Шуша)—Иран шаһы. *Гачарлар* сүлаләсинин баниси. Гачарларла *Зәндиләр* арасындакы мүбаризәдә галиб кәләрәк (1794), бүтүн Ираны һакимијјәти алтында бирләшдирмишди. 1786 илдә пајтахты Ширахдан Теһрана көчүрмүш, 1795 илдә Күрчүстан, Азәрб. вә Ермәнистана бастын етмишди. Шушаны мүһасирәјә алмыш, лакин тута билмәмишди. Һәмин ил Тифлиси талајыб, чохлу әсир апармышды. 1796 илдә Теһранда өзүнү Иран шаһы е'лан етмишди. 1797 илдә Шушаны әлә кечирмишди. Шөһрәтпәрәст вә сон дәрәчә гәддар иди. Шушада хидмәтчиләри тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

АҒА НЕ'МӘТУЛЛА (1896, Иран Азәрб.-нын Сараб ш.—1.1.1958, Бакы)—

ССРИ нефт сәнајеси јениликчиси. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1947, 1951). 1927 илдән Сов.ИКП үзвү. 1915 илдән Бакыда Рамана нефт мә'дәнләриндә ишләмәјә башламышдыр. 1932 илдә газма устасы олмуш, сонралар Путада саһә рәиси, газма конторунун директору, трест мүдири, 1956—58 илләрдә Азәрб. Дәниз Нефт Кәшфијјаты трестинин 1 №-ли Күркан газма конторунда буруг устасы ишләмишдир. 1942—43 илләрдә Өзб. ССР-дә нефт гујулары газылмасында иштирак етмишдир. А.Н. турбинлә маили вә икилүләли газманын пионери һесаб едилир. 1941 илдә Бибиһејбәтдә дүнјада илк дәфә олараг турбинлә маили гују газмышдыр. ССРИ Али Советинин (1-чи чағырыш), Азәрб. ССР Али Советинин (2,4-чү чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени вә 2 башга орденлә тәлтиф едилмишдир. Бакы күчәләриндән вә Хәзәр Кәмичилији Идарәсинин кәмиләриндән биринә А.Н.-нын ады верилмишдир.

Әсәри: Все глубже в недра, М., 1949.

Әд.: Ағазадә А., Аға Не'мәтулла; Б., 1948; Гулијев С. М., Нәзәрова Р. һ., Азәрбајчанда нефт гујуларынын газылмасы тарихиндән, Б., 1962; Насибов А. А., В бухте Ильича, М., 1954.

AҒA PЗA (?—?)—16 әсрин сону—17 әсрин әввәлләриндә јашамыш Иран миниатүрчүсү. Мәшһәддә, сонралар исә Исфаһанда I Шаһ Аббасын сарајында ишләмишдир. А. Р. миниатүрә график хүсусијјәтләр вермиш, миниатүр портрет сәнәтини инкишаф етдирмишдир. Фирдөвсинин «Шаһнамә» әсәринә А.Р.-нын чәкдији иллүстрасијалар Дублиндә инкилис коллексијачысы Честер Биттинин китабханасында, 12 миниатүрү исә Парис Милли Китабханасындадыр.

AҒАБАБА, А ғ б а б а—Азәрб. ССР-ин Кәлбәҹәр р-нунда, Гарабағ силсиләсиндә дағ. Һүнд. 2 367 *м*. Мешә вә субалп чәмәнлији вар.

AҒАБӘJИМ AҒA (1781, Шуша—1831, Гум ш., Иран)—Азәрб. шаири. *Ибраһимхәлил ханын* гызыдыр. 1801 илдә Иран шаһы Фәтәли шаһ Гаҹара әрә верилмишдир. Кениш мә'луматлы А. А. Иранда «Ағабаҹы» ләгәби илә танынмыш, әдәби мәҹлисләрдә иштирак етмишдир. Азәрб. вә фарс дилләриндә јазмышдыр. Бир нечә ше'ри мә'лумдур.

Әд.: Гасымзадә Ф., XIX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Б., 1974.

AҒАБӘJЛИ Ағахан Әләскәр оғлу (д. 22.12.1904, индики Салјан р-нунун Күргарагашлы к.)—совет зоотехники, В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА м. үзвү (1956). Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1964). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. АКТИ-дә к.т. һејванларынын јетишдирилмәси вә кенетикасы кафедрасынын мүдири(1932—65) олмушдур. 1966 илдән Азәрб. ССР ЕА Кенетика вә Селексија Ин-тунда һејван кенетикасы вә селексијасы шө'бәсинин мүдиридир. Әсас тәдгигатлары јерли һејван ҹинсләринин јахшылашдырылмасы, кәнардан кәтирилән јүксәк мәһсулдар ҹинсләрин иглимә ујғунлашдырылмасы вә јерли ҹинсләрлә һибридләшдирилмәси мәсәләләринә һәср едилмишдир. А.-нин рәһбәрлији илә респ.-да јени јағлы-сүдлү Гафгаз ҹамышы ҹинси јетишдирилмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Ҹамышчылыг, Б., 1959, 1964; Буйволы, М., 1967.

AҒАВЕРДИJЕВ Һүсејнбала Ағаверди оғлу (1888, Бакы јахынлығындакы Күрдәханы к.—1938)—совет партија вә дөвләт хадими. 1917 илин мајындан Сов.ИКП үзвү. 1917 илин әввәлләриндә фәһлә һәракатына гошулмуш, Бинәгәдидә фәһләләр арасында ингилаби иш апармышдыр. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Бинәгәди р-ну ингилаб комитәсинин тәркибинә дахил олмушдур. 1922—26 илләрдә респ. мә'дән фәһләләри һәмкарлар иттифагы мәркәзи идарә һеј'әти сәдринин мүавини олмуш, 1926 илдә АК(б)П МК катиби сечилмиш, 1927—29 илләрдә Азәрб.ССР ХТШ-нин сәдри, 1929—34 илләрдә «Азәрнефт» Бирлији рәисинин мүавини ишләмишдир. 1935 илдән Азәрб.ССР ХКС сәдринин мүавини, ејни заманда халг јерли сәнаје комиссары вәзифәсиндә чалышмышдыр. Азәрб.ССР, ЗСФСР вә ССРИ-нин бир чох Советләр гурултајынын нүмајәндәси, Азәрб. ССР, ЗСФСР вә ССРИ МИК-ләринин, АК(б)П МК, ҮИК(б)П Загафгазија Өлкә Комитәсинин үзвү олмушдур. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

AҒАДАДАШ Кәрбәлајы оғлу (д.10.6-1926, Бакы јахынлығындакы Маштаға к.)—нефтчи, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1966). 1950 илдән Сов. ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1944 илдә башламышдыр. Һазырда Сәнкәчал Дәниз Газма Ишләри Идарәсинин буруг устасыдыр. АКП 28-ҹи гурултајында АКП МК-нын үзвү сечилмишдир. Сов.ИКП 24-ҹү гурултајынын нүмајәндәси, ССРИ Али Советинин (5—6-ҹы чағырыш) вә Азәрб.ССР Али Советинин (7—8-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени вә 2 башга орденлә тәлтиф едилмишдир.

AҒАДАJЫ—Азәрб.-да вә Дағ.МССР-дә јајылмыш сүфрә үзүмү сорту. Дәрбәнд сибили дә адланыр. Тәнәји күҹлү бој атыр. Киләси ағдыр; мәһсулу кеҹ јетишир. *һа*-дан 18 *т*-а гәдәр мәһсул јығылыр. Векетасија дөврү 160—170 күндүр. Ширәсиндә 14—18% шәкәр, 4—6 *г/л* туршу вар. Азәрб.ССР үзүм сортлары стандартына дахилдир.

AҒАЗАДӘ Нәзакәт Һәсән гызы (д. 13.2.1910, Јелизаветпол, индики Кировабад)—совет дилчиси, филолокија е.д. (1966), проф. (1966). Азәрб. Дөвләт Хариҹи Дилләр Ин-тунун алман дили кафедрасынын мүдири (1942—61), М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Педагожи Дилләр Ин-тунун проректору (1966—68) олмушдур. 1961 илдән Азәрб. ССР ЕА хариҹи дилләр кафедрасынын мүдиридир. Азәрб. вә алман дилләринин мүгајисәли өјрәнилмәси саһәсиндә мүтәхәссисдир. Азәрб. мәктәбләри үчүн алман дили дәрсликләри јарадылмасы вә елми кадрлар һазырланмасында хидмәти вар.

Әсәрләри: К вопросу о категории наклонения и модальности в современном азербайджанском языке, Б., 1965; Глагольные наклонения в современном азербайджанском языке, Б., 1967.

AҒАЗАДӘ Фәрһад Рәһим оғлу (тәхәллүсү Шәргли; 12.8.1880, Шуша—4.1.1931, Бакы)—Азәрб. совет педагогу, дилчи вә журналист. Гори семинаријасыны битирмиш (1900), Бакы, Шуша, Кәнҹә вә Хачмазда мүәллимлик етмишдир. Азәрб. мүәллимләринин I (1906) вә II (1907) гурултајларынын иштиракчысыдыр. Ингилабдан әввәл јаздығы мәгаләләрдә иҹбари тәһсил, ана дилиндә мәктәбләр вә мүәллим семинаријалары ачылмасы тәләбини ирәли сүрмүш, Азәрб. дилинин тәдриси вә сафлығы уғрунда мүбаризә апармыш, дәрслик («Әдәбијјат мәҹмуәси», 1912) вә програмлар тәртиб етмишдир. Совет һакимијјәти илләриндә «Коммунист», «Јени јол» гәзетләриндә, «Маариф ишчиси», «Јени мәктәб» вә с. журналларда ишләмишдир. А. Азәрб.-да мәдәни ингилабын көркәмли хадимләриндәндир. Үмумиттифаг Мәркәзи Јени Түрк Әлифбасы Комитәсинин үзвү олмушдур. «Түрк дилинин дирилмәк вә зәнкинләшдирилмәк јоллары» (1923), «Түрк дилиндә вурғу мәсәләси» (1925), «Грамер» (1929; Б. Чобанзадә илә бирликдә) вә с. әсәрләрин мүәллифидир.

Әсәрләри: Нә үчүн әрәб һәрфләри түрк дилинә јарамыр?, Б., 1922; Материалы по унификации проектов нового тюркского алфавита, Б., 1927; Очерки по истории развития движения нового алфавита и его достижения (К. Гарагашлы илә бирликдә), Казань, 1928.

AҒAJÁH Газарос (16.4.1840, Тифлис—3.7.1911, Тифлис)—ермәни педагогу, јазычы. Педагожи көрүшләриндә К. Д. Ушинскинин тә'лиминә әсасланмышдыр. А. мәктәби динин тә'сириндән гуртарыб, халга јахынлашдырмағы тәләб едирди. А. ермәни дили дәрсликләринин мүәллифидир. «Һәјатымызын әламәтдар һадисәләри» (1893) вә «Һарутјун вә Манвел» (1867) адлы хатирә әсәрләри вар. «Ики баҹы» (1872) романында 19 әсрин 60—70-ҹи илләриндә ермәни кәндиндәки иҹтимаи зиддијјәтләр экс олунмушдур. А. көркәмли ушаг јазычысыдыр («Күлназ нәнәнин нағыллары», 1904 вә с.). Азәрб. фолклоруна јахындан бәләд олмуш, һаггында гијмәтли фикирләр сөјләмишдир. Әсәрләриндә Азәрб. халг мәсәлләриндән истифадә етмишдир. Бә'зи ше'р вә һекајәләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур.

AҒAJÁH Сатур Павлович (д. 12.1.1912), индики Дашкәсән р-нунун Зәјлик к.)—совет тарихчиси, Ерм.ССР ЕА акад. (1968).. 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941—48 илләрдә Азәрб. ССР ЕА Тарих Ин-тунун баш елми ишчиси, В. И. Ленин ад. АПИ-нин проректору, С. М. Киров ад. АДУ-нун досенти олмушдур. Ерм.ССР ЕА Тарих Ин-тунда шө'бә мүдири, Сов. ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Ин-ту (МЛИ) Ермәнистан филиалы директорунун мүавини (1948—51), Ермәнистан КП МК елм вә мәдәнијјәт шө'бәсинин мүдири (1951—54), Ерм.ССР ЕА Тарих Ин-ту директорунун мүавини, Јереван ун-тинин проф. (1954—61), МЛИ Ермәнистан филиалынын директору (1961—68) ишләмишдир. 1968 илдән Ерм.ССР ЕА иҹтимаи елмләр бөлмәсинин академик-катибидир. Әсас тәдгигат саһәләри: Загафгазијада ингилаби һәрәкат тарихи, 19 әсрдә аграр мүнасибәтләр, Загафгазија халгларынын достлуғу

Әсәрләри: А. Бакыханов, Б., 1948; Крестьянская реформа в Азербайджане в 1870 году, Б., 1956; Великий Октябрь и борьба трудящихся Армении за победу Советской власти, Ереван, 1962; Вековая дружба народов Закавказья, т. 1—2, Ереван, 1970—72; В. И. Ленин и образование советских республик Закавказья, Ереван, 1975.

АҒАЈЕВ Бәһрам Чәфәр оғлу (1884, Иран Азәрб.-ы Сараб вил.-нин Шиһиркүн к. — 7.11.1956, Бакы) — пешәкар ингилабчы, «*Әдаләт*» тәшкилатынын јарадычыларындан бири. 1904 илдән Сов.ИКП үзвү. 1903 илдә ингилаби һәрәката гошулмуш, Бакы пролетариатынын 1904 ил декабр үмуми тә'тилиндә, 1905—07 илләр ингилабында иштирак етмишдир. 1905—11 илләр Иран ингилабынын иштиракчыларындан иди. Бакы Советинин (1917), РК(б)П БК-нын үзвү олмушдур. 1918 илдән «Әдаләт»ин сәдри сечилмишди. Килан ингилабынын иштиракчысы иди. АК(б)П МНК Рәјасәт Һеј'әти вә Азәрб. ССР МИК үзвү сечилмишдир. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

АҒАЈЕВ Әкбәр Сәттар оғлу (1919, Ордубад—1945)—Бухенвалд өлүм дүшәркәсиндә јарадылан антифашист тәшкилатын рәһбәрләриндән бири. 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. 1939 илдә Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. Белорусија чәбһәсиндә ағыр јараланмыш вә әсир алынмышдыр (1941). 1942 илин јазында А. Бухенвалд өлүм дүшәркәсинә көндәрилмишдир. Дүшәркәдә Иван Спорт ады илә танынан А. фашистләрә вә хаинләрә гаршы мүбаризә апардығы үчүн күлләләнмишдир. Ордубад р-нунда А. ад. күчә, орта мәктәб вә к-з вардыр. Шаир А. Бабајевин «Мәфтилләр архасында» (1964) поемасы А.-ин гәһрәманлығындан бәһс едир.

Әд.: Артур Лернер, Минута молчания, Б., 1963.

АҒАЈЕВ Әлаға Исмајыл оғлу (д. 22. 3.1913, Бакы)—Азәрб. совет актјору. Азәрб.ССР халг артисти (1954). А. 1936—61 илләрдә М. Горки ад. Азәрб. Дөвләт Кәнч Тамашачылар Театрында Һачы Гәнбәр («Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк», Н. Б. Вәзиров); Молла Ибраһимхәлил («Молла Ибраһимхәлил кимјакәр», М. Ф. Ахундов), бәләдијјә рәиси («Мүфәттиш», Н. В. Гогол) вә б. роллары ојнамышдыр. 1961 илдән М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Дөвләт Академик Драм Театрынын актјорудур. Әсас роллары: Кәрәмов, Хәлил («Тој», «Әлигулу евләнир», Сабит Рәһман), Абыш («Әчәб ишә дүшдүк», Ш. Гурбанов), Мартин («Дәлиләр», Лопе де Вега), Нағы («Јахшы адам», М. Ибраһимов), Дадаш («Гәрибә оғлан», И. Әфәндијев), Риста Тодорович («Назирин ханымы», Б. Нушич) вә б. Инчә јумор вә ширин данышыг, мә'налы күлүш А. јарадычылығы үчүн сәчијјәвидир. «Бир мәһәлләли ики оғлан» (1957, реж.-лар Ә. Ибраһимов вә И. Гурин), «О олмасын, бу олсун» (1958, реж. Һ. Сејидзадә), «Сеһирли халат» (1964, реж. Ә. Атакишијев) вә с. филмләрдә чәкилмишдир.

Ә. И. Ағајев «О олмасын, бу олсун» филминдә Мәшәди Ибад ролунда.

АҒАЈЕВ Әли Ағабаба оғлу (д. 1906, индики Масаллы р-нунун Мусакүчә к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1947 илдән Сов. ИКП үзвү. Масаллы р-нунда Чапајев ад. к-зда бригадир ишләмишдир. 1949 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

АҒАЈЕВ Әһмәд бәј Мирзә Һәсән оғлу, Ағаоғлу (1869, Шуша—1939)—Азәрб. буржуазијасынын идеологларындан бири. Парисдә һүгуг мәктәбини вә Сорбонна ун-тини битирмишдир. Бурада мүһачирәтдә олан «кәнч түркләр»лә јахынлашмышдыр. 1894 илдә Азәрб.-а гајытмышдыр. А. «Һәјат», «Иршад», «Тәрәгги», «Каспи» гәзетләриндә әдәби-тәнгиди вә публисист мәгаләләрлә чыхыш етмиш, панисламист вә пантүркист идејалар тәблиғ етмиш, ингилаби һәрәката вә пролетар бејнәлмиләлчилијинә гаршы чыхмышдыр. 1908 илдә Истамбула көчмүш, «*Иттиһад вә тәрәгги*» партијасына дахил олмушдур. Мүхтәлиф вахтларда «Сүлејманијјә» китабханасынын мүдири, «Түрк јурду» журналынын редакторларындан бири олмуш, Истамбул ун-тиндә рус дилиндән дәрс демишдир. Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә ишғалчылыг мәгсәди илә Загафгазијаја сохулмуш Түркијә ордусунда сијаси мүшавир иди. Мүсаватчыларын Азәрб.-да ағалығынын илк дөврүндә Азәрб. парламентинин үзвү, сонра исә парламент сәдринин мүавини олмушдур. Түркијәнин мәғлубијјәтиндән сонра «Иттиһад вә тәрәгги» партијасынын рәһбәрләри илә бирликдә инкилисләр тәрәфиндән Малта а.-на сүркүн едилмишди. Сүркүндән гајытдыгдан (1921) сонра камалчылара јахынлашмыш, Ангарада мәтбуат бүросуна мүдир тә'јин едилмишдир. Икинчи вә үчүнчү Бөјүк Милләт Мәчлисинә депутат сечилмишдир. «Һакимијјәти-миллијјә» гәзетинин баш редактору олмушдур. Түркијә респ. е'лан едилдикдән сонра *Ататүркүн* дахили вә харичи сијасәт хәттинин, о чүмләдән Совет—Түркијә достлуғунун тәрәфдары иди.

Әд.: Талыбзадә К., XX әср Азәрбајчан әдәби тәнгиди, Б., 1966; Ибрагимов З. И., Революция 1905—1907 гг. в Азербайджане, Б., 1955; Аралов С. И., Воспоминания советского дипломата, М., 1960; Самедов В. Ю., Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане, ч. I—II, Б., 1962—66; Гулиев Дж. Б., Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970.

АҒАЈЕВ Маһмуд Сәфәр оғлу (1897, Бакы—1937)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1917 илин февралындан Сов. ИКП үзвү. 1915 илдә дәрзи фәһләләр иттифагына дахил олуб, тәблиғат иши апармышдыр. 1918 илдә Бакыда Совет һакимијјәти мүвәггәти деврилдикдән сонра Һәштәрхана кедиб, РК(б)П губ. комитәсинин мүсәлман бөлмәсиндә ишләмишдир. А. XI Гызыл Ордуда сијаси ишчи олмуш, Һәштәрхан вә Саритсын вурушмаларында иштирак етмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра АК(б)П БК-да шө'бә мүдири, АК(б)П МК-нын органлары—«Болшевик» журналынын, сонра «Коммунист» гәзетинин редактору, Азәрб. ССР халг маариф комиссары ишләмишдир. Москвада Свердлов ад. Коммунист Ун-тиндә (1922—25), Гырмызы Профессура Ин-тунда (1929—33) охумушдур. 1935 илдән респ. марксизм-ленинизм курсларынын директору олмушдур. АК(б)П МК вә Азәрб. ССР МИК-ин үзвү сечилмишдир.

АҒАЈЕВ Өмәр Ағачаһанкир оғлу (д. 1.1.1928, индики Шамахы р-нунун Ленинабад к.)—истеһсалат габагчылы, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1974), Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1976). 1959 илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1944 илдән башламышдыр. 1952 илдән Бакы електрик машынгајырма заводунда чалышыр. 1960 илдән һопдуручулар бригадасынын бригадиридир. АКП 28 вә 29-чу гурултајларында АКП МК-нын үзвү сечилмишдир. Сов.ИКП 22 вә 25-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени вә Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

АҒАЈЕВ Фиридун Гулу оғлу (17.3. 1898, индики Ерм.ССР Меһри р-нунун

Әлидәрә к.—19.2.1958, Бакы)—јениликчи машинист, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1944). 1924 илдән Сов.ИКП үзвү. 1913 илдә Бакыја кәлмиш вә нефт мә'дәнләриндә әмәк фәалијјәтинә башламышдыр. 1919 илдән Азәрб. дәмир јолунда чилинкәр, машинист көмәкчиси, машинист, тә'лиматчы машинист ишләмишдир. Азәрб. ССР Али Советинин (3—5-чи чағырыш) депутаты олмушдур.

АҒАЈЕВ Һүсејн Әскәр оғлу (1882, Бакы јахынлығындакы Балаханы к.—1937)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1907 илдән Сов.ИКП үзвү. 1896 илдән Бакы нефт мә'дәнләриндә фәһлә ишләмиш, кәнч јашларындан тә'тил вә нүмајишләрдә иштирак етмишдир. 1917 илдән Балаханы-Сабунчу р-н партија комитәси рәјасәт һеј'әтинин үзвү, Балаханы јарымрајон комитәсинин мәс'ул катиби олмушдур. 1918 илдә Гызыл гвардија сыраларында әксингилабчылара гаршы вурушмушдур. 1919 илдә РК(б)П Бакы Комитәсинә үзв сечилмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Балаханы ингилаб комитәси сәдринин мүавини ишләмишдир. Загафгазија коммунист тәшкилатлары 3-чү гурултајынын нүмајәндәси, ҮИК(б)П Загафгазија Өлкә Комитәси Нәзарәт Комиссијасынын үзвү олмушдур.

АҒАЈЕВА Күлүстан Ағамирзә гызы (20.3.1898, индики Зәнкилан р-нунун Шәрифан к.—3.1.1974, Жданов ш.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1930—50 илләрдә Жданов р-нунун 5 №-ли памбыгчылыг с-зунда фәһлә ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Ленин ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АҒАЈЕВА Рејһан Ағабаба гызы (1924, индики Масаллы р-нунун Мусакүчә к.—апрел, 1968, һәмин к.-дә)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). Масаллы р-нунда Чапајев ад. к-зда мангабашчысы ишләмишдир. 1947 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

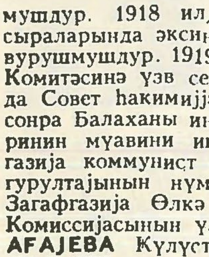

АҒАЈЕВА Тәзә Фејзулла гызы (10.4.1927, индики Күрдәмир р-нунун Әрәбхана к.—10.3.1968, һәмин к.-дә)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1953 илдән Сов.ИКП үзвү. 1943—56 илләрдә Күрдәмир р-нунун Әрәбхана к.-ндә Орчоникидзе ад. к-зун, 1956—59 илләрдә Мурадхан к.-ндә «Ширван» к-зунун үзвү олмушдур. 1949 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

АҒАЈЕВА Хәдичә Садыг гызы (25.10.1885, Дашкәнд—13.12.1958, Бакы)—совет мүәллими. Дашкәндлә кимназија битирмиш (1902), Бакыда рус-мүсәлман гыз мәктәбиндә ријазијјатдан дәрс демиш, Кәнчә гыз мәктәбиндә мүдир олмушдур (1909—19). А.-нын тәшәббүсү илә Кәнчәдә гадын хејријјә чәмијјәти јарадылмышды. Совет һакимијјәти илләриндә А. даһа кениш педагожи фәалијјәт көстәрмиш, савад курсларында, *дарүлмүәллиматда*, Бакынын бир сыра мәктәбиндә мүәллимлик етмишдир. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

АҒАЈЕВА Хуршид Һәсән гызы (20.4.1906, Бакы—3.12.1953, Бакы)—Азәрб. совет мусигишүнасы; илк азәрбајчанлы мусигишүнас гадын. Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1943). Азәрб. Дөвләт Консерваторијасыны битирмишдир. «Ү. Һачыбәјов» (1955) монографијасынын, Азәрб. мусигисинә һәср олунмуш бир чох мәгаләнин мүәллифидир. 1944—53 илләрдә Азәрб. Дөвләт Консерваторијасында мусиги тарихиндән дәрс демишдир.

АҒАЈРЫ—Азәрб. ССР Пушкин р-нунун Кировка советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 12 *км* шм.-г.-дә, Пушкин—Бир мај (Имишли р-ну) шосе јолу кәнарында, Муған дүзүндәдир. Әһ. 1231 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, ушаг бағчасы, хәстәхана, автомат телефон ст. вар.

АҒАЛАРОВ Аббас Фәрһад оғлу (15.7.1911, Тифлис—5.3.1969, Бакы)—совет идманчысы (боксчу). ССРИ әмәкдар идман устасы (1943) вә әмәкдар мәшгчиси (1957). Үмумиттифаг (1950) вә бејнәлхалг (1958) дәрәчәли һаким. Азәрб. ССР әмәкдар бәдән тәрбијәси вә идман хадими (1964). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1935 илдә Загафгазија Бәдән Тәрбијәси Ин-туну битирмишдир. Бокс үзрә (јарымјүнкүл чәкидә) дәфәләрлә Азәрб. чемпиону (1925—41). С. М. Киров ад. Азәрб. Дөвләт Бәдән Тәрбијәси Ин-тунда бокс, күләшмә вә ағыр атлетика кафедрасынын мүдири ишләмишдир (1951—69). «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АҒАЛАРОВ Идрис Фәрһад оғлу (20.10.1917, Тифлис—4.5.1975, Бакы)—Азәрб. совет опера мүғәнниси (лирик баритон). Азәрб. ССР халг артисти (1958). Азәрб. Дөвләт Консерваторијасында охумушдур. 1937 илдән М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Дөвләт Академик Опера вә Балет Театрынын солисти олмушдур. Әсас партијалары: Шаһвәләд («Шаһсәнәм», Р. М. Глиер), Јавәр («Азад», Ч. Чаһанкиров), Елдар («Вагиф», Р. Мустафајев), Онекин, Мазепа, Јелетски («Јевкени Онекин», «Мазепа», «Гаратохмаг гадын», П. И. Чајковски), Фигаро («Севилја бәрбәри», Ч. Россини), Жермон («Травиата», Ч. Верди), Ескамилјо («Кармен», Ж. Бизе) вә с. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

АҒАЛАРОВА Баһар Әмирәли гызы, Аначан (1884, Јелизаветпол гәзасынын Варвара к.—16.2.1953, Бакы)—совет мүәллими, тәрбијәчи, Азәрб. ССР әмәкдар мүәллими (1942). Азәрб.-да илк ушаг евинин тәшкилатчысыдыр (1920). ССРИ Али Советинин (3-чү чағырыш) вә Азәрб. ССР Али Советинин (2-чи чағырыш) депутаты олмушдур. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Ј. Әзимзадәнин «Аначан» пјеси А.-нын фәалијјәтиндән бәһс едир.

АҒАЛАРОВА Дүнја Әләкбәр гызы (д. 15.12.1906, Шамахы)—совет палеонтологу, кеолокија-минералокија е.д., проф. (1964). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. 1949—57 илләрдә Түр. ССР ЕА (1951 иләдәк ССРИ ЕА Филиалы) Кеолокија Ин-тунун палеонтолокија лабораторијасынын рәһбәри олмушдур. 1958 илдән Азәрб. Дөвләт Нефт Сәнајеси Елми-Тәдгигат Нефт вә Лајиһә Ин-тунда стратиграфија лабораторијасынын рәһбәридир. Тәдгигатлары Азәрб.-ын Мезозој вә Кајнозој чөкүнтүләринин микрофаунасы саһәсиндәдир. Елми кадрларын јетишдирилмәсиндә хидмәти вар. Микропалеонтологларын Полшада (1968) кечирилән Бејнәлхалг конгресиндә чыхыш етмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Справочник по микрофауне третичных отложений Апшеронского полуострова (Ч. И. Чәфәров вә Ч. М. Хәлиловла бирликдә), Б., 1940; Микрофауна понтических отложений Азербайджана и сопредельных районов, Л., 1967.

АҒАЛЫКӘНД—Азәрб. ССР Пушкин р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* ч.-ш.-дә, Пушкин—Чәлилабад шосе јолундан 3 *км* аралы, Муған дүзүндәдир. Әһ. 2082 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, хәстәхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, телефон ст. вар.

АҒАМАЛЫ—Азәрб. ССР Кәдәбәј р-нунун Орчоникидзе советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 17 *км* шм.-да, Шамхор—Кәдәбәј шосе јолундан 6 *км* аралы, Миссују чајынын (Зәјәм чајынын сағ голу) саһилиндә, Гызылча д.-нын әтәјиндәдир. Әһ. 1824 (1976); һејвандарлыг вә картофчулугла мәшғулдур. Орта мәктәб, хәстәхана вар.

АҒАМАЛЫЈЕВ Азај Астан оғлу (д. 15.3.1897, индики Имишли р-нунун Сарыханлы к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1936—62 илләрдә Жданов ад. к-зда гојунчулуг бригадасынын бригадири ишләмишдир. 1976 илдән һәмин к-зда чобандыр. 1947 илдә гојунчулуг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

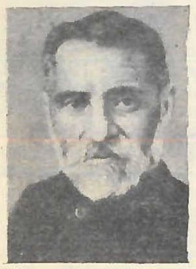

АҒАМАЛЫОҒЛУ Сәмәдаға Һәсән оғлу (27.12.1867, индики Газах р-нунун Гыраг Кәсәмән к.—6.10.1930, Москва)—совет дөвләт хадими, публисист. 1920 илдән Сов.ИКП үзвү. Владигафгаз һәрби прокимназијасыны битирмишдир (1887). 1905—07 илләр ингилабында иштирак етмишдир. 1917 илин апрелиндән РСДФП-нин Бирләшмиш Јелизаветпол Комитәси ичраијјә комитәсинин вә Јелизаветпол Советинин үзвү олмушдур. 1918 илин февралында Тифлисә көчмүш, јерли меншевик «Һүммәт» тәшкилатынын көркәмли хадимләриндән, һәмин тәшкилатын органы «Кәләчәк» вә «Пробуждениje» гәзетләринин редактору олмушдур. 1918 илин сонунда Бакыја кәлмишдир. Мүсават парламентиндә сосиалист фраксијасынын үзвү олан А. болшевикләрин хәттинә тәрәфдар чыхмыш, мүсаватчыларын халга зидд, аксингилаби сијасәтини гәтијјәтлә писләмиш, инкилис силаһлы мүдахиләчиләринин Бакыдан чыхарылмасыны, Азәрб. илә Совет Русијасы арасында иттифаг бағланмасыны тәләб етмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра респ.-нын илк халг торпаг комиссары, 1921 илдә Азәрб. ССР МИК сәдринин мүавини, 1922—29 илләрдә Азәрб. ССР МИК сәдри, һабелә ЗСФСР МИК сәдрләриндән бири олмушдур. ССРИ-нин 1-чи Советләр гурултајында (1922) ССРИ МИК үзвү, сонра ССРИ МИК Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү, һәмчинин дәфәләрлә АК(б)П МК, ҮИК(б)П Загафгазија Өлкә Комитәси тәркибинә сечилмишдир. 1922 ил августун 11-дә В. И. Ленинлә көрүшмүш, јени әлифбаја кечмәк саһәсиндә көрүлән тәдбирләр, респ.-нын ичтимаи, сијаси вә игтисади вәзијјәти һаггында мә'лумат вермишдир. 1927 илдә јарадылмыш Үмумиттифаг Јени Түрк Әлифбасы Комитәсинин сәдри олан А. Азәрб.-да вә Совет Шәргинин дикәр респ.-ларында јени—латын әлифбасына кечилмәсинә рәһбәрлик етмишдир. А. кениш публисист фәалијјәт көстәрмишдир. «Азәрбајчанын сијаси вәзијјәти» (1919), «Бизим јолумуз һајанадыр?» (1924), «Түрк аләминдә мәдәни мәсәләләр» (1924), «Түрк-татар халгларынын тә'хирәсалынмаз мәдәни еһтијачлары» (1925), «Елмдән вә тарихдән» (1927), «Јени түрк әлифбасынын мүдафиәсиндә» (1927), «Октјабр ингилабы вә јени әлифба» (1927), «Ики мәдәнијјәт» (1928), «Намус» (1929) вә с. бу саһәдәки мүһүм әсәрләриндәндир. Москвада дәфн олунмуш, чәназәсинин галыглары сонрадан Бакыја Фәхри хијабана көчүрүлмүшдүр. Азәрб. ССР-дә А.-нун ад. кәнд, али мәктәб, күчәләр вә с. вар.

Әд.: Азәрбајчан елчиләри Иличин јанында, Б., 1970; Нәчәфов Х., Сәмәдаға Ағамалыоғлу, Б., 1966; јенә онун, С. Ағамалыоғлунун ичтимаи-сијаси вә атеист көрүшләри, Б., 1968.

АҒАМАЛЫОҒЛУ (1925 иләдәк Абдуллабәјкүрдү)— Азәрб. ССР Гасым Исмајылов р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* шм.-г.-дә, Дәлимәммәдли д. ј. ст.-ндан 4 *км* аралы, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 1757 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, һејвандарлыг вә үзүмчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, доғум еви, рабитә шө'бәси, телефон ст. вар. С. *Ағамалыоғлунун* шәрәфинә адландырылмышдыр.

АҒАМИРӘК ИСФАҺАНИ (әсл ады Аға Чәлаләддин Мирәк әл-Һәсәни әл-Исфаһани) (?—?)—16 әср Тәбриз миниатүр мәктәбинә мәнсуб рәссам. Сәфәви һөкмдары I Тәһмасибин сарај китабханасында ишләмишдир. *Сам Мирзә* «Төһфеји-Сами» (1550) әсәриндә А. И.-нин шаһ сарајында мисилсиз рәссам олдуғуну көстәрмишдир. Тарихчи Искәндәр Мүншинин мә'луматына көрә, А.И.-нин сарајда бөјүк нүфузу олмушдур. О, Низами «Хәмсә»-синин 1539—43 илләрә аид мәшһур әлјазмасына (Британија музеји) миниатүрләр чәкмишдир. «Шапурун Хосровун јанына гајытмасы», «Хосровун тахта чыхмасы», «Мәчнун вәһши һејванлар арасында» вә с. миниатүрләри емосионаллығы, композисија камиллији вә образлылығы илә гијмәтлидир. 1537 ил тарихли «Шаһнамә» әлјазмасында да А.И.-нин бир нечә миниатүрү вар. О, һәмчинин фил диши үзәриндә ојма ишләри илә дә шөһрәт газанмышды.

Әд.: Казиев А. Ю., Миниатюры рукописи «Хамсе» Низами 1539—1543 гг., Б., 1964.

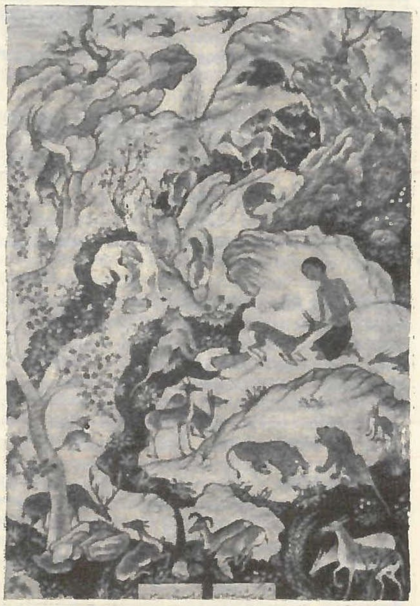

Ағамирәк Исфаһани: 1. «Мәчнун вәһши һејванлар арасында».

АҒАМИРОВ Мир Муса Һашым оғлу (1886, Шуша—1947, Бакы)—совет ботаники, Азәрб.-да илк нәбатат алимләриндән бири. Нуха мәктәбләриндә (1906 илдән) вә Бакынын бир сыра али мәктәбиндә мүәллимлик етмишдир. АКТИ-дә, АПИ-дә, АДУ-да битки анатомијасы вә физиолокијасы кафедрасынын мүдири (1935—43), проф. (1944—46) олмушдур. Азәрб. дилиндә илк «Битки анатомијасы» (1939) дәрслијинин мүәллифидир. А.-ун елми фәалијјәти респ.-да памбыгчылығын вә гарғыдалы әкинләринин инкишафына, памбығын вә гарғыдалынын гураглыға вә шоранлыға давамлылығы мәсәләләринә һәср едилмишдир.

АҒАМИРОВ Сурен Христофорович (1900, Бакы—1938)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1916 илдән Сов.ИКП үзвү. РСДФ(б)П Бакы Комитәси (БК) јанында кәнчләр тәшкилатынын јарадылмасында иштирак етмишдир. Бакы шәһәр вә р-нларынын бејнәлмиләлчи фәһлә кәнчләр иттифагынын тәшкилатчыларындан олмушдур. Бакыда Совет һакимијјәти мүвәггәти јыхылдыгдан сонра кизли ишә кечмишдир. 1918 илин нојабрында Терек Совет респ.-на кетмиш, халг һәрби ишләр комиссарынын мүавини ишләмишдир. 1919 илин јазында Бакыја гајытмыш, БК-нын үзвү сечилмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра «Бакински рабочи» гәзетинин редактору, АК(б)П МК-да тәблиғат вә тәшвигат шө'бәсинин мүдири, ЗСФСР ХТШ сәдринин мүавини олмушдур. Дәфәләрлә АК(б)П МК, ҮИК(б)П Загафгазија Өлкә Комитәсинә үзв сечилмишдир.

АҒАМИРОВ Хәлил Ағамир оғлу (1897, индики Гах р-нунун Гахбаш к.—1940)—совет дөвләт хадими. 1917 илин нојабрындан Сов.ИКП үзвү. 1910—12 илләрдә Бакыда «Каспи» мәтбәәсиндә мүрәттиб ишләмиш, ингилаби һәрәката гошулмушдур. 1912 илдән Дашкәнддә ингилаби иши давам етдирмишдир. 1917—19 илләрдә Түркүстан Гызыл гвар-

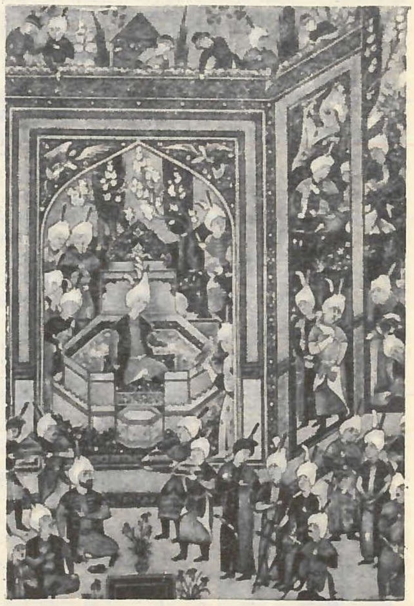

2. «Хосровун тахта чыхмасы».

дијасы тәркибиндә Колчак, Дутов вә Бичерахова гаршы вурушмуш, Дашкәнддә есер үсјанынын јатырылмасында иштирак етмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра 1920—23 илләрдә Загаталада фөвгәл'адә комиссијанын, даирә ингилаб вә ичраијјә комитәләринин сәдри олмушдур. 1928—30 илләрдә Загатала Гәза Партија Комитәсинин катиби, Загатала—Нуха Даирә Ичраијјә Комитәсинин сәдри, 1930—31 илләрдә Азәрб.ССР халг тәчһизат комиссары, 1931—35 илләрдә Нах. МССР МИК сәдри, Масаллы р-н Ичраијјә Комитәсинин сәдри, 1936—37 илләрдә Азәрб.ССР халг мешә тәсәррүфаты комиссары ишләмишдир. Түркүстан, ЗСФСР вә Азәрб.ССР МИК-ләринин, АК(б)П МК-нын үзвү олмушдур.

АҒАМУРАДОВ Низамәддин Ағамурад оғлу (д. 15.2.1935, Гусар р-нунун Хурај к.)—истеһсалат габагчылы, нефтајырма технолокијасы үзрә баш оператор, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1971), 1958 илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1953 илдә Ә. Гарајев ад. нефтајырма з-дунда башламыш вә һәмин илдән з-дун 39-чу гурғусунда чалышыр. АКП 28 вә 29-чу гурултајларында АКП МК-нын үзвү сечилмишдир. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

АҒАРДЫЧЫ ӘҺӘНК — хлорлу әһәнк, памбыг вә кәтан парчалары ағартмаг үчүн ишләдилир (бах *Калсиум-һипохлорит*).

АҒАРДЫЧЫ КИЛЛӘР (торпаглар)—ағартма вә *адсорбсија* хассәләри олан фајдалы газынтылар. А.к. тәркибиндә 4—10% гәләви вә гәләви-торпаг металлар олан алүмосиликатларын һидратларындан ибарәтдир. Вулканокен сүхурларын һидрокимјәви дәјишиклијә уғрамасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. А.к. (мәс., асканит, килабы, ханларит вә с.) тәбии вә ја активләшдирилмиш һалда тәтбиг едилир. Туршуларла активләшдирилән А.к. ән јахшы тәбии А.к.-дән 3—3,5 дәфә тә'сирли олур. А.к. нефт мәһсулларынын, һејван вә битки јағларынын, сиркә, шәраб вә бә'зи маддәләрин тәмизләнмәсиндә, сујун јумшалдылмасында, сабун биширилмәсиндә, парчаларын ағардылмасында вә с. ишләдилир. Килләрдән әлавә, трепел, *диатомит* вә с. ағардычы торпаглардан да тәбии адсорбент кими истифадә олунур.

АҒАРДЫЧЫ МАДДӘЛӘР—парча, кағыз вә с. материаллары ағартмаг үчүн ишләдилән кимјәви бирләшмәләр. Сәнаједә онлардан, әсасән, һипохлорит туршусунун дузлары, мәс., натриум-һипохлорит—$NaClO$, хлорлу әһәнк — $CaOCl_2$, *һидрокен-пероксид*, натриум-хлорит—$NaClO_2$, бә'зи *пертуршулар*, о чүмләдән перасетат туршусу—CH_3COOOH вә с. ишләдилир (бах *Ағартма просеси*). Хлорлу әһәнк вә натриум-һипохлоритлә ағартма заманы һидролиз нәтичәсиндә һипохлорит туршусу әмәлә кәлир. Ондан атом шәклиндә ајрылан оксикен материалы ағардыр. Һидрокен-пероксид парчанын мөһкәмлијинә аз тә'сир етдији үчүн даһа јахшы ағардычы маддә сајылыр. Натриум-хлорит вә перасетат туршусу илә ағартма үсулу да кениш тәтбиг олунур. Оксидләшдирмә потенсиалы нисбәтән ашағы олан бу маддәләр синтетик лифләри ағартмаг үчүн ишләдилир. Натриум-хлоритлә ағартманын нөгсан чәһәти апаратларда коррозија төрәтмәсидир. Сәнаједә памбыг, синтетик лиф, јун, тәбии ипәк, хәз, сабун, пластик күтлә вә с. материаллары ағартмаг үчүн үзви оптик (флуоресcент) А. м.-дән дә истифадә едилир.

АҒАРТЫ, ағаранты—сүддән һазырланан мәһсуллар: пендир, гатыг, гајмаг, кәсмик, сүзмә, хама, шор вә с. (бах һәмчинин *Сүд мәһсуллары*).

АҒАРТМА ПРОСЕСИ—мүхтәлиф материалларын (парча, кағыз, јун, мум вә с.) рәнкини ағартмаг вә ја онлары бојамаға һазырламаг үчүн тәркибләриндәки кәнар гатышыглары чыхармаға вә хошакәлмәјән тәбии рәнк чаларлыгларыны арадан галдырмаға имкан верән кимјәви просесләр. А.п. тохучулуг сәнајесиндә кениш тәтбиг олунур. Кәнар гатышыглары ајырыб чыхармаг үчүн хлораминдән, туршуларын зәиф мәһлулундан, ферментатив препаратлардан истифадә едилир, ја да материал гәләви мәһлулунда гајнадылыр. Бу гајда илә һазырланмыш материал мүвафиг ағардычы маддә илә (бах *Ағардычы маддәләр*) ағардылыр. Просес мүхтәлиф гыздырычы вә јујучу машынлардан ибарәт ағартма агрегатында апарылыр.

АҒАСИЈЕВ Газымәммәд Ағасы оғлу (1882, индики Дағыстан МССР-ин Ахты к.—октјабр 1918, Гасымкәнд, индики Дағ. МССР-дә)—Азәрб. вә Дағыстанда Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз, фәһлә. 1904 илдән Сов.ИКП үзвү. Болшевик «Һүммәт» групунда иштирак етмиш, 1905 илин нојабрында Бакы Фәһлә вә Әскәр Депутатлары Советинә үзв сечилмишдир. «Фаруг» («Әдаләт тәрәфдары») групунун тәшкилатчыларындан олмуш, Нефт Сәнајеси Фәһләләри Иттифагынын ишиндә јахындан иштирак етмишдир. Бакы Фәһлә вә Әскәр Депутатлары Советинин тәшкилинә, Гызыл гвардија дәстәләринин јарадылмасына көмәк етмишдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Бакы Советинин үзвү олмуш, 1918 илин мајында Дәрбәнд гәза комиссары тә'јин едилмиш, сонра Дәрбәнд Советинин сәдри сечилмишдир. Түркијә мүдахиләчиләри вә Бичераховун ағгвардијачы дәстәси Чәнуби Дағыстаны, Дәрбәнди тутдугдан сонра А. партизан мүбаризәсинин тәшкилатчысы олмушдур. Түрк мүдахиләчиләри тәрәфиндән күлләләнмишдир. *Газымәммәд* ш. А.-ин шәрәфинә адландырылмышдыр. Дағ. МССР-ин бир сыра шәһәриндә А. ад. күчә вар.

АҒАСЫ ХАН (?—1786, Бакы)—Шамахы ханы [1765—68, 1774]. Ханчобаны тајфасындан иди. 18 әсрин орталарында гардашы Мәһәммәдсәид ханла бирликдә 1734 илдә дағыдылмыш Шамахы ш.-ни бәрпа едәрәк өзүнү хан е'лан етди. Губалы Фәтәли хан Шамахыны аларкән (1768) А.х. һәбс олунду вә көзләри чыхарылды. 1769 илдә Гарабаға гачмышдыр. *Кавдушан вурушмасында (1774)* Фәтәли ханын мәғлубијјәти А.х.-а бир мүддәт Шамахыда һакимијјәтини бәрпа етмәјә имкан верди. 1785 илдә Фәтәли хан тәрәфиндән јенидән әсир алынмыш вә бир гәдәрдән сонра Бакыда өлдүрүлмүшдүр.

АҒАХАН III Султан Мәһәммәд шаһ (2.11.1877—11.1957)— *исмаилилик* тәригәтинин 48-чи имамы (1885 илдән), Һиндистан буржуа-мүлкәдар даирәләри илә әлагәдар олан сијаси хадим. Лондон конфрансында (1930—32) вә 1932, 1934—37 илләрдә *Милләтләр Чәмијјәти* ичласларында Һиндистан нүмајәндә һеј'әтинә рәһбәрлик етмишдир. Ири торпаг саһиби олан А. III-нүн бир чох өлкәдә мүәссисәләри вар иди. Дини мәсәләләрдә исламда буржуа модернизминин тәрәфдары олмушдур.

АҒАҺҮСЕЈНОВ Тофиг Јагуб оғлу (д. 1.2.1923, Нуха, индики Шәки)—артиллерија гошунлары кен.-лејтенанты (1972). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941 илдән Совет ордусунда хидмәт едир. 1942 илдә Бакыда артиллерија мәктәбини битирдикдән сонра Архангелск р-нунун ҺҺМ системиндә хидмәт етмиш, 1-чи Белорусија чәбһәсиндә взвод командири, әлаһиддә зенит артиллеријасы дивизиону гәраркаһ рәисинин көмәкчиси олмуш, Висла—Одер вә Берлин әмәлијјатларында иштирак етмишдир. 1954 илдә Ф. Е. Дзержински ад. Ленин орденли вә Суворов орденли Али Артиллерија Академијасыны битирдикдән сонра ҺҺМ гошунларында дивизион, полк вә орду бирләшмәләринин командири олмушдур. 1975 илдән Бакы ҺҺМ даирәси команданынын биринчи мүавинидир. А. Сов.ИКП 22-чи вә 24-чү гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. Азәрб. ССР Али Советинин (6, 9-чу чағырыш) депутатыдыр. Октјабр Ингилабы ордени, 2 Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АҒАЧ—гол-будағы вә көвдәси одунчаглашмыш чохиллик битки. ССРИ-дә ағачлар һүнд.-нә көрә 4 група ајрылыр: һүнд. 25 *м* вә даһа чох, 20—25 *м*, 10—20 *м* вә 10—2 *м* олан ағачлар. Дүнјада ән һүндүр ағач олан Австралија евкалипти вә Калифорнија секвојасы 140—155 *м*-әдәк учалыр. Ән јоғун көвдәли ағач Африка баобабыдыр (диаметри 14 *м*-ә чатыр). Баобаб 4000—5000, сәрв тәгр. 3000, шабалыд вә палыд 2000, күкнар 1200 вә шам 570 илә гәдәр јашајыр. Азәрб.-да (Чәбрајыл р-нунда) јашы тәгр. 3000 илә чатан чинар, Шәкидә 600—700 јашлы ағ говаг, Исмајыллыда (Галачыг к.-ндә) 700 јашлы фыстыг ағачлары вар.

АҒАЧ ГАТРАНЫ—одунчағын термик е'малы мәһсулларындан бири. Мүхтәлиф маддәләрин мүрәккәб гарышығыдыр. А. г. әсасән, үч нөв олур: одунчағын термик е'малынын сулу дистиллатындан чөкдүрмәклә ајрылан **чөкмә** гатран, бу дистиллатда **һәлл олмуш** гатран вә һәмин дистиллатдан үзви һәлледичиләр васитәсилә алынан **екстраксија** гатраны. Чөкмә А.г. гара вә ја гонур-гара рәнкдә кәскин ијли, өзлү маједир; сыхлығы 1000—1150 *кг/м*^{3}-дир; тәркибиндә 10—25% мүхтәлиф феноллар, 10—30% алифатик туршулар вә 40—55% нејтрал маддәләр (кетон, алдеһид, спирт вә с.) олур. Чөкмә гатран дистилләедилдикдә 55—60% мүхтәлиф јағ фраксијалары вә 40—45% *пек* алыныр. 240—310°С-дә гајнајан јағ фраксијасындан јаначаг вә сүрткү јағларына гарышдырылан инһибитор кими истифадә едилир. Јағ фраксијаларындан *флотасија* реакентләри, резин сәнајеси үчүн јумшалдычы маддәләр вә с. гијмәтли мәһсуллар алыныр. А.г. одунчаг консерванты (мәс., шпаллара һопдурмаг үчүн) кими килли мәһлулларын өзлүлүјүнү азалтмаг вә с. мәгсәдлә дә ишләдилир.

АҒАЧ ГУРБАҒАЛАРЫ (Hylidae)— гујругсуз амфибијалар дәстәсинин бир фәсиләси. Дүнјанын һәр јериндә олур. Американын тропик һиссәсиндә вә Австралијада даһа чохдур. Бәдәнинин уз. 2,5—13,5 *см*-дир. 31 (бә'зи мә'хәзләрә көрә 16) чинси вә 400-дән чох нөвү мә'лумдур. Әксәријјәти ағачда јашајыр. Ән бөјүк чинси—әсл А.г. (Hyla чинси) 350 нөвү әһатә едир. ССРИ-дә 2 нөвү вар: ади А.г. (H. arborea) вә Узаг Шәрг А.г. (H. japonica). **Ади** А.г.-на Украјнада вә Гафгазда (о чүмләдән Азәрб. ССР-дә) тәсадүф едилир. Бунларын бәдәнинин уз. 5 *см*-дир; рәнки әтрафдакы шејләрә көрә мүхтәлиф олур. Еркәјинин боғазында сәс кисәси вар. Дишиси јазда суја 1 минә гәдәр јумурта (күрү) төкүр.

АҒАЧ Е'МАЛЫ АЛӘТЛӘРИ—ағачын механики е'малында ишләдилән аләтләр. Машын вә әл А.е.а. олур. **Әл аләтләри** (*мишар*, *рәндә*, *балта*, *искәнә* вә с.), әсасән, кичик е'малатханалар, иншаат мејданчалары вә сәнаје мүәссисәләриндә (гурашдырма әмәлијјатында) ишләдилир. Механикләшдирилмиш пневматик вә електрик әл аләтләриндән даһа чох истифадә олунур. А.е.а.-нин кәсичи елемент вә параметрләри (кәсмә вә итилик бучаглары вә с.) ағач лифләринин һансы истигамәтдә (узунуна, енинә вә бучаг алтында) кәсиләчәјиндән асылы олараг сечилир. Ишләдилмә саһәсинә, јахуд е'мал нөвүнә көрә мишарламада—мишар, дешикачмада—бурғу, фрезләмәдә—фрез (*фрез дәзкаһында*), јонмада—дүз, чәп вә фасонлу кәскиләр (*торна дәзкаһында*) вә с. **машын** (дәзкаһ) **аләтләри** тәтбиг олунур. А.е.а. лекирләнмиш вә карбонлу полад, бәрк әринти вә абразив материаллардан һазырланыр.

Әд.: Прохоров В. А. и др., Оборудования для клеильносборочных работ, М., 1966; Швырев Ф. А., Подготовка и эксплуатация дереворежущего инструмента, 2 изд., М., 1973.

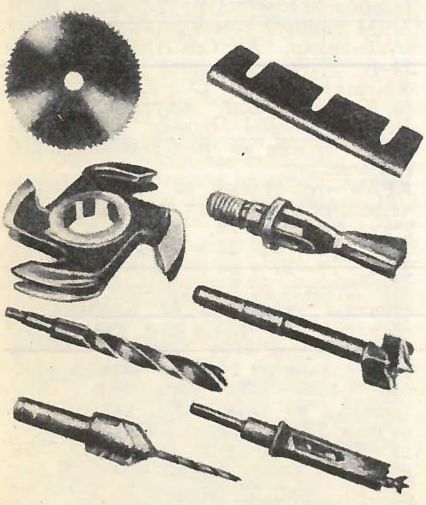

Дәзкаһларда ишләдилән ағач е'малы аләтләри: *а*—дискли мишар; *б*—рәндә бычағы; *в*—фасонлу фрез; *г*—уч фрез; *ғ-д*—бурғулар; *е*—зенкер; *ә*—искәнә.

АҒАЧ Е'МАЛЫ ДӘЗКАҺЛАРЫ—ағачы механики е'мал едән машынлар. А.е.д. илә ағач материаллардан тир, фанер вә с. тахта мә'мулаты; мебел, кәми, д.ј. вагонлары, к.т. машынлары, мусиги аләтләри вә с. үчүн һиссәләр һазырланыр. А.е.д.-нын кәсмә, әјмә, јапышдырма-јығма вә тамамлама нөвләри вар. Ағач е'малында хүсуси пресләрдән дә истифадә олунур. **Кәсмә** дәзкаһы ағач материалыны *ағач е'малы аләтләри* илә е'мал едир вә кәсмәнин нөвүнә көрә група бөлүнүр: **мишарлама, рәндәләмә, фрез, дешмә, сојма, торна, пардаг** дәзкаһы вә с. Ағач е'малында комбинә едилмиш, универсал агрегат вә комбајн дәзкаһлары, һабелә програмла идарәолунан автомат вә јарымавтоматлар да ишләдилир. Бу дәзкаһларда аләти дәјишмәклә бир нечә әмәлијјат јеринә јетирмәк олур. **Әјмә** дәзкаһы—мә'мулаты әјмәк; **јапышдырма-јығма** дәзкаһы—мә'мулаты јапышдырмаг вә јығмаг; **тамамлама** дәзкаһы—мә'мулаты рәнкләмәк, пардагламаг, чилаламаг вә с.; **пресләр**—чохгатлы фанер мә'мулаты вә пластикләри дүзәлтмәк үчүндүр.

Әд.: Буглай Б. М., Технология столярно-мебельного производства, М., 1967; Амалицкий В. В., Надежность деревообрабатывающего оборудования, М., 1974.

АҒАЧ Е'МАЛЫ СӘНАЈЕСИ—механики вә кимјәви үсулла ағач е'мал едән мешә сәнајеси саһәси; мүхтәлиф мешә материалындан хаммал кими истифадә едир. А.е.с. мәһсуллары: тахта-шалбан, шпал, фанер, ағач тава; тикинти мә'мулатлары; вагон, автомобил, авиасија вә кәми, һабелә к.т. машынлары үчүн јарымфабрикат вә һазыр һиссәләр; кибрит, мебел, тахта тара; тохучулуг истеһсалы үчүн мүхтәлиф тәртибат, ајаггабы гәлибләри; апарат, чиһаз вә аләтләр үчүн футлјар вә корпус; хизәк вә с. идман ләвазиматы.

Ағач е'малы кустар вә сәнәт формасында чохдан мә'лумдур. Русијада, сәнаје саһәси кими, 18 әсрин әввәлиндә јаранмыш, 19 әсрин 2-чи јарысындан сүр'әтлә инкишафа башламышдыр. ССРИ-дә А.е.с.-нин инкишафы әсаслы тикинти, машынгајырма, мебел вә с. сәнаје саһәләринин, һабелә чохишләнән истеһлак маллары истеһсалынын сүр'әтли инкишафы илә әлагәдардыр. А.е.с. мүәссисәләри ССРИ-нин һәр јериндә вардыр. Ән бөјүк А.е.с. мүәссисәләри Архангелск, Онега, Москва, Тавда, Ленинград, Јенисејск, Игарка вә с. шәһәрләрдә, һабелә Карелија вә Узаг Шәргдәдир. Сәнаје мәһсулунун $^2/_3$-си РСФСР-дә истеһсал олунур. ССРИ 1957 илдән тахта-шалбан истеһсалына көрә дүнјада 1-чи јери тутур. 1975 илдә ССРИ-дә 115 млн. $м^3$ (1913 илдә 14,2 млн. $м^3$) тахта-шалбан, 2196 мин $м^3$ (1913 илдә 203,5 мин $м^3$) фанер, 408 млн. $м^2$ ағачлифли тава, 3993 мин $м^3$ ағач-

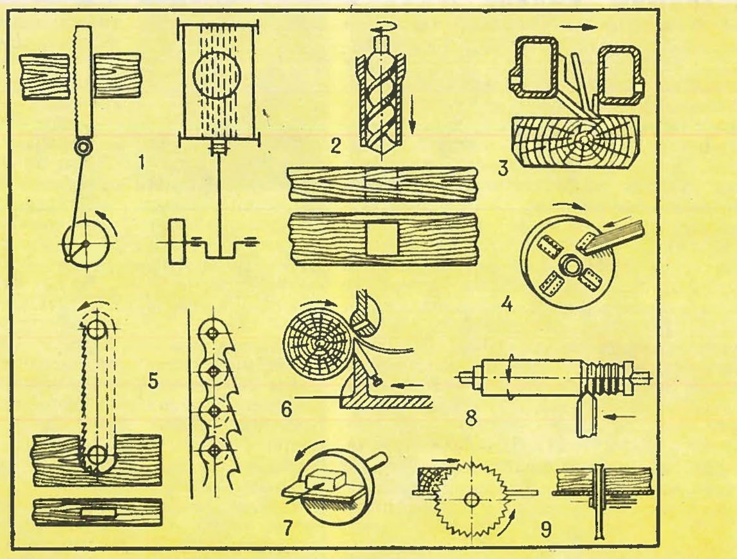

Ағач е'малы дәзкаһларынын иш принсипинин схематик тәсвири: *1*—мишарлама дәзкаһы; *2*—бурғу-искәнә дәзкаһы; *3*—енинә рәндәләмә дәзкаһы; *4*—чапма дәзкаһы; *5*—зәнчирли фрез дәзкаһы; *6*—габыгсојан дәзкаһ; *7*—дискли пардах дәзкаһы; *8*—торна дәзкаһы; *9*—даирәви мишарлама дәзкаһы.

јонгарлы тава, 4,3 млрд. манатлыг мебел истеһсал едилмишдир.

Азәрб.-да А.е.с. Совет һакимијјәти дөврүндә, хүсусилә мүһарибәдән сонракы илләрдә инкишаф етмәјә башламышдыр. Бакы (*«Гырмызы Октјабр» мебел фабрики* вә с.), Кировабад, Степанакерт, Загатала, Нахчыван вә Ләнкәранда мебел ф-кләри, Бакы, Кировабад, Минкәчевир вә с.-дә ағаҹ е'малы комбинатлары јарадылмышдыр. 1970 илдә *Бакы мебелјығма комбинатынын* бүтүнлүклә истифадәјә верилмәси, дикәр мебел ф-кләринин техноложи ихтисаслашмасына имкан јаратмышдыр. 1974 илдә Хырдаланда мәтбәх мебели истеһсал едән ф-к ишә дүшмүшдүр. Азәрб. ССР А.е.с., әсасән, кәтирмә хаммал әсасында ишләјир. Јерли ағаҹ нөвүндән (гоз, гарағаҹ вә с.) алынан фанердән јүксәк кејфијјәтли мебел һазырланыр. 1975 илдә Азәрб. ССР-дә 299,2 мин $м^3$ тахта-шалбан, 21,8 мин $м^3$ ағаҹјонгарлы тава, 5762 мин $м^2$ фанер, 325 мин $м^2$ паркет вә с. истеһсал едилмиш, 38,9 млн. манатлыг мебел бурахылмышдыр. Ағаҹ е'малы мүәссисәләри сувенир вә милли мусиги аләтләри дә истеһсал едир.

ССРИ А.е.с.-ндә техники тәрәгги ағаҹын физики-механики хассәләринин өјрәнилмәси, онун горуnub сахланылмасы, гурудулмасы, доғранылмасы просесләри вә ағаҹ е'малы технолокијасы саһәсиндәки елми-тәдгигат фәалијјәти илә сых бағлыдыр. Онунҹу бешилликдә А.е.с.-нин даһа да инкишаф етдирилмәси нәзәрдә тутулмушдур. Сибир вә Узаг Шәрг р-нларында тахта-шалбан тәдарүкү вә е'малы кенишләндириләҹәк, ағаҹ тулантыларыны, ашағы кејфијјәтли ағаҹлары вә јумшагјарпаглы ағаҹ нөвләрини кимјәви вә кимјәви-механики е'мал едән гурғуларын күҹү артырылаҹаг, мебел бурахылышы 1,4—1,5 дәфә чохалдылаҹагдыр.

А.е.с. дикәр сосиалист өлкәләриндән ПХР, РСР, ЧССР, Маҹ. ХР, БХР вә МХР-дә даһа чох инкишаф етмишдир. А.е.с. Исвеч, Финландија, Норвеч вә Канада кими капиталист өлкәләринин игтисадијјатында мүһүм јер тутур; АБШ, Јапонија, АФР вә Франсада хејли инкишаф етмишдир.

АҒАҸ КОНСТРУКСИЈАЛАР— ағаҹ материалдан һазырланан иншаат конструксијалары (мүхтәлиф елементләри металдан да ола биләр). Тә'јинатына көрә мүһафизәедән вә јүксахлајан А.к. олур. Мүһафизәедән А.к. (дивар вә аракәсмәләр) шалбан, тир, ода вә чүрүмәјә давамлы материаллардан дүзәлдилән каркас вә ја тава шәклиндә һазырланыр. Јүксахлајан А.к. бошлуглу (ферма, күнбәз) вә бошлугсуз (тир, тағ, чәрчивә) олур. А.к. иншаат мејданчасында, ја да хүсуси з-дларда һазырланыр. А.к.-ын һиссәләри мых, болт, чиви, ишкил вә јапышганла бирләшдирилир (бах *Бирләшмәләр*). Ағаҹ гысаөмүрлү олдуғундан вә тез јана билдијиндән метал, дәмир-бетон вә даш конструксијалара нисбәтән А.к.-ын ишләдилмә саһәси мәһдудлашыр. А.к.-ын даһа давамлы олмасы үчүн она чүрүмәдән мүһафизә едән антисептикләр (бах *Антисептик маддәләр*), одадавамлылығыны артырмаг үчүн антипиренләр (ағаҹ вә дикәр үзви материаллары аловланмагдан горујан маддә вә гарышыглар) һопдурулур. Ағаҹдан јерли материал кими истифадә имканы, онун јүнкүл, асан е'мал едилән вә истилији јахшы изолә едән материал олмасы вә с. А.к.-ын әсас үстүнлүкләридир. Сәнаје, к.т. вә иҹтимаи биналарын дам өртүкләриндә, һабелә көрпү вә һидротехники гурғуларын конструксијаларында истифадә олунур.

Москва вил.-нин Нахабино гәс.-ндә тикилмиш јемәкхананын интерјери (јүксахлајан конструксијалар ағаҹ чәрчивәләрин јапышганла бирләшдирилмәсиндән һазырланмышдыр).

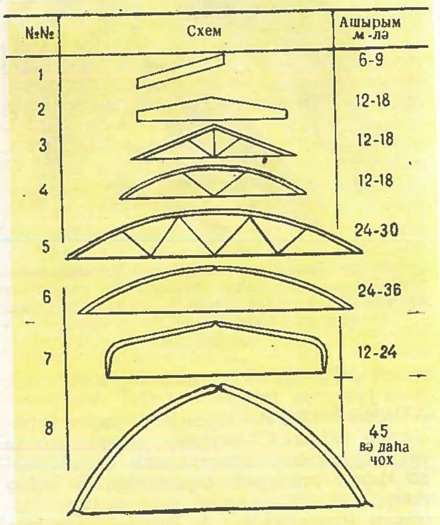

Јапышганла бирләшдирилмиш ағаҹ конструксија схемләри: *1*, *2*—тирләр; *3*—*5*—фермалар (үчбуҹаглы вә сегментли); *6*—дартгылы тағлар; *7*—чәрчивәләр; *8*—дајаглары дөшәмә сәвијјәсиндә олан тағлар.

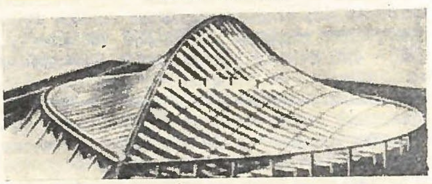

Лозаннада (Исвечрә) тамаша залынын ағаҹ конструксијалы асма өртүјү.

Әд.: Ветрюк И. М., Конструкции из дерева и пластмасс. 2 изд., Минск, 1973; Соколовский Б. С., Деревянные конструкции в строительстве, М., 1973.

АҒАҸ КӨМҮРҮ — ағаҹ (одун) парчаларынын һава дахил олмајан (вә ја ҹүзи мигдарда дахил олан) мүһитдә (собада, ретортада, ја да примитив үсулла—үзәри торпаг тәбәгәси илә өртүлән хәндәкдә, тонгалда) јанмасындан алынан чохкарбонлу мәсамәли бәрк күтлә (бах *Ағаҹын гуру дистилләси*). А.к.-нүн јанма истилији 30 000—35 000 *кҹ/кг*-дыр (7 000—8 100 *ккал/кг*). Ағҹагајын көмүрүнүн сыхлығы (380 $кг/м^3$) шам вә күкнар көмүрүнүн сыхлығындан артыгдыр. А.к.-ндә јүксәк адсорбсија хассәси вар. Ади темп-рда һаванын оксикени илә бирләшә билдијиндән бә'зән өз-өзүнә алышыб јаныр. А.к.-нүн хүсусијјәти онда фосфор вә күкүрд кими зәрәрли гатышыгларын даш көмүрдәкинә нисбәтән аз олмасыдыр; буна көрә дә о бә'зи металлуржи просесләр үчүн зәрури мәһсулдур.

А.к.-ндән кристал силисиум, карбон-сулфид, актив көмүр истеһсалында, мәишәтдә (јанаҹаг кими) вә с. истифадә олунур.

Азәрб.-да А.к. һәлә гәдим заманлардан истеһсал олунурду. Әһали ону һәм мәишәтдә, һәм дә кустар тәсәррүфатларда (дәмирчи, мискәр, галајчы күрәләриндә вә с.) ишләдирди. Совет һакимијјәти илләриндә електрикләшдирмә вә газлашдырманын инкишафы, еләҹә дә даш көмүр вә нефт һасилатынын артмасы илә әлагәдар олараг респ.-да мәишәт саһәсиндә А.к.-ндән кетдикҹә аз истифадә едилир.

АҒАҸ МАЛА—ағыр килли торпаглары јумшалтмаг вә һамарламаг үчүн ишләдилән аләт. Трактора гошулур. Азәрб. ССР-ин Мил, Муған, Ширван дүзләриндә вә Губа—Хачмаз зонасында ишләдилир. Тирләри бәрк ағаҹдан һазырланыр вә сүртүлүб јејилмәмәси үчүн алтына дәмир вурулур; тирләрә, шаһмат гајдасында, бир-бириндән 27 *см* аралы 20—25 *см* узунлугда дишләр бәркидилир.

АҒАҸ МАТЕРИАЛЛАР—тәбии ағаҹ нөвләринин е'малы нәтиҹәсиндә алынан конструксија, изолјасија вә бәзәк материалы. Һазырланма үсулуна көрә пресләнмиш, һопдурулмуш, тәбәгәли (јапышдырылмыш), ағаҹ пластикләр, ағаҹлифли вә ағаҹјонгарлы тавалар (лөвһәләр) шәклиндә олур. А.м. јүнкүл вә мөһкәмдир, асан е'мал едилир; мых, чиви вә јапышганла асан бирләшдирилир, јахшы текстур нахышы олур, асан рәнкләнир. А.м.-дан иншаат, мебел истеһсалы, машынгајырма вә с. саһәләрдә кениш истифадә олунур. Бах һәмчинин *Фанер*, *Шпон*.

Әд.: Справочник фанерщика, М., 1968; Анненков В. Ф., Древесно-полимерные материалы и технология их получения, М., 1974.

АҒАҸ МЕ'МАРЛЫҒЫ—бах *Ме'марлыг.*

АҒАҸ СПИРТИ—*метил спиртинин* көһнәлмиш ады.

АҒАҸ ФЫРЫ—јарпаглы вә бә'зән ијнәјарпаглы ағаҹларын көвдә, будаг вә көкләриндә әмәлә кәлән дүјүн. Одунҹағы чох мөһкәм вә нахышлы едир (хүсусән гоз, тозағаҹы, ҹөкә вә гызылағаҹ фыры). ССРИ-дә А.ф., әсасән, Орта Асијада, Загафгазијада, о ҹүмләдән Азәрб.-да гоз ағаҹларында олур. Мебел, фанер вә с. мә'мулат һазырламаг үчүн әһәмијјәтлидир.

АҒАҸ ҸИНСЛӘРИ—ағаҹ биткиләринин ҹинс вә нөвләри. Тәсәррүфат әһәмијјәтинә ҝөрә мешә вә мешә-мелиоратив, декоратив вә мејвә верән А.ҹ. вар. Мешә тәсәррүфатында ағаҹлары ән мүһүм тәсәррүфат објекти сајылан әсас (шам, күкнар, гарашам, палыд), икинҹи дәрәҹәли (ағҹагајын, гарағаҹкимиләр, бә'зән тозағаҹы, титрәк говаг) вә мешәалты А.ҹ.-нә, мејвәчиликдә исә тумлу (алма, армуд), чәјирдәкли (кавалы, албалы), гәрзәкли (пүстә, бадам, гоз) А.ҹ.-нә ајырырлар.

АҒАҸАНЈА́Н Степан Меликсетович (28.12.1863, Шуша—13.12.1940, Јереван)—ермәни совет рәссамы. Ерм. ССР халг рәссамы (1938). Марселдә рәссамлыг студијасында (1886—90) вә Парисдә Жулиан академијасында (1897—1900) охумушдур. Ростов-Дон (1903 илдән) вә Јереванда (1922 илдән) фәалијјәт ҝөстәрмишдир. Әсасән, портрет саһәсиндә ишләјән А.-ын әсәрләриндә реализм, фәрди характеристика, милли колорит ҝүҹлүдүр (ата вә анасынын портретләри; һәр икиси 1900). «Седрак әми» вә «Васил» (һәр икиси 1928), «Кимсәсиз ушаг» (1928) портрет типләри, һәмчинин автопортретләри (1925 вә 1926) мәшһурдур. А. 1936 илдә Бакыда олмуш, Һ. *Сарабски*, *Жасмен*, *Ҹаббар Гарјағды оғлунун* портретләрини чәкмишдир (һәр үч портрет Азәрб. Театр Музејиндәдир).

АҒАҸАНЈА́Н Һајказ Саркисович (д. 1906. индики Шамхор р-нунун Барум к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1955 илдән Сов.ИКП үзвү. 1936 илдән әмәк фәалијјәтинә башламышдыр. Шамхор р-нунун «Правда» к-зунда мангабашчысы ишләјир. 1949 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк ҝөстәриҹиләринә наил олмушдур. Октјабр Ингилабы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АҒАҸДӘЛӘНКИМИЛӘР (Piciformes)—гушлар синфинин бир дәстәси. 2 јарымдәстәјә (јакамарлар—Galbulae вә әсл ағаҹдәләнләр—Pici) вә 6 фәсиләјә ајрылыр. 400-ә гәдәр нөвү вар. Бәдәнинин уз. 16—57 *см* олур. Әксәр нөвү тропик мешәләрдә јашајыр, ағаҹ коғушларында јувалајыр. Һәшәрат, һәшәрат сүрфәси, гуш јумуртасы, мејвә, ҝиләмејвә вә тохум јејир.

АҒАҸДӘЛӘНЛӘР (Picidae)—*ағаҹдәләнкимиләр* дәстәсинин бир фәсиләси. Бәдәнинин уз. 8—50 *см*, чәкиси 18—300 *г* олур. Ајаглары гыса, бармаглары узун, ҹајнаглары ити, ганадлары гыса вә енли, гујруг ләләкләри сәрт, еластик вә сивридир. А. ағаҹа дырмашаркән гујруг ләләкләри дајаг вәзифәсини ҝөрүр. Мөһкәм димдији вә гүввәтли бојун әзәләсинин көмәји илә А. ағаҹ габығыны вә одунҹағыны дәлир; коғушларда јува салыр. А. јапышганлы вә сиври учлу гурдабәнзәр дили илә габыг алтында вә одунҹагда олан һәшәраты ҝөтүрә билир. Австралија, Јени Гвинеја, Мадагаскар, Јени Зеландија вә Полинезијадан башга һәр јердә јајылмышдыр. 224 нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 15, о ҹүмләдән Азәрб. ССР-дә 7 нөвү (гара А., јашыл А., ири ала А., орта ала А., хырда ала А., Сурија А.-и, иланбојун А.) вар; 3—7 јумурта гојур.

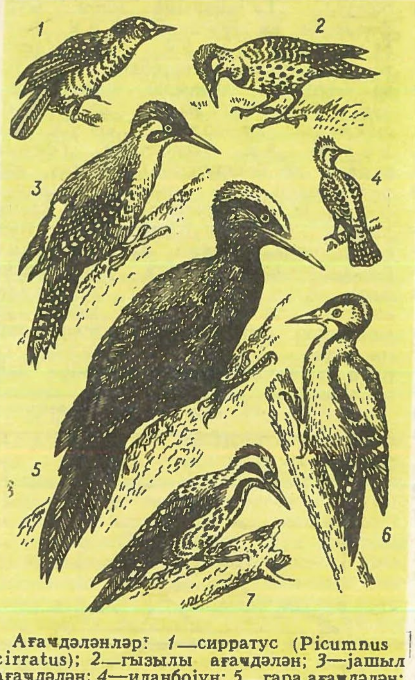

Ағаҹдәләнләр: *1*—сирратус (Picumnus cirratus); *2*—гызылы ағаҹдәлән; *3*—јашыл ағаҹдәлән; *4*—иланбојун; *5*—гара ағаҹдәлән; *6*—ири ала ағаҹдәлән; *7*—үчбармаг ағаҹдәлән.

АҒАҸӘРИЛӘР—Иранда јашајан түркдилли тајфа. Сәлҹуглар, монголлар вә гарагојунлулар дөврүндәки һадисәләрдә фәал иштирак етмишләр. 5 әсрдә Азәрб.-а ҝәлдикләри мә'лумдур. Тарихчи *Рәшидәддин* А. һаггында мә'лумат вермишдир.

АҒАҸИШЛӘМӘ—бах *Халг ме'марлығы.*

АҒАҸЫН ГУРУ ДИСТИЛЛӘСИ—һавасыз мүһитдә ағаҹын (одунҹағын) термик парчаланмасы. 1 *м*^{3} ағаҹы гуру дистиллә етдикдә 140—180 *кг* көмүр, 280—400 *кг* маје дистиллат вә 80—100 *кг* мајеләшмәмиш јаныҹы газ алыныр. Енлијарпаг ағаҹ ҹинсләринин (тозағаҹы, фыстыг) һәр 1 *м*^{3}-нин гуру дистилләсиндән алынан маје дистиллаты е'мал етдикдә 22—30 *кг асетат туршусу*, 4—5 *кг* бир нечә үзви маддәнин (асетон, метил-асетат, метил спирти) гарышығындан ибарәт һәлледиҹи, 5,5—6 *кг метил спирти* вә с. мәһсуллар әмәлә ҝәлир. Буна ҝөрә метил спирти, асетат туршусу, *асетон*, *скипидар*, *гатран*, ағаҹ көмүрү, *актив көмүр* вә с. алмаг мәгсәди илә А.г.д. просесиндән дә истифадә олунур. Ајрылмыш гатраны дистиллә етдикдә крекинг-бензинләри стабилләшдирмәк үчүн ишләдилән антиоксидләшдириҹиләр, синтетик каучук, пек вә с. истеһсалына лазым олан стабилизаторлар алыныр (бах һәмчинин *Ағаҹ гатраны*).

АҒАҸКӘМИРӘНЛӘР (Lyctidae)—бөҹәк фәсиләси. Гонур-сары, гонур вә гара рәнҝли хырда (2—6 *мм*) бөҹәкләрдир. Тәгр. 100 нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 6, Азәрб.-да 2 нөвү (Lyctus suturalis вә L. pubescens) вар. Телеграф дирәкләринә, мебелә, паркетә вә с. ағаҹ мә'мулата зәрәр вурур. Мүбаризә тәдбирләри: ағаҹ мә'мулата горујуҹу маддә, јахуд инсектисид сүртмәк.

АҒАҸЛАРЫН ҸАВАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ—бағларда торпаг јахшы ҝүбрәләндикдән сонра гоҹа мејвә ағаҹлары (әсасән, алма, әрик, армуд, шафталы, бә'зән ҝилас) чәтринин 2/3 һиссәсинин буданмасы. Кәсилән будагда 1—2 зоғ сахланыр. Јаралар ити бычагла һамарланыр, онлара петролатум, јахуд бағ мәлһәми сүртүлүр. Әмәлијјатдан 3—4 ил сонра ағаҹын чәтри бәрпа олур, мәһсулу артыр, мејвәләри ириләшир, кејфијјәти јахшылашыр. Азәрб. шәраитиндә ағаҹлар бүтүн гыш әрзиндә ҹаванлашдырыла биләр.

АҒАҸОВА́НЛАР (Anobiidae) — бөҹәк фәсиләси. Ҝениш јајылмыш, ачыг гонур вә ја гырмызымтыл, хырда (2—8 *мм*) бөҹәкләр. Тәгр. 1000 нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 100, о ҹүмләдән Азәрб.-да 30-а гәдәр нөвү вар. Бир чоху мебели, дирәкләри, бә'зи нөвләри исә чөрәји, дәни, кағызы вә с. зәдәләјир. Мүбаризә үчүн газла *дезинфексија* едилир, зәһәрли кимјәви маддәләр ишләдилир.

АҒБАЛЫГ—бах *Бөлкә*.

АҒБАШ—Азәрб. ССР Дәвәчи р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* ҹ.-ш.-дә, Гызылбурун д.ј.ст.-ндан 4 *км* аралы, Самур—Абшерон каналынын кәнарында, Самур-Дәвәчи овалығындадыр. Әһ. 1170 (1976); әкинчилик, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, 2 китабхана, киногурғу, рабитә шө'бәси, тибб мәнтәгәси, автомат телефон ст. вар.

АҒБАШ ГАЗАХЫСТА́Н ГАРАМАЛЫ—әтлик ҹинс. Газах вә калмык инәкләринин Һерефорд буға ҹинси илә ҹүтләшдирилмәсиндән алынмышдыр. Конститусијасы мөһкәм, әтлик кејфијјәти јүксәкдир; отлаг шәраитиндә јахшы ҝөкәлир. Рәнҝи, әсасән, гырмызы, башы, дөшү, гарны, ајагларынын ашағы һиссәси вә гујруғунун учу ағ олур. Инәкләрин дири чәкиси 540—560 *кг*, буғаларынкы 850—1000 *кг*-дыр. Инәкләри илдә 1300—1700 *кг* сүд верир; РСФСР-ин Оренбург, Волгоград вә Саратов вил.-ләриндә дә јетишдирилир.

АҒБАШ УКРА́ЈНА ГАРАМАЛЫ—сүдлүк ҹинс. 19 әсрдә Украјнада јерли Полесје инәкләринин Һолландија гарамал ҹинси буғалары илә ҹүтләшдирилмәсиндән алынмышдыр. Әсасән, гара вә гырмызы рәнҝлидир. Әксәријјәтинин башы, боғазынын, гарнынын алты, ајаглары вә гујруғунун учу ағ олур. Инәкләри илдә 2500—3000 *кг*, ән јахшылары 4000—4500 *кг* сүд верир; сүдүнүн јағлылығы 3,6—3,7%-дир. Инәкләрин дири чәкиси 400—450 *кг*, буғаларынкы 800—900 *кг*-дыр. УССР-ин Кијев, Житомир, Виннитса вә Хмелнитски вил.-ләриндә јетишдирилир.

АҒБИЛ—Азәрб. ССР Губа р-нунун Владимировка советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 8 *км* шм.-ш.-дә, Хачмаз д.ј. ст.-ндан 28 *км* аралы, Губа—Худат шосе јолу кәнарында, Гусар маили дүзәнлијиндәдир. Әһ. 514 (1976). Әсас тәсәррүфаты мејвәчиликдир. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, ушаг бағчасы, түрбә вар (бах *Ағбил түрбәләри*). А. јахынлығында Искәндәртәпә курганы, ерамызын I миниллијинә аид јашајыш јерләри, орта әсрләрә аид гәбиристан вар.

АҒБИЛ ТҮРБӘЛӘРИ—Губа р-нунун Ағбил к.-ндә 16 әсрә аид ме'марлыг абидәләри. Үч түрбәдән ибарәт олмуш, сонралар бири дағылмышдыр. Дөврүмүзәдәк галмыш ики түрбәнин бири даш күрсүлүк үзәриндә бишмиш кәрпичдән тикилмишдир; түрбә харичдән сәккизбучаглы, дахилдән исә дөрдбучаглы формасындадыр. Дөрдбучаглынын ч. тәрәфиндә кириш гапысы, галан үч тәрәфиндә исә тахчалар вар. Түрбәнин ичәрисиндә күнбәзә доғру узаныб дајаг ролуну ојнајан садә сталактитлә ишләнмиш јелкәнвары гурғу онун мөһкәмлијини тә'мин едир. Бу түрбәнин харичи көркәми үчүн сәчијјәви чәһәтләрдән бири дә ики иншаат материалынын—кәрпичлә дашын мәһарәтлә ујғунлашдырылмасыдыр. Түрбәнин үзәриндәки китабәдә онун 1537 илдә Ширваншаһ II Хәлилуллаһ заманында Шејх Мәзјәдин шәрәфинә тикилдији көстәрилмишдир. Садә гурулушлу о бири түрбә исә дүзбучаглы формасындадыр. Дағылмыш үчүнчү түрбәнин һичри 940 (1533) илдә тикилдији вахтилә түрбәнин үзәриндә олмуш китабәдән мә'лумдур. Түрбәнин планда дүзбучаглы олан гыса тәрәфинин диварлары ант шәклиндә олуб, 1, 2 *м* ирәли чыхмышды. Бурада әмәлә кәлән кичик ејван, тағтаванла өртүлмүш гаршыдакы кениш тағла баштағ (портал) шәкли алмышды. Акад. Б. Дорн Ағбил к.-ндә ме'мар Тачәддин тәрәфиндән тикилмиш 1446 ил тарихли бир түрбәнин дә олдуғуну хәбәр вермишди.

Губа. Ағбил түрбәси.

Әд.: Әләсгәрзадә Ә., Ағбил түрбәләринин китабәләри, Азәрб. ССР ЕА Мә'рузәләри, ч. 12, 1956, № 10; Саламзадә Ә., Азәрбајчанын ме'марлыг абидәләри, Б., 1958; Не'мәтова М., Ширванын XIV—XVI әсрләр тарихинин өјрәнилмәсинә даир, Б., 1959.

АҒБЫҒ (Nardus stricta)—тахыл фәсиләсиндән чохиллик от. Гәрби Авропада (Исландија дахил олмагла), Гренландија, Шимали Америка вә Кичик Асијада јајылмышдыр. ССРИ-нин Авропа һиссәсиндәки мешәләрдә, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә Муровдағын јамачларында вә Загаталанын јај отлагларында узанан А. нөвү чох битир. Чичәк групу садә, биртәрәфли, назик сүнбүлдүр. Јарпаглары гылшәкилли вә сәртдир. Чичәји төкүлдүкдән сонра битки ағ рәнк алыр (ады да бурадан көтүрүлмүшдүр). Сүр'әтлә чохалыр. Чим әмәлә кәтирир. Чәмәнләри батаглашдырыр. Гумсал торпаглары бәркидир.

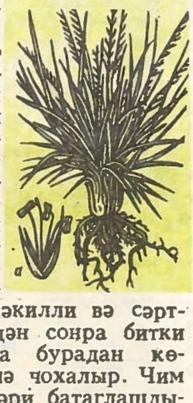

АҒБУҒДА-13—пајызлыг бәрк буғда сорту. Азәрб. ССР Кәнд Тәсәррүфаты Назирлији Әкинчилик Ин-тунун Мирбәшир Зона Тәчрүбә Ст.-нда Апуликум 82/1 вә Хоранка сортларынын чарпазлашдырылмасындан алынмышдыр. Сүнбүлү, дәни вә гылчығы ағдыр; ағ дәнләри ири, шәффаф, узунсов олур. 1000 дәнин чәкиси 49—59 *г* кәлир. Су вә күбрәјә тәләбкардыр. Јерә јатмыр, гураглыға давамлыдыр. Суварылан саһәләрдә *ha*-дан 30—35 *с* мәһсул јығылыр. Октјабрын 1-чи јарысында сәпилир. Векетасија дөврү 210—220 күндүр. Дағәтәји вә суварылан дүзән зоналар үчүн рајонлашдырылмышдыр.

АҒБУЛАГ—Баш Гафгаз силсиләсинин ч. јамачында, Азәрб. ССР Гутгашен р-ну әразисиндә дағ. Вәндам чајынын сол саһилиндәдир. Һүнд. 2 468 *м*. Јамачлары дик вә мешәлидир. Субалп чәмәнлији вар.

АҒБУЛАГ—Баш Гафгаз силсиләсинин суајырычында дағ. Азәрб. ССР-ин Гах р-ну илә Дағ. МССР сәрһәдиндәдир. Һүнд. 3 072 *м*. Субалп вә алп чәмәнләри, гајалыг-нивал ландшафты вар. Ағбулаг (Хурај) ашырымы бурададыр.

АҒБУЛАГ—Азәрб. ССР Степанакерт р-нунда (ДГМВ) кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 48 *км* шм.-ш.-дә, Ағдам д.ј. ст.-ндан 22 *км* аралы, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 147 (1976). Әсас тәсәррүфаты үзүмчүлүкдүр. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

АҒБУЛАГ АШЫРЫМЫ, Хурај ашырымы—Баш Гафгаз силсиләсинин суајырычында, Азәрб. ССР-ин Гах р-ну илә Дағ. МССР сәрһәдиндә ашырым. Һүнд. 2 800 *м*.

АҒВАН—гәдим ермәни мәнбәләриндә *Албанијанын* (Гафгаз) ады.

АҒГАЈА—Шаһдағ силсиләсинин (Кичик Гафгаз) шм. јамачында, Азәрб. ССР әразисиндә дағ. Һүнд. 2 980 *м*. Субалп чәмәнлији вар.

АҒГАНАДЛЫЛАР (Aleyrodinea)—бәрабәрганадлылар (Homoptera) дәстәсиндән һәшәрат јарымдәстәси. Бәдәни вә ганадлары ағ тозчугла өртүлүдүр. Уз. 1—3 *мм*-әдәк олур. 200-дән артыг нөвү вар. ССРИ-дә 30, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 8 нөвү мә'лумдур. Бир чох нөвү ситрус, тәрәвәз, мешә, истихана вә оранжереја биткиләринин зәрәрверичисидир. А. јарпагларын алт тәрәфиндә јашајыр, онларын ширәсини сорур. Көлкә вә нәм јерләрдә даһа чох тәсадүф едилир. Мүбаризә тәдбирләри: биткиләрә инсектисидләр чиләнир, оранжерејалар дезинфексија олунур; ситрус А.-ына гаршы Aseher-sonia көбәләји вә Encarsia formosa паразитиндән истифадә едилир.

АҒГЫЛЧЫГ—Азәрб.-ын гәдим чәлтик сорту. Сүнбүлчүкләри гылчыглы, күләши сары, дәни ағ вә иридир. 1 000 дәнин чәкиси 32—35 *г*-дыр; дүјү чыхымы 60—62%-дир. Хөрәјинин кејфијјәти јахшыдыр. Орта јетишәндир; јерә јатмыр, дәни төкүлмүр, хәстәликләрә давамлыдыр. Мајын 1-чи јарысында сәпилир. Векетасија дөврү 130—140 күндүр. *ha*-дан 20—37 *с* мәһсул јығылыр. Су вә күбрәјә тәләбкардыр. Алазан-Һәфтәран зонасы вә Зәнкилан р-ну үчүн рајонлашдырылмышдыр.

АҒГОЈУНЛУ ДӨВЛӘТИ (1468—1501)—15 әср феодал дөвләти. Азәрб. (Күрдән ч.-а), Ермәнистан, Гәрби Иран, Ираг, Шәрги Күрчүстан вә с. әразиләри әһатә едирди. Пајтахты Тәбриз иди. Әсас шәһәрләри: Тәбриз, Нахчыван, Марағa, Кәнчә, Шүштәр, Мосул, Шираз, Јәзд, Кирман, Исфаһан, Реј вә с. Башлыча тәсәррүфат саһәләри: әкинчилик, ипәкчилик, үзүмчүлүк, бағчылыг, малдарлыг вә с. Шәһәрләрдә сәнәткарлыг вә тичарәт дә инкишаф етмишди. Орта Асија, Чин вә Һиндистаны Аралыг дәнизи вә Гара дәниз саһилләриндәки тичарәт мәркәзләри илә бирләшдирән карван јоллары А.д.-нин әразисиндән кечирди. Тичарәт карванларындан чохлу көмрүк (тамға, бач вә с.; мәс., 1 батман ипәк парчадан 16 ахча) алынырды. Әһалидән топланан веркиләр вә харичи өлкәләрлә, хүсусилә Авропа өлкәләри илә ипәк тичарәтиндән алынан кәлир А.д.-нин игтисадијјатынын әсас мәнбәји иди. Дөвләтин дахили сијасәтиндә (хүсусилә игтисади һәјатында) отураг феодаллар, али мүсәлман руһанилəри вә көчәри һәрбчи ә'јанлары, ордуда исә, әсасән, сонунчулар мүһүм рол ојнајырдылар.

А.д.-ндә сарај, диван, гошун тәшкилаты, ајры-ајры әјаләт вә шәһәрләрин идарә гурулушу өзүндән әввәлки феодал дөвләтиндә олдуғу кими иди. Ағгојунлу һөкмдарлары султан вә ја падшаһ титулу дашыјырдылар. Гошун башчысы тә'јин едилән шаһзадәләр вә ја нүфузлу көчәри әмирләр «әмир әл-үмәра» адланыр вә һөкмдардан сонра әсас сима сајылырды. Ајры-ајры әјаләтләр шаһзадәләр вә јүксәк рүтбәли әмирләрә сојургал формасында бағышланырды. Дөвләтин идарә олунмасында јерли задәканлар вә али руһаниләрдән сечилән сәдри-ә'зәм (дини мәсәләләрлә мәшғул олурду), баш вәзир (мүлки ишләрә рәһбәрлик едирди), саһиб-диван (верки вә малијјә мәсәләләри илә мәшғул олурду) вә б. мүһүм рол ојнајырды.

Дөвләт апаратындакы сајсыз-һесабсыз мә'мурлар һәр васитә илә зәһмәткеш күтләләри истисмар едирди.

А.д. Узун Һәсәнин һакимијјәти илләриндә әразичә кенишләнмиш, Јахын вә Орта Шәргин ән күчлү дөвләтләриндән биринә чеврилмишди. О, фәтһ етдији өлкәләрдә мәһсулдар гүввәләри инкишаф етдирмәк вә отураг әһалинин е'тимадыны газанмаг мәгсәди илә хүсуси «Ганунмамә» вермишди. Узун Һәсәнин ислаһаты нәтичәсиндә кәндлиләрдән алынан веркиләрин мигдары вә мүкәлләфијјәтләр дәгигләшдирилди (бач, рәсми-мәваши, рәсми-мәраи, испәнч, чобанбәји, гапычылыг, рәсми-әруси вә с., мәс., мал-гара вә гошгу һејванларынын һәр биринә 1 вә ја 2 ахча рәсми-мәваши алынырды). Мәһсулдар гүввәләр нисбәтән чанланды. Лакин бүтөвлүкдә һаким синфин мәнафејинә хидмәт едән бу «Ганунмамә» халг күтләләринин һәјатында чидди дәјишиклик төрәтмәди. Узун Һәсәнин көчәри һәрбчи ә'јанлары мәркәзи һакимијјәтә табе етмәк чәһди исә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады.

Узун Һәсән Гарагојунлу падшаһы *Чаһаншаһа* галиб кәлдикдән вә Азәрб.-а јүрүш едән тејмури һөкмдары Әбу Сәиди мәғлуб етдикдән (1468) сонра, әсасән, истилачы харичи сијасәт јеридирди. 15 әсрин 60—70-чи илләриндә А.д.-

нин Османлы империјасы илә мүнасибәтләри, харичи тичарәтлә әлагәдар олараг, сон дәрәчә кәскинләшди. Султан II Мәһәммәд Османлы империјасыны Азәрб. ипәјинин бөјүк рол ојнадығы Авропа-Шәрг тичарәтиндә васитәчилик едән дөвләтә чевирмәк истәјирди. О, Тәбриздән апарылан хам ипәк һесабына Бурса вә Истамбулда тохучулуғун инкишафына чидди фикир верирди.

Узун Һәсән Османлы дөвләти әлејһинә Авропа вә Асијанын бир чох дөвләти илә дипломатик данышыглар апармышдыр. Османлы дөвләтинин әсас рәгиби сајылан А.д. илә Бөјүк Москва кнјазлығы, Полша, Мачарыстан, Алманија, Венесија, Бөјүк Орда вә с. дөвләтләр дипломатик әлагә сахламышдыр. А.д.-нин харичи өлкәләрлә дипломатик данышыгларында Узун Һәсәнин анасы *Сара хатун* бөјүк рол ојнамышдыр. О заман Шәрг вә Гәрб өлкәләри арасындакы тичарәтдә васитәчилик едән Венесија респ.-сы илә А.д. арасында даһа сых мүнасибәтләр јаранмышды. Азәрб. ипәји Венесија тохучулуг мануфактураларыны хаммалла тә'мин едирди. II Мәһәммәдин харичи сијасәти исә Венесијанын Шәрг өлкәләри илә тичарәти үчүн тәһлүкәли иди. Буна көрә дә Венесија Османлы империјасы әлејһинә данышыг апармаг үчүн Катерино *Зено*, Иосафат *Барбаро*, Амброччо *Контарини* вә б.-ны Тәбризә көндәрди. Узун Һәсәнин елчиләри Һәсән, Мәһәммәд, Исаг, Һачы Мәһәммәд, Мурад бәј вә б. исә Венесија, Неапол вә Ромада Түркијәјә гаршы данышыг апарырдылар. 1472 илин јазында А.д. илә Османлы империјасы арасында мүһарибә башланды. Ағгојунлу сүвариләри Бурсаја гәдәр ирәлиләди. Венесија вә с. Авропа дөвләтләри ағгојунлуларла ејни заманда һәрби әмәлијјата башламады. Онлар Узун Һәсәнин гошунларыны одлу силаһла тә'мин етмәк вә'дләринә дә әмәл едә билмәдиләр. *Отлугбели вурушмасында (1473)* ағгојунлулар мәғлубијјәтә уғрады. Игтисади чәтинликләр, синфи мүбаризә вә ири феодалларын мәркәзи һакимијјәтә табе олмамаг чәһдләри А.д.-нин сүгутуну сүр'әтләндирди.

А.д.-нин күчләнмәсини истәмәјән Күрчү кнјазлары да Османлы дөвләтинә гаршы Узун Һәсәнлә әлбир һәрәкәт етмәкдән бојун гачыртдылар. Узун Һәсән бир нечә дәфә Күрчүстана һәрби сәфәр етди. Күрчү һакими VI Багратла сүлһ мүгавиләсинә (1477) әсасән, Тифлис дә дахил олмагла, Шәрги Күрчүстан А.д.-нин һакимијјәтинә кечди. Хәлил бәј Бәкташ Тифлисдә Ағгојунлу чанишини тә'јин олунду. Узун Һәсәнин һәрби гүввәләринин дикәр һиссәси Амид вә Урфа (Әдәсә) ш.-ләри јахынлығында Мисир гошунларына галиб кәлди (1477). Урфа ағгојунлуларын әлинә кечди.

Узун Һәсәнин өлүмүндән (1478) сонра А.д.-ндә көчәри тајфалар арасында мүбаризә кенишләнди. Күрчү кнјазлары да мүстәгиллик әлдә етдиләр. Узун Һәсәнин оғлу Султан Јагубун дөврүндә [1478—90] Мисир вә Түркијә А.д.-нә гаршы мүбаризәни зәифләтмәјә мәчбур олду. Урфа ш. јахынлығындакы вурушмада (1480) Ағгојунлу ордусу Мисир вә Сурија султаны Сејфәддин Гајытбәјин [1468—96] гошунларыны мәғлуб етди. Султан Јагубун Күрчүстан сәфәрләри (1486, 1487, 1489) нәтичәсиндә А.д.-нин Күрчүстан үзәриндә һакимијјәти бәрпа олунду. Султан Јағубун өлүмүндән (1490) сонра варисләр арасында һакимијјәт үстүндә мүбаризә шиддәтләнди. Феодал ара мүһарибәләри синфи мүбаризәни кәскинләшдирди. Бајандур әмирләри тәрәфиндән мүдафиә едилән Бајсунгур Мирзәнин (Султан Јагубун оғлу) һакимијјәти дөврүндә дөвләти әслиндә Сүлејман бәј Бичән оғлу идарә едирди. Она зидд гүввәләрин көмәји илә Узун Һәсәнин нәвәси Рүстәм Мирзә һакимијјәтә кечди. О, илк дөврләрдә *Сәфәвиләрдән* истифадә етмәк мәгсәди илә вахтилә Шејх Һејдәрин Султан Јагуб тәрәфиндән һәбс олунмуш оғланларыны азад етди (1492). Рүстәм Мирзә сојургал пајламаг јолу илә көчәри һәрбчи ә'јанларын рәғбәтини газанды. 1492 илдә Бәрдә илә Кәнчә арасында Бајсунгур Мирзә илә (она Ширваншаһ *Фәррух Јасар* да көмәк едирди) Рүстәм Мирзә арасында вурушма баш верди. Рүстәм Мирзә Ширванын бир һиссәсини виран гојду. Буна чаваб олараг Фәррух Јасар вә Бајсунгур Мирзә Гарадаға һүчум етди. Рүстәм Мирзә Шејх Һејдәрин оғлу Султан Әлинин гүввәләриндән истифадә едәрәк, Әһәр вурушмасында (1493) Бајсунгур Мирзәни вә онун мүттәфигләрини мәғлуб етди. Һакимијјәт уғрунда кедән мүбаризәдән истифадә едән Көдәк Әһмәд (Узун Һәсәнин нәвәси) Нахчыван јахынлығындакы вурушмада (1497) Рүстәм Мирзәни мәғлуб едиб һакимијјәтә кечди.

Мәркәзләшмиш дөвләт тәрәфдары олан Көдәк Әһмәд руһаниләрә вә отураг ә'јанлара архаланараг көчәри һәрбчи ә'јанларын гүдрәтини зәифләтмәк вә кәндли һәјәчанларынын гаршысыны алмаг мәгсәди илә верки ислаһаты кечирди. Сәләфләринин фәрманларыны ләғв едәрәк, јалныз шәриәт ганунлары илә тә'јин олунан веркиләри гүввәдә сахлады. Тәгр. 20-јә гәдәр верки вә мүкәлләфијјәт ләғв олунду (ихрачат, шилтагат, бијар вә с.). Нәтичәдә кәндлиләрин вәзијјәти нисбәтән јүнкүлләшди. Көчәри һәрбчи ә'јанларын кәлири диванхананын кәлиринә нисбәтән азалды. Көдәк Әһмәд мәркәзи һакимијјәтә табе олмајан феодаллара зәрбә вурмаг мәгсәди илә ирси сојургал торпагларынын ләғви һаггында фәрман верди. Бу тәдбирләр көчәри феодалларын мәнафејинә чидди зәрбә вурду. Лакин Көдәк Әһмәд мәркәзи һакимијјәтә гаршы гијама галхан көчәри һәрбчи ә'јанларла Исфаһан јахынлығындакы вурушмада (1497) өлдүрүлдү.

1500—01 илләрдә Әлвәнд Мирзә вә Султан Мурад арасында һакимијјәт үстүндә кәскин мүбаризә кетди. Онларын арасында бағланмыш мүгавиләјә көрә, А.д. ики һиссәјә бөлүндү. Мәркәзи Тәбриз олмагла Азәрб.-ын Күр чајындан ч.-дакы вилајәтләри, Дијарбәкр, Ермәнистанын бир һиссәси Әлвәнд Мирзәнин, мәркәзи Исфаһан олмагла Ираг, Фарс, Кирман Султан Мурадын һакимијјәтинә кечди. Чох кечмәдән Сәфәвиләр Нахчыван јахынлығында (1501) Әлвәнд Мирзәни, Һәмәдан јахынлығында (1503) Султан Мурады мәғлуб етдиләр.

Ағгојунлулар дөврүндә Азәрб.-да игтисади вә мәдәни һәјатда мүәјјән ирәлиләјиш олмушдур. Тәбриздә *Гејсәријјә* (Өртүлү базар), «Һәсән падшаһ чамеси», Нәсријјә вә Мәгсудијјә мәдрәсәләри мәшһур иди. Тәбриз мүһүм тичарәт вә сәнәткарлыг мәркәзинә чеврилмишди. Зәркәрлик, ипәкчилик, зәрбафлыг, тохучулуг вә с. инкишаф етмишди. Шаирләрдән *Кишвәри*, *Һәбиби*, илаһијјатчы вә философ Мәһәммәд Дәввани, тарихчи Идрис Бидлиси, Фазил Һүкташи вә б. Ағгојунлулар дөврүндә јашамышдыр. Султан Јагуб сарајда ше'р мәчлисләри тәшкил едир, Әлишир Нәваи илә мәктублашырды. О, Тәбриздә «Һәшт беһишт» («Сәккиз чәннәт») адлы сарај комплекси тикдирмишди. Алим вә шаирләрдән Баба Нәсими, Әнсари, Һејрани, Шаһиди, Шөвги, Һүмајун, Әбу Бәкр Тиһрани, Фәзлуллаһ ибн Рузбәһан вә б. Ағгојунлу сарајында хидмәт етмишләр.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Ибраһимон Ч. М., Азәрбајчанын XV әср тарихинә даир очеркләр, Б., 1958; јенә онун, Ағгојунлу дөвләти, В. И. Ленин ад. АПИ-нин Әсәрләри, ч. 27, Б., 1962; Онуллаһи С. М., XV әсрдә Азәрбајчанда дөвләт гурулушунун бә'зи мәсәләләринә даир, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри, 1966, № 4; Петрушевский И. П., Государства Азербайджана в XV в. Сб. статей по истории Азербайджана, в. 1, Б., 1949; Эфендиев О. А., Образование Азербайджанского государства Сефевидон в начале XVI века, Б., 1961; Ибрагимов Д. М., Феодальные государства на территории Азербайджана XV века, Б., 1961.

АҒГОЈУНЛУЛАР—түркдилли тајфа бирләшмәси. А. Бајандур, Порнәк (Порнак), Мосуллу (Мовсил), Гачар вә б. тајфалары бирләшдирирди. Бајрагларында ағ гојун шәкли олдуғуна көрә белә адланырды. 15 әсрин 2-чи јарысында Јахын вә Орта Шәрглә Гәрби Авропанын бејнәлхалг мүнасибәтләриндә бөјүк рол ојнајан *Ағгојунлу дөвләти* А.-ла бағлыдыр. А. сүлаләсинин нүмајәндәләри Бајандур тајфасындан иди. Азәрб. ССР-дәки Гачар (Фүзули р-ну), Бала Гачар (Бәрдә р-ну), Бајан (Варташен вә Дашкәсән р-нлары), Мосул (Загатала р-ну), Гачар Зејд (Губа р-ну) вә с. кәндләри А.-ла әлагәләндирирләр.

АҒГОЈУНЛУЛАР—Ағгојунлу һөкмдарлары сүлаләси [1370—1503]. Баниси Пәһләван бәјдир. Ағгојунлу һөкмдарлары: Пәһләван бәј [1370—88], Әлаәддин (Турәли) [1388—92], Фәхрәддин [1392—94], *Гара Јулуг Осман* (Гара Осман) [1394—1434], Әлибәј [1434—53], *Узун Һәсән* [1453—78], Хәлил Мирзә [1478], *Султан Јагуб* [1478—90], *Бајсунгур Мирзә* [1490—92], Рүстәм [1492—97], *Көдәк Әһмәд* [1497], Мәһәммәд Мирзә [1499], *Әлвәнд Мирзә* [1499—1501], Султан Мурад [1499—1503]. Ағгојунлу һөкмдарлары Гарагојунлуларла, Тејмуриләрлә, Күрчүстан, Түркијә вә Мисирлә мүһарибәләр апармышлар. А. бир сыра Авропа өлкәси илә тичарәт едир вә дипломатик әлагә сахлајырды. *Сәфәвиләрин* һакимијјәтә кәлмәси илә А.-ын һөкмранлығына сон гојулду.

АҒДАБАН—Азәрб. ССР Кәлбәчәр р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 57 *км* шм.-ш.-дә, Ағдабан чајынын сағ саһилиндә, Муровдағ силсиләсинин ч. әтәјиндәдир. Әһ. 419 (1976); түтүнчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси вар.

АҒДАМ—Азәрб.ССР-дә палчыг вулканы. Абшерон р-ну әразисиндә, Гобустандадыр. 20 сопкасы вар. Фәалијјәтдә олан сопкалардан вахташыры газ, дуру палчыг вә буланыг су чыхыр.

АҒДАМ—Азәрб.ССР-дә шәһәр (1828 илдән). Ағдам р-нунун мәркәзи. Бакы—Тбилиси д.ј.-нун Јевлах—Ағдам голунда ст. Шосе јоллары (Јевлах—Лачын—Нахчыван, Мардакерт—Фүзули вә с.) говшағы, аеропорт. Бакыдан 358 *км*, Гаргар чајынын сол саһилиндән 3 *км* аралы, Гарабағ дүзүнүн ч.-г.-индәдир. Әһ. 22,1 мин (1976, 1 јанвар). А. респ.-нын инкишаф етмәкдә олан сәнаје мәркәзләриндәндир. Бурада әт комбинаты, метиз-фурнитур, консерв, шәраб вә барама тохуму з-длары, халча ф-ки, механикләшдирилмиш чөрәкхана, автомашынлара техники хидмәт ст., мәишәт хидмәти комбинаты, електрик шәбәкәси вә с. мүәссисәләр; к.т. техникуму, к.т.-нын механикләшдирилмәси вә електрикләшдирилмәси техникуму, мусиги, тибб вә техники пешә мәктәбләри, 7 орта вә 1 сәккизиллик мәктәб, гијаби орта мәктәб, 2 фәһлә-кәнчләр мәктәби, 5 мәктәбдәнкәнар ушаг мүәссисәси, 1 ушаг бағчасы, 4 көрпә еви, Ә. Б. Һагвердијев ад. Дөвләт Драм Театры, өлкәшүнаслыг музеји, 3 китабхана, мәдәнијјәт еви, кинотеатр, 8 хәстәхана; ме'марлыг абидәләриндән Ханоғлу түрбәси (17 әср), Гарабағ ханы Пәнаһәли ханын имарәти (18 әср, тикинти комплекси) вә түрбәси (19 әср) вә с. вар.

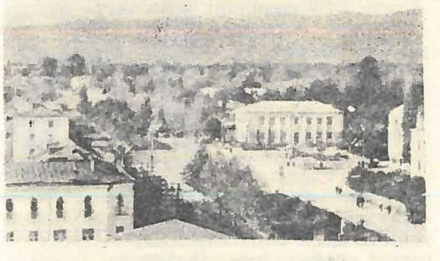

Ағдам шәһәриндән көрүнүш.

АҒДАМ ДРАМ ТЕАТРЫ, Ә. Б. Һагвердијев ад. Ағдам Дөвләт Драм Театры—1923 илдән Ағдамда фәһлә клубу (1928 илдән «Бејнәлиттифаг» адланмышдыр) нәздиндә драм, сонралар исә мусигили драм коллективи кими фәалијјәт көстәрмишдир. Коллектив «Һачы Гара» (М. Ф. Ахундов), «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» (Ә. Б. Һагвердијев), «Надир шаһ» (Н. Нәриманов), «Иблис» (Һ. Чавид), «Ајдын», «Севил», «Алмас» (Ч. Чаббарлы) пјесләрини, «Лејли вә Мәчнун», «Әсли вә Кәрәм» (Ү. Һачыбәјов), «Ашыг Гәриб» (З. Һачыбәјов) операларыны, «Әр вә арвад», «О олмасын, бу олсун», «Аршын мал алан» (Ү. Һачыбәјов), «Евлијкән субај», «Әлли јашында чаван» (З. Һачыбәјов) мусигили комедијаларыны тамашаја гојмушду. Ә. *Ағдамски*, Азәрб. ССР әмәкдар артисти Г. Мурадов вә б. бурада ишләмишләр. 1937—50 илләрдә Ағдам Дөвләт Драм Театры, 1950—68 илләрдә исә драм коллективи вә халг театры кими фәалијјәт көстәрмишдир. 1968 илдән јенә дә Дөвләт театрыдыр. 1969 илдә театра Ә. Б. Һагвердијевин ады верилмишдир. Театрын репертуарында классик пјесләр, еләчә дә тарихи вә мүасир мөвзуларда јазылмыш әсәрләр кениш јер тутур: «Зорән тәбиб» (Ж. Б. Молјер), «Хырс гулдурбасан» (М. Ф. Ахундов), «Аға Кәрим хан Әрдәбили» (Н. Б. Вәзиров), «Дағылан тифаг» (Ә. Б. Һагвердијев), «Әлигулу евләнир» (С. Рәһман), «Сон көз јашлары» (С. Рүстәм), «Сән һәмишә мәнимләсән» (И. Әфәндијев), «Вичдан» (Б. Ваһабзадә), «Одлар ичиндә» (Ә. Јусифов), «Түлкү вә үзүм» (К. Фикејреду), «Гарагум фачиәси» (О. Бодыков) вә с. Театрда Азәрб.ССР әмәкдар артистләриндән Һ. Шәмсизадә, Н. Мәликова, Азәрб. ССР әмәкдар мәдәнијјәт ишчиси М. Әмиров вә б. фәалијјәт көстәрир.

«Дағылан тифаг» (Ә. Б. Һагвердијев) тамашасындан сәһнә.

АҒДАМ РАЈОНУ—Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. Гарабағ силсиләсинин шм.-ш. әтәкләриндә, Күр-Араз овалығынын г.-индәдир. Саһ. 1094 *км²*. Әһ. 101,6 мин (1976, 1 јанвар). Р-нда 1 шәһәр, 119 кәнд вә гәсәбә вар (1976, 1 јанвар). Мәркәзи Ағдам ш.-дир.

Тәбиәт. А. р.-нун релјефи, әсасән, дүзәнлик, гисмән дағлыгдыр. Әразидә кениш јер тутан Гарабағ вә Мил дүзләри ч.-г.-дән шм.-ш.-ә доғру тәдричән алчалыр. Р-нун ч.-г.-индә Гарабағ силсиләсинин ш. голунда макс. һүнд. 1365 *м*-ә чатыр. Р-нун дүзәнлик һиссәсиндә Антропокен вә Неокен, дағлыг һиссәсиндә исә Табашир вә Јура чөкүнтүләри јајылмышдыр. Әһәнкдашы вә с. тикинти материалы (семент хаммалы, чынгыл, гум) јатаглары вар. Иглими, әсасән, мүлајим исти вә гураг субтропикдир. Дағәтәји јерләрдә јүксәклик артдыгча иглим мүлајимләшир. Орта ајлыг темп-р јанварда 1,8-дән—0,2°C-јә, ијулда исә 23-дән 26°C-јә гәдәрдир. Иллик јағынты 300—550 *мм*. Ән чох јағынты дағәтәји саһәләрә дүшүр. Р-нун әразисиндән Хачын вә Гаргар чајлары ахыр; чајларын сују јајда азалыр вә гурујур. Сувармада вә әһалинин су тәчһизатында кәһризләрдән вә артезиан гујуларындан да истифадә олунур. Шабалыды вә ачыг шабалыды, дағ түнд шабалыды вә гәһвәји дағ-мешә торпаглары јајылмышдыр. Биткиләри, әсасән, кол, гуру чөл вә јарымсәһра (ағот, јовшан, гараған вә с.) типлидир. Мешәләрин саһ. 1,7 мин *ha*-дыр (1975). Һејванлары: чаггал, чанавар, түлкү вә с. Гушлардан кәклик, турач вә с. вар. Кәмиричиләр чохдур. Дағ ксерофит коллуглар, гуру чөл вә јарымсәһра ландшафты вар.

Әһали. Орта сыхлыг 1 *км²*-дә 92,9 нәфәрдир. Кәнд әһалиси 78,2%-дир. Ағдам ш., Мәрзили, Сејидли, Гијаслы, Хыдырлы вә Зәнкишалы кәндләри ири јашајыш мәнтәгәләридир.

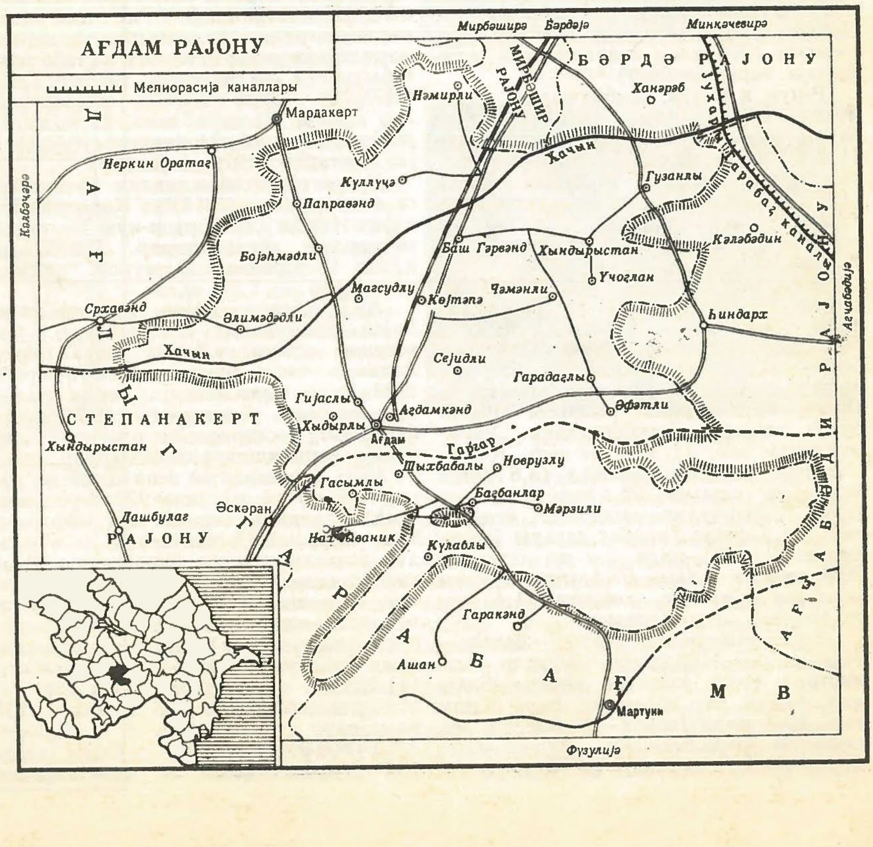
АҒДАМ РАЈОНУ
Мелиорасија каналлары
Мирбәширә
Бәрдәјә
Минкәчевирә
БӘРДӘ РАЈОНУ
МИРБӘШИР РАЈОНУ
Јухары Гарабағ каналы
Ханәрәб
Нәмирли
Мардакерт
Неркин Оратағ
Кәлбәчәрә
Куллуча
Папрәвәнд
Хачын
Гузанлы
Кәләбәдин
Бојәһмәдли
Баш Гәрвәнд
Хындырыстан
Үчоғлан
Магсудлу
Көјтәпә
Чәмәнли
Срхавәнд
Әлимәдәдли
Һиндарх
Ағчабәдијә
Сејидли
Гарадағлы
Гијаслы
Ағдамкәнд
Әфәтли
ДАҒЛЫГ ГАРАБАҒ МВ
СТЕПАНАКЕРТ РАЈОНУ
Хыдырлы
Ағдам
Гаргар
Хындырыстан
Шыхбабалы
Новрузлу
Гасымлы
Бағбанлар
Мәрзили
Дашбулаг
Әскәран
Нахчываник
Кулаблы
Гаракәнд
Ашан
Мартуни
АҒЧАБӘДИ РАЈОНУ
Фүзулијә

Натəван ад. совхозда гарғыдалы бичини.

Ағдам дəзкаһ аваданлығы з-дунун сехлəриндəн бири.

Тəсəррүфат. А.р. јени јарадылмаг да олан ағыр, јејинти, јүнкүл сəнаје вə инкишаф етмиш к.т. р-нудур. Р-нда əт комбинаты, метиз-фурнитур, јағ-пендир, консерв, барама тохуму вə бир нечə шəраб з-ду, халча ф-ки, механиклəшдирилмиш даш карханасы, механиклəшдирилмиш чөрəкхана, електрик шəбəкəси, респ. к.т. техникасы бирлијинин р-н шө'бəси, автомашынлара техники хидмəт ст., гушчулуг ст., мəишəт хидмəти комбинаты вə с. мүəссисəлəр вар. Шəрабчылыг инкишаф етдирилир. Р-нда шəрабчылыг с-злары трести јарадылмышдыр. Дəзкаһ аваданлығы з-ду тикилир (илк нөвбəси 1976 илин əввəллəриндə истифадəјə верилмишдир).

Р-нун к.т.-нда памбыгчылыг, үзүмчүлүк, һејвандарлыг, тахылчылыг вə барамачылыг мүһүм јер тутур. Р-нда 11 к-з, 16 с-з вар (1975). К.т.-на јарарлы торпагларын саһ. 91,3 мин *һа*-дыр (1975). Бунун 33,9 мин *һа*-ы шум јери, 13,2 мин *һа*-ы чохиллик биткилəр, 3,2 мин *һа*-ы динҹə гојулмуш торпаглар, 2 мин *һа*-ы бичəнəклəр, 39 мин *һа*-ы отлаглардыр. 35,1 мин *һа* əкин саһəсинин 46%-индə дəнли вə дəнли-пахлалы биткилəр, 20%-индə техники биткилəр (памбыг), 1%-индə тəрəвəз-бостан биткилəри вə картоф, 33%-индə исə јем биткилəри əкилир (1975). Дəнли биткилəрдəн башлыча олараг буғда вə арпа јетишдирилир. Үзүмлүклəрин саһ. 11 мин *һа*-дыр. К-з вə с-зларда 14 мин гарамал (3,6 мини инəк вə ҹамыш), 90,1 мин давар вар (1975). Гушчулуг инкишаф етдирилир. Ат з-дунда Гарабағ атлары јетишдирилир. 1975 илдə к-з вə с-зларда 26,8 мин *т* тахыл, 37,1 мин *т* үзүм истеһсал олунмуш, дөвлəтə 21,4 мин *т* памбыг сатылмышдыр.

А.р. əразисиндəн Јевлах—Лачын—Нахчыван, Мардакерт—Фүзули магистрал шосе јоллары кечир. Бакы илə Ағдам ш. арасында һава хəтти вар. 1967 илдə Јевлах—Ағдам д.ј. истифадəјə верилмишдир. Ағдам—Степанакерт д.ј. чəкилир (1976).

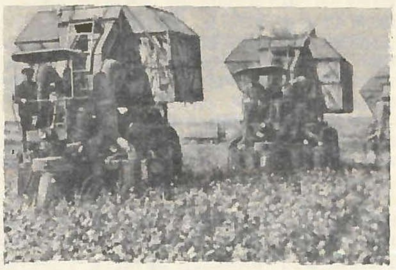

К. Маркс ад. совхозда памбыг јығымы.

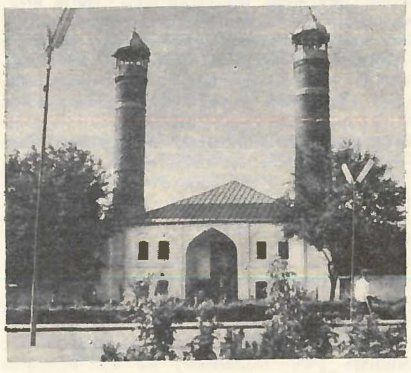

Ағдам ш.-ндə мəсҹид. 18—19 əср

Мəдəни гуруҹулуг вə сəһијјə. Р-нда 34 ушаг бағчасы вə көрпə еви (1266 ушаг) вар (1976, 1 јанвар). 89 үмумтəһсил мəктəбиндə (16 ибтидаи, 36 сəккизиллик, 37 орта) 30 086; 4 фəһлə-кəнҹлəр, 1 гијаби орта, 2 кəндли-кəнҹлəр мəктəбиндə 3 080; 3 техники пешə мəктəбиндə 1 201; 4 орта ихтисас тəһсили мəктəбиндə (к.т., к.т.-нын механиклəшдирилмə вə електриклəшдирилмəси техникумлары, мусиги вə тибб мəктəблəри) 1 269 шакирд тəһсил алыр (1975/76). Драм театры, өлкəшүнаслыг музеји, 71 китабхана, 13 мəдəнијјəт еви, 27 клуб, 24 киногурғу фəалијјəт көстəрир (1976, 1 јанвар).

Хачынтүрбəтли к.-ндəки Гутлу Муса оғлу түрбəси (1314) вə Кəнкəрли к.-ндəки түрбə (14 əср) р-нун əн гəдим ме'марлыг абидəлəридир. Папрaвəнд к.-ндə 18 əсрə аид 2 түрбə, мəсҹид вə с. вар.

АКП Ағдам Рајон Комитəси вə Рајон Зəһмəткеш Депутатлары Советинин органы «Ленин јолу» гəзети Ағдамда нəшр олунур. Илк нөмрəси 1930 илдə чыхмышдыр. Јерли радио верилишлəри редаксијасы 1930 илдəн фəалијјəт көстəрир. А. р-нунда телевизија верилишлəринə бахырлар.

1976 ил јанварын 1-нə олан мə'лумата көрə А. р-нунда 920 чарпајысы олан (əһалинин һəр 10 мин нəфəринə 90,5 чарпајы) 19 хəстəхана, о ҹүмлəдəн мəркəзи р-н вə бирлəшмиш ушаг хəстəханалары, бирлəшмиш доғум еви, 4 диспансер (дəри-зөһрəви хəстəликлəри, вəрəм, онколожи вə синир-руһи хəстəликлəр), санитар-епидемиоложи ст., 38 фелдшер-мама мəнтəгəси, 141 һəким, о ҹүмлəдəн 8 диш һəкими, 574 орта тибб ишчиси, о ҹүмлəдəн 158 мама вар.

АҒДАМКƏНД—Азəрб. ССР Ағдам р-нунда кəнд. А. советлијинин мəркəзи. Д.ј. ст. Р-н мəркəзиндəн 3 *км* шм.-ш.-дə, Гарабағ дүзүндəдир. Əһ. 954 (1976); үзүмчүлүк, бағчылыг вə һејвандарлыгла мəшғулдур. Орта вə сəккизиллик мəктəб, китабхана, клуб, тибб мəнтəгəси, рабитə шө'бəси вар.

АҒДАМКƏНД СУ АНБАРЫ—Азəрб. ССР-ин Ағдам р-нунда, Ағдамкəндин јахынлығындадыр. 1963 илдə истифадəјə верилмишдир. Сујуну Гаргар чајындан чəкилмиш каналдан алыр. Саһ. 50 *һа*, үмуми һəҹми 1,6 млн. $м^3$, фајдалы һəҹми 1,4 млн. $м^3$. Сувармада истифадə едилир.

АҒДАМСКИ (əсл фамилијасы Бəдəлбəјли) Əһмəд Бəшир оғлу (5.1.1884, Шуша—1.4.1954, Ағдаш)—Азəрб. опера артисти (лирик тенор). Азəрб. ССР əмəкдар инҹəсəнəт хадими (1943). Кичик јашларындан театр һəвəскарлары дəрнəклəриндə вə халг мəрасим тамашаларында иштирак етмишдир. Сəһнə фəалијјəтинə 1910 илдə «Ниҹат» хејријјə ҹəмијјəтинин театр труппасында башламышдыр. Азəрб.-да гадын артистлəрин олмамасы үзүндəн ингилабдан əввəлки Азəрб. опера вə мусигили комедијаларында, əсасəн, гадын ролларыны ифа етмишдир. Роллары: Лејли, Əсли, Ҝүлназ, Ҝүлчөһрə («Лејли вə Мəҹнун», «Əсли вə Кəрəм», «О олмасын, бу олсун», «Аршын мал алан», Ү. Һаҹыбəјов), Шаһсəнəм («Ашыг Гəриб», З. Һаҹыбəјов) вə с. Драм тамашаларында да чыхыш етмишдир. А. 1921 илдəн педагожи фəалијјəт көстəрмишдир.

Ə. Ағдамски (солда) «Лејли вə Мəҹнун» операсында Лејли ролунда»

АҒДАШ—Азəрб. ССР Ҹəлилабад р-нунда кəнд. А. советлијинин мəркəзи. Р-н мəркəзиндəн 25 *км* ҹ.-да, Масаллы д.ј. ст.-ндан 16 *км* аралы, Ҝөјтəпə чајынын сол саһилиндə, Лəнкəран овалығындадыр. Əһ. 1401 (1976); үзүмчүлүк, тахылчылыг вə һејвандарлыгла мəшғулдур. Орта мəктəб, мəдəнијјəт еви, китабхана, рабитə шө'бəси вар. Бөјүк Вəтəн мүһарибəсиндə һəлак олмуш һəмјерлилəрин шəрəфинə абидə гојулмушдур.

АҒДАШ—Азəрб. ССР-дə шəһəр (1900 илдəн). Ағдаш р-нунун мəркəзи. Шосе јоллары (Бакы—Газах, Лəки—Гутгашен) говшағы. Лəки д.ј. ст.-ндан 10 *км*, Бакыдан 244 *км*, Түрјан чајынын сағ саһилиндəн 2,5 *км* аралы, Ширван дүзүнүн шм.-г.-индәдир. Әһ. 16,4 мин (1976, 1 јанвар). А.-да сүд з-ду, јерли сәнаје вә мәишәт хидмәти комбинатлары, респ. к.т. техникасы бирлијинин р-н шө'бәси, к.т. техникуму, педагожи мәктәб, кәнд техники пешә мәктәби, 4 орта, 5 сәккизиллик вә 1 интернат мәктәб, 3 китабхана, мәдәнијјәт еви, 4 кинотеатр, мәркәзи р-н хәстәханасы, ушаг хәстәханасы, вәрәм хәстәханасы, доғум еви, 14 ушаг бағчасы вә көрпә еви вар. А. 16 әсрдә салынмышдыр.

Ағдаш. Ленин күчәси.

АҒДАШ РАЈОНУ—Азәрб. ССР-дә инзибати р-н. 1930 · илдә тәшкил едилмишдир. Ширван дүзүнүн шм.-г.-индә, Ачыноһур өн дағлығынын ч.-ундадыр. Саһ. 1 048 *км*². Әһ. 64,9 мин (1976, 1 јанвар). Р-нда 1 шәһәр, 1 шәһәр типли гәс., 1 фәһлә гәс., 72 кәнд вар (1976, 1 јанвар). Мәркәзи Ағдаш ш.-дир.

Тәбиәт. Сәтһи, әсасән, дүзәнлик, шм. һиссәдә дағлыгдыр (Боздағ силсиләси, һүнд. 700 *м*-ә гәдәр). Дүзәнлик һиссәдә Антропокен, дағлыг һиссәдә исә Неокен чөкүнтүләри јајылмышдыр. Кил чыхарылыр. Иглими дүзәнлик јерләрдә мүлајим исти вә гуру субтропикдир. Орта ајлыг темп-р јанварда 1,2—1,4°С, ијулда исә 25—27°С-дир. Иллик јағынты 300—450 *мм*. Р-нун әразисиндән Түрјан чајы, ч.-г. сәрһәди боју Күр чајы ахыр. Јухары Ширван каналы А.р. әразисиндән кечир. Түрјан чајында су говшағы јарадылмышдыр. Р-нда, әсасән, бозчәмән торпаглары јајылмышдыр. Әразинин ч.-унда шоран торпаглар вар. *Баш Ширван коллектору* А.р. әразисиндән башланыр. Биткиләри, әсасән, чөл вә јарымсәһра типлидир. Күр чајы саһилиндә тугај мешәләри, р-нун шм. һиссәсиндә (Түрјанчај горуғунда) ардыч (арчан) вә саггыз ағачларындан ибарәт сејрәк арид мешәләр вар. Р-нда мешәләрин саһ. 10 мин *һа*-дыр (1975). Һејванлары: чанавар, түлкү, чөлдонузу вә с. Гушлардан кәклик, турач, гырговул, кәркәс вә с., сүрүнәнләрдән күрзә, кәләз вә с. вар. Ландшафты јарымсәһра вә гуру чөлдүр.

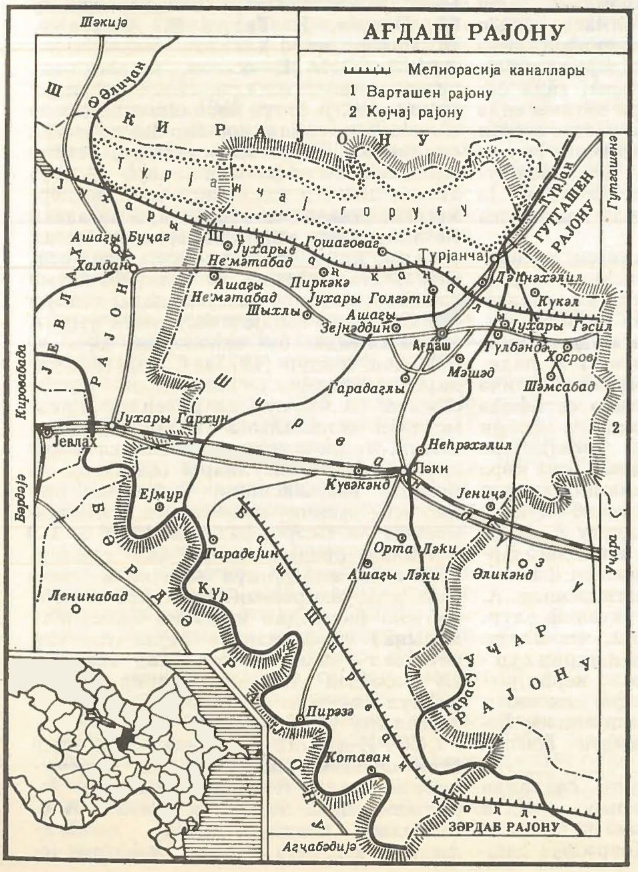
АҒДАШ РАЈОНУ
Мелиорасија каналлары
1 Варташен рајону
2 Көјчај рајону
Шәкијә
Әлиҹан
ШИКИ РАЈОНУ
Түрјанчај горуғу
Јухары Ширван каналы
ЈЕВЛАХ РАЈОНУ
ГУТГАШЕН РАЈОНУ
Гутгашенә
Түрјан
Ашағы Буҹаг
Халдан
Јухары Не'мәтабад
Ашағы Не'мәтабад
Гошаговаг
Түрјанчај
Пиркәкә
Јухары Голгәти
Шыхлы
Ашағы Зејнәддин
Ағдаш
Дәвәхәлил
Күкәл
Јухары Гәсил
Түлбәндә
Хосров
Мәшәд
Шәмсабад
Гарадағлы
Ширван дүзү
Кировабада
Јухары Гархун
Јевлах
Бәрдәјә
Неһрәхәлил
Ләки
Кувәкәнд
Јеничә
Ејмур
Гарадејин
Орта Ләки
Ашағы Ләки
Әликәнд
Уҹара
Ленинабад
Күр
БӘРДӘ РАЈОНУ
Ширван кол.
Пирәзә
Гарасу
УЧАР РАЈОНУ
Котаван
ЗӘРДАБ РАЈОНУ
Ағҹабәдијә

Әһали. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 61,9 нәфәрдир. Кәнд әһалиси 70,3%-дир. Ағдаш ш., шәһәр типли Ләки гәс., Јухары Ләки, Јеничә, Орта Ләки, Пиркәкә вә Гарадејин кәндләри ири јашајыш мәнтәгәләридир.

Тәсәррүфат. А.р. чохсаһәли к.т. вә јүнкүл сәнаје р-нудур. Игтисадијјатында памбыгчылыг әсас јер тутур. Р-нда 30 к-з, 3 с-з вар (1975). К.т.-на јарарлы торпагларын саһ. 53,1 мин *һа*-дыр (1975). Бунун 29,9 мин *һа*-ы шум јери, 1,6 мин *һа*-ы чохиллик биткиләр, 0,6 мин *һа*-ы динчә гојулмуш торпаглар, 1,4 мин *һа*-ы бичәнәкләр, 19,6 мин *һа*-ы отлаглардыр. 30,7 мин *һа* әкин саһәсинин 48%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр (буғда, арпа, чәлтик вә с.), 26%-индә техники биткиләр (памбыг), 2%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри, 24%-индә исә јем биткиләри әкилир (1975). Башлыча олараг тумлу вә чәјирдәкли мејвәләр јетишдирилир. К-з вә с-зларда 20,3 мин гарамал (5,2 мини инәк вә чамыш) вар (1975). Барамачылыг да инкишаф етдирилмишдир. 1975 илдә 18,7 мин *т* тахыл истеһсал олунмуш, дөвләтә 11,8 мин *т* памбыг, 141,6 *т* барама сатылмышдыр.

А. р.-нда памбыгтәмизләмә, синкләнмиш габлар вә сүд з-длары, респ. к.т. техникасы бирлијинин р-н шө'бәси, јерли сәнаје вә мәишәт хидмәти комбинатлары, һәмчинин мешә тәсәррүфаты вар. А.р. әразисиндән Бакы—Газах шосе јолу, Бакы — Тбилиси д.ј., Бакы—Батуми нефт вә Гарадағ—Ағстафа газ кәмәрләри, Минкәчевир—Бакы електрикөтүрмә хәтти кечир.

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. Р-нда 27 ушаг бағчасы вә көрпә еви (1242 ушаг) вар (1976, 1 јанвар). 72 үмумтәһсил мәктәбиндә (14 ибтидаи, 32 сәккизиллик, 26 орта) 20 286, педагожи мәктәбдә 388, к.т. техникумунда 410 шакирд тәһсил алыр (1975/76). 50 китабхана, 37 клуб, 9 мәдәнијјәт еви, 11 киногурғу фәалијјәт көстәрир (1976, 1 јанвар).

Памбыг тарласы.

А. р-нун ме'марлыг абидәләриндән јалныз Әрәб вә Күкәл кәндләри арасында тикилмиш Сурхај галасынын (18 әср) галыглары дөврүмүзәдәк һифз едилмишдир.

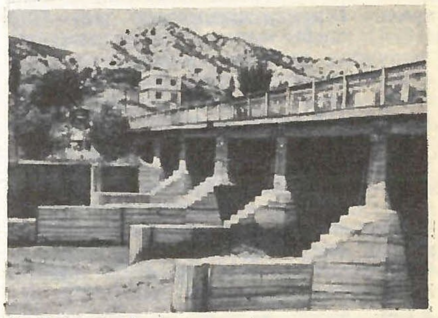
Түрјанчај су говшағы.

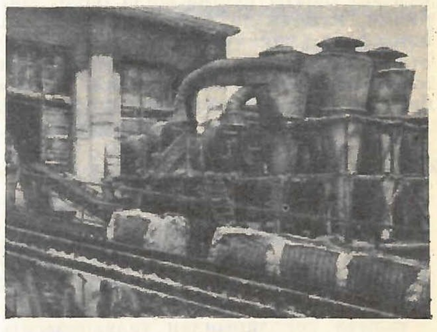
Ләки памбыгтәмизләмә заводу.

АКП Ағдаш Рајон Комитәси вә Рајон Зәһмәткеш Депутатлары Советинин органы «Әмәк» гәзети Ағдашда нәшр олунур. Илк нөмрәси «Памбыгчы» ады илә 1932 илдә чыхмышдыр (1937—62 илләрдә «Памбыг уғрунда мүбаризә» адланырды). 1966 илдән индики адла чыхыр. Јерли радио верилишләри редаксијасы 1938 илдән фәалијјәт көстәрир. А. р-нунда телевизија верилишләринә бахырлар.

1976 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә А. р-нунда 600 чарпајысы олан (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 92,3 чарпајы) 10 хәстәхана (9 бирләшмиш хәстәхана вә вәрәм хәстәханасы), о чүмләдән бирләшмиш доғум еви вә ушаг хәстәханасы, санитар-епидемиоложи ст., 32 фелдшер-мама мәнтәгәси, 65 һәким, о чүмләдән 6 диш һәкими, 486 орта тибб ишчиси, о чүмләдән 225 мама вар.

АҒДӘРӘ—Азәрб. ССР Ордубад р-нунун (Нах. МССР) Парағачај гәсәбә советлијиндә гәс. Р-н мәркәзиндән 56 *км* шм.-г.-дә, Аза д.ј. ст.-ндан 25 *км* аралы, Зәнкәзур силсиләсинин ч.-г. јамачындадыр. Әһ. 42 (1976). Филиз сафлашдырма комбинаты, китабхана вар. 1950 илдә салынмышдыр.

АҒДИШЛӘР (Crocidura)—*һәшәратјејәнләр* дәстәсинин јерешәнләр фәсиләсиндән мәмәли һејван чинси. Бәдәнинин уз. 4—10 *см*-дир. Авропа, Асија вә хүсусилә Африканын дүзәнлик вә дағ зоналарындакы енлијарпаглы мешәләрдә, мешә-чөлләрдә, чөлләрдә вә сәһраларда јашајыр.

АҒЗЫБИР, Ағзыбирчала—Азәрб. ССР Гарадағ р-ну (Бакы шәһәр советлији) әразисиндә, Хәзәр дәнизи саһилиндә палчыг вулканы. Чәнуб-Шәрги Ширван дүзүндәдир. Һүнд. 120 *м*. Газ, лил вә нефтли су чыхыр.

АҒЗЫБИР—Азәрб. ССР Ағдаш р-нунун Пирәзә советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 33 *км* ч.-да, Ләки д.ј. ст.-ндан 23 *км*, Күрүн сол саһилиндән 3 *км* аралы, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 1275 (1976); памбыгчылыг, һејвандарлыг, тахылчылыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, доғум еви вар.

АҒЗЫБИРЧАЛА ҜӨЛҮ, Дәвәчи лиманы—Азәрб. ССР Дәвәчи р-нунда, Хәзәр дәнизи саһилиндә ширин сулу көл-батаглыг. Вахтилә лиман олмушдур. Саһ. тәгр. 1,5 $км^2$. Көлә Шабран, Дәвәчи вә Тахтакөрпү чајлары төкүлүр, көлдән исә Хәзәрә Гарадәһнә чајы (уз. 4 *км*) ахыр. Ов мөвсүмүндә су гушлары вә балыг овланыр.

АҒЫ—Азәрб. халг ше'ри нөвү, матәм вә мүсибәтлә әлагәдар лирик ше'р. Әсасән, бајаты формасында олур. Биринчи, икинчи вә дөрдүнчү мисралар һәмгафијә, үчүнчү мисра сәрбәстдир. Мәнсур А.-лар да вар. Халг ичәрисиндә мәшһур ағычылар олмушдур. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында А.-ларын тә'сирли нүмунәләри јарадылмышдыр.

АҒЫЗ ГУРУЛУҒУ, ксеростомија (јун. xerós—гуру + stóma—ағыз)—ағыз сују вәзиләри функсијасынын позулмасы нәтичәсиндә ағыз сују ифразынын азалмасы вә ја ағыз сујунун һеч ифраз олунмамасы. Әламәтләри: хәстәнин ағзы гурујур, гиданы сусуз уда билмир, бә'зән данышa да билмир. Мүаличә үсулларындан галванизасија јахшы нәтичә верир.

АҒЫЗ КӘЛМӘСИ—бах *Суд јарасы*.

АҒЫЗ СУЈУ ВӘЗИЛӘРИ—ағыз бошлуғуна секрет (түпүрчәк) ифраз едән вәзиләр. Мәмәлиләрдә вә инсанда чохлу кичик (дил, дамаг, јанаг вә додагларын селикли гишасында) вә 3 чүт бөјүк (*гулагалты вәзиләр*, *чәнәалты вәзиләр вә диләлты вәзиләр*) А.с.в. вар. Бу вәзиләрин ифраз етдији зүлаллы, ферментли вә селикли маје гиданын јумшалмасы, удулмасы вә һәзминә көмәк едир.

АҒЫЗ СҮДҮ, ағыз—доғумдан сонракы илк күнләрдә мәмәли һејван вә инсанын сүд вәзиләриндән ахан секрет. Јени доғулмуш бала үчүн әвәзсиз гида; спесифик гохулу, шормәзә, сарымтыл гаты маједир. Ади сүдә нисбәтән зүлал, минерал маддә вә витаминләрлә даһа зәнкиндир. Тәркибиндә 22—25% гида маддәләри, о чүмләдән 12—15% зүлал (әсасән, албумин, глобулин), чохлу иммун чисим, антитоксин, фермент, A, B_{12}, E витаминләри вар; бунлар көрпә баланын бәдәниндә хәстәлик төрәдән бактеријаларла мүбаризәни асанлашдырыр. А.с. инсанда доғумдан 3—5 күн, мәмәли һејванларда 6—8 күн сонра ади сүд һалына дүшүр.

АҒЫЗАЈАГЛЫ ХӘРЧӘНҜКИМИЛӘР (Stomatopoda)—али *хәрчәнккимиләрин* бир дәстәси. Уз. 1—34 *см* олур. Дәниздә јашајыр. 150 нөвү вар. ССРИ-дә бир нөвү (Јапон дәнизиндә) мә'лумдур. Дөш сегментләринин ајагчәнәләрә чеврилмиш учлары јеми ағыза апарыр (ады да бурадандыр). Балыг вә онурғасыз һејванлары јејир. Бә'зи нөвләри овланыр.

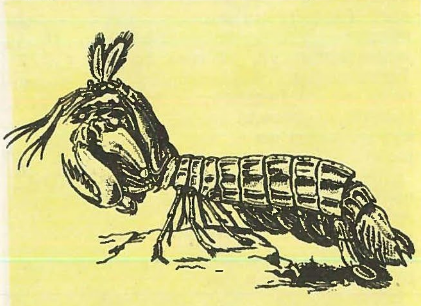

АҒЫЗДАН ИЈКӘЛМӘ—хәстә дишләр, амфодонтоз, хроник тонзиллит, диш протезинин кејфијјәтсиз олмасы, ағзын селикли гишасынын хәстәликләри, ағыз бошлуғунун кикијена гајдаларынын көзләнилмәмәси, нәфәс јоллары, гида борусу вә мә'дә хәстәликләри нәтичәсиндә баш верир. Мүаличәси: әсас сәбәби арадан галдырмаг, организмин үмуми мүгавимәтини артырмаг, ағыз бошлуғуну 3%-ли һидрокен-пероксид вә ја 0,25%-ли хлорамин мәһлулу илә тез-тез јахаламаг вә с.

АҒЫЛ—објектив керчәклијин ин'икасынын али формасы, инсанын әтраф мүһитә мүнасибәтини дәгиг вә мәгсәдәујғун сурәтдә тәнзиметмә габилијјәти. А. «организмлә мүһит арасындаән инчә мүнасибәт»дир (И. П. Павлов). А. һадисәләри гијмәтләндирмәк, мүвафиг нәтичә чыхармаг, биликдән јериндә истифадә етмәк бачарығы демәкдир. А. фитри дејил, ичтимаи мүһитлә үнсијјәт вә фәалијјәт просесиндә јараныр, она көрә дә А. јахшы тәшкил едилмиш биликләр системи (К. Д. Ушински) һесаб олунур. Һәр бир фәрдин малик олдуғу А. инсанын синир системи типи илә әлагәдардыр. Инсанын әмәли вә нәзәри фәалијјәтинин мүхтәлифлији нәтичәсиндә А. бу вә ја дикәр фәрддә мүхтәлиф олур. А.-ын кенишлији, дәринлији, чевиклији, мүстәгиллији, тәнгидилији, фикрин сүр'әт вә мәнтигилији оңун әсас кејфијјәтләридир. А.-ын инкишафы инсанын синир системинин јеткинлијиндән, һәјат вә фәалијјәт шәраитиндән асылыдыр.

АҒЫЛ—мал-гара вә давар сахланан үстүачыг јер. Фермаларын, кәндли һәјәтләринин јанында, еләчә дә јајлаг вә јатагларда дүзәлдилир. Дөврәсинә дашдан, кәрпичдән бары, јахуд ағач, гамыш, гаратикан, чырпы, чахчах вә с. јерли материалдан чәпәр чәкилир вә гапы гојулур. Бә'зән һәр һејван нөвү үчүн ајрыча А. дүзәлдилир, бә'зән исә А. үмуми, лакин һејван нөвләринә көрә аракәсмәли олур. А.-а һејванлар, адәтән, ахшамлар салыныр.

АҒЫЛ ЗӘИФЛИЈИ—әгли габилијјәтин кәскин зәифләмәси. А.з.-ндә инсанын билик еһтијаты хејли азалыр, вәрдишләри јаддан чыхыр, јени билик әлдә едә билмир вә ја чәтин әлдә едир. Анадангәлмә А.з. (*дебиллик*, *имбесиллик*, *идиотија*) бејнин зәдәләнмәсиндән вә психи хәстәликләрлә әлагәдар (*епилепсија*, *шизофренија*) әмәлә кәлән А.з.-ндән фәргләнир. А.з. гочалыг вә *атеросклероз* нәтичәсиндә дә баш верә биләр.

АҒЫР АТЛЕТИКА—идман нөвү, ағырлыг (штанг, чәки дашлары, *һантел*) галдырмагла әлагәдар һәрәкәтләр комплекси. А.а. һәрәкәтләринин чоху штангла едилир. Әввәлләр үч классик нөвү кениш јајылмышды: ики әллә, бирдән вә тәканла ағырлыг галдырмаг. Мүнхендә 20-чи Олимпија ојунларындан сонра (1972, октјабр) јарышлар ики нөв (бирдән вә тәканла ағырлыг галдырмаг) үзрә кечирилир. А.а.-да рекордлар ајры-ајры классик һәрәкәтләрә вә ики һәрәкәтин чәминә көрә мүәјјән едилир. Көмәкчи идман нөвү кими А.а.-дан башга саһәләрдә дә (кимнастика, јүнкүл атлетика, күләшмә, бокс вә с.) кениш истифадә олунур. А.а. илә 14 јашындан мәшғул олмаг мәсләһәт көрүлүр. Азәрб. ССР-дә А.а. илә мәшғул олан 16 минә јахын идманчы, о чүмләдән 60-дан артыг ССРИ идман устасы вар (1975). Совет А.а. мәктәби дүнјада чох мәшһур идманчылар јетишдирмишдир (Ј. Власов, Ј. Талтс, В. Алексејев, Д. Рикерт вә б.).

АҒЫР СӘНАЈЕ—әсасән, истеһсал васитәләри истеһсал едән *сәнаје* саһәләри групу. А.с.-јә бүтүн *һасилат сәнајеси* вә *е'маледичи сәнајенин* бир һиссәси аид едилир. ССРИ-дә ири саһәләрин гәбул едилмиш тәснифатына көрә А.с.-јә ашағыдакылар дахилдир: електроенеркетика, јаначаг сәнајеси, гара вә әлван металлуркија, машынгајырма вә метал е'малы, кимја вә нефт-кимја сәнајеси, мешә, ағач е'малы вә селлүлоз-кағыз сәнајеси, тикинти материаллары сәнајеси. ССРИ-дә сәнаје мәһсулунун үмуми истеһсалында бу саһәләрин хүс. ч. 60%-дән чохдур (1975). Сәнаје мәһсулларыны истеһсал васитәләри истеһсалына (А групу) вә истеһлак предметләри истеһсалына (Б групу) ајырдыгда, гејри-истеһсал истеһлака сәрф олунан А.с. мәһсуллары (електрик вә истилик енержисинин, јаначағын бир һиссәси, миник машынлары, мәдәни-мәишәт вә тәсәррүфат маллары вә с.) истеһлак предметләринә аид едилир. Ејни гајда илә јүнкүл вә јејинти сәнајеси мәһсулларынын *истеһсал истеһлакына* (сонрадан ишләниб һазырланмасына) сәрф едилән хејли һиссәси истеһсал васитәләринә аид едилир. Бу сәбәбдән А.с. саһәләринин үмуми мәһсул һәчми истеһсал васитәләри истеһсалына ујғун кәлмир.

ССРИ-дә А.с. өлкәнин мәһсулдар гүввәләринин инкишафында, коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасында бөјүк рол ојнајыр. А. с. сосиалист кениш тәкрар истеһсалынын, х.т.-нын техники чәһәтдән јенидән тәҹһизинин вә дөвләтин мүдафиә гүдрәтинин әсасыны тәшкил едир, әмәк мәһсулдарлығынын даһа да јүксәлдилмәси, истеһсалын сәмәрәсинин вә халгын рифаһынын артырылмасы үчүн мадди вә техники вәсаит јарадыр. А.с. истеһлак предметләри истеһсал едән саһәләр үчүн истеһсал васитәләринин бурахылышыны кенишләндирир; мүәссисәләриндә халг истеһлакы малларынын бурахылышы артыр.

Ингилаба гәдәрки Русијада А.с. зәиф инкишаф етмишди. Русија дүнја сәнаје мәһсулунун 4%-ини верирди (1913). Сәнајенин гурулушунда истеһлак предметләринин истеһсалы үстүн иди. Үмуми сәнаје мәһсулунун тәгр. 1/3-и А.с.-нин пајына дүшүрдү. Сәнаје мәһсулунда машынгајырманын хүс.ч. 6%, кимја сәнајесининки 3%, електроенеркетиканынкы 1%-дән аз иди. Бир сыра сәнаје мәһсуллары, әсасән, хариҹдән кәтирилирди. А.с. сон дәрәҹә гејри-бәрабәр јерләшдирилмишди. А.с.-дә хариҹи капитал үстүн иди. Русија мүһүм мәһсул нөвләринин үмуми истеһсалы вә адамбашына мәһсул истеһсалына көрә АБШ, Б. Британија, Алманија вә Франсадан хејли кери галырды. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Коммунист Партијасы вә Совет һөкумәти Ленинин сосиализм гуруҹулуғу планыны һәјата кечирәрәк, А.с.-ни тәдриҹән инкишаф етдирмәјә башлады. ГОЕЛРО планы һазырланыб һәјата кечирилди. Өлкәнин сәнајеләшдирилмәси ири машынлы истеһсал јаратмаға имкан верди. А.с.-нин машынгајырма вә дикәр саһәләринин үстүн инкишафы тә'мин едилди. Мүһарибәдән әввәлки бешилликләрдә чохлу ири сәнаје мүәссисәләри тикилди, јени сәнаје саһәләри јарадылды, истеһсалын техники сәвијјәси артырылды. А.с.-нин үстүн инкишафы сәнајенин истеһсал гурулушуну көкүндән дәјишди. 1940 илдә бүтүн сәнајенин үмуми мәһсулу 1913 ил сәвијјәсини 7,7 дәфә, А.с. исә 15 дәфәдән чох өтдү. А.с.-нин инкишафы ССРИ-ни күчлү сәнаје өлкәсинә чевирди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә А.с. мүдафиә сәнајесинин әсасы олмагла ҹәбһәни силаһла тә'мин едирди.

Мүһарибәдән сонракы бешилликләрдә А.с.-нин үстүн инкишафы вә фасиләсиз техники тәрәгги әсасында ССРИ-нин сәнајеси јүксәк сүр'әтлә инкишаф етмиш вә инкишаф сүр'әтинә көрә капиталист өлкәләринин сәнајесини өтмүшдүр. 1975 илдә сәнаје мәһсулу 1940 илдәкинә нисбәтән 17 дәфә, електрик енержиси истеһсалы 21,4 дәфә, полад 7,7 дәфә, кимја вә нефт-кимја сәнајеси мәһсулу 44 дәфә, тикинти материаллары сәнајеси 38 дәфә, машынгајырма 49 дәфә артмышдыр. Ҹиһазгајырма, радиотехника вә електрон сәнајеси, кејфијјәтли металлуркија вә дикәр јени саһәләр сүр'әтлә инкишаф етмишдир. ССРИ А.с.-нин мүһүм мәһсул нөвләринин (нефт, көмүр, чугун, полад, дәмир филизи, кокс, минерал күбрә, семент, јығма дәмир-бетон конструксијалар, тепловоз вә електровоз, трактор, тахылјыған комбајн) үмуми истеһсалы үзрә дүнјада 1-ҹи јери тутур. Әсас мәһсул нөвләринин адамбашына истеһсалы үзрә фәрг дикәр өлкәләрә нисбәтән хејли азалмышдыр. А.с.-нин әразиҹә јерләшдирилмәси көклү сурәтдә дәјишмишдир. Үмуми сәнаје мәһсулунда өлкәнин Шәрг р-ларынын хүс.ч. артмышдыр.

Ҹәдвәл 1

ССРИ ағыр сәнајесинин мүһүм мәһсул нөвләринин истеһсалы

	1913	1928	1940	1950	1960	1970	1975
Електрик енержиси млрд. *квт/с*	2	5	48,6	91,2	292	741	1038
Нефт (газ конденсаты да дахил олмагла) млн. *т*	10,3	11,6	31,1	37,9	148	353	491
Тәбии газ, млрд. $м^3$	0,02	0,03	3,2	5,8	45,8	198	289
Көмүр, млн. *т*	29,2	35,5	166	261	510	624	701
Чугун, млн. *т*	4,2	3,3	14,9	19,2	46,8	85,9	103
Полад, млн. *т*	4,3	4,3	18,3	27,3	65,3	116	141

Онунҹу бешилликдә сәнаје мәһсулу истеһсалынын 35—39%, о ҹүмләдән истеһсал васитәләри истеһсалынын 38—42%, истеһлак маллары истеһсалынын 30—32% артырылмасы нәзәрдә тутулмушдур. Азәрб. ССР-дә А. с. саһәләриндән нефт, газ, гара вә әлван метал филизи чыхарылмасы, електрик вә истилик енержиси истеһсалы, кимја вә нефт-кимја, нефтајырма, машынгајырма вә метал е'малы, гара вә әлван металлуркија, електротехника, ҹиһазгајырма вә с. сәнаје саһәләри инкишаф етмишдир. Сәнаје истеһсалынын үмуми һәҹминдә А. групунун хүс.ч. 73,7%-дир (1975).

1975 илдә үмуми сәнаје мәһсулу 1913 илдәкинә нисбәтән 49, електрик енержиси истеһсалы 132, нефт һасилаты 2,2, машынгајырма вә метал е'малы исә 1940 илдәкинә нисбәтән 34 дәфә артмышдыр. 1975 илдә 17,2 млн. *т* нефт, 9,9 млрд. $м^3$ газ, 14,7 млрд. *квт/с* електрик енержиси, 1,3 млн. *т* дәмир филизи, 825 мин *т* полад, 670 мин *т* гара метал прокаты, 1,4 млн. *т* семент, 32,2 мин әдәд шарошкалы балта, 85,1 мин әдәд дәринлик насосу истеһсал олунмушдур.

Сон дөврләрдә, хүсусилә Доггузунҹу бешилликдә респ. сәнајесинин гурулушунда бөјүк дәјишиклик әмәлә кәлмиш, електрон, радиотехника вә с. саһәләр јаранмыш, кимја вә нефт-кимја, електротехника, машынгајырма вә ҹиһазгајырма кими сәнаје саһәләри сүр'әтлә инкишаф етмиш, мәһсул бурахылышы 69—73% артмышдыр. 1975 илдә истеһсал васитәләри истеһсалы 1970 илдәкинә нисбәтән 149% чохалмышдыр. А. с. мүәссисәләри Бакы, Сумгајыт, Кировабад, Минкәчевир, Дашкәсән, Әли Бајрамлы, Нахчыван вә с. шәһәрләрдәдир. Респ. А.с.-нин әсас хаммал базасы Дашкәсән дәмир филизи, Зәјлик алунит јатагларыдыр. Респ.-да мүасир сәнаје комплексинин әсасы нефт вә газчыхарма сәнајесидир. Онунҹу бешилликдә Азәрб.ССР-дә истеһсал васитәләри истеһсалынын 36,8% артырылмасы, А.с. саһәләриндән—машынгајырма вә метал е'малынын, кимја вә нефт-кимја сәнајесинин даһа сүр'әтли инкишафы нәзәрдә тутулмушдур. Респ. сәнајесинин үмуми һәҹминдә бу саһәләрин вә електроенеркетиканын пајы 27%-дән (1975) 31%-ә (1980) чатдырылаҹагдыр.

Хариҹи сосиалист өлкәләриндә дә А.с. јүксәк сүр'әтлә инкишаф едир.

Инкишаф етмиш капиталист өлкәләринин А.с. мәһсулунун әсас һиссәси АБШ, АФР, Б. Британија, Јапонија вә Франсада истеһсал едилир.

Әд.: бах *Сәнаје* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АҒЫР СУ—ади һидрокени онун ағыр изотопу олан *дејтериум* (D) илә әвәз

Ҹәдвәл 2

Ајры-ајры сосиалист өлкәләриндә ағыр сәнајенин мүһүм мәһсул нөвләринин истеһсалы, 1974

	АДР	БХР	ЈСФР	Маҹ. ХР	ПХР	РСР	ЧССР
Електрик енержиси, млрд. *квт/с*	80,3	22,8	39,5	18,9	91,6	49,3	56,0
Көмүр, млн. *т*	244	24,3	33,6	25,8	202	26,9	110
Чугун, млн. *т*	2,3	1,5	2,1	2,3	7,8	6,1	8,9
Полад, млн. *т*	6,2	2,2	2,8	3,5	14,6	8,8	13,6

Ҹәдвәл 3

Әсас капиталист өлкәләриндә ағыр сәнајенин мүһүм мәһсул нөвләринин истеһсалы, 1974

	АБШ	АФР	Б. Британија	Јапонија	Франса
Електрик енержиси, млрд. *квт/с*	2060	305	274	470	183
Нефт, млн. *т*	435	5,7	0,1	0,7	1,1
Тәбии газ, млрд. $м^3$	610	20,7	29,4	2,7	10,4
Көмүр, млн. *т*	543	221	109	20,4	26,1
Чугун, млн. *т*	90	40,2	13,7	90,1	22,5
Полад, млн. *т*	135	53,2	22,5	117	27

едилмиш су нөвү, HDO, D_2O. Ади суларда тәгр. 0,016% D_2O олур. А.с.-ју илк дәфә 1932 илдә Е. Уошберн вә Һ. Јури (АБШ) ади суларда кәшф етмишләр. Ону 1933 илдә АБШ-да К. Лјүис вә Р. Макдоналд, 1934 илдә ССРИ-дә А. И. Бродски судан алмышлар. D_2O хассәләринә көрә ади судан фәргләнир; сыхлығы 1 100 *кг/м*^{3}-дир (20°С-дә). 101,43°С-дә гајнајыр, +3,813°С-дә донур. Маддәләрин чоху А.с.-да пис һәлл олур вә реаксијалар, адәтән, зәиф кедир; мәс., електролиз просеси ади судакына нисбәтән 4—6 дәфә зәифләјир. А.с.-да биокимјәви просесләрин сүр'әти азалыр.

А.с. сәнаједә ади судан електролиз, фраксијалы дистиллә вә с. үсулларла алыныр. А.с. нүвә реакторларында нејтрон јавашыдычысы вә нүвә реаксијалары үчүн *дејтрон* мәнбәји кими, нишанланмыш һидрокени олан бирләшмәләр алмаг үчүн вә с. мәгсәдлә ишләдилир. Тәркибиндә ади һидрокен әвәзинә онун радиоактив изотопу—тритиум (^3H вә ја Т) вә ади оксикен (^{16}O) әвәзинә ^{17}O вә ^{18}O олан ифрат А.с. нөвләри дә вар.

АҒЫР СУ РЕАКТОРУ—јавашыдычысы *ағыр су* (D_2O) олан *нүвә реактору*. А.с. р.-нда, бир гајда олараг, јавашыдычы истиликдашыјычыдан каналларла ајрылыр; истиликдашыјычы нөвү кими ағыр, јахуд ади су, гајнар су, тәзјигли газ вә үзви маддәләр ишләдилир. Нүвә јаначағы һетерокен гајдада (актив зонанын дикәр елемент вә материалларындан конструктив чәһәтдән ајры) јерләшдирилмиш А.с.р. тәбии уранла ишләдикдә онун икимәгсәдли реактор (мәс., һәм енержи, һәм дә плутониум ^{239}Pu алмаг үчүн) кими истифадәсинә имкан јараныр. Ағыр су нејтронлары аз удduғундан А.с.р.-нун конверсија әмсалы јүксәк (>0,95) олур. А.с.р.-нун әсас нөгсанлары ағыр сујун баһа баша кәлмәси вә еһтијат ағыр суја еһтијачын олмасыдыр (јавашыдычы контурунда истәр-истәмәз баш верән сызмаларын әвәзини долдурмаг үчүн). Бу сәбәбдән А.с.р. ағыр су истеһсалы кениш тәшкил олунмуш өлкәләрдә (мәс., СЕС-ләриндә електрик енержиси олдугча учуз баша кәлән вә зәнкин еһтијатлара малик Канадада) јајылмышдыр.

АҒЫР ҺИДРОКЕН—күтлә әдәди 2 олан һидрокен изотопу (бах *Дејтериум*).

АҒЫРЕШИТМӘ—ешитмә дујғусунун гисмән итмәси. А. орта гулағын хроник иринли илтиһабы вә хроник катарал хәстәликләри, дахили гулагда ағырлашмалара сәбәб олан инфексион хәстәликләр (*скарлатина*, *гызылча*), *отосклероз*, сәс-күјлү мүәссисәдә узун мүддәт ишләмәк вә с. нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Бә'зән инсанларда дахили гулагда јашла әлагәдар дәјишикликләр А.-ја сәбәб олур. А.-ни дәрманла мүаличә етмәк мүмкүн олмадыгда, сәси күчләндирән хүсуси ешитмә апаратларындан истифадә едилир.

АҒЫРЛАШДЫРЫЛМЫШ МӘҺЛУЛ—кеоложи вә газыма шәраити мүрәккәб олан саһәләрдә нефт вә газ гујуларынын газылмасында ишләдилән хүс.ч. артырылмыш (1,2—2,5 *г/см*^{3}) *килли мәһлул*. Нормал мәһлулун хүс.ч. *барит*, *һематит*, *лимонит*, магнетитли гумлар вә с. ағырлашдырычыларла артырылыр. А.м.-дан ССРИнин Ч. нефт р-нларында, хүсусән Азәрб.ССР-дә кениш истифадә олунур.

АҒЫРЛЫГ ГҮВВӘСИ—Јерин чазибә гүввәси илә Јерин фырланмасы нәтичәсиндә јаранан мәркәздәнгачма гүввәсинин әвәзләјичиси. Мәркәздәнгачма гүввәси чазибә гүввәсинә нисбәтән чох кичикдир. А.г.-нин истигамәти верилән мәһәллин шагулуну тә'јин едир. Јер сәтһинин кичик бир һиссәсиндә ағырлыг гүввәләринин истигамәтини паралел көтүрмәк олар. А.г. mg илә һесабланыр (m—чәзб олунан күтлә, g—А.г. тә'чилидир).

АҒЫРЛЫГ ГҮВВӘСИ ТӘ'ЧИЛИ—бах *Сәрбәстдүшмә тә'чили*.

АҒЫРЛЫГ ГҮВВӘСИНИН АНОМАЛИЈАСЫ—ејни бир нөгтәдә ағырлыг гүввәсинин мүшаһидә олунан гијмәти илә нәзәри гијмәтинин фәрги. Бу фәргә ағырлыг гүввәсинин мүшаһидә мәнтәгәсинин һүнд.-ндән асылылығыны нәзәрә алан дүзәлиш дахил едилир. Едилән дүзәлишдән асылы олараг А.г.а. бир нечә нөвдүр. Сәрбәст фәзада ағырлыг гүввәсинин һүнд.-дән асылы олараг Јер үчүн орта гијмәти 0,3086 *мгал/м* (1 *мгал*$=10^{-3}$ *см/сан*^{2}) олан градијентлә азалмасы нәзәрә алынырса, она һәмин фәзада А.г.а. вә ја Фај аномалијасы дејилир. Бу аномалијадан кеодезија гравиметријасында Јер фигурунун өјрәнилмәсиндә истифадә едилир. Јухарыдакы шәртдән әлавә, һәм дә мүшаһидә мәнтәгәсинин сәвијјәси илә дәниз сәвијјәси арасында галан бирчинс Јер тәбәгәсинин чазибәси нәзәрә алынырса, она Буг А.г.а. дејилир. Буг аномалијасы Јер габығынын үст гатынын бирчинс олмадығыны әкс етдирдијинә көрә ондан кеоложи кәшфијјат ишләриндә истифадә едилир.

АҒЫРЛЫГ МӘРКӘЗИ—чисмин фәзадакы вәзијјәтиндән асылы олмајараг, онун һиссәләринә тә'сир едән ағырлыг гүввәләринин әвәзләјичисинин тәтбиг нөгтәси. Бирчинсли симметрик чисимләрин (дүзбучаглы вә ја даирәви лөвһәләр, күрә, куб, силиндр вә с.) А.м. онларын симметрија мәркәзиндәдир. Бәрк чисимләрин А.м. онларын *әталәт мәркәзи* илә үст-үстә дүшүр. Чисмин һиссәләринин чәки вә формасы дәјишдикдә, А.м.-нин вәзијјәти дә дәјишир. Мәс., ракетин јаначағы азалдыгча онун ағырлыг мәркәзи јерини дәјишир. А.м.-нин вәзијјәти мүһәндис һесабламаларында мүһүм рол ојнајыр.

АҒЈАЗЫ АРХЕОЛОЖИ АБИДӘЛӘРИ—Азәрб.ССР Гах р-нунда, Әјричајын сол саһилиндә е.ә. 2-чи миниликдән ерамызын 13—14 әсрләринә гәдәр олан дөврә аид јашајыш јерләри вә гәбирләр. Археоложи тәдгигатлар заманы дулус күрәләри, мүхтәлиф сахсы габлар, шүшә мә'мулат, әмәк аләтләри, мәишәт шејләри, мис вә күмүш сиккәләр тапылмышдыр. Күрчүстанда (Алазан вадисиндә) тапылан ејни дөврә аид бир сыра материал Ағјазыда тапылмыш мадди мәдәнијјәт нүмунәләринә охшајыр. Шүшә мә'мулатлар, антик дөврә аид ширли кил габлар вә с. Загафгазијанын Јахын Шәрг вә Аралыг дәнизи өлкәләри илә әлагәсини көстәрир. А.а.а.-нин ән мәшһуру *Торпаггаладыр*.

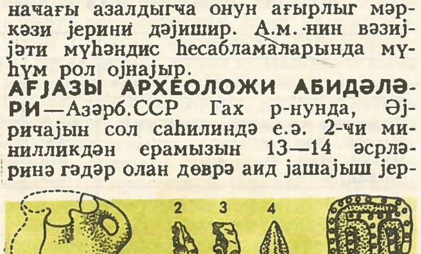

Ағјазы археоложи абидәләри: *1*, *6*, *7*—кил габлар; *2*, *3*—чахмагдашыдан чин дишләри; *4*—тунчдан «скиф» типли ох уҹлуғу; *5*—кил мөһүр.

Әд.: Асланов Г. М., Торпаггалада археоложи газынтылар, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (ичтимаи елмләр серијасы), 1961, № 8; Маһмудов Ф. Р., Ағјазы дүзәнлијиндә Јалојлутәпә мәдәнијјәтинә аид абидә. Азәрбајчанын Мадди Мәдәнијјәти; ч. 6, Б., 1965.

АҒЈАТАГ—Кичик Гафгазда, Азәрб. ССР Кәлбәчәр р-нунда дағ. Һүнд. 2389 *м*. Јамачлары мешә, јүксәк һиссәси субалп чәмәнләридир. А.-да чивә јатағы вар.

АҒЈАТАГ ЧИВӘ ЈАТАҒЫ—Азәрб. ССР Кәлбәчәр р-нунда, Моз чајы илә Килсәли к. арасындадыр. Јатағын кеоложи гурулушунда Үст Табашир, Орта Еосен вә Плиосен вулканокенчөкмә сүхурлары, һипербазитләр, Үст Еосен-Олигосен јашлы габбро вә гранитоид интрузивләри вә Плиосен субвулканик даситләри иштирак едир. Филизләшмә дамарчыг вә мөһтәви типлидир. Чивә минералы олан киноварын (HgS) мәншәји јатаг саһәсиндә һипербазитләрлә әлагәдардыр.

АҒКӨЈНӘК—Азәрб. ССР Газах р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Газах д.j.ст.-ндан 3 *км* ч.-да, дүзәнликдәдир. Әһ. 2 625 (1976); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, киногурғу, китабхана, ушаг бағчасы вә көрпә еви, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

АҒКӘДИК—Бөјүк Гафгазда (Јан силсиләдә), Азәрб. ССР Губа р-ну Будуг к.-нин г.-индә дағ. Һүнд. 2 861 *м*. Субалп чәмәнләри вар.

АҒКӨЗЛӘР (Zosteropidae)—*сәрчәкимиләр* дәстәсинин бир фәсиләси. 85 нөвү мә'лумдур. Көзләринин әтрафында јумшаг түкләрдән ағ һалга вар. Африка вә Асијанын тропик вә субтропикләриндә чох олур. ССРИ-дә бир нөвү јашајыр. Һәшәрат јејир.

АҒКӨЛ—Азәрб.ССР-дә шор көл. Ағчабәди р-ну әразисиндә, Мил дүзүндәдир. Саһ. 3,1 мин *ha*. Сујуну Ағчабәди вә Жданов р-нларындакы коллекторлардан алыр. Әтрафындакы дајаз јерләр гамышлыгдыр. Су гушлары вар. Балыгчылыг тәсәррүфаты јарадылмышдыр. Јасаглыгдыр (бах *Ағкөл јасаглығы*).

АҒКӨЛ ЈАСАГЛЫҒЫ—Азәрб. ССР-дә дөвләт јасаглығы. Ағчабәди р-ну әразисиндә, Мил дүзүндәдир. Јасаглыға шор сулу Ағкөл вә ону ч.-дан әһатә едән саһил зонасы дахилдир. Саһ. 9 173 *ha*. Гышламаға кәлән гушлары (әсасән, су гушларыны) горумаг мәгсәди илә 1964 илдә тәшкил едилмишдир. Гуру һиссәсинин релјефи һүнд. 15—20 *м*-ә чатан тәпәли дүзәнликдир. Султан тојуғу, боз газ, гашга газ, гу гушлары, мүхтәлиф өрдәкләр вә с. олур. Ағкөлдә чәки, суф, күлмә вә с. балыглар овланыр.

АҒЛЫ ГИША, склера—*көз* алмасы харичи лифли гишасынын арха һиссәси. Ағ рәнкдә, сых бирләшдиричи тохумадан ибарәтдир.

АҒЛЫКӘМЛӘР ПЕДАГОКИКАСЫ—бах *Олигофренопедагокика.*

АҒРЫДАҒ (Agridag)—Түркијәнин ш.-индә, Ван көлүндән шм.-да, Ермәнистан јајласынын орта һиссәсиндә дағ силсиләси. Уз. 200 *км*. Вулканик сүхурлардан ибарәтдир. Һүнд. тәгр. 3445 *м*-ә чатыр. Јамачлары сылдырымлыдыр. А. Хәзәр дәнизи вә Иран көрфәзи һөвзәләри арасындакы суајырычынын бир һиссәсидир. Бә'зи јерләри сејрәк мешәликдир (палыд, ардыч, шам).

АҒРЫКӘСӘН ДӘРМАНЛАР—ики групa ајрылыр: ағрынын гаршысыны алан вә ағрыны кәсән. Ағрынын гаршысыны алан дәрманлар чәрраһи əмәлијјат заманы (*анестезија, наркоз*) тәтбиг едилир. Үмуми ағрысызлашдырмада бејин габығы һүчејрәләринә тә'сир едән морфин групу препаратларындан (*морфин*, пантопон, промедол, фенадон, леморан, деморфин вә с.) истифадә едилир. Хроник ағры һисси олдугда *салисил туршусу*, пиразолон вә анилин препаратлары ишләдилир.

АҒСАГГАЛ—түркдилли халгларда ибтидаи ичма чәмијјәтиндә гәбилә башчысы; феодализмдә феодал-патриархал ә'јанларын нүмајәндәси; сонралар сечкили вәзифә. Халг арасында һөрмәтли, тәдбирли, тәчрүбәли, јашлы адамлара еһтирам әламәти олараг А. дејирләр.

АҒСАГГАЛЛАР ШУРАСЫ—1) 1795 ил Франса конститусијасына көрә парламентин палаталарындан бири. 18 брүмер (10 нојабр) 1799 ил чеврилиши заманы ләғв едилмишдир. 2) ССРИ Али Советинин палаталарынын јаратдыглары мәшвәрәтчи орган. А. ш.-нын ичласларында (биркә, јахуд ајрылыгда) сессијанын тәшкилати мәсәләләри—күндәлик, мә'рузәләрин мүзакирәси гајдасы, ССРИ Али Совети вә онун палаталарынын көмәкчи органларынын шәхси тәркиби һаггында тәклифләр габагчадан мүзакирә едилир. Мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын Али Советләри дә А.ш. јарадыр.

АҒСОНГУР, Ағсунгур (?—1132 вә ја 1133)—Агсонгури һөкмдары [1122—32, башга мә'лумата әсасән 1123—33], *Ағсонгуриләр* (Ағсунгуриләр) сүлаләсинин баниси, сәркәрдә. А. сәлчуг султаны Маһмудун гошунларына башчылыг етмишди. Ираг сәлчуг султаны Мәс'уд Мараға'ја һүчум едәркән А. она чидди мүгавимәт көстәрмишди. Мәс'уд ону Марағa вә Тәбриз һакими кими танымаға мәчбур олмушду. Сәлчугиләрин тә'киди илә Һәмәданда һәшшашиләр тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

АҒСОНГУРИЛӘР, Ағсунгуриләр—Марағa һакимләри сүлаләси (1122, јахуд 1123—1228). Баниси *Ағсонгурдур*. Нүмајәндәләри: Ағсонгур [1122—32, башга мә'лумата әсасән 1123—33], Нүсрәтәддин Хассбәј Арслан Абе [1132—74, башга мә'лумата әсасән 1133—75], Фәләкәддин [1174, јахуд 1175], *Әлаәддин Көрпә Арслан* [1174, јахуд 1175—1207], Мәһәммәд [1207—08], Дезбану [1208—28].

Ағсонгур сәлчуг султаны Маһмудун оғлу Давудун атабәји олдугдан (1131) сонра А. атабәј ләгәби дашыдылар. А. Сәлчугиләр вә Елдәкәзләр дөвләтинин вассалы иди. Нүсрәтәддин Хассбәј Арслан Абе дөврүндә јарыммүстәгил олмушлар. Харәзмшаһ Чәлаләддинин Азәрб.-а һүчумлары нәтичәсиндә А.-ин һакимијјәтинә сон гојулмушдур.

АҒСӨЈҮД (Salix alba)—сөјүдкимиләр фәсиләсиндән ағач. Көвдәсинин һүнд. 25—30 *м*, диаметри 1,5 *м*-ә гәдәр олур. Јарпагларынын уз. 5—12 *см*, ени 1—3 *см*, формасы лансетвары, кәнары хырда диш-диш, һәр ики үзү күмүшү-бозумтулдур. Чичәк вә јарпаглары бир вахтда, апрел ајында ачылыр. Балверән биткидир. Габығында ашы маддәси вар. Одунчағы јумшаг вә јүнкүлдүр. Аврупа вә Асијада, еләчә дә ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.-да кениш јајылмышдыр. Чиликлә чохалдылыр. Јашыллашдырмада истифадә едилир.

АҒСТАФА—Ерм.ССР вә Азәрб.ССР-дә чај. Күрүн сағ голу. Уз. 133 *км*, һөвзәсинин саһ. 2 586 *км*^{2}. Пәмбәк силсиләсиндә (Ерм.ССР) 3 000 *м* һүнд.-дән башланыр. Јералты, гар вә гисмән јағыш сулары илә гидаланыр. Үстүндә ејниадлы су анбары вә су говшағы вар. Сувармада истифадә олунур. Ерм.ССР-дә Агстев адланыр.

АҒСТАФА—Азәрб.ССР Газах р-нунда шәһәр (1941 иләдәк шәһәр типли гәс.). Бакы—Тбилиси д.ј.-нда ст. (А.-дан Ичевана д.ј. чәкилмишдир), аеропорт. Бакы—Газах шосе јолу кәнарында, Кәнчә—Газах дүзәнлијиндәдир. Гарадағ—Ағстафа—Тбилиси—Јереван газ кәмәри А. јахынлығында шахәләнир. Әһ. 9,0 мин (1976, 1 јанвар). Памбыгтәмизләмә вә кәрпич-кирәмит з-длары, әдәди мә'мулат ф-ки, халча сехи, локомотив депосу, 3 орта вә 1 сәккизиллик мәктәб, једдииллик мусиги мәктәби, 2 хәстәхана, ушаг хәстәханасы, поликлиника, 2 гадын мәсләһәтханасы, доғум еви, мәдәнијјәт еви, клуб, 2 кинотеатр, 4 ушаг бағчасы вә көрпә еви, 2 рабитә шө'бәси вар. А. 1959 иләдәк ејниадлы инзибати р-нун мәркәзи олмушдур.

АҒСТАФА РАЈОНУ—1959 илә гәдәр Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1939 ил јанварын 24-дә тәшкил олунмуш вә 1959 ил декабрын 4-дә ләғв едилиб, Газах р-ну илә бирләшдирилмишдир.

АҒСТАФАЧАЈ СУ АНБАРЫ—Азәрб. ССР Газах р-нунда, Ағстафа чајынын үстүндәдир. 1971 илдә истифадәјә верилмишдир. Саһ. 6,3 *км*^{2}, үмуми һәчми 120 млн. *м*^{3}, фајдалы һәчми 111 млн. *м*^{3}-дир. Бәндин уз. 1,9 *км*, һүнд. 50,2 *м*. А.с.а.-ндан чәкилмиш 2 магистрал канал (уз. 59 *км* вә 12 *км*) васитәсилә Газах, Товуз вә Шамхор р-нлары әразисиндә 74,1 мин *ha* саһә суварылыр.

АҒСУ—Азәрб. ССР-дә чај. Әсасән, Ағсу вә Күрдәмир р-нлары әразисиндән ахыр. Уз. 85 *км*, һөвзәсинин саһ. 572 *км*^{2}. Нијалдағ силсиләсиндә Сарыбулаг д.-ндан (2 110 *м* һүнд.-дән) башланыр, каналла Күр чајына төкүлүр. Әсас голу Сулут чајыдыр. Јағыш, јералты вә гисмән гар сулары илә гидаланыр. Јазда вә пајызда дашыр. Ширван дүзүндә А.-дан сувармада кениш истифадә едилир. Сујунун бир һиссәси Чаваншир су анбарына ахыдылыр.

АҒСУ—Азәрб.ССР Ханлар р-нунда чај. Күрәк (Күр һөвзәси) чајынын сағ голу. Уз. 15 *км*, һөвзәсинин саһ. 36 *км*^{2}. Кәпәз д.-нын јамачындан (2180 *м* һүнд.-дән) башланыр. Гар, јералты вә гисмән јағыш сулары илә гидаланыр.

1139 илдә зәлзәлә заманы Кәпәз д.-нын бир һиссәси учараг чајын гаршысыны кәсмиш, нәтичәдә Көјкөл, Маралкөл, Зәликөл вә бир нечә кичик көлүн әмәлә кәлмәсинә сәбәб олмушдур. Чајын Көјкөлә гәдәр олан һиссәси Јухары А., көлдән башланан һиссәси исә Ашағы А. адланыр. А.-дан Кировабад ш.-нә су кәмәри чәкилмишдир.

АҒСУ, Јени Шамахы—Азәрб.-да орта әср шәһәри. Галыглары индики Ағсу ш.-нин 4—5 *км*-лијиндәдир вә «Хараба шәһәр» адланыр. А. дөрдкүнч вә даирәви бүрчләри олан гала диварлары илә әһатә едилмишди. 1734 илдә Надиргулу хан (Надир шаһ) Шамахыны дағыдараг әһалисини А.-ја көчүртдү. Һәмин вахтдан А. Јени Шамахы адланды. Ширванда Иран әсарәтинә гаршы үсјан мәркәзләриндән олан А. 1743 илдә Надир шаһын гошунлары тәрәфиндән дағыдылды. Надир шаһын өлүмүндән (1747) сонра А. әһалисинин әксәријјәти јенидән Шамахыја көчдү. Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын Азәрб.-а јүрүшү заманы (1796) Иран гошунлары А.-ну дағытды. Шәһәрин гыса мүддәтдә бир нечә дәфә дағыдылмасы тәсәррүфатын тәнәззүлүнә вә әһалинин азалмасына сәбәб олду.

АҒСУ—Азәрб. ССР-дә шәһәр (1967 иләдәк шәһәр типли гәс.). Ағсу р-нунун мәркәзи. Шосе јоллары (Бакы—Газах, Күрдәмир—Исмајыллы) говшағы. Күрдәмир д.ј. ст.-ндан 34 *км*, Бакыдан

Ағсу. Шәһәрин үмуми көрүнүшү.

160 *км* аралыдыр. Ағсу чајынын һәр ики саһилиндә, Ширван дүзүнүн шм.-ш. гуртарачағында, Һингар силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 10,5 мин (1976, 1 јанвар). А.-да јерли сәнаје комбинаты, шәраб, сүд вә асфалт-бетон з-длары, респ. к.т. техникасы бирлијинин р-н шө'бәси, мәишәт хидмәти комбинаты, техники пешә мәктәби, орта интернат мәктәб, 3 орта мәктәб, 2 ушаг бағчасы, 4 китабхана, мәдәнијјәт еви, кинотеатр, мәркәзи р-н хәстәханасы, о чүмләдән бирләшмиш ушаг хәстәханасы, вәрәм диспансери вә с. мүәссисәләр, 14 әсрә аид ме'марлыг абидәси (Шејх Дурсун түрбәси) вар.

АҒСУ АШЫРЫМЫ—Азәрб.ССР Ағсу вә Шамахы р-нлары арасында, Ләнкәбиз силсиләсиндә ашырым. Мешә вә коллуглар вар. Бакы—Газах шосе јолу А.а.-ндан кечир.

АҒСУ РАЈОНУ—Азәрб. ССР-дә инзибати р-н. 1943 илдә тәшкил едилмишдир. 1963 илдә ләғв едилиб Күрдәмир р-нуна верилмиш, 1965 илдә јенидән мүстәгил р-н олмушдур. Саһ. 1020 *км*². Әһ. 46,5 мин (1976, 1 јанвар). Р-нда 1 шәһәр, 79 кәнд вар (1976, 1 јанвар). Мәркәзи Ағсу ш.-дир.

Тәбиәт. Р-нун релјефи шм.-да вә шм.-ш.-дә дағлыг (Нијалдағ, Һингар, Ләнкәбиз силсиләләри вә с.), ч.-да овалыгдыр (Ширван дүзү). Әразинин макс. һүнд. 2000 *м*-ә јахындыр. Р-нун дағлыг јерләриндә Палеокен вә Неокен, дүзәнлик јерләриндә исә Антропокен чөкүнтүләри јајылмышдыр. Кил јатағы вар. Иглими дүзәнлик һиссәдә мүлајим-исти вә гуру субтропикдир. Дағлыг јерләрдә јај бир гәдәр сәрин, гыш исә нисбәтән сојуг вә гураг кечир. Орта ајлыг темп-р јанварда 1,5-дән—4°С-дәк, ијулда исә 15 —27°С-дир. Иллик јағынты 340—800 *мм*. Әразинин мәркәзи һиссәсиндән Ағсу чајы, г.-индән Кирдиман чајы ахыр. Јухары Ширван каналы р-нун ч.-ундан кечир.

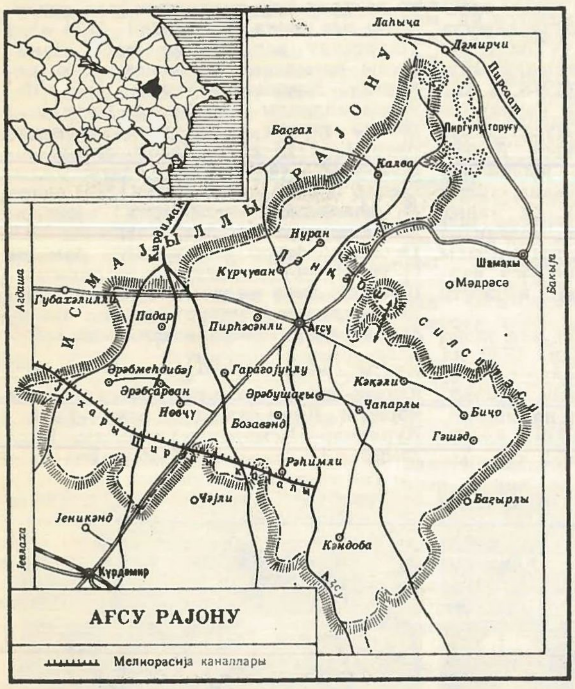

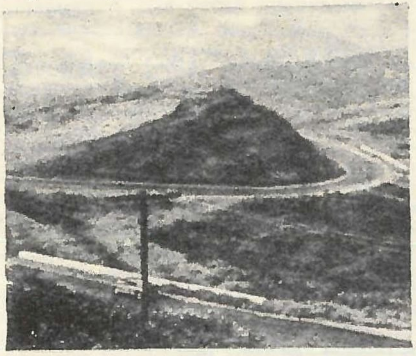
Ағсу ашырымы.

А.р-нун дағлыг вә дағәтәји јерләриндә карбонатлы гәһвәји дағ-мешә, дағ боз-гәһвәји, дүзән һиссәсиндә ачыг шабалыды, боз вә чәмән-боз торпаглары јајылмышдыр. Дағлыг саһәдә мешә (үмуми саһ. 3,7 мин *һа*, 1975) вә коллуглар вар. Мешәләриндә палыд, гарағач, вәләс вә с. битир. Дүзәнликдә, әсасән, јовшанлы вә јовшанлы-шоранотлу јарымсәһра биткиләри јајылмышдыр. Һејванлары: ајы, чөлдонузу, чаггал, порсуг, чанавар, түлкү, кәлинчик вә с. Гушлардан кәклик, турач, чалаған; сүрүнәнләрдән күрзә, кәләз вә с. вар. Ландшафты јарымсәһра, гуру чөл, коллуг вә дағмешәдир.

Әһали. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 45,6 нәфәрдир. Кәнд әһалиси 77,4%-дир. Ағсу ш., Бичо, Калва, Кәкәли вә Күрчүван кәндләри ири јашајыш мәнтәгәләридир.

Тәсәррүфат. А.р. чохсаһәли к.т. р-нудур. Сәнаје мүәссисәләри, әсасән, к.т. мәһсулларыны е'мал едир. Памбыгчылыг, һејвандарлыг, тахылчылыг вә с. инкишаф етмишдир. Р-нда 19 к-з, 6 с-з вар (1975). К.т.-на јарарлы торпагларын саһ. 88,2 мин *һа*-дыр (1975). Бунун 34,8 мин *һа*-ы шум јери, 3 мин *һа*-ы чохиллик биткиләр, 3,9 мин *һа*-ы динчә гојулмуш торпаглар, 0,2 мин *һа*-ы бичәнәкләр, 46,3 мин *һа*-ы отлаглардыр. 33,5 мин *һа* экин саһәсинин 62%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр (әсасән, буғда вә арпа), 21%-индә техники биткиләр (әсасән, памбыг), 1%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри, 16%-индә исә јем биткиләри әкилир (1975). Үзүмчүлүк инкишаф етдирилир. С-з вә к-зларда 3,3 мин *һа* үзүмлүк вар. Нар јетишдирилир. К-з вә с-зларда 13,2 мин гарамал (3,3 мини инәк вә чамыш), 58,8 мин давар вар (1975). Гушчулуг, барамачылыг, дағлыг јерләрдә исә арычылыгла да мәшғул олурлар. 1975 илдә 31,1 мин *т* тахыл истеһсал олунмуш, дөвләтә 11,1 мин *т* памбыг сатылмышдыр.

Р-нда јерли сәнаје комбинаты, шәраб, сүд вә асфалт-бетон з-длары, респ. к.т. техникасы бирлијинин р-н шө'бәси, инкубатор-гушчулуг ст., мәишәт хидмәти комбинаты вар. А.р. әразисиндән Гарадағ—Ағстафа газ кәмәри, Минкәчевир—Бакы електрикөтүрмә хәтти, Бакы—Газах вә Күрдәмир—Исмајыллы шосе јоллары кечир.

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. Р-нда 2 ушаг бағчасы (100 ушаг) вар (1976, 1 јанвар). 56 үмумтәһсил мәктәбиндә (18 ибтидаи, 17 сәккизиллик, 21 орта) 14 848, 1 орта интернат мәктәбдә 400, 1 техники пешә мәктәбиндә 256 шакирд тәһсил алыр (1975/76). 33 китабхана, 17 клуб, 5 мәдәнијјәт еви, 19 киногурғу фәалијјәт көстәрир (1976, 1 јанвар).

Ағсу ш.-ндә Шејх Дурсун түрбәси (1382), р-нун Күрчүван к.-ндә Гыз галасы (тарихи мә'лум дејил) вә с. ме'марлыг абидәләри вар.

АКП Ағсу Рајон Комитәси вә Рајон Зәһмәткәш Депутатлары Советинин органы «Бирлик» гәзети Ағсуда нәшр едилир. Илк нөмрәси 1954 илдә чыхмышдыр. Һәмин илдән јерли радио верилишләри редаксијасы фәалијјәт көстәрир. А. р.-нунда телевизија верилишләринә бахырлар.

Кирдиман чајы.

Отлагда гојун сүрүсү.

1976 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә А.р.-нда 215 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 47,4 чарпајы) 7 хәстәхана, о чүмләдән бирләшмиш ушаг хәстәханасы, 4 кәнд хәстәханасы, мәркәзи р-н хәстәханасы, вәрәм диспансери, амбулаторија, 19 фелдшер-мама мәнтәгәси, 3 к-з доғум еви, санитар-епидемиоложи ст., 38 һәким, 3 диш һәкими, 260 орта тибб ишчиси, о чүмләдән 23 мама вар.

AFTAMÁP—Ван көлүндә ада (һазырда Түркијә әразисиндәдир). А.-да ермәни чарлары Арсрунииләрин игамәткаһы олмушдур (10—11 әсрләр). Бурада орта әср ермәни ме'марлығынын гијмәтли абидәләриндән олан Мүгәддәс хач килсәси (815—921, ме'мар Мануел) мүһафизә олунмушдур; килсә дивар рәсмләри вә даш үзәриндә бәдии ојмаларла (сүжетли релјефләр, һејван вә битки орнаментләри) бәзәдилмишдир. А.-да порт (10 әср) харабалыглары галмышдыр.

АҒТӘПӘ—*Анау* мәдәнијјәтинә аид јашајыш јери (е.ә. 5-чи миниллијин сону—3-чү миниллијин 2-чи јарысы). Ашгабад ш.-ндән 3,6 *км* ч.-г.-дәдир. Археоложи газынтылар заманы чиј кәрпичдән тикилмиш вә кәчлә суваглanмыш отаг, ибадәткаһ, тәсәррүфат биналарынын галыглары ашкар едилмишдир. А. сакинләри әкинчилик, үзүмчүлүк вә малдарлыгла мәшғул олмушлар. Сәнәткарлыг да инкишаф етмишди. Кәчдән вә тунчдан мүхтәлиф мә'мулат һазырланырды.

Әд.: Труды Института истории, археологии и этнографии АН Туркм. ССР, т. 5, Ашхабад, 1959.

АҒЧАЈ—Азәрб. ССР Губа вә Хачмаз р-нларында чај. Уз. 68 *км*, һөвзәсинин саһ. 239 *км*². Јан силсиләнин Јарымјајлаг д.-ндан (1780 *м* һүнд.-дән) башланыр. Хәзәр дәнизинә төкүлүр. Әсас голу Гуручајдыр. Әсасән, јағыш сулары илә гидаланыр. Сувармада истифадә едилир.

АҒЧАБӘДИ—Азәрб. ССР-дә шәһәр (1959—62 илләрдә шәһәр типли гәс.). Ағчабәди р-нунун мәркәзи, аеропорт. Ағдам д.ј. ст.-ндан 45 *км*, Бакыдан 374 *км* аралы, Гаргар чајынын һәр ики саһилиндә, Мил вә Гарабағ дүзләриндәдир. А. илә Јевлах, Бәрдә, Ағдам, Имишли вә с. шәһәрләр арасында шосе јоллары вар. Әһ. 19,1 мин (1976, 1 јанвар). Автомобил тә'мири вә јағ-пендир з-длары, истеһсалат вә мәишәт хидмәти комбинатлары, мешә-мелиорасија ст., 3 орта, 8 сәккизиллик мәктәб, техники пешә мәктәби, мәркәзи р-н китабханасы, ушаг китабханасы, мәдәнијјәт еви, 3 хәстәхана, 5 ушаг бағчасы вар. Ү. *Һачыбәјов* А.-дә доғулмушдур.

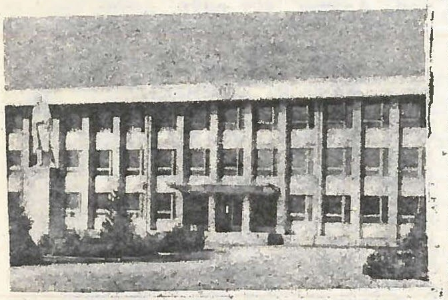

Инзибати бина.

А. јахынлығында енеолит, тунч, антик дөврүнә вә орта әсрләрә аид јашајыш јерләринин галыглары (*Камилтәпә*, Нәркизтәпә, Гаракөбәр, Јантәпә, Галатәпә вә с.) вә мүхтәлиф гәбир абидәләри (*Үчтәпә*, *Шаһтәпә* вә с.) ашкар едилмишдир. Орта әсрләрә аид гәбиристанда дашдан јонулмуш гојун формалы башдашылары вар.

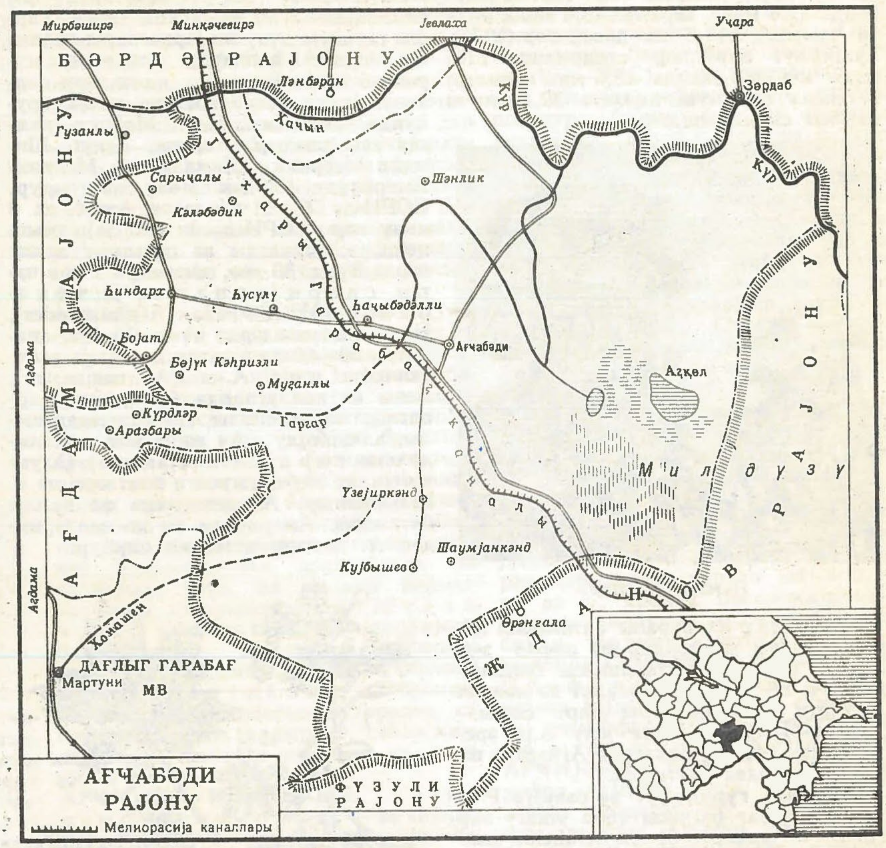

АҒЧАБӘДИ РАЈОНУ—Азәрб. ССР-дә инзибати р-н. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. 1963 илдә ләғв едилиб Ағдам р-нуна верилмиш, 1965 илдә јенидән мүстәгил р-н олмушдур. Күр-Араз овалығынын Мил вә Гарабағ дүзләриндәдир. Саһ. 1756 *км*², әһ. 64,4 мин (1976, 1 јанвар). Р-нда 1 шәһәр, 44 кәнд вар (1976, 1 јанвар). Мәркәзи Ағчабәди ш.-дир.

Тәбиәт. А.р.-нун релјефи дүзәнликдир, шм.-ш.-дән ч.-г.-ә доғру тәдричән јүксәлир. Әразинин сәтһи Антропокен системинин континентал-аллүвиал вә дәниз чөкүнтүләриндән тәшкил олунмушдур. Кил јатағы вар. Иглими мүлајим исти вә гуру субтропикдир. Орта ајлыг темп-р јанварда 1,2—1,7°С, августда исә 25—26°С-дир. Иллик јағынты 300—350 *мм*. Чај шәбәкәси сејрәкдир. Шм.-ш. сәрһәди илә (тәгр. 45 *км* мәсафәдә) Күр чајы, мәркәзи һиссәдән Гаргар чајы ахыр. Р-н әразисиндән Јухары Гарабағ вә Орчоникидзе ад. каналлар кечир. Әразидә шор сулу көлләр вар. Боз-чәмән, боз вә чәмән-боз торпаглар јајылмышдыр. Мәркәзи һиссәдә шор вә шоракәт торпаг саһәләринә дә тәсадүф олунур. Мелиорасија вә дренаж ишләри тәтбиг едилир. Биткиләри чөл вә јарымсәһра типлидир. Күр чајы саһилиндә коллуглар вә сејрәлмиш тугај мешәләри вар. Мешәләрин үмуми саһ. 4,7 мин *һа*-дыр (1975). Һејванлары: чејран, чанавар, чөлдонузу, чаггал, түлкү, батаглыг гундузу, порсуг, боз довшан, Кичик Асија гумсичаны вә с. Гушлардан турач, көјәрчин, гарагарын бағрыгара, гырговул вә с. вар. *Ағкөл јасаглығы* А.р. әразисиндәдир. А.р.-нун ландшафты, әсасән, јарымсәһрадыр.

Әһали. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 36,7 нәфәрдир. Кәнд әһалиси 70,3%-дир. Ири јашајыш мәнтәгәләри Ағчабәди ш., Һиндарх, Үзејиркәнд, Хочавәнд, Һачыбәдәлли, Һүсүлү, Шәнлик, Јенигарадолаг, Гаравәлли кәндләридир.

Тәсәррүфат. А.р. респ.-нын әсас памбыгчылыг р-нларындандыр. Һејвандарлыг (башлыча олараг гојунчулуг) вә барамачылыг да инкишаф етмишдир. Р-нда 21 к-з, 1 с-з вар (1975). К.т.-на јарарлы торпагларын саһ. 75,7 мин *һа*-дыр (1975). Бунун 33,4 мин *һа*-ы шум јери, 1,8 мин *һа*-ы чохиллик биткиләр, 0,6 мин *һа*-ы бичәнәкләр, 39,9 мин *һа*-ы отлаглардыр. 33,4 мин *һа* әкин саһәсинин 30%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр, 40%-индә техники биткиләр (памбыг), 1%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф, 29%-индә исә јем биткиләри әкилир

Күр саһилиндә туғај мешәси.

(1975). Үзүмлүкләрин саһ. 1000 *ha*-дыр. Р-нда 12,8 мин гарамал (3,4 мини инәк вә чамыш), 146,8 мин давар вар (1975). Гушчулуг инкишаф етдирилир. 1975 илдә к-з вә с-зларда 18,6 мин *т* тахыл истеһсал олунмуш, дөвләтә 39,1 мин *т* памбыг сатылмышдыр.

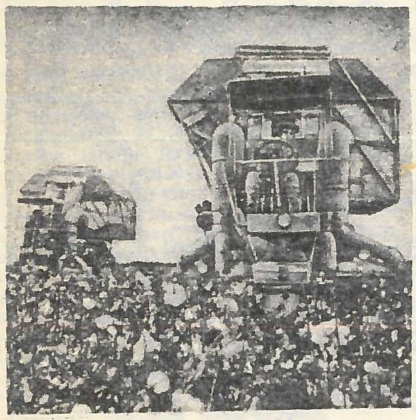

Памбыг јығымы.

А. р-нда р-нлararасы автомобил тә'мири з-ду, јағ-пендир вә шәраб з-длары, респ. к.т. техникасы бирлијинин р-н шө'бәси, истеһсалат вә мәишәт хидмәти комбинатлары вар. Бакы—Јевлах—Имишли шосе јолу А.р. әразисиндән кечир. Бакы илә Ағчабәди ш. арасында һава хәтти вар.

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. Р-нда 10 ушаг бағчасы (605 ушаг) вар (1976, 1 јанвар). 61 үмумтәһсил мәктәбиндә (6 ибтидаи, 31 сәккизиллик, 24 орта) 20 230, 1 техники пешә мәктәбиндә 493 шакирд охујур (1975/76). 2 мәктәбдәнкәнар ушаг мүәссисәси, 34 китабхана, 2 мәдәнијјәт еви, 23 клуб вар (1976, 1 јанвар).

АКП Ағчабәди Рајон Комитәси вә Рајон Зәһмәткеш Депутатлары Советинин органы «Сүр'әт» гәзети Ағчабәдидә нәшр едилир. Илк нөмрәси 1932 илдә чыхмышдыр. Јерли радио верилишләри редаксијасы 1936 илдән фәалијјәт көстәрир. А. р-нунда телевизија верилишләринә бахырлар.

1976 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә А. р-нда 440 чарпајысы олан (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 68,3 чарпајы) 10 бирләшмиш хәстәхана, вәрәм диспансери, санитар-епидемиоложи ст., 24 фелдшер-мама мәнтәгәси, 60 һәким, о чүмләдән 4 диш һәкими, 361 орта тибб ишчиси (о чүмләдән 85 мама) вар.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрә абидә.

АҒЧАГАЈЫН (Acer)—ағчагајын фәсиләсиндән ағач вә ја кол чинси. Гаршы-гаршыја дүзүлән јарпаглары дилимли, надир һалларда ләләквары мүрәккәб вә ја бүтөвдүр; чичәкләри салхым, јахуд галханабәнзәр чичәк групунда топланмышдыр. Мејвәси икигат ганадлыдыр. Авропа, Асија, Шимали Африка, Шимали вә Мәркәзи Америкада 150-дәк нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 29, о чүмләдән Азәрб.-да 8 нөвү вар. ССРИ-дә ән чох јајылмыш нөвләри: јарпаглы вә гарышыг мешәләрдә һүнд. 30 *м*-ә, диаметри 1 *м*-ә чатан сиврија рпаг вә ја чинарабәнзәр А.—лапан (A. platanoides), јарпаглы мешәләрдә һүнд. 20 *м*-ә, диаметри 50—60 *см*-ә чатан кол вә ја ағачшәкилли чөл А.-ы (A. campestre), мешә вә коллугларда битән бүтөвјарпаглы, гарагабыглы, гураглыға давамлы, алчагбојлу ағач вә ја кол шәклиндә олан гара А. (A. tataricum). Одунчағындан мебел, мусиги аләтләри вә с. һазырланыр. А. декоратив вә баллы биткидир. Америкада бә'зи нөвләриндән А. шәкәри истеһсал олунур.

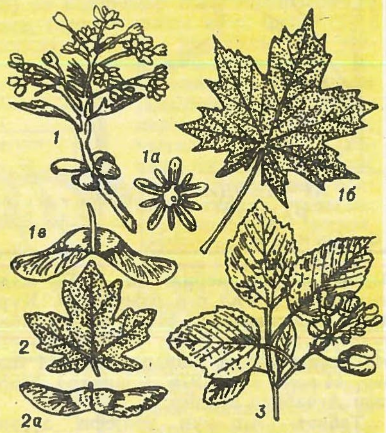

Сиврија рпаг ағчагајын: *1*—чичәк групу, *1а*—икичинсијјәтли чичәк, *1б*—јарпаг, *1в*—мејвә. Чөл ағчагајыны: *2*—јарпаг, *2а*—мејвә. Гара ағчагајын: *3*—чичәкли вә мејвәли будағы.

Азәрб.-да көзәл А. (A. laetum), сиврија рпаг А. (лапан), чөл А.-ы, мәхмәри А. (A. velutinum), ағ А. (A. pseudoplatanus), траутфеттер А.-ы (A. trautvetteri), һиркан А.-ы (A. hyrcanum), вәнјарпаг А. (A. negundo) битир.

АҒЧАГАНАДЛАР (Culicidae) — *икиганадлыларын* узунбығлылар јарымдәстәсинин бир фәсиләси. Тропикләрдән Арктикаја гәдәр (әксәрән рүтубәтли јерләрдә) һәр јердә олур. 2 000-дән чох нөвү вар. Азәрб.-да 6 чинсә мәнсуб 24 нөвү мә'лумдур. Бәдәни узунсов (3—10 *мм*), башы кичик, ајаглары назик вә узундур. Ағыз органы хортум шәклиндә, санчыб-соран типлидир. Бығлары 15 буғумлудур. Ганадлары енсиз вә 10 дамарлыдыр. Јумурталарыны суја гојур. Сүрфәләри суда үзән ибтидаи һејванлар, бактерија вә јосунла гидаланыр, суда пуплашыр. Еркәкләри јеткинләшәндән сонра, әсасән, чичәк ширәси илә гидаланыр. Дишиләри һејван вә инсанларын ганыны сорур. А.-ын Anopheles maculipennis, Anopheles plumbeus, Anopheles hircanus вә с. нөвләри малјаријаны; Aedes aegupti—сары гыздырманы; Aedes vexans—тулјаремијаны; Culex pipiens, Aedes japponicus вә с. нөвләри јапон енсефалити төрәдичиләрини јолухдурур.

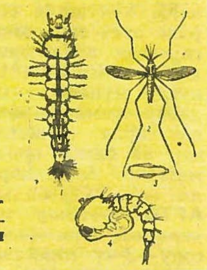

Малјарија ағчаганады: *1*—сүрфәси; *2*—јумуртасы; *3*—јеткин формасы; *4*—пупу.

АҒЧАГОШУН — Азәрб. ССР Мартуни вә Ағчабәди р-нларында чај. Хонашен чајынын сол голу. Уз. 32 *км*, һөвзәсинин саһ. 32 *км*². Мүвәггәти ахарлыдыр. Әсасән, јағыш сују илә гидаланыр. Сувармада истифадә едилир.

АҒЧАКӘНД — Азәрб. ССР Кәлбәчәр р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 55 *км* ч.-ш.-дә, Гарасу чајынын сол саһилиндә, Гонгур силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 776 (1976). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Орта мәктәб, мәктәбјаны интернат, мәдәнијјәт еви, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, идман мејданчасы вар.

АҒЧИЈӘР—бә'зи балыгларда (икитәнәффүслүләр, пәнчәүзкәчлиләр, чохүзкәчлиләр), гуруда јашајан онурғалыларда вә инсанда һава тәнәффүсү органы. А. һава илә ган арасында газ мүбадиләсини тә'мин едир. Икитәнәффүслүләрдә А. тәнәффүс функсијасы дашыјан гоша кисәчикдир. Чохүзкәчлиләрин А.-и һамардиварлы, чүтдүр. Гуруда јашајан онурғалыларын А.-и гәдим пәнчәүзкәчли балыгларын А.-индән әмәлә кәлмиш вә бәдән бошлуғунун өн һиссәсиндәдир; мәмәлиләрдә вә инсанда исә А. диафрагманын инкишафы илә әлагәдар әмәлә кәлән дөш бошлуғунда јерләшир. А.-ин сероз гиша—плевра өртүјү вар. Адәтән, чүт олур, лакин ајагсыз амфибијаларда, ајагсыз кәртәнкәләләрдә вә иланларда А.-ин бири (чох вахт солдакы) редуксијаја уғрамышдыр. Чијәрсиз саламандрларын А.-и јохдур. Суда-гуруда јашајанларда һава ағыз бошлуғу дибинин ритмик һәрәкәти илә А.-ә говулур. Али һејванларда (амниотларда) һәрәкәтли дөш гәфәси кенишләндикчә һава А.-ә сорулур. Мәмәлиләр нәфәс аларкән көкс бошлуғунун тутуму диафрагманын јығылмасы һесабына да бөјүјүр. Суда-гуруда јашајанларда А. билаваситә удлагдан вә ја трахејадан башланыр. Ибтидаи сүрүнәнләрдә (гаттерија) А. аракәсмәләрлә ајрылмыш камералардан ибарәтдир. Бә'зи кәртәнкәләләрдә (варан), тысбағаларда, тимсаһларда А. сүнкәрәбәнзәрдир. Бир сыра сүрүнәнләрдә А. чыхынтылары—А. кисәчикләри олур. Гушларын А.-и дөш гәфәсинин бел тәрәфинә битишикдир. Әсас вә бә'зи икинчи дәрәчәли бронхлар А.-дән кәнара чыхараг онун икигат вентилјасијасыны тә'мин едән һава кисәләри әмәлә кәтирир. Мәмәлиләрдә бронх шахәләринин сајы чох олуб, бронх «ағачы» әмәлә кәтирир, шахәләр чох назик бронхиоллара кечир; бронхиоллар исә алвеол ахачаглары, алвеол кисәчикләри вә алвеолларла тамамланыр. Бунлар газ мүбадиләсиндә иштирак едир. Бә'зи онурғасыз һејванларда да (мәс., чијәрли молјускларда) тәнәффүс органлары А. адланыр. Һолотуријаларда (дәниз хијары) клоаканын тәнәффүс функсијасыны ичра едән шахәли чыхынтылары су А.-и адланыр.

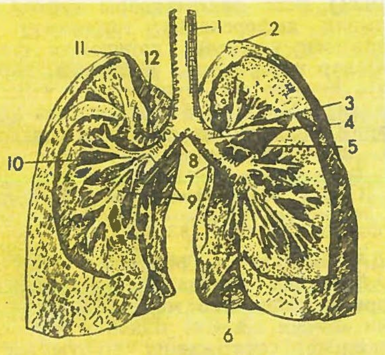

Инсанын ағчијәри вә бронх системи. Архадан көрүнүшү: *1*—нәфәс борусу; *2*—сағ ағчијәрин зирвәси; *3*—јухары пајын бронхлары; *4*—сағ бронх; *5*—орта пајын бронхлары; *6*—ағчијәрин әсасы; *7*—ашағы пајын бронхлары; *8*—сол бронх; *9*—ашағы пајын ашағы һиссәсинин бронхлары; *10*—ашағы пајын јухары һиссәсинин бронхлары; *11*—сол ағчијәрин зирвәси; *12*—јухары пајын бронху.

Инсанда А. ҹүт органлардандыр. Сағ А. үч (јухары, орта, ашағы), сол А. ики (јухары вә ашағы) пајдан ибарәтдир. Бундан әлавә, А.-дә чохбучаглы пирамидајабәнзәр пајчыглардан ибарәт сегментләр (һәр А.-дә 10 вә ја 11 сегмент) олур. А.-ин ара дивара бахан сәтһиндә гапысы вар. Бурадан А.-ә бронхлар, артеријалар вә синирләр дахил олур, веналар вә лимфа дамарлары чыхыр. Бронхлар бурун бошлуғундан гыртлаг вә трахејаја кечән һаваны А.-ә өтүрүр. А.-ин дахилиндә бронхлар (шәклә бах) шахәләнәрәк нәһајәт, пајчыгларда бронхиоллара бөлүнүр. Бронхиолларын уч шахәләри алвеол ахачаглары вә алвеол адланан һава говугчуглары илә гуртарыр. Алвеолларын үмуми мигдары 700 млн.-дан артыгдыр ки, бу да тәнәффүс сәтһини тәхминән 100 *м*^{2}-ә чатдырыр. Јашлы адамларда алвеолларын диаметри, орта һесабла 0,2—0,25 *мм*-дир. Бронх шахәләри А. артеријасынын шахәләри илә мүшајиәт олунур. Артерија шахәләри алвеоллар үзәриндә капилљар тору әмәлә кәтирир. Алвеолларла капилљарларын олдугҹа назик диварлары арасында газ мүбадиләси кедир; карбон газы гандан алвеолдакы һаваја, оксикен исә һавадан гана кечир. А.-дә ган оксикенлә зәнкинләшиб карбон газындан тәмизләнир, беләликлә, веноз ган артериал гана чеврилир.

А. бәдән темп-рунун сабит сахланмасында, зүлал, јағ вә карбоһидратлар мүбадиләсиндә, һавадан кечән бактеријалардан организмин мүһафизә олунмасында да мүәјјән гәдәр иштирак едир. А.-ин ән чох тәсадүф едилән хәстәликләри: *ағчијәр илтиһабы*, *шишләр*, *ағчијәр емфиземасы*, *вәрәм*.

АҒЧИЈӘР ВЕНТИЛЈА́СИЈАСЫ—кениш мә'нада—ағчијәрдәки һаванын бир һиссәсинин тәнәффүс заманы атмосфер һавасы илә әвәз олунмасы; дар мә'нада—заман ваһидиндә ағчијәрдән бурахылан һаванын мигдары (адәтән, дәгигәдә *л* илә көстәрилир). Јашлы адамларда (сакит һалда) дәгигәдә 5—9 *л*, кәркин физики иш көрәндә, дağа, јохуша вә с. галханда, јүјүрәндә 100 *л* вә даһа чох олур (бах *Тәнәффүс*).

АҒЧИЈӘР ЕМФИЗЕ́МАСЫ (јун. emphysema — габардырам) — ағчијәр тохумасынын еластиклијинин азалмасы нәтиҹәсиндә ҹијәрин һәҹминин бөјүмәси, вентилјасија вә ган дөвранынын позулмасы илә характеризә олунан хәстәлик. А.е. хроник *бронхит*, *бронхиал астма*, *бронхоектазија*, пешә илә әлагәдар бә'зи зәһәрләнмәләр нәтиҹәсиндә баш верә биләр. Әламәтләри: өскүрәк, төвшүмә, организмин кифајәт гәдәр оксикен алмамасындан додагларын, јанагларын, үзүн, әл вә ајаг бармагларынын көјәрмәси вә с. Мүаличәси: мүаличә бәдән тәрбијәси, бәлғәмкәтирән микстура, боржомла исти сүд, кодеин, *иглим мүаличәси*. Профилактикасы: бронхит вә ағчијәр илтиһабыны төрәдән сәбәбләри арадан галдырмаг, сәһәр кимнастикасы, папирос чәкмәмәк вә спиртли ичкиләр ичмәмәк.

АҒЧИЈӘР ИЛТИҺАБЫ, сәтәлҹәм, пневмонија — ағчијәрин тез-тез тәсадүф едилән хәстәлији. Кедишинә көрә кәскин вә хроник олур. Крупоз, очаглы, интерстисиал вә с. формалары вар. Крупоз пневмонија кәскин ағчијәр хәстәлијидир, бактериал пневмонијаларын ән тәһлүкәлисидир. Крупоз пневмонијада ағчијәрин бир, бә'зән дә бир нечә пајында патоложи дәјишиклик олур; хәстәлији, әсасән, пневмококлар төрәдир. Хәстәлик башағрысы, јүксәк һәрарәт (39—40°C), гуру вә бәлғәмли өскүрәклә башлајыр, дөш гәфәси санҹыр (өскүрдүкдә вә дәрин нәфәс алдыгда артыр). Хәстәлијин икинҹи күнүндән башлајараг селикли бәлғәм ифраз олунур; сонралар ган гарышдығындан бәлғәм пас рәнки алыр. Илк күнләр хәстәнин јанаглары гызарыр, додағы, бурнунун учу, бә'зән бојун вә гулағы учуглајыр; нәбзи дәгигәдә 100—120 вурур, артериал тәзјиги ашағы дүшүр. Јухусу чәкилир, дилинин үстү гуру әрплә өртүлүр, сајыглама, иштаһасызлыг, үрәкбуланма вә гусма мүшаһидә олунур. Ганда лејкоситләрин сајы артыр, еритроситләрин чөкмә реаксијасы сүр'әтләнир; сидијин мигдары азалыр, хүсуси чәкиси исә артыр. Крупоз пневмонијада бә'зи ағырлашмалар (мәс., плевранын гуру вә ја ексудатлы илтиһабы, ағчијәрин иринләмәси, *коллапс*, үрәк чатышмазлығы вә с.) мүшаһидә олуна биләр.

Очаглы пневмонијада илтиһаб просеси ағчијәрин мүәјјән наһијәсиндә кедир. Бу хәстәлији стафилококлар, стрептококлар, Фридлендер чөпләри вә с. төрәдир. Гызылча, көј өскүрәк, гарын јаталағы вә с. инфексион хәстәликләр, еләҹә дә бә'зи вируслар очаглы пневмонијаја сәбәб ола биләр. Сојугдәјмә, јорғунлуг вә с. дә хәстәлијә шәраит јарадыр. Очаглы пневмонија башладыгда темп-р јүксәлир (37—39°C), хәстә сүстләшир, өскүрүр, бәлғәм ифраз едир, иштаһасы позулур, бә'зән үзү вә додаглары учуглајыр. Вируслу очаглы пневмонијалардан грипоз пневмонија, орнитоз вә пситтакоз пневмонијалара тәсадүф едилир. Пситтакоз инсана тутугушундан, орнитоз исә көјәрчин, өрдәк вә с. гушлардан кечир. Вируслар гуш зылы илә харичи мүһитә дүшүр вә гурујуб тоз һалына кечдикдә һавадан инсанын тәнәффүс јолларына дахил олуб, А.и.-ны төрәдир. Очаглы пневмонијалар инфексијасыз да баш верә биләр.

Интерстисиал пневмонијада илтиһаб просеси ағчијәрин бирләшдириҹи ара тохумасында кедир. Һәмин хәстәлик А.и.-нын башга формаларына нисбәтән узун сүрүр.

Мүаличәси: јатаг режими, антибиотикләр вә ја сулфаниламид препаратлары, витаминләрлә зәнкин јүксәк калорили јемәкләр, бәлғәмкәтирән дәрманлар, хардал јахмасы, банка вә с.; хроник пневмонијанын ремиссија дөврүндә мүаличә бәдән тәрбијәси, физиотерапевтик процедуралар, санаторија-курорт мүаличәси вә с. Профилактикасы: үмуми кикијена гајдаларына әмәл етмәк, јухары тәнәффүс јоллары хәстәликләрини вахтында мүаличә етдирмәк вә с.

АҒЧИЈӘРИН ҺАВА ТУТУМУ—дәрин нәфәс алдыгдан сонра бурахылан һаванын мигдары. Бу, нормал тәнәффүс заманы алынан вә бурахылан (тәнәффүс һавасы), макс. нәфәсвермә заманы әлавә бурахылан (еһтијат һава) вә макс. нәфәсалма заманы әлавә алынан һавадан (әлавә һава) ибарәтдир. Кишиләрдә, адәтән, 3,5—4,5 *л*, гадынларда бундан тәгр. 25% аз, физики иш вә идманла мәшғул олан адамларда 6 *л* вә даһа чох олур. Спирометр илә тә'јин едилир.

АД—инсаны, һүгуги шәхси, коллективи, һәр һансы һејваны, биткини, әшјаны вә с. фәрдиләшдирмәк үчүн ишләдилән хүсуси ифадә. ССРИ-дә шәхсин, коллективин хидмәтләринин, һабелә пешә, хидмәти, елми вә с. ихтисаслашмасынын рәсми танынмасыны сүбут едән А. сәлаһијјәтли идарә, мүәссисә, тәшкилат, к-з тәрәфиндән мүәјјән едилир вә верилир (бах *Фәхри ад*, *Һәрби рүтбә*, *Дипломатик рүтбә*).

АДА—һәр тәрәфдән су илә әһатә олунмуш, материкә нисбәтән кичик гуру һиссәси. Океанларда, дәнизләрдә, чајларда, көлләрдә груп һалында (*архипелаг*) вә ја тәк-тәк олур. Мәншәјинә көрә ики групa бөлүнүр: мүстәгил вә материк адалары. Вулкан (мәс., Һавај а-ры) вә мәрҹан (мәс., Маршалл а-ры) адалары, һәмчинин јујулма нәтиҹәсиндә јаранан адалар мүстәгил сајылыр. Материк адалары Јер габығынын чөкмәси вә ја парчаланмасы нәтиҹәсиндә материкдән ајрылан һиссәләрдир (Б. Британија а-ры, Јапон а-ры, Мадагаскар а. вә с.). Гурунун 9,9 млн. *км*^{2}-и адалардыр. Саһәсинә көрә ән бөјүк адалар (мин *км*^{2} илә): Гренландија (2176), Јени Гвинеја (829), Калимантан (734), Мадагаскар (590), Баффин Торпағы (478).

АДА ФА́УНАСЫ—тәчрид олунмуш гуру саһәсинин (аданын) фаунасы. А.ф.-нын хүсусијјәтләри аданын мәншәји вә онун материкә узаг-јахынлығы илә әлагәдардыр. Материкдән узагда вулкан нәтичәсиндә јаранмыш океан адаларынын фаунасы чох касыбдыр; чүнки белә адаларын фаунасы һава илә, јахуд үзән әшја үстүндә кечән һејванлар һесабына јараныр. Бурада мәмәлиләр (јарасадан башга), суда-гуруда јашајанлар, илан, учан һәшәрат, ширин су балыглары олмур. Бә'зи гушлар учма габилијјәтини итирмишдир. Океан адаларынын фаунасы јени нөвләрин әмәлә кәлмәси нәтичәсиндә кетдикчә зәнкинләшир. Материкин јахынлығында олан вә ондан дајаз боғазла ајрылан материк адаларында исә һејван нөвләри вә бунларын мигдары һәмин адаларын материкдән тәзә ајрылдығы дөврдә материкин ән јахын һиссәләриндәки кими олмуш, сонралар гураглыг, шахта вә с. әлверишсиз амилләрин тә'сири нәтичәсиндә бә'зи нөвләр гырылмышдыр.

Материк а-рында ендемик нөвләр чох олур; мәмәлиләр (Филиппин чамышы, пони вә с.) материкдәкиләрдән кичик, гушлар вә сүрүнәнләр (варан, тысбаға) исә чох заман ири олур. А.ф. инсан фәалијјәти нәтичәсиндә чох тез дәјишәрәк, әввәлки шәклини вә характерик әламәтләрини итирир.

АДА ФЛО́РАСЫ—тәчрид олунмуш гуру саһәсинин (аданын) флорасы. А.ф. аданын тәчрид дәрәчәсиндән, мүддәтиндән вә флоранын инкишаф шәраитинин хүсусијјәтиндән асылыдыр. А.ф.-нын нөвләри ејнисаһәли материкләрдәки флора нөвләринин сајындан аз олур. Чаван океан адаларынын (мәс., Сакит океандакы тропик Мәрчан а-рынын) флорасы даһа касыбдыр. Материк мәншәли адаларын флорасы, бир гајда олараг, башга флоралара охшамамасы вә нөв тәркибинин нисби зәнкинлији илә фәргләнир. Галапагос, Хуан-Фернандес, Маскарен, Мүгәддәс Јелена а-рында флоранын нөв тәркиби нисбәтән аз олса да өзүнәмәхсуслуғу вә ендемикләринин сајынын чохлуғу илә фәргләнир. Бу, һәмин флоранын узун мүддәт тәчрид олунмуш һалда инкишафыны көстәрир.

Материк мәншәли гәдим Јени Зеландија, Јени Каледонија вә Һавај а-рынын флорасы спесифик хүсусијјәтә маликдир. Бу да һәмин адаларын материкдән тамам ајры дүшмәси, узун мүддәт тәчрид олунмуш вәзијјәтдә галмасы вә тәбии шәраитләринин чох мүхтәлифлији илә әлагәдардыр. Белә А.ф.-нын гәдим нөвләри узун мүддәт давам едән тәчрид шәраитиндә јени нөвләрин әмәлә кәлмәси һесабына зәнкинләшмишдир. Бурада нөв тәркибинин 70—80%-ини ендемик биткиләр тәшкил едир. Материкә јахын адаларда (мәс., Јапон а-рында, Шри Ланка а-нда, Канар а-рында) ендемикләр нисбәтән аздыр. Материк мәншәли ири адаларын (Индонезија, Филиппин а-ры) флорасы, нөвләринин сајына көрә чох вахт материк нөвләриндән кери галмыр, адәтән, ендемикләрин инкишаф сәвијјәсинә көрә онлардан үстүн олур.

АДАДОВШАНЫ (Orictolagus)—*кәмиричиләр* дәстәсинин довшанлар фәсиләсиндән һејван чинси. Әһли А.-нын әчдады вәһши А.-дыр (O. cuniculus). Вәһши А.-нын вәтәни, еһтимала көрә, Чәнуби Авропадыр. Бурадан Гәрби вә Мәркәзи Авропаја, Австралијаја вә б. јерләрә апарылмышдыр. Вәһши А. ССРИ-дә дә (Чәнуб-Гәрби Украјнада) вар. Әһли А.-нын боғазлыг дөврү 28—32 күн давам едир. Илдә 3—6 дәфә балалајыр. Һәр дәфә 6—8, бә'зән даһа чох бала верир. Чинсиндән асылы олараг дири чәкиси 2,5—9 *кг*-дыр. Орта һесабла 7—10 ил јашајыр. Тәсәррүфат мәгсәди илә (әт, хәз, дәри вә түк үчүн) 2—3 ил бәсләнир. 60-дан чох чинси мә'лумдур.

АДА́ЖИО (әслиндә адачо; итал. adagio — ағыр, сакит) — мусигидә: 1) ағыр, сакит темп; 2) бу темпдә ифа олунан мусиги пјеси вә ја онун бир һиссәси. Адәтән, симфонија, квартет, соната вә с. мусиги әсәрләринин орта һиссәси А. темпиндә олур. Балетдә лирик характерли, ағыр темпли соло вә ја дует рәгс, јахуд рәгсин бир һиссәси. А. чох заман бөјүк рәгс сәһнәләринә (гран-па, па д'аксјон, па-де-дө, па-де-труа вә с.) дахилдир.

АДАЛАР ГӨВСҮ—Јерин гитәдән океана кечид зонасында чаван дағ силсиләләри. Адәтән, вулкан мәншәли олур; океанда адалар зәнчири шәклиндәдир. Структуруна көрә, материкәтрафы кеосинклинал зоналарын һиссәләридир. Онлар кәнар дәнизләрин чөкәкликләрини дәринлик золагларындан ајырыр.

А.г. бүнөврәләри ени 40—50 *км*-дән 200—400 *км*-әдәк, уз. 1000 *км*-әдәк вә даһа чох олан суалты силсиләләрдир. Силсиләләрин тағы дәниз сәвијјәсиндән адалар шәклиндә чыхыр. Силсиләләр, әсасән, базалт, андезит-базалт вә андезит тәркиблидир. Адаларын бә'зиләри Археозојдан Кајнозоја гәдәрки, дикәрләри исә јалныз Кајнозој јашлы чөкүнтүләрдәндир. Бир чох алимин фикринчә, А.г. гәдим кеосинклинал системләрин мүасир моделидир. А.г. фәалијјәтдә олан шиддәтли зәлзәләләр гуршағыдыр вә дәрин тектоник јарылмалар илә кәсилмишдир. А.г. ән чох Сакит океанын г. вә ч.-г. кәнарындадыр (Алеут а-ры, Курил а-ры, Јапон а-ры, Јени Гвинеја а., Гәрби Меланезија вә Шәрги Меланезија а-ры гөвсләри вә с.). Һинд океанында јалныз бири (Зонд а-ры гөвсү), Атлантик океанында исә икиси (Антил а-ры вә Чәнуби Сандвич а-ры гөвсләри) мә'лумдур.

АДА́ЛИС (Аделина Јефимовна Јефронун тәхәллүсү; 26.7.1900, Петербург—1969, Москва) — рус совет шаири. «Гардашлыг» (1937), «Шәрг үмманы» (1949), «Јени әср» (1960), «Шәһәрләр» (1962), «Јанвар—сентјабр» (1970 илдә нәшр олунмушдур) вә с. ше'р китабларынын мүәллифидир. Классик вә мүасир Азәрб. шаирләринин әсәрләрини, о чүмләдән Сәмәд Вурғунун «Азәрбајчан» вә башга ше'рләрини, «Бәсти», «Муған» поемаларыны, «Вагиф» драмыны русчаја тәрчүмә етмиш, «Азәрбајчан поезијасы антолокијасы»нын (1939) һазырланмасында фәал чалышмышдыр. Азәрб. әдәбијјаты һаггында мәгаләләри, Азәрб.-а һәср олунмуш әсәрләри вар.

АДАМА́Р (Hadamard) Жак (8.12.1865, Версал—17.10.1963, Парис)—франсыз ријазијјатчысы. Франса ЕА үзвү (1912) вә ССРИ ЕА әчнәби үзвү (1929). Әсас тәдгигатлары хүсуси төрәмәли диференсиал тәнликләр нәзәријјәси, комплекс дәјишәнли функсијалар нәзәријјәси, механика, вариасија һесабы вә функсионал анализә аиддир. П. Л. *Чебышевин* садә әдәдләрин асимптотик пајланма ганунуну А. исбат етмишдир (1896).

Әсәрләри: Елементар һәндәсә, ч. 1, Б., 1963; Неевклидова геометрия в теории автоморфных функций, пер. с франц., М.—Л., 1951.

АДАМБАШЫНА МӘҺСУЛ ИСТЕҺСАЛЫ—бир өлкәдә әһалинин һәр нәфәри һесабы илә мәһсул истеһсалынын һәчми. А.м.и. өлкәнин игтисади инкишаф сәвијјәсинин мүһүм көстәричиләриндәндир. Совет Иттифагы А.м.и.-на көрә дүнјада ән ирәлидә кедән өлкәләрдәндир.

АДАМЈА́Н Петрос Иеронимович (1849, Истамбул — 15.6.1891, Истамбул) — ермәни актјору. Сәһнә фәалијјәтинә 1866 илдән Истамбул ермәни театрында башламышдыр. 1879 илдән Тифлисдә, Бакыда, Шушада, һәмчинин Русија вә Украјна шәһәрләриндә чыхыш етмишдир. 1888 илдә А. Истамбула гајытмышдыр. 200-дән чох рол ојнамышдыр. А.-ын јарадычылығы үчүн интеллектуаллыг, емосионаллыг вә јүксәк сәнәткарлыг характерик иди. Әсас ролларыː Арбенин («Маскарад», М. Ј. Лермонтов), Һамлет, Отелло («Һамлет», «Отелло», В. Шекспир), Карл Моор («Гачаглар», Ф. Шиллер), Масисјан («Хатабала», Г. М. Сундукјан). «Шекспир вә онун «Һамлет» фачиәсинин тәнгиди» китабынын мүәллифидир.

АДАМЈА́Н Сурен Арутјунович (д.6.6.1913, индики Мартуни р-нунун Чартар к.)—к.т. габагчылы, 1945 илдән Азәрб. ССР Мартуни р-нундакы (ДГМВ) «Коммунизм» к-зунун сәдри. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1938 илдән Сов.ИКП үзвү. А.-ын рәһбәрлик етдији к-з тәсәррүфатда вә мәдәни гуручулугдакы наилијјәтләрә көрә 1967 илдә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур. А. Сов.ИКП 22—25-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. АКП 27—29-чу гурултајларында МК үзвү сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (5—6-чы чағырыш) депутаты олмуш, Азәрб. ССР Али Советинин (7—9-чу чағырыш) депутатыдыр. 3 дәфә Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

АДАМ-КҮН—сәрф олунмуш иш вахтынын мигдарыны, бир адамын бир иш күнү мүддәтиндә көрдүјү иши һесаблама ваһиди. Ишчинин күн әрзиндә ишләдији саатларын сајындан асылы олмајараг ишләнилмиш А.-к. онун ишә чыхмасы һесаб олунур. Ишләнилмиш А.-к.-лә јанашы күн әрзиндә бошдајанмаларын, мүхтәлиф сәбәбдән (мә'зунијјәт, хәстәлик вә с.) ишә чыхмамағын, бајрам вә истираһәт А.-к.-ләринин учоту апарылыр. Иш вахтынын даһа дәгиг өлчүсү ишләнилмиш *адам-саатдыр*.

АДАМОВ Константин Һајкович (д. 15.8.1922, Бакы)—совет актјору. Азәрб. ССР халг артисти (1972). Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1972). Москва Шәһәр Театр Мәктәбини битирмишдир (1946). 1947 илдән С. Вурғун ад. Азәрб. Дөвләт Рус Драм Театрынын актјорудур. Әсас ролларı: Војнитски («Ванја дајы», А. Чехов), Лузкин («Гәлп пул», М. Горки), Тарелкин («Тарелкинин өлүмү», А. Сухово-Кобылин), Пушкин («Командорун аддымлары», В. Коростылјов), Сирано («Сирано де Бержерак», Е. Ростан), Сарафанов («Шәһәр әтрафында көрүш», А. Вампилов), тәлхәк («Вагиф», С. Вурғун), Ваһид («Кәндчи гызы», М. Ибраһимов), Јанар («Сән јанмасан», Н. Хәзри), Рауф («Даирәни кенишләндирин», И. Гасымов) вә с. А.-ун јарадычылығына тәбиилик, сәмимијјәт, образы дәриндән дујмаг вә с. хасдыр. «Узаг саһилләрдә», «Баш мүсаһибә» вә с. кино филмләрдә чәкилмишдир.

АДАМӨЛДҮРМӘ (чинајәт һүгугунда)—гануна зидд олараг башгасыны гәсдән вә ја еһтијатсызлыг үзүндән һәјатдан мәһрум етмәк. Совет һүгугу А.-ни шәхсијјәт әлејһинә ән ағыр чинајәт һесаб едир. ССРИ вә мүттәфиг респ.-ларын чинајәт ганунверичилији Әсасларынын 22-чи, Азәрб. ССР Чинајәт Мәчәлләсинин 94-чү маддәләринә көрә, ағырлашдырычы һалларда гәсдән А. үстүндә өлүм чәзасы верилә биләр.

АДАМС (Adams) Чон Кауч (5.6.1819, Ланкастер—21.1.1892, Кембрич) — инкилис астроному. Лондон Астрономија Чәмијјәтинин президенти, Кембрич астрономија рәсәдханасынын директору (1861). Уранын һәрәкәтиндәки кәнара чыхмалара әсасән Нептун планетинин орбитини У. Леверједән хәбәрсиз мүәјјән етмишдир (1845). Бу, Нептунун кәшфинә сәбәб олмушдур.

Әсәри: The scientific papers of John Couch Adams, v. 1—2, Camb., 1896—1900.

АДАМС ҮСУЛУ—$y' = f(x, y)$ ади диференсиал тәнлијинин $y_0 = f(x_0)$ башланғыч шәрти дахилиндә әдәди интеграллanмасы үсулу. Әввәлчә һәр һансы үсулла дәгиг һәллә ардычыл јахынлашмалардан илк үчү тапылыр: $y_1 = y(x_1) = y(x_0 + h)$, $y_2 = y(x_2) = y(x_0 + 2h)$, $y_3 = y(x_3) = y(x_0 + 3h)$; сонра $q_0 = hy'_0 = hf(x_0, y_0)$, $q_1 = hy'_1 = hf(x_1, y_1)$, $q_2 = hy'_2 = hf(x_2, y_2)$, $q_3 = hy'_3 = hf(x_3, y_3)$ һесабланыр. Сонра $x_к$, $y_к$, $y'_к$, $q_к$ $(к = \overline{0,3})$ гијмәтләрини чәдвәлә јазыб, $\Delta y_к$ сонлу фәргләри һесабланыр. А.ү. $\Delta y_к = q_к + \frac{1}{2}\Delta q_{к-1} + \frac{2}{15}\Delta^2 q_{к-2} + \frac{3}{8}\Delta^3 q_{к-3}$ $к = 3, 4, \ldots$ дүстуру васитәсилә фәргләр чәдвәлинин давамына әсасланыр. Беләликлә, А.ү. илә $y_{к+1} = y_к + \Delta y_к$ һесабланыр. А.ү.-ну Ч. *Адамс* тәклиф етмишдир (1855).

АДАМ-СААТ—сәрф олунмуш иш вахтынын мигдарыны, һәр адамын бир саатда көрдүјү иши һесаблама ваһиди. Мүәссисәдә ишләнилмиш А.-с.-ларын мигдары ишчиләрин күн, ај, рүб, ил әрзиндә иш вахты вә иш вахтындан әлавә ишләдикләри саатларын топланмасы илә мүәјјән олунур. Ишчиләрин өз иш јерләриндә, јахуд јардымчы ишләрдә мүхтәлиф сәбәбләрә көрә (ишә кечикмә, нөвбәдахили бошдајанма вә с.) ишләмәдији А.-с.-ларын сајы да бу гајда илә мүәјјән едилир.

АДАМСИТ, диһидрофенарсазинхлорид, $HN(C_6H_4)_2AsCl$—һетеросикл арсен-үзви бирләшмә; ијсиз, сары кристал маддә, 195°С-дә әријир, суда һәлл олмур, үзви һәлледичиләрин әксәријјәтиндә пис һәлл олур, кимјәви чәһәтдән давамлыдыр. Дифениламин $(C_6H_5)_2NH$ илә арсен 3-хлориддән $AsCl_3$, ја да дифениламинин хлорһидраты $(C_6H_5)_2NH \cdot HCl$ илә арсенит анһидридиндән As_2O_3 алыныр. А. јухары тәнәффүс јолларыны гычыгландыран маддәләрдәндир; Биринчи дүнја мүһарибәсинин сонларында зәһәрләјичи түсту кими ишләдилмишдир.

АДАН (Adam) Адолф Шарл (24.7.1803, Парис—3.5.1856, Парис)—франсыз бәстәкары. Франса Ин-тунун үзвү (1844). 1849 илдән Парис Консерваторијасынын проф. олмушдур. Романтик балетләр («Жизел», 1841; «Корсар», 1856) вә комик опералар («Лонжүмолу почталјон», 1836; «Мән крал олсајдым», 1852) мүәллифидир. А. 40-а гәдәр опера, чохлу балет, драм тамашаларына мусиги, фп. пјесләри, маһны, мусигијә аид тәнгиди мәгаләләр јазмышдыр. «Корсар» вә «Жизел» балетләри ССРИ-нин бир чох театрында, о чүмләдән М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Дөвләт Академик Опера вә Балет Театрында тамашаја гојулмушдур.

АДАНА, Сејһан (Adana, Seyhan)—Түркијәнин ч.-унда шәһәр. Адана илинин инз. м. Сејһан чајы саһилиндәдир. Әһ. 397 мин (1974). Д.ј. ст. вә автомобил јоллары говшағы. Мүһүм тичарәт вә сәнаје мәнтәгәсидир. Тохучулуг, ајаггабы, памбыгтәмизләмә вә јејинти сәнајеси вар. Өлкәнин әсас памбыгчылыг р-ну мәркәзидир.

АДАПАЗАРЫ (Adapazari)—Түркијәнин шм.-г.-индә шәһәр. Сакарја илинин инз. м. Д.ј.ст., автомобил јоллары говшағы. Әһ. 101 мин (1970). К.т. р-нунун (дәнли биткиләр, тәрәвәз, чүчә) тичарәт-сәнаје мәркәзидир. Јејинти (о чүмләдән шәкәр), тахта-шалбан сәнајеси, вагон тә'мири, тракторгурашдырма мүәссисәләри вар.

АДАПТАСИЈА (сон лат. adaptatio—ујғунлашма)—1) организмләрин (фәрд, популјасија, нөв) гурулуш вә функсијаларынын, еләчә дә онларын органларынын мүһит шәраитинә ујғунлашмасы. Биоложи А. бир чох нәсилләрин өмрү боју дәјишилән мүһит шәраитинә ујғунлашмасы (мәс., сојуғун тә'сири илә һејванларда түк, јахуд јунун узанмасы, *мимикрија*, биткиләрдә *фототропизм* вә с.). Физиоложи А. мүһит шәраитинин нисбәтән гысамүддәтли дәјишикликләринә организмләрин сүр'әтлә ујғунлашмасы (мәс., дәјишилән ишыг шәраитиндә көзүн әшјаны ајдын сечмәси, организмләрин анчаг атмосфер тәзјиги шәраитинә ујғунлашмасы вә с.). Бүтүн дујғу органлары А. габилијјәтинә маликдир. Һәр бир А., ејни заманда, биокеосенозларда давам едән ујғунлашма просеси—адаптасиокенезин конкрет тарихи мәрһәләси, башга сөзлә, нәтичәси демәкдир. Ч. Дарвин мүәјјән етмишдир ки, чанлы формаларын (илк нөвбәдә нөвләрин) тәкамүлү онларын мүһитә ујғунлашмаларынын тәкамүлү илә әлагәдардыр. О вахтдан бәри биолокијада А.-ја организмләрә габагчадан, бирдәфәлик верилмиш хүсусијјәт кими јох, үзви аләмин үч әсас амили: дәјишкәнлик, ирсијјәт вә тәбии сечмәнин тә'сири нәтичәсиндә даим әмәлә кәлиб инкишафда олан бир просес кими бахылмаға башланмышдыр.

Јашајыш шәраитинин дәјишилмәсинә чаваб олараг организмин гејри-ирси адаптив реаксијалары да (модификасијалар) тәкамүл-тарихи аспектдә А. анлајышына говушур. Гурулуш формаларынын адаптивлији һәр бир организмин сағ галмасыны тә'мин едир, онун чохалма әмсалыны артырыр, өлмә әмсалыны азалдыр. Битки вә һејван организмләринин морфофизиоложи гурулушу вә ујғунлашма реаксијаларынын, онларын јарандығы мүһитин типик, башлыча шәраитинә динамик сурәтдә ујғунлашмасы А.-нын даһа ајдын тәзаһүрүдүр. Һәр бир органын, еләчә дә организм дахилиндәки органларын форма вә функсијалары һәмишә бир-биринә ујғун кәлир. Мүһитин дәјишилмәси илә әлагәдар јени кејфијјәт дәјишиклији кими мејдана чыхан А. битки вә һејван организмләри арасында кениш јајылмышдыр. Биткиләрин көк системләри, көвдәләри, јарпаглары вә хүсусилә чохалма органларынын гурулуш вә формаларында А. даһа ајдын нәзәрә чарпыр. А.-нын тарихи тәкамүл мәнбәји сон дәрәчә мүхтәлиф мутасијалардыр (ирси вә ја кенетик дәјишкәнликләр). Мутасијалар вә онларын сечмә нәтичәсиндә топланмасы А.-нын мәнбәји олур; беләликлә, сечмә организмләрин адаптив гурулушунун башлыча, јарадычы амилинә чеврилир (бах һәмчинин *Тәкамүл тә'лими*). 2) Һәр һансы дили өјрәнмәк үчүн мәтнин садәләшдирилмәси.

Әд.: Дарвин Ч., Происхождение видов.., Соч., т. 3, М.—Л., 1939; Шмальгаузен И. И., Организм как целое в индивидуальном и историческом развитии, М.—Л., 1942; јенә онун, Факторы эволюции, М.—Л., 1968.

АДАПТЕР (инк. adapter; лат. adapto—ујғунлашдырырам) — 1) фотоапарат

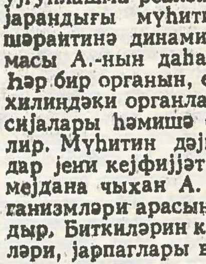

Електромагнитли адаптерин схеми: 1—ијнә; 2—ләвбәр; 3—гүтб учлуглары; 4—сарғач.

үчүн әлавә касет; фотоапаратын конструксијасында нәзәрдә тутулмамыш мүхтәлиф формалы вә мүхтәлиф ичралы ишығаһәссас материаллардан истифадәјә имкан верир; 2) ијнәнин граммофон валы үзәриндәки механики рәгсини сәс тезликли електрик рәгсинә чевирән чиһаз. Бу рәгсләр ашағы тезликли күчләндиричи илә күчләндирилир вә *репродукторун* көмәји илә сәсә чеврилир. Електромагнит, електродинамик вә пјезоелектрик чевиричили А.-ләр вар.

АДАПТИ́В ИДАРӘЕТМӘ СИСТЕМИ—бах *Идарәетмә системләри.*

АДАПТИ́В ӨЈРӘДӘН МАШЫН—бах *Өјрәдән машын.*

АДАПТИ́В РАДИА́СИЈА—нөвүн вә ја гоһум нөвләр групунун чәрчивәси дахилиндә мүхтәлиф организм формаларынын јаранмасы. А.р. терминини 1915 илдә Америка алими Г. Осборн тәклиф етмишдир; лакин даһа әввәлләр Ч. Дарвинин, *диверкенсија* адландырдығы бу просес һаггында мүлаһизәләри олмушдур. А.р. бүтүн адаптасиокенез формаларынын әсасы олуб, организмләрин адаптасијалар газанмасы вә јени адаптик зоналара дахил олмасы кими хүсуси ујғунлашмаларын нәтичәсидир.

АДА́ТЛЫЛАР—шаһсевән тајфаларындан бири. Иран Азәрб.-ында јашајырлар. Әсасән, малдарлыгла мәшғулдурлар (бах *Шаһсевәнләр*).

АДВЕ́КСИЈА (лат. advectio—көтирмә)—метеоролокијада—һаванын үфүги истигамәтдә һәрәкәт едәрәк истини, сојуғу вә рүтубәти бир јердән башга јерә апармасы. Исти вә сојуг, гуру вә рүтубәтли һава күтләләринин А.-сы чох вахт Јер сәтһинин ајры-ајры мәһәлләри үзәриндә метеороложи вәзијјәтин кәскин дәјишилмәсинә сәбәб олур. Бә'зи метеороложи һадисәләр анчаг А. илә әлагәдар олдуғундан «А.» термини һәмин һадисәләрин мәншәјини көстәрмәк үчүн дә ишләдилир. Мәс., адвектив думан, адвектив ајаз, адвектив туфан вә с.

АДВЕНТИ́В ОРГАНЛАР (лат. adventicius—јабанчы)—биткиләрдә бөјүмә нөгтәсинин ембрионал тохумасындан дејил, бир гәдәр јашлы һиссәдән вә мүвафиг олмајан јерләрдә инкишаф едән органлар; мәс., јарпаг голтуғунда дејил, көк вә јарпагларда әмәлә кәлән тумурчуглар (бах *Әлавә орғанлар*).

А́ДДА (Adda)—Италијада чај. По чајынын сол голу. Уз. 313 *км*, һөвзәсинин саһәси тәгр. 8 мин *км*^{2}. Чохлу СЕС вар. Бә'зи јерләрдә кәмичилијә јарарлыдыр. А.-дан Милана канал чәкилмишдир (уз. 56 *км*). 2-чи коалисијанын (Инкилтәрә, Русија, Австрија вә с.) Франса илә мүһарибәсиндә А.В. Суворовун команданлыг етдији Русија - Австрија гошунлары 1799 ил апрелин 16—17 (27—28)-дә А. саһилләриндә кен. Ж.В. Моронун команданлыг етдији франсыз ордусуна галиб кәлмишдир.

А́ДДИСОН (Addison) Томас (апрел, 1793—29.6.1860)— инкилис һәкими, клинисисти вә патанатому. Единбург тибб мәктәбини битириб, Лондон хәстәханаларында ишләмишдир. Ағчијәрин патолокијасына аид гијмәтли әсәрләри вар. А. бөјрәкүстү вәзинин *Аддисон хәстәлијини* илк дәфә тәсвир етмишдир.

А́ДДИСОН ХӘСТӘЛИЈИ, тунч хәстәлији—бөјрәкүстү вәзиләрин габыг гаты функсијасынын хроник чатышмазлығы нәтичәсиндә баш верән хәстәлик. Бу хәстәлији илк дәфә 1855 илдә Т. *Аддисон* тәсвир етмишдир. А.х.-нә бөјрәкүстү вәзиләрин зәдәләнмәси (вәрәм, надир һалларда сифилис, бөјрәкүстү вәзиләрин габыг гатынын атрофијасы, шиш, амилоидоз) сәбәб олур. Хәсталик тәдричән инкишаф едәрәк, 2—3 ил вә даһа чох сүрә биләр. Әламәтләри: дәридә тунч рәнкли ләкәләр, арыглама, тез јорулма, ган тәзјигинин ашағы дүшмәси вә с. Һормонал препаратларла мүаличә едилир.

АДДИ́ТИВЛИК (лат. additivus—әлавә едилән)—кәмијјәтин бүтөв објектә ујғун гијмәтинин һәмин објектин истәнилән тәрздә бөлүнмәсиндән алынан һиссәләринин ујғун гијмәтләри чәминә бәрабәр олмасы хассәси. Мәс., бүтөв чисмин һәчми онун һиссәләринин һәчмләри чәминә бәрабәрдир. Хәттин уз., сәтһин саһәси, физики чисмин чәкиси вә күтләси дә А. хассәсинә маликдир.

АДДЫМЛАЈАН ЕКСКАВА́ТОР—бах *Екскаватор.*

АДДЫМӨЛЧӘН—1) јив вә дишли чарх аддымыны өлчән чиһаз; 2) адамын аддымларыны (10 000—100 000 аддым) автоматик һесаблајан чиб саатына бәнзәр әгрәбли чиһаз.

АДЕКВА́Т (лат. adaequatus—бәрабәрләшдирилмиш, бәрабәр)—ујғун, дәгиг, мүтабиг. Идрак нәзәријјәсиндә А. чисим вә һадисәләрин бејиндәки сурәтләринин реал керчәкликдәки орижинала ујғун кәлмәсини, онларын ин'икасы олмасыны билдирир.

АДЕЛАЙДА (Adelaide)—Австралија Иттифагында шәһәр. Чәнуби Австралија штатынын инз. м. Спенсер көрфәзи саһилиндә порт. Д.ј. говшағы вә аеропорт. Әһ. 868 мин (1973). Машынгајырма сәнајеси мәркәзидир. Кимја, електротехника електроника, дәгиг механика, нефт е'малы сәнајеси инкишаф етмишдир. Јејинти вә јүнкүл сәнаје мүәссисәләри, ун-т (1874), консерваторија вә с. вар.

АДЕЛИ́ ТОРПАҒЫ (Terre Adélie)—Антарктиданын учгар һиссәси. 136°25′ вә 141°50′ ш.у.-лары арасындадыр. Сәтһи 2500 *м* галынлыгда бузла өртүлүдүр. Иглими чох сәртдир. А.т.-ны 1840 илдә франсыз дәниз сәјјаһы Ж. Дүмон-Дүрвил кәшф етмиш вә она арвадынын адыны вермишдир.

АДЕНА́УЕР (Adenauer) Конрад (5.1. 1876, Көлн—19.4.1967, Бонн јахынлығында)—АФР дөвләт хадими, Көлн ш.-нин бәләдијјә рәиси (1917—1933), Пруссија Дөвләт Шурасынын (1920—32), Гәрби Алманија Христиан Демократ Иттифагы (ХДИ) партијасынын сәдри (1946—66) иди. 1933—46 илләрдә харичдә јашамышдыр. АФР-ин федерал канслери (1949—63); 1951—55 илләрдә һәмчинин харичи ишләр назири олмушдур. А.-ин канслер олдуғу илләрдә АФР НАТО-ја дахил олду (1954), Алманија Коммунист Партијасы вә с. мүтәрәгги тәшкилатлар гадаған едилди. А. һөкумәтинин сијасәти Гәрби Алманијада милитаризмин вә гисасчылығын дирчәлдилмәсинә имкан јаратды. А. АБШ-ын тәчавүзкар даирәләринә архаланараг, ССРИ-јә вә дикәр сосиалист өлкәләринә гаршы «зор ишләтмәк» сијасәти јеритмәјә тәрәфдар олмушдур. А. АФР-ин Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Авропада јаранмыш сәрһәдләрә јенидән бахылмасына јөнәлдилмиш гисасчы хәттинин башлыча илһамчысы иди.

АДЕНИ́Л ТУРШУСУ—аденозинмонофосфат туршусу (АМФ)—бах *Аденозинфосфат туршулары.*

АДЕНИ́Н, 6-аминпурин, $C_5H_5N_5$ —*пурин әсасларындан* бири. Мол. к. 135,14-дүр. Суда пис, туршу вә гәләвиләрдә исә јахшы һәлл олан рәнксиз кристал маддәдир. Бүтүн чанлы һүчејрәләрин тәркибиндә вар. Башга пурин әсасы—гуанинлә вә пиримидин әсаслары (ситозин вә тимин, ја да урасил) илә бирликдә *нуклеин туршуларынын* тәркибинә дахилдир. А. аденозин, *аденозинфосфат туршулары* вә бә'зи ферментләрин дә тәркибиндә вар.

АДЕНОВИРУСЛАР (јун. adēn — вәзи+*вируслар*)—инсанда јухары тәнәффүс јолларынын кәскин илтиһабына, конјунктивит, ентероколит, вируслу пневмонија вә с. хәстәликләрә сәбәб олан вирусларын бөјүк бир групу. 50-јә јахын типи, о чүмләдән инсанда 32 типи мә'лумдур. Зүлал өртүкдән вә ДНТ-дән (дезоксирибонуклеин туршусу) ибарәтдир. Өлчүләри 70—90 *ммк*-дур.

АДЕНОЗИ́Н, $C_{10}H_{13}N_5O_4$—тәркибиндәки *аденинин* 9-чу азот атомунун *рибозанын* биринчи карбон атому илә бирләшдији нуклеозид. Мол. *к*. 267,1-дир. Суда һәлл олан рәнксиз кристалдыр. Башлыча олараг организмләрдә бә'зи ферментләрин, һәмчинин аденозинфосфат вә нуклеин туршуларынын тәркибиндә вар. А. организмә вурулдугда үрәјин фәалијјәтини күчләндирир.

АДЕНОЗИНТРИФОСФА́Т ТУРШУСУ—бах *Аденозинфосфат туршулары.*

АДЕНОЗИНФОСФА́Т ТУРШУЛАРЫ—аденозинин моно-, ди- вә трифосфат ефирләри, *нуклеотидләр*. Тәркибләри *аденин*, *рибоза* вә бир, ики, јахуд үч фосфат туршусу галығындан ибарәтдир (мүвафиг олараг АМФ, АДФ вә АТФ адланыр). А.т. бүтүн организмләрдә вар, маддәләр вә енержи мүбадиләсиндә мүһүм рол ојнајыр. Белә ки, АМФ-ә фосфат групларынын бирләшмәси енержинин аккумулјасијасына, ондан фосфат групларынын гопмасы исә енержи ајрылмасына сәбәб олур, бу енержидән дә организм өз һәјати просесләриндә истифадә едир.

Һүчејрәләрдә АТФ, АДФ вә АМФ даим бир-биринә чеврилир. АМФ (аденозинмонофосфат туршусу, јахуд аденил туршусу) *нуклеин туршуларынын* тәркиб һиссәсидир вә ферментләрдән бир чохунун тәркибиндә вар; мол. к. 347,23-дүр. АДФ (аденозиндифосфат туршусу) фермент тә'сири илә АТФ-дән бир фосфат туршусу галығынын гопмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир; мол.к. 427,22-дир; енержи мүбадиләсиндә вә *фосфатлашдырма* просесиндә чох бөјүк ролу вар. АТФ (аденозинтрифосфат туршусу, јахуд аденилпирофосфат туршусу) нуклеин туршуларынын биосинтези үчүн субстратдыр; мол.к. 507,21-дир. Аденозинтрифосфатаза ферментләринин тә'сири илә кәнар фосфат групларындан бири вә ја икиси АТФ-дән асанлыгла гопур. Онлардан һәр бири гопдугда ајрылан 30—40 *кч* вә ја 7—10 *ккал* енержи организмин мүхтәлиф функсијалары јеринә јетирмәсинә (мәс. әзәләләрин јығылмасына вә с.) сәрф олунур.

Аденозинтрифосфат туршусунун динатриум вә ја монокалсиум дузларындан мүаличә мәгсәди илә (әзәлә дистрофијасында, үрәк дамарлары вә периферик дамарларын спазмасында инјексија үчүн) истифадә олунур. Тәзә миокард инфарктында вә ағчијәр илтиһабы хәстәликләриндә АТФ препаратларындан истифадә етмәк олмаз.

АДЕНОИДЛӘР (јун. adḗn — вәзи + éidos—бәнзәр), аденоид төрәмәләри, аденоид векетасијалары—бурун-удлаг, боғаз вә дамаг бадамчыгларынын лимфатик төрәмәләринин (дүјүнләринин) бөјүмәси. Һәмин төрәмәләр нормал һалда кичик лимфа дүјүнләриндән ибарәт олур. Әсасән, 4—8 јашлы ушагларда тәсадүф едилир. Әламәтләри: ушаг бурунла чәтин нәфәс алыр (буна көрә дә ағзы һәмишә ачыг галыр), тез-тез зөкәмә тутулур, дишләри дүзкүн инкишаф етмир, јухусузлугдан јаддашы зәифләјир вә с. Чәрраһи јолла мүаличә едилир.

АДЕНОКАРСИНО́МА (јун. adḗn — вәзи + karkinōma—хәрчәнк шиши), вәзи хәрчәнки—вәзи тохумасынын епителисиндән төрәнән јаман шиш (мәс., сүд вәзисиндә, мә'дәнин, бағырсағын, ушаглығын селикли гишасында вә с.). Бах *Шишләр*.

АДЕНО́МА (јун. adḗn—вәзи + ...*ома*)—вәзили органларда (сүд вәзиләри, јумурталыглар, гарачијәр, мә'дә, бөјрәкләр, галханабәнзәр вәзи вә с.) әмәлә кәлән хошхассәли шиш. Бә'зи һалларда јаман шишә чеврилә билдији үчүн вахтында чәрраһи јолла мүаличә едилмәлидир.

АДӘМ (гәдим јәһудичә—инсан)—иудаизм, христиан вә ислам динләринә көрә илк инсан. Куја А.-и аллаһ торпагдан јаратмыш вә бүтүн инсанлар А. вә Һәввадан төрәнмишләр. А. һаггында чохлу әфсанә вә рәвајәт вар.

АДӘМ КӨРПҮСҮ (Adam's Bridge)—Һиндистан ј-а илә Шри Ланка а. (кечмиш Сејлон а.) арасында дајазлыг вә кичик мәрчан адалары. Уз. тәгр. 30 *км*, адалар арасында дәринлик тәгр. 1,5 *м*-дир. Шри Ланка а.-ны Һиндистанла бирләшдирән бәрәли д.ј. А.к.-нә паралел кечир. Әфсанәјә көрә, Адәм чәннәтдән говуларкән Сејлона кәлмиш, бурадан исә А.к. илә материкә кечмишдир.

АДӘТ—мүәјјән чәмијјәтдә вә ја ичтимаи група тәкрар едилән вә онун һәр бир үзвү үчүн ади һала чеврилән, ирсән кечмиш ејни (стереотип) давраныш гајдасы. «А.» термини чох вахт «ән'әнә» вә «мәрасим» («ајин») терминләри илә ејниләшдирилир; лакин *ән'әнә* даһа кениш мә'нададыр. *Мәрасим* исә А.-ин јалныз бир нөвүдүр. А., әсасән, капитализмә гәдәрки чәмијјәтләрдә инсанлар арасында мүнасибәтләрин әсас тәнзимчиси олмушдур. Бу, ичтимаи һәјатын сабит вә дәјишмәз характери вә мәдәнијјәтләрарасы мүнасибәтләрин зәиф инкишафы илә әлагәдардыр. А. фәрдләрин мүәјјән ичтимаи вә мәдәни тәчрүбәни мәнимсәмәси васитәси олуб, ону нәсилдән нәслә өтүрүр, фәрдләрин давранышыны низама салыр, групдахили бирлији сахлајыр, мүхтәлиф објектләри вә ичтимаи мүнасибәтләри мүгәддәсләшдирир. Бу заман һәм реал, һәм дә хәјали објектләр (аллаһ вә с.) мүгәддәсләшдирилә биләр. Истеһсалат вәрдишләри, дини мәрасимләр, халг бајрамлары вә с. А. һесаб едилә биләр. Дөвләтин вә һүгугун мејдана кәлмәси илә бир чох А. һаким синиф тәрәфиндән бәјәнилди вә һүгуг нормалары (бах *Адәт һүгугу*) системинә дахил олунду. Беләликлә, А.-а риајәт олунмасы дөвләт тәрәфиндән тә'мин едилди. Капитализмин инкишафы, мүхтәлиф мәдәнијјәтләр арасындакы әлагәләрин кенишләнмәси, ичтимаи һәјатын дүнјәвиләшмәси вә с. илә әлагәдар А.-ин күчү әсасән сарсылды. Мүасир ичтимаи һәјатын динамик инкишафы, сәнајенин, күтләви коммуникасија васитәләринин тәрәггиси, *урбанизасија* бу просеси күчләндирир, ичтимаи фәалијјәтин башлыча тәнзимчиси кими ичтимаи институтлары өн плана чәкир; А. даһа чох мәишәтдә, әхлагда вә мүлки мәрасимләрдә галмышдыр. А.-ин ролу, әсасән, дахил олдуғу ичтимаи мүнасибәтләр системи илә мүәјјән едилир. Буна көрә А. мүтәрәгги, мүртәче вә көһнәлмиш олур.

ССРИ-дә вә дикәр сосиалист өлкәләриндә көһнәлмиш вә мүртәче А.-ләрә гаршы мүбаризә апарылыр, сосиалист ичтимаи мүнасибәтләринин инкишафындан ирәли кәлән јени А. вә ән'әнәләр јараныр. Башга халгларда олдуғу кими, азәрбајчанлыларын да гонагпәрвәрлик, гочалара һөрмәт, гаршылыглы көмәк, чөрәјә һөрмәт вә с. нәсилдән нәслә кечән мүтәрәгги А.-ләри вар.

Әд.: Енкелс Ф., Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2; Гофман А. Б., Левкович В. П., Обычай как форма социальной регуляции, «Советская этнография», 1973, № 1.

АДӘТ (психолоҝијада)—ичрасы инсан үчүн тәләбата чеврилән мәнимсәнилмиш иш вә һәрәкәтләр системи. А.-ин физиоложи әсасыны мөһкәмләнмиш мүвәггәти синир рабитәләри системи тәшкил едир; «...һәр чүр адәт шәрти рефлексләрин узун силсиләсиндән ибарәтдир» (И.П. Павлов). Ишкүзарлыг, тәмизлик, дәгиглик, интизамлылыг, сәлигәлилик вә с. мүсбәт А.-ләр вахт вә гүввәдән сәмәрәли истифадә етмәјә тә'сир көстәрир. Тәнбәллик, пинтилик, кобудлуг, јалан данышмаг, мүсаһибинин сөзүнү кәсмәк мәнфи адәтләрдир. А. тәрбијәнин мәһсулудур. Бунун үчүн мөһкәм ирадә вә өзүнүтәнгид әсас шәртдир.

АДӘТ ҺҮГУГУ—һәр һансы бир ичтимаи мүһитдә (синифләр, сәнәткарлар вә с. арасында) кортәбии јаранан вә узун мүддәт әрзиндә вәрдиш һалыны алан, дөвләт тәрәфиндән бәјәнилән вә һүгуги гүввәјә минән адәт нормаларынын (давраныш гајдаларынын) чәми. А.һ. дөвләтин мејдана кәлмәси илә бир вахтда, синифли чәмијјәтдән әввәл мөвчуд олан вә бүтүн коллективин мәнафејини екс етдирән адәтләр әсасында јаранмышдыр. Адәт синифли чәмијјәтдә дөвләт тәрәфиндән гәбул едилдикдә һакимијјәт органларынын горудуғу һүгуги нормалара чеврилир. Јалныз һүгуг нормасы функсијасыны јеринә јетирән, јә'ни һаким синфин игтисади вә сијаси чәһәтдән мәнафејини, ирадәсини екс етдирән вә дөвләт тәрәфиндән конкрет сијаси, игтисади шәраитә ујғунлашдырылан адәтләр А.һ. шәклини алыр. Гәдим дөврдә вә орта әсрләрдә А.һ. бөјүк рол ојнамышдыр. Буржуа ичтимаи мүнасибәтләринин инкишафы, истеһсалын вә әмтәә дөвријјәсинин кенишләнмәси бу мүнасибәтләрин мөһкәмлијини тә'мин етмәји, јә'ни дөвләт тәрәфиндән мүәјјән едилән һүгуг нормалары системинин јарадылмасыны тәләб етди. Мүасир буржуа чәмијјәтиндә јалныз бә'зи һалларда (мәс., мәһкәмә тәчрүбәсиндә) тәтбиг олунур. Бејнәлхалг мүнасибәтләрдә (хүсусилә тичарәт мүнасибәтләриндә) А.һ.-нун әһәмијјәти бир гәдәр чохдур. Совет ганунверичилијиндә А.һ.-на мүстәсна һалларда истинад едилир. Мәс., мүлки дөвријјә вә мәишәтдә *мүгавиләнин* бағланмасыны тәсдиг вә ичрасыны тә'мин етмәк мәгсәди илә тәрәфләрдән биринин дикәринә *бећ* вермәси адәти дөвләт тәрәфиндән бәјәнилмиш вә ганунлашдырылмышдыр (Азәрб. ССР Мүлки Мәчәлләси, м., 198—199).

А́ДИ (Ady) Ендре (22.11.1877, Ерминдсент к.—27.1.1919, Будапешт)—мачар шаири, публисист. «Ше'рләр» (1899), «Бир даһа» (1903), «Јени ше'рләр» (1906) вә с. китабларын мүәллифидир. Ше'рләриндә («Күчә маһнысы», «Чак-Мате торпагларында», «Пролетар оғлу» вә с.) халгы ингилаби мүбаризәјә чағырмышдыр. «Зәлзәлә» (1906) мәгаләси Москвада Декабр силаһлы үсјанына һәср олунмушдур. «Гочалар», «Мачар јакобинчисинин нәғмәси» ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Әсәри: Стихи, М., 1975.

АДИ КӘСР—$\frac{m}{n}$ шәклиндә јазылан әдәди кәср. m вә n—тәбии әдәдләрдир.

АДИ НЕ́РПА, һалгахаллы суити (Phoca hispida)—суитиләр фәсиләсиндән мәмәли һејван. Уз. 1,5 *м*-әдәк, чәкиси 70 *кг*-адәк олур. Хәзи түнд-боздур. Һалгашәкилли халлары вар. Шимал Бузлу океанында, Атлантик вә Сакит океанларын шм. һиссәсиндә, Балтик вә Баренс дәнизләриндә, бә'зи ири көлләрдә (Ладога), әсасән, саһил суларында јашајыр. Ағхәзли баласыны буз үзәриндә доғур. Ов әһәмијјәти бөјүкдүр: дәрисиндән, дәриалты пијиндән вә әтиндән истифадә олунур.

АДИАБА́Т (јун. adiábatos—кечилмәз)—таразлыгдакы адиабатик просеси тәсвир едән әјри. А. идеал газлар үчүн даһа садә олур.

АДИАБАТИК ПРОСЕ́С—әтраф мүһитлә истилик мүбадиләсиндә олмајан һәр һансы системдә кедән термодинамик просес. А.п.-ин кетмәси үчүн системи истилик кечирмәјән өртүклә әһатә етмәк лазымдыр. Лакин просес кифајәт гәдәр бөјүк сүр'әтлә кедәрсә (бу мүддәтдә әтраф мүһитлә истилик мүбадиләси нәзәрә алынмајачаг дәрәчәдә чүзи олса), систем әтраф мүһитдән изолә едилмәдикдә белә ону А.п. һесаб етмәк олар. Газларда вә башга чисимләрдә сәсин јајылмасы, парамагнит маддәләрин адиабатик магнитсизләшдирилмәси А.п.-ә мисал ола биләр. Систем А.п. заманы харичи гүввәләрә гаршы иш көрүрсә, онун дахили енержиси азалыр. Идеал газын дахили енержиси јалныз темпрдан асылы олдуғундан о, адиабатик кенишләндикдә сојујур, адиабатик сыхылдыгда исә гызыр. Системин һал диаграмында А.п. адиабат адланан әјри илә тәсвир олунур.

Атмосфердә кедән просесләрдән чоху А.п. һесаб етмәк олар. Һава күтләләринин шагули һәрәкәти заманы тәзјиг елә дәјишир ки, һава ахынларынын әтраф мүһитлә истилик мүбадиләси олдугча чүзи олур, јухары галхан ахын адиабатик сојујур, ашағы дүшән ахын исә адиабатик гызыр. Атмосфердә һаванын адиабатик сојујуб-гызмасы, онун тәркибиндәки су бухарларынын конденсасија едиб бухарланмасына сәбәб олур, истиликкечирмә, конвексија вә с. кими просесләр баш верир.

АДИАБЛА—Азәрб.-да гәдим јашајыш мәнтәгәси. Јунан ҹоғрафијашүнасы Птолемеј (2 әср) «Ҹоғрафи тә'лимнамә» әсәриндә А.-нын Күрүн шм. голларындан бири илә *Албан чајы* арасында олдуғуну көстәрмишдир. Јери мүәјјәнләшдирилмәмишдир.

АДИАМА́Н—Ерм. ССР-дә, Севан көлүнүн ҹ.-ш. саһилиндә кәнд (индики Кеташен-Неркин). А. јахынлығындакы курганда е. ә. 2-ҹи миниллијин сонларына аид гәбир ашкар едилмишдир (1908). Гәбирлә бәдии ојма үсулу илә бәзәдилмиш ағаҹдан дүзәлдилмиш арабада дәфн олунмуш тајфа башчысынын, әтрафында исә онун дәфни заманы өлдүрүлмүш адамларын скелети, чохлу тунҹ әшја тапылмышдыр. А. курганынын тәдгиги ибтидаи иҹма гурулушунун дағылдығы дөврдә малдар тајфаларын өзүнә мәхсус јүксәк мәдәнијјәтә малик олдуғуну вә Шәрг өлкәләри илә әлагә сахладығыны сүбут едир.

АДИКЕ́НИ—Күрҹ. ССР-дә шәһәр типли гәс. Адикени р-нунун мәркәзи. Кваблиани чајы (Күр һөвзәси) саһилиндәдир. Ахалтсихе д.ј.ст.-ндан 32 *км* г.-дә, Батуми—Ахалтсихе автомобил јолу үстүндәдир. Әһ. 2,1 мин (1974). Тахташалбан вә лимонад з-длары вар.

АДИЛ САЛАМ—бах *Салам Адил*.

АДИЛШАҺЛАР—Һиндистанын мәркәзи һиссәсиндә (Биҹапур) һөкмранлыг етмиш сүлалә (1490—1686). Баниси Јусиф Адилхан *Бәһмәни султанлығынын* ән көркәмли сәркәрдәси олмуш, 1489 илдә өзүнү мүстәгил е'лан етмиш вә јени дөвләт јаратмышдыр. 1686 илдә А. дөвләтини Аләмкир истила етмишдир. Ибраһим II Адилшаһ (1580—1626) ән нүфузлу һакимләрдән олмушдур.

АДИНАМИ́ЈА (јун. adynamia—күҹсүзлүк)—кәскин зәифлик. *Интоксикасија*, инфексион вә узунсүрән үзүҹү хәстәликләр, аҹлыг, *Аддисон хәстәлијинин* ағыр формасы вә с. бүтүн организмин А.-сына сәбәб ола биләр. Организмин үмуми А.-сы илә бәрабәр, ајры-ајры органларын да А.-сы олур (мәс., үрәк А.-сы).

АДИПИ́Н ТУРШУСУ—икиәсаслы үзвитуршу, $HOOC(CH_2)_4COOH$. Рәнксиз кристал маддәдир; 151—153°С-дә әријир; суда аз һәлл олур. Әсасән, циклоһексанону вә циклоһексанолу нитрат туршусу вә ја һава оксикени илә оксидләшдирмәклә алыныр (катализатор олараг Mn дузлары көтүрүлүр). Ону Бакы нефтинин зәнкин олдуғу циклоһексаны билаваситә ики мәрһәләдә оксидләшдирмәклә дә алмаг олур. А.т. *најлон* истеһсалында ишләдилән мүһүм јарыммәһсулдур. Һәр ил дүнјада јүз мин тонларла А. т. истеһсал олунур. Онун ефирләри пластификатор вә сүрткү јағы кими дә ишләдилир.

АДИ́ТИ (санскритҹә—нәһајәтсиз)—гәдим һинд дининдә «аллаһлар анасы» һесаб едилирди. Веда аллаһлары Варуна, Сурја, Пушан, Митра, Савитар, Индра, Вишну вә б. А.-нин оғуллары сајылыр.

АДИ́ҸЕ (Adige)—Италијанын шм.-ында чај. Уз. 410 *км*, һөвзәсинин саһ. 14,7 мин *км*^{2}. Адриатик дәнизинә төкүлүр. Мәнсәбиндән 350 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. Ири СЕС-ләр вар. Тренто, Верона ш.-ләри А.-нин саһилиндәдир.

АДЫВА́Р—бах *Халидә Әдиб*.

АДЫГЛАР—Шимали Гафгазын мәншәҹә гоһум олан бир чох гәдим тајфасынын үмуми ады. Гафгазын мүасир халгларындан кабардалылар, адыкеләр вә чәркәзләр А.-а аиддирләр; һәр үч халгын дили мәншәҹә гоһум олуб, *абхаз-адыг дилләринә* дахилдир. А. гәдимдә Шимали Гафгазын ҹ.-г.-индә вә Гара дәниз саһилиндә (әввәл хүсуси адлары вар иди, сонралар зихләр вә керкетләр үмуми адыны гәбул етмишдиләр) јашајырдылар. Антик дөврдә А.-ын бир һиссәси *меотлар* адланырды. Тәгр. 5—10 әсрләрдә А.-ын тајфа иттифагына зих тајфасы башчылыг етдијиндән А., әсасән, зихләр ады илә танынырдылар. 10 әср рус салнамәләриндә касоглар, Шәрг мәнбәләриндә (хүсусилә әрәб вә фарс) кашаклар, кешекләр, монгол истиласы заманы (13 әср) чәркәзләр (чох күман ки, Антик дөврдәки кәркәсләр етнониминин тәләффүз формасы иди) адланмышлар. 13—14 әсрләрдә А.-ын бир һиссәси Терек чајы һөвзәсинә доғру ирәлиләмиш вә бурада аланларын галыглары онлара гарышмышды. Беләликлә, кабарда халгы формалашмышдыр. Дикәр адыг тајфаларындан исә адыке халгы тәшәккүл тапмышдыр. Мүасир Гарачај-Чәркәз МВ-дән јашајан А. гисмән гәрби адыг тајфасынын нәсилләриндән, гисмән дә 19 әсрин 20—40-ҹы илләриндә Кубана көчмүш кабардалылардан ибарәтдир.

АДЫЈАМА́Н (Adiyaman) — Малатја ш.-нин (Түркијә) ҹ.-унда јашајыш мәнтәгәси. А.-дан 4,5 *км* аралы сон Палеолит дөврүнә аид мәскән вар. 1927, 1937—38 илләрдә вә сонралар тәдгиг олунмушдур. Археоложи газынтылар заманы тапылмыш мүхтәлиф даш мә'мулатыны бә'зи алимләр *Оринјак мәдәнијјәтинә* аид едирләр. Бир сыра тапынтыларын Неолит дөврүнә аид олмасы күман едилир. А. јахынлығында гаја тәсвирләри дә ашкар олунмушдур.

АДЫКЕ́ ДИЛИ — *адыкеләрин* дили. Гафгаз дилләринин абхаз-адыг голуна дахилдир. А.д.-ндә 97 минә јахын адам данышыр (1970). Абадзех, бжедуг, темиргој (чемгуј), шапсуг диалектләри вар. Әдәби дил темиргој диалектинә әсасланыр. Фонетик тәркибиндә 2 көк (е, ы), 5 дүзәлтмә саит, 54 (диалектләрдә 66-дәк) самит вар. Морфоложи гурулушча илтисаги дилдир. Фе'л формалары зәнкиндир. Ҹүмлә гурулушу тә'сирли вә тә'сирсиз хәбәрләрә көрә дәјишир. Лүғәт тәркибиндә тәкһеҹалы сөзләр әсас јер тутур. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра әрәб әлифбасындан истифадә едилмиш, 1927 илдә латын, 1938 илдә исә рус графикасы әсасында әлифба јарадылмышдыр.

Әд.: Языки народов СССР. Иберийско-кавказские языки, М., 1967; Кумакова З. Ю., Развитие адыгских литературных языков, М., 1972.

АДЫКЕ́ МУХТАР ВИЛАЈӘТИ, Адыкеја—РСФСР-ин Краснодар өлкәси тәркибиндә мухтар вил. Шимали Гафгазда, Лаба вә Кубан чајларынын сол саһилиндәдир. 1922 ил ијулун 27-дә тәшкил олунмушдур. Саһ. 7,8 мин *км*^{2}. Әһ. 401 мин (1975, јанвар). 6 р-ну, 1 шәһәри, 6 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Мајкоп ш.-дир.

Тәбиәт. Вил.-ин шм. һиссәси зәиф далғавары Кубанбоју маили дүзәнлијиндән, ҹ. һиссәси Бөјүк Гафгазын дағәтәји һиссәсиндән (һүнд. 300 *м*) вә дағларындан (3 238 *м*, Чугуш д.) ибарәтдир. Нефт, газ, мүхтәлиф тикинти материалы јатаглары, һәмчинин Масеста типли мүалиҹә булаглары вар. Иглими мүлајим исти, рүтубәтлидир. Орта темп-р јанварда —1,6°С, ијулда 22,2°С-дир. Иллик јағынты 700 *мм*. Чајлары (Лаба, Белаја, Чохрак, Пшиш, Псекупс вә с.) Кубан чајы һөвзәсинә аиддир. Кубан чајында ахымы низама салмаг үчүн Тшик вә Шапсуг су анбарлары јарадылмышдыр. Вил.-дә гара торпаглар хејли саһә тутур. Дағәтәји саһәләр сәнаје әһәмијјәтли мешәликдир (әразинин 39,2%-и); палыд, фыстыг, шам, јабаны мејвә ағаҹлары вә с. битир.

Әһали. Вил.-ин јерли әһалиси адыкеләрдир; руслар, украјналылар вә б. халглар да јашајыр. Шәһәр әһалиси 182,9 мин, кәнд әһалиси 218,1 миндир. Орта сыхлыг 1 *км*^{2}-дә 51,4 нәфәрдир (1975).

Тарихи мә'лумат. А. әразисиндә илк инсан ашағы палеолит дөврүндә јашамышдыр. Е.ә. 1-ҹи миниллијин јазылы мәнбәләриндә *адыгларын* улу бабалары меотлар, синдләр, керкетләр вә б. адлар илә мә'лумдур. 4—10 әсрләрдә әһали әкинчилик, малдарлыг, балыгчылыг, овчулуг, метал е'малы илә мәшғул олур, Днепрбоју славјанлар, Крым, Гафгаз халглары Иран вә Бизанс илә тиҹарәт едирдиләр. Тәгр. 13 әсрдән гәрби адыке тајфалары адыке халгы кими формалашмаға башлады. 16 әсрдән башлајараг Түркијә султанлары вә Крым ханлары адыкеләрә гаршы ишғалчылыг мүһарибәләри апарыр, зорла ислам динини јајырдылар. 1557 илдә адыке халгы көнүллү олараг Русијаја бирләшди. Бу һадисәнин адыке халгы үчүн мүтәрәгги ролу олду. Адыкеләрин габагҹыл рус мәдәнијјәти, мүтәрәгги хадимләрлә үнсијјәти үчүн шәраит јаранды. Адыкеләр Русијада кенишләнән ингилаби һәрәката гошулурдулар. 1918 илин јанварында А.-да Совет һакимијјәти гурулду. 1918 илин мајында А. Кубан-Гара дәниз Совет респ.-сына дахил олду. 1918 илин пајызында ағгвардијачылар Кубан вә А.-ны тутдулар. 1920 илин мартында А.-да Совет һакимијјәти бәрпа едилди. ҮРМИК-ин 1922 ил 27 ијул тарихли декрети илә Чәркәз (Адыке) МВ јарадылды. 1922 ил августун 24-дән Адыке (Чәркәз), 1928 илин ијулундан Адыке МВ адландырылды. Вил.-ин мәркәзи әввәлҹә Краснодар, 1936 илдән исә Мајкоп ш. олду.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы әрәфәсиндә јарымфеодал-патриархал өлкә олан А. Совет һакимијјәти илләриндә сәнаје-аграр өлкәсинә чеврилди. А.-нын мәдәни симасы көкүндән дәјишди. 1942 илин августундан 1943 илин февралынадәк А. алман фашистләринин ишғалы алтында олмушдур. Дүшмәнлә мүбаризәдә мәрдлик вә гәһрәманлығына көрә вил.-дән 24 нәфәр, о ҹүмләдән 7 нәфәр адыке Совет Иттифагы Гәһрәманы ады алмыш, 15 мин дөјүшчү, о ҹүмләдән 5 мин адыке орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Мүһарибәдән сонракы дөврдә А.-ны игтисадијјаты вә мәдәнијјәти даһа да инкишаф

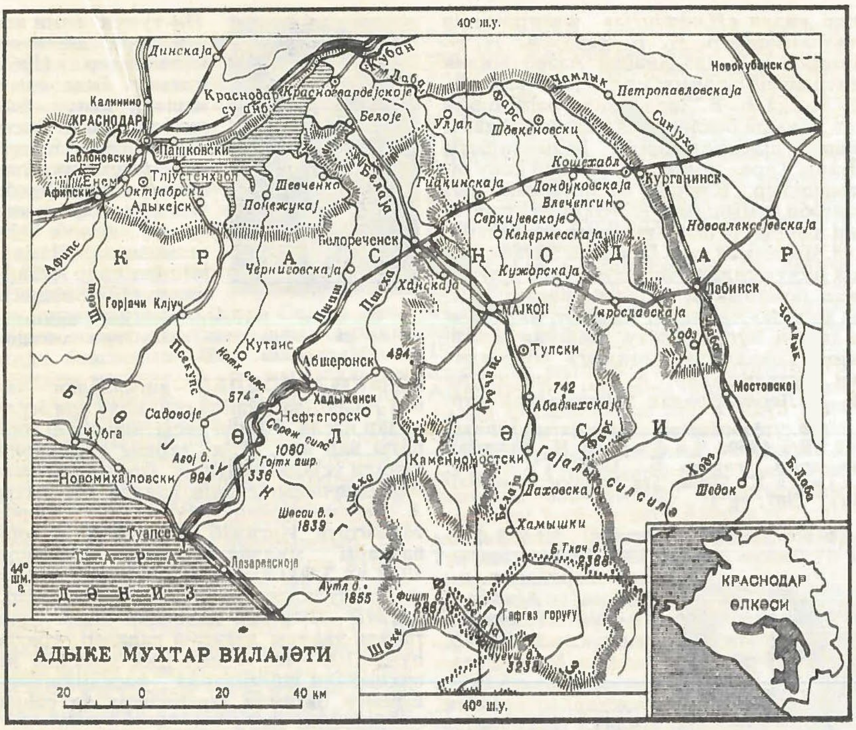
АДЫКЕ МУХТАР ВИЛАЈӘТИ
20 0 20 40 км
40° ш.у.
44° шм. е.
Динскаја
Калинино
КРАСНОДАР
Краснодар су анб.
Красногвардејскоје
Пашковски
Јаблоновски
Тлјустенхабл
Енем
Афипски
Октјабрски
Адыкејск
Шевченко
Понежукај
Белоречјенск
Черниговскаја
Горјачи Кључ
Кутанс
Абшеронск
Хадыженск
Нефтегорск
Садовоје
Чубга
Новомихајловски
Туапсе
Лазаревскоје
ГАРА ДӘНИЗ
Кубан
Лаба
Белаја
Белоје
Улјап
Фарс
Шовгеновски
Чамлык
Петропавловскаја
Новокубанск
Синјуха
Кошехабл
Курганинск
Гиагинскаја
Дондуковскаја
Блечепсин
Серкијевскоје
Келермесскаја
Новоалексејевскаја
Ханскаја
Кужорскаја
МАЈКОП
Јарославскаја
Лабинск
Ходз
Тулски
Мостовскоj
Абадзехскаја
Каменномостски
Даховскаја
Хамышки
Шедок
Гајалы силсилә
Б. Тхач д. 2368
Фишт д. 2867
Гафгаз горуғу
Чугуш д. 3238
Аутл д. 1855
Шесси д. 1839
Гојтх ашр.
Афипс
Шебш
Псекупс
Пшиш
Пшеха
Курджипс
Шахе
Б. Лаба
КРАСНОДАР ӨЛКӘСИ

етмишдир. А. зәһмәткешләри коммунизм гуручулуғунда јени-јени наилијјәтләр газанырлар. А. 1957 илдә Ленин ордени, 1972 илдә Халглар достлуғу ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Тәсәррүфат. Вил.-ин х.т.-нда сәнаје (јејинти, јүнкүл, мешә вә ағач е'малы, машынгајырма) әсас јер тутур. Зәнкин тәбии газ јатаглары вар. 1974 илдә 3,1 млрд. *м*³ газ һасил едилмишдир. Енеркетикасы Белаја чајынын һидроенержи еһтијатына әсасланыр. 1974 илдә 125 млн. *квт-с* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. Јејинти сәнајеси мүәссисәләриндән әт, сүд комбинатлары, консерв з-ду (Мајкоп), консерв комбинаты (Јаблоновски), шәкәр з-ду (Киакинскаја) вә с. вар. Ағач е'малы вә машынгајырма мүәссисәләри, әсасән, Мајкоп ш.-ндәдир. К.т. биткиләринин әкин саһәси 273 мин *ha*-дыр (1974). Бунун 52,1%-индә дәнли биткиләр (әсасән, буғда, гарғыдалы, чәлтик), 14,9%-индә техники биткиләр (күнәбахан, шәкәр чуғундуру, түтүн, ефир јағлы биткиләр), 28,6%-индә јем биткиләри әкилир. 1973 илдә 455,4 мин *т* тахыл, 319,1 мин *т* шәкәр чуғундуру, 42,8 мин *т* күнәбахан истеһсал едилмишдир. Чијиллик саһәләрдә торпагларын гурудулмасы вә истифадәјә верилмәси мәгсәди илә (хүсусилә Чибијдә) иш көрүлүр. Гафгазда ән бөјүк Краснодар су анбары (һәчми 3,4 млрд. *м*³) јарадылмышдыр (1975). Бу, чәлтик әкинләринин кенишләндирилмәсинә имкан верир. Тәрәвәзчилик, бостанчылыг, әсасән, Лаба вә Кубан чајлары вадисиндәдир. Тәбии отлаглар вә кениш саһәдә әкилмиш јем биткиләри (хүсусилә гарғыдалы) һејвандарлығын инкишафына шәраит јарадыр. Вил.-дә 191 мин гарамал, 125,3 мин донуз, 144 мин давар вар (1975, јанвар). Гушчулуг, арычылыг инкишаф етмишдир. Д.ј.-ларынын уз. 150 *км*, автомобил јолларынын уз. 1 374 *км*-дир (1975, јанвар). Вил.-ин әразисиндән Армавир—Туапсе, Краснодар—Новороссијск, Белореченск—Хачох д.ј.-лары кечир.

Сәһијјә. 1974 илдә А.-да 900-дән артыг һәким (әһалинин һәр 445 нәфәринә 1 һәким) вә 3000 орта тибб ишчиси, 4430 хәстә јери (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 110 чарпајы) олмушдур. А. әразисиндә һидрокен-сулфидли, хлоридли-натриумлу минерал булаглар вә Горјачи Кључ курорту вар.

Мәдәнијјәт. Адыке әлифбасы Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра јаранмышдыр. 230 үмумтәһсил мәктәбиндә 77,5 мин, 6 орта ихтисас тәһсили мәктәбиндә 7 мин шакирд, педагожи ин-тда 3,9 мин тәләбә охујур (1974/75). 167 күтләви китабхана, 166 мәдәнијјәт еви вә клуб, 292 киногурғу (1975, 1 јанвар), драм театры (адыке вә рус труппалары), филармонија, өлкәшүнаслыг музеји (Мајкопда) вар.

6 елми идарәдә (о чүмләдән Елми-тәдгигат дил, әдәбијјат, тарих вә игтисадијјат ин-тунда) 140-дан чох елмләр доктору вә намизәди чалышыр.

«Сосиалистическе Адыкеј» («Сосиалист Адыкеји», 1926 илдән), «Адыкејскаја правда» (1922 илдән) вил. гәзетләри чыхыр. Адыке вә рус дилләриндә радио верилишләри апарылыр. Телевизија верилишләри Краснодар телевизија студијасы васитәсилә гәбул едилир.

Адыкеләрин халг поезијасы (Нарт дастанлары, гәһрәманлыг, әмәк вә мәрасим нәғмәләри) зәнкиндир. Јазылы әдәбијјат совет дөврүндә инкишаф етмишдир. Адыке әдәбијјатынын баниси халг шаири С. *Теучеж* олмушдур. Бәдии нәср Т. М. *Керашевин* ады илә бағлыдыр. Ә. Хатков (1901—37), Совет Иттифагы Гәһрәманы Һ. Андрухајев (1921—41) вә М. Паранукун (д.1912) ше'рләриндә, Д. Костанов (д. 1912), Ә. Јевтых (д.1915), Ј. Тлүстен (д.1913) вә б.-нын һекајә, повест вә романларында сосиализм гуручулуғу, халглар достлуғу мөвзулары әсас јер тутур.

Чохлу долменләр, Мајкоп курганындан тапылмыш гызыл вә күмүш габлар, кичик шир, өкүз фигурлары вә с. Тунч дөврүнә аиддир. Гызылы тикмәләр, кечә халчалар, даш, ағач үзәриндә бәдии ојма гәдимдән кениш јајылмышдыр. Совет дөврүндә бојакарлыг, һејкәлтәрашлыг, графика сәнәти инкишаф етмиш-

Мајкоп селлүлоз-картон комбинатында картондүзәлдән машын.

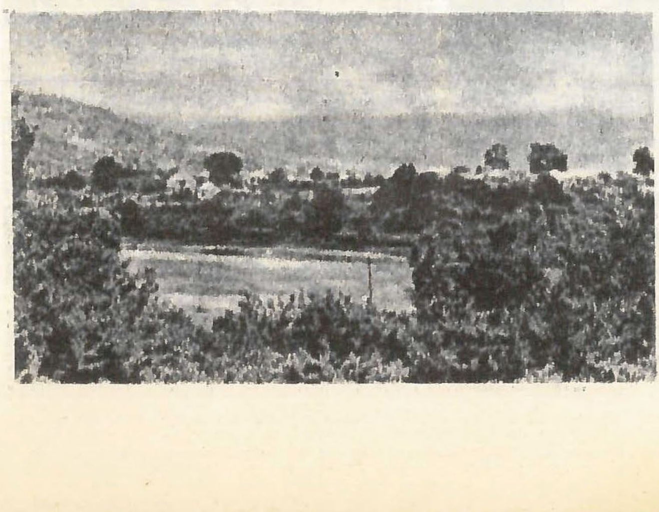
Гафгаз дағларының әтәкләриндә.

Кошехабл р-ну. Киров ад. колхозун гојун сүрүсү.

дир. Мајкопда чохмәртәбәли евләр вә иҹтимаи биналар («Октјабр», «Ҝигант» кинотеатрлары, «Адыкеја» меһманханасы вә с.) тикилмиш, В. И. Ленинә абидә (тунҹ, 1959, һејкәлтәраш М. Г. Манизер, ме’мар И. Ј. Рожин) уҹалдылмыш, «Достлуг» монументи (тунҹ, 1968, һејкәлтәрашлар М. Г. вә О. М. Манизер, ме’мар И. Ј. Рожин) гојулмушдур.

А. мусигисиндә мүхтәлиф характерли вә мәзмунлу маһнылар, рәгс мусигиси әсас јер тутур. Халг маһнылары, башлыҹа олараг, диатоник сәс сырасына әсасланыр. Камыл (нәфәс аләти), шичепшин (каманлы аләт), пхачич (зәрб аләти) әсас мусиги аләтләридир. 19 әсрдән гармон ҝениш јајылмышдыр. Октјабр ингилабындан сонра мусиги фолклору өјрәнилир. Профессионал мусиги, әсасән, маһны жанры саһәсиндә инкишаф едир. Бәстәкарлар: У. Тхабисимов, М. Бесичев, Г. Самогова вә б., мүғәнниләр: З. Чичева, Р. Шеожева, К. Хејшхо вә б.

Театр сәнәти гәдим мәишәт, әмәк, бајрам мәрасимләри, адәт вә ән’әнәләрлә бағлыдыр. Милли театр сәнәти Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра инкишафа башламышдыр. 1933 илдә театр техникуму ачылмыш, 1941 илдә Мајкопда А. С. Пушкин ад. Драм Театры јарадылмышдыр. Совет һакимијјәти илләриндә А. драматурҝијасы инкишаф етмиш, театр сәһнәсиндә милли драматурглардан Г. Схаплока, А. Хачака, Ј. Мамија, Ҹ. Ҹагупов вә б.-нын әсәрләри тамашаја гојулмушдур. Театр хадимләри: М. С. Ахечаков, Н. Схакумидова, У. Тсеј вә б.

Әд.: Очерки истории Адыгеи, т. 1, Майкоп, 1957; Коссович П. Ф., Из истории нашей области, Майкоп, 1963; Октябрём озарённая Адыгея за 50 лет, Майкоп, 1967; Пчентлешев Х. А., Автономии Адыгеи 45 лет, Майкоп, 1967.

АДЫКЕЛӘР—Адыке МВ-нин әсас әһалиси, халг; 100 мин нәфәрдир (1970). *Адыке дилиндә* данышырлар. Етноҝенезиндә ҝәлмә скифләр, сарматлар, аланлар вә б. тајфалар иштирак етсә дә, А.-ин әҹдадлары башга адыг халгларынын әҹдадлары кими шм.-г. Гафгазын автохтон әһалисидир. Әкинчилик, һејвандарлыг вә бағчылыгла мәшғул олурлар. Гисмән сәнаје мүәссисәләриндә ишләјирләр. Диндарлары мүсәлмандыр. Совет һакимијјәти илләриндә А.-ин игтисадијјаты, мәдәнијјәти вә мәишәтиндә ҝөклү дәјишикликләр олмушдур (бах *Адыке Мухтар Вилајәти*).

Әд.: Народы Кавказа, т. 1, М., 1960.

АДЫКӨЗӘЛОВ (әдәби тәхәллүсү Ҝорани) Әскәр аға Һагверди аға оғлу (3.5.1857, Јелизаветпол гәзасынын Ҝоран к. — март, 1910, Јелизаветпол, индики Ҝировабад) —Азәрб. јазычысы, маарифчи, публисист, театр хадими вә иҹтимаи хадим. *Мирзә Адыкөзәлбәјин* нәвәсидир. Москвада Петровски-Разумовски Әкинчилик Академијасыны битирмишдир (1878). Тәләбәлик илләриндә ингилаби һәрәкатда иштирак етмиш, ҝизли «*Имдадијјә*» ҹәмијјәтинин үзвү олмушдур. Һ. Б. Зәрдаби, Н. Б. Вәзиров вә б. илә јанашы Азәрб. милли театрынын јаранмасында хидмәти вар. 1873 илдә Һ. Б. Зәрдабинин рәһбәрлији илә Бакыда реални мәктәбинин јухары синиф шакирдләринин һазырладығы «Һаҹы Гара» тамашасында баш ролу ојнамышдыр. Ҝәнҹәдә өз һесабына гыз мәктәби ачмышдыр. А. «Әкинчи» гәзетинин нәшриндә фәал иштирак етмишдир. Аға Мәһәммәд шаһ Ґаҹарын Загафгазијаја һүҹумундан бәһс едән «Гара јел» тарихи романынын, «Һәнәк, һәнәк, ахыры дәјәнәк» пјесинин, ҹәһаләт, наданлыг вә гадын һүгугсузлуғу әлејһинә јазылмыш «Ґоҹалыгда јорғалыг» водевилинин мүәллифидир. А. С. Пушкин вә М. Ј. Лермонтовдан тәрҹүмәләри вар.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, ҹ. 2, Б., 1960; Ҹәфәров Ҹ., Азәрбајҹан драм театры, Б., 1959; Тарвердијева К., Әскәр аға Ҝорани, «Азәрбајҹан», 1967, № 1.

АДЫКӨЗӘЛОВ Зүлфи (Зүлфүгар) Сәмәд оғлу (1898, Шуша гәзасынын Гарадолаг к., индики Ағҹабәди р-нунун Шаумјанкәнд к.—31.5.1963, Бакы)—Азәрб. ханәндәси. Азәрб.ССР әмәкдар артисти (1943). 1927 илдә Бакыја көчмүш вә бурада тәшкил олунан консертләрдә чыхыш етмишдир. 1936 илдән Азәрб. Дөвләт Филармонијасында ишләмишдир. А.-ун ханәндә кими јетишмәсиндә Ҹаббар Гарјағды оғлунун тә’сири олмушдур. А. бир сыра муғам вә тәснифин, халг маһныларынын маһир ифачысы иди.

АДЫКӨЗӘЛОВ Мәммәдһәсән Адыкөзәл оғлу (1866, Бакы јахынлығындакы Хырдалан к. — 23. 7.1960, Бакы) — Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1918 илдән Сов.ИКП үзвү. 1902 илдән ингилаби һәрәката гошулмушдур. 1905—07 илләр ингилабы дөврүндә Бакы фәһләләринин тә’тил вә нүмајишләриндә иштирак етмиш, 1907 илдә Нефт Сәнајеси Фәһләләри Иттифагы Идарә һеј’әтинә үзв сечилмишдир. 1918 илдә Хырдалан Кәндли Депутатлары Советинин сәдри олмушдур. 1920—21 илләрдә Хырдалан ингилаб комитәсинин сәдри, Бинәгәди Иҹраијјә Комитәси сәдринин мүавини, 1921 илин сонундан сәдри ишләмишдир. Загафгазија коммунист тәшкилатларынын 3-ҹү вә АКП-нин бир сыра гурултајына нүмајәндә сечилмишдир. 1928 илдә Азәрб. ССР МИК Рәјасәт һеј’әтинин гәрары илә она Әмәк Гәһрәманы ады верилмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

АДЫКӨЗӘЛОВА-ПОЛЧАЈЕВА Гәмәр Әбдүррәһим гызы (д. 12.4.1915, индики Дағ. МССР-ин Ахты к.)—совет офталмологу, тибб е.д. (1959), проф. (1961). Азәрб. Елми-Тәдгигат Офталмолоҝија Ин-тунун елми ишләр үзрә директор мүавинидир (1960 илдән). Әсас елми ишләри ҝөзүн физиолоҝијасына һәср олунмушдур. Ҝөзүн вирус хәстәликләринин мүалиҹәси проблемләри илә мәшғулдур. Азәрб. Офталмологлар Ҹәмијјәтинин сәдр мүавинидир (1972 илдән).

Әсәри: Влияние спазма аккомодации на рефракцию глаза при аметропии, Махачкала, 1963.

АДЫКӨЗӘЛОВЛАР—ингилабдан әввәл Азәрб.-да (Ҝәнҹә губ.-нда) ири мүлкәдар нәсли. 70 мин десјатинә гәдәр торпағы вар иди. А.-а гаршы дәфәләрлә кәндли үсјаны олмушду. *Гатыр Мәммәдин* башчылыг етдији кәндли һәрәкаты А.-ын кәндләрини дә бүрүмүшдү. Азәрб. Мүвәггәти Ингилаб Комитәсинин торпаглары миллиләшдирмәк һаггында 1920 ил 5 мај тарихли декретинә әсасән А.-ын мүлкләри мүсадирә едилмишдир.

АДЫ́Р—Фәрганә вадисини әһатә едән тәпәли-уваллы дағәтәји саһәләр. Нисби һүнд. 100—400 *м*-дир. Дик јамаҹлы вә чохшахәли јарғанларла кәсилмишдир. Ефемер биткили јарымсәһра вә сәһра ландшафты вар.

А́ДЫЧА—Јак. МССР-дә чај. Јананын сағ голу. Уз. 715 *км*; һөвзәсинин саһ. 89,8 мин $км^2$. Черски силсиләсинин г. јамаҹларындан башланыр. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Октјабрдан маја гәдәр донмуш олур.

АДЫШЕВ Муса Мирзәпајазович (д. 10.6.1915, индики Гырғ. ССР Алај. р-нунун Гулча к.)—совет ҝеолоҝу, ҝеокимјачы, Гырғ. ССР ЕА акад. (1961; м. үзв 1954 илдән), Гырғ. ССР әмәкдар елм хадими (1975). Гырғ. ССР ЕА витсе-президенти. 1948 илдән Сов.ИКП үзвү. 1953 илдән Гырғ. ССР ЕА Ҝеолоҝија Ин-тунун директорудур. Әсас тәдгигатлары стратиграфија, литолоҝија, гәдим чөкүнтүләрин ҝеокимјасы саһәсиндәдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәри: Структурные ярусы земной коры и проблемы обнаружения некоторых новых видов минерального сырья в Северной Киргизии (В. И. Кнауф, В. Г. Королјовла бирликдә), Фрунзе, 1969.

АДЈУ́НКТ (лат. adjunctus—бирләшдирилмиш) —1) ССРИ-дә али һәрби мәктәбләрдә вә силаһлы гүввәләрин елми-тәдгигат мүәссисәләриндә педагожи вә елми-тәдгигат ишинә һазырланан забит; 2) Гәрби Авропада вә Русијада (1863 иләдәк) елми стажорлуг кечән шәхс; кафедра мүдири, проф., акад. көмәкчиси; кичик елми ишчи.

АДЈУТА́НТ (лат. adjutans—көмәк едән) —1) рәисин мүхтәлиф тапшырыгларыны јеринә јетирән забит. Совет Ордусунда 1954 иләдәк, һәмчинин алаһиддә баталјонларда (дивизионларда) һәрби вәзифә; 2) ингилабдан әввәл рус ордусунда, һәмчинин гәраргаһ вә идарәнин карҝүзарлыг ишләрини ҝөрән забит вәзифәси; 3) монарх сарајында һәрби рүтбә. А. ҝенерал рүтбәсиндә ҝен.-А., забит рүтбәсиндә исә флиҝел-А. адланыр.

А́ДЛЕР (Adler) Алфред (7.2.1870, Вјана—28.5.1937, Абердин)—Австрија психологу вә психопатологу; фәрди психолокија адланан чәрәјанын јарадычысы. А. инсанын психи фәалијјәтинин һәрәкәтверичи гүввәси кими «башгасына һаким олмаг чәһдини» әсас көтүрүр вә буну һәлә ушаг јашларында јаранан «өзүндән наразылыг һисси» илә әсасландырырды. А.-ин нәзәријјәси мүртәче *Нитсше* фәлсәфәсинә јахындыр вә 20—30-чу илләрдә Австријада, Алманијада кениш јајылмышды.

А́ДЛЕР (Adler) Виктор (24.6.1852—11.11.1918)—Австрија С.-Д. Партијасынын лидерләриндән бири. Сијаси фәалијјәтә паналман тәшкилаты сыраларында башламыш, 1883 илдән фәһлә һәрәкаты мәсәләләри илә марагланмыш вә с.-д. партијасы илә јахынлашмышдыр. Ики дәфә (1883 вә 1889) Ф. Енкелслә көрүшмүш вә 1889—95 илләрдә онунла мәктублашмышдыр. Австрија С.-Д. Партијасы програмы лајиһәсинин әсас мүәллифләриндән олмуш, Австријада фәһлә вә с.-д. һәрәкатынын кенишләнмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр. Лакин партија сијасәтинин бир сыра мүһүм мәсәләләриндә, о чүмләдән милли мәсәләдә реформизмә јуварланмышдыр. Биринчи дүнја мүһарибәсинин (1914—18) әввәлиндә алман сосиал-шовинизминә јахын мөвге тутмуш, сонрадан сентризмә мејл көстәрәрәк сосиал-шовинистләрин сијасәтини каутскичи мөвгедән тәнгид етмишдир. Лакин А.-ин әсас тәнгид објекти Алман С.-Д. Партијасынын сол чинаһы (К. Либкнехт вә Р. Лүксембург) иди.

А́ДЛЕР (Adler) Фридрих (9.7.1879—2.1.1960)—Австрија С.-Д. Партијасынын лидерләриндән вә *австромарксизмин* нәзәријјәчиләриндән бири. В. *Адлерин* оғлу. Сүрих ун-ти нәзәри физика кафедрасынын приват-досенти оларкән (1907—11) с.-д. һәрәкатына гошулмуш, 1911—16 илләрдә Австрија С.-Д. Партијасынын катиби олмушдур. Фәлсәфә саһәсиндә *Махын* тәрәфдары иди. В. И. Ленин «Марксизм вә емпириокритисизм» әсәриндә А.-ин бахышларыны тәнгид етмишдир. А. 1914—16 илләрдә Австрија С.-Д. Партијасындакы «Марксист сол» сентрист груплашмаја дахил иди. А. пролетариаты империалист мүһарибәсинә «битәрәф» мөвге тутмаға чағырыр, өз өлкәсиндә империалист буржуазијасына гаршы күтләви ингилаби мүбаризәнин зәрурилијини рәдд едирди. 1916 илин октјабрында һөкумәт башчысы Штүргки өлдүрдүјүнә көрә өлүмә мәһкум олунмушду (сонрадан бу чәза узунмүддәтли һәбслә әвәз едилмишди). А. 1918 илин нојабрында амнистијаја әсасән азад олунараг јенидән партијада гызғын фәалијјәтә башламыш вә ачыгча реформист јол тутмушдур. А. 2½ Интернасионалын, Сосиалист Фәһлә Интернасионалынын лидерләриндән олмушдур; өмрүнүн сон илләриндә Сосиалист Интернасионалынын рәһбәрлији илә сых бағлы иди. А. коммунист һәрәкатына гаршы мүбаризә апармыш, фәһлә һәрәкаты бирлијинин тәшкилинә јөнәлдилмиш бүтүн чәһдләри рәдд етмишдир. *Аншлусс* тәрәфдары олуб, Австрија милләтинин варлығыны инкар едирди.

А́ДЛЕР—РСФСР Краснодар өлкәсиндә Сочи ш.-нин р-нларындан бири. Гара дәниз саһилиндә иглим курорту. Д.ј.ст., аеропорт.

АДЛЫ ӘДӘД—јанында өлчү ваһидинин ады көстәрилән әдәд. Мәс., 5 *м*, 3 *см/сан*². А.ә.-ә бир өлчү ваһиди дахилдирсә садә, бир нечәси дахилдирсә мүрәккәб А.ә. адланыр .Мәс., 232 *см* садә, 2 *м* 32 *см* исә мүрәккәб А.ә.-дир.

АДМИРА́Л (һолландча—admiraal, әр. امیرالبحر —әмир әл-бәһр—дәниз әмири)—һәрби дәниз донанмасында һәрби рүтбә. Авропада 12, Русијада 17 әсрин сону—18 әсрин әввәлиндән тә'сис олунмушдур. ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1940 ил 7 мај тарихли Фәрманы илә ССРИ ҺДД-нда контр-адмирал, витсе-адмирал, адмирал, донанма адмиралы, 1955 илдән Совет Иттифагы донанма адмиралы рүтбәси тә'сис олунмушдур.

АДМИРА́Л (Purameis atalanta)—нимфалид фәсиләсиндән ири күндүз кәпәнәји. Габаг ганадларынын үстү гара, ортасы гырмызы золаглы, уч һиссәси ағ ләкәли; дал ганадлары гара, кәнары исә гырмызы золаглыдыр. Ганадларынын ачылышы 5—6 *см*-дир. Авропа вә Асијада (Гафгазда, Сибирдә) тәсадүф едилир. Тыртыллары, әсасән, кичиткән вә гангал јарпаглары илә гидаланыр. Бечәрилән биткиләрә зијан вермир.

АДМИРАЛЛЫГ — 1) кечмишдә дәниз, чај саһилиндә тәрсанә, док, кәмигајырма вә тә'мири е'малатханасы, тикинти материалы, силаһ вә с. анбары олан јер. 2) Ленинградда бина, рус вә дүнја ме'марлығынын көркәмли әсәри. I Пјотрун тәшәббүсү илә 1704 илдән кәми тәрсанәси кими тикилмәјә башламышдыр. 1727—38 илләрдә ме'мар И. К. Коробов јенидән тикмиш, А. Д. *Захаровун* лајиһәси әсасында тамамланмышдыр (1806—23). А. *ампир* үслубундадыр. Бинанын фасады вә интерјери рус һејкәлтәрашларындан Ф. Ф. *Шедрин*, И. И. Теребенјов вә б.-нын әсәрләри илә бәзәдилмишдир. А. Ленинградын ме'марлыг композисијасынын мәркәзидир; 3) Б. Британијада дәниз назирлијинә мүвафиг олан дәниз гүввәләринин али идарә вә команданлыг органы.

Адмираллыг бинасы. Ленинград.

АДМИРАЛЛЫГ АДАЛАРЫ (Admiralty Islands)—Сакит океанда, Бисмарк архипелагында вулкан вә мәрчан адалары групу. Австралија Иттифагы гәјјумлуғундакы *Јени Гвинејанын* тәркибинә дахилдир. Саһ. 2072 *км*². Әһ. 19,2 мин (1965); папуаслардыр. Һиндгозу ағачы плантасијалары вар. Балыгчылыг инкишаф етмишдир. А.а.-ны 1527—29 илләрдә Испанија дәниз сәјјаһы А. Сааведра кәшф етмишдир.

АДН (ADN; Allgemeiner Deutscher Nachrichtendienst)—АДР Телеграф Мә'лумат Акентлији. 1946 илдә јарадылмышдыр. Берлиндәдир. 48 харичи мәтбуат акентлији илә мә'лумат мүбадиләси едир.

АДНАЛЫ — Азәрб. ССР Чәлилабад р-нунун Шиләвәнкә советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 12 *км* шм.-г.-дә, Пушкин—Чәлилабад шосе јолундан 9 *км*, Инчәчајын саһилиндән 3 *км* аралы, Буровар силсиләсинин шм.-ш. әтәјиндәдир. Әһ. 1105 (1976)· үзүмчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

АДНЕКСИ́Т (лат. adnexa—артымлар)—ушаглыг артымларынын илтиһабы. *Салпингоофоритин* башга ады.

АДО́НИС (гәдим јун. Adonis, Финикија дилиндә адон—аға)—Финикијада битки вә бәрәкәт аллаһынын јун. ады. А.-ә ситајиш е.ә. 2-чи миниилликдән мә'лумдур. 1-чи минилијин әввәлләриндән исә Аралыг дәнизиндәки Финикија колонијаларына, сонра Јунаныстана јајылмышды. Јунан мифолокијасына көрә *Афродитанын* севкилиси имиш. А.-ә ситајишин христианлыға тә'сири олмушдур.

АДОРА́ТСКИ Владимир Викторович (19.8.1878, Казан—5.6.1945)—Коммунист партијасы хадими, тарихчи, филрсоф, ССРИ ЕА акад. (1932). 1904 илдән Сов.ИКП үзвү. 1900 илдән ингилаби һәрәката гошулмуш, РСДФП Казан Комитәсинин катиби олмушдур. 1905 илдә һәбс едилиб Һәштәрхан губ.-на, 1906 илдә харичә сүркүн едилмишдир. Харичдә дәфәләрлә В. И. Ленинлә көрүшмүш вә онун тапшырыгларыны јеринә јетирмишдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра мүхтәлиф вәзифәләрдә ишләмиш, Маркс—Енкелс—Ленин Ин-тунун директору (1931—39), ејни заманда ССРИ ЕА Фәлсәфә Ин-тунун директору, 1939 илдән Маркс—Енкелс—Ленин Ин-тунун баш редактору олмушдур. А. Сов.ИКП-нин 16—18-чи гурултајларына нүмајәндә сечилмишдир. Елми фәалијјәти марксизм тарихи мәсәләләринә һәср едилмишдир. Онун редакторлуғу илә К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин рус дилиндә 15 чилдлији вә алман дилиндә 8 чилдлији чыхмышдыр. К. Маркс вә Ф. Енкелсин сечилмиш мәктубларыны нәшрә һазырламышдыр (1-чи нәшр, 1922). В. И. Ленин Әсәрләринин вә Ленин мәчмуәләринин (11—32) редакторларындан иди. В. И. Ленин А.-ни нәзәријјәчи вә тәблиғатчы, марксизмин биличиси кими јүксәк гијмәтләндирмишдир.

Әсәри: Избранные произведения, М., 1961.

АДРЕНАЛИ́Н (лат. ad—јанында, үзәриндә+renalis—бөјрәк)—бөјрәкүстү вәзиләрин «бејин» гатынын һормону Пирокатехинин төрәмәси. Мол. к. 183,2. Ағ кристалдыр. Дәрман кими ишләдилән А. һејванын бөјрәкүстү вәзи тохумасындан вә ја синтетик јолла алыныр. А. ган дамарларыны даралдыр, ган тәзјигини јүксәлдир, мәркәзи синир системини бир гәдәр ојадыр, бронхлары кенәлдир, карбоһидрат мүбадиләсини низама салыр. Үрәк фәалијјәти зәифләдикдә, ган тәзјиги дүшдүкдә, јерли кејитмәдә А.-ин һидрокен-хлорид дузу мәһлулу дәри алтына вурулур. Һипертонија хәстәлијиндә, атеросклерозда А. вурмаг олмаз.

АДРЕНОКОРТИКОТРО́П ҺОРМО́Н, АКТҺ, кортикотропин —һипофизин өн пајында базофил һүчејрәләринин һасил етдији һормон. АКТҺ 39 аминтуршу галығындан ибарәт пептид зәнчиридир. Мол.к. 4500-ә јахындыр. АКТҺ *бөјрәкүсту вәзиләрин* габыг маддәсинин фәалијјәтини күчләндирир, карбоһидрат вә зүлал мүбадиләсини сүр'әтләндирир, сидик туршусу вә калиум ионларынын сидиклә ифразыны артырыр, натриум ионларынын ифразыны азалдыр. АКТҺ-ун тә'сириндән ганда еозинофил вә лимфоситләрин сајы азалыр, нејтрофилләрин сајы исә артыр. АКТҺ һормон препараты кими ревматик артрит, *подагра*, *Аддисон хәстәлији*, *лејкоз*, *нејродермит*, *бронхиал астма* вә с. хәстәликләрин мүаличәсиндә ишләдилир. Тибби мәгсәдлә АКТҺ гарамалын һипофизиндән алыныр. Тоз һалында бурахылыр. Мәһлулу мүәјјән доза илә әзәләјә вурулур.

АДРИА́Н—бах *Һадриан*.

АДРИАНО́ПОЛ (Adrianoupolis)—Түркијәдә *Әдирнә* ш.-нин јун. ады.

АДРИАТИ́К ДӘНИЗИ (Adria—е.ә. 6 әсрдә јунан колонијасынын ады; итал. Mare Adriatico, серб-хорват дилиндә Jadransko more)—Аралыг дәнизи һөвзәсиндә, Апеннин вә Балкан ј-а-лары арасында јарымгапалы дәниз. Шм.-да дајаз Венесија көрфәзини әмәлә кәтирир. Ҹ.-да ону Отранто боғазы Иони дәнизи илә бирләшдирир. Саһ. 132 мин *км*², чох һиссәсинин дәринлији тәгр. 200 *м*-дән аз, ҹ.-да 1 589 *м*-ә гәдәрдир. Сујунун темп-ру августда 25°C, јанварда 8—10°C. Дузлулуғу 30—38‰. Мүһүм портлары: Тријест, Венесија, Анкона, Бари, Бриндизи (Италија), Сплит, Ријека (Југославија), Дуррес, Влјора (Албанија) вә с. А.д.-ндә балыг (скумбрија вә с.) овланыр.

АДСОРБЕНТЛӘР—газ вә мәһлуллардан маддәләри удмаг габилијјәти олан (*адсорбсија* едән) кениш сәтһли тәбии вә ја сүн'и чисимләр. А., әсасән, ики група бөлүнүр: мәсамәли А., мәс., *силикакел*, *актив көмүр*, алүмокел, кил вә с. (буиларын 1 *г*-нын хүсуси сәтһи 1000 *м*²-ә чатыр) вә мәсамәсиз А., мәс., дөјүлмүш кристал, нарын кристал чөкүнтү, *аерозол* вә с. (буиларын 1 *г*-нын хүсуси сәтһи тәгр. 1—500 *м*² олур). А.-ин адсорбсија габилијјәти бәрк чисмин тәбиәти, кимјәви тәркиби, сәтһинин физики вәзијјәти, мәсамәләринин гурулушу, өлчүсү вә с.-дән асылыдыр. А. нефт е'малында, јағларын тәмизләнмәсиндә, тибдә, әлејһгазларда (һаваны зәһәрли газлардан тәмизләмәк үчүн) вә с.-дә ишләдилир (бах *Ағардыҹы килләр*).

АДСО́РБЕР—адсорбсија просеси кедән апарат.

АДСО́РБСИЈА (лат. ad—јанында, үзәриндә+sorbeo—удурам)—газ вә ја мәһлулдан һәр һансы маддәнин маје вә ја бәрк чисмин (*адсорбентләрин*) сәтһ тәбәгәси илә удулмасы просеси. Һаваја гарышмыш хлор газыны *актив көмүрүн* удмасы А.-ја мисал ола биләр. А. дәрәҹәси көтүрүлән адсорбентин хассәләриндән, А. едилән маддәнин тәбиәтиндән вә темп-рдан асылыдыр. Темп-р јүксәлдикҹә А. зәифләјир. Физики А. заманы удулан маддәнин молекуллары дәјишмәјиб олдуғу кими галыр, кимјәви А.-да исә адсорбентлә кимјәви бирләшмә әмәлә кәтирир (бах *Хемосорбсија*). А. һава вә газларын тәмизләнмәсиндә (мәс., әлејһгазда), өз тәркиб һиссәләринә ајрылмасында (*хроматографија*), тез учан мәһсулларын (бензин, ефир, әтријјат) удулмасында, флотасијада, биоложи актив маддәләрин (витамин, фермент, антибиотик вә с.) алынмасы вә тәмизләнмәсиндә, полиграфија, радиоелектроника вә с.-дә тәтбиг олунур. А. һадисәси тәбиәтдә кениш јајылмышдыр.

АДСТРА́Т—ики дилин ејни әразидә узун мүддәт јанашы ишләнмәси нәтиҹәсиндә јаранан икидиллијин бир нөвү; кәлмәләрин дилинин абориkенләрин дилинә тә'сири. Кәлмәләрин дили јерли дилин јалныз лексикасына дејил, фонетик вә грамматик гурулушуна да тә'сир көстәрир. А. нәтиҹәсиндә мәншәҹә бағлы олмајан дилләр арасында үмуми әламәтләр јарана биләр (бах. һәмчинин *Субстрат*, *Суперстрат*).

АДУ́Р (Adour)—Франсанын ҹ.-г.-индә чај. Уз. 335 *км*. Мәркәзи Пиренеј д-рындан башланыр вә Бискај көрфәзинә төкүлүр. 128 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. Суварма да истифадә олунур. СЕС вар. Тарб вә Бајонна ш.-ләри А.-ун саһилиндәдир.

АДҺЕ́ЗИЈА (лат. adhaesia—јапышма)—бир-биринә тохунан мүхтәлифҹинсли ики маје вә ја бәрк чисмин сәтһләринин арасында молекулјар рабитә јаранмасы, јә'ни онларын бир-биринә јапышмасы (мәс., су дамҹыларынын шүшәјә јапышмасы). Сәбәби—бир-биринә тохунан сәтһләр арасында молекулјар гүввәләрин гаршылыглы тә'сиридир. Ҹисимләр ејниҹинсли олдугда һәмин һадисә коһезија адланыр. А. мүхтәлиф металларын гајнаг едилмәсиндә, леһимләмәдә, галајламада, метал һиссәләрин лак-бојагла рәнкләнмәсиндә вә с. баш верир. Зәрәри—сүртүнән һиссәләрин А. нәтиҹәсиндә тез јејилмәсидир (буна көрә дә сүртүнән һиссәләр јағланыр).

АЕ́Д (јун. aoidós—мүғәнни)—симли чалғы аләтинин мүшајиәти илә епик маһнылар ифа едән гәдим јунан мүғәнниләри. Һомерин поемаларында А.-ләрдән бәһс едилир. Јунан епосунун инкишафында А.-ләрин мүһүм ролу олмушдур.

АЕРА́РИ (јун. aér—һава)—һава ваннасы гәбул етмәк үчүн күн дүшмәјән мејданча (бах *Аеротерапија*).

АЕРА́СИЈА (јун. aér—һава)—һавадәјишмә, һаваны оксикенлә зәнкинләшдирмә. 1) Бинанын А.-сы—бинанын дахилиндә вә хариҹиндә һаванын сыхлығынын фәрги, күләјин диварлара вә тавана тә'сири нәтиҹәсиндә јаранмыш тәбии һава мүбадиләси. Истеһсалат биналарында сағлам микроиглим шәраити јаратмаг мәгсәди илә тәтбиг олунур. 2) Сујун А.-сы—сују оксикенлә зәнкинләшдирмәк, ичиләҹәк вә техники мәгсәдлә ишләдиләҹәк сују тәмизләмә гурғуларында зәрәрли гатышыглардан (һәлл олмуш газлар, дәмир бирләшмәләри вә с.) тәмизләмәк, һәмчинин биоложи тәмизләмә гурғуларында чиркабдакы үзви маддәләри вә дикәр чиркләри минераллашдыран микроорганизмләрин һәјат фәалијјәтини тә'мин етмәк үчүн тәтбиг олунур. 3) Торпағын А.-сы—торпаг һавасы илә атмосфер һавасы арасында газ мүбадиләси. Газ мүбадиләси заманы торпагдакы һава битки көкләринин вә микроорганизмләрин тәнәффүсүнә лазым олан оксикенлә, јерә јахын һава тәбәгәси исә биткинин фотосинтез просесиндә истифадә етдији карбон газы илә зәнкинләшир. Торпаг хырда дәнәвәр структурлу олдугда А.-ја әлверишли шәраит јараныр вә битки даһа јахшы инкишаф едир.

АЕРЕНХИ́МА (јун. aér—һава+énchyma—долмаг, бурада—тохума)—һава илә долу кениш һүчејрәарасы бошлуғу олан битки тохумасы. Су биткиләриндә олур. А. биткинин хүсуси чәкисини азалдараг, ону сујун дибинә јатмаға гојмур, һәмчинин битки үчүн зәрури олан оксикен вә карбон газы еһтијаты топлајыр.

АЕРО... (јун. aér—һава)—һаваја, авиасијаја, учуша аидлик билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., *аеропорт*, *аеродинамика* вә с.).

АЕРОБИО́З (*аеро*... + јун. bios—һәјат)—сәрбәст оксикенли мүһитдә һәјат. А. һејванларын, биткиләрин вә микроорганизмләрин бөјүк әксәријјәти үчүн характерикдир. Анаеробләрдан фәргли олараг бүтүн аероб организмләр оксидләшмә просеси (бах *Тәнәффүс*) нәтиҹәсиндә һәјат фәалијјәти үчүн енержи алыр; онларын фермент системләриндә һидрокени сәрбәст оксикенлә бирләшдирмәк габилијјәти вар. Аеробларын әксәријјәтиндә тәнәффүс, молекулјар оксикенин удулмасы вә карбон газынын хариҹ едилмәси илә мүшајиәт олунур; бә'зи микроорганизмләр (мәс., сиркә туршусу бактеријалары, бә'зи көбәләкләр вә с.) оксидләшмә просесини сона чатдырмыр. Маддәләр вә енержи мүбадиләсинин аероб типи анаеробиоздан еффектлидир, чүнки о, маддәнин 1 грам-молекулуна көрә даһа чох енержи ајрылмасыны тә'мин едир.

АЕРОБЛАР (*аеро*...+јун. bios—һәјат)—јалныз сәрбәст оксикен олан шәраитдә јашајыб инкишаф едә билән организмләр. Демәк олар ки, бүтүн һејван вә биткиләр, һабелә микроорганизмләрин чоху аероб организмләрдир (бах *Анаероблар*).

АЕРО́БУС—јахын вә орта мәсафәләрдә мүнтәзәм вә гысамүддәтли рејсләр үчүн чох сәрнишин тутан нәгл. тәјјарәси. 20 әсрин 70-ҹи илләринин орталарында дүнја авиасија сәнајесиндә А.-ларын јарадылмасына мејл артмышдыр. А.-лар сәрнишин дашынмасы интенсив олан маршрутлар үчүндүр. Г. Н. Новожиловун рәһбәрлији алтында конструксија-сынаг бүросунда 350 сәрнишин тутаҹаг илк совет А.-у—

Ил-86 јарадылыр (1976). 4 әдәд икиконтурлу турбореактив мүһәррикли Ил-86 тәјјарәсинин бирбаша учуш узаглығы 800—3 800 *км*, коммерсија јүкү 40—42 *т*, учуш сүр'әти 900 *км/саат* олачагдыр. Макистрал, өлкәдахили вә бејнәлхалг һава хәтләриндә истифадә үчүн нәзәрдә тутулмуш Ил-86 тәјјарәсинин борту ән јени навигасија вә пилот аваданлығы илә тәчһиз едилир.

АЕРОВАҒЗА́Л—*аеропортда* сәрнишинләрә хидмәт көстәрмәк үчүн бина. Сәрнишин комплексинин аеропорт зонасы мәркәзиндә јерләшән әсас тикилиси; комплексә, әсасән, ашағыдакылар дахил олур: шәһәр нәгл.-ы үчүн дајаначағы олан вағзалјаны мејданча, тәјјарә дајаначағы олан перрон, перронун техники хидмәт бинасы, тәјјарәдәки сәрнишинләр үчүн јемәк һазырлајан сех, меһманхана, команда-диспетчер мәнтәгәси вә с. А. дахили вә бејнәлхалг хәтләрә хидмәт едә биләр. А.-да сәрнишинләрә көстәрилән хидмәтләрә билет сатышы вә гејдијјаты, багаж гәбулу, комплектләшдирилмәси вә тәһвили, тәјјарәләрин һәрәкәти һаггында мә'лумат верилмәси, почт хидмәти, мәишәт хидмәти, тибб хидмәти вә с. дахилдир. Бејнәлхалг һава хәтләринин аеропортларында бу просесләрә сәрһәд паспорт нәзарәти вә багажларын көмрүк гајдалары илә јохланмасы да дахилдир.

Бөјүк шәһәрләрдә әһалијә хидмәти јахшылашдырмаг вә аеропортларын ишини јүнкүлләшдирмәк мәгсәди илә шәһәр А.-лары тикилир. А.-ын ме'марлыг чәһәтдән мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә олмасы үчүн онун тикилишиндә бөјүкашырымлы дәмир-бетон вә метал конструксијалардан, мүасир дивар материалларындан, витраж вә с.-дән истифадә едилир (мәс., Москванын Домодедово аеропортунун А.-ы). Мүасир А. комплексинә нүмунә олан Ленинградда тикилмиш (1972) А. саатда 2 500 сәрнишинә хидмәт көстәрмәк үчүн һесабланмышдыр. Бу А. ән мүасир техноложи аваданлыгла, јени автоматлашдырма вә механикләшдирмә васитәләри вә тәјјарәләрин һәрәкәти һаггында електрон-информасија системи илә тәчһиз олунмушдур. Ири аеропортларда (мәс., Москванын Внуково, Шереметјево, Нју-Јоркун Кеннеди аеропортларында) бир нечә А. олур.

АЕРОГАТАР—күчлү турбовинтли мүһәррики олан тәкәрсиз гатар; сүр'әти 350—400 *км/саат*-дыр. А. монорелс јолда һава јастығы үзәриндә һәрәкәт едир.

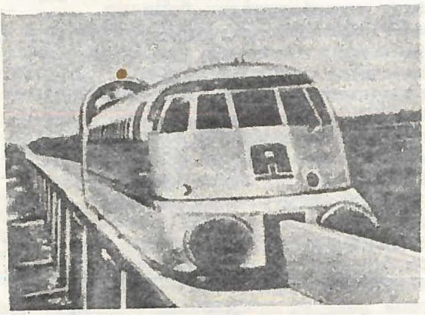

Аероѓатар сынаг заманы (Орлеан, Франса).

АЕРО́ГРАФ (*аеро...*+*...граф*)—сыхылмыш һава илә кағыз, парча вә с. үзәринә назик бојаг гаты пүскүрән чиһаз. Парчалара нахыш вурмаг үчүн, театр декорасијалары вә ириформатлы плакатлар һазырланмасында, фотонегативләрин ретушунда вә с. истифадә олунур.

АЕРОДИНАМИ́К БОРУ—сүн'и һава ахыны јаратмаг вә онун бәрк чисимләрә, әсасән, учуш апараты моделләринә тә'сирини (һаванын мүгавимәтини, чисмин сәтһиндә тәзјигин пајланмасыны вә с.) өјрәнмәк үчүн лабораторија гурғусу. А.б.-да һәрәкәтин чеврилмәси принсипиндән (чисмин һаваја вә ја газа нәзәрән һәрәкәти һаванын тәрпәнмәз чисмә нисбәтән һәрәкәти илә әвәз едилир) истифадә едилир. А.б.-нун конструксијасына көрә ишләк һиссә гапалы вә ачыг олур. Ики әсас група ајрылыр: сәс сүр'әтинәдәк сүр'әтли вә сәсдән сүр'әтли. А.б.-нун прототипини 1897 илдә К. Е. Сиолковски јаратмышдыр. А.б.-да һава ахыны (гапалы,

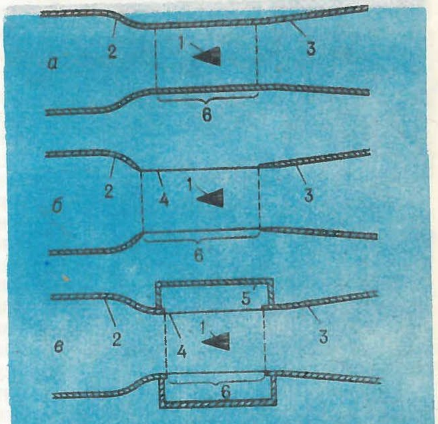

Аеродинамик борунун ишләк һиссәсинин схемләри (*а*—гапалы, *б*—ачыг, *в*—Ејфел камералы ачыг ишләк һиссә): *1*—модел; *2*—учлуг; *3*—диффузор; *4*—газ шырнағы; *5*—Ејфел камерасы; *6*—ишләк һиссә.

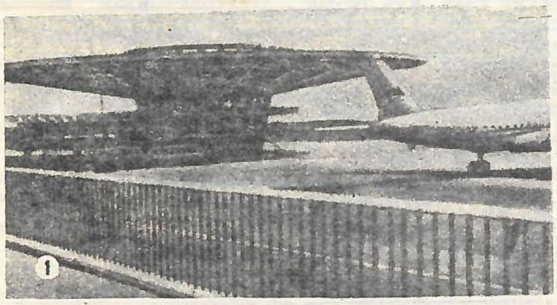

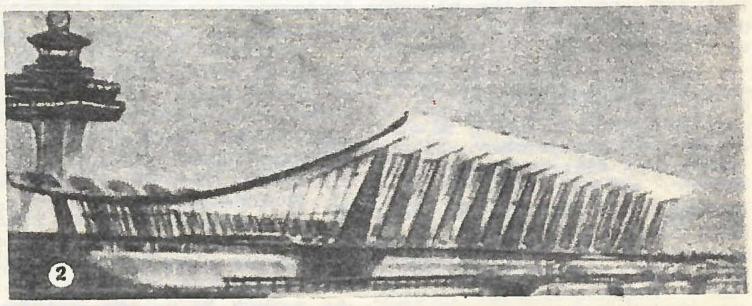

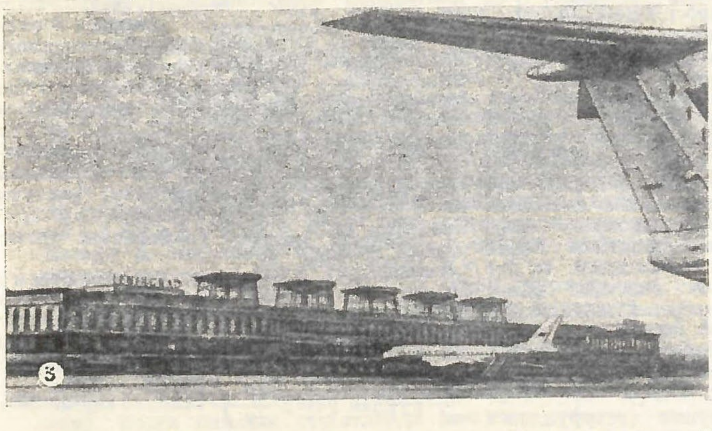

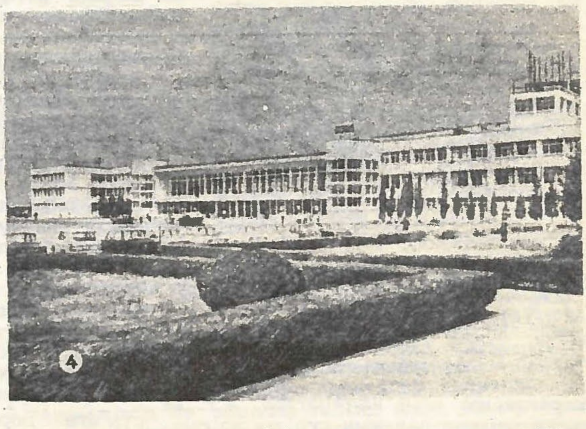

1. Москванын бејнәлхалг Шереметјево аеропортунун аеровағзалы. 2. Вашингтонун Даллес ад. бејнәлхалг аеропортунун аеровағзалы. 3. Ленинградын Пулково аеропортунун аеровағзалы. 4. Бакы аеропортунун аеровағзалы.

јахуд ачыг) хүсуси һава винтинин көмәји илә јарадылыр. А.б.-нун мүнтәзәм һава ахыны јарадылмыш әсас ишләк һиссәсиндә, објектин өзү, јахуд онун кичилдилмиш моделләри үзәриндә тәдгигат апарылыр. Аеродинамик тәрәзијә бирләшдирилмиш модел бу ахына дахил едилир, она тә'сир көстәрән гүввәләр тапылыр, охшарлыг нәзәријјәси дүстурлары илә објектин һәгиги өлчүләри һесабланыр.

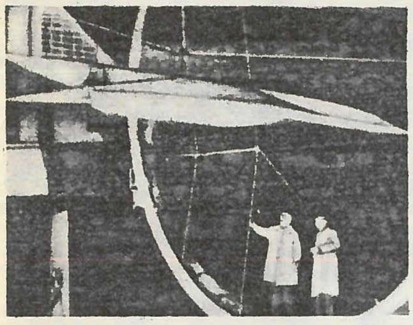

Ту-144 тәјјарәси моделинин аеродинамик боруда сынаг үчүн һазырланмасы.

А.б.-да апарылан тәчрүбәләр автомобил, гатар вә кәмиләри ахымлы формада һазырламаға, бөјүк тикинтиләрә (уча бина, бача, дорағачы, көрпү вә с.) күләк, партлајыш далғасы вә с. көстәрдији тә'сири өјрәнмәјә имкан верир. Сон заманлар тәјјарә вә ракетләрин сүр'әтинин артмасы илә әлагәдар олараг аеродинамик гызманын, һәмчинин һава диссосиасијасы вә ионлашмасынын истилик мүбадиләсинә, аеродинамик характеристикалара тә'сирини тәдгиг етмәк зәрурәти мејдана чыхмышдыр. Бу мәсәләнин һәлли үчүн мүасир А.б.-ларда хүсуси гурғулар (аеробаллистик вә зәрбә борулары, импулс гурғусу, плазматрон вә с.) олур.

Әд.: Хоуарт Л., Современное состояние аэродинамики больших скоростей, т. 1—2, М., 1955—56; Белоцерковский С. М. и Скрипач Б. К., Аэродинамические производные летательного аппарата и крыла при дозвуковых скоростях, М., 1975.

АЕРОДИНАМИК ГҮВВӘ ВӘ МОМЕНТ—газ мүһитдә (мәс., һавада) һәрәкәт едән бәрк чисмә (мәс., тәјјарәјә) һәмин мүһитин көстәрдији тә'сири характеризә едән кәмијјәтләр. А.г. вә м.-ин гијмәти һаванын сүр'әти вә сыхлығындан, һабелә чисмин формасы вә сәтһиндән асылыдыр. Чисмин сәтһинә тә'сир едән тәзјиг вә сүртүнмә гүввәләри онларын әвәзләјичиси R (аеродинамик гүввә) илә вә моменти M олан чүт гүввә (аеродинамик момент) илә әвәз едилә биләр. Аеродинамик гүввәни үч топланана (аеродинамик мүгавимәт—X, галдырычы гүввә—$У$ вә бунлара перпендикулјар олан јан гүввәјә—Z) ајырмаг олар (T—танкенсиал вә N—нормал гүввәләрдир). Там аеродинамик гүввә там аеродинамик мүгавимәт дә адланыр. Аеродинамик момент үч топланандан —әјилмә моменти (M_x), јөнәлмә моменти (M_y) вә *тангаж* моментиндән (M_z) ибарәтдир. Мүхтәлиф формалы чисимләр үчүн вә мүхтәлиф учуш режиминдә А.г. вә м.-ин тапылмасы аеродинамиканын әсас мәсәләләриндән биридир.

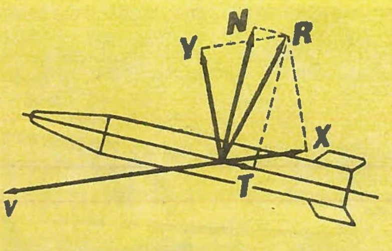

Аеродинамик гүввәнин ахынбоју X, $У$, Z координат системиндә вә бу системлә әлагәли T, N, Z системиндә топлананлара ајрылмасы; Z оху чертјож сәтһинә перпендикулјар олдуғундан шәкилдә көстәрилмәмишдир.

АЕРОДИНАМИК МҮГАВИМӘТ, өн мүгавимәт—газ мүһитин (мәс., һаванын) онун ичәрисиндә һәрәкәт едән чисмә тә'сири. А.м. аеродинамик гүввәнин топлананларындан биридир вә һәмишә һәрәкәтин әксинә јөнәлир. А.м. чисмин кинетик енержисинин бир һиссәсинин истилијә (дөнмәдән) чеврилмәси нәтичәсиндә јараныр. Учуш апаратларынын аеродинамик һесабламалары үчүн А.м.-ин мә'лум олмасы зәруридир. А.м. чисмин формасы, өлчүләри, сүр'әти вә сүр'әт истигамәтинә нәзәрән ориjентасијасындан, һәмчинин мүһитин хассә вә һалындан асылыдыр. Чисмин формасы вә онун учуш вәзијјәти илә мүгавимәт арасындакы асылылыг моделләри *аеродинамик боруда* сынагдан кечирмәклә тапылыр. А.м. нәзәри олараг јалныз ән садә чисимләрин мәһдуд групу үчүн тә'јин олуна биләр.

АЕРОДИНАМИК ӨЛЧМӘ — һава ахыны сүр'әтинин, тәзјигинин, сыхлығынын, темп-рунун, һәмчинин һәрәкәт едән чисмин сәтһинә тә'сир едән гүввә вә моментләрин тапылмасы. Аеродинамиканын бир чох мәсәләсини һәлл етмәк үчүн тәчрүбәләр апармаг тәләб олунур. Белә тәчрүбәләр *аеродинамик боруда* модел үзәриндә апарылыр. Өлчмә нәтичәсиндә һәрәкәти характеризә едән *М-әдәди*, *Рејнолдс әдәди*, *Прандтл әдәди* вә с. параметрләр тә'јин едилир.

Гүввә вә моментләрин өлчүлмәси. Аеродинамик боруда моделә тә'сир едән аеродинамик гүввә вә моментин истигамәтинин, гијмәтинин тә'јини үчүн аеродинамик тәрәзидән истифадә едилир. Чисмә тә'сир едән аеродинамик гүввә сәтһә тә'сир едән тохунан вә нормал гүввәләрин әвәзләјичисидир. Нормал гүввәнин тә'јини үчүн моделин сәтһиндә ачылмыш дешикләр резин боруларла манометрә бирләшдирилир вә сәтһә көстәрилән тәзјиг өлчүлүр (шәк. 1). Ахынын сүр'әти чох бөјүк оларса, әввәлчә моделин әтрафында оптик үсулла һаванын сыхлығы өлчүлүр, сонра мүәјјән дүстурла тәзјигин пајланмасы тә'јин едилир.

Һава ахыны сүр'әтинин өлчүлмәси. Аеродинамик боруда һава ахынынын сүр'әтини өлчмәк үчүн Прандтл борусундан истифадә олунур. Бу боруја бирләшдирилмиш манометрлә там (P_0) вә статик (P) тәзјигләр өлчүлүр. Сонра һава ахынынын сүр'әти Бернулли дүстурундан ($v = \sqrt{2(p_0 - p)/\rho}$) тә'јин олунур; ($\rho$—һаванын сыхлығыдыр). Һава ахынынын сүр'әти сәс сүр'әтиндән бөјүк оларса, ахарлы чисмин гаршысында кәсилмә сәтһи јараныр. Бу сәтһ үзәриндә һидродинамик параметрләр сычрајышла дәјишән сонлу гијмәтләр алыр. Бу һалда манометрлә зәрбә далғасынын арха һиссәсиндәки тәзјиг өлчүлүр вә $M = v/a$ дүстурундан M әдәди тә'јин олунур (a—сәс сүр'әтидир).

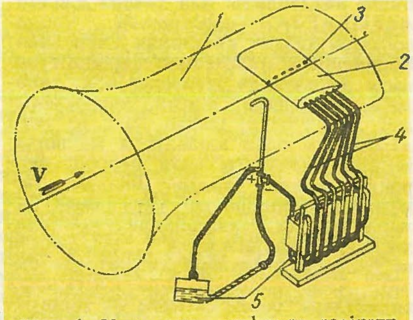

Шәк. 1. Нүмунәнин сәтһиндә тәзјигин пајланмасынын өлчүлмәси: 1—аеродинамик бору; 2—нүмунә; 3—нүмунәнин сәтһиндә ачылмыш дешикләр; 4—резин борулар; 5—манометрләр.

Һаванын сыхлығыны өлчмәк үчүн оптик үсулдан (Теплер үсулу) даһа чох истифадә олунур. Бу үсулла ахарлы чисмин әтрафында гејри-бирчинс һаванын сыхлығы даһа дәгиг өлчүлүр. Фотографија васитәсилә сыхлығын дәјишмәси, зәрбә далғасы вә с. һидродинамик кәмијјәтләр кејфијјәтчә тәһлил олунур. Бу үсулла сыхлығы өлчмәк үчүн һаванын сыхлығы илә ишығын сындырма әмсалы (n) арасындакы $(n^2 - 1)/\rho(n^2 + 2) = \text{const}$ мүнасибәтиндән истифадә олунур. Сыхлыг Бојл — Мариотт вә Кеј-Лүссак дүстурларындан алынан $\rho = 0{,}04737\, P/T$ дүстуру илә дә тә'јин едилир.

Температурун өлчүлмәси. Чох бөјүк сүр'әтлә һәрәкәт едән маје ахынында, адәтән, һәјәчанланмамыш ахынын T, тормозланмыш ахынын исә $T_0 = T + v^2/2c_p$ темп-рлары тә'јин олунур (v—ахынын сүр'әти, c_p—сабит тәзјигдә хүсуси истилик тутумудур). Чисмин өзлү газ ичәрисиндә ахарлығында сәтһдәки темп-р тормозланма темп-руну көстәрир. $T_0 < 1500^{\circ}$ К темп-рлары өлчмәк үчүн термочүтдән, даһа бөјүк темп-рлары өлчмәк үчүн оптик парлаглыгдан истифадә едилир. Статик T темп-ру сәс сүр'әтинин квадраты илә мүтәнасибдир: $T \sim a^2$. Сәс сүр'әтини өлчмәк үчүн аеродинамик борунун диварында тезлији мә'лум олан сәс рәгсләри мәнбәји јерләшдирилир. Фотошәкилдә сәс далғалары көрүнүр. Сәс сүр'әти $a = fl$ дүстуру илә тә'јин едилир: l—далғалар арасындакы мәсафә, f—мәнбәјин тезлијидир (шәк. 2).

Сәтһә тохунан гүввәнин (сүртүнмәнин) вә истилик селинин өлчүлмәси. Сәтһин әтрафында сүр'әт вә темп-рун пајланмасыны биләрәк Нјутон дүстурундан $\left(\tau = \mu \dfrac{dv}{dy}\right)$ тохунан кәркинлик, *истиликкечирмә тәнлијиндән* ($q =$

$=\lambda \frac{dT}{dy}\Big)$ истилик сели тә'јин едилир (μ—газын динамик өзлүлүк әмсалы, λ—истиликкечирмә әмсалы, $\frac{dv}{dy}$, $\frac{dT}{dy}$—сүр'әт вә темп-р градијентләридир; y—сәтһин нормалы үзрә јөнәлир).

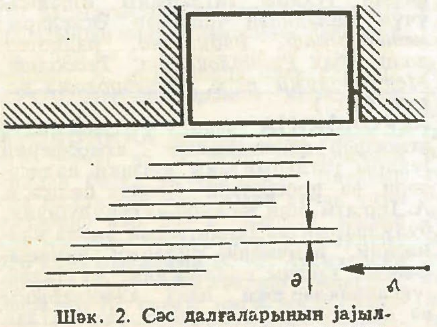

Шәк. 2. Сәс далғаларынын јајылма сүр'әтинә көрә газын температурунун өлчүлмәси схеми.

τ вә q кәмијјәтләринин даһа дәгиг тә'јини үчүн Δs елементинә тә'сир едән Δx тохунан гүввәси хүсуси тәрәзи илә, q истилик сели исә калориметрлә өлчүлүр. Нәтичәдә τ тохунан кәркинлији вә q^* хүсуси истилик сели $\tau = \frac{\Delta x}{\Delta s}$ вә $q^* = \frac{q}{\Delta s}$ дүстурларындан тә'јин едилир.

Әд.: Горшенин Д. С. и Мартынов А. К., Руководство к практическим занятиям в аэродинамической лаборатории, М., 1967.

АЕРОДИНА́МИКА—*һидроаеромеханиканын* бөлмәси; һаванын вә башга газларын һәрәкәтини вә онларын бәрк чисимләрлә гаршылыглы тә'сирини өјрәнир. А.-да сәс сүр'әтинә (340 *м/сан*) гәдәрки һәрәкәтләр өјрәнилир. А. учуш апаратларынын, реактив мүһәррикләрин, вентилјаторларын, авар винтләринин лајиһәләндирилмәсиндә, метеоролокијада вә биналарын тикинтисиндә тәтбиг олунур. А.-нын хүсуси бөлмәси тәјјарә А.-сыдыр. Бу бөлмә аеродинамик һесаблама үсулларыны өјрәнир, *аеродинамик гүввә вә моментләри* тә'јин едир. Тәјјарәнин дајаныглығынын һесабланмасы вә балансынын вурулмасы, һәмчинин һава винтләри нәзәријјәси дә тәјјарә А.-сына аид едилир. Тәјјарә А.-сы учуш апаратынын гәрарлашмамыш һәрәкәтини дә өјрәнир.

А. мүстәгил елм кими 20 әсрин әввәлләриндә авиасијанын тәләби илә јаранмышдыр. Авиасија *галдырычы гүввәнин*, *аеродинамик мүгавимәтин* вә һава винтләринин дарты гүввәсинин һесабланма үсулларынын ишләнмәсини тәләб едирди.

А. мејдана чыхан мәсәләләрин һәлли үсулларына көрә нәзәри А. вә експериментал А.-ја ајрылыр. Нәзәри А. мәсәләнин һәллини һидроаеромеханиканын әсас ганунларыны тәһлил етмәклә ахтарыр. Нәзәри А. газларын һәрәкәтинин өјрәнилмәсинә тәтбиг едилән бир нечә схем вә ја моделдән ибарәтдир. Ән садә модел Л. Ејлерин вердији идеал маје нәзәријјәсидир (мүһит сыхылмајан фәрз едилир). Бөјүк олмајан сүр'әтләрдә һаваны сыхылмајан фәрз етмәк олар. Буна көрә дә бу нәзәријјә сырф аеродинамик мәсәләләрин (мәс., ганад нәзәријјәсинин јарадылмасы) һәллинә тәтбиг едилир. Идеал маје нәзәријјәсинә көрә маје тәбәгәләри арасында вә чисимлә маје арасында сүртүнмә гүввәси нәзәрә алынмыр. Бунун нәтичәсиндә мә'лум Даламбер—Ејлер парадоксу (һаванын һәрәкәт едән чисмә мүгавимәти сыфырдыр) јараныр. Буна бахмајараг бә'зи тәтбиги А. мәсәләләринин һәллиндә идеал маје нәзәријјәсиндән истифадә едилир (мәс. ганадын галдырычы гүввәсинин тә'јини вә с.).

Сәрһәд тәбәгәси нәзәријјәси бәрк чисмин сәтһи әтрафындакы тәбәгәдә өзлү мајенин һәрәкәтини өјрәнир. Бу нәзәријјәләр мајеләрин ламинар ахыны үчүн доғрудур. Һава ахынынын әсас ганунларынын тәһлили васитәсилә охшарлыг нәзәријјәси (бах *Физики охшарлыг*) вә *моделләмә* үсуллары ишләниб һазырланмышдыр. Бу, сынаг заманы учуш апаратына тә'сир көстәрән аеродинамик гүввәни тә'јин етмәјә имкан верир. Експериментал А.-нын әсас мәсәләси модели хүсуси гурғуларда сынагдан кечирмәклә апарата тә'сир едән аеродинамик гүввәнин әдәди гијмәтини тапмагдыр. Експериментал А.-да һәрәкәтин чеврилмәси ганунундан кениш истифадә едилир. *Аеродинамик өлчмә* үсуллары моделә тә'сир едән гүввәни, һаванын сүр'әтини, сыхлыг вә темп-рун пајланмасыны моделин өнүндә вә архасында тәдгиг етмәјә имкан верир. Учушун сүр'әтини артыраркән вә ону сәс сүр'әтинә јахынлашдыраркән мүһитин сыхылмасыны нәзәрә алмаг лазымдыр. Чисмин сәс сүр'әтиндән бөјүк сүр'әтлә учушу бир чох хүсусијјәтлә характеризә олунур: зәрбә далғасы јараныр, һава илә сүртүнмә вә зәрбә далғасы архасында газын шүаланмасы нәтичәсиндә учан чисим гызыр, даһа бөјүк сүр'әтли учуш заманы зәрбә далғаларында газ диссосиасијаја уғрајыр вә ионлашыр.

А.-нын авиасијаја аид олмајан тәтбиг саһәси сәнаје А.-сына дахилдир. Бу, күләк мүһәррикләри, һаваүфүрән машынлар, шырнаг апаратлары, вентилјасија техникасынын һесабланмасы илә әлагәдар вә с. мәсәләләри өјрәнир. А.-нын инкишафында Н. Е. Жуковски, К. Е. Тсиолковски, С. А. Чаплыкин, А. А. Дороднитсын, С. П. Королјов, М. В. Келдыш, Л. И. Седов, М. А. Лаврентјев, А. Н. Туполев вә б., франсыз алими Ж. Ејфел, алман алимләри Л. Прандтл, Ф. Ланчестер, американ алими Т. Карман вә б.-нын бөјүк хидмәтләри олмушдур.

Әд.: Фабрикант Н. Я., Аэродинамика, М., 1964; Альтшуль А. Д., Киселев П. Г., Гидравлика и аэродинамика, М., 1975.

АЕРОДРО́М (*аеро*...+јун. drómós—гачыш, гачыш јери)—тәјјарәләрин галхмасы, енмәси, дајанмасы вә онлара хидмәт көстәрилмәси үчүн хүсуси гурғу вә аваданлыглар комплекси илә тәчһиз олунмуш саһә; учуш зонасы вә үзәриндәки һава фәзасы—аеротеријадан ибарәтдир. А. ики әсас група бөлүнүр: мүлки А., һәрби А.

Истифадәсинә көрә аеропорт А.-у вә хүсуси А. (з-д, тә'лим, к.т., мешә тәсәррүфаты, санитар авиасијасы вә с. хидмәт А.-у) вар. А.-да тәјјарәләрин дүзкүн вә дәгиг енмәсини тә'мин етмәк үчүн радиомајак, енмәнин сон мәрһәләсиндә исә интенсив ишыг системләриндән истифадә олунур. А. зонасында тәјјарәләрин һавада һәрәкәти радиолокасија нәзарәти вә јерүстү рабитә васитәләри илә идарә олунур. А. тәјјарә мејданы да адланыр.

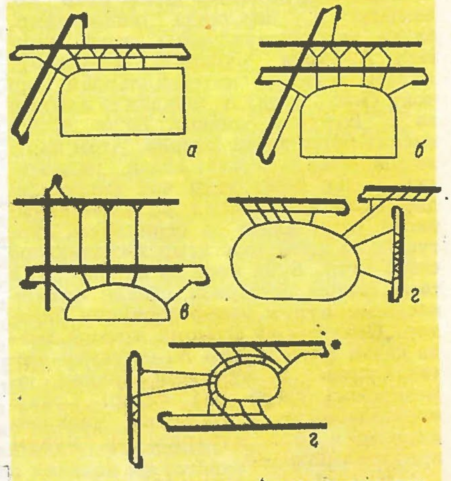

Енмә золагларынын јерләшдирилмәси үчүн схемләр: *а*—чиһазларын көмәји илә енмә үчүн тәк золаг; саатда 30 әмәлијјат (галхма, јахуд енмә); *б*—ади (визуал) учуш үчүн ики паралел золаг; саатда 30 әмәлијјат; *в*—чиһазларын көмәји илә енмә үчүн 2 паралел золаг; саатда 45 әмәлијјат; *г*—чиһазларын көмәји илә енмә үчүн 2 паралел золаг; саатда 55 әмәлијјат; *ғ*—чиһазларын көмәји илә енмә үчүн 2 паралел ачыг золаг; саатда 65 әмәлијјат.

Әд.: Строительство аэродромов, М., 1968; Черников В. И., Другаров М. И., Техника на аэродромах, М., 1974; Горецкий Л. И., Могилевский Д. А., Эксплуатация аэродромов, М., 1975.

АЕРОЗО́Л (*аеро*...+*зол*)—газ мүһитдә (адәтән, һавада) асылы вәзијјәтдә олан 10^{-3}—10^{-6} *см* өлчүлү бәрк вә маје һиссәчикләрдән (дисперс фаза) ибарәт дисперс систем. А.-лар ики типә бөлүнүр: түстү вә думан. Түстүдә дисперс фаза бәрк һиссәчикләрдән, думанда исә кичик күрәви дамчылардан ибарәтдир. Тоз кобуд дисперс А.-а аиддир. А.-ларын чохунун *дисперслији* коллоид системләринкинә нисбәтән хејли ашағы олуб, емулсија вә суспензијаларынкына јахындыр. Буна көрә дә А.-у аеросуспензија (түстү вә тоз) вә аероемулсија (думан) адландырмаг даһа дүзкүндүр. А. мүхтәлиф тәбии просесләрдә вә истеһсалатда дисперсләшмә вә конденсасија јолу илә, һабелә бәрк чисимләрин хырдаланмасы, тоз һалына кечмәси вә мајеләрин чиләнмәси нәтичәсиндә, партлајыш заманы вә с. әмәлә кәлир.

А.-ларын мүһүм хассәләриндән бири дисперс фазанын һиссәчикләриндә електрик јүкүнүн олмасыдыр. Бу да нарын һиссәчикләри електрик саһәсинин көмәји илә дисперс мүһитдән ајырмаға имкан верир. А.-лар тәбиәтдә вә инсан һәјатында мүсбәт рол ојнајыр. Булудлар тәбиәтдә су дөвраныны тә'мин едир, онлар күнәш вә истилик шүаларыны удмагла һаванын мүлајимлијинә сәбәб олур, биткиләрин чоху чичәк тозчугларынын А.-у илә тозланыр, дуру јаначаглар, һабелә бәрк јаначагларын демәк олар ки, һамысы А. шәклиндә јандырылыр, битки зијанверичиләринә гаршы кимјәви А.-ларла мүбаризә апарылыр, мүһүм техники материаллардан бир чоху (мәс., дуда) А. шәклиндә алыныр вә с. Бунунла јанашы, бә’зи А.-лар инсана бөјүк зәрәр јетирир. Атом партлајышларында әмәлә кәлән радиоактив А.-лар һәјат үчүн чох тәһлүкәлидир. Силисиум 4-оксид вә алүминиум-оксид тозу, еләчә дә бериллиум, гурғушун вә хром тозу ағыр хәстәликләрә сәбәб олур. Буна көрә дә истеһсалатда тоза гаршы мүбаризә сәнаје кикијенасынын мүһүм вәзифәләриндән биридир. Өскүрмә вә асгырма заманы әмәлә кәлән бактеријалы А. јолухучу хәстәликләрин, о чүмләдән грипин јајылмасына сәбәб ола биләр. Сәнаје мәркәзләриндә атмосферин чиркләндирилмәси илә мүбаризә ән мүһүм проблемләрдәндир.

Әд.: Фукс Н. А., Механика аэрозолей, М., 1955; Аэрозоли, пер. с чеш., М., 1964; Грин Х., Лейн В., Аэрозоли—пыли, дымы и туманы, пер. с англ., Л., 1969; Воюцкий С. С., Курс коллоидной химии, М., 1975.

АЕРОЗО́Л КЕ́НЕРАТОРУ (кәнд тәсәррүфатында)—бағ вә мешәләрә зәрәрверән һәшарат вә кәнәләрлә мүбаризә апармаг, к.т. биналарыны дәрманламаг үчүн термомеханики үсулла зәһәрли аерозол һазырлајан вә пүскүрдән машын. ССРИ-дә к.т. үчүн АГ-УД-2, ОАН «Ракета» вә АПП-0,5 «Микрон» кенераторлары бурахылыр. Бунларын иш мәһсулдарлығы саатда 1,7-дән (АПП-0,5 «Микрон») 60 *һа*-дәкдир (ОАН «Ракета»). Иш вахты АГ-УД-2 кенератору автомобил вә ја трактор једәји кузовуна гојулараг дашыныр, ОАН «Ракета» исә орта күчлү трактора асылыр, АПП-0,5 «Микрон» кенератору арабачыгла, ја да чијиндән асылмагла дашыныр.

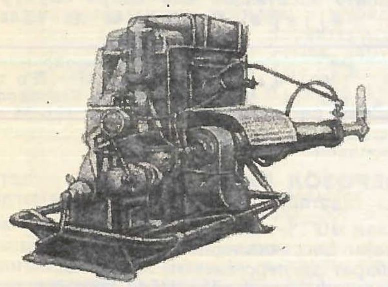

АГ-УД-2 маркалы дүзахынлы аерозол кенератору.

АЕРОЗОЛТЕРАПИ́ЈА (*аеро...+зол+терапија*)—бә’зи хәстәликләрин *аерозолла* мүаличәси. Дисперс системә чеврилмиш дәрман маддәләри мүхтәлиф апаратлар васитәсилә ағчијәрләрин алвеолларына, орадан да лимфаја вә гана кечир. Ағчијәр, үрәк вә јухары тәнәффүс јолларынын мүхтәлиф хәстәлијиндә А.-дан истифадә едилир. А.-нын әһәмијјәти дәрманларын организмдә сүр’әтлә вә ағрысыз сорулмасындадыр.

АЕРОИОНОТЕРАПИ́ЈА (*аеро...+ионлар+терапија*)—ионлашмыш һава (аероионлар) илә мүаличә. А. тәбии вә сүн’и олур. Тәбии А.-нын профилактик вә мүаличә әһәмијјәти вар. Тәбии шәраитдә ионлашмыш тәмиз һавада (мәс., шәлаләләрин, дағ чајларынын вә гејзерләрин јахынлығында, дәниз саһилиндә) узун мүддәт олдугда инсанын иш габилијјәти јүксәлир, бә’зи хәстәликләрин кедиши јүнкүлләшир, организм оксикенлә даһа јахшы тә’мин олунур. Сүн’и аероионлар аероионизатор адланан апаратда һаваны ионлашдырмагла алыныр. А. тәнәффүс јоллары хәстәликләриндә, көјөскүрәк, невродермит, неврастенија вә с. хәстәликләрдә, үрәк-дамар хәстәликләринин бә’зи формаларынын, һабелә узун мүддәт сағалмајан јараларын мүаличәсиндә (бах *Франклинизасија*) јахшы нәтичә верир. Зеһни јорғунлуг вә јухусузлуг һалларында да А.-дан истифадә едилир.

АЕРОКИРШӘ—һава винтинин јаратдығы дарты гүввәси илә гар вә ја буз үзәриндә һәрәкәт едән киршә. А. үч вә ја дөрд хизәк үзәриндә дајанан көвдә, арха һиссәсиндәки һава винтләри вә онлары һәрәкәтә кәтирән мүһәррикдән ибарәтдир. Амфибија-А.-дә хизәк вә онун үзәриндәки кузов хизәкшәкилли гајыгла әвәз едилмишдир ки, бу да буз үзәриндә, дајаз көл, батаглыг, донмајан чај вә с.-дә һәрәкәт етмәјә имкан верир. Гајыг-хизәк арха һиссәдәки шагули сүканларла идарә олунур. Мүһәррикинин күчү 190 *квт* олан А. вә амфибија-А.-нин сүр’әти гар үзәриндә 100 *км/саат*-дан чох, суда исә 80 *км/саат*-а (амфибија-А.) гәдәрдир. А. 600 *кг*-дәк јүк көтүрүр вә 500 *км*-ә гәдәр мәсафә гәт едә билир. А.-дән вә амфибија-А.-дән ССРИ-нин Авропа һиссәсинин шм. р-нларында вә Сибирдә јол олмајан јерләрдә рабитә ишләриндә, сәрнишин вә јүк дашынмасында истифадә олунур.

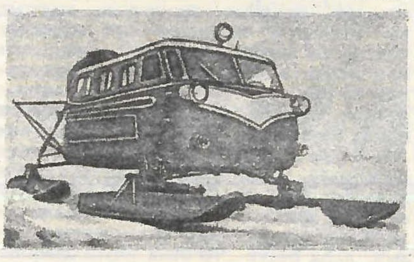

КА-30 маркалы аерокиршә.

АЕРОЛИ́Т—бах *Метеорит*.

АЕРОЛОЖИ́ РӘСӘДХАНА — атмосфери өјрәнән елми мүәссисә. Ән бөјүкләри: Москва мәркәзи А.р.-сы. Пүи-де-Дом (Франса), Линденберг (АДР), Кју (Инкилтәрә) А.р.-лары. Бакыда вә Ләнкәранда аероложи ст.-лар вар. А.р.-да һаваја метеорограф галдырмаг, радиозонд, шар-пилот вә с. бурахмагла мүшаһидә апарылыр. А.р.-да атмосферин електрик вә оптик хассәләри, булудлулуғу, Күнәшин шүаланмасы вә с. өјрәнилир. Әсас аләтләри аеростат, радиолокатор вә хүсуси чиһазларла тәчһиз едилмиш тәјјарә («учан лабораторија»), *метеороложи ракет* вә *метеороложи пејкләрдир*. Алынмыш мә’луматлар ССРИ һидрометеороложи мәркәзинә, јерли һава бүроларына, харичи өлкәләрин метеороложи хидмәт идарәләринә верилир. Һаванын тәзјиг, темп-р вә рүтубәтинин орта вә екстремал гијмәтләринин һесабланмасында, һәмчинин күләјин истигамәтинин өјрәнилмәсиндә бу мә’луматлардан истифадә едилир.

АЕРОЛОЖИ ЧИҺАЗЛАР — атмосферин јухары гатларыны өјрәнмәк үчүн ишләдилән чиһазлар. Әсаслары: *метеорограф*, *радиозонд*, радиотеодолит (бах *Радиолокасија*, *Теодолит*, *Метеороложи пејк*, *Метеороложи ракет* вә с.).

АЕРОЛО́КИЈА (*аеро...* + *...локија*) — атмосфер физикасынын атмосферин јухары гатларындакы физики һадисәләри вә просесләри өјрәнән бөлмәси. А. Јер атм.-нин тәркиби вә гурулушуну, булудларын вә јағынтынын әмәлә кәлмәсини, һәмчинин онларын инкишафынын тәнзим едилмәсини, мүхтәлиф јүксәкликләрдәки һава ахынларыны вә с. өјрәнир. Аероложи тәдгигатлар мүасир електроника апаратларынын көмәји илә, радиолокасија васитәләри, мүхтәлиф авиасија, ракет вә метеороложи пејк техникасынын тәтбиги илә апарылыр.

АЕРОМАГНИ́Т ПЛАНАЛМА—Јерин магнит саһәси хүсусијјәтләринин учуш апаратларындан өјрәнилмәси методу. А.п.-да аеромагнитометрдән истифадә олунур. А.п. магнит кәркинлијинин шагули мүрәккәбәси, јахуд там гијмәтинин фасиләсиз өлчүлмәсинә әсасланыр. Бу метод кеоложи гурулушу өјрәнмәкдә, фајдалы газынтыларын, әсасән, дәмир филизи јатагларынын ашкара чыхарылмасында кениш тәтбиг едилир. Илк дәфә 1936 илдә совет алими А. А. Логачов тәрәфиндән тәклиф вә тәтбиг едилмишдир.

АЕРОМАГНИТО́МЕТР—кеомагнит саһәсинин учуш апаратындан өлчүлмәси үчүн чиһаз. Һазырда феррозонд, нүвә (өлчмәдә нисби хәтасы $10^{-4} - 10^{-5}$) вә квант (нисби хәтасы $10^{-6} - 10^{-7}$) типли А.-лар тәтбиг олунур. А. веричиси тәјјарәнин ганадында, јахуд гујруг һиссәсиндә јерләшдирилир вә тәјјарәнин өз магнит саһәсиндән автоматик компенсаторларла мүһафизә олунур. Даһа дәгиг өлчмәләр үчүн исә А. тәјјарә вә ја вертолјотун 30—50 *м* уз.-нда кабел тросу илә буксирә алдығы гондолаја гојулур.

АЕРО́Н—гусманын гаршысыны алан дәрман. Дәниз вә тәјјарә хәстәликләриндә, һамиләликдә үрәк буланмасынын гаршысыны алмаг үчүн ишләдилир. Тәркиби: камфора туршусунун алкалоид дузларындан (скополамин вә һиоссиамин) ибарәтдир. 30—60 *дәг*.-дән сонра тә’сир көстәрир. Бир дәфәјә 2, күндә 4 таблетдән артыг атмаг олмаз. Глаукома хәстәлији оланлара А. вермәк мәсләһәт көрүлмүр.

АЕРОНАВИГА́СИЈА — бах *Навигасија*.

АЕРОНО́МИЈА (*аеро...*+јун. nómos—ганун)—атмосфер физикасынын бөлмәси; атмосфердә кедән просесләри атомларын вә молекулларын өз араларында вә күнәш шүаланмасы илә гаршылыглы тә’сиринә әсасән өјрәнир, 20 әсрин 50-чи илләриндә јараныб. А.-нын сүр’әтли инкишафы атм.-рин јухары гатларында кедән физики вә кимјәви просесләрин ракет вә сүн’и пејкләрлә өјрәнилмәсиндәки мүвәффәгијјәтләрдә бағлыдыр. А. һүнд.-дән асылы олараг темп-рун, сыхлығын, нејтрал һиссәҹикләрин һавада пајланмасыны вә ионосфердә електронларын консентрасијасынын профилини (електронларын консентрасијасынын һүнд.-дән асылылығыны) өјрәнир вә изаһ едир.

А. һәмчинин күмүшвары булудлары тәдгиг едир вә онларын тәбиәтини арашдырыр. Кеҹә көјүнүн ишыгланмасына, гүтб парылтысына вә Јерин радиасија гуршағынын әмәлә кәлмәсинә сәбәб олан просесләр вә с. мәсәләләр дә А.-да өјрәнилир. А. инкишафда олан елмдир.

АЕРОПЛА́Н—*тәјјарәнин* көһнәлмиш ады.

АЕРОПО́НИКА (*аеро...*+јун. pónos — иш)—торпаг вә ја онун әвәзләјиҹиси олмадан битки беҹәрилмәси. Биткини гида маддәләри илә тә’мин етмәк үчүн көкләринә һәр 10—20 *дәг*-дән нарын гида мәһлулу пүскүрүлүр. А. үсулуну 1910 илдә рус алими В. М. Арсиховски тәдгигат үсулу кими тәклиф етмишдир. Сонралар А. сәнаје мигјасында тәрәвәзчилик вә күлчүлүкдә тәтбиг олунмаға башламышдыр. А. үсулунун тәтбиги заманы гида мәһлулу лап аз сәрф едилир, субстратын олмамасы исә беҹәрмә гурғуларынын сајыны азалдыр. Бу, оранжерејаларда, космик ст., кәми вә с.-дә битки беҹәрилмәси ишиндә хүсусилә әһәмијјәтлидир.

АЕРОПО́РТ (*аеро...*+*порт*)— сәрнишин, јүк вә почтун учуш васитәләри илә мүнтәзәм дашынмасыны тә’мин едән нәгл. комплекси. ССРИ-дә мүлки авиасија А.-у бејнәлхалг, иттифаг вә јерли әһәмијјәтли олур. Мүасир А. мүһәндис гурғуларындан вә техники васитәләрдән ибарәтдир. А.-ун ән мүһүм елементи *аеродромдур*. Аеродрома учуш мејданы, учуш золаглары, сүкан јоллары, тәјјарә дајанаҹаглары, јан вә уҹ тәһлүкәсизлик золаглары дахилдир. Учушун мүнтәзәмлији вә тәјјарәләрин тәһлүкәсиз енмәси үчүн учуш мејданы радиотехника вә сигнал системләри илә тәҹһиз олунур. Учуш мејданынын јанында јерләшән техники хидмәт зонасы сәрнишин комплекси (*аеровағзал*, перронлар, вағзалјаны мејдан, меһманхана вә с.), јүк вағзалы, радионавигасија хидмәти, јанаҹаг тәҹһизаты, тәјјарәләрә техники хидмәт вә көмәкчи-истеһсалат бина вә гурғуларындан ибарәтдир. А.-да тәјјарәләрин учушу хүсуси бинада јерләшән баш диспетчер мәнтәгәсиндән идарә олунур. А.-ларын лајиһәләндирилмә, тикинти вә јенидәнгурулма ишләри хүсуси техники тәләбләр әсасында апарылыр. Бејнәлхалг һава хәтти А.-ларынын фәалијјәти Бејнәлхалг Мүлки Авиасија Тәшкилатынын тәләбләринә мүвафиг олмалыдыр.

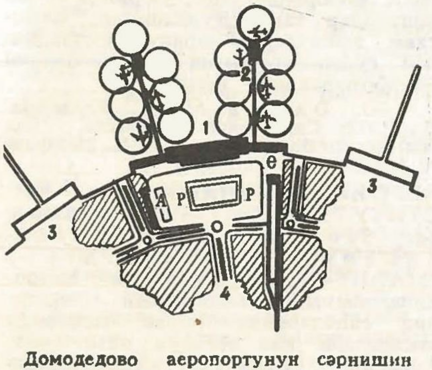

Домодедово аеропортунун сәрнишин комплексинин схематик планы: *1*—аеровағзал; *2*—сәрнишинләрин тәјјарәјә минмәси үчүн дәһлизләри олан перрон; *3*—2-ҹи вә 3-ҹү нөвбә тикиләҹәк аеровағзаллар; *4*—автомобил магистралы; *А*—автобус стансијасы; *Е*—шәһәрәтрафы електрик гатарлары стансијасы; *Р*—автомобил дајанаҹаглары.

Әд.: Локшин В., Согомонян Н., Берлин Ю., Аэровокзалы аэропортов. Типы зданий, М., 1966; Логачев А. Ф., Радиосвязное оборудование аэропортов, М., 1975.

АЕРОСӘПИН—тәјјарә вә ја вертолјотдан хүсуси апаратлар илә тохум (гум вәләмири вә б. от тохумлары) сәпилмәси. Бә’зи кол вә ијнәјарпаглы ағаҹларын дибини, Орта Асија сәһраларында гумлары, саксаул көкләрини торпаға бәркитмәк үчүн истифадә едилир.

АЕРОСТА́Т (*аеро...*+јун. statós—дајанан, һәрәкәтсиз)—һавадан јүнкүл учуш апараты. А.-да галдырыҹы гүввә говуг ичәрисинә долдурулмуш вә сыхлығы һаванын сыхлығындан аз олан газ (һидрокен, һелиум) васитәсилә јарадылыр. Идарәолунан (*дирижабл*), идарәолунмајан—сәрбәст учан говугшәкилли (сферик А. вә ја һава шары, стратостат) вә дајаға бағланан А.-лар вар. Сәрбәст учан А.-а телеметрик, метеороложи вә с. аваданлыгларла тәҹһиз олунмуш *радиозондлар*, хиласедиҹи А.-лар, *стратостатлар*, автомат А.-лар вә с. дахилдир. Автомат А.-лардан һава ахынларынын, сиклонларын јаранмасыны тәдгиг етмәк, Јер сәтһинин фотошәклини чәкмәк, стратосферин ашағы тәбәгәләриндә космик радиасијанын ҹанлы организмә тә’сирини өјрәнмәк вә с. мәгсәдләр үчүн истифадә олунур. Һәрби, сәнаје вә с. објектләрин һава һүҹумундан мүдафиәси үчүн сәдд јарадан А.-дан истифадә едилир. Тәјјарә һүҹуму көзләнилдикдә А.-лар мүәјјән дүзүлүш гајдасында һаваја галдырылыр. Бу һалда А.-ларын вәзифәси трослара, говуға, јахуд трослардан асылмыш дөјүш сурсатына (тәркибиндә партлајыҹы маддә олан) тохунаҹаг тәјјарәләри мәһв етмәк вә ја зәдәләмәкдир.

АЕРОСТА́ТИКА (*аеро...*+*статика*)—*һидроаеромеханиканын* бөлмәси; газ мүһитләрин, хүсусән атм.-ин таразлыг шәртләрини өјрәнир. А. һавада һәрәкәт едән ҹисмә тә’сир көстәрән галдырыҹы гүввә вә һүнд.-дән асылы олараг атм. тәзјигини тәдгиг едир.

АЕРОСҮЗКӘҸ — чиркабы биоложи үсул илә тәмизләјән гурғу. *Биосүзкәҹдән* фәргли олараг А.-ин сүзкәҹ гаты һүндүрдүр (4 *м*-ә гәдәр). Јүксәк оксидләшдирмә имканыны тә’мин едән сү’ни вентилјасија гурғусу вар.

АЕРОТЕ́НК, аеротанк (*аеро...*+инк. tank—чән)—чиркабы биоложи үсул илә тәмизләјән гурғу. Бетон вә ја дәмир-бетондан чән шәклиндә һазырланыр. Чәнин ичәрисиндә бир нечә сыра аракәсмә олур. Аракәсмәләр арасындакы дәһлизин ени 8—10 *м*, уз. 150 *м*-ә гәдәр вә һүнд. 4—5 *м*-дир. Тәмизләмә просеси чиркаба актив лил гатмаг вә ејни заманда фасиләсиз һава вермәклә кедир. Маје гарышығы ахаркән тәркибиндәки үзви чиркабы актив лилдәки микроорганизмләр оксидләшдирмәклә тәмизләјир.

АЕРОТЕРАПИ́ЈА (*аеро...*+*терапија*), һава мүалиҹәси—ачыг һавада мүалиҹә. А. организми оксикенлә тә’мин едир вә хариҹи мүһит темп-рунун тә’сиринә мүгавимәтини артырыр. А. күнәш шүалары илә мүалиҹә вә талассотерапија (дәниздә чиммәклә мүалиҹә) илә бирликдә *иглим мүалиҹәсинин* бир һиссәсидир. Тәбии шәраитдә оксикенлә зәнкинләшмиш, тәркибиндә дәниз сују елементләринин фајдалы ион гарышығы, јахуд биткиләрин һәјат фәалијјәти мәһсуллары олан һавада А. хүсусилә фајдалыдыр. Һавадаолма мүддәти һава шәраитинә, сағламлыг вәзијјәтинә көрә мүәјјән едилир вә күн әрзиндә 1—2 саатдан, тәдриҹән, 12—24 саата гәдәр узадылыр. А. су проседуралары илә бирликдә јахшы нәтиҹә верир. А. истилик мүбадиләсини вә термотәнзимләмәни гајдаја салыр, ганын оксикенлә тәҹһизини јахшылашдырыр, иш габилијјәтини јүксәлдир, организми мөһкәмләдир. Кәскин илтиһаб вә ја темп-рла кечән хәстәликләрдә А. зәрәрдир.

АЕРОТРОПИ́ЗМ (*аеро...*+јун. trópos—дөнмә, истигамәт)—битки көкләри вә көвдәләринин оксикенә тәрәф јөнәлиб бөјүмәси. Рүтубәт вә батаглыг шәраитинә ујғунлашмыш бир сыра биткинин көкләри јер сәтһинә чыхараг һавадан оксикен алыр вә беләликлә, биткинин јералты һиссәсиндә тәнәффүс просесинин нормал кетмәсини тә’мин едир.

АЕРОФИТЛӘР (*аеро...*+јун. phytón—битки)—өзләринә лазым олан гида маддәләрини јалныз атм.-дән алан биткиләр. Бураја чичәкли биткиләрдән сәһләбкимиләр вә бромелија фәсиләләринә мәнсуб бүтүн *епифитләр*, спорлулардан—ағаҹ габығы, көвдәси вә будаглары үзәриндә, еләҹә дә торпағын үстүндә инкишаф едән бә’зи мамыр, јосун вә шибјә нөвләри дахилдир. А. башга биткиләрин үзәриндә олдуғуна бахмајараг, мүстәгил гидаланыр. Јағынтысыз дөврләрдә аерофит шибјә вә мамыр тамамилә гурујур, лакин мәһв олмур, әлверишли шәраитдә јенидән инкишафа башлајыр.

АЕРОФОТОАПАРА́Т—учуш заманы тәјјарә, пејк вә с.-дән Јер сәтһинин фотошәклини чәкмәк үчүн ҹиһаз (бах *Аерофотошәкилчәкмә*). А.-ын ики нөвү вар: топографик А., кәшфијјат А.-ы. А. бир вә чохобјективли олур. Чәкилән објектин узаглығы, тәјјарәнин сүр’әтлә учмасы вә ләнкәрләнмәси А.-ын гурулушунда бә’зи ујғунлашманын олмасыны тәләб едир: мәс., А.-ын автоматик ишләмәси, хүсуси амортизасијалы системлә бәркидилмәси, шәклин бөјүк өлчүдә алынмасы вә експозисијанын чох гыса (1/1000 санијәјәдәк) олмасы. А.-ы илк дәфә Биринҹи дүнја мүһарибәси илләриндә (1914—18) рус мүһәндиси В. Ф. Потте ихтира етмишдир. А.-ын објективи оптик системдән ибарәтдир. Фотошәклин јүксәк кејфијјәтли вә мүкәммәл олмасыны тә’мин едир. Аерошәклин мигјасы учушун јүксәклијиндән әлавә, А.-дакы објективин фокус мәсафәсиндән дә асылыдыр. Бөјүк сүр’әтлә учан тәјјарәдән чәкилмиш аерошәкилдә тәһриф олмамасы үчүн мүасир А. објективи санијәнин 1/100—1/500 вә даһа кичик һиссәси гәдәр ачан сүркү илә тәҹһиз олунур. А.-ын оптик охуну тәјјарәнин вәзијјәтиндән асылы олмајараг, мүмкүн гәдәр шагули вәзијјәтдә сахламаг үчүн хүсуси кироскопик системдән истифадә едилир (бах *Кироскоп*). Мүасир совет А.-лары фокус мәсафәләри мүхтәлиф олан фотообјективлә тәҹһиз едилир. Бу, ејни А.-ла мүхтәлиф мигјаслы аерошәкилләрин алынмасыны тә'мин едир. А.-да аерошәкил чәрчивәсинин күнҹләриндә ики көмәкчи објектив јерләшдирилир. Бунунла да аерошәклин күнҹләриндә дәгиглији 1° олан даирәви таразын вә санијәөлчәнин хәјалы алыныр (бу, аерошәклин нә вахт вә тәјјарәнин һансы вәзијјәтиндә чәкилмәсини ҝөстәрир). А.-ын касетләринә ени 19 *см*, уз. 60 *м* олан аерофотоплјонка салыныр. Бу, 18×18 *см* өлчүдә 300 фотошәкли ардыҹыл чәкмәјә имкан верир. Плјонканын һәрәкәти, мүстәви вәзијјәтинә ҝәтирилмәси вә шәклин лазыми анда чәкилмәси автоматик иҹра едилир.

АЕРОФОТОТОПОГРА́ФИЈА — *аерофотошәкилчәкмә* материаллары әсасында топографик хәритәләрин тәртиб үсулларыны өјрәнән елми фәнн. Комбинә едилмиш А. вә стереотопографик А. вар. Комбинәедилмиш А.-да аерошәкил әсасында хәритәнин анҹаг контурлары тәртиб олунур: әразинин релјефи исә билаваситә *мензула планалмасы* васитәсилә алыныр. Стереотопографик А.-да хәритәнин контурлары вә әразинин релјефи аерошәкилләрин фотограмметрик үсулларла ишләнмәси нәтиҹәсиндә алыныр. Бу, 1:2000 вә даһа кичик мигјаслы хәритәләрин јарадылмасында әсас үсулдур. Стереотопографик А.-нын әсас мәрһәләләри аерошәклин алынмасы, гајдаја салынмасы, фотограмметрик ишләнмәси, чөл топографик-ҝеодезик ишләрдир (бах *Фотограмметрија*). Чөл топографик-ҝеодезик ишләрин мәгсәди шәкил үзәриндә ајдын ҝөрүнән бә'зи нөгтәләрин ҝеодезик координатларыны тә'јин етмәкдир. Һәмин нөгтәләри аерошәкил үзәриндә асан тапмаг үчүн бунлар учушдан әввәл Јер сәтһиндә саһәдән кәскин ајрылан һәндәси фигурла дөврәләнир. Бу нөгтәләрин мигдары тәртиб едилән хәритәнин мигјасындан, аерошәкилләрин кејфијјәтиндән, саһәнин физики-ҹоғрафи хүсусијјәтләриндән асылыдыр. Мәс., һәр учуш маршрутунун биринҹи вә сонунҹу шәкилләри үзәриндә белә ики нөгтәнин олмасы ваҹибдир. Бу нөгтәләрин ҝеодезик координатлары әсасында фототриангулјасија васитәсилә маршрутун һәр ики гоншу шәклинин бир-бирини өртән һиссәләринин уҹларында јерләшән 4 нөгтәнин фәзадакы вәзијјәти тә'јин едилир. Фотограмметрик ишләрдән сонра хәритәнин иш орижиналы тәртиб олунур. Стереотопографик А.-да релјеф аерошәкил үзәриндә аналитик вә универсал үсулларла тәсвир едилир. Аналитик үсулда релјеф стереометр адланан ҹиһазла, универсал үсулда исә хәритәнин релјеф вә тәфсилаты ејни вахтда фотограмметрик ҹиһазла мүәјјән едилир.

Әд.: бах *Аерофотошәкилчәкмә* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АЕРО́ФОТОШӘКИЛЧӘКМӘ, аерофотопланалма — учуш заманы тәјјарә, пејк вә с.-дән *аерофотоапаратла* Јер сәтһинин фотошәкилләринин чәкилмәси. Әразинин тәјјарәдән фотошәклинин чәкилмәси паралел маршрутла апарылыр. Бу маршрутларын бир-бириндән узаглығы елә мүәјјән едилир ки, гоншу маршрутлара аид аерошәкилләр, орта һесабла, бир-бирини 30% (енинә өртмә), бир маршрута аид гоншу шәкилләр исә бир-бирини азы 60% (узунуна өртмә) өртсүн. Узунуна вә енинә өртмәләр аерошәкилләриндән фотограмметрик просесдә истифадә едилир. 18×18 *см* өлчүлү һәр аерошәкил үзәриндә алынан Јер сәтһи парчасынын бөјүклүјү, јә'ни аерошәклин мигјасы учушун јүксәклијиндән, аерофотоапаратдакы објективин фокус мәсафәсиндән вә оптик охунун шәкил чәкилән заман шагули вәзијјәтиндән асылыдыр. Аерофотоапаратын оптик охунун шагули вәзијјәтиндә чәкилән шәкил үфүги аерошәкил, оптик охун 3°-дән чох мејлли вәзијјәтиндә чәкиләнләри исә перспектив аерошәкил адланыр. Үфүги аерошәклин мигјасы ($1:M$) онун бүтүн һиссәләриндә ејни олуб, учушун јүксәклији (H) вә објективин фокус мәсафәсиндән (f) асылыдыр: $1:M = f:H$.

Перспектив аерошәклин мүхтәлиф һиссәсиндә мигјас тәдриҹән дәјишир. Үмумијјәтлә, үфүги аерошәкил чәкмәк даһа әлверишлидир. Аерошәкли лазыми мигјасда чәкмәк үчүн әввәлҹә учушун јүксәклији тә'јин едилир. Һәр аерошәкилдә тәсвир олунан әразинин өлчүләринә (енинә вә узунуна), өртмәләрин гијмәтләринә әсасән маршрутлар арасындакы мәсафә вә маршрут үзрә планалма нөгтәләринин сыхлығы тапылыр. Аерошәкил үзәриндә фотограмметрик әмәлијјат апармаг үчүн әввәлҹә аерошәкил мүстәвиси вә проіексија мәркәзинин (S) шәкил чәкилән анда фәзадакы вәзијјәти гәбул едилмиш координат системиндә тә'јин олунмалыдыр. Бунун үчүн проіексија мәркәзинин X_s, Y_s, Z_s, координатлары вә шәкил мүстәвисинин үч координат оху әтрафындакы A, α вә $\varkappa$ дөнмә буҹагларындан истифадә едилир. Проіексија мәркәзинин координатларыны тапмаг үчүн тәјјарәдә гурулан радиојүксәкликөлчәндән, статоскопдан вә ҝеодезик координатлары мә'лум олан нөгтәләрдә гојулмуш јерүстү радиоҝеодезик ст.-лардан истифадә олунур. Радиојүксәкликөлчәнлә тәјјарәнин учма јүксәклији, статоскопла исә учуш хәтти үзрә јүксәкликләрин дәјишмәси тә'јин едилир.

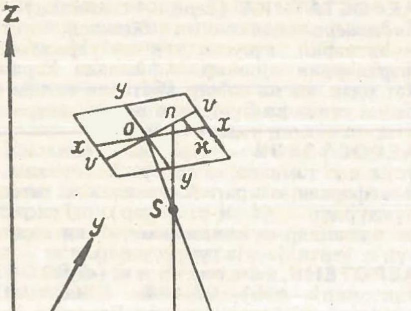

Һәр ики ҹиһазын ҝөстәришләри хүсуси фотоплјонка золағында автоматик јазылыр. Јерүстү радиоҝеодезик ст.-лардан учан тәјјарәнин һансы мәсафәдә олмасы мүәјјәнләшдирилир. Аерошәкил үзәриндә фотограмметрик әмәлијјат апармаг үчүн онун ајры-ајры нөгтәләринин вәзијјәти тә'јин едилмәлидир. Бундан өтрү һәр аерошәкил үзәриндә дүзбуҹаглы координат системи јарадылыр. Бу системин абсис вә ординат охларыны асанлыгла алмаг үчүн аерофотоапаратын чәрчивәсинин һәр дөрд тәрәфинин ортасында хүсуси индексләр олур. Аерошәкил үзәриндә координат охларыны ҝөстәрмәк үчүн әкс тәрәфләрдәки индексләрин хәјалларыны бирләшдирмәк лазымдыр. Објективин оптик мәркәзиндән кечән вә шәкил мүстәвисинә перпендикулјар олан истигамәтә баш истигамәт дејилир. Һәмин перпендикулјарла шәкил мүстәвисинин кәсишмә нөгтәсинә аэрошәклин баш нөгтәси (*O*), објективин оптик мәркәзиндән кечән шагули хәтлә шәкил мүстәвисинин кәсишмә нөгтәсинә исә аерошәклин надир нөгтәси (*n*) дејилир. Үфүги аерошәкилдә бу нөгтәләр үст-үстә дүшүр. Аерошәкил үзәриндә шәклин Јер сәтһинә нисбәтән охшарлығыны позан бә'зи тәһрифләр алыныр. Бу тәһрифләр шәкил чәкилән анда аерофотоапаратын оптик охунун шагули истигамәтдән мејл етмәси (бу тәһрифләри дүзәлтмәк үчүн аерошәкил трансформасија едилир) вә Јер сәтһи релјефинин тә'сири нәтиҹәсиндә алыныр (бах *Фотограмметрија*). Икинҹи нөв тәһрифләрин бөјүклүјү релјефин парчаланма дәрәҹәсиндән вә објектлә аерошәклин мәркәзи арасындакы мәсафәдән асылыдыр. Шәкил мәркәзиндән узаглашдыгҹа бу тәһрифләр бөјүјүр. Она ҝөрә дә әразинин контурларыны охшар шәкилдә алмаг үчүн аерошәклин анҹаг мәркәз саһәсиндән истифадә олунур. Аерошәкилләрә әсасән шәкил монтаж едилир вә фотосхем гурулур. Шәкилләри монтаж етмәк үчүн аерошәкилләр чәкилмиш ардыҹыллыгла бир-бирини лазыми ҝәдәр өртмәклә лөвһә үзәринә бәркидилир. Онлар елә јерләшдирилмәлидир ки, бир-бирини өртән һиссәләрдәки ејни контурлар үст-үстә дүшсүн. Учуш просесинин кејфијјәти шәкил монтажы илә јохланылыр. Фотосхеми гураркән аерошәкилләрин бир-бирини өртән һиссәләри лазыми гајдада кәсилир, галан мәркәз һиссәләри јан-јана картон үзәринә јапышдырылыр. Ајры-ајры аерошәкилләрин мигјаслары бир-бириндән азаҹыг фәргләндији үчүн фотосхемдәки шәкилләрин сәрһәдләриндә бә'зән контурлар там ујғунлашмыр. Фотосхем шәкилләрин мәркәз һиссәләриндән гурашдырылмыш бүтүн әразинин аерофотошәклини верир.

Әд.: Әлијев М. М., Ҝеодезија, Б., 1972; Справочник геодезиста, под ред. В. Д. Большакова и Г. П. Левчука, т. 1—2, М., 1975.

АЕРОҺИДРОДИНА́МИКА ИНСТИТУТУ, Н. Ј. Жуковски ад. Мәркәзи Аероһидродинамика Институту (МАҺИ)—аеродинамика вә һидродинамиканын техниканын мүхтәлиф саһәләриндә әмәли истифадә мәсәләләри илә мәшғул олан ин-т. Авиасија Сәнајеси Назирлијинә табедир. 1918 ил декабрын 1-дә Али Халг Тәсәррүфаты Шурасынын гәрары илә тә'сис едилмишдир. 1918 илдән МАҺИ-нин илк рәһбәри Н. Ј. *Жуковски*, 1921—42 илләрдә С. А. *Чаплыкин* олмушдур. 1925—29 илләрдә МАҺИ нәздиндә о дөвр үчүн дүнјада ән бөјүк аеродинамик борусу, һидравлика лабораторијасы, һидроканалы вә с. олан илк експериментал база јарадылмышдыр. Ин-т өз ишләри илә техники авиасија фәнләринин әсасыны гојмушдур. Ин-тун сынаг з-дунда А. Н. *Туполевин* рәһбәрлији алтында јарадылан тәјјарәләрлә 1926 илдән башлајараг бир сыра мүһүм учушлар олмушдур. 1930—32 илләрдә МАҺИ-ин елми шө'бәләри әсасында ашағыдакы мүстәгил елми-тәдгигат ин-тлары јарадылмышдыр: Үмумиттифаг Авиасија Материаллары Ин-ту, Мәркәзи Авиасија Моторгајырма Ин-ту, Үмумиттифаг Һидромашынгајырма Ин-ту, Мәркәзи Күләк Енерҝетикасы Ин-ту. МАҺИ-нин тәркибинә ихтисаслашдырылмыш аеродинамика, һидродинамика, акустика, сәнаје аеродинамикасы, вертолјот, чиһаз, һесаблама техникасы лабораторијалары, сынаг тәсәррүфаты, мөһкәмлик үзрә лабораторијалар комплекси, елми информасија бүросу, нәшријјат шө'бәси, Н. Ј. Жуковскинин елми-хатирә музеји дахилдир. МАҺИ-нин мәшғул олдуғу әсас проблемләр тәјјарә вә б. учуш апаратларынын аеродинамикасы, динамикасы вә мөһкәмлији мәсәләләридир. Ин-т «Әсәрләр», «Елми хәбәрләр» вә с. нәшр едир. Ин-тун нәздиндә аспирантура вар. Ин-т Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы вә Гырмызы Бајраг орденләри илә тәлтиф олунмушдур.

АЕРО́ШӘКИЛЛӘРИН ДЕШИФРЛӘНМӘСИ — бах *Дешифрләмә.*

АЕТАЛАР, атта, инагта—негроид тајфалары групу; Филиппин а-рынын јерли әһалиси. Тәгр. 50 мин нәфәрдир (1972). Әсасән, Лусон а.-нын дағлыг р-нларында вә ш.-индә јашајырлар. Ҝөдәкбојлу олурлар (140—150 *см*). Дилләри Малај-Полинез дилләри аиләсинә мәнсубдур. Дини е'тигадлары *анимизмдир.* А.-ын тәсәррүфатында овчулуг вә јығычылыгла јанашы, әкинчилик дә инкишаф едир.

АЕ́ТСИ Флави (Flavius Aëtius; тәгр. 390—454)—Гәрби Рома империјасы сәркәрдәси. 451 илдә ромалылар вә мүттәфигләри (барбар тајфалары) А.-нин рәһбәрлији илә Каталаун чөлләриндә *һунлары* (*Аттиланын* башчылығы илә) мәғлуб етмишдир. А.-нин нүфузунун артмасындан горхан император III Валентиниан ону өлдүртмүшдүр.

А́ЖБЕ, Ашбе (Ažbé) Антон (30.5. 1862, Доленчитсе, Словенија—6.8. 1905, Мүнхен)—словен рәссамы вә педагогу. Вјана вә Мүнхен Рәссамлыг Академијаларында охумушдур. Реалист әсәрләрин мүәллифидир («Автопортрет», тәгр. 1890; «Зәнҹи гадын», тәгр. 1895). 1891 илдә Мүнхендә шәхси рәссамлыг мәктәби ачмышдыр. Словен импрессионистләриндән И. Грохар, М. Јама, чех бојакары Л. Куба, һәмчинин И. Е. Грабар, В. В. Кандинсҝи вә б. А.-нин шакирди олмушлар.

АЖГО́Н—бах *һинд зирәси.*

АЖИОТА́Ж (фр. agiotage)— капиталист биржа вә базарларында еһтикар гызғынлығы.

АЖУ́Р (фр. á jour—бу күнәдәк), мүһасибатда — тәсәррүфат әмәлијјатлары баша чатдырылан күн бүтүн һесаб гејдләринин апарылмасыны көстәрән мүһасибат учотунун вәзијјәти; даһа кениш мә'нада—учот һесаблама ишләринин графикләр мүәјјән едилмиш мүддәтдә јеринә јетирилмәси.

АЗА, Аса, Ача—Манна падшаһы (е.ә.8 әсрин сон рүбү), *Иранзунун* оғлу. Ассурија (Ашшур) тәрәфдары олан атасынын сијасәтини давам етдирирди. А.-нын дөврүндә Урарту илә иттифаг тәрәфдары олан ҹанишинләрин мәркәзи һакимијјәтдән ајрылмаг мејлләри күчләнди. Ҹанишинләрлә мүбаризә заманы А. өлдүрүлдү. Һакимијјәт башына гардашы *Уллусуну* кечди.

АЗА—Азәрб.-да гәдим шәһәр. Ҹулфа ш.-нин 20 *км*-лијиндә, Ҝиланчајын саһилиндә иди. Иран тарихчиси Һ. Гәзвини (1281—1350) вә б. А. һаггында мә'лумат вермишләр. А. илә индики Ашағы Аза вә Јухары Аза к.-ләринин адлары вә ҹоғрафи мөвгеләри арасында әлагә вар. Ашағы Азанын шм.-ш.-индәки гәдим гәбиристанда пир, гојун формалы гәбирүстү даш, минарә мөвҹуддур. Орта әсрләрдә А.-да сәнәткарлыг, тиҹарәт, үзүмчүлүк, шәрабчылыг инкишаф етмишди. А.-нын монгол һүҹумлары заманы тәнәззүл етдији еһтимал олунур.

АЗАД—Азәрб. ССР Ханлар р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 17 *км* ҹ.-да, Күрәк чајынын сол саһилиндән 3 *км* аралы, Кировабад—Ҝөјҝөл шосе јолу кәнарында, Муровдағ силсиләсинин шм. әтәјиндәдир. Әһ. 511 (1976); һејвандарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, кәндли кәнҹләр мәктәби, клуб, китабхана, киногурғу, хәстәхана вар. А.-да Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

АЗАД (1935 иләдәк Ағкилсә)—Ашыг Әләскәрин доғулдуғу кәнд. Ерм. ССР Варденис р-нунун Зод советлијиндәдир. Р-н мәркәзиндән 16 *км* ш.-дә, дүзәнликдәдир. Әһ. 540 (1976); тахылчылыг, түтүнчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, автомат телефон хәтти вар. Ашыг Әләскәрин анадан олмасынын 150 иллији илә әлагәдар 1972 илдә кәнддә онун гәбирүстү бүстү (базалтдан) гојулмушдур.

«АЗАД» — тут ипәкгурду ҹинси. 1949 илдә Азәрб. Елми-Тәдгигат Ипәкчилик Ин-тунда проф. Р. А. Һүсејнов јетишдирмишдир. Гурдун рәнки там ағ дејилдир. Бәдәнинин 2 вә 5-ҹи буғумунда бир ҹүт јарымајшәкилли, гәһвәји халлар вар. Барамасы ағ, узунсов буғумлудур, јахшы ачылыр, орта чәкиси 1,8—2,2 *г* олур. Барамада ипәјин мигдары 20—21%-дир; ипәк тели һамардыр.

АЗАД ДИНЛӘЈИҸИ—али мәктәбләрдә бүтүн тәдрис мәшғәләләриндә иштирак етмәјә, һабелә дөвләт имтаһанларына (бүтүн јохлама вә курс имтаһанларыны вердикдән сонра) бурахылан, лакин тәләбә һүгугу вә имтијазлары олмајан шәхс. Инҝилабдан әввәл Русија ун-тләриндә А.д.-ләр олмушдур. ССРИ-дә гијаби вә ахшам тәһсили системи јарадылдығындан А.д.-лик ләғв едилмишдир. Бә'зи сосиалист өлкәләриндә (мәс., Полшада) тәләбәләрә бүтүн имтаһанлары екстерн јолу илә вермәјә вә мәшғәләләрдә А.д. кими иштирак етмәјә иҹазә верилир. Бир чох капиталист өлкәсинин али мәктәбләриндә гәбул едилмиш сәрбәст давамијјәт системи тәләбәләрә јүксәк тәһсил вә јатагхана һаггыны өдәмәк үчүн ишләмәк имканы верир.

АЗАД МӨВЛАНА ӘБУЛ КӘЛАМ (11. 9. 1888, Мәккә — 22. 2. 1958) — Һиндистан сијаси хадими, алим. Милли азадлыг һәрәкаты лидерләриндән бири. Һиндуист-мүсәлман бирлијинин ардыҹыл тәрәфдары. Һиндистан Милли Конгрес Партијасынын үзвү (1912), маариф назири олмушдур (1947). Инҝилтәрә мүстәмләкәчиләри әлејһинә тәблиғат апаран «әл-Һилал» гәзетини нәшр етмишдир (1912—14). Урду фәлсәфәсинә вә әдәбијјаты тарихинә, гуранын шәрһинә даир әсәрләрин мүәллифидир.

АЗАД ТӘРБИЈӘ—19 әсрин 2-ҹи јарысы—20 әсрин әввәлиндә буржуа педагоҝикасында консепсија. Тәрбијәдә ифрат фәрдијјәтчилик, ушағын шәхсијјәтини боғмаға, онун һәјат вә давранышынын бүтүн ҹәһәтләрини мәһдудлашдырмаға әсасланан тәрбијәни вә систематик тә'лими гәтијјәтлә рәдд етмәк А.т. үчүн характерикдир. Ушағын бүтүн гүввә вә баҹарығынын гејри-мәһдуд инкишаф етдирилмәси А.т. тәрәфдарларынын идеалы иди. А.т. идејалары Ж. Ж. *Руссонун* педагожи ҝөрүшләри илә сых бағлыдыр. А.т.-нин илк тәблиғатчыларындан бири Исвеч гадын јазычысы Е. Кеј олмушдур. «Ушаг әсри» (1900) китабында о, ушаглара сәрбәст инкишаф һүгугу верилмәсинин, онларын јашлыларын тәзјигиндән гуртарылмасынын, јалныз күндәлик һәјатда зәрури шејләрин тә'лим олунмасынын тәрәфдары кими чыхыш едирди. Алман педагоглары Һ. Шаррелман, Ф. Гансберг, Л. Гурлитт вә б. мүәллим вә шакирдләрә јарадыҹылыг азадлығы, өз фәрдијјәтини сәрбәст ифадә етмәк һүгугу верилмәси тәләбләрини ирәли сүрүрдүләр. Онларын фикринҹә, һеч бир педагожи систем олмамалыдыр, чүнки һәр һансы систем мүәллими јарадыҹылыгдан мәһрум едир, ону пешәкара чевирир.

19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә А.т. идејалары анархизм тәрәфдарларынын— П. А. *Кропоткин*, С. Фор, П. Робен (Франса) вә б.-нын педагожи ҝөрүш вә фәалијјәтиндә екс олунмушду. Алман фәрдијјәтчи педагогларындан фәргли олараг, анархист педагоглар А.т.-дә иҹтимаи әмәк аспектини өн плана чәкир, ушагларын көнүллү әмәкдашлығына, онларда гаршылыглы јардымын инкишафына хүсусилә бөјүк әһәмијјәт верирдиләр. А.т.-нин тә'сири илә 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә буржуа педагоҝикасында тә'лим-тәрбијәдә ушагларын биласитә дахили мараг вә тәләбатыны әсас ҝөтүрән педосентризм консепсијасы јаранды. А.т.-ни мүдафиә

едән Avropa вә Америка педагогларынын чоху Руссонун бу фикрини әсас көтүрүрдүләр ки, тәрбијәчи әслиндә ушаға рәһбәрлик етмәли, лакин шакирд буну әсла сезмәмәлидир.

Русијада А.т. идејаларыны Л. Н. Толстој инкишаф етдирмишдир. О, 1859 илдә А.т. принсипләринә әсасланан мәктәб ачмышды.

Русијада 1905—07 илләр ингилабы дөврүндә, хүсусилә онун мәғлубијјәтиндән сонра С. Т. Шатски, И. И. Горбунов-Посадов, А. У. Зеленко, Н. В. Чехов, К. Н. Вентсел А.т.-нин тәрәфдары олмушлар. А.т. тәрәфдарлары белә һесаб едирдиләр ки, мәктәбләр шакирдләрин вә онларын валидејнләринин иштиракы илә тәшкил олунмалы, тәдрис мәшғәләләри ушагларын марағы әсасында гурулмалы вә тамамилә фәрдиләшдирилмәлидир: мүәллим вә шакирдләр арасындакы бүтүн мүнасибәтләр гаршылыглы е'тимад вә рәғбәтә әсасланмалы, мүәллимләр тә'лим методларыны сечмәкдә вә тәтбиг етмәкдә там сәрбәст олмалыдырлар.

А.т. идејалары демократик әһвали-руһијјәли хырда буржуазијанын вә буржуа зијалыларынын бир һиссәсинин мөвчуд чәмијјәтә гаршы наразылығынын ифадә формаларындан бири иди. Анархист педагоглар А.т.-јә чәмијјәти ушагларын мә'нәви вә физики гүввәләринин һәртәрәфли инкишафыны, онларын јарадычылыг фәаллығыны, мүәллимләрин педагожи јарадычылыг азадлығыны тә'мин едәчәк јени әсаслар үзәриндә дәјишдирмәк васитәси кими бахырдылар.

Истәр авторитар, истәрсә дә А. т. идејаларыны рәдд едән марксист-ленинчи педагокикаја көрә тәрбијә һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәтин мәгсәдәујғун ардычыл формалашдырылмасы просесидир.

Əд.: Крупская Н. К., К вопросу о свободной школе. Пед. соч., т. 1, М., 1957; Сејидов Ә., Педагокика тарихи, Б, 1968; Толстой Л. Н., Пед. соч., М.-Л., 1948; Пальникова Г. М., Теория «свободного воспитания в России в период 1907—1917 гг.», «Уч. зап. 1 Моск. гос. пед. ин-та иностр. яз.», 1960, т. 24.

«АЗАД ФРА́НСА»—Франсаны алман-фашист ишғалчылары вә онларын әлалтыларындан азад етмәк уғрундакы һәрәкатын рәсми ады (1942 илин ијулунадәк). Кен. де Голлун чағырышы илә јарадылмышды. Антиһитлер мүбаризәсинин кенишләнмәси илә әлагәдар 1942 илин ијулундан *«Дөјүшән Франса»* адланырды. Рәһбәрлик мәркәзи Лондонда иди.

АЗАДГАРАГОЈУНЛУ — Азәрб. ССР Мирбәшир р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 15 *км* ч.-ш.-дә, Мирбәшир—Ағдам шосе јолу кәнарында, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 2 680 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, 2 китабхана, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

АЗАДИ́ Дөвләтмәһәммәд (1700, индики Красноводск вил.-нин Гаррыгала р-ну—1760, һәмин јердә)—түркмән шаири, алим. *Мәхдумгулунун* атасыдыр. Јарадычылығына суфилијин тә'сири олмушдур. Мәснәви формасында јазылмыш «Вә'зи-Азади» вә «Беһиштнамә» әсәрләринин мүәллифидир. А. түркмән тајфаларынын бирләшдирилмәси, маарифчилик вә әдаләтли һөкмдар идејаларыны тәблиғ етмиш, мүһарибәни вә зоракылығы писләмишдир. Ше'р нәзәријјәси илә дә мәшғул олмушдур.

Əд.: Ильясов О., Книга «Вазги-Азад», Ашхабад, 1963.

«АЗАДИСТАН» (آزادستان) Тәбриздә ајда 2 дәфә Азәрб. вә фарс дилләриндә нәшр олунмуш (1920) елми, нәзәри-сијаси журнал. Азәрб. Демократ Партијасы кәнчләр тәшкилатынын органы. Истиглалијјәт, дил, әдәбијјат вә с. мәсәләләри ишыгландырырды. Редактору Тағы Рүф'әт иди. Чәми 3 нөмрәси чыхмышдыр.

АЗАДКӘНД — Азәрб. ССР Саатлы р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 45 *км* ч.-ш.-дә, Ленин ад. каналын саһилиндә, Муған дүзүндәдир. Әһ. 1100 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, доғум еви, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

АЗАДКӘНД—Азәрб. ССР Сабирабад р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 85 *км* ч.-ш.-дә, Азадкәнд д.ј. ст.-ндан 3 *км* аралы, Әли Бајрамлы—Салјан шосе јолу кәнарында, Күр чајынын сағ саһилиндә, Муған дүзүндәдир. Әһ. 931 (1976); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, гијаби орта мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана, амбулаторија, рабитә шө'бәси вар.

АЗАДЛЫГ ВӘ ЗӘРУРӘТ—инсан фәалијјәти илә тәбиәт вә чәмијјәт ганунларынын гаршылыглы мүнасибәтини ифадә едән фәлсәфи категоријалар. Фәлсәфәдә А. вә з. мәсәләсини илк дәфә *Спиноза* аз-чох дүрүст изаһ едиб көстәрмишдир ки, инсан фәалијјәтинин азадлығы бу фәалијјәтин нә дәрәчәдә сәмәрәли олмасы илә мүәјјәнләшдирилир. *Һекел* бу саһәдә хејли габаға кедиб көстәрирди ки, азадлыг дәрк едилмиш зәрурәтдир. Марксист фәлсәфәјә көрә азадлыг керчәклијин објектив ганунларыны, зәрурәтини дәрк етмәклә онлардан чәмијјәтин мәнафејинә әмәли сурәтдә истифадә едилмәсидир. Зәрурәт исә һадисәләрин дахили әлагәләри вә гаршылыглы тә'сириндән доғур. Мадди аләмин објектив ганунлары һадисәләрин зәрури әлагәләринин тәзаһүрүдүр.

Волјунтаристләр, индетерминистләр һесаб едирләр ки, инсан ирадәчә мүтләг азаддыр, онун һәрәкәт вә davranышы објектив керчәклик вә ганунлардан асылы дејил. Дин вә *фатализм* тәрәфдарлары исә иддиа едирләр ки, дүнјада һәр шеј илаһи гүввә тәрәфиндән, зәрурәтлә мүәјјән едилир вә инсан бу зәрурәт гаршысында ачиздир. Һәр ики идеја нәтичә е'тибарилә күтләләри ингилаби мүбаризәдән чәкиндирир, һәр чүр зүлмә, әсарәтә, сијасәтдә өзбашыналығa, авантүризмә һагг газандырыр.

Марксист фәлсәфә А. вә з.-ә гаршылыглы әлагәдә бахыр. Диалектик материализмә көрә зәрурәт, ганунаујғунлуг биринчи, ирадә вә шүур исә икинчидир. Нә гәдәр ки, зәрурәт дәрк едилмәмишдир, инсан онун әсиридир, елә ки, дәрк едилди, инсан она һаким олур. Азад фәалијјәт јалныз зәрурәти дәрк етмәк әсасында мүмкүндүр. «Демәли, ирадә азадлығы, иши билмәк әсасында бир гәрара кәлмәк габилијјәтиндән башга бир шеј дејилдир» (Енкелс Ф., Анти-Дүринг, сәһ. 113). Дәрк едилмиш зәрурәт олан азадлыг тарихи инкишафын мәһсулудур. Илк ичтимаи әмәк бөлкүсүндән ичтимаи ингилабларын дәрк едилмәсинә вә сосиализмин инкишаф ганунларынын кәшфинә гәдәр елм, техника вә мәдәнијјәт саһәсиндәки һәр бир јенилик азадлыға доғру ирәлиләјиш олмушдур. Коммунизмдә, инсанларын өз ичтимаи фәалијјәтинин ганунларыны ишә там бәләдликлә тәтбиг едәчәји заман «...онларын һәрәкәтә кәтирәчәкләри ичтимаи сәбәбләр... инсанларын өз арзу етдикләри нәтичәләри ән чох дәрәчәдә вә кетдикчә даһа артыг бир мигјасда тә'мин едәчәкдир. Бу, бәшәријјәтин зәрурәт аләминдән азадлыг аләминә сычрамасыдыр» (јенә орада, сәһ. 288).

Əд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 32); Ахмедли Дж. Т., Свобода и необходимость, Б., 1960; Стемпковская В. И., Социализм и свобода, М., 1975.

«АЗАДЛЫГ ИТТИФАГЫ»—1904—05 илләрдә Русијада либерал земствочуларын вә буржуа зијалыларынын кизли сијаси тәшкилаты. 1904 илин јанварында Петербургда јарадылмышды. Мәгсәди конститусијалы монархија јаратмаг, зәһмәткешләрин мәнафејини горумаг, халгларын өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугуна наил олмаг иди. Иттифагын јарадылмасыны *«Освобожденије»* журналы һазырламышды. Көркәмли нүмајәндәләри И. И. Петрункевич, Н. Ф. Анненски, С. Н. Булгаков, А. В. Пешехонов вә б. иди. 1905 илин октјабрында «Конститусијачы земствочулар иттифагы» илә бирләшәрәк кадет партијасыны јаратмышды. В. И. Ленин «А.и.»-нын эксингилаби характерини ифша етмиш, онун фәһлә һәрәкатына јијәләнмәк чәһдинә гаршы чыхмыш, ејни заманда иттифагын радикал чинаһынын либералларын тә'сириндән гуртармасы уғрунда мүбаризә апармышдыр.

Əд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 417); Черменский Е. Д., Земско-либеральное движение накануне революции 1905—1907 гг., «ИСССР», 1965, № 5.

АЗАДЛЫГДАН МӘҺРУМЕТМӘ— чинајәт һүгугунда *чәза* нөвү; мәһкумун мәчбури сурәтдә чәмијјәтдән тәчрид едилмәси. Совет чинајәт һүгугуна көрә А.м. јалныз мәһкәмәнин һөкмү илә 3 ајдан 10 иләдәк, ганунла мүәјјән едилән хүсуси һалларда исә 15 илдән чох олмамагла мүәјјән едилир. Чинајәт едәнәдәк 18 јашына чатмамыш шәхсә чәза тә'јин едиләркән А.м. мүддәти 10 илдән артыг ола билмәз (Азәрб. ССР

Чинајәт Мәчәлләси, м. 23). Мәһкумлар А.м. чәзасыны, бир гајда олараг, ислаһ-әмәк колонијаларында (һәддибүлуға чатмамышлар тәрбијә-әмәк колонијаларында) чәкирләр. А.м. чәзасынын чәкилмә гајдасы Азәрб. ССР Ислаһ-Әмәк Мәчәлләсинин үчүнчү бөлмәсинин 12—82-чи маддәләри илә низама салыныр. А.м. *һәбс чәзасы* формасында хүсуси тәһлүкәли ресидивистләрә вә ја 18 јашы тамам олдугда хүсуси тәһлүкәли дөвләти чинајәт, јахуд дикәр ағыр чинајәтә көрә 5 илдән артыг мүддәтә мәһкум едилмиш шәхсләрә тәтбиг едилир.

Харичи сосиалист дөвләтләриндә А.м. совет ганунверичилијиндәки принсипләрә әсасланыр. БХР, МХР, АДР, ПХР, ЧССР-дә А.м.-нин максимал һədди 15 илдир (ганунла нәзәрдә тутулан бә'зи һалларда 20 ил). Әксәр буржуа дөвләтләринин ганунверичилији А.м.-нин бир сыра формасыны нәзәрдә тутур (һәбс чәзасы вә с.). Буржуа һүгугунда узунмүддәтли А.м., о чүмләдән мүддәтсиз һәбс чәзасынын тәтбиги (мәс., Франсада мүддәтсиз һәбс, АБШ-да өмүрлүк һәбс) характерик һалдыр. А.м.-нин беләузунмүддәтли олмасы буржуа дөвләтиндә чәза тәтбигинин мәгсәдләринә (мәһкума физики вә мә'нәви әзаб вермәк) ујғундур.

АЗАДОЛУНМУШЛАР—Гәдим Јунаныстан вә Гәдим Ромада, һәмчинин еркән феодализм дөврүндә Гәрби Авропа өлкәләриндә азад едилән вә ја азадлыгларыны сатын алан гуллар. Кечмиш саһибләриндән мүәјјән дәрәчәдә асылы галан А.-ын һүгугу азад вәтәндашлара нисбәтән мәһдуд иди.

АЗАДФИКИРЛИЛИК (дини)—дини еһкамларын расионал гавранышынын гадаған олунмасы әлејһинә чыхан вә һәгигәти ахтармагда зәкаја сәрбәстлик верән ичтимаи фикир чәрәјаны. Тарихән А. динин мүхтәлиф формада тәнгидиндә тәзаһүр едир. «А.» (инк. freethinking) терминини илк дәфә инкилис деисти (бах *Деизм*) А. Коллинз «Азадфикирлилик һаггында мүһакимә» (1713) трактатында ишләтмишдир.

Гулдарлыг чәмијјәтиндә А. Шәрг вә Гәрб мүтәфәккирләринин материалист тә'лимләриндә, хүсусән Һераклитин, Емпедоклун, Демокритин, Епикурун, Лукретси Карын, Лукианын вә б.-нын әсәрләриндә өз ифадәсини тапмышдыр. Дини идеолокијанын там һөкмран олдуғу орта әсрләрдә А.-ин формаларындан бири елми һәгигәтләрин вә дини көрүшләрин мүстәгил вә бәрабәр һүгуглу әһәмијјәти һаггында идејаны тәсдиг едән «икили һәгигәт» нәзәријјәси иди (Ибн Сина, Ибн Рүшд вә б.). 12 әср күрчү шаири Шота Руставели, 16 әср рус мүтәфәккири Феодоси Қосој А.-ин көркәмли нүмајәндәләри олмушлар. Интибаһ дөврүндә көркәмли алимләр, философлар, јазычылар (Пјетро Помпонатси, Улрих фон Һуттен, Роттердамлы Еразм вә б.) А. мөвгејиндән чыхыш етмишләр. Бөјүк Франса ингилабы әрәфәсиндә А.-ин ән танынмыш нүмајәндәләриндән бири динин тәнгидиндә көркәмли рол ојнајан Волтер олмушдур. Һәмин дөврдә А. ән'әнәләрини аллаһ идејасыны инкар едән Ламетри, Һолбах, Дидро вә б. ардычыл инкишаф етдирмишләр. Сонралар дини мәсәләләри манеәсиз музакирә етмәк чәһдләри 18—19 әсрләр буржуа ингилаблары идеологларынын мүхтәлиф өлкәләрдә ирәли сүрдүкләри вичдан азадлығы тәләбиндә ифадә олунмушдур. 18 әсрдә Русијада А. идејаларыны М. В. Ломоносов, И. А. Третјаков вә б. парлаг ифадә етмишләр. А. Радишшевин бүтүн јарадычылығына хасдыр. Декабристләрин бир чоху да (П. И. Борисов, А. П. Барјатински, И. Д. Јакушин вә б.) А. мөвгејиндән чыхыш етмишләр.

19 әсрин 2-чи јарысындан Гәрби Авропа өлкәләриндә вә Русијада мәшһур тәбиәтшүнас алимләр А. принсипләрини мүдафиә етмиш вә әсасландырмышлар. Онларын арасында мистикаја вә рәсми динә гаршы мүбаризә апаран алман биологу Е. Һеккел көркәмли јер тутур.

Мүасир буржуа чәмијјәтиндә бир чох елм вә мәдәнијјәт хадими динин габа формаларына гаршы чыхыр, чох вахт онун еһкам вә мәрасимләрини гәбул етмир, лакин адәтән дини, дүнјакөрүшү кими, бүтүнлүклә рәдд етмирләр. Бә'зи капиталист өлкәләриндә мүтәрәгги вә антиклерикал руһлу зијалыларын бир гисми маарифчиликлә мәшғул олан, бу саһәдә әдәбијјат бурахан хүсуси чәмијјәтләрдә бирләшәрәк А. вә расионализм мөвгејиндән чыхыш едирләр. Бир сыра капиталист өлкәсинин мүтәрәгги зијалылары хүсуси азадфикирлиләр чәмијјәтләри јаратмышлар. Бу милли чәмијјәтләр 1880 илдә Брүсселдә јарадылмыш Үмумдүнја Азадфикирлиләр Иттифагында, 1952 илдә Амстердамда јарадылмыш Бејнәлхалг Һуманизм вә Етика Иттифагында бирләшмишдир.

Азәрб.-да А. феодализмин илк дөврләриндә зәрдүштилик вә христианлыг еһкамларына гаршы чыхан манилик, мәздәкилик, павликианчылыг вә с. тә'лимләрдә, сонракы дөврләрдә исә исламын сијаси вә нәзәри әсасларына гаршы мүбаризәдә тәзаһүр етмишдир. Хүррәмилик, суфилик, исмаилилик, һүруфилик вә с. кими ичтимаи-фәлсәфи чәрәјанларда, шифаһи халг әдәбијјатында («Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында вә с.), шаир вә мүтәфәккирләрин (Бәһмәнјар, Низами, Хагани, Мәһсәти, Ејн әл-Гуззат, Шәбүстәри, Нәсими, Фүзули вә б.) әсәрләриндә А. идејалары габарыг шәкилдә ифадә олунмушдур. Ислам идеологлары һәр чүр А.-и боғурдулар. Ејн әл-Гуззат, Нәими, Нәсими вә б. бу тә'гибин гурбаны олмушлар. 19 әсрдә А. А. Бакыханов, М. Казымбәј вә б.-нын көрүшләриндә А. мүһүм јер тутмуш, М. Ф. Ахундовун јарадычылығында мүбариз атеизм мөвгејинәдәк јүксәлмишдир.

Әд.: Гусейнов Г., Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX в., Б., 1958; Касумов М. М., Очерки по истории передовой философской и общественно-политической мысли азербайджанского народа в XIX в., Б., 1959; Францев П., У истоков религии и свободомыслия, М.—Л., 1959; Коган Ю. Я., Очерки по истории русской атеистической мысли XVIII в., М., 1962; Гольдберг Н. М., Свободомыслие и атеизм в США (XVIII—XIX вв.), М.—Л., 1965; История свободомыслия и атеизма в Европе, М., 1966; Очерки по истории азербайджанской философии, т: 1, Б., 1966.

АЗАЈЕВА Червон Әли гызы (д.10. 1.1928, индики Әли Бајрамлы р-нунун Чөлбешдәли к.)—к.т. габагчылы, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948), 1950 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. ССР Сабирабад р-нундакы «Совет Азәрбајчаны» к-зунун сәдридир (1954 илдән). Бакы Һидромелиорасија Техникумуну, АКТИ-нин агрономлуг факүлтәсини битирмишдир (1971). Азәрб. ССР Али Советинин (4, 6, 7-чи чағырыш) депутаты олмушдур.

АЗАЛАН ФУ́НКСИЈА—бах *Артан вә азалан функсијалар*.

АЗА́Н, әзан (әр. اذان —ибадәтә чағырыш)—мүсәлманлары намаза дә'вәт етмәк үчүн мүәззинин (азанчынын) сәһәр, күнорта вә ахшамүстү минарәдән вә ја башга һүндүр јердән учадан охудуғу тәкбир.

АЗАН БӨЈРӘК (һәрәкәтли бөјрәк, салланан бөјрәк)—бөјрәјин өз ади јерини дәјишмәси нәтичәсиндә баш верән хәстәлик. Сәбәби: арыглама нәтичәсиндә бөјрәкәтрафы пиј тохумасынын азалмасы, гарын әзәләләри тонусунун зәифләмәси, травма, гарын бошлуғу тәзјигинин ашағы дүшмәси (чох доған гадынларда) вә с. Қүт ағрыја, үрәкбуланмасына, сидик ифразынын позулмасына вә гәбизлијә сәбәб олур. Мүаличәси: бөјрәк бандажы бағламаг, кимнастика, бә'зи һалларда чәрраһи әмәлијјат.

АЗА́Н СИНИР—онунчу чүт бејин синири. Узунсов бејнин ромбабәнзәр чухурундан башлајыб үрәји, тәнәффүс системини вә енән чәнбәрбағырсағадәк һәзм апараты органларыны иннервасија едир. Тәркибиндә вәзифә е'тибарилә һәрәки, һисси, вазомотор лифләрлә бәрабәр, һәзм каналы вәзиләринә вә бөјрәкләрә мәхсус секретор лифләр дә вар. А.с.-ин физиоложи ролу чох бөјүкдүр. Бир сыра рефлектор актларда (удма, өскүрмә, гусма вә с.) иштирак едир. А.с.-ин үрәјә кедән шахәләриндән бир гисми ган тәзјигини низама салыр. А.с.-ин һәр ики тәрәфдән кәсилмәси өлүмә сәбәб олур.

АЗАПЛЫ—Азәрб.ССР Товуз р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Товуз д.ј. ст.-ндан 9 *км* ч.-ш.-дә, Товуз—Бөјүк Гышлаг шосе јолу кәнарында, Әсрик чајынын сол саһилиндә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 976 (1976); үзүмчүлүк, һејвандарлыг, тахылчылыг вә түтүнчүлүклә мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, ушаг бағчасы, хәстәхана, рабитә шө'бәси, орта әсрләрә аид гәдим гәбиристан вар.

АЗАРБАЗГАН—Сасанiләр империјасынын шм. әјаләтинин ады. I Хосровун [531—79] заманында А.-ын тәркибинә Атарпатакан, Ермәнистан, Иберија, Баласакан, Сисакан, Албанија (Гафгаз), Дејләм вә с. дахил иди. Әјаләтин һакими Азарбазганшаһ адланырды.

АЗАРЈАН Аршалујс Амбарсумовна (д.1912, индики Дашкәсән р-нунун Зәјлик к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. 1942 илдән Кировабад ш.-нин Низами ад. с-зунда бағ фәһләси ишлә-

јир. 1948 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. АКП-нин 24 вә 25-чи гурултајларында Азәрб. ҚП МҚ үзвлүјүнә намизәд сечилмишдир. Азәрб. ССР Али Советинин (5-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АЗАТ (Zelkova)—гараағачкимиләр фәсиләсиндән јарпағыны төкән битки чинси. Һүнд. 40 *м*-әдәк, габығы һамар вә түнд боздур. Јарпаглары нөвбәли, чичәкләри хырда вә икичинсијјәтлидир. Мејвәси фындыгчыгдыр. А. реликт биткидир. Авропа, Асија вә Шимали Американын неокен флорасында кениш јајылмышдыр. Қриг а., Чин, Јапонија вә Қорејада 5—6 нөвү галмышдыр. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 1 нөвү (Z. carpinifolia) битир. Ләнкәран зонасында јашы 200 вә даһа чох А. ағачлары вар. А. шахтаја давамсыздыр. Тезбөјүјән декоратив биткидир.

АЗА́У (Бөјүк вә Кичик)—Гафгазда Елбрус д.-нын ч. јамачында дәрә бузлаглары. Баксан чајынын әсас мәнбәјидир. Бөјүк А.-нун (Баксан бузлағы) үмуми уз. тәгр. 7 *км*, дилинин уз. 2,5 *км*. Кичик А.-нун (Бөјүк А.-нун кечмиш ш. голу) үмуми уз. тәгр. 5,5 *км*, дилинин уз. 1,7 *км*.

АЗГУ́Р Заир Исаакович (д.15.1.1908, Витебск губ.-нын Молчаны к.)—белорус совет һејкәлтәрашы. ССРИ халг рәссамы (1973). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1958). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1948). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. А. Ленинград Рәссамлыг Академијасында (1926—28) вә Қијев Рәссамлыг Ин-тунда (1928—29) тәһсил алмышдыр. К. Маркс, Ф. Енкелс, В. И. Ленин, Ј. М. Свердлов, Ф. Е. Дзержински, Г. К. Орчоникидзе вә М. И. Калининин, белорус јазычыларындан Ј. Купала, К. Крапиванын, Совет Иттифагы Гәһрәманлары А. И. Родимтсев, А. И. Молодчи, М. Ф. Селнитскинин портретләрини јаратмышдыр. А. Минскдә Ф. Е. Дзержинскијә (1951) вә Ј. Қоласа (1972), Москва вил.-нин Кашино к.-ндә В. И. Ленинә (1957) учалдылмыш абидәләрин мүәллифидир. Сон илләрдә, әсасән, портрет саһәсиндә ишләјир [рәссам Ј. Г. Горелов (1974), скрипкачы А. Н. Амитон (1975) вә б.-нын портретләри]. Ленин ордени, 3 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

АЗЕОТРО́П ГАРЫШЫГ (јун. а—инкар шәкилчиси+zeo—гајнајырам+tropе—дөнмә, дәјишмә)—фраксијалара ајрылмадан дистиллә олуна билән бирчинсли гарышыг. А.г. сабит тәзјигдә дистиллә едилдикдә тәркиби вә гајнама темп-ру дәјишмир (тәзјиг дәјишдикдә исә һәр икиси дәјишир). Илк дәфә инкилис алими Ч. *Далтон* 68%-ли нитрат туршусунда belә бир хассә олмасыны мүәјјән етмишдир (1810). Бә'зи А.г.-лар өз компонентләринин гајнама темп-рундан ашағыда, бә'зиләри исә јухарыда гајнајыр. Мәс., 95,57% етил спирти ($t_{\text{гајн}}$ 78,5°C) илә 4,43% сујун ($t_{\text{гајн}}$ 100°C) әмәлә кәтирдији А.г. 78,15°C-дә, әксинә, 69,2% нитрат туршусу ($t_{\text{гајн}}$ 84°C) илә 30,8% судан ибарәт А.г. 121,8°C-дә гајнајыр. Буна көрәдир ки, етил спиртинин вә ја нитрат туршусунун суда мәһлулларындан дистиллә јолу илә 100%-ли (мүтләг) спирт вә ја саф нитрат туршусу алмаг мүмкүн дејилдир.

«АЗӘРБАЈҸАН» (آذربایجان) — Бакыда һәфтәдә 2 дәфә Азәрб. вә фарс дилләриндә нәшр олунмуш сијаси-ичтимаи вә әдәби гәзет (1918). Иран Демократ Партијасынын органы. Гәзет милли буржуа мөвгејиндән чыхыш едәрәк синфи мүбаризәни инкар едирди.

«АЗӘРБАЈҸАН»—Кәнчәдә, сонралар исә Бакыда Азәрб. вә рус дилләриндә нәшр олунмуш сијаси-ичтимаи, игтисади гәзет (1918—20). Мүсават һөкумәтинин органы иди. 4 нөмрәси Кәнчәдә, сонракы нөмрәләри исә Бакыда нәшр олунмушдур. Азәрб. буржуа-мүлкәдар синфинин мәнафејини мүдафиә едән «А.»-да һөкумәтин фәрман вә гәрарлары, парламентин протоколлары, һабелә пролетар ингилабы әлејһинә вә гаты милләтчилик руһунда јазылар дәрч едилирди.

«АЗӘРБАЈҸАН» (آذربایجان) — Тәбриздә Азәрб. дилиндә нәшр олунмуш сијаси-ичтимаи гәзет (1945—46). Азәрбајчан Демократ Фиргәсинин органы. Гәзетин сәһифәләриндә фарс дилиндә дә бир нечә мәгалә вә хәбәр дәрч едилмишди. Иран халгларынын азадлыг мүбаризәсини, Иранын әрази бүтөвлүјүнү мүдафиә етмәклә бәрабәр, Иран Азәрб.-ына мухтаријјәт верилмәси мәсәләләрини кениш ишыгландырырды. 1946 илин декабрында бағланмыш, 1947 илдән харичдә Азәрб. дилиндә нәшр олунур.

«АЗӘРБАЈҸАН» (آذربایجان) — Тәбриздә Азәрб. вә фарс дилләриндә нәшр олунмуш сатирик-демократик журнал (1906—07). *«Молла Нәсрәддин»*ин тә'сири илә дин вә хурафат әлејһинә мүбаризә апармышдыр.

«АЗӘРБАЈҸАН» — ајлыг әдәби-бәдии вә ичтимаи-сијаси журнал. 1923 илдән Бакыда нәшр олунур. Азәрб. Јазычылар Иттифагынын органыдыр. Мүхтәлиф вахтларда «Маариф вә мәдәнијјәт» (1923—27), «Ингилаб вә мәдәнијјәт» (1928—1936, № 1—5), «Револјусија вә култура» (1936, № 6—12—1941, № 1—5), «Вәтән уғрунда» (1941, № 6—8—1946, № 1—4), «Ингилаб вә мәдәнијјәт» (1946, № 5—8—1952) ады илә нәшр едилмишдир. 1953 илдән «А.» ады илә чыхыр. Азәрб. јазычыларынын јени әсәрләринин чоху илк дәфә бу журналда дәрч олунур. Журналын сәһифәләриндә классик Азәрб. әдәбијјатына да хејли јер верилир. «А.» охучуларыны рус вә дикәр совет халглары әдәбијјатынын, дүнја әдәбијјатынын көркәмли нүмунәләри илә мүнтәзәм таныш едир. «А.»-ын сәһифәләриндә әдәби-тәнгиди мәгаләләр, елми-тәдгигат, публисистика вә инчәсәнәт материаллары да кениш јер тутур. Азәрб. совет әдәбијјатынын, әдәби-тәнгид вә әдәбијјатшүнаслығынын инкишафында «А.»-ын мүһүм хидмәти вар. Илк редактору *Симурғ* (Т. Шаһбази) олмушдур. Тиражы 71 705 нүсхәдир (1976).

Әд.: «Азәрбајачан» журналынын библиографијасы (1923—1972-чи илләр) (тәртиб едәни Р. Тағыјев), Б., 1973.

«АЗӘРБАЈҸАН»—тут ипәкгурду чинси. 1949 илдә Азәрб. Елми-Тәдгигат Ипәкчилик Ин-тунда проф. Р. А. Һүсејнов јетишдирмишдир. Харичи мүһитә чох һәссасдыр. Гурду ағ олур, дәриси үзәриндә һеч бир хал јохдур. Барамасы ағ вә овал формалы, орта чәкиси 1,8 *г*, барамада ипәјин мигдары 22%-дир.

АЗӘРБАЈҸАН АРХЕОЛОЖИ КОМИТӘСИ (ААК)—тарихи абидәләри гејдә алмаг, мүһафизә етмәк вә өјрәнмәклә мәшғул олмуш комитә. Азәрб. Археоложи Ҹәмијјәти вә Абидәләри Мүһафизә Комиссијасынын бирләшдирилмәси нәтичәсиндә, 1923 илдә јарадылмышды. Сәдри Симурғ (Т. Шаһбази) иди. Акад. В. В. *Бартолд* комитәјә фәхри үзв сечилмишди. 1925 ил мајын 3-дә ААК-ын низамнамәси тәсдиг олунмушду. ААК Абшерон, Ләнкәран, Салјан вә с. јерләрдә тәдгигат ишләри апармышды. ААК-ын «Хәбәрләри» нәшр олунурду. 1927 илдә Азәрб. Асари-әтигә, Инчәсәнәт вә Тәбиәти Мүһафизә Комитәсинә чеврилмишди. 1930 илдә бу комитә ләғв олунду, сәлаһијјәти Абидәләри мүһафизә едән Азәрб. мәркәзи идарәсинә верилди.

АЗӘРБАЈҸАН АТЛАРЫ—Азәрб.-да гәдимдән халг селексијасы, сонралар бә'зи Шәрг ганлы атларын ганынын гарышдырылмасы нәтичәсиндә формалашмыш ат чинсләри. Бура *Гарабағ аты*, *Газах аты* (дилбоз), *Губа јорғасы* вә *Ширван аты* дахилдир. Гафгазын вә Русијанын бә'зи ат чинсләринин (Кабарда, Дон) јахшылашдырылмасында А.а.-нын бөјүк әһәмијјәти олмушдур. Әсасән, илхыда сахландыглары үчүн А.а. һәр чүр шәраитә вә узаг јүрүшләрә дөзүмлүдүр. Һазыркы А.а. кичикбојлу (сүјсүн һүнд. 136—138 *см*) вә темпераментлидир; бәдән гурулушу мүтәнасиб, конститусијасы мөһкәм вә гурудур. Әсасән, күрән, кәһәр вә боз олур. Мадјанларынын дөлвермә габилијјәти јүксәкдир (80—90%). 120—140 *кг* јүклә күндә 60—70 *км* јол кедә билир. Гошгуда тәгр. 1 *т* јүк чәкир. Ҹыдыр атларынын рекорд сүр'әти 5 *дәг.* 25,06 *сан.*-дә 4 000 *м*-дир. А.а.-нын бојуну учалтмаг вә сүр'әтини артырмаг үчүн онлары әрәбганлы атлар вә Терек атлары илә чүтләшдирирләр.

Әд.: Сәттарзадә Р. Х., Азәрбајчан атчылығы, Б., 1960; Книга о лошади, т. 1, М., 1952.

АЗӘРБАЈҸАН БӘЈЛӘРБӘЈИЛИЈИ—бах *Тәбриз бәјләрбәјилији*.

АЗӘРБАЈҸАН БӘСТӘКАРЛАР ИТТИФАГЫ — респ. бәстәкарлары вә мусигишүнасларынын ичтимаи јарадычылыг тәшкилаты. 1934 илдә јарадылмышдыр. Бакыдадыр. А.б.и.-нын јарадычыларындан бири Ү. Һачыбәјов олмушдур. ССРИ Бәстәкарлар Иттифагына дахилдир. Идарә һеј'әти вә катиблији вар. А.б.и.-нын әсас вәзифәси бәстәкар вә мусигишүнасларын јарадычылығына истигамәт вермәк, совет дөврүнүн әзәмәтини, совет адамларынын рәшадәтини тәрәннүм едән јүксәк идејалы вә долғун әсәрләр јаратмаға наил олмагдыр. Иттифагын рәһбәр органы гурултајдыр. 4 гурултајы олмушдур (1956, 1962, 1968, 1973). Гурултајлararасы мүддәтдә кечирилән пленумларда јарадычылыг мәсәләләри һәлл олунур. Симфоник вә камера мусигиси, мусигили сәһнә тамашалары, ушаг мусигиси, маһны вә хор, мусигишүнаслыг вә мусиги тәнгиди бөлмәләри вар. А.б.и. јанында ССРИ Мусиги Фондунун респ. филиалы фәалијјәт көстәрир (1940 илдән). 101 үзвү вар (1976).

АЗӘРБАЈЧАН БИТКИ МҮҺАФИЗӘ СТАНСИЈАСЫ—к. т. биткиләринин зәрәрверичиләри вә хәстәликләринә гаршы мүбаризә тәдбирләри һазырлајан, јени зәһәрли препаратлары сынагдан кечирән вә истеһсалата тәклиф верән елми мүәссисә. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. Маштаға гәс.-ндәдир. Үмумиттифаг Кәнд Тәсәррүфаты Битки Мүһафизәси Ин-тунун тәркибинә дахилдир. Ентомолокија, фитопатолокија, һелминтолокија вә токсиколокија лабораторијалары вар.

АЗӘРБАЈЧАН БОРУ-ПРОКАТ ЗАВОДУ, В. И. Ленин ад. (1960 илләдәк Бакы прокат заводу)—ССРИ гара металлуркија сәнајесинин ири мүәссисәләриндән бири. Сумгајыт ш.-ндәдир. Тикинтисинә 1945 илдә башланмышдыр. Илк «140» борујајма станы 1952 илин декабрында ишә салынмышдыр. 1953—56 илләрдә истеһсал күчү хејли артырылмышдыр. 1961 илдә дәрин гујуларын газылмасында ишләдилән чох мөһкәм бору һазырламаг үчүн термик шө’бә, 1964 илдә исә бору учларыны галынлашдырма сехи (ССРИ-дә илк дәфә) ишә салынмышдыр. З-дда үч әсас сех (мартен, бору-прокат вә прокат), һабелә төкмә, д.ј., бухар-күч, оксикен, механики, аләт сехләри, һәр бири 150 *т* јүксәк кејфијјәтли полад әридән 6 мартен собасы, 2 јајма станы («850» вә «750» өлчүлү) вә үч борујајма станы (бир «140» вә ики «250» өлчүлү) ишләјир. Диаметри 60—168 *мм* олан јивли насос-компрессор бору, јивли горујучу бору вә онлар үчүн муфталар, мүхтәлифнөвлү газма, крекинг борулары вә с. истеһсал едир. З-д өлкәнин нефтчыхарма вә газ сәнајесини дәринлик газма борулары, јивли вә насос-компрессор боруларла тә’мин едән әсас мүәссисәдир. 30 харичи өлкәјә мәһсул көндәрир. З-д әсас хаммалы Рустави (Күрч. ССР), Жданов (УССР), һабелә Азәрбајчан республика истеһсалат бирлијиндән («Гаратәкрарметал») алыр. Јардымчы хаммал Чељабинск (РСФСР), Зестафони (Күрч. ССР) вә Дружнавскдан (УССР) кәтирилир. Истеһсал просесләри јүксәк дәрәчәдә механикләшдирилмиш вә автоматлашдырылмышдыр. 1976 илин февралында боруларын е’мал едилмәси тәчрүбәсиндә ССРИ-дә илк дәфә олараг бир фасиләсиз техноложи силсиләдә үч әмәлијјаты—боруларда јивләрин ачылмасы, онларда бирләшдиричи муфталарын винтлә бәркидилмәси вә һазыр мәһсулун һидравлик үсулла сынагдан кечирилмәси әмәлијјатларыны бирләшдирән ахын хәтт истифадәјә верилмишдир. Онунчу бешилликдә бу чүр даһа үч хәтт истифадәјә вериләчәк, һабелә бору бурахан гурғуларын күчүнү артырмаг, електрик поладәритмә гурғусу јаратмаг мәгсәди илә јени сехләр тикиләчәкдир.

В. И. Ленин ад. Азәрбајчан бору-прокат заводу. Прокат сехи.

АЗӘРБАЈЧАН ВИРУСОЛОКИЈА, МИКРОБИОЛОКИЈА ВӘ КИКИЈЕНА ИНСТИТУТУ, Г. М. Мусабәјов ад.—Азәрб. ССР Сәһијјә Назирлијинин елми-тәдгигат мүәссисәси. Бакыдадыр. 1922 илдә тәшкил едилмишдир. О заман респ.-да гарын јаталағы, дизентерија, көјөскүрәк, малјарија вә с. хәстәликләр әлејһинә мүбаризә тәдбирләри көрүлмүш, өлкәдә илк дәфә бруселлјозун өјрәнилмәси вә дифтерија анатоксини һазырланмасы үчүн тәдгигат апарылмыш, дифтеријаја гаршы күтләви актив иммунопрофилактиканын әсасы гојулмушдур. Респ.-да амјөбиазын, лејшманиозун вә гурд инвазијаларынын өјрәнилмәсинә дә бөјүк диггәт верилмишдир. Ин-тун илк директору Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, Ленин мүкафаты лауреаты, ССРИ Тибб ЕА акад. П. Ф. Здродовски олмушдур. Мүхтәлиф илләрдә ин-та ССРИ Тибб ЕА акад.-ләри И. И. Широкогоров, Л. А. Зилбер, проф.-лардан В. А. Барыкин, А. А. Ҳалјапина, С. А. Имамәлијев, Азәрб.ССР ЕА м. үзвү, проф. Б. Ф. Мәчидов вә б. рәһбәрлик етмишләр. Ин-тун тәшкили просесиндә онун лабораторија вә шө’бәләри мүстәгил идарәләрә ајрылмышдыр: Санитарија-Кикијена Ин-ту (1928); Тропик Ин-т (1931); Таун әлејһинә ст. (1931); Бруселлјоз ст.-сы (1937); Респ. санитарија-епидемиолокија ст.-сы (1945).

Бөјүк Вәтән мүһарибәси заманы ин-т тибби препаратларын һазырланмасында кениш фәалијјәт көстәрмишдир.

Ин-тда 8 елми-тәдгигат шө’бәси вә 26 лабораторија вар (1976). Әсас тәдгигат проблемләри: өлкә инфексион патолокијасынын актуал мәсәләләри (хүсусилә вирус инфексијалары), бу хәстәликләрин лабораторија диагностикасы, профилактикасы вә мүаличәси, бактериал инфексијаларын (дизентерија, гарын јаталағы, дифтерија вә с.) чохпланлы тәдгиги, к.т. истеһсалынын јүксәлдилмәси тәдбирләри, респ. кәнд јашајыш мәнтәгәләринин симасыны дәјишдирмәк мәгсәди илә апарылан елми тәдгигатлар, Бакы шәһәрәтрафы мүһитинин јахшылашдырылмасы вә онун симасынын дәјишдирилмәси үчүн кикијена тәләбләринин елми әсасландырылмасы вә с. ибарәтдир.

Ин-т 19 е.д., 70-дән артыг елмләр намизәди һазырламышдыр. Ин-тда 8 е.д. (о чүмләдән 1 нәфәр Азәрб. ССР ЕА акад.), 37 елмләр намизәди, 4 әмәкдар һәким чалышыр (1976). 1973 илдә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур. 1964 илдән Г. М. Мусабәјовун адыны дашыјыр. Ин-тун «Елми әсәрләр»и нәшр олунур.

Әд.: Меджидов Б. Ф., Библиография научных работ сотрудников института эпидемиологии, микробиологии и гигиены им. Г. М. Мусабекова (1924—64 гг.), Б., 1965; јенә онун, История научно-исследовательского института вирусологии, микробиологии и гигиены им. Г. М. Мусабекова (1922—67 гг.), Б., 1968.

«АЗӘРБАЈЧАН ГАДЫНЫ»—АКП МК-нын ајлыг ичтимаи-сијаси вә әдәби-бәдии журналы. Илк нөмрәси 1923 илин нојабрында «Шәрг гадыны» ады илә Бакыда Азәрб. дилиндә чыхмышдыр. Илк редактору А. *Султанова* иди. Азәрб.-да, еләчә дә Шәргдә гадын азадлығы уғрунда мүбаризә апармыш, ленинизм идејаларыны Шәрг гадынлары арасында јајан илк мүбариз гадын журналы олмушдур. 20—30-чу илләрдә гадын тәһсили, гадынларын ичтимаи-сијаси һәјата атылмалары, онларын сосиализм гуручулуғунда иштиракы вә с. мәсәләләри ишыгландырырды. 1938 илин февралындан «А.г.» адланыр (1940 илин ијунундан 1951 илин мартынадәк нәшри мүвәггәти дајандырылмышды).

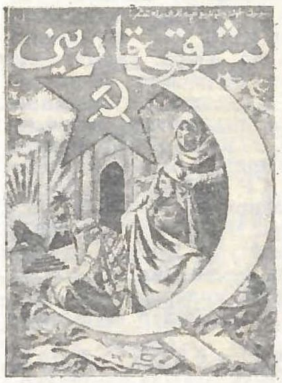

«Шәрг гадыны» журналынын илк нөмрәсинин үз габығы.

Журналда Азәрб. гадынларынын респ.-нын тәсәррүфат вә мәдәни һәјатында иштиракы, елм, тәһсил, сәһијјә, әдәбијјат вә инчәсәнәт саһәләриндәки наилијјәтләри, јер үзүндә сүлһ, азадлыг вә демократија уғрунда мүбаризәси һаггында јазылар дәрч едилир. Журнал ушагларын тә’лим-тәрбијәси, сағламлығынын мүһафизәси вә с. мәсәләләрдә гадынлара мәсләһәтләр верир. Ајлыг тиражы 217 мин нүсхәдән чохдур (1976). Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1974).

АЗӘРБАЈЧАН ГАДЫНЛАРЫНЫН ГУРУЛТАЈЛАРЫ—биринчи гурултај (Азәрбајчан битәрәф гадынларынын биринчи гурултајы) 1921 ил февралын 8—11-дә Бакыда олмушдур. 1188 нүмајәндә иштирак едирди. 815 нәфәри Бакыдан, 373 нәфәри исә гәзалардан иди. Гурултајда Совет һакимијјәти вә гадын, халг маарифи, коммунизмин Шәргдә вәзифәләри вә с. мәсәләләр мүзакирә едилмишдир. Гурултајда Н. Нәриманов «Шәргдә коммунизм» һаггында мә’рузә етмишдир. Гурултајда Р. Ахундов, С. Ағамалыоғлу, М. Б. Гасымов, Д. Бүнјадзадә вә б. чыхыш етмишдиләр. Гурултај Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гадынлара вердији һүгуглары һәјата кечирмәјә вә онлары сосиализмин фәал гуруҹулары олмаға чағырды. Гурултајын гәтнамәсиндә дејилирди ки, Азәрб.-да зәһмәткеш гадынлар арасында иш һазыркы дөврдә ән мүһүм вәзифәләрдән биридир. Гурултај јекдилликлә «Шәргин бүтүн гадынларына» мүраҹиәт гәбул етди. Гурултајдан сонра Совет Азәрб.-ында гадынларын игтисади-иҹтимаи һәјата, партија вә дөвләт ишләринә ҹәлб едилмәси кенишләнди.

Икинҹи гурултај 1957 ил мартын 28—29-да Бакыда олмушдур. 745 нүмајәндә иштирак едирди. 482 нәфәри Сов.ИҚП үзвү иди. Сов.ИҚП 20-ҹи гурултајынын гәрарларынын һәјата кечирилмәсиндә Азәрб. гадынларынын ролу вә вәзифәләри һагда Азәрб. ССР Назирләр Совети сәдринин мүавини Һ. Султанова мә'рузә етмишдир. Гурултај Сов.ИКП МҚ-ја тәбрик мәктубу вә Азәрб.-ын бүтүн гадынларына мүраҹиәт гәбул етди.

Үчүнҹү гурултај 1967 ил октјабрын 20—22-дә Бакыда олмушдур. 506 нүмајәндә иштирак едирди. 85%-и Сов.ИҚП үзвү иди. Нүмајәндәләрин 9 нәфәри ССРИ Али Советинин, 57 нәфәри Азәрб. ССР Али Советинин, 178 нәфәри јерли Советләрин депутаты иди. Нүмајәндәләрин 122 нәфәри фәһлә, 141 нәфәри партија, совет, һәмкарлар иттифагы вә комсомол ишчиси, 168 нәфәри гуллугчу, 312 нәфәри али савадлы, 16 нәфәри алим иди. Күндәлик: Бөјүк Октјабр вә Азәрб. гадынлары; респ. гадынлар шурасына сечкиләр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 50 иллији әрәфәсиндә чағырылмыш бу гурултај Азәрб. гадынларынын мәдәни вә сијаси јүксәлишинә бахыш иди. Бу барәдә Азәрб. ССР Али вә Орта Ихтисас Тәһсили назири З. Һүсејнова мә'рузә етмишдир. Гурултај Сов.ИКП МҚ-ја тәбрик мәктубу, Вјетнам Гадынлар Иттифагына һәмрә'јлик мәктубу вә респ.-нын бүтүн гадынларына мүраҹиәт гәбул етди; респ. гадынлар шурасыны сечди.

Дөрдүнҹү гурултај 1972 ил ијунун 15—16-да Бакыда олмушдур. Гурултајда Сов.ИКП 24-ҹү гурултајынын вә Азәрбајҹан КП 28-ҹи гурултајынын гәрарларынын јеринә јетирилмәсиндә Азәрб. гадынларынын ролу вә иштиракы һаггында Республика Гадынлар Шурасынын сәдри Һ. Султанова мә'рузә етмишдир. Гурултај Сов.ИКП МК-ја тәбрик мәктубу вә Азәрб.-ын бүтүн гадынларына мүраҹиәт гәбул етди; респ. гадынлар шурасыны сечди.

Әд.: Султанова Һ. И., 40 баһар, Б., 1960; јенә онун, Сәадәт, Б., 1970; јенә онун, Счастливые женщины Советского Азербайджана, Б., 1964; Әбдүррәһимова Ҹ. Ә., Азадлығын ҹарчысы, Б., 1967.

АЗӘРБАЈҸАН ГАЗ Е'МАЛЫ ЗАВОДУ—ССРИ газ сәнајеси мүәссисәси. Азәрб. Газ Нәглијјаты Истеһсалат Бирлијинә дахилдир. Бакынын Гарадағ р-нундадыр. Тикинтисинә 1958 илдә башланмыш, 1961 илдә истифадәјә верилмишдир. 1961—63 илләрдә Гарадағ газ-бензин з-ду, 1963—68 илләрдә Азәрб. газ-бензин з-ду адландырылмышдыр. 1968 илдән индики адыны дашыјыр. З-д maje газ фраксијасы (пропан-бутан-пентан фраксијасы) вә газ-бензин истеһсал едир. Респ.-ны нефт-кимја хаммалы илә тә'мин едән әсас мүәссисәдир. Мәһсуллары Сумгајыт кимја сәнајеси мүәссисәләри истеһсалат бирлијинә көндәрилир. З-дун газ-бензин мәһсулу Дөвләт кејфијјәт нишаны илә бурахылыр (1975). Онунҹу бешилликдә з-дда јенидәнгурма ишләринин көрүлмәси, насос вә компрессорларын тәзәләнмәси, механикләшдирмә вә автоматлашдырма тәдбирләринин һәјата кечирилмәси нәзәрдә тутулмушдур.

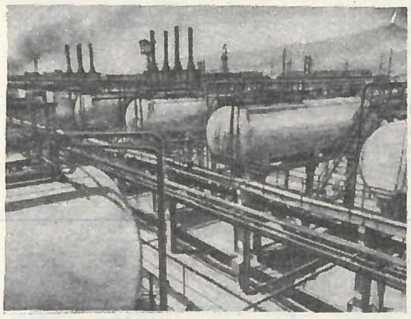

Азәрбајҹан газ е'малы заводунун саһәләриндән бири.

АЗӘРБАЈҸАН ДАҒ МЕРИНОСУ—дағ шәраитинә ујғунлашмыш зәрифјунлу гојун ҹинси. Кәдәбәј Дөвләт Дамазлыг Очағы тәрәфиндән 1932—47 илләрдә Кәдәбәј вә Шамхор р-нлары к-зларында јетишдирилмиш вә 1948 илдә тәсдиг едилмишдир. Ҹинсин мүәллифләри: акад. Ф. Мәликов, проф. М. Садыгов, зоотехникләр С. Һүсејнов, В. К. Смарагдов, чобан Г. Һагвердијевдир. Коллектив ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты ад. лајиг көрүлмүшдүр. Бу ҹинс респ.-мызын јерли хүсусијјәтләри нәзәрә алынмагла јарадылмышдыр.

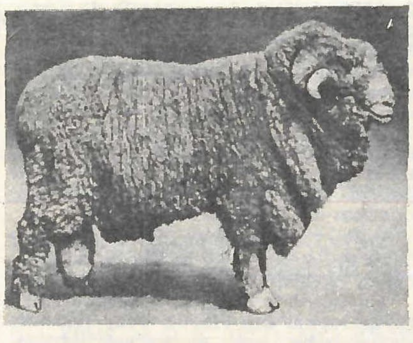

Ҹинсин јарадылмасында Шимали Гафгазын бозгыр зонасындан кәтирилиб, Рамбулје (Асканија рамбулјеси) ҹинси илә јахшылашдырылмыш меринос гојунлардан вә габајунлу бозах гојунларынын мериносларла чарпазлашдырылмасындан алынан јерли меринослардан истифадә олунмушдур. Јени ҹинсдән олан һејванларын скелети мөһкәм вә јахшы инкишаф едир; башы нисбәтән бөјүкдүр; дөш гәфәси дәрин вә енлидир. Дәриси галын вә гырышсыздыр. Доғар гојунларын орта чәкиси 40—50 *кг*, гочларынкы 80—100 *кг*-дыр. Бирјашар шишәкләр тәгр. 39 *кг*, еркәк тоғлулар 43 *кг* кәлир; ән јахшы доғар гојунлар 68 *кг*, гочлар 118 *кг* олур. Доғар гојунлардан 4—6,5 *кг*, ән чоху 8 *кг*, гочлардан 8—10 *кг*, ән чоху 14 *кг* (7—11 *см* узунлугда) камвол јун гырхылыр. Тәмиз јун чыхымы 40—44%-дир.

АЗӘРБАЈҸАН ДЕМОКРАТ ФИРГӘСИ (АДФ)—1945 илин сентјабрында Иран Азәрб.-ында милли азадлыг вә демократик һәрәкатын јүксәлиши дөврүндә јарадылмышдыр. АДФ-нин сентјабрын 3-дә дәрҹ олунмуш мүраҹиәтнамәсиндә партијанын јарадылмасы вә мәгсәди е'лан едилди. Сентјабрын 7-дә *Иран Халг Партијасынын* Азәрб. әјаләт тәшкилаты АДФ илә бирләшди. АДФ-нин 1-ҹи гурултајында (1945, октјабр) партијанын Програмы вә Низамнамәси гәбул едилди. Мәркәзи Комитә вә Мәркәзи Тәфтиш Комиссијасы сечилди. АДФ-нин ән јахын вәзифәләри Азәрб.-а Иран дахилиндә мухтаријјәт верилмәси, дөвләт идарәләриндә ишләрин, мәктәбләрдә тәдрисин Азәрб. дилиндә апарылмасы, әјаләт вә шәһәр әнҹүмәнләринин јарадылмасы, дөвләт торпагларынын вә милли демократик һәрәката гаршы чыхан мүлкәдарларын торпагларынын кәндлиләрә әвәзсиз пајланмасы, фәһләләрә 8 саатлыг иш күнү мүәјјән едилмәси, мүтәрәгги әмәк ганунларынын верилмәси вә с. иди.

АДФ Мәркәзи Комитәсинин илк пленуму МК-нын Рәјасәт Һеј'әтини сечди. Пленум АДФ тәшкилатлары вә комитәләринин тәшкилатча мөһкәмләндирилмәси, АДФ-јә гәбулун јени Низамнамә әсасында кечирилмәси, идарә вә мүәссисәләрдә АДФ-нин илк тәшкилатларынын јарадылмасы вә с. мәсәләләр һаггында гәрар гәбул етди. АДФ гыса мүддәтдә халгын бөјүк нүфузуну газанды. 1945 илин сонларында партијанын 70 мин нәфәрдән чох (әсасән, кәндли вә фәһләләрдән ибарәт) үзвү варды.

АДФ милли азадлыг һәрәкатында иштирак едән мүтәрәгги гүввәләри ваһид ҹәбһәдә бирләшдирди. АДФ МК пленумунун (1945, 8—9 нојабр) гәрары илә Азәрб. демократик һәрәкатында јени мәрһәлә — халг һакимијјәти уғрунда силаһлы мүбаризә башланды. Пленум милли-демократик һәрәкат әлејһинә чыхыш едән иртиҹачылара гаршы фәдаи дәстәләри јаратмаг барәдә гәрар гәбул етди. 1945 ил нојабрын 20—21-дә Азәрб. Халг Конгреси тә'сис олунду. Конгрес *Азәрбајҹан Милли Мәҹлисинә* сечки кечирилмәси гәрарыны гәбул етди. Сечки 1945 ил нојабрын 27-дән декабрын 1-дәк кечирилди. Декабрын 12-дә Тәбриздә Азәрб. Милли Мәҹлиси јарадылды. Мәҹлис һөкумәт тәшкилини АДФ МК-нын сәдри С. Ҹ. *Пишәвәријә* тапшырды.

Милли һөкумәтин көрәҹәји ишләр биринҹи нөвбәдә АДФ-нин програмындакы сијаси, игтисади, мәдәни вә с. мәсәләләри һәјата кечирмәкдән ибарәт иди. АДФ марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә әсасланараг кәндли, о ҹүмләдән торпаг мәсәләсинә хүсуси фикир верирди. АДФ-нин програмына ујғун олараг, һөкумәт 450 мин *һа*-дан чох дөвләт торпағыны вә өлкәдән гачмыш феодалларын торпагларыны јохсул кәндлиләрә пајлады. АДФ-нин мүһүм игтисади тәдбирләриндән бири дә иртиҹа дөврүндә бағланмыш сәнаје мүәссисәләринин ачылмасы иди. АДФ-нин дүзкүн сијасәти нәтиҹәсиндә өлкәнин игтисадијјаты дирчәлмәјә башлады. Иран Азәрб.-ында милли банк јарадылмасынын чох мүһүм игтисади вә сијаси әһәмијјәти олду. АДФ бејнәлмиләлчилик вәзифәсини јеринә јетирәрәк, халг һакимијјәти илләрриндә Иран Азәрб.-ында јашајан ермәни, күрд вә б. халгларын дилини, мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн дә ҝениш имкан јаратды.

Азәрб. халгынын ингилаби гәләбәси Иран халгларыны феодал вә мүстәмләкәчилик әсарәтинә гаршы мүбаризәјә руһландырырды. Она ҝөрә дә Гәвамүссәлтәнәнин башчылыг етдији Иран һөкумәти Америка вә Инҝилтәрә империалистләринин јахындан көмәји илә, 1946 ил нојабрын 23-дә халг һакимијјәти органларына гаршы гәти һүҹума кечди. 1946 илин сонунда Иран Азәрб.-ында иртиҹачы идарә үсулу бәрпа олунду. Ганундан кәнар е'лан едилән АДФ ҝизли фәалијјәтә кечди. АДФ 1960 илин августунда јени ваһид Програм вә Низамнамә әсасында Иран Халг Партијасы (ИХП) илә бирләшәрәк (АДФ адыны вә МК-сыны сахламагла), ИХП-нин Азәрб. әјаләт тәшкилаты кими мүбаризәсини давам етдирир.

Әд.: Гулијев Ә., Ҹәнуби Азәрбајҹанда милли азадлыг вә демократик һәрәкат тарихиндән (1941—46). Азәрб. ССР ЕА Тарих вә Фәлсәфә Ин-тунун Әсәрләри, ҹ. 4. Б., 1954; Әминзадә Ә. Ә., Азәрбајҹан Демократик Фиргәси—Ҹәнуби Азәрбајҹан халгынын милли истиглалијјәт уғрунда апардығы мүбаризәнин тәшкилатчысы вә рәһбәридир (1945—46). Азәрб.ССР ЕА Фәлсәфә бөлмәсинин Әсәрләри, ҹ. 2. Б., 1960; Иванов М. С., Очерк истории Ирана, М., 1952.

АЗӘРБАЈҸАН ДӘМИР ЈОЛУ—ССРИ д.ј. маҝистралларындан бири. 1967 илдә Загафгазија Дәмир Јолунун тәркибиндән ајрылмагла јарадылмышдыр. Идарәси Бакыдадыр. Јоллары, әсасән (98%), Азәрб.ССР әразисиндәдир. Шм. сәрһәди Шимали Гафгаз д.ј. (Јалама ст.), г. сәрһәди Загафгазија д.ј. (Бөјүк Ҝәсик вә Норашен ст.-лары) иләдир. Ҹәнубдан ССРИ-нин Иранла дөвләт сәрһәди (Араз чајынын сол саһили) боју узаныр. Истисмар јолунун уз. 1 902 *км*-дир; 1 000 $км^2$-дә д.ј.-нун сыхлығы 21,4 *км*-дир (1975).

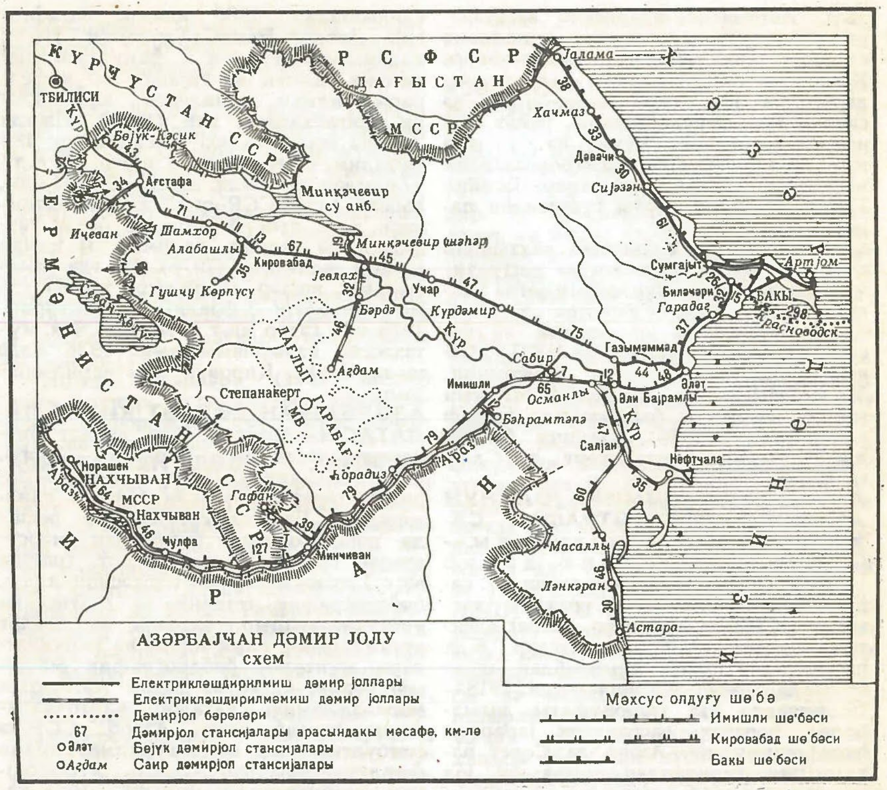
АЗӘРБАЈҸАН ДӘМИР ЈОЛУ
схем

Електрикләшдирилмиш дәмир јоллары
Електрикләшдирилмәмиш дәмир јоллары
Дәмирјол бәрәләри
67 Дәмирјол стансијалары арасындакы мәсафә, км-лә
Әләт Бөјүк дәмирјол стансијалары
Ағдам Саир дәмирјол стансијалары
Мәхсус олдуғу шө'бә
Имишли шө'бәси
Кировабад шө'бәси
Бакы шө'бәси
КҮРҸҮСТАН ССР
ТБИЛИСИ
Күр
Бөјүк-Ҝәсик
Ағстафа
Иҹеван
Шәмкир
Алабашлы
Кировабад
Гушчу Көрпүсү
Минҝәчевир су анб.
Минҝәчевир (шәһәр)
Јевлах
Бәрдә
Уҹар
Күрдәмир
Ағдам
Степанакерт
ДАҒЛЫГ ГАРАБАҒ МВ
Һорадиз
Гафан
Минҹиван
Ҹулфа
Нахчыван
Норашен
НАХЧЫВАН МССР
Араз
ЕРМӘНИСТАН ССР
ИРАН
РСФСР
ДАҒЫСТАН МССР
Јалама
Хачмаз
Дәвәчи
Сијәзән
Сумгајыт
Артјом
Биләҹәри
БАКЫ
Гарадағ
Красноводск
Газымәммәд
Сабир
Имишли
Османлы
Әли Бајрамлы
Әләт
Бәһрамтәпә
Салјан
Нефтчала
Масаллы
Ләнкәран
Астара
ХӘЗӘР ДӘНИЗИ

Азәрб.-да илк д.ј.-нун чәкилишинә 1878 илдә башланмыш вә 1880 илин јанварында Бакы—Сабунчу—Сураханы хәтти истифадәјә верилмишдир. Бу хәтт нефт мә'дәнләрини керосин з-длары вә дәниз порту илә бирләшдирди вә нефт дашынмасында мүһүм рол ојнады. Сонралар Абшеронда нефт кәмәрләринин чәкилмәси илә әлагәдар бу хәтлә сәрнишин дашынмасына башланды. 1883 илдә Бакы—Тифлис хәтти истифадәјә верилди вә әввәлләр Тифлисдән Батума вә Потијә чәкилмиш хәтләр васитәсилә Хәзәр вә Гара дәниз портлары арасында бирбаша әлагә јарадылды. 1900 илдә истифадәјә верилән Биләҹәри—Дәрбәнд хәтти Загафгазијаны Шимали Гафгаз вә өлкәнин башга р-нлары илә, Ҹулфа—Норашен—Масис јолу (1908) исә Ҹулфа ст.-ны Јереванла вә Загафгазијанын диҝәр мәнтәгәләри илә бирләшдирди. 1913 илдә Азәрб. әразисиндәки релсли јолларын уз. 837 *км* иди. Д.ј. тәсәррүфатында азҝүҹлү паровозлардан, көһнә типли икиохлу јүк вагонларындан истифадә едилирди. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра д.ј. шәбәкәси хејли ҝенишләндирилди. 1926 илдә Абшеронун әсас нефт р-нларыны Бакы илә бирләшдирән д.ј. хәтти електрикләшдирилди. 1936 илдә Әләт—Минҹиван—Гафан вә 1941 илдә Минҹиван—Ҹулфа хәттинин истифадәјә верилмәси респ.-нын пајтахты илә Нах.МССР арасында бирбаша әлагә јаратды, Бакы вә Јереван арасындакы јолу хејли гысалтды, Азәрб.ССР-ин ҹ.-г.-индә нәгл. ишини хејли јахшылашдырды. 1941 илдә Османлы—Астара, Салјан—Нефтчала, Һаҹыгабул (Газымәммәд)—Әли Бајрамлы хәтләринин истифадәјә верилмәси нәтиҹәсиндә респ.-нын ҹ.-ш. р-нлары илә д.ј. әлагәси јаранды. Дашкәсән дәмир филизи јатагларыны мәнимсәмәк вә дәмир филизини дашымаг үчүн 1950 илдә Алабашлы—Гушчу Көрпүсү хәтти чәкилди. 1962 илдә Јевлах—Бәрдә, 1967 илдә исә Бәрдә—Ағдам хәттинин истифадәјә верилмәси нәтиҹәсиндә Ҝүр-Араз овалығынын г. һиссәси илә д.ј әлагәси јаранды. Истисмар јолунун 1 037,62 *км*-и, о ҹүмләдән Абшеронун бүтүн д.ј. хәтләри, Бакы—Бөјүк Ҝәсик, Бакы—Јалама һиссәләри, Газымәммәд—Әли Бајрамлы, Әләт—Әли Бајрамлы, Алабашлы—Гушчу Көрпүсү вә с. хәтләри електрикләшдирилмишдир (1975). А.д.ј.-нун јүк дөвријјәси өлкәнин бүтүн д.ј. шәбәкәсинин јүк дөвријјәсинин тәгр. 1%-ини тәшкил едир (1975). Даһа чох дашымалар Бакы—Јалама вә Бакы—Бөјүк Ҝәсик хәттинә дүшүр. Бакы—Бөјүк Ҝәсик јолу илә, әсасән, Загафгазија респ.-ларынын тәсәррүфат еһтијаҹлары үчүн вә Батуми васитәсилә хариҹә ихраҹ олунан нефт мәһсуллары апарылыр. Ҝәтирилән јүкләрин бөјүк бир һиссәси Дәрбәнд—Бакы хәттинин пајына дүшүр. Респ. дахилиндә дә јүкләрин хејли һиссәси д.ј. илә дашыныр. 1975 илдә А.д.ј. илә 39,7 млн. *т* јүк ҝөндәрилмиш, 37 млн. *т* јүк ҝәтирилмишдир. Ҝөндәрилән јүкләрин 34%-и нефт вә нефт мәһсулларыдыр (1975). Дәмир филизи, семент вә с. тикинти материаллары, минерал ҝүбрә, метал вә к.т. јүкләри дә апарылыр. Ҝәтирилән вә транзит јүкләрин әсас һиссәси көмүр, ағаҹ материаллары, машын, аваданлыг, тахыл, јүнҝүл сәнаје мәһсулларыдыр. 1975 илдә ҝөндәрилән јүкләр 1940 илдәкинә нисбәтән 5,2, ҝәтирилән јүкләр исә 6,9 дәфә артмышдыр. Дашымалар бу ҹүр пајлашдырылыр: транзит 27%, ҝөндәрилән јүк 19%, ҝәтирилән јүк 28%, јерли дашымалар 26%. Ҝәтирилән вә ҝөндәрилән јүкләрин әсас мәнтәгәләри: Бакы, Ҝүздәк, Сумгајыт, Гарадағ, Кешлә, Кировабад вә с.-дир. ССРИ илә Иран арасында д.ј. дашымалары А. д. ј.-ндан—Ҹулфа ст.-ндан кечир. А.д.ј. Хәзәр дәнизиндә Бакы порту илә мүхтәлиф јүкләрин дашынмасында гаршылыглы әлагә јарадыр. 1962 илдә Бакы—Ҝрасноводск портлары арасында ишләјән ҝәми-бәрәләр Загафгазија вә ССРИ-нин мәркәзи р-нлары илә Орта Асија респ.-лары арасында бирбаша әлагә јаратмышдыр.

А.д.ј. шәһәрләрарасы (Бакы—Тбилиси, Бакы—Јереван, Бакы—Москва вә с.) вә шәһәрәтрафы (бах *Азәрбајҹан дәмир јолунун Абшерон шәһәрәтрафы саһәси*) сәрнишин дашынмасыны һәјата кечирир. 1975 илдә 29,4 млн.-дан чох сәрнишин дашынмышдыр.

Д.ј. шәбәкәсинин хејли ҝенишләндирилмәси, А.д.ј.-нун мүасир техника илә тәҹһиз едилмәси јүк дөвријјәсинин сүр'әтлә артмасына сәбәб олмушдур. Д.ј. тәсәррүфатында әсас истеһсал просесләри механикләшдирилмиш вә автоматлашдырылмышдыр. Автоматик идарәетмә васитәләри илә тәчһиз едилмиш чешидләмә ст.-лары тикилмишдир. Бакы—Бөјүк Кәсик вә Бакы—Јалама радиал хәтләри ики јоллудур. Дөрд, алты вә сәккиз охлу јүк вагонлары, раһат сәрнишин вагонлары, күчлү вә сүр'әтли мүасир тепловоз вә електровозлардан истифадә едилир. Јүк дөвријјәсинин 72%-и електрик дарты гүввәсинин пајына дүшүр (1975).

1975 ил х.т. планынын вахтындан әввәл јеринә јетирилмәси вә доггузунчу бешиллијин мүвәффәгијјәтлә баша чатдырылмасы уғрунда Үмумиттифаг социализм јарышында ән јүксәк нәтичәләрә көрә Сов.ИКП МК-нын, ССРИ Назирләр Советинин, ҮИҺИМШ-ин вә ҮИЛККИ МК-нын кечичи Гырмызы бајрағы илә тәлтиф едилмишдир (1976). Онунчу бешилликдә Ағдам—Степанакерт д.ј. хәтти чәкиләчәкдир.

АЗӘРБАЈЧАН ДӘМИР ЈОЛУНУН АБШЕРОН ШӘҺӘРӘТРАФЫ САҺӘСИ (1967 иләдәк Бакы—Сабунчу електрик дәмир јолу)—електрикләшдирилмиш д.ј. саһәси. Бакы—Сабунчу—Сураханы хәттиндә ССРИ-дә илк дәфә олараг електрик гатары 1926 ил ијулун 6-да һәрәкәт етмишдир. Ингилабдан әввәл бу хәтдә паровозлар ишләјирди. 1918—19 илләрдә јол тәсәррүфаты дағылмыш, һәрәкәт васитәләри јарарсыз һала дүшмүшдү. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гуруландан сонра бу јол јенидән гурулуб електрикләшдирилди. Абшеронда сәнајенин, хүсусилә нефт сәнајесинин инкишафы јени електрик д.ј. хәтләри чәкилмәсини сүр'әтләндирди. Електрик д. ј. хәтти Маштаға (1934) вә Бузовнаја (1939) гәдәр узадылды. 1940 илдә Сураханы—Гала хәттинин чәкилишинә башланды. Лакин Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин башланмасы илә әлагәдар бу иш јарымчыг галды. Мүһарибәдән сонра Сураханы—Гала (1948), Гала—Бузовна (1949) саһәси ишә салынмагла Абшеронда даирәви електрик д.ј. јаранды. 1953 илдә Гала—Артјом хәтти, 1958—61 илләрдә Бакы—Сумгајыт макистрал електрик д.ј. хәтти, Бағлар—Билкәһ, Бакы—Гарадағ—Дуванны хәтләри истифадәјә верилди. 1970 илдә Билкәһ—Пиршағы—Сумгајыт хәтти (Билкәһ—Пиршағы саһәси 1967 ил ијулун 1-дә) ишә салынды. Шәһәрәтрафы саһә 1926—40 илләрдә Бакы Шәһәр Совети Ичраијјә Комитәсинин, сонра Загафгазија Дәмир Јолу Идарәсинин табелијиндә олмуш, 1967 илин мајындан исә Азәрб. Дәмир Јолу Идарәсинә табедир. Шәһәрәтрафы саһәнин уз. тәгр. 150 *км*-дир. 1975 илдә тәгр. 24 млн. (1926 илдә тәгр. 4 млн.) сәрнишин дашынмышдыр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ—азәрбајчанлыларын дили. Азәрб. ССР-ин дөвләт дилидир. Түрк дилләри аиләсинин ч.-г. групуна дахилдир (әтрафлы мә'лумат үчүн бах хүсуси чилд—*Азәрбајчан Совет Социалист Республикасы*).

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ БАНКЫ—бах *ССРИ Дөвләт Банкынын Азәрбајчан республика контору*.

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ БӘДӘН ТӘРБИЈӘСИ ИНСТИТУТУ, С. М. Киров ад. —бәдән тәрбијәси мүәллими вә мәшгчи-мүәллим һазырлајан али мәктәб. 1930 илдә Бакыда тәшкил едилмишдир. 1936 иләдәк Загафгазија Дөвләт Бәдән Тәрбијәси Ин-ту адланырды. Ин-тун 3 факүлтәси (педагожи, идман вә гијаби), 20 кафедрасы, идман комплекси, кабинетләри, китабханасы вар (1976). Ин-тда 2 минә јахын тәләбә тәһсил алыр; 180 мүәллим, о чүмләдән 5 проф. вә е.д., 57 елмләр намизәди, досент, ССРИ-нин, һабелә Азәрб.ССР-ин 13 әмәкдар мәшгчиси, респ.-нын 4 әмәкдар бәдән тәрбијәси вә идман хадими, 31 идман устасы чалышыр (1976). Ин-тда елми-методик ишләр апарылыр; тәләбә елми чәмијјәти фәалијјәт көстәрир. 1976 илә гәдәр ин-т 6 миндән чох мүтәхәссис һазырламышдыр. 1936 илдә ин-та С. М. Кировун ады верилмишдир.

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ КИТАБ ПАЛАТАСЫ—Азәрб.ССР-дә дөвләт библиографијасынын мәркәзи. Азәрб. ССР ХКС-нин 1925 ил 5 феврал тарихли гәрарына әсасән тәшкил едилмишдир. Бакыдадыр. Палата респ.-да нәшр олунан бүтүн чап мәһсулунун (китаб, журнал, нот, график вә с.) пулсуз контрол нүсхәсини алыр, библиографик гејдини вә статистика учотуну апарыр, партија вә дөвләт органларына, елми идарә вә тәшкилатлара мүнтәзәм библиографик мә'лумат верир, китаб вә дөври мәтбуатын мәркәзләшмиш каталог карточкаларыны тәртиб едир, Азәрб. ССР-дә мәтбуатын там вә тохунулмаз архив фондуну јарадыр. А.д.к.п. «Азәрбајчан мәтбуат салнамәси»ни, «Чап каталог карточкалары» вә «Бириллик Азәрбајчан китабијјаты»ны, һабелә ретроспектив библиографија әсәрләри тәртиб вә нәшр едир. Палатанын архив фондунда 1 221 097 чап ваһиди вар (1.1.1976).

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ КОНСЕРВАТОРИЈАСЫ, Ү. Һачыбәјов ад.—респ.-нын али мусиги тәһсили мәктәби. 1921 илдә тәшкил едилмишдир. Бакыдадыр. Ингилабдан әввәл Азәрб.-да хүсуси мусиги мәктәбләри, Рус Мусиги Чәмијјәтинин Бакы шө'бәси нәздиндә мусиги синифләри (1901; 1916 илдән мусиги мәктәби) олмушдур. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра респ.-да әсл профессионал мусиги тәһсилинин һәртәрәфли инкишафы үчүн шәраит јаранды. 1920—21 илләрдә Бакыда кениш халг күтләләри арасында мусиги мәдәнијјәтини тәблиғ едән вә тәгр. 7 мин мүдавими олан Халг консерваторијасы фәалијјәт көстәрмишдир. А.д.к. һәмин консерваторија әсасында јаранмыш, професионал мусигичи кадрларын јетишдирилмәси мәсәләси илк дәфә мәһз бурада галдырылмышды. А.д.к.-нын јарадылмасы вә инкишафында, тәдрис просесинин тәшкилиндә, үмумијјәтлә консерваторијанын мусиги һәјатында Ү. Һачыбәјовун (1939—48 илләрдә ректор) мүстәсна ролу олмушдур. А.д.к.-нда һәлә илк илләрдән милли кадрларын һазырланмасына хүсуси диггәт верилмишдир. Ү. Һачыбәјовун 1922 илдә азәрб. тәләбәләр үчүн тәшкил етдији Азәрбајчан Дөвләт Түрк Мусиги Мәктәби (сонралар техникум) бу саһәдә бөјүк фәалијјәт көстәрмишдир. 1926 илдә техникум А.д.к. илә бирләшдирилмишдир. А.д.к.-нда Азәрб. мусигисинин инкишафы мәсәләләри илә әлагәдар мүхтәлиф тәдбирләр һәјата кечирилмиш, тәләбәләрдән ибарәт илк чохсәсли хор (1926), Азәрб. халг мусигисини топламаг вә тәдгиг етмәк үчүн елми-тәдгигат мусиги кабинети (1931) тәшкил едилмишди. Бәстәкарлардан А. Зејналлы, С. Рүстәмов, пианочулардан К. Сәфәрәлијева, В. Козлов, дирижор Ә. Һәсәнов, тромбончу А. Әлијев, мусигишүнаслардан Х. Ағајева, Е. Никомарова вә б. А.д. к.-нын илк мә'зунларындандыр. Јарандығы вахтдан е'тибарән А.д.к.-нын тәдрис просесиндә ән'әнәви Авропа мусиги тәһсили системи илә јанашы, классик милли мусиги ирсинин өјрәнилмәсинә бөјүк диггәт верилмишдир. А.д.к.-нда бәстәкарлыг-нәзәријјә, фортепиано, оркестр, вокал шө'бәләри илә јанашы, Шәрг шө'бәси (инструментал ифачылыг) дә ачылмышды. Сонралар тәдрис планына Ү. Һачыбәјовун ишләјиб һазырладығы Азәрб. халг мусигисинин әсаслары курсу дахил едилмишдир. А.д.к.-нын инкишафында мүасир Азәрб. вокал мәктәбинин баниләри Бүлбүл вә Ш. Мәммәдованын, Петербург, Москва вә Ленинград консерваторијаларынын јетишдирмәләри олан мусигичи-педагоглардан М. Прессман, И. Ајсберг, Б. Каракичев, Л. Аб, С. Бретанитски, К. Шаројев, Л. Рудолф, Н. Чумаков, М. Колотова, С. Микаелјан, М. Бреннер, С. Беролски, В. Кнјазков, Б. Зејдман, А. Јурлов вә б.-нын мүһүм хидмәти олмушдур. Мүһарибәдән сонракы илләрдә А.д.к.-нда мүхтәлиф ихтисаслар үзрә мусигичи кадрларын һазырланмасына диггәт даһа да артырылмышдыр. Консерваторијанын сонракы инкишаф мәрһәләсиндә, хүсусилә Азәрб. бәстәкарлары јени нәслинин јетишмәсиндә Г. Гарајевин (1949—52 илләрдә ректор) фәалијјәти диггәтәлајигдир. Мусиги тәдрисинин инкишаф просесиндә Ч. Һачыјев (1957—69 илләрдә ректор), К. Сәфәрәлијева, Д. Данилов, Ә. Аббасов (1953—57 илләрдә ректор), С. Әлијев, С. Гулијева, Р. Атакишијев, Е. Нәзирова, Н. Усубова, Ч. Чаһанкиров, С. Әләскәров, Л. Каракичева, З. Бағыров, Ә. Искәндәров, М. Исмајылов вә б.-нын хидмәти вар. Консерваторија респ.-нын мусиги һәјатында фәал иштирак едир. А.д.к.-нда бәстәкарлыг-нәзәријјә (бәстәкарлыг, мусиги тарихи вә нәзәријјәси шө'бәләри) вә ифачылыг (фортепиано, орган, вокал, хор дирижорлуғу, симли аләтләр, нәфәс аләтләри, зәрб аләтләри, халг чалғы аләтләри шө'бәләри) факүлтәләри, 20 кафедра вар. А.д.к. нәздиндә опера студијасы (1961 илдән), халг мусигиси кабинети, тәләбә елми чәмијјәти (1948 илдән), китабхана (тәгр. 155 мин нүс-

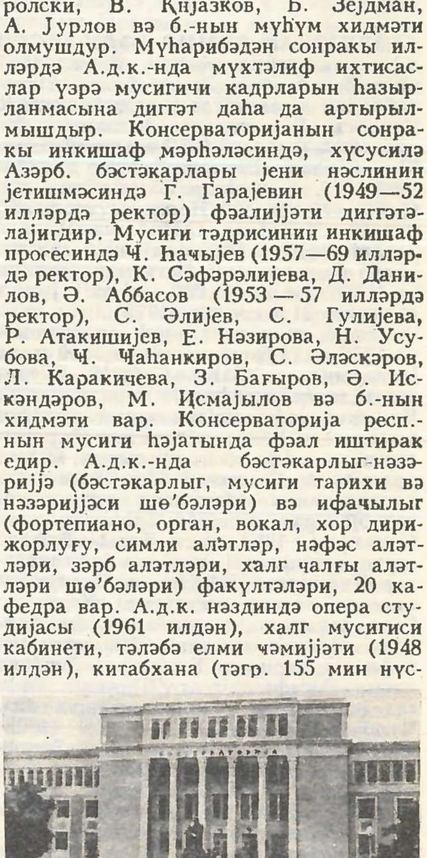

Азәрбајчан Дөвләт Консерваторијасынын бинасы.

хә чап ваһиди), сәсјазма кабинети (тәгр. 2100 граммофон валы, 4 мин мусиги әсәринин магнитофон јазысы), орта ихтисас мусиги мәктәби (1938 илдән; 1961 илдән Бүлбүл ад.) фәалијјәт көстәрир. 1976 77 тәдрис илиндә күндүз, ахшам вә гијаби шө'бәләриндә 966 тәләбә тәһсил алыр. 214 мүәллиминдән 12-си проф., 40-ы досент, о чүмләдән 25-и сәнәтшүнаслыг намизәдидир; профессор-мүәллим һеј'әтиндә Ленин мүкафаты, ССРИ Дөвләт мүкафаты вә Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты лауреатлары, ССРИ вә Азәрб. ССР халг артистләри, Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадимләри вә әмәкдар артистләри фәалијјәт көстәрирләр. 1964 илдән «Елми әсәрләр»и нәшр олунур.

1976 иләдәк консерваторија тәгр. 2730 мүтәхәссис һазырламышдыр. Ф. Әмиров, С. Һачыбәјов (1969 — 74 илләрдә ректор), М. Магомајев, Р. Һачыјев, К. Абдуллајев, А. Мәликов, Х. Мирзәзадә вә б. мусиги хадимләри А.д.к.-нда тәһсил алмышлар. Консерваторијанын јетишдирмәләри арасында ифачыларын Бејнәлхалг, Үмумиттифаг вә Загафгазија мүсабигәләринин лауреатлары вар.

1949 илдә А.д.к.-на Ү. Һачыбәјовун ады верилмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1972).

Әд.: Абасова Э. Г. и др., Азербайджанская Государственная Консерватория имени Узеира Гаджибекова, Б., 1972.

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ НЕФТ СӘНАЈЕСИ ЕЛМИ-ТӘДГИГАТ ВӘ ЛАЈИҺӘ ИНСТИТУТУ (АзНСЕТЛИ) —ССРИ Нефт Сәнајеси Назирлијинин «Азәрнефт» истеһсалат бирлији нәздиндә елми-тәдгигат ин-ту. 1929 илдә Бакыда јарадылмышдыр. Ин-т илк илләр Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Нефт Ин-ту адландырылмыш, нефтчыхарма вә нефтајырма үзрә тәдгигатлар апармышдыр. 1945 илдә ики мүстәгил ин-та (нефтчыхарма вә нефтајырма үзрә) ајрылмышдыр. 1970 илдән АзНСЕТЛИ адланыр. Ин-тда доггуз елми-тәдгигат шө'бәси (кеолокија; нефт јатагларынын ишләнилмәси; гујуларын газылма технолокијасы; газыма техникасы; нефтчыхарманын техника вә технолокијасы; нефт чешиди боруларынын леһимләнмәси; електрон һесаблама техникасы; автоматлашдырылмыш идарәетмә системләринин нефт сәнајесиндә тәтбиги; нефт сәнајесинин игтисадијјаты) вә бу шө'бәләрин нәздиндә 39 лабораторија, 17 бөлмә фәалијјәт көстәрир. Ин-тун әсас тәдгигат проблемләри: нефт јатагларынын кеолокијасы вә ишләнилмәси, газыманын техника вә технолокијасы, гуруда вә дәниздә нефт вә газ чыхарылмасы, һәмчинин мүтәрәгги вә игтисади чәһәтдән еффектив үсуллар тәтбиг етмәклә нефт јатагларынын кәшфијјаты, ишләнилмәси, лајиһәләринин тәртиби вә с.

Ин-тун елми тәдгигатларынын нәтичәләриндән өлкәнин нефт сәнајесиндә кениш истифадә едилир. 9-чу бешилликдә ин-тда үмуми игтисади сәмәрәси 159 млн. манат олан 190 јенилик тәтбиг олунмуш, әмәкдашлары 27 ихтира үчүн мүәллифлик шәһадәтнәмәси алмышлар. Ин-тун бир сыра ишләри Бејнәлхалг вә ССРИ (ХТНС) сәркиләринин мүкафатларына лајиг көрүлмүш, инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә патентләшдирилмишдир.

Ин-тда 17 е.д. вә проф. (Азәрб. ССР ЕА-нын акад.-и Ә.Ә. Әлизадә, м. үзвү Б. Ә. Әзимов), Ленин мүкафаты лауреатлары (М. С. Гасымзадә, М. К. Мәммәдов, А. А. Биләндәрли), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреатлары (А. Г. Әлијев, Ә. Ә. Әлизадә—ики дәфә, Е. Х. Меһдијев, М. А. Абдуллајев вә С. Р. Гробштејн), 286 елмләр намизәди, 11 ССРИ фәхри нефтчиси, 14 Азәрб.ССР әмәкдар мүһәндиси вә 3 Азәрб. ССР әмәкдар ихтирачысы чалышыр (1976).

Ин-тда «Әсәрләр» (1949 илдән) дәрч олунур, аспирантура, елми-техники информасија вә патент-лисензија шө'бәләри вар.

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ, Азәрнәшр—респ.-нын ән бөјүк нәшријјаты 1924 илдә Азәрб. ССР Халг Maариф Комиссарлығынын нәшријјат шө'бәси әсасында тә'сис едилмишдир. Азәрб.ССР Назирләр Советинин Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси системинә дахилдир. Универсал нәшријјатдыр. Ичтимаи-сијаси, бәдии, бәдии тәрчүмә, елми-күтләви вә тибб, истеһсалат-техника, к. т. әдәбијјаты редаксијалары вар. Марксизм-ленинизм классикләринин, Сов.ИКП вә Совет дөвләтинин көркәмли хадимләринин әсәрләри Азәрнәшрдә нәшр олунур. Дүнја классикләринин, көркәмли Азәрб. јазычыларынын күллијјаты вә чохчилдли сечилмиш әсәрләрини, һабелә гардаш респ.-ларын вә сосиалист өлкәләри јазычыларынын ајры-ајры әсәрләрини, мүасир мүтәрәгги дүнја әдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләрини нәшр едир. Нәшријјатда һәмчинин рус, ермәни, әрәб, фарс, түрк, инкилис, франсыз дилләриндә китаб чап олунур. Һәр ил 2 млн.-дан артыг тиражла 300-дәк мүхтәлиф сијаси, бәдии вә елми әдәбијјат, х.т.-нын мүхтәлиф саһәләринә, истеһсалат габагчылларынын иш тәчрүбәсинә аид китаб вә китабчалар, һәмчинин столүстү вә дивар тәгвимләри бурахылыр. Азәрнәшрин тәдрис-педагожи әдәбијјат редаксијасы әсасында «Маариф» (1960), ушаг вә кәнчләр әдәбијјаты редаксијасы әсасында «Кәнчлик» (1967) нәшријјатлары јарадылмышдыр. Халглар Достлуғу ордени илә тәлтиф едилмишдир (1974).

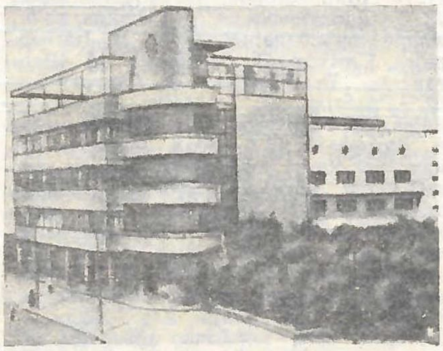

Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјатынын бинасы.

Әд.: Мирәһмәдов Ә., Һәсәнов Һ., Совет Азәрбајчанынын китаб мәдәнијјәти, Б., 1975.

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ ПЕДАГОЖИ ИНСТИТУТУ, В. И. Ленин ад.—респ.-да педагожи кадрлар һазырлајан илк вә ән бөјүк али мәктәб. 1921 илдә Азәрб. Киши Педагожи Ин-ту ады илә Бакыда тә'сис едилмишдир. Н. Нәримановун, Д. Бүнјадзадәнин вә башга партија, дөвләт хадимләринин ин-тун тәшкилиндә вә инкишафында бөјүк хидмәтләри олмушдур. Габагчыл зијалылардан Абдулла Шаиг, Һ. Маһмудбәјов, Ф. Рзабәјли, М. Әфәндијев, Һ. Шаһтахтински, С. Һүсејнов, М. Миргасымов вә б. ин-тун илк мүәллимләриндәндир. 1926/27 тәдрис илиндә ин-т АДУ-нун педагожи факүлтәси илә бирләшдирилди. 1930 илдә АДУ-нун педагожи факүлтәси әсасында АДПИ јарадылды вә она В. И. Ленинин ады верилди. 30-чу илләрин әввәлләриндән ин-тда рус вә ермәни шө'бәләри ачылды. 1941/42 тәдрис илиндә АДПИ С.М. Киров ад. АДУ илә бирләшдирилди вә 1943 илдә јенидән мүстәгил олду. АДПИ-нин 9 факүлтәси (физика, ријазијјат, тарих, филолокија, биолокија, кимја, чоғрафија, үмумтехники фәнләр, ибтидаи тәһсил педагокикасы вә методикасы), аспирантурасы, һазырлыг шө'бәси, 48 кафедрасы, 40-дан чох лабораторијасы, китабханасы (646 мин нүсхә чап ваһиди), зоолокија музеји, нәшријјаты вар. Күндүз, ахшам вә гијаби шө'бәләриндә 12 минә јахын тәләбә тәһсил алыр. Ин-тда 703 мүәллим, о чүмләдән Азәрб. ССР ЕА м. үзвү Ә. Дәмирчизадә, 36 е.д. вә проф., 331 елмләр намизәди вә досент чалышыр. 46 аспиранты вар (1975/76). «Елми әсәрләр»и, чохтиражлы «Кәнч мүәллим» гәзети нәшр олунур. 1975 иләдәк ин-т 50 минә јахын мүәллим һазырламышдыр.

Азәрб.-да педагокика вә филолокија елмләринин инкишафында АДПИ-нин мүһүм ролу олмушдур. Азәрб. дили вә әдәбијјаты, рус дили, тарих, ријазијјат, физика, биолокија, чоғрафија вә с. фәнләрин тәдрис методикасы, әсасән, бурада јараныб инкишаф етмишдир.

АДПИ-нин мүвафиг факүлтә, шө'бә вә филиаллары әсасында мүхтәлиф илләрдә ССРИ-нин 50 иллији ад. Азәрб. Педагожи Харичи Дилләр Ин-ту, М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Педагожи Рус дили вә Әдәбијјаты Ин-ту,

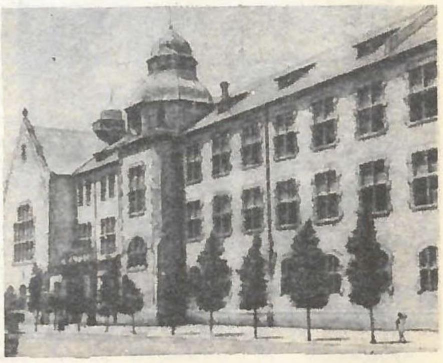

Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институтунун бинасы.

С. М. Киров ад. Азәрб. Дөвләт Бәдән Тәрбијәси Ин-ту, Һ. Б. Зәрдаби ад. Кировабад Педагожи Ин-ту, Ј. Мәммәдәлијев ад. Нахчыван Педагожи Ин-ту, Степанакерт Педагожи Ин-ту јарадылмышдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1972).

Әд.: Садыгов Ш., Әзимов Һ., Салаһов М., В. И. Ленин адына Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институту 50 илдә, Б., 1972; јенә онларын. Кузница педагогических кадров, Б., 1975.

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ ТИББ ИНСТИТУТУ, Н. Нәриманов ад. —респ.-да тибб мүтәхәссисләри һазырлајан али мәктәб. 1919 илдә Бакы Ун-тинин нәздиндә тибб факүлтәси [көркәмли рус алимләри В. И. Разумовски (илк ректор), И. И. Широкогоров, Ф. Н. Илјин, А. И. Левин, П. Ј. Ростовтсев вә б.-нын тәшәббүсү илә], 1930 илдә исә һәмин факүлтәнин әсасында мүстәгил тибб ин-ту јарадылмышдыр. Илк илләрдә ин-тун кафедраларында рус тибб алимләриндән С. Н. Давиденков, Н. Г. Ушински, К. Н. Малиновски, П. Г. Мезернитски, М. А. Членов, П. Ф. Здродовски вә б. чалышмышлар. Азәрб.-да тибб елминин инкишафында, һәким кадрларын һазырланмасында М. А. Топчубашов, М. А. Миргасымов, Ә. Ф. Гарајев, Ф. Ә. Әфәндијев, З. М. Мәммәдов, Һ. К. Әлијев, К. Ә. Балакишијев, Ч. М. Абдуллајев, Һ. Ағабәјли, У. С. Мусабәјова, М. М. Әфәндијев, Б. М. Маһмудбәјов вә б.-нын бөјүк хидмәти олмушдур.

Ин-тда 5 факүлтә (мүаличә-профилактика, педиатрија, санитарија-кикијена, стоматолокија, әчзачылыг), 74 кафедра, мәркәзи елми-тәдгигат лабораторијасы, китабхана, клиник базалар, анатомија вә Азәрб.-да сәһијјә хидмәти тарихи музеји вар (1975). Ин-тда 8 011 тәләбә, 904 проф.-мүәллим һеј'әти, о чүмләдән 91 проф. вә е.д., 415 елмләр намизәди, һабелә ССРИ Тибб ЕА акад., Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, проф. М. А. Топчубашов, ССРИ Тибб ЕА м. үзвү Ә. Ә. Намазова, Азәрб. ССР ЕА акад. Ч. Ј. Һүсејнов вә м. үзвү Д. В. Һачыјев, 21 әмәкдар елм хадими вә респ.-нын 26 әмәкдар һәкими чалышыр (1975). Аспирантурасы вар. Ин-тда харичи тәләбәләр дә тәһсил алыр. Ин-тун кафедра вә елми-тәдгигат лабораторијаларында өлкә патолокијасы (бә'зи рајонларда мүшаһидә олунан ендемик зоб, бөјрәк амјөбиазы вә с.), нефт вә кимја сәнајесиндә әмәк кикијенасы вә пешә хәстәликләри үзрә тәдгигат апарылыр. Ин-т мүаличә-профилактика мүәссисәләринә методик јардым көстәрир. Совет Иттифагы Гәһрәманы, полковник В. А. Миронов, Сосиалист Әмәји Гәһрәманлары З. К. Газыјева вә Ш. М. Әләскәрова ин-тун мә'зунларындандыр. 1976 иләдәк ин-т 22 957 нәфәр (бүтүн ихтисаслар үзрә) мүтәхәссис һазырламышдыр. Ин-тда тәләбә елми чәмијјәти дә фәалијјәт көстәрир. Ин-тун алимләри харичи өлкәләрдә кечирилән конфранс, симпозиум вә гурултајларда иштирак едир. 1955 илдән ин-тун «Елми әсәрләр»и вә «Тибб кадрлары уғрунда» гәзети нәшр олунур. 1957 илдә ин-та Н. *Нәримановун* ады верилмишдир.

Азәрбајчан Дөвләт Тибб Институтунун әсас бинасы.

Әд.: Гаджиев Г. А., Керимов Э. Э., Азербайджанский Государственный Медицинский Институт им. Н. Нариманова, Б., 1969.

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ (АДУ), С. М. Киров ад.—респ.-нын елми-педагожи кадрлар һазырлајан илк вә ән бөјүк али мәктәби, елми-тәдгигат мүәссисәси. Бакыдадыр. 1919 илдә ингилаби гүввәләрин, биринчи нөвбәдә болшевикләрин, һабелә мүтәрәгги зијалыларын тәшәббүсү, мүртәче гүввәләрә гаршы кәркин мүбаризәси нәтичәсиндә Бакы Ун-ти кими тә'сис едилмишдир. Онун јарадылмасында Ә. Гарајев, С. Ағамалыоғлу, рус алимләриндән В. И. Разумовски (ун-тин илк ректору), И. И. Широкогоров, Н. А. Дубровски, Л. Г. Лопатински, А. А. Ишков вә б., Азәрб. зијалыларындан Ә. Б. Һагвердијев, Симурғ (Т. Шаһбази), М. Шаһтахтлы, В. Ирзајев, Ә. Оручәлијев, Ф. Рзабәјли, Р. Мәликов, М. Әфәндијев, Б. Мирзәјев, М. Миргасымов, А. Вәзирзадә вә б. фәал иштирак етмишләр. Ун-т јарандығы күндән тәләбәләрдә ингилаби мүбаризә әһвали-руһијјәси күчлү иди. 1919 илин декабрында ун-тдә кизли болшевик өзәји јарадылды. Өзәјин сәдри М. Ә. Нәриманов, мәс'ул катиби И. Б. Печорски иди. РК(б)П Бакы Комитәсинин билаваситә рәһбәрлији илә фәалијјәт көстәрән өзәк тәләбәләр арасында кениш ингилаби тәблиғат-тәшвигат иши апарырды.

Илк вахтлар тибб вә тарих-филолокија факүлтәләри, 44 мүәллими, о чүмләдән 12 проф. вар иди. Мүәллимләрин бир һиссәси башга шәһәрләрдән дә'вәт едилмишди. Бир сыра чидди чәтинликләрлә әлагәдар олараг, ун-тдә дәрсләр јалныз нојабр ајында, Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән чәми 5 ај әввәл башланмышды. Буна көрә дә, әслиндә, ун-тин тарихи Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәси илә башланыр. Мәһз Совет һакимијјәти илләриндә АДУ Азәрб.-да сосиалист маариф, елм вә мәдәнијјәтинин мүһүм мәркәзләриндән биринә чеврилмишдир.

Совет һакимијјәти ун-тин гапыларыны зәһмәткешләрин—фәһлә вә кәндлиләрин үзүнә кениш ачды. Азәрб. Ингилаб Комитәсинин 1920 ил 10 вә 22 мај тарихли декретләри илә ун-тдә тә'лим-тәрбијә иши јенидән гурулмаға башлады. 1920 илин декабрында уң-тдә *фәһлә факүлтәси* ачылды. Факүлтәнин Балаханы, Гарашәһәр, Ағшәһәр вә с. фәһлә р-нларында шө'бәләри вар иди. 1920 илдә физика-ријазијјат, 1922 илдә шәргшүнаслыг факүлтәләри тәшкил едилди. Азәрб. Халг Маариф Комиссарлығынын 1922 ил 6 декабр тарихли гәрары илә ун-т Азәрб. Дөвләт Ун-ти адландырылды. 1923 илдә тарих-филолокија факүлтәси ичтимаи елмләр факүлтәсинә чеврилди, 1924 илдә исә ичтимаи елмләр вә физика-ријазијјат факүлтәләри әсасында педагожи факүлтә јарадылды. 1924 ил јанварын 23-дә ун-тә В. И. Ленинин ады верилди. 1927 илдә һүгуг шө'бәси ачылды вә бир илдән сонра мүстәгил факүлтәјә чеврилди. Биринчи ониллијин сонунда игтисадијјат факүлтәси јарадылды. Респ. партија тәшкилаты вә һөкумәти, С. М. Киров, Н. Нәриманов, Д. Бүнјадзадә, Р. Ахундов вә б. ун-тин инкишафына даим гајғы көстәрирдиләр. 1926—29 илләрдә АДУ-ја илк азәрб. ректор — көркәмли ингилабчы вә јазычы Симурғ (Тағы Шаһбази) башчылыг едирди. 1930 илдә АДУ бир нечә мүстәгил ин-та ајрылды, 1934 илдә исә 4 факүлтә (физика-ријазијјат, кимја, биолокија вә тарих) әсасында бәрпа едилди. 1939 илдә АДУ-ја С. М. Кировун ады верилди. 1938 илдә филолокија, 1940 илдә исә һүгуг факүлтәләри ачылды. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин әввәлиндә респ.-нын бир сыра али мәктәби ун-тлә бирләшдирилди. 1943 илдә кеолокија-чоғрафија факүлтәси, филолокија факүлтәси јанында Шәрг шө'бәси тәшкил едилди. Һәмин дөврдә ун-тдә мүһарибәнин тәләбләринә мүвафиг олараг елми-тәдгигат ишләри кенишләнди. Бу мәгсәдлә бир сыра јени кафедра вә лабораторијалар јарадылды. Мотор јаначаглары проблеми саһәсиндә хүсусилә мүһүм нәтичәләр әлдә едилди. Мүһарибәдән сонракы дөврдә АДУ даһа сүр'әтлә инкишаф етди, тәдрис вә елми-тәдгигат базасы тәкмилләшди вә мөһкәмләнди, јени факүлтә, шө'бә, кафедра вә лабораторијалар ачылды. 9-чу бешилликдә ун-тин мадди-техники базасы хүсусилә кенишләнмиш, надир ихтисаслар үзрә 17 кафедра вә 3 факүлтә јарадылмышдыр.

АДУ-нун 14 факүлтәси (механика-ријазијјат, тәтбиги ријазијјат, физика, кимја, биолокија, кеолокија-чоғрафија, тарих, филолокија, шәргшүнаслыг, журналистика, китабханачылыг, һүгуг, харичи вәтәндашларын тәһсили, али вә орта мәктәб мүәллимләринин ихтисасыны тәкмилләшдирмә), аспирантурасы, һазырлыг шө'бәси, 83 кафедрасы, мүасир техники аваданлыгла тәчһиз едилмиш 118 лабораторијасы (о чүмләдән 4 проблем лабораторијасы), һесаблама мәркәзи, фајдалы газынтылар, биолокија музејләри, астрономија ст., елми китабханасы (1 531 769 нүсхә чап ваһиди) вар (1975/76).

Ун-тин күндүз, ахшам вә гијаби шө'бәләринин Азәрб. вә рус бөлмәләриндә 36 ихтисас үзрә 12 937 тәләбә тәһсил алыр (1975/76). 1975 иләдәк ун-тдә 40 минә јахын кадр һазырланмышдыр. Онларын ичәрисиндә 20-дән чох милләтин нүмајәндәси вар. Ун-тдә 140 аспирант чалышыр (1975/76). Бурада ишләјән 914 мүәллимин 7-си Азәрб.ССР ЕА м. үзвү (Ф. Бағырзадә, Ч. Зүлфүгарлы, Г. Султанов, М. Рәсулов, А. Мухтаров, Ј. Әмәнзадә, А. Бабајев), 7-си Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты, 105-и е.д. вә проф., 473-ү елмләр намизәди вә досентдир (1975/76). В. В. Бартолд, Н. Ј. Марр, И. И. Мешшанинов, А. А. Гроссhејм, Ј. Мәммәдәлијев (1954—58 илләрдә ректор), А. О. Маковелски, П. К. Жузе, Б. Чобанзадә, В. Хулуфлу, М. К. Әләкбәрли, С. Һүсејнов, Һ. Һүсејнов, А. Гарајев (1945 — 50 илләрдә ректор), Мәммәд Ариф, З. Хәлилов, И. Һүсејнов, Ф. Мәликов, Ф. Гасымзадә, М. Рәфили, Ә. Султанлы, Ч. Хәндан (1950—54-чү илләрдә ректор), Һ. Дадашов, Г. Чәфәров, З. Ибраһимов, М. Еривански, Ј. А. Пахомов, Ә. Гулијев вә б. көркәмли алимләр ун-тдә дәрс демишләр.

Ун-тин мүвафиг факүлтәләри әсасында В. И. Ленин ад. Азәрб. Дөвләт Педагожи Ин-ту, Н. Нәриманов ад: Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-ту, Д. Бүнјадзадә ад. Азәрб. Халг Тәсәррүфаты Ин-ту кими али тәһсил мүәссисәләри јарадылмышдыр.

АДУ-нун Азәрб. совет елминин, респ.-да нефт кеокимјасы, физика,ријазијјат, кеолокија, физиолокија вә с. елм саһәләринин јаранмасында вә инкишафында мүһүм ролу олмушдур. Тарих, фәлсәфә; әдәбијјатшүнаслыг, дилчилик, игтисад, һүгугшүнаслыг, шәргшүнаслыг вә с. ичтимаи елмләрин инкишафында да АДУ-нун хидмәти бөјүкдүр.

Ун-тин алимләри јүксәк ихтисаслы кадр һазырлығы илә јанашы, актуал елми проблемләр үзәриндә чалышырлар. Палеобиокеокимјаны, јарымкечиричиләр физикасыны, нефт карбоһидрокенләринин каталитик чеврилмәси, бәрк чисимләрин еластиклик хассәләри вә механикасыны өјрәнән проблем лабораторијаларында мүһүм х.т. әһәмијјәти олан тәдгигатлар апарылыр. Бир чох елм саһәләри үзрә Азәрб. дилиндә дәрсликләр вә тәдрис вәсаити јарадылмышдыр.

АДУ респ.-нын, Москва, Ленинград, һабелә мүттәфиг респ.-ларын али мәктәб вә елми-тәдгигат идарәләри илә һәртәрәфли, сых елми-педагожи әмәкдашлыг едир, мүштәрәк тәдгигат ишләри апарыр. Ун-тдә Ерм. ССР, Күрч. ССР, Өзб.ССР, Түр. ССР, Даг. МССР Кабарда-Балкар МССР, Чечен-Ингуш МССР үчүн дә педагожи вә елми кадрлар һазырланыр. АДУ сосиалист өлкәләринин (БХР, ЧССР, ЈСФР, АДР, ПХР) вә бир сыра дикәр харичи (Ираг, Әфганыстан, Сурија вә с.) өлкәләрин али мәктәб вә елми идарәләри илә дә кениш вә чохчәһәтли әлагә сахлајыр. Ун-т алимләринин әсәрләри харичи өлкәләрдә нәшр олунур. Онлар ССРИ-дә вә харичдә кечирилән бејнәлхалг елми мәчлисләрдә фәал иштирак едирләр. Ун-тин бир сыра алими бејнәлхалг елми чәмијјәтләрин үзвү сечилмишдир. Ун-т мүәллимләри мүһазирә охумаг вә мәсләһәт вермәк үчүн тез-тез харичи өлкәләрин али мәктәб вә елми идарәләринә дә'вәт олунурлар. Тәдгигат апармаг, охумаг, тәчрүбә мүбадиләси етмәк мәгсәди илә харичи өлкәләрдән АДУ-ја мүнтәзәм сурәтдә елми ишчи, тәләбә вә аспирантлар кәлир. Бурада 16 өлкәнин (БХР, ВСР, Әлчәзаир, Бангладеш, МХР, Куба, Ираг, Сурија вә б.) кәнчләри мүхтәлиф ихтисас тәһсили алыр, 9 өлкәнин (ВСР, Куба, Ираг, Һиндистан, Еквадор вә с.) кәнч мүтәхәссиси аспирантурада чалышыр (1975/76). Ун-тин шәргшүнаслыг факүлтәсинин аспирант вә тәләбәләри тәчрүбә кечмәк үчүн бир сыра Јахын вә Орта Шәрг өлкәләринә е'замијјәтә көндәрилирләр. АДУ харичи өлкәләрин али мәктәб вә елми-тәдгигат идарәләри илә елми әдәбијјат мүбадиләси едир. Елми әлагәләрин кенишләндирилмәсиндә 1957 илдә јарадылмыш елми-тәдгигат бөлмәси мүһүм рол ојнајыр. АДУ респ. али мәктәбләринин әсас елми-методик мәркәзидир. Бурада али мәктәбләрдә тәдрис кејфијјәтини даһа да јүксәлтмәк мәгсәди илә респ. ректорлар шурасы јарадылмышдыр (1972).

АДУ-нун нәшријјаты вә мәтбәәси вар. Бурада елми әсәрләр, дәрсликләр, тәдрис вә методик әдәбијјат чап олунур. 1955 илдән ун-тин 11 серијада үмуми һәчми 274 чап вәрәги олан «Елми әсәрләр»и нәшр едилир. 1947 илдән чохтиражлы «Ленин тәрбијәси уғрунда» гәзети, 1966 илдән «Журналист» тәдрис гәзети бурахылыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1969).

Азәрбајчан Дөвләт Университетинин әсас бинасы.

Әд.: Вәкилов М., Азәрбајчанда университет тәһсили тарихиндән, АДУ-нун Елми әсәрләри (тарих вә фәлсәфә серијасы), 1967, №5; Бағырзадә Ф. М., Азәрбајчан Дөвләт Университетинин елмин тәрәггисиндәки ролу, В. И. Ленин ад. АДПИ Елми әсәрләри, серија XI, Б., 1973; Азәрбајчан Дөвләт Университети, Б., 1975; Маковельский А. О, Азербайджанский Госуниверситет имени Ленина, Б., 1930; Алимирзоев Х., Азербайджанский государственный университет, Б., 1969; Азербайджанский государственный университет, Б., 1975.

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИНИН ЕЛМИ КИТАБХАНАСЫ—1919 илдә јарадылмышдыр. Китабхананын фондунда 1919 илдә 250, 1920 илдә 4660, 1940 илдә 204 613, 1975 илдә исә 1 531 769 нүсхә чап ваһиди олмушдур. Бурада Азәрб. вә рус дилләриндән башга, 15 харичи дилдә әдәбијјат вар. «Надир китаблар фонду»нда 13—19 әсрләрә аид гијмәтли әлјазмалары, шәргшүнаслыға, о чүмләдән азәрбајчаншүнаслыға даир әсәрләр топланмышдыр. Һәр ил китабханаја ССРИ-дән вә харичи өлкәләрдән 870 адда гәзет вә журнал, мүхтәлиф елм саһәсинә аид 90 минә јахын әдәбијјат дахил олур. Китабхана ССРИ-нин 297 китабханасындан китабханаларарасы абонемент васитәсилә әдәбијјат алыр, 214 али мәктәб вә 58 ун-т китабханасы илә китаб мүбадиләси едир, АБШ, Јапонија, Франса, Инкилтәрә, Ираг, Иран, Түркијә вә с. өлкәләрин китабханалары илә әлагә сахлајыр. Китабхананын 11 шө'бәси, үмуми вә ихтисаслашдырылмыш 12 гираәт залы, 15 453 охучусу вар (1975). Китабхана «Университетин көркәмли алимләри» серијасындан вә с. мөвзуларда библиографик көстәричиләр һазырлајыб чап етдирир. Респ.-нын али вә орта ихтисас тәһсили мәктәбләри китабханаларынын елми-методик мәркәзидир.

АЗӘРБАЈЧАН ДРАМ ТЕАТРЫ, М. Әзизбәјов ад. Азәрбајчан Дөвләт Академик Драм Театры — респ.-нын ән бөјүк драм театры. Бакыдадыр. А.д.т.-нын тарихи 1873 ил мартын 10-у вә апрелин 17-ндә Һ. Б. Зәрдабинин тәшәббүсү, Н. Б. Вәзиров вә Ә. Адыкөзәловун (Корани) фәал иштиракы илә М. Ф. Ахундовун Бакыда сәһнәјә гојулмуш «Ләнкәран ханынын вәзири» вә «Һачы Гара» комедијаларынын тамашасы илә башланыр. 1880—90-чы илләрдә Ч. Зејналовун ев тамашалары, рус-татар мәктәбинин мүәллими Һ. Маһмудбәјовун вә Һ. Б. Зәрдабинин театр труппалары Азәрб. театр сәнәтинин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Мәһз бу ев тамашалары вә труппаларын фәалијјәти нәтичәсиндә Һ. Әрәблински, М. Казымовски, М. Һачынски, Ә. Вәли вә б. көркәмли сәнәткарларын исте'дады үзә чыхмышды. Бу дөврдә, әсасән, М. Ф. Ахундовун комедијалары, Н. Нәримановун «Наданлыг», «Дилин бәласы», Н. Б. Вәзировун «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк», Н. Гоголун «Мүфәттиш» пјеси вә с. тамашаја гојулмушду. 1900 илдә Һ. Б. Зәрдаби вә Һ. Маһмудбәјовун труппалары әсасында илк даими театр труппасы (рәһбәри Ә. Б. Һагвердијев олмушдур) јаранды вә Ә. Б. Һагвердијевин «Дағылан тифаг» пјесинин тамашасы илә фәалијјәтә башлады. Русијада 1905—07 илләр ингилабы Азәрб.-да да театрын мүтәрәгги, демократик, реалист истигамәтдә инкишафына тәкан верди; јени драм труппалары («*Һәмијјәт*», «Балаханы драм дәрнәји»), маариф чәмијјәтләри тәшкил едилди. «*Ничат*» чәмијјәтинин вә чәмијјәтин нәздиндә театр бөлмәсинин јаранмасы (1906), габагчыл театр хадимләринин бир труппада бирләшдирилмәси милли театр сәнәтинин инкишафына мүһүм тә'сир көстәрди. Бу труппа 1906—10 илләрдә «Мүфәттиш» (1906, Н. Гогол), «Гачаглар» (1907, Ф. Шиллер), «Әлмөнсур» (1907, Һ. Һејне), «Зорән тәбиб» (1907, Ж. Молјер), «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» (1907, Ә. Б. Һагвердијев), «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» (1908, Н. Б. Вәзиров), «Отелло» (1910, В. Шекспир) вә с. пјесләри тамашаја гојду. Бу тамашаларда Һ. Әрәблински, Ч. Зејналов, М. А. Әлијев, Һ. Г. Сарабски, М. Һачынски, Ә. Вәли, Әлвәнди, С. Ахундов (Сидги Руһулла), М. Мурадов вә б. чыхыш едирдиләр. Һ. Әрәблинскинин актјорлуг вә реж.-луг фәалијјәти А.д.т.-

нын тарихиндә јени реалист сәнәтин башланғычы олду. 1912 илдә «Нида» драм труппасы вә «*Сәфа*» ҹәмијјәти, 1917 илдә исә Н. Нәриманов, М. Әзизбәјов вә С. М. Әфәндијевин көмәји илә Бакыда «Мүсәлман артистләри иттифагы» јарадылды. А. М. Шәрифзадә иттифага сәдр тә'јин едилди. Иттифаг бир сыра театр труппасыны өз әтрафында бирләшдирәрәк «Һүммәт»ин тапшырығы илә хүсуси тамашалар һазырлајыр, Бакы вә онун нефт р-нларында фәһләләр гаршысында чыхыш едирди. Бу илләрдә театрын сәһнәсинә Р. Дараблы, Ј. Оленскаја, Ә. Һүсејнзадә вә б. актјорлар ҝәлди, бир сыра јени тамашалар, о ҹүмләдән «Дәмирчи Ҝавә» (1914, Ш. Сами), «Өлүләр» (1916, Ҹ. Мәммәдгулузадә), «Әдирнәнин фәтһи» (1917, Ҹ. Ҹаббарлы) вә с. ҝөстәрилди. «Өлүләр»ин тамашасы театрын тарихиндә әһәмијјәтли рол ојнады. Лакин бу дөврдә истә'дадлы актјорларын ваһид труппада ҹәмләшдирилмәмәси, труппа рәһбәрләринин газанҹ мәгсәди илә мәзмун вә идејаҹа ашағы сәвијјәли әсәрләри тамашаја гојмасы, даими театр сәһнәсинин, мадди вәсаитин олмамасы, мүртәҹе гүввәләрин Азәрб. театрынын мүтәрәгги инкишафына манечилик төрәтмәси вә с. театрын фәалијјәтинә мәнфи тә'сир ҝөстәрирди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра пролетариатын ҝенишләнән ингилаби мүбаризәси Азәрб. театр сәнәтинә дә ҝүҹлү тә'сир ҝөстәрди. 1919 илдә болшевикләрин тәшәббүсү илә Бакыда Мәркәзи фәһлә клубу јанында фәһләләрдән ибарәт театр коллективи јарадылды. Онун репертуарында идеја вә мәзмунҹа халга јахын пјесләр башлыҹа јер тутурду.

Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гурулмасы Азәрб. театрыны дәрин мәфкурә вә јарадыҹылыг бөһранындан чыхартды, онун јүксәлиши үчүн јени дөвр ачды. Азәрб. ХКС-нин 1920 ил 1 ијул тарихли гәрары илә Бирләшмиш Дөвләт Театры јарадылды; театрда ингилаба гәдәр фәалијјәт ҝөстәрән бүтүн труппалар (Азәрб., рус, ермәни) вә һәвәскар актјорлар бирләшди. 1918 илдә јанмыш сабиг Тағыјев театры бинасы респ. һөкумәтинин гәрары илә бәрпа олунду. 1922 илдә драм труппасы Бирләшмиш Дөвләт Театрындан ајрылараг мүстәгил театра чеврилди. Һәмин ил јанварын 17-ндә М. Ф. Ахундовун «Һаҹы Гара» комедијасынын јени тәртибатда тамашасы илә тәнтәнәли ачылыш олду. 20-ҹи илләрдә А.д.т.-нын репертуары формалист вә вулгар-сосиоложи ҹәрәјанлара гаршы кәскин мүбаризә шәраитиндә јарадылырды. Театрын гаршысында дуран әсас проблемләрдән бири тамашаларын идеја вә бәдии сәвијјәсини јүксәлтмәк, јени һәјат гуруҹулуғуна, халгын мәнафејинә хидмәт едән сосиалист мәзмунлу реалист әсәрләри сәһнәјә гојмаг иди. Тәрҹүмә пјесләри, еләҹә дә Азәрб. драматургларынын әсәрләри, хүсусилә Ҹ. Ҹаббарлынын пјесләри репертуары даһа да зәнҝинләшдирди. 20-ҹи илләрдә «Өлүләр» (Ҹ. Мәммәдгулузадә), «Лачын јувасы» (С. С. Ахундов), «Шејх Сән'ан», «Књаз» (Һ. Ҹавид), «Ајдын», «Огтај Елоғлу», «Севил», «Од ҝәлини» (Ҹ. Ҹаббарлы), «Мүфәттиш» (Н. Гогол), «Һәјатын дибиндә» (М. Горки), «Гачаглар» (Ф. Шиллер), «Отелло», «Һамлет» (В. Шекспир), «Загмук» (А. Глебов), «Љубов Јароваја» (К. Тренјов), «Ҝүлән адам» (В. Һүго), «Намус» (А. Ширванзадә) вә с. әсәрләр тамашаја гојулмушду. Бу илләрдә јени форма ахтарышлары илә әлагәдар театрын бә'зи уғурсуз тамашалары да олмушдур; лакин бунлар реалист сәнәт јолуна дүшмүш театрын үмуми инкишафына ҹидди тә'сир ҝөстәрмәмишди. 20-ҹи илләрдә театрда актјорлардан А. М. Шәрифзадә, Ү. Рәҹәб, М. А. Әлијев, С. Руһулла, М. Давудова, Р. Тәһмасиб, К. Зија, М. Мәрданов, М. Вәлиханлы, Ә. Гурбанов, С. Һаҹыјева, Ә. Мәммәдова, М. Сән'ани, Г. Топурија, М. Јермакова, реж. А. Туғанов, Бакы Театр Техникумунун илк мә'зунларындан Ф. Гәдри, Р. Әфғанлы, И. Дағыстанлы вә б. фәалијјәт ҝөстәрирдиләр. 1930 илдә коллектив Үмумиттифаг театр олимпиадасында «Һаҹы Гара», «Севил», «Од ҝәлини», «Намус», «Загмук», «Һамлет», «Ҝүлән адам» тамашалары илә чыхыш етмишди. Бу тамашаларда А. М. Шәрифзадә, Ү. Рәҹәб, М. А. Әлијев, С. Руһулла, М. Давудова вә б.-нын сәнәткарлығы јүксәк гијмәтләндирилмишди. Олимпиада театрын инкишафында мүһүм рол ојнады. 30-ҹу илләрин әввәлиндә «Алмас» вә «1905-ҹи илдә», «Јашар» вә «Дөнүш» (1931, 1932; Ҹ. Ҹаббарлы), «Горху» (1932, А. Афиноҝенов), «Мүдахилә» (1933, Л. Славин), «Ескадранын мәһви», «Полад гартал» (1934, 1935; А. Корнејчук) вә с. мүасир мөвзулу пјесләр, «Отелло» (1932, В. Шекспир), «Сәјавуш» (1934, Һ. Ҹавид), «Ҝүнаһсыз мүгәссирләр» (1935, А. Островски) кими классик әсәрләр тамашаја гојулду. 1935—41 илләр А. д. т.-нын јеткинләшмә дөврүдүр. Бу дөврдә театр мүасир мөвзулу «Һәјат» (1937, М. Ибраһимов), «Тој» (1939, С. Рәһман) пјесләрини, «Вагиф», «Ханлар» (1938, 1939; С. Вурғун), «Гачаг Нәби» (1940, С. Рүстәм) тарихи-гәһрәманлыг әсәрләрини ҝөстәрди; милли вә классик дүнја драматурҝијасы нүмунәләриндән «Макбет» (1936, В. Шекспир), «Мәкр вә мәһәббәт» (1938, Ф. Шиллер), «Од ҝәлини», «Ајдын» (1939, 1940; Ҹ. Ҹаббарлы), «Мүсибәти-Фәхрәддин» (1940, Н. Б. Вәзиров), «Ики гардаш» (1941, М. Ј. Лермонтов) вә с. әсәрләр мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулду. «Макбет» (реж. А. Туғанов, баш ролларда А. М. Шәрифзадә вә М. Давудова) тамашасы мүвәффәгијјәтли гурулушу вә актјор ојуну илә фәргләнмиш, совет театр сәнәтинин наилијјәти кими гијмәтләндирилмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулмасынын 20 иллијинә һәср олунмуш «Ленин» (1940, А. Каплер вә Т. Златогорова) тамашасы театрын јаратдығы ән јахшы реалист сәнәт нүмунәләриндәндир. Бу тамашада Ленин образыны И. Дағыстанлы јаратмышдыр. 30-ҹу илләрдә театрын реж. һеј'әтиндә И. Һидајәтзадә, Р. Дараблы, Р. Тәһмасиб, Ј. Улдуз, Ә. Шәрифов вә б. илә јанашы, А. Искәндәров, М. Һашымов, Әлиһејдәр Әләкбәров, Ә. А. Әлијев, С. Турабов, Ш. Бәдәлбәјли кими ҝәнҹләр дә чалышырды; тамашаларын бәдии тәртибатчылары Р. Мустафајев, Н. Фәтуллајев, И. Ахундов, Ә. Аббасов, Б. Әфғанлы, К. Казымзадә олмушлар. Бу дөврдә театрда Ә. Әләкбәров, А. Ҝәрајбәјли, И. Османлы, Һ. Гурбанова, Б. Шәкинскаја, С. Тағызадә, А. Рзајев, С. Бәсирзадә кими истә'дадлы актјорлар јетишмишди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә А.д.т.-нда халгы мүбаризәјә, гәһрәманлыға руһландыран, вәтәнә мәһәббәт һиссләри ашылајан бир сыра әсәр тамашаја гојулду: «Бизим шәһәрли оғлан» (1941, К. Симонов), «Интигам» (1942, З. Хәлил), «Аслан јатағы» (1942, М. Тәһмасиб), «Мәһәббәт» (1942, М. Ибраһимов), «Вәфа» (1943, Р. Рза), «Интизар» (1944, М. Һүсејн вә И. Әфәндијев), «Ҝизли мүһарибә» (1944, Тур гардашлары вә Л. Шејнин), «Думанлы Тәбриз» (1945, М. С. Ордубади). Бу дөврдә театрын репертуарында классик әсәрләрә дә ҝениш јер верилмишди: «Крал Лир» (1941, В. Шекспир), «Фәрһад вә Ширин» (1941, С. Вурғун), «Ешг вә интигам» (1943, С. С. Ахундов), Ҹ. Ҹаббарлынын пјесләри вә с. Мүһарибәдән сонракы илләрдә театр сәнәтиндә совет адамларынын мүасир һәјатыны, онларын фәдакар әмәјини әкс етдирән әсәрләр мүһүм јер тутур. ҮИК(б)П МК-нын «Драм театрларынын репертуары вә ону јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» 1946 ил 26 август тарихли гәрары А.д.т.-нда јени кејфијјәтли, сијаси вә идеја ҹәһәтдән јүксәк сәвијјәли репертуар јарадылмасына, театрын инкишафына бөјүк тә'сир ҝөстәрди. Ҝәнҹ насирләрдән Ә. Мәммәдханлы, И. Әфәндијев, Ҹ. Мәҹнунбәјов вә б. јени драм әсәрләри јазмаға башладылар. 1946—55 илләрдә театрда мөвзу вә жанрҹа рәнҝарәнҝ әсәрләр тамашаја гојулду: «Он икинҹи ҝечә», «Отелло», «Гыш нағылы» (1946, 1949, 1955; В. Шекспир), «Шәргин сәһәри» (1947, Ә. Мәммәдханлы), «Ҝәнҹ гвардија» (1948, А. Фадејев), «Галибләр» (1948, Б. Чирсков), «Дәрин ҝөкләр» (1948, А. Д' Јуссо вә Ҹ. Гоу), «Солғун чичәкләр» (1949, Ҹ. Ҹаббарлы), «Рәгс мүәллими», «Севилја улдузу» (1949, 1953; Лопе де Вега), «Аилә намусу» (1951, Һ. Мухтаров), «Меһманхана саһибәси» (1952, К. Голдони), «Түркијәдә» (1953, Н. Һикмәт), «Васса Железнова» (1954, М. Горки), «Атајевләр аиләси» (1954, И. Әфәндијев), «Фәрһад вә Ширин» (1954) вә с. «Шәргин сәһәри» тамашасына ҝөрә реж.

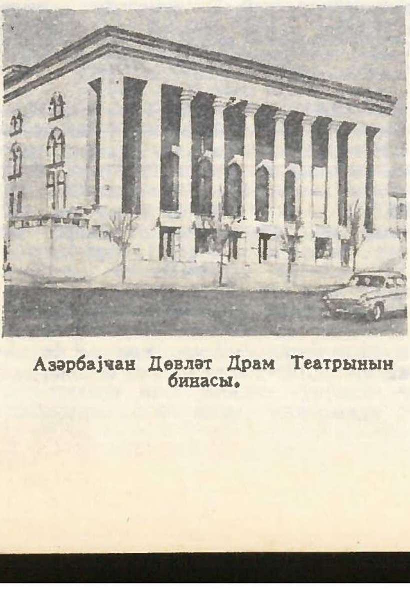
Азәрбајҹан Дөвләт Драм Театрынын бинасы.

А. Искәндәров, актјорлардан М. А. Әлијев, М. Давудова, С. Руһулла, Р. Әфганлы, К. Зија, И. Дағыстанлы, рәссам Н. Фәтуллајев 1948 илдә ССРИ Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлдүләр. Бу дөврдә театрда реж.-лардан М. Мәммәдов, Т. Казымов, актјорлардан Ә. Султанов, А. Чавадов, А. Гурбанов, Л. Бәдирбәјли, Ә. Зејналов вә б. фәалијјәт көстәрмишләр. 1955—60-чы илләрдә театрда классик вә мүасир мөвзуда бир сыра мараглы тамаша һазырланмышды: «Көз һәкими» (1955, И. Сәфәрли), «Илич бухтасы» (1957, Ч. Мәчнунбәјов), «Әлигулу евләнир», «Јалан» (1960, 1965; С. Рәһман), «Алов» (1961, М. Һүсејн), «Кәндчи гызы», «Көзәрән очаглар» (1962, 1967; М. Ибраһимов), «Сән һәмишә мәнимләсән», «Унуда билмирәм», «Мәһв олмуш күндәликләр» (1964, 1968, 1969; И. Әфәндијев), «Сөз јарасы» (1966, Г. Рәсулов), «Өлүләр» (1966, Ч. Мәммәдгулузадә), «Сәнсиз» (1967, Ш. Гурбанов), «Икинчи сәс» (1969, Б. Ваһабзадә) вә с. Бу дөврдә театрда Азәрб., рус вә харичи өлкә драматургларынын бир сыра әсәри мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулмушдур: «Шејх Сән'ан» (1956, Һ. Чавид), «Чаваншир» (1957, М. Һүсејн), «Гәрибә адам» (1957, Н. Һикмәт), «Ванја дајы» (1959, А. Чехов), «Марија Түдор» (1962, В. Һүго), «Антони вә Клеопатра» (1964, В. Шекспир), «Көч» (1964, Ч. Ф. Башкут), «Орлеан гызы» (1965, Ф. Шиллер), «Накам гыз» (1968, А. Ширванзадә), «Чанлы мејит» (1968, Л. Толстој) вә с. «Антони вә Клеопатра»нын тамашасына көрә реж. Т. Казымов, бәстәкар Г. Гараев, рәссам Т. Салаһов, актјорлардан Һ. Гурбанова, Ә. Зејналов 1965 илдә М. Ф. Ахундов ад. республика мүкафатына лајиг көрүлмүшләр. 1970 илдә театр В. И. Ленинин анадан олмасынын 100 иллијинә «Заманын һөкмү» (1970, Н. Погодинин трилокијасы әсасында) тамашасыны һазырлады. 70-чи илләрдә репертуарда мүасир Азәрб. драматуркијасына кениш јер верилмиш, ејни заманда классик әсәрләр, совет вә харичи өлкә драматургларынын пјесләри тамашаја гојулмушдур: «Хәјјам» (1970, Һ. Чавид), «Назирин ханымы» (1970, Б. Нушич), «Маһны дағларда галды», «Гәрибә оғлан» (1971, 1973; И. Әфәндијев), «Јағышдан сонра» (1971, Б. Ваһабзадә), «Дарыхма, ана» (1972, Н. Думбадзе), «Сән јанмасан» (1972, Н. Хәзри), «Адсыз улдуз» (1972, М. Себастиан), «Севки... севки...» (1973, Е. Бракински вә Е. Рјазанов), «Инсан» (1974, С. Вурғун), «Фыртына» (1974, В. Шекспир), «Кремл сааты» (1975, Н. Погодин), «Гылынч вә гәләм» (1976, М. С. Ордубадинин ејниадлы романы әсасында) вә с. «Маһны дағларда галды» тамашасына көрә реж. Ә. Әләкбәров, рәссам Н. Фәтуллајев, актјорлардан И. Дағыстанлы, Л. Бәдирбәјли, А. Пәнаһова, Һ. Турабов 1972 илдә респ. Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүшләр. 1974 илдә театрын 100 иллик јубилеји Иттифаг мигјасында гејд олунмушдур.

Һазырда (1976) театрда актјорлардан ССРИ халг артистләри Һ. Гурбанова, И. Дағыстанлы, И. Османлы, Азәрб. ССР халг артистләриндән М. Сән'ани, С. Һачыјева, А. Кәрајбәјли, А. Чавадов, Б. Шәкинскаја, Ә. Ағајев, Н. Мәликова, С. Бәсирзадә, М. Дадашов, Һ. Салајев, М. Шејхзаманов, Азәрб. ССР әмәкдар артистләриндән Һ. Гафгазлы, Ә. Нағыјева, М. Новрузова, М. Садыгова, Ф. Фәтуллајев, Аб. Рзајев, М. Авшаров, С. Салеһ, М. Садыгов, Ә. Әлијева, Л. Мәммәдбәјов, С. Ибраһимова, Һ. Турабов, Ш. Мәммәдова, С. Рзајев, режиссорлардан ССРИ халг артисти М. Мәммәдов, Азәрб.ССР халг артисти Ә. Шәрифов, Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими Ә. Гулијев вә б. фәалијјәт көстәрирләр. Театрын баш реж.-у Азәрб.ССР халг артисти Т. Казымов, баш рәссамы Азәрб.ССР халг артисти Н. Фәтуллајевдир. Театр Москвада, еләчә дә ССРИ-нин бир чох шәһәриндә гастролда олмушдур.

1933 илдә театра М. Әзизбәјовун ады верилмишдир. 1960 илдән тамашалар театрын индики бинасында (ме'марлар Г. Әлизадә, М. Мәдәтов) көстәрилир. Ленин ордени (1974) вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени (1949) илә тәлтиф едилмишдир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 160—161.

Әд.: Әлијев Һ. Ә., Чохмилләтли совет инчәсәнәтинин бајрамы, «Азәрбајчан коммунисти», 1974, № 7; Чәфәров Ч., Азәрбајчан драм театры, Б., 1959; јенә онун, Әсәрләри, 2 чилддә, Б., 1968; Азәрбајчан театрынын салнамәси (1850—1920) (топлајаны вә тәртиб едәни Г. Мәммәдли), Б., 1975; Алиева А., Русская драматургия на азербайджанской сцене, Б., 1958; јенә онун, Азербайджанский театр за 100 лет, Б., 1974.

АЗӘРБАЈЧАН ЕЛМИ-ТӘДГИГАТ НЕФТ МАШЫНГАЈЫРМА ИНСТИТУТУ (АзЕТНМИ)—нефт вә газ чыхарылмасы, гујуларын тә'мири вә сементләнмәси, һәмчинин газылан гујуларда гујуағзынын кипләшдирилмәси үчүн аваданлыг лајиһәләндирән елми-тәдгигат ин-ту. 1931 илдә Бакыда тәшкил олунмушдур. Ин-тун тәркибиндә 7 конструктор шө'бәси, 7 тәдгигат шө'бәси вә бу шө'бәләрин нәздиндә 30 лабораторија, тәчрүбә базасы, сынаг мејданчасы вә дикәр көмәкчи шө'бәләр вар. Бундан әлавә, өлкәнин әсас нефтчыхарма р-нларында истеһсалат ишчиләринә әмәли јардым көстәрән бир сыра комплекс сектор вә бригадалар да фәалијјәт көстәрир. Ин-т нефт-мә'дән аваданлығы јаратмаг саһәсиндә хејли иш көрмүш, јүзләрлә машын, агрегат вә гурғунун (манчанаг дәзкаһы, фонтан арматуру, гују тә'мири үчүн сәјјар галдырычы гурғу, нефтчыхарманы интенсивләшдирән насос агрегаты, превентер, сементләмә гурғусу, пәрли балта вә с.) лајиһә вә конструксијасыны вермишдир. Өлкәмизин нефт вә газчыхарма сәнајесиндә ин-тун лајиһәләри әсасында һазырланмыш 500 нөвдән артыг аваданлыг ишләјир. Бу мәһсулларын чоху I категоријаја мәнсубдур вә бир гисми дөвләт кејфијјәт нишаны алмышдыр. Ин-тда 1 елмләр доктору, 21 елмләр намизәди вә респ.-нын 5 әмәкдар ихтирачысы ишләјир. Аспирантурасы вар. Ин-тун «Әсәрләр» мәчмуәси нәшр олунур.

АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈЈАТЫ МУЗЕЈИ, Азәрб. ССР ЕА Низами ад. Дөвләт Азәрбајчан Әдәбијјаты Музеји—1945 илдә Низаминин һәјат вә јарадычылығыны әкс етдирән музеј кими Бакыда тә'сис олунмушдур. 1959 вә 1967 илләрдә әсаслы сурәтдә тәкмилләшдирилмиш вә кенишләндирилмишдир. Музејдә ән гәдим заманлардан мүасир дөврәдәк Азәрб. әдәбијјатынын инкишаф јолу әкс етдирилир. 23 залдан ибарәт олан музејин експозисијасында 4 миндән чох әлјазмасы, надир китаб, јазычыларын хатирә әшјалары, портрет, һејкәл, иллүстрасија, миниатүр, бәдии ишләмә вә с. експонатлар нүмајиш етдирилир. Низаминин «Искәндәрнамә» поемасынын 1413 илдә, Фүзулинин «Бәнкү-Бадә» әсәринин 1569 илдә көчүрүлмүш әлјазма нүсхәләри, М. Ф. Ахундовун «А. С. Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы»нын автографы вә с. ән гијмәтли експонатлардандыр. Музејин гәдим вә орта әсрләр Азәрб. әдәбијјаты, 19—20 әсрләр Азәрб. әдәбијјаты, Азәрб. совет әдәбијјаты експозисијалары вә елми фондлар, бәдии тәртибат, елми-күтләви шө'бәләри вар. Елми фондлар шө'бәсиндә 70 минә јахын гијмәтли әшја горунуб сахланылыр. Експозисијалар һаггында Азәрб., рус, ермәни, әрәб, фарс, инкилис вә алман дилләриндә изаһат верилир. Музејдә експонатларын вә хатирә әшјаларынын, инчәсәнәт әсәрләринин елми тәсвири јазылыр, експозисија үзрә рәнкли бәләдчи вә буклетләр һазырланыр. 1975 илдә музејин Мәрдәканда филиалы—С. А. Јесенинин хатирә музеји ачылмышдыр. А.ә.м. М. Ф. Ахундовун Шәкидә, М. Ә. Сабирин Шамахыда, Ч. Чаббарлынын Хызыда, М. П. Вагифин Газахда, М. С. Ордубадинин Ордубадда, С. Вурғунун Бакыдакы ев-музејләри илә әлагә сахлајыр, онлара көмәк көстәрир. «Әсәрләр»и нәшр олунур.

Әд.: Низами адына Азәрбајчан әдәбијјаты музејинин мүхтәсәр бәләдчиси, Б., 1975.

АЗӘРБАЈЧАН ЖУРНАЛИСТЛӘР ИТТИФАГЫ—респ.-нын дөври мәтбуаты, радио вә телевизијасы, нәшријјатлары вә мә'лумат акентликләриндә чалышан журналистләрин көнүллү јарадычылыг тәшкилаты. 1959 илдә тә'сис олунмушдур. Бакыдадыр. ССРИ Журналистләр Иттифагына дахилдир. 4 гурултајы чағырылмышдыр. Идарә һеј'әти вә рәјасәт һеј'әти вар. Иттифаг респ. журналистләринин коммунизм гуручулуғунда фәал иштиракына көмәк едир, күтләви мә'лумат вә тәблиғат васитәләринин фәалијјәтини истигамәтләндирир, семинарлар, мүсабигәләр, сәркиләр, мәтбуат конфранслары тәшкил едир, мүттәфиг респ.-ларын, сосиалист өлкәләринин вә дикәр харичи өлкәләрин журналистләри илә Азәрб. журналистләринин әлагәсини кенишләндирир. 1 128 нәфәр үзвү, јарадычылыг бөлмәләри, икииллик журналист сәнәткарлығы ин-ту, фотостудијасы вар (1976, јанвар). «Гызыл гәләм» мүкафаты верир.

АЗӘРБАЈЧАН ЗЕБУСУ — гарамал јарымнөвләриндән биринин (Bos taurus indicus) хүсуси формасы. Сүјсүнүндә пиј вә әзәләдән ибарәт һүркүчү вар. 1883 илдә Ләнкәранда тапылмыш даш мөһүрүн үзәриндә зебу шәкли олмасы вә Гобустан гајаларында һәкк олмуш шәкилләрдәки һүркүчлү гарамал тәсвирләри бу һејванын һәмин јерләрдә һәлә ерамыздан чох габаг олдуғуну көстәрир. А.з. примитив зебулар сырасына дахилдир; А.з. истилијә вә хәстәликләрә давамлылығы, сүдүнүн јағлылығы вә еләҹә дә јахшы көкәлмәси илә фәргләнир. Зебунун инәкләри 250—280 *кг*, буғалары 350—420 *кг*, јениҹә доғулмуш бузовлары 12—14 *кг* кәлир. Инәкләр илдә 600—800 *кг*, әлверишли јемләнмә вә бәсләнмә шәраитиндә 1200—1500 *кг* вә даһа чох сүд верир. Сүдүндә 5—5,5% јағ олур. Әтлијә бәсләнмиш ҹөнкәләрин әт чыхымы 55%-ә чатыр. А.з. Ләнкәран, Астара, Лерик, Јардымлы р-нларында јетишдирилир.

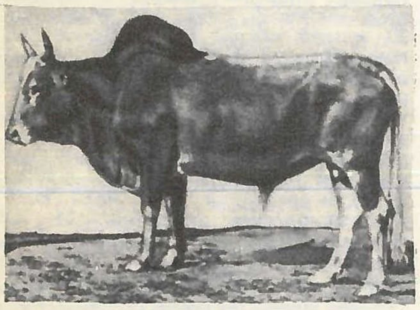

Әд.: Вердиев З. К. и Манучаров А. Б., Пути и методы улучшения зебу Азербайджана, Тбилиси, 1959.

АЗӘРБАЈҸАН ИНҸӘСӘНӘТ ИНСТИТУТУ, М. А. Әлијев ад. Азәрбајҹан Дөвләт Инҹәсәнәт Институту—респ.-да инҹәсәнәт вә мәдәнијјәт саһәсиндә кадрлар һазырлајан али мәктәб. 1945 илдә Бакыда тә'сис олунмушдур. 1945—68 илләрдә Азәрбајҹан Театр Институту адланмышдыр. 1968 илдән Азәрбајҹан Дөвләт Инҹәсәнәт Институту адланыр. 1954 илдә ин-та М. А. *Әлијевин* ады верилмишдир. Ин-тун јарадылмасында 1923 илдән фәалијјәт көстәрмиш Бакы Театр Техникумунун бөјүк ролу олмушдур. Ин-тда 8 ихтисас үзрә мүтәхәссис (театр кадрлары, мәдәни-маариф ишчиләри, театршүнас, бәдии конструктивләшдирмә, керамика-шүшә-пластик күтлә мә'мулаты бәдии тәртибаты, сәнаје графикасы вә с.) һазырланыр. 4 факүлтәси (мәдәни-маариф ишчиси, режиссорлуг вә театршүнаслыг, актјорлуг, рәссамлыг), 16 кафедрасы, мүхтәлиф ихтисас кабинетләри, тәдрис театры, тәләбә елми ҹәмијјәти, естрада вә халг чалғы аләтләри оркестри, китабханасы (42 мин нүсхә чап ваһиди), музеј вә архив фонду, фото-кино лабораторијасы вар. Ин-тда 1194 тәләбә (күндүз, ахшам, гијаби шө'бәләриндә) тәһсил алыр (1976/77), 97 мүәллим (5 проф., 17 досент, о ҹүмләдән 15 елмләр намизәди) фәалијјәт көстәрир. Илк бурахылышы 1949 илдә олмушдур. Профессор-мүәллим һеј'әтиндә ССРИ халг артисти А. Искәндәров, ССРИ халг рәссамы, ССРИ Рәссамлыг Академијасынын м. үзвү М. Абдуллајев, Азәрб.ССР халг артистләри Р. Тәһмасиб, Т. Казымов, Һ. Салајев, Азәрб.ССР халг рәссамлары—ССРИ Рәссамлыг Академијасынын м. үзвү Т. Мәммәдов, К. Казымзадә вә б. фәалијјәт көстәрирләр. 1976 иләдәк ин-т 2342 мүтәхәссис һазырламышдыр.

АЗӘРБАЈҸАН ИНҸӘСӘНӘТ МУЗЕЈИ, Р. Мустафајев ад. Азәрбајҹан Дөвләт Инҹәсәнәт Музеји—респ.-нын ән бөјүк инҹәсәнәт музеји. Бакыдадыр. 1936 илдә Азәрб. Дөвләт Музејинин (1920 илдә тәшкил едилмишди) инҹәсәнәт шө'бәси әсасында јарадылмыш, 1937 илдә ачылышы олмушдур. Москва вә Ленинград музејләринин фондларындан алынмыш експонатлар, һабелә шәхси коллексијалар әсасында зәнкинләшмишдир. 1943 илдә музејә *Р. Мустафајевин* ады верилмишдир. Музејин фондунда 9 000-ә јахын инҹәсәнәт әсәри сахланылыр (1976). Експозисијада Азәрб., рус вә совет сәнәткарларынын, һәмчинин Гәрби Авропа вә Шәрг өлкәләринин бојакарлыг, графика, һејкәлтәрашлыг вә декоратив-тәтбиги сәнәт әсәрләри, мүхтәлиф дөврләрә аид халг јарадыҹылығы нүмунәләри нүмајиш етдирилир. Музејдә Азәрб. реалист тәсвири сәнәтинин баниләри М. Г. Ирәвани, М. М. Нәвваб, Б. Кәнкәрли вә Ә. Әзимзадәнин, һәмчинин Азәрб. совет рәссамлары вә һејкәлтәрашларындан М. Абдуллајев, С. Бәһлулзадә, М. Рәһманзадә, Т. Салаһов, В. Сәмәдова, Ф. Әбдүррәһманов, П. Сабсај, Ҹ. Гарјағды, Т. Мәммәдов, Ө. Елдаров вә б.-нын бојакарлыг, һејкәлтәрашлыг вә графика әсәрләри сахланылыр. Музејин Азәрб. инҹәсәнәти шө'бәси зәркәрлик, халчачылыг вә керамика мә'мулатлары, халг тикмәләри, милли кејимләр, мусиги аләтләри, силаһлар, гәдим вә мүасир декоратив-тәтбиги сәнәт нүмунәләри, археоложи газынты заманы Азәрб. әразисиндән тапылмыш гәбирүстү дашлар, һәндәси нахышлы сәндугәләрлә, рус инҹәсәнәти шө'бәси И. К. Ајвазовски, А. Г. Венесианов, В. В. Верешшакин, И. И. Левитан, В. Ј. Маковски, В. А. Серов, В. А. Тропинин, И. И. Шишкин, совет рәссамларындан В. Н. Бакшејев, И. Е. Грабар, С. В. Керасимов, Г. М. Шегал, К. Ф. Јуон, А. А. Дејнека вә б.-нын, Шәрг инҹәсәнәти шө'бәси Иран, Јапонија, Түркијә, Һиндистан, Чин вә с. өлкәләрин миниатүр вә декоратив-тәтбиги сәнәт нүмунәләри илә, Гәрби Авропа инҹәсәнәти шө'бәси италјан, һолланд, фламанд, франсыз вә с. рәссамлыг мәктәбләринә мәнсуб сәнәткарларын әсәрләри илә тәмсил олунур. Музеј һәмчинин мәдәни-маариф ишләри апарыр, сәркиләр, мүһазирә вә мүзакирәләр тәшкил едир, каталог, буклет, албомлар нәшр етдирир, диафилмләр көстәрир. Музеј мүттәфиг респ.-ларда вә хариҹи өлкәләрдә (Канада, 1966; Куба, 1967; Сурија, 1968; Франса, 1969; Чехословакија, 1970; Әлҹәзаир, 1970; Ираг, 1971 вә с.) Азәрб. инҹәсәнәт әсәрләрини нүмајиш етдирмиш, һәмчинин респ.-да хариҹи өлкә музејләринин (Франса, 1955; Чин, 1956; Һиндистан, 1958; Ираг, 1959; Түркијә, 1965; Куба, 1968; Јунаныстан, 1968; Сурија, 1970 вә с.) сәркиләрини кечирмишдир.

Азәрбајҹан Инҹәсәнәт Музејинин бинасы.

Музејин фонду ССРИ Мәдәнијјәт Назирлији вә Азәрб. ССР Мәдәнијјәт Назирлијинин тәсвири сәнәт фондлары һесабына, һабелә шәхси коллексијалардан сатыналма јолу илә артыр. Бәрпа е'малатханасы, китабхана, мәдәни-маариф, експозисија вә с. шө'бәләри, фонду, фотолабораторијасы вар. 1976 илдә музејин експозисијасына 72 миндән артыг тамашачы бахмышдыр. 1967 илдә музејин Кировабад филиалы ачылмышдыр.

Әд.: Азербайджанский государственный музей искусств им. Р. Мустафаева. Путеводитель, Л., 1971.

АЗӘРБАЈҸАН ИНШААТ МҮҺӘНДИСЛӘРИ ИНСТИТУТУ (АзИМИ)—мүхтәлиф профилли иншаат мүһәндисләри һазырлајан али мәктәб. 1975 илдә Бакыда Ч. Илдырым ад. АзПИ-нин 4 факүлтәси вә бир нечә ихтисас кафедрасы әсасында тәшкил олунмушдур. Ин-тун тәркибиндә ме'марлыг, иншаат, һидромелиорасија, нәглијјат, санитарија техникасы, иншаат технолоҝијасы факүлтәләри; 35 кафедра вә аспирантура вар (1976). Ин-тда (әјани, ахшам вә гијаби шө'бәләрдә) 8 миндән артыг тәләбә тәһсил алыр, 466 нәфәрдән ибарәт мүәллим һеј'әти, о ҹүмләдән 18 елмләр доктору вә проф., 214 нәфәр елмләр намизәди вә досент чалышыр (1975/76). Ин-тда елми-тәдгигат бөлмәси вар. Ин-т «Елми әсәрләр» нәшр едир.

АЗӘРБАЈҸАН ЈАЗЫЧЫЛАР ИТТИФАГЫ (АЈИ)—көнүллү иҹтимаи тәшкилат; Азәрб. јазычыларынын јарадыҹылыг бирлији. ССРИ Јазычылар Иттифагынын тәркибинә дахилдир. Бакыдадыр. ҮИК(б)П МК-нын «Әдәби-бәдии тәшкилатларын јенидән гурулмасы һаггында» 1932 ил 23 апрел тарихли гәрарына әсасән јарадылмышдыр. Иттифагын әсас вәзифәси совет халгынын коммунизм гуруҹулуғу, халглар арасында достлуг вә сүлһ уғрунда мүбаризәсини әкс етдирән јүксәк идеја-бәдии сәвијјәли әсәрләр јарадылмасына наил олмагдыр. Бу мәгсәдлә иттифаг јазычылара һәртәрәфли јардым көстәрир, јарадыҹылыг е'замијјәтләри тәшкил едир, мүзакирә, дискуссија, мүшавирә вә семинарлар кечирир. АЈИ-нин 300 үзвү вар (1976). Үзвләриндән 2-синә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, 4-үнә Азәрб. ССР халг шаири, 4-үнә халг јазычысы, бир чохуна исә әмәкдар инҹәсәнәт хадими ады верилмишдир. Бир сыра јазычы ССРИ Дөвләт мүкафатына, Азәрб. ССР Дөвләт мүкафатына, М. Ф. Ахундов мүкафатына лајиг көрүлмүш, ССРИ Али Советинә, Азәрб. ССР Али Советинә депутат сечилмишдир. АЈИ-нин али органы гурултајдыр; низамнамәјә көрә 4 илдән бир чағырылыр. 6 гурултајы олмушдур

(1934, 1954, 1958, 1965, 1971, 1976). Гурултајлараарасы дөврдә ишә пленум, рәјасәт һеј'әти вә катиблик рәһбәрлик едир.

Иттифагын ше'р, нәср, драматуркија, әдәби тәнгид, ушаг әдәбијјаты, тәрчүмә, рус вә ермәни јазычылары бөлмәләри, фантастика вә һәрби-бәдии әдәбијјат комиссијалары, бәдии әдәбијјаты тәблиғ бүросу вар. Нахчыван, Степанакерт вә Кировабадда филиаллары фәалијјәт көстәрир. «Азәрбајчан», «Литературны Азербајджан», «Гракан Адрбечан», «Улдуз» (Азәрб. ЛККИ МК илә биркә) журналларыны, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» (Азәрб. ССР Мәдәнијјәт Назирлији илә биркә) гәзетини нәшр едир.

АЗӘРБАЈЧАН КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ БАНКЫ (АКТБ)—дөвләт к.т. мүәссисәләринә, к-злара, кәндли тәсәррүфатларына кредит бурахан вә онлары малијјәләшдирән дөвләт идарәси. 1923 илин ијулунда јарадылмышдыр. Илк вахтларда сәнаје-тичарәт мүәссисәләри вә кооперасија тәшкилатларынын кредит вә һесаблашма ишләри, һабелә пул тәдавүлү илә дә мәшғул олмушдур. 1925 илин ијулунадәк әслиндә дөвләт банкы вәзифәсини јеринә јетирмишдир. Азәрб. ССР игтисадијјатынын, о чүмләдән к.т.-нын инкишафы нәзәрә алынараг, 1925 илин ијулунда әсас гәза мәркәзләриндә АКТБ-нин филиаллары, кәнд р-нларында исә кредит чәмијјәтләри јарадылмышды. 1928 илдән АКТБ «Сојузколхозбанк»ын Загафгазија конторунун Азәрб. шө'бәси кими фәалијјәт көстәрирди. 1930 илдә кредит ислаһаты илә әлагәдар «Сојузколхозбанк» ләғв олунмуш, онун вәзифәси Дөвләт банкына һәвалә едилмиш, кредит чәмијјәтләри исә онун р-н шө'бәләринә чеврилмишди. 1932 илдә ССРИ Кәнд Тәсәррүфаты Банкынын тәшкили илә әлагәдар Азәрб.-да онун респ. контору (р-н мәркәзләриндә шө'бәләри вә мүвәккилликләри) јарадылмышды. 1959 илдә ССРИ Кәнд Тәсәррүфаты Банкы вә онун Азәрб. респ. контору ләғв едилмиш, онларын вәзифәләри, мувафиг олараг, ССРИ Тикинти Банкына, ССРИ Дөвләт Банкы вә онларын Азәрб. респ. конторларына һәвалә едилмишдир (бах һәмчинин *ССРИ Дөвләт Банкынын Азәрбајчан республика контору*, *ССРИ Тикинти Банкынын Азәрбајчан республика контору*).

АЗӘРБАЈЧАН КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ ИНСТИТУТУ, С. Ағамалыоғлу ад. (АКТИ)—респ.-да к.т. мүтәхәссисләри һазырлајан али мәктәб. Кировабаддадыр. АзПИ-нин к.т. факүлтәси әсасында јарадылмышдыр (1929). Илк илләрдә ин-тда рус совет алимләриндән В. П. Смирнов-Локинов, И. В. Фигуровски, В. В. Акимтсев, А. А. Гроссһејм, И. И. Калукин, Д. В. Иванов, Н. И. Малов, П. Ј. Гребенников, С. В. Краински вә б. чалышмышлар. 9 факүлтәси (агрономлуг, мејвә-тәрәвәзчилик вә үзүмчүлүк, зоомүһәндислик, бајтарлыг, к.т.-нын механикләшдирилмәси, к.т.-нын електрикләшдирилмәси, к.т.-нын игтисадијјаты, ичтимаи пешәләр, к-з, с-з рәһбәр кадрларыны вә к.т. мүтәхәссисләрини тәкмилләшдирмә факүлтәләри), 44 кафедрасы, 3 проблем лабораторијасы вар. АКТИ-дә 11 ихтисас үзрә мүтәхәссис һазырланыр. Ин-т 1975 илә гәдәр 21 156 к.т. мүтәхәссиси һазырламышдыр. В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА вә Азәрб. ССР ЕА акад. Ф. Ә. Мәликов, В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА м. үзвү А. Ә. Ағабәјли; Азәрб. ССР ЕА академикләри Һ. Ә. Әлијев, И. К. Абдуллајев, И. Д. Мустафајев, В. Х. Тутајук, М. Һ. Абуталыбов, М. Ә. Мусајев, Ә. М. Гулијев, Ч. М. Һүсејнов, ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманлары Б. М. Бағырова, Ш. М. Һәсәнова вә б. онларча Сосиалист Әмәји Гәһрәманы АКТИ-нин јетишдирмәләридир. АКТИ-дә 300-ә јахын проф., е.д., досент вә елмләр намизәди, о чүмләдән Азәрб. ССР ЕА акад. В. Х. Тутајук чалышыр. Аспирантурасы вар. Ин-тун кафедра вә елми-тәдгигат лабораторијаларында к.т. биткиләри јетишдирилмәсинин агротехникасы, минерал вә үзви күбрәләрин тәтбиги, к.т. һејванлары мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәси, Нафталан нефтинин бајтарлыгда мүаличә хассәләри, к.т.-нын механикләшдирилмәси, електрикләшдирилмәси, тәшкили вә с. үзрә тәдгигатлар апарылыр. Ин-т к-з вә с-злара методики јардым көстәрир. Ин-тда ајры-ајры елм саһәләринә аид «Елми әсәрләр» вә «Кадр уғрунда» гәзет нәшр олунур; нәшријјат, мәтбәә, әсаслы китабхана, чохсаһәли тәдрис-механики е'малатхана вә помолокија бағы вар.

Әд.: Гулијев Ә. М., Кәнд тәсәррүфаты үчүн јүксәкихтисаслы кадр һазырланмасы, Б., 1957.

«АЗӘРБАЈЧАН КИМЈА ЖУРНАЛЫ» — Азәрб. ССР ЕА-нын Бакыда нәшр едилән елми журналы. Илдә 6 дәфә чыхыр. 1959 иләдәк «Азәрбајчан ССР ЕА хәбәрләри» журналынын «Нефт вә кеолокија-кимја елмләри серијасы» адланырды. Журналда мүхтәлиф елми-тәдгигат идарә вә ин-тларында кимјанын ајры-ајры саһәләринә (үзви, гејри-үзви, физики вә аналитик кимја, нефт кимјасы, кеокимја, кристаллар кимјасы вә с.) аид Азәрб. вә рус дилләриндә мәгаләләр дәрч олунур. Журнал кимја саһәсиндә чалышан мүтәхәссисләр, елми ишчиләр, мүәллимләр вә аспирантлар үчүндүр.

АЗӘРБАЈЧАН КИНЕМАТОГРАФЧЫЛАР ИТТИФАГЫ—респ. кинематографија ишчиләринин ичтимаи јарадычылыг тәшкилаты. ССРИ Кинематографчылар Иттифагына дахилдир. 1958 илдә јарадылмышдыр. Бакыдадыр. Үзвлүјә кинорежиссорлар, оператор, ссенарист вә актјорлар, кино тәнгидчиләри, рәссам вә бәстәкарлар гәбул едилир. Рәһбәр органы гурултајдыр. 4 гурултајы олмушдур (1962, 1969, 1975, 1976). Идарә һеј'әти вә катиблији вар. А.к.и.-нын әсас вәзифәси кино ишчиләринин јарадычылығына истигамәт вермәк, совет халгынын ингилаби, дөјүш вә әмәк рәшадәтини, мүасирләримизин мә'нәви әзәмәтини әкс етдирән филмләр јарадылмасына наил олмагдыр.

Иттифаг пленум, семинар, јарадычылыг дискуссијалары вә мүшавирәләр кечирир, «Азәрбајчанфилм» киностудијасынын иллик вә перспектив мөвзу планларынын мүзакирә вә тәртибиндә иштирак едир. А.к.и. өлкәмизин кинематографчылары илә бирликдә бир сыра тәдбир (кино фестивалы, кино һәфтәси, кино сәнәти усталары илә көрүш вә с.) һәјата кечирир, Азәрб. кинематографчылары илә гардаш республикаларын, сосиалист өлкәләри вә дүнја кинематографијасынын көркәмли сәнәткарлары арасында јарадычылыг әлагәләри јарадыр вә инкишаф етдирир.

А.к.и.-нын бәдии кино, сәнәдли кино, кино драматуркијасы, кино тәнгиди, мултипликасија вә с. бөлмәләри вар.

А.к.и. јанында Совет кино сәнәтини тәблиғ бүросунун Азәрбајчан шө'бәси вә Кино еви фәалијјәт көстәрир. 138 үзвү вар (1976).

«АЗӘРБАЈЧАН КОММУНИСТ (болшевик) ФИРГӘСИ МӘРКӘЗИ КОМИТӘСИНИН ӘХБАРЫ»—рәсми партија журналы. АК(б)Ф МК-нын органы. 1920 илин нојабрында Бакыда Азәрб., рус вә ермәни дилләриндә чыхмышдыр. 1921 илин октјабрындан исә јалныз Азәрб. вә рус дилләриндә нәшр едилмишдир. 1922 илин февралындан «Азәрбајчан Коммунист (болшевик) Фиргәсинин Мәркәзи вә Бакы Комитәләри әхбары» ады илә чыхмышдыр. 1923 илин декабрындан 1925 илин октјабрынадәк «Коммунист јолу» ады илә нәшр едилмишдир. 1928 илин мајында јенидән илкин ады илә бурахылмыш, октјабрда нәшри дајандырылмышдыр. Журналда рәсми партија сәнәдләри, АК(б)Ф МК-нын һесабатлары, ҮИК(б)П МК-нын гәрарлары дәрч едилмишдир.

АЗӘРБАЈЧАН КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (АКП)—совет халгынын рәһбәри вә авангарды олан Сов.ИКП-нин мүбариз дәстәләриндән бири. АКП-нин тарихи Ленин партијасы тарихинин ајрылмаз һиссәсидир.

Азәрб.-ын игтисади вә сијаси инкишафы илә јени антагонист синифләр—буржуазија вә пролетариат јаранды. 19 әсрин 2-чи јарысында нефт сәнајесинин сүр'әтлә инкишаф етдији Бакы, пролетариатын тәшәккүл тапдығы мүһүм мәркәзә чеврилди. Кәдәбәјдә, Шәки, Шуша, Јелизаветпол (Кәнчә) вә с. гәзаларда фәһлә синфи кадрлары јаранмаға башлады. Фәһлә синфинин инкишафы Азәрб.-ын ичтимаи-игтисади вә сијаси һәјатына бөјүк тә'сир көстәрди. Русијанын бүтүн фәһләләри кими, Азәрб. фәһләләринин вәзијјәти дә чох ағыр иди. Онлар капиталистләрин амансыз истисмары, мүтләгијјәтин әсарәти, милли-мүстәмләкә зүлмү алтында идиләр. Петербург, Москва вә дикәр сәнаје мәркәзләриндә кенишләнән ингилаби һәрәкатын тә'сири илә Азәрб.-да фәһлә чыхышлары артмыш, Үмумрусија ингилаби һәрәкатынын вәһид ахынына говушмушду. Азәрб. фәһләләринин синфи шүуру инкишаф етдикчә, онлар гүдрәтли сијаси гүввәјә чеврилирдиләр.

1898 илдә Бакыда илк марксист дәрнәкләри фәалијјәтә башлады. 1899 илин јазында Бакыда 6 с.-д. дәрнәји вар иди. Онларын тәшкилиндә габагчыл рус фәһләләринин бөјүк ролу олмушдур. Бакы с.-д.-лары Тифлис, Ростов вә саир с.-д.тәшкилат вә групалары илә сых әлагә сахлајырдылар. 1900 илдә Бакы пролетариаты арасында марксизмин тәблиғи кенишләнди, с.-д. дәрнәкләринин рәһбәр мәркәзи јарадылды, РСДФП Бакы тәшкилатынын әсасы гојулду. 1900 илин декабрында ленинчи «Искра»нын нәшри онун мөвгејинә кечән Азәрб. с.-д.-ларынын фәалијјәтини даһа да күчләндирди. Бу дөврдә Бакыда 15 с.-д. дәрнәјинин 200-ә гәдәр үзвү вар иди. 1901 илин јазында РСДФП-нин ленинчи-искрачы илк Бакы Комитәси (БК) јаранды. Бу, дәрнәкчилијә сон гојду вә ваһид партија тәшкилаты үчүн зәмин һазырлады.

Бакы с.-д. тәшкилаты јарандығы күндән ленинчи «Искра»нын сијаси ҹәрәјанына гошулду. Мүхтәлиф милләтләрдән олан фәһләләри бирләшдирән Бакы тәшкилаты сарсылмаз пролетар бејнәлмиләлчилији тәмәли үзәриндә гурулду вә АК(б)П-нин әсас өзүлү олду. Бу дөврдә Бакыда Бакы «Искра»чы групу ишләјирди. Груп 1901 илин јазында В. И. Ленинлә, «Искра» редаксијасы, башга партија комитәләри илә әлагә јаратды. Һәмин илин јајында исә В. И. Ленинин вә «Искра» редаксијасынын көмәји илә кизли «Нина» мәтбәәси тәшкил едилди. 1901 илин декабрында һәмин мәтбәәдә «Искра»нын 11-ҹи нөмрәси матрисадан чап олунду. Бакы, «Искра»чы тәшкилатын дајаг мәнтәгәси иди. «Бакы мәтбәәси аз гала бүтүн Русијаны «Искра» илә тәчһиз едирди» (Н. К. Крупскаја). «Искра», марксист әдәбијјат Азәрб.-ын гәзаларына да (Јелизаветпол, Шуша, Шамахы, Ағстафа, Газах, Ҹәбрајыл вә с.) кәлиб чатырды. 1902—03 илләрдә Бакыда Балаханы, Бибиһејбәт, Гарашәһәр, Ағшәһәр вә Шәһәр р-н комитәләри ишләмәјә башлады. Бакы вә р-н партија комитәләри әтрафында Ә. Ахундов, А. А. Бекзадјан, И. П. Ватсек, Б. Дадашов, М. Мәммәдјаров, М. Г. Меликјанс, П. В. Монтин, И. Ф. Стуруа, И. Т. Фиолетов вә б. мәтин фәаллар топлашмышды. Бакы вә Тифлис комитәләринин тәшәббүсү илә 1903 илин мартында Тифлисдә чағырылан Гафгаз с.-д. тәшкилатларынын 1-ҹи гурултајы Загафгазија с.-д. тәшкилатларыны РСДФП Гафгаз Иттифагында бирләшдирди вә Гафгаз Иттифаг Комитәсини (ГИК) сечди. ГИК-ин вә БК-нын рәһбәрлији илә Бакы фәһләләринин мәшһур 1903 ил ијул тә'тили кечирилди. Бакы с.-д. тәшкилаты РСДФП-нин 2-ҹи гурултајынын чағырылмасы уғрунда мүбаризә апарырды. Гурултајда Бакы тәшкилатынын нүмајәндәси Б. М. Кнунјанс иштирак етди. БК партијанын гурултајда тәсдиг едилән Програмыны бәјәнди вә гурултајда сечилән РСДФП МК-ја е'тимад көстәрдијини билдирди. Гурултајдан сонра меншевикләрин тәфтишчилик һәрәкәтләри нәтиҹәсиндә партијанын ағыр бөһран кечирдији вахт Бакы болшевикләри Ленин мөвгејинә садиг галдылар.

Азәрбајчанлы фәһләләри ингилаби мүбаризәјә кениш ҹәлб етмәк, онларын ичәрисиндә тәшкилат, тәблиғат вә тәшвигат иши апара биләҹәк партија кадрлары һазырламаг, Азәрб. дилиндә әдәбијјат нәшр етмәк вә фәһләләри бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијәләндирмәк болшевикләрин гаршысында дуран ән мүһүм вәзифәләрдән иди. Бунун үчүн болшевикләр јерли шәраити нәзәрә алараг, 1904 илин ахырларында Бакыда с.-д. «Һүммәт» групу јаратдылар. Бу груп Бакы партија тәшкилатынын тәркиб һиссәси олуб, Бакы болшевик комитәсинин азәрбајчанлы фәһләләр арасында ишләјән шө'бәси кими фәалијјәт көстәрирди. «Һүммәт»ә дағыстанлылар, Волгабоју татарлары вә б. да дахил идиләр. Груп «Һүммәт» адлы гәзет бурахырды. Азәрб.-ын шәһәр вә гәзаларында иш апаран БК вә РСДФП ГИК-ин көмәји илә Јелизаветполда с.-д. дәрнәкләри фәалијјәтә башлады. Белә дәрнәкләр Кәдәбәј вә Шушада да тәшкил едилди. Азәрб. болшевикләри Ленин мөвгејиндә дураг, партијанын 3-ҹү гурултајынын чағырылмасы уғрунда мүбаризә апарырдылар. 1904 илдә Бакыда болшевикләрин рәһбәрлији илә кечирилән мәшһур декабр тә'тили чаризмә гаршы күчлү сијаси е'тираз иди. Декабрын 30-да нефт сәнајечиләри фәһләләрлә мүштәрәк мүгавилә бағламаға мәҹбур олдулар. Бу, Русија фәһлә һәрәкаты тарихиндә илк мүштәрәк мүгавилә иди. Декабр тә'тили болшевикләрин күтләләр арасында нүфузуну даһа да артырды.

Азәрб. болшевикләри биринҹи рус ингилабы дөврүндә партијанын ән мүбариз дәстәләриндән бири иди. Доггуз јанвар (1905) һадисәсиндән хәбәр тутан БК партија фәаллары илә бирликдә тә'ҹили мүшавирә чағырды вә «Бүтүн фәһләләрә!» адлы вәрәгә-мүраҹиәтнамә бурахылмасыны гәрара алды. Вәрәгәдә дејилирди: «Биз өз сәсимизи Петербургдакы јолдашларымызын сәсинә гошмалыјыг». Петербург фәһләләри илә һәмрә'јлик әламәти олараг Бакы пролетариаты тә'тил етди. БК јанында силаһланма комиссијасы јарадылды, фәһлә дөјүш дружиналары тәшкил едилди. Болшевикләр чаризмин төрәтдији милли гырғына гаршы мүбаризә апарыб, зәһмәткешләри бејнәлмиләлчилик бајрағы алтында даһа сых бирләшдирдиләр. 1905 илин февралында БК партијанын 3-ҹү гурултајыны чағырмаг зәрурәти һаггында гәтнамә гәбул етди. Н. К. Крупскаја 1905 ил мартын 10-да Одессаја көндәрдији мәктубунда БК-нын фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирәрәк јазырды ки, Бакыда комитә вар күчү илә ишләјир, орада сосиал-демократијанын (комитәнин) инди чох бөјүк нүфузу вар.

Бакы болшевик тәшкилатынын нүмајәндәси П. А. Ҹапаридзе РСДФП-нин 3-ҹү гурултајында иштирак етди. «Гафгаздакы һадисәләрә даир» В. И. Ленинин јаздығы вә гурултајын гәбул етдији гәтнамәдә Гафгаз партија тәшкилатлары партијанын ән мүбариз тәшкилатлары адландырылырды. 1905 ил ијунун 5-дә Бакыда кечирилән рајонлararасы партија јығынҹағы РСДФП 3-ҹү гурултајынын гәрарларына тәрәфдар олдуғуну билдирди вә фәһләләри мүтәшәккил ингилаби мүбаризәјә чағыран гәтнамә гәбул етди.

Бакы болшевикләри р-н комитәләрини мөһкәмләндирмәк, јени р-н вә јарымрајон комитәләри, мә'дән, ф-к, з-д өзәкләри јаратмаг саһәсиндә әмәли ишләр көрдүләр. 1905 илдә Бакыда РСДФП-нин беш р-н комитәси (Балаханы, Бибиһејбәт, Гарашәһәр, Ағшәһәр, Шәһәр) ишләјирди. БК-нын «Тәшкилат низамнамәсинә» әсасән, р-н комитәләри өз әразиләриндәки бүтүн партија-тәшкилат ишини ҹәмләшдирир, БК илә фәһлә күтләләри арасында әлагә јарадырды. Ингилабын кедишиндә БК-нын рәһбәрлији илә фәалијјәтини кенишләндирән «Һүммәт» Н. Нәримановун дедији кими, «Бакы р-нунун вә Гафгаздакы башга јерләрин фәһләләри арасында мәшһур иди, артыб там бир тәшкилат олмушду». 1905 илин февралында Јелизаветпол, ијунунда исә Шушада тәшкил едилән болшевик групларынын иши күчләнди. Шуша болшевикләри *«Пролетари»* гәзетинин редаксијасы вә хариҹдәки болшевик мәркәзи илә әлагә сахлајырдылар.

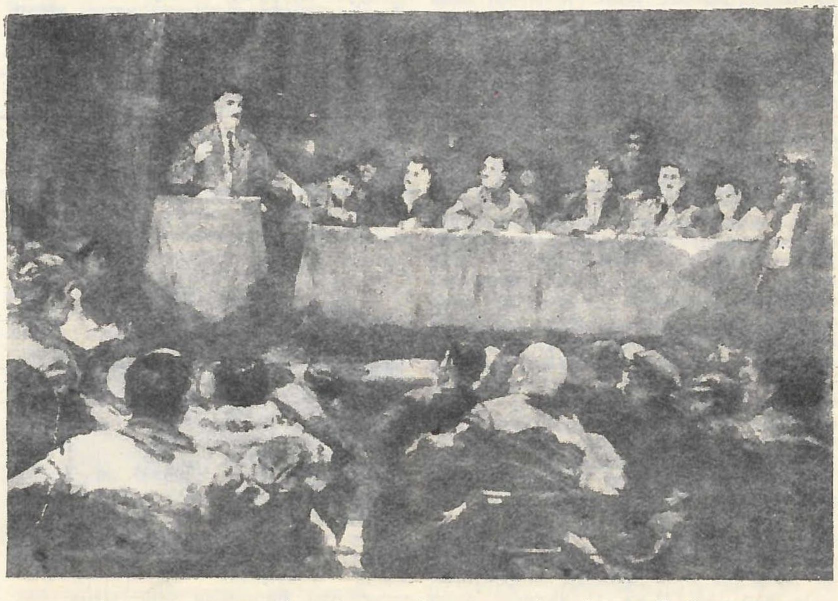

«Азәрбајчан Коммунист Партијасынын 1-ҹи гурултајы». Рәссам Д. Казымов.

Биринчи рус ингилабы дөврүндә Јевлах, Ағстафа, Һачыгабул, Биләчәри ст.-ларында, һабелә Кәдәбәј вә Шамахыда РСДФП групларлары ишләјирди. РСДФП-нин ГИК вә БК, Јелизаветпол, Шуша вә Шамахы болшевик групларлары Азәрб. кәндләринә тәшвигатчы вә тәшкилатчылар көндәрир, кәндлиләр арасында ингилаби әдәбијјат јајырды. Орду вә донанмада с.-д. групларлары јарадылды. БК јанында һәрби груп тәшкил олунду. РСДФП-нин 4-чү (Бирләшдиричи) гурултајында бирләшмиш Бакы тәшкилатыны ики болшевик вә бир меншевик нүмајәндә тәмсил етди. Бакы болшевикләринин нүмајәндәләри гурултајын меншевик гәрарларыны марксистчәсинә тәнгид едән вә болшевик тәшкилатларынын мүһүм вәзифәләрини көстәрән Ленин мүрачиәтнамәсини имзаладылар. Загафгазија с.-д. тәшкилатларынын 1906 илин сентјабрында чағырылмыш 4-чү гурултајы Загафгазијада болшевик вә меншевик фраксијаларынын формал бирләшмәсини баша чатдырды. Бакы партија тәшкилатында ағыр вәзијјәт јаранды. Меншевик лидерләринин көмәји илә Бакы меншевикләри бирләшмиш Бакы тәшкилатынын Ичраијјә Комитәсини (ИК) әлә кечирмәјә башладылар. Азәрб. болшевикләри ардычыл, мүстәгил сијаси хәтт јеридәрәк меншевикләрин оппортунизми әлејһинә, күтләләри Ленин бајрағы алтында бирләшдирмәк уғрунда мүбаризәни давам етдирдиләр. Меншевикләрин мүгавимәтинә бахмајараг, РСДФП Бакы тәшкилатынын ИК, р-н партија тәшкилатлары, һабелә Јелизаветпол, Нуха вә Шуша гәзаларынын фәһлә вә кәндлиләри, мүтәрәгги Азәрб. зијалыларынын бир һиссәси Дөвләт думасынын фәал бојкот едилмәсинә тәрәфдар олдулар. Азәрб. болшевикләри кадетләр вә есерләр, «Мүсәлман Конституција Партијасы», «Дифаи», «Мүдафиә», «Иттифаг», «Дашнаксутјун», «Һнчак» кими буржуа, хырда буржуа партија вә групларына, гаракүруһчу «Рус Фәһләләри Иттифагы» («Јакор») тәшкилатына гаршы мүбаризә апарырдылар. Болшевикләр РСДФП БК ИК јанында хүсуси тәблиғатчы групу—ермәни бөлмәси вә дағыстанлылар арасында иш апармаг үчүн с.-д. *«Фаруг»* групуну тәшкил етдиләр. БК јанында латыш бөлмәси дә фәалијјәтә башлады. Азәрб., рус вә ермәни дилләриндә болшевик гәзетләри бурахылды.

Азәрб. болшевикләри һәмкарлар иттифагларынын јарадылмасында фәал иштирак едир, ингилабын кери чәкилдији дөврдә легал вә гејри-легал имканлардан бачарыгла истифадә едирдиләр. Өлкәдә вәзијјәтин дәјишилмәси илә әлагәдар болшевикләр думадан трибуна кими истифадә үчүн II Дөвләт думасына сечкиләрдә иштирак етдиләр. 1906 илин јајына јахын РСДФП Бакы тәшкилатынын Үмумбакы дөјүш дружинасынын јарадылмасы баша чатды. РСДФП 5-чи гурултајына һазырлыг Бакы вә башга шәһәрләрин партија тәшкилатларында болшевикләрлә меншевикләр арасында кәскин мүбаризә шәраитиндә кедирди. Меншевикләрин ирәли сүрдүкләри *«Фәһлә гурултајы»* вә РСДФП меншевик МК-сынын тактика хәттинә мүнасибәт мәсәләси әтрафында башланан мүзакирәләр нәтичәсиндә Бакы болшевикләри тәшкилат үзвләринин хејли һиссәсини өз тәрәфләринә чәлб етмәјә мүвәффәг олдулар. Азәрб. болшевикләри гурултајын гәрарларыны бәјәндиләр вә меншевикләрә гаршы гәти тәдбирләр көрмәјә башладылар. Бу мүбаризәјә Г. Ағасијев, М. Әзизбәјов, С. Әфәндијев, Г. К. Орчоникидзе, С. С. Спандарјан, И. В. Сталин, И. Т. Фиолетов, С. К. Шаумјан вә б. рәһбәрлик едирдиләр. 1907 илин августунда болшевикләрин тәшәббүсү илә чағырылмыш РСДФП Бакы тәшкилатынын рајонларарасы нүмајәндәләр јығынчағы меншевик рәһбәр мәркәзинин бурахылмасы вә БК-ја сечкиләр кечирилмәси мәсәләсини мүзакирә етди. Бакы шәһәр партија конфрансыны чағырмаг үчүн рајонларарасы Тәшкилат комиссијасы јарадылды вә 1907 илин октјабрында үмумшәһәр партија конфрансы олду. Конфранс меншевикләрин һәрәкәтләрини јекдилликлә писләди, партијанын Ленин хәттини бәјәнди, јени БК сечди вә Бакы партија тәшкилатынын јени Низамнамәсини тәсдиг етди. БК-да гүввәләр нисбәти болшевикләрин хејринә дәјишди. 1908 илин әввәлләриндә тәшкилатын 3 000 үзвүндән 2 000-и болшевик иди. Ағыр иртича шәраитиндә Азәрб. болшевикләри легал вә гејри-легал фәалијјәти әлагәләндирмәк тактикасыны давам етдирәрәк, *«Бакински пролетари»*, *«Гудок»*, *«Јолдаш»*, *«Бакински рабочи»* гәзетләри васитәсилә фәһләләри ингилаби руһда тәрбијә едир, фәһлә һәрәкатында буржуазијанын акентләри олан тәсвијәчиләрә вә отзовистләрә гаршы мүбаризә апарырдылар. Бакы Загафгазијада болшевизм галасына, Ленин партијасынын дајаг нөгтәләриндән биринә чеврилди. 1911 илдә Бакы болшевикләри јерли партијалы меншевикләрлә бирләшдиләр, бирләшмиш БК тәшкил едилди, онун тәркибиндән дә Ичраијјә комиссијасы сечилди. БК-нын рәһбәрлији илә «Һүммәт» тәшкилатынын фәалијјәти чанланды. 1911 ил сентјабрын 29-да Бакыда Русија Тәшкилат Комиссијасынын биринчи ичласы олду. Партијанын 6-чы Үмумрусија (Прага) конфрансында РСДФП Бакы тәшкилаты адындан С. С. Спандарјан чыхыш етди. Азәрб. партија тәшкилатлары конфрансын гәрарларыны бәјәнди вә онун һәјата кечирилмәси уғрунда мүбаризәјә башлады. 1914 илин мајында болшевикләр БК-ны јенидән тәшкил едиб, мәшһур үмумјај тә'тилинә рәһбәрлик етдиләр.

Партијанын Ленин програмы илә силаһланмыш Азәрб. болшевикләри Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә ингилаби марксизмә садиг галараг, империалист мүһарибәси әлејһинә мүбаризә вә бејнәлмиләлчилик бајрағыны јүксәк тутдулар. 1914 ил августун 22-дә IV Дөвләт думасы болшевик фраксијасынын тапшырығы илә Бакыја кәлмиш А. Ј. *Бадајевин* иштирак етдији мүшавирәләрдә партија ишини чанландырмаг үчүн тәдбирләр көрүлдү. 1915 илин јајында Азәрб. болшевикләринин В. И. Ленин, «Сосиал-демократ» гәзети редаксијасы, РСДФП МК-сы вә Петроград болшевикләри илә әлагә јаратмасы Азәрб.-да партија ишини күчләндирди. 1915 илин октјабрында Бакыда РСДФП Гафгаз тәшкилатларынын мүшавирәси олду. Мүшавирә милли мәсәләјә даир Ленин нәзәријјәсини рәһбәр тутараг һаким синифләрин милләтчилик сијасәтини писләди, партија үзвләринә бир вәзифә олараг тапшырды ки, шовинист вә милләтчи фитнәләри ифша етмәк үчүн бүтүн милләтләрин зәһмәткешләри арасында тәблиғат ишини күчләндирсинләр.

Чар һөкумәтинин болшевикләрә гаршы һәр чүр чәза тәдбирләринә бахмајараг, Азәрб. болшевикләри күтләләри чаризм үзәринә гәти һүчума һазырладылар. Болшевикләр орду һиссәләриндә, бә'зи гәзаларда да ингилаби иш апарырдылар. БК-нын рәһбәрлији илә кечирилән јанвар тә'тили (1917) чар мүтләгијјәтини деврән 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабынын үмуми ахыны илә бирләшди. Ингилабын гәләбәсини Бакы пролетариаты үмуми тә'тиллә гејд етди. Јелизаветпол, Загатала, Ләнкәран, Нахчыван, Шуша, Шамахы, Газах гәзаларында, кәндләрдә нүмајиш вә митингләр олду. Азәрб. болшевик тәшкилатлары кизли ишдән ачыг фәалијјәтә кечди. Болшевикләр зәһмәткешләрин митинг вә јығынчагларында чыхыш едир, баш верән һадисәләрин маһијјәтини изаһ едир, көһнә һакимијјәт органларыны мәһв етмәјә, фәһлә вә әскәр депутатлары Советләри јаратмаға вә бунлары мөһкәмләтмәјә чағырырдылар. 1917 ил мартын 7-нә кечән кечә Бакы Фәһлә Депутатлары Совети тәшкил олунду. Мартын 10-да олан үмумшәһәр партија јығынчағында РСДФП-нин Бирләшмиш Мүвәггәти БК сечилди. Бирләшмә, әсасән, формал характер дашыјырды. Әмәли фәалијјәтдә һәм болшевикләр, һәм дә меншевикләр мүстәгил һәрәкәт едирдиләр. «Һүммәт» тәшкилатынын март ајында чағырылан тә'чили конфрансында Мүвәггәти Комитә сечилди. Комитәнин һеј'әтинә М. Әзизбәјов, Д. Бүнјадзадә, М. Исрафилбәјов (Гәдирли), Н. Нәриманов вә Һ. Султанов дахил олдулар. Апрелин 9-да Кәнчәдә үмумшәһәр партија јығынчағында РСДФП-нин Бирләшмиш Јелизаветпол Комитәси јарадылды. 1917 ил апрелин 10-да РСДФП Бакы тәшкилатынын биринчи легал конфрансында мүвәггәти комитә, ијунун 25-дә РСДФ(б)П Бакы тәшкилатынын үмумшәһәр конфрансында исә болшевик БК сечилди. Бејнәлмиләлчи меншевикләрдән ибарәт кичик груп болшевикләрлә бир тәшкилатда галды. Јелизаветпол, Шуша вә Шамахы болшевик тәшкилатлары һәмин илин јајында меншевикләрлә тәшкилат әлагәсини кәсди. Бакы р-нларында, һабелә Кәнчә, Шамахы, Губа вә Салјанда «Һүммәт»ин шө'бәләри фәалијјәт көстәрирди. 1917 ил ијунун 16-да «Һүммәт»ин үмуми јығынчағында Н. Нәримановун башчылығы илә һәмин тәшкилатын јени комитәси сечилди. Апрелин 22-дә «Бакински рабочи», ијулун 3-дә «Һүммәт» болшевик гәзетләри јенидән нәшрә башлады.

Иран Азәрб.-ындан кәлиб Бакыда ишләјән фәһләләр арасында ингилаби иш апаран с.-д. *«Әдаләт»* тәшкилаты Бакы болшевик тәшкилатынын рәһбәрлији илә мөһкәмләниб инкишаф етди. 1917 ил ијунун 10-да «Әдаләт»ин органы олан *«Бајраги-әдаләт»* журналы Азәрб. вә фарс дилләриндә нәшрә башлады. РСДФ(б)П-нин 6-чы гурултајында Бакы болшевик тәшкилатындан П. А. Чапаридзе вә А. Јусифзадә иштирак едирдиләр. Гурултаја «Һүммәт» һаггында мә'лумат верилди. РСДФ(б)П МҚ «Һүммәт» тәшкилатына тәбрик көндәрди вә она мадди јардым едилмәсини гәрара алды. Партијанын 6-чы гурултајындан сонра «Һүммәт» вә «Әдаләт» тәшкилатларынын фәалијјәти кенишләнди. Бакыда ишләјән татар фәһләләри арасында ингилаби иши күчләндирмәк үчүн 1917 илин августунда РСДФ(б)П БК јанында «Бирлик» групу тәшкил едилди. БК-нын рәһбәрлији илә латыш коммунистләри групу ишләјирди. 1917 илин августунда БК јанында кәнчләр тәшкилаты јарадылды. Бу, Азәрб. комсомолунун рүшејми иди.

1917 илин октјабрында Тифлисдә Гафгаз болшевик тәшкилатларынын 1-чи гурултајы олду. Бакы, Јелизаветпол, Шуша партија тәшкилатларынын нүмајәндәләри гурултајда иштирак етдиләр. Гурултај рәһбәр орган — РСДФ(б)П Гафгаз Өлкә Комитәсини (ГӨК) сечди вә В. И. Ленинә тәбрик телеграмы көндәрди. Петроградда Октјабр силаһлы үсјанынын гәләбәсиндән руһланан Азәрб. болшевикләри бүтүн һакимијјәтин Советләрә кечмәси уғрунда гәти мүбаризәјә башладылар. 1917 ил октјабрын 31-дә (нојабрын 13-дә) Бакы Советинин кениш ичласы Бакы р-нунда бүтүн һакимијјәтин Бакы Советинә кечмәси һаггында гәтнамә гәбул етди. Нојабрын 2(15)-дәки ичласда исә Бакы Советинин Ичраијјә Комитәси Бакы ш.-ндә али һакимијјәт органы е'лан едилди. Совет Бакысы Азәрб.-да вә Загафгазијада сосиалист ингилабынын галасы олду. Азәрб. болшевикләри чәтин сијаси шәраитдә ишләјәрәк, Совет һакимијјәтини мөһкәмләндирмәк үчүн ингилаби гүввәләри сәфәрбәрлијә алдылар. Бакыда силаһлы гүввәләри тәшкил етмәк, әрзаг вәзијјәтини јахшылашдырмаг, гәзаларда ингилаби һәрәкаты кенишләндирмәк үчүн тәдбир көрүлдү. Болшевикләр антисовет гијамыны дәф едәрәк, бир нечә гәзада Совет һакимијјәти гурдулар. Болшевикләрин 1918 ил апрелин 19-да кечирилмиш Үмумбакы конфрансынын гәрарына әсасән апрелин 25-дә Бакы Советинин ичласында Загафгазијада Совет һакимијјәтинин биринчи сәлаһијјәтли һөкумәт органы олан *Бакы Халг Комиссарлары Совети* (ХКС) тәшкил едилди. ХКС ән мүһүм сосиалист тәдбирләри һәјата кечирмәјә башлады. РК(б)П МК вә Совет һөкумәти Азәрб. болшевикләринин харичи һәрби мүдахиләјә вә дахили әксингилаба гаршы мүбаризәсинә көмәк үчүн мүмкүн олан бүтүн тәдбирләри көрдү. Көстәрилән сә'јә, коммунистләрин, фәһләләрин вә зәһмәткеш кәндлиләрин фәдакар мүбаризәсинә бахмајараг, Совет һакимијјәти мүдахиләчиләрин вә мүсават әксингилабынын сајча гат-гат үстүн силаһлы гүввәләринә давам кәтирә билмәди. Бакыда Совет һакимијјәти мүвәггәти јыхылды. Онун көркәмли рәһбәрләри *Бакы комиссарлары* сырасында вәһшичәсинә күлләләнди. Азәрб.-да харичи мүдахиләчиләрин һөкмранлығы дөврү башланды. Лакин Азәрб. коммунистләри иши јени шәраитә ујғунлашдырараг, күтләләри гәти дөјүшә һазырламаг үчүн тәдбир көрүрдүләр. 1919 илин мартында кечирилән Үмумбакы партија конфрансында БК сечилди. РҚ(б)П ГӨК-ин Бакы бүросу тәшкил олунду. Һәмин ајда Москвада Коминтернин 1-чи конгресиндә Азәрб. коммунистләринин нүмајәндәси дә иштирак етди.

Азәрб. коммунистләри ингилаби гүввәләри сәфәрбәрлијә алмаг үчүн бүтүн имканлардан истифадә едәрәк, мә'дән-з-д комитәләриндә, һәмкарлар иттифагларында вә с. фәалијјәтләрини кенишләндирир, гәзалара тәблиғатчылар вә тәшкилатчылар көндәрирдиләр. Бу дөврдә Азәрб. коммунистләринин бир групу Совет Русијасында чалышырды. Азәрб. коммунистләри Һәштәрханда Н. Нәримановун башчылығы илә өз бүроларыны јаратдылар вә «Һүммәт» гәзетинин нәшринә башладылар. Азәрб. коммунистләринин бир чоху вәтәндаш мүһарибәси чәбһәләриндә вурушурду. Азәрб. коммунистләри РК(б)П МҚ вә В. И. Ленин илә сых әлагә сахлајырдылар. Һәштәрхандан Бакыја әдәбијјат, силаһ вә пул, Бакыдан исә Совет Русијасына кизли јолла нефт вә нефт мәһсуллары көндәрилирди. Бу ишдә РК(б)П ГӨК вә БК-нын јаратдыглары «Хүсуси дәниз експедисијасы» бөјүк рол ојнады. Болшевикләр *Бакы Фәһлә Конфрансынын* рәһбәрлијини әлә кечириб, онун фәалијјәтини кенишләндирдиләр. Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәдә мүхтәлиф милләтләрин зәһмәткешләринин сых бирләшмәсиндә Үмумбакы партија конфрансынын (1919, мај) ирәли сүрдүјү «Мүстәгил Совет Азәрбајчаны!» шүарынын бөјүк әһәмијјәти олду. Азәрб. вә рус дилләриндә бир нечә адда болшевик гәзетләри чыхырды. Гәзаларда, кәндләрдә ингилаби иш кенишләнирди. Мајда Муған Совет Респ.-сы е'лан олунду. Азәрб.-да конкрет шәраитә ујғун рәсмән үч тәшкилат: РҚ(б)П Бакы тәшкилаты, болшевик «Һүммәт» вә «Әдаләт» тәшкилатлары ишләјирди. Әслиндә онлар ваһид партија тәшкилаты олуб, Ленин партијасынын програм вә тактикасыны әсас тутур, РК(б)П ГӨК вә БК-нын рәһбәрлији илә ишләјирди. Бу тәшкилатлар 1-чи гурултајда (1920 ил, 11—12 феврал) Азәрбајчан Коммунист (болшевикләр) Партијасы [АК(б)П] ады илә бирләшди. Гурултајдан сонра Бакыда р-н партија комитәләри, 14 гәза партија комитәси тәшкил олунду.

АК(б)П-дә идеја вә тәшкилат чәһәтдән сых бирләшән коммунистләр 1920 ил апрелин 28-дә Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбә чалмасыны тә'мин етдиләр. Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы е'лан едилди. Һәмин күн *Азәрбајчан Мүвәггәти Ингилаб Комитәсинин* ичласында Н. Нәриманов башда олмагла Азәрб. ССР ХКС тәшкил олунду. В. И. Ленинин вә РК(б)П МК-нын көстәришләрини рәһбәр тутан АК(б)П респ.-да Совет һакимијјәтини мөһкәмләндирмәк ишинә башлады. Бу вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндә 1920 ил мајын 5-дә кечирилән 1-чи Үмумбакы партија конфрансынын мүһүм ролу олду (бах *Азәрбајчан Коммунист Партијасынын конфранслары*). Бакы партија тәшкилаты тәрәфиндән гәзалара көндәрилән фәһлә нүмајәндә һеј'әтләри вә партија ишчиләри кәнддә јохсул комитәләринин јарадылмасы, илк сосиалист тәдбирләринин һәјата кечирилмәси вә Совет һакимијјәтинин мөһкәмләндирилмәсиндә фәал иштирак етдиләр. Партија тәшкилатларынын мөһкәмләндирилмәсиндә АК(б)П-нин 2-чи гурултајы бөјүк рол ојнады. Коммунистләр кәнддә иши јахшылашдырмаг мәгсәди илә «кәндли һәфтәси»нин кечирилмәсинә рәһбәрлик етдиләр. Тротскичи үнсүрләр позучулуг фәалијјәтләри илә партијанын респ.-да Совет һакимијјәтини мөһкәмләндирмәк үчүн көрдүјү ишләрә мане олмаға, АК(б)П сыраларынын бирлијини позмаға, Бакы пролетариатынын кәндлиләрлә иттифагыны сарсытмаға чалышырдылар. АК(б)П-нин 3-чү гурултајы тротскичиләри вә мүхалифәтчиләри ифша етди.

Азәрб. коммунистләри партијанын ленинчи МК-сы әтрафында даһа сых бирләшдиләр. В. И. Ленинин 1921 ил 14 апрел тарихли «*Азәрбајчан, Күрчүстан, Ермәнистан, Дағыстан вә Дағлылар республикасындакы коммунист јолдашлара*» мәктубунун АК(б)П-нин фәалијјәти үчүн чох бөјүк әһәмијјәти олду. Партијанын МК-сы вә шәхсән В. И. Ленин Азәрб. коммунистләринин фәалијјәтинә даим истигамәт верирди. 1921 илин ијулунда С. М. Киров АК(б)П МК-нын биринчи катиби сечилди. Һәмин ил октјабрын 17-дә РК(б)П МК-нын Сијаси Бүросу «Азәрбајчан ишчиләринә РК(б)П МК-нын директиви»ни гәбул етди. Респ.-да Ленин милли сијасәтинин дүзкүн һәјата кечирилмәсиндә бу сәнәдин бөјүк көмәји олду. АК(б)П-нин 4-чү гурултајы респ.-да милли мәсәләнин һәллиндә әлдә едилән мүвәффәгијјәтләри вә партијадахили ихтилафларын арадан галхмагда олдуғуну гејд етди. АК(б)П Загафгазија совет респ.-лары арасында там милли сүлһ, мөһкәм гардашлыг иттифагы јаратмаг, Совет Русијасы вә дикәр совет респ.-лары илә достлуғу мөһкәмләндирмәк үчүн ардычыл мүбаризә апарырды. АК(б)П ЗСФСР-ин јарадылмасы вә онун ССРИ-јә дахил олмасы уғрунда мүбаризәнин бајрагдарларындан иди. АК(б)П-нин 5-чи гурултајы М. И. Калининин мә'рузәсини динләјиб, РК(б)П МК-нын Совет федерасијасынын бејнәлхалг вә дахили вәзијјәтини мөһкәмләндирмәк сијасәтини бәјәнди.

В. И. Ленинин вәфатындан һәдсиз кәдәрләнән Азәрб. коммунистләри ленинизм бајрағы алтында даһа сых бирләшәчәкләринә анд ичдиләр. РК(б)П МК партијаја Ленин чағырышы е'лан етди. Азәрб. партија тәшкилатына 8 248, о чүмләдән Бакы тәщкилатына 7 201 нәфәр фәһлә гәбул едилди. Онлардан 157 нәфәри гадын иди. Нәтичәдә Азәрб. партија тәшкилаты сыраларында фәһләләр хејли артды вә онун бејнәлмиләл тәркиби кенишләнди. АК(б)П-нин 6-чы гурултајы милләтчи тәмајүлчүләри ифша етди. Азәрб. партија тәшкилатлары РК(б)П 13-чү гурултајынын гәрарлары әсасында кәнддә иши күчләндирди. 1925 илин јанварында АК(б)П МК кәнддә иш мәсәләси илә мәшғул олан хүсуси комиссија тәшкил етди. АК(б)П-нин 7-чи гурултајы бәрпа дөврүндә Азәрб. партија тәшкилатларынын әлдә етдији мүвәффәгијјәтләрә јекун вурду. ҮИК(б)П Загафгазија Өлкә Комитәсинин рәһбәрлији алтында АК(б)П респ.-нын сәнајеләшдирилмәси хәттини һәјата кечирмәк уғрунда фәал мүбаризәјә башлады. Тротскичи-зиновјевчи антипартија блокуну дармадағын етмәк үчүн ҮИК(б)П МК-нын көрдүјү бүтүн тәдбирләрә тәрәфдар чыхан АК(б)П партијанын идејача мәтин вә мүбариз дәстәләриндән бири олдуғуну көстәрди. Партија сыраларынын ленинчи бирлијини мөһкәмләтмәк принсипи әсасында кечән АК(б)П-нин 8-чи гурултајы респ.-да сосиалист сәнајеләшдирилмәсинин перспективләрини мүәјјәнләшдирди вә к.т. мәсәләләрини мүзакирә етди. Голчомаг тәсәррүфатларыны мәһдудлашдырмаг үчүн конкрет тәдбирләр көрүлдү. Респ.-да к.т.-нын инкишаф етдирилмәси вә коллективләшмәси мәсәләләри АК(б)П-нин 9-чу гурултајында мүзакирә едилди. Азәрб. партија тәшкилатларынын ишиндәки нөгсанларын арадан галдырылмасында ҮИК(б)П МК-нын 1929 ил 25 ијул тарихли хүсуси гәрарынын бөјүк ролу олду. Гәрар респ.-да совет вә тәсәррүфат органларынын фәалијјәтини јенидән гуруб јахшылашдырмаға көмәк етди. Нәтичәдә сәнаје, к.т. вә мәдәни гуручулугда мүвәффәгијјәтләр артды. Респ.-да к-з һәрәкатынын инкишаф етдирилмәсиндә, сосиализм гуручулуғунун сүр’әтләндирилмәси уғрунда мүбаризәдә АК(б)П-нин 10-чу гурултајы бөјүк иш көрдү. Азәрб. партија тәшкилаты ҮИК(б)П 16-чы гурултајынын гәрарларыны ардычыл сурәтдә һәјата кечирәрәк, респ.-да сосиализмин бүтүн чәбһә боју һүчумуну тә’мин етди. Азәрб. әмәкчиләринин нефт сәнајесиндә бешиллији ики ил јарыма јеринә јетирмәләри чох бөјүк игтисади вә сијаси әһәмијјәтли гәләбә иди. АК(б)П-нин 11-чи гурултајы «Колхозлар уғрунда, голчомаглара гаршы!» шүарыны ирәли сүрдү. Респ.-да елликлә коллективләшмәни мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирән АК(б)П биринчи бешилликдә х.т.-нын сосиалистчәсинә јенидән гурулмасынын баша чатдырылмасы, сосиализмин гәләбәси уғрунда кенишләнән мүбаризәјә башчылыг етди. АК(б)П-нин 12-чи гурултајы респ. партија тәшкилатынын тәшкилатчылыг вә рәһбәр ролуну гејд етди. АК(б)П тәсәррүфат вә тәшкилат ишини күтләләрин идеја-сијаси тәрбијә иши илә әлагәләндирир, х.т. үчүн кадр һазырланмасына бөјүк диггәт јетирирди. Мәһз Азәрб. партија тәшкилатынын һәртәрәфли фәалијјәти сајәсиндә респ. әмәкчиләри икинчи бешиллијин тапшырыгларыны да мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирдиләр. Бүтүн өлкәдә олдуғу кими, Азәрб. ССР-дә дә сосиалист игтисадијјатынын јарадылмасы вәзифәси һәјата кечирилди. Сосиализм гәләбә чалды, Азәрб. сосиалист милләти јаранды. АК(б)П-нин 13-чү гурултајы коммунизм гуручулуғунун јени мәрһәләсинә ујғун олараг респ. партија тәшкилатларынын конкрет вәзифәләрини мүәјјәнләшдирди.

ССРИ-нин јени Конститусијасына әсасән ССРИ Али Советинә вә Азәрб. ССР Али Советинә сечкиләр јүксәк идеја-сијаси сәвијјәдә кечирилди. АК(б)П-нин 14-чү гурултајы сечичиләрә мүрачиәт гәбул едәрәк, онлары коммунистләрлә битәрәфләр иттифагы намизәдләринә сәс вермәјә чағырды. Сечки кампанијасы дөврүндә АК(б)П күтләләрин бејнәлмиләл тәрбијәси, халглар достлуғунун даһа да мөһкәмләндирилмәси вә бүтүн милләтләрдән, халглардан олан әмәкчиләрин Коммунист партијасы әтрафында даһа сых бирләшмәсинә хүсуси диггәт јетирди. О заманлар Сталинин шәхсијјәтинә пәрәстиш шәраитиндә партија вә дөвләт апаратында мәс’ул вәзифәләр тутан бә’зи сијаси авантүристләр (Берија, Бағыров) вә онларын әлалтылары тәрәфиндән партија һәјатынын Ленин принсипләринин, совет демократијасынын кобудчасына позулмасы һаллары баш вермишди. Бу һаллар респ.-нын сијаси, игтисади вә мәдәни һәјатына мәнфи тә’сир көстәрмишди. Лакин шәхсијјәтә пәрәстиш әнкәл төрәдиб, күтләләрин јарадычылыг тәшәббүсүнә мане олса да, чәмијјәтин сосиализм јолу илә ирәлијә доғру инкишафыны дајандыра билмәди. АК(б)П-нин 15-чи гурултајы респ. әмәкчиләринин гүввәләрини үчүнчү бешиллик планы јеринә јетирмәјә јөнәлтди. АК(б)П респ. нефт сәнајесини јенидән гурмаг, онун мадди-техники базасыны мөһкәмләтмәк вә јени техника илә тәчһиз етмәк үчүн хејли иш көрдү. Азәрб. партија тәшкилаты к-з гурулушуну тәшкилат-тәсәррүфатча мөһкәмләтмәк, к.т.-нын ајры-ајры саһәләрини, хүсусилә памбыгчылығы даһа да инкишаф етдирмәк үчүн бир сыра тәдбир һәјата кечирди. АК(б)П-нин 16-чы гурултајы гејд етди ки, респ.-да сосиализм гуручулуғундакы наилијјәтләр партијанын баш хәтти вә онун Ленин милли сијасәтинин мөһкәм вә ардычыл сурәтдә һәјата кечирилмәси сајәсиндә газанылмышдыр.

АК(б)П-нин рәһбәрлији илә респ. әмәкчиләри Вәтәнин мүдафиә габилијјәтини мөһкәмләтмәкдә фәал иштирак етдиләр. Фашист Алманијасынын өлкәмизә хаинчәсинә һүчуму, Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин (1941—45) башланмасы халгымызын динч гуручулуг ишини ләнкитди. Бүтүн совет адамлары кими, Азәрб. зәһмәткешләри дә Вәтәнин азадлыг вә истиглалијјәтини горујуб сахламаг, сосиализмин наилијјәтләрини мүдафиә етмәк әзминдә олдугларыны билдирдиләр. Мүһарибәнин илк күнләриндә орду сыраларына көнүллү кетмәк үчүн 40 мин әризә верилди, 150 миндән чох адам халг гошунуна дахил олду. Азәрб. коммунистләри, һәмишә олдуғу кими, Вәтәни өз синәси илә мүдафиә едәнләрин өн сыраларында идиләр. АК(б)П х.т.-ны һәрби гајдада јенидән гурмаг вә дүшмәни дәф етмәк үчүн халгын гүввәләрини, респ.-нын еһтијатларыны сәфәрбәрлијә алды. Азәрб. Гызыл Ордунун чәббәханаларындан биринә чеврилди. Бакы әмәкчиләринин фәдакарлығы нәтичәсиндә 1941 илдә өлкәјә 23 млн. тондан чох нефт верилди. Мүһарибәнин биринчи илиндә АК(б)П үзвләринин вә үзвлүјә намизәдләрин тәгр. јарысы ордуја кетди. Чәбһә илә арханын бирлији мөһкәмләндирилди. Азәрб. партија тәшкилатынын бүтүн фәалијјәти дүшмәни дармадаған етмәк вәзифәсинә јөнәлдилди. Партијанын «Һәр шеј чәбһә үчүн, һәр шеј гәләбә үчүн!» шүары илә башланан сосиализм јарышы Азәрб. зәһмәткешләри арасында кениш јајылды. Коммунист партијасынын рәһбәрлији илә совет халгынын фашизм үзәриндә гәләбәсиндә Азәрб. халгынын фәал иштиракы АК(б)П-нин тәшкилатчылыг вә сијаси-тәрбијә ишинин парлаг тәчәссүмү иди.

Мүһарибә гуртардыгдан сонра АК(б)П респ. игтисадијјатынын һәрби јолдан динч јола кечирилмәсини планлы гајдада тәшкил етди. «Правда» АК(б)П-нин 17-чи гурултајы мүнасибәтилә Азәрб. коммунистләринин фәалијјәти һаггында јазырды: «Онлар өз шанлы ишләри илә бир даһа сүбут етдиләр ки, Азәрбајчан партија тәшкилаты өз халгынын мүбариз авангардыдыр. Мүһарибәдән сонракы бешиллик планын вахтындан әввәл јеринә јетирилмәси уғрунда, сосиалист Вәтәнимизин јени, гүдрәтли јүксәлиши уғрунда өз халгынын фәдакар мүбаризәсинин илһамчысы вә тәшкилатчысыдыр». Мүһарибәдән сонракы дөвр әрзиндә АК(б)П-нин сыралары хејли артды. Партијада тәшкилат вә идеоложи ишин сәвијјәсинин јүксәлмәси, х.т.-нын инкишафы уғрунда мүбаризәдә коммунистләрин авангард ролунун артмасы АК(б)П-нин 18-чи гурултајында хүсусилә гејд едилди. Респ. партија тәшкилаты әмәкчиләрин сә’јини тәсәррүфат вә мәдәни гуручулуғун нөвбәти вәзифәләрини јеринә јетирмәјә јөнәлтди. АК(б)П-нин 19-чу гурултајы партија тәшкилатларынын фәалијјәтини тәһлил едәрәк, респ. гаршысында дуран јени вәзифәләри мүәјјән етди. 1952 илин октјабрында чағырылмыш ҮИК(б)П-нин 19-чу гурултајынын гәбул етдији гәрара әсасән партијанын ады дәјишдирилиб Сов.ИКП, АК(б)П исә буна мүвафиг олараг АКП адланды.

Коммунизм чәмијјәти гуручулуғу вәзифәләринин һәјата кечирилмәси уғрунда мүбаризәдә АКП-нин авангард ролунун јүксәлмәсиндә Сов. ИКП МК-нын Ијул (1953) пленумунун бөјүк әһәмијјәти олду. Пленумун гәрарлары респ. партија, совет вә тәсәррүфат органларынын фәалијјәтиндәки чидди нөгсанлары мејдана чыхартмагда, сосиалист ганунчулуғунун кобудчасына позулмасы һалларыны ашкар етмәкдә Азәрб. коммунистләринә көмәк етди. Пленумун јекунларыны мүзакирә едән АКП МК вә БК-нын бирләшмиш пленуму (1953 ил, 12—13 ијул) респ. партија тәшкилатынын фәалијјәтиндә дөнүш нөгтәси олду. Пленум тәшкилат вә сијаси ишин јенидән гурулмасы, јахшылашдырылмасы илә әлагәдар олан бир сыра мәсәлә мүзакирә етди, нөгсанлары арадан галдырмаг, партија вә һөкумәт тәрәфиндән респ.-нын гаршысында гојулан вәзифәләри мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирмәк үчүн тәдбир көрдү. АКП-нин 20-чи гурултајы АКП МК-нын ишини јарытмаз һесаб етди; тәсәррүфат гуручулуғу, идеоложи вә тәшкилат иши саһәсиндә коммунистләрин вәзифәләрини мүәјјәнләшдирди. АКП шәхсијјәтә пәрәстишин зәрәрли нәтичәләрини ләғв етмәк ишинә башлады. Партија-тәшкилат ишинин јенидән гурулмасы, партија һәјатынын Ленин нормаларынын бәрпасы, сосиалист ганунчулуғуну мөһкәмләндирмәк үчүн тәдбирләр көрүлмәси АКП-нин фәалијјәтинин гүввәтләнмәсинә, тәсәррүфат вә мәдәни гуручулуг саһәләриндә онун рәһбәрлик вә тәшкилатчылыг ролунун артмасына сәбәб олду. Азәрб. партија тәшкилаты 21-чи гурултајына монолит тәшкилат кими башлады. Сов.ИКП 20-чи гурултајынын гәрарларыны рәһбәр тутан АКП дөвләт, ичтимаи вә тәсәррүфат тәшкилатларынын фәалијјәтини јахшылашдырмаг үчүн әмәли тәдбирләр көрдү. АКП-нин 22-чи гурултајы јекдилликлә гејд етди ки, респ. партија тәшкилатынын бүтүн фәалијјәти Сов.ИКП 20-чи гурултајынын гәрарларыны јеринә јетирмәк әламәти илә кечмишдир. АКП респ.-нын гүдрәтли јүксәлишинә, халгын мадди рифаһынын јахшылашмасына, мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәсинә вә сосиалист демократијасынын инкишафына наил олду. АКП-нин 23-чү гурултајы Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин једдииллик план һаггында тезисләрини бәјәнди. Једдииллијин вәзифәләринин һәјата кечирилмәси, респ. партија тәшкилатларынын тәшкилатчылыг вә идеја-сијаси ишинин күчләндирилмәси вә партија рәһбәрлији сәвијјәсинин јүксәлдилмәси ишиндә АКП МК-нын 9-чу пленумунун (1959, ијул) мүһүм әһәмијјәти олду. АКП-нин 24-чү гурултајы респ. әмәкчиләрини АКП јарадылмасынын, Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулмасынын 40 иллијини тәсәррүфат вә мәдәни гуручулуг саһәсиндә јени мүвәффәгијјәтләрлә гаршыламаға чағырды. Бу бајрам Ленин милли сијасәтинин тәнтәнәсинә, Коммунист партијасы вә Совет һөкумәтинин гајғысы сајәсиндә респ. зәһмәткешләринин әлдә етдији әзәмәтли гәләбәләрин нүмајишинә чеврилди. АКП-нин 25-чи гурултајы Сов.ИКП Програмы вә Низамнамәси лајиһәләрини бәјәнди. Сов.ИКП 22-чи гурултајы гәрарларынын һәјата кечирилмәси уғрунда үмумхалг мүбаризәси башланды. Једдииллик планы мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмәк үчүн респ. әмәкчиләринин сә'јини сәфәрбәр етмәкдә АКП-нин 26-чы гурултајы мүһүм рол ојнады. Респ.-да јени сәнаје саһәләринин инкишаф етдирилмәси, к.т.-нын механикләшдирилмәси, елм вә мәдәнијјәтин тәрәггиси, халгын мадди рифаһынын јахшылашдырылмасы Ленин партијасы баш хәттинин дөнмәдән һәјата кечирилмәсинин нәтиҹәсидир. Сов.ИКП МК-нын Октјабр (1964) пленуму вә сонракы пленумлары игтисадијјата рәһбәрликдә субјективизм вә волјунтаризм әламәтләрини гәтијјәтлә писләди, онун елми принсипләр әсасында гурулмасыны һәјата кечирди. АКП-нин 27-чи гурултајы гејд етди ки, Сов.ИКП МК пленумлары партијамызын ленинчи МК-сынын нүфузуну артырмыш, онун сыраларынын сых бирлијинә вә күтләләрлә әлагәсинин мөһкәмләнмәсинә көмәк етмишдир.

Х.т.-на партија рәһбәрлијини әсаслы сурәтдә јахшылашдырмаг, партија вә дөвләт интизамыны мөһкәмләндирмәк, кадрлара гаршы тәләбкарлығы күчләндирмәк вә тапшырылан иш үчүн онларын мәс'улијјәтини артырмаг саһәсиндә АКП МК-нын Август (1969) пленуму вә сонракы пленумлары бөјүк рол ојнады. Респ.-нын коммунистләри, зәһмәткешләри сәккизинчи бешиллик планы јеринә јетирәрәк, х.т.-нын вә мәдәнијјәтин даһа да јүксәлишинә наил олдулар. «Азәрбајчан ССР-ин халг тәсәррүфатыны даһа да инкишаф етдирмәк тәдбирләри һаггында» вә «Азәрбајчан ССР-дә кәнд тәсәррүфатыны инкишаф етдирмәк тәдбирләри һаггында» Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин 1970 илдә гәбул етдикләри гәрарлар респ. гаршысында јени перспективләр ачды. Тарихә Ленин јубилеји или кими дахил олан 1970 илдә Азәрб. халгы Азәрб. ССР-ин вә АКП-нин 50 иллијини бүтүн совет халглары илә бирликдә бајрам етди. Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежневин, бүтүн совет респ.-лары нүмајәндәләринин бу шәнликләрдә иштиракы халглар достлуғунун вә гардашлығынын, Ленин милли сијасәтинин тәнтәнәсинин парлаг ифадәси иди. АКП-нин 28-чи гурултајы бир даһа көстәрди ки, Сов.ИКП-нин мүбариз вә сынанмыш дәстәси олан АКП-нин јарадычылыг гүввәләри түкәнмәздир, коммунизмин мадди-техники базасынын, коммунист ичтимаи мүнасибәтләринин јарадылмасында вә јени инсан тәрбијә едилмәсиндә о, јени бөјүк гәләбәләр уғрунда фәдакарлыгла мүбаризә апармаг әзминдәдир. Сов.ИКП 24-чү гурултајынын гәрарлары, доггузунчу бешиллик бүтүн совет респ.-лары кими, Совет Азәрб.-ынын да гаршысында јени әзәмәтли игтисади, ичтимаи-сијаси, мәдәни тәрәгги перспективләри ачды.

Коммунист партијасынын даһа да инкишаф етдирилмәси, ҹәмијјәтимизин рәһбәр вә истигамәтверичи гүввәси олмаг е'тибарилә онун ролунун јүксәлдилмәси һаггында Сов.ИКП 24-чү гурултајынын көстәришләри әсасында АКП партија рәһбәрлији методларыны даһа да тәкмил-

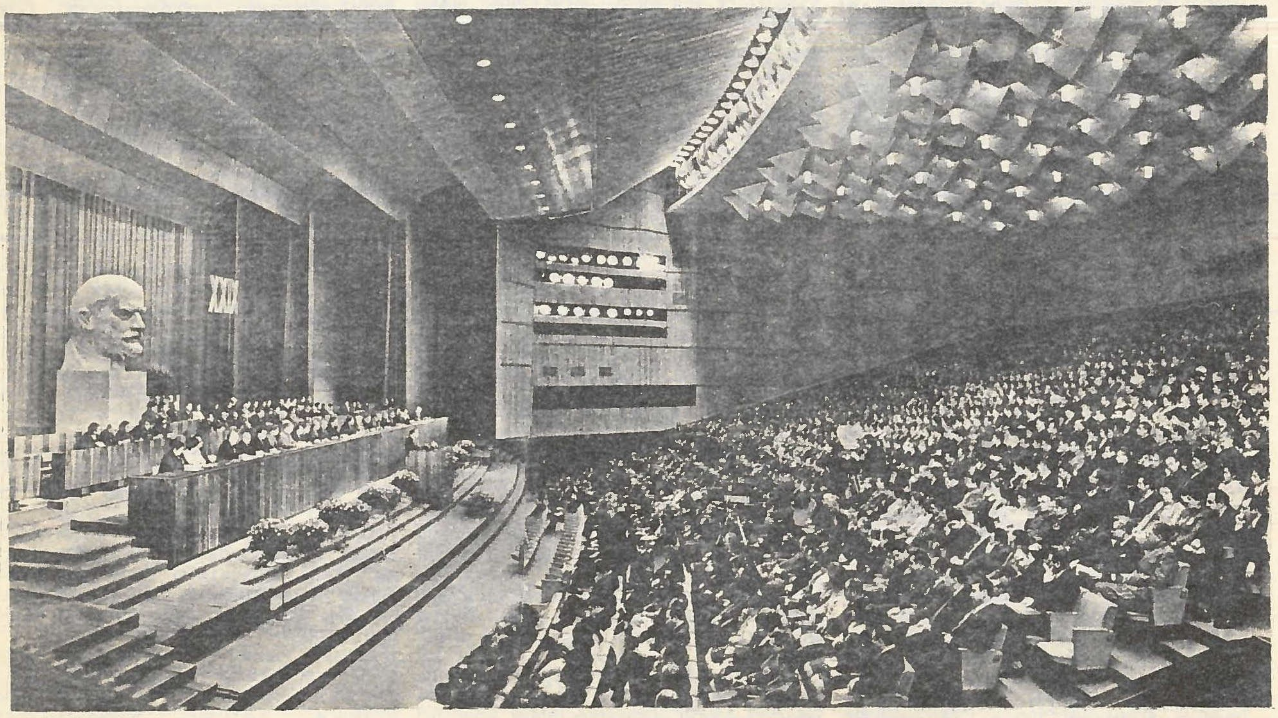

Азәрбајчан Коммунист Партијасынын 29-чу гурултајында.

ләшдирмиш, партија һәјатынын Ленин нормаларына ҹидди әмәл едәрәк өз сыраларынын бирлијини мөһкәмләндирмиш, партија күтләләринин әмәк вә иҹтимаи-сијаси фәаллығыны хејли артырмышдыр. 1971—75 илләрдә партија үзвлүјүнә намизәдлијә гәбул едиләнләрин 55,4%-и фәһләләр, 17,3%-и к-зчулар олмушдур. АКП МК-нын ардыҹыл һәјата кечирдији ленинчи хәтти сајәсиндә коммунистләрин, партија тәшкилатларынын јүксәк тәләбкарлығы, нөгсанлара гаршы барышмазлығы, мәс'улијјәт һисси артмыш, онларын сәфәрбәредиҹи гүввәси јүксәлмишдир. АКП-нин өз тәшкилатларынын мүбаризлијини артырмаг, коммунистләрин истеһсалатда авангард ролуну күҹләндирмәк, ҹидди вә јүксәк тәләбкарлыг шәраити јаратмаг саһәсиндә бөјүк иши х.т.-нын, мәдәни гуруҹулуғун, иҹтимаи-сијаси инкишафын бүтүн саһәләриндә доггузунҹу бешиллијин вәзифәләринин мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмәсинин башлыҹа амилинә чеврилмишдир.

АКП-нин 29-ҹу гурултајы (1976 ил, 28—30 јанвар) партија тәшкилатынын, респ.-нын һәјатында бөјүк тарихи һадисә олду. Јүксәк идеја-сијаси сәвијјәдә, болшевик ишкүзарлығы, партија принсипиаллығы, өзүнүтәнгид руһунда кечән гурултај кәркин вә сәмәрәли доггузунҹу бешиллијә јекун вурду, АКП мүбариз сыраларынын сарсылмаз јекдиллијини вә монолит бирлијини, коммунизм идеалларына һәдсиз сәдагәтини бир даһа јени гүввә илә нүмајиш етдирди. Мүһарибәдән сонракы дөврдә илк дәфә олараг Азәрб. ССР бешиллик планы бүтүн әсас көстәриҹиләр үзрә, һәм дә вахтындан әввәл јеринә јетирмишдир. Сәнаје вә к.т. истеһсалынын инкишафында әлдә етдији мүвәффәгијјәтләрә көрә Азәрб. ССР доггузунҹу бешиллијин бүтүн илләриндә једди дәфә Сов.ИКП МК, ССРИ Назирләр Совети, ҮИҺИМШ вә ҮИЛККИ МК-нын Гырмызы бајрағыны алмышдыр. 1975 илдә сәнаје мәһсулу 1970 илә нисбәтән, Сов.ИКП 24-ҹү гурултајынын директивләриндә нәзәрдә тутулмуш 43—46% әвәзинә, 50% артмышдыр. К.т. истеһсалынын бүтүн саһәләри әсаслы сурәтдә јүксәлдилмиш, онун керилијинә сон гојулмушдур. Респ.-нын к.т.-нда үмуми мәһсул истеһсалы 1975 ил үчүн мүәјјән едилән сәвијјәјә 1974 илдә чатмышдыр; бешиллик әрзиндә орта иллик артым 34% олмушдур. Сов.ИКП МК вә Совет һөкумәти респ.-нын тәрәггисинә даим аталыг гајғысы көстәрир. 1975 ил ијулун 9-да Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин гәбул етдији «Азәрбајҹан ССР-дә кәнд тәсәррүфаты истеһсалыны даһа да интенсивләшдирмәк тәдбирләри һаггында» гәрары бунун парлаг тәзаһүрүдүр.

АКП даһа да мөһкәмләнмиш, бөјүк гүввә топламыш, сијаси иш вә тәшкилатчылыг иши саһәсиндә һәртәрәфли тәҹрүбә газанмышдыр вә јени, даһа мүрәккәб вә мәс'ул вәзифәләрин өһдәсиндән кәлмәјә гадирдир. АКП коммунистләрин, бүтүн әмәкчиләрин гүввәсини вә сә'јләрини бүтөвлүкдә онунҹу бешиллији вахтындан әввәл јеринә јетирмәјә, коммунизм гуруҹулуғунда јени-јени зирвәләр фәтһ етмәјә, Сов.ИКП-нин 25-ҹи гурултајынын гәрарларыны мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирмәјә јөнәлтмишдир. 74 милләтин вә халгын нүмајәндәсини бирләшдирән АКП-нин 276.508 үзвү вә 11.315 үзвлүјә намизәди вар. Бунларын 39,4%-и фәһләләр, 21,7%-и гадынлардыр. Билаваситә мадди истеһсал саһәләриндә чалышан коммунистләрин сајы илдән-илә артыр вә 64,2%-ә чатмышдыр. АКП-нин тәркибиндә 2 вил., 10 шәһәр, 56 р-н комитәси, 8 538 илк тәшкилат фәалијјәт көстәрир (1976, јанвар).

Әд.: Брежнев Л. И., Совет Азәрбајҹанынын әлли иллији, Б., 1971; Алиев Г., Советскому Азербайджану — 50 лет, М., 1970; Азәрбајҹан Коммунист Партијасы XXV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXIX гурултајларынын материаллары, Б., 1961, 1964, 1966, 1971, 1976; Азәрбајҹан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Азәрбајҹан Коммунист Партијасы. Рәгәмләр, Б., 1970; Әскәров И., Азәрбајҹан Коммунист Партијасы тәркибиндә кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишикликләри (1971 — 1975-ҹи илләр), «Азәрбајҹан коммунисти», 1976, № 4; Гулиев Дж. Б., Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970.

АЗӘРБАЈҸАН КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫНЫН ГУРУЛТАЈЛАРЫ (АКП г.)—АКП-нин али органы. Фәалијјәтиндә Сов.ИКП-нин вә онун рәһбәр органларынын гәрарларыны әсас тутур. АКП г. Сов.ИКП Низамнамәсинә ујғун олараг, беш илдә бир дәфәдән кеҹ олмајараг чағырылыр. Нөвбәдәнкәнар (фөвгәл'адә) гурултајлар АКП МК-нын гәрары вә ја респ. партија тәшкилатына дахил олан тәшкилатларын бүтүн үзвләринин үчдә бир һиссәсинин тәләби илә чағырылыр. АКП г.-на нүмајәндәлик нормаларыны АКП МК мүәјјән едир. АКП г. АКП МК-нын, МНК вә Тәфтиш Комиссијасынын (ТК) һесабатларыны динләјир, партија, тәсәррүфат вә мәдәни гуруҹулуг мәсәләләрини мүзакирә едир; АКП МК, ТК вә Сов.ИКП гурултајына нүмајәндәләр сечир. АКП-нин 29 гурултајы олмушдур.

Биринҹи гурултај—АК(б)П-ни тә'сис едән коммунист тәшкилатларынын [РК(б)П Бакы тәшкилаты, «Һүммәт» вә «Әдаләт» тәшкилатларынын] 1920 ил февралын 11—12-дә Бакыда, Фәһлә клубу бинасында кизли кечирилмиш гурултајы. Гурултајда, дә'вәт олунанларла бирликдә, бу үч тәшкилатдан вә РК(б)П Гафгаз Өлкә Комитәсиндән (ГӨК) һәлледиҹи вә мәшвәрәтчи сәслә 120 нәфәрдән чох нүмајәндә иштирак едирди. Бу нүмајәндәләр 4000 партија үзвүнү тәмсил едирди. В.И. Ленин вә Н. Нәриманов гурултајын фәхри сәдри сечилдиләр. Рәјасәт Һеј'әтинә 9, катиблијә 2, мандат комиссијасына 3 нәфәр сечилди. Күндәлик: јерләрдән мә'рузәләр; тәблиғат мәсәләләри; һазыркы вәзијјәт; Загафгазијада ингилаб вә әксингилаб; сијаси партијалара мүнасибәт; МК сечилмәси. Гурултај Кәнҹә, Шамхор, Кәдәбәј, Шамахы, Загатала, Нуха, Губа, Хачмаз, Дәвәчи, Салјан, Ләнкәран, Ҹавад, Күрдәмир, Газах, Шуша, Ҹәбрајыл вә с. партија тәшкилатлары, Бакы гәза вә шәһәр комитәләри, Кәнҹләр Иттифагы Комитәси, РК(б)П ГӨК нүмајәндәләринин чыхышларыны динләди. Һөкумәт органларынын басгын еһтималы нәзәрә алынараг, мә'рузәләрдән сонра дәрһал РК(б)П Бакы Комитәсиндән (БК), «Һүммәт» вә «Әдаләт» тәшкилатларындан тәгдим олунан МК үзвләринин сијаһысы гәбул едилди. МК (Ә. Бајрамов, Д. Бүнјадзадә, Ә. Гарајев, М.Б. Гасымов, И. Довлатов, В. Г. Јегоров, А. Јусифзадә, М. Мәммәдханов, В. И. Нанејшвили, М. К. Плешаков, Ј. И. Родионов, Һ. Султанов, Н. К. Полторатски, Н. И. Тјухтенев вә б.), ТК (3 үзв) сечилди. Гурултајын тәшкилат мәсәләсинә даир гәтнамәсиндә дејилирди ки, коммунизм уғрунда мүбаризәнин бирлији наминә вә јерли шәраити нәзәрә алараг, гурултај тактика бахымындан коммунист тәшкилатларынын АК(б)П-дә бирләшмәсини лазым билир. Гурултај гәрара алды ки, АК(б)П Гафгаз Өлкә Коммунист Тәшкилатынын бир һиссәси е'лан олунсун вә ГӨК-и өзүнә рәһбәр орган һесаб етсин. Гурултај иҹтимаи-сијаси тәшкилатларда партијанын нүфузуну артырмағы, идарә вә мүәссисәләрдә, кәндләрдә јени партија өзәкләри јаратмағы бүтүн коммунистләрә вә партија тәшкилатларына бир вәзифә олараг тапшырды. Гурултај силаһлы үсјан һазырламаг үчүн Азәрб. партија тәшкилатынын вәзифәләрини мүәјјән етди. Биринҹи пленумда М. Д. Һүсејнов МК Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри сечилди. Гурултај Азәрб.-да буржуа-мүлкәдар гурулушуна гәти һүҹум үчүн сијаси вә тәшкилат ҹәһәтдән һазырлыг иди.

Әд.: «Фүгәра фүјузаты», 1921, №3, [АК(б)П биринҹи гурултајынын протоколу]; Азәрбајҹан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964 (АКП-нин 1—25-ҹи гурултајларында истифадә едилмишдир); Азәрбајҹан Коммунист Партијасы. Рәгәмләр, Б., 1970 (1—27-ҹи гурултајларда истифадә едилмишдир); Нанејшвили В. И., Биринҹи гурултај хатирәләри, «Коммунист», 1930, №30; Гусейнов М. Д., Основные моменты развития Азербайджанской Компартии, «Заря Востока», 1923, №57; Гулиев Дж. Б., Борьба Коммунистической партии за осуществление Ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970.

Икинҹи гурултај—1920 ил октјабрын 16—23-дә Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 9 069 үзвү вә 10 024 намизәдини тәмсил едән һәлледиҹи сәслә 224 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: 9-ҹу Үмумрусија партија конфрансы һаггында мә'рузә; һазыркы вәзијјәт вә партијанын вәзифәләри; АК(б)П МК-нын фәалијјәти һаггында һесабат; јерләрдән мә'рузәләр; кәнддә иш; партијанын игтисади вәзифәләри вә һәмкарлар иттифагы; тәшкилат мәсәләси: а) партија гуруҹулуғу; б) совет гуруҹулуғу; в) МК, Нәзарәт Комиссијасы (НК) вә ТК сечилмәси. Һазыркы вәзијјәт вә партијанын вәзифәләри барәсиндә гурултајын гәбул етдији гәтнамәдә көстәрилирди ки, Азәрб. партија тәшкилаты РК(б)П-нин ајрылмаз һиссәсидир. АК(б)П тәшкилатҹа РК(б)П илә сых бирләшмиш вә онун Програмыны, тактикасыны, рәһбәр органларынын бүтүн гәрарларыны тамамилә гәбул едиб һәјата кечирир. Буна көрә дә РК(б)П гаршысында дуран бүтүн вәзифәләр АК(б)П-нин ән мүһүм вәзифәләри һесаб едилир. Гурултај РСФСР илә Азәрб. ССР арасында бағланмыш һәрби-игтисади мүгавиләни бәјәнди. Кәнддә иш (кәнд јохсулларыны ингилаби мүбаризәјә, ортабаблары Совет һакимијјәтинин тәрәфинә чәлб етмәк, пролетариатла зәһмәткеш кәндлиләрин иттифагыны мөһкәмләндирмәк), АК(б)П-нин игтисади сијасәти, тәсәррүфат вәзифәләри, тәсәррүфат органларынын һәмкарлар иттифагларына мүнасибәти, орду партија тәшкилатларынын вә АК(б)П тәшкилатларынын биркә иши барәсиндә гәтнамә гәбул олунду. Гурултај Үмумрусија партија конфрансынын гәрарларыны бәјәнди вә рәһбәрлик үчүн әсас гәбул етди. МК-нын, гәза партија комитәләри вә тәшкилатларынын вәзифәләрини мүәјјәнләшдирди. Азәрб.-да партија вә совет гуручулуғунун нөвбәти вәзифәләри һаггында тезисләр гәбул олунду. Гурултај көстәрди ки, кәнддә синфи мүбаризә кифајәт гәдәр инкишаф етмәдијиндән бирдән-бирә Советләрә кечмәк олмаз, әввәлчә јохсул комитәләри тәшкил олунмалыдыр. Бунлар өз вәзифәсини јеринә јетирдикдән—кәнддә тәбәгәләшмә дәринләшдикдән сонра исә Советләрин тәшкилинә башланмалыдыр. Гурултај тәшвигат, тәблиғат, мәдәни-маариф вә тәрбијә ишини ваһид, мәркәзләшдирилмиш апаратда бирләшдирмәји лазым билди. Гурултај Азәрб. ССР Конститусијасы лајиһәсини һазырламағы гәрара алды. МК(21 үзв вә 7 намизәд), НК (3 үзв), ТК (3 үзв вә 1 намизәд) сечилди.

Әд.: МЛИ Азәрбајчан филиалынын партија архиви (бундан сонра МЛИ АФПА), фонд 1, сијаһы 382, иш 3; Известия ЦК АКП(б). Б., 1920, №1; Резолюции 2-го сьезда АКП(б). Б., 1920.

Үчүнчү гурултај — 1921 ил февралын 11—18-дә Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 9 522 үзвү вә 5 254 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 278, мәшвәрәтчи сәслә 57 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК, ТК вә НК-нын һесабатлары; јерләрдән мә'рузәләр; 8-чи Үмумрусија Советләр гурултајы һаггында һесабат; Азәрб.-да партија, совет вә тәсәррүфат гуручулуғунун нөвбәти вәзифәләри; нефт сәнајеси вә х.т.-нын бәрпасы; Азәрб.-да к.т.-нын бәрпасы вә кәндлиләрә јардым; Шәрг халгларынын Тәблиғат вә Фәалијјәт Шурасындакы АК(б)П нүмајәндәсинин мә'рузәси; РК(б)П-нин гаршыдакы 10-чу гурултајынын мәсәләләри; һәмкарлар иттифагларынын ролу; милли мәсәләдә партијанын вәзифәләри; МК, МНК, ТК, РК(б)П 10-чу гурултајына нүмајәндәләр сечилмәси. Гурултај гејд етди ки, МК партија вә совет ишинә бачарыгла рәһбәрлик едиб, партија апаратынын ишини вә јерләрлә әлагәсини саһмана салмышдыр. Нефт сәнајесинин бәрпасы үчүн ашағыдакы тәдбирләр мүәјјән едилди: фәһлә синфинин мәдәни-мәишәт шәраитини јахшылашдырмаг, нефт сәнајесини ишчи гүввәси вә мүтәхәссисләрлә тә'мин етмәк, мә'дән вә з-дларын аваданлыгла тәчһизинә хүсуси фикир вермәк вә с. Партија ишини мөһкәмләндирмәк үчүн тәдбирләр мүәјјәнләшдирилди. Гурултај көстәрди ки, совет гуручулуғу саһәсиндә јохсул комитәләриндән Советләрә кечмәк әсас вәзифәдир. Гурултај һәмкарлар иттифагларынын ролу вә вәзифәләри һаггында Ленин платформасынын дүзкүнлүјүнү гејд етди. К. т.-нын бәрпасы тәдбирләрини мүәјјәнләшдирди вә милли мәсәләјә бөјүк диггәт јетирди; ленинизмә зидд групларын гәти әлејһинә чыхды. МК (23 үзв вә 7 намизәд), МНК (3 үзв вә 1 намизәд), ТК (3 үзв вә 1 намизәд) сечилди.

Әд.: МЛИ АФПА, ф. 1, с. 74, иш 3—4; Бюллетени ЦК АКП(б), Б., 1921, № 1—7.

Дөрдүнчү гурултај— 1922 ил февралын 2—7-дә Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 6 066 үзвү вә 3 088 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 167, мәшвәрәтчи сәслә 68 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК, ТК вә МНК-нын һесабатлары; партија сыраларында тәмизләмә апаран Мәркәзи Комиссијанын һесабаты; партија вә совет гуручулуғу; к.т.-нда партијанын вәзифәләри; х.т. вә сәнаје мәсәләләри; нефт сәнајесинин бәрпасы саһәсиндә партијанын вәзифәләри; Гызыл Орду вә донанма гуручулуғу; Загафгазија респ.-ларынын федерасијасы һаггында; МК, МНК, ТК сечилмәси, һәмчинин Загафгазија коммунист тәшкилатларынын 1-чи вә РК(б)П-нин 11-чи гурултајларына нүмајәндәләр сечилмәси. Гурултај партија дахилиндәки ихтилафларын арадан галхмагда олдуғуну гејд етди. Партија, совет вә тәсәррүфат гуручулуғу саһәсиндәки вәзифәләри мүәјјән етди. Јени игтисади сијасәт дөврүндә буржуа идеолокијасынын күчләнә биләчәјини нәзәрә алараг, тәблиғат вә тәшвигаты, күтләви сијаси иши күчләндирмәји гәрара алды. Респ.-нын сәнајеләшдирилмәсинә гәзалардан башламаг вә електрикләшдирилмәсини инкишаф етдирмәк зәрурәтини гејд етди. Загафгазија Федерасијасы јарадылмасыны бәјәнди. МК (26 үзв вә 11 намизәд), МНК (3 үзв вә 2 намизәд), ТК (3 үзв) сечилди.

Әд.: МЛИ АФПА, ф. 1, с. 74, иш 5—6; «АК(б)Ф Мәркәзи вә Бакы Комитәләри әхбары», 1922, №1—2; Резолюции и постановления IV сьезда АКП(б). Б., 1922.

Бешинчи гурултај— 1923 ил мартын 12—16-да Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 6 551 үзвү вә 2 732 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 149, мәшвәрәтчи сәслә 67 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: РК(б)П-нин гаршыдакы 12-чи гурултајы һаггында мә'рузә; МК, МНК вә гадынлар шө'бәсинин һесабатлары; к.т.; верки сијасәти; к.т. кооперасијасы һаггында; партија ишинин нөвбәти вәзифәләри вә комсомол иши һаггында әлавә мә'рузә; МК, МНК, ТК сечилмәси вә Загафгазија коммунист тәшкилатларынын 2-чи гурултајына нүмајәндәләр сечилмәси. Гурултај РК(б)П МК-нын Совет федерасијасынын бејнәлхалг вә дахили вәзијјәтини мөһкәмләндирмәк сијасәтини бәјәнди. Кәндли тәсәррүфатынын сатлыг мәһсулуну артырмағы, памбыгчылыг вә барамачылығын инкишафыны кенишләндирмәји биринчи дәрәчәли вәзифә кими мүәјјән етди вә көстәрди ки, верки сијасәти фәһлә синфинин кәндлиләрлә иттифагыны мөһкәмләндирмәк принсипинә әсасланмалы вә елә јеридилмәлидир ки, онун әсас ағырлығы голчомагларын үзәринә дүшсүн. Кәндли тәсәррүфатларына кредит бурахылмасы мәсәләсинә хүсуси диггәт верилди. Партија иши һаггында гурултајын гәбул етдији тезисләрдә коммунистләрин мәдәни-сијаси сәвијјәсини јүксәлтмәк, күтләләр арасында партијанын нүфузуну күчләндирмәк вәзифәләри көстәрилди. Гурултај В. И. Ленинә тәбрик телеграмы көндәрди. МК (35 үзв вә 10 намизәд), МНК (17 үзв), ТК (3 үзв вә 2 намизәд) сечилди.

Әд.: МЛИ АФПА, ф. 1, с. 74, иш 7; АК(б)П V гурултајы (Стенографик һесабат), Б., 1923.

Алтынчы гурултај — 1924 ил мајын 5—9-да Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 6 864 үзвү вә 6 382 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 414, мәшвәрәтчи сәслә 93 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК, МНК вә ТК-нын һесабатлары; партија-тәшкилат ишинин вәзифәләри; кәнддә иш; дахили тичарәт вә кооперасија; Халг Маариф Комиссарлығынын һесабаты; кәнчләр арасында иш; миллиләшдирмәнин (идарә вә тәшкилатларда ишләрин Азәрб. дилиндә апарылмасынын) јекунлары; МК, МНК, ТК сечилмәси вә Загафгазија коммунист тәшкилатларынын 3-чү гурултајына нүмајәндәләр сечилмәси. Партија-тәшкилат иши һаггында гурултајын гәбул етдији гәтнамәдә гәза партија тәшкилатларынын вәзифәләри, партијаја Ленин чағырышы илә әлагәдар олараг вәзифәләр (кәнч коммунистләрин тәрбијәси, фәһләләри вә јохсул кәндлиләри партијаја чәлб етмәк, мүәссисәләрдә, кәндләрдә коммунист өзәкләрини гүввәтләндирмәк вә с.) мүәјјәнләшдирилди. Гурултај фәһлә-кәндли иттифагыны даһа да мөһкәмләндирмәк зәрурәтини хүсуси гејд етди. В. И. Ленинин «Кооперасија һаггында» әсәриндә ирәли сүрүлән мүддәалара әсасланараг, партијанын диггәтини кәндли тәсәррүфатларынын кооперативләшдирилмәсинә јөнәлтди, совет гуручулуғу, партија маарифи вә мәдәнијјәт саһәсиндә мүһүм вәзифәләри мүәјјән етди. Комсомола партија рәһбәрлијини мөһкәмләндирмәк үчүн конкрет тәдбирләр көрдү. Гурултај коммунистләри бејнәлмиләл бирлији мөһкәмләндирмәјә чағырды. Дахили тичарәт вә кооперасија һаггындакы гәтнамәдә дөвләт вә кооп. тичарәтинин кенишләндирилмәси зәрурәти көстәрилди. МК (35 үзв вә 18 намизәд), МНК (51 үзв), ТК (5 үзв вә 2 намизәд) сечилди.

Әд.: МЛИ АФПА, ф. 1, с. 74, иш 8; Отчет ЦК АКП(б) VI сьезду АКП(б), Б., 1924; Резолюции и постановления VI сьезда АКП(б). Б., 1925.

Једдинчи гурултај — 1925 ил нојабрын 30-у — декабрын 4-дә Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 13 312 үзвү вә 9 548 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 359, мәшвәрәтчи сәслә 57 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК, МНК, ФКМ вә ТК-нын һесабатлары; партија ишинин нөвбәти вәзифәләри вә гадынлар арасында иш һаггында әлавә мә'рузә; кәнддә иш; кәнчләр арасында иш; МК, МНК, ТК сечилмәси. Гурултај партијанын мәркәзи органларынын ишини вә сијаси хәттини бәјәнди, х.т.-нын бәрпасындакы мүвәффәгијјәтләрә јекун вурду. Кәнддә иш саһәсиндә Советләри вә кооперасијаны чанландырмаг, к. т.-на кредити күчләндирмәк, респ.-да кустар сәнајени (халчачылыг, ипәкчилик, мискәрлик) бәрпа етмәк, коллектив тәсәррүфатларын јарадылмасына сә'ј көстәрмәк, кәнддә мәдәни гуручулуғу кенишләндирмәк вәзифәләрини мүәјјән етди. Кәнчләр арасында иш һаггында гурултајын гәбул етдији гәрарда кәнчләрин коммунист тәрбијәси, онларын сосиализм гуручулуғунда иштиракы, комсомола партија рәһбәрлијинин күчләндирилмәси, фәһлә-кәндли кәнчләрин тәһсили вә пионер тәшкилатларынын фәалијјәти мәсәләләринә хүсуси фикир верилди. МК (50 үзв вә 18 намизәд), МНК (77 үзв), ТК (5 үзв) сечилди.

Әд.: МЛИ АФПА, ф. 1, с. 74, иш 9; Резолюции и постановления VII съезда АКП(б), Б., 1926.

Сәккизинчи гурултај— 1927 ил нојабрын 12--18-дә Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 21 688 үзвү вә 6 946 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 487, мәшвәрәтчи сәслә 100 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК, ТК вә МНК-нын һесабатлары; партијанын кәнддә иши һаггында; халг маарифи; МК, МНК, ТК сечилмәси. Гурултај тротскичи мүхалифәтә гаршы партијанын бирлик вә јекдиллијини горумаг уғрунда АК(б)П МК-нын көрдүјү тәдбирләри бәјәнди вә көстәрди ки, мүхалифәт, әслиндә, ҮИК(б)П-дән узаглашдығына көрә онун башчыларыны (Тротски, Зиновјев вә б.) Ленин партијасы сыраларында сахламаг олмаз. Гурултај Азәрб.-да сосиалист сәнајеләшдирилмәсинин вәзифәләрини мүәјјән етди. К.т. барәсиндәки гәтнамәдә көстәрилирди: «Кәндин коллективләшмәси әмәли шүар олмалыдыр». Гурултајда мәдәнијјәт вә халг маарифи саһәсиндәки наилијјәтләрә јекун вурулараг, јени әлифбаја — латын әлифбасына кечилмәсинин бөјүк әһәмијјәти гејд едилди. МК (71 үзв вә 21 намизәд), МНК (106 үзв), ТК (10 үзв) сечилди.

Әд.: МЛИ АФПА, ф. 1, с. 74, иш 10—11; АК(б)Ф VIII гурултајынын гәрар вә гәтнамәләри, Б., 1928.

Доггузунчу гурултај— 1929 ил мартын 6—14-дә Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 32 282 үзвү вә 10 232 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 751, мәшвәрәтчи сәслә 132 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК, ТК, МНК-нын һесабатлары; Азәрб.-да к.т.-нын вәзијјәти һаггында; МК, МНК, ТК сечилмәси. Гурултај бүтүн сәнаје саһәләриндәки наилијјәтләри гејд едәрәк МК-ја тапшырды ки, сәнајенин сүр'әтли инкишафыны вә респ.-нын сәнајеләшдирилмәсинин дөнмәдән һәјата кечирилмәсини тә'мин етсин. Гурултај респ. сәнајесини «тәсәррүфат мүстәгиллији» хәтти илә инкишаф етдирмәк кими милләтчи тәклифләри, һәмчинин Азәрб.-ын инкишафыны јалныз «тәсәррүфатча гијмәтли хаммал биткиләри» истеһсалы илә мәһдудлашдырмаг һаггында һаким милләтчи чәһдләри рәдд едәрәк көстәрди ки, АК(б)П Азәрб. ССР-и өлкәнин үмуми сәнаје инкишафына ујғун тәрздә сәнајеләшдирмәји гаршысына вәзифә гојур. Гурултај к.т.-ны сосиализм әсасында инкишаф етдирмәк тәдбирләрини, кадр һазырланмасы, идеоложи иш саһәсиндәки вәзифәләри мүәјјән етди. Партија тәшкилатларыны һәр чүр милләтчилик тәзаһүрүнә, к-зларын ролуну инкар едән сағ тәмајүлә гаршы гәти мүбаризәјә чағырды. МК (81 үзв вә 31 намизәд), МНК (123 үзв), ТК (9 үзв) сечилди.

Әд.: МЛИ АФПА, ф. 1, с. 74, иш 12; Девятый съезд АКП(б), Стенографические бюллетени, Б., 1929. №1—6; Резолюции IX съезда АКП(б), Б., 1929.

Онунчу гурултај—1930 ил мајын 31-и—ијунун 4-дә Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 30 340 үзвү вә 9 552 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 608, мәшвәрәтчи сәслә 107 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: ҮИК(б)П МНК-нын иши һаггында мә'рузә; МК, ТК, МНК, ФКМ-ин һесабатлары; к-з гурулушу вә к.т.-нын јенидән тәшкили вәзифәләри; рәһбәр органларын сечилмәси. Гурултај сәнаје мәһсулунун маја дәјәринин ашағы салынмасы вә кејфијјәтинин јахшылашдырылмасы, јени сәнаје саһәләринин јарадылмасы мәсәләләрини хүсуси гејд етди. Респ.-да к-з һәрәкатынын кенишләндирилмәси мәсәләсинә чидди фикир верди. Гурултај к-з гуручулуғунда бурахылан сәһвләри вә әјинтиләри гејд едәрәк, бу нөгсанларын тезликлә арадан галдырылмасыны коммунистләрә бир вәзифә олараг тапшырды. Кәнд партија тәшкилатларыны јад үнсүрләрдән тәмизләмәк вә сијаси чәһәтдән јеткин Бакы фәһләләри һесабына мөһкәмләндирмәк үчүн бир сыра тә'чили тәдбир көрүлмәсини гәрара алды. Партија-тәшкилат иши, совет, һәмкарлар иттифагы вә комсомол иши саһәсиндә вәзифәләри мүәјјән етди. Респ.-да памбыгчылыг вә һејвандарлығын инкишафы, мәдәни гуручулуғун кенишләндирилмәси, бејнәлмиләл тәрбијә вә халглар достлуғу уғрунда мүбаризәјә, милләтчилик вә һаким милләтчилик тәзаһүрләринә гаршы мүбаризәјә, Азәрб. зијалыларынын инкишафы вә сосиализм гуручулуғунда иштиракына чидди диггәт верди. МК (87 үзв вә 19 намизәд), МНК (107 үзв), ТК (10 үзв) сечилди.

Әд.: МЛИ АФПА. ф. 1. с. 74, иш 13—14; Резолюция по отчету ЦК АКП(б) на X съезде партии, Б., 1930.

Он биринчи гурултај— 1932 ил јанварын 19—25-дә Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 40 661 үзвү вә 27 491 намизәдини тәмсил едән һәлледичи вә мәшвәрәтчи сәслә 549 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: ҮИК(б)П Загафгазија Өлкә Комитәсинин иши һаггында мә'рузә; МК-нын һесабаты вә АЛККИ МК-нын әлавә мә'рузәси; МНК вә ТК-нын һесабатлары; Азәрб. ССР к.т.-нын коллективләшмәсинин нөвбәти вәзифәләри вә памбыгчылыг һаггында әлавә мә'рузә; МК, МНК, ТК сечилмәси. Гурултај гејд етди ки, нефт сәнајесиндә бешиллик планын ики ил јарыма јеринә јетирилмәси, коллективләшмә нәтичәсиндә кәнддәки дәјишикликләр, зәһмәткешләрин мадди вәзијјәтинин јахшылашмасы вә мәдәни сәвијјәсинин јүксәлмәси, јени милли кадрларын һазырланмасы партијанын баш хәттинин һәјата кечирилмәси сајәсиндә мүмкүн олмушдур. Әсас вәзифә нефт сәнајесини техники чәһәтдән јенидән гурмаг, к-злары тәшкилат-тәсәррүфат вә сијаси чәһәтдән мөһкәмләндирмәкдән ибарәтдир. Гурултај «Колхозлар уғрунда, голчомаглара гаршы!» шүарыны ирәли сүрдү. Памбыгчылыг, су тәсәррүфаты, һејвандарлыг вә ипәкчилијин инкишафына, һабелә р-нларын ихтисаслашдырылмасына хүсуси фикир верди. Идеоложи иши кенишләндирмәк вәзифәләрини мүәјјән етди вә ҮИК(б)П Загафгазија Өлкә Комитәсинин фәалијјәтини бәјәнди. Гурултај бүтүн коммунистләри партија сыраларынын мөһкәмлијини вә тәмизлијини горумаға чағырды вә МНК-нын конкрет вәзифәләрини көстәрди. МК (96 үзв вә 29 намизәд), МНК (107 үзв), ТК (7 үзв) сечилди.

Әд.: МЛИ АФПА, ф. 1, с. 74, иш 15—16.

Он икинчи гурултај— 1934 ил јанварын 11—14-дә Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 42 822 үзвү вә 20 208 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 638, мәшвәрәтчи сәслә 192 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК, МНК вә ТК-нын һесабатлары; АК(б)П рәһбәр органларынын сечилмәси. Гурултај Азәрб. ССР-и габагчыл респ.-ја чевирмәк вәзифәсини гаршыја гојду. Сәнајени, памбыгчылығы, һејвандарлығы, үзүмчүлүјү, дәнли вә бостан-тәрәвәз биткиләри әкинини инкишаф етдирмәк үчүн тәдбирләр мүәјјәнләшдирди. Муған вә Милин хам торпагларындан истифадә едилмәси вә јени суварма системләринин јарадылмасы планыны гејд етди. К-злары тәшкилат-тәсәррүфатча вә сијаси чәһәтдән мөһкәмләндирмәк, шәһәрләри абадлашдырмаг, маариф вә мәдәнијјәти инкишаф етдирмәк вәзифәләрини көстәрди. МТС вә с-з сијаси шө'бәләринин ролуну гејд етди. МК (147 үзв вә 45 намизәд), ТК (20 үзв) сечилди.

Әд.: МЛИ АФПА ф. 1, с. 74, иш 17—18; Резолюции XII съезда АКП(б) по отчетному докладу о работе ЦК АКП(б), Б., 1934.

Он үчүнчү гурултај— 1937 ил ијунун 3—9-да Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 34 211 үзвү вә 12 906 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 982, мәшвәрәтчи сәслә 162 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК вә ТК-нын һесабатлары; рәһбәр органларын сечилмәси. Гурултај партијанын баш хәттинин һәјата кечирилмәси сајәсиндә респ.-да х.т.-нын бүтүн саһәләриндә АК(б)П-нин әлдә етдији мүвәффәгијјәтләри гејд етди. Партија сәнәдләри дәјишдириләркән бурахылмыш чидди сәһвләри вә гәбул едилмиш гәрарларын ичрасы үзәриндә мүнтәзәм нәзарәтин олмамасы кими нөгсанлары көстәрди. Марксизм-ленинизмин тәблиғи, К. Марксын, Ф. Енкелсин, В. И. Ленинин әсәрләринин Азәрб. дилинә тәрчүмәси, коммунистләрин партија тәһсили, Азәрб. партија тәшкилаты тарихинин јазылмасы вә јени Конститусијанын өјрәнилмәси мәсәләләринә бөјүк диггәт јетирди. Гурултај јени сечки системи әсасында

ССРИ Али Советинə сечкилəрлə əлагəдар партија, комсомол, һəмкарлар иттифаглары тəшкилатларынын вə Советлəрин конкрет вəзифəлəрини мүəјјəн етди. МК (65 үзв вə 25 намизəд), ТК (9 үзв) сечилди.

Əд.: МЛИ АФПА, ф. 1, с. 74, иш 19; АК(б)П XIII гурултајынын гəтнамəлəри, Б., 1937.

Он дөрдүнчү гурултај—1938 ил ијунун 7—14-дə Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 32 135 үзвү вə 12 494 намизəдини тəмсил едəн һəлледичи сəслə 520, мəшвəрəтчи сəолə 118 нүмајəндə иштирак едирди. Күндəлик: МК вə ТК-нын һесабатлары; МК, ТК-нын сечилмəси. Гурултај Азəрб.-ын социализм гуручулуғундакы наилијјəтлəрини, респ.-да ССРИ Али Советинə сечкилəрин, Москвада Азəрб. инчəсəнəтинин биринчи онкүнлүјүнүн мүвəффəгијјəтлə кечдијини гејд етди. Тəсəррүфат вə мəдəни гуручулуг, партија-сијаси иш саһəсиндə чидди нөгсанлар олдуғуну көстəрди. Х.т.-нын вə сијаси һəјатын бүтүн саһəлəриндə болшевик гајдасы јаратмағы тəлəб етди. Коммунистлəрин партијадан чыхарылмасында, əризə вə шикајəтлəрə бахылмасында нөгсанларын арадан ғалдырылмасы, партијаја гəбул ишинин јахшылашдырылмасы тəдбирлəрини мүəјјəнлəшдирди. Гурултај гадынлар арасында күтлəви-сијаси иши күчлəндирмəк вə онлары рəһбəр ишлəрə ирəли чəкмəк һаггында гəрар гəбул етди. Партија тəшкилатларыны савадсызлығы лəғв етмəјə, мəктəблəрдə Азəрб. вə рус диллəринин тəдрисини јахшылашдырмаға, али мəктəблəрин вə елми-тəдгигат идарəлəринин ишини јенидəн гурмаға чағырды; коммунистлəрин һəрби иши өјрəнмəсинə вə бүтүн мүдафиə ишини гүввəтлəндирмəјə диггəти чəлб етди. АК(б)П тарихини јазмаг вəзифəси гаршыја гојулду. МК (75 үзв вə 20 намизəд), ТК (11 үзв) сечилди.

Əд.: МЛИ АФПА, ф. 1, с. 74, иш 20—23; АК(б)П XIV гурултајынын резолјусијалары, Б., 1938.

Он бешинчи гурултај—1939 ил февралын 25-и—мартын 1-дə Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 37 440 үзвү вə 19 108 намизəдини тəмсил едəн һəлледичи сəслə 455, мəшвəрəтчи сəслə 122 нүмајəндə иштирак едирди. Күндəлик: ҮИК(б)П 18-чи гурултајынын күндəлијиндəки «ССРИ халг тəсəррүфатынын инкишафына даир үчүнчү бешиллик план», «ҮИК(б)П Низамнамəсиндə дəјишикликлəр» һаггында мə'рузəлəрин тезислəринин мүзакирəси; ҮИК(б)П 18-чи гурултајына нүмајəндəлəр сечилмəси. Гурултај үчүнчү бешиллик план вə Низамнамəдə дəјишикликлəр һаггында тезислəри бəјəнди. ҮИК(б)П 18-чи гурултајына һəлледичи сəслə 49, мəшвəрəтчи сəслə 10 нүмајəндə сечилди.

Əд.: МЛИ АФПА, ф. 1, с. 74, иш 30.

Он алтынчы гурултај—1940 ил мартын 12—16-да Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 51 618 үзвү вə 28 296 намизəдини тəмсил едəн һəлледичи сəслə 366, мəшвəрəтчи сəслə 111 нүмајəндə иштирак едирди. Күндəлик: МК вə ТК-нын һесабатлары; МК, ТК сечилмəси. Гурултај ҮИК(б)П 18-чи гурултајынын гəрарлары илə силаһланмыш Азəрб. партија тəшкилатынын социализм гуручулуғу, партија-тəшкилат вə идеоложи иш саһəсиндə газандығы наилијјəтлəри јекунлашдыраraг, нефт һасилатынын вə к.т. мəһсуллары истеһсалынын артырылмасыны биринчи дəрəчəли вəзифə кими гаршыја гојду. Респ.-да нəгл., тичарəт вə мəдəни гуручулуғу инкишаф етдирмəк үчүн конкрет јоллар көстəрди. Гурултајда партија сыраларыны мөһкəмлəндирмəк, гадынларын комсомол, партија, совет вə тəсəррүфат ишинə фəал чəлб олунмасы, партија тəблиғаты вə тəшвигаты, күтлəви мүдафиə ишини кенишлəндирмəк, комсомолун дөвлəт вə тəсəррүфат ишиндə иштиракы мəсəлəлəри мүзакирə олунду. МК (75 үзв вə 27 намизəд), ТК (13 үзв) сечилди.

Əд.: МЛИ АФПА, ф. 1, с. 74, иш 33; АК(б)П МК-нын иши һаггында һесабат мə'рузəси үзрə АК(б)П XVI гурултајынын гəтнамəси, «Коммунист», 1940, № 69.

Он једдинчи гурултај—1949 ил јанварын 25—28-дə Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 99 751 үзвү вə 11 432 намизəдини тəмсил едəн һəлледичи сəслə 431, мəшвəрəтчи сəслə 100 нүмајəндə иштирак едирди. Күндəлик: МК вə ТК-нын һесабатлары; МК, ТК сечилмəси. Гурултај респ. партија тəшкилатынын 16-чы гурултајындан сонракы сəккизиллик фəалијјəтинə јекун вурду вə тəсəррүфатын бүтүн саһəлəриндə газанылмыш мүвəффəгијјəтлəри гејд етди. Мүһарибə əлиллəринə вə һəлак олмуш əскəрлəрин аилəлəринə гајғы көстəрмəк ишинə диггəти чəлб етди. К.т.-нда һејвандарлығын мəһсулдарлығыны артырмаг, əкинчилик мəдəнијјəтини јүксəлтмəк, к-злары тəсəррүфат-тəшкилатча мөһкəмлəндирмəк, башдан-баша електриклəшдирмəк үчүн тəдбирлəр ирəли сүрдү. Сијаси-тəшкилат ишинин јахшылашдырылмасы, кадрларын һазырланмасы вə ишлə тə'мин олунмасы, совет, һəмкарлар иттифаглары, комсомол вə башга тəшкилатлар үзəриндə рəһбəрлијин күчлəндирилмəси саһəсиндə партија тəшкилатларынын вəзифəлəри мүəјјəн едилди. МК (75 үзв вə 27 намизəд), ТК (13 үзв) сечилди.

Əд.: МЛИ АФПА, ф. 1, с. 246, иш 1; АК(б)П МК-нын иши һаггында һесабат мə'рузəси үзрə АК(б)П XVII гурултајынын гəтнамəси, Б., 1949.

Он сəккизинчи гурултај—1951 ил мајын 24—26-да Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 102 331 үзвү вə 6 406 намизəдини тəмсил едəн һəлледичи сəслə 559, мəшвəрəтчи сəслə 46 нүмајəндə иштирак едирди. Күндəлик: МК вə ТК-нын һесабатлары; МК, ТК сечилмəси. Гурултај гејд етди ки, Азəрб. партија тəшкилаты респ. х.т.-нын инкишафы, зəһмəткешлəрин мадди рифаһынын јахшылашдырылмасы вə мəдəни сəвијјəсинин јүксəлдилмəси саһəсиндə хејли иш көрмүшдүр. Игтисадијјат вə мəдəни гуручулуғун инкишаф етдирилмəси, идеоложи ишин јахшылашдырылмасы, кəнчлəрин коммунист тəрбијəсинин күчлəндирилмəси, коммунистлəрин х.т.-нын мүһүм саһəлəринə көндəрилмəси вə онларын авангард ролунун тə'мин едилмəси вачиб мəсəлəлəр кими ирəли сүрүлдү. Гурултај партија комитəлəриндə гадынлар арасында иш апаран шө'бəлəрин јарадылмасынын əһəмијјəтини вə сијаси-маариф саһəсиндəки вəзифəлəри көстəрди. МК (75 үзв вə 36 намизəд), ТК (21 үзв) сечилди.

Əд.: МЛИ АФПА, ф. 1, с. 246, иш 18—19, 30—39; АК(б)П МК-нын иши һаггында һесабат мə'рузəси үзрə АК(б)П XVIII гурултајынын гəтнамəси, Б., 1951.

Он доггузунчу гурултај—1952 ил сентјабрын 23—25-дə Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 103 517 үзвү вə 8 180 намизəдини тəмсил едəн һəлледичи сəслə 573, мəшвəрəтчи сəслə 47 нүмајəндə иштирак едирди. Күндəлик: МК вə ТК-нын һесабатлары; «1951—1955-чи иллəрдə ССРИ халг тəсəррүфатынын инкишафына даир бешинчи бешиллик план һаггында Сов.ИКП 19-чу гурултајынын Директивлəри» лајиһəсинин мүзакирəси; «Партија Низамнамəсиндə дəјишикликлəр» лајиһəсинин мүзакирəси; рəһбəр партија органларынын вə ҮИК(б)П 19-чу гурултајына нүмајəндəлəр сечилмəси. Гурултај көстəрди ки, партија тəшкилатлары дəниз нефт јатагларынын истифадəјə верилмəсинə, нефт һасилаты вə е'малынын кенишлəндирилмəсинə, ағыр сəнајенин јени саһəлəринин јарадылмасына, ирригасија системлəринин кенишлəндирилмəсинə наил олмушдур. Гурултај к.т.-нын јүксəлдилмəси, к-зларын тəсəррүфат вə тəшкилатча мөһкəмлəндирилмəси зəрурəтини гејд етди. Идеоложи иш вə коммунист тəрбијəси мəсəлəлəринə бөјүк диггəт јетирəрəк көстəрди ки, идеоложи ишин мүһүм саһəлəриндəн бири олан əдəбијјат вə инчəсəнəтин зəиф инкишафы илə барышмаг олмаз. Бу саһəдə конкрет тəдбирлəр гејд едилди. Гурултај ҮИК(б)П 19-чу гурултајынын бешинчи бешиллик план һаггында Директивлəр лајиһəсини вə партија Низамнамəсинин лајиһəсини бəјəнди. Партијанын 19-чу гурултајындан сонра ҮИК(б)П—Сов.ИКП, АК(б)П исə, мүвафиг сурəтдə, АКП адландырылды. МК (75 үзв вə 32 намизəд), ТК (13 үзв) сечилди.

Əд.: МЛИ АФПА, ф. 1, с. 276, иш 1—13, 17—18.

Ијирминчи гурултај—1954 ил февралын 12—16-да Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 107 440 үзвү вə 6 037 намизəдини тəмсил едəн һəлледичи сəслə 589, мəшвəрəтчи сəслə 40 нүмајəндə иштирак едирди. Күндəлик: МК вə ТК-нын һесабатлары; МК, ТК сечилмəси. Тəнгид вə өзүнүтəнгид əламəти илə кечəн гурултај Азəрб. коммунистлəринин монолит бирлијини, сијаси вə тəсəррүфат вəзифəлəрини јеринə јетирмəк əзминдə олдугларыны нүмајиш етдирди. Гурултај АКП МК вə Азəрб.ССР Назирлəр Советинин, бир сыра партија-совет органынын ишиндə чидди нөгсанлар олдуғуну, тəсəррүфат вə мəдəни гуручулуғун бə'зи саһəлəринин кери галдығыны көстəрəрəк, бу нөгсанларын ашкара чыхарылмасы вə арадан галдырылмасында Сов.ИКП МК Ијул (1953) пленуму гәрарынын бөјүк әһәмијјәтини гејд етди. Гурултај МК-нын һесабат дөврүндәки ишини јарытмаз һесаб етди вә нөгсанлары тезликлә арадан галдырмаг тәдбирләрини мүәјјәнләшдирди. Партија тәшкилатларынын нөвбәти вәзифәләри көстәрилди. МК (75 үзв вә 32 намизәд), ТК (15 үзв) сечилди.

Әд.: МЛИ АФПА, ф. 1, с. 297, иш 1—11, 16—24; «Коммунист», 1954, № 2.

Ијирми биринчи гурултај—1956 ил јанварын 25—27-дә Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 112 945 үзвү вә 6 829 намизәдини тәмсил едән һәллedичи сәслә 627, мәшвәрәтчи сәслә 44 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК вә ТК-нын һесабатлары; «1956—1960-чы илләрдә ССРИ халг тәсәррүфатынын инкишафына даир алтынчы бешиллик план һаггында Сов.ИКП 20-чи гурултајы Директивләринин лајиһәси барәсиндә» мә'рузә; рәһбәр партија органларынын сечилмәси. Гурултај Азәрб. ССР х.т.-нын инкишаф етдирилмәси һаггында бешинчи бешиллик планын јеринә јетирилмәсинә јекун вурду, респ. партија тәшкилатынын игтисадијјат вә мәдәнијјәти инкишаф етдирмәк саһәсиндәки вәзифәләрини мүәјјән етди. Гурултај ағыр сәнајенин бүтүн саһәләрини инкишаф етдирмәк, тәсәррүфат һесабы вә гәнаәт үсулуна кечмәк, к.т.-нда елмин вә габагчыл тәчрүбәнин наилијјәтләриндән истифадә етмәк, али мәктәбләрин вә јарадычылыг ишинин сәвијјәсини јүксәлтмәк мәсәләләринә хүсуси диггәт верди. Гурултај алтынчы бешиллик һаггында Сов.ИКП 20-чи гурултајынын Директивләрини бәјәнди вә бу вәзифәләри јеринә јетирмәкдә коммунистләри, бүтүн зәһмәткешләри сәфәрбәрлијә алмаға чағырды. МК (85 үзв вә 35 намизәд), ТК (17 үзв) сечилди.

Әд.: МЛИ АФПА, ф. 1, с. 326, иш 1—5; «Коммунист», 1956, № 24, 25.

Ијирми икинчи гурултај—1958 ил јанварын 28—30-да Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 123 709 үзвү вә 7 690 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 643, мәшвәрәтчи сәслә 51 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК вә ТК-нын һесабат мә'рузәләри; рәһбәр органларын сечилмәси. Гурултај Сов.ИКП 20-чи гурултајы гәрарларынын һәјата кечирилмәсиндә коммунистләрин вә бүтүн әмәкчиләрин фәал иштиракыны тә'мин етмәк үчүн тәдбирләр гејд етди. Партија рәһбәрлијиндә Ленин принсипләринин бәрпасы вә күтләләрлә әлагәнин мөһкәмләндирилмәси әсасында респ.-нын сијаси, игтисади вә мәдәни һәјатында АКП-нин рәһбәр ролунун артдығыны көстәрди. Гурултај респ.-да нефт, кимја сәнајесини даһа да инкишаф етдирмәк, синтетик лиф вә пластик күтлә истеһсалыны кенишләндирмәк, сәнаје мүәссисәләринә вә коммунал-мәишәт објектләринә газ чәкилмәси вәзифәләрини гејд етди. К-зларын тәшкилат-тәсәррүфатча мөһкәмләндирилмәси, памбыгчылыға рәһбәрлијин әсаслы сурәтдә јахшылашдырылмасы, истеһсалатын механикләшдирилмәси к.-т.-нда башлыча вәзифә һесаб олунду. Халг маарифи органларынын, али мәктәб вә елми идарәләрин фәалијјәтини јахшылашдырмаг, партија иши методларыны тәкмилләшдирмәк вәзифәсини гаршыја гојду вә идеоложи саһәдә конкрет вәзифәләр мүәјјән етди. МК (93 үзв вә 49 намизәд), ТК (27 үзв) сечилди.

Әд.: МЛИ АФПА, ф. 1, с. 338, иш 1—17; АКП XXII гурултајына АКП МК-нын һесабат мә'рузәси, Б., 1958.

Ијирми үчүнчү (нөвбәдәнкәнар) гурултај—1959 ил јанварын 8—9-да Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 129 063 үзвү вә 8 470 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 674, мәшвәрәтчи сәслә 53 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: Сов.ИКП 21-чи гурултајы үчүн «1959—1965-чи илләрдә ССРИ халг тәсәррүфатынын инкишафына даир контрол рәгәмләр» һаггында тезисләр вә Азәрб. партија тәшкилатынын вәзифәләри; Сов.ИКП 21-чи гурултајына нүмајәндәләрин сечилмәси. Гурултај тезисләри јекдилликлә бәјәнди, респ.-нын игтисади вә мәдәни инкишафында газанылмыш мүвәффәгијјәтләрә јекун вурду вә Азәрб. ССР х.т.-нын инкишафы һаггында једдииллик планы јеринә јетирмәк тәдбирләрини мүәјјән етди. Шәхсијјәтә пәрәстишин зәрәрли нәтичәләрини арадан галдырыб, коллектив рәһбәрлијә даир Ленин принсипләрини бәрпа етмәклә, партија сыраларында монолит бирлијин мөһкәмләндијини вә совет демократијасынын кенишләндијини көстәрди. Гурултај гејд етди ки, једдииллкдә респ.-нын ән мүһүм вәзифәси нефт, газ вә кимја сәнајесини, гара вә әлван металлуркијаны, машынгајырма вә тохучулуг сәнајесини, памбыгчылыг, һејвандарлыг, бағчылыг вә үзүмчүлүјү даһа да инкишаф етдирмәкдир. Гурултај Сов.ИКП 21-чи гурултајына һәлледичи сәслә 24, мәшвәрәтчи сәслә 2 нүмајәндә сечди.

Әд.: МЛИ АФПА, ф. 1, с. 349, иш 1—11; «Коммунист», 1959, № 1.

Ијирми дөрдүнчү гурултај—1960 ил февралын 16—18-дә Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 135 001 үзвү вә 8 729 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 572, мәшвәрәтчи сәслә 53 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК вә ТК-нын һесабат мә'рузәләри; рәһбәр партија органларынын сечилмәси. Гурултај респ.-нын игтисадијјат вә мәдәнијјәт саһәсиндәки наилијјәтләрини гејд едәрәк көстәрди ки, бу, Сов.ИКП МК вә Совет һөкумәтинин көмәји вә гардаш респ.-ларын игтисади әмәкдашлығынын кенишләнмәси сајәсиндә мүмкүн олмушдур. Гурултај једдииллијин биринчи или тапшырыгларынын јеринә јетирилмәсинә јекун вурду, х.т.-нын инкишафында јени вәзифәләр ирәли сүрдү. Гурултај көстәрди ки, кадрларын дүзкүн сечилмәси, јерләшдирилмәси вә тәрбијә едилмәси партија ишиндә башлыча мәсәләдир. Игтисадијјатын ајры-ајры саһәләриндәки нөгсанлары арадан галдырмаг јоллары мүәјјән олунду. Зәһмәткешләрин бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијә едилмәси, онларын сијаси фәаллығынын вә социалист шүурлулуғунун артырылмасы зәрурәтини көстәрди. Гурултај мәдәни гуручулуг саһәсиндә конкрет вәзифәләр мүәјјән едиб, партија комитәләринә тапшырды ки, рәһбәрлијин форма вә методларыны тәкмилләшдирсинләр, илк партија тәшкилатларынын ролуну артырсынлар. Гурултај зәһмәткешләри АКП-нин јарадылмасы вә Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулмасынын 40 иллик јубилејини јени наилијјәтләрлә гаршыламаға чағырды. МК (105 үзв вә 57 намизәд), ТК (39 үзв) сечилди.

Әд.: МЛИ АФПА, ф. 1, с. 358, иш 1; АКП МК һесабаты үзрә АКП XXIV гурултајынын гәтнамәси, Б., 1960.

Ијирми бешинчи гурултај—1961 ил сентјабрын 6—9-да Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 147 292 үзвү вә 11 643 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 927, мәшвәрәтчи сәслә 89 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК вә ТК-нын һесабатлары; Сов.ИКП Програмы вә Низамнамәсинин лајиһәләри һаггында мә'рузәләр; рәһбәр органларын сечилмәси. Гурултај Сов.ИКП Програмы вә Низамнамәсинин лајиһәләрини јекдилликлә бәјәнди вә респ.-нын партија тәшкилатларына бир вәзифә олараг тапшырды ки, Сов.ИКП Програмы лајиһәсинин өјрәнилмәси ишини кенишләндирсинләр. Х.т.-нда газанылмыш јени мүвәффәгијјәтләри гејд едәрәк, ағыр сәнајени вә техниканы инкишаф етдирмәк мәсәләләрини ирәли сүрдү. Истеһсал просесләринин комплекс механикләшдирилмәси вә автоматлашдырылмасынын, ихтирачылар вә сәмәрәләшдиричиләр һәрәкатынын кенишләндирилмәсинин мүһүм вәзифә олдуғуну көстәрди. Сәнајенин инкишафыны ләнкидән нөгсанларын арадан галдырылмасы вә једдииллик планын јеринә јетирилмәси јоллары мүәјјән едилди. Гурултај респ.-нын шәһәрләриндә јени сәнаје мүәссисәләринин истифадәјә верилмәси мәсәләләринә хүсуси диггәт јетирди. К.т.-нын бүтүн саһәләрини јүксәлтмәк үчүн конкрет тәдбирләр мүәјјән олунду. МК (107 үзв вә 65 намизәд), ТК (43 үзв) сечилди.

Әд.: АКП XXV гурултајынын гәтнамәләри, Б., 1961.

Ијирми алтынчы гурултај—1964 ил јанварын 9—10-да Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 171 560 үзвү вә 13 236 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 945, мәшвәрәтчи сәслә 91 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК вә ТК-нын һесабатлары; рәһбәр партија органларынын сечилмәси. Гурултај көстәрди ки, Сов.ИКП-нин Ленин милли сијасәти мүттәфиг респ.-ларын игтисади, мәдәни тәрәггиси үчүн кениш перспективләр ачмышдыр. Респ. сәнајесиндә електротехника, чиһазгајырма, металлуркија вә кимја саһәләри инкишаф етмиш, истеһсалын ихтисаслашдырылмасы давам етдирилмишдир. Гурултај к.т.-нын инкишафы мәсәләсинә кениш јер верәрәк, бу саһәјә дөвләт тәхсисатыны артырмаг, к.т.-ны техника илә тәчһиз етмәк, истеһсалатда елмин наилијјәтләриндән һәртәрәфли истифадә етмәк вәзифәләрини гаршыја гојду. Гурултај партија тәшкилатларындан идеја-тәрбијә ишиндә рәсмијјәтчилијә гаршы мүбаризә апармағы, партија һәјатынын Ленин нормаларына вә коллектив рәһбәрлик һаггында Ленин принсипләринә чидди әмәл олунмасыны тәләб етди. Идеоложи ишин бүтүн кәскинлијини буржуа идеолокијасы тәзаһүрләринә гаршы јөнәлтмәк зәрурәти гејд олунду. МК (117 үзв вә 65 намизәд), ТК (43 үзв) сечилди.

Әд.: АКП МК-нын һесабаты үзрә АКП XXVI гурултајынын гәтнамәси, Б., 1964; «Коммунист», 1964, № 8—11.

Ијирми једдинчи гурултај—1966 ил февралын 24—26-да Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 197 036 үзвү вә 14 933 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 958, мәшвәрәтчи сәслә 95 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК вә ТК-нын һесабатлары; «1966—1970-чи илләрдә ССРИ халг тәсәррүфатынын инкишафына даир бешиллик план һаггында Сов.ИКП 23-чү гурултајынын Директивләри» һаггында Сов.ИКП МК-нын лајиһәси; АКП рәһбәр органларынын сечилмәси. Гурултај Сов.ИКП МК-нын Октјабр (1964) пленумундан сонра партијанын нүфузунун даһа да артдығыны, партија сыраларынын бирлијинин вә күтләләрлә әлагәсинин мөһкәмләндијини гејд етди. Гурултај көстәрди ки, нефт уғрунда мүбаризә респ. партија тәшкилатынын әсас вәзифәсидир. Х.т.-нын бүтүн саһәләриндә елм вә техниканын ән јени наилијјәтләриндән истифадә олунмасынын зәрурилији көстәрилди; јени бешилликдә үмуми ичбари орта тәһсилә кечилмәсинә диггәти чәлб етди. Респ.-да к.т.-ны инкишаф етдирмәк, әкинчилијин вә һејвандарлығын мәһсулдарлығыны артырмаг мәгсәди илә истеһсалатын комплекс механикләшдирилмәси вәзифәләри мүәјјәнләшдирилди. Гурултај коммунизм гуручуларынын идеја-сијаси тәрбијәсини идеоложи ишин ән мүһүм вәзифәси һесаб етди. Гурултај партијадахили ишин конкрет формаларыны мүәјјәнләшдирди. МК (125 үзв вә 75 намизәд), ТК (53 үзв) сечилди.

Әд.: АКП XXVII гурултајы, Б., 1966; «Коммунист», 1966, № 47—49.

Ијирми сәккизинчи гурултај—1971 ил мартын 10—12-дә Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 245 635 үзвү вә 12 914 намизәдини тәмсил едән һәлледичи сәслә 994, мәшвәрәтчи сәслә 58 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК вә ТК-нын һесабатлары; «1971—1975-чи илләрдә ССРИ халг тәсәррүфатынын инкишафына даир бешиллик план барәсиндә Сов.ИКП 24-чү гурултајы Директивләринин лајиһәси һаггында»; АКП рәһбәр органларынын вә Сов.ИКП 24-чү гурултајына нүмајәндәләрин сечилмәси. АКП МК-нын һесабат мә'рузәсиндә 27-чи гурултајдан кечән дөврдә игтисади вә мәдәни гуручулуг саһәсиндә респ. партија тәшкилатынын фәалијјәти, игтисади вә мәдәни гуручулугун даһа да инкишаф етдирилмәси перспективләри, респ.-да тәшкилатчылыг вә идеја-тәрбијә ишинин күчләндирилмәси тәдбирләри тәһлил олунмушдур. Гурултај х.т.-на партија рәһбәрлијини әсаслы сурәтдә јахшылашдырмаг, партија вә дөвләт интизамыны мөһкәмләндирмәк, кадрлара гаршы тәләбкарлығы күчләндирмәк вә тапшырылан иш үчүн онларын мәс'улијјәтини артырмаг барәсиндә АКП МК-нын Август (1969) пленуму вә сонракы пленумларында мүәјјән олунмуш вә һәјата кечирилмиш тәдбирләри бәјәнди. Гурултај гејд етди ки, һесабат дөврүндә респ.-да х.т. даһа да инкишаф етдирилмиш, әмәкчиләрин рифаһы даһа да јүксәлмишдир. Гурултај јеринә јетирилмәмиш вәзифәләрә, партија, совет вә тәсәррүфат органларынын фәалијјәтиндә һәлә дә нәзәрә чарпан чидди нөгсанлара диггәти чәлб етди, онларын арадан галдырылмасы тәдбирләрини мүәјјәнләшдирди. Гурултај идеоложи иши совет адамларында коммунист дүнјакөрүшүнүн формалашмасына, онларын сосиалист әмәк интизамына вә коммунист әхлагы нормаларына чидди риајәт етмәк, буржуа идеолокијасына гаршы барышмазлыг руһунда тәрбијәләнмәсинә јөнәлтмәји тәләб етди. Гурултај АКП-нин тәшкилатча, идејача даһа да мөһкәмләндијини вә мәтинләшдијини, сајча артдығыны, сијаси рәһбәрлик саһәсиндә тәчрүбәсинин зәнкинләшдијини көстәрди, коммунизм гуручулуғу вәзифәләринин һәјата кечирилмәси уғрунда мүбаризәдә онун јарадычы фәаллығынын вә авангард ролунун артырылмасы тәдбирләрини мүәјјән етди. Гурултај Сов.ИКП МК-ны әмин етди ки, АКП Ленинин галибијјәтли бајрағыны кәләчәкдә дә јүксәк тутачаг, гаршыда дуран јени, мәс'ул вәзифәләри шәрәфлә јеринә јетирәчәкдир. Гурултај Сов.ИКП 24-чү гурултајы Директивләринин лајиһәсини јекдилликлә бәјәнди. Бүтүн фәһләләри, колхозчулары, зијалылары Сов.ИКП-нин гаршыдакы 24-чү гурултајынын гәрарларыны, доггузунчу бешиллијин тапшырыгларыны мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмәјә чағырды. МК (125 үзв вә 75 намизәд), ТК (55 үзв), Сов.ИКП 24-чү гурултајына һәлледичи сәслә 89, мәшвәрәтчи сәслә 5 нүмајәндә сечилди.

Әд.: АКП XXVIII гурултајынын материаллары, Б., 1971; «Коммунист», 1971, № 59—60.

Ијирми доггузунчу гурултај—1976 ил јанварын 28—30-да Бакыда олмушдур. Гурултајда партијанын 276 508 үзвү вә 11 315 намизәдини тәмсил едән 1 143 нүмајәндә иштирак едирди. Күндәлик: МК вә ТК-нын һесабатлары; Сов.ИКП 25-чи гурултајы үчүн Сов.ИКП МК-нын «1976—1980-чи илләрдә ССРИ халг тәсәррүфаты инкишафынын әсас истигамәтләри» лајиһәси һаггында; АКП рәһбәр органларынын вә Сов.ИКП 25-чи гурултајына нүмајәндәләрин сечилмәси. МК-нын һесабат мә'рузәси илә АКП МК-нын биринчи катиби Һ. Әлијев јолдаш чыхыш етди. Гурултај һесабат дөврүндә МК-нын әмәли фәалијјәтини бүтүнлүклә вә тамамилә бәјәнди. Гурултај Сов.ИКП 24-чү гурултајынын, АКП 28-чи гурултајынын гәрарларыны јеринә јетирмәк саһәсиндә, игтисадијјата рәһбәрлијин көкүндән јахшылашдырылмасы, х.т.-нын инкишафында вә идеоложи ишдә әввәлләр јол верилмиш сәһвләрин вә нөгсанларын көкүнүн кәсилмәси, партија вә дөвләт интизамынын мөһкәмләндирилмәси, тапшырылан иш үчүн кадрларын мәс'улијјәтинин артырылмасы саһәсиндә АКП МК-нын тәшкилатчылыг, сијаси вә идеоложи ишини јүксәк гијмәтләндирди. Гурултај гејд етди ки, мүвәффәгијјәтлә баша чатан доггузунчу бешиллик респ. игтисадијјатынын инкишафында дөнүш мәрһәләси олмушдур. Азәрб. ССР сәнаје вә к.т. истеһсалында узун мүддәт давам етмиш керилији арадан галдыраraг, игтисади гуручулугда јүксәк зирвәләр фәтһ етмиш, бешиллијин бүтүн илләриндә Үмумиттифаг сосиализм јарышынын галибләри сырасында олмушдур. Гурултај зәһмәткешләрин мадди вә мәдәни һәјат сәвијјәсинин даһа да јүксәлдијини, халг маарифи, елм вә мәдәнијјәт саһәсиндәки наилијјәтләри көстәрди. Гурултај партија-тәшкилати вә сијаси-идеоложи ишдә, кадрларын сечилмәси, јерләшдирилмәси вә зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәси саһәсиндә мүһүм тәдбирләрин һәјата кечирилмәси сајәсиндә кејфијјәтли дөнүш јарандығыны, јени, зәнкин тәчрүбә газандығыны гејд етди; Азәрб. партија тәшкилатынын фәалијјәтини јүксәк тәләбләр, Сов.ИКП 25-чи гурултајынын тәсдиг едәчәји бөјүк вәзифәләр бахымындан гијмәтләндирәрәк, диггәти респ.-нын партија, совет, ичтимаи вә тәсәррүфат органларынын фәалијјәтиндә һәлә дә олан һәлл едилмәмиш проблемләрә вә нөгсанлара чәлб етди. Гурултај респ. партија тәшкилатыны х.т.-нын бүтүн саһәләринә рәһбәрлик услубунун вә методларынын даһа да јахшылашдырылмасына, тәшкилатчылыг вә идеја-тәрбијә ишинин тәкмилләшдирилмәсинә, партија, дөвләт вә әмәк интизамына чидди әмәл олунмасына, бүтүн кадрлара гаршы тәләбкарлығын артырылмасына вә тапшырылан иш үчүн онларын мәс'улијјәтинин күчләндирилмәсинә доғру јөнәлтди. Гурултај игтисади, ичтимаи-сијаси вә мәдәни һәјатын бүтүн саһәләриндә респ. коммунистләринин, бүтүн зәһмәткешләрин нөвбәти вәзифәләрини мүәјјән етди. Гурултај Сов.ИКП МК-ны әмин етди ки, өз шанлы ингилаби, әмәк вә бејнәлмиләлчилик ән'әнәләринә садиг олан АКП бундан сонра да партијанын ленинчи Мәркәзи Комитәсинин е'тибарлы дајағы олачаг, мүзәффәр Ленин бајрағыны уча тутачаг, респ. зәһмәткешләринин сә'јләрини Сов.ИКП 25-чи гурултајынын ирәли сүрәчәји вәзифәләрин, онунчу бешиллијин мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмәсинә сәфәрбәр едәчәк, коммунизм гуручулуғунун бүтүн саһәләриндә јени гәләбәләр газаначагдыр. Гурултај 25-чи гурултај үчүн Сов.ИКП МК-нын онунчу бешилликдә х.т. инкишафынын әсас истигамәтләри лајиһәсини јекдилликлә бәјәнди. МК (125 үзв вә 75 намизәд), ТК (55 үзв), Сов.ИКП 25-чи гурултајына 96 нүмајәндә сечилди.

Әд.: Әлијев Һ. Ә., Азәрбајчан Коммунист Партијасынын XXIX гурултајына Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәсинин һесабат мә'рузәси, Б., 1976; Азәрбајчан Коммунист Партијасы XXIX гурултајынын материаллары, Б., 1976.

АЗӘРБАЈЧАН КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫНЫН КОНФРАНСЛАРЫ— респ. партија тәшкилатынын али органы (бах *Партија конфрансы*). Партија комитәләри вә тәфтиш комиссијаларынын (ТК) һесабат мә'рузәләрини динләјир, гәрарлар гәбул едир, партија комитәләрини вә ТК-ны сечир. АКП-нин ики конфрансы олмушдур.

Биринчи конфранс [АК(б)П-нин биринчи легал Үмумбакы партија конфрансы] 1920 ил мајын 5—7-дә кечирилмишдир. Күндәлик: АК(б)П БК-нын һесабаты; һазыркы вәзијјәт вә АК(б)П-нин вәзифәләри; партија вә совет гуручулуғу; Бакы Партија Комитәсинә вә ТК-ја сечкиләр. Конфранс јени шәраитдә Азәрб.-да Совет һакимијјәтини мөһкәмләндирмәк уғрунда мүбаризәдә АК(б)П-нин вәзифәләрини мүәјјән етди. Конфрансын гәрарында көстәрилирди ки, АК(б)П-нин фәалијјәтиндә РК(б)П-нин Програм вә тактикасындан, онун рәһбәр органларынын гәрарларындан, директив вә тә'лиматларындан кәнарачыхма һаллары, сазишчилијә вә милләтчилијә јолвермә һаллары олмамышдыр вә ола да билмәз. Конфранс партија тәшкилатлары сыраларынын бирлик вә јекдиллијинин мөһкәмләндирилмәсинә көмәк етди.

Икинчи конфранс 1922 ил нојабрын 1—4-дә кечирилмишдир. Күндәлик: Совет Федерасијасынын вәзијјәти: Халг Әрзаг Комиссарлығынын әрзаг веркиси һаггында мә'рузәси; тәшвигат вә тәблиғатын нөвбәти вәзифәләри; партија-тәшкилат иши вә совет гуручулуғу; к.т. вә кооперасија саһәсиндә партијанын вәзифәләри; Азәрб.-да маарифин вәзифәләри. Конфранс мүзакирә олунан мәсәләләр барәсиндә мүвафиг гәрар гәбул етди вә ССРИ-нин тәшкили һаггында РК(б)П МК-нын гәрарыны бәјәнди. «Загафгазија Федерасијасы тәркибиндә Азәрбајчан, Күрчүстан вә Ерманистанын ССРИ-јә дахил олмасы леһинә рә'ј верди». Загафгазија респ.-ларынын Федерасија Иттифагыны ваһид федератив респ.-да бирләшдирмәјин зәрурилијини гејд етди.

«АЗӘРБАЈЧАН КОММУНИСТИ»— АКП МК-нын ајлыг нәзәри вә сијаси журналы. Илк нөмрәси 1939 илин ијулунда Бакыда Азәрб. дилиндә чыхмышдыр. Әввәлчә «Пропагандист», 1944 илин мартындан «Тәблиғатчы», 1957 илин мартындан «А.к.» ады илә нәшр олунур. Журнал марксизм-ленинизм нәзәријјәси, марксист фәлсәфә, сијаси игтисад, Сов.ИКП вә АКП тарихи, партија гуручулуғу, елм вә мәдәнијјәт, әдәбијјат вә инчәсәнәтин актуал мәсәләләрини ишыгландырыр. Дүнја коммунист вә фәһлә һәрәкатына, бејнәлхалг мүнасибәтләрә, сосиалист өлкәләринин гаршылыглы әмәкдашлығына, буржуа идеолокијасынын тәнгидинә даир мәгаләләр дәрч едир. Журнал партија тәшкилатларынын иш тәчрүбәсини јајыр, тәблиғатчы вә тәшвигатчылара көмәк мәгсәди илә мәсләһәтләр верир. Ајлыг тиражы 42 мин нүсхәдир (1976).

АЗӘРБАЈЧАН КП МК ЈАНЫНДА ПАРТИЈА ТАРИХИ ИНСТИТУТУ, Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Интунун Филиалы—Азәрб. ССР-дә мәркәзи партија елми-тәдгигат идарәси. Бакыдадыр. 1921 илдә Азәрб.-да ингилабын вә партијанын тарихини өјрәнән комиссија (Азистпарт) тәшкил олунмушду. 1928 илдә Азистпарт әсасында Азәрб.-да Синфи Мүбаризәнин вә Коммунист Партијасынын Тарихини Өјрәнән Ин-т (С. К. Шаумјан ад.) јарадылды. 1939 илдән ҮИК(б)П МК јанында Маркс—Енкелс—Ленин Ин-тунун Азәрб. Филиалы, 1956 илдән исә АКП МК јанында Партија Тарихи Ин-ту—Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Ин-тунун Филиалы адланыр. Ин-т марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләрини, мүһүм партија сәнәдләрини, партија-сијаси әдәбијјаты Азәрб. дилинә тәрчүмә едир, респ. партија тәшкилатынын тарихини тәдгиг едир, партија тарихинә аид мүһүм сәнәд, хатирә вә с. материал топлајыр вә дәрч етдирир. Ин-тун марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләрини тәрчүмә, партија тарихи, партија гуручулуғу бөлмәләри, партија архиви вә китабханасы вар. 1964 илдә ин-т нәздиндә респ.-да Сов.ИКП тарихинин елми чәһәтдән тәдгигини әлагәләндирмә шурасы тәшкил олунмушдур. 1946 илдән «Әсәрләр» мәчмуәси нәшр едир.

АЗӘРБАЈЧАН КУКЛА ТЕАТРЫ, А. Шаиг ад. Азәрбајчан Дөвләт Кукла Театры—1931 илдә тәшкил едилмишдир. Бакыдадыр. Мүхтәлиф илләрдә (1931—41; 1946—50) мүстәгил театр кими, мүәјјән дөврләрдә исә Азәрб. Кәнч Тамашачылар Театры (1941—46) вә Азәрб. Дөвләт Филармонијасы нәздиндә (1950 илдән) фәалијјәт көстәрмишдир. 1965 илдән мүстәгил театрдыр. Азәрб. вә рус бөлмәләри вар

Азәрбајчан Дөвләт Кукла Театрынын бинасы.

Илк дөврләрдә театрда Азәрб., рус вә Гәрби Авропа драматургларынын пјесләри (садәләшдирилмиш шәкилдә), Азәрб. шифаһи халг әдәбијјаты мотивләри әсасында тәрбијәви әһәмијјәтли әсәрләр тамашаја гојулмушдур: «Һачы Гара» (М. Ф. Ахундов), «Зорән тәбиб» (Ж. Молјер), «Алмас» (Ч. Чаббарлы), «Бөјүк Иван» (С. Образтсов), «Искәндәр вә чобан», «Чыртдан», «Нәркиз» (М. Сејид-задә) вә с. 60—70-чи илләрдән репертуарыны азјашлы ушагларын, мәктәблиләрин сәвијјәсинә мүвафиг гурур. 1975 илдән театрда бөјүкләр үчүн дә тамашалар көстәрилир. «Үч нағыл» (А.

«Кечинин гисасы» (Ә. Аббасов) тамашасындан сәһнә.

Шаиг), «Көјчәк Фатма» (М. Дилбази), «Артыг тамаһ баш јарар» (Ә. Сәмәдов), «Кечинин гисасы» (Ә. Аббасов), «Әкиз гардашлар» (Һ. Зија), «Бу ев кимин евидир?» (Р. Һејдәр), «Мешә нағылы» (Т. Мутәллибов), «Балача гызчығаз Тино» (Л. Бабинскаја), «Көзәл Василиса» (Ј. Чернјак), «Гаравәлли» (Анар) вә с. театрын ән јахшы тамашаларындандыр. А.к.т. ушаглара вә мәктәблиләрә јүксәк мә'нәви-әхлаги кејфијјәтләр ашыланмасында, онларын совет вәтәнпәрвәрлији руһунда тәрбијә едилмәсиндә вә дүнјакөрүшүнүн формалашмасында мүһүм рол ојнајыр. Театрын тәшкилатчысы, илк бәдии рәһбәри вә баш реж. М. *Бәбирли* олмушдур. 1974 илдә А.к.т.-на А. Шаигин ады верилмишдир.

АЗӘРБАЈЧАН КӘНЧ ТАМАШАЧЫЛАР ТЕАТРЫ, М. Горки ад. Азәрбајчан Дөвләт Кәнч Тамашачылар Театры—респ.-нын ушаг вә кәнчләр театры. Бакыдадыр. 1928 илдә Бакы Ушаг Театры ады илә јарадылмышдыр. Рус (1928) вә Азәрб. (1929) бөлмәләри вар. Театрын өзәјини Бакы дәнизчиләр клубу нәздиндәки драм дәрнәјин тәшкил етмишдир. Илк актјорлары Азәрб. ССР халг артистләри А. Гурбанов (һәмчинин реж.), М. Һашымов, Азәрб.ССР әмәкдар артистләри Ј. Дадашов, М. А. Дадашов, К. Һәсәнов, Н. В. Сазонова, Ч. Искәндәрова, артистләрдән Г. Корнелли (һәмчинин рус бөлмәсинин реж.), М. Абдуллајева, З. Әлијева, А. Әзимзадә, З. Аббасова, С. Балајев вә б. олмушлар. 1936 илдә Азәрб. Дөвләт Кәнч Тамашачылар Театры адландырылмыш, һәмин ил театра М. Горкинин ады верилмишдир. Әввәлләр театрын сәһнәсиндә, әсасән, тәрчүмә әсәрләри ојнанылырды («Вур-гур», Г. Корнелли, Р. Бегак; «Узаг јајлагда», Г. Корнелли; «Ағ вади», А. Јан вә с.). 1932 илдән театрын репертуарына Азәрб. мүәллифләринин әсәрләри дахил едилди: «Күчәләрдә» (Ч. Чәфәров, Ш. Мәликјеганов), «Сүр'әт» (Ә. Атајев), «Гаралар өлкәсиндә» (З. Не'мәтов), «Хасај» (А. Шаиг) вә с. Бу илләрдә театр мүасир мөвзулу әсәрләри («Челјускинчиләр», Ә. Һәсәнов, Ә. Атајев; «Дөјүш», М. А. Дадашов, Ә. Атајев), нағыл-пјесләри («Нәркиз», «Ајаз», «Гызыл гуш», М. Сејидзадә), Азәрб., рус вә Гәрби Авропа классикләринин әсәрләрини («Молла Ибраһимхәлил кимјакәр», «Дәрвиш Мәстәли шаһ», М. Ф. Ахундов; «Мүфәттиш», «Евләнмә», Н. Гогол; «Гачаглар», Ф. Шиллер вә с.) тамашаја гојмушдур. 1940 илдә Москвада кечирилән кәнчләр театрларына Үмумиттифаг бахышында театрын «Партизан Мәммәд» (С. Рәһман, А. Искәндәров) вә «Сејран» (Ә. Атајев, Ә. Әһ-

«Ингилаб наминә» (М. Шатров) тамашасындан сәһнә.

Тамашалардан сәһнәләр: 1—«Һаҹы Гәнбәр» (Н. Б. Вәзиров); 2—«Ҝәлирли јер» (А. Н. Островски)' 3—«Фитнә» (А. Шаиг); 4—«Ики вероналы» (В. Шекспир).

мәдов) тамашалары мүкафата лајиг ҝөрүлмүшдүр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә театр «Ајдын» (Ҹ. Ҹаббарлы), «Һаҹы Гәнбәр» (Н. Б. Вәзиров), «Вәтән» (А. Шаиг), «Мәликмәммәд» (Ә. Аббасов), «Чәтин дәрә» (С. Ахундов), «Тәрлан» (Ҹ. Мәммәдов, М. Мириjев) вә с. әсәрләри тамашаја гојмушдур.

Мүһарибәдән сонракы илләрдә театрын коллективи Азәрб. драматургларынын әсәрләрини — «Јашар» (Ҹ. Ҹаббарлы), «Сирли шәһәр» (М. А. Дадашов; Меһди Һүсејнин әсәри үзрә), «Комсомол поемасы» (И. Ҹошғун; С. Вурғунун әсәри үзрә), «Сон мәктуб» (Р. Исмајылов), «Анаҹан», «Апрел сәһәри» (Ј. Әзимзадә), «Әлвида, Һиндистан» (Г. Рәсулов) вә нағыл-пјесләри («Чичәкли дағ», М. Тәһмасиб), һәмчинин Гәрби Авропа классикләринин комедијаларыны («Ики ағанын бир нөкәри», К. Голдони; «Ики вероналы», В. Шекспир) тамашаја гојмушдур. Бу илләрдә театрын рус бөлмәси «Сәнин евин», «Гызыл медал» (В. А. Лјубимова), «Павлик Морозов» (В. Ҝ. Губарев), «Полад неҹә бәркиди» (Н. Островскинин әсәри үзрә), «Сомбреро» (С. Михалков) вә с. тамашалар ҝөстәрмишдир. Азәрб.ССР халг артистләри А. Туганов, М. Һашымов, Ә. Ағајев, В. Лежнјов, Азәрб.ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадимләри З. Не'мәтов, У. Әлијева, Н. С. Овчинников, Азәрб.ССР әмәкдар артисти А. С. Варшавски вә б. мүхтәлиф илләрдә театрда фәалијјәт ҝөстәрмишләр.

1960—70-ҹи илләрин репертуарында «Сәнин јашыдларын» (К. Һәсәнов; Г. Илкинин әсәри үзрә), «Јарымчыг шәкил» (А. Бабајев), «Ромео вә Ҹүлјетта» (В. Шекспир), «Дан улдузу» (Ҹ. Мәммәдов), «Ингилаб наминә» (М. Шатров), «Довшанын ад ҝүнү» (Х. Әлибәјли), «Гырмызы папаг» (Ј. Швартс), «Гараҹа гыз» (А. Шаиг; С. С. Ахундовун әсәри үзрә), «Овод» (Е. Војничин әсәри үзрә), «Пин вә Гвин» (К. Мешков), «Рүбаиләр аләминдә» (М. Тәһмасиб), «Ајдынлыға доғру» (С. Дағлы), «Надан өвлад» (Д. Фонвизин), «Ҝечән илин сон ҝеҹәси» (Анар), «Мәним нәғмәкар бибим» (Ә. Әјлисли), «Үч мүшкетјор» (А. Дүманын әсәри үзрә), «Сынаг пилләләри» (Р. Һејдәр), «Јадындамы?» (А. Мәммәдов) вә с. тамашалар әсас јер тутмушдур. Театрда Азәрб.ССР халг артисти Ф. Шәрифова, Азәрб.ССР әмәкдар артистләриндән Мәхфурә ханым (М. Јермакова), С. Мәҹидова, Ј. Вәлијев, А. Добронетски, С. Әләскәров, Һ. Садыгов, Ҝ. Сыганков, М. А. Дадашов, Т. Разумовскаја, О. Һаҹыбәјов, Ә. Һәсәнзадә, Р. Мәликова, реж.-лардан Азәрб.ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими Һ. Султанов, Азәрб.ССР әмәкдар артисти К. Һәсәнов вә б. фәалијјәт ҝөстәрирләр. Театрын баш режиссору А. Казымов, баш рәссамы А. Сејидовдур (1976).

Әд.: Кәримов И. С., Совет Азәрбајҹанынын Ҝәнҹләр Театры, Б., 1969.

«АЗӘРБАЈҸАН ҜӘНҸЛӘРИ» — гәзет. АЛКҜИ МК-нын органы. Һәфтәдә үч дәфә нәшр олунур. Илк нөмрәси 1919 ил октјабрын 27-дә «Ҝәнҹ ишчи» ады илә Бакыда Азәрб. дилиндә чыхмышдыр. Бакы ш. вә онун р-нларынын Бејнәлмиләлчи Фәһлә Ҝәнҹләр Иттифагы МК-сы нәшр едирди. Мүсават һөкумәтинин тә'гиби үзүндән 1919 илин ахырларында нәшри дајандырылмышды. 1923 илин февралындан «Ҝәнҹ ишчи» ады илә јенидән чыхмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә нәшри мүвәггәти дајандырылмыш, 1945 илин ијулундан «А.к.» ады илә јенидән нәшрә башламышдыр. Гәзет ҝәнҹләрин партијаја, коммунизм ишинә сәдагәт, совет вәтәнпәрвәрлији, бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијә едилмәсиндә бөјүк рол ојнајыр. Бирдәфәлик тиражы 430 мин нүсхәдир (1976). Азәрб. ССР-ин Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1931).

«АЗӘРБАЈЧАН, КҮРЧҮСТАН, ЕРМӘНИСТАН, ДАҒЫСТАН ВӘ ДАҒЛЫЛАР РЕСПУБЛИКАСЫНДАКЫ КОММУНИСТ ЈОЛДАШЛАРА»— В. И. Ленинин Гафгаз партија тәшкилатларына мәктубу [1921 ил, 14 апрел (Әсәрләри, ч. 32, сәһ. 340—342)]. В. И. Ленин 1921 ил апрелин 9-да А. Ф. *Мјасникову* гәбул едиб, партија вә совет ишинин вәзифәләри, Загафгазијада сосиализм гуручулуғунун хүсусијјәтләри барәдә сөһбәт етмишди. В. И. Ленин мәктубу бу сөһбәтдән сонра јазмышдыр. Мәктуб 1921 ил мајын 13-дә 1-чи Үмумазәрбајчан Советләр гурултајынын 13-чү ичласында Азәрб. вә рус дилләриндә е'лан едилди. Нүмајәндәләр мәктубу курултулу алгышлар вә «Јашасын јолдаш Ленин!» сәдалары илә гаршыладылар. Нүмајәндәләрин тәклифи илә гурултај мәктубун сурәтини бүтүн гәзалара көндәрмәји гәрара алды. Мәктуб АК(б)П МК пленумунда (1921 ил, 16 мај) мүзакирә едиләрәк јекдилликлә бәјәнилди. В. И. Ленинин мәктубу Азәрб. дилинә тәрчүмә олунараг гәза партија тәшкилатларына көндәрилди. Мәктубда Загафгазијада сосиализм гуручулуғуна башламағын конкрет планы шәрһ едилир, партијанын милли сијасәтини һәјата кечирмәјә даир әмәли програм верилирди. Бөјүк тарихи әһәмијјәти олан бу мәктубда Гафгаз, һәмчинин Азәрб. коммунистләри гаршысында бир сыра мүһүм вә тә'хирәсалынмаз вәзифә гојулмушду ки, бунлары мүвәффәгијјәтлә һәлл етмәдән Гафгаз Совет респ.-ларынын сых иттифагы, милли сүлһүн тә'мин едилмәси, сосиализмә кечид олан Совет һакимијјәтинин горунуб сахланылмасы вә инкишаф етдирилмәси, сосиализмин гәләбәси мүмкүн олмазды. «Буржуазија шәраитиндә мисли көрүнмәмиш вә буржуа гурулушунда мүмкүн олмајан милли сүлһ нүмунәси» јаратмаг, өлкәнин мәһсулдар гүввәләринин инкишаф етдирилмәси, фәһлә вә кәндлиләрин мадди рифаһынын јахшылашдырылмасы, Загафгазија вә бүтүн Гафгазын сосиалистчәсинә јенидән гурулмасы уғрунда мүбаризә мәсәләләри мәктубун әсас мәзмунуну тәшкил едир. В. И. Ленин јазырды: «Бу вәзифәни мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмәк үчүн ән мүһүм чәһәт будур ки, Загафгазија коммунистләри, РСФСР-ин вәзијјәти вә шәраитиндән фәргли олараг, өз вәзијјәтләринин вә өз республикаларынын вәзијјәтинин хүсусијјәтини баша дүшсүнләр, бизим тактикамызы ејнилә тәглид етмәк дејил, конкрет шәраитин мүхтәлифлијинә ујғун олараг ону дүшүнүлмүш сурәтдә дәјишдирмәк лазым кәлдијини баша дүшсүнләр». Мәктубда В. И. Ленинин әсас мүддәалары бунлардан ибарәтдир: 1) Гафгаз Совет респ.-лары Совет Русијасындан сијаси вә һәрби көмәк көрмүш, Русијада Совет респ.-сынын исә һеч јердән белә көмәји олмамышдыр; 2) Антантанын һүчумундан вә јерли ағгвардијачылара һәрби јардымындан горхмаг лазым кәлмир, чүнки онун Русијада «ағзы јанмышдыр». Бу, Гафгаз респ.-ларына даһа сакит шәраитдә ишләмәк имканы верир; 3) Гафгаз респ.-лары Русијадан даһа чох кәндли өлкәләридир; 4) Русија игтисади чәһәтдән габагчыл капиталист өлкәләриндән ајры салынмышды, Гафгаз исә капиталист Гәрби илә мал мүбадиләсини даһа сүр'әтлә вә асанлыгла гајдаја сала биләр. РСФСР-дән фәргли олараг Гафгаз респ.-лары үчүн мүмкүн вә зәрури олан иш—даһа арамла, даһа еһтијатла, даһа мүнтәзәм шәкилдә сосиализмә кечмәкдир. Мәктубда гаршыја гојулмуш вәзифәләрин мүвәффәгијјәтлә һәлли, Загафгазија респ.-ларынын сосиализм јолу илә инкишафыны тә'мин етди.

АЗӘРБАЈЧАН ЛЕНИН КОММУНИСТ КӘНЧЛӘР ИТТИФАГЫ (АЛККИ)—Азәрб.ССР кәнчләринин күтләви ичтимаи-сијаси өзфәалијјәт тәшкилаты, ҮИЛККИ-нин мүбариз дәстәләриндән бири; партијанын садиг көмәкчиси вә е'тибарлы еһтијат гүввәсидир. АЛККИ респ. кәнчләрини коммунизм руһунда тәрбијә етмәкдә, онлары јени чәмијјәт гурмаг ишинә әмәли сурәтдә чәлб етмәкдә партијаја көмәк едир. АЛККИ Сов.ИКП-нин, онун мүбариз дәстәләриндән олан АКП-нин рәһбәрлији алтында фәалијјәт көстәрир. АЛККИ-нин башлыча вәзифәси кәнчләри марксизм-ленинизм идејалары, шанлы ингилаби мүбаризә ән'әнәләри, совет адамларынын фәдакар әмәк нүмунәләри руһунда тәрбијә етмәкдән, мөһкәм ирадәли, дәрин биликли, әмәксевәр, вәтән вә халг ишинә сәдагәтли коммунизм гуручулары јетишдирмәкдән ибарәтдир.

Азәрб.-да фәһлә кәнчләрин ингилаби чыхышлары 19 әсрин ахырлары—20 әсрин әввәлләриндән башламышдыр. Фәһлә кәнчләрин ингилаби мүбаризәси партијанын рәһбәрлији алтында фәһлә һәрәкатынын тәркиб һиссәси кими инкишаф етмишдир. Феврал буржуа-демократик ингилабындан (1917) сонра Азәрб.-да да кәнчләр һәрәкаты кениш вүс'әт алды.

Азәрб.-да да кәнчләр тәшкилатынын формалашмасында РСДФ(б)П 6-чы гурултајынын (1917) «Кәнчләр иттифаглары һаггында» гәтнамәсинин бөјүк әһәмијјәти олмушдур. Гурултај көстәрди ки, партија тәшкилатлары кәнчләр иттифагларына максимум гајғы көстәрмәли вә онлары ингилабчы пролетар партијасы әтрафында сых бирләшдирмәлидир. 1917 илин августунда БК тәрәфиндән «РСДФ(б)П Бакы Комитәси јанында кәнчләр тәшкилаты» јарадылды. Бу, Азәрб. комсомолунун рүшејми иди. 1918 илин јанварында һәмин тәшкилатын чапчы кәнчләр тәшкилаты илә бирләшмәси нәтичәсиндә Бакы шәһәри вә онун рајонларынын Бејнәлмиләлчи Фәһлә Кәнчләр Иттифагы јарадылды. Шуша, Көјчај вә Ләнкәранда да кәнчләр тәшкилатлары јарадылды. Русија Коммунист Кәнчләр Иттифагынын (РККИ) јарадылмасы (1918, октјабр) бүтүн кәнчләр һәрәкатында бөјүк дөнүш олду, Азәрб.-да да коммунист кәнчләр тәшкилатынын инкишафында вә формалашмасында мүстәсна рол ојнады. Бејнәлмиләлчи Фәһлә Кәнчләр Иттифагы кәнчләри Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәјә сәфәрбәр етмәкдә партијаја јахындан көмәклик көстәрирди. Иттифаг үзвләринин әксәријјәти гызыл гвардија дәстәләринә дахил олмушду. Балаханыда исә кәнчләрдән ајрыча гызыл гвардија дәстәси јарадылмышды. БК-нын дөјүш дружинасынын, бејнәлмиләл совет полку әскәрләринин 30—40%-и Кәнчләр Иттифагынын үзвләриндән ибарәт иди. Кәнчләр Бакы Коммунасынын мөһкәмләнмәси, онун илк сосиалист тәдбирләринин һәјата кечирилмәсиндә јахындан иштирак етмиш, Коммунанын сүгутундан сонракы ағыр шәраитдә дә мүбаризәни дајандырмамышдылар. Бакы пролетариатынын ингилаби гүввәләринә мүбариз бахыш олан 1919 ил мај үмуми тә'тилиндә Бејнәлмиләлчи Фәһлә Кәнчләр Иттифагынын үзвләри дә фәал иштирак едир, нүмајиш вә митингләрин тәшкилиндә болшевикләрә јахындан көмәклик көстәрирдиләр. 1919 илин мајында Бакынын кәнчләр тәшкилатларынын үмумшәһәр конфрансы кечирилди. Конфранс Бејнәлмиләлчи Фәһлә Кәнчләр Иттифагынын Низамнамәсини гәбул етди вә онун сијаси вәзифәләрини мүәјјәнләшдирди. Иттифаг рус вә Азәрб. дилләриндә кәнчләр гәзетләри («Молодој рабочи», «Кәнч ишчи») нәшр едирди.

Загафгазијада коммунист кәнчләр һәрәкатынын кенишләнмәси вә мөһкәмләнмәсиндә 1919 ил сентјабрын 22—25-дә Бакыда кечирилмиш Загафгазија коммунист кәнчләр тәшкилатлары конфрансынын мүһүм әһәмијјәти олду. Конфранс Загафгазијанын кәнчләр тәшкилатларыны РККИ-нин Загафгазија тәшкилатында бирләшдирмәји гәрара алды.

АКП-нин јаранмасы вә Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәси Азәрб. комсомолунун тәшәккүл тапмасында дөнүш нөгтәси олду. 1920 илин ијулунда Бакыда Азәрб. комсомолунун 1-чи гурултајы чағырылды. Гурултајын ишиндә С. Ағамалыоғлу, Р. Ахундов, Д. Бүнјадзадә, А. И. Микојан, Н. Нәриманов, Г. К. Орчоникидзе, Ј. Д. Стасова иштирак едирди. Гурултај респ.-нын бүтүн кәнчләр тәшкилатларыны Азәрб. Коммунист Кәнчләр Иттифагында (АККИ) бирләшдирди. Гурултај гејд етди ки, АККИ РККИ-нин ајрылмаз һиссәси, онун мүбариз дәстәләриндән биридир. РККИ-нин 3-чү гурултајында (1920) В. И. Ленинин «Кәнчләр иттифагларынын вәзифәләри» һаггында нитги сосиализм вә коммунизм гуручулуғунда вә кәнч нәслин коммунист тәрбијәсиндә комсомолун мүбариз програм сәнәди олду.

Азәрб. комсомолунун 2-чи гурултајы јени игтисади сијасәт дөврүндә х.т.-нын бәрпасы уғрунда мүбаризәдә фәһлә-кәндли кәнчләрин вәзифәләрини мүәјјән етди. 5-чи гурултај тәсәррүфат гуручулуғунда респ. кәнчләринин вәзифәләрини мүәјјәнләшдирди; кәнчләрин бејнәлмиләл тәрбијәсини күчләндирмәјә, милләтчилик тәзаһүрләринә гаршы мүбаризә апармаға диггәти артырмағы гејд етди. Респ. комсомолу АЛККИ адландырылды. Гурултај респ. кәнчләри адындан билдирди ки, онлар һәмишә вә һәр ишдә В. И. Ленинин вәсијјәтләринә садиг галачаглар. Тротскичиләрин комсомолу партијаја гаршы гојмаг, ону партијадан ајырмаг чәһдләри гурултајда гәтијјәтлә писләнилди.

Азәрб. комсомолу сосиализм гуручулуғуна даир Ленин планынын һәјата кечирилмәсиндә Коммунист партијасынын сәдагәтли вә мүбариз көмәкчиси олдуғуну нүмајиш етдирди. АЛККИ Ленинин вәсијјәтләринә, Коммунист партијасынын гәрарларына әмәл едәрәк, өзүнүн 6-чы, 7-чи вә 8-чи гурултајларында сосиалист сәнајеләшдирмәси, к.т.-нын сосиалистчәсинә јенидән гурулмасы, мәдәни ингилаб уғрунда мүбаризәдә кәнчләрин фәал иштиракыны тә'мин етмәк вәзифәләрини конкрет мүәјјән етди. Респ. комсомолу х.т.-ны сосиалистчәсинә јенидән гурмаг дөврүндә кәнчләрин әмәк фәаллығынын тәшкилатчысы олду. Бакынын Ленин р-ну вә лејтенант Шмидт ад. з-дун комсомолчуларынын тәшәббүсү илә респ.-да илк зәрбәчи комсомолчу-кәнчләр бригадалары јаранды. 1929 илдә Бакы комсомол тәшкилаты бүтүнлүкдә зәрбәчи е'лан олунду. 1932 илдә Бакы вә Кәнчәнин сәнаје мүәссисәләриндә 1 102 зәрбәчи комсомол бригадасы чалышырды, фәһлә кәнчләрин 90%-дән чоху зәрбәчилик һәрәкатында иштирак едирди. Нефт уғрунда мүбаризәдә комсомолчулар әмәк рәшадәти көстәрдиләр. 1930 илдә нефт сәнајесиндә 412 зәрбәчи комсомол бригадасы ишләјирди. Нефт истеһсалы саһәсиндә биринчи бешиллијин ики ил јарыма јеринә јетирилмәсиндә бөјүк хидмәтләринә көрә 1931 илдә Бакы комсомол тәшкилаты Азәрб. ССР-ин Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилди.

Комсомол тәшкилатлары респ.-да илк к-зларын јарадылмасында, елликлә коллективләшмәнин һәјата кечирилмәсиндә, голчомаглара гаршы мүбаризәдә, к-зларын тәшкилат-тәсәррүфатча мөһкәмләндирилмәсиндә партијаја јахындан көмәк етмишдир. Комсомолун тәшәббүсү илә 1929 илин март—октјабр ајларында кечирилән «јүксәк мәһсул вә коллективләшмә» јүрүшү заманы комсомол тәшкилатлары тәрәфиндән 120 коллектив тәсәррүфат јарадылмышды. 1932 илдә кәнд комсомолчуларынын 65%-и к-зларда бирләшмишди. 1933 илдә респ. комсомолу к-з вә с-зларда ишләмәк үчүн 8 312 нәфәр мүхтәлиф ихтисаслы кадр һазырламышды. АЛККИ Стаханов һәрәкатынын респ.-да инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Кәнч фәһләләрдән М. Ханмурад, С. Варначов, к-зчулардан Б. Бағырова, Г. Сәмәдов, М. Кәримова вә б. респ.-да јениликчиләр һәрәкатынын тәшәббүсчүләриндән олмушлар. Азәрб. комсомолу мәдәни гуручулуг саһәсиндә дә бөјүк фәалијјәт көстәрмиш, савадсызлыға вә эталәтә гаршы, јени, мәдәни һәјат уғрунда мүбаризә апармышдыр. Азәрб. комсомолчулары ҮИЛККИ-нин тәшәббүсү илә кәнчләрин 1928 — 29 илләрдә кечирилмиш үмумиттифаг мәдәни јүрүшүндә фәал иштирак етмишләр. Бу јүрүш савадсызлыға, мәишәтдә вә ичтимаи һәјатда мәдәнијјәтсизлијә гаршы мүбаризә шүарлары алтында кечмишди. Савадсызлығын ләғвиндә мүәллимләрлә јанашы орта мәктәбләрин јухары синиф шакирдләри дә јахындан иштирак едирдиләр. Респ. комсомолчуларынын гүввәси илә тәкчә 1929 илин јај вә пајызында 17 мин адамын савадсызлығы ләғв олунмушду. 1932 илдә 275,1 мин нәфәр, о чүмләдән кәндләрдә 214,5 мин нәфәр савадсызлығыны ләғв етмишди.

Комсомол вә пионер тәшкилатлары мәктәбләрдә дә бөјүк иш апарырды. 1926/27 дәрс илиндә бу тәшкилатлар мәктәблиләрин 38,2%-ини әһатә едирди. 1935/36 дәрс илиндә үмумтәһсил мәктәбләриндә ишләјән мүәллимләрин 54,5%-и комсомолчу иди. Азәрб. комсомолу көһнәлијин галыгларына—дин вә чадра әлејһинә мүбаризәнин өн чәбһәләриндә кетмиш, өз сыраларындан партија, дөвләт вә тәсәррүфат кадрлары, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт хадимләри јетишдирмишдир.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә респ. комсомолчуларынын јарыдан чоху Вәтәни мүдафиә етмәк үчүн чәбһәјә кетмиш, Русија, Украјна вә Белорусијанын шәһәр вә кәндләринин мүдафиәсиндә, Ленинград, Москва, Севастопол, Одесса, Сталинград, Кијев вә Гафгаз уғрунда дөјүшләрдә, партизан һәрәкатында, Авропа өлкәләринин фашизмдән азад олунмасында, Берлин әмәлијјатында мисилсиз икидликләр көстәрмишдир. Һүсејн Әлијев, Исрафил Мәммәдов, Идрис Сүлејманов, Васили Кузнетсов, Владимир Баландин, Нелсон Степанјан, Гафур Мәммәдов, Балоғлан Аббасов, Грант Авакјан, Јевкени Сыганов, Кәрај Әсәдов, Меһди Һүсејнзадә вә Азәрб. комсомолунун јүзләрлә јетишдирмәсинин икидлик вә рәшадәти Ленин комсомолунун тарихинә әбәди дахил олмушдур. Респ. комсомолчулары мүһарибә илләриндә арха чәбһәдә дә мисилсиз әмәк гәһрәманлығы көстәрмишләр.

Мүһарибәдән сонракы дөврдә комсомолчуларын фәал иштиракы илә Хәзәр дәнизиндә әфсанәви Нефт Дашлары шәһәри јарадылмыш, Сумгајыт, Минкәчевир вә Дашкәсән кими јени сосиалист шәһәрләри салынмышдыр. Донбас шахталарынын ишә салынмасында, Братск СЕС-ин тикилмәсиндә, Газахыстанда д.ј. хәтләринин чәкилишиндә Азәрб.-ын 9 500 комсомолчусу иштирак етмиш, 4 миндән артыг кәнч комсомолун чағырышы илә хам вә динчә гојулмуш торпаглара ишләмәјә кетмишди.

Сов.ИКП-нин 20-чи вә 22-чи гурултајларынын Үмумиттифаг комсомолунун, о чүмләдән Азәрб. комсомолунун тарихиндә бөјүк әһәмијјәти олду. Партијанын 22-чи гурултајда гәбул едилән јени Програмы комсомолун да фәалијјәт програмыдыр.

Респ. комсомолунун идеја вә тәшкилатча мөһкәмләндирилмәсиндә, ичтимаи-сијаси һәјатда онун ролунун артырылмасында Сов.ИКП МК-нын 1964 ил Октјабр вә Нојабр, АКП МК-нын Август (1969) пленумлары гәрарларынын мүһүм әһәмијјәти олду. АКП МК-нын Август пленуму АЛККИ-нин гаршысында комсомол тәшкилатларынын мүбаризлијини тә'мин етмәк, кәнчләрин идеја-сијаси тәрбијәси саһәсиндә комсомолун тә'сирини күчләндирмәк, кәнчләр арасында марксизм-ленинизм идејаларынын тәблиғини тәкмилләшдирмәк, онларын јарадычылыг сә'јләрини коммунизм гуручулуғу вәзифәләринин һәјата кечирилмәси үчүн сәфәрбәр етмәк ишини јахшылашдырмаг кими мүһүм вәзифәләр ирәли сүрдү.

Комсомол респ.-да коммунист әмәји һәрәкатынын тәшәббүсчүләриндән олмушдур. Азәрб.-ын јүзләрлә комсомолчу вә кәнчи Сибирдә нефт јатагларынын кәшфиндә иштирак етмишдир. АЛККИ к.т. үчүн кәнчләрдән, хүсусилә гызлардан механизаторлар һазырламаг саһәсиндә кениш иш апармышдыр. Респ.-да Севил Газыјеванын тәшәббүсү илә башланмыш «Гызлар, сүкан архасына!» һәрәкатына јүзләрлә гыз гошулду. Јениликчи механизатор, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Мәнсур Кәримовун тәшәббүсү илә «1+5» девизи алтында башланмыш һәрәкат нәтичәсиндә бир илдә 4 миндән чох оғлан вә гыз механизатор пешәсинә јијәләнди. Сәнајенин инкишафында, кәнчләрин тә'лим-тәрбијәсиндә газандығы наилијјәтләрә көрә Сумгајыт шәһәр комсомол тәшкилатынын ады Совет һакимијјәтинин 50 иллији вә В. И. Ленинин анадан олмасынын 100 иллији шәрәфинә комсомолун әмәк салнамәсинә јазылмышдыр. Сумгајыт шәһәр комсомол тәшкилаты Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир. 1970 илин сентјабрында АЛККИ-нин 50 иллији гејд олунду. АЛККИ МК вә БК-нын јубилеј пленуму респ. комсомолунун јарымәсрлик тарихинә јекун вурараг гејд етди ки, комсомолун әлли иллик гәһрәманлыг јолу Ленин идејаларынын һәјата кечирилмәси уғрунда, сосиализмин вә коммунизмин гәләбәси уғрунда, Коммунист партијасынын рәһбәрлији алтында үмумхалг мүбаризәси илә гырылмаз сурәтдә бағлы олмушдур. АЛККИ-нин 50 иллији һаггында АКП МК-нын гәрарында дејилирди: «Азәрбајчан комсомолунун јарымәсрлик јолу сүбут едир ки, онун бүтүн фәалијјәти коммунизм уғрунда мүбаризә илә, кәнчләрин Ленин вәсијјәтләри руһунда тәрбијәләндирилмәси илә, ичтимаи һәјат һадисәләринә кәнчләрдә синфи мүнасибәтин формалашдырылмасы илә, һәртәрәфли инкишаф етмиш адамлар, бөјүк Ленин партијасынын иши уғрунда мәтин вә фәдакар мүбаризләр һазырланмасы илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр». Респ. комсомолу өз фәалијјәтиндә ону рәһбәр тутмушдур ки, «кәнчләри коммунист идејалылығы, Совет Вәтәнимизә сәдагәт руһунда, бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијәләндирмәк, чәмијјәтимизин нормаларыны вә мә'нәви сәрвәтләрини фәал тәблиғ етмәк комсомолун башлыча вәзифәси олмуш вә башлыча вәзифәсидир» (Сов.ИКП XXIV гурултајынын материаллары, Б., 1971, сәһ. 86). АЛККИ-нин 28-чи (1972) вә 29-чу (1974) гурултајларында вә сонракы пленумларында Сов.ИКП-нин 24-чү вә АКП-нин 28-чи гурултајлары гәрарларынын һәјата кечирилмәси ишиндә респ. комсомол тәшкилатларынын фәал иштиракыны кенишләндирмәк үчүн конкрет вәзифәләр гаршыја гојулмушдур. АЛККИ-нин 29-чу гурултајынын сәнәдләриндә, хүсусилә АКП МК-нын биринчи катиби Һ. Әлијев јолдашын

1

2

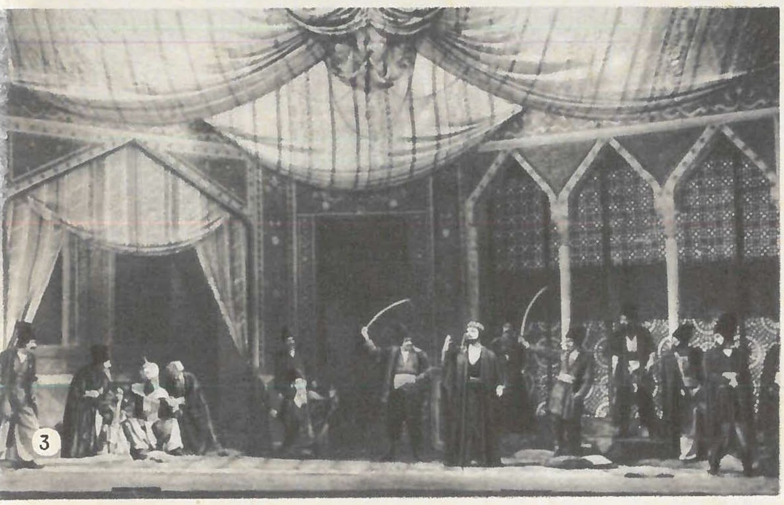
3

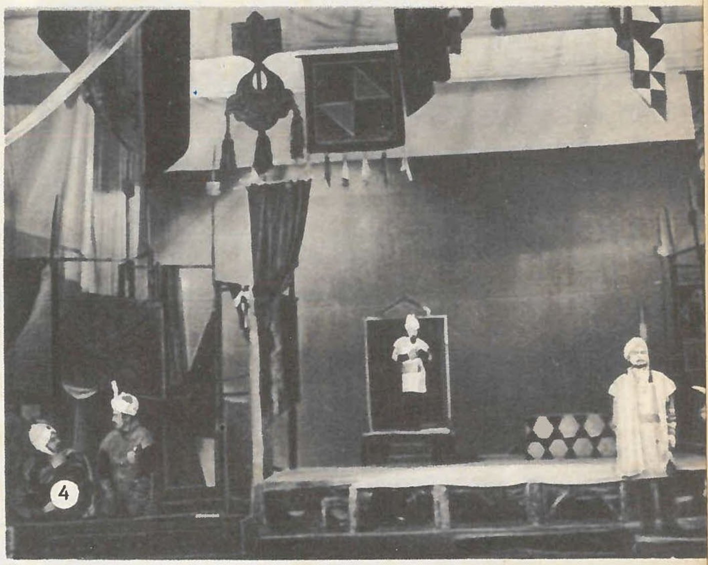
4

5

6

7

8

Азәрбаіҹан Драм Театры. Тамашалардан сәһнәләр: 1. „Вәзири-хани Ләнкәран“ (М. Ф. Ахундов). 2. «Алмас» (Ҹ. Ҹаббарлы). 3. «Вагиф» (С. Вурғун). 4. «Хәјјам» (Һ. Ҹавид). 5. «Ҹеһизсиз гыз» (А. Островски). 6. «Заманын һөкмү» (Н. Погодин). 7. «Антони вә Клеопатра» (В. Шекспир). 8. «Намус» А. Ширванзадә).

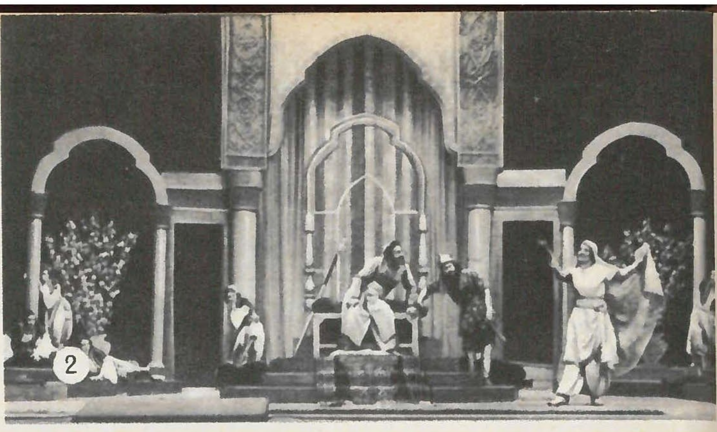

2

Азәрбајҹан Опера ва Балет Театры. Опералардан сәһнәләр: 1. «Лејли вә Мәҹнун» (Ү. Һаҹыбәјов). 2. «Шаһ Исмајыл» (М. Магомајев). 3. «Шаһсәнәм» (Р. Глиер). 4. «Короғлу» (Ү. Һаҹыбәјов). 5. «Гаратохмаг гадын» (П. И. Чајковски). 6. «Севил» (Ф. Әмиров). Балетләрдән сәһнәләр: 7. «Илдырымлы јолларла» (Г. Гарајев). 8. «Жизел» (А. Адан).

4

6

7

8

гурултајдакы нитгиндә коммунизм гуручулуғунда респ.-нын комсомолчу вә кәнчләри гаршысында дуран јени әзәмәтли вәзифәләрин програмы верилди. Гурултај АКП МК-ны, ҮИЛККИ МК-ны әмин етди ки, респ.-нын бүтүн комсомолчу вә кәнчләри доггузунчу бешиллик тапшырыгларынын вахтындан әввәл јеринә јетирилмәсинә көмәк едәчәк, аталарын әмәк шөһрәтини даһа да артырачаглар. Азәрб.-ын комсомолчу вә кәнчләри партијанын рәһбәрлији илә доггузунчу бешиллик тапшырыгларынын вахтындан әввәл јеринә јетирилмәси уғрунда үмумхалг мүбаризәсинин өн сырасында кедәрәк јүксәк әмәк гәләбәләри газанмышдыр. Респ.-нын јүзләрлә оғлан вә гызы үмумиттифаг зәрбәчи тикинтиләриндә, әсрин нәһәнк тикинтиси олан Бајкал—Амур макистралында башга гардаш халгларын нүмајәндәләри илә чијин-чијинә чалышыр. Доггузунчу бешиллик респ.-нын комсомолчу вә кәнчләри үчүн дә ән јахшы бешиллик олмушдур. Респ.-да 90 миндән артыг әмәкчи кәнч, 2 миндән чох комсомолчу-кәнчләр коллективи доггузунчу бешиллији вахтындан әввәл јеринә јетирмишләр. Сов.ИКП 24-чү гурултајынын гәрарларынын јеринә јетирилмәсиндә мүвәффәгијјәтләринә көрә Азәрб. комсомолуна ҮИЛККИ МК-нын кечичи Гырмызы бајрағы верилмишдир. Комсомолун ичтимаи-сијаси фәаллығы артмышдыр. 9 миндән чох кәнч Азәрб.ССР Али Советинә, јерли Советләрә депутат сечилмишдир. Сон беш илдә партија сыраларына 25,9 мин комсомолчу дахил олмушдур ки, бу да партијаја гәбул едиләнләрин 54,5%-ини тәшкил едир.

Өлкәмизин коммунизмин гәләбәсинә доғру ирәлиләјишиндә јени мүһүм мәрһәләни мүәјјән едән Сов.ИКП-нин 25-чи гурултајы, һәмчинин АКП-нин 29-чу гурултајы АЛККИ-нин сонракы фәалијјәти үчүн чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Сов.ИКП-нин 25-чи гурултајы Ленин комсомолунун фәалијјәтини чох јүксәк гијмәтләндирмиш, ејни заманда онун гаршысында мүһүм вәзифәләр гојмушдур. Л. И. Брежнев јолдаш демишдир: «...һәјат өзү комсомолун гаршысында кетдикчә даһа јүксәк тәләбләр гојур. Ахы, мәһз комсомолда кәнчләр коммунизм гуручулуғунда шүурлу иштирак етмәк ишинә фәал сурәтдә гошулурлар... Биз истәјирик ки, чошғунлуг, ити зәка, кәнчлик ешги адамларымызда бүтүн өмүр боју галсын. Буна комсомол көмәк етмәлидир, бу онун мүһүм гајғысы олмалыдыр.

Партија мөһкәм инаныр ки, кәнчләр, комсомолчулар коммунизм гуручулуғу салнамәсиндә јени-јени шанлы сәһифәләр јазачаглар!» (Брежнев Л. И., Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын дахили вә харичи сијасәт саһәсиндә нөвбәти вәзифәләри, Б., 1976, сәһ. 108—109). Гурултај респ.-нын комсомолчулары вә кәнчләри гаршысында да кениш үфүгләр вә перспективләр ачмышдыр. Партијанын рәһбәрлији алтында респ. комсомолчулары 25-чи гурултајын гәрарларыны мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирмәк уғрунда мүбаризә апарырлар. Бүтүн өлкәдә олдуғу кими респ.-нын кәнчләри дә «Кәнчләрин чошғунлуғу вә јарадычылығыны сәмәрәлилик вә кејфијјәт бешиллијинә һәср едәк!» күтләви һәрәкатына гошулмушлар. АЛККИ респ.-нын комсомолчу вә кәнчләрини Сов.ИКП-нин 25-чи, АКП-нин 29-чу гурултајларынын мүәјјән етдији вәзифәләри мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмәк уғрунда мүбаризәјә сәфәрбәр едир.

Сосиализм вә коммунизм гуручулуғунда фәал иштиракына, кәнчләрин тәрбијәси саһәсиндә сәмәрәли ишинә, доггузунчу бешиллијин тапшырыгларынын мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмәсиндә бөјүк хидмәтинә көрә АЛККИ Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1976).

1-чи гурултај дөврүндә АЛККИ сыраларында 1 700 комсомолчу вар идисә, 1976 илин јанварында үзвләрин сајы 647.315-ә чатмышдыр. АЛККИ МК-нын «Азәрбајчан кәнчләри», «Молодјож Азербајджана», «Азәрбајчан пионери» гәзетләри, «Улдуз», «Көјәрчин» (һәр икиси һәм дә Азәрб. Јазычылар Иттифагыныноргандыр), Пионер» журналлары вар. Респ. Ленин комсомолу мүкафаты тә'сис олунмушдур. АЛККИ Ленин ад. Азәрб. Пионер Тәшкилатына рәһбәрлик едир.

АЛККИ-нин али органы гурултајдыр. ҮИЛККИ-нин Низамнамәсинә ујғун олараг, дөрд илдә бир дәфәдән кеч олмајараг чағырылыр. Гурултајлararасы дөврдә әсас мәсәләләр АЛККИ МК-нын үч ајда бир дәфәдән кеч олмајараг чағырылан пленумларында, пленумлararасы дөврдә исә МК Бүросунда вә Катиблијиндә мүзакирә едилир. Гурултај АЛККИ МК вә Тәфтиш Комиссијасынын (ТК) һесабатларыны динләјир вә тәсдиг едир, комсомол ишинин үмуми хәттини вә нөвбәти вәзифәләрини мүәјјәнләшдирир, АЛККИ МК вә ТК-ны, ҮИЛККИ гурултајына нүмајәндәләр сечир.

АЛККИ-нин гурултајлары

1-чи гурултај	1920	16—19 ијул
2-чи гурултај	1921	20—27 мај
3-чү (фөвгәл'адә) гурултај	1921	26—28 август
4-чү гурултај	1922	26—31 ијул
5-чи гурултај	1924	21—26 ијул
6-чы гурултај	1926	18—24 феврал
7-чи гурултај	1928	30 март—7 апрел
8-чи гурултај	1929	28 мај—3 ијун
9-чу гурултај	1930	29 нојабр—3 декабр
10-чу гурултај	1932	20—25 ијун
11-чи гурултај	1936	12—15 феврал
12-чи гурултај	1937	13—18 октјабр
13-чү гурултај	1939	7—12 феврал
14-чү гурултај	1940	1— 3 октјабр
15-чи гурултај	1947	20—22 декабр
16-чы гурултај	1949	12—14 феврал
17-чи гурултај	1951	26—28 јанвар
18-чи гурултај	1953	2— 3 феврал
19-чу гурултај	1954	15—17 јанвар
20-чи гурултај	1955	15—16 декабр
21-чи гурултај	1957	24—25 декабр
22-чи гурултај	1960	9—10 феврал
23-чү гурултај	1962	8— 9 феврал
24-чү гурултај	1963	27—28 декабр
25-чи гурултај	1966	17—18 март
26-чы гурултај	1968	21—22 феврал
27-чи гурултај	1970	26—27 феврал
28-чи гурултај	1972	10—11 март
29-чу гурултај	1974	15—16 феврал

Әд.: Ленин В. И., Кәнчләр һаггында, Б., 1969; Брежнев Л. И., Ленин јолу илә, ч. 2, Б., 1970, сәһ. 277—296; јенә онун, Үмумиттифаг Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагынын XVII гурултајында нитг, Б., 1974; јенә онун, Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын дахили вә харичи сијасәт саһәсиндә нөвбәти вәзифәләри, Б., 1976; Әлијев Һ. Ә., Бөјүк Ленинин адыны шәрәфлә дашымалы. АЛККИ-нин XXIX гурултајында нитг, «Коммунист», 1974, № 42; јенә онун, Азәрбајчан Коммунист Партијасынын XXIX гурултајына Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәсинин һесабат мә'рузәси, Б., 1976; Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Азәрбајчан комсомолу. Тарихи очеркләр, Б., 1968; Әннағыјев Ә., Азәрбајчан комсомолунун јаранмасы тарихиндән, Б., 1958; Мәммәдов И., Азәрбајчан комсомолу сосиализм гурмаг уғрунда мүбаризә илләриндә, Б., 1958; Бағырзадә Ә., Ленин вә кәнчлик, Б., 1960; Мәммәдов И., Гәһрәманлыг тарихиндән сәһифәләр, Б., 1968; Бархашов Б., Бакинский комсомол в годы революции и контрреволюции, Б., 1928; Гулиев Дж. Б., Борьба коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970, с. 211—216.

АЗӘРБАЈЧАН МЕ'МАРЛАР ИТТИФАГЫ—респ. ме'марларынын ичтимаи јарадычылыг тәшкилаты. 1934 илдә јарадылмышдыр. Бакыдадыр. ССРИ Ме'марлар Иттифагына дахилдир. Рәһбәр органы гурултајдыр. 11 гурултајы олмушдур (1936, 1940, 1947, 1949, 1951, 1955, 1959, 1962, 1964, 1969, 1974). Идарә һеј'әти вар. А.м.и. јашајыш вә мәдәни мәишәт биналарынын, шәһәрсалма вә бәрпа ишләринин лајиһә тәртиби вә тикинтиси саһәсиндә ичтимаи вә дөвләт тәшкилатларына фәал көмәк едир. А.м.и. ме'марларын јарадычылығына истигамәт верир, онларын сәнәткарлығынын даһа да јүксәлдилмәсинә чалышыр. А.м.и. јарадычылыг мүшавирәләри, мүзакирәләр, һабелә ме'марлыг мүсабигәләри вә сәркиләр кечирир, совет ме'марлығынын наилијјәтләрини тәблиғ едир. А.м.и. ССРИ Ме'марлар Иттифагы васитәсилә харичи өлкәләрин ме'марлыг тәшкилатлары илә јарадычылыг әлагәси сахлајыр. 414 үзвү вар (1975).

«АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ»—ајлыг елми-педагожи журнал. Азәрб. ССР Маариф Назирлијинин органыдыр. 1924 илдән Бакыда нәшр едилир. 1930 илин нојабрынадәк «Јени мәктәб», 1930 илин нојабрындан 1941 илин апрелинәдәк «Мүәллимә көмәк» адланмышдыр (1933 илдә вә 1941 илин апрелиндән 1943 илин апрелинәдәк чыхмамышдыр). 1943 илин апрелиндән «А.м.» ады илә чыхыр. Журнала әлавә олараг 8 методик мәчмуә («Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдриси», «Физика вә ријазијјат тәдриси», «Кимја вә биолокија тәдриси» вә с.) нәшр едилир. «А.м.»-ндә педагокика тарихи вә нәзәријјәси, мәктәбшүнаслыг, тәдрис методикасы, мәктәбәгәдәр тәрбијә вә с. мәсәләләрә даир мәгаләләр дәрч олунур. Тиражы 21 мин нүсхәдир (1976).

АЗӘРБАЈЧАН МИЛЛИ ИДМАН ОЈУНЛАРЫ—бах *Идман ојунлары*.

АЗӘРБАЈЧАН МИЛЛИ МӘЧЛИСИ (АММ)—Иран Азәрб.-ында милли азадлыг вә демократик һәрәкатын гәләбәси нәтичәсиндә јарадылмыш али ганунверичи орган. 1945 ил декабрын 12-дә Тәбриздә чағырылмыш, 1946 ил ијунун 14-дәк фәалијјәт кестәрмишдир. АММ 1-чи сессијасында

Азәрбајҹан Милли Һөкумәтинин тәркибини тәсдиг етди, Али мәһкәмәнин сәдрини, Баш прокурору тә'јин етди. АММ сијаси, иҹтимаи вә мәдәни һәјаты демократик әсасларла гурмаг вә игтисадијјаты јүксәлтмәк мәгсәди илә 100-ә јахын ганун вә ганун гүввәли гәрар гәбул етмишдир (халг гошунлары јарадылмасы, дөвләт торпагларынын вә милли азадлыг һәрәкатына гаршы чыхан мүлкәдарларын торпагларынын кәндлиләрә пулсуз пајланмасы, Азәрб. дилинин фарс дили илә јанашы рәсми дөвләт дили е'лан едилмәси, онун бүтүн идарә, мүәссисә вә мәктәбләрдә ишләдилмәси, әнҹүмәнләрин јарадылмасы, Азәрб.-ын шәһәр вә кәндләринин гәдим адларынын бәрпа олунмасы, гадынлара сечки һүгугу верилмәси, 8 саатлыг иш күнү, тәбии сәрвәтләрин халг мүлкијјәти е'лан едилмәси, сечки гануну вә с.). Азәрбајҹан Милли Һөкумәти илә Иран һөкумәти арасында 1946 ил ијунун 13-дә бағланан мүгавиләјә көрә, АММ Азәрб. Әјаләт Әнҹүмәнинә (АӘӘ) чеврилди.

АЗӘРБАЈҸАН МИЛЛИ ҺӨКУМӘТИ (АМҺ)—Иран Азәрб.-ында милли азадлыг вә демократик һәрәкатын гәләбәси нәтиҹәсиндә јарадылмыш халг һакимијјәти органы. 1945 ил декабрын 12-дә *Азәрбајҹан Милли Мәҹлисиндә* тәсдиг едилмиш вә 1946 ил ијунун 14-дәк фәалијјәт көстәрмишдир. Баш назири С. Ҹ. Пишәвәри иди. АМҺ дахили ишләр, халг гошунлары, к.т., маариф, сәһијјә, малијјә, әдлијјә, почт-телеграф вә телефон, тиҹарәт вә игтисадијјат, иш вә зәһмәт назирликләриндән ибарәт иди. Фәдаиләр Азәрб. шәһәр вә әјаләтләрини Иран гошунларындан азад етдикдән сонра декабрын 20-дә Иран Азәрб.-ында бүтүн һакимијјәт АМҺ-нә кечди. АМҺ-нин тәдбирләри нәтиҹәсиндә өлкәнин игтисадијјаты дирчәлмәјә башлады. Дөвләт торпаглары вә милли азадлыг һәрәкатына гаршы чыхан феодалларын торпағы мүсадирә едилди. Ф-к вә з-длар ачылды. Мүтәрәгги әмәк ганунлары гәбул олунду. Өлкәнин мәдәни, сијаси вә иҹтимаи јүксәлиши үчүн мүһүм демократик ислаһатларын һәјата кечирилмәсинә башланды. Тә'лим вә тәрбијәни Азәрб. дилиндә апармаг үчүн дәрс китаблары вә с. вәсаит һазырламаг тәдбирләри мүәјјән едилди. 1—6-чы синифләр үчүн Азәрб. дилиндә дәрсликләр тәртиб олунду. Мәктәбјашлы ушаглар үчүн иҹбари тәһсил һәјата кечирилди. Гыса мүддәтдә 325 ибтидаи вә 82 орта мәктәб ачылды. Савадсызлығын ләғви үчүн курслар тәшкил едилди. АМҺ-нин «Јетим вә саһибсиз ушагларын тәрбијәси һаггында» гәрарына әсасән кимсәсиз ушаглар үчүн тәрбијә евләри ачылды. Тәбриздә Азәрб. Дөвләт Дарүлфүнуну, Азәрб. Дөвләт Театры, филармонија, инҹәсәнәт музеји, мусиги мәктәби, радиостансија јарадылды. Сәттархана вә Бағырхана һејкәл гојулду. Өлкәнин абадлашдырылмасы үчүн бир сыра тәдбир һәјата кечирилди. АМҺ ингилабын наилијјәтләрини горумаг мәгсәди илә силаһлы гүввәләр јарадылмасы һаггында әмр верди. Тәбриздә һәрби мәктәб вә баш гәраргаһ јарадылды. Иран һөкумәти АМҺ-ни танымаға мәҹбур олду.

1946 ил ијунун 13-дә АМҺ илә Иран һөкумәти арасында бағланан мүгавиләјә көрә, АМҺ әвәзинә Азәрб. Идарә Шурасы јарадылды. Шура Азәрб. Әјаләт Әнҹүмәнинә (АӘӘ) табе иди вә онун нәзарәти илә фәалијјәт көстәрирди. Иран һөкумәти Азәрб.-да һәјата кечирилмиш демократик ислаһатларын әксәријјәти илә рәсми сурәтдә разылашараг, ејни заманда демократик сечки гануну вермәји вә онун әсасында Иран мәҹлисиндә Азәрб. нүмајәндәләринин сајыны артырмағы, әјаләт вә вил. әнҹүмәнләринә сечкиләр кечирмәји өһдәсинә көтүрүрдү.

Азәрб.-да халг һакимијјәти АӘӘ вә Азәрб. Идарә Шурасы адлары илә 1946 илин декабрынадәк фәалијјәт көстәрди. 1946 ил нојабрын ахырларында Иран һөкумәти ијун мүгавиләсини позараг Азәрб.-а һүҹум етди. Декабрда мүртәҹе идарә үсулу бәрпа олунду.

АМҺ-нин бириллик фәалијјәти вә һәјата кечирдији тәдбирләр Иран халгларыны демократија уғрунда, империализм вә иртиҹаја гаршы мүбаризәдә гәләбәјә руһландырды, Јахын вә Орта Шәрг өлкәләринә ингилаби тә'сир көстәрди (бах һәмчинин *Азәрбајҹан Демократ Фиргәси*).

Әд.: Гулијев Ә., Ҹәнуби Азәрбајҹанда милли азадлыг вә демократик һәрәкат тарихиндән (1941—1946). Азәрб. ССР ЕА Тарих вә Фәлсәфә Ин-тунун Әсәрләри, ч. 4, Б., 1954.

АЗӘРБАЈҸАН МУСИГИЛИ КОМЕДИЈА ТЕАТРЫ, Ш. Гурбанов ад. Азәрбајҹан Дөвләт Мусигили Комедија Театры—респ.-нын ән бөјүк мусигили театрларындан бири. Бакыдадыр. Азәрб. милли мусигили комедија жанры 20 әсрин әввәлләриндә јаранмышдыр. Опера кими, бу жанрын да јарадыҹысы Ү. Һаҹыбәјовдур. Онун 1909 илдә јаздығы «Әр вә арвад» мусигили комедијасынын илк тамашасы 1910 илдә Бакыда олмушдур; мәһз бу тамаша илә дә А.м.к.т.-нын әсасы гојулмушдур. Сонракы илләрдә Ү. Һаҹыбәјовун «О олмасын, бу олсун» (1911), «Аршын мал алан» (1913) мусигили комедијалары ојнанылды. Ингилаба гәдәрки дөврдә һәмчинин З. Һаҹыбәјовун «Әлли јашында ҹаван», «Евлијкән субај», М. Казымовскинин «Молла Ҹәби», «Вурһавур» мусигили комедијалары да тамашаја гојулду. Бу комедијаларда мәишәтдә һөкм сүрән феодал-патриархал мүнасибәтләр, иҹтимаи бәрабәрсизлик, гадын һүгугсузлуғу, рүшвәтхорлуг, ҹәһаләт вә с. ифша едилирди. Бу тамашаларын јарадылмасында Һ. Әрәблински, Һ. Сарабски, М. А. Әлијев, Ә. Ағдамски, Ә. Һүсејнзадә, Һ. Аббасов, А. вә Ј. Оленскајалар, Р. Дараблы, Ә. Анаплы вә б.-нын мүһүм ролу олмушдур. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан

Азәрбајҹан Мусигили Комедиј… …. Тамашалардан сәһнәләр: 1. «Мәшәди Ибад» (Ү. Һаҹыбәјов); 2. «Бе… …атлыг кәлин» (С. Рүстәмов); 3. «Улдуз» (С. Әләскәров); 4. «Гајынана» (… …ров); 5. «Силва» (И. Калман); 6. «Севас… то… …сы» (К. Листов).

«Аршын мал алан» (Ү. Һачыбәјов) тамашасындан сәһнә.

сонра милли театрын инкишафы үчүн кениш имканлар јаранды. 1938 илә гәдәр мусигили комедијалар Азәрб. Опера вә Балет Театрында ојнанылырды. 1938 илдә мүстәгил мусигили комедија театры (Азәрб. вә рус бөлмәләри илә) тәшкил едилди. 1939 илдә илк Азәрб. совет мусигили комедијасы—«Беш манатлыг кәлин» (С. Рүстәмов), «Әр вә арвад», «Евлијкән субај», сонралар исә «Toj киминдир?» (А. Мәшәдибәјов), «Гызыл күл» (С. Һачыбәјов), театрын рус бөлмәсиндә исә «Мави мазурка» (Ф. Легар), «Аршын мал алан» (Ү. Һачыбәјов), «Сирк краличасы» (И. Калман), «Малиновкада тој» (Б. Александров) вә с. тамашаја гојулду. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин илк илләриндә коллектив сәјјар тәшвигат театры кими фәалијјәт көстәрмиш, өн вә арха ҹәбһәдә тамашалар вермишдир. 40-чы илләрдә театрын репертуары Ф. Әмировун «Үрәкчаланлар» (1944) вә «Көзүн ајдын» (1946), Ү. Һачыбәјовун «Аршын мал алан» (1945), «Мәшәди Ибад» (1946), С. Рүстәмовун «Дурна» (1947), А. Ајвазјанын «Хош күн» (1947), С. Әләскәровун «Улдуз» (1948), В. Тигранјанын «Бөјүк тој» (1948) оперетталары илә зәнкинләшди. Бир мүддәт фасиләдән сонра, 1956 илдә театр јенидән фәалијјәтә башлады. Театрын репертуарында мүасир совет адамларынын һәјаты вә мә'нәвијјатына даир әсәрләрә бөјүк диггәт верилир, јени әхлаг принсипләринин тәблиғи, көһнәлијин галыгларына гаршы мүбаризә мөвзулары вә с. әсас јер тутур. 1956—70 илләрдә театрда «Гызылахтаранлар» (Т. Гулијев), «Ев бизим, сирр бизим» (Ш. Ахундова), «Гајынана» (З. Бағыров), «Һачы Гара» (Р. Мустафајев вә В. Адыкөзәлов), «Һачы Кәримин Аја сәјаһәти» (А. Рзајев), «Сәндән мәнә јар олмаз» (Ә. Аббасов), «Алты гызын бири Пәри» (Т. Бакыханов вә Н. Мәммәдов), «Бир дәгигә» (Һ. Ханмәммәдов), «Милјончунун диләнчи оғлу» (С. Әләскәров), рус бөлмәсиндә исә «Севастопол валсы» (К. Листов), «Јүз шејтан вә бир гыз» (Т. Хренников), «Силва» (И. Калман), «Куба, мәһәббәтим мәним» (Р. Һачыјев) вә с. тамашаја гојулмушдур. «Милјончунун диләнчи оғлу» тамашасына көрә бәстәкар С. Әләскәров, либретточу Ш. Гурбанов, реж. Ә. Әләкбәров, рәссам Б. Мирзәзадә 1967 илдә Ү. Һачыбәјов ад. Республика мүкафатына лајиг көрүлмүшләр. Репертуарда Загафгазија респ.-лары мүәллифләринә дә кениш јер верилир: «Кето вә Коте» (В. Долидзе), «Јеразик» (С. Ҹербашјан), «Тбилиси һаггында маһны» (Ш. Милорава) вә с. 70-чи илләрдә театрын сәһнәсиндә «Назханым наз еләјир» (Н. Әливердибәјов), «Һичран» (Е. Сабитоғлу), «Һәмшәханым» (С. Әләскәров), «Тәзә кәлин» (Ҹ. Ҹаһанкиров), рус бөлмәсиндә исә «Сабаһын хејир, Елла!» (Т. Гулијев), «Гафгазлы гардашгызы» (Р. Һачыјев), «Бүтүн әрләр јахшыдыр» (Һ. Ханмәммәдов), «Невада детектив» (К. Рыжов) вә с. тамашаја гојулмушдур. Мүхтәлиф илләрдә театрда реж.-лардан А. М. Шәрифзадә, Һ. Әлијев, Һ. Исмајылов, С. Дадашов, Ш. Бәдәлбәјли, Әлиһејдәр Әләкбәров вә б., актјорлардан Бүлбүл, Һ. Һачыбабабәјов, А. Терегулова, Ә. Гәмәрлински, Е. Ахундова, Д. Шараплы, Ҹ. Талышинскаја, Н. Миронова, А. Ҹавадов, Ә. Анатоллу, Ә. Гафарлы, М. Кәләнтәрли, Л. Абдуллајев, И. Һүсејнов, Б. Сәфәроғлу, К. Кәримов, дирижорлардан Ҹ. Һачыбәјов, С. Әләскәров, рәссамлардан Ә. Аббасов, Һ. Мустафајев, Ф. Гусак вә б. ишләмишләр. Һазырда (1976) театрда Азәрб. ССР халг артисти Н. Зејналова, Азәрб. ССР әмәкдар артистләриндән А. Аллегров, И. Бағыров, Ш. Гасымова, Һ. Бағыров, С. Асланов, Н. Беһбудова, И. Подгорнаја вә б. фәалијјәт көстәрирләр. Театрын баш реж. Азәрб. ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими Н. Шәрифов, баш рәссамы Азәрб. ССР халг рәссамы Б. Мирзәзадә, баш дирижору К. Аббасовдур. Театрын коллективи ССРИ-нин бир чох ш.-ндә гастролда олмушдур. 1967 илдә театра Ш. Гурбановун ады верилмишдир.

Әд.: Һачыбәјов Ү., «Лејли вә Мәҹнун»дан «Короғлу»ја гәдәр, Әсәрләри, ҹ. 2, Б., 1965; Касимов К., Зарождение и развитие азербайджанского музыкального театра. Искусство Азербайджана, т. 3, Б., 1950; Абасова Э., Оперы и музыкальные комедии Узеира Гаджибекова, Б., 1961; Амиров С., Азербайджанский Государственный театр музыкальной комедии, Б., 1965; Сарабский А., Возникновение и развитие азербайджанского музыкального театра, Б., 1968.

АЗӘРБАЈҸАН МҮВӘГГӘТИ ИНГИЛАБ КОМИТӘСИ (АМИК), Азәрбајҹан Һәрби Ингилаб Комитәси, Азәрбајҹан Ингилаб Комитәси— Азәрб.-да пролетариат диктатурасынын али һакимијјәт органы.

1920 ил апрелин 27-дән 28-нә кечән кечә мүсават һөкумәти девриләди, Азәрб.-да Совет һакимијјәти галиб кәлди вә АМИК јарадылды. Һеј'әтинә Н. Нәриманов (сәдр), Д. Бүнјадзадә, М. Һүсејнов, Г. Мусабәјов, Һ. Султанов, А. Әлимов вә Ә. Гарајев дахил идиләр.

АМИК Азәрб. ССР МИК-ин тәшкилинә гәдәр (1921 ил, 19 мај) фәалијјәт көстәрмишдир. 1920 ил мајын 3-дә АМИК гәзаларда ингилаб комитәләри јаратмаг һаггында гәрар гәбул етди. АМИК-ин 1920 ил 28 апрел тарихли декрети илә Азәрб. ССР ХКС јарадылды. АМИК-ин әсас вәзифәси девриләмиш истисмарчы синифләрин мүгавимәтини гырмаг вә социалист дөвләт апараты јаратмаг иди. АМИК 1920 ил апрелин 28-дә Азәрб.-ын бүтүн әһалисинә мүрачиәт етди. Мүрачиәтдә дејилирди: «Өлкәдә бүтүн һакимијјәт зәһмәткеш синифләрин әлинә кечмишдир. Азәрбајҹан фәһләләри вә кәндлиләри үчүн јени ишыглы дөвр, социализм дөврү башланыр». АМИК-ин јерләрдәки органлары гәза, наһијә, кәнд ингилаб комитәләри иди. Социалист ингилабынын наилијјәтләрини горумаг үчүн АМИК 1920 ил 29 апрел тарихли әмри илә Азәрб. Фөвгәл'адә Комиссијасы, 5 мај тарихли декрети илә Али Ингилаби Трибунал, 13 мај тарихли гәрары илә фәһлә-кәндли Гызыл Ордусу, АК(б)П МК-нын вә АМИК-ин 1920 ил 28 мај тарихли гәрары илә Фәһлә-Кәндли Мүдафиә Шурасы тәшкил едилди. Беләликлә, буржуа-мүлкәдар дөвләт апараты дағылды, јени Совет дөвләт апараты јарадылды.

Әсас истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәти ләғв етмәк, х.т.-нын мүхтәлиф саһәсини миллиләшдирмәк вә социалист игтисадијјатынын әсасларыны јаратмаг мәгсәди илә АМИК-ин 1920 ил (торпаг, мешә, су, јералты сәрвәтләр, нефт сәнајеси, Хәзәр тиҹарәт донанмасы, банклар, балыг сәнајеси, дәмир, мис вә с. мә'дәнләрин, памбыгтәмизләјән з-дларын вә с. миллиләшдирилмәси һаггында 5 мај, 15 мај, 27 мај, 6 ијун, 9 ијун, 15 ијун, 24 сентјабр, 29 нојабр вә и.а.) тарихли декретләринин бөјүк иҹтимаи, игтисади вә сијаси әһәмијјәти вар иди. АМИК-ин вә она табе органларын декрет, гәрар, сәрәнҹам вә әмрләри илә мәктәб мәсҹид вә килсәдән ајрылды, зәһмәткешләрә пулсуз тәһсил һүгугу верилди, гадынларын һүгуг бәрабәрсизлији, силки имтијазлар, титуллар, дини вә милли мәһдудијјәтләр ләғв едилди. АМИК-ин 1920 ил 24 сентјабр тарихли декрети илә «ишләмәјән дишләмәз» принсипи һәјата кечирилди, истисмарчы үнсүрләр мәҹбури әмәјә ҹәлб олундулар.

АМИК респ.-да Совет һакимијјәтини, фәһлә-кәндли иттифагыны вә халглар достлуғуну мөһкәмләндирмәк саһәсиндә хејли иш көрдү. Азәрб. зәһмәткешләри ингилаб комитәләри васитәсилә илк сосиалист тәдбирләрини һәјата кечиртдиләр.

Әд.: Мирһадыјев М., Азәрбајҹанда пролетар диктатурасынын илк һакимијјәт органларынын—ингилаб комитәләринин тәшкили. Азәрбајҹан ССР-ин 40 иллији, Б., 1960; Әһмәдов Х., Азәрбајҹанда советләрин јарадылмасы вә мөһкәмләндирилмәси, Б., 1966; Гулиев Дж. Б., Под знаменем ленинской национальной политики, Б., 1972; История государства и права Азербайджанской ССР (1920—1934 гг.), Б., 1973.

«АЗӘРБАЈҸАН МҮӘЛЛИМИ»—гәзет. Азәрб. ССР Маариф Назирлијинин вә Маариф, Али Мәктәб, Елми Идарә Ишчиләри Һәмкарлар Иттифагы Респ. Комитәсинин органыдыр. Һәфтәдә 2 дәфә чыхыр. 1934 илин сентјабрындан «Коммунист маарифи» ады илә Бакыда нәшр олунмаға башламыш, 1938 илин јанварындан 1941 илин ијулунадәк «Мүәллим гәзети» адланмышдыр. 1941 илин ијулундан 1946 илин апрелинәдәк нәшр едилмәмишдир. 1946 илин апрелиндән «А.м.» ады илә чыхыр. 1958 илин февралынадәк һәфтәлик олмушдур. Гәзетдә тә’лим-тәрбијәнин актуал проблемләринә, габагҹыл педагожи тәҹрүбәнин үмумиләшдирилмәсинә, нәзәри вә иҹтимаи-сијаси мәсәләләрә даир мәгаләләр дәрҹ едилир. Тиражы 61 мин нүсхәдир (1976).

АЗӘРБАЈҸАН НЕФТ ВӘ КИМЈА ИНСТИТУТУ (АзНКИ)—М. Әзизбәјов ад.—нефтчыхарма, нефт е’малы вә нефт-кимја сәнајеси үчүн мүһәндисләр һазырлајан али тәһсил вә елми-тәдгигат мүәссисәси.

Бакыда 2 һазырлыг синфи вә сәнәт мәктәби олан 4 синифли орта техники (механика-иншаат) мәктәб 1905 илин јанварындан фәалијјәтә башламышдыр. 1918 илин орталарында Бакы Политехник Мәктәби адландырылмышдыр. Мәктәб 3 шө’бәдән (нефт сәнајеси, електромеханика, архитектура-иншаат) ибарәт иди.

Н. Нәриманов 1920 ил нојабрын 14-дә Бакы ш.-ндә политехник ин-тун јарадылмасы һаггында декрет имзалады. Бакы Политехник Мәктәби әсасында 5 факүлтәдән (нефт сәнајеси, електромеханика, иншаат, кәнд тәсәррүфаты вә игтисадијјат) ибарәт Бакы Политехник Институту тә’сис олунду; ин-та М. Әзизбәјовун ады верилди. 1928 илдән Азәрбајҹан Политехник Ин-ту, 1930 илдән Азәрб. Нефт Ин-ту, 1934—59 илләрдә Азәрб. Сәнаје Ин-ту, 1959 илдән исә АзНКИ адланыр. 1950 илдә ин-тун 3 факүлтәси әсасында *Азәрбајҹан Политехник Институту* тә’сис едилди. Ин-тда мүһәндис кадрлары һазырлајан 7 факүлтә (кеоложи-кәшфијјат, нефт мә’дән, кимја-технолокија, нефт-механика, енеркетика, истеһсал просесләринин автоматлашдырылмасы, мүһәндис-игтисад), хариҹи тәләбәләрин тәһсили үчүн һазырлыг факүлтәси, сәнајенин мүһәндис-техник ишчиләринин, өлкәнин али мәктәб мүәллимләринин, сәнаје истеһсалы вә иншаат тәшкилатчыларынын, иҹтимаи пешә мүтәхәссисләринин ихтисасларынын артырылмасы үзрә 4 факүлтә, һәмчинин мәһсулун кејфијјәтинин сортлашдырылмасы вә метролокија саһәсиндә чалышан рәһбәр мүһәндис-техник ишчиләрин ихтисасыны артыран тәдрис мәркәзи, аспирантура, 57 кафедра, 14 елми-тәдгигат вә проблем лабораторијасы, 6 саһә лабораторијасы, әсаслы китабхана (1 млн.-а гәдәр китаб) вар. Ин-тда (әјани, ахшам, гијаби шө’бәләр үзрә) 14 841 тәләбә, 163 аспирант тәһсил алыр, 995 мүәллим, о ҹүмләдән 56 проф. вә е.д., 435 досент вә елмләр намизәди ишләјир (1975/76). Ин-тун Сумгајыт ш.-ндә з-д типли али техники мәктәби—филиалы фәалијјәт көстәрир (1962). Ин-тун тәләбә елми ҹәмијјәти вар.

Азәрбајҹан Нефт вә Кимја Институтунун әсас бинасы.

Курчатов И. В. (физика), Лејбензон Л. С. (һидравлика), Красусски К. А. (кимја), Јесман И. Г. (һидравлика), Исмајылов Р. Һ. (кимја), Покровски К. В. (термодинамика), Јелјашјевич З. Б. (енеркетика), Ахундов А. Ә. (енеркетика), Рүстәмзадә П. Б. (енеркетика), Макински И. З. (истилик техникасы) ин-тда мүәллимлик етмиш вә елми-тәдгигат иши апармышлар. Ин-тда Азәрб. ССР ЕА акад. М. П. Гулузадә (нефт-газ гујуларынын газылмасы), Азәрб. ССР ЕА акад. А. Х. Мирзәҹанзадә (нефтчыхарма), Азәрб. ССР ЕА м. үзвү М.М. Мөвсүмзадә (кимја), Азәрб. ССР ЕА м. үзвү М. Һ. Рамазанзадә (физика) вә б. чалышыр (1976). Ин-тун мә’зунларынын 150 нәфәриндән чоху Совет Иттифагы Гәһрәманы вә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, 65 нәфәри Ленин мүкафаты, ССРИ вә Азәрб. ССР Дөвләт мүкафатлары лауреаты адына лајиг көрүлмүш, 41 нәфәри исә Азәрб. ССР ЕА-нын һәгиги вә м. үзвү сечилмишдир. «Сојуз-21» космик кәмисинин борт мүһәндиси, космонавт *Жолобов* В. М. 1959 илдә АзНКИ-ни битирмишдир. Ин-тда кеолокија, газыма, нефт, газ вә газ-конденсат јатагларынын ишләнилмәси, нефт вә кимја технолокијасы, техники кибернетика, нефт мә’дәнләри вә з-дларынын аваданлығы, сәнаје мүәссисәләринин енержи илә тәҹһизи, дәниз сујундан сәнаједә истифадә едилмәси вә б. саһәләрдә елми тәдгигатлар апарылыр. Мүәссисәләрлә бағланмыш тәсәррүфат мүгавиләләри үзрә јеринә јетирилмиш елми-тәдгигат ишләринин һәҹми илдә 3,5 млн. манатдан артыгдыр. Өлкәмизин 22 шәһәринин сәнаје мүәссисәләри, саһә ин-тлары вә али мәктәбләри илә апарылан елми-техники јарадыҹылыг әлагәләри кенишләнмәкдәдир. 9-ҹу бешиллик-дә јеринә јетирилмиш елми-тәдгигат ишләринин јекунларына көрә ин-т әмәкдашлары 101 мүәллифлик шәһадәтнамәси алмыш, ин-тун алимләри 28 монографија нәшр етдирмиш, АБШ, Италија, Испанија, Франса вә Венесуеланын 8 патенти алынмышдыр. 1971—75 илләрдә баша чатдырылмыш елми-тәдгигат ишләринин х.т.-на тәтбиги нәтиҹәсиндә 22 млн. манат гәнаәт әлдә едилмишдир. Ин-т Үмумиттифаг ХТНС-нин даими иштиракчысыдыр.

Ин-та намизәдлик (1935 илдән) вә докторлуг (1943 илдән) диссертасијаларыны мүдафиә үчүн гәбул етмәк ихтијары верилмишдир.

АзНКИ Фрејберг Мә’дән Академијасы (АДР), Дрезден Техники Мәктәби (АДР), Краков Мә’дән-Металлуркија Академијасы (ПХР), Әлҹәзаир Нефт Институту, Будапешт Техники Университети (Маҹ. ХР), Кабил Политехник Институту (Әфганыстан), Мәзари-Шәриф Мә’дән-Металлуркија Техникуму (Әфганыстан) вә с. хариҹи өлкәләрин елми мәркәзләри илә әлагә сахлајыр вә онлара јени нефт јатагларынын кәшф едилмәсиндә, нефт чыхарылмасы вә е’мал едилмәсинин тәшкилиндә көмәклик көстәрир. Ин-тун әмәкдашлары Франса, Јапонија, Инкилтәрә вә б. өлкәләрдә кечирилмиш бејнәлхалг конфрансларда иштирак етмиш, кәнҹ алимләри исә АБШ, Франса, Инкилтәрә АФР вә Италијада елми тәҹрүбә кечмишләр.

Ин-тда үмумиттифаг ајлыг елми-техники «Известия вузов» журналынын «Нефт вә газ» бөлмәси (1958), «Елми әсәрләр» вә «Нефт кадрлары уғрунда» гәзети (1929) нәшр олунур. Ин-т 1975 иләдәк 35 миндән артыг мүтәхәссис һазырламышдыр. Ин-т Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1940).

Әд.: Ибрагимов И. А., Аббасов А. Н., Пятьдесят славных лет (Азербайджанский ордена Трудового Красного Знамени Институт Нефти и Химии им. М. Азизбекова), Б., 1971.

«АЗӘРБАЈҸАН НЕФТ ТӘСӘРРҮФАТЫ» («АНТ»)—ајлыг елми-техники вә истеһсалат журналы. Азәрнефт, Хәзәрдәнизнефт бирликләри вә Азәрб. ССР Нефт Е’малы вә Нефт Кимјасы Сәнајеси Назирлијинин органы. Илк нөмрәси 1920 илдә Бакыда нәшр олунмушдур. Әввәлләр «Халг тәсәррүфаты» ады илә чыхмыш, 1922 илдән исә «АНТ» адланмышдыр. «АНТ»-да нефт сәнајесинин игтисади мәсәләләри, кеолокија, нефт вә газ гујуларынын газылмасы, нефт вә газын чыхарылмасы вә е’малы, нефт кимјасы, нефт сәнајеси тикинтиси, јени нефт јатагларынын кәшфи вә ишләнмәсинин мүһүм нәзәри вә тәҹрүби проблемләри, һәмчинин Азәрб.-да нефт сәнајесинин инкишафы илә әлагәдар вәзифәләр, мүтәрәгги истеһсал үсуллары вә јени техниканын тәтбигинә даир мәгаләләр (Азәрб. вә рус дилләриндә) дәрҹ олунур. «АНТ» Азәрб. ССР-дә нефт сәнајесиндә габагҹыл тәҹрүбәнин јајылмасында мүһүм рол ојнајыр. «АНТ»-ын бир сыра хариҹи өлкәләрдә дә охуҹусу вар. Тиражы 3 000 нүсхәдир (1976).

АЗӘРБАЈҸАН ОПЕРА ВӘ БАЛЕТ ТЕАТРЫ, М. Ф. Ахундов ад.

Азәрбајҹан Опера вә Балет Театрынын бинасы.

Азәрбајҹан Дөвләт Академик Опера вә Балет Театры—респ.-нын ән бөјүк мусигили театры. Бакыдадыр. 19 әсрин 2-ҹи јарысындан Азәрб.-ын мүхтәлиф ш.-ләриндә (Бакы, Шуша вә с.) халг мусигисиндән ибарәт консертләрин тәшкил едилмәси, хүсусилә ханәндәлик сәнәтинин инкишафы, Азәрб. драм театрынын тәшәккүлү, габагҹыл театр хадимләринин фәалијјәти, сонралар Бакыдакы шәхси театр труппаларынын, еләҹә дә рус, италјан опера труппаларынын чыхышлары вә с.-нин милли мусигили театрын јаранмасында әһәмијјәтли ролу олмушдур. Азәрб. милли опера сәнәтинин тарихи Ү. Һаҹыбәјовун 1908 ил јанварын 12 (25)-идә тамашаја гојулмуш «Лејли вә Мәҹнун» операсындан башланыр. Фүзулинин ејниадлы поемасы әсасында јазылмыш бу операда бәстәкар муғам, халг маһны вә рәгсләриндән истифадә етмишдир. Ингилаба гәдәрки дөврдә Ү. Һаҹыбәјовун «Шејх Сән'ан» (1909), «Рүстәм вә Сөһраб» (1910), «Шаһ Аббас вә Хуршид бану» (1911), «Әсли вә Кәрәм» (1912), З. Һаҹыбәјовун «Ашыг Гәриб» (1916), М. Магомајевин «Шаһ Исмајыл» (1919) опералары тамашаја гојулмушду. Бу тамашаларын һазырланмасында көркәмли сәнәткарлардан Ү. Һаҹыбәјов, З. Һаҹыбәјов, М. Магомајев, реж. Һ. Әрәблински, актјор-мүғәннилərдән Һ. Сарабски, Һ. Терегулов, Ә. Ағдамски, М. А. Әлијев, тарзән Г. Пиримовун бөјүк хидмәти олмушдур. Мадди вәсаитин, тамашаларын көстәрилмәси үчүн даими театр бинасынын олмамасы (ингилаба гәдәр мусигили тамашалар шәхси театрларын сәһнәсиндә көстәрилирди), опера артистләринин чатышмамасы, јерли иртиҹанын тәзјиги вә с. чәтинликләрә бахмајараг габагҹыл театр хадимләри реалист опера сәнәтинин инкишафы вә тәблиғинә сә'ј көстәрирдиләр.

Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра респ.-да мусиги мәдәнијјәтинин инкишафы үчүн кениш имканлар јаранды. Азәрб. ССР ХКС-нин 1920 ил 1 ијул тарихли гәрары илә Бирләшмиш Дөвләт Театры јарадылды. 1924 илдән опера труппасы бу театрдан ајрылараг мүстәгил опера вә балет театры (Азәрб. вә рус бөлмәләри илә) олду. Театрын тәшкилати ҹәһәтдән мөһкәмләндирилмәси онун идеја-бәдии сәвијјәсинин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрди. Театрда классик милли әсәрләрлә јанашы, совет бәстәкарларынын ингилаби вә вәтәндаш мүһарибәси мөвзуларында јаздығы илк опералары тамашаја гојулду: «Гартал гијамы» (1928, А. Пашшенко), «Шимал күләји» (1931, Л. Книппер), «Сакит Дон» (1936, И. Дзержински), «Потјомкин» зиреһли кәмиси» (1939, О. Чишко) вә с. Репертуарда классик опералара да кениш јер верилирди: «Гаратохмаг гадын», «Мазепа» (П. Чајковски), «Севилја бәрбәри» (Ҹ. Россини), «Тоска» (Ҹ. Пуччини), «Демон» (А. Рубинштејн), «Кармен» (Ж. Бизе), «Лакме» (Л. Делиб), «Борис Годунов» (М. Мусоргски), «Су пәриси» (А. Даргомыжски), «Танкејзер» (Р. Вагнер), «Аида», «Трубадур», «Травиата» (Ҹ. Верди), «Кнјаз Игор» (А. Бородин), «Гар гыз», «Чар кәлини» (Н. Римски-Корсаков) вә с. Бу дөврдә театрда мүғәннилардән В. Николски, Н. Зубарев, П. Карпова, Е. Старостина, дирижорлардан А. Павлов-Арбенин, А. Пазовски, С. Столерман, Б. Кесс, М. Магомајев, реж.-лардан А. Варламов, Н. Боголјубов вә б. фәалијјәт көстәрирдиләр. Мүхтәлиф илләрдә театрын сәһнәсиндә көркәмли рус опера мүғәнниләриндән Л. Собинов, Г. Пирогов, А. Нежданова, В. Барсова вә б.-нын иштиракы илә гастрол тамашалары верилмишдир.

Азәрб. бөлмәси ингилабдан әввәлки тамашалары тәкмилләшдирмәклә јанашы, јени милли опералар јарадылмасы үзәриндә дә фәал чалышырды. Театрын репертуары ән'әнәви классик опера формасында јазылмыш «Шаһсәнәм» (1927, Р. Глиер), ингилаби мөвзуда илк совет операларындан «Нәркиз» (1935, М. Магомајев) вә Азәрб. классик мусигисинин шаһ әсәри олан «Короғлу» (1937, Ү. Һаҹыбәјов, ССРИ Дөвләт мүкафаты, 1941) опералары илә зәнкинләшди. Дәрин идејасы, реализм вә хәлгилији илә фәргләнән «Короғлу» Азәрб. опера сәнәтинин инкишафында бөјүк рол ојнады. 1938 илдә театрын јарадыҹы коллективи Москвада Азәрб. инҹәсәнәти декадасында «Короғлу», «Аршын мал алан», «Нәркиз», «Шаһсәнәм» тамашалары илә мүвәффәгијјәтлә чыхыш етди. 30—40-ҹы илләрдә театрда көркәмли мүғәннилардән Һ. Сарабски, Бүлбүл, Ш. Мәммәдова. Ф. Мухтарова, еләҹә дә Һ. Һаҹыбабабәјов, М. Бағыров, Һ. Рзајева, К. Григорјан, А. Бүнјадзадә, Ә. Садыгов, С. Бағырова, Ј. Рзајев, Ш. Һүсејнов, С. Гулијева, К. Искәндәрова, Б. Мустафајев, дирижорлардан Нијази, Ә. Һәсәнов, Ә. Бәдәлбәјли, реж.-лардан И. Һидајәтзадә, А. Искәндәров, С. Дадашов вә б. фәалијјәт көстәрирдиләр.

«Күлшән» (С. Һаҹыбәјов) тамашасындан сәһнә.

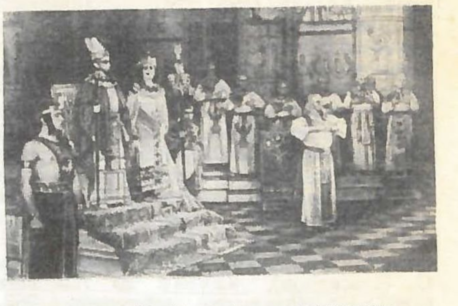

«Аида» (Ҹ. Верди) тамашасындан сәһнә.

Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра театрын нәздиндә балет студијасы тәшкил едилди, 1933 илдә исә хореографија мәктәби јарадылды. Театрда «Соналар көлү» (П. Чајковски), «Дон Кихот» (Л. Минкус), «Бахчасарај фонтаны» (Б. Асафјев), «Есмералда» (С. Пуни), «Гырмызы лалә» (Р. Глиер) вә с. балетләр тамашаја гојулду. Бу дөврдә балет труппасында В. Нежданов, Р. Потапова, О. Покровскаја, В. Вронски вә б. ишләјирдиләр. 40-ҹы илләрдә балет труппасы (балетмејстер С. Кеворков) Г. Алмасзадә, И. Михајличенко, Л. Вәкилова, К. Баташов, Ә. Алмасзадә, С. Мирәлијева кими исте'дадлы балерина вә рәггасларла тәмсил олунурду. 1940 илдә илк милли Азәрб. балети—«Гыз галасы» (Ә. Бәдәлбәјли) тамашаја гојулду. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә театрын сәһнәсиндә совет халгынын фашизмә гаршы мүбаризәсиндән бәһс едән әсәрләрә кениш јер верилирди: «Халг гәзәби» (1941, Ә. Бәдәлбәјли вә Б. Зејдман), «Вәтән вә ҹәбһә» (1942, Ү. Һаҹыбәјов), «Вәтән» (1945, Г. Гарајев вә Ҹ. Һаҹыјев; ССРИ Дөвләт мүкафаты, 1946) вә с. Низаминин анадан олмасынын 800 иллији мүнасибәтилә театрда «Хосров вә Ширин» (1942, Нијази), «Низами» (1948, Ә. Бәдәлбәјли) опералары тамашаја гојулду. Театрда мүхтәлиф илләрдә Загафгазија бәстәкарларынын опера әсәрләринә дә кениш јер верилмишди: «Сәфа» (1939, А. Маилјан), «Ануш» (1941, А. Тигранјан), «Даиси» (1956, З. Палиашвили), «Сајат Нова» (1973, А. Арутјунјан). 50-ҹи илләрдә совет балет сәнәтинин көркәмли нүмунәләриндән олан «Күлшән» (1950, С. Һаҹыбәјов), «Једди көзәл» (1952, Г. Гарајев) балетләри тамашаја гојулду. «Күлшән» балетинә көрә бәстәкар С. Һаҹыбәјов, дирижор Нијази, балет артистләри Г. Алмасзадә (һәмчинин балетмејстер), К. Баташов, Ј. Кузнетсов 1952 илдә ССРИ Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлдүләр. 50-ҹи илләрдә Р. Ахундова, Ј. Кузнетсов, А. Урвантсев, М. Мәммәдов вә б. исте'дадлы солистләр сәһнәјә кәлдиләр. Бу дөврдә театрын репертуары Азәрб. совет опера сәнәтинин наилијјәти олан «Севил» (1953, Ф. Әмиров), һәмчинин «Азад» (1957, Ч. Чаһанкиров) вә с. әсәрләрлә зәнкинләшди. 1959 илдә театр Москвада Азәрбајчан әдәбијјаты вә инчәсәнәти декадасында иштирак етди. Коллектив ССРИ Бөјүк Театрынын сәһнәсиндә «Короғлу» вә «Севил» операларыны, «Гыз галасы», «Једди көзәл» вә «Күлшән» балетләрини көстәрди. 60-чы илләрдә театрда жанр вә үслуб е'тибарилә мүхтәлиф характерли әсәрләр тамашаја гојулду: «Вагиф» (1960, Р. Мустафајев), «Баһадыр вә Сона» (1961, С. Әләскәров), «Түлкү вә Алабаш» (1963, И. Мәммәдов), «Өлүләр» (1963, В. Адыкөзәлов), «Мәһәббәт шәрбәти» (1965, Г. Донисетти), «Гурд вә једди чәпиш» (1967, М. Ковал), «Монастырда нишанланма» (1969, С. Прокофјев) опералары, «Гарача гыз» (1965, Ә. Аббасов), «Спартак» (1967, А. Хачатурјан), «Хәзәр балладасы» (1968, Т. Бакыханов), «Шур» (1968, Ф. Әмиров), «Лејли вә Мәчнун» (1969, Г. Гарајев), «Гобустан көлкәләри» (1969, Ф. Гарајев) балетләри вә с. Бу дөврдә совет балетинин инчиләриндән олан «Илдырымлы јолларла» (1961, Г. Гарајев, Ленин мүкафаты, 1967) вә «Мәһәббәт әфсанәси» (1962, А. Мәликов) әсәрләринин тамашаја гојулмасы Азәрб. балет сәнәтинин инкишафында мүһүм рол ојнады. Театрын репертуары даим Азәрб., рус вә Гәрби Авропа классикләринин, еләчә дә совет бәстәкарларынын әсәрләри илә зәнкинләшир. 70-чи илләрдә театрда «Гырмызы папаг» (1970, М. Раухверкер), «Никбин фачиә» (1971, А. Холминов), «Сөјүдләр ағламаз» (1971, Ә. Бәдәлбәјли; јени гурулушда 1975), «Ајкүн» (1973, З. Бағыров), «Кәлин гајасы» (1974, Ш. Ахундова), «Короғлу» (1975, јени гурулушда) опералары, «Калејдоскоп» (1971, Ф. Гарајев), «Золушка» (1972, С. Прокофјев), «Читра» (1972, Нијази; Ч. Неһру мүкафаты, 1974), «Дон Кихот» (1973, Л. Минкус), «Илдырымлы јолларла» (1974, јени гурулушда) балетләри вә с. тамашаја гојулмушдур. Азәрб. операларындан «Лејли вә Мәчнун», «Шаһ Исмајыл» вә с. театрын даими репертуарындадыр.

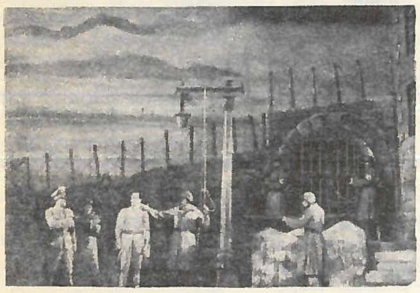

«Вәтән» (Г. Гарајев вә Ч. Һачыјев) тамашасындан сәһнә.

Театрда (1976) мүғәннилердән ССРИ халг артисти Ф. Әһмәдова, Азәрб. ССР халг артистләри Л. Иманов, Р. Атакишијев, Р. Мурадова, З. Ханларова, Азәрб. ССР әмәкдар артистләри Ф. Мурадова, Р. Кәримова, И. Карасјова, Н. Мәммәдова, М. Бәдирсв, В. Гурбанов, балет артистләриндән Азәрб.ССР халг артисти К. Баташов, Азәрб. ССР әмәкдар артистләри Ч. Бајева, Т. Ширәлијева, В. Плетнјов, балетмејстерләрдән Азәрб.ССР халг артистләри Р. Ахундова, М. Мәммәдов вә б. фәалијјәт көстәрир. Мүхтәлиф илләрдә ССРИ халг артисти Нијази театрын бәдии рәһбәри вә баш дирижору олмуш, мүғәннилердән ССРИ халг артистләри Р. Беһбудов, М. Магомајев бурада чыхыш етмишләр. Театрын баш дирижору Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими Р. Абдуллајев, балет труппасынын бәдии рәһбәри ССРИ халг артисти Г. Алмасзадә, баш рәссамы Азәрб.ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими Ә. Фәтәлијев, баш хормејстери К. Корјакиндир.

Театрын опера вә балет труппасы ССРИ-нин бир чох шәһәриндә, еләчә дә бир сыра харичи өлкәдә гастролда олмушдур; балет труппасы 1969 илдә Парисдә кечирилән 7-чи Бејнәлхалг рәгс фестивалында совет инчәсәнәтини тәмсил етмиш, 1974—75 илләрдә Франсада, Асија өлкәләриндә гастролда олмушдур.

1928 илдә театра М. Ф. Ахундовун ады верилмишдир. 1959 илдән Академик опера вә балет театры адланыр. 1920 илдән тамашалар театрын индики бинасында (1911 илдә ме'мар Н. Бајевин лајиһәси үзрә тикилмишдир) көстәрилир. 1938 илдә театр Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 160—161.

Әд.: Дадашов С., М. Ф. Ахундов адына Ленин орденли Азәрбајчан Опера вә Балет Театрынын әлли иллији, Б., 1958; Һачыбәјов Ү., «Лејли вә Мәчнун»дан «Короғлу»ја гәдәр, Әсәрләри, ч. 2, Б., 1965; Мамедова Ш., Пути развития азербайджанского музыкального театра, М., 1931; Касимов К., Зарождение и развитие азербайджанского музыкального театра, Искусство Азербайджана, т. 3, Б., 1950; Бадалбейли А. и Касимов К., Азербайджанский государственный ордена Ленина театр оперы и балета им. М. Ф. Ахундова, М., 1959; Абасова Э., Оперы и музыкальные комедии Узеира Гаджибекова, Б., 1961; Сарабский А., Возникновение и развитие азербайджанского музыкального театра, Б., 1968.

АЗӘРБАЈЧАН ПЕДАГОЖИ РУС ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫ ИНСТИТУТУ, М. Ф. Ахундов ад.—респ.-да милли мәктәбләр үчүн рус дили вә әдәбијјаты мүәллимләри, тәрбијә иши үзрә методистләр һазырлајан али мәктәб. Бакыдадыр. 1946 илдән икииллик рус дили ин-ту, 1952 илдән педагожи рус дили вә әдәбијјаты ин-ту кими фәалијјәт көстәрир. 1959 илдә Азәрб. Педагожи Харичи Дилләр Ин-ту илә бирләшдирилмиш, 1972 илдән мүстәгил ин-т олмушдур. Ин-тун 2 әјани (орта мәктәби рус вә ана дилиндә битирәнләр үчүн) вә 1 гијаби факүлтәсиндә 3 926 тәләбә тәһсил алыр (1975/76). Аспирантурасы, һазырлыг шө'бәси, кәнд мәктәбләри мә'зунлары үчүн 9 ајлыг хүсуси һазырлыг курсу, үмумтәһсил вә орта ихтисас тәһсили мәктәбләри рус дили мүәллимләринин ихтисасыны тәкмилләшдирмә факүлтәси, 19 кафедрасы, шифаһи нитг лабораторијасы, техники тәдрис васитәләриндән истифадә кабинети, китабханасы (400 мин нүсхә чап ваһиди) вар. Ин-тда 285 мүәллим, о чүмләдән 8 е.д. вә проф., 98 елмләр намизәди вә досент чалышыр (1975/76). «Елми әсәрләр»и, чохтиражлы «Русскиј јазык» гәзети нәшр едилир. 1975 иләдәк ин-тда 11 миндән чох рус дили вә әдәбијјаты мүәллими һазырланмышдыр.

АЗӘРБАЈЧАН ПЕДАГОЖИ ХАРИЧИ ДИЛЛӘР ИНСТИТУТУ, ССРИ-нин 50 иллији ад.—респ.-да харичи дил мүтәхәссисләри һазырлајан али мәктәб. Бакыдадыр. 1941 илдә В. И. Ленин ад. АПИ-нин харичи дилләр факүлтәси (1937 илдә ачылмышды) әсасында тә'сис едилмиш, лакин Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин башланмасы илә әлагәдар һәмин ил С. М. Киров ад. АДУ илә бирләшдирилмишди. 1948 илдә јенидән јарадылмыш, 1959 илдә М. Ф. Ахундов ад. Рус дили вә Әдәбијјаты Ин-ту илә бирләшдирилмишди; 1973 илдән мүстәгил ин-тдур. Һәмин илдән ССРИ-нин 50 иллији адынадыр. Ин-тун 3 күндүз (инкилис, алман, франсыз) вә ахшам факүлтәсиндә 3,4 минәдәк тәләбә тәһсил алыр (1975/76). Аспирантурасы, һазырлыг шө'бәси, 2 иллик курслары, үмумтәһсил мәктәби мүәллимләринин ихтисасыны тәкмилләшдирмә курсу, али мәктәбләрә дахил олмаг истәјәнләр вә харичи өлкәләрә ишләмәјә көндәрилән мүтәхәссисләр үчүн һазырлыг курслары, 27 кафедрасы, мүасир техники тәдрис васитәләри илә тәчһиз олунмуш 3 лабораторијасы, китабханасы (309 мин нүсхә чап ваһиди) вар. Ин-тда 309 мүәллим, о чүмләдән 9 е.д. вә проф., 86 елмләр намизәди вә досент чалышыр (1975/76). Чохтиражлы «Билик» гәзети нәшр олунур. Ин-т 1975 иләдәк 7 570 мүтәхәссис һазырламышдыр.

АЗӘРБАЈЧАН ПИОНЕР ТӘШКИЛАТЫ, В. И. Ленин ад.—Азәрб. ССР пионерләринин күтләви тәшкилаты, В. И. Ленин ад. *Үмумиттифаг Пионер Тәшкилатынын* ајрылмаз һиссәси. А.п.т.-на Азәрб. ЛККИ МК рәһбәрлик едир. Али органы Республика Шурасыдыр. А.п.т. кәнч нәсли коммунизм идејалары, совет вәтәнпәрвәрлији вә бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијә едир. 1923 ил мајын 23-дә јарадылмышдыр. Азәрб.-да илк пионер дәстәләри 1922 илдә Бакыда (В. И. Ленин ад. тохучулуг ф-киндә, лејтенант Шмидт ад. з-дда, Сабунчу, Сураханы, Бибиһејбәт р-нларында) вә Кәнчәдә тәшкил едилмишдир. 1924 илдә Азәрб.-да 22 817 пионер вар иди. 1975 илдә исә онларын сајы 826 минә чатмышдыр.

А.п.т. 20-чи илләрдә ушагларын мәктәбләрә чәлб олунмасында, мөвһумата вә чәһаләтә гаршы мүбаризә һәрәкатында фәал иштирак етмишдир. 30-чу илләрдә голчомагларын бир синиф кими ләғв едилмәсиндә, к-з гуручулуғуна манечилик төрәдән синфи дүшмәнләрин ифша олунмасында, ибтидаи ичбари үмумтәһсилин һәјата кечирилмәсиндә А.п.т. бөјүк рол ојнамышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә пионерләр мәһсул јығмыш, истеһсалатда ишләмиш, танк, тәјјарә дүзәлтмәк үчүн мүдафиә фондуна көмәк етмиш, һәрби хәстәханаларда јаралылара јардым көстәрмишләр. Респ.-нын бир чох пионери, дәстә вә дружинасы Али Баш Команданлыгдан тәшәккүр алмышдыр.

Мүһарибәдән сонраки дөврдә А.п.т. даһа да инкишаф етмиш, фәалијјәт даирәси кенишләнмишдир. Респ.-да ушаг тәрбијә вә истираһәт очагларынын сајы хејли артмышдыр. Респ.-да 370 шәһәрдәнкәнар, шәһәр типли вә к-зларарасы пионер дүшәркәси, 84 пионер сарајы вә еви, 78 ушаг вә кәнчләр идман мәктәби, ушаг д.ј., 12 кәнч тәбиәтчиләр, 9 кәнч техникләр ст., 3 екскурсија турист ст., 13 ушаг паркы, кәнч тамашачылар театры, «Вәтән» ушаг кино-театры вә с. фәалијјәт көстәрир (1975). «Азәрбајчан пионери» гәзети, «Пионер» вә «Көјәрчин» журналлары нәшр олунур. А.п.т. Үмумиттифаг јүрүшүнүн бүтүн маршрутларында иштирак етмиш, фашист Алманијасы үзәриндә гәләбәнин 30 иллији күнләриндә респ.-нын дружиналарында 200-дән чох дөјүш шөһрәти музеји, кушәләри ачылмышдыр. Гырмызы кәшфијјатчылар јүздән чох абидә, хатирә лөвһәси учалтмышлар. Пионерләрин сә'ји илә минләрлә намә'лум дөјүшчүнүн ады ашкар олунмушдур. 200 миндән чох тимурчу мүһарибә әлилләринә вә онларын аиләләринә һамилик едир. Һәр ил 200 миндән чох пионер «Үфүгдә парылты» һәрби-идман ојунунда иштирак едир. Азәрб.-ын пионер дәстә вә дружиналары «БАМ үчүн— пионер релсләри!» вә «Вәтәнә милјон!» Үмумиттифаг әмәк әмәлијјатларында иштирак етмиш, 1975 илдә 80 мин тондан чох метал гырынтысы, 3 мин тона гәдәр макулатура топламышлар. Респ.-нын 76 пионери сосиализм јарышынын ғалибиң кими Гәләбә бајрағынын өнүндә шәкил чәкдирмәјә, 90 мин пионери исә Сов.ИКП 25-чи гурултајына Үмумиттифаг пионер тәшкилатынын рапортуну имзаламаг фәхри һүгугуна лајиг көрүлмүшдүр.

Әд.: Шәрифов А., Јени һәјатын пионерләри, Б., 1958; Һашымова Р., Нәсилдән-нәслә, Б., 1963; Әмраһов Ә., Тарихә дөнмүш илләр, Б., 1973; Бағырзадә Ә., Азәрбајчан пионер тәшкилаты тарихиндән, Б., 1975.

«АЗӘРБАЈЧАН ПИОНЕРИ» —гәзет. АЛККИ МК вә В. И. Ленин ад. Азәрб. Пионер Тәшкилаты Респ. Шурасынын органыдыр. Илк нөмрәси 1938 ил августун 1-дә Бакыда Азәрб. дилиндә чыхмышдыр. «А.п.» пионер вә мәктәблиләрин тә'лими, онларын коммунизм идеалларына сәдагәт, совет вәтәнпәрвәрлији, пролетар бејнәлмиләлчилији вә халглар достлуғу руһунда тәрбијә едилмәси мәсәләләрини, һабелә пионер вә мәктәблиләрин фәалијјәтини ишыгландырыр. Һәфтәдә ики дәфә чыхыр. Бирдәфәлик тиражы 450 мин нүсхәдир (1976).

АЗӘРБАЈЧАН ПОЛИТЕХНИК ИНСТИТУТУ (АзПИ), Ч. Илдырым ад.—сәнајенин мүхтәлиф саһәләри үчүн мүһәндисләр һазырлајан али мәктәб. Бакыдадыр. 1950 илдә (М. Әзизбәјов ад. Азәрбајчан Сәнаје Ин-тунун бир сыра факүлтәләри вә ихтисас кафедралары әсасында) јарадылмышдыр. 1969 илдән көркәмли партија вә дөвләт хадими Чинкиз Илдырымын адыны дашыјыр. Ин-тда 5 факүлтә (механика, металлуркија, радиотехника вә електрик рабитәси, технолокија, автоматика вә һесаблама техникасы), аспирантура, 39 кафедра, 5 елми-тәдгигат саһә лабораторијасы, әсаслы китабхана (600 минә јахын китаб) вар. Ин-тда (әјани, ахшам вә гијаби шө'бәләрдә) 9 миндән артыг тәләбә вә 60 аспирант тәһсил алыр; 617 нәфәр профессор-мүәллим һеј'əти, о чүмләдән Азәрб. ССР ЕА м. үзвләри Р. Ә. Бәдәлов вә Ј. Б. Гәдимов; 18 е.д. вә проф., 246 досент вә елмләр намизәди чалышыр (1975/76). АзПИ машынгајырма, истилик мүһәррикләри, сојудучу гурғулар вә машынлар, автоматика вә һесаблама техникасы, металлуркија, радиотехника вә електрик рабитәси, јүнкүл сәнаје мәһсуллары истеһсалынын технолокијасы ихтисаслары үзрә мүһәндис кадрлары һазырлајыр. Ин-тун бир чох кафедраларында мүһүм елми тәдгигат ишләри апарылыр, онларын нәтичәләри истеһсалатда кениш истифадә едилир. АзПИ респ.-нын вә өлкәнин 60 али мәктәби, елми мәркәзи, сәнаје мүәссисәси илә елми вә истеһсалат әлагәси јаратмышдыр. Ин-тда «Елми әсәрләр» журналы вә «Политехник» гәзети нәшр олунур. Ин-тда намизәдлик вә докторлуг диссертасијалары мүдафиә едилир. Ин-тун Кировабад ш.-ндә филиалы вар (1970). Ин-т 1975 иләдәк 27 миндән артыг мүтәхәссис һазырламышдыр. 1975 илдә АзПИ-нин кечмиш 4 факүлтәси вә бир сыра ихтисас кафедралары әсасында Азәрбајчан Иншаат Мүһәндисләри Ин-ту тәшкил олунмушдур.

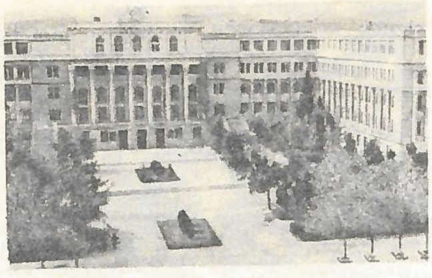

Азәрбајчан Политехник Институтунун әсас бинасы.

Әд.: Чинкиз Илдырым адына Азәрбајчан Политехник Институту, Б., 1974.

АЗӘРБАЈЧАН ПРОЛЕТАР ЈАЗЫЧЫЛАРЫ ЧӘМИЈЈӘТИ (АПЈЧ)— әдәби тәшкилат. 1928 илдә Бакыда «Гызыл гәләмләр» чәмијјәти әсасында јарадылмышды. Ики гурултајы (1928, 1929) олмушдур. АПЈЧ-нин фәалијјәтиндә пролетар әдәбијјатынын һекемонлуғу уғрунда вә буржуа идеолокијасы әлејһинә мүбаризә илә јанашы, әдәби инкишафа мане олан групбазлыг, инзибатчылыг һаллары нәзәрә чарпыр, вулгар сосиоложи сәһвләрә јол верилирди. ҮИК(б)П МК-нын «Әдәбибәдии тәшкилатларын јенидән гурулмасы һаггында» 1932 ил 23 апрел тарихли гәрарына әсасән АПЈЧ ләғв едилди вә Азәрбајчан Јазычылар Иттифагы јарадылды.

АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКА ДӨВЛӘТ КИТАБХАНАСЫ, М. Ф. Ахундов ад.—Азәрб. ССР-дә ән бөјүк китабхана, респ.-да чап олунан әсәрләрин дөвләт китабсахлајычысы, китабханашүнаслыг вә библиографија үзрә елми-методик мәркәз. Бакыдадыр. 1923 илдә кечмиш Русија Техника Чәмијјәти Бакы шө'бәсинин вә Бакы ичтимаи јығынчағы китабханаларынын әсасында јарадылмышдыр. 1939 илдә китабханаја М. Ф. Ахундовун ады верилмишдир. Китабхана респ.-да вә ССРИ-дә чыхан бүтүн нәшрләрин мүтләг нүсхәсини алыр. 1923 илдә китабханада 5 212 китаб, 1975 илдә исә 3 150 000 нүсхә чап ваһиди олмушдур. Надир китаблар шө'бәсиндә тарихи вә елми әһәмијјәтә малик 2 000 чилддән чох гијмәтли әсәр, о чүмләдән К. Маркс вә Ф. Енкелсин «Коммунист Партијасынын Манифести» әсәринин, К. Марксын «Капитал»ының русчаја илк тәрчүмәси, В.И. Ленинин әсәрләринин илк нәшрләри, һәмчинин Азәрб. әдәбијјатынын Низами, Фүзули, А. А. Бакыханов, М. Ф. Ахундов, Н. Б. Вәзиров, М. Ә. Сабир, Н. Нәриманов вә б. классикләринин әсәрләринин надир нәшрләри сахланылыр.

Китабхананын 15 шө'бәси (комплектләшдирмә, китабишләмә вә каталоглар, хидмәт, мә'лумат вә библиографија, өлкәшүнаслыг вә милли әдәбијјат, елми-методик китабханашүнаслыг, елми-тәдгигат, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт үзрә мә'лумат, харичи әдәбијјат вә с.), ејни вахтда 800 охучу тутан ихтисаслашдырылмыш 13 оху залы вар. Китабхана респ.-да елм вә мәдәнијјәтин инкишафында, зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәсиндә фәал иштирак едир. А.р.д.к.-нын 25 330 охучусу вар (1976, 1 јанвар). Бурада сијаси-идеоложи тәблиғат, әдәбијјат тәблиғи саһәсиндә күтләви тәдбирләр (тематик сәркиләр, јени китабларын сәркиси, мүзакирәси, охучу конфранслары, јубилеј кечәләри, әдәби-бәдии мәчлисләр вә с.) кечирилир.

Азәрбајчан Республика Дөвләт Китабханасынын бинасы.

А.р.д.к. респ.-нын бүтүн, ССРИ-нин ән ири китабханалары, һабелә мүхтәлиф харичи өлкә китабханалары илә әлагә сахлајыр, китабханалararасы абонемент васитәсилә әдәбијјат мүбадиләси едир. 1975 илдә 22 харичи өлкәнин 40 китабханасы вә јүзләрлә елми мүәссисәси илә әлагә сахланмыш, китаб мүбадиләси едилмишдир. А. р. д.к. респ.-да китабханашүнаслыг вә библиографијанын нәзәри мәсәләләринә даир елми вә тәчрүби характерли әсәрләр, методик вә библиографик көстәричиләр нәшр едир, респ. китабханаларына әмәли вә методик көмәк көстәрир.

Әд.: Әлијев Ф. Ј., М. Ф. Ахундов адына Азәрбајчан Республика Китабханасы, Б., 1963; М. Ф. Ахундов адына Азәрбајчан Республика Дөвләт Китабханасы, Б., 1971; Азербайджанская республиканская библиотека им. М. Ф. Ахундова, Б., 1971.

АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКА ИСТЕҺСАЛАТ БИРЛИЈИ «ГАРАТӘКРАРМЕТАЛ» — ССРИ гара металлуркија сәнајеси мүәссисәси. 1922 илдә Иттифаг филизсатыш бирлијинин Азәрбајчан шө'бәси кими фәалијјәтә башламышдыр. 1930 илдән ССРИ Гара Металлуркија Халг Комиссарлығынын

Азәрб. контору, 1950 илдән Азәрб. Респ. «Гаратәкрарметал» Идарәси адланмыш, 1972 илдән исә индики адыны дашыјыр. Үмумиттифаг «Сојузвторчермет» бирлијинә табедир. Гара металларын вә метал гырынтыларынын тәкрар тәдарүкү, е'малы, сахланмасы вә дөвләтә тәһвил верилмәси илә мәшғул олур. Бакы «Гаратәкрарметал» з-ду әсасында тәшкил едилмиш әсас сехи ән јени вә ҝүҹлү металкәсән, пресләјән вә чугунсындыран дәзҝаһ вә аваданлыгла тәҹһиз едилмишдир. Респ.-нын бир сыра р-нларында бирлијин тәкрар металы гәбул едән сехләри дә вар. Әсасән, *Азәрбајҹан бору-прокат заводуну* тәкрар металла тәҹһиз едир. Тәкрар метал, һабелә өлкәнин машынгајырма вә металәритмә з-дларына вә хариҹи өлкәләрә дә ҝөндәрилир. 1975 илдә 463 201 *т* (1922 илдә 12 мин *т*) тәкрар метал тәдарүк едилмишдир.

АЗӘРБАЈҸАН РЕСПУБЛИКА ҺӘМКАРЛАР ИТТИФАГЛАРЫ ШУРАСЫ (АРҺИШ)—респ. һәмкарлар иттифагларынын али органы. Азәрб. һәмкарлар иттифагларынын гурултајында 5 ил мүддәтинә сечилир. 1920 ил августун 29-дан сентјабрын 6-дәк Азәрб. һәмкарлар иттифагларынын 1-ҹи гурултајы кечирилди. Гурултај Азәрб. һәмкарлар иттифаглары Шурасыны сечди. Шуранын сәдри А. И. Микојан олду. АРҺИШ респ.-да һәмкарлар иттифагларынын фәалијјәтинә рәһбәрлик едир, х.т.-нын, мәдәнијјәтин, маарифин, сәһијјәнин, тиҹарәтин, иҹтимаи иашәнин, мәишәт хидмәтинин, мәнзил тикинтисинин инкишафы планларынын һазырланмасы вә мүзакирәси заманы респ.-нын план вә тәсәррүфат органларынын ишиндә иштирак едир; истеһсалата, фәһлә вә гуллугчуларын әмәјинә, мәдәнијјәт вә мәишәтинә вә с. аид мәсәләләр нәзәрдән кечириләркән мүвафиг совет вә тәсәррүфат органларында һәмкарлар иттифаглары адындан нүмајәндәлик едир; јерли һәмкарлар иттифагы органларынын ишинә истигамәт верир; сәнаје вә к.т.-нын инкишафы, дөвләт планларынын тамамилә вә артыгламасы илә јеринә јетирилмәси, мәһсулун кејфијјәтинин артырылмасы уғрунда зәһмәткешләри сәфәрбәрлијә алыр, онларын әмәк, мәишәт шәраитини јахшылашдырмагда, истеһсалын идарә олунмасына ҹәлб етмәкдә, коллектив мүгавиләләрин бағланмасында вә јеринә јетирилмәсинә нәзарәт ҝөстәрилмәсиндә һәмин органлара рәһбәрлик едир.

АРҺИШ партија, совет вә тәсәррүфат органлары илә бирликдә социализм јарышыны тәшкил едир, коммунист әмәји уғрунда јарышы ҝенишләндирир, габагҹыл тәҹрүбәни өјрәнир вә јајыр; әмәк һаггына даир ганунлара әмәл олунмасына, һәвәсләндирмә фондларынын дүзҝүн хәрҹләнмәсинә нәзарәт едир, тәсәррүфат органлары илә бирликдә әмәјин тәшкили вә нормалашдырылмасынын јахшылашдырылмасы, фәһлә вә гуллугчу кадрларынын ихтисасынын јүксәлдилмәси, әмәк еһтијатларындан там истифадә едилмәси үчүн тәдбирләр ҝөрүр; елм-техника ҹәмијјәтләринин, ихтирачылар вә сәмәрәләшдиричиләр ҹәмијјәтинин респ. шураларына рәһбәрлик едир; тәһлүкәсизлик техникасы вә истеһсалат санитаријасынын вәзијјәтинә, фәһләләрин иш палтары илә тә'мин олунмаларына нәзарәт едир; мәнзил тикинтисинә, шәһәрләрин вә фәһлә гәсәбәләринин абадлашдырылмасына, мәнзил саһәсинин бөлүшдүрүлмәсинә, шәһәр нәгл.-ынын, коммунал-мәишәт вә тиҹарәт мүәссисәләринин ишинә нәзарәт едир; фәһлә вә гуллугчулара мадди-мәишәт хидмәтини вә мәдәни хидмәти инкишаф етдирмәк саһәсиндә мүәссисәләрин, с-зларын, идарәләрин вә һәмкарлар иттифаглары тәшкилатларынын ишини јахшылашдырмаг үчүн тәдбирләр ҝөрүр; һәмкарлар иттифаглары тәшкилатларынын тәрбијә, мәдәни-күтләви вә бәдән тәрбијәси вә идман ишләринә рәһбәрлик едир; кадрларын сечилмәси, јерләшдирилмәси вә тәрбијәси саһәсиндә һәмкарлар иттифагларынын респ. комитәләри илә бирликдә иш апарыр; һәмкарлар иттифагларынын иш тәҹрүбәсини үмумиләшдирир вә јајыр. Хариҹи өлкәләрин һәмкарлар иттифаглары илә бејнәлмиләл әлагә сахлајыр. АРҺИШ һәмкарлар иттифагы тәшкилатларына рәһбәрлик үчүн рәјасәт һеј'әти вә катиблик сечир.

АРҺИШ Азәрб. КП МК-нын вә ҮИҺИМШ-ин рәһбәрлији алтында ишләјир. Ҝүндәлик фәалијјәтиндә саһә һәмкарлар иттифагы тәшкилатларына, онларын респ. комитәләринә вә һәмкарлар иттифаглары фәалларына архаланыр.

Әд.: Азәрбајҹан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 3, һ.1, Б., 1973; Гусейнов К. А., Найдель М. И., Очерки истории профдвижения в Азербайджане, Б., 1966.

АЗӘРБАЈҸАН РӘССАМЛАР ИТТИФАГЫ — респ. рәссамлары вә сәнәтшүнасларынын иҹтимаи јарадыҹылыг тәшкилаты. ССРИ Рәссамлар Иттифагына дахилдир. 1932 илдән Азәрб. рәссамларынын тәшкилат комитәси кими фәалијјәт ҝөстәрирди. 1940 илдә Азәрб. рәссамларынын 1-ҹи гурултајында јарадылмышдыр. Бакыдадыр. Үзвлүјә тәсвири вә декоратив-тәтбиги сәнәт, тәнгид вә сәнәтшүнаслыг саһәләриндә ардыҹыл ишләјән, бәдии сәрҝиләрдә мүнтәзәм иштирак едән рәссамлар гәбул олунур. Пленум, мүшавирә вә семинарлар кечирир, бәдии сәрҝиләр тәшкил едир. Рәһбәр органы гурултајдыр. 7 гурултајы олмушдур (1940, 1955, 1958, 1961, 1965, 1968, 1972). Идарә һеј'әти вә катиблији вар. А.р.и.-нын әсас вәзифәси рәссамларын вә сәнәтшүнасларын јарадыҹылығына истигамәт вермәк, коммунизм гуруҹулуғунун әзәмәтини, совет адамларынын мә'нәви кејфијјәтләрини, халгларын сүлһ уғрунда мүбаризәсини әкс етдирән јүксәк идејалы әсәрләр јарадылмасына наил олмагдыр. Бојакарлыг, һејкәлтәрашлыг, графика, декоратив-тәтбиги сәнәт, театр вә кино рәссамлары, тәнгид бөлмәләри, бәдии фонду, сәрҝи салонлары, бәдии истеһсалат мүәссисәләри вар. Иттифагын јанында «Ҝәнҹ рәссамлар бирлији» фәалијјәт ҝөстәрир (1974 илдән). А.р.и.-нын 318 үзвү вар (1975).

АЗӘРБАЈҸАН РӘССАМЛЫГ МӘКТӘБИ, Ә. Әзимзадә ад. Азәрбајҹан Дөвләт Рәссамлыг Мәктәби—респ.-да рәссам вә һејкәлтәраш кадрлары һазырлајан орта ихтисас мәктәби, Бакыдадыр. 1920 илдә јарадылмышдыр. А.р.м.-нин јарадылмасында Ә. Әзимзадә фәал иштирак етмишдир. Мүхтәлиф илләрдә Азәрб. Дөвләт Бәдии Студијасы (1920—21), Али Рәссамлыг Е'малатханалары (1921—22), Али Рәссамлыг Мәктәби (1922—27), Азәрб. Дөвләт Рәссамлыг Техникуму (1927—40) адланмышдыр. 1940 илдән Азәрб. Дөвләт Рәссамлыг Мәктәбидир. 1943 илдә мәктәбә Ә. *Әзимзадәнин* ады верилмишдир. Бәдии студијада бојакарлыг, рәсмхәт, инҹәсәнәт тарихи вә с. фәнләр тәдрис олунурду (мүәллимләр Ј. С. Самородов, М. Н. Ҝерасимов, В. И. Тер-Погосов, А. И. Косичкин вә б.). 1923 илдә һејкәлтәрашлыг (рәһбәри С. Д. Ерзја; 1925 илдә бағланмыш, 1940 илдә јенидән фәалијјәтә башламышдыр) вә тәтбиги сәнәт (рәһбәри З. Н. Богословскаја) шө'бәләри ачылмышдыр. 1924 илдә 1-ҹи бурахылыш олмушдур (илк азәрб. һејкәлтәраш гадын З. Мәммәдова, рәссамлардан Һ. Мустафајев, Ә. Рзагулијев, Һ. Һүсејнов, мәшһур совет ме'марларындан П. Абросимов, И. Безруков, һејкәлтәраш П. Сабсај вә б.). Респ.-да тәсвири вә тәтбиги сәнәтин инкишафында, милли рәссам, һејкәлтәраш вә сәнәтшүнасларын јетишмәсиндә А.р.м.-нин ролу бөјүкдүр. 30—40-ҹы илләрдә графика, декоратив сәнәт, театр декорасијасы вә с. үзрә иҹрачы рәссамлар, һәмчинин рәсм вә рәсмхәт мүәллимләри һазырламышдыр. ССРИ халг рәссамлары М. Абдуллајев вә Т. Салаһов, Азәрб.ССР халг рәссамлары Ҹ. Гарјағды, Т. Мәммәдов, Т. Нәриманбәјов, Г. Халыгов вә б. А.р.м.-ни битирмишләр. Мәктәбин јетишдирмәләриндән Азәрб. ССР халг рәссамлары С. Бәһлулзадә, М. Рәһманзадә, Б. Мирзәзадә, Азәрб. ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадимләри И. Сејидова, Әбдүлхалыг, Р. Топчубашова вә б. мүхтәлиф илләрдә бурада дәрс демишләр. Мәктәбдә рәсм вә рәсмхәт мүәллими, һејкәлтәрашлыг, бәдии нәггашлыг, бәдии тәртибат, бәдии тохуҹулуг ихтисаслары үзрә 500-ә јахын шакирд тәһсил алыр. А.р.м.-дә 46 мүәллим дәрс дејир (1975/76). Тәһсил мүддәти 4 илдир. Мәктәб 1975 иләдәк 1 800-дән артыг мүтәхәссис һазырламышдыр.

Әд.: Габибов Н., Наджафов М., Искусство Советского Азербайджана, М., 1960; Миклашевская Н. М., Становление и развитие искусства социалистического реализма в Советском Азербайджане, Б., 1974.

АЗӘРБАЈҸАН РУС ДРАМ ТЕАТРЫ, С. Вурғун ад. Азәрбајҹан Дөвләт Рус Драм Театры—респ.-нын драм театрларындан бири. 1920 илдән Бакы Азад Тәнгид-Тәблиғ Театры, 1923 илдән Бакы Ишчи Театры ады илә фәалијјәт ҝөстәрмишдир. 1937 илдән Азәрб. Дөвләт Рус Драм Театры адланыр. Илк илләрдә театрын репертуарында сијаси сатира вә тәблиғат характерли кичик һәҹмли әсәрләр әсас јер тутурду. 1925—30 илләрдә театр мүасир совет драматурҝијасына мүраҹиәт етмиш, «Љубов Јароваја» (1926, К. Тренјов), «Фыртына» (1926, В. Билл-Белосерковски), «Мандат» (1926, Р. Ердман), «14—69 нөмрәли зиреһли гатар» (1927, Вс. Иванов), «Ана» (1927, М. Горкинин романы үзрә), «Гијам» (1927,

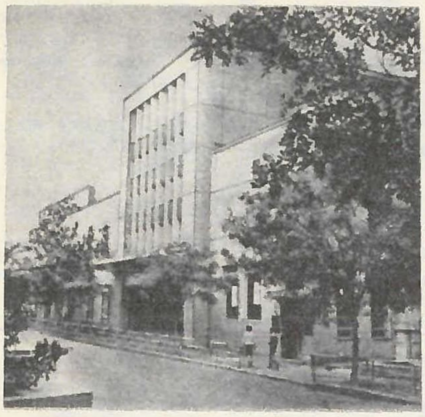

Азәрбајҹан Рус Драм Театрынын бинасы.

Б. Лавренјов), «Портфелли адам» (1928, А. Фајко), «Гәрибә адам» (1930, А. Афиноҝенов), «Биринҹи сүвари орду» (1930, Вс. Вишневски) вә с.-ни тамашаја гојмушдур. Бу илләрдә театрда реж.-лардан В. Фјодоров, А. Иванов, А. Ридал, рәссамлардан С. Јефименко, И. Шлепјанов, Н. Овчинников, мәшһур совет сәһнә усталарындан ССРИ халг артистләри М. Жаров, Ф. Раневскаја, Б. Илјин, актјорлардан В. Кузнетсов, С. Мајоров (сонралар реж.) фәалијјәт ҝөстәрмишләр. 1930—40 илләрдә театрын репертуары «Дүшмәнләр», «Јегор Булычов вә башгалары», «Һәјатын дибиндә» вә «Васса Железнова» (1932, 1933, 1936, 1937; М. Горки), «Тартүф» (1932, Ж.Б. Молјер), «Мәкр вә мәһәббәт», «Дон Карлос» (1932, 1936; Ф. Шиллер), «Ики ағанын бир нөкәри», «Меһманхана саһибәси» (1933, 1938; К. Голдони), «Отелло», «Ромео вә Ҹүлјетта» (1933, 1937; В. Шекспир), «Туфан», «Ҝүнаһсыз мүгәссирләр» вә «Ҹеһизсиз гыз» (1934, 1935; А. Островски), «Маскарад» (1934, М. Лермонтов), «Албалы бағы» (1935, А. Чехов), «Анна Каренина», «Ҹанлы мејит» (1938, 1940; Л. Толстој), «Рүи Блаз» (1938, В. Һүго), «Нора» (1939, Һ. Ибсен), «Өкеј ана» (1940, О. Балзак) кими әсәрләрлә зәнҝинләшмишди. Бу илләрдә Н. Погодинин «Түфәнҝли адам» (1939) вә ССРИ-дә илк дәфә А.р.д.т.-нда тамашаја гојулан «Кремл сааты» (1940) пјесләринин тамашалары театрын јарадычылығында диггәтәлајиг һадисә олмуш, коллективә шөһрәт газандырмышды. Ленин образыны актјорлардан Б. Бајков вә В. Шарлахов јаратмышлар. Театрын репертуарында Азәрб. драматурҝијасына да ҝениш јер верилмишди: «Севил», «1905-ҹи илдә», «Од ҝәлини» (1930, 1934, 1935; Ҹ. Ҹаббарлы), «Хырс гулдурбасан» (1938, М. Ф. Ахундов), «Вагиф», «Ханлар» (1940, 1941; С. Вурғун) вә с. Бу илләрдә театрда реж.-лардан С. Мајоров, А. Грипич, актјорлардан Н. Соколов, А. Сувирова, В. Акимов, Н. Кварталова, А. Филиппова вә б. фәалијјәт ҝөстәрмишләр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә һәрби-вәтәнпәрвәрлик мөвзусу театрын репертуарында әсас јер тутмуш, совет адамларынын мүбаризлијини, фәдакар әмәјини тәрәннүм едән әсәрләр тамашаја гојулмушдур: «Ҹәбһә» (1942, А. Корнејчук), «Рус-ләр» вә «Ҝөзлә мәни» (1942, 1943; К. Симонов), «Гарадәнизчиләр һаггында маһны» (1944, Б. Лавренјов) вә с. Мүһарибәдән сонракы илләрдә театрда совет драматургларындан К. Симонов, Б. Лавренјов, Л. Леонов, А. Софронов, Н. Вирта, П. Павленко вә Л. Зоринин, Азәрб. мүәллифләринин, еләҹә дә хариҹи өлкә драматургларынын әсәрләринә ҝениш јер верилирди: «Фәрһад вә Ширин» (1947, С. Вурғун; јени гурулушда 1976), «Шәргин сәһәри» (1947, Ә. Мәммәдханлы; јени гурулушда, 1958), «Назирин ханымы» (1949, Б. Нушич) вә с. И. Гасымовун «Хәзәр үзәриндә шәфәг» пјесинин тамашасына (1950) ҝөрә реж. М. Һашымов, рәссам С. Јефименко, актјорлардан К. Мјакишев, П. Јудин, В. Шарлахов вә Б. Чинкин 1951 илдә ССРИ Дөвләт мүкафатына лајиг ҝөрүлмүшләр. 50-ҹи илләрдә реж. М. Һашымовун һазырладығы «Балыгчы оғлу» (1953, В. Латсис), «Ајдын» (1957, Ҹ. Ҹаббарлы), «Кремл сааты» (1957, Н. Погодин), «Һамам» (1958, В. Мајаковски), «Дамокл гылынҹы» (1959, Н. Һикмәт) вә с. тамашалар театрын јарадычылыг наилијјәти кими гијмәтләндирилмишди. Репертуарда М. Горкинин әсәрләринә хүсуси јер верилмиш, онун «Ҝүнәшин өвладлары», «Зыковлар» вә с. пјесләри тамашаја гојулмушду. Бу дөврдә театрда С. Мјакишев, В. Отрадински, Г. Сорин вә б. актјорлар фәалијјәт ҝөстәрирдиләр. 1959 илдә театр Москвада кечирилән Азәрб. әдәбијјаты вә инҹәсәнәти декадасында иштирак етмиш, «Вагиф», «Кремл сааты», «Маскарад» вә «Шәргин сәһәри» тамашаларыны ҝөстәрмишди. 60-чы илләрдә театрын репертуарында классик пјесләрлә јанашы, мүасир драматургларын да әсәрләринә ҝениш јер верилмишди: «Гағајы» (1960, А. Чехов), «Иркутск әһвалаты» (1960, А. Арбузов), «Сән нә үчүн јашајырсан?» (1960, И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли), «Океан» (1961, А. Штејн), «Терезанын ад ҝүнү» (1962, К. Мдивани), «Марија Стүарт» (1963, Ф. Шиллер), «Шылтаг гызын јумшалмасы» (1964, В. Шекспир), «Кәндчи гызы» (1964, М. Ибраһимов),

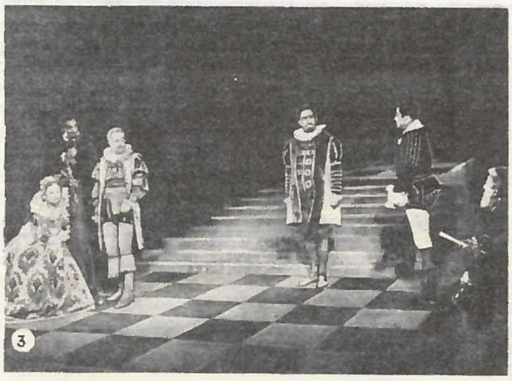

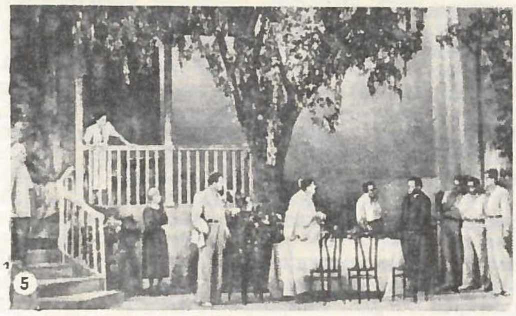

Азәрбајҹан Рус Драм Театры. Тамашалардан сәһнәләр: 1. «Алты ијул» (М. Шатров); 2. «Командорун аддымлары» (В. Коростылјов); 3. «Марија Стүарт» (Ф. Шиллер); 4. «Ал балы бағы» (А. Чехов); 5. «Хәзәр үзәриндә шәфәг» (И. Гасымов); 6. «Варшава мелодијасы» (Л. Зорин).

«Сирано де Бержерак» (1965, Е. Ростан), «Кино чәкилир...» (1966, Е. Радзински), «Милјончу гадын» (1966, Б. Шоу), «Сән һәмишә мәнимләсән» (1967, И. Әфәндијев), «Мүдахилә» (1967, Л. Славин), «Ҝеҹә јарысы ким ҝәләҹәк...» (1969, М. вә Р. Ибраһимбәјовлар), «Варшава мелодијасы» (1969, Л. Зорин) вә с. 1970—76 илләрдә театр хүсусилә мүасир мөвзулара даһа чох мүраҹиәт етмиш, өзүнүн ән јахшы ән’әнәләрини давам етдирәрәк мүасир Азәрб. вә совет драматургларынын, еләҹә дә рус, хариҹи өлкә классикләринин әсәрләрини тамашаја гојмушдур. «Алты ијул» (1970, М. Шатров), «Командорун аддымлары» (1971, В. Коростылјов), «Ҹинајәт вә ҹәза» (1972, Ф. Достојевски), «Өз јолунла» (1973, Р. Ибраһимбәјов), «Бизим борҹларымыз» (1974, Е. Володарски), «Өтән јај Чулимскдә» (1975, А. Вампилов), «Сакит үфүгләрдә» (1975, Б. Василјев), «Даирәни ҝенишләндирин» (1975, И. Гасымов), «Кураж ана вә ушаглары» (1975, Б. Брехт), Сов.ИКП-нин 25-ҹи гурултајына һәср олунмуш «Бир иҹласын протоколу» (1976, А. Ҝелман) театрын бу илләрдәки мүвәффәгијјәтли тамашаларындандыр. «Командорун аддымлары» тамашасына ҝөрә реж. Ҝ. Ҝүләһмәдова-Мартынова, актјорлардан К. Адамов, Д. Тумаркина, А. Фалкович 1972 илдә Азәрб. ССР Дөвләт мүкафатына лајиг ҝөрүлмүшләр.

1971 илдә театрын 50 иллији тәнтәнәли сурәтдә гејд олунмушдур.

Һазырда (1976) театрда реж.-лардан Азәрб.ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими Ҝ. Ҝүләһмәдова-Мартынова, Ҹ. Сәлимова, Е. Әлијев, актјорлардан Азәрб. ССР халг артистләри К. Адамов, К. Бабичева, Р. Ҝинзбург, Н. Сарнатскаја, А. Фалкович, В. Ширје, Азәрб. ССР вә Таҹ.ССР халг артисти С. Јакушев, Өзб.ССР халг артисти А. Степанов, Азәрб.ССР әмәкдар артистләри М. Адушев, Л. Грубер, М. Јакизаров, Г. Колтунова, Д. Кучеров, М. Лезҝишвили, В. Потапов, Д. Тумаркина, В. Филиппов, Б. Чукмасов, М. Шамхорјан фәалијјәт ҝөстәрирләр. Театрын баш реж. РСФСР халг артисти Ә. Беһбудов, баш рәссамы Ј. Тороповдур.

Театр ССРИ-нин бир чох шәһәриндә гастролда олмушдур. 1956 илдә театра С. Вурғунун ады верилмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1971).

Әд.: Алиева А., Азербайджанский государственный русский драматический театр им. С. Вургуна, М., 1959; Богуславский Вал., Русский драматический имени Самеда Вургуна, Б., 1971.

АЗӘРБАЈҸАН СӘНАЈЕ АКАДЕМИЈАСЫ, С. М. Киров ад. — 1930 илдә Бакыда јарадылмышдыр. Х.т.-нын мүхтәлиф саһәләри үчүн јүксәк ихтисаслы кадрлар һазырлајырды. Сонралар Азәрб. Нефт Сәнајеси Академијасына чеврилди. Академија нефтчыхарма, нефт технолоҝијасы мүһәндисләри һазырлајырды. Бурада нефт сәнајеси габагҹыллары—фәһләләр, бригадирләр, мүәссисә вә сех рәһбәрләри, һәмчинин нефт р-нларынын партија, комсомол вә һәмкарлар иттифаглары ишчиләри охујурду. Академија 1940 иләдәк фәалијјәт ҝөстәрмишдир.

АЗӘРБАЈҸАН СӘНАЈЕ ШУРАСЫ, Азәрсәнәтбирлији — Азәрб. ССР-дә сәнәт кооперасијасынын рәһбәр, тәшкилат вә тәсәррүфат мәркәзи. 1920 илдә «Кустар вә сәнәткарлар иттифагы» ады илә тәшкил олунмушдур. 1927 илдә онун әсасында јарадылан «Гырмызы кустар иттифагы», аз сонра «Азәрсәнәтбирлији» адландырылды. Икинҹи бешилликдә респ.-нын бир сыра шәһәр вә р-нларында сәнәткар иттифагларынын јарадылмасы нәтиҹәсиндә «Азәрсәнәтбирлији» А.с.ш.-на чеврилди. 1960 илдә А.с.ш. ләғв едилиб, бүтүн мүәссисәләри респ. Мәишәт Хидмәти Назирлијинә (инди Әһалијә Мәишәт Хидмәти Назирлији) верилмишдир.

Өлкәмиздә халг сәнәткарлығына хүсуси фикир верилир. ССРИ Назирләр Совети 1968 ил августун 14-дә «Халг бәдии сәнәтләрини даһа да инкишаф етдирмәк тәдбирләри һаггында» вә Сов.ИКП МК 1975 ил февралын 27-дә «Халг бәдии сәнәтләри һаггында» гәрар гәбул етмишләр. Бу гәрарлар халг сәнәткарлығыны даһа да инкишаф етдирмәкдә вә әһалинин мусиги аләтләринә, бәдии сәнәт мә’мулатына, сувенир, мәишәт, ев тәсәррүфаты, истираһәт вә туризм малларына вә с. олан еһтијаҹыны даһа долғун өдәмәкдә мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

АЗӘРБАЈҸАН СОВЕТ СОСИАЛИСТ РЕСПУБЛИКАСЫ (Азәрб. ССР), Азәрбајҹан — Совет Сосиалист Республикалары Иттифагынын мүттәфиг респ.-ларындан бири. 1920 ил апрелин 28-дә јарадылмышдыр. 1922 ил мартын 12-дә Загафгазија Совет Сосиалист Республикалары Федератив Иттифагына (ЗССРФИ), декабрын 13-дә (1-ҹи Загафгазија Советләр гурултајында) ЗСФСР-ә, декабрын 30-да (ССРИ 1-ҹи Советләр гурултајында) ЗСФСР-ин тәркибиндә ССРИ-јә дахил олмушдур. 1936 ил декабрын 5-дән ССРИ тәркибиндә мүстәгил мүттәфиг респ.-дыр. Загафгазијанын ш. һиссәсиндәдир. Шм.-да РСФСР (Дағ.МССР), шм.-г.-дә Ҝүрҹ.ССР, ҹ.-г.-дә Ерм.ССР вә Түркијә, ҹ.-да Иранла һәмсәрһәддир. Ш.-дән Хәзәр дәнизи илә әһатә олунур. Саһ. 86,6 мин $км^2$, әһ. 5 689 мин (1976, 1 јанвар). Пајтахты Бакы ш.-дир. Азәрб.ССР-ин тәркибинә Нах.МССР вә ДГМВ дахилдир. Респ.-да 61 инзибати р-н, 60 шәһәр, 125 шәһәр типли гәс. вә фәһлә гәс. вар (1976, 1 јанвар). Әтрафлы мә’лумат үчүн бах хүсуси ҹилд—*Азәрбајҹан Совет Сосиалист Республикасы*.

АЗӘРБАЈҸАН ССР АЛИ МӘҺКӘМӘСИ—респ.-нын ән јүксәк мәһкәмә органы. *Ганунвериҹилик тәшәббүсү* һүгугуна маликдир. 1923 ил февралын 13-дә Азәрб.МИК-ин гәрары илә јарадылмышдыр. Азәрб.ССР А. М. сәдри, онун мүавинләри, Али Мәһкәмә үзвләри вә халг иҹласчылары Азәрб.ССР Али Совети тәрәфиндән 5 ил мүддәтинә сечилир. Азәрб.ССР Али Совети, сессијалар арасындакы дөврдә исә Азәрб.ССР Али Совети Рәјасәт Һеј’әти гаршысында һесабат верир. Ики мәһкәмә коллеҝијасы (мүлки вә ҹинајәт ишләри үзрә), Азәрб.ССР А.М.-нин Рәјасәт Һеј’әти вә Азәрб. ССР А.М.-нин Пленуму тәркибиндә фәалијјәт ҝөстәрир. Азәрб. ССР А. М. Азәрб. ССР, Нах. МССР вә ДГМВ-нин бүтүн мәһкәмә органларынын фәалијјәтинә нәзарәт едир, әдаләт мүһакимәсини һәјата кечирмәкдә онлара истигамәт верир, мәһкәмә тәҹрүбәсини үмумиләшдирир.

Азәрб.ССР А.М.-нин мәһкәмә коллеҝијалары 1-ҹи инстансија мәһкәмәси кими (халг иҹласчылары тәркибиндә) хүсуси әһәмијјәтли ишләрә, кассасија гајдасында Нах.МССР вә ДГМВ тәркибиндә олмајан р-н (шәһәр) халг мәһкәмәләринин, Нах. МССР Али Мәһкәмәси вә ДГМВ Вилајәт Мәһкәмәсинин гануни гүввәјә минмәмиш һөкм, гәтнамә, гәрардад вә халг һакимләринин гәрарларындан верилән шикајәт вә протестләрә; нәзарәт гајдасында исә респ.-нын бүтүн ашағы мәһкәмәләринин гануни гүввәјә минмиш һөкм, гәтнамә вә гәрардадларындан, һәмин мәһкәмә һакимләринин, Нах.МССР Али Мәһкәмәси вә ДГМВ Вилајәт Мәһкәмәси Рәјасәт һеј’әтләринин гәрарларындан верилән протестләрә бахыр. Азәрб.ССР А.М.-нин Рәјасәт Һеј’әти Азәрб.ССР А.М. сәдри, онун мүавинләри вә мәһкәмә үзвләриндән ибарәтдир. Рәјасәт Һеј’әти Азәрб.ССР А.М.-нин мәһкәмә коллеҝијаларынын гануни гүввәјә минмиш һөкм, гәтнамә, гәрардад вә Азәрб.ССР А. М. үзвләринин гәрарларындан верилән, һабелә ССРИ Баш прокурору, ССРИ Али Мәһкәмәсинин сәдри, онларын мүавинләри, Азәрб.ССР прокурору, Азәрб.ССР А.М.-нин сәдри вә онларын мүавинләри тәрәфиндән верилән протестләрә бахыр. Рәјасәт Һеј’әтинин иҹласларында Азәрб. ССР прокурору вә ја онун мүавининин иштиракы мәҹбуридир. Азәрб. ССР А.М.-нин Пленуму ән азы үч ајда бир дәфә чағырылыр. Пленум Азәрб. ССР А.М. сәдри, онун мүавинләри, Азәрб.ССР А.М.-нин бүтүн үзвләри вә вәзифәјә ҝөрә Нах.МССР Али Мәһкәмәси вә ДГМВ Вилајәт Мәһкәмәси сәдрләриндән ибарәтдир. Пленум Азәрб.ССР А.М.-нин мәһкәмә коллеҝијаларынын фәалијјәти һаггында коллеҝија сәдрләринин һесабатларыны динләјир; Али Мәһкәмә сәдринин тәгдими илә Азәрб.ССР А.М. үзвләриндән Азәрб.ССР А.М. коллеҝијаларынын һеј’әтләрини тәсдиг едир, Азәрб.ССР А.М. Рәјасәт Һеј’әтинин иши һаггында һесабатлары динләјир; ССРИ Баш прокурору вә онун мүавинләринин, Азәрб. ССР прокурору вә Азәрб.ССР А.М. сәдринин, Азәрб. ССР А.М. Рәјасәт Һеј’әтинин гәрарларындан вердикләри протестләрә бахыр, Азәрб.ССР А.М.-нин бахдығы ишләрә даир гәбул едилән гәрарларын, һабелә Азәрб.ССР ганунвериҹилијинин тәтбигинә даир мәһкәмәләрә рәһбәр ҝөстәришләр верир; ганунвериҹилик гајдасында һәлл едилмәли мәсәләләрә вә Азәрб. ССР ганунларынын изаһына даир Азәрб. ССР Али Совети Рәјасәт Һеј’әтинә тәгдимат верир. Пленумун иҹласларында Азәрб.ССР прокурорунун иштиракы мәҹбуридир.

АЗӘРБАЈҸАН ССР АЛИ СОВЕТИ—Азәрб.ССР-дә дөвләт һакимијјәтинин али вә јеканә ганунвериҹи органы. Азәрб. ССР Конститусијасынын 13 вә 19-ҹу маддәләринә әсасән Азәрб. ССР-ә верилмиш бүтүн һүгуглары һәјата кечирир. Бу һүгуглар Конститу-

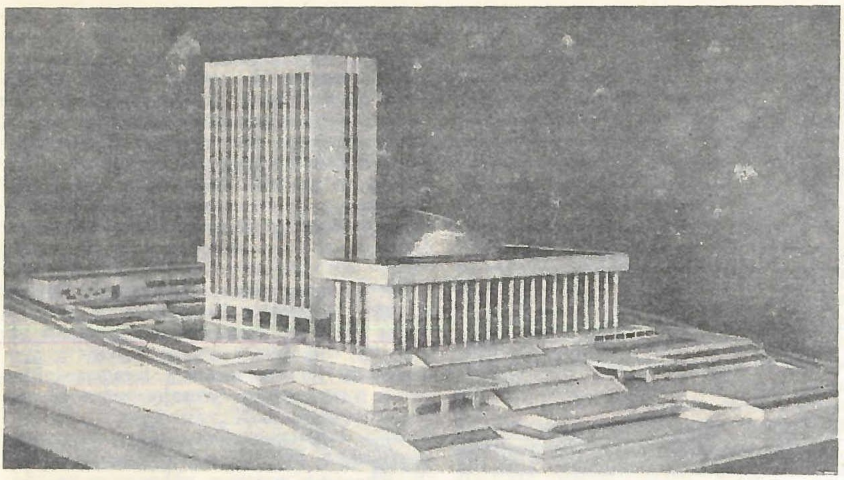

Азәрбајчан ССР Али Советинин тикилмәкдә олан јени бинасынын макети. Мүәллифләри: Т. А. Абдуллајев, Х. Ј. Рәһманова, Ј. И. Гәдимов.

тусијаја көрә Азәрб.ССР А.С.-нә һесабат верән Азәрб. ССР органларынын: Азәрб. ССР А. С. Рәјасәт һеј'әтинин, Азәрб.ССР Назирләр Советинин вә Азәрб.ССР назирликләринин сәлаһијјәтинә дахил дејилдир. Азәрб. ССР А.С. бирпалаталыдыр, кизли сәсвермә јолу илә үмуми, бәрабәр вә бирбаша сечки һүгугу әсасында, һәр 12 500 нәфәр әһалидән 1 депутат һесабы илә, 4 ил мүддәтинә сечилир. 21 јашына чатмыш сечки һүгугу олан һәр бир вәтәндаш Азәрб.ССР А.С.-нә депутат сечилә биләр. Азәрб.ССР А.С.-нә фәһләләр, к-зчулар, зијалылар, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт ишчиләри, дөвләт вә партија хадимләри сечилир. 9-чу чағырыш (1975, 15 ијун) Азәрб. ССР А.С.-нә 400 депутат сечилмишдир; онларын 131-и фәһлә, 70-и колхозчудур. 277-си Сов.ИКП үзвү вә ја үзвлүјә намизәддир; депутатларын 151-и гадындыр.

Азәрб. ССР А.С. Конститусијаја риајәт олунмасына нәзарәт едир, респ.-нын сәлаһијјәтинә дахил олан мәсәләләрә даир ганунлар верир, респ.-нын бүтүн дөвләт органларынын фәалијјәтинә үмуми дөвләт рәһбәрлијини һәјата кечирир. Азәрб.ССР А.С. тәрәфиндән гәбул едилән ганунлар Азәрб. ССР А.С. Рәјасәт һеј'әти сәдри вә катибинин имзасы илә е'лан едилир.

Азәрб.ССР А.С. Азәрб.ССР Али Советинин Рәјасәт һеј'әтини сечир. Азәрб.ССР Назирләр Советини тәшкил едир вә Азәрб.ССР Али Мәһкәмәсини сечир. Бу органлар Азәрб.ССР А.С. гаршысында мәс'улдур вә она һесабат верирләр.

Азәрб.ССР А.С.-нин башлыча фәалијјәт формасы сессијадыр; сессијалар илдә 2 дәфә, Азәрб.ССР А.С.-нин Рәјасәт һеј'әти тәрәфиндән чағырылыр (Азәрб.ССР А.С. Рәјасәт һеј'әтинин өз мүлаһизәсинә вә ја Али Советин депутатларынын 1/3-нин тәләбинә көрә нөвбәдәнкәнар сессија чағырыла биләр). Һәр јени чағырышын биринчи сессијасында Азәрб.ССР А. С.-нин сәдри вә онун 4 мүавини, Азәрб. ССР А.С.-нин Рәјасәт һеј'әти сечилир.

Азәрб.ССР А.С.-нин даими комиссијалары—мандат комиссијасы, ганунверичилик мүлаһизәләри комиссијасы, план-бүдчә комиссијасы, харичи ишләр комиссијасы, кәнчләр комиссијасы вә бир сыра саһә комиссијасы Азәрб.ССР али дөвләт һакимијјәти органы функсијаларынын һәјата кечирилмәсиндә көмәкчи органлардыр.

«АЗӘРБАЈЧАН ССР АЛИ СОВЕТИНИН МӘ'ЛУМАТЫ»—Азәрб. ССР Али Советинин рәсми органы. 1958 илдән Бакыда ајда ики дәфә Азәрб. вә рус дилләриндә нәшр олунур. «Мә'лумат»да Азәрб. ССР ганунлары, Азәрб. ССР Али Советинин гәрарлары, Азәрб. ССР Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин норматив характерли фәрман вә гарарлары, Азәрб.ССР Али Советинин вә онун даими комиссијаларынын фәалијјәтинә даир хәбәрләр вә с. материаллар дәрч едилир.

АЗӘРБАЈЧАН ССР АЛИ СОВЕТИНИН РӘЈАСӘТ ҺЕЈ'ӘТИ—Азәрб. ССР-дә дөвләт һакимијјәтинин али органы; бүтүн фәалијјәти һаггында *Азәрбајчан ССР Али Советинә* һесабат верир. Јени сечилән Азәрб.ССР Али Советинин илк ичласында ашағыдакы тәркибдә сечилир: сәдр, 2 мүавин (мухтар респ. вә мухтар вилајәтин сајына көрә), катиб вә 15 үзв. Азәрб. ССР Конститусијасына әсасән Азәрб.ССР Али Советинин сессијаларыны чағырыр; фәрманлар верир; респ.-нын гүввәдә олан ганунларыны шәрһ едир; үмумхалг сорғусу (референдум) кечирир; Азәрб. ССР Назирләр Советинин, Нах. МССР Назирләр Советинин, ДГМВ Зәһмәткеш Депутатлары Советинин, Азәрб. ССР р-н вә шәһәр Зәһмәткеш Депутатлары Советләринин гәрар вә сәрәнчамларыны, гануна мүвафиг олмадыгда, ләғв едир; Азәрб. ССР Али Советинин сессијалары арасындакы дөврдә Азәрб.ССР Назирләр Совети сәдринин тәгдими илә респ.-нын ајры-ајры назирләрини вәзифәдән азад вә вәзифәјә тә'јин едәрәк, сонрадан Азәрб. ССР Али Советинин тәсдигинә верир; Азәрб.ССР фәхри адларыны мүәјјән едир вә верир; респ. мәһкәмә органлары тәрәфиндән мәһкум едилмиш вәтәндашлары бағышламаг һүгугуну һәјата кечирир; Азәрб.ССР-ин харичи дөвләтләрдәки дипломатик нүмајәндәләрини тә'јин едир вә кери чағырыр; өз нәздиндә харичи дөвләтләр тәрәфиндән вәкил едилән дипломатик нүмајәндәләрин е'тимаднамә вә өвдәтнамәләрини гәбул едир; Азәрб.ССР Али Советинин вәкаләт мүддәти гуртардыгда јени сечкиләр тә'јин едир.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ВӘКИЛЛӘР КОЛЛЕКИЈАСЫ—бах *Вәкилләр коллекијасы*.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ—респ.-нын али елми идарәси. 1945 илдә Бакыда тә'сис едилмишдир. 1923 илдә елми-тәдгигат ишләри апармаг үчүн Ә. Б. Һагвердијевин сәдрлији илә *Азәрбајчаны Тәдгиг вә Тәтәббө Чәмијјәти* јарадылмышды. 1929 илдә Азәрб. Дөвләт Елми-Тәдгигат Ин-ту тәшкил едилди. Ин-тун тәбијјат, биолокија, тарих вә етнографија, дилчилик, әдәбијјат вә инчәсәнәт, фәлсәфә, Совет Шәрги вә харичи Шәрг, дөвләт вә һүгуг бөлмәләри вар иди. 1932 илдә ин-т әсасында ССРИ ЕА Загафгазија Филиалынын Азәрб. Шө'бәси тә'сис олунду. Шө'бәјә Р. *Ахундов* рәһбәрлик едирди. Шө'бәдә 11 бөлмә вә бир неҹә комиссија фәалијјәт көстәрирди. Совет Иттифагынын бир сыра мәшһур алими—Ф. Ј. Левинсон-Лессинг, И. М. Губкин, А. А. Гроссһејм, Н. Ј. Марр, И. И. Мешшанинов, А. Н. Державин, И. Г. Јесман, илк Азәрб. совет алимләриндән Б. Чобанзадә, В. Хулуфлу, М. Әфәндијев, А. Тағызадә, Салман Мүмтаз, А. С. Мәммәдов вә б., бурада елми-тәдгигат ишләри апарырдылар. 1935 илин октјабрында шө'бә ССРИ ЕА Азәрб. Филиалына чеврилди. Филиалда кимја, ботаника, зоолокија, тарих, етнографија вә археолокија, дил вә әдәбијјат ин-тлары, кеолокија, физика, енеркетика вә торпагшүнаслыг бөлмәләри јарадылды. Филиалын илк сәдри акад. И. М. Губкин олмушдур. 1935—40 илләрдә филиалын аспирантурасына 161 адам гәбул олунмуш, елми ишчи вә аспирантларындан 34 нәфәр диссертасија мүдафиә етмишди. Филиалын елми ишчиләринин үмуми сајы 1936 илдә 141 нәфәр олдуғу һалда, 1941 илин әввәлиндә бурада 400-ә јахын елми ишчи, о чүмләдән 75 е.д., проф. вә елмләр намизәди чалышырды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә филиалда дөврүн тәләбләриндән ирәли кәлән мүһүм елми-тәдгигат ишләри апарылмыш, кимја, кеолокија вә тибб елмләри саһәсиндә чалышан көркәмли алимләрин бир сыра әсәри јүксәк дөвләт мүкафатларына лајиг көрүлмүшдүр. Мүһарибә дөврүндә газанылан елми наилијјәтләрдән јүксәк кејфијјәтли јаначаг истеһсалы саһәсиндәки ишләр хүсусилә гејд едилмәлидир.

ССРИ ХКС-нин 1945 ил 23 јанвар тарихли гәрары илә филиал Азәрб. ССР ЕА-на чеврилди. Бу вахт академијанын 4 бөлмәси, 16 елми-тәдгигат ин-ту, 2 елми-тәдгигат шө'бәси, 3 музеји, мәркәзи елми китабханасы, Нахчыван, Кировабад, Степанакерт вә Губада елми базалары вар иди. Һәмин ил Азәрб.ССР ЕА-на 15 һәгиги үзв сечилди. Онун илк һеј'әтинә Ү. Һачыбәјов, Сәмәд Вурғун, М. Ибраһимов, Ј. Мәммәдәлијев, М. Гашгај, А. А. Гроссһејм, С. Дадашов, И. Г. Јесман, М. Миргасымов, Ш. Əзизбəјов, Əлəшрəф Əлизадə, М. Топчубашов, М. Һүсејнов, Һ. Һүсејнов вə И. И. Широкогоров дахил олду. 1945 ил мартын 31-дə академијанын һəгиги үзвлəринин илк үмуми ичласында М. Миргасымов президент сечилди. Сонракы иллəрдə Ј. Мəммəдəлијев (1947—50; 1958—61), М. Əлијев (1950—58), З. Хəлилов (1961—67), Р. Исмајылов (1967—70) академијанын президенти олмушлар. 1970 илин ијунундан Азəрб. ССР ЕА-нын президенти Һ. Абдуллајевдир.

Азəрб. ССР ЕА-нын 5 бөлмəси вар: физика, техника вə ријазијјат елмлəри (Физика Ин-ту, Ријазијјат вə Механика Ин-ту, Кибернетика Ин-ту, Шамахы Астрофизика Рəсəдханасы, «Каспи»Елми Мəркəзи); кимја елмлəри (Нефт—Кимја Просеслəри Ин-ту, Гејри-үзви вə Физики Кимја Ин-ту, Ашгарлар Кимјасы Ин-ту, Кимја Технолокијасынын Нəзəри Проблемлəри Ин-ту, Радиасија Тəдгиглəри Сектору); Јер елмлəри (Кеолокија Ин-ту, Дəрин Нефт-Газ Јатаглары Проблемлəри Ин-ту, Чоғрафија Ин-ту, Тəбиијјат Тарихи Музеји); биолокија елмлəри (Нəбатат Ин-ту, Зоолокија Ин-ту, Торпагшүнаслыг вə Агрокимја Ин-ту, Физиолокија Ин-ту, Кенетика вə Селексија Ин-ту, Ботаника бағы, Микробиолокија Сектору); ичтимаи елмлəр (Тарих Ин-ту, Археолокија вə Етнографија Сектору, Игтисадијјат Ин-ту, Фəлсəфə вə Һүгуг Ин-ту, Əдəбијјат Ин-ту, Дилчилик Ин-ту, Јахын вə Орта Шəрг Халглары Ин-ту, Ме'марлыг вə Инчəсəнəт Ин-ту, Респ. Əлјазмалар Фонду, Азəрбајчан Тарихи Музеји, Низами ад. Азəрб. Əдəбијјаты Музеји, Елми Мə'лумат Мəркəзи). 1972 илдə Нахчыванда академијанын елми мəркəзи јарадылмышдыр. Академијанын əсаслы китабханасы (1 277 074 нүсхə чап ваһиди, 1975) вар.

Азəрб. ССР ЕА өлкəмизин мүһүм елм мəркəзлəриндəн биридир. Бурада елмин мүхтəлиф саһəлəринə даир 156 актуал проблем үзəриндə тəдгигат ишлəри апарылыр. Јарымкечиричилəр физикасы, əвəзедилмиш карбоһидрокен вə полимерлəрин радиоспектроскопик тəдгиги, електрофизика, оптика, биофизика вə астрофизика проблемлəри үзəриндə мүһүм ишлəр көрүлүр, селен бирлəшмəлəринин биоложи активлији өјрəнилир. Нəзəри кибернетика, актуал х.т. проблемлəрини һəлл етмəк үчүн мүасир ријази үсуллар вə һесаблама техникасы јарадылмасы вə тəтбиги, нефт, нефт е'малы вə нефт кимјасы сəнајелəри үчүн автомат идарəетмə системлəри јарадылмасы саһəсиндə тəдгигат ишлəри кенишлəнир. Ријазијјат саһəсиндə функсионал анализ вə функсијалар нəзəријјəси, диференсиал вə интеграл тəнликлəр нəзəријјəси, чəбр вə тополокијанын хүсуси мəсəлəлəри тəдгиг олунур. Енеркетика саһəсиндə кениш тəдгигатлар апарылыр.

Азəрбајчан ССР академија шəһəрчијинин əсас бинасы.

Нефт вə газ е'малы, јени нефт мəһсуллары алынмасы, нефт кимјасы просеслəри, ашгарлар кимјасы проблемлəри, кимја технолокијасынын нəзəри əсаслары, респ.-нын минерал сəрвəтлəринин комплекс е'малы, материалларын коррозијадан горунмасы, тəмиз маддəлəрин, јени мономер вə полимерлəрин алынмасы, електрокимја, јүксəк енержилəр кимјасы академијанын елми-тəдгигат планларында хүсуси јер тутур. Кимјəви мəһсуллар алынмасынын јени, чох мəһсулдар просеслəри ишлəниб һазырланмышдыр. Јағларын карбамидлə парафинсизлəшдирилмəсинин, дизел вə автомобил јаначағы истеһсалынын сəмəрəли методлары јарадылмыш, моторлар вə сүртҝү јағлары үчүн јүксəк кејфијјəтли ашгарлар синтез едилмишдир.

Азəрб.-ын кеоложи гурулушу, фајдалы газынтыларын əмəлəкəлмə шəраити вə јери, јени ахтарыш үсулларынын јарадылмасы, дəрин нефт-газ јатагларынын газылмасы вə истисмары вə с. проблемлəр саһəсиндə мүһүм тəдгигат ишлəри апарылыр. Азəрб.-ын нефт вə газ еһтијатларынын јени прогнозу верилмиш, респ.-нын ири мигјаслы кеоложи, тектоник металлокенија хəритəлəри, Хəзəр дəнизинин нефт вə газ еһтијатларынын хəритəси тəртиб едилмишдир. Респ.-нын минерал еһтијатларындан комплекс вə сəмəрəли истифадə олунмасынын елми əсасларынын ишлəниб һазырланмасына бөјүк əһəмијјəт верилир. 7 чилдлик «Азəрбајчан кеолокијасы», «ССРИ кеолокијасы»нын Азəрб.-а аид 47-чи чилди нəшр едилмишдир. Тəбиəти мүһафизə, əтраф мүһитин чирклəнмəкдəн горунмасы саһəсиндə ишлəр хејли кенишлəндирилмиш, ландшафтшүнаслыг, иглим, гурунун һидролокијасы, кеоморфолокија, торпаг чоғрафијасы, игтисади чоғрафија вə Хəзəр дəнизи үзрə монографик əсəрлəр нəшр олунмушдур. Ботаника, кенетика, селексија, биокимја, инсан, һејван вə битки физиолокијасы, молекулјар биолокија вə кенетика саһəсиндə мүһүм тəдгигат ишлəри апарылыр. 8 чилдлик «Азəрбајчан флорасы», «Азəрбајчанын һејванат алəми» силсилəсиндəн бир сыра чилдлəр, «Торпагларын еколокијасы», «Азəрбајчанын торпаглары» вə с. əсəрлəр нəшр едилмишдир. Селексијачылар бир сыра гијмəтли вə мəһсулдар к.т. биткилəри əлдə етмишлəр.

Һəр ил онларча елми ишин нəтичəси истеһсалатда тəтбиг олунур. Доггузунчу бешилликдə академија алимлəринин ишлəринин истеһсалатда тəтбиг едилмəси нəтичəсиндə 180 млн. манат игтисади сəмəрə көтүрүлмүшдүр.

Академијада ихтирачылыг вə патент-лисензија саһəсиндə ишлəр кенишлəнмəкдəдир. 1973 илдə јарадылмыш ихтирачылыг вə патент-лисензија ишлəри шө'бəси ејниадлы елми шура илə бирликдə академија елми идарəлəринин бу саһəдəки фəалијјəтини əлагəлəндирир вə методик рəһбəрлик едир. 1945—1970 иллəрдə академијанын əмəкдашлары чəми 194 мүəллифлик шəһадəтнамəси алмышдыларса, 9-чу бешилликдə онларын сајы 426-ја чатмышдыр. Ихтираларын истеһсалатда тəтбигинə хүсуси диггəт верилир. Сон 5 илдə х.т.-на илдə 14 млн. маната јахын кəлир верəн 21 ихтира тəтбиг олунмушдур. 1971—1975 иллəрдə академијанын елми идарəлəри 7 ихтира үчүн 15 өлкəдə (АБШ, АФР, Б. Британија, Јапонија, Франса, Италија, Белчика, Иран вə с.) 13 патент алмышдыр.

Ичтимаи елмлəр саһəсиндə дə бөјүк ишлəр көрүлмүшдүр. Азəрб.-ын гəдим, орта əсрлəр, јени тарихи вə Совет Азəрбајчанынын тарихи кениш тəдгиг олунур. Загафгазијада фəһлə һəрəкатынын, Азəрб. фəһлə синфинин тарихи, Азəрб.-да Совет һакимијјəтинин гəлəбəси, Ленин милли сијасəтинин тəнтəнəси вə с. мүһүм мəсəлəлəрə даир дəјəрли əсəрлəр јарадылмышдыр. 3 чилдлик «Азəрбајчан тарихи», 3 чилдлик «Азəрбајчан əдəбијјаты тарихи», фəлсəфə, игтисадијјат, дилчилик вə инчəсəнəт проблемлəринə даир бир сыра фундаментал тəдгигат əсəри нəшр едилмишдир. Азəрб. фолклорунун, классик јазычыларын əсəрлəринин елми-тəнгиди мəтнинин нəшри саһəсиндə дə мүəјјəн ишлəр көрүлмүшдүр. Азəрб. ССР ЕА-нда Јахын вə Орта Шəрг өлкəлəринин тарихи, игтисадијјаты, ичтимаи-фəлсəфи фикир вə филолокијасынын, Азəрб. вə Шəрг халгларынын əдəби əлагəлəринин өјрəнилмəси саһəсиндə тəдгигатлар апарылыр.

Доггузунчу бешилликдə тəдгигатларын мигјасы кенишлəнмиш, ишлəниб һазырланан проблемлəрин х.т-əһəмијјəти артмыш, сəмəрəси јүксəлмишдир. Бешиллик əрзиндə Үмумиттифаг тематикасы үзрə чох мүһүм ишлəрин сајы 17-дəн 210-а чатмышдыр.

Онунчу бешилликдə академијада апарылачаг елми тəдгигатларын əсас истигамəтлəри Сов. ИКП 25-чи гурултајы вə АКП 29-чу гурултајынын гəрарлары əсасында мүəјјəнлəшдирилмиш, елмин һəјатла, истеһсалатла əлагəсини даһа да мөһкəмлəндирмəк, игтисади сəмəрəсини јүксəлтмəк, елми-техники наилијјəтлəрин х.т.-нда тəтбигини сүр'əтлəндирмəк саһəсиндə онун гаршысында јени вəзифəлəр гојулмушдур.

Академијада 4 237 елми ишчи (о чүмлəдəн 245 е.д., 1 695 елмлəр намизəди), 679 аспирант чалышыр (1976, 1 јанвар). Азəрб. ССР ЕА-нын 54 академики вə 49 м. үзвү вар (1976, апрел). М. В. Келдыш, В. Һ. Амбарсумјан, Н. И. Мусхелишвили академијанын фəхри үзвү сечилмишлəр. Академијада 5 Ленин мүкафаты лауреаты, 12 ССРИ Дөвлəт мүкафаты лауреаты, 30 Азəрб. ССР Дөвлəт мүкафаты лауреаты ишлəјир (1976).

ССРИ ЕА, көркəмли совет алимлəри елми мүəссисəлəр шəбəкəсинин кенишлəндирилмəсиндə, елми тəдгигатларын истигамәтләринин мүәјјәнләшдирилмәсиндә академијаја фәал јардым көстәрирләр. Академија гардаш респ.-ларын академијалары илә сых елми әлагә сахлајыр. Академијанын ин-тлары дикәр респ.-ларын мүвафиг елми идарәләри илә бир сыра мүһүм проблемләрә даир муштәрәк тәдгигатлар апарыр.

Азәрб. ССР ЕА сосиалист өлкәләринин елми идарәләри илә дә сых әмәкдашлыг едир. Академија алимләри ГИЈШ хәтти илә 12 проблем үзәриндә муштәрәк тәдгигат апарырлар. Академија дикәр харичи өлкәләрин елми мүәссисәләри илә дә әлагә сахлајыр. Елмин мүасир проблемләринә даир фикир мүбадиләси апармаг, елми-тәдгигат тәчрүбәсини өјрәнмәк, елмин тәшкили илә таныш олмаг мәгсәди илә һәр ил академијаја чохлу әчнәби алим кәлир. Академијанын алимләри бејнәлхалг елми гурултај, конгрес вә симпозиумларда елм вә техниканын актуал проблемләринә даир мә'рузәләрлә чыхыш едирләр. Азәрб. ССР ЕА-нын тәшәббүсү вә тәшкилатчылығы илә тез-тез үмумиттифаг, һабелә бејнәлхалг елми мушавирә вә конфранслар кечирилир. Академија алимләринин әсәрләри 40 өлкәдә 20 дилдә нәшр олунмушдур. Азәрб. ССР ЕА инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә кәнч милли игтисадијјатларыны, мәдәнијјәтләрини инкишаф етдирмәкдә јахындан јардым көстәрир. Сон он илдә академијанын 700-дәк әмәкдашы елми-тәдгигат саһәсиндә тәчрүбә мүбадиләси апармаг, елми мәсләһәт вә техники јардым көстәрмәк мәгсәди илә бир чох харичи өлкәјә е'замијјәтә кетмишдир. Академијанын 18 алими бејнәлхалг вә милли елми идарәләрин үзвү сечилмишдир.

Академија «Советскаја тјурколокија» (ССРИ ЕА илә бирликдә), «Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Хәбәрләри» (6 серијада), «Азәрбајчан кимја журналы», «Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Мә'рузәләри» журналларыны нәшр едир. Академијанын нәшријјаты вар (бах *«Елм» нәшријјаты*). Бурада һәр ил үмуми һәчми 1800 чап вәрәгинә јахын тәгр. 250 адда монографија, мәчмуә, журнал вә брошүр бурахылыр.

Азәрб. ССР ЕА Халглар Достлуғу ордени илә тәлтиф олунмушдур (1975).

Әд.: Академия наук Азербайджанской ССР. 10 лет. Б., 1956; Академия наук Азербайджанской ССР. 20 лет. Б., 1966; Развитие науки в Советском Азербайджане, Б., 1967; Академия наук Азербайджанской ССР. 30 лет. Б., 1975.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ӘСАСЛЫ КИТАБХАНАСЫ—елми китабхана. Респ.-да ән бөјүк китабханалардан биридир. 1924 илдә Азәрб.-ы Тәдгиг вә Тәтәббө Чәмијјәти јанында тәшкил едилмишдир. Китабхананын фондунда 1925 илдә 20 мин, 1945 илдә 100 мин, 1975 илдә исә 1 277 074 нүсхә чап ваһиди олмушдур. Бурада Азәрб., рус дилләриндә вә 20-дән чох харичи дилдә елми әдәбијјат вар. Марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләри, мүасир елми наилијјәтләри әкс етдирән монографијалар, мүхтәлиф мә'лумат әдәбијјаты китаб фондунун әсас һиссәсини тәшкил едир. Надир әдәбијјат шө'бәсиндә ингилабдан әввәл Азәрб.-да нәшр олунмуш чохлу китаб сахланылыр. Китабхана һәр ил 70-минә јахын китаб вә 3 мин адда дөври мәтбуат алыр. Бүтүн мүттәфиг респ.-ларын вә 60-дан чох харичи өлкәнин 500-дәк елми мүәссисә вә китабханасы илә китаб мүбадиләси апарыр. Мүхтәлиф библиографик әсәрләр нәшр едир, охучулара елми мә'лумат хидмәти көстәрир. 14 мин охучусу (1975), бир нечә ихтисаслашмыш гираәт залы, елми кабинетләри, кениш мә'лумат фонду, каталог вә картотекалары вар. Респ.-да китабханашүнаслыг, библиографија ишләринин елми-методик мәркәзләриндәндир.

«АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН МӘ'РУЗӘЛӘРИ»—ајлыг елми журнал. 1945 илдән Бакыда нәшр едилир. Журналда академикләрин тәгдиматы илә нәзәри вә тәчрүби әһәмијјәтә малик тәдгигатларын тамамланмыш вә һәлә дәрч едилмәмиш нәтичәләри һаггында гыса мә'луматлар чап олунур. Мәгаләләр Азәрб. вә рус дилләриндә чап едилир. Азәрб. дилиндә јазылан мәгаләләрин рус, рус дилиндә јазылан мәгаләләрин Азәрб. дилиндә, һабелә бүтүн мәгаләләрин инкилис дилиндә хүласәси верилир.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ФИЗИКА ИНСТИТУТУ — елми-тәдгигат мүәссисәси. Бакыдадыр. 1932 илдә ССРИ ЕА Загафгазија Филиалынын Азәрб. Шөбәси, 1935 илдә ССРИ ЕА Азәрб. Филиалы нәздиндә Физика Сектору, 1944 илдә Физика Сектору әсасында Физика Ин-ту вә Ријазијјат Сектору јарадылды. 1947 илдә исә Физика Ин-ту вә Ријазијјат Сектору бирләшдириләрәк Физика-ријазијјат Ин-ту адландырылды. 1959 илдә һәмин ин-т ики мүстәгил ин-та—Физика вә Механика-ријазијјат ин-тларына ајрылды. Нәздиндә олан Астрофизика Сектору вә һесаблама мәркәзи әсасында исә әввәлләр Шамахы Астрофизика Рәсәдханасы (1959) вә сонралар Кибернетика Ин-ту јарадылды (1965). Ин-тда 33 лабораторија, 5 шө'бә, тәчрүбә заводу олан хүсуси конструктор бүросу, криокен ст., молекулјар биолокија вә молекулјар кенетика сектору фәалијјәт көстәрир. Азәрб. ССР ЕА Шәки елми мәркәзи дә Физика Ин-тунун нәздиндәдир. Ин-тда елми-тәдгигат иши, әсасән, ашағыдакы проблемләр үзрә апарылыр: јарымкечиричиләр физикасы, атом вә молекулларын спектроскопијасы, бәрк чисим вә елементар зәррәчикләр физикасы, биофизика, електрофизика. Ин-т 1957 илдән селен вә онун әсасында һазырланан чиһазларын тәдгиги саһәсиндә өлкәмиздә баш мүәссисәдир. Јарымкечиричиләр үзрә елми-тәдгигат иши үч әсас истигамәтдә апарылыр: јени мүрәккәб јарымкечиричиләр алмаг, онларын физики хассәләрини тәдгиг етмәк вә бу хассәләр әсасында јени чевиричиләр јаратмаг. Селен, теллур вә онларын мүрәккәб бирләшмәләринин монокристаллары алынараг чохфунксијалы, принсипчә јени, електроника вә һесаблама техникасында әвәзсиз олан јаддаш елементләри, шүа мәнбәләри вә гәбуледичиләри, јүксәк темп-рлу һолл вә тәзјиг көстәричиләри, гамма вә рентген шүа көстәричиләри вә с. һазырланмышдыр.

Селенин кечиричилик механизми вә физики хассәләриндәки бә'зи анлашылмазлыгларын сәбәби ајдынлашдырылмыш, илк дәфә селендә електрон-парамагнит резонансы һадисәси мушаһидә олунмушдур. Јени селен чиһазларынын алынма технолокијасынын һазырланыб истеһсалата тәтбиг олунмасы нәтичәсиндә селен чиһазларыны күтләви сурәтдә истеһсал едән јени сәнаје саһәси јарадылмышдыр. Илк дәфә селен вә онун бирләшмәләринин көзүн ишыға һәссаслығына тә'сири, јаман шишләрин бөјүмәсиңин гаршысыны мүәјјән дәрәчәдә алмаг габилијјәти ашкара чыхарылмышдыр. Ин-тда јени, мүрәккәб јарымкечиричи бирләшмәләр әсасында електрофотографик тәбәгәләр һазырланмыш, истеһсалын тәләбини даһа чох өдәјән јени нөв резин алмаг үсулу ирәли сүрүлмүшдүр. Ин-тда газ радиоспектрометр гурғулары вә јени диелектрик спектроскопија үсуллары јарадылараг, молекулун изомеријасы, маје вә бәрк чисмләрдә молекулјар һәрәкәт формаларынын тәдгиги саһәсиндә мүһүм нәтичәләр алынмышдыр.

Ин-тун дөрд нәзәри лабораторијасында бәрк чисм вә елементар зәррәчикләр нәзәријјәсинә аид мәсәләләрлә мәшғул олурлар.

Ин-тда 35 е.д., 200-ә јахын елмләр намизәди һазырланмышдыр (1976). Ин-тун директору ССРИ ЕА м. үзвү Һ. Абдуллајевдир. Бурада Азәрб. ССР ЕА акад. Л. Иманов, Азәрб. ССР ЕА м. үзвләри М. Әлијев, Н. Гулијев вә б. фәалијјәт көстәрир. Ин-т Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1969).

«АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ»—елми журнал. 1925 илдән Азәрбајчаны Тәдгиг вә Тәтәббө Чәмијјәтинин, 1929 илдән Азәрб. Елми-Тәдгигат Институнун, 1932 илдән ССРИ ЕА Загафгазија Филиалы Азәрб. Шө'бәсинин, 1936 илдән ССРИ ЕА Азәрб. Филиалынын Хәбәрләри чыхмышдыр. 1945 илдән исә «Азәрб. ССР ЕА Х.» нәшр олунур. 1958 илдән елми серијалара бөлүнмүшдүр: кимја елмләри (1959 илдән «Азәрбајчан кимја журналы» адланыр); физика-техника вә ријазијјат елмләри; биолокија елмләри; ичтимаи елмләр (3 серија: тарих, фәлсәфә вә һүгуг; әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт; игтисадијјат); Јер һаггында елмләр. Илдә 6 дәфә (ичтимаи елмләр серијалары илдә 4 дәфә) чыхыр. Журнал мүһүм елми тәдгигатларын нәтичәләри, актуал проблемләр вә елм јениликләри һаггында мәгаләләр дәрч едир. Мәгаләләр Азәрб. вә рус дилләриндә чап олунур; сонунда хүласә (Азәрб. дилиндәки мәгаләләрдә русча, рус дилиндәки мәгаләләрдә исә азәрбајчанча) верилир.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ӘМӘК ГАНУНЛАРЫ МӘЧӘЛЛӘСИ—бах *Әмәк ганунлары мәчәлләси.*

АЗӘРБАЈЧАН ССР ИСЛАҺ-ӘМӘК МӘЧӘЛЛӘСИ—бах *Ислаһ-әмәк мәчәлләси.*

АЗӘРБАЈЧАН ССР КОНСТИТУСИЈАСЫ—Азәрб. ССР-ин ичтимаи вә дөвләт гурулушуну, дөвләт һакимијјәти вә идарә органларынын тәшкилат вә фәалијјәт принсипләрини, вәтәндашларын әсас һүгуг вә вәзифәләрини, бу вәзифәләрин һәјата кечирилмәсинин мадди вә һүгуги тә'минатларыны, сечки системини мүәјјән едән әсас ганун, бүтүн ганунларын һүгуги әсасы.

Азәрб. ССР-ин илк Конститусијасы 1921 ил мајын 19-да 1-чи Үмумазәрбајчан Советләр гурултајында гәбул едилмишдир. Сосиализм чәмијјәти гурмаг вәзифәсини гаршыја гојан бу Конститусија респ.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсини, Совет һакимијјәти симасында шәһәр вә кәнд пролетариатынын диктатурасыны, торпаг, сәнаје, банк, нәгл. вә с.-нин миллиләшдирилмәсини ганунiләшдирди, әмәкчи күтләләрә демократик һүгуг вә азадлыглар верди.

Респ.-нын ичтимаи-сијаси вә игтисади-мәдәни саһәдә инкишафы илә әлагәдар 1925 ил мартын 14-дә 4-чү, 1927 ил мартын 26-да 5-чи, 1931 ил февралын 14-дә 7-чи вә 1935 ил јанварын 11-дә 8-чи Үмумазәрбајчан Советләр гурултајында Конститусијада дәјишиклик вә әлавәләр едилмишдир.

Һазырда гүввәдә олан Азәрб. ССР К. ССРИ Конститусијасы әсасында, 1937 ил мартын 14-дә Фөвгәл'адә 9-чу Үмумазәрбајчан Советләр гурултајында гәбул олунмушдур. Истисмарчы синифләрин ләғви илә респ.-да антагонист зиддијјәтләрин арадан галхмасы, фәһлә синфи илә кәндлиләрин иттифагы вә халгын мә'нәви-сијаси бирлијинин мөһкәмләнмәси нәтичәсиндә јаранмыш ичтимаи вә дөвләт гурулушунун әсаслары Конститусијада тәсбит едилмишдир. Конститусија дөвләт гуручулуғунда сосиалист демократијасы принсипләрини ардычыл сурәтдә кенишләндирди. Советләрә сечки системини, һабелә али вә јерли дөвләт һакимијјәти органларынын тәшкили вә фәалијјәтинин демократик принсипләрини даһа да тәкмилләшдирди, респ.-да бүтүн һакимијјәтин Зәһмәткеш Депутатлары Советләринин симасында шәһәр вә кәнд зәһмәткешләринә мәхсус олдуғуну е'лан етди. Конститусијаја көрә, Азәрб. ССР игтисади вә сијаси чәһәтдән, һабелә мүдафиә чәһәтиндән бир-биринә гаршылыглы көмәк етмәк мәгсәди илә көнүллү олараг бәрабәр һүгуглу дикәр совет сосиалист респ.-лары илә ваһид иттифаг дөвләтиндә—ССРИ-дә бирләшән суверен сосиалист дөвләтидир.

ССРИ Конститусијасы кими бејнәлмиләлчилик принсипләринә әсасланан Азәрб. ССР К. респ. вәтәндашлары үчүн кениш демократик һүгуг вә азадлыглар е'лан едир. Конститусија ирги вә милли мәнсубијјәти, дини, тәһсили, ичтимаи мәншәји, әмлак вәзијјәти, кечмиш фәалијјәти вә с.-дән асылы олмајараг респ. нын бүтүн тәсәррүфат, дөвләт, мәдәни вә ичтимаи-сијаси һәјатында вәтәндашларын бәрабәр һүгуг әсасында иштиракыны тә'мин едир.

Азәрб. ССР К. 155 маддәни бирләшдирән ашағыдакы 14 фәсилдән ибарәтдир: ичтимаи гурулуш; дөвләт гурулушу; Азәрб. ССР дөвләт һакимијјәтинин али органлары; Азәрб. ССР дөвләт идарә органлары; Нах. МССР дөвләт һакимијјәтинин али органлары; Нах. МССР дөвләт идарә органлары; ДГМВ дөвләт һакимијјәт органлары; дөвләт һакимијјәтинин јерли органлары; Азәрб. ССР бүдчәси; мәһкәмә вә прокурорлуг; вәтәндашларын әсас һүгуг вә вәзифәләри; сечки системи; дөвләт дили, керб, бајраг, пајтахт; Конститусијаны дәјишдирмәк гајдасы.

Азәрб. ССР К.-нын гәбулундан сонра респ.-нын инзибати-әрази бөлкүсүндәки дәјишикликләр, мүттәфиг респ.-ларын суверен һүгугларынын кенишләндирилмәси вә с. илә әлагәдар олараг Конститусијада бир сыра дәјишиклик вә әлавәләр едилмишдир.

АЗӘРБАЈЧАН ССР МӘРКӘЗИ ДӨВЛӘТ ТАРИХ АРХИВИ—бах *Архивләр.*

АЗӘРБАЈЧАН ССР МӘРКӘЗИ ИЧРАИЈЈӘ КОМИТӘСИ (Азәрб. ССР МИК)—1921—38 илләрдә респ. дөвләт һакимијјәтинин али ганунверичи, сәрәнчамверичи вә нәзарәтедичи органы. Азәрб. ССР МИК-ин илк тәркиби 1921 илин мајында 1-чи Үмумазәрбајчан Советләр гурултајында сечилмишдир. Илк сәдри М. Һ. *Һачыјев* олмушдур. Азәрб. ССР МИК респ.-да фәһлә-кәндли һөкумәти вә бүтүн дөвләт органларынын фәалијјәтинә үмуми рәһбәрлик едир, декрет вә гәрарлар верир, респ. һөкумәтинин вердији ганун лајиһәләринә бахыб тәсдиг едирди. Респ.-нын сијаси вә ичтимаи һәјатынын үмуми нормалары, респ. бүдчәси мүтләг Азәрб. ССР МИК-дә мүзакирә вә тәсдиг олунурду. Азәрб. ССР МИК респ. Советләр гурултајы гаршысында мәс'ул иди вә она һесабат верирди. Азәрб. ССР МИК-ин сессијалары ики ајда бир дәфә чағырылырды. Сессијалараарасы дөврдә МИК-ин функсијаларыны МИК-ин Рәјасәт Һеј'әти һәјата кечирирди. 1937 ил Азәрб. ССР Конститусијасынын гәбул едилмәси вә онун әсасында *Азәрбајчан ССР Али Советинин* сечилмәси илә әлагәдар фәалијјәтини дајандырмышдыр.

АЗӘРБАЈЧАН ССР МҮЛКИ МӘЧӘЛЛӘСИ—бах *Мүлки мәчәллә.*

АЗӘРБАЈЧАН ССР МҮЛКИ-ПРОСЕССУАЛ МӘЧӘЛЛӘСИ—бах *Мүлки-просессуал мәчәллә.*

АЗӘРБАЈЧАН ССР НАЗИРЛӘР СОВЕТИ—Азәрб. ССР-ин һөкумәти. Респ.-да дөвләт һакимијјәтинин али ичраедичи вә бинакүзарлыг органыдыр. Ганунверичилик тәшәббүсүнә маликдир. 1946 ил мартын 28-дә Азәрб. ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин фәрманы илә јарадылмышдыр. Бу дөврәдәк *Азәрбајчан ССР Халг Комиссарлары Совети* адланырды. Азәрб. ССР Али Советинин һәр чағырышынын биринчи сессијасында тәшкил едилир. Азәрб. ССР Н. С.-нин тәркибинә Назирләр Советинин сәдри, онун биринчи мүавини, мүавинләри, респ. назирләри, дөвләт комитәләринин сәдрләри, Азәрб. ССР Конститусијасында (м. 48) көстәрилән дикәр мәркәзи идарәләрин рәһбәрләри, Нах. МССР Назирләр Советинин сәдри (вәзифәсинә көрә) дахилдир. Азәрб. ССР Н. С. респ. Али Совети, онун сессијалары арасындакы дөврдә исә Али Советин Рәјасәт Һеј'әти гаршысында мәс'улдур вә она һесабат верир. Азәрб. ССР Н. С. Азәрб. ССР иттифаг-республика вә респ. назирликләринин, Азәрб. ССР Н.С.-нин дөвләт комитәләринин вә она табе олан башга идарәләрин ишини бирләшдирир вә һәмин ишә истигамәт верир; х.т. планларынын, дөвләт вә јерли бүдчәләрин јеринә јетирилмәси, ичтимаи асајишин тә'мин олунмасы, дөвләт мәнафеји вә вәтәндашларын һүгугларынын горунмасы үчүн тәдбирләр көрүр; Азәрб. ССР Н.С. јанында тәсәррүфат вә мәдәнијјәт ишләринә бахан хүсуси комитәләр вә баш идарәләр тәшкил едир; Азәрб. ССР Н.С., ССР Иттифагынын мүәјјән етдији үмуми гајдаја әсасән, Азәрб. ССР-ин харичи дөвләтләрлә мүнасибәт ишләринә, гошун бирләшмәләринин тәшкилинә рәһбәрлик едир. Нах. МССР Назирләр Советинин ишинә истигамәт верир вә ону јохлајыр; ДГМВ, р-н вә шәһәр Зәһмәткеш Депутатлары Советләри ичраијјә комитәләринин ишинә рәһбәрлик едир вә ону јохлајыр. Нах. МССР Назирләр Советинин, ДГМВ Зәһмәткеш Депутатлары Советинин вә јерли Советләрин гәрар вә сәрәнчамларыны дајандырмаг, ДГМВ Зәһмәткеш Депутатлары Совети, јерли Зәһмәткеш Депутатлары Совети ичраијјә комитәләринин гәрар вә сәрәнчамларыны, һәмчинин назирләрин әмр вә тә'лиматларыны, табелијиндәки башга идарәләрин актларыны ләғв етмәк һүгугуна маликдир. Азәрб. ССР Н.С. ССРИ вә Азәрб. ССР ганунларына, ССРИ Н. С.-нин гәрар вә сәрәнчамларына әсасән онларын ичра едилмәси үчүн гәрар вә сәрәнчамлар верир вә ичраны јохлајыр.

АЗӘРБАЈЧАН ССР НИКАҺ ВӘ АИЛӘ МӘЧӘЛЛӘСИ—бах *Никаһ вә аилә мәчәлләси.*

АЗӘРБАЈЧАН ССР ОРДЕНЛӘРИ—сосиализм гуручулуғундакы вә Вәтәнин мүдафиәсиндәки хидмәтләрә көрә дөвләт тәрәфиндән верилән хүсуси нишанлар. 1920 илдә тә'сис едилән «Фәхри Пролетар дөш нишаны» Азәрб. ССР-дә орден сәвијјәсиндә иди. «Фәхри Пролетар дөш нишаны» илә 16 нәфәр, о чүмләдән Н. Нәриманов, Ә. Гарајев вә б. тәлтиф едилмишди. 1920 илин мајында Гырмызы Бајраг ордени тә'сис олунду. М. Г. Јефремов, Һ. Султанов, Г. Вәзиров, С. М. Будјонны, А. И. Тодорски (ики дәфә), Азәрб. Гызыл Ордусу вә Азәрб. Фөвгәл'адә Комиссијасы Гырмызы Бајраг ордени илә тәлтиф едилмишдир. ССРИ-дә ејниадлы орденин тә'сисиндән сонра (1924 ил, 1 август) Азәрб. ССР-дә вә дикәр респ.-ларда Гырмызы Бајраг орденләри илә тәлтифедилмә дајандырылды. 1922 илин апрелиндә тә'сис едилән Әмәк ордени (бу орденлә илк дәфә Д. Бүнјадзадә тәлтиф олунмушду) һәмин илин ахырында Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени адландырылды. 1922 ил декабрын 3-дә Азәрб. ССР МИК вә Азәрб. ССР ХКС бу орденин статутуну вә јени тәсвирини тәсдиг етди. С. М. Киров, Г. К. Орчоникидзе, А. И. Микојан, Ә. Гарајев, Г. Мусабәјов, Һ. Рәһманов, истеһсалат габагчыллары, Әли Бајрамов ад. тикиш ф-ки, М. Әзизбәјов ад. Азәрб, Сәнаје Ин-ту, ајры-ајры һәрби һиссәләр вә с. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олундулар. Орденләри әввәлләр Азәрб. Мүвәггәти Ингилаб Комитәси, сонралар исә (1921, мај) Азәрб. ССР МИК-ин Рәјасәт Һеј'әти тә'сис едир вә верирди. ССРИ-дә ејниадлы орден мөвчуд олдуғуна көрә ССРИ МИК-ин 1933 ил 24 апрел тарихли гәрары илә мүттәфиг респ.-ларын орденләри илә, о чүмләдән Азәрб. ССР-ин Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтифедилмә дајандырылды. Орденлә тәлтифетмә һүгугу јалныз ССРИ МИК Рәјасәт Һеј'әтинә верилди. «Фәхри Пролетар дөш нишаны», Гырмызы Бајраг ордени вә Әмәк ордени Бакыда, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени исә Ленинградда күмүшдән һазырланырды.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ПРОКУРОРЛУҒУ—Азәрб. ССР-дә ганунлара дүрүст әмәл олунмасына али нәзарәт едән дөвләт органы. 1922 илдә јарадылмышдыр. Азәрб. ССР П.-на Азәрб. ССР прокурору башчылыг едир. Азәрб. ССР Конститусијасынын 120-чи маддәсинә әсасән респ. әразисиндә бүтүн назирликләр вә онлара табе олан идарәләрин, һабелә вәзифәли шәхсләр вә вәтәндашларын ганунлара дүрүст әмәл етмәләринә али нәзарәт һәм ССРИ Баш прокурору тәрәфиндән билаваситә, һәм дә Азәрб. ССР прокурору тәрәфиндән һәјата кечирилир. Азәрб. ССР П. ашағыдакы прокурор нәзарәти саһәләрини әһатә едир: идарә, тәшкилат, вәзифәли шәхс вә вәтәндашлар тәрәфиндән ганунларын ичрасына нәзарәт; тәһгигат вә ибтидаи истинтаг органларынын фәалијјәтиндә ганунларын тәләбләринә әмәл олунмасына нәзарәт; мәһкәмә органларынын һөкм, гәтнамә, гәрар вә гәрардадларынын ганунилији вә әсаслылығы үзәриндә нәзарәт; азадлыгдан мәһрумедилмә јерләриндә вә с.-дә ганунчулуға риајәт олунмасына нәзарәт, һәдди-бүлуға чатмамышларын ишләри үзрә нәзарәт вә с. (бах *Нәзарәт*). Азәрб. ССР П. ганун позғунлуглары вә чинајәткарлыг һалларынын гаршысыны алмаг үчүн профилактик тәдбирләр һәјата кечирир, Совет ганунверичилијини тәблиғ едир. Азәрб. ССР П. ССРИ Баш прокуроруна табе олуб өз вәзифәсини һеч бир јерли органдан асылы олмадан јеринә јетирир. Азәрб. ССР П. респ., Нах. МССР, ДГМВ, р-н вә шәһәр прокурорлугларындан ибарәтдир. Азәрб. ССР прокурору, Нах. МССР прокурору вә ДГМВ прокуроруну ССРИ Баш прокурору 5 ил мүддәтинә тә'јин едир. Р-н вә шәһәр прокурорлары Азәрб. ССР прокурору тәрәфиндән ССРИ Баш прокурорунун тәсдиги илә 5 ил мүддәтинә тә'јин едилир. Азәрб. ССР П. Нах. МССР Прокурорлуғунун, ДГМВ Вилајәт Прокурорлуғунун, р-н вә шәһәр прокурорлугларынын фәалијјәтинә рәһбәрлик вә нәзарәт едир, ганунлара дүрүст әмәл едилмәсиндә онлара көмәклик көстәрир, истигамәт верир вә онларын фәалијјәтини јохлајыб тәфтиш едир. 1959 илдә Азәрб. ССР П.-нун Коллекијасы јарадылмышдыр. Коллекија респ. прокурору (сәдр) вә прокурорлуғун рәһбәр ишчиләриндән ибарәтдир. Коллекијанын тәркиби респ. прокурорунун тәгдиматы илә ССРИ Баш прокурору тәрәфиндән тәсдиг едилир. Азәрб. ССР П. коллекијасы ССРИ Баш прокурорунун әмрләринин јеринә јетирилмәсинин тәшкили илә әлагәдар мәсәләләрә бахыр. Коллекија, һабелә, прокурорлуг-истинтаг кадрларынын сечилмәси вә һазырланмасы илә әлагәдар мәсәләләри, мүһүм әмр вә тә'лиматларын лајиһәләрини мүзакирә едир, шө'бә рәисләринин, Нах. МССР, ДГМВ, р-н вә шәһәр прокурорларынын вә респ. прокурорлуғунун дикәр ишчиләринин һесабатыны динләјир. Коллекијанын гәрары Азәрб. ССР прокурорунун әмри илә һәјата кечирилир. Чинајәт-просессуал вә мүлки-просессуал ганунлара мүвафиг олараг, мәһкәмәләрин гануни гүввәјә минмәмиш һөкм, гәтнамә, гәрар вә гәрардадларындан ДГМВ Вилајәт Мәһкәмәсинин, Нах. МССР вә Азәрб. ССР Али мәһкәмәләринин чинајәт вә мүлки мәһкәмә коллекијаларына нәзарәт вә кассасија гајдасы илә протест вермәк Азәрб. ССР прокурору вә она табе олан прокурорларын сәлаһијјәтинә дахилдир; Азәрб. ССР прокурору вә мүавинләринин бүтүн мәһкәмәләрин гануни гүввәјә минмиш һөкм, гәтнамә, гәрар вә гәрардадларындан, еләчә дә ДГМВ Вилајәт Мәһкәмәси вә Нах. МССР Али Мәһкәмәси Рәјасәт Һеј'әтләринин гәрарларындан вә Азәрб. ССР Али Мәһкәмәси чинајәт вә мүлки ишләр үзрә мәһкәмә коллекијаларынын гәрардадларындан Азәрб. ССР Али Мәһкәмәсинин Рәјасәт Һеј'әтинә нәзарәт гајдасы илә протест вермәк сәлаһијјәти вар; Азәрб. ССР прокурору бүтүн мәһкәмәләрин гануни гүввәјә минмиш һөкм, гәтнамә, гәрар вә гәрардадларындан вә Азәрб. ССР Али Мәһкәмәсинин Рәјасәт Һеј'әтинин гәрарындан Азәрб. ССР Али Мәһкәмәсинин Пленумуна нәзарәт гајдасы илә протест верә биләр. Һөкм, гәтнамә, гәрар вә гәрардадлары ичра едән бүтүн органлар, вәзифәли шәхсләр вә вәтәндашлар үчүн прокурорун сәрәнчамлары мәчбуридир.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ХАЛГ КОМИССАРЛАРЫ СОВЕТИ (Азәрб. ССР ХКС)—1920—46 илләрдә респ.-нын али ичраедичи вә сәрәнчамверичи органы. 1920 ил апрелин 28-дә Азәрб. Мүвәггәти Ингилаб Комитәси тәрәфиндән тәшкил едилмишди. Азәрб. ССР ХКС респ. комиссарлыглары вә онлара табе идарәләрин ишини әлагәләндирир, фәалијјәтинә рәһбәрлик едирди. Респ. Советләр гурултајы, гурултајлар арасындакы дөврдә исә Азәрб. ССР МИК гаршысында мәс'ул иди вә она һесабат верирди. 1946 ил мартын 28-дән *Азәрбајчан ССР Назирләр Совети* адланыр. Азәрб. ССР ХКС-нин илк сәдри Н. Нәриманов олмушдур.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 176—177.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЧИНАЈӘТ МӘЧӘЛЛӘСИ—бах *Чинајәт мәчәлләси.*

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЧИНАЈӘТ-ПРОСЕССУАЛ МӘЧӘЛЛӘСИ — бах *Чинајәт-просессуал мәчәлләси.*

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЧОҒРАФИЈА ЧӘМИЈЈӘТИ — ССРИ-нин мүттәфиг респ.-ларындакы чоғрафија чәмијјәтләриндән бири. 1957 илдә Бакыда тә'сис едилмишдир. 1939—57 илләрдә *ССРИ Чоғрафија Чәмијјәтинин* филиалы олмушдур. Чәмијјәтин 921 һәгиги үзвү (о чүмләдән 32 нәфәри е.д., 110 нәфәри елмләр намизәди), 23 фәхри үзвү (13 нәфәри тәјјарәчи-космонавт, 10 нәфәри өлкәнин көркәмли алимләри) вар (1975). Али органы 5 илдән бир чағырылан гурултајдыр. Гурултајлараасы дөврдә чәмијјәти, башда президент олмагла, Рәјасәт Һеј'әти (гурултајда сечилир) идарә едир. Филиал вә чәмијјәтә мүхтәлиф илләрдә Һ. Б. Әлијев, М. С. Гашгај, Г. К. Күл рәһбәрлик етмишләр. 1970 илдән чәмијјәтин президенти акад. Һ. Ә. Әлијевдир. Рәјасәт Һеј'әти јанында 10 бөлмә (игтисади чоғрафија, физики чоғрафија, һидрометеоролокија, мәктәб чоғрафијасы, тибби чоғрафија, топонимика вә чоғрафи адларын транскрипсијасы, тарихи чоғрафија вә чоғрафија тарихи, ријази чоғрафија вә картографија, океан вә дәнизләрин өјрәнилмәси, туризм вә алпинизм) фәалијјәт көстәрир. Чәмијјәтин ики филиалы (Нах. МССР вә ДГМВ), респ.-нын р-нларында 37 шө'бәси, Бакыда 7 дәрнәји вә с. вар (1975).

Чәмијјәт елмин актуал проблемләри вә с. мәсәләләри мүзакирә (1970—75 илләрдә 105 мәсәлә) едир; кениш елми конфранслар кечирир; гурултајлар чағырыр; чоғрафијанын бүтүн мәсәләләри үзрә мәсләһәт верир; чоғрафи биликләрин кениш күтлә арасында јајылмасы (1970—75 илләрдә көрүлән тәдбирләрдә 900 мин нәфәр иштирак етмишдир), тәбиәти мүһафизә вә тәбии еһтијатлардан сәмәрәли истифадә саһәсиндә мүһүм тәдбирләр һәјата кечирир. Јерли мәтбуатда вә иттифаг мигјасында чәмијјәтин 2 207 мәгаләси дәрч олунмушдур. «Азәрбајчан Чоғрафија Чәмијјәтинин Әсәрләри» нәшр едилир. Чәмијјәтин Азәрб. ССР ЕА Чоғрафија Ин-ту јанында китабханасы вар.

АЗӘРБАЈЧАН ТАРИХ ВӘ МӘДӘНИЈЈӘТ АБИДӘЛӘРИНИ КӨНҮЛЛҮ МҮҺАФИЗӘ ЧӘМИЈЈӘТИ—көнүллү ичтимаи тәшкилат. 1962 илин декабрында Бакыда 1-чи гурултајда тә'сис едилмишдир; Азәрб. ССР Мәдәнијјәт Абидәләринин Мүһафизәсинә Көнүллү Јардым Чәмијјәти адланырды. Респ. әразисиндәки тарих вә мәдәнијјәт абидәләринин (ингилаби-тарихи, дөјүш вә әмәк шөһрәти, ме'марлыг, археоложи вә с.) гејдә алынмасы, горунмасы, бәрпасы вә тәблиғинин тәшкили, бу ишә әһалинин кениш тәбәгәләринин, һәмчинин мүәссисә, идарә вә тәшкилатларын чәлб едилмәси чәмијјәтин фәалијјәтиндә әсас јер тутур. Чәмијјәтин Нах. МССР-дә, ДГМВ-дә вә респ.-нын бир сыра шәһәр вә р-нларында шө'бәләри вар. Чәмијјәт тарих вә мәдәнијјәт абидәләри һаггында буклетләр, албомлар, реклам материаллары вә дөш нишанлары бурахыр. Низамнамәјә әсасән рәһбәр орган 5 илдән бир чағырылан республика гурултајыдыр. Гурултајлараасы дөврдә чәмијјәтә мәркәзи шура рәһбәрлик едир. Мәркәзи шуранын ичраедичи органы онун рәјасәт һеј'әтидир. 1975 ил декабрын 10-да чәмијјәтин 2-чи гурултајы кечирилмишдир.

АЗӘРБАЈЧАН ТАРИХИ МУЗЕЈИ, Азәрбајчан ССР ЕА Азәрбај-

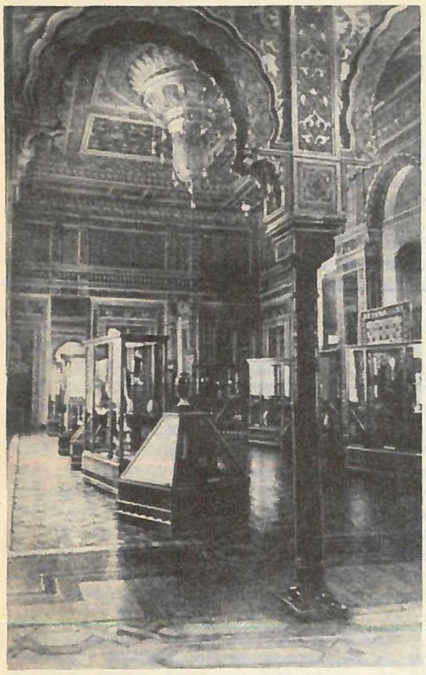

Азәрбајҹан Тарихи Музеји. Халглар достлуғу вә әмәкдашлығы салону.

ҹан Тарихи Музеји — 1920 илдә Бакыда јарадылмышдыр. Сәккиз шө'бәси, ики лабораторијасы, он бир фонду, елми архиви вә китабханасы вар. Музејин експозисијасы 35 залда јерләшдирилмишдир. Бурада Азәрб.-ын ән гәдим заманлардан мүасир дөврәдәк тарихи вә мәдәнијјәти экс етдирилир. Музејдә Азәрб.-ын тарихи вә мадди-мәдәнијјәт абидәләри топланыр, өјрәнилир, нүмајиш вә нәшр етдирилир, һәмчинин експонатларын бәрпасы, консервасијасы үзрә елми иш апарылыр. А.т.м.-нин аспирантурасы вар.

Музеј респ. әразисиндә апарылан археоложи газынтыларда јахындан иштирак етмиш, Азәрб. тарихинә аид абидәләр үзә чыхармышдыр. 1967 илдән музеј Азәрб.-ын Хәзәр дәнизи саһилләрини өјрәнән суалты археоложи експедисијалар тәшкил едир; ССРИ ЕА Океанографија Комиссијасынын үзвүдүр. Музејин елми фондларында тәгр. 300 мин експонат топланмышдыр. А.т.м.-нин тәгр. 85 мин експонатдан ибарәт коллексијалары олан нумизматика кабинети Азәрб.-да тапылмыш нумизматика нүмунәләрини топлајан, горујан вә елми шәкилдә өјрәнән әсас мәркәздир. Шәрг пуллары коллексијасына көрә нумизматика кабинети ССРИ-дә ән зәнкин фондлардан һесаб олунур.

А.т.м.-ндә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси, Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәни ишыгландыран експонат вә сәнәдләр нүмајиш етдирилир. Азәрб. зәһмәткешләринин сосиализм вә коммунизм гуруҹулуғу уғрунда мүбаризәси, Совет Азәрб.-ынын елм вә мәдәнијјәтин инкишафында газандығы мүвәффәгијјәтләр экс етдирилир. Музејин «Халглар достлуғу вә әмәкдашлығы» залында Совет Иттифагы халгларынын достлуғуну экс етдирән експонатлар, гардаш респ.-ларын вә хариҹи өлкә елчиләринин респ.-мыза бағышладығы һәдијјәләр нүмајиш етдирилир. Музејин нәздиндә кинолекторија фәалијјәт көстәрир.

Музеј елми «Әсәрләр» (1—9 ҹилдләр, Б., 1956—73), монографијалар, албом-каталоглар, експозисијалар үзрә бәләдчиләр, буклетләр вә с. нәшр етдирир.

Әд.: Азәрбајҹан Тарихи Музејинин 50 иллији, Б.. 1973.

АЗӘРБАЈҸАН ТЕАТР ҸӘМИЈЈӘТИ —респ. театр ишчиләринин ичтимаи јарадыҹылыг тәшкилаты. 1948 илдә јарадылмышдыр. Бакыдадыр. А.т.ҹ.-нин әсас вәзифәси театр сәнәтини даһа да инкишаф етдирмәк, совет театрынын наилијјәтини тәблиғ етмәк, өлкәмизин театрлары илә јарадыҹылыг әлагәләрини мөһкәмләндирмәк, јүксәк профессионал сәнәтә наил олмагдыр. Ҹәмијјәт пленум, мүшавирә, семинарлар кечирир, театр хадимләри, театр ишчиләри вә гардаш респ.-ларын театр ҹәмијјәтләри илә көрүшләр тәшкил едир, тәҹрүбә мүбадиләси апарыр, кәнҹ кадрлара ихтисасларыны артырмагда јардым көстәрир. А.т.ҹ. көркәмли актјорлар һаггында монографијалар, хатирәләр, Азәрб. театр сәнәтини вә театр тарихини ишыгландыран китаблар, буклетләр нәшр етдирир. А.т.ҹ. халг театрларына, бәдии өзфәалијјәт вә театр коллективләринә јарадыҹылыг көмәји көстәрир. Ҹәмијјәтин истеһсалат мүәссисәләри вар. Рәһбәр органы гурултајдыр. 6 гурултајы олмушдур (1954, 1959, 1963, 1967, 1971, 1976). А.т.ҹ.-нин фәалијјәтинә идарә һеј'әти рәһбәрлик едир. 632 үзвү вар (1976).

«АЗӘРБАЈҸАН ТӘБИӘТИ»—рүблүк елми-методик мәҹмуә. Азәрб. Тәбиәти Мүһафизә Ҹәмијјәтинин органы. 1975 илдән Бакыда Азәрб. дилиндә нәшр олунур. Иллүстрасијалыдыр. Мәҹмуәдә тәбиәти мүһафизәнин күтләләрә тәблиғи, инсан вә әтраф мүһит, Азәрб.-ын надир ағаҹларынын, бәзәк вә дәрман биткиләринин елми ҹәһәтдән өјрәнилмәси, горунмасы, горугларын кенишләндирилмәси. әтраф мүһитин чиркләнмәсинә гаршы мүбаризә тәдбирләри вә с. мүһүм проблематик мәсәләләр ишыгландырылыр. «А.т.», һәмчинин мүттәфиг респ.-ларда, сосиалист вә капиталист өлкәләриндә тәбиәтин мүһафизәсинә даир елми-күтләви јазылар, хәбәрләр дәрҹ едир. Тиражы 30 мин (1976).

«АЗӘРБАЈҸАН ТИББ ЖУРНАЛЫ»—ајлыг елми журнал. Азәрб. ССР Сәһијјә Назирлијинин органы. 1923 илдән Бакыда нәшр едилир (1941—55 илләрдә нәшри мүвәггәти дајандырылмышды). Илк ады «Нәзәри вә практики тибб архиви» олмуш, 1924 илдә «Нәзәри вә практики тибб журналы», 1925 илдә «Бакы тибб журналы» адландырылмышдыр. 1928 илдән «А.т.ж.» ады илә нәшр едилир. Журналда тибб нәзәријјәси вә практикасына, јени мүалиҹә үсулларынын тәтбигинә, тәҹрүбә мүбадиләсинә, тибб тарихинә, сәһијјә ишләринин тәшкилинә, тибб терминолокијасынын јарадылмасы вә тәкмилләшдирилмәсинә вә с. мәсәләләрә даир мәгаләләр (Азәрб. вә рус дилләриндә) дәрҹ олунур. Тиражы 9,5 минә јахындыр (1976).

«АЗӘРБАЈҸАН-3»—икигат хәтләрарасы гарғыдалы һибриди. С. Ағамалыоғлу ад. Азәрб. Кәнд Тәсәррүфаты Ин-тунда вә Азәрб. ССР ЕА Кенетика вә Селексија Ин-тунда акад. Ә. Гулијевин рәһбәрлији алтында Г-4 вә Г-5 садә хәтләрарасы һибридләрини чарпазлашдырмагла алмышлар. Һүнд. 314 *см*, өзәји назик, ағымтыл гырмызыдыр. Дәни ачыг сары, дән чыхымы 83,8%; 1000 дәнин чәкиси 378,8 *г*-дыр. Тәркибиндә 15,35% протеин, 66,5% нишаста вә 4,83% јағ вар. Зонадан асылы олараг һәр *һа*-дан 372—707 *с* јашыл күтлә, 55,5—84,1 *с* дән мәһсулу алыныр. Хәстәлијә давамлы вә тезјетишәндир. Векетасија дөврү 120 күндүр. 1972 илдән Азәрб. ССР-дә, әсасән, силослуг јашыл күтлә алмаг үчүн рајонлашдырылмышдыр.

АЗӘРБАЈҸАН ФИЛИЗСАФЛАШДЫРМА КОМБИНАТЫ—ССРИ гара металлуркија сәнајесинин бөјүк мүәссисәләриндән бири. Дашкәсән ш.-ндәдир. Тикинтисинә 1948 илдә башланмышдыр. 1954 илдән мәһсул верир. Дашкәсән дәмир филизи јатағы әсасында ишләјир (бах *Дашкәсән дәмир, кобалт јатағы*). Комбинатын филизсафлашдырма ф-ки 1954 — 70 илләрдә, електромагнит үсулу илә, гуру һалда 53,5%-ли дәмир концентраты истеһсал етмишдир. 1969 илдә, јаш үсулла, 60%-ли дәмир филизи алмаг үчүн филизсафлашдырма ф-киндә јенидәнгурма иши апарылмышдыр. 1970—72 илләрдә һәм гуру, һәм дә јаш үсулла концентрат истеһсал етмишдир; нәм һалда дәмир концентраты алмаг даһа фајдалы олдуғундан комбинатда 1973 илдән електромагнит үсулу илә, јаш һалда 61,3%-ли дәмир концентраты истеһсал олунур. Һәмин мәһсул асма јолла (уз. 4 *км*) Гушчу гәс.-нә, орадан Рустави металлуркија з-дуна, Гарадағ ағырлашдырыҹы мәһлул з-дуна вә Болгарыстана дашыныр. Ф-кин су еһтијаҹыны өдәмәк үчүн Гошгар чајы үзәриндә 4 млн. $м^3$ тутуму олан су анбары вә ишләнмиш техноложи судан тәкрар истифадә үчүн гурғу тикилмишдир. Комбинат илдә 2,55 млн. *т* дәмир филизи вә 1,15 млн. *т* дәмир концентраты истеһсал едир. Онунҹу бешилликдә 65%-ли дәмир концентраты алмаг үчүн комбинатда јенидәнгурма ишләри апарылаҹагдыр.

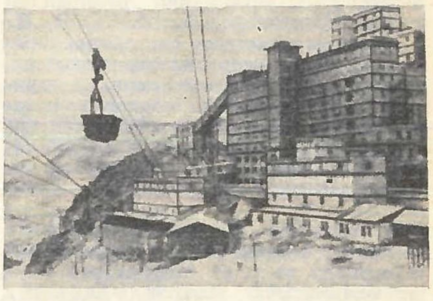

Комбинатын филизсафлашдырма фабрики.

АЗӘРБАЈҸАН ФӨВГӘЛ'АДӘ КОМИССИЈАСЫ (АФК) — Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин илк илләриндә

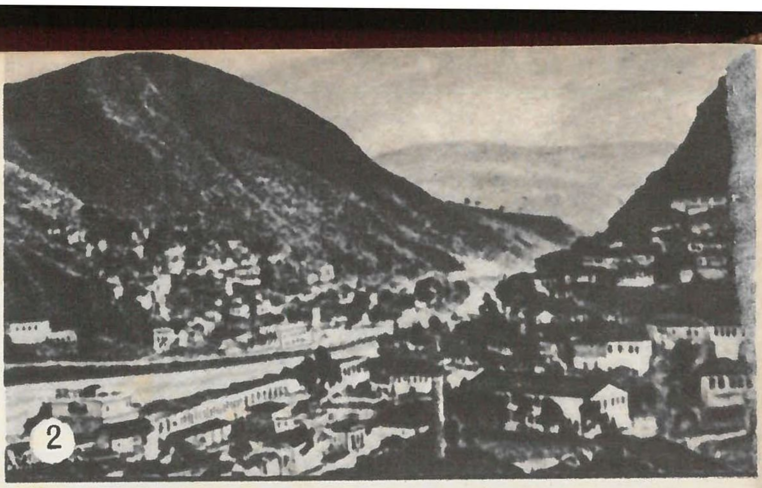

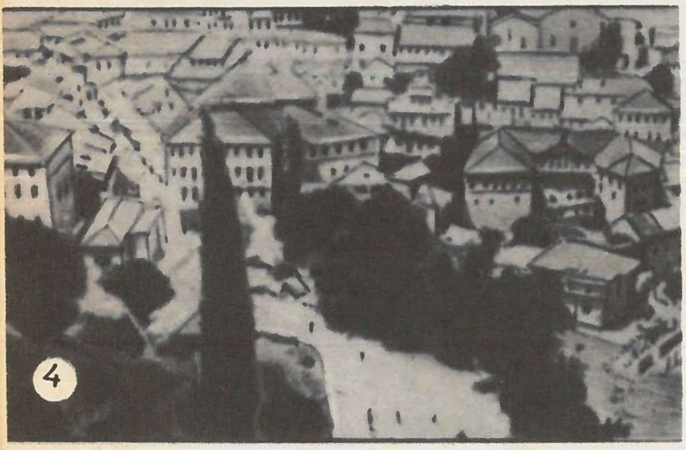

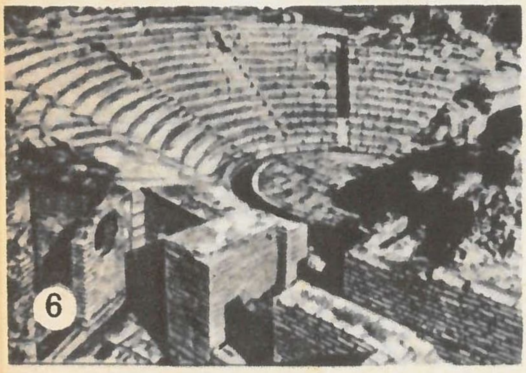

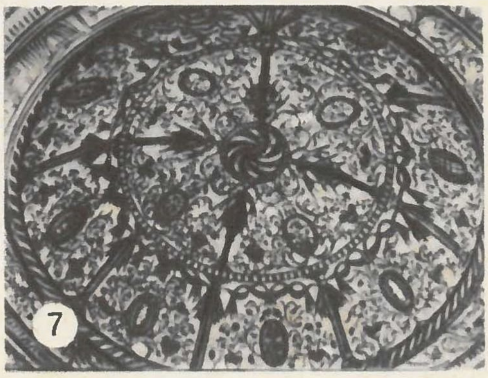

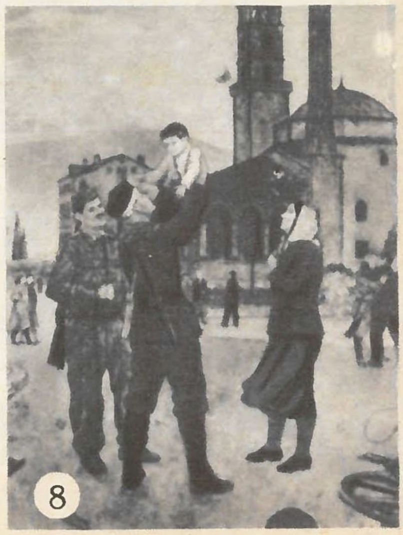

Албанија. **1.** Кукес ш. јахынлығында Гара Дрин чајынын вадиси. **2.** Берат шәһәри. **3.** Тирана. Искәндәрбәј мејданы. **4.** Кирокастра шәһәри. **5.** Албан халг рәгси **6.** Бутринтидә театр. Е. ә. 3 әср. **7.** Тиранада Һачы. Әдһәм бәј мәсчидинин нахышлары. 1794—1821. **8.** Б. Сејдини. «Тиранада 1944 ил 17 нојабр сәһәри». 1957.

әксингилаб вә саботажла мүбаризә органы. 1920 ил апрелин 29-да јарадылмышды. АФК-нын вәзифәси дахили вә харичи дүшмәнләри—Азәрб.-да Совет һакимијјәтини девирмәјә, буржуа-мүлкәдар һакимијјәтини бәрпа етмәјә чәһд көстәрәнләрә гаршы гәти мүбаризә апармагдан вә сосиалист ингилабынын наилијјәтләрини горујуб мөһкәмләтмәкдән ибарәт иди. АФК империалист кәшфијјат органларынын фитнәкарлыг төрәтмәк чәһдләринин гаршысыны алмаг, онларын акентурасы вә харичи антисовет мәркәз емиссарларыны ашкара чыхарыб ифша етмәк саһәсиндә бөјүк иш көрмүш, «Мүсават», «Иттиһад», «Дашнаксутјун» партијаларынын әксингилаби фәалијјәтинә вә онларын Азәрб.-да Совет һакимијјәти әлејһинә тәшкил етдикләри силаһлы чыхышлара гаршы гәти мүбаризә апармышдыр. Азәрб. ССР МИК-ин 1926 ил 7 август тарихли гәрары илә АФК Азәрб. Дөвләт Сијаси Идарәсинә чеврилмишди. Һазырда Азәрб. ССР Назирләр Совети јанында Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәси фәалијјәт көстәрир.

«АЗӘРБАЈҸАН ФҮГӘРАСЫ» — күндәлик легал болшевик гәзети. Илк нөмрәси 1919 ил декабрын 8-дә, сонунҹу — 62-ҹи нөмрәси 1920 ил мартын 8-дә Бакыда чыхмышдыр. Редактору Ә. Һ. Гарајев иди. «А.ф.» партијанын мәгсәд вә вәзифәләрини зәһмәткешләрә изаһ едир, онлары Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризә үчүн сәфәрбәрлијә алырды. 49-ҹу нөмрәсиндә Азәрб. коммунист тәшкилатларынын 1-ҹи гурултајы (1920) һаггында мә'лумат верилмишдир. Азәрб. фәһлә вә кәндлиләринин һәјат вә мүбаризәсинә кениш јер верән «А.ф.» күтләләрин бејнәлмиләлчилик вә Совет Русијасы илә достлуг руһунда тәрбијә едилмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр. «А.ф.» Азәрб. фәһлә вә кәндлиләрини Совет Русијасынын һәјаты илә таныш едир, Гызыл Ордунун Вәтәндаш мүһарибәси ҹәбһәләриндәки гәләбәләри һаггында јазылар дәрҹ едирди. 1920 илин мартында мүсават һөкумәти тәрәфиндән бағланмышдыр.

АЗӘРБАЈҸАН ХАЛГ ТӘБАБӘТИ — бах *Халг тәбабәти.*

АЗӘРБАЈҸАН ХАЛГ ТӘСӘРРҮФАТЫ ИНСТИТУТУ (АХТИ), Д. Бүнјадзадә ад.—респ.-да игтисадчы кадрлар һазырлајан али мәктәб. Бакыдадыр. Азәрб. Тиҹарәт вә Кооперасија Ин-ту (1930; 1932 илдән Азәрб. Иҹтимаи-Игтисади Ин-ту) вә Азәрб. Истеһлак Кооперасијасы Ин-ту (30-ҹу илләрин әввәли· 1936 илдән Совет Тиҹарәти Ин-ту) әсасында јарадылмышдыр (1937). 1941 илдә Бөјүк Вәтән мүһарибәси башландыгдан сонра АДУ-нун факүлтәсинә чеврилмишдир. 1951 илдә бәрпа олунмуш, лакин 1959 илдә факүлтәләри АДУ, АзНКИ вә Азәрб. Кәнд Тәсәррүфаты Ин-ту арасында бөлүшдүрүләрәк фәалијјәти дајандырылмышды. 1966 ил сентјабрын 1-дән јенидән јарадылмыш вә ин-та Д. Бүнјадзадәнин ады верилмишдир. Ин-тун 7 факүлтәси вар: х.т.-нын игтисадијјаты вә планлашдырылмасы; сәнајенин игтисадијјаты; үмуми игтисад; учот-игтисадијјат; тиҹарәтин игтисадијјаты; малијјә-статистика; әмтәәшүнаслыг. Күндүз, ахшам вә гијаби шө'бәләрдә 7776 тәләбә тәһсил алыр (1975/76). Ин-тда 500-ә јахын профессор-мүәллим (о ҹүмләдән, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, Б. *Ахундов*, 21. е.д., 214 елмләр намизәди) чалышыр; 64 аспиранты вар (1975/76). Ин-тда докторлуг вә намизәдлик диссертасијалары мүдафиә едилир. Ин-тун 32 кафедрасы вә 32 лабораторијасы, китабханасы (306 мин китаб) вар. Инт-да ихтисасартырма курсу, тәләбә елми ҹәмијјәти фәалијјәт көстәрир; «Елми әсәрләр»и (илдә 4 дәфә), «Игтисадчы» гәзети нәшр олунур. Ин-т 1966—75 илләрдә 7 минә јахын мүтәхәссис һазырламышдыр.

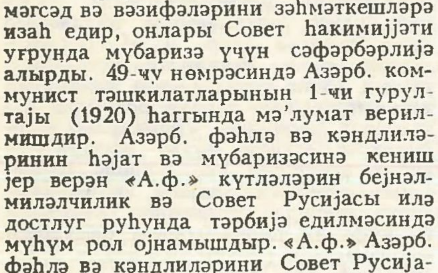

Азәрбајҹан Халг Тәсәррүфаты Институтунун бинасы.

АЗӘРБАЈҸАН ҺӘМКАРЛАР ИТТИФАГЛАРЫ (АҺИ)—фәһлә вә гуллугчуларын миллијјәти, ирги, ҹинси вә дининдән асылы олмајараг көнүллү иҹтимаи, битәрәф вә ән күтләви тәшкилаты, Сов.ИКП-нин рәһбәрлији илә ишләјән ССРИ Һәмкарлар Иттифагларынын тәркиб һиссәси.

В. И. Ленин *һәмкарлар иттифагларыны* тәрбијә едән, өјрәдән тәшкилат, идарә етмәк, тәсәррүфатчылыг етмәк мәктәби, коммунизм мәктәби адландырмышдыр (бах Әсәрләри, ҹ. 32, сәһ. 2). Һәмкарлар иттифагларынын бир тәшкилат кими јарадылмасынын чох бөјүк әһәмијјәти вар. В.И. Ленин бу барәдә јазмышдыр: «... дүнјанын һеч бир јериндә пролетариатын инкишафы һәмкарлар иттифагларындан кәнарда, фәһлә синфинин партијасы илә онларын гаршылыглы тә'сириндән кәнарда давам етмәмиш вә давам едә билмәзди» (јенә орада, ҹ. 31, сәһ. 36). Гәрби Авропа өлкәләриндән фәргли олараг, Русијада һәмкарлар иттифаглары фәһлә синфинин ингилаби партијасындан сонра јаранмышдыр. Буна көрә дә болшевикләрин рәһбәрлик етдији һәмкарлар һәрәкаты лап әввәлдән мүбариз, ингилаби характер алмышдыр.

Русијада олдуғу кими, Азәрб.-да да һәмкарлар иттифаглары 1905—07 илләр ингилабы дөврүндә ишчи кәнҹләр групу әсасында јаранмышдыр. Амансыз истисмар, ағыр әмәк вә мәишәт шәраити, иҹтимаи вә милли зүлм Азәрб. фәһләләрини чаризм вә капиталистләрә гаршы мүбаризәјә сөвг едирди. Илк һәмкарлар иттифаглары 1905 илдә Үмумрусија Октјабр тә'тили дөврүндә Москва, Петербург вә с. шәһәрләрдә, Азәрб.-да исә һәмин ил октјабрын 17-дә Бакыда јарадылмышдыр. Әввәлҹә конка фәһлә вә гуллугчуларынын, нојабрда исә РСДФП Бакы Комитәсинин (БК) билаваситә рәһбәрлији илә чапчыларын һәмкарлар иттифаглары тә'сис едилди. Аз сонра дәнизчиләрин, д.ј.-чуларын, дәмирчиләрин, почт вә телеграф ишчиләринин вә б.-нын һәмкарлар иттифаглары јарадылды.

АҺИ-нин јаранмасында вә фәалијјәтинин кенишләнмәсиндә Үмумрусија Һәмкарлар Иттифагларынын 1-ҹи конфрансы (1906, феврал) гәрарларынын бөјүк әһәмијјәти олду. Конфрансдан сонра Бакы болшевикләри һәмкарлар һәрәкатына рәһбәрлик едән кизли мәркәз—һәмкарлар иттифагларынын Мәркәзи Бүросуну јаратдылар. В. И. Ленинин көстәришләрини рәһбәр тутан Бакы болшевикләри меншевик вә есерләрә, буржуа милләтчиләринә гаршы мүбаризәдә Бакы пролетариатынын әсас һиссәси олан нефт сәнајеси фәһләләри үчүн ваһид һәмкарлар иттифагы јарадылмасына наил олдулар (1906, октјабр). В. Ф. Тронов иттифагын идарә һеј'әтинин сәдри, П. А. Ҹапаридзе катиби, М. Адыкөзәлов хәзинәдар сечилди. Иттифаг гыса мүддәтдә Бакы пролетариатынын мүбариз ингилаби органына, болшевикләрин легал штабына чеврилди. 1906 илдә дүлкәрләрин вә б. фәһләләрин дә һәмкарлар иттифаглары јаранды. Һәмин илин ахырларында Бакыда 12 миндән артыг үзвү бирләшдирән 18—20 һәмкарлар иттифагы вар иди. Ән ири һәмкарлар иттифагы 1908 илдә 7 миндән чох үзвү олан нефт сәнајеси фәһләләринин һәмкарлар иттифагы иди. РСДФП МК-нын «Һәмкарлар иттифаглары һаггында» гәтнамәси (1908) һәмкарлар һәрәкатыны кенишләндирди, онун сыраларыны артырды вә мәтинләшдирди.

Иртиҹа вә империалист мүһарибәси илләриндә АҺИ чаризм вә капитализмә гаршы барышмаз синфи мүбаризә апарыр, фәһләләрин игтисади вә һүгуги вәзијјәтини јахшылашдырмаг үчүн мөвҹуд имканлардан истифадә едирди. АҺИ мүһарибә, сүлһ вә ингилаб мәсәләләриндә ленинчи тактиканы дөнмәдән һәјата кечирәрәк күтләләр арасында партијанын сијаси ишинә көмәк етди. 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабынын гәләбәси сабиг һәмкарлар иттифагларынын бәрпасы вә јениләринин тәшкили үчүн әлверишли шәраит јаратды. 1917 илин февралынадәк Бакыда ҹәми 6 һәмкарлар иттифагы олдуғу һалда, мартда онларын сајы 13-ә чатды. Мартын 24-дә АҺИ-нин Мәркәзи Бүросу сечилди. Бу, Азәрб.-да илк иттифаглararасы тәшкилат иди. Мајын 14-дә Нефт Сәнајеси Фәһләләринин Һәмкарлар Иттифагы вә онун јардымчы мүәссисәләри фәһләләринин тә'сис јығынҹағы 20 нәфәрдән ибарәт Идарә һеј'әти вә Тәфтиш комиссијасы сечди, Иттифагын Низамнамәсини тәсдиг етди. Идарә һеј'әтинә М. Ајдынбәјов, М. В. Басин, М. М. Варначов, И. Т. Фиолетов, П. А. Ҹапаридзе вә б. дахил олдулар. Ијул ајында Мәркәзи Бүро Бакы Һәмкарлар Иттифаглары Шурасына чеврилди. О заман шура есер вә меншевикләрин әлинә кечмишди.

Азәрб.-ын Јелизаветпол (Кәнҹә), Шамахы, Нуха (Шәки), Шуша гәзаларында, Кәдәбәјдә, д.ј. ст.-ларында да һәмкарлар иттифаглары јаранмышды. 1917 илин августунда Азәрб.-да 50 миндән артыг фәһлә вә гуллугчуну бирләшдирән 43 һәмкарлар иттифаглары тәшкилаты вар иди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси нәтиҹәсиндә Русија фәһлә синфинин вәзијјәтиндә әмәлә кәлмиш әсаслы дәјишикликләр һәмкарлар иттифагларынын рол вә вәзифәләрини артырды. В. И. Ленинин көстәришләрини вә партијанын гәрарларыны һәјата кечирән Азәрб. болшевикләри ән мүһүм тәсәррүфат вә сијаси вәзифәләри јеринә јетирмәк үчүн һәмкарлар иттифагларыны сәфәрбәр етмәк уғрунда мүбаризә апарырдылар. Һәмкарлар иттифагларынын 1-чи Үмумрусија гурултајынын (1918, јанвар) гәрарлары Азәрб.-ын ингилабчы һәмкарлар иттифагларынын фәалијјәтинин әсасы олду. АҺИ Бакы ХКС-нин сосиалист тәдбирләрини мүдафиә етди. Партијанын көстәриши илә һәмкарлар иттифаглары сә'јләрини капиталистләрин игтисади саботажына гаршы мүбаризәјә јөнәлтди, мә'дән-з-д комиссијалары илә бирликдә фәһлә нәзарәтини һәјата кечирди вә Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда чарпышды. Сосиалист тәдбирләри һәјата кечирилдији дөврдә Бакы Һәмкарлар Иттифаглары Шурасына рәһбәрлик болшевикләрин әлинә кечди. 1918 илин декабрында ф-к вә з-д комитәләри илә мә'дән комитәләринин бирлији әсасында јаранмыш *Бакы Фәһлә Конфрансы* фәалијјәтә башлады. Һәмкарлар иттифаглары инкилис ишғалы шәраитиндә легал олмаг һүгугуну горујуб сахлады. 1919 ил апрелин 7—15-дә Бакыда Гафгаз вә Хәзәр һәмкарлар иттифагларынын гурултајы олду. Гурултајда болшевикләр фәһлә синфинин ән јахын вәзифәләрини (әксингилаб вә харичи силаһлы мүдахиләјә гаршы мүбаризә, есер вә меншевикләрин ифшасы, тә'тил мүбаризәсини күчләндирмәк вә с.) изаһ етдиләр. 1919 илин апрелиндә партијанын БК јанында һәмкарлар иттифаглары бөлмәси ишә башлады. Болшевикләрин һәмкарлар һәрәкатына рәһбәрлији Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәси вә мөһкәмләндирилмәси уғрунда мүбаризәдә һәмкарлар иттифагларынын фәал иштиракыны тә'мин етди. Һәмкарлар иттифагларынын 1-чи Үмумбакы конфрансы (1920, ијун) респ.-да һәмкарлар һәрәкатынын ваҹиб вәзифәләрини мүәјјәнләшдирди вә Үмумрусија һәмкарлар һәрәкаты илә там јекдил олдуғуну билдирди; Азәрб. Һәмкарлар Иттифаглары Шурасы (АҺИШ) јарадылды. 1920 ил августун 29-у—сентјабрын 6-да АҺИ-нин 1-чи гурултајы олду. Гурултај респ.-да һәмкарлар һәрәкатынын әсас вәзифәләрини мүәјјән етди. 1920 илин нојабрында Азәрб. ССР-дә 109 мин үзвү бирләшдирән 22 һәмкарлар иттифагы вар иди. Үмумрусија Һәмкарлар Иттифагларынын 4-чү гурултајында респ. һәмкарлар иттифаглары нүмајәндәләринин В. И. Ленинлә көрүшү, В. И. Ленинин мәсләһәтләри Азәрб.-да һәмкарлар һәрәкатынын кенишләнмәсинә бөјүк көмәк етди.

1920—25 илләрдә АҺИ АК(б)П-нин рәһбәрлији илә х.т.-нын бәрпасы уғрунда әмәкчиләрин гүввәсини сәфәрбәрлијә алмаг саһәсиндә кениш фәалијјәт көстәрди. Бүтүн өлкәнин һәмкарлар иттифагларында олдуғу кими, АҺИ-нин фәалијјәтиндә дә јени мәрһәлә—ССРИ-дә сосиализм гурмаг һаггында Ленин планынын һәјата кечирилмәси уғрунда мүбаризә дөврү башланды. Респ. һәмкарлар иттифагларынын 5-чи гурултајы (1926, март) партијанын 14-чү гурултајынын гәрарларыны һәјата кечирмәк тәдбирләрини мүзакирә етди вә фәалијјәтә башлады.

1931 илин мартында Азәрб. МИК Мә'дән Фәһләләри Һәмкарлар Иттифагынын Респ. Комитәсини Азәрб. ССР-ин Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф етди; Загафгазија МИК-ин 1932 ил 27 мај тарихли гәрары илә ЗСФСР-ин Гырмызы Әмәк Бајрағы вә Гырмызы Бајраг орденләри илә тәлтиф олунду. АҺИ-нин 7-чи гурултајы (1932, март) биринчи бешиллик планын јеринә јетирилмәсиндә һәмкарлар иттифагларынын иштиракына јекун вурду вә кәләчәк фәалијјәт програмыны мүәјјән етди.

АҺИ бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын бирлији уғрунда мүбаризәдә дә фәал иштирак едирди. 1931 илин мајында 3-чү Сураханы нефт мә'дәнинин габагчыл коллективинә Алманија Коммунист Партијасынын органы «Роте Фане» гәзетинин Гырмызы Бајрағынын верилмәси буна сүбутдур. 1937—41 илләрдә һәмкарлар иттифагларынын әсас вәзифәси үчүнчү бешиллик планын јеринә јетирилмәси уғрунда мүбаризә, сосиализм јарышынын кенишләндирилмәси, истеһсалат јениликчиләринин, габагчылларын тәчрүбәсинин өјрәнилмәси вә јајылмасы иди. Өлкәнин бүгүн һәмкарлар иттифаглары илә бирликдә АҺИ дә мүһарибәјә јол вермәмәк, ССРИ-нин игтисади, сијаси вә мүдафиә гүдрәтинин мөһкәмләндирилмәси уғрунда мүбаризәдә фәал иштирак едирди.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә (1941—45) АҺИ ишләрини «Һәр шеј чәбһә үчүн, һәр шеј гәләбә үчүн!» шүары илә јенидән гурду. Мүһарибә гәләбә илә гуртардыгдан сонра һәмкарлар иттифаглары мүһарибәнин вурдуғу зәрәри тезликлә арадан галдырмаг, х.т.-ны бәрпа вә инкишаф етдирмәк, совет адамларынын рифаһыны јахшылашдырмаг үчүн партијанын көрдүјү тәдбирләрә көмәк етди. Һәмкарлар иттифагларынын 4-чү респ. конфрансы (1956, март) Сов.ИКП 20-чи гурултајы гәрарларыны јеринә јетирмәк саһәсиндә һәмкарлар иттифаглары тәшкилатларынын вәзифәләринә һәср олунду. АҺИ коммунист әмәји зәрбәчиси ады уғрунда совет адамларынын јени вәтәнпәрвәрлик һәрәкатында, сәмәрәләшдиричи вә ихтирачыларын ишинин фәаллашмасында, елмин истеһсалатла јарадычы әлагәсинин мөһкәмләндирилмәсиндә фәал иштирак етди. АҺИ-нин 9-чу гурултајы (1960, мај) АКП јарадылмасынын вә респ.-да Совет һакимијјәти гурулмасынын 40-чы илдөнүмүнүн тәнтәнәли бајрам едилмәси шәраитиндә кечди. Респ. һәмкарлар иттифагларынын 10-чу гурултајы (1962, феврал) партијанын 22-чи гурултајынын гәрарларынын јеринә јетирилмәсиндә һәмкарлар иттифагларынын конкрет иштиракы мәсәләләринә һәср олунду. АҺИ-нин 11-чи гурултајы (1963, сентјабр) һәмкарлар тәшкилатларынын әсас вәзифәсини—күтләләри коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасына сәфәрбәр етмәк вәзифәсини мүәјјәнләшдирди.

Респ. һәмкарлар иттифаглары Сов.ИКП 23-чү гурултајы гәрарларыны јекдилликлә бәјәнди вә ону мүбариз фәалијјәт програмы кими гәбул етди. АҺИ-нин 13-чү гурултајы (1967, декабр) партијанын 23-чү гурултајынын гәрарларында ирәли сүрүлән јени конкрет вәзифәләри мүзакирә етди. Респ. һәмкарлар иттифаглары тәшкилатларынын ишини даһа да јахшылашдырмаг үчүн 1967 илдә Нах. МССР вә ДГМВ-дә һәмкарлар иттифаглары шуралары јарадылды. АКП-нин Август (1969) пленумунун гәрарларыны рәһбәр тутан АҺИ сосиализм јарышынын тәшкилиндә вә она рәһбәрликдә, әмәјин тәшкилинин јахшылашдырылмасында вә әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәсиндә, техники тәрәггинин сүр'әтләндирилмәсиндә, әмәкчиләрин иш вә мәишәт шәраитинин јахшылашдырылмасында һәмкарлар иттифагларынын ролуну вә мәс'улијјәтини јүксәлтмәк саһәсиндә фәалијјәтини кенишләндирди. АҺИ-нин 14-чү гурултајы (1972, феврал) зәһмәткешләрин бүтүн сә'ј вә гүввәсини Сов.ИКП 24-чү гурултајынын гаршыја гојдуғу әзәмәтли вәзифәләри јеринә јетирмәк, доггузунчу бешиллијин тапшырыгларына вахтындан әввәл әмәл етмәк уғрунда мүбаризәјә сәфәрбәрлијә алмаг әламәти алтында кечди. АКП МК-нын биринчи катиби Һ. Әлијев јолдаш гурултајдакы чыхышында бу мүһүм вәзифәләрин јеринә јетирилмәсиндә респ. һәмкарлар иттифагларынын ролундан данышды.

Һәмкарлар иттифаглары инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәтиндә истеһсалын јүксәлдилмәсиндә, онун сәмәрәлилијинин артырылмасында, х.т.-нын идарә олунмасында билаваситә фәал иштирак едир. Л. И. Брежнев јолдаш совет һәмкарлар иттифагларынын 15-чи гурултајында һәмкарлар иттифагларынын тарихи ролундан данышараг демишдир: «Һәмкарлар иттифаглары өзүнүн әмәли ишләри илә сүбут етмишдир ки, һәмишә партијанын е'тибарлы дајағы, коммунизм гуручулуғунда күтләләрин танынмыш вә нүфузлу тәшкилатчысы олмушдур вә олачагдыр» (Ленин јолу илә, ч. 3, Б., 1972, сәһ. 537—538).

Даһа фәал ишләмәјә башлајан АҺИ партијанын 24-чү гурултајы гәрарларынын, доггузунчу бешиллик тапшырыгларынын мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмәсиндә јахындан иштирак етмишдир.

Сов.ИКП-нин 25-чи гурултајында «Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын дахили вә харичи сијасәт саһәсиндә нөвбәти вәзифәләри» һаггында Л. И. Брежнев јолдашын мә'рузәсиндә өлкәнин 107 млн.-дан чох үзвү олан һәмкарлар иттифагларына чәмијјәт ишләринин идарә едилмәсиндә вәтәндашларын иштиракынын мүһүм васитәләриндән бири кими јүксәк гијмәт верилмиш, онунчу бешилликдә онларын гаршысында шәрәфли вә мәс'ул вәзифәләр гојулмушдур. Мә'рузәдә дејилир: «Чәмијјәтимизин һәјатында һәмкарлар иттифагларына бөјүк јер верилир. Буна көрә онлардан чох шеј дә тәләб олунур. Һәмкарлар иттифагларынын иши елә тәшкил едилмәлидир ки, бу иш онларын һүгугларына вә мәс'улијјәт дәрәчәсинә даһа там шәкилдә ујғун олсун» (Брежнев Л. И., Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын дахили вә харичи сијасәт саһәсиндә нөвбәти вәзифәләри, Б., 1976, сәһ. 107).

Сов.ИКП-нин 25-чи вә АКП-нин 29-чу гурултајлары АҺИ гаршысында зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәсиндә даһа фәал иштирак етмәк, истеһсалын сәмәрәсинин артырылмасы вә мәһсулун кејфијјәтинин јүксәлдилмәси уғрунда сосиализм јарышынын тәшкилатчысы вә апарычы гүввәси олмаг, дөвләтин вә ичтимаи ишләрин идарә олунмасына зәһмәткеш күтләләри даһа кениш чәлб етмәк, зәһмәткешләрин әмәк вә јашајыш шәраитинин даһа да јахшылашдырылмасына наил олмаг кими мүһүм вәзифәләр ирәли сүрмүшдүр. АҺИ һәмин вәзифәләрин мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмәси вә онунчу бешиллик тапшырыгларынын вахтындан әввәл јеринә јетирилмәси уғрунда әзмлә мүбаризә апарыр.

АҺИ 22 респ. саһә һәмкарлар иттифагы комитәсини, 15 881 илк тәшкилаты, 1 657 617 нәфәри бирләшдирир (1976, јанвар). АҺИ харичдәки синиф гардашларына даим јардым көстәрир, империализм вә мүстәмләкәчилијә гаршы мүбаризә апаран зәһмәткешләрин һүгуглары вә ичтимаи тәрәггиси уғрунда бүтүн өлкәләрин һәмкарлар иттифаглары илә бејнәлмиләл әлагәләри даим кенишләндирир.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 679—685); Ленин В. И., Вопросы строительства социализма и коммунизма (Сборник), М., 1969; Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы, Б., 1973; Брежнев Л. И., Ленин јолу илә. ч. 3, Б., 1972, сәһ. 510—538; јенә онун, Сов. ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын дахили вә харичи сијасәт саһәсиндә нөвбәти вәзифәләри, Б., 1976; Сов.ИКП XXIV гурултајынын материаллары, Б., 1971; Әлијев Һ. Ә., Азәрбајчан Коммунист Партијасынын XXIX гурултајына Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәсинин һесабат мә'рузәси, Б., 1976; Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Азәрбајчан Коммунист Партијасы XXIX гурултајынын материаллары, Б., 1976; КПСС о профсоюзах, М., 1974; Гулиев А. Н., Найдель М. И., 50 лет профсоюза рабочих нефтяной промышленности, Б., 1956; Гусейнов К. А., Профсоюзы Азербайджана в борьбе за построение коммунизма, Б., 1960; Гусейнов К. А., Найдель М. И., Профсоюзы Советского Азербайджана, М., 1962; Гусейнов К. А., Профсоюзы — активные участники всенародного контроля, М., 1965; Гусейнов К. А., Найдель М. И., Очерки истории профдвижения в Азербайджане, Б., 1966; Гулиев Дж. Б., Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970.

«АЗӘРБАЈЧАН ҺӨКУМӘТИНИН ӘХБАРЫ» — мүсават һөкумәтинин органы (1918—20). 1918 илдә Кәнчәдә Азәрб. дилиндә, 1919 илдән исә Бакыда Азәрб. вә рус дилләриндә («Вестник правителства Азербајджанској республики») нәшр олунмушдур. «А.һ.ә.»-нда, әсасән, гәрар, ганун вә сәрәнчамлар дәрч едилирди.

АЗӘРБАЈЧАН ШАИР ВӘ ӘДИБЛӘР ЧӘМИЈЈӘТИ — әдәби тәшкилат. 1946 илин әввәлиндә Тәбриздә «Шаирләр мәчлиси» әсасында тә'сис едилмиш, һәмин илин декабрынадәк фәалијјәт көстәрмишдир. Чәмијјәтә Иран Азәрбајчаны милли азадлыг һәрәкатында иштирак едән, јахуд она рәғбәт бәсләјән шаир вә јазычылар гәбул олунурду. Әли Фитрәт, Б. Азәроғлу, М. Е'тимад, Ибраһим Закир, Әли Тудә, Мәдинә Күлкүн, М. Чавуши вә б. онун фәал үзвләри идиләр. Ше'р, нәср, драматуркија, тәнгид, кәнч гәләмләр бөлмәләри вар иди. Иран Азәрбајчанынын Зәнчан, Әрдәбил, Урмијә вә с. шәһәрләриндә шө'бәләри тәшкил едилмишди. Чәмијјәт «Күнәш» адлы журнал бурахырды.

АЗӘРБАЈЧАНЫ ТӘДГИГ ВӘ ТӘТӘББӨ ЧӘМИЈЈӘТИ (АТТЧ) — Азәрб.-ын тәбии сәрвәтләрини, игтисадијјатыны, тарихини, фәлсәфәсини, инчәсәнәтини вә с. өјрәнән елми мәркәз. 1923 илдә Н. Нәримановун тәшәббүсү илә јарадылмыш, 1929 илдәк фәалијјәт көстәрмишдир. 1925 илдә Азәрб. МИК-ин табелијинә верилмишдир. Респ. әразисини планлы вә һәртәрәфли тәдгиг етмәк үчүн Нах. МССР, ДГМВ вә гәза мәркәзләриндә чәмијјәтин шө'бәләри јарадылмышды. Ленинградда АТТЧ тарих бөлмәсинин хүсуси шө'бәси вар иди. Чәмијјәтин ишиндә С. Ағамалыоғлу, Симурғ (Т. Шаһбази), Ә. Б. Һагвердијев, Ч. Мәммәдгулузадә, Б. Чобанзадә, И. И. Мешшанинов вә б. јахындан иштирак етмишләр. 1925—29 илләрдә АТТЧ-нин «Хәбәрләри» нәшр олунмушдур.

Әд.: Азәрбајчаны Тәдгиг вә Тәтәббө Чәмијјәтинин әхбары, Б., 1925, № 1; Азәрбајчан Асари-әтигә, Инчәсәнәт вә Тәбиәти Мүһафизә Комитәсинин Хәбәрләри. бурахылыш III—IV, Б., 1927—29; Джафар-заде И. М., Развитие археологических работ в Азербайджанской ССР за 25 лет, Изв. АН Азерб.ССР, 1945, № 6.

АЗӘРБАЈЧАНЫН СУБТРОПИК РАЈОНЛАРЫ — Бөјүк Гафгаз, Кичик Гафгаз вә Талыш д-рынын әтәкләриндән, Ләнкәран вә Күр-Араз овалыгларындан ибарәтдир. Рүтубәтләнмә дәрәчәсинә көрә гуру, гураг (јарымгураг р-нла бирликдә), јарымрүтубәтли вә рүтубәтли субтропик р-на бөлүнүр.

Гуру субтропик р-н Күр чајынын орта вә ашағы һиссәләрини, Хәзәрин саһилбоју дүзәнлик зонасыны тутур. Бә'зи јерләрдә Бөјүк Гафгаз вә Кичик Гафгаз д-рынын әтәкләрини дә әһатә едир. Орта иллик темп-р 13,5—15°С-дир. Јајда макс. темп-р 38—40°С, бә'зән 43°С-дир. Гыш мүлајим кечир; орта минимал темп-р —10-дан —12°С-јә гәдәр, мүтләг минимал темп-р —24°С-јә енир. Гар аз јағыр, тез әријир. Рүтубәтләнмә дәрәчәси (иллик јағынтыларын рүтубәт дефиситинә нисбәти) 0,15-дән аздыр. Әсас торпаглары боз торпагларын мүхтәлиф нөвләриндән, боз чәмән вә ачыг шабалыды торпаглардан ибарәтдир. Памбыг, тахыл, тәрәвәз, бостан биткиләри, јем, үзүм, мејвә, субтропик биткиләрдән нар, әнчир, зејтун, зә'фәран, хирник, бадам, пүстә, бир чох техники, декоратив вә чичәк биткиләри јетишдирилир. ССРИ-дә сәнаједә ишләдилмәк үчүн зә'фәран вә зејтун јалныз Абшеронда бечәрилир.

Гураг (јарымгураг р-нла бирликдә) р-н Ләнкәран овалығынын шм., Бөјүк Гафгаз вә Кичик Гафгазын дағәтәји һиссәләрини вә Кәнчә—Газах дүзәнлијинин г. һиссәсини әһатә едир. Орта иллик темп-р 13—14°С-дир. Јајда макс. темп-р 35—38°С олур. Гышда минимал темп-р —18°С-јә гәдәр енир. Орта мүтләг минимум исә —9-дан —12°С-јә гәдәрдир. Гар өртүјү давамсыздыр. Рүтубәтләнмә дәрәчәси 0,25-дән 0,15-ә гәдәрдир. Боз вә шабалыды торпаглар үстүндүр. Тахыл, үзүм, түтүн, тәрәвәз, бостан биткиләри, мејвә, субтропик биткиләрдән исә хирник, нар, әнчир вә бир сыра декоратив, дәрман биткиләри јетишдирилир.

Јарымрүтубәтли субтропик р-н Бөјүк Гафгаз д-рынын ч. әтәкләриндә Алазан-Һәфтәран вадисини вә Масаллы р-нунун шм. һиссәсини тутур. Иглими мүлајим-истидир. Орта иллик темп-р 14°С-јәдәк олур. Јанварда орта темп-р 0°С-дән јухары, орта минимал темп-р —10-дан —12°С-јә чатыр. Бә'зән шахта —20°С-јәдәк олур. Гар аз јағыр, тез әријир. Рүтубәтләнмә дәрәчәси 0,25—0,45-дир. Әсас торпаглары гонур дағ-мешә, аллүвиал чәмән-мешә вә аллүвиал торпаглардан ибарәтдир. Буғда, гарғыдалы, чәлтик, түтүн, лобја, бостан биткиләри, үзүм, мејвә, субтропик биткиләрдән фындыг, гоз, шабалыд, чај, әнчир, хирник, нәчиб дәфнә, еләчә дә техники, дәрман, декоратив вә чичәк биткиләри јетишдирилир. ССРИ-дә фындыг, респ.-да исә шабалыд, әсасән, Шәки—Загатала зонасында истеһсал олунур.

Рүтубәтли субтропик р-н Азәрб. ССР-ин ч.-ш. һиссәсиндә јерләшиб, Ләнкәран овалығынын ч. һиссәсини вә она говушан Талыш д-рынын әтәкләрини әһатә едир. Иглими мүлајим-исти вә рүтубәтлидир. Гышы аз шахталы, јајы гурагдыр. Орта иллик темп-р 14—13°С-дир. Јанварда орта темп-р 3—5°С-дир; орта минимал темп-р —8-дән —10°С-јә гәдәр (15—20 илдән бир исә —18°С-јә) енир. Гар аз јағыр. Рүтубәтләнмә дәрәчәси 0,45-дән чохдур. Торпаглары подзоллашмыш вә глејли подзоллашмыш сары торпаг, батаглыг торпағы вә дағ-мешә сары торпагдыр.

Фараш тәрәвәз, субтропик биткиләрдән чај, ситруслар, фејхоа, хирник, нәчиб дәфнә, бир сыра техники, декоратив вә чичәк биткиләри јетишдирилир. Сон илләрдә тәрәвәзчилик даһа да инкишаф етмишдир. Бу р-нлар ССРИ-дә чај истеһсалы базаларындандыр.

Әд.: Әјјубов Ә. Ч., Азәрбајчан субтропикләринин тәсәррүфат мәгсәдләри үчүн иглим рајонлашдырылмасы, АДУ-нун Елми әсәрләри (кеол.-чоғр. елм. серијасы), 1967, № 5; Ахундзаде И. М., Шихлинский Э. М., Природные предпосылки развития субтропического растениеводства в Азербайджане. Труды Азерб. географического общества, т. 4, Б., 1968; Климат Азербайджана, Б., 1968. Эйюбов А. Д., Агроклиматическое районирование Азерб. ССР, Б., 1968; Агроклиматический атлас, под ред. И. А. Гольцберга, М.—Л., 1972; Эйюбов А. Д., Бонитировка климата Азербайджана, Б., 1975.

АЗӘРБАЈЧАНЫН ХАРИЧИ ӨЛКӘЛӘРЛӘ ДОСТЛУГ ВӘ МӘДӘНИ ӘЛАГӘ ЧӘМИЈЈӘТИ — Азәрб. елм, әдәбијјат, инчәсәнәт вә идман хадимләринин көнүллү ичтимаи тәшкилаты. 1946 илдә тә'сис едилмишдир. 1958 илин декабрынадәк Азәрб.-ын Харичи Өлкәләрлә Мәдәни Әлагә Чәмијјәти адланырды. Харичи Өлкәләрлә Совет Достлуг вә Мәдәни Әлагәләр Чәмијјәтләри Иттифагына дахилдир.

Сов.ИКП вә Совет дөвләтинин сүлһсевәр харичи сијасәтинин. партијамызын Ленин милли сијасәтинин тәнтәнәсинин, Совет Иттифагынын, о ҹүмләдән Азәрб. ССР ин игтисадијјат вә мәдәнијјәтин бүтүн саһәләриндә газандығы наилијјәтләрин, халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик идејаларынын тәблиғи ҹәмијјәтин фәалијјәтиндә әсас јер тутур. Сосиалист бирлији өлкәләри вә инкишаф етмәкдә олан 65 өлкә, 374 тәшкилатла әлагә сахлајыр. Ҹәмијјәт харичи өлкә халглары илә Азәрб. халгы арасында достлуг вә мәдәни әлагәләрин инкишафына јахындан көмәк көстәрир; харичи өлкәләрдә јашајан азәрбајҹанлыларла мәдәни әлагә сахлајыр, онлары респ.-нын игтисадијјат вә мәдәнијјәт саһәсиндә газандығы наилијјәтләрлә таныш едир. Ҹәмијјәт харичи өлкәләрин мүвафиг ҹәмијјәтләри илә гаршылыглы разылашма әсасында бир-биринә нүмајәндә һеј'әтләри көндәрир, бәдии әдәбијјат, рәссамлыг вә мусиги әсәрләри мүбадиләедир, мәдәнијјәт онкүнлүкләри вә һәфтәләри, јығынчаг вә кечәләр кечирир. 1974 илдә Франса вә Данимаркада Азәрб. мәдәнијјәти күнләри, 1975 илдә Азәрб. ССР тимсалында Португалијада илк дәфә Совет Иттифагы күнләри, Азәрб. ССР-дә исә Италија мәдәнијјәти күнләри кечирилмишдир. Азәрб. ССР-дә сосиалист өлкәләри, һабелә Авропа, Асија, Африка вә Латын Америкасы өлкәләри илә Совет достлуг вә мәдәни әлагә ҹәмијјәтләринин 22 респ., шәһәр вә р-н шө'бәси фәалијјәт көстәрир. Һәр ил 1500-ә јахын тәдбир һәјата кечирилир. Ҹәмијјәт рус, инкилис, фарс вә әрәб дилләриндә Азәрб. ССР-ин наилијјәтләриндән бәһс едән «Совет Азәрбајҹаны бу күн» (8 мин тиражла) адлы бүллетен нәшр едир вә харичи өлкәләрә көндәрир. Рәһбәр органы 5 илдән бир чағырылан респ. конфрансыдыр. Конфрансларарасы дөврдә ҹәмијјәтә онун сечдији идарә һеј'әти рәһбәрлик едир.

АЗӘРБАЈҸАНЛЫЛАР—Азәрб. ССР-ин әсас әһалиси; милләт. ССРИ-дә 4380 мин (1970), о ҹүмләдән Азәрб. ССР-дә 3777 мин (1970) нәфәрдир. Харичдә дә (әсасән, Иранда) јашајырлар (әтрафлы мә'лумат үчүн бах хүсуси ҹилд—*Азәрбајҹан Совет Сосиалист Республикасы*).

«АЗӘРБАЈҸАНФИЛМ», Ҹ. Ҹаббарлы ад. «Азәрбајҹанфилм» киностудијасы—совет киностудијаларындан бири. 1923 илдә јарадылмышдыр. Бакыдадыр. 1923—26 илләрдә Азәрбајҹан Фото-Кино Идарәси (АФКИ), сонралар «Аздөвләткино» (1926—30), «Азәркино» (1930 — 33), «Азфилм» (1933), «Аздөвләткиносәнајеси» (1934), «Азәрфилм» (1935—40), «Бакы киностудијасы» (1941—59) адланмышдыр. 1961 илдән индики адыны дашыјыр. Һәлә ингилабдан әввәл Азәрб.-да бәдии филмләр («Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә», 1916; «Аршын мал алан», 1917) истеһсал едилмиш, халгын һәјаты вә мәдәнијјәти илә әлагәси олмајан, газанҹ мәгсәди дашыјан гысаметражлы филмләр дә чәкилмишдир. Лакин милли кино сәнәтинин әсл инкишафы Азәрб.-да Совет һакимијјәти гәләбә чалдыгдан сонра башламышдыр. Киностудија илк илләрдә саһибкарлара мәхсус фотографија, кинотеатр вә прокат конторларынын милиләшдирилмәсинә наил олду. 1924 илдә чәкилмиш ики серијалы «Гыз галасы әфсанәси» (реж. В. Баллјузек) филми илк Азәрб. совет бәдии киносудур. Милли реж. вә актјор кадрлары һазырламаг үчүн 1925 илдә Азәрб.-ын көркәмли кино хадимләриндән бири олан Ш. Маһмудбәјовун тәшәббүсү илә АФКИ-нин нәздиндә студија тәшкил едилмишди; Ҹ. Ҹаббарлы, М. Микајылов, А. Гулијев вә б. бурада охумушлар. Филмләрин бәдии кејфијјәтини јүксәлтмәк, милли кадрларын инкишафына көмәк мәгсәди илә А. *Бек-Назаров*, И. *Савченко*, В. *Пудовкин*, Н. *Шенкелаја* кими мәшһур совет кино реж.-лары Бакыја дә'вәт олунмуш, Ҹ. Ҹаббарлы, А. М. Шәрифзадә вә б. кино јарадычылығы ишинә ҹәлб едилмишди. «А.»-ин «Межрабпомфилм» (Москва) илә биркә чәкдији «Мави дәнизин саһилиндә» (1936, реж. Б. Барнет) филми илк сәсли Азәрб. бәдии киносудур. «Севил» (1929, реж. А. Бек-Назаров), «26 комиссар» (1933, реж. Н. Шенкелаја), «Исмәт» (1934, реж. М. Микајылов). «Алмас» (1936, реж.-лар А. Гулијев, Г. Бракински), «Бакылылар» (1938, реж. В. Турин), «Кәндлиләр» (1940, реж. С. Мәрданов), «Бир аилә» (1943, реж.-лар Г. Александров, Р. Тәһмасиб, М. Микајылов), «Аршын мал алан» (1945, реж.-лар Р. Тәһмасиб, Н. Лешшенко), «Фәтәли хан» (1947, реж. Ј. Дзиган, 1959 илдә екрана бурахылыб), «О олмасын, бу олсун» (1958, реж. Һ. Сејидзадә), «Узаг саһилләрдә», «Једди оғул истәрәм», «Дәдә Горгуд» (1958, 1970, 1975, реж. Т. Тағызадә), «Өкеј ана» (1959, реж. Һ. Исмајылов), «Телефончу гыз» вә «Нәсими» (1962, 1973, реж. Һ. Сејидбәјли), «Шәрикли чөрәк» (1969, реж. Ш. Ф. Маһмудбәјов), «Ахырынҹы ашырым» (1971, реж. К. Рүстәмбәјов), «Түтәк сәси» (1975, реж. Р. Оҹагов), «Мезозој әһвалаты» (1975, реж. Р. Атамалыбәјов) вә с. «А.»-ин мүвәффәгијјәтли филмләриндәндир. «А.» М. Горки ад. Мәркәзи филмләр киностудијасы («Бир мәһәлләли ики оғлан», 1957, реж.-лар Ә. Ибраһимов, И. Гурин), «Мосфилм» («26 Бакы комиссары», «Улдузлар сөнмүр», 1966, 1970, реж. Ә. Ибраһимов) вә ЧССР-ин «Баррандов» киностудијасы илә («Сәмт күләји», 1973, реж. Е. Гулијев) биркә филмләр чәкмишдир. «Аршын мал алан» филминә көрә реж.-лар Р. Тәһмасиб вә Н. Лешшенко, бәстәкар Ү. Һаҹыбәјов, актјорлардан Р. Беһбудов, Л. Бәдирбәјли, Ә. Һүсејнзадә, М. Кәләнтәрли вә Л. Абдуллајев ССРИ Дөвләт мүкафатына (1946), Мәркәзи сәнәдли филмләр киностудијасы илә биркә чәкилмиш «Дәнизи фәтһ едәнләр» (1959) сәнәдли филминә көрә исә реж. Р. Кармен, операторлар Ҹ. Мәммәдов вә С. Медынски Ленин мүкафатына (1960) лајиг көрүлмүшләр. «А.» сәнәдли, елми-күтләви филмләр, телевизија вә мултипликасија филмләри, «Мозалан» сатирик кино журналыны вә с. истеһсал едир. Бир нечә бәдии вә мултипликасија филми үмумиттифаг, сәнәдли филмләри исә үмумиттифаг вә бејнәлхалг кино фестивалларында мүкафата лајиг көрүлмүшдүр. Бир чох филми ССРИ-дә вә харичи өлкәләрдә мүвәффәгијјәтлә нүмајиш етдирилмишдир. «А.» сәсли (ағ-гара, рәнкли), кенишекранлы, панорам вә кенишформатлы филмләрдә сәсин стереофоник јазылышыны тә'мин едән јени кино аваданлығы илә тәҹһиз олунмушдур (әтрафлы мә'лумат үчүн бах хүсуси ҹилд—*Азәрбајҹан Совет Сосиалист Республикасы*).

Әд.: Гулубәјов Ә., Совет Азәрбајҹанынын киносу, Б., 1958; Садыхов Н., Азәрбајҹан бәдии киносу, Б., 1970; Гаджинская Н., Киноискусство страны огней, М., 1971.

« Азәрбајҹанфилм» киностудијасынын бинасы.

АЗӘРЕЛЕКТРОИШЫГ—бах *Бакы истеһсалат бирлији Азәрелектроишыг*.

АЗӘРИНФОРМ, Азәрбајҹан ССР Назирләр Совети јанында Дөвләт Информасија Акентлији—Азәрб. ССР-ин дөвләт иттифаг-респ. информасија органы. Азәрб. ССР Назирләр Советинин дөвләт комитәси һүгугуна маликдир. ССРИ-нин ваһид дөвләт иттифаг-респ. информасија системинә—Совет Иттифагы Телеграф Акентлијинин (СИТА) тәркибинә дахилдир. 1920 ил ијунун 9-да Русија Телеграф Акентлији Гафгаз Өлкә Мүвәккиллијинин Азәрб. Шө'бәси ады илә Азәрб. Мәтбуат Мәркәзинин тәркибиндә јарадылмышдыр. Азәрб. ССР ХКС-нин гәрары илә 1921 илдән Азәрб. Телеграф Акентлијинә (Азәр. ТА) чеврилмишдир. 1972 илдән А. адланыр. А. респ. мәтбуаты, телевизија вә радиосу үчүн СИТА-нын иттифаг вә харичи информасијаларыны, фотоинформасијасыны јајыр, респ.-нын һәјаты һаггында информасија вә фотоинформасија бурахыр, өлкәдә вә харичдә јајмаг үчүн СИТА-ја Азәрб. һаггында информасија вә фотоинформасија верир.

АЗӘРИТТИФАГ, Азәрбајҹан Истеһлак Ҹәмијјәтләри Иттифагы — респ.-да истеһлак кооперасијасынын рәһбәр тәшкилат вә тәсәррүфат мәркәзи. Истеһлак Ҹәмијјәтләри Мәркәзи Иттифагынын (Сентросојузун) үзвүдүр. А. системинә Нах. МССР вә ДГМВ истеһлак ҹәмијјәтләри иттифаглары; 13 р-н истеһлак ҹәмијјәтләри иттифагы; 49 р-н истеһлак ҹәмијјәти, 9 р-нларарасы топдансатыш тичарәт базасы; 23 р-н чөрәкбиширмә комбинаты; 62 р-н ичтимаи иашә бирлији; 7 консерв з-ду; 5 пивә вә спиртсиз ички з-ду; тикинти материалы вә дәмир-бетон мә’мулаты з-длары; кооп. техникуму вә мәктәби; тикинти трести; р-нлараpасы китаб тичарәти базасы; мағазалар; 5 р-нлараpасы кооп. тәдарүк хаммал базасы; мејвә-тәрәвәз сојудучу комбинаты; кооп. тара тә’мири ф-ки вә с. дахилдир (1976, јанвар).

Азәрб.-да илк истеһлак чәмијјәти Бакыда (1887), кәнд јерләриндә исә Ханкәндиндә (1899, индики Степанакерт ш.) јарадылмышдыр. 1915 иләдәк Азәрб.-да 49, о чүмләдән кәнд јерләриндә 12 истеһлак чәмијјәти вар иди. 1915 илин мајында ајры-ајры фәһлә кооп.-ләри ингилаби марксизм идејаларынын тә’сири вә Русијада кооп. һәрәкатынын артмасы нәтичәсиндә бирләшдиләр вә «Топдансатыш Әмәлијјатлары Чәмијјәти—Кооперасија» адлы Истеһлак Чәмијјәтләри Иттифагы јаратдылар. Иттифаг 1915 илин ијулундан фәалијјәтә башлады. 1917 илин ијулунда Тифлис вә Ирәван губ.-ларынын Иттифагын тәркибинә дахил олмасы илә әлагәдар мүвәккилләрин нөвбәти јығынчағында Иттифаг «Хәзәр Истеһлак Чәмијјәтләри Иттифагы» (идарәси Бакыда олмагла) адландырылды. 1920 илин феврал ајында нөвбәти гурултај Иттифагы јенидән тәшкил етди вә ону «Азәриттифаг» адландырды. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра х.т.-нын бәрпа вә инкишафы илә јанашы, кооп. һәрәкаты да инкишаф етмәјә вә мөһкәмләнмәјә башлады. Истеһлак кооперасијасы дөвләт кредити вә јардымындан истифадә етмәклә х.т.-нын бәрпасында мүһүм рол ојнады, респ.-нын социалистчәсинә сәнајеләшдирилмәсиндә фәал иштирак етди. Кәнддә илк социалист дәјишикликләри кооперасијанын көмәји илә һәјата кечирилди. А. шәһәрлә кәнд арасында тичарәт әлагәләринин мөһкәмләндирилмәси вә әмтәә дөвријјәсиндән хүсуси тичарәтин сыхышдырылыб чыхарылмасында кооп. тәшкилатларынын фәал иштиракыны тә’мин етди; Загафгазија Истеһлак Чәмијјәтләри Иттифагынын јарадылмасынын тәшәббүсчүсү олду. А.-ын фәалијјәтиндә Н. Нәриманов, М. Әзизбәјов, Д. Бүнјадзадә, А. Стопани, С. Јагубов вә б. јахындан иштирак етмишләр. А. респ.-да истеһлак кооперасијасынын фәалијјәтини планлашдырыр, кәнд әмәкчиләрини истеһлак кооперасијасына чәлб едир, пајчыларын һүгугларынын горунмасыны тә’мин едир, истеһлак чәмијјәтләринә, иттифагларына тә’лимат верир, онларын фәалијјәтини тәфтиш едир, кооп. кадрлары һазырлајыр; респ. истеһлак кооперасијасыны дөвләт, ичтимаи вә с. рәһбәр тәсәррүфат тәшкилатларында тәмсил едир. А. тичарәт, ичтимаи иашә, к.т. мәһсулу вә хаммалы тәдарүкү, к-з вә колхозчуларын артыг мәһсулунун сатылмасы, истеһсалат вә с. тәсәррүфат фәалијјәти илә мәшғул олур. А.-ын әмлакы, пул вә мадди вәсаити, низамнамәси, мүстәгил балансы вар; һүгуги шәхс сәлаһијјәтинә маликдир. А.-ын али органы 4 илдә бир дәфә чағырылан истеһлак чәмијјәтләри мүвәккилләринин гурултајыдыр; гурултај рәһбәр органлары—шура, идарә һеј’әти, тәфтиш комиссијасыны сечир. Гурултајлар арасындакы дөврдә али орган—Шурадыр (илдә 1 дәфә, зәрури һалларда нөвбәдәнкәнар чағырылыр). Ичраедичи орган Идарә Һеј’әтидир. Идарә Һеј’әти респ.-да истеһлак кооперасијасынын әмәли фәалијјәти үчүн там мәс’улијјәт дашыјыр. А. системи 754,9 миндән артыг пајчыны бирләшдирир вә тәгр. 3,4 млн. кәнд әмәкчисинә хидмәт едир (1976, 1 јанвар). 1972 илдән «Кооператив ишчиси» адлы журнал бурахыр.

А. БХР, ЈСФР, Мач.ХР, ПХР, ЧССР, Белчика, Б. Британија, Иран, Италија, Јапонија, Ливан, Пакистан, Финландија, Һолландија вә б. өлкәләрин кооп. тәшкилатлары илә тичарәт әлагәси сахлајыр. Әсасән, гоз-фындыг, ағач көмүрү, томат пастасы, күл мүрәббәси, көн-дәри вә с. ихрач едилир; киши вә гадын палтары, ајаггабысы, тохума маллар, парча вә с. идхал олунур.

Әд.: Гаравәлијев Ә. М., Азәрбајчанда истеһлак кооперасијасынын тарихи, Б., 1967.

АЗӘРКӘШӘСБ, Азәркәшб, Азәркүшнәсп, Азәрчәшәсф, Азәрәхш, Азәрхош—Атропатенанын дини мәркәзи Газака (Шиз) ш.-ндә атәшкәдә. Харабалыглары Марағa јахынлығында, Тәхти-Сүлејман әразисиндәдир. А.-ин нә вахт тикилдији һаггында дәгиг мә’лумат јохдур. Бә’зи мәнбәләрдә көстәрилир ки, А. Зәрдүшт мә’бәдләриндән олмушдур. Әбу Дүләфин (10 әср) мә’луматына көрә, атәшпәрәстләр А.-дән од апарырдылар. А.-ин гүббәсиндә күмүш ајпара вар иди.

1958—61 илләрдә апарылмыш археоложи газынтылар заманы бүнөврәси дашдан, диварлары исә кәрпичдән һөрүлмүш атәшкәдәнин баштағында мүгәддәс од сахланылан дөрдкүнч чала ашкар едилмишдир. Бизанс—Иран мүһарибәләри заманы Бизанс императору II Ираклинин [610—641] гошунлары атәшкәдәни дағытмышды (627).

АЗӘРМЕЈВӘТӘРӘВӘЗ СӘНАЈЕ, Азәрбајчан Мејвә-Тәрәвәз Сәнаје Бирлији—Азәрб. ССР-дә мејвә вә тәрәвәз истеһсалы, тәдарүкү, е’малы вә сатышы бирлији. 1975 илин августунда јарадылмышдыр. Бирлик респ.-да ихтисаслашдырманы дәринләшдирмәк, к.т. вә сәнаје мүәссисәләри арасында истеһсал әлагәләрини һәртәрәфли мөһкәмләндирмәк вә аграр-сәнаје бирликләри јаратмаг әсасында тәрәвәзчилијин, мејвәчилијин, чај, зејтун, ефир јағлы вә с. субтропик биткиләр истеһсалынын инкишаф етдирилмәсинә рәһбәрлик едир. Бирлијә 17 әрази аграр-сәнаје вә аграр-сатыш бирлији (Ләнкәран, Астара, Масаллы, Дәвәчи, Хачмаз, Гусар, Губа, Абшерон вә с.), Азәрб. Елми-Тәдгигат Бағчылыг, Үзүмчүлүк вә Субтропик Биткиләр Ин-ту, Азәрб. Елми-Тәдгигат Тәрәвәзчилик Ин-ту, 2 автонәглијјат мүәссисәси, мадди-техники тәчһизат базасы, лабораторија, Губа вә Ләнкәран совхоз-техникумлары, тикинти трести вә с. дахилдир.

АЗӘРМӘСЧИДИ АШЫРЫМЫ—Зәнкәзур силсиләсинин суајырычында, Азәрб.ССР Ордубад р-ну (Нах. МССР) илә Ерм.ССР сәрһәдиндәдир. Һүнд. 3 460 *м*. Вәнәнд вә Ордубад чајлары А.а. јахынлығындан башланыр.

АЗӘРНЕФТ, Ленин орденли Азәрнефт Истеһсалат Бирлији—Азәрб. ССР әразисиндә гуруда нефт вә газ кәшфијјатынын, чыхарылмасынын рәһбәр идарәси. 1920 илдә јарадылмышдыр. Дәниздә бу ишләри *Хәзәр Дәниз Нефт Бирлији* һәјата кечирир. А. бирлијинә «Лениннефт», «Әзизбәјовнефт», «Кировнефт», «Орчоникидзенефт», 26 Бакы комиссары ад., «Сијәзәннефт», «Ширваннефт», «Гарадағнефт», «Салјаннефт», «Нефтчаланефт» нефт вә газчыхарма идарәләри, мүаличә әһәмијјәтли Нафталан нефт мә’дәни, һабелә тикинти трестләри, газма идарәләри, Азәрбајчан Дөвләт Нефт Сәнајеси Елми-Тәдгигат вә Лајиһә Ин-ту дахилдир. Ајры-ајры вахтларда А. бирләшдирдији вә идарә етдији мүәссисәләрин хүсусијјәтләриндән асылы олараг, Иттифаг әһәмијјәтли трест вә ја бирлик кими мүхтәлиф иттифаг вә респ. тәшкилатларына (Азәрб. ССР ХКС, ССРИ Али Халг Тәсәррүфаты Шурасы, ССРИ Ағыр Сәнаје Назирлији, ССРИ Нефт Сәнајеси Назирлији, Азәрб.ССР ХТШ вә с.) табе олмуш вә «Азәрнефткомитә», «Азәрнефткомбинат» (сонралар «Азәрнефт», «Азәрнефтзаводлары» вә «Азәрнефтмашынгајырма» бирликләринә ајрылмыш), «Азәрнефтчыхарма бирлији» вә с. адланмышдыр. А.-ин әсасында Азәрб.ССР Нефт Сәнајеси Назирлији (1954—59), Азәрб.ССР Нефтчыхарма Сәнајеси Назирлији (1965—70) јарадылмышды. 1970 илин августундан јенидән А. адланыр.

А. бирлији В. И. Ленинин тәшәббүсү илә нефт сәнајесинә рәһбәрлији һәјата кечирмәк, дағыдылмыш нефт тәсәррүфатыны бәрпа етмәк, нефт вә нефт мәһсуллары истеһсалыны артырмаг үчүн јарадылмышдыр. 1921 илдә хам нефти вә керосини харичдә нефт аваданлығына, техники материаллара вә әрзагла дәјишдирмәк кими харичи тичарәт мәсәләләриндә А.-ә мүәјјән мүстәгиллик верилмишди. Онун Москва, Петроград, Харков, Дашкәнд, һабелә Берлин, Марсел Парис, Рәшт вә с. шәһәрләрдә нүмајәндәлији вар иди. А.-ин идарә һеј’әтинин илк рәиси А. П. Серебровски, онун мүавини вә нефт мә’дәнләринин техники директору Ф. Ә. Рүстәмбәјов олмушдур.

1920—25 илләрдә Азәрб. нефт сәнајесинин бәрпасы, әсасән, баша чатдырылды вә техники чәһәтдән јени-

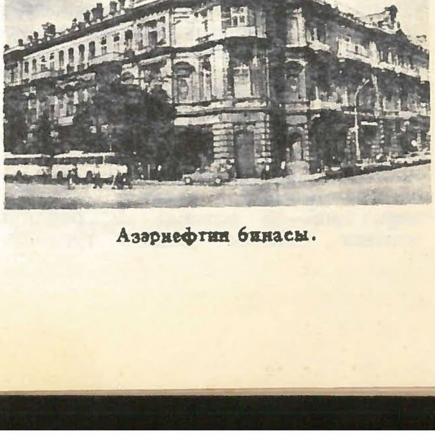

Азәрнефтин бинасы.

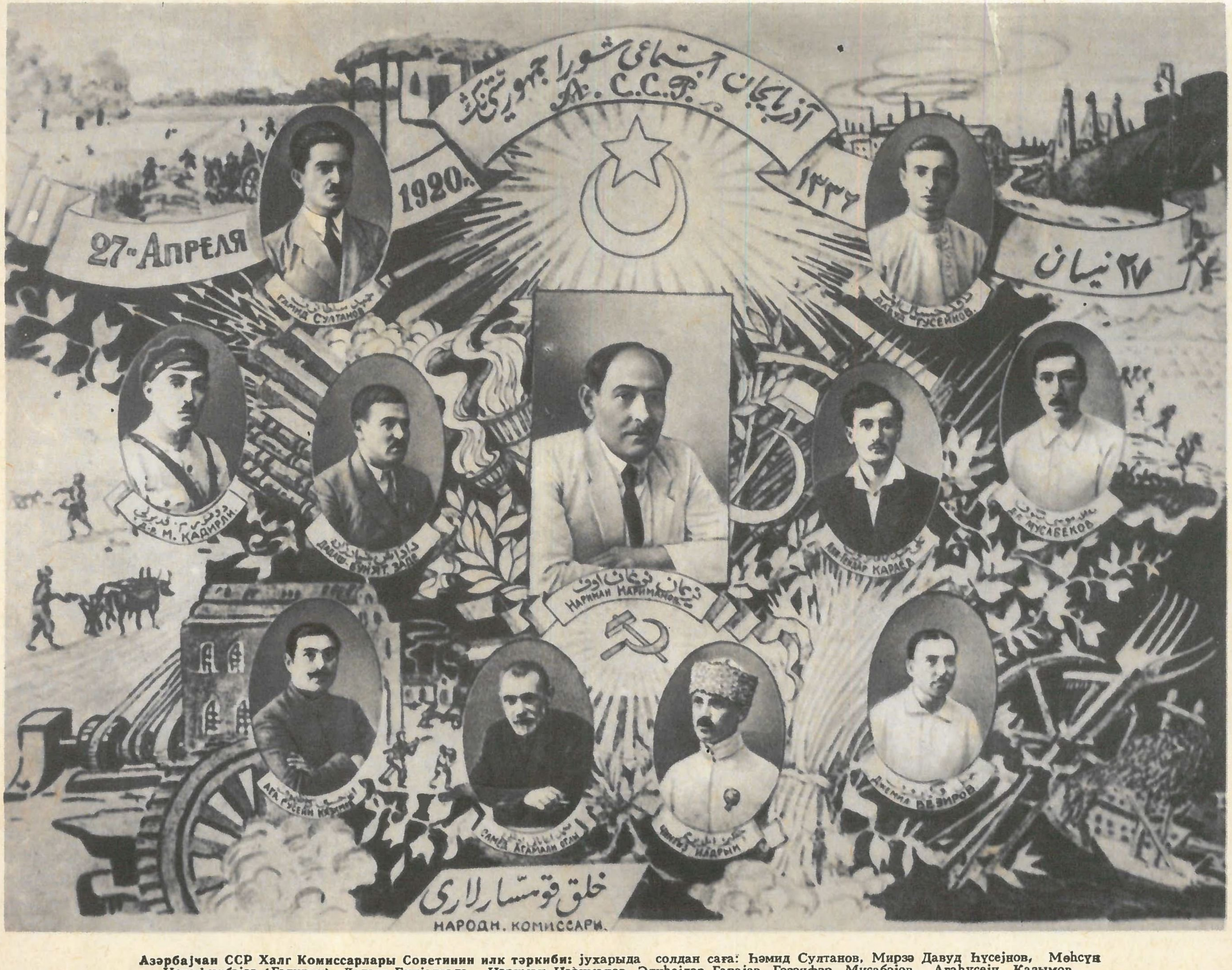
آذربایجان اجتماعی شورا جمهوریتی
А. С. С. Р.
1920 г.
۱۳۳۶
27-го АПРЕЛЯ
۲۷ نیسان
ГАМИД СУЛТАНОВ
ДАУД ГУСЕЙНОВ
Д-р М. КАДИРЛИ
ДАДАШ БУНЯТ-ЗАДЕ
НАРИМАН НАРИМАНОВ
АЛИ ГЕЙДАР КАРАЕВ
Д-р МУСАБЕКОВ
АГА ГУСЕЙН КАЗИМОВ
САМЕД АГАМАЛИ ОГЛЫ
ЧИНГИЗ ИЛДРЫМ
ДЖЕМИЛ ВЕЗИРОВ
خلق قومیسارلاری
НАРОДН. КОМИССАРИ.

Азәрбајҹан ССР Халг Комиссарлары Советинин илк тәркиби: јухарыда солдан сağа: Һәмид Султанов, Мирзә Давуд Һүсејнов, Мәһсүн Исрафилбәјов (Гәдирли), Дадаш Бүнјадзадә, Нәриман Нәриманов, Әлиһејдәр Гарајев, Гәзәнфәр Мусабәјов, Ағаһүсејн Казымов. Сәмәдаға Ағамалыоғлу, Чинкиз Илдырым, Ҹәмил Вәзиров.

Азәрбајҹан ССР Халг Комиссарлары Совети мәгаләсинә дән гурулду. Фырланма газма үсулуна кечилмәјә башланды 1923 илдә ССРИ-дә илк дәфә олараг л. Шмидт ад. з-дда роторла газма үсулу үчүн ики сүр'әтли бучургады олан газма дәзкаһы һазырланды вә мә'дәнләрдә тәтбиг едилди. 1924 илдә М. А. Капелјушниковун ихтира етдији бирпилләли редукторлу газма турбини илә Сураханыда дүнјада илк гују газылды вә мүасир турбин газмасынын әсасы гојулду. Техники тәрәггинин кенишләндирилмәси вә газмада апарылан механикләшдирмә нәтичәсиндә Азәрб. нефт сәнајеси Биринчи бешиллик планы ики ил јарыма јеринә јетирди. Бирлик Ленин ордени илә тәлтиф олунду (1931). Сонракы илләрдә нефт сәнајеси даһа да инкишаф етдирилди, мә'дәнләрдә елм вә техниканын наилијјәтләри тәтбиг олунду. 1931 илдә л. Шмидт ад. з-дда 4 сүр'әтли буруг бучургады, Дзержински ад. з-дда ФД типли дәринлик насослары, Киров ад. з-дда шарошкалы балта истеһсалы мәнимсәнилди. 1935—38 илләрдә А. бирлији техники чәһәтдән јенидән гурулду. П. П. Шумилов, Е. И. Тағыјев вә б.-нын тәкмилләшдирдији чохпилләли редукторсуз газма турбининин тәтбиги (1938) газма техникасында бөјүк наилијјәт олду. Икинчи бешиллик дә мүвәффәгијјәтлә баша чатдырылды, нефт сәнајеси там електрикләшдирилди вә әсасән, механикләшдирилди. 1940 илдә Гала вә Сураханы саһәләриндә ССРИ-дә илк дәфә олараг електрик мүһәррики илә дәринлији 2500 *м* олан нефт гујусу газылды. Електрик газмасынын јарадылмасында вә инкишафында А. П. Островски, Н. В. Александров, Ј. А. Сәфәровун хидмәти олмушдур. 1941 илдә дүнјада илк дәфә олараг Бибиһејбәт саһәсиндә *Аға Не'мәтулла* турбин үсулу илә маили гују газыды. Маили газманын техника вә технолокијасынын јарадылмасында вә инкишафында Н. С. Тимофејев, М. А. Кејман, А. Н. Шанкин, Н. А. Куликин, Р. А. Иоаннесјан, М. Т. Гусман, С. М. Гулијев, П. П. Гулијев вә б.-нын хидмәти олмушдур. 1941 илдә нефт һасилаты 23,5 млн. *т*-а (ССРИ-лә чыхарылан нефтин 74,3%-и; 1913 илдә 7,7 млн. *т*) чатдырылды.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин башланмасы илә А.-ин бир сыра мүәссисәләри, һәмчинин бир чох газма дәзкаһы дәсти вә буруг аваданлығы, бүтүн сәјјар буруг агрегатлары «Икинчи Бакы» нефт р-нларына апарылды. 1942 илдә Азәрб.-да мүвәггәти олараг газма ишләри дајандырылды. Лакин сәмәрәләшдиричи вә ихтирачылар ахтарышларыны давам етдирирдиләр. Јаранмыш чәтин шәраитә бахмајараг А. чәбһәни вә арханы јаначаг, сүрткү јағлары илә әсасән (тәләбатын 70%-и) тә'мин едирди. 1944 илдә нефт һасилатыны 1941 ил сәвијјәсинә чатдырмаг үчүн техники вә тәшкилати тәдбирләр көрүлдү. 1945 илдән газма ишләринә јенидән башланды. 1946 илдә «Бузовнанефт» мә'дәнләриндә А. И. *Орловун* бригадасы сүр'әтли газма һәрәкатынын тәшәббүсчүсү олду. 1949 илдә Азәрб. нефтчиләри бу саһәдә үмумиттифаг рекорду газандылар. 1946—50 илләрдә А. бирлији техники чәһәтдән јенидән гурулду.

Мүһарибәдән сонракы илләрдә Хәзәр дәнизиндә нефт јатагларынын кәшфи вә ишләнилмәси илә әлагәдар А.-ин респ.-да нефт вә газчыхармадакы хүс. ч. азалмышдыр. 1975 илдә А. мә'дәнләриндә 5,84 млн. *т* нефт, 1,57 млрд. $м^3$ газ чыхарылмышдыр. Бу, Азәрб. ССР-дә чыхарылан нефтин тәгр. 34,8% вә газын 18%-инә бәрабәрдир. Лакин газма, нефт вә газ чыхарылмасы, гујуларын јералты тә'мирининин механикләшдирилмәси вә автоматлашдырылмасы, лајлара су вурулмасы, нефт вә газ јығымынын һерметикләшдирилмәси саһәсиндәки јениликләрдә А.-ин ролу јенә бөјүкдүр. 1966 илдә ССРИ-дә илк дәфә олараг ики, һабелә даһа чох лајын бир гују илә ејни заманда вә ајрылыгда истисмар едилмәсинин техника вә технолокијасы А.-дә ишләниб һазырланмышдыр. Азәрб.-да 1 млрд. *т* нефтин чыхарылмасында (1971) А.-ин мүһүм ролу олмушдур. Саатлы р-ну әразисиндә дүнјада ән дәрин гујунун (15.000 *м*) газылмасы үчүн һазырлыг көрүлүр (1976 илин әввәли). «1976—1980-чи илләрдә ССРИ халг тәсәррүфаты инкишафынын әсас истигамәтләри»ндә көстәрилир: «...битумлу сүхурлардан нефт чыхарылмасы саһәсиндә елми-тәдгигат вә сәнаје-тәчрүбә ишләри апарылсын» (1976, сәһ. 28). Буна мүвафиг олараг «Ленинефт» НГЧИ-дә хүсуси гурғуда чөкүнтү вә битумлу сүхурлардан кархана үсулу илә илк нефт алынмышдыр (1976, феврал). Бу үсулун сәмәрәлилији нәзәрә алынараг хүсуси з-д тикилмәси лајиһәләшдирилир. Балаханыда истифадәсиз галмыш нефт мә'дәни саһәсиндә исә ССРИ-дә илк нефт шахтасынын тикинтисинә башланмышдыр. Бурада тәгр. 400 *м* дәринликдә гравитасија үсулу илә нефт чыхарылачагдыр.

Бакынын узун илләр өлкәнин «нефт академијасы» кими танынмасында да А.-ин ролу бөјүкдүр.

АЗӘРНӘШР—бах *Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты.*

АЗӘРОҒЛУ (тәхәллүсү; фамилијасы—Абизадә) Балаш Аллаһбахыш оғлу (д. 11.11.1921, Бакы)—Азәрб. шаири, ичтимаи хадим. 1938 илдә аиләси илә бирликдә Иран Азәрб.-ынын Әрдәбил шәһәринә көчмүшдүр. 1947 илдән мүһачирәтдә јашајыр. Иран Азәрб.-ындакы милли азадлыг һәрәкатынын (1941—46) иштиракчысыдыр. 1942 илдән Иран Халг Партијасынын (1960 илдән МК-нын), 1945 илдән исә Азәрб. Демократ Фиргәсинин (АДФ; 1954 илдән МК-нын) үзвүдүр. «Зидди-фашист» тәшкилаты Әрдәбил Комитәсинин сәдри (1943), АДФ Әрдәбил Вилајәт Комитәсинин үзвү, вилајәт комитәсинин органы «Човдәт» гәзетинин редактору, Тәбриз радио комитәсинин сәдр мүавини (1945—46), Иран Азәрб.-ы Милли Мәчлисинин депутаты (1946), АДФ МК-нын органы «Азәрбајчан» гәзетинин редактору (1954—55), АДФ МК-нын сәдр мүавини (1959—64) олмушдур. Иран Азәрб.-ы Јазычылар Чәмијјәтинин сәдридир (1947 илдән). Илк ше'ри 1937 илдә, илк китабы исә 1943 илдә чап олунмушдур. «Мүбаризә јолларында» (1950), «Мәним нәғмәләрим» (1952), «Сәһәр шәфәгләри» (1953), «Сечилмиш ше'рләр» (1959), «Елә оғул истәјир вәтән...» (1964), «Илләрдән илләрә» (1971) вә с. китабларын мүәллифидир. Иран Азәрб.-ы халгынын милли азадлыг мүбаризәсинин, сосиалист Азәрб.-ынын, совет адамларынын јарадычы әмәјинин тәрәннүмү А. ше'ринин әсас мөвзуларыдыр. Јарадычылығында фашизмин ифшасы, халглар достлуғу вә сүлһ уғрунда мүбаризә мүһүм јер тутур. Бир сыра әсәри ССРИ халглары дилләринә вә харичи дилләрә тәрчүмә олунмушдур.

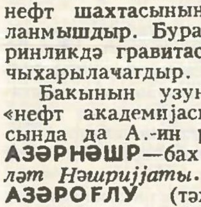

Әсәрләри: Сечилмиш әсәрләри, 2 чилддә, Б., 1969—70; Јарпаглар төкүләндә, Б., 1976; Земля Родины, М., 1958; Когда падают листья, М., 1971.

Әд.: Һачыјев Ч. Х., Азәроғлу јарадычылығынын илк дөврү, АДУ-нун Елми әсәрләри, 1955, № 2; Сарывәлли О., Б. Азәроғлу, «Азәрбајчан совет јазычылары» китабында, Б., 1958; Һејдәрзадә Ә., Балаш Азәроғлу, «Азәрбајчан совет әдәбијјаты» китабында, Б., 1966; Әлиоғлу М., Шаирин амалы вә сәнәти, «Азәрбајчан», 1971, № 5.

АЗИД ТУРШУСУ, азоимид, HN_3—бирәсаслы зәиф туршу; кәскин ијли, зәһәрли, рәнксиз, учучу маједир. Сыхлығы 1130 $кг/м^3$-дир. 37°С-дә гајнајыр, —80°С-дә донур, гурулуш формулу $H{-}N{=}N{\equiv}N$-дир. Гыздырылдыгда вә ја олдуғу габы силкәләдикдә партлајыр (азот вә һидрокенә парчаланыр). Суда зәиф мәһлулу давамлыдыр. А.т.-нун гаты хлорид туршусу илә гарышығы гызыл вә платини һәлл едир. Јалныз А.т. дузларынын—*азидләрин* практик әһәмијјәти вар.

АЗИДЛӘР—*азид туршусунун* HN_3 дузлары, мәс., натриум-азид NaN_3, гурғушун 2-азид $Pb(N_3)_2$ вә с. Тәркибиндә бир вә ја бир нечә азид групу ($-N{=}N{\equiv}N$) олан бирләшмәләр (ClN_3, RN_3, $RCON_3$ вә с.) дә А. адланыр. Гәләви металларын А.-и гыздырылдыгда партлајышсыз парчаланыр, ағыр металларынкы исә јүнкүл зәрбә вә ја сүртүнмә нәтичәсиндә, һәтта јаш һалда белә, шиддәтлә партлајыр. Гурғушун 2-азид партлајычы маддә кими ишләдилир. Үзви А.-дә дә аз-чох партлама хассәси вар.

АЗИЛ МӘДӘНИЈЈӘТИ—еркән Мезолит дөврүнә аид археоложи мәдәнијјәт. Әсасән, Франса, һабелә АФР әразиләриндә јајылмышдыр. Мас-д'Азил (Mas-d'Azil) мағарасынын (Франса) ады илә адланыр. А.м. үчүн хырда чахмагдашыдан, сүмүкдән әмәк аләти, гармаг, марал бујнузундан һарпунлар вә үзәриндә охра илә чәкилмиш рәсмләр олан кичик чајдашылары характерикдир. А.м.-нин јајылдығы әразидәки тајфалар ибтидаи ичма гурулушунда јашамыш, овчулуг, балыгчылыг вә јығычылыгла мәшғул олмушлар.

АЗИМУТ (әр. السموت —әс-сүмут; السمت —әс-сәмт сөзүнүн чәми; јол, сәмт, истигамәт)—мүшаһидә нөгтәсиндән вә көј (вә ја Јер) чисминдән кечән шагули мүстәви илә һәмин нөгтәнин меридиан мүстәвиси арасындакы бучаг. А. саат әгрәби истигамәтиндә шм. нөгтәсиндән ш.-ә вә г.-ә (астрономијада бә'зән ч. нөгтәсиндән г.-ә) доғру 0°-дән 360°-јәдәк һесабланыр.

А́ЗИН Владимир Мартинович (Михајлович) (26.9.1895—18.2.1920)—вәтәндаш мүһарибәси гәһрәманы. 1918 илдән Сов.ИКП үзвү. Миллијјәтчә латышдыр. 1918 илин јанварында латыш коммунист дәстәсинин командири тә'јин едилмиш, сонра Вјаткада Гызыл гвардија дәстәләри тәшкил етмишдир. А. 1918 илдә Казанын азад едилмәсиндә бөјүк рол ојнамыш, Сарапул, Ижевск вә Воткинск ш.-ләринин алынмасына башчылыг етмишдир. А.-ин командир олдуғу 28-чи атычы дивизија Колчак гошунларына, 1919 илин сентјабрында исә Деникин гошунларына гаршы гәһрәманчасына вурушмушдур. А. чәсурлуғу илә фәргләнирди. Маныч ч. саһилиндәки Селина ст. р-нунда дөјүшдә А. ағларын әлинә кечмиш вә өлдүрүлмүшдүр.

Әд.: Кондратьев Н. Д., Начдив В. Азин, М., 1968.

АЗИНЛӘР—молекулунун һалгасында карбон атомлары илә јанашы, һеч олмазса бири азот атому олмагла, азы ики башга атом олан һетеросикл бирләшмәләр. Һалгасында ики азот атому олан А.-ә диазин, үч азот атому оланлара триазин дејилир вә и.а. Әсаси характерли үзви бирләшмә олдугларындан А. туршуларла дуз әмәлә кәтирир. А.-ин төрәмәләриндән бир чохунун бөјүк әһәмијјәти вар, мәс., пиримидин әсаслары *нуклеин туршуларынын* тәркиб һиссәсидир, B_1, B_2, Вс витаминләриндә пиримидин системи вар. Аминазиндән, еләчә дә фентиазинин башга төрәмәләриндән психиатрија вә чәрраһлыгда истифадә едилир. Тәркибиндә А. олан башга дәрман маддәләри (мәс., лүминал, сулфадимезин) вә мүхтәлиф боја нөвләри дә вар.

АЗЫХ МАҒАРАСЫ, Азых каһасы (азых—гәдим түрк дилләриндә ајы демәкдир)—Азәрб. ССР-дә ән ири карст мағарасы. Фүзули ш.-ндән 14 *км* шм.-г.-дә, Һадрут р-ну (ДГМВ) әразисиндә, Гуручајын сол саһилиндә, дәниз сәвијјәсиндән 900 *м* һүнд.-дәдир. Үст Јура јашлы әһәнкдашыларында әмәлә кәлмишдир. Мағарада бир-бири илә дар кечидләрлә бирләшән 6 салон вар. Ән бөјүјү 3-чү салондур (саһ. 104 $м^2$). Салонлар сталактит вә сталагмитләрлә зәнкиндир. Мағараја 2 тәрәфдән кириш вар.

Азых мағарасынын харичдән көрүнүшү.

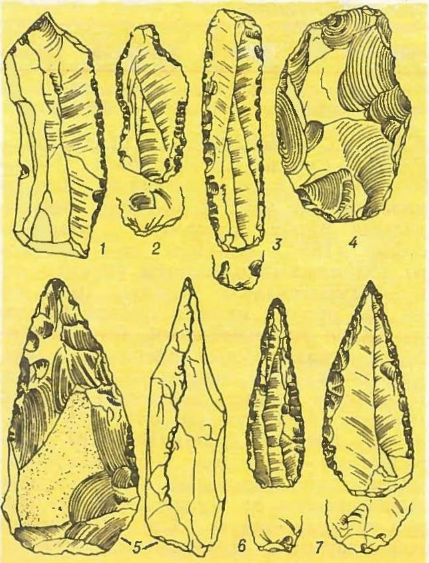

Азых мағарасы: *1—3*—гашов; *4*—кобуд чапачаг; *5*—чапачаг; *6—7*—итиучлу әмәк аләти.

А.м. Ашағы Палеолит дөврүнә аид надир мағаралардан биридир. 1968 илдә А.м.-нда Ашөл дөврүндә јашамыш ибтидаи инсанын чәнә сүмүјүнүн бир һиссәси тапылмышдыр (ССРИ-дә биринчи, дүнјада үчүнчү тапынтыдыр). Бу, Азәрб.-ын гәдим инсанларын формалашдығы әразијә дахил олдуғуну сүбут едир (бах *Азыхантроп*).

А.м. археоложи чәһәтдән 1960 илдән өјрәнилир. Галынлығы 10—14 *м* олан 10 тәбәгә ашкар едилмишдир. 1-чи тәбәгә 10—12 әсрләрә вә Енеолит дөврүнә аиддир. Ашағы Палеолитә аид 3 вә 5—9-чу тәбәгәләрдә 15 миндән чох даш мә'мулат ашкар едилмишдир. 9-чу тәбәгәнин үстүндән тапылмыш чајдашылары вә кәнарлары ишләнмиш гәлпәләр Шеләгәдәрки дөврә (бах *Шел мәдәнијјәти*) аид едилир. 6-чы тәбәгәдә ибтидаи үсулла гәлпәләнмиш, чапачағаохшар аләтләр тапылмышдыр. Бу тәбәгәнин даш мә'мулаты гәлпәләнмә үсулуна вә аләтләрин формасына көрә Шел дөврүнә аид едилир. 5-чи тәбәгәдә Ашөл дөврүнә аид (бах *Ашөл мәдәнијјәти*), һәр ики тәрәфи јахшы гәлпәләнәрәк итиләнмиш бадамвары ири чапачаг, даш гашов вә с. тапылмышдыр. 3-чү тәбәгәдә чахмагдашы вә обсидиандан һазырланмыш итиучлу јарпағаохшар аләтләр, гашовлар, бычаглар, кәсичиләр вә истеһсал туллантылары ашкар едилмишдир. 3-чү тәбәгәдә тапылмыш аләтләр Мустје дөврүнә (бах *Мустје мәдәнијјәти*) аиддир. 2-чи вә 4-чү тәбәгәдә археоложи материал тапылмамышдыр.

Ашағы Палеолитә аид тәбәгәләрдән тапылан 30 миндән чох дашлашмыш һејван вә надир һалларда балыг сүмүјү А.м. сакинләринин јығычылыгла бәрабәр, овчулуг вә бә'зән балыг тутмагла мәшғул олдугларыны сүбут едир. Фауна галыглары ичәрисиндә һәләлик 35 нөв һејван сүмүјү мүәјјән едилмишдир. Сон илләрдә апарылмыш газынтылар заманы Ашөл тәбәгәсиндән 4 очаг јери үзә чыхарылмышдыр. Очаглардан биринин саһәси 10 $м^2$-ә гәдәрдир. Бурада тәгр. 150 *кг* күл-көмүр галығы мүәјјән олунмушдур. Очаглар олан саһәдә гаја парчаларындан дүзәлдилмиш јашајыш тикилиләринин өзүлү ашкар едилмишдир.

А.м. ССРИ-дә мағара типли инсан дүшәркәләриндән ән гәдимидир. Ашағы Антропокен дөврүнә аид јеканә чохтәбәгәли абидәдир. Азәрб. әразисиндә тәгр. милјон ил бундан әввәл јашајыш олдуғуну сүбут едән А.м. архантропларын вә даһа гәдим адамларын мәскәни вә ибтидаи е'малатханасы олмушдур. А.м.-ны кеологлар, кеоморфологлар, палеозоологлар да өјрәнир.

Әд.: Һүсејнов М. М., Јералты аләмә сәјаһәт, Б., 1966; јенә онун, Азәрбајчан археолокијасы (Даш дөврү), Б., 1975; јенә онун, Следы первых жилищ в Ашельском слое Азыхской пещеры. Археологические открытия 1973 года, М., 1974; јенә онун, Очаги азыхантропов Баку—хазарского (миндель-рисс) возраста, «Ученые записки» АГУ, 1974, №1; Борисковский П. И., Проблемы становления человеческого общества и археологические открытия последних десяти лет. Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма (Сб. статей), М., 1970.

АЗЫХ ФА́УНАС́Ы—Ашағы Палеолитдә индики Азәрб.ССР әразисиндә мөвчуд олмуш онурғалы һејванлар комплекси. *Азых мағарасында* М. Һүсејновун рәһбәрлији илә апарылан археоложи газынтылар заманы ашкар едилмишдир. А.ф.-на һазырда Гафгазда нәсли кәсилмиш нәһәнк марал, дама (лан), кәркәдан, мағара кафтары, мағара ајысы дахилдир. Бунлардан башга, газынты јериндә амфибијаларын, јунан тысбағасынын, сәрчәкимиләр дәстәсиндән кичик гушларын, охлу кирпинин, мүхтәлиф кәмиричиләрин вә јарасаларын; тәкдырнаглылардан вәһши ат вә Авропа вәһши ешшәјинин; чүтдырнаглылардан Гафгаз маралы, габан, гаја кечисинин; јыртычы мәмәлиләрдән чанавар, чаггал, түлкү, бәбир, гамыш пишији вә порсуғун сүмүк галыглары тапылмышдыр. Сүмүкләрин чахмагдашындан гајрылмыш аләтләрлә бир јердә тапылмасы, онларда јаныг изләринин олмасы көстәрир ки, индики Азәрб.ССР әразисинин ч.-г. һиссәсиндә Даш дөврүндә јашамыш ибтидаи инсанлар А.ф.-на аид ири мәмәлиләри овламышлар. А.ф. Ашағы Палеолит инсанларынын јашадығы тәбии шәраити өјрәнмәјә имкан верир.

АЗЫХАНТРОП (Азых — Азәрб.ССР-дә мағара+јун. ánthrōpos—инсан)—1968 илдә *Азых мағарасында* алт чәнә сүмүјүнүн бир һиссәси тапыл-

Азыхантроп типли Ашөл адамы.

мыш ибтидаи инсана верилән ад. Чәнә сүмүјү галын, дишләри исә хырдадыр. А. тәгр. 250—300 мин ил әввәл јашамышдыр. Антроположи хүсусијјәтләринә көрә синантроп вә Һејделберг адамына ујғун кәлир; ејни заманда неандертал адамына да јахындыр. А. илк палеоантропа кечид пилләсини тәшкил едир. А. сүмүјүнүн тапылдығы Ашөл тәбәгәсиндән чохлу даш аләт дә әлдә едилмишдир.

Әд.: Гаджиев Д. В., Гусейнов М. М., Первая для СССР находка ашельского человека (Азербайджан, Азыхская пещера), Юбилейный сборник «Ученые записки» Азгосмединститута, т. XXXI, Б., 1970; Векилова Е. А., Зубов А. А., Антропологические остатки из мустьерских слоев Ахштырской пещеры. КСПА, в. 131, М., 1972; Гусейнов М. М., О тайнике Азыхантропов в ашелье, «Ученые записки» АГУ (серия истории и философии), Б., 1973, № 8; Борисковский П. И., Происхождение человека в свете новейших открытий, Вестник АН СССР, М., 1975, №3; Бадер О. Н., Из глубин палеолита, «Вопросы истории», 1976, № 2.

АЗКОМПЛЕКТЛИ МӘКТӘБ—шакирдләрин сајы аз олан (100-дәк), паралел синифләрсиз орта, сәккизиллик вә ибтидаи мәктәб. Кичик јашајыш мәнтәгәләриндә тәшкил олунур. ССРИ-дә А.м.-ләр үмумтәһсил мәктәбләри үчүн гәбул олунмуш програм вә тәдрис планлары әсасында ишләјир. Ибтидаи А.м.-дә мүәллим ејни вахтда бир нечә синифлә бир јердә дәрс апара биләр. 4—10 синифләрдә мәшғәләләр ајрылыгда кечилир. А.м.-ләр дүнја өлкәләринин чохунда вар.

АЗМЫШ ҸӘРӘЈАНЛАР—електрик д.ј. релсләриндән торпаға кечән сабит електрик ҹәрәјанлары. А.ҹ. өз јолунун мүәјјән һиссәсиндә метал гурғулардан (кабел өртүкләри, нефт, газ вә су кәмәрләри) кечир вә јенә дә ҹәрәјан мәнбәјинә гајыдыр. Нәм торпаг катод, метал гурғулар анод ролуну ојнајыр вә *електролиз* нәтиҹәсиндә коррозија күҹләнир (јералты гурғуларда металын бир һиссәси торпаға гарышыр). Јералты метал гурғулары А.ҹ.-дан мүһафизә үчүн *електрик дренажлары*, соручу *фидерләр*, катод мүһафизәси вә с. тәтбиг олунур.

АЗО́... (*азот* сөзүндән)—азогрупу $(-N{=}N-)$ олан мүрәккәб кимјәви бирләшмә адларынын тәркиб һиссәси (мәс., *азобирләшмәләр*, *азобојалар* вә с.).

АЗОБИРЛӘШМӘЛӘР — молекулунда бир вә ја бир нечә азогруп $(-N{=}N-)$ олан үзви бирләшмәләр. Ән садәси азобензолдур $C_6H_5-N{=}N-C_6H_5$. А.-ын һамысы рәнкли, әксәријјәти бәрк маддәләрдир; чохуна туршу вә гәләви тә'сир етмир. А.-ә тәбиәтдә тәсадүф едилмир. Нитробирләшмәләрин редуксијасындан, нитробензолун ароматик аминләрлә гаршылыглы тә'сириндән, *диазобирләшмәләрдән* вә с. синтез үсулу илә алыныр. А.-ин диазобирләшмәләрдән алынмасы үсулу даһа әһәмијјәтлидир (бах *Азобојалар*). А.-дән бир чоху боја маддәси кими ишләдилир.

АЗОБОЈАЛАР — молекулунда ароматик радикалларла бирләшмиш бир вә ја бир нечә азогруп $(-N{=}N-)$ олан үзви боја маддәләри. Азогрупларын сајына көрә А. дөрд ҹүр олур: моноазо-, диазо-, триазо- вә полиазобојалар. Бунлар *азобирләшмәләрдән* молекулларында ауксохром групларынын $(-OH, -NH_2, -SO_3H$ вә с.) олмасы илә фәргләнир. А. ароматик *диазобирләшмәләрлә* феноллар, ароматик аминләр вә ја онларын төрәмәләри арасында кедән реаксијалар әсасында синтез едилир. Диазолашдырылан аминин вә ароматик бирләшмәнин характериндән, еләҹә дә молекулун тәркибиндәки азогрупларын сајындан асылы олараг А. мүхтәлиф рәнкләрдә алыныр.

Кимјәви гурулушу вә бојанаҹаг материалла гаршылыглы тә'сир характеринә көрә А. әсаси, туршулу, субстантив, рәнкаблы, сојуг һалда бојајан, актив вә с. нөвләрә ајрылыр. Әсаси А.-да NH_2 групу, туршулу А.-да, адәтән, бир вә ја бир нечә сулфогруп олур; туршулу А. ипәк вә јун парчалары бојамаг үчүн ишләдилир. Субстантив, јә'ни бирбаша бојајан А. күлли мигдарда истеһсал олунур вә памбыг парчаларын бојанмасында онлардан истифадә едилир. Актив А. бојанаҹаг парчанын лифләри илә кимјәви рабитә јарадыр, она көзәл рәнкчалары верир, суја вә ишыға давамлы олмасы илә фәргләнир. Бә'зи А.-дан нарын дисперс һалда полиграфија вә лак-боја сәнајесиндә истифадә едилир. А. дәри, кағыз, резин вә бә'зи пластик күтләләри бојамаг үчүн дә ишләдилир.

Әд.: Чекалин М. А., Пассет Б. В., Иоффе Б. А., Технология органических красителей и промежуточных продуктов, Л., 1972.

АЗО́В—РСФСР Ростов вил.-ндә шәһәр. Дон чајы саһилиндә порт. Д.ј.ст. Әһ. 70 мин (1975). Дәмирчи-прес аваданлығы вә автоматлары, тиҹарәт аваданлығы з-длары, кәмигајырма, јејинти вә јүнкүл сәнаје мүәссисәләри вар. Тикинти материаллары истеһсал едилир. Политехникум, педагожи техникум, педагожи мәктәб, өлкәшүнаслыг музеји вар.

А. Гара дәнизин шм.-ндакы гәдим шәһәрләрдәндир. 10—11 әсрләрдә Кијев Рус дөвләтинин тәркибиндә иди. Тәгр. 1067 илдә А.-у гыпчаглар тутмуш вә Азак адландырмышдылар. Азак 13 әсрдән Гызыл Ордаја дахил иди. 1471 илдә шәһәри түркләр алыб һәрби галаја чевирдиләр. 1637 илдә Крымдакы дахили мүбаризәләрдән истифадә едән Дон казаклары А.-у тутдулар. Лакин Русијадан көмәк алынмадығы үчүн 1642 илин јајында А.-у тәрк етдиләр. 1696 илдә I Пјотрун ордусу А.-у алды. 1711 илдә А. Түркијәјә гајтарылды. *Кучук-Гајнарҹа сүлһүнә (1774)* әсасән Русијаја бирләшдирилмишдир.

Әд.: Азов, 900 лет, Ростов н/Д., 1967.

АЗО́В ДӘНИЗИ (лат. Palus Maeotis, гәдим јун. Maiṓtis limnē—Меотида көлү, гәдим русҹа Сурож дәнизи) — ССРИ Авропа һиссәсинин ҹ.-унда аралыг дәниз. Керч боғазы А.д.-ни Гара дәнизлә бирләшдирир. Саһ. 38 мин *км*², орта дәринлији 8 *м*, макс. дәринлији 14 *м*-дир. А.д.-нин шм.-ш.-и *Таганрог көрфәзи*, г.-и *Сиваш* көрфәзләр системидир. Сивашы А.д.-ндән Арабат дили ајырыр. Адалары аздыр (Бирјучи а., Черепаха а. вә Песчаны а-ры групу). А.д.-нин ҹ. саһили (Керч боғазындан Арабат дилинә гәдәр) тәпәликдир. Шм. саһили вә ш. саһилинин шм. һиссәси дүзәнлик, дәнизә тәрәфи исә сылдырымлыдыр. Приморск - Ахтарскдан ҹ.-а доғру 100 *км* мәсафәдә Кубан чајынын делтасы узаныр. А.д.-нә Дон, Кубан, Обиточнаја, Миус вә с. чајлар төкүлүр. А.д. саһилләриндә әмәлә кәлән гум дилләри бир сыра дајаз көрфәз вә лиманлары дәниздән ајырыр. Иглими континенталдыр. Һаванын орта темп-ру ијулда 23,5—24,5°С, макс. 40°С, јанвар — февралда — 1-дән (ҹ.-да) —6°С-јәдәк (шм.-да), минимум —30°С вә даһа чох олур. Иллик јағынты 312—528 *мм*-дир. Сујун темп-ру јајда 25—30°С, гышда 0°С-дән ашағыдыр. Декабрын ахырындан февралын ахырына кими донмуш олур. Дузлулуғу тәгр. 9—11‰-дир. Ахынларын әсас истигамәти саат әгрәбинин әксинәдир. А.д.-ндә суф, чапаг, сијәнәк, нәрә, узунбурун, хамса, мәрсин балыглары овланыр. А.д.-нин сәрнишин вә јүк дашынмасында нәгл. јолу кими бөјүк әһәмијјәти вар. Әсас портлары: Жданов, Ростов-Дон (Дон чајында), Таганрог, Јејск вә с.

АЗО́В ДОНАНМАСЫ (флоту)—биринчи Азов сәфәриндән сонра [бах *Азов сәфәрләри (1695—96)*] јарадылмыш јелкәнли һәрби донанма. Азов галасынын алынмасында һәлледиҹи рол ојнамышдыр. Прут сәфәриндән (1711) сонра (Азовун түркләрә гајтарылмасы илә әлагәдар) мәһв едилмишдир. А.д. рус низами һәрби донанмасынын әсасыны гојмушдур.

Әд.: Елагин С., История русского флота. Период Азовский. Приложения, ч. 1—2, СПБ, 1864; Никульченков К., Создание Азовского воен. флота, «Морской сборник», 1939, № 6.

АЗО́В СӘФӘРЛӘРИ (1695—96)—Русија—Түркијә мүһарибәси (1686—99) заманы Азов дәнизинә вә Гара дәнизә чыхмаг үчүн I Пјотрун Азов галасына һәрби сәфәрләри. Биринҹи сәфәр (1695) ордунун пис тәшкили вә донанманын олмамасы үзүндән мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады. 1696 илдә рус ордусу икинҹи сәфәрә башлады. *Азов донанмасынын*, Дон вә Украјна казакларынын көмәји илә ијулун 19-да Азов галасы алынды. А.с. Русијанын дәниз дөвләтинә чеврилмәсинин башланғыҹы олду.

АЗО́В ҺӘРБИ ДОНАНМАСЫ (флотилијасы)—вәтәндаш мүһарибәси заманы јарадылмышдыр (1920, март). Ағгвардијачы вә мүдахиләҹиләрә гаршы вурушмушдур. Ген. Вранкелин гошунларынын дармадағын едилмәсиндә мүһүм ролу олмушдур. 1921 илдә ләғв едилмиш, 1941 илдә јенидән тәшкил олунмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Керч-Феодосија десант әмәлијјатында (1941—42), Ҹәнуб ҹәбһәсинин һүҹум әмәлијјатында (1943, август—сентјабр), Керч—Елтикен десант әмәлијјатында (1943, октјабр) вә с. әмәлијјатларда иштирак етмишдир. 1944 илдә А.һ.д. әсасында Дунај Һәрби Донанмасы јарадылмышдыр.

Әд.: Горшков С. Г., Десантные операции Азовской военной флотилии, «Морской сборник», 1944, №4; Вьюненко Н. П., Черноморский флот в Вел. Отечеств. войне, М., 1957; Красная Азовская флотилия. Сб. восп., [Донецк], 1962.

АЗОВБОЈУ ЈҮКСӘКЛИК—УССР-ин ҹ.-ш.-индә јүксәклик. Һүнд. 326 *м*-ә гәдәр (Мокила-Белмак). Сәтһи, әсасән, *лөсс* чөкүнтүләри илә өртүлүдүр. Ҹәнуб гараторпаглары кениш саһә тутур.

АЗОНА́Л БИТКИЛӘР—һеч бир јердә мүстәгил зона әмәлә кәтирмәјән, лакин мүхтәлиф зоналарда раст кәлән биткиләр (мәс., субасар ҹәмәнләр).

АЗОНА́ЛЛЫГ (јун. а—инкар шәкилчиси + zónē—гуршаг, зона)—мүәјјән әразинин зоналлыг хүсусијјәтләри илә һеч бир сәбәбијјәт әлагәси олмајан һәр һансы тәбиәт һадисәсинин јајылмасы (бах *Зоналлыг*). А., һәм тәбии зона (иглим, торпаг, битки, ландшафт вә с.) системләри илә әлагәли дүзәнлик зонасында, һәм дә јүксәк дағ зонасында ола биләр. Әсасән вә ја хејли дәрәҹәдә Јерин дахили гүввәләринин (кеоложи гурулуш, релјефин морфоложи гурулушу вә и.а.) тә'сири нәтиҹәсиндә баш верән тәбиәт һадисәләри азоналдыр. Азонал амилләрин тә'сири ән чох дағларда мүшаһидә едилир. А. зоналлыгла бирликдә рекионал ландшафтын формалашма комплексини мүәјјән едир. А.-ын нөвмүхтәлифлији интразоналлыгдыр (зона дахилиндә тәбиәт һадисәләринин јајылмасы).

АЗООСПЕ́РМИЈА (јун. а—инкар шәкилчиси + zóon — ҹанлы + spérma — тохум)—тохум мајесиндә *сперматозоидләрин* олмамасы. Ҹинсијјәт јолларындан сперматозоидләрин кеҹмәмәси (илтиһаб просесләри нәтиҹәсиндә), һабелә хајаларын сперматозоид һасил етмәмәси (тохум вәзисинин хәстәлији, диабет, интоксикасија вә с. нәтиҹәсиндә) А.-ја сәбәб олур. *Сонсузлуғун* әсас сәбәбләриндән биридир.

АЗО́Р АДАЛАРЫ (Португалија дилиндә Ilhas dos Açores—Гырғы адалары)—Атлантик океанында, Африканын шм.-г. саһилләриндә вулкан мәншәли архипелаг. Португалијаја мәхсусдур. 9 бөјүк ададан (Сан-Микел, Терсејра, Пику, Сан-Жоржи, Флориш вә с.) вә бир нечә кичик рифдән ибарәтдир. Саһ. 2 300 *км*^{2}. А.а. јүксәк тәзјиг (Азор антисиклону) саһәсиндәдир. Сәтһи дағлыг (һүнд. 2 320 *м*-ә гәдәр, Пику д.), иглими субтропикдир. Орта темп-р ијулда 22°С, јанварда тәгр. 14°С. Иллик јағынты 700—800 *мм*-дир. Тез-тез зәлзәлә олур. Ситрус биткиләри вә үзүм јетишдирилир. Дәфнә вә шабалыд мешәләри вар. Трансатлантика һава хәттиндә мүһүм базадыр. Башлыҹа шәһәр вә портлары: Понта-Делгада, Ангра-ду-Еройжму, Орта.

АЗО́Р АНТИСИКЛОНУ—Шимал јарымкүрәсиндә Атлантик океанынын субтропик һиссәси үзәриндә ил боју (хүсусилә јај ајларында) јүксәк тәзјиг саһәси. А.а.-нун мәркәзи Азор а-ры јахынлығындадыр. Бурада чохиллик орта атм. тәзјиги јанварда 1 022 *мб*-дан, ијулда исә 1 025 *мб*-дан јухары олур. Гышда Шимали Африканын, јајда Орта вә Ҹәнуби Авропанын (о ҹүмләдән Азәрб. әразисинин) һавасына тә'сир едир.

АЗО́Т (јун. ázōos—ҹансыз, лат. Nitrogenium), N—кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин V групундадыр; ат. н. 7, ат. к. 14,0067-дир; ији вә дады олмајан рәнксиз газдыр. 1772 илдә шотланд кимјачысы Д. Резерфорд шүшә галпаг алтында фосфор вә башга маддәләр јандырмагла сәрбәст һалда алдығы газын тәнәффүсә вә јанмаја көмәк етмәдијини көстәрмиш вә А.-у «боғуҹу газ» адландырмышдыр. 1787 илдә франсыз алими А. Лавуазје һәмин газын бәсит маддә олдуғуну мүәјјән едиб, ону «А.» адландырмағы тәклиф етмишдир. 1784 илдә инкилис физики вә кимјачысы Һ. Кавендиш шоранын тәркибиндә А. олдуғуну көстәрмишдир. А.-ун латынҹа ады нитрокениум да бурадандыр (nitrum—шора + јун. gennáo—әмәлә кәтирирәм).

А. тәбиәтдә ән чох јајылмыш елементләрдәндир. А.-ун Јер күрәсиндәки үмуми күтләсинин чох һиссәси (тәгр. $4 \cdot 10^{15}$ *т*) атм.-дә N_2 молекулу шәклиндәдир вә һәҹмҹә онун 78,09%-ини вә ја күтләҹә 75,6%-ини тәшкил едир. Литосфердә орта мигдары күтләҹә 0,0019%-дир. Башлыҹа тәбии бирләшмәләри мүхтәлиф нитратлардыр (бах *Шоралар*). А. даш көмүрдә (1—2,5%), нефтдә (0,02—1,5%), чај вә океан суларында, торпагда (0,1%) вә ҹанлы организмләрдә дә (0,3%) вар. А. Күнәш системиндә јајылма дәрәҹәсинә көрә һидрокен, һелиум вә оксикендән сонра кәлән дөрдүнҹү елементдир.

Тәбии А. ики сабит изотопдан: ^{14}N (99,635%) вә ^{15}N (0,365%) ибарәтдир. ^{15}N изотопу кимјәви вә биокимјәви тәдгигатда нишанланмыш атом кими ишләдилир; күтлә әдәди 12, 13, 16 вә 17 олан радиоактив изотоплары сүн'и јолла алынмышдыр. Бунлардан јарымпарчаланма дөврү ән бөјүк оланы ^{13}N-дүр ($T_{1/2}=10{,}08$ *дәг*), галанлары чох аз јашајыр. Атм.-ин јухары гатларында космик шүалардакы нејтронларын тә'сири илә ^{14}N радиоактив карбон изотопуна ^{14}C чеврилир.

А. һавадан азҹа јүнкүлдүр; 0°С-дә вә 101 325 *н/м*^{2} (760 *мм ҹ. сүт.*) тәзјигдә сыхлығы 1,2506 *кг/м*^{3}-дир, —195,8°С-дә мајеләшир, —209,86°С-дә донур; суда оксикендән пис һәлл олур (0°С-дә 1 *м*^{3} суда 23,3 *г* ·А.), бә'зи карбоһидрокенләрдә исә судакына нисбәтән јахшы һәлл олур. Баш валенти оксикенлә бирләшмәләриндә беш, һидрокен, һалокен вә металларла бирләшмәләриндә үчдүр. А. кимјәви ҹәһәтдән аз фәалдыр, ади шәраитдә јалныз литиумла бирләшир, јүксәк темп-р вә тәзјигдә катализатор иштиракилә башга елементләрин чоху илә бирләшир, мәс., металларла нитридләр әмәлә кәтирир; һидрокенлә *аммонјак*, *һидразин*, триазин, *азид туршусу* вә с. бирләшмәләр верир. А. һалокенләрлә билаваситә бирләшмир, лакин онун бә'зи һидрокенли бирләшмәләриндән NҺ$_3$ тәркибли төрәмәләри алына биләр (бурада Һ—флүор, хлор, бром, јахуд јоду көстәрир). А. оксикенлә бирләшәрәк 5 оксид әмәлә кәтирир (бах *Азот оксидләри*). Нитрит вә нитрат туршулары А.-ун оксикенли бирләшмәләриндәндир. А. мүһүм үзви бирләшмәләрдән бир чохунун, мәс., аминләрин, аминтуршуларын, нитробирләшмәләрин вә с. тәркибиндә вар.

А. лабораторијада аммониум-нитритин NH_4NO_2 гаты мәһлулуну гыздырмагла, сәнаједә исә һавадан алыныр. Бу мәгсәдлә мајеләшдирилмиш һаваны ректификасија колонналарында, А.-ун —195,8°С-дә, оксикенин исә —182,98°С-дә гајнамасына әсасән ајырырлар (бах *Газајырма*). Сәрбәст А., әсасән, аммонјак истеһсалында, мүхтәлиф кимјәви вә металлуржи просесләрдә (тә'сирсиз бир мүһит кими), ҹивә термометрләриндә вә с., маје А. исә мүхтәлиф сојудуҹу гурғуларда ишләдилир. А. бирләшмәләринин чохундан кениш истифадә едилир.

А. «һәјата көмәк етмәјән» мә'насы версә дә, әслиндә, әсас *биокен елементләрдәндир*. О, ҹанлы һүҹејрәләрин зүлал вә нуклеин туршуларынын тәркибинә дахилдир. Инсан вә һејван зүлалында 16—17% А. вар. Биткиләр зүлалы торпағын, әсасән, гејри-үзви характерли азотлу маддәләриндән синтез едир. Торпаға исә, һаванын сәрбәст азотуну А. бирләшмәләринә чевирә билән микроорганизмләр (бах *Азот фиксасијасы*) васитәсилә даим күлли мигдарда А. дахил олур. Әтјејән һејванларын организминдә А. отјејән һејванларын организминдәки вә биткиләрдәки зүлали маддәләри јемәләри һесабына әмәлә кәлир.

Тәбиәтдә арасыкәсилмәдән А. дөвраны кедир. Бу просесдә нитрофикасија вә денитрофикасија микроорганизмләринин, азотфиксәедән микроорганизмләрин вә с. бөјүк ролу вар. Лакин биткиләрин торпагдан мүхтәлиф бирләшмәләр шәклиндә күлли мигдарда А. алмасы нәтиҹәсиндә (хүсусән интенсив әкинчилик шәраитиндә) торпагда А.-ун мигдары кетдикҹә азалыр. Биткиләрин мәнимсәјә биләҹәји азот бирләшмәләринин чатышмадығы торпагларда биткиләр пис инкишаф едир. Одур ки, торпаға А. күбрәләри, малгараја исә әлавә јем шәклиндә зүлали маддәләр верилмәси к.т.-нын инкишафында мүһүм васитәләрдәндир. Инсанын тәсәррүфат фәалијјәти А. дөвраныны позур: јандырылан јанаҹаг атм.-дә А.-ун мигдарыны артырыр, күбрә истеһсал едән з-длар исә һавадан А. алыб ону бирләшмә шәклинә салыр.

Әд.: Гарајев З., Гејри-үзви кимја, Б., 1975; Рзајев М. Һ., Ҹаббаров А. Ә., Үмуми кимја технолокијасы, Б., 1975; Неницеску К., Общая химия, М., 1968; Реми Г., Курс органической химии, М., 1972.

АЗО́Т КҮБРӘЛӘРИ—биткиләрин азот гидасынын мәнбәји кими истифадә едилән үзви вә минерал маддәләр. А.к. һәлә чох гәдимдән тәтбиг едилмәкдәдир. Бу күбрәләрдән илк дәфә 19 әсрин орталарында Чилинин (Ҹәнуби Америка) тәбии шора јатагларындан чыхарылан натриум шорасы тәтбиг олунмушдур. Сонралар сәнаје аммониум-сулфат, калсиум-сианамид вә калсиум шорасы истеһсал етмәјә башламышдыр. 1913 илдә дүнјада А.к. истеһсалы тәгр.

700 мин *т*-а (халис азот) чатмышдыр. Сәнаје мигјасында атм. һавасы азотундан вә һидрокендән аммонјакын синтези дүнјада А.к. истеһсалынын хејли артмасына имкан вермишдир. 1966 илдә бунларын үмуми истеһсалы 19 200 мин *т*-а (халис азот) чатмышдыр. 1919 илдә Русијада 3 мин *т* (халис азот) А.к. истеһсал едилирди. ССРИ-дә А.к. истеһсал едән ири сәнаје Биринчи беşилликдә јарадылмаға башланмышдыр. Өлкәнин к.т.-на 1928 илдә 2, 1940 илдә 199, 1950 илдә 307, 1960 илдә 1 003, 1970 илдә 4 605, 1973 илдә 6 230, 1974 илдә 6 754 мин *т* А.к. верилмишдир. Азот минерал А.к.-нин тәркибиндә аммонјак (NH_3), нитрат (NO_3), аммонјак-нитрат (NH_3 вә NO_3) вә амид (NH_2) шәклиндә олур.

Аммонјаклы күбрәләрә аммониум-сулфат, аммониум-хлорид, аммониум-бикарбонат вә маје азот күбрәләри аиддир. Аммониум-сулфат вә аммониум-хлорид әсаси һидроксидләрлә дојмуш торпагларда јахшы нәтиҹә верир. Турш торпаглара бу күбрәләр ардычыл верилдикдә онларда әмәлә кәлән јүксәк туршулуг биткиләрә зәрәр вурур (бу торпаглара Ләнкәран зонасында тәсадүф едилир). Әһәнк сәпмәклә бу нөгсан арадан галдырылыр. Аммонјаклы күбрәләрдән азот су илә аз јујулуб апарылдығындан онлары сәпиндән габаг да вермәк олар. Аммониум-хлоридин тәркибиндәки хлор бә'зи биткиләрә (картоф, кәнаф, үзүм, јағлы биткиләр вә с.) пис тә'сир көстәрир. Аммониум-һидрокарбонат һәлә кениш истеһсал едилмир. Аммонјаклы А.к.-ндән маје А.к. (сусуз маје аммонјак, сулу аммонјак, аммиакатлар) даһа әһәмијјәтлидир.

Аммонјаклы — нитратлы күбрәләрә аммониум шорасы (аммониум-нитрат) вә аммониум-сулфонитрат (лејна шорасы, монтан шорасы, аммониум-нитросулфат) аиддир.

Аммониум шорасындан Азәрб.-да даһа кениш истифадә едилир. О, дәнәвәр шәкилдә истеһсал олунур. Торпағы аз туршлашдырыр. Аммониум-сулфонитрат исә нисбәтән јүксәк туршлашдырычы хассәјә маликдир.

Нитратлы күбрәләрә натриум шорасы (Чили шорасы, натриум-нитрат), калсиум шорасы (калсиум-нитрат, Норвеч шорасы), калиум шорасы (калиум-нитрат) аиддир. Натриум шорасынын тәркибиндә 15—16% азот вардыр. Суда јахшы һәлл олур. Аммонјакдан нитрат туршусу истеһсал едилдикдә алыныр. Натриум шорасы физиоложи гәләви күбрәдир. Торпаға бир нечә ил верилдикдә ону гәләвиләшдирир. Буна көрә дә ону турш торпаглара (хүсусилә дә туршулуға һәссас биткиләрдән шәкәр чуғундуру, арпа, буғда, вә с. әкилән саһәләрә) вермәк даһа сәмәрәлидир. Бу күбрә һәм әсас, һәм дә әлавә јемләмә шәклиндә верилир. Калсиум шорасы да торпағы гәләвиләшдирир. Калиум шорасы битки үчүн һәм азот, һәм дә калиум мәнбәјидир. О, хлора һәссас биткиләрә верилир. Чох һигроскопикдир. Һигроскопиклијини азалтмаг үчүн она сөнмүш әһәнк гарышдырылыр. Нитратлы күбрәләрин тәркибиндәки азот торпагда там удулмајыб јујулдуғуна көрә, јүксәк рүтубәтли вә сусахлама габилијјәти аз олан торпагларда әсас шум алтына верилмир.

Амидли күбрәләрә карбамид (сидик чөвһәри), калсиум-сианамид вә карбамид-формалдеһид аиддир. Ән гијмәтлиси карбамиддир. Торпагда асанлыгла аммониум-карбоната чеврилиб әввәл ону азча гәләвиләшдирир, сонра зәиф туршлашдырыр. Вегетасија башламаздан бир гәдәр әввәл верилир. Көвшәјән һејванларын јеминә әлавә зүлал кими дә гарышдырылыр. Калсиум-сианамид торпағын туршулуғуну азалдыр. Јығымдан габаг памбыг колларынын јарпағыны төкмәк үчүн ондан дефолиант кими дә истифадә едилир. Карбамид-формалдеһид торпагдан јујулмур, она көрә дә рүтубәтлилији јүксәк олан вә суварылан зоналарда даһа сәмәрәлидир. Јүксәк дозасы торпағы бир нечә ил азотла тә'мин едир.

Әд.: Хәлилов Ј., Әлијев Т., Агрокимја, Б., 1975; Прянишников Д. Н., Избр. соч., т. 1, М., 1963; Справочник по удобрениям, 3 изд., М., 1964; Агрохимия, под ред. П. М. Смирнова и А. В. Петербургского, 3 изд, М., 1975.

АЗОТ МҮВАЗИНӘТИ—инсан вә һејван организминин гида илә алдығы гәдәр азот ифраз етмәси һалы. Нормал јеткин организм А. м. һалындадыр. Јеткин инсан организминин бир күндә азота олан тәләбаты, орта һесабла 16 *г*-дыр (бу гәдәр азот 100 *г* зүлалда олур). Гидадан алынан азот зүлал минимумундан аз оларса, организм өзүндәки зүлалы парчалајыр вә А.м. позулур (ифраз олунан азот мигдары гидадан алынан азот мигдарындан чох оларса мәнфи азот балансы адланыр). Узун мүддәт азот чатмадыгда (бах *Ачлыг*) организм үзкүнләшиб күчдән дүшүр. Бөјүјән организмин азот балансы мүсбәт олмалыдыр, јә'ни гидадан алынан азотун мигдары ифраз олунан азотун мигдарындан чох олур.

АЗОТ ОКСИДЛӘРИ—азотун оксикенлә бирләшмәләри. Ашағыдакы А.о. мә'лумдур: азот 1-оксид N_2O, азот 2-оксид NO, азот 3-оксид вә ја нитрит анһидриди N_2O_3, азот 4-оксид NO_2 (вә онун димери N_2O_4), азот 5-оксид вә ја нитрат анһидриди N_2O_5. Бунлардан N_2O рәнксиз, зәиф хош ијли газдыр, —89,5°С-дә мајеләшир, N_2O гарышмыш һава илә нәфәс алдыгда наркотик тә'сир етдији үчүн ону «шәнләндиричи газ» адландырырлар. NO —151,8°С-дә мајеләшән рәнксиз газдыр. Нитрит анһидриди гырмызы-гонур рәнкли газдыр, сојудугда сыхлашыб көј мајеjә чеврилир. NO_2 гонур-гырмызы газ, онун димери N_2O_4 исә рәнксиз маједир. Нитрат анһидриди ади шәраитдә рәнксиз, чох учучу, кристал маддәдир, сон дәрәчә давамсыздыр вә партлаја биләр. А.о. физиоложи актив маддәләрдир. N_2O-дан тибдә үмуми кејитмә үчүн истифадә едилир; NO вә NO_2 *нитрат туршусу* истеһсалында ишләдилән әсас јарыммәһсуллардыр.

АЗОТ ФИКСАСИЈАСЫ—молекулјар атм. азотунун (N_2) кимјәви бирләшмә шәклинә салынмасы вә азотлу маддәләрә чеврилмә просеси. Азотфиксәедән микроорганизмләр, о ҹүмләдән јумручуг бактеријалары торпагда, ширин су һөвзәләриндә, дәниз вә океанларда јашајан микроорганизмләр А.ф.-на сәбәб олур. А.ф. азотун тәбиәтдә дөвр етмәсиндә бөјүк рол ојнајан, торпаг вә су һөвзәләрини азотлу бирләшмәләрлә зәнкинләшдирән ән мүһүм биоложи просесдир. 1 *ha* торпаг үзәриндәки атм. 80 000 *т*-дан артыг сәрбәст азот вар; јалныз А.ф. нәтиҹәсиндә али биткиләр бу азотун бир һиссәсини мәнимсәјә билир. Сәрбәст јашајан азотфиксәедән бактеријалар ил әрзиндә 1 *ha*-да он килограмларла молекулјар азоту бирләшмә шәклинә салыр. Чәлтик зәмиләриндә көј-јашыл јосунлар илдә 1 *ha*-да 200 *кг*-адәк азот топлајыр. Пахлалы биткиләр беҹәриләркән торпагда ил әрзиндә 1 *ha*-да 57,5 *кг*-дан 335 *кг*-адәк азот топланыр. Мөвсүм әрзиндә јумручуг бактеријалары һесабына бу биткиләрин торпаға вердији азотун мигдары 100—250 *кг/ha*-дыр. А.ф. барәдә бир чох фәрзијјә олмушдур. Рус микробиологу С. Н. Виноградскинин фәрзијјәсинә көрә (1894) А.ф. нәтиҹәсиндә илк дәфә аммонјак әмәлә кәлир. Мүасир тәдгигат методлары, о ҹүмләдән ағыр азот изотопларынын (^{15}N) тәтбиги бу фәрзијјәнин дүзкүнлүјүнү тәсдиг етди. Енержи мәнбәји аденозинтрифосфат (АТФ) вә редуксијаедичи маддә, мәс., молекулјар һидрокен (H_2) вә ја һидросулфит ($Na_2S_2O_4$) мөвҹуд олдугда азотфиксәедән фермент системләри азотун редуксија олунмасыны тә'мин едир.

Әд.: Прянишников Д. Н., Избр. соч., т. 1, М., 1963; Кретович В. Л., Любимов В. И., Биохимия фиксации азота, «Природа», 1964, № 12, с. 14—21; Мишустин Е. Н., Шильникова В. К., Биологическая фиксация атмосферного азота, М., 1968; Яковлева З. М., Бактероиды клубеньковых бактерий, Новосибирск, 1976.

АЗОТ ФИКСӘЕДӘН МИКРООРГАНИЗМЛӘР, азот фиксаторлары—һаванын молекулјар азотуну мәнимсәјән микроорганизмләр. А.ф.м.-ә пахлалы биткиләрлә (нохуд, јонҹа вә с.) симбиоз (мүштәрәк) һәјат тәрзи кечирән phisobium ҹинсиндән (бах *Јумручуг бактеријалары*) олан вә сәрбәст јашајан бактеријалар аиддир. Көкләриндә јумручуглар әмәлә кәлән пахлалы биткиләр әкилмиш 1 *ha* торпагда ил әрзиндә 100—250 *кг*-дан чох молекулјар атм. азоту азотлу маддәләрә чеврилир.

Бә'зи актиномисетләр вә пахласыз биткиләрин (гызылағач, ијдә) көкләриндә јумручуг әмәлә кәтирән микроорганизмләр дә А.ф.м.-дир. Азот фиксәедән бактеријалар бир чох тропик битки јарпагларынын тохумаларында дүјүнҹүкләр әмәлә кәтирир; битки бунларсыз нормал инкишаф едә билмир. Торпагда вә су һөвзәләриндә сәрбәст јашајан микроорганизмләр олан спорлу анаероб клостридиум бактеријалары актив азот фиксәедән бактеријалардыр. Торпагда клостридиумдан аз јајылан, азот фиксәетмә фәаллығына көрә биринҹи јер тутан азотобактерләр аероб микроорганизмләрдәндир. Олигонитрофилләр вә Pseudomonas-ын бә'зи нөвләри дә А.ф.м.-ә аиддир. Микобактеријаларын вә бир сыра асетон-етил бактеријаларынын (Bacillus polymyxa, Bac. macerans) атм. азотуну фиксәетмә габилијјәти мүәјјән едилмишдир. Бир чох көј-јашыл јосун нөвләри (Nostoc, Anabaena вә с.), бә'зи гырмызы вә јашыл күкүрд бактеријалары да фәал азот фиксаторларыдыр (бах *Азот фиксасијасы*).

Әд.: Прянишников Д. Н., Избр. соч., т. 1, М., 1963; Кретович В. Л., Любимов В. И., Биохимия фиксации азота, «Природа», 1964, № 12, с. 14—21; Мишустин Е. Н., Шильникова В. К., Биологическая фиксация атмосферного азота, М., 1968.

АЗОТЛАМА—метал деталларын сәтһинин азотла дојдурулма просеси. А. мә'мулата сәтһи бәрклик, јејилмәјә давамлылыг, јорғунлуға (бах *Металларын јорғунлуғу*) вә коррозијаја гаршы јүксәк мүгавимәт хассәси верир. А. диффузија јолу илә *металламанын* бир нөвүдүр. Әсасән, полады (500—650°С-дә) вә титан әринтиләрини (850—950°С-дә) азотлајырлар. А.-дан сәнаједә, о чүмләдән 500—600°С-дә ишләјән деталлар (силиндрләрин килизи, дирсәкли вал, дишли чарх вә с.) үчүн кениш истифадә едилир.

АЗОТОБАКТЕР (Azotobacter)—һава азотуну кимјәви бирләшмәләрә дахил едәрәк ондан өз һүчејрәләри үчүн зүлал синтез едән сәрбәст јашајан аероб бактеријалар чинси. 1901 илдә М. Бејеринк тәсвир етмишдир. А.уз. 4—7 *мкм* олан гамчылы, һәрәкәтли чөпләрдир. Мүхтәлиф зонанын бечәрилән торпагларында кениш јајылмышдыр. А.-дән һазырланан азотобактерин (азотокен) препараты биткиләр үчүн бактеријалы күбрә кими ишләдилир.

АЗОТОБАКТЕРИН—бах *Бактеријалы күбрәләр.*

АЗОХ (Азых)—Азәрб. ССР Һадрут р-нунда (ДГМВ) кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 40 *км* шм.-да, Гуручајын сол саһилиндән 2 *км* аралы, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 641 (1976); бағчылыг, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси вар. *Азых мағарасы* А.-ун јахынлығындадыр. А.-да Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

АЗПАК (инк. ихтисарла Asian and Pacific Council)—бах *Асија-Сакит океан Шурасы.*

АЗУРИТ (фр. azur, фар. لاجورد—көј, мави, лачивәрд)—карбонатлар синфинә аид минерал. Кимјәви тәркиби $Cu_3(CO_3)_2(OH)_2$. Мис филизидир; тәркибиндә 55,3% мис вар. Сингонијасы моноклиник, кристаллары гыса сүтунвары вә призматикдир. Шүшә парылтылыдыр. Сәртлији 3,5—4; сыхлығы 3770—3890 *кг/м*^{3}. Илкин мис филизләринин (халкопирит, борнит вә с.) оксидләшмәсиндән әмәлә кәлир. Тәмиз А. көј рәнк һазырланмасында ишләдилир.

АЙД, Һадес вә ја Плутон—гәдим јунан мифолокијасында јералты дүнја вә ахирәт аллаһы (өлүләрин руһу). *Кроносун* вә Рејанын оғлу, *Зевсин*, *Деметранын* гардашы.

АЙЛ—1) кечмишдә гырғызларда вә алтајлыларда көчәри вә јарымкөчәри јашајыш мәнтәгәси; 2) монголларда көчәри аилә групу; 3) Гырғ. ССР-дә кәнд инзибати әрази ваһиди.

АИЛӘ—никаһ, јахуд ган гоһумлуғуна әсасланан кичик груп. А. үзвләри бир-биринә мәишәт бирлији, мә'нәви чавабдеһлик вә гаршылыглы көмәклә бағлыдыр. Никаһ вә А.-дә чинсләр вә чинси тәләбатдакы фәргдән ирәли кәлән мүнасибәтләр әхлаги-психоложи мүнасибәтләр формасында өзүнү көстәрир. Ичтимаи һадисә кими А. чәмијјәтин игтисади базисинин инкишафы илә дәјишилир. Ејни заманда А. формаларынын инкишафы нисби мүстәгиллијә дә маликдир.

А. анлајышыны ибтидаи чәмијјәтә тәтбиг едән Ф. Енкелс бунунла араларында чинси әлагәјә ичазә верилән шәхсләри нәзәрдә тутмушдур. Бу мә'нада *ганһумлуғу аиләси*, *груп никаһ* (бах һәмчинин *ендогамија* вә *екзогамија*), нәһајәт, *гоша никаһ* һагтында данышмаг олар.

А.-нин бүтүн бу инкишаф мәрһәләләриндә инсанларын әмәк вә мәишәт бирлијинин әсас формасы гәбилә олмушдур. Гәбилә конкрет тарихи шәраитдән, ән әввәл, гадынлар вә кишиләр арасында әмәк бөлкүсүнүн характериндән асылы олараг матриархат, јахуд патриархат гурулуша малик иди.

Сабит ичтимаи бирлик кими А. Неолит дөврүнүн ахырларында гәбилә гурулушунун дағылмасы, хүсуси мүлкијјәтин, изафи мәһсулун вә синифләрин мејдана кәлмәси илә јаранмышдыр. Ф. Енкелс јазырды: «...чинсләр арасында гәдимдән ирс галан мүнасибәтләр өз ибтидаи садә характерини нә гәдәр чох итирирдисә, бу мүнасибәтләр гадынлара бир о гәдәр чох алчалдычы вә дөзүлмәз көрүнмәли иди; буна көрә дә хилас олмаг чәһәтдән, гадынлар исмәтли олмаг, мүвәггәти вә ја узун müддәт јалныз бир киши илә кәбинли олмаг һүгугу әлдә етмәјә даһа инадла чалышмалы идиләр» (Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, сәһ. 210). Лакин *моногамијанын* јаранмасынын башлыча сәбәби хүсуси мүлкијјәти сахламаг, артырмаг вә нәсилдән-нәслә кечирмәк тәләбаты олмушдур. Моногамијанын илк тарихи формасы—ата тәрәфиндән идарә олунан патриархал А. варидатын кишиләрин әлиндә чәмләнмәси нәтичәсиндә гадынларын игтисади ролунун азалмасы, онларын әсарәтә дүшмәси илә јаранмышдыр. Патриархал А. јалныз гадынлар үчүн чидди моногам иди. Гулдарлығын асылылыг вә һөкмранлығын дикәр формаларынын инкишафы *чохарвадлылыға* имкан верирди. Шәрг өлкәләриндә чохарвадлылыг гануни никаһ формасы сәвијјәсинә галдырылмышды. Һәтта Авропа патриархал А.-си бир атанын нәслини онларын арвад вә ушагларыны дејил, һәм дә ев гулларыны, о чүмләдән кәнизләри өзүндә (лат. «familia»—бир адама мәнсуб гуллары билдирир) бирләшдирирди. Она көрә дә Ф. Енкелс ону чохарвадлылыг илә моногамија арасында «ара форма» кими мүәјјән етмишдир. Патриархал А. ејни заманда истеһсал бирлији олуб, адәтән, чохсајлы иди. Классик формада о, гулдарлығын илк мәрһәләләриндә мөвчуд олмуш, лакин мүхтәлиф шәкилдә бир сыра халгларда феодализмдә дә галмышды. Ејни заманда азад сәнәткарлығын вә *колонатын* инкишафы әһалинин мүәјјән групларында халис моногам А. формасынын мејдана кәлмәсинә шәраит јаратды.

Феодализмә кечилмәси илә «халгларын бир-биринә гарышмасы просесиндә Рома аләминин харабалары үзәриндә инкишаф етмиш олан јени моногамија әрин һөкмранлығыны даһа јумшаг формалара салды вә гадынлар үчүн, һәр һалда заһири чәһәтдән, классик гәдим дөврүн һеч вахт көрмәдији даһа шәрәфли вә даһа азад бир вәзијјәт јаратды» (јенә орада, сәһ. 226). Дүнја динләринин, хүсусилә христианлығын јајылмасы А.-ни мөһкәмләдән идеоложи әлагәләри гүввәтләндирди. Кишинин зоракылығы мүгәддәсләшдирилди, гадынын итаәткарлығы вә фәдакарлығы јүксәк ләјагәт сәвијјәсинә галдырылды. Игтисади гајғылардан азад һаким синиф еләмә'нәви вә әхлаги инкишаф мәрһәләсинә чатды ки, бунунла да «гадына аличәнаб мүнасибәт» вә «аличәнаб мәһәббәт» јаранды. Лакин хүсуси мүлкијјәт аилә-никаһ мүнасибәтләринин әсасы олараг галдығына көрә бу мүнасибәт вә севки никаһа әсасланмыр, онун антиподлары кими тәзаһүр едирди.

Капиталистчәсинә сәнајеләшдирмә феодализм үчүн характерик олан А. илә истеһсал арасындакы әлагәни дағытды (хүсусилә шәһәрләрдә) вә А.-ләрин бир чохунда бүтүн игтисади функсијалардан јалныз мәишәтин тәшкили функсијасыны сахлады. Капиталист хүсуси мүлкијјәти илә бағлы А.-ләрдә игтисади функсија капитал јығымы фәалијјәтиндә өзүнү көстәрди. Бунунла әлагәдар капитализмдә бөјүк А.-ләрә вә онларын патриархал структуруна зәрурәт арадан галхды. А.-ләрин әксәријјәти јалныз әр-арвад вә онларын ушагларындан ибарәт олду. А. мүнасибәтләриндә асылылыг вә һөкмранлыг характери азалмаға башлады. Гадынларын сәнаје мүәссисәләриндә вә хидмәт саһәләриндә ишләмәләри үчүн кениш јол ачылды. Бу, феодализмдәкинә нисбәтән гадынларын игтисади мүстәгиллијини тә'мин етди вә кишидән асылылығыны азалтды. Пролетариатын ингилаби мүбаризәсинин тә'сири илә бир чох өлкәдә гадынлара вәтәндашлыг һүгуглары, о чүмләдән бошанма һүгугу верилди. Хүсуси мүлкијјәтлә билаваситә бағлы олмајан синиф вә ичтимаи груплар ичәрисиндә никаһ игтисади тә'сисатдан кетдикчә даһа чох киши вә гадынын мәһәббәтә әсасланан мә'нәви-һүгуги иттифагына чеврилирди. А.-дә ев тәсәррүфатынын идарә олунмасында вә ушагларын тәрбијәсиндә киши вә гадынын вәзифә бөлкүсү јаранды. Лакин кишиләр, әсасән, А. тәсәррүфатынын кәнар нөвләрилә мәшғул олдуглары һалда, гадынлар истеһсалатда ишләјиб-ишләмәмәкдән асылы олмајараг ев әмәјинин әсас јүкүнү дашыјырдылар. Мәишәт хидмәти, асудә вахт, ушаг мүәссисәләри системинин инкишафы А.-нин бир сыра әввәлки вәзифәдән там вә ја гисмән азад олмасына имкан верди. А. өз дахили һәјатына диггәти даһа да артырмаға башлады, А. сабитлијинин вә мөһкәмлилијинин тә'мин едилмәсиндә аиләдахили мүнасибәтләрин ролу артды. Шәһәрләрин инкишафы нәтичәсиндә әввәлләр А.-ни мөһкәмләдән ичтимаи рә'јин нәзарәти, һабелә игтисади, һүгуги вә дини әлагәләр зәифләдикчә мә'нәви амилин ролу артырды.

Капиталист чәмијјәтиндә А.-нин дәјишмәсиндә бир-биринә экс ики ән'әнә мөвчуддур: сәнаје вә мәдәни тәрәгги әсасында онун јениләшмәси вә дағылмасы. Бунлардан биринчиси зәһмәткеш аиләләри үчүн, икинчиси түфејли тәбәгәләр үчүн характерикдир. Капитализмдә хүсуси мүлкијјәт мүнасибәтләри игтисади чәһәтдән мәнфәәтли никаһын јајылмасына шәраит јарадыр. Капитализмин игтисади, сијаси вә мә'нәви зиддијјәтләри А.-нин чәмијјәтдән тәчрид олунмасына кәтириб чыхарыр. Бүтүн бунлар А.-нин гејри сабитлијинә, бошанмаларын артмасына сәбәб олур. Мәс., АБШ-да 1890 илдә һәр 16, 1900 илдә 13, 1911 илдә 11, 1920 илдә 6, 1940 илдә 5 никаһа 1 бошанма, 70-чи илләрдә исә һәр 4 никаһа 3,5 бошанма дүшүрдү.

Сосиализмдә А. мүнасибәтләри көһнә чәмијјәтин ичтимаи гајдаларындан (мүлкијјәтчилик һүгугу, динин тә'сири, синфи вә милли мүнасибәтләр вә с.) азаддыр. Гадынлара гаршы ајры-сечкилијин бүтүн формаларынын ләғви, ушагларын тәрбијәсинә, ев тәсәррүфатынын идарә олунмасына көмәк едән ичтимаи мүәссисәләрин кенишләнмәси, әһалинин мадди рифаһ һалынын јахшылашмасы вә мәдәни сәвијјәсинин јүксәлмәси нәтичәсиндә сосиалист А. типи формалашмышдыр.

Марксизм-ленинизм сосиализм вә коммунизмдә истеһсал васитәләринин ичтимаиләшдирилмәси илә куја гадын вә ушагларын да мүтләг «ичтимаиләшмәси» һагтындакы буржуа вә анархист бахышларыны рәдд едир. Әслиндә исә чинсләр арасында мүнасибәтин коммунист идеалыны «... севки илә олан мүлки пролетар кәбини...» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 35, сәһ. 163) тәшкил едир.

Сосиалист А.-си хүсуси мүлкијјәтчи А.-дән никаһын мәгсәди вә аиләдахили мүнасибәтләрин характери илә фәргләнир. ССРИ-дә никаһларын бөјүк әксәријјәти игтисади мүлаһизәләрә јох, евләнәнләрин гаршылыглы разылығына вә севкисинә әсасланыр. Сосиализмдә А.-нин әсас ичтимаи функсијасы киши вә гадынын биркә јашајышыны, аталыг вә аналыг борчуну, ушагларын тәрбијәсини тә'мин етмәкдән ибарәтдир (бах *Аилә тәрбијәси*). Сосиалист дәјишикликләри просесиндә хүсуси мүлкијјәт јығымы функсијасы арадан чыхыр, тәсәррүфат-мәишәт функсијасы исә А. һәјатынын шәртинә чеврилир. А. илә чәмијјәт, дөвләт арасында гаршылыглы мүнасибәтләрин характери көкүндән дәјишир. А.-нин ичтимаи фәаллығы артыр. Бунунла белә, сосиализм шәраитиндә дә А.-ләрин мүәјјән гисми, кечмишин галыгларындан азад дејилдир.

Инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәтиндә ичтимаи һәјатда әхлаги амилләрин ролунун артмасы илә әлагәдар А.-нин ичтимаи ролу да артыр. Сосиализм шәраитиндә әхлаг вә ганунверичилик нормалары А.-нин мөһкәмләнмәсинә доғру јөнәлдилмишдир. Кәләчәк чәмијјәтдә А.-нин тәсәррүфат-мәишәт функсијасы хејли азалачагдыр. Никаһ һүгуги гајдада гејдә алынмајачаг, тамамилә мә'нәви, естетик характер дашыјачагдыр.

Коммунизм гуручулуғу кедишиндә А. мүнасибәтләри даһа да тәкмилләшир. А.-дә һүгуги мүнасибәтләр, онлара ичтимаи еһтијач азалдыгча арадан галхачаг; тәсәррүфат-истеһлак мүнасибәтләринин әһәмијјәти тәдричән азалачаг; әхлаги, естетик вә психоложи мүнасибәтләр өн плана кечәчәк, киши вә гадын шәхсијјәтинин аһәнкдар инкишафына ујғун олараг даим тәкмилләшәчәкдир. Коммунизмдә А. мүнасибәтләри мадди мүлаһизәләрдән тамамилә азад олачаг вә сон дәрәчә мөһкәмләнәчәкдир.

Әд.: Енкелс Ф., Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2; Ленин В. И., Инесса Арманда (мәктуб) 23 мај (5 ијун) 1914-чү ил, Әсәрләри, ч. 35, сәһ. 123—124; јенә онун, јенә орада, сәһ. 159—160; Косвен М. О., Семейная община и патронимия, М., 1963; Харчев А. Г., Семья и брак в СССР. Опыт социологического исследования, М., 1964; Аннотированная библиография работ по проблемам семьи в СССР (1957—1971) в. 1—2, М., 1972; Семенов Ю. И., Происхождение брака и семьи, М., 1974.

АИЛӘ ТӘРБИЈӘСИ—аиләнин бөјүк үзвләринин вә аилә һәјат тәрзинин ушаға мүнтәзәм, мәгсәдәујғун тә'сири. А.т.-нин әсас вә үмуми вәзифәси ушаглары мөвчуд ичтимаи шәраитдә һәјата һазырламаг, даһа мәһдуд вә конкрет вәзифәси исә онлара аилә шәраитиндә шәхсијјәтин нормал шәкилдә формалашмасы үчүн зәрури олан билик, бачарыг вә вәрдишләр ашыламагдыр. А.т.-нин мәгсәд вә васитәләри ичтимаи-игтисади гурулушдан, мәдәнијјәтин инкишаф сәвијјәсиндән асылыдыр. А.т., адәтән, аиләнин мәнсуб олдуғу ичтимаи тәбәгәнин идеоложијасы, әхлагы вә гаршылыглы мүнасибәтләр системи үзәриндә гурулур. А.т. бөјүкләрин өзүнүтәрбијәси, онларын характериндә ушаглара сәмәрәли педагожи тә'сир көстәрә билән кејфијјәтләрин формалашмасы илә сых бағлыдыр.

Антагонист синифли формасијаларда А.т. синфи характер дашыјыр, динин вә мүһафизәкар ән'әнәләрин тә'киринә мә'руз галыр. Капитализмдә А.т.-нин мәзмун, васитә вә методларында буржуа чәмијјәти вә аилә-мәишәт мүнасибәтләриндәки антагонизми әкс етдирән дәрин зиддијјәтләр мејдана чыхыр. Һаким синиф ушагларынын чохунда А.т. просесиндә егоизм, варланмаг еһтирасы инкишаф едир ки, бу да ушагларла бөјүкләр арасында дәрин мүнагишәләрә сәбәб олур, чох вахт ушагларда валидејнләринә гаршы нифрәт доғурур. Пролетар аиләләриндә исә фәһләләрин синфи шүуру артдыгча ингилаби идејалар А.т.-нә даһа дәриндән нүфуз едир. Елми сосиализм идејаларынын тә'сири күчләндикчә коллективизм, пролетар бејнәлмиләлчилији, истисмарчылара нифрәт, ичтимаи фәаллыг вә зүлмә гаршы мүбаризә тәрбијәси башлыча әһәмијјәт кәсб едир; бу, зәһмәткеш ушагларыны мүтилик руһунда тәрбијә етмәјә чалышан һаким идеоложијаја гаршы ардычыл мүбаризәдә һәјата кечирилир.

Сосиализм чәмијјәтиндә А.т.-нин мәгсәди шәхсијјәтин һәртәрәфли—әгли, әхлаги, естетик, физики инкишафынын бүнөврәсини гојмаг, ушаглары әмәјә алышдырмаг, онларын сосиалист биркәјашајыш гајдаларыны баша дүшмәләринә вә бу гајдалара әмәл етмәләринә јардым көстәрмәк, мүстәгил јарадычылыг фәалијјәтинә марағыны инкишаф етдирмәкдир. А.т.-нин мүвәффәгијјәти аиләнин бөјүк үзвләринин аилә мүнасибәтләриндә коммунист әхлаги принсипләрини рәһбәр тутмасы, гаршылыглы сәмимијјәт, һәссаслыг атмосфери јаратмасы, ушаглара тәләбләриндә јекдил вә тәмкинли олмасы, онлары мүнтәзәм сурәтдә бөјүкләрин әмәк вә ичтимаи мараг мүһитинә чәлб етмәси кими зәрури шәртләрлә бағлыдыр. Ушағын фәалијјәтини ардычыл сурәтдә истигамәтләндирмәк, дүнјакөрүшүнү кенишләндирмәкдә она јардым көстәрмәк, ушағын марагландығы вә билмәли олдуғу һадисәләрин маһијјәтини чидди вә дүшүнүлмүш шәкилдә изаһ етмәк, она коллективизм, вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик, доғручулуг, интизамлылыг вә аилә вәзифәләринә виҹданлы мүнасибәт, әмәјә һөрмәт, тәбиәтә мәһәббәт кими јүксәк әхлаги кејфијјәтләр ашыламаг, ушағы әдәбијјат вә инчәсәнәт әсәрләри илә таныш етмәк, бәдән тәрбијәси вә идманла мәшғул олмаға һәвәсләндирмәк вә с. А.т.-нин әсас васитәләридир (бах һәмчинин *Коммунист тәрбијәси*, *Әмәк тәрбијәси*, *Естетик тәрбијә*, *Физики тәрбијә*).

Ушағын бағчада вә мәктәбдә олдуғу дөврдә А.т.-нин башлыча истигамәти валидејн вә ушаг мүәссисәләринин сә'јләрини ардычыл сурәтдә әлагәләндирмәкдир. Аилә вә мәктәбин тәрбијәви тә'сирләринин бирлији коммунизмин кәнч гуручуларынын тәрбијәсиндә ичтимаи вә аилә әсасларынын вәһдәтини әкс етдирир.

ССРИ-дә педагожи билик верән халг университетләриндә А.т. мәсәләләри изаһ едилир. Хүсуси «Семја и школа» журналы нәшр олунур.

А.т.-нин проблемләрини В. И. Ленинин коммунист тәрбијәси һагтында мүддәаларына әсасән Н. К. Крупскаја мүәјјәнләшдирмишдир. Онун бир сыра нәзәри мәсәләләрини А. С. Макаренко, С. Т. Шатски, П. П. Блонски, В. А. Сухомлински вә б. инкишаф етдирмишләр. А. А. Бакыханов, М. Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, М. Т. Сидги вә б. А.т.-нин ролуну јүксәк гијмәтләндирмишләр.

Дикәр сосиалист өлкәләриндә дә А.т.-нә бөјүк әһәмијјәт верилир, бу саһәдә ССРИ-дә газанылмыш тәчрүбәдән кениш истифадә олунур.

Әд.: Маркс К., Энгельс Ф., О воспитании и образовании, М., 1957; Ленин В. И., О воспитании и образовании, 3 изд., М., 1973; Калинин М. И., О коммунистическом воспитании. Избр. речи и статьи, М., 1968; Мурадханов М., Мәктәблиләрин аиләдә тәрбијәси, Б., 1972; Макаренко А. С., Соч., т. 4, М., 1957; Крупская Н. К., О воспитании в семье, М., 1962; Печерникова И. А., Величие души. О воспитании в семье Ульяновых, 2 изд.. М., 1973; јенә онун, Воспитание в семье Маркса, М., 1974.

АИЛӘ ҺҮГУГУ—әр-арвадын, ушагларын вә аиләнин дикәр үзвләринин шәхси вә әмлак мүнасибәтләрини тәнзимләјән совет һүгугу саһәси. Совет А.һ.-нун вәзифәси коммунист әхлагы принсипләри әсасында аиләнин даһа да мөһкәмләндирилмәси, ушагларын вәтәнпәрвәрлик, әмәјә коммунист мүнасибәти руһунда тәрбијәләндирилмәси, аилә мүнасибәтләриндә сосиалист биркәјашајыш гајдаларынын көзләнилмәси вә с.-дир. А.һ. системи үмуми вә хүсуси һиссәдән ибарәтдир. А.һ.-нун хүсуси һиссәсинин әсас институтлары бунлардыр: *никаһ*, *аилә*, әр-арвадын һүгуг вә вәзифәләри, валидејнләрин вә ушагларын һүгуг вә вәзифәләри, никаһын хитамы, *өвладлығакөтүрмә*, һәмчинин *һәдди-булуға чатмамышлар* үзәриндә *гәјјумлуг* вә *һимајәчилик*.

Совет А.һ.-нун принсипләри ашағыдакылардыр: аилә мүнасибәтләриндә гадынын вә кишинин там һүгуг бәрабәрлији; тәкникаһлыг; ганун дахилиндә бошанма азадлығы; ана вә ушаглар һаггында дөвләт гајғысы; онларын мәнафејинин һәртәрәфли мүһафизәси; никаһын азад вә көнүллү олмасы; валидејнлик һүгугларынын мүдафиәси вә с. Аилә мүнасибәтләри ССР Иттифагы вә мүттәфиг респ.-ларын Никаһ вә Аилә Ганунверичилији Әсаслары (1968 ил октјабрын 1-дән гүввәдәдир), һәмчинин мүттәфиг респ.-ларын никаһ вә аилә мәчәлләләри илә тәнзим едилир. Азәрб. ССР Никаһ вә Аилә Мәчәлләси 1969 ил декабрын 26-да гәбул едилмиш, 1970 ил апрелин 1-дән гүввәдәдир.

Харичи сосиалист өлкәләриндә дә А.һ. ајрыча һүгуг саһәси кими инкишаф едир. Буржуа дөвләтләриндә аилә мүнасибәтләри мүлки ганунверичиликлә тәнзимләнир вә мүвафиг олараг мүлки һүгугун бир һиссәсини тәшкил едир.

Әд.: Манајев Г. И., Аилә вә аилә һүгугу мәсәләләри, Б., 1969; јенә онун, Имущественные права граждан СССР в семье, Б., 1973; Рясенцев В. А., Семейное право, М., 1971; Ворожейкин Е. М., Семейные правоотношения в СССР, М., 1972; Белякова А. М., Ворожейкин Е. М., Советское семейное право, М., 1974.

«АИЛӘНИН, ХҮСУСИ МҮЛКИЈЈӘТИН ВӘ ДӨВЛӘТИН МӘНШӘЈИ»— Ф. Енкелсин әсәри (Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2). Бурада инсан чәмијјәтинин инкишафынын илкин мәрһәләләриндә онун тарихинин диалектик-материалист тәһлили верилир, гәбилә гурулушунун дағылмасы вә хүсуси мүлкијјәтә әсасланан синфи мүнасибәтләрин мејдана кәлмәси просеси көстәрилир, аилә формаларынын тәкамүлү тәдгиг олунур, синфи һөкмранлыг силаһы олан дөвләтин мәншәји изаһ едилир вә маһијјәти ачылыр, синифсиз чәмијјәтә—коммунизмә кечилмәси илә дөвләтин мәһв олмасынын лабүдлүјү әсасландырылыр. 1884 илдә јазылмыш вә нәшр олунмушдур. В. И. Ленин бу әсәри «мүасир сосиализмин әсас әсәрләриндән бири» (Әсәрләри, ч. 29, сәһ. 481) кими гијмәтләндирмишдир. Ф. Енкелс әсәри јазаркән Америка етнографы вә тарихчиси Л. Морганын «Гәдим чәмијјәт» (1877) китабынын К. Маркс тәрәфиндән мүфәссәл тәртиб едилмиш конспектинә әсасланмышдыр. К. Марксдан сонра Ф. Енкелс Морганын ибтидаи чәмијјәтдә гәбилә гурулушу кәшфини јүксәк гијмәтләндирмиш вә онун тәдгигатынын нәтичәләриндән К. Марксын тарихи материализм консепсијасыны вә игтисади нәзәријјәсини әсасландырмаг вә даһа да инкишаф етдирмәк үчүн истифадә етмишдир. Мүасир елми мә'луматлар ибтидаи чәмијјәтин мадди мәдәнијјәтә (Моргана көрә) дејил, бу чәмијјәтдә истеһсал мүнасибәтләринин инкишафына әсасланан тәкамүлүнүн даһа мүкәммәл мәнзәрәсини тәсәввүр етмәк имканы верир. Лакин ибтидаи дөвр тарихинин, о чүмләдән бә'зи ибтидаи аилә формаларынын, синифләрин јаранмасы механизминин дәгигләшдирилмәси Ф. Енкелсин чыхардығы әсас нәтичәләри инкар етмир.

Әсәр 9 фәсилдән ибарәтдир. 1—2-чи фәсилләрдә гәбилә гурулушунадәк инсанларын һәјат шәраитинин тәһлили, синифли чәмијјәтдә аилә-никаһ мүнасибәтләринин инкишафынын тәдгиги, буржуа аиләсинин тәнгиди верилир. 3—9-чу фәсилләрдә синифли чәмијјәтдән әввәлки чәмијјәтин әсас өзәји олан гәбилә гурулушунун хүсусијјәтләриндән бәһс едилир, ибтидаи «коммунизм» характеризә олунур. Ф. Енкелс гәбилә гурулушунун дағылмасыны изләјәрәк, чәмијјәтин гәбилә гурулушуну онун инкишафынын јүксәк мәрһәләсиндә сарсыдан, сонра исә сивилизасијаја кечмәклә әлагәдар олараг, ону тамамилә арадан галдыран игтисади шәртләри тәдгиг етмишдир. Мәһсулдар гүввәләрин инкишафы, әмәк бөлкүсү вә онун мәһсулдарлығынын артмасы илә өзкә әмәјинин мәһсулларыны мәнимсәмәк имканынын нечә јарандығыны, инсанын инсан тәрәфиндән истисмарынын вә чәмијјәтин дүшмән синифләрә парчаланмасынын, бунун нәтичәсиндә исә истисмарчылар синфинин мәзлум синфи әзмәк силаһы олан *дөвләтин* нечә мејдана кәлдијини көстәрмишдир. Ф. Енкелс дөвләтин мүхтәлиф конкрет формаларыны нәзәрдән кечирәрәк онларын синфи тәбиәтини ачыб көстәрир, буржуа дөвләтинин сонракы инкишаф мејлләрини арашдырыр.

Ф. Енкелс көстәрир ки, мүхтәлиф тәбии вә конкрет-тарихи шәраитдә ибтидаи чәмијјәтин дағылмасы просеси ејни формада олмур, лакин онун әсас мәзмуну—синифсиз чәмијјәтдән синифли чәмијјәтә кечид бүтүн өлкәләр вә халглар үчүн ејнидир. Бу тәһлил ичтимаи һәјат формаларынын тарихи вәһдәти, мүтәрәгги инкишафы вә ганунаујғун әвәзолунмасы һаггындакы диалектик материалист фикрин парлаг тәсдигидир. Ф. Енкелсин әсәри дөвләт һаггында марксист тә'лимин ишләнилмәсиндә мүһүм мәрһәлә олмушдур. В. И. Ленин (хүсусилә *«Дөвләт вә ингилаб»* әсәриндә) бу тә'лими јени тарихи шәраитә ујғун инкишаф етдирмишдир.

Ф. Енкелсин әсәри дөвләтин, куја бүтүн вәтәндашларын мәнафејини ејни дәрәчәдә мүдафиә етмәк үчүн јарадылмыш, фөвгәлсинфи гүввә олмасы һаггында буржуа нәзәријјәләринә гаршы јөнәлдилмишдир.

Әсәр 1924 илдә рус, 1934 илдә Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир. ССРИ-дә 34 дилдә (ССРИ халгларынын дилләриндә вә харичи дилләрдә) 117 дәфә (4.696 мин тиражла) чап олунмушдур (1976).

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. ·2, сәһ. 155); Проблемы этнографии и антропологии в свете научного наследия Ф. Энгельса, М., 1972.

АЈ—Јерин јеканә тәбии пејки вә Јерә ән јахын көј чисми. Астрономик ишарәси: ☾ Ајын Јер әтрафына һәрәкәти чох мүрәккәбдир. Буна сәбәб Күнәш вә планетләрин чазибәси, Јерин басыглығы нәтичәсиндә Ајын һәрәкәтинә әлавә олунан мүрәккәб сарсынтылардыр (бах *Сарсынты*). Ајын Јер әтрафына һәрәкәт трајекторијасы тәгр. еллипсдир. Ај Јер әтрафына 1,02 *км/сан* орта сүр'әтлә доланыр вә там дөврүнү 27,32166 күнә битирир. Бу мүддәтә сидерик ај (улдуз ајы) дејилир. Ај өз оху әтрафында да һәмин мүддәтдә фырландығы үчүн онун һәмишә ејни тәрәфи Јерә јөнәлир. Лакин Ајын мүнтәзәм фырланмасы илә гејри-мүнтәзәм доланмасынын биркә тә'сири нәтичәсиндә Јердән Ај сәтһинин 59%-и көрүнүр. Ајдан Јерә доғру истигамәтин бир гәдәр дөври дәјишмәси һадисәси *Ајын либрасијасы* адланыр. Ајла Јер арасындакы орта мәсафә 384 400 *км*-дир. Ај орбити тәгр. еллипс олдуғу үчүн сидерик ајда Јердән Аја гәдәр олан мәсафә 356 400—406 800 *км* арасында дәјишир. Ајын орбит мүстәвиси Јерин Күнәш әтрафына һәрәкәт мүстәвиси (бах *Еклиптика*) илә 5°8′43″ бучаг тәшкил едир. Ај орбитинин еклиптика илә кәсишмә нөгтәләри (дүјүнләр) гејри-бәрабәр иләквары һәрәкәт едәрәк еклиптика бојунча там дөврүнү 6 794 күнә баша вурур. Ај ејни дүјүнә 27,21222 күнә гајыдыр. Бу мүддәт әждаһа ајы адланыр. *Күнәшин вә Ајын тутулмасынын* дөврилији әждаһа ајы илә әлагәдардыр.

Ај радиусу 1737 *км* олан күрә шәклиндәдир. Аја Јерин габарма гүввәләри тә'сир етдији (бах *Габарма вә чәкилмә*) үчүн о Јерә тәрәф бир нечә 100 *м* узунсовдур. *Ајын сүн'и пејкләрини* мүшаһидә етмәклә онун күтләси даһа дәгиг тә'јин олунмушдур (Јеринкиндән 81,3 дәфә кичикдир, јә'ни $7{,}35\cdot10^{25}$ *г*). Ајда орта сыхлыг 3,340 *кг/м*^{3}, јахуд Јеринкинин 61%-идир. Ајын сәтһиндә чазибә гүввәсинин тә'чили Јеринкиндән 6 дәфә кичикдир (162,3 *см/сан*^{2}). Ајда биринчи космик сүр'әт (бах *Космик сүр'әтләр*) 1680 *м/сан*, икинчи космик сүр'әт 2375 *м/сан*-дир.

Ај атм.-и олдугча сејрәкдир, тәркибчә дә Јеринкиндән фәргли дир, ај күндүзү әрзиндә хејли дәјишир. Америка астронавтларынын Ајда јерләшдирдикләри чиһазларла мүәјјән едилди ки, ај күндүзүндә онун атм.-инин һәр куб сантиметриндә тәхминән 10^6 һидрокен атому вә $6\cdot10^4$ неон атому вар. Кечә бу консентрасија он дәфә азалыр. Ајын мәншәји һәлә дәгиг мә'лум дејилдир. Үч мүхтәлиф һипотез даһа чох ишләнилмишдир. Чорч Дарвин фәрзијјәсинә көрә илк дәфә Ај вә Јер әримиш үмуми күтләдән ибарәт олмушдур ки, һәмин күтлә сојудугча вә сыхылдыгча онун фырланма сүр'әти артмыш, нәтичәдә бөјүк (Јер) вә кичик (Ај) һиссәјә ајрылмышдыр. Бу фәрзијјәјә көрә илк күтләнин харичи гатларындан әмәлә кәлән Ајын сыхлығы кичик олмалыдыр. Лакин фәрзијјә белә просесин механизми бахымындан чидди е'тиразлара сәбәб олду. Һәм дә Јер габығы вә Ајын сүхурлары кеокимјәви ҹәһәтдән чох фәргләнир.

Алман алими К. Вејтсзеккер, Исвеч алими Һ. Алфвен вә Америка алими Г. Јуринин фәрзијјәләринә көрә Ај әввәлҹә кичик планет олмуш, лакин Јер әтрафындан кечәркән, онун ҹазибәси нәтиҹәсиндә пејкә чеврилмишдир. Бунун еһтималы чох кичикдир. Чүнки белә олсајды Ај вә Јер сүхурлары бир-бириндән кәскин фәргләнәрди.

Совет алимләри О. Ј. *Шмидт* вә онун давамчыларынын фәрзијјәсинә көрә Ај вә Јер хырда зәррәҹикләрин бөјүк дәстәсинин ејни заманда бирләшмәси вә сыхлашмасы нәтиҹәсиндә јаранмышлар. Лакин бүтөвлүкдә Ајын сыхлығы Јеринкиндән кичикдир. Буна көрә дә протопланет булудунун маддәси Јердә ағыр елементләрин консентрасијасы заманы бөлүнмәли иди. Бунунла әлагәдар белә фәрзијјә јаранмышдыр: учуҹу силикатларла нисбәтән зәнкин вә күҹлү атм.-лә әһатә олунан Јер әввәлҹә формалашмыш; сонракы сојума нәтиҹәсиндә һәмин атм. маддәсинин *планетезимал* һалгасында конденсасијасы заманы Ај әмәлә кәлмишдир. Бу, мүасир елми фикрә даһа ујғундур. Сүбут едилмишдир ки, үмумијјәтлә, Ај кеоложи ҹәһәтдән «өлмүш» ҹисим дејил, Ајда галыг вулканизм һазырда да мөвҹуддур.

Ај ишыг сачмыр. О ја билаваситә, ја да Јердән әкс олунан Күнәш шүалары илә ишыгланыр. Ајын һәмишә ејни јарысы ишыглы олур. Лакин Ај мүхтәлиф шәкилләрдә көрүнүр. Буна сәбәб Ајын Јер әтрафына, Ај-Јер системинин күтлә мәркәзинин исә Күнәш әтрафына доланмасыдыр (бах *Ајын сәфһәләри*). Сонунҹу һадисә нәтиҹәсиндә Ајын ејни сәфһәси сидерик аја нисбәтән бөјүк мүддәтә тәкрарланыр. Ајын ејни сәфһәсинин ардыҹыл тәкрарландығы мүддәтә синодик ај дејилир. Онун орта уз. 29,5309 күндүр вә бу ајын јарысы күндүз, јарысы кечәдир. Беләликлә, ај күндүзүнүн (кечәсинин) уз. тәгр. 15 јер күнүдүр. Ајын инфрагырмызы вә радиодиапазонда шүаланмаларына әсасән мүәјјән едилмишдир ки, ај күндүзләри заманы екваторда күнорта темп-р +130°С-ә чатыр; Ај атм.-лә өртүлмәдијиндән ај кечәси заманы сәтһиндә темп-р —150—170°С олур. Бу тәдгигатларла мүәјјән едилди ки, Ај сәтһи тәбәгәләринин истиликкечирмәси вакуумда гуру гумун истиликкечирмәсинә јахындыр. Буна көрә Ај сәтһиндә темп-рун кәскин кечә-күндүз фәрги бир десиметр дәринлијәдәк нүфуз едир.

Ајын илк хәритәсини Ј. *Һевели*, Јердән көрүнән һиссәсинин әтрафлы атласыны исә астроном Ҹ. Којпер (АБШ) тәртиб етмишдир. Ајы телескопла илк дәфә Галилеј мүшаһидә етмиш (1610) вә дәнизләрин адыны да о вермишдир. Ајда сәрбәст һалда су јохдур. Ајын Јердән көрүнән һиссәсинин 60%-и гитәләр адланан ишыглы саһә (дағлыг р-нлар), 40%-и исә дәнизләрдир (дүз вә һамар р-нлар). Бунлара һәлә 17 әсрдә адлар верилмишдир: Сакитлик Дәнизи, Јағышлар Дәнизи, Ајдынлыг Дәнизи, Фыртыналар Океаны, Боллуг Дәнизи вә с. Гитәјә дахил олан дәниз һиссәси көрфәзләр, тәнһа вә кичик тутгун ләкәләр рајону көлләр, гитәләр вә дәнизләрарасы саһәләр исә бә'зән батаглыглар адланыр. Гитәләр дағ силсиләләри илә кәсилир. Бунлар дәниз «саһилләри» бојунҹа узаныр. Ајын дағ силсиләләринә Гафгаз, Алп, Апеннин, Алтај вә с. адлар верилмишдир. Ај релјефинин характерик објектләриндән бири кратерләрдир. Онлар үзүјәбәнзәр һалга шәклиндә олуб, дүзән вә дағлыг саһәләрдир. Ән бөјүјүнүн диаметри тәгр. 100 *км*, кичијинин диаметри исә 1 *м*-дир. Ајын арха тәрәфиндә дә адлары чәкилән објектләр вар. Лакин орада дәнизләр аз вә кичикдир, дүзәнликләр ишыглыдыр вә с. Ајын Јердән көрүнмәјән һиссәсинин фотошәкли дүнјада илк дәфә «Луна-3» илә алынмышдыр (7.10.1959). Ајын арха тәрәфиндәки објектләрә К. Е. Сиолковски, Ј. А. Гагарин вә б.-нын адлары верилмишдир.

Ајын тәдгигинин јени мәрһәләси Аја илк планетләрарасы автомат ст.-нын бурахылмасы илә башлајыр. Бу тәдгигатлар ССРИ-дә *«Луна»* вә *«Зонд»*, АБШ-да *«Рејнҹер»*, *«Лунар Орбитер»*, *«Сервејер»* вә *«Аполлон»* ст.-лары илә апарылыр. «Луна-2» ССРИ Дөвләт керби олан вымпели Аја чатдырды (14.9.1959), «Луна-3» исә Ајдан 65 000 *км* мәсафәдә учараг онун сәтһинин 2/3 һиссәсинин шәклини чәкди (7.10.1959). Телевизија илә алынмыш тәсвирләр васитәсилә Ајын арха тәрәфинин илк атласы тәртиб едилди. «Зонд-3» илә Ајын арха тәрәфинин галан һиссәсинин даһа дәгиг тәсвирләри алынды (20.7.1965). Орада узунлуғу бир нечә 100 *км*-әдәк олан кратерләр сырасы ашкар едилди. «Луна-3» вә «Зонд-3» ст.-ларынын чәкдији шәкилләрин тәдгиги нәтиҹәсиндә «Ајын арха тәрәфинин атласы» илк дәфә тәгр. 4000 төрәмәдән ибарәт каталогла бурахылды. Һәмин атлас вә Ај сәтһинин Јердән көрүнән шәкилләри әсасында Ајын там хәритәси вә там глобусу дүнјада илк дәфә ССРИ-дә тәртиб вә нәшр едилди (1966—67). «Рејнҹер-7» Јерә 1800—0,3 *км* мәсафәләрдән чәкилмиш ики јүзәдәк фотошәкил верди. «Луна-9» Аја илк дәфә еһмаллы енди (3.2.1966). Онун көмәји илә мөвгеји әһатә едән панорам Јерә верилди. Ајын хырдадәнәли сәтһиндә ајры-ајры дашлар көрүнүрдү. «Луна-10» Ајын илк сүн'и пејки олду. Совет вә Америка космик апаратлары сүхурларын сыхлығыны вә мөһкәмлијини тә'јин едәрәк онун механики хассәләрини тәдгиг етдиләр. Ән јухары тәбәгәдә сыхлыг 1100—1200 $кг/м^3$-дир вә $10^4 кг/м^3$ тәзјигә давам кәтирир, тәгр. 1 *дм* дәринликдә исә сыхлыг вә мөһкәмлик кәскин бөјүкдүр. «Лунар Орбитер» серијалы пејкләр Ајын тәхминән бүтүн пејкләринин ортамигјаслы шәклини Јерә верди. Ај әтрафында онларын сүр'әти өлчүлдү вә Ајын гравитасија хәритәси тәртиб едилди. Америка астронавтлары Н. *Армстронг* вә Е. *Олдрин* илк дәфә Аја енмиш («Аполлон-11» кәмисиндә) адамлардыр (21.7.1969). «Аполлон»ун сонракы бурахылышларында даһа 10 адам Ајда олмушдур. Астронавтлар Ајда истилик селинин вә магнит саһәсинин өлчүлмәсинә, радиасија сәвијјәсинә, *Күнәш күләјинин* интенсивлији вә тәркибинә даир тәдгигатлар апармыш, Јерә Ај сүхуру нүмунәси кәтирмишләр. Мә'лум олмушдур ки, Ај дахилиндә истилик сели Јердәкиндән тәгр. 2 дәфә аздыр, сүхурларда галыг магнетизм вар (бу, Ајда магнит саһәсинин чохдан мөвҹуд олдуғуну көстәрир). Ајда информасијаны Јерә автоматик верән ҹиһазлар, орадакы рәгсләри гејд едән сејсмометрләр гојулмушдур. Сејсмометрләр метеорларын дүшмә зәрбәсини гејдә алмышдыр. Сејсмик мә'луматлардан ајдындыр ки, 10 *км*-ләрлә дәринликләрдә нисбәтән јүнкүл «габыг», ашағыларда исә даһа сых «мантија» мөвҹуддур. 1970 илин нојабрында «Луна-17» Јағышлар Дәнизинә «Луноход-1» апаратыны чатдырмышдыр. Апарат 11 ај күнүндә 10 540 *м* кетмиш вә Јерә бир чох панорам, Ај сәтһинин мүхтәлиф шәкилләрини вә с. елми информасијалар вермишдир. Орада гурулмуш франсыз әксетдириҹиси лазер шүалары илә ајагәдәрки мәсафәни өлчмәјә (метрин һиссәләри гәдәр дәгигликлә) имкан вермишдир. 1973 илин јанварында «Луна-21» дәниз вә материк арасындакы кечид зонасынын комплекс тәдгиги үчүн Ајдынлыг Дәнизиндәки Лемонје кратеринә «Луноход-2» апаратыны чатдырды. Апарат 5 ај күнү, јә'ни 4 ај ишләмиш вә 37 *км* јол кетмишдир. «Луна-22» васитәсилә јүксәк кејфијјәтли панорамлар алынмыш, тәдгиг едилән саһәнин гамма шүаланмасына көрә һәмин саһәдәки сүхурларын кимјәви тәркиби, Ајы әһатә едән космик фәза өјрәнилмишдир. Ај сүхурлары 4 нөвдүр: 1) кичикдәнәли; 2) бөјүкдәнәли мәсамәли пүскүрүлмә сүхурлары; 3) чох һиссәси метеоритләрин бомбардманлары нәтиҹәсиндә әримиш минерал пүскүрүлмә сүхуру; 4) кичик һиссәҹик вә тоз. Ај сүхурларынын кимјәви тәркиби Јеринкинә бәнзәјир, Ај сүхурларында хром, титан вә сиркониумун мигдары Јердәкиндән чох, галај, калиум, натриумун мигдары исә аздыр. Ајын пүскүрүлмүш дағ сүхурларынын кристаллашмасы 3—4 млрд. ил әввәл башламышдыр. Бә'зи Ај сүхурлары Јердәки ән гәдим сүхурлардан хејли әввәл кристаллашмышдыр. Ајда әримиш сүхур вә минералларын олмасы Ај сәтһинин метеорит бомбардманына мә'руз галмасы илә әлагәдардыр. Лакин һәмин метеорит зәрбәләринин дағыдыҹылыг сүр'әти чох кичикдир. Бу, о демәкдир ки, Аја көндәрилмиш космик ҹиһазлар милјон илләрлә орада гала биләр.

Ајдан истифадәетмәнин гаршылыглы һүгуги мәсәләләри, Ај вә дикәр көј ҹисмләри дә дахил олмагла, космик фәзаны тәдгиг вә ондан истифадә етмәк саһәсиндә дөвләтләрин фәалијјәт принсипләри һаггында Мүгавилә илә һәлл едилмишдир. Лакин Ајын тәдгигиндәки мүвәффәгијјәтләр дөвләтләрин Ајда көстәрдикләри фәалијјәтләринин мүхтәлиф саһәләрини низама сала билән хүсуси бејнәлхалг мүгавилә бағланмасы зәрурәтини ирәли сүрүр. Тә'сир даирәси анҹаг ајдан ибарәт олан сазишә еһтијаҹ Ајын хүсуси мөвгејиндән доғур. Чүнки инсанлар онун тәдгиги илә билаваситә мәшғул олурлар. 1971 илин ијунунда ССРИ Ај һаггында бејнәлхалг мүгавиләнин лајиһәсини БМТ Баш Мәҹлисинин

26-чы сессијасынын мүзакирәсинә вермишдир. Лајиһә өјрәнилмәк үчүн БМТ-нин Космик Фәзадан Динч Мәгсәдләрлә Истифадә Комитәсинә верилмиш вә бурада онун әсасында јени лајиһә һазырланмышдыр. Лакин Ај вә дикәр көј чисимләринин тәбии еһтијатларынын һүгуги статуслары һаггындакы мәсәләдә фикир ајрылығы олдуғуна көрә лајиһә үзрә там разылыг әлдә едилмәмишдир (1974). Совет лајиһәсиндә Ајдан јалныз динч мәгсәдләрлә истифадә нәзәрдә тутулур. Ајда елми тәдгигатлар апараркән бир дөвләт башга дөвләтин мәнафејинә тохунмамалы, башга бир дөвләтин белә тәдгигатлар апармасына манечилик төрәтмәмәлидир. Ај һаггында совет лајиһәсиндә көстәрилир ки, Ајын сәтһи вә торпаг гатындакы сәрвәтләр һеч бир дөвләтин мүлкијјәти ола билмәз. Лајиһәдә Ајдан истифадә едәркән зијан дәјәчәк тәгдирдә дөвләтләрин мәс'улијјәт мәсәләләри дә нәзәрдә тутулмушдур (бах *Космик һүгуг*).

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 192—193.

Әд.: Луна, под ред. А. В. Маркова. М., 1960; Освоение космического пространства в СССР, М., 1973; Рускол Е. Л., Происхождение Луны, М., 1975; Луна, под ред. С. Ранкорна и Г. Юри, пер. с англ., М., 1975; Черкасов И. И., Шварев В. В., Грунт Луны, М., 1975.

АЈ—Ајын Јер әтрафына доланма дөврүнә чох јахын олан заман фасиләси. Нөвләри: 1) Ај тәгвиминин әсасыны тәшкил едән синодик (гәмәри) ај—Ај сәфһәләринин дәјишмә дөврү олуб, 29,581 орта Күнәш суткасына бәрабәрдир; 2) сидерик ај (27,322 күн)—бу мүддәт әрзиндә Ај Јер әтрафына там дөвр едир вә улдузлара нәзәрән әввәлки вәзијјәтини тутур; 3) тропик ај (27,3216 күн)—ејни бир астрономик узунлуға гајытма дөврү; 4) аномалија ајы (27,5545 күн)—Ајын *перикејдән* ики дәфә ардычыл кечмәси арасындакы мүддәт; 5) әждаһа ајы (27,2122 күн)—Ајын өз орбитинин ејни бир дүјүн нөгтәсиндән ики дәфә ардычыл кечмәси арасындакы мүддәт.

АЈ СИРКИ—Ајдакы һәлгәви дағларын көрүнүшү.

АЈАГ—ашағы әтрафын периферик сегменти, бәдәнин истинад органы. А. скелети үч һиссәдән ибарәтдир: дарагархасы (7 сүмүк), ајаг дарағы (5 сүмүк) вә бармаглар (14 сүмүк). Баш бармаг 2, галан бармаглар исә 3 фалангадан ибарәтдир. А. сүмүкләри бир-биринә ојнаглар вә мөһкәм бағларла бирләшиб, А. үчүн јај механизми олан узунуна вә көндәлән тағлар әмәлә кәтирир. Балдыр, ајагархасы вә ајагалтынын әзәләләри А.-ы мөһкәмләдир вә бармагларын һәрәкәтә кәтирилмәсиндә иштирак едир. А.-ы өн вә арха гамыш артеријаларынын шахәләри ганла тәчһиз едир. А. гамыш вә инчик синирләри илә иннервасија олунур. А.-ын деформасијасы чох вахт јастыајаглыға, баш бармағын әјилмәсинә, әјрипәнчәлијә вә с. сәбәб олур. А.-да раст кәлән хәстәликләр: долама, көбәләк хәстәлији; травмалар; бағларын дартылмасы, гырылмасы, сүмүкләрин сынмасы вә с.

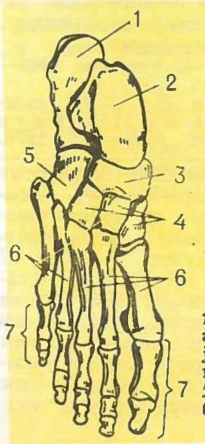

Ајағын сүмүкләри: *1*—дабан сүмүјү; *2*—ашыг сүмүјү; *3*—гајығабәнзәр сүмүк; *4*—пазабәнзәр сүмүкләр; *5*—кубабәнзәр сүмүк; *6*—дараг сүмүкләри; *7*—фалангалар.

АЈАГГАБЫ—ајағы зәрәрли харичи тә'сирләрдән горујан кејим нөвү. Инсан ән еркән инкишаф мәрһәләсиндә А.-ја охшар әшјалардан истифадә етмишдир. Палеолит дөврүндә еһтимал ки, А. әвәзинә ајаға хам дәри, јахуд көн доламышлар. Дағлыг Алтајда тәгр. е.ә. 5 әсрдә дәри вә кечәдән һазырланмыш А. кејмишләр. А.-нын нөвләри тәбии чоғрафи шәраитдән, башлычасы исә инсанларын тәсәррүфат мәшғулијјәтләриндән асылы олмушдур. Азәрб.-да да А.-дан ән гәдим заманлардан истифадә етмишләр. Археоложи газынтылар заманы Минкәчевирдән е.ә. 11—8 әсрләрә аид Гафгаз узунбоғаз чәкмәләринә охшар, килдән һазырланмыш габлар тапылмышдыр. А. формасында олан белә габлар Гызылвәнкдә, Ханларда (Азәрб. ССР), Күрчүстанда вә Шимали Гафгазда да ашкар едилмишдир.

А. истифадә јеринә (мәишәт, истеһсалат, идман, ортопедија), формасына (узунбоғаз чәкмә, чәкмә, туфли, сәндәл), материалына (дәри, резин вә кечә, комбинә едилмиш материал, тохунма вә сүн'и материалдан һазырланан) вә алтлығын үзлүјә бәркидилмәси үсулуна (көбәли, јапышдырылмыш, мыхланмыш, исти вулканлашдырылмыш, икисаплы вә с.) көрә мүхтәлиф групплара ајрылыр. А.-нын раһатлығы онун нөмрә вә формасынын ајағын өлчүләринә ујғунлуғу илә, А.-нын өлчүсү вә ја нөмрәси исә гәлибин узунлуғу илә мүәјјән едилир. Бу, штихмас (гәлибин вә ајағын алтыны өлчән лент) системиндә штих (1 штих 2/3 *см*), метрик системдә *см* илә көстәрилир. ССРИ-дә А.-ларын нөмрәләнмәсиндә әввәлләр штихмас системи ишләдилирди. 1967 илдән метрик системә кечилмишдир. Бу системдә јанашы нөмрәли А.-лар бир-бириндән 0,5 *см* фәргләнир.

Ајаггабы групу	Ајаггабы нөмрәси *см* илә
Сүдәмәр ушаг үчүн	9—10
Көрпә ,,	10,5—13
Азјашлы ушаг ,,	13,5—16,5
Ушаг ,,	17—19
Мәктәбли гыз ,,	19,5—21,5
Кәнч гыз ,,	21,5—24
Мәктәбли оғлан ,,	19,5—22
Кәнч оғлан ,,	22,5—24,5
Гадын ,,	21,5—27,5
Киши ,,	24,5—30,5

А., әсасән, үзлүк вә алтлыгдан ибарәтдир. Алтлыг—көн, резин, сүн'и дәри, тахта вә пластик күтлә, үзлүк исә јумшаг дәри, мешин, тумач, шевро, хром, тохунма вә сүн'и материаллардан (кирза, шарголин, сүн'и замша) олур. Сүн'и материал А.-нын һазырланма просесини садәләшдирир, чешидини артырыр вә кејфијјәтини јүксәлдир. Мәс., алтлыг үчүн ишләдилән резин 3—4 дәфә көндән јүнкүл, һәм дә 1,5—2 дәфә давамлы олур. А. истеһсалы просеси—материалын бичилмәси, һиссәләрин һазырланма, гурашдырылма, битишдирилмә вә гәлибләнмәси, алтлығын үзлүјә бәркидилмәси, һабелә һазыр А.-ја бәзәк вурулмасындан ибарәтдир. Исти вулканлашдырма үсулу илә хам резин гарышығындан алтлыг вә дабанын гәлибләнмәси, үзлүјә бәркидилмәси әмәлијјатлары ејни вахтда апарылыр. Бу үсул А. истеһсалыны јүксәк дәрәчәдә механикләшдирмәјә вә автоматлашдырмаға имкан верир.

Әд.: Зыбин Ю. П., Конструирование изделий из кожи, 2 изд., М., 1966; Адигезалов Л. И., Шварц А. С., Интенсифицированные методы сушки обуви, М., 1974.

АЈАГГАБЫ СӘНАЈЕСИ—бах *Дәри-ајаггабы сәнајеси.*

АЈАГГУЈРУГЛУЛАР (Collembola)—һәшәрат дәстәси; кениш јајылмыш хырда (0,3—10 *мм*) чүчүләр. Тәгр. 2000 (ССРИ-дә 300) нөвү вар. Ағыз апараты кәмиричи типлидир. Әсасән, нәм јердә јашајыр, битки илә гидаланыр. Бә'зи нөвләри бечәрилән биткиләрә (мәс., јончаја, тәнәјә вә с.) зәрәр верир. Гарышга вә термит јејән јыртычы нөвләри дә олур.

«АЈАГЈАЛЫНЛАР»—1639 илдә Нормандијада (Франса) бөјүк халг үсјанынын иштиракчылары. Башчылары јарыәфсанәви Ајагјалын Жан иди. Үсјана чох ағыр веркиләр вә үмумијјәтлә, феодал зүлмү сәбәб олмушду. «А.»-ын ичтимаи вә сијаси идеолокијасы дәгиг дејилди. Үсјанчылар (јохсул шәһәр әһалиси вә кәндлиләр) дөвләт веркиләриндән бојун гачырыр, варлыларын мүлкләрини, верки идарәләрини дағыдырдылар. «А.» Нормандијаны тутмушдулар. Үсјан Франсанын бир чох әјаләтиндә кениш әкс-сәда доғурмушду. Үсјаны һөкумәт гошуну јатырмышдыр.

АЈАГСЫЗ АМФИБИЈАЛАР (Apoda)—*суда-гуруда јашајанларын* бир дәстәси. Бир фәсиләси (сохулчанкимиләр) вар; бөјүк сохулчана охшајыр. 20 чинси (70 нөвү) вар. Африка, Асија вә Американын тропик зоналарында јајылмышдыр. 30—117 *см* узунлугдадыр, ајагсыздыр. Көзләри вә ешитмә үзвү пис инкишаф етмишдир. Әсасән, торпагда јашајыр. Бә'зи нөвләри дири доғур. Чох нөвү торпаг јуваларда јумурта гојур. Сүрфәләринин гәлсәмәси олур.

АЈАГЎЗ—Газах. ССР-дә чај. Уз. 492 *км*, һөвзәсинин саһ. 15,7 мин $км^2$. Бөјүк Ајагуз вә Кичик Ајагуз чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Әсасән, гар сују илә гидаланыр. Дашгын заманы Балхаш көлүнә төкүлүр. Јај ајларында сују шорлашыр. Сувармада истифадә олунур. Ајагуз ш. А.-ун саһилиндәдир.

АЈАГЎЗ—Газах. ССР Семипалатинск вил.-ндә шәһәр. Ајагуз р-нунун мәркәзи. Ајагуз чајы саһилиндәдир. Д.ј.ст. Әһ. 40,1 мин (1975). Д.ј. нәгл. мүәссисәләри, автомобил тә'мири з-ду, јунәјиричи ф-к, јағ з-ду, әт комбинаты вә с. вар.

АЈАЗ—адәтән, пајыз, гыш вә јазда мүсбәт һәрарәт шәраитиндә кечәләр һава темп-рунун 0°С-дән ашағы дүшмәси. А., кечә булудсуз һавада торпаг сәтһинин вә битки өртүјүнүн радиасија сојумасы (радиасија А.-ы) вә сојуг һава күтләләринин һәрәкәти нәтичәсиндә (адвектив А.) әмәлә кәлир. Биткиләрин векетасијасы дөврүндә баш верән А. онларын инкишафыны зәифләдир, бә'зән исә биткини тәләф едир.

АЈАЗАХТАРМА, Кичәки ахтарма—Азәрб. ССР-дә палчыг вулканы. Шамахы р-ну әразисиндә, Гобустанда, Кичәки д.-ндадыр. Нисби һүнд. 45—50 *м*. *Брекчијанын* саһәсинә (3100 *һа*) вә һәчминә көрә А. Азәрб. ССР-дә ән ири палчыг вулканларындандыр.

АЈАЗГАЛА—Гарагалпаг МССР-дә 2—4 әсрләрә аид харабалыг комплекси. Бүрчлү гала диварлары олан үч истеһкамы вар. Кушан падшаһлығы дөврүнә аид бина галығы, сахсы мә'мулаты, әмәк аләтләри, силаһ, бәзәк шејләри, сиккә вә с. тапылмышдыр (1937). А.-дан 11—13 әсрләрдә дә истеһкам кими истифадә едилмишдир.

АЈ-АЈ МЕЈМУНУ (Daubentonia madagascariensis)—јарыммејмунлар, јахуд *лемурлар* јарымдәстәсиндән мәмәли һејван. Мадагаскар а-нын ш. һиссәсиндәки сых мешәләрдә јашајыр. Боју 40 *см*, гујруғу исә 60 *см*-дир. Хәзи түнд гонур, гулаглары вә көзләри ири, дал ајаглары габаг ајагларындан узундур. Орта бармаглары назик вә чевикдир. 18 диши олур, габаг дишләриндә даим бөјүмә просеси кедир. Мејвә вә һәшәрат јејир. Бир бала доғур.

АЈАНЈАН Едуард Меликович (д 25. 3.1919, индики Ханлар р-нунун Чајкәнд к.)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (15.5.1945), физика-ријазијјат елмләри намизәди. 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә әввәлчә зенит артиллеријасы взводуна, сонра исә батарејасына командирлик етмишдир. Баш лејтенант А. Сталинград, Курск, Харков, Кијев уғрунда вурушмаларда иштирак етмиш, Будапештин азад олунмасында икидлик көстәрмишдир. 1953 илдән ССРИ ЕА Механика Проблемләри Ин-тунда елми ишчидир. 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси вә Гырмызы Улдуз орденләри илә тәлтиф олунмушдур.

АЈАСОФИЈА, Мүгәддәс Софија мә'бәди—Бизанс ме'марлығынын көркәмли абидәси. Император Јустинианын дөврүндә Константинополда (индики Истамбул) Траллы Анфими вә Милетли Исидор тәрәфиндән тикилмишдир (532—537), Үчнефли күнбәзли *базиликадан* ибарәт олан А.-нын уз. 77 *м*-дир. *Парус*-*лар* үзәриндә гурулмуш 31,5 *м* диаметрли күнбәз мүрәккәб јарымкүнбәзләр системинин көмәји илә бинанын базиликалы һиссәсинә бирләшдирилмишдир. Бу, А.-нын дахилинә мөһтәшәмлик вә аһәнкдарлыг верир. А.-нын ичәриси рәнкли мәрмәр вә мозаика илә бәзәдилмишдир. 1453 илдә мәсчидә чеврилән А.-нын моңументал харичи көрүнүшү сонралар түрк сәнәткарлары тәрәфиндән дәјишдирилмиш, әлавә тикилиләрлә (минарәләр вә с.) зәнкинләшдирилмишдир. А. 1935 илдән музејдир.

Әд.: Всеобщая история искусств, т. 2, М., 1960; Юсупов А. Р., Стамбул, М., 1970.

АЈ-БАЛЫГ (Mola mola)—*битишикчәнәлиләр* дәстәсиндән балыг. Көвдәси јаңлардан чох басыгдыр; гујруғу јохдур: бел вә анал үзкәчләри чох узун, арха үзкәчи гысадыр. Балығын уз. тәгр. 2,5 *м*, чәкиси 500 *кг*-дан чох, бә'зән 1000 *кг*-а гәдәр олур. Ән чох күрү төкән (300 милјонадәк) балыгдыр. Субтропик гуршаг дәнизләриндә јашајыр; хырда балыг, хәрчәнк вә с. јејир. ССРИ-дә бә'зән (Владивосток јахынлығында Јапон дәнизи) тәсадүф едилир; ов әһәмијјәти јохдур.

АЈБАШЫ, менструасија—гадынларда һәр 21—30 күндән бир ушаглыгдан ган кәлмәси. Мүрәккәб физиоложи просесдир. А. 11—15 јашындан башлајыб, менопауза дөврүнә гәдәр (45—55 јаша гәдәр) давам едир. Илк А.-нын тез вә ја кеч башламасы иглимдән, һәјат тәрзиндән вә кикијена шәраитиндән асылыдыр. Чинси јеткинлијә чатмамыш гызларда, һамилә гадынларда вә климакс дөврүндән сонра А. олмур. А. инсана вә инсанабәнзәр мејмунлара хасдыр. А. дөврүнүн баша чатмасында бејин габығы, һипоталамус, һипофиз, *јумурталыглар* вә *ушаглыг* әсас рол ојнајыр. Бунларын гаршылыглы әлагәсинин позулмасы А.-нын мүхтәлиф шәкилдә позулмасына сәбәб ола биләр. А. 3—7 күн давам едир. Һәр А. заманы гадын организминин хүсусијјәтиндән асылы олараг 40—150 *г*-а гәдәр ган итирир. А. дан габаг бә'зи гадынларда үрәк дөјүнмәси, артериал ган тәзјигинин артмасы, әсәбилик, јорғунлуг вә сүстлүк мүшаһидә олунур.

А. гадын организминдә баш верән мүрәккәб дөври дәјишикликләр нәтичәсиндә мејдана кәлир вә јумурталыгларын дахили секресија фәалијјәти илә әлагәдардыр. А. орта бејиндәки чинсијјәт мәркәзләри илә тәнзим олунур. Јумурталыглардакы фолликулларын јетишмәси вә сары чисм маддәсинин төрәмәси нәтичәсиндә ушаглығын селикли гишасы галынлашыр, шишир, јумшалыр вә беләликлә, мајаланмыш јумуртанын гәбулуна һазырлашыр. Һамиләлик башламадыгда сары чисим тәләф олур. Ушаглығын селикли гишасынын сәтһ тәбәгәси (функсионал гат) гопур вә А. башлајыр. Сонра селикли гиша бәрпа олунур. Бә'зи хәстәликләр нәтичәсиндә А. сикли позула биләр (бах *Аменореја*). А. дөврүндә гадын тәмизлијә риајәт етмәлидир. Истиотлу, чох турш, шор гидалар јемәк, алкоголлу ички ичмәк, чинси әлагәјә кирмәк олмаз. Дәниз вә чајда чиммәк дә мәсләһәт көрүлмүр, лакин душ алтында јујунмаг лазымдыр.

Әд.: Никаһын кикијенасы, Б., 1973; Фараджева К. Я., Грешкович Г. М., О брачном возрасте девушки, Б., 1972; Станков А. Г., Что надо знать до брака и в браке, Ташкент, 1975.

АЈБӘК (Муса Дашмәһәммәдовун тәхәллүсү; 10. 1.1905, Дашкәнд—1.7.1968, Дашкәнд)—өзбәк совет јазычысы, Өзбәкистанын халг јазычысы (1965), Өзб.ССР ЕА акад. (1943), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946). 1948 илдән Сов.ИКП үзвү. Јарадычылығa ше'рлә башламышдыр. «Дујғулар» (1926), «Көнүл түтәји» (1929), «Мәш'әл» (1932) вә с. ше'р мәчмуәләринин, «Интигам», «Зәманә гызы Дилбәр» (1932), «Бәхтикүл вә Сагындыг» (1933) поемаларынын мүәллифидир. А. өзбәк совет нәсринин јарадычыларындандыр. «Мүгәддәс ган» (1943) адлы илк романында Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә өзбәк зәһмәткешләринин синфи шүурунун ојанмасы тәсвир едилмишдир. «Нәваи» (1945) романы бөјүк өзбәк шаири Ә. Нәваијә, «Гызыл вадидән әсән күләк» (1950) романы к-з-чуларын һәјатына, «Күнәш сөнмәз» (1958) романы Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә һәср олунмушдур. 1917 илин Октјабр күнләриндә өзбәк халгынын ингилаби мүбаризәси «Бөјүк јол» (1967) романында әкс етдирилмишдир. А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов, В. Г. Белински, А. М. Горки, В. Көте вә б.-нын бә'зи әсәрләрини өзбәк дилинә тәрчүмә етмишдир. ССРИ Али Советинин (5-чи вә 6-чы чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, 4 башга орден, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Мүгәддәс ган, Б., 1959; Сочинения, т. 1—5, Ташкент, 1962—64; Великий путь, М., 1974.

Әд.: Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 1, Б., 1966; Бать Л. и Кошчанов М., Айбек, М., 1976.

АЈВАЗОВСКИ Иван Константинович (29.7.1817, Феодосија—2.5.1900, Феодосија)—рус рәссамы; дәниз мәнзәрәләри устасы. Ермәни тачири аиләсиндә анадан олмушдур. 1833—37 илләрдә Петербург Рәссамлыг Академијасында охумушдур. 1845 илдән акад., 1847 илдән проф., 1887 илдән Рәссамлыг Академијасынын фәхри үзвү. Бир сыра Авропа академијасынын да үзвү олмушдур. А.-нин һәлә илк дәниз мәнзәрәләри («Дәниз үзә-

АЈЫН КӨРҮНӘН ТӘРӘФИ

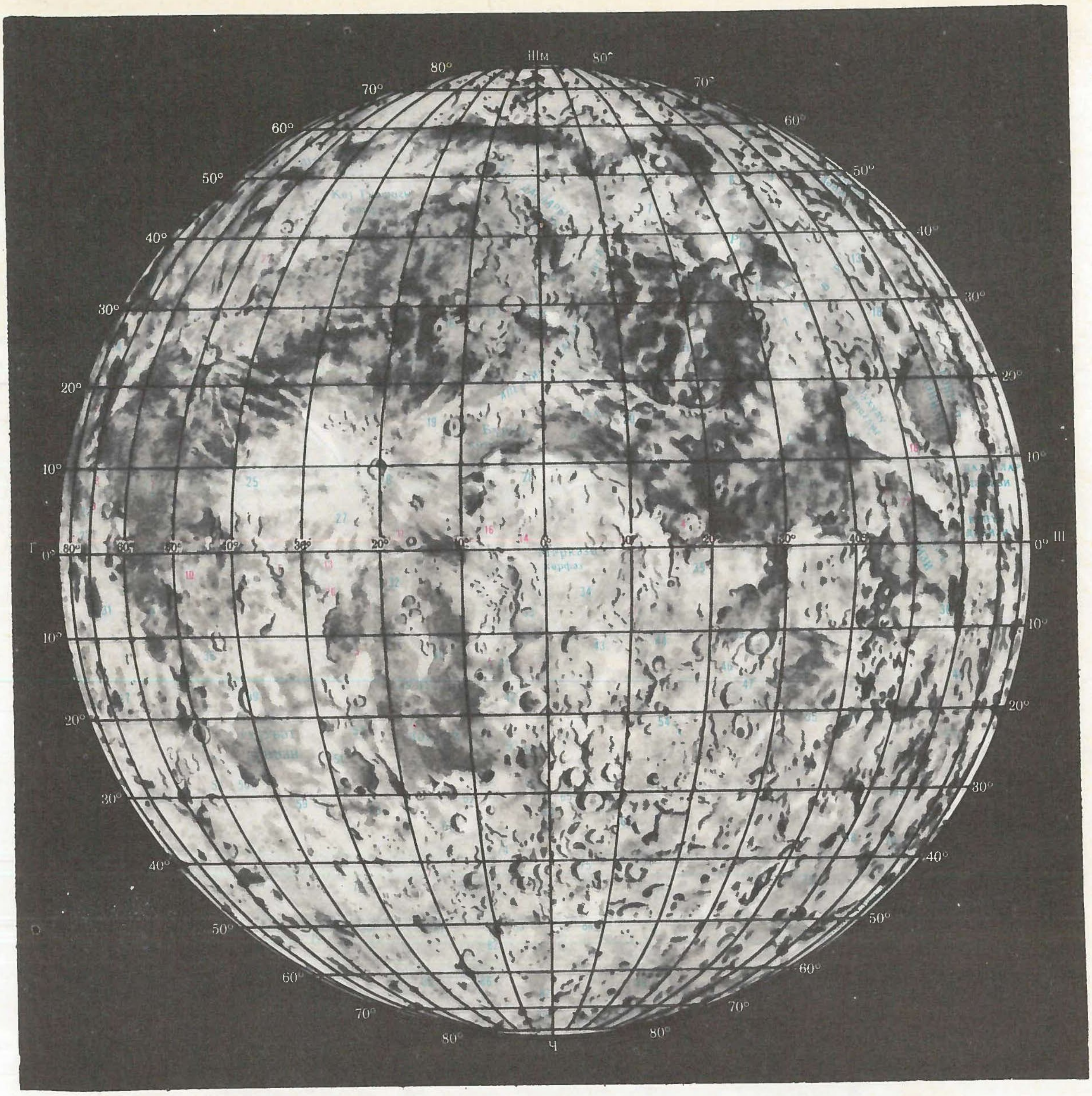

АЈ СӘТҺИНИН ОБЈЕКТЛӘРИ

1 Пифагор
2 Репсолд
3 Платон
4 Ендимион
5 Кассини
6 Аристотел
7 Евдокс
8 Һеркулес
9 Атлас
10 Аристилл
11 Автолик
12 Посидони
13 Кемин
14 О. В. Струве
15 Аристарх
16 Тимохарис
17 Архимед
18 Клеомед
19 Ератосфен
20 Манили
21 Плини
22 Кавалјери
23 Һевели
24 Рејнер
25 Кеплер
26 Коперник
27 Рејнһолд
28 Паллас
29 Јули Сезар
30 Маскелајн
31 Грималди
32 Фра Мауро
33 Птолемеј
34 Һиппарх
35 Деламбр
36 Лангрен
37 Крукер
38 Летрони
39 Гассенди
40 Герике
41 Алфонс
42 Архазел
43 Әлбәттани
44 Әбүлфида
45 Теофил
46 Кирилл
47 Катарина
48 Венделин
49 Мерсен
50 Доппелмајер
51 Һиппал
52 Буллиалд
53 Пурбах
54 Сакробоско
55 Фракастор
56 Сантбек
57 Петави
58 Вијет
59 Вителло
60 Капуан
61 Вурселбауер
62 Питат
63 Рекиомонтан
64 Валтер
65 Алиасензис
66 Кемма Фризи
67 Пикколомини
68 Рејта
69 Стевин
70 Фурнери
71 Шиккард
72 Һајнсел
73 Тихо
74 Нәсирәддин
75 Штефлер
76 Мавролик
77 Бароси
78 Фабриси
79 Фосиклид
80 Шиллер
81 Лонгомонтан
82 Клави
83 Макин
84 Күвје
85 Шејнер
86 Бланкан
87 Курси
88 Манзин
89 Морет
90 Улугбәј

Мигјас 1 : 22000 000

АЈ СӘТҺИНӘ ЕНМӘ РАЈОНЛАРЫ

1 Луна-2
2 Рејнчер-6
3 Рејнчер-7
4 Рејнчер-8
5 Рејнчер-9
6 Луна-5
7 Луна-7
8 Луна-8
9 Луна-9
10 Сервејер-1
11 Сервејер-2
12 Луна-13
13 Сервејер-3
14 Сервејер-4
15 Сервејер–5
16 Сервејер-6
17 Сервејер-7
18 Луна-15
19 Аполлон-11
20 Аполлон-12
21 Луна-16
22 Луна -17
23 Аполлон-14
24 Аполлон-15
25 Луна-18
26 Луна-20
27 Аполлон-16
28 Аполлон-17
29 Луна-21

АЈЫН АРХА ТӘРӘФИНИН ХӘРИТӘСИ

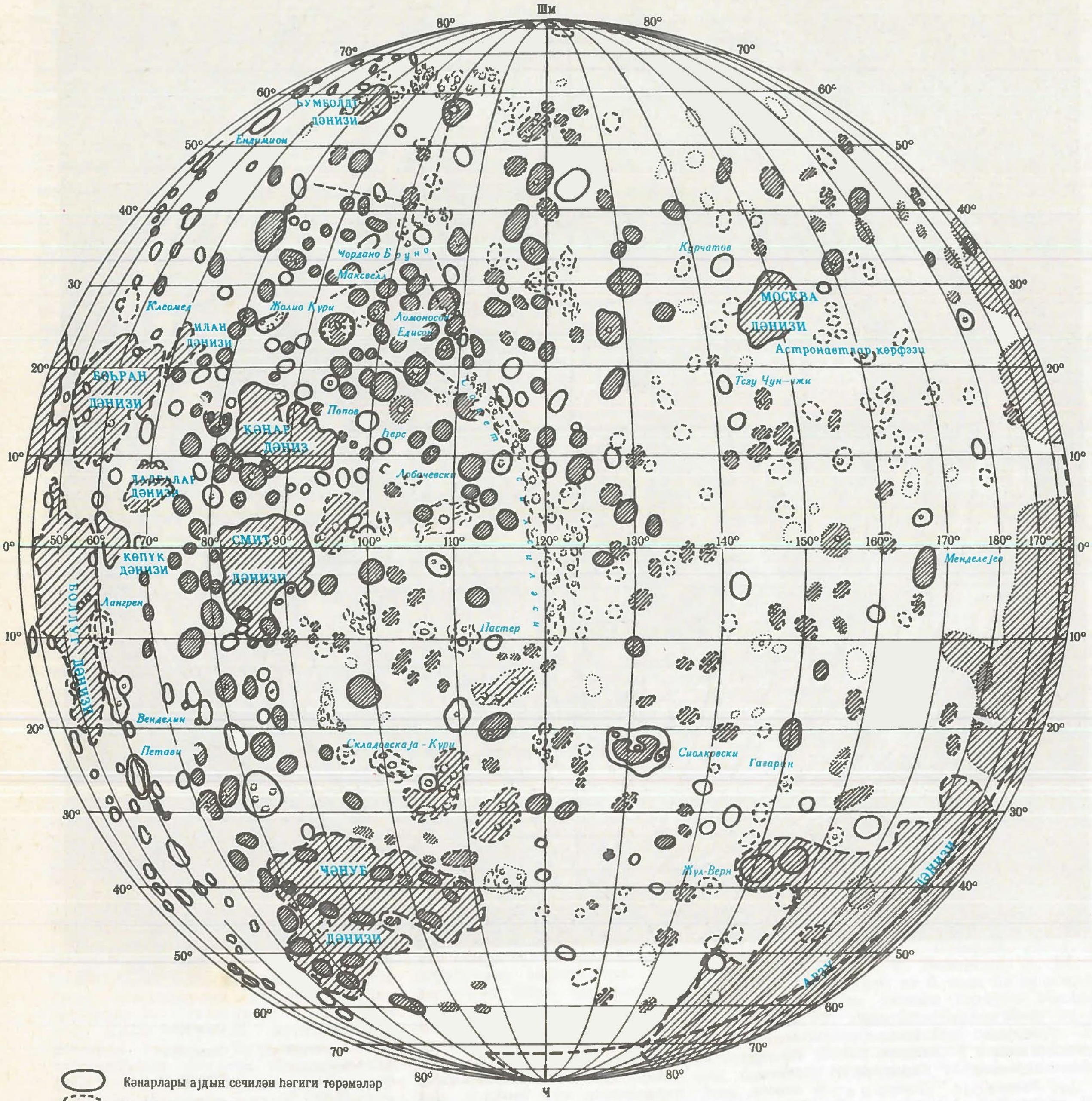
Шм
Ч
ҺУМБОЛДТ ДӘНИЗИ
Ендимион
Чордано Бруно
Максвелл
Клеомед
Жолио Кури
ИЛАН ДӘНИЗИ
Ломоносов
Едисон
БОҺРАН ДӘНИЗИ
Попов
Һерс
Совет
КӘНАР ДӘНИЗ
Лобачевски
ДАЛҒАЛАР ДӘНИЗИ
СМИТ ДӘНИЗИ
КӨПҮК ДӘНИЗИ
БОЛЛУГ ДӘНИЗИ
Лангрен
Пастер
Венделин
Петави
Складовскаја - Кури
Сиолковски
Гагарин
ЧӘНУБ ДӘНИЗИ
Жул-Верн
АРЗУ ДӘНИЗИ
Курчатов
МОСКВА ДӘНИЗИ
Астронавтлар көрфәзи
Тсзу Чун-чжи
Менделејев
0°
10°
20°
30°
40°
50°
60°
70°
80°
90°
100°
110°
120°
130°
140°
150°
160°
170°
180°

◯ Кәнарлары ајдын сечилән һәгиги төрәмәләр

◌ Кәнарлары аз сечилән төрәмәләр

◌ Кәнарлары дәгигләшдирилмәли төрәмәләр

▨ Әтраф фона нисбәтән даһа тунд төрәмәләр

◯ Әтраф фона нисбәтән даһа ишыглы төрәмәләр

----- Ишыглы шүалар

— — — Көрүнмә сәрһәди

Миғјас 1 : 21 500 000

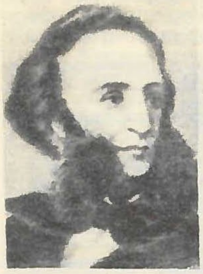

риндә булудлар», «Сакит дәниз» вә с.) шөһрәт газанмышдыр. 1838—39 илләрдә Крымда «Јалта», «Көһнә Феодосија», «Керч», «Севастопол көрфәзи» вә с. әсәрләрини јаратмышдыр. А. 1840—44 илләрдә Италијада јашамыш, һәмчинин Алманија, Франса, Испанија вә Һолландијаны кәзмиш, «Фыртына», «Неапол кечәси» кими романтик мәнзәрәләр чәкмишдир. Авропадан гајытдыгдан сонра, Баш Дәниз Гәраркаһынын рәссамы тә'јин олунмушдур. Чошғун вә далғалы дәнизи, гүруб чағынын сон шәфәгләрини, дәнизлә мүбаризә едән адамларын фәдакарлығыны тәсвир едән «Доггузунчу вал» (1850, Рус музеји), «Чешмә вурушмасы» (1848, А. ад. Феодосија шәкил галерејасы) вә с. әсәрләри А.-јә шөһрәт газандырмышдыр. Јарадычылығынын сон дөврүнә аид ән јахшы таблоларында («Гара дәниз», 1881, Третјаков галерејасы) дәнизин интәһасызлығыны, су вә ишығын һәрәкәтини даһа реал, тәбии вермәк үчүн ишыг вә көлкәнин инчәликләриндән мәһарәтлә истифадә етмишдир. 6 минә гәдәр мәнзәрә чәкмишдир. Р. Мустафајев ад. Азәрб. Инчәсәнәт Музејиндә А.-нин «Ајлы кечә», «Мајаклы дәниз көрүнүшү», «Фыртынада кәми», «Мешәдә јол» вә с. әсәрләри сахланылыр.

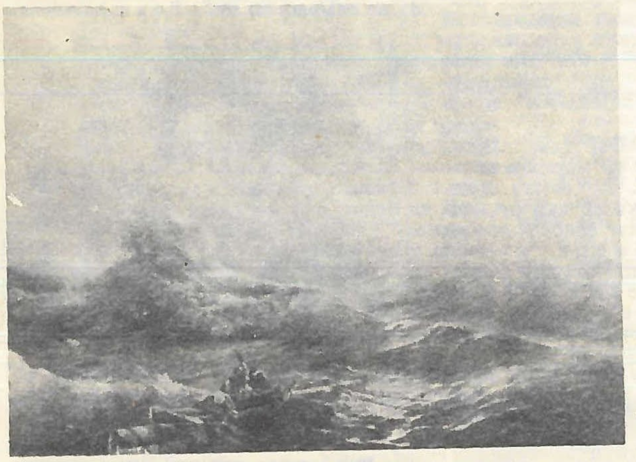

И. К. Ајвазовски. «Доггузунчу вал». 1850. Рус музеји. Ленинград.

Әд.: Кузьмин И. П., И. К. Айвазовский и его произведения, СПБ, 1901; Барсамов Н. С., И. К. Айвазовский, М., 1967; Айвазовский, документы и материалы, Ереван, 1967.

АЈГУ́Н МҮГАВИЛӘСИ—1858 ил мајын 16(28)-да Русија илә Чин арасында Ајгун ш.-ндә имзаланмышдыр. А.м.-нә көрә Аргун чајынын Амура төкүлдүјү јердән Амурун ағзынадәк Амурун сол саһили Русијаја кечди; Уссури чајынадәк Амурун сағ саһили исә Чиндә галды (1860 ил Пекин мүгавиләсинә әсасән Уссури чајындан дәнизәдәк әрази дә Русијаја кечди). А.м.-нә көрә Амур, Уссури вә Сунгари чајларында јалныз рус вә Чин кәмиләринин ишләмәсинә ичазә верилди. А.м.-ни 1858 ил ијунун 2-дә Чин богдыханы (императору) вә 1858 ил ијунун 8-дә Русија һөкумәти тәсдиг етди. Русија илә Чин арасында сәрһәд гәти олараг Пекин мүгавиләси (1860) илә мүәјјән едилди; бу мүгавилә А.м.-ни вә Тјансзин мүгавиләсини (1858) тәсдиг етди, Уссури ч. сәрһәд мүәјјән олунду.

Әд.: Сб. договоров России с другими государствами. 1856—1917. М., 1952. с. 47—48.

АЈҒЫР—јеткин еркәк ат. Чинси јетишкәнлијинә бир ил-илјарымлыгда чатыр, лакин дөллүк мәгсәди илә 3 јашындан истифадә олунур. Бир мөвсүм әрзиндә һәр А.-а әл үсулу илә чүтләшдирмәдә 35—40, илхыда чүтләшдирмәдә 20—25, сүн'и мајаландырмада 500-дәк мадјан ајрыла биләр. Чаван А.-а чүтләшмәк үчүн биринчи ил норманын јарысы гәдәр, икинчи илдән исә там норма илә мадјан ајрылыр. Јахшы јемләнән вә дүзкүн истифадә олунан А.-ы 16—18 ил чүтләшдирмәк олар. Дөл көтүрмәк үчүн, адәтән, чинс ајғырлардан истифадә едилир. Дамазлыға јарамајан А. 2—3 илликдә ахталаныб ишләк ат кими истифадә олунур.

АЈДА́ҺО (Idaho)—АБШ-ын шм.-г.-индә штат. Саһ. 216,4 мин *км*². Әһ. 713 мин (1970). Инз. м. Бојсе ш.-дир. А.-нун чох һиссәси Колумбија јајласынын үчгар ч. һиссәсини вә Гајалы дағлары (һүнд. 3857 *м*-әдәк), ч.-да исә Снејк чајы дүзәнлијини тутур. Игтисадијјатынын әсасы шм.-да әлван металлуркија вә мә'дән сәнајеси (күмүш, гурғушун, синк һасилатында АБШ-да көркәмли јер тутур), ч.-да исә һејвандарлыг (гарамал, гојун) вә әкинчиликдир (картоф, шәкәр чуғундуру, буғда, јем отлары). А.-да һәмчинин јејинти, ағач е'малы сәнајеси вар. Туризм (Күнәшли дәрә вә с.) инкишаф етмишдир. Јерли әһалиси (һиндиләр) резервасијалара көчүрүлмүшдүр.

АЈДИ́Т (Aidit) Дипа Нусантара (30.7. 1923—22 (?). 11.1965)—Индонезија фәһлә вә коммунист һәрәкаты хадими. Индонезија мүтәрәгги кәнчләр һәрәкатында иштирак етмиш, 1943 илдән Индонезија Коммунист Партијасынын (ИКП) үзвү олмушдур. Истиглалијјәт уғрунда мүбаризәдә иштирак етдији үчүн 1945 илдә Јапонија, сонра исә Инкилтәрә вә Нидерланд һәрби органлары тәрәфиндән һәбс едилмишди. 1947 илдән ИКП МК-нын, 1948 илдән ИКП

МК Сијаси Бүросунун үзвү, 1951 илдән ИКП МК катиби, 1954—59 илләрдә МК-нын Баш катиби, 1959 илдән ИКП МК сәдри олмушдур. А. Али Мәсләһәт Шурасынын үзвү (1959 илдән), Мүвәггәти Халг Мәсләһәт Конгреси сәдринин мүавини (1961 илдән), Индонезија һөкумәтиндә назир (1962 илдән) иди. 1965 илдә «30 сентјабр һадисәләри»ндән сонра (бах *Индонезија*) А. иртичачылар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. А.-ин башчылыг етдији ИКП нүмајәндә һеј'әти 1959 илин февралында Бакыда олмушдур. Нүмајәндә һеј'әти Бакы вә Сумгајытын бир сыра сәнаје мүәссисәсиндә фәһләләрлә көрүшмүшдүр.

АЈДЫ́Н (Aydin)—Түркијәнин ч.-г.-индә шәһәр. Ајдын илинин инз. м. Әһ. 50,6 мин (1970). Д.ј. ст. Автомобил јоллары говшағы. Јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Мејвә (әнчир вә с.) ихрач едилир. А.р.-нунда мис, дәмир вә мәркмүш филизләри, лигнит јатаглары вар.

АЈДЫНБӘЈОВ Мүгтәдир (Әбдүл Мүгтәдир Ајдынбәј оғлу; 1884, индики Даг. МССР-ин Ахты к.—1918, индики Гусар р-нунун Тағароба к.)—Азәрб. вә Дағыстанда Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1904 илдән Сов. ИКП үзвү. 1898 илдән Бакы нефт мә'дәнләриндә фәһләлијә башламыш, 1903 ил ијул тә'тилиндә иштирак етмишдир. А. «Һүммәт» с.-д. групунда, Нефт Сәнајеси Фәһләләри Иттифагынын ишиндә вә «Фаруг» («Әдаләт тәрәфдары») групунун јарадылмасында (1906) фәал чалышмышдыр. 1908 илдә тутулуб 3 ил мүддәтинә Архангелск губ.-на сүркүн едилмишдир. 1911 илдә сүркүндән гајыдыб, Бакыда ингилаби фәалијјәтини давам етдирмиш, 1912 илин мартында јенидән һәбсә алынараг сүркүн олунмушдур. 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра Бакыда партија вә һәмкарлар иттифагы иши апарырды. 1917 илдә Нефт Сәнајеси Фәһләләри Иттифагы Идарә һеј'әтинин, РСДФ(б)П Бакы Комитәсинин, Бакы Советинин үзвү сечилмишдир. 1918 илдә Чәнуби Дағыстанда ингилаби иш апармышдыр. А. мүсаватчылар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. Хачмаз р-нунда Мүгтәдир ад. гәс., Бакыда вә Даг. МССР-ин бир сыра шәһәриндә А.-ун ад. күчәләр вар.

АЈДЫНБУЛАГ—Азәрб. ССР Шәки р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 35 *км* ч.-ш.-дә, Јевлах—Шәки шосе јолундан 12 *км* аралы, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 470 (1976); түтүнчүлүк, тахылчылыг, һејвандарлыг вә арычылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, кәндли кәнчләр мәктәби, клуб, китабхана, киногургу, тибб мәнтәгәси вар.

АЈДЫНБУЛАГ ГҮЛЛӘСИ, Ағчагала, Мејдангала, Гызгаласы—Азәрб. ССР Шәки р-ну Ајдын-

булаг к.-нин шм.-ында гүллә (тәгр. 9—13 әсрләр). Чајдашыдан дөрдкүнч планда тикилмишдир. Һәр күнчдә јарымдаирәви бүрч вар. Һүнд. 10,5 *м*-дир. Үчмәртәбәлидир. 1-чи мәртәбәнин ш. диварында гапы, 2-чи вә 3-чү мәртәбәләрдә пәнчәрә јери вар. А.г. кешикчи мәнтәгәләриндән бири олмушдур. Гисмән дағылмышдыр.

АЈДЫНГЫШЛАГ—Азәрб. ССР Гутгашен р-нунун Зараған советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 9 *км* ч.-ш.-дә, Ағдаш—Гутгашен шосе јолундан 2,7 *км* аралы, Дәмирапаран чајынын сағ саһилиндә, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 1288 (1976); тахылчылыг, түтүнчүлүк, бағчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

АЈЫДАҒ—Крымын ч. саһилиндә даг вә бурун. Гурзуф гәс.-ндән 2,5 *км* аралыдыр. Һүнд. 572 *м*. Магматик сүхурлардан ибарәт лакколитдир. Мешә вә коллугларла өртүлүдүр. Үмумиттифаг *Артек* пионер дүшәркәси А.-ын ч.-г. әтәјиндәдир.

АЈЫДӨШӘЈИ—бах *Гыжылар*.

АЈЫЛАР (Ursidae)—јыртычы мәмәли һејванлар дәстәсинин бир фәсиләси. Уз. 3 *м*-әдәк, чәкиси 60—700 *кг* олур. Башы узунсов, гулаглары вә көзләри кичик, гујруғу гысадыр. Пәнчәси ири, бешбармаглы, јастыдабандыр. Гохуну чох јахшы дујур, пис ешидир, зәиф көрүр. Хәзи боз, гонур, гара, ағ вә сыхдыр. Авропа, Асија, Шимали Африка вә Шимали Америкада (тропик өлкәләрдән Арктикаја гәдәр) јајылмышдыр. Әксәр нөвләри мешәләрдә јашајыр. 4 (вә ја 7) чинси, 7 (вә ја 9) нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 3 (*ағ ајы, гонур ајы, Һималај ајысы*), Азәрб.-да 1 нөвү (гонур ајы) вар. Нөвүндән асылы олараг битки, мејвә, һәшәрат, суити вә с. јејир. Гыш јухусуна кедир. Әти јемәлидир; пијиндән вә өдүндән тибдә, дәрисиндән исә мәишәтдә истифадә едилир. 1—5 бала доғур; 50 илә гәдәр јашајыр.

АЈЫН КҮЛРӘНКИ ИШЫҒЫ—Ај сәтһинин Күнәш ишығы дүшмәјән һиссәсинин зәиф ишылдамасы. Тәзә Ајдан әввәл вә сонра мүшаһидә олунур. Јердән әкс олунан Күнәш шүаларынын Ајын гаранлыг һиссәсини ишыгландырмасы илә изаһ едилир. А.к.и.-нын өјрәнилмәси нәтичәсиндә Јерин шүагајтарма габилијјәтинин дәјишмәси тә'јин едилир.

АЈЫН ЛИБРАСИЈАСЫ (лат. libratio—рәгсетмә)—Ајын өз мәркәзи әтрафында заһири рәгси. Бу заман Ајын диски үзәриндәки ләкәләр каһ бу, каһ да дикәр тәрәфә һәрәкәт едир. А.л.-нын нөвләри: 1) параллактик —1° олуб, мүшаһидә истигамәтинин дәјишмәсиндән алыныр; 2) енлик үзрә—ән чох гијмәти 6°41′ олуб, Ајын фырланма охунун онун орбит мүстәвисинә мејлли олмасындан алыныр; 3) узунлуг үзрә—ән чоху 7°45′ олуб, Ајын өз оху әтрафында бәрабәр, Јерин әтрафына исә гејри-бәрабәр сүр'әтлә фырланмасындан алыныр; 4) физики (һәгиги)—2′ олуб, Ајын Јерә тәрәф олан диаметринин онун орта диаметриндән узун олмасы вә Јерин чазибә гүввәсинин Ајы һәмишә өзүнә тәрәф чевирмәјә чәһд етмәси нәтичәсиндә алыныр.

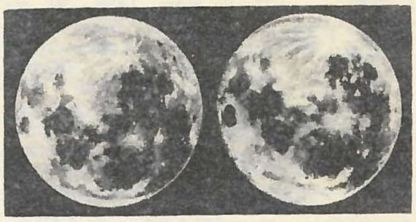

Әд.: бах *Астрономија* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АЈЫН СӘФҺӘЛӘРИ (әр. صفحه сәфһә—үз, сәтһ)—Ајын көрүнән һиссәсинин мүхтәлиф формалары. А.с. Ајын Күнәшә вә Јерә нисбәтән гаршылыглы вәзијјәтиндән асылыдыр. Әсас сәфһәләр: тәзә Ај, *биринчи рүб*, *бәдирләнмиш Ај* вә *ахырынчы рүб*. Тәзә Ај заманы Ај Јерлә Күнәш арасында олур вә онун Јерә тәрәф чеврилән һиссәсини Күнәш ишыгландырмадығы үчүн көрүнмүр. 2—3 күндән сонра Ај Күнәшдән тәгр. 25—38° ш.-ә узаглашыр вә ахшамлар г.-дә габарыглығы Күнәшә олан енсиз ораг шәклиндә көрүнүр. Бу сәфһә һилал да адланыр. Тәзә Ајдан бир һәфтә сонра Ај Күнәшдән 90° ш.-ә узаглашыр вә габарыглығы Күнәшә чеврилмиш јарымдаирә шәклиндә көрүнүр. Бу сәфһә биринчи рүб адланыр. Бундан бир һәфтә сонра Ај даирә шәклини алыр вә онун ишыглы јарымкүрәси Јерә тәрәф олур. Бу сәфһә долу Ај вә ја бәдирләнмиш Ај адланыр. Даһа бир һәфтә сонра Ај Күнәшдән гәрбә 90° јахынлашыр, габарыглығы әкс истигамәтдә Күнәшә чеврилмиш јарымдаирә шәклиндә көрүнүр вә ахырынчы рүб алыныр. Ики ејни А.с. арасында кечән мүддәт 29,53 орта Күнәш күнүнә (синодик аја) бәрабәрдир.

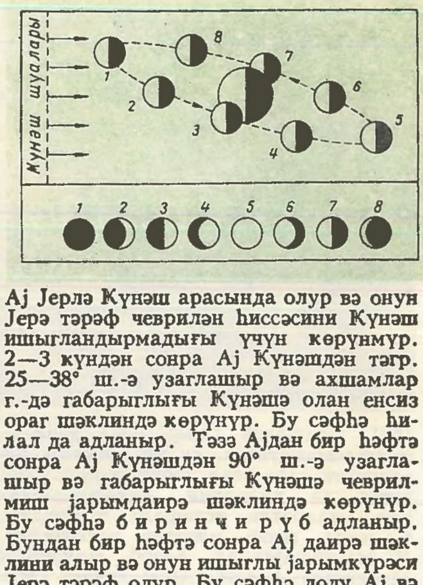

Әд.: бах *Астрономија* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АЈЫН СҮН'И ПЕЈКЛӘРИ (АСП)—Ајәтрафы орбитә чыхарылмыш *космик учуш апаратлары*. АСП-нин һәрәкәти, әсасән, Ајын чазибә гүввәси илә мүәјјән едилир. Ајын илк сүн'и пејки ССРИ-дә бурахылмыш (31.3.1966) «Луна—10» автомат ст.-дыр. АСП бурахыларкән *дашыјычы ракетин* ахырынчы пилләси әввәл Јер пејкинин орбитинә чыхарылыр, сонра әлавә реактив мүһәрриклә Аја доғру учуш орбитинә кечирилир.

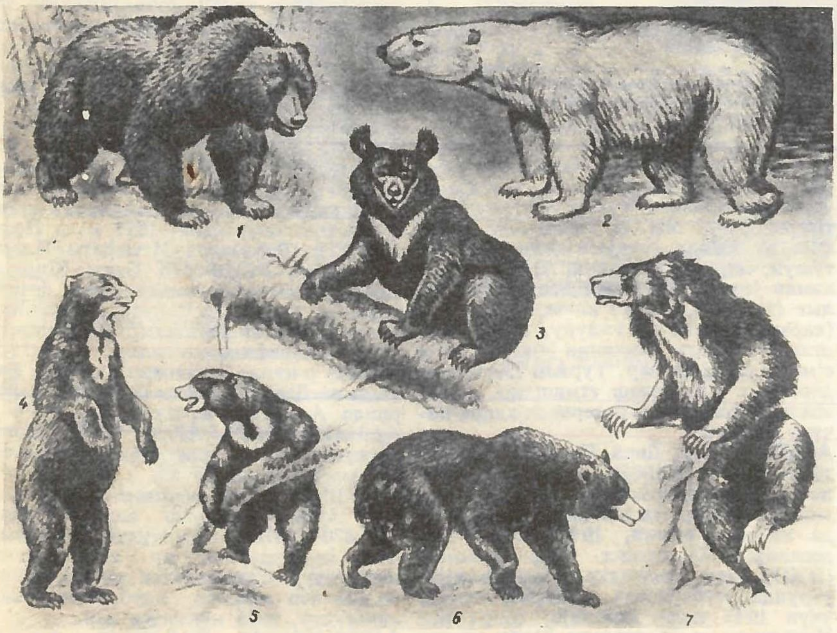

Ајылар: *1*—гонур ајы; *2*—ағ ајы; *3*—ағдөш ајы; *4*—ејнәкли ајы; *5*—Малајја ајысы; *6*—барибал; *7*—узундодаг ајы.

Космик апарат Јерәтрафы орбитдән Аја доғру старт көтүрәркән онун сүр'әти параболик сүр'әтдән кичик олур (бах *Космик сүр'әтләр*). Онун апокеји Аја чатыр вә ја онун арха тәрәфиндә јерләшир. 200 *км* һүнд.-дәки Јерәтрафы орбитдән Аја доғру старт көтүрмәк үчүн тәләб олунан ән кичик сүр'әт 10,92 *км/сан*-дир (бу һүнд.-дә параболик сүр'әт 11,015 *км/сан*-дир). Космик апарат бу сүр'әтлә Аја гәдәр мәсафәни 4,74 күнә гәт едир. 10,93 вә 10,96 *км/сан* старт сүр'әтләриндә космик апарат Ај мәркәзиндән 66000 *км* мәсафәдә онун чазибә тә'сири сферасына дахил олур. Апаратын Ај әтрафына доланмасы үчүн тә'сир сферасынын сәрһәдиндәки сүр'әти 0,8 *км/сан*-дән кичик олмамалыдыр. Бу сүр'әт Ајдан 66000 *км* мәсафәдә апаратын параболик сүр'әтиндән кифајәт гәдәр бөјүкдүр (0,38 *км/сан*). Бу шәртләр дахилиндә космик апарат пассив һәрәкәт һалында (учуш идарә едилмәзсә) Ај әтрафына доланараг параболик трајекторија бојунча Јерә гајыдыр. АСП-нин Ај сәтһинә ендирилмәси вә еләчә дә Јерә гајтарылмасы Ајәтрафы орбитдән һәјата кечирилир. АСП радиусу R олан даирәви орбит бојунча һәрәкәт етдијиндән онун селеносентрик сүр'әти вә һәрәкәт дөврү $v_к = 1{,}68\sqrt{R/r}$ *км/сан*, $T=108{,}4\,(r/R)^{3/2}$ *дәг* дүстурларындан тапылыр. Бурада R Ајын радиусудур ($R=1738$ *км*). Ајын чазибә саһәси мәркәзсиз олдуғу үчүн Ај сәтһиндән чох һүндүр олмајан орбитләрдә пејкләрин һәрәкәти сарсылыр. Буна сәбәб Ајын формасынын һамар вә маддәсинин бирчинс олмамасыдыр. АСП-нин һәрәкәти бир гәдәр дә Јерин вә Күнәшин чазибә тә'сири нәтичәсиндә сарсылыр. *«Луна-10»* Јерәтрафы орбитдән Аја 10,87 *км/сан* сүр'әтлә старт көтүрмүш, 3,5 күндән сонра Ај әтрафына доланараг, ондан 1000 *км* һүнд.-дә селеносентрик орбитә чыхарылмышдыр. Бу заман пејкин селеносентрик сүр'әти 2,1 *км/сан* иди. Тормозлајычы реактив мүһәррик ишә салындыгдан сонра кәминин сүр'әти 1,25 *км/сан* азалдылмыш вә о, *апоселендә* Ајдан мәсафәси 1017 *км*, *периселендә* исә 315 *км* олан Ајәтрафы орбитә кечирилмишдир. Орбитин Ај екваторуна мејл бучағы 71°54′ иди. «Луна-10» елми тәдгигатлар да апармышдыр. Ајын, Јерин вә Күнәшин сарсыдычы тә'сири нәтичәсиндә «Луна-10» пејкинин Ајәтрафы орбитинин формасы тәдричән дәјишилмиш вә 2,5 илдән сонра о, Ај сәтһинә дүшмүшдүр. Үмумијјәтлә, 1966—69 илләрдә 5 *«Луна»* вә 5 *«Лунар орбитер»* серијалы АСП Ајәтрафы орбитә чыхарылмышдыр. Ајәтрафы кәмиләрдә јерләшән елми-тәдгигат чиһазлары илә Ајын вә Ајәтрафы фәзанын физики хассәләри өјрәнилмиш, Ај сәтһинин топографик хәритәсинин тәртиби үчүн мүхтәлиф мәсафәләрдән Ајын шәкилләри чәкилмишдир. Бу заман Ајын чазибә тә'сиринин, формасынын, гурулушунун вә күтләсинин тә'јини үчүн өлчмә ишләри апарылмышдыр. «Луна-10» кәмисиндә Ај сүхурларынын гамма вә инфрагырмызы шүаланмасыны өјрәнмәк үчүн спектрометрләр, Күнәш күләјини вә космик шүалары, Ајәтрафы фәзада метеор селини гејд едән чиһазлар, «Луна-11» вә «Луна-12»-дә исә Ајын магнит саһәсини вә космик радиошүаланманы өјрәнмәк үчүн чиһазлар гојулмушдур. Ај сәтһинин бөјүк өлчүдә чәкилән шәкилләри пејкдә јерләшән хүсуси телевизија гурғулары илә Јерә верилмишдир. «Луна-12», «Луна-14» вә «Лунар орбитер» Ај сүхурларынын кимјәви тәркибини өјрәнмәклә јанашы Ај сәтһиндә радиоактив маддәләрин консентрасијасыны да өлчмүшдүр. «Луна-15» вә «Луна-18» Ајәтрафы фәзаны өјрәнмәк вә Ај сәтһинә кәмиләрин еһмаллы ендирилмәси үчүн мүхтәлиф сынаглардан чыхарылмышлар. «Лунар орбитер» «Аполлон» програмыны һәјата кечирмәк үчүн Ај сәтһиндә јер сечмәкдән өтрү мүхтәлиф мәсафәләрдән Ајың шәклини Јерә вермишдир. Бу заман кәмиләрин орбитинин сарсылмасыны арашдыраркән Ај сәтһинин мүхтәлиф дәринликләриндә јерләшән бөјүк консентрасијалы маддәләр ашкар едилди. Бунлар масконлар адландырылмышдыр. Ај сәтһинин јахын мәсафәдә шәклини чәкмәк үчүн «Луна-19» Ајәтрафы орбитә чыхарылмышдыр (3.10.1971). Бурада Күнәш күләјинин Ајәтрафы космик фәзаја тә'сири әтрафлы өјрәнилмишдир (бах *Космик зонд*, *Јерин сүн'и пејкләри*).

Әд.: Левантовский В. И., Механика космического полета в элементарном изложении, М., 1974.

АЈЫН ТУТУЛМАСЫ—бах *Күнәшин вә Ајын тутулмасы.*

АЈЫПӘНЧӘСИ (Agrimonia), күчотү, гызылјарпаг—*күлчичәкләр фәсиләсиндән* чохиллик битки чинси. 10 нөвү мә'лумдур. Шимал јарымкүрәсинин мүлајим иглимли јерләриндә чох битир. Гафгазда 3, Азәрб.-да 1 нөвү вар. Көвдәси 50—150 *см* узунлугда, түклү, јарпаглары тәк ләләкварыдыр. Чичәкләри икичинсли, сүнбүлвары салхымда топланмышдыр; ләчәкләри сарыдыр. Јарпагларында 5%-ә гәдәр ашы маддәси вар. Халг тәбабәтиндә истифадә олунур.

АЈЫЧЫНГЫЛЫ—Азәрб. ССР-ин Кәлбәчәр р-ну әразисиндә, Гарабағ јајласында дағ. Тәртәр чајы вә Базарчајын мәнбәји јахынлығында сөнмүш вулкан конусудур. Һүнд. 3344 *м*. Јамачлары чынгыллыгдыр. Кичик көлләр вар.

А́ЈКА (Ajka)—Мачарыстанын Веспрем медјесиндә (вил.-ндә) шәһәр. Әһ. 24,6 мин (1974). Алүминиум комбинаты, бөјүк ИЕС вар. Шүшә вә одадавамлы кәрпич истеһсал олунур. Јахынлығында боксит вә гонур көмүр чыхарылыр.

АЈЛА́НТ (Ailanthus)—симаруб фәсиләсиндән ағач чинси. Чәнуби вә Шәрги Асијада, Австралијада тәгр. 10 нөвү вар. ССРИ-дә (Гафгазда, Орта Асијада, Украјнанын ч.-унда, Белорусијада) 3 нөвү бечәрилир. Одунчағындан тикинти вә бәзәк материалы кими, һабелә кағыз алынмасында истифадә едилир. Азәрб. ССР-дә, әсасән, јашыллыг мәгсәди илә уча А., јахуд Чин көјрүшү (A. altissima) әкилир. Гураглыға чох давамлыдыр.

АЈМА́НОВ Шакен Кенжетајевич (15.2.1914, Павлодар вил.-нин Бајанаул к. — 23.12.1970, Москва; Алма-Атада дәфн едилмишдир)—газах совет актјору, режиссор. ССРИ халг артисти (1959). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. 1933 илдән Газахыстан Драм Театрында (Алма-Ата) актјор, реж. (1947—51 илләрдә баш реж.) ишләмишдир. Театрда әсас роллары: Кобланды («Кобланды», М. Ауезов) Сатин («Һәјатын дибиндә», М. Горки) вә с. 1940 илдән кинода актјор вә реж. кими фәалијјәт көстәрмишдир. «Абајын маһнысы» (1946), «Чамбул» (1953) вә с. филмләрә чәкилмишдир. «Мәһәббәт поемасы» (1954), «Чөлләр гызы» (1955), «Биз бурада јашајырыг» (1957), «Атаманын агибәти» (1970) вә с. филмләрин реж. олмушдур. Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

АЈМАРАЛАР—Чәнуби Америкада һинди халгы. Әсасән Титикака көлүнүн әтрафында вә Пуно департаментинин ч. һиссәсиндә (Перу), Ла-Пас вә Оруро департаментләриндә (Боливија) јашајырлар. 1,9 млн. нәфәрдир (1972). Ајмара дилиндә данышырлар. Испанија ишғалындан сонра (16 әср) ағыр зүлм вә ајры-сечкилијә бахмајараг, А. дилләрини вә мүәјјән дәрәчәдә мәдәнијјәтләрини сахламышлар. Әсасән, әкинчилик, һејвандарлыг вә балыгчылыгла мәшғул олурлар. Боливијада исә галај мә'дәнләриндә дә ишләјирләр. Диндарлары католикдир. Лакин христианлыгдан әввәлки дини е'тигадларын галыглары да мүһүм јер тутур. 1967 илдә Анд д-рында дәниз сәвијјәсиндән 4000 *м* һүнд.-дәки көлүн дибиндә мин ил әввәл салындығы еһтимал олунан гәдим Ајмара ш.-нин харабалыглары ашкар едилмишдир.

Әд.: Народы Америки, т. 2, М., 1959.

АЈМИРЗӘЈЕВ Жолмирзә (д. 9.10. 1910, индики Гарагалпаг МССР Чимбај р-ну)—Гарагалпаг совет шаири, јазычы вә драматург. Өзб.ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1957). 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. Илк ше'рләр китабы 1935 илдә нәшр олунмушдур. Бир сыра ше'р вә поеманын, «Бердах» (1958), «Ајкүл-Абат» (1959) вә с. пјесләрин мүәллифидир. «Амударја бојунда» (1958) романы мүһарибәдән сонракы Гарагалпаг кәндиндән бәһс едир. «Јетим үрәји» (1967) автобиографик повести вар. Бакы һаггында ше'рләр јазмышдыр. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир. 3 орденлә тәлтиф олунмушдур.

АЈНА ЧУГУН—поладәридән агрегатларда поладын тәркибиндән оксикен вә карбон чыхарылмасы үчүн ишләдилән чугун; тәркибиндә 10—25% манган олур. Сыныг јериндә ајна кими парылдајыр, бәрк вә көврәкдир. Бах *Чугун.*

АЈНАБӘНД—бах *Шүшәбәнд.*

АЈНАБӘНДЛИК—әсасән, мүхтәлиф формалы кичик күзкү парчаларындан јарадылан бәдии композисија. Мозаиканы хатырладыр. А.-дә ишләдилән күзкү парчалары бөјүк дә ола биләр. А., адәтән, мәсчид, сарај, маликанә вә бә'зән јашајыш евләринин таван, тағ, сталактит, дивар, бухары, рәф, тахча вә с. һиссәләринин бәдии тәртибатында ишләдилир. Мүәјјән композисијаја табе едилән А. һәндәси вә әјрихәтли орнамент шәклиндә олур. А.-дә ишләдилән күзкү парчалары рәсмә ујғун сурәтдә габагчадан кәсилиб сәтһ үзәринә кәчлә јапышдырылыр. Чох вахт күзкүләрин әтрафы да (габарыг формада) чәрчивәләнир.

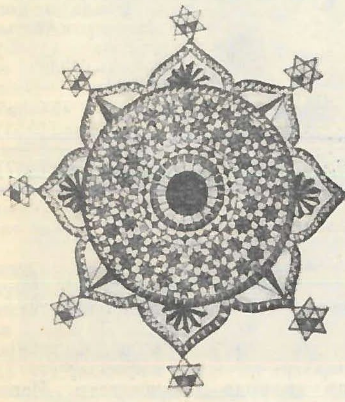

А. сәнәти Азәрб.-да (Кәнчә, Тәбриз, Әрдәбил вә с.) орта әсрләрдә инкишаф етмишди. 19 әсрдә Бакы, Шәки, Ләнкәран, Лаһыч вә с. јерләрин мәсчид, сарај вә јашајыш биналарында да А.-дән истифадә едилмишдир. А. сәнәти Иранда, Түркијәдә, бир сыра әрәб өлкәсиндә вә Һиндистанда кениш јајылмышдыр.

АЈНАЛЫ ӨРДӘК—әтлик-јумурталыг өрдәк чинси. Москва вил.-нин Кучино с-зунда јерли өрдәкләрин Хаки-Кемпбел вә Пекин чинсләри илә чүтләшдирилмәсиндән алынмышдыр. Түкүнүн рәнки ачыг боз, парылтылы, дишиләринин башы ачыг гәһвәји, еркәкләринин дөшү гырмызы, башы јашылачалан гарадыр. Ганадларында јашылачалан хәтт («ајна») вар (ады да бурадандыр). Еркәк өрдәкләр 3,5 *кг* (чоху 4 *кг*), дишиләри 3—3,5 *кг*, ики-ајлыг балалар 2 *кг* кәлир. Илдә 150—234 әдәд јумуртлајыр: јумуртасынын инкубасија кејфијјәти јүксәкдир. Орјол, Липетск вә Белгород вил.-ләриндә сахланылыр.

АЈНАЛЫ ЧӘКИ—*чәкикимиләр* фәсиләсиндән балыг. Дунај чәкисинин бир формасыдыр. Бел, јан вә гарын тәрәфиндә ајна кими парлаг үч сыра ири пулчуғу вар (ады да бурадандыр). Тез бөјүјән вә истисевән балыгдыр. Сүн'и көлмәчәләрдә јетишдирилир.

АЈНИ, Ејни (Сәдрәддин Сәидмурадзадәнин тәхәллүсү; 27.4.1878, Гиждувон ш. јахынлығындакы Соктаре к.—15.7.1954, Дүшәнбә)—тачик совет јазычысы, алим вә ичтимаи хадим. Тач. ССР ЕА-нын илк президенти (1951 илдән), Тач. ССР әмәкдар елм хадими, Өзб. ССР ЕА-нын фәхри үзвү. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950). Тачик вә өзбәк дилләриндә јазмышдыр. Тачик совет әдәбијјатынын баниси вә өзбәк совет әдәбијјатынын јарадычыларындандыр. Бухара мәдрәсәләриндә охумушдур. 1905—07 илләр ингилабындан сонра *чәдидизмин* сол чинаһына гошулмушдур. «Гардашымын өлүмүнә» (1918) елекијасы әмир һакимијјәтинин деврилмәсинә чағырыш кими сәсләнмишдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны севинчлә гаршылајан («Азадлыг маршы», «Октјабр шәрәфинә», 1918) А. чәдидизмдән узаглашараг, 1920 ил Бухара халг ингилабында иштирак етмишдир. 1919—21 илләрдә А. «Ингилаб шө'ләси» журналынын әмәкдашы олмуш, мәгаләләри илә тачик публисистикасынын әсасыны гојмушдур. «Бухара чәлладлары» (1920) адлы илк нәср әсәриндә феодал өзбашыналығы ифша олунур. «Одина» (1924) повести, «Дохунда» (1927—28, 1930 илдә нәшр олунмушдур) вә «Гуллар» (1934) романларындан ибарәт трилокијасы тачик халгынын ингилабдан әввәлки ағыр һәјатынын вә Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәсинин епик салнамәсидир. «Сәләмчинин өлүмү» (1939, јениләшдирилмиш нәшри 1953) романында ачкөз сәләмчинин өлүмү көһнә гурулушун мәһви кими сәчијјәләндирилмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә фашизм әлејһинә кәскин публисист мәгаләләр вә тарихи-бәдии очеркләр јазмышдыр. 1948 илдән өмрүнүн сонунадәк 4 чилдлик «Хатирәләр» автобиографик әсәри үзәриндә ишләмишдир. Әсәрдә ингилабдан әввәлки Бухаранын ичтимаи һәјаты, мүхтәлиф тәбәгәләрин мәишәт вә адәтләри тәсвир едилир. Орта Асија халгларынын тарих вә әдәбијјатына даир тәдгигатларын, Рудәки, Фирдөвси, Ибн Сина, Сә'ди, Нәваи вә б. һагтында елми очерк вә монографијаларын мүәллифидир. Әсәрләри бир сыра дилә, о чүмләдән Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир. ССРИ Али Советинин (3—4-чү чағырыш) депутаты олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени вә 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Бухара (Хатирәләр), Б., 1958; Мәктәб, Б., 1961; Бухара чәлладлары. «Гардаш сәси» китабында, Б., 1964; Собр. соч., т. 1—6, М., 1971—75.

Әд.: Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, h. 1, Б., 1966; Акобиров Ю. и Харисов Ш., Садраддин Айни, М., 1968; Брагинский И. С., Проблемы творчества Садраддина Айни, Душанбе, 1974.

АЈНУЛАР, ајнлар — Һоккајдо а.-нда (Јапонија) јашајан халг; тәгр. 20 мин нәфәрдир (1970). Ајну вә јапон дилләриндә данышырлар. 18 әсрәдәк Камчаткада вә 20 әсрин әввәлләринәдәк Чәнуби Сахалин вә Курил а-рында јашамыш А. нивхләр вә ителменләрлә гарышмышлар. Һоккајдо а.-ндакы А. тәдричән јапонларла гарышырлар. Балыгчылыг, овчулуг вә гисмән әкинчиликлә мәшғул олурлар.

Әд.: Народы Восточной Азии, М., 1965.

АЈОВА (Iowa)—АБШ-ын мәркәзи һиссәсиндә штат. Саһ. 145,4 мин $км^2$. Әһ. 2,8 млн. (1970). Инз.м. Де-Мојн ш.-дир. А.-нын әсас һиссәси Миссисипи вә Миссури чајлары арасындакы дүзәнликдәдир. Орта һүнд. 400—500 *м*-дир. Иглими исти, мүлајим континенталдыр. АБШ-ын мүһүм к.т. р-нларындандыр. К.т. мәһсулларынын дәјәринә көрә АБШ-да икинчи (Калифорнијадан сонра) јердәдир. Гарғыдалы, јулаф, соја пахласы вә с. әкилир. Һејвандарлыг (к.т. әмтәә мәһсулларынын тәгр. 80%-ини верир), гушчулуг мүһүм јер тутур. Јејинти сәнајеси (әт, сүд, ун, јағ), һабелә к.т. машынгајырмасы инкишаф етмишдир. Миссисипи саһилиндәки шәһәрләрдә (Дубјук, Давенпорт) һәрби сәнаје мүәссисәләри, Де-Мојнда ун-т вар.

АЈОДХЈА—гәдим һинд шәһәри. Бә'зи мә'лумата көрә, е.ә. 1-чи минилликин илк әсрләриндә мүстәгил дөвләтин пајтахты; е.ә. 1-чи минилликин орталарында исә Кошала дөвләтинин тәркибинә дахил олмушдур. Һиндлиләр А.-ны 7 мүгәддәс шәһәрдән бири сајырдылар. *«Рамајана»* епосунун гәһрәманы Рама куја бурада јашамыш вә падшаһлыг етмишдир.

АЈОН-ОРОС, Акион-Орос (јун. Agion Óros—мүгәддәс дағ), Афон—Јунаныстанда ј-а; Халкидики ј-а-нын ш. чыхынтысы. Мешәләри, бағлары вә үзүмлүкләри вар. Ч. гуртарачағы чохлу монастыры олан Афон д.-дыр (һүнд. 2033 *м*).

АЈПАРА—шәбәкә үсулу илә дүзәлдилән зәркәрлик мә'мулаты. А. боғазалты, сырға вә с. зинәт шејләриндә истифадә едилән әсас бәзәк формаларындан биридир.

АЈПЕТРИ—Крым д-рынын әсас (Чәнуб) тирәсиндә зирвә. Гара дәнизә тәрәф (Алупка р-нунда) сылдырымлыдыр. Һүнд 1231 *м*. Әсасән, әһәнкдашыдан ибарәтдир.

АЈРАН—јерли үсулла гатыгдан кәрә јағы алдыгда ајрылан сүдәбәнзәр туршмәзә маје, сәринләдичи ички. Тәркибиндә аз мигдарда јағ, зүлал вә 0,7—0,8%-әдәк сүд туршусу олур. Һәзм органларынын фәалијјәтини јахшылашдырыр; довға биширмәк, шор һазырламаг вә с. үчүн истифадә едилир. А.-нын сәнаје истеһсалы вар.

АЈРАНТӨКӘН—Азәрб. ССР-дә палчыг вулканы. Атбулаг д.ј. ст. јахынлығында, Әләт тирәсиндәдир. Һүнд. 293 *м*. Вулканын кратериндә газ, палчыг вә нефтли су чыхан 66 сопка, салз вә грифон вар. Вахташыры (сон дәфә 1969 илдә) пүскүрүр.

АЈРАПЕТЈАН Григори Михајлович (18.2.1914, индики Мардакерт р-нунун Магавуз к.)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (7.4.1940), подполковник. 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. 1936 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. 1940 илдә ағфинләрлә вурушмаларда икидлик көстәрмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Гафгазын мүдафиәсиндә, Корсун-Шевченко вә Јассы-Кишинјов әмәлијјатларында иштирак етмишдир. Будапештәдәк дөјүш јолу кечмишдир. М. В. Фрунзе ад. Һәрби Академијаны битирмишдир (1952). 1959 илдә ордудан бурахылмышдыр. Һазырда Ерм.ССР Назирләр Совети јанында Архив Идарәсиндә ишләјир. Гырмызы Бајраг ордени, 2 Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АЈРАПЕТЈАН Манучар Николајевич (д. 1906, индики Мартуни р-нунун Күнејчартар к.)—Сосиалист Әмә-

ји Гәһрәманы (1951). Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысыдыр. 1937 илдән Мартуни р-нундакы 1 нөмрәли үзүмчүлүк с-зунда үзүмчү ишләмишдир. 1950 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АЈРАПЕТЈА́Н Хачатур Маркарович (1908, индики Шамхор р-ну—1962, Кировабад)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). Шамхор р-нунун К. Сеткин ад с-зунда мангабашчысы ишләмишдир. 1949 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

АЈРИЈА́Н Гуркен Маркарович (д. 1913, индики Һадрут р-ну)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1948 илдә Шамхор р-нунда үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

АЈРИ́ЈЕВ Армен Теванович (25.09.1910, индики Һадрут р-нунун Туғ к.—1966, Дашкәнд)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (13.04.1944), мајор. 1932 илдән Сов.ИКП үзвү. 1931 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. Тәјјарәчиләр мәктәбини битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Ҹәнуб-Гәрб, Брјанск, Сталинград, Ҹәнуб, 4-чү Украјна, 1-чи, 2-чи вә 3-чү Прибалтика, Ленинград ҹәбһәләриндә ескадрилја командири, 1944—45 илләрдә ҺҺГ үзрә полк командиринин мүавини олмушдур. Севастопол уғрундакы дөјүшләрдә (1944) икидлик көстәрмишдир. 2 Гырмызы Бајраг, Александр Невски, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АЈРЫГ (Agropyron)—тахыл фәсиләсиндән чохиллик битки ҹинси. Тәгр. 150 нөвү вар. ССРИ-дә 51 (бә'зи мә'хәзләрә көрә 58), Азәрб.-да 15 нөвүнә тәсадүф едилир. Бунларын әксәријјәти јем биткиси, бә'зиләри алагдыр. Бә'зи нөвләри (A. glaucum, A. elongatum, A. junceum вә с.) буғда илә ҹарпазлашдырылмыш вә перспективли буғда сортлары алынмышдыр (акад. Н. В. Тситсин). Ән кениш јајылмыш нөвү јахшы јем оту олан сүрүнән А.-дыр (A. repens). Бу нөв Азәрб. ССР-ин бүтүн отлагларында битир. Гуру отунун һәр 100 *кг*-ында 42—51 јем ваһиди вә 4—5 *кг* һәзмә кедән протеин олур. Сүрүнән А. әкин саһәләриндә чох зәрәрли алагдыр.

АЈРЫМЛАР—азәрбајҹанлыларын етнографик групу. Азәрб. ССР-ин г.-индә (әсасән, Кәдәбәј, Дашкәсән, Газах, Кәлбәҹәр, Шаумјан, Ханлар, Товуз р-нларында) јашајырлар. Башлыҹа олараг, һејвандарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдурлар. Совет һакимијјәти илләриндә А.-ын һәјатында бөјүк дәјишикликләр олмушдур.

Әд.: Каракашлы К. Т., Материальная культура азербайджанцев северо-восточной зоны Малого Кавказа, Б., 1964.

АЈРЫ-СЕЧКИЛИК, дискриминасија—1) ирги вә ја милли мәнсубијјәтинә, ҹинсинә вә с. көрә мүәјјән груп вәтәндашларын һүгугларынын мәһдудлашдырылмасы, јахуд ләғви. Буржуа дөвләтләриндә ирги мәнсубијјәтинә көрә вәтәндашлары тә'гиб етмәк (хүсусилә АБШ вә ҸАР-да), онларын вәтәндашлыг һүгугуну мәһдудлашдырмаг (ирги А.-с.), сечки һүгугуну ләғв етмәк (сијаси А.-с.) һаллары кениш јајылмышдыр. Капиталист дөвләтләриндә онун башга формалары да (ејни ишә көрә гадынлара кишиләрә нисбәтән аз әмәк һаггы вермәк, мүтәрәгги бахышларына көрә дөвләт гуллуғундан чыхармаг вә с.) тәтбиг олунур.

2) Бејнәлхалг мүнасибәтләрдә бир дөвләтин вәтәндашы, нүмајәндәси, јахуд тәшкилатына башга дөвләтин вәтәндашы, нүмајәндәси, јахуд тәшкилатына нисбәтән аз һүгуг верилмәси. Дөвләт она гаршы јөнәлдилән ајры-сечкилијә *реторсија* формасында ҹаваб тәдбирләри көрүр.

ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри бејнәлхалг мүнасибәтләрдә һәр ҹүр ајры-сечкилијә гаршы мүбаризә апарыр.

А́ЈРТОН (Ireton) Һенри (1611—26.11.1651)—*Инкилтәрә буржуа ингилабы* (*17 әср*) хадими, мө'тәдил *индепендентләрин* идеологу; парламент ордусу кенерал комиссары, О. *Кромвелин* силаһдашы. Ирландија үсјанчыларына гаршы јүрүшдә (1649) Кромвелин көмәкчиси олмушдур.

АЈРШИ́Р ГАРАМАЛЫ—Шотландијанын Ер (Ayr, Ayrshire) графлығында јерли һејванлары Һолландија вә Шортһорн ҹинсләри илә јахшылашдырмаг јолу илә јетишдирилмиш (18 әср) сүдлүк гарамал ҹинси. Канада, АБШ, Финландија вә Австралијада кениш јајылмышдыр. Рәнки ала-гырмызыдыр. Инәкләрин дири чәкиси 450—500 *кг*, буғаларынкы 650—750 *кг* олур. Илдә 3500—4000 *кг* (бә'зиләри 10 000 *кг*-дан чох) сүд верир. Сүдүн јағлылығы 4—4,5%-дир. ССРИ-дә Москва, Новгород, Ленинград вә Курск вил.-ләриндә, һәмчинин Карелијада сахланылыр.

А́ЈСБЕРГ (һолландҹа ijsberg, инк. iceberg), буз дағы—гүтб саһәләриндәки бузлаглардан гопуб, океан вә дәнизләрдә үзән вә ја саја отуран ири буз парчалары. Бузлагларын һидростатик тәзјигдән сынмасы нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир. Су сәтһиндән орта һүнд. 70 *м* (Арктикада)—100 *м* (Антарктикада) олур. А. күтләсинин (су вә бузун сыхлығындан асылы олараг) 5/6—9/10 һиссәси су алтында галыр. А. ахынларла гүтбләрдән 40—50° шм.е.-нә вә 45—60° ҹ.е.-нә гәдәр кәтирилир. Кәмичилик үчүн тәһлүкәлидир.

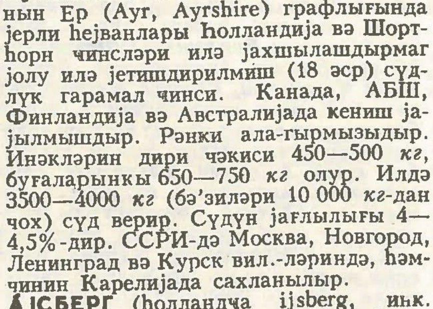

Ајсбергин су алтында вәзијјәти.

АЈСОРЛАР—бах *Ассуријалылар.*

АЈТИ́ЈЕВ Гапар Ајтијевич (д. 15.9.1912, индики Гырғ. ССР Ош вил.-нин Тулејкен к.)—илк гырғыз совет рәссамларындан бири. ССРИ халг рәссамы (1971). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын м. үзвү (1973). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Москва Рәссамлыг Мәктәбиндә охумушдур (1935—38). А., әсасән, портрет, мәнзәрә вә мәишәт жанрларында таблолар јарадыр. Әсәрләри: «Ҹәбһәдән мәктуб» (1943), «Памбыг јығымы» (1944), Гырғ. ССР халг артисти Муса Бајетовун портрети (1949), «Иссыккулда күнорта» (1954), «Дағларда ахшам» (1958), «Чобанлар» (1960—61), «Ҹәнубда ахшам» (1967), «Дағлар» (1971), «Дағ вадиси» (1973) вә с. Ленин ордени вә 3 башга орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Черкасова Н. В., Гапар Айтиевич Айтиев, М., 1961.

АЈТМА́ТОВ Чинкиз (д. 12.12.1928; индики Гырғ. ССР Киров р-ну Шәкәр гышлағы)—гырғыз совет јазычысы, Гырғ. ССР халг јазычысы (1968). Ленин мүкафаты лауреаты (1963), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1968). 1959 илдән Сов.ИКП үзвү. Гырғызыстан Кинематографчылар Иттифагынын биринчи катиби (1963 илдән), ССРИ Јазычылар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин катибидир (1976 илдән). Гырғызыстан К.Т. Ин-туну битирмиш (1953), зоотехник ишләмишдир. Гырғыз вә рус дилләриндә јазыр. Чап олунмуш илк әсәри «Гәзетчи Дзүјдо» һекајәсидир (1952). Инҹә лиризм, дәрин иҹтимаи психолокизм, образын дахили аләминә нүфуз етмәк А.-ун јарадыҹылығынын характерик хүсусијјәтләридир. Инсан вә ҹәмијјәт проблеми А.-ун јарадыҹылығынын әсас мөвзусудур. «Үз-үзә» (1957), «Ҹәмилә» (1958), «Сәрв бојлу дилбәрим» (1961; Азәрб. дилинә «Гырмызы јајлыглы говағым мәним» ады илә тәрҹүмә олунмушдур), «Илк мүәллим» (1962), «Көшәк көзү» (1963), «Ана тарла» (1963), «Әлвида Күлсары» (1967) вә с. повестләриндә А. ҹәмијјәтимизин тәрбијә едиб јетишдирдији јүксәк мә'нәвијјатлы инсанларын, јени һәјатын фәал гуруҹулары олан совет адамларынын рәнкарәнк вә долғун бәдии характерләрини јаратмышдыр. «Ағ кәми» (1970) повестиндә мүһүм иҹтимаи, мә'нәви-әхлаги проблемләр галдырылыр. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә вә бир сыра хариҹи дилә тәрҹүмә олунмушдур. «Ана тарла» повести әсасында јазылан «Ана торпағы» пјеси М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Дөвләт Академик Драм Театрында тамашаја

ғојулмушдур. Әсәрләринин чоху екранлашдырылмышдыр. ССРИ Али Советинин (7—9-чу чағырыш) депутатыдыр.

Әсәрләри: Чәмилә, Б., 1961; Көшәк көзү, Б., 1965; Ана тарла, Б., 1966; Әлвида Күлсары, Б., 1969; Повести и рассказы, Фрунзе, 1975.

Әд.: Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 1, Б., 1966; Глинкин П. Е., Чингиз Айтматов, Л., 1968; Коркин В. Ф., Человеку о человеке, Фрунзе, 1974; Чингиз Айтматов, Фрунзе, 1975.

АЈ-УЛДУ́З—шәбәкә үсулу илә, әсасән, гызылдан дүзәлдилән зәркәрлик мә'мулаты. А. боғазалты, сырға вә синәбәндләрин ашағы һиссәләрини бәзәјән бүтөв ај, јахуд ајпара ичәрисиндә онкушәли улдуздур.

АЈУТТХА́ЈА, Ајутија—Таиландда шәһәр (1767 иләдәк Таиландын пајтахты). Ајуттхаја әјаләтинин инз. м. Мүһүм тичарәт-нәгл. ғовшағыдыр. Әһ. 38,4 мин (1967). Чәлтикчилик р-нунун тичарәт мәркәзидир. Чәлтиктәмизләмә вә араг з-длары, балыг вә тәрәвәз консерви мүәссисәләри вар.

А́ЈУШИ (1858—1939)—1903—17 илләрдә Харичи Монголустанда арат азадлыг һәрәкатынын рәһбәри. Тәһкимли кәндли олмушдур. 1903 илдә арат чыхышларына башчылыг етмиш, 1911—1918 илләрдә феодал вә мүстәмләкәчилик зүлмүнә гаршы үсјанын рәһбәри олмушдур. 1921 ил ингилабында вә халг демократик Монголустанындакы гуручулуг ишиндә фәал иштирак етмишдир.

АЈЧОНГАЛ АШЫРЫМЫ—Зәнкәзур силсиләсиндә, Ордубад р-ну (Нах. МССР) илә Ерм. ССР сәрһәдиндәдир. Һүнд. 3 699 *м.*

АКА КҮНДҮЗ (Aka Gündüz; әсл ады Һүсејн А́вни, јахуд Енис Авнидир; 1885—7.11.1958)—түрк јазычысы. 1908 ил кәнч түркләр ингилабынын иштиракчысыдыр. Јарадычылығында түрк кәндлиләринин мәишәт вә адәтләринин идеализә едилмиш тәсвири мүһүм јер тутур. «Дикмен улдузу» (1928), «На'мәлум әскәр» (1930) романларында түрк халгынын милли азадлыг мүбаризәси екс етдирилмишдир. «Өкеј ана» (1933), «Бу торпағын гызлары» (1935) романлары ичтимаи-етик проблемләрә, гадынларын ағыр вәзијјәтинә вә кәнчләрин тәрбијәсинә һәср олунмушдур. Пјес, һекајә вә публисист әсәрләри дә вар. А.К.-үн јарадычылығы түрк әдәби дилинин демократикләшдирилмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр.

Әд.: Алькаева Л. О., Из истории турецкого романа. 20—50-е годы XX века, М., 1975.

АКА́БА, әл-Агәба (العقبة)—Иорданијанын ч.-унда шәһәр. Гырмызы дәнизин Акаба көрфәзи саһилиндә јеканә порт. Шосе вә карван јоллары говшағы. Әһ. 15 мин (1968). Фосфат ихрач едилир. Сәнәткарлыг, балыгчылыг инкишаф етмишдир.

АКАДЕМИ́ЗМ (фр. académisme) тәсвири сәнәтдә—классик инчәсәнәтин заһири формаларына, ганун вә гајдаларына еһкамчасына риајәт едән чәрәјан; 16—19 әсрләрдә рәссамлыг академијаларында (илк дәфә Италијада) јаранмыш вә формалашмышдыр. Бәдии тәһсилин системләшдирилмәсиндә, классик ән'әнәләрин мөһкәмләндирилмәсиндә әһәмијјәтли ролу олан А. ејни заманда антик мифолокија, Библија вә гәдим тарихдән көтүрүлмә сүжетләри, классик методлары еһкам кими гәбул етмәклә инчәсәнәти дөврүн вәзифәләриндән узаглашдырырды. Феодал вә буржуа дөвләтләринин рәсми чәрәјаны олан А. өзүнүн идеалист естетикасы илә мүтәрәгги реалист милли инчәсәнәтә гаршы чыхырды. А. 19 әсрдә классисизмин тәһриф олунмуш ән'әнәләринә әсасланараг романтизм, реализм вә натурализмә гаршы мүбаризә апармыш, ејни заманда бу чәрәјанларын јалныз заһири формасыны мәнимсәјәрәк еклектик салон инчәсәнәтинә чеврилмишди. А. реалист сәнәткарларын (о чүмләдән рус *передвижникләринин*) вә буржуа фәрдијјәтчи мүхалифәтинин тә'сири илә тәдричән тәнәззүл етмиш, 19 әсрин сону вә 20 әсрдә бә'зи өлкәләрдә гисмән неокласисизмин јениләшдирилмиш формаларында галмышдыр.

АКАДЕ́МИЈА—бир чох елми-тәдгигат идарәләри, чәмијјәт вә тәдрис мүәссисәләринин ады. «*А.*» сөзү гәдим јунан әсатиринин гәһрәманы Академин адындан көтүрүлмүшдүр. Е.ә. 4 әсрдә Афина јахынлығында, һәмин гәһрәманын ады верилән јердә Платон тәләбәләринә мүһазирә охујурду; буна көрә дә онун мәктәби А. адландырылмышды (бах *Платон академијасы*). Орта әсрләрдә Шәрг өлкәләриндә А. типли бир сыра елми мүәссисә: Бағдадда «Һикмәт еви» (9 әср), Харәзмдә «Мә'мун академијасы» (11 әсрин әввәли), Мараға (13 әср) вә Сәмәргәнд (15 әср) рәсәдханалары јанындакы елми чәмијјәтләр мәшһур олмушдур. 15—16 әсрләрдә Италијада һуманитар елмләрлә (әсасән, дил вә әдәбијјат мәсәләләри илә) мәшғул олан чәмијјәтләрә А. дејилирди. 17 әсрдән башлајараг тәбијјат проблемләрини тәдгиг едән елми чәмијјәтләр јаранды. 17 әсрин 2-чи јарысында ајры-ајры өлкәләрдә бир чох елм саһәсини бирләшдирән А.-лар тәшкил олунду. 1724 илдә Петербург А.-сы јарадылды. Һазырда дүнја өлкәләринин чохунда комплекс типли А.-лар вә ја она мүвафиг елми идарәләр, һабелә саһә А.-лары вар (*Америка Бирләшмиш Штатлары Милли Елмләр Академијасы*, *Лондон Крал Чәмијјәти*, *Франса Институту* вә с.). Харичи өлкәләрдәки А.-ларын бир чохунун елми-тәдгигат ишләри апармаг үчүн күчлү мадди базасы јохдур; бир сыра А.-ларын фәалијјәти елми әсәрләрин мүзакирәси вә дәрч олунмасы, мүкафатлар, һөкумәтә елм мәсәләләринә даир мәсләһәтләр верилмәси вә с. илә мәһдудлашыр. Харичдә бә'зи елми чәмијјәт вә мәдәни-маариф характерли ичтимаи тәшкилатлара да А. дејилир.

ССРИ-дә вә дикәр сосиалист өлкәләриндә исә А.-лар күчлү тәдгигат базасы (ин-т, лабораторија вә с.) олан комплекс елми идарәләрдир. Онлар мүасир елмин ән вачиб проблемләрини тәдгиг едир вә дикәр елми-тәдгигат идарәләринин һәмин проблемләрин һәлли саһәсиндәки ишләрини әлагәләндирир. Совет Иттифагында ән бөјүк елми мәркәз ССРИ Елмләр Академијасыдыр. Мүттәфиг респ.-ларын А.-лары, бир сыра саһә А.-сы да (В. И. Ленин ад. Үмумиттифаг Кәнд Тәсәррүфаты Академијасы, ССРИ Тибб ЕА, ССРИ Педагожи ЕА вә с.) вар. Бә'зи али мәктәбләр (К. А. Тимирјазев ад. Кәнд Тәсәррүфаты Академијасы), али һәрби мәктәбләр (М. В. Фрунзе ад. Һәрби Академија), јарадычылыг чәмијјәтләри (ССРИ Рәссамлыг Академијасы) дә А. адланыр. Сов.ИКП МК јанында Ичтимаи Елмләр Академијасында да мүһүм елми-тәдгигат вә тәдрис ишләри апарылыр (бах һәмчинин *ССРИ Елмләр Академијасы*, *Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы*).

АКАДЕ́МИК, ССРИ-дә—ССРИ ЕА, мүттәфиг респ.-ларын ЕА вә бә'зи саһә академијаларынын һәгиги үзвләри. Мүттәфиг респ. вә бә'зи саһә академијаларынын һәгиги үзвләри һәмин академијаларын А.-и адланыр (мәс., Азәрб. ССР ЕА А.-и; В. И. Ленин ад. Үмумиттифаг Кәнд Тәсәррүфаты Академијасынын А.-и вә с). А.-ләр академијаларын үмуми јығынчағында сечилирләр. А.-лијә намизәдләри елми идарәләр, ичтимаи тәшкилатлар вә ајры-ајры елм хадимләри ирәли сүрә биләрләр. ССРИ ЕА-нда фәхри А., әчнәби үзв, респ. академијаларында исә фәхри үзв адлары вар. А. ады бә'зи сосиалист өлкәләринин академијаларында да мөвчуддур.

АКАДЕМИ́К ИЛ—али мәктәбләрдә дәрсләрин башланмасындан гуртармасынадәк (пајыздан о бири илин јајына гәдәр) олан мүддәт (тәгр. 8—10 ај). Бу термин бә'зи харичи өлкәләрдә ишләдилир вә ССРИ-дә бүтүн мәктәбләр үчүн гәбул едилмиш *тәдрис или* тер召?

АКАМБАЛАР, камбалар—Кенијанын ч.-унда Галана вә Тана чајлары һөвзәсиндә јашајан халг. Тәгр. 1,2 млн. нәфәрдир (1970). Дилләри банту дилләри аиләсинә дахилдир. А.-ын јашадыглары әрази 1963 иләдәк Инкилтәрәнин һакимијјәти алтында иди. Әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олурлар. Бир һиссәси ишләмәк үчүн шәһәрләрә кедир. А.-ын әксәријјәти јерли ән'әнәви динләрини сахламышдыр; бир гисми христиандыр.

АКАНЛАР—Гананын ч. вә мәркәзи, һәмчинин Фил Диши Саһилинин ч.-ш. р-нларында јашајан гоһум халглар групу. 5,3 млн. нәфәрдән чохдур (1973).. Ганадакы А. (3 млн.-дан чох) милләт кими формалашмагдадырлар. Дилләри ква дилләри групуна дахилдир. А.-а ашантиләр, фантиләр, акимләр, аквапимләр, гончалар вә ја гуангалар вә б. тајфалар дахилдир. Һәлә авропалыларын кәлишинә гәдәр А.-ын ичтимаи вә мәдәни инкишаф сәвијјәси јүксәк иди. 18—19 әсрләрдә онларын мәркәзләшдирилмиш күчлү дөвләти (Ашанти дөвләти) олмушдур. А.-ын јашадыглары әрази 20 әсрин әввәлләриндән 1957 иләдәк Инкилтәрә вә Франсанын һакимијјәти алтында иди. 1957 илдә Гана, 1960 илдә Фил Диши Саһили мүстәгиллик алдылар. А., әсасән, әкинчиликлә мәшғул олурлар. Диндар А.-ын 77%-и јерли ән'әнәви динләрини сахламышдыр; галанлары христиандыр.

А КАПЕ́ЛЛА (итал. a cappella)—хорун инструментал мүшајиәтсиз охумасы. А.к. халг мусиги јарадычылығында (рус, болгар, күрчү, латыш вә б.) кениш јајылмышдыр. Професионал хор сәнәти үслубу кими орта әсрләрдә дини мусиги илә әлагәдар јаранмыш, инкишаф етмишдир. А.к. үслубунда совет бәстәкарларынын

(Д. Д. Шостакович, К. В. Свиридов, Г. Гарајев вә б.) хор әсәрләри вар.

АКАРАПИДО́З, акароз—јеткин арыларын инвазион хәстәлији. Төрәдичиси Acarapis Woodi Rennie кәнәсидир. Хәстәлик арылар васитәсилә јајылыр. Әламәтләри: арылар ганадларыны аралајыб сүрүнүр, бөјрү үстә дүшүр, гыч олур. Профилактикасы: бајтарлыг-санитарија тәдбирләри, карантин. Муаличәси: метилсалисилат вә ја етилсалисилат, чех препараты БЕФ (бензин-етил-формиат), фолбекс, ефирсулфонат.

АКАРОЛО́КИЈА (јун. ákari—кәнә+ ...*локија*)—зоолокијанын кәнәләри өјрәнән бөлмәси.

АКА́СИ—Јапонијада Һонсү а.-нын ч.-г.-индә шәһәр. Јапон дәнизиндә порт. Д.ј. ст. Әһ. 216,2 мин (1973). Балыговлама мәркәзидир. К.т. машынгајырмасы, јејинти, памбыг-парча сәнајеси, кимја, моторгајырма, автомобил з-длары вар. Мәнзәрәли курортдур.

АКА́СИЈА (Acacia)—*пахлалылар фәсиләсиндән* ағач вә ја кол чинси. Һәр ики јарымкүрәдә, ән чох исә Австралија вә Африкада битир. 750-јә јахын нөвү мә'лумдур. Јарпаглары икигат ләләклидир. Ағ, јахуд сары рәнкли хырда чичәкләри олур. Мејвәси икитајлы, јахуд ачылмајан пахладыр. Ағ А., јахуд јаланчы А.-дан, һәмчинин сары А.-дан декоратив битки кими истифадә едилир. Бә'зи нөвләри, мәс., A. melanoxylon гијмәтли одунчаг верир, A. senegal нөвүндән јүксәк кејфијјәтли *гуммиарабик*, A. catechu нөвүндән катеху адлы ашы маддәси алыныр.

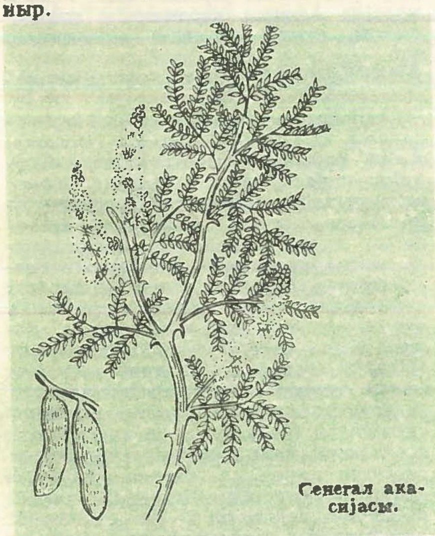

Сенегал акасијасы.

Азәрб. ССР Ләнкәран зонасында Albizzia чинсиндән олан вә ипәк акасијасы дејилән A. julibrissin нөвү (күләбришим) битир.

«АКАҺА́ТА» («Гырмызы бајраг»)—күндәлик гәзет, Јапонија Коммунист Партијасынын мәркәзи органы. 1928 илин февралындан нәшр олунур; Икинчи дүнја мүһарибәсинәдәк «Секки» ады илә кизли чыхырды. 1945 ил октјабрын 20-дән Токиода јенидән чыхмаға башламышдыр. 1945 ил декабрын 5-дән «А.» адланмышдыр. Дәфәләрлә тә'гибә мә'руз галмышдыр. 1950—52 илләрдә Америка ишғал органларынын әмри илә бағланмышды. 1959 илдән истираһәт күнү нөмрәси дә бурахылыр.

АКВАДА́Г—графитин суда суспензијасы. Електрон-шүа борусунун ич сәтһиндә електрики кечирән тәбәгә јаратмаг үчүн ишләдилир.

АКВАЛА́НГ (лат. aqua—су+инк. lung—ағчијәр)—су алтында нәфәс алмаг үчүн тәнәффүс апараты. 1943 илдә франсыз Ж. И. Кусто вә Е. Ганјан ичад етмишләр. А. сыхылмыш һава (7 *л*) долдурулмуш ики балондан, сыхылмыш һава веришини тәнзим едән автоматдан вә хүсуси ағызлығы олан резин борудан ибарәтдир. А. үзкүчүнүн күрәјинә гајышла бағланыр. Сыхылмыш һаванын азоту үзкүчүјә наркотик тә'сир көстәрдијиндән 40 *м*-дән чох дәринә чуммаг мәсләһәт көрүлмүр. Дәринликдән асылы олараг А. су алтында бир нечә дәгигәдән 1 саатадәк галмаға имкан верир. А.-дан суалты тәдгигатларда, хиласетмә ишләриндә, суалты идманда вә с. истифадә едилир.

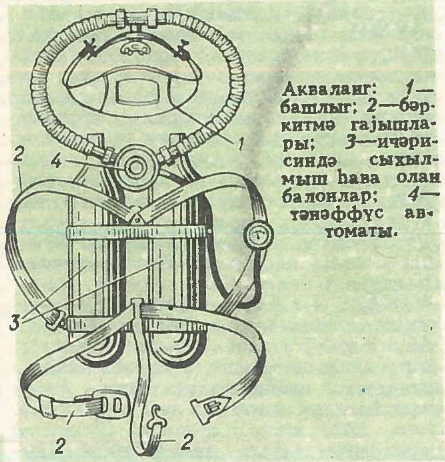

Акваланг: *1*—башлыг; *2*—бәркитмә гајышлары; *3*—ичәрисиндә сыхылмыш һава олан балонлар; *4*—тәнәффүс автоматы.

АКВАМАРИ́Н (лат. aqua marina—дәниз сују)—*берил* минералынын мавијәчалан јашыл вә ја абы рәнкли шәффаф нөвү. Тәркиби: $Be_3Al_2[Si_6O_{18}]$. Сингонијасы һексагоналдыр. Гијмәтли дашдыр.

АКВАМЕТРИ́ЈА (лат. aqua—су+јун. metréō—өлчүрәм)—мүхтәлиф маддәләрин тәркибиндәки сујун *мигдари анализи* үсуллары.

АКВАПЛА́Н (лат. aqua—су+planum—мүстәви)—су идманында ишләдилән кичик тахта сал. Моторлу гајығын једәкдә чәкдији (ән әлверишли сүр'әт саатда 30—40 *км*-дир) А. сујун үзәри илә шүтүјүр. Идманчы А.-да, дизләри азча бүкүлмүш һалда, ајаг үстә дајанараг гајыға бағланмыш 10—15 *м*-лик кәндирдән тутур. А. кедәркән идманчы мүхтәлиф кимнастика һәрәкәтләри едир.

АКВАРЕ́Л, сулу боја (фр. aquarelle, итал. acquerello, лат. aqua—су)—су илә гарышдырылан рәнк (адәтән, битки јапышганындан һазырланыр); бу рәнкләрлә ишләнән рәссамлыг әсәри. Ағ бојаг гарышдырылмыш гејри-шәффаф А. һәлә Гәдим Мисир вә антик дөвр инчәсәнәтиндә, һәмчинин орта әсрләрдә Авропа вә Асијада мә'лум иди. Тәмиз А. (ағ бојаг гарышдырылмајан) 15 әсрдән тәтбиг олунмаға башланмышдыр. Рәнкләрин шәффафлығы, сафлығы вә рәнкләр арасындан јерлијин (әсас е'тибарилә кағыз, надир һалларда ипәк парча, фил сүмүјү), тон вә фактуранын көрүнмәси А.-ин әсас хүсусијјәтләридир. А.-дә бојакарлыға (тон зәнкинлији, форма вә мәканын рәнкләрлә верилмәси) вә графикаја (тәсвирин верилмәсиндә кағызын әһәмијјәтли ролу) хас хүсусијјәтләр вар. А. биррәнкли олур (гәһвәји, гара А., туш) вә фырча илә ишләнир, тәсвирләрин контур чизкиләри исә чох вахт гәләм, јахуд карандашла чәкилир.

15—17 әсрләрдә А.-дән, башлыча олараг, гравүра, чертјож, табло вә фреска ескизләринин рәнкләнмәсиндә истифадә едилирди. Бу дөврдә А. Дүрер, һәмчинин һолланд вә фламанд рәссамлары А. илә мәнзәрә рәсмләри чәкмишләр. 18 әсрин 2-чи јарысындан А. мәнзәрә бојакарлығында кениш тәтбиг едилмәјә башланды. А. сәнәти бу дөврдә Инкилтәрәдә (А. вә Ч. Р. Козенсләр, Т. Көртин вә б.), Франсада (О. Фрагонар, Ј. Робер), Русијада (Ф. А. Алексејев, М. М. Иванов) вә с. өлкәләрдә кениш јајылмышды. 19 әсрдә А. сәнәти мүхтәлиф өлкәләрин рәссамларынын јарадычылығында мүһүм јер тутурду (Е. Делакруа, О. Домје, И. Ј. Репин, В. И. Суриков, Р. Бонингтон вә б.). 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндән А. даһа чох ағ бојаг, гуаш, темпера, пастел вә с. илә бирликдә ишләнир.

Совет рәссамларындан В. В. Лебедев, Н. Н. Купрејанов, Кукрыниксләр, П. П. Кончаловски, А. В. Фонвизин, С. В. Керасимов вә б.-нын јаратдығы А.-лар жанр мүхтәлифлији, ишләнмә тәрзи вә техникасы илә фәргләнир.

Азәрб.-да А. орта әсрләрдән мә'лумдур. Ондан дини мәзмунлу вә поетик әсәрләрин бәдии тәртибатында истифадә едилмишдир. Ә. Әзимзадә, Б. Кәнкәрли, һабелә молланәсрәддинчи рәссамларын (И. Роттер, О. И. Шмерлинг вә б.) чохлу А.-ләри вар. Азәрб. совет рәссамларындан М. Абдуллајев, М. Рәһманзадә, Ә. Рзагулијев вә б. А. илә әсәрләр јаратмышлар.

Әд.: Киплик Д. И., Техника живописи, 6 изд., М.—Л., 1950; Ревякин П. П., Техника акварельной живописи, М., 1959.

АКВА́РИУМ (лат. aquarium—сутутар)—1) су һејванлары вә биткиләрини сахламаг вә чохалтмаг үчүн шүшә габ; 2) өјрәнмәк вә нүмајиш етдирмәк мәгсәди илә су һејванлары вә биткиләри сахланан хүсуси мүәссисә. Белә А.-лар Москва, Таллин, Дашкәнд, Рига, Севастопол, Батуми, Варна, Неапол вә с. шәһәрләрдә вар. Бә'зи дәниз А.-лары океанариум адланыр.

АКВАТО́РИЈА (лат. aqua—су)—дәниз, бухта, көрфәз, јахуд портда мүәјјән сәрһәд дахилиндәки су саһәси. Мәс., Бакы көрфәзи А.-сы вә с.

АКВЕДУ́К (лат. aqua—су+duco—апарырам)—јашајыш мәнтәгәләринә, суварма вә һидроенеркетика системләринә бу објектләрин сәвијјәсиндән һүндүрдә олан мәнбәләрдән су кәтирән гурғу (канал, бору). Мајеахыдан гурғуларын дәрә, чај вә јол үзәриндән кечирилән көрпүшәкилли һиссәсинә дә А. дејилир. Јералты вә јерүстү нөвләри вар. А. бетон, метал, ағач вә дашдан тикилир. Илк А.-лар е.ә. 2-чи мин-

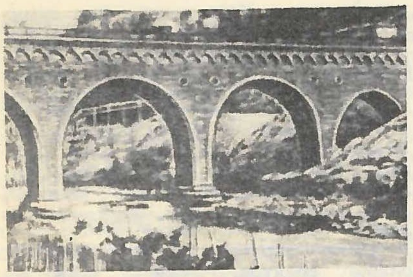

Раздан чајы үзэриндэки акведук (Јереван).

илликдэ Гэдим Шэрг өлкэлэриндэ тикилмишдир.

АКВИ́НК (Aquincum)—Рома империјасы дөврүндэ шэһэр (е.э. тэгр. 10—ерамызын 409 иллэри). Харабалары Будапештин шм.-ш.-индэ, Дунајын сағ саһилиндэдир. 1775 илдэн тэдгиг едилир. Орта эсрлэрдэ А.-ин јериндэ Буда ш. салынмышдыр. Археоложи газынтылар нэтичэсиндэ јашајыш биналары, бөјүк эһэмијјэти олан мозаик дөшэмэли сарај, тичарэт бинасы, амфитеатр, мэ'бэдлэр, су кэмэри, һамам галыглары, мүдафиэ сэдди, јерли сиккэлэр вэ с. ашкар едилмишдир.

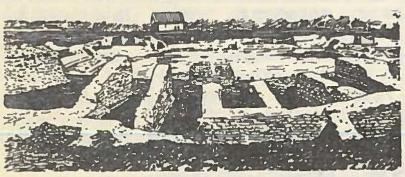

Аквинкдэ амфитеатр.

АКВИТА́Н МЭРТЭБЭСИ (Гэдим Рома эјалэти Аквитанијанын адындан)—Гэрби Авропада Неокен системинин алт мэртэбэси. 1857 илдэ Мајер-Ејмар тэрэфиндэн ајрылмышдыр. Бир сыра алимлэр Палеокен системинин үст мэртэбэсинэ аид едирлэр. Азэрб.-да А.м. Алт Миосенэ мүвафигдир. Кичик Гафгазын шм.-ш. јамачларында (Кировабад нефтли-газлы саһэсиндэ) А.м. Мајкоп серијасынын үст гатларыны тэшкил едир. Характер фаунасы фораминиферлэрдэн Neobulimina elongata (Orb.) leninabadensis (Kuzn.), Quinqueloculina gracilis (Karr.) Virgulinella pertusa (Reuss) вэ с. Галынлығы 250 *м*-э гэдэрдир. Кил вэ гумдашыдан ибарэтдир. Нефтлидир.

АКИНА́К (јун. akinákēs)—е.э. 1-чи миниллијин орталары вэ 2-чи јарысында скифлэрин вэ фарсларын элбэјаха дөјүшдэ истифадэ етдиклэри көдэк (40—60 *см*) гылынч.

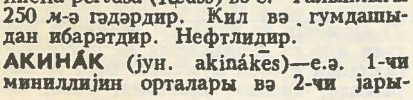

Скиф гылынчы-акинак.

АКИНЕЗИ́ЈА (јун. а—инкар шэкилчиси+kinēsis—һэрэкэт)—ифлич, ојнагларын һэрэкэтсизлији (анкилоз), јахуд ағры нэтичэсиндэ иради һэрэкэтлэрин мүмкүн олмамасы. Психокен характерли А. истерија, психастенија вэ с. хэстэликлэрин дэ эламэти ола билэр.

А́КИТА—Јапонијада Һонсү а.-сынын шм.-г.-индэ шэһэр. Акита префектурасынын инз. м. Омоно чајы саһилиндэдир. Д.ј. ст. Әһ. 246 мин (1972). Нефтчыхарма мэркэзидир. Нефт-кимја, ипэк парча, кағыз, кимја, електрик машынгајырмасы вэ полад истеһсалы мүэссисэлэри, ун-т вэ с. вар.

АКЫЛБЕ́КОВ Сабырбек Мамбетсадыкович (15.3.1914, индики Гырғ. ССР, Калинин р-нунун Орто к.—15.4.1968, Фрунзе)—илк гырғыз совет рэссамларындан бири. Гырғ. ССР эмэкдар инчэсэнэт хадими (1958). 1961 илдэн Сов. ИКП үзвү. Москва Рэссамлыг Мэктэбиндэ охумушдур (1936—39). «Гырғызыстан тарлаларында» (1954), «Јајлагда» вэ «Тајалар» (һэр икиси 1958), «97-чи километрдэ» (1960), «Токтогулун вэтэни» (1965) вэ с. лирик, емосионал мэнзэрэ эсэрлэринин мүэллифидир. «Шэрэф нишаны» ордени илэ тэлтиф едилмишдир.

АКЫ́Н—газах вэ гырғызларда халг шаири вэ нэғмэкары, ашыг. Маһныларыны домбранын мүшајиэти илэ ифа едир. Ингилабдан эввэл А.-лар халгын арзу вэ истэклэрини, гэһрэманлары вэсф едир, ичтимаи ејбэчэрликлэри, зүлм вэ эдалэтсизлији гамчылајырдылар. Совет А.-ларынын јарадычылығында сосиализм вэ коммунизм гуручулуғунун тэрэннүмү эсас јер тутур. Газах А.-ы *Чамбул*, гырғыз А.-лары *Тоголог Молдо* вэ *Токтогул* мэшһурдурлар.

АККА́Д, Агаде—Чэнуби Месопотамијанын шм.-ында, Сиппар (индики Абу Һабба) јахынлығында гэдим шэһэр. Бабилистанын сами эһалисинин јашадығы шэһэрлэрдэн бири. А.-ын јери һэлэлик дэгиг мэ'лум дејил. Е.э. тэгр. 2300 илдэ *Саргонун* (Гэдим) јаратдығы бөјүк Аккад падшаһлығынын пајтахты олмушдур. Е.э. тэгр. 2200 илдэ А.-ы јарымкөчэри гути тајфалары дағытмыш, о вахтдан Бабил ш. Чэнуби Месопотамијанын эсас мэркэзи олмушдур.

АККА́Д ДИЛИ—мэ'лум сами диллэриндэн эн гэдими. Бабилистан вэ Ассурија диалектлэринэ ајрылдығы үчүн Бабилистан—Ассурија (вэ ја Ассурија—Бабилистан) дили дэ адландырылыр. А.д.-нин характерик хүсусијјэти сөз көкүнүн анчаг самитлэрдэн (эсасэн, 3 самит) ибарэт олмасыдыр. А.д.-нин графикасы Шумер идеографик михи јазысына эсасланырды. Онун там охунмасы тарихи 1857 ил һесаб олунур.

АККОМПАНЕМЕ́НТ (фр. accompagnement, accompagner—мүшајиэт етмэк)—бах *Мусиги мүшајиэти.*

АККО́РД (итал. accordo—узлашма)—мүхтэлиф учалыгда бир нечэ сэсин ејни заманда бирлэшмэси вэ ваһид сэс кими гавранылмасы. А., эсасэн, терсија интерваллары илэ гурулур; 3 мүхтэлиф сэсдэн ибарэт олдугда үч һэмсэда, 4—септаккорд, 5—нонаккорд, 6—ундесимаккорд адланыр. А.-ун эсас сэсинэ прима дејилир.

АККО́РД ӘМӘК ҺАГГЫ—бах *Әмэк һаггы.*

АККО́РДЕО́Н (фр. accordéon—көклэмэ)—гармонабэнзэр, хроматик сэс сырасы олан пневматик дилли мусиги алэти (бах һэмчинин *Гармон*). Ики гуту, онлары бирлэшдирэн көрүк, тембри дэјишдирмэк үчүн рекистр кечиричилэриндэн, сол элин ифасы үчүн аккордлу, сағ элин ифасы үчүн исэ фп. клавиатурасы типли ики клавиатурадан ибарэтдир; дүјмэли клавиатура сол, клавишли исэ сағ эл үчүндүр. А.-дан соло алэт кими, мүшајиэт үчүн, һэмчинин естрада ансамблларында истифадэ олунур.

А́ККРА (Accra)—Гана Республикасынын пајтахты. Гвинеја көрфэзи саһилиндэ порт. Дэмир вэ шосе јоллары говшағы, бејнэлхалг эһэмијјэтли аеропорт. Әһ. тэгр. 900 мин (Тема ш. илэ, 1974). Өлкэнин мүһүм сијаси, малијјэ, тичарэт-сэнаје вэ мэдэнијјэт мэркэзидир. Метал е'малы, тохучулуг, тахташалбан, јејинти, тикинти материаллары сэнајеси, електрик аваданлығы з-ду вар. Кустар үсулла гызыл вэ күмүш мэ'мулат һазырланыр. Алмаз базары, ун-т, ЕА, Милли музеј вэ с. вар.

А. эввэллэр га халгы тајфаларындан биринин јашајыш мэскэни олмушдур. Тэгр. 16 эсрдэ салынмышдыр. 1600 илдэ га тајфалары федерасијасынын пајтахты олмушдур. Авропа тачирлэринин Гвинеја саһиллэринэ кэлмэси илэ мүһүм тичарэт мэркэзинэ чеврилмиш, 1850 илдэ Инкилтэрэнин Гызыл Саһил мүстэмлэкэсинэ дахил едилмишдир. 1876—1957 иллэрдэ Гызыл Саһилдэки һаким мүстэмлэкэ органларынын игамэткаһы иди. 1957 илдэн мүстэгил Гана дөвлэтинин пајтахтыдыр.

А.-да 17 эсрэ аид мүхтэлиф истеһкамлар галмышдыр. Шэһэрдэ доланбач күчэли көһнэ р-нларла јанашы ајры-ајры чохмэртэбэли биналары олан абад мэһэллэлэр дэ вар. Бу мэһэллэлэрдэ јерли вэ харичи банклар, тичарэт фирмалары вэ с. јерлэшир. 1957 илдэ јарадылмыш Милли музејдэ Африка керамикасы коллексијасы, сүмүк вэ ағач мэ'мулатлар вар.

АККРЕДИТИ́В (лат. accreditivus—вэкалэтнамэ)—1) банк һесабы нөвү. Тэ'дијјэчинин тапшырығы илэ *контракентэ* хидмэт едэн банкда ачылыр. А.-ин ачылмасы контракентэ, өһдэлијин ичрасы баша чатдыгда А. тапшырығында көстэрилэн шэртлэрлэ эмтээлэрэ, көрүлэн ишлэрэ вэ көстэрилэн хидмэтлэрэ көрэ өдэнч алмаға имкан јарадыр. А.-дэн нағдсыз һесаблашма формасы кими сосиалист тэшкилатларынын өдэнишлэри баша чатдырылдыгда вэ коммерсија эмэлијјатлары үзрэ бејнэлхалг һесаблашмаларда истифадэ едилир; 2) һэр һансы шэхсин адына јазылан вэ онун А.-дэ көстэрилэн мэблэғи кредит мүэссисэсиндэн (банкдан вэ ја эманэт кассасындан) алмаг һүгугуну тэсдиг едэн гијмэтли кағыз. А. тэгдим едилдији кредит мүэссисэси тэрэфиндэн эманэт кассасына гојулмуш вэ ја саһибинин һесабындан силинмиш пул мэблэғи һесабына, јахуд банклар арасындакы мүгавилэјэ эсасэн (бејнэлхалг һесаблашмаларда) өдэнилир.

АККУМУЛЈА́СИЈА (лат. accumulatio—топланма) кеолокијада—ахар су, бузлаг, дэниз, күлэк вэ вулканларын кеоложи фэалијјэти нэтичэсиндэ чөкүнтү вэ үзви галыгларын гуруда вэ су һөвзэсинин дибиндэ јығылмасы. А.-ны јарадан кеоложи амилдэн асылы олараг су, күлэк (еол), бузлаг вэ с. А.-лар олур. А. нэтичэсиндэ аккумулјатив релјеф эмэлэ кэлир.

АККУМУЛЈА́ТОР (лат. accumulator—топлајан)—ичэрисинэ сонракы истифадә үчүн еһтијат енержи топланан гургу. Топланмыш енержинин нөвүндән асылы олараг *електрик аккумулјатору, әталәт аккумулјатору, истилик аккумулјатору, пневматик аккумулјатор, һидравлик аккумулјатор* вә с. А.-лар вар.

АКМЕИ́ЗМ (фр. acmeísme, јун. akmé—зирвә)—20 әсрин әввәлиндә рус поезијасында буржуа мәдәнијјәтинин бөһраны илә бағлы декадент чәрәјан (бах *Декадентлик*). А.-ин нүмајәндәләри «Шаирләр сехи» адланан групда бирләшмишди. Акмеистләр символизмә гаршы чыхараг, поезијаны һәјата јахынлашдырмаға чалышсалар да, ичтимаи мөвзу вә конфликтләрдән гачыр, мәһдуд фәрди-интим һиссләрин чәрчивәсиндән кәнара чыха билмирдиләр. Әсас нүмајәндәләри Н. Гумилјов, О. Манделштам, А. Ахматова вә б. олмушдур. А. әдәби чәрәјан кими 20-чи илләрин әввәлләринәдәк давам етмишдир.

АКМО́ЛИНСК—*Селиноград* шәһәринин 1961 иләдәк ады.

АКОНКА́ГУА (Aconcagua)—Аркентинада Анд д-рында зирвә. Һүнд. 6960 *м*. Гәрб јарымкүрәсинин ән јүксәк зирвәсидир. Бузлаглары вар. Һәмишә гарлыдыр.

АКР (инк. acre)—саһә өлчүсү. Инкилис өлчү системини гәбул етмиш бир сыра өлкәдә (Инкилтәрә, АБШ, Канада, Австралија вә с.) ишләдилир. Әввәлләр А. бир күндә бир чүт өкүзлә шумланан саһә көтүрүлүрдү. 1 А.=4046,86 $м^2$.

АКРАТОТЕ́РМЛӘР (јун. akratos—гарышыгсыз+thermo—исти)—сују зәиф минераллашмыш исти булаглар. Хабаровск өлкәсиндә Кулдур (71°С), Күрч.ССР-дә Абастумани (48°С) вә Азәрб.ССР-дә Чими (42,8°С), Хашы (40,8°С), Халтан (48°С) вә с. минерал булаглар А.-дир. Һазырда бу термини суларын физики вә кимјәви хассәләрини көстәрән терминләр (гәләви реаксијалы, силисиумлу, газлы, радиоактив) әвәз едир.

А́КРИ (Acre)—Бразилијанын шм. г.-индә штат. Саһ. 152,6 мин $км^2$. Әһ. 216,2 мин (1970). Инз. м. Риу-Бранку ш.-дир. Әразисиндә чәтин кечилән рүтубәтли тропик мешәләр вар. Әһалисинин әксәријјәти һиндиләр вә метисләрдир. Овчулуг кениш јајылмышдыр. Һевеја ширәси, Бразилија гозу јығылыр.

АКРИДИ́Н—тәркибиндә азот олан һетеросикл үзви бирләшмә. А. үзви һәлледичиләрин чохунда вә суда асан һәлл олан ачыг сары рәнкли ијнәвары кристал маддәдир, 111°С-дә әријир. Дифениламини формиат вә ја оксалат туршулары илә конденсләшдирмәклә алыныр.

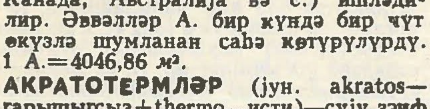

А.-ин бир чох төрәмәси тохучулуг, көн-дәри сәнајесиндә вә с. ишләдилән гијмәтли акридин бојаларыдыр, бә'зиләри, мәс., *акрихин* биоложи актив маддәдир.

АКРИ́Л ТУРШУСУ, $CH_2{=}CHCOOH$—дојмамыш үзви туршу. Кәскин ијли рәнксиз маједир; 141°С-дә гајнајыр; сыхлығы 1049 $кг/м^3$-дир. Сәнаједә асетилендән, етиленсианһидриндән алыныр. А.т. вә онун дузлары мәтбәә бојаларына, пасталара вә бә'зи лаклара гарышдырылыр, *акрилатлардан* полиакрилат полимерләри һазырланыр.

АКРИЛА́Т КАУЧУКЛАРЫ — акрил туршусу ефирләринин дојмамыш үзви бирләшмәләрлә биркә полимерләшмәсиндән алынан синтетик каучуклар. Ән мүһүмү бутилакрилатла акрилнитрилин биркә полимеридир. А.к. күнәш ишығы вә озонун тә'сириндән хассәләрини дәјишмир, јүксәк темп-рларда оксидләшмәјә гаршы давамлыдыр. А.к. аминләр, фенол-формалдеһид гатранлары вә с. илә вулканлашдырылыр. А.к.-ндан һазырланан резинләрин мүсбәт чәһәтләри күкүрдлү јағлара гаршы давамлылығы, газы пис кечирмәси, гаткәсмәјә гаршы давамлылығы, нөгсан чәһәтләри исә ади темп-рларда аз еластик вә шахтаја аз давамлы олмасыдыр. А.к.-ндан һазырланан резин мә'мулат, әсасән, автомобил сәнајесиндә ишләдилир. Онлардан истијә вә јаға давамлы трансмиссија гајышлары, транспортјор лентләри вә с. һазырламаг үчүн дә истифадә едилир.

АКРИЛАТЛАР—*акрил туршусунун* ефирләри вә ја дузлары. Ефирләри рәнксиз мајеләрдир, асанлыгла полимерләшиб, шәффаф вә јарымшәффаф мә'мулат истеһсалында ишләдилән синтетик гатран (полиакрилат) әмәлә кәтирир. Дузлары мономер кими ишләдилир, мәтбәә бојаларына, пасталара вә лаклара гарышдырылыр.

АКРИЛНИТРИ́Л, винилсианид, $CH_2{=}CH{-}C{\equiv}N$—*акрил туршусунун* нитрили; кәскин ијли, зәһәрли, рәнксиз маједир; 77,3°С-дә гајнајыр, сыхлығы 806 $кг/м^3$-дир, суда һәлл олур, асанлыгла полимерләшиб полиакрилнитрил әмәлә кәтирир. Сәнаједә сианид туршусу илә асетиленин гаршылыглы тә'сириндән вә ја пропиленлә аммонјак гарышығыны оксидләшдирмәклә алыныр. А. полиакрилнитрил лифләри (*нитрон*), бутадиен-нитрил каучуклары вә с. истеһсалында ишләдилир.

АКРИХИ́Н, атебрин — синтетик дәрман препараты. Малјаријанын мүхтәлиф формаларыны, һәмчинин лјамблиоз, дәри лејшманиозу, гырмызы гурдешәнәји вә с. мүаличәсиндә ишләдилир.

АКРОБА́ТИКА (јун. akrobátēs—акробат, akrobatéō—дырмашырам), чанбазлыг—1) кимнастика типли физики һәрәкәтләр нөвү. 2) Чохлу физики һәрәкәтләр групуну (акробатик тулланмалар, ики, үч, јахуд дөрд идманчы тәрәфиндән едилән груп һәрәкәтләри вә батутда тулланма) бирләшдирән идман нөвү. Һәр нөв үзрә ајры-ајрылыгда јарышлар кечирилир вә идман дәрәчәләри верилир. А. идманын *футбол, волејбол, баскетбол, кимнастика* вә с. нөвләриндә көмәкчи васитә кими дә тәтбиг едилир. 3) Сирк сәнәти жанры; 18 әсрин ахырларында кениш јајылмышдыр. Сирк сәнәтиндә А.-нын күч вә чевиклик тәләб едән мүхтәлиф нөвләриндән — милдурма, көрпү, пирамидалар, чапараг кедән атын үстүндә акробатик һәрәкәтләр, флик-флјак, икарија ојунлары вә с. истифадә едилир.

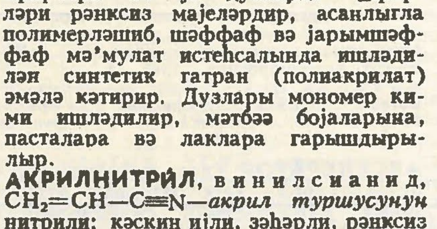
Акробатика: *1*—Флик-флјак. *2*—Икарија ојунлары.

Әд.: Фомин Н. А., Филин В. П., Возрастные основы физического воспитания, М., 1972.

АКРОКЕФАЛИ́ЈА, акросефалија—кәлләнин анормал узунсов формасы. Әксәр һалларда кәлләнин тач тикишләринин битишмә просесинин позулмасы нәтичәсидир.

АКРОЛЕИ́Н, $CH_2{=}CH{-}CHO$—ән садә дојмамыш алдеһид. Кәскин ијли, учучу, зәһәрли, рәнксиз маједир. 52,5°С-дә гајнајыр, бухарлары көзүн вә тәнәффүс јолларынын селикли гишасыны бәрк гычыгландырыр. А. сәнаједә пропилени CuO үзәриндә оксидләшдирмәклә вә с. үсулларла алыныр. А. дәрман маддәләри истеһсалында ишләдилир.

АКРОМЕГАЛИ́ЈА (јун. ákron—әтраф+megas—бөјүк) — *һипофизин* өн пајы функсијасынын позулмасы нәтичәсиндә үз, кәллә, чәнә, әл, ајаг сүмүкләринин бөјүмәси вә галынлашмасы. Әксәрән бој инкишафы баша чатмыш адамларда тәсадүф олунур. Хәстәдә башағрысы, јорғунлуг, көрмәнин зәифләмәси, кишиләрдә чинси зәифлик, гадынларда ајбашынын кәсилмәси вә с. һаллар мүшаһидә олунур. Мүаличәси: һипофиздә чәрраһи әмәлијјат, рентген мүаличәси.

А́КРОН, Екрон (Akron) — АБШ-ын Оһајо штатында шәһәр. Әһ. 265 мин (1974). Дүнјада мүһүм резин сәнајеси (автомобил шини истеһсалы вә с.) мәркәзидир. Авиаракет, кимја сәнајеси, кимја машынгајырмасы, ун-т (1807) вә с. вар.

АКРО́ПОЛ (јун. akrópolis; ákros—јухары+pólis—шәһәр)—гәдим јунан шәһәрләринин истеһкама чеврилмиш һүндүр һиссәси; мүһүм идарәләр, мә'бәдләр А.-да тикилирди. Мүһарибә заманы А. гала кими вәтәндашларын сығыначағы иди. Е. ә. тәгр. әсрдә тикилән Афина А.-у мәшһурдур; ону е.ә. 480 илдә иранлылар дағытмышлар. Әсас тикилиси *Парфенон* мә'бәдидир. Афина А.-у ансамблыны *Ерехтејон* мә'бәди тамамлајыр. А.-ун тикилиләри орта әсрләрдә дә дағыдылмышдыр. Һазырда Афина А.-унда музеј-археоложи горуг јарадылмышдыр.

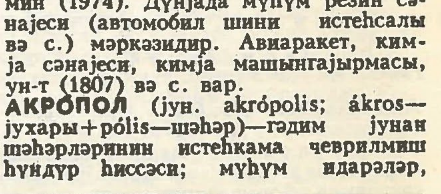
Афина акрополунун үмуми көрүнүшү

АКРОСТИ́Х (јун. akrostichis; ákros—сонунчу + stichos—сәтир) — һәр мисрасынын баш һәрфләрини јухарыдан ашағыја охудугда сөз вә ја ифадә әмәлә кәлән ше'р. А. гәдим јунан поезијасында јаранмышдыр. Орта әср Јахын Шәрг, о чүмләдән Азәрб. әдәбијјатында бу чүр ше'рләр мүвәшшәһ адланырды.

АКРОТЕ́РИ (јун. akrotérion)—классик *ме'марлыг ордерләри* тәтбиг олунан биналарда фронтонларын күнчләринә гојулан һејкәлтәрашлыг бәзәји (һејкәл, орнаментал фигур вә с.).

АКСА́Ј (1957 иләдәк Аксајскаја станитсасы) —РСФСР-ин Ростов вил.-ндә шәһәр. Аксај р-нунун мәркәзи. Ростов-Дондан 18 *км* аралы д.ј. ст. Әһ. 25,2 мин (1975). Консерв, шүшә, «Кардандетал», пластик күтлә, кәрпич вәс. з-длары вар.

АКСА́КОВ Серкеј Тимофејевич (1.10.1791, Уфа—12.5.1859, Москва)—рус јазычысы. «Балыг ову хатирәләри» (1847), «Овчунун һекајә вә хатирәләри» (1855) вә с. әсәрләриндә Русија тәбиәти тәрәннүм олунур. М. Горки А.-ун тәбиәт тәсвирләрини рус реализминин ән јүксәк наилијјәтләриндән һесаб етмишдир. Јарадычылығына Н. В. Гоголун күчлү тә'сири олмушдур. Сијаси көрүшләринә көрә мө'тәдил олан А. гаршысына ифшаедичи мәгсәд гојмаса да, «Аилә хроникасы» (1856), «Багровлар нәвәсинин ушаглыг илләри» (1858) автобиографик әсәрләриндә мүлкәдар мәишәтини, тәһкимчилик гајдаларынын амансызлығыны реалистчәсинә тәсвир етмишдир. Әсәрләринин дили чанлы данышыг дилинә јахын, садә вә колоритлидир. Н. А. Добролјубов А.-ун бәдии әсәрләрини јүксәк гијмәтләндирмиш, тәһкимчилик гурулушунун тәнгидиндә онлардан истифадә етмишдир.

Әсәри: Собр. сочинений, т. 1—5, М., 1966.

Әд.: Машинский С., С. Т. Аксаков, М., 1973.

АКСЕЛЕРА́СИЈА (лат. acceleratio—сүр'әтләнмә)—1) инкишафын биолокијасында мүәјјән инкишаф мәрһәләсиндә рүшејмин ајры-ајры һиссәләринин формалашмасынын сүр'әтләнмәси. Рус алими А. Н. Севертсов «А.» терминини *онтокенездә* бу вә ја башга органын даһа еркән формалашмасы вә онун башга органлара нисбәтән даһа тез инкишафы кими изаһ етмишдир. А.-ја мисал: балыгларда вә гујругсуз амфибијаларда јумурта сарысы гуртардыгдан сонра онларын гидаланмасыны тә'мин едән ағыз апаратынын еркән инкишафы; мәмәлиләрдә сүд дишләринин инкишафы; бә'зи балыгларда үзкәчләрин характеринин дәјишилмәси, фәгәрә гөвсләринин вә габырғаларын сүмүк елементләринин гығырдаг скелет төрәмәләри мәрһәләсини кечмәдән инкишафы вә с; 2) Антрополокијада—сон 100—150 илдә ушаг вә јенијетмәләрин соматик инкишафынын вә физиоложи јетишмәсинин сүр'әтләнмәси; кениш мә'нада инсанын бүтүн һәјаты (өмрү боју) әрзиндә соматик инкишаф мүддәтләринин вә бәдән өлчүләринин дәјишмәси. Бә'зән әдәбијјатда психоложи А. һаггында да јазылыр ки, о, зеһни инкишафын сүр'әтләнмәсидир; лакин бу саһәдә һәләлик дәгиг статистик мә'лумат топланмамышдыр. Бәдән өлчүләринин дәјишилмәси исә чох өјрәнилмишдир. Тәзә доғулмуш ушагларын боју 100 ил бундан әввәлкинә нисбәтән орта һесабла 0,5—1 *см*, чәкиси 100—300 *г*, 1880—1950 илләр әрзиндә 5—7 јашлы ушагларын боју һәр 10 илдә әввәлки дөврә нисбәтән орта һесабла 1,5 *см*, чәкиси 0,5 *кг* артмыш, мәктәбјашлы ушагларын боју исә бу дөврдә әввәлкинә нисбәтән 10—15 *см* узанмышдыр. 75—100 ил әрзиндә чинси јетишкәнлик мүддәтләри орта һесабла 1—2 ил габаға дүшмүшдүр. Беләликлә, Авропада 19 әсрин әввәлләриндә илк ајбашы 16,5 јашда башладығы һалда, инди 13 — 13,5 јашдан (вә бә'зән даһа тез) башлајыр, климакс 20 әсрин әввәлләриндә олдуғу кими 43—45 јашларында дејил, 48—50 јашларында башлајыр.

А.-нын сәбәбләри барәдә бир чох фәрзијјә вар (гидаланманын јахшылашмасы, кикијенанын инкишафы, нејрокен фәрзијјә, ендокен фәрзијјә вә с.). Бүтүн бунлар зәиф вә биртәрәфлидир. Көрүнүр, А. бир чох биоложи вә ичтимаи амилдән ирәли кәлир. А.-нын бәшәри әһәмијјәти там өјрәнилмәмишдир.

Әд.: Бунак В. В., Об увеличении роста и ускорении полового созревания современной молодежи в свете советских соматологических исследований, «Вопросы антропологии», 1968, в. 28; Соловьева В. С., Обзор некоторых гипотез о причинах акцелерации, јенә орада, 1967, в. 26; Tanner J. M., Growth adolescence, Oxf., 1962.

АКСЕЛЕРА́ТОР (лат. accelero—сүр'әтләндирирәм)—карбүратордан дахили јанма мүһәррикинин силиндрләринә верилән јаначаг гарышығынын (дизел мүһәррикләриндә насосдан верилән јаначағын) мигдарыны тәнзимләјән апарат.

АКСЕЛЕРО́МЕТР (лат. accelero—сүр'әтләндирирәм + јун. metréō — өлчүрәм)—ракет, тәјјарә, космик учуш апараты вә б. һәрәкәт едән објектләрдә машын, мүһәррик вә с.-нин сынағы заманы јаранан тә'чили өлчмәк үчүн чиһаз. Нөвләри: һәрәкәтин нөвүнә көрә хәтти А. вә бучаг А.-и; иш принсипинә көрә механики А., електромеханики А. вә с.; ишләдилмәсинә көрә тә'чили јол вә заманын функсијасы кими өлчән А., сүр'әтлә кедән просесдә (мәс., зәрбә анында) тә'чилин макс. гијмәтини өлчән максимал А. Гејдетмә гурғусу олан А. акселерограф адланыр. Машын деталларынын вә ја һәрәкәт едән објектләрин тезлији бөјүк олмајан (10 *һс*-әдәк) рәгси заманы тә'чил механики А., јүксәк тезликләрдә исә електромеханики А. илә өлчүлүр. 10 *һс*—20 *кһс* тезлик диапазонларында тә'чил вибрасијалы өлчүләркән максимал А. тәтбиг едилир. Максимал А. тә'чили 1 *см/сан²*—30 *км/сан²* арасында өлчмәјә имкан верир. Дәниздә вә һавада ағырлыг гүввәсинин тә'чили үчкомпонентли А. илә өлчүлүр. Бу, рәггас чиһазынын гојулдуғу јердә кәми вә ја тәјјарәнин ләнкәрләнмәси заманы јаранан тә'чили гејд етмәјә вә нәзәрә алмаға имкан верир. Гравиметријада тәтбиг едилән А. тә'чили јүзләрлә *см/сан²* диапазонда өлчмәјә имкан верир вә дәгиглик тәртиби 1 *см/сан²*-дыр.

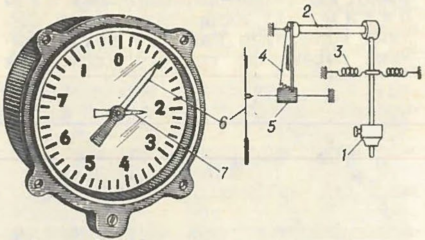

Авиасијада ишләдилән механики акселерометрин үмуми көрүнүшү вә схеми: *1*—тә'чилин тә'сири илә мејл едән рәггасын јүкү; *2*—јај; *3*—ох; *4*—дишли сектор; *5*—дишли чарх; *6*—әгрәб; *7*—тә'чилин максимал гијмәтини гејд едән әгрәб.

Әд.: бах *Ајын сүн'и пејкләри* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АКСЕЛРО́Д (тәхәллүсү Ортодокс) Лјубов Исааковна (1868—5.2.1946)—рус философу вә әдәбијјатшүнасы. 1884 илдән ингилаби һәрәката гошулмушдур. 1887—1906 илләрдә мүһачирәтдә јашамыш, 1900 илдә Берн ун-тини гуртармышдыр. 1892 илдә *«Әмәк азадлығы» групуна* дахил олмушдур. Тарихи материалистчәсинә анлајышы мүдафиә етмиш, «игтисадчылыға», *неокантчылығын* идрак нәзәријјәсинә, *емпириокритисизмә* гаршы чыхмышдыр. Марксист фәлсәфәнин шәрһиндә агностисизм вә релјативизмлә бир нөв разылашмыш, һероглифләр нәзәријјәси [бах *«Символлар (һероглифләр) нәзәријјәси»*] руһунда сәһвләрә јол вермишдир; В. И. Ленинин *«Материализм вә емпириокритисизм»* әсәринә гаршы чыхмышдыр. 1903 илдә меншевикләрә гошулмушдур. 20-чи илләрдә А. «механистләр» групуна дахил иди. Өмрүнүн сон илләриндә инчәсәнәтин сосиоложи проблемләри илә мәшғул олмушдур.

Әсәрләри: Карл Маркс как философ, Харьков, 1924; Идеалистическая диалектика Гегеля и материалистическая диалектика Маркса, М.—Л., 1934.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 2, сәһ. 198); Асмус В. Ф., Л. И. Аксельрод и философия, «Под знаменем марксизма», 1928, № 9—10; Деборин А., Ревизионизм под маской ортодоксии, јенә орада, 1927, № 9, 12.

А́КСЕЛ-ҺЕ́ЈБЕРГ (Axel Heiberg)—Канада Арктика архипелагынын шм.-ында ада. Елсмир Торпағындан енсиз Јурика вә Нансен боғазлары илә ајрылыр. Саһ. 34,4 мин *км²*. Сәтһи үзәри бузлаг күнбәзләри илә (һүнд. 2134 *м*-ә гәдәр) өртүлмүш, һүндүрлүјү 2000 *м*-ә гәдәр олан дағ силсиләләридир. 1899 илдә Норвеч сәјјаһы О. Свердруп кәшф етмишдир.

АКСЕ́НТ (лат. accentus—вурғу) — 1) нитгин ајры-ајры фонетик вә ја лексик үнсүрләрини (сәс, һеча, сөз, сөз бирләшмәси) нәзәрә чарпдырма, фәргләндирмә; вурғу; 2) башга дилдә данышаркән ана дилинин тәләффүз хүсусијјәтләринин тәзаһүрү; бу вә ја дикәр диалектин тәләффүз хүсусијјәтләринин мәчмусу.

АКСЕ́ПТ (лат. acceptus—гәбул едилән)—1) мүгавилә бағламаг тәклифинә вә тәклифдәки шәртләрин сахланмасына разылыг вермәк; 2) өдәнмәк үчүн тәгдим олунан пул, ја әмтәә сәнәдләриндә көстәрилән мәбләғи өдәмәк барәдә борчлунун јазылы разылығыны биддирән һесаблашма формасы; 3) вексел А.-и—көчүрмә вексели̇ндә борчлунун бу вексели өдәмәјә разылығыны билдирән имза.

АКСЕРОФТОЛ, A_1 витамини—бах *Витаминләр*.

АКСЕС (Akses) Нечил Казым (д.6. 5.1908, Истамбул)—түрк бәстәкары, мусигишүнас. Мусиги тәһсилини Вјана Мусиги вә Драм Сәнәти Академијасында вә Прага Дөвләт Консерваторијасында алмышдыр. 1935 илдән Ангара Мусиги Коллечинин (сонралар консерваторија) мүәллимидир. А. 2 операнын, симфоник әсәрләрин, о чүмләдән «Ангара галасы» поемасынын (1942), «Баллада» (1947) вә симфонијанын (1953), «Тәнтәнәли марш» (1973), симли квартет, фп. пјесләри вә с. әсәрләрин мүәллифидир. «Аида», «Фигаронун тоју», «Кармен» вә с. опералары тамашаја гојмушдур. 1972 илдә Бакыда А.-ин мүәллиф кечәси кечирилмишдир.

АКСЕССОР МИНЕРАЛЛАР (сон лат. accessorius— әлавә) — сүхурларын тәркибиндә мигдарча чох аз, лакин характерик минераллардыр (апатит, магнетит, сиркон, сфен, рутил, монасит вә с.). Бу сүхурларын кимјәви тәркибиндән (турш, әсаси, гәләви вә с.) асылы олараг онларын сәчијјәви А.м. комплекси олур. А.м. магманын кристаллашма мәрһәләсиндә илк нөвбәдә кристаллашыр. А.м.-дан магматик вә фаунасыз чөкмә сүхурларын коррелјасијасында, гырынты материалларынын мәнбәјини вә кәтирилмә васитәләрини ајдынлашдырмагда истифадә олунур.

АКСЕССУАР (фр. accessoire)—1) нәјә исә мәхсус олан вә ону тамамлајан әшја (мәс., кејимдә шәрф, әлчәк, галстук вә с.); 2) Театрда *бутафорија*, јахуд *реквизит* әшјалары; 3) Тәсвири сәнәтдә мөвзу илә әлагәдар икинчи дәрәчәли көмәкчи детал.

АКСИ, Акти (Actium)–Јунаныстанын г. саһилиндә, Арта көрфәзиндән Иони дәнизинә чыхан јердә бурун. Е.ә. 31 ил сентјабрын 2-дә Октавиан (Август) А. јахынлығында *Антони* вә *Клеопатранын* донанмасыны мәғлуб етмишдир.

АКСИДЕНСИЈА (лат. accidentia—тәсадүф)—варлығын дәјишмәз маһијјәти сајылан субстансијанын әксинә олараг чисмин тәсадүфи, кечичи, әһәмијјәтсиз хассәләри вә ја һалыны билдирән фәлсәфи термин; илк дәфә Аристотелин «Метафизика»сында ишләдилмишдир. А. вә субстансија орта әсрләрин схоластик фәлсәфәсиндә, һәмчинин 17—18 әср фәлсәфәсиндә кениш јајылмышды. Бәһмәнјар, Нәсирәддин Туси, Маһмуд Шәбүстәри «А.» анлајышындан истифадә етмишләр.

АКСИЗ (фр. accise; лат. accido—кәсирәм)—күтләви истеһлак малларына (дуз, чај, түтүн, шәкәр вә с.), һәмчинин коммунал, нәгл. вә с. хидмәтләрә гојулан долајы верки нөвләриндән бири. Әмтәәләрин гијмәтинә вә ја хидмәт тарифинә әлавә едилир вә беләликлә, онун әсас ағырлығы истеһлакчыларын, башлыча олараг зәһмәткешләрин үзәринә дүшүр. А. мүасир капиталист өлкәләринин дөвләт бүдчәсинин мүһүм кәлир мәнбәјидир. А. бир чох мәһсулун гијмәтинин јарысыны, бә'зән исә 2/3-ни тәшкил едир.

ССРИ-дә (1930—31) вә дикәр социалист өлкәләриндә (1948—49) кечирилән верки ислаһатлары А.-ин бүтүн формаларыны ләғв етмишдир (бах һәмчинин *Веркиләр*).

АКСИЈА (һолл. aktie, алм. Aktie)—бах *Сәһм*.

АКСИОЛОКИЈА (лат. axia—мәзијјәт, гијмәт, лајагәт+...*локија*)—бах *Әхлаги сәрвәтләр нәзәријјәси*.

АКСИОМ (јун. axioma—гәбул едилмиш мүддәа, axióō—лајиг билирәм)—мүәјјән нәзәријјәнин дедуктив гурулушунда сүбут едилмәјән, лакин һәмин нәзәријјәнин дикәр тәклифләринин сүбутунун чыхыш нөгтәси, әсасы кими гәбул олунан нәзәри тәклиф. А. кими, адәтән, нәзәрдән кечирилән нәзәријјәнин елә тәклифләри көтүрүлүр ки, бунларын дүзкүнлүјү артыг мә'лумдур, јахуд һәмин нәзәријјә дахилиндә дүзкүн сајыла биләр. «А.» терминини илк дәфә *Аристотел* ишләтмишдир. 19 әсрин орталарынадәк А.-а интуитив ашкар вә ја априор дүзкүн тәклиф кими бахырдылар. Лакин бу тәклифләрин инсанларын чохәсрлик нәзәри-идрак фәалијјәти илә бағлылығы нәзәрә алынмамышды. «Инсанын әмәли фәалијјәти инсанын шүуруну... милјард дәфәләрлә мүхтәлиф мәнтиги фигурларын тәкрар едилмәсинә кәтириб чыхармалы иди ки, беләликлә һәмин фигурлар аксиомлар мә'насы ала билсин» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 38, сәһ. 192). Бах һәмчинин *Аксиоматик үсул*.

АКСИОМАТИК ҮСУЛ—елми нәзәријјәнин гурулма вә тәдгигат үсулу. Әсасән, ријази нәзәријјәләрә (мәс., һәндәсә, тополокија, ријази мәнтиг, груп нәзәријјәси, еһтимал нәзәријјәси вә с.) тәтбиг олунур. А.ү.-ла гурулмуш елми нәзәријјә аксиоматик вә ја дедуктив нәзәријјә адланыр. Ријази нәзәријјә А.ү.-ла гурулдугда әввәлчә гурулан аксиоматика үчүн илкин олан анлајышлар верилир. Илкин анлајышлар башга анлајышларла изаһ едилмир вә мәнтиги әсасландырылмыр. Аксиоматик нәзәријјәнин башга анлајышлары илкин анлајышлар әсасында мәнтиги јолла дахил едилир. Һәр башга анлајыш илкин анлајышлардан тәшкил едилмиш *предикатын* ихтисарлашдырылмыш адыдыр. Аксиоматик нәзәријјәнин һөкмү (мүддәасы) онун анлајышлары арасындакы мәнтиги әлагәни көстәрән формуллар олуб, мәнтиги јолла илкин анлајышлардан алынмышдыр. Аксиоматик нәзәријјәни башга елми нәзәријјәләрдән чидди ајыран әсас әламәт исбат олунан һөкмүн мәнтиги әсасландырылмасыдыр. А.ү.-а көрә бахылан нәзәријјәнин бә'зи мүддәа вә тәклифләри гурулан аксиоматик нәзәријјә үчүн доғру е'лан едилир, исбатсыз гәбул олунур вә аксиоматик нәзәријјәнин аксиомлары адланыр. Аксиоматик нәзәријјәнин галан һәр мүддәасы аксиомларын мәнтиги нәтичәси кими алындыгда доғру (исбат олунмуш) һесаб едилир. Бу нәзәријјәнин исбат олуна билән мүддәаларына теорем дејилир. A мүддәасы јалныз о һалда теорем адланыр ки, мүддәаларын $A_1, \ldots, A_n$ ардычыллығы ики шәрти өдәсин: 1) ардычыллығын һәр A_k үзвү ја аксиомдур, ја да бу ардычыллыгда өзүндән габагкы мүддәаларын мәнтиги нәтичәсидир; 2) A_n мүддәасы А.-нын өзүдүр. Елми нәзәријјә А.ү.-ла гурулдугда онун исбат едилә билән мүддәалары мәнтиги јолла биргијмәтли тә'јин едилир, тәчрүби вә ја интуитив фактa әсасланмыр. А.ү. формал мәнтиги исбат анлајышынын арашдырылмасында вә ријазијјатын инкишаф тарихиндә кулминасија нөгтәси олуб, үмумијјәтлә, елми нәзәријјәләрин мәнтиги анализинин тәләби илә јаранмышдыр. Квант електродинамикасы, статистик физика вә нисбилик нәзәријјәсиндә онун әһәмијјәти бөјүкдүр.

А.ү. инкишаф тарихиндә әсас үч дөвр кечмишдир. Биринчиси Гәдим Јунаныстанда һәндәсәнин бир елм кими гурулмасы илә бағлыдыр. Бу дөврүн әсас әсәри Евклидин «Башланғычлар»ыдыр. Әсәрдә һәндәсә А.ү.-ла систематик гурулмушдур. Бу дөврдә аксиом елә тәклифләрә дејилирди ки, онларын доғрулуғу өз-өзүндән ашкар олсун. Аксиома белә садәлөвһ бахымдан теоремләрин доғрулуғу тәкчә мәнтигин өз күчүнә әсасланырды. Буна көрә дә параллеллик аксиомуну алимләр ики мин илдән артыг бир дөврдә исбат етмәјә чәһд көстәрмишләр. А.ү.-ун ишләнилмәсиндә Евклидин дүз хәтләрин параллелији һаггында V постулатынын бөјүк ролу олмушдур. Онун исбатынын мүмкүн олуб-олмамасы исбат анлајышынын дәгигләшдирилмәсинә кәтирди. А.ү.-ун инкишафында Өмәр Хәјјам, *Һејсәм* вә *Нәсирәддин Тусинин* хидмәти бөјүкдүр. Онларын вердији исбатлар аксиоматик нәзәријјәләрдәки исбатларын классик нүмунәләриндән олуб, И. *Ламберт* вә б.-нын тәдгигатлары илә бирликдә Н. И. Лобачевскинин ријазијјатда ингилабиләшдиричи наилијјәтләри үчүн зәмин һазырлады. Н. И. Лобачевски, J. *Болјај* вә К. Ф.*Гаусс* көстәрдиләр ки, һәндәсәни Евклидин аксиомларындан фәргли аксиомлар әсасында зиддијјәтсиз гурмаг олар. Бу кәшф А.ү. тарихиндә икинчи дөврүн башланғычы олду вә аксиомларын өзү-өзүндән ајдын априор һәгигәтләр олмасынын әсассызлығыны көстәрди. Аксиома елми нәзәријјәнин илкин гәбул едилән мүддәасы кими бахылды, онун доғрулуғу исә бахылан нәзәријјәдән кәнарда һәлл едилә билән мәсәлә кими тәсәввүр едилди. Икинчи дөврдә мүһүм нәтичәләр алынды. Ч. *Пеано* һесабы, Д. *Һилберт* һәндәсәни, Б. *Рассел* мәнтиги, алман ријазијјатчысы Е. Тсермело исә чохлуглар нәзәријјәсини А.ү.-ла гурду. А.ү.-ун инкишаф вә тәдгигат үсулуна чеврилмәсиндә Канторун чохлуглар нәзәријјәсинин бөјүк ролу олду. Ријази нәзәријјәләрин чохлуглар нәзәријјәси әсасында А.ү.-ла гурулмасы тополокија, еһтимал нәзәријјәси вә бир сыра дикәр ријази нәзәријјәләрин аксиоматикләшдирилмәсинә кәтирди (бах *Чохлугларын аксиоматик нәзәријјәси*).

Интерпретасија вә модел аксиоматик нәзәријјәнин әсас анлајышларындандыр (бах *Моделләр нәзәријјәси*). Аксиоматик системин теоремләри ејни заманда бүтүн моделләрин доғру мүддәаларыдыр. Бахылан моделин доғру тәклифләрини тапмаг үчүн мә'лум аксиоматик системин аксиомларынын һәмин моделдә өдәнилдијини көстәрмәк кифајәтдир. А.ү. аксиоматик нәзәријјә үчүн *метанәзәријјәнин* дә гурулмасыны нәзәрдә тутур. Аксиоматик системин метанәзәријјәсиндә, әсасән, аксиомлар системинин зиддијјәтсизлији, доғрулуғу вә гејри-асылылығы араншдырылыр.

А.ү.-ун ардычыл инкишафы вә теоремләрин аксиомлардан алынмасында истифадә олунан мәнтиги гајдалары дәгиг шәрһ етмәк чәһди Һилбертин формал А.ү.-унун кәшфинә кәтирди. Бу, үчүнчү дөврүн башланғычы олду. Һәмин үсула көрә аксиомларын шәрһиндә чохлуглар нәзәријјәси вә һесаб анлајышларындан истифадә едилмәмәлидир. Мәнтигин аксиоматикләшдирилмәси нәтичәсиндә аксиомун икинчи дөврдәки мә'насы арадан чыхды. Буна әсасән Һилберт көстәрди ки, аксиом (мүддәа) мәнтиги вә ријази символларла гурулмуш формуллардыр. Мәнтиги гајдалар исә һәмин формуллар арасындакы мүнасибәтләрдир. Мәс., *формал системдә* мәнтигин модус поненс (лат. modus ponens—арадан чыхартма) гајдасы *A*, *B* вә *C* формуллары арасында елә мүнасибәти көстәрир ки, бу мүнасибәтә көрә *B* формулу «әкәр *A*-дырса, онда, *C*-дир» шәклиндә олмалыдыр. Бу һалда *C* формулу *A* вә *B*-дән билаваситә мәнтиги алына билән адланыр. Башга сөзлә, *C* формулу *A* вә «әкәр *A*-дырса, онда, *C*-дир» формулларынын билаваситә мәнтиги нәтичәсидир. Һилберт формализә етмәклә аксиоматик системләри вә беләликлә дә ријазијјатын зиддијјәтсизлијини конструктив вә комбинатор сонлу методларла исбат етмәјә чәһд көстәрди. Лакин Австрија ријазијјатчысы К. *Кјөдел* көстәрди (1931) ки, нәинки конструктив үсулларла, һәтта бахылан формал системдә формализә едилмиш мәнтиги васитәләрлә белә зиддијјәтсиз күчлү (һесабы вә ја чохлуглар нәзәријјәсини өзүндә сахлаја билән) аксиоматик системин зиддијјәтсизлијини исбат етмәк олмаз.

А.ү. ријазијјатда интуисионизм вә конструктивизм бахымындан кәскин тәнгид едилир. Интуисионистләрә көрә *үчүнчүнүн истисналығы принсипи* рәдд едилир вә ону шәртсиз гәбул едән А.ү. гүсурлу һесаб олунур. Конструктивистләр исә јалныз *конструктив објектләри* вә онларын конструктив системләрини ријазијјатын тәдгигат објекти һесаб едир.

Әд.: Начала Евклида, пер. с греч., т. 1—3, М.—Л., 1948—50; Шенфильд, Математическая логика, пер. с англ., М., 1975; Новиков П. С., Элементы математической логики, М., 1976.

АКСЈОНОВ Владимир Викторович (д 1935. Рјазан вилајәти Касимов р-нунун Гиблитсы к.)—ССРИ тәјјарәчи-космонавты, Совет Иттифагы Гәһрәманы (1976).1959 илдән Сов. ИКП үзвү Үмумиттифаг Гијаби Политехник Институтуну битирмишдир (1963). 1973 илдән космонавтлар дәстәсиндәдир. 1976 ил сентјабрын 15—23-дә космик фәзанын тәдгиги вә ондан динч мәгсәдләрлә истифадә едилмәси саһәсиндә социалист өлкәләринин әмәкдашлығы програмы үзрә кечирилән учушда «Сојуз-22» космик кәмисинин (командир В. Ф. *Быковски*) борт мүһәндиси олмушдур.

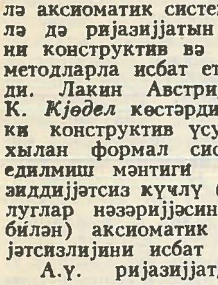

АКСОНОМЕ́ТРИЈА (јун. áxōn—ох+...*метрија*)—фәза чисминин (әшјанын) мүстәви үзәриндә тәсвири үсулу. Әшја вә сечилмиш фәза координат системинин тәсвир мүстәвиси үзәринә *паралел пројексијаланмасына* әсасланыр. Шәкилдә *H*, *V*, *W* ортогонал мүстәвиләр системиндә пројексијалары a, a', a'' олан *A* нөгтәси *P* аксонометрик пројексијалама мүстәвисинә пројексијаланыр (пројексијалама истигамәти охла көстәрилмишдир). Бурада A_1—*A* нөгтәсинин, O_1X_1, O_1Y_1, O_1Z_1 охлары OX, OY, OZ ортогонал охларынын аксонометрик тәсвири, , a_1, a'_1, a''_1 исә *A* нөгтәсинин икинчи пројексијаларыдыр.

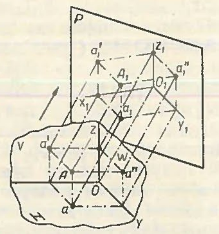

Әд.: Виницкий И. Г., Начертательная геометрия, М., 1975.

А́КСУМ—Шимали Ефиопијада, Тигре вил.-ндә шәһәр. Адуа ш.-ндән г.-дә, 2 мин *м*-дән чох һүнд.-дәдир. Дини мәркәздир. Негусларын тачгојма мәрасими бурада кечирилирди. А.-у е.ә. 1-чи миниллијин тәгр. орталарында Чәнуби Әрәбистан мүһачирләри салмыш, сонралар шәһәр Аксум падшаһлығынын пајтахты олмушдур. А.-да о дөврдән галма әзәмәтли абидәләр вар.

А́КСУМ ПАДШАҺЛЫҒЫ — Ефиопијанын шм.-ында гәдим дөвләт. Ады Аксум ш.-дән көтүрүлмүшдүр. А.п. һаггында илк мә'лумат 1 әсрә аиддир. Һиндистандан вә Шәрги Африкадан Аралыг дәнизинә кедән тичарәт јолларынын А.п.-ндан кечмәси онун игтисади инкишафына јардым етмишдир. 3 әсрин ахырларында А.п. чох күчләнмишди. Падшаһ Езанын дөврүндә (4 әсрин әввәлләри) А.п. Нубијаны ишғал етмишди. 4—6 әсрләрдә Чәнуби Әрәбистанда ағалыг уғрунда Һимјәри дөвләти илә кәркин мүбаризә апармышдыр. Бир груп алимләр А.п.-ны гулдар, дикәрләри исә феодал дөвләт һесаб едирләр. Аксум мәдәнијјәти Чәнуби Әрәбистан мәдәнијјәти илә сых әлагәдә олмушдур. 4 әсрдә А.п.-нда христианлыг јајылмаға башламышдыр. 4 әсрәдәк Аксум падшаһлары сәба јазысы вә дилиндән, 3—4 әсрләрдә һәмчинин јунан, сонралар исә гәдим ефиоп дилиндән истифадә етмишләр. Иранын Чәнуби Әрәбистаны ишғал етмәси (6 әсрин сону), хүсусилә А.п.-ны Аралыг дәнизиндән ајыран Әрәб хилафәтинин әмәлә кәлмәси А.п.-нын тәнәззүлүнә сәбәб олду.

Әд.: Тураев Б. А., История Древнего Востока, т. 2, 3 изд., Л., 1936; Кобищанов Ю. М., Аксум, М., 1966.

АКТ (лат. actus—һәрәкәт, actum—сәнәд)—1) әмәл, һәрәкәт; 2) рәсми сәнәд, гејд, протокол. Бах *Һүгуги акт*.

АКТИ́В (лат. activus — фәал) — *мүһасибат балансынын* сол тәрәфи; тәсәррүфат васитәләринин тәркибини вә јерләшмәсини әкс етдирир. Тәсәррүфат вәсаити (онун әмлакы) тәкрар истеһсал просесиндәки функсионал ролларына көрә груплашдырылыр. Балансын А. һиссәси беш бөлмәдән ибарәтдир. «А» бөлмәси (истеһсал мүәссисәләринин әсас фәалијјәт балансы) әсас вәсаит вә дикәр дөврријјәдәнкәнар вәсаит гојулушуну; «Б» нормалашдырылан дөврријјә вәсаитләрини (истеһсал еһтијатлары, битмәмиш истеһсал, һазыр мәһсул вә с.); «В» нормалашдырылмајан дөврријјә вәсаитләрини (пул вәсаити, әмтәәләр, дебитор борчлары вә с.); «Г» әсаслы вәсаит гојулушуну (мүстәгил әсаслы вәсаит гојулушу балансы олмадыгда); «Д» әсас сүрүнүн тәшкили хәрчләрини (к.т. мүәссисәләриндә) көстәрир.

Әд.: бах *Мүһасибат балансы* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АКТИ́В КӨМҮР, активләшдирилмиш көмүр—ичәрисиндән 800—900°C темп-рда су бухары вә ја карбон газы кечирмәклә активлији артырылмыш көмүр. Активләшдирмә просесиндә көмүрүн гатранлы маддәләри чыхыр вә онда кениш мәсамә шәбәкәси әмәлә кәлир. А.к. хырдамәсамәли вә ирмәсамәли олур. А.к. сәнаједә (газ, бухар вә һәлл олмуш маддәләри ајырыб чыхармаг үчүн), јүксәк вакуум техникасында, әлејһгазларда, тибдә (мәс., мә'дә-бағырсаг јолундан зәрәрли маддәләрин удулмасы үчүн) вә с. ишләдилир.

АКТИ́В НӘЗАРӘТ—техноложи просесин позулмасыны ашкар едән, арадан галдыран вә сәбәбләрини билдирән автоматик нәзарәт. А.н.-ин нәзарәт гурғулары техноложи просесин идарәетмә гурғулары илә бирләшдирилир. Параметрин өлчүлмәсиндән алынан нәтичә онун нәзәрдә тутулмуш гијмәти илә мүгајисә едилир вә ичра механизмләрини һәрәкәтә кәтирәрәк просесин дүзкүн кетмәсини, јахуд мә'мулатын лазыми өлчүдә олмасыны тә'мин едән әмр импулсларына чеврилир.

Әд.: Активный контроль в машиностроении, под ред. Е. И. Педь, М., 1971; Бурдун Г. Д. и др., Регулирование качества продукции средствами активного контроля, М., 1973.

АКТИ́В СЕЧКИ ҺҮГУГУ—бах *Сечки һүгугу*.

АКТИ́В ТУРБИН—бах *Бухар турбини*, *Газ турбини*, *Һидравлик турбин*.

АКТИВА́СИЈА АНАЛИЗИ—маддәнин тәркибинин мүхтәлиф нүвә реаксијалары васитәсилә мүәјјән едилмәси үсулу; атом нүвәләринин активасијасы вә онларын радиоактив шүаларынын өлчүлмәси әсасында апарылыр. Бах *Радиоактивасија анализи*.

АКТИВА́СИЈА ЕНЕРЖИСИ (кимјада)—ики маддә арасында кимјәви реаксија кедә билмәси үчүн онларын һиссәчикләриндә тәләб олунан минимал енержи. А.е. маддәнин реаксијаја кирмә габилијјәтини характеризә едән әсас кәмијјәтдир. А.е. кимјәви реаксијанын сүр'әт константы адланан кәмијјәтлә темп-ру арасындакы асылылыға әсасән мүәјјән едилир. Молекуллар арасында кедән реаксијалар үчүн А.е.-нин гијмәти, адәтән, бөјүк, сәрбәст радикалларла вә ја атомларла молекуллар арасында кедән реаксијалар үчүн кичик олур. А.е. *кал/мол* вә ја *ккал/мол* илә өлчүлүр.

АКТИ́Н—әзәлә лифләри зүлалы; *миозин* адланан дикәр әзәлә зүлалы илә гаршылыглы тә'сир нәтичәсиндә актомиозин әмәлә кәтирәрәк, әзәләнин јығылмасында иштирак едир.

АКТИНИ́ДИЈА (Actinidia)—актинидија фәсиләсиндән битки чинси. Шәрги Асијада тәгр. 35 нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә Узаг Шәрг мешәләриндә 5 нөвү вар. Һүндүрлүјү 3 *м*-әдәк олан кол биткиләридир. Чичәкләри бирчинсијјәтли, бә'зән икичинсијјәтлидир. Ҝиләмејвәси јашыл, јахуд јашылымтылсары, узунсов-дәјирми вә туршаширин олур; тәркибиндә С витамини вар. И. В. Мичурин бу биткинин «Клара Сеткин», «Мичурин ананасы» вә с. сортларыны јетишдирмишдир.

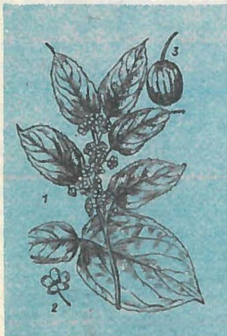

Актинидија: *1*—чичәкли будағы; *2*—чичәји; *3*—мејвәси.

АКТИНИЈАЛАР (Actiniaria), дәниз анемонлары — *бағырсагбошлуглулар* типинә мәнсуб дәниз һејванлары дәстәси. Адәтән, тәк-тәк вә бә'зән колонијаларла јашајыр. Силиндр формасындадыр; диаметри бир нечә *мм*-дән 1,5 *м*-әдәк олур. Ағзынын әтрафында јерләшән вә үзәри далајычы һүчејрәләрлә өртүлү олан голлары илә кичик һејванлары, балыглары тутуб јејир. Бә'зи А. абдал хәрчәнкләр вә башга онурғасызларла *симбиоз* һәјат сүрүр. Тропик вә субтропик дәнизләрдә чохдур. ССРИ-дә Гара дәниз, Баренс дәнизи вә с. дәнизләрдә тәсадүф едилир.

АКТИ́НИУМ (лат. Actinium, јун. aktis — шүа), Ac — радиоактив кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин III групундадыр; ат. н. 89-дур. 1899 илдә франсыз кимјачысы А. Дебјерн кәшф етмишдир. Сабит изотопу јохдур. Күтлә әдәди 221 илә 230 арасында олан 10 радиоактив изотопу вар. Онлардан ән давамлысы ^{227}Ac-дир ($T_{1/2} = 21{,}8$ ил). ^{227}Ac вә ^{228}Ac изотоплары тәбиәтдә уран вә ториум филизләриндә тапылыр. Јер габығында чох аз мигдардадыр (күтләчә $6\cdot10^{-10}$%-дир). Елементар А. күмүшү-ағ металдыр; радиоактив олдуғундан гаранлыгда зәиф мави ишыг верир; 1050±50°С-дә әријир; бирләшмәләриндә үчвалентлидир. Кимјәви хассәләринә көрә *лантана* чох охшајыр. ^{227}Ac илә бериллиум гарышығындан нејтрон мәнбәләри һазырланыр.

АКТИ́НО... (јун. aktis—шүа)—шүаланмаја вә шүа енержисинә аидлик билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., *актинолит*, *актинометр*).

АКТИНОИДЛӘР—елементләрин дөври системинин једдинчи дөврүндә *актиниумдан* сонра кәлән вә атом нөмрәләри $Z=90$—103 олан 14 радиоактив кимјәви елемент. Дөври системин III групуна дахилдир. А. бунлардыр: *ториум* Th($Z=90$), *протактиниум* Pa (91), *уран* U (92), *нептуниум* Np (93), *плутониум* Pu (94), *америсиум* Am (95), *күриум* Cm (96), *берклиум* Вк (97), *калифорниум* Cf (98), *ејнштејниум* Es (99), *фермиум* Fm (100), *менделевиум* Md (101), *нобелиум* No (102) вә *лоуренсиум* Lr (103). Th, Pa вә U тәбиәтдә тапылан тәбии радиоактив елементләрдир, адәтән, трансуран елементләр адланан дикәр А. 1940—63 илләрдә нүвә реаксијаларынын көмәји илә сүн'и сурәтдә алынмышдыр. Бунлардан јалныз Np вә Pu бә'зи радиоактив филизләрдә чох чүзи мигдарда олур. А. ин синтези вә өјрәнилмәсиндә американ алими Г. Т. *Сиборгун* бөјүк хидмәти олмушдур. Онун рәһбәрлији вә ја иштиракы илә 9 актиноид илк дәфә синтез едилмишдир.

Актиноид сөзүнүн мә'насы актиниума охшар демәкдир. А.-ин кимјәви хассәләринин бир-биринә охшар олмасы онларын електрон тәбәгәләринин гурулушу илә әлагәдардыр. *Лантаноидләрдә* олдуғу кими, А.-дә дә бүтүн елементләрин атомларынын ики харичи електрон тәбәгәси, бир гајда олараг, бир-бириндән өз гурулушу е'тибарилә фәргләнмир, јалныз харичдән үчүнчү тәбәгәдәки електронларын сајы мүхтәлифдир. А.-ин нүвәләри мүрәккәбләшдикчә стабилликләри азалыр. Сыранын ахырынчы елементләринин јарымпарчаланма дөврү бир нечә санијәдир. А. дәјишәнвалентлидир. Уран вә плутониумдан атом реакторларында нүвә јаначағы кими, атом бомбаларында исә партлајычы маддә кими истифадә едилир.

Әд.: Әфәндијев Һ., Надир елементләр, Б., 1962; Әфәндијев Һ. Х., Рүстәмов П. Һ., Гарајев З. Ш., Надир елементләр кимјасына кириш, Б., 1964; Сиборг Г. Т., Кац Д. Д., Химия актинидных элементов, пер. с англ., М., 1960; Кемпбел Д., Современная общая химия, пер. с англ., т. 2, М., 1975.

АКТИНОЛИ́Т (*актино*...+јун. lithos—даш), шүалы даш—амфиболлар групуна аид минерал. Тәркиби $Ca_2(Mg, F\ddot{e})_5(Si_4O_{11})_2(OH)_2$. Бә'зән MnO гатышығы олур (манган актинолит). Сингонијасы моноклиникдир. Агрегатлары ијнәвары, лифли, әксәрән шүалы олур. Рәнки јашылдыр. Шүшә парылтылыдыр. Сәртлији 5—6; сыхлығы 3170—3300 *кг/м*^{3}. Метаморфик шистләри әмәлә кәтирән минераллардандыр. Бә'зи нөвләри (нефрит) бәзәк дашы кими ишләдилир. А. Азәрб. ССР-дә Дашкәсәндә тапылыр.

АКТИНО́МЕТР (*актино*...+...*метр*)—дүз *Ҝүнәш* радиасијасынын интенсивлијини өлчән чиһаз. Гара сәтһли биметаллик лөвһәнин радиасијаны удмасы вә истилик енержисинә чевирмәси принсипинә әсасланыр. А.-ин көстәричиси там ваһидләрлә (калориләрлә) ифадә олунурса, мүтләг А. вә ја пирһелиометр адланыр. Нисби А.-ләрдә радиасијанын интенсивлијини истиликлә мүшајиәт олунан мүхтәлиф һадисәјә әсасән тә'јин едирләр. Мәс., Михелсон А.-индә интенсивлик күнәш шүаларынын гыздырдығы лөвһәнин әјилмә дәрәчәси илә мүәјјән олунур.

АКТИНОМЕ́ТРИЈА — кеофизиканын бир бөлмәси; Атмосфердә, һидросфердә вә Јер сәтһиндәки шүаланмалары өјрәнир. Дар мә'нада, А. метеоролокијада Јерин радиасијасыны өлчмә үсулларынын мәчмусудур. Јердә вә атмосфердә баш верән һадисәләрин енержи мәнбәји Ҝүнәшдир. А.-нын әсас вәзифәси Јер сәтһиндә вә атмосфердә Ҝүнәш радиасијасынын, атмосферин радиасија балансынын өлчүлмәси вә тәдгиги, атмосфер, һидросфер вә Јер сәтһиндә шүа енержисинин дәјишилмәсини өлчән чиһаз вә үсулларын ишләниб һазырланмасыдыр. А. атмосфер оптикасы, спектроскопија, һелиофизика, атмосферин јүксәк тәбәгәләринин физикасы вә алчаг (јерүстү) тәбәгәләрин физикасы илә әлагәдардыр. А.-дакы тәчрүби вә нәзәри ишләрин нәтичәләри иглимшүнаслыг, к.т., сәнаје, тибб, ме'марлыг, нәгл., аеролокија вә метеоролокијада тәтбиг едилир.

Јерин сүн'и пејкләринин бурахылмасы илә әлагәдар А. хүсусилә бөјүк имканлар әлдә етмишдир.

Әд.: Кондратьев К. Я., Актинометрия, Л., 1965; Главная геофизическая обсерватория им. А. И. Воейкова за 50 лет Советской власти, Л., 1967.

АКТИНОМИКО́З (*актино*... + јун. mýkēs—көбәләк)—инсан вә һејванларда јолухучу хроник хәстәлик. Төрәдичиси анаероб вә аероб шүалы көбәләкләрдир (*актиномисетләр*). Инсана, әсасән, мә'дә-бағырсаг јолундан, бә'зән дә тәнәффүс јолларына дүшән битки тозу илә, һејванлара исә чох заман селикли гишанын, јахуд дәринин зәдәли јерләриндән кечир. Инсанын чәнә-үз наһијәси, ағыз бошлуғу, гарын бошлуғу вә с.-дә шиш, инфилтрат әмәлә кәлир, гарамалын баш наһијәсиндә јумшаг тохумалар вә сүмүкләр (әсасән, чәнә сүмүкләри) зәдәләнир. Дүзкүн диагноз гојмаг үчүн микробиоложи мүајинә, рентген мүајинәси вә дәри-аллеркија реаксијаларынын бөјүк әһәмијјәти вар. Хәстәлијин јајылдығы р-нларда һејванлар батаглыг вә нәм отлагларда отарылмамалы, гуру от, күләш вә с. габа јемләр һејванлара верилмәздән әввәл пөртүлмәли, хәстә һејванлар ајры сахланмалы вә с. Мүаличәси: инсанда—актинолизат, антибиотикләр, сулфаниламид препаратлары, ганкөчүрмә, чәрраһи әмәлијјат; һејванларда—антибиотикләр (пенисиллин, окситетрасиклин), бә'зи һалларда чәрраһи әмәлијјат.

Әд.: Осповат Б. Л., Актиномикоз легких, М., 1963; Спесивцева Н. А., Микозы и микотоксикозы, 2 изд., М., 1964.

АКТИНОМИСЕТЛӘР (Actinomicetes), стрептомисетләр, шүалы көбәләкләр—һәм бактерија, һәм дә бәсит көбәләк әламәтләри олан микроорганизмләр групу. Бу група әсл А., проактиномисетләр, микобактеријалар, микококлар, микромоноспорлар вә с. дахилдир. Әсл А. субстрата шүа шәклиндә јајылан (ады да бурадандыр) назик (0,3—1,5 *мк*) телләрдир. Телләрдән (миселиләрдән) ајрылан шахәләрин учунда спорлар әмәлә кәлир. А.-ин чохунда мисели олмур, онлар спор әмәлә кәтирмир. А. тәбиәтдә (торпаг битки су вә һавада) кениш јајылмышдыр. Чоху сапрофитдир; бә'зиләри битки, һејван вә инсанларда паразитлик едәрәк *актиномикоз* хәстәлијини төрәдир.

А.-ин патокен нөвләри вәрәм вә дифтерија хәстәликләринә сәбәб олур; микобактеријаларын бә'зи нөвләри биткиләри зәдәләјир; проактиномисетләр гызылағач вә с. биткиләрин көкләриндә јумрулар әмәлә кәтирир вә биткинин бөјүмәсинә көмәк едир. А.-ин әксәријјәти зүлали вә гејри-зүлали үзви маддәләрлә гидаланыр. А. арасында автотрофлар, һәмчинин дә карбону мумлардан, гатранлардан, парафинләрдән вә нефтдән алан формалар да вар. Бә'зи А. азоту нитратлардан, аммониум дузларындан, карбамиддән, амин туршуларындан вә с. алыр. А. ән мүхтәлиф аероб вә анаероб шәраитдә, 5—7°-дән 45—70°C темп-рда јашајырлар. А. бә'зи торпаг просесләриндә (аммонификасија, чүрүнтүнүн парчаланмасы вә с.) иштирак едир. Бир чох А. антибиотик, витамин, амин туршулары, токсин вә с. биоложи фәал бирләшмәләр әмәлә кәтирир.

Əд.: Красильников Н. А., Лучистые грибки и родственные им организмы. Actinomycetales, М.—Л., 1938; Waksman S. A., The actinomycetes, v., 1—3, Baltimore, 1959—62.

АКТИНО́Н, An—*радон* кимјәви елементинин изотопларындан бири, ^{219}Rn.

АКТЈО́Р (фр. acteur, лат. actor—ифачы)—драм тамашаларында вә филмләрдә рол ифачысы. Опера, балет, естрада вә сирк тамашаларында ифачыја чох вахт *артист* дејилир (бах *Актјор сәнәти*).

АКТЈО́Р СӘНӘТИ—јарадычы ифачылығын бир нөвү; актјорун габагчадан тапшырылмыш рол әсасында сәһнә сурәти јаратмасы. Бу ишдә актјора бәдән гурулушу, данышыг тәрзи, мимика, емосионаллыг, мүшаһидә, һабелә тәхәјјүл вә јаддаш кими мәзијјәтләр көмәк едир. Актјор тамашада тәрәфи-мүгабилләри илә сых бағлыдыр. Онун јаратдығы образ әсәрин үмуми мәзмунунун вә идеја истигамәтинин тамашачыја чатдырылмасына көрә гијмәтләндирилир. Актјор јарадычылығынын әсасы тәчәссүметдирмә принсипидир. Дахили вә харичи тәчәссүметдирмә анлајышлары мөвчуддур. Мүрәккәб јарадычылыг просесинин бу ики тәрәфи маһијјәтчә бир-бири илә сых бағлыдыр. Тәчәссүметдирмә просесиндә һәрәкәт, һисс вә фикир вәһдәтдәдир. Харичи тәчәссүметдирмә үчүн актјор грим вә палтардан (бә'зән исә маскадан) истифадә едир, тәләффүз, давраныш, мимика вә сурәтә заһири әламәтләр верән бу чүр башга үнсүрләр ахтарыб тапыр. Лакин һәгиги тәчәссүметдирмә үчүн актјор персонажын дахили аләмини ачмалы, дүшүнчә вә һәјәчанлары илә јашамалыдыр.

Истәр дини, истәр халг тамашаларынын тәшәккүл дөврүндә актјор ејни заманда һәм драматург, һәм дә реж. иди; бәстәкар, рәссам вә мусиги ифачылығы ишләрини дә өзү көрүрдү. А.с.-нин јаранмасы вә инкишафы ајры-ајры халгларда мүхтәлиф вахтлара тәсадүф едир. Гәдим Јунаныстанда е.ә. 5 әсрдә актјор артыг мүстәгил сәнәткар кими чыхыш едирди.

Гәдим Ромада пантомима жанры јаранмышды; А.с. исә Рома империјасы дөврүндә тәнәззүлә уғрамышды. Орта әсрләрдә А.с. халг кәзәрки актјорларынын (кистрионлар, скоморохлар) јарадычылығында мөвчуд иди; онларын тамашалары антиклерикал, сатирик, үсјанкар характер дашыдығындан бу актјорлары килсә тә'гиб едирди. Бу дөврдә халг мејдан театры нөвү олан италјан маска комедијасы јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатмышды. Италјан халг комедијасында сатирик үмумиләшдирмәләр, демократик никбинлик, рәнкарәнклик, динамизм, лирика, поетика күчлү иди; бу сәнәт Интибаһ дөврүндә Испанија, Франса, Инкилтәрә вә б. өлкәләрдә А.с.-нә мүһүм тә'сир көстәрмишдир. А.с.-ндә Интибаһ реализминин мүдафиәчиси В. Шекспир олмушдур.

17—18 әсрләрдә Франсада театры үмумхалг вә дөвләт мәнафејинә табе етмиш классисизм системиндә А.с. чичәкләнмә дөврү кечирмишдир. Маарифчилик дөврүндә А.с.-ндә шәхсијјәтә мараг артды, һиссләр бир нөв ичтимаи бәрабәрлик тәблиғ едән васитәјә чеврилди. 19 әсрин биринчи јарысында романтизмин инкишафы илә әлагәдар Инкилтәрәдә Е. Кин, Франсада Фредерик-Леметр, Русијада П. Мочалов кими актјорлар буржуа әхлаг гајдаларына е'тираз руһунда характерләр јарадырды. 19 әсрин икинчи јарысында А.с.-ндә реализм системи Авропада һаким мөвге тутмаға башлады (Италијада Т. Салвини, Е. Дузе, Франсада С. Бернарын јарадычылығы); бу дөврдә реализм мәктәби сәһнә образларынын психоложи вә ичтимаи-мәишәт бахымындан һәллинә наил олурду. 19 әсрин сону 20 әсрин әвәлләриндә Русијада демократик ичтимаи-сијаси мејлләрин тә'сири илә реалист А.с. бөјүк идеја гүввәси, психоложи инчәлик кәсб едирди (М. С. Шепкин, П. М., М. П. вә О. О. Садовскиләр, В. Ф. Комиссаржевскаја, М. Н. Јермолова вә б.-нын јарадычылығында).

Станиславски системинин јаранмасы дүнја А.с.-нин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрди. К. С. Станиславски вә В. И. Немирович-Данченконун рәһбәрлији алтында бир чох көркәмли актјор (И. М. Москвин, В. И. Качалов, Л. М. Леонидов, О. Л. Книппер-Чехова вә б.) јетишмишдир. Ј. Б. Вахтангов, А. Ј. Таиров, В. Е. Мејерхолд, И. В. Илјински, М. М. Штраух, Л. Н. Свердлин вә б.-нын да А.с.-нин инкишафында мүһүм хидмәти олмушдур.

20 әсрин 20-чи илләриндә совет респ.-лары театрларында милли А.с. мәктәбләри јаранмаға башлады. Милли ифачылыг ән'әнәләринин мүхтәлифлији А.с.-ндә сосиалист реализминин формалашмасына вә инкишафына тә'сир көстәрди. ССРИ халглары актјорлары ејни заманда өз јарадычылыгларыны рус реалист театрынын ән јахшы ән'әнәләри илә зәнкинләшдирирдиләр. Бу дөврдә А.с.-ндә мүхтәлиф бәдии истигамәтләр сых гаршылыглы әлагәдә инкишаф едирди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә А.с. сијаси чәһәтдән даһа да фәаллашды, публисистик характер кәсб етди. 1950—70-чи илләрин А.с. үчүн бөјүк фәлсәфи үмумиләшдирмәләр, ингилаби еһтираслылыг, сијаси фәаллыг, мүасирлик вә с. характерикдир Ј. В. Толубејев, И. М. Смоктуновски, Ј. К. Борисова, М. А. Улјанов вә б.-нын јаратдығы образларда идеја дәринлији вә бәдии камиллик ајдын нәзәрә чарпыр. Мүасир Гәрб театрында А.с. Ж. Л. Барро, Ж. Вилар, М. Казарес, Ж. Филип (Франса), Ч. Килгуд, В. Ли, Л. Оливје, П. Скофилд (Инкилтәрә), Ј. Вејкел (АДР) вә б.-нын јарадычылығында јүксәк инкишафа чатмышдыр. Бир чох Шәрг өлкәси (Бирма, Һиндистан, Чин, Јапонија вә с.) театрларында өзүнәмәхсус А.с. системи формалашмышдыр.

Бир чох көркәмли Азәрб. актјорунун илк јарадычылыг дөврү бу вә ја дикәр дәрәчәдә мејдан театрынын тә'сири илә бағлыдыр. Дүнјанын бир чох өлкәсиндә халг театры, еләчә дә мистерија театры професионал дүнјәви театрын јаранмасы үчүн зәмин олмагла бәрабәр, билаваситә професионал театра чеврилмә просеси дә кечирмишдир. Азәрб.-да исә нә халг театры, нә дә дини театр билаваситә професионал театра чеврилә билмәдијиндән професионал театр бә'зи өлкәләрә, хүсусән Авропа өлкәләринә нисбәтән кеч јаранмышдыр. Азәрб.-да узун мүддәт феодал мүнасибәтләринин һөкм сүрмәси, динин ағыр тәзјиги вә фанатизм реалист театр сәнәтинин, һәмчинин А.с.-нин инкишафына мане олмушдур.

19 әсрин әвәлләриндә, Азәрб.-ын шм. һиссәсинин Русијаја бирләшдирилмәсиндән сонра әмәлә кәлән игтисади вә ичтимаи-сијаси ирәлиләјиш Азәрб.-да драматуркија вә театр сәнәтинин инкишафына шәраит јаратды. М. Ф. Ахундовун комедијаларынын тамашаја гојулмасы Азәрб. милли театрынын кәләчәк инкишафында мүһүм рол ојнады. Азәрб.-да әсл А.с.-нин инкишафы професионал театрын јаранмасы, еләчә дә илк пешәкар актјорлар Ч. Зејналов вә Һ. Әрәблинскинин јарадычылығы илә бағлыдыр.

Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра А.с.-нин инкишафы үчүн кениш имканлар јаранды. А. М. Шәрифзадә, Ү. Рәчәб, М. Әлијев, С. Руһулла вә б. Азәрб. совет театрынын јарадычысы олдулар. Азәрб. А. с.-нин инкишафында Ч. Чаббарлынын ролу бөјүкдүр. Азәрб. театрынын ән јахшы актјорларынын јарадычылығы мәһз Ч. Чаббарлы драматуркијасы илә әлагәдардыр. 30—40-чы илләр Азәрб.-да А.с.-нин јеткинләшмә дөврүдүр. Бу дөврдә М. Давудова, И. Һидајәтзадә, М. Вәлиханлы, Ә. Гурбанов, Ә. Мәммәдова, Р. Тәһмасиб, Ә. Әләкбәров, С. Һачыјева, Ф. Гәдри, М. Мәрданов, М. Сән'ани, Р. Әфганлы, Ә. Султанов, А. Кәрајбәјли, Һ. Гурбанова, И. Дағыстанлы, И. Османлы, А. Чавадов вә б. актјорларын јарадычылығы А.с.-ни зәнкинләшдирди. Милли А.с.-нин инкишафында Б. Шәкинскаја, Л. Бәдирбәјли, Н. Мәликова, С. Бәсирзадә, Ә. Зејналов, М. Шејхзаманов, М. Дадашов, Һ. Салајев вә б.-нын да хидмәти вар. А.с. һаггында бах һәмчинин *Опера*, *Балет*, *Кино сәнәти*, *Естрада* мәгаләләринә.

Əд.: Чәфәров Ч., Азәрбајчан Драм Театры, Б.,1959; Станиславски К. С., Мәним сәнәт һәјатым, Б., 1963;

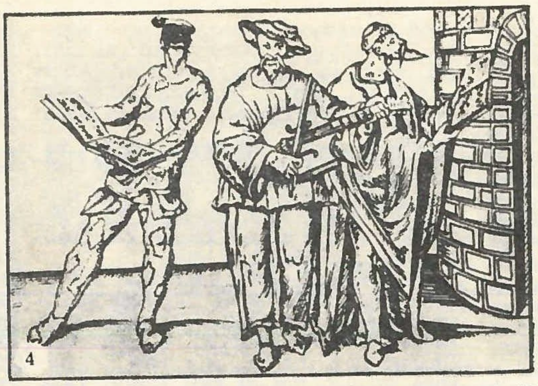

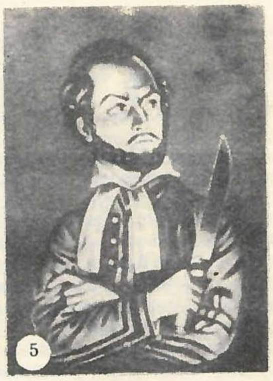

Актјор сәнәти. 1—3. Гәдим јунан театры. **1.** Кәнҹ оғлан маскасы. **2.** Кәндли маскасы. **3.** Фаҹиә актјору. **4.** Италјан дел арте комедијасындан сәһнә. **5.** Е. Кин Шејлок ролунда («Венесија таҹири», В. Шекспир). **6.** В. Качалов Барон ролунда («Һәјатын дибиндә», М. Горки). **7.** Н. Черкасов Грозны ролунда («Бөјүк һөкмдар», В. Соловјов). **8.** С. Закариадзе Акибо ролунда («Нә гәдәр ки араба ашмамышдыр», О. Иоселиани). **9.** Г. Нерсесјан Бағдасар дајы ролунда («Бағдасар дајы», А. Паронјан). **10. Һ. Әрәблински Аға Мәһәммәд шаһ Гаҹар ролунда («Аға Мәһәммәд шаһ Гаҹар»,Ә Б Һагвердијев). 11. Ү. Рәҹәб Отелло ролунда («Отелло», В. Шекспир). 12. А. М. Шәрифзадә Һамлет ролунда («Һамлет», В. Шекспир). 13. М. Давудова леди Макбет ролунда («Макбет», В. Шекспир). 14. М. А. Әлијев Мирзә Сәмәндәр ролунда («Алмас», Ҹ. Ҹаббарлы). 15. Һ. Гурбанова Һәјат ролунда («Һәјат», М. Ибраһимов). 16. Ә. Әләкбәров Вагиф ролунда («Вагиф», С. Вурғун). 17. И. Дағыстанлы В. И. Ленин ролунда («Кремл сааты», Н. Погодин).**

Аллаһвердијев М., Мүасир театрда ән'әнә вә новаторлуг мәсәләләри, Б., 1974; Белинский о драме и театре. Избр. статьи и высказывания, М.—Л., 1948.

АКТУАЛЍЗМ (сон лат. actualis—мүасир), фәлсәфәдә—италјан философу, јени һекелчи Ч. Чентиленин фәлсәфәсиндә субјектив-идеалист системин ады. Буржуа фәлсәфәсиндә А. анлајышы илә бә'зән варлығын даими дәјишкәнлији һаггында тә'лим (Һераклит вә б.) ифадә олунур.

АКТУАЛЍЗМ, кеолокијада—Јерин инкишаф тарихинин тәбии-елми шәкилдә дәрки үчүн тәтбиг олунан метод. А. кечмиш дөврләрдәки кеоложи просесләрин мүасир кеоложи просесләрә охшарлығына әсасланыр. Мүасир кеоложи просесләр вә онларын нәтичәләри (мүасир чөкүнтүләр, вулкан мәһсуллары, релјеф вә с.) һәртәрәфли өјрәнилир. Сонра гәдим сүхурлар, үзви галыглар, релјеф формалары вә с. индикиләр илә мүгајисә едилмәклә кечмиш кеоложи епохаларда баш вермиш кеоложи просесләр вә физики-чоғрафи шәраит гисмән бәрпа олунур. А. термин кими кеоложи әдәбијјатда 19 әсрин икинчи јарысындан ишләдилир. Лакин буна бахмајараг һәлә 10—11 әсрләрдә Ибн Сина, Бируни, 15—16 әсрләрдә Леонардо да Винчи, 17 әсрдә Н. Стено вә б., 18 әсрин орталарындан М. В. Ломоносов вә Ч. Кеттон бу методдан истифадә етмишләр. А. Јер габығынын гурулушу вә тәркиби һаггында кеоложи билијин артмасы вә дәринләшмәси илә әлагәдар тәдричән тарихи мүгајисә методуна кечмишдир. 19 әсрдә хүсусилә Ч. Лајел бу методу чидди сурәтдә ишләмиш вә әсасландырмышдыр. Лакин бунунла бәрабәр Ч. Лајел сәһв олараг А.-дән униформизм консепсијасынын бир елементи кими истифадә етмишдир. Униформизм исә, мә'лум олдуғу кими, кеоложи амилләр системинин заман дахилиндә сабит галмасына әсасланыр. А.-ин әсасыны гојанлардан бири олан М. В. Ломоносов мүасир чөкүнтүләрин әмәләкәлмә шәраитинә әсасланараг сүхурларын мәншәјини дүзкүн изаһ етмиш, Јерин дахили (зәлзәлә вә јералты истилик) вә харичи просесләрин биркә тә'сири нәтичәсиндә инкишафы идејасыны вермишдир. А.-ин тәтбиги сүхурларын әмәлә кәлмәси һаггында, әсасән, дүзкүн елми изаһат вермәјә, Јерин кеоложи инкишафыны үмуми шәкилдә ачмаға имкан јаратмышдыр. Совет кеологлары А. методуну метафизики униформист тәсәввүрләрдән тәмизләјиб, диалектик материализм мүддәалары әсасында кеолокијанын мүхтәлиф саһәләринә тәтбиг едирләр.

Әд.: Енкелс Ф., Тәбиәтин диалектикасы; Пустовалов Л. Б., Петрография осадочных пород, М.—Л., 1940; Страхов Н. М., Основы исторической геологии, 3 изд., ч. 1, М.—Л., 1948; Рухин Л. Б., Основы литологии, Л., 1961.

АКТҮБИНСК—Газах. ССР-дә шәһәр. Актүбинск вил.-нин мәркәзи. Илек чајы (Уралын голу) саһилиндәдир. Д.ј.ст. Автомобил вә һава јоллары говшағы. Әһ. 175 мин (1975). Газахыстанын ири игтисадијјат вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Рентken апаратлары, к.т. машынлары, метал е'малы, ферроәринти з-длары, кимја, јүнкүл, јејинти, тикинти материаллары сәнајеси мүәссисәләри, ИЕС, тибб вә педагожи ин-тлар, орта ихтисас мәктәбләри, техникумлар (иншаат, д.ј. нәгл. вә с.), театр, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар. А. 1869 илдә тикилмиш Актүбе (Ағтәпә) галасы әсасында јаранмышдыр.

АКТҮБИНСК ВИЛАЈӘТИ—Газах. ССР-дә вил. 1932 ил мартын 10-да тәшкил олунмушдур. Саһ. 299,8 мин *км*². Әһ. 608 мин (1975, јанвар). 15 р-ну, 7 шәһәри вә 4 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Актүбинск ш.-дир.

Тәбиәт. Вил.-ин чох һиссәси дүзәнликдир (һүнд. 100—200 *м*). Мәркәзи һиссәсини Мугочар д-ры (ән јүксәк нөгтәси Бөјүк Бактыбај—657 *м*), г. һиссәсини Ураләтрафы плато, ч.-г.-ини Хәзәрјаны овалыг, шм.-ш.-ини Тургај Тава өлкәси, ч. кәнарыны Үстјурд платосунун шм. гуртарачағы тутур. Фајдалы газынтылары: хромит, мис, никел-кобалт филизләри, титан, фосфорит, боксит, нефт, гызыл вә с. Иглими кәскин континенталдыр. Јајы гуру вә исти, гышы сојуг олур. Орта темп-р ијулда 22,5—25°C, јанварда—15,5-дән—16°C-јә гәдәрдир. Иллик јағынты 200—300 *мм*. Әсас чајлары: Емба, Иркиз, Ор, Илек, Уил вә Сакиз. 150-дән артыг көл вар. Шабалыды, боз вә гара торпаглар кениш саһә тутур. А.в. әразисинин чох һиссәси шијавлы-јовшанлы чөлләр, чај вадиләри, коллуглар, ағчаговаг, говаг, тозағачы мешәликләри, ч.-у јарымсәһра вә сәһралардыр. Чанавар, корсак, сајгак, чејран, мүхтәлиф кәмиричиләр вә гушлар вар.

Әһали. Вил.-дә газахлар, руслар, украјналылар, татарлар вә б. јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 2,3 нәфәрдир. Әһалинин 280 мини шәһәрләрдә, 328 мини кәндләрдә јашајыр. Әсас шәһәрләри: Актүбинск, Алга.

Тәсәррүфат. А.в.-нин сәнајеси вә к.т. чохсаһәлидир. Мә'дән, металлуркија; метал е'малы, нефт, кимја, машынгајырма сәнајеси вар. Башлыча сәнаје мүәссисәләри (рентken апаратлары, ферроәринти, хром бирләшмәләри, к.т. машынлары, механики, автомобил тә'мири з-длары, јүнкүл вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри) Актүбинск ш.-ндәдир. Алга ш.-индә кимја комбинаты вар.

К.т.-нын әсасы дәмјә әкинчилик вә һејвандарлыгдыр. Вил.-ин әкин саһ. 2,9 млн. *һа*-дыр (1975). Бунун 2075 мин *һа*-ында дәнли биткиләр, 1202 *һа*-ында тәрәвәз, 801,8 мин *һа*-ында јем биткиләри, 2451 *һа*-ында картоф әкилир. 468,5 мин гарамал, 2921,3 мин гојун, 89,3 мин ат, 68,6 мин донуз, 12,6 мин дәвә, 15 182 мин гуш вар (1975, 1 јанвар).

Д.ј.-ларынын уз. тәгр. 1162 *км*-дир. Оренбург—Дашкәнд, Гурјев—Орск д.ј. хәтләри, Гурјев—Орск нефт кәмәри, Бухара—Урал вә Орта Асија—Мәркәз газ кәмәрләри А.в. әразисиндән кечир.

Мәдәни гуручулуг. Вил.-дә 277 мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәси, 589 үмумтәһсил, 22 техники пешә, 10 орта ихтисас тәһсили мәктәби, 3 али мәктәб (педагожи, тибб ин-тлары, али мүлки авиасија мәктәби), 634 күтләви китабхана, 476 клуб мүәссисәси, 564 киногурғу, тарих-өлкәшүнаслыг музеји, рус драм театры, филармонија, планетари вар (1975, 1 јанвар). «Коммунизм жолы» («Коммунизм јолу»; 1932 илдән, газах дилиндә), «Путь к коммунизму» (1919 илдән) вил. гәзетләри чыхыр. Вил. радио вә телевизијасы газах вә рус дилләриндә верилишләр апарыр; Москва вә Алма-Атадан верилишләр дә ретранслјасија олунур. Актүбинскдә телевизија мәркәзи вар.

Сәһијјә. А.в.-ндә 1701 һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 28,5 һәким), 5828 орта тибб ишчиси, 7070 чарпајысы олан (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 118,4 чарпајы) 110 хәстәхана вар (1975, 1 јанвар).

АКУЛАЛАР — јастыгәлсәмәлиләр јарымсинфинин акулајабәнзәрләр дәстәсиндән гығырдаглы балыглар. Мүхтәлиф узунлугда (50 *см*—20 *м*) олур; тәгр. 150 нөвү мә'лумдур. 1—2 бел үзкәчи вә башынын һәр ики тәрәфиндә 5, бә'зән 6—7 гәлсәмә дәлији вар; ағзы башынын алт тәрәфиндәдир. Дәнизләрин чохунда олур. ССРИ-дә Гара дәниз, Баренс, Балтик, Азов вә Узаг Шәрг дәнизләриндә јашајыр. Бә'зи нөвләри чајларда (Амазон, Ганг) јашамаға ујғунлашмышдыр. Әксәријјәти јумурта гојур. Бә'зиләри бала доғур. Әксәрән јыртычы олан А. балыг, сујун дибиндәки онурғасызлары, илбиз вә с. јејир. Бә'зән адама һүчум едир. Әти јејилир, сүмүк вә дәрисиндән истифадә едилир, гара чијәриндән «D» витамини илә зәнкин балыг јағы алыныр. А. үч јарымдәстәјә бөлүнүр: әсл А. (Selachoidei), гәдим А. (Hexanchoidei) вә бујнузлу А. (Heterodontoidei). Көпәк балығы да акула нөвләриндән биридир.

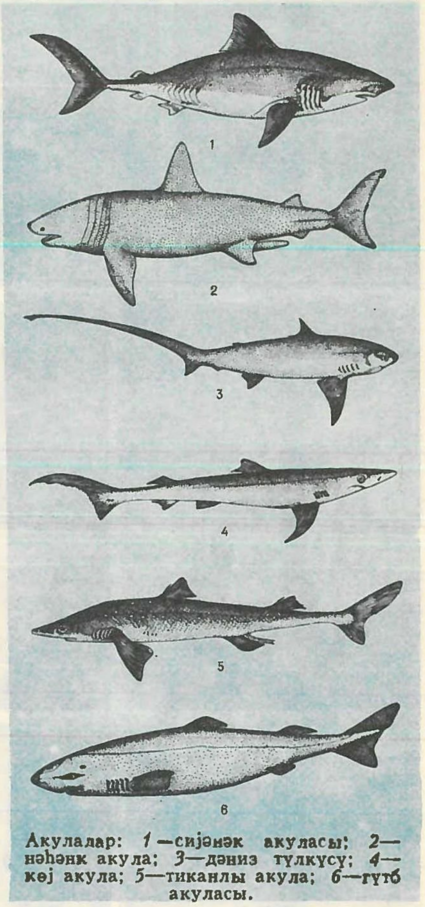

Акулалар: *1*—сијәнәк акуласы; *2*—нәһәнк акула; *3*—дәниз түлкүсү; *4*—көј акула; *5*—тиканлы акула; *6*—гүтб акуласы.

АКУРЕЈРИ (Akureyri) — Исландијада Ејја фјорду көрфәзи саһилиндә шәһәр.

Бөјүклүјүнә вә игтисади әһәмијјәтинә көрә өлкәдә икинчи шәһәр вә порт. Әһ. 11,5 мин (1974). Балыгчылыг мәркәзидир; балыг јағы истеһсал олунур. К.т. тәчрүбә ст., техники мәктәб вар. А. 1786 илдә салынмышдыр.

АКУСТИК ИНТЕРФЕРО́МЕТР—дурғун сәс далғалары узунлуғунун (λ) өлчүлмәсинә әсасән маје вә газларда сәсин сүр'әтини тә'јин етмәк үчүн гурғу. А.и. принсипчә сәс мәнбәјиндән (репродуктор, телефон, пјезоелемент вә с.) вә сәс далғаларынын гаршысында, мәнбәдән *l* мәсафәдә гојулан рефлектордан ибарәтдир. Мүһитдә сәс мәнбәји илә рефлектор арасында *дурғун далғалар* јарадылыр. Онларын далға узунлуғуну (λ) мүхтәлиф үсулларла өлчәрәк, $c=\lambda f$ дүстурундан сәсин сүр'әтини тә'јин едирләр (f—мәнбәјин бурахдығы сәс рәгсләринин тезлијидир). А.и.-дән, әсасән, ултрасәс тезликләриндә истифадә олунур. Белә А.и.-дә сәс мәнбәји пјезоелектрик шүаландырычылардыр.

АКУСТИ́К МАТЕРИАЛЛАР—сәси удан вә сәси изолјасија едән материаллар.

Сәси удан материаллардан (СУМ), әсасән, сәсин зәифләдилмәсинә еһтијач олан истеһсалат биналары вә техники гурғуларын сәсудан үзлүкләриндә, һәмчинин оптимал ешитмә шәраити јаратмаг, јахуд акустик хассәләри јахшылашдырмаг үчүн истифадә олунур. Сәсудма хассәси материалын структурундан асылыдыр. Белә материалларда, адәтән, бир-бири илә әлагәли ачыг мәсамәләр (макс. диаметри 2 *мм*-әдәк) олмалы, һәчми мәсамәлилик 75%-дән аз олмамалыдыр. Ачыг мәсамәләрин сәтһләри һесабына материалын хүсуси сәтһи бөјүк алындығы үчүн сәс рәгсләринин енержиси актив сурәтдә (сүртүнмә иткиси бөјүк олдуғундан) истилик енержисинә чеврилир. СУМ лифли, дәнәвәр вә ја өзәкли гурулушда вә мүхтәлиф бәркликдә (јумшаг, јарымсәрт, бәрк) олур. Јумшаг СУМ минерал маһлыч, јахуд шүшә лифләр әсасында (синтетик битишдиричиләрлә вә ја онларсыз) һазырланыр. Бунлара һәчми күтләси 70 $кг/м^3$-ә гәдәр олан рулонлар аиддир; јарымсәрт СУМ-а өлчүләри 500×500×20 (*мм*) вә һәчми күтләси 80—130 $кг/м^3$ олан минерал маһлыч вә ја шүшәлифли тавалар, һәмчинин һәчми күтләси 180—300 $кг/м^3$ ағачлифли тавалар аиддир. Таваларын сәтһинә мәсамәли рәнк вә ја өртүк чәкилир. Өзәкли гурулуша малик мәсамәли пластик маддәләрдән (пенополиуретан, полистироллу пенопласт вә с.) һазырланмыш тавалар да бу група аиддир. Лифли гурулушлу бәрк СУМ минерал маһлыч вә коллоид битишдиричи әсасында вә 300×300×20 (*мм*) өлчүлү тавалар шәклиндә һазырланыр. Тавалар рәнкли вә мүхтәлиф фактуралы олур. Тәркибинә мәсамәли долдуручу, еләчә дә ағ вә ја рәнкли портландсемент дахил олан тавалар вә сuваг мәһлулу, бәрк СУМ-ун мүхтәлиф нөвләридир. Орта тезликләрдә (250—1000 *hс*) сәсудма әмсалы јумшаг СУМ үчүн 0,7—0,85; јарымсәрт СУМ үчүн 0,65—0,75; бәрк СУМ үчүн 0,6—0,7-дир. Материаллар, үмумијјәтлә, акустик режим, тә'јинат вә бинанын ме'марлыг хүсусијјәтләриндән асылы олараг сечилир.

Сәси изолјасија едән материаллар (СИМ) мәртәбәарасы өртүкләрдә, дахили дивар вә аракәсмәләрдә рулон вә ја тава шәклиндә, ејни заманда машын вә аваданлығын алты үчүн виброизолјасија арагаты кими тәтбиг олунур. Материалын еластиклији вә мәсамәләриндәки һава зәрбә вә вибрасија далғаларыны сөндүрдүјү үчүн структур вә зәрбә сәсләрини азалдыр. СИМ-ин динамик еластиклик модулу кичик олур (20 $Мн/м^2$-әдәк јүк тә'сиринә мә'руз галдыгда 1,2 $Мн/м^2$-дән аз). СИМ үзви вә ја минерал мәншәли лифләрдән (ағачлифли тава, минерал маһлыч вә шүшәлифли рулон вә тава) вә пластик күтләләрдән (пенополиуретан, синтетик каучук латексләри вә с.) һазырланыр. Сәси изолјасија етмәк үчүн бә'зи һалларда сүнкәрвары вә ја төкмә резиндән истифадә олунур.

Әд.: Звукопоглощающие и звукоизоляционные материалы, под ред. Е. Я. Юдина, М., 1966; Шмидт Л. М., Производство акустических материалов, М., 1969; Пособие по проектированию и расчету шумоглушения строительно-акустическими методами, М., 1973.

АКУ́СТИК СҮЗКӘЧ—мүрәккәб сәсдән тезлији мүәјјән интервалда олан сәс рәгсләрини ајыран гурғу. А.с. бурахдығы сәс тезликләринә көрә ашағы тезликли, јухары тезликли вә золаглы олур. Сыфыр тезликдән мүәјјән тезлијә гәдәр бүтүн сәс рәгсләрини бурахан А.с. ашағы тезликли, верилмиш тезликдән јухары сәс рәгсләрини бурахан А.с. јухары тезликли, верилмиш ики тезлик арасындакы дар интервалда олан тезликләри бурахан А.с. золаглы адланыр. Практикада А.с. ме'марлыг акустикасында вентилјасија борулары илә верилән сәси азалтмаг, реактив мүһәррикләрдә вә дахили јанҹаг мүһәррикләриндә харичә бурахылан газлар селинин сәс рәгсләрини зәифләтмәк (мәс., автомобил сәсбоғаны) үчүн истифадә едилир.

АКУСТИК ТРА́ВМА (јун. akustikós—ешитмә+tráuma — зәдәләнмә) — ешитмә органынын һәддән артыг күчлү сәсин тә'сириндән зәдәләнмәси. А.т. нәтичәсиндә дахили гулагда баш верән ағрылар ағырешитмәјә, һәтта карлыға сәбәб ола биләр. Кәскин вә хроник олур. Кәскин А.т. һәтта гысамүддәтли күчлү сәсин тә'сириндән (мәс., паровозун фити, реактив мүһәррикин сәси) баш верә биләр. Хроник А.т. сәс-күјлү истеһсалатда узун мүддәт ишләјәнләрдә (газанчылар, тохучулар вә с.) олур. Профилактикасы: истеһсалатдакы сәс-күјүн азалдылмасы үчүн тәдбирләр көрмәк.

АКУ́СТИКА (јун. akustikós — ешитмә) —физиканын сәс һадисәләрини вә онларын дикәр физики һадисәләрлә гаршылыглы тә'сирини өјрәнән бөлмәси. А. һаггында илк тарихи мә'лумат Пифагора (е.ә. 6 әср) аиддир. Аристотел сәсин јајылмасыны мүһитин сыхлашма вә сејрәкләшмәси илә әлагәләндирирди.

А. Интибаһ дөврүндә вә сонралар даһа сүр'әтлә инкишаф етмишдир. Бу саһәдә диггәти чәлб едән нәзәри вә практик проблемләр 16 әсрдән башлајараг ишләнилмишдир. 17—19 әсрләрдә симин рәгсләринин дәгиг ганунлары мүәјјән едилди (Галилеј), сәсин һавада јајылма сүр'әти тә'јин олунду, мусиги сәсләринин ешидилмә һүдудлары верилди (Ејлер), симин, чубуғун вә лөвһәнин рәгсләринин нәзәријјәси јарадылды (Ејлер, Бернулли, Д'Аламбер, Лагранж), далғаларын јајылмасы механизми һаггында Һүјкенсин фикирләри инкишаф етдирилди, далғаларын интерференсијасы вә дифраксијасы нәзәријјәси јарадылды (Јунг, Френел), еластик далғаларын енержисинин сыхлығы анлајышы елмә дахил едилди (Умов), ме'марлыг А.-сынын әсасы гојулду (Себин), мусиги вә нитг сәсләринин физики тәбиәти изаһ олунду (Һелмһолтс) вә нәһајәт, Релејин «Сәс нәзәријјәси» әсәриндә А. ваһид нәзәријјә шәклиндә системләшдирилди. Бунунла классик А.-нын әсасы гојулду.

20 әсрин 20-чи илләриндә електрон лампалары васитәсилә сәсин күчләндирилмәси имканлары кәшф едилди. Бунун нәтичәсиндә радиотехниканын инкишафы вә радиоверилишләри шәбәкәсинин кениш јајылмасы А.-нын јени инкишаф дөврүнүн башланғычы олду.

А.-ны ики һиссәјә бөлмәк олар: 1) үмуми А., 2) тәтбиги А. Үмуми А сәсин әмәләкәлмә, јајылма вә удулма просесләрини һәм нәзәри, һәм дә практики јолла өјрәнир. Акустик өлчмә үсуллары да үмуми А.-ја дахилдир. Үмуми А. мәсәләләри, адәтән, сәс амплитудунун кичик гијмәтләриндә өјрәнилир (А.-нын бу бөлмәси хәтти А. адланыр). Јүксәк интенсивликли сәс далғаларынын (мәс., партлајыш далғаларынын) јајылмасы үзрә рус физикләринин (А. А. Ејхенвалд, Н. Н. Андрејев вә б.) тәдгигатлары гејри-хәтти А.-нын инкишафына бөјүк тәкан верди. Сәсин аеродинамик кенерасијасынын үмуми нәзәријјәси (М. Лајтһилл, 1952), һәрәкәт едән мүһит А.-сынын әсас мәсәләләринин һәлли (Н. Н. Андрејев, И. Г. Русаков, Д. И. Блохинтсев), һиперсәсин (тезлији 10^9 *hс*-дән бөјүк олан сәс далғалары) тәдгиги, һиперсәсин метал вә јарымкечиричиләрдә електронларла, магнит саһәси илә, нүвә вә електрон спинләри илә гаршылыглы тә'сиринин өјрәнилмәси вә с. А.-нын тәдгигат саһәсини хејли кенишләндирмишдир.

Тәтбиги А. акустиканын практик тәтбиги илә мәшғул олур. Онун мүһүм бөлмәләриндән бири олан електроакустика сәс енержисинин електрик енержисинә вә әксинә чеврилмәси илә әлагәдар олараг, сәсин верилмәси вә гәбулу мәсәләләрини өјрәнир; микрофон, телефон, магнитофон, карлар үчүн чиһаз вә с. ишләниб һазырланыр. Һидроакустика сәсин суда јајылмасыны, физиоложи А. данышыг органларында сәсин әмәлә кәлмәси, ешитмә органлары тәрәфиндән онун гәбул едилмәси вә гавранылмасы кими мәсәләләри, мусиги А.-сы мусиги сәсләринин тәбиәтини, физики параметрләрини вә мусиги аләтләрини, ме'марлыг А.-сы биналарда сәс просесләрини өјрәнир. Атмосфер А.-сы атмосфердә сәс һадисәләрини, һәмчинин акустик үсулларла атмосфери тәдгиг едир. Һәрби А. сәс кәшфијјаты, сәстутма вә с. мәсәләләри өјрәнир. Акустик үсуллардан мүхтәлиф елми, техники мәсәләләрин һәллиндә, мәс., суалты објектләри ашкар етмәк (*һидролокасија*), дәринликләри өлчмәк (ехолот) вә с. үчүн кениш истифадә олунур. Ултрасәсләрин елмдә тәтбиги чох мүхтәлифдир. Ултрасәсләр метал мә'мулатдакы дефектләри ашкар етмәк (*ултрасәс дефекто-*

скопијасы), материалларын сәтһләрини тәмизләмәк, һамарламаг вә с. үчүн истифадә едилир. Ултрасәсләр кимјәви реаксијалара вә бир чох физики-кимјәви просесә тә'сир едир. Сәс вә ултрасәс далғалары васитәсилә һолограмлар да алмаг олур. Бу һолограмлар инсан вә һејванларын дахили органларынын өјрәнилмәсиндә тәтбиг олунур.

Әд.: Бергман Л., Ультразвук и его применение в технике, М., 1956; Физическая акустика (ред. У. Мэзон), М., 1975.

АКУТАГА́ВА Рүноске (1.3.1892, Токио — 24.7.1927) — јапон јазычысы. «Расөмон» (1915), «Бурун» (1916) новеллалары илә мәшһурлашмышдыр. «Чәһәннәм әзабы» (1918), «Пајыз» (1920), «Кенерал» (1922), «Зүлмәтдә диалог» (1926), «Бир сәфеһин һәјаты» (1927) әсәрләриндә милитаризмә, буржуа әхлагына нифрәт, инамсызлыг, һабелә дүнјакөрүшүндәки зиддијјәтләр әкс олунмушдур. Интиһар етмишдир. 1935 илдә Јапонијада А. адына мүкафат тә'сис олунмушдур.

Әсәри: Новеллы, М., 1974.

АКЧАГЫ́Л МӘРТӘБӘСИ—Гара дәниз вә Хәзәр дәнизи һөвзәләриндә Плиосенин ашағыдан үчүнчү мәртәбәси. Н. И. Андрусов 1896 илдә А.м.-ни Акчагыл тәпәсиндә (Түркмәнистан) Меотисин еквиваленти кими ајырмыш, 1911 илдә исә Абшерон вә Шамахы р-нларында А.м.-нин Үст Плиосен олдуғуну мүәјјәнләшдирмишдир. А. м. бозумтул килләрдән, гумдан, гумдашы вә әһәнкдашыдан, вулкан күлүндән, конгломератдан ибарәтдир. Галынлығы тәгр. 1000 *м*. Характер фаунасы: јастыгәлсәмәлиләр—Cardium dombra Andrus, Cardium radiiferum Andrus, Mactra subcaspia Andrus, гарнығајағлылар — Potamides caspius Andrus, остракодлар, балыг галыглары вә с.

Азәрб.ССР вә Түр.ССР-дә, Шимали Гафгаз, Волгабоју, Таманда вә Хәзәрин ч. саһилиндә вар. Күрјаны дүзәнликдә вә Нафталанда А.м. нефтлидир.

АКШИЈРА́К — Мәркәзи Тјаншанда (Гырғ.ССР) дағ силсиләси. Уз. 55 *км*, һүнд. 5126 *м*-ә гәдәрдир. Метаморфик шистләр, әһәнкдашы, гранит вә с.-дән ибарәтдир. Нарын (Сырдәрја чајы һөвзәси) вә Сарычас (Тарим чајы һөвзәси) чајларынын суајырычысыдыр. Бузлагларын саһ. 439 *км*² дир.

АКЕНТЛИК — 1) мүәјјән тапшырыглары јеринә јетирән тәшкилат; 2) һәр һансы бир идарә вә мүәссисәнин нүмајәндәлији; 3) радио, мәтбуат вә с. үчүн мә'лумат топлајан, јахуд верән мүәссисә. Мәс., Совет Иттифагы Телеграф Акентлији (СИТА), Хәбәрләр Мәтбуат Акентлији, Азәринформ.

АКЕСИЛА́Ј II (Agesilaos; е.ә. тәгр. 442—тәгр. 358)—*Спарта* падшаһы [е.ә. 401 илдән]; сәркәрдә вә дипломат. Иран илә мүһарибәләрдә бир нечә гәләбә газанмышды. А. II Јунаныстанда Спартанын һөкмранлығыны мүәјјән мүддәтә бәрпа етмишди.

АКИН Александр Алексејевич (1817, Псков губ., Новоржев гәзасы—1875, Чернигов губ., Качановка к.)—рус график рәссамы; рус реалист иллүстрасијасынын баниләриндән бири. Петербург Рәссамлыг Академијасында охумуш (1834—39), бурада К. П. Брјуловдан дәрс алмышдыр. Ј. П. Гребенка, И. И. Панајев, И. С. Туркенев вә б.-нын әсәрләринә иллүстрасија чәкмишдир. Н. В. Гоголун «Өлү чанлар»ына чәкдији 104 иллүстрасија (1846—47) А.-ин ән јахшы ишидир. А. сензура тәрәфиндән тә'гиб олундуғундан 1853 илдә Кијевә көчмүшдүр. Әсәрләриндә ичтимаи кәскинлик, психоложи характеристика, пластика, композисија бүтөвлүјү вә с. күчлүдүр.

АКИ́Н-БУРЈА́Т МИЛЛИ МАҺАЛЫ—РСФСР-ин Чита вил. тәркибиндә милли маһал. 1937 ил сентјабрын 26-да тәшкил едилмишдир. Саһ. 19 мин *км*². Әһ. 68 мин (1973, јанвар). Јерли әһалиси бурјатлардыр. Руслар, украјналылар, татарлар вә б. да јашајыр. Мәркәзи шәһәр типли Акинскоје гәс.-дир. Сәтһи, әсасән, дағлыг (1663 *м*), ш. һиссәси дүзәнликдир. Иглими кәскин континенталдыр. Јајы исти, гышы сојуг, күнәшли вә аз гарлы олур. Орта темп-р јанварда —22-дән —26°С-јә гәдәр, ијулда 16—20°С-дир. Орта иллик јағынты 300—500 *мм*. Әсас чајлары: Онон (голлары Ага, Илја) вә Оленгуј. Гара вә шабалыды торпаглар јајылмышдыр. Дүзәнлик саһәләриндә чөл вә мешә-чөл типли биткиләр, дағлыг һиссәләриндә ијнәјарпаглы мешәләр вар. Фајдалы газынтылары: волфрам филизи, мәрмәр, әһәнкдашы. Маһалын игтисадијјатында к.т. әсас јер тутур. Зәрифјунлу гојунчулуг, әтлик вә әтлик-јунлуг һејвандарлыг, илхы атчылығы инкишаф етмишдир. Ч.-да дәвә сахланыр. Буғда, арпа, јулаф, јем биткиләри әкилир. Мә'дән, јејинти вә мешә сәнајеси вар. Әсас нәгл. васитәси автомобилдир. Маһалын ш.-индән Карымскоје—Забајкалск д.ј. кечир.

Совет һакимијјәти илләриндә бурјат әлифбасы јарадылмышдыр. Үмумтәһсил мәктәбләриндә 19,1 мин, педагожи мәктәбдә 300 шакирд охујур (1972/73). 50 күтләви китабхана, 50 клуб, 77 киногурғу вар (1973). 1930 илдән бурјат вә рус дилләриндә «Агыӣ унен» («Акинскаја правда») маһал гәзети чыхыр. А. 1972 ил декабрын 29-да Халглар Достлуғу ордени илә тәлтиф едилмишдир.

АКИ́НСКОЈЕ—РСФСР-ин Чита вил.-ндә шәһәр типли гәс. Акин-Бурјат Милли Маһалынын мәркәзи. Ага чајы саһилиндә, Могојтуј д.ј. ст.-ндан 37 *км* аралыдыр. Әһ. 8 мин (1974). Јағ з-ду, ағач е'малы мүәссисәләри, педагожи мәктәб вар.

А́КИС IV (Agis; е.ә. тәгр. 262—241)—Спарта падшаһы [е.ә.245—241], ислаһатчы. Борчларын ләғви, торпағын азад әһали арасында бөлүшдүрүлмәси вә с. јолларла өлкәдәки наразылығы зәифләтмәјә, Спартанын кечмиш һәрби гүдрәтини бәрпа етмәјә чалышырды. Ири торпаг саһибләри онун ислаһатларыны ләғв етди, А. IV исә һакимијјәтдән салынараг е'дам олунду.

«АЛ БАЈРАГ»—легал болшевик гәзети. Илк нөмрәси 1920 ил мартын 31-дә Бакыда Азәрб. дилиндә чыхмышдыр. Гәзет мүсаватчыларын әксингилаби фәалијјәтини, империалистләрин ишғалчылыг сијасәтини ифша едир, күтләләри ингилаби мүбаризәјә чағырырды. «А.б.»-ын бир нөмрәси чыхмыш, мүсават һөкумәти тәрәфиндән бағланмышдыр. Редактору Ә. Һ. Гарајев иди.

АЛ ВӘ АҒ ГЫЗЫЛКҮЛ МҮҺАРИБӘЛӘРИ (1455—85) — Инкилтәрәдә крал сүлаләсинин (Плантакенетләр) ики голу—*Ланкастерләр* вә *Јорклар* арасында һакимијјәт үстүндә мүбаризә формасы алмыш, феодал күруһлары арасында кедән дахили мүһарибәләр. Ланкастерләрин кербиндә ал, Јоркларын кербиндә исә ағ гызылкүл шәкли вар иди. Ланкастерләр, әсасән, өлкәнин шм.-нын вә Уелсин баронларына, Јорклар исә ч.-ш.-ин ири феодалларынын бир гисминә, «јени дворјанлар»а, варлы шәһәрлиләрә архаланырдылар. Мүһарибәләр Ланкастерләрин гоһуму Һенрих Түдорун (VII Һенрих) һакимијјәти әлә алмасы илә гуртарды. Феодал әсилзадәләрин хејли һиссәсинин мүһарибәләрдә гырылмасы «јени дворјан»ларын ичтимаи ролуну јүксәлтди, Инкилтәрәдә *Түдорлар* һакимијјәтинин бәргәрар олмасыны асанлашдырды.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, 2 чилддә, ч. 2, сәһ. 101; Chrimes S. B., Lancastrians, Yorkists and Henry VII, 2 ed., L.-N.-Y., 1967.

АЛА КӨЛЛӘР—Азәрб. ССР Кәлбәчәр р-нунда көлләр (30-а гәдәр) групу. Дәниз сәвијјәсиндән 2700 — 2800 *м* һүнд.-дәдир. Ән бөјүкләри: Бөјүк Алакөл, Кичик Алакөл, Чилликөл вә Дикпилләкән. Вулкан пүскүрмәләри нәтичәсиндә чајларын габағынын кәсилмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Ширин сулудур. Мал-гаранын суварылмасында истифадә едилир.

АЛА КӨЛЛӘР — Азәрб.ССР Лачын р-нунун шм.-г.-индә, Гарабағ јајласында дағ. Сөнмүш вулкан конусудур. Һүнд. 3175 *м*. Субалп вә алп чәмәнликләри вар.

АЛА КӨЛЛӘР—Азәрб.ССР вә Ерм. ССР сәрһәдиндә, Шаһдағ силсиләсинин (Кичик Гафгаз) шм. јамачында дағ. Һүнд. 2972 *м*. Субалп вә алп чәмәнликләри вар.

АЛА ӨРДӘК (Tadorna tadorna)—*өрдәкләр* фәсиләсиндән гуш нөвү. Ағ, күрән вә гара гарышыг ала рәнклидир (ады да бурадандыр). Бәдәнинин уз. 60 *см*, чәкиси 0,8—1,6 *кг*-дыр. Авропа вә Асијанын мүлајим зоналарында, ССРИ-дә Естонијада (адаларда), Дунај чајындан Забајкалјејә гәдәр бозгыр зонасында, гышда исә Сивашда, Хәзәр дәнизи вә Гара дәниздә јајылмышдыр. Дәнизләрин вә шор көлләрин саһилләриндә јашајыр. Өзү ачдығы ојугларда, күләш тајаларында, түлкү вә с. һејванларын көһнә јуваларында, саһибсиз тикилиләрдә мәскән салыр. 8—12 јумурта гојур. Һәрчәнкчикләр, һәшәратлар, тохум вә биткинин векетатив һиссәләри илә гидаланыр. Бә'зи јерләрдә сүн'и јувалар дүзәлдәрәк А.ө.-ләри ораја чәлб едирләр. А.ө.-ләрин јуваларындан гијмәтли түк јығырлар. А.ө. Азәрб.-да Хәзәр саһилләриндә (о чүмләдән Абшеронда), Муған вә Мил дүзләриндә дә јашајыр.

АЛАБАЛЫГ—бах *Гызылхаллы балыг*.

АЛАБА́МА (Alabama)—АБШ-ын ч.-унда штат. Саһ. 133,7 мин *км*². Әһ. 3444 мин (1970); тәгр. 30%-и зәнҹиләрдир. Инз. м. Монтгомери ш.-дир. Әсас һиссәси дәнизсаһили овалыг, шм. вә шм.-ш.-и Аппалач д-рынын голлары вә әтәкләридир. Көмүр, дәмир филизи вә боксит чыхарылыр. Гара металлуркија, метал е'малы, кимја, алүминиум, һәрби (авиасија—ракет, партлајычы маддәләр), тохуҹулуг (хүсусилә памбыг парча) вә мешә-кағыз сәнајеси вар. Машынгајырма зәиф инкишаф етмишдир. Әсас к.т. мәһсуллары ҹүҹә-бројлер, памбыг, јумуртадыр. Гарғыдалы, јерфындығы, јем отлары әкилир. Әтлик вә сүдлүк һејван сахланыр. Ән бөјүк шәһәри вә сәнаје мәркәзи Бирминһем, Гадсден, мүһүм порту Мобилдир. АБШ-да зәнҹиләрә гаршы ирги ајры-сечкилијин әсас р-нларындандыр.

АЛАБАХТА (Columba palumbus)— көјәрчинләр дәстәсинә аид гуш нөвү. Уз. 45 *см*-ә јахын, чәкиси 530—625 *г*-дыр. Рәнки үстдән гонурумтул-боз, алтдан өндә нарынҹы, керидә ағымтыл-боздур. Бојнунун јанлары ағ ләкәлидир. Димдијинин әсасы вә ајаглары гырмызыдыр. Авропада, Африканын шм.-г.-индә вә Һималаја гәдәр Асијанын г.-индә јашајыр. Азәрб.-да Ләнкәран р-нунун дүзән вә дағлыг јерләриндә, Б. Гафгаз сыра дағларынын ҹ. јамаҹларында вә дүзәнликләрдә јајылмышдыр. Мешәләрдә јашајыр. Јувасыны һүндүр ағаҹларда гурур; ики јумурта гојур. Пајызда бир гисми респ. әразисиндән учуб кедир; лакин бурада шм.-дан кәлән чохлу А. гышлајыр. Тохум, киләмејвә, фындыг вә палыд гозалары илә гидаланыр.

АЛАБАШЛЫ — Азәрб.ССР Ханлар р-нунун Гарајери советлијиндә гәс. Бакы—Тбилиси д.ј.-нда ст. Р-н мәркәзиндән 30 *км* шм.-г.-дә, Гошгар чајынын сағ саһилиндән 5 *км* аралы, Кәнҹә—Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 892 (1976). Әсас тәсәррүфаты. үзүмчүлүкдүр. Сәккизиллик мәктәб, клуб, киногурғу, 2 тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, көрпә еви, телефон ст., идман мејданчасы вар.

А.-дан Гушчу Көрпүсүнә (Дашкәсән р-ну) д.ј. чәкилмишдир. Гушчу Көрпүсүндән Руставијә филиз дашыјан гатарлар А.-да тәртиб олунур.

АЛАБАШЛЫ ҺЕМАТИ́Т ЈАТАҒЫ— Азәрб.ССР Кировабад ш.-ндән 16 *км* шм.-г.-дә, Шамхордан 20 *км* ш.-дә, Кичик Гафгазын шм.-ш. јамаҹындадыр. Јатағын кеоложи гурулушунда галынлығы 200—250 *м* олан вулкан мәншәли Орта Јура сүхурлары (туфгумдашы, туф-брекчија, туф-конгломерат) иштирак едир. Бу сүхурларда 10-а гәдәр (галынлығы 1—3 *м*) һематит лајы вар. Охшарлығына вә формасына көрә јатагда үст вә алт филиз тәбәгәләри ајрылыр. Тәбәгәләрин јатым буҹағы 15—20°-дир. Филизин тәркибиндә 18,3—48,4% дәмир олур. Филиздә һематитдән башга пирит, халкопирит, кварс, каолинит вә с. минераллар да вар. Јатаг һидротермал мәншәлидир.

АЛАБӘЗӘК БӘНӨВШӘ (Viola tricolor)—*бәнөвшә* ҹинсиндән бириллик вә икииллик битки. Чичәк таҹы алабәзәкдир. Авропа вә Асијада битир. Һәр јердә, о ҹүмләдән Азәрб. бағларында декоратив битки кими, мүхтәлиф рәнкли чичәкләри олан һибрид форма вә сортлары әкилир. Јабаны нөвләриндән тибдә бәлғәмкәтирән васитә кими истифадә олунур.

АЛАБЈА́Н Каро Семјонович (26.7.1897, Јелизаветпол, индики Кировабад—5.1.1959, Москва)—совет ме'мары. 1917 илдән Сов.ИКП үзвү. Үмумиттифаг Русија Пролетар Ме'марлары Ҹәмијјәтинин јарадыҹысы. Совет Ме'марлары Иттифагынын мәс'ул катиби (1932 — 50). ССРИ Ме'марлыг Академијасынын вице-президенти (1949—53). 1929 илдә Москва Али Бәдии-Техники Ин-туну битирмишдир. Әсас ишләри: Москвада Совет Ордусу Театрынын бинасы (1934—40), Үмумиттифаг к.т. сәркисиндә Ерм.ССР павилјону (Москва, 1939 вә 1954), Волгоградын јенидән гурулмасынын баш планы (1945, Н. Х. Полјаков вә б. илә) вә с. Үмумдүнја сәркисиндәки (1939, Нју-Јорк) ССРИ павилјонунун јарадылмасында иштирак етмишдир (Б.М. Иофан илә). ССРИ Али Советинин (1—2-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. 2 орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

АЛАВЕРДИ́—Ерм.ССР-дә шәһәр. Туманјан р-нунун мәркәзи. Дебед чајы (Күр һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј.ст. Әһ. 21,9 мин (1975). Ермәнистанын гәдим мис сәнајеси мәркәзидир. Јүнкүл, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, ири мис-кимја комбинаты, сәнаје-технolожи техникуму вар.

АЛАГ—беҹәрилән биткиләр арасында өзбашына битән битки. Дүнјада бир нечә минә гәдәр, ССРИ-дә 1500-дәк нөвү мә'лумдур. Азәрб.-да памбыг тарлаларында 92, гарғыдалы вә јонҹа саһәләриндә мүвафиг олараг 120 вә 125, пајызлыг тахыл зәмиләриндә 152, тәрәвәз әкинләриндә 25, үзүм бағларында 148 нөв алаг битир. А. әкинчилијә бөјүк зәрәр верир: беҹәрилән биткиләрә лазым олан гида маддәләринин, сујун, ишығын бир һиссәсини алыр; зијанверичиләрин, хәстәликләрин инкишафы үчүн шәраит јарадыр; беҹәрмәни, мәһсул јығымыны чәтинләшдирир; А.-лы јердә к.т. биткиләринин мәһсулдарлығы вә мәһсулун кејфијјәти ашағы дүшүр. А. һәм јабаны (әсл алаглар), һәм дә беҹәрилән биткиләрә (шәрти алаглар, јад биткиләр) ајрылыр. Мәс., буғда әкинләри үчүн арпа, човдар шәрти А.-дыр. А. бириллик вә чохиллик олур. Чохиллик А.-лар көкүмсов вә көкүпөһрәли биткиләрә бөлүнүр. Мүбаризә тәдбирләри: дүзкүн нөвбәли әкин апарылмалы; торпаг дүзкүн беҹәрилмәли; сәпилән тохумла, пејин вә с. илә тарлалара А. тохумларынын кәтирилмәмәси үчүн тәдбир көрүлмәли; әкин саһәләриндә әмәлә кәлән А.-лар тохум верәнәдәк мәһв едилмәли (әкин саһәси малаланыр, ҹәркәарасы култивасија олунур вә с.). Алаға гаршы мүбаризәдә агротехники тәдбирләрлә јанашы кимјәви мүбаризә әсас јер тутур. ССРИ-дә әкин саһәләриндә А.-ла кимјәви үсулла кениш мигјасда мүбаризә апарылыр (бах *Һербисидләр*); чох зәрәрли А.-ларын јајылмасы гаршысыны алмаг үчүн кәнардан кәтирилән биткиләрә карантин гојулур.

Әд.: Абасов Ј., Бабајев Ҹ., Мәммәдов М., Алаг отлары вә онларла мүбаризә, Б., 1975; Мальцев А. И., Сорная растительность СССР и меры борьбы с ней, Л.—М., 1962; Справочник по применению гербицидов, М., 1969.

АЛАГАЈА—Азәрб. ССР-дә, Гарабағ силсиләсинин шм. һиссәсиндә дағ. Кәлбәҹәр вә Лачын р-нларынын ДГМВ илә сәрһәдиндәдир. Һүнд. 2583 *м*. Мешә вә субалп чәмәнликләри вар.

АЛАГАРАНЛЫГ (торан)—Күнәш батандан сонра күндүз ишығынын вә ја Күнәш доғандан әввәл кечә гаранлығынын тәдриҹән зәифләмәси. А. оптик һадисә олуб, үфүг үзәриндәки һава тәбәгәләринин Күнәш ишығыны јајмасы нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир. Давамијјәти Күнәшин мејлиндән вә мәһәллин ҹоғрафи енлијиндән асылыдыр. Ахшам вәтәндаш А.-ы Күнәш батан андан башлајыр вә Күнәш үфүгдән 7° ашағы оланда гуртарыр. Сәһәр вәтәндаш А.-ы исә Күнәш үфүгдән 7° ашағы олан андан башлајыр вә Күнәш доған анда гуртарыр. Навигасија А.-ы Күнәшин үфүгдән 7—12°, астрономик А. исә 12—18° ашағы олдуғу мүддәт гәбул едилмишдир.

АЛАГО́АС (Alagoas)—Бразилијанын шм.-ш.-индә штат. Саһ. 27,7 мин *км*^{2}. Әһ. 1589,6 мин (1970). Инз. м. вә мүһүм порту Масејо ш.-дир. А. әразисинин чох һиссәси Бразилија јајласындадыр. А.-да шәкәр гамышы, памбыг, чәлтик, гарғыдалы, маниок вә түтүн әкилир. Јејинти вә тохуҹулуг сәнајеси вар. Сан-Франсиску чајында Паулу-Афонсу шәләләси јахынлығында ири СЕС тикилмишдир.

АЛАГУРТ (Vermipsylla alacurt) — бирәләр дәстәсиндән паразит һәшәрат. Дишисинин уз. 6 *мм*-әдәк олур. Јумуртасыны гышда торпағын үстүнә гојур; јај әрзиндә инкишаф едир. Пајызда А. һејванларын бәдәнинә јапышыр вә гышы онларын үстүндә кечирир. Орта вә Мәркәзи Асијада, Монголустанда јајылмышдыр. Вәһши вә әһли дырнаглыларда, хүсусилә гојун вә кечиләрдә паразитлик едир. Вермипсиллөз хәстәлијини төрәдир; јуну корлајыр, ҹаван һејванлары чох арыгладыр, зәифләдир.

АЛАДА́Ш СИЛСИЛӘСИ—Баш Гафгаз силсиләсинин ҹ.-ш. голу. Азәрб.ССР Абшерон вә Шамахы р-нларындадыр. Дүбрар (Коданы) зирвәси јахынлығындан башлајыб, ҹ.-ш. истигамәтиндә Тудар чајынын дәрәсинәдәк узаныр (30 *км*). Бә'зи зирвәләрин һүнд. 1600 *м*-дән чохдур. Јај отлаглары, бичәнәкләр вә коллуглар вар.

АЛАЗАН—бах *Ганых*.

АЛАЗАН-ҺӘФТӘРАН ВАДИСИ, Алазан-Әјричај вадиси— Азәрб.ССР вә Күрҹ.ССР әразисиндә дағарасы чөкәклик. Баш Гафгаз силсиләсинин ҹ. әтәкләри боју Кахетија силсиләсиндән Кирдиман чајынадәк шм.-г.-дән, ҹ.-ш.-ә доғру тәгр. 310 *км* (Азәрб.ССР-дә 210 *км*) узаныр. Ҹ.-дан Гомбор силсиләси, Иори јајласы вә Ачыноһур өн дағлығы илә әһатә олунур. Макс. ени 40 *км*. Антропокен системинин аллүвиал-пролүвиал чөкүнтүләриндән тәшкил олунмушдур. Гышы гураг кечән мүлајим-исти иглими вар. Орта иллик темп-р 10—14°С, јағынты 400—900 *мм*. Баш Гафгаз силсиләсиндән башлајан Ганых (Алазан), Балакән, Катех, Күрмүк, Әличан, Түрјан, Көјчај вә с. чајлар бу вадидән ахыр. Әсасән, аллүвиал чәмән вә аллүвиал чәмән-мешә торпаглары, кол вә чәмән биткиләри јајылмышдыр. Аран мешәләри вар. Мешәләрдә чыр мејвәләрдән алма, алча, әзкил, чајтиканы, зоғал вә с. јетишир. Һејванлары: чөлдонузу, ҹанавар, түлкү, довшан вә с. Вади Азәрб.ССР-ин јарымрүтубәтли субтропик зонасына дахилдир. Түтүн, дәнли биткиләр, ефир јағлы биткиләр (Газанлыг гызылкүлү, нанә), чај вә с. әкилир. Мејвәчилик, барамачылыг вә һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Азәрб.ССР Балакән, Загатала, Гах, Шәки, Варташен, Гутгашен, Исмајыллы шәһәрләри Баш Гафгаз силсиләсинин ҹ. этәкләринин вади илә бирләшдији јердәдир. А.-һ. в.-нин Ҝүрҹ.ССР әразисиндәки һиссәси (Кахетија дүзәнлији) Ҝүрҹүстанын әсас үзүмчүлүк р-нларындандыр.

АЛАЗЕ́ЈА—Јак. МССР-ин шм.-ш.-индә чај. Уз. 1590 *км*, һөвзәсинин саһ. 64,7 мин *км*². Алазеја јајласынын ҹ.-ундан башланыр. Колыма дүзәнлијиндән ахыб Шәрги Сибир дәнизинә төкүлүр. Әсас голу Россоха чајыдыр. Сентјабрдан маја гәдәр донмуш олур. Һөвзәсиндә чохлу ҝөл вар.

АЛАЗЕ́ЈА ЈАЈЛАСЫ—Јак. МССР-дә Индикирка, Колыма, Алазеја, Ожокина чајлары арасында јајла. Уз. 300 *км*, орта һүнд. 350 *м*-дир. А.ј.-нын далғалы сәтһиндә мүтләг һүнд. 400 — 954 *м* олан јасты зирвәли тәк-тәк массивләр вә силсиләләр вар. 450 *м* һүнд.-ә гәдәр сејрәк гарагам мешәләри, јухарылар исә сидр коллуглары вә тундрадыр. Батаглыг чохдур.

АЛАЈ—бах *Полк.*

АЛА́Ј СИЛСИЛӘСИ—Гырғ. ССР-ин ҹ.-унда вә гисмән Таҹ.ССР-дә дағ силсиләси. Һүнд. 5539 *м*-әдәк, уз. 400 *км*. Ҹ.-дан Фәрганә вадисини әһатә едир. Гумлу-ҝилли вә метаморфик шистләрдән, кристаллик сүхурлардан ибарәтдир. Јал һиссәләриндә гар вә бузлаглар вар. Дағәтәји саһәсиндә јарымсәһра биткиләри јајылмышдыр. Јамаҹлары ағот вә шырымлы топал биткиләриндән ибарәт гуру чөлләрдир, даһа јүксәјә галхдыгҹа чәмән-чөл биткиләри вә ардыҹ мешәләри, 3000 — 3100 *м* јүксәкликдә алп чәмәнликләри илә əвәз олунур.

АЛАКӨ́Л, Алакөл—Газах. ССР-ин ш.-индә ахарсыз шор ҝөл. Саһ. тәгр. 2200 *км*²-ә, дәринлији 45 *м*-ә јахындыр. Ујалы, Сасыккол, Жаланашкол битишик ҝөлләри илә А. ҝөлләр системини (һөвзәсинин саһ. 55 мин *км*²) јарадыр. А.-а Емел чајы төкүлүр. Ханы балығы, чәки вә с. овланыр.

АЛАКОЛ—Азәрб. ССР Товуз р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 20 *км* ҹ.-ш.-дә, Бакы—Тбилиси шосе вә д.ј.-ндан 4 *км*, Зәјәм чајынын сол саһилиндән 2 *км* аралы, Мамырты (Кичик Гафгаз) д.-нын этәјиндәдир. Әһ. 2300 (1976); картофчулуг, үзүмчүлүк, тәрәвәзчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, көрпә еви, хәстәхана, рабитә шө’бәси, идман мејданчасы вар.

АЛАКИ́Р—Шимали Осетија МССР-дә шәһәр. Алакир р-нунун мәркәзи. Ардон чајы саһилиндә, Һәрби Осетија јолу үстүндәдир. Армавир—Бакы д.ј. хәттиндән ајрылан Дарг-Кох—Алакир голунун сон ст. Әһ. 17,8 мин (1975). Ағаҹ е’малы комбинаты, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур. А.р-нунда гурғушун-синк филизи вә с. чыхарылыр.

АЛАҜӨЗМӘЗРӘ, Мәзрә — Азәрб. ССР Нахчыван р-нунда (Нах.МССР) кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 15 *км* шм.-да, Нахчыван чајынын сол саһилиндә, Зәнкәзур силсиләсинин ҹ.-г. этәјиндәдир. Әһ. 414 (1976). Әсас тәсәррүфаты үзүмчүлүкдүр. Сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

АЛАЛА́Х, Мукиш—Шимали Суријада гәдим гулдарлыг дөвләти (е.ә. 4-ҹү—3-ҹү миниллик—е.ә. 12 әср). Мәркәзи Оронт чајы саһилиндәки Алалах (индики Тел-Атчана) ш. иди. Өлкәдә һүрритләр вә самиләр јашамышлар. Е.ә. 18 әсрдә Јәһмад (Һәләб) падшаһлығына, 15—13 әсрләрдә Һеттләрә вә ајры-ајры вахтларда Мисирә табе олмушдур. Мә’хәзләр А.-да мүхтәлиф торпаг мүлкијјәти формалары олдуғуну ҝөстәрир. А.-ын «дәниз халглары» тәрәфиндән дағыдылдығы еһтимал олунур. А.-да апарылан газынтылар нәтиҹәсиндә зәнҝин тарихи материал әлдә едилмишдир.

АЛАМ, Аламос—Азәрб.-да гәдим јашајыш мәнтәгәси. Јунан ҹоғрафијашүнасы Птолемејин (2 әср) «Ҹоғрафи тә’лимнамә» әсәриндә *Албан чајы* илә *Кас чајы* арасында олдуғу ҝөстәрилир. Јери мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Бә’зи тәдгигатчылар А.-ы индики Јалама к. (Хачмаз р-ну) илә әлагәләндирирләр.

АЛАН ГАПЫСЫ—Гафгазда Терек чајы вадисиндәки Дәрјал дәрәсинин гәдим ады. Еркән орта әсрләрдә Баш Гафгаз силсиләсиндән кечән бу мүһүм дағ јолуна саһиб олан *аланларын* ады илә бағлыдыр.

АЛАН ДҮЗҮ—Муған дүзүнүн шм. һиссәсинин гәдим ады. *Аланларын* ады илә әлагәдардыр.

АЛАНА—шафталы, армуд вә с.-дән һазырланан чәрәз. Мејвәнин габығы сојулуб 5—6 ҝүн ҝүнәшдә гурудулдугдан сонра саплағы тәрәфдән даирәви кәсилир, ичәриси ојулур. Јенидән ҝүнәшли јердә сәрилир. Ичәрисинә гоз, шәкәр, һил вә ја кешниш тохуму гарышығы долдурулуб, кәсилмиш һиссә илә ағзы өртүлүр. Көлҝәдә бир мүддәт сахланыр. Әсасән, Нах.МССР-дә һазырланыр.

АЛА́НД АДАЛАРЫ, Аһвенанма (Åland, Ahvenanmaa)—Балтик дәнизиндә архипелаг. Финландијаја мәхсусдур. 6,5 мин ададан (ән бөјүјү Аланд а., саһ. 640 *км*²) ибарәтдир. Саһ. 1481 *км*². Әһ. 30 мин (1975). Мүһүм шәһәри вә порту Марианһамина. Сәтһи тәпәликдир. Һүнд. 132 *м*-ә чатыр. Енлијарпаглы вә ијнәјарпаглы мешәләри вар. Әсас тәсәррүфаты балыгчылыг вә әкинчиликдир. Сүдлүк һејвандарлыг инкишаф етмишдир.

А. а. 1809 иләдәк Финландија илә бирликдә Исвечин тәркибиндә иди. Русија—Исвеч мүһарибәсиндән (1808—09) сонра Русијанын олмушду. Финландија мүстәгил е’лан едиләндән сонра (1917, декабр) А.а.-нын кимә мәхсус олмасы вә статусу мәсәләси әтрафында Исвеч вә Финландија арасында мүбаризә башланды. 1921 илин ијунунда Милләтләр Ҹәмијјәти Шурасы Финландијанын А.а. үзәриндә суверенлијини таныды. 1921 ил октјабрын 20-дә Б. Британија, Алманија, Данимарка, Италија, Латвија, Полша, Финландија, Франса, Исвеч вә Естонија нүмајәндәләри А.а.-нын силаһсызлашдырылмасы вә битәрәфләшдирилмәси һаггында Ҹеневрәдә Конвенсија имзаладылар. Ҹеневрә Конвенсијасы Совет Русијасынын иштиракы олмадан вә һәтта она гаршы јөнәлдијиндән (Конвенсија, Фин көрфәзинин ҝирәҹәји јахынлығында јерләшән А.а.-ны әслиндә Совет Русијасына гаршы силаһлы мүдахилә тәшкил едән империалист дөвләтләрин нәзарәтинә верирди) РСФСР һөкумәти 1921 ил нојабрын 13-дә Ҹеневрә Конвенсијасыны имзаламыш дөвләтләрин һөкумәтләринә хүсуси нота ҝөндәрәрәк, бу Конвенсијанын Русија үчүн мөвҹуд олмадығыны е’лан етди.

Икинҹи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә Финландија 1921 ил Конвенсијасыны позараг А.а.-нда һәрби истеһкамлар јаратды. Совет—Финландија мүһарибәсиндән (1939—40) сонра 1940 ил октјабрын 11-дә ССРИ илә Финландија арасында бағланан сазишә ҝөрә Финландија А.а.-ны силаһсызлашдырмағы өһдәсинә ҝөтүрдү. Бу сазиш Финландијанын фашист Алманијасы тәрәфиндән ССРИ-јә гаршы мүһарибәдә иштиракы дөврүндә (1941—44) позулду вә 1944 ил сентјабрын 19-да бәрпа едилди. Финландија илә сүлһ мүгавиләсинә (1947) әсасән А.а. силаһсыз зона олараг галмалыдыр.

АЛАНИ́Н, аминпропион туршусу, $C_3H_7O_2N$—*аминтуршулардан* бири. α-А. вә β-А. нөвләри вар. α-А. битки вә һејванларда азот мүбадиләсинин аралыг мәһсулудур.

АЛАНЛАР [лат. Alani; әрәбләрдә әллан, русларда јас, ҝүрҹүләрдә ос] — Ирандилли тајфалар. Ерамызын 1 әсриндә Азов әтрафында вә Өн Гафгазда мәскунлашмышдылар. А. бурадан Крым, Загафгазија, Иран, Кичик Асија вә с. әразиләрә басгынлар едирдиләр. А. илк вахтлар малдарлыг, сонралар әкинчилик, дулусчулуг, зәрҝәрлик, метал е’малы илә мәшғул олмушлар. А.-ын бир гисми *Халгларын бөјүк көчү* заманы Галлијадан, Испанијадан кечиб Шимали Африкаја гәдәр кетмиш, диҝәр гисми исә Гафгаз дағларынын әтәкләринә чәкилмишди. 7 әсрдән А. арасында христианлыг јајылмышды. 8—9 әсрләрдә А.-да феодал мүнасибәтләри јаранмаға башламышды. 9—10 әсрләрдә исә А.-ын еркән феодал дөвләти мејдана ҝәлмишди. 14 әсрдән башлајараг А. арасында ислам дини јајылды. А.-ын инкишаф етмиш мәдәнијјәти вә јунан әлифбасы әсасында јазылары олмушдур. А.-ын јүксәк бәдии хүсусијјәтләрә малик гәһрәманлыг Нарт епосу вар. Шимали Гафгазда А.-а аид чохлу археоложи абидә ашкар едилмишдир. А.-ын бирбаша нәсилләри *осетинләрдир*. Шимали Гафгазын бир сыра башга халгынын етноҝенезиндә вә мәдәнијјәтиндә дә А.-ын мүәјјән ролу олмушдур. Антик дөврүн сону вә еркән орта әсрләрдә А. Албанијанын (Гафгаз) ш. (Хәзәр дәнизи саһили) вә шм.-г. рајонларында мәскән салмышдылар. *Алан дүзү*, *Алан гапысы* А.-ын ады илә әлагәдардыр.

Әд.: Кузнецов В. А., Аланские племена Северного Кавказа, М., 1962.

АЛАПАЈЕВСК — РСФСР-ин Свердловск вил.-ндә шәһәр. Алапајевск р-нунун мәркәзи. Нејва чајы (Об һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 52 мин (1975). Дәмир филизи р-нунун мәркәзи вә Уралда гара металлурҝијанын гәдим мәркәзләриндән биридир. Металлурҝија, дәзҝаһгајырма, машынгајырма з-длары, ағаҹ е’малы комбинаты, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, сәнаје техникуму, тибб мәктәби вар.

АЛАРИХ I (Alaricus, Alarich; тәгр. 370—410 илин сону)—*вестготларын* кралы [395—410]. 401 вә 408 илләрдә

Италијаја һүчум етмишдир. 410 илин августун 24-дә Романы алыб, 3 күн гарәт етдирмишдир. А. I-ин истилалары Гәрби Рома империјасынын дағылмасыны сүр'әтләндирмишдир.

АЛАРКО́Н (Alarcón) Педро Антонио де (10.3.1833, Гранада әјаләти, Гуадикс—10.7.1891, Мадрид әјаләти, Валдеморо)—испан јазычысы. «Милли әһвалатлар» (1881), «Мәһәббәт һекајәләри» (1881), «Ағласығмаз һекајәләр» (1882) новелла мәчмуәләри вә «Үчбучаг шлјапа» (1874) повестинин мүәллифидир. А. испан әдәбијјатынын демократик ән'әнәләрини давам етдирмишдир. Лакин «Галмагал» (1875), «Әхлагсыз гадын» (1882) романларында католик идејаларыны тәблиғ етмиш, фикир азадлығынын әлејһинә чыхмышдыр. «Хаин» һекајәси Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

АЛАРЛЫЛАР—шаһсевән тајфаларындан бири. Әсасән, Иран Азәрб.-ында јашајырлар. Малдарлыг, гисмән дә әкинчиликлә мәшғулдурлар (бах *Шаһсевәнләр*).

АЛАТА́У, Аладағ—Орта Асијада вә Сибирдә бир сыра дағ силсиләсинин ады. Мәс., Чунгарија А.-су, Заили А.-су вә с.

АЛАТА́У ГАРАМАЛЫ—Гырғ. ССР вә Газах. ССР-дә јарадылмыш сүдлүк-әтлик гарамал чинси. Јерли чинсин швис вә Кострома чинсләри илә чүтләшдирилмәсиндән алынмышдыр. Конститусијасы мөһкәмдир; јүксәк дағ отлагларына ујғунлашмышдыр. Рәнки гонур, бурнунун вә көзләринин әтрафы ачыг рәнклидир. 4000—5000 *кг* (бә'зиләри 10 222 *кг*) сүд верир; сүдүн јағлылығы 3,8—3,9%, бә'зән 5% олур. Инәкләрин дири чәкиси 500—550 *кг*, буғаларынкы 700—800 *кг*-дыр.

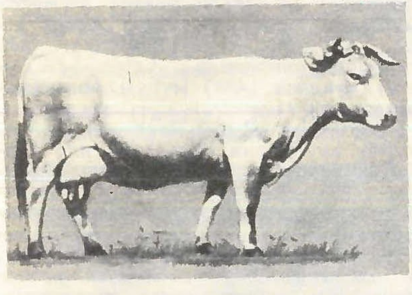

Алатау инәји.

АЛА́ТЫР—Чув. МССР-дә шәһәр. Алатыр р-нунун мәркәзи. Сура чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Д.ј. ст. Әһ. 46,4 мин (1975). Паровоз тә'мири, електрик чиһазлары, јағ-пендир з-длары, махорка, ајаггабы, тикиш, трикотаж ф-кләри, ағач е'малы, әт комбинатлары, ИЕС, 3 техникум вар.

АЛАЧАДЫРЛЫ—Азәрб. ССР Бәрдә р-нунун Кәләнтәрли советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 2 *км* ч.-г.-дә, Бәрдә—Ағдам шосе јолундан 1,5 *км* аралы, Тәртәр чајынын сағ саһилиндә, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 571 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Азәрб. Елми-Тәдгигат Мешә Тәсәррүфаты вә Агромешәмелиорасија Ин-ту А.-дадыр.

АЛАЧЫГ—көчәри мәнзили. Адәтән, даирәви шәкилдә јерә басдырылан, јухары учлары күнбәзвары бирләшдирилән, үзәринә кечә вә с. салынан чубуглардан гурулур. Әтрафы чубуг вә ја гамышдан тохунмуш чығ илә дөврәләнир. А.-ын кирәчәји кечә вә ја килимлә өртүлүр. Түрк вә монгол халгларында кениш јајылмышды. Һазырда малдарлар, јајлаға кедәнләр А.-дан истифадә едирләр. А.-ын Мәркәзи вә Орта Асијада кениш јајылмыш нөвү *јуртдур*.

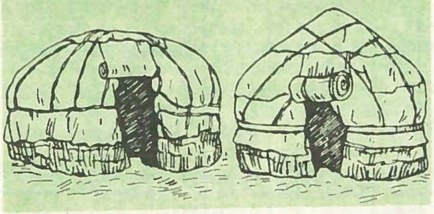

АЛАЧАҺӨЈҮ́К (Alacahöyük)—Түркијәдә, Боғазкөј к.-нин шм.-ында мөһтәшәм мүдафиә диварларынын галыглары, мә'бәд вә с. ме'марлыг абидәләри илә мәшһур тәпә. 1935 илдән мүнтәзәм олараг археоложи газынтылар апарылыр. А.-да 4 мәдәни тәбәгә мүәјјәнләшдирилмишдир. 4-чү тәбәгә Енеолит, 3-чү тәбәгә еркән Тунч, 2-чи тәбәгә Һетт, 1-чи тәбәгә Фрикија—Лидија дөврүнә аиддир. Тунч дөврүнә (е.ә. 3-чү миниллик) аид зәнкин некропол ашкара чыхарылмышдыр. Торпаг гәбирләрдә бүкүлү вәзијјәтдә олан скелетләрин јанында мүхтәлиф габ, силаһ вә бәзәк шејләри тапылмышдыр. Метал габлар вә бә'зи бәзәк шејләри формаларына көрә гәдим Троја газынты материалларына охшајыр. Һејван фигурлары үслубча *Ур гәбиристаны* вә бөјүк Мајкоп курганындан (бах *Мајкоп мәдәнијјәти*) тапылан фигурлара јахындыр. А.-дә Һетт гаја тәсвирләри вә јазылары да ашкар олунмушдур.

АЛАЧӘҺРӘЛӘР (Janiidae) — *сәрчәкимиләр* дәстәсиндән гуш фәсиләси. 67 нөвү мә'лумдур. Бәдәнинин уз. тәгр. 20—25 *см*-дир. А.-ин отураг вә көчәри нөвләри вар. Үст димдијинин дишәбәнзәр чыхынтысы олур. Коллугларда, мешә талаларында вә бағларда будаглар арасында јувалајыр вә 4—6 јумурта гојур. Һәшәрат, хырда сүрүнәнләр, сичанабәнзәр кәмиричиләр, хырда гушлар вә гуш балалары илә гидаланыр. Чәнуби Америкадан башга һәр јердә кениш јајылмышдыр. ССРИ-дә 10, о чүмләдән, Азәрб.-да 4 нөвү вар: ади А., алныгара А., гырмызыбаш А. вә боз А.

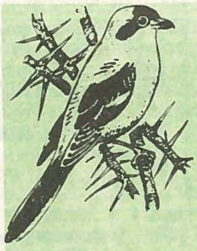

Боз алачәһрә.

К.т. вә мешә тәсәррүфаты зијанверичиләрини гырдығы үчүн хејирлидир.

«АЛА́Ш»—1917 — 20 илләрдә Газахыстанда әксингилаби буржуа-милләтчи тәшкилат. Бајларын, феодалларын вә формалашмагда олан газах буржуазијасынын синфи мәнафејини ифадә едирди. 1905 илдә кадет партијасы үзвләринин групу кими јаранмышды. 1917 илдә 1-чи «үмумгырғыз» гурултајында (Оренбург) сијаси чәһәтдән рәсмиләшдирилмишди. «А.»-ын програмында *панисламизм* вә *пантүркизм* идеолокијасы тәблиғ едилир, Газахыстана буржуа мухтаријјәти верилмәси шүары ирәли сүрүлүр, патриархал-феодал гајдаларынын буржуа чәмијјәти шәраитинә тәдричән ујғунлашдырылмасы идејасы мүдафиә олунурду. Зәһмәткешләрин ингилаби һәрәкатына гаршы мүбаризәдә «А.» рус буржуазијасы вә харичи империалистләрлә бирләширди. Оренбургда 2-чи «үмумгырғыз» гурултајында (1917 ил, 18—26 декабр) А. Букејхановун башчылығы илә Алаш-Орда мухтар «һөкумәти» тәшкил едилди. «Һөкумәт» һәрби гүввәләр јаратмағы гәрара алды. Уралск, Тургај, Семипалатинск вил.-ләриндә «А.»-ын шө'бәләри тәшкил олунду, әксингилабчы «*Коканд мухтаријјәти*» вә башгырд милләтчиләри илә сых әлагә јарадылды. 1917—18 илләрдә алашордачылар алдатма вә демагокија јолу илә зәһмәткеш газахларын бир һиссәсини өз тәрәфләринә чәкә билмишдиләр. Алашордачыларын дәстәләри Дутовун, Колчакын, Анненковун вә б. ағгвардијачы ордуларын тәркибинә дахил олмушдулар. Коммунист партијасы «А.»-ы сијаси чәһәтдән тәчрид етмәк вәзифәсини мүвәффәгијјәтлә һәлл етди. Вәтәндаш мүһарибәси кедишиндә алашордачылар дармадағын олунду. Алаш-Орда «һөкумәти»ни исә 1920 илин мартында Гырғыз (Газах) Ингилаб Комитәси ләғв етди.

АЛАША́Н—Мәркәзи Асијада, Чинин шм.-ында сәһра. Алашан силсиләси, Жошуј (Едзин-Гол) чајы, Наншан д-ры вә Галбын-Гоби чөлләри арасындадыр. Саһ. 1 млн. *км*^{2}-ә јахын; 820—1660 *м* јүксәкликдәдир. Сәтһи, әсасән, гумлугдур. Биткиси аз олдуғу үчүн гум соврулур. Әһ., әсасән, көчәри малдарлардыр.

АЛА́Ш-ОРДА́—1917—20 илләрдә Газахыстанда әксингилаби буржуа-милләтчи тәшкилат. Бах *«Алаш»*.

АЛБ МӘРТӘБӘСИ (Франсадакы Об чајынын лат.—Alba адындан)—Алт Табаширин үст мәртәбәси. А.м. 1842 илдә А. Д. д'Орбини тәрәфиндән ајрылмышдыр. Азәрб.-да Бөјүк Гафгазда чөкмә, Кичик Гафгазда исә чөкмә вә магматик сүхурлардан (800 *м*) ибарәтдир. А.м. Бөјүк Гафгазда Алтыағач дәстәсинә, Тангаласы, Гулулу вә Ауселлина һоризонтларына ајрылыр. Характер фаунасы Бөјүк Гафгазда белемнитләр—Neohibolites minor stol., N. minimus (List.), Кичик Гафгазда аммонитләр—Pervinquieria inflata Sow., Hysteroceras orbygnyi Spath вә с.

А́ЛБА (Alba), Алварес де Толедо (Alvarez de Toledo) Фернандо (29.10.1507 — 11.12.1582, Лиссабон)—Испанија дөвләт хадими, сәркәрдә, һерсог. Үсјана галхмыш Нидерландын һакими [1567—73] олдуғу заман [бах *Нидерланд буржуа ингилабы (16 әср)*] өлкәдә террорчулуг диктатурасы јаратмыш, минләрлә адамы өлүмә мәһкум етмишдир. А.-нын башчылыг етдији Испанија ордусу 1580 илдә Португалијаны ишғал етмишдир.

АЛБА́, албан—ингилабдан әввәлки Монголустанда мүкәлләфијјәт, верки, феодал рентасы формаларындан бири. А. нөвләри Манчурија ағалығы (1691—1911) дөврүндә хүсусилә артмышды. *Аратлар* мәһсулун чох һиссәсини ханларын, мә'мурларын, Манчурија валиләринин һәрби гарнизонларынын вә с. сахланылмасы үчүн вермәли идиләр. А.-нын ишләјиб-өдәмә формалары да јајылмышды. 19 әсрин ахырлары—20 әсрин әввәлләриндә әмтәә-пул мүнасибәтләринин инкишафы илә әлагәдар пул рентасы үнсүрләри олан јени А. нөвләри јаранмышды. Үмумиләтлә, 20-дән чох А. нөвү мөвҹуд иди.

АЛБАЛЫ (Cerasus) — *күлчичәклиләр фәсиләсиндән* ағаҹ ҹинси. Ағ вә ја чәһрајы чичәкләри чәтирәбәнзәр чичәк групу әмәлә кәтирир. Мејвәси ширәли, әтли вә чәјирдәкли; јарпаглары бүтөв, кәнары диш-дишдир. Шимал јарымкүрәсиндә 150-дән чох нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 21 нөвү вар. Мәдәни А. сортларынын чоху ади А. (C. vulgaris) вә чыр А. (C. fruticosa) нөвләриндән әмәлә кәлмишдир. Килас да (C. avium) А. ҹинсиндәндир. А. шахтаја, гураглыға давамлыдыр. Ҹалаг вә пөһрә васитәсилә чохалыр. Ҹалаг ағаҹлар 2—3-ҹү ил, пөһрәдән битән ағаҹлар исә 4—5-ҹи ил бар верир. Һәр ағаҹдан илдә 80—100 *кг* А. јығылыр. Мејвәси ачыг-гырмызы вә түнд-гырмызы рәнкдәдир; јејилир, гурудулур, ширә, шәраб, мүрәббә, компот вә с. һазырламаг үчүн истифадә олунур. Тәркибиндә 7,3—17,5% шәкәр, 0,8—2,4% туршу, 0,15—0,88% ашы маддәси вар. ССРИ-нин бүтүн мејвәчилик зонасында, хүсусилә Мәркәзи гаратторпаг зонада, Волгабојунда, УССР вә БССР-дә, Гафгазда, о ҹүмләдән Азәрб. ССР-дә кениш јајылмышдыр. Респ.-да Күлүс, Кәнҹә, Әндәмич, Көјчај кими јерли сортлар вар; Авропа сортларындан Шпанка, Подбел вә Анадолу даһа чох әкилир.

АЛБАН ДӘНИЗИ—Хәзәр дәнизинин гәдим адларындан бири. Антик мәнбәләрдә ады чәкилир. Албан (Гафгаз) тајфаларынын ады илә әлагәдардыр.

АЛБАН ДИЛИ—*албанларын* (АХР) дили. Һинд-Авропа дилләринә дахилдир. Бу дилдә 3,5 млн.-а јахын адам данышыр (1973). Шм. (кег) вә ҹ. (токс) диалект групларына бөлүнүр. Лүғәт тәркибиндә латын, јунан, түрк вә славјан дилләриндән алынма сөзләр чохдур. Јазы системи латын графикасы әсасында тәртиб едилмишдир. Илк јазылы абидәләри 15 әсрә аиддир. 18 әсрдән е'тибарән әрәб әлифбасындан да истифадә олунмушдур. Мүасир әдәби дил 19 әсрин сонунда формалашмышдыр.

Әд.: Десницкая А. В., Албанский язык и его диалекты, Л., 1968.

АЛБАН (Гафгаз) **ӘЛИФБАСЫ** — Гафгаз албанларынын әлифбасы. 5 әсрин 1-ҹи рүбүндә индики Азәрб.ССР әразисиндә јарадылмышдыр. Илк дәфә 1937 илдә Јереванда Матенадаранын Ечмиадзин фондундакы 15 әсрә аид бир дәрслијин әлјазмасында И. Абуладзе тәрәфиндән ашкар едилмишдир; бурада мүхтәлиф әлифбаларла јанашы, А.ә. да верилмишди. 52 һәрфдән (10 саит вә 42 самит) ибарәт олан А.ә. ермәни вә күрҹү әлифбалары илә охшар ҹәһәтләрә маликдир. 5—7 әсрләрдә А.ә. кениш јајылмыш, мәктәбләрдә тәдрис едилмиш, бу әлифба илә дини, елми вә бәдии әсәрләр јазылмышдыр. 5—6 әсрләрә аид Албан тәгвими дә бу әлифба илә тәртиб олунмушдур. Ермәни вә албан килсәләри арасында кедән мүбаризәдә ермәни килсәсинин үстүнлүк газанмасы илә әлагәдар албан дилинин вә бу дилдә әдәбијјатын гадаған едилмәси, һәмчинин Албанијада әрәб һакимијјәтинин мөһкәмләнмәси, әрәб дили вә әлифбасынын јајылмасы нәтиҹәсиндә А.ә. 8 әсрдә арадан чыхмышдыр [бах һәмчинин *Албан* (Гафгаз) *китабәләри*]. Схемдә албан һәрфләринин ады вә јазылышы һәм латын, һәм дә Азәрб. (мө'тәризәдә) әлифбасы илә верилир. Латын вә Азәрб. әлифбаларында мүгабили олмајан албан һәрфләри бејнәлхалг шәрти ишарәләрлә көстәрилир (бах: Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, т. I, Тбилиси, 1974).

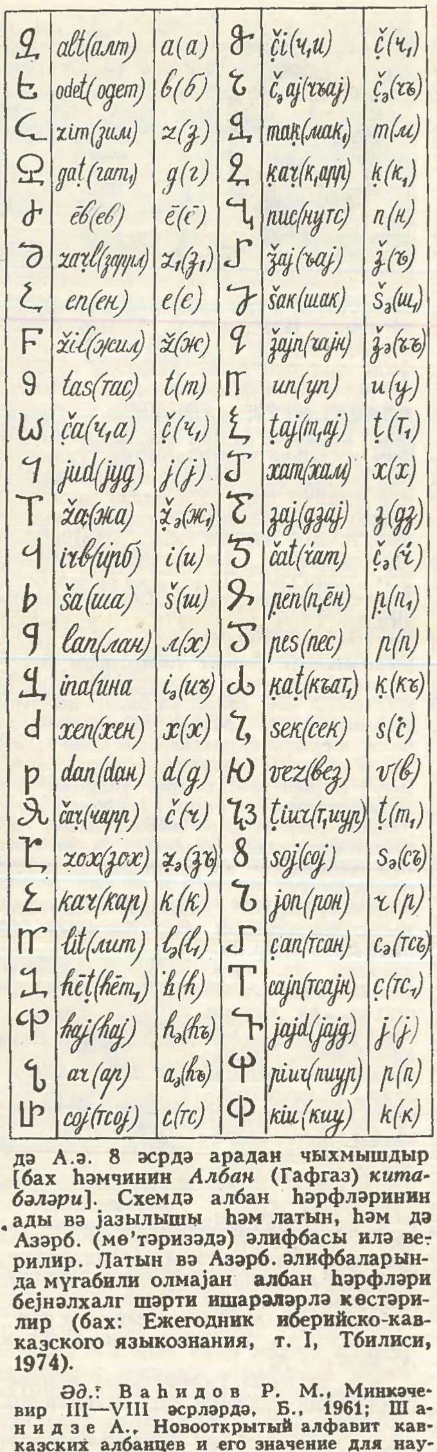

alṭ(алт)	a(a)	č̣i(ч$_1$и)	č̣(ч$_1$)
odet(одет)	b(б)	č̣$_ә$aj(чъај)	č̣$_ә$(чъ)
zim(зим)	z(з)	maḳ(мак$_1$)	m(м)
gaṭ(гат$_1$)	g(г)	ḳač̣(к$_1$арр)	ḳ(к$_1$)
ēb(еб)	ē(ē)	nuc(нутс)	n(н)
zaẓl(зәрл)	z$_1$(з$_1$)	ǯaj(ҹај)	ǯ(ҹ)
en(ен)	e(е)	šak(шак)	š$_ә$(ш$_1$)
žil(жил)	ž(ж)	ǯajn(ҹајн)	ǯ$_ә$(ҹъ)
tas(тас)	t(т)	un(ун)	u(у)
č̣a(ч$_1$а)	č̣(ч$_1$)	ṭaj(т$_1$ај)	ṭ(т$_1$)
jud(јуд)	j(ј)	xam(хам)	x(х)
ža(жа)	ž$_ә$(ж$_1$)	ʒaj(дзај)	ʒ(дз)
irb(ирб)	i(и)	čat(ћат)	č̣$_ә$(ћ)
ša(ша)	š(ш)	p̣ēn(п$_1$ēн)	p̣(п$_1$)
lan(лан)	l(л)	pes(пес)	p(п)
ina(ина	i$_ә$(иъ)	ḳaṭ(къат$_1$)	ḳ(къ)
xen(хен)	x(х)	sek(сек)	s(с)
dan(дан)	d(д)	vez(вез)	v(в)
čaṛ(чарр)	č(ч)	ṭiuṛ(т$_1$иур)	ṭ(т$_1$)
ʒox(ҙох)	ʒ$_ә$(ҙъ)	soj(сој)	s$_ә$(съ)
kar(кар)	k(к)	ron(рон)	r(р)
lit(лит)	l$_ә$(л$_1$)	c̣an(тсан)	c$_ә$(тсъ)
hēṭ(һēт$_1$)	h(һ)	c̣ajn(тсајн)	c̣(тс$_1$)
haj(һај)	h$_ә$(һъ)	jajd(јајд)	j(ј)
ar(ар)	a$_ә$(һъ)	piur(пиур)	p(п)
coj(тсој)	c(тс)	kiu(киу)	k(к)

Әд.: Ваһидов Р. М., Минкәчевир III—VIII әсрләрдә, Б., 1961; Шанидзе А., Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки, Изв. ИЯИМК Груз. ФАН СССР, т. 4, в. 1, 1938; јенә онун, Язык и письмо кавказских албанцев, Вестник отделения общественных наук АН Груз. ССР, Тбилиси, 1960, №1; Абрамян А. Г., Дешифровка надписей кавказских агван, Ереван, 1964; Гукасян В., О новонайденном списке албанского алфавита, «Советская тюркология», 1971, № 2; Dumezíl G., Une chretíente-dísparule Les albaníens du Caucase. Melanges asíatíques, CCXXXII, fas. 1, annees 1940—1941; Baíley H. W., Caucasíca, JRAS, prt. 1—2, 1943; Kurdian H., The newly díscovered alphabet of Caucasían Albaníans, JRAS, April, 1956.

АЛБАН (Гафгаз) **КИЛСӘСИ** — гәдим христиан килсәләриндән бири. 4 әсрин әввәлиндә, чар Урнајрын дөврүндә христианлыг Гафгаз Албанијасында дөвләт дини е'лан едилди. Чар, сарај адамлары вә феодал ә'јанлары тәрәфиндән гәбул едилән христианлыг әһали арасында зорла јајылырды. Христианлыгла јанашы гәдим јерли е'тигадлар да галмагда иди. Христианлыг јени феодал ҹәмијјәтинин идеоложи дајағына чеврилди. Албан әлифбасынын јарадылмасы, килсә мәктәбләринин ачылмасы, Сурија вә јунан дилләриндән Библија вә башга дини әдәбијјатын албан дилинә тәрҹүмә едилмәси христианлығын јајылмасы вә мөһкәмләнмәсиндә мүһүм рол ојнады. Бүтпәрәст мә'бәдләринин торпаглары вә әмлакынын хејли һиссәси килсәнин сәрәнҹамына кечди; чар вә задәканлар торпаг саһәләри ианә верирдиләр. Килсәнин хејринә әһалидән мүхтәлиф натурал веркиләр топланылырды. 4—5 әсрләрдә А.к. билаваситә Рома килсәсинә табе иди. Албан килсә башчылары—јепископлар (Күрҹүстан вә Ермәнистанда олдуғу кими) Ромада тәсдиг олунурду. Бу вәзијјәт 451 илдә Халкедонда чағырылмыш IV Үмумдүнја килсә јығынҹағына—христиан аләминдә гәрб вә шәрг килсәләри арасында (монофизитләр вә диофизитләр) догматик мүбаризә башлајана гәдәр давам етди. А.к.-нин мүстәгиллијинин мөһкәмләндирилмәсиндә *Алуен* (Агуен) *мәҹлиси* (488) мүһүм рол ојнады.

506 илдә Двин мәҹлисиндә А.к. күрҹү вә ермәни килсәләри илә бирликдә башга шәрг килсәләри (Искәндәријјә, Антиохија) кими монофизитлији гәбул етди. 551 ил Двин мәҹлисиндә исә А.к. Бизанс килсәсиндән ајрылыб автокефал (мүстәгил) олду.

Албанијада артыг мүәјјән субординасијаја малик килсә ијерархијасы јаранмышды. Бу, албан руһаниләринә килсә башчысыны мүстәгил сечмәк имканы верирди. Һәмин дөврдән А.к.-нин башчысы рәсми олараг католикос-архијепископ-патриарх адланмаға башланды. 551/52 илдә А.к.-нин мәркәзи Гәбәлә шәһәриндән Бәрдәјә көчүрүлдү.

6 әсрин сону—7 әсрдә Загафгазијада Бизансын сијаси тә'сиринин күчләнмәсилә әлагәдар А.к. күрҹү килсәсилә бирликдә диофизитләрә гошулду. Загафгазијанын әрәбләр тәрәфиндән ишғалындан сонра, 8 әсрин әввәлләриндә А.к. диофизитликдән ајрылды. Бизанс тә'сиринин гаршысыны алмаға чалышан әрәб хилафәти монофизитлији һимајә едәрәк христиан әһали барәдә Сасаниләрин јүрүтдүјү сијасәти давам етдирирди. Өзүнә табе христиан әһалинин вә килсәнин фәалијјәтини истигамәтләндирмәјә чалышан әрәб хилафәти сијаси мәгсәд күдәрәк ермәни килсәсинин көмәји илә А.к.-ни монофизитләшдирди; ијерархија ҹәһәтдән ону ермәни монофизит килсәсинә табе етди (705 илдә). Албан католикосуну ермәни католикосу тәсдиг етмәјә башлады. Бу, ијерархија принсипинин

позулмасы иди. Албанијанын дүзәнлик әјаләтләриндә вә шәһәрләрдә јашајан әһалинин ислам динини гәбул етмәси албан вә ермәни килсәләринин јахынлашмасына сәбәб олду. А.к.-нин тәдричән григорианлашмасы просеси башланды. Христиан әһалинин табе олдуғу албан католикослуғунун мәркәзи Арсах вил.-ндәки мүгәддәс Иаков килсәсинә көчүрүлдү. 14 әсрин сонунда А.к.-нин вә онун католикосунун игамәткаһы Ганзасар олду. Албан католикослуғу Ганзасар католикослуғу адланмаға башлады.

Догматик бирлијә бахмајараг албан вә ермәни килсәләри арасындакы ијерархија мүбаризәси давам едирди. Ермәни килсәсинин зәифләдији вә ваһид ермәни килсә мәркәзи олмадығы дөврләрдә (11,13 вә 15 әсрләр) албан јепиекоплары Ечмиадзин католикосу илә һесаблашмадан албан католикосларыны сечирдиләр. 1634 илдә Ганзасар патриархлығы Ечмиадзин дини мәркәзиндән хәбәрсиз албан католикосуну сечди. 1836 илдә Ечмиадзин ермәни католикослуғунун тә'киди илә Петербург Мүгәддәс Синоду албан католикослуғуну ләғв етди. А.к. ермәни католикослуғуна табе олду.

Әд.: История агван Моисея Каганкатваци, пер. с арм., СПБ, 1861; Буниятов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; Мамедова Ф. Дж., Из истории раннефеодальных отношений в Кавказской Албании, Изв. АН Азерб. ССР, 1968, №2; јенә онун, Агуэнские каноны 487/488 гг. как источник по социально-экономической истории Кавказской Албании, Изв. АН Азерб.ССР, 1968, №4; јенә онун, Еще раз о датировки Агуэнских канонов, Изв. АН Азерб.ССР, 1973, №3.

АЛБАН (Гафгаз) **КИТАБӘЛӘРИ** — Гафгаз албанларынын еркән орта әср епиграфик абидәләри. Мовсес Каланкатлынын «Албан тарихи» әсәриндә вә еркән орта әср ермәни мәнбәләриндә албан әлифбасы һаггында мә'лумат вар. 1948—52 илләрдә Минкәчевирдә апарылан археоложи газынтылар заманы үзәриндә А.к. олан 5—6 әсрләрә аид абидәләр тапылмышдыр. 5—6 әср христиан мә'бәдиндәки меһрабын үзәриндә (дашдан дүзәлдилмиш дөрдкүнч хач отурачағынын пәрвазында) һәкк едилмиш јазы дөврүмүзәдәк чатмыш ән бөјүк китабәдир. Үзәриндә А.к. олан дикәр абидәләр кил шамданлар вә күп парчаларыдыр. А.к. индијәдәк охунмамышдыр.

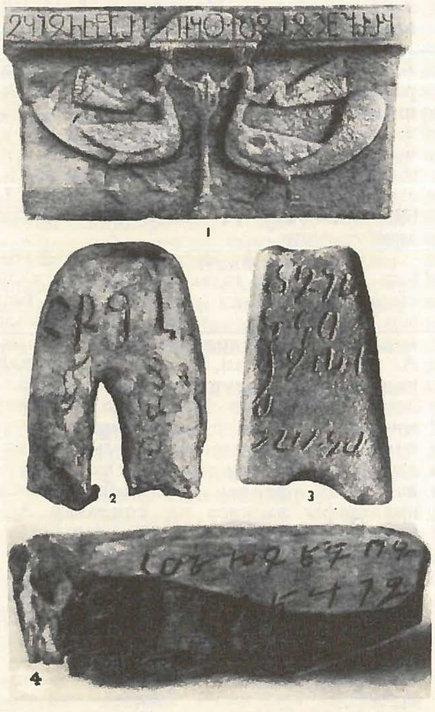

Үзәриндә албан јазылары олан Минкәчевир тапынтылары: *1*—христиан мә'бәдинин меһрабы; *2*, *3*, *4*—кил шамдан фрагментләри.

Әд.: Ваһидов Р. М., Минкәчевир епиграфик абидәләринин археоложи характеристикасы, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (ичтимаи елмләр серијасы), 1958, №4; Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании М.—Л., 1959; Абрамян А. Г., Дешифровка надписей кавказских Агван, Ереван, 1964; Гукасян В., Опыт дешифровки албанских надписей Азербайджана, Изв. АН Азерб.ССР (серия литературы, языка и искусства), 1969, №2; Климов Г. А., К состоянию дешифровки агванской (кавказско-албанской письменности), «Вопросы языкознания», 1967; №3; јенә онун, К чтению двух памятников агванской (кавказско-албанской) эпиграфики, «Вопросы языкознания», 1970, № 1.

АЛБАН ЧАЈЫ—Гафгаз Албанијасында чај. Антик мәнбәләрдә Хәзәр дәнизинә төкүлдүјү көстәрилир. Јунан чоғрафијашүнасы *Птолемејин* (2 әср) мә'луматына көрә, Албанија әразисиндән ахыб Күрә төкүлүрмүш. Бә'зи мүәллифләр исә ону Күрүн голларындан бири һесаб едир. А. А. Бакыханов вә б. А.ч.-ны Самур чајы илә ејниләшдирирләр.

АЛБАНА—Азәрб.-да, гәдим шәһәр. Птолемеј (2 әср) «Чоғрафи тә'лимнамә» әсәриндә А.-нын *Кас чајы* мәнсәбиндә олдуғуну көстәрмишдир. Бир сыра алимләр *Торпаггала*, Дәрбәнд, Әлвәнд к. (Зәрдаб р-ну) илә ејниләшдирирләр. А.-нын Бакы јахынлығында олмасы да күман едилир. Лакин индики *Алпан* к.-нин (Губа р-ну) А. олмасы еһтималы даһа инандырычыдыр.

АЛБАНИЈА (Гафгаз) — Шәрги Загафгазијада гәдим дөвләт. Индики Азәрб.ССР әразисини вә Дағ.МССР-ин ч. һиссәсини (Бөјүк Гафгаз сыра дағларынын шм.-ш. әтәкләриндән Кичик Гафгаз дағлары вә Араз чајына, Габырры чајындан Хәзәр дәнизинә гәдәрки әразини, Мил вә Муған дүзләрини) әһатә едирди. Тәгр. е.ә. 4—3 әсрләрдә формалашдығы еһтимал олунур. Пајтахты Кабалака (Гәбәлә), 5 әсрдән исә Бәрдә ш. иди. Мәнбәләрдә Албанија (антик), Ардан (орта фарс), *Арран* (әрәб), Рани (күрчү), Ағван (ермәни), Аран (Сурија) вә с. кими ады чәкилир. Хилафәт дөврүндә исә, адәтән, Күр вә Араз чајлары арасындакы әрази Арран адланырды. Гәдим вә еркән орта әср мәнбәләринин мә'луматына көрә А.-нын әсас вил.-ләри ашағыдакылар иди: Лпина, Камбисена (Камбечан), Шәки, Кабалака (Гәбәлә), Һечери, Чола (Лпина вә Чола ајры-ајры дөврләрдә мүәјјән дахили мухтаријјәтә малик олмушлар), Күрүн сол саһилиндә Каспиана (е.ә. 2 әсрдә ермәни чары I Арташес тәрәфиндән ишғал едилмиш вә е.ә. 55 илә гәдәр Ермәнистанын, сонралар исә каһ А.-нын, каһ да Атропатенанын тәркибиндә олмушдур. 4 әсрин 2-чи јарысындан А.-ја гатылмышдыр), Ути, Сакасена (Шакашена), Кирдиман, Арсах, Сүник (Араз чајынын сол саһилиндә, А.-нын ч. учгарында јерләшән бу вил. етник, сијаси вә мәдәни чәһәтдән А. илә даһа чох бағлы иди).

Гәбәләнин гала диварларынын галығы.

А. һаггында гәдим јунан, латын, ермәни, күрчү, Сурија, әрәб мәнбәләриндә мә'лумат верилмишдир. Археоложи газынтыларда да А. тарихинә аид материаллар ашкар олунур. Әсас тарихи мәнбә исә *Мовсес Каланкатлынын* «Албан тарихи» әсәридир. Албан халгы утиләр, гаргарлар, келләр, легләр, каспиләр, силвләр, санарлар вә б. тајфалар әсасында формалашмышдыр. А.-нын етник өзәји Күрүн сол вә сағ саһилләриндә јерләшмишди. Албанларын ады илк дәфә 2 әср мәнбәјиндә е.ә. 4 әсрдә баш вермиш һадисәләрлә (албанлар Иран шаһы III Даранын ордусу тәркибиндә Македонијалы Искәндәрә гаршы дөјүшмүшләр) әлагәдар чәкилир. А. әһалиси әкинчилик, малдарлыг, бағчылыг, балыгчылыг, овчулуг, ипәкчилик, тохучулуг, метал е'малы, тичарәт вә с. илә мәшғул олурду. Сүн'и суварма системи нисбәтән јүксәк инкишаф етмишди. Јалојлутәпә, Минкәчевир вә с. јерләрдән тапылмыш археоложи материаллар А.-нын вил.-ләри арасында игтисади вә мәдәни әлагәләрин инкишафыны көстәрир. А. әһалиси тәбиәт гүввәләринә (Ај, Сәма, Күнәш) ситајиш едирди. Ај илаһәсинин әсас мә'бәдләриндән бири Иберија илә сәрһәдин јахынлығында иди.

Ибтидаи ичма гурулушунун дағылмасы, синфи чәмијјәтин вә еркән гулдарлығын мејдана кәлмәси нәтичәсиндә албан тајфа иттифагы әсасында албан дөвләти јаранды. Лакин еһтимал ки, А.-да гулдарлыг мүнасибәтләри үстүнлүк тәшкил етмәди. Мадди не'мәтләрин әсас истеһсалчылары ичма үзвләри иди.

Бәрдә, Гәбәлә, Хыныслы вә с. әразиләрдән тапылмыш Македонија, Се-

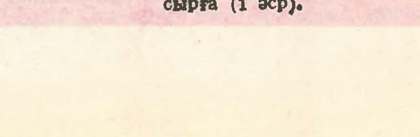

Исмајыллы р-нунун Галакаһ кәнди. Ичәрисиндә этир кәздирилән гырмызыгаш сырға (1 әср).

левки (е.ә. 2 әср), Рома вә Аршаки пуллары (е.ә. 1 әср—ерамызын 1—3 әсрләри) А.-нын тиҹарәт әлагәләрини ҝөстәрир. Гәдим мәнбәләрдә 30-дан чох албан шәһәринин ады чәкилир. А.-да антик дөврдә азад әһалинин, јохсулларын, задәканларын, каһинләрин вә чарларын олмасы мә'лумдур. Ерамызын 1 әсринин орталарынадәк А.-ны јерли мәншәли һөкмдарлар идарә едирди. Е.ә. 1 әсрдә А. гошуну 60 мин пијада вә 22 мин сүваридән ибарәт иди. Албан гошуну Оројсун, сонралар исә Зоберин башчылығы илә ромалылара гаршы мүбаризә апармышды. Албанлар Загафгазијаја һүҹум едән Рома сәркәрдәләри Лукулла (е.ә. 69—67 илләр), Помпејә (е.ә. 66—65 илләр) вә Публи Каниди Красса (е.ә. 37—36 илләр) гаршы гоншу ермәниләр вә иберләрлә бирликдә вурушмушлар. 1 әсрин 80—90-ҹы илләриндә ромалылар јенидән А.-ја һүҹум едиб Хәзәр дәнизинә гәдәр ирәлиләдиләр. Буну Бөјүкдаш (Гобустан) китабәси дә тәсдиг едир. Е.ә. 1 әср вә ерамызын 1—2 әсрләриндә Рома вә Парфија А.-ны ишғал етмәјә чалышырды. Бу мүһарибәләр заманы истиглалијјәтини сахлаја билән А. Загафгазијада Рома вә Парфија тәҹавүзүнүн дәф едилмәсиндә әһәмијјәтли рол ојнады. 72 илдә *аланлар* А.-ја һүҹум етди. А.-нын тәсәррүфатына ағыр зәрбә вурулду.

Парфија Аршакиләри асылы өлкәләрдә (Албанија, Ермәнистан, Атропатена вә с.) өз нәсилләринин нүмајәндәләрини һакимијјәт башына кечирирдиләр. Беләликлә, 6-ҹы әсрә гәдәр давам едән албан *Аршакиләринин* һөкмдарлығы јаранды.

3—7 әсрләрдә А.-да феодал мүнасибәтләри һаким иди. Торпаг үзәриндә дөвләт вә феодал хүсуси мүлкијјәти јаранмышды. 3—6 әсрләрдә торпаг үзәриндә мүлкијјәтин дөвләт формасы (һөкмдарын шәхсиндә) үстүнлүк тәшкил едирди. Феодал мүлкијјәти ики формада мөвҹуд иди: 1) иҹма торпаг саһиблијинин дағылмасы вә дөвләт тәрәфиндән һаким синфин нүмајәндәләринә мүлк һүгугунда верилмиш ирси торпаг саһиблији («дастакерт»); 2) дөвләт тәрәфиндән хидмәтләринә ҝөрә һаким синфин нүмајәндәләринә мүвәггәти истифадәјә верилмиш шәрти торпаг саһиблији («хостак»). Шәрти «хостак»ларын ирси торпаг саһиблијинә—«дастакерт»ләрә чеврилмәси ән'әнәви шәкил алмышды. Истисмар олунан әсас синиф феодалдан асылы кәндлиләр иди. Гул әмәјиндән анҹаг ев тәсәррүфатында истифадә олунурду. Натурал шәкилдә топланан веркиләр әсас истисмар формасы иди. А.-да феодализмин хүсусијјәти (диҝәр Шәрг өлкәләриндә олдуғу кими) феодалларын шәхси тәсәррүфатларынын олмамасы вә ја әһәмијјәтсиз дәрәҹәдә олмасы иди. Һаким синфин дахилиндә феодал ијерархијасы јаранды. Дөвләт мәркәзләшир вә чар һакимијјәти ҝүҹләнирди. Һөкмдар өлкәнин дүнјәви вә дини һакими кими ганунвериҹилик һүгугуна малик иди. О, мәшвәрәт шурасына рәһбәрлик едир, килсә јығынҹаглары чағырыр, һәрби гүввәләрә команданлыг едирди.

4 әсрин әввәлләриндә башда һөкмдар Урнајр олмагла албан задәканлары христианлығы гәбул етди. Христианлыг А.-да дөвләт дининә чеврилди. Лакин ҝениш јајылмады. Әһалинин бир гисми гәдим е'тигадлары олан бүтпәрәстлији, диҝәр гисми исә маздаизми горујуб сахлады. А.-нын тәшкилатҹа автокефал (мүстәгил) олан килсәсинин башында патриарх-католикос дурурду [бах *Албан* (Гафгаз) *килсәси*]. 4 әсрин әввәлләриндән А. Сасани империјасынын тәркибиндә иди. А.-нын мүһүм стратежи әһәмијјәтини (Гафгаз кечидләринин горунмасы) нәзәрә алан Сасани һөкмдарлары дахили идарәетмә системини анҹаг бурада сахламышдылар. 5 әсрин орталарынадәк Сасаниләрлә А. һөкмдарлары арасында сүлалә никаһлары илә мөһкәмләндирилән мүттәфиглик мүнасибәтләри мөвҹуд иди. Игтисади вә сијаси зүлмүн ҝүҹләнмәси нәтиҹәсиндә 5 әсрдә Сасаниләр әлејһинә албанларын, ермәниләрин вә иберләрин үсјаны олду [бах *Аварајр* (Аварај) *вурушмасы*, *Халхал вурушмасы*]. 457—62 илләрдә албан һөкмдары II *Ваченин* дөврүндә Сасаниләрә гаршы үсјан баш верди. 462 илдә Сасаниләр албан һөкмдарлығыны ләғв едиб А.-ны өз әјаләтләринә чевирдиләр. Лакин 481—84 илләрдә Сасаниләр әлејһинә баш вермиш үсјанын тә'сири илә Сасаниләр 487 илдә III *Вачаганын* [487—510] симасында албан Аршакиләринин һакимијјәтини бәрпа етдиләр. III Вачаганын һакимијјәт илләри А.-нын сијаси мүстәгиллијинин мөһкәмләндирилмәси вә мәдәни дирҹәлиш дөврү иди.

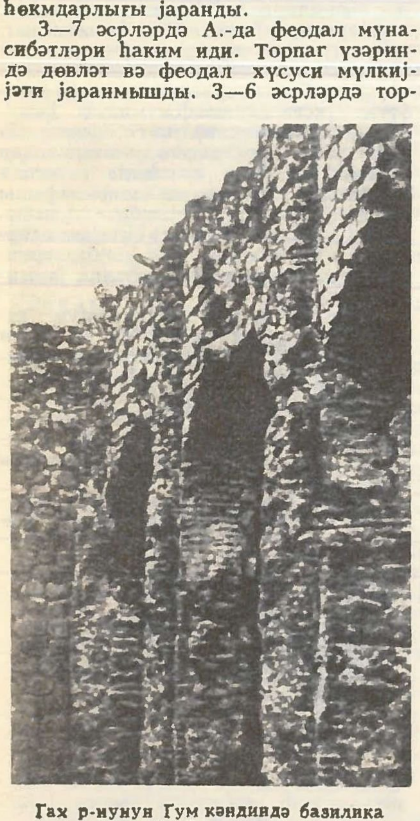

Гах р-нунун Гум кәндиндә базилика (6—7 әсрләр).

5—6 әсрләрдә А.-ја түркдилли тајфаларын (һунлар, савирләр, булгарлар, барсилләр, хәзәрләр) систематик ахыны башлады. Һунларын һүҹуму нәтиҹәсиндә 5 әсрдә А.-нын пајтахты Гәбәләдән Бәрдәјә көчүрүлдү. 6 әсрдә Гәбәлә әразисиндә савирләрин вә хәзәрләрин јашајыш мәнтәгәләри мөвҹуд иди. Бунлар А. әһалисинин дилләриндә түрк дилләри үнсүрләринин мејдана ҝәлмәсинә вә јајылмасына сәбәб олду. 6 әсрин сону— 7 әсрин әввәлиндә А.-да Ҝирдиман һакимләри *Меһраниләр* сүлаләси ҝүҹләнди. Бу сүлаләнин ән гүдрәтли һөкмдары *Ҹаваншир* өлкәнин истиглалијјәтини горумаг үчүн мүхтәлиф вахтларда Бизанса, Сасаниләрә, әрәбләрә вә хәзәрләрә гаршы мүбаризә апармалы олмушду. Меһраниләрин һакимијјәти илләриндә А. сијаси вә мәдәни ҹәһәтдән чичәкләнмә дөврү кечирирди.

Феодал мүнасибәтләринин мөһкәмләнмәси мәһсулдар гүввәләрин инкишафына шәраит јаратды. Сүн'и суварма шәбәкәси ҝенишләнди (*Ковурарх* вә с.); памбыгчылыг вә ипәкчилик инкишаф етди, метал е'малы артды. Сәнәткарлыг вә тиҹарәтин ҝенишләнмәси шәһәр һәјатынын ҹанланмасына сәбәб олду. Дәрбәнд, Шабран, Шамахы, Шәки, Гәбәлә, Шәмкир, Ҝәнҹә, Бәрдә, Бејләган вә с. шәһәрләр өлкәнин игтисади, мәдәни вә сијаси һәјатында мүһүм рол ојнајырды. Әсас карван јолларынын кәсишдији нөгтәдә јерләшмиш Бәрдә Јахын вә Орта Шәргин мүһүм тиҹарәт мәркәзләриндән биринә чеврилди. Бәрдәдә пул кәсилирди. 3—7 әсрләрдә Сасани ҝүмүш пулу А.-да да ишләдилирди.

4—8 әсрләрдә албан мәдәнијјәти христианлыға гәдәрки вә христиан дини ҝөрүшләринин тә'сири алтында инкишаф едирди. 5 әсрин әввәлләриндә артыг албан әлифбасы мөвҹуд иди [бах *Албан* (Гафгаз) *әлифбасы*]. А.-да мәктәбләр ачылыр, дини вә дүнјәви әсәрләр албан дилинә тәрҹүмә олунур, елм вә әдәбијјат инкишаф едирди.

7 әсрдә А. *Иран—Бизанс мүһарибәләринә* ҹәлб олунду (624 илдә Бизанс императору Ираклинин А.-ја мүвәффәгијјәтсиз һүҹуму; 626—30 илләрдә хәзәрләрин А.-да һөкмранлығы). 654 илдән А.-нын әрәб гошунлары тәрәфиндән ишғалы башланды. Ҹаванширин вә Вараз Трдатын һакимијјәти дөврүндә хәзәрләр јенидән А.-ја һүҹум етди (660—64, 670—84 илләр). Бизансын, Хилафәтин вә Хәзәр хаганлығынын һүҹумларына мә'руз галан А. 685 илдән һәр үч өлкәјә баҹ вермәјә мәҹбур олду.

705 илдән А. Әмәвиләр хилафәтинин тәркибинә гатылды. Меһраниләр сүлаләси номинал шәкилдә һәлә бир әср һакимијјәтдә галса да, әслиндә өлкәни әрәб әмирләри идарә едирди. А. әразиси Арран, Муған вә Ширван вил.-ләринә бөлүндү. Әрәб феодаллары ислам дини васитәсилә өз һакимијјәтләрини мөһкәмләндирир, күтләләри амансызҹасына истисмар едирдиләр. Әрәб ишғалынын илк дөврүндә А.-да феодал мүнасибәтләринин инкишафы ләнҝисә дә, сонралар Аббасиләр дөврүндә јенидән ҝүҹләнди. Шәрти торпаг саһиблији—*игта*, мүсәлман дини мүәссисәләринин торпаг саһиблији—*вәгф* ҝениш јајылды. Натурал веркиләр үстүнлүк тәшкил едирди. Әсас верки *хәраҹ* иди. Исламы гәбул етмәјән әһалидән *ҹизјә* алынырды. Гулдарлыг уклады да сахланылырды.

Хилафәти хәзәрләр, Шәрги славјанлар, Прибалтика вә Скандинавија халглары илә бирләшдирән бејнәлхалг тиҹарәт јоллары А. әразисиндән кечирди. Бу, А.-да шәһәр һәјатыны чанландырды. Мәркәзиндә базар мејданы олан јени типли јашајыш мәнтәгәләри јаранды. Бәрдә, Кәнчә, Шамахы, Дәрбәнд, Бакы, Бејләган вә с. ири шәһәрләрә чеврилди.

Бабәкин башчылыг етдији һәрәкат Шәргдә, о чүмләдән Загафгазијада Хилафәтин һакимијјәтини хејли зәифләтди. Һәлә 8 әсрин 40-чы вә 90-чы илләриндә А.-да әрәб зүлмүнә гаршы үсјанлар олмушду. 852 илдә әрәбләрә гаршы мүбаризәјә Бејләган вил.-нин һакими јерли феодал Јесаи Әбу Муса башчылыг едирди. 9 әсрин 2-чи јарысында Аббасиләр хилафәтинин тәнәззүлә башламасы илә А. әразисиндә феодал дөвләтләри јаранды. Шәки вил.-нин һакими *Сәһл ибн Сумбат* Арраны (Күрүн сағ саһилини) әлә кечирәрәк А. һөкмдары олду. 893 илдә Сәһл ибн Сумбатын нәвәси *Григори Һамама* (Һамам) Күрүн сол вә сағ саһилләриндәки әразиләри бирләшдирди. Онун өлүмүндән сонра А. ики һиссәјә бөлүндү. Күрүн сағ саһилиндәки әрази (Арсах, Ути—мәркәзи Парисос иди) Григори Һамаманын оғлу Саһак Севадын, сол саһилиндәки әрази (Камбисена-Ерети) исә дикәр оғлу Атрнерсехин [910—50] һакимијјәти алтында галды. Атрнерсехин вәлиәһди Севад Ишханик [950—60] вә она табе олан әһали христианлығын халкидончулуг тәригәтини гәбул етди. Ширванда Мәзјәдиләрин Ширваншаһлар дөвләти, Күрүн сағ саһили әразисиндә Шәддадиләр дөвләти, Арсахда исә өзүнү «Албан чары» адландыран Һәсән Чалалын һөкмдарлыг етдији Хачын кнјазлығы јаранды. Дәрбәнди Һашимиләр сүлаләси идарә едирди.

Әрәб ишғалындан сонра албан халғынын тарихиндә, онун өзүнәмәхсус мәдәнијјәтиндә бөјүк дәјишикликләр баш верди. Әрәб ҳилафәтинин вә ермәни килсәсинин тәзјиги нәтичәсиндә албанларын мүсәлманлашмасы вә григорианлашмасы башланды. А.-нын дүзәнлик һиссәсинин, шәһәрләрин, хүсусилә христианлыға гәдәрки е'тигадларыны сахламыш әһалиси ислам динини гәбул етди. Христиан динини сахламыш албанлар исә тәдричән ермәниләшдиләр. А. сијаси, етник анлајыш чәһәтдән вә үмумијјәтлә бир өлкә кими әһәмијјәтини итирди. Сонралар «Албанија», «Албан өлкәси» анлајышлары албан католикослуғундан вә албан килсәсиндән асылы олан христиан әһалинин јашадығы әразини билдирирди.

А. дөврүнә аид Торпаггала, Ләкит мә'бәди, Бешбармаг, Гум мә'бәди, Килкилчај сәдди, Киш мә'бәди, Дәрбәнд сәдди, Чыраггала, Кирдиман галасы (Чавананшир галасы), Ковурарх вә с. абидәләр галмагдадыр.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Ваһидов Р. М., Минкәчевир III—VIII әсрләрдә, Б., 1961; История агван Моисея Каганкатваци, пер. с арм., СПБ, 1861; Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959; Халилов Дж., Древнее поселение Хыныслы, Изв. АН Азерб. ССР (серия общественных наук), 1961, №3; јенә онун, Городище Хыныслы—памятник древней Кавказской Албании, «Советская археология», 1962, №1; Ямпольский З. И., Древняя Албания III—I вв. до н.э., Б., 1962; Вопросы истории Кавказской Албании. Сб. ст., Б., 1962; Буниятов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; Мамедова Ф. Дж., Из истории раннефеодальных отношений в Кавказской Албании, Изв. АН Азерб.ССР (серия истории, философии и права), 1968, №2; јенә онун, Агуэнские каноны как источник по социально-экономической истории Кавказской Албании, Изв. АН Азерб. ССР (серия истории, философии и права), 1968, №4; Бабаев И. А., К вопросу о взаимосвязях Кавказской Албании с сасанидским Ираном (по материалам глиптики и нумизматики). Искусство и археология Ирана. Всесоюзная конференция (1969), Доклады, М., 1971; Гукасян В., Тюркизмы в «Истории албан» Моисея Утийского. Структура и история тюркских языков, М., 1971; Алиев К., Кавказская Албания (I в. до н.э.—I в. н.э.), Б., 1974; Юсифов Ю. Б., О некоторых языковых элементах тюркского происхождения в сочинении албанского историка, «Советская тюркология», 1974, №2; Халилов Дж., Бабаев И., О городах Кавказской Албании, «Советская археология», 1974, №4; Алиев Играр, Османов Ф. Л., Бассейн рек Геокчай-Гирдманчай-Ахсучай в античное время, «Советская археология», 1975, №1; Алиев Играр, К интерпретации §§ 1, 3, 4 и 5, гл. IV, кн. XI, «Географии» Страбона, ВДИ, 1975, №3.

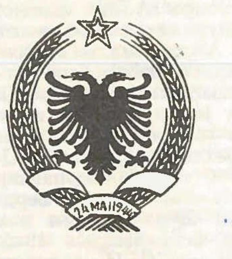

АЛБА́НИЈА (Shqipëria), Албанија Халг Республикасы—(Republika Popullore e Shqipërisë).

Үмуми мә'лумат. Балкан ј-а-нын ч.-г.-индә дөвләт. Адриатик вә Иони дәнизләри саһилиндәдир. Саһ. 28,7 мин *км*². Әһ. 2,4 млн. (1975). Пајтахты Тирана ш.-дир. Инзибати чәһәтдән 26 ретијә (р-на) бөлүнүр. Тирана ш. ајрыча инзибати ваһид кими ајрылмышдыр.

Дөвләт гурулушу. А. сосиалист дөвләти, халг респ.-сыдыр. Гүввәдә олан конститусијасы 1946 илдә гәбул едилмишдир (1950, 1958, 1968 илләрдә әлавәләр олунмушдур). Дөвләт һакимијјәтинин али вә јеканә ганунверичи органы әһали тәрәфиндән 4 ил мүддәтинә сечилән бирпалаталы Халг Мәчлисидир (сессијалары арасындакы дөврдә онун Рәјасәт һеј'әти). 18 јашына чатмыш бүтүн вәтәндашларын сечмәк вә сечилмәк һүгугу вар. Халг Мәчлиси Рәјасәт һеј'әтини сечир, ганунлар гәбул едир, һөкумәти тәшкил едир, Али мәһкәмәни сечир, Баш прокурору тә'јин едир. Дөвләт һакимијјәтинин али ичраедичи вә сәрәнчамверичи органы—Назирләр Шурасы Халг Мәчлиси гаршысында мәс'улдур. Дөвләт һакимијјәтинин јерли органлары олан кәнд, локалитет, шәһәр вә р-нларын халг шураларыны әһали 3 ил мүддәтинә сечир. А.-нын мәһкәмә системи Али мәһкәмә, р-и мәһкәмәләри, шәһәр, кәнд вә шәһәр р-нларынын халг мәһкәмәләри вә һәрби трибуналлардан ибарәтдир.

Тәбиәт. А. әразисинин чох һиссәси дағлыгдыр. Ән јүксәк зирвәси (2764 *м*) Кораби д.-рындадыр. Адриатик дәнизи саһили ени 40—45 *км*-ә чатан аккумулјатив дүзәнликдир. Фајдалы газынтылары: хромит, нефт, дәмир-никел филизи, мис филизи, битум вә с. Иглими субтропик Аралыг дәнизи типлидир. Јајы гызмар вә гуру (ијулда орта темп-р 24—25°С), гышы рүтубәтли јумшаг (јанварда орта темп-р 8—9°С) кечир. Иллик јағынты 1000 *мм*. Дағларда иглим нисбәтән сојуг вә рүтубәтлидир; гышда шахта —20°С-јә чатыр. Иллик јағынты 2000—2600 *мм*. Чајларынын (Дрин, Семани, Шкумбини вә с.) һидроенержи еһтијаты зәнкиндир. Шкодер, Преспа вә Охрид көлләри гисмән А. әразисиндәдир. Гәһвәји, гонур мешә торпаглары вар. Әразинин 35%-и мешәликдир (әсасән палыд, фыстыг). Чанавар, чаггал, чөлдонузу, саһил р-нларда чохлу су гушлары вар.

Әһали. Әһалинин 96%-индән чоху *албанлардыр*. Јунанлар (2%-дән чох), валахлар вә б. халглар да јашајыр. Дөвләт дили албан дилидир. Диндарларын тәгр, 3/4-ү мүсәлман, галаны христиандыр. Ишләјән әһалинин 62%-и к.т.-нда чалышыр (1970). Орта иллик артым 3,2%-дир (1970—73). Шәһәр әһалиси 33%-дән чохдур (1973). Бөјүк шәһәрләри: Тирана — тәгр. 195 мин (1975), Дуррес—57 мин, Шкодер—55 мин, Влјора—51 мин (1973).

Тарихи очерк. А. әразисиндә илк инсан Орта Палеолит дөврүндә мәскән салмышдыр. Гәдим әһалиси *иллири јалылар* олмушдур. Е.ә. 4 әсрдә иллирија тајфаларынын илк дөвләти јаранмышдыр. Е.ә. 2 әсрдә А. әразисини Рома ишғал етмиш, Рома империјасы парчаландыгдан сонра бу әрази Бизанс империјасына дахил едилмишди. 6 әсрин сонундан А. әразисиндә славјан тајфалары мәскунлашды. 8 әсрдән феодал мүнасибәтләри формалашмаға башлады. 9—11 әсрләрдә А. Биринчи Болгар чарлығынын тәркибиндә олмуш, сонра исә јенидән Бизансла бирләшдирилмишдир. 12 әсрин сонунда илк албан феодал дөвләти—Арбери кнјазлығы јаранды. Бизанс империјасынын сүгутундан сонра А.-нын бир һиссәси Венесијанын, галан һиссәси Епир дөвләтинин әлинә кечди. 13 әсрин сону—14 әсрин әввәлләриндә А. әразисинин г. һиссәси Неапол краллығына, шм. һиссәси Сербијаја дахил иди. 14 әсрин орталарында исә А. бүтүнлүклә Сербијаја гатылды. 14 әсрин ахырларында Түркијә А. әразисинин чох һиссәсини ишғал етди. 15 әсрин орталарындан албан халгынын ишғалчылара гаршы мүбаризәси күчләнди. *Искәндәрбәјин* јаратдығы дөвләт 25 ил Түркијәнин бүтүн һүчумларыны дәф етди. Онун өлүмүндән (1468) сонра Түркијә 1479 иләдәк А.-ны, демәк олар ки, бүтүнлүклә әлә кечирди. Османлы ағалығы А.-нын ичтимаи-сијаси инкишафыны әсаслы сурәтдә дәјишди. А.-да мүсәлманлыг јајылмаға башлады. Торпаг саһиблијинә һәрби-лен системи тәтбиг олунду. Кәндлиләр феодаллара вә хәзинәјә верки верирдиләр. Исламы гәбул етмәјәнләрдән үстәлик чан веркиси (чизјә) дә алынырды. Исламын јајылмасына вә ағыр феодал зүлмүнә гаршы кәндли үсјанлары (1481, 1537, 1571, 1708—11, 1716 вә с.) мүвәффәгијјәт газанмырды. 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлләриндә Османлы империјасынын зәифләмәси нәтиҹәсиндә албан феодалларынын ролу артды, сепаратизм мејлләри күҹләнди. 19 әсрин орталарында А.-да капиталист мүнасибәтләри јаранмаға башлады. Милли буржуазијанын јаранмасы азадлыг һәрәкатыны кенишләндирди.

Берлин конгресинә (1878) көрә, албанлар јашајан әразинин Черногорија вә Јунаныстан арасында бөлүшдүрүлмәси халгын бөјүк е'тиразына сәбәб олду. Бу наразылыгдан өз мәнафеји үчүн истифадәјә чалышан Түркијәнин көмәји илә Призрен лигасы јарадылды. Лакин лига тезликлә Түркијә илә әлагәни кәсиб мухтаријјәт тәләб етди. Түркијә өзүнү мүвәггәти вә мухтар албан һөкумәти адландыран Призрен лигасыны дағытды.

20 әсрин әввәлләриндә А. Авропа империалист дөвләтләринин рәгабәт мејданына чеврилди. Русијада 1905—07 илләр ингилабы вә кәнҹ түркләр ингилабы албанларын милли азадлыг һәрәкатыны хүсусилә гүввәтләндирди. 1905—07 илләрдә албан фәһлә синфинин мүстәгил чыхышлары олду. 1912 илдә Түркијә ағалығына гаршы бөјүк үсјан олду. Үсјана башчылыг едән феодаллар хәјанәт едәрәк Түркијә һөкумәти илә сазишә кирди. Түркијә һөкумәти А.-ја гисмән инзибати мухтаријјәт һүгугу верәҹәјини вә'д етди. Лакин Биринҹи Балкан мүһарибәсинин (1912) башланмасы вәзијјәти дәјишди. А.-ны Черногорија, Сербија, сонра исә Јунаныстан ишғал етди. Түркијәнин мәғлубијјәти вә А.-нын галиб дөвләтләр арасында бөлүшдүрүлмәк тәһлүкәси милли азадлыг һәрәкатыны күҹләндирди. 1912 ил нојабрын 28-дә өлкәнин мүхтәлиф р-н вә мүһаҹир мәркәзләри нүмајәндәләринин Влјора јығынҹағында А. мүстәгил е'лан едилди вә мүвәггәти һөкумәт јарадылды. Лондон сүлһ мүгавиләси (1913) А.-нын истиглалијјәтини тәсдиг етди, лакин әслиндә өлкәдә империалист дөвләтләрин протекторлуғу јаранды.

Биринҹи дүнја мүһарибәси заманы А. һәрби әмәлијјат мејданына чеврилди. *Антанта* дөвләтләри вә Италија арасында имзаланмыш кизли Лондон мүгавиләси (1915) А.-нын мүстәгиллијини ләғв етди. Мүһарибәнин сонунда Италија, Сербија вә Јунаныстан А. әразисини ишғал етди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири илә албан халгы ишғалчылара гаршы силаһлы мүбаризәјә галхды. 1920 ил јанварын 21—31-дә Лүшнедә чағырылан Албан Милли Конгреси А.-нын истиглалијјәтини е'лан етди. 1922 илдә өлкә ишғалчылардан тәмизләнди.

А.-нын керидә галмыш аграр өлкә олмасы демократик ислаһатлар кечирилмәсини тәләб едирди. Лакин хариҹи империалистләрә архаланан феодал-мүлкәдар һөкумәти бундан бојун гачырырды. Бу, өлкәдә ингилаби бөһран вәзијјәти јаратды. «Башкими» тәшкилатынын рәһбәрлик етдији антифеодал халг һәрәкаты 1924 илин ијунунда үсјанла нәтиҹәләнди. Бу, әслиндә буржуа демократик ингилабы иди. Ф. Нолинин башчылығы илә демократик һөкумәт тәшкил олунду, ССРИ илә дипломатик әлагә јарадылды. Лакин фәһлә синфинин, демократик гүввәләрин сијаси вә тәшкилати зәифлији, буржуазијанын сәбатсызлығы үзүндән ингилаби наилијјәтләри горумаг мүмкүн олмады, империалист дөвләтләрин јардымы илә А.-да демократик һәрәкат јатырылды. 1925 ил јанварын 21-дә А. респ. е'лан едилдисә дә, әслиндә, өлкәдә иртиҹа режими јаранды. А. Италијанын аграр хаммал мәнбәјинә вә әслиндә протекторлуғуна чеврилди. Лакин иртиҹа халг күтләләринин мүгавимәтини гыра билмәди. 30-ҹу илләрин әввәлләриндә Корча, Шкодер вә Тирана ш.-ләриндә илк коммунист груплары јаранды. 1939 ил апрелин 7-дә Италија Авропада јаранмыш сијаси вәзијјәтдән истифадә едәрәк А.-ны ишғал етди. Фашист ишғалчыларына гаршы милли азадлыг мүбаризәси башланды. Бу мүбаризәнин тәшкилатчысы 1941 илин нојабрында јарадылан Албанија Коммунист Партијасы (бах *Албанија Әмәк Партијасы*—АӘП) иди. 1942 ил сентјабрын 16-да Пезада Милли Азадлыг Ҹәбһәси (МАҸ) јарадылды. 1943 илдә Милли азадлыг һәрәкатынын јени мәрһәләси башланды; низами Милли Азадлыг Ордусу (МАО) јарадылмасынын әсасы гојулду. Италија тәслим олдугдан (1943) сонра А.-ны фашист Алманијасы ишғал етди. Фашист Алманијасынын А.-да милли азадлыг һәрәкатыны боғмаг ҹәһди баш тутмады. 1944 илин октјабрында мүвәггәти демократик һөкумәт јаранды. 1944 илин пајызында совет гошунларынын Балкан ј-а-нда галибијјәтли һүҹуму МАО-ја ишғалчылары бүтүн А. торпагларындан говуб чыхармаг имканы верди. 1944 ил нојабрын 29-да А.-нын азад едилмәси баша чатдырылды. 1945 ил нојабрын 10-да ССРИ А. һөкумәтини таныды. 1946 ил јанварын 11-дә А. халг респ.-сы е'лан олунду. А. ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләринин көмәјинә архаланараг әслиндә инкишаф етмиш капитализм мәрһәләсини кечмәдән социализм гуруҹулуғуна башлады. Икииллик (1949—50) вә 1-ҹи бешиллик (1951—55) планларын мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмәси нәтиҹәсиндә А. аграр-сәнаје өлкәси олду. 2-ҹи бешилликдә (1956—60) А.-нын игтисадијјаты јени наилијјәтләр газанды. А.-нын социализм гуруҹулуғундакы мүвәффәгијјәтләри һәмин дөврдә Совет Иттифагы вә дикәр сосиалист өлкәләри илә әмәкдашлығынын нәтиҹәси иди. 1949 илин февралында А. ГИЈШ-ә гәбул едилди. 1955 илин мајында Варшава мүгавиләсинә гошулду. 1955 илин декабрында БМТ-јә үзв олду. 1960 илдән сонра Албанија рәһбәрләри Совет Иттифагы вә сосиалист бирлијинин дикәр өлкәләри илә мүнасибәтләри кәскинләшдирдиләр. 1961 илин декабрында совет сәфирлији вә тиҹарәт нүмајәндәлијинин һеј'әти, һәмчинин А.-нын Совет Иттифагындакы сәфирлији вә тиҹарәт нүмајәндәлијинин һеј'әти кери чағырылды. 1962 илдә А. ГИЈШ-дә иштиракдан имтина етди, 1968 илин сентјабрында исә биртәрәфли шәкилдә Варшава Мүгавиләси Тәшкилатындан чыхды (әслиндә исә 1961 илдән онун ишиндә иштирак етмирди).

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары вә дикәр иҹтимаи тәшкилатлар. *Албанија Әмәк Партијасы* (АӘП). Албанија Демократик Ҹәбһәси—1942 илдә јарадылмышдыр; АӘП-ин рәһбәрлик етдији күтләви сијаси тәшкилатдыр. Албанија Әмәкчи Кәнҹләр Иттифагы—1949 илдә тәшкил едилмишдир. Албан Гадынлары Иттифагы—1943 илдә тәшкил олунмушдур. Албанија Һәмкарлар Иттифаглары—1945 илдә јарадылмышдыр.

Игтисади ҹоғрафи очерк. Икинҹи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә А. Авропада игтисади ҹәһәтдән ән кери галмыш өлкәләрдән бири олмушдур. Демәк олар ки, фабрик-завод сәнајеси, д.ј. вә тиҹарәт донанмасы јох дәрәҹәсиндә иди. Фашист ишғалындан азад едилдикдән сонра Совет Иттифагы вә дикәр сосиалист өлкәләринин көмәји илә өлкәнин тәсәррүфаты бәрпа олунду вә А. сосиалист инкишаф јолуна гәдәм гојду (бах Тарихи очерк бөлмәси). 1949—60 илләрдә А.-да милли сәнаје базасы јаранды. 1960 илдә 1938 илдәкинә нисбәтән сәнаје мәһсулу истеһсалы 25 дәфә, к.т. мәһсуллары исә 1,7 дәфә артды. А.-нын 1962 илдә әслиндә ГИЈШ-дән узаглашмасы вә ССРИ илә игтисади әлагәләри кәсмәси А.-да бә'зи игтисади чәтинликләрә сәбәб олду.

А.-да јүнкүл сәнаје, мә'дән, нефт, ағаҹ е'малы, семент, машынгајырма вә кимја сәнајеси вар. 1970 илдә үмуми сәнаје мәһсулу 1965 илдәкинә нисбәтән 83% артмышдыр. Нефт, көмүр, тәбии битум, дәмир-никел филизи, мис филизи чыхарылыр. Хромит һасилатына көрә А. хариҹи Авропада биринҹи јердәдир. Е'маледиҹи сәнаје мүәссисәләринин әксәријјәти Тирана, Дуррес, Шкодер, Влјора, Корча вә Елбасан ш.-ләриндәдир. Мати, Бистриса вә с. чајларда СЕС-ләр, Фијери ш.-ндә ИЕС вар. 1977 илдә тәгр. 1,5 млрд. *квт-с* електрик енержиси истеһсал олунмушдур. Сталин, Серрик, Фијери ш.-ләриндә нефт е'малы з-длары вар. Елбасанда илк гара металлуркија з-ду тикилмишдир. А.-да семент з-длары (Влјора, Шкодер, Елбасан, Фуше-Круја), ағаҹ е'малы комбинаты (Елбасан), тохуҹулуг комбинатлары (Тирана, Берат), памбыгтәмизләмә ф-кләри (Фијери, Рогожина), түтүн (Шкодер, Дуррес, Кирокастра), јејинти (Малики, Корча) вә с. сәнаје мүәссисәләри вар.

К.т. өлкәнин х.т.-нын мүһүм саһәсидир. Кәндли тәсәррүфатларынын 97,8%-и кооперативләрдә бирләшмишдир. Беҹәрилән торпагларын 98,5%-и сосиалист бөлмәсинә мәхсусдур. Торпаг саһәләринин тәгр. 1/5-и беҹәрилир. Әкин јерләринин тәгр. 2/3-синдә дәнли биткиләр, 14%-индә техники биткиләр, 9%-индә јем биткиләри, 8%-индә тәрәвәз вә картоф әкилир. Субтропик мејвәчилик, үзүмчүлүк вә ипәкчилик инкишаф етдирилир. Беҹәрилән торпагларын тәгр. 1/2-и суварылыр. Отлаг һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Өлкәдә 1,6 млн. гојун, 1,3 млн. кечи, тәгр. 500 минәдәк гарамал вар. Әсас нәгл. васитәси автомобилдир. Автомобил јолларынын уз. 3,1 мин *км*, д.ј.-ларынын уз. 218 *км*-дир (илк д.ј. 1947 илдә чәкилмишдир). Дәниз портлары — Дуррес, Влјора. Әсас аеропорту Тиранадыр. А. хромит, дәмир-никел филизләри, мис, нефт, нефт мәһсуллары, тәбии битум, түтүн, сигарет, дәри, јун, мејвә, тәрәвәз ихраҹ едир. Әсасән, сәнаје маллары идхал олунур. Хариҹи тиҹарәти, әсасән, ЧХР, һәмчинин Југославија, Румынија вә бир сыра капиталист өлкәси иләдир. Пул ваһиди *лекдир*.

Силаһлы гүввәләр. А.-нын силаһлы гүввәләри Икинчи дүнја мүһарибәси заманы өлкәни фашист ишғалчыларындан азад етмәк уғрунда мүбаризә апаран ајры-ајры дәстәләрдән јарадылмышдыр. 1961 иләдәк А.-нын силаһлы гүввәләри ССРИ вә Варшава мүгавиләсинә дахил олан дикәр дөвләтләрлә һәрби әмәкдашлыг әсасында гурулмушду. Сонралар А. рәһбәрләри Авропа сосиалист өлкәләри илә һәрби әмәкдашлығы позду. Силаһлы гүввәләр (үмуми сајы 38 мин нәфәр; 1975) гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-ндән ибарәтдир.

Сәһијјә. 1969 илдә А.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 35,3, өлүм сајы 7,5, 1967 илдә һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 86,8 олмушдур, орта өмүр 66 илдир. Үрәк-дамар вә јаман шиш хәстәликләриндән хәстәләнмә вә өлүм һаллары даһа чохдур. Бу хәстәликләрлә јанашы, А.-да малјарија, вәрәм, зөһрәви хәстәликләр, бағырсаг инфексијалары вә с. инфексион хәстәликләр дә јајылмышдыр. Һәмин хәстәликләрин сајы дөвләт тәрәфиндән көрүлән тәдбирләр сајәсиндә даим азалыр. Фәһлә, гуллугчу вә әлилләрә, онларын аиләләринә тибби јардым пулсуздур. 1969 илдә А.-да 13 410 чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 6,4 чарпајы) 215 хәстәхана мүәссисәси, 1169 амбулаторија вә поликлиника олмуш, 1966 илдә 1026 һәким (әһалинин һәр 1850 нәфәринә 1 һәким), 117 диш һәкими, 555 фелдшер, 924 мама, 3450 тибб бачысы ишләмишдир. Һәким кадрларыны Тирана ун-тинин тибб факүлтәси һазырлајыр. Курортлары: Албанија Ривјерасы, Дуррес, Поградес вә с.

Маариф. Халг һакимијјәтинин гәләбәсинәдәк әһалинин 85—90%-и савадсыз иди. 1946 илдә ваһид мәктәб системи һаггында ганун гәбул едилмишдир. 1963/64 тәдрис илиндән мәктәб ислаһаты кечирилмишдир. 1970/71 илдә 1423 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 47,5 мин ушаг тәрбијә олунурду. 7 јашындан 15 јашынадәк сәккизиллик тәһсил ичбаридир. 1970/71 дәрс илиндә 46 орта мәктәбдә 80,4 мин, 85 орта ихтисас тәһсили мәктәбиндә 50 миндән чох шакирд охујурду. 18 али мәктәбдә (Тирана ун-ти, политехник, к.т., педагожи, рәссамлыг ин-тлары, консерваторија вә с.) 30,2 мин тәләбә тәһсил алыр (1973/74). Ән бөјүк китабханалары: А. Милли китабханасы (600 минә јахын китаб) вә Тирана ун-тинин китабханасы (300 минә јахын китаб). 24 музеј, о ҹүмләдән археолокија, етнографија, милли азадлыг уғрунда мүбаризә музејләри (Тиранада) вар.

Елм вә елми идарәләр. Икинчи дүнја мүһарибәсинәдәк А.-да елми идарә вә али мәктәбләр јох иди. Халг демократик гурулушу јарадылдыгдан сонра илк елми идарә—3 бөлмәси (дил вә әдәбијјат; тарих, сосиолокија вә игтисадијјат; тәбијјат елмләри) олан Елмләр ин-ту тә'сис едилди (1947). Албанча-русча, русча-албанча лүғәтләр тәртиб олунду, фолклор материалларыны топламаг, өјрәнмәк мәгсәди илә експедисијалар тәшкил едилди, археложи, етнографик објектләр вә мәдәнијјәт абидәләри сијаһыја алынды. Битки вә һејванлар аләминин өјрәнилмәси, фајдалы газынтыларын ашкар едилмәси саһәсиндә мүәјјән ишләр көрүлдү. ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри елми идарәләрин јарадылмасында, елми тәдгигатларын (хүсусилә кеолокија саһәсиндә) кенишләндирилмәсиндә А.-ја јахындан көмәк көстәрирдиләр. 1952 илдә Елмләр ин-тунун нәздиндә елми тәдгигатлары х.т.-нын еһтијачлары илә әлагәләндирмә комиссијасы јарадылды. 1957 илдә Елмләр ин-ту вә бир сыра али мәктәб бирләшдирилмәклә ваһид тәдрис вә елм мәркәзи олан Тирана ун-ти тәшкил едилди. Ун-тин 5 елми-тәдгигат ин-тунда ичтимаи елмләр вә тәбијјат елмләри, о ҹүмләдән нүвә физикасы саһәсиндә тәдгигатлар апарылыр. 1973 илдә Албанија ЕА јарадылмышдыр. Мәркәзи елми-тәдгигат зоотехника ст., бајтарлыг (Тиранада) вә әкинчилик (Лјушнјада) ин-тлары вар. 1961—63 илләрдән албан алимләри илә сосиалист өлкәләри алимләри арасында елми әлагәләр кәсилмишдир.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. А.-да 1967 илдә 50-дән чох мәркәзи гәзет, журнал вә с. нәшр олунурду. Мәтбуаты, радио вә телевизијаны дахили вә харичи хәбәрләрлә *Албанија Телеграф Ахентлији* тә'мин едир. Радио вә телевизија верилишләри дөвләтин ихтијарындадыр.

Әдәбијјат. Халг әдәбијјаты епик гәһрәманлыг дастанлары, тарихи вә лирик нәғмәләр, мәрасим нәғмәләри, аталар сөзү вә с. илә зәнкиндир. Илк албан јазылы абидәси 15 әсрә аиддир. 16—17 әсрләрдә П. Буди, М. Барлети, Ф. Барде, П. Богдани тарихи, дини-дидактик вә епистолјар әсәрләр јазмышлар. 18 әср шаирләри И. Фракула, Һ. З. Камбери, М. Чами, С. Наибинин јарадычылығы Шәрг, хүсусән фарс вә түрк поезијасы илә сых бағлы олмушдур. Онларын әсәрләриндә мәһәббәт вә тәбиәтин тәрәннүмү илә јанашы, ичтимаи мотивләр дә мүәјјән јер тутур. 16 әсрдән Италијада јашајан албанлар (арберешләр) арасында да әдәбијјат инкишаф етмишди. 19 әсрдә арберешләрдән И. Де Рада, Г. Дара (кичик), З. Серембе вә б.-нын ше'р вә поемалары јајылмышды. 19 әсрин 2-чи јарысы вә 20 әсрин әввәлләриндә албан әдәбијјаты милли азадлыг һәрәкаты илә сых бағлы олмушдур. Насирләрдән К. Кристофориди, М. Грамено, шаирләрдән Н. Фрашери, В. Шкодрани, А. Чајупи, Н. Мједа, А. Асдрени вә б.-нын јарадычылығында Түркијә ағалығына гаршы мүбаризә әсас јер тутурду. Ф. Ноли, Ф. Постоли, Х. Стермили, М. Мигјени вә б.-нын јарадычылығында реализм ән'әнәләри гүввәтли олмушдур. Милли азадлыг мүбаризәси дөврүндә (1939—44) А.-да мүгавимәт һәрәкаты әдәбијјаты инкишаф етмишди. 50—60-чы илләрдә фашизмә гаршы мүбаризәдән, өлкәдәки ичтимаи дәјишикликләрдән бәһс едән әсәрләр јазылмышдыр (Д. Шутеричи, Ф. Гјата, П. Марко, С. Спассе вә б.). «Албан јазычыларынын һекајәләри» (1958), Ф. Гјатанын «Тана» повести (1958), «Албан халг нағыллары» (1958), С. Спассенин «Онлар тәк дејилдиләр» романы (1961). һабелә А. Чајупи, Н. Фрашери вә б.-нын бә'зи ше'рләри Азәрб. дилиндә нәшр едилмишдир.

Тәсвири сәнәт вә ме'марлыг. А.-нын ән гәдим инчәсәнәт абидәләри е.ә. 1-чи миниллијә тәсадүф едир. А.-да антик дөврә аид шәһәр вә гала харабалығы, һејкәлтәрашлыг әсәрләри, керамика әшјалары вә с. галмышдыр. Орта әсрләрдә Бизанс сәнәтинин тә'сири илә икона вә фреска бојакарлығы инкишаф етмишди. Османлы һакимијјәти дөврүндә А.-да мәсчидләр (Тиранада Һачы Әдһәмбәј мәсчиди вә с.) тикилмишдир. 18 әсрдә реалист фреска сәнәти, 19 әсрдә дәзкаһ бојакарлығы јаранмышдыр. 20 әсрин 40—50-чи илләриндә А. тәсвири сәнәтиндә реалист истигамәт мөһкәмләнмишди; бојакарлыгда тарихи, мәишәт, мәнзәрә, графикада карикатура, китаб иллүстрасијасы, плакат жанрлары, еләчә дә һејкәлтәрашлыг инкишаф етмишди. Мүасир рәссамлардан Н. Зајми, Ф. Стамо, һејкәлтәрашлардан Ј. Пачо, О. Паскали вә б.-нын јарадычылығы сајәсиндә тәсвири сәнәт формалашмаға башламышдыр.

Мусиги. А. халг мусигисиндә мүхтәлиф үслублар вар. Халг маһны ифачылығы үчүн үчсәслилик сәчијјәвидир. Маһнылар, адәтән, симли мусиги аләтләри илә мүшајиәт олунур. Профессионал мусиги А.-да халг демократик гурулушу јарадылдыгдан сонра инкишафа башламышдыр. 1947 илдән Тиранада мусиги, драм вә рәссамлыг ше'бәләриндән ибарәт бәдии литсеј, 1950 илдә Дөвләт филармонијасы, 1956 илдә Дөвләт опера вә балет театры, 1962 илдә консерваторија ачылмышдыр. 1954 илдә илк албан операсы («Мрика», П. Јакова), 1963 илдә исә илк милли балет («Хәлил вә Хејријјә», Т. Даја) тамашаја гојулмушдур. Инструментал мусиги вә кантата-ораторија жанрында К. Коно, Ч. Задеј, С. Гатсанын, маһны жанрында исә К. Траконун әсәрләри мәшһурдур. 1965—75 илләрдә «Гәһрәман гыз» (В. Нова), «Искәндәрбәј» (П. Јакова) опералары, «Партизан» (К. Лјара), «Балыгчынын ушаглары» (Т. Даја) балетләри вә с. әсәрләр тамашаја гојулмушдур.

Театр. А.-да театр сәнәти 19 әсрин ахырларындан инкишафа башламышдыр. Милли драматуркијанын јарандмасында маарифпәрвәр јазычылардан С. Фрашери, М. Грамено, Ф. Ноли, А. Чајупи вә б.-нын ролу бөјүкдүр. А. милли истиглалијјәт газандыгдан (1912) сонра өлкәдә һәвәскар театр һәрәкаты кенишләнди. Фашист ишғалы дөврүндә (1939—44) А.-да партизан театрлары јарадылды; бунларын әсасында 1944 илдә Тиранада, сонралар исә башга ш.-ләрдә илк професионал театрлар тәшкил едилди. Халг һакимијјәти гурулдугдан сонра А. театрларында милли, рус вә совет драматургларынын, В. Шекспир, Ф. Шиллер, Ж. Б. Молјер вә б.-нын әсәрләри тамашаја гојулмаға башланды. 60-чы илләрдән театрларын репертуарына албан драматургларынын әсәрләри илә јанашы, Чин јазычыларынын да пјесләри дахил едилир. Бир чох албан актјор вә реж. ССРИ-дә тәһсил алмышдыр. 1959 илдә Тиранада али актјор мәктәби јарадылмышдыр.

Кино. А.-да кинематографија халг һакимијјәти илләриндә јаранмышдыр.

Совет вә албан кино ишчиләринин биркә јаратдығы «Јени Албанија», «Албанија» сәнәдли филмләри вә «Албанијанын бөјүк сәркәрдәси Искәндәрбәј» рәнкли бәдии филми (1954, реж. С. Јуткевич) милли кинонун илк addымларыдыр. «Тана» вә «Фыртына» (һәр ики филмин режиссору К. Дамодур) А. киносунун ән јахшы филмләриндәндир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 176—177.

Әд.: Сенкевич И. Г., Освободительное движение албанского народа в 1905—1912 годах, М., 1959; Галкин И. С., Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции в 1905—12 гг., М., 1960; Арш Г. Л., Албания и Эпир в конце XVIII—начале XIX вв., М., 1963; Валев Э. Б., Глушаков П. И., Маергойз И. М., Экономическая география социалистических стран зарубежной Европы, в. 2, М., 1964; Арш Г. Л., Сенкевич И. Г., Смирнова Н. Л., Краткая история Албании, М., 1965; Сенкевич И. Г., Албания в период Восточного кризиса, М., 1965; Экономика стран социализма. 1970, М., 1971; Страны Центральной и Юго-Восточной Европы во второй мировой войне, М., 1972; Политическая и военная география, М., 1974.

АЛБА́НИЈА ӘМӘК ПАРТИЈАСЫ (АӘП; 1948 иләдәк Албанија Коммунист Партијасы; АКП)—1941 ил нојабрын 8-дә Тиранада өлкәни италјан фашистләринин ишғал етдији шәраитдә јарадылмышдыр. АӘП албан халгынын фашист ишғалчыларына гаршы мүбаризәсинә, өлкәдә халг һөкумәти јарадылмасына башчылыг етмишдир. Албанија азад едилдикдән сонра һаким партијаја чеврилән АӘП өлкәдә әсаслы ичтимаи-игтисади ислаһатлар кечирмәк үчүн зәһмәткеш күтләләри сәфәрбәрлијә алды, социализм гуручулуғуну е'лан етди. АКП-нин 1-чи гурултајында (1948) партијанын Низамнамәси тәсдиг олунду вә АКП-ни АӘП адландырмаг гәрара алынды. АӘП нүмајәндә һеј'әти коммунист вә фәһлә партијалары нүмајәндәләринин 1957 вә 1960 илләр Москва мүшавирәләриндә иштирак етмиш, мүшавирәләрин сәнәдләрини имзаламышдыр. Лакин 1960 илдән сонра АӘП-нин рәһбәрләри социализм бирлијинә вә бејнәлхалг коммунист һәрәкатына гаршы «хүсуси хәтт» көтүрмүшләр.

АӘП-нин али органы гурултајдыр. Гурултај МК-ны, Мәркәзи Нәзарәт вә Тәфтиш комиссијаларыны, МК исә Сијаси Бүрону сечир. АӘП-нин биринчи катиби Әнвәр Хочадыр. Тәгр. 100 мин дән чох үзв вә үзвлүјә намизәди вар. (1975). Мәтбуат органлары: «Зери и популлит» гәзети, «Руга е партис» нәзәри журналы.

АЛБА́НИЈА КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ—бах *Албанија Әмәк Партијасы.*

АЛБА́НИЈА ТЕЛЕГРА́Ф А́КЕНТЛИЈИ (АТА)—АХР-ин дөвләт мә'лумат акентлији. 1944 илдә јарадылмышдыр. Мәркәзи Тиранададыр. 12 харичи мә'лумат акентлији илә әлагәси вар (1968).

АЛБАНЛАР— Албанијанын (Гафгаз) әсас әһалиси. А. һаггында антик вә еркән орта әср мүәллифләри хәбәр верир. «А.» ады илк дәфә е.ә. 4 әсрин 2-чи јарысында баш вермиш һадисәләрлә әлагәдар чәкилир (ерамызын 2 әср мүәллифи Арриан). Страбонун мә'луматына көрә 26 албан тајфасы (ләһчә) вар иди. Утиләр (удинләр), содиләр, гардманлар вә б. бу тајфалара аид едилир. А.-ын етнокенезиндә еһтимал ки, келләр, легләр, силвләр (чилбләр), лупенләр (лпинләр) вә б. да мүәјјән рол ојнамышлар. А. халг кими, әсасән, е.ә. сон әсрләрдә формалашмышлар. Гәдим мүәллифләр А.-ын јарашыглы, учабојлу (Страбон), сарышынсачлы, алакөзлү (Плини, Солин) олдугларыны гејд едирләр. Антропологларын фикринчә, бу әламәтләр инди дә Азәрб.-ын дағ р-нларында, Дағыстанда вә Гафгазын башга јерләриндә кениш јајылмыш гәдим аборикен әһали үчүн (кавкасион типи) характерикдир. Бә'зи алимләрин еһтималына көрә А.-ын дили Гафгаз (Ибер-Гафгаз) дилләриндәндир вә удин дилинә јахындыр. А. Азәрб. әразисиндә формалашмыш Азәрб. халгынын әсас етник компонентләриндән бири олмушдур. Азәрб.ССР әразисиндә апарылан археоложи газынтылар заманы тапылмыш абидәләр, һәмчинин гәдим вә еркән орта әср мүәллифләри А.-ын тәсәррүфатынын, ичтимаи, игтисади вә мәдәни һәјатынын јүксәк инкишаф етдијини көстәрир [бах һәмчинин *Албанија* (Гафгаз)].

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959; Шанидзе А. Г., Язык и письмо кавказских албанцев, Вестник отделений общественных наук АН Груз. ССР, Тбилиси, 1960; Ямпольский З. И., Древняя Албания III—I вв. до н.э., Б., 1962; Алиев К., Кавказская Албания (I в. до н.э.—I в.н.э.), Б., 1974.

АЛБАНЛАР (өзләрини шкиптар, shqiptar адландырырлар)—АХР-ин әсас әһалиси; милләт. Албанијада тәгр. 2,2 млн., Југославијада тәгр. 1,3 млн. албан јашајыр (1973). А. Јунаныстан, Түркијә, Болгарыстан, Румынија, Италија вә с. өлкәләрдә дә јашајырлар. *Албан дилиндә* данышырлар. Диндар А.-ын 3/4 һиссәси мүсәлман, галанлары христиандыр. А.-ын мәншәји барәдә мүхтәлиф фикир вар. Бә'зи алимләр (о чүмләдән албан алимләри) А.-ын формалашмасында иллиријалыларын, дикәрләри исә фракијалыларын әсас рол ојнадығыны көстәрирләр. Албанијада халг ингилабынын гәләбәси вә социализм гуручулуғуна кечилмәси А.-ын милли бирлијинә шәраит јаратды.

АЛБАСЕ́ТЕ (Albacete)—Испанијада шәһәр. Албасете әјаләтинин инз. м. Әһ. 95 мин (1971). Суварылан үзүмчүлүк вә тахылчылыг р-нунун мәркәзидир. Кимја, семент, дәри, әт консерви, унүјүдән вә с. сәнаје мүәссисәләри вар.

АЛБАТРОСЛАР (Diomedeidae)—борудимдиклиләр дәстәсиндән көчәри дәниз гушлары фәсиләси. Гыса вә долғун көвдәлидир (8 *кг*-а гәдәр), ачылмыш ганадларынын уз. 4,25 *м*-ә чатыр. А. һава шәраитиндән асылы олмајараг јахшы үзүр вә учур. Күндүз вә кечә дәниз онурғасызларыны вә балыгларыны овлајыр. Јалныз чохалма дөврүндә гурија чыхыр. Колонијаларла јувалајыр; 1 јумурта гојур. Әсасән, Чәнуб јарымкүрәсиндә јашајыр; көчәридир. 14 нөвү мә'лумдур. ССРИ-јә (Узаг Шәрг дәнизләринә) 3 нөвү кәлир.

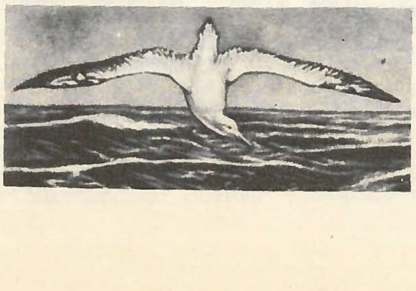

АЛБЕ́ДО (сон. лат. albedo—ағ)—сәтһин ишыггајтарма габилијјәтини характеризә едән кәмијјәт. Сәтһдән сәпилән ишыг селинин һәмин сәтһә дүшән селә нисбәти илә өлчүлүр.

Астрономијада А. беш нөвдүр вә онлара өзү ишыг сачмајан көј чисимләринин характеристикасы кими бахылыр. Мүстәви А.—сәтһин мүстәви елементинин бүтүн истигамәтләрдә сәпдији ишыг селинин бу елементә дүшән селә нисбәтидир. Сферик А.—планет вә ја пејкин ишыгландырылан јарымкүрәсинин бүтүн истигамәтләрдә сәпдији ишыг селинин Күнәшдән бу јарымкүрәјә дүшән селә нисбәтидир. Һәндәси А.—Күнәш истигамәтиндә көј чисминдән әкс олунан ишыг шиддәтинин бу көј чисминин јерләшдији фәза нөгтәсиндә Күнәш шүаларына перпендикулјар олан (радиусу һәмин көј чисминин радиусуна бәрабәр) мүтләг ағ дискин ишыг шиддәтинә нисбәтидир. Мүтләг ағ сәтһ үчүн парлаглығын ишыгланмаја нисбәти шүаларын истигамәтиндән асылы дејил вә беләсәтһин мүстәви А.-су ваһиддир. Тәсвири А.—Күнәш истигамәтиндә көј чисминин мүшаһидә олунан ишыг шиддәтинин бүтүн сәтһи мүтләг ағ гәбул едилән һәмин көј чисминин ишыг шиддәтинә олан нисбәтидир. Көрүнән А.—паралел шүалар дәстәси илә ишыгланан сәтһин елементи мүстәви парлаглығынын шүалара перпендикулјар јерләшдирилән мүтләг ағ сәтһин парлаглығына нисбәтидир.

А. шүа енержисинин там сели (интеграл А.), мүхтәлиф спектр интерваллары (спектрин көрүнән һиссәси үчүн бу, визуал А. адланыр) вә монохроматик сел үчүн һесабланыр. Јерин, океан вә дәнизләрин визуал мүстәви А.-су 0,03, тәзә гарла өртүлмүш сәтһин вә булудларынкы 0,9, јашыл битки өртүкләрининки 0,1—0,3-дүр (инфрагырмызы һиссәдә 0,9-дур). А.-нун бөјүклүјү көј чисми атмосферинин сых булудлу, кичиклији исә көј чисми сәтһинин тутгун гајалыглардан ибарәт вә атмосферинин чох сејрәк вә ја һеч олмамасыны көстәрир. Атмосферсиз планет (Меркури) вә пејкләрин (Ај) сферик А.-су тәхминән 0,07-дир; сых атмосферли планетләрин (Венера, Јупитер, Сатурн, Уран, Нептун) сферик А.-су 0,6 әтрафындадыр, сејрәк атмосферли Марсынкы тәхминән 0,15-дир.

Сон вахтлар кичик планетләрин физики тәдгигиндә вә космик учушлар васитәсилә Јерин вә көј чисимләринин өјрәнилмәсиндә А.-дан истифадә олунур.

Әд.: Мороз В. И., Физика планет, М., 1967.

АЛБЕНИС (Albéniz) Исаак Мануел Франсиско (29.5.1860, Каталонија, Кампродон—16.6.1909, Франса, Камболе-Бен)—испан бәстәкары вә пианочусу. Јени испан мусигисинин баниси. Ф. Кеварт, Ф. Лист вә б.-ндан дәрс алмышдыр. Авропа вә Американын бир чох өлкәсиндә консертләр вермишдир. Фп. әсәрләри А.-ин јарадычылығында әһәмијјәтли јер тутур; бу әсәрләрдә о, халг маһны-рәгс жанрларындан кениш истифадә етмиш, халг мусиги елементләри илә мүасир бәс тәкарлыг техникасынын ваһдәтинә наил олмушдур. А. халг мусиги аләтләринин (хүсусилә китаранын) сәс еффектини фп. да экс етдирмәклә фп.-нун сәс палитрасыны јени ифадә васитәләри илә зәнкинләшдирмишдир. «Һенри Клиффорд» (1895), «Крал Артур» (1897—1906) вә с. операларын бир чох симфоник сүита, романс вә б. әсәрләрин мүәллифидир.

АЛБЕ́Р (Albert; әсл фамилијасы Мартен) Александр (27.3.1815, Бүри—27.5.1895, Мелло)—франсыз сосиалисти, фәһлә, кизли ингилаби чәмијјәтин рәһбәрләриндән бири. 1832, 1834, 1839 илләр Парис үсјанларында иштирак етмишдир. 1848 ил ингилабы заманы Парис баррикадаларында вурушмушдур. Мүвәггәти Икинчи Республика һөкумәтинин үзвү, *Лүксембург комиссијасынын* витсе-президенти олмушдур.

АЛБЕ́РТА (Alberta) — Канаданын ч.-г.-индә әјаләт. Саһ. 661,2 мин *км*². Әһ. 1,6 млн. (1971). Инз. м. Едмонтон ш.-дир. А.-нын чох һиссәси јајла, ч.-г.-и Гајалы дағлардыр. А. Канаданын мүһүм к.т. р-нудур. Буғда (өлкәдә јығылан үмуми мәһсулун 1/4-и), јулаф, арпа, шәкәр чуғундуру (үмуми мәһсулун 2/5-си) јетишдирилир, гарамал вә донуз сахланылыр. А. нефт (илдә тәгр. 30 млн. *т*) вә газ (тәгр. 27 млрд. *м*³) һасилатына көрә өлкәдә мүһүм јер тутур. Нефт е'малы, нефт-кимја, јејинти сәнајеси вар. Әсас сәнаје мәркәзләри: Едмонтон, Калгари, Форт-Саскачеван вә Медисин-Һат.

АЛБЕ́РТИ (Alberti) Рафаел (д.16.12.1902, Кадис әјаләтинин Пуерто-де-Санта-Марија к.)—испан шаири. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1964). Коммунист. Испанија антифашист зијалылар иттифагында көркәмли рол ојнамыш (1936—39), Испанијада респ.-чыларын мәғлубијјәтиндән сонра өлкәни тәрк етмишдир. «Шүарлар» (1933), «Шаир күчәдә» (1936), «Ләпәдөјән» (1944), «Парана чајынын баллада вә нәғмәләри» (1954) вә с. ше'р мәчмуәләри, «Фермин Галан» (1931), «Прадо музејиндә һәрб кечәси» (1956) пјесләри испан халгынын азадлыг вә сүлһ уғрунда мүбаризәсинә һәср олунмушдур. 1959 илдә «Унудулмуш мешәчик» адлы хатирәләрини чап етдирмишдир. 1934 илдә Бакыда олмушдур.

АЛБИ́ МҮҺАРИБӘЛӘРИ—Папа III Иннокентинин [1198—1216] тәшәббүсү илә Чәнуби Франсада *албичиләрә* гаршы сәлиб јүрүшләри. Фасиләләрлә, 1209—29 илләрдә олмушдур. Франса краллары II Филипп Август [1180—1222] вә онун оғлу VIII Лүдовик [1223—26] А.м.-ндән истифадә едәрәк, Тулуза графлығынын чох һиссәсини (Чәнуби Франса) крал торпагларына гатдылар. А.м. Чәнуби Франсанын игтисадијјатына бөјүк зәрбә вурду, шәһәрләрин инкишафыны ләнкитди.

АЛБИНИ́ЗМ (лат. albus—ағ)—инсан вә һејванын дәрисиндә, түкүндә вә көзүн гүзеһли гишасында нормал пигментин, биткидә исә бүтүнлүклә, јахуд онун ајры-ајры һиссәләриндә јашыл рәнкин олмамасы. А. кенлә әлагәдар ирси әламәтдир.

АЛБИ́СУ КА́МПОС (Albizu Campos) Педро (12.9.1893, Понсе ш.—21.4.1965, Сан-Хуан ш.) — Пуерто-Рико милли азадлыг һәрәкаты хадими. Һарвард ун-тини битирмишдир (1921). Пуерто-Риконун азадлығы уғрунда мүбаризәни гаршыја мәгсәд гојан Милләтчи партијанын (1922) јарадычыларындандыр. 1930 илдән партијанын сәдри иди. АБШ-ын ададакы һакимијјәт органларына гаршы бир сыра чыхышлар тәшкил етдијинә көрә 1936 илдә һәбс олунмушду. 1947 илдә һәбсдән азад едилдикдән сонра јенидән өлкәнин истиглалијјәти уғрунда фәал мүбаризәјә гошулмуш, 1950 илдә икинчи дәфә тутулараг узунмүддәтли һәбс чәзасына вә каторгаја мәһкум олунмушду.

АЛБИ́Т (лат. álbus—ағ) — плакиоклаз групуна аид минерал. Тәркиби $Na(AlSi_3O_8)$. Сингонијасы триклиникдир. Кристаллары, әсасән, лөвһәли, бә'зән дәнәлидир. Рәнки ағ; шүшә парылтылыдыр. Сәртлији 6—6,5; сыхлығы 2610 *кг/м*³. Микроскопда характерик икиләшмәләр мүшаһидә олунур. Турш вә гәләви магматик сүхурлар, пегматитләр үчүн характер минералдыр. Тәмиз А. керамика сәнајесиндә ишләдилир.

АЛБИТОФИ́Р—порфир гурулушлу палеотип еффузив сүхур. Фенокристаллары вә әсас күтләси, әсасән албитдән, гисмән рәнкли минераллардан ибарәт олур. Тәркибиндә кварс олдугда кварслы А. адланыр. А. ачыг боз рәнклидир.

АЛБИХТОЛ, ағ ихтиол—илтиһаба гаршы ишләдилән дәрман препараты. Шист гатранынын тәмизләнмиш јүнкүл јағы. Тәркибиндә азы 9% күкүрд олур. Дәри (јаныглар, гызылјел, екзема вә с.) вә кичик чанаг органларынын илтиһабы хәстәликләриндә (метрит, салпинкит вә с.) ишләдилир.

АЛБИЧИЛӘР (фр. Albigeois)—12—13 әсрләрдә Чәнуби Франсада христианлыг тәригәтләриндән *катарларын* вә *валденсләрин* бир голу. А. сөзү һәрәкатын илкин мәркәзи күман едилән Алби ш. илә әлагәләндирилир. А. католик килсәсинә, феодализмә гаршы чыхыр, бу дүнјадакы һәјаты «шејтан әмәли» адландырырды. А. башлыча олараг шәһәрлиләрдән (әсасән, сәнәткарлар), гисмән кәндлиләрдән ибарәт иди; јерли хырда феодалларын бир гисми дә А.-ә гошулмушду. Франсанын шм.-ында крал һакимијјәти мөһкәмләнәнә гәдәр папалыг А.-лә мүбаризәдә мәғлуб олурду. Һәрәкат *Алби мүһарибәләри* нәтичәсиндә јатырылды.

АЛБУКЕРКЕ (Albuquerque)—АБШ-ын Нју-Мексико штатында шәһәр. Рио-Гранде чајы саһилиндәдир. Әһ. 290 мин (1974). Мүһүм к.т. вә мә'дән сәнајеси (әлван металлар, уран) р-нунун мәркәзидир. А. нүвә силаһы истеһсалы вә атом физикасы саһәсиндә тәдгигат ишләри мәркәзи, һәрби һава гүввәләри базасыдыр. Әт консерви з-длары, ун-т вар. Иглим курортудур.

АЛБУКЕ́РКИ (Albuquerque), Афонсу д' (1453, Алһандра, Лиссабон јахынлығында—16.12.1515, Гоа)—Португалија дәниз сәјјаһы, истилачы. 1510—15 илләрдә Һиндистанда чанишин (витсе-крал). А. Португалијанын Ост-Һиндә мүстәмләкә империјасынын баниси олмушдур.

АЛБУМИ́НЛӘР—садә тәбии зүлаллар. Јумуртанын ағында, ган серумунда, сүддә, битки тохумларында вә с.-дә олур. Суда, дузлу мәһлулларда, туршу вә гәләвиләрдә һәлл олур, һидролиз едилдикдә мүхтәлиф аминтуршулары әмәлә кәтирир. Организмләрин һәјат фәалијјәтиндә бөјүк рол ојнајыр. Бә'зи нөвләриндән гәннады, тохучулуг сәнајесиндә вә тәбабәтдә истифадә едилир. Бах *Зүлаллар*.

АЛБУМИНУРИ́ЈА (лат. albumen—зүлал+јун. ûron—сидик) — зүлалын сидиклә ифразы, бөјрәкләрин нормал фәалијјәтинин позулмасы әламәти (бах *Нефрит*, *Нефроз*). А. үрәк хәстәликләриндә, кәскин јолухучу хәстәликләрдә, бә'зи зәһәрләнмәләрдә, бә'зән дә кәркин физики ишдән вә ја зүлалы чох олан јемәкдән сонра сағлам адамларда да (гыса мүддәтдә) мүшаһидә олунур.

АЛБУСИ́Д (сулфасил, сулфаниласетамид) — сулфаниламид групу препаратларындан дәрман. Үзви бирләшмәдир. А.-ин мәһлул вә мәлһәмләриндән башлыча олараг көзүн бујнуз гишасынын иринли зәдәләнмәләриндә вә конјунктивитдә истифадә едилир. Бах һәмчинин *Сулфаниламид препаратлары*.

АЛБУХАРА—гавалы сорту. Азәрб. ССР-дә ики чүр: сары А. вә гара А. јетишдирилир. Ордубад р-нунда кениш јајылмыш сары А. Азәрб.-ын ән гәдим гавалы сортларындандыр. Ағачы дәјирмичәтирли вә алчагбојлудур. Һәр ағачдан 50—70 *кг* мәһсул јығылыр. Мејвәсиндә 12% шәкәр, 0,8% туршу вар. Ијулдан сентјабрадәк јетишир. Гара А.-нын вәтәни Ширван зонасыдыр. Ағачы азјарпаглы вә болмәһсуллу олур. Мејвәсиндә 10,6% шәкәр, 1,21% туршу вар. Ијулун орталарында јетишир. Һәр ики сортун чәјирдәји асанлыгла ајрылыр. А. пөһрә васитәсилә чохалдылыр. Мејвәси јејилир, гурудулур вә компот һазырланмасында истифадә едилир. А. бир сыра милли Азәрб. хөрәкләринә гатылыр.

АЛВА́РА́ДО Арелјано Уберто (Alvarado Uberto) (21.5.1927, Кесалтенанго—21.12.1974)—Гватемала вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими, јазычы, публисист. 1949 илдән *Гватемала Әмәк Партијасынын* (ГӘП) үзвү. Харичи һәрби мүдахиләдән әввәл вә демократик һөкумәт девриләнәдәк (1954) «Саккер-ти» («Дан јери») адлы јарадычы кәнч зијалы групунун тәшкилатчысы вә рәһбәри иди. 1954—56 илләрдә мүһачирәтдә олмуш, гајытдыгдан сонра кизли фәалијјәт көстәрмишдир. 1949 илдән ГӘП МК үзвү, 1957 илдән МК Сијаси Комиссијасынын, 1963 илдән МК Катиблијинин үзвү, 1972 илдән МК Баш катиби олмушдур. 1974 илин декабрында һәбс едиләрәк вәһшичәсинә өлдүрүлмүшдүр.

АЛВАРАДО МО́НСОН (Alvarado Monzon) Бернардо (8.11.1925, Гватемала ш.—дек. 1972)—Гватемала коммунист һәрәкаты хадими. 1949 илдә *Гватемала Әмәк Партијасы* (ГӘП) МҚ вә ГӘП МҚ Сијаси Қомиссијасынын үзвү сечилмиш, 1949—54 илләрдә ГӘП МҚ-нын катиби олмушдур. 1954 илдә ГӘП МҚ-нын Баш катиби сечилмишдир. Дәфәләрлә һәбсә алынмыш вә харичә сүркүн едилмишдир. Вәтәнә гајытдыгдан сонра 1972 илдә һәбс олунмуш вә өлдүрүлмүшдүр.

А́ЛВАРЕС (Alvarez) Луис (д. 13.6.1911, Сан-Франсиско)— американ физики, Нобел мүкафаты лауреаты (1968). Калифорнија ун-тинин проф. (1945). 1940—43 илләрдә Массачусетс Техноложија Ин-тунда, 1944—45 илләрдә исә Лос-Аламос лабораторијасында ишләмишдир Әсәрләри радиолокасија вә *елементар зәррәчикләр* физикасына аиддир. А.-ин рәһбәрлији илә илк дәфә габарчыглы ән бөјүк камера, һәмчинин боруларында дрејф јаранан хәтти сүр'әтләндиричи гурулмушдур.

Әсәрләри: L. Alvarez et al., S., Resonance in the ΛΠ System, Phys Rev. Lett, 5, 520 (1960); L. Alvarez et al., 1960—Mev У₁, Hyperon, Phys Rev. Lett, 10, 184 (1963).

АЛВЕОЛЛАР (лат. alveolus—өзәк, ојуг, говугчуг)—ағчијәр бронхиолларынын уч һиссәси. А. говугчуг шәклиндәдир, дивары биргат епители һүчејрәсиндән тәшкил олунмуш вә үзәри ган капилљарлары илә өртүлмүшдүр. А.-да газ мүбадиләси олур. Диш көкләринин јерләшдији ојуглара да диш А.-ы дејилир.

АЛГО́Л — алгоритмик дил. А. сөзү инк. ALGO—rithmic (алгоритмик) вә L — language (дил) сөзләринин илк һәрфләриндән дүзәлдилмишдир. Алгоритмләри јазмаг үчүндүр. А. 1958—60 илләрдә јарадылмыш, бејнәлхалг конгресдә (Парис, 1960) гәбул едилмиш вә «Алгол-60» адландырылмышдыр. «Алгол-60» үмуми ријази диллә чох јахындыр, кениш мәсәләләр синфини јахшы тәсвир едә билир вә конкрет машындан асылы дејилдир. Һазырда һесаблама просесләри вә онларын тәсвир хүсусијјәтләрини дә өзүндә чәмләјән «Алгол-68» ишләдилир. Бу, даһа бејнәлхалг вә универсал олуб, 1968 илдә јарадылмышдыр. Әсас символлары онлуг рәгәмләр, баш вә сәтри латын һәрфләри, дурғу ишарәләри, ријази вә мәнтиг әмәлләринин ишарәләри, 20 инкилис сөзү вә башга хүсуси ишарәләрдир. А.-да јазылмыш алгоритм алгол-програм адланыр. Бундан машында истифадә етмәк үчүн әввәлчә ону *машын дилинә* чевирмәк лазымдыр.

Әд.: Васильев В. А., Язык АЛГОЛ-68, М., 1972; Лавров С. С., Универсальный язык программирования (АЛГОЛ-60), М., 1972.

АЛГОЛО́КИЈА (лат. alga—јосун+... *локија*)—јосунлар һаггында елм, ботаниканын бир бөлмәси.

АЛГОНКИ́НЛӘР—Шимали Америкада дилчә гоһум һинди тајфалар групу. Тәгр. 200 мин нәфәрдир (1970). АБШ-да вә Қанадада јашајырлар. Кечмишдә Атлантик океаны саһилләриндән Гајалы дағлара гәдәр узанан кениш әразидә јашамышлар. А.-ин хејли һиссәси Авропа мүстәмләкәчиләри тәрәфиндән гырылмышдыр. Сағ галанлары *резервасијаларда* јашајырлар. Дилләри алгонкин дилләри аиләсинә мәнсубдур. Әкинчилик (АБШ-да) вә овчулугла мәшғул олур, мешә тәсәррүфаты вә мә'дәнләрдә ишләјирләр. А.-ин дини тотемизм вә она јахын олан е'тигаддыр.

Әд.: Народы Америки, т. 1, М., 1959.

АЛГОРИ́ТМ, алгорифм — ријазијјатын нисбәтән садә шәкилдә формал тә'рифи верилә билмәјән мүһүм анлајышларындан бири. А. истилаһы 9 әср өзбәк ријазијјатчысы *Харәзминин* латынлашдырылмыш (Algorithmi) адындан көтүрүлмүшдүр. О, онлуг системдә һесаб әмәлләрини јеринә јетирмәк үчүн А. вермишдир. Саһә, һәчм вә с. илкин ријази мәфһумлар кими А.-ин дә дәгиг ријази тә'рифи јохдур. Интуитив анлашылан, өзлүјүндә ајдын сајылан белә мәфһумлара дәгиг тә'риф вермәк 19 әсрин сонларындан ријазијјатда бөјүк мараг доғурду. Интуитив анлашылан А. мәфһумунун тәсвири тә'рифи беләдир: А. мүәјјән сәрһәд дахилиндә дәјишилән вә илк вериләнләрдән башлајараг ахтарылан нәтичәјәдәк давам едән һесаблама просесини мүәјјәнләшдирән дәгиг сәрәнчамдыр. А. просеси детерминә олунмушдур, јә'ни просесин һәр мәрһәләси өзүндән сонракыны биргијмәтли тә'јин едир. Бу хассә А.-ин ичрасыны машына вермәјә имкан јарадыр. А.-ләрин арашдырдығы *конструктив објектләр* чох мүхтәлифдир. Ашағыдакы хүсусијјәтләр А. үчүн характерикдир: а) А.-ң мүәјјән едән сәрәнчам дәгиг вә анлашыландыр. Бу хассә А.-ин мүәјјәнлији адланыр. б) Дәјишдирилән мүмкүн илк вериләнләр мүәјјән сәрһәд дахилиндә көтүрүлә билир. Бу хассә А.-ин күтләвилији адланыр. в) А. сон нәтичәни тапмаг вә һесабламаг үчүн мүмкүн илк вериләнләрдән башлајараг истигамәтләндирилир. Бу хассә онун нәтичәлилији адланыр. Һәр А. үчүн ону характеризә едән 7 параметр (асылы олмајан) вар: 1) мүмкүн илк вериләнләр, 2) мүмкүн нәтичәләр, 3) аралыг нәтичәләр, 4) башланғыч гајдасы, 5) билаваситә чевирмә гајдасы, 6) битмә гајдасы, 7) нәтичәчыхарма гајдасы. Вурма А.-и үчүн мүмкүн илк вериләнләр бир чүт там әдәд, мүмкүн нәтичәләр әдәд, аралыг нәтичәләр исә мәртәбәләрлә јазылан әдәдләрдир. Алгоритмик просес конструктив објектләрин дискрет «аддымларла» баш верән ардычыл дәјишдирилмәсидир (бах *Алгоритм нәзәријјәси*). Бу просесдә һәр аддым бир конструктив објекти дикәри илә əвəз едир. Һәр аддымда конструктив објектин дәјишдирилмәси локал (јерли) характер дашыјыр вә објект бүтүнлүкlә јох, онун А. үчүн анчаг мүәјјән едилмиш һиссәси дәјишдирилир.

20 әсрин 20-чи илләриндә А. мәфһуму дәгигләшдирмәк ријази проблемләрин әсас мәсәләләриндән бири иди. 30-чу илләрдән А. башга истилаһда *рекурсив функсија* мәфһуму кими *Д. Һилбертин*, А. М. *Тјурингин*, А. А. *Марковун*, А. Н. *Колмогоровун* вә б.-нын әсәрләриндә дәгигләшди. Бунун сајәсиндә ријази мәнтиг, чәбр, тополокија вә с. саһәләрдә мүһүм күтләви проблемләр һәллинин гејри-мүмкүнлүјүнә даир әсаслы теоремләр исбат едилди.

Әд.: Мальцев А. И., Алгоритмы и рекурсивные функции, М., 1965; Сеа Ж., Оптимизация. Теория и алгоритмы, пер. с франц., М., 1973.

АЛГОРИТМ НӘЗӘРИЈЈӘСИ—ријазијјатын бөлмәси; алгоритмләрин үмуми хассәләрини өјрәнир. Хүсусән 1936 илдән систематик ишләнилир. Һәмин ил американ ријазијјатчысы А. Черч һесабланан функсија мәфһумунун илк дәгигләшмәсини вә һесаблана билмәјән функсијаја даир илк мисалы, А. М. Тјуринг вә американ ријазијјатчысы Е. Л. Пост һесаблајан абстракт машын (бах *Тјуринг машыны*) васитәсилә алгоритм мәфһумунун илк дәгигләшмәсини вердиләр. А.н. сонралар Е. Л. Пост, А. А. Марков вә б.-нын әсәрләриндә инкишаф етдирилди. А. А. Марков хүсуси һалда алгоритми өзүнүн дахил етдији *нормал алгоритм* анлајышы васитәсилә дәгигләшдирди, бүтүн алгоритмләрин нормалашдырылмасынын мүмкүнлүјүнү көстәрди. Алгоритми дәгигләшдирмәјин ән үмуми һалыны А. Н. *Колмогоров* тәклиф етмишдир.

Алгоритмин тәтбиг областы онун тәтбиг едилә билдији објектләр чохлуғуна дејилир. U алгоритми өз областынын һәр X објектини $f(x)$-ә чевирирсә вә онун тәтбиг областы f функсијасынын тә'јин областы илә ејнидирсә, һәмин алгоритм f функсијасыны һесаблајыр; X чохлуғундакы һәр x елементинә тәтбиг едилә билән вә $X \cap A$-дан һәр x елементини «һә», $X \setminus A$-дан исә һәр x елементини «јох» сөзүнә чевирирсә, A чохлуғуну X чохлуғуна нәзәрән һәлл едир; онун тәтбиг областы натурал әдәдләр, нәтичәләр чохлуғу B-дирсә, бу алгоритм B чохлуғуну јенидән садалајыр. Функсијаны һесаблајан алгоритм варса, она һесаблана билән функсија дејилир. Чохлуғу x-ә нәзәрән һәлл едән алгоритм варса, она x-ә нәзәрән һәлл едилә билән чохлуг дејилир. Чохлуг бошдурса, јахуд ону јенидән сајан алгоритм варса, она јенидән сајыла билән чохлуг дејилир. Алгоритм мәфһумунун әсаслы тәһлили көстәрир ки, һәр һансы алгоритмин мүмкүн илк вериләнләр вә тәтбиг областлары јенидән сајыла билән чохлугдур. Бири дикәринә дахил олан вә јенидән сајыла билән ики чохлуг үчүн елә алгоритм көстәрмәк олар ки, бөјүк чохлуг онун илк вериләнләр чохлуғу, кичик чохлуг исә тәтбиг областы олсун. Бу вә ја дикәр хассәләрә малик алгоритм гурмаг алгоритмик проблем адланыр. Функсијаны һесабламаг, чохлуғу һәлл етмәк вә јенидән сајмаг ән мүһүм алгоритмик проблемләрдир. Онун һәллединилмәзлији исә мүвафиг алгоритмин јохлуғу кими анлашылыр вә буна даир теоремләр А.н.-нин ән мүһүм теоремләриндәндир. А.н. дескриптив (кејфијјәт) вә метрик (кәмијјәт) һиссәләрә ајрылыр. Биринчиси алгоритми илк вериләнләр вә нәтичәләр арасында онун јаратдығы ујғунлуға көрә, икинчиси исә алгоритми онун васитәсилә верилмиш *конструктив објектләрин* ардычыл чеврилмәсинин мүрәккәблији бахымындан арашдырыр. Алгоритмин вә һесабламанын мүрәккәблијини гијмәтләндирмәк бөјүк нәзәри вә тәчрүби әһәмијјәтә маликдир. А.н. ријазијјатын алгоритмик проблемә раст кәлинән бүтүн саһәләриндә, хүсусән ријази мәнтиг, чәбр, тополокија вә моделләмәдә, сон илләрдә *информасија нәзәријјәси*, һесаблама ријазијјаты вә кибернетикада кениш тәтбиг олунур.

Әд.: Сеа Ж., Оптимизация. Теория и алгоритмы, пер. с франц. М., 1973.

АЛГОРИТМИК ДИЛ—бах *Програмлашдырма дилләри.*

АЛГОРИ́ФМ—бах *Алгоритм.*

АЛГРА́ФИЈА (*алүминиум+... графија*—чап формасы назик (0,6—0,8 *мм*) алүминиум тәбәгә үзәриндә һазырланан *јасты чап* үсулу. А. офсет машынларында (бах *Офсет чапы*) чохрәнкли плакат, бәдии репродуксија, хәритә вә с. чап етмәк үчүн тәтбиг олунур.

АЛҒЫ-САТГЫ—мүлки һүгугда кениш јајылмыш мүгавилә нөвү; бу мүгавилә үзрә сатычы әмлакы алычынын мүлкијјәтинә вермәји, алычы исә ону гәбул едиб әвәзиндә мүәјјән едилмиш пул мәбләғини өдәмәји өһдәсинә көтүрүр. Алычы дөвләт тәшкилаты олдугда, онун әмлакы әмәли сурәтдә идарә етмәк һүгугу јараныр.

Сосиализм чәмијјәтиндә А.-с. мүгавиләси, әсасән, пәракәндә тичарәт васитәсилә илк нөвбәдә әһалинин истеһлак еһтијачларынын өдәнилмәсинә јөнәлдилир. А.-с. мүгавиләләринин бөјүк әксәријјәти сатычы кими чыхыш едән сосиалист тәшкилаты илә вәтәндашлар арасында бағланыр. Сосиалист тәшкилатлары арасында да А.-с. мүгавиләси мүәјјән рол ојнајыр (мәс., ССРИ-дә «Сојузселхозтехника» бирликләринин к-з вә с-з-лара техники аваданлыг сатмасы, мүәссисә вә тәшкилатларда артыг галан аваданлығын, хаммалын, материалларын ганунла нәзәрдә тутулан һалларда вә гајдаларда сатылмасы). Тәдарүкчү мүәссисәләрлә истеһлакчы мүәссисә вә тәшкилатлар арасындакы мүнасибәтләр малкөндәрмә мүгавиләси әсасында һәјата кечирилир. А. с. мүгавиләси нормалары мүлки мәчәлләләрлә тәнзим едилир. Мәс., Азәрб. ССР Мүлки Мәчәлләсиндә бу мүгавиләјә хүсуси фәсил һәср едилиб (фәсил 21, 228—243 маддәләр). Тәшкилатлар арасындакы мүнасибәтләрдә истеһсал тә'јинатлы предметләр вә истеһлак маллары, вәтәндашларын иштиракы илә бағланан мүгавиләләрдә исә онларын шәхси тәләбини өдәјән истеһлак шејләри (мәс., ев әшјалары вә с.) А.-с. објекти ола биләр. Әмлакдан зәһмәтсиз кәлир әлдә етмәјә имкан вермәмәк мәгсәди илә бә'зи әмлак нөвләринин (мәс., јашајыш евинин) алыныб-сатылмасына мүәјјән мәһдудијјәт гојулмушдур. А.-с. мүгавиләси формасы *әгд* бағлама формалары һаггында үмуми гајдаларла мүәјјән едилир (бах һәмчинин *Мүгавилә, Тәсәррүфат мүгавиләси*). Сатылмыш әмлака мүлкијјәт һүгугу әшја алычыја верилдији вахтдан јараныр (әкәр ганунда, јахуд мүгавиләдә дикәр һаллар нәзәрдә тутулмајыбса). Сатычы әшјаны алычыја мүгавилә шәртләринә мүвафиг (мүгавиләдә көстәрилмәдикдә исә ади тәләбләрә чаваб верән) кејфијјәтдә вермәлидир. Тичарәт тәшкилатынын сатдығы мал Дөвләт стандартына, техники шәртләрә, јахуд нүмунәләрә ујғун олмалыдыр. Тәрәфләрин ганун вә ја мүгавиләдә нәзәрдә тутулан өһдәликләри јеринә јетирмәмәси, јахуд лазыми гајдада јеринә јетирмәмәси мүвафиг *санксијанын* тәтбигинә сәбәб олур (*дәббә пулу, пенја*, малын дәјишдирилмәси, зәрәрин өдәнилмәси вә с.). ССРИ-нин харичи тичарәтиндә А.-с. мүгавиләсиндән кениш истифадә едилир.

Капиталист өлкәләринин һүгугунда А.-с. мүгавиләси әсас әмтәә сатышы формасыдыр. А.-с. објекти һабелә дашынмаз әмлак, *гијмәтли кағызлар, патент* вә с.-дир. Авропа капиталист дөвләтләриндә А.-с. мүгавиләси мүлки мәчәлләләрлә тәнзим едилир. Бә'зи өлкәләрдә (мәс., Франса, АФР) хүсуси тичарәт мәчәлләләри вар. Б. Британијада А.-с. мүгавиләси әмтәәләрин сатылмасы һаггында хүсуси 1893 ил гануну илә тәнзимләнир. АБШ-да А.-с. мәсәләләри, бир гајда олараг, штатларын ганунверичилији илә тәнзим едилир.

Бејнәлхалг тичарәтдә узун илләрин тичарәт тәчрүбәсиндә јаранмыш мүәјјән шәртләрә әсасланан А.-с. мүгавиләси тәтбиг едилир.

Әд.: Львович Ю. Я., Охрана интересов покупателей, М., 1966; Советское гражданское право, под ред. П. Е. Орловского и С. М. Корнеева, т. 2, М., 1970; Иоффе О. С., Обязательственное право, М., 1975.

АЛДА́Н—Јак. МССР-дә чај Ленанын сағ голу. Уз. 2273 *км*, һөвзәсинин саһ. 729 мин *км*². Становој д-рындан башланыр. Јакутск ш.-нин 160 *км*-лијиндә Ленаја төкүлүр. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Әсас голлары: Тимптон, Учур, Амга, Маја, Аллаһјун вә с. Октјабрын әввәлләриндән маја гәдәр донмуш олур. Балыг (нәрә, хариус) чохдур. Мәнсәбиндән Томмот ш.-нәдәк (1642 *км*) кәмичилијә јарарлыдыр. А.-ын јүк дашынмасында әһәмијјәти бөјүкдүр. Әсас кәми дајаначаглары: Томмот, Уст-Маја, Хандыга. А. һөвзәсиндә гызыл, даш көмүр вә мика јатаглары вар.

АЛДА́Н—Јак. МССР-дә шәһәр. Алдан р-нунун мәркәзи. Бөјүк Невер д.ј. ст.-ндан 648 *км* шм.-да, автомакистрал үстүндәдир. Әһ. 20,9 мин (1975). Гызыл вә мика истеһсал едилир. Машын тә'мири з-ду, електрик ст., политехникум, тибб мәктәби вар. 1923 илдә салынмышдыр.

АЛДА́Н ЈАЈЛАСЫ—Шәрги Сибирдә, Јак. МССР-дә јајла. Алдан чајынын јухары ахыны (шм.-да) илә Становој суајырычысы (ч.-да) арасындадыр. Јүксәклији ч.-да 1000 *м*, шм.-да 650—800 *м*, бә'зән 1400—2000 *м*-ә (макс. 2306 *м*) чатыр. Гышы узундур. Јамачлары тајга мешәләри илә өртүлүдүр. Дәмир, көмүр, мика вә гызыл јатаглары вар.

АЛДЕҺИДЛӘР—тәркибиндә алдеһид групу 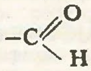 $-C\begin{smallmatrix}/\!\!/O\\ \diagdown H\end{smallmatrix}$ олан үзви бирләшмәләр синфи. А.-ин ады, адәтән, мүвафиг туршуларын адындан көтүрүлүр, мәс., формиат туршусуна ујғун кәлән алдеһид—*формалдеһид*, асетат туршусуна ујғун кәлән алдеһид—сиркә алдеһиди вә ја *асеталдеһид* адланыр. Ченеврә номенклатурасына әсасән А.-ин елми ады мүвафиг карбоһидрокенин адынын ахырына «ал» шәкилчиси әлавә етмәклә дүзәлдилир, мәс., формалдеһид—метанал, асеталдеһид—етанал вә с. А. оксидләшдикдә мүвафиг туршулара, редуксија олундугда исә спиртләрә чеврилир. А. бир сыра маддәләр илә (мәс., натриум-бисулфит, сианид туршусу вә с.) бирләшмә, һабелә полимерләшмә вә конденсасија реаксијаларына кирир. А. фенилһидразинлә реаксијаја кирәрәк фенилһидразонлар (мәс., $CH_2CH{=}N{-}NH{-}C_6H_5$) әмәлә кәтирир. А.-ин бу реаксијасындан чох заман онлары саф һалда әлдә етмәк үчүн истифадә олунур. А. өз гурулушу вә бир чох хассәсинә көрә кетонлара охшајыр.

А.-и бирли спиртләри оксидләшдирмәклә, формиат туршусу илә башга үзви туршуларын калсиум дузларынын гарышығыны гуру дистиллә етмәклә вә с. үсулларла алырлар, мәс.:

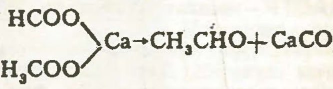

$$\left.\begin{matrix}HCOO\\CH_3COO\end{matrix}\right\rangle Ca\rightarrow CH_3CHO+CaCO_3.$$

Сәнаједә асеталдеһид чивә дузларынын иштиракы илә асетиленә су бирләшдирмәк јолу илә синтез олунур (бах *Кучеров реаксијасы*): $CH{\equiv}CH+HOH\rightarrow CH_3CHO$.

А. фенол-алдеһид гатранлары истеһсалында, бә'зи маддәләрин (мәс., *асетат туршусу, етиласетат, олефин, полиен* вә с.) синтезиндә, һабелә әтирли маддә кими (мәс., *ванилин, ситрал* вә с.) ишләдилир.

АЛДЕҺИДТУРШУЛАР ВӘ КЕТОТУРШУЛАР—молекулларында карбоксил групу $—COOH$ илә јанашы, алдеһид групу 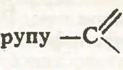 $-C\begin{smallmatrix}/\!\!/O\\ \diagdown H\end{smallmatrix}$ вә ја кетон групу $>C{=}O$ олан үзви бирләшмәләр. Карбонил вә карбоксил групларынын молекулда бир-биринә көрә тутдуғу вәзијјәтдән асылы олараг α-, β-, γ- вә с. типләрә бөлүнүр. Алдеһидтуршулара глиоксил туршусу $OHC—COOH$, кетотуршулара исә *пироүзүм туршусу* $CH_3—CO—COOH$ мисал ола биләр. Онлардан бә'зиләри маддәләр мүбадиләсиндә мүһүм рол ојнајыр, бә'зиләри шәкәрли маддәләрин гычгырыб спиртә чеврилмәсиндә аралыг мәһсул кими алыныр.

АЛДИМИНЛӘР, $RCH{=}NH$—*алдеһидләрдә* ($RCH{=}O$) оксикен атомунун имин групу илә әвәз олунмасы мәһсулларындан ибарәт үзви бирләшмәләр.

АЛДОЗАЛАР, садә шәкәрләр, моносахаридләр, монозалар—суда һәлл олан ширинтәһәр кристал маддәләр. Гурулушча полиоксиалдеһидләрдир: $CH_2OH(CHOH)_n\cdot CHO$. Типик нүмајәндәси *глүкозадыр*.

АЛДО́Л, алдеһидспирт—молекулунда һәм һидроксил (—OH), һәм дә карбонил ($>C{=}O$) групалары олан үзви бирләшмә. Мүхтәлиф алдеһидләрин төрәмәси олан А. вар, мәс., асеталдол $CH_3CH(OH)CH_2CHO$, пропионалдол, бутиралдол вә с. Бунлар суда вә үзви бирләшмәләрдә һәлл олан рәнксиз мајеләрдир. *Алдол конденсасијасы* илә алыныр.

АЛДО́Л КОНДЕНСАСИЈАСЫ—ики алдеһид молекулунун бир-бири илә бирләшиб, тәркибиндә алдеһид вә һидроксил групалары олан маддәләр (алдеһидспиртләр) әмәлә кәтирмәси реаксијасы. Мәс., асеталдеһидин ики молекулу гәләви мүһитдә асанлыгла конденсасија олунараг β-оксијағ алдеһиди (алдол) әмәлә кәтирир: $CH_3CHO+CH_3CHO\rightarrow CH_3CH(OH)CH_2CHO$. А.к. бүтүн алдеһидләрә аид үмуми реаксијадыр. Кетонларда да А.к. реаксијасы кедә биләр. А.к. сәнаједә чох истифадә олунан мүһүм синтез реаксијаларындан биридир. Алдеһидләрлә һалгавары кетонлар арасында кедән А.к. Азәрбајчанда С. Ч. *Меһдијев* тәрәфиндән кениш тәдгиг едилмиш, тәбии жасмонун бир сыра синтетик аналоглары алынмышдыр. А.к. реаксиіјасыны 1872 илдә алман кимјачысы А. Вүртс кәшф етмишдир.

АЛДРИ́Н—зәрәрли һәшәрата гаршы ишләдилән зәһәрли кимјәви маддә. Бах *Инсектисидләр*.

АЛЕБА́СТР—иншаат *кипсинин* көһнәлмиш ады.

АЛЕВРИ́Т (јун. áleuron—ун)—чөкмә гырынты сүхур. Дәнәләри (0,01—0,1 *мм*) кил дәнәләриндән ири, гум дәнәләриндән кичикдир. А. нефт вә газын коллектор сүхурларындандыр.

АЛЕВРОЛИ́Т (јун. áleuron—ун+lithos — даш) — калсиумлу, силисиумлу вә с. маддәләрлә сементләшмиш, бәркимиш вә бә'зи диакенетик дәјишиклијә уғрамыш, дәнәләринин өлчүсү 0,01—0,1 *мм* олан бәрк гырынты сүхур.

АЛЕ́ЗИЈА (Alesia)—Франсада гәдим шәһәр-гала. Е.ә. 52 илдә Јули Сезар А.-да галларын үсјаныны јатырмагла Галлијанын ишғалыны баша чатдырды. Археоложи газынтылар заманы (1860 илдән) Сезарын тикдирдији бәндләр, газдырдығы хәндәкләр, Рома вә галл силаһлары, мүхтәлиф сиккә, мә'бәд харабалыглары вә с. ашкар олунмушдур. Орта әсрләрдә тәнәззүл етмишдир.

АЛЕ́Ј—РСФСР Алтај өлкәсиндә чај. Об чајынын сол голу. Уз. 858 *км*, һөвзәсинин саһ. 21100 *км*². Кулунда чөлүндән ахыр. Әсасән, гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Јухары ахыны Алтај д-рындадыр. Рубсовск вә Алејск ш.-ләри А. саһилиндәдир.

АЛЕЈРО́Н ДӘНӘЛӘРИ (јун. áleuron—ун), протеин дәнәләри—битки тохумларында дәјирми вә ја овал дәнәчикләр шәклиндә топланан зүлал төрәмәләри. Еһтијат гида маддәсидир; тохум чүчәрдикдә рүшејм онунла гидаланыр.

АЛЕЈСК—РСФСР Алтај өлкәсиндә шәһәр. Алејск р-нунун мәркәзи. Алеј чајы саһилиндәдир. Д.ј.ст. Әһ. 37,1 мин (1975). Јејинти сәнајеси мүәссисәләри, метал е'малы вә автомобил тә'мири з-длары вар.

АЛЕКСА́НДР I (23.12.1777, Санкт-Петербург — 1.12.1825, Таганрог)—Русија императору [1801—25]. I Павелин бөјүк оғлу. А.-ын тәрбијәсинә нәнәси II Јекатерина рәһбәрлик етмишдир. Баден маркграфынын гызы илә (Јелизавета Алексејевна адыны гәбул етмишдир) евләнмишдир. Гәтијјәтсиз вә икиүзлү, худпәсәнд олмагла бәрабәр, маһир дипломат иди. Һакимијјәтинин илк дөврүндә мүтләгијјәти сахламаг вә ингилаби партлајышын гаршысыны алмаг мәгсәди илә бә'зи либерал ислаһатлар кечирмишди. Онун һәрби бачарыгсызлығы Аустерлис вурушмасында (1805) Русијанын мәғлубијјәтинә сәбәб олду. *Вәтән мүһарибәсинин* (*1812*) башланғычында дөјүшән ордуда иди. Лакин һәрби әмәлијјатлара рәһбәрлик едә билмәдијиндән Петербурга гајытмалы олмушду. Вјана конгресинин (1814—15) вә мүртәче Мүгәддәс Иттифагын рәһбәрләриндән иди. Вәтән мүһарибәсиндән сонра А. I-нин дахили сијасәти ачыг мүртәче характер алмыш, мүтәрәгги елм вә мәдәнијјәт хадимләри тә'гиб едилмишдир. Онун чарлығы дөврүндә Күрчүстан (1801), Финландија (1809), Бессарабија (1812), Шимали Азәрб. (1813; Нахчыван ханлығындан башга) Русијаја бирләшдирилмишдир.

АЛЕКСА́НДР II (29.4.1818, Москва—13.3.1881, Петербург)—Русија императору [1855 — 81]. I Николајын бөјүк оғлу. Анасы Пруссија кралы I Вилһелмин бачысы иди. Әсас тәрбијәчиләри кен. П. П. Ушаков вә шаир В. А. Жуковски олмушдур. Һессен-Дармштадт һерсогунун гызы илә (Марија Александровна адыны гәбул етмишдир) евләнмишди. Сијаси көрүшләринә көрә мүһафизәкар иди. Лакин өлкәнин игтисади инкишафы, Крым мүһарибәсиндәки (1853—56) мәғлубијјәт вә ингилаби шәраит ону 1861 илдә тәһкимчилик һүгугуну ләғв етмәјә, торпаг, мәһкәмә, шәһәр вә с. буржуа ислаһатлары кечирмәјә мәчбур етди. Харичи сијасәтдә алманпәрәст мөвге тутурду. Онун дөврүндә Шимали Гафгаз вә Орта Асијанын бир һиссәси Русијаја бирләшдирилмиш, Парис сүлһ мүгавиләсинин (1856) Русија үчүн ағыр шәртләри ләғв едилмиш, Полша үсјаны (1863—64) јатырылмышды. Она гаршы бир нечә дәфә, о чүмләдән 1880 илдә С. *Халтурин* тәрәфиндән суи-гәсд едилмишди. Ингилаби һәрәката гаршы мүбаризә үчүн 1880 илдә хүсуси комиссија јаратмышды. *«Народнаја волја»нын* үзвү И. И. Гриневитски тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

АЛЕКСА́НДР III (10.3.1845, Петербург — 1.11. 1894, Ливадија, индики Крым вил.-ндә) — Русија императору [1881 — 94] II *Александрын* икинчи оғлу. Данимарка кралынын гызы илә (Марија Фјодоровна адыны гәбул етмишдир) евләнмишди. Кобуд, гаты иртичачы вә шовинист иди. Дахили сијасәтдә мүһафизәкар задәканларын мәнафејини ифадә едирди. Игтисадијјат саһәсиндә исә өлкәдә күчләнән капитализм үнсүрләри илә һесаблашмалы олурду. Игтисади инкишафын вә мөвчуд сијаси шәраитин тә'сири илә 80-чи илләрдә бә'зи ислаһатлар кечирмәјә мәчбур олмушду. 90-чы илләрин әввәлләриндә ачыг мүртәче сијасәт јеридәрәк, буржуа ислаһатларыны мәһдудлашдырмышды. Онун дөврүндә инзибати өзбашыналыг артмышды. Франса илә јахынлашмаг сијасәти нәтичәсиндә Франса — Русија иттифагы (1891—93) бағланмышды.

АЛЕКСА́НДР I КЕО́РКИЈЕВИЧ (тәгр. 1454—56—1511)—Кахетија чары (1476 илдән). Түркијә вә Иран гошунларынын Кахетијаја басгын тәһлүкәсинин гаршысыны алмаг мәгсәдилә мүттәфигләр ахтаран А. рус дөвләти илә әлагәләри (монгол истиласындан сонра кәсилмишди) бәрпа етмиш, 1483 вә 1491 илләрдә III Иванын јанына елчиләр көндәрмишди. 16 әсрин әввәлиндән Шаһ Исмајылын вассалы иди. Күрчүстан үстүндә Түркијә илә Сәфәвиләр дөвләти арасында мүбаризәнин доғурдуғу сарај чәкишмәләри нәтичәсиндә өлдүрүлмүшдүр.

АЛЕКСА́НДР II (1527—12.3.1605)—Кахетија чары [1574—1605]. Өлкәнин мүдафиәсини күчләндирмәк мәгсәди илә гала вә монастырларын бәрпасына чалышмыш, Москвадан силаһ алмыш, мәркәзи мөһкәмләндирмәк мөһкәмләндирмәк уғрунда мүбаризә апармышдыр. Онун дөврүндә Кахетијанын Асија вә Авропа өлкәләри илә тичарәт әлагәләри кенишләнмишди. Шаһ Аббасын тәһрики илә, өз оғлу Константин Мирзәнин әмри илә өлдүрүлмүшдүр.

АЛЕКСАНДР III (Alexander III), дүнјәви ады—Роландо Бандинелли [Rolando Bandinelli (?—30.8.1181)]—1159 илдән Рома папасы. Папа теократијасыны мөһкәмләндирмәјә чалышмышдыр. Император I Фридрих Барбаросса она гаршы бир нечә *антипапа* гојдуғуна көрә, А. I Фридрихә гаршы мүбаризә апармышдыр. Инкилтәрә кралы II *Һенрихлә* мүнагишәдә ону папаларын һакимијјәт үстүнлүјүнү танымаға вадар етмишдир.

АЛЕКСА́НДР I ГАРАКЕО́РКИЈЕВИЧ (17.12.1888—9.10.1934) — Југославија кралы [1921—34]. *Балкан мүһарибәләри (1912—13)* заманы 1-чи серб ордусуна башчылыг етмиш, Биринчи дүнја мүһарибәсиндә серб ордусунун баш команданы олмушдур. Харичи сијасәтдә Франсаја архаланырды. Марселдә фашистпәрәст хорват вә Македонија суи-гәсдчиләри тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

АЛЕКСА́НДР АРХИПЕЛАГЫ (Alexander Archipelago)—Шимали Американын г. саһилиндә архипелаг. Алјаска штаты (АБШ) әразисинин бир һиссәси. Үмуми саһ. 36,8 мин *км*² олан 1100 ададан вә гајалыгдан ибарәтдир. Бөјүк адалары: Уелс шаһзадәси, Адмираллыг, Баранов, Чичагов, Купријанов вә с. Релјефи дағлыгдыр; һүнд. 1432 *м*-ә чатыр. Әһ. тәгр. 30 мин (бунун 8—9 мин нәфәри јерлиләрдир). Хәзчилик тәсәррүфаты инкишаф етмишдир. Гызылбалыг овланыр. А.а.-ны 1741 илдә Беринг вә Чириковун експедисијасы кәшф етмишдир. 1867 иләдәк Америкада рус колонијаларынын мәркәзи (пајтахты Ситка ш.) олмушдур.

АЛЕКСА́НДР КАЗИМИ́РОВИЧ Јакеллон (1460—1506)—1492 илдән Бөјүк Литва кнјазы, 1501 илдән Полша кралы. 1505 илдә магнатларын хејринә крал һакимијјәтини мәһдудлашдыран ганунлар мәчәлләсини—Радом конститусијасыны тәтбиг етмишдир. А. К. 1492—94 вә 1500—03 илләрдә Русија илә мүһарибәләрдә мәғлуб олмуш, Литванын әввәлләр зәбт етдији рус торпагларыны Москваја гајтармышдыр.

АЛЕКСА́НДР НЕВСКИ (тәгр. 1220, Владимир кнјазлығы — 14.11.1263)—рус дөвләт хадими, сәркәрдә. Новгород кнјазы [1236—51]; 1252 илдән Бөјүк Владимир кнјазы. Јарослав Всеволодовичин оғлу. Русија торпагларыны ишғал етмәк истәјән Исвеч вә алман феодалларына гаршы мүбаризәдә рус гошунларына башчылыг етмишдир. 1240 ил ијулун 15-дә исвечлиләри Нева чајы үзәриндә дармадағын етмиш («Невски» ләгәби бурадан көтүрүлмүшдүр), 1242 ил апрелин 5-дә Чуд көлү үзәриндәки Буз дөјүшүндә алман чәнкавәрләрини мәғлубијјәтә уғратмышдыр. Бундан сонра А. Н. дөврүнүн ән бөјүк сәркәрдәләриндән бири кими танынмышдыр. Исвеч вә алман ишғалчылары үзәриндәки гәләбә онларын Русијаја һүчумуну дајандырмыш, рус кнјазлыгларынын шм.-г. сәрһәдләрини мөһкәмләндирмишдир. А. Н. бојарларын нүфузуну мәһдудлашдырмагла өлкәдә бөјүк кнјаз һакимијјәтини мөһкәмләтмәјә чалышмыш; антифеодал чыхышлары амансызчасына јатырмышдыр. Онун бачарыглы сијасәти нәтичәсиндә татарларын рус кнјазлыгларына һүчумунун гаршысы алынмыш-

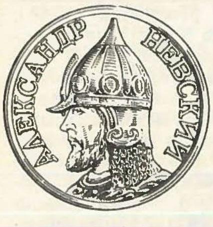

ды. Бир нечә дәфә Гызыл Ордаја кетмиш, татар ханларынын башга халгларла мүһарибәләрдә руслардан гошун топламамасына наил олмушдур. Гызыл Ордадан гајыдаркән Городетсдә (индики Горки вил.-ндә) өлмүшдүр. Сонралар I Пјотрун көстәриши илә ҹәназәсинин галыглары Петербурга көчүрүлмүшдүр. Русијада 1725 илдә, ССРИ-дә 1942 илдә Александр Невски ордени тә'сис едилмишдир.

Әд.: Пашуто В. Т., Героическая борьба русского народа за независимость (XIII в.), М., 1956.

АЛЕКСАНДРЕ́СКУ (Alexandrescu) Сике Василе (д.15.9.1896)—румын режиссору. РСР халг артисти (1959). РСР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1954, 1957). 1913 илдән мүхтәлиф театрларда фәалијјәт көстәрир. 1947—67 илләрдә Бухарестдәки Ј. Л. Карачале ад. Милли Театрын баш реж. олмушдур. 1967 илдән Брашов ш.-ндәки драм театрынын директорудур. «Һәјәчанлы кечә» (Ј. Л. Карачале), «Адсыз улдуз» (М. Себастиан), «Мүфәттиш» (Н. В. Гогол), «Белческу» (К. Петреску), «Матеј Милло» (М. Штефенеску) пјесләрини, Ж. Б. Молјерин комедијаларыны вә с. әсәрләри тамашаја гојмушдур. Јарадычылығында румын театрынын реалист ән'әнәләрини инкишаф етдирир.

АЛЕКСАНДРЕ́ТТА (Alexandrétta)—Түркијәнин *Искәндәрун* шәһәринин јунанҹа ады.

АЛЕКСА́НДРИ (Alecsandri) Василе (21.7.1821, Бакеу—22. 8.1890, Мирчешти)—молдав вә румын јазычысы, публисист, фолклор топлајычысы. 1848 ил ингилабында, һәмчинин Молдавија вә *Валахијанын* бирләшмәси уғрунда мүбаризәдә фәал иштирак етмишдир. «Јассы карнавал вахты», «Киритса әјаләтдә» (1852) комедијаларында, «Мүстәбид војевода» (1879), «Овиди» вә с. тарихи драмларында вә һекајәләриндә феодал-тәһкимчилик гурулушу, истибдад, һаким синифләрин һәјат тәрзи ифша олунур. Русија—Түркијә мүһарибәси (1877—78) дөврүндә јаздығы «Бизим дөјүшчүләр» ше'р силсиләсиндә халгын истиглалијјәт уғрунда мүбаризәсини тәрәннүм етмишдир. «Дојналар» (1843—53), «Инчи-чичәкләри» (1848—63) ше'р силсиләләринин, тарихи поемаларын мүәллифидир. А. јарадычылығы молдав вә румын әдәбијјатында тәнгиди реализмин, әдәби дилин инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир.

Әсәри: Стихотворения, М., 1975.

АЛЕКСАНДРИ́ЈА—УССР Кировоград вил.-ндә шәһәр. Ингулес чајы саһилиндәдир. Д.ј.ст. Әһ. 77,5 мин (1975). Көмүр, машынгајырма, полиграфија, јүнкүл, јејинти сәнајеси инкишаф етмишдир. Тикинти материаллары истеһсал олунур. Ики брикет ф-ки, електромеханики вә галдырма-нәглетмә аваданлығы з-длары, ики автомобил тә'мири з-ду, мебел ф-ки, сүд з-ду, мә'дән ин-тунун шө'бәси, к.т. вә педагожи техникумлары; тибб мәктәби вә с. вар. 18 әсрин орталарында салынмышдыр.

АЛЕКСАНДРИ́Т—минерал. *Хризоберилин* хромлу нөвү. Тәркиби—Al_2BeO_4 (BeO—19,8%, Al_2O_3—80,2%-дир). Тәркибиндә 0,5%-әдәк Cr_2O_3 гатышығы олур. Сингонијасы ромбикдир. Күндүз ишығында зүмрүдү-јашыл, сүн'и ишыгда гырмызымтыл-бәнөвшәји рәнкдә олур. Гијмәтли бәзәк дашыдыр. Урал (зүмрүдлә бирликдә), Шри Ланка, Һиндистан, Ҹәнуби Африка вә Бразилијада тапылыр. Сон заманлар синтетик А. истеһсал едилир.

АЛЕКСА́НДРОВ Александр Василјевич (13.4.1883, Рјазан губ.-нын Плахино к.—8.7.1946, Берлин)—рус совет бәстәкары вә хор дирижору. ССРИ халг артисти (1937). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942, 1946). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Сәнәтшүнаслыг доктору (1940), кен.-мајор (1943). Совет Ордусу Гырмызыбајраглы Маһны вә Рәгс Ансамблынын (һазырда А. адынадыр) тәшкилатчысы (1928) вә рәһбәри. А.-ун јарадычылыг фәалијјәти бу ансамблла бағлыдыр. Онун «Мүгәддәс һәрб» (1941) маһнысы үмумхалг шөһрәти газанмышдыр. Совет Иттифагы Дөвләт Һимни мусигисинин (1943) мүәллифидир. А.-ун јарадычылығы үчүн мелодијанын ахычылығы, епик вүс'әт вә с. характерикдир. Маһныларында рус классик мусиги ән'әнәләрини давам етдирмишдир. Ленин ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Полянский Г., А. В. Александров, М.—Л., 1959.

АЛЕКСА́НДРОВ Александр Данилович (д.4.8.1912, Рјазан губ., Волын к.)—совет ријазијјатчысы, ССРИ ЕА акад. (1964; м. үзвү 1946). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. Ленинград ун-тинин ректору (1952—64) олмушдур. Тәдгигатлары һәндәсәјә аиддир. Фигурларын метрик хассәләрини өјрәнмәк үчүн кәшф етдији үсуллар һәндәсәнин тәдгигат саһәсини кенишләндирмишдир. А.-ун нисбилик нәзәријјәси вә фәлсәфәнин әсасларына даир тәдгигатлары да вар. Лобачевски ад. бејнәлхалг мүкафат алмышдыр (1951). А. алпинизм үзрә ССРИ идман устасыдыр (1949). Ленин ордени вә башга орденләрлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Внутренняя геометрия выпуклых поверхностей, М.—Л., 1948. Выпуклые многогранники, М.—Л., 1950.

АЛЕКСА́НДРОВ Анатоли Петрович (д.13.2.1903, Кијев вил., Тарашши ш.)—совет физики. ССРИ ЕА акад. (1953; м. үзвү 1943). ССРИ ЕА президенти (1975 илдән). Маҹарыстан ЕА, Исвеч Крал Мүһәндислик Академијсынын үзвү, үч дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1954, 1960, 1973). Дөрд дәфә ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942, 1949, 1951, 1953). Ленин мүкафаты лауреаты (1959). 1962 илдән Сов, ИКП үзвү. Сов.ИКП 23—25-ҹи гурултајларында МК үзвү сечилмишдир. 1946—55 илләрдә ССРИ ЕА Физики Проблемләр Ин-тунда ишләмишдир. И. В. Курчатов ад. Атом Енержиси Ин-тунун директорудур (1960 илдән). 1936 илдә кәмиләри минадан мүһафизә етмәк үчүн ишләјиб һазырладығы методдан Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә кениш истифадә олунмушдур. А. ифрат кечиричилик саһәсиндә чох перспективли тәдгигатлар апармышдыр. 1946 илдән нүвә реакторларынын гурулмасы вә атом енержисиндән истифадә саһәсиндә бөјүк фәалијјәт көстәрир. Мүһүм әсәрләри нүвә енеркетикасынын техники проблемләринә, диелектрикләр физикасына вә полимер бирләшмәләрин механики вә електрик хассәләринин өјрәнилмәсинә аиддир. ССРИ Али Советинин (5—6, 9-ҹу чағырыш) депутаты олмушдур. 7 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АЛЕКСА́НДРОВ Борис Александрович (д.4.8.1905, Бологоје ш.)—совет бәстәкары вә дирижору. ССРИ халг артисти (1958). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1975). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Бәстәкар А. В. *Александровун* оғлудур. 1929 илдә Москва консерваторијасыны (Р. М. Глиерин композисија синфи үзрә) битирмишдир. Совет Ордусу Мәркәзи Театрында дирижор вә мусиги һиссәсинин мүдири ишләмишдир. 1937 илдән А.-ун фәалијјәти Совет Ордусу Гырмызыбајраглы Маһны вә Рәгс Ансамблы илә бағлыдыр; әввәлләр дирижор, 1946 илдән исә (атасынын өлүмүндән сонра) ансамблын бәдии рәһбәридир. «Барселоналы гыз» (1942) опереттасынын, «Левша» (1955) балетинин, бир чох маһнынын (о ҹүмләдән «Гәләбә нәғмәси», «Јашасын бизим һакимијјәт») вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Халг маһныларындан, әсасән, Украјна халг маһны интонасијаларындан истифадә едәрәк јаздығы «Малиновкада тој» опереттасы (1937; 1968 илдә екранлашдырылмышдыр) мәшһурдур. 3 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Шилов А., Краснознаменный ансамбль Советской Армии, М., 1964.

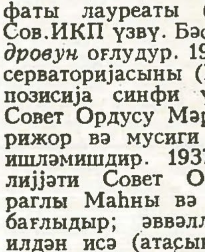

АЛЕКСА́НДРОВ (тәхәллүсү; әсл фамилијасы Мормоненко) Григори Василјевич (д.23.1.1903, Јекатеринбург, индики Свердловск)—совет кино режиссору, ссенарист. ССРИ халг артисти (1948). Сосиалист Әмәји Гәһраманы (1973). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1950). 1954 илдән Сов.ИКП үзвү. 1921 илдән театр актјору кими фәалијјәтә башламышдыр.

1924 илдән кинода чалышыр. «Потјомкин» зиреһли кәмиси» (1925), «Октјабр» (1927), «Көһнә вә јени» (1929) филмләриндә актјор, реж. ассистенти, ахырынчы ики филмдә, һәмчинин ссенари мүәллифләриндән бири олмушдур. А. «Шән ушаглар» (1934), «Сирк» (1936), «Волга-Волга» (1938), «Ишыглы јол» (1940), «Баһар» (1947) кино комедијаларынын, «Бир аилә» (1943; Р. Тәһмасиб вә М. Микајылов илә бирликдә), «Елбада көрүш» (1949), «Бәстәкар Глинка» (1952), «Рус һәдијјәси» (1960) вә с. филмләрин реж.-дур. 1942—43 илләрдә «Бакы киностудијасы»нда чалышмышдыр. 3 дәфә Ленин ордени вә башга орденләрлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Эпоха и кино, М., 1976.

АЛЕКСА́НДРОВ Иван Гаврилович (1.9.1875, Москва—2.5.1936, Москва)—совет енеркетики вә һидротехники, ССРИ ЕА акад. (1932). 1921 илдән ССРИ Дөвләт План Комитәси Рәјасәт һеј'әтинин үзвү олмуш, ГОЕЛРО планынын тәртибиндә иштирак етмиш, Днепр СЕС-ин вә дикәр һидротехники гурғуларын лајиһәсини һазырламышдыр. Орта Асијанын електрикләшдирилмәси үчүн баш схемин вә Бајкал—Амур макистралы тикинтиси планынын һазырланмасында иштирак етмишдир. Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

АЛЕКСА́НДРОВ Кеорки Фјодорович (4.4.1908, Петербург—21.7.1961, Москва)—совет философу, ССРИ ЕА акад. (1946). 1928 илдән Сов.ИКП үзвү. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943, 1946). 1940—47 илләрдә ҮИК(б)П МК-нын Тәблиғат вә Тәшвигат Идарәсинә рәһбәрлик етмишдир. 1947—54 илләрдә ССРИ ЕА Фәлсәфә Ин-тунун директору, 1954—55 илләрдә ССРИ мәдәнијјәт назири олмуш, 1955—61 илләрдә БССР ЕА Фәлсәфә Ин-тунда чалышмышдыр. 2 дәфә Ленин ордени, 2 башга орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Философские предшественники марксизма, М., 1939; Формирование философских взглядов Маркса и Энгельса, М., 1940; История социологических учений. Древний Восток, М., 1959.

АЛЕКСА́НДРОВ Павел Серкејевич (д. 7.5.1896, Богородск)—совет ријазијјатчысы, ССРИ ЕА акад. (1953; м. үзвү 1929). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943). МДУ-нун проф. (1929 илдән), Москва Ријазијјат Ҹәмијјәтинин фәхри президенти (1964 илдән; президенти (1932—64). Илк елми ишләри *чохлуглар нәзәријјәси* вә һәгиги дәјишәнли функсијалар нәзәријјәсинә аиддир. А. совет тополокија мәктәбинин јарадычысыдыр. Бир нечә харичи ЕА үзвүдүр. 5. дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Комбинаторная топология, М.—Л., 1947; Введение в общую теорию множеств и функций, М.—Л., 1948; Введение в теорию групп, 2 изд., М., 1951; Введение в гомологическую топологию, М., 1975.

АЛЕКСА́НДРОВ—РСФСР-ин Владимир вил.-ндә шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 56 мин (1975). Радио вә араг-ликөр з-длары, тохучулуг, тикиш ф-кләри, әт комбинаты вә с. вар. А. 14 әсрдән мә'лумдур. 1564—72 илләрдә чар Иван Грознынын игамәткаһы олмушдур.

А.-ун ме'марлыг абидәләриндән Троитса (1513), Покров (16 әсрин орталары), Успеније (16 әсрин 1-чи рүбү) вә с. килсәләр мүһафизә олунмушдур. 17 әсрдә чар маликанәсинин јериндә Успеније монастыры салынмыш, гала диварлары (1670—80) тикилмишдир. А.-да һәмчинин өлкәшүнаслыг музеји вар.

АЛЕКСАНДРОВКА — Азәрб.ССР Сабирабад р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 29 *км* ш.-дә, Күр чајынын сағ саһилиндән 9 *км* аралы, Әли Бајрамлы—Сабирабад шосе јолу кәнарында; Шаумјан ад. каналын саһилиндә, Муған дүзүндәдир. Әтрафында кичик көлләр вар. Әһ. 1425 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, һејвандарлыг, барамачылыг вә бостанчылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, гијаби орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

АЛЕКСА́НДРОВСК—РСФСР-ин Перм вил. ндә шәһәр. Д.ј.ст. (Копи). Әһ. 18,6 мин (1975). Ири машынгајырма з-ду, дивар материаллары з-ду, Свердловск машынгајырма техникумунун филиалы вар.

АЛЕКСАНДРО́ВСКАЈА Лариса Помпејевна (д. 15.2.1904, Минск)—белорус совет мүғәнниси (сопрано), режиссор, ичтимаи хадим. ССРИ халг артисти (1940). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. 1920 илдән сәһнә фәалијјәтинә башламышдыр. Белорусија Опера вә Балет Театрынын солисти (1933—51), баш реж. (1951—61) олмушдур. А. илк професионал белорус мүғәнниләриндәндир. Партијалары: Марысја («Михас Подгорны», Ј. Тикотски), Надејка («Сәадәт чичәји», А. Туренков), Татјана, Лиза («Јевкени Онекин», «Гаратохмаг гадын», П. И. Чајковски), Кармен («Кармен», Ж. Бизе) вә с. А.-нын јаратдығы образлара сәмимилик лиризм вә с. хасдыр. «Полесјели гыз» (1952, Ј. Тикотски), «Аида» (1953, Ҹ. Верди), «Надежда Дурова» (1956, А. Богатырјов) вә с. опералары тамашаја гојмушдур. ССРИ Али Советинин (2—4-ҹү чағырыш) депутаты олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы вә Гырмызы Әмәк Бајрағы орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.; Рузов Г., Л. П. Александровская, М.—Л., 1950.

АЛЕКСАНДРОВСК - СА́ХАЛИНСКИ—РСФСР-ин Сахалин вил.-ндә шәһәр. Александровск-Сахалински р-нунун мәркәзи. Татар боғызында порт. Әһ. 20 мин (1971). Сахалин а. нда даш көмүр сәнајеси мәркәзидир. Мешә вә балыг сәнајеси мүәссисәләри, мә'дән техникуму, педагожи вә тибб мәктәбләри вар. 1881 илдә салынмышдыр.

АЛЕКСЕ́Ј МИХА́ЈЛОВИЧ (19.3.1629—29.1.1676)—рус чары [1645—76], Михаил Фјодоровичин оғлу. Дөврүнә көрә савадлы адам иди. Һәрби сәфәрләрдә иштирак етмишдир. Онун һакимијјәти дөврүндә феодал истисмары вә малијјә тәзјиги күчләнмиш, тәһкимчилик һүгугу рәсмиләшдирилмишди (1649). Нәтиҹәдә Москвада (1648), Псков вә Новгородда (1650) антифеодал үсјанлары баш вермишди. А. М. заманында С. Разин үсјаны (1670—71) иштиракчыларына амансыз диван тутулмушду. А. М. өлкә игтисадијјатынын инкишафына јардым едән тәдбирләр һәјата кечирмиш, фәал харичи сијасәт јеритмишдир. Русија—Полша мүһарибәләри (1654—67) нәтиҹәсиндә Украјна јенидән Русијаја бирләшдирилмиш, Смоленск, Чернигов вә с. јерләр кери гајтарылмышды. Бу дөврдә Аврпа ишләриндә Русијанын ролу хејли артмышды.

АЛЕКСЕ́ЈЕВ Васили Михајлович (14.1.1881, Петербург—12.5.1951, Ленинград)—совет филологу, чиншүнас. ССРИ ЕА акад. (1929; м. үзвү 1923). Петроград ун-тинин проф. (1918 илдән). Чин мәдәнијјәти, әдәбијјаты, фолклору вә театры һаггында елми әсәрләрин мүәллифидир. Классик Чин әдәбијјатынын бир сыра нүмунәләрини [Лјао Чжајын «Сеһрбаз раһибләр» (1923), «Гәрибә әһвалатлар» (1928), «Гејри-ади адамлар һаггында һекајәләр» (1937) әсәрләри; «Классик Чин нәсри» (1958, 2-ҹи нәшри 1959) вә с.] рус дилинә тәрҹүмә етмишдир.

АЛЕКСЕ́ЈЕВ Михаил Павлович (д. 5.6.1896, Кијев)—совет әдәбијјатшүнасы. ССРИ ЕА акад. (1958; м. үзвү 1946), Оксфорд, Парис, Будапешт вә с. харичи ун-тләрин фәхри доктору. ССРИ ЕА Рус Әдәбијјаты Ин-ту әдәби әлагәләр бөлмәсинин рәһбәридир. Рус вә дикәр славјан әдәбијјатларынын дүнја мәдәнијјәтинин инкишафындакы ролуна, һабелә инкилис, франсыз, алман әдәбијјатына вә онларын рус әдәбијјаты илә әдәби әлагәләринә һәср олунмуш әсәрләрин мүәллифидир. Ленин ордени вә 2 башга орденлә тәлтиф олунмушдур.

АЛЕКСЕ́ЈЕВ Пјотр Алексејевич (26.1.1849, Смоленск губ.-нын Новинскаја к.—28.8.1891)—илк ингилабчы рус фәһләси. 19 әсрин 70 ҹи . .илләриндә ингилабчы халгчыларла јахынлашмыш, 1874 илин сонундан «Үмумрусија ичтимаи ингилаби тәшкилаты»нын үзвү олмушдур. 1875 илдә һәбс олунуб «Әллиләр просеси»ндә (1877) 10 ил каторга ҹәзасына мәһкум едилмишдир. Мәһкәмәдә фәһләләрин ағыр вә һүгугсуз вәзијјәтиндән данышмыш, 1861 ил ислаһатынын сојғунчу маһијјәтини ифша етмиш вә нитгини «милјонларла фәһләнин гүввәтли әли јүксәләҹәк вә әскәр сүнкүләринин горудуғу истибдад бојундуруғу дармадағын олаҹагдыр!» сөзләри илә битирмишдир. В. И. Ленин буну «ингилабчы рус фәһләси Пјотр Алексејевин ирәличәдән дедији бөјүк сөзләр» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 4, сәһ. 409) адландырмышдыр. А.-ин нитги 1877 илдә кизли мәтбәәдә чап олунуб јајылмыш вә бөјүк тә'сир бурахмышды. 1884

илдә Јакутијаја сүркүн едилән А. орада да ингилаби идејалара садиг галмышдыр. Фачиәли сурәтдә һәлак олмушдур. А.-ин нитги Бакыда «Нина» мәтбәәсиндә дә чап едилмишди.

Әд.: Рожин П. М., Корифей рабочего движения, М., 1961.

АЛЕКСЕЈЕВКА—Азәрб. ССР Губа р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 5 *км* ш.-дә, Хачмаз д.ј.ст.-ндан 23 *км* аралы, Губа—Хачмаз шосе јолу кәнарындадыр. Әһ. 804 (1976). Әсас тәсәррүфаты мејвәчиликдир. Орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

АЛЕКСЕЈЕ́ВКА—Азәрб. ССР Хачмаз р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Хачмаз д.ј. ст.-ндан 18 *км* шм.-г.-дә, Хачмаз—Худат шосе јолундан 9 *км*, Гусар чајынын сағ саһилиндән 3 *км* аралы, Самур-Дәвәчи овалығындадыр. Әһ. 1224 (1976); тәрәвәзчилик, бағчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, ушаг бағчасы, хәстәхана, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

АЛЕКСЕЈЕВКА—РСФСР-ин Белгород вил.-ндә шәһәр. Алексејевка р-нунун мәркәзи. Тихаја Сосна чајы (Донун голу) саһилиндәдир. Д.ј.ст. Әһ. 26,7 мин (1975). Ғфир јағы екстраксијасы вә сүд консерви комбинатлары, шәкәр вә кимја машынгајырмасы з-длары, к.т. техникуму вар.

АЛЕКСЕ́ЈЕВКА—Газах. ССР-ин Селиноград вил.-ндә шәһәр. Алексејевка р-нунун мәркәзи. Д.ј.ст. (Аккул). Әһ. 19 мин (1975). Д.ј. нәгл. мүәссисәләри, механики-тә'мир, кәрпич з-длары, тикинти-гурашдырма конструксијалары комбинаты, јағ з-ду, мебел ф-ки вар.

АЛЕ́КСЕНКО Владимир Аврамович (д. 27.1.1923, Краснодар өлкәсинин Кијев станитсасы)—авиасија кен.-л., 1-чи дәрәчәли һәрби тәјјарәчи, ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1945 ил, 19 апрел вә 20 ијун). 1943 илдән Сов. ИКП үзвү. 1941 илдән Совет Ордусунда хидмәт едир. 1942 илдә Һәрби Тәјјарәчиләр Мәктәбини битирмиш, Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә 292 дөјүш учушу етмишдир. Һәрби-Һава Академијасыны (1954), Баш Гәраргаһ Академијасыны (1962) битирмишдир. 1969 илдән ҺҺГ-дә мәс'ул ишдәдир. Ленин ордени, 4 Гырмызы Бајраг ордени, 1-чи вә 2-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси орденләри, Александр Невски ордени, 2 Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

АЛЕКСИ́ЈА (јун. а—инкар шәкилчиси+léxis—сөз)—бејин габығынын зәдәләнмәси нәтичәсиндә охумаг (гираәт) габилијјәтинин итмәси. Чох вахт јазмаг габилијјәтинин итмәси (аграфија) вә нитг позғунлуғу (бах *Афазија*) илә јанашы баш верир.

Әд.: Лурия А. Р., Мозг человека и психические процессы, М., 1970.

АЛЕ́КСИ-МЕСХИШВИ́ЛИ (Алексејев-Месхијев, Ладо Месхишвили) Владимир Сардионович (28.2.1857, Тифлис—24.11. 1920, Тифлис)—күрчү актјору вә режиссору. Күрч. ССР халг артисти (1930, өлүмүндән сонра). 1881 илдән Тифлис күрчү драм труппасында, рус театрларында (1887—90, 1906—10), о чүмләдән Москва Бәдаје Театрында ишләмишдир. Тифлис (1890—96 вә 1910 илдән) вә Кутаиси (1897—1906) театрларына рәһбәрлик етмишдир. Јарадычылығы үчүн гәһрәмани-романтик үслуб характерик олмушдур. Емосионал, фачиәви образлар јаратмышдыр: Леван Химшиашвили («Вәтән», Д. Еристави), Гоча («Мәкрли Тамара», А. Сететели), Незнамов («Күнаһсыз мүгәссирләр», А. Островски), Һамлет («Һамлет», В. Шекспир) вә с. Кутаиси Драм Театры А. адынадыр.

АЛЕ́КСИН—РСФСР-ин Тула вил.-ндә шәһәр. Алексин р-нунун мәркәзи. Ока чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Д.ј.ст. Әһ. 64 мин (1975). Арматур з-ду, кимја комбинаты, картон ф-ки, ИЕМ, 2 техникум, истираһәт еви вә санаторија вар. К. т. аваданлығы, иншаат материаллары истеһсал олунур. 13 әсрдә салынмышдыр.

АЛЕКСИ́С (Alexis) Жак Стефен (22.4.1922, Гонаив — апрел, 1961, Порт-о-Пренс)—Һаити јазычысы, ичтимаи хадим. Һаити Коммунистләри Бирләшмиш Партијасынын јарадычысыдыр (1959). Франсыз дилиндә јазмышдыр. Һаити зәһмәткешләринин һәјат вә мүбаризәсинә һәср олунмуш «Хејирхаһ кенерал Күнәш» (1955), «Чалғычы ағачлар» (1957), «Бир көз гырпымында» (1959) романларынын, «Улдузларын ишығында романсеро» (1960) нағыллар китабынын мүәллифидир. 1961 илдә һәбс едиләрәк, ишкәнчә илә өлдүрүлмүшдүр. «Гызыл чичәјин талеји» очерки Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

АЛЕ́ЛЈУХИН Алексеј Васил‌јевич (д. 30.3.1920, Калинин вил., Кесово-Гора р-нунун Кесово-Гора к.)—авиасија кен. мајору, ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1943 ил, 24 август вә 1 нојабр). 1942 илдән Сов. ИКП үзвү. 1938 илдән Совет Ордусунда хидмәтдәдир. В. П. Чкалов ад. Һәрби Тәјјарәчиләр Мәктәбини битирмишдир (1939). Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә 258 һава дөјүшүндә иштирак етмиш, 601 дөјүш учушу етмиш, дүшмәнин 40 тәјјарәсини вурмушдур. Мүһарибәдән сонра М. Ф. Фрунзе ад. Һәрби Академијаны (1948) вә Баш Гәраргаһ Академијасыны (1953) битирмишдир. 1969 илдән Совет Ордусунда мәс'ул ишдәдир. 2 дәфә Ленин ордени, 3 Гырмызы Бајраг ордени, 3-чү дәрәчәли Суворов вә Александр Невски орденләри, 2 Гырмызы Улдуз ордени, 1 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

АЛЕССА́НДРИ ВИНЧЕ́НСО (Vincentio d'Alessandri) (?—?) —1570—72 илдә Венесија Респ.-сынын Сәфәвиләр дөвләтиндә сәфири. Сәфәвиләри Османлы Түркијәсинә гаршы мүһарибәјә галдырмаг мәгсәди илә көндәрилмишди. Венесија һөкумәтинә көндәрдији мәктубунда (1572, 25 ијул) Сәфәвиләр дөвләтинә сәјаһәти тәсвир олунур. 1572 ил сентјабрын 24-дә Сәфәвиләр дөвләти һаггында Онлар Шурасына тәгдим етдији һесабатында Сәфәви шаһы I Тәһмасиб, онун ә'јанлары, Сәфәвиләр дөвләтинин инзибати гурулушу, һәрби вәзијјәти, игтисади һәјаты вә с. барәдә мә'лумат вермишдир.

Әд.: Berchet G., La republica di Venezial la Persia, Torino, 1865.

АЛЕССА́НДРИЈА (Alessandria)—Италијанын Пјемонт вил.-ндә шәһәр. Танаро чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 102,4 мин (1971). Металлуркија, нәгл. машынгајырмасы, дәзкаһгајырма, јүнкүл, кимја вә јејинти сәнајеси вар. 1168 илдә салынмышдыр.

АЛЕУ́Т АДАЛАРЫ (Aleutian Islands)—Алјаска ј-а-нын ч.-г.-индә (Сакит океанда) вулкан мәншәли адалар групу. А.а. гөвс шәклиндә Алјаскадан Камчаткајадәк 1740 *км* узаныр. АБШ-ын Алјаска штатынын тәркибинә дахилдир. Саһ. 37,8 мин *км*², әһ. 6—7 мин (1974). А.а.-нда сөнмәмиш 25 вулкан вар (ән јүксәји Унимак а.-ндакы Шишалдина вулканыдыр—2861 *м*). Иглими рүтубәтлидир. Иллик јағынты 1500 *мм*. Саһил суларында суити, морж вә треска, палтус, сијәнәк балыглары, гајалыгларда гуш базарлары вар. 18 әсрин орталарында рус дәнизчиләринин кәшф етдији А.а. 1867 илдә Алјаска илә бирликдә АБШ-а сатылмышдыр. Әсас јашајыш мәнтәгәси вә һәрби дәниз базасы Датч-Һарбордур (Уналакша а.).

АЛЕУ́Т ДЕПРЕССИЈАСЫ—Сакит океанын шм. һиссәсиндә, Алеут а-ры р-нунда алчаг атмосфер тәзјиги саһәси. А.д.-нын мәркәзиндә тәзјиг јанварда 1000 *мб*-дан ашағы дүшүр. А.д. јајда, демәк олар, јох олур.

АЛЕУ́Т ДИЛИ (јахуд унанган дили)—*алеутларын* дили. А.д.-ндә АБШ-да 5 мин, ССРИ-дә исә 441 адам данышыр. Ескимос-алеут дилләри аиләсинә дахилдир. Үч диалекти вар. Сәс тәркиби 3 саит вә 17 (20) самитдән ибарәтдир. Морфоложи гурулушча илтисаги дилдир. ССРИ-дә јашајан алеутларын дилиндә алеут фе'л көкләри сахланылмагла рус дилинин тәсриф системи гәбул олунмушдур. Бу, дил тарихиндә надир һадисәдир. А.д. илк дәфә рус алими И. Вениаминов тәрәфиндән тәдгиг едилмишдир.

АЛЕУ́Т СИЛСИЛӘСИ—Шимали Америкада, әсасән, Алјаска ј-а-нда дағ силсиләси. Алеут а-ры тирәсинин ш. давамы. Вулкан конуслары зәнчириндән ибарәтдир. Уз. тәгр. 850 *км*. 10 сөнмәмиш вулканы вар. Ән күчлү пүскүрәни Катмај (1922 илдә) олмушдур. Јүксәк зирвәси Редаут д.-дыр (3108 *м*).

АЛЕУ́Т ЧӨКӘКЛИЈИ—Сакит океанын шм. һиссәсиндә чөкәклик. Алјаска ј-а-нын вә Алеут а-ры силсиләсинин суалты ч. јамачлары бојунча тәгр. 3000 *км* узаныр. Дәринлији 7822 *м*-ә чатыр. Грунту гырмызы килдән ибарәтдир.

АЛЕУ́ТЛАР (өзләрини унанган адландырырлар) — Алеут а-рында (АБШ), һәмчинин Командор а-рында (ССРИ) јашајан халг. АБШ-да 5 мин, ССРИ-дә 441 нәфәрдир. *Алеут дилиндә* данышырлар. Руслар Алеут а-рыны кәшф едәнә гәдәр (18 әсрин ортаралары) А. ағаҹ, даш вә сүмүк аләтләрдән истифадә едирдиләр. Дәниз һејванларынын овланмасы, балыгчылыг вә јығыҹылыгла мәшғул олурдулар. 19 әсрин әввәлләриндә рус мәдәнијјәтинин бир чох ҹәһәтләрини мәнимсәмиш, православлығы гәбул етмишләр. 1932 илдә ССРИ-дә (Командор а-рында) Алеут р-ну јарадылды. А.-ын әксәријјәти бурада с-зда чалышыр. АБШ-да исә капиталист истисмары шәраитиндә А.-ын бөјүк һиссәси јардымчы ишләрдә муздла ишләјир. Капиталист истисмары вә милли зүлм А.-ын тәсәррүфатыны вә өзүнәмәхсус мәдәнијјәтини ағыр вәзијјәтә салмышдыр. Диндар А. христиандырлар.

Әд.: Народы Америки, т. 1, М , 1959.

АЛЕЧ БУЗЛАҒЫ (Aletschgletscher)— Исвечрә Алп дағларында ән узун (26,8 *км*) вә ән бөјүк (саһ. 169 *км*²-ә јахын) бузлаг. Рона чајы дәрәсинә доғру 1450 *м* јүксәклијә гәдәр енир.

АЛЕШ (Aleš) Миколаш (18.11.1852, Ҹәнуби Чехијанын Миротитсе к.—10.7.1913, Прага)—чех бојакары вә график. Прага Рәссамлыг Академијасында охумушдур (1869—75). Милли-тарихи мөвзуда таблоларын («Подебрадлы Јиржи илә Матјаш Корвинин көрүшү», 1878), бир чох график әсәринин, о ҹүмләдән халг маһныларына иллүстрасијаларын мүәллифидир. А.-ин јарадыҹылығында вәтәнпәрвәрлик вә демократик мејлләр күҹлү олмушдур.

АЛӘМКИР (Мәһәммәд Әбу Зәфәр Мүһјиддин Өврәнкзиб; 1618—1707)—*Бөјүк Моғоллар* империјасынын сонунҹу һөкмдары (1658—1707), *Шаһҹаһанын* оғлу 1658 илдә тахта чыхмасы илә әлагәдар «Аләмкир» адыны гәбул етмишдир. 1636—44 вә 1652—57 илләрдә Деканын ҹанишини олмушдур. 1658—59 илләрдә Шаһҹаһанын дөрд оғлу арасында тахт-таҹ үстүндә кедән мүбаризәдә галиб кәләрәк гардашларыны өлдүрмүш, атасыны исә ев дустағы етмишди. Сонра Гәндәһар, Бәлх, Әһмәднаһар, Биҹапур вә Голконданы тутмаг уғрунда мүһарибә етмиш, мүһарибә хәрҹләрини өдәмәк үчүн веркиләри артырмыш, *ҹизјәни* бәрпа етмишди. А. һиндлиләрә гаршы дини ајры-сечкилик сијасәти јеридир, онларын мә’бәдләрини дағыдыр, таҹирләрин малларыны мүсадирә едирди. Нәтиҹәдә өлкәдә баш верән үсјанлар империјанын дағылмасыны сүр’әтләндирди.

Әд.: Берньe Ф., История последних политических переворотов в государстве Великого Могола, пер. с франц., М.—Л., 1936; Синха Н. К., Банерджи А. Ч., История Индии, пер. с англ., М., 1954.

АЛӘТ—инсанын әмәк васитәси, јахуд машынын иҹра механизми. А. «...әмәк ҹисмини... тәләб олундуғу шәклә салыр» (Маркс К., Капитал, китаб 1, сәһ. 305). Әл А.-лəри (балта, чәкиҹ, маша вә с.), дәзкаһ А.-ләри (кәски, фрез, бурғу вә с.) вә механикләшдирилмиш А.-ләр (о ҹүмләдән електрик, һидравлик, јахуд пневматик интигаллы әл машынлары) вар. Мүхтәлиф тәртибатлар, штамплар, төкмә моделләри дә А. адланыр. Нәзарәт-өлчү А.-ләри (калибр, буҹагөлчән, пәркар, мүхтәлиф хәткешләр вә с.) хүсуси груп тәшкил едир. Ҹәррәһијјә әмәлијјатлары, мүалиҹә процедуралары вә с. үчүн тибб А.-ләри ишләдилир. Бах һәмчинин *Мусиги аләтләри.*

АЛӘТ ПОЛАДЫ—мүхтәлиф аләтин (кәски, штамп, өлчү вә с.), јахуд онларын ишләк һиссәләринин, һәмчинин чох јејилмәјә мә’руз галан машын деталларынын һазырланмасы үчүн карбонлу вә ја лекирләнмиш полад. Термики е’мал (табәксилтмә, табалма) А.п.-нын истисмар хассәләрини јахшылашдырыр. Нәтиҹәдә бәрклик 60—66 HRC-дәк, әјилмәдә мөһкәмлик исә 2,5—3,5 *Гн/м*² (250—350 *кгг/мм*²) гәдәр артыр. А.п.-ндан һазырланмыш аләтләр иш шәраитинә көрә бир сыра тәләби өдәмәлидир: кәски аләтләри чох бәрк вә мөһкәм, механики јејилмәјә гаршы давамлы олмалыдыр. Штамплар ади вә јүксәк темп-рда ишләдијинә, һәмчинин зәрбә гүввәсинә уғрадығына көрә зәрбә өзлүлүјүнә малик, механики јејилмәјә гаршы давамлы вә чох бәрк олмалы, өлчү аләтләри исә јејилмәјә давамлы олмагла јанашы, термик е’мал заманы өлчүләрини чох аз дәјишмәлидир. А.п. кимјәви тәркибинә көрә карбонлу, лекирләнмиш вә тезкәсән поладлара ајрылыр. Карбонлу А.п.-нын тәркибиндә 0,6—1,44% карбон олур. Хассәләри вә термик е’мал режими тәркибиндәки карбонун мигдарындан асылыдыр. Ашағы сүр’әтлә ишләјән кәски аләтләри (иш заманы аләтин тијәси 200—300°С гызыр), һәмчинин штамплар вә өлчү аләтләри бу поладдан һазырланыр. Лекирләнмиш А.п.-нын тәркибиндә 10%-ә гәдәр хром, ванадиум, волфрам вә с. олур. Күкүрд вә фосфорун мигдары 0,03%-дән артыг олмамалыдыр. Лекирләнмиш А.п.-лары тәтбиг саһәсинә көрә штамп, өлчү вә тезкәсән полад нөвләринә ајрылыр. Тезкәсән (јүксәк лекирләнмиш) А.п.-нын тәркибиндә 10—12% лекирләјиҹи елемент олур; һәмин поладдан јүксәк сүр’әтлә ишләјән кәски аләтләри (иш заманы аләтин тијәси тәгр. 600°С гызыр) һазырланыр. Јүксәк сүр’әтлә ишләјән вә иш заманы даһа чох гызан кәски аләтләри *бәрк әринтиләрдән* вә минерал керамика әсаслы материалдан дүзәлдилир.

Әд.: Гасымзадә Н. Һ. вә б., Металшүнаслыг вә термик е’мал, Б., 1960; Геллер Ю. А., Инструментальные стали, 3 изд., М., 1968; Гуляев А. П., Малинина К. А. и Саверина С. М., Инструментальные стали, М., 1975.

АЛӘТ СӘНАЈЕСИ—кәски, өлчү, чилинкәр-монтаж, сыхаҹ, әјә аләти вә техноложи ләвазимат (тәртибат, штамп, прес-форма вә с.) истеһсал едән машынгајырма саһәси. Ингилабдан әввәл Русијада ихтисаслашдырылмыш А.с. јох иди. Дәзкаһ ишләри үчүн аләт гисмән 19—20 әсрин әввәлләриндә ири машынгајырма з-дларында јарадылмыш аләт сехләриндә һазырланырды. 1916 илдә Миасс ш.-ндә илк ихтисаслашдырылмыш әјә аләти з-ду јарадылмышдыр.

Өлкәмиздә аләтләрин күтләви истеһсалына Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра башланмышдыр. 1919 илдә Москва аләт з-ду (МАЗ), 1932 илдә Москвада М. И. Калинин ад. кәски аләти з-ду («Фрезер»), өлчү аләти з-ду («Калибр») ишә салынмышдыр. Ихтисаслашдырылмыш А.с. илә јанашы, машынгајырма вә метал е’малы мүәссисәләриндә (Горки вә Москва автомобил з-длары, Чељабинск, Волгоград, Харков трактор з-длары вә с.) ири аләт сехләри јарадылмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә «Фрезер», «Калибр», МАЗ вә с. з-дларын аваданлыгларынын бир һиссәсинин Шәргә көчүрүлмәси нәтиҹәсиндә Оренбург, Томск, Новосибирск, Дашкәнд, Свердловск, Чељабинск, Киров аләт з-длары јарадылмышдыр. Мүһарибә илләриндә аләт истеһсалы хејли артмышды. 1946 илдән башлајараг мөвҹуд аләт з-длары јенидән гурулмуш вә тәзәләри тикилмиш, һабелә башга саһәләрин мүәссисәләри А.с.-нә верилмиш, аләт истеһсалы вә техноложи ләвазимат үзрә ихтисаслашдырылмышдыр. Аләт з-дларынын чохалмасы онларын ихтисаслашмасынын јахшылашмасына сәбәб олмуш, ахын үсулу илә е’мал методларынын кениш тәтбигинә имкан јаратмыш, истеһсалын механикләшдирилмә вә автоматлашдырылма сәвијјәсини јүксәлтмишдир вә с.

Азәрб. ССР-дә С. М. Киров ад. *Бакы машынгајырма заводу* вә *Бакы «Болшевик» машынгајырма заводу*, Бакы тәҹрүбә сынаг з-ду ихтисаслашдырылмыш А.с. мүәссисәләридир. Онунҹу бешилликдә метал е’малы аләтләри, хүсусәнтәбии вә синтетик алмазлар, чох бәрк олан башга материаллар вә әринтиләр тәтбиг етмәклә метал е’малы аләтләри истеһсалы, һабелә програмлы дәзкаһлар үчүн кәсиҹи вә јардымчы аләтләр истеһсалы кенишләндириләҹәк, минерал керамика материаллардан аләтләр јарадылаҹаг вә истеһсалы тәшкил едиләҹәкдир. Дикәр сосиалист өлкәләриндә дә ихтисаслашдырылмыш аләт з-длары вә машынгајырма з-дларында аләт сехләри јарадылмышдыр. А.с. капиталист өлкәләриндән АБШ, Б. Британија, АФР вә Јапонијада да чох инкишаф етмишдир.

Әд.: Инструментальное производство СССР [Сб. ст.] под ред. К. Ф. Романова, М., 1967.

АЛИ АТТЕСТАСИЈА КОМИССИЈАСЫ (ААК)—елми дәрәҹә вә адларын верилмәсини тәсдиг едән дөвләт органы. 1932 илдә јарадылмыш, 1934 илдән фәалијјәтә башламышдыр. 1974 иләдәк ССРИ Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлији јанында олмуш, Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин «Елми вә елми-педагожи кадрларын аттестасијасыны даһа да тәкмилләшдирмәк тәдбирләри һаггында» гәрарына әсасән ССРИ Назирләр Совети јанында ААК-ја чеврилмишдир. Али мәктәб вә елми-тәдгигат ин-тлары елми шураларынын гәрарына әсасән алимлик дәрәҹәләрини, проф., досент вә баш елми ишчи адларыны тәсдиг едир. ААК, һәмчинин елми-педагожи кадрлары аттестасија шураларынын фәалијјәтинә нәзарәт едир, шуралара докторлуг вә намизәдлик диссертасијаларыны мүдафиәјә гәбул һүгугу верир, онларын һеј’әтини тәсдиг едир (ССРИ ЕА, мүттәфиг респ.

вә саһә академијалары ин-тларынын елми шураларынын тәркиби һәмин академијаларын рәјасәт һеј’әтиндә тәсдиг олунур), диссертасија мүдафиә едилмә һүгугу верилән ихтисасларын сијаһысыны мүәјјәнләшдирир, диссертасија мөвзуларыны нәзарәт гајдасы илә нәзәрдән кечирир, елми-педагожи кадрлар һазырлығынын планлашдырылмасында иштирак едир. «Елми дәрәчә вә адларын верилмә гајдасына даир Әсаснамә» тәсдиг олунмушдур (1975). ААК-ын һеј’әти ССРИ Назирләр Советиндә тәсдиг едилир. ААК-ын рәһбәр органлары пленум, рәјасәт һеј’әти вә коллекијадыр. Онларын һеј’әтинә көркәмли алим вә мүтәхәссисләр дахилдир. Мүхтәлиф елм саһәләринә аид 34 експерт комиссијасы јарадылмышдыр (1976). «ССРИ ААК-ын бүллетени» нәшр олунур.

АЛИ БАШ КОМАНДАН—мүһарибә заманы, бә’зән исә динч шәраитдә ән јүксәк һәрби вәзифә. Илк дәфә 1914 илдә Русијада тә’сис едилмишдир. Бир сыра өлкәдә конститусијаја ујғун олараг А.б.к. вәзифәсини президент (АБШ, Франса), канслер (АФР), император (Јапонија) вә б. ичра едир. ССРИ-дә Бөјүк Вәтән мүһарибәси заманы вә ондан сонракы дөврдә А.б.к. И. В. Сталин иди.

АЛИ БАШ КОМАНДАНЛЫҒЫН ГӘРАРКАҺЫ—Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—45) заманы Али Баш Командаплығын али һәрби идарә органы, Али Командаплығын вә гәраркаһын олдуғу јер. Мүһарибә дөврүндә А.б.к.г. ССРИ Силаһлы Гүввәләринин али идарәедичи органы иди.

АЛИ БИТКИЛӘР—битки аләминин ики әсас групундан бири. 300 миндән чох битки нөвүнү әһатә едән бу група *псилофитләр*, *мамыркимиләр*, псилотлар, плаункимиләр, гатыргујруғукимиләр, *гыжылар*, *чылпагтохумлулар* вә өртүлүтохумлулар дахилдир. *Ибтидаи биткиләрдән* фәргли олараг, А.б. јерүстү шәраитдә јашамаға ујғунлашмыш (сонралар әмәлә кәлән бә’зи су биткиләриндән башга), бир гисми чинси (гамет илә) вә гејричинси (спор илә) нәсилләрин нөвбәләшмәси илә чохалан, көкү, көвдәси вә с. органлары мүрәккәб диференсиасијалашмыш организмләрдир.

Әд.: Жуковский П. М., Культурные растения и их сородичи, 2 изд., Л., 1964; Козо-Полянский Б. М., Курс систематики высших растений, Воронеж, 1965; Старостин Б. А., Филогенетика растений и ее развитие. Системы покрытосеменных растений СССР, М., 1970; Вальтер Г., Растительность земного шара, М., 1974.

АЛИ КОММУНИСТ МААРИФИ ИНСТИТУТУ (АКМИ) — педагожи фәнләр үзрә али мәктәб мүәллими вә халг маарифи системи үчүн рәһбәр ишчи һазырлајан елми-тәдрис мүәссисәси. 1931 илдә Москвада тәшкил едилмишди. Тәһсил мүддәти 3 ил иди. Ин-та партија стажы 7 илдән (фәһләләр үчүн 5 ил) аз олмајан, али мәктәб һәчминдә билијә малик, педагожи вә рәһбәр ишдә тәчрүбәси олан шәхсләр гәбул едилирди. 4 шө’бәси (педагожи, педоложи, план-тәшкилат вә политехник) вар иди Елми әсәрләр нәшр едир, маариф саһәсиндә иш тәчрүбәсини үмумиләшдирирди. 1933 илдә АКМИ јанында Мәркәзи Елми-Тәдгигат Педагокика Ин-ту јарадылмышды. АКМИ 1938 илдә бағланмышдыр.

АЛИ КОМСОМОЛ МӘКТӘБИ, ҮИЛККИ МК јанында али тәһсил мүәссисәси (АКМ)—комсомол тәшкилатлары, зона вә респ. комсомол мәктәбләри, кәнчләр гәзетләри, радио, телевизија вә с. үчүн кадрлар һазырлајыр. 1969 илдә ҮИЛККИ МК јанында Мәркәзи Комсомол Мәктәбинин әсасында јарадылмышдыр. АКМ-ә гәбул мүттәфиг респ. ЛККИ МК-ларынын, өлкә вә вил. комсомол комитәләринин зәманәти илә олур. АКМ-дә тарих вә коммунист тәрбијәси (орта тәһсил әсасында, тәһсил мүддәти 4 ил), комсомол иши (али тәһсил әсасында, тәһсил мүддәти 2 ил) факүлтәләри, аспирантура, 15 кафедра, бејнәлхалг кәнчләр һәрәкатыны өјрәнән елми-тәдгигат бөлмәси, ҮИЛККИ тарихи бөлмәси, конкрет сосиоложи тәдгигат лабораторијасы, идман комплекси, китабхана вә с. вар. АКМ-дә тәкмилләшмә курслары фәалијјәт көстәрир. Тарих вә коммунист тәрбијәси факүлтәләрини битирәнләр методист, орта мәктәбдә тарих вә ичтимаијјат мүәллими ишләјә биләр. Бакыда *Загафгазија Комсомол Мәктәби* вар.

АЛИ МӘКТӘБ—х.т.-нын, елм вә мәдәнијјәтин мүхтәлиф сәһәләри үчүн јүксәк ихтисаслы мүтәхәссисләр, елми вә педагожи кадрлар һазырлајан, али вә орта ихтисас тәһсили мәктәбләри мүәллимләринин, х.т. мүтәхәссисләринин ихтисасыны тәкмилләшдирән, нәзәри вә тәтбиги характерли елми иш апарылан али тәһсил мүәссисәси. А.м.-ләрә *университетләр*, политехник вә сәнаје институтлары, саһә ин-тлары (мүһәндислик, к.т., тибб, педагожи, игтисадијјат вә с.), али һәрби мәктәбләр вә с. дахилдир. Бә’зи А.м.-ләр академија (Қ. А. Тимирјазев ад. Кәнд Тәсәррүфаты Академијасы, һәрби академијалар), мәктәб (Н. Е. Бауман ад. Москва Али Техники Мәктәби, али дәнизчилик мәктәбләри вә с.), *консерваторија* вә с. адланыр. Ун-тләр, әсасән, һуманитар елмләр вә тәбијјатшүнаслыг үзрә мүтәхәссисләр, политехник вә дикәр техники А.м.-ләр мүхтәлиф профилли мүһәндис кадрлары, саһә ин-тлары исә х.т., елм вә мәдәнијјәтин мүхтәлиф саһәләри үчүн мүтәхәссисләр (агроном, игтисадчы, һәким, мүәллим, рәссам, актјор вә с.) һазырлајыр.

Дөврүнә көрә илк А.м.-ләр е.ә. 5—3 әсрләрдә Афина вә Ромада јаранмышдыр. Илк ун-тләр 11—12 әсрләрдә Италија (Салерно вә Болонија) вә Франсада (Парис), 12 әсрин сону —13 әсрин әввәлләриндә Испанијада (Саламанка) вә Инкилтәрәдә (Оксфорд) мејдана кәлмишдир. Шәргдә илк А.м.-ләр 10—11 әсрләрдә јарадылмышдыр. Бағдаддакы Низамијјә мәдрәсәси (11 әср), Тәбриздәки «Дар үш-шәфа» («Шәфа еви») мәдрәсәси (14 әсрин әввәли) орта әср ун-ти типли мәктәбләр олмушдур. Күрчүстандакы Колхида (4 әср), Икалто, Керм вә Келати (11—12 әсрләр) академијалары ССРИ әразисиндә илк А.м.-ләр иди. 1632 илдә Украјнада илк А.м. сајылан *Кијев-Мокила Академијасы*, 1725 илдә Петербург академијасы јанында Русијада илк ун-т—Академија ун-ти, 1755 илдә исә *Москва университети* тә’сис едилди.

Капитализмин инкишафы илә әлагәдар 19 әсрдә вә 20 әсрин әввәлиндә дүнјанын бир чох өлкәсиндә олдуғу кими, Русијада да бир сыра ун-т вә техники А.м. јаранды. Лакин бунунла белә, ингилабдан әввәл А.м.-ләр өлкәнин мүтәхәссисләрә олан еһтијачыны өдәмирди. Халг күтләләри али тәһсил алмаг имканындан мәһрум идиләр. 1914/15 дәрс илиндә Русијада чәми 105 А.м. (127,4 мин тәләбә) вар иди ки, онларын да чоху мәркәзи шәһәрләрдә топланмышды.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы А.м. системини, тәләбәләрин синфи вә милли тәркибини көкүндән дәјишдирди. Совет һөкумәти А.м. гаршысында х.т.-нын, елм вә мәдәнијјәтин мүхтәлиф саһәләри үчүн халг ичәрисиндән чыхмыш јүксәк ихтисаслы мүтәхәссисләр һазырламаг вәзифәсини гојду. РСФСР ХКС-нин В. И. Ленин тәрәфиндән имзаланмыш 1917 ил 11 декабр тарихли декрети илә А.м.-ләр Маариф комиссарлығына верилди. Фәһлә вә кәндли кәнчләрин А.м.-ләрә дахил олмаларына јардым көстәрмәк мәгсәди илә фәһлә факүлтәләри ачылды. Совет һакимијјәтинин илк илләриндән башлајараг, бүтүн респ.-ларда А.м.-ләр шәбәкәси јарадылмаға башлады. 1922/23 дәрс илиндә өлкәдә 248 А.м. (216,7 мин тәләбә) вар иди. Елми-педагожи вә елми кадрлар һазырламаг мәгсәди илә 1925 илдә А.м.-ләрдә *аспирантура* јарадылды.

Совет А.м.-инин јаранмасы вә тәшәккүлү В. И. Ленинин ады илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр. Онун инкишафында А. В. Луначарски, Н. Қ. Крупскаја, Г. М. Қржижановски, М. Н. Покровски, А. С. Бубнов, И. И. Межлаук, Ф. Н. Петров вә б. көркәмли дөвләт вә халг маарифи хадимләринин мүһүм хидмәти олмушдур.

Биринчи бешиллијин сонунда 1931/32 дәрс илиндә ССРИ-дә А.м.-ләрин сајы 701-ә (405,9 мин тәләбә) чатды. 30-чу илләрин әввәлиндә ахшам вә гијаби факүлтәләр, шө’бәләр јарадылды, илк мүстәгил ахшам вә гијаби инт-лар ачылды.

1940/41 дәрс илиндә ССРИ А.м.-ләриндә 811,7 мин тәләбә тәһсил алырды. 1940 илдә онлары 126,1 мин мүтәхәссис битирмишди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә алман-фашист ишғалы совет А.м.-инә бөјүк зијан вурду. Бир сыра А. м. дағыдылды. Бә’зи А.м.-ләр өлкәнин шәрг р-нларына көчүрүлдү. Али тәһсилли мүтәхәссисләр һазырлығы ишинин кериләмәмәси үчүн 1943/44 дәрс илиндә ССРИ-нин шәрг р-нларында 50-дән чох А. м. ачылды. 50-чи илләрдә мүтәхәссис һазырлығынын кејфијјәтини јүксәлтмәк мәгсәди илә мадди-техники вә елми-тәдрис базасы зәиф олан бир сыра ин-т ири А.м.-ләрлә бирләшдирилди. 60—70-чи илләрдә елми-техники тәрәгги, истеһсалын автоматлашдырылмасы, сәнајенин сүр’әтли инкишафы илә әлагәдар јени профилли (радиоелектроника вә електрон техникасы, автоматика вә һесаблама техникасы, биофизика, биокимја вә с.) А.м.-ләр јарадылды.

1975/76 дәрс илиндә ССРИ-дә 856 (4853 мин тәләбә), о чүмләдән Азәрб, ССР-дә 17 А.м. (98,4 мин тәләбә) вар иди.

ССРИ Конститусијасы ирги, милли, чинси мәнсубијјәтиндән асылы олмајараг бүтүн вәтәндашларын А.м.-дә охумаг һүгугуну тә'мин едир. Тәһсил пулсуздур. Тәләбәләрин бөјүк әксәријјәтинә (70%-дән чохуна) дөвләт тәгаүдү верилир, башга јердән кәлән тәләбәләр јатагхана илә тә'мин олунурлар. ССРИ-дә А.м.-ләрә ваһид гәбул гајдалары мөвчуддур. А.м.-ә орта тәһсили олан 35 јашынадәк (ахшам вә гијаби шө'бәләрдә јаш мәһдудијјәти јохдур) вәтәндашлар гәбул олунур. А.м.-ә даҳил олмаг истәјәнләрин һамысы гәбул имтаһанлары верир. Онлар үчүн һәр ил күтләви тиражла мүхтәлиф сораг әдәбијјаты, тәдрис вәсаити бурахылыр, һазырлыг шө'бәләри вә курслары тәшкил едилир. Иш стажы 2 илдән аз олмајан, Совет Ордусундан бурахылан, мүәссисә, тәшкилат, к-з вә с-злар тәрәфиндән әјани тәһсил алмаға көндәрилән шәхсләрә, һабелә орта мәктәби гызыл медал, јахуд орта ихтисас тәһсили мәктәбини фәргләнмә илә битирәнләрә гәбул заманы мүәјјән имтијазлар верилир. Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин 1969 ил 20 август тарихли гәрары илә фәһлә кәнчләр, колхозчулар вә тәрхис олунмуш һәрби хидмәтчиләр үчүн А.м.-ләр јанында тәшкил олунмуш һазырлыг шө'бәләринин бурахылыш имтаһанларыны мүвәффәгијјәтлә верәнләр А.м.-ләрә имтаһансыз гәбул олунурлар.

А.м.-ләрин структуру вә фәалијјәтинин мәзмуну ССРИ Назирләр Советинин 1969 ил 22 јанвар тарихли 64 №-ли гәрары илә тәсдиг едилмиш ССРИ Али тәһсил мүәссисәләри һаггында Әсаснамәдә мүәјјән олунмушдур. А.м.-ләр факүлтәләрә бөлүнүр. А.м.-ә ректор, факүлтәләрә декан башчылыг едир. А.м.-ин (факүлтәнин) фәалијјәтинин әсас мәсәләләрини һәлл етмәк үчүн А.м. (факүлтә) елми шуралары тәшкил олунур. А.м. шурасына ректор, факүлтә шурасына декан сәдрлик едир. ССРИ Али Аттестасија Комиссијасынын намизәдлик (докторлуг) диссертасијаларыны мүдафиәјә гәбул етмәк һүгугу вердији А.м.-ләрдә мүдафиә шуралары јарадылыр.

А.м.-ләрдә тә'лим просеси көркәмли алимләр тәрәфиндән һазырланмыш, А.м.-ләрин елми шураларында мүзакирә едилмиш, ССРИ Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлији тәрәфиндән тәсдиг олунмуш тәдрис план вә програмлары әсасында гурулур.

А.м.-ләрдә мәшғәләләрә давамијјәт ичбаридир. Дәрс или 2 семестрә бөлүнүр; һәр семестрин сонунда имтаһан сессијасы олур. Тәһсил мүддәтинин (4—6 ил; әсасән, 5 ил) сонунда дөвләт имтаһанларыны мүвәффәгијјәтлә верән вә ја диплом иши (лајиһәси) мүдафиә едән тәләбәләр А.м.-и битирмиш һесаб олунурлар.

Али вә орта ихтисас тәһсили мәктәбләри мүәллимләринин, х.т. вә мәдәнијјәтин мүхтәлиф саһәләриндә чалышан мүтәхәссисләрин ихтисасыны тәкмилләшдирмәк мәгсәди илә А.м.-ләр јанында ин-т вә факүлтәләр јарадылмышдыр.

А.м.-ләрин кафедра, проблем вә саһә лабораторијаларында мүһүм елми-тәдгигат ишләри дә апарылыр. Ән бөјүк А.м.-ләрин јанында елми-тәдгигат ин-тлары вә конструктор бүролары фәалијјәт көстәрир. Тәләбәләрин елми јарадычылығы кениш инкишаф етдирилир. А.м.-ләрдә тәләбә елми чәмијјәтләри (ТЕЧ) јарадылмышдыр.

Тәләбәләр А.м.-ин идарә олунмасына чәлб едилирләр. Тәләбә тәшкилатларынын нүмајәндәләри А.м. (факүлтә) елми шураларынын, тәгаүд комиссијаларынын тәркибинә дахил олурлар. Али вә јерли Советләрә тәләбәләрдән дә депутат сечилир. Бир сыра А.м.-ләрдә тәләбә иншаат дәстәләри, тәләбә клубу, театры, ансамблы, идман чәмијјәтләри јарадылмышдыр. Совет тәләбәләри бејнәлхалг тәләбә вә кәнчләр һәрәкатында фәал иштирак едирләр. ССРИ тәләбә бирликләринин әлагәләндирмә органы ССРИ Тәләбәләр Шурасыдыр.

А.м.-ләрин фәалијјәти респ. али вә орта ихтисас тәһсили назирликләри, һабелә мүвафиг саһә назирликләри вә тәшкилатлары тәрәфиндән истигамәтләндирилир. А.м.-ә үмуми рәһбәрлији ССРИ Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлији едир. А.м.-ләрин «Елми әсәрләри», «Хәбәрләри», «Мә'рузәләри», чохтиражлы тәләбә гәзетләри нәшр олунур. А.м.-ләр үчүн дәрсликләр вә тәдрис вәсаити «Высшаја школа», «Просвешшеније» (Москва), мүттәфиг респ.-ларын мүвафиг нәшријјатларында (Азәрб.ССР-дә «Мариф» нәшријјаты) вә А.м. нәшријјатларында чап едилир.

А.м.-ләр дикәр сосиалист өлкәләриндә дә кениш инкишаф етмишдир. Һәмин өлкәләрдә дә А.м.-ләр, ССРИ-дә олдуғу кими, дөвләтә мәхсусдур. Х.т., елм вә мәдәнијјәтин мүхтәлиф саһәләринин тәләбатына мүвафиг мүтәхәссисләр һазырламаг үчүн јени ун-тләр, саһә ин-тлары јарадылмышдыр. Тәләбәләрин синфи тәркиби дәјишмишдир. Тәһсил пулсуздур; тәләбәләр дөвләт тәгаүдү алыр, јатагхана илә тә'мин олунурлар.

ЈУНЕСКО-нун мүәјјән етдијинә көрә билик һәчминдән вә ихтисас сәвијјәсиндән асылы олмајараг, там орта тәһсил әсасында мүтәхәссис һазырлајан мәктәбләр А.м. һесаб едилир. Буна көрә дә бир сыра өлкәләрдә совет техникумлары вә дикәр орта ихтисас тәһсили мәктәбләри сәвијјәсиндә билик верән тәдрис мүәссисәләри дә А.м. адланыр. Бир чох өлкәләрдә дөвләт А.м.-ләри илә јанашы, ајрыајры шәхсләрә, ири инһисарлара, дини вә дикәр тәшкилатлара мәхсус А.м.-ләр дә вар (бах һәмчинин *Али тәһсил*).

Әд.: Елютин В. П., Развитие высшей школы в СССР, М., 1971; Ибрагимов И. А., Вопросы научной организации работы вуза, Б., 1971; Вуз и школа, Киев, 1974; Библиографический указатель отечественной литературы по проблемам высшей школы, М., 1974.

АЛИ МӘХФИ ШУРА—Русијада али дөвләт идарәси. I Јекатерина өз јанында мәсләһәтчи орган кими тә'сис етмишди (1726, феврал). Әслиндә исә шура илк вахтлар I Пјотрун сијасәтини давам етдирир вә бүтүн мүһүм дөвләт ишләрини һәлл едирди. 1727 иләдәк шурада А. Д. *Меншиков* башлыча рол ојнамышдыр. II Пјотрун өлүмүндән (1730) сонра шура үзвләри феодал аристократијасынын хејринә мүтләгијјәти мәһдудлашдырмаға чалышмыш, мүәјјән мүгавилә шәрти илә *Анна Ивановнаны* һакимијјәтә дә'вәт етмишдиләр. О, һакимијјәтә кәләндән сонра мүгавилә шәртини позду вә А.м.ш.-ны ләғв етди (1730, март).

АЛИ МӘҺКӘМӘ—дөвләтин јүксәк мәһкәмә идарәси. Мүасир анлајышда А.м. 1877 илдә Алманијада империја мәһкәмәсинин јаранмасы илә әмәлә кәлмишдир. Мүасир буржуа дөвләтләриндә А.м.-нин сәлаһијјәтинә дөвләтин мүстәгил тәркиб һиссәләри (штат, әјаләт вә с.) арасындакы мүбаһисәләри һәлл етмәк, али вәзифәли шәхсләрин чинајәтләри вә хүсуси тәһлүкәли дөвләти чинајәтләр үзрә ишләрә бахмаг дахилдир. Бундан башга, А.м. јүксәк апелљасија инстансијасыдыр (бах *Апелљасија мәһкәмәси*). Бә'зи өлкәләрдә (мәс., АБШ-да) А.м. һәмчинин конститусијанын шәрһи илә бағлы функсијалары јеринә јетирир. Дикәр өлкәләрдә исә (мәс., АФР-дә) А.м. илә јанашы, конститусија мәһкәмәси дә вар.

Сосиалист өлкәләриндә зәһмәткешләрин мәнафејини горујан јүксәк мәһкәмә органы кими А.м.-нин јени фәалијјәт формасы әдаләт мүһакимәсинин демократик принсипләринә ујғундур. Бу өлкәләрдә А.м. хүсуси тәһлүкәли ишләрә бахылмасында биринчи инстансија мәһкәмәсидир; өлкәнин бүтүн мәһкәмәләринин фәалијјәти үзәриндә нәзарәти, мәһкәмә тәчрүбәси вә ганунларын дүзкүн тәтбиг едилмәси мәсәләләринә даир рәһбәр көстәришләрин нәшрини һәјата кечирир. Мәс., Полшада А.м. мүлки, чинајәт, әмәк вә ичтимаи тә'минат ишләри үзрә һәрби палаталардан (коллекијалардан) ибарәтдир. Гәза, воједодалыг мәһкәмәләри үзәриндә инзибати-тәшкилати рәһбәрлији әдлијјә назири, һәрби трибуналлар үзәриндә исә А.м.-нин һәрби палатасы һәјата кечирир. Мәһкәмә фәалијјәтинә А.м. нәзарәт едир. Әксәр сосиалист өлкәләриндә А.м.-ләрин функсијасы вә гурулушу буна ујғундур.

ССРИ-дә вә Азәрб.ССР-дә А.м. һаггында бах *ССРИ Али Мәһкәмәси*, *Азәрбајчан ССР Али Мәһкәмәси*.

АЛИ ПАРТИЈА МӘКТӘБИ, Сов.ИКП МК јанында Али Партија Мәктәби—ССРИ-дә али партија-сијаси тәһсил мүәссисәси. Москвададыр. 1939 илдә ҮИК(б)П 18-чи гурултајынын гәрары илә тәшкил едилмишдир. Мәктәб партија вә совет дөвләт кадрларынын идеја-нәзәри һазырлығыны тә'мин едир, мәтбуат, радио вә телевизија үчүн рәһбәр ишчиләр һазырлајыр. Мәктәбин Сов.ИКП тарихи, марксист-ленинчи фәлсәфә, елми коммунизм, сијаси игтисад, партија гуручулуғу, мүасир бејнәлхалг коммунист, фәһлә вә милли азадлыг һәрәкаты вә с. кафедраларында елми-тәдгигат ишләри дә апарылыр. Намизәдлик вә докторлуг диссертасијаларыны мүдафиәјә гәбул едир. Мәктәбә гәбул мүттәфиг респ. КП МК-ларынын, өлкә вә вил. партија комитәләринин зәманәти илә олур. Тәһсил мүддәти 2 илдир. Мәктәбдә партија вә совет ишчиләринин һазырлығыны артыран даими курслар фәалијјәт көстәрирди (Сов.ИКП МК-нын 1976 ил август тарихли гәрарына әсасән, рәһбәр партија вә совет кадрларынын ихтисасыны артыран ин-та чеврилмишдир). А.П.М. сосиалист өлкәләри үчүн партија вә дөвләт ишчиләри һазырланмасына көмәк едир. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

АЛИ РИЈАЗИЈЈАТ—техники вә бә’зи дикәр ихтисас мәктәбләриндә тәдрис едилән курс. А.р. курсуна, әсасән, *аналитик һәндәсә*, диференсиал вә интеграл һесабы, *диференсиал тәнликләр* вә али чәбрин елементләри дахилдир. Елми-техники тәрәггинин тәләбләри илә әлагәдар олараг А.р. кенишләнир вә она дикәр ријази фәнләр әлавә едилир.

АЛИ СИНИР ФӘАЛИЈЈӘТИ—мәркәзи синир системинин ән мүрәккәб фәалијјәт формасы. Инсан вә һејванларын дәјишмәкдә олан харичи мүһит шәраитинә даһа мүкәммәл ујғунлашмасыны тә’мин едир. А.с.ф. терминини И. П. Павлов психи фәалијјәт анлајышы әвәзинә елмә дахил етмиш вә ону анчаг шәртсиз рефлекс јолу илә ичра олунан ибтидаи синир фәалијјәтиндән фәргләндирмәк үчүн ишләтмишдир. О, тәчрүбә јолу илә көстәрмишдир ки, инсан вә һејванларын ән мүрәккәб давраныш формаларынын әсасыны синир системинин рефлектор фәалијјәти тәшкил едир. И. П. Павлов, психи фәалијјәтин вә давранышын рефлектор тәбиәти һаггында И. М. Сеченовун нәзәри мүддәаларына («Баш бејнин рефлексләри», 1863) әсасланараг, мәркәзи синир системинин фәалијјәтини өјрәнмәк үчүн шәрти рефлекс методуну һазырламыш вә бу методдан истифадә едәрәк А.с.ф. һаггында мүкәммәл тә’лим јаратмышдыр. А.с.ф. һаггындакы тә’лим психи фәалијјәт анлајышынын материалист бүнөврәсидир; о, марксист-ленинчи фәлсәфәнин әсас мүддәаларыны вә ленинчи ин’икас нәзәријјәсинин доғрулуғуну тәсдиг едир, идеализм тәзаһүрләри илә идеоложи мүбаризәдә кәсәрли силаһдыр. Павлова көрә, шәрти рефлексләр шәртсиз рефлексләрин үзәриндә јараныр. Шәртсиз рефлексләр вә хүсусән онларын мүрәккәб формалары олан инстинктләрин А.с.ф. үчүн бөјүк әһәмијјәти вар. Лакин бунлар аз дәјишкән олдуғундан јүксәк дәрәчәдә тәшәккүл тапмыш организмин даим дәјишән јашајыш шәраитинә ујғунлашмасыны тә’мин едә билмир. Бу ролу мүвәггәти характер дашыјан, мүһитин бу вә ја дикәр тә’сириндән асылы олараг мејдана кәлән вә ја јох олан *шәрти рефлексләр* ојнајыр. Шәрти рефлексләр мүвәггәти характерли вә дәјишкән олдуғундан А.с.ф. даим дәјишир, јаранмыш јашајыш шәраитинә ујғун олмајан лүзумсуз шәрти рефлектор әлагәләр итир вә јениләри әмәлә кәлир. Шәрти рефлексләрин јаранмасы вә сөнүб јениләри илә әвәз едилмәси А.с.ф.-нин әсас ганунаујғунлуғуна, мүвәггәти әлагәләр принсипинә әсасланыр. Бу ганунаујғунлуг организмин даим дәјишән харичи мүһитлә адекват гаршылыглы тә’сирини әкс етдирир. Беләликлә, организмин анаданкәлмә реаксијаларындан ибарәт шәртсиз рефлексләрдән фәргли олараг, шәрти рефлекс фәалијјәти һејван вә инсанын фәрди һәјатында тәшәккүл едир. Бу, бејнин анализ-синтез фәалијјәтиндән ибарәт олуб, харичи мүһитдән онун ајры-ајры елементләрини, јахуд бу елементләрин комплексини ајырмаг вә мүхтәлиф шәкилдә бирләшдирмәк, беләликлә дә харичи аләмин мүрәккәб һадисәләрини әкс етдирмәк габилијјәти кими өзүнү көстәрир.

А.с.ф. тәкчә Павловун шәрти рефлексләр методу илә дејил, онун тәкмилләшдирилмиш модификасијалары илә, һәтта мүасир дөврдә ән јени макро- вә микроелектрофизиоложи вә ситокимјәви үсулларла тәдгиг едилир. А.с.ф.-нин бу чүр јарадычы шәкилдә вә комплекс үсуллар тәтбиг етмәклә өјрәнилмәси бејнин нәинки сәтһи, һәтта онун ән дәринликләриндә олан ајры-ајры төрәмәләрин вә һүчејрәләрин фәалијјәти ганунаујғунлугларыны, онун молекулјар әсасларыны даһа да дәгигләшдирмишдир. Мәс., јалныз белә комплекс тәдгигат үсулу бир чох харичи вә совет алимләринә А.с.ф.-әсасында дуран јени механизмләри ачмаға имкан јаратмышдыр. Електрофизиоложи вә нејрокимјәви үсулларла бејин сүтуну торабәнзәр төрәмәләринин вә аралыг бејнин, бөјүк јарымкүрәләрин габығы тонусунун вә иш габилијјәтинин сахланмасында А.с.ф.-нин јахындан иштиракы ајдынлашдырылмышдыр. Габыгалты төрәмәләрин ролуна даир Павловун вахтилә сөјләдији фикирләр елми експериментал дәлилләрлә бир даһа сүбут олунур. Павлов вахтилә күман едирди ки, бу төрәмәләр нәинки шәртсиз рефлектор фәалијјәти тә’мин едир, онлар ејни заманда бејин габығы үчүн енержи мәнбәји олмагла, онун тонусуну вә иш габилијјәтини лазыми сәвијјәдә сахлајыр.

Хүсуси тәдгигатлар нәтичәсиндә мүәјјән едилмишдир ки, баш бејин сүтуну торабәнзәр төрәмәләринин бејин габығына олан тә’сири организми әһатә едән харичи вә дахили мүһитдән кәлән гычыгларын биоложи кејфијјәтиндән асылы олараг дәјишир. Бу о демәкдир ки, бејин габығындакы һисси-һәрәки саһәнин нејронлары импулсларын хүсусијјәтиндән, јахуд мүхтәлиф кәскин тә’сирләрдән асылы олараг ән инчә, ән сүр’әтли сәчијјәви нејрокимјәви просеслә чаваб вермәјә гадирдир. Синир һүчејрәсинин белә һетерокимјәви хүсусијјәти (кимјәви чәһәтдән мүхтәлифлији) узун тәкамүли инкишаф нәтичәсиндә газанылмыш үмуми биоложи ганунаујғунлуғун лабүд физиоложи тәзаһүрүдүр. Бу да өз нөвбәсиндә синир һүчејрәләринин нејрокимјәви вә физиоложи пластиклијини, онларын ани олараг ујғунлашмасыны тә’мин едән чох мүрәккәб механизмләрдән олуб, А.с.ф.-ндә мүһүм рол ојнајыр.

И. П. Павлов бејин фәалијјәтинә, А.с.ф.-нин хүсуси ганунаујғунлуглары (ојанма вә ләнкимә просесләринин ганунаујғунлуглары), онларын иррадиасијасы (ојанма вә ләнкимә просесләринин бејин габығында јајылмасы), консентрасијасы (һәмин просесләрин әввәлчә әмәлә кәлдији мәнтәгәдә топланмасы) вә гаршылыглы индуксијасы шәклиндә чәрәјан едән арасыкәсилмәз мадди просес кими бахмышдыр. О, һәмин ганунаујғунлугларын кәшф вә тәдгигиндән әлавә А.с.ф. үчүн мүһүм олан баш бејин јарымкүрәләри габығында функсијаларын локализасијасыны, синир системи типләринин әсасыны, јуху вә һипнозу, синир фәалијјәтинин динамик стереотипини вә с. мүәјјән етмишдир.

А.с.ф.-нин инсанлара хас олан ганунаујғунлугларыны баша дүшмәк үчүн И. П. Павлов ики сигнал системи һаггында тә’лим јаратмышдыр. Һејванларда харичи вә дахили мүһитдә баш верән дәјишикликләр, организмдә бу вә ја дикәр фәалијјәтә сәбәб олан васитәсиз гычыглар биринчи сигналлардыр (бах *Биринчи сигнал системи*). Инсанларда исә биринчи сигнал системиндән әлавә, нитглә (дејилән, көрүнән вә ешидилән сөз-сигналларла) бағлы *икинчи сигнал системи* дә вар ки, бунун васитәсилә инсан дәјишмәкдә олан харичи мүһит шәраитинә өзүнәмәхсус тәрздә ујғунлашыр. Икинчи сигнал системи мүһитлә шәрти рефлектор әлагәнин сырф инсана хас формасы олуб, әсасән, мүһитин ичтимаи амилләри илә мүәјјән едилир. Ики сигнал системи арасында фәргә бахмајараг, бунлар бир-бири илә сых әлагәдәдир вә А.с.ф.-нин үмуми ганунларына әсасән фәалијјәт көстәрир.

Әд.: Гарајев А., Мустафајев М., Мәркәзи синир системинин физиолокијасы, Б., 1951; Гарајев А. И., Гәдиров Г. Г., Баш бејин сүтунунун торабәнзәр төрәмәләри вә векетатив вәзифәләр, Б., 1965; Павлов И. П. Полное собр. соч., 2 изд., т. 3—4, М.—Л., 1951; Анохин П. К., Биология и нейрофизиология условного рефлекса, М., 1958; Кадыров Г. К., Корковый вызванный потенциал и афференные информации, Б., 1968; Костюк П. Г., Физиология центральной нервной системы, Киев, 1971.

АЛИ СОВЕТ—Совет дөвләтиндә али дөвләт һакимијјәти органы вә ССР Иттифагы, мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын јеканә ганунверичи органы. Бах һәмчинин *ССРИ Али Совети*, *Азәрбајчан ССР Али Совети*.

АЛИ ТӘҺСИЛ—елм, техника вә мәдәнијјәтин мүасир наилијјәтләриндән јарадычы шәкилдә истифадә етмәклә һазырлыг профили үзрә нәзәри вә әмәли мәсәләләрин һәллинә имкан верән системләшдирилмиш билик вә практик вәрдишләрин мәчмусу. «А.т.» термини али мәктәбләрдә х.т., елм вә мәдәнијјәтин мүхтәлиф саһәләри үчүн јүксәк ихтисаслы кадрлар һазырлығы мә’насында да ишләдилир.

Гәдим Шәрг өлкәләриндә (Чин, Мисир, Бабилистан, Ассурија вә с.) ерамыздан бир нечә мин ил әввәл јүксәк дәрәчәли мәктәбләр јаранмышды. Бу мәктәбләрдә кәнчләр философ вә шаирләрин әсәрләрини өјрәнир, тәбиәт ганунлары, көј чисимләри, минерал, битки вә һејванлар һаггында мә’лумат алырдылар. Гәдим Јунаныстанда тәһсил системләринин јарадылмасына хүсуси диггәт јетирилирди. *Платонун* тәклиф етдији үчмәрһәләли тәһсил системинин сон мәрһәләсини А.т. тәшкил едирди.

Лакин мүасир мә’нада А.т. јалныз орта әсрләрдә јаранмышдыр. 11—12 әсрләрдә тә’лимдә анчаг нәзәри тәдгигатлара дејил, һәм дә мүшаһидә вә тәчрүбәјә әсасланан дүнјәви али мәктәбләр [Салернода (Италија) тибб мәктәби, 11 әср вә с.] мејдана кәлди. 12—13 әсрләрдә Авропа өлкәләриндә университетләр тә’сис олунду. Шәргдә илк А.т. мәктәбләри 10—11 әсрләрдә јарадылмышдыр. Бағдаддакы Низамијјә мәдрәсәси (11 әср), Тәбриздәки «Дар үш-шәфа» («Шәфа еви») мәдрәсәси (14 әсрин әввәли) дөврүнә ҝөрә А.т. мәктәбләри иди. ССРИ әразисиндә илк А.т. мәктәбләри Ҝүрҹүстандакы Колхида (4 әср), Икалто вә Келати (11—12 әсрләр) академијалары олмушдур. 1632 илдә илк рус-Украјна али мәктәби—*Кијев-Мокила Академијасы*, 1687 илдә исә Москвада Славјан—јунан—латын академијасы ачылды. 1725 илдә Петербургда Академија ун-ти, 1755 илдә исә *Москва Университети* тә'сис олунду.

Капитализмин мануфактура мәрһәләсиндән фабрик системинә кечмәси вә бунунла әлагәдар баш вермиш сәнаје чеврилиши 18 әсрин 2-ҹи јарысындан әввәл Инҝилтәрәдә, сонра исә диҝәр өлкәләрдә, о ҹүмләдән Русијада техники А.т.-ин инкишафына тәкан верди. Лакин чаризм А.т.-ин инкишафына һәр вәҹһлә манечилик төрәдирди. Ҝениш зәһмәткеш күтләләринин А.т. алмаг имканы јох иди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра А.т.-ин мәгсәд вә вәзифәләри көкүндән дәјишдирилди. А.т. системи В. И. Ленин тәрәфиндән имзаланмыш (1921, 2 сентјабр) декретлә тәсдиг олунан РСФСР али тәһсил мүәссисәләри һаггында Әсаснамәјә мүвафиг сурәтдә јенидән гурулду.

ССРИ-дә ирги вә милли мәнсубијјәтиндән, ҹинсиндән асылы олмајараг, бүтүн вәтәндашларын А.т. һүгугу вар. Тәһсил пулсуз вә ана дилиндәдир (али мәктәбләрдә дәрсләр 70-дән чох ССРИ халгларынын дилиндә апарылыр). 1975/76 дәрс илиндә ССРИ-дә 856 али мәктәб (4853 мин тәләбә) фәалијјәт ҝөстәрирди. 9-ҹу бешилликдә 63 јени али мәктәб ачылмышдыр. 10-ҹу бешилликдә али мәктәб вә техникумларда 9,6 млн. мүтәхәссис һазырланаҹагдыр. Совет һакимијјәти илләриндә ССРИ-нин бүтүн мүттәфиг республикаларында А.т. мүәссисәләри шәбәкәси јарадылмышдыр.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан әввәл һеч бир али мәктәби олмајан Азәрб.-ын 17 А.т. мүәссисәсиндә 98,4 мин тәләбә тәһсил алыр; өлкәмизин 111 али мәктәбиндә респ.-мыздан 1240 ҝәнҹ охујур (1975/76). Совет һакимијјәти гуруланадәк Азәрб.-да А.т.-ли мүтәхәссисләр олдугҹа аз иди. 1975 илдә исә респ.-нын х.т.-нда, елм, маариф вә мәдәнијјәтин мүхтәлиф саһәләриндә 192 мин А.т.-ли мүтәхәссис чалышырды. 9-ҹу бешилликдә респ.-нын али мәктәбләри 80 мин мүтәхәссис һазырламышдыр.

Мүхтәлиф тәһсил формалары (әјани, гијаби, ахшам), тәләбәләрә тәгаүд, истеһсалатдан ајрылмадан тәһсил аланлара әмәк һаггы сахланылмагла әлавә мә'зунијјәт верилмәси вә с. имтијазлар, али мәктәбә дахил олмаг үчүн һазырлыг курслары шәбәкәси орта тәһсилли бүтүн вәтәндашларын А.т. алмасына ҝениш имканлар јарадыр.

ССРИ-дә коммунизм гуруҹулуғу дөврүндә А.т.-ин вәзифәләри партијанын 22-ҹи гурултајында гәбул едилмиш Сов.ИКП Програмында, Сов.ИКП-нин 24-ҹү вә 25-ҹи гурултајларынын гәрарларында мүәјјән едилмишдир. Совет али мәктәбләринин вәзифәси һәртәрәфли билијә малик мүтәхәссисләр, јүксәк коммунист әгидәли, сосиалист Вәтәнинә, пролетар бејнәлмиләлчилијинә сәдагәтли фәал коммунизм гуруҹулары һазырламагдыр.

А.т. саһәләри, али мәктәб типләри, јүксәк ихтисаслы кадрлар һазырлығынын профилләри елм, техника вә мәдәнијјәтин инкишафы, х.т.-нын А.т.-ли кадрлара тәләбатындан асылы олараг инкишаф едиб формалашмышдыр.

Бүтүн саһәләр үзрә мүтәхәссис һазырлығы елм, техника вә мәдәнијјәтин наилијјәтләринә мүвафиг олараг, һәр бир А.т. мүәссисәси групу үчүн дөвләт тәрәфиндән мүнтәзәм сурәтдә мүәјјән едилән елми-нәзәри сәвијјәдә һәјата кечирилир.

Һәр бир ихтисас үзрә мүасир елми вә әмәли иш методларына јијәләнмәјә имкан верән фәнләр комплекси сечилир. Тәһсил мүәссисәләриндә өјрәнилән фәнләрин тәркиби, онларын тәһсил илләри үзрә бөлүшдүрүлмәси, бу вә ја диҝәр фәннә ајрылан һәфтәлик вә иллик тәдрис мүддәти вә бунунла әлагәдар дәрс илинин структуру әсас методик сәнәд олан *тәдрис планында* мүәјјәнләшдирилир. Профилиндән асылы олмајараг бүтүн ихтисасларда иҹтимаи елмләр (Сов.ИКП тарихи, сијаси игтисад, марксист-ленинчи фәлсәфә вә елми коммунизм) өјрәнилир.

Тәдрис просесини интенсивләшдирмәк үчүн мүхтәлиф техники васитәләрдән, о ҹүмләдән кибернетик гурғулардан истифадә олунур, јени тә'лим үсуллары (*програмлашдырылмыш тә'лим* вә с.) јарадылыр. Али мәктәбләрдә тәһсил мүддәти 4—6 илдир.

Совет али мәктәбләриндә тә'лим просесиндә иҹбари тәдрис мәшғәләләри илә тәләбәләрин сәрбәст иши арасында сәмәрәли бирлик мөвҹуддур. Тәләбәләрин сәрбәст иш һәҹми курсдан-курса артыр. Сәрбәст иш тәләбәләрин тәфәккүрүнү, фәаллығыны, тәшәббүскарлығыны инкишаф етдирир, онларын елми-тәдгигат методларына јијәләнмәләринә јардым ҝөстәрир. Тәләбәләрин кафедраларда апарылан елми-тәдгигат ишләринә ҹәлб олунмасы мүтәхәссис һазырлығынын елми сәвијјәсинин мүнтәзәм олараг јүксәлдилмәсинә јардым ҝөстәрир. 1300 мин тәләбә елми-тәдгигат ишләриндә иштирак едир (1975). Тәләбәләр 5 мин ихтира етмишләр.

Али мәктәбләрдә елми тәдгигатларын сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн проблем лабораторијалары, һесаблама мәркәзләри, бә'зиләриндә исә елми-тәдгигат ин-тлары јарадылмышдыр. Бир сыра али мәктәбләр елм, техника вә мәдәнијјәтин бу вә ја диҝәр саһәсиндә әсас елм мәркәзләринә чеврилмишдир. Доггузунҹу бешилликдә али мәктәб алимләри 4,2 млрд. манат һәҹминдә елми-тәдгигат иши ҝөрмүшләр. Ун-т вә ин-т әмәкдашлары 21 кәшф етмиш, 32 мин мүәллиф шәһадәтнамәси, 1200-ә јахын патент алмышлар.

Ихтисас профилләринин, елми-техники тәрәггинин инкишафы илә әлагәдар олараг, х.т.-нын мүтәхәссисләрә тәләбатынын мүәјјәнләшдирилмәси мүасир А.т.-ин перспектив планлашдырылмасында мүһүм јер тутур. Бу мәсәләләр елм, техника вә мәдәнијјәтин инкишафынын прогнозлашдырылмасы илә вәһдәтдә һәлл едилир.

А.т.-ли мүтәхәссисләр үчүн ихтисасы тәкмилләшдирмә системи јарадылмышдыр. Һәр бир мүтәхәссис ән азы 5—6 илдән бир ихтисасыны тәкмилләшдирмәлидир. Бу мәгсәдлә х.т.-нда чалышан мүтәхәссисләрин ихтисасыны тәкмилләшдирмә факүлтә вә ин-тлары, һабелә али мәктәб мүәллимләринин ихтисасыны тәкмилләшдирмә факүлтәләри тәшкил едилмишдир.

А.т. саһәсиндә диҝәр сосиалист өлкәләриндә дә мүһүм наилијјәтләр газанылмышдыр. Зәһмәткешләрин тәһсил һүгугу конститусија илә тәсбит едилмишдир. Тәһсил пулсуз вә ана дилиндәдир. Ун-т вә саһә ин-тларынын ҝениш шәбәкәси јарадылмышдыр. Али мәктәб тәләбәләринин сајы буржуа-мүлкәдар гурулушу дөврүндәкинә нисбәтән бир нечә дәфә артмышдыр (Полшада 7 дәфә, Болгарыстан вә Маҹарыстанда 6 дәфәдән чох, Чехословакијада 5 дәфә вә с.). Халг һакимијјәтинә гәдәр али мәктәбләрдә һуманитар ихтисаслар әсас јер тутурду. 50-ҹи илләрдән мүһәндислик ихтисаслары инкишаф етмәјә башламышдыр. Елми-техники ингилабын инкишаф прогнозуна мүвафиг олараг јени ихтисаслар јарадылыр. Х.т. вә мәдәнијјәтин еһтијаҹларына, һәр өлкәнин милли хүсусијјәтләринә мүвафиг А.т. системи јарадылмышдыр. Тәдрис планлары вә тә'лимин тәшкили дә өзүнәмәхсус ҹәһәтләрә маликдир. Үмуми елми һазырлыг сәвијјәсинин јүксәлдилмәсинә вә тәләбәләрдә сәрбәст иш вәрдишләринин нәзәри вә практик тә'лимин үзви вәһдәтинә хүсуси әһәмијјәт верилир. Ахшам вә гијаби А.т. инкишаф едир. Али мәктәбләрдә х.т.-нын ән мүһүм саһәләриндә чалышан мүтәхәссисләрин ихтисасыны тәкмилләшдирмә факүлтәләри вә курслары тәшкил олунмушдур. А.т. проблемләрини өјрәнән елми-тәдгигат мүәссисәләри јарадылмышдыр.

А.т. системи Асија вә Африканын истиглалијјәт газанмыш өлкәләриндә дә јаранмагда вә инкишаф етмәкдәдир. ССРИ А.т. мүәссисәләринин тикилмәсиндә, аваданлыгла тәҹһиз олунмасында, елми-педагожи кадрлар вә мүтәхәссисләр һазырланмасында һәмин өлкәләрин бир чохуна [Әлҹәзаир, Әфганыстан, Бирма, Гвинеја, Һиндистан, Демократик Кампучија (Камбоча), Ираг, Сурија вә с.] јахындан јардым ҝөстәрир. Совет алимләри Асија вә Африка өлкәләринин али мәктәбләри үчүн тәдрис план вә програмлары һазырланмасы, дәрслик вә тәдрис вәсаити јарадылмасында иштирак едирләр. Асија, Африка вә Латын Америкасы өлкәләри үчүн јүксәкихтисаслы мүтәхәссисләр һазырламаг мәгсәди илә 1960 илдә Москвада П. Лумумба ад. Халглар Достлуғу Ун-ти ачылмышдыр. ССРИ-нин али мәктәбләриндә хариҹи өлкәләрдән ҝәлмиш 45 мин, о ҹүмләдән Азәрб. ССР-ин али мәктәбләриндә 1200-дәк тәләбә тәһсил алыр (1975/76).

ССРИ-дә вә диҝәр сосиалист өлкәләриндә А.т. идеја-сијаси мәзмуну, елми билијин сәвијјәси, тәләбәләрин синфи тәркиби ҹәһәтдән капиталист өлкәләриндәкиндән принсипиал сурәтдә фәргләнир.

Капиталист өлкәләриндә зәһмәткеш күтләләринин А.т. алмаг имканы јох дәрәҹәсиндәдир. А.т. истисмарчы синифләрин инһисарындадыр. Тәләбәләр јүксәк тәһсил һаггы өдәмәлидирләр. Тәләбәләрин олдугҹа аз бир гисми ҹүзи тәгаүд алыр. Хариҹи өлкәләрдә мүхтәлиф А.т. системи мөвҹуддур. АБШ-да А.т., адәтән, 3 мәрһәләдән ибарәтдир; мәс., мүһәндислик факүлтәләриндә 1-ҹи мәрһәләни (әсасән, 4 ил) битирәнләрә *бакалавр* ады верилир. 2-чи мәрһәләни (2 ил) битирәнләр *макистр* ады алыр. 3-чү мәрһәләдә бакалавр, јахуд макистр дәрәчәси аланлар фирмаларда ихтисас биликләрини дәринләшдирир, истеһсалатын технолокијасыны өјрәнирләр. Б. Британијада А.т. системинә, әсасән, ун-тләр дахилдир. Мүһәндис кадрлары ун-тләрин тәркибинә дахил олан коллечләрдә вә техники факүлтәләрдә, һабелә мүстәгил ин-т вә коллечләрдә һазырланыр. Франсада јүксәкихтисаслы кадрлар ун-тләрдә вә мүхтәлиф саһә А.т. мүәссисәләриндә һазырланыр. Латын Америкасы өлкәләриндә дә А.т.-ли кадр һазырлығынын әсас мәркәзләри тәркибиндә мүхтәлиф профилли мәктәбләр олан ун-тләрдир. Јапонијада А.т. ун-т вә саһә ин-тлары үзәриндә гурулур. Тәһсил мүддәти ајры-ајры өлкәләрдә мүхтәлифдир.

50—60-чы илләрдән дүнјанын бүтүн өлкәләриндә А.т. мәсәләләринә бөјүк әһәмијјәт верилир. 1960 илдә ЈУНЕСКО Баш конфрансынын 11-чи сессијасы тәһсил саһәсиндә ајры-сечкилик илә мүбаризә һаггында конвенсија гәбул етмишдир. ССРИ-нин тәклифи илә ЈУНЕСКО бир сыра бејнәлхалг тәшкилатларла биркә бејнәлхалг мигјасда камал аттестатларында, диплом вә елми дәрәчәләрдә еквивалентлик јарадылмасы саһәсиндә мүһүм иш көрүр. 1963 илдә ЈУНЕСКО Баш конфрансынын 12-чи сессијасынын гәрары илә тәһсилин планлашдырылмасына даир бејнәлхалг ин-т јарадылмышдыр (Парис). 1966 илдән һәр ил сосиалист өлкәләри али вә орта ихтисас тәһсили назирләринин мүшавирәси чағырылыр. Елми-техники ингилабын инкишафы илә әлагәдар олараг дүнјанын бир чох өлкәсиндә А.т. ислаһатлары кечирилир (бах һәмчинин *Али мәктәб*).

Әд.: В. И. Ленин о науке и высшем образовании, М., 1971; Калинин М. И., О преподавании основ марксизма-ленинизма в вузах. О коммунистическом воспитании. Избранные речи и статьи, М., 1958; Брежнев Л. И., В. И. Ленин кими охумалы, ишләмәли вә мүбаризә апармалы, Б., 1971; Гулијев Ј., Јүксәк ихтисаслы мүтәхәссисләрин һазырланмасынын мүасир вәзијјәти, Б., 1969; Высшая школа. Сб. основных постановлений, приказов и инструкций, ч. 1—2, М., 1965; Рзаев А. К., Очерки истории высшего педагогического образования в Азербайджане, Б., 1966; Чанбасиров Ш. Х., Формирование советской университетской системы, Уфа, 1973; Педагогика высшей школы, Воронеж, 1974; Научно-техническая революция и развитие высшего образования, М., 1974; Библиографический указатель отечественной литературы по проблемам высшей школы, М., 1974; Актуальные проблемы улучшения подготовки специалистов в университете, Воронеж, 1975; Высшее образование в жизненных планах молодежи, М., 1975.

АЛИ ХАЛГ ТӘСӘРРҮФАТЫ ШУРАСЫ (АХТШ)—бүтүн х.т. вә дөвләтин малијјә ишләрини тәшкил вә идарә едән илк мәркәзи совет дөвләт органы. 1917 ил декабрын 2(15)-дә Үмумрусија МИК вә ХКС-нин декретинә әсасән јарадылмышдыр. АХТШ-нын илк сәдри Н. Осински (В. В. Оболенски) олмушдур. АХТШ өлкәдә игтисади һәјатын низамланмасы үчүн үмуми нормалар, планлар һазырлајыр, мәркәзи вә јерли тәсәррүфат органларынын фәалијјәтини бирләшдирирди. Сәнајени идарә етмәк үчүн АХТШ системиндә мүвафиг баш комитәләр, губ., гәзә вә ири сәнаје р-нларында јерли х.т. шуралары тәшкил олунмушду. 1922 илдә ССРИ-нин тәшкили илә әлагәдар олараг мүттәфиг респ.-ларда, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә АХТШ јарадылды. АХТШ Совет һакимијјәтинин илк илләриндә ири сәнајенин миллиләшдирилмәси, истеһсалын сосиалист принсипләри әсасында тәшкили, Вәтәндаш мүһарибәсиндә Гызыл Ордунун еһтијачларынын тә'мин олунмасында мүһүм иш көрмүшдүр. 1918 илдә АХТШ әслиндә сәнаје халг комиссарлығы кими фәалијјәт көстәрирди. 1922 илдә она бирләшмиш халг комиссарлығы һүгугу верилмишди. 1923—27 илләрдә АХТШ мүәссисәләри тәсәррүфат һесаблы сәнаје трестләриндә бирләшдирилди. АХТШ трестләрин планларыны мүәјјән едир, ичрасыны јохлајыр, әсас фондларын артмасы вә һәрәкәтини тәнзимләјирди.

Азәрб. ССР-дә АХТШ мүәссисәләри «Азәрипәк», «Азәрдуз», «Азәртохучулуг», «Азәртүтүн» вә с. трестләрдә бирләшдирилмишди. Сосиалист сәнајесинин инкишафы илә әлагәдар, 1932 илдә АХТШ әсасында ағыр, јүнкүл вә мешә сәнајеси халг комиссарлыглары јарадылды. 1963—65 илләрдә өлкәдә сәнаје вә тикинтинин рәһбәр органы—ССРИ Назирләр Советинин ССРИ АХТШ фәалијјәт көстәрмишдир.

Әд.: Советы народного хозяйства и плановые органы в центре и на местах (1917—1932). Сборник документов, М., 1957; Дробижев В. З., Главный штаб социалистической промышленности (Очерки истории ВСНХ. 1917—1932), М., 1966.

А́ЛИБИ (лат. alibi—һарадаса башга јердә), чинајәт һүгугунда—чинајәт едилән вахт мүгәссирин (шүбһәләниләнин) һәмин јердә олмадығыны, јахуд чинајәт едилән вахтдан әввәл башга јердә олдуғуну вә бу вахт фәргинин онун чинајәт јеринә кәлиб чатмасы үчүн кифајәт олмадығыны сүбут едән бәраәтверичи һал. Шәхс иштиракчылыг вә ја чинајәти хәбәр вермәмәк үстүндә иттиһам едилдикдә, А. бир гајда олараг, мүгәссирин тәгсирсиз олмасына сүбут дејилдир.

АЛИГА́РХ—Һиндистанын Уттар-Прадеш штатында шәһәр. Нәгл. говшағы. Әһ. 254 мин (1971). Тичарәт мәркәзидир. Метал мә'мулат, памбыг парча, шүшә истеһсал едилир; мүсәлман ун-ти (1920 илдән) вар.

АЛИДА́ДА (сон. лат. alidada, әр. العدادة —хәткеш)—астрономија вә кеодезијада ишләдилән бучагөлчән аләтләрдә *лимб* мәркәзиндән кечән ох әтрафында дөнә билән хәткеш. А.-нын учларындакы ики вернјер вә ја микроскопла лимб үзәриндә һесаблама апарылыр.

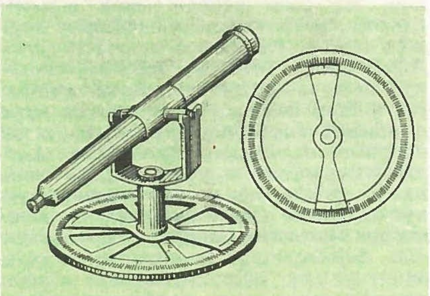

АЛИЗАРИ́Н—гәдимдән мә'лум олан үзви *боја маддәләриндән* бири; нарынчы рәнкдә кристал маддәдир. 289°C-дә әријир; суда пис, гәләвиләрин суда мәһлулларында јахшы һәлл олур. Әввәлләр бојаготу (гызылбоја) биткисинин (Rubia tinctorium) көкләриндән истеһсал едилирди (бах *Бојағкөку*). 1869 илдә алман кимјачылары К. Гребе вә К.Т. Либерман синтез јолу илә А. алынмасы үсулуну тапмышлар. Һазырда антрахинону оксидләшдирмәклә синтез едилир.

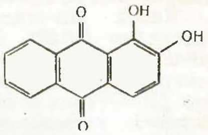

А. рәнкаблы антрахинон бојалары синфинә мәнсубдур. Чохвалентли металлардан бә'зиләринин дузлары илә рәнкли комплекс бирләшмәләр (лаклар) әмәлә кәтирир. Онун алүминиумла парлаг гырмызы, үчвалентли дәмирлә бәнөвшәји, хромла гәһвәји бирләшмәләри даһа чох јајылмышдыр. А. мүхтәлиф боја маддәләринин синтезиндә јарыммәһсул кими ишләдилир; алүминиумла әмәлә кәтирдији лакдан (краплак) рәссамлыг бојаглары һазырланмасында вә полиграфијада истифадә олунур.

АЛИЗАРИ́Н БОЈАЛАРЫ—*ализаринин* төрәмәләри; *антрахинон бојалары* групуна мәнсубдур.

АЛИЈӘ МҮҺАКИМӘСИ (1916)—Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә Сурија, Ливан вә Фәләстин милли азадлыг һәрәкаты рәһбәрләринин мүһакимәси. 1916 илин јазында әрәб милли һәрәкатынын башчылары һәбс едилмиш вә Ливанын Алијә ш.-ндә һәрби мәһкәмәјә верилмишди. 1916 ил мајын 6-да һәрәкатын ән көркәмли рәһбәрләри халг гаршысында дар ағачындан асылмышды. Һәмин күн Ливан Респ.-сында һәр ил матәм күнү кими гејд олунур.

АЛИКА́НТЕ (Alicante)—Испанијада шәһәр. Аликанте әјаләтинин (Валенсија вил.) инз. м. Аралыг дәнизи саһилиндә порт. Д.ј. говшағы. Әһ. 184,9 мин (1971). Мејвәчилик вә шәрабчылыг р-ну мәркәзидир. Метал е'малы, кимја, семент, тохучулуг сәнајеси вар. Јејинти сәнајеси инкишаф етмишдир. «Аликанте» шәрабы, кишмиш, һалва, бадам ихрач олунур. Курортдур.

АЛИКЕ́Р Маргарита Иосифовна (д. 7.10.1915, Одесса)—рус совет шаири. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. Совет адамларынын мә'нәви кејфијјәтләринин тәрәннүмү А. јарадычылығынын әсас мөвзусудур. «Ад күнү» (1938), «Икидләрин хатирәси» (1942), «Лирика» (1943), «Ленинские горы» (1953), «Ше'рләр» (1963), «Мави ан» (1970) вә с. китаблары нәшр едилмишдир. «Зоја» (З. Космодемјанскаја һәср олунмушдур), «Сәнин гәләбән» (1945) поемалары, «Һәгигәт һаггында нагыл» (1945), «Илк курулту» (1947) пјесләри вар. Азәрб. шаирләринин әсәрләрини тәрчүмә етмишдир. Азәрб.-а һәср олунмуш әсәрләри («Бакы», «Гоча» вә с.) вар. Бир сыра ше'ри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. 3 орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: «Рус шаирләри Азәрбајчан һаггында» китабында, Б., 1955; Стихотворения и поэмы, т. 1—2, М., 1970; Зоя. Поэма—Стихи, М., 1971.

АЛИМА́РИН Иван Павлович (д. 11.9. 1903, Москва) — совет кимјачысы, ССРИ ЕА акад. (1966; м. үзвү 1953), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1972). МДУ аналитик кимја кафедрасынын мүдири, ССРИ ЕА Кеокимја вә Аналитик Кимјә Ин-тунда лабораторија мүдиридир (1949). Әсас елми ишләри минерал вә филизләрин микро- вә ултрамикрокимјәви мигдари анализинә аиддир. ССРИ-дә илк дәфә јарымкечиричиләрдәки гатышыгларын нејтрон-активасија анализи үсулуну тәтбиг етмиш вә кенишләндирмишдир. Үзви реактивләрдән истифадә етмәклә надир елементләри ајырмағын вә онларын тә'јини үсулларынын нәзәри әсасларыны ишләјиб һазырламышдыр. А. 500-ә гәдәр елми әсәрин мүәллифидир. 2 дәфә Ленин ордени, 2 башга орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Количественный микроанализ минералов и руд, М., 1961 (Б. И. Фрид илә бирликдә); Качественный и количественный ультрахимический анализ, М., 1974 (М. Н. Петрикова илә бирликдә).

АЛИМЕ́НТ (лат. alimentum—гида, мадди тә'минат)—никаһ, гоһумлуг, өвладлыға вә ја ушаглары тәрбијәјә көтүрмәк илә әлагәдар олараг ганунла мүәјјән едилмиш гајдада аилә үзвләриндән биринин еһтијачы олан дикәр аилә үзвүнә вермәли олдуғу мадди тә'минат. Совет ганунверичилијинә көрә мүәјјән шәраитдә ушаглар ата-аналардан, нәвәләр баба вә нәнәләрдән вә ја баба вә нәнә нәвәләрдән, бачылар вә гардашлар бири дикәриндән, оғуллуг (гызлыг) аналыг вә ја аталыгдан, ушағы даими тәрбијәјә вә ја сахламаға көтүрән шәхсләр ушағын валидејн вә гоһумларындан А. алмаг һүгугуна маликдир. А. вермәк ганунла мүәјјән едилмиш вә мүтләг јеринә јетирилмәли вәзифәдир. А. көнүллү сурәтдә верилмәдикдә, мәһкәмә јолу илә тәләб едилир. А. һәр ај үчүн мүәјјән едилир вә нағд пулла верилир. Ата-аналар ушагларыны 18 јашына чатанадәк сахламалыдыр. 18 јашына чатмыш ушагларын әмәк габилијјәти олмадыгда А. вермәк өһдәлији давам едир. Һәдди-булуға чатмамыш ушагларын валидејни олмадыгда, онлары дикәр гоһумлары—баба, нәнә, гардаш, бачы, һабелә ушағын өкеј ата-анасы сахламалыдыр. Һәдди-булуға чатмыш ушаглар әмәк габилијјәтини итирмиш вә јардыма еһтијачы олан валидејнини сахламаға вә онларын гајғысына галмаға борчлудур. Валидејн вахтилә валидејнлик борчуну јеринә јетирмәкдән бојун гачырмышса, мәһкәмә ушаглары валидејнини сахламаг борчундан азад едә биләр. ССРИ-дә бир ушаг үчүн газанчын 1/4-и, ики ушаг үчүн 1/3-и, үч вә даһа чох ушаг үчүн исә јарысы мигдарында А. тә'јин едилир. Газанчын 50%-индән артыг А. тутмаға јол верилмир. Мәһкәмә тәрәфләрин мадди вәзијјәтини вә ја дикәр сәбәбләри (мәс., А. вермәли олан шәхсин биринчи вә икинчи дәрәчәли әлил олмасыны, А. аланын ишләмәсини вә с.) нәзәрә алараг А.-ин мәбләғини азалда биләр. Ушаглар дөвләтин вә ја ичтимаи тәшкилатларын тә'минатында олдугда А.-ин мәбләғи азалдыла вә һәтта чавабдеһ А. вермәкдән азад едилә биләр. Тәрбијә очагларына (мәс., интернатлара, ушаг евләринә) верилән ушагларын сахланма хәрчләри валидејндән тутулуб, һәмин тәрбијә очагларына верилә биләр. А. алан ушаглар ағыр хәстәләндикдә, шикәст олдугда А. верәнин үзәринә әлавә өһдәлик гојула биләр. Әмәк габилијјәти олмајан валидејни сахламаг үчүн ушаглардан тутулачаг А. мүәјјән едиләркән ушагларын вә ја валидејнин мадди вә аилә вәзијјәти нәзәрә алыныр. Ганунла мүәјјән едилмиш һалларда әмәк габилијјәти итирилдикдә, мадди еһтијач олдугда әр-арвад бири дикәринә А. вермәлидир. Әр-арвадын гаршылыглы А. һүгугу никаһ позулдугдан сонра да сахланыр. Беләликлә, мүәјјән шәраитдә А. һәм һүгуг, һәм дә вәзифәдир. Иддиа вериләнә гәдәр чавабдеһ А. вермәкдән бојун гачырмышса, мәһкәмә А.-и кечмиш вахт үчүн дә тә'јин едә биләр, лакин бу вахт үч илдән артыг олмамалыдыр. Валидејнлик һүгугундан мәһрум едилән шәхсләр ушагларыны сахламаг вәзифәсиндән азад едилмир.

Сосиалист дөвләтләринин ганунверичилијиндә А.-ин аилә үзвләриндән нөвбә илә тутулмасы (мәс., Болгарыстанда) вә с. һаллар нәзәрдә тутулур. Әксәр буржуа дөвләтләринин ганунверичилијиндә валидејнләр бошандыгда, јахуд ајрылыгда јашадыгда гануни ушагларын сахланылмасы, һабелә валидејнләрин сахланылмасы үчүн А. нәзәрдә тутулур. А.-ин мәбләғи мәһкәмә тәрәфиндән мүәјјән едилир.

Әд.: бах *Аилә һүгугу* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АЛИМЕНТА́Р ДИСТРОФИ́ЈА, ачлыг хәстәлији, өдемли хәстәлик—организмә кифајәт гәдәр гида маддәләринин (хүсусилә зүлаллар) дахил олмамасы, јә'ни ачлыг нәтичәсиндә баш верән хәстәлик һалы. «А.д.» терминини алман фашист блокадасы заманы (1941–42) Ленинградда ишләјән һәкимләр тәклиф етмишләр. Сојуг, һәддиндән артыг физики емосионал кәркинлик, инфексион хәстәликләр вә с. амилләр А.д.-нын инкишафыны сүр'әтләндирир. А.д. заманы хәстә зәифләјир, тез јорулур, сүстләшир, әзәләләри ағрыјыр, чәкисинин 50 фаизә гәдәрини итирир; бәдән темп-ру ашағы дүшүр, үрәк-дамар фәалијјәти писләшир, үз шишир, дәри габыг верир, сач төкүлүр, хәстәлик инкишаф етдикчә тез-тез гусур, үрәји буланыр. Сонралар хәстәдә һәр шејә лагејдлик башлајыр, јаддашы зәифләјир, ара-сыра һаллүсинасија вә кәскин психозлар баш верир. Мүаличәси: хәстәни ишдән тамам узаглашдырмаг, күндә азы 5—6 дәфә витаминләрлә зәнкин, тез һәзм олунан јемәк вермәк, глүкоза, натриум-хлорид мәһлулу вурмаг, ган, јахуд плазма көчүрмәк вә с.

АЛИСИ́КЛ БИРЛӘШМӘЛӘР—молекулларында карбон атомларындан ибарәт гапалы һалгалар олан дојмуш вә ја дојмамыш карбоһидрокенләр, еләчә дә онларын төрәмәләри. *Ароматик бирләшмәләрин* дә молекулларында гапалы һалгалар вар, лакин бир сыра мүһүм хүсусијјәтинә көрә ароматик бирләшмәләри мүстәгил синфә ајырмышлар. А.б. бир-бириндән һалгаларынын сајы вә дүзүлүшү, һалгаларындакы карбон атомларынын сајы, карбон атомлары арасында биргат вә ја икигат рабитә олмасы, нәһајәт, функсионал группары илә фәргләнир. Мәс., моно-, би-, три- вә полисикл А.б. мә'лумдур. Сиклопропанын гапалы һалгасы 3, сиклобутанынкы 4, сиклопентанынкы 5, сиклоһексанынкы 6 карбон атомундан ибарәтдир. Бу сыраја мәнсуб олан дојмуш карбоһидрокенләрә сиклоалканлар, сикланлар вә нафтенләр дә дејилир. Дојмамыш А.б.-ә 1 икигат рабитәли сиклопентен вә 2 икигат рабитәли сиклопентадиен мисал ола биләр.

Гапалы һалгасында 5 вә 6 карбон атому олан дојмуш алисикл карбоһидрокенләр тәбии нефт нөвләриндән бир чохунун, хүсусилә дә Азәрб. нефтләринин әсас тәркиб һиссәсини тәшкил едир. Бу сыранын карбоһидрокенләри Азәрб. нефтләриндә илк дәфә В. В. Марковников тәрәфиндән тапылмышдыр.

Әд.: Мөвсүмзадә М., Үзви кимја, һ. 1, Б., 1965; Петров А. А., Химия нафтенов, М., 1971.

АЛИТИРЛӘМӘ, алүминиумлама—полад вә башга метал деталларын 1100°C темп-ра гәдәр истилијә (гәлпәләнмәјә) давамлылығыны вә атм. коррозијасына мүгавимәтини артырмаг мәгсәди илә онларын сәтһ тәбәгәсинин алүминиумла дојдурулмасы. А. тозвары гатышыг (50% Al вә ја ферроалүминиум, 49% Al_2O_3 вә 1% NH_4Cl) ичәрисиндә апарылыр. 1000°C-дә 8 саат сахламагла деталын сәтһиндә 0,4—0,5 *мм* галынлығында алүминиум гаты әмәлә кәлир. А. диффузија үсулу илә *металлама* нөвләриндән биридир. Ән чох азкарбонлу аустенит поладлардан вә одадавамлы әринтиләрдән һазырланмыш деталлар (автомобил мүһәррики клапанлары, соба арматурлары вә с.) алитирләнир.

Әд.: Рябов В. Р., Алитирование стали, М., 1973.

АЛИТУ́С—Лит. ССР-дә шәһәр. А.р-нун мәркәзи. Неман чајы саһилиндәдир. Д.ј.ст. Әһ. 43,7 мин (1975). Мәишәт сојудучулары, метал конструксијалар, кимја, машынгајырма з-длары, тикиш ф-ки, памбыг парча вә әт комбинатлары, механика техникуму вә с. вар. 14 әсрдә салынмышдыр.

АЛИФАТИ́К КАРБОҺИДРОКЕНЛӘР (јун. áleiphar—јағ)—тәркиби карбон илә һидрокендән ибарәт олан ачыг зәнчирли бирләшмәләр (бах *Асикл бирләшмәләр*).

АЛИХАНЈА́Н Артјом Исаакович (д. 24.6.1908, Тбилиси)—совет физики, ССРИ ЕА акад. (1972; м. үзвү 1946), Ерм. ССР ЕА акад. (1943), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1948), Јереван Физика Ин-тунун директору олмушдур. ССРИ ЕА П. Н. Лебедев ад. Физика Ин-тунда ишләјир. Әсәрләри нүвә физикасы, космик шүалар вә сүр'әтләндиричиләрә аиддир. А. И. *Алиханов* вә М. С. Козодајев илә бирликдә һәјәчанланмыш нүвәләрин електрон-позитрон чүтү бурахмасы һадисәсини кәшф етмишдир (1934). А. И. Алиханов вә Л. А. Артсимовичлә бирликдә белә чүтләрин анниһилјасијасы заманы импулсун сахланмасы ганунунун доғрулуғуну тәчрүби исбат етмишдир. Космик шүаларда (А. И. Алиханов вә б. илә бирликдә) бөјүк интенсивлијә малик сүр'әтли протонлар селини кәшф етмишдир. А. әмәкдашлары илә бирликдә гығылчымлы камера јаратмыш вә бу камера васитәсилә јүксәк енержили зәррәчикләрин импулсуну дәгиг өлчмәк үчүн јени үсул вермишдир. Електронлары 6 *Гев*-дәк сүр'әтләндирән Јереван сүр'әтләндиричиси лајиһәсинин мүәллифидир. 2 Гырмызы

Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Артем Исаакович Алиханян, Изв. АН Арм. ССР (сер. физ.-мат. наук), 1958, т. 11, №4; Арцимович Л. А. и др., Артем Исаакович Алиханян, «Успехи физических наук», 1968, т. 95, в. 2.

АЛИХА́НОВ Абрам Исаакович (4.3. 1904, Тбилиси—8.12.1970, Москва) — совет физики, ССРИ ЕА акад. (1943; м. үзвү 1939), Ерм. ССР ЕА акад. (1943), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1954). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1948, 1953). ССРИ ЕА Физика-Техника Ин-тунда ишләмиш (1927—41), Истилик техникасы лабораторијасынын (1957 илдән ССРИ ЕА Нәзәри вә Експериментал Физика Ин-ту) директору олмушдур (1945—68). А. И. *Алиханјан* вә М. С. Козодајевлә бирликдә һәјәчанланмыш нүвәләрин електрон-позитрон чүтү бурахмасы һадисәсини кәшф етмишдир (1934). 1936 илдә А. И. Алиханјан вә Л. А. Артсимовичлә бирликдә белә чүтләрин анниһилјасијасы заманы импулсун сахланмасы ганунунун доғрулуғуну тәчрүби исбат етмишдир. А. әмәкдашлары илә бирликдә ССРИ-дә илк дәфә јавашыдычысы ағыр су олан нүвә реакторуну гурмушдур (1949). Совет физики В. В. Владимирски вә б. илә бирликдә ССРИ-дә илк дәфә сәрт фокусланмаја малик вә протонун енержисини 7 *Гев*-дәк артыран сүр'әтләндиричи гурмушдур (1961). А.-ун рәһбәрлији илә ССРИ-дә 70 *Гев*-дәк енержијә һесабланмыш сүр'әтләндиричинин лајиһәси верилмишдир. 2 дәфә Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Слабые взаимодействия, М., 1960; Избранные труды, М., 1975.

Әд.: Шестидесятилетие академика А. И. Алиханова, «Атомная энергия», 1964, т. 16, в. 4.

АЛЫХАНОВА Марал Аға гызы (д. 1916, индики Мирбәшир р-нунун Сәһлаабад к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1954 илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1932 илдә башламыш, памбыгчы, манга башчысы ишләмишдир. 1948 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

АЛЫЧЫ ГУШЛАР — вәһши һејван вә гуш овламаг үчүн өјрәдилмиш шаһин, бәргуд, гызылгуш, гартал, лачын, үтәлкә, гырғы вә с. Ова кедәркән овчу гушун ајағына гыса гајыш бағлајыр, гушу узун дәри әлчәк тахылмыш голу үстүндә отурдур вә башыны дәри папаг алтында сахлајыр; папаг јалныз гуш овун үстүнә бурахыларкән көтүрүлүр. Балыг овуна гутан вә гарабатдаг алышдырылыр. Овладыглары балығы удмамаг үчүн гушларын бојнуна һалга кечирилир. Азәрб.-да А.г.-ла ов 20 әсрин әввәлләринәдәк давам етмишдир. Һазырда ССРИ-дә А.г.-ла Орта Асија, Газахыстан вә Күрчүстанда (Ачар. МССР вә Абх. МССР) ов едилир.

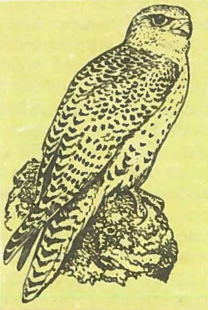

Гызылгуш.

АЛЫШАН (Dictamnus)—*сәдокимиләр* фәсиләсиндән битки чинси. 5 нөвү мә'лумдур. Азәрб.-да 1 нөвү (Д. caucàsicus) битир. Һүнд. 1 *м*-ә гәдәр олан чохиллик отдур; јарпаглары тәк ләләквары, чичәк групу салхым шәклиндә, чичәкләри чәһрајы, ағ, бә'зән көј, мејвәси 5 дилимли гозадыр. Биткинин бүтүн һиссәләри (көкдән башга) вәзичикләрлә өртүлүдүр. Онлардан чыхан ефир јағы инсанын дәрисини јандырыр. Сакит вә ајдын һавада А.-а од јахынлашдыран кими алышыр.

АЛЫШАН УЛДУЗЛАР—парлаглығы бир нечә дәгигәдән бир нечә саатадәк мүддәтдә көзләнилмәдән 4—5 *улдуз өлчүсү* гәдәр артан вә сонра нормал вәзијјәтә гајыдан улдузлар. Алышма илк дәфә 1947 илдә *Балина* бүрчүнүн UV улдузунда мүшаһидә олундуғундан онлара UV типли улдузлар дејилир. 20-јә гәдәр А.у. мә'лумдур. А. у.-ын һәгиги парлаглығы зәиф олдуғундан онлар јалныз бизә јахын саһәләрдә ($R < 20$ *парсек*) мүшаһидә едилир. Онларын мәншәји һаггында һәләлик гәти фикир јохдур.

Әд.: Гершберг Р. Е., Вспышки красных карликовых звезд, М., 1970: Гурзадян Г. А., Вспыхивающие звезды. М., 1973.

АЛЫШАР—Азәрб.ССР Илич р-нунун (Нах.МССР) Јенкичә советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 5 *км* ч.-г.-дә, Араз чајынын сол саһилиндә, Аразбоју дүзәнликдәдир. Әһ. 1122 (1976); түтүнчүлүк вә тахылчылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

АЛЫШГАН—1) папирос јандырмаг үчүн кибрит әвәзинә истифадә едилән јығчам тәртибат. Мүасир А.-да сүртүнмә нәтичәсиндә гығылчым верән әринтиләрдән вә електрик бошалмасы һадисәсиндән истифадә едилир. Јаначаг кими јүксәкчешидли бензин, јахуд јанар газ (мәс., бутан) ишләдилир. А.-да јаначаг габы, алышан һиссә, алову тәнзимләјән детал вә дикәр елементләр јығчам вә нәфис шәкилдә гурашдырылыр. Автомобил А.-ы електриклә мәфтил көзәрдилмәси принсипинә әсасланыр; 2) мәтбәх газ пиләтәләрини јандырмаг үчүн хүсуси механики вә електрик (200 *вт*) А.-лары да бурахылыр.

АЛЫШДЫРМА СИСТЕМИ—дахилијанма мүһәррикләринин силиндриндә јаначаг гарышығыны алышдыран систем. Батарејалы вә *магнетолу* А.с. кениш јајылмышдыр. Батарејалы А. с. аккумулјатор батарејасы (*електрик аккумулјатору*), електрик ачары, алышдырма саргачы, алышдырма шамларындан (һәр силиндрдә бир шам гојулур), конденсатор, гырычы вә пајлајычыдан ибарәтдир.

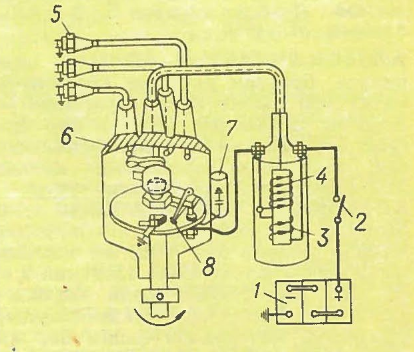

Батарејадан алышдырманын конструктив схеми: *1*—аккумулјатор батарејасы; *2*—алышдырма ачары; *3*—алышдырма саргачынын биринчи долағы; *4*—алышдырма саргачынын икинчи долағы; *5*—алышдырма шамы; *6*—пајлајычы; *7*—конденсатор; *8*—гырычы.

Пајлајычы алышдырма саргачынын икинчи долағы илә алышдырма шамларынын, гырычы исә саргачын биринчи долағы илә аккумулјаторун арасына гојулур. Биринчи долағын дөврәсини ачдыгда икинчи долагда јүксәк кәркинлик (12 000—15 000 *в*) јаранылр. Јанар гарышыг бу кәркинлијин шамларда әмәлә кәтирдији гығылчымдан алышыр. Батарејалы А.с.-ндә валын кичик вә орта сүр'әтлә фырланмасы заманы јүксәк кәркинлијин јаранмасы мүһәррикин ишә салынмасыны асанлашдырыр. Автомобил мүһәррикләриндә, адәтән, батарејалы А.с.-ндән истифадә олунур. Магнетолу А.с.-ндә аккумулјатор батарејасы олмур, магнето илә алышдырма исә даһа е'тибарлыдыр. Бу чүр А.с.-ндән тәјјарә, трактор вә мотосиклетләрдә истифадә олунур. Магнетолу А.с.-ндә алчаг кәркинликли чәрәјан билаваситә биринчи долагда әмәлә кәлир.

Батарејалы А.с.-ндә дирсәкли валын фырланма тезлији артдыгча икинчи дөврәдә кәркинлик ашағы дүшүр. Бу исә мүһәррикин сүр'әтини артырмаға имкан вермир. Она көрә дә чох бөјүк (30 000 *в*) гығылчым бошалмасы кәркинлијинә малик контакт-транзисторлу А.с.-ндән истифадә олунур. Бу, мүһәррикин ишә салынмасыны асанлашдырыр вә јанар гарышығын даһа там јанмасыны (ишләнмиш газлар аз зәһәрли олур) тә'мин едир.

АЛЈА́БЈЕВ Александр Александрович (15.8.1787, Тоболск—6.3.1851, Москва)—рус бәстәкары. 1812 ил Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысы. 1825 илдә сахта иттиһамла һәбс олунмуш, әввәлчә Сибирә, сонралар исә Гафгаза вә Чәнуби Урала сүркүн едилмишдир. А. рус вокал лирикасынын көркәмли устасы олмуш, А. С. Пушкин («Гыш јолу», «Мән сизи севирдим» вә с.), А. Делвиг («Бүлбүл» вә с.) вә б. шаирләрин сөзләринә романслар (150-дән артыг) јазмышдыр. О, һәмчинин «Сеһирли кечә» (1822), «Амалат бәј» (1842—47) вә б. операларын, балет, симфонија, квартет вә с. әсәрләрин мүәллифидир. А. Гафгаз халглары мелодијаларыны топлајан илк рус бәстәкарларындан олмушдур. Башгырд, гырғыз, түркмән маһныларыны һармонизә етмишдир.

Әд.: Доброхотов Б. В., А. А. Алябьев, М., 1966.

АЛЈА́СКА (Alaska)—Шимали Америкада Бристол көрфәзи (Беринг дәнизи) илә Сакит океан арасында ј-а. Алјаска штатынын (АБШ) бир һиссәси. Саһ. 22 мин *км*². Әразисини, әсасән, зирвәсиндә сөнмәмиш вулканлар олан Алеут силсиләси тутур.

АЛЈА́СКА (Alaska)—АБШ-да штат. Шимали Американын шм.-г.-индәдир. Канада әразиси илә АБШ-ын әсас һиссәсиндән ајрылыр. Саһ. 1519 мин *км*². Әһ. 337 мин (1976); јерли әһалиси—алеутлар, һиндиләр, ескимослардыр. Әразисинә материкдән башга бир сыра ада дахилдир. Инз. м. Ҹуно ш.-дир. Шм.-ы вә мәркәзи һиссәси дүзәнлик вә јајлалар (һүнд. 1200 *м*-әдәк), ҹ., ҹ.-г. вә ҹ.-ш.-и јүксәк дағ силсиләләридир (Мак-Кинли д., 6193 *м*).

А.-нын тәсәррүфатында балыг ову вә е'малы, хәз дәрили һејван ову вә метал филизи һасилаты әсасдыр. К. т. зәиф инкишаф етмишдир. Тәрәвәз, картоф, сүд вә сүд мәһсуллары истеһсал едилир. Нефт, көмүр, галај, никел, мис, синк, хромит, гызыл чыхарылыр. Балыг консерви, тахта-шалбан, кағыз-селлүлоз мүәссисәләри; ун-т вар. Балыгчылыг вә балыг консерви сәнајеси А.-нын үмуми мәһсулунун тәгр. 1/2-ни верир. Харичи әлагәси, әсасән, дәниз вә һава јоллары илә дир. Алјаска шосеси (хејли һиссәси Канададан кечир) А.-ны АБШ-ын әсас әразиси илә әлагәләндирир. А.-дан АБШ-ы Шәрг өлкәләри илә әлагәләндирән мүһүм тәјјарә хәтләри кечир. Мүһүм аеропортлары: Фербенкс, Анкорич. Д.ј.-ларынын уз. тәгр. 930 *км*, шосе јолларынын уз. 6240 *км*-дир (1970).

Алимләрин чохунун фикринҹә, А.-нын јерли әһалисинин (*һиндиләр*, *ескимослар* вә *алеутлар*) әҹдадлары Шимал-Шәрги Асијадан кәлмишләр. 18 әсрин 30-ҹу илләринин орталарында рус сәјјаһлары А.-нын илк тәдгигинә башладылар (А.-нын кәшфи. бир гајда олараг, А. Чириковун 1741 ил експедисијасы илә бағланыр). Илк дәфә олараг 1784 илдә рус таҹири Г. И. Шелихов Кадјак а.-нда мәскән салды. 1799 илдә *Русија-Америка ширкәти* тә'сис едилди. Ново-Архангелск ш. (индики Ситка) А.-нын мәркәзи олду. Ширкәтин тәшкил етдији дөвр-аләм сәјаһәти експедисијалары А. илә Русија арасында мүнтәзәм әлагә јаратды. А.-нын өјрәнилмәсиндә рус тәдгигатчыларындан, хүсусилә А. Кашеваров вә Л. Загоскинин елми експедисијалары бөјүк рол ојнады. Русијанын А.-ја саһиблији онун Инкилтәрә вә АБШ илә мүнасибәтләриндә мүнагишәләрә сәбәб олду. I Александрын фәрманы илә 1821 илдә харичи өлкә кәмиләринин А.-дакы рус торпаглары саһилләри бојунҹа үзүб кечмәси гадаған едилди. Лакин Русија аз сонра (1824, 1825) АБШ вә Б. Британијанын тәзјиги илә күзәштә кетмәјә мәҹбур олду. Инкилтәрә һөкумәтинин мүдафиә етдији Һудзон көрфәзи ширкәти 1839 илдә әлверишли шәртләрлә 54°40′ шм. ен даирәсиндән 58°20′ шм. ен даирәсинәдәк олан рус торпагларыны иҹарәјә көтүрдү. Чар һөкумәти Шимали Америкада рус мәскәнләринин мүдафиәси үчүн Сакит океанда лазыми гүввә сахламаг имканы олмадығындан [хүсусилә *Крым мүһарибәси (1853—56)* дөврүндә] 1867 ил мартын 18-дә (30) А.-ны 7,2 млн. доллара (тәгр. 11 млн. маната) АБШ-а сатды. Русија бунунла һәм дә *Парис сүлһ мүгавиләси (1856)* шәртләринин ләғви уғрунда мүбаризәдә АБШ-ын көмәјинә үмид бәсләјирди. А. сатын алынандан сонра Америка капиталистләри буранын тәбии сәрвәтләрини вәһшиҹәсинә истисмар етмәјә башладылар. Јерли әһали (ескимос, һинди вә алеутлар) амансыз зүлм вә тәдриҹән мәһвә дүчар едилди. 19 әсрин сонунда Канаданын А.-ја јахын р-нунда (Клондајк), сонрадан исә А. әразисиндә гызыл јатаглары кәшф олунду. Игтисадијјатда һаким мөвгеләр инһисарларын әлинә кечди. А. 1867—84 илләрдә АБШ һәрби назирлијинин идарәсиндә олмушдур. 1884 илдән маһал, 1912—58 илләрдә АБШ-ын «әразиси» иди. А. 1958 илдән АБШ-ын штатыдыр. А. әразисиндә АБШ-ын чохлу тәјјарә мејданы, һәрби-һава вә һәрби-дәниз базасы вар.

Әд.: Коналенский В. П., Аляска, М., 1952; Hulley C. C., Alaska. 1741—1953, Portland, 1953.

АЛЈА́СКА АХЫНЫ—Алјаска көрфәзиндә исти ахын. Шимали Сакит океан ахынынын шм. голу. Алеут а-рынын ш. боғазларындан кечәрәк Беринг дәнизинә дахил олур. Сујун темп-ру февралда 2—7°С, августда 10—15°С, сүр'әти 1,9 *км/саата* гәдәрдир.

АЛЈА́СКА КӨРФӘЗИ (Gulf of Alaska)—Сакит океанда Алјаска ј-а илә Ванкувер а. арасында көрфәз. Ән дәрин јери 5659 *м*. Көрфәздә чохлу ада вар. Мүһүм портлары: Сјуард (Алјаска) вә Принс-Руперт (Канада).

АЛЈА́СКА СИЛСИЛӘСИ (Alaska Range)—Алјасканын ҹ.-унда дағ силсиләси. Уз. тәгр. 1000 *км*. Һүнд. тәгр. 3000 *м*, макс. һүнд. 6193 *м*-дир (Мак-Кинли д.). А.с. Сакит океандан кәлән һава ахынынын гаршысыны алыр. Рүтубәтли ҹ. јамаҹларында (800 *м*-әдәк) күкнар мешәләри вар; јухарылар исә чохиллик гарла өртүлүдүр.

АЛЈАСКИ́Т—гәләви чөл шпатларындан (ортоклаз, албит вә с.) вә кварсдан ибарәт гранит групуна аид ултратурш магматик сүхур. Илк дәфә Алјаска ј-а-нда тапылдығы үчүн А. адландырылмышдыр. Кристаллик-дәнәли вә порфир гурулушлудур. Рәнки аҹыг гәһвәји вә боздур. Тәркибиндә рәнкли минералларын олмамасы илә гранитдән фәргләнир. А.-дә силисиум оксиди чох, дәмир, магнезиум вә калсиум оксидләри аз олур. Тикинтидә үзлүк даш кими истифадә едилир.

АЛЈЕ́ (Allier)—Франсада чај. Луара чајынын сол голу. Лозер д.-ндан (һүнд. 1423 *м*) башланыр. Уз. 410 *км*. Иссуар ш.-нәдәк (232 *км*) кәмичилијә јарарлыдыр. Виши вә Мулен ш.-ләри А. саһилиндәдир.

АЛЈЕ́НДЕ, Алјенде Госсенс (Allende Gossens) Салвадор (26.7.1908, Валпарасио — 11.9.1973, Сантјаго)—Чили дөвләт вә сијаси хадими. Ихтисасҹа һәким олмушдур. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1973). 1937—39 илләрдә милли конгресин депутаты, 1939 — 42 илләрдә сәһијјә назири олмушдур. Чили Сосиалист Партијасынын јарадыҹыларындан биридир (1943—44 илләрдә баш катиб). 1945—70 илләрдә сенатор, 1966—69 илләрдә сенатын сәдри иди. 1970 илин нојабрында бир сыра сол партија, о ҹүмләдән коммунист вә сосиалист партијаларынын дахил олдуғу Халг бирлији блокундан Чили президенти сечилмишди. А. һөкумәти Чилинин милли суверенлијини мөһкәмләтмәк үчүн мүһүм ичтимаи-сијаси дәјишиклик етди: мис вә металлуркија сәнајеси, дәмир, шора вә көмүр мә'дәнләри миллиләшдирилди, банкларын әксәријјәти дөвләтин сәрәнҹамына верилди, аграр ислаһат кечирилди, зәһмәткешләрин һәјат сәвијјәсини јүксәлтмәк, сәһијјә вә тәһсил системини јахшылашдырмаг, мәнзил тикинтисини кенишләндирмәк үчүн тәдбирләр көрүлдү. А. һөкумәти 1973 илин сентјабрында мүртәҹе һәрби чеврилиш нәтиҹәсиндә devрилди. А. гијамчыларын президент сарајына һүҹуму заманы әлдә силаһ гәһрәманҹасына һәлак олмушдур.

АЛЈО́ХИН Александр Александрович (1.11.1892, Москва — 24.3.1946, Лиссабон јахынлығында вәфат етмиш, Парисдә дәфн олунмушдур)—рус шаһматчысы. 1927—35, 1937—46 илләрдә дүнја чемпиону. 1921 илдән мүһаҹирәтдә јашамышдыр. Рус шаһмат мәктәбинин нүмајәндәси олан А. комбинасијалы ојунун маһир устасы олуб, шаһмат тахтасына бахмадан ојнамагда дүнја рекордчусу иди. «Алјохин мүдафиәси» адланан дебүтүн (1.е4—Af 6) мүәллифидир. А.-ин јарадыҹылығы совет, еләҹә дә дүнја шаһматчылары тәрәфиндән өјрәнилир.

Әсәрләри: Мои лучшие партии, пер., ред. и предисл. Н. И. Грекова, М.—Л., 1927; Международный шахматный турнир в Нью-Йорке, 1927; Сб. всех партий турнира, пер. с нем., М.—Л., 1930; На путях к высшим шахматным достижениям (1924—27), пер., М., 1932.

АЛЈО́ХИН Васили Василјевич (17.1.1882—3.4.1946) — совет ботаники. Москва кеоботаника мәктәбинин баниси. Москва ун-тинин проф. (1918 илдән). *Фитосенолокија* елминин инкишафында ролу бөјүкдүр. Чөлләрин тәснифатыны тәклиф етмиш, ССРИ-нин мүхтәлиф р-нларынын битки өртүјүнүн иҹмал хәритәләрини тәртиб етмишдир.

Әсәрләри: География растений, 3 изд., М., 1950; Растительность СССР в основных зонах, 2 изд., М., 1951.

Әд.: Русские ботаники. Биографо-библиографический словарь, сост. С. Ю. Липшиц, т. 1, М., 1947, с. 38—43.

АЛКАДИЕНЛӘР—молекулунда ики икигат рабитә олан дојмамыш карбоһидрокенләр. Башга ады *диен карбоһидрокенләридир*.

АЛКАЛИМЕТРИ́ЈА ВӘ АСИДИМЕТРИ́ЈА (сон лат. alcali—гәләви, лат. acidus — турш +...*метрија*)—нејтраллашма реаксијасы әсасында гәләви вә ја туршунун мигдарыны тә'јин етмәк үчүн *һәчми анализ* үсулу. Анализ едиләчәк мәһлула гатылығы дәгиг мә'лум олан туршу вә ја гәләви мәһлулу әлавә олунур (тәдричлә). Мәһлула габагчадан төкүлмүш индикаторун рәнкинин дәјишмәси реаксијанын сонуну көстәрир. Гәләвинин мигдары сәрф едилмиш туршунун мигдарына әсасән (вә әксинә) һесабланыб тапылыр. Рәнкли мәһлулу А. вә а. үсулу илә тә'јин етмәк үчүн потенсиометрик *титрләмә* вә ја лүминессент индикаторлу титрләмә тәтбиг едилир (бах *Лүминессент анализ*).

АЛКАЛОИДЛӘР—тәркибиндә азот олан әсаси хассәли, адәтән, битки мәншәли үзви маддәләр. А. физиоложи актив бирләшмәләрдир. Биткиләрдә алкалоид тапылмасынын бөјүк әһәмијјәти олмушдур, чүнки һәлә 19 әсрин башланғычында күман едилирди ки, һејван мәншәли маддәләрдән фәргли олараг битки мәншәли маддәләр азотдан мәһрумдур. Ән әввәл, мүхтәлиф кристал маддәләр гарышығындан ибарәт олан тирјәк алкалоиди кәшф едилмиш (1803), сонра 1806 илдә ондан *морфин* алынмышдыр. 19 әсрдә *стрихнин, кинә, кофеин, атропин, ефедрин* вә с. кәшф едилмишдир. 20 әсрин 60-чы илләриндә елмә 1000-дән чох тәбии вә сүн'и алкалоид мә'лум иди. Онларын чоху рәнксиз кристал маддәдир, кимјәви гурулушча, һалгасында азот атомлары олан һетеросикл бирләшмәләрдир. Ән садә алкалоид молекулларында 10-дәк, чох мүрәккәбләриндә исә 50-дән артыг карбон атому вар. Туршуларла кристал дуз әмәлә кәтирир. Бу хассәләриндән дә онлары ајырыб чыхармаг вә тәмизләмәк үчүн истифадә едилир.

Биткиләрдә А.-ин әмәлә кәлмәси вә топланмасы мүһитдән, торпагдан, биткинин инкишафындан вә с. асылыдыр. Биткиләрдән А.-ин (мәс., морфинин) чыхарылмасы вә гурулушунун тә'јин едилмәси проблеминин һәлли јүз илләр чәкмишдир.

А.-дән бир чоху, мәс., кофеин, *теобромин*, ефедрин, ареколин вә с. сәнаједә синтез олунур. Сәнаједә гурулушча А.-ә охшар, еффектли дәрман маддәләри һазырланыр (мәс., кокаин әвәзинә *новокаин*, кинә әвәзинә *акрихин* вә с.). Гурулушларынын чох мүхтәлиф олмасы А.-ин тәснифатыны чәтинләшдирир. Чох вахт молекулун азотлу һиссәсинин гурулушу тәснифат үчүн әсас әламәт көтүрүлүр.

А.-ин чоху гијмәтли дәрман маддәсидир; бә'зиләри күчлү зәһәрдир. Бә'зи А. синир системинин, ган дамарларынын, әзәләләрин вә с. мүхтәлиф һиссәләринә сечичи (селектив) тә'сир едир, мәс., стрихнин вә кофеин мәркәзи синир системини ојадыр, морфин вә скополамин—ону сакитләшдирир, пилокарпин—вәзиләрин секресијасыны артырыр (атропин исә азалдыр), кинә—малјарија плазмодиләрини өлдүрүр, апоморфин—гусдурур, адреналин—ган тәзјигини јүксәлдир вә с.

Тибдә А.-дән саф һалда (мәс., кодеин), һабелә онларын дузлары вә төрәмәләри шәклиндә (мәс., хинин-һидрохлорид, апоморфин) истифадә едилир. А. бундан әлавә, к.т.-нда инсектисид кими ишләдилир.

Әд.: Орехов А. П., Химия алкалоидов, 2 изд., М., 1955; јенә онун, Химия алкалоидов растений СССР, М., 1965; Фармакология алкалоидов и сердечных гликозидов, под. ред. М. Б. Султанова, Ташкент, 1971.

АЛКАНЛАР—ачыг зәнчирли *дојмуш карбоһидрокенләрин* башга ады.

АЛКА́ННА (Alkanna)—сүмүркән фәсиләсиндән чохиллик от чинси. Тәгр. 40 нөвү мә'лумдур. Сурија, Ираг вә Иранда чох јајылмышдыр. Азәрб.-да 1 нөвү вар. Tinctoria-нын көкүндән гәләвиләрә вә аммонјака һәссас олан гонур-бәнөвшәји бојаг маддәси алыныр. А. көкләринин спирт тинктурасы (алканин) микроскоп ишләриндә јағы тә'јин етмәк үчүн реактив кими, бә'зән дә шәраб вә јејинти мәһсулларыны, јун вә ипәји бојамаг үчүн ишләдилир.

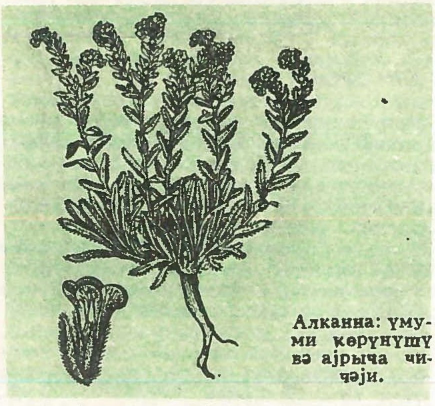

Алканна: үмуми көрүнүшү вә ајрыча чичәји.

АЛКЕ́Ј (Alkáios; е.ә. 7 әсрин сону—6 әсрин 1 чи јарысы)—гәдим јунан шаири. Задәкан аиләсиндә доғулмушдур. Задәканларла *демос* арасында кедән вәтәндаш мүһарибәсиндә задәканларын тәрәфиндә иштирак етмишдир. Мүбаризә нәғмәләри, һимнләр, ашиганә ше'рләр јазмышдыр.

Әд.: Антик әдәбијјат мүнтәхәбаты, Б., 1950; Султанлы Ә., Антик әдәбијјаты тарихи, Б., 1958; Античная лирика, М., 1968.

АЛКЕНЛӘР—молекулунда бир икигат рабитәси олан *дојмамыш карбоһидрокенләр*; олефинләрин башга ады.

АЛКИВИА́Д (Alkibiádēs; е.ә. тәгр. 450—404)—гәдим Афина сијаси вә һәрби хадими. *Периклин* гоһуму вә јетирмәси, *Сократын* шакирди иди. Сијаси фәалијјәтә чох еркән башламыш, Афина демократијасынын ән радикал вә давакар груплашмасына јахынлашмышдыр. Сон дәрәчә шөһрәтпәрәст вә принсипсиз иди, сијаси мөвгејини тез-тез дәјиширди. *Пелопоннес мүһарибәсиндә* иштирак етмишдир. А. 420 илдә Спартаја гаршы иттифаг јарадараг мүһарибәнин јенидән башланмасына наил олду. 415 илдә Сиракузаја гаршы Афинанын һәрби сәфәринә башчылыг етмиш, лакин һермалары (*һермесин* һејкәлләри) дағытмагда тәгсирләндириләрәк Афинаја—мәһкәмәјә чағырылдығы үчүн Спартаја гачмыш вә Афинаја гаршы спарталылара мүһарибә планы тәклиф етмишди. Лакин орада да хәјанәтдә тәгсирләндирилән А. Кичик Асијаја гачмаға мәчбур олмушду. Афинада демократијанын бәрпасындан сонра (411) А.-ын командалығы алтында Афина донанмасы Ионијада бөјүк гәләбәләр газанды. А. 407 илдә Афинаја зәфәрлә гајытмыш, орду вә донанмаја командан тә'јин едилмишди. Лакин Афина гошунларынын бир сыра мәғлубијјәтиндән сонра (407—406) Фракијаја, Вифинијаја кетмәјә мәчбур олмуш, спарталыларын тә'киди илә парса сатрапы Фарнабас тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

АЛКИ́Д ГАТРАНЛАРЫ—чохатомлу спиртләрлә чохәсаслы туршуларын поликонденсасијасындан алынан полимерләр. Ән чох ишләдиләни глифтал вә пентафтал гатранларыдыр. Биринчиләр фтал анһидриди вә глиseриндән, икинчиләр исә фтал анһидриди илә пентаеритритдән алыныр.

А.г. ики нөвдүр: модификасија олунмуш вә модификасија олунмамыш. Модификасија олунмамыш А.г. бәрк маддәләрдир, үзви һәллედичиләрдә јахшы һәлл олмадығындан аз тәтбиг едилир. Онлар јапышган вә електроизолјасија лаклары һазырланмасында ишләдилир. Модификасија олунмуш А.г. алмаг үчүн истеһсал просесиндә көтүрүлән гарышыға канифол, дојмамыш алифатик туршулар, адәтән, кәтан јағы, тунг јағы, памбыг јағы вә с. гарышдырылыр. Сусузлашдырылмыш кәнәкәрчәк, кәтан вә тунг јағларындан, һабелә башга гурујан јағлардан һазырланан А.г. тәгр. 20°C-дә бәркијир. Һиндгозу јағындан, ја да ади кәнәкәрчәк јағындан һазырланан А.г. 120°C-дән јухары темп-рда белә гурумур вә онлар анчаг өртүк әмәлә кәтирән башга маддәләрә гарышдырылыр.

Модификасија олунмуш А.г.-ндан һазырланан лак вә миналы бојаглар-ла вагон, тәјјарә, автомобил, велосипед, дәзкаһ, к.т. машынлары, мүхтәлиф апарат вә аваданлыг нөвләри рәнкләнир. А.г. мәтбәә бојалары, јапышган вә с. һазырланмасында да ишләдилир.

Әд.: Николаев А. Ф., Синтетические полимеры и пластические массы на их основе, 2 изд., М.—Л., 1966; Энциклопедия полимеров, т. 1, М., 1972.

АЛКИ́Д ЛАКЛАРЫ—алкид гатранларынын (бә'зән дә башга типли полимерләр вә ја олигомерләрлә гарышығынын) учучу үзви һәлледичиләрдә мәһлуллары. Бах *Алкид гатранлары*.

АЛКИЛЛӘР — дојмуш карбоһидрокенләрин бирвалентли радикаллары (карбоһидрокен галыглары), мәс., метанын радикалы $—CH_3$, етанын радикалы $—C_2H_5$ вә с. Чох вахт R илә көстәрилир, бә'зән дә AlK шәклиндә јазылыр.

АЛКИЛЛӘШДИРМӘ—мүхтәлиф кимјәви бирләшмәләрә алкил груплары-нын (бах *Алкилләр*) дахил едилмәси. А. үчүн алкилһалокенидләр (мәс., C_2H_5Cl), гејри-үзви туршуларын ефирләри (мәс., диметилсулфат), олефинләр (мәс., етилен) вә с., һабелә катализатор (мәс., алүминиум-хлорид, сулфат туршусу) көтүрүлүр. Бензолу $AlCl_3$ иштиракы илә етиленлә алкилләшдирдикдә етилбензол алыныр:

$$C_6H_6+CH_2{=}CH_2\rightarrow C_6H_5CH_2—CH_3.$$

Сәнаједә А. просесиндән јүксәкоктанлы јаначаг (изооктан вә с.), бензолун һомологларыны (кумол, *етилбензол* вә и.а.), еләҹә дә бир чох башга бирләшмә алмаг үчүн истифадә олунур. Ароматик карбоһидрокенләрин вә изопарафин карбоһидрокенләринин олефинләрлә алкилләшдирилмәси реаксијаларыны Ј. *Мәммәдәлијев* кениш тәдгиг етмишдир.

АЛКИНЛӘР—молекулунда бир үчгат рабитәси олан *дојмамыш карбоһидрокенләр*. Ән садәси *асетилендир*.

А́ЛКМАР (Alkmaar)—Нидерландда, Шимали Һолландија әјаләтиндә шәһәр. Нордһолландс каналында порт. Д.ј. говшағы. Әһ. 63,2 мин (1974). Өлкәнин јағ вә пендир истеһсалы мәркәзләриндәндир. 13 әсрин орталарында салынмышдыр.

АЛКОГО́Л ПСИХОЗЛАРЫ—хроник *алкоголизм* нәтиҹәсиндә баш верән психи хәстәликләр групу. Кәскин вә хроник олур. Кәскин А.п.-нын ән чох тәсадүф олунан формасы—алкогол делириси, адәтән 3—7 күн давам едир. Хәстәликдән 2—3 күн әввәл үмуми нараһатлыг башлајыр, хәстә сәбәбсиз ваһимәләнир, јухусу позулур, даһа сонра һаллүсинасија мүшаһидә едилир (көзүнә бәдһејбәт адамлар, горхунҹ һејванлар, һәшәрат вә с. көрүнүр). Алкогол делириси, бә'зән үрәк фәалијјәтинин позулмасындан өлүмлә нәтиҹәләнир. Делиридән сонра икинҹи јери алкогол һаллүсинозу (алкогол гарабасмасы) тутур. Бу да кәскин вә ја хроник олур. Ән чох ешитмә һаллүсинасијасына тәсадүф едилир. Бу заман хәстәјә елә кәлир ки, үстүнә гышгырырлар, һәрәкәтләрини писләјирләр, ону һәдәләјирләр, ләкәләмәк, јахуд наһаг јерә ҹәзаландырмаг истәјирләр. Хәстәнин ағлы өзүндә олса да онда һаллүсинасија галыр. Хроник А.п.-нын ән характерик формасы гысганҹлыг сајыгламасыдыр. Бу заман хәстәдә әсассыз гысганҹлыг һисси баш галдырыр, ону һеч вәҹһлә бу фикирдән дашындырмаг олмур, о, һәтта шүбһәләндији адамын, еләҹә дә јахын танышларынын һәјатына гәсд едә биләр.

Бејнин алкоголла зәһәрләнмәси нәтиҹәсиндә баш верән *Корсаков психозу* А.п.-нын хүсуси формасыдыр. Сәҹијјәви әламәтләри: хәстәнин јаддашы вә оријентасијасы кәскин позулур, күн әрзиндә баш верән һадисәләри, һәтта јејиб-јемәдијини хатырлаја билмир вә с. Алкоголизм нәтиҹәсиндә хүсуси хәстәлик формасы олан дипсоманија (јун. dipsa—һәвәс + mania—ағылсызлыг) баш верә биләр. Белә һалларда да хәстә јалныз хәстәлик тутмасы заманы сәрхошлуг едир. Тутмалар арасындакы мүддәтдә исә спиртли ичкијә һәвәси олмур, һәтта ондан икраһ едир. Типик һалларда, хәстә бәдбинликдән шикајәтләнәрәк ичмәјә башлајыр: Сонралар исә ичкијә алудәлик хәстәнин онсуз да позулмуш ирадәсинә һаким кәсилир, о, иш габилијјәтини итирир, һәрәкәтләринә нәзарәт едә билмир.

Мүалиҹәси хәстәхана шәраитиндә апарылыр. Һаллүсинасија вә сајыглама илә характеризә олунан бүтүн формаларында психотроп дәрманлар верилир. Корсаков психозунда дикәр мүалиҹә нөвләри илә јанашы, витамин мүалиҹәси (В комплекси) тә'јин едилир.

Әд.: Гасанов Х. А., Острые алкогольные психозы, Б., 1973; Первов Л. Г., Гапонова В. Д., Лев С. А., Лечение алкоголизма в диспансерных условиях, Л., 1974; Ураков И. Г., Куликов В. В., Последствия алкоголизма, М., 1975.

АЛКОГОЛА ГЫҸГЫРМА—маја көбәләкләри вә бә'зи башга микроорганизмләрин фәалијјәти нәтиҹәсиндә карбоһидратларын етил спиртинәдәк гыҹгырмасы.

АЛКОГО́ЛИЗ — маддәнин спиртлә гаршылыглы тә'сири нәтиҹәсиндә кедән әвәзетмә реаксијасы, мәс.:

$$CH_3COCl + C_2H_5OH \rightarrow CH_3COOC_2H_5 + HCl.$$

А. *һидролизә* охшар просесдир.

АЛКОГОЛИ́ЗМ, алкогол дүшкүнлүјү—спиртли ичкиләри мүнтәзәм ичмәк нәтиҹәсиндә баш верән вә ичкијә һәрисликлә характеризә олунан хәстәлик. А. психи вә физики позғунлуглар төрәдир, шәхсин иҹтимаи мүнасибәтләринә мәнфи тә'сир көстәрир.

«А.» терминини елмдә илк дәфә 1849 илдә Исвеч һәкими М. Һусс ишләтмишдир. Бу терминин мүасир биоложи вә тибби мә'насы онун иҹтимаи мәзмуну илә ајрылмаз бағлыдыр. Лакин ҹәмијјәтә зидд давраныш олан ади сәрхошлуғу вә хәстәлик сајылан А.-и ејниләшдирмәк олмаз. А сәрхошлугдан төрәјир. Үмумијјәтлә, алкогол, һүҹејрәләр үчүн зәһәрдир, хүсусән бејин һүҹејрәләри онун тә'сиринә даһа һәссасдыр. Ичилмиш алкогол асанлыгла гана сорулараг мәркәзи синир системиндә бир сыра позғунлуг төрәдир.

Спиртли ичкиләрин, еләҹә дә мүхтәлиф техники мајеләрин алкоголу илә зәһәрләнмә (кәскин алкогол интоксикасијасы) әсас синир просесләрини, илк нөвбәдә, инсанын дүзкүн давранышына, тәфәккүрү вә данышығына һәлледиҹи тә'сир көстәрән тормозламаны зәифләдир. Алкогол сәрхошлуғунун илк мәрһәләсиндә санки адама гүввәт кәлир, иш габилијјәти артыр. Һалбуки мүәјјән едилмишдир ки, һәтта ҹүз'и мигдарда алкогол белә, инсанын физики вә зеһни иш габилијјәтини хејли азалдыр. Сәрхош адам илк анлар гајғысызлашыр, кејфи дурулур, шәнлик едир вә с. Сәрхошлуг күҹләндикҹә бүтүн бунлар әсәбилик, әдәбсизлик вә кобудлугла әвәз олунур. Сәрхош адам ҹәмијјәтдә давраныш гајдаларына риајәт едә билмир вә с. Сәрхошлуг аиләдә дә наразылыг төрәдир вә ушагларын тәрбијәсинә мәнфи тә'сир көстәрир.

Бөјүк дозада алкогол ичәнләрдә наркотик сәрхошлуг башлајыр. Сәрхош шәхс дәрин јухуја кедир, онун вәтәр, дәри вә башга рефлексләри зәифләјир, һәтта үрәк фәалијјәти вә тәнәффүсү һәјат үчүн горху төрәдәҹәк дәрәҹәдә позула билир. Мүнтәзәм сурәтдә алкогол ичмәк хроник А.-ә сәбәб олур. Хроник А.-ә тутуланларын әмәк габилијјәти позулур вә ја итир, ирадәси зәифләјир, онлар өзләрини нормал идарә едә билмир. Хроник А. ган-дамар системиндә дистрофик дәјишикликләрә, һипертонија хәстәлијинин сүр'әтләнмәсинә, гараҹијәр вә бөјрәкләрин функсијасынын позулмасына, ағыр психи вә соматик позғунлуглара вә с. сәбәб олур. Хроник А. ағыл зәифлији, алкогол епилепсијасы, бә'зи һалларда *алкогол психозлары* илә нәтиҹәләнә биләр.

А. ҹәмијјәтдә травматизмин артмасына сәбәб олур. Алкогол дүшкүнләри арасында тез-тез бәдбәхт һадисәләр баш верир, онлар мәһсулдар ишләјә билмир, сәрхошлуг нәтиҹәсиндә бә'зән ҹидди гәза вә хәсарәтләрә јол верир, һазырладыглары мәһсул ашағы кејфијјәтли вә ја гүсурлу олур. Совет ҹәмијјәтиндә А.-ә гаршы дөвләт, партија, һәмкарлар иттифаглары, комсомол вә сәһијјә органларынын биркә сә'ји илә мүбаризә апарылыр. Өлкәмиздә алкоголикләрә гаршы көрүлән иҹтимаи тә'сир тәдбирләринә вә әһалинин мәдәни сәвијјәсинин јүксәлдилмәсинә хүсуси әһәмијјәт верилир. Сосиалист өлкәләриндә јени нәсл арасында А.-ә гаршы профилактика һәм ганунвериҹилик јолу илә (мәс., ПХР-дә јенијетмәләри ичкијә алышдырмаг үстүндә мәһкәмә мәс'улијјәтинә ҹәлб олунмаг һаггында ганун вар), һәм дә тәрбијә васитәләриндән истифадә етмәклә апарылыр.

Совет ҹинајәт һүгугуна көрә, сәрхош һалда ҹинајәт төрәтмиш шәхс ҹинајәт мәс'улијјәтиндән азад едилмир (Азәрб.ССР Ҹинајәт Мәҹәлләси, м. 12). Әксинә, сәрхошлуг вәзијјәтиндә төрәдилмиш ҹинајәт *јүксәк тәһлүкә мәнбәји* илә бағлы олдугда ағырлашдырыҹы һал һесаб едилир (јенә орада, м. 37). Автонәглијјатын вә ја шәһәр електрик нәглијјаты васитәләринин, трактор вә ја башга моторлу машынын сәрхош вәзијјәтдә олан вә әввәлләр гајданы бу ҹүр позмасына көрә нәгл. васитәләрини идарә етмәк һүгугундан мәһрум олунмуш шәхс тәрәфиндән идарә едилмәси ҹинајәт мәс'улијјәтинә сәбәб олур (јенә орада, м. 208—2). Һәдди-бүлуға чатмајанлары сәрхошлуға ҹәлб етмәк дә ҹинајәт сајылыр (јенә орада, м. 215). Ҹинајәт төрәтмиш алкоголикләрә ҹәза верилмәклә јанашы, онлары мүалиҹә етмәк мәгсәди илә *тибби характерли мәҹбури тәдбирләр* дә көрүлүр. Бир сыра мүттәфиг респ.-нын ганунвериҹилији (мәс., Азәрб.ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1965 ил 26 август вә 1972 ил 24 август тарихли Фәрманлары) алкоголикләрә гаршы хүсуси мүбаризә тәдбирләри нәзәрдә тутур. Көнүллү мүалиҹәдән бојун гачыран, јахуд мүалиҹәдән сонра сәрхошлуғу давам етдирән, иҹтимаи, јахуд инзибати тә'сир тәдбирләри көрүлмәсинә бахмајараг әмәк интизамыны, иҹтимаи вә сосиалист гајда-ганунларыны позан алкоголикләр мәҹбури мүалиҹә вә әмәк тәрбијәси үчүн мүалиҹә-әмәк профилакторијаларына көндәрилирләр. Халг (р-н, шәһәр) мәһкәмәләри тәрәфиндән бу ҹүр мүалиҹәјә көндәрилмә мәһкумлуг һесаб едилмир.

Әд.: Ягодка П. Н, Осторожно, алкоголь! М., 1973; Новые аспекты патогенеза алкоголизма, Л., 1975.

АЛКОГОЛЈАТЛАР ВӘ ФЕНОЛЈАТЛАР—спирт вә фенолларда һидроксил групу һидрокенинин металла әвәз олунмасы мәһсулларындан ибарәт дузаохшар бирләшмәләр. Алкоголјаты гәләви метал, гәләви-торпаг метал вә ја алүминиуму сусуз спиртдә һәлл етмәклә (мәс., $2C_2H_5OH + 2Na \rightarrow 2C_2H_5ONa + H_2$), фенолјаты исә гәләвинин суда мәһлулуна фенолла тә'сир етмәклә алырлар. Алкоголјатлар асанлыгла *һидролиз* олунур.

АЛКОГОЛЛАР—биратомлу *спиртләрин* башга ады.

АЛЛАНТОЙН, $C_4H_6O_3N_4$—үзви маддә. Әксәр онурғалыларда *сидик туршусу* оксидләшәркән әмәлә кәлир; мәмәлиләрдә (инсан вә инсанабәнзәр мејмунлар мүстәсна олмагла) пуринләр мүбадиләсинин сон мәһсулу олуб, сидиклә ифраз едилир. Мол. чәкиси 158,12-дир. Илк дәфә (1799) *аллантоис* адлы рүшејм гишасынын алтындакы маједә тапылмышдыр (ады да бурадандыр). Биткиләрин тохум вә көкүндә дә олур.

АЛЛАНТО́ИС (јун. allantoeidēs—колбасашәкилли)—сүрүнәнләр, гушлар вә мәмәлиләрдә рүшејм гишаларындан бири. Тәнәффүс, гидаланма вә ифразат функсијаларыны ичра едир. Сүрүнәнләр вә гушларда јумурта сарысы кисәси вә *амнионла* бирликдә рүшејми бүрүјүр. Мәмәлиләрдә кичик олур, *пласента* вә көбәк чијәсинин әмәлә кәлмәсиндә иштирак едир. А.-ин диварындакы сых ган дамарлары васитәсилә рүшејмлә ана организм арасында газ мүбадиләси кедир, рүшејмлә ана организм әлагәләнир.

АЛЛАР, Алар—Азәрб.ССР Јардымлы р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 24 *км* ч.-да, Аллар чајынын (Виләш чајынын голу) саһилиндә, Пештәсәр силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 734 (1976); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, Тунч дөврүнә аид сәндугәләр вар.

АЛЛАР, Алар—Азәрб.ССР Чәлилабад р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 15 *км* шм.-да, Новоголовка д.ј.ст.-ндан 24 *км* аралы, Инчәчајын һәр ики саһилиндә, дүзәнликдәдир. Бакы—Астара шосе јолу А.-дан кечир. Әһ. 3434 (1976); тахылчылыг, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

АЛЛАР (Алар) **ЧЫХЫШЫ** (1905)—чаризмин мүстәмләкәчи аграр сијасәтинә гаршы Аллар (индики Чәлилабад р-ну әразисиндә) кәндлиләринин чыхышы. Чар һөкумәти Русијанын мәркәзи губ.-ларында аграр мәсәләнин кәскинлијини зәифләтмәк мәгсәди илә рус кәндлиләрини империјанын учгарларына, о чүмләдән Азәрб.-а көчүрүрдү (бах *Көчүрмә сијасәти*). Көчүрүлән кәндлиләр әсас е'тибарилә православ килсәси вә чар һөкумәти тәрәфиндән тә'гиб едилән сектантлардан (малакан, духобор, баптист) ибарәт иди. В. И. Ленинин көстәрдији кими «көчүрмә торпаг фонду, јерлиләрин торпаг һүгугуну биабырчасына позмаг јолу илә әмәлә кәтирилир вә Русијаданораја әһали... «учгарлары руслашдырмаг» принсипи хатиринә көчүрүлүр»дү (Әсәрләри, ч. 18, сәһ. 87). Мүстәмләкәчиләр јерли кәндлиләрлә кәлмә кәндлиләр арасында тоггушмалар төрәдирдиләр. 1902 илдә Аллар кәндлиләринин торпаглары көчүрмә торпаг фондуна дахил едилди. 1905 ил јанварын 2-дә јерли пристав Аллар кәндлиләринә 5 күн мүддәтинә торпагларыны Русијадан көчүрүләнләр үчүн бошалтмағы әмр етди. Јанварын 4-дә полис алларлылары торпагларындан говмаға башлады. Кәндлиләр мүгавимәт көстәрдиләр. Силаһлы тоггушма баш верди. Алларлыларын бир гисми зорла көчүрүлдү. В. И. Ленин А.ч. һаггында јазырды: «...бу чамаатын торпагларыны гәсб едән кәлмәләр хәзинә һесабына силаһландырылмышдылар: јерли гәза рәисләринә әмр верилмишди ки, «Муғанда салынан јени кәндләрдәки кәндлиләрин вә о чүмләдән покровкалыларын силаһла тәчһиз едилмәси гајғысына галсынлар, һәр 100 һәјәтә 10 берданка түфәнк версинләр». Бу да, индики сијасәтин «милләтчи истигамәтини» көстәрмәк үчүн чох мараглы бир мисалдыр» (јенә орада, сәһ. 88). Алларлыларын көстәрдији силаһлы мүгавимәтдән горхан мүстәмләкәчиләр онларын көчүрүлмәсини дајандырдылар. 1905 ил ијунун 14-дә Бакыда губ. идарәсиндә А.ч. илә әлагәдар мүшавирә чағырылды. Алларлылара к.т. үчүн јарарсыз торпаглара көчмәк тәклиф олунду. Кәндлиләр бу тәклифи рәдд етдиләр. Һакимијјәт органлары алларлыларын торпагларыны өзләринә гајтармаға (ичарә шәрти илә) мәчбур олду (1906).

Әд.: Ленин В. И., Көчүрмә мәсәләси, Әсәрләри, ч. 18; јенә онун, Көчүрмә ишинин мә'насы, јенә орада, ч. 19; Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Гасанов И. М., Об этом упоминал Ленин, «История СССР», 1967, №2.

АЛЛАҺ—дүнјаны куја јарадан вә идарә едән гүдрәтли, фөвгәлтәбии вүчудун фантастик образы *Исламда* Аллаһ, *иудаизмдә* Јәһва, *христианлыгда*—мүгәддәс үч үгнум (ата-аллаһ, оғул-аллаһ, руһ-аллаһ) формасында ишләнәрәк бу вә ја дикәр шәкилдә ваһидлик билдирир, чохаллаһлылыг инкар едилир. Гуранда бу фикир «ла илаһә-илләл-лаһ»—аллаһдан башга мә'буд јохдур—шәклиндә ифадә едилмишдир. А. һаггындакы тәсәввүрләр мүасир динләрин әсасыдыр.

А.-ы шәхсијјәт кими вә фөвгәлтәбии тәсәввүр етмәк *теизмин* әсас әламәтидир. *Пантеизм* исә әксинә, А.-ы тәбиәтә хас олан, чох вахт тәбиәтлә ејниләшән шәхссиз гүввә кими тәсвир едир. Маздаизмдә хејир А.-ы олан Аһура Мазда (Һүрмүзд) шәр А.-ы Анһра Манјуја (Әһриманә) гаршы гојулур. Гәдим Јунаныстан, Мисир, Рома, Чин, Јапонија, Һиндистан динләриндә вә дикәр политеист динләрдә мөвчуд олан аллаһлар групунда адәтән ән гүдрәтлиси баш А. һесаб едилирди (гәдим јунанларда Зевс, гәдим славјанларда Перун вә с.). Тарихән чәмијјәтдә баш верән дәјишикликләрә ујғун олараг А. идејасы да дәјишиклијә мә'руз галмышдыр. Динин инкишафынын еркән мәрһәләләриндә һәлә «А.» анлајышы јох иди (бах *Тотемизм*, *Фетишизм*, *Анимизм*). Ибтидаи ичма гурулушунун дағылмасы, тајфа иттифагларынын инкишафы, синифләрин вә дөвләтин јаранмасы илә тајфа вә дөвләт А.-ларынын образлары мејдана чыхыр. Ф. Енкелс көстәрмишдир ки, ваһид А. һаггында тәсәввүр «ваһид Шәрг мүстәбидинин сурәти» кими јаранмышдыр (Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 27, с. 56). Әрәбчә «аллаһ» сөзү һәлә ислам дини јајылмаздан әввәл әрәбләрин ситајиш етдикләри бүтләр ичәрисиндә олан «илаһ», «илаһә» адларындан әмәлә кәлмишдир.

А. һаггында дини-фәлсәфи тә'лим олан илаһијјатын мејдана чыхмасы илә А. һәм дә идеалист фәлсәфәнин анлајышларындан бири олмушдур. А.-ын дәрк олунмасы, онун һансы шәкилдә тәсәввүр едилмәси һаггында мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур. Илк мүсәлман расионалистләри—*мө'тәзилә* фәлсәфи чәрәјанынын тәрәфдарлары А.-ын јалныз руһ олдуғуну иддиа едир, *антропоморфизмә* гаршы чыхырдылар. Гәдим вә јени дөврләрин атеист вә маарифчиләри, хүсусән 18 әсрин франсыз материалистләри вә Л. Фејербах мүхтәлиф А.-лар һаггында тәсәввүрләри дәфәләрлә тәнгид етмишләр. Мүасир буржуа фәлсәфәсиндә А. идејасына ја Кантдан сонракы *иррасионализмин* зәмининдә, јахуд кечмишин архаик фәлсәфи системләринин—гәдим һинд вә ја орта әсрләр метафизикасынын (*неотомизм*, *теософија* вә с.) бәрпасы әсасында мүрачиәт едилир.

Марксизм А. идејасынын мүртәчелијини вә әсассызлығыны тамамилә ачыб көстәрмишдир. Елмин инкишафынын бүтүн кедиши А. идејасыны мүдафиә чәһдләринин әсассызлығыны бир даһа ифша едир. «Аллаһ (тарихи вә һәјати олараг)—һәр шејдән әввәл, һәм харичи тәбиәтин, һәм дә синфи зүлмүн инсаны әзиб күтләшдирмәсиндән доған идејаларын, бу әзилмәни сабитләшдирән, синфи мүбаризәни сүстләшдирән идејаларын мәчмусудур» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч, 35, сәһ. 106).

Марксизм А. һаггында тәсәввүрләрин јох олмасыны антагонист зиддијјәтләрин арадан галдырылмасы вә синифсиз коммунизм чәмијјәтинин гурулмасы илә әлагәләндирир. Бах һәмчинин *Атеизм*, *Дин*.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Дин һаггында, Б., 1965; Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 33); Климович Л. И., Ислам, М., 1965; Петрушевский И. П., Ислам в Иране в VII—XV вв., Л., 1966; Токарев С. А., Религия в истории народов мира, 3 изд., М., 1976.

АЛЛАҺАХТАРЫЧЫЛЫГ—рус либерал зијалылары арасында јајылмыш дини-фәлсәфи чәрәјан. 20 әсрин әвәлләриндә мејдана кәлмиш, 1905—07 илләр ингилабынын мәғлубијјәтиндән сонра буржуа зијалылары арасында кениш јајылмышды. А.-ын нүмајәндәләри (Н. Бердјајев, С. Булгаков, Д. Мережковски, З. Киппиус вә б.), әсасән, «Дини-фәлсәфи чәмијјәт»ин әтрафында груплашыб, «Новы пут», «Вопросы жизни», «Весы» журналларыны нәшр едирдиләр. В. И. Ленинин көстәрдији кими «...өз әксингилабчылыг мәгсәдләри үчүн дини чанландырмаг, динә тәләбаты артырмаг, дин ујдурмаг, дини халга ашыламаг вә ја халг ичәрисиндә дини јени гајдада мөһкәмләтмәк» (Әсәрләри, ч.16, сәһ. 34) истәјән аллаһахтарычылара көрә һәјатын мәгсәди аллаһ ахтармагдан, тарихин вәзифәси дини әсаслар үзәриндә дуран ичтимаи тәшкилат јаратмагдан ибарәтдир. Онлар иррасионализми, мистик идракы мүдафиә едир, һәгигәтә наил олмағын ән доғру үсулуну вәһјдә көрүрдүләр. Илк нөвбәдә чәмијјәт һаггында марксизм тә'лиминә гаршы јөнәлдилмиш А. нәзәријјәси *патристикаја*, П. Чаадајевин вә Ф. Достојевскинин консерватив идејаларына, В. Соловјовун фәлсәфи-теоложи системинә әсасланырды. А.-да азадлыг јанлыш шәрһ олундуғуна, синфи мүбаризәнин әһәмијјәти инкар едилдијинә көрә В. И. Ленин, Плеханов вә дикәр марксистләр ону тәнгид етмишләр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра аллаһахтарыҹыларын чоху Русијаны тәрк етмиш вә Совет һакимијјәтинә гаршы чыхмышлар. А. рус мүһаҹир әдәбијјатында вә Гәрб фәлсәфәсиндә *екзистенсиализм* вә *персонализмин* мәнбәләриндән олмушдур.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат ҹилди, һ. 1, сәһ. 33); Плеханов Г. В., О так называемых религиозных исканиях в России, Соч., т. 17, М., 1924; История философии, т. 5, М., 1961.

АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ Бәхтијар Әһмәд оғлу (1909, индики Газах р-нунун Чајлы к.—1974, һәмин к.-дә) — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. Мангабашчысыишләмишдир. 1949 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ Әлиһејдәр Нәҹәфгулу оғлу (30.7.1888, Бакы—12.5.1972, Бакы)—совет физиотерапевти, Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1968), респ.-да физиотерапија вә курортолокијанын әсасыны гојанлардан бири. 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. Кијев ун-тинин тибб факүлтәсини битирмишдир (1916). Башлыча әсәрләри курорт сәрвәтләринин өјрәнилмәсинә, ојнаг хәстәликләринин палчыгла мүалиҹәсинә вә с. һәср олунмушдур. Үмумиттифаг Курортолог вә Физиотерапевтләр Ҹәмијјәтинин фәхри үзвү иди (1965 илдән). Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәри: Лечебное применение нафталана, Б., 1959 (А. Х. Гулијевлә бирликдә).

АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ Мүсејиб Абдулла оғлу (5.5.1909, индики Газах р-нунун Дағкәсәмән к.—19.5.1969, һәмин к.-дә)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (24.3.1945). 1932 илдән Сов.ИКП үзвү. 1931 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмиш, 1936 илдә һәрби сијаси мәктәби битирмишдир. А. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә баталјон командири олмушдур. Москва әтрафында вурушмаларда, Украјна, Молдавија вә Будапештин азад едилмәсиндә икидлик көстәрмишдир. Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ Ҹәлал Ејваз оғлу (д.17.9.1929, Шуша)—совет ријазијјатчысы, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1972), Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1972). 1972 илдән Сов.ИКП үзвү. 1970 илдән Азәрб.ССР ЕА Кибернетика Ин-тунун директорудур. Функсионал анализ, диференсиал тәнликләр, кибернетиканын ријази мәсәләләри саһәсиндә тәдгигат апарыр. Хәтти операторларын сонлу өлчүлү операторларла ән јахшы јахынлашмасы анлајышыны вермиш, тамам кәсилмәз операторларын резолвенталарынын гијмәтләндирилмәсинә тәтбиг етмишдир. Спектрал параметрдән расионал асылы олан операторлар үчүн тамлыг теоремләрини илк дәфә исбат етмишдир. Хәтти фәзаларда елементләр системинин чохгат тамлығы анлајышыны вермиш вә буна даир теоремләр исбат етмишдир. Оптимал идарәетмә вә операторларын мәхсуси әдәдләринин тәгриби һесабланмасына аид мүһүм нәтиҹәләр алмышдыр. Јүксәкихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. АСЕ елми редаксија шурасынын үзвүдүр (1976). Москвада (1962, 1966), Јереванда (1965), Софијада (1967, 1972), Белградда (1971), Бакыда (1971, 1973) вә Парисдә (1972) кечирилән бејнәлхалг конгрес вә симпозиумларда мә'рузә етмишдир.

АЛЛАҺГУРУҸУЛУГ—Русијада дини-фәлсәфи, даһа чох етик ҹәрәјан. 1905—07 илләр ингилабынын мәғлубијјәтиндән сонра јајылмышды. Нүмајәндәләри А. Луначарски, В. Базаров, П. Јушкевич вә б. иди; бир мүддәт М. Горки дә аллаһгуруҹулара гошулмуш, лакин В. И. Ленинин тә'сири илә онлардан узаглашмышды. А. Богдановун «коллективизм фәлсәфәси» илә сых бағлы олан аллаһгуруҹуларын мәгсәди, В. И. Ленинин тә'биринҹә десәк, елми сосиализми дин илә бирләшдирмәк, бир нөв дини атеизм, јә'ни аллаһсыз дин јаратмаг иди. Аллаһгуруҹулар «сосиалист дини шүурунун чичәкләнмәси» һаггында данышыр, марксизмә исә јени һәјата доғру јол көстәрән, әсасән, дини-фәлсәфи систем кими бахырдылар. Онлар күман едирдиләр ки, күтләләр марксизми дини формада даһа асан мәнимсәјәрләр. Богданов вә б.-нын Капри а.-нда јаратдыглары мәктәб (1909) А. идејаларыны хүсусән кениш тәблиғ едирди. Аллаһгуруҹуларын с.-д. партијасында олмаларына вә *аллаһахтарыҹылыға* гаршы чыхмаларына бахмајараг, онларын нәзәријјәсинин марксист тә'лимлә һеч бир үмуми ҹәһәти јох иди; онлар фәһлә синфинин хырда буржуа идеолокијасы тә'сири алтында олан бир гисминин идеја тәрәддүдләрини экс етдирирдиләр. В. И. Ленин вә Плеханов А.-у кәскин тәнгид етмишләр. «Аллаһ идејасыны инди Авропада да, Русијада да һәр ҹүр, һәтта ән инҹә, ән хошнијјәт шәкилдә мүдафиә етмәк вә ја она бәраәт газандырмаг, иртиҹаја бәраәт газандырмаг демәкдир» (Ленин В. И., Әсәрләри, ҹ.35, сәһ. 106). Биринҹи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә А. бир ҹәрәјан кими арадан чыхмышдыр.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат ҹилди, һ. I, сәһ. 33).

АЛЛА́ҺЈУН—Јак.МССР-дә ҹај. Алданын сағ голу. Уз. 586 *км*, һөвзәсинин саһ. 24,2 мин *км*^{2}. Әсасән, Јудома-Маја јајласындан ахыр. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Октјабрын 2-ҹи јарысындан мајын орталарынадәк донмуш олур. Һөвзәсиндә сәпинти гызыл јатаглары вар.

АЛЛЕГО́РИЈА (јун. allēgoria—рәмз)—мәҹаз нөвләриндән бири; мүҹәррәд анлајыш вә фикирләрин конкрет образлар васитәсилә әјани ифадәси. А.-дан бәдии әдәбијјатда (хүсусилә *тәмсилдә*), һабелә тәсвири сәнәтдә кениш истифадә олунур (мәс., аслан—мәрдлик, түлкү—һијләкәрлик, гурд—зүлмкарлыг рәмзидир). Орта әср Шәрг әдәбијјатында А. мүһүм јер тутмушдур. «Кәлилә вә Димнә», Фүзулинин «Бәнкү-Бадә», «Сөһбәт үл-әсмар», Сабирин «Ағаҹларын бәһси», Г. Б. Закирин, Сејид Әзим Ширванинин, И. А. Крыловун тәмсилләри аллегорик әсәрләрдир.

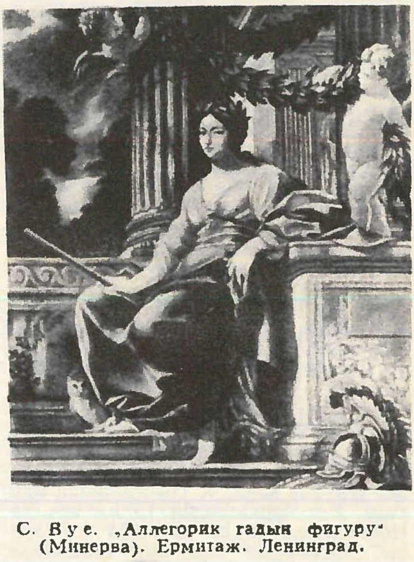

С. Вуе. „Аллегорик гадын фигуру“ (Минерва). Ермитаж. Ленинград.

Тәсвири сәнәтдә—һәр һансы бир мүҹәррәд анлајышы тәҹәссүм етдирән фигурлар групу вә композисија. Аллегорик тәсвирләр, адәтән, онларын мәзмунуну изаһ едән атрибутларла верилир. Илк әламәтләри антик мифоложи тәсвирләрдә јаранан бу жанр орта әср тәсвири сәнәтиндә формалашмыш, Интибаһ дөврүндә һуманист мәзмун кәсб етмишдир. А. *барокко* вә *рококо* үслубларында хүсусилә кениш јајылмышды. Муасир инҹәсәнәтдә А. даһа чох символик образларла әвәз олунур.

АЛЛЕ́ГРО (итал. allegro—шән, ҹәлд)—1) мусигидә ити темп; бу темпдә ифа олунан мусиги әсәри, јахуд онун бир һиссәси; 2) классик рәгсдә ити темпли һиссә, һәмчинин балет тамашаларында пәрдәнин сонунда ифа олунан күтләви рәгс.

АЛЛЕЛЛӘР (јун. allḗlōn—гаршылыглы)—һомоложи (гоша) хромосомларын ејни саһәләриндә (локусларында) јерләшән вә охшар ирси әламәт дашы-

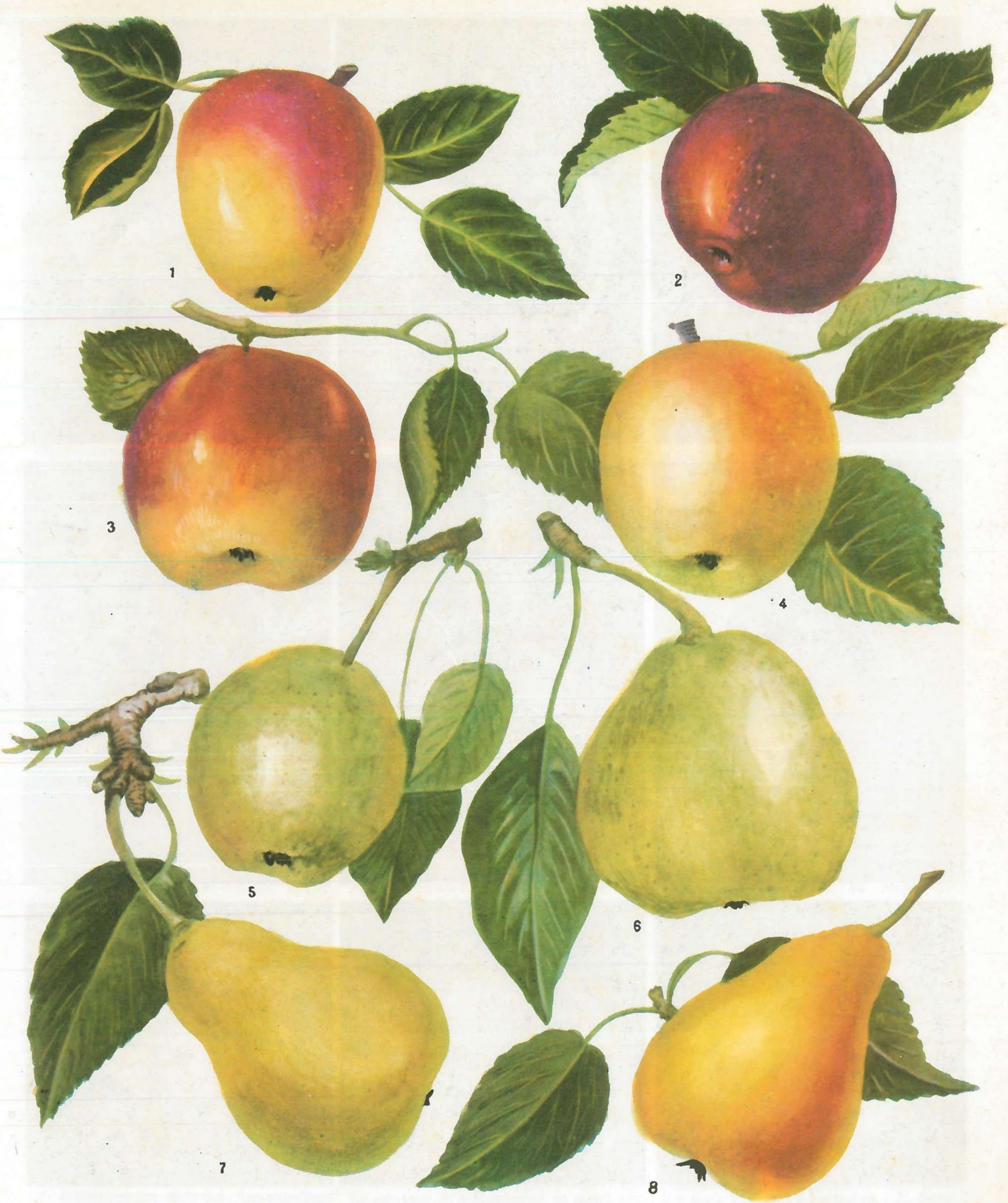

Алма сортлары: *1*—Стәканалмасы; *2*—Гызыләһмәди; *3*—Ширван көзәли; *4*—Шыхычаны.
Армуд сортлары: *5*—Дашармуду; *6*—Ләтәнзи; *7*—Абасбәји; *8*—Зөһрә.

Алма вә Армуд мәгаләләринә.

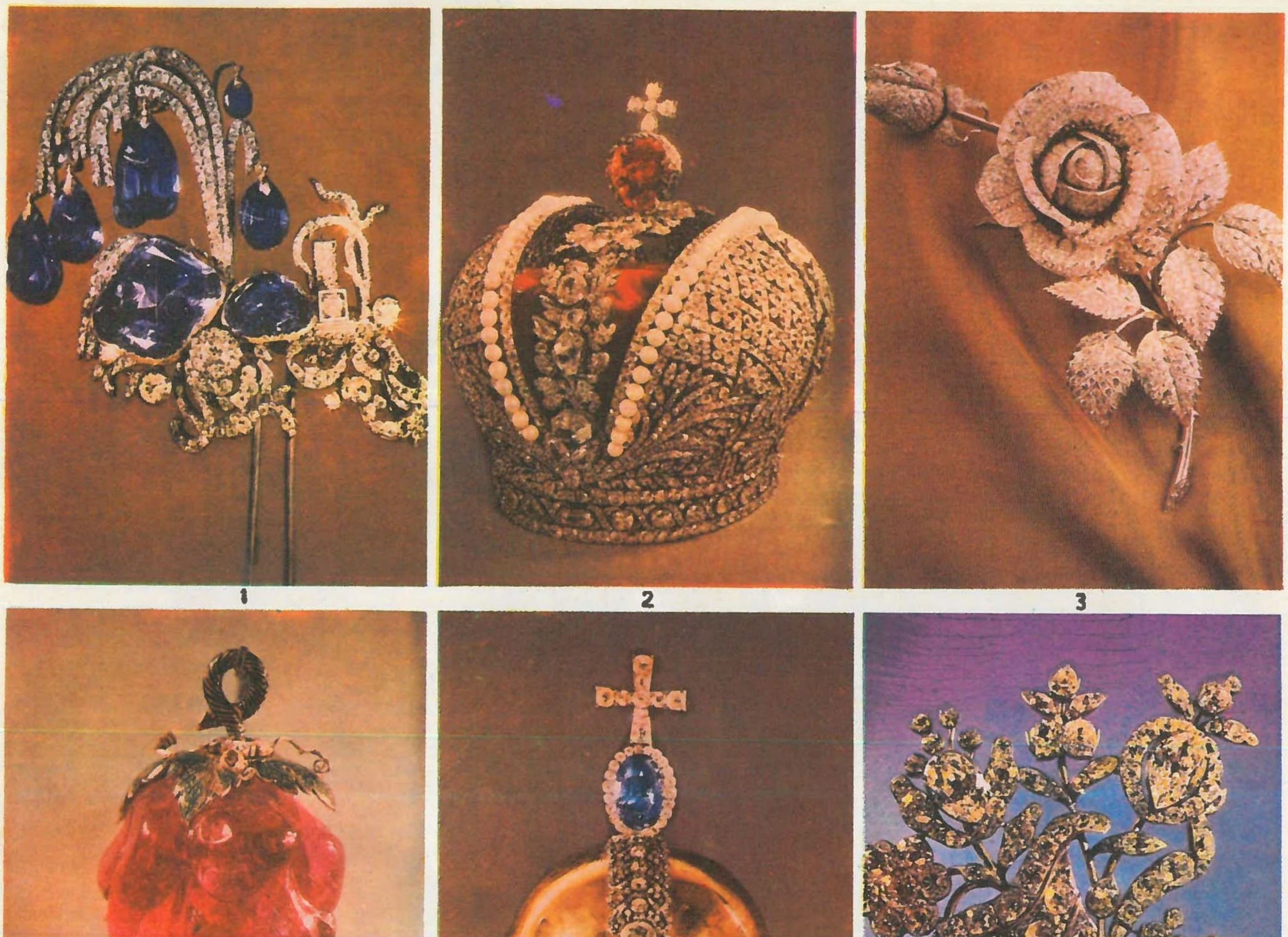

ССРИ Алмаз фонду. 1. Егрет. Брилјант, көј јагут, гызыл, күмүш. 1760-ҹы илләр. 2. Бөјүк император таҹы. Күмүш, брилјант, мирвари, шпинел (јагут). 1762. 3. «Гызылкүл». Брилјант, платин. 4. Турмалин. Ҹәһрајы турмалин, гызыл, мина. 5. Императорун һакимијјәт рәмзи. Гызыл, брилјант, көј јагут, алмаз. 1762. 6. Баш санҹағы. Брилјант, гызыл, күмүш. 1775—80 илләр. 7. «Орлов» алмазы. 17 əср. 8. «Шаһ» алмазы. 16 əср. 9. Брилјант.

Алмаз фонду мәгаләсинә.

јан кенләр. Һәр бир кен, структурундан асылы олараг, һеч олмаса ики аллел вәзијјәтиндә ола биләр. Бунлардан бири, адәтән, әламәтин максимал инкишафыны тә'мин едир (доминант аллел), дикәри исә әламәтин тамамилә, јахуд гисмән кизли галмасына, тәзаһүрүнүн дәјишмәсинә (ресессив аллел) сәбәб олур. Мәс., биткиләрдә доминант А. рәнкли, ресессив А. рәнксиз чичәкләрин әмәлә кәлмәсини тә'мин едир. Инсанларда исә көзүн, сачларын, дәринин түнд рәнкләри ачыг рәнкләр үзәриндә доминант олур.

Ејни аллел групуна аид кенләр гоша һәрфлә: доминант А. бөјүк һәрфлә (мәс., АА.), ресессив А. кичик һәрфлә (мәс., аа.) ишарә олунур. Доминант вә ресессив А. һомозигот (АА, јахуд аа), јахуд һетерозигот (Аа) вәзијјәтдә ола биләр.

Әд.: Ахундов М., Кенетика, Б., 1966; јенәонун, Инсан кенетикасына сәјаһәт, Б., 1975; Дубинин Н. П., Общая генетика, М., 1970; Гуляев Г. В., Генетика, М., 1971.

АЛЛЕЛОПА́ТИЈА (јун. allḗlōn—гаршылыглы + páthos — әзијјәт) — биткиләрин мүхтәлиф маддәләр ифраз етмәси нәтичәсиндә бир-биринә тә'сир көстәрмәси. Дөрд груп белә маддә мә'лумдур. Ики групуну микроорганизмләр әмәлә кәтирир; бунлар башга микроорганизмләрин фәалијјәтини дајандыран *антибиотикләр* вә али биткиләрә тә'сир едән маразминләрдир (солдуручу маддәләр). Дикәр ики групун маддәләрини али биткиләр ифраз едир; бунлар микроорганизмләрин фәалијјәтини боған *фитонсидләр* вә али биткиләрин инкишафыны ләнкидән колинләрдир. К.т. биткиләринин бечәрилмәсиндә (нөвбәли әкин, гарышыг әкинләр үчүн битки сечилмәси вә с.) А.-ны нәзәрә алмаг лазымдыр.

Әд.: Гродзинский А. М., Аллелопатия в жизни растений и их сообществ, Киев, 1965; Физиологобиохимические основы взаимного влияния растений в фитоценозе, М., 1966.

АЛЛЕМА́Н (Allemanc) Жан (25.8.1843, Јухары Гарониа—1935, Ербле, Уаза вадиси)—франсыз хырда буржуа сосиалисти, мәтбәә фәһләси. 1862 илдән фәһлә һәрәкатында иштирак етмишдир. Парис коммунасы дөврүндә (1871) Милли гвардија лекионларындан биринин шура башчысы олмушдур. Коммунанын мәғлубијјәтиндән сонра сүркүн едилмишди. 1882 илдә поссибилистләрә гошулмуш, 1890 илдә *аллеманчылара* башчылыг етмишдир. 1901, 1906 вә 1910 илләрдә парламентә сечилмишдир. 1914 ил парламент сечкиләриндә мәғлуб олдугдан сонра сијаси фәалијјәтдән әл чәкмишдир.

АЛЛЕМА́НДА (фр. allemande—һәрфи мә'нада алмансајағы)—гәдим рәгс. Һәрәкәтләри ахычы, темпи арамдыр. Мәишәт вә сарај рәгси кими 16 әсрин орталарында Инкилтәрә, Франса вә Нидерландда мејдана чыхмышдыр. 17—18 әсрләрдә формача мүәјјән гәдәр дәјишиләрәк клавесин, лүтнја вә оркестр үчүн сүиталарын әсас тәркиб һиссәләриндән олмушдур. И. С. Бах инкилис вә франсыз сүиталарында А.-дан истифадә етмишдир.

АЛЛЕМАНЧЫЛАР—Франсада поссибилистләрдән ајрылмыш (1890) фәһлә сосиал-ингилаб партијасынын үзвләринә верилмиш ад (партијанын лидери Ж. Аллеманын адындан көтүрүлмүшдүр). А. пролетар диктатурасы идејасыны рәдд едәрәк, һәмкарлар иттифагларыны пролетариатын сијаси партијасындан үстүн тутурдулар. А.-ын идеолокијасы реформист вә анархист көрүшләрдән ибарәт иди. 1905 илдә А. бирләшмиш сосиалист партијасына дахил олдулар.

Әд.: Милидина Т. В., Аллеманисты. В сб.: Социалистическое движение во Франции, М., 1934.

А́ЛЛЕН (Allen) Итен (21.1.1738, Литчфилд—11.2.1789, Берлингтон)—Америка маарифчиси. Шимали Америкада истиглалијјәт мүһарибәсинин (1775—83) иштиракчысы, Вермонтда партизан дәстәләринин командири. А. Америкада дин әлејһинә илк памфлет олан «Зәка—инсанын јеканә јол көстәрәнидир» әсәриндә (1784; нүсхәләринин чоху јандырылмышды) тәбиәт ганунларынын расионал сурәтдә дәрк едилмәсини Библија әфсанәләринә гаршы гојмушдур.

А́ЛЛЕНТАУН, Еллентаун (Allentown)—АБШ-ын шм.-ш.-индә, Пенсилванија штатында шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 110 мин (1974). Мүһүм сәнаје мәркәзидир. Гара металлуркија, машынгајырма, семент, ипәк, трикотаж, тикиш, ағач е'малы сәнајеси вар.

АЛЛЕ́ППИ — Һиндистанын ч.-унда Керала штатында шәһәр. Әрәбистан дәнизи саһилиндә порт. Әһ. 160 мин (1971). Һиндгозу, каучук, тахта-шалбан, мүхтәлиф јағ, әдвијјат вә с. ихрач едилир.

А́ЛЛЕР (Aller)—АФР-дә чај. Везер чајынын сағ голу. Уз. 260 *км*. Һөвзәсинин саһ. 15 600 *км*². Магдебург маһалындан (АДР) башланыр. Шимали Алманија овалығындан ахыр. 117 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. Селле вә Ферден ш.-ләри А. саһилиндәдир.

АЛЛЕРГОЛО́КИЈА (*аллеркија*+јун. lógos—елм) — аллеркија хәстәликләринин башвермә сәбәбләрини, мүаличә вә профилактикасыны өјрәнән елм. Илк дәфә 1906 илдә Австрија һәкими К. Пирке «аллеркија» терминини, рус алими А. М. Безредка исә «анафилактик шок» анлајышыны тәклиф етмишдир. Апарылан тәдгигатлардан мә'лум олур ки, бир сыра хәстәликләрин мәншәји организмин реактив дәјишиклији илә (харичи вә дахили тә'сирләрә көстәрдији экс-тә'сирлә) әлагәдардыр. Бунлара аллеркик хәстәликләр дејилир. Аллеркик хәстәликләрин бә'зиләри дахили (ревматизм, бронхиал астма, ревматоид артрити вә с.), көз (аллеркик конјунктивит вә с.), синир (аллеркик радикулит, далғын склероз вә с.) вә дәри хәстәликләри (пешә дерматозлары вә с.) олдуғу үчүн А. истиснасыз бүтүн тибб фәнләри илә сых бағлыдыр.

ССРИ-нин али тибб мәктәбләриндә нәзәри вә клиник фәнләрин тәдриси заманы А. мәсәләләри дә шәрһ едилир.

Бир сыра харичи өлкәдә А. мүстәгил фәнн кими тәдрис олунур. А. кафедралары, курслары ачылмышдыр. А. курсларында һәкимләр аллеркија хәстәликләринин диагностикасынын методларыны, профилактикасыны вә терапијасыны өјрәнир, 1—2 ил бу саһәдә ишләдикдән сонра аллерголог адыны алырлар. 1961 илдә ССРИ Тибб Елмләри Академијасы системиндә елми-тәдгигат аллерголожи лабораторија ачылмышдыр.

Азәрбајчанда илк аллерголожи лабораторија 1964 илдә Н. Нәриманов ад. Азәрбајчан Дөвләт Тибб Ин-тунун патоложи физиолокија кафедрасы нәздиндә тәшкил едилмишдир. Сонралар Бакыда 6 №-ли ушаг клиник хәстәханасында (ушаг аллерголожи мәркәзи, 1967) вә 5 №-ли клиник хәстәханада (јашлылар үчүн аллерголожи мәркәз, 1973) бу чүр лабораторијалар ачылмышдыр. Илк Бејнәлхалг А. конгреси 1952 илдә Сүрихдә олмушдур. Мүасир А.-да һејванлар үзәриндә иммуноложи, патофизиоложи вә патокимјәви методлар, аллеркик хәстәләр үзәриндә исә бу методларла јанашы мүхтәлиф клиник-иммуноложи үсулларла да кениш тәдгигат ишләри апарылыр. Бунларын нәтичәләри мүхтәлиф елми журналларда дәрч едилир.

Әд.: Адо А. Д., Общая аллергология, М., 1970; Адрианова Н. В., Титова С. М., Аллергологический кабинет, М., 1970.

АЛЛЕРКИ́ЈА (јун. állos—башга + érgon—тә'сир)—организмин бу вә ја дикәр маддәјә, јә'ни аллеркенә гаршы һәссаслығынын дәјишилмәси. Аллеркенләр организмә әксәр һалларда харичи мүһитдән кечир. Аллеркенләр (екзо аллеркенләр) инфексион (хәстәликтөрәдән вә хәстәликтөрәтмәјән микроблар, вируслар вә с.) вә гејри-инфексион (ев тозу, һејван јуну, дәрман препаратлары, кимјәви маддәләр, мәс., бензин, хлорамин, урсол вә с., һәмчинин мејвә-тәрәвәз, сүд вә и.а.) мәншәли ола биләр. Организмин өз тохумасы да (аутоаллеркенләр) аллеркен ола биләр (мәс., көзүн бүллур тохумасы, синир тохумасы миелини, галханабәнзәр вәзи, јумурталыг тохумасы вә с.). Аллеркенләр организмә тәнәффүс јолларындан, һәзм органларындан, дәридән вә селикли гишалардан кечир.

Организмдә далаг вә лимфа дүјүнләриндә аллеркени «нејтраллашдыран» античисим һасил олур. Аллеркен организмә тәкрар дүшдүкдә античисим даһа чох јараныр. Нәтичәдә аллеркенин античисимлә гаршылыглы тә'сириндән ган капилљарларынын нүфуз габилијјәтини позан, тохума зәдәләнмәләринә вә илтиһабына сәбәб олан, синир ресепторларына тә'сир көстәрән актив маддәләр (һистамин, брадикинин вә с.) әмәлә кәлир. А. тәзаһүрләри (бронхоспазма, илтиһаб, өдем, дәринин сәпмәси, гашынма вә с.) аллеркенин организмә тә'сириндән бир нечә дәгигә вә ја саат, јахуд 1—3 күн сонра (мәс., туберкулин реаксијалары, екземанын бә'зи нөвләри) мејдана чыхыр.

Чох сүр'әтлә инкишаф едән А. реаксијасына (мәс., анафилактик шок) һиперергија дејилир. А. фәаллығынын азалмасы һипергија, бу вә ја дикәр маддәјә (мәс., туберкулинә) гаршы организмлә реактивлијин һеч олмамасы анергија адланыр. Бә'зи хәстәликләрә (*анафилаксија*, *серум хәстәлији*, өврә, бронхиал астма вә с.) А. сәбәб олур. Гырмызы гурдешәнәји вә дикәр коллакен хәстәликләр, көз вә галханабәнзәр вәзи зәдәләнмәләри вә с. аутоаллеркенләрин тә'сириндән инкишаф едир вә ағыр аллеркик хәстәлик сајылыр.

Аллеркик хәстәликләрин мүаличәсиндә һормонал препаратлардан, антиһистамин дәрманлардан, салисилатлардан вә с. истифадә олунур. Профилактикасы: аллеркенләрлә тәмасда олмамаг, бә'зән А.-ја сәбәб ола биләчәк хәстәликләри (мәс., хроник инфексија очагларыны) мүаличә етдирмәк.

Әд.: Желтаков М. М., Сомов Б. А., Аллергия к лекарственным веществам, М., 1968; Адрианова Н. В., Титова С. М., Аллергологический кабинет, М., 1970; Гулиева С. А., Что такое аллергия?, Б., 1971.

АЛЛЕҺА́Н ЈАЈЛАСЫ (Allegheny)— АБШ-да Аппалач јајласынын ш. һиссәси. Нју-Јорк штатындан Кентукки штатына гәдәр узаныр. Јүксәклији 600—1480 *м*-дир. А.ј. Палеозој групунун чөкмә сүхурларындан, әсасән, әһәнкдашыдан ибарәтдир. Дағлыг саһәләр вә дәрәләрин јамачлары енлијарпаглы мешәләрдир. Зәнкин даш көмүр јатаглары вар.

АЛЛИГА́ТОР (Alligator, исп. el lagarto—кәртәнкәлә) — тимсаһлар дәстәсинин бир чинси. Ики нөвү мә'лумдур: Чин А.-у (A. sinensis) вә Миссисипи А.-у (A. mississippiensis). Чин А.-унун уз. 2,5 *м*-ә јахын, Миссисипи А.-унун уз. 6,3 *м*-ә гәдәр олур. Чин А.-у Јансзы чајынын ашағы ахарларында, Миссисипи А.-у АБШ әразисинин ч.-ш. һиссәсиндә јашајыр. А. башлыча олараг балыг, илан, гурбаға вә с. илә гидаланыр. Миссисипи А.-у дәрисинә көрә чох овландығындан (дәрисиндән чамадан вә с. һазырланыр) азалмышдыр. Арканзасда вә Калифорнијада сәнаје үчүн А. јетишдирән бөјүк фермалар вар.

АЛЛИ́Л СПИРТИ, $CH_2{=}CHCH_2OH$— дојмамыш спиртләрин сәрбәст һалда алына билән ән садә нүмајәндәси. 96,9°С-дә гајнајан кәскин ијли, рәнксиз, давамлы маједир; сыхлығы 852 *кг/м*^{3}-дир; су, спирт вә ефирлә һәр нисбәтдә гарышыр. А.с. *аллилхлориддән* вә акролеиндән алыныр; глисерин, синтетик гәтран вә пластик материаллар истеһсалында ишләдилән јарыммәһсулдур.

АЛЛИЛУ́ЈЕВ Серкеј Јаковлевич (7.10.1866, Воронеж губ.-нын Рамон к.— 27.7.1945) — Русијада ингилаби һәрәкат хадими. 1896 илдән Сов.ИКП үзвү. 1890 илдән Тифлисдә чилинкәр вә машинист көмәкчиси ишләмишдир. Биринчи рус ингилабы дөврүндә Тифлисдә, Бакыда, Москвада, Ростовда ингилаби фәалијјәт көстәрмишдир. Једди дәфә һәбс, ики дәфә сүркүн едилмишдир. 1907—18 илләрдә Петербургда ишләмишдир. 1912—17 илләрдә А.-ин мәнзили болшевикләрин даими кизли көрүш јери олмушдур. 1917 илин ијул һадисәләриндән сонра В. И. Ленин А.-ин мәнзилиндә кизләнмишди. Вәтәндаш мүһарибәси илләриндә А. Украјна вә Крымда кизли партија ишиндә олмушдур. 1921 илдә Јалта Ингилаб Комитәсинә үзв сечилмишдир. Сосиализм гуручулуғу дөврүндә Москва, Ленинград вә Украјнада рәһбәр тәсәррүфат вәзифәләриндә чалышмышдыр.

Әсәрләри: Пройденный путь, М., 1956; Незабываемое. В кн.: Ленин в 1917 году. Воспоминания, М., 1967.

АЛЛИЛХЛОРИ́Д, $CH_2{=}CH{-}CH_2Cl$— үзви бирләшмә; рәнксиз, кәскин ијли, ахычы маједир, 45,1°С-дә гајнајыр, —136,4°С-дә донур, сыхлығы 20°С-дә 938 *кг/м*^{3}-дир. Суда демәк олар ки, һәлл олмур, үзви һәлледичиләрин чоху илә гарышыр. А. пропилени 500°С-дә хлорлашдырмагла алыныр. Глисерин, дәрман маддәләри, бә'зи пластик күтлә нөвләри вә с. истеһсалында ишләдилир.

АЛЛИТЕРА́СИЈА (лат. ad—јанына— littera—һәрф)—ше'рдә ејни самитин тәкрары. А. вурғу биринчи һечаја дүшән дилләрдә (керман, фин вә бә'зи Алтај дилләри) данышан халгларын поезијасы үчүн хүсусилә сәчијјәвидир. А. С. Пушкин А.-дан мәһарәтлә истифадә етмишдир. А. Азәрб. поезијасы вә халг әдәбијјатында кениш јајылмышдыр (Гышда дағлар ағ кејинәр, јаз гара, сағ әлинлә ағ кағыза јаз гара— Ашыг Әләскәр). Мүасир әдәбијјатда да истифадә олунур (Чагыл дашлы чајлары, Чапајев чапа-чапа...— С. Рүстәм).

АЛЛЫ—Азәрб. ССР Һадрут р-нунда чај. Гуручајын сағ голу, Уз. 25 *км*, һөвзәсинин саһ. 121 *км*^{2}. Бөјүк Кирс д.-ндан (2280 *м* һүнд.-дән) башланыр. Әсасән, јағыш сују илә гидаланыр. Сувармада истифадә едилир. Ашағы ахынында Икаһ адланыр.

АЛЛО... (јун. állos—өзкә, башга, јад)— өзкәлик, башгалыг билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., *аллотриоморф*, *аллотропија*).

АЛЛО́Д (алм. Allod, франк дилиндә alodis, гәдим јухары алм. al—там+ od—саһиблик)—феодализм дөврүндә Гәрби Авропада ирси торпаг мүлкијјәти. Саһибинин там ихтијарында иди. Шәрти феодал мүлкијјәти *бенефиси* вә *феоддан* фәргли олараг А., феодал хидмәти вә феодал рентасындан азад иди. Јахын вә Орта Шәргдә (о чүмләдән Азәрб.-да) *мүлк*, Русијада *вотчина* мүәјјән дәрәчәдә А.-а јахындыр.

Әд.: Энгельс Ф., Франкский период, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 19; Неусыхин А. И., Возникновение зависимого крестьянства как класса раннефеодального общества в Западной Европе VI—VIII вв., М., 1956.

АЛЛОКЛАЗИ́Т (Allaclazit)—минерал. Кобалтла чох зәнкиндир (Co—33%). Сингонијасы ромбикдир. Рәнки чәһрајымтыл, көјүмтүл олур. Метал парылтылыдыр. Сәртлији 5—5,6; сыхлығы 5700—6000 *кг/м*^{3}. Һидротермал мәншәлидир. Кобалт металы, давамлы көј вә јашыл рәнкләр, хүсуси поладлар истеһсалында ишләдилир. Азәрб. ССР-дә Дашкәсәндә вар.

АЛЛОМЕТРИ́ЈА (јун. állos—башга+ métron—өлчү)—бәдән һиссәләринин гејри-бәрабәр бөјүмәси. А. мәнфи (мәс., ушағын башынын ләнк бөјүмәси) вә ја мүсбәт (мәс., көвшәјән һејванларын бујнузларынын бөјүмәси) ола биләр. А. һәм бәдәнин мүтәнасиблијинин, һәм дә мүхтәлиф органларын инкишаф темпинин дәјишилмәсиндә (һетерохронија) өзүнү көстәрир.

АЛЛОПА́ТИЈА (јун. állos—башга+ páthos—изтираб)—*һомеопатијанын* баниси алман һәкими С. Һанеманын бүтүн дикәр мүаличә үсулларына вердији гејри-елми ад. Мүасир тибб елми тәрәфиндән рәдд едилмишдир.

АЛЛОПАТРИ́ЈА—кениш јајылмыш нөвәмәләкәлмә формасы; А. нөвәмәләкәлмәсиндә јени нөвләр бир-бирини өртмәјән ареалларын популјасијаларындан јараныр. Узун мүддәт чоғрафи тәчрид олунмуш һәр һансы популјасија (вә ја онун групплары) истәр-истәмәз спесифик хүсусијјәтләр газаныр ки, бу да кенетик дәјишилмәләрлә, мүхтәлиф истигамәтдә кедән тәбии сечмә илә әлагәдардыр. Мәс., Галапагос а-ры групундан олан мүхтәлиф адаларда вүрокларын (спесифик јемләрә ујғунлашан) һәшәратјејәнләрдән дәнјејәнләрә гәдәр јени нөвләри әмәлә кәлмишдир. Бурада әразинин тәчрид олунмасы јени нөвләрин мејдана кәлмәсини сүр'әтләндирмишдир. Әкәр аллопатрик групплар там тәчрид олунмушса вә әмәлә кәлән дәјишиклик нәсилдә мөһкәмләнмишсә, онлар растлашдыгда чүтләшмә баш вермир. Белә һалларда аллопатрик формалары јени әмәлә кәлмиш нөв һесаб едирләр. А. илә симпатрија арасында кечидләр вар.

АЛЛОПОЛИПЛОИДИ́ЈА (јун. állos— башга + polýploos — чох, дәфәләрлә)— башланғыч нөвләрин һибридләшдирилмәси нәтичәсиндә организмдә ики вә даһа чох хромосом комплексинин топланмасы (бах *Полиплоидија*). А.-нын нөвәмәләкәлмә просесиндә әһәмијјәти вар.

АЛЛОТРИО́МОРФ (јун. allótrios — өзкә, јад + morphē — форма) — сүхуру тәшкил едән минерал дәнәләринин өзләринә хас кристаллографик формадан мәһрум олуб, магматик әринтидән онунла ејни заманда кристаллашан, гоншу минералын формасыны гисмән мүһафизә етмәси. Дәнәләрин өлчүсү чох кичик оларса, гурулуш микроаллотриоморф адланыр.

АЛЛОТРО́ПИЈА (јун. állos—өзкә, јад +trópos—чеврилмә, хассә)—ејни кимјәви елементин өз гурулушу вә хассәләри илә бир-бириндән фәргләнән ики вә ја бир нечә бәсит маддә шәклиндә олмасы. Мәс., графит вә алмаз карбонун аллотропик модификасијаларыдыр; күкүрд ромбшәкилли, моноклиник вә с. модификасијаларда олур. А.-ны төрәдән сәбәбләр молекулларын мүхтәлиф сајда атомлардан әмәлә кәлмәси (мәс., оксикен O_2 вә озон O_3), јахуд мүхтәлиф кристал формалары әмәлә кәтирмәсидир (мәс., графит вә алмазда олдуғу кими).

АЛЛОХО́Л—өдгован дәрман. Хроник һепатит, холанкит, холесистит хәстәликләриндә вә хроник гәбизликдә ишләдилир. Гурудулмуш һејван өдү, сарымсаг вә кичиткәнин гуру екстрактлары вә актив көмүр гарышығындан ибарәтдир.

АЛЛОХТО́Н (јун. állos—јад+chthōn— торпаг)— 1) А. чөкүнтүләр—мүхтәлиф кеоложи амилләрин тә'сириндән төрәндикләри саһәләрдә галмајыб, башга јерләрдә чөкмүш маддәләрдән әмәлә кәлән сүхурлар, фајдалы газынтылар.

Сујун апарыб башга јердә чөкдүрдүјү битки галыгларындан әмәлә кәлмиш көмүр А. чөкүнтүләрә аиддир; 2) А. структурлар—структур гырышыглығын јерини дәјишмәмиш, автохтон структурлар үзәринә ашырылмыш вә тектоник өртүкләр әмәлә кәтирән һиссәси.

АЛЛОХТОНЛАР—тәкамүл просесиндә мүәјјән јердә әмәлә кәлиб сонралар башга јерләрә јајылмыш организмләр. Мәс., Шимали Америкада кисәли сичовул.

АЛЛҮВИУМ, аллүвиал чөкүнтүләр (лат. alluvio—мүасир чөкүнтүләр)—чај чөкүнтүләри. Әсасән, мүхтәлиф чешидли сүхур вә минерал гырынтыларындан ибарәтдир. А.-а мүхтәлифөлчүлү чајдашы, кил, гум, чынгыл вә с. дахилдир. А.-да торф линзалары, ширин су биткиси вә һејван (моллјуск, онурғалылар) галыглары олур. А. үчүн чөкүнтү материалынын чешидләнмәси, өлчүләринә көрә кичик вә бөјүк дәнәли чөкүнтүләрин нөвбәләшмәси (дағлыг саһәләрдә ири дәнәли чөкүнтү вә гум, дүзәнлик саһәләрдә исә хырда дәнәли гумлу-килли чөкүнтүләр) вә чәп тәбәгәләнмә характерикдир. А.-ларда платин, алмаз, галај минералы (каситерит), сәпинти гызыл, һәмчинин дикәр гијмәтли метал вә минераллар олур.

АЛМА (Malus)—*кулчичәклиләр* (Rosaceae) *фәсиләсиндән* алмакимиләр (Pomoideae) јарымфәсиләсинин бир чинси. Шимал јарымкүрәсиндә 33, ССРИ-дә 10-дан артыг чыр нөвү мә'лумдур. Бунлардан ән чох тәсәррүфат әһәмијјәти оланлары мешә А.-сы (M. silvestris), киләмејвә ја Сибир А.-сы (M. baccata), кавалыјарпаг А. вә ја Чин А.-сы (M. prunifolia), Сиверс А.-сы (M. sieversii), алчагбојлу А. (M. pumila), Шәрг вә ја Гафгаз А.-сы (M.orientalis) нөвләридир. Ағачлары 1,0—17 *м*-әдәк учала билир. Јарпаглары саплаглыдыр. Чичәкләри чәһрајы, бә'зи һалларда гырмызы, јахуд ағ олур; икичинсијјәтлидир; 18—50 еркәкчији олур. Мејвәси ширәлидир; ләтиндә дашлашмыш һүчејрәләр јохдур. Бүтүн А. нөвләри јахшы балверән биткиләрдир. 10 миндән чох алма сорту вар. ССРИ-дә 500-дәк, о чүмләдән Азәрб.-да 14 А. сорту бечәрилир.

А. гәдимдән бечәрилән мејвә биткиләриндәндир. Саһәсинә вә мәһсулдарлығына көрә, Јер күрәсинин мүлајим гуршағындакы мејвә биткиләри арасында мүһүм јерләрдән бирини тутур. ССРИ-дә бүтүн мејвә бағларынын тәгр. јарысы, Азәрб.-да исә 70%-и алмалыглардыр. А., әсасән, Губа—Гусар јарымзонасында бечәрилир. Һәр ағачдан, сортундан асылы олараг, 300—500 *кг* мәһсул јығылыр. А. чалагла чохалдылыр. Чалагалтынын нөвүндән асылы олараг 18—60 ил вә даһа чох јашајыр. А. әкилдикдән, адәтән, 5—10 (бә'зиләри 12—15) ил, алчагбојлу чалагалтылара чалаг едилән сортлар исә 3—4 ил сонра мәһсул верир. А. јетишмә мүддәтинә көрә јај, пајыз вә гыш сортларына бөлүнүр. Дәрилдикдән сонра јај сортлары 2—3 һәфтә, пајыз сортлары 2 ајадәк, гыш сортлары исә 5—6 ај вә даһа чох галыр. Мејвәсинин тәркибиндә 5—15% шәкәр, 0,2—1,4% үзви туршу (алма вә лимон туршусу), һәмчинин пектин, зүлал, селлүлоз, A, B, C витаминләри, минерал дузлар (хүсусилә дәмир) вар. А.-дан консерв, чем, мармелад, мүрәббә, компот вә ширә һазырланыр.

Азәрб. ССР-дә 1976 илдә јерли А. сортларындан Азәрбајчан, Сарытурш, Чырһачы, Абшерон А.-сы, Загатала шафраны, Гызыләһмәди вә с., кәлмә сортлардан гырмызы Графенштејн, Гызыл Пармен, Ландсберг Ренети, Шампан Ренети, Симиренко Ренети, Голден Делишес, Лондон Пепини, сары Белфлјөр вә с. рајонлашдырылмышдыр. Гыса мүддәтдә илк алма мәһсулу көтүрүлмәсиндә вә бағчылығын интенсивләшдирилмәсиндә алчагбојлу ағачлар фајдалыдыр. А. дәмкил, мејвә чүрүмәси, унлу шеһ хәстәликләринә тутулур. *Алмакүвәси*, *алма чичәкјејәни*, алмагабыгјејәни, *алмагурду*, *алма мәнәнәси* вә с. бағлара чох зәрәр верир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 240—241.

Әд.: Смирнов В. Ф., Яблоня и груша в саду мичуринца-опытника, М., 1954; Ульянищев М. М., Яблоня, М., 1957; Районированные сорта сельскохозяйственных культур по Азербайджанской ССР на 1975 год, Б., 1975.

АЛМА МӘНӘНӘСИ (Aplis pomi)—*хортумлу бәрабәрганадлылар* дәстәсинин мәнәнәләр фәсиләсиндән һәшәрат. Алма ағачыны (хүсусилә тинкләри вә чаван ағачлары) зәдәләјир. Јеткин А.м. овал формалы вә јашыл рәнкли, башы гәһвәји вә ја јашылымтыл-сары олур. Пајызда мајаланмыш диши мәнәнәләр чаван зоғларда тумурчуглара јахын јумурта гојур. Јазда тумурчуглар габардыгда јумурталардан чыхмыш сүрфәләр тумурчуглара, онлар ачылдыгда исә тумурчуг јарпагларынын арасына кечир. Бүтүн јај әрзиндә мәнәнә партенокенез (мајаланмамыш јумуртадан рүшејмин инкишаф етмәси) јолла чохалыр вә 8—17 нәсил верир. Пајызда мәнәнәнин нәслиндә еркәк вә диши фәрдләр әмәлә кәлир, онлар чүтләшир вә чаван зоғлар үзәриндә гышлајан јумурталар гојур.

Мүбаризә тәдбирләри: А.м. илә мүбаризәдә сајфос, фозолон, карбофос вә с. кимјәви препаратлардан истифадә едилир. Парабизән вә гызылкөзүн сүрфәләри А.м.-нин тәбии дүшмәнләридир.

Әд.: Азәрбајчанда кәнд тәсәррүфаты биткиләринин зәрәрверичиләри вә онларла мүбаризә јоллары, Б., 1953; Азәрбајчанда кәнд тәсәррүфаты биткиләринин зијанверичиләри, Б., 1965; Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений, т. 2, Киев, 1974.

АЛМА ТУРШУСУ, оксикәһрәба туршусу, $HOOCCH(OH)CH_2 \cdot COOH$—икиәсаслы окситуршу. 100°C-дә әријән рәнксиз кристал маддәдир. Илк дәфә 1785 илдә К. *Шејеле* кал алмадан алмышдыр; үзүм, гушармуду вә бә'зи башга мејвәләрдә дә вар. А.т. битки вә һејванларын тәнәффүсүндә кедән оксидләшмә просесинин аралыг мәһсулларындандыр. Ики оптик изомери вар; һәр икиси суда вә спиртдә асан һәлл олур. *Валден чеврилмәси* илк дәфә бу туршуда өјрәнилмишдир. А.т., әсасән, јејинти сәнајесиндә, һабелә тибдә вә бојагчылыгда ишләдилир.

АЛМА ЧИЧӘКЈЕЈӘНИ (Anthonomus pomorum) — сәртганадлылар фәсиләсиндән һәшәрат. Бәдәни гонурумтулбоз, бығлары дирсәкли, бурну борујабәнзәр вә узундур. Ганадүстлүкләриндә көндәлән ағ золаг олур. Уз. 3,5—4,5 *мм*-дир. Сүрфәси ајагсыздыр; башы гонур вә кичикдир. Алма, армуд, бә'зән албалы вә килас ағачларына зијан верир. Әсасән, гөнчәләри зәдәләјир. Бөчәкләр төкүлмүш јарпагларын алтында вә гисмән ағачын габығында гышлајыр. Диши бөчәк 100-дәк јумурта гојур. Јумурталарын инкишафы 5—10, сүрфәләринки 15—20, пупунку 7—12 күн чәкир.

Мүбаризә тәдбирләри: тумурчуглар ачылмамыш ағачлара хлорофос вә ја фталофос чиләнир.

АЛМА́-АТА́ (газах. Алматы, 1921 иләдәк Верны)—Газах. ССР-ин пајтахты, Алма-Ата вил.-нин мәркәзи. Заили Алатаусунун шм. јамачынын әтәкләриндә, 650—950 *м* јүксәкликдә, Бөјүк Алматы вә Кичик Алматы чајлары арасындадыр. Иглими континенталдыр. Орта темп-р јанварда—8°C, ијулда 22,3°C-дир. Д.ј. ст., аеропорт. Әһ. 836 мин (1975).

Алматы адланан јашајыш мәнтәгәсинин јериндә јаранмышдыр. 1854 илдә бурада Верны адлы рус һәрби истеһкамы салынмышдыр. 1867 илдән исә Верны ш. адландырылмыш вә Түркүстан ген.-губернаторлуғуна дахил олан Семиречје (Жетису) вил.-нин мәркәзи олмушдур. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына гәдәр Верны сијаси сүркүнләр мәскәни иди. М. В. Фрунзе ингилаби фәалијјәтә А.-да башламышдыр. 1905—07 илләр ингилабы дөврүндә бурада с.-д. групу јаранмыш, сијаси нүмајиш вә тә'тилләр олмушдур. 1917 илдә јаранмыш болшевик тәшкилатынын рәһбәрлик етдији 1918 ил 2—3 март үсјаны нәтичәсиндә Совет һакимијјәти галиб кәлмишдир. Вәтәндаш мүһарибәсиндә А. Совет Семиречјесинин сијаси мәркәзи олмушдур. 1929 илдән Газахыстанын пајтахтыдыр.

А. Газах. ССР-ин мүһүм сәнаје, мәдәнијјәт вә елм мәркәзидир. Јејинти (әт вә мејвә консерви, унүјүтмә, сүд, шампан шәрабы, түтүн комбинатлары, гәннады ф-ки, ликөр-араг, шәраб, пивә з-длары вә с.) вә јүнкүл (тохучулуг, хәз комбинатлары, памбыгәјирмә, трикотаж, ајаггабы, тикиш ф-кләри, полиграфија комбинаты) сәнаје инкишаф етмишдир. Ағыр машынгајырма, гара вә әлван металлуркија, електротехника, кокс-кимја сәнајеси, ИЕС-ләр, СЕС-ләр каскады, тикинти материаллары комбинаты, 2 дәмир-бетон з-ду вә с. вар. 1970 илдә А. ја Бухарадан газ кәмәри чәкилмишдир.

А. Совет һакимијјәти илләриндә мүасир шәһәрсалма принсипләри әса-

Алма-Ата. Мәркәзи күчәләрдән бири.

сында јенилән тикилмиш вә ССРИ-нин ән көзәл шәһәрләриндән биринә чеврилмишдир. Ун-т бинасы (1930, ме'мар М. Ј. Кинзбург), баш почтамт (1931—34, ме'мар Г. Г. Керасимов), тибб ин-ту (1939, ме'мар А. И. Кекелло), Абај ад. Газахыстан Опера вә Балет Театры (1941, ме'мар Н. А. Простаков), гаршысында В. И. Ленинә абидә (1958, һејкәлтәраш Ј. В. Вучетич) гојулмуш Һөкумәт еви (1958, ме'мар Б. Р. Рубаненко вә б.), Газах. ССР ЕА-нын әсас бинасы (1957, ме'марлар А. В. Шусев, Н. А. Простаков), «Газахыстан» меһманханасы (1960, ме'марлар Ј. К. Дјатлов, Ким До Сен), Идман сарајы (1967), Ленин ад. сарај (1970, ме'марлар В. Н. Ким, Ј. Г. Ратушны вә б., ССРИ Дөвләт мүкафаты, 1971), сирк бинасы (1972, ме'марлар В. З. Катсев, И. В. Слонов вә б.), аеровағзал (1973, ме'марлар В. П. Ишшенко, О. Н. Наумова), «Алатау» меһманханасы (1974, ме'мар А. И. Петров) вә с. шәһәрин көзәл тикилиләриндәндир. А.-да Чамбул Чабајев (1949), Аманкәлди Иманов (1950), Абај Кунанбајев (1960), Чокан Валиханов (1969) вә б.-на абидә гојулмушдур.

А. сосиалист мәдәнијјәти мәркәзләриндәндир. Шәһәрдә 181 үмумтәһсил, 13 техники пешә, 15 орта ихтисас тәһсили мәктәби, 12 али мәктәб (*Газахыстан Дөвләт Университети*, политехник, к.т., к.т., тибб, педагожи, инчәсәнәт вә с. ин-тлар) вар (1974/75). *Газахыстан ССР Елмләр Академијасы* А.-дадыр. Респ. Дөвләт китабханасы, 115 күтләви китабхана, 4 музеј (Газахыстан мәркәзи музеји, рәссамлыг галерејасы вә с.), 51 клуб мүәссисәси, 7 театр (опера вә балет, драм вә с.) фәалијјәт көстәрир (1975).

А.-да 15084 чарпајылыг 50 мүаличә мүәссисәси, 7508 һәким, 128 диш һәкими вар (1974). А. ССРИ-дә ән ири туризм вә идман мәркәзләриндән бирИдир. Дүнјада ән бөјүк гыш идман комплексләриндән олан «Медео» (1972, ме'марлар В. З. Катсев, А. С. Кајнарбајев вә б.) А. јахынлығындадыр.

АЛМА́-АТА́ ВИЛАЈӘТИ—Газах. ССР-дә вилајәт. 1932 ил мартын 10-да тәшкил едилмишдир. Саһ. 104,6 мин *км*^{2}. Әһ. 1643 мин (1975). 11 р-ну, 4 шәһәри вар. Мәркәзи Алма-Ата ш.-дир.

Тәбиәт. Вил.-ин шм. һиссәси азмејлли дүзәнлик, ч. һиссәси һүнд. 5000 *м*-әдәк олан силсиләләрдир (Кетмен, Заили Алатаусу, Кункеј Алатаусунун шм. голлары). Балхаш көлү вилајәтин шм.-г.-индәдир. Фајдалы газынтылары: полиметал филизләр, гонур көмүр, мәрмәр, кипс, дашдуз, натриум-сулфат вә с. Дағларда кичик ширин сулу көлләр вә минерал булаглар чохдур. Вил.-ин иглими шм. һиссәдә кәскин континенталдыр. Орта темп-р јанварда—9-дан —10°С-јә гәдәр, ијулда тәгр. 24°С-дир. Иллик јағынты 110 *мм*. Дағәтәји һиссәдә иглим јумшаг, јағынты 500—600 *мм*, дағларда 700—1000 *мм*. Әсас чајы Илидир. Вил.-ин шм.-г. һиссәсиндә гонур вә боз, Или чајы һөвзәсиндә аллүвиал чәмән, дағларда вә дағәтәји һиссәләрдә шабалыды, гара, дағ-мешә вә дағ-чәмән торпаглары јајылмышдыр. Биткиләри сәһра вә јарымсәһра типлидир. Чөлләриндә чејран, чүјүр, чанавар, түлкү, габан, порсуг, гумсичаны, чөлсичаны, гумлуг довшаны, илан, тысбаға, кәртәнкәлә, дағларда гар бәбири, вашаг вә с. јашајыр.

Әһали. Вил.-дә газахлар, руслар, ујғурлар, украјналылар, корејалылар, татарлар вә б. јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*^{2}-дә 15,7 нәфәрдир. Әһалинин 996 мини шәһәрләрдә, 647 мини кәндләрдә јашајыр. Шәһәрләри: Алма-Ата, Талгар, Каскелен вә Иссык.

Тәсәррүфат. Вил.-ин игтисадијјатында машынгајырма, метал е'малы, јүнкүл, јејинти, ағач е'малы, полиграфија, тикинти материаллары сәнајеси вә инкишаф етмиш к. т. әсас јер тутур. Вил.-ин енеркетикасы, әсасән, Заили Алатаусундан ахан чајларын һидроенержи еһтијатына, Гараганда вә Кузнетск һөвзәләриндән кәтирилән көмүрә әсасланыр. Сәнаје мүәссисәләри, әсасән, *Алма-Ата* ш.-ндәдир. Вил.-дә кечә, тикиш ф-кләри, спирт з-ду (Талгар), кәрпич вә шәкәр з-длары (Бурундај гәс.), маһуд комбинаты (Фабричны гәс.), механики тә'мир е'малатханалары, балыг з-ду (Илијск гәс.), бир нечә јағ вә шәраб з-ду вә с. вар. Хам вә динчә гојулмуш торпаглар истифадәјә вериләндән сонра тахылчылыг совхозлары јарадылмышдыр. Үмуми әкин саһ. 909,7 мин *ha*-дыр (1975). Бунун 624,1 мин *ha*-ында дәнли, 12,9 мин *ha*-ында техники биткиләр, 5,3 мин *ha*-ында бостан биткиләри, 11,7 мин *ha*-ында картоф, 9 мин *ha*-ында тәрәвәз, 246,7 мин *ha*-ында јем биткиләри әкилир. Торпаглары, әсасән, суварылыр. 320,9 мин гарамал (о чүмләдән 134,5 мин инәк), 2689,7 мин давар, 81,5 мин ат, 90,3 мин донуз, 2,1 мин дәвә вар (1971). Дағларда атчылыг, әтлик-јунлуг гојунчулуг инкишаф етмишдир. Балхаш көлү вә Или чајында балыг овланыр. Дәмир јолларынын уз. тәгр. 250 *км*-дир.

Мәдәни гуручулуг. Вил.-ин мәркәзи Алма-Ата ш.-ндә, респ. гәзетләриндән әлавә, «Жетису» («Једди су», газах дилиндә, 1918 илдән) вә «Огни Алатау» (1918 илдән) гәзетләри дә нәшр олунур. Респ. радио вә телевизијасы илә јанашы вил. радиосу да (верилишләри газах вә рус дилләриндәдир; респ. вә мәркәзи радио верилишләрини дә ретранслјасија едир) верилишләр апарыр. 391 үмумтәһсил, 23 орта ихтисас тәһсили мәктәби, 12 али мәктәб (һамысы Алма-Атада, 1974/75), 7 театр (һамысы Алма-Атада), 440 күтләви китабхана, 4 музеј, 459 клуб мүәссисәси, 593 киногурғу вар (1974).

Сәһијјә. А.в.-ндә 1093 һәким (әһалинин һәр 738 нәфәринә 1 һәким), 7,1 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 11,8 чарпајы) хәстәхана вар (1974).

АЛМАГУРДУ (Laspeyresia pomonella) —Tortricidae фәсиләсиндән кәпәнәк. Алма, армуд, һејва, әрик, шафталы ағачларына чох зијан вурур. Кәпәнәјинин өн ганадлары түнд-боз, арха ганадлары гонур-боздур. Јумурталары јасты вә јашылымтыл-ағдыр. Уз. 18 *мм*-әдәк олан тыртыллары ағачын габығы алтында вә мејвә анбарларында барамаһын ичәрисиндә гышлајыр. Јазда пуп һалына кечир. Алма ағачы чичәкләјәндән сонра пуплардан чыхан кәпәнәк әввәлчә јарпагларын, сонра мејвәләрин үзәринә 100—150 јумурта гојур. Јумуртадан чыхмыш тыртыл 1—2 мејвәни зәдәләјир. А.-на гаршы механики, кимјәви (0,2—0,3%-ли севин мәһлулу илә) вә биоложи үсулларла мүбаризә апарылыр.

АЛМАДЕ́Н (Almadén, әр. المعدن)—Испанијанын Сјудад-Реал әјаләтиндә (Јени Кастилија вил.) шәһәр. Әһ. 11 мин (1970). Дүнјада ән ири чивә һасилаты мәркәзләриндәндир.

АЛМАЗ—ән сәрт минерал. Саф карбонун үч кристаллик модификасијасындан (алмаз, графит, лонсдејлит) бири. Сингонијасы кубикдир. Јастыүзлү (октаедр, ромбододекаедр, куб вә онларын мүхтәлиф комбинасијалары) вә әјриүзлү (додекаедроид, октаедроид вә кубоид) кристаллографик формалары вар. Һәмчинин мүрәккәб комбинасијалы формаларына да тәсадүф едилир. А.-ын хырда вә иридәнәли поликристаллик агрегатлары борт, радиал-шүави гурулушлу күрәви агрегатлары исә баллас адланыр. Аморф графит вә с. гарышыглыглар нәтичәсиндә гонуру-гара рәнк алан нөвүнә карбонадо дејилир.

А.-ын кристал гәфәсинин елементар һүчрәси куб шәклиндәдир (шәк. 1).

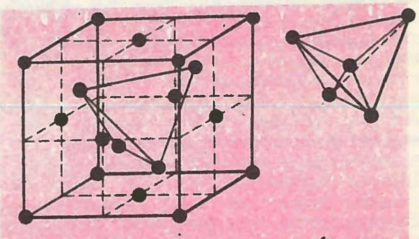

Шәк. 1. Алмазын кристал гәфәсинин елементар һүчрәси. Сағда—әјанилик үчүн онун сағ үст арха октантындакы С атомунун дикәр 4 гоншу С атому илә бирликдә тетраедрик координасијасы көстәрилир.

Карбон (С) атомлары кубун тәпәләриндә, онун 6 үзүндән һәр биринин мәркәзиндә, еләчә дә гоншу олмајан дөрд октантын мәркәзиндә јерләшмишдир. Һәр С атому тетраедрин тәпәләриндә симметрик јерләшән ән јахын 4 гоншу С атомуна «мөһкәм» ковалент рабитә (бах *Кимјәви рабитә*) илә бирләшмишдир. Гоншу атомлар арасындакы мәсафә 0,154 *нм*-дир. С атомлары арасында мөһкәм рабитәнин олмасы А.-ын јүксәк дәрәчәдә сәртлијини тә'мин едир.

Дөври системин IV групунун Si, Ge вә Sn елементләринин дә структуру А.-ынкы кимидир. Лакин һәмин елементләри C—Si—Ge—Sn ардычыллығында көтүрдүкдә тетраедрин атомлары арасындакы мәсафә артдыгча онлары бирләшдирән ковалент рабитәнин мөһкәмлији азалыр.

Моос шкаласы үзрә сәртлији 10; сыхлығы 3470—3560 *кг/м*^{3}. А. рәнксиз, ағ, мави, јашыл, сарымтыл, гәһвәји, гырмызымтыл, түнд-боз олур. А. туршулара вә гәләви мәһлулларына давамлыдыр. Әридилмиш шора вә содада һәлл олур (тәгр. 500°С-дә). Һавада тәгр. 850—1000°С-дә, оксикендә исә 720—800°С-дә јаныр. Вакуумда вә ја инерт газда 1400°С-дә А.-ын сәтһиндә графитләшмә кедир. Темп-р артдыгда просес сүр'әтләнир вә тәгр. 2000°С олдугда 15—30 дәгигәдә А. тамамилә графитә чеврилир. Тәбии А.-ын өлчүсү микроскопикдән јүзләр вә минләрчә карата гәдәрдир. Адәтән, һасил едилән А.-ларын чәкиси 0,1—1,0 карат (1 карат=0,2 *г*) олур. Чәкиси 100 каратдан чох олан ири А. кристалларына аз тәсадүф едилир. Дүнјада ән бөјүк А.— «Куллинан» (3106 карат) 1905 илдә Ҹәнуби Африкада тапылмышдыр. «Екселсиор» (971,5 карат), «Ҹонкер» (726 карат), «Орлов» (189,62 карат), «Куһинур» (280 карат), «Шаһ» (88,7 карат) вә с. А.-лар да мәшһурдур. А. кејфијјәтиндән вә ишләнмә саһәсиндән асылы олараг 7 категоријаја вә 23 група бөлүнүр. Дүнја базарында исә А.-ын ики нөвү (зәркәрлик вә техники) мә'лумдур.

А. илк дәфә Һиндистанда, 6—10 әсрләрдә Борнео а.-нда, 1725 илдә исә Бразилијада чыхарылмышдыр. 19 әсрин 70-чи илләриндән А. һасилатынын мәркәзи Асијадан вә Ҹәнуби Америкадан Африкаја кечмишдир. А. илкин вә сәпинти јатаглардан чыхарылыр. Јеканә сәнаје әһәмијјәтли көклү сүхуру *кимберлитдир*. А.-ын 80—85%-и сәпинти јатаглардан һасил едилир. А. Русијада илк дәфә 1829 илдә Орта Уралда, Совет һакимијјәти илләриндә исә Шәрги Сибирдә, Јакутијада, Тиманда, Украјнада вә Газахыстанда тапылмышдыр. Харичдәки јатаглардан бүтүн истисмар мүддәтиндә тәгр. 900 млн. карат (180 *т*) А. чыхарылмышдыр (1.1.1968). Чыхарылан А.-ын 80%-дән чоху сәнаједә истифадә едилир. 20 әсрин 30-чу илләринәдәк дүнја һасилатында биринчи јери ҸАИ (индики ҸАР) тутурду. Сон вахтлар биринчи јери зәнкин техники А. еһтијаты олан Заир Респ.-сы тутур.

Харичи өлкәләрдә тәбии алмаз һасилаты
(мин каратла)

	1929	1937	1967	1972
Африка				
Ангола	312	626	1288	2150*
Фил Диши Саһили	—	—	176	278,5**
Гана	816	1578	2537	2659
Гвинеја	—	56	72	74
Заир	1910	4925	13155	13500
Намибија	597	197	1900	1600*
Сјерра—Леоне	—	913	1493	1801
Танзанија	23	3	927	501,5
ҸАР	3395	1028	6668	5747*
МАР	—	6	521	400*
Асија				
Һиндистан	1,6	1,2	8	—
Ҹәнуби Америка				
Венесуела	—	15	68	1249**
Бразилија	144	197	350	—
Гајана	126	36	97	48,7

* 1973 ил
** 1974 ил

Капиталист өлкәләринин чохунда А. һасилаты вә истеһлакына ири инһисар— Алмаз синдикаты нәзарәт едир.

Синтетик А. гејри-алмаз гурулушлу карбондан вә карбонлу маддәләрдән сүн'и үсулла алыныр. Структуру кристаллик, кимјәви тәркиби, әсасән, тәбии А.-да олдуғу кимидир. А.-ын кимјәви тәркиби мүәјјән едиләндән сонра (18 әсрин сону) мүхтәлиф өлкәләрдә сүн'и (синтетик) А. алмаға чохлу чәһд көстәрилмишдир. А.-ын синтез јолу илә алынмасы јалныз 20 әсрин 50-чи илләринин орталарында бир нечә өлкәдә (АБШ, Исвеч, ҸАР), демәк олар ки, ејни вахтда мүмкүн олмушдур.

ССРИ-дә синтетик А. илк дәфә ССРИ ЕА акад. Л. Ф. Верешшакинин рәһбәрлији илә Јүксәк Тәзјигләр Физикасы Ин-тунда синтез едилмишдир. А.-ын сәнаје истеһсалы Украјнанын Јүксәк Бәрк Материаллар Ин-ту илә биркә һазырланмышдыр. ССРИ-дә синтетик А.-ын алынмасы һаггында Сов.ИКП МК Ијул (1960) пленумунда мә'лумат верилмишдир.

А. карбонун јалныз јүксәк тәзјигдә сабит олан кристаллик модификасијасыдыр. Графитин А.-а чеврилмәси үчүн јүксәк темп-р (2000°С) вә јүксәк тәзјиг (60000 *атм*) лазымдыр (шәк. 2).

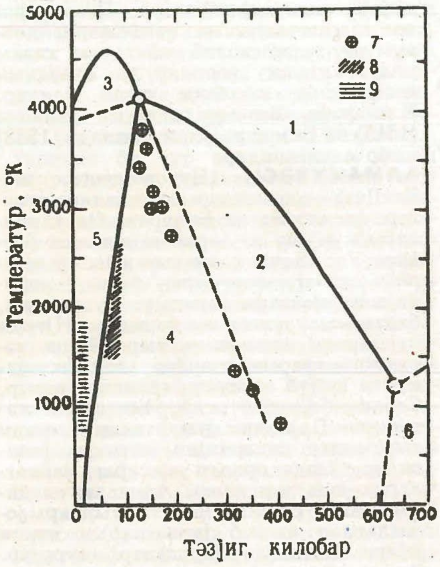

Шәк. 2. Карбонун һал диаграмы: *1*—маје; *2*—стабил алмаз; *3*—стабил графит; *4*—стабил алмаз вә метастабил графит; *5*—стабил графит вә метастабил алмаз; *6*—карбонун бәрк һалынын дикәр саһәләри; *7*—графитин бирбаша алмаза чеврилмәсинин тәҹрүби шәртләринә мүвафиг нөгтәләр; *8*—металлардан истифадә етмәклә алмазын алынмасы саһәси; *9*—алчаг тәзјигләрдә алмазын алынма експериментләри саһәси (Бутузов, ССРИ).

Буна көрә дә синтезин асанлашмасы үчүн графитин кристал гәфәсинин дағылмасына вә ја деформасијаја уграмасына шәраит јарадан, јахуд онун јенидән гурулмасы үчүн зәрури олан енержини азалдан мүхтәлиф акентләр (мәс., дәмир, никел вә онларын әринтиләри) тәтбиг едилир. Һәмин акентләр каталитик тә'сир көстәрә билир. А.-ын синтези һәм дә графитин һәлл олмасы вә ја карбонла давамсыз бирләшмәләр әмәлә кәтирмәси илә изаһ олунур; графит мәһлулдан, јахуд бирләшмәләрин парчаланмасы заманы ајрыларағ А. шәклиндә кристаллашыр. Синтез шәраитини дәјишдирмәклә мүхтәлиф өлчү (4 *мм*-әдәк) вә сафлыға малик, истәнилән механики (хүсусилә абразив) вә физики хассәли кристаллар алмаг мүмкүндүр.

ССРИ-дә 1965 илдән техники (мөһкәмлији ади, чох вә јүксәк олан) синтетик А. истеһсал олунур. Мүхтәлиф мөһкәмлијә малик А.-ларын истеһсалы онларын фәргли шәраитләрдә тәтбиги илә бағлыдыр. Синтетик А. бәрк әринтиләрдән һазырланмыш аләт вә мә'мулатларын е'малы үчүн абразив материал кими, оптик шүшә, кварс, техники даш, керамика, феррит вә јарымкечиричи материаллар кими истифадә олунур; һәмчинин паста вә сәрбәст тоз шәклиндә дә һазырланыр. ССРИ-дә синтетик А. истеһсалы, әсасән, газыма техникасы еһтијачларыны өдәмәк үчүндүр.

ССРИ-дә синтетик А. саһәсиндәки ахтарышлар јүксәк нәтичәләр вермишдир. ССРИ ЕА-нын Физики Кимја Ин-тунун бир груп алими карбонун әввәлләр мә'лум олмајан хүсусијјәтини— онун 1 *атм*-дән алчаг тәзјигдә карбонлу мүһитдән (метандан) телшәкилли алмаз кристаллары формасында ајрылмасыны тәҹрүбәдә мүшаһидә едиб гејдә алмышдыр (1969, 9 декабр). Бу һадисәнин әсасыны газ мүһитиндән кристалларын «јетишдирилмәси» просесинә сәтһи гүввәләрин тә'сири тәшкил едир. Телшәкилли А. кристаллары мүкәммәл (идеала јахын) структурлу олдуғундан надир хассәләрә маликдир. А. монокристалларынын хәтти уз. 2 *мм*-ә гәдәрдир. Телшәкилли А. кристалларынын мөһкәмлији нәзәри мөһкәмлијә (мүмкүн макс.) јахын олдуғундан ону «кәләчәјин конструксија материалы» адландырырлар. Тәбии зәркәрлик нүмунәләри илә мүгајисә олуначаг синтетик А. кристалларынын алынмасы һәләлик мүмкүн олмамышдыр.

Әд.: Гашгај М. Ә., Маһмудов Ә. И., Гијмәтли вә јарымгијмәтли рәнкли дашлар, Б., 1973; Верешагин Л. Ф., Физика высоких давлений и искусственные алмазы. В. сб.: Октябрь и научный прогресс, кн. 1, М., 1967; Синтетические алмазы в обработке металлов и стекла, 2 изд., М., 1968; Алмазы и алмазные инструменты, Пермь, 1972; Мишкевич Г. И., Его Величество Алмаз, Л., 1972; Алмазы в технике. Рекомендательный указатель литературы, М., 1973.

АЛМАЗ АЛӘТ—кәсән һиссәси тәбии вә синтетик алмаздан һазырланан аләт. А.а.-ләрә пардаг даирәси вә тири, алмаз лөвһәли кәски вә фрезләр, филјер, абразив аләтләри дүзәлтмәк үчүн гәләм вә дијирчәкләр, сығаллајычы аләт (сығач), газыма аләти (бах *Газыма балтасы*) вә с. дахилдир. Машынгајырмада деталлары сүртмәк вә сәтһини истәнилән дәгиглијә чатдырмаг үчүн алмаз пасталардан истифадә олунур. Сәнаједә ишләдилән *абразив материалларын* хассәләринә нисбәтән алмазын физики вә кимјәви хассәләринин (хүсусилә онун јүксәк бәрклији вә јејилмәјә дөзүмлүјү) гат-гат үстүн

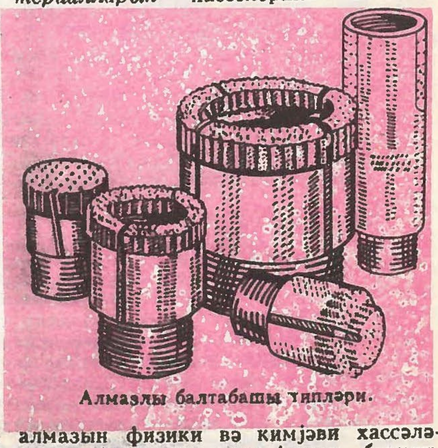

Алмазлы балтабашы типләри.

олмасы А.а.-ләрә бәрк әринтиләри, мүхтәлиф конструксија вә иншаат материалларыны вә с. е'мал етмәјә имкан верир. Башга аләтләрә нисбәтән А.а. минимум кәсмә гүввәси тәләб едир, кәсмә зонасында темп-р ашағы олур. А.а.-ләрин, хүсусилә синтетик алмаздан һазырланан аләтләрин тәтбиги истеһсал дәјәрини хејли азалдыр.

Әд.: Сагарда А. А., Чеповецкий И. Х., Мишнаевский Л. Л., Алмазно-абразивная обработка деталей машин, Киев, 1974; Основы проектирования и технология изготовления абразивного и алмазного инструмента, под ред. В. Н. Бакуля, М., 1975.

АЛМАЗ ФОНДУ, ССРИ Алмаз Фонду—гијмәтли даш-гаш, зәркәрлик мә'мулаты коллексијасы; бөјүк тарихи, бәдии вә мадди әһәмијјәти вар. А.ф.-нда надир гызыл вә платин күлчәләри дә сахланылыр. А.ф.-нун јаранма тарихи I Пјотрун дөврүнә тәсадүф едир. Илк вахтлар коллексијада һөкмдарлыг символу олан әшјалар (падшаһын һакимијјәт емблеми олан үстү хачлы гызыл шар, әса вә тач) мүһафизә олунурду. 18 әсрин орталарындан коллексија Гыш сарајынын (Петербургда) Брилјант отағы адланан залында јерләширди. Биринчи дүнја мүһарибәсинин башланмасы илә әлагәдар Москваја көчүрүлмүшдүр (1914). Бу коллексија әсасында 1922 илдә РСФСР Алмаз Фонду тә'сис едилмишдир; 1924 илдән ССРИ А.ф. адланыр.

ССРИ А.ф.-нда 18—19 әсрләрә аид, дүнјанын башга өлкәләринин коллексијаларында тәсадүф едилмәјән једди тарихи гијмәтли даш-гаш сахланылыр: «Орлов» (189,62 карат, һөкмдар әсасында) вә «Шаһ» (88,7 карат) алмазлары, дүнјада ән ири сапфир (258,8 карат, јаха санчағында), чох надир шәффафлыға малик ири зүмрүд (136,25 карат, јаха санчағында), ән ири јасты алмаз (саһ. 7,5 *см*², гызыл биләрзикдә), дүнјада ән ири хризолит (192,6 карат) вә түнд-гырмызы шпинел (398,72 карат, бөјүк император тачында).

Совет һакимијјәти илләриндә А.ф. «Мир» (Јакутија МССР) алмаз борусундан чыхарылмыш «Марија» (105,98 карат), «Чекист» (95,0 карат), «Октјабрски» (68,47 карат), «Валентина Терешкова» (51,66 карат), «Комсомолски» (48,48 карат) вә с. алмаз кристаллары илә хејли зәнкинләшмишдир. Гызыл күлчәләри ичәрисиндә ән мараглысы «Мефистофел» (20,25 *г*) вә 1842 илдә Уралда тапылмыш «Болшој треуголник»дир (36 *кг*). ССРИ-нин јарадылмасынын 50 иллији мүнасибәтилә Москва Кремлиндә ССРИ А.ф.-нун даими сәркиси ачылмышдыр (бах һәмчинин *«Алмаз»*).

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 240—241.

Әд.: Гашгај М. Ә., Маһмудов Ә. И., Гијмәтли вә јарымгијмәтли рәнкли дашлар, Б., 1973; Алмазный фонд СССР, т. 1—4, М., 1924—25; Сокровища Алмазного фонда СССР. Каталог выставки, М., 1975.

АЛМАКИМИЛӘР (Pomoideae)—*күлчичәклиләр фәсиләсиндән* битки јарымфәсиләси. Ағач вә ја кол шәклиндә олур. 2—5 мејвә јарпагчығындан әмәлә кәлән алт јумурталығы олдуғуна көрә дикәр јарымфәсиләләрдән фәргләнир. А., әсасән, Шимал јарымкүрәсиндә битән 30-дәк битки чинсини әһатә едир; Чәнуб јарымкүрәсиндә јалныз Анд д-рында тәсадүф олунур. Алма, армуд, һејва, јемишан, гушармуду, әзкил вә с. мејвә ағачлары һәмин јарымфәсиләјә дахилдир.

«АЛМАКЕСТ», әл-Мәчәсти (әр. المجسطی, јун. Megistē Sýntaxis—«Бөјүк гурулуш»)—*Птолемејин* мәшһур әсәринин (2 әсрин орталары) ады. Әрәбләр бу әсәри «әл-Мәчәсти» ады илә тәрчүмә етмишләр. Әсәр 13 китабдан ибарәтдир. Әсәрдә јунан алимләринин астрономијаја аид нәзәријјәләри, Птолемејин өз тәдгигатларынын нәтичәләри, дөврүмүзә гәдәр кәлиб чыхан ән гәдим улдуз каталогу верилир вә *дүнјанын кеосентрик системи* шәрһ едилир. Илк дәфә Венесијада латын дилиндә (1515) вә Базелдә јунан дилиндә (1538) нәшр едилмишдир.

АЛМАКҮВӘСИ (Hyponomeuta malinellus)—кәпәнәкләр дәстәсинин күвәләр фәсиләсиндән һәшәрат. Өн ганадлары күмүшү ағ, арха ганадлары боздур. Уз. 18 *мм* олан тыртылы 16 ајаглы, чылпаг, ачыг-сары; башы, сипәрчији вә ајаглары гарадыр. Пупу сары, барамасы узунсов вә бәркдир. Ијунда пуплардан кәпәнәк чыхыр. Диши кәпәнәк зоғларын үзәринә 150-дәк јумурта гојуб үстүнү селикла өртүр. Селик бәркијиб сипәрчик әмәлә кәтирир. Пајызда јумуртадан чыхан тыртыллар сипәрчијин алтында гышлајыр. Јазда орадан чыхараг, јарпагларда јолаглар ачыр. Алма ағачы чичәкләмәјә башлајанда тыртыллар јолаглардан чыхыб јарпагларын ичини јејир. Нәтичәдә јарпаглар гурујур. А. илә агротехники, биоложи вә кимјәви (хлорофос, ДНОК, трихлорем) үсулларла мүбаризә апарылыр.

Әд.: Азәрбајчан кәнд тәсәррүфаты биткиләринин зијанверичиләри вә хәстәликләри (сораг китабы), Б., 1965; Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений, т. 2, Киев, 1974.

АЛМАЛЫ—Азәрб. ССР Гах р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 24 *км* ч.-г.-дә, Јевлах—Загатала шосе јолундан 1 *км* аралы, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 1975 (1976); тахылчылыг, һејвандарлыг, бағчылыг, барамачылыг вә түтүнчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, 4 китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, амбулаторија, ушаг бағчасы вә көрпә еви, рабитә шө'бәси, телефон ст. вар. Орта әсрләрә аид «Торпаггала» археоложи абидәси А. јахынлығындадыр.

АЛМАЛЫГ—Азәрб. ССР Кәлбәчәр р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 33 *км* ш.-дә, Тутғунчајын саһилиндә, Лачын д.-нын (Кичик Гафгаз) әтәјиндәдир. Әһ. 284 (1976); түтүнчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, мәктәбјаны интернат, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

АЛМАЛЫГ—Өзб. ССР-ин Дашкәнд вил.-ндә шәһәр. Аһәнкәран д.ј. ст.-ндан 18 *км* аралыдыр. Әһ. 93 мин (1975). Респ.-нын әлван металлуркија мәркәзидир. В. И. Ленин ад. ири мә'дән-металлуркија комбинаты, тикинти материаллары мүәссисәләри, автомобил тә'мири з-ду, ИЕМ, мебел ф-ки; Елми-тәдгигат әлван металлуркија, Дашкәнд политехник ин-тларынын филиаллары, мә'дән-металлуркија техникуму вә с. вар. 1976 илдә А.-да Ә. Нәваи ад. Өзбәкистан Опера вә Балет Театрынын филиалы ачылмышдыр.

АЛМАН БАНКЫ—бах *Дојче Банк.*

АЛМАН ДИЛИ—*алманларын*, *австријалыларын*, һәмчинин *исвечрәлиләрин* бир һиссәсинин дили. Лүксембургун ики рәсми дилиндән бири. Һинд-Авропа дилләринин *керман дилләри* голуна дахилдир. А.д.-ндә 85 млн.-дан чох адам данышыр (1970). Вурғунун сөзүн көкүнә дүшмәси, саитләрин дахили әвәзләнмәси (аблаут), *дифтонг*, умлаут (кери ассимилјасијанын бир нөвү) А.д.-нин әсас фонетик хүсусијјәтләридир. Морфоложи гурулушунун характерик чәһәти нејтраллашмыш харичи флексија вә чох инкишаф етмиш дахили флексијанын (умлаут вә аблаут) аналитик формаларла јанашы ишләнмәсидир. А.д. Чәнуби вә Орта Алманијанын гоһум диалект групларына әсасында тәшәккүл тапмышдыр. Бу диалектләр, Шимали Алманијанын «ашағы алман» диалектләриндән фәргли олараг, «јухары алман» диалектләри адландырылыр. Мүасир А.д.-нә бә'зән «јухары алман дили» дә (Hochdeutsch) дејилир. А.д.-нин инкишаф тарихини 3 дөврә бөлүрләр: 1) гәдим јухары алман дили (8—11 әсрләр); 2) орта јухары алман дили (12—13 әсрләр); 3) еркән јени јухары алман дили (14—16 әсрләр) вә јени јухары алман дили (17 әсрдән башлајараг). А.д.-ндә јазы 8 әсрдә, латын әлифбасы әсасында мејдана кәлмишдир, 12—13 әсрләрдә бу дилдә зәнкин бәдии әдәбијјат јаранмышдыр. 14 әсрдән е'тибарән алман әдәби дили јухары саксон диалекти әсасында инкишаф етмишдир. Китаб чапы (15 әсрин 2-чи јарысы) јазы нормаларынын сабитләшмәсиндә, милли әдәби дилин јаранмасында мүһүм рол ојнамышдыр. 16 әсрдә Реформасија һәрәкаты вә Кәндли мүһарибәси, хүсусән М. *Лутерин* Библијаны А.д.-нә тәрчүмә етмәси бу просеси күчләндирмишдир. 18—19 әсрләрдә алман јазычы вә философларынын әсәрләри алман әдәби дилини даһа да зәнкинләшдирмишдир. К. Маркс вә Ф. Енкелс әсәрләринин әксәријјәтини А.д.-ндә јазмышлар. Мүасир АДР, АФР, Австрија вә Исвечрә әдәби дилләриндә, әсасән, лексик вә тәләффүз чәһәтдән бә'зи норматив фәргләр вар. Шифаһи үнсијјәтдә дә мүәјјән әрази фәргләри галмагдадыр.

А.д. ССРИ-нин, о чүмләдән Азәрб. ССР-ин үмумтәһсил, орта ихтисас тәһсили вә али мәктәбләриндә тәдрис олунур. Үмумтәһсил мәктәбләринин 5—10-чу синифләри, һабелә али мәктәбләр үчүн Азәрб. дилиндә А.д. дәрсликләри јарадылмышдыр. ССРИ-нин 50 иллији ад. Азәрб. Педагожи Харичи Дилләр Ин-тунда А.д. факүлтәси вар.

Әд.: Энгельс Ф., Франкский период [3]—Франкский диалект, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 19; Әлијев Ә. Г., Алман дилинин грамматикасы. Морфолокија, Б., 1959; Гухман М. М., От языка немецкой народности к немецкому национальному языку, ч. 1—2, М.—Л., 1955—59; Жирмунский В. М., История немецкого языка, 5 изд., М., 1965; Ад-

мони В. Г., Пути развития грамматического строя в немецком языке, М., 1973; Вопросы лексики, грамматики и фонетики немецкого языка, М., 1974; Brinkmann H., Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung, 2 Aufl., Düsseldorf, 1971; Admoni W. G., Der deutsche Sprachbau, 3 Aufl., B., 1972.

«АЛМАН ИДЕОЛОКИЈАСЫ» («Алман идеолокијасы. Фејербах, Б. Бауер вә Штирнер кими нүмајәндәләринин шәхсиндә ән јени алман фәлсәфәсинин вә мүхтәлиф пејғәмбәрләринин шәхсиндә алман сосиализминин тәнгиди»)—К. Маркс вә Ф. Енкелсин бирликдә јаздыглары әсәр. Әсәрин јазылмасы елми коммунизмин тәшәккүл тапдығы, К. Маркс вә Ф. Енкелсин фәлсәфи көрүшләринин формалашдығы дөврә тәсадүф едир. К. Маркс вә Ф. Енкелсин ады илә бағлы олан јени дүнјакөрүшү буржуа вә хырда буржуа идеолокијасына гаршы мүбаризәдә формалашыр вә фәһлә күтләләри ичәрисинә јол тапырды. Белә бир вахтда К. Маркс вә Ф. Енкелс Һекелдән сонракы алман фәлсәфәсинин идеоложи бахышларына экс олараг өз бахышларыны бирликдә ишләјиб һазырламаг нијјәтинә кәлдиләр. «Бу нијјәт Һекелдән сонракы фәлсәфәни тәнгид етмәк шәклиндә јеринә јетирилди» (Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, сәһ. 359). Әсәри јазмағын конкрет планы 1845 илин јајында вә пајызында Фејербахын өзүнү «коммунист» е'лан етдији мәгаләсинин, һәмчинин «һәгиги сосиалистләр»ин бир сыра әсәринин, Б. Бауер вә М. Штирнерин мәгаләләринин нәшриндән сонра мејдана кәлмишдир. К. Марксын «Фејербах һаггында тезисләри»ни дә «А.и.»-на даир һазырлыг ишләри сырасына аид етмәк олар. «А.и.» 1845—46 илләрдә Брүсселдә јазылмышдыр. Әсәр 2 чилддән ибарәтдир. 1-чи чилд кәнч һекелчиләрин идеализминин, 2-чи чилд исә алман хырда буржуа «һәгиги сосиализминин» тәнгидинә һәср едилмишдир. Әсәрин әлјазмасы јарымчыг галмышдыр. К. Маркс вә Ф. Енкелсин е'тираф етдикләри кими (бах јенә орада, сәһ. 360) әлјазмасынын Фејербах һаггындакы фәсли гуртармамышдыр. Һәмчинин, еһтимал етмәк олар ки, Ф. Енкелсин 1847 илин јанвар—апрел ајларында јаздығы «Һәгиги сосиалистләр» адлы әсәри «А.и.»-нын билаваситә давамыдыр.

«А.и.»-нда илк дәфә тарихи материалистчәсинә анлајышын бүтөв консепсијасы верилмишдир. К. Маркс вә Ф. Енкелс бу әсәрдә биринчи дәфә олараг өз тарихи консепсијаларынын әсасландығы мүгәддәм шәртләри (инсанлар, онларын фәалијјәти, бу фәалијјәтин мадди шәртләри) көстәрмишләр. Инсанларын фәалијјәтинин истеһсалдан (инсанларын тәбиәтә мүнасибәти) вә үнсијјәтдән (инсанларын бир-биринә мүнасибәти) ибарәт ики тәрәфи вар. Бу тәрәфләр гаршылыглы сурәтдә бир-бирини шәртләндирир. Чәмијјәт һәјатында мадди истеһсалын һәлледичи ролу һаггында тарихи материализмин чох мүһүм мүддәасы «А.и.»-нда һәртәрәфли инкишаф етдирилмиш, әслиндә илк дәфә мәһсулдар гүввәләрлә истеһсал мүнасибәтләринин («А.и.»-нда «истеһсал мүнасибәтләри» әвәзиндә һәләлик «үнсијјәт формасы» анлајышы ишләдилмишдир) диалектикасы ајдынлашдырылмышдыр. Бу кәшф бәшәр чәмијјәтинин үмуми структурунун (мәһсулдар гүввәләр—истеһсал мүнасибәтләри—сијаси үстгурум—ичтимаи шүурун формалары) вә онун тарихи инкишафынын үмуми ганунаујғунлуғунун (ичтимаи-игтисади формасијалар нәзәријјәсинин башланғычы) баша дүшүлмәсинин ачары олмуш, буржуа чәмијјәтиндә мәһсулдар гүввәләрлә истеһсал мүнасибәтләри арасындакы зиддијјәтләрин инкишафынын нәтичәси олмаг е'тибарилә пролетар, коммунист ингилабынын лабүдлүјүнү елми сурәтдә сүбут етмәјә имкан вермишдир. К. Маркс вә Ф. Енкелс әсәрдә инкишаф етдирдикләри консепсијаны белә јекунлашдырмышлар: «Беләликлә, тарихин бу чүр анлашылмасы ондан ибарәтдир ки, билаваситә һәјатын мәһз мадди истеһсалы әсас тутулараг, һәгиги истеһсал просеси көздән кечирилсин вә мүәјјән истеһсал үсулу илә әлагәдар олан вә онун доғурдуғу үнсијјәт формасы—јә'ни мүхтәлиф пилләләрә малик олан вәтәндаш чәмијјәти—бүтүн тарихин әсасы кими баша дүшүлсүн; сонра вәтәндаш чәмијјәтинин дөвләт һәјаты саһәсиндәки фәалијјәтини тәсвир етмәк, һәмчинин бунун әсасында шүурун бүтүн мүхтәлиф нәзәри төрәмәләри вә формаларыны, дини, фәлсәфәни, әхлагы вә и.а. вә саирәни изаһ етмәк вә бу әсас үзәриндә онларын мејдана кәлмәси просесини изләмәк лазымдыр. Бүтөвлүкдә көтүрүлән бүтүн просес (буна көрә дә һәмчинин онун мүхтәлиф чәһәтләри арасындакы гаршылыглы тә'сир), әлбәттә, бунун сајәсиндә тәсвир едилә биләр. Тарихин бу чүр анлашылмасы онун идеалистчәсинә анлашылмасындан фәргли олараг... әмәли һәјаты идејалар зәмининдә изаһ етмәк дејил, идеја гурулушларыны мадди һәјат зәмининдә изаһ едир вә буна көрә һәмчинин о нәтичәјә кәлир ки,... тарихин... һәрәкәтверичи гүввәси тәнгид дејил, ингилабдыр...» (Маркс К. и Энгельс Ф., Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений, М., 1966, с. 51—52).

Әсәрдә тарихи материализм елми коммунизм нәзәријјәсинин билаваситә фәлсәфи әсасы кими шәрһ едилмиш, тарихән илк дәфә олараг елми коммунизм әсасландырылмыш, кәләчәк коммунизм чәмијјәти һаггында нәзәријјә өзүнүн әсас чәһәтләри е'тибарилә ишләниб һазырланмышдыр. «А.и.»-нда синифләр вә синфи мүбаризә һаггында марксизм нәзәријјәсинин әсаслары гојулмуш, синфи мүбаризә вә ингилаб тарихи инкишафын һәрәкәтверичи гүввәси кими шәрһ едилмишдир. К. Маркс вә Ф. Енкелс көстәрмишләр ки, ингилаб нәинки она көрә лазымдыр ки, һаким синфи һеч бир дикәр васитә илә девирмәк олмаз, һәмчинин она көрә лазымдыр ки, девирән синиф бүтүн әввәлки чиркабы јалныз ингилабда өз үзәриндән ата биләр вә чәмијјәтин јени әсасыны јаратмаға гадир ола биләр. Әсәрдә үмумијјәтлә дөвләтин, хүсусилә буржуа дөвләтинин маһијјәти ачылыб көстәрилир. К. Маркс вә Ф. Енкелс пролетариатын сијаси һакимијјәти әлә алмасынын зәрурилијини илк дәфә гејд етмиш, үмуми шәкилдә пролетар диктатурасы идејасыны вермишләр. «А.и.»-нда илк дәфә пролетариатын үмумдүнја-тарихи ролу һаггында марксист мүддәанын кениш елми шәрһи верилмишдир; мәһсулдар гүввәләрин инкишаф етдирилмәси вә ингилаби синиф олан пролетариатын формалашмасы чәмијјәти коммунистчәсинә јенидән дәјишдирмәјин ики әсас мүгәддәм шәрти кими мүәјјәнләшдирилмишдир. «А.и.»-нда тарихи материализмин ичтимаи варлыгла ичтимаи шүурун гаршылыглы мүнасибәти һаггында әсас мүддәасы шәрһ олунмушдур: шүур һеч бир заман дәрк едилмиш варлыгдан башга бир шеј ола билмәз, инсанларын варлығы исә онларын һәјатынын реал просесини тәшкил едир; шүур варлығы дејил, варлыг шүуру мүәјјәнләшдирир. Әсәрдә дил вә тәфәккүрүн гырылмаз вәһдәти гејд едилир, дилин «билаваситә фикир керчәклији», «керчәк, практик...шүур» олдуғу көстәрилир. Әсәрдә һәмчинин шәһәрлә кәнд, зеһни әмәклә физики әмәк арасында экслијин мејдана кәлмәсинин вә инкишафынын сәбәбләри ашкара чыхарылыр, игтисади ганун вә категоријаларын објектив характери ајдын шәрһ олунур, кәнч һекелчиләрин естетик бахышлары тәнгид едилир, франсыз вә инкилис утопик сосиализминин вә коммунизминин диалектик вә тарихи материализм мөвгејиндән тәнгиди тәһлили верилир.

«А.и.»-нда марксизмдән әввәлки материализм тәнгид олунур. Фејербах материализминин метафизик вә пассив-сејрчи характери, тарих саһәсиндә идеалист мөвгедә дурмасы көстәрилир, кәнч һекелчиләрин керчәклијин тәнгиди илә кифајәтләнмәләри вә бу тәнгиди тәкчә динин тәнгидинә чевирмәләри шәрһ едилир, М. Штирнерин буржуа фәрдијјәтчилији писләнилир вә 40-чы илләрин 2-чи јарысында Алманијада кениш јајылмыш «һәгиги сосиализм» хырда буржуа чәрәјанынын (К. Грүн, М. Һесс) пролетариатын азадлыг мүбаризәсинә јабанчы олмасы көстәрилир. Үмумијјәтлә, әсәрдә пролетариата дүшмән идеолокија мүбариз фәлсәфи материализм мөвгејиндән тәнгид олунмушдур. Керчәклијә мүнасибәтдә кәнч һекелчиләри тәнгид едән К. Маркс вә Ф. Енкелс әсәрдә көстәрирләр ки, керчәклији тәкчә тәнгид етмәк кифајәт дејилдир, онун дүзкүн изаһыны вермәк—даһа башлычасы исә дәјишдирмәк лазымдыр.

«А.и.» К. Маркс вә Ф. Енкелсин сағлығында чап олунмамышдыр. Күман етмәк олар ки, онларын вахтында 2-чи чилдин 4-чү фәсли нәшр едилмишдир. К. Маркс јазмышдыр: «Әсас мәгсәдимиз, јә'ни иши өзүмүз үчүн ајдынлашдырмаг мәгсәди әлдә едилмиш олдуғундан, биз әлјазмасыны чох һәвәслә сичанларын чејнәмә тәнгидинә вердик» (Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, сәһ. 359). Ф. Енкелсин өлүмүндән сонра әсәрин әлјазмасы Алманија С.-Д. Партијасынын оппортунист лидерләринин әлинә дүшмүш, онлар да әлјазмасыны узун мүддәт кизләтмишдиләр. Сонралар мүхтәлиф вахтларда әсәрин ајры-ајры фәсилләри чап едилмишдир. «А.и.» там һалда илк дәфә ССРИ-дә (1932 илдә алман, 1933 илдә рус дилиндә) нәшр олунмушдур. Үмумијјәтлə, ССРИ-дə 7 дилдə (ССРИ халгларынын диллəриндə вə харичи диллəрдə) 14 дəфə (317 мин тиражла) нəшр едилмишдир (1976).

Əд.: Карл Маркс. Биография, 2 изд., М., 1973; Фридрих Энгельс. Биография, М., 1970; История философии, т. 3, М., 1959, с. 61—76; Ойзерман Т. И., Формирование философии марксизма, 2 изд., М., 1974.

АЛМАН КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (АКП; Deutsche Kommunistische Partei)—1968 ил сентјабрын ахырында АФР-дə АКП-ни јаратмаг үчүн Федерал комитə фəалијјəтə башлады. 1969 ил апрелин 12—13-дə Ессендə кечирилəн тə'сис гурултајы АКП-нин легал сијаси партија кими јарадылмасыны баша чатдырды. Гурултај Федерал комитəнин сəдри К. Бахманын «Дөвлəт вə чəмијјəтин демократикчəсинə јенилəшдирилмəси үчүн мүбаризəдə һəрəкəт бирлији уғрунда» мə'рузəсини динлəди, Програм бəјанатыны вə АКП-нин Низамнамəсини гəбул етди, партијанын рəһбəр органларыны сечди. Бəјанатда гејд едилир ки, АКП АФР фəһлə синфинин марксист партијасыдыр, онун фəалијјəти К. Маркс, Ф. Енкелс вə В. И. Ленинин тə'лиминə əсасланыр; партијанын мəгсəди чəмијјəти социалистчəсинə дəјишдирмəкдир. АКП јарандығы күндəн АФР-дə əсаслы демократик дəјишикликлəр кечирилмəси, ири капиталын һакимијјəтинин мəһдудлашдырылмасы, гисасчы вə неонасист гүввəлəрə гаршы фəһлə синфинин бирлији, *Алманија Коммунист Партијасынын* гадаған едилмəси һаггында гəрарын лəғви, Авропада тəһлүкəсизлијин мөһкəмлəндирилмəси уғрунда фəал мүбаризə апарыр. АКП өлкəнин фəһлə синфини, бүтүн демократик гүввəлəри АФР-ин ССРИ, ПХР, АДР, ЧССР илə бағладығы мүгавилəлəрин тəсдиги уғрунда мүбаризəјə чағырмышдыр. АКП коммунист вə фəһлə партијаларынын 1969 ил Москва Мушавирəсинин сəнəдлəрини бəјəнмишдир. АКП-нин зəһмəткеш күтлəлəр арасында, өлкəнин сијаси һəјатында нүфузу кетдикчə артыр. Һамбург гурултајы (1973, нојабр) партијанын јени вəзифəлəрини мүəјјəн етди, АКП-нин дүнја коммунист һəрəкатына, пролетар бејнəлмилəлчилијинə садиг галдығыны, əрəб халгларынын һагг иши вə Чили халгы илə һəмрə'ј олдуғуну, бејнəлхалг коммунист һəрəкатында тəфригəчилији пислəдијини билдирди.

АКП-нин Бонн гурултајы (1976, март) бир даһа тəсдиг етди ки, Сов. ИКП илə АКП-нин достлуг вə əмəкдашлығы Маркс—Енкелс—Ленинин өлмəз тə'лиминə, пролетар бејнəлмилəлчилији принсиплəринə садиглијə əсасланыр. Гəрби Алманија коммунистлəринин мəчлисиндə Ленин партијасынын 25-чи гурултајынын руһландырычы тə'сири хүсусилə һисс олунурду. Бонн гурултајы көстəрди ки, кечəн дөвр əрзиндə АКП өз сыраларыны даһа да мөһкəмлəндирмиш, фəһлə синфи илə, кениш халг күтлəлəри илə əлагəсини мөһкəмлəндирмəк үчүн чох иш көрмүшдүр. Гурултај 1976 илин пајызында бундестага сечкилəрлə əлагəдар сечкигабағы мүрачиəт гəбул етмишдир.

АКП-нин тəшкилатлары истеһсалат вə əрази принсипи əсасында гурулмушдур. Али органы гурултајдыр. Гурултајлараарасы дөврдə партија ишинə Идарə һеј'əти башчылыг едир; 2,5 мин үзвү вар (1976); сəдри Һ. Мисдир. Мəркəзи органы һəфтəлик «Унзере сајт» гəзетидир.

Əд.: Мис Герберт, Насущные задачи борьбы западногерманских коммунистов, «Коммунист», 1975, №5; јенə онун, В авангарде классовой борьбы, јенə орада, 1976, №8.

АЛМАНАХ (əр. المناخ — тəгвим) — 1) орта əсрлəрдə Шəргдə астрономик вə дикəр сораг мə'луматы топланмыш тəгвим чəдвəллəри; 2) мүхтəлиф мүəллифлəрин ејни мөвзу вə ја жанрда јазылмыш бəдии, елми əсəрлəриндəн ибарəт гејри-дөври мəчмуə. Илк əдəби А.-лар 18 əсрин орталарында Франсада, 18 əсрин сонларында Русијада јаранмышдыр. Азəрб.-да ингилабдан əввəл А.-лар, əсасəн, *тəзкирə* шəклиндə тəртиб олунмуш, совет дөврүндə исə А. нəшри кениш јајылмышдыр («25 баһар», 4 чилдлик «Низами» А.-лары вə с.).

АЛМАНДИН—гранатлар групуна аид минерал. Тəркиби $Fe_3Al_2[SiO_4]_3$. Синтонијасы кубикдир. Рəнки гырмызы, гонуру-гырмызы, гара олур. Сəртлији 7—7,5; сыхлығы 4100 — 4300 *кг/м*³. Контакт-метасоматик мəншəлидир. Алүминиум вə дəмирлə зəнкин сүхурларын метаморфизлəшмəсиндəн əмəлə кəлир. Абразив материал вə гијмəтли даш кими истифадə едилир. ССРИ-дə Урал, УССР вə Азəрб. ССР-дə (Дашкəсəн) вар.

АЛМАНИЈА (лат. Germania, *керманлар* сөзүндəн, алм. Deutschland, һəрфəн—алманлар өлкəси, Deutsche—алман + Land—өлкə сөзлəриндəн)—Икинчи дүнја мүһарибəсинин (1939—45) сонунадəк Авропада мөвчуд олмуш дөвлəт (пајтахты Берлин ш. иди).

Тарихи очерк. Ибтидаи ичма гурулушу. Археоложи газынтылар көстəрир ки, А. əразиси е.ə. 500—300 мин ил əввəл — Ашағы Палеолитдə мəскунлашмышдыр (бах *Һејделберг адамы*). Артыг е.ə. 3—2-чи минилликдə бу əразидə балыгчылыг вə овчулугла јанашы, малдарлыг вə əкинчиликлə дə мəшғул олурдулар. Е.ə. 1-чи минилијин ахырларында А. əразисинин бөјүк һиссəсиндə мəскəн салан керман тајфалары Рома дөвлəти илə тоггушду. Романын А.-нын Рејн чајындан шəргə олан əразисини ишғал етмəк чəһди баш тутмады. Тајфаларын јердəјишмəси вə гарışыб-гарышмасы нəтичəсиндə 4 əсрдə керман тајфаларынын јени бирлəшмəлəри јаранды, онларын бир гисми (алеманлар, баварлар, шəрг *франклары*, сакслар, фризлəр) Халгларын бөјүк көчү заманы Гəрби Рома империјасынын əразисини тутду.

А. еркəн феодализм дөврүндə (6—11 əсрлəр). А.-да феодал мүнасибəтлəри башлыча олараг ибтидаи ичма гурулушунун дағылмасы шəраитиндə формалашырды; франк ишғаллары бу просеси даһа да сүр'əтлəндирди. Франклар 6—8 əсрлəрдə бүтүн А. əразисини табе етдилəр. Христианлығын јајылмасы илə мүшајиəт олунан франк ишғаллары А.-да феодал мүнасибəтлəринин формалашмасыны сүр'əтлəндирди. Каролинглəр империјасынын сүгуту илə [бах *Верден мүгавилəси (843)*] А. əразисинин Шəрги Франк краллығынын тəркибинə дахил олмасы алман вил.-лəринин бир дөвлəт һалында бирлəшмəсинин тəмəлини гојду. Маркграф Каринтијалы Арнулфун «Шəрг франклары»нын кралы сечилмəси [887—899], А.-да Каролинглəр сүлалəсинин сүгуту (911), нəһајəт, Саксон сүлалəсинин баниси һерсог I Һенрихин алман кралы сечилмəси еркəн алман феодал дөвлəтинин јаранмасы просесиндə мүһүм мəрһəлə олду. Илк вахтлар бу дөвлəт 4 тајфа һерсоглуғу—Саксонија, Франконија, Алеманнија (Швабија) вə Баварија дахил олмагла Рејн, Елба вə Алп дағлары арасындакы əразилəри əһатə едирди. Еркəн алман феодал дөвлəтиндə ири феодал торпаг мүлкијјəти артыр вə кəндлилəрин феодалдан асылы вəзијјəтə дүшмəси просеси кедирди. Бир сыра Гəрби Авропа өлкəсиндəн фəргли олараг А. бу дөврдə ваһид дөвлəт иди; Саксон сүлалəсинин илк кралларынын бирлəшдиричи сијасəтиндə харичи амил—мачарларын вə норманларын һүчумларынын дəф едилмəси дə хејли рол ојнады. Артыг 10 əсрин орталары вə 11 əсрин əввəллəриндəн алман феодал дөвлəти өзү ишғалчылыг сијасəтинə башлады. Шəргдə əсас ишғал објекти полаб славјанларынын торпаглары иди. 951 илдə I Оттон Шимали Италијаны табе етди; 962 илдə Романы тутмагла «Мүгəддəс Рома империјасы»нын əсасыны гојду. 1032—34 иллəрдə Бургундија краллығы (Арелат) империјаја бирлəшдирилди; Чехија ондан асылы вəзијјəтə дүшдү.

А. инкишаф етмиш феодализм дөврүндə (11 əсрин сону—15 əсрин сону). 11 əсрин сонунда А.-нын бүтүн əһалиси артыг феодал мүнасибəтлəринə чəлб олунмушду. Бу дөврдəн шəһəрлəр артмаға башлады. Ингилаби *коммуна һəрəкаты* (10—13 əсрлəр) кедишиндə бир чох шəһəр сенјорларын һакимијјəтиндəн азад олараг өзүнүидарə һүгугу, шəһəр əһалиси исə шəхси азадлыг алды. 11 əсрин орталарындан А.-да сијаси пəракəндəлик күчлəнди. Бүтүн мəһкəмə-инзибати һакимијјəти өз əллəринə алан ири феодаллар сијаси мухтаријјəт тəлəб едирдилəр. Шəргə тəчавүз (*«Дранг Нах Остен»*) алман феодал дөвлəтиндə гүввəлəр нисбəтини бу феодалларын хејринə дəјишди. А.-нын ш.-ə доғру əразиси ики дəфə артды, славјанларын вə б. халгларын ишғал едилмиш торпагларында мүстəгил ири кнјазлыглар мејдана кəлди. Јерли əһали зорла алманлашдырылырды. *Курфүрстлəрин* чех кралы I Карл Лүксембургу Алманија императору сечмəси илə өлкəдə сијаси пəракəндəлик ганунилəшди (бах *Булла*). Бунунла јанашы, 13—14 əсрлəрдə А.-нын игтисадијјаты хејли чанланды. Сех сəнəткарлығы вə тичарəт инкишаф етди. Əмтəə-пул мүнасибəтлəринин кенишлəнмəси өлкəнин аграр гурулушунда дəјишиклијə сəбəб олду, тəсəррүфатын тəшкилинин, истисмарын јени формалары мејдана кəлди. 1438 илдə А.-да һакимијјəтə *Һабсбурглар* кечди.

А. феодализмин дағылмасы вə капиталист мүнасибəтлəринин јаранмасы дөврүндə (15 əсрин сону—18 əсрин сону). 15 əсрин 2-чи јарысындан А.-нын игтисади инкишафында мүһүм ирəлилəјиш олду. Мə'дəн ишиндə, тохучулуг сəнајеси, китаб чапы вə с. саһәләрдә капиталист истеһсалынын еркән формалары мејдана кәлди; капиталист мүнасибәтләринин јаранмасы илә ичтимаи-сијаси зиддијјәтләр күчләнди; кәндлиләрин вә шәһәрлиләрин бир сыра антифеодал чыхышы олду [мәс., Һанс Бөһајм һәрәкаты (1476), *«Башмаг»* гәсдләри вә с.]. Өлкәдә мүхалифәт һәрәкатынын кенишләнмәси вә А.-нын бејнәлхалг вәзијјәтинин мүрәккәбләшмәси алман кнјазларыны империјанын дөвләт гурулушунда ислаһатлар кечирмәк үчүн јоллар ахтармаға мәчбур етди. 15 әсрин 80-чи илләринин ахырында Чәнуб-Гәрби А.-да јаранан ири кнјазларын Швабија иттифагы адлы сијаси һәрби тәшкилаты бир сыра ислаһат кечирди (империјада дахили мүһарибәләрин гадаған едилмәси, кнјазлар арасындакы мүнагишәләри низама салмаг үчүн үмумимперија идарә вә мәһкәмәси јарадылмасы вә с.). 1517 илдә сонрадан кәндли үсјанына чеврилән *Реформасија* һәрәкаты башланды [бах *Алманијада кәндли мүһарибәси (1524—26)*]. Кәндли мүһарибәси амансызчасына јатырылды. Онун мәғлубијјәти бу дөврдә бүтүн ичтимаи һәрәкатын дармадағын едилмәси демәк иди. *Мүнстер коммунасы* (1534—35) һәрәкатын сон тәзаһүрү олду. Кәндли мүһарибәсинин мәғлубијјәтиндән сонра А.-да протестант вә католик кнјазлар арасында дини-сијаси мүбаризә кенишләнди, Һабсбургларын бөјүк дөвләтчилик сијасәти күчләнди.

Һабсбурглардан олан V Карл 1516 илдә Испанија кралы, 1519 илдә исә «Мүгәддәс Рома империјасы»нын императору олду. V Карл османлылара гаршы мүбаризәдә Сәфәвиләри өз тәрәфинә чәкмәјә чалышырды. Чалдыран вурушмасында (1514) мәғлуб олан Сәфәви дөвләти дә Аврoпа дөвләтләри илә иттифаг бағламаға мејл көстәрирди (бах *Сәфәвиләр дөвләти*).

Аугсбург дини сүлһү (1555) кнјазларын суверенлијини вә А.-да бәргәрар олмуш кичик дөвләтчилик гурулушуну мөһкәмләндирди. 16 әсрин 2-чи јарысы—17 әсрин әввәлләриндә игтисади тәнәззүл шәраитиндә өлкәдә сијаси иртича даһа да күчләнди. Шәһәрләрин кнјазлардан асылылығы тичарәти вә сәнајени буховлајыр, феодал иртичасы кәнддә капиталист мануфактурасынын инкишафына мане олурду. Игтисади тәнәззүлүн сәбәбләриндән бири дә дүнја тичарәт јолларынын Аралыг дәнизиндән Атлантик океанына кечмәси вә капиталистчәсинә инкишаф едән Һолландија вә Инкилтәрәнин рәгабәти иди. Һабсбургларын сијасәти үзүндән А.-нын харичи дөвләтләрлә, биринчи нөвбәдә Франса илә мүнасибәтләринин кәскинләшмәси өлкәдә мүбаризәни даһа да мүрәккәбләшдирди. 1618 илдә империјада башланан мүһарибә Үмумавропа мүһарибәсинә чеврилди [бах *Отузиллик мүһарибә (1618—48)*]. Отузиллик мүһарибәјә сон гојан *Вестфалија сүлһү (1648)* А.-нын сијаси парчаланмасыны бир даһа һүгуги чәһәтдән мөһкәмләндирди. А. әразисиндә формал олараг «Мүгәддәс Рома империјасы»на дахил олан бир сыра дөвләт јаранды, феодалларын кәндлиләрә гаршы һүчуму күчләнди. Өлкәнин Елбадан шәргдәки әразисиндә кәндлиләрин икинчи дәфә тәһкимчи вәзијјәтинә дүшмәси просеси баша чатды, мүлкәдар тәсәррүфатлары кенишләнди. Әксәр кнјазлыгларда ландтагларын ролу һеч[ә] ендирилди, даими орду јарадылды. А. әразисиндә јаранмыш ән бөјүк алман дөвләтләриндән бири Бранденбург-Пруссија курфүрстлүјү иди (1701 илдән Пруссија краллығы). *Австрија ирси* уғрунда мүһарибәдә вә *Једдииллик мүһарибәдә (1756—63)* Пруссија Силезијаны вә Полшанын бир һиссәсини зәбт етди. Пруссија ән бөјүк Авропа дөвләтләри чәркәсинә дахил олду. А.-да һөкмранлыг уғрунда Пруссија вә Австрија арасында мүбаризә кәскинләшди.

18 әсрдә А.-да идеоложи саһәдә мејдана кәлән антифеодал әһвали-руһијјә Лессинг, Һердер, Көте, Шиллер кими маарифпәрвәр әдәбијјатчы вә философларын јарадычылығында өз әксини тапды. Радикал маарифчиләр арасында даһа гәти мөвге тутан Г. Форстер феодал мүтләгијјәт гурулушуна гаршы ингилаби методларла мүбаризә апармаг, республика идарә үсулу уғрунда чыхыш едирди.

18 әсрин сону—19 әсрдә А.-да капитализмин инкишафы (өлкәнин бирләшдирилмәси баша чатдырыланадәк). 18 әсрин сонунда А.-да сәнаје истеһсалынын инкишафы сүр'әтләнди. 1782 илдә Саксонијада илк дәфә олараг «Ченни» типли механики тохучу дәзкаһы тәтбиг едилди, 1785 илдә илк алман бухар машыны јарадылды. Өлкәнин Шимал лиманларынын тичарәт дөвријјәси артды. Һамбург 18 әсрин сонунда Авропанын ири дәниз портуна чеврилди; тичарәтин вә сәнајенин даһа да инкишафы феодал-тәһкимчи гурулушунун ләғвини, ваһид үмумалман базары, ваһид ганунверичилик, валјута, тариф системи јарадылмасыны тәләб едирди.

Бөјүк Франса ингилабы А.-да антифеодал һәрәкатын чанланмасына көмәк етди. Рејн вә Елзасда кәндлиләрин чыхышлары башланды. Саксонијада кәндли һәрәкаты даһа јүксәк мәрһәләјә чатды. Бир чох алман мәдәнијјәт хадими (Һердер, Клопшток, Шиллер, Кант, Фихте) франсыз ингилабыны алгышлады. Лакин ингилаб алман кнјаз вә феодалларынын горху вә нифрәтинә сәбәб олду. Пруссија вә Австрија иттифага кирәрәк 1792 илдә ингилаби Франсаја гаршы мүһарибәјә башладылар. Сентјабрын 20-дә Австрија—Пруссија гошунлары Валми јахынлығында мәғлуб олду. 1793 илин мартында Мајнтсда А.-да илк дәфә демократик республика—Мајнтс коммунасы јарадылды. 1795 илдә Пруссија—Франса арасында имзаланан сепарат сүлһ сазишинә әсасән [бах *Базел сүлһ мүгавиләләри (1795)*] Рејндән сол саһил торпаглары Франсанын һакимијјәти алтына кечди. 1806 илдә Наполеон—Австрија вә Пруссијаја гаршы дурмаг үчүн Франсанын протекторатлығы алтында Рејн иттифагыны јаратды. «Мүгәддәс Рома империјасы» сүгут етди. Франсанын ишғалы алтында олан алман торпагларында феодал режими ләғв едилди, кәндлиләр шәхси азадлыг алды.

Пруссија 1806 илин пајызында јенидән Франсаја гаршы мүһарибәјә башлады. Лакин бу дәфә даһа ағыр мәғлубијјәтә дүчар олду; мүһарибә Пруссија дөвләт вә феодал-тәһкимчи системинин чүрүклүјүнү ашкар етди. Тилзит сүлһүнә (1807) көрә Пруссија әразисинин тәгр. јарысыны итирди. Бу мәғлубијјәтдән сонра Пруссија һаким даирәләри 1807—11 илләрдә бир сыра ислаһат кечирмәјә мәчбур олду. Һөкумәтин һәјата кечирдији аграр ислаһатлар ири мүлкәдарларын игтисади мөвгеләрини зәифләтмәсә дә, тәһкимчи тәсәррүфатынын тәдричлә бөјүјәрәк буржуа-јункер тәсәррүфатына чеврилмәсинә көмәк етди. Кәндлиләр үчүн капитализмин к.т.-нда бу чүр инкишафы дөзүлмәз иди. Өлкәнин милли мәнафејинә е'тинасыз јанашан Пруссија, дикәр алман дөвләтләри, һәмчинин 1809 илдә јенидән дармадағын едилән Австрија ишғал олунмуш торпаглары азад етмәк әвәзинә Наполеонун Русијаја гаршы гәсбкарлыг мүһарибәсиндә иштирак етдиләр. Рус халгынын вә рус ордусунун *Вәтән мүһарибәсиндә (1812)* гәләбәси А.-да Наполеон һөкмранлығына гаршы азадлыг мүһарибәсинин башланмасы үчүн сигнал олду. Халг күтләләринин тәзјиги илә Пруссија Наполеон Франсасына гаршы Русија илә иттифаг бағлады. Алман халгы мүбаризәјә галхды. Лејпсиг вурушмасындан (1813) сонра А.-нын бүтүн әразиси ишғалчылардан азад олду. Лакин А.-да сијаси пәракәндәлик *Вјана конгресиндән (1814—15)* сонра да давам етмәкдә иди. Конгресин гәрарына әсасән Австријанын һекемонлуғу илә јарадылмыш Алман иттифагы 39 дөвләтдән ибарәт иди. Бу чүр пәракәндәлик өлкәнин капиталистчәсинә инкишафыны ләнкидир, кустар истеһсал сәнаједә мүәјјән дәрәчәдә һаким олмагда давам едирди. Бијар әмәјинин күнәмузд әмәклә әвәз олунмасы он ил чәкди. Бунунла белә 30-чу илләрдә А.-да да сәнаје чеврилиши башланды. Рејн вил. вә Саксонија капиталист фабрик истеһсалынын башлыча мәркәзинә чеврилди. 1834 илдә 18 алман дөвләтиндән ибарәт Алман Көмрүкчү Иттифагынын јарадылмасы ваһид милли базарын формалашмасында мүһүм аддым олду. Сәнаје чеврилиши А.-да капитализмин инкишафына вә фәһлә синфинин тәшәккүлүнә көмәк етди. 30-чу илләрдә харичдә илк алман фәһлә тәшкилатлары («Сәфилләр иттифагы», «Әдаләтлиләр иттифагы») јарадылды. Фәһлә һәрәкатынын мәркәзи А.-ја кечди [бах *Силезија тохучуларынын үсјаны (1844)*]. 19 әсрин 40-чы илләриндә алман зәмининдә пролетариатын елми дүнјакөрүшү олан марксизм мејдана кәлди. К. Маркс вә Ф. Енкелсин башчылығы илә дүнјада илк бејнәлхалг пролетар тәшкилаты олан *Коммунистләр Иттифагы* фәалијјәтә башлады. К. Маркс вә Ф. Енкелс һәмин Иттифагын програмы олан «Коммунист Партијасынын Манифести»ни јаздылар. А.-да буржуа-демократик ингилабы башланды (бах *Алманијада 1848—49 илләр ингилабы*). Лакин А.-ны ингилаби јолла бирләшдирмәк мүмкүн олмады. А. Пруссија вә Австријанын Данимарка илә мүһарибәси (1864), *Австрија — Пруссија мүһарибәси (1866)*, *Франса—Пруссија мүһарибәси (1870—71)* нәтичәсиндә антидемократик јолла бирләшдирилди. 1867 илдә Пруссијанын һекемонлуғу илә Шимали Алманија Иттифагы јаранды. Франса—Пруссија мүһарибәси нәтичәсиндә 4 чәнуби алман дөвләти дә бу иттифага бирләшдирилди; беләликлә, Алманија империјасы јарадылды. 1871 ил јанварын 18-дә Версалда Пруссија кралы I *Вилһелм* Алманија императору е'лан едилди. О. *Бисмарк* канслер олду.

А. инһисардан әввәлки капитализмин империализмә кечмәси дөврүндә (1871—1900). Алманија империјасына 22 монархијалы алман дөвләти вә 3 азад шәһәр—Лүбек, Бремен, Һамбург (даһа сонра әлавә инзибати ваһид кими Елзас-Лотаринкија) дахил олду; Пруссијанын пајтахты Берлин бирләшмиш Алманијанын пајтахты олду. 1871 илин апрелиндә гәбул олунмуш конститусија А.-ны федератив дөвләт е'лан етди. Конститусија, һәмчинин рејхстага үмуми сечкиләр кечирмәји нәзәрдә тутурду (лакин 25 јашынадәк гадынлар, һәрби гуллугчулар вә кәнчләр сечкијә бурахылмырды). Рејхстагын һүгугу олдугча мәһдудлашдырылды; Пруссијанын һәлледичи рол ојнадығы бундесрат рејхстагын гәбул етдији һәр һансы бир ганун үзәринә вето гоја биләрди. Ф. Енкелс көстәрирди ки, империја конститусијасы Бисмаркын тәкһакимијјәтлији јолунда јени аддым иди.

Сәнаје вә тичарәтин инкишафына әлверишли шәраит јаратмаг мәгсәди илә 70-чи илләрдә бир сыра тәдбир һәјата кечирилди. Ваһид валјута вә почт системи тәтбиг едилди, империја банкы јарадылды вә с. 19 әсрин сонуна јахын јени сәнаје саһәләри—кимја вә електротехника бөјүк инкишаф јолуна гәдәм гојду. Истеһсалын тәмәркүзләшмәси башланды. Сәнаје вә банк инһисарлары, бунунла јанашы, ири капитал магнатлары мејдана кәлди (Штумм, Кирдорф, Крупп вә с.). Алман јункер-буржуа милитарист дөвләтинин мөһкәмләнмәсинә вә А.-нын Авропада һекемонлуғуна сә'ј көстәрән Бисмарк һөкумәти 1872—75 илләрдә империја дахилиндә католик «Мәркәз» партијасы тимсалында сепаратчы мејлләрә ағыр зәрбә вурду. Бу дөврдә рејхстаг јункерчиләрин вә сәнаје магнатларынын тәзјиги илә халга зидд бир сыра ганун гәбул етди. Һаким даирәләрин зәһмәткеш күтләләрин мәнафејинә фасиләсиз һүчумлары 19 әсрин 70-чи илләриндә А.-да фәһлә һәрәкатыны кенишләндирди. 1875 илдә Алманија С.-Д Фәһлә Партијасынын (ејзенахчылар) лассалчы Үмумалман фәһлә иттифагы илә бирләшмәси нәтичәсиндә Алманија Сосиалист Фәһлә Партијасы (1890 илдән Алманија Сосиал-Демократ Партијасы) јаранды. 1877 илдә рејхстага кечирилән сечкиләрдә партија 1/2 млн.-дәк сәс алды. Буна чаваб олараг Бисмарк һөкумәти *Сосиалистләр әлејһинә мүстәсна ганун (1878)* верди. Лакин ганун с.-д. фәһлә һәрәкатынын гүввәтләнмәсинин гаршысыны ала билмәди вә 1890 илдә ләғв едилди. С.-д. партијасынын алман пролетариатынын һәгиги авангардына чеврилмәсиндә К. Маркс вә Ф. Енкелсин бөјүк ролу олду.

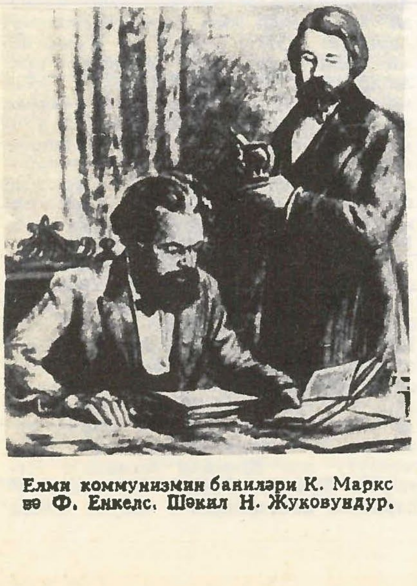

Елми коммунизмин баниләри К. Маркс вә Ф. Енкелс. Шәкил Н. Жуковундур.

1879 илдә А. Франса вә Русија әлејһинә Австрија-Мачарыстанла кизли мүгавилә имзалады. 1882 илдә Италијанын иттифага гошулмасы илә *Үчләр Иттифагы* јаранды. 80-чи илләрдә А.-нын мүстәмләкә ишғалына башламасы, Балкан өлкәләриндәки сијаси кәркинлик, *Бағдад дәмир јолунун* чәкилмәси Русија—Алманија вә Инкилтәрә—Алманија зиддијјәтләрини кәскинләшдирди.

Алман јункер буржуа империализми 20 әсрин әввәлләриндә. А. 19 әсрин сону, 20 әсрин әввәлиндә артыг јүксәк инкишаф етмиш империалист дөвләтинә чеврилмишди. Арасы кәсилмәјән бөһранлара бахмајараг игтисадијјат сүр'әтлә инкишаф едирди. А. 20 әсрин башланғычына јахын сәнаје истеһсалына көрә Авропада биринчи јерә чыхмышды. Башга өлкәләрә нисбәтән А.-да сәнаје вә банк капиталынын артымы даһа интенсив кедирди; дөвләт-инһисарчы капитализми мејлләри дә бурада еркән бүрузә верди. Јункерчиликлә ири буржуазија арасында синфи иттифаг Алманија империализминин характерик хүсусијјәти иди. В. И. Ленин А.-ны дөвләт капитализминә конкрет мисал көстәрәрәк јазырды: «Мүасир ири капиталист техникасынын вә јункер-буржуа империализминә табе едилмиш планлы тәшкилатын «сон наилијјәтләри» Алманијада мөвчуддур» (Әсәрләри, ч. 27, сәһ. 342).

20 әсрин әввәлиндә А.-да капитал ихрачы күчләнди. Инһисарлар һөкумәти дүнјаны јенидән бөлүшдүрмәк уғрунда мүһарибәјә тәһрик едирди. 1879—1914 илләр арасында һәрби хәрчләр 5 дәфә артмыш, әһалинин шовинист руһда тәрбијәси күчләндирилмишди. Дүнја мүһарибәсинә һазырлыг башлыча олараг пролетариатын истисмары һесабына апарылырды.

20 әсрин әввәли фәһлә һәрәкатынын јени јүксәлиши илә дә сәчијјәвидир. Русијада 1905—07 илләр ингилабы А. пролетариатына бөјүк тә'сир етди. 1906 ил јанварын 17-дә алман фәһлә һәрәкаты тарихиндә илк дәфә Һамбургда күтләви сијаси тә'тил олду. Русијада ингилабын мәғлубијјәтиндән сонра А.-нын сијасәтиндә иртича хәтти күчләнди. Бу шәраитдә бөјүк сијаси гүввәјә малик олан с.-д. партијасы рәһбәрлијиндә сағ оппортунистләрин (Е. Бернштејн, К. Лекин, Ф. Шејдеман, Ф. Еберт вә б.) тә'сиринин артмасы нәтичәсиндә партија иртичанын һүчумуна вә Алманија империализминин дүнја мүһарибәсинә һазырлашмаг планларына мане олмаг әвәзинә хәјанәт јолу тутараг һәрби кредитләрә сәс верир, «синфи сүлһ» тәблиғ едир, Биринчи дүнја мүһарибәси башландыгдан сонра исә «вәтәни мүдафиәјә» чағырырды. Тәкчә сол с.-д. групу (К. *Либкнехт*, Р. *Лүксембург*, Ф. *Меринг*, К. *Сеткин*, В. *Пик* вә б.) пролетар бејнәлмиләлчилијинә садиг галды.

Һәрби гүдрәтинә архаланан Алманија империализми Биринчи дүнја мүһарибәсини гызышдырды. 1914 ил ијунун 28-дә Австрија императорунун вәлиәһди Франс Фердинандын өлдүрүлмәси (бах *Сарајево гәтли*) мүһарибәнин башланмасына бәһанә олду. 1914 ил августун 1-дә А. Русијаја, августун 3-дә Франсаја, августун 4-дә исә Инкилтәрә А.-ја мүһарибә е'лан етди. 1915 илин мајында Италијанын *Антантаја* гошулмасы, 1916 илдә Верден әмәлијјатынын боша чыхмасы, Русија илә сепарат сүлһ бағламаг чәһдинин баш тутмамасы, 1916 ил апрелин 6-да АБШ-ын Антанта тәрәфиндә мүһарибәјә гошулмасы, игтисади зәифләмә вә фәһлә һәрәкатынын күчләнмәси А.-нын вәзијјәтини сон дәрәчә ағырлашдырды. 1917 илдә А.-да 560-дан чох тә'тил олмушду. Русијада Феврал буржуа-демократик ингилабы А.-да фәһлә һәрәкатына тәкан верди. 1917 илин апрелиндә Берлиндә фәһлә депутатлары Совети јарадылды.

1918 илин августунда алман ордусу Гәрб чәбһәсиндә мәғлуб олду. Бу, А.-нын вәзијјәтини даһа да чәтинләшдирди. 1918 илин јазында А. кәнч Совецләр өлкәсинә һүчума кечәрәк Украјнаны, Белорусијаны, Прибалтиканы вә Загафгазијанын бир һиссәсини ишғал етди [бах *Русијада Вәтәндаш мүһарибәси вә харичи һәрби мүдахилә (1918—20)*; *Брест сүлһү (1918)*].

А. капитализмин үмуми бөһраны дөврүндә. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири илә А.-да ингилаби һәрәкат даһа кениш вүс'әт алды. Совет һөкумәтинин бүтүн мүһарибә едән дөвләтләрә илһагсыз вә тәзминатсыз сүлһ тәклифи, А.-да мүһарибәјә гаршы мүбаризәнин јүксәлишинә шәраит јаратды. Брест-Литовскда Совет—Алманија данышыглары заманы А. һөкумәтинин сојғунчу сүлһ шәртләри алман пролетариатынын јанвар үмуми тә'тилинә (1918) сәбәб олду. Тә'тилдә 1 млн.-дан чох фәһлә иштирак етмишди. Ингилаби һәрәкатын кенишләнмәсиндә «*Спартак Иттифагы*» мүһүм рол ојнады.

Кил үсјаны (*1918*) *Нојабр ингилабы* (*1918*) үчүн башланғыч олду. Бир сыра шәһәрдә Советләр јарадылды; ингилаб нәтичәсиндә монархија гурулушу ләғв едилдисә дә, игтисадијјатда һаким мөвгеләр јенә дә инһисарларын әлиндә галды. Нојабрын 10-да Берлин Совети әслиндә һакимијјәти сағ с.-д.-лардан вә «Мүстәгилләр»дән ибарәт «Халг Мүвәккилләри Шурасы»на верди. Ф. *Еберт* (шуранын ики сәдриндән бири) ордунун али командалығы илә әлагәјә кириб ингилабы боғмаг үчүн кизли сазиш бағлады. С.-д. лидерләринин сатгынлығы, ардычыл марксист партијасынын олмамасы үзүндән ингилаб буржуа-демократик чәрчивәсиндән чыхмады. Бунунла белә, ингилаб А. тарихин-

Әскәрләрин Совет Русијасы илә һәмрә'јлик нүмајишиндә К. Либкнехтин чыхышы. Берлин, 4 јанвар 1919.

дә ән бөјүк һадисәләрдән бири олду; јарыммүтләгијјәтчи монархија режими ләғв едилди; фәһләләр бир сыра демократик һүгуглар газандылар (8 саатлыг иш күнү вә с.).

1918 ил декабрын 30-у—1919 ил јанварын 1-дә Берлиндә чағырылмыш тә'сис гурултајында *Алманија Коммунист Партијасы* (АКП) јарадылды. 1919 ил јанварын 15-дә Р. Лүксембург вә К. Либкнехт әксингилабчылар тәрәфиндән вәһшичәсинә өлдүрүлдү. Онларын өлдүрүлмәси башга јерләрдә олдуғу кими, Азәрб.-да да бөјүк наразылыг вә е'тиразлара сәбәб олду. 1919 илин ијунунда РК(б)П Бакы Комитәсинин Бүросу мәрд ингилабчыларын хатирәси күнүнү кечирмәк һаггында хүсуси мәсәлә мүзакирә етди вә ијунун 22-дә шәһәрин бүтүн р-нларында митингләр кечирилмәсини гәрара алды. Бибиһејбәт вә Гара шәһәрдә мүхтәлиф милләтләрдән олан фәһләләрин издиһамлы митингләри кечирилди. 1919 илин февралында Вејмарда ачылан Мүәссисләр Мәчлисинә сечкиләр кечирилди. Сәсвермәдә с.-д. партијасы биринчилик газанса да, јерләрин чохуну буржуа-јункер партијаларынын нүмајәндәләри тутду. С.-д. партијасынын лидерләри Ф. Еберт президент, Ф. Шејдеман исә һөкумәт башчысы олду. Ијулда *Вејмар конститусијасы (1919)* гәбул едилди. Лакин ингилаби һәрәкат давам едирди. Һәлә февралда Рур вил.-ндә вә Мәркәзи А.-да, мартда Берлиндә үмуми тә'тил башланды. Синфи мүбаризә кедишиндә *Баварија Совет Республикасы* јаранды. Ијунун 28-дә А. Антанта өлкәләри илә *Версал сүлһ мүгавиләсини* (*1919*) имзалады. Совет Русијасы илә *Рапалло мүгавиләси* (*1922*) имзаланды. 1923 илин јанварында А. тәзминат вермәкдән имтина етдијинә көрә Франса вә Белчика Рур вил.-ни ишғал етди. 1923 илин пајызында һөкумәт өлкәдә јаранмыш ингилаби шәраитә сон гојду [бах *Һамбург үсјаны* (*1923*)].

Алманија АБШ, Инкилтәрә вә Франса инһисарларынын көмәји илә сүр'әтлә силаһланырды [бах *Дауес планы*; *Локарно сазишләри* (*1925*)]. Бунунла белә, А. ССРИ илә мүнасибәтләри һәлә кәскинләшдирмирди. 1926 илдә ССРИ вә А. арасында битәрәфлик һаггында Берлин мүгавиләси бағланды. Һәмин ил А. *Милләтләр Чәмијјәтинә* гәбул едилди. 1929—33 илләр дүнја игтисади бөһраны синфи зиддијјәтләри даһа да кәскинләшдирди. Насионал-социалистләрин фәалијјәти күчләнди. Коммунист Партијасынын фашизмә гаршы ваһид чәбһә јаратмаг тәклифини с.-д.-ларын рәдд етмәси иртичанын мөвгеләрини даһа да мөһкәмләтди. Буна бахмајараг коммунистләрин нүфузу кетдикчә артырды. 1932 илдә рејхстага сечкиләрдә АКП 6 млн.-а јахын сәс газанды. Бундан горхуја дүшән инһисарчылар һакимијјәти насистләрә вермәји гәрара алдылар. 1933 ил јанварын 30-да президент Һинденбург Һитлери канслер тә'јин етди. Өлкәдә фашист диктатурасы јарадылды.

Вејмар респ.-сы дөврүндә (1919—33) алман пролетариаты илә Азәрб. фәһләләри арасында бејнәлмиләл достлуг мүнасибәтләри јарадылмышды. 1923 илдә Франса вә Белчиканын Рур вил.-ни ишғал етмәси әлејһинә Азәрб.-да (февралын 22—24-дә) е'тираз нүмајишләри олду. Азәрбајчан КП БК Бакы нефтчиләри адындан Берлин пролетариатына Гырмызы бајраг көндәрди, Бакы Совети өзүнү Берлин фәһләләринин һамиси е'лан етди. Берлиндә Гырмызы бајрағын тәгдим едилмәси издиһамлы нүмајишә чеврилди. Алман фәһлә нүмајәндә һеј'әти (К. Сеткин, В. *Бредел* вә б.) дәфәләрлә (1925—26, 1930) Азәрб.-а кәлмишди. 1931 илдә алман фәһләләри Бакынын габагчыл нефт мә'дәни үчүн «Роте фане», 1932 илдә исә габагчыл к-за верилмәк үчүн «Рот-Фронт» Гырмызы бајрагларыны көндәрмишдиләр.

Е. Телманын Лејпсигдәки нүмајишдә чыхышы. 1930.

Насистләрин һакимијјәтә кәлмәси илә өлкәдә антифашистләрә гаршы күтләви террор вә тә'гиб башланды. 1933 ил февралын 27-дә һитлерчиләр алчагчасына фитнәкарлыг едәрәк рејхстагы јандырыб, бу иши коммунистләрин бојнуна јыхдылар. 1933 ил мартын 14-дә Коммунист Партијасы гадаған едилди. Сонра исә насионал-сосиалист партијасындан башга бүтүн партија вә һәмкарлар иттифагы тәшкилатлары гадаған олунду. 1933 илдә коммунистләрә гаршы мәһкәмә просеси тәшкил едилди (бах *Лејпсиг мүһакимәси*). 1933 илин октјабрында А. Милләтләр Чәмијјәтиндән чыхды.

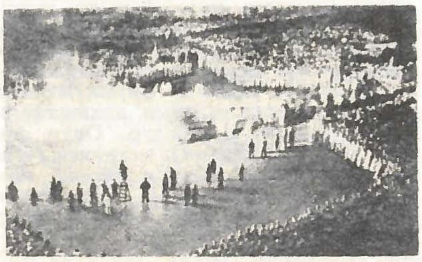

Берлин мејданларындан бириндә фашистләр китаб јандырырлар. 1933.

1934 илдә Һинденбургун өлүмүндән сонра Һитлер өзүнү дөвләт башчысы е'лан етди. Версал сүлһүнүн шәртләри позулду, 1935 илдә үмуми һәрби мүкәлләфијјәт бәрпа олунду. Өлкәнин игтисадијјаты тамамилә һәрби мәгсәдләрә ујғун гурулурду. А.-нын игтисади вә һәрби күчүнүн артмасына Гәрб дөвләтләринин, хүсусилә АБШ вә Б. Британијанын малијјә јардымы көмәк етди. 1936—39 илләрдә А. Италија илә бирликдә Испанија Респ.-сына гаршы силаһлы мүдахилә етди. 1936—37 илләрдә Италија, Јапонија вә А.-дан ибарәт тәчавүзкар блок јарадылды (бах *«Антикоминтерн пакты»*), 1938 илин мартында Австрија ишғал олунду (бах *Аншлусс*). *Мүнхен сазишинә* (*1938*) көрә, А. әввәлчә Судет вил.-ни, 1939 илдә исә бүтүн Чехословакијаны ишғал етди. 1939 илин мартында А. Литванын Мемел вил.-ни тутду. 1939 илин августунда А. ССРИ-јә һүчум етмәмәк һаггында мүгавилә бағламағы тәклиф етди. Сүлһү мөһкәмләндирмәјә вә мүһарибә тәһлүкәсини арадан галдырмаға чалышан Совет һөкумәти бу тәклифи гәбул етди [бах *Москва данышыглары* (*1939*)].

1939 ил сентјабрын 1-дә А.-нын Полшаја һүчум етмәси илә *Икинчи дүнја мүһарибәси* (*1939—45*) башланды. Сентјабрын 3-дә Инкилтәрә вә Франса А.-ја мүһарибә е'лан етдиләр, лакин өз мүттәфигләри олан Полшаја һеч бир көмәклик көстәрмәдиләр. А. 1940 илин апрел—мајында Данимарка вә Норвечи, мајында Белчика, Нидерланд, Лүксембургу, ијунунда Франса, 1941 илин апрелиндә Југославија вә Јунаныстаны ишғал етди. Ишғал олунмуш әразиләрдә террор вә милли зүлм режими јарадылды. Чәза дүшәркәләриндә милјонларла адам мәһв едилди. Бу өлкәләрдә *Мүгавимәт һәрәкаты* башланды. Алман инһисарчы капиталы ишғал олунмуш өлкәләрин бүтүн вәсаити һесабына А.-нын һәрби-игтисади игтидарыны гүввәтләндирди. ССРИ-јә һүчум һазырлығына башланды (бах *«Барбаросса планы»*). 1940 илин сентјабрында Берлиндә А., Италија вә Јапонија арасында һәрби иттифаг һаггында мүгавилә имзаланды (бах *Берлин пакты*). 1941 ил ијунун 22-дә А. һүчум етмәмәк һаггында совет-алман мүгавиләсини позду; гәфләтән ССРИ-јә басгын етди. 1941 ил декабрын 11-дә А. АБШ-а мүһарибә е'лан етди. *Москва вурушмасы* (*1941—42*) һитлерчиләрин «илдырымсүр'әтли» мүһарибә планыны позду; Сталинград (1942—43) вә Курск (1943) вурушмалары Икинчи дүнја мүһарибәсинин кедишиндә әсаслы дөнүш јаратды. 1943 илдә Һитлер блоку дағылмаға башлады. Италија блокдан ајрылды. А.-да *антифашист һәрәкаты* гүввәтләнди. Бу ишдә 1943 илин ијулунда ССРИ-дә олан алман сијаси мүһачирләри вә һәрби әсирләри тәрәфиндән јарадылан «Азад Алманија» Милли Комитәсинин бөјүк ролу олду. Комитә ичтимаи вәзијјәти вә партија мәнсубијјәтиндән асылы олмајараг бүтүн алманлары фашист режиминә гаршы мүбаризәдә бирләшмәјә чағырды.

Курск вурушмасында (*1943*) Гызыл Ордунун гәләбәси мүһарибәнин кедишиндә әсаслы дөнүшү баша чатдырды. Кетдикчә даһа ајдын олурду ки, ССРИ өз гүввәси илә фашист Алманијасыны дармадағын едәчәкдир. Алманија шәһәрләринә һава басгынлары илә, Африка вә Италијада икинчи дәрәчәли әмәлијјатларла кифајәтләнән Гәрб дөвләтләри јалныз совет гошунларынын гәләбәсиндән сонра фәаллашдылар. 1944 ил ијунун 6-да мүттәфигләрин Шимали Франсаја гошун чыхармасы илә икинчи чәбһә ачылды. Бу заман А.-нын совет-алман чәбһәсиндә мәғлубијјәтә уғрамасы артыг ону ағыр сијаси бөһран вәзијјәтинә салмышды. Буржуазија вә кенералларын бир һиссәси Һитлери гурбан вермәк јолу илә А. империализмини хилас етмәјә чәһд көстәрди. 1944 ил ијулун 20-дәки гәсд баш тутмады. Һитлерчиләр гәсдчиләрә диван тутмагла јанашы, кизли фәһлә тәшкилатларыны да дағытдылар. 1944 ил августун 18-дә Е. *Телман* Бухенвалд әсир дүшәркәсиндә вәһшичәсинә өлдүрүлдү.

1945 илин апрелиндә Совет Ордусу *Берлин әмәлијјатына* (*1945*) башлады. Апрелин 30-да Һитлер өзүнү өлдүрдү. Мајын 2-дә совет гошунлары Берлини алды. 1945 ил мајын 8-дә А. данышыгсыз тәслим олмаг һаггында акты имзалады. А. дөрд ишғал зонасына бөлүндү. Ишғал гошунлары команданларындан ибарәт Нәзарәт Шурасы јарадылды. *Потсдам конфрансында* (*1945*) ССРИ, АБШ, Инкилтәрә (сонра исә Франса) А.-нын сүлһсевәр, демократик дөвләт кими бирләшмәсинә шәраит јаратмағы гәрара алдылар. Лакин Потсдам конфрансынын шәртләри анчаг совет ишғал зонасында һәјата кечирилди; һакимијјәт органлары фашистләрдән тәмизләнди, демократик дөвләт апараты јарадылды. 1946 ил декабрын 2-дә АБШ вә Инкилтәрә өз ишғал зоналарыны бирләшдирмәк һаггында сепарат сазиш бағладылар, сонра Франса да бу сазишә гошулду. 1948 илдә А. мәсәләсинә даир Гәрб дөвләтләринин биртәрәфли Лондон мүшавирәси Гәрби Алманија дөвләтинин јарадылмасы һаггында гәрар чыхарды. Ијунун 20-дә АБШ, Инкилтәрә вә Франса Гәрби Алманијада биртәрәфли пул ислаһаты кечирмәклә А.-ны әввәлчә игтисади, сонра исә һәм дә сијаси чәһәтдән парчаладылар; 1949 ил сентјабрын 20-дә *Алманија Федератив Республикасы* (АФР) јарадылды. Гәрб дөвләтләри алман инһисарларынын сијаси һакимијјәтини бәрпа етдиләр. Совет ишғал зонасында Алман Халг Конгресинин сечдији Халг Шурасы 1949 ил октјабрын 7-дә *Алманија Демократик Республикасынын* (АДР) јарадылдығыны е'лан етди.

Тәбијјат вә техника елмләри. А.-да елми биликләрин топланыб үмумиләшдирилмәсинә һәлә орта әсрләрин әввәлләриндә башланылмышды. Илк елми әсәрләр килсә хадимләринә мәхсус иди. 14 әсрин ахырлары—15 әсрдә А.-нын бир чох шәһәриндә ун-т јарадылды. 15 әсрин орталарында алман астроному вә ријазијјатчысы Кузалы Николај Јерин Күнәш әтрафында һәрәкәти һаггында фикир сөјләди, Мәркәзи Авропанын хәритәсини тәртиб етди. М. Беһајм илк глобусу јаратды (1492). И. Мүллер (Рекиомонтан) дәниз сәјјаһлары (Б. Диаш, Васко да Гама, Х. Колумб) тәрәфиндән истифадә олунан астрономик чәдвәлләр тәртиб етди. Рәссам вә алим А. *Дүрер* перспективин ријази нәзәријјәсини јаратды. *Јатрокимјанын* әсасыны гојан Т. Параселс А.-да анатомија вә тибб елминин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрди. Авропа минералокијасынын баниси һесаб олунан К. *Агрикола* филиз газынтылары вә мә'дән ишләри елминин инкишафында мүһүм рол ојнады.

Отузиллик мүһарибә (1618—48) нәтичәсиндә А. 17—18 әсрләрдә игтисадијјат вә елм саһәләриндә Инкилтәрә вә Франсадан кери галырды. Бу дөврдә алман алимләриндән јалныз бә'зиләринин иши диггәтәлајиг иди. Астроном вә ријазијјатчы И. Кеплер планетләрин һәрәкәт ганунларыны кәшф етди, габарма вә чәкилмә һадисәләринин изаһыны верди, илк телескоп нәзәријјәсини јаратды. Бу дөврдә А.-нын көркәмли алими Г. В. Лејбнитсин диференсиаллама вә интеграллама методу Авропаја јајылды.

Минералокија вә әчзачылығын инкишафы илә әлагәдар 18 әсрдә техники вә аналитик кимја јүксәлишә башлады. Уран, сиркониум, титан вә сериуму кәшф етмиш, стронсиум, хром вә бир чох башга елементин мүхтәлиф бирләшмәләрини алмыш М. Клапротун кимја елминдә бөјүк хидмәтләри олду. 18 әсрин ахырларында И. Рихтер кимјанын әсас ганунларындан олан еквивалентлик ганунуну кәшф етди. Физиолог А. Һаллер иддиа едирди ки, һәлә рүшејмдә бәдәнин бүтүн һиссәләри вә органлары көрүнмәз һалда мөвчуддур (бах һәмчинин *Преформизм*). Ембриолог К. Волф исә сүбут етди ки, бәдән органлары даһа садә вә бирчинсли елементләрин инкишафы сајәсиндә јараныр (епикенез консепсијасы). 1694 илдә Р. Камерариус биткиләрдә чинсијјәт әламәтләрини кәшф етди, 1760 илдә вә сонралар Ј. Көлрөјтер биткиләрин һибридләшдирилмәси саһәсиндә тәчрүбәләр апарды. К. Шпренкел тозланма просесини вә бу просесдә һәшәратын ролуну ајдынлашдырды (1793).

18 әсрин орталарындан башлајараг А.-да кеолокија сүр'әтлә инкишаф етди. 1765 илдә Фрејбергдә (Саксонија) дүнјада илк Мә'дән Академијасы ачылды. Фрејберг нептунистләр мәктәбинин (бах *Нептунизм*) баниси А. Вернер иди. Алман кеологлары (И. Кенкел, К. Тсиммерман вә б.) минерал маддәләрин, ајрыча олараг филизләрин мәншәји мәсәләләринин һәллиндә хүсусилә мүвәффәгијјәт газандылар. 18 вә 19 әсрләрдә алман кеологлары вә чоғрафијашүнаслары рус алимләри илә сых әлагә сахлајырдылар.

19 әсрин мәшһур ријазијјатчысы К. Гауссун ријазијјатын инкишафында бөјүк ролу олмушдур. Онун физика (Јер магнетизми), механика («Гаусс принсипи»), һәндәси оптика, кеодезија вә астрономијаја аид мүһүм тәдгигатлары вар. 1846 илдә В. Вебер һәрәкәтдә олан јүкләрин гаршылыглы тә'сиринин үмуми ганунуна тә'риф вермиш, Ф. Нејман исә електромагнит индуксијасы нәзәријјәсини јаратмышдыр (1845—48). И. Галле Нептун планетини (1846; франсыз алими У. Ж. Ж. Леверје бу планетин мөвчуд олдуғуну габагчадан сөјләмишди), һәмчинин Сатурн планетинин дахили гара һалгасыны кәшф етмишдир (1838).

Кимја сәнајесинин јаранмасы 19 әсрин 1-чи јарысында гејри-үзви кимјанын инкишафына сәбәб олду. Һәмин дөврүн көркәмли кимјачылары Е. Мичерлих, Ф. Вөлер, Р. Бунзен вә б.-дыр. Үзви кимјачылар мәктәбинин баниси Ј. Либих бүтүн үзви бирләшмәләри үч јерә: зүлал, јағ вә карбоһидратлара ајырмыш, агрокимјанын әсасыны гојмуш, биткиләрин минерал маддәләрлә гидаланма нәзәријјәсини ишләјиб һазырламыш, бир чох үзви бирләшмә, о чүмләдән илк дәфә хлороформ (1831), сиркә алдеһиди (1835) алмыш, гычгырма вә чүрүмәнин кимјәви нәзәријјәсини ирәли сүрмүшдүр. 19 әсрин орталарында И. Мүллерин «Инсан физиолокијасы» дәрслији (1834—40) тибб елминин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Бүтүн чанлы организмләрин һүчејрәли гурулушу һаггында Т. Шваннын ирәли сүрдүјү нәзәријјәни (1838) Ф. Енкелс 19 әср тәбиәтшүнаслығынын үч ән бөјүк кәшфиндән бири адландырмышдыр. Үмуми физики чоғрафија, иглимшүнаслыг, битки чоғрафијасынын баниси һесаб олунан А. Һумболдтун «Космос» әсәри (1845—62) елмләрин синтези кими мүһүм әһәмијјәт кәсб етди. 19 әсрин 2-чи јарысында ријазијјат, үзви вә техники кимја, биолокија вә физиканын бә'зи саһәләриндә А. елми габагчыл мөвгеләрдән бирини тутду. Алман физикләри Һелмһолтс (I ганун, 1847), Р. Клаузиус (II ганун, 1850) вә В. Нернст (III ганун, 1906) термодинамиканын үч ганунунун тә'рифини вермишләр. Далғаларын (ишыг далғаларынын) јајылмасы нәзәријјәси саһәсиндә Г. Кирхһофун бөјүк хидмәти олду. А. Крөниг, Р. Клаузиус газларын кинетик нәзәријјәсини ишләјиб һазырлады. Г. Кирхһоф електрик чәрәјанынын будагланма ганунларыны верди (1847) вә Р. Бунзенлә бирликдә спектрал анализин әсасларыны јаратды (1859). 1895 илдә В. Рентген сонралар онун адыны дашыјан шүалары кәшф етди (физика саһәсиндә илк Нобел мүкафаты, 1901).

А.-да 19 әсрин 2-чи јарысы кимјанын бүтүн саһәләринин ән чошғун инкишаф дөврүдүр. Р. Бунзен вә Г. Кирхһоф спектрал анализ васитәсилә јени сезиум (1860) вә рубидиум (1861) елементләрини, Ф. Рејх вә Т. Рихтер индиум елементини (1869), К. Винклер керманиум елементини (1886) кәшф етдиләр. 19 әсрин сон рүбүндә В. Оствалдын мәһлуллар нәзәријјәси вә В. Нернстин електрокимјаја аид ишләри Нобел мүкафатына лајиг көрүлдү (мүвафиг олараг 1909 вә 1920). А. Бајер боја маддәләри саһәсиндәки тәдгигатына көрә 1905 илдә Нобел мүкафаты алды.

Биолокија 19 әсрин орталарында сүр'әтлә инкишаф етди. Е. Дүбуа-Рејмон електрофизиолокијанын илк әсасларыны арашдырды, К. Лүдвиг түпүрчәк вәзиләринин секретор синирләрини кәшф етди (1851), үрәк-дамар системи фәалијјәтини вә газ мүбадиләсини өјрәнди.

19 әсрин сонларында бактериолокија сүр'әтлә инкишафа башлады

(Р. Кох, Ф. Лөфлер вә б.). Гарајара (1876), вәрәм (1882), дифтерија, Асија вәбасы, күзаз хәстәликләринин төрәдичиләри мүәјјән едилди. 1891 илдә Берлиндә Р. Кох ад. Инфексион Хәстәликләр Ин-ту јарадылды. 1905 илдә Ф. Шаудин илә Е. Һофман сифилис хәстәлијинин төрәдичисини (солғун спирохет) мүәјјәнләшдирдиләр.

Физиолокија вә тибб саһәсиндә илк Нобел мүкафаты лауреаты (1901) Е. Беринг дифтерија әлејһинә серум кәшф етмәклә (1892) *серотерапијанын* әсасыны гојду. П. Ерлих һемотерапијаны инкишаф етдирди.

А.-нын сәнајеләшдирилмәси 19 әсрин 2-чи јарысында техники физиканын кәскин јүксәлиши вә мүхтәлиф техника елмләринин мүстәгил мејдана чыхмасы вә формалашмасы үчүн шәраит јаратды. В. Сименс, Ф. Һефнер-Алтенек вә Ф. Хазелвандер сабит вә дәјишән чәрәјан кенераторларынын конструксијаларыны һазырладылар. Мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн електрик интигаллары јарадылды. Бухар мүһәррикләри нәзәријјәси (Г. Сејнер вә М. Шрөдер), һидравлик турбинләр нәзәријјәси (Ф. Редтенбахер вә Ј. Вејсбах) ишләниб һазырланды. 1867 илдә дахилијанма газ мүһәррики (Н. Отто вә Е. Ланкен), 1874 илдә аммонјаклы сојудучу машын (К. Линде), 1883 илдә бензинлә ишләјән сүр'әтли мүһәррик (Г. Дајмлер вә В. Мајбах), 1886 илдә јени автомобил (К. Бентс) конструксијалары јарадылды. 1897 илдә Р. Дизел ағыр јаначагла ишләјән дахилијанма мүһәррикини гурашдырды. 1905 илдә газ турбининин (Х. Холтсварт) вә 1907 илдә дүзахынлы бухар машынынын (И. Штумпф) гурашдырылмасы илә мүасир истилик енеркетика машынгајырмасынын әсаслары јарадылды. Металлуркија техникасы чох бөјүк сычрајышла инкишаф етди: електриклә әритмә собасы (В. Сименс), бору прокаты станы (Маннестман гардашлары) вә с. конструксија едилди. 19 әсрин 2-чи јарысында механизмләр кинематикасынын әсаслары јарадылды (Ф. Редтенбахер, Ф. Рөло вә б.). О. Мор, Г. Мүллер-Бреслау вә А. Фөппл материаллар мүгавимәти вә иншаат механикасы проблемләрини тәдгиг етдиләр.

19 әсрин 2-чи јарысында кеолокија вә чоғрафија елмләринин инкишафы давам едирди. Тәкчә А. әразиси јох, Асија вә Африканын бир сыра р-нлары да (чох вахт мүстәмләкәчилик мәгсәди илә) өјрәнилирди. Петрографијада оптика методларынын тәтбиги илә әлагәдар олараг сүхурларын тәбии систематикасы јарадылды (К. Розенбуш, Ф. Тсиркел вә б.). Көркәмли иглимшүнаслар (В. Кеппен, Е. Брикнер вә б.), кеологлар (Ј. Валтер вә б.) вә палеонтологларын (К. Тситтел вә б.) тәдгигатлары мүасир дөврә кечид мәрһәләсинин башланғычы олду.

19 әсрин ахырларында А. тәтбиги оптика саһәсиндә дүнја мәркәзинә чеврилди. Е. Аббе мүасир микроскоп нәзәријјәсинин әсасыны гојду, К. Тсејс бүтүн дүнјада шөһрәт газанмыш оптик чиһазлар истеһсалына башлады. Алман нәзәријјәчи физикләри 20 әсрин 1-чи јарысында А. елминин бу саһәсини дүнјада биринчи јерә чыхардылар. М. Планк истилик шүаланмасы спектриндә енержинин пајланмасы ганунуну (1900), А. Ејнштејн исә фотоеффектин әсас ганунуну кәшф етди вә *фотон* һаггында тәсәввүр јаратды (1905). Данимарка алими Н. Бор тәрәфиндән ирәли сүрүлән атом енержисинин квантланмасы принсипи 1913 илдә Ч. Франк вә Һ. Һертсин (Нобел мүкафаты, 1925) классик тәчрүбәләри илә тәсдиг едилди. 1905 илдә А. Ејнштејн хүсуси *нисбилик нәзәријјәсини*, 1916 илдә исә үмуми нисбилик нәзәријјәсини јаратды.

20 әсрин 1-чи јарысында бәрк чисимләр физикасы (П. Дебај, М. Борн, Ф. Блох вә б.), магнит һадисәләри (В. Һејзенберг, Блох, Һ. Бете вә б.) саһәсиндә тәдгигатлар кенишләнди. Атом вә нүвә физикасы (О. Һан, Л. Мајтнер, В. Мүллер, В. Боте, Һ. Һејкер вә б.), физики електроника (Х. Буш, В. Глазер, О. Шертсер вә б.), електрон оптикасы вә мүасир техники физиканын мүхтәлиф саһәләриндә мүһүм експериментал тәдгигатлар апарылырды. 20 әсрин әввәлләриндә техниканын билаваситә һәрби әһәмијјәти олан саһәләри, мәс., дирижаблгајырма вә тәјјарәгајырма, 30-чу илләрдә исә ракетгајырма инкишаф едирди. Техниканын јени саһәләри—әввәлчә тәтбиги електроника вә радиотехника, сонра исә телевизија техникасы инкишаф етмәјә башлады. Алман алимләри (М. Кнолл, Е. Руска, Е. Брүхе, Г. Иоһансон, М. фон Арденне) електрон микроскопу һазырладылар.

А.-да 20 әсрин 1-чи јарысында сахаридләрин гурулушу өјрәнилди (Е. Фишер), хлорофилин гурулушу вә терпенләрин структуру мүәјјәнләшдирилди (мүвафиг олараг Нобел мүкафаты лауреатлары Р. Вилштеттер, 1915 вә О. Валлах, 1910), D групу витаминләри тәдгиг едилди (А. Виндаус, Нобел мүкафаты, 1928). 1935 илдә B_2 витамини вә 1937 илдә А витамини синтез олунду (Р. Кун, Нобел мүкафаты, 1938), һормонлар өјрәнилди (А. Бутенандт, Нобел мүкафаты, 1939), пронтозил вә дикәр сулфамид препаратлары кәшф едилди (К. Домагк, Нобел мүкафаты, 1939), диен синтези методу ишләниб һазырланды (О. Дилс вә К. Алдер, Нобел мүкафаты, 1950) вә с.

Нәзәри кимја да инкишаф етдирилди. Әввәлчә Борун атом нәзәријјәси әсасында (В. Коссел, 1916), сонра исә квант механикасы әсасында (В. Һејтлер вә Ф. Лондон, 1927) кимјәви рабитә нәзәријјәси ирәли сүрүлдү.

Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра даш көмүр әсасында алынан синтетик мәһсуллар истеһсалына диггәт хүсусилә артды. 1921—23 илләрдә бензин алмаг мәгсәди илә көмүрүн каталитик һидрокенләшдирилмәси технолокијасы ишләниб һазырланды (Ф. Фишер, Х. Тропш; К. Бош, Ф. Беркиус—Нобел мүкафаты, 1931). Синтетик бензин истеһсалына көрә А. 1937 илдә дүнјада 1-чи јерә чыхды. Һәмин дөврдә тибб елми дә биолокија, үзви кимја вә физиканын наилијјәтләри әсасында сүр'әтлә инкишаф едирди. Чәрраһлыг, кардиолокија, психиатрија вә терапијанын мүхтәлиф саһәләри јүксәк сәвијјәдә иди. Бу дөврдә А.-да Јер елмләри саһәсиндә кеофизиканын инкишафы, хүсусилә сејсмолокијанын мејдана кәлмәси вә кеокимјанын тәшәккүлү мүһүм рол ојнајырды. Кеотектоникләр (Ф. Космат, А. Векенер, Р. Штауб, Х. Штилле, С. Бубнов Е. Краус вә б.) кеолокијада мүһүм үмумиләшдирмәләр етмишләр. Чоғрафија саһәсиндә бөјүк нәзәријјәчи алим вә сәјјаһ А. Һетнерин идејасы башга өлкәләрин дә чоғрафијашүнасларына тә'сир көстәрмишдир. Бу дөврдә ландшафтшүнаслыг инкишаф етдирилмиш (З. Пассарке вә б.), океанографик тәдгигатлар апарылмышдыр.

Фашизм диктатурасы дөврүндә А.-да нәзәри тәбиәтшүнаслыг тәнәззүл етмәјә башлады. Бир чох мәшһур алим ја өлкәни тәрк едир (А. Ејнштејн, М. Борн, Е. Шрединкер, Ч. Франк, О. Штерн, Л. Мајтнер, К. Вејл, Е. Нөтер, Ч. Нејман, Ф. Һабер, Р. Вилштеттер, Р. Голдшмидт вә б.), ја да өз фәалијјәтини кәскин сурәтдә мәһдудлашдырырды (Д. Һилберт, М. Планк, М. Лауе вә б.).

Плазма, електрон микроскопијасы, биолокија саһәләриндә тәдгигатлар давам етдирилирди. Әсас диггәт һәрби әһәмијјәтли тәдгигатлара верилирди 1939 илдә А.-да илк реактив авиасија мүһәррикләри, Фау-1 вә Фау-2 ракетләри (В. фон Браун) јарадылды, биолокијада «иргчилик кикијенасы» мејдана чыхды, *кеосијасәт* идејалары кениш јајылды. Алман елминин ән јахшы ән'әнәләри әсасында тәбиәтшүнаслығын мүһүм саһәләринин јени инкишафы јалныз А.-да фашист дөвләтинин сүгутундан сонра мүмкүн олду.

Ичтимаи елмләр.

Фәлсәфә. Дүнја фәлсәфи фикринин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмиш алман фәлсәфәси нәзәри характер дашымыш, мә'нәви һәјаты дәрин тәһлил етмишдир; битмиш бир систем јаратмаға мејл алман философларынын чохуна хас олан чәһәтдир.

А.-да фәлсәфәнин илк формасы олан орта әср *схоластикасы* феодализм гурулушуна һагг газандырырды. Ортодоксал католик схоластикасына гаршы, хүсусән Ј. Штернгассе вә Д. Фрејберглинин тә'лимләриндә өз тә'сирини көстәрән *аверроизм* дурурду. Орта әср фәлсәфәсиндән јени дөвр фәлсәфәсинә кечид дөврүнү тәмсил едән Кузалы Николај белә нәтичәјә кәлмишдир ки, тәчрүбә вә фәһм сонлу дүнја һаггында билик верир, лакин сонсузлуг (аллаһ) әксликләрин ујғунлугларыны анламаға гадир олан билаваситә руһи мүшаһидә јолу илә дәрк едилә биләр. Әксликләрин ујғунлуғу һаггында тә'лим сонралар алман фәлсәфәсиндә диалектиканын инкишафына өз тә'сирини көстәрмишдир.

А.-да Реформасија анлајышы Т. Мүнтсерин ингилаби тә'лиминдә инкишаф етдирилмишдир; онун пантеизми әслиндә атеизм илә говушурду.

Јени јаранан алман буржуазијасы Авропанын дикәр өлкәләринин буржуазијасына нисбәтән зәиф олуб, һәлә һакимијјәтә кәлмәмишдән ингилабилијини итирмишди, «...мүһафизәкарлара гаршы ингилабчы, ингилабчылара гаршы мүһафизәкар иди» (Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, сәһ. 45). Бу сәбәбдән А.-да идеалист чәрәјанлар кениш јајылмышды. 17 әсрин 2-чи јарысы—18 әсрдә алман фәлсәфәси *Маарифчиликлә* сых әлагәдә инкишаф едирди Бу дөврүн көркәмли нүмајәндәләри Лејбнитс, Лессинг вә б. олмушлар. Лејбнитс 17 әср фәлсәфәсиндәки ики истигамәти—*емпиризм* вә *расионализми* барышдырмаға чалышырды.

А.-да фәлсәфи фикрин там бир инкишаф дөврүнү (18 әсрин 2-чи јарысы—19 әсрин 1-чи јарысы) мүрәккәб вә зиддијјәтли классик алман фәлсәфәси тәшкил едир. Бу фәлсәфәнин баниси И. Кант дуалист (бах *Дуализм*) мөвге тутса да, фәлсәфәни материалист вә диалектик мүддәаларла зәнкинләшдирмишдир. Артыг 19 әсрин әввәлиндә Кант фәлсәфәси А.-да һаким иди. Кантын идејаларыны И. Фихте, Ф. Шеллинг инкишаф етдирирдиләр.

Алман философу К. Һекел фәлсәфәни метафизик мәһдудлугдан хилас етди вә илк дәфә диалектиканын ганун вә категоријаларыны ишләјиб һазырлады. Лакин Һекел метафизикадан там хилас ола билмәди, өзүнүн диалектик методуну идеалист системинә гурбан верди. Л. Фејербах Һекел идеализмини кәскин тәнгид едәрәк, материализми бәрпа вә инкишаф етдирди.

А.-да 1848—49 илләр ингилабынын мәғлубијјәтиндән сонра алман буржуа фәлсәфәсиндә пессимизм, *агностисизм*, *иррасионализм* вә с. чәрәјанлар јаранды.

19 әсрин 40-чы илләриндә А.-да марксизмин мејдана кәлмәси фәлсәфәдә ингилаби чеврилиш олду (бах *Марксизм-ленинизм*). К. Маркс вә Ф. Енкелс «Мүгәддәс аилә», «Алман идеолокијасы», «Фәлсәфә јохсуллуғу», «Коммунист Партијасынын Манифести», «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир», «Гота програмынын тәнгидинә даир», «Капитал», «Тәбиәтин диалектикасы», «Анти-Дүринг» вә с. әсәрләриндә дүнја пролетариатынын ингилаби мүбаризә тәчрүбәсини, тәбиәтшүнаслығын наилијјәтләрини үмумиләшдирәрәк, фәлсәфәдә ингилаби чеврилиш олан *диалектик материализми* вә *тарихи материализми* јаратмышлар. 60-чы илләрдә алман фәһләси Иосиф *Дискен* диалектик материализмин бир сыра мүһүм мүддәасыны мүстәгил шәрһ етмишдир.

19 әсрин ахырларында *неокантчылыг*, јени һекелчилик јаранды. А.-да јункерчи-буржуа империализминин јаранмасы илә фәлсәфә саһәсиндә гаты милләтчи идејалар күчләнди. Ф. Нитсшенин «һәјат фәлсәфәси», Е. Махын вә Р. Авенариусун емпириокритисизми, В. Шуппенин вә И. Ремкенин имманент фәлсәфәси, Х. Фајхинкерин фиксионализми вә с. мүртәче чәрәјанлар сонралар фашист идеолокијасынын идеја мәнбәләринә чеврилди.

19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә А.-да марксизмин јајылмасында В. Либкнехт, А. Бебел вә Ф. Мерингин бөјүк ролу олмушдур. Ф. Меринг әсәрләриндә *вулгар материализмә*, волјунтаризмә, неокантчылыға гаршы чыхмышдыр. 20 әсрин әввәлләриндә Р. Лүксембург, К. Либкнехт вә Е. Телман тәфтишчилијә вә оппортунизмә гаршы фәал мүбаризә апармыш, К. Сеткин фәлсәфәдә Ленин мәрһәләсини мүдафиә етмишдир. А.-да марксизм фәлсәфәсинин инкишафында милләтчилијә, иргчилијә вә фашизмә гаршы идеја мүбаризәсинин мүһүм әһәмијјәти олмушдур.

Тарих елми. 11—13 әсрләр алман феодал тарихшүнаслығында Титмар, Һелмолд вә б.-нын салнамәләри мүһүм јер тутур. Антик вә орта әсрләр јазылы абидәләринин топланмасы вә нәшри саһәсиндә 15—16 әсрләр алман һуманист тарихшүнаслығы нүмајәндәләринин (Ј. Вимфелинг, Беат Ренан, Авентин, С. Франк) хидмәти бөјүкдүр. Тәрәгги нәзәријјәсинин универсал үмумдүнја-тарихи һадисә кими шәрһиндә алман маарифчи тарихшүнаслығынын 18 әср — 19 әсрин әввәлләриндә мүһүм ролу олмушдур. Алман алимләри антик мәдәнијјәтин өјрәнилмәси саһәсиндә јени, тәнгиди методун баниләри олду. Классик алман фәлсәфәсинин нүмајәндәләри (хүсусилә И. Һердер вә К. Һекел) тәрәгги вә тарихи инкишаф һаггындакы тәсәввүрләри хејли кенишләндирдиләр. Алман буржуа-милли тарихшүнаслығы (Ф. Шиллер, Һ. Луден вә б.) инкишаф етди: тарихшүнаслыгда мүртәче дворјан-јункер истигамәти һаким мөвге тутду. Тарих елминин тәшкили вә тәдгигат техникасынын сәвијјәсинә көрә А. 19 әсрин 2-чи рүбүндән башлајараг дикәр өлкәләри керидә гојду. 19 әсрин 1-чи јарысында буржуа тарихшүнаслығында бу һаким истигамәтә гаршы дуран вә бир чох мәсәләдә Маарифчилик ән'әнәләрини давам етдирән әсас чәрәјан Һејделберг (чәнуби алман) мәктәби иди. Бунунла белә, бу чәрәјана мәнсуб тарихчиләр (Ф. К. Шлоссер, Г. Кервинус, К. Роттек вә б.) орта әсрләри тәнгид едир, маарифчилији вә еркән буржуа ингилабларыны мүсбәт гијмәтләндирирдиләр. В. Тсиммерман А.-да кәндли мүһарибәсинин (1524—26) тарихини рәғбәтлә, демократик мөвгедән ишыгландырмышды.

К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән тарихи материализмин јарадылмасы тарих елминдә әсл ингилаб олду. К. Маркс вә Ф. Енкелс алман тарихшүнаслығында марксист истигамәтин баниләри идиләр.

19 әсрин 50—60-чы илләриндә алман тарихшүнаслығы үчүн Пруссијанын башчылығы илә А.-ны «јухарыдан» бирләшдирмәк, ингилаби вә демократик һәрәката дүшмәнчилик, давакар милләтчилик руһу характерик иди. Бунунла белә, тарих елми хејли тәрәгги етди. 19 әсрин 2-чи јарысында чохчилдли әсәрләрин нәшринә башланды. Т. Нөлдекенин әсәрләри Гуранын елми сурәтдә өјрәнилмәсинин башланғычы олду. Гәдим Рома тарихинин ишләниб һазырланмасында Т. *Моммзен* мүһүм рол ојнады. 19 әсрин 60-чы илләриндә К. Маурерин јаратдығы *ичма нәзәријјәси* орта әсрләр тарихинин өјрәнилмәсиндә бөјүк наилијјәт иди. 70—80-чи илләрдә тарихшүнаслыгда позитивизмин тә'сири күчләнди, игтисади проблемләрә диггәт артды. 20 әсрин әввәлләриндә панкерманист тарихчиләрин (Д. Шефер, Г. Белов вә б.) милитарист, империалист вә гаты милләтчи консепсијаларынын тә'сири күчлү иди. Мүртәче буржуа тарихшүнаслығынын ифшасында, фәһлә һәрәкаты тарихинин, К. Марксын һәјат вә јарадычылығынын өјрәнилмәсиндә алман марксист тарихшүнаслығынын көркәмли нүмајәндәси Ф. *Мерингин* мүһүм хидмәти олду. Бу дөврдә, әсасән, марксист мөвгедән јазылмыш бир сыра әсәр мејдана кәлди. Лакин алман с.-д. һәрәкатында оппортунизмин күчләнмәси тарихи консепсијалара да кетдикчә даһа чох мәнфи тә'сир көстәрирди. Фашист диктатурасы (1933—45) дөврүндә јункер вә буржуа тарихшүнаслығынын мүртәче ән'әнәләри фашист идеолокијасына хидмәт етди.

Марксист тарихшүнаслығында (В. *Улбрихтин* вә АКП-нин дикәр хадимләринин әсәрләриндә) алман фәһлә һәрәкаты вә АКП тарихинин, А. тарихиндә демократик ән'әнәләрин өјрәнилмәсинә вә фашизмин маһијјәтинин ифшасына әсас диггәт јетирилирди.

Игтисадијјат елми. А.-да игтисадијјат елминә онун тарихи-игтисади инкишаф хүсусијјәтләри күчлү тә'сир көстәрмишдир. 17—18 әсрләрдә *камералистика* инкишаф етмиш, лакин Инкилтәрәдәки *меркантилизмин* нәзәри сәвијјәсинә чатмамышды. А.-да буржуа сијаси игтисады *вулгар сијаси игтисад* кими инкишаф етмишди. 19 әсрин 1-чи јарысында А.-да буржуа игтисади фикрин инкишафына Ф. Листин бөјүк тә'сири олмушдур. К.т.-да капитализмин инкишафынын Пруссија јолу нәзәријјәсини И. Г. Түнен вермишдир. 19 әсрин 40—50-чи илләриндә вулгар сијаси игтисадын көһнә *тарихи мәктәби*, сонралар исә *јени* (*кәнч*) *тарихи мәктәби* јаранмышды.

Сијаси игтисадда ингилаби чеврилиши К. Маркс вә Ф. Енкелс етдиләр. Онларын игтисади тә'лими марксизм-ленинизмин әсас тәркиб һиссәләриндән биринә чеврилмишдир. Алман буржуа игтисадчылары арасында *протексионизм* идејасы үстүн јер тутурду. Буржуа игтисади реформизм идејасы *катедер-сосиализм* нүмајәндәләри тәрәфиндән кениш тәблиғ едилирди. «*Дөвләт сосиализми*» адланан идејаны һәм бир чох буржуа игтисадчылары, һәм дә фәһлә һәрәкатында оппортунист мејлли бир сыра хадим (Ф. Лассал) тәблиғ едирди. 19 әсрин ахырларындан башлајараг А.-нын игтисади фикриндә сосиал-демократијанын реформист, ревизионист чәрәјанынын бахышлары мүһүм јер тутурду. Ревизионист игтисади консепсијалара гаршы Р. Лүксембург ардычыл мүбаризә апармышдыр.

Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра буржуа сијаси игтисадында марксист игтисади тә'лиминә алтернатив ирәли сүрмәк, капитализмин јени тәзаһүрүнү (империализм мәрһәләсини) шәрһ етмәк чәһдләри көстәрилди; ичтимаи-һүгуги вә ичтимаи-органик чәрәјанлар мејдана кәлди. А.-да фашизм һөкмранлығы дөврүндә буржуа игтисади тәчрүбәсинин тәләбатыны өдәјә билән вә ејни заманда фашист тәблиғатына там ујғун кәлән игтисади нәзәријјә јаранмамышды. Буржуа сијаси игтисадынын сәвијјәси ашағы иди. Бу дөврдә јаранан вә тә'сирсиз галан неолиберал чәрәјаны мүһарибәдән сонракы Гәрби Алманијада бөјүк рол ојнады.

Һүгуг елми. А.-да һүгуг елминин илаһијјатдан ајрылмасы вә ихтисаслашдырылмыш билик саһәси кими тәшәккүлү *Рома һүгугунун ресепсијасы* просеси илә бағлыдыр. 17 әсрин 2-чи јарысы—18 әсрдә А.-да һүгуги фикир маарифчилик идејалары тә'сири алтында олмушдур. Һүгуг елмини фәлсәфәнин тәркиб һиссәси һесаб едән

И. Кант вә К. Һекелин әсәрләриндә һүгуг мәсәләләринә мүһүм диггәт верилирди. 19 әсрин 1-чи јарысында А.-да һүгуг елминдә феодализмин мөвгеләрини мүдафиә едән *тарихи һүгуг мәктәбинин* тә'сири гүввәтли олмушдур. Бу дөврдә јаранмыш романистләр, јахуд пандектистләр вә керманистләр чәрәјанларынын мүбаризәси А.-да һүгуги фикрин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрди. 19 әсрин ахыры—20 әсрин әввәлләриндә һүгуги-фәлсәфи вә һүгуги-сосиоложи тәмајүллү јени мәктәбләр мејдана кәлди. 20 әсрин әввәлләриндә А.-да инһисарларын вә јункерләрин тәчавүзкар-милитарист хәттинә бәраәт газандырмаг мәгсәди илә «әсл алман һүгугунун» үстүнлүјү идејасындан, һүгугун зоракылыг вә ичтимаи дарвинизм категоријалары илә шәрһиндән, шовинист мејлли психоложи һүгуг консепсијаларындан ибарәт идеоложи комплекс јаранды. Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра бу комплекс һәмин дөврдә јаранмыш дикәр мүртәче тә'лимләрлә бирликдә фашист А.-сынын рәсми сијаси-һүгуг идеолокијасынын тәркиб һиссәси олду. Ирги һүгуг, «рәһбәрин ирадәси һүгугу», «алман һүгуг гајдасынын үстүнлүјү» идејаларыны е'лан едән фашист һүгуг елми пасист зоракылығына, инсана гаршы нифрәтә, ишғалчылыг мүһарибәләринә бәраәт газандырырды. Онун бир чох нүмајәндәси сонралар АФР-дә фәалијјәтини давам етдирмишди.

Әдәбијјатшүнаслыг. Әдәбијјатшүнаслыг Маарифчилик дөврүндә тәшәккүл тапмаға башламышдыр. Г. Е. Лессинг реалист естетика вә әдәби тәнгидин әсасыны гојмуш, И. Г. Һердер тарихилик принсипини ирәли сүрмүш, халг поезијасыны әдәбијјатын мәнбәји һесаб етмишдир. А. Арним, К. Брентано, *Гримм гардашларынын* фәалијјәти халг јарадычылығы илә бағлы иди. 19 әсрин 30-чу илләриндә *мәдәни-тарихи мәктәб* јаранды. Фејербахчы К. Һетнер мүчәррәд естетикаја гаршы мүбаризә апарырды. 80-чи илләрдә позитивизмә әсасланан филолокија мәктәби (В. Шерер) јаранды. 20 әсрин әввәлләриндә позитивизмин вә тарихи материализмин әлејһинә чыхан, тарихилијә интуитив, һисси мүнасибәтә әсасланан мә'нәви-тарихи мәктәб мејдана кәлди (В. Дилтеј, Ф. Гундолф вә б.). А. Бартелс, Ј. Надлер вә б. әдәбијјаты фашизм идејаларына табе етдирмәјә чалышырдылар. Јалныз антиимпериалист мөвге вә билаваситә марксизмлә бағлылыг әдәбијјат нәзәријјәсинин вә әдәби һадисәләрин тарихи-елми тәһлилинин зәнкинләшмәсинә имкан јаратды (Һ. вә Т. Манн, В. Бенјамин). Илк нүмунәләри К. Маркс, Ф. Енкелс тәрәфиндән јарадылан марксист әдәбијјатшүнаслығыны сонралар Ф. Меринг, К. Сеткин, Р. Лүксембург инкишаф етдирдиләр. И. Р. Бехер, Б. Брехт, А. Зекерс вә б. сосиалист реализми нәзәријјәсини даһа да зәнкинләшдирдиләр.

Дилчилик. 15—16 әсрләрдә латын вә алман дилләриндә мәктәб лүғәтләри, грамматикалар тәртиб олунду 17—18 әсрләрдә алман дилинин норматив грамматикалары вә лүғәтләри јарадылды, алман әдәбијјатынын гәдим абидәләри нәшр едилди, диалект материаллары топланылды. 19 әсрдә мүгајисәли-тарихи дилчилик инкишаф етди (Ф. Бопп, Ј. Гримм). Ф. Дитс роман дилләринин мүгајисәли грамматикасынын, И. Тсејс исә келтшүнаслығын әсасыны гојдулар. Дилә просес, фәалијјәт кими бахан В. Һумболдтун көрүшләри дилчилијин инкишафына мүһүм тә'сир көстәрди. 19 әсрин 50—60-чы илләриндә дилчиликдә натурализм (А. Шлејхер), кәнч грамматикләр мәктәби (К. Паул) вә с. чәрәјанлар инкишаф етди. И. Шмеллер, И. Винтеллер алман диалектләринин елми тәдгигинин әсасыны гојдулар. Сонралар бу иши Г. Венкер, Ф. Вреде вә б. давам етдирдиләр. Ф. Енкелсин јарымчыг галмыш «Франк диалекти» әсәри принсипиал әһәмијјәтә малик иди. К. Маркс вә Ф. Енкелс ајры-ајры әсәр («Алман идеолокијасы») вә мүлаһизәләриндә дилин материалист анлајышыны вермиш, онун практик шүур, әмәк просесиндә јаранмыш ичтимаи үнсијјәт васитәси олмасы нәзәријјәсини ирәли сүрмүшләр.

Әдәбијјат. Алман әдәбијјатынын дөврүмүзәдәк кәлиб чатмыш ән гәдим јазылы абидәси «Һилдебрант нәғмәси» (тәгр. 810 ил) гәһрәманлыг епосудур. Халг гәһрәманлыг епосунун сон редактәси 12—13 әсрләрә аиддир («*Нибелунг нәғмәләри*», тәгр. 1200 вә с.). Шпилманларын (халг актјор вә чалғычылары) јарадычылығы да бу дөврдә јеткинләшмишди («Крал Ротер», «Орендел», «Һерсог Ернст» епик поемалары вә с.). Феодализм дөврүндә (11—15 әсрләр) чәнкавәрлик әдәбијјаты инкишаф етмишди; ән мараглы нүмунәләри Һартман фон Ауенин (тәгр. 1170—тәгр. 1210) «Заваллы Һенрих», Волфрам фон Ешенбахын (тәгр. 1170—тәгр. 1220) «Парсифал», Страсбурглу Готфридин (12—13 әсрләр) «Тристан вә Изолда» әсәрләри иди. Шәһәрләрин инкишафы илә әлагәдар бүркер әдәбијјаты јаранды. Шванк (ләтифә), мејстерзанг (уста нәғмәләри), мистерија, фастнахтшпил (халг драмы) бүркер әдәбијјатынын әсас жанрлары иди.

Интибаһ дөврүндә алман әдәбијјаты *Реформасија* вә кәндли үсјанларынын тә'сири илә инкишаф етди. Улрих фон *Һуттен*, *Роттердамлы Еразм*, С. Франк (1499—1542) вә б. һуманистләр католик килсәсинә, феодал ағалығына гаршы чыхдылар. Реформасија рәһбәри М. *Лутерин* дини мәктублары алман бәдии нәсринин инкишафында мүһүм рол ојнады. Кәндли мүһарибәси нәғмәләри А. әдәбијјатында ингилаби сәһифәләр ачды. Кәндли һәрәкатынын башчысы Т. Мүнтсерин (1475—1536) әсәрләриндә, дини шәкилдә дә олса, А. да илк дәфә коммунист идеаллары тәблиғ олунмушдур. С. Брант (1457—1521), Һ. Сакс (1494 — 1576), И. Фишарт (1546 —90) вә б. 16 әсрдә алман әдәбијјатынын һуманист ән'әнәләрини давам етдирдиләр. «Һәким Фауст», «Тил Ејленшпикел» вә с. алман «халг китаблары» да бу дөврдә јаранмышдыр. 17 әсрдә *Отузиллик мүһарибә (1618—48)* нәтичәсиндә әдәбијјат мүәјјән тәнәззүлә уғраса да, әдәби просес давам едирди. М. Опитс (1597—1639) дәбдәбәли *барокко* поезијасы әлејһинә чыхараг, классисизм принсипләрини мүдафиә едир, алман дилинин тәмизлији уғрунда мүбаризә апарырды. Ф. фон Логау (1604—55) сатирик ше'рләр, Һ. Ј. К. Гриммелсһаузен (1621—76) халг руһуну ифадә едән «Симплисиссимусун сәркүзәштләри» адлы мәшһур романыны јазмышды. А. Грифиус (1616—64) пјесләриндә мүһарибәни писләјирди.

18 әсрдә алман әдәбијјаты Маарифчилик идејаларынын тә'сири илә инкишаф едирди. Тәнгидчи И. Х. Готшед, Ф. Г. *Клопшток*, К. М. Виланд (1733—1813), «Фыртына вә тәзјиг» әдәби чәрәјанынын нүмајәндәләри И. Г. Һердер (1744—1808), М. Ф. Клинкер (1752—1831), К. Ф.Д. Шубарт (1739—91), Ј. Ленс (1751—92) вә б. А.-да Маарифчилијин әсас нүмајәндәләри олмушлар. Алман әдәбијјатынын «гызыл дөврү» Г. Е. *Лессинг*, И. В. *Көте* вә Ф. *Шиллерин* ады илә бағлыдыр. Г. Е. Лессинг «Емилија Галотти», «Мүдрик Натан» драмлары, «Һамбург драматуркијасы» адлы нәзәри әсәри илә милли реалист алман әдәбијјатынын әсасыны гојмушдур. И. В. Көтенин, Ф. Шиллерин јарадычылығы 18—19 әсрләр алман әдәбијјатыны јүксәк һуманизм вә мүтәрәгги идејаларла зәнкинләшдирмишдир.

Бөјүк Франса ингилабы алман әдәбијјатынын инкишафына тә'сир көстәрди. 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлләриндә романтизм инкишаф етди. А. әдәбијјатында романтизмин сәләфи *Жан Пол Рихтердир*. А. Шлекел (1767—1845), Ф. Шлекел (1772—1829), Ф. *Новалис*, Л. Тик (1779—1853), Л. Уланд (1787—1862) вә б. романтикләр орта әсрләри, патриархал һәјат тәрзини, дини идеализә едирдиләр. Мүтәрәгги романтикләрдән И. Һөлдерлин (1770—1843), Ј. вә В. *Гримм гардашлары*, А. *Шамиссо* вә Е. Т. А. *Һофманын* әсәрләриндә демократик мејлләр ифадә олунмушдур. Лакин Һофманын јарадычылығында мүәјјән зиддијјәтләр дә нәзәрә чарпырды.

19 әсрин 30-чу илләриндә буржуа-демократик һәрәкаты күчләнди. «*Кәнч Алманија*» групуна дахил олан Л. Бөрне (1786—1837), К. *Гутсков*, К. Иммерман (1796—1840), Һ. Лаубе (1806—84), көркәмли ингилабчы-демократ К. *Бүхнерин* јарадычылығы мүтәрәгги ичтимаи мејлләрлә әлагәдар иди. Һ, *Һејне* азадлыг вә инсанпәрвәрлик идејаларыны тәрәннүм едирди. 40-чы илләрдә әдәбијјатда сосиалист идејалары јајылырды. К. Марксын рәһбәрлик етдији «Јени Рејн гәзети» әтрафында топлашан шаирләр (К. *Һервег*, Ф. *Фрејлиграт*, К. *Вејерт*) фәһлә синфинин талејини елми сосиализм мөвгеләриндән экс етдирирдиләр. 1848—49 илләр ингилабынын мәғлубијјәти алман әдәбијјатынын инкишафына ағыр зәрбә вурду. Лакин Ф. Рөјтер (1810—74), Т. Шторм (1817—88), Т. Фонтане (1819—98), В. Поленте (1861—1903), М. Кретсер (1854—1940), К. *Һауптман* јарадычылығларына натурализмин тә'сиринә бахмајараг, реализм ән'әнәләрини давам етдирирдиләр. 19 әсрин сонунда фәһлә һәрәкатынын тә'сири илә пролетар әдәбијјаты вә әдәби тәнгиди инкишаф етди (Р. Швејхел, 1821—1907; Ф. *Меринг* вә б.). Ф. Нитсшенин антиһуманист фәлсәфәсинин тә'сири илә неокласисизм, неоромантизм, символизм әдәби чәрәјанлары јајылды (С. Кеорке, 1868—1936; Д. фон Лилијенкрон, 1844—1909 вә б.). 20 әсрдә декадентлик вә натурализм илә мүбаризәдә тәнгиди реа-

лизм јаранды вә мөһкәмләнди (Т. *Манн*, Һ. *Манн*, Л. *Фејхтванкер*, Б. *Келлерман*, Л. *Франк* вә б.). Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә вә сонракы илләрдә *експрессионизм* инкишаф етди. Бу чәрәјанын капитализмә дүшмән мүнасибәт бәсләјән нүмајәндәләри (И. *Бехер*, К. *Кајзер*, Е. Мүзам, В. Һазенклевер вә б.) милитаризм вә шовинизм әлејһинә чыхыш едирдиләр. 20-чи илләрдә тәнгиди реалистләр Е. М. *Ремарк*, Һ. *Фаллада* вә б. әдәби фәалијјәтә башладылар.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра алман әдәбијјатында сосиалист реализми инкишаф етди (И. Бехер, Б. *Брехт*, Ф. *Волф*, Л. *Ренн*, В. *Бредел*, Е. *Вајнерт* Һ. *Мархвитса*, А. *Зекерс* вә б.).

Фашистләр һакимијјәтә кәлдикдән сонра мүтәрәгги јазычыларын бир чоху өлдүрүлдү, бә'зиләри исә һәбс олунду. Дүнјанынән көркәмли јазычыларынын, о. чүмләдән Һ Һејненин әсәрләри тонгалларда јандырылды. Т. Манн, Һ. Манн, Л. Фејхтванкер, Е. М. Ремарк, Л. Франк, А. Свејг, И. Бехер, Б. Брехт, В. Бредел, Е. Вајнерт, А. Зекерс вә б. јазычылар мүһачирәтә кедәрәк, фашизм әлејһинә, демократија вә сосиализм уғрунда мүбаризәни давам етдирдиләр. Мүгавимәт һәрәкатында иштирак едән шаирләр (А. Һаусһофер вә б.) алман әдәбијјаты тарихинә гәһрәманлыг сәһифәләри јаздылар.

1949 илдән АДР вә АФР әдәбијјатларынын мүстәгил инкишафы башлајыр. И. В. Көтенин «Фауст», «Кәнч Вертерин изтираблары» әсәрләри, Ф. Шиллерин пјесләри, Һ. Һејненин ше'р вә поемалары, К. Һауптман; Л. Фејхтванкер, Е. М. Ремарк вә б.-нын бә'зи әсәрләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Тәсвири сәнәт вә ме'марлыг. Тәсвири сәнәт. А. әразисиндән Палеолит (гадын һејкәлчикләри, ојма нахышлы һејван фигурлары), Неолит (керамика, инсан вә һејван фигурлары, мегалитик сәрдабалар вә с.), Тунч вә Дәмир дөврләринә (керманларын, келтләрин, иллиријалыларын, славјанларын инчәсәнәти) аид инчәсәнәт абидәләри тапылмышдыр. Мүстәгил алман инчәсәнәти орта әсрләрдә формалашмышдыр. Христиан еһкамларынын, антик вә Бизанс мәдәнијјәти елементләринин мәнимсәнилмәси 8—9 әср Каролингләр инчәсәнәтинин характерини мүәјјәнләшдирмишдир (сүмүкдә бәдии ојма, миниатүр). 13—14 әсрләр алман готикасынын чичәкләнмә дөврүдүр (Бамберг, Наумбург килсәләриндәки һејкәлләр). Интибаһ дөврүндә јаранан һуманист руһлу дүнјәви инчәсәнәт (С. Лохнер, Л. Мозер, М. Шонһауер вә б.) 16 әсрдә А. Дүрерин бојакарлыг вә графикасында, Һ. Һолбејнин портретләриндә, А. Алтдорферин мәнзәрәләриндә, А. Крафтын, П. Фишерин һејкәлтәрашлығында, хүсусән Л. Кранахын әсәрләриндә јүксәк сәвијјәјә чатмышды. Узун мүддәт давам едән дурғунлугдан сонра 18 әсрин әввәлләриндә А.-да барокко вә рококо үслубу инкишаф етмишди. Е. К. вә К. Д. Азам гардашларынын декоратив сәнәтиндә, илк Мејсен чиниләриндә вә И. М. Динглинкерин зәркәрлик мә'мулатларында бу үслублар хүсусилә габарыг нәзәрә чарпырды.

1848—49 илләр ингилабы дөврүндә Дүсселдорф мәктәби рәссамларынын јарадычылығы мүбариз демократик мәзмун кәсб етмишди (И. П. Һазенклеверин вә К. В. Һүбнерин кәскин ичтимаи-тәнгиди әсәрләри, К. Ф. Лессингин тарихи таблолары). 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә графикләрдән Һ. Балушек, Һ. Силле пролетар һәјатындан рәсмләр јарадырдылар. Алман ингилаби инчәсәнәтинин көркәмли нүмајәндәси К. Колвитс истисмар вә мүһарибә әлејһинә чыхыш едирди. Реалист ән'әнә һејкәлтәрашлыгда да сахланылырды (К. Колбе, Р. Синтенис).

20 әсрин әввәлләриндә А.-да *експрессионизм* јаранмыш (Е. Нолде, М. Пехштејн вә б.-нын јарадычылығында), абстракт сәнәт инкишаф етмишди (В. Баумајстер, һејкәлтәраш Р. Беллинг). Фашист диктатурасы дөврүндә Е. Барлах, К. Колвитс, О. Накел кими мүтәрәгги рәссамлар кизли шәраитдә ишләмиш, һуманизм идеалларына садиг галмышлар.

Ме'марлыг. Керман мәдәнијјәтинин чичәкләнмә дөврү ерамызын 1-чи миниллијинә аиддир (каркас евләр, мә'бәдләр вә с.). Антик вә Бизанс ме'марлығынын тә'сири илә Каролингләр дөврүнүн әзәмәтли даш ме'марлығы јаранмыш (Ахендә сарај капелласы, тәгр. 798—805 илләр, Фулдада Санкт-Михаел килсәси, тәгр. 820—22), ән'әнәви ағач ме'марлығы инкишаф етмәјә башламышдыр. 10 әсрдә А. ме'марлығында јаранан роман үслубу 11—13 әсрләрдә формалашмышдыр (Марија-Лах килсәси, 1093—1156; Шпејер, Мајнтс, Вормс, Бамберг, Наумбург вә с. ш.-ләрдәки килсәләр, 11—13 әсрләр). 13—15 әсрләрдә готик үслуб инкишаф етмишди (Көлн, Рекенсбург, Улмдакы әзәмәтли шәһәр килсәләри вә с.). 16 әср А. ме'марлығына Интибаһ дөврүнүн ме'марлыг принсипләри тә'сир көстәрмишдир. К. В. Кнобелсдорф, Ф. В. Ердмансдорф вә К. Г. Ланғһансын биналарында Маарифчилик һәрәкаты илә бағлы 18 әср классисизминә кечид дөврүнүн әламәтләри вар. 18 әсрин 1-чи јарысындан сарај вә килсә ме'марлығында јүксәлиш дөврү башланмышды. Бу дөврдә барокко үслубунда тикилмиш биналар чох вахт рококо үслубуна хас елементләрлә бәзәдилирди; чәнуб кнјазлыгларында И. Б. Нејман, Саксонијада М. Д. Пөппелман, Пруссијада А. Шлүтер кими көркәмли ме'марлар јетишмишди. 19 әсрин әввәлләриндә ичтимаи биналарын (театр, музеј вә с.) иншасы кенишләнирди; сәнајенин сүр'әтли инкишафы илә әлагәдар А. габагчыл иншаат техникасы (метал, бетон конструксијалары) мәркәзләриндән биринә чеврилмишди. Күтләви тикинтиләрдә модерн үслубуна мејл артырды (А. Мессел, Һ. Мутезиус). 20 әсрдә конструктивизм вә функсионализм чәрәјанлары јајылмышды (П. Беренс, Һ. Пөлсиг, В. Гропиус, Л. Мис ван дер Рое, Б. Таут вә б.).

Фашист диктатурасы дөврүндәки ме'марлыгда псевдокласика әсас јер тутурду. Фашизмин сүгутундан сонра алман инчәсәнәтиндә демократик ән'әнәләр, башлыча олараг, АДР-дә инкишаф етмәјә башлады.

Мусиги. Орта әср јазылы абидәләри (әсасән, «Нибелунг нәғмәләри» дастаны) вә тәсвири сәнәт нүмунәләри алманларын гәдим мусиги мәдәнијјәтинә малик олдуғуну көстәрир. Мусиги мәишәтдә, һәрби јүрүшләрдә бөјүк рол ојнамышдыр. Ов, дөјүш шејпурлары («лур») вә лирајабәнзәр аләтләр кениш јајылмышды. А. мусигиси гоншу халгларын, о чүмләдән славјан халгларынын мусиги сәнәти илә әлагәдә инкишаф етмишдир. Католик килсәси дүнјәви мусигини тә'гиб етдијиндән бу мусиги јалныз фолклорда, шпилман вә вагантларын јарадычылығында јашамышдыр. 12—13 әсрләрдә миннезинкерләр, 14 әсрдән исә мејстерзинкерләр сәнәти (көркәмли нүмајәндәси Һ. Саксдыр) јаранды. 15—16 әсрләрдә вокал вә вокал-инструментал мусиги әсас јер тутурду.

16 әсрдә Кәндли мүһарибәси вә Реформасија халг маһны јарадычылығынын јүксәлишинә сәбәб олмуш, протестант хоралы јаранмышды. Бу хоралын ән јахшы мелодијалары халг мусигисинә кечмиш, бә'зиләри исә дөврүн ингилаб һимнинә чеврилмишди. Отузиллик мүһарибә (1618—48) алман мәдәнијјәтинин үмуми инкишафыны ләнкитсә дә, бу дөврдә бир сыра мәшһур мусигичи јетишмиш, бәстәкар Һ. Шүтс илк алман операсы («Дәфнә», 1627) вә балетини («Орфеј вә Евридика», 1638) јаратмышдыр. Полифоник мусиги саһәсиндә ишләјән органчы-бәстәкарлардан Д. Букстеһуде, И. Пахелбел, К. Бөм вә б.-нын јарадычылығы алман мусигисинин инкишафында әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. И. С. Бахын јарадычылығы мүхтәлиф мусиги жанрларыны әһатә етмиш, алман милли мәдәнијјәтинин мөһкәмләнмәсиндә мүһүм амилләрдән бири олмушдур. И. С. Бах полифонија сәнәтини јүксәк сәвијјәјә галдырмыш, зәнкин халг мусигиси ән'әнәләринә әсасланараг өзүндән әввәлки вә мүасир бәстәкарларын наилијјәтләрини үмумиләшдирмиш, мусиги сәнәтинин образлы ифадә васитәләрини кенишләндирмишдир. Алман мусиги мәдәнијјәтиндә К. Ф. Һенделин јарадычылығы, хүсусилә опера вә ораторијалары әсас јерләрдән бирини тутур.

18 әсрин 2-чи јарысында шәһәр мәишәтиндә маһны-романс жанры кениш јајылмыш, зингшпилин (комик опера нөвү) инкишафына зәмин јаратмышды. Бу дөврдә А. мусигисиндә «Фыртына вә тәзјиг» әдәби чәрәјанына јахын чәрәјанлар јаранмышды (К. Ф. Е. Бах, Ј. вә К. Стамитс, К. Каннабих вә б.-нын јарадычылығы). Көһнә Вјана мәктәби Манһејм мәктәби илә бирликдә *Вјана классик мәктәбинин* сәләфи һесаб олунур. Вјана классик мәктәбинин инкишафынын сон мәрһәләси алман мусигисинин көркәмли нүмајәндәси Л. Бетһовенин јарадычылығы илә бағлыдыр.

19 әсрин әввәлләриндә А. мусигисиндә романтизм чәрәјаны кениш јајылмышды. К. М Веберин «Азад атычы» операсы демократик алман мусиги романтизминин парлаг нүмунәсидир. Е.Т.А. Һофман мусиги естетикасы мәсәләләрини тәдгиг етмишдир. А мусиги һәјатында хор чәмијјәтләри (илк дәфә 1791 илдә Берлиндә тәшкил олунуб) әһәмијјәтли рол ојнамышдыр.

1848—49 илләр ингилабы әрәфәсиндә ичтимаи һәјатдакы јүксәлиш

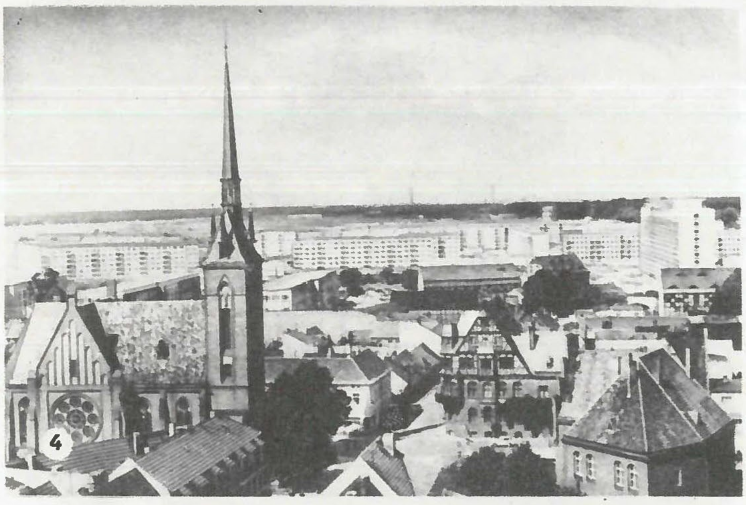

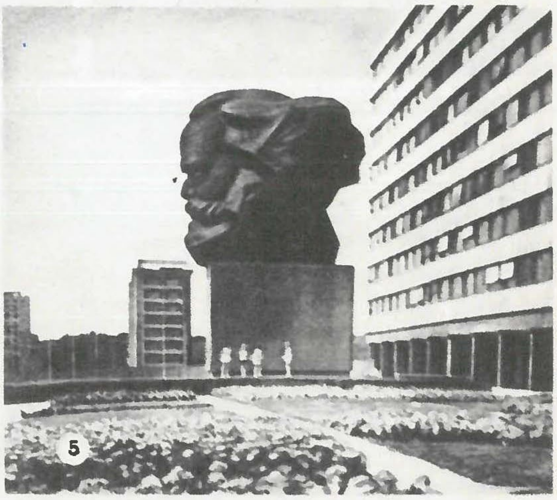

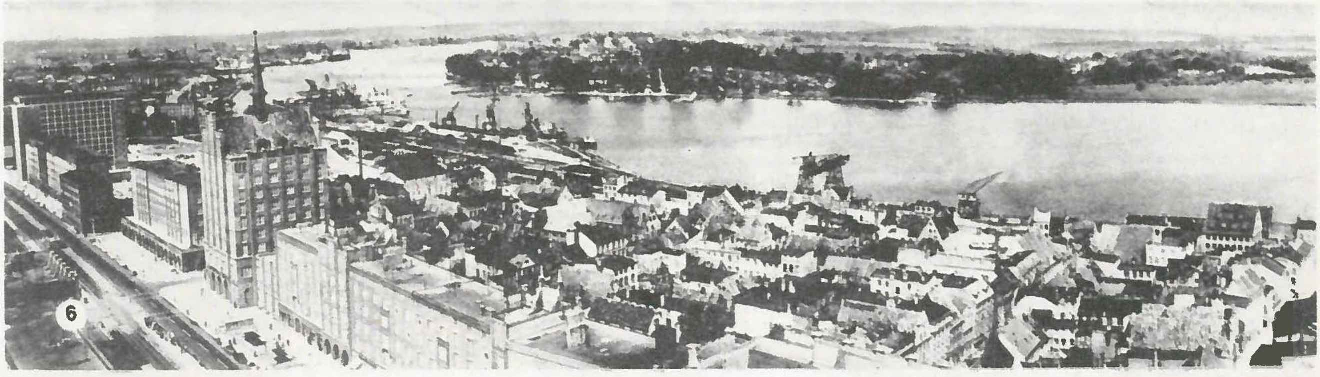

Алманиjа Демократик Республикасы. 1. «Саксониjа Исвечрәси». Филизли дағларын бир һиссәси. 2. Дрезден ш.-нин мәркәзи һиссәси. 3. Берлин. Јени салынмыш рајонлардан бири. 4. Шведт—Одер шәһәри. 5. Л. Ј. Кербел. Карл-Маркс-Штадт ш.-индә Карл Маркса абидә. Тунҹ. 1971. 6. Росток шәһәри.

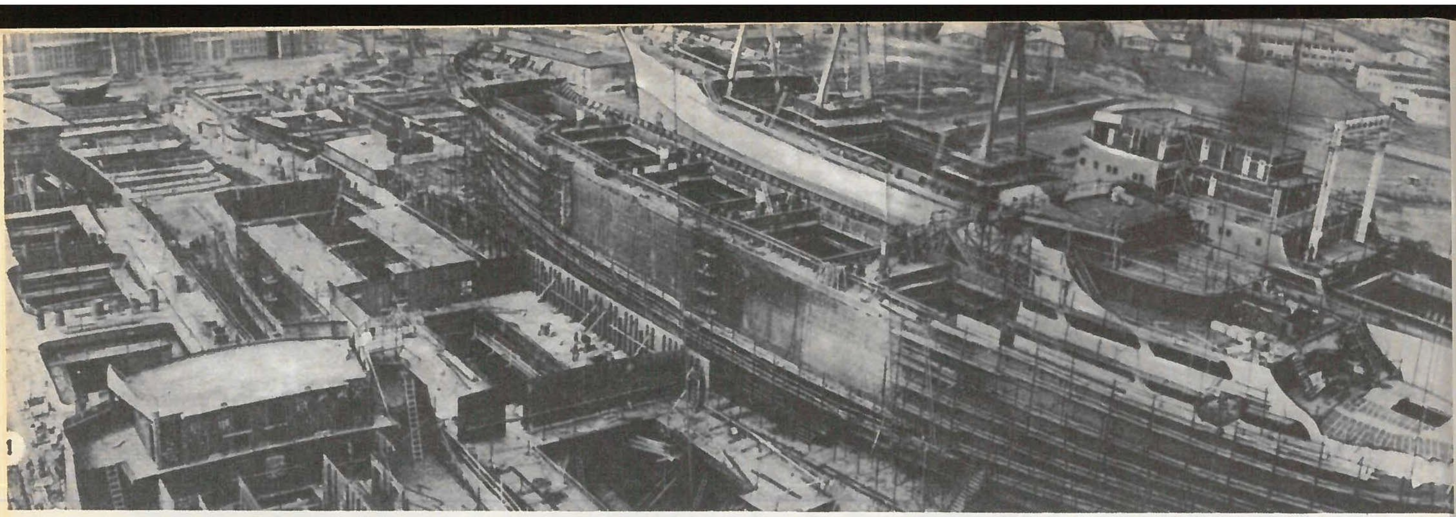

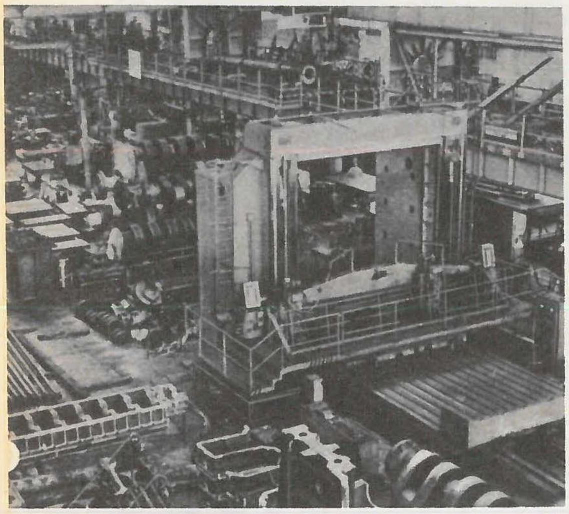

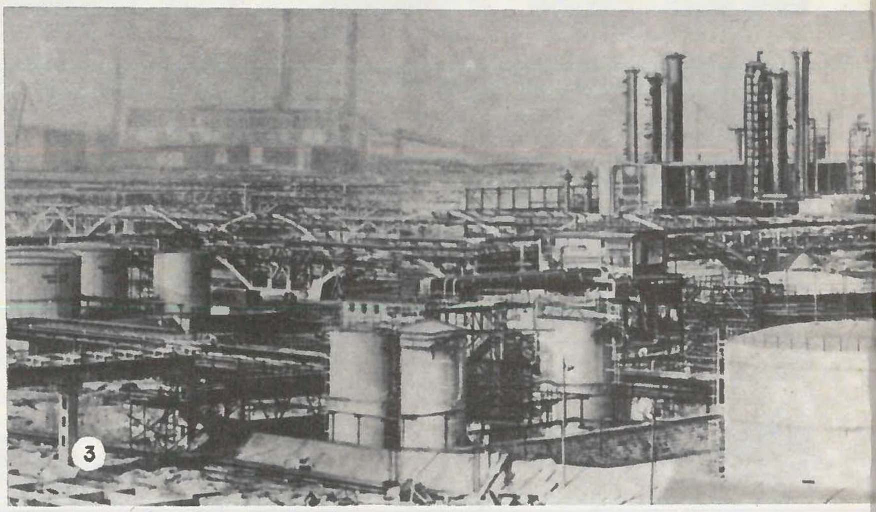

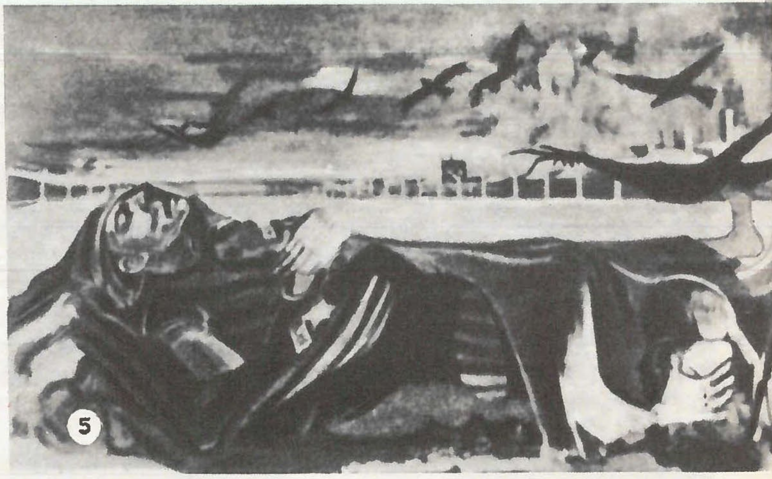

Алманија Демократик Республикасы. **1.** Варнемүнде. «Варнов» кәмигајырма тәрсанәси. **2.** Росток. Дизел мүһәррикләри заводу. **3.** Котбус маһалында «Шварсепумпе» гонур көмүр комбинаты. **4.** В. Һумболдт ад. Берлин Университети. **5.** Һ. Грундиг. «Фашизм гурбанларына». 1946—49. Шәкил галерејасы. Дрезден. **6.** «Чанаварлар арасында чылпагадам» филминдән кадр. Реж. Ф. Бејер. 1963. **7.** Б. Брехт. «Кураж ана вә ушаглары» тамашасындан сәһнә. «Берлинер ансамбл». 1949.

Ф. Менделсон-Бартолди, Р. Шуман, Р. Вагнер кими бәстәкарларын јетишмәсинә зәмин јаратмышдыр. Ф. Менделсон-Бартолди А.-да илк консерваторија (1843, Лејпсиг) јаратмыш, Р. Шуман мүтәрәгги «Јени мусиги журналы»нын (1834) әсасыны гојмушдур, Р. Шуман мусигидә сахта академизмә вә шаблончулуға гаршы чыхмыш, мүтәрәгги идејалар уғрунда мүбаризә апармышдыр.

1848 илдән, әсасән, А.-да јашајан мачар пианочусу, дирижор вә бәстәкары Ф. Листин јарадычылығы алман мусигисинин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Р. Вагнер мусиги образларынын психоложи аләмини зәнкинләшдирмиш, оркестрин ифадә васитәләрини кенишләндирмиш, операнын симфоникләшдирилмәси вә лејтмотивләр системи принсипи әсасында орижинал консепсијалы мусигили драм јаратмышдыр. Романтик мәктәбин ән'әнәләрини, програмсыз симфонија вә камера мусигиси формаларыны, хор мусигисини И. Брамс инкишаф етдирмишдир. А. мусигисиндә Р. Вагнер вә И. Брамс илә бағлы ики мејл јаранмышды. Р. Вагнерин давамчысы Р. Штраусун симфоник поемаларында сон дөвр романтизминин, операларында експрессионизмин, И. Брамсын давамчысы М. Рекерин јарадычылығында исә неоклассисизмин тә'сири дујулур.

19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә А.-да симфонизмин инкишафы Австрија бәстәкарларындан А. *Брукнер* вә Г. *Малерин* јарадычылығы илә бағлыдыр. Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра А.-нын мусиги һәјатында мүхтәлиф тәмајүлләр јаранды. П. *Һиндемит*, К. Вејл, К. *Орф* бу дөврүн көркәмли бәстәкарларындан иди. Коммунист бәстәкар Һ. *Ејслерин* јарадычылығы А. мусигисиндә хүсуси јер тутур. А.-да фашист диктатурасынын гурулмасы (1933) өлкәнин мәдәни һәјатына, о чүмләдән мусиги сәнәтинә ағыр зәрбә вурду. Јалныз фашист А.-сы дармадағын едилдикдән сонра алман мусиги сәнәтинин инкишафы үчүн имкан јаранды. Дөвләт системләри мүхтәлиф олан АДР вә АФР-дә мусиги сәнәтинин инкишаф јоллары да мүхтәлифдир. А.-да мусигишүнаслыг бөјүк инкишаф јолу кечмишдир. Дирижорлардан Б. Валтер, К. Абендрот, В. Фуртвенглер, пианочулардан Ф. Калкбреннер, А. Шнабел, В. Кизекинг, скрипка чаланлардан Л. Шпор, В. Бурмејстер, виолончел чаланлардан Б. Ромберг, Һ. Беккер, мүғәнниләрдән Б. Шрөдер-Девријент, Һ. Зонтаг, Л. Леман, М. Ифокүн вә б. А.-нын танынмыш мусиги хадимләридир. Берлин, Дрезден, Вејмар, Лејпсиг, Бајројт вә с. ш.-ләрин опера театрлары мәшһурдур.

Театр. А.-да театр сәнәти феодализмә гәдәрки халг адәт, ән'әнә вә ојунлары илә бағлыдыр. 11—15 әсрләрдә А.-да кәзәрки халг актјорлары (шпилманлар) мәшһур иди. Бу дөврдә литуркик драмлар (дини тамаша нөвү), *моралите*, *фарс* вә *мистеријалар* ојнанылырды. 16 әсрдә Һ. Саксын јаздығы халг комедијалары мәшһурлашды. 17 әсрдә илк алман театр труппалары јаранды. Бу дөврдә сарајларда балет тамашалары верилирди. Әсасы 1767 илдә гојулмуш Һамбург милли театрында көркәмли алман јазычысы, театр нәзәријјәчиси, реалист алман театрынын баниси Г. Е. Лессингин принсипләри һәјата кечирилди. Манһејм милли театры (1777 илдә тә'сис едилмишдир) илк дөврдә Маарифчилик идејалары илә бағлы олмушдур. Г. Е. Лессинг, И. В. Көте, Ф. Шиллер вә б.-нын әсәрләри бурада тамашаја гојулурду. Сонралар бу театрын сәһнәсиндә А. Иффланд, А. Косебу вә б.-нын мешшан драмлары әсас јер тутмушду. 18 әсрин 2-чи јарысында Штутгартда франсыз хореографы Ж. Ж. Новер илк дәфә фачиәви балетләр тамашаја гојмушдур. Бәстәкарлардан К. Ф. Һендел, К. В. Глјук, Л. Бетһовен балет мусигиси дә јазырды. 19 әсрин 1-чи јарысында А. театрында бә'зи актјор вә реж.-ларын (актјорлардан И. Ф. Флекк, Л. Девријент, реж.-лардан К. Иммерман, Һ. Лаубе вә б.) јарадычылығында мүтәрәгги мејлләр нәзәрә чарпырды. 30-чу илләрин ингилаби әһвали-руһијјәси актјор К. Зејделманын јарадычылығында өз парлаг әксини тапмышды. 1889 илдә Берлиндә јарадылмыш Азад театрда А. Һолтс, Ј. Шлаф, К. Һауптман, К. Зудерман вә б.-нын пјесләри тамашаја гојулурду. 19 әсрин 2-чи јарысында синфи зиддијјәтләрин кәскинләшмәси вә пролетар һәрәкатынын күчләнмәси фәһлә театрларынын јаранмасына сәбәб олду (Берлиндә Азад халг сәһнәси, 1890 вә с.). 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә алман театр сәнәтинин инкишафында реж.-лардан М. Рејнһардт, Е. Пискатор, актјорлардан А. Матковски, Л. Барнај, Е. Рајхер, А. Зорма, Ј. Кајнс, О. Моисси, А. Бассерман вә б.-нын бөјүк ролу олмушдур. Бу дөврдә балет сәнәти тәнәззүлә уғрајараг әјләнчә тамашаларына чеврилмишди. 20 әсрин 20—30-чу илләриндә драматурглардан Б. Брехт, Ф. Волф, реж.-лардан Г. Ванһенһејм, М. Валлентин, актјорлардан Е. *Буш*, Һ. Отто вә б. алман театрыны демократик истиғамәтдә инкишаф етдирмишләр. Мүһарибә әлејһинә јазылмыш «Јашыл стол» (1932, Ф. Коен) балети бу дөврүн әһәмијјәтли әсәрләриндәндир. Фашист диктатурасы дөврүндә А.-да театр насистләрин әлиндә милитарист тәблиғат васитәсинә чеврилмишди. Фашизмин сүгутундан сонра өлкәдә милли реалист алман театры ән'әнәләринин бәрпасына вә К. С. Станиславскинин јарадычылыг принсипләринин өјрәнилмәсинә диггәт верилди. Театрларын репертуарында классик вә мүтәрәгги мүасир буржуа јазычыларынын әсәрләри илә јанашы, М. Горки, К. Симонов, Вс. Вишневски, Ф. Волф, Б. Брехт, Е. Толлер вә б.-нын пјесләри мүһүм јер тутду. Сонралар театр сәнәти мүхтәлиф истигамәтдә инкишаф етди: АДР-дә һуманист мәзмунлу реалист театр мәдәнијјәти галиб кәлди, АФР-дә исә мүһафизәкар вә формалист тәмајүлләр һаким мөвге тутду.

Кино. А. кинематографијасынын тарихи 1895 илдән башланыр. Илк алман бәдии филмләри 1913 илдә чәкилмишдир («Рихард Вагнер», реж. К. Фрелих; «Өзкә», реж. М. Мак; «Прага тәләбәси», реж. С. Рије вә с.). Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә А.-да кино сәнәти милитарист тәблиғат силаһына чеврилмишди. Бу дөврдә детектив вә фантастик филмләр дә чәкилмишдир. 20-чи илләрдә инчәсәнәтин дикәр саһәләриндә олдуғу кими, А. киносунда експрессионизмин бөјүк тә'сири олмушдур. Бу дөврдә бир чох реж.-ун јарадычылыг ахтарышлары нәтичәсиндә А.-да чәкилән филмләр шөһрәт газанмышдыр («Доктор Калигаринин кабинети», 1920, реж. Р. Вине; «Јорғун өлүм», 1921, реж. Ф. Ланг; «Мум фигурлар отағы», 1924, реж. П. Лени вә с.). «Сонунчу адам» (1923, реж. Ф. Мурнау), «Нибелунглар» (1924, реж. Ф. Ланг), «Мискин далан» (1925, реж. К. В. Пабст), «Сәфилләр» (1925, реж. К. Лампрехт), «Үч гәпиклик опера» (1931, Б. Брехтин әсәри әсасында, реж. К. В. Пабст) А. киносунун ән јахшы филмләридир. Фашист һакимијјәти илләриндә А. киносу тәнәззүлә уғрајыр, фашизм идејалары тәблиғ едән филмләр, һәмчинин әјләнчә филмләри чәкилирди. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Шәрги А. кино сәнәтинин инкишафында јени мәрһәлә башланды. Дағыдылмыш киностудијалар бәрпа едилди, 1946 илдә «ДЕФА» студијасы (Бабелсберг, Берлин јахынлығында) јарадылды. Бу дөврдә «Гатилләр бизим арамыздадыр» (1946, реж. В. Штаудте, совет прокатында «Онлар јаха гуртара билмәзләр»), «Гундуз хәзиндән күрк» (1949, реж. Е. Енкел) вә с. чәкилди. Гәрби А.-да илк илләр фашизм дөврүнә аид филмләр јарадылырды: «О күнләрдә» (1947, реж. Һ. Көјтнер), «Дүнән вә бу күн арасында» (1948, реж. Һ. Браун) вә с. Гәрби Алманија империализминин АБШ малијјә капиталы илә сых әлагәдә олмасы Гәрби А. киносунун сонракы инкишафына бөјүк зәрәр вурду.

Әд.: Енкелс Ф., Франсада вә Алманијада кәндли мәсәләси. Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, 2 чилддә, ч. 2; Маркс К. вә Енкелс Ф., А. Бебелә, В. Либкнехтә, В. Браккејә вә башгаларына (тә'мими мәктуб), 17—18 сентјабр 1879-чу ил, јенә орада; Ленин В. И., Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир, Әсәрләри, ч. 22; јенә онун, Алман вә франсыз фәһләләринә мәктуб, јенә орада, ч. 28; јенә онун, Алман коммунистләринә мәктуб, јенә орада, ч. 32; XIX әср харичи өлкәләр әдәбијјаты тарихи, Б., 1964; Неустроев В. П., Немецкая литература эпохи Просвещения, М., 1958; История западноевропейского театра, под общ. ред. С. С. Мокульского, т. 1—4, М., 1956—64; Всеобщая история искусств, т. 1—6, М., 1956—66; Ливанова Т., История западноевропейской музыки, ч. 1, 3 изд., М., 1965; Мосесов П. Б., Интернациональное содружество азербайджанского народа с германским пролетариатом, Б., 1965; Германская история в новое время, т. 1—2, М., 1970; История немецкой литературы, т. 1—5, М., 1962—76.

АЛМАНИЈА ВАҺИД СОСИАЛИСТ ПАРТИЈАСЫ (АВСП; Sozialistische Einheitspartei Deutschlands)—1946 ил апрелин 21-дә Шәрги Алманијада коммунист вә с.-д. партијаларынын бирләшмәсиндән јарадылмышдыр. Ваһид ингилабчы фәһлә партијасынын тәшкили Шәрги Алманијада фәһлә һәрәкатынын парчаланмасыны арадан галдырды. Тә'сис гурултајында гәбул олунмуш «АВСП-нин принсип вә мәгсәдләри һаггында» програм сәнәдиндә көстәрилир ки, партијанын сон мәгсәди сосиализм чәмијјәти гурмагдыр. Гурултај һәм дә партија Низамнамәсини гәбул етди, ики сәдр—В. *Пик* вә О. Гротевол башда олмагла Мәркәзи Идарә Һеј'әтини сечди. АВСП-нин рәһбәрлији илә

Шәрги Алманија зәһмәткешләри мүһүм демократик дәјишикликләр етди вә АДР јарадылды. АВСП-нин 3-чү гурултајы (1950, ијул) АДР х.т.-нын инкишафына даир биринчи бешиллик планын лајиһәсини тәсдиг етди; Алманијанын демократик дөвләт һалында бирләшдирилмәсини вә сүлһ уғрунда мүбаризәни харичи сијасәтин әсас вәзифәси кими мүәјјәнләшдирди. Партијанын 2-чи конфрансы (1952, ијул) АДР-дә сосиализмин әсасыны јаратмаг јолуна кечилдијини билдирди. АВСП-нин 1956 илин март-апрелиндә чағырылмыш 4-чү гурултајы «Алман милләтинин мүһүм һәјати мәсәләләринин һәлл едилмәси јолу» һаггында програм сәнәди гәбул етди. 5-чи гурултај (1958, ијул) АДР-дә сосиализмин әсасынын гурулдуғуну билдирди вә гаршыја сосиализм гуручулуғуну баша чатдырмаг кими јени вәзифә гојду. 6-чы гурултај (1963, јанвар) кениш сосиализм гуручулуғу програмыны, јени Низамнамә, АДР-ин игтисади инкишафына даир гәрарлар гәбул етди. Гурултај бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты бирлијинин мөһкәмләндирилмәсини јекдилликлә бәјәнди, Алманија мәсәләсинин динч јолла һәлл олунмасы вә Берлиндә вәзијјәтин нормал һала салынмасы һаггында ССРИ-нин харичи сијасәтини мүдафиә етди. 7-чи гурултај (1967, апрел) АДР-ин сосиализм гуручулуғунун баша чатдырылмасы дөврүнә кечдијини гејд етди вә өлкәдә инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәти јаратмаг вәзифәсини гаршыја гојду. Гурултај партија фәалијјәтинин әсас истигамәтләрини мүәјјән етди: сосиалист дөвләт гурулушуну дурмадан мөһкәмләтмәк, елм вә мәдәнијјәтин јени јүксәлишинә наил олмаг, Совет Иттифагы вә дикәр сосиалист өлкәләри илә достлуг вә әмәкдашлығы даһа да инкишаф етдирмәк вә с. 8-чи гурултајда (1971, ијун) халгын мадди вә мәдәни сәвијјәсини даһа да јүксәлтмәјә јөнәлдилән јени бешиллик план гәбул олунду. Алман коммунистләринин 9-чу гурултајы (1976, мај) АВСП сыраларынын монолит вә сых бирлијини, онун халг күтләләри илә гырылмаз әлагәсини, марксизм-ленинизм вә пролетар бејнәлмиләлчилијинә садиг галдығыны јени гүввә илә нүмајиш етдирди. Гурултај јекдилликлә АВСП-нин јени Програм вә Низамнамәсини, һәмчинин АДР-ин 1976—80 илләрдә халг тәсәррүфатынын инкишафына даир Директивләрини гәбул етди. АВСП-нин 9-чу гурултајынын башлыча әһәмијјәти ондадыр ки, партијанын гәбул етдији јени Програмда инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәти гуручулуғунун кәләчәкдә дә давам етдирилмәсинин вә беләликлә, тәдричлә коммунизмә кечидин әсас илкин шәртләринин тарихи ролу хүсусилә гејд едилмишдир. АВСП-нин нүмајәндә һеј'әти коммунист вә фәһлә партијаларынын Москва мүшавирәләриндә (1957, 1960, 1969) иштирак етмиш вә онларын сәнәдләрини имзаламышдыр. АВСП-нин 2 млн.-дан чох үзвү вә намизәди вар (1976).

АВСП демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушдур. Али органы гурултајдыр; дөрд илдән бир чағырылыр. Гурултајларарасы дөврдә партија ишинә Сијаси Бүро вә МК катиблији рәһбәрлик едир. Баш катиби Е. Һонеккердир; мәркәзи органлары «Нөјес Дејчланд» гәзети вә «Ајнһајт» нәзәри журналыдыр.

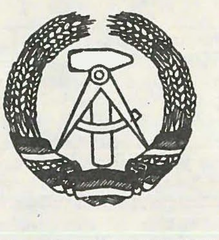

АЛМАНИЈА ДЕМОКРАТИК РЕСПУБЛИКАСЫ (АДР), Deutsche Demokratische Republik (DDR).

Үмуми мә'лумат. Мәркәзи Авропада сосиалист дөвләти. АФР, ЧССР вә ПХР илә һәмсәрһәддир. Шм.-дан Балтик дәнизи илә һүдудланыр. Саһ. 108,2 мин *км*^{2}. Әһ. 16 925 мин (1975, јанвар). Пајтахты Берлин ш.-дир. Инз. чәһәтдән 14 маһала вә 1 шәһәрә бөлүнүр. АДР әразисиндә олан Гәрби Берлинин хүсуси статусу вар.

Дөвләт гурулушу. АДР сосиалист респ.-сыдыр. Гүввәдә олан Конститусијасы 1968 илдә гәбул олунмушдур (1974 илдә әлавәләр вә дүзәлишләр едилмишдир). АДР-дә бүтүн сијаси һакимијјәти зәһмәткешләр һәјата кечирир. Дөвләт һакимијјәтинин али органы әһалинин 5 ил мүддәтинә сечдији Халг Палатасыдыр. Халг Палатасы Дөвләт Шурасынын сәдрини вә үзвләрини, һөкумәти (Назирләр Шурасы), Милли Мүдафиә Шурасынын сәдрини, Али Мәһкәмә үзвләрини, Баш прокурору сечир, Халг Палатасынын сессијалары арасындакы дөврдә ганун вә гәрарлардан ирәли кәлән вәзифәләри Дөвләт Шурасы јеринә јетирир; о, Халг Палатасы гаршысында мәс'улдур. Дөвләт Шурасы ганун лајиһәләринә бахыр, фәрманлар гәбул едир вә Халг Палатасынын тәсдигинә верир, мүдафиә вә тәһлүкәсизлик мәсәләләрини һәлл едир. Дөвләт Шурасынын үзвләри вәзифәјә башлајанда Халг Палатасы гаршысында анд ичирләр. 18 јашына чатмыш бүтүн вәтәндашларын сечки һүгугу вар. Ичраедичи һакимијјәт органы Назирләр Шурасыдыр. Маһал, р-н, шәһәр вә ичмаларда јерли һакимијјәт органлары халг нүмајәндәликләридир. Һәр халг нүмајәндәлији ичраедичи органларыны—шура вә комиссијаларыны тәшкил едир. Мәһкәмә системи Али Мәһкәмә, маһал, р-н вә ичтимаи (мүнагишә вә ја арбитраж типли мәһкәмәләр) мәһкәмәләрдән ибарәтдир. Сосиалист ганунверичилији үзәриндә нәзарәти АДР-ин Баш прокурору башда олмагла прокурорлуг һәјата кечирир.

Тәбиәт. Өлкәнин әразиси Орта Авропанын мәркәзи һиссәсиндәдир. АДР әразисинин 3/4-ү Антропокен системинин чөкмә сүхурлары олан Орта Авропа дүзәнлијиндәдир (һүнд. 150—200 *м*-әдәк). Орта Авропа дүзәнлијинин шм.-ш.-индә далғалы Мекленбург дүзәнлији јерләшир. Өлкәнин ч. вә г.-ини кристаллик сүхурлардан ибарәт Филизли дағлар, Түринкија мешәси, Һарс д-ры тутур. АДР-дә ән јүксәк нөгтә Филизли дағлардакы Фихтелберг зирвәсидир (1213 *м*). Гонур көмүр, калиум дузу, мисли шист, газ вә нефт јатаглары овалығын чөкмә сүхурлары илә, метал филизләри исә кристаллик сүхурлары илә әлагәдардыр. Иглими мүлајимдир; шм. вә шм.-г.-дә дәниз иглими һакимдир; галан р-нларда дәниз иглиминдән континентал иглимә кечид тәшкил едир. Орта темп-р јанварда дүзәнликләрдә 0-дан—3°С-јә гәдәр, ијулда 16—19°С-дир; иллик јағынты 500—650 *мм*, дағларда 900—1100 *мм*-ә чатыр. Әсас чајлары Елба вә онун голлары (Заале, Һафел, Швартсе-Елстер, Мулде), Одер вә онун голу Нејседир. Чајларын чоху каналларла бирләшдирилмишдир. Ч.-дакы чајларын үстүндә чохлу СЕС-ләр вә су анбарлары јарадылмышдыр. Өлкәнин шм. вә мәркәзи һиссәсиндә гәдим бузлаг мәншәли көлләр вар. Бөјүк көлләри: Мүрис вә Шверинер-Зе, Плауер-Зе, Куммеровер-Зе. Дахили су еһтијатындан су тәчһизаты, енеркетика вә нәглијјатда истифадә олунур. АДР-ин шм. вә мәркәзи р-нларында подзол, Мекленбург дүзәнлији вә ч.-г.-дә гонур вә боз-мешә, дағ әтәкләриндә вә дүзәнликләрдә чүрүнтүлү-карбонатлы вә гара, дағларда гонур дағ-мешә торпаглары вар. АДР әразисинин 27,3%-и мешәдир. Сонрадан салынмыш мешәләр үстүнлүк тәшкил едир. Дағларда күкнар, фыстыг мешәләри, шм. р-нларында вә дағәтәји саһәләрдә енлијарпаглы (ағчагајын, палыд) вә гарышыг мешәләр даһа чохдур. Әразидә марал, чүјүр, чөлдонузу, көпкәр, синчаб, довдаг, гырговул вә с. јајылмышдыр. АДР әразисинин 17%-и горуг саһәси е'лан едилмишдир. Һәмин саһәнин чох һиссәси Балтик дәнизи саһилләри, Шимал тирәләри вә орта дағлыг саһәләрдәдир. Өлкәдә 651 горуг, 400-дән чох истираһәт јери вар.

Әһали. 99%-и *алманлардыр* (1974). Өлкәнин ш.-индә (Котбус вә Дрезден маһалларында) славјандилли лужиселиләр (јахуд сорблар) јашајыр (тәгр. 100 мин). Дөвләт дили алман дилидир. Диндарлары, әсасән, протестант (тәгр. 86%), гисмән католикдир. Ишләјән әһалинин тәгр. 36,5%-и сәнаје, 12,8%-и к.т., мешә вә су тәсәррүфаты, 18,3%-и рабитә вә тичарәтдә, галанлары исә башга саһәләрдә чалышыр. Орта сыхлыг 1 *км*^{2}-дә тәгр. 157 нәфәрдир. Шәһәр әһалиси 74%-дир. Әсас шәһәрләри: Берлин (АДР-ин пајтахты)—1089 мин (1974), Лејпсиг—579 миндән чох, Дрезден—505 мин, Карл-Маркс-Штадт—301,5 мин (1973).

Тарихи очерк. Әсас гүввәси ССРИ олан антиһитлер коалисијасынын фашист Алманијасы үзәриндә үмумдүнја тарихи гәләбәси Алманијада ичтимаи-сијаси һәјатын демократикләшдирилмәси үчүн әлверишли имкан јаратды. Лакин бу имканы јалныз АДР-ин әразисиндә һәјата кечирмәк мүмкүн олду. Фәһлә синфи зәһмәткешләрин башга тәбәгәләри илә бирликдә *Алманија Вәһид Сосиалист Партијасынын* (АВСП) рәһбәрлији вә *Потсдам конфрансынын (1945)* гәрарларыны ардычыл һәјата кечирән Совет һәрби органларынын һәртәрәфли көмәји илә бурада мүһүм ингилаби дәјишикликләр етди, фашизм вә милитаризмин көкүнү кәсди, антифашист демократик гајда-ганун јаратды. Һәрби чаниләр вә фәал насистләр мәс'улијјәтә чәлб едилди. Насионал-Сосиалист Партијасы вә онун тәшкилатлары бурахылды. Инһисарлара, насистләрә вә һәрби чаниләрә мәхсус тәгр. 9,3 мин мүәссисә мүсадирә едилди вә үмумхалг малы олду; д.ј. миллиләшдирилди. Игтисадијјатда халг бөлмәси јарадылды. К.т.-нда аграр ислаһат кечирилди, торпаг јохсул кәндлиләрә пајланды, мүсадирә олунмуш торпагларда халг маликанәләри тәшкил едилди.

Гәрб дөвләтләринин һаким даирәләри исә сағ с.-д.-ларын мүдафиә етдији Гәрби Алманија ири буржуазијасы илә бирликдә, Потсдам конфрансынын (1945) гәрарларына зидд олараг, Гәрб ишғал зоналарында алман милитаризмини дирчәлтмәк, демократик гүввәләрә тәзјиг көстәрмәк вә Алманијаны парчаламаг јолуну тутдулар. Бу сијасәтин нәтичәсиндә 1949 илин сентјабрында *Алманија Федератив Республикасы* (АФР) тәшкил едилди.

1949 ил октјабрын 7-дә Шәрги Алманија зәһмәткешләри АДР-и јаратдылар. Халг Палатасы конститусија гәбул етди. В. *Пик* АДР-ин президенти сечилди. О. *Гротевол* башда олмагла Мүвәггәти һөкумәт тәшкил едилди. АДР-ин јарадылмасы алман халгынын һәјатында мүһүм һадисә, Алманија тарихиндә дөнүш иди. АДР алман халгынын ән јахшы тарихи ән'әнәләринин гануни вариси олду.

ССРИ һөкумәти Совет һәрби-инзибати органларынын идарәетмә функсијасыны АДР һөкумәтинә верди.

1949 илдә ССРИ, ЧХР, Полша, Чехословакија, Мачарыстан, Румынија, Болгарыстан, Албанија, КХДР, 1950 илдә МХР, 1957 илдә Југославија, 1963 илдә Куба АДР илә дипломатик әлагәләр јаратды.

АДР-ин јаранмасы антифашист демократик ингилабын динч јолла вә тәдричлә сосиалист ингилабына кечмәси просесиндә мүһүм мәрһәлә олду. АВСП-нин рәһбәрлији илә антифашист демократик дөвләт һакимијјәтиндән пролетариат диктатурасы-формасы олан фәһлә-кәндли һакимијјәтинә кечилди. Беләликлә, АДР-дә сосиализмин әсаслары гојулду. Алманијанын парчаланмасы нәтичәсиндә АДР-ин әсас хаммал базаларындан мәһрум олмасы (әсас даш көмүр, дәмир филизи вә әлван метал јатаглары Гәрби Алманијанын әразисиндәдир), АФР һаким даирәләринин сијаси-игтисади тәзјиги, позучулуг фәалијјәти, арасы кәсилмәјән фитнәкарлығы (о чүмләдән 1953 ил ијунун 17-дәки әксингилаби гијам) нәтичәсиндә АДР мүәјјән чәтинликләрлә растлашды. Лакин ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләринин көмәји илә бу чәтинликләр арадан галдырылды. Совет һөкумәти АДР-дән алынан тәзминаты јарыбајары азалтды (1954 илдән исә тамам ләғв етди), совет гошунларынын мүвәггәти олараг АДР-дә сахланылмасы илә әлагәдар хәрчләрин мигдарыны азалтды, сонра исә бундан тамамилә имтина етди. 1955—56 илләрдә АДР тарихиндә јени мәрһәлә башланды. Биринчи бешиллик планын јеринә јетирилмәси кедишиндә сосиализмин әсаслары гојулду. «Ким-кими?» мәсәләси сосиализмин хејринә һәлл олунду. 1954 илдә АФР-ин НАТО-ја дахил олмасы илә әлагәдар, 1955 илдә АДР *Варшава Мүгавиләсинә* (1955) гошулду вә Милли халг ордусу јаратмаға башлады.

АВСП 3-чү конфрансынын (1956) х.т.-нын инкишафына даир гәбул етдији икинчи бешиллик план (1956—60) вә к.т.-нын сосиалистчәсинә јенидән гурулмасына јөнәлдилән тәдбирләр АДР-ин һәјатында мүһүм рол ојнады. 50-чи илләрин ахырында өлкәнин ичтимаи-игтисади гурулушу әсаслы дәјишди, сәнаје, нәгл. вә тичарәтдә сосиалист бөлмәси әсас гүввәјә чеврилди, к.т.-нын кооперативләшмәси мүвәффәгијјәтлә давам етдирилди. Истисмара сон гојулду, ишсизлик тамамилә ләғв олунду. Зәһмәткешләрин мадди рифаһы јүксәлди. Јени сосиалист мәдәнијјәти мүвәффәгијјәтлә инкишаф етди. Дөвләт апаратынын ишини јахшылашдырмаг вә кениш зәһмәткеш күтләләрини дөвләти идарәетмә ишинә чәлб етмәк мәгсәди илә 1960 илин сентјабрында В. *Улбрихт* башда олмагла Дөвләт Шурасы јарадылды. Өз дөвләт мәнафејини, еләчә дә дикәр сосиалист өлкәләринин тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәк вә Гәрби Берлиндән јөнәлдилән позучулуг фәалијјәтинин гаршысыны алмаг үчүн АДР дөвләти 1961 илин августунда Варшава Мүгавиләси үзвү олан дөвләтләрин разылығы илә, Гәрби Берлинлә сәрһәди мөһкәмләтмәк мәгсәди илә бир сыра тәдбир көрдү.

АВСП-нин 6-чы гурултајындан (1963, јанвар) сонра АДР кениш сосиализм гуручулуғу мәрһәләсинә гәдәм гојду. 1963 илдән х.т.-нда планлашдырма вә рәһбәрлијин јени системинин тәтбигинә башланды, сосиализм јарышы вә јениликчиләр һәрәкаты кенишләнди. Бу, игтисадијјатын бүтүн саһәләриндә әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәсинә имкан јаратды 1964 илдә АДР илә ССРИ арасында «Достлуг, гаршылыглы јардым вә әмәкдашлыг һаггында» мүгавилә, 1965 вә 1970 илләрдә мүхтәлиф тичарәт сазишләри бағланды. 1968 илин апрелиндә, үмумхалг рә'ј сорғусундан сонра АДР-ин јени, сосиалист Конститусијасы гәбул едилди.

АВСП-нин 8-чи гурултајы (1971, ијун) 1971—75 илләр үчүн бешиллик план тапшырыгларыны бәјәнди. Гурултај гејд етди ки, АДР Авропада сүлһүн мүһүм амили олмушдур. Гурултајдан сонра чағырылан пленумда Е. *Һонеккер* АВСП МК-нын биринчи катиби, В. Улбрихт АВСП-нин сәдри сечилди.

АДР харичи сијасәтиндә ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри илә гардашчасына әлагәләри инкишаф етдирмәјә вә мөһкәмләндирмәјә чалышыр. 1975 илдә ССРИ илә, 1967 илдә исә ПХР, ЧССР, Мач.ХР вә БХР илә достлуг, әмәкдашлыг вә гаршылыглы јардым һаггында јени мүгавиләләр имзаланмышдыр. АДР инкишаф етмәкдә олан өлкәләрлә мүнасибәтләрини даим кенишләндирир, сүлһ вә Авропада тәһлүкәсизлик уғрунда мүбаризә апарыр. АДР ССРИ илә АФР (1970, 12 август) вә ПХР илә АФР (1970, 7 декабр) арасында бағланмыш мүгавиләләри бәјәнмиш, Гәрби Берлинә даир 1973 илдә бағланмыш дөрдтәрәфли сазиши (ССРИ, Б. Британија, АБШ вә Франса) алгышламышдыр. 1972 ил декабрын 21-дә АДР илә АФР арасында мүнасибәтләрин әсаслары һаггында мүгавилә имзаланмышдыр. АДР 1950 илдән ГИЈШ үзвүдүр.

АДР-ин игтисади вә сијаси саһәдәки наилијјәтләри, сүлһ вә Авропада тәһлүкәсизлик уғрундакы мүбаризәси онун бејнәлхалг нүфузуну кетдикчә артырыр. АДР 100-дән чох өлкә илә дипломатик мүнасибәтләр јаратмышдыр. АДР-ин БМТ-јә гәбулу (1973, сентјабр) өлкәнин һәјатында мүһүм һадисә олду. 1974 илин августунда АБШ-ла АДР арасында дипломатик әлагәләр јаранды.

Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев башда олмагла Совет партија-һөкумәт нүмајәндә һеј'әтинин АДР-ин 25 иллији мүнасибәтилә 1974 илин октјабрында Берлиндә кечирилән бајрам шәнликләриндә иштиракы, Л. И. Брежнев вә Е. Һонеккерин бу шәнликләрдә чыхышлары ССРИ илә АДР арасындакы достлуг әлагәләринин сарсылмазлығыны бир даһа сүбут етди.

1975 илин октјабрында Е. Һонеккер башда олмагла АДР партија-дөвләт нүмајәндә һеј'әти ССРИ-дә рәсми достлуг сәфәриндә оларкән ССРИ илә АДР арасында «Достлуг, әмәкдашлыг вә гаршылыглы јардым һаггында» 25 ил мүддәтинә мүгавилә бағланмышдыр.

АВСП-нин 9-чу гурултајы (1976, мај) АДР-дә инкишаф етмиш сосиалист чәмијјәти гуручулуғу ишинин даһа да кенишләндирилмәси вә тәдричлә коммунизмә кечмәјин илкин шәртләринин јарадылмасы үчүн партијанын нөвбәти вәзифәләрини мүәјјән етди.

ССРИ-нин АДР илә игтисади, елми-техники әмәкдашлығында Азәрб.ССР дә јахындан иштирак едир. Респ.-дан АДР-ә мүхтәлиф сәнаје мәһсуллары көндәрилир. Азәрб. али мәктәбләриндә АДР-дән онларча тәләбә тәһсил алыр.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары вә дикәр ичтимаи тәшкилатлар. *Алманија Ваһид Сосиалист Партијасы.* Алманија Христиан Демократ Иттифагы—1945 илдә јарадылмышдыр. Алманија Демократик Кәндли Партијасы—1948 илдә тә'сис едилмишдир. Алманија Милли Демократ Партијасы—әсасы 1948 илдә гојулмушдур. Алманија Либерал Демократ Партијасы—1945 илдә јарадылмышдыр. Бүтүн партијаларын Халг Палатасында нүмајәндәләри вар. Демократик Алманијанын Милли Чәбһәси—1949—50 илләрдә тәшкил едилмишдир, АДР-ин бүтүн сијаси партијаларыны вә күтләви тәшкилатларыны бирләшдирир. Азад Алман Һәмкарлар Иттифаглары Бирлији—1946 илдә јарадылмышдыр; Алман—Совет Достлуғу Чәмијјәти—1947 илдә тәшкил едилмишдир. Азад Алман Кәнчләри Иттифагы—1946 илдә јарадылмышдыр; Демократик Гадынлар Иттифагы—1947 илдә јарадылмышдыр.

Игтисади-чоғрафи очерк. АДР јүксәк инкишаф етмиш сәнаје өлкәсидир. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонракы илк илләрдә кәләчәк АДР әразисиндә сәнајенин сәвијјәси Алманијанын гәрб р-нларына нисбәтән хејли ашағы иди вә тәсәррүфаты һәрби әмәлијјатлар нәтичәсиндә даһа чох дағылмышды. АДР-ин е'маледичи сәнајеси, демәк олар ки, јанаҹаг-енеркетика вә металлуркијасыз галмышды. АДР тәсәррүфатын бәрпасы үчүн ССРИ-дән вә башга сосиалист өлкәләриндән бөјүк јардым алды. Ири сәнајенин чох һиссәсинин, банкларын, нәгл. вә тиҹарәтин миллиләшдирилмәси өлкәдә х.т.-нын бүтүн саһәләринин сосиалистҹәсинә инкишафына имкан јаратды. Инди АДР, сәнаје истеһсалынын һәҹминә көрә дүнјанын чох инкишаф етмиш он сәнаје өлкәсиндән биридир. Х.т.-нын әсасыны сосиалист бөлмәси тәшкил едир. Үмуми иҹтимаи мәһсулун 85,6%-ини сосиалист бөлмәси, 8,7%-ини јарыдөвләт бөлмәси (дөвләтин иштирак етдији мүәссисәләр) вә 5,7%-ини хүсуси бөлмә верир (1970). АДР әразисиндә бир сыра јени сәнаје саһәси (ағыр машынгајырма, гара металлуркија, кәмигајырма) јарадылмыш, көһнә сәнаје саһәләри (гонур көмүр, електрик енержиси) кенишләндирилмиш вә јенидән гурулмушдур. Јерли минерал еһтијатларындан (гонур көмүр, калиум дузу, дәмир филизи вә с.) мүһарибәдән әввәлки дөврә нисбәтән даһа чох истифадә едилир. ГИЈШ-ин үзвү олан АДР-ин игтисади инкишафы билаваситә ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри илә әмәкдашлыгла әлагәдардыр.

АДР-ин х.т.-нда сәнаје истеһсалынын һәҹми дурмадан артыр. Сон беш илдә бу һәҹм 172 млрд. (1970) маркадан 235,4 млрд. (1975) маркаја чатмышдыр. 1971—75 илләрдә х.т.-на 183 млрд. марка әсаслы вәсаит гојулмушдур.

АДР-ин башлыҹа сәнаје саһәләри машынгајырма, кимја, електротехника, електроника, һабелә енеркетика, металлуркија вә мә'дән сәнајесидир. Сәнаје мәһсулунун 2/3-ни ағыр машынгајырма верир. Әсас енержи мәнбәји Һалле, Котбус вә Лејпсиг маһалларында чыхарылан гонур көмүрдүр. Котбус маһалында гонур көмүр әсасында ишләјән вә брикет, газ, кокс, кимја мәһсуллары истеһсал едән ири комбинат (Һојерсверд ш. јахынлығында) јарадылмышдыр. Әсас електрик ст.-лары (Лүббенау, Фечау вә Тирбах) гонур көмүрлә ишләјир. Көмүр, дәмир, никел, галај, синк, гурғушун, уран филизләри һасил едилир. Калиум дузу јатаглары, әсасән, ҹәнуб-гәрбдә вә Һорс д-рынын әтәкләриндәдир. Рејнсбергдә вә Грејфсвалд јахынлығында АЕС-ләр вар. Халг һакимијјәти дөврүндә Ејзенһүттенштадт («Ост») вә Калбе («Вест») ш.-ләриндә ири металлуркија комбинатлары тикилмиш, поладәритмә вә прокат з-длары (Бранденбург, Һеннигсдорф, Риза, Гредис вә с. ш.-ләрдә) бәрпа едилмиш вә јенидән гурулмушдур. Јерли филиздән мис (Ејслебен), никел (Санкт-Екидијен), кәтирилмә бокситдән алүминиум (Биттерфелд, Лаута) алыныр. Машынгајырма сәнајенин габагҹыл саһәсидир. АДР-дә електротехника, електроника вә ҹиһазгајырма (Берлин, Дрезден, Карл-Маркс-Штадт, Франкфурт-Одер), дәгиг механика вә оптика мә'мулаты сәнајеси (Јенада мәшһур «Карл Сејс» в-ду, һәмчинин Ерфурт, Дрезден вә с. шәһәрләрдәки з-длар) илә јанашы, ағыр вә нәгл. машынгајырмасы да инкишаф етмишдир. Дәниз кәмигајырмасы Росток, Варнемүнд, Висмар, Штралзунд вә Волгастда, автомобилгајырма, әсасән, Ејзенах, Свиккау вә с. шәһәрләрдәдир. Һеннигсдорфда локомотивгајырма, Потсдамда тепловозгајырма, Һалле, Көрлис, Дессау вә с. шәһәрләрдә вагонгајырма, Бранденбург вә Нордһаузендә тракторгајырма, Вејмарда комбајнгајырма мүәссисәләри вар. Полиграфија аваданлығы истеһсалынын мәркәзи Лејпсиг ш.-дир. Кимја сәнајесинин әһәмијјәти бөјүкдүр. Азот, фосфат күбрәләри, каустик вә сусуз содалар, синтетик материаллар, мүһүм кимјәви препаратлар истеһсалы инкишаф етмишдир. Кимја сәнајесинин ән ири р-ну Һалле маһалыдыр (өлкәнин кимја сәнајеси мәһсулунун 40%-дән чоху). АДР-ин ән мүһүм кимја сәнајеси мүәссисәләри Лөјнада «Лөјнаверке», Шкопакуда «Бунаверке» комбинатлары, Биттерфелддә електрокимја комбинаты, Лаухһаммердә кокс-кимја з-ду, Волфендә кинофотоплјонка з-ду вә с.-дир. АДР-дә нефт-кимја сәнајеси дә јарадылмышдыр. Шведт ш.-ндә «Дружба» нефт кәмәри илә кәлән Совет нефти базасында нефт е'малы з-ду вә нефт-кимја комбинаты тикилмишдир. АДР-ин истилик-енержи балансында тәбии газын ролу кетдикҹә артыр. 1973 илдән бура нәгл олунан Совет газы өлкәнин ири мүәссисәләринин чохунда (Карл-Маркс-Штадт, Биттерфелд, Волфен вә с.) истифадә едилир. Өлкәнин гәдим сәнаје саһәләриндән олан тохуҹулуг, әсасән, Карл-Маркс-Штадт маһалындадыр (үмуми мәһсулун 50%-дән чоху). Тикиш сәнајеси, шүшә-керамика истеһсалы (чини габлар з-ду), мусиги аләтләри вә ојунҹаг истеһсалы, јејинти сәнајесинин мүхтәлиф саһәләри инкишаф етмишдир.

Әсас сәнаје мәһсуллары истеһсалы

Мәһсул нөвләри	Өлчү ваһиди	1950	1960	1970	1974
Електрик енержиси	млрд. *квт-с*	19,5	40,3	67,6	80,3
Гонур көмүр	млн. *т*	137	225,5	260,6	244
Чугун	«	0,3	2,0	2,0	2,3
Полад	«	1,0	3,7	5,1	6,2
Семент	«	1,4	5	8	10,1
Сулфат туршусу	мин *т*	300	730	1099,2	006
Фосфат күбрәси	«	25	166	429	410
Азот күбрәси	«	231	334	395	460
Пластик күтлә вә синтетик гатран	«		115	370	
Миник автомобили	мин әдәд	7,2	64,1	127	155
Трактор	«	5,2	9,1	16,4	
Телевизор	«		416,1	380	426
Дәри ајаггабы	млн. ҹүт	7,9	25	36,4	42,2

К.т.-нын сосиалистҹәсинә јенидән тәшкили мәһсулдарлығын артмасына, коллектив вә дөвләт тәсәррүфатларынын сәмәрәли фәалијјәтинә сәбәб олмушдур. К.т. механикләшдирилмишдир. Минерал күбрәләрдән кениш истифадә едилир. 1974 илдә орта һесабла һәр *һа*-дан 39,7 сентнер дәнли битки јығылмыш, һәр инәкдән 3780 *кг* сүд сағылмышдыр. К.т. мәһсулларынын 3/4-нү һејвандарлыг верир. Сүдлүк һејвандарлыг вә донузчулуг даһа чох инкишаф етмишдир. АДР-дә 5,6 млн. гарамал, 11,5 млн. донуз, 1,8 млн. гојун вар (1974). Өлкә әразисинин 60%-дән чоху к.т.-на јарарлыдыр. Бунун 73%-и әкин саһәләри, 23%-и чәмән вә отлаглар, 4%-и бағ, бостан вә тинкликләрдир. Әсас к.т. биткиләри човдар, арпа, буғда, јулаф, картоф, шәкәр чуғундуру вә јемлик көкүмејвәлиләрдир. Елбанын сол саһилиндәки мүһүм к.т. рајонунда (Магдебург, Һалле вә Лејпсиг маһаллары) буғда, арпа, шәкәр чуғундуру, тәрәвәз әкилир Елбанын сағ саһилиндә вә дағлыг јерләрдә даһа чох буғда вә картоф әкилир.

АДР сых нәгл. шәбәкәсинә маликдир. Јүк дөвријјәсиндә әсас јери д.ј. вә дәниз нәгл., сонра автомобил вә дахили су нәгл. тутур. Мүһүм д.ј. говшаглары Берлин, Лејпсиг вә Дрездендир. Д.ј.-ларынын уз. 14,3 мин *км*-дән чох, автомобил јолларынын уз. 45,7 мин *км*-дир. Әсас су јоллары Елба, Одер, Һафел, Шпре, Заале чајлары, Елба-Һафел, Одер-Һафел, Одер-Шпре каналлары вә Орта Алманија каналынын ш. һиссәсидир. Мүһүм дәниз портлары: Росток, Висмар, Штралзунд. Һава нәгл.-ндан да кениш истифадә едилир. Әсас аеропорту Шөнефелддир (Берлин).

Хариҹи тиҹарәт дөвријјәсинин һәҹминә көрә АДР сосиалист өлкәләри арасында ССРИ-дән сонра икинҹи јери тутур. Ихраҹатынын 3/4-нү һазыр сәнаје мә'мулаты тәшкил едир. АДР машынгајырма вә метал е'малы мәһсуллары, о ҹүмләдән комплекс аваданлыг, нәгл васитәләри (дәниз кәмиләри, електровоз, вагон), електротехника мә'мулаты, дәгиг механика вә оптика мә'мулаты, к.т. машынлары, полиграфија вә кимја сәнајеси аваданлығы, калиум вә азот күбрәләри ихраҹ едир. Өлкәјә даш көмүр, кокс, дәмир филизи, нефт, боксит, к.т. хаммалы вә с. идхал олунур. АДР-ин хариҹи тиҹарәти, әсасән, сосиалист өлкәләри иләдир. Тәкҹә бир бешилликлә (1971—1975) ГИЈШ өлкәләри илә хариҹи тиҹарәт дөвријјәсинин һәҹми 1,5 дәфә артмышдыр. АДР-ин хариҹи тиҹарәтинин тәгр. 40%-и ССРИ иләдир. ССРИ илә АДР арасында әмтәә дөвријјәси 1970 илдәки 3295 млн. манатдан 1975 илдә 5623 млн. маната гәдәр артмышдыр. Өлкәнин хариҹи игтисади әлагәләри Болгарыстан, Маҹарыстан, Куба, Монголустан, Полша, Чехословакија, Југославија вә б. сосиалист өлкәләри илә мөһкәмләнир вә инкишаф едир. Сон илләрдә АДР-ин сәнаје ҹәһәтдән инкишаф етмиш капиталист өлкәләри илә дә—илк нөвбәдә Нидерланд, Б. Британија, Исвеч, Белчика, АФР илә әмтәә дөвријјәси артмышдыр. АДР инкишаф етмәкдә олан өлкәләрлә хариҹи игтисади әлагәләрини кенишләндирир.

Пул ваһиди АДР маркасыдыр.

АЛМАНИЈА ДЕМОКРАТИК РЕСПУБЛИКАСЫ

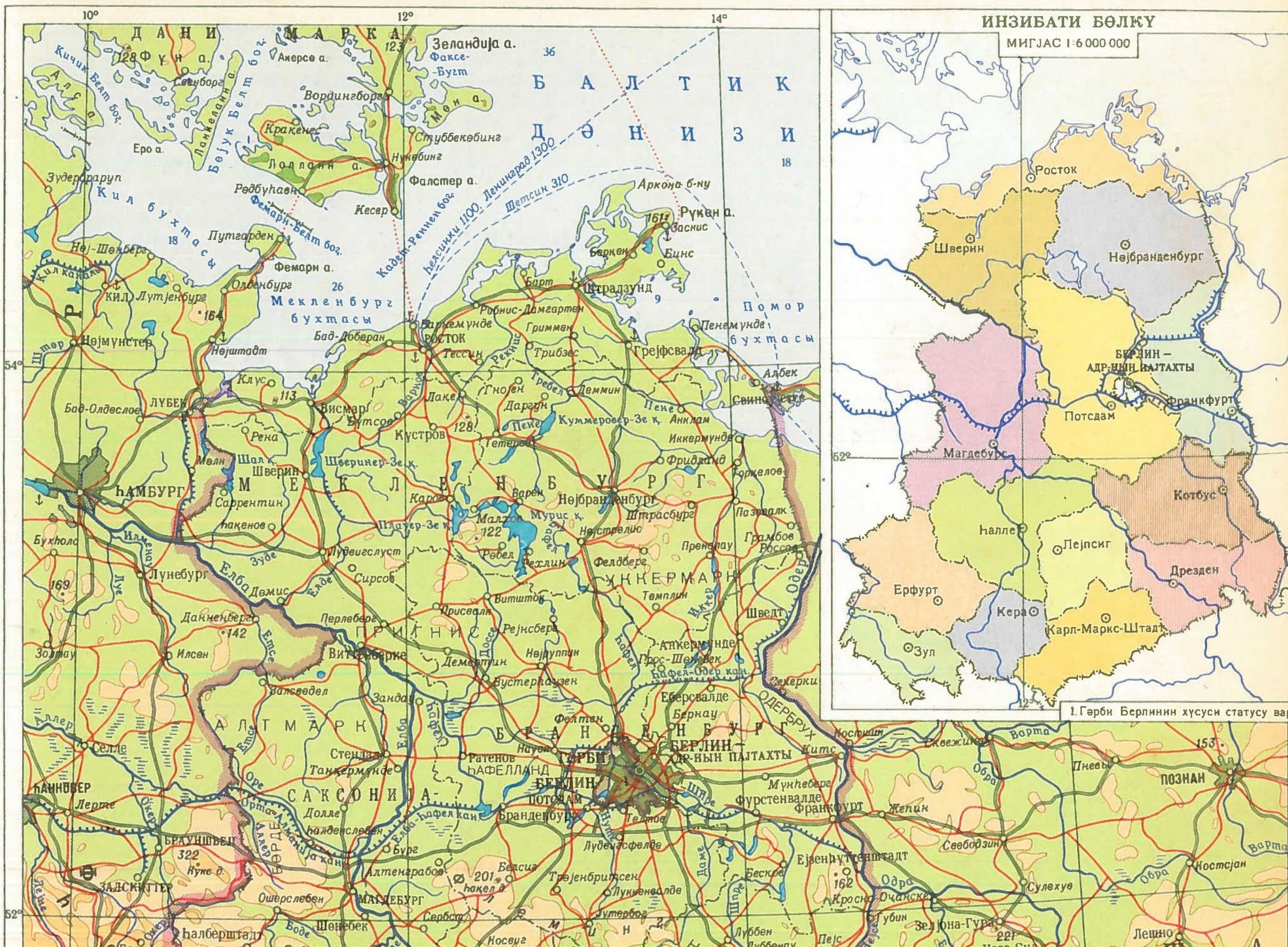
ИНЗИБАТИ БӨЛКҮ
МИГЈАС 1:6 000 000
1. Гәрби Берлинин хүсуси статусу вар
Росток
Шверин
Нејбранденбург
БЕРЛИН — АДР-нын ПАЈТАХТЫ
Франкфурт
Потсдам
Магдебург
Котбус
Һалле
Лејпсиг
Дрезден
Ерфурт
Кера
Карл-Маркс-Штадт
Зул
БАЛТИК ДӘНИЗИ
ДАНИМАРКА
ПОЛША
ЧЕХОСЛОВАКИЈА
ГДФ
МЕКЛЕНБУРГ
БРАНДЕНБУРГ
САКСОНИЈА-АНҺАЛТ
ТУРИНКИЈА
АЛТМАРК
ПРИГНИС
УККЕРМАРК
ҺАМБУРГ
КИЛ
ЛУБЕК
ГӘРБИ БЕРЛИН
ПОТСДАМ
МАГДЕБУРГ
ҺАЛЛЕ
ЛЕЈПСИГ
ДРЕЗДЕН
КАРЛ-МАРКС-ШТАДТ
ЕРФУРТ
КЕРА
ПРАГА
ПОЗНАН
ВРОСЛАВ
ҺАННОВЕР
БРАУНШВЕЈГ
ЗАЛСКИТТЕР
Елба
Одер
Нејсе
10°
12°
14°
54°
52°
50°

ДӘРИНЛИК ВӘ ЈУКСӘКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ

200	0	100	200	500	1000	даһа јуксәк

МИГЈАС 1:3 000 000

30 0 30 60 90 120 км

1975 илин ијунунда БЖКИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

АЛМАНИЈА ДЕМОКРАТИК РЕСПУБЛИКАСЫ, ИГТИСАДИ ХӘРИТӘ

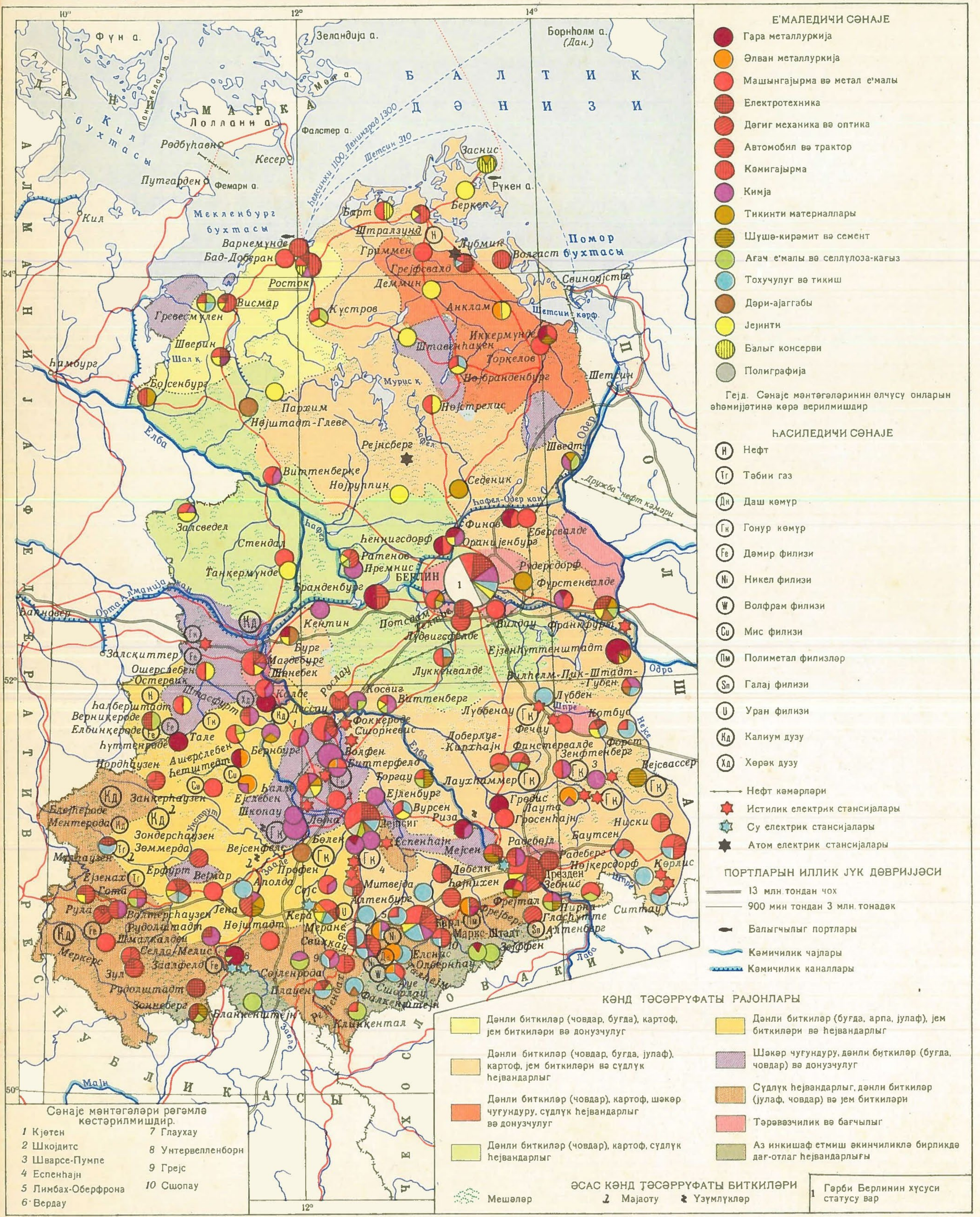
Е'МАЛЕДИЧИ СӘНАЈЕ
Гара металлуркија
Әлван металлуркија
Машынгајырма вә метал е'малы
Електротехника
Дәгиг механика вә оптика
Автомобил вә трактор
Кәмигајырма
Кимја
Тикинти материаллары
Шүшә-кирәмит вә семент
Ағач е'малы вә селлүлоза-кағыз
Тохучулуг вә тикиш
Дәри-ајаггабы
Јејинти
Балыг консерви
Полиграфија
Гејд. Сәнаје мәнтәгәләринин өлчүсү онларын әһәмијјәтинә көрә верилмишдир
ҺАСИЛЕДИЧИ СӘНАЈЕ
Н Нефт
Тг Тәбии газ
Дк Даш көмүр
Гк Гонур көмүр
Fe Дәмир филизи
Ni Никел филизи
W Волфрам филизи
Cu Мис филизи
Пм Полиметал филизләр
Sn Галај филизи
U Уран филизи
Кд Калиум дузу
Хд Хөрәк дузу
Нефт кәмәрләри
Истилик електрик стансијалары
Су електрик стансијалары
Атом електрик стансијалары
ПОРТЛАРЫН ИЛЛИК ЈҮК ДӨВРИЈЈӘСИ
13 млн. тондан чох
900 мин тондан 3 млн. тонадәк
Балыгчылыг портлары
Кәмичилик чајлары
Кәмичилик каналлары
КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ РАЈОНЛАРЫ
Дәнли биткиләр (човдар, буғда), картоф, јем биткиләри вә донузчулуг
Дәнли биткиләр (човдар, буғда, јулаф), картоф, јем биткиләри вә сүдлүк һејвандарлыг
Дәнли биткиләр (човдар), картоф, шәкәр чуғундуру, сүдлүк һејвандарлыг вә донузчулуг
Дәнли биткиләр (човдар), картоф, сүдлүк һејвандарлыг
Дәнли биткиләр (буғда, арпа, јулаф), јем биткиләри вә һејвандарлыг
Шәкәр чуғундуру, дәнли биткиләр (буғда, човдар) вә донузчулуг
Сүдлүк һејвандарлыг, дәнли биткиләр (јулаф, човдар) вә јем биткиләри
Тәрәвәзчилик вә бағчылыг
Аз инкишаф етмиш әкинчиликлә бирликдә дағ-отлаг һејвандарлығы
ӘСАС КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ БИТКИЛӘРИ
Мешәләр
Мајаоту
Үзүмлүкләр
1 Гәрби Берлинин хүсуси статусу вар
Сәнаје мәнтәгәләри рәгәмлә көстәрилмишдир.
1 Кјөтен
2 Шкојдитс
3 Шварсе-Пумпе
4 Еспенһајн
5 Лимбах-Оберфрона
6 Вердау
7 Глаухау
8 Унтервелленборн
9 Грејс
10 Сшопау
БАЛТИК ДӘНИЗИ
ДАНИМАРКА
АЛМАНИЈА ФЕДЕРАТИВ РЕСПУБЛИКАСЫ
ПОЛША
ЧЕХОСЛОВАКИЈА
БЕРЛИН
Росток
Штралзунд
Магдебург
Лајпсиг
Дрезден
Хале
Ерфурт
Карл-Маркс-Штадт
Шверин
Потсдам
Елба
Одер
10°
12°
14°
54°
52°
50°

МИГЈАС 1:3 000 000

30 0 30 60 90 120 км

1975 илин ијунунда БЖКИ-нин ХТЕРһ-да тәртиб едилмишдир

Мадди рифаһын јүксәлдилмәси. АВСП-нин иҹтимаи вә игтисади сијасәтинин ән јүксәк мәгсәди зәһмәткешләрин мадди вә мәдәни тәләбатыны тә'мин етмәкдир. Иҹтимаи истеһсалын инкишафындакы јүксәк нәтиҹәләр АДР милли кәлиринин фасиләсиз артмасына вә зәһмәткешләрин мадди рифаһынын тә'мин едилмәсинә имкан вермишдир. Милли кәлирин артмасы илә әһалинин әмәк һаггы вә дикәр пул кәлири—пенсија, тәгаүд вә с. артыр. АДР әһалисинин һәјат сәвијјәсинин јүксәлиши өз әксини истеһлак олунан мадди не'мәтләрин вә пәракәндә тиҹарәтин һәҹминин артмасында тапыр. Сәнаје малларынын, хүсусән, узун мүддәт истифадә олунан малларын (радиогәбуледиҹи, телевизор, магнитофон, сојудуҹу, миник машыны вә с.) сатышынын артмасы даһа характерикдир. Әт, јумурта, сүд, тәрәвәз вә мејвә сатышы артмышдыр. 1974 илдә бә'зи истеһлак малларынын пәракәндә сатыш гијмәти ашағы салынмышдыр. Вәтәндашларын мәнзил шәраити јахшылашдырылыр. Халг маарифинин инкишафы вә х.т.-нын бүтүн саһәләри үчүн мүтәхәссисләр һазырланмасы саһәсиндә мүһүм наилијјәтләр газанылмышдыр. Әһалијә тибб хидмәтинин сәвијјәси јүксәлир, һәкимләрин сајы, санаторијалардакы јерләрин мигдары, истираһәт евләри вә ушаг мүәссисәләри артыр. Јени мүалиҹә мүәссисәләри, гоҹалар үчүн пансионатлар тикилир вә көһнәләри јенидән гурулур. АДР-дә социалист мәдәнијјәтинин вә идманын јүксәлишинә бөјүк фикир верилир. Бир чох мәдәнијјәт мүәссисәси, идман гурғулары вә с. ишә салыныр, китаб, журнал вә гәзет бурахылышы артыр. АВСП-нин 1976 илдә кечирилмиш 9-ҹу гурултајы АДР х.т.-нын кәләҹәк инкишафынын јени һүдудларыны вә халгын мадди рифаһынын вә мәдәни сәвијјәсинин даһа да јүксәлдилмәсини мүәјјән етмишдир.

АДР-дә зәһмәткешләрин мадди рифаһы вә мәдәни сәвијјәсинин артмасыны характеризә едән бә'зи көстәриҹиләр

	1960	1970	1974
Милли кәлир (%-лә)	100	154	191
Дөвләт вә кооп. секторларында фәһлә вә гуллугчуларын орта ајлыг әмәк һаггы (%)-лә	100	129	144
Иҹтимаи нашә дә дахил олмагла пәракәндә әмтәә дөвријјәсинин һәҹми (млрд. марка)	45.3	64,6	79,6
Әсаслы вәсаит гојулушунун бүтүн нөвләри һесабына истифадәјә верилмиш мәнзилләр (мин мәнзил)	80.5	76.1	138,3
Үмумтәһсил мәктәбләриндә шакирдләрин сајы (дәрс илинин әввәлинә, мин нәфәр)	2059	2667	2736*
Али мәктәбләрдә тәләбәләрин сајы (дәрс илинин әввәлинә, мин нәфәр)	102,0	139,0	146,0*
Али вә орта ихтисас тәһсили мәктәбләриндән мүтәхәссисләрин бурахылышы (мин нәфәр)	39,6	55,3	88,2
Бүтүн ихтисаслардан олан һәкимләрин сајы (һәр 10 мин нәфәр әһалијә көрә)	12,1	20,3	21,7*
Гәзет вә журналларын тиражы (мин нүсхә)			
гәзет	2251	2529	2759*
журнал	272	197	216
Радиогәбуледиҹиләр вә телевизорларын сајы (һәр 10 мин нәфәр әһалијә көрә, әдәд)			
Радиогәбуледиҹи	3180	3509	3582
Телевизор	602	2638	2925

---

* 1973

Силаһлы гүввәләр. АДР-ин силаһлы гүввәләри (Милли Халг Ордусу—МХО 1956 илдән јарадылмаға башламышдыр) гуру гошунлары, ҺҺГ, ҺДГ вә с. ибарәтдир. Онлара милли мүдафиә назири рәһбәрлик едир. Өлкәнин милли мүдафиә мәсәләләрини Милли Мүдафиә Шурасы һәлл едир. МХО Алманија тарихиндә зәһмәткешләрин мәнафеји кешијиндә дуран илк ордудур. МХО Варшава Мүгавиләси Тәшкилатынын биркә һәрби тә'лимләриндә иштирак едир. Мүдафиә үчүн зәрури олан мүхтәлиф силаһлара маликдир. МХО үмуми һәрби мүкәлләфијјәт һаггында ганун (1962) вә көнүллүлүк принсипи әсасында тәшкил олунур. Һәгиги һәрби хидмәт мүддәти 18 ајдыр. Зәрури һалларда һәрби мүкәлләфијјәт гадынлара да шамил едилә биләр. Али забит мәктәбләри вә һәрби академија вар.

Сәһијјә. 1973 илдә АДР-дә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 10,6, өлүм сајы 13,7, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 15,6 олмушдур. Кишиләрин орта өмрү 68,5, гадынларынкы 73,9 илдир (1972). АДР-ин хәстәлик вә өлүм структурунда гејри-инфексион патолокија (хүсусилә үрәк-дамар вә јаман шиш) үстүнлүк тәшкил едир. Орнитоз вә листериоз хәстәликләринә дә тәсадүф олунур. Вәрәм, дифтерија, гызылҹа вә вирус һепатити илә хәстәләнмә һаллары хејли азалмышдыр. АДР-дә сәһијјә системи дөвләтә табедир. Сәһијјә ишләринә бахан мәркәзи орган 1949 илдә тәшкил едилмиш Сәһијјә назирлијидир. Сәһијјә ишләринә ајрылан вәсаит дөвләт бүдҹәсинин 5%-ни тәшкил едир. Тибби јардым пулсуздур. АДР-дә 1974 илдә 184,2 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 10,9 чарпајы) 584 хәстәхана (ун-т, тибб академијалары вә елми-тәдгигат ин-ту нәздиндәки клиникаларла бирликдә) олмуш, 1973 илдә 29,3 мин һәким (әһалинин һәр 580 нәфәринә 1 һәким), 17,6 мин стоматолог вә диш һәкими, 2,9 мин әҹзачы, 250 мин орта вә көмәкчи тибб ишчиси ишләмишдир. Һәким кадрларыны ун-тләрин 6 тибб факүлтәси вә 3 тибб академијасы һазырлајыр.

Курортлары: Бинтс, Брамбах, Бад-Шандау, Бад-Елстер, Обервизентал вә с.

Маариф. АДР јарадылдыгдан сонра иҹтимаи һәјатын бүтүн саһәләри кими, маариф системи дә социалист идеолокијасы әсасында јенидән гурулду. Тәһсил системи 1965 илдә гәбул едилмиш гануна әсасланыр. 11 442 ушаг бағчасында 640 389 ушаг тәрбијә олунур (1973). Ониллик орта тәһсил иҹбаридир. 6184 орта политехники мәктәбдә 2 786 809, 1035 техники пешә мәктәбиндә 431 963 шакирд, 193 техникумда 162 300, 54 али мәктәбдә (Берлин, Лејпсиг, Һалле, Јена, Грејфсвалд вә Росток ун-тләри, Дрезден Техника Ун-ти вә с.) 145 717 тәләбә тәһсил алыр (1973). Берлиндә Алман Дөвләт Китабханасы, Берлин ун-ти китабханасы, Алман китабханасы мәшһурдур. Дөвләт музеји, Алман тарихи музеји (Берлиндә), Дрезден шәкил галерејасы, Алманијада фәһлә һәрәкаты тарихи музеји, Китаб музеји (Лејпсигдә), Бухенвалдда фашизм гурбанларына хатирә музеји вар.

Елм вә елми идарәләр

Тәбијјат вә техника елмләри. Тәбијјат вә техника елмләринин мүһүм саһәләринин инкишафында АДР алимләринин бөјүк хидмәтләри вар.

Ријазијјат үзрә әсас тәдгигатлар ријази мәнтиг, ријази анализ, тополокија, ҹәбр, әдәдләр нәзәријјәси, еһтимал нәзәријјәси, ријази статистика, һесаблама ријазијјаты саһәләриндә апарылыр. 20 әсрин 50-ҹи илләринин ахырларындан кибернетика вә моделләмә саһәсиндә тәдгигатлар кенишләнмәјә башлады. Л. Будах, О. Бунке, Д. Клауа, К. Шрөдер вә б. ријазијјатчыларын тәдгигатлары шөһрәт газанды.

Физика башлыҹа олараг бәрк ҹисим вә јарымкеҹириҹиләр физикасы, електрониканын физики әсаслары, квант електроникасы, електрон микроскопијасы, оптика вә бүтүн далға узунлугларынын спектроскопијасы, ҹиһазгајырма, плазма физикасы вә статистик физика истигамәтләриндә инкишаф едир. 50-ҹи илләрин әввәлләриндә ун-тләрдә вә Берлиндәки Алманија ЕА-да физика саһәсиндә тәдгигат мәркәзләри јарадылмыш, нүвә енержисиндән динҹ мәгсәдлә истифадә, алчаг енержили нүвә физикасы вә јүксәк енержиләр физикасы саһәсиндә мүһүм ишләр көрүлмүшдүр. Бу саһәдә ССРИ-нин АДР-ә бөјүк көмәји олмушдур. Радиоактив вә стабил изотоплар јүксәк сәвијјәдә өјрәнилир. Физика саһәсиндәки тәдгигатларда В. Фридрих, Һ. Һертс, Ф. Мөглих вә б-нын ролу бөјүкдүр.

Астрономија вә астрофизика тәдгигатлары апаран мәркәзләр 1945 илдән сонра Родевиш, Бабелсберг вә Јена, Потсдам астрофизика вә Таутенбург астрономија рәсәдханаларыдыр. Дәјишән улдузлар, улдузлараласы мүһитләр, космик магнит саһәләри вә галактикалар физикасынын өјрәнилмәсиндә мүһүм наилијјәтләр әлдә едилмишдир. Астроном вә астрофизикләрдән К. Һофмејстер, Г. Ламбрехт, М. Штенбек, Х. Ј. Тредер вә б. мәшһурдур.

Кеофизика. Кеодезија, гравиметрија, кеомагнетизм, ионосферин өјрәнилмәси, сејсмолокија, физики һидрографија, тәтбиги кеофизика саһәләриндә мүһүм тәдгигатлар апарылыр. Бу саһәдә Г. Фанзелау, Е. А. Лаутер, Р. Лаутербах, О. Луккс, О. Мајсер вә б.-нын ишләри диггәтәлајигдир.

Метеоролокијада әсас тәдгигат истигамәти гыса вә узунмүддәтли прогнозлар, аеролокија, атмосферин истилик балансы, һава кимјасы, һәмчинин агрометеоролокија, һидрометеоролокија, биометеоролокија проблемләридир. Метеоролокијанын әсас нүмајәндәләри П. Дубуа, Г. Фалкенберг, Х. Филипс, Р. Зүрингдир.

Кеолокија саһәләри 1945 илдән сонра јерли минерал хаммал мәнбәләриндән (көмүр, калиум, филиз вә с.) истифадә мәсәләләри илә әлагәдар инкишаф етдирилир. Бу саһәдә Дөвләт кеолокија комиссијасы, али мәктәбләр вә «Бисмут» бирлији мәркәзләри тәтбиги тәдгигатлар апарыр. АДР мүтәхәссисләри совет алимләри илә сых әмәкдашлыг шәраитиндә нефт вә тәбии газ јатагларынын ашкар едилмәсиндә јени елми методлар (хүсусилә рекионал кеолокија, кеокимја вә кеофизика саһәләриндә) јаратмышлар. Бу саһәдә С. Бубнов, Ф. Дејбел, Х. Ф. Каутг, К. Кекел, А. Ватснауер вә б. мәшһурдур.

Кимја. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән (1939—45) сонра ири кимја мүәссисәләринин лабораторијаларында тәдгигат ишләринә јенидән башланылды. Һәмин дөврдә әсас диггәт кимја сәнајесинин ән мүһүм базасы олан гонур даш көмүрүн сәмәрәли е'малы үсулларынын өјрәнилмәсинә јөнәлдилди. Алманијанын Берлиндәки ЕА-нын елми-тәдгигат идарәләри, кимја сәнајесинин лабораторијалары вә бир сыра али мәктәбдә үзви вә гејри-үзви катализ, силикатлар, фосфатлар вә комплекс бирләшмәләр кимјасы, үзви пероксид, стероид, пластик күтлә, еластомер, кимјәви лифләр истеһсалы, електрокимја, термокимја, металлуркија кимјасы, коррозијадан мүһафизә вә с. саһәләрдә тәдгигат апарылыр (Һ. Берч, Р. Грисбах, В. Ланкенбек, Е. Лејбнитс, А. Рихс, К. Шрајбер, К. Швабе вә б.). ССРИ-дән АДР-ә хам нефт ихрачынын артмасы нәтичәсиндә елми-тәдгигат ишләринин истигамәти нефт кимјасына јөнәлдилди. Гејри-үзви кимја, башлыча олараг, күбрә истеһсалы саһәсиндә инкишаф етдирилир.

Биолокија елми башга тәбијјат елмләри илә сых тәмасда инкишаф етдирилир, биолокијанын ајры-ајры саһәләри арасында гаршылыглы әлагә күчләнир. Бу, ән јени тәдгигат методларынын, јени чиһазларын јарадылмасына имкан вермишдир. Биокимја, кенетика, ситолокија, микроструктур тәдгигат, физиолокија кими елм саһәләри бир-биринә јахынлашмышдыр. Биокимја вә молекулјар биолокија саһәсиндә дә мүвәффәгијјәтләр чохдур. Әсас тәдгигат саһәләри ферментләрин өјрәнилмәси, маддәләр мүбадиләсинин тәнзими, нуклеин туршулары вә зүлалларын синтези, биоложи мембранларын тәдгиги вә һәмчинин нејробиолокијадыр. Тәдгигатлар тибб, к.т., әрзаг мәһсуллары истеһсалы, кимја сәнајеси илә сых әлагәдә апарылыр. Инкишаф вә ирсијјәт просесләринин молекулјар әсасына хүсуси диггәт јетирилир. К.т.-нда ичтимаи дәјишикликләрлә әлагәдар әкинчилијин вә биткичилијин инкишафына јөнәлдилмиш ишләр биткичилик вә микробиолокија үзрә тәдгигатларла сых әлагә шәраитиндә көрүлүр. Кансерокенез, антибиотикләр, ензимләр, биоложи актив бирләшмәләрин тә'сир механизминин өјрәнилмәси, ендокринолокијанын тәдгиги вә епидемијаларла мүбаризә проблемләринин өјрәнилмәси саһәсиндә кениш иш апарылыр (М. Керш, А. Графи, Ф. Јунг, Х. Кнөл, К. Ломан вә б.).

Тибб саһәсиндә әсас елми-тәдгигат ишләри үрәк-дамар системи хәстәликләри, јаман шиш, истеһсалат травматизми, силикоз, вәрәм, ревматизм вә с. илә мүбаризә проблемләринә һәср едилмишдир.

Елми-тәдгигат ишләринә вә онун планлашдырылмасына Сәһијјә Назирлијинин Елми Шурасы рәһбәрлик едир. Алманија ЕА Биолокија вә Тибб Ин-тларында, Берлиндәки Ичтимаи Кикијена Академијасында, Физиотерапија вә Тибб Микробиолокијасы Ин-тларында (Росток), Гида вә Витаминолокија Ин-тунда (Потсдам-Ребрүкке), К. Зудхоф ад. Тәбиәт вә Тибб Елмләри Тарихи Ин-тунда (Лејпсиг), Мәркәзи Санитарија Маарифи Ин-тунда (Дрезден), һәмчинин кардиолокија, педиатрија, һематолокија, али синир фәалијјәтинин физиолокијасы ин-тларында вә Мәркәзи Кикијена Ин-тунда бөјүк тәдгигат ишләри апарылыр. Тибб саһәсиндә В. Фридрих, Ф. Бенхејм, Т. Бругш, Ф. Зауербрухун вә б. мүһүм тәдгигатлары вар.

Техника елмләринин инкишафы үчүн, илк нөвбәдә пәракәндә фәалијјәт көстәрән елми-техники кадрлары бирләшдирмәк вә онлары халг тәсәррүфатынын әсас проблемләринин һәллинә чәлб етмәк лазым иди. Дрезден Али Техники Мәктәбинин бәрпасы вә онун әсасында Техника Ун-тинин јаранмасынын, һәмчинин Алманија Иншаат Академијасынын тәшкилинин мүһүм әһәмијјәти олду. Елми-тәдгигат ишләри, әсасән, ашағыдакы саһәләрдә мәркәзләшдирилмишдир: идарәетмә техникасы; рабитә техникасы вә иншаат ишләри; чиһазгајырма; күчлү чәрәјанлар вә јүксәк кәркинликләр техникасы; кимја-технолокија; материалшүнаслыг; металлуркија вә метал е'малынын хүсуси үсуллары; машынгајырма; атом енеркетикасы. Техника елмләринин инкишафында В. Албринг, Һ. Баркһаузен, Г. Билкенрот, Л. Биндер, В. Бобет вә б.-нын бөјүк ролу олмушдур.

АВСП-нин 9-чу гурултајы елм вә техника саһәсиндә јени, даһа мүрәккәб мәсәләләри һәлл етмәји нәзәрдә тутмуш вә гејд етмишдир ки, ССРИ илә АДР-ин 5 иллик планларынын узлашдырылмасы бу бахымдан е'тибарлы васитәдир.

Ичтимаи елмләр

Фәлсәфә. АДР-дә фәлсәфи тәдгигатлар марксизм-ленинизм нәзәријјәси вә сосиализм гуручулуғу тәчрүбәси әсасында апарылыр. АВСП-нин гурултај, конфранс вә пленумларынын гәрарларында, В. Пик, В. Улбрихт, Е. Һонеккер вә б. рәһбәр хадимләрин чыхышларында АДР-дә сосиализм гуручулуғу, демократија вә сүлһ уғрунда мүбаризә проблемләри марксизм-ленинизм нәзәријјәси әсасында шәрһ едилмишдир. Марксист дүнјакөрүшүнүн тәблиғиндә К. Маркс, Ф. Енкелс вә В. И. Ленинин әсәрләринин нәшри, АДР ЕА јанында Мәркәзи Фәлсәфә Ин-тунун, али мәктәбләрдә диалектик вә тарихи материализм кафедраларынын тәшкили (1946), марксист фәлсәфәнин тәдриси бөјүк рол ојнамышдыр. АДР марксистләринин елми тәдгигатлары материалист диалектиканын ганунларыны сосиализм гуручулуғуна тәтбиг етмәк, алман халгыны бејнәлмиләл руһда тәрбијә етмәк проблемләринә һәср едилир: шәхсијјәтин инкишафы, коммунист әхлагы проблемләри, тәбиәтшүнаслыг вә мүасир елми-техники ингилабын фәлсәфи мәсәләләри (В. Ејхһорн, В. Мүллер вә б.), естетика, елми атеизм, фәлсәфә тарихи вә елми коммунизм мәсәләләри дәриндән тәдгиг олунур. Мәнтиг проблеминин тәдгигинә хүсуси диггәт верилир. К. Клаусун «Формал мәнтигә кириш», «Кибернетика вә фәлсәфә» әсәрләриндә мүасир мәнтиг проблемләри диалектик материализм мөвгејиндән шәрһ едилмишдир. Кибернетиканын ролу вә әһәмијјәти тәһлил олунур, онун предмети мүәјјәнләшдирилир. АДР-дә марксист фәлсәфәси буржуа идеолокијасынын мүхтәлиф чәрәјанларына гаршы мүбаризә шәраитиндә мөһкәмләнмишдир. АДР философлары (Р. Гропп, В. Краус, М. Бур вә б.) классик алман фәлсәфи ирсини һәртәрәфли өјрәнирләр. Фәлсәфә тарихчиләри (О. Корнју, М. Клајн, К. Менде вә б.) алман фәлсәфәси тарихиндә идеализмин һөкмранлығыны иддиа едән фикирләри рәдд едир, материализмлә идеализм арасында мүбаризәнин давам етдијини көстәрирләр. АДР-дә «Марксист-ленинчи фәлсәфә вә елми-техники ингилаб» (1965), «Марксын фәлсәфи тә'лими вә онун мүасир әһәмијјәти» (1968), «Ленин вә дөврүмүзүн марксист фәлсәфәси» (1970), «Објектив ганунаујғунлуглар вә сосиализмдә шүурлу фәалијјәт» (1974) проблемләринә даир фәлсәфи конгресләр кечирилмишдир.

АДР вә ССРИ философлары арасында сых елми әлагәләр вар. ССРИ вә АДР философларынын икитәрәфли комиссијасы јарадылдыгдан (1972) сонра бу әлагәләр даһа да кенишләнмишдир. Һәр ики өлкә алимләринин биркә әмәкдашлығы нәтичәсиндә актуал проблемләрә даир санбаллы әсәрләр јазылмышдыр. ССРИ вә АДР философларынын биркә нәзәри тәдгигатларынын башлыча мөвзусу «Диалектика вә сосиализм»дир. 1976—77 илләрдә ССРИ вә АДР, һәмчинин башга сосиалист өлкәләринин алимләри илә бирликдә «Инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәтинин диалектикасы» әсәрини һазырламаг нәзәрдә тутулур. Сов.ИКП МК вә АВСП МК јанында марксизм-ленинизм ин-тлары бирликдә К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин там күллијјатынын академик нәшринә (100 чилддә, орижиналын дилиндә) башламышлар. Елми коммунизмин баниләринин ирсини өјрәнмәк, коммунист вә фәһлә партијаларынын практики фәалијјәти үчүн бу нәшрин чох бөјүк елми әһәмијјәти вар.

АВСП-нин 9-чу гурултајы АДР-дә елмин бүтүн саһәләри, о чүмләдән фәлсәфә елми гаршысында дуран мүһүм вәзифәләри мүәјјән етмишдир.

Тарих елми. Алман халгынын тарихиндә синфи мүбаризә вә күтләләрин јарадычы ролу, хүсусилә фәһлә синфи вә онун ингилаби партијасынын мүбаризәси АДР тарихчиләринин диггәт мәркәзиндәдир. Елми тәдгигатларын инкишафы вә марксист-ленинчи кадрларын һазырланмасына, тарихин тәдрисинин јахшылашдырылмасына даир АВСП МК (1951, 1955) гәрарларынын АДР тарих елминин инкишафында мүһүм ролу олмушдур. Тарихшүнаслыгда марксист методолокијасынын бәргәрар олмасы илә тарихчиләрин тәдгигат методу да дәјишмиш, ириһәчмли коллектив әсәрләр јаранмышдыр [8 чилдлик «Алманија фәһлә һәрәкаты тарихи» (В. Улбрихт башда олмагла АВСП МК комиссијасынын редактәси илә), чохчилдлик «Алманија тарихи дәрслији» вә 3 чилдлик «Алманија тарихи» вә с.]. АДР тарихчиләри Алманија тарихинин бүтүн дөврләри үзрә тәдгигат апарырлар. Онларын әсәрләриндә Реформасија һәрәкаты вә Алманијада кәндли мүһарибәсинин (1524—26) тәдгиги, алман милитаризминин ифшасы, АДР-дә антифашист-демократик дәјишикликләр вә сосиализм гуручулуғу проблемләри, АФР-дә иртичаја, неофашизмә гаршы, Гәрби Алманија буржуа-реформист тарихшүнаслығы илә кәскин мүбаризә мәсәләләри мүһүм јер тутур. АДР илә ССРИ алимләри арасында сәмәрәли әмәкдашлыг АДР вә ССРИ Тарихчиләри Комиссијасы (1957 илдә јарадылмышдыр) биркә сессијаларынын материалларына әсасланан бир сыра нәшрдә әксини тапмышдыр («Икинчи дүнја мүһарибәси тарихинин проблемләри», 1959; «Алманија империализми вә Икинчи дүнја мүһарибәси», 1960—62; К. Маркс вә Ф. Енкелсин һәјат вә фәалијјәтинә даир әсәрләр вә с.); Комиссијанын «ССРИ-нин јарадылмасынын бејнәлхалг әһәмијјәти»нә һәср олунмуш 20-чи елми конфрансы Бакыда кечирилмишдир (1972); Комиссијанын АДР-дә кечирилмиш вә «Коммунист Партијасынын Манифести»нин 125 иллијинә һәср олунмуш 21-чи конфрансында (1973) Азәрб. тарихчиләри дә мә'рузәләрлә чыхыш етмишләр. АДР тарихчиләри славјан халгларынын тарихи, онларын Алманија илә әлагәләри, 1917—45 илләр Алманија—Совет мүнасибәтләри, Сов.ИКП илә АВСП арасында мүбариз иттифагын кенишләнмәси, АДР-ин ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри илә әмәкдашлығы мәсәләләрини әтрафлы тәдгиг едир, мүстәмләкәчилик тарихини (башлыча олараг Алманија империализминин), Асијанын, Африка вә Латын Америкасынын мәзлум халгларынын милли азадлыг һәрәкаты тарихини мүнтәзәм өјрәнирләр. АВСП-нин 9-чу гурултајындан (1976) сонра АДР-дә кениш сосиализм гуручулуғунун даһа да инкишаф етдирилмәси вә беләликлә, коммунизмә кечидин әсас илкин шәртләринин јарадылмасы мәсәләләри тарихчиләрин диггәт мәркәзиндәдир. Тарихи проблемләр, әсасән, АВСП МК јанында Марксизм-Ленинизм Ин-ту, Ичтимаи Елмләр Ин-ту вә К. Маркс ад. Али Партија Мәктәбиндә, АДР ЕА Мәркәзи Тарих Ин-тунда өјрәнилир. Тәдгигатлары планлашдырмаг вә әлагәләндирмәк үчүн АВСП МК јанындакы Марксизм-Ленинизм Ин-ту нәздиндә тарих елми шурасы јарадылмышдыр (1969). АДР-дә 1958 илдән Алман Тарихчиләри Чәмијјәти фәалијјәт көстәрир.

Игтисадијјат елми. АДР-дә игтисадијјат елми марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә әсасланан марксист-ленинчи партијанын рәһбәрлији илә инкишаф едир; ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләринин сосиализм гуручулуғундакы тәчрүбәсиндән һәртәрәфли истифадә олунур. Марксизм классикләринин әсәрләри кениш јајылмышдыр. Х.т.-нын бәрпасы вә инкишафына даир 2 иллик план (1949—50) перспектив игтисади планлашдырманын әсасыны гојмушдур. Х.т.. планлары игтисадчыларын иштиракы илә һазырланыр. Сосиалист игтисадијјатынын јаранмасы илә бағлы олан нәзәри проблемләр АВСП МК-нын пленумларында һәртәрәфли мүзакирә едилир. Игтисади фикрин инкишаф етдирилмәсиндә АВСП МК 21-чи пленумунун (1954) бөјүк әһәмијјәти олмушдур.

АДР-дә сосиализм сијаси игтисады (сосиалист планлашдырмасы, пул вә онун функсијасы, милли кәлир, әмәк мәһсулдарлығы вә с.), дүнја сосиализм системи, дөвләт-инһисарчы капитализми, мәркәзләшдирилмиш дөвләт планлашдырмасы вә идарәчилији, елми наилијјәтләрдән истифадә, истеһсалын вә ичтимаи әмәјин сәмәрәсинин артырылмасы, елми-техники тәрәггинин игтисади вә ичтимаи проблемләри, сосиалист игтисади интеграсијасы вә с. саһәләрдә тәдгигатлар апарылыр, нәзәри әсәрләр јарадылыр.

АВСП 9-чу гурултајы (1976, мај) АДР-дә инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәти гуручулуғуну бундан сонра да давам етдирмәји, коммунизмә тәдричән кечмәк үчүн көклү зәмин јаратмағы, истеһсалын јүксәк сүр'әтлә инкишафы вә сәмәрәсинин артырылмасы, елми-техники тәрәггинин вә әмәк мәһсулдарлығынын сүр'әтләндирилмәси әсасында халгын һәјат сәвијјәсини даһа да јахшылашдырмағы, ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри илә сосиалист игтисади интеграсијасыны дәринләшдирмәји гаршыја мәгсәд гојмушдур.

Елми тәдгигатлар ун-тләрдә, үмуми вә саһә елми-тәдгигат вә тәһсил ин-тларында вә с. апарылыр.

Һүгуг елми. Халг һакимијјәти илләриндә дөвләт вә һүгуг һаггында елм хејли инкишаф етмишдир. Дөвләт вә һүгуг нәзәријјәси саһәсиндә сосиалист дөвләтинин тәһлилинә, дөвләтин вәзифә вә мәгсәдләринә, сосиалист чәмијјәтиндә шәхсијјәтин мөвгеји проблемләринә хүсуси фикир верилир. Дөвләт һүгугу елми дөвләтин мүһүм тәшкилат формасы кими халг нүмајәндәликләрини, вәтәндашларын илкин ичтимаи бирликләрини—мүәссисә коллективләрини, истеһсалат кооп.-ләрини, шәһәрләри, ичмалары өјрәнир. Торпаг һүгугу вә к.т. истеһсалат кооп.-ләринин һүгугу саһәсиндә бөјүк наилијјәтләр әлдә едилмишдир. Бејнәлхалг һүгуг саһәсиндә суверенитет, бејнәлхалг һүгуг субјектлији проблемләри вә с. тәдгиг едилир. Үмуми дөвләт вә һүгуг нәзәријјәси саһәсиндә мүасир буржуа вә реформист доктриналарынын тәнгидинә һәср едилмиш бир сыра әсәр јарадылмышдыр.

Дөвләт вә һүгуг һаггында елмин инкишафында АДР алимләринин дикәр сосиалист өлкәләринин елми ишчиләри, хүсусилә совет алимләри илә әлагәләринин бөјүк әһәмијјәти вар. Елми кадрларын гаршылыглы мүбадиләси, биркә елми әсәрләрин һазырланмасы, бејнәлхалг конфрансларын кечирилмәси вә с. мүвәффәгијјәтлә инкишаф етдирилир. Һүгуг елминин әсас мәркәзи В. Улбрихт ад. Алман Дөвләт вә Һүгуг Академијасыдыр (Бабелсбергдәдир, 1952 илдә тә'сис едилиб); елми ишләр, һәмчинин Берлин, Лејпсиг, Һалле ун-тләриндә апарылыр.

Дилчилик. 40-чы илләрин сону—50-чи илләрин әввәлиндә лүғәтчилик («Алман дилинин тарихи лүғәти», «Мүасир алман дили лүғәти»), диалектолокија (Т. Фрингс, П. Изинг, К. Шпанкенберг вә б.), алман дили тарихи (Р. Гросе, Г. Фојдел, Г. Лерхнер вә б.) саһәләриндә мүһүм тәдгигат ишләри көрүлдү. АДР вә ССРИ алимләри «Алман милли әдәби дилинин тәшәккүлү вә инкишафы» мөвзусу үзәриндә сых елми әмәкдашлыг шәраитиндә ишләјирләр. 50-чи илләрин орталарындан марксист дилчилик әсасларынын ишләниб һазырланмасы сүр'әтләнди (В. Штајнитс, В. Шмидт, К. Аммер вә б.). АДР дилчилијиндәки марксист мөвгеләр АФР-дә инкишаф едән нәзәријјәләрлә мүбаризәдә мөһкәмләнмишдир. Марксист дилчилијин формалашмасында марксист философларын (Е. Албрехт, К. Клаус вә б.) тәдгигатларынын мүһүм ролу олмушдур. Алман дилинин грамматикасына (В. Флајшер, В. Флемиг, В. Нојман вә б.), үмуми дилчилијә, дилин ичтимаи маһијјәти, мүхтәлиф дил групу вә аиләләринә даир тәдгигатлар апарылыр.

АДР ЕА Мәркәзи Дилчилик Ин-ту, А. вә В. Һумболдт ад. ун-т (Берлиндә), К. Маркс ад. ун-т, Саксонија ЕА (Лејпсигдә), Јена, Һалле, Росток, Грејфсвалд ун-тләри вә с. дилчилик мәркәзләридир.

Елми идарәләр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән (1939—45) сонра АДР әразисиндә елми идарә аз иди; бир чох елми-тәдгигат мүәссисәси дағылмыш, бә'зиләри исә Алманијанын г. һиссәсинә көчүрүлмүшдү. Фашизмин мәһвиндән сонра АДР әразисиндә елм вә мәдәнијјәтин инкишафы үчүн лазыми шәраит јаранды. 1946 илдә Берлиндә *Алманија Демократик Республикасы Елмләр Академијасы* фәалијјәтә башлады. АДР-ин јаранмасы (1949) елм вә техниканын инкишафында јени мәрһәлә олду; 1949—50 илләрдә АДР Назирләр Шурасынын Тәдгигат вә Техника Үзрә Мәркәзи Органы јарадылды. Елми ишләрә Елм вә Техника Назирлији үмуми рәһбәрлик едир. 1957 илдә АДР Назирләр Шурасынын тәбијјат вә техника елмләри саһәсиндә мәркәзи мәсләһәтчи органы олан АДР Елми-Тәдгигат Шурасы тәшкил олунмушдур. Елми-тәдгигат ишләри ун-т вә дикәр али мәктәбләрлә әмәкдашлыг шәраитиндә апарылыр. АВСП-нин Програмында, 8-чи (1971) вә 9-чу (1976) гурултајларынын гәрарларында елмин тәрәггиси, елми-техники ингилабын наилијјәтләриндән х.т.-нын мадди-техники базасынын мөһкәмләндирилмәсиндә, инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәтинин игтисади системинин тәкмилләшдирилмәсиндә даһа сәмәрәли истифадә мәсәләләри мүһүм јер тутур.

АДР елми идарәләри ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләринин, һабелә бир сыра башга өлкәләрин елми идарәләри илә әмәкдашлыг едир.

АДР-лә Азәрб. ССР арасында да елми-техники әлагәләр вар. Азәрб.ССР вә АДР алимләри ГИЈШ хәтти илә елм вә техника саһәсиндә мүштәрәк тәдгигат ишләри көрүрләр.

Азәрб.ССР ЕА Физика Ин-тунун әмәкдашлары селенин тәдгиги вә селен чиһазларынын јарадылмасы мәсәләләриндә АДР алимләри илә тәчрүбә мүбадиләси апарырлар. Шамахы Астрофизика Рәсәдханасы (ШАР) улдуз вә думанлыглар физикасы саһәсиндә АДР ЕА Мәркәзи Астрофизика Ин-ту илә сых әмәкдашлыг едир. АДР-дә һазырланмыш 2 *м*-лик телескопу алман мүтәхәссисләри ШАР-да гурмушлар (1966). ШАР-да АДР ЕА Мәркәзи Астрофизика Ин-тунун даими астрономија ст. јарадылмышдыр.

Ашгарлар кимјасы ин-тунун АДР вә бир сыра башга сосиалист өлкәләринин елми вә истеһсалат мүәссисәләри илә биркә тәдгигатлары нәтичәсиндә техники вә мотор јағлары үчүн јүксәк еффектли ашгарлар алынмышдыр. Азәрб.ССР ЕА Гејри-Үзви вә Физики Кимја Ин-ту АДР-ин мүвафиг мүәссисәләри илә бирликдә металларын коррозијасы әлејһинә мүбаризә үсуллары ишләјиб һазырлајыр. Азәрб. вә АДР чоғрафија алимләри 1973 илдән елми әмәкдашлыг едирләр.

АДР ин Фрејберг Мә'дән Академијасы илә Азәрб. Нефт вә Кимја Ин-ту (АзНКИ) арасында 1966 илдән нефт вә газ е'малы, игтисадијјат, кеоложи кәшфијјат ишләринин тәшкили вә планлашдырылмасы, машын деталлары конструксијаларынын оптималлашдырылмасы саһәсиндә биркә елми тәдгигат апарылыр.

Азәрб. алимләринин бир сыра әсәри АДР-дә нәшр олунмушдур.

1967—75 илләрдә АзНКИ-дә АДР үчүн 118 нәфәр мүхтәлиф ихтисаслы мүһәндис вә 5 елмләр намизәди һазырланмышдыр. Бу мүддәт әрзиндә АзНКИ-нин 2 нүмајәндәси Дрезден Техника Ун-тини битирмиш вә даһа 2 тәләбә 1976/77 дәрс илиндән там тәһсил алачагдыр. АзНКИ-нин 175 тәләбәси АДР-дә, АДР-ин о гәдәр тәләбәси исә Бакынын кимја, кеолокија, енеркетика вә с. мүәссисәләриндә тәчрүбә кечмишдир.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. АДР-дә 39 күндәлик гәзет, 546 журнал вә с. нәшр олунур (1975). Мүһүм мәтбуат органлары: «Берлинер Сајтунг», «Нөјес Дөјчланд», «Вохенпост», «Трибүне» гәзетләри, «Ајнһајт», «Ди арбајт», «Дас фолк», «Нојер вег» журналларыдыр. Мәтбуат үчүн дахили вә бејнәлхалг мә'луматлары АДН акентлији верир. Радио-телевизија верилишләрини Дөвләт радио вә телевизија комитәләри тәшкил едир.

Әдәбијјат. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра антифашист јазычылар илк алман фәһлә вә кәндли дөвләтинин гурулмасында фәал иштирак етдиләр. Мүһачирәтдә олан тәрәггипәрвәр јазычылар—И. *Бехер*, Б. *Брехт*, А. *Зекерс*, В. *Бредел*, Е. *Вајнерт*, Ф. *Волф* вә б. мүһарибәдән сонра вәтәнә гајытдылар. 1945 илдә алман зијалыларынын мүтәрәгги тәшкилаты «Културбунд» тә'сис едилди. Тәшкилатын үзвләри демократик вә сүлһсевәр Алманија вә јени әдәбијјат уғрунда мүбаризәјә гошулдулар. 1947 илдә алман јазычыларынын I гурултајы кечирилди. 1950 илдә Алманија Јазычылары Иттифагы јарадылды. Алман әдәбијјаты сосиалист реализми јарадычылыг јолуна гәдәм гојду. Мүһарибәдән сонракы әдәбијјатда фашизмин ифшасы, мүһарибә, антифашист һәрәкат вә с. мөвзулар мүһүм јер тутурду. Б. *Келлерманын* «Өлүм рәгси» (1948), А. Зекерсин «Өлүләр чаван галыр» (1949), В. Бределин «Гоһумлар вә танышлар» (трилокија, 1941—53), Һ. Фалладанын «Һәр кәс тәкликдә өлүр» (1947), А. *Свејгин* «Вансбекин балтасы» (1947), Л. *Реннин* «Задәканлығын сүгуту» (1944), «Дөјүшсүз мүһарибә» (1958), Б. *Узенин* «Вәтәнпәрвәрләр» (1954), Һ. *Мархвитсанын* «Мәним кәнчлијим» (1947), Д. Ноллун (д. 1927) «Вернер Һолтун сәркүзәштләри» (1960—63), Б. Апитсин (д. 1900) «Гурдлар арасында чылпаг адам» (1958), Е. *Штритматтерин* «Е'чазкар адам» (һ. 1, 1957; һ. 2, 1973) романлары, Ф. Волфун «Томас Мүнтсер» (1953) пјеси бу мөвзуда јазылмыш көркәмли әсәрләрдир. АДР-дә сосиализм гуручулуғу илә әлагәдар әдәбијјата јени мөвзулар кәлди; И. Бехерин, Е. Вајнертин, *Кубанын* (Курт Бартел), К. Мауререрин (д. 1907) ше'р вә поемаларында, А. Зекерсин «Гәрар» (1959), «Инам» (1968), В. Бределин «Јени фәсил» (1959), Е. Клаудиусун (д. 1911) «Бизимлә оланлар һаггында» (1951), Һ. Штејнманын (д. 1929) «Бөјүк мәһәббәт» (1959), Е. Штритматтерин «Тинко» (1955), «Оле Бинкоп» (1963), В. Рејновскинин (д. 1908) «Сәбирсиз» (1960), Е. Нојчун (д. 1931) «Дашларын изи» (1964), «Шәргдә сүлһ» (1974), Ј. Бобровскинин (1917—65) «Литва клавирләри» (1966), К. Кантын (д. 1926) «Акт залы» (1965), «Импрессум» (1972), Б. Рајманын (ө. 1973) «Франоиска Линкерханд» (1974), Б. Зекерин (д. 1927) «Пајыз түстүсү» (1961), «Инсан чығырлары илә» (1974) романларында сосиализм гуручулуғу, јени инсан тәрбијәси, сүлһ, халглар достлуғу, бејнәлмиләлчилик мөвзулары әсас јер тутур. Мүһачирәтдә олан мүтәрәгги алман јазычылары Т. Манн, Л. Фејхтванкер, Е. М. Ремарк, Л. Франк вә б. АДР-ин әдәби даирәләри илә сых әлагә сахламышлар. Сон илләрдә әдәбијјата К. Волф (д. 1929), Г. Кунерт (д. 1929), Һ. Нахбар (д. 1930), Х. Клау (д. 1931), К. Микел (д. 1935), Х. Бајерл (д. 1926) кими исте'дадлы шаир вә јазычылар кәлмишдир.

Б. Брехт, И. Бехер, А. Зекерс вә б.-нын бә'зи әсәрләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир. Мирзә Шәфи Вазеһин ше'рләри, М. Ф. Ахундовун комедијалары, С. Вурғунун «Вагиф», «Ханлар» пјесләри, М. Һүсејнин «Абшерон», М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн» романлары вә Азәрб. јазычыларынын башга әсәрләри АДР-дә алман дилиндә нәшр олунмушдур.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. АДР јарадылдыгдан сонра өлкәдә бөјүк бәрпа ишләри башланды; планлы иншаат саһәсиндә кениш програм һәјата кечирилди. Берлин, Лејпсиг, Магдебург вә с. ш.-ләр сосиалист шәһәрсалма принсипләри әсасында јенидән гурулду. Јени сәнаје објектләри јахынлығында шәһәрләр (Һојерсверда, Шведт вә с.) салынды. АДР ме'марлары (К. Һензелман, Һ. Һопп, Р. Паулик вә б.) көһнә шәһәрләрдә дә (Берлин, Дрезден вә с.) бөјүк шәһәрсалма ишләри апармышлар. Мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә сәмәрәли планлашдырма вә композисијалары илә фәргләнән чохлу јашајыш еви, ичтимаи бина, сәнаје, к.т. бина вә гурғулары тикилмишдир. Тикинтидә сосиализм чәмијјәтинин мадди вә мә'нәви тәләбләринә чаваб верән мүасир ме'марлыг үслублары вә јени иншаат материаллары тәтбиг олунур.

Тәсвири сәнәт алман пролетар ингилабы инчәсәнәти ән'әнәләри әсасында инкишаф едир, сосиалист реализми принсипләри мөһкәмләнир. Рәссамлардан О. Накел, М. Лингнер, Р. Бергандер, А. Мор вә б. сосиализм гуручулуғу вә тарихи мөвзуларда бир сыра әсәр јаратмыш, габагчыл әмәк адамларынын портретләрини чәкмишләр. Монументал һејкәлтәрашлыгда (о чүмләдән портретдә) бөјүк наилијјәтләр газанылмышдыр. АДР тәсвири сәнәтиндә фашизмин, бејнәлхалг иртичанын ифшасы, сүлһ уғрунда мүбаризә вә с. мүһүм јер тутур. Бухенвалдда фашизмә гаршы мүбаризләрә (1952—58, Ф. Кремер), Мүлһаузендә Томас Мүнтсерә (1956—57, В. Ламмерт), Карл-Маркс-Штадтда К. Маркс вә Ф. Енкелсә (1955—57, В. Һовард), Берлиндә полјак әскәрләри вә алман антифашистләринә (1972, коллектив иш) вә б.-на абидә гојулмушдур. АДР әразисиндәки бир чох монументи совет һејкәлтәрашлары јаратмышдыр [Совет Ордусу дөјүшчүләринә хатирә ансамблы (1946—49, Ј. В. Вучетич, Берлин), К. Маркса (1969, Л. Кербел, Карл-Маркс-Штадт), В. И. Ленинә (1970, Н. Томски, Берлин) абидә]. АДР тәсвири сәнәтиндә графика (Л. вә Һ. Грундигләр, Һ. Балтсер, В. Клемке, Г. Кетнер вә б.) мүһүм јер тутур. АДР-дә декоратив-тәтбиги сәнәтин керамика, шүшә, ағач, метал мә'мулатлары вә бәдии тохума нөвләри јүксәк сәвијјәдәдир. Халг инчәсәнәтинин инкишафына да бөјүк диггәт верилир. АДР-дә Алманија Ме'марлар Иттифагы вә Алманија Рәссамлар Иттифагы фәалијјәт көстәрир. Өлкәдә бејнәлхалг сәркиләр кечирилир.

Азәрб. рәссамларындан М. Абдуллајев, Т. Салаһов, Т. Нәриманбәјов, Р. Бабајев, Н. Гасымов вә б.-нын әсәрләри АДР-дә мүхтәлиф сәркиләрдә нүмајиш етдирилмишдир.

Мусиги. АДР-дә мусиги сәнәти јени сосиализм мәдәнијјәти әсасында инкишаф едир. АДР мусигичиләри алман мусигисинин ингилаби ән'әнәләрини давам етдирирләр. Мусиги јарадычылығынын мүтәрәгги алман мусиги мәдәнијјәти илә сых бағлылығы, демократик вә реалист истигамәти, мусиги мәдәнијјәтинин күтләвилији мүасир АДР мусиги

АЛМАНИЈА ФЕДЕРАТИВ РЕСПУБЛИКАСЫ

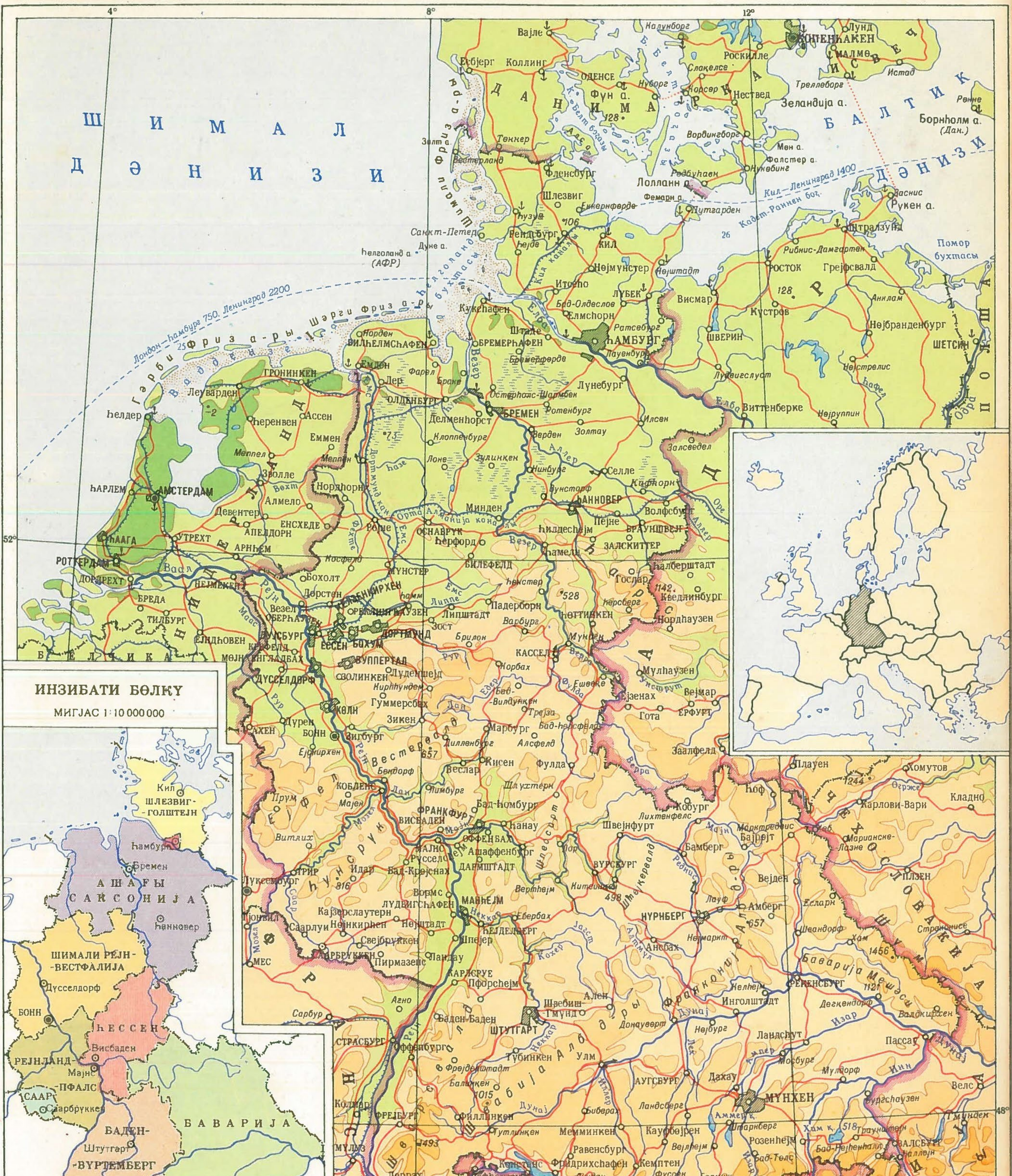
4°
8°
12°
52°
48°
ШИМАЛ ДӘНИЗИ
БАЛТИК ДӘНИЗИ
ДАНИМАРКА
ИСВЕЧ
ПОЛША
НИДЕРЛАНД
БЕЛЧИКА
ФРАНСА
ИСВЕЧРӘ
АВСТРИЈА
ЧЕХОСЛОВАКИЈА
А.Д.Р.
КОПЕНҺАКЕН
Малмө
Лунд
Вајле
Коллинг
Оденсе
Фүн а.
Роскилле
Зеландија а.
Нествед
Борнһолм а. (Дан.)
Лолланн а.
Фалстер а.
Мөн а.
Фемарн а.
Рукен а.
Штралзунд
Росток
Грејфсвалд
Висмар
Шверин
Нөјбранденбург
Шетсин
Помор бухтасы
Кил—Ленинград 1400
Кадет-Раннен боғ.
Фленсбург
Шлезвиг
Кил
Рендсбург
Нөјмүнстер
Љубек
Итсеһо
Һелголанд а. (АФР)
Лондон—Һамбург 750, Ленинград 2200
Гәрби Фриз а-ры
Шәрги Фриз а-ры
Шимали Фриз а-ры
Куксһафен
Штаде
ҺАМБУРГ
Бремерһафен
Вилһелмсһафен
Емден
Олденбург
БРЕМЕН
Делменһорст
Лүнебург
Елба
Везер
Емс
Гронинкен
Леуварден
Һелдер
Ассен
Һеренвен
Емен
Зволле
Һарлем
АМСТЕРДАМ
Һаага
Роттердам
Утрехт
Арнһем
Апелдорн
Енсхеде
Деветер
Дордрехт
Неймехен
Бреда
Тилбург
Ејндһовен
Нордһорн
Оснабрүк
Минден
Һерфорд
Билефелд
ҺАННОВЕР
Брауншвејг
Һилдесһејм
Залскиттер
Волфсбург
Целле
Һамелн
Мүнстер
Гелзенкирхен
Оберһаузен
Дуисбург
Ессен
Бохум
Дортмунд
Вупертал
Дүсселдорф
Менхенгладбах
Солинкен
Көлн
БОНН
Ахен
Дүрен
Зиген
Кассел
Һөттинкен
Марбург
Фулда
Косленс
Висбаден
Майнс
Франкфурт
Дармштадт
Оффенбах
Һанау
Ашаффенбург
Вүрцбург
Швејнфурт
Бамберг
Бајројт
Нүрнберг
Ерланген
Регенсбург
Инголштадт
Мангејм
Лудвигсһафен
Һејделберг
Карлсруе
Пфорсһејм
Штутгарт
Тубинкен
Улм
Аугсбург
Мүнхен
Ландсһут
Пассау
Розенһејм
Кемптен
Фрајбург
Констанс
Боден г.
Саарбрүккен
Кајзерслаутерн
Трир
Лүксембург
Страсбург
Базел
Сүрих
Инсбрук
Залсбург
Плзен
Карлови-Вари
Ерфурт
Гота
Ејзенах
Плауен
Һоф
Рејн
Мајн
Дунај
Неккар
Мозел
Изар
Инн
Лех
Шварсвалд
Швабија Алб д-ры
Франкони Алб д-ры
Шпесарт
Һунсрук
Ејфел
Вестервалд
Таунус
Баварија Мешәси
Гарц
Алп д-ры
Һарц
Ортa Алманија канalы
Дортмунд-Емс к.
Кил канalы
1142
528
657
1015
1493
1456
1121
2502
3038
3797
2941
ИНЗИБАТИ БӨЛКҮ
МИГЈАС 1:10 000 000
Кил
ШЛЕЗВИГ-ГОЛШТЕЈН
Һамбург
Бремен
АШАҒЫ САКСОНИЈА
Һанновер
ШИМАЛИ РЕЈН-ВЕСТФАЛИЈА
Дүсселдорф
БОНН
ҺЕССЕН
Висбаден
РЕЈНЛАНД-ПФАЛС
Мајнс
СААР
Саарбрүккен
БАДЕН-ВҮРТЕМБЕРГ
Штутгарт
БАВАРИЈА
Мүнхен

ДӘРИНЛИК ВӘ ЈУКСӘКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ

200	0	200	500	1000	2000	3000	даһа јуксәк

МИГЈАС 1:4 500 000

45 0 45 90 135 180 км

1975 илин ијунунда БМКИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

АЛМАНИЈА ФЕДЕРАТИВ РЕСПУБЛИКАСЫ, ИГТИСАДИ ХӘРИТӘ

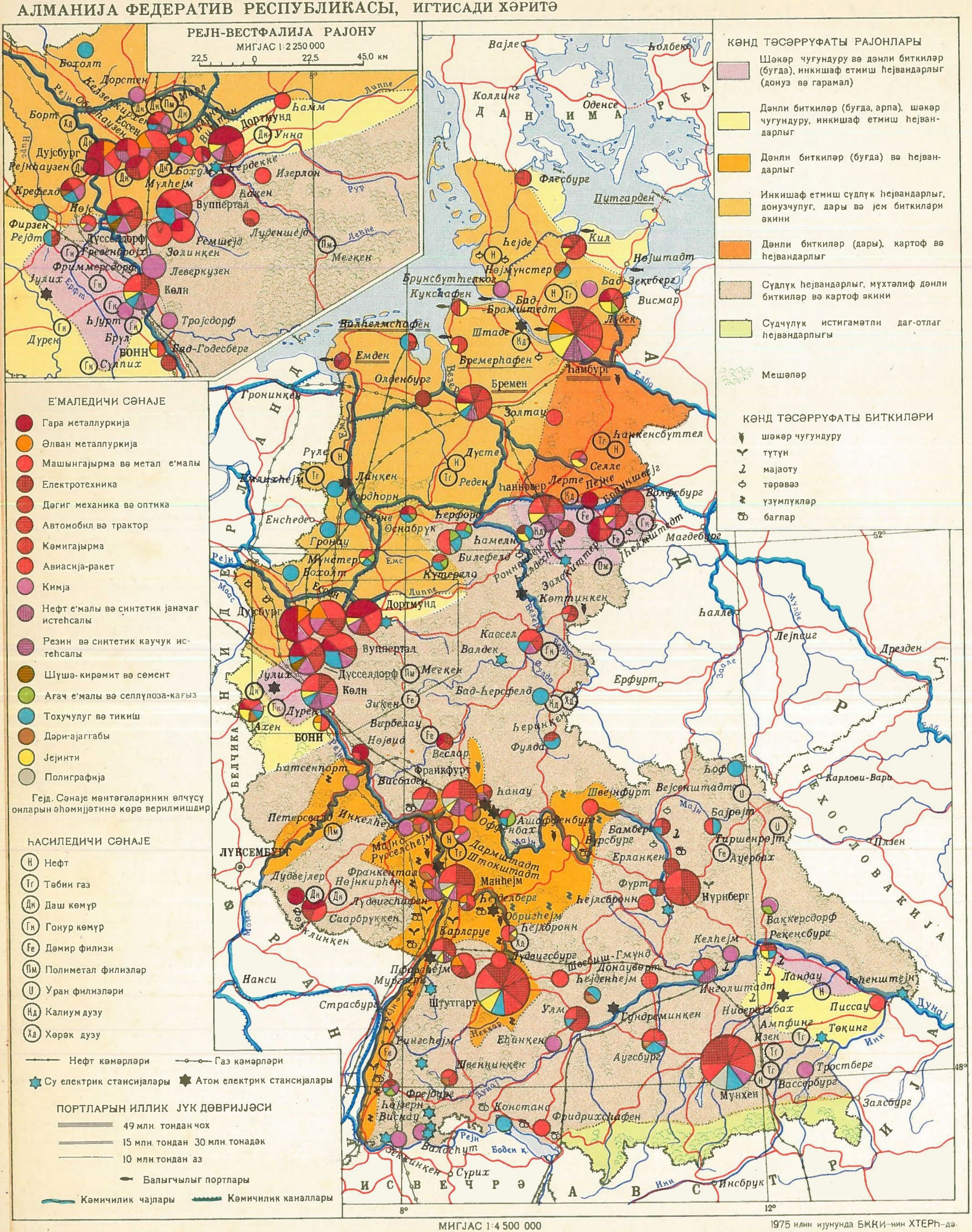
РЕЈН-ВЕСТФАЛИЈА РАЈОНУ
МИГЈАС 1:2 250 000
22,5 0 22,5 45,0 км
КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ РАЈОНЛАРЫ
Шәкәр чуғундуру вә дәнли биткиләр (буғда), инкишаф етмиш һејвандарлыг (донуз вә гарамал)
Дәнли биткиләр (буғда, арпа), шәкәр чуғундуру, инкишаф етмиш һејвандарлыг
Дәнли биткиләр (буғда) вә һејвандарлыг
Инкишаф етмиш сүдлүк һејвандарлыг, донузчулуг, дары вә јем биткиләри әкини
Дәнли биткиләр (дары), картоф вә һејвандарлыг
Сүдлүк һејвандарлыг, мүхтәлиф дәнли биткиләр вә картоф әкини
Сүдчүлүк истигамәтли дағ-отлаг һејвандарлығы
Мешәләр
КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ БИТКИЛӘРИ
шәкәр чуғундуру
түтүн
мајаоту
тәрәвәз
үзүмлүкләр
бағлар
Е'МАЛЕДИЧИ СӘНАЈЕ
Гара металлуркија
Әлван металлуркија
Машынгајырма вә метал е'малы
Електротехника
Дәгиг механика вә оптика
Автомобил вә трактор
Кәмигајырма
Авиасија-ракет
Кимја
Нефт е'малы вә синтетик јаначаг истеһсалы
Резин вә синтетик каучук истеһсалы
Шүшә-кирәмит вә семент
Ағач е'малы вә селлүлоза-кағыз
Тохучулуг вә тикиш
Дәри-ајаггабы
Јејинти
Полиграфија
Гејд. Сәнаје мәнтәгәләринин өлчүсү онларын әһәмијјәтинә көрә верилмишдир
ҺАСИЛЕДИЧИ СӘНАЈЕ
Н Нефт
Тг Тәбии газ
Дк Даш көмүр
Гк Гонур көмүр
Fe Дәмир филизи
Пм Полиметал филизләр
U Уран филизләри
Кд Калиум дузу
Хд Хөрәк дузу
Нефт кәмәрләри
Газ кәмәрләри
Су електрик стансијалары
Атом електрик стансијалары
ПОРТЛАРЫН ИЛЛИК ЈҮК ДӨВРИЈЈӘСИ
49 млн. тондан чох
15 млн. тондан 30 млн. тонадәк
10 млн. тондан аз
Балыгчылыг портлары
Кәмичилик чајлары
Кәмичилик каналлары
Д А Н И М А Р К А
Һамбург
Бремен
Һанновер
Дортмунд
Дүсселдорф
Көлн
БОНН
Франкфурт
Штутгарт
Мүнхен
Нүрнберг
Л Ү К С Е М Б У Р Г
Ч Е Х О С Л О В А К И Ј А
И С В Е Ч Р Ә
А В С Т Р И Ј А
8°
12°
52°
48°

МИГЈАС 1:4 500 000

45 0 45 90 135 180 км

1975 илин ијунунда БКИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир һәјатынын характерик чәһәтләридир. Јени үслублу, сијаси-күтләви маһнылар јазан Һ. *Ејслер*, П. *Дессау*, Е. Мајер, К. Швен, мүғәнни-трибун Е. *Буш* вә б. өз јарадычылыгларыны фәһлә һәрәкатына, сосиализм гуручулуғуна һәср етмишләр. Бәстәкарлардан М. Буттинг, Р. Вагнер-Рекени, О. Керстер, П. Курсбах, Ф. Финке, И. Чилензек, К. Кохан вә б., дирижорлардан К. Абендрот, К. Зандерлинг, Һ. Бонгарс, О. Суитнер, К. Мазур, пианочулардан А. Шмидт вә Д. Сехлин, мүғәнниләрдән Т. Адам, Һ. Кузе, И. Арнолд, Е. Флајшер, П. Шрајер, мусигишүнаслардан Һ. Веселер, Һ. Голдшмидт, В. Зигмунд-Шулсе, К. Кнеплер, В. Феттер, М. Шнејдер вә б. АДР-ин көркәмли мусиги хадимләридир. АДР-дә Дөвләт Опера Театры вә «Комише опер»(Берлиндә), Дрезден вә Лејпсиг опера театрлары, 88 дөвләт оркестри (о чүмләдән 30 симфоник оркестр), чохлу хор вә өзфәалијјәт коллективи, Берлин, Лејпсиг, Дрезден, Вејмар ш.-ләриндә али мусиги мәктәбләри вар. Мүхтәлиф мусиги чәмијјәтләри, Алман бәстәкарлар вә мусигишүнаслар иттифагы фәалијјәт көстәрир. 1950 илдән Лејпсигдә И. С. Бах ад., 1956 илдән исә Берлиндә (1960 илдән Свиккауда) Р. Шуман ад. мүсабигәләр, фестиваллар, бир чох маһалда мүасир мусиги күнләри кечирилир.

АДР-дә совет бәстәкарларынын әсәрләри, о чүмләдән Г. Гарајевин «Једди көзәл», А. Мәликовун «Мәһәббәт әфсанәси» балетләри тамашаја гојулмуш, Ф. Әмировун «Низами» симфонијасы вә симфоник муғамлары, С. Һачыбәјовун «Карван» симфоник лөвһәси, Нијазинин «Раст» симфоник муғамы (мүәллифин идарәсилә) ифа олунмушдур.

Театр. АДР јарадылдыгдан сонра алман театрынын ән јахшы классик ән'әнәләринә садиг галан сосиалист мәзмунлу театр сәнәтинин инкишафы үчүн зәмин јаранды. Алман театры тарихиндә илк дәфә ушаг вә кәнчләр үчүн театрлар ачылды. Берлиндә Рејнһардт ад. Алман Театры, «*Берлинер ансамбл*» (1949 илдә Брехт вә Ј. Вејкел тәрәфиндән әсасы гојулмушдур), М. Горки ад. театр, һабелә Вејмар, Лејпсиг, Дрезден ш.-ләриндә професионал театрлар вар. АДР театрынын инкишафында драматург вә реж. Б. Брехтин бөјүк хидмәти олмушдур. «Берлинер ансамбл»да демәк олар ки, Б. Брехтин бүтүн пјесләри, һәмчинин алман вә харичи классикләрин әсәрләри тамашаја гојулмушдур; АДР-ин вә бир чох өлкәнин театрлары «Берлинер ансамбл»-ын бәдии тәчрүбәсиндән јарадычылыгла истифадә етмишләр. 1966 илдән «Комише опер» театрында балет труппасы јарадылмышдыр. Театрларын репертуарында алман вә классик дүнја әдәбијјаты нүмунәләри, мүасир АДР драматургларынын («Шејтан даирәси», Х. Синнер; «Һолландијалынын кәлини», Е. Штритматтер; «Фрау Флинс» вә «Ленинә доғру јолда», Һ. Бајерл вә с.) вә сосиалист өлкәләри јазычыларынын әсәрләри әсас јер тутур; тарихи вә фашизм әлејһинә мөвзулара, јени һәјат гуручулуғу проблемләринә һәср едилмиш пјесләрә дә кениш јер верилир. АДР театрларында В. И. Ленинин сәһнә образы јарадылмышдыр [актјор В. Клајношег Н. Ф. Погодинин «Түфәнкли адам» («Штаатстеатр», Дрезден, 1951) вә «Кремл сааты» («Берлинер ансамбл», 1952) пјесләринин тамашасында]. АДР-дә Шверин ш.-ндәки театрда Азәрб. јазычысы Р. Ибраһимбәјовун «Өз јолунла» пјеси тамашаја гојулмушдур. Лејпсигдә театр мәктәби, дөвләт драм мәктәби, Берлиндә сирк артистләри һазырлајан мәктәб-студија, Берлин, Дрезден вә Лејпсигдә балет мәктәбләри вар. Өлкәдә експериментал вә тәдрис театрлары, АДР Театр Ишчиләри Иттифагы; 100-дән артыг професионал опера, балет, оперетта вә драм театры фәалијјәт көстәрир (1975). АДР-ин театр хадимләри: Е. Буш, М. Валлентин, Г. Ванһенһејм, Е. Шалл, Е. Кешоннек, Г. Мај вә б.

Кино. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра демократик Берлиндә «ДЕФА» сәһмдар кино чәмијјәти јарадылмышдыр. АДР-ин илк филмләриндә фашизмин ифшасы вә өлкәнин јенидән гурулмасы мөвзулары әсас јер тутур. Реж.-лардан В. Штаудте («Гәһвәји һөрүмчәк тору», 1949; «Садиг тәбәә», 1951), З. Дудов («Күндәлик чөрәјимиз», 1949), К. Метсиг («Ернст Телман өз синфинин оғлудур», 1954; «Ернст Телман өз синфинин рәһбәридир», 1955), Ф. Бејер («Беш патрон килизи», 1960; «Гурдлар арасында чылпаг адам», 1963), К. Волф («Лисси», 1957; «Профессор Мамлок», 1961) вә б. ән јахшы филмләрини «ДЕФА» киностудијасында јаратмышлар. 60-чы илләрдән сонра чәкилмиш филмләрдә мүасир һәјат мөвзулары, адамларда сосиалист шүурунун формалашмасы проблемләри әсас јер тутур. Сәнәдли кино саһәсиндә реж.-лардан Андре вә Аннели Торндајклар фәалијјәт көстәрирләр. «ДЕФА» башга өлкәләрин киностудијалары илә дә әмәкдашлыг едир [ССРИ кино хадимләри илә биркә «Беш күн, беш кечә» (1961, реж. Л. Арнштам), «Инсанлар вә вәһшиләр» (1964, реж. С. А. Керасимов), «Ленинә доғру јолда» (1970, реж. К. Рајш), «Гојја» (1971, реж. К. Волф; филмә мусигини Азәрб. бәстәкарлары Г. вә Ф. Гарајевләр јазмышлар)]. 1955 илдән Лејпсигдә һәр ил сәнәдли вә гысаметражлы филмләр үзрә Бејнәлхалг кино фестивалы кечирилир. Берлиндә Авропанын ән бөјүк кино архивләриндән бири—Дөвләт Филм Архиви фәалијјәт көстәрир. Е. Кешоннек, К. Симон, У. Тајн, А. Домрозе, Ј. Фрорип, Һ. Дринда, А. Бүркер вә б. АДР-ин мәшһур кино актјорларыдыр.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 256—257.

Әд.: Ульбрихт В., Избранные статьи и речи, пер. с нем., М., 1961; јенә онун, Общественное развитие в Германской Демократической Республике до завершения строительства социализма. Доклад на VII партийном сьезде Социалистической единой партии Германии, Дрезден, 1967; Хонеккер Э., Отчет Центрального Комитета VIII сьезду Социалистической единой партии Германии, М., 1971; Гренков В. П., 30 лет по марксистско-ленинскому пути, «Вопросы истории КПСС», 1976, №4; Избранные статьи музыковедов Германской Демократической Ресбпублики, пер. с нем., М., 1960; Фрадкин И. М., Литература новой Германии, 2 изд., М., 1961; Экономическая география ГДР, пер. с нем., М., 1963; «Вопросы литературы», 1970, №12; Германская Демократическая Республика. География населения и отраслей народного хозяйства, М., 1973; Германская Демократическая Республика — серия — «Экономика и политика зарубежных стран социализма» М., 1974; Германская Демократическая Республика. Справочник, М., 1974; «Вопросы философии», 1974, №3.

АЛМАНИЈА ДЕМОКРАТИК РЕСПУБЛИКАСЫ ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ (Die Akademie der Wissenschaften der Deutschen Demokratischen Republik)—АДР-дә ән бөјүк елми идарә. 1946 илдә јарадылмышдыр. Берлиндәдир. 38 мәркәзи ин-ту вә дикәр елми-тәдгигат мүәссисәләри вар (1974). АДР Назирләр Шурасына табедир. Ичтимаи елмләр (фәлсәфә, игтисадијјат, тарих, дилчилик, әдәбијјатшүнаслыг вә с.), тәбијјат елмләри (физика, ријазијјат, кибернетика, нүвә физикасы, космик физика, кимја, биолокија вә с.) саһәсиндә тәдгигатлар апарылыр. 131 һәгиги вә 40 м. үзвү вар (1974). 50 әчнәби алим, о чүмләдән 20-дән чох совет алими академијанын м. үзвү сечилмишдир. «Салнамә», «Хәбәрләр» вә дикәр журналлар нәшр етдирир. АДР ЕА-нын кениш бејнәлхалг әлагәләри вар.

Әд.: Русско-германские научные связи между Академией наук СССР и Академией наук ГДР. 1700—1974, М., 1975.

АЛМАНИЈА КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (АКП; Kommunistische Partei Deutschlands)—Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири илә Алманијада ингилаби јүксәлиш шәраитиндә, өлкәдә кенишләнән *Нојабр ингилабы (1918)* зәмининдә јаранмышдыр. Тә'сис гурултајы 1918 ил декабрын 30-у—1919 ил јанварын 1-дә Берлиндә олмушдур («Спартак Иттифагы» тәрәфиндән чағырылмышды). Гурултај партија програмыны гәбул етди вә АКП-нин Совет Русијасы илә там һәмрә'ј олдуғуну билдирди. АКП јарандығы күндән өлкәдә ингилаби һәрәкатын өн сыраларында оппортунизмә гаршы гәти мүбаризә апармыш, 1919 илдә Коммунист Интернасионалына дахил олмушдур. 1919 илин јанварында иртича АКП-јә ағыр зәрбә вурду; партијанын баниләри К. Либкнехт вә Р. Лүксембург вәһшичәсинә өлдүрүлдү. АКП-нин 6-чы гурултајында (1920, декабр) Коммунист партијасы Алманија Мүстәгил С.-Д. Партијасынын чохлуғу илә марксизм-ленинизм платформасында бирләшди. 1921 илдә АКП иртичаја гаршы мүбаризәдә ваһид пролетар чәбһәси јарадылмасы тәклифини ирәли сүрдү. 1923 илдә фәһлә синфинин вә дикәр зәһмәткеш тәбәгәләринин чыхышлары артды, ингилаби әһвали-руһијјә күчләнди, бир сыра јердә силаһлы пролетар дәстәләри јарадылды, Саксонија вә Түринкијада сол с.-д. вә коммунистләрдән ибарәт «фәһлә һөкумәтләри» тәшкил едилди. Һамбург фәһләләри Е. *Телманын* башчылығы илә силаһлы үсјана галхдылар. Лакин мүбаризәдә гәләбә газанмаг үчүн АКП-нин һәлә кифајәт гәдәр тәчрүбәси вә нүфузу јох иди, һәм дә партија рәһбәрлији бу дөврдә Г. Брандлер вә А. Талкејмер кими оппортунист әһвали-руһијјәли лидерләрин әлиндә иди. 1923 илин нојабрында гадаған едилән АКП 1924 илин јазынадәк кизли фәалијјәт көстәрди. Партијанын кизли кечирилән 9-чу гурултајы (1924) синфи дөјүшләрдән лазыми нәтичә чыхартды вә АКП-нин зәһмәткешләр ичәрисиндә фәалијјәтини кенишләндирмәк үчүн тәдбирләр көрдү. Брандлер вә онун тәрәфдарлары МК тәркибиндән чыхарылды. Лакин АКП-дә рәһбәрлик «ифрат солларын» (Рут Фишер вә А. Маслов) әлинә кечди. 1925 илдә АКП-нин 1-чи конфрансында Фишер, Маслов вә б. АКП рәһбәрлијиндән узаглашдырылды, 1926 илдә исә партијадан чыхарылдылар. Е. Телман партијанын сәдри сечилди. Јени рәһбәрлик АКП-нин һәгиги ингилаби партијаја чеврилмәси уғрунда мүбаризәни давам етдирди. Партија идеја вә тәшкилатча мөһкәмләнди, онун һәмкарлар иттифагларында вә зәһмәткешләрин дикәр тәшкилатларында нүфузу күчләнди. 1932 илдә рејхстага сечкиләрдә АКП намизәдләри тәгр. 6 млн. сәс алдылар. Фашистләр һакимијјәтә кечәндән (1933, јанвар) сонра фәһлә синфинә вә демократик гүввәләрә гаршы ганлы террор башланды, АКП гадаған едилди. АКП-нин 300 мин үзвүндән (1933 илин әввәли) тәгр. јарысы шиддәтли тә'гибләрә мә'руз галды, кестапо зинданына атылды, он минләрлә коммунист өлдүрүлдү. 1933 илин мартында Е. Телман һәбс едилди вә 11 ил зинданда сахландыгдан сонра 1944 ил августун 18-дә хаинчәсинә өлдүрүлдү. АКП-нин Брүссел (1935) вә Берн (1939) конфранслары өлкәдә вәзијјәтин дәјишмәси вә мүһарибә тәһлүкәсинин артмасы илә әлагәдар олараг фашизмә гаршы мүбаризәдә фәһлә синфинин һәрәкәт бирлијинә наил олмағы, өлкәдә демократик гурулуш јаратмағы гаршыја вәзифә гојду. Минләрчә алман коммунисти Испанијаја Һитлер Алманијасы вә фашист Италијасынын мүдахиләсинә гаршы мүһарибәдә (1936—39) иштирак етди. Икинчи дүнја мүһарибәси башлајаркән АКП фәһлә синфини Һитлер Алманијасынын һәрби мәғлубијјәтинә көмәк етмәјә чағырырды. Алманијада јарадылан мүгавимәт груплары бу мәгсәдә чатмаг үчүн гәһрәманчасына мүбаризә едирди. Фашист Алманијасынын ССРИ-јә һүчумундан сонра АКП МК алман халгыны һитлерчиләрин сосиалист өлкәси үзәринә басгынына гаршы мүбаризәјә чағырырды. 1943 илдә АКП МК-нын тәшәббүсү илә ССРИ әразисиндә «Азад Алманија» милли комитәси јарадылды. Ағыр шәраитә бахмајараг АКП фашизмә вә онун ганлы террoруна гаршы мәрдликлә мүбаризә апарырды. Совет Ордусунун гәләбәләри антифашист *Мүгавимәт һәрәкатыны* даһа да күчләндирирди. Фашизм дармадағын едиләндән сонра АКП ачыг фәалијјәтә кечди вә ваһид демократик Алманија јаратмаг уғрунда јенидән мүбаризәјә башлады. 1946 илдә Шәрги Алманијада АКП илә Алманија С.-Д. Партијасыны марксизм-ленинизм әсаслары үзәриндә бирләшдирмәк үчүн әлверишли зәмин һазырланды, *Алманија Ваһид Сосиалист Партијасы* јарадылды. Гәрби Алманијада исә с.-д. партијасынын сағ лидерләри АБШ, Инкилтәрә вә Франса ишғал органларынын вә алман инһисарчыларынын көмәји илә ваһид фәһлә партијасынын јаранмасына мане олдулар. Орада *Алманија Коммунист Партијасы*, әввәлки адыны дәјишдирмәдән, мүстәгил партија кими галды.

АКП демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушду. Мәркәзи органы «Роте Фане» гәзети иди.

Әд.: Ленин В. И., Авропа вә Америка фәһләләринә мәктуб, Әсәрләри, ч. 28; јенә онун, Роза Лүксембург вә Карл Либкнехтин өлдүрүлмәси мүнасибәтилә нитг, 19 јанвар 1919-чу ил, јенә орада; јенә онун, Коммунизмдә «соллуг» ушаг хәстәлији, јенә орада, ч. 31; Бланк А. С., Коммунистическая партия Германии в борьбе против фашистской диктатуры (1933—1945), М., 1964.

АЛМАНИЈА КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (АКП; Kommunistische Partei Deutschlands) — мүстәгил сијаси партија кими 1948 ил апрелин 27-дә Гәрби Алманијада гәрб зоналары коммунист тәшкилатларынын (Керн конфрансында) бирләшмәсиндән јарадылмышдыр. Конфрансда М. *Рејман* башда олмагла Мәркәзи Идарә һеј'әти сечилди. АКП фәһлә синфи вә бүтүн зәһмәткешләрин мәнафеји уғрунда мүбаризәни кенишләндирди. Мүһүм сәнаје саһәләрини ичтимаиләшдирмәк, дөвләт апаратыны демократикләшдирмәк, демократик торпаг ислаһаты кечирмәк, мүтәрәгги ичтимаи сығорта системи јаратмаг уғрунда чыхыш едирди. Золинкен конфрансында (1949, март) АКП Алманијанын парчаланмасына көмәк едән бүтүн иртичачыларын вә гисасчыларын фәалијјәтинә сон гојулмасыны тәләб етди. Һамбург гурултајы (1954, декабр) АФР-ин бүтүн демократик вә вәтәнпәрвәр гүввәләрини алман милитаризминин дирчәлдилмәси вә Гәрби Алманијанын јенидән һәрбиләшдирилмәси әлејһинә мүбаризәјә чағырды. АКП *Парис сазишләринин* (*1954*) имзаланмасы вә АФР-ин НАТО-ја чәлб едилмәси әлејһинә мүбаризә һәрәкатынын тәшәббүсчүсү олду. АФР һаким даирәләри АКП-нин күтләләр арасында тә'сиринин артмасындан горхараг АКП әлејһинә тә'гиби күчләндирди. Минләрлә коммунист мәһкәмәјә верилди, бир чоху исә һәбсханаја салынды. 1956 ил августун 17-дә АКП гадаған олунду. Партијанын 1957 илин ијунунда кечирилән кизли гурултајында АКП јени шәраитдә партијанын тактика вә стратекијасыны һазырлады, АФР-ин атом силаһы илә силаһланмасы планларына гаршы мүбаризә вәзифәләрини мүзакирә етди. АКП-нин 1963 илин ијунунда олмуш гурултајы фөвгәл'адә ганунверичилијә гаршы әһалинин бүтүн тәбәгәләринин мүбаризәјә гошулмасы програмыны ирәли сүрдү, динч јанашы јашамаг сијасәтини һәјата кечирмәјә, АДР-и вә Авропада мөвчуд сәрһәдләри танымаға чағырды. АКП фәһлә синфинин тә'тил мүбаризәсиндә (1956—57 илләрдә Шлезвиг-Һолштејн, 1963 илдә Баден-Вүртемберг металчыларынын тә'тилләри вә с.), сүлһүн горунмасы һәрәкатынын тәшкилиндә фәал иштирак етмишдир. АКП биркә һәрәкәт һаггында Алманија Сосиал-Демократ Партијасы рәһбәрлијинә дәфәләрлә мүрачиәт етмиш, лакин һәр дәфә рәдд чавабы алмышдыр. 60-чы илләрдә коммунистләр кизли вә ачыг мүбаризә үсулларыны даһа кениш вә бачарыгла әлагәләндирмәјә башладылар, АКП-нин һәмкарлар иттифаглары вә кәнчләр тәшкилатлары арасында нүфузу артды. 1968 илдә АКП партија програмынын лајиһәсини дәрч етди. Програмда АФР-дә јаранмыш вәзијјәтин марксист тәһлили верилмиш, өлкәдә сосиалист дәјишикликләрин һәјата кечирилмәсинин зәрурилији көстәрилмишдир. Бу сәнәддә демократик һүгуглар, сүлһсевәр харичи сијасәт јеридилмәси, АДР илә меһрибан гоншулуг әлагәләри јарадылмасы вә с. уғрунда мүбаризә әсас вәзифә кими ирәли сүрүлүрдү. Лакин һакимијјәт органлары програмын јајылмасыны гадаған етдиләр. АКП-нин нүмајәндә һеј'әти коммунист вә фәһлә партијаларынын Москва мүшавирәләриндә (1957, 1960, 1969) иштирак етмиш вә онларын сәнәдләрини бәјәнмишдир.

Әд.: Рейман М., Избранные статьи и речи, пер. с нем., М., 1970; Ежов В. Д., Рабочее движение в Западной Германии. 1945—1968, М., 1969.

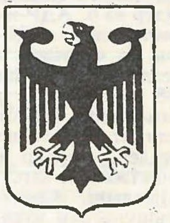

АЛМАНИЈА ФЕДЕРАТИВ РЕСПУБЛИКАСЫ (АФР), Bundesrepublik Deutschland, (BRD).

Үмуми мә'лумат. Мәркәзи Авропада дөвләт. АДР, ЧССР, Австрија, Исвечрә, Франса, Лүксембург, Белчика, Нидерланд вә Данимарка илә һәмсәрһәддир. Шм.-да Балтик вә Шимал дәнизләри илә һүдудланыр. Саһ. 248 мин *км*². Әһ. 60 млн. (1974). Пајтахты Бонн ш.-дир. Инз. чәһәтдән 10 әразијә бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. АФР федератив респ.-дыр. Гүввәдә олан Конститусијасы 1949 илдә гәбул олунмушдур; 1954 вә 1956 илләрдә әлавәләр едилмишдир. Дөвләт башчысы президентдир; ону Федерал Мәчлис 5 ил мүддәтинә сечир. Федерал Мәчлис бундестагын депутатларындан вә онларын сајы гәдәр ландтагларын (әрази парламентләринин) депутатларындан ибарәтдир. Али ганунверичи һакимијјәт органы—парламент ики палатадан (*бундестаг* вә *бундесрат*) ибарәтдир. АФР һөкумәтинә федерал канслер башчылыг едир. Федерал канслери президентин тәклифи илә бундестаг (сәс чохлуғу илә) сечир. Һәр әразинин өз конститусијасы, парламенти вә һөкумәти вар. Маһалларда јерли идарә органларыны—президентләри әрази һөкумәтләри тә'јин едир вә онлар маһалда бүтүн бәләдијјә органларына нәзарәт едирләр. Јерли өзүнүидарә органларыны—гәза вә ичма шураларыны әһали сечир. Мәһкәмә системинә Али федсрал мәһкәмә, федерал мәһкәмә палатасы, али әрази, әрази, саһә мәһкәмәләри вә хүсуси (инзибати, малијјә, әмәк, ичтимаи, интизам) мәһкәмәләр дахилдир.

Тәбиәт. АФР-ин Балтик вә Шимал дәнизләри саһилләри алчаг вә јасты олуб, көрфәзләр вә кениш естуариләрлә парчаланмышдыр. Өлкәнин шм.-ыны Орта Авропа дүзәнлији, ч.-уну јајла (Швабија Алб јајласы, Франконија Алб јајласы, Баварија јајласы вә с.), дүзәнлик вә овалыгларла (Јухары Рејн овалығы вә с.) нөвбәләшән орта јүксәкликли (600—1400 *м*) дағлар (Шварсвалд, Рејн Шистли д-ры, Баварија мешәси вә с.), учгар ч.-уну Алп д-рынын голлары тутур. АФР-ин ән јүксәк зирвәси олан Сугшпитсе д. бурададыр (һүнд. 2963 *м*). Орта Авропа дүзәнлији әразинин 1/3-ни тутур.

Фајдалы газынтылары: даш көмүр, гонур көмүр, калиум дузлары, дашдуз, нефт, полиметал филизләр, графит, уран филизи вә с.

Иглими мүлајим, шм.-да дәниз иглимидир, галан р-нларда континенталдыр. Орта темп-р јанварда 0°С, ијулда 17—19°С. Иллик јағынты 600—800 *мм*, дағларда 1000—2000 *мм*-дир. Әсас чајлары: Рејн, Елба (ашағы ахыны), Дунај (јухары ахыны), Везер. Чајларын чоху кәмичилик каналлары илә бирләшдирилмишдир. Ири көлләри Боден, Хим вә с.-дир. Шм.-да бузлаг мәншәли чохлу кичик көл вар. Чүрүнтүлү-карбонатлы вә гонур мешә торпаглары кениш саһә тутур. Әразинин тәгр. 28%-и енлијарпаглы вә гарышыг мешәләрдир. Мешәләриндә марал, чүјүр, дағкечиси, чөлдонузу вә с. вар.

Әһали. 99%-и алманлардыр. Һолландлар вә данимаркалылар да јашајыр. Мүһачир чохдур (3,9 млн. нәфәрдән чох). Дөвләт дили алман дилидир. Диндарлары христиандыр. Ишләјән әһалинин тәгр. 49%-и сәнаједә, 10,2%-и к.т. вә мешә тәсәррүфатында, 17,3%-и тичарәт вә нәгл.-да, галанлары башга саһәләрдә чалышыр (1969). Орта сыхлыг—1 *км*²-дә 242 нәфәрдир. Әһалинин 3/4-ү шәһәрләрдә јашајыр. Әсас шәһәрләри: Һамбург—тәгр. 1,8 млн., Мүнхен—1,3 млн.-дан чох (1973), Көлн—866,3 мин, Ессен—697 мин, Дүсселдорф—608,8 мин (1970).

Тарихи очерк. АФР 1949 илин сентјабрында АБШ, Б. Британија вә Франса ишғал зоналарында јарадылмышдыр. АФР-ин јаранмасы Алманијанын демократик вә динч әсаслар үзәриндә јенидән гурулмасы һаггында *Потсдам конфрансы (1945)* гәрарларынын зиддинә оларағ алман милитарист вә империалист даирәләринин фәал иштиракы илә Алманијаны парчаламаг хәтти көтүрән Гәрб дөвләтләри сијасәтинин нәтичәси иди. Гәрб ишғал зоналарында *денасификасијаја* даир гәрарлара һеч дә там әмәл олунмады, Гәрби Алманија инзибати органларында хејли фәал насист галды. Гәрб ишғал даирәләри демократик партијаларын үмумалманија мигјасында бирләшмәсинә мане олду. Бунун әвәзиндә ири инһисарларла әлагәси олан сијаси партија вә тәшкилатлара кениш имкан верилди. *Алманија Вәһид Сосиалист Партијасынын* (АВСП) Гәрби Алманија тәшкилаты гадаған едилди. *Алманија Коммунист Партијасы* башда олмагла Гәрби Алманија зәһмәткешләринин габагчыл һиссәсинин бу сијасәтә гаршы гәти мүбаризә апармасына бахмајараг, фәһлә синфи сыраларындакы тәфригә алман инһисарларына өз һакимијјәтләрини бәрпа етмәјә вә бунунла да Алманијаны парчаламаг планыны һәјата кечирмәјә имкан верди. 1948 илин әввәлиндә Гәрб ишғал зоналары *Маршалл планы* үзрә јардым системинә дахил едилди. Президент сечмәк вә һөкумәт тәшкил етмәк үчүн 1949 илин августунда Гәрб ишғал зоналарында биринчи бундестага сечкиләр кечирилди. Азад Демократ Партијасынын (АДП) јарадычыларындан бири Т. Һејс АФР-ин президенти, Христиан-Демократлар Иттифағынын лидери К. *Аденауер* исә канслери сечилди. АБШ-ын көмәји илә АФР-дә сәнаје вә игтисадијјатын бәрпасы вә инкишафы сүр'әтләнди. Ири капитал гојулушу вә халг истеһлакынын азалдылмасы һесабына 1949 илин сонунда сәнаје истеһсалы 1936 ил сәвијјәсинә, 1950 илдә исә мүһарибәдән әввәлки сәвијјәјә чатды. О дөврдә бирбаша һәрби мәсрәфләрин олмамасы да буна әлверишли шәраит јаратды. Инһисарчы капиталын һакимијјәтини мөһкәмләндирән Аденауер һөкумәти әһалинин вәтәндашлыг һүгугларыны мәһдудлашдырмаг, демократик гүввәләри тә'гиб етмәк сијасәти јеридирди. Харичи сијасәтдә антикоммунизм хәтти көтүрән вә Гәрб өлкәләри, биринчи нөвбәдә АБШ илә сых әмәкдашлыға бел бағлајан АФР һөкумәти илк күндән Икинчи дүнја мүһарибәсинин нәтичәләрини јенидән нәзәрдән кечирмәји, АФР-ин бүтүн алманлары тәмсил едән јеканә дөвләт кими танынмасыны тәләб едир, әрази иддиалары ирәли сүрүрдү. 1956—60 илләрдә Гәрб дөвләтләри АФР-ә бир сыра күзәшт етди: һәрби сәнајенин бә'зи саһәләриндә мәһдудијјәтләр көтүрүлдү, АФР һөкумәти ири полис гүввәләри јаратмаг һүгуғу алды. Һәм дә Гәрб дөвләтләри АФР-ин бүтүн Алманија адындан чыхыш етмәк «һүгугуну» мүдафиә етдикләрини билдирдиләр.

1950 илдә АФР Авропа Шурасынын, 1951 илдә исә *Авропа Көмүр вә Полад Бирлијинин* (АКПБ) үзвү олду. АФР-ин бу чүр игтисади груплашмалара гошулмасы онун тәчавүзкар һәрби блоклар системинә чәлб едилмәсиндә һазырлыг мәрһәләси олуб, Гәоби Алманијада милитаризмин дирчәлдилмәсинә јол ачырды. Бу хәттин алман милләтинин һәјати мәнафејинә зидд, Алманија проблеминин һәллинә вә Авропада тәһлүкәсизлијин тә'мин едилмәсинә әнкәл олдуғуну билдирән ССРИ вә АДР һөкумәтләри дәфәләрлә Алманија мәсәләсинә даир әмәли тәклифләр ирәли сүрдүләр. Лакин Гәрб дөвләтләри һәр дәфә бу тәклифләри рәдд етдиләр. *«Үмуми мүгавилә» (1952)* ишғал режиминә сон гојду, 1952 илдә АФР «Авропа Мүдафиә Бирлијинә» (6 Авропа дөвләтиндән—Франса, АФР, Италија, Белчика, Нидерланд вә Лүксембургдан ибарәт һәрби груплашма) дахил олду. Бу тәдбирләр Гәрби Алманијада вә онунла гоншу өлкәләрдә чидди е'тираз доғурду. Гәрби Алманија илә сүлһ мүгавиләси бағламаг мәсәләсинә даир үмуми рә'ј сорғусу кечирмәк, «Үмуми мүгавилә» вә *Парис мүгавиләсиндән (1952)* имтина етмәк уғрунда һәрәкат кенишләнди. 1952 илин февралында Баваријада 900 мин нәфәрин иштирак етдији күтләви чыхыш олду. Ессендә 20 мин нүмајишчи илә полис арасында ганлы тоггушма баш верди. 1952 илин јајында бүтүн өлкәдә е'тираз митингләри кечирилди. Мүнхен, Нүрнберг, Дармштадт вә с. шәһәрләрдә күтләви чыхышлар баш верди.

1955 илин мајында АФР НАТО-ја дахил олду вә она 500 минлик орду сахламаг һүгугу верилди. 1956 илдә үмуми һәрби мүкәлләфијјәт һаггында ганун гәбул едилди. Гәрби Алманијада һәрби сәнајенин дирчәлмәси сүр'әтләнди, АФР-ин НАТО системиндә ролу артмаға башлады. АФР инһисарлары мал вә капитал ихрачаты васитәсилә харичи базарлары әлә кечирмәјә башладылар. АБШ-ла АФР арасында һәрби әмәкдашлыг кенишләнди (тәкчә 1956—64 илләрдә АБШ-дан 14 млрд. марка мәбләғиндә силаһ алынды). Халг күтләләринин е'тиразына бахмајараг, бундестаг 1958 илин мартында бундесверин ракет-нүвә силаһы илә тәчһиз олунмасы барәдә гәрар гәбул етди. Бунунла јанашы, АФР-дә атом сәнајеси үчүн елми-техники базанын јаранмасына јөнәлдилән тәдбирләр кенишләнди. АФР-ин нүвә силаһына чан атмасы, игтисади тәнәззүл, гијмәтләрин вә веркиләрин артмасы синфи зиддијјәтләри кәскинләшдирди. Күтләви тә'тилләр нәтичәсиндә 1955 вә 1957 илләрдә милјонларла иш күнү итирилмишди. Федерал һөкумәт зәһмәткешләрин чыхышларына әһалинин демократик һүгугларыны даһа да мәһдудлашдырмагла чаваб верирди. Тәкчә 1951—58 илләрдә АФР-дә 200-дән чох демократик тәшкилат вә чәмијјәт, о чүмләдән, Алманија Коммунист Партијасы гадаған едилди. Милләтчи груп вә тәшкилатлар фәаллашды. 1964 илдә неонасист Национал-Демократ Партијасы јаранды.

Совет һөкумәтинин тәклифи илә 1955 илдә ССРИ илә АФР арасында дипломатик мүнасибәтләр јарадылды. Лакин АФР-ин Авропада јаранмыш мөвчуд вәзијјәтлә разылашмагдан инадла имтина етмәси, ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләринә гаршы дүшмән мөвге тутмасы ики дөвләт арасында мүнасибәтләрин узун мүддәт нормал һала дүшмәсинә имкан вермирди. Аденауер һөкумәти мүһүм бејнәлхалг мәсәләләрин һәллини өз әрази иддиалары илә әлагәләндирәрәк, Совет һөкумәтинин Авропада коллектив тәһлүкәсизлик системи јаратмаг тәклифинә гаршы чыхды, АДР илә мүнасибәтләри нормал һала салмагдан имтина етди.

Гәрби Берлинлә АДР арасында сәрһәдин ачыг олмасындан истифадә едән АФР һөкумәти мүхтәлиф игтисади вә сијаси тәхрибат јолу илә АДР-ә бөјүк зијан вурурду (бунунла әлагәдар АДР һөкумәти өзүнүн вә сосиализм бирлијинин мәнафејини горумаг мәгсәди илә бир сыра тәдбир көрмәјә мәчбур олду). Л. Ерһардын башчылыг етдији коалисијалы јени һөкумәт (1963—66) АФР-ин сијасәтиндә һеч бир дәјишиклик етмәди. Игтисади чәтинликләр вә харичи сијасәтин боша чыхмасы һөкумәт бөһранына сәбәб олду. 1966 илин декабрында К. К. Кизинкер башда олмагла Христиан Демократ Иттифагы (ХДИ)—Христиан Сосиал Иттифагы (ХСИ) вә Алманија Сосиал-Демократ Партијасындан (АСДП) ибарәт «бөјүк коалисија» һөкумәти тәшкил едилди. Лакин Кизинкер һөкумәти дә гисасчылыг, АДР-и АФР әразисинә дахил етмәк, бүтүн алманлар адындан данышмаг сијасәтиндән әл чәкмәди. 1969 ил сентјабр сечкиләриндән сонра АФР тарихиндә илк дәфә олараг ХДИ—ХСИ блоку истe'фа вермәјә мәчбур олду. В. *Брандтын* коалисијалы һөкумәти (АСДП—АДП) АФР сијасәтинин бә'зи чәһәтләрини нәзәрдән кечирәчәјини билдирди. 1968 илдә *Алман Коммунист Партијасы* јаранды. 1969 илин февралында АФР нүвә силаһынык јајылмамасы һаггында мүгавиләни имзалады, данышыглар апармаг барәдә

ССРИ-нин тәклифини гәбул етди, 1970 илин августунда Москвада ССРИ, декабрда исә Варшавада ПХР илә мүгавилә имзаланды. ССРИ илә АФР арасында мүнасибәтләрин инкишафында Сов.ИКП МК Баш катиби Л. И. Брежнев илә В. Брандтын Крым көрүшү (1971, сентјабр) вә Л. И. Брежневин АФР-ә сәфәри (1973, мај) мүһүм рол ојнады. Брандт һөкумәтинин парламентдә мүтләг сәс чохлуғуна малик олмамасындан истифадә едән мүхалифәт (ХДИ—ХСИ) мүгавиләләрин тәсдигинә һәр вәчһлә мане олмаға чәһд едирди. ССРИ вә ПХР илә мүгавиләләрин тәсдигиндән сонра (1972, мај) өлкәдә кәскинләшән сијаси мүбаризәдә һөкумәт коалисијасынын бундестагда әксәријјәти итирмәси илә әлагәдар 1972 илин нојабрында нөвбәдәнкәнар сечкиләр кечирилди. АСДП—АДП коалисијасы сәс чохлуғу газанараг јенидән һөкумәт тәшкил етди. Декабрда АФР илә АДР арасында мүнасибәтләрин әсасларына даир мүгавилә имзаланды (1973 илин ијунунда гүввәјә минди). 1973 илин декабрында АФР ЧССР илә мүгавилә бағлады, Мүнхен сазиши ләғв олунмуш һесаб едилди. АФР ПХР, БХР, Мач. ХР вә ЧХР илә дипломатик мүнасибәтләр јаратды. 1973 илдә АФР вә АДР БМТ-јә гәбул олунду. 1974 илин мајында В. Брандт истеʼфа верди. АСДП сәдринин мүавини Һ. Шмидт канслер олду. Шмидт һөкумәти (АСДП—АДП коалисијасы) Брандт һөкумәтинин сијаси хәттинә садиг галачағыны еʼлан етди. АДП нин лидери В. Шејел АФР президенти сечилди. АФР һөкумәти Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыға даир мүшавирәдә (1975) иштирак етмиш вә онун Јекун актыны имзаламышдыр.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары вә дикәр ичтимаи тәшкилатлар. Алманија Сосиал-Демократ Партијасы (АСДП)—1946 илдә јарадылмышдыр. 1969 илдән һаким партијадыр. Сосиалист интернасионалына дахилдир. Сәдри В. Брандтдыр. Азад Демократ Партијасы (АДП)—1948 илдә јарадылмышдыр. Орта буржуазијаја архаланыр. Сәдри Һ. Д. Кеншердир. АСДП илә һөкумәт коалисијасындадыр. Христиан Демократ Иттифагы (ХДИ)—ваһид тәшкилат кими 1950 илдә формалашмышдыр. Инһисарчы капиталын мәнафејинә хидмәт едир. Сәдри Һ. Колдур. Христиан Сосиал Иттифагы (ХСИ)—1945 илдә јарадылмышдыр; анчаг Баваријада фәалијјәт көстәрир. ХДИ илә сых иттифагда олуб, онунла ваһид парламент фраксијасы тәшкил едир. Сәдри Ф. Ј. Штраусдур. Насионал Демократ Партијасы (НДП)—1964 илдә ән гаты сағ неонасист груплашмалардан јарадылмышдыр. Сәдри М. Мусгнугдур. *Алман Коммунист Партијасы*. Алман Сүлһ Иттифагы (АСИ)—1960 илдә јарадылмышдыр. Либерал буржуазијанын, зијалы вә руһаниләрин мүтәрәгги һиссәсини бирләшдирир. Алман Һәмкарлар Иттифаглары Бирлији (АҺИБ). Тәгр. 7 млн. үзвү вар. Бејнәлхалг Азад Һәмкарлар Иттифаглары Конфедерасијасына дахилдир. Бунлардан әлавә, АФР-дә бир сыра ири инһисарчы вә сәһмдар чәмијјәтләри, гисасчы вә милитарист тәшкилатлар фәалијјәт көстәрир.

Игтисади-чоғрафи очерк. АФР јүксәк инкишаф етмиш сәнаје өлкәсидир. Сәнаје мәһсуллары истеһсалынын һәчминә көрә капиталист өлкәләри арасында АБШ вә Јапонијадан сонра үчүнчү јери тутур. Машынгајырма, металлуркија, електротехника, кимја, көмүр, тохучулуг, јејинти вә с. сәнаје саһәләри вар. Игтисадијјатында хүсуси банклары («Дөјче Банк», «Дрезднер Банк», «Коммерс Банк») олан бир нечә сәнаје инһисары (көмүр-металлуркија вә ағыр машынгајырма сәнајесиндә «Тиссен», «Крупп», «Маннесман», «Клөкнер», «Демаг» вә с. консернләр, кимја сәнајесиндә «ИГ Фарбениндустри» групу, електротехникада «Сименс» вә «АЕГ») әсас мөвге тутур. Рабитә јоллары, гонур көмүр истеһсалы, алүминиум истеһсалынын тәгр. 3/4-ү, һасил едилән дәмир филизинин јарыдан чоху, електрик енержиси, гургушун, синк, автомобил истеһсалынын хејли һиссәси дөвләтин әлиндәдир. Харичи инһисарлар (илк нөвбәдә АБШ) нефтчыхарма сәнајесинин 2/3-нә, автомобил истеһсалынын 40%-инә, електротехника, кимја, даш көмүр, машынгајырма, металлуркија вә јејинти сәнајесинин хејли һиссәсинә нәзарәт едир.

Харичи капитал гојулушу, елми-техники тәрәгги вә с. нәтичәсиндә нефт еʼмалы, автомобил, електротехника (хүсусилә електроника техникасы), кимја сәнајеси (синтетик маллар истеһсалы) саһәләри, електрик енержиси истеһсалы, һәрби сәнаје сүрʼәтлә инкишаф етмишдир. АФР-дә һәрби хәрчләр 1956 илдәки 7,2 млрд.-дан 1972 илдә 20,7 млрд. маркаја чатдырылмышдыр. Сәнаје истеһсалынын тәгр. 2/5-си Рејн-Вестфалија р-нунда мәркәзләшмишдир. 1972 илдә енержинин 56%-и нефт вә нефт мәһсуллары, 8,7%-и тәбии газ, 23,5%-и даш көмүр, 8,4%-и гонур көмүр, 1,1%-и һидроенержи, 0,8%-и нүвә енержиси һесабына истеһсал едилмишдир. 2000 *м* дәринлијәдәк, еһтимал едилән көмүр еһтијаты 230 млрд. *т*-дур. Көмүр еһтијатынын 9/10-ундан чоху Рур һөвзәсиндә, галаны Саар вә Ахен һөвзәләриндәдир. 1974 илдә 94,9 млн. *т* даш көмүр чыхарылмышдыр. Гонур көмүр истеһсалы (1974 илдә 126 млн. *т*), әсасән, Көлн р-нундадыр. Гонур көмүрдән брикет һазырланыр вә јаначаг кими истифадә едилир (ИЕС-дә, һәмчинин мәишәтдә). Нефт јатагларынын (әсасән, өлкәнин шм.-ындадыр) чох аз олмасына бахмајараг, нефт еʼмалы сәнајеси инкишаф етмиш саһәләрдәндир. 1974 илдә 6,2 млн. *т* нефт чыхарылмыш, өлкәјә 103,3 млн. *т* нефт вә тәгр. 38 млн. *т* нефт мәһсулу идхал едилмишдир. Нефт еʼмалы з-дларынын үмуми күчү 160 млн. *т*-дан артыгдыр. АФР-ин електрик енержиси истеһсалы јени күчлү ИЕС вә АЕС-ләрин тикилмәси һесабына артыр. Електрик ст.-ларынын үмуми күчү тәгр. 57 млн. *квт*-дыр (1972). Үмуми күчү 3,6 млн. *квт* олан атом електрик ст.-лары вар. 1974 илдә 310 млрд. *квт-саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир Бунун 80%-ини ИЕС-ләр верир. Уран филизи еһтијаты вә һасилаты аздыр. Нүвә јаначағы АБШ, Инкилтәрә вә Канададан кәтирилир. 1974 илдә 4,7 млн. *т* дәмир филизи, 321 мин *т* гурғушун, 134,5 мин *т* синк, 314 мин *т* мис, 2,620 млн. *т* калиум дузу чыхарылмышдыр. Гара метал истеһсалынын 3/4-ү Рејн-Вестфалија р-нунда (Дујсбург, Дортмунд, Рејнһаузен вә с.), галан һиссәси Саар вил.-ндә, Залскиттер вә Бремендәдир. Јүксәк кејфијјәтли филизләр Исвечдән, Африка вә Латын Америкасы өлкәләриндән кәтирилир. 1974 илдә 53,2 млн. *т* полад, 40,2 млн. *т* чугун әридилмишдир. Рејнфелден, Гревенбројх вә Норфда идхал олунан бокситләрдән алүминиум (1974 илдә 690 мин *т*) истеһсал едилир. Гурғушун-синк вә мис әридән мүәссисәләр, әсасән, Рејн-Вестфалија вә порт шәһәрләриндә (Һамбург вә с.) олуб, харичдән алынан хаммал илә ишләјир. Сәнаје мәһсулларынын тәгр. 1/3-ни машынгајырма верир. Мүһүм машынгајырма саһәләри: автомобил (Волфсбург, Штутгарт, Рүсселсһејм вә Көлндә), електротехника (Нүрнберг, Штутгарт, Манһејм Көлн, Мүнхен вә Һамбургда), ағыр машынгајырма (Дујсбург, Ессен, Көлн вә Аугсбургда), кәмигајырма (Һамбург, Кил, Бремен вә Емдендә), оптик-механики (ч. р-наларынын әксәријјәтиндә). 1974 илдә 2870 мин автомобил истеһсал едилмишдир. АФР автомобил истеһсалынын 16,6%-ини дүнја базарына ихрач едир. Кимја сәнајесиндә сулфат туршусу, сода, хлор, калиум, азот күбрәси истеһсалы илә јанашы үзви синтез сәнајеси дә инкишаф етмишдир. Синтетик лифләр Дормакен, Обербрух, Ротвејл вә Вуппертадда, синтетик каучук Марлда, пластик күтлә вә сүнʼи гатранлар Марл вә Весселингдә истеһсал едилир. Леверкузен, Һехст вә Лүдвигсһафендә ири кимја комбинатлары вар. Тохучулугда ишләдилән хаммал, әсасән, кимјәви лифләр (85%-и сүнʼи вә 15%-и синтетик лиф), һәмчинин харичдән кәтирилән јун вә памбыгдыр. Әсас тохучулуг р-нлары: Рејн-Вестфалија (Вуппертал, Дүсселдорф, Крефелд, Мүнхен, Гладбах), Баден-Вүртемберг (Штутгарт, Шварсвалд), Баварија (шм.-ш. вә ч.-г. р-нлары). АФР-дә чохсаһәли јејинти сәнајеси инкишаф етмишдир.

К.т.-нда ири капиталист тәсәррүфатларынын хүсуси чәкиси дурмадан артыр. 1949—68 илләрдә хырда кәндли тәсәррүфатларынын сајы 1555,3 миндән 929,5 -минә, онларын ихтијарындакы торпаглар исә 40%-дән 25%-ә гәдәр азалмышдыр. 1972 илдә ири тәсәррүфатларын сајы 22 мин олмушдур. Өлкәдә јүксәк интенсивлијә малик к.т. әрзаг мәһсулларына олан тәләбатын 75—80%-ини өдәјир. К.т.-на јарарлы торпагларын саһәси 13,2 млн. *һа*-дыр. Бунун 7,5 млн. *һа*-ы шум јери, 5,7 млн. *һа*-ы чәмән вә отлаглардыр. К.т.-нда әтлик-сүдлүк һејвандарлыг әсас јер тутур. 14,4 млн. гарамал (о чүмләдән 5,4 млн. сүдлүк инәк), 20,24 млн. донуз, 900 мин гојун, 100 млн. тојуг вар (1974). 1974 илдә 21 млн. *т* сүд сағылмышдыр. 1,6 млн. *һа*-да буғда, 704 мин *һа*-да човдар, 1,67 млн. *һа*-да арпа, 842 мин *һа*-да јулаф, 480,5 мин *һа*-да картоф әкилир (1974). Минерал күбрәләрдән истифадә едилмәсиндә, к.т.-нын механикләшдирилмәсиндә АФР капиталист дүнјасында әсас јерләрдән бирини тутур. Өлкәдә 1,5 млн. трактор, 100 миндән чох комбајн вар (1974). АФР-дә минерал күбрәләрдән даһа сәмәрәли истифадә едилдијиндән мәһсулдарлыг хејли јүксәк олур (орта мәһсулдарлыг дәнли биткиләрин һәр *һа*-ындан 40 *с*, шәкәр чуғундурундан 450 *с*). 1974 илдә тәгр. 495 мин *т* дәниз балығы вә молјуск тутулмушдур.

АФР сых нәгл. шәбәкәсинә маликдир. Дөвләт д. ј.-ларынын уз. 28 830 *км* (9700 *км*-и електрикләшдирилмишдир), үмуми автомобил јолларынын уз. 167,4 мин *км* (о чүмләдән макистрал јолларын уз. 5481 *км*), дахили су јолларынын уз. тәгр. 4393 *км*-дир (1974). АФР-ин дәниз тичарәт донанмасында үмуми тоннажы 8,3 млн. брутто рек. *т*-дан артыг олан 1805 кәми вар (1974). Мүһүм су јоллары: Кил дәниз каналы, Рејн вә онун голлары (Мајн, Неккар, Мозел, Рур), Везер, Емс, Ашағы Елба, Дунај. Каналлары: Орта Алманија, Рејн-Һерне, Дортмунд-Емс вә с. Мүһүм портлары: Һамбург, Бремен, Емден, Лүбек. Макистрал нефт кәмәрләринин уз. 1579 *км*-дир (1974). Мүһүм нефт кәмәрләри: Вилһелмсһафен — Көлн, Көлн — Франкфурт-Мајн, Роттердам (Нидерланд)—Көлн, Марсел—Страсбург (Франса) — Карлсруе — Инголштадт, Кенуја (Италија)—Улм—Инголштадт. Бөјүк аеропорту Франкфурт-Мајндыр.

АФР-ин ихрачатынын 86%-и машынгајырма мә'мулаты, кимјәви маддәләр, метал, даш көмүр, коксдур. Ихрачат һәчминә көрә капиталист өлкәләри арасында АБШ-дан сонра икинчи јердәдир. Харичдән хәммал вә јаначаг (нефт, газ, мүхтәлиф филизләр, тахта-шалбан, памбыг), әрзағ мәһсуллары алыр. АФР-ин харичи тичарәтинин 3/4-дән чоху инкишаф етмиш капиталист өлкәләри илә (о чүмләдән тәгр. 1/2-и «Үмуми базар» өлкәләри илә), 1/5-дән азы инкишаф етмәкдә олан өлкәләрлә, 8,2%-и (1973) сосиалист өлкәләри иләдир. Сон илләр АФР илә ССРИ арасында игтисади вә елми-техники әмәкдашлыг мүвәффәгијјәтлә инкишаф етдирилир. 1975 илдә ССРИ илә АФР арасында тичарәтдә әмтәә дөвријјәси 2,8 млрд. манат олмушдур.

Пул ваһиди АФР *маркасыдыр*.

Силаһлы гүввәләр. АФР-ин силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән ибарәтдир. Үмуми сајы тәгр. 467 мин нәфәрдир (1973). Али баш командан вәзифәсини мүһарибә дөврүндә федерал канслер, динч дөврдә мүдафиә назири ичра едир. Гошунлар үмуми һәрби мүкәлләфијјәт һаггында ганун әсасында тәшкил олунур. Һәрби хидмәт мүддәти 15 ајдыр. Гуру гошунлары 3 орду корпусу, 11 идарә олунмајан, 4 идарә олунан ракет дивизионундан, ҺҺГ 450-дән чох дөјүш тәјјарәси, 72 идарәолунан «Першинг» ракети, 216 идарәолунан зенит ракетләри («Најк Һеркулес») вә 186 «ХОК» зенит ракетләриндән, ҺДГ 152 дөјүш кәмиси вә 75 дөјүш тәјјарәсиндән ибарәтдир. АФР-ин Балтик дәнизиндә Кил, Фленсбург-Мүрвик, Шимал дәнизиндә Вилһелмсһафен, Боркум-Емден вә с. һәрби дәниз базалары вар.

Сәһијјә. 1972 илдә АФР-дә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 11,3, өлүм сајы 11,8, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 22,5 олмушдур. Кишиләрин орта өмрү 67,2, гадынларынкы 73,4 илдир (1970). Гејри-инфексион хәстәликләрдән (әсасән, үрәк-дамар вә јаман шиш хәстәликләри) өлүм һаллары чохдур. АФР-дә 1972 илдә 701,3 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 11,4 чарпајы) 3,5 мин хәстәхана, 113,6 мин һәким (әһалинин һәр 625 нәфәринә 1 һәким), 31 мин диш һәкими, 25 мин әчзачы, 161 мин орта тибб ишчиси вар иди. Һәким кадрлары ун-тләрин 27 тибб факүлтәсиндә вә Тибб Академијасында һазырланыр. Курортлары: Ахен, Баден-Баден, Бад-Вилдункен, Висбаден, Бад-Киссинкен, Бад-Наућејм вә с.

Маариф. АФР-дә дөвләт мәктәбәгәдәр тәрбијә системи јохдур. Мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләри пуллудур. 1975 илдә 15 минә јахын мәктәбәгәдәр мүәссисә (1,2 млн. јер) вар иди. 1972/73 дәрс илиндә 19 590 ибтидаи мәктәбдә 6 509 276 шакирд охујурду. АФР-дә 9 иллик тәһсил ичбаридир. 1972/73 дәрс илиндә там орта тәһсил верән 2268 кимназија (1 567 274 шакирд) вә 48 ахшам кимназијасы (12 416 шакирд) вар иди. Дөвләт мәктәбләри илә јанашы хүсуси мәктәбләр дә чохдур. 1972 илдә техники пешә тәһсили системиндә 12 млн. шакирд охујурду. Али мәктәбләр дөвләтә мәхсусдур. 1973/74 дәрс илиндә 141 али мәктәб, о чүмләдән 39 ун-т (Һејделберг, Көлн, Мүнхен, Һамбург ун-тләри вә с.) вар иди. 1975 илдә али мәктәбләрдә 800 минә јахын тәләбә тәһсил алырды. Әсас китабханалары Мүнхендә Баварија дөвләт китабханасы (2,5 млн. китаб), Марбургда Гәрби Алманија китабханасы (2,1 млн. китаб) вә Һөттинкен (2 млн. китаб), Көлн (1,5 млн. китаб) ун-тләринин китабханаларыдыр. Мүнхендә Баварија бәдаје дөвләт галерејасы вә милли музеји, Франкфурт-Мајнда шәһәр музеји вә И. В. Көтенин ев музеји, Трирдә К. Марксын, Бонида Л. Бетһовенин, Һамбургда Е. Телманын ев музејләри вар.

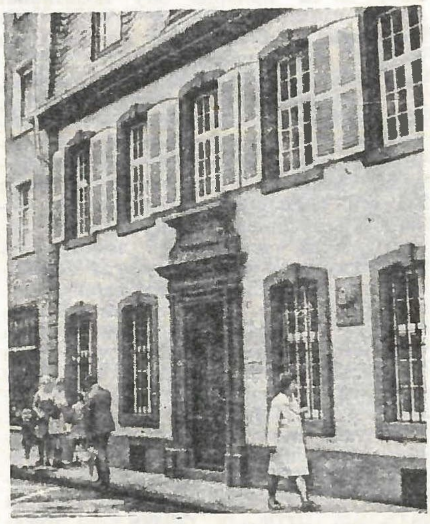

Трир шәһәри. К. Марксын анадан олдуғу ев.

Тәбијјат вә техника елмләри. 50-чи илләрин әввәлләриндәк елми фәалијјәт ишғал органларынын нәзарәти алтында иди. Илк вахтлар АФР һөкумәти елми тәдгигатлар үчүн кифајәт гәдәр вәсаит ајырмырды. Сонралар АФР-ин һәрби-сијаси мәнафеји вә 50-чи илләрин сонунда сәнајенин, еләчә дә елми-тәдгигатын бә'зи саһәләриндәки керилик һөкумәти елми-тәдгигатлары малијјәләшдирмәјә мәчбур етди. АФР-дә нүвә енержиси, физика, кимја, радиоелектроника вә с.-јә аид елми-тәдгигат програмларына дөвләт нәзарәт едир. 60-чы илләрдә көһнә елми тәдгигат ин-тлары вә елми мәркәзләр бәрпа едилмиш вә јенидәри јарадылмышдыр.

Һәлә Вејмар Алманијасы дөврүндә шөһрәт газанмыш бә'зи алимләр, мәс., Нобел мүкафаты лауреатлары М. Борн, В. Боте, А. Бутенандт, О. Һан, В. Һејзенберг АФР-дә өз фәалијјәтләрини давам етдирдиләр. Бу алимләрин елми мәктәбләринин ән'әнәләри АФР-дә тәбијјат вә техника елмләринин инкишафына хејли тә'сир көстәрди. Бир сыра Гәрби Алманија алиминин елми ишләри шөһрәт газанды: физика саһәсиндә Р. Мөссбауер (1961), Ј. Х. Јенсен(1963), кимја саһәсиндә К. Алдер вә О. Дилс (1950), Г. Штаудинкер (1953), К. Тсиглер (1963), М. Ејкен (1967), Е. Фишер (1973), биолокија вә тибб саһәсиндә В. Форссман (1956), К. Линен (1964), К. Лорентс (1973) вә К. Фриш (1973) Нобел мүкафатына лајиг көрүлдүләр. Нәзәри вә тәтбиги ријазијјат (ун-тләрдә, елми чәмијјәтләрдә вә һесаблајан електрон машынлар истеһсал едән фирмаларда), астрономија (Бохум, Нүрнберг, Түбинкен рәсәдханаларында вә с.), Јер һаггында елмләр (АФР Бејнәлхалг кеофизика илиндә, Бејнәлхалг сакит күнәш илиндә вә с. иштирак етмишдир; нәзәри чоғрафија проблемләри, ландшафтшүнаслыг, еколокија вә с. проблемләр һәлл едилир) саһәсиндә тәдгигатлар апарылыр. АФР 60-чы илләрдә космик тәдгигатларла мәшғул олмаға башламышдыр; Авропа Космик Тәдгигатлар Тәшкилатынын вә ракетләр һазырланмасы үзрә Авропа тәшкилатынын үзвүдүр. АФР-ин елми идарәләри вә фирмаларынын иштиракы илә Јерин бир нечә сүн'и пејки вә планетләрарасы стансијалар јарадылмышдыр Техника елмләри саһәсиндә тәдгигат вә сынаг-конструксија ишләрини, әсасән, сәнаје фирмаларынын елми бөлмәләри көрүр. АФР-ин 3 мин елми-тәдгигат идарәсиндә 300 минә јахын ишчи чалышыр (1975). Елми ишләрә 1974 илдә 34,2 млрд. марка (үмуми милли кәлирин 3,4%-и) вәсаит сәрф олунмушдур. АФР 70 бејнәлхалг елми тәшкилатын үзвүдүр, бир чох өлкә, о чүмләдән ССРИ, ПХР, ЧССР илә елми әмәкдашлыг һаггында икитәрәфли вә чохтәрәфли сазишләр бағламышдыр.

Ичтимаи елмләр

Фәлсәфә. АФР-дә мүхтәлиф фәлсәфи чәрәјанлар јајылмышдыр: *неотомизм* (А. Демпф, В. Бруккер вә б.); *екзистенсиализм* (М. Һајдеккер, К. Јасперс вә б.), она јахын олан протестант диалектик теолокијасы (Р. Бултман вә б.); *фәлсәфи антрополокијанын* мүхтәлиф вариантлары (А. Келен, М. Ландманн вә б.); феноменолокија (Л. Ландгребе, А. Димер вә б.). Франкфурт фәлсәфи-сосиоложи мәктәбиндә (Т. Адорно вә б.) марксизм елементләри һекелчилик вә *фрејдизм* идејалары илә чулғашыр. Америка емпирик сосиолокијасынын тә'сири 40-чы илләрин ахырларында Америка структур функсионализминин тәнгиди ило әвәз олунду. Индустриал сосиолокија, аилә сосиолокијасы вә с. јајылмышдыр. Психолокијада башлыча проблем психоанализдир (А. Митчерлих вә б.). Марксизм фәлсәфәси буржуа вә сағ социалист идеолокијасына гаршы кәркин мүбаризә шәраитиндә, Алманија Коммунист Партијасынын, 1968 илдән исә һәмчинин Алман Коммунист Партијасынын рәһбәрлији илә инкишаф етдирилир. Империализмә вә оппортунизмә гаршы мүбаризәдә АФР марксистләри (И. Шлифштејн, Р. Штајкервалд вә б.) марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин әсас мәсәләләрини ишыгландырыр, мүасир буржуа идеологларынын вә тәфтишчиләрин фәлсәфи вә сосиоложи консепсијаларыны тәнгид едирләр.

Тарих елми. Алманијанын гәдим, орта әсрләр вә јени дөвр проблемләринә даир АФР-дә дәрч олунан тарихи тәдгигатларда кечмиш буржуа тарихшүнаслығы ән'әнәләри давам етдирилир. Фашизм вә Икинчи дүнја мүһарибәси мөвзусунда јазылан әсәрләрдә фашизми төрәдиб она һавадарлыг едән инһисарларын тарихи мәс'улијјәти өрт-басдыр едилир, Һитлер Алманијасынын мәғлуболма сәбәбләри тәһриф олунур (бә'зи тарихчиләр бу мәғлубијјәти јалныз Һитлерин сәһвләри илә изаһ етмәјә чалышырлар); Һитлер Алманијасынын дармадағын олунмасында Совет Иттифагынын һәлледичи ролу инкар едилир. 50—60-чы илләрдә буржуа тарихчиләри арасында мүәјјән диференсиасија баш верди. Ифрат иртичачы алимләрлә (К. Риттер, Е. Хелсле, В. Хубач вә б.) јанашы «мө'тәдил-либерал» чәрәјан (Һ. Ротфелс, Т. Шидер, В. Консе, К. Ердман вә б.) мејдана чыхды. Ејни заманда фашист режимини ачыгчасына мәдһ едән, һитлерчиләрин чинајәтләринә бәраәт газандыран неонасист чәрәјан јаранды. Бунунла бирликдә, мүтәрәгги чәрәјанын фәалијјәти дә кенишләнир (В. Абендрот, И. Гајсс, Р. Күнл вә б.). Бу чәрәјанын ән көркәмли нүмајәндәси Ф. Фишерин Алманијанын Биринчи дүнја мүһарибәсиндәки ишғалчылыг сијасәтини ифша етмәси 60-чы илләр АФР буржуа тарихшүнаслығына ағыр зәрбә олду. АФР-дә Гәдим Шәрг, антик дөвр, орта әсрләр тарихи проблемләри дә тәдгиг олунур. Алман Коммунист Партијасынын рәһбәрлији илә АФР-дә буржуа тарих елминә гаршы ардычыл идеја мүбаризәси апаран марксист тарихшүнаслығы кетдикчә инкишаф етмәкдә вә кениш зәһмәткеш күтләләри ичәрисиндә бөјүк нүфуз газанмагдадыр.

Игтисадијјат елми. АФР-ин буржуа игтисадијјат елминдә ики әсас истигамәт мөвчуддур: неолиберализм вә јени кејнсчилик. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Гәрби Алманија инһисарларынын сијаси чәһәтдән бәрпасы вә һөкмранлығынын мөһкәмләнмәси үчүн неолиберализм ән әлверишли нәзәри әсас олмушдур. Неолиберализмин көркәмли нүмајәндәләри (В. Ојкен, Ф. Бөһм, Х. Гроссман-Дерт, Ф. Лутс, Ф. Матезиус вә б.) ичтимаи базар тәсәррүфатыны игтисадијјатын идеал типи һесаб едирләр. Бу, хүсуси мүлкијјәтин сарсылмазлығыны, гијмәтин јаранмасында сәрбәстлији, пул тәдавүлүнүн сабитлијини, рәгабәти, хүсуси саһибкар тәшәббүскарлығыны вә саһибкарларын чәмијјәт гаршысында мәс'улијјәтини нәзәрдә тутур; дөвләтин мәһдуд чәрчивәдә игтисадијјат саһәсинә мүдахиләсинә јол верилир. АФР-дә мүһарибәдән сонракы илк игтисади бөһран (1966—67) неолиберализм нәзәријјәсинин вә бунун әсасында дөвләтин һәјата кечирдији игтисади сијасәтин әсассызлығыны көстәрди.

Неолиберализм консепсијасынын әвәзинә јени кејнсчилик консепсијасы ирәли сүрүлдү. Гәрби Алманијанын јени кејнсчиләри (Г. Бомбах, Х. Һирш, Х. Ортлиб, К. Вајзеккер вә б.) ичтимаи базар тәсәррүфатынын статик модели әвәзинә мәдәни (елми) базар тәсәррүфаты адланан динамик модел тәклиф етдиләр. Бу моделә «мүтәнасиб инкишаф», «игтисадијјатын глобал тәнзимләнмәси» сијасәтинә аид јени мүддәаларын әлавә едилмәсинә бахмајараг, әсас мүддәа (хүсуси мүлкијјәтин сарсылмазлығы) неолибераларын моделиндә олдуғу кими галды. Практикада гыса бир дөвр әрзиндә сынагдан кечирилмиш игтисадијјатын јени кејнсчи модели дә 1971—72 илләрдәки кичик бөһранын вә 1974—75 илләрдәки игтисади бөһранын гаршысыны ала билмәди вә капиталист игтисадијјатыны она мәхсус зиддијјәтләрдән хилас етмәјә гадир олмадығыны көстәрди. АФР-дә игтисадијјат елминин әсас мәркәзләри: Мүнхен Игтисади Тәдгигатлар Ин-ту, Рејн-Вестфалија Игтисади Тәдгигатлар Ин-ту, Кил Ун-ти нәздиндә Дүнја Игтисадијјаты Ин-ту, Һамбург Игтисади Тәдгигатлар Ин-ту вә с. АФР-дә марксист-ленинчи нәзәријјәнин (о чүмләдән игтисади нәзәријјәнин) јајылмасында Франкфурт-Мајндакы Марксист Тәдгигатлар Ин-ту бөјүк рол ојнајыр.

Һүгуг елми. 50-чи илләрдә һүгуг елминдә тәбии һүгугу неотомист вариантында дирчәлдән нәзәријјә үстүн иди; 60-чы илләрдә ону позитивист консепсијалар, сонрадан исә ән јени сосиоложи чәрәјанларла бағлы олан нәзәри конструксијалар (И. Луманын систем-функсионал нәзәријјәси, Е. Лампенин һүгуг антрополокијасы, В. Мајһоферин реалист һүгугшүнаслығы вә с.) сыхышдырыб арадан чыхартмышдыр. Чәмијјәти ингилаб етмәдән јенидән гурмаг васитәси кими һүгугун сосиал-реформист изаһы кениш јајылмышды. Буржуа дөвләт нәзәријјәсиндә плүралист демократија консепсијалары бөјүк нүфуза маликдир; технократија нәзәријјәләринә диггәт артмышдыр. АФР рәсми доктринасында дөвләтин фәалијјәтинин куја чәмијјәтин ичтимаи еһтијачларынын өјрәнилмәсинә јөнәлдилмәсини тә'мин едән «һүгуги вә ичтимаи дөвләт» адланан идеја мүһүм јер тутур.

Мүлки һүгугун јени шәраитә ујғунлашдырылмасы мәгсәди илә гүввәдә олан Мүлки Ганунлар Күллијјатынын (1900) мүддәаларына јенидән бахылыр. Игтисади тәнзимләмә һүгугу мүстәгил саһә кими ирәли чәкилир.

Дилчилик. АФР-дә мүгајисәли-тарихи һинд-Авропа дилчилији даһа чох инкишаф етмишдир. Типолокија, үмуми дилчилик вә семантика проблемләри, мәтн дилчилији вә коммуникасија нәзәријјәси, дил фәлсәфәси мәсәләләри арашдырылыр. Иранпүнаслыг, һетшүнаслыг, түркolокија, самишүнаслыг, романшүнаслыг, африкашүнаслыг, славјаншүнаслыг проблемләри, һәмчинин керман дилләри өјрәнилир. Манһејм алман дили ин-тунда, һабелә Бонн вә Фрејбургда алман дилинә даир тәдгигатлар апарылыр (Х. Бринкман, П. Гребе вә б.). Һесаблајан електрон машынларынын јардымы илә синтаксис вә лүғәт тәркиби өјрәнилир. Алман диалектолокија атласына даир материалларын нәшри давам етдирилир. Мүгајисәли грамматикалар (алман вә инкилис, алман вә испан, алман вә јапон дилләринин) ишләниб һазырланыр. Әсас дилчилик мәркәзләри Һөттинкен, Һамбург, Көлн, Мүнхен, Манһејм вә с. шәһәрләрдәдир.

Елми идарәләр. Ун-тләр, һәм дә, әсаслы тәдгигатлар апарылан бөјүк елм мәркәзләридир. Билаваситә практик әһәмијјәтли конкрет проблемләр исә ширкәтләрдә ишләниб һазырланыр. Ун-тләрлә сәнаје ширкәтләри арасында сых ишкүзар әлагәләр мөвчуддур. Ун-тләрин елми-тәдгигат ишләрини әлагәләндирмәк мәгсәди илә 1957 илдә Елми шура јарадылмышдыр. 38 ун-ти, 4 академијаны вә 6 елми-тәдгигат ин-туну бирләшдирән Алман елми-тәдгигат чәмијјәти, әсасән тәбијјат елмләри саһәсиндә тәдгигатлар апаран 53 елми-тәдгигат ин-туну бирләшдирән Макс Планк елми чәмијјәти өлкәнин бөјүк елм мәркәзләридир. Чәмијјәтин Һөттинкен, Көлн, Дүсселдорф, Бонн ун-тләри, Аахен али техники мәктәби вә с. јанында ири елми-тәдгигат ин-тлары вар. АФР-дә федерал академија олмаса да, ајры-ајрылыгда Баварија ЕА (Мүнхендә), Һөттинкен ЕА, Һејделберг ЕА, Рејн-Вестфалија ЕА (Дүсселдорфда), Елм вә әдәбијјат академијасы (Мајнтсда) вар.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. АФР-дә 535 күндәлик гәзет (үмуми тиражы 21,5 млн. нүсхә) вә бир сыра дөври мәтбуат органы (үмуми тиражы тәгр. 80 млн. нүсхә) нәшр едилир (1974). Мәтбуат органларынын әксәријјәтинә 12 гәзет-журнал ширкәти нәзарәт едир. Онлардан ән ириси АФР-дә мәтбуатын 80%-инә нәзарәт едән Шпринкер консернидир. Шпринкерин консерни АФР-ин ифрат сағ, мүртәче гүввәләринин сијасәтинә күчлү тә'сир көстәрир, онларын бајрагдарыдыр. Ән нүфузлу гәзет ири тичарәт-сәнаје даирәләринин мәнафејинә хидмәт едән «Франкфуртер алкемајне» гәзетидир. Мүһүм сијаси партијаларын органлары: «Форвертс»—АСДП-нин, «Ди Фраје штадт»—АДП-нин, «Ахенер фолкссајтунг»—ХДИ-нин, «Бајерн-курир»—ХСИ-нин, «Унзере сајт»—АКП-нин органыдыр. Мүһүм мә'лумат акентликләри: Дөјче Прессе Акентур вә «Дөјче Депешендинст»дир. Радио верилишләринә мәркәзи вә әрази һөкумәтләри биркә нәзарәт едир. Верилишләр 30-дан чох дилдәдир. Телевизија верилишләри ики програмла апарылыр.

Әдәбијјат. АФР әдәбијјатында мүтәрәгги вә мүртәче гүввәләр арасында кәскин идеоложи мүбаризә кедир. Мүртәче даирәләрин һимајәсиндә олан насист вә неофашист јазычылар Е. Двинкер, В. Бојмелбург, Һ. Гримм, В. Һејнрих, Р. Һаземан, Г. Шолтс, К. Веккер, Е. Керн, Т. Пливје вә б. гисасчылығы тәблиғ едир, фашизмә, онун төрәтдији чинајәтләрә һагг газандырмаға чалышырлар (Б. Јункерин «Мешә чығыры», В. Һејнрихин «Гызыл маса», Г. Крамерин «Биз јенидән ајаг дөјәчәјик» романлары вә с.). 40—50-чи илләрдән символизм, експрессионизм, сүрреализм чанланмышдыр. екеистенсиализм фәлсәфәси кениш јајылмышдыр. Бунунла јанашы, АФР-дә мүтәрәгги әдәбијјат да күчлүдүр. Гәрби Алманијада антифашист әдәбијјатынын јарадычыларындан олан В. Борхертин (1921—47) тә'сис етдији «47-ләр групу»нун үзвләри Һ. В. Рихтер (д. 1908), Һ. Ледиг (д. 1921), В. Көппен (д. 1906), Һ. *Бөлл*, К. Опитс (д. 1907), Һ. М: *Енсенсберкер* вә б.-нын әсәрләриндә фашизм вә милитаризм ифша олунур. Һ. Бөллүн «Сән һарада идин, Адам?», «Саһибсиз ев», Һ. В. Рихтерин «Сән өлдүрмәмәлисән», «Мәғлублар», Һ. Ледигин «Ракет минаатанлары», «Интигам», В. Көппенин «Ромада өлүм», К. Опитсин «Мәним кенералым», Г. Грассын «Дәмир тәбил» романларында Икинчи дүнја мүһарибәси һадисәләри, мүасир Гәрби Алманија һәјаты реалистчәсинә әкс етдирилир. Јашлы нәслин нүмајәндәләри Л. *Франк*, К. Везенборн (д. 1902), Е. Кестнер (1899—1974), П. М. Лампел (1894—1965) вә б. һуманизм идејаларыны мүдафиә едәрәк иртича, милитаризм вә мүһарибә әдејһинә әсәрләр јазмышлар. 60-чы илләрин әввәлләриндә «61-ләр групу» әдәби бирлији јарадылмышдыр (мүтәрәгги фәһлә јазычылар К. Кејслер, Е. Фрид вә б.). Сонралар бу бирликдән сијаси чәһәтдән даһа радикал олан мүстәгил «Сүлһ вә әмәк әдәбијјаты фәһлә дәрнәји—70» ајрылмышдыр. Д. Зјуверкрјуп (д. 1934) вә Ф. И. Декенхардтын (д. 1931) әсәрләриндә ичтимаи-тәнгиди мејлләр күчлүдүр. АДР әдәбијјаты АФР әдәбијјатынын инкишафына күчлү тә'сир көстәрир. АФР-ин мүтәрәгги јазычылары АДР јазычылары илә сых әлагә сахлајырлар. Һ. Бөлл, Һ. М. Енсенсберкер вә б.-нын бә'зи әсәрләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. АФР ме'марлығынын инкишафы сәнаје тикинтиләринин кенишләнмәси илә әлагәдардыр. Алман функсионализминин ән'әнәләриндән сәнаје, нәглијјат вә мүһәндис гурғулары, фирма вә контор (ме'марлар П. Шнејдер-Еслебен, Ф. Леонһардт, Е. Шеллинг вә б.) тикилиләриндә кениш, лакин биртәрәфли истифадә едилмишдир. *Консол*, асма конструксија типләри вә с. ишләниб һазырланмышдыр. Ишкүзар даирәләрә мәхсус олан шүшә лөвһәләрдән гурулмуш биналарын, бир-биринә охшар 3—5 мәртәбәли сексијалы евләрин тикинтиси кенишләнмишдир. Кассел, Кил, Бремен, Һанновер, Мүнхен вә с. ш.-ләрин бәрпасы вә јенидән гурулмасында нәгл.-ын арасыкәсилмәз һәрәкәтинин тәшкилинә бөјүк диггәт верилмишдир. 50-чи илләрин 2-чи јарысындан ме'марлыгда мүрәккәб, әјрихәтли формалара мараг артыр. 1968—72 илләрдә Мүнхендә 20-чи Олимпија ојунлары үчүн үмумијјәтлә 220 мин тамашачы тутан ме'марлыг гурғулары комплекси тикилмишдир. Өлкәнин узун илләр фашист ағалығы алтында олмасы вә мүтәрәгги дүнја мәдәнијјәтиндән узаг дүшмәси АФР тәсвири сәнәтинин башлыча олараг, Америка модернист инчәсәнәтиндән асылы инкишаф етмәсинә сәбәб олмушдур. *Сүрреализм* фантастикасына алудәчиликдән (бојакарлар М. Симмерман, Е. Енде) сонра, 50-чи илләрин орталарындан өлкәдә абстракт сәнәтә мејл күчләнир (бојакарлар Т. Вернер, Ф. Винтер, Е. В. Нај, һејкәлтәрашлар Р. Беллинг, Б. Һајликер), АФР-дә ән јени модернист чәрәјанлар, о чүмләдән *поп-арт* (Х. Р. Алверман) кениш јајылмышдыр. Алман инчәсәнәтинин һуманист ән'әнәләри јашлы нәсилдән олан бир чох сәнәткарын (бојакарлар К. Шмидт-Ротлуф, О. Дикс, О. Панкок, һејкәлтәрашлар К. Маркс, Е. Маторе) јарадычылығында давам етдирилир. Бојакар вә графикләрдән В. Гајкер, В. Колберг, А. П. Вебер, К. Шеллеман, А. Һајнсинкер, һејкәлтәрашлардан Һ. Виммер, Р. Штеффен вә б. реалист сәнәткарларын јарадычылығында фәһлә һәрәкаты, демократик һәрәкат, мүртәче гүввәләрә гаршы мүбаризә мөвзулары әсас јер тутур. АФР-дә совет рәссамларынын бојакарлыг вә графика әсәрләри нүмајиш етдирилмишдир (1971).

Мусиги. АФР-ин мусиги мәдәнијјәти мүасир буржуа инчәсәнәтинә хас зиддијјәтли мејлләрин тә'сири алтында инкишаф едир. Јашлы нәслә мәнсуб бир чох көркәмли сәнәткар (К. Орф, К. А. Һартман, В. Егк, В. Фортнер вә б.) мүәјјән дәрәчәдә классик алман мусигиси ән'әнәләрини давам етдирмиш, операнын, инструментал вә вокал мусигинин инкишафында әһәмијјәтли рол ојнамышдыр Бунунла јанашы, АФР сонсуз експериментләр тәблиғчиси олан мүхтәлиф ултраавангардист чәрәјанларын мәркәзинә чеврилмишдир. Дармштадт, Донауешинкен вә Көлндә мүнтәзәм сурәтдә авангардист фестиваллар вә семинарлар кечирилир, ифрат чәрәјанлара һимајә етмәк мәгсәди илә чәмијјәтләр вә тәшкилатлар јарадылыр. Лакин бу чәрәјанлар кениш динләјичи күтләсинин рәғбәтини газанмыр.

АФР-дә ифачылыг сәнәти јүксәк сәвијјәдәдир; мүасир дөврүн бир чох көркәмли ифачысы бурада фәалијјәт көстәрир. Рејн алман операсы, Һамбург вә Мүнхен опера театрлары, бир сыра симфоник вә камера оркестрләри Авропанын ән јахшы мусиги коллективләриндәндир. Бәстәкарлардан К. Штокһаузен (*авангардизмин* лидерләриндәндир), К. Клебе, дирижорлардан Р. Кемпе, Е. Јохум, мүғәнниләрдән Һ. Пиларчик, Д. Фишер-Дискау, мусигишүнаслардан В. Виора, К. Далһауз вә б. АФР-ин мүасир мусиги хадимләридир. Өлкәдә мусигичиләрин «Кәнчләр мусиги илә мәшғул олур» шүары алтында милли мүсабигәләри, һәмчинин бејнәлхалг миғјаслы фестиваллар, мүсабигәләр, мусиги елми, педагокика вә ифачылыг сәнәти мәсәләләри илә әлагәдар конгрес вә симпозиумлар кечирилир. АФР-дә Азәрб. бәстәкарларындан Г. Гарајевин «Илдырымлы јолларла» балетиндән 2-чи сүита ифа олунмуш, ССРИ халг артисти М. Магомајев, Азәрб. ССР халг артисти Л. Иманов вә б. чыхыш етмишләр.

Театр. 1945 илдән сонра Гәрби Алманијанын мүтәрәгги театр хадимләри милли театр сәнәтинин ән јахшы ән'әнәләрини дирчәлтмәјә чалышырдылар. Лакин ишғалчы даирәләрин тәзјиги нәтичәсиндә антифашист пјесләр театрларын репертуарына дахил едилмирди. АФР јарандыгдан (1949) сонра бир чох театр бинасы бәрпа едилмиш, јениләри тикилмиш, бөјүк актјор вә реж. һеј'әти олан театр коллективләри јарадылмышды. Ејни заманда Америка вә б. әчнәби мүәллифләрин әјләнчә пјесләри вә ревүләрини тамашаја гојан газанч театрларынын шәбәкәси кенишләнирди. Бир чох драм театрынын репертуарында абсурд театры пјесләринә (мүәјјән сүжет хәтти олмајан пјес) кениш јер верилир. Бә'зи мүтәрәгги театр хадимләри милли театрын реалист ән'әнәләрини инкишаф етдирәрәк алман классикләринин, һәмчинин Н. В. Гогол, А. Н. Островски, А. П. Чехов, Һ. Ибсен, Б. Шоу, Ф. Дүрренматт, Е. Силванус, Һ. Киппһардт вә б.-нын әсәрләрини тамашаја гојурлар. АФР-ин бүтүн опера театрлары нәздиндә балет труппалары вар. 40—50-чи илләрдә классик балет ән'әнәләри ардычыл давам етдирилмәдијиндән бу ән'әнәләр тәдричән арадан чыхырды. Експрессионист, сәрбәст формалы рәгсләр кениш јајылмышдыр. 60-чы илләрдән е'тибарән Бөјүк Британија вә АБШ-ын көркәмли хореографлары АФР-дә хејли балет труппасы јаратмышлар.

60-чы илләрдә вә 70-чи илләрин әввәлиндә театрларын репертуарында Б. Брехтин пјесләри мүһүм јер тутур, капиталист һәјат тәрзинин ејбәчәр тәзаһүрләрини әкс етдирән драмлар («Јухары Австрија», «Јува», «Агнесса Бернауер», Ф. К. Кретс вә с.) популјарлашырды.

1947 илдән Рурда театр фестиваллары кечирилир. Бу фестивалларда АФР-ин ири театрларындан башга, 20-чи илләрин алман тәблиғат-тәшвигат коллективләри нүмунәси әсасында јарадылмыш «күчә театрлары» да иштирак едир. Актјорлардан М. Һоппе, М. Никлиш, И. М. Горвин, реж.-лардан Һ. И. Һејзе, М. Фрид, Һ. Д. Швартсе вә б. мәшһурдур.

Манһејм милли театры, «Талиа-театр» (Һамбург), «Шаушпилһауз», «Штаатстеатр» (Штутгарт), «Штаатсшаушпил» (Мүнхен) әсас театр коллективләридир. Мүнхен, Бохум, Франкфурт-Мајн вә с. ш.-ләрдә театр мәктәбләри вар. «Театер һөјте» («Театр бу күн») журналы нәшр олунур.

Кино. АФР јарадылдыгдан (1949) сонра өлкәнин кинотеатрларында әјләнчә характерли Америка филмләри вә јерли кинокомедијалар нүмајиш етдирилирди. 50—60-чы илләрдә аз да олса фашизми, милитаризми, бајағылығы, мешшанлығы ифша едән филмләр чәкилирди: «Көпеникдән кәлмиш капитан» (1956, реж. Һ. Көјтнер), «Ҹәнаб прокурор үчүн гызыл күл», «Јармарка», «Киши кәзинтиси» (1959, 1960, 1964, реж. В. Штаудте), «Көрпү», «Малахиас атанын мө'чүзәси» (1959, 1961, реж. Б. Викки), «Биз вундеркиндләрик», «Шпессарт гәсриндә көлкә», «Шпессарт гәсриндә көзәл чағлар» (1958, 1961, 1969, реж. К. Һофман). Лакин, мүтәрәгги реж.-лар мәчбуријјәт гаршысында галараг, тез-тез газанч мәгсәди дашыјан филмләр чәкирләр. Өлкәдә фашист тәмајүллү филмләр истеһсал едилир. Кино прокатында порнографија филмләри вә дәһшәт филмләри адланан кинофилмләр әсас јер тутур. АФР кинематографијасы ағыр бөһран кечирир. Һөкумәт бәдии ҹәһәтдән әһәмијјәтли филмләрин чәкилишинә јардым көстәрмир. Телевизија илә рәгабәт нәтиҹәсиндә ифласа уғрајан бир сыра кино ширкәтләри вә кинотеатрлар бағланыр. Өлкәнин иҹтимаи һәјаты кинода өз әксини тапа билмир. Лакин бу чәтин шәраитдә бир чох реж. кино сәнәтиндә мүтәрәгги мејлләрин инкишафына сә'ј көстәрир, гисасчылыг вә милитаризми ифша едән, кәскин иҹтимаи мәсәләләрә тохунан һуманист идејалы филмләр јарадырлар: «Розмари» (1958, реж. Р. Тиле), «Вундеркиндләр үчүн орденләр» (1965, реж. Р. Ерлер), «Барышмазлар» (1966, реж. Ж. М. Штрауб), «Мөһләт једди күндүр» (1969, реж. А. Форер), «О'кеј» (1970, реж. М. Ферховен), «Пијада» (1973, реж. М. Шелл), «Горху үрәкләри әсарәтдә сахлајыр» (1974, реж. Р. Фассбиндер) вә с. Өлкәдә, һәмчинин сәнәдли вә елми кино инкишаф етмишдир. АФР филмләринә М. Адорф, Марија вә Максимилиан Шелл, О. В. Фишер, К. Јуркенс, М. Һелд, Н. Тиллер, Л. Пулвер вә б. актјорлар чәкилир. Оберһаузен вә Манһејмдә кинофестиваллар кечирилир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 272—273.

Әд.: Малыш А. И., Трудящиеся Западной Германии под гнетом монополий. 1945—1955, М., 1956; Ильинский И. П., Государственный строй Федеративной Республики Германии, М., 1961; Шеверда Л. А., Рабочее движение в Федеративной Республике Германии, М., 1961; Девекин В. Н., Немецкая антифашистская литература, М., 1965; Галкин А. А., Мельников Д. Е., СССР, западные державы и германский вопрос (1945—1965), М., 1966; Фрадкин И. М., Реставрация орла и свастики. О неофашистской литературе в ФРГ, М., 1971; Федеративная Республика Германия (экон.-геогр. характеристика), отв. ред. Б. Н. Зимин, М, 1975; Млечина И. В., Литература и «общество потребления», М., 1975; Steigerwald R., Marxismus-Religion Gegenwart, Berlin, 1973.

АЛМАНИЈАДА КӘНДЛИ МҮҺАРИБӘСИ (1524—1526), Бөјүк кәндли мүһарибәси—орта әсрләрдә Алманијада ән бөјүк кәндли һәрәкаты. 15 әсрин сону—16 әсрин әввәлләриндә күчләнән феодал иртиҹасы вә зүлмүнә гаршы јөнәлдилмишди. А.к.м. Швабија (Швабија-Шварсвалд), Франконија вә Түринкија-Саксонија р-нларыны бүрүмүшдү. Үсјан 1524 илин ијунунда Ҹәнуби Шварсвалдда башланмыш, гыса заманда Рејн вә Дунајын јухары бојундакы маһаллара јајылмышды. Үсјанчыларын *Реформасија* һәрәкаты, хүсусилә кәндли-плебеј күтләсинин рәһбәри Томас *Мүнтсерин* тәрәфдарлары илә әлагәси феодаллары горхуја салмышды. 1525 илин әввәлиндә кәндли чыхышлары даһа да күчләнди. Бу дәфә үсјанын мәркәзи Јухары Швабија олду. 1525 ил мартын әввәлләриндә Мемминкен ш.-ндә топланан кәндли гурултајында «12 маддә» програмы гәбул едилди. Програмда тәһкимчилијин ләғви, төјҹүләрин, бијарын азалдылмасы, иҹма јерләриндән (отлаг, мешә, көл, чај вә с.) кәндлиләрин јенидән сәрбәст истифадә етмәси вә с. тәләбләр вар иди. Мартын 25-дә үсјанчы дәстәләринин рәһбәрләри феодалларла сүлһ бағладылар. Бу, феодаллара һәрби гүввәләри сәфәрбәр етмәк үчүн вахт газанмаг имканы верди. 1525 илин апрелиндә Швабија иттифагынын (ири кнјазларын һәрби вә сијаси тәшкилаты) гошунлары көзләнилмәдән һүҹума кечиб үсјанчылары мәғлуб етди. Франконијада үсјан 1525 ил мартын ахырында башланды. Бурада јохсул сәнәткарлар вә таҹирләр үсјанчылара тәрәфдар чыхды. Бә'зи шәһәрләрдә плебеј тәбәгәләри дарвазалары ачыб үсјанчылары шәһәрә бурахды. Франконијада бүркерләр Алманијанын јени сијаси гурулушуну мүәјјән едән лајиһә ирәли сүрдү. 1525 илин мај-ијун ајларында Швабија иттифагынын гошунлары Франконија үсјанчыларыны мәғлуб етди. Үсјанын күчлү олдуғу Түринкија-Саксонијада һәрәката билаваситә Мүнтсер рәһбәрлик едирди. Мүнтсер вә онун тәрәфдарлары феодализм гурулушунун ләғвини тәләб едирдиләр. 1525 ил мартын 17-дә үсјанын мәркәзи Мүлһаузен ш.-ндә ингилаби чеврилиш нәтиҹәсиндә, Мүнтсерин башчылығы илә ингилаби һөкумәт јарадылды. Ф. Енкелс Түринкијадакы һәрәкаты А.к.м.-нин ән јүксәк нөгтәси адландырмышдыр. Кәндлиләрин јерлиҹиликдән узаглаша билмәмәси, Мүнтсерә Түринкијада үсјанын ингилаби мәркәзини јаратмаға имкан вермәди. 1525 ил мајын 15-дә Франкенһаузен ш. јахынлығындакы дөјүшдә Мүнтсерин дәстәси мәғлуб олду. Әсир дүшән Мүнтсер мајын 27-дә е'дам едилди. 1525 илин апрел-мај ајлары һәрәкатын ән јүксәк мәрһәләси иди. Бу ајларда А.к.м.-ндә 100 минә гәдәр адам иштирак етди. Мүбаризә Австрија торпагларында, хүсусилә Тиролда даһа чох (1525 илдә дә) давам етди. Тирол кәндлиләринин көркәмли рәһбәри М. *Гајсмајр* иди.

А.к.м. бөјүк амансызлыгла јатырылды. Бу мәғлубијјәт феодал иртиҹасынын, кнјаз һакимијјәтинин күчләнмәсинә вә Алманијанын феодал пәракәндәлијинә сәбәб олду. Ф. Енкелс А.к.м.-ни феодализмә гаршы биринҹи бөјүк дөјүш, Авропада буржуа ингилабынын биринҹи аддымы кими характеризә етмишдир. О, А.к.м.-нин мәғлубијјәтинин сәбәбини кәндли чыхышларынын пәракәндәлијиндә, ајры-ајры үсјанчы тәбәгәләрин јерлиҹилик, әјаләтчиликдән ајрыла билмәмәсиндә көрүрдү.

А.к.м. көстәрди ки, капитализмин илк инкишафы дөврүндә кәндлиләр вә онларын мүттәфиги шәһәр плебејләри феодализм илә мүбаризәдә башлыҹа гүввәдир. А.к.м.-нин тарихи әһәмијјәти мәһз бундадыр.

Әд.: Энгельс Ф., Крестьянская война в Германии, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч. 2, изд., т. 7; јенә онун, Кәндли мүһарибәсинә мүгәддимә, Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, 2 ҹилддә, ҹ. 1; Ленин В. И., Рус ингилабына гијмәт верилмәсинә даир, Әсәрләри, ҹ. 15; Смирин М. М., Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война, 2 изд., М., 1955; Bensing M., Hoyer S., Der deutsche Baurnkrieg. 1524—1526 [2 Aufl.], B., [1970].

АЛМАНИЈАДА 1848—49 ИЛЛӘР ИНГИЛАБЫ—буржуа демократик ингилабы; башлыҹа вәзифәси ваһид милли алман дөвләти јаратмаг вә феодал-мүтләгијјәт гајдаларыны ләғв етмәк иди. Һәрәкәтвериҹи гүввәси кениш халг күтләләри—фәһләләр, сәнәткарлар, кәндлиләр олмушдур. Пролетариатын ингилаби мүбаризәдә хүсусилә фәал рол ојнамасына бахмајараг ингилабда һекемон либерал буржуазија иди. Алманијада ингилаби һадисәләр Франсада республика е'лан олунмасы (1848, 25 феврал) хәбәриндән сонра, февралын 27-дә Бадендә халг јығынҹаглары вә нүмајишләрлә башланды. Мартын әввәлиндә һәјәҹан Гәрби вә Ҹәнуб-Гәрби Алманијанын дикәр дөвләтләрини дә бүрүдү. Ајын 6-дан Берлиндә баш верән нүмајишләр 18-дә халг үсјанына чеврилди. Һөкумәт гошунлары илә ики күнлүк мүбаризә үсјанчыларын гәләбәси илә нәтиҹәләнди. Пруссија кралы гошунлары пајтахтдан чыхартмаға вә мартын 29-да либерал һөкумәт тәшкил етмәјә мәҹбур олду. Мајын 22-дә Пруссија милли мәҹлиси ишә башлады. Халг күтләләринин чыхышлары нәтиҹәсиндә бир сыра дикәр алман дөвләтиндә дә либерал һөкумәт тәшкил едилди. Март ингилаби һадисәләри фәһлә һәрәкатынын јүксәлишинә вә антифеодал кәндли чыхышларынын күчләнмәсинә сәбәб олду. Хырда буржуа демократлары да фәаллашараг, башда Ч. Струве вә Ф. Кеккер олмагла Алманијада республика јаратмаға ҹәһд көстәрдиләр. Лакин онларын Бадендәки силаһлы үсјаны кәндлиләрдән көмәк алмадығындан јатырылды. Ири либерал буржуазија Пруссијада вә дикәр алман дөвләтләриндә һакимијјәт башына кечдикдән сонра ингилаба хәјанәт едәрәк ҹәмијјәтин вә сијаси гурулушун демократикләшдирилмәсинә мане олмаг, монархија режимини сахламаг хәтти көтүрдү. Пруссија һөкумәти Познан полјакларынын милли азадлыг үсјаныны (1848, март-мај) амансызлыгла јатыртды. Берлин пролетариатынын кортәбии вә гејри-мүтәшәккил силаһлы чыхышы да (ијун) мәғлуб олду. Өлкәнин бирләшдирилмәси мәсәләсини һәлл етмәк мәгсәди илә 1848 ил мајын 18-дә Франкфурт-Мајнда чағырылмыш үмумалман Милли мәҹлиси (әксәријјәти буржуа-либерал конститусијачылардан ибарәт иди) үмумалман конститусијасы һазырланмасыны узадараг әксингилаби гүввәләрә мөһкәмләнмәк имканы верди. Ингилабда фәал иштирак едән К. Маркс вә Ф. Енкелсин һазырладыглары сәнәддә («Алманијада Коммунист Партијасынын тәләбләри»), буржуа-демократик ингилабыны там гәләбәјәдәк чатдырмаг јолу илә ваһид демократик республика гурмаг вә пролетариатын кәләҹәк мүбаризәсинә әлверишли шәраит јаратмаг үчүн ингилабын вәзифәләри гысаҹа вә дүрүст ифадә едилмишди. «Јени Рејн гәзети» пролетариатын вә габагҹыл ингилаби демократијанын трибунасына чевриләрәк ингилабын дәринләшмәси вә кениш халг күтләләринин она ҹәлб олунмасы уғрунда ардыҹыл мүбаризә апарырды.

Парис фәһләләринин *Ијун үсјанынын (1848)* дармадағын едилмәси алман буржуазијасынын әксингилаб ҹәб-

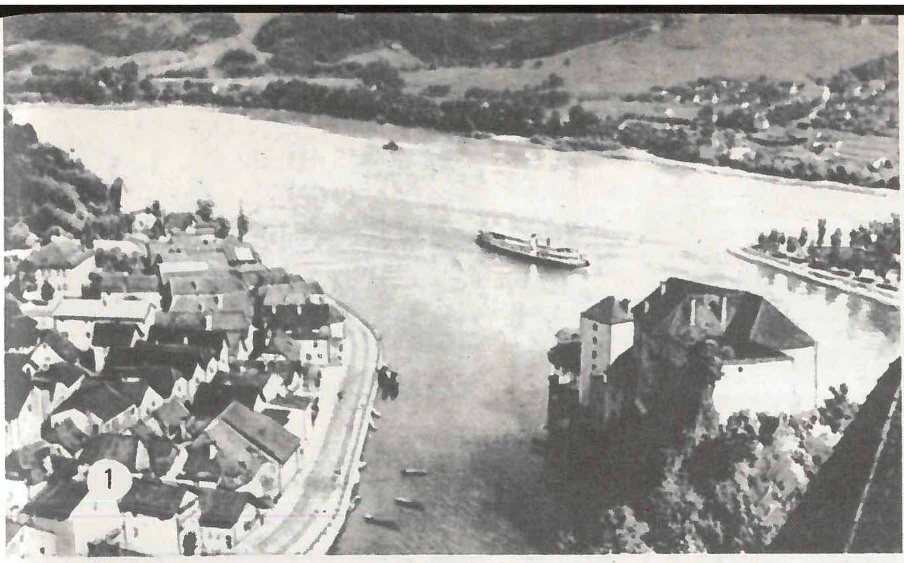

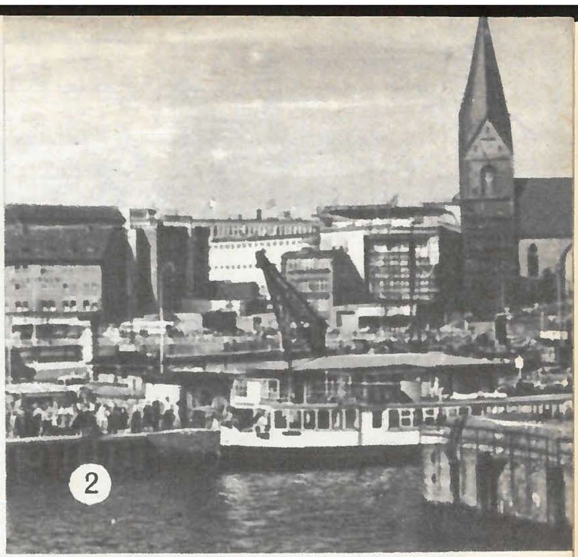

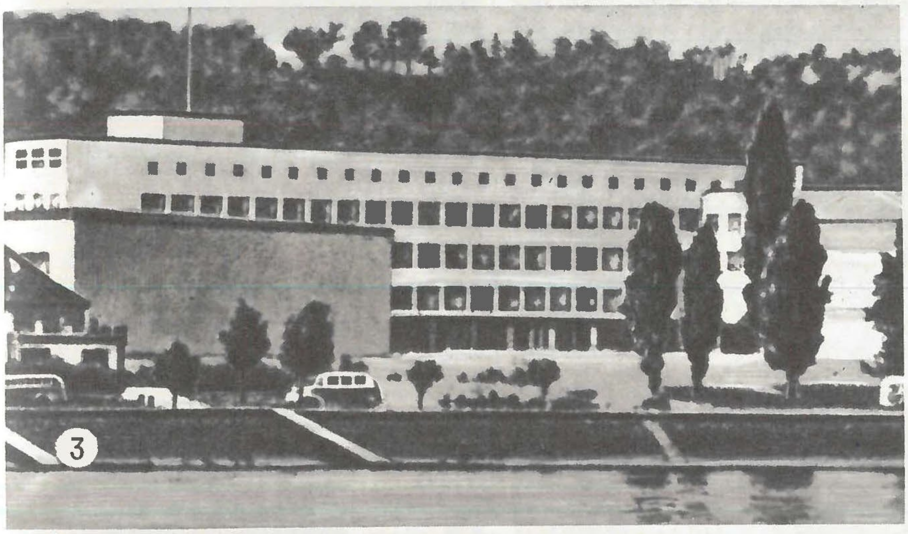

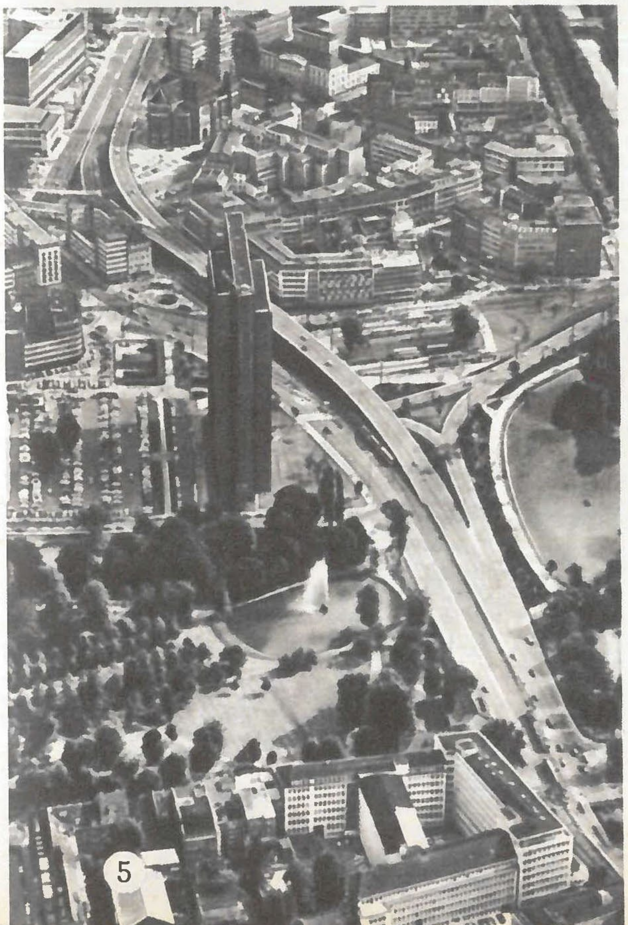

Алманија Федератив Республикасы. 1. Австрија сәрһәдди јахынлығында. Инн вә Илтс чајларынын Дунајла бирләшдији јер. 2. Кил шәһәри. Порт. 3. Бонн. Рејн чајынын саһилбоју. 4. Франкфурт-Мајн ш.-нин бир һиссәси. 5. Дүсселдорф ш.-нин мәркәзи һиссәси. 6. Һамбург ш.-нин мәркәзи һиссәси. Дахили Бинненалстер көлү.

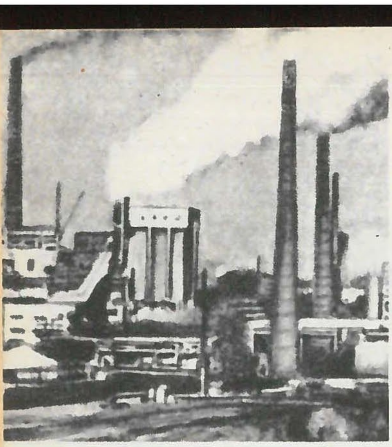

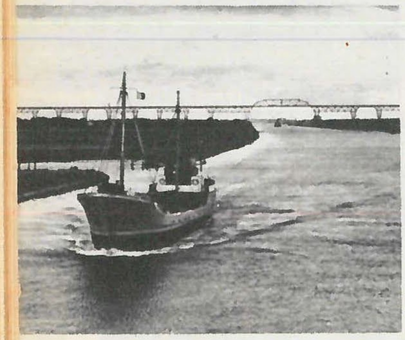

манија Федератив Республикасы.
Рур. Кокс заводу. **2.** Улма. «Клокнер-
мболдт-Дејс АГ» консернинин заводун-
. **3.** Һамбург. Нефт е'малы заводу.
Кил каналы. **5.** Көлн. Рејн чајы үзәрин-
көрпү. **6.** Франкфурт-Мајн. Л. Бет-
венә абидә. **7.** Бонн. Карл Марксын
'дуғу университет. **8.** Мүнстер. Шәһәр
трынын бинасы. **9.** Дујсбург. В. Лемб-
: ад. музејин интерјери. **10.** Көлн. Кил-
1248—1880. **11.** Г. Кралик. «Сојуг
јарибә стратекијасы». Офорт. 1956.

DEM GENIUS
BEETHOVENS

2

5

7

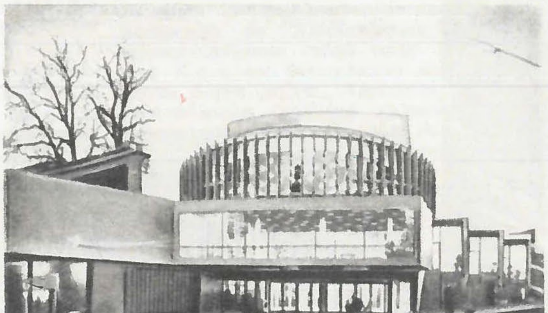

8

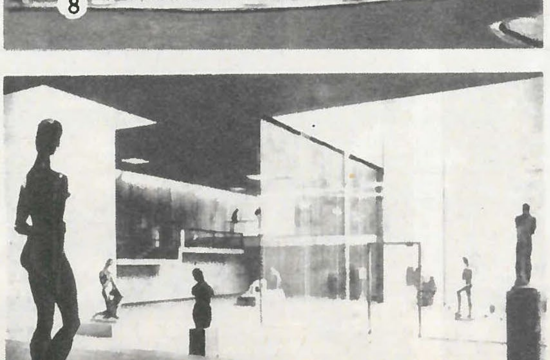

9

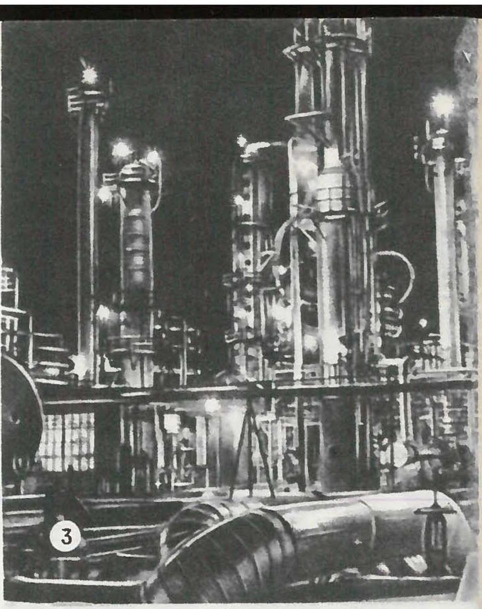

3

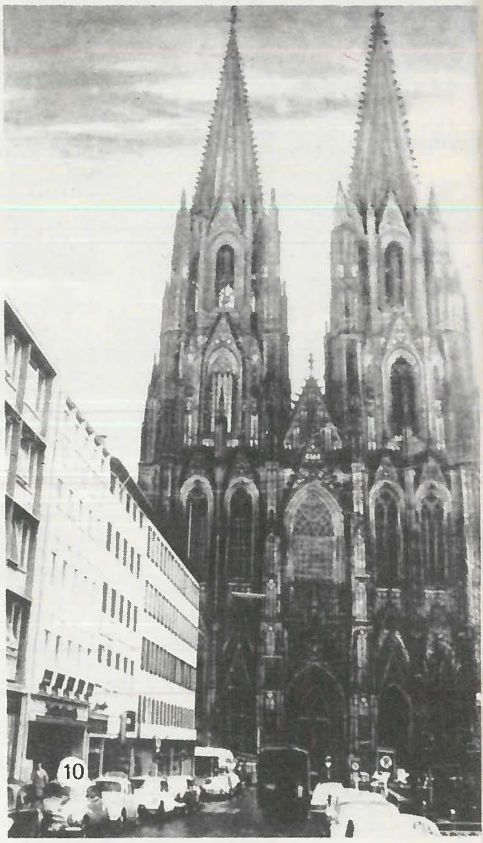

10

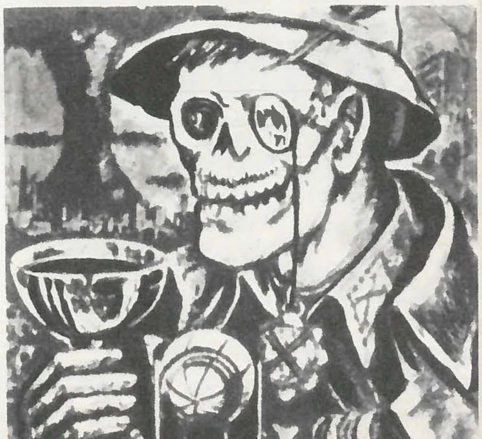

11

һәсинә кечмәсини сүр'әтләндирди. Сентјабрын 18-дә Франкфурт-Мајнда галхан үсјан шәһәр Милли мәҹлисинин либерал чохлуғунун хаһиши илә јатырылды. Вјанадакы октјабр халг үсјаны мәғлуб едилдикдән сонра Пруссија кралы нојабрын 2-дә ингилабын гаты дүшмәнләри граф Бранденбург вә барон Мантејфел башда олмагла, ә'јанларын вә јүксәк бүрократијанын нүмајәндәләриндән ибарәт јени һөкумәт тә'јин етди. Берлинә гошун јеридилди. Пруссијада дөвләт чеврилиши баш верди. 1848 илин декабрында Пруссијада мүтләгијјәтин бәрпасына јол ачан конститусија е'лан едилди. Лакин ингилаби гүввәләр тәслим олмады. 1849 илин јаз вә јајында үсјан Саксонијаны вә Ҹәнуб-Гәрби Алманијаны бүрүдү *Дрезден үсјаны* (*1849*), Баден-Пфалтс үсјаны (1849)]. Империја конститусијасы уғрунда силаһлы мүбаризәдә Ф. Енкелс билаваситә иштирак едирди. Франкфурт Милли мәҹлисинин 1849 илин мартында гәбул етдији бу конститусија Пруссија вә бир сыра дикәр алман дөвләтләринин һөкумәтләри тәрәфиндән рәдд олунмушду. Лакин гүввәләр гејри-бәрабәр олдуғундан ингилабла әксингилаб арасында бу сон вурушма да үсјанчыларын мәғлубијјәти илә нәтиҹәләнди.

А.-да 1848—49 илләр ингилабы баша чатмады; онун гаршысында дуран објектив вәзифәләр һәлл едилмәди. Ингилабын мәғлубијјәтинин башлыча сәбәби либерал буржуазијанын хәјанәти иди. Хырда буржуа-демократларынын гәтијјәтсизлији, фәһлә синфинин зәифлији вә гејри-мүтәшәккиллији дә ингилаби гүввәләрин дармадағын едилмәсинә шәраит јаратды. Әксингилабын гәләбәси өлкәнин сонрадан, милитарист Пруссијанын башчылығы илә антидемократик јолла бирләшдирилмәсинә имкан верди.

Әд.: Маркс К. и Энгельс Ф., Требования коммунистической партии в Германии, Соч., 2 изд., т. 5; Маркс К. вә Энкелс Ф., Алманијада ингилаб вә әксингилаб, Б., 1931; Ленин В. И., Демократик ингилабда сосиал-демократијанын ики тактикасы, Әсәрләри, ч. 9.

АЛМАНЛАР (өзләрини дөјче—Deutsche адландырырлар)—АФР (59 млн.), АДР (17 млн.) вә Гәрби Берлинин (2 млн.) әсас әһалиси; милләт. Авропанын бир сыра өлкәсиндә, ССРИ-дә, АБШ-да, Канадада, Латын Америкасы өлкәләриндә, Австралијада вә Ҹәнуби Африкада да јашајырлар (тәгр. 12 млн; 1974). *Алман дилиндә* данышырлар. Диндарлары лүтеран вә католикдир. Е.ә. 1-чи миниллијин ахырларында, ерамызын илк әсрләриндә гәдим керман тајфалары (бах *Керманлар*) Алманијанын ән гәдим әһалисинин бир һиссәси илә (г.-дә вә ч.-г.-дә келтләрлә, ч.-да ретләрлә) гарышмышлар. А.-ын етник өзәјини ерамызын 1-чи миниллијинин орталарында франкларын, саксларын, баварларын, алеманларын, түринкләрин вә б.-нын јаратдығы тајфа иттифаглары тәшкил етмишди. Торпаглары 10—13 әсрләрдә алман феодаллары тәрәфиндән тутулмуш гәрби славјан вә Прибалтика тајфаларынын бир һиссәси (пруслар вә онлара гоһум Литва тајфалары) формалашмагда олан алман халгынын тәркибинә дахил олмушду. 19 әсрәдәк давам едән феодал пәракәндәлији вә өлкәнин игтисади ҹәһәтдән парчаланмасы А.-ын милләт кими тәшәккүлүнү ләнкитмишди, 19 әсрин ахырларында алман милләтинин формалашмасы, әсасән, баша чатды.

1949 илдә Алманија әразисиндә мүхтәлиф иҹтимаи гурулушлу ики дөвләтин јаранмасы нәтиҹәсиндә бу дөвләтләрин әһалиси иҹтимаи, игтисади вә мәдәни ҹәһәтдән тамамилә ајры-ајры истигамәтләрдә инкишаф етмәјә башлады. АДР-дә сосиалист алман милләти инкишаф едир [бах һәмчинин *Алманија*, *Алманија Демократик Републикасы*, *Алманија Федератив Републикасы*, *Берлин* (Гәрби Берлин)].

Әд.: Энгельс Ф., К истории древних германцев, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 19; Народы Зарубежной Европы, т. 1, М., 1964 (лит.); Аксен Г., О развитии социалистической нации в ГДР, «Коммунист», 1973, №18.

АЛМАСЗАДӘ Гәмәр Һаҹаға гызы (д. 10.3.1915, Бакы)—Азәрб. совет балет артисти, балетмејстер вә педагог; илк азәрбајҹанлы балерина. ССРИ халг артисти (1959). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952). 1945 илдән Сов. ИКП үзвү. Сәһнә фәалијјәтинә 1930 илдән башламышдыр. 1936 илдә Ленинград Хореографија Мәктәбини битирмиш, һәмин илдән М.Ф. Ахундов ад. Азәрб. Дөвләт Опера вә Балет Театрынын солисти олмушдур. Бир сыра поетик, драматик сәһнә образлары јаратмышдыр: Медора («Корсар», А. Адан), Тао Хоа («Гырмызы лалә», Р. М. Глиер), Марија («Бахчасарај фонтаны», Б. В. Асафјев), Есмералда («Есмералда», С. Пуни), Рајмонда («Рајмонда», А. К. Глазунов), Одетта-Одиллија, Маша («Соналар көлү», «Шелкунчик», П. И. Чајковски), Китри («Дон Кихот», Л. Минкус), рәггасә («Короғлу», Ү. Һаҹыбәјов) вә с. Онун милли балетләрдә ифа етдији Күлјанаг («Гыз галасы», Ә. Бәдәлбәјли), Күлшән («Күлшән», С. Һаҹыбәјов), Ајишә («Једди көзәл», Г.Гарајев) партијалары Азәрб. хореографија сәнәтинин наилијјәтидир. Азәрб. балет мәктәбинин јарадыҹыларындан олан А.-нин сәнәткарлығы классик хореографија ән'әнәләри илә халг рәгс јарадыҹылығы хүсусијјәтләринин вәһдәтинә әсасланмышдыр. А. Азәрб. Дөвләт Филармонијасы Рәгс Ансамблынын тәшкилатчыларындандыр (1937—38 илләрдә бәдии рәһбәри). Азәрб. милли рәгсләринин маһир ифачысы сајылыр.

Г. Һ. Алмасзадә Одетта-Одиллија («Соналар көлү», П.И. Чајковски) ролунда.

Г. Һ. Алмасзадә: солда—Китри («Дон Кихот», Л. Минкус), сағда—Ајишә («Једди көзәл», Г. Ә. Гарајев) ролларында.

А 1953 илдән М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Дөвләт Опера вә Балет Театрынын баш балетмејстеридир. С. Һаҹыбәјовун «Күлшән» (1950), Р. М. Глиерин «Гырмызы лалә» (1954), П. И. Чајковскинин «Јатмыш көзәл» (1955), А. А. Крејнин «Лауренсија» (1956), Б. И. Зејдманын «Гызыл ачар» (1957), Ә. Бәдәлбәјлинин «Гыз галасы» (1958), И. В. Морозовун «Доктор Ајболит» (1962), Ә. Аббасовун «Гарача гыз» (1965), Ф. Әмировун «Шур» (1968), Л. Минкусун «Дон Кихот» (1973) балетләринин вә с. әсәрләрин гурулушуну вермишдир. 1936 илдән Бакы Хореографија Мәктәбиндә дәрс дејән А.-нин милли хореографија кадрларынын һазырланмасында да хидмәти вардыр. Азәрб. балет артистләриндән Л. *Вәкилова*, Р. *Ахундова*, Ч. Бабајева, Т. Ширәлијева, Күрҹ. ССР халг артисти В. Сигнадзе вә б. А.-нин јетишдирмәләридир. А. 1970—72 илләрдә Ирагда ишләмиш, бурада илк професионал халг рәгс ансамблы тәшкил етмишдир. Октјабр Ингилабы ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, һәмчинин медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Азербайджанская музыка. Сб. статей, М., 1961; Гусев П., Балеты-семинары-сомнения..., «Театр», 1966, № 3; Илупина А., Луцкая Е., Гамәр Алмасзаде, «Дружба народов», 1971, №3.

АЛМЕЛО (Almelo) — Нидерландын Оверејсел әјаләтиндә шәһәр. Оверејсел вә А.—Нордһорн каналларынын бирләшдији јердә кәми дајаначағы. Д.ј. говшағы. Әһ. 61,4 мин (1974). Тохуҹулуг сәнајеси мәркәзидир.

АЛМЕНДА (алм. Allmende; орта јухары алм. al(ge)meinde—һамыја мәхсус олан)—орта әсрләрдә Гәрби Авропа өлкәләриндә бир, јахуд бир нечә иҹманын үмуми истифадәсиндә олан торпаг саһәси (отлаг, мешә, чәмән, балыг овланан јерләр вә с.). Феодализм мүнасибәтләринин инкишафы илә А. азалырды. Кәнддә капиталист мүнасибәтләринин инкишафы А.-ны тамамилә ләғв етди. Бә'зи өлкәләрдә (Гәрби вә Чәнуби Алманија, Исвечрә, Скандинавија өлкәләри вә с.) А. инди дә вар.

АЛМЕРИЈА (Almeria) — Испанијанын ч.-ш.-индә шәһәр. Алмерија әјаләтинин (Әндәлис вил.) инз. м. Аралыг дәнизи саһилиндә порт. Әһ. 118 мин (1971). Семент, дәри-ајаггабы вә с. сәнаје мүәссисәләри вар. Дәмир филизи, пирит, көмүр, күбрә, мејвә ихрач олунур. Шәрабчылыг инкишаф етмишдир. Мусиги аләтләри истеһсал олунур. Туризм мәркәзидир.

АЛМЕТЈЕВСК—Тат. МССР-дә шәһәр. Алметјевск р-нунун мәркәзи. Зај чајы (Каманын сол голу) саһилиндәдир, Д.ј. ст. Әһ. 100 мин (1975). 1950 илдә салынмышдыр. Тат. МССР-ин мүһүм нефт сәнајеси мәркәзидир. А.р.-нунда нефт вә газ чыхарылыр. Газ-бензин, дәмир-бетон конструксијалары, автомобил-трактор тә'мири, ағач е'малы, кәрпич з-длары вар. А.-дән «Дружба» нефт кәмәри, һәмчинин Горки, Перм вә Уфаја нефт, Казан вә Горкијә газ кәмәрләри чәкилмишдир. Москва нефткимја вә газ сәнајеси ин-тунун филиалы, 4 орта ихтисас тәһсили мәктәби, драм театры вар.

АЛНИ ӘРИНТИЛӘРИ—дәмир (Fe)—никел (Ni)—алүминиум (Al) системи әсасында һазырланан әринтиләр; јүксәк магнит хассәләринә маликдир. А.ә.-нин тәркибиндә гатышыгларын, хүсусилә карбон гатышығынын олмасы онун магнит хассәсини ашағы салыр. Буна көрә дә А.ә.-ндә карбонун мигдары 0,03%-дән чох олмамалыдыр. А.ә.-нә Cu (6%-әдәк), Co (12%-әдәк), Si (бу һалда алниси әринтиләри адланыр) вә Ti әлавә етмәклә онларын магнит хассәләрини јахшылашдырмаг олар. А.ә. чох бәрк вә көврәк олдуғундан мүхтәлиф профилли магнитләр фасонлу төкмә, метал-керамик вә ја електрик-гығылчым е'мал үсуллары илә һазырланыр. Белә магнитләр радиоғәбуледичи гурғуларда, акустик вә тәнзимләјичи апаратларда, електрик-өлчү чиһазларында, магнит сепараторунда вә с. ишләдилир.

АЛОВ—јанан мадданин вә онун көзәрмиш бәрк һиссәчикләринин чохлу истилик ајырмагла сачдығы ишыг. А.-ун парлаглығы ондакы көзәрмиш бәрк һиссәчикләрин мигдарындан асылыдыр. Ағач вә ја шам алову, көзәрмиш карбон һиссәчикләринин чохлуғу нәтичәсиндә һисли олур; газ плитәсинин мави аловунда исә көзәрмиш һиссәчикләр аздыр, буна көрә дә газ һиссиз аловла јаныр. А.-ун оксидләшдирмә-редуксија хассәсиндән кимјәви анализдә истифадә едилир.

АЛОВЛУ СОБА—материалларын гыздырылмасы вә ја әридилмәси үчүн сәнаје собасы. Јаначаг (бәрк, маје вә газ) собанын дибиндә, јахуд башлығында јандырылыр. Истилик материала конвексија, газвары јанма мәһсулларынын шүаланмасы, јахуд истилик шүаларынын соба диварларындан әкс етдирилмәси јолу илә верилир. Әлван метал вә јарымфабрикатларын алынмасында, һәмчинин гара вә әлван металларын (мәс., төкмә истеһсалында) әридилмәсиндә ишләдилән А.с. *әкс етдирмә собасы* адланыр.

АЛОЕ (Aloe), әзвај—занбагкимиләр фәсиләсиндән чохиллик от битки чинси. Ксерофит суккулентләрә аиддир. Јарпаглары этли, бир чох нөвләринин јарпағы исә мум тәбәгәли, кәнары тиканлыдыр. Чичәкләри әксәрән борушәкилли вә ја дар зәнквары, адәтән гырмызы, нарынчы вә ја сары олур. Африканын гуру саһәләриндә, Маскарен а-рында, Мадагаскар вә она јахын адаларда, Әрәбистан ј-а-нын ч.-унда 250-јә јахын нөвү вардыр. A. succotrina, A. vera, A. plicatilis, A. perriy вә с. нөвләринин јарпагларындан сабур адлы (Aloe lucida) ишләтмә дәрманы алыныр. Консервләшдирилмиш А. јарпагларынын екстрактындан бә'зи көз хәстәликләринин вә с. мүаличәсиндә тохума терапијасы методу илә истифадә едилир; јарпагларынын ширәси иринли јара, јаныг вә башга дәри хәстәликләриндә сүртмә дәрманы кими ишләдилир. Һамиләликдә, ајбашы, систит, бабасил хәстәликләри заманы ишләтмәк олмаз. Aloe arborescens нөвү декоратив битки, Азәрб.-да Маштаға субтропик биткиләр с-зунда исә дәрман биткиси кими бечәрилир.

АЛОКИЗМ (јун. а—инкар шәкилчиси+logismós—зәка, фәһм)—1) Фәлсәфәдә мәнтигин гајда вә ганунларыны нәзәрә алмајан, тәфәккүрүн керчәкликлә әлагәсини позан дүшүнчә тәрзи, идракда мәнтигин ролуну инкар едән мүртәче көрүш. А. нүмајәндәләринин (Шопенһауер, Нитсше вә б.) фикринчә идрак мәнтиги тәфәккүрлә дејил, дујғу васитәсилә јарана биләр. А. чох вахт фикрин формал доғрулуғу илә пәрдәләнмиш олур. Она көрә дә А.-и јалныз фикрин конкрет диалектик анализи сајәсиндә ашкар етмәк мүмкүндүр. Мәс., 1905—07 илләр ингилабы һаггында меншевикләрин һөкмүнү (буржуа ингилабынын һекемону пролетариат јох, буржуазија олмалыдыр) В. И. Ленинин тәкзиб етмәси. 2) Әдәбијјатда бәдии васитә; комик еффект јаратмаг мәгсәди илә мәнтиги әлагәнин гәсдән позулмасы.

АЛОНСО (Alonso) Алисија (әсл фамилијасы Мартинес дел Ојо) (Martinez del Oyo; д. 21.12.1921, Һавана)—Куба балет артисти, балетмејстер. Нју-Јорк вә Һавананың балет мәктәбләриндә охумушдур. 1941 — 56 илләрдә фасиләләрлә «Балле тиетр» (Нју-Јорк) труппасында ишләмишдир. Рәгс һәрәкәтләринин ајдынлығы вә сәлислији, драматизм А.-нун ифачылығы үчүн характерикдир. 1948 илдә А. әри рәггас Ф. Алонсо илә бирликдә «Алисија Алонсо балети» (1964 илдән Куба милли балети) адлы Куба балет труппасыны јаратмышдыр. Партијалары: Терпсихора («Аполлон Мусакет», И. Ф. Стравински), Жизел («Жизел», А. Адан), Одетта-Одиллија («Соналар көлү», П. И. Чајковски) вә с. ССРИ-дә гастролда олмушдур (1958, 1960).

АЛП АРСЛАН, Әбу Шүча Мәһәммәд ибн Давуд (20.1.1029—нојабр, 1072)—сәлчуг султаны [1063—72], сәркәрдә. Азәрб.-а, Күрчүстана, Ермәнистана (1064), Орта Асијаја (1065) һәрби јүрүшләр етмишди. Онун заманында Хој вә Салмасда верки вермәкдән бојун гачыран шәһәр әһалисинин үсјанлары (1065) амансызлыгла јатырылмышды. А. А. Мәлазкәрд (Түркијәнин ш.-индә) јахынлығындакы вурушмада (1071, 26 август) Бизанс императору Роман Диокени [1068—71] мәғлуб едиб әсир алмыш вә ону хәрач вермәјә мәчбур етмишди; Кичик Асијадакы Бизанс торпагларыны өз дөвләтинә гатмышды. А. А. дөвләт ишләрини вәзири Низамүлмүлкә тапшырмышды. Бухараја һәрби јүрүш заманы өлдүрүлмүшдүр.

АЛП БИТКИ ӨРТҮЈҮ—дағлыг өлкәләрдә мешә вә субалп чәмәнликләриндән јухарыда битир. Мүхтәлиф систематик групларa мәнсуб олмаларына бахмајараг, ејни шәраитдә (алчаг темп-р, гыса векетасија дөврү вә с.) инкишаф едән А.б.ө.-нүн бир сыра үмуми чәһәтләри вар. Бу биткиләрин көвдәси гыса, боју алчаг, јарпаглары хырда вә көвдәјә јахын олур. Әксәрән тахыллардан (гыртыч вә с.), еләчә дә новрузчичәји, ишыготу, ачычичәк, гајтарма, јуваоту, гајмагчичәји, кәвән вә с. биткиләрдән ибарәт алчагбојлу от халысы А.б.ө.-нүн типик фитосенозу сајылыр. Әксәријјәти Асија мәншәлидир. А.б.ө. Азәрбајчанын Бөјүк вә Кичик Гафгаз саһәси, Алп, Алтај, Тјан-Шан, Һималај д-ры, Мәркәзи Асијанын дағлыг р-нларынын шәрг кәнары вә с. јүксәк дағлыг саһәләр үчүн характерикдир.

А.б.ө.-нә аид чохлу јем вә декоратив биткиләр вар. Алп чәмәнләриндән јај отлаглары кими истифадә едилир (бах *Отлаг*).

АЛП ГЫРЫШЫГЛЫҒЫ—Јер габығы тәбәгәләриндә Кајнозој вә гисмән Мезозој eраларында әмәлә кәлмиш *гырышыглыг*. Илк дәфә Алп д-рында өјрәнилдијиндән А.г. адландырылмышдыр. Мезозојун әввәлиндә башламыш, Неокендә шиддәтләнмиш вә Кајнозојун сонунда зәифләмишдир. А.г. јенә дә давам едир. Чаван дағ силсиләләри, онлара битишик чөкәкликләр вә су һөвзәләри А.г. нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир. Ики золагдан ибарәтдир: 1-чи золаг Аралыг дәнизи вә Гара дәниз һөвзәләрини, Хәзәр дәнизинин ч. јарысыны, Африканын шм.-ындакы дағлары, Алп, Пиренеј, Әндәлис, Апеннин, Динар, Карпат, Крым, Гафгаз, Кичик Асија, Иран, Памир, Һималај вә Бирманын дағ силсиләләрини, 2-чи золаг исә Узаг Шәргдә меридионал истигамәтдә узанан Сакит океан әтрафы дағ силсиләләрини—Корјак силсиләсини, Камчатка ј-а-ны, Сахалин, Јапон а-рыны вә Малај архипелагыны, Анд д-рыны, Мәркәзи Америка, Алјасканын ч.-у вә Алеут а-рындакы дағ силсиләләрини вә дәрин суалты јарғанлары әһатә едир. А.г. золаглары тектоник һәрәкәтләр нәтичәсиндә баш верән гырышыглар, өртүкләр вә үстәкәлмәләрлә, интрузијаларын јајылмасы, сејсмиклији вә вулканизми илә характеризә олунур.

АЛП ДАҒЛАРЫ (келт дилиндә alp—уча дағ; алм. Alpen; фр. Alpes; итал. Alpi)—Авропада ән јүксәк дағ системи.

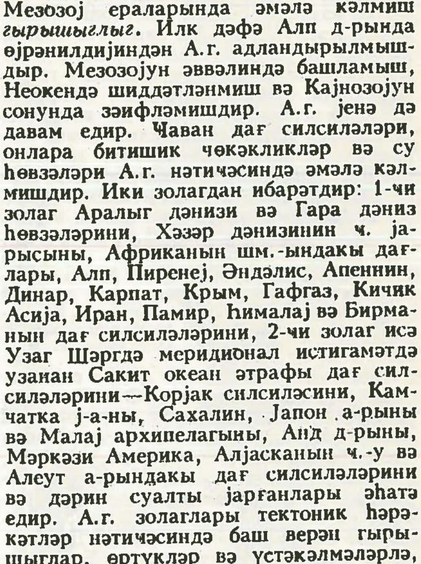

Монблан массиви.

Аралыг дənизи саhиллəриндəн Орта Дунај овалығына гəдəр гөвс шəклиндə узаныр (Италија, Исвечрə, Франса, Австрија, АФР, Југославија вə Лихтенштејн əразилəриндə). Уз. тəгр. 1 200 *км*, ени 135—250 *км*, саh. тəгр. 220 мин *км²*-дир. А.д. Боден көлүндəн Комо көлүнə гəдəр узанан дəрин дəрə илə Гəрби А.д. вə Шəрги А.д.-на бөлүнүр. Гəрби А.д. hүнд. 3000—4000 *м*-дəн јүксəк олмајан Дəнизкəнары, Кот, Савојја, Берн А.д. вə с. дағлардан ибарəтдир; кəнар hиссəсиндə 4000 *м*-дəн јүксəк олан Монблан (Авропада əн јүксəк зирвə, hүнд. 4 807 *м*), Монте-Роза (4 638 *м*), Вејсhорн (4 512 *м*) вə с. зирвəлəр вар. Гəрби А.д.-нын релјефи асиммегрик вə гөвсвары шəкилдəдир; јамачлары дахилдəн сылдырымлы, харичдəн јастыдыр. Бузлаглар кениш саhə тутур. Шəрги А.д.-на јүксəклији 2 500—3 500 *м* олан Рети, Штирија, Доломит, Карни А.д. вə с. дахилдир. Шəрги А.д. Гəрби А.д.-ндан бир гəдəр алчагдыр вə нисбəтəн кениш саhə тутур. А.д.-нын кеоложи гурулушу мүрəккəбдир. Гырышыглыг системин бүнөврəсини Кембридəн əввəлки кристаллик сүхурлар(гнејслəр, микалы шистлəр) вə нисбəтəн аз метаморфизлəшмиш Үст Протерезој вə гранитоид интрузијалары илə јарылмыш Алт Палеозојун кварс-филлитли шистлəри тəшкил едир. Кристаллик бүнөврəнин үзəриндə јатан сүхурлар Палеозој (шист, гумдашы вə əhəнкдашы), Мезозој (шист, əhəнкдашы, флиш), Неокен, Палеокен (моласс) вə Антропокен (бузлаг чөкүнтүлəри) јашлыдыр. А.д.-нда дəмир филизи, магнезит, мис, гурғушун-синк, манган, магнетит, пирит, гонур көмүр вə даш көмүр јатаглары вар. А.д.-нда олан исти минерал булагларын əсасында кениш курорт шəбəкəси (Баден, Бад-Веслау, Бадгаштејн, Ишл, Рејхенхал, Екcле-Бен вə с.) јарадылмышдыр. А.д. нда əсас ашырымлар: Фрежүс, Бөјүк Сен-Бернар, Кичик Сен-Бернар, Сен-Готард, Мон-Сени, Сан-Бернардино, Симплон, Тенда, Бреннер. А.д.-нда чəкилмиш Симплон, Сен-Готард вə с. тунеллəрин бөјүк нəгл. əhəмијјəти вар. А.д. мүлајим исти иглим гуршағындадыр. Рүтубəтли дағ јамачларында иллик јағынты 1 500—2500 *мм*, вадилəрдə 500—800 *мм*. Даими гар хəтти шм.-да 2500 *м*, ч.-да 3000—3200 *м* јүксəкликдəдир. Бузлагларын үмуми саh. тəгр. 4 140 *км²* (тəгр. 2690 *км²*-и Гəрби А.д.-нда, 1450 *км²*-и Шəрги А.д.-нда). А.д.-нда 1200-ə јахын дəрə вə кар бузлағы вар. Əн бөјүјү Берн А.д.-ндакы *Алеч бузлағыдыр*. А.д.-нын чај шəбəкəси олдугча сыхдыр. Чајларын бөјүк енержи əhəмијјəти вар. Əсас чајлары: Рона, Рејн, Адиче, Инн, Драва вə с. Мəшhур көллəри: Ченеврə, Сүрих, Боден, Лаго-Мачоре, Комо, Гарда вə с.

Доломит: Алп дағларында бузлаг мəншəли көл.

А.д.-нын ландшафтында јүксəклик гуршаглары ајдын нəзəрə чарпыр. 800—900 *м* јүксəклијə гəдəр мүлајим исти вə исти иглим (фыстыг вə палыд мешəлəри), 1800—1900 *м* јүксəклијə гəдəр мүлајим вə мүлајим-сојуг рүтубəтли иглим (енлијарпаглы вə ијнəјарпаглы мешəлəр), 2200—2300 *м* јүксəклијə гəдəр сојуг субалп иглими (коллуглар вə hүндүротлу чəмəнлəр), 2300—3200 *м* јүксəклијə гəдəр сојуг вə гуру иглимдир (дағ-чəмəн биткилəри олан Алп гуршағы). 3200 *м*-дəн јухары hиссə даими гар вə бузлаглы нивал гуршағыдыр.

«АЛПАМЫ́Ш»—өзбəк, газах, гарагалпаг, башгырд, татар вə башга түркдилли халгларын, həмчинин тачиклəрин гəhрəманлыг дастаны. Халг гəhрəманы Алпамышын ады илə бағлы Орта Асија епик рəвајəтлəри күман ки, 14—17 əсрлəрдə Орта Асија халгларынын харичи ишғалчылара гаршы мүбаризəси дөврүндə дастан шəклинə дүшмүшдүр. «А».-ын мүхтəлиф халглара мəхсус вариантлары бир-биринə чох јахын, лакин милли колоритə малик мүстəгил дастанлардыр. Онун əн мүкəммəл варианты өзбəк фолклорчусу Фазил Јулдашоғлунун сөјлəдији вариантдыр (1928). Дастан композисија чəhəтдəн ики hиссəјə ајрылыр 1) Алпамышын нишанлысынын далынча кетмəси, рəгиблəри илə јарышмасы вə евлəнмəси; 2) Алпамышын калмык hакими зүлмкар Тајчахана гаршы јүрүшү, једди ил əсарəтдə галмасы вə нəhајəт, мүхтəлиф сəркүзəштлəрдəн сонра гəлəбə илə вəтəнə гајытмасы. Халгын истиглалијјəти, əдалəт, əмин-аманлыг, јүксəк инсани идеаллар уғрунда мүбаризə дастанын əсас идејасыдыр. Алпамыш, онун севкилиси Барчин, бачысы Галдыргач, садиг достлары Гарачан, Кејгубад нəчиблик, аличəнаблыг, вəтəн уғрунда фəдакарлыг тимсалларыдыр.

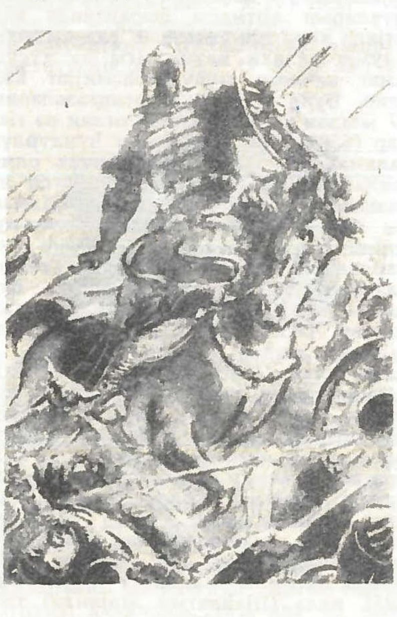

Алпамыш. Рəссам Өзб. ССР халг рəссамы В. Ј. Кајдалов (1958).

Мəтнлəр: Алпамыш. Узбекский народный эпос, М., 1958; Алпамыс-батыр. Тексты и переводы, под ред. М. О. Ауэзова и Н. С. Смирновой, Алма-Ата, 1961.

Əд.: Жирмунский В. М., Сказание об Алпамыше и богатырская сказка, М., 1960.

АЛПАН—Азəрб.ССР Губа р-нунда кəнд. А. советлијинин мəркəзи. Р-н мəркəзиндəн 14 *км* шм.-г.-дə, Хачмаз д.ј. ст.-ндан 45 *км* аралы, Гуручајын сағ саhилиндə, Гусар маили дүзəнлијиндəдир. Əh. 2501 (1976); бағчылыг вə hејвандарлыгла мəшғулдур. Орта мəктəб, мəдəнијјəт еви, киногурғу, клуб, китабхана, хəстəхана, рабитə шө'бəси, автомат телефон ст., 16 əсрə аид ме'марлыг абидəси (Субаба түрбəси), е.ə. 1-чи миниллијə аид археоложи абидəлəрдəн Алпан шəhəркаhы вар.

АЛПА́РИ (итал. al pari—бəрабəр)—капиталист өлкəлəриндə валјута, вексел, гијмəтли кағыз вə с.-нин базар (биржа) мəзəннəсинин онларын номинал дəјəринə бəрабəр олмасы.

АЛПА́ТОВ Михаил Владимирович (д.10.12.1902, Москва)—совет инчəсəнəт тарихчиси. РСФСР əмəкдар инчəсəнəт хадими (1958). ССРИ Дөвлəт мүкафаты лауреаты (1974). Проф. (1943 илдəн). ССРИ Рəссамлыг Академијасынын həгиги үзвү (1954). Москва ун-тиндə охумушдур (1919—21). Рус вə харичи өлкə инчəсəнəти проблемлəринə həср олунмуш əсəрлəри бəдии тəhлил, кениш тарихи-мəдəни аналокија бахымындан диггəти чəлб едир. Азəрб. ме'марлыг абидəлəри hаггында дəјəрли фикирлəри вар. Ленин ордени илə тəлтиф едилмишдир.

Əсəрлəри: Итальянское искусство эпохи Данте и Джотто, М.—Л., 1939; Всеобщая история искусств, т. 1—3, М.—Л., 1948—55; Этюды по истории западноевропейского искусства, М.—Л., 1939, 2 изд., М., 1963; Этюды по истории русского искусства, т. 1—2, М., 1967; Сокровища русского искусства XI—XVI веков. Живопись, Л., 1971; Андрей Рублёв, М., 1972; Древне русская иконопись, М., 1974; Художественные проблемы итальянского Возрождения, М., 1976.

АЛПА́УТЛАР, алпавутлар, алпағутлар—түркдилли тајфа. *Гарагојунлуларын*, сонра исə *ағгојунлуларын* тəркибинə дахил иди. Сəфəвилəр дөврүндə Чухурсə'д вə Ширванда јашадыглары мə'лумдур. Азəрб.ССР-ин Бəрдə, Газах, Гасым Исмајылов, Көјчај, Лачын, Учар р-нларындакы Алпоут, Иранда исə əhалиси азəрбајчанлылардан ибарəт олан Алпавут вə Алфавут к.-лəринин ады еhтимал ки, А.-ла əлагəдардыр.

АЛПИНИ́ЗМ [Алп (дағлары) сөзүндəн]—идман нөвү; əлчатмаз дағ зирвəлəринə галхма. Јүксəк дағ туризми дə бə'зəн А.-ə аид едилир.

Дағ зирвəлəринə (əсасəн, асанлыгла фəтh едилəн зирвəлəрə) галхма чох гəдимдəн мə'лумдур. Анчаг А.-ин рəсмəн мејдана кəлмəси тарихи 1786 илдəн—Исвечрə кəндлиси Ж. Балма вə həким М. Паккарын илк дəфə Алп дағларынын əн јүксəк зирвəси Монблана (4810 *м*) чыхмасы дөврүндəн башлајыр. Илк алпинист клублары 1857 илдə Инкилтəрəдə, 1862 илдə Италија вə Австријада, 1863 илдə Исвечрəдə тəшкил едилмишдир. Русијада алпинист клубу 1877 илдə Тифлисдə јарадылмышдыр. Илк дəфə 1829 илдə кабардин К. Хаширов Елбрусун, естонијалы Ф. Паррот вə ермəни Х. Абовјан исə Бөјүк Арaратын зирвəсинə галхмышлар. Русијада А.-ин инкишафы үчүн һәрби топографлар чох иш көрмүшләр. 1850 илдә башда кенерал И. И. Ходзко олмагла бир дәстә топограф Бөјүк Арарат дағына галхмыш, һәмин илдә топограф П. Н. Александров *Базардүзү* зирвәсинә (4480 *м*, Азәрб.-ын ән јүксәк зирвәси), 1860 илдә топограф П. Жаринов Дәмавәнд (5604 *м*, Иран) дағынын зирвәсинә чыхмышдыр. 19 әсрин 80—90-чы илләриндә мәшһур һәрби топограф А. В. Пастухов Гафгаз дағларынын бир чох зирвәсини (Казбек, Бөјүк Арарат, Алакөз, Елбрусун г. вә ш. зирвәләри вә с.) фәтһ етмишдир.

Совет дөврүндә Орта Асијанын бир чох дағ р-нлары тәдгиг олунмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә һәрби топограф П. Н. Рапасов вә алпинист В. И. Расек башда олмагла бир груп топограф Мәркәзи Тјан-Шан дағларында планалма заманы (1943—44 илләрдә) бу дағ силсиләсинин ән јүксәк зирвәсини ашкара чыхармыш вә ону Гәләбә пики адландырмышлар.

Бөјүк Октјабр ингилабындан сонра А. груп идман нөвү кими инкишаф едир. Алпинистләр идман мәгсәдилә илк дәфә 1923 илдә зирвәјә галхмышлар (августун 28-дә Г. И. Николадзенин 18 нәфәрлик групунун, сентјабрын 3-дә исә А. И. Дидебулидзенин 8 нәфәрлик групунун Казбек дағына галхмасы вә с.). 1934 илдә 1-чи вә 2-чи дәрәчәли «ССРИ алпинисти» дөш нишаны, һәмчинин А. устасы вә әмәкдар А. устасы фәхри адлары тә'сис едилмишдир. Бу илләрдә ССРИ-нин бир чох јүксәк дағ зирвәләри фәтһ едилмишдир. 1936 илдән Үмумиттифаг А. бөлмәси (сонралар А. федерасијасы) фәалијјәт көстәрир. 1949 илдән А. үзрә өлкә чемпионаты кечирилир. В. М. Абалаков, А. М. Боровиков, К. К. Кузмин, А. Г. Овчинников, М. В. Херкиани, В. Д. Моногаров, Б. А. Студенин, Л. В. Мышлјајев, А. А. Снесарев вә б. мүхтәлиф илләрдә А. үзрә өлкә чемпиону олмушлар. 1949 илдән чемпионат иштиракчылары Гафгазын (Ушба, Дыхтау, Шхелда вә с.), Памирин (Коммунизм пики, Ленин пики, Октјабр ингилабы пики) вә Тјан-Шанын (Гәләбә пики, Толгар, Азад Кореја пики вә с.) зирвәләринә 500 дәфәјәдәк галхмышлар.

Зирвәјәгалхма маршрутлары чәтинлијинә көрә 6 дәрәчәјә бөлүнүр. Ән асан маршрут биринчи дәрәчәјә аид едилир. Бу маршрута сәтһи һазырлығы олан идманчылар, икинчи дәрәчәли маршрута фәрди вә коллектив тәһлүкәсизлији тә'минетмә вәрдишләринә јијәләнән вә бөјүк техники һазырлығы олан идманчылар бурахылыр. Үчүнчү дәрәчәли маршрута мәһдуд мәсафәдә бир сыра мүрәккәб саһәләр дахил едилир. Идманчы бу маршрутда тәкмилләшдирилмиш вәрдишләрә (техники вә тәһлүкәсизлији тә'минетмә вәрдишләринә) малик олмалы, мүәјјән јерләрдә гаја гармағындан истифадә етмәји бачармалыдыр. Дөрдүнчү дәрәчәли маршрутда чәтин кечилән мәсафә үчүнчүјә нисбәтән даһа узун олур. Бешинчи вә алтынчы маршрутлар идманчыдан јүксәк сәвијјәли техники һазырлыг тәләб едир. Алпинист мәсафә бојунча тез-тез сүн'и дајаг нөгтәләриндән (гармаг, кәндир, нәрдиван, пилләләр вә с.) истифадә етмәји бачармалыдыр.

ССРИ А. федерасијасы 1967 илдән Бејнәлхалг Алпинизм Ассосиасијасы Иттифагынын (УИАА) үзвүдүр. ССРИ-дә А. иши илә алпинист дүшәркәләри олан идман чәмијјәтләри мәшғул олур.

Зирвәјәгалхма вә дағ јолу илә һәрәкәтетмә сејрәк һава мүһитиндә (оксикен азлығы) темп-р вә нәмишлијин дәјишмәси, һабелә ултрабәнөвшәји шүаларын артмасы шәраитиндә кечдијинә көрә идманчынын сағламлығы, үмуми физики һазырлығы вә хүсуси мәшг кечмәси мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Буна көрә дә А. мәшғәләләринә 17 јашдан кичик олмајан оғлан вә гызлар (6500 *м* вә даһа артыг һүндүрлүјә галхмада исә 24 јашдан кичик олмајанлар) бурахылыр. А.-дә хүсуси ләвазиматдан истифадә олунур. Идманчы күләкдән, јағынтыдан, темп-рун дәјишмәсиндән вә ултрабәнөвшәји шүалардан горунмаг үчүн кејим, хүсуси һазырланмыш ајаггабы, кәндир, бузгыран, гаја вә буза чалмаг үчүн гармаглар, чәкич, чадыр, јатачаг вә с. әшјаларла тәчһиз едилир. Күтләви А. тәдбирләри кечирилән дағ р-нларында алпинистләрин тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәк үчүн хүсуси нәзарәт-хиласетмә хидмәти јарадылмышдыр. Харичи өлкәләрдән фәргли олараг ССРИ-дә нәзарәт-хиласетмә хидмәти идманчыларын һәјатыны хилас етмәклә јанашы алпинистләрин дүзкүн һазырлығына, А. тәдбирләринин тәшкилинә вә кечирилмәсинә дә нәзарәт едир. Азәрб.-да илк алпинист дүшәркәси 1951 илдә (Шаһдағын әтәјиндә) тәшкил олунмуш, 1960 илдә илк респ. олимпиадасы кечирилмишдир. Азәрб. алпинистләри 1967 илдә Памирдә кечирилән Бејнәлхалг алпиниадада ССРИ јығма командасынын тәркибиндә Ленин пикинә (7134 *м*), 1972 илдә Коммунизм пикинә (7495 *м*) галхмышлар.

Әд.: Спутник альпиниста, М., 1957; Абалаков В. М., Основы альпинизма, М., 1958; Рототаев П. С., Покорение гигантов. История овладения высочайшими горными вершинами, М., 1958; Адаптация человека, под. ред. З. И. Барбашова, И. И. Лихницкой и др., Л., 1972.

АЛПОУТ—Азәрб.ССР Бәрдә р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* ч.-ш.-дә, Бәрдә д.ј. ст.-ндан 14 *км* вә Јухары Гарабағ каналындан 2 *км* аралы, Јевлах—Ағчабәди шосе јолу кәнарында, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 814 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, хәстәхана вар.

АЛПОУТ—Азәрб.ССР Газах р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 15 *км* г.-дә, Газах д.ј. ст.-ндан 11 *км* аралы, Чогас чајынын сол саһилиндә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 498 (1976); түтүнчүлүк, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, доғум еви, ушаг бағчасы вар.

АЛПОУТ—Азәрб.ССР Көјчај р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 41 *км* ч.-ш.-дә, Јухары Ширван каналындан 10 *км*, Мүсүслү д.ј.ст.-дан 4 *км* аралы, Шилјан чајынын сол саһилиндә, Гарамәрјәм—Мүсүслү шосе јолу кәнарында, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 1719 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, һејвандарлыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, хәстәхана, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

АЛПОУТ—Азәрб.ССР Учар р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Учар д.ј. ст.-ндан 9 *км* ч.-г.-дә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 2391 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, 2 китабхана, клуб, киногурғу, 2 тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

АЛПТӘКИ́Н (?—тәгр. 963)—*Гәзнәвиләр дөвләтинин* баниси. Түрк гуламларындан олмушдур. *Саманиләр* дөвләтиндә һачиб үл-һүччаб (гвардија баш рәиси) вәзифәсинәдәк јүксәлмишди. Һөкмдар Әбдүлмәликин вахтында бүтүн дөвләт ишләринә рәһбәрлик етмишдир. А.-ин нүфузунун артмасындан горхан Әбдүлмәлик, 961 илдә ону Хорасана чанишин тә'јин едәрәк пајтахтдан узаглашдырмышды. 962 илдә А. ону бу вәзифәдән көтүрән јени һөкмдар Мәнсура гаршы чыхыб, Саманиләрин гошунуну мәғлуб етмиш вә Гәзнә ш.-ни тутмушдур. Бунунла да Гәзнәвиләр дөвләтинин әсасы гојулмушдур.

АЛСИО́НА (Буғанын η-сы)—*Үлкәр* улдуз топасында ән парлаг (3-чү *улдуз өлчүлү*) улдуз.

АЛСТ, Алост (фламандча Aalst, фр. Alost)—Белчикада, Шәрги Фландрија әјаләтиндә шәһәр. Дендер чајында кәми дајаначағы. Д.ј. говшағы. Әһ. 46,2 мин (1974). Кәтан, памбыг парча, ипәк, кружева, дәри-ајаггабы вә јејинти сәнајеси вар.

АЛТА́ЗИМУТ (лат. altum—һүндүрлүк+*азимут*)—көј чисимләринин һүндүрлүк вә азимутларыны өлчмәк үчүн бучагөлчән астрономик аләт. 19 әсрин әввәлинәдәк ишләдилирди.

АЛТА́Ј (түрк-монгол дилләриндә алтан—гызыл)—Асијада дағ системи. ССРИ, Чин вә МХР әразиләриндәдир (Совет А.-ы, Гоби А.-ы вә Монгол А.-ы). А. Об, Иртыш, Јенисеј вә Мәркәзи Асија чајларынын суајырычысыны әмәлә кәтирән мүрәккәб дағ силсиләләриндән ибарәтдир. Шм.-г.-дән (Гәрби Сибир дүзәнлијиндән, 81° ш.у.) ч.-ш.-ә (Гоби дүзәнлијинәдәк, 106° ш.у.) 2000 *км*-дән артыг мәсафәдә узаныр. Ән јүксәк зирвәләри (Белуха д., 4506 *м*; Најрамдал д., 4356 *м*) мәркәзи вә ш. һиссәдәдир. Орографијасына көрә 3 һиссәјә бөлүнүр: Ҹәнуби А., Шәрги А., Мәркәзи А. Ҹәнуби А. нисбәтән алчагдыр (2500—3500 *м*), релјефи аз парчаланмышдыр, чәтин кечилән јүксәк ашырымлары вар. Бу һиссә Ҹәнуби А., Курчум, Азутау, Тарбагатај, Сарымсакты, Нарым силсиләләри вә Укок јајласындан ибарәтдир. Шәрги А.-а Об вә Јенисеј чајларынын һөвзәләрини ајыран силсиләләр системи—Сајлүкем, Чихачов, Шапшал (3 000—4 000 *м*) вә бунлардан шм.-г.-ә доғру узанан алчаг силсиләләр—Чулышман, Курај, Ајгулак, Абакан дахилдир. Мәркәзи А. Алтајын Алп д-ры релјефи формасына малик јүксәк һиссәсидир. Бурада јүксәк (2 500—4 000 *м*) дағ силсиләләри Холзун, Катун (ән јүксәк зирвәси Белуха, 4 506 *м*), Ҹәнуби Чуја, Тикирес, Коргон, Теректы, Шимали Чуја вә Мәркәзи А.-ын г. вә шм.-г.-индәки орта дағлығын алчаг силсиләләри—Улба, Ивановски, Уба, Колыван, Башшелак, Ануј вар. А., әсасән, Палеозојун метаморфик вә чөкмә сүхурларындан ибарәтдир. Вулканик вә интрузив (гранитләр) сүхурлар хүсусән, ҹ.-г.-дә (Филизли А.-да) кениш саһә тутур. А.-ын индики орографијасы Неокендә вә Антропокенин әввәлләриндәки галхмалар нәтиҹәсиндә әмәлә кәлмишдир. Буна да бузлашманын вә релјефин ерозија нәтиҹәсиндә парчаланмасынын тә'сири олмушдур.

А.-ын хүсусилә ҹ.-г.-индә (Филизли А.-да) полиметал, гызыл, дәмир, чивә, надир металлар, гејри-металлар вә с. тапылыр. Иглими кәскин континенталдыр. Гышы сојуг (орта темп-р јанварда—15-дән—32°С-јәдәк), јајы сәриндир (орта темп-р ијулда 14—16°С). Дағәтәји һиссәдәки чөлләрин иглими гуру, Мәркәзи А.-ын јүксәк дағлыг һиссәсинин иглими сәртдир. А. Атлантик океанындан кәлән Гәрб күләкләринин конденсатору ролуну ојнајыр. Иллик јағынты 500—600 *мм*-дән 1000—1500 *мм*-ә гәдәрдир (дәрин дағарасы чөкәкликләрдә 200—300 *мм*). А.-ын јүксәк дағлыг һиссәсиндә үмуми саһ. 800 *км*^{2}-дән чох олан 1 000 бузлаг (342-си Катун силсиләсиндәдир) вар. Чај шәбәкәси Об системиндән (Катун, Бија, Чулышман, Бухтарма вә с.) ибарәтдир. А.-ын суварма вә һидроенержи еһтијатынын әсасыны да Об системи јарадыр. Бөјүк көлләри: Телес вә Маркакол.

Релјеф вә иглим хүсусијјәти илә әлагәдар олараг А.-да чөл, мешә вә јүксәк дағлыг торпаг вә битки гуршаглары ајдын нәзәрә чарпыр. Шм.-да дағәтәји јамачларын шабалыды вә гара торпагларында 500—700 *м*, ҹ.-да исә 1 000—1 500 *м* јүксәкликләрә гәдәр чөл биткиләри јајылмышдыр. Мәркәзи А.-да, Чуја чөлү мүстәсна олмагла гонур вә ачыг шабалыды чынгыллы-дашлы торпагларда јарымсәһра биткиләри битир. А. әразисинин 70%-и мешә гуршағыдыр (1700—2450 *м* јүксәкликдә). А.-ын рүтубәтли р-нларындакы ачыг боз подзол торпагларда күкнар вә сидр-күкнар мешәләри кениш саһә тутур. Бу мешәләр гуру иглимли р-нларда зәиф подзоллашмыш түнд рәнкли чимли торпағы олан гара шам мешәләри илә әвәз олунур. Јүксәк дағлыг гуршагларда субалп коллуглары, субалп вә алп чәмәнликләри (чәмән подзол вә гара торпағабәнзәр чәмән торпагларында), дағлыг тундура биткиләри (коллуглу, мамырлы шибјәли вә дашлы-чынгыллы тундралар) кениш саһә тутур. Чөл гуршағында сүнбүлгыран, дағсичаны, чөлсичаны, гартал, мешәләриндә ајы, вашаг, самур, мишовул, Сибир сичовулу, марал, мешәхорузу, гарабағыр, сидр гушу, алаҹадимдик вә с., јүксәк дағлыг гуршагда дағкечиси, гар гапланы, шимал маралы вә с. јашајыр. Дағәтәји саһәләрдә вә дағарасы чөкәкликләрдә әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғул олурлар. Филизли А.-да мә'дән сәнајеси инкишаф етмишдир (игтисадијјаты үчүн, бах *Алтај өлкәси*, *Шәрги Газахыстан вилајәти*, *Дағлыг Алтај Мухтар Вилајәти*).

Әд.: Камбалов Н., Природа и природные богатства Алтайского края, Барнаул, 1955; Агроклиматический справочник по Алтайскому краю, Л., 1957; Куминова А. М., Растительный покров Алтая, Новосибирск, 1960; Нехорошев В. П., Геология Алтая, М., 1958; јенә онун, Тектоника Алтая, М., 1966; (Труды ВСЕГЕИ, Нов. серия, т. 139).

АЛТА́Ј ГОЈУНУ—јунлуг-әтлик зәрифјунлу гојун ҹинси. РСФСР-ин Алтај өлкәсиндә «Овсевод» дамазлыг гојунчулуг з-дунда (кечмиш «Рубсовски» с-зу) вә «Страна Советов» к-зунда (кечмиш «Сибмеринос» к-зу) 1930—49 илләрдә јетишдирилмишдир. Сәрт Сибир шәраитинә ујғунлашмыш, мөһкәм конститусијалы, узун (7—10 *см*) вә сыхјунлу ири һејвандыр. Гочун дири чәкиси 90—100, гојунунку 55—65 *кг*-дыр: һәр гочдан 9—11, ән чоху 30, гојундан 6—6,5, ән чоху 12 *кг* јун гырхылыр. Һәр 100 гојун илдә 130—170 гузу доғур. Ҹинс кими 1949 илдә тәсдиг едилмишдир. Сибирдә, Газах. ССР-ин шм. вил.-ләриндә, Башг. МССР-дә вә башга вил.-ләрдә бәсләнир.

АЛТА́Ј ДИЛИ (1948 иләдәк—ојрот дили)—*алтајлыларын* дили. Түрк дилләринин ш. голунун гырғыз-гыпчаг групуна дахилдир. А.д.-ндә 49 минә јахын адам данышыр (1970). А.д. фонетик, лексик вә грамматик хүсусијјәтләринә көрә фәргләнән шм. (туба, кумандин, челкан) вә ҹ. (Алтај, теленкит вә телеут) диалект групларына ајрылыр. Шм. диалектләри *шор дилинә*, ҹ. диалектләри исә *гырғыз дилинә* јахындыр. Әдәби дил Алтај диалектинә әсасланыр. 1928—38 илләрдә латын әлифбасындан истифадә олунмуш, 1938 илдә рус графикасына кечилмишдир.

Әд.: Языки народов СССР, т. 2, М., 1966; Баскаков Н. А., Северные диалекты алтайского (ойротского) языка, М., 1972.

АЛТА́Ј ДИЛЛӘРИ—түрк, тунгус-манчур вә монгол дилләрини бирләшдирән дил аиләси. Һ. Винклер, И. Поппе, Г. И. *Рамстедт*, Ј. Д. *Поливанов* вә б.-нын фикринҹә јапон вә Кореја дилләри дә А.д.-нә дахилдир. М. А. *Кастренә* көрә А.д. бүтүн түрк, самоди вә фин-угор дилләрини әһатә едир. А.д.-нин гоһумлуғу фәрзијјәсини илк дәфә 18 әсрдә И. Страленберг ирәли сүрмүшдүр. О, Урал — Алтај дилләринин илк тәснифатыны вермиш, А.д.-ндән башга, фин-угор вә самоди дилләрини дә бураја дахил етмишдир. А.д.-нин лүғәт вә форма јахынлығыны бә'зи алимләр (Б. Коллиндер вә б.) бу дилләрин ејни мәншәли олмасы илә, дикәрләри исә (В. *Котвич*, К. Клаусон вә б.) гарышылыглы тә'сирлә изаһ едир. Л. *Ликети* А.д.-нин ејни мәншәдән олмасынын мүмкүнлүјүнү сөјләјир. Д. *Немет* түрк системли дилләрин Урал дилләри, хүсусән угор дилләри илә гоһумлуғу фикрини ирәли сүрүр вә онларын тунгус-манчур вә монгол дилләри илә ејни мәншәдән олдуғуна шүбһә илә јанашыр.

А.д.-ндә сөз көкүнүн сәс тәркиби сабитдир. А.д.-нин, демәк олар ки, һамысы аһәнк ганунуна табедир. Грамматик гурулушча А.д. *илтисаги дилләрдир*. Ҹинс категоријасы јохдур. А.д.-ндә фе'ли сифәт вә фе'ли исим формалары кениш јајылмышдыр. Ҹүмләдә сөз сырасы сабитдир; мүбтәда әввәлдә, хәбәр сонда олур: тамамлыг мүбтәдадан сонра, зәрфлик хәбәрдән, тә'јин тә'јин олунандан әввәл кәлир.

Әд.: Рамстедт Г. И., Введение в алтайское языкознание, М., 1957; Котвич В., Исследование по алтайским языкам, М., 1962; Проблемы общности алтайских языков, Л., 1973; Герценберг Л. Г., Об исследовании родства алтайских языков, «Вопросы языкознания», 1974, №2; Суник О. П., К актуальным проблемам алтаистики, јенә орада, 1976, №1.

АЛТА́Ј ӨЛКӘСИ—РСФСР-ин тәркибинә дахилдир. 1937 ил сентјабрын 27-дә тәшкил олунмушдур. Гәрби Сибирин ҹ.-ундадыр. Саһ. 261,7 мин *км*^{2}. Әһ. 2642,5 мин (1975). 63 р-ну, 10 шәһәри, 31 шәһәр типли гәс. вар. Тәркибинә Дағлыг Алтај МВ дахилдир. Мәркәзи Барнаул ш.-дир.

Тәбиәт. Релјефи мүхтәлифдир. Шм.-г. дүзәнлик һиссәсини Об чајы ики һиссәјә (сол саһилдә Кулунда чөлү вә Об боју плато, сағ саһилдә Салаир тирәсинин дағәтәји һиссәси вә јамачлары) бөлүр. А.ө. әразисинин тәгр. 70%-и дүзәнликләр вә овалыглардыр. Ҹ.-ш. һиссәсини дағлар (һүнд. 4 000 *м*-дән артыг олан Табын Богдо Ола, Катун, Шимали вә Ҹәнуби Чуја, Теректы вә с.), јүксәк јајлалар (Укок) вә дәрин чај дәрәләри тутур. Фајдалы газынтылары: магнетит, дәмир филизи, манган, гызыл, чивә, әлван вә надир металлар, тикинти материаллары, хөрәк дузу, глаубер дузу, сода, радонлу минерал сулар вә с. Иглими дүзәнлик һиссәдә кәскин континенталдыр. Гышы узун вә сојуг, јајы гыса вә истидир. Орта темп-р јанварда—19°С, ијулда 18,9°С-дир. Дағларда гыш јумшаг, јај сәрин кечир. Иллик јағынты 250—300 *мм*, дағларда 1000—1500 *мм*-дир. А.ө. әразисинин тәгр. 88%-и Об вә онун мәнбәји олан Бија вә Катун һөвзәсинин чајлары илә суварылыр. Көлләри: Телес, Маркакол, Кулунда, Кучук, Михајловски вә с. Гара, шоракәтли-шоран, дағ-подзол, боз-мешә торпаглары вар. Әразинин тәгр. 27%-и мешәликдир. Өлкәнин дүзәнлик һиссәсини чөл вә мешә-чөл зонасы тутур. Алтај д-рынын ашағы һиссәләри енлијарпаглы мешәләр (ағчагајын, ағчаговаг), јухары һиссәләри исә гарашам вә сидр мешәләридир.

Әһали. Әһалинин әксәријјәти руслар (85%); Дағлыг Алтај МВ-ндә алтајлылардыр. Һәмчинин украјналылар, белоруслар вә б. да јашајыр. Әһалинин 1374,1 мини шәһәрләрдә, 1268,4 мини кәндләрдәдир. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 10,1 нәфәрдир. Мешә-чөл вә чөл зоналарында әһали даһа сыхдыр. Әсас шәһәрләри: Барнаул, Алејск, Бијск, Змеиногорск, Камен-Об вә с.

Тәсәррүфат. А. ө. Сибирин мүһүм сәнаје вә инкишаф етмиш к.т. р-нудур. Машынгајырма, кимја, јејинти, јүнкүл, тохучулуг, ағач е'малы, мә'дән сәнајеси инкишаф етмишдир. А. ө.-нин енеркетикасы Кузбас көмүрүнә, гисмән исә Уст-Каменогорск (Газах. ССР) вә Новосибирск СЕС-ләриндән алынан енержијә әсасланыр. Машынгајырма вә метал е'малы мәркәзләри Барнаул, Рубтсовск, Новоалтајск, Славгород ш.-ләридир. Трактор, електрик аваданлығы, к.т. машынлары, мүһәррикләр, електрик бухар газанлары вә с. истеһсал олунур. Кимја сәнајеси мәркәзләри Барнаул (кимјәви лиф комбинаты вә шин комбинаты), Славгород (кимја з-ду), Кучук (сулфат з-ду), Михајловски (сода комбинаты) ш.-ләридир. Тохучулуг сәнајеси мүәссисәләри Барнаул (меланж, памбыг парча комбинатлары), Горно-Алтајск (түл пәрдә ф-ки) вә Бијскдәдир (кәтан парча ф-ки). А.е. јағ истеһсалына көрә РСФСР-дә, пендир истеһсалына көрә ССРИ-дә биринчи јери тутур. Јејинти сәнајеси мүәссисәләри Бијск, Рубтсовск, Алејск вә с. шәһәрләрдәдир. Әсас ағач е'малы мәркәзләри Барнаул, Бијск, Талменкадыр. Барнаул вә Бијскдә кибрит ф-кләри вар.

Өлкәдә к.т.-на јарарлы торпагларын үмуми саһ. 12003,4 мин *ha*-дыр. 6 800 мин *ha* әкин саһәсинин 3 600 мин *ha*-ында буғда, 1700 мин *ha*-ында јем биткиләри (о чүмләдән гарғыдалы, јулаф, дары) әкилир. Техники биткиләрдән шәкәр чуғундуру, күнәбахан, узунлифли кәтан, кәнаф вә с. јетишдирилир. Арычылыг, бағчылыг инкишаф етдирилир. Дүзән р-нларда әтлик-сүдлүк, дағлыг р-нларда әтлик-сүдлүк вә әтлик-јунлуг һејвандарлыг вар. Гојунчулуг инкишаф етмишдир. 2 170 мин гарамал (о чүмләдән 781 мин инәк), 911 мин донуз, 3302 мин давар вар (1973). Ихтисаслашдырылмыш с-зларда вә хәзчик һејван фермаларында күмүшү гара түлкү, самур, ондатра, су самуру вә с. бәсләнилир. А. ө. һәмчинин ири маралчылыг р-нудур. Д. ј.-ларынын уз. 1 710 *км*, автомобил јолларынын уз. 31,8 мин *км*-дир. Уз. 617 *км* олан Чу јолу (тракты) ССРИ илә МХР-и бирләшдирир. Об вә онун бә'зи голлары кәмичилијә (1500 *км*) јарарлыдыр. А. ө. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир (1956, 1970).

Мәдәни гуручулуг. 1134 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 92 220 ушаг тәрбијә олунур (1974). 2104 үмумтәһсил мәктәбиндә 448,9 мин, 73 техники пешә мәктәбиндә тәгр. 34,7 мин, 50 орта ихтисас тәһсили мәктәбиндә 53,1 мин шакирд, 7 али мәктәбдә (ун-т, политехник, тибб, к.т. ин-тлары вә с.) 30,1 мин тәләбә тәһсил алыр (1974/75). 1419 күтләви китабхана, 2000 клуб мүәссисәси, 6 музеј, 6 театр, 2366 киногурғу фәалијјәт көстәрир (1974). 32 елми идарәдә 20 елмләр доктору, 656 елмләр намизәди чалышыр (1974).

Сәһијјә. 1975 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә А. ө.-ндә 5,5 мин һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 20,9 һәким), 470 диш һәкими, 32,4 мин чарпајылыг (әһалинин һәр он мин нәфәринә 122,8 чарпајы) 374 хәстәхана мүәссисәси вар. Курортлары: балнеоложи курорт—*Белокуриха*, дағ-иглим курорту—Чемал (вәрәмли хәстәләр мүаличә едилир), иглим курорту—Лебјажје.

Әд.: Алтай в послевоенный период, историко-экономический очерк, Барнаул, 1974.

АЛТАЈЛЫЛАР (1922 илдән 1948 иләдәк ојротлар да адланырды)—Дағлыг Алтај МВ-дә јашајан халг. 56 мин нәфәрдир (1970). *Алтај дилиндә* данышырлар. Етнографик чәһәтдән шимали вә чәнуби А.-а бөлүнүрләр. Совет һакимијјәти илләриндә социалист халгы кими формалашмыш А.-ын игтисадијјат вә милли мәдәнијјәти инкишаф етмишдир. Әлифбалары рус графикасына әсасланыр.

Әд.: Народы Сибири, М.—Л., 1956

АЛТАКС — каучукун *вулканлашдырылмасыны* сүр'әтләндирән маддә.

АЛТАМИРА (Altamira)—Испанијада јухары Палеолит дөврүнә аид мағара (уз. 280 *м*). Илк дәфә Испанија архео-

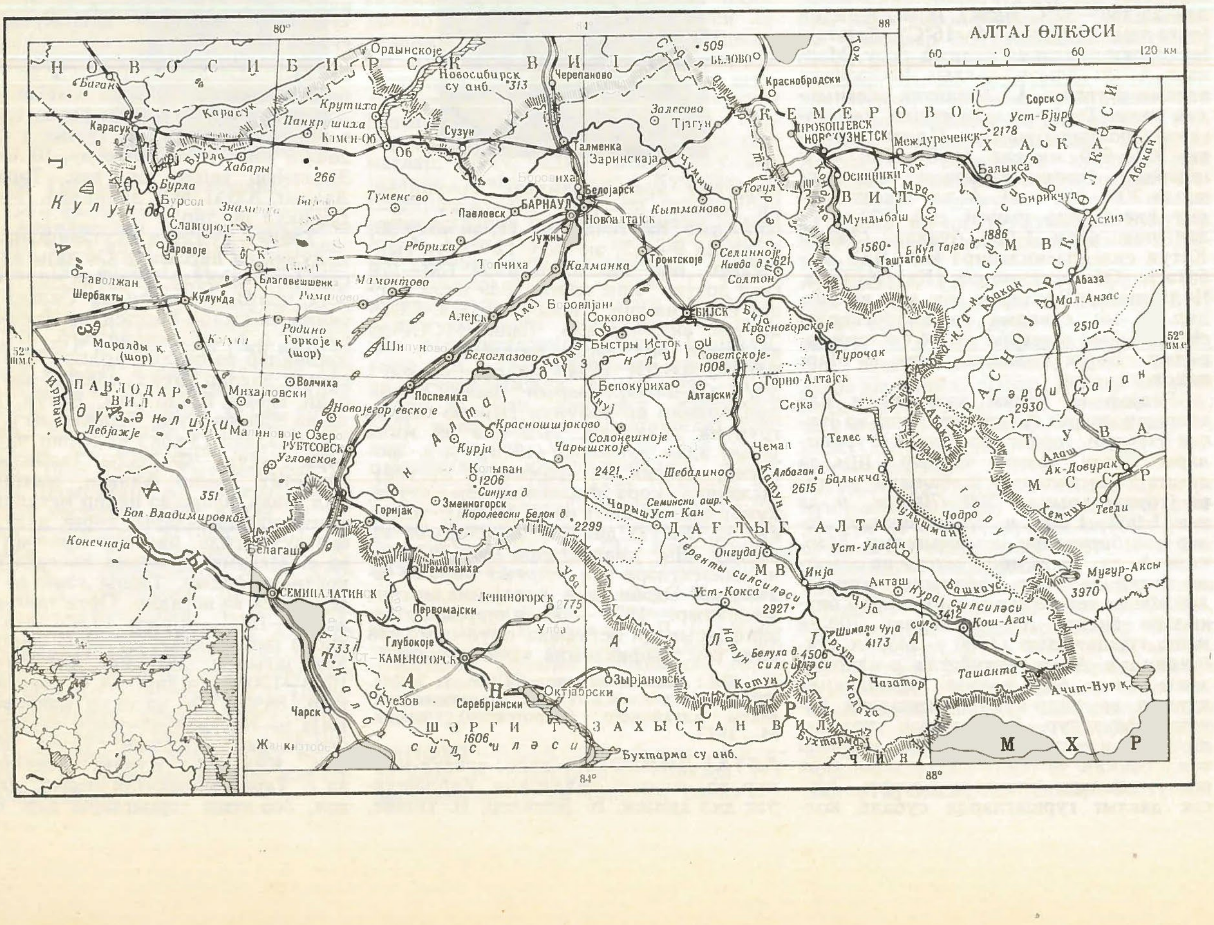
АЛТАЈ ӨЛКӘСИ
60 0 60 120 км
80°
84°
88°
52° шм. е.
НОВОСИБИРСК ВИЛ.
КЕМЕРОВО ВИЛ.
ХАКАС МВ
ПАВЛОДАР ВИЛ.
ГАЗАХЫСТАН ССР
ШӘРГИ ГАЗАХЫСТАН ВИЛ.
ДАҒЛЫГ АЛТАЈ МВ
ТУВА МССР
МХР
ЧИН
Кулунда дүзәнлији
Кулунда
Баган
Карасук
Карасук
Бурла
Хабары
Бурсол
Славгород
Јаровоје
Знаменка
Таволжан
Шербакты
Кулунда
Благовешенка
Мамонтово
Родино
Горкоје к.
Маралды к.
(шор)
Волчиха
Михајловски
Новојегорјевскоје
Малиновоје Озер
Лебјажје
РУБТСОВСК
Угловское
Бол. Владимировка
Кончнаја
Белагаш
СЕМИПАЛАТИНСК
Ордынскоје
Новосибирск су анб.
313
Крутиха
Панкрушиха
Камен-Об
Об
Сузун
266
Тюменцево
Павловск
БАРНАУЛ
Ребриха
Топчиха
Алејск
Шипуново
Белоглазово
Поспелиха
Черепаново
Талменка
Заринскаја
Белојарск
Новоалтајск
Јужны
Калманка
Боровлјанка
Соколово
Быстры Исток
Белокуриха
Ануј
Краснощјоково
Курја
Колыван
1206
Синјуха д.
Змеиногорск
Горнјак
Королевски Белок д.
2299
Шемонаиха
Лениногорск
775
Первомајски
Улба
Глубокоје
733
УСТ-КАМЕНОГОРСК
Чарск
Ауезов
Серебрјански
Октјабрски
Зырјановск
1606
Калба силсиләси
Жангизтобе
Бухтарма су анб.
Бухтарма
509
БЕЛОВО
Краснобродски
Том
Залесово
Тогул
Чумыш
ПРОКОПЈЕВСК
НОВОКУЗНЕЦК
Междуреченск
Осинники
Мрас-Су
Мундыбаш
1560
Таштагол
Б. Кул Тајга д.
1886
Кытманово
Троицкоје
Целинноје
Нивда д. 621
Солтон
БИЈСК
Бија
Красногорскоје
Турочак
Советскоје
1008
Алтајски
Горно-Алтајск
Сејка
Солонешноје
Чарышскоје
2421
Шебалино
Чемал
Катун
Албаган д.
2615
Семински ашр.
Чарыш
Уст-Кан
Онгудај
Теректы силсиләси
Уст-Кокса
2927
Инја
Чуја
Белуха д.
4506
Катун силсиләси
Шимали Чуја силс.
4173
Чазатор
Акалаха
Акташ
Курај силсиләси
3412
Кош-Агач
Ташанта
Ачит-Нур к.
Уст-Улаган
Чулышман
Башкаус
Чодро
Телес к.
Балыкча
Абакан
Абакан силсиләси
Гәрби Сајан
2930
Сорск
Уст-Бјур
2178
Балыкса
Бирикчул
Аскиз
Абаза
Мал. Анзас
2510
Кузнецк Алатауу
Салаир кряжы
Алаш
Ак-Довурак
Хемчик
Теели
Мугур-Аксы
3970
Иртыш

логу М. Саутуола тәдгиг етмишдир (1875). Мағаранын диварларында гара, гырмызы, сары бојаларла чәкилмиш чохлу һејван тәсвири вар. Салонлардан биринин таванында чәкилмиш јарыинсан-јарыһејван тәсвирләринин маскаланмыш чадукәрләр олдуғу еһтимал едилир. А.-дакы рәсмләр *Мадлен мә'дәнијјәтинә* аиддир. Рәнкли һејван тәсвирләри илә мәшһур олан мағаранын кирәчәјиндә вә диварларынын јахынлығында јемәк галыглары, даш әмәк аләтләри, онларын алтында исә Солүтре вә еркән Мадлен мәдәнијјәтләринә аид мәдәни тәбәгә ашкар едилмишдир. А. тәсвирләринин кәшф едилмәси илә Палеолит дөврү инчәсәнәтинин өјрәнилмәсинин башланғычы гојулмушдур.

АЛТА́Н ХАН (Туметли, әсл ады Амда; 1507—83)—монгол ханы, *Дајан ханын* нәвәси. Чәнуби Монголустанын ш. хошунларыны (феодал ханлыгларыны) һакимијјәти алтында бирләшдирмишди. Чинлә тичарәти сүлһ јолу илә гајдаја салмаға чалышмыш, лакин буна наил олмамышдыр. 1550 илдә Пекинә һәрби јүрүш етмиш, 1551 илдә Чинлә сүлһ мүгавиләси бағламышдыр. 1554 илдә салмаға башладығы пајтахт—Хух-Хото ш. (чинчә Гујсуј) тезликлә сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзинә чеврилмишди. Монгол феодаллары арасында биринчи олараг III Далајлама илә әлагә јаратмыш вә Монголустанда ламаизмин јајылмасынын башланғычыны гојмушдур. 1571 илдә Чин илә јени сүлһ мүгавиләси бағламышдыр.

А́ЛТЕНБУРГ (Altenburg) — АДР-дә Лејпсиг маһалында шәһәр. Плејсе чајы саһилиндәдир. Әһ. 50,4 мин (1973). Гонур көмүр р-ну мәркәзидир. Тикиш машынлары, арматур, метал мә'мулаты истеһсалы, тохучулуг сәнајеси вар.

АЛТЕРА́СИЈА (сон. лат. alteratio—дәјишмә), биолокијада — зәдәләјичи тә'сир (механики, истилик, електрик, кимјәви вә с.) нәтичәсиндә һүчејрә, тохума вә органларын гурулуш вә функсијаларынын дәјишилмәси. А. тәдричлә инкишаф едир; онун тәзаһүрү илк мәрһәләләрдә гајыдан олур, лакин зәдәләјичи амилләрин тә'сири давам етдикдә һүчејрә вә тохумалар мәһв ола биләр. А. заманы структур позулмалары (паранекроз) һүчејрә коллоидләри вәзијјәтинин дәјишмәси илә әлагәдардыр. Гычыгланан тохумаларын (синир, әзәлә) А.-сы гычыгланманын (бах *Парабиоз*) дәјишмәси илә мүшајиәт едилир. Бу заман А. олунмуш саһәдә ионлар һүчејрә мембранларындан чох кечдијиндән арада зәдәләнмә потенсиалы әмәлә кәлир (бах *Биоложи електрик потенсиаллары*), бу да зәдәләнмә чәрәјанларынын јаранмасына шәраит јарадыр.

АЛТЕРА́СИЈА—мәгамын әсас сәсләринин, јахуд әсас сәс сырасы пәрдәләринин (до, ре, ми, фа, сол, лја, си) јарым вә ја бир тон јухары, јахуд ашағы дәјишмәси. Сәси јарым тон зилләшдирмәк үчүн дијез (♯), бир тон зилләшдирмәк үчүн дубл-дијез (×), јарым тон бәмләшдирмәк үчүн бемол (♭), бир тон бәмләшдирмәк үчүн дубл-бемол (♭♭) ишарәси јазылыр. А.-дан имтина бекар (♮) ишарәси илә гејд олунур. Һәр һансы тоналлыга аид А. ишарәләри ачарда јазылыр вә бунлар ачар ишарәләри адланыр. Мелодија вә һармонијанын рәнкарәнклији, мәгамдакы гејри-сабит сәсләрин (пәрдәләрин) сабит сәсләрә мејлинин даһа да артмасы А. илә бағлыдыр. Тәркибиндә дәјишилмиш пәрдәләри олан аккорд, јахуд интерваллар А.-лы аккорд вә А.-лы интервал адланыр.

АЛТЕРНА́Т (фр. alternat, лат. alternus—нөвбә илә; илкин мәнбә: alter—икисиндән бири)—бејнәлхалг һүгугда мүгавиләнин имзаланмасыны тәнзимләјән гајдаларын чәми (мүгавилә мәтниндә иштиракчы тәрәфләрин адларынын чәкилмәси, имзаларын јерләшмәси, мөһүрләрин вурулмасы вә с.-нин ардычыллығы).

АЛТЕРНАТИ́В (фр. Alternative; лат. alter — икисиндән бири) — бир-бирини истисна едән ики, ја даһа чох имкандан бирини сечмәк зәрурәти.

АЛТЕРНАТИ́В ӨҺДӘЛИК—бах *Өһдәлик*.

АЛТИМЕ́ТР—учуш јүксәклијини өлчмәк үчүн чиһаз. Бах *Јүксәкликөлчән*.

АЛТИНГ (исл. althing)—Исландијада 4 ил мүддәтинә сечилән парламент (бах *Исландија*, дөвләт гурулушу бөлмәси). Орта әсрләрдә Исландијада Халг Мәчлиси А. адланырды; исландијалыларын ичтимаи вә мәдәни һәјатынын мәркәзи иди. Илк А. 930 илдә чағырылмышды. 1800 илдә Данимарка һөкумәти (Исландија 14 әсрин ахырындан 1918 иләдәк Данимарканын һакимијјәтиндә иди) ону ләғв етмишди; 1843 илдә бәрпа олунмушдур. 1920 ил Конститусијасына әсасән ганунверичи һакимијјәтә маликдир.

АЛТЫАҒАЧ—Азәрб. ССР Абшерон р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 109 *км* шм.-г.-дә, Атачајын саһилиндә, Баш Гафгаз силсиләсинин ш. әтәјиндәдир. Әһ. 1360 (1976); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Чөрәк з-ду, орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, стадион, хәстәхана, ушаг бағчасы вә көрпә еви, рабитә шө'бәси, минерал булаглар вар. Курорт әһәмијјәтлидир.

АЛТЫ́Н (татарча алтын—гызыл)—гәдим рус хырда пулу, һәмчинин пул һесабы ваһиди. Әввәлләр 6 Москва вә ја 3 Новгород денгасына бәрабәр олмушдур. Новгород денгасы сонралар копејка (гәпик) адландырылмышдыр. Рус дилиндә 15 гәпији билдирмәк үчүн бу күнәдәк ишләдилән «пјатиалтынны» («бешалтынлыг») да бурадан әмәлә кәлмишдир. Илк дәфә 1654 илдә үзәриндә «алтынник» јазысы олмагла мисдән, 1704 илдә исә (1726 иләдәк) күмүшдән кәсилмишдир.

АЛТЫНСАРИ́Н Ибрај [20.10.1841, Тургај вил. Николајевск гәзасынын Аракарагај наһијәси (индики Кустанај вил.-нин Затоболск р-ну)—17.7.1889, Кустанај ш.]—газах маарифчи педагогу, јазычы вә фолклоршүнас; газах реалист бәдии нәсринин баниси. Оренбургда рус мәктәбини битирмишдир. Илк газах мүәллими олмушдур. 1879 илдән Тургајда газах мәктәбләри инспектору ишләмишдир. Рус графикасы әсасында газах әлифбасы лајиһәсини тәртиб етмишдир. Онун тәшәббүсү илә 7 гәза ибтидаи мәктәби, газах ушаглары үчүн 4 икисинифли мәктәб, гыз интернат мәктәби, газах мүәллимләр мәктәби, сәнәт мәктәби ачылмышдыр. А. тә'лим принсипиндә К.Д. Ушински вә Л. Н. Толстојун педагожи тәчрүбәсинә әсасланмыш, динә, чәһаләтә гаршы чыхмыш, рус демократик әдәбијјатыны тәблиғ етмиш, газах дилиндә илк дәрсликләр («Гырғызлара рус дили өјрәтмәкдә илк рәһбәрлик», 1879 вә с.) јазмышдыр. Рус әлифбасы илә чап едилмиш «Гырғыз мүнтәхәбаты» (1879) әсәриндә бәдии тәрчүмәләри, тәмсил вә һекајәләри топланмышдыр. Л. Н. Толстој вә И. А. Крыловдан тәрчүмәләри вар.

Әсәри: Избр. произведения, Алма-Ата, 1957.

Әд.: Дербисалин А., О литературном наследии И. Алтынсарина, Алма-Ата, 1957; Ситдыков А. С., Педагогические идеи и просветительская деятельность И. Алтынсарина, 2 изд., Алма-Ата, 1968.

АЛТЫНТА́Г—Чинин г.-индә, Кунлун вә Наншан д-ры арасында дағ силсиләси. Тарим вә Сајдам чөкәкликләрини ајырыр. Уз. тәгр. 800 *км*-ә, һүнд. 6161 *м*-ә гәдәрдир. Әсасән, метаморфик сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Бузлаглары вар. Биткиси сәһра типлидир.

АЛТЫНТАХТА АШЫРЫМЫ—Гарабағ силсиләсиндә, Азәрб. ССР Лачын вә Һадрут (ДГМВ) р-нлары арасында, Бөјүк Кирс д.-ндан ч.-дадыр. Һүнд. 2242 *м*. Субалп чәмәнликләри вар.

АЛТЫНЧЫ БЕШИЛЛИК ПЛАН—бах *Халг тәсәррүфаты инкишафынын бешиллик планлары*, хүсуси чилд—*Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы*.

АЛТМЫШБА́ЈЕВ Асылбек Алтмышбајевич (1.5.1912, индики Четы-Оғуз р-нунун Шалба к.)—совет философу, Гырғ. ССР ЕА-нын акад. (1954). 1940 илдән Сов. ИКП үзвү. ССРИ ЕА Гырғызыстан Филиалы Дил вә Әдәбијјат Ин-тунун директору (1949—50), һәмин филиалын Рәјасәт һеј'әти сәдринин биринчи мүавини (1950—52), Гырғызыстан КП МК Елм вә мәдәнијјәт шө'бәсинин мүдири (1952—54), Гырғ. ССР ЕА-нын витсе-президенти, Фәлсәфә вә Һүгуг Ин-тунун директору (1954—56), баш елми ишчиси (1966 илдән) олмуш, 1975 илдән директорудур. Фәлсәфә тарихи, әсасән, Орта Асија халгларынын ичтимаисијаси вә фәлсәфи фикир тарихи саһәсиндә ишләјир, капитализм мәрһәләсини кечмәдән сосиализм гурмуш халгларын сосиалист мәдәнијјәтинин инкишафы проблемләрини тәдгиг едир.

Әсәрләри: Некоторые особенности формирования и развития социалистической культуры народов Советского Востока, Фрунзе, 1958; О некоторых особенностях формы перехода народов Средней Азии к социализму, Фрунзе, 1959; Ленин и пропаганда марксизма в Киргизии, Фрунзе, 1967.

А́ЛТО (итал. alto, лат. altus—уча)—1) Скрипка гурулушлу, 4 симли, каманла чалынан мусиги аләти. Илк нүмунәси 16 әсрә аиддир. Өлчүсүнә көрә скрипкадан бир гәдәр бөјүкдүр. Нотлары алто вә скрипка ачарында јазылыр. Камера ансамблларында, симфоник оркестрдә вә соло аләт кими чалыныр. Поетик, јумшаг вә долғун сәсләнир; 2) хор, јахуд вокал ансамблларында бәм ушаг вә ја бәм гадын (меццо-сопрано, контралто) сәсләри илә ифа олунан партија; 3) нәфәс аләтләри оркестрләриндә истифадә олунан мис мусиги аләти (алтһорн да адланыр); 4) бәм ушаг сәси (оғланларда); 5) бә'зи оркестр аләтләринин мүхтәлиф нөвү (А.-кларнет, А.-тромбон, А.-саксофон вә с.).

АЛТПРОГРАМ — програмын сәрбәст һиссәси олуб, мүәјјән алгоритми реализә едир. Проғрамы гыса вә јығчам гурмаг үчүн истифадә олунур. Ејни алгоритмдән програмын мүхтәлиф јерләриндә истифадә үчүн бир дәфә А. гурулур вә һәр дәфә ујғун јердән она мүрачиәт едилир. Үмуми програм мүхтәлиф А.-дан, онлары әлагәләндирән вә башга һесабламалары тәсвир едән әмрләр ардычыллығындан ибарәт олур. *Елементар функсијаларын* һесабланмасы, тәнликләр системинин һәлли, алынан нәтичәләрин мүхтәлиф шәкилдә чап едилмәси вә с. чохишләнән А.-лардыр. Бә'зи А.-лар шәрти үнванларда гурулур, јә'ни үнванларын нөмрәси һәрфлә рәгәмин комбинасијасы шәклиндә көстәрилир (бах *Үнван*). Буна ачыг А. дејилир вә ону үмуми програма гошаркән, шәрти үнванлар һәгиги үнванларла әвәз едилир. А. гураркән ашағыдакы шәртләр нәзәрә алынмалыдыр: әсас програмдан она асан вә бир нечә дәфә мүрачиәт, вериләнләрдән вә јаддашын мүхтәлиф јерләриндән кениш истифадә А.-дан сәмәрәли истифадә үчүн А. китабханасы јарадылыр.

Əд.: Лавров С. С., Введение в программирование, М., 1973.

АЛТПРОГРАМ КИТАБХАНАСЫ — чохишләнән алтпрограмлар топлусу. Програмлашдырманы автоматлашдырмаг үчүн истифадә едилир. А.к.-ндакы алтпрограмлар нөмрәләнир вә истифадә гајдасы јарадылыр. А.к.-ндан истифадә үчүн онда хүсуси тәшкиледичи програм да олур вә онун васитәсилә А.к.-ндакы истәнилән алтпрограм үмуми програма гошулур. А.к.-нын бөјүк олмасы програмлашдырманы сүр'әтләндирир.

АЛТРУИЗМ (фр. altruisme, лат. alter—башга)—башгасынын наминә, тәмәннасыз олараг, өз мәнафејини гурбан вермәкдән ибарәт әхлаги принсип. «А.» терминини илк дәфә франсыз философу О. Конт *еғоизмин* экси кими ишләтмишдир. А. принсипинин мәншәји, Гәдим Шәргин әхлаг һаггындакы тәсәввүрләри илә бағлыдыр. Бәшәријјәт тарихиндә А. принсипи икили мә'на кәсб етмишдир. Ибтидаи ичма гурулушунун дағылдығы вахтдан башлајараг, хүсуси мүлкијјәтчилик вә с. ичтимаи мејлләрә гаршы чыхмагла, адамларын шәхси мүнасибәтләрдәки гаршылыглы јардым нормаларыны экс етдирмиш, онларын шүуруну бир-биринә тәмәннасыз хидмәт көстәрмәк руһунда формалашдырмышдыр. Бу мә'нада А. буржуа чәмијјәтиндә әһәмијјәтини сахламышдыр. Буржуа етикасында исә А. анлајышы дини әхлагла бирләшәрәк шәхси вә ичтимаи мәнафеләри гаршы-гаршыја гојур, капиталист истисмарыны пәрдәләјир. Инсанларын «...шәхсән ишләјәнләрә дејил вә онларын «јахынларына» дејил, «јадлара», јә'ни үмумиликдә бүтүн чәмијјәтә...» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 29, сәһ. 434) хидмәт етдикләри социализм шәраитиндә А., әсасән, шәхси мүнасибәтләрдә әһәмијјәтини сахлајыр. Ичтимаи мүнасибәтләрдә исә јени, коммунист әхлагы принсипләри (коллективизм, әмәкдашлыг, гаршылыглы көмәк вә с.) һөкм сүрүр.

АЛТУН (?— ?)—14 әсрин 2-чи јарысында Тејмури гошунларына гаршы *Әлинҹәгаланын* мүдафиәсинә башчылыг етмиш Чәлаири сәркәрдәси. *Тејмур* биринчи һүчуму заманы (1386) Әлинчәгаланы ала билмәди. 1393 илдә јенидән һүчума кечәрәк Әлинчәгала үзәринә 40 минлик гошун көндәрди. А. бу заман галада дејилди. Кичик дәстәси илә дөјүшә кирән А. дүшмәни мәғлуб етди вә галаја дахил олду. Дөјүшдә Тејмурун 4 минбашысындан 2-си өлдүрүлдү Бундан сонра, һүчума Тејмур өзү башчылыг етсә дә мүвәффәгијјәт газана билмәди. Нөвбәти һәрби сәфәрдән гајыдан А.-у феодал чәкишмәләри нәтичәсиндә араларында јаранмыш ихтилафа көрә Султан Әһмәд Чәлаирин оғлу Таһир ғалаја бурахмады. Мәрәндә кәлән А.-у јерли һаким өлдүрәрәк башыны Тејмура көндәрди. Тејмур икидликдә шөһрәт газанмыш А.-у өлдүрдүјү үчүн Мәрәнд һакимини е'дам етдирди. А.-ун өлүмүндән сонра Тејмури гошунлары мүгавимәтә раст кәлмәдән Әлинчәгаланы тутду.

АЛТУН Солтани алтун — Османлы империјасында гызыл сиккә. Илк дәфә 1454 илдә Истамбулда кәсилмишдир. Илк чәкиси 3,5 *г* олмуш, сонралар 2,59 *г* (1711) вә 1,6 *г*-а (1822) ендирилмишдир. 1844 ил сиккә ислаһатындан сонра *лирә* илә әвәз едилмишдир. 19 әсрдә А. истилаһы пул һесабы ваһиди (мәс., јүз А., мин А. вә с.) ролуну ојнамыш вә бу мә'нада Азәрб.-да ишләдилән (19 әсрин әввәлләри) *динар* сиккә мәфһумуна мүвафиг олмушдур.

АЛТУНЈАН Татул Тигранович (15.10.1901, Адана ш., Түркијә — 29.11.1973, Јереван)—ермәни совет хор дирижору, мусиги хадими. ССРИ халг артисти (1965). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950). 1945 илдән Сов. ИКП үзвү. Јереван (1928) вә Ленинград (1934) консерваторијаларыны битирмишдир. А. өзүнүн тәшкил етдији Ерм. Дөвләт Хор Капелласына (1937—39, 1947—49), Ерм. Дөвләт Халг Маһны вә Рәгс Ансамблына (1938—70), Ерм. Хор Чәмијјәти Капелласына (1966—69; 1958 илдән чәмијјәтин сәдри олмушдур) рәһбәрлик етмишдир. А. ермәни мусиги фолклорунун топлајычысы вә тәблиғчиси иди. Комитас, Х. Кара-Мурза вә С. Меликјанын, еләчә дә мүхтәлиф халгларын маһнылары (о чүмләдән Азәрб. халг маһнылары) А.-ын интерпретасијасында өзүнә мәхсус тәрздә сәсләнмишдир. 1934 илдән Јереван консерваторијасында дәрс демишдир (1971 илдән проф.). Ерм. Дөвләт Маһны вә Рәгс Ансамблы илә ССРИ-нин бир чох ш.-ндә, еләчә дә харичи өлкәләрдә гастролда олмушдур. Ленин ордени, башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АЛТУНТӘПӘ—Түр. ССР-ин ч.-унда Миана к. јахынлығында Енеолит вә Тунч дөврләринә аид археоложи абидә. 1965—75 илләрдә совет археологу В. М. Массонун рәһбәрлик етдији експедисија тәдгиг етмишдир. Ашағы тәбәгәләрдән е.ә. 5—4-чү минилликләрдә јашамыш отураг әкинчи-малдарлара аид јашајыш мәскәни галыглары; мөһрәпалчыг евләр, нахышлы керамика мә'мулаты, килдән дүзәлдилмиш инсан вә һејван фигурлары, даш габлар, мис мә'мулат вә с. ашкар едилмишдир. А. е.ә. 3-чү миниллијин әввәлләринә јахын әразиси тәгр. 46 *ha*-а чатан ири јашајыш мәркәзинә чеврилмишди. А.-дә е.ә. 3-чү миниллик әрзиндә сәнәткарлыг саһәләринин интенсив инкишафы башламышдыр. Керамика дулус чархы васитәсилә һазырланыр, икијаруслу хүсуси күрәдә биширилирди; арсенли вә гурғушунлу тунчдан һазырланмыш мүхтәлиф әшјалар, о чүмләдән габлар кениш јајылмышды. Сәнәткарлығын әкинчиликдән ајрылмасы нәтичәсиндә е.ә. 3-чү миниллијин сону—2-чи минилликдә А. мүрәккәб дахили гурулуша малик шәһәр типли јашајыш мәскәнинә чеврилмишдир (сәнәткар вә задәкан мәһәлләләри, Месопотамија зиккуратлары типиндә пилләли гүлләси олан монументал ибадәт мәркәзи, бәзәк әшјалары, о чүмләдән гызылдан дүзәлдилмиш өкүз вә чанавар башы тапылмыш каһинләр сәрдабасы). Ев типләринә вә коллектив сәрдабаларда гојулмуш дәфн әшјаларына көрә әһали 3 група—задәканлар, варлы шәһәрлиләр вә јохсул сәнәткарлара бөлүнүрдү. А. мәдәнијјәтинә мүрәккәб формалы зәриф кил габлар, дәвә гошулмуш араба моделләри, тунч вә күмүш мә'мулат (хәнчәрләр, кәркиләр, күзкүләр, о чүмләдән мүхтәлиф зооморф мөһүрләр вә с.) характерикдир. А.-нин Месопотамија (ме'марлыг вә торревтикадакы тә'сир) вә ән гәдим һинд *Хараппа мәдәнијјәти* (фил сүмүјүндән дүзәлдилмиш кәтирилмә әшјалар, Хараппа типли һероглиф јазылы мөһүр) илә әлагәси нәзәрә чарпыр. Е.ә. 2-чи миниллијин орталарында А. тәнәззүлә уғрамыш вә тамамилә тәрк едилмишдир. А. ССРИ әразисиндә шәһәр типли ән гәдим јашајыш мәскәнидир. Онун тарихи еркән синифли чәмијјәтин вә мәдәнијјәтин формалашмасы просесини экс етдирир.

Əд.: Массон В. М., Раскопки погребального комплекса на Алтын-депе, «Советская Археология», 1974, №4; јенә онун, Новая цивилизация древневосточного типа на юге Средней Азии. Памятники культуры. Новые открытия, М., 1976.

АЛТУССЕР (Althusser) Луи (д. 16.10.1918, Әлчәзаир)—франсыз марксист философу; Франса Коммунист Партијасынын үзвү, проф. Фәлсәфә тарихи, идрак нәзәријјәси, диалектик вә тарихи материализмә даир әсәрләрин мүәллифидир. Диалектика мәсәләләрини «Капитал»ын үмуми фәлсәфи гурулушунун тәһлили әсасында мәнтиги проблемләр кими ишләјиб һазырлајыр. А. марксист тәфәккүр методунун радикал јенилијинә хүсуси әһәмијјәт верәрәк, ону Һекел методундан чидди сурәтдә фәргләндирир. А.-ин көрүшләрини адәтән структурализм идејаларына јахынлашдырырлар. А. вә әмәкдашлары идрак тарихи нәзәријјәсини вә тарихи-фәлсәфи метод нәзәријјәсини дә ишләјиб һазырлајырлар.

АЛУЕН, Агуен—Азәрб.-да еркән орта әср шәһәри. Тәгр. индики Бәрдә вә Ағдам р-нлары арасындакы әразидә иди. *Алуен* (Агуен) *мәчлиси* (488) бурада кечирилмишдир.

АЛУЕН (Агуен) **МӘЧЛИСИ (488)**—албан чары III *Вачаган* тәрәфиндән *Алуен* ш.-ндә чағырылмыш мәчлис. 21 канондан ибарәт олан А.м.-нин ганунлары албан һүгуг мәчәлләсинин дөврүмүзәдәк чатмыш гәдим јазылы абидәсидир. А.м. харичи дини-сијаси тә'сирә вә Иранын ассимилјасијачы сијасәтинә гаршы дајана биләчәк *албан* (Гафгаз) *килсәсинин* мүстәгиллијини тәсдиг етди, онун ибадәт гајдаларыны мөһкәмләтди, килсәнин хејринә чохлу верки мүәјјән етди, руһаниләрин нүфуз вә һакимијјәтини күчләндирди, верки верән тәбәгә илә задәкан вә руһаниләр арасындакы мүнасибәтләри низама салыб рәсмиләшдирди. А.м. ганунлары килсә вә руһаниләрин феодаллашма просесини өзүндә әкс етдирир. Килсә торпағын там вә даими саһиби олду. Килсә торпаглары тохунулмаз е'лан едилди. Килсә хадимләринә руһани хидмәти әвәзинә шәрти торпаг саһәләри (хостак) верилирди. Албанијада 5 әсрдә башда албан католикосу олмагла килсә иерархијасы јаранды. А.м. мәһкәмә ганунлары вә аилә һүгуг нормаларыны тәсбит етди. Албанијада ики мәһкәмә— килсә вә сарај мәһкәмәси варды. Килсә мәһкәмәси руһани вә јепископ мәһкәмәләриндән ибарәт иди. Өлкәнин али мәһкәмәси чарын башчылыг етдији сарај мәһкәмәси иди. А.м. ганунлары албан килсәсинин нүфузуну вә игтисади гүдрәтини хејли артырды, чар һакимијјәтинин мөһкәмләнмәсинә шәраит јаратды.

Әд.: История агван Моисея Каганкатваци, пер. с арм., СПБ, 1861; Буниятов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; Мамедова Ф. Дж., Агуэнские каноны 488 г. как источник по социально-экономической истории Кавказской Албании, Изв. АН Азерб. ССР (серия истории, философии и права), 1968, №4.

АЛУНАН Адолф Петрович (11.10.1848, Јелгава — 5.7.1912, Јелгава) — латыш актјору, режиссор вә драматург. Латыш театры вә драматуркијасынын баниси. А. 1870 илдә Рига латыш чәмијјәти јанында илк милли театр тәшкил етмиш, һәмин илдә Н. В. Гоголун «Мүфәттиш» комедијасыны тамашаја гојмуш вә Хлестаков ролуну ојнамышдыр. А. «Севинч вә кәдәр» (1871), «Чәлләкчи вә арвады» (1872), «Чон Нејланд» (1881) вә с. пјесләрин мүәллифидир. Латыш театрында реалист истигамәтин формалашмасында хидмәти вар.

АЛУНАН Јурис Андрејевич (13.5.1832, Јаункалснава—18.4.1864, Јостенес наһијәси)—латыш шаири, ичтимаи хадим; латыш јазылы поезијасынын баниси. *Кәнч латышлар* һәрәкатынын идеологларындандыр. Ше'р вә тәрчүмәләриндән ибарәт «Нәғмәләр» (1856) китабы вар. Тәртиб етдији үччилдлик «Ев, тәбиәт вә каинат» (1859—60) мәчмуәсиндә елми-күтләви мәгаләләр, халг маһны вә ше'рләри топланмышдыр. Әсәрләриндә тәһкимчилик галыгларыны вә клерикализми тәнгид етмишдир. Латыш әдәби дилинин инкишафында А.-ын мүһүм хидмәти олмушдур. А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов, И. В. Көте, Ф. Шиллер, Һ. Һејне вә б.-нын әсәрләрини тәрчүмә етмишдир.

АЛУНИТ (фр. alunite, alun сөзүндән—зәј), зәјдашы—сулфатлар групуна аид минерал. Кимјәви тәркиби $KAl_3[SO_4]_2(OH)_6$.

Тәркибиндә 37%-ә гәдәр Al_2O_3 вар. Бә'зән Na^+ вә Fe^{3+} гатышыглары олур. Тригонал сингонијада кристаллашыр. Кристалларына аз тәсадүф едилир. Адәтән хырдадәнәли, бә'зән лифли агрегатлар шәклиндә тапылыр. Рәнки бозумтул, сарымтыл вә ја гырмызымтыл ағдыр; шүшә парылтылыдыр, сәртлији 3,7—4,5, сыхлығы 2600—2800 *кг/м*³-дир.

А., тәркибиндә калиум чөлшпатлары олан турш вә нејтрал вулканик сүхурлара һидротермал сулфатлы мәһлулларын тә'сириндән әмәлә кәлир. ССРИ-дә (Гафгаз, Урал), Чехословакијада, Италијада вә с. јерләрдә јатаглары мә'лумдур. Азәрб.ССР-дә зәнкин А. јатағы Зәјликдәдир. А. алүминиум-оксид, калиум дузлары, зәј вә с. истеһсалы үчүн хаммалдыр. ССРИ-дә А.-дән Al_2O_3 истеһсал едән илк з-д Азәрб.ССР-дә (Кировабадда) тикилмишдир (1965).

АЛУНИТДАҒ — Азәрб.ССР Дашкәсән р-нунун Дашкәсән шәһәр советлијиндә фәһлә гәс. Р-н мәркәзиндән 3 *км* шм.-г.-дә, Гушчу Көрпүсү д.ј.ст.-ндан 14 *км* аралы, Гафлангала силсиләсинин ч. әтәјиндәдир. Әһ. 532 (1976), әксәријјәти алунит мә'дәниндә ишләјир. Филиз хырдалајычы ф-к, сәккизиллик мәктәб, фәһлә кәнчләр мәктәби, клуб, китабхана, кипогурғу, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси вар.

АЛУПКА—УССР Крым вил.-ндә шәһәр. Крымын ч. саһилиндә дәнизкәнары иглим курорту. Јалтадан 17 *км* ч.-г.-дәдир. Әһ. 10,4 мин (1970). А.-да илин 208—246 күнү күнәшли олур. А.-да, әсасән, вәрәмли (гапалы формалы вәрәм, сүмүк вәрәми вә вәзи вәрәми) хәстәләр мүаличә едилир. Сентјабрын 15-дән нојабрын 1-дәк *үзүм мүаличәси* тәтбиг едилир. Мај ајынын орталарындан сентјабрын ахырынадәк дәниздә чиммәк олар. Санаторија вә истираһәт евләри ил боју ишләјир. Граф М. С. Воронтсовун кечмиш сарајында (1828—46 илләрдә тикилмишдир) Алупка сарај-музеји вар.

АЛУШТА—УССР Крым вил.-ндә шәһәр; Крымын ч. саһилиндә дәнизкәнары иглим курорту. Симферополдан 50 *км*, Јалтадан 33 *км* аралыдыр. А. илә Симферопол арасында троллејбус ишләјир. Әһ. 24 мин (1974). А.-да илин 2269 сааты күнәшли олур. А.-да вәрәм мәншәли олмајан тәнәффүс органлары хәстәликләри, синир системинин функсионал хәстәликләри, үрәк-дамар хәстәликләри вә с. мүаличә олунур. Үзүм мүаличәси кениш тәтбиг едилир. Ијун ајындан сентјабрадәк дәниздә чиммәк олур. Санаторијалар, истираһәт евләри, пионер дүшәркәләри вә с. вар. Курорт ил боју ишләјир.

А.-да 5 шәраб з-ду, сүд з-ду, мебел ф-ки, музејләр вар.

АЛҮМИНАТ СЕМЕНТИ — тезбәркијән һидравлик јапышдырычы маддә; клинкерин (биширилмиш боксит вә әһәнкдашы гарышығы) нарын үјүдүлмәсиндән алыныр. Сулфатлы мүһитләрдә коррозијаја гаршы чох давамлы, мөһкәм вә тезбәркијәндир; һәмчинин одадавамлыдыр. Хаммал гарышығы домна, електрик вә фырланан собаларда, јахуд вагранкаларда биширилир. Портланд-сементә нисбәтән даһа сых, сукечирмәјән вә одадавамлы бетон вә мәһлуллар алмаға имкан верир.

Әд.: Певзнер И. З., Макаров Н. А., Обескремнивание алюминатных растворов, М., 1974.

АЛҮМИНАТЛАР — амфотер хассәли алүминат туршуларынын (ортоалүминат туршусу H_3AlO_3, метаалүминат туршусу $HAlO_2$ вә с.) дузлары. Тәбиәтдә ән чох тапыланлары $R[Al_2O_4]$ тәркибли А.-дыр (бурада R—Mg, Ca, Be, Zn вә с.-дир). $NaAlO_2$ тохучулугда рәнкаб кими ишләдилир; гәләвиторпаг металларын А.-ындан $CaAl_2O_4$ тезбәркијән *алүминат сементинин* башлыча тәркиб һиссәсидир. *Лантаноидләрин* А.-ы хүсуси сахсы мә'мулат нөвләри вә оптик шүшә истеһсалында, нүвә техникасында вә х.т.-нын башга саһәләриндә лантаноид оксидләрини мүвәффәгијјәтлә әвәз едән перспектив материаллардыр.

АЛҮМИНИУМ (лат. Aluminium), Al—кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин III групундадыр; ат. н. 13, ат. к. 26,9815-дир. А.-ун анчаг бир сабит изотопу ^{27}Al вар. Нүвә реаксијасы васитәсилә онун бир нечә сүн'и радиоактив изотопу алынмышдыр. А. тәбиәтдә јајылмасы чәһәтдән үчүнчү јери (оксикен вә силисиумдан сонра), металлар арасында исә биринчи јери тутур. Јер габығында күтләчә мигдары 8,80%-дир. А. анчаг бирләшмәләр шәклиндә тапылыр. А.-ун чохдан мә'лум олан вә лат. alumen (А. сөзү бурадан көтүрүлмүшдүр) адланан бирләшмәси һәлә ерамыздан 500 ил әввәл парча бојамаг үчүн ишләдилирди. Метал А.-у илк дәфә 1825 илдә Данимарка алими Һ. К. Ерстед алмышдыр.

Саф А. күмүшү-ағ, јүнкүл металдыр. Ади шәраитдә үзәри назик оксид пәрдәси илә өртүлдүјү үчүн бозумтул рәнкдә олур. Истилији вә електрики јахшы кечирир. Раһат дөјүлүб јастыландығы үчүн асанлыгла назик тәбәгә вә мәфтил һазырламаг мүмкүн олур. Сафлығы 99,996% олан А.-ун сыхлығы 20°С-дә 2698,9 *кг/м*³, $t_{әр}$ 660,24°С, $t_{гајн.}$ 2500°С-јә јахындыр. А.-ун механики хассәләринә тәркибиндәки гатышыглар, еләчә дә механики вә ја термик е'мал үсулу чох тә'сир едир. А.-ун мис, синк, магнезиум вә с. металларла гарышығынын термик е'малында чох мөһкәм *алүминиум әринтиләри* алыныр.

Бирләшмәләриндә А. ади шәраитдә үчвалентлидир, лакин јүксәк темп-рларда бирвалентли дә ола биләр. Оксикенлә чох тез бирләшәрәк *алүминиум-оксид* әмәлә кәтирир. Оксидләшдикдә А.-ун сәтһиндә әмәлә кәлән назик вә мөһкәм оксид пәрдәси ону сонракы оксидләшмәдән горујур. Дәниз сујунун тә'販ринә давамлыдыр, гаты вә дурулашдырылмыш нитрат туршусу илә, һабелә үзви туршуларла реаксијаја кирмир; орта гатылыгда олан нитрат туршусу илә реаксија јаваш кедир; хлорид туршусу она шиддәтли тә'сир едир вә мүвафиг дузлар алыныр. Гәләвиләрдә асан һәлл олуб һидрокен чыхармагла *алүминатлар* әмәлә кәтирир: $2NaOH+2Al+2H_2O=$ $=2NaAlO_2+3H_2$. А. отаг темп-рунда хлорла вә маје бромла, гыздырылдыгда јодла, јүксәк темп-рда исә азот, карбон вә күкүрдлә билаваситә бирләшир. А.-һидроксид $Al(OH)_3$ амфотер хассәлидир (бах *Амфотерлик*). А. дузларынын чоху суда јахшы һәлл олур вә һидролиз нәтичәсиндә турш реаксија көстәрир.

А. сәнаједә алүминиум-оксидин әримиш *криолитдә* (6—8% Al_2O_3 вә 94—92% Na_3AlF_6) мәһлулуну 950°С-јә јахын темп-рда електролиз етмәклә алыныр. Сон заманлар електролитә бир гәдәр AlF_3, 5—6% KF вә MgF_2

гарышығы да әлавә едилир. А. истеһсалы үчүн әсас хаммал *бокситдир* (бах *Алүминиум филизи*). *Алунит* вә *нефелин* минераллары да А. истеһсалы үчүн әлверишли хаммалдыр.

А.-дан техниканын демәк олар ки, бүтүн саһәләриндә, әсасән, алүминиум әринтиләри шәклиндә истифадә олунур. Електротехникада А. мүвәффәгијјәтлә миси әвәз едир. Саф метал шәклиндә А. кимја вә јејинти сәнајеси апаратлары, електрик конденсаторлары, мүхтәлиф мәишәт маллары, фолга һазырланмасында, иншаатда, һабелә башга металларын атм. коррозијасындан мүһафизәсиндә вә с. ишләдилир. А.-дан нүвә реакторларында конструксија материалы кими, металлуркијада полад истеһсалында, бә'зи металларын (калсиум, бариум, литиум вә с.) *алүминотермија* үсулу илә алынмасында вә с. истифадә едирләр. А. дузларындан үзви синтездә вә нефт е'малында катализатор кими ишләдилән $AlCl_3$-үн, еләчә дә сујун тәмизләнмәсиндә истифадә олунан $Al_2(SO_4)_3 \cdot 18H_2O$ вә А. зәјинин бөјүк әһәмијјәти вар. А. препаратлары тибдә дә ишләдилир. Истеһсалатда тәтбигинә көрә А. дәмирдән сонра икинчи јери тутур. А. һејван вә битки тохумаларында чүзи мигдарда вар (бах *Микроелементләр*).

Әд.: Беляев А. И. и др., Получение чистого алюминия, М., 1967; Некрасов Б. В., Основы общей химии, т. 2, М., 1967; Кемпбел Д., Современная общая химия, т. 1—2, пер. с англ., М., 1975.

АЛҮМИ́НИУМ ӘРИНТИЛӘРИ — алүминиум әсаслы әринтиләр. Илк А.ә. 19 әсрин 50-чи илләриндә алынмышдыр; алүминиумла силисиумун гарышығындан ибарәт олан бу әринтиләрин мөһкәмлији вә коррозијаја давамлылығы јүксәк дејилди. Узун мүддәт А.ә.-ндә силисиумун олмасы зәрәрли сајылырды. 1907 илә јахын АБШ-да алүминиум-мис, 1910 илдә исә Инкилтәрәдә алүминиум-мис-манган әринтиси, ики ил сонра исә тәркибиндә синк вә мис олан А.ә. алынды. А.ә.-нин јахшылашдырылмасы саһәсиндә А. Вилм (Алманија) дөнүш јаратды. О, А.ә.-нин мөһкәмлик хассәсини јахшылашдыран тәбии көһнәлмә һадисәсини ашкар етди (бах *Металларын көһнәлмәси*). Јахшылашдырылмыш А.ә. дүрал миниум адландырылды. ССРИ-дә Ј. Г. Музалевски вә С. М. Воронов јени вариантда дүралүминиум алдылар. А.ә.-нин хүс. чәкиси аздыр, јүксәк електрик вә истилик кечиричилијинә маликдир, коррозијаја гаршы чох давамлыдыр вә хүсуси мөһкәмлији јүксәкдир.

А.ә. истеһсал үсулуна көрә 2 әсас група бөлүнүр: деформасија олунан вә төкмә. Деформасија олунан А.ә. тәзјиг алтында е'мал едилмәклә мүхтәлиф јарымфабрикатлар (тәбәгә метал, бору, мәфтил вә с.) һазырламаг үчүн ишләдилир. Јарымфабрикатлар садә формалы, төкүлмәси нисбәтән асан баша кәлән күлчәләрдән алыныр. Деформасија олунан А.ә.-нин кимјәви тәркиби елә сечилмәлидир ки, әсасән, механики, физики вә коррозија хассәләринин оптимал комплекси алынсын. Бишириләмиш А.ә. дә (алүминиум вә башга елементләрин овунтуларыны «бишириләмиш» алыныр) деформасија олунан А.ә. групуна дахилдир. Төкмә А.ә. күлчә вә фасонлу төкмә мә'мулат алмаг үчүндүр. Төкмә А.ә.-нин хассәләри төкмә үсулундан асылы олараг дәјишир. Механики хассәләри ашағы олдуғундан төкмәләр табландырылыр вә «көһнәлдилир». А.ә.-ндән техниканын мүхтәлиф саһәләриндә истифадә илдән-илә артыр. А.ә. нәгл.-ла (кәми, авиасија, вагон, автомобил) јанашы, иншаат ишләриндә (пәнчәрә чәрчивәси, дивар панелләри вә асма таванлар, дивар кағызы), контејнер вә с. истеһсалында, електротехникада (мәфтил, кабел, електрик мүһәррики вә кенератор долағы) да кениш тәтбиг едилир.

Әд.: Постников Н. С., Черкасов В. В., Прогрессивные методы плавки и литья алюминиевых сплавов, М., 1973; Алюминиевые сплавы, отв. ред. В. А. Ливанов, М., 1974; Иванова В. С. и др., Алюминиевые и магниевые сплавы, армированные волокнами, М., 1974; Елагин В. И., Легирование деформируемых алюминиевых сплавов переходными металлами, М., 1975.

АЛҮМИ́НИУМ ЗӘЈИ — алүминиум-сулфатын бә'зи бирвалентли метал сулфатлары илә әмәлә кәтирдији икигат дузлар. Үмуми формуллары $Me_2SO_4 \cdot Al_2(SO_4)_3 \cdot 24H_2O$-дур (бурада Me—K, Na, NH_4 вә с. ола биләр). Суда јахшы һәлл олан рәнксиз кристал маддәләрдир. Ән мүһүмү алүминиум-калиум зәјидир. А.з. бојагчылыгда (рәнкаб кими), көн-дәринин ашыја гојулмасында вә тибдә (кичик кәсикләрин ганыны дајандырмаг, тәрләмәнин гаршысыны алмаг үчүн) ишләдилир.

АЛҮМИ́НИУМ СӘНАЈЕСИ — әлван металлуркијанын мүһүм саһәләриндән бири. Алүминиум филизиндән (*боксит*, *нефелин*, *алунит*) алынан алүминиум-оксид (Al_2O_3) електролиз үсулу илә метал алүминиума чеврилир. Бу үсулла алүминиум илк дәфә 19 әсрин ахырларында алынмышдыр. Истеһсал һәчминә көрә алүминиум әлван металлар арасында 1-чи јери тутур. Алүминиум авиасија, автомобил, електротехника сәнајесиндә, чиһазгајырма, мәишәт, тикинти вә с. саһәләрдә кениш тәтбиг едилир. Чар Русијасында А.с. јох иди. ССРИ-дә күчлү вә јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмиш А.с.-нин јарадылмасы сосиалистчәсинә сәнајеләшдирмәнин мүһүм наилијјәтләриндән биридир. *ГОЕЛРО* планынын совет А.с.-нин јарадылмасында бөјүк ролу олмушдур. Мүһарибәдән әввәлки бешилликләрдә Волхов, Запорожје ш.-ләриндә, Уралда бөјүк алүминиум з-длары тикилмишдир. Өлкәнин сәнајеләшдирилмәси вә електрикләшдирилмәси, һәмчинин, јени боксит, нефелин вә алунит јатагларынын ашкар едилмәси А.с.-нин инкишафыны сүр'әтләндирмишдир. А.с. мүәссисәләри чох електрик енержиси (1 *т* метал алүминиум алмаг үчүн 16—18 мин *квт-саат* сәрф олунур) ишләтдијиндән учуз јаначаг вә енержи мәнбәләри јахынлығында тикилир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Урал вә Сибирдә А.с. јарадылмышдыр. Мүһарибәдән сонра Волхов, Запорожје (Днепр) алүминиум з-длары бәрпа едилмиш, Јереван, Сумгајыт, Кировабад, Волгоград, Краснојарск, Братск вә с. шәһәрләрдә јени з-длар тикилмишдир. Сибир, Газахыстан, Тачикистан вә с.-дә А.с.-нин инкишафы үчүн даһа әлверишли шәраит вар. Азәрб. ССР-дә алүминиум истеһсалы Сумгајыт вә Кировабад алүминиум з-дларында мәркәзләшдирилмишдир. Кировабад алүминиум з-ду *Зәјлик алунит јатағы* әсасында алүминиум-оксид истеһсал едир. Бундан исә Сумгајыт алүминиум з-лунда метал алүминиум алыныр.

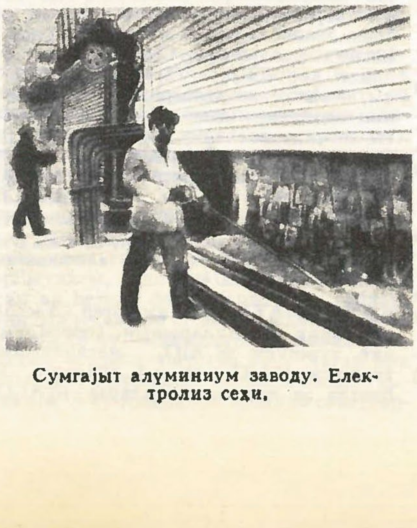

Сумгајыт алүминиум заводу. Електролиз сеһи.

Онунчу бешилликдә ССРИ-дә А.с. даһа да инкишаф етдириләчәк, алүминиум лентләри, борулары истеһсалы артырылачагдыр. Бир сыра мүәссисәләр јенидән гурулачаг, јени техника илә тәчһиз олуначагдыр. Азәрб. ССР-дә Кировабад алүминиум з-дунда кәтирмә бокситләр е'мал едән истеһсал гурғусу јарадылачаг, алүминиум-оксид истеһсалы артырылачагдыр. Азәрб.ССР А.с. мүәссисәләриндә консерв габлары үчүн алүминиум лент, алүминиум борулар вә с. мә'мулатлар истеһсалы тәшкил олуначагдыр.

А.с. дикәр сосиалист өлкәләриндән Мач.ХР, ЧХР, ЈСФР-дә, капиталист өлкәләриндән исә ән чох АБШ вә Канадада инкишаф етмишдир. 1975 илдә АБШ-да 3519 мин *т*, Јапонијада 1013, Канадада 972, АФР-дә 678, Норвечдә 635, Франсада 384 вә Италијада 180 мин *т* алүминиум истеһсал олунмушдур.

Әд.: Мәммәдов Й. А., Азәрбајчанда металлуркија сәнајесинин инкишафы, Б., 1967; Лайнер А. И., Производство глинозема, М., 1961; Байманов Ю. В., Ветюков М. М., Электролиз расплавленных солей, М., 1966.

АЛҮМИ́НИУМ ФИЛИЗЛӘРИ—алүминиум металы алмаг үчүн истифадә едилән минерал вә сүхурлар. А.ф.-нә *боксит* (тәркибиндә Al_2O_3—30—80%, Тихвин бокситиндә 43—53%-дир), *алунит* (Al_2O_3—37%), нефелинли сијенит (Al_2O_3—19—22%), кианитли шист (Al_2O_3—22—35%) вә бә'зи килләр (Al_2O_3—20—39,5%) дахилдир. А.ф. мүхтәлиф мәншәли олур. А.ф.-нин бә'зиләри јүксәк одадавамлы материал, чини габлар һазырламаг үчүн хаммалдыр. Әсас А.ф. јатаглары Азәрб. (Зәјлик), Урал, Газахыстан, Сибир, Һиндистан, Чин, Југославија, Мачарыстан, Франса, Африка вә Америкададыр.

АЛҮМИ́НИУМ-ОКСИ́Д, Al_2O_3—алүминиумун оксикенлә бирләшмәси, алүминиум металы истеһсалында ишләдилән јарыммәһсул. Сыхлығы 3960 *кг/м*^{3}-дир, 2050°C-дә әријән рәнксиз кристал маддәдир. Суда һәлл олмур. Амфотер хассәлидир. Електрики кечирмир, лакин истилији чох јахшы кечирир. Бә'зи килләрин тәркиб һиссәсидир. Тәбиәтдә *корунд*, *јагут* вә *сапфир* (көј јагут) минераллары шәклиндә тапылыр. А., әсасән, *боксит*, каолин, *алунит*, *нефелин* вә с. минераллардан алыныр. Лазер техникасында, електротехникада, радиоелектротехникада вә с. ишләдилир. Хүсуси гајдада һазырланан актив А.-дән адсорбент вә катализатор кими истифадә олунур. А.-ин һәлмәшијәохшар һидратыны еһтијатла гурутдугда мәсамәли маддә олан а л ү м о к е л алыныр ки, о да чох мүһүм техники адсорбентләрдән бирилир. Азәрб.-да *Сумгајыт алүминиум заводунда*, Кировабадда алунитдән истеһсал едилән А.-дән алүминиум металы алыныр.

АЛҮМИНИУМ-ҮЗВИ БИРЛӘШМӘЛӘР — молекулунда билаваситә карбон атому илә бирләшмиш алүминиум атому олан үзви маддәләр. Ики типдә олур: там R_3Al вә гејри-там R_2AlX, јахуд $RAlX_2$ (бурада R—CH_3, C_2H_5, C_6H_5 вә с., X—һалокен, OR групу вә ја H ола биләр). Ән әһәмијјәтлиләри үчвәзли бирләшмәләрдир. Алүминиумтриалкилләр оксикенә вә суја һәрис рәнксиз мајеләрдир, триметил вә триетилалүминиум һавада өз-өзүнә аловланыр. А.-ү.б.-лә иш тә'сирсиз газ (азот, аргон) атмосфериндә апарылыр. А.-ү.б.-ин һамысы ефир вә аминләрлә давамлы комплекс бирләшмәләр әмәлә кәтирир. А.-ү.б. магнезиумун алүминиумла әринтисинә һалокен-алкилләрлә тә'сир етмәклә вә ја башга үсулла алыныр. Алчаг тәзјигдә онлар олефинләрин полимерләшмә катализатору кими вә саф алүминиум алмаг үчүн ишләдилир.

АЛҮМИНИУМ-ФЛҮОРИД, AlF_3 — флүорид туршусунун алүминиум дузу. Рәнксиз кристал маддәдир; сыхлығы 3100 *кг/м*^{3}-дир. Гыздырдыгда әримәдән сублимасија олунур. Суда чох аз (25°C-дә 100 *г* суда 0,559 *г*) һәлл олур. Гәләви вә туршуларла (гајнар сулфат туршусу мүстәсна олмагла) реаксијаја кирмир. А. чохлу комплекс бирләшмә әмәлә кәтирир, онлардан *криолит* Na_3AlF_6 алүминиум сәнајесиндә чох ишләдилир. А. гызарынчајадәк көзәрдилмиш Al вә ја Al_2O_3 үзәриндән HF кечирмәклә вә с. үсулларла алыныр. Алүминиум истеһсалында ишләдилән електролитин тәркиб һиссәсидир.

АЛҮМИНИУМ-ХЛОРИД, $AlCl_3$ — *хлорид туршусунун* алүминиум дузу. Рәнксиз кристал маддәдир; сыхлығы 2440 *кг/м*^{3}-дир. Суда вә үзви бирләшмәләрдән бир чохунда јахшы һәлл олур (25°C-дә 100 *г* суда 44,38 *г*). Нәм һавада һидролиз нәтичәсиндә HCl ајырараг түстүләнир.

Бир сыра бирләшмә (NH_3, H_2S, SO_2, туршу хлоранһидридләри, ефирләр вә с.) илә комплекс дуз әмәлә кәтирир. А., әсасән, Cl_2 илә CO гарышығынын сусуз каолин вә ја бокситә тә'сириндән алыныр. Сусуз А. нефт е'малында вә мүхтәлиф үзви синтездә (мәс., *Фридел — Крафтс реаксијасы*) катализатор кими ишләдилир.

АЛҮМИНИУМ-ҺИДРОКСИДЛИ ФОРМАЛВАКСИН—гарамал вә хүсусән чамыш пастерелљозуна гаршы ваксин. ССРИ-дә илк дәфә 1946 илдә Азәрб.ССР ЕА акад. М. Г. *Гәнијев* вә бајтарлыг елмләри намизәди С. Р. Мирзәзадә тәклиф етмишләр. Биринчи дәфә јарыммаје формалваксин шәклиндә олмуш вә 1956 илдә ваксинин тәркибинә алүминиум-һидроксид әлавә едиләрәк тәкмилләшдирилмишдир. Тәтбиг едилдикдән сонра һејванларын пастерелљоздан хәстәләнмә һаллары 97%, өлүм һаллары исә 98,6% азалмышдыр. Профилактика мәгсәди илә гарамала вә чамышлара илдә 2 дәфә вурулур. Азәрб. Биокомбинатында вә Днепропетровск Дөвләт Биофабрикиндә истеһсал олунур.

АЛҮМИНОТЕРМИЈА, а л ү м о т е р м и ј а (*алүминиум* + јун. thérmē — истилик)—метал оксидләрини алүминиумла редуксија етмәклә (бах *Металларын редуксијасы*) метал (манган, калсиум, хром вә с.) вә әринтиләрин алынмасы үсулу. Екзотермик реаксија $3M_nO_m+2mAl=mAl_2O_3+3nM+Q$ әсасында кедир (Q—реаксијада ајрылараг просесин нормал кетмәсини тә'мин едән истилик мигдарыдыр). Просесдә темп-р 1 900—2 400°C-јә чатыр. А. *ферроәринтиләрин*, чәтин редуксија олунан титан, ниобиум, сиркониум, бор вә с. металларын азкарбонлу лекирләјичи әринтиләринин вә термиткорундун алынмасында, һәмчинин *термит гајнағында* тәтбиг олунур. А.-ны рус алими Н. Н. Бекетов кәшф етмишдир (1859).

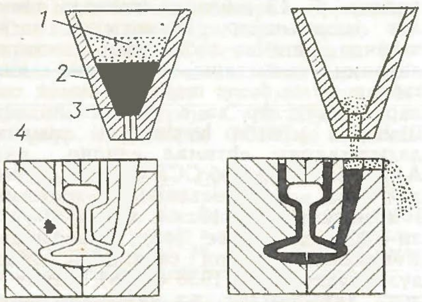

Релсләрин термит гајнағынын схеми: *1*—поса; *2*—пута; *3*—маје термит металы; *4*—гајнаг гәлиби.

АЛҮМОКЕЛ—бах *Алүминиум-оксид.*

АЛҮМОСИЛИКАТЛАР (*алүминиум+силикатлар*) — сүхур әмәләкәтирән минерал групу. Силисиум 4-оксидин алүминиумла зәнкин бирләшмәләри. А.-ы силикатлар синфиндән 1891 илдә акад. В.И. Вернадски ајырмышдыр. Бу група чөлшпатлары вә онлары әвәзедичиләр (нефелин, содалит, ортоклаз, *албит*, *анортит*), микалар (*мусковит*), хлоритләр, сеолитләр вә с. дахилдир. А. ади силикатлардан тәркибләриндә алүминиумун олмасы вә ачыг рәнкләри илә фәргләнир. Јер габығында А. күтләчә 62%-дир. А.-ын кристал гурулушунда силисиум кими алүминиум да дөрдлүк тетраедр координасијасына маликдир (дөрд оксикен атому илә әһатә олунмушдур), һәтта силисиуму изоморф әвәз едир, јә'ни Al_2O_3-ин кимјәви ролу SiO_2-нин ролуна јахындыр.

Синтез јолу илә алынан с ү н ' и А. да вар. Онлардан тәбии сеолит минералы типиндәки А.-ын (пермутитләр вә с.) практик әһәмијјәти даһа бөјүкдүр. Сүн'и А. кимја сәнајесиндә вә с. саһәләрдә газлары ајырмаг, онлары дәгиг тәмизләмәк, газ вә мајеләри хроматографик үсулларла анализ етмәк, сујун чодлуғуну азалтмаг (пермутитлә) вә с. үчүн ишләдилир.

АЛФА-ЗӘРРӘЧИК — бах *Алфа-парчаланма.*

АЛФАМЕТР — дахилијанма мүһәррикинин силиндринә верилән јаначаг гарышығындакы һава артыглығы әмсалыны (α) тә'јин етмәк үчүн чиһаз.

АЛФА-ПАРЧАЛАНМА (α-парчаланма) — елементләрин атом нүвәләринин радиоактив парчаланмасы просесиндә α-зәррәчикләрин бурахылмасы. α-зәррәчик—ики протон вә ики нејтрондан ибарәт олан һелиум нүвәсидир. α-зәррәчикләр дәстәсинә алфа-шүалар дејилир. α-шүалар бөјүк ионлашдырма вә кичик нүфузетмә габилијјәтинә маликдир. А.-п. нәтичәсиндә нүвә, јүкү ики ваһид, күтләси исә дөрд ваһид кичик олан башга нүвәјә чеврилир. А.-п.-нын баш вермәси *тунел еффекти*чә әсасән изаһ олунур. Тәбии А.-п.-ја јүк әдәди $Z>82$ олан ағыр нүвәләрин әксәријјәти вә $Z<82$ областында олан нејтрона дефисит (*A* күтлә әдәди 140÷160 олан) нүвәләр уғрајыр. А.-п.-ны сүн'и јолла да јаратмаг олар. Елементин бурахдығы α-зәррәчикләрин енержи спектри бир хәтдән ибарәтдир. Бу хәтт исә инчә гурулуша маликдир. А.-п., нүвәнин *T* јарымпарчаланма дөврү илә характеризә олунур вә онун еһтималы α-зәррәчијин *E* енержисиндән кәскин асылыдыр. Бу ики кәмијјәт арасындакы әлагә *Һејкер—Неттол гануну* илә верилир: $\ln T=\frac{a}{\sqrt{E}}+b$; (*a* вә *b*—сабитләрдир). *T*-ни билмәклә ағыр нүвәләрин еффектив радиусуну тә'јин етмәк олур.

Әд.: Перлман И. и Расмуссен Дж., Альфа-радиоактивность, М., 1959; Шпольский Э. В., Атомная физика, т. 1, 6 изд. М., 1974.

АЛФА-СПЕКТРОМЕТР — радиоактив нүвәләрин бурахдығы α-зәррәчикләрин енержисини өлчән чиһаз. α-спектрләрин инчә гурулушуну тәдгиг етмәк вә α-зәррәчикләрин енержисинә көрә нүвәләри ашкар етмәк үчүн тәтбиг олунур. Мүасир А.-с.-ин иши α-зәррәчикләрин ионлашдырычы хассәсинә (ионлашма А.-с.), ја да онларын магнит саһәси илә гаршылыглы тә'сиринә (магнит А.-с.) әсасланыр. Ајырдетмә габилијјәти зәиф вә ишыг гүввәси (чисми бучаг) чох бөјүк олан ионлашма А.-с.-ләри узун мүддәт јашајан (јарымпарчаланма дөврү 10^6 илдән бөјүк) вә јени јаранан нүвәләри тәдгиг етмәјә имкан верир. Магнит А.-с.-ләри исә чох јүксәк ајырдетмә габилијјәтинә вә кичик ишыг гүввәсинә (4π-нин 10^{-4} һиссәләринә) маликдир. Онлардан јарымпарчаланма дөврү 10^6 илдән кичик олан нүвәләри тәдгиг етмәк үчүн истифадә олунур.

Ионлашма А.-с.-и тәмиз газла (адәтән аргонла) долдурулмуш камерадан ибарәтдир. Камеранын дахилиндә күчлү електрик саһәси јарадылыр. Камерадан кечән α-зәррәчикләр газын атомлары илә тоггушараг онлардан електронлар гопарыр вә газы ионлашдырыр. Әмәлә кәлән мүсбәт ионлар мәнфи јүкләнмиш електрод тәрәфиндән тутулур, електронлар исә гысамүддәтли чәрәјан импулсу јарадыр. Чәрәјан импулсунун гијмәти α-зәррәчикләрин енержиси илә мүтәнасиб олур вә ону тә'јин етмәјә имкан верир. Магнит А.-с.-дә бирчинс енинә магнит саһәсиндән истифадә олунур. Белә саһәдә јүклү зәррәчикләр чеврә бојунча һәрәкәт едир. Чеврәнин r радиусу, зәррәчијин P импулсу вә саһәнин B индуксијасы арасында асылылыг $\frac{cP}{q}=Br$ дүстуру илә верилир (q—алфа-зәррәчијин јүкү, c—ишыг сүр'әтидир). r-ин зәррәчијин импулсундан асылылығы α-зәррәчикләри енержиләринә көрә фәргләндирмәјә имкан верир. Мәнбәдән чыхан мүхтәлиф енержили α-зәррәчикләр дәстәси магнит саһәсиндән кечәндән сонра фотолөвһәдә мүхтәлиф нөгтәләрә јығылыр. Фотолөвһәдә зәррәчикләрин бурахдығы изләр микроскопда сајылыр, онларын узунлуғу өлчүлүр вә истигамәти тә'јин олунур. Бу мә'луматларын көмәји илә α-зәррәчикләрин енержиси вә бу енержијә малик зәррәчикләрин сајы (N) мүәјјән едилир, N-ин енержидән асылылығы әјриси, јә'ни спектри алыныр.

Әд.: Тишкин П. А., Экспериментальные методы ядерной физики, М., 1970; Альфа-бета и гамма-спектроскопия, пер. с англ. (ред. В. Зигбан), М., 1969.

АЛФА-ТЕРАПИ́ЈА — организмә, әсасән, алфа-шүалар илә мүхтәлиф мүаличә-тә'сир үсуллары. А.-т. үчүн гысаөмүрлү вә ја организмдән тез кәнар олунан α-, β- вә γ шүалары бурахан изотоплар (радон, торон мәһсуллары вә с.) тәтбиг едилир; лакин α-терапевтик проседуралары заманы организм әсасән (90%-ә јахын), α-зәррәчикләри удур. α-терапевтик проседуралар мәркәзи вә вeкетатив синир системинин, ендокрин вәзиләрин, үрәкдамар системинин функсионал вәзијјәтинә мүсбәт тә'сир едир вә с. Периферик синир системи, неврастенија хәстәликләриндә вә с. ишләдилир. Јаман шишләр, вәрәм, бә'зи ган хәстәликләри, һамиләлик вә с. заманы А.-т.-дан истифадә етмәк олмаз. Пјатигорск, Схалтубо, Белокуриха, Брамбах (АДР) вә с. курортларда А.-т. тәтбиг едилир.

А́ЛФА-ШҮАЛАР —бах *Алфа-парчаланма.*

АЛФВЕ́Н (Alfvén) Һаннес (д. 30. 5. 1908)—Исвеч физики, Стокһолм Крал ЕА үзвү. ССРИ ЕА әчнәби үзвү (1958). Нобел мүкафаты лауреаты (1970). Стокһолм Али Техники Мәктәбинин проф. (1940). Әсас әсәрләри космик шүалар, електродинамика вә електрон сүр'әтләндиричиләринә аиддир. А. јени елм саһәси (космик електродинамика) јаратмышдыр. Алфвен далғалары адланан магнит-динамик далғалары кәшф етмишдир.

Әсәри: Космическая электродинамика, М., 1952.

АЛФЈЕ́РИ (Alfieri) Витторио (16.1. 1749, Асти—8. 10. 1803, Флоренсија)—италјан шаири, граф. Италијада классисизм фачиәсинин јарадычысы. «Виркинија», «Пассинин гәсди», «I Брут», «II Брут» вә с. фачиәләриндә расионализм вә маарифчилик, истибдад әлејһинә мүбаризә вә вәтәнпәрвәрлик идејалары тәблиғ едилир. Мәнзум комедијалары, һабелә сонет, ода («Азад Америка», «Бастилијанын алынмасы» ингилаби одалары вә с.), памфлет, епиграмлары, публисист вә нәзәри әсәрләри дә вар.

Әд.: Реизов Б. Г., Итальянская литература XVIII в., Л., 1966.

АЛФРЕ́Д, Бөјүк Алфред (Alfred the Great; тәгр. 849—тәгр. 900)—Уессекс кралы (871 илдән). Инкилис краллыгларыны Уессекс әтрафында бирләшдирән А. Инкилтәрәнин ч.-г.-ини данимаркалылардан азад етмиш, онун дөврүндә өлкәдә илк үмуми ганунлар күллијјаты һазырланмыш, әдәбијјат вә мәдәнијјәт инкишаф етмишди.

АЛХАНГАЛА—Чеч.-Инг. МССР-ин Алханґала к. јахынлығында орта әср шәһәринин харабалығы. И. Бобрински (1888), А. П. Круглов (1936), Т. И. Минајева (1945) вә б. тәдгиг етмишләр. Шәһәр хәндәк вә сәдләрлә мөһкәмләндирилмишди; гала бүрчләринин бир һиссәси индијәдәк галыр. Ән гәдим тапынтылар скиф (е. ә. 7—4 әсрләр) вә сармат (1—4 әсрләр) дөврләринә аиддир. 6—13 әсрләрдә шәһәрдә *аланлар* јашамышлар. Газынтылар нәтичәсиндә дини вә тәсәррүфат тикинтиләринин галыглары, мүхтәлиф кил габлар, тунч бәзәк шејләри, сүмүк охлар, мунчуглар вә с. тапылмышдыр. Шәһәрин монгол һүчумлары заманы дағыдылдығы еһтимал едилир.

АЛХАНЛЫ—Азәрб. ССР Фүзули р-нунда кәнд А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* ш.-дә, Фүзули—Жданов шоссе јолу кәнарында, Көндәләнчајын сол саһилиндә, Мил дүзүндәдир. Әһ. 1938 (1976); үзүмчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта, сәккизиллик вә 2 ибтидаи мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, ушаг бағчасы, хәстәхана вар.

АЛХАСЛЫ—Азәрб. ССР Лачын р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 40 *км* шм.-г.-дә, Һочазсу чајынын сағ саһилиндә, Һочаз д.-нын шм.-ш. јамачындадыр. Әһ. 1039 (1976); һејвандарлыг, тахылчылыг, бағчылыг вә арычылыгла мәшғулдур. Електрик дәјирманы, орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, киногурғу, китабхана, хәстәхана, бајтарлыг мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, телефон ст. вар.

АЛХЕСИ́РАС (Algeciras)—Испанијанын ч.-унда, Кадис әјаләтиндә (Әндәлис вил.) шәһәр. Чәбәлүттариг боғазынын Алхесирас бухтасында порт. Әһ. 81,7 мин (1970). Нефт е'мал едилир. Балнеоложи вә иглим курортудур. А. р-нунда балыг овланыр. 713 илдә салынмышдыр.

АЛХЕСИ́РАС КОНФРАНСЫ (1906)—Алманијанын тәшәббүсү илә јанварын 15-дән апрелин 7-дәк Алхесирасда (Испанија) кечирилмишдир. А. к.-нын чағырылмасына сәбәб Мәракешдә Франса—Алманија рәгабәти нәтичәсиндә јаранмыш кәскин бејнәлхалг мүнагишә иди. А. к. Мәракеш султанлығынын формал мүстәгиллијини тәсдиг етди вә Алманијанын дипломатик мәғлубијјәти илә гуртарды. Мәракешин ишғалыны баша чатдырмаг үчүн Франса вә Испанијаја имкан јаранды.

АЛЧА (Prunus divaricata)—*кулчичәклиләр* фәсиләсиндән чәјирдәкли мејвә ағачы. Һүнд. 3—10 *м*-ә чатыр. Јабаны һалда битән кол формасы да олур. Көкү нисбәтән дәринә кедир. Чичәкләри ағдыр. Гафгаз, Крым, Молдавија, Орта Асија, Иран, Балкан ј-а вә Кичик Асијада һәм јабаны һалда битир, һәм дә јетишдирилир. Мејвәләри ағ, јашыл, сары, гырмызы, бәнөвшәји вә гарамтыл рәнкдә олур; јејилир, гурудулур, мүрәббә, чем, туршу вә с. һазырламаг үчүн истифадә едилир. Јетишдирилән сортлары гураглыға, хәстәликләрә давамлы вә чох мәһсулдардыр. Һәр ағачындан 300 *кг*-адәк мәһсул јығылыр. Азәрб.-да јаз мәләси, јај мәләси, киласы алча, шабраны, *әрәши*, *пајыз мәләси* (пејвәнд алча), Көјчә солтаны сортлары чох әкилир. Кавалы, әрик вә шафталы үчүн чалагалтыдыр. Гара вә ґонур гызылбөчәк, алма јастычасы, кисәли көбәләк хәстәлији А.-ја зәрәр верә билир.

АЛЧАГ ТЕМПЕРАТУРЛАР—мүтләг сыфра (0°К) јахын температур областы. Лакин А. т. дедикдә, үмумијјәтлә, маддәнин характеристик темп-рдан (бах *Дебај гануну*), практикада исә маје һаванын гајнама темп-рундан (тәгр. 80°К) ашағы темп-рлар нәзәрдә тутулур. А. т. адәтән маје газлары атм. тәзјигиндә бухарландырмагла алыныр. Мәс., маје вә бәрк оксикени хүсуси габларда бухарландырмагла 45°К-ә, маје вә бәрк һидрокени бухарландырмагла 10°К-ә, маје һелиуму бухарландырмагла 1°К-ә вә He^3 изотопуну бухарландырмагла 0,3°К-ә јахын А. т. алмаг олур. Ахырынчыдан ашағы темп-рлар ифрат А. т. адланыр. Ифрат А. т.-ы алмаг үчүн 1°К темп-рда магнит саһәсиндә (10—20 килоерстед) магнитләшдирилмиш парамагнит дузлар адиабатик олараг магнитсизләшдирилир (јахуд параелектрик маддәләр адиабатик сурәтдә електриксизләшдирилир). А. т.-ы өлчмәк үчүн 1°К-ә гәдәр газ термометриндән, 1°К-дән ашағы темп-рлары өлчмәк үчүн исә (бу темп-рда газ һалы олмадығындан) парамагнит дузларын (јахуд параелектрик маддәләрин) магнит нүфузлуғунун (јахуд електрик нүфузлуғунун) темп-р асылылығы ганунундан истифадә едилир.

А. т. физикасыны маддәнин конденсләшмиш һалынын физикасы адландырмаг олар. А. т.-да маддәнин хассәләриндә јалныз *квант механикасынын* көмәји илә изаһ олуна билән кејфијјәтчә јени ганунаујғунлуглар мејдана чыхыр. Мәс., А. т.-да истилик тутумунун темп-рдан асылылығынын өјрәнилмәси, гәфәсин мүхтәлиф рәгс будагларынын истилик тутумуна вердији әлавәләри вә бә'зи маддәләрдә, мәс., парамагнит дузларда аномал истилик тутумунун (магнит дискрет сәвијјәсинин һесабына) олмасыны ашкара чыхарыр. А. т.-да металларда електронун енержи спектри күчлү магнит саһәсиндә дискрет сәвијјәләрә (Ландау сәвијјәләринә) парчаланыр. Нәтичәдә маддәләрин статик вә кинематик хассәләри оссилјасијаја уғрајыр. Маддәләрин ферромагнит, антиферромагнит вә бир сыра јени магнит һалларынын кәшфиндә А. т. мүһүм рол ојнамышдыр. А. т. металларын електрик кечиричилијинин *магнит саһәси* истигамәтиндән асылылығыны өјрәнмәјә, онларын Ферми сәтһләринин тәһлилинә имкан верди. А. т.-да маддәләр *ифрат кечиричилик* вә *ифрат ахычылыг* хассәсинә малик олур. Ифрат кечиричи һала кечән маддәнин електрик мүгавимәти сычрајышла сыфра дүшүр. Ади атм. тәзјигиндә маје һелиумун темп-ру 4,2°К-дир. Һәмин тәзјигдә темп-ру ашағы салдыгда маје һелиум һеч вахт бәрк һала кечмир. Бу јеканә квант мајеси ифрат ахычылыг хассәсинә—капилљар борудан сүртүнмәсиз ахма хассәсинә маликдир. А.т.-да радиоактив нүвәләри (онларын магнит моментләрини) мүәјјән истигамәтә јөнәлтмәк олур. Белә нүвәләрлә апарылан тәчрүбәләр васитәсилә елементар зәррәчикләр физикасында чүтлүк ганунунун сахланылмамасы исбат олунмушдур. Парамагнит резонансда мүхтәлиф релаксасија һадисәләринин мүшаһидә олунма мүддәти А.т.-да даһа бөјүк олур. Бәрк чисимләр физикасында бөјүк әһәмијјәти олан Мөссбауер еффекти дә илк дәфә А.т.-да мүшаһидә едилмишдир. А.т. тәкчә елмдә јох, техниканын мүхтәлиф саһәләриндә дә мүһүм рол ојнајыр. Һазырда изотопларын ајрылмасында, оксикенин алынмасында вә с.-дә А.т.-дан истифадә едилир. ССРИ ЕА физика ин-тларынын чохунда, хүсусән Физика Проблемләри Ин-тунда һәмчинин АБШ, Инкилтәрә вә с. өлкәләрдә А.т. саһәсиндә кениш тәдгигат апарылыр. Азәрб. ССР ЕА Физика Ин-тунун криокен корпусунда бәрк чисимләр физикасы саһәсиндә көрүлән ишләрдә дә А.т. мүһүм рол ојнајыр. Мәс., 2°К темп-ру әтрафында јарымкечиричиләрин термомагнит хассәләри вә бә'зи ферромагнит металларын истидән кенишләнмәсиндәки хүсусијјәтләр тәдгиг олунмушдур.

Әд.: Физика низких температур, М., 1960; Мендельсон К., Физика низких температур, М., 1963; јенә онун, На пути к абсолютному нулю, пер. с англ., М., 1971.

АЛЧАГБОЈЛУ (карлик) **МЕЈВӘ АҒАЧЛАРЫ**—карлик чалагалтылара чалаг вурмаг јолу илә јетишдирилмиш алчагкөвдәли (2,5—3 *м*) ағачлар. А.м.а. јетишдирмәк үчүн алма сортлары дүсенә вә чәннәталмасына, армуд сортлары һејваја чаланыр. А.м.а. али мејвә ағачларындан тез (әкилдикдән 3—5 ил сонра) мәһсул вермәјә башлајыр. 1 һектар бағ саһәсиндә 500—600, палмет формасында исә бә'зән 1500-дәк ағач әкмәк олур. Буна көрә, А.м.а.-ндан салынан бағ ади мејвә бағларындан 2—3 дәфә чох мәһсул верир; мејвәләр даһа ири вә дадлы олур, нисбәтән тез јетишир. А.м.а.-нын өмрү тәгрибән 20—30 илдир. Габагчыл тәсәррүфатларда тәзә салынан мејвә бағларынын чәркәләри арасында А.м.а. әкилир вә хејли тез мәһсул көтүрүлүр. Азәрб. ССР-дә А.м.а Губа—Хачмаз вә Шәки—Загатала зоналарында бечәрилир.

АМАГАСА́КИ—Јапонијада, Һонсү а.-нын ч.-унда, Хиого префектурасында шәһәр. Осака көрфәзиндә порт. Осака—Кобе р-нунда мүһүм сәнаје мәркәзи. Әһ. 539 мин (1972). Металлуркија, машынгајырма, тохучулуг, кимја, семент, шүшә сәнајеси вә ИЕС вар.

АМА́ДУ (Amado) Жоржи (д. 10.8.1912, Илјеус ш.)—Бразилија јазычысы, ичтимаи вә сијаси хадим. Бразилија академијасынын үзвү (1961 илдән). «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1951). Бразилија Коммунист Партијасынын үзвү. 30-чу илләрдә коммунист партијасынын рәһбәрлик етдији Милли азадлыг алјансынын мүбаризәсиндә иштирак етмишдир. 1945 илдә коммунист партијасындан Милли конгресә депутат сечилмишдир. «Какао» (1933), «Тәр» (1934), «Жубиаба» (1935), «Үчсуз-бучагсыз торпаглар» (1943), «Гырмызы чүчәрти» (1946), «Габриела, михәк вә дарчын» (1958), «Кечә чобанлары» (1964), «Флор вә онун ики әри» (1966), «Вурушмагдан јорулмуш Тереза Батиста» (1972) вә с. романларында Бразилија халгынын һәјатындан, милли вә ичтимаи азадлыг уғрунда мүбаризәсиндән бәһс едилир. «Гырмызы чүчәрти» романы А.-нун сосиалист реализми методуна јијәләндијини көстәрир. «Сүлһ дүнјасы» (1950) очеркләр китабы ССРИ-јә һәср олунмушдур. 1941—42, 1948—52 илләрдә мүһачирәтдә јашамыш, сүлһ һәрәкатында иштирак етмишдир. «Су Кинкасын гејри-ади өлүмү» сатирик повести, «Совет Иттифагы һаггында нәғмә» поемасы, бир сыра ше'ри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. А. Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын үзвүдүр. Дәфәләрлә ССРИ-јә кәлмишдир.

Әсәрләри: Су Кинкасын гејри-ади өлүмү, Б., 1964; Пастыри ночи, М., 1966; Жубиаба. Мертвое море, М., 1973.

Әд.: Тертерян Н. И., Бразильский роман XX в., М., 1965; Жоржи Амаду. Библиогр. указатель, М., 1965.

АМАЗО́Н (Amazonas)—Чәнуби Америкада чај. Һөвзәсинин саһәсинә вә сујунун чохлуғуна көрә дүнјада биринчи, уз.-на көрә икинчи (Нилдән сонра) јери тутур. Уз. (Маранјон чајы илә бирликдә) 6,4 мин *км*, һөвзәсинин саһ. 7180 мин *км*². Перуда Анд д-рындан (Раура д., 4840 *м*) башланыр вә бу һиссәдә Маранјон, Укајали чајы илә бирләшдикдән сонра А. адланыр. Рүтубәтли екваториал мешәләрлә өртүлү вә чох јери батаглыг олан кениш овалыгдан ахыб, Атлантик океанына төкүлүр. Ашағы ахынында ени 26 *км*-әдәк, мәнсәбиндә 80—150 *км*-дир. Орта ахынында дәринлији 70 *м*-ә, мәнсәбиндә 45 *м*-ә чатыр. А.-ун 500-ә јахын голу вар. Бунларын 20-синин уз. 1500—3500 *км*-ә чатыр. Бөјүк голлары: Укајали, Журуа, Мадејра, Тапажос, Шингу, Иса, Јапура, Риу-Негру вә с. Шм.-дакы голларында апрелдән октјабра гәдәр, ч.-дакы голларында исә октјабрдан марта гәдәр дашгын олур. А.-ун сәвијјәси мај-ијунда галхыр (10 — 15 *м*), август-сентјабрда дүшүр. Сәвијјәнин галхмасы 7 ај, дүшмәси 4 ај давам едир. Ашағы ахынында су сәрфи 120 мин $м^3/сан$, иллик ахым һәчми 3800 $км^3$-дир. Сәвијјә алчаг оланда су сәрфи хејли азалыр (60—65 мин $м^3/сан$). Габарма илә әлагәдар олараг мәнсәбдән башлајараг чај јатағы бојунча (1 400 *км*) сәвијјә галхыр. Мәнсәб һиссәдә габарма 4—5 *м* һүнд.-дә далғаларла мүшајиәт олунур. А. адынын да бунунла әлагәдар олдуғу (јерли һинди гәбиләләриндән бири олан Тепигуарани дилиндә «амазуну»—бөјүк далға демәкдир) күман едилир. А. 4300 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. Океан кәмиләри Манаус (мәнсәбдән 1690 *км*), дәниз кәмиләри исә Икитос (мәнсәбдән 3680 *км*) ш.-ләринә гәдәр кедир. А.-да 2000-ә гәдәр балыг нөвү (Јер күрәсиндәки ширин су балыгларынын 1/3-и), ширин су делфини, ламантин, судонузу, тимсаһ вә с. вар. А.-ун мәнсәбини 1500 илдә испанијалы Висенте Пинсон кәшф етмишдир. Портлары: Икитос (Перу), Манаус, Обидус, Сантарен вә Белен (Бразилија).

АМАЗО́Н ОВАЛЫҒЫ, Амазонија—Чәнуби Америкада Амазон чајы һөвзәсиндә аллүвиал овалыг (Јер күрәсиндә ән бөјүк). Саһ. 5 млн. $км^2$-дән артыгдыр. Гәрби Амазонијанын (ени 1600 *км*) иглими екваториалдыр. Мешәләриндә гијмәтли ағачлар битир: сүд ағачы, гырмызы ағач, *һевеја* вә с. Һејванлар аләми зәнкиндир. Шәрги Амазонијанын (ени 350 *км*) иглими субекваториалдыр. Сејрәк мешәләри вә саванналары вар. Әһалиси һиндиләр вә метисләрдир. А.о.-нда какао, түтүн, гәһвә, банан, шәкәр гамышы вә с. бечәрилир; нефт, гызыл, алмаз, һематит, манган филизи чыхарылыр.

АМАЗО́НАС (Amazonas)—Бразилијанын шм.-г.-индә штат. Саһ. 1,6 млн. *км*². Әһ. тәгр. 955,2 мин (1970). Инз.м. вә мүһүм порту Манаусдур. Әразисинин әсас һиссәсини Амазон чајы һөвзәсиндәки тропик мешәләр тутур. Һевеја ширәси, Бразилија гозу топланыр; гијмәтли одунчаг тәдарүк едилир. Әкинчилик зәиф инкишаф етмишдир. Чут плантасијалары вар. Нефт чыхарылыр вә е'мал олунур. Ағач е'малы вә јејинти мүәссисәләри вар. А.-ын харичи тичарәт әлагәси, әсасән, Амазон һөвзәси чајлары васитәсиләдир.

АМАЗОНЛАР (amazónes) амазон гадынлар—гәдим јунан мифолокијасына көрә, Кичик Асијада вә Меотида (Азов дәнизи) саһилиндә јашамыш чәнкавәр гадынлар. А. барәдә рәвајәтләр мадәршаһлыг дөврүнү хатырладыр. Гафгаз А.-ы һаггында әфсанәләр мә'лумдур. Онларын ромалылара гаршы мүбаризәдә Гафгаз албанларына көмәк етмәси һаггында рәвајәтләр дә вар.

АМАЛГА́МА (фр. amalgame)—компонентләриндән бири чивә олан әринти. Чивәнин метала диффузијасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Гум вә ја хырдаланмыш филизин тәркибиндәки гијмәтли металлары (гызыл, күмүш вә платин) чивә илә ислатмагла ајырмаг үсулу амалгамасија адланыр. Металлар чивә илә А. әмәлә кәтирир, исланмајан бош сүхур вә гумдан тәмизләнир. Бу үсул филизи хырдаламагла ејни вахтда апарылдыгда дахили амалгамасија, сафлашдырычы шлүзләрдә апарылдыгда исә харичи амалгамасија адланыр. Хырдаланмыш филизлә су гарышығы шлүз боју һәрәкәт етдикдә металлар мис тәбәгә үзәринә чәкилмиш чивә васитәсилә ајрылыр. Бу үсул һәлә е.ә. мә'лум иди. Мүасир металлуркијада амалгамасија филиз вә консентратлан нәчиб металлар алмаг (бах *Сианлама*), јүнкүл метал туллантыларынын е'малы, електролитик үсулла надир елементләрин алынмасы вә с.

үчүн тәтбиг едилир. Ҹивә вә башга металын нисбәтиндән асылы олараг, А. маје (отаг темп-рунда), јарыммаје вә ја бәрк һалда ола биләр. А.-дан метал мә'мулатлары гызылламада, күзкү истеһсалында, диш мүалиҹәсиндә, һәмчинин редуксијаедиҹи кими истифадә олунур.

АМА́ЛДИ (Amaldi) Едоардо (д. 5.9.1908, Карпането, Пјаченса)—италјан физики. Ромадакы деи Линчеи Милли Академијасынын үзвү (1948), Италијанын Милли Нүвә Тәдгигатлары Комитәсинин президенти, Бејнәлхалг Нәзәри вә Тәтбиги Физика Бирлијинин витсе-президенти, ССРИ ЕА әҹнәби үзвү (1958), Милли Нүвә Физикасы Ин-тунун директору (1948). Әсас әсәрләри атом спектроскопијасы, космик шүалар, елементар зәррәҹикләр вә нүвә физикасына аиддир

Әсәри: Production and slowing down of neutrons. В кн.: Handbuch der Physik, hrsg. von S.Flugge, Bd 38, Tl 2, B-[u. a.], 1959.

АМАНГУТА́Н—Өзб. ССР-ин Сәмәргәнд вил.-ндә Палеолит дөврүнә аид мағара. А.-да Мустје мәдәнијјәтинә аид дүшәркә ашкар едилмишдир. Дүшәркәдә оҹаг изләри мүәјјән олунмуш, һејван (әсасән, вәһши гоч) сүмүкләри, даш әмәк аләтләри вә с. тапылмышдыр.

АМАНЖО́ЛОВ Гасым (1911, Гараганда вил.-нин Гаргарал р-ну—17.1.1955, Алма-Ата)—газах совет шаири. 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. «Өмүр сирри» (1938), «Фыртына» (1948), «Ше'рләр» (1949), «Нурлу дүнја» (1950) китабларынын мүәллифидир. «Сирли гыз» (1939), «Бизим дастан» (1947) вә с. поемалары вар. Әсәрләри Газахыстанда сосиализм гуруҹулуғуна, совет халгынын Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндәки гәһрәманлығына вә сүлһ уғрунда мүбаризәјә һәср олунмушдур. А. газах поезијасында онһеҹалы ше'р формасынын јарадыҹысыдыр.

Әсәри: Избранное, Алма-Ата, 1971.

АМАНКӘНД — Азәрб. ССР Пушкин р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* ҹ.-ш.-дә, Бакы—Астара шосе јолундан 3 *км* аралы, Муған дүзүндәдир. Әһ. 1702 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, хәстәхана, автомат телефон ст., Тунҹ дөврүнә аид курган («Ҹејрантәпә») вар.

АМАНКӘЛДИ́ ИМА́НОВ (3.3.1873, Тургај гәзасы — 18.5.1919) — Газахыстанда милли азадлыг үсјанынын (1916) башчыларындан бири, 1917—19 илләрдә Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбариз. 1918 илдән Сов.ИКП үзвү. 1905—07 илләрдә кәндлиләрин бајлара гаршы силаһлы мүбаризәсиндә иштирак етмишдир. 1916 илдә Тургај вә с. гәзаларда чаризм әлејһинә үсјанын рәһбәри олмушдур (бах *Орта Асија үсјаны*). Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына кими ҹәза дәстәләринә гаршы мүбаризә апармыш, ингилабын илк күнләриндән кечмиш үсјанчылардан гырмызы партизан дәстәләри тәшкил етмиш, Газахыстанда илк милли Гызыл Орду һиссәләрини јаратмышдыр. Тургајда антисовет гијамы заманы өлдүрүлмүшдүр.

Әд.: Нурканов А., Народный батыр, М., 1962; Козыбаев М. К., Пакиурный П. М., Амангельды Иманов. Статьи, документы, материалы, Алма-Ата, 1974.

АМА́НОВ Базар (д 5.5.1908, Ашгабад вил.-нин Тәҹән ш.) — түркмән совет актјору, драматург. ССРИ халг артисти (1965). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. 1929 илдә Ашгабад театр студијасыны битирмишдир. Һәмин илдән Молланепес ад. Түр. Дөвләт Академик Драм Театрынын актјорудур. Мүхтәлиф характерли ролларын ифачысы олан А.-ун јарадыҹылығына јүксәк нитг мәдәнијјәти, зәнкин интонасија вә с. хасдыр. Әсас ролллары: Шахыр («Ҹаһан», Г. Сејитлијев), Непес («Чобан оғлу», Г. Сејитлијев вә Һ. Мухтаров), Јаго («Отелло», В. Шекспир), Швандја («Љубов Јаровaја», К. Тренјов), Јаков Бардин («Дүшмәнләр», М. Горки) вә с. «Кејмиркөр» (1940, Г. Буруновла бирликдә), «Кәминә» (1942), «Солтан Сәнҹәр» (1946), «Ајазхан» (1961), «Молланепес» (1963), «Хәзинәләр адасы» (1967) пјесләринин мүәллифидир. Кинофилмләрә дә чәкилмишдир. 2 дәфә Ленин ордени, «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

АМАПА́ (Amapá)—Бразилијанын шм.-ында инз. әрази. Саһ. 140,3 мин *км*^{2}. Әһ. тәгр. 114,6 мин (1970). Инз. м. Макапа ш.-дир. Әразиси рүтубәтли тропик мешәләрлә өртүлү овалыгдыр. Мешә сәрвәтләриндән (бәрк одунҹаг, каучук, Бразилија гозу, дәрман биткиләри, вәһши һејван дәриси) кениш истифадә едилир. Өлкәнин ән зәнкин манган филизи јатағы А.-дадыр.

АМАРА́НТ АҒАҸЫ—сезалпинијакимиләр фәсиләсиндән копаифера (Copaifera bracteata) ағаҹынын (вәтәни Ҹәнуби Американын шм. һиссәсидир) одунҹағы. Бәрк вә ағырдыр. А. әввәлҹә тутгун гырмызы олур, лакин һаванын вә ишығын тә'сириндән гырмызымтыл-бәнөвшәји рәнк алыр. Мебел һазырламаг вә бәзәк вурмаг (инкрустасија) үчүн истифадә едилир.

АМАРАС—Гафгаз Албанијасында јепископлуг мәркәзи вә шәһәр. Харабалығы Азәрб. ССР Мартуни р-ну әразисиндә, ејниадлы чајын сағ саһилиндәдир. Еркән орта әср ермәни мәнбәләриндә А.-ын ады 4 әср һадисәләри илә әлагәдар чәкилир. Археоложи газынтылар А.-да һәлә антик дөврдән јашајыш олдуғуну көстәрир. А.-да антик дөврә аид јарымгазма евләр, күп гәбирләр гәбиристаны да ашкар едилмишдир. 4 әсрдә А.-да мә'бәд тикилмиш вә бурада албан јепископларындан Григорис дәфн едилмиш, сонра бу әрази зијарәткаһа чеврилмишди. 9 әсрдә А.-да бөјүк монастыр комплекси инша едилмиш, монгол һүҹумлары (13 әср) заманы дағылмышдыр. 1858 илдә монастыр комплекси бәрпа едилмишдир. А.-да дашишләмә, дулусчулуг, шүшә истеһсалы вә с. инкишаф етмишди.

Әд.: Көјүшов Р. Б., Амарас-Ағоғлан, Б., 1975; История агван Моисея Каганкатваци, пер. с арм., СПБ., 1861; Буниятов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965.

АМАРИ́ЛЛО, Амарилјо (Amarillo) —АБШ-ын ҹ.-унда, Техас штатында шәһәр. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Әһ. 128 мин (1974). Нефт-газ вә к.т. рајонунун мәркәзидир. Нефт е'малы вә нефт-кимја, јејинти, атом сәнајеси мүәссисәләри вә с. вар. Тәбии газдан һелиум алыныр.

АМА́РНА, Тәлл әл-Амарна (Амарна тәпәси)—Нил саһилиндә, Гаһирәдән 287 *км* ҹ.-да јашајыш јери. IV *Аменһотепин* (Ехнатон) һакимијјәти заманы [е.ә. 1419—тәгр. 1400] Гәдим Мисирин пајтахты олмуш Ахетатонун харабалығы А. јахынлығындадыр. 1891 илдән фасиләләрлә тәдгиг едилир. Археоложи газынтылар заманы Гәдим Мисир тарихинә вә мәдәнијјәтинә аид зәнкин материал тапылмышдыр. Фирон сарајлары, күнәш аллаһы Атонун шәрәфинә тикилмиш мә'бәд, маликанәләр, дәфтәрхана, сәнәткар, таҹир, балыгчы вә каһин мәһәлләләринин галыглары, әсасән, аккад дилиндә јазы олан кил лөвһәҹикләр [Мисир фир'онларынын Бабил падшаһлары вә башга Асија һөкмдарлары илә јазышмалары (бах *Тәлл әл-Амарна архиви*)], һејкәлтәрашларын рәиси Тутмосун е'малатханасындан IV Аменһотеп вә онун арвады Нефертитинин мәшһур һејкәлләри вә с. ашкар едилмишдир. Шәһәр 15 ил мөвҹуд олмуш IV Аменһотепин өлүмүндән сонра тәрк едилмишдир.

АМА́СИЈА — Ерм. ССР-ин Амасија р-нунда шәһәр типли гәсәбә. Амасија р-нунун мәркәзи. Р-нун ш.-индә, шосе јолу үстүндә, Ленинакан д.ј. ст.-ндан 28 *км* шм.-дадыр. Әһ. 2786 (1970); һејвандарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдур. Пендир з-ду, орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, кинотеатр, китабхана вә хәстәхана вар.

АМА́СЈА МУГАВИЛӘСИ (1555)—Сәфәви дөвләти илә Османлы империјасы арасында сүлһ мүгавиләси. Мајын 29-да Амасја ш.-ндә бағланмышды. А.м.-нә әсасән әрәб Ирагы Түркијәнин тәркибинә кечди. Күрҹүстан вә Ермәнистан бөлүшдүрүлдү. Гәрби Күрҹүстан (Имеретија, Гурија, Мегрелија вә с.) вә Ермәнистанын г. һиссәси Түркијәјә верилди; Шәрги Күрҹүстан вә Ермәнистанын ш. һиссәси Сәфәвиләрин һакимијјәтиндә галды. Гарс р-ну ики дөвләт арасында битәрәф зона олду. А.м. Загафгазијанын ишғалы үстүндә Сәфәви дөвләти вә Османлы Түркијәси арасындакы мүһарибәјә гыса фасилә (1578 илә гәдәр) верди.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Петрушевский И. П., Азербайджан в XV—XVI вв. Сб., статей по истории Азербайджана, в. 1, Б., 1949.

АМАТИЛӘР (Amati)—каманлы мусиги аләтләри һазырлајан италјан усталары аиләси. Классик скрипка формасынын илк јарадыҹыларындан бири Андреа Амати (д. тәгр. 1535—ө. тәгр. 1611) олмушдур; Андреа Антонио Амати (1555—1640) вә Ҹироламо (Иероним) Амати (1561—2.11.1630) онун оғулларыдыр. Ҹироламонун оғлу Николо (3.12.1596 — 12.4.1684) А. аиләсинин ән көркәмли нүмајәндәсидир. Николо Амати дүнјанын мәшһур скрипка, алто вә виолончел усталары А. Гварнери вә А. *Страдиваринин* мүәллими олмушдур. А.-ин скрипкасы јығҹам өлчүлү олуб, формасына вә сәсинин инҹәлијинә көрә мүтәхәссисләр тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилир.

АМБАРСУМЈА́Н, Һамбарсумјан Виктор Һамазаспович (д 18.9.1908, Тифлис) — совет астрофизики.

ССРИ-дә нәзәри астрофизика мәктәбинин баниси. ССРИ ЕА акад. (1953; м. үзвү 1939). Ерм. ССР ЕА акад. (1943) вә президенти (1947 илдән). Азәрб. ССР ЕА фәхри акад. (1972). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1968). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1950). М. В. Ломоносов ад. Гызыл медал алмышдыр (1971). 1940 илдән Сов. ИКП үзвү. Јереван ун-тинин проф. (1947), *Бүракан Астрофизика Рәсәдханасынын* баниси вә директорудур (1946). Әсәрләри улдуз астрономијасы, космогонија вә нәзәри астрофизика вә б. саһәләрә аиддир. А. газ думанлыгларын ишылдамасынын кәмијјәт нәзәријјәсини јаратмыш, јени улдузлар тәрәфиндән бурахылан вә гејри-стасионар улдузларын сәтһиндән ахан күтләләрин һесабланмасы үсулуну тәклиф етмишдир. Улдуз системләринин статистик механикасынын әсасларыны ишләјиб һазырламыш вә мүәјјән етмишдир ки, ајры-ајры улдузларын улдуз топаларыны тәрк етмәси нәтичәсиндә һәмин топалар тәдричән дағылыр. А. буна әсасән улдузларын јашыны тә'јин етмишдир. Тутгун мүһитдә ишығын сәпәләнмәсинин јени нәзәријјәсини вермиш (1941—43) вә *улдуз ассосиасијаларыны* кәшф етмишдир (1947). А. сыхлығы нүвәнинкиндән бөјүк олан барион улдузлар нәзәријјәсини ишләјиб һазырламышдыр. Мәркәзи сыхлашмаларын — галактикаларын нүвәләринин нәһәнк гејри-стасионар һадисәләр (нәһәнк партлајышлар, бөјүк күтләли маддәнин атылмасы, материјанын сакит ахмасы, күчлү радиошүаланма вә с.) төрәдән космогоник фәаллығыны тә'јин етмишдир.

А.-нын јаратдығы јени истигамәтләр астрономијанын инкишафына јүксәк тә'сир көстәрмишдир. А. *Бејнәлхалг Астрономија Иттифагынын* витсе-президенти (1948 — 55) вә президенти (1961—64) олмуш, елми иттифагларын Бејнәлхалг шурасынын президенти (1968—72) сечилмишдир. Бир нечә харичи өлкәнин ЕА вә елми чәмијјәтләринин үзвүдүр. ССРИ Али Советинин (3—9-чу чағырыш) депутатыдыр. 4 дәфә Ленин ордени, башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Проблемы эволюции Вселенной, Ереван, 1968; Проблемы современной космогонии, 2 изд., М., 1972 (башгалары илә бирликдә); Философские вопросы науки о Вселенной, Ереван, 1973.

Әд.: Виктор Амазаспович Амбарцумян. Биобиблиография ученых СССР, М., 1975.

АМБА́ТО (Ambato)—Еквадорда шәһәр. Тунгурауа әјаләтинин мәркәзи. Анд д-рынын јүксәк дағлыг вадисиндә, Панамерика шосе јолу үстүндәдир. Д.ј.ст. Әһ. 75,2 мин (1970). К.т. хаммалы (әсасән мејвә, һәмчинин, тәрәвәз, дәнли биткиләр, шәкәр гамышы) е'мал едилир.

АМБИСТО́М (Ambystoma)—амбистомидләр фәсиләсиндән гујруглу амфибија чинси. 20 нөвү мә'лумдур. Шимали вә Мәркәзи Америкада јајылмышдыр; чоху рүтубәтли јерләрдә јашајыр; уз. 28 *см*-әдәк олур. Әксәр нөвләри јумурталарыны суја, мәрмәр А. исә гуруја төкүр. Көрпә А. *метаморфоздан* сонра гуруја чыхыр вә бурада јеткинләшир. Пәләнк А.-у даһа чох мә'лумдур. Онун аксолотл адланан сүрфәси бә'зи көлләрдә метаморфоз габилијјәтини итирәрәк сүрфә һалында чохалыр (бах *Неотенија*). Галханабәнзәр вәзинин һормону илә аксолотлу јеткин формаја чатдырмаг олар.

АМБО́ДИК-МАКСИМО́ВИЧ Нестор Максимович (7.11.1744, индики Полтава вил. Веприк к.—5.8.1812)—рус алими, Русијада мамалыг, ботаника вә фитотерапијанын баниләриндән бири. Мамалыг машасыны илк дәфә А.-М. практикада тәтбиг етмишдир. Мамалыг саһәсиндәки көркәмли ишләринә көрә А.-М.-ә рус мамалығынын атасы ады верилмишдир. Тибб вә ботаника терминолокијасынын тәртибиндә хидмәти бөјүкдүр. М. В. Ломоносовун материалист көрүшләринин давамчысы олмушдур.

Әсәрләри: Врачебное веществословие или описание целительных растений, кн. 1—3, СПБ, 1783—1789; Искусство повивания или науки о бабичьем деле, кн. 1—3, СПБ, 1784—1786; Врачебные наставления о болезнях, наиболее изнуряющих здравие человека и заражающих все телесные части оного, СПБ, 1800; Новый ботанический словарь, СПБ, 1804.

АМБРО́ЗИЈА (јун. ambrosia) — Гәдим јунан мифолокијасында «аллаһларын јемәји»; әсатирә көрә аллаһлара өлмәзлик вә әбәли чаванлыг верирли (бах *Нектар*).

АМБРОЛАУ́РИ—Күрч. ССР-дә шәһәр. Амбролаури р-нунун мәркәзи. Риони чајынын саһилиндә, Ткибули д.ј. ст.-ндан 42 *км* шм.-ш.-дәдир. Әһ. 2,5 мин (1974). Јејинти сәнајеси мүәссисәләри (шәраб, консерв, лимонад, мејвә ширәси з-длары), ағач е'малы з-ду, к.т. техникуму, халг театры, тәсвири инчәсәнәт музеји вар. Тикинти материаллары истеһсал едилир.

АМБУ — Азәрб. ССР Лерик р-нунун Билабәнд советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 6 *км* ч.-ш.-дә, Лерик—Госмалјан шосе јолу кәнарында, Пештәсәр силсиләсинин јамачындадыр. Әһ. 319 (1976); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, орта әсрләрә аид Сејид гәбиристаны вар.

АМБУЛАТО́РИЈА (лат. ambulatorius—сәјјар)—кәзә билән вә евдә јатан хәстәләрә тибби јардым көстәрән мүаличә-профилактика мүәссисәси. А. хәстәләрә јалныз әсас ихтисаслар үзрә (терапија, чәрраһлыг вә стоматолокија, бә'зән педиатрија, мамалыг-кинеколокија) тибби јардым көстәрдији үчүн поликлиникадан фәргләнир. А. сәнаје мүәссисәләриндә, хәстәхана нәздиндә вә мүстәгил ола биләр. А. диспансеризасија (хәстәләри вахтында ашкара чыхармаг) вә сәһијјә маарифи илә дә мәшғул олур. 1975 илдә Азәрб. ССР-дә әһалијә амбулаторија-поликлиника јардымы көстәрән 985 тибб мүәссисәси олмушдур.

Сәјјар амбулаторија.

Сәјјар А.-лар да вар. Терапија вә чәрраһијјә кабинетләриндән ибарәтдир. Икиохлу јүк автомобилинин шассиси үзәриндә гурулмуш хүсуси кузовда (банда) јерләшир. А. стасионар мүаличә очагларындан узаг јерләрдә тибби јардым көстәрмәк үчүн нәзәрдә тутулмушдур. А. једәк-електрик ст.-сы вә лазыми аваданлыгла тәчһиз олунмушдур.

АМВРО́СИЈЕВКА—УССР-ин Донетск вил.-ндә шәһәр. Амвросијевка р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Әһ. 25,1 мин (1975). УССР-ин семент сәнајеси мәркәзидир. Семент комбинаты, дәмир-бетон конструксијалары з-ду, јејинти вә тикиш сәнајеси мүәссисәләри, сәнаје техникуму вар. Јахынлығында семент сәнајеси үчүн хаммал олан меркел чыхарылыр. 1935 илдә А. јахынлығында сон Палеолитә аид инсан дүшәркәси ашкара чыхарылмышдыр.

АМГА́—Јак. МССР-дә чај. Алданын сол голу. Уз. 1462 *км*, һөвзәсинин саһ. 69,3 мин *км*². Алдан-Олјокма суајырычысынын шм. јамачындан башланыр вә јүксәклији 600—1000 *м* олан јајладан ахыр. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Октјабрын орталарындан мајын орталарынадәк донмуш олур. 440 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр.

АМГУ́Н—РСФСР-ин Хабаровск өлкәсиндә чај. Амурун сол голу. Ајакит вә Сулук чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Уз. 723 *км*, һөвзәсинин саһ. 55,5 *км*². Бурејә силсиләсинин јамачларындан башланыр. Әсасән, јағыш сују илә гидаланыр. Октјабрын ахырларындан мајын әввәлләринәдәк донмуш олур. Кәмичилијә јарарлыдыр (јухары һиссәсиндән башга). Балығы чохдур.

АМЕНЕМҺЕ́Т—Орта шаһлыг дөврүндә XII сүлаләдән олан Мисир фир'онларынын ады:

I Аменемһет е.ә. 2000—1970 илләрдә һакимијјәт башында олмушдур, сүлаләнин банисидир. Јерли һакимләрин (*номархларын*) һакимијјәтини зәифләтмәјә чалышмышдыр. I А. Фәләстинә һәрби сәфәр етмиш, ливијалылар вә нубијалыларла мүһарибәләр апармышдыр.

II Аменемһет е.ә. 1934—1896 илләрдә һакимијјәт башында олмушдур. Сүлаләнин игтисади вә һәрби сијасәтини давам етдирмиш, Куш вә Пунт өлкәләрини (Шәрги Африкада) әлә кечирмәјә чалышмышдыр.

III Аменемһет е.ә. тәгр. 1849—1801 илләрдә һакимијјәт башында олмушдур. III А. вахтында мә'бәдләр тикилмиш, мис мә'дәнләри, суварма ишләри кенишләндирилмишди. Јунан тарихчиси Страбон көстәрир ки, падшаһ Ламарес (еһтимал ки, III А.) Фәјјум (Шимали Мисирдә) јахынлығында нәһәнк бина тикдирмишди. Бу бина сонралар јунанлар арасында «Лабиринт» ады илә мәшһур олмушдур.

IV Аменемһет е.ә. тәгр. 1801—1792 илләрдә һакимијјәт башында олмушдур.

АМЕНОРЕ́ЈА (јун. а—инкар шәкилчиси + mḗn—aj + rhéō — ахырам) — ај-башынын олмамасы. А. физиоложи һал кими һәдди-бүлуға чатмамыш гызларда, һамилә гадынларда, ушагәмиздирмә дөврүндә вә *климаксдан* сонра мүшаһидә едилир. А. патоложи сәбәбләрдән (ендокрин вәзиләрин кәскин вә хроники инфексион хәстәликләри, синир-психи позғунлуглар, үрәк-дамар хәстәликләри, ган хәстәликләри вә с.), һәмчинин чинсијјәт органларынын инкишаф гүсурларындан да баш верә биләр. Мүаличәси: А. төрәдән сәбәбләри арадан галдырмаг, узун мүддәт тәмиз һавада олмаг, мүаличә бәдән тәрбијәси, иелим мүаличәси вә с. Чох вахт һормонал препаратлар тә'јин едилир.

Әд.: Кватер Е. И., Гормональная диагностика и терапия в акушерстве и гинекологии, М., 1967; Факторы, воздействующие на плодовитость, под ред. К. Р. Остина и Д. С. Перри, пер. с англ., М., 1970, библиогр.

АМЕ́НСИЈА (лат. amentia—ағылсызлыг)—шүур позғунлуғунун бир нөвү. А. тәфәккүрдә рабитәсизлик, чашгынлыг, әтрафдакылара ориjентасија бачарығыны итирмә, һәјәчан кечирмә вә с. илә характеризә олунур. Хәстә өзүнә кәлдикдән сонра олмуш һадисәни хатырлаја билмир (амнезија). Бах, һәмчинин *Шүур позғунлуглары*.

АМЕНҺОТЕ́П—Гәдим Мисирдә XVIII сүлаләдән олан фир'онларын ады:

II Аменһотеп е.ә. тәгр. 1491—1465 илләрдә һакимијјәт башында олмушдур; Сурија, Фәләстинә һәрби јүрүшләр едиб, Фәрат чајы вә *Митанни* өлкәсинә гәдәр ирәлиләмиш, Нубијаны да һакимијјәти алтына алмышды.

III Аменһотеп һакимијјәтинин (е.ә. тәгр. 1455—1419) илк илләри Мисирин ән гүдрәтли дөврләриндән бири олмушдур. Бабилистан, Митанни, Кипр падшаһлары онунла јахынлыг етмәјә чалышырдылар. Падшаһлығынын сон илләриндә Мисирин Асијадакы әјаләтләриндә иғтишашлар олмушду. III А. дөврүндә Луксорда мөһтәшәм Амон-Ра мә'бәди, Фивдә исә јунанлар арасында «Мемнон азманлары» ады илә мәшһур олан Аменһотепин нәһәнк һејкәлләринин гојулдуғу мә'бәд (онун руһуна рәһмәт охунан јер) тикилмишди.

IV Аменһотеп (Ехнатон) һакимијјәти дөврүндә (е.ә. 1419—тәгр. 1400) көһнә ә'јанларын вә каһинләрин гүдрәтини сарсытмаға чалышмыш, Атона ситајиши јени дөвләт дини е'лан етмиш, пајтахты Ахетатона (индики Әл-Амарна) көчүрмүшдү. IV А. дөврүндә Мисир Сурија вә Фәләстиндәки мөвгејини итирмәјә башламышды.

АМЕРИ́ГО ВЕСПУ́ЧЧИ (Amerigo Vespuccin; 1451, Флоренсија—1512, Севилја)—италјан дәниз сәјјаһы. 1490 илдән Испанија, сонралар Португалија вә јенә дә Испанија һөкумәтләринә хидмәт етмишдир. 1499—1504 илләрдәки сәјаһәтләри заманы Чәнуби Американын шм. саһилләрини тәдгиг етмиш вә дәгиг хәритәсини чәкмишдир. А. В. бу материки Јени Дүнја адландырмышды. Авропада бу материки А. В.-нин кәшф етдији күман олунурду. Одур ки, јени материкә «Америка» ады верилди. Әслиндә һәмин материки 1492 илдә Х. Колумб кәшф етмишди. Сонралар «Америка» ады шм.-дакы материкә дә аид едилмишдир.

АМЕ́РИКА—Гәрб јарымкүрәсиндә Атлантик океаны илә Сакит океан арасында гитә. Ики материкдән (Шимали А. вә Чәнуби А.) ибарәтдир. Учгар шм. нөгтәси Мерчисон бурну (71°50′ шм. е., 94°45′ г.у.), учгар ч. нөгтәси Фроуорд бурнудур (53°54′ ч. е., 71°18′ г. у.). Үмуми саһ. 42,5 млн. *км*². Әһ. 560 млн. (1975). А.-ја дүнјанын ән бөјүк адасы Гренландија вә бир сыра адалар аиддир. Шимали А. вә Чәнуби А.-нын кеоложи гурулушча охшар олмасы вә Панама бәрзәхи илә бирләшмәсинә бахмајараг, онлар әлаһиддә материкләрдир. Саһәләринин бөјүклүјү, һәм бир-бириндән, һәм дә дүнјанын дикәр материкләриндән тәчрид олунмасы, тәбии шәраитләринин, хүсусилә битки вә һејванлар аләминин кәскин фәргләнмәси буна сүбутдур. Шимали А. илә Чәнуби А. арасында сәрһәд Панама бәрзәхидир.

Гренландијаны вә Шимали А.-нын шм.-ш. саһилләрини илк дәфә 10—11 әсрләрдә норманлар көрмүшләр. Антил а-рыны, Чәнуби А.-нын шм. саһилләринин бир һиссәсини вә Шимали А.-да Кариб дәнизинин ч. саһилләрини 1492—1503 илләрдә *Х. Колумб* кәшф етмишди. А. ады 1507 илдә флоренсијалы *Америго Веспучинин* шәрәфинә верилмишдир.

А.-да 50 өлкә, јә'ни ајры-ајры сијаси ваһид вар ки, бунларын 29-у мүстәгил дөвләт, 21-и мүстәмләкә мүлкләридир:

Шимали вә Мәркәзи Америка өлкәләри—АБШ, Барбадос, Баһам Бирлији, Гватемала, Гренада, Доминикан Респ.-сы, Јамајка, Канада, Коста-Рика, Куба, Мексика, Никарагуа, Панама, Салвадор, Тринидад вә Тобаго, Һаити, Һондурас;

Чәнуби Америка өлкәләри—Аркентина, Боливија, Бразилија, Венесуела, Гајана, Еквадор, Колумбија, Парагвај, Перу, Суринам, Уругвај, Чили.

А.-да Б. Британијанын (Антигуа, Бермуд а-ры, Белиз, Британија Виркинија а-ры, Доминика, Кајман а-ры, Сент-Лүсија вә с.), АБШ-ын (Виркинија а-ры, Панама каналы зонасы, Маис а-ры, Пуерто-Рико), Нидерландын (Нидерланд Антил а-ры), Франсанын (Гваделупа, Франса Гвианасы, Мартиника вә с.), Данимарканын (Гренландија) мүстәмләкә мүлкләри вар.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра А.-нын сијаси хәритәсиндә дәјишикликләр баш вермишдир. Халг ингилабынын гәләбәси нәтичәсиндә А.-да илк сосиалист дөвләти—Куба јаранмышдыр. А.-да јени, сијаси чәһәтчә суверен дөвләтләр—Гајана, Јамајка, Тринидад вә Тобаго, Барбадос әмәлә кәлмишдир.

А.-нын тәбиәти, тарихи вә игтисадијјаты һаггында бах *Шимали Америка* вә *Чәнуби Америка*, һәмчинин А.-нын ајры-ајры дөвләтләри һаггында мәгаләләрә.

Әһали. Х. Колумбун кәшфинә гәдәр (1492) А.-нын јерли әһалиси һинди тајфа вә халглары, һәмчинин ескимослар олмушлар. Авропа мүстәмләкәчиләри јерли әһалинин чох һиссәсини гырмышлар. А.-нын мүасир әһалиси мүһачир авропалыларын нәсилләри вә африкалы гуллар, гисмән дә онларла гарышмыш һиндиләрдир. Антроположи чәһәтдән А.-нын әһалиси олдугча мүхтәлифдир. А.-да бәшәријјәтин үч бөјүк иргинин [Авропа, монгол вә екваториал (зәнчи)[нүмајәндәләри бир-бири илә гарышмышдыр. Шимали А. әһалисинин 90%-и вә Латын А.-сы әһалисинин 1/3-и Авропа иргиндәндир. Мексика, Мәркәзи А.-нын әксәр респ.-лары, Венесуела, Парагвај вә с. өлкәләрин әсас әһалиси һиндиләрлә авропалыларын гарышмасындан әмәлә кәлмиш *метисләрдир*. Бразилија, Куба, Венесуела, АБШ вә Вест-Һиндин бир сыра өлкәсиндә јашајан әһалинин бир гисми авропалыларла африкалыларын гајнајыб-гарышмасындан мејдана кәлмиш *мулатлардыр*. Бразилија, Венесуела вә Колумбијада мәншәчә һиндиләрлә зәнчиләрин гарышмасындан төрәмиш груплар да јашајыр. Зәнчи иргиндән оланлар африкалы гулларын нәсилләридир. Онлар Бразилија, Јамајка, Һаити вә Вест-Һиндин дикәр өлкәләриндә, һәмчинин АБШ-да јашајырлар. Абориkенләр Мәркәзи вә Чәнуби А.-нын бир сыра р-нунда (Боливија, Венесуела, Колумбија, Еквадор, Перу, Гватемала, Парагвај, Бразилија, Мексика әразиләриндә вә с.) галмышлар. АБШ, Канада вә бә'зи башга өлкәләрдә һиндиләр *резервасијаларда* јашајырлар.

А. әһалисинин әксәријјәти Һинд-Авропа дилләриндә данышыр. Шимали А.-да инкилис дили, Мексикада, Чәнуби вә Мәркәзи А.-нын бир чох өлкәсиндә испан дили, Бразилијада португал дили һаким дилдир. Франсыз дили Канадада икинчи дөвләт дилидир; Һаитидә вә Вест-Һиндин бир сыра кичик а.-нда да јајылмышдыр. Сајча чох олан һинди халглары (кечуалар, ајмаралар, астекләр вә б.) дил вә мәдәнијјәтләрини хејли дәрәчәдә сахламышлар. Африкадан кәтирилмиш зәнчиләр исә дилләрини итирмишләр. Латын А.-сында католисизм, Шимали А.-да католисизмлә јанашы протестантлыг кениш јајылмышдыр. Һинди тајфаларынын аз һиссәси ән'әнәви динләрини сахламышдыр. Зәнчи вә мулатларын чохлуг тәшкил етдији халгларда католисизмлә Африка мәншәли дини е'тигад вә мәрасимләр гарышмышдыр.

АМЕ́РИКА БАНКЫ—бах *«Бәнк оф Америка»*.

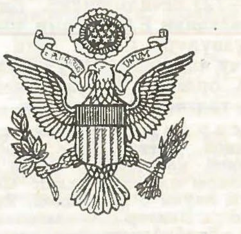

АМЕРИКА БИРЛӘШМИШ ШТАТЛАРЫ, АБШ (United States of America, USA).

Үмуми мә'лумат. Шимали Америкада дөвләт. Шм.-дан Канада, ч.-дан Мексика, ш.-дән Атлантик океаны вә г.-дән Сакит океанла әһатә олунур. Әразиси үч һиссәдән (АБШ-ын өзү, Алјаска ј-а вә Һавај а-ры) ибарәтдир. АБШ-ын саһәси Алјаска ј-а вә Һавај а-ры илә бирликдә 9363,4 мин *км*². Әһ. 216 млн. (1976). Инз. чәһәтдән 50 штата вә Колумбија федерал маһалына, штатлары исә 3133 графлыға бөлүнүр. Пајтахты Вашингтон ш.-дир.

АБШ мүстәмләкәчи дөвләтдир. Кариб дәнизиндәки Пуерто-Рико, Виркинија а-ры, Сакит океандакы Гуам, Шәрги Самоа, Уејк, Мидуеј, Кантон а-ры вә с. АБШ-ын зәбт етдији әразиләрдир. 1903 илдә АБШ Панама каналы зонасыны Панамадан ичарәјә көтүрмүш вә һәрби базаја чевирмишдир. Сакит океандакы, БМТ-нин гәјјумлуғунда олан Каролина вә Маршалл а-рыны АБШ идарә едир (1947 илдән).

Дөвләт гурулушу. АБШ федератив респ.-дыр. Конститусијасы 1787 илдә гәбул едилмишдир (1789 илдән гүввәдәдир). Конститусијада 26 дәјишиклик едилмишдир (онлардан 10-у 1789 илдә «Һүгуглар һаггында Билл» ады илә гәбул олунмушдур). Дөвләт вә һөкумәт башчысы долајы сечки јолу илә— сечичиләр коллекијасы васитәсилә әһалинин 4 ил мүддәтинә сечдији президентдир; витсе-президент дә ејни вахтда һәмин мүддәтә сечилир. Президент ичраедичи һакимијјәти һәјата кечирир, һәм дә АБШ силаһлы гүввәләринин али команданыдыр.

Али ганунверичи һакимијјәт органы олан Конгрес сенатдан (һәр штатдан 6 ил мүддәтинә 2 сенатор сечилир; һәр 2 илдән бир тәркибинин 1/3-и тәзәләнир) вә нүмајәндәләр палатасындан (әһали тәрәфиндән 2 ил мүддәтинә сечилир) ибарәтдир. 18 јашына чатмыш бүтүн вәтәндашлар сечки һүгугуна маликдирләр. Сечки кампанијалары заманы *абсентеизм* характерик һалдыр. Һәр штатын өз конститусијасы, һакимијјәтин вә идарәчилијин али вә јерли органлары системи вар. Ганунверичи һакимијјәти ганунверичи мәчлис (лекислатура), ичраедичи һакимијјәти исә губернатор (штатын әһалиси тәрәфиндән 2—4 ил мүддәтинә сечилир) һәјата кечирир. Мәһкәмә системи федерал вә јерли мәһкәмәләрдән ибарәтдир. Федерал систем 85 р-н, 11 маһал (апелљасија) мәһкәмәси вә АБШ Али Мәһкәмәсиндән ибарәтдир; бу системин бүтүн һакимләрини сенатын разылығы илә президент тә'јин едир. АБШ Али Мәһкәмәси 9 үзвдән ибарәтдир вә бә'зи мүһүм ишләр үзрә 1-чи инстансија мәһкәмәсидир; *Конститусија мәһкәмәси* функсијасыны да һәјата кечирир. Штатларын башда али мәһкәмә олмагла өз мәһкәмә системләри вар.

Тәбиәт. АБШ, әсасән, дағлыг өлкәдир. Орта вә ш. һиссәсини овалыглар, дүзәнликләр вә Аппалач д-ры, г. һиссәсини Кордилјер д-рынын јүксәк силсиләләри, јајла вә платолары тутур. Ш. вә ч.-ш.-дә Атлантикјаны (Флорида ј-а илә бирликдә) вә Мексикабоју овалыглардыр. Атлантикјаны овалыгдан г.-дә һүнд. 2036 *м*-ә чатан Аппалач д-ры узаныр. Аппалач д-рындан ш.-дә кениш әразини Мәркәзи Дүзәнликләр (һүнд. 200—500 *м*) вә г.-дә Бөјүк Дүзәнликләр (һүнд. 500—1700 *м*) тутур. Дүзәнликләрин релјефи шм.-да тәпәли-моренли, ч.-да јастыдыр; чај дәрәләри вә јарғанларла парчаланмышдыр. Мәркәзи Дүзәнликләрин ч.-унда алчаг Озарк платосу вә Уошито д-ры вар. Кордилјер д-ры паралел узанан 3 сыра силсиләдән (Гајалы дағлар; Сјерра-Невада д-ры вә Каскад д-ры; Саһил силсиләси), дахили јајла вә платолардан (Колумбија платосу, Бөјүк Һөвзә, Колорадо платосу) вә тектоник чөкәкләрдән (Калифорнија, Уилламетт дәрәләри, Өлүм Дәрәси) ибарәтдир. Алјаска әразисинин әсас һиссәси дә Кордилјер д-рына (шм.-да Бөјүк силсилә, мәркәздә Јукон јајласы, ч.-да Алеут вә Алјаска силсиләләри) аиддир. Шимали Америкада ән јүксәк зирвә Алјаска силсиләсиндәки Мак-Кинли д.-дыр (6193 *м*).

Өлкәнин дахили вә шм. һиссәсини Шимали Америка платформасы тутур. Платформанын бүнөврәси үзәри Палеозој сүхурлары (шистләр, гырмызы гумдашылары вә с.) илә өртүлмүш Кембридән әввәлки систем сүхурларындан (гранит, гнејс, кварсит вә с.) ибарәтдир. Ш. вә ч.-ш. һиссә Палеозој јашлы чөкмә вә кристаллик сүхурларла өртүлүдүр. Атлантик океаны саһилләриндә бу сүхурларын үзәриндә даһа чаван чөкмә сүхурлар јатыр. Мексика көрфәзинин саһилләри тектоник чөкәклик олуб, Үст Палеозој—Антропокен системинин чөкүнтүләриндән ибарәтдир. Өлкәнин г. һиссәсини кәскин дислокасијаја уғрамыш мүхтәлиф јашлы Кордилјер кеосинклиналы сүхурлары тутур. Невада гырышыглығы (Јура—Табашир) вахты јаранмыш структурлар даһа чох инкишаф етмишдир. Кордилјер д-рынын ш. һиссәсини Ларами јашлы (Табашир—Палеокен) структурлар, Сакит океан саһилләрини исә Алп јашлы гырышыглыглар әмәлә кәтирир.

Шимали Америка платформасы әразисиндә дәмир филизи, көмүр, газ, нефт, гурғушун вә синк јатаглары вар. Палеозој јашлы гырышыглыгларда антрасит, дәмир филизи, Мексика көрфәзи тектоник чөкәклијиндә нефт, газ, Кордилјер д-рынын гырышыглы структурларында исә мис, полиметал филизләр, гызыл вә уран јатаглары вар.

АБШ-ын әразиси (Алјаскадан башга) 25—49° шм.е.-ләри арасында, мүлајим иглим гуршағындадыр. Океанларын тә'сири, релјеф вә чоғрафи мөвгедән асылы олараг иглими мүхтәлифдир. Үмумијјәтлә, Алјаскада Арктика вә субарктика, 40° шм.е.-ндән шм.-да мүлајим, 40° шм.е.-ндән ч.-да субтропик, Флорида ј-а-нын ч.-унда тропик иглим характерикдир. Орта темп-р јанварда —24,8°C (Алјасканын шм.-ында), —18°C илә (Мәркәзи Дүзәнликләрин шм.-ында) 12°C (өлкәнин ч.-г.-индә) вә 20°C (Флорида ј-а-нда) арасында, ијулда 14—22°C (г. саһилбојунда) илә 16—26°C (ш. саһилбојунда) арасында дәјишир. Ч.-да дахили јајла вә платоларда темп-р 32°C-јә галхыр. Ән јүксәк темп-р (56,7°C) Өлүм Дәрәсиндә, ән алчаг темп-р (—64°C) исә Јукон јајласында гејд олунмушдур. Иллик јағынты ш.-дә вә шм.-г. саһил золағында 1000—2000 *мм*, Мәркәзи Дүзәнликләрдә 600—900 *мм*, Бөјүк Дүзәнликләрдә 400—600 *мм*, дахили јајла вә платоларда 400 *мм*-дән, бә'зән исә 100 *мм*-дән (Моһаве сәһрасы) дә аздыр.

АБШ-ын чајлары, әсасән, Атлантик океанына вә Сакит океана, аз гисми Шимал Бузлу океанына төкүлүр. Ән бөјүк чајы Миссисипидир. Онун һөвзәси өлкә әразисинин тәгр. 40%-ини тутур; голларындан ән узуну—Миссури, ән сулусу—Оһајодур. Кордилјер д-рындан ахан чајлар (Колумбија, Колорадо вә с.) чох сулу олуб, бөјүк һидроенержи еһтијатына маликдир. Аппалач д-рындан вә Атлантикјаны овалыгдан ахан чајлар гыса, лакин чох сулудур; ашағы ахынлары кәмичилијә јарарлыдыр. Әсас нәгл. әһәмијјәтли чајлары Мүгәддәс Лаврентн вә Һудзондур. Мүһүм көл системи Канада илә сәрһәддәки бузлаг-тектоник мәншәли Бөјүк Көлләрдир. Бу көлләр бир-бири илә чајлар васитәсилә әлагәләнир. Мәшһур Ниагара шәлаләси Ниагара чајындадыр. Мүгәддәс Лаврентн чајында астаналарын јанында дәрин каналлар газылдыгдан сонра Бөјүк Көлләрә океан кәмиләринин дахил олмасы үчүн шәраит јаранмышдыр.

АБШ-ын шм.-ш.-и чимли-подзол вә гонур, ч.-ш.-и гырмызы вә сары торпаглардыр. Мәркәзи Дүзәнликләр прерилэрин гара вә гырмызы-гара торпаглары, гураг Бөјүк Дүзәнликләр гара, шабалыды вә гәһвәји торпагларла өртүлүдүр. Кордилјер д-рынын рүтубәтли јамачларынын ашағы һиссәләриндә гонур дағ-мешә, јухарыларда дағ-чәмән-торпаглары, гураг јајлаларда гонур сәһра-чөл вә боз торпаглар јајылмышдыр.

АБШ үчүн мүхтәлиф битки типи—мешә, чөл, јарымсәһра вә сәһра биткиләри характерикдир. Америкаја авропалылар кәләнә гәдәр. демәк олар ки, әразинин јарысы мешәлик иди. 20 әсрин 70-чи илләринәдәк бу мешәләрин чоху гырылмышдыр. Шм.-ш.-дә вә Бөјүк Көлләрин јахынлығында гарышыг мешәләр, ч.-да енлијарпаглы мешәләр (ш.-дән Миссисипи чајына, Аппалач д-рынын әтәкләринә гәдәр) вә субтропик гарышыг мешәләр вар. Сакит океан саһилләриндә вә Кордилјер д-рынын јамачларында ијнәјарпаглы мешәләр битир. Мәркәзи Дүзәнликләрин г.-ини прери отлары, Бөјүк Дүзәнликләри, Кордилјер д-рынын јајла вә дәрәләрини гуру чөл биткиләри, Бөјүк Һөвзәнин чох һиссәсини јарымсәһра вә сәһра биткиләри тутур. 38° шм.е.-ндән ч.-да креозот коллуглары, кактус, јукка, агава вә с. јајылмышдыр.

Характерик һејванлары: Виркинија маралы, Вапити маралы, Карибу маралы, бизон (инди јалныз горугларда), Америка сығыны, гар кечиси, енлибујнуз гојун, пума, јагуар, гризли, гара ајы, јенот, скунс, гырмызы вашаг, чәнкәлбујнуз, прери түлкүсү, којот, кисәли сичовул, аллигатор вә с.

Әһали. АБШ әһалисинин сајына көрә ЧХР, Һиндистан вә ССРИ-дән сонра 4-чү јердәдир. Әһалинин тәшәккүлүндә башлыча олараг Авропадан көчмүш мүһачирләр әсас рол ојнамышлар. Әһалинин јарыдан чоху англо-сакс мәншәли американлылардыр. АБШ зәнчиләри (23 млн.—1972) әһалинин тәгр. 11,2%-ини тәшкил едир. Абориkенләр—мүхтәлиф дилләрдә данышан һинди тајфалары (тәгр. 0,5 млн.—1970) *резервасијаларда*; ескимослар (23 мин) вә алеутлар (5 мин) Алјаскада јашајырлар. АБШ әһалисинин тәгр. 16%-и азлыг тәшкил едән етник груплардыр (1970). Зәнчиләр, һабелә һиндиләр, мексикалылар, пуерто-рикалылар ирги ајры-сечкилијә мә'руз галыр, игтисади вә мәдәни бәрабәрсизликдән, ағыр истисмардан әзијјәт чәкирләр. Зәнчиләр һәгиги бәрабәрлик уғрунда инадлы мүбаризә апарырлар. Авропа, Асија вә Африкадан сон заманларда көчмүш мүһачирләрин бир гисми дил вә милли ән'әнәләрини сахламышдыр. Дөвләт дили — тәләффүзү вә лүғәт тәркиби илә фәргләнән инкилис дилидир. Диндарлары протестант (72 млн.), католик (48 млн.), иудаист (5,9 млн.), православ (3,8 млн.) вә с.-дир (1973). Мүсәлманлар да вар. Иш габилијјәти олан әһалинин (82 млн. нәфәр; һәрби гуллугчуларсыз) тәгр. 25%-и сәнаје, 20%-и тичарәт вә меһманхана саһәсиндә, 4%-и к.т., 6%-и тикинти, 5%-и нәгл. вә рабитә, 31%-и коммунал тәсәррүфаты, ичтимаи мүәссисәләрдә вә хидмәт саһәсиндә, галанлары башга саһәләрдә чалышыр. Ишсизлик даимидир. Орта иллик артым 1,36% олмушдур (1960—70). Орта сыхлыг (1 *км*^{2}-дә) шм.-да тәгр. 40, ч.-да 22, г.-дә 8, игт. чәһәтдән инкишаф етмиш шм.-ш. штатларында 100, Алјаскада 0,2 нәфәрдир. Әһалинин 73,5%-и (тәгр. $^3/_4$ һиссәси) шәһәрләрдә јашајыр (1970). Әсас шәһәрләри: Нју-Јорк—7,7 млн., Чикаго — 3,2 млн., Лос-Анчелес — 2,8 млн., Филаделфија — 1,9 млн., Детројт—1,4 млн., Һјустон—1,4 млн. (1974).

Һинди аиләси.

Тарихи очерк. Колонистләр дөврү (1607 — 1775). Авропа колонистләри Шимали Америка гитәсинә кәләнәдәк (16 әср) АБШ-ын индики әразисиндә *һиндиләр* вә *ескимослар* јашајырды. 1607 илдә инкилисләр индики Виркинија штатынын әразисиндә илк даими мәскән салдылар. 17 әсрдә Инкилтәрә Һолландијаја, 18 әсрдә исә Франса вә Испанијаја мәхсус торпаглары ишғал етмәк һесабына Шимали Америкадакы әразисини хејли кенишләндирди. 18 әсрдә руслар Алјасканы кәшф етдиләр.

Инкилтәрәнин Шимали Америкадакы мүстәмләкәләриндә ичтимаи-игтисади инкишаф буржуа чәмијјәти үнсүрләринин мејдана кәлмәси илә башланыр. Бә'зи јердә кичик фермер тәсәррүфаты үстүн иди. 17 әсрин 2-чи јарысындан капиталист мануфактурасы инкишаф етмәјә башлады. Лакин торпаг мүлкијјәтиндә феодализм үнсүрләри һәлә галырды. Муздлу әмәк баһа баша кәлдијиндән колонистләр әлә кечирдикләри јени торпагларда гул әмәјинә үстүнлүк верирдиләр. Илк дөврдә кәми саһибләри вә тачирләрлә ағыр шәртли мүгавиләләр бағлајан мүһачирләрдән, түфејлилик вә сијаси иш үстүндә мәһкум олунанлардан, һабелә пешәкар чаниләрдән гул кими («ағ гуллар») истифадә едилирди. Сонралар «ағ гуллар»ы тәдричлә Африкадан кәтирилән зәнчиләр әвәз етди. Учуз зәнчи әмәји 17—18 әсрләрдә чәнуб штатларынын плантасија тәсәррүфатынын инкишафында мүһүм рол ојнады. Амансыз истисмара мә'руз галан вә бүтүн һүгуглардан мәһрум олан зәнчиләр үсјана (бә'зән «ағ гуллар» вә һиндиләрлә бирликдә) галхырдылар. Мүстәмләкәләрә хаммал мәнбәји вә сатыш базары кими бахан инкилис буржуазијасы бурада игтисади инкишафы ләнкидир, сәнаје јүксәлишинә имкан вермир, мүстәмләкәләрин сијаси асылылығыны мөһкәмләндирмәјә чалышырды. Бу, мүстәмләкәләрлә метрополија арасында зиддијјәтләри кәскинләшдирди. Америка буржуазијасы Вест-Һинд вә һиндиләрлә тичарәтдә, кәмигајырма саһәсиндә Инкилтәрәнин рәгибинә чеврилди. Капитализмин инкишафы илә Шимали Америка милләти дә формалашыр, килсә гајда-ганунлары, дини фанатизм вә мөвһуматла мүбаризәдә габагчыл буржуа идеолокијасы өзүнә јол ачырды (Т. *Чефферсон*, В. *Франклин*). Ағыр мүстәмләкә зүлмү 18 әсрин 60-чы илләриндә метрополијаја гаршы күтләви һәрәката сәбәб олду, мүстәмләкәләрдә ингилабчы сијаси тәшкилатлар мејдана кәлди.

Истиглалијјәт уғрунда мүһарибә вә АБШ-ын јаранмасы. Америка гитәсиндә илк буржуа ингилабы олан *Шимали Америкада истиглалијјәт мүһарибәси* (*1775—83*) кедишиндә АБШ јаранды (1776), Инкилтәрәнин һөкмранлығына сон гојулду. 1783 илдә Инкилтәрә АБШ-ы таныды [бах *Версал сүлһ мүгавиләси* (*1783*)]. Торпаг мүлкијјәтиндә феодализм үнсүрләри ләғв едилди, АБШ-ын гәрб торпаглары дөвләт мүлкијјәтинә чеврилди. Лакин ингилабын гаршыја гојдуғу вәзифәләрин һеч дә һамысы јеринә јетирилмәди. Мүбаризәдә халг күтләләри әсас рол ојнаса да, һакимијјәт буржуазијанын вә плантасија саһибләринин әлинә кечди. Чәнубда гулдарлыг ләғв едилмәди. Мүһарибәдән сонракы дөврдә игтисади чәтинликләрин ағырлығы бүтүнлүклә зәһмәткешләрин үзәринә дүшдү, синфи мүбаризә кәскинләшди. *Шејс үсјаны* (*1786—87*) вә јохсул фермерләрин дикәр чыхышлары силаһ күчүнә јатырылды. 1787 илдә гәбул олунан јени конститусија (1789 илдән гүввәдәдир) АБШ-ы федерал дөвләт кими рәсмиләшдирди. 1789 илдә Ч. *Вашингтон* президент сечилди. 1791 илдә халг күтләләринин тәзјиги илә конститусијаја демократик азадлыглары тәсдиг едән 10 маддә әлавә олунду.

АБШ 18 әсрин сонундан империализм дөврүнәдәк. Мүстәгил дөвләт јарадылмасы капитализмин сүр'әтлә инкишафына көмәк етди. 1791 илдә милли банк јарадылды. 1789—91 илләрдә ики буржуа партијасы—Федералистләр вә Республикачылар мејдана кәлди. Инкилтәрәјә мејл едән федералистләрдән ибарәт АБШ һөкумәти ингилаби Франсаја битәрәф мөвге тутду, 1794 илдә АБШ Инкилтәрә илә суверенлијини алчалдан ағыр шәртли мүгавилә бағламаға мәчбур олду. 1798 илдә бир сыра мүртәче ганун верилди. Федералистләрин сијасәти Республикачылар әтрафында бирләшмиш демократик гүввәләрин мүгавимәтинә раст кәлди. 1800 ил президент сечкиләриндә гәләбә газанан республикачы Т. Чефферсон һәмин мүртәче ганунлары ләғв етди, бир сыра мүтәрәгги тәдбир, о чүмләдән гисмән торпаг ислаһаты һәјата кечирди. Бејнәлхалг аләмдә өз мөвгејини мөһкәмләтмәјә сә'ј көстәрән АБШ 1808—09 илләрдә Русија илә дипломатик мүнасибәтләр јаратды. *Инкилтәрә—Америка мүһарибәси* (*1812—14*). АБШ-ын мүстәгиллијини мөһкәмләндирди. Игтисади вә сијаси чәһәтдән Инкилтәрәјә мејл көстәрмәклә өзүнү нүфуздан салан Федералистләр партијасы мүһарибә кедишиндә сијаси һәјатдан һәмишәлик узаглашды. 19 әсрин әввәлләриндә АБШ-ын әразиси хејли кенишләнди. Һәлә 1803 илдә АБШ һөкумәти Луизиананы Франсадан сатын алмышды; 1819 илдә Испанија Гәрби вә Шәрги Флориданы АБШ-а күзәштә кетмәјә мәчбур олду. *Монро доктринасындан* сонра АБШ-ын әрази иддиалары даһа да артды, Америка—Мексика мүһарибәсиндә (1846—48) Мексика әразисинин тәгр. јарысыны ишғал етди; 1867 илдә Русијадан Алјасканы вә Алеут а-рыны сатын алды.

АБШ-ын јарадылмасы илә Шимали Америкада сәнаје чеврилиши үчүн техники зәмин јаранды. 1807 илдә Р. *Фултон* дүнјада илк бухар кәмисини јаратды. 20—30-чу илләрдә сәнаје чеврилиши бүтүн саһәләри бүрүдү. 1828—30 илләрдә Оһајо чајы илә Балтимор шәһәрини бирләшдирән илк д.ј. чәкилди. 20-чи илләрин сонларында фәһлә синфи сијаси һәјата гәдәм гојду. Америка фәһлә синфинин вәзијјәти Авропадакына нисбәтән јахшы олса да, әслиндә фәһләләрин күзәраны ағыр кечирди. Иш күнү 13—14 саат давам едир, гадын вә ушаг әмәјиндән кениш истифадә олунурду. Америка пролетариатынын формалашмасында Авропадан көчүб кәләнләр бөјүк рол ојнады (1820—60 илләрдә Авропадан АБШ-а тәгр. 5 млн. адам көчмүшдү). АБШ-да илк фәһлә партијасы 1828 илдә Филаделфијада јаранды, сонрадан исә Нју-Јорк вә бир сыра башга шәһәрдә дә фәһлә партијалары мејдана кәлди. Бу партијаларын програмы хырда буржуа характери дашыјырды. Буржуазија илә гулдарлар арасында сијаси мүбаризәнин кәскин шәкил алмасы, демократик ислаһат уғрунда һәрәкатын јүксәлиши көһнә Республикачылар партијасынын сүгуту илә нәтичәләнди. 1828 илдә Демократлар партијасы јаранды. Һәмин партијанын нүмајәндәси Ф. Чексонун президентлији дөврүндә (1829—37) бир сыра демократик ислаһат кечирилди, фәһлә тәшкилатларынын фәалијјәтинә ичазә верилди. 30-чу илләрин әввәлиндә АБШ-да *аболисионизм* һәрәкаты кенишләнди. Алманијада 1848—49 илләр ингилабынын мәғлубијјәтиндән сонра АБШ-а көчүб кәлән коммунистләр дә гулдарлыға гаршы фәал мүбаризә апарырдылар. Коммунистләр иттифагынын хадимләри И. Вејдемејер вә Ф. Зоркенин тәшәббүсү илә 1852 илдә Америкада илк марксист тәшкилатлар мејдана кәлди. 1854 илдә јени Республикачылар партијасы јарадылды. 1860 илдә республикачы А. *Линколнун* һакимијјәт башына кечмәси. Чәнуб гулдарлары илә Шимал буржуазијасы арасындакы зиддијјәтләри кәскинләшдирди вә вәтәндаш мүһарибәси илә нәтичәләнди [бах *Америка Бирләшмиш Штатларында Вәтәндаш мүһарибәси (1861—65)*]. Мүһарибә Шималын гәләбәси илә гуртарды. АБШ-да капитализмин сүр'әтли инкишафына јол ачылды. Мүһарибә кедишиндә гәбул олунмуш *һомстед-акт* к.т.-нда капитализмин Америка инкишаф јолунун гәләбәсинә шәраит јаратды.

АБШ империализм дөврүндә (Биринчи дүнја мүһарибәсинин сонунадәк). Гулдарлығын ләғв едилмәсинә бахмајараг зәнчиләрин һәјаты олдугча ачыначаглы иди. 19 әсрин сон рүбүндән АБШ-да инһисарчы капитализм формалашмаға башлады, АБШ гүдрәтли сәнаје өлкәсинә чеврилди, 1894 илдә сәнаје мәһсуллары истеһсалынын һәчминә көрә дүнјада биринчи јерә чыхды. 70—80-чи илләрдә фәһлә һәрәкаты да кенишләнди. Чикаго фәһләләри башда олмагла 1886 илдә 8 саатлыг иш күнү уғрунда күтләви һәрәкат башланды. Мүбаризәни бејнәлхалг фәһлә синфи дә мүдафиә едирди. Һәрәкатын амансызлыгла јатырылмасына бахмајараг о, Америка фәһлә синфи тарихиндә мүһүм һадисә олду. Бир сыра мүәссисәдә фәһләләр 8 саатлыг иш күнүнә кечилмәсинә наил олдулар. Икинчи Интернационалын Парис конгреси (1889) Чикаго фәһләләринин хатирәсини әбәдиләшдирмәк мәгсәди илә һәр ил мај ајынын 1-ни фәһләләрин Бејнәлхалг һәмрә'јлик күнү кими гејд етмәји гәрара алды (бах *Бир мај*). Чикаго һадисәләриндән сонра саһибкарларла әмәкдашлыг сијасәти јеридән Америка Әмәк Федерасијасы АБШ фәһлә һәрәкатында башлыча рол ојнамаға башлады. Буна бахмајараг, инһисарлара гаршы мүбаризә давам едирди. Халг күтләләринин тәзјиги илә АБШ конгреси трестләр әлејһинә бир сыра ганун верди (бах *Шерман гануну*), 1891 илдә *популистләр* партијасы мејдана кәлди.

19 әсрин сонунда АБШ империализм мәрһәләсинә дахил олду. Америка инһисарларынын јени базарлар әлдә етмәк тәләби АБШ-ын гәсбкар нијјәтләрини артырды. Монро доктринасы илә јанашы *панамериканизм* дә сијаси аләтә чеврилди. 1893 илдә Һавај а-ры, Испанија—Америка мүһарибәсиндә (1898) Филиппин, Гуам а-ры, Пуерто-Рико тутулду, Куба протектората чеврилди, 1899 илдә Чиндә *«Ачыг гапы» доктринасы* е'лан едилди. АБШ 1900—01 илләрдә Чиндә антиимпериалист халг үсјаныны јатыртмагда иштирак етди. *«Платт дүзәлиши» (1901)* Кубанын ишғалыны сүр'әтләндирди. 1903 илдә Панама каналы зонасы вә Панама ишғал олунду. «Доллар дипломатијасы» методларындан истифадә едән АБШ Латын Американын бир чох өлкәсинин игтисадијјатыны нәзарәт алтына алды. Империализм дөврүнүн башланмасы илә АБШ-ын игтисади системи корпорасијаларын һакимијјәти алтына кечди, дөвләт апаратында малијјә олигархијасынын нүфузу артды. Бу дөврдә сијаси коррупсија, рүшвәтхорлуг вә инһисарларын зоракылығынын күтләви шәкил алмасы әһалинин орта тәбәгәсинин вә либерал зијалыларын чидди наразылығына сәбәб олду. Өлкәдә ислаһат уғрунда мүбаризә кенишләнди. Мәтбуатын да мүдафиә етдији бу мүбаризәјә бир сыра јердә һәтта дөвләт мә'мурлары башчылыг едирди.

АБШ-да фәһлә һәрәкатынын ичтимаи базасы кенишләнирди (1902 илдә Пенсилванија көмүр чыхаранларынын тә'тилиндә 150 мин адам иштирак едирди). 1905—07 илләр рус ингилабынын тә'сири дә өзүнү көстәрирди. 1905 илдә «Дүнјанын сәнаје фәһләләри» мүбариз һәмкарлар иттифагы јарадылды вә о, һөкумәти бә'зи ислаһатлар кечирмәјә мәчбур етди. Бунунла белә, фәһләләрлә саһибкарлар арасындакы мүнагишәләр тез-тез силаһлы мүбаризә характери алырды [бах *«Лудлоу гырғыны» (1914)*]. 20 әсрин башланғычы һәм дә сосиалист һәрәкатынын артмасы илә әламәтдар иди. 1900—01 илләрдә Сосиалист Партијасы јарадылды. 1901 илдән 1912 иләдәк бу партијанын үзвләринин сајы 120 минә чатды. Бу дөврдә зәнчи һәрәкаты да күчләнди. 1909 илдә АБШ зәнчиләринин ән күтләви ичтимаи тәшкилаты олан «Рәнкли әһалинин тәрәггисинә јардым едән милли чәмијјәт» јаранды.

Биринчи дүнја мүһарибәсиндә(1914—18) АБШ әввәлчә өзүнү битәрәф е'лан етсә дә, әслиндә мүһарибәјә чидди һазырлашырды. Америка инһисарларынын *Антанта* илә даһа сых игтисади әлагәләри олдуғундан АБШ 1917 илин апрелиндә бу иттифаг тәрәфиндә мүһарибәјә гошулду. АБШ-ын мүһарибәдә иштиракы зәһмәткешләрин күзәранына мәнфи тә'сир көстәрди. Гијмәтләр вә веркиләр артды. Һәјат сәвијјәсинин ашағы дүшмәсинә фәһләләр тә'тилләрлә чаваб вердиләр (1915—16 илләрдә 4924, 1917 илдә 4233 тә'тил олмушдур). Бунунла әлагәдар өлкәдә сијаси иртича күчләнди. Үмуми һәрби мүкәлләфијјәт һаггында ганун верилди. Мүһарибә АБШ-да дөвләт-инһисарчы капитализминин инкишафына шәраит јаратды. Капиталын тәмәркүзләшмәси просеси сүр'әтләнди. АБШ инһисарлары мүһарибә әрзиндә 27,3 млрд. доллар халис кәлир көтүрдү. АБШ-ын истеһсал күчү артды, бир чох дөвләт ондан асылы вәзијјәтә дүшдү. АБШ инһисарлары Латын Америкасындакы мөвгеләрини мөһкәмләндирди. Венесуела вә Колумбијанын нефт јатаглары, Перу, Чили вә Боливијанын сәнајеси бүтүнлүклә АБШ инһисарларынын нәзарәти алтына кечди. Никарагуа ики аданы АБШ-а ичарәјә вермәјә, Данимарка исә Виркинија а-рыны она сатмаға мәчбур олду.

Русијада 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра Русијанын мүһарибәдән чыхмасындан еһтијат едән АБШ Мүвәггәти һөкумәтә һәр чүр јардым едирди. Лакин Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан дәрһал сонра АБШ Инкилтәрә, Франса вә Јапонија илә әлбир олуб Советләр өлкәсинә гаршы мүбаризәјә башлады. Америка гошунлары 1918—20 илләрдә Шималдан вә Узаг Шәргдән ингилаби Русијаја гаршы апарылан һәрби әмәлијјатларда билаваситә иштирак едирди (бах *Русијада вәтәндаш мүһарибәси вә харичи һәрби мүдахилә*). В. Вилсон һөкумәтинин антисовет сијасәти АБШ фәһлә синфинин бөјүк е'тиразына сәбәб олду. 1919 илин сентјабрында АБШ-да ики коммунист партијасы (Америка Коммунист Әмәк Партијасы вә Америка Коммунист Партијасы) мејдана кәлди. 1921 илдә бу партијалар бирләшәрәк *Америка Бирләшмиш Штатлары Коммунист Партијасыны* јаратдылар.

АБШ капитализмин үмуми бөһраны дөврүндә. Игтисади гүдрәтинә архаланан АБШ 20-чи илләрдән башлајараг ири капиталист дөвләтләри арасында һөкмран олмаға чалышырды. АБШ-ын тәшәббүсү илә чағырылан *Вашингтон конфрансы (1921—22)* да бу мәгсәди күдүрдү. 1920—21 илләрдә АБШ-ы игтисади бөһран бүрүдү, фәһләләрин вәзијјәти писләшди. Ишсизләрин сајы 5,5 млн.-а чатды, тә'тил һәрәкаты кенишләнди. Зәһмәткешләрин Республикачылар вә Демократ партијаларынын сијасәтиндән наразылығы шәраитиндә фермерләрин вә шәһәр хырда буржуазијасынын мәнафејини әкс етдирән «Тәрәггипәрвәр блок» адлы јени тәшкилат мејдана кәлди. Бу тәшкилат дөвләт апаратында бә'зи демократик дәјишикликләр етмәји, фәһләләрин вә фермерләрин вәзијјәтини јахшылашдырмағы вә'д едирди. Она көрә дә 1924 ил президент сечкиләриндә һәмин тәшкилатын намизәди тәгр. 5 млн. сәс газанды. Горхуја дүшән буржуазија фәһлә синфинә, онун ингилаби гүввәләринә тәзјиги күчләндирди [бах *Сакко—Вансетти мүһакимәси (1927)*]. АБШ-ын харичи сијасәтиндә Америка капиталына даһа кениш мејдан ачмаг, мүртәче режимләри мүдафиә етмәк вә ССРИ-јә гаршы дүшмәнчилик әсас јер тутурду. АБШ Биринчи дүнја мүһарибәсиндә мәғлуб олмуш Алманијанын игтисадијјаты үзәриндә нәзарәт гојмаға чан атмагла јанашы, ону ССРИ-јә гаршы мүбаризәдә башлыча аләтә чевирмәк нијјәтиндә иди (бах *Дауес планы*).

АБШ дүнја игтисади бөһраны вә Икинчи дүнја мүһарибәси (1939—45) дөврүндә. 1929—33 илләр дүнја игтисади бөһраны (бах *Игтисади бөһранлар*) АБШ-а хүсусилә ағыр зәрбә вурду. Америка капитализминин әсас зиддијјәтләри кәскинләшди. Сәнаје истеһсалынын үмуми индекси 1929 илдәки 125 бәнддән 1932 илдә 56 бәндә енди. Ишсизләрин сајы 13 млн.-у өтдү, фермерләр вар-јохдан чыхды. Өлкәдә ичтимаи тә'минат системинин олмамасы зәһмәткеш күтләләрин вәзијјәтини даһа да ағырлашдырды. Сол гүввәләрин федерал мадди јардым системи јаратмаг тәләби нәинки рәдд едилди, һәтта дөвләт еһтијатлары инһисарларын сәрәнчамына верилди. Синфи мүбаризә даһа да кәскинләшди. Коммунист Партијасынын тәшәббүсү илә ишсизләрин кенишләнән күтләви һәрәкаты өлкәни бүрүдү. 1930 ил мартын 6-да кечирилән нүмајишдә 1 млн. 250 мин нәфәр иштирак етди. АӘФ рәһбәрлијинин сазишчи сијасәтинә бахмајараг һәмкарлар иттифаглары фәаллашды, фермерләр һәрәкаты кенишләнди. 1932 ил нојабр сечкиләриндә гәләбә газанан Ф. *Рузвелт* бөһранын нәтичәләрини арадан галдырмаг үчүн бир сыра либерал ислаһат кечирди. Зәһмәткеш күтләләрин тәзјиги илә ири капиталын мәнафејинә тохунан бә'зи тәдбирләр көрүлдү. Фәһләләрә һәмкарлар иттифаглары јаратмаг вә саһибкарларла коллектив мүгавиләләр бағламаг һүгугу верилди, ишсизлијә көрә ичтимаи сығорта, гочалара, дул гадынлара вә јетимләрә пенсија һаггында ганун гәбул едилди. Бу, АБШ зәһмәткешләринин гәләбәси иди. 30-

ҹу илләрин орталарында фәһлә һәрәкатында ихтилафлар кәскин шәкил алды. 1935 илдә һәмкарлар иттифагларынын бир һиссәси АӘФ-дән ајрылараг Истеһсалат Һәмкарлар Иттифаглары Конгреси (ИҺИК) јаратды (коммунистләрин вә сосиалистләрин фәал иштиракы илә јаранан ИҺИК илк вахтлар дахили вә хариҹи сијасәтин бир чох мәсәләсиндә габагҹыл мөвгедә дурурду). АБШ-ын хариҹи сијасәтиндә дә мүәјјән дәјишиклик баш верди. 1933 илин нојабр ајында ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр јарадылды. Рузвелт һөкумәти Латын Америкасы өлкәләри илә АБШ-ын «хејирхаһ гоншу» олаҹағыны билдирди. 1934 илдә Филиппинә мухтаријјәт верилди. Бунунла белә, АБШ һөкумәти битәрәфлик һаггында 1935 илдә гәбул олунмуш гануну бәһанә едәрәк артмагда олан фашист тәҹавүзүнүн гаршысыны алмаг үчүн һеч бир тәдбир көрмәди. Сөздә фашист дөвләтләрини тәҹрид етмәјә чағыран АБШ 1938 илдә әслиндә *аншлуссу* мүдафиә етди, *Мүнхен сазишинин* (*1938*) имзаланмасына јардым көстәрди. Дикәр капиталист өлкәләри кими фашист дөвләтләрини ССРИ-јә гаршы тәҹавүзә јөнәлтмәјә ҹәһд көстәрән АБШ Совет һөкумәтинин коллектив тәһлүкәсизлик идејасыны рәдд етди. Бүтүн бунлар Икинҹи дүнја мүһарибәсинин (1939—45) башланмасыны сүр'әтләндирди. Мүһарибә башланандан сонра АБШ-ын игтисадијјаты хејли тәрәгги етди. Һәрби сифаришләрин артмасы сајәсиндә 1940 илдә сәнаје истеһсалынын һәҹми 1929 ил сәвијјәсини өтдү. Дөвләт инһисарлара чох бөјүк јардым көстәрди вә имтијазлар верди. 1941 илдән трестләрин фәалијјәтини мәһдудлашдыран ганунлар гүввәдән салынды. Атом силаһы һазырланмасына башланды; инфлјасијанын артмасына гаршы бир сыра тәдбирләр көрүлдү Фашист Алманијасынын гүввәтләнмәсини өзүнүн бејнәлхалг мөвгеләри үчүн тәһлүкә һесаб едән АБШ Инкилтәрә вә Франса илә бирликдә дүнја һадисәләринә тәдриҹлә мүдахилә етмәјә башлады. Насизмә гаршы мүбаризә апаран халгларла әмәкдашлыг уғрунда өлкәдә һәрәкат кенишләнди. 1941 илин августунда АБШ президенти Ф. Рузвелт вә Б. Британијанын баш назири У. Чөрчилл *Атлантик хартијасыны* имзаладылар. Фашист Алманијасынын ССРИ-јә гәфил һүҹумундан сонра АБШ һөкумәти Совет дөвләтинә јардым көстәрәҹәјини билдирди. АБШ-ын Алманија вә Италија илә мүһарибәјә кирмәси лабүд олду. Јапонија илә мүнасибәтләр дә кәскинләшди. 1941 ил декабрын 7-дә Јапонија АБШ-ын Пирл-Һарбор, Филиппин вә бир сыра башга әразиләрдәки һәрби-дәниз базаларына һүҹум етди, беләликлә бу ики өлкә арасында мүһарибә башланды, декабрын 11-дә Алманија вә Италија Јапонија тәрәфиндә АБШ-а мүһарибә е'лан етдиләр. АБШ *Ијирми алты дөвләтин бәјаннамәсини* (*1942*) имзалады. 1942 ил Совет—Америка вә Совет—Инкилтәрә данышыглары нәтиҹәсиндә һәмин ил Авропада *икинҹи ҹәбһә* ачмаг барәдә там разылыг әлдә едилди. Лакин АБШ вә Инкилтәрә зәһмәткешләринин икинҹи ҹәбһәнин ачылышыны сүр'әтләндирмәк барәдә тәләбләринә бахмајараг, бу дөвләтләрин һөкумәтләри өһдәләринә дүшән вәзифәнин јеринә јетирилмәсини һәр вәҹһлә ләнкидирди. Бунун әвәзинә АБШ Инкилтәрә илә биркә 1942 илин нојабрында Шимали Африкаја, 1943 илдә исә Италијаја гошун чыхартды. Мүһарибә кедишиндә АБШ-ын Канада вә Латын Америкасы өлкәләринә игтисади, сијаси нүфузу күҹләнди, АБШ силаһлы гүввәләри Исландија, Гренландија вә Шимали Африкада мөһкәмләнди. Фашист Алманијасынын зәбт етдији Авропа өлкәләрини ССРИ-нин тәкбашына азад едәҹәјиндән горхуја дүшән АБШ вә Инкилтәрә, нәһајәт, 1944 ил ијунун 6-да икинҹи ҹәбһәни ачдылар. Мүһарибәнин сонунда мүттәфиглик борҹуна хәјанәт едән Америка кәшфијјаты ССРИ-дән хәлвәти фашист Алманијасы һөкумәтинин нүмајәндәләри илә әлагәјә кирди. Лакин АБШ вә Инкилтәрә рәһбәрләри о вахт мүттәфиглик әлагәләрини позмаға ҹүр'әт етмәдиләр. Фашист Алманијасы дармадағын едилдикдән сонра чағырылан *Потсдам конфрансында* (*1945*) бир сыра мүһүм гәрар (Алманијанын һәрби игтидардан салынмасы, денасификасија һаггында, Алманијанын демократик әсаслар үзәриндә јенидән гурулмасы вә с.) гәбул олунду. Фашист Алманијасынын тәслим олмасына бахмајараг АБШ-ла Јапонија арасында һәрби әмәлијјатлар һәлә дә давам едирди. 1945 илин орталарында Сакит океанда вә Филиппиндә бир сыра мәғлубијјәт үзүндән АБШ һәрби команданлығы Јапонијаја јалныз 1946 илдә десант чыхармағы планлашдырмышды. 1945 илдә АБШ бәшәријјәтә гаршы мисли көрүнмәмиш ҹинајәт ишләтди, һеч бир еһтијаҹ олмадан августун 6-да Хиросимаја, 9-да исә Нагасакијә атом бомбасы салынды. Бу, һәрби тәдбирдән даһа чох сијаси мәгсәд дашыјырды (бах «*Атом дипломатијасы*»). Буна бахмајараг ССРИ өзүнүн мүттәфиглик тәәһһүдүнү јеринә јетирәрәк августун 8-дә Јапонијаја мүһарибә е'лан етди (бах *Манҹурија әмәлијјаты*). Сентјабрын 2-дә Јапонија тәслим олду.

АБШ икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра. АБШ мүһарибәдән игтисади ҹәһәтдән гүввәтли чыхмыш јеканә капиталист өлкәси иди. АБШ-ын капиталист дүнјасында игтисади, сијаси вә һәрби мөвгеләри мөһкәмләнди. Бүтүн капиталист дөвләтләри АБШ-а борҹлу галмышды. 1946 илдә капиталист дүнјасы сәнаје мәһсулунун 62%-и, Гәрбин гызыл еһтијатынын 3/4-ү АБШ-ын пајына дүшүрдү. Мүһарибәдән сонра Һ. Трумен һөкумәти фәһлә һәрәкатына вә мүтәрәгги тәшкилатлара гаршы һүҹума кечди, 1947 илдә *Тафт-Һартли гануну* гәбул олунду. Дүнја ағалығы иддиасында олан АБШ ССРИ-јә вә халг демократијасы өлкәләринә дүшмәнчилик (бах «*Сојуг мүһарибә*») сијасәти јеритмәјә башлады. Бәднам «Совет тәһлүкәси» ујдурмасыны бәһанә едән АБШ һәрбчиләри ССРИ-јә гаршы һәтта нүвә силаһы ишләтмәји тәләб едирдиләр. Гәрби Авропа өлкәләриндә капиталист режимини горујуб сахламаг мәгсәдилә АБШ һөкумәти 1947 илдә «*Трумен доктринасы*»ны, 1948 илдә исә «Маршалл планы»ны гәбул етди. Јардым пәрдәси алтында Латын Америкасы, Асија вә Африка өлкәләринә тәзјиг күҹләнди. Чин ингилабыны боғмаға сә'ј көстәрән АБШ *Гоминдана* бөјүк мадди јардым көстәрмәјә башлады. АБШ-ын тәшәббүсү илә 1948 илдә *Америка Дөвләтләри Тәшкилаты*, 1949 илин апрелиндә исә НАТО (бах *Шимали Атлантика Пакты*) јарадылды. АБШ-ын өзкә әразиләрдә һәрби база шәбәкәси кенишләнди, өлкәдә јени силаһ нөвләри јарадылмасы сүр'әтләнди. АБШ Инкилтәрә вә Франса илә бирликдә Потсдам конфрансы (1945) гәрарларыны позараг Алманијаны парчаламаг хәтти көтүрдү. Бу сијасәтин нәтиҹәси олараг 1949 илин сентјабрында Алманија Федератив Республикасы јарадылды. 1950 илдә АБШ Корејаја силаһлы мүдахиләјә башлады, Чан Кај-ши күруһуна көмәк пәрдәси алтында Тајваны вә Пенхуледао а. рыны ишғал етди, 1951 илдә исә Јапонија илә сепарат сүлһ бағланды (бу мүгавиләјә әсасән АБШ Јапонија әразисиндә һәрби база сахламаг һүгугу газанды), ССРИ илә тиҹарәт сазиши позулду. Бу илләрдә АБШ әввәлҹә Филиппинлә, сонрадан Австралија Иттифагы вә Јени Зеландија илә һәрби иттифаг бағлады. *АНЗУС* јарадылды. Бунунла јанашы, өлкәдә иртиҹа гүввәтләнди. Мүтәрәгги тәшкилатлары, биринҹи нөвбәдә Коммунист Партијасыны тә'гиб едән *Маккарен-Вуд гануну* гүввәјә минди. Ирги ајры-сечкилик даһа да күҹләнди (бах *Ҹимкроуизм*). Мүтәрәгги һәмкарлар тәшкилатлары ИҺИК-дән хариҹ едилди (1955 илдә ИҺИК-лә АӘФ-ин бирләшмәсиндән Америка Әмәк Федерасијасы—Истеһсалат Һәмкарлар Иттифаглары Конгреси јаранды). Өлкәдә иҹтимаи зиддијјәтләрин кәскинләшмәси вә Корејадакы рүсвајчы мүһарибә Демократ партијасыны нүфуздан салды. 1952 ил сечкиләриндә Д. *Ејзенһауер* президент сечилди.

40-ҹы илләрин ахыры вә 50-ҹи илләрин әввәлләриндә дүнјада сосиализмин хејринә баш верән мүһүм дәјишикликләр (1949 илдә ССРИ-дә нүвә силаһынын мүвәффәгијјәтлә сынагдан кечирилмәси, ССРИ башда олмагла сосиализм бирлијинин даһа да мөһкәмләнмәси, мүстәмләкә системинин тамамилә дағылмаға башламасы, нәһајәт, 1957 илдә Совет Иттифагында Јерин сүн'и пејкинин бурахылмасы вә с.) АБШ һаким даирәләрини бејнәлхалг аләмдә өз мөвгејини дәјишдирмәјә вадар етди. 1953 илин ијулунда Корејада барышыг сазиши имзаланды. Бунунла белә АБШ БМТ бајрағы алтында Ҹәнуби Корејада силаһлы гүввәләрини сахлады. 1954 илдә Һинд-Чиндә сүлһүн бәрпа едилмәсинә даир беш бөјүк дөвләтин (ССРИ, АБШ, Инкилтәрә, ЧХР вә Франса) Ҹеневрә мүшавирәсинин сәнәдләрини имзаламасына бахмајараг АБШ тәләсик Ҹәнуби Вјетнамда ојунҹаг һөкумәт јаратмагла Вјетнамын динҹ јолла бирләшмәсинә мане олду. АБШ-ын тәшәббүсү илә тәҹавүзкар һәрби блоклар кенишләнди, СЕНТО вә СЕАТО јаранды. АБШ 1955 илдә АФР-и тәҹавүзкар НАТО блокуна ҹәлб етмәјә наил олду. 1956 ил Јахын Шәрг бөһраны заманы АБШ һөкумәти мүртәҹе мөвге тутду (бах *Ејзенһауер доктринасы*, *Ливана гаршы Америка тәҹавүзү*). ССРИ-јә вә дикәр сосиалист өлкәләринә гаршы «сојуг мүһарибә» вә һәрби ҹасуслуг кенишләнди. АБШ тәјјарәләри ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри сәрһәдләрини тез-тез позмаға башлады. 1960 ил мајын 1-дә Свердловск р-нунда совет зенит ракети илә АБШ-ын «Локһид У-2» кәшфијјат тәјјарәси вурулуб салынды. Игтисади чәтинликләр, ишсизлијин артмасы, ирги ајры-сечкилијин кәскинләшмәси, һабелә АБШ-ын бир чох бејнәлхалг мәсәләдә зоракы мөвге тутмасы 50-чи илләрин сонунда Ејзенһауер һөкумәтини нүфуздан салды. 1960 ил президент сечкиләриндә Ч. *Кеннединин* намизәдлијини ирәли сүрән Демократ партијасы сүр'әтлә силаһланма програмыны мүдафиә етмәсинә бахмајараг, дүнјада сосиализм илә капитализм арасында гүввәләрин реал нисбәтини нәзәрә алан даһа чевик харичи сијасәт хәтти јеридәчәјини вә'д едирди. 1961 илин августунда һава рабитәси барәдә Совет—Америка сазиши тәсдиг олунду. Сентјабрда тәрксилаһа даир данышыглар үчүн разылашдырылмыш принсипләр барәдә биркә Совет—Америка бәјанаты имзаланды.

Игтисади јүксәлиш сүр'әтинә көрә АБШ Гәрби Авропа өлкәләрини өтдү. Лакин бу јүксәлиш АБШ-ын малијјә-игтисади, хүсусилә дә ичтимаи чәтинликләрини арадан галдырмады. Ишсизлик проблем олараг галды, гызыл еһтијаты азалды, доллар мәзәннәдән дүшдү. АБШ-ын харичи сијасәтиндә зоракылыг јенә дә мүһүм јер тутурду. 1961 илдә АБШ һөкумәти јер алтында вә атмосфердә нүвә силаһы сынагларыны бәрпа етди. ССРИ-нин Алманијаја даир сүлһ мүгавиләси бағламаг тәклифинә чаваб олараг АБШ Авропада кәркинлији даһа да кәскинләшдирән бир сыра тәдбир көрдү. Чәнуби Вјетнам вә Лаосун дахили ишләринә мүдахилә, Кубаја гаршы тәчавүзкарлыг күчләнди. Кубада совет һүчүм силаһларынын јерләшдирилдијини бәһанә едән АБШ 1962 илин октјабрында Кубаны дәниздән блокадаја алды. ССРИ-нин гәти тәдбирләри сајәсиндә АБШ-ын Кубаја гаршы тәчавүзү дајандырылды, ССРИ вә АБШ һөкумәтләри арасында әлдә едилән күзәштли сазиш нәтичәсиндә һәрби блокадаја сон гојулду. 1963 илдән башлајараг Америка—Совет мүнасибәтләри нисбәтән јахшылашды. АБШ һөкумәти августун 5-дә атмосфердә, космик фәзада вә су алтында нүвә силаһы сынагларынын гадаған олунмасы һаггында Москва мүгавиләсини имзалады. Јерин сүн'и пејкләринин сынагдан чыхарылмасы саһәсиндә әмәкдашлыг, Кремл вә Ағ ев арасында бирбаша рабитә хәтти јаратмаг барәдә разылыг әлдә едилди. Сағ вә иргчи үнсүрләрин гызышдырдыглары дүшмәнчилик кампанијасы шәраитиндә 1963 ил нојабрын 22-дә президент Ч. Кеннеди өлдүрүлдү. Бу, өлкәдә бүтүн мүртәчә гүввәләрин фәаллашмасына сигнал олду. Мүртәче гүввәләр өз нүмајәндәсини (Б. Һолдуотер) 1964 ил сечкиләриндә президентлијә кечирмәјә гызғын чәһд көстәрдиләр, сечкиләрдә исә Кеннеди сијасәтини давам етдирәчәјини вә'д едән демократ Л. Чонсон гәләбә газанды. Лакин Чонсон һөкумәти сечкигабағы вә'динә әмәл етмәди. «Коммунизмдән хиласетмә» пәрдәси алтында Африка вә Латын Америкасы өлкәләринә мүдахилә күчләнди. АБШ силаһлы гүввәләри 1964 илин нојабрында Белчика вә Инкилтәрә илә биркә Конгоја мүдахилә етди. Вјетнамда һәрби әмәлијјатлар кенишләндирилди (бах *Вјетнамда Америка тәчавүзү*), 1965 илин мајында Доминикан Республикасына гошун чыхарылды. Сөздә Африка халгларынын азадлығыны мүдафиә етдијини билдирән АБШ һаким даирәләри иргчи режимләрдә (ЧАР, Чәнуби Родезија) сых әмәкдашлығы давам етдирир, инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә капиталист гајда-ганунларынын сахланмасына һәр чүр јардым көстәрирди. 1966 илдә АБШ-ын фәал јардымы илә тәчавүзкар *Асија—Сакит Океан Шурасы* (АЗПАК) јарадылды. АБШ-ын Авропада игтисади нүфузунун күчләнмәси онун Гәрби Авропа өлкәләри, биринчи нөвбәдә исә НАТО-нун һәрби тәшкилатындан чыхдығыны (1966) билдирән Франса илә зиддијјәтләрини кәскинләшдирди.

Вјетнам мүһарибәси илә әлагәдар һәрби сифаришләрин артмасы, һабелә 1964 илдә кечирилән верки ислаһаты нәтичәсиндә АБШ инһисарлары мисли көрүнмәмиш кәлир әлдә етдиләр. Чонсон һөкумәтинин «бөјүк чәмијјәт» јаратмаг вә јохсуллугла мүбаризә програмы боша чыхды. Иртичачы вә иргчи үнсүрләр фәаллашды (бах *Чон Бөрч чәмијјәти*, *Ку-клукс-клан*). 1968 илдә М. Л. *Кингин* вә Демократлар партијасындан президентлијә намизәд Р. Кеннединин өлдүрүлмәси зәнчиләрин вә демократик гүввәләрин бөјүк наразылығына сәбәб олду. Өлкәни күтләви чыхышлар бүрүдү, тә'тил һәрәкаты кенишләнди (1968 илдә өлкәдә 4950 тә'тил олмуш, бу тә'тилләрдә 2,6 млн. нәфәр иштирак етмишди). Демократлар партијасынын гаршыдакы сечкиләрдә гәләбәсини тә'мин етмәк мәгсәди илә һөкумәт 1968 илдә бир сыра тәдбир көрдү. Ијулун 1-дә АБШ нүвә силаһынын јајылмамасына даир ССРИ вә Инкилтәрә илә мүгавилә имзалады, ВДР-ин әразисинин бомбардман едилмәсини дајандырды. АБШ һөкумәти Вјетнама даир дөрдтәрәфли данышыглара башламаға разылыг верди (бах *Вјетнама даир Парис сазиши*). Лакин бу тәдбирләр Демократ партијасыны мәғлубијјәтдән гуртармады. Сечкиләрдә гәләбә газанан *Р. Никсон* да илк вахтлар харичи вә дахили сијасәтдә һеч бир дәјишиклик етмәди. 1969 илин игтисади бөһраны гијмәтләри вә ишсизлији артырды; зәһмәткешләрин өз һүгугларı уғрунда мүбаризәси, АБШ-ын Вјетнамда тәчавүзүнә гаршы һәрәкат күчләнди. 1972 илдә игтисадијјатда мүәјјән јүксәлишә бахмајараг, 70-чи илләрин әввәлиндә инфлјасија ән кәскин проблем олараг галырды. 1973—74 илләрдә кәскинләшән енержи бөһраны инфлјасијаны даһа да дәринләшдирди. 1972 вә 1973 илләрдә долларын девалвасијасы 60-чы илләрдән дүнја капиталист системини бүрүјән валјута-малијјә проблемләрини, һабелә Јапонија вә «Үмуми базар» өлкәләри илә тичарәт зиддијјәтләрини һәлл етмәди. Никсон һөкумәти дә Һинд-Чин халгларына гаршы тәчавүзкар мүһарибәдә гәләбә газанмаг тәшәббүсүндән әл чәкмәк истәмирди. Лаоса һәрби мүдахилә даһа да күчләнди, 1970 илдә Камбочаја силаһлы мүдахилә едилди. Лакин АБШ-ын һәрби сә'јләри һеч бир нәтичә вермәди. АБШ һөкумәти 1973 илин јанварында Вјетнамда мүһарибәнин дајандырылмасы вә сүлһүн бәрпасы һаггында сазиш имзаламаға мәчбур олду. Сонралар Лаоса даир ејнилә бу чүр сазиш имзаланды.

ССРИ вә бүтүн социализм бирлији өлкәләринин гүдрәтинин артмасы нәтичәсиндә дүнјада гүввәләр нисбәтинин дәјишмәси 70-чи илләрин әввәлиндә Никсон һөкумәтини бејнәлхалг аләмдә АБШ-ын имканларыны даһа реал гијмәтләндирмәјә мәчбур етди. Бунунла әлагәдар АБШ-ла ССРИ арасындакы мүнасибәтләрдә дә позитив дөнүш јаранды. АБШ президенти Р. Никсон 1972 вә 1974 илләрдә ССРИ-дә, Сов.ИКП МК Баш катиби Л. И. Брежнев 1973 илдә АБШ-да сәфәрдә олду. Динч јанашы јашамаг вә нүвә мүһарибәси тәһлүкәсини азалтмаг принсипләринин һәјата кечирилмәсинә јөнәлдилмиш сазишләр, о чүмләдән нүвә мүһарибәсинин гаршысынын алынмасы һаггында 1973 илин ијунунда сазиш имзаланды. 1972 ил президент сечкиләри заманы Республикачылар партијасы сечки комитәсинин гејри-гануни әмәлләрә јол вермәси («Уотеркејт мәсәләси») сонрадан Демократ партијасы илә Республикачылар партијасы арасында ихтилафлары кәскинләшдирди вә Никсон 1974 илин августунда истe'фа вермәјә мәчбур олду. Онун јеринә президент мүавини Ч. Форд кечди. Нојабрын 23—24-дә Л. И. Брежнев илә Ч. Форд арасында Владивосток р-нунда әмәли көрүш олду. Көрүш заманы һәр ики тәрәфин әввәлки биркә гәрар, мүгавилә вә сазишләрлә мүәјјән олунмуш истигамәтдә мүнасибәтләри инкишаф етдирмәк нијјәтиндә олдуғу тәсдиг едилди. 1976 илин мајында бу саһәдә даһа мүһүм бир аддым атылды: ејни вахтда Москвада вә Вашингтонда ССРИ вә АБШ арасында динч мәгсәдләрлә јералты нүвә партлајышлары һаггында мүгавилә имзаланды. АБШ һөкумәти Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыг мәсәләләринә даир Һелсинки мүшавирәсиндә иштирак етмиш вә онун Јекун актыны имзаламышдыр.

1976 илин нојабрында Демократ партијасынын намизәди Ч. Картер АБШ президенти сечилмишдир.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары вә дикәр ичтимаи тәшкилатлар. АБШ-да икипартијалы систем мөвчуддур. Инһисарчы капиталын мәнафејини күдән Республикачылар партијасы (1854 илдә јарадылмышдыр) вә Демократ партијасы (1828 илдә јарадылмышдыр) һакимијјәт башында бир-бирини әвәз едир. *Америка Бирләшмиш Штатлары Коммунист Партијасы* (1919 илдә јарадылмышдыр). Ән ири һәмкарлар иттифаглары бирлији Америка Әмәк Федерасијасы—Истеһсалат Һәмкарлар Иттифаглары Конгресидир. Бундан әлавә, бир сыра мүстәгил һәмкарлар иттифагы вар. Мүһүм зәнчи тәшкилатлары: Рәнкли әһалинин тәрәггисинә көмәк едән милли чәмијјәт (1909 илдә јарадылмышдыр); Милли шәһәр лигасы (1910 илдә јарадылмышдыр); Ирги бәрабәрлик конгреси (1942 илдә јарадылмышдыр); Чәнубда христиан рәһбәрлији Конфрансы (1957 илдә јарадылмышдыр)—мүһарибә әлејһинә тәшкилатдыр. «Гара Бәбирләр» партијасы (1966 илдә јарадылмышдыр)—радикал әһвали-руһијјәли зәнчи кәнчләрин мәнафејини ифадә едир.

АБШ-да 2 минә гәдәр сағ вә ифрат сағ тәшкилат вар. Онлардан ән нүфузлусу; *Америка лекиону*, Ку-клукс-клан, Чон Бөрч Чәмијјәти, Ағларын Насионал-Сосиалист Партијасы, Христиан антикоммунист сәлиб јүрүшү вә с.

Игтисади-чоғрафи очерк. АБШ капитализм аләминдә игтисади чәһәтдән ән јүксәк инкишаф етмиш сәнаје-аграр өлкәсидир. Игтисадијјаты бир чох ири инһисар групунун (Морган, Рокфеллер, Меллон, Форд, Дүпон груплары, Чикаго вә Кливленд, Калифорнија вә Техасын јени груплары вә с.) нәзарәти алтындадыр. Дөвләт-инһисарчы капитализми кетдикчә инкишаф едир. АБШ-да игтисадијјатын һәрбиләшдирилмәси вә сүр'әтлә силаһланма инһисарлара һәдсиз газанч верир. 1970—73 илләрдә инһисарларын халис кәлири 39,3 млрд. доллардан 70 млрд. доллара чатмышдыр.

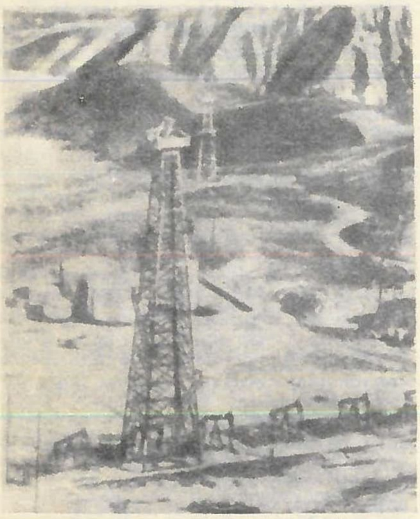

Калифорнија штаты. Нефт мә'дәни.

АБШ капиталист өлкәләриндә истеһсал едилән сәнаје мәһсулунун 40,2%-ни, к.т. мәһсулларынын исә 1/3-ини верир (1974). Бу, муасир техниканын кениш тәтбиги, енержи истеһсалынын чохлуғу вә әмәјин интенсивләшдирилмәси нәтичәсиндә әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәси илә изаһ едилир. Лакин АБШ-да капитализмә хас олан кортәбии вә гејри-бәрбәр инкишаф һөкм сүрүр. Биринчи вә Икинчи дүнја мүһарибәләри вә сонракы дөврләрдә xaричи базардакы әсас рәгибләрин мүвәггәти олараг сырадан чыхмасы АБШ-да сәнаје вә к.т.-нын инкишафына тәкан версә дә, бу, сонралар игтисади дурғунлуг вә бөһранларла нәтичәләнмишдир (1920—21, 1929—33, 1937—39, 1948—49, 1953—54, 1957—58, 1960—61 вә 1969—71 илләрдә). 1971 илдә башланан гыса мүддәтли инкишафдан сонра, 1973—74 илләрдә башланан јени игтисади бөһран мүһарибәдән сонракы дөврдә ән күчлү бөһран иди. АБШ-да капитализмин үмуми бөһранынын артмасы илә әлагәдар (енержи бөһраны, инфлјасија вә с.) истеһсалын һәчми азалыр, зәһмәткешләрин әмәк һаггы дурмадан ашағы дүшүр. 20 әсрин 70-чи илләриндә капитализм дүнјасында баш вермиш енержи бөһраны АБШ-ла инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин әлагәсини зәифләтди. Бундан сонра АБШ сосиализм бирлији өлкәләрилә харичи игтисади әлагәсини инкишаф етдирмәк үчүн чәһд көстәрмәјә башлады. АБШ-да истеһсалын сүр'әтлә автоматлашдырылмасы ишсизлијин даһа да артмасына сәбәб олур. Өлкәдә 8 млн.-дан чох ишсиз вар (1975).

Фајдалы газынты јатагларынын зәнкинлији 19 әсрин сонунда е'маледичи вә мә'дән сәнајесинин сүр'әтли инкишафына сәбәб олду. АБШ әразиси тарихи-игтисади инкишаф сәвијјәсинә көрә, В. И. Ленинин көстәрдији кими бир-бириндән фәргләнән 3 әсас р-на бөлүнүр. Шимал р-нунда сәнаје вә к.т. даһа чох инкишаф етмишдир. Чәнуб р-ну хаммал мәнбәји олмагла к.т., Гәрб р-ну исә нисбәтән јени, сүр'әтлә инкишаф едән к.т., мә'дән вә е'маледичи сәнаје р-нудур. Сәнајенин чоғрафијасында штатлар арасындакы фәрг кетдикчә азалыр. Шәргдә инкишаф етмиш памбыг вә јун парча, авиасија, кимја, ағач е'малы вә с. сәнаје саһәләри, Чәнуб вә Гәрб р-нларында да инкишаф етдирилир.

АБШ игтисадијјатынын әсасы сәнаједир. Металлуркија, машынгајырма, чиһазгајырма, авиаракет, радиоелектроника, електротехника, нефт, кимја, автомобил, авиасија, енеркетика вә с. сәнаје саһәләри даһа чох инкишаф етмишдир.

Електрик ст.-ларынын муәјјән едилмиш күчү 500 млн. *квт*-дыр (1974). Електрик енержисинин 80%-дән чохуну ИЕС-ләр верир. Ән мүһүм СЕС-ләри: Ниагара шәләләсиндә Мозес, Колумбија чајында Гранд-Кули, Роки-Рич вә с., Колорадо чајында Һувер вә Теннесси чајы һөвзәсиндә бир груп СЕС. 1966 илдән башлајараг нүвә енеркетикасы инкишаф едир. 1975 илдә фәалијјәт көстәрән АЕС-ләрин күчү 50 млн. *квт* олмушдур. Тикилмәкдә олан вә лајиһәләшдирилмиш АЕС-ләрин күчү тәгр. 150 млн. *квт* олачагдыр. АБШ-да 1974 илдә 1960 млрд. *квт-с* електрик енержиси, 528 млн. *т* даш көмүр, 440 млн. *т* нефт, 610 млрд. *м*^{3} тәбии газ, 89 млн. *т* дәмир филизи, 88 млн. *т* чугун, 132 млн. *т* полад, 4,44 млн. *т* алүминиум вә с. истеһсал олунмушдур. АБШ-ын мә'дән сәнајеси өлкәнин милли кәлиринин чүз'и һиссәсини (3%) верир. Мә'дән сәнајеси мәһсулунун 3/4-ү јаначаг, 10—12%-и метал филизләри, 10—15%-и исә кимјәви хаммал вә тикинти материалларыдыр. Мә'дән сәнајеси артан тәләбаты там өдәмәдијиндән, нефт, тәбии газ, галај, никел, хромит, магнезиум филизи, сүрмә, алмаз, кобалт, уран консентраты, дәмир филизи, боксит вә с. идхалы кетдикчә артыр. Нефт һасилатынын 2/3-сини Чәнуб-Гәрби Мәркәз штатларында «Галф» вә «Митконтинент» һөвзәләри (тәкчә Техас штаты нефтин 40%-ини вә газын 60%-ини) верир. Нефт һасилаты Калифорнијанын ч.-унда да јүксәкдир. Өлкәнин дағлыг штатларында кичик нефт јатаглары вар. Өлкәдә е'мал олунан нефтин 20%-ә гәдәри Венесуела, Канада, Јахын Шәрг вә с. јерләрдән идхал едилир. Нефт е'малы з-дларынын үмуми иллик күчү 670 млн. *т*-дур; башлыча мәркәзләри: Һјустон, Бомонт, Порт-Артур, Батон-Руж, Филаделфија, Чикаго, Сент-Луис, Лос-Анчелес вә с. Көмүрүн чох һиссәсини Аппалач һөвзәси (Гәрби Виркинија, Пенсилванија вә Кентукки штатлары вә с.) верир. Еһтијаты 1505 млрд. *т*-дур (дүнја еһтијатынын тәгр. 1/3-и).

Гара металлуркија, әсасән, Аппалач көмүр һөвзәсинә јахын Питтсбург, Шимали Јангстаун вә Бөјүк Көлләр (Чикаго-Кери, Детројт, Буффало, Кливленд) рајонундадыр. Атлантик океаны саһилләриндә дә (Балтимор, Филаделфија вә с.) бөјүк металлуркија з-длары вар. Канада, Чәнуби Америка вә Африкадан дәмир филизи идхал едилир. Әлван металлуркија сәнајеси нисбәтән зәиф инкишаф етмишдир. Харичдән (Јамајка, Гајана) алынан хаммал әсасында алүминиум әридилир. Алүминиум з-длары Колумбија вә Теннесси чајларынын саһилләриндәки шәһәрләрдә вә Чәнуб-Гәрби Мәркәз штатларындадыр.

Машынгајырма сәнајесинин әсас саһәләри автомобил, авиасија, електротехника вә дәзкаһгајырмадыр. Радиоелектроника, чиһазгајырма, ракет сәнајеси сүр'әтлә инкишаф етдирилир. Автомобил сәнајесинин әсас мәркәзи Детројтдур (Филинт, Саут-Бенд, Лансинг вә Толидо илә бирликдә). Автомобилгурашдырма з-длары, әсасән, Лос-Анчелес, Нју-Јорк вә с. шәһәрләрдәдир. 1974 илдә 10,1 млн. автомобил, о чүмләдән 7,3 млн. миник автомобили истеһсал едилмишдир. Авиаракет сәнајеси мәһсулунун 90%-дән чоху дөвләтин һәрби сифаришидир; ән мүһүм мүәссисәләри Сакит океан саһилиндәдир (Лос-Анчелес, Сан-Дијего, Сиетл, Сан-Хосе, Сакраменто). Авиасија мүһәррикләри истеһсалы, әсасән, Һартфорд, Нју-Јорк, Синсиннати вә Индианаполис ш.-ләриндә, ракетгајырма Флорида, Луизиана вә Техас штатларындадыр. Радиоелектроника сәнајеси Јени Инкилтәрә, Нју-Јорк, Чикаго вә Калифорнијада мәркәзләшмишдир. Електрик-дәзкаһгајырма Һартфорд, Бричпорт, Синсиннати, Кливленд, Милуоки вә Детројтда, електрик машынгајырма исә Нју-Јорк, Чикаго, Скенектади вә Сиракјусдадыр.

Кимја сәнајеси АБШ-ын ән сүр'әтлә инкишаф едән сәнаје саһәләриндән биридир; әсас мүәссисәләри Чәнуб штатларында вә Мексика көрфәзи саһилбојундадыр. Атом сәнајеси һәрби мәгсәдләрә хидмәт едир. Өлкәдә 1974 илдә 10,6 мин *т* уран консентраты һасил едилмишдир. Әсас уранчыхарма р-нлары Амбросија-Лејкдә (Нју-Мексика штаты), һәмчинин Вајоминг, Колорадо, Јута, Аризона штатларындадыр. Ок-Рич, Падјука, Портсмут, Һанфорд ш.-ләриндә вә Саванна чајы саһилләриндә нүвә јаначағы вә атом сәнајеси үчүн көмәкчи маддәләр һазырлајан з-длар вар.

Тохучулуг-трикотаж, тикиш, јејинти сәнајеси өлкәнин игтисадијјатында мүһүм јер тутур. 1974 илдә 5,0 млрд. *м* памбыг парча, 92 млн. *м* јун парча вә 3,6 млн. *т* кимјәви лиф истеһсал едилмишдир (Шимали Каролина, Чәнуби Каролина вә Чорчија штатларында). Тикиш сәнајесинин әсас мәркәзи Нју-Јоркдур. Көн-дәри вә ајаггабы сәнајеси, әсасән, Јени Инкилтәрә, Нју-Јорк, Висконсин, Иллинојс вә Миссуридә мәркәзләшмишдир. 1974 илдә 450 млн. чүт ајаггабы истеһсал едилмишдир. Јејинти сәнајеси мәркәзләри: Буффало, Миннеаполис, Чикаго, Омаһа, Канзас-Сити, Калифорнија, Висконсин, Миннесота, Јени Орлеан, Балтимор, Филаделфија вә Нју-Јорк.

АБШ-ын к.т. да јүксәк инкишаф етмишдир. Гарғыдалы, буғда, соја, памбыг, түтүн, әт, сүд, јумурта истеһсалына көрә капиталист өлкәләри арасында биринчи јери тутур. Памбыг, буғда, соја, гарғыдалы вә с. өлкәнин дахили тәләбатыны өдәмәклә бәрабәр, ихрач олунур. 1974 илдә тәгр. 26,5 млн. *ha*-да буғда, 26,4 млн. *ha*-да гарғыдалы, 21,2 млн. *ha*-да соја, 5,1 млн. *ha*-да памбыг экилмиш, 48,8 млн. *m* буғда, 118 млн. *m* гарғыдалы, 2,5 млн. *m* памбыг, 33,6 млн. *m* соја јығылмышдыр. Шәкәр гамышы, чәлтик, түтүн бечәрилир. АБШ-да торпаг фондунун тәгр. 75%-и ајры-ајры шәхсләрин әлиндәдир. Билаваситә дөвләтин ихтијарында олан торпаг фонду, әсасән, Гәрб р-нунун гураглыг вә јарымсәһра саһәләриндәдир. АБШ-ын к.т.-нда ири капиталист фермалары даһа үстүндүр. Фермаларын бөјүмәси истеһсал васитәләринин (торпаг, машын, капитал) мәркәзләшмәси илә нәтичәләнир. Бүтүн ферма торпагларынын 56%-и, мал-гаранын 58%-и, трактор паркынын 43%-и ири фермалара мәнсубдур. Фермаларын сајы илдән-илә азалыр. 1940 илдән 1973 иләдәк фермаларын сајы 6,3 млн.-дан 2,8 млн.-а енмишдир.

К.т.-нда 4469 мин трактор, 2943 мин јүк автомобили, 725 мин комбајн, 593 мин гарғыдалыјыған машын вар (1972, јанвар). АБШ-ын к.т. јүксәк сәвијјәдә механикләшдирилмишдир. Дүнја мигјасында һербисидләрин 3/4 вә минерал күбрәләрин 1/4-индән АБШ истифадә едир. Гәрб р-нунун гураг әкин саһәләри суварылыр. Калифорнија вә Флоридада фараш тәрәвәз вә ситрус биткиләри, Атлантикјаны овалыгда, шм.-ш. вә г.-ин суварылан торпагларында картоф, алма вә с. јетишдирилир. АБШ-да 115,3 млн. гарамал, 62,1 млн. донуз, 17,2 млн. гојун вар (1974, јанвар). Һејвандарлыг мәһсуллары АБШ-ын к.т.-нда сатлыг мәһсул дәјәринин 55%-индән чох, дүнја мигјасында исә әт-сүд вә јумурта истеһсалынын 30%-и гәдәрдир. Гарамал, әсасән Шимал вә Шәрг р-нларында — Висконсин, Мичиган, Миннесота штатларында сахланыр. Гојунчулуг, әсасән, Гәрбин дағлыг штатларында олуб, АБШ-ын игтисадијјаты үчүн чох да характерик дејилдир. АБШ-да 411,4 млн. тојуг вар (1974, јанвар). Һејвандарлыг мәһсуллары дәјәринин 1/6-и гушчулугдан алынан кәлирдир. Башлыча гушчулуг р-нлары Атлантик океаны саһилләриндә вә Чәнуб штатларындадыр. АБШ-да 2,7 млн. *m* балыг вә башга дәниз мәһсуллары овланмышдыр (1973).

Аризона штаты. Отлагда гарамал.

Дахили јүк дөвријјәсиндә әсас нәгл. васитәси д.ј.-лары (42,1%) вә су јолларыдыр (22,4%). Автомобилләрин вә бору кәмәрләринин нәгл. әһәмијјәти кетдикчә чохалыр. Д.ј.-лары илә, әсасән, сәнаје мәһсуллары (90%-и нефт вә даш көмүр) дашыныр. Әсас д.ј. говшаглары Нју-Јорк вә Чикагодур.

Дахили су јолларындан Миссисипи һөвзәси (Иллинојс чајы васитәси илә), Һудзон чајы вә Нју-Јорк порту илә каналларла бирләшдирилмиш Бөјүк Көлләр даһа әһәмијјәтлидир. Мүгәддәс Лавренти чајында дәрин каналлар газылдыгдан (1959 илдә) сонра ири кәмиләрин Бөјүк Көлләрә дахил олмасы, нефт, памбыг, боксит (јухары), дәмир филизи, тикинти вә мешә материаллары, тахыл, даш көмүр (ашағы) дашынмасына көмәк едир. АБШ-ын тичарәт донанмасы 632 кәмидән (1972 илдә үмуми тоннажы 18 412 мин *m* дедвејт) ибарәтдир; 40%-ә гәдәр дахили јүк дөвријјәсини тә'мин едир. Харичи јүк дөвријјәсиндә Панама каналынын әһәмијјәти бөјүкдүр. Мүһүм дәниз портлары: Нју-Јорк, Филаделфија, Балтимор, Бостон, Нјупорт-Нјус, Норфолк, Һјустон, Јени Орлеан, Бомонт, Сан-Франсиско, Лос-Анчелес, Сиетл, Бөјүк Көлләрдә—Чикаго, Дулут, Буффало, Кливленд, Детројт. Автомобил јолларынын шәһәрләрарасы сәрнишин дашынмасында (90%), гыса вә орта мәсафәли јүк дөвријјәсиндә (чох һиссәси) әһәмијјәти бөјүкдүр. Автомобил јолларынын уз.-на (1975 илдә 5 млн. *км*-дән чох) вә автомобилләрин сајына (1975 илдә 126 млн.; бунун 13 млн.-у јүк автомобилидир) көрә АБШ дүнјада биринчи јери тутур. Автомобил јолларынын 4903 мин *км*-и бәрк өртүклүдүр. Мүхтәлиф сәвијјәләрдә кәсишән чохзолаглы сүр'әтли автомакистрал шәбәкәси инкишаф едир. Д.ј.-ларынын уз. 329 мин *км* (3 мин *км*-и електрикләшдирилмишдир), бору кәмәрләринин уз. 1,5 млн. *км*-дән чохдур. Сәрнишин, почт вә јүк дөвријјәсиндә мүлки авиасијадан кениш истифадә едилир. АБШ-ын әсас һава нәгл. говшаглары: Нју-Јорк, Мајами, Чикаго, Даллас, Лос-Анчелес.

Харичи тичарәтдә АБШ капиталист өлкәләри арасында 1-чи јери тутур. Бир сыра дөвләтин (Јапонија, АФР, Канада) дүнја базарында фәаллашмасы вә бә'зи өлкәләрдә сәнајенин инкишафы илә әлагәдар олараг Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра харичи тичарәтдә АБШ-ын мөвгеји кетдикчә зәифләмәкдәдир. АБШ, әсасән, сәнаје аваданлығы, дәзкаһ, електротехника маллары, автомобил, тәјјарә, кимја сәнајеси мәһсуллары, тохучулуг мә'мулаты, метал, памбыг, буғда, ун, битки јағы вә с. ихрач едир. Әлван метал филизләри, нефт вә нефт мәһсуллары, селлүлоз, кағыз, кимја мәһсуллары, метал мә'мулаты, гәһвә, шәкәр вә с. идхал едир. К.т. мәһсуллары үмуми ихрачатын 23%-ини, сәнаје мәһсулларындан машын вә аваданлыг 11%-ини, кимјәви маллар 12%-ини тәшкил едир. АБШ Гәрби Авропа дөвләтләри вә Латын Америкасы өлкәләри, сон вахтлар исә ГИЈШ өлкәләри, о чүмләдән ССРИ илә тичарәт едир. «Сојуг мүһарибә» дөврүндә ССРИ вә б. социалист өлкәләри илә тичарәт, демәк оларки, дајандырылмышды. ССРИ-нин сүлһсевәр сијасәти нәтичәсиндә бејнәлхалг мүнасибәтләрин сағламлашдырылмасы, АБШ илә Совет Иттифагы арасында мүхтәлиф саһәләрдә, о чүмләдән игтисадијјатда әмәкдашлыг үчүн шәраит јарадыр.

ССРИ-нин АБШ илә харичи тичарәт дөвријјәси 1971 илдәки 183,6 млн. манатдан 1973 илдә 1161 млн. манатадәк артмышдыр. Америка фирмалары илә мүхтәлиф тәсәррүфат саһәләриндә әмәкдашлыг үчүн узунмүддәтли мүгавиләләр бағланмышдыр. Бу мүгавиләләрә әсасән, игтисадијјат, елм, техника, мәдәнијјәт вә б. саһәләрдә гаршылыглы фајдалы әмәкдашлығын инкишаф етдирилмәси нәзәрдә тутулур. 1974 илдә АБШ-ын ССРИ илә ихрачаты 608,8 млн. доллар, идхалаты 349,5 млн. доллар олмушдур. АБШ-ын социалист өлкәләринә гаршы ајры-сечкилик тәдбирләри ССРИ илә АБШ арасындакы игтисади әлагәләрин кәләчәк инкишафыны ләнкидир.

Силаһлы гүввәләр. Силаһлы гүввәләр гуру гошунлары, ҺДГ, ҺҺГ вә милли гвардијадан ибарәтдир. Үмуми сајы тәгр. 2,1 млн. нәфәрдир (1976). Бунун хејли һиссәси АБШ-ын һүдудларындан кәнардадыр. Али баш командан президентдир. Силаһлы гүввәләр көнүллүләр һесабына, һәмчинин үмуми һәрби мүкәлләфијјәт һаггында ганун әсасында тәшкил олунур. Һәгиги һәрби хидмәт мүддәти 18 ајдыр. Гуру гошунлары (785 мин нәфәр) 3 зиреһли танк, 4 механикләшдирилмиш, 3 пијада, 1 һава-десант, 1 сүвари, 1 тәјјарә васитәси илә дашынан дивизијадан, 20 «Першинг», «Сержант», «Онест-Чон» типли оператив тактики ракет дивизиону, 3 зиреһли сүвари полк вә 3 әлаһиддә бригададан ибар әтдир. Гуру гошунларынын тәркибинә орду авиасијасынын бирләшмә вә һиссәләри дә дахилдир. 190 мин нәфәр НАТО-нун бирләшмиш силаһлы гүввәләринин сәрәнчамына верилмиш вә АФР әразисиндәдир. Гуру гошунларынын еһтијат гүввәсини тәшкил едән милли гвардија (тәгр. 400 мин нәфәр) дивизија, бригада, хүсуси һиссә вә бөлмәләрдән ибарәт олуб, бүтүн штатларда, о чүмләдән Колумбија федерал маһалында (Вашингтон ш.) вә Пуерто-Рико әразисиндә сахланылыр. Милли гвардија АБШ президентинә, штатларын губернаторларына вә ја әразиләрин јерли идарә органларына табедир. ҺДГ (602 мин нәфәр, бундан әлавә 195 мин нәфәрлик дәниз пијадасы вар) 500-дән артыг дөјүш кәмиси, о чүмләдән 22 мүхтәлиф тәјјарәдашыјан кәми, 41 атом суалты гајығы, 65 десант кәмиси вә с.-дән ибарәтдир. ҺДГ 5700 тәјјарә вә тәгр. 1300 вертолјота маликдир; 120 мин нәфәрдән вә 170-дән чох дөјүш кәмисиндән ибарәт еһтијат гүввәси вар. ҺҺГ (730 мин нәфәрдән артыг) 6 мин тәјјарә вә 1054 гитәләрарасы баллистик ракетә маликдир; нүвә силаһы дашыјан стратежи бомбардманчы, тактики-гырычы, нүвә силаһы дашыјан һүчумчу, кәшфијјатчы вә с. тәјјарәләрлә тәчһиз олунмушдур: эксәријјәти јени системли олуб сәсдән сүр'әтлидир. ҺҺГ-нин 1500 тәјјарә вә 88 мин нәфәрдән ибарәт еһтијат гүввәси вар.

Сәһијјә. 1972 илдә АБШ-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 15,6, өлүм сајы 9,4, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 18,5, о ҹүмләдән зәнҹиләр арасында 38,8 олмушдур. Орта өмүр 70,1 ил (кишиләрдә 66,7, гадынларда 74,1), зәнҹиләр арасында 64,0 илдир.

Үрәк хәстәликләри, јаман шиш, мәркәзи синир системинин дамар зәдәләнмәләри вә травматизмдән өлүм һаллары, инфексион вә паразитар хәстәликләрә нисбәтән, даһа чох олур. Психи хәстәликләр вә наркоманија ҹидди проблем олараг галыр. Мүхтәлиф психи вә невроложи позғунлуглардан 10 млн.-а јахын адам әзијјәт чәкир. Рәсми сәнәдләрә көрә наркоманларын сајы 60 минә јахындыр.

1971 илдә өлкәдә 1 555 560 чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 7,7 чарпајы) 7097 хәстәхана олмуш, 322 220 һәким (әһалинин һәр 630 нәфәринә 1 һәким), 102 220 диш һәкими, 723 мин орта тибб ишчиси ишләмишдир. 103 мәктәбдә һәким кадрлары һазырланыр (1970—71) вә илдә 8 974 һәким бурахылыр. АБШ-да тибби јардым пуллудур; хәстәлијә көрә дөвләт иҹтимаи сығортасы јохдур.

Маариф. Илк мәктәбләрин ачылмасы колонијаларын јаранмасынын еркән дөврүнә (16—17 әсрләр) тәсадүф едир. 1647 илдә Массачусетс штатында иҹтимаи мәктәб системинин әсасыны гојан илк ганун гәбул едилмишдир. Милли маариф системи истиглалијјәт уғрундакы мүһарибәдән (1775—83) сонра тәшәккүл тапмышдыр. 1852 илдә Массачусетс штатында (1918 иләдәк бүтүн штатларда) үмуми иҹбари ибтидаи тәһсил һаггында ганун гәбул олунмушдур. Штатларын чохунда тәһсил 6 јашдан 16 јашадәк иҹбаридир. 5—6 јашында ушаглар үчүн ибтидаи мәктәбләрин нәздиндә бириллик һазырлыг шө'бәләри вар. 1974 илдә үмумтәһсил мәктәбләриндә 50 млн., пешә мәктәбләриндә 12 млн.-дан чох шакирд охујурду. 70-ҹи илләрин әввәлиндә 159 ун-т вә 2506 коллеҹ (8,9 млн. тәләбә) вар иди. Али мәктәб вә коллеҹләрин чоху (1469-у) хүсуси олса да, онларда јалныз 2 млн. тәләбә тәһсил алырды. Хүсуси мәктәбләрдә тәһсил һаггы дөвләт али мәктәбләриндәкиндән хејли јүксәкдир. Ән бөјүк ун-тләри: Һарвард ун-ти, Јел ун-ти, Калифорнија ун-ти, Принстон ун-ти, Нју-Јоркда Колумбија ун-ти, Чикаго ун-ти. Ән бөјүк китабханалары: Вашингтонда Конгрес китабханасы (14,5 млн. китаб вә брошүр, 29 млн.-дан чох әлјазмасы, 1968), Һарвард ун-тинин (8 млн. китаб вә брошүр, 1968) китабханасы, Нју-Јорк, Чикаго күтләви китабханалары вә с.; ән мәшһур музејләри: АБШ Милли музеји, Милли инҹәсәнәт галерејасы, Милли портрет галерејасы (Вашингтонда), Метрополитен музеји (Нју-Јоркда), Нәфис сәнәтләр музеји (Бостонда) вә с.

Елм вә елми идарәләр

Тәбијјат вә техника елмләри. Колонистләр дөврү (1775 иләдәк). Битки вә һејванлар аләми, иглим вә һидроложи һадисәләрә даир илк мә'лумат авропалыларын Американа кәлдикләри дөврдән әввәлләрә тәсадүф едир. Бу дөврдә һиндиләр әһәнк дашы вә силисиумлу шистләрдән минерал бојалар һазырлајыр, гарғыдалы, түтүн вә дикәр мәдәни биткиләр беҹәрир, сүн'и суварма илә мәшғул олурдулар. 16 әсрдән АБШ әразиси авропалылар тәрәфиндән өјрәнилмәјә башланды. Шимали Америка мүстәмләкәләриндә елм өз инкишафынын лап еркән дөврүндән Авропа, башлыҹа олараг Инкилтәрә илә сых бағлы олмушдур. Бу дөврдә тәдгигатчылар, әсасән, өлкәни тәбии-елми ҹәһәтдән өјрәнмәјә чалышмышлар. Ботаникләрдән Ҹ. Банистер, Ҹ. Бартрам, Ҹ. Клејтон, орнитолог М. Кејтсби, кимјачы Б. Раш вә б. коллексијалар, мүхтәлиф биоложи, ҹоғрафи, кеоложи вә с. мә'луматлар топлајараг Лондон Крал Ҹәмијјәтиндә нәшр етдирир, Ҹ. Кроган палеонтолокија вә минералокијаја даир илк материаллар топлајырды. Биткиләрин мәдәниләшдирилмәси үчүн тәҹрүбә кечирилир (Ҹ. Логан, Ҹ. Елиот), мүнтәзәм олараг астрономик мүшаһидәләр апарылырды. Шимали Америкада илк астрономија рәсәдханасы 1769 илдә Ҹ. Уинтроп тәрәфиндән јарадылмышды. Физика саһәсиндә Ҹ. Боуден, К. Колден, ејни заманда кимјаја, тиббә вә с. аид әсәрләр гојуб кетмиш Д. Риттенһаус, Ҹ. Черчмен (1795 илдән Петерб ЕА әҹнәби фәхри үзвү) вә көркәмли алим, сијаси хадим, електрик нәзәријјәсинин баниләриндән бири Б. Франклин (1789 илдән Петерб. ЕА әҹнәби фәхри үзвү) чалышырды.

1636 илдә Кембриҹдә (Массачусетс штаты) илк али мәктәбин, Нју-Һејвендә 1701 илдә Јел коллеҹинин (1810 илдән ун-тдир) 1740 илдә Филаделфија Академијасынын, 1746 илдә Нју-Ҹерси коллеҹинин (1896 илдән ун-тдир) вә с. әсасы гојулмушдур. 1800 илдә өлкәдә 27 али мәктәб вар иди. Тәбијјат вә техника елмләри илә мәшғул олан әсас мәркәзләр Бостон фәлсәфә ҹәмијјәти (1683) вә Б. Франклин тәрәфиндән Филаделфијада јарадылмыш (1727) тәбиәт һәвәскарлары клубу иди (1743 илдән Америка Фәлсәфә Ҹәмијјәти адланды)

АБШ-ын тәшкил олундуғу вахтдан вәтәндаш мүһарибәсинә (1861—65) гәдәрки дөвр. 18 әсрин ахырына јахын иҹтимаи јүксәлиш вә игтисади инкишаф нәтиҹәсиндә тәбијјат вә техника елмләри саһәсиндә тәдгигатлар бир гәдәр сүр'әтләнди. Иншаат техникасы тәкмилләшди, әјиричи вә памбыгтәмизләјән машынлар ихтира едилди (Е. Уитни, 1793), илк кәми конструксијалары јарадылды (Ҹ. Рамзи, 1787, Ҹ. Фитч, 1788). 1780 илдә Бостонда Америка Елм вә Инҹәсәнәт Академијасы, Массачусетсдә тибб (1781) вә к.т. (1792) ҹәмијјәтләри, Филаделфијада 1785 илдә к.т. ҹәмијјәти вә 1792 илдә илк елми кимја ҹәмијјәти, 1797 илдә Мериленд ЕА, 1799 илдә Коннектикут Елм вә Инҹәсәнәт Академијасы (Нју-Һејвен) јарадылды. Т. Ҹефферсон (1801—09 илләрдә АБШ президенти олмушдур) Милли Метеоролокија вә Һидролокија Идарәсинин бүнөврәсини гојду, јени к.т. биткиләринин јетишдирилмәси, Узаг Гәрбин өјрәнилмәси вә елмин инкишафына аид дикәр һөкумәт тәдбирләрини һәјата кечирди. 1802—34 илләрдә бир чох ун-т, ЕА, коллеҹ вә с. јарадылды. АБШ әразисиндә тәбии сәрвәтләрин мәнимсәнилмәси сүр'әтләнди, кеолокија вә ҹоғрафија саһәсиндә тәдгигатлар апарылды. 19 әсрин әввәлләриндән башлајараг сәнајенин мүхтәлиф саһәләриндә (тохуҹулуг мәһсуллары, силаһ, к.т. аләтләри, саат вә с. истеһсалы) күтләви истеһсал вә стандартлашдырма принсипләри интишар тапды. Јени көрпү конструксијалары јарадылды (И. Таун), о замана көрә дүнјада ән узун канал чәкилди (Олбани—Буффало, 1825), јүксәк тәзјигли бухар машыны јаратмаг саһәсиндә ҹәһдләр едилди (О. Еванс); 1807 илдә Р. Фултон практики јарарлы олан илк јанчархлы «Клермонт» бухар кәмисини јаратды; узунлуғу 20 *км-ә* јахын илк д.ј. хәтти чәкилди вә һәмин хәтт үчүн илк паровоз (П. Купер, 1829) конструксија едилди. Күлли мигдарда ихтиралар: каучукун вулканлашдырылмасы үсулу (Ч. Гудјир, 1839), һидравлик турбин (С. Гауд, 1838; Ҹ. Френсис, 1849), електрик мүһәррики (Т. Дәвенпорт, 1837), тикиш машыны (У. Һант, 1834; Е. Һоу, 1846), јазы макинасы (К. Шоле, 1867), ротасија чап машыны (У. Буллон, 1863), тахылбичән, отчалан, тахылдөјән вә с. машынларын јени нөвләри мәһз бу илләрдә јарадылмышдыр. Електрикдән әмәли истифадә проблемләринә хүсусилә бөјүк әһәмијјәт верилирди. Ҹ. Һенри чохгат мәфтил долаглы електромагнит гурашдырды (1828), өзүнә индуксија һадисәсини (1832) вә конденсаторун бошалмасынын рәгс характерли (1842) олмасыны кәшф етди. С. Морзе Ҹ. Һенринин тәдгигатларына әсасланараг, 1837 илдә телеграф апаратыны, Д. Јуз исә 1855 илдә һәрфчапедән апарат ихтира етди. 1844 илдә Вашингтондан Балтимора илк телеграф хәтти, 1866 илдә исә ики трансатлантик кабел чәкилди. 1846 илдә әсаслы елми тәдгигатларын апарылмасы үчүн АБШ-да (Вашингтонда) илк елми мүәссисә—Смитсон ин-ту ачылды. Инта Ҹ. Һенри рәһбәрлик едирди.

Америка алимләринин тәдгигатлары бејнәлхалг мигјасда шөһрәт газанмаға башлады. Инкилтәрә, Франса вә Алманија алимләри илә бејнәлхалг әлагәләр мөһкәмләнди. Үмуммилли елми бирликләр мејдана чыхды. 1844 илдә Вашингтонда тәбијјат елмләри нүмајәндәләринин илк милли гурултајы кечирилди. 1852 илдә Нју-Јоркда Америка Ҹоғрафија Ҹәмијјәти јарадылды. 1865 илдә јарадылмыш Массачусетс Техноложи Ин-ту ири тәтбиги тәдгигат мәркәзинә чеврилди. Вашингтонда АБШ Милли ЕА јарадылды (1863).

Тәбијјат вә техника елмләри 19 әсрин ахыры вә 20 әсрин әввәлләриндә. 19 әсрин 60-ҹы илләриндә гул әмәјиндән истифадәнин ләғви вә дахили базарын сүр'әтлә инкишафы јени техниканын тәтбигинә, онун сајәсиндә исә елми тәдгигатларын интенсивләшмәсинә сәбәб олду. Ихтирачылыг фәалијјәтинә башлајан Т. Едисон 1872 илдә АБШ-да илк сәнаје лабораторијасы јаратды. 1876 илдә А. Белл телефон үчүн патент алды. Полад каркасдан истифадә биналарын һүндүрлүјүнү бир нечә јүз метрә чатдырмаға имкан верди. Сәнаједә бир сыра ихтиралар едилди, чәкичли перфоратор (Е. Лејнер, 1897) вә с. гурашдырылды, механики һесабламa машынларынын јени типләри вә линотип јарадылды.

19 әсрин ахырында әсаслы тәдгигатлар ичәрисиндә физика-ријазијјат елмләри ирәлидә кедирди (Б. Пирсин ријазијјата, Е. Пикеринг вә Дреј-

перин астрономијаја даир тəдгигатлары вə с.). 1881 илдə А. Мајкелсон ишыг сүр'əтинин Јерин һəрəкəтиндəн асылы олмамасыны исбата јетирəн тəҹрүбəлəр апарды (Нобел мүкафаты; 1907). Ҹ. Ҝибс термодинамика вə статистик механика саһəсиндə мүһүм əсəрлəрини јаратды, Ф. Кларк ҝеокимјаја даир илк мə'лумат верди (1882). Гүтб експедисијалары нəтиҹəсиндə Ч. Һолл (1869—80) вə А. Грил (1881—84) бир сыра ҹоғрафи кəшфлəр етдилəр. Р. Һаррисон експериментал ембриолоҝија, Ҹ. Бербанк јени мəдəни битки нөвлəри, Ж. Леб биокимја саһəсиндəки тəдгигатлары илə шөһрəт газанды.

20 əсрин əввəлиндə тəбиијјат вə техника елмлəри саһəсиндə мүһүм дəјишикликлəр баш верди (1901 илдə Милли стандартлар бүросу јарадылды). Техника елмлəри саһəсиндə бир сыра принсипиал јени истигамəтлəр (авиасија, автомобилгајырма, радио, металлурҝија вə с.) мејдана чыхды. Блүминг вə слјабинглəр тəкмиллəшди, фасилəсиз полад тəбəгəлəри бурахан дəзҝаһлар гурашдырылды, јени полад маркалары ишлəниб һазырланды, електриклə гајнаг үсулу јарадылды вə с. 1903 илдə Китти-Һокда (Шимали Каролина штаты) дахилијанма мүһəррикли илк тəјјарə һаваја галхды (У. вə О. Рајт гардашлары). 1911 илдə АБШ-да илк һидротəјјарə конструксијасы јарадылды (Г. Кертисс). 1926 илдə мүһəррики маје ракет јанаҹағы илə ишлəјəн ракетин илк учушу олду (Р. Годдард). Г. Форд вə «Ҹенерал моторс»ун з-дларында 1910—20 иллəрдə автомобиллəрин күтлəви истеһсалына имкан верəн бир сыра ихтиралар һəјата кечирилди. Радио верилишлəри үчүн гөвслү јүксəктезликли ҝенераторлар саһəсиндə тəдгигатлар апарылды (Е. Александерсон, Һ. Армстронг, Һ. Дуајер, Р. Фессенден, Л. де Форест). Александерсон индуктор типли јүксəктезликли (100—200 *кһс*) ҝенераторун конструксијасыны јаратды (1908), Фессенден һетеродин гəбул схемини (1905), Армстронг исə суперһетеродин гəбул схемини (1918) тəклиф етди, Форест 1907 илдə триоду ихтира етди.

1900—20 иллəрдə əсаслы тəдгигатлар саһəсиндə јенə дə физика-ријазијјат елмлəри ирəлидə иди. Ријазијјатда Ҹ. Б. Биркһофун, О. Вебленин, Ҹ. Александерин вə С. Лефшетсин əсəрлəри хүсусилə əһəмијјəтли иди. В. Буш 1925 илдə механики интеграллама машыны ихтира етди, Һ. Шепли тутулан гоша улдузларын орбит елементлəрини мүəјјəн етмəк, узаг улдуз системлəринə вə топаларына гəдəр мəсафəлəри һесабламаг үсулларыны ишлəјиб һазырлады. Е. Һаббл думанлыгларын тəснифатыны верди (1922). Р. Вудун оптик резонансы кəшф етмəси илə əлагəдар олан (1929) вə резонанс шүаланманын полјарлашмасынын магнит саһəсиндəн асылылығы һаггында тəдгигатлары атом вə молекул спектрлəри нəзəријјəсинин əсасыны тəшкил етди. Р. Милликен 1911 илдə електронун јүкүнү, 1912—15 иллəрдə исə Планк сабитинин əдəди гијмəтини мүəјјəнлəшдирди (Нобел мүкафаты, 1923). А. Комптон 1922 илдə електронлардан сəпəлəнəн рентҝен шүаларынын далға узунлуғунун дəјишмəси еффектини кəшф етди (Нобел мүкафаты, 1927), Ҹ. Һејл (1924 илдəн ССРИ ЕА əҹнəби м. үзвү) Ҝүнəш вə улдузлар физикасыны өјрəнди, 1927 илдə К. Девиссон (Нобел мүкафаты, 1937) вə Л. Ҹермер електронларын дифраксијасыны кəшф етдилəр, Т. Ричардс Фарадејин ганунларыны вə изотопларын варлығыны експериментал исбат едəрəк атом ҹəкилəринин дəгиг гијмəтлəрини мүəјјəнлəшдирди (Нобел мүкафаты, 1914). И. Ленгмүр маддəнин сəтһиндə баш верəн һадисəлəрə (Нобел мүкафаты, 1932), термоелектрон емиссијасына вə газларда термик ионлашмаја (1924) даир бир сыра кəшфлəр етди. Ҝ. Лјуис (1942 илдəн ССРИ ЕА əҹнəби фəхри үзвү) 1912—16 иллəрдə кимјəви рабитəнин електрон нəзəријјəсини ирəли сүрдү. 30-ҹу иллəрин əввəллəриндə исə дүнјада илк дəфə олараг ағыр су əлдə едиб ондан дејтериум ајырды (Р. Макдоналд, Г. Јури вə б. илə бирликдə). 20-ҹи иллəрдə А. Демпстер, Р. Дејли (1927 илдəн ССРИ ЕА əҹнəби м. үзвү), В. Линдгрен вə б.-нын кəшфлəри дə əһəмијјəтли иди.

Тиббин инкишафына хејли фикир верилир, тибб ин-тлары вə лабораторијалары ачылырды. 1904 илдə А. Каррел ган дамарларынын тикилмəси вə органларын трансплантасијасы саһəсиндə еффектив үсуллар тапдығына ҝөрə (1912), Ҹ. Уитл, Ҹ. Мајнот вə У. Мерфи јаман анемијанын мүалиҹə үсулуну мүəјјəн етдиклəри үчүн (1934) Нобел мүкафаты алдылар. У. Кеннон һомеостаз нəзəријјəсини (1929) јаратды, Е. Кендалын тироксини (1914) вə кортизону (1936) кəшф етмəси (Нобел мүкафаты, 1950; Ф. Һенчлə бирликдə) ендокринолоҝија саһəсиндə мүһүм һадисə олду.

Биоложи тəдгигатлар хромосом ирсијјəт нəзəријјəсинин əсасыны гојмуш Т. Морган (Нобел мүкафаты, 1933), К. Бричес, Ҝ. Мөллер вə А. Стервантын тəдгигатлары əсасында инкишаф едирди. Ҝенетика саһəсиндəки кəшфлəр биолоҝијада о вахтадəк пəракəндə олан нəзəри вə тəтбиги тəдгигатларын синтези үчүн əсас олду. Рентҝен шүалары илə тə'сир ҝөстəриб, мутасијалар алмаг саһəсиндə Ҝ. Мөллерин тəҹрүбəлəри (1927; Нобел мүкафаты, 1946) радиасија ҝенетикасынын јаранмасына сəбəб олду. Ф. Вент 1927 илдə фитоһормонлары тəдгиг етди, 1949 илдə илк фитотрон гурду.

20-ҹи əсрин 30-ҹу иллəриндəн тəбиијјат вə техника елмлəринин инкишафы. 1929—33 иллəрин игтисади бөһраны елми тəдгигатлары бир гəдəр лəнҝитди. Бөһрандан сонра исə һəм дөвлəт тəрəфиндəн мадди јардымын артмасы, һəм дə фашист режиминдəн гачан ҝөркəмли алимлəрин (Һ. Бетте, Н. Бор, К. Ҝедел, Л. Силлард, Е. Теллер, Е. Ферми, О. Штерн, А. Ејнштејн вə б.) Америкаја ҝəлмəси АБШ елминин инкишафында чох бөјүк рол ојнады. Икинҹи дүнја мүһарибəсинə гошуланда (1941, декабр) АБШ-ын елми потенсиалы əсаслы елмлəр вə хүсусəн физика саһəсиндə хејли јүксəлмишди. Ријазијјат саһəсиндə 30—40 иллəрдə Ҹ. Нејман, К. Ҝедел, И. Винер даһа чох шөһрəт газандылар. С. П. Тимошенко (1928 илдəн ССРИ ЕА əҹнəби м. үзвү) мөһкəмлик, дајаныглыг вə вибрасија проблемлəри үзəриндə, К. Шеннон информасија нəзəријјəсинин əсас идејалары үзəриндə ишлəјирди. О. Струве улдуз спектроскопијасы вə улдузларын тəкамүлү мəсəлəлəрини тəдгиг едир, А. Комптон, Р. Милликен космик шүалары өјрəнирди. К. Андерсон космик шүаларда позитрон олдуғуну (1932; Нобел мүкафаты, 1936; С. Неддермајерлə бирҝə) кəшф етди. 30-ҹу иллəрдə Р. Оппенһејмер вə М. Филипс дејтронларла атом нүвəсинин тоггушмасы нəтиҹəсиндə баш верəн реаксијанын изаһыны верди. Атом физикасынын инкишафында јүклү зəррəҹиклəр сүр'əтлəндириҹисинин мејдана чыхмасы хүсусилə əһəмијјəтли олду. 1946 илдə П. Бричмен јүксəк тəзјиг физикасы саһəсиндəки тəдгигатларына ҝөрə, 1943 илдə О. Штерн протонларын магнит моментини кəшф етдијинə ҝөрə, 1940 илдə И. Раби протон вə дејтронларын магнит моментини резонанс методу илə тапма үсулуну мүəјјəн етдијинə ҝөрə Нобел мүкафаты алдылар. 1930 илдə Е. Лоуренс (1942 илдəн ССРИ ЕА əҹнəби фəхри үзвү) сиклотрон идејасыны ирəли сүрдү вə онун моделини јаратды (Нобел мүкафаты, 1939), 1932 илдə, Г. Јури дејтериум (Нобел мүкафаты, 1934), 1939 илдə Л. Алварес тритиум алдылар (Нобел мүкафаты, 1968). В. Ҹиок алчаг темп-рларда маддəлəрин хассəлəрини тəдгиг етди (Нобел мүкафаты, 1949), Л. Полинг кимјəви рабитəјə даир самбаллы əсəрлəр јазды (1954 илдə Нобел мүкафаты; 1962-дə Сүлһ мүкафаты), Е. Дојзи хејли һормон, антибиотик вə витаминин кимјəви тəбиəтини шəрһ етди (Нобел мүкафаты, 1943), Ҹ. Самнер ферментлəрин кристаллашма хассəсини кəшф етди (Нобел мүкафаты, 1946). Ҹ. Нортроп вə У. Стенли кимјəви саф ферментлəр вə вирус зүлаллары алмаг үсулларыны тапдылар (Нобел мүкафаты, 1946). А. Винер вə К. Ландштејнер инсанын резус-факторуну, К. вə Ҹ. Кори һејванларда карбоһидрат мүбадилəсини (Нобел мүкафаты, 1947) тəдгиг етдилəр. 1939 илдə микроорганизмлəр културасындан Р. Дүбо саф һалда тиротрисин антибиотики, 1944 илдə З. Ваксман стрептомисин алды (Нобел мүкафаты, 1952).

20 əсрин 30—40-ҹы иллəриндə палеонтолоҝија, Јер магнетизми, тектоника, ландшафтшүнаслыг вə с. проблемлəринə даир бир сыра тəдгигатлар апарылды. 1931—32 иллəрдə илк вериҹи телевизија борусу—иконоскоп (В. К. Зворыкин) јарадылды, 1946 илдə илк һесаблајан електрон машыны гурашдырылды, 1931 илдə хлоропрен каучукунун, 1937 илдə најлонун (У. Карозерс) алынма үсуллары тапылды.

АБШ-да һəрби əһəмијјəтли тəдгигатлар да инкишаф едирди. 1942 илдə илк турбореактив мүһəррикли тəјјарə, 1943 илдə исə мајели реактив мүһəррикли илк тəјјарə һаваја бурахылды. 1939—45 иллəрдə АБШ-ын ҝөркəмли елми гүввəлəри (о ҹүмлəдəн Алварес, Комптон, Лоуренс, Оппенһејмер, Силлард, Ферми, Јури вə б.) «Манһеттен» лајиһəси үзрə атом реакторларынын (илк реактор 1942 илдə ишə салынмышдыр) вə атом бомбасынын һазырланмасында иштирак етдилəр. Мүһарибəдəн сонра елм вə техниканын һəрбилəшдирилмəси ҝүҹлəнди. Нүвə силаһы үзəриндə иш давам етдирилди.

1952 илдә илк һидрокен бомбасы сынагдан кечирилди. Кимјәви, бактериоложи вә дикәр нөв силаһларын алынмасы саһәсиндә тәдгигатлар сүр’әтләнди. Көркәмли алман мүтәхәссисләринин (башда В. фон Браун олмагла) әлә кечирилиб Американа кәтирилмәси сајәсиндә ракет техникасы саһәсиндә дә хејли иш көрүлдү. Мәғлуб едилмиш Алманијадан минләрлә мүтәхәссисин, елм вә техниканын бүтүн саһәләринә даир 1 млн.-дан артыг патентләнмиш вә патентләнмәмиш ихтиранын кәтирилмәси мүһарибәдән сонракы дөврдә АБШ-да елм вә техника саһәсиндә бөјүк ингилаба сәбәб олду.

Мүасир елм вә техниканын демәк олар ки, бүтүн саһәләриндә тәдгигат ишләри апарылыр. Физика саһәсиндәки көркәмли кәшфләринә көрә: 1952 илдә Ф. Блох вә Е. Персел, 1955 илдә У. Лемб вә П. Куш, 1959 илдә Е. Сегре вә О. Чемберлен, 1960 илдә Д. Глазер, 1961 илдә Р. Хофстедтер, 1963 илдә М. Кепперт-Мајер вә Ј. Вигнер, 1965 илдә У. Швинкер вә Р. Фејнман, 1967 илдә Һ. Бете, 1969 илдә М. Келман, 1972 илдә Ҹ. Бардин, Л. Купер вә Ҹ. Шриффер Нобел мүкафатына лајиг көрүлдүләр.

1948 илдә Ҹ. Бардин, У. Браттејн, У. Шокли илк транзистору (Нобел мүкафаты, 1956), 1955 илдә Ч. Таунс (Нобел мүкафаты; А. М. Прохоров вә Н. К. Басовла бир вахтда, 1964) илк молекулјар квант кенераторуну јаратды. 1955 илдә атом реакторлу илк суалты гајыг, 1960 илдә јүк-сәрнишин атом кәмиси, 1957 илдә атом електрик стансијасы (ССРИ-дән 3 ил сонра) гурашдырылды. Кимја саһәсиндә 1951 илдә Е. Макмиллан вә Г. Сиборг, 1960 илдә В. Либби, 1965 илдә Р. Вудворд, 1966 илдә Р. Малликен, 1968 илдә Л. Онсакер, 1974 илдә П. Флори, биокимја саһәсиндә 1953 илдә Ф. Липман, 1955 илдә В. Дү Винјо, 1959 илдә С. Очоа вә А. Корнберг, 1971 илдә Е. Сазерленд, 1972 илдә К. Анфинсен, С. Мур, У. Стајн вә Ҹ. Еделман, 1961 илдә М. Калвин, 1964 илдә К. Блох, молекулјар биолокија саһәсиндә 1954 илдә Ҹ. Ендерс, Т. Уеллер, Ф. Робинс, 1958 илдә Ҹ. Бидл, Е. Тејтем вә Ҹ. Ледерберг, 1962 илдә Ҹ. Уотсон, 1968 илдә Х. Коран, М. Ниренберг, Р. Һолли, 1969 илдә М. Делбрук, А. Һерши вә С. Лурија, 1974 илдә Ҹ. Палад вә К. Дүв, физиолокија вә тибб саһәсиндә 1944 илдә Г. Гассер вә Ҹ. Ерланкер, 1970 илдә Ҹ. Акселрод, 1951 илдә М. Тејлер, 1956 илдә Р. Ричардс вә Е. Курнан, 1961 илдә Ҹ. Бекеши, 1966 илдә Ч. Һаккинс вә Ф. Роус, 1967 илдә Һ. Һартлајн вә Ҹ. Уолд Нобел мүкафаты алдылар.

1958 илдә Јерин илк Америка сүн’и пејки бурахылды, 1962 илдә Ҹ. Глени АБШ-да илк орбитал учуша чыхды. «Аполлон» програмынын һәјата кечирилмәси нәтиҹәсиндә 1969 илдә Н. Армстронг вә Ш. Олдрин тарихдә илк дәфә Ајын сәтһинә ендиләр. АБШ-да Марс, Венера, Меркури, Јупитер вә Сатурна доғру планетләрарасы автомат ст.-лар бурахылды, «Скајлеб» орбитал стансијасында тәдгигат апарылды, јер-әтрафы орбитә Совет Иттифагы илә биркә ЕПАС (1975) програмына ујғун учуш һәјата кечирилди. Һазырда АБШ-да дәфәләрлә истифадә едилә биләҹәк космик нәглијјат кәмиләри вә с. үзәриндә иш апарылыр.

«Сојуг мүһарибә» дөврүндә Совет—Америка елми-техники әлагәләри, демәк олар ки, тамамилә кәсилмишди. 50-ҹи илләрин сонундан һәмин әлагәләр мәһдуд характер дашымыш, 1972 илдән сонра исә ҹанланмышдыр. Бир сыра сазиш әсасында енеркетика, космосун тәдгиги, сәһијјә, тәбиәти мүһафизә, к.т., океанографија, су еһтијатлары, һесаблајан електрон машынларын идарәетмәдә тәтбиги, катализ, микробиоложи синтез, нәглијјат вә с. саһәләрдә әмәкдашлыг инкишаф едир. Алим, мүтәхәссис вә информасија мүбадиләси, курс, семинар вә конфрансларын тәшкили, мүштәрәк елми вә техники програмларын (1975 илдә «Сојуз» вә «Аполлон» космик кәмиләринин биркә учушу вә с.) һазырланыб һәјата кечирилмәси вә с. әмәкдашлыг формалары јарадылмышдыр.

Азәрб. ССР вә АБШ елми идарәләри арасында да әлагә вар. Азәрб. алимләри АБШ-да кечирилән бир сыра бејнәлхалг елми мәҹлисләрдә (Паразитолокијаја даир бејнәлхалг конгрес, 1970; Саф вә тәтбиги кимјаја даир бејнәлхалг конгрес, 1971 вә с.) мә’рузәләрлә чыхыш етмишләр.

Азәрб. ССР ЕА алимләри јарымкечириҹиләр, филиз јатагларынын минералокијасы, тәбии еһтијатлардан комплекс истифадә едилмәси саһәсиндә АБШ алимләри илә мүштәрәк тәдгигатлар апармышлар. 1971—75 илләрдә академијанын 17 алими АБШ-да елми е’замијјәтдә олмуш, бурада бир сыра мә’рузә етмиш вә мүһазирәләр охумушдур. Академијанын 6 ҝәнҹ алими АБШ елми мәркәзләриндә 10 ајлыг елми е’замијјәтдә олмушдур. Азәрб. алимләринин бир сыра әсәри АБШ-да нәшр едилмишдир.

1971—76 илләрдә Азәрб. ССР-дә кечирилән бејнәлхалг елми конгрес вә симпозиумларда АБШ-ын онларҹа алими иштирак етмишдир.

Иҹтимаи елмләр

Фәлсәфә. АБШ-да фәлсәфә 18 әсрдә азадфикирлилијә вә дүнјанын елми изаһына зидд олан *калвинизмин* тә’сири алтында јаранмышдыр. АБШ фәлсәфәсинин илк нүмајәндәләри илаһијјатчы-философ Ҹ. Едуардс, С. Ҹонсон вә мүтәрәгги мејлин тәрәфдары һәким К. Колдендир. Шимали Американа истиглалијјәт мүһарибәси дөврүндә (1775—83) маарифчилик идејалары кениш јајылды. Маарифчилик һәрәкатынын идеологлары (Т. Ҹефферсон, Т. Пејн, В. Франклин вә И. Аллен) килсә еһкамларына, рәсми дөвләт консепсијасына гаршы мүбаризәдә азадлыг вә һуманизм идејаларыны ирәли сүрүрдүләр. Т. Пејнин «Зәка әсри», И. Алленин «Зәка—инсанын јеканә јолкөстәрәнидир» әсәрләри һәмин дөврүн габагҹыл иҹтимаи фикрини ифадә едирди. Америка маарифчи фәлсәфәсиндә материалист ҹәрәјанын нүмајәндәси Т. Купер иди. Истиглалијјәт мүһарибәси баша чатдыгдан сонра буржуазија мүртәҹе мөвге тутду. Маарифчилик идејалары, азадфикирлилик кет-кедә сыхышдырылды, идеализм өн плана кечди. 19 әсрин башланғыҹында маарифчилик идејалары дини-етик тә’лимлә әвәз олунду. 19 әсрин орталарында АБШ фәлсәфәсиндә јаранан «сағлам фикир» фәлсәфи ҹәрәјаны (бах *Шотландија мәктәби*) маарифчилик идејаларына гаршы дүшмән мөвге тутурду. Онун нүмајәндәләри (Н. Портер, Ҹ. Мак-Кош, Ф. Уејленд вә б.) христиан етикасы вә еһкамларыны тәблиғ едирдиләр. 19 әсрин 2-ҹи јарысында метафизик идеалист ән’әнәни У. Т. Һаррисин башчылыг етдији Сент-Луис ҹәрәјаны давам етдирди.

1902 илдә Америка фәлсәфә ҹәмијјәти јаранды. Онун биринҹи президенти Ҹ. Е. Крајтон фәлсәфәни теолокија вә диндән ајырды. *Волјунтаризм* вә *персонализм* ҹәрәјанлары *прагматизм* ҹәрәјанында бирләшди. Араларындакы фикир ихтилафларына бахмајараг, прагматистләр идрак нәзәријјәсини *субјективизм* вә *утилитаризм* әсасында гурмаға чалышыр, «етик мәнфәәт нәзәријјәси» принсипини гносеолокијаја дахил едирдиләр. Онлар тәфәккүр вә идрака керчәклијин ин’икасы кими дејил, вәзијјәт, мәгсәд, фәалијјәт кими бахырдылар.

20 әсрин әввәлләриндә *неореализм* вә *тәнгиди реализм* ҹәрәјанлары јајылмаға башлады. Неореалистләр идрак нәзәријјәсини *биһевиоризмлә* әлагәләндирир, идеализми пәрдәләмәјә чалышырдылар. Тәнгиди реализм тәрәфдарлары исә идрак просесиндә субјектин ролуну шиширдир, материалист ин’икас нәзәријјәсинә гаршы чыхырдылар Сонралар бу ҹәрәјанларын тәрәфдарлары арасында парчаланма баш верди. Р. В. Селлерс башда олмагла јаранан неоматериализм ҹәрәјаны АБШ маарифчиләринин материалист ән’әнәләрини давам етдирәрәк механики материализмә гаршы чыхды, идеализмин мүасир ҹәрәјанларыны тәнгид етди. Лакин Селлерс тәбиәти, идрак просесини анламагда материалист олса да, иҹтимаи инкишафын изаһында идеалист мөвгедә дурурду.

Сосиолокија саһәсиндә 19 әсрин 20-ҹи илләриндә АБШ-да Р. Оуен вә Ф. Фурјенин утопик сосиализми, сонралар исә елми сосиализм идејалары јајылырды. 1857 илдә Нју-Јоркда коммунист клубу јарадылды. 1867 илдә исә Ф. Зорке вә И. Вејдемејерин тәшәббүсү илә Америкада 1-ҹи Интернасионалын бөлмәси тәшкил олунду. 80-ҹи илләрдә сосиалист мәтбуатында К. Марксы шәхсән танызан И. Дискен иштирак едирди.

Мүасир АБШ фәлсәфәси идејаҹа чох мүхтәлифдир. Сон илләрдә АБШ-да *неотомизм* ҹәрәјаны кениш јајылмышдыр. Протестант дин фәлсәфәси *монизм* (Һокинг) вә персонализм (Вратмен, Флүеллинг) формасында мөвҹуддур. Објектив идеализм мүхтәлиф формаларда тәзаһүр едир. Прагматизм әввәлки әһәмијјәтини итирмишдир. Һазырда мәнтиги *позитивизм* (Р. Карнап, Ч. Моррис), семантик идеализм, *натурализм* вә с. Америка фәлсәфи идеализминин өн ҹәркәсиндәдир.

АБШ Коммунист партијасы јарандыгдан сонра (1919) марксист дүнјакөрүшү кениш јајылмаға башлады. Бу ишдә Ч. Рутенберг, У. Фостер вә Ј. Денисин бөјүк ролу олмушдур. АБШ-да мүртәҹе буржуа фәлсәфи ҹәрәјанларына гаршы коммунист философлар (Ҹ. Аллен, Һ. *Аптекер* вә б.) диалектик вә тарихи материализм мөвгејиндән мүбаризә апарырлар.

Тарих елми. АБШ-да тарихи тәдгигатлар колонистләр дөврүнүн мемуарлары вә хроникаларындан башланыр. 18 әсрин 2-ҹи јарысында јаранан тарих әсәрләриндә Америка маарифчиләри Б. Франклин, Т. Ҹефферсон, Т. Пејн вә б.-нын көрүшләри өз әксини тапмышдыр. 19 әсрин 1-ҹи јарысында тарихшүнаслыгда «романтик» вә ја «еркән мәктәб» (Ҹ. Банкрофт, Ф. Пиркмен вә б.) һаким олду; бу ҹәрәјан АБШ-ын тарихи мөвгејинин мүстәсналығы идејасыны әсас тутурду. 30-ҹу илләрдән башлајараг тарихшүнаслыгда көләлик мәсәләси илә әлагәдар иртиҹачы-гулдарлыг (Ҹ. Девис, Д. Мак Кеб) вә радикал-аболисионист (Г. Грили, Ҹ. Дрепер) ҹәрәјанлары арасында мүбаризә башланды. Ф. Дуглас вә У. Филлипсин әсәрләриндә ингилаби-демократик хәтт ифадәсини тапды. 1884 илдә Америка Тарих Ҹәмијјәтинин әсасы гојулду. Империализм дөврүнүн башланмасы вә сонралар капитализмин үмуми бөһраны дөврүндә тарихи просесә прагматик вә субјектив-идеалист бахышлар јајылмаға башлады. Бунунла бирликдә 20 әсрин әввәлиндә тарихшүнаслыгда маһијјәтҹә буржуа реформизминин мәгсәд вә вәзифәләрини ифадә едән «игтисади» ҹәрәјан (Ф. Тернер, Ч. Бирд, Е. Чаннинг вә б.) јаранды. Бу ҹәрәјан 30-ҹу илләрдәк әсас јер тутурду. Әсас диггәти фәһлә һәрәкаты тарихинин өјрәнилмәсинә јөнәлдән Ҹ. Коммонс вә онун ардыҹыллары АБШ фәһлә һәрәкатында ингилаби мејлләрин мөвҹуд олдуғуну вә фәһлә синфинин мүстәгил сијаси фәалијјәтини инкар едирдиләр. Бу дөврдә АБШ-ын хариҹи сијасәт тарихинә, АБШ империалист даирәләринин гәсбкарлығына, әсасән, бәраәт газандыран тәдгигатлар артды. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра өз мөвгејини итирән игтисади ҹәрәјаны капитализмин һәр һансы шәкилдә тәнгидини әслиндә рәдд едән мүхтәлиф ҹәрәјан вә мәктәбләр әвәз етди. «Реал сијасәт» мәктәбинин нүмајәндәләри (Д. Кеннан, Г. Моркентау вә б.) «Атом дипломатијасы» вә «мүһарибә һәддиндә мүвазинәт» принсипләрини е'тиразла гаршылајараг, Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра дүнјада гүввәләр нисбәтиндә баш вермиш дәјишикликләри нәзәрә алмаға чағырырдылар. Тарихшүнаслыгда иҹтимаи тәнгиди («јени сол») тәмајүлүн ҹанланмасы 60—70-ҹи илләрин әввәлиндә өлкәдә кәскин сијаси бөһран вә үмумдемократик һәрәкатын јүксәлиши илә әлагәдардыр.

АБШ-да мүтәрәгги тарих елми мүхтәлиф буржуа консепсијаларына гаршы дурур. Марксист тарихчиләрин әсәрләри бу елмин өзәјини тәшкил едир. Марксист тарихшүнаслығын формалашмасы (19 әсрин сону—20 әсрин әввәли) Ф. Зорке вә б.-нын фәалијјәти илә әлагәдардыр. АБШ тарихинин әсас проблемләринин, хүсусилә истиглалијјәт мүһарибәси вә вәтәндаш мүһарибәси, фәһлә вә фермер һәрәкаты, иргчилик, иртиҹа вә милитаризм әлејһинә, демократија уғрунда халг күтләләринин мүбаризәсинин өјрәнилмәсиндә *Һ. Аптекер*, А. Бимба, Ј. Дебс, Д. Аллен, Ҹ. *Рид*, А. Рочестер, Ч. Рутенберг, Ф. Флинн, Ф. Фонер, У. Фостер, Г. Һолл, Һ. Уинстон вә б. мүһүм хидмәтләри вардыр. Мүтәрәгги тарих елминин инкишафында У. Дүбуанын әсәрләринин дә бөјүк әһәмијјәти олмушдур; Дүбуанын фәалијјәти, һәмчинин АБШ зәнҹи тарихшүнаслығынын (К. Вудсон вә б.) јаранмасы вә инкишафы илә бағлыдыр.

Игтисадијјат елми. Америка игтисади фикринин тәшәккүлү 18 әсрин 2-ҹи јарысындан башлајыр (Б. Франклин, А. Һамилтон, Т. Ҹефферсон). 19 әсрин орталарында вулгар сијаси игтисадын нүмајәндәси Б. Ч. Кери сүбут етмәјә чалышырды ки, Америка ҹәмијјәтиндә синфи зиддијјәтләр—фәһләләрлә капиталистләр, зәнҹи-гулларла плантасијачылар арасында зиддијјәтләр јохдур. Бу нәзәријјәни К. Маркс вә Ф. Енкелс, һабелә Русијада Н. Г. Чернышевски кәскин тәнгид етмишләр. Империализм вә капитализмин үмуми бөһраны дөврүнүн башланмасы илә утилитар-расионалист позитив бахышларын вә тә'лимләрин мөвгеји күҹләнди. Бу дөврдә игтисади консепсијаларын әсасы *фајдалылыг һәдди нәзәријјәси* олмушдур (Ҹ. Б. Кларк). 20 әсрин әввәлләриндә мүһүм игтисади фикир ҹәрәјанларындан олан *институтсионализм* мејдана кәлмишдир (Т. Веблен, Ҹ Коммонс, У. Митчелл). 40—70-ҹи илләрдә јени кејнсчилик Америка игтисади фикриндә әсас ҹәрәјан олмушдур (А. Һансен, Е. Домар); ҹәрәјанын нүмајәндәләри әһалини ишлә даһа там тә'мин етмәк мәгсәдилә АБШ-ын игтисади инкишаф сүр'әтинин артырылмасы јолларыны арајырдылар. Лакин 70-ҹи илләрдә бу ҹәрәјан дәрин бөһран кечирди: көклү методоложи сәһвләр, игтисади јүксәлиш моделләринин гүсурлуғу вә с. ашкара чыхды. Мүасир игтисади фикир үчүн һәм дә «азад саһибкарлыг» принсипи тәрәфдарларыны бирләшдирән неоклассик ҹәрәјан сәҹијјәвидир. Бу ҹәрәјанын тәрәфдарлары буржуазијанын мәнафејини күдәрәк әмәк һаггынын, корпорасијалардан тутулан веркиләрин азалдылмасы, инһисарлара малијјә јардымы көстәрилмәси тәләбләрини ирәли сүрүрләр. Мүасир Америка буржуа игтисадијјат елми, капитализмин трансформасијасына даир мүхтәлиф сахта-елми игтисади нәзәријјәләрин јаранмасына вә популјарлашмасына хүсуси фикир верир. Бу, дүнја сосиализм системинин гүдрәт вә наилијјәтләринин капитализм аләминдә доғурдуғу нараһатлыг илә әлагәдардыр. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра халг капитализми, мүдирләр ингилабы, гарышыг игтисадијјат, үмуми рифаһ дөвләти вә с. нәзәријјәләр јаранмышдыр. АБШ игтисадијјат елминдә советолокија (буржуа сијаси игтисадында антикоммунизмин мүһүм ҹәрәјаны) хүсуси јер тутур (К. Ландауер, Г. Гроссмен, А. Бергсон, П. Уајлз вә б.). Онларын бахышлары үчүн сосиализмин елми әсасынын вә сосиалист дәјишикликләринин (о ҹүмләдән ССРИ-дә) инкары вә капитализмин тәбии-елми әсасынын мүдафиәси характерикдир. Америка игтисади фикриндә 60-ҹы илләрдән башлајараг ишләниб һазырланан ики дүнја системинин конверкенсијасыны (јахынлашмасыны) мүдафиә едән нәзәријјә мүһүм јер тутур (Ҹ. Һелбрајт вә б.). Бу нәзәријјә тәрәфдарлары мүасир капитализм вә сосиализм арасында көклү кејфијјәт зиддијјәтләринин олмадығыны иддиа едир вә ики дүнја системинин тәдриҹән јахынлашараг сонрадан ваһид сәнаје ҹәмијјәтиндә бирләшмәси имканындан чыхыш едирләр Мүасир буржуа игтисади нәзәријјәләри игтисадчы марксистләрдән У. Фостер, Ҹ. Аллен, А. Рочестер-В. Перло, К. Һолл вә б.-нын әсәрләриндә тәнгид едилир. Онлар Америка империализмини елми-игтисади аспектдән тәһлил едир, АБШ инһисарчы капиталы вә малијјә олигархијаларынын һөкмранлығы формаларыны вә методларыны көстәрирләр.

Һүгуг елми. Мүстәмләкәчилик дөврүндә һүгуги фикир, әсасән, протестант дини дүнјакөрүшүнүн тә'сири алтында инкишаф етмишдир. Истиглалијјәт уғрунда мүбаризәдә, һабелә конститусија, онун принсип вә әсаслары һазырланаркән јаранан сијаси-һүгуг идејаларына Авропа маарифчиләринин идејалары вә илк нөвбәдә тәбии һүгуг, иҹтимаи мүгавилә нәзәријјәләри вә с. хејли тә'сир етмишдир. Тәбии һүгуг консепсијаларыны Америка ингилабынын истәр «сол» (Т. Ҹефферсон, Т. Пејн), истәрсә дә «сағ» ҹинаһы нүмајәндәләри (Ҹ. Адамс, А. Һамилтон) мүдафиә едирдиләр. 20 әсрдә үмуми һүгуг нәзәријјәсиндә сосиоложи һүгугшүнаслыг әсас мөвге тутур (Р. Паунд вә б.). Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра тәбии һүгуг нәзәријјәләри кениш јајылыр, дөвләт һүгугу елми инкишаф едирди. Америка марксистләриндән К. Һолл, Г. Аптекер вә б.-нын әсәрләриндә дөвләт вә буржуа демократијасы проблемләри тәдгиг олунурду. Мүлки һүгуг саһәсиндә нәзәри ишләр бу саһәнин мөвҹуд дахили системинә мүвафиг истигамәтләрдә көрүлүр. Тиҹарәт һүгугу (Г. Ласк, К. Коппол, М. Фиск вә б.), мүгавилә һүгугу (Л. Фуллер, Р. Браушер, Л. Симпсон вә б.), деликт һүгугу (Ҹ. Харпер, В. Проссер), патент һүгугу (Р. Бринк вә б.), һабелә аилә һүгугу вә с. дә тәдгиг едилир. 20 әсрин 30-ҹу илләриндән әмәјин вә капиталын гаршылыглы мүнасибәтләрини тәнзимләјән әмәк һүгугу елми сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлады. Әмәк һаггы, иш вахты, әмәјин мүһафизәси вә с. һаггында ганунвериҹилик мәсәләләри дә тәдгиг едилир. Әмәк һүгугунун мүхтәлиф аспектләри өјрәнилир (А. Кокс, А. Ҹитлоу, Ф. Харбисон, Б. Мебри вә б.). Буржуа иҹтимаи ганунвериҹилијинин инкишафы үчүн 2 инкишаф мејли характерикдир: мүртәҹе (С. Петро, Г. Сајмон, Ф. Тафт вә б.) вә либерал. Һүгуг елминин әсас мәркәзләри—Колумбија, Һарвард, Корнел, Ијел, Принстон ун-тләри вә с.-дир.

Әдәбијјатшүнаслыг. АБШ академик әдәбијјатшүнаслығы 19 әсрин 2-ҹи јарысындан, инкилис нүмунәләри вә буржуа-мүһафизәкар ән'әнәләри әсасында инкишаф едирди. 20 әсрин 20-ҹи илләриндә әдәбијјатшүнаслыға *фрејдизм* идејалары тә'сир көстәрди. «Јени һуманизм» дејилән ҹәрәјанын нүмајәндәләри (И. Беббит, П. Е. Мор) реалист әдәбијјата һүҹум едирдиләр. 30-ҹу илләрдә тәшәккүл тапан формал «Јени тәнгид» мәктәбинин тәрәфдарлары (Ҹ. К. Ренсом, К. Брукс, К. Берк вә б.) әдәбијјаты иҹтимаи-тарихи амилләрдән, јазычынын һәјатындан тәҹрид едир, «мәтнин» тәһлилини әсас тутурдулар. 19 әсрин ахырларындан реалист инҹәсәнәти ардыҹыл мүдафиә едән мүтәрәгги ҹәрәјанлар јаранмышдыр (Х. Гарленд, Ч. Д. Уорнер, Ф. Норрис вә б.). У. Д. Һоуеллс рус вә Гәрби Авропа әдәбијјатларынын реалист наилијјәтләрини мәнимсәмәјә чағырыр, Т. Драјзер буржуа-пуритан ријакарлығына гаршы мүбаризә апарырды. Р. Борнун әсәрләриндә сосиализм мејлләри күчлүдүр. 20 әсрин әввәлләриндә Америка әдәбијјатынын милли өзүнәмәхсуслуғу проблеми мүһүм әһәмијјәт кәсб етди (В. В. Брукс, М. Гајсмар, М. Каули вә б.). АБШ әдәбијјатшүнаслығында сосиоложи истигамәти В. Л. Паррингтон тәмсил едир. 30-чу илләрдән нүфузу артан марксист әдәбијјатшүнаслыг (М. Голд, Д. Г. Лоусон, Ч. Норт вә б.) мүһарибәдән сонракы чәтин шәраитдә дә инкишаф етмишдир (Ф. Фонер, С. Финкелстајн). АБШ әдәбијјатшүнаслығында ичтимаи-тәнгиди истигамәтли јазычыларын јарадычылығы лазыми дәрәчәдә гијмәтләндирилмир.

Дилчилик. Мүасир .американ дилчилијиндә тәдгиг олунан проблемләрин әһатә даирәси кенишдир. Аз өјрәнилмиш дилләрин материалы әсасында дил, тәфәккүр вә мәдәнијјәт әлагәләри проблемләри өјрәнилир. Дили инсан фәалијјәтинин бир нөвү һесаб едән *дескриптив дилчилик*, әсасән, һинди дилләринин тәчрүби тәсвири вә онун нәзәри принсипләриндән бәһс едән әсәрләрлә тәмсил олунур. Дилин әсас формал категорија вә ваһидләри, һабелә бу ваһидләрин дүзүлүшүндәки ганунаујғунлуг дескриптив дилчилик чәрчивәсиндә тәһлил едилир. 60—70-чи илләрдә дил структуру вә төрәмә семантика нәзәријјәси јарадылды. Дилчилијин башга елмләрә јахынлашмасы тәтбиги вә ријази дилчилик, психолингвистика, күтләви әлагә нәзәријјәси вә с. чәрәјанларын инкишафына сәбәб олду; дилчилијин ән'әнәви саһәси—дил тәдриси даһа да инкишаф етди. Семантик фәлсәфәјә (Рассел—Виткенштејн мәктәби) мејл сәчијјәвидир. Һинд-Авропа вә славјан дилчилији, африкашүнаслыг, дилчилик типолокијасы, дилин ишарә нәзәријјәси (лингвосемиотика) вә с. саһәләрдә мүһүм тәдгигатлар апарылыр. Америка дилчилик чәмијјәти, Нју-Јорк дилчилик дәрнәји, Һарвард ун-ти, Массачусетс технолокија ин-ту, Америка антрополокија чәмијјәти вә с. дилчилик мәркәзләридир.

Елми идарәләр. АБШ-да чохлу комплекс вә ихтисаслашдырылмыш елм вә техника мәркәзи вар. Комплекс елми мүәссисәләрин ән әһәмијјәтлиләри 1863 илдә јарадылмыш *Америка Бирләшмиш Штатлары Елмләр Академијасы*, Милли мүһәндислик елмләри академијасы, Милли аеронавтика вә космик фәзанын тәдгиги идарәси, Смитсон (1846) ин-ту вә елмин инкишафына јардым чәмијјәтидир (200-дән чох мүәссисәни бирләшдирир, 1848). 1959 илдә президентин хүсуси көмәкчисинин башчылығы илә елм вә техника мәсәләләринә бахан федерал шура тә'сис едилмишдир. 11 миндән чох ширкәтдә (әсасән, сәнаје ширкәтләри), 700-дәк федерал һөкумәт идарәсиндә, 400 хүсуси вә јарымдөвләт елми-тәдгигат ин-тунда елми-тәдгигат вә конструктор-тәчрүбә ишләри апарылыр. Һәрби характерли тәдгигатлар мүһүм јер тутур. Елми-тәдгигат вә конструктор-тәчрүбә ишләри апармаг үчүн ән бөјүк фонду олан дөвләт идарәси мүдафиә назирлијидир (1975/76 илдә 10,2 млрд. доллар). Назирлијин 100-дән чох елми-тәдгигат ин-ту вә сынаг мәркәзи вар. 600-дәк али мәктәбдә тәбиәтшүнаслыға, дәгиг вә техники елмләрә даир нәзәри вә тәтбиги тәдгигатлар апарылыр. 769 милли елм вә техника чәмијјәти вар (1972). Сәһијјә, маариф, тичарәт, к.т. вә дикәр назирликләрин нәздиндә дә ири тәдгигат идарәләри фәалијјәт көстәрир. Өлкәдәки 531,1 мин елми ишчинин $^{1}/_{3}$-и тәбиәтшүнаслыг вә дәгиг елмләр саһәсиндә чалышыр (1973).

Ичтимаи елмләр саһәсиндә тәдгигатлар, әсасән, ун-тләрдә апарылыр. Бир сыра елми идарә вә чәмијјәт, о чүмләдән Америка фәлсәфә чәмијјәти, Америка тарих чәмијјәти, Америка марксист тәдгигатлар ин-ту, Милли игтисади тәдгигатлар бүросу, Америка игтисадијјат чәмијјәти, Америка дилчилик чәмијјәти, Бејнәлхалг дилчилик чәмијјәти вә с. вар.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. АБШ-да тәгр. 17 мин гәзет (үмуми тиражы 60 млн. нүсхәдән артыг), чохлу журнал вә с. нәшр олунур (1974). Ән чох јајылан гәзетләр: Нју-Јорк тајмс», «Лос-Анчелес тајмс», «Вашингтон пост», «Уолл-стрит чорнел», «Чикаго трибүн»; ичтимаи сијаси журналлар «Тајм», «Нјусуик», «Форин афферс», «Форчун», «Јунајтед Стејтс нјус енд уорлд рипорт», «Бизнес уик», мүтәрәгги мәтбуат органлары: «Дејли уорлд», «Пиплс уорлд» һәфтәлик гәзетләри вә «Политикал афферс» ајлыг нәзәри журналыдыр (АБШ Коммунист Партијасынын журналы). Башлыча мә'лумат акентликләри: Ассошиејтед Пресс (АП) вә Јунајтед Пресс Интернешонал (ЈПИ).

АБШ-да илк радиостансија 1920 илдә јарадылмышдыр. 1975 илдә өлкәдә тәгр. 7 миндән артыг радио вә 900 телевизија стансијасы вар иди. Ән ири радио вә телевизија ширкәтләри: «Нешонал бродкастинг компани», «Коламбиа Бродкастинг систем», «Американ бродкастинг компани», «Мјучуал бродкастинг систем»дир.

Әдәбијјат. Авропалылар Америка әразисинә кәләнәдәк бурада һинди тајфаларынын шифаһи вә јазылы әдәбијјаты (епик әфсанәләр, әсатир, әмәк вә дөјүш маһнылары) олмушдур. Инкилис дилиндә әдәбијјат 17 әсрдә јаранмышдыр. Р. Уилјамсын публисистикасында пуританчылыг әлејһинә вә демократик мотивләр әсас јер тутур. 18—19 әсрләрдә буржуа маарифчи вә демократлары Б. Франклин, Т. Пејн, Т. Чефферсон фәалијјәт көстәрмишләр. Истиглалијјәт мүһарибәси (1775—83) дөврүндә әдәбијјат, әсасән, публисист характер дашыјырды. Америка поезијасынын илк нүмунәләри истиглалијјәт уғрунда мүһарибәнин доғурдуғу ичтимаи јүксәлишлә бағлыдыр (Ф. Френо, Ч. Барлоу). 19 әсрин 1-чи јарысында Америка әдәбијјатында романтизм инкишаф етмишди. Онун илк көркәмли нүмајәндәси инчә пародија вә кинајә устасы, Америка әдәбијјатында новелла жанрынын баниси В. *Ирвинг* олмушдур. Ч. Ф. *Купер* тарихи романларында («Пионерләр», «Сонунчу мокикан» вә с.) буржуа мүнасибәтләринин јаранмасыны, һинди гәбиләләринин амансызчасына гырылмасыны тәсвир етмишдир. Бир сыра романтикин јарадычылығында (Н. Һоторнун «Гырмызы һәрф», «Једди фронтонлу ев» романлары вә с.) бәдбинлик мотивләри күчлүдүр. Е. *По* ше'р вә новеллаларында буржуа мүһитинин амансызлығыны әкс етдирмишдир. К. *Мелвилл* јарымваһши инсанларын романтикләшдирилмиш һәјатыны буржуа дүнјасынын ријакарлығына гаршы гојмуш («Ому», «Тајпи»), мәшһур «Моби Дик, јахуд Ағ Балина» романында буржуа мүһитиндә шәрин хејрә галиб кәлдијини символик-аллегорик сурәтдә әкс етдирмишдир. Зәнчи көләлији әлејһинә буржуа-демократик һәрәкаты 19 әсрин 40—60-чы илләриндә әдәбијјатын инкишафына күчлү тә'сир көстәрирди (Һ. *Лонгфеллонун* «Көләлик нәғмәләри», «Һајавата нәғмәләри» әсәрләри, Ч. Уитјерин, Ч. Лоуеллин ше'рләри, Һ. Бичер-Стоунун «Том дајынын комасы», Р. Һилдретин «Ағ көлә» романлары, А. *Линколнун* публисист әсәрләри вә с.). Идеалист философ Р. У. Емерсонун ше'рләриндә («Ода», «Бостон һимни») Америка һөкумәтинин антидемократик сијасәти иттиһам едилирди. Демократ вә новатор шаир У. *Уитмен* гулдарлыг әлејһинә мүбаризәни. һуманизм идеалларыны тәрәннүм етмишдир («От ләчәкләри» мәчмуәси). Онун јарадычылығы Америка әдәбијјатында 'реализмин тәшәккүлүндә мүһүм рол ојнамышдыр. Ф. Б. *Һартын* повест вә новеллаларында садә адамларын әмәји вә мә'нәви нәчиблији тәсвир олунмушдур.

Вәтәндаш мүһарибәси әрәфәсиндә вә ондан сонракы дөврдә өлкәдә демократик әһвали-руһијјәнин јүксәлиши әдәбијјатын да тәрәггисинә күчлү тә'сир көстәрди, тәнгиди реализм инкишаф етди. Ушаг аләмини инчә јуморла тәсвир едән М. *Твен* («Том Сојерин мачәралары») Америка әдәбијјатында сосиоложи романын әсасыны гојду («Һеклберри Финнин мачәралары»), буржуа ријакарлығыны, империализми ифша едән һекајә вә памфлетләр јазды. 19 әсрин сону, 20 әсрин әввәлләриндә Америка әдәбијјатында натуралист мејлләр јајылды (С. Крејн, Ф. *Норрис* вә б.). Күчлү ирадә тәрбијәсини, тәбиәт вә чәмијјәтлә мүбаризә романтикасыны тәсвир едән Ч. *Лондон* («Һәјат ешги» һекајәси, «Мартин Иден» романы) 1900 илләрдә сосиалист һәрәкатына јахынлашараг, «Дәмир дабан» романында әмәклә капиталын тоггушмасыны әкс етдирди. Т. *Драјзер* садә американларын фачиәли талејини тәсвир етди («Ченни Һерһард», «Америка фачиәси», «Керри бачы» романлары), типик ири капиталист сурәтини јаратды («Малијјәчи», «Титан», «Стоик» романлары). Е. *Синклер* сосиоложи романларында («Чәнкәлликләр», «Крал Көмүр») фәһләләрин һәјатыны рәғбәтлә әкс етдирмиш, Совет Русијасына мүдахиләни писләмишдир («Чимми Һиккинс»). Көркәмли новелла устасы *О'Һенринин* әсәрләриндә әмәк адамларынын һәјаты јумористик тәсвир олунур. Ингилабчы шаир Ч. Һилл сосиалист идејаларыны тәрәннүм етмишдир. Биринчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә К. *Сендберг*, Р. *Фрост*, В. Линдсеј, Е. А. Робинсон вә б. шаирләр реалист әсәрләр јаздылар. Бу дөврдә модернизм мәктәби јаранды (Е. Паунд, Т. С. Елиот, К. Стајн). Америка әдәбијјатында сосиалист реализминин баниси, «Дүнјаны сарсыдан он күн» китабынын мүәллифи, көркәмли публисист Ч. *Ридин* дүнјакөрүшүнә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы тә'сир көстәрди. Америка әдәбијјатында психоложи чәрәјанын инкишафында новеллачы Ш. *Андерсон* мүһүм рол ојнады. Шаир вә тәнгидчи М. Голд, драматург Ч. Лоусон бу дөврдә мүтәрәгги әсәрләр чап етдирдиләр. Көркәмли публисист Ч. *Стеффенс* Октјабр ингилабынын тә'сири илә коммунизм мөвгејинә кечди. 20—40-чы илләрдә С. Лјуис Америка һәјат тәрзини тәнгид едән реалист тарихи романлар («Беббит», «Ерроусмит» вә с.) јазды. С. Фитсчералдын «Бөјүк Кетсби», Е. *Һемингуејин* «Фијеста», «Әлвида, силаһ» романларында буржуа чәмијјәтиндә «итирилмиш нәслин» дүнјабахышы экс олунмушдур. 30-чу илләрдә Е. Һемингуеј антифашист һәрәкатына гошулуб ичтимаи мөвзулара мүрачиәт етди, испан халгынын мүбаризәси һаггында әсәрләр («Бешинчи колонна» пјеси, «Зәнк сәсләри кимин өлүмүнү хәбәр верир» романы) јазды. Антифашист һәрәкат С. Лјуис, Е. Синклер, А. Малс, У. Френк, А. Маклиш, С. Бенет, Е. *Колдуелл* вә б.-нын јарадычылығына чидди тә'сир көстәрди. Лилиан Һелман психоложи драмлар («Пајыз бағы», «Түлкүләр») јазды. Т. Вулф автобиографик романлар («Кери бах, мәләк», «Вахт вә чај һаггында» вә с.) чап етдирди. П. *Бакын* Чин һәјатындан бәһс едән романлары кениш шөһрәт газанды. Ч. *Стејнбекин* «Гәзәб салхымлары» романы бу дөврдә јазылмыш ән јахшы әсәрләрдәндир. Ј. О'Нил декадент мејлләринин күчлү тә'сиринә бахмајараг «Гарағач алтында севки», «Түклү мејмун», «Аллаһын бүтүн өвладларынын ганады вар», «Шаир үрәји» вә с. ичтимаи мәзмунлу психоложи пјесләрини јаратды. А. *Миллер* («Коммивојажерин өлүмү», «Сәрт сынаг», «Вадидә һадисә»), Т. Уилјамс («Орфеј чәһәннәмә енир», ««Арзу» трамвајы») онун ән'әнәләрини инкишаф етдирдиләр. У. *Фолкнерин* психоложи романларында («Кәнд», «Шәһәр», «Маликанә») учгар чәнуб әјаләтләринин һәјаты, хүсуси мүлкијјәтчилијин инсан мә'нәвијјатына тә'сири экс олунмушдур. Маккартизм дөврүндә әдәбијјатда ичтимаи-тәнгиди мејлләр зәифләмишди. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонракы Америка әдәбијјатында У. *Саројанын* «Бәшәри комедија», М. *Уилсонун* «Зүлмәтдә һәјат», «Гардашым—дүшмәним», Ф. Боноскинин «Јанар вади» романлары диггәти чәлб едир 50—60-чы илләрдә әдәбијјата Ч. *Селинчер* («Учурум үстүндәки човдарлыгда» романы), Ч. *Апдајк* («Кентавр», «Фермада» романлары), С. Беллоу («Һерсог» романы), Һ. Ли («Гушчығаза гыјмајын» романы), Р. Бредбери, Т. Капоте, Р. Шекли, «әзилмиш нәсил» адландырылан групун нүмајәндәләри Ч. Керуак, А. Кинсберг, Г. Корсо, Л. Ферлинкетти вә б. јазычылар кәлмишләр. 70-чи илләрдә ән'әнәви жанрлардан узаглашмаг, фактлара, гротеск вә шәртилијә мејл мүшаһидә олунур. Охучуларда бизнес вә милитаризм «идеаллары»на инам ашылајан вә онлары «сојуг мүһарибә» дөврүнүн мифләри илә горхудан мүһафизәкар, антикоммунист әдәбијјат мөвчуддур. Муасир буржуа чәмијјәтиндә инсан шәхсијјәтини идеоложи чәһәтдән әзмәк васитәси олан «күтләви беллетристика» китаб базарында хүсуси јер тутур. Бунун әксинә олараг, әдәбијјатын јүксәк мәс'улијјәтини дәрк едән јазычылар ичтимаи зиддијјәтләри бүтүн кәскинлији илә ачыб көстәрмәјә чалышырлар. У. Лоуенфелс, Т. Макграт вә б. сосиалист ән'әнәләрини давам етдирирләр.

Зәнчи әдәбијјаты. АБШ әдәбијјатынын ајрылмаз һиссәсидир. Зәнчи әдәбијјатынын илк нүмунәләри «һүзн нәғмәләри» вә спиричуелсләрдир (дини нәғмәләр). Гадын шаир Ф. Уитли, публисист Б. Баннекер 18 әсрдә маарифчиләрин давамчылары олмушлар. 19 әсрдә Ф. Дуглас, Д. Уокер, Г. Һарнет вә б. публисистләр, шаир Ч. Уитфилд көләлик әлејһинә мүбаризәдә иштирак етмишләр. Вәтәндаш мүһарибәсиндән сонра демократик нәср јаранды (Ч. Чеснатын романлары). 19—20 әсрләрдә јазычы Б. Вашингтон фәалијјәт көстәрмишдир. Өмрүнүн сонунда АБШ Коммунист Партијасы сыраларына дахил олан У. Е. Б. *Дубуа* көркәмли ичтимаи хадим вә јазычы иди. «Һарлем мәктәби» шаирләри (Ч. У. Чонсон вә б.) фолклорла мараглансалар да, даһа чох екзотикаја мејл едирдиләр. Мүтәрәгги јазычы Р. Рајт сонралар иртича тәрәфинә кечди. С. Браун, К. Куллен, А. Бонтемпс («Гара илдырым» романы), Е. Һерндон («Мән јашајачағам»), Л. Браун («Дәмир шәһәр»), Ш. Грејһем, Л. Һјуз, Ч. Болдуин вә Ч. Килленсин јарадычылығында мүтәрәгги идејалар әсас јер тутур. Һ. Лонгфелло, М. Твен, Ч. Лондон, О'Һенри, Ф. Купер, Т. Драјзер, Е. Синклер вә б.-нын бир сыра әсәри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Ме'марлыг. Авропа мүстәмләкәчилијинә гәдәр АБШ әразисиндә һинди тикилиләри олмушдур. Мүстәмләкәчиләр бураја 17—18 әср Авропа ме'марлығынын садә формасыны кәтирдиләр. 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлиндә мүнтәзәм планлашдырма илә Вашингтон, Нју-Јорк, Филаделфија, Бостон вә б. ш.-ләр салынмаға башланды. Бу ш.-ләрин ме'марлығында классисизм формалары јени милли үслубла бирләширди (ме'марлар Ч. Һобан, Т. Чефферсон, Ч. Булфинч вә б.). 19 әсрин 20—50-чи илләриндә капитализмин интенсив инкишафы илә әлагәдар шәһәрләр сүр'әтлә бөјүмәјә башлады. Ме'марлыгда классисизм әзәмәтлилији вә тәмтәрагы илә јанашы кечмиш үслубларын еклектик тәглиди һөкм сүрүрдү (ме'марлар Т. Уолтер, Р. Милс-У. Стрикленд). Вәтәндаш мүһарибәсиндән сонра, 19 әсрин икинчи јарысы вә 20 әсрин әввәлләриндә сәнајенин вә мүһәндис техникасынын инкишафы АБШ шәһәрләринин иншасына бөјүк тә'сир көстәрди. Бу дөврүн көркәмли иншаатчылары Ч. вә У. Раблингләр, Р. Һант, Һ. Бејкон, Ч. Атвуд, роман үслубунун садә формаларындан истифадә едән Һ. Ричардсон, хүсусән метал каркас конструксијалары тәтбиг едиб, еклектиканы арадан галдыран, ме'марлыг һәллини јени техника илә үзви әлагәләндирән Л. Салливен иди. 19 әсрин ахырларында техники тәрәгги, һабелә Нју-Јорк, Чикаго, Сан-Франсиско вә б. ш.-ләрдә торпаг саһәсинин баһалашмасы көјдәләнләрин тикинтисинә шәраит јаратды (Р. Шрив, У. Һаррисон, Р. Һуд). АБШ 20 әсрин ме'марлығынын ән мараглы вә мүһүм саһәләриндән биринин мәркәзинә чеврилди. Бунун бир сәбәби дә көркәмли Авропа ме'марларынын (В. *Гропиус*, Л. *Мис ван дер Рое*, Елиел *Сааринен* вә б.) АБШ-а көчмәси иди. Нәһәнк көјдәләнләрлә јанашы АБШ-да тәбиәт вә јерли шәраитлә аһәнкдарлыг јарадан кичик јашајыш евләри (вилла, маликанә вә с.) дә тикилирди. Ме'марлардан Ф. Л. Рајт, Һ. Һаррис, В. де Марс бу саһәдә хүсусилә уғурла чалышмышлар. АБШ-да тикинтинин сәнајеләшдирилмәси, јени материаллар вә ифадәли фәза конструксијалары ишләниб һазырланмасы (Еро Сааринен, Л. Кан, М. Јамасаки, Б. Фуллер), нәглијјат ахынларынын јерләшдирилмәси (К. Стајн), ичтимаи тичарәт мәркәзләринин ајрылыгда тикилмәси саһәсиндә хејли иш көрүлмүшдүр. Лакин АБШ ме'марларынын ахтарышлары чох заман фәрди өзбашыналыг әламәтләри илә, јахуд дәбдәбәли неокласcик композисија үсулларына гајытмагла нәтичәләнир (Е. Стоун, Ф. Чонсон).

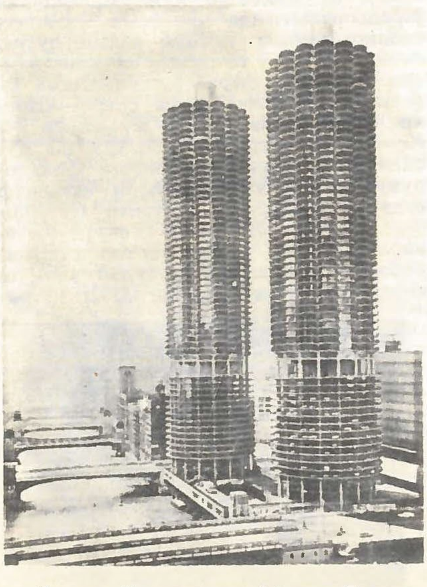

Чикаго. Чохмәнзилли Марина-Тауер көјдәлән

Тәсвири сәнәт. Һәлә гәдимдән АБШ әразисиндә һинди инчәсәнәти мөвчуд олмушдур. Авропалылар АБШ әразисиндә мәскунлашдыгдан сонра бурада демократик мәзмунлу портрет сәнәти инкишаф етди, 18 әсрин орталарында исә јүксәк сәвијјәјә чатды (Р. Фик, Ч. Копли, Б. Уест вә б. рәссамларын әсәрләри бу дөврә аиддир). 18 әсрин ахыры—19 әсрин әввәлиндә истиглалијјәт уғрунда мүһарибә АБШ-да реалист тәсвири сәнәтин јүксәлишинә сәбәб олду. Реалист портрет мүәллифләри Г. Стуарт, Ч. Пил, Т. Салли, баталист рәссам Ч. Трамбалл, 19 әсрин 1-чи јарысында тәмтәраглы, романтик пафослу таблолар чәкән У. Олстон, С. Морзе вә «Һудзон чајы мәктәби» ады илә танынмыш мәнзәрә усталары (Т. Коул, Т. Даути, А. Дјуранд вә б.) ишләјирди. 1861—65 илләр вәтәндаш мүһарибәси илә әлагәдар демократик һәрәкатын кенишләнмәси АБШ-да реалист рәссамларын јарадычылығынын инкишафына шәраит јаратды. Америка зәһмәткешләринин һәјатыны тәсвир едән У. *Һомер*, көркәмли портрет вә мәнзә

Ҹəнуби Дакота штатында президент А. Линколнун абидəсинин фрагменти.

рə усталары Т. Ејкинс вə Ҹ. Уистлер, һејкəлтəраш вə портретчи О. Сент-Годенс вə б. хүсусилə фəрглəнирди. 20 əсрин əввəллəриндə рəссамлардан Р. Һенри, Ҹ. Беллоуз, Ҹ. Лакс, Ҹ. Слоун, график Ҹ. Пеннелл, һејкəлтəраш Ҹ. Барнард јени мөвзу вə ифадə васитəлəри ахтарыр, реалист ән'ənəлəри давам етдирирдилəр. 1917 илдəн сонра мүтəрəгги мəтбуатын инкишафы илə əлагəдар олараг мүбариз сијаси графика јаранды (Р. *Мајнор*, Ф. *Еллис* вə У. *Гроппер*). АБШ-ын рəссамлыг һəјатында модернист рəссамлар, о ҹүмлəдəн Авропа мүһаҹирлəри (Ҹ. Марин, Л. Фајнинкер, А. Доув) мүһүм рол ојнајырды. 30—50-ҹи иллəрдə АБШ капиталистлəрин вə буржуа мəтбуатынын мүдафиə етдији сүрреализмин (С. Дали, И. Танки, М. Рај, Ҹ. О'Киф), абстраксионизмин (М. Тоби, Ҹ. Поллок, У. де Конинг, А. Колдер) вə *поп-арт* адланан модернист ҹəрəјанын мəркəзлəриндəн бири олду. АБШ-ын мүасир тəсвири сəнəтиндə мүтəрəгги реалист истигамəт график вə бојакарлар Р. *Кент*, Ч. Уајт, А. *Рефрежје*, Е. Уајет, һејкəлтəрашлар Ҹ. Епстајн, У. Зорах вə б.-нын ады илə бағлыдыр. 70-ҹи иллəрдə өлкəдə «фотореализм» натуралист сəнəти кениш јајылмышдыр. 1972 илдə Вашингтон, Лос-Анҹелес, Чикаго, Бостон, Нју-Јорк вə б. ш.-лəрдə «ССРИ республикаларынын халг јарадыҹылығы» сəркисиндə Азəрб. тəтбиги сəнəт нүмунəлəри дə нүмајиш етдирилмишдир («Баһар» халчасы, 1964, Л. Кəримов; 19 əсрдə Лаһыҹ мискəрлəринин һазырладығы мис сатыл вə с.).

Мусиги. АБШ мусигисиндə Шимали Америкада јашамыш һиндилəрин мусиги фолклору, сонралар исə Авропа мүһаҹирлəринин мусиги мəдəнијјəти өз əксини тапмышдыр; зəнҹи халг јарадыҹылығы ән'ənəлəри (ҹаз сəнəти, спиричуелс, блүз, регтајм вə с.) əһəмијјəтли јер тутур. 16—17 əсрлəрдə илк мүһаҹирлəрин һəјат вə мəишəт шəраити мусиги сəнəтинин инкишафы үчүн аз əлверишли иди. Бу дөврдə јалныз инкилис пуританларынын псалм вə һимнлəри јајылмышды. 18 əсрдə мүһаҹирəтин артмасы өлкəдə професcионал мусиги сəнəтинин формалашмасына шəраит јаратды. Дини маһнылар мүəллифи У. Биллингс, «Минерванын мə'бəди» (1781) операсынын мүəллифи Ф. Һопкинсон, популјар лирик маһнылар мүəллифи С. К. Фостер, фп. əсəрлəри мүəллифи Л. М. Готшалк (һəмчинин пианочу) илк Америка бəстəкарларыдыр. 19 əсрин 2-ҹи јарысында АБШ-а көчəн бир чох Авропа мусигичиси бурада симфоник оркестрлəр, мусиги тəһсили мүəссисəлəри вə ҹəмијјəтлəр јаратды. 1883 илдə Нју-Јоркда «Метрополитен-опера» театры ачылды. Бу дөврдə бир чох АБШ бəстəкары Авропа консерваторијаларында тəһсил алырды. «Јени инкилис мəктəби» адландырылан АБШ бəстəкарлыг мəктəби алман мусигисинин тə'сири илə инкишаф едирди. Америка милли бəстəкарлыг мəктəбинин баниси Е. Мак-Доуелл бу мəктəбə мəнсуб иди. А. *Дворжакын* АБШ-дакы фəалијјəти (1892—95 иллəрдə Нју-Јорк консерваторијасына рəһбəрлик етмишдир) Америка бəстəкарлыг мəктəбинин инкишафында əһəмијјəтли рол ојнамышдыр.

20 əсрин əввəллəриндə ҹаз сəнəти формалашмыш, Д. *Еллингтон*, Л. *Армстронг*, Б. *Гудмен* вə б. көркəмли ҹаз сəнəти усталары јетишмишлəр.

Биринҹи дүнја мүһарибəсиндəн əввəл вə сонра көркəмли Авропа мусигичилəринин АБШ-а көчмəси өлкəнин мусиги һəјатында јени ҹанланмаја сəбəб олду. Педагожи вə ифачылыг мəктəблəринин јарадылмасында Русијадан көчмүш көркəмли мусигичилəрдəн Ј. Симбалист, А. Кусевитски, С. В. *Рахманинов*, Ј. *Һејфетс*, Г. П. *Пјатигорски*, В. С. Горовитс, И. Левин, Р. Левина, Л. Ауер вə б.-нын мүһүм хидмəти олмушдур. Бир чох Америка ифачылары онларын јетишдирмəлəридир. 20-ҹи иллəрин ахырларында Америка професcионал бəстəкарлыг мəктəби јаранды (Р. *Һаррис*, А. *Копленд*, У. Пистон, Р. Сешнс, Ч. Ајвс); бу мəктəбин нүмајəндəлəринин јарадыҹылығында франсыз импрессионистлəринин тə'сири ајдын дујулса да, онлар бу тə'сирдəн вə еклектизмдəн уваг бир сыра орижинал əсəр јаратмышлар. Илк милли опера—«Порки вə Бесс»ин (1935) мүəллифи Ҹ. *Кершвинин* јарадыҹылығында ҹаз мусигисинин, зəнҹи маһны-рəгс фолклорунун үслуб хүсусијјəтлəри инкишаф етдирилмишдир. У. Шумен, С. *Барбер*, Ҹ. *Менотти* дə бу дөврүн бəстəкарларындандыр. Икинҹи дүнја мүһарибəси əрəфəсиндə Авропадан көчмүш көркəмли бəстəкарлардан И. Ф. *Стравински*, А. *Шөнберг*, П. *Һиндемит*, Е. *Кшенек* вə б.-нын, елəҹə дə бир чох ифачыларын Америка бəстəкарларынын јарадыҹылығына мүһүм тə'сири олмушдур.

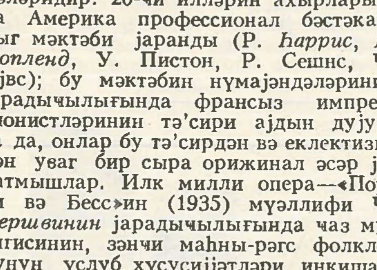

Л. Армстронгун ҹаз ансамблы.

40—50-ҹи иллəрдə өлкəдə *музикл* жанры кениш јајылмышды (бəстəкарлардан Л. *Бернстајн*, Р. Роҹерс, Ф. Лоу). Бу дөврдə шаир-бəстəкар, һəмчинин халг маһнылары ифачыларындан Х. Ледбелли, Вуди-Гатри, П. Сикер, елəҹə дə мүғəнни П. *Робсон* мəшһурлашды. Дирижорлардан Ј. Орманди, Л. *Стоковски*, Л. Маазел, пианочулардан Ҹ. Браунинг, Ҹ. Бајрон, В. *Клајберн*, М. Дихтер, скрипкачылардан И. *Менуһин*, И. Стерн, мүғəннилəрдəн М. *Ланса*, зəнҹи гадын мүғəннилəриндəн М. *Андерсон*, М. Доббс, Л. Прајс, мусигишүнаслардан Н. Слонимски, Ҹ. Чејз АБШ-ын көркəмли мусиги хадимлəриндəндир. Өлкəнин мусиги һəјатынын чохҹəһəтлилији, зəнкинлијинə вə мусиги коллективлəринин јүксəк сəвијјəдə олмасына бахмајараг, 60—70-ҹи иллəрдə АБШ мусигисиндə авангардизмин тə'сири күҹлəнмиш, ҹаз мусигисинин мүхтəлиф формалары кениш јајылмышдыр. Ун-тлəрин мусиги коллеҹлəри, консерваторијалар вə шəхси мусиги мəктəблəри (Нју-Јоркда Ҹуллиард мусиги мəктəби, Филаделфијада Көртис ин-ту вə с.) əсас мусиги тəһсили очаглярыдыр. АБШ-да тəгр. 100 професcионал симфоник оркестр (о ҹүмлəдəн Нју-Јорк, Бостон, Филаделфија симфоник оркестрлəри) вар.

АБШ-да Азəрб. бəстəкарларындан Ф. Əмировун «Шур» вə «Күрд-овшары» симфоник муғамлары, Г. Гарајевин «Илдырымлы јолларла» балетиндəн 2-ҹи сүита ифа едилмишдир.

Театр. Шимали Америкада театрын јаранмасы астеклəрин вə б. һинди халгларынын мəрасим тамашалары илə бағлыдыр. 1751 илдə Л. Һаллемин рəһбəрлији илə Уилјамсбургда (Виркинија штаты) илк професcионал театр труппасы тəшкил олунду. Бу инкилис труппасы Шимали Америкада професcионал театр сəнəтинин əсасыны гојду. 18 əсрин 2-ҹи јарысындан милли драматуркија формалашды (У. Данлеп, Р. Тајлер вə б.). 19 əсрин 1-ҹи јарысында бөјүк шəһəрлəрдə театр труппалары тəшкил олунур, театр биналары тикилирди. Бу дөврдə пуританларын мүгавимəтинə бахмајараг, театр сəнəти инкишаф едир, милли актјорлуг мəктəби демократизм əсасында формалашырды. Ҹ. Бутс, Ш. Кашмен, А. Олдриҹ, Ҹ. Ҹефферсон, М. Адамс, Барриморлар аилəси 19 əсрин көркəмли актјорларындандыр. 19 əсрин сонунда Бродвејдə «газанҹ театры» адланан театрлар јарадылды. Бу театрларын репертуары, əсасəн, детектив, јүнкүл комедија вə драмлардан, *ревү* тамашаларындан ибарəт иди. 20 əсрин əввəлиндə һəвəскар театр кими фəалијјəтə башлајан театрларын јарадыҹылығы (сонралар бə'зилəри професcионал театрлара чеврилмишди) нисбəтəн мүтəрəгги характер кəсб едирди. 1927 илдə АБШ-да габагҹыл театр сəнəтинин формалашмасына бөјүк тə'сир көстəрмиш «Јени драматурглар театры» (əсасыны Ҹ. Лоусон гојмушдур) јаранды. Дүнја игтисади бөһраны иллəриндə (1929—33) театрларын сајы азалмыш, актјорлар арасында ишсизлик артмышды. Бу сәбәбдән дөвләт федерал театрлары пулла тә'мин етмәк мәҹбуријјәтиндә галмышды. Бу театрлар АБШ-ын илк дөвләт театрлары иди. Бөһран илләриндә пролетар театрларынын формалашмасы сүр'әтләнмиш, 1932 илдә исә фәһлә театрлары бирлији јаранмышды.

1760—70-ҹи илләрдән АБШ-да хариҹи труппаларын гастролда олмасына вә бу труппаларда америкалы рәггасларын иштирак етмәсинә бахмајараг, балет театры өлкәдә 1930-ҹу илләрдә јаранмышдыр. Милли балетин формалашмасында академик балет мәктәбинә гаршы чыхан, пластик ифадә васитәләри системи јаратмыш А. Дункан, Р. Сен-Денис, Т. Шаун, М. Грем, Д. Һемфринин мүһүм ролу олмушдур. 1934 илдә Ҹ. *Баланчин* АБШ-да Америка балет мәктәби вә Америка балет труппасыны јаратмышдыр (1948 илдән «Нју-Јорк сити балле» адланыр). АБШ-ын даими труппаларындан олан «Монте-Карло рус балети»ндә илк милли балет—«Родео» (1942, А. Копленд) тамашаја гојулмушдур. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра *маккартизм* сијасәти габагҹыл сәнәтин инкишафына мане олурду. 1955 илдә. Нју-Јоркун әтрафында АБШ-да илк Шекспир театры ачылды. 60-ҹы илләрдә АБШ-да кичик һәвәскар јарыпрофессионал вә профессионал театрларын мөвгеји кетдикҹә мөһкәмләнирди. Лакин «бродвеј» сәнәтинә гаршы чыхыш едән бу театрларын ајдын јарадыҹылыг истигамәтинин олмамасы онларын иҹтимаи әһәмијјәтини ашағы салырды. Бу илләрдә «Бродвеј театрлары»на да мүтәрәгги мејлләрин тә'сири күчләнмиш, бурада мүзикл жанрында «Мәним көзәл ледим», сонра исә «Вестсајд әһвалаты» кими әсәрләр тамашаја гојулмушду. Һәмин театрларда һабелә експериментал, авангардист тамашалар ојнанылырды. 1970 илдән «Бродвеј театрлары»нда дурғунлуг артыр. Реж.-лардан Е. *Казан*, Г. Клермен, Л. Страсберг, актјорлардан Р. Һаррис, Р. Престон, Д. Уинард вә б. АБШ-ын мәшһур театр хадимләридир. 1947 илдән Нју-Јоркда Актјор студијасы, 1957 илдән Линколн инҹәсәнәт мәркәзи фәалијјәт көстәрир. АБШ-ын «Ҹоффри балет» вә «Нју-Јорк сити балле» труппалары ССРИ-дә гастролда олмушдур.

Кино. АБШ-да кино истеһсалына 1896 илдә Нју-Јоркда башланылмышдыр. «Гатарын гарәт едилмәси» (1903, реж. Е. Портер) илк Америка бәдии филмидир. 1910—20 илләрдә кинорежиссорлардан Д. У. *Гриффит* тарихи вә психоложи драм, еләҹә дә епопеја жанрыны тәкмилләшдирди, Т. Х. Инс «вестерн»ин (чох вахт ковбој филми адланыр), М. *Сеннетт* екссентрик комедија жанрынын әсасыны гојду. АБШ кино сәнајесинин малијјә капиталы илә әлагәси, ири капитал гојулушу, һәмчинин прокатдан кәлән күлли мигдарда кәлир кинону өлкәдә сәнајенин ән мүһүм саһәләриндән биринә, Һолливуд филмләрини исә идеоложи тәблиғатын әсас силаһына чевирди. Һолливуд кино истеһсалы «вестерн», салон комедијасы, «гангстер» филмләри, тарихи, псевдоромантик драм жанрлары әсасында инкишаф едирди. Бу филмләрдә Р. Валентино, М. *Пикфорд*, Д. *Фербенкс*, сонралар Г. *Гарбо*, К. Гејбл, Г. *Купер* вә б. актјорлар чәкилирдиләр. Бә'зи реалист реж.-лар (Ч. *Чаплин*, Е. *Штроһејм*, К. *Видор*, Ҹ. *Форд*, Ф. *Капра*, У. *Уајлер*, О. *Уеллес*) АБШ һәјат тәрзинә тәнгиди реализм мөвгејиндән јанашараг өз филмләриндә Америка һәјатыны әкс етдирмәјә мүвәффәг олдулар. 30-ҹу илләрдә һәбсхана режимини вә фашизми ифша едән филмләр јарадылды («Мән каторга гачгынысам», реж. М. Ле Рој, 1932; «Гара лекион», реж, А. Мајо, 1936). У. *Диснејин* мултипликасија филмләри дүнја шөһрәти газанды. Икинҹи дүнја мүһарибәси дөврүндә екранлара чохлу ревүләр вә һәрби мөвзуларда детектив филмләр бурахылды. Фашизм әлејһинә «Шимал улдузу» (1943, реж. Л. Мајлстоун), «Једдинҹи хач» (1944, реж. Ф. Синнеман) вә с. филмләр чәкилди. Бу дөврдә сәнәдли кино саһәсиндә даһа бөјүк наилијјәтләр әлдә едилмишди (Ҹ. Форд, У. Уајлер, Ф. Капра вә б.-нын филмләри). Мүһарибәдән сонра демократик әһвали-руһијјәли кино хадимләринин тә'гиб едилмәси, еләҹә дә 50-ҹи илләрин әввәлиндә кино илә телевизија арасындакы рәгабәт АБШ киносунун бәдии сәвијјәсинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олду. Бүтүн бунлар кино тамашачыларынын сајынын азалмасына вә кино сәнәтиндә бөһрана кәтириб чыхарды. 50-ҹи илләрин орталарында Һолливуд филмләри ифласа уғрады. Бир сыра ири кино компанијалары телевизијанын һимајәсинә кечир, дикәр компанијалар филмләрин сајыны хејли азалдыр, бә'зән баһа баша кәлән филмләр истеһсал едирдиләр. АБШ-да филмләри өз мадди вәсаити һесабына истеһсал едән јени реж., актјор, продүсерләр нәсли јаранды. Онлар 60—70-ҹи илләр АБШ кино сәнәтинин јени симасыны мүәјјәнләшдирдиләр. Реж.-лардан С. *Крамер*, А. Пенн, С. Кубрик, С. Лүмет вә б. Америка ҹәмијјәтини тәнгиди мөвгедән тәсвир едән демократик мәзмунлу, реалист филмләр јаратдылар. «Тә'гиб», «Бонни вә Клајд» (1966, 1967, реж. А. Пенн), «Әлдән дүшмүш атлары күлләләјирләр, дејилми?» (1969, реж. С. Поллак), «Ушаглара вә һејванлара хејир-дуа вер», «Оклаһома белә јердир» (1971, 1973, реж. С. Крамер), «Л. Б Ҹонсун азад едилмәси» (1971, реж. У. Уајлер), «Хач атасы» (1972, реж. Ф. Коппола) белә филмләрдәндир. «Көј гуш» (1976, реж. Ҹ. Кјукор; М. Метерлинкин нағыл-пјеси әсасында) бәдии филми АБШ вә ССРИ кинематографчыларынын («XX әср—Фокс» кино компанијасы илә «Ленфилм» киностудијасы) илк биркә јарадыҹылыг ишидир. Б. Девис, Һ. Фонда, Б. Ланкастер, М. Брандо, Е. Тејлор, О. Һепберн, П. Нјумен, Р. Стејкер, Г. Пек, Ҹ. Фонда вә б. АБШ-ын мәшһур кино актјорларыдыр. АБШ-да кино мүтәхәссисләри Америка кино ин-тунда (Беверли Һиллс) вә Калифорнија ун-тиндә (Беркли) һазырланыр. Нју-Јоркдакы Мүасир инҹәсәнәт музејиндә вә Берклидә кино архивләри вар.

«Бир зәнҹирлә гандалланмышлар» филминдән кадр. Реж. С. Крамер. 1958.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 304—305.

Әд.: Маркс К., Гражданская война в Северной Америке, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 15; јенә онун, К критике положения в Америке, јенә орада; јенә онун, К событиям в Северной Америке, јенә орада; јенә онун, Обращение к национальному рабочему союзу Соединенных Штатов, јенә орада; јенә онун, Резолюции о расколе в федерации Соединенных Штатов , јенә орада, т. 18; Маркс К. и Энгельс Ф., Циркуляр против Крюге, јенә орада т. 4; Энгельс Ф., Интернационал в Америке, јенә орада, т. 18; јенә онун, О концентрации капитала в Соединенных Штатах, јенә орада; јенә онун, Президентские выборы в Америке, јенә орада, т. 22; Ленин В. И., 1905—1907-ҹи илләрдәки биринҹи рус ингилабында сосиал-демократијанын аграр мәрамнамәси, Әсәрләри, ҹ. 13; јенә онун, Америкада президент сечкиләринин јекунлары вә әһәмијјәти, јенә орада, ҹ. 18; јенә онун, Маркс Америкада «торпағын елликлә јенидән бөлкүсү» һаггында, јенә орада, ҹ. 8; јенә онун, «Сосиалист тәблиғаты ҹәмијјәтинин» катибинә, јенә орада, ҹ. 21; јенә онун, Әкинчиликдә капитализмин инкишаф ганунлары һаггында јени мә'лумат. I бурахылыш. 'Америка Бирләшмиш Штатларында капитализм вә әкинчилик, јенә орада, ҹ. 22; XIX әср хариҹи өлкәләр әдәбијјаты тарихи, Б., 1964; Аптекер Г., История американского народа, пер. с англ.. т. 1—2, М., 1961—1962; Основные течения американской мысли, т. 1—3, М., 1962—63; Конен В., Пути американской музыки. Очерки по истории музыкальной культуры США, 2 изд., М., 1965; Игнатьев Г. М., Северная Америка. Физическая география, М., 1965; Половицкая М. Е., Экономические районы США. Запад. М., 1966; Гохман В. М., Ковалевский В. П., Соединенные Штаты Америки, М., 1966; Засурский Я. Н., Американская литература XX века, М., 1966; Теплиц Е., Кино и телевидение в США, М., 1966; Мальков В. А., Наджафов Д. Г., Америка на перепутье, М., 1967; Современное литературоведение США, М., 1969; Фонер Ф., История рабочего движения в США, пер. с англ., т. 1—4, М:, 1949—69; Основные тенденции развития современной литературы США, М., 1973; Дементьев И. П., Идейная борьба в США по вопросам экспансии, М., 1973; Соловьева М. Г., Соединенные Штаты Америки, М., 1974; Корионов В. Г., Соединенные Штаты Америки как они есть 200 лет: возможность обещания, действительность. М.,. 1974; Христиани А. М., Новейшая архитектура США—тенденции и поиски, «Архитектура СССР», 1974, № 6; США: научно-техническая революция и тенденции внешней политики, М, 1974; Тиленсон Б. А., Социалистическая традиция в литературе США, М., 1975; Федотова Э. М., США и неприсоединившиеся страны. Стратегия и тактика амер. империализма с середины 40-х до конца 60-х гг., М., 1975

Генри Уинстон, Стратегия борьбы черного населения, М., 1975; Борисов В. В., Пентагон и наука, М., 1975; Чегодаев А. Д., Искусство Соединенных Штатов Америки. Живопись, архитектура, скульптура, графика, 1675—1975, М., 1976; Работы советских авторов по истории США. В кн.: Американский ежегодник, 1974, 1975, М., 1976; Павлова Н., США: органы печати и информации, «Международная жизнь», 1976, №6, с. 154—156; Hughes G., A history of the American Theatre. 1700—1950, N. Y., 1951; Hitchcock H. W., Music in the United States: a historical introduction, New Jersey, 1974; New York City Ballet (text by L. Kirstein), N. Y., 1973; Atkinson B., Broadway, N. Y., 1974.

АМЕ́РИКА БИРЛӘШМИШ ШТАТЛАРЫ КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (АБШ КП; The Communist Party of United States of America)—1919 илин сентјабрында јарадылмышдыр. Сосиалист Партијасы парчаландыгдан сонра ондан ајрылмыш вә Ч. Рутенбергин башчылыг етдији сол ҹинаһ 1919 ил сентјабрын 1—5-дә АБШ КП-нин тә'сис гурултајыны кечирди. Августун 31-и—сентјабрын 5-дә исә Ҹ. *Ридин* рәһбәрлији илә диҝәр сол груп Америка Коммунист Фәһлә Партијасынын тә'сис гурултајыны чағырды. Һөкумәтин амансыз тә'гибләри һәр ики партијаны ҝизли фәалијјәтә кечмәјә вадар етди. 1921 илин мајында онлар Америка Бирләшмиш Коммунист Партијасында (АБКП) бирләшди. Ачыг фәалијјәт мәгсәди илә 1921 илин декабрында Америка Фәһлә Партијасы јарадылды вә АБКП бу партијаја дахил олду. 1923 ил декабрын 30-у—1924 ил јанварын 1-дә Америка Фәһлә (коммунист) Партијасы адыны гәбул етди, 1930 ил ијунун 30-дан исә АБШ КП адланыр.

Партија троцкизмә, тәфтишчилијә вә сектантчылыға гаршы гәти мүбаризә апармышдыр. 1929—33 илләр дүнја игтисади бөһраны заманы ишсизләрин аҹлыг јүрүшләринин, тә'тил вә митинҝләрин тәшкилиндә бөјүк ролу олмушдур. АБШ КП өлкәдә зәнҹиләрин һүгугуну мүдафиә едән јеҝанә сијаси партија иди. Америка коммунистләри иртиҹанын өлкәни фашистләшдирмәк планларына гаршы мүбаризәдә фәал иштирак етмишләр. Икинҹи дүнја мүһарибәсинин ахырларында АБШ КП-дә антимарксист нәзәријјәләр тәблиғ едән тәфтишчилик јенидән баш галдырды. АБШ КП-нин 12-ҹи гурултајында (1944) тәфтишчиләр партијанын бурахылмасы һаггында гәрар гәбул едилмәсинә наил олдулар. Лакин партијанын марксист-ленинчи өзәјинин (бу өзәјә У. *Фостер*, Ј. Деннис, Е. Флинн, Ҝ. *Һолл* вә б. дахил иди) сә'ји нәтиҹәсиндә КП-нин 13-ҹү гурултајында (1945) АБШ КП бәрпа олунду. Тәфтишчиләр партијадан чыхарылды.

Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра иртиҹанын гүввәтләнмәси илә әлагәдар АБШ КП-јә гаршы һөкумәт органларынын тә'гиби ҝүҹләнди. Коммунистләрин фәалијјәтинә нәзарәт һаггындакы Һемфри-Батлер ганунуна (1954) ҝөрә партија һәр ҹүр сијаси тәшкилат һүгугундан мәһрум олду. 1947—56 илләрдә партијанын 150 нәфәрдән чох рәһбәр хадими һәбс едилди. 1961 илдә АБШ Али мәһкәмәси АБШ КП-нин «Хариҹи дөвләтин аҝенти» кими гејдә алынмасыны нәзәрдә тутан *Маккарен-Вуд ганунуну* вә коммунист партијасы сыраларында олмағы ҹинајәт һесаб едән *Смит ганунуну* тәсдиг етди. Партија демократик гүввәләрин көмәји илә 1964—65 илләрдә АБШ Али мәһкәмәсинин Маккарен-Вуд ганунунун бә'зи маддәләринин КП-јә аид олмадығы һаггында һөкм вермәсинә наил олду. 1967 илдә исә бу гануна әсасән партијанын вә коммунистләрин тә'гиб едилмәси дајандырылды. Һәмин илдән АБШ КП ачыг фәалијјәтә башлады. АБШ КП-нин 19-ҹу гурултајында партијанын јени програмы гәбул олунду. Гурултај АБШ империализминин тәҹавүзкар сијасәтинә гаршы Америка коммунистләринин мүбаризә апармаг әзмини тәсдиг етди. 20-ҹи гурултај (1972) фәһлә вә зәнҹи һәрәкатында фәалијјәти даһа да ҝүҹләндирмәји, өз сыраларыны даһа да мөһкәмләндирмәји партија гаршысында бир вәзифә гојду. 1972 илдә партија илк дәфә президент сечкиләри кампанијасында иштирак етди, Ҝ. Һоллун намизәдлијини президентлијә ирәли сүрдү. АБШ КП-нин 21-ҹи гурултајы (1975, ијун) Америка коммунистләринин марксизм-ленинизм зәмининдә сых бирләшмәси, онларын күтләләр ичәрисиндә фәаллыг вә нүфузунун артмасы әламәти алтында кечди. Гурултајын гәбул етдији әсас сијаси гәтнамәдә капитализмин үмуми бөһраны әтрафлы тәһлил едилди. Гәтнамәдә АБШ-да фашизм тәһлүкәсинин артдығы вә она гаршы мүбаризәни ҝүҹләндирмәјин зәрурилији хүсусилә гејд едилди.

АБШ КП-нин рәһбәрлији алтында Ҝәнҹ Фәһләләрин Азадлыг Уғрунда Иттифагы фәалијјәт ҝөстәрир.

АБШ КП нүмајәндә һеј'әти коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг Москва мүшавирәләриндә (1960, 1969) иштирак етмиш вә онларын сәнәдләрини бәјәнмишдир.

АБШ КП демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушдур. Партијанын али органы гурултајдыр. Гурултајлararасы дөврдә ишә Милли Комитә рәһбәрлик едир. Милли сәдри Һ. *Уинстон*, баш катиби Ҝ. Һоллдур; мәркәзи органы «Дејли уорлд» гәзети, нәзәри органы «Политикл афферс» журналыдыр.

Әд.: Гес Холл, Революционное рабочее движение и современный империализм, М., 1975; јенә онун, Барометр предвещает ненастье, «Коммунист», 1976, № 6, с. 111—119; Питтман Д., Коммунисты США о путях развития страны, «Проблемы мира и социализма», 1975, № 11, с. 38—43; Гречухин А. А., Борьба коммунистической партии США за единство своих рядов. 1927—1972 гг., М., 1975.

АМЕ́РИКА БИРЛӘШМИШ ШТАТЛАРЫ МИЛЛИ ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ (МЕА), National Academy of Sciences—1863 илдә јарадылмышдыр. Вашинҝтондадыр. 19 бөлмәси (ријазијјат; астрономија; физика; техника; кимја; ҝеолоҝија; ботаника; зоолоҝија; физиолоҝија; микробиолоҝија; антрополоҝија; психолоҝија; ҝеофизика; биокимја; тәтбиги биолоҝија; тәтбиги физика-ријазијјат елмләри; тибб елмләри; ҝенетика; иҹтимаи, игтисади вә сијаси елмләр), һәмчинин елм вә техниканын мүхтәлиф проблемләринә даир комитәләри вар (1975). Академијанын ишинә Шура рәһбәрлик едир. Шура иҹласлары арасындакы дөврдә онун вәзифәсини Иҹраијјә комитәси јеринә јетирир. Шуранын гәрарлары академијанын иллик јығынҹағында тәсдиг олунур. Академија Форд, Рокфеллер вә Слоунун фондлары, Милли елми фонд вә диҝәр фондлар тәрәфиндән малијјәләшдирилир. Хариҹи өлкәләр вә бејнәлхалг тәшкилатларла әмәкдашлыг мәгсәди илә академија јанында хүсуси шура вә комитәләр јарадылмышдыр. 1959 илдән ССРИ ЕА илә МЕА арасында елми мүбадилә апарылыр. Академијанын 940-а јахын америкалы вә әҹнәби үзвү вар (1975). Совет алимләриндән П. С. Александров, В. Һ. Амбарсумјан, Н. Н. Боголјубов, Н. П. Дубинин, П. Л. Капитса, А. Н. Колмогоров, Н. Н. Семјонов, А. Н. Фрумкин вә б. МЕА-нын үзвү сечилмишләр. МЕА-нын нәшријјаты вә мә'лумат бүросу вар. «Милли Елмләр Академијасынын әсәрләри», «МЕА Хәбәрләри» журналларыны, һабелә елм вә техниканын актуал проблемләринә даир елми әсәр вә монографијалар нәшр едир.

АМЕРИКА БИРЛӘШМИШ ШТАТЛАРЫНДА ВӘТӘНДАШ МҮҺАРИБӘСИ (1861—65) вә Ҹәнубун јенидән гурулмасы (реконструксијасы) — Шималын сәнаје-фермер буржуазијасы илә Ҹәнубун гулдарлары арасында мүһарибә. Ҹәнубда көләлијин галмасы АБШ-да капитализмин инкишафыны ләнҝидирди. 19 әсрин орталарында Шимал штатларында *аболисионизм* һәрәкаты гүввәтләнди. 1860 илдә Республикачылар Партијасынын намизәди А. Линколн президент сечилди. Бу, гулдарларын ҝүҹлү тә'сири алтында олан Демократ партијасынын һакимијјәтдән мәһрум олмасы демәк иди. Линколнун президент сечилмәсинә ҹаваб олараг гулдарлар Ҹәнуб штатларыны Иттифагдан ајырмағы гәрара алдылар вә вәтәндаш мүһарибәсинә һазырлашмаға башладылар. 1861 илин февралында Монтгомери ш.-ндә Ҹәнуб штатлары гулдарларынын Конфедерасијасы јарадылды. Конфедерасија АБШ-ын 34 штатындан 11-ни бирләшдирди. 1861 ил апрелин 14-дә ҹәнублулар Форт-Самтери тутду. Мүһарибә башланды.

Вәтәндаш мүһарибәсиндә әсас мәсәлә көләлијин ләғви иди. Гулдарлар көләлији бүтүн АБШ-а, һәтта Ҹәнуби Америкаја да јајмаға чалышырдылар. Мүһарибәнин әввәлиндә Линколн һөкумәтинин әсас мәгсәди гијамы јатыртмаг, Ҹәнубда көләлијин галмасы шәрти илә өлкәнин бирлијини бәрпа етмәк иди. Шималда 22 млн., Ҹәнубда 9 млн. (4 млн. зәнҹи) әһали јашајырды. Сәнаје мәһсулунун 75%-ини Шимал штатлары верирди, д.ј. шәбәкәсинин 2/3-си бу штатларда иди. Лакин Шимал мүһарибәјә һазыр дејилди. 1861 ил ијулун 21-дә Шимал ордусу (35 мин) Манассас ш.-ндә, октјабрда исә Болс-Блафф јахынлығындакы дөјүшләрдә мәғлуб едилди. Һәрби мүвәффәгијјәтсизлијин әсас сәбәби һөкумәтин көләләри азад етмәкдән вә мүһарибәни ингилаби јолла апармагдан горхмасы иди. К. Маркс вә Ф. Енҝелс шималлыларын дөјүш планларыны исләјир вә тәклиф едирдиләр ки, мүһарибә ингилаби јолла апарылсын, әсас зәрбә исә Конфедерасијанын дајаг нөгтәси олан Ҹорҹија штатына јөнәлдилсин.

1862 илдә конгрес мүһарибәнин ингилаби јолла апарылмасы үчүн бир сыра тәдбир ҝөрдү. Гијамчыларын әм

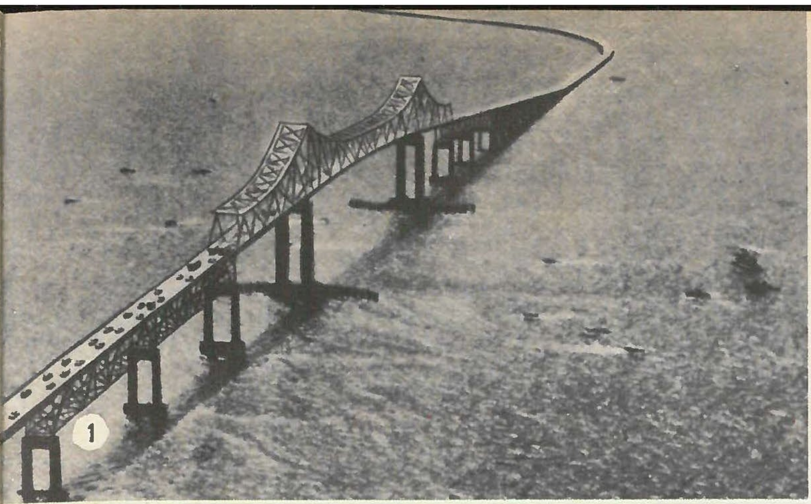

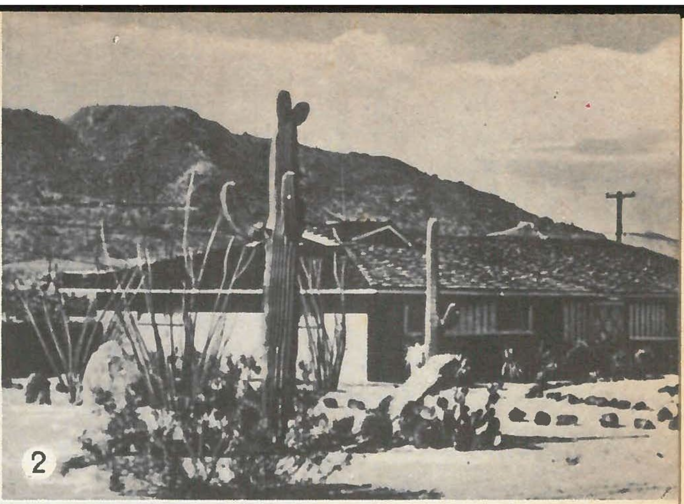

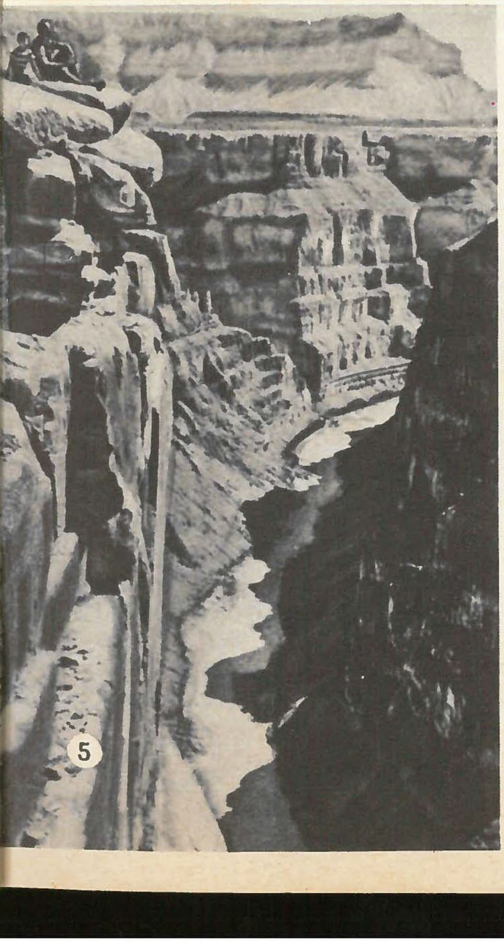

Америка Бирләшмиш Штатлары. 1. Флорида штаты. Тампа көрфәзи үзәриндә көрпү-јол. **2.** Аризона штаты. Нәһәнк кактуслар. **3.** Флорида јарымадасынын саһилбоју. **4.** Кордилјер дағларында Сент-Һеленс вулканы. **5.** Колорадо чајында Бөјүк Канјон. **6.** Миссисипи чајы. **7.** Ҹәнуби Дакота штаты. «Иблис гәсри» базалт гајасы.

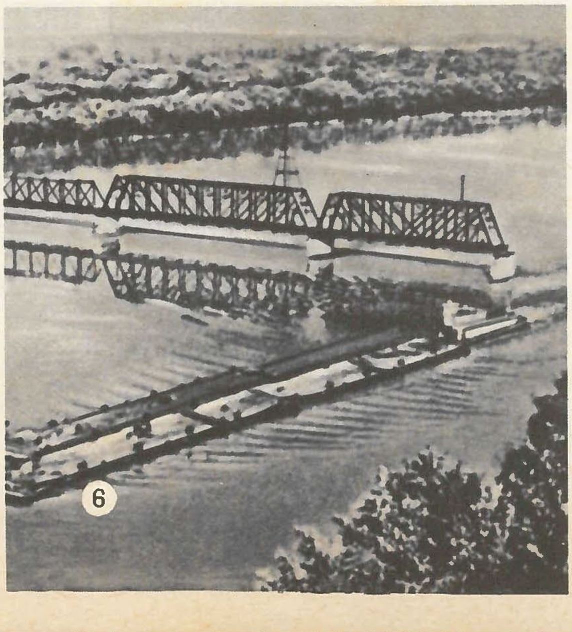

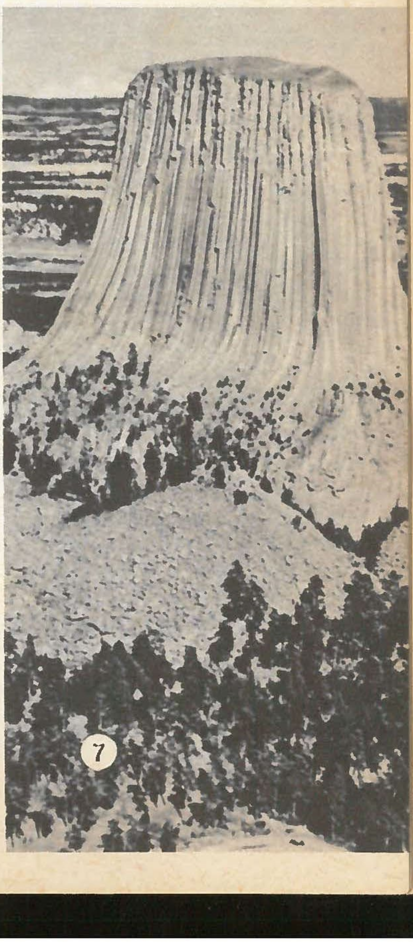

Америка Бирләшмищ Штатлары. 1. Вашингтон ш.-инин үмуми көрүнүшү. 2. Нју-Јорк. Манһаттен. 3. Лос-Анҹелес ш.—нин үмуми көрүнүшү. 4. Чикаго ш.-нин үмуми көрүнүшү. 5. Торонто. Онтарио көлүнүн саһилбоју. 6. Нју-Јорк. Һарлемдә һәјәт.

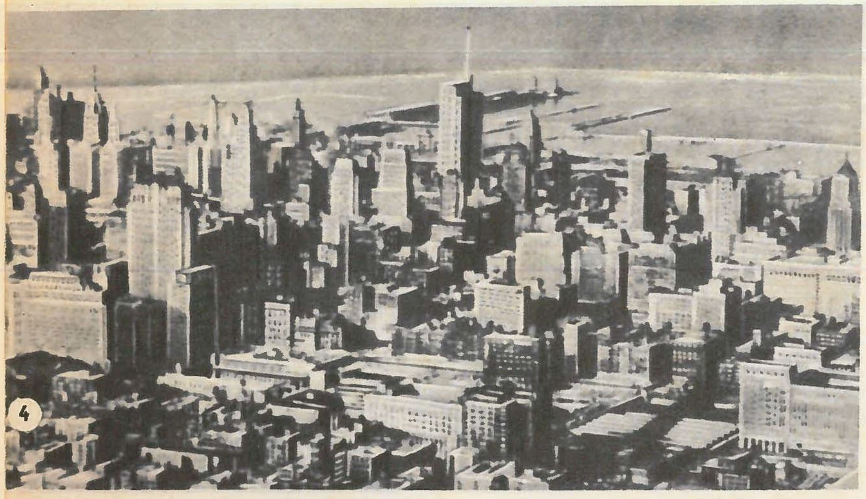

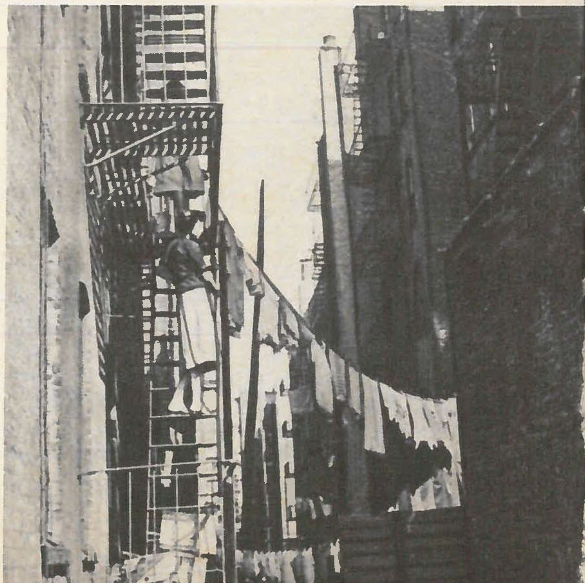

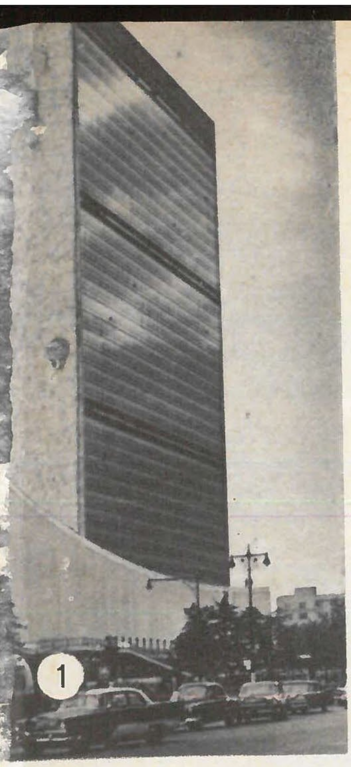

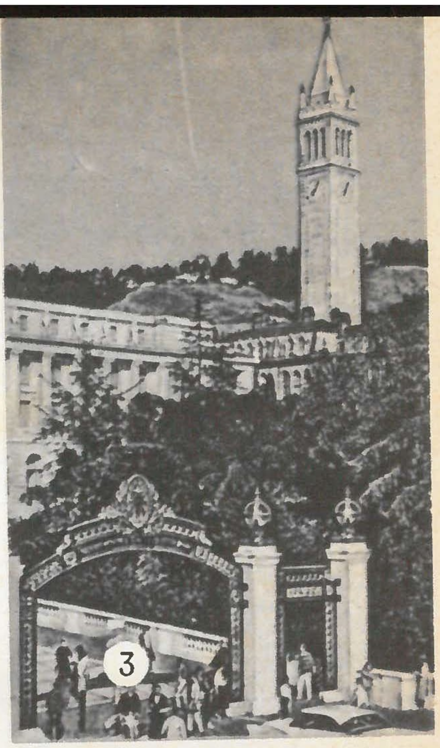

ерика Бирләшмиш Штатлары. 1. Нју-Јорк. БМТ-нин бинасы.
47—52. 2. Вашингтон. Капитоли бинасы. 1793—1865. 3. Сан-
рансиско. Калифорнија университетинин биналарындан бири.
Һјустон. Аеронавтика вә космик фәзанын тәдгиги үзрә Мил-
идарә (НАСА) комплексинин үмуми көрүнүшү. 5. Вашинг-
. Мүасир биналар. 6. Р. Кент. «Канкердлуарссук фиордун-
итләр», 1932—33. А. С. Пушкин ад. тәсвири сәнәт музеји.
сква. 7. «Бөјүк шәһәрин ишыглары» филминдән кадр. Реж.
Ч. Чаплин. 1931.

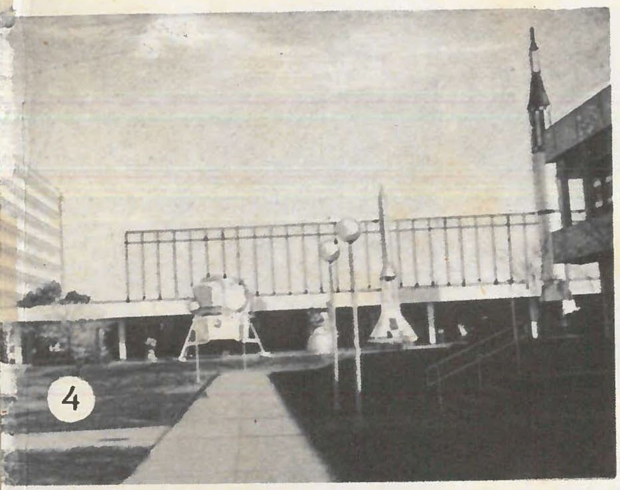

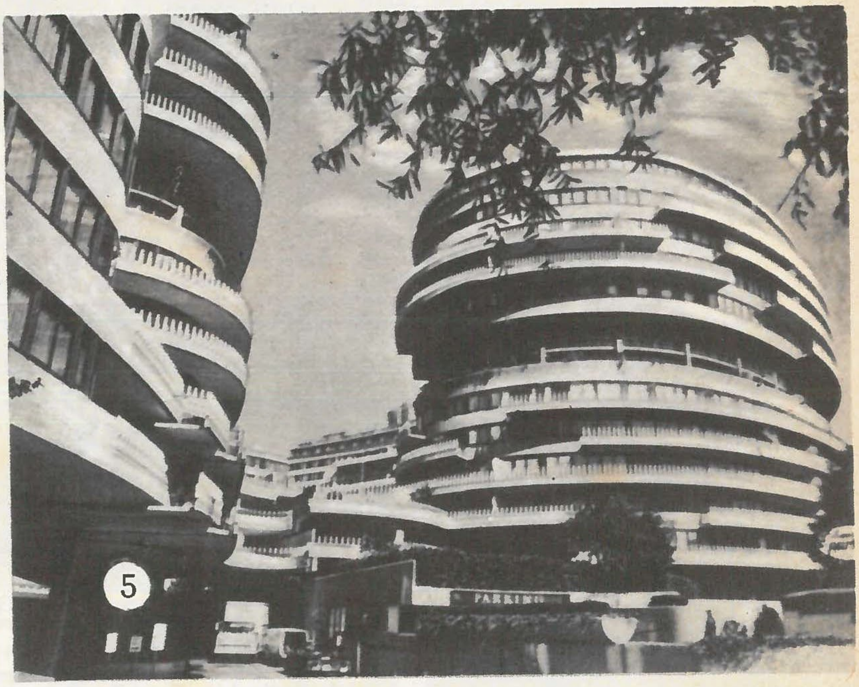

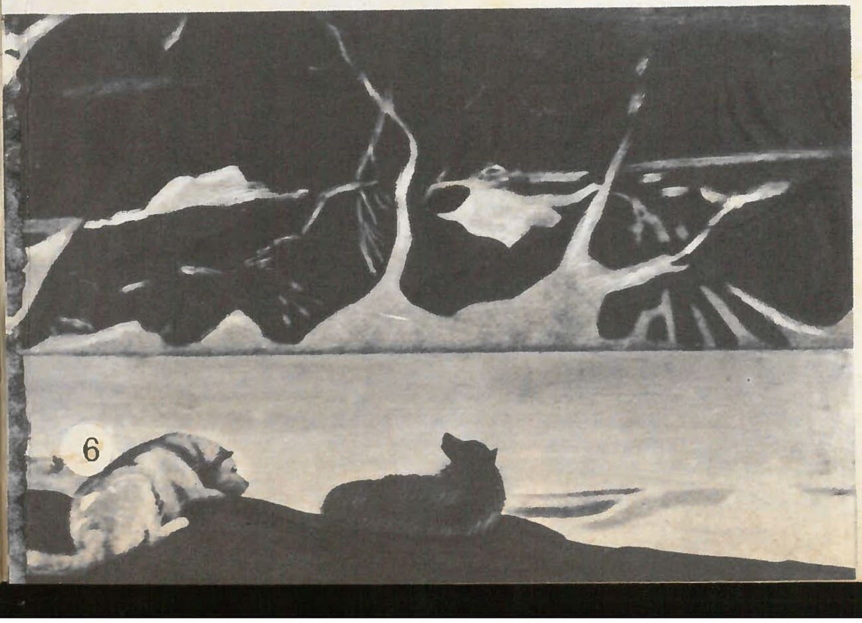

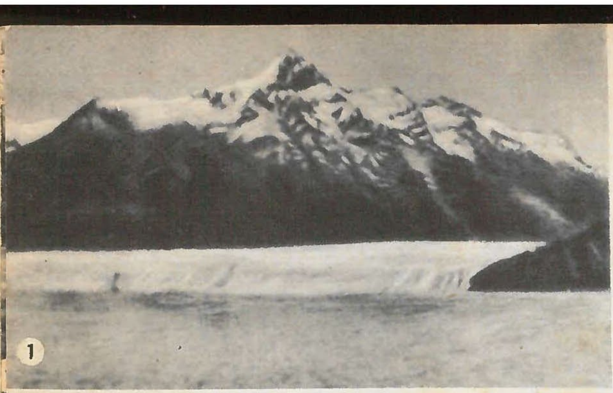
1

2

3

4

5

6

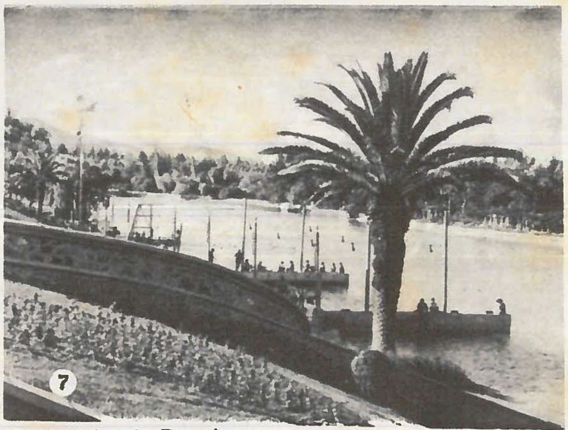
7

Аркентина. 1. Лаго-Архентино көлү. 2. Аркентинанын шимал-гәрб һиссәсиндә јарымсәһра ландшафты. 3. Мендоса чајы. 4. Буенос-Ајресдә Милли конгрес бинасы. 20 әсрин әввәлләри, ме'мар В. Маено. 5. Мар-дел-Плата. Мәркәзи күчәләрдән бири. 6. Буенос-Ајресдә Христофор Колумба абидә, 1916, һејкәлтәраш А. Сокки. 7. Мендоса шәһәр паркында үзкүчүлүк һовузу. 8. Анд дағларында әсас јүк һејванлары—ламалар. 9. «Мәһәббәтин јашы» филминдән кадр. Реж. Х. Сарасени. 1953. 10. А. Виго. «Фабрикин әлә кечирилмәси». Офорт. 1936. 11. Мендосада «Күнәшә һимн» һејкәли, һејкәлтәраш Перлотти.

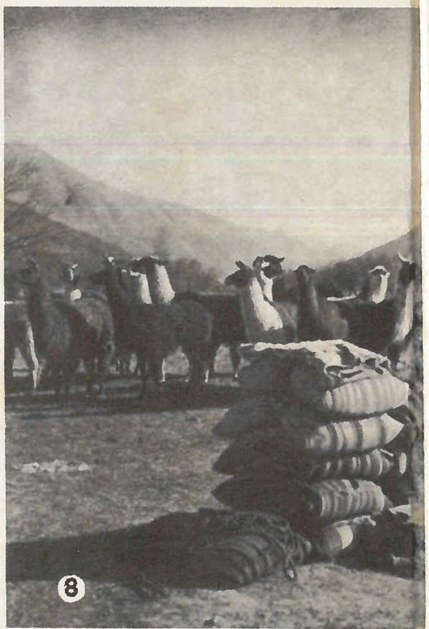
8

9

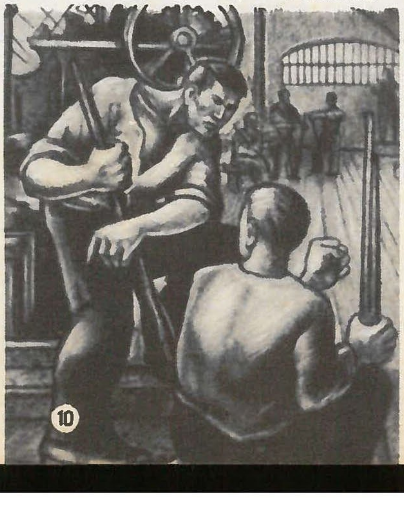
10

11

лакынын мүсадирәси вә АБШ-а хәјанәт едәнләрин е'дам олунмасы һаггында ганун верилди. 1862 ил мајын 20-дә һомстедләр—кәндлиләрә пајланан торпаглар (бах *Һомстед-акт*) һаггында ганун чыхды. 1863 ил јанварын 1-дә гијам галхмыш штатларда зәнчи көләләрин азад едилмәси һаггында Линколнун интибаһнамәси ганун гүввәси алды. Гуллар азадолма пулу вермәдән, торпагсыз азад едилирдиләр. Онлара ағларла бәрабәр сијаси вә вәтәндашлыг һүгуглары верилмәди. Лакин ганун зәнчиләрин федерал ордуја чағырылмасыны нәзәрдә тутурду.

Мүһарибәнин ингилаби јолла апарылмасы буржуазијанын плантасија саһибләри илә бағлы олан һиссәсини әксингилаби чәбһәјә кечирди. Вәтәндаш мүһарибәсинин кедишиндә икинчи дөвр (1863—65) башланды. Шимал ордусуна 190 мин зәнчи әскәр дахил олду. 250 мин зәнчи арха һиссәләрдә һәрби гуллуға чәлб едилди. Фәһлә полкларынын сајы артды. Гијамчылара гаршы әксһүчум башланды. 1863 илин ијулунда Кеттисберг вә Миссисипи чајы вадисиндәки дөјүшләрдә гијамчылар мәғлуб едилдиләр. 1865 ил апрелин 3-дә Конфедерасијанын пајтахты Ричмонд ш. тутулду. Мүһарибә гулдарларын мәғлубијјәти илә гуртарды.

Федерал орду сыраларында алман, ирланд, канадалы, италјан, полјак фәһләләринин вә б. халгларын нүмајәндәләри, 1848—49 ил Авропа ингилабларынын мәғлубијјәтиндән сонра АБШ-а көчмүш мүһачир ингилабчылар (И. *Вејдемејер*, Г. П. Клјузере, Ф. Јакоби вә б.) вурушурдулар. АБШ-ын ваһид дөвләт кими күчләнмәси Инкилтәрә вә Франса илә рәгабәт едән чар Русијасы үчүн әлверишли олдуғуна көрә, Русија чәнублуларын хејринә мүһарибәјә гошулмаг тәклифини рәдд етди.

Мүһарибә һәрби техника вә һәрб сәнәтинин инкишафыны сүр'әтләндирди. Тарихдә илк дәфә зиреһли кәмиләрин дөјүшү (1862 ил мартын 9-да) олду. Кениш зәһмәткеш күтләләрин иштиракы мүһарибәјә буржуа-демократик ингилабы характери верди. Көләлик ләғв едилди. Капитализмин инкишафына әлверишли зәмин јаранды. В. И. Ленин бу мүһарибәнин дүнја мигјасында мүтәрәгги ингилаби әһәмијјәтини јүксәк гијмәтләндирмишдир (бах Әсәрләри, ч. 28, сәһ. 57—58). Лакин мүһарибә зәнчиләрә һәгиги азадлыг вермәди. АБШ буржуазијасы «... зәнчиләрә ән һәјасыз вә алчаг бир шәкилдә зүлм етмәк үчүн мүмкүн олан нә варса һамысыны бәрпа етмәјә, мүмкүн олан вә мүмкүн олмајан һәр иши көрмәјә чалышмышдыр» (јенә орада, ч. 22, сәһ. 13—14). Гулдарлығын дармадағын едилмәсиндә зәһмәткеш күтләләр һәлледичи рол ојнасалар да, гәләбәнин нәтиҹәләриндән, әсасән, буржуазија истифадә етди. Фәһлә, фермер вә зәнчи һәрәкатыны башлыча тәһлүкә һесаб едән буржуазија плантасија саһибләри илә синфи иттифага кирди. Гијамын минләрлә иштиракчысы амнистија јолу илә азад едилди. Плантасија саһибләри Ҹәнубда өз игтисади вә сијаси мөвгеләрини јенидән мөһкәмләндирәрәк көләлијин бәрпасыны, өзләринин федерал һөкумәт органларында иштиракыны тәләб етмәјә башладылар. Бу, нәинки вәтәндаш мүһарибәсинин нәтиҹәләрини тәфтиш етмәк, һәмчинин буржуазијанын дөвләт һакимијјәтинә гаршы ачыг тәһлүкә иди. Зәнчиләр кечмиш гулдарларын һүҹумуна гызғын мүгавимәт көстәрди. Зәнчиләри вә јохсул ағлары бирләшдирән мүттәфиг ҹәмијјәтләринин јаратдыглары силаһлы дәстәләр Ҹәнубда радикал Јенидәнгурма ишини һәјата кечирмәкдә бөјүк рол ојнады; 1867 ил мартын 2-дә Јенидәнгурма һаггында 1-ҹи ганун верилди. Бундан мәгсәд Ҹәнубда буржуа-демократик тәдбирләр кечирмәк вә кечмиш гулдарларын һакимијјәтини мәһдудлашдырмаг иди. Ҹәнубда бүтүн һакимијјәт федерал ордунун әлинә кечди. Гијамын фәал иштиракчылары сијаси һүгуглардан мәһрум едилди, 1 млн.-дан артыг зәнчи сәс һүгугу алды. Илк дәфә олараг 16 зәнчи АБШ конгресинә нүмајәндә сечилди. Лакин аграр мәсәлә јенә дә һәлл олунмады; зәнчиләрин вә јохсул ағларын бөјүк әксәријјәти һүгугсуз к.т. фәһләси вә јардар олараг галды. Плантасија саһибләри ирги хурафатдан истифадә едәрәк Ҹәнубда республикачыларын ваһид ҹәбһәсини парчаламаға вә Ҹәнуб штатларында һакимијјәтә кечмәјә наил олдулар. Федерал һөкумәт зәнчи мүттәфигләринә хәјанәт едәрәк 1877 илин апрелиндә гошунлары ҹәнуб штатларындан чыхартды.

Буна бахмајараг Јенидәнгурма Ҹәнубун вә бүтүн өлкәнин тарихиндә чох мүһүм рол ојнады. Зәнчиләрин вә онларын ағ мүттәфигләринин ингилаби мүбаризәси Ҹәнубда көләлијин бәрпасы планларыны позду. Јенидәнгурма вәтәндаш мүһарибәсинин давамы, АБШ-да буржуа-демократик ингилабынын (1861—67) икинҹи мәрһәләси олду. Лакин Јенидәнгурма дөврү халг күтләләринин фәал иштиракы, мүбаризә методлары вә нәтиҹәләринә көрә вәтәндаш мүһарибәси сәвијјәсинә галха билмәди.

Әд.: Маркс К., Американский вопрос в Англии, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 15; јенә онун, Гражданская война в Северной Америке, јенә орада; јенә онун, Гражданская война в Соединенных Штатах, јенә орада; Энгельс Ф., Уроки американской войны, јенә орада; Ленин В. И., Әкинчиликдә капитализмин инкишаф ганунлары һаггында јени мә'лумат, Әсәрләри, ч. 22; јенә онун, Америка фәһләләринә мәктуб, јенә орада, ч. 28; Иванов Р. Ф., Гражданская война в США (1861—65), М., 1960.

АМЕ́РИКА ДӨВЛӘТЛӘРИ ТӘШКИЛАТЫ (АДТ)—Гәрб јарымкүрәсиндә бејнәлхалг мәһәлли тәшкилат. Формал олараг гит'әдә сүлһ вә тәһлүкәсизлији мүдафиә етмәји гаршыја мәгсәд гојмушдур. Әслиндә Америка өлкәләринин һәрби-сијаси блокудур. 1948 илдә Богота ш.-ндә (Колумбија) јарадылмышдыр; АБШ-ын Латын Америкасы өлкәләринә сијаси вә игтисади тәҹавүз аләтидир. Тәшкилатын үзвләри арасында гаршылыглы мүдафиә мүгавиләси вә с. һәрби сазишләр вар. АДТ-јә Латын Америкасынын 23 өлкәси вә АБШ дахилдир. 1972 илдән Канада, Испанија, Франса, Италија, Нидерланд, Гајана вә Исраил даими мүшаһидәчи сифәтилә АДТ-дә тәмсил олунур. Куба 1962 илдә АБШ-ын тәзјиги илә ганунсуз олараг тәшкилатдан чыхарылмышдыр. АБШ-ын тәзјигинә бахмајараг АДТ үзвү олан өлкәләрдән Канада, Мексика, Аркентина, Барбадос, Гајана, Тринидад вә Тобаго, Јамајка, Перу, Венесуела Куба илә дипломатик әлагәләр јаратмышлар. АДТ-нин али органы Америка өлкәләри конфрансыдыр; 5 илдән бир чағырылыр. Даими иҹра вә инзибати органы АДТ Шурасыдыр (Вашингтонда).

АМЕ́РИКА ӘМӘК ФЕДЕРА́СИЈАСЫ — ИСТЕҺСАЛАТ ҺӘМКАРЛАР ИТТИФАГЛАРЫ КОНГРЕСИ (АӘФ—ИҺИК)—АБШ-да әсас һәмкарлар иттифаглары бирлији. 1955 илин декабрында Америка Әмәк Федерасијасы (АӘФ) илә Истеһсалат Һәмкарлар Иттифаглары Конгресинин (ИҺИК) бирләшмәсиндән јаранмышдыр. Рәһбәрлији синфи әмәкдашлығы тәблиғ едән сағ лидерләрин әлиндәдир. Антикоммунизм мөвгејиндә дуран бу бирлик Америка империализминин тәҹавүзкар хариҹи сијасәтини мүдафиә едир. Рәһбәрлијинин сазишчилик мөвгеји үзүндән тәдриҹлә фәһлә синфи арасында нүфузуну итирмәкдәдир.

АМЕ́РИКА ЈАРДЫМ ИДАРӘСИ (American Relief Administration; АРА)—1919—23 илләрдә фәалијјәт көстәрмишдир (башчысы Һ. Гувер иди). Волгабојунда аҹлыг заманы, 1921 илдә Совет һөкумәти А.ј.и.-нин РСФСР-дә фәалијјәтинә иҹазә вермишди. Рәсми вәзифәси Биринҹи дүнја мүһарибәсиндә зәрәр чәкмиш Авропа өлкәләринә әрзаг вә с. илә көмәк етмәк иди. Әслиндә АБШ-ын һаким даирәләри бу идарәдән әксингилаби үнсүрләри вә ҹасуслуг-тәхрибатчы фәалијјәти мүдафиә етмәк, Авропа өлкәләриндә ингилаби һәрәкаты боғмаг вә АБШ империализминин мөвгејини мөһкәмләндирмәк мәгсәди күдүрдү. «Јахын Шәргдә Америка јардымы комитәси» адланан комитәнин Бакыда вә Шушада ачылмыш шө'бәләри дә Америка експансијасы вә ҹасуслуг мәгсәдинә хидмәт едирди. Онлар аҹлыг чәкән әһалијә јардым бәһанәси илә еһтикарлыг вә тәхрибатчылыг едирдиләр.

АМЕ́РИКА ЛЕКИОНУ (American Legion)—АБШ-да мүһарибә ветеранлары тәшкилаты. 1919 илдә јарадылмышдыр. 1968 илдә 2,3 млн. үзвү вар иди. Ири инһисарлар тәрәфиндән малијјәләшдирилир. Лекионун рәһбәрлији өлкәнин мүртәҹе гүввәләринин тәҹавүзкар сијасәтини мүдафиә едир.

АМЕ́РИКА ЛӨҺРӘМИ—19 әсрин орталарында АБШ-да јетишдирилмиш ат ҹинси. Конститусијасы гуру вә мөһкәмдир. Әсасән, идман аты олан А.л.-нин чох ҹәлд ләһрәм вә јорға јериши вар. Рәнки кәһәр, сәмәнди, гара-кәһәр, боз вә күрәндир. Сүјсүн һүнд. 153—167 *см*, көвдәнин чәпинә уз. 154—158 *см*, дөш гучуму 170—185 *см*; дири чәкиси 360—450 *кг*-дыр. 1609 *м* мәсафәни јорға јеришлә 1 дәг. 53,6 сан.-јә, ләһрәм јеришлә 1 дәг. 55,25 сан.-јә гәт едәрәк дүнја рекорду газанмышдыр. Рус ләһрәминин јетишдирилмәсиндә истифадә олунмушдур.

АМЕ́РИКАЛЫЛАР, американлар—АБШ-ын әсас әһалиси; милләт. Тәгр. 216 млн. (1976) нәфәрдир (о ҹүмләдән 23 млн. зәнчи вә мулат). Ба'зи хүсусијјәтләри илә фәргләнән инкилис дилиндә данышырлар. Америка халгынын өзәјини 17 әсрин әввәлләриндә Аврападан Шимали Американа көчмүш инкилисләр, шотландлар вә б. тәшкил етмишдир. А.-ын формалашмасында һиндиләр вә Африка зәнчиләри дә иштирак етмишләр. А. милләт кими, әсасән, 18 әсрин 2-чи јарысында тәшәккүл тапмышдыр. Лакин сонралар да көчүб кәләнләр әһали илә гајнајыб-гарышмышлар. Зәнчиләр Америка халгынын милли мәдәнијјәтини хејли зәнкинләшдирмишләр. АБШ иргчиләри зәнчиләр, мексикалылар, һиндиләр, мулатлар вә б.-на гаршы ајры-сечкилик сијасәти јеридирләр. 19 әсрин ортаpermalarында АБШ-а хејли ирланд вә алман көчмүшдүр. 19 әсрин ахырларында исә Шәрги вә Чәнуби Авропадан, һабелә Асијадан көчәнләрин ахыны күчләнмишдир. 1776 илдән индијә кими (1976) АБШ-а 50 млн.-а јахын адам мүһачирәт етмишдир. А.-ын етник чәһәтдән бирләшмәси просеси баша чатмамышдыр. Милли групларын чоху (полјаклар, италјанлар вә б.) өз өлкәләринин мәдәнијјәтләринин үнсүрләрини, дәјишмиш шәкилдә олса да, мүхтәлиф дәрәчәдә сахламышлар. Диндар А., әсасән, мүхтәлиф христиан килсә вә тәригәтләринә (протестантлар тәгр. 55%, католикләр тәгр. 37%, 5,9 млн.-дан чох иудаист вә с.) мәнсубдурлар (А.-ын мәшғулијјәти һаггында бах *Америка Бирләшмиш Штатлары* мәгаләсинә).

Әд.: Народы Америки, т. 1, М., 1959.

АМЕ́РИКА — МЕ́КСИКА МҮҺАРИБӘСИ (1846—48)—АБШ-ын Мексикаја гаршы ишғалчылыг мүһарибәси. Техасын зорла АБШ-а бирләшдирилмәси нәтичәсиндә баш вермишди. 1846 илин јанварында АБШ Мексика әразисинә гошун көндәрди. Мүгавимәтә раст кәлән АБШ мајын 13-дә Мексикаја мүһарибә е'лан етди. Мексика гошунларынын техники зәифлији вә дахили иртичанын хәјанәти АБШ гошунларынын сүр'әтлә ирәлиләмәсинә имкан јаратды. Партизан мүһарибәсинин кенишләнмәсиндән горхан Мексика һөкумәти АБШ-ла сүлһ бағламаға мәчбур олду. *Гуадалупе-Һидалго сүлһ мүгавиләсинә (1848)* көрә Мексика әразисинин јарыдан чохуну итирди.

«АМЕ́РИКАНЫН СӘСИ» («The Voice of America»)—АБШ һөкумәтинин харичи радиоверилишләри идарәсинин ады. Верилишләри 1942 илдән башламышдыр. АБШ Мә'лумат акентлијинә дахилдир. Верилишләр 38 дилдәдир (1970). Бир сыра капиталист өлкәсиндә мәркәзи вар. «А.с.», дүшмәнчилик тәблиғаты апардығы өлкәләрдән гачмыш мүһачир вә хаинләри тез-тез өз верилишләринә чәлб едир. «А.с.»-нин верилишләри АБШ-ын ССРИ вә дикәр социалист өлкәләринә гаршы апардығы империалист тәблиғатынын тәркиб һиссәсини тәшкил едир.

АМЕРИ́СИУМ (лат. Americium), Am—*актиноидләр* фәсиләсинә мәнсуб сүн'и радиоактив кимјәви елемент. Ат. н. 95-дир. Сабит изотопу јохдур. 1944 илдә АБШ-да Г. *Сиборг* вә әмәкдашлары плутонијуму (^{239}Pu) нејтронларла бомбардман етмәклә алмышлар. Лантаноидләрдәки һомологу *јевропиум* (авропиум) кими А. да кәшф едилдији гитәнин (Америка) ады илә адландырылмышдыр. А.-ун күтлә әдәдләри 237—246 олан изотоплары алынмышдыр; бунлардан ән давамлысы јарымпарчаланма дөврү 7950 ил олан α-актив ^{243}Am-дүр. Елементар А. күмүшү рәнкли јумшаг металдыр, сыхлығы 11 900 *кг/м*³-дир. Бирләшмәләриндә 3, 4, 5 вә ја 6 валентлидир. А.-ун һидроксиди $Am(OH)_3$, һалокенидләри AmX_3 оксиди AmO_2 вә с. мә'лумдур. Бериллиумла ^{241}Am гарышығы нејтрон мәнбәји һазырламаг үчүн ишләдилир.

А́МЕРСФОРТ (Amersfoort) — Нидерландын Утрехт әјаләтиндә шәһәр. Ем чајы саһилиндәдир. Д.ј. вә су јоллары говшағы. Әһ. 88 мин (1974). Кимја, машынгајырма, јејинти, тохучулуг, түтүн сәнајеси вә 13 әсрә аид килсә вар.

АМЕТИ́СТ (јун. amethystos—кефләнмәјән, ајыг; кечмишдә кефләнмәјә гаршы дәрман һесаб едилирмиш)—минерал. Кварсын бәнөвшәји нөвү. А. пегматитләрдә, кварс дамарларында тапылыр. Ән јахшы нүмунәләри бәзәк дашы кими ишләдилир. Урал вә Бразилија А.-ләри даһа көзәл тә'сир бағышлајыр. Азәрб.ССР-дә Дашкәсәндә вар.

АМЕТРОПИ́ЈА (јун. а—инкар шәкилчиси + metros—өлчү + ópsis — көрмә)—көзүн шүасындырма габилијјәтинин аномалијасы (бах *Көзүн рефраксијасы*). Чисимдән экс олунан паралел шүалар көзүн тор гишасында мүһүм фокус нөгтәсинә топлана билмир, бу да чисми ајдын көрмәјә мане олур. Јахыны вә узағы көрмәмәк вә *көзүн астигматизми* А.-ја аид хәстәликләрдир.

АМИГДАЛИ́Н, $C_{20}H_{27}O_{11}N$ — гликозидләр синфиндән тәбии үзви бирләшмә. Әримә темп-ру 215°C олан ағ парлаг, лөвһәшәкилли кристаллардыр. Гыздырылдыгда суда вә спиртдә асан һәлл олур. Там һидролиз олундугда (туршу вә ја ферментләрлә) D-глүкоза, бензалдеһид вә сианид туршусу әмәлә кәтирир. Ачы бадамда, албалы, кавалы, гајсы чәјирдәјиндә, алма, армуд вә с. биткиләрин тохумунда вар. А. бағырсагда ферментләрин вә бактеријаларын тә'сириндән парчаланараг сианид туршусу әмәлә кәтирир, о да зәһәрләнмәјә сәбәб ола биләр.

АМИ́Д—оксикенли туршуларда һидроксил групуну (—OH) амин групу ($—NH_2$) илә әвәз етдикдә алынан маддә, мәс., формамид $HCONH_2$, асетамид CH_3CONH_2, бензолсулфамид $C_6H_5SO_2NH_2$, сулфамин туршусу H_2NSO_2OH вә с. (бах *Туршу амидләри*).

АМИДАЗАЛАР — туршу амидләри типли маддәләрин һидролизиндә катализатор ролуну ојнајан *ферментләр* групу (уреаза, аспаракиназа, һиппураза вә с.). А. һидролиз просесиндә карбон илә азот арасындакы рабитәни гырыр. А. инсан, һејван вә битки организмләринин тәркибиндә вар.

АМИДО́Л, 2,4-диаминфенолдиһидрокен-хлорид, $HOC_6H_3\cdot(NH_2)_2\cdot 2HCl$— рәнксиз вә ја ачыг боз, кристал үзви маддә. Суда асан һәлл олур, гыздырдыгда әримәдән парчаланыр. Фотографијада ашкарлајычы маддә кими ишләдилир. А. мәһлулу давамсыздыр, ән чоху 5 саат сахламаг олур.

АМИДОПИРИ́Н, пирамидон — ағрыкәсән, гыздырмасалан вә илтиһаба гаршы дәрман; пиразолонун төрәмәси. Ачытәһәр, ијсиз кристал маддәдир. Невралкија, баш ағрысы, артрит, миозит вә хореја хәстәликләриндә, һабелә кәскин ојнаг ревматизминдә ишләдилир. А.-дән узун мүддәт истифадә етдикдә *агранулоситоз*, јахуд гранулоситопенија әмәлә кәлә биләр.

А́МИЈА—сүмүклү ганоидләр дәстәсиндән балыг. Бах *Лил балығы*.

АМИ́Л СПИРТИ, $C_5H_{11}OH$ — бiratомлу дојмуш спирт. 8 изомеринин һамысы мә'лумдур: онлардан ән әһәмијјәтлиси изоамил спиртидир $(CH_3)_2\cdot CHCH_2CH_2OH$. *Сивуш јағынын* әсас тәркиб һиссәси олан бу спирт 132,1°C-дә гајнајан рәнксиз, хошакәлмәз ијли маједир, суда аз һәлл олур, зәһәрлидир, бухары тәнәффүс јолларынын селикли гишасыны гычыгландырыр. А.с.-нин мүрәккәб ефирләри (*амиласетат вә изоамиласетат*) һәлледичи кими ишләдилир, онлардан әтријјатда, сүн'и мејвә ессенсијалары вә барыт һазырланмасында истифадә едилир.

АМИЛАЗАЛАР — нишастаны, гликокени вә онлара јахын олан полисахаридләри парчалајыб декстринләрә, малтозаја вә глүкозаја чевирән ферментләр. А. инсан вә һејванларын мә'дәалты вәзисинин ширәсиндә вә ағыз сујунда чох олур. Битки вә микроорганизмләрдә дә вар. А. һејван организмләриндә, әсасән, һәзм просесиндә нишастаны парчалајыр. Биткидә нишаста еһтијатынын дисахарид-малтозаја чеврилмәсинә көмәк едир. Спирт сәнајеси вә чөрәкчиликдә нишасталы мајалары шәкәрләшдирмәк үчүн киф көбәләјиндән вә бактеријалардан алынан α-амилаза ишләдилир.

АМИЛАСЕТА́Т ВӘ ИЗОАМИЛАСЕТА́Т—асетат туршусунун амил вә изоамил ефирләри. Амиласетат $CH_3COO\cdot(CH_2)_4CH_3$ 149,2°C-дә гајнајан рәнксиз маједир; сыхлығы 875,3 *кг/м*³-дир. Онун изомери олуб вә даһа чох ишләдилән изоамиласетат $CH_3COO(CH_2)_2\cdot CH(CH_3)_2$ (армуд ессенсијасы) исә 142,0°C-дә гајнајан вә сыхлығы 871,9 *кг/м*³ олан рәнксиз, учучу маједир. Һәр ики ефир, гаты сулфат туршусунун иштиракы илә, асетат туршусуну мүвафиг амил спирти илә биркә гыздырмагла алыныр. Изоамиласетат мүхтәлиф лак вә сүн'и ипәк истеһсалында, мејвә ширәләри вә карамел һазырланмасында, һабелә һәлледичи кими (кино лентләри, селлүлоид вә с. истеһсалында) ишләдилир.

АМИЛЕ́Н, пенте́н, C_5H_{10}—тәркибиндә бир икигат рабитә олан дојмамыш карбоһидрокен. 6 изомеринин һамысы мә'лумдур. Изомерләринин гарышығы нефтин (газолинин) крекинг мәһсулларында олур. А.-ин изомери синтетик каучук истеһсалында әсас мономер олан изопренин алынмасында вә с. ишләдилир.

АМИЛЛӘР НӘЗӘРИЈЈӘСИ—19 әсрин сонларындан Гәрбдә вә Русијада буржуа сосиолокијасында кениш јајылмыш гејри-елми консепсија. А.н.-нин тәрәфдарлары М. Вебер (Алманија)- М. Ковалевски (Русија) вә б. чәмијјәтин вәзијјәтинин дәјишмәсинә бир-бириндән асылы олмајан ајры-ајры тәрәф, просес вә амилләрин гаршылыглы тә'сиринин нәтичәси кими бахырдылар. А.н. ичтимаи инкишафын објектив ганунларыны, ичтимаи һадисәләр арасында дахили зәрури әлагәләри, чәмијјәтин вә тарихи просесин вәһдәтини инкар едир. А.н. еклектик (бах *Еклектизм*) характер дашыјыр. А.н.-нә көрә ичтимаи һәјатда бүтүн амилләрин (игтисади, дини, әхлаги, мәдәни, ирги вә с.) ролу ејни дәрәчәдә мүһүмдүр. Беләликлә, А.н. чәмијјәтдә мадди истеһсалын әсас вә һәлледичи амил олдуғуну инкар едир. В. И. Ленин вә К. В. Плеханов А.н.-нин нәзәри чәһәтдән әсассыз олдуғуну көстәрмишләр. А.н. дәјишилмиш формада буржуа сосиолокијасында инди дә мөвчуддур.

Әд.: Кон И. С., Позитивизм в социологии, Л., 1964.

АМИЛНИТРИТ, $C_5H_{11}ONO$ — *амил спирти* илә *нитрит туршусунун* мүрәккәб ефири. Практик әһәмијјәтлиси изоамилнитритдир. О, мејвә ијли, учучу, сары маједир, 99°C-дә гајнајыр. Изоамилнитрит А. ады илә бејин вә үрәк дамарларынын спазмасында дамаркенәлдән дәрман кими ишләдилир.

АМИЛОДЕКСТРИН — полисахарид; нишастанын һидролизиндә алынан илкин мәһсуллардан бири.

АМИЛОЗА (јун. ámylon—нишаста)— *нишастанын* әсас полисахаридләриндән бири. Мол. к. 50 000-дән 160 000-ә гәдәрдир. Јодун тә'сириндән көј рәнкә бојаныр, сојуг суда һәлл олмур. Исти суда гыздырдыгда нишаста дәнәчикләри шишиб парчаланараг јапышган әмәлә кәтирир. Картоф, гарғыдалы, буғда нишастасынын 19—24%-и, дүјү нишастасынын 17%-и, алма нишастасынын 100%-и А.-дыр.

АМИЛОИДОЗ, амилоид дистрофијасы—организмдә зүлал мүбадиләсинин позулмасы; орган (бөјрәк, далаг, гарачијәр, бағырсаг вә с.) вә тохумаларын һүчејрәарасы саһәләриндә хүсуси зүлал-полисахарид комплексинин (амилоидин) әмәлә кәлмәси илә мүшајиәт олунур. Тохумалара (дамарларын диварына вә с.) чөкмүш амилоид органын мүәјјән функсија дашыјан елементләрини арадан чыхарыр вә һәмин орган фәалијјәтдән дүшүр. А. һеч бир хәстәликлә әлагәдар олмадан (бу заман, әсасән, үрәк-дамар системи, әзәләләр, дәри вә с. зәдәләнир), јахуд тохумаларын узун мүддәт иринләмәси вә парчаланмасы илә мүшајиәт олунан хәстәликләр (мәс., хроник иринли *остеомиелит*, *вәрәм*, *сифилис*, ревматоид артрит) нәтичәсиндә баш верир.

АМИЛОПЕКТИН (јун. ámylon—нишаста+pēktes—сыхлашмыш, кипләшмиш)—нишастанын әсас полисахаридләриндән бири. Мол. к. 1 000 000-а гәдәрдир. Јодун тә'сириндән гырмызы-бәнөвшәји рәнкә бојаныр. Сојуг суда һәлл олмур. Исти суда шишәрәк һәлмәшик әмәлә кәтирир. Картоф, гарғыдалы, дүјү нишастасынын 76—81%-и А.-дир.

АМИЛОФИЛ БИТКИЛӘР (јун. ámylon—нишаста+philéō — севирәм) — фотосинтез нәтичәсиндә әмәлә кәлән шәкәри нишастаја чевирән биткиләр. Бу нишаста биткинин јарпаг вә башга һиссәләриндә топланыр. Јашыл биткиләрин чоху А.б.-дир.

АМИМИЈА (јун. а—инкар шәкилчиси+*мимика*) — мимиканын зәифләмәси вә ја һеч олмамасы һалы. Ән чох епидемик *енсефалитин* паркинсонизм дөврүндә, бә'зи психи хәстәликләр вә үз синиринин икитәрәфли ифличиндә мүшаһидә олунур.

АМИН ГРУПУ — бирвалентли груп $—NH_2$; аммонјак NH_3 галығындан ибарәтдир. Үзви бирләшмәләрдән бир чохунун, мәс., *аминләрин*, *аминтуршуларын*, *аминспиртләрин* вә с. тәркибиндә вар.

АМИНАЗИН—мәркәзи синир системини сакитләшдирән дәрман. Һәрәки фәаллығы зәифләдир, скелет әзәләләрини сүстләшдирир, ган тәзјигини ашағы салыр. Һипотермик тә'сирлидир. Психи вә бә'зи синир хәстәликләринин мүаличәсиндә, чәрраһи әмәлијјатда вә гусманын гаршысыны алмаг үчүн ишләдилир. Ревмокардит, һипотонија, гарачијәр, бөјрәк вә с. хәстәликләриндә А. зијанлыдыр.

АМИНАНТРАХИНОН БОЈАЛАРЫ— бах *Антрахинон бојалары.*

АМИНЈАҒ ТУРШУСУ—үзви бирләшмә; молекулда амин вә карбоксил групларынын мөвгејиндән асылы олараг α-, β- вә γ- изомерләри вар. А.т.-нун һәр үч изомери чәтин әријән, суда һәлл олан, ефирдә һәлл олмајан рәнксиз кристал маддәләрдир. α- вә β- А.т. оптик активдир, α- вә γ- А.т. һејван вә битки тохумаларында чох олур, β- А.т. исә организмләрдә тапылмамышдыр.

АМИНЛӘР—аммонјак NH_3 молекулунда бир, ики вә ја үч һидрокен атомунун үзви радикалларла әвәз олунмасы мәһсуллары. Әвәз олунмуш һидрокен атомларынын сајына көрә бирли RNH_2, икили R_2NH вә ја үчлү

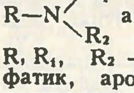

$$R{-}N\begin{matrix}\diagup R_1\\ \diagdown R_2\end{matrix}$$

аминләрә ајрылыр (бурада R, R_1, R_2 —ејни вә ја мүхтәлиф алифатик, ароматик, јахуд һетеросикл радикаллары көстәрир). Садә А. аммонјак ијли газ, али А. исә маје вә ја бәрк маддәләрдир. Алифатик бирли А.-ин ән садәси метиламиндир CH_3NH_2. Ән садә ароматик амин олан *анилини* 1842 илдә рус кимјачысы Н. Н. *Зинин* нитробензолдан синтез етмишдир. А. әсаси хассәли олуб, туршуларла дуз әмәлә кәтирир. А.-ин ән мүһүм реаксијаларындан бири, онлара *нитрит туршусунун* тә'сиридир. Бу реаксија илә А.-ин бирли, икили вә ја үчлү олмасыны тә'јин етмәк олур. Нитрит туршусу бирли алифатик А.-и спиртә чевирир. Бирли ароматик А. нитрит туршусу илә диазобирләшмә, икили алифатик А. исә нитрозоаминләр әмәлә кәтирир, үчлү А. онунла реаксијаја кирмир. Сәнаједә А.-дән боја, дәрман, полиамид, һексаметилендиамин, аминокапрон туршусу вә с. истеһсалында истифадә едилир. Полиамидләрдән синтетик лифләр (капрон, најлон) һазырланыр. Аминли бирләшмәләр тәбиәтдә кениш јајылмышдыр (бах *Аминтуршулар*, *Алкалоидләр*).

АМИНЛӘШДИРМӘ—мүхтәлиф үзви бирләшмәјә амин групунун ($—NH_2$) дахил едилмәси үсулу. Гәләви метал амидләринин һетеросикл бирләшмәләрә тә'сири А. јә мисал ола биләр. Мәс., 200°C-јә јахын темп-рда пиридинә натриум-амидлә тә'сир етдикдә реаксијанын илк мәрһәләсиндә α-аминпиридин алыныр:

$$C_5H_5N + NaNH_2 \rightarrow C_5H_4N(NH_2) + NaH$$

Бензол вә аммонјак бухарларыны зәиф көзәрдилмиш борудан кечирдикдә аз мигдарда *анилин* әмәлә кәлир:

$$C_6H_6 + NH_3 \rightarrow C_6H_5NH_2 + H_2$$

А. илә јалныз һидрокен атомуну дејил, башга атом вә груплары да амин групу илә әвәз етмәк олур. А. боја вә дәрман маддәләри истеһсалында ишләдилир.

АМИНПЛАСТЛАР—термореактив синтетик гатранлар әсасында һазырланан пластик күтләләр. Һәмин гатранлар *карбамид*, меламин вә с. аминбирләшмәләр илә алдеһидләрин, адәтән, *формалдеһидин* поликонденсасијасындан алыныр. А. ијсиз, физиоложи чәһәтдән зәрәрсиз, һәр рәнкә бојанан, зәиф туршу вә гәләвиләрин, һабелә ишығын вә үзви бирләшмәләрин (спирт, бензин, асетон вә с.) тә'сиринә давамлы маддәләрдир. А.-дан чохишләнән маллар: галантереја вә дәфтәрхана маллары, ојунчаглар, мәишәт шејләри, телефон, телевизор вә радиогәбуледичи корпуслары вә с. һазырланыр.

АМИНСПИРТЛӘР—молекулунда мүхтәлиф карбон атомлары јанында $—NH_2$ вә $—OH$ групллары олан үзви бирләшмәләр. Нисбәтән јүксәк темп-рда гајнајан әсаси хассәли јағлы мајеләрдир. Олефиноксидләрә аммонјак вә аминлә тә'сир етмәклә алыныр, мәс.:

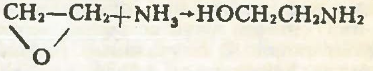

$$\underbrace{CH_2{-}CH_2}_{O} + NH_3 \rightarrow HOCH_2CH_2NH_2$$

Башга синтез үсуллары да мә'лумдур.

А., хүсусилә дә етаноламин, јујучу маддә, емулгатор, косметик препарат, дәрман вә с. истеһсалында чох ишләдилир. А.-дән бири олан *холин* инсан вә һејван организминдә маддәләр мүбадиләсиндә мүһүм рол ојнајыр, холин препаратлары гарачијәрин мүаличәсиндә ишләдилир. Бә'зи *алкалоидләр* (мәс., *ефедрин*), һабелә мүһүм һормон олан *адреналин* А.-дәндир.

АМИНТУРШУЛАР—тәркибиндә амин групу $—NH_2$ вә карбоксил групу $—COOH$ олан үзви бирләшмәләр синфи. А. һәм туршулара, һәм дә аминләрә хас олан кимјәви хассәләр көстәрир. А. амин вә карбоксил групларынын молекулда јерләшмәсиндән асылы олараг α-, β-, γ- вә с. изомерләрә ајрылыр. Организмләрин һәјатында А.-ын чох бөјүк ролу вар, чүнки зүлали маддәләрин һамысы А.-дан гурулмушдур. Зүлалларын тәркибиндә һәјат үчүн чох мүһүм олан 20 α-аминтуршу вар. Онларын үмуми формулу $RCH(NH_2)COOH$ илә көстәрилә биләр. α-А. мүхтәлиф групларa бөлүнүр. Ән мүһүмләри алифатик, алисикл вә һетеросикл α-А.-дыр. Тәбиәтдә β-А. да раст кәлир, мәс., пантотен турушусунун (B_3 витамини) тәркибиндәки β-аланин,

А. амин вә карбоксил групларынын сајына көрә 3 група ајрылыр: 1) моноаминкарбон туршулары—молекулунда бир $—NH_2$ групу вә бир $—COOH$ групу олан А., мәс., *глисин*, *аланин*, *систеин*, *метионин*, *валин* вә с.; 2) моноаминдикарбон туршулары—молекулунда бир $—NH_2$ групу вә ики $—COOH$ групу олан А., мәс., *аспаракин турушусу*, *глутамин туршусу* вә с.; 3) диаминмонокарбон туршулары—молекулунда ики $—NH_2$ групу вә бир—$COOH$ групу оланлар, мәс., *лизин*, *аркинин* вә с.

А. суда һәлл олан рәнксиз кристал маддәләрдир; 220—315°C-дә әријир, әксәријјәти үзви һәлледичиләрдә һәлл олмур. А. амфотер хассәли електролитләрдир. L сырасына мәнсуб А. оптик актив модификасијаларда олур. D сырасына мәнсуб А. јалныз бә'зи антибиотикләрдә вә бактеријаларын гишаларында тапылыр.

Битки вә бактеријалардан бир чоху өзләринә лазым олан А.-ы садә гурулушлу гејри-үзви бирләшмәләрдән синтез едә билир. Инсан вә һејван организмләриндә исә А.-ын чоху маддәләр мүбадиләсинин бә'зи азотсуз мәһсуллары илә организмин мәнимсәјә билдији азотдан синтез едилир. Лакин 8 аминтуршу (валин, изолејсин, лејсин, лизин, метионин, треонин, триптофан вә фенилаланин) әвәзедилмәздир, јә'ни онлары инсан вә һејван организми синтез едә билмир, анҹаг гида васитәсилә алыр. Бу А.-а јашлы адамын күндәлик тәләбаты орта һесабла 5—6 *г*-а јахындыр. Һәмин А. чатышмадыгда (адәтән, триптофан, лизин вә метионин кифајәт гәдәр олмур) вә ја онлардан һәтта бири белә гидада олмадыгда, организмдә јалныз зүлаллар дејил, һабелә һәјат үчүн зәрури олан башга биоложи мүһүм маддәләрдән дә бир чоху синтез олуна билмир.

Организмдә А.-дан мүхтәлиф зүлаллар, һормонлар, аминләр, алкалоидләр, коферментләр, пигментләр вә с.-нин синтези үчүн истифадә едилир. Артыг галан А. парчаланыр (инсан вә мәмәли һејванларда онлар карбамид, карбон газы вә суја ајрылыр), парчаланма нәтиҹәсиндә чыхан енержи исә организмин һәјат фәалијјәти просесләринә сәрф олунур.

Сәнаједә бә'зи А. зүлалларын һидролизи мәһсулларындан адсорбсија үсулу илә алыныр. Мәс., *казеиндән* глутамин туршусуну, ипәк *фиброининдән тирозини* бу үсулла алырлар. Бә'зи А., мәс., метионин вә лизин синтез едилир. Микробиоложи синтез јолу илә дә күлли мигдарда мүхтәлиф А. алынмагдадыр. Организмин әвәзедилмәз А.-ла кифајәт гәдәр тә'мин олунуб-олунмамасы гидадакы зүлалларын мигдары вә аминтуршу тәркиби илә мүәјјән едилир.

А. тибдә гараҹијәр хәстәликләри, азганлылыг, јаныг, мә'дә хорасы, психи синир хәстәликләри вә с.-нин мүалиҹәсиндә, һабелә микробиолокија, әҹзачылыг вә јејинти сәнајеләриндә ишләдилир.

Әд.: Шамин А. Н. и Джабраилова Н. А., Развитие химии аминокислот, М., 1974; Новые методы анализа аминокислот, пептидов и белков, пер. с англ., под ред. Ю. А. Овчинникова, М., 1974; Козаренко Т. Д., Ионообменная хроматография аминокислот, Новосибирск, 1975.

АМИНФЕНОЛЛАР, $C_6H_4(NH_2)OH$—үзви бирләшмә, *фенолун* аминли төрәмәләри. Амфотер хассәли кристал маддәләрдир; бензол нүвәсиндә амин вә һидроксил групларынын мөвгејинә көрә 3 изомер формасы вар: орто-, мета- вә пара- А. Бунлардан мета- вә пара- аминфенол күкүрдлү вә бә'зи башга бојаларын (мәс., хәз үчүн гәһвәји боја) истеһсалында, пара- аминфенол вә онун төрәмәләри (мәс., метол) фотографијада ашкарлајыҹы кими ишләдилир. А. нитрофеноллары вә ја нитрозофеноллары редуксија етмәклә алыныр.

АМИНШӘКӘРЛӘР—садә шәкәрләрин аминли төрәмәләриндән ибарәт үзви маддәләр. Молекулларында шәкәрләр үчүн характерик сајылан груплар: алдеһид—CHO вә ја кетон $=CO$ групу, бир нечә һидроксил групу $—OH$, бир вә ја бир нечә амин групу $—NH_2$ олур. Тәбиәтдә кениш јајылмышдыр, бүтүн һејван вә битки тохумаларында, микроорганизмләрдә, мүрәккәб зүлал, липид, гликозид, полисахарид, һормон вә с.-дә вар. Ән чох глүкозаминә тәсадүф едилир. А.-ин чоху синтез јолу илә алыныр.

АМИРАНАШВИ́ЛИ Пјотр (Петре) Варламович (д. 16.11.1907, индики Күрҹ. ССР Ланчһути р-нунун Нигоити к.)—күрҹү совет мүғәнниси (баритон). ССРИ халг артисти (1950). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1947). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1930 илдә Тбилиси консерваторијасыны битирмишдир. 1931 илдән З. П. Палиашвили ад. Күрҹүстан опера вә балет театрынын солистидир. Киазо («Даиси», З. П. Палиашвили), Амонасро, Риголетто, Жермон («Аида», «Риголетто», «Травиата», Ҹ. Верди), Скарпиа («Тоска», Ҹ. Пуччини), Кнјаз Игор («Кнјаз Игор», А. П. Бородин) А. нин ән јахшы партијаларындандыр. Драматик характерли ролларын ифачысы олан А.-нин сәси јумшаг вә ајдын тембрлидир. Ленин ордени, 4 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

АМИРА́НИ («Күнәш өвлады»)—гәдим күрҹү епосу «Амираниани»нин гәһрәманы. Әфсанәјә көрә А. инсанлары дивләрдән хилас етдији, онлара од әлдә етмәји вә метал е'малыны өјрәтдијинә көрә аллаһ ону амансызҹасына ҹәзаландыраraг, Гафгаз д-рында зәнҹирләтмишдир. Гәдим јунан јазычыларынын мә'луматына көрә Күрҹүстанда аллаһа аси олмаг һаггында әсатир е.ә. 5—4 әсрләрдә мөвҹуд олмушдур. А. һаггында рәвајәт Прометеј һаггында әсатирлә гајнајыб-гарышмышдыр. «Амираниани»нин 120-дәк варианты јазыја алыныб нәшр едилмишдир.

Әд.: Чиковани М. Я., Амираниани, Тбилиси, 1960.

АМИРАНИС-ГОРА—е.ә. 3-ҹү миниллијә аид Тунҹ дөврү јашајыш јери (Күрҹ. ССР). А.-г.-да дашдан тикилмиш евләр, кил мангаллар, күрәләр, һәндәси нахышлы гара вә боз рәнкли шүјрәли кил габлар, дән дашлары, чахмагдашындан чин дишләри, мәркмушлу тунҹ мә'мулаты, мунҹуглар, сүмүк бизләр вә с. тапылмышдыр. Өлүләр даш гуту гәбирләрдә басдырылмышдыр. А.-г. *Күр-Араз мәдәнијјәтинин* характерик абидәсидир.

АМИРА́НТ АДАЛАРЫ (Amirantes Islands)—Һинд океанында 150 мәрҹан аласындан ибарәт адалар групу. Мадагаскар а.-ндан шм.-ш.-дәдир. Саһ. 83 $км^2$. Сејшел а-рынын тәркибиндәдир. Һиндгозу ағаҹы плантасијалары вар. Балыг вә тысбаға овланыр.

АМИРЈАН Арсен Минајевич (10.11.1881, Бакы—20.9.1918) — ингилабчы. 1910 илдән Сов.ИКП үзвү. Сијаси фәалијјәтә «Дашнаксутјун» партијасынын дәрнәкләриндә башламышдыр. 1898 илдә Бакы кимназијасыны битирән А. 1899 илдә Кијев ун-тинин һүгуг факүлтәсинә дахил олмуш, тәләбәләрин ингилаби чыхышларында иштиракына көрә 1902 илдә ун-тдән хариҹ едилмишдир. О вахтдан иҹтимаи-әдәби фәалијјәтә башлајыр. А. чәтин, зиддијјәтли јол кечмишдир. Марксист әдәбијјатыны өјрәнмәк вә болшевикләрлә үнсијјәт сајәсиндә А. нәзәри долашыглыгдан вә «Дашнаксутјун» партијасындан гәти узаглашмышдыр. А. иртиҹа илләриндә һәбс олунмуш, һәбсдән бурахылдыгдан (1910) сонра Бакыда сијаси тәблиғат иши апармышдыр. Биринҹи дүнја мүһарибәси илләриндә «Пајкар» («Мүбаризә») гәзетиндә әмәкдашлыг етмишдир. 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра А. фәалијјәтини даһа да кенишләндирмиш, һәмин илин ијунунда РСДФ(б)П Бакы Комитәсинә үзв сечилмиш, октјабрын 15-дән исә «Бакински рабочи» гәзетинин редактору олмушдур. А. мәгаләләриндә буржуа милләтчиләрини, есер вә меншевикләри ифша едир, пролетар бејнәлмиләлчилији идејаларыны тәблиғ едирди. *Бакы комиссарлары* сырасында күлләләнмишдир.

АМИ́РОВ Татевос Минајевич (1873, индики Исмајыллы р-нунун Кирк к.—20.9.1918)—сијаси фәалијјәтә «Дашнаксутјун» партијасынын үзвү кими башламышдыр. 1908 илдә анархистләрә гошулмуш, 1911 илдә һәбс едилиб 5 ил мүддәтинә Гафгаздан сүркүн олунмушду. Милләтчи бахышларындан узаглашмаса да гардашы А. *Амирјанын* тә'сири алтында 1918 илдә Бакынын мүдафиәсиндә иштирак етмишди. *Бакы комиссарларынын* Красноводскда һәбсинә мане олмаға сә'ј көстәрдијинә көрә тутулмуш, онларла бирликдә күлләләнмишдир.

АМИТО́З, нүвәнин бирбаша бөлүнмәси—ибтидаиләрдә, бә'зи али биткиләрдә (тохумун ендоспериминдә), һејван вә битки һүҹејрәләриндә нүвәнин бөлүнмә үсулларындан бири. *Митоздан* фәргли олараг, А. заманы нүвә гылафы вә нүвәҹик парчаланмыр. Адәтән А. нүвәнин вә онун компонентләринин там бәрабәр бөлүнмәсини тә'мин етмир.

АМЈЕ́Н (Amiens)—Франсанын шм.-ында шәһәр. Сомма департаментинин инз. м. Сомма чајында кәми дајанаҹағы. Д.ј. говшағы. Әһ. 137 мин (1971). Тохуҹулуг, металлуркија, машынгајырма, кимја, ајаггабы, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар.

Гәдимдә А. (Самаробрива) галлар тајфасындан амбианларын (индики ады да бурадандыр), орта әсрләрдә исә ејниадлы графлығын мәркәзи олмушдур. *Амјен сүлһ мүгавиләси (1802)* бурада имзаланмышдыр.

А.-дәки үчнефли готик үслублу Нотр-Дам килсәси (1220—88; лүзаршлы Роберин планы, кормонлу Том вә Ренонун иштиракы илә тикилмишдир), һәмчинин Сен-Жермен (15 әср) вә Сен-Лө (16 әср) килсәләри мәшһурдур. Икинҹи дүнја мүһарибәси заманы А.-ин 2/3-си дағылмышды. А. бәрпа едиләркән шәһәрин әввәлки көрүнүшү сахланмышдыр.

АМЈЕ́Н СҮЛҺ МҮГАВИЛӘСИ (1802)—Франса вә онун мүттәфигләри Испанија вә Батавија Республикасы илә Инкилтәрә арасында мартын 27-дә *Амјендә* имзаланмыш, Франса әлејһинә 2-ҹи коалисијанын дағылмасыны баша чатдырмышдыр. А.с.м.-нә көрә Франса вә онун мүттәфигләринин Инкилтәрә тәрәфиндән зәбт едилмиш мүстәмләкәләри (Сејлон вә Тринидад а.-рындан башга) өзләринә гајтарылды. Инкилтәрә гошуну Малта а.-ндан чыхарылды. Франса исә гошунларыны Ромадан, Неаполдан вә Елба а.-ндан чыхармағы өһдәсинә көтүрдү. Һәр ики тәрәф Түркијәнин һакимијјәтиндә олан әразиләрин тохунулмазлығына тә'минат верди; бунунла әлагәдар франсыз гошунларынын Мисирдән чыхарылмасы нәзәрдә тутулурду. А.с.м. дүнја нүфузу уғрунда Франса вә Инкилтәрә арасында кедән мүбаризәдә гыса тәнәффүс олду. 1803 илин мајында јенидән мүһарибә башланды.

АМЈӨБИА́З—инсанын јоғун бағырсағы вә с. дахили органларында *дизентерија* амјөбүнүн төрәтдији хәстәлик. Әсас инфексија мәнбәји хәстәнин өзү вә ја амјөбкәздиранләрдир. Инфексија әрзаг, су, мејвә, тәрәвәз, милчәк вә с. илә јајылыр. А.-ын әсас формасы амјөблү дизентеријадыр. Бә'зән амјөбләр јоғун бағырсағын хоралы јерләриндән һематокен јолла гарачијәр, ағчијәр, бејин, бөјрәк вә с. органлара кечәрәк амјөб абсесләринә сәбәб олур. Әсас әламәтләри исһал вә гарын наһијәсиндә тутма характерли ағрылардыр. Хәстәлик мүаличә олунмадыгда хроник шәкил алыр.

АМЈӨБЛӘР (Amcebina)—саркодинләр синфинә мәнсуб, олдугча бәсит гурулушлу ибтидаи организмләр дәстәси. Бәдәнинин формасы дәјишкәндир. Адәтән чох кичик—50 *мкм*-әдәк, бә'зән 2—3 *мм* олур. Псевдоподиләр (јаланчы ајаглар) васитәсилә һәрәкәт едир вә гиданы тутур. Бактеријалар, јосунлар вә ибтидаиләрлә гидаланыр. Әлверишсиз шәраитдә јумрулашараг бәрк гиша илә өртүлүр вә систаја чеврилир. Әлверишли шәраитдә *систа* дағылыр вә А. фәал һәјата башлајыр. А. бөлүнмәклә чохалыр. Әсасән ширин суда, бә'зән дәниздә вә рүтубәтли торпагда јашајыр.

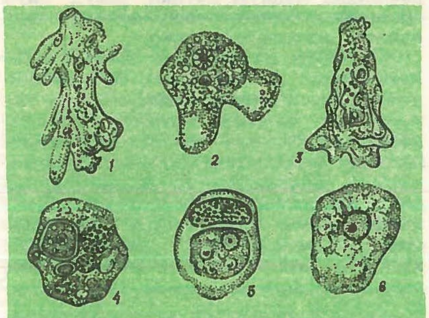

Амјөбләрин мүхтәлиф нөвләри: 1—Amoeba proteus; 2—Naegleria sp.; 3—Amoeba verrucosa; 4—Entamoeba citelli; 5—Entamoeba ranarum; 6—Entamoeba muris.

Бә'зи нөвләри инсан вә һејванларын бағырсағында паразитлик едир. Бунлардан, инсанда ганлы исһала сәбәб олан *дизентерија амјөбү* хүсусилә зәрәрлидир (бах *Амјөбиаз*).

Әд.: Сванидзе Д. П., Амебиаз и балантидиаз, М., 1959; Лункевич В. В., Занимательная биология, М., 1965; Серавин Л. Н., Двигательные системы простейших, Л., 1967; Жизнь животных, т. 1, М., 1968; The biology of amoeba, ed by, K. W. N. Y., 1973.

АМЈӨБОСИТЛӘР — онурғасызларда рәнксиз ган һүчејрәләри. Онурғалыларын лејкоситләринә мүвафигдир; организми јад чисимләрдән горујур. Бах *Иммунитет Фагоситоз.*

АММА́Н (عمان)—Иорданијанын пајтахты. Зерка вадисиндә, өлкәнин шм.-г.-индәдир. Автомобил јоллары говшағы, д.ј. ст. вә бејнәлхалг аеропорт. Әһ. тәгр. 900 мин (1976). Өлкәнин мүһүм игтисади, сијаси вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Семент, нефт е'малы, түтүн, јејинти (мејвә-тәрәвәз консерви вә сүд з-длары, гәннады ф-ки), тохучулуг вә с. сәнаје мүәссисәләри; ун-т, музејләр вар.

АММИАКАТЛАР—аммонјакын NH_3 башга маддәләрлә бирләшмәси мәһсуллары. *Комплекс бирләшмәләрдир.* Мәс.: $[Cu(NH_3)_4]Cl_2$.

АММИА́Н МАРСЕЛЛИ́Н (Ammianus Marcellinus; тәгр. 330—тәгр. 400)—Рома тарихчиси; 31 китабдан ибарәт «Әмәлләр» әсәринин мүәллифи. Мәншәчә јунандыр. Рома империјасы тарихинин 353—378 илләрини әһатә едән 18 китабы (14—31 чилдләр) дөврүмүзәдәк чатмышдыр. Әсәрдә *Атропатена, Мидија* вә *Албанија* һаггында да мә'лумат вардыр. А. М. әсәрләриндә әсас диггәти мүһарибәләрә, сарај интригаларына, һакимијјәт уғрунда мүбаризәјә вермишдир.

Әсәри: История, пер. Ю. Кулаковского и А. Сонни, кн. 1—3, Киев, 1906—1908.

Әд.: Соколов В. С., Аммиан Марцеллин как последний представитель античной историографии, «Вестник древней истории», 1959, № 4.

АММОНА́Л — *аммониум-нитратлы* партлајычы маддәләр групуна мәнсуб партлајычы гарышыг. Аммониум-нитратла (80—90%) дәнәвәр вә ја нарын алүминиум (5—10%) вә тротил гарышығындан ибарәтдир (бах *Аммонит*).

АММОНИ́Т—аммониум-нитратын јанычы вә *партлајычы маддәләрлә* гарышығы. Јанычы маддә кими ағач уну, торф, жмых, нефт јағлары, нарын алүминиум, ферросилисиум вә с., партлајычы маддә кими дә *нитроглисерин*, мүхтәлиф нитроефир, тротил, һексокен вә с. көтүрмәк олар.

Аммониум-нитратын јанычы маддә илә гарышыгларына динамон, тротиллә гарышыгларына амматол, нарын Al вә тротиллә гарышыгларына аммонал, һексокен, Al вә тротиллә гарышыгларына гаја А.-и, маје нитроефири хејли чох олан гарышыгларына исә динамит дејилир. А. башга партлајычы маддәләрә нисбәтән механики тә'сирләрә (зәрбәјә, сүртүнмәјә) гаршы вә кимјәви чәһәтдән давамлыдыр. Партлатма ишләриндә, дөјүш сурсаты (мина, бомба, мәрми) истеһсалында вә с. ишләдилир

Әд.: Орлова Е. Ю., Химия и технология бризантных взрывчатых веществ, 2 изд., Л., 1973.

АММОНИТЛӘР (Ammonoidea) — башыајаглы молјусклар синфиндән нәсли кәсилмиш онурғасыз һејванлар дәстәси. Тәгр. 1500 чинси вә заман кечдикчә бир-бирини әвәз етмиш чохлу нөвү мә'лумдур. Девон дөврүндән Табашир дөврүнүн сонунадәк дүнјанын һәр јериндә јашамышдыр. А.-ин спирал (бә'зән гармаг) шәклиндә харичи чанағы (диаметри 1 *см*-дән 2 *м*-әдәк) олмушдур. Чанаг камералара бөлүнмүшдүр; сонунчу камерада һејванын бәдәни јерләшмиш, газ илә долу олан дикәр камералар исә һидростатик апарат ролуну ојнамышдыр. Камералар јумшаг бәдәнин назик чыхынтылары илә бир-биринә битишмишдир. А. чөкүнтүләрин ҝеоложи јашыны мүәјјән етмәјә имкан верән мүһүм газынты организмләриндәндир.

Аммонитләр: 1—Stephanoceras braikenridgi; 2—Sphaeroceras brongniarti; 3—Haplouras nimbatum; 4—Inflaticeras cristatum.

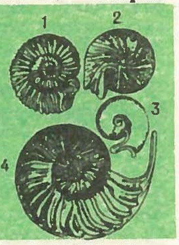

АММО́НИУМ—NH_4^+, иону; кимјәви бирләшмәләрдә өзүнү бирвалентли метал иону кими апарыр. Мәс., А.-һидроксид NH_4OH, А.-хлорид NH_4Cl, А.-сулфат $(NH_4)_2SO_4$ вә с. Аммониум дузларынын чоху суда јахшы һәлл олан вә гыздырдыгда асанлыгла парчаланыб NH_3 ајыран рәнксиз кристал маддәдир. Бах һәмчинин *Аммонјак*.

АММО́НИУМ ШОРАСЫ — *аммониум-нитратын* техники ады.

АММО́НИУМЛАШДЫРЫЛМЫШ СУПЕРФОСФА́Т — тәркибиндә азот вә фосфор олан мүрәккәб күбрә. Ади суперфосфатын сусуз аммонјак вә аммонјак мәһлулу илә дојдурулмасындан алыныр. Мүрәккәб вә гарышыг күбрәләр һазырламаг үчүн јахшы компонентдир.

АММО́НИУМ-НИТРА́Т, аммониум шорасы, NH_4NO_3—нитрат туршусунун аммониум дузу. Һигроскопик, рәнксиз кристал маддәдир, суда јахшы һәлл олур (20°С-дә 65,8%), гүввәтли оксидләшдиричидир. Гуру һалда *детонаторун* тә'сириндән партлајыр. ССРИ-дә А, Б вә В маркалы А. истеһсал олунур. Биринчи 2 нөвдән сәнаједә истифадә едилир. В маркалы А. кениш јајылмыш еффектли азот күбрәсидир. Онда 34%-ә јахын азот вар (бах *Азот күбрәләри*).

АММО́НИУМ-ПЕРСУЛФА́Т, аммониум-пероксосулфат $(NH_4)_2S_2O_8$ — дуз. Рәнксиз кристал маддәдир. Нәм һавада тәдричән парчаланараг озонлу оксикен бурахыр. Суда јахшы һәлл олур (20°С-дә 100 *г* суда 65 *г*). Суда мәһлулларына азча сулфат туршусу гарышдырдыгда аммониум-һидросулфат NH_4HSO_4 вә һидрокен-пероксидә H_2O_2 ајрылыр. 120°С-дән јухары темп-рда $(NH_4)_2SO_4$, SO_2 вә O_2-јә парчаланыр. Гүввәтли оксидләшдиричидир. Полимерләшмә просесиндә (бир инисиатор кими), һабелә ағартма вә дезинфексија ишләриндә, фотографијада, аналитик кимјада вә с. ишләдилир

АММО́НИУМ-СУЛФА́Т, $(NH_4)_2SO_4$—сулфат туршусунун аммониум дузу. Суда јахшы һәлл олан рәнксиз кристал маддәдир. 357°С-дәк гыздырдыгда гисмән парчаланараг аммониум-һидросулфат әмәлә кәтирир. Сәнаједә А. аммонјака сулфат туршусу илә тә'сир етмәклә алыныр. Азот күбрәсидир (пејинә нисбәтән даһа гүввәтлидир).

АММО́НИУМ-ХЛОРИ́Д, нашатыр, NH_4Cl—хлорид туршусунун аммониум дузу. Ачытәһәр, рәнксиз кристал маддәдир, суда јахшы (20°С-дә 100 *г* суда 37,2 *г*) һәлл олур, һавада парчаланмыр; 338°С-дәк гыздырдыгда аммонјака вә һидрокен-хлоридә парчаланыр. А. сәнаједә аммонјак үсулу илә сода истеһсалында әлавә мәһсул кими вә ја башга үсулларла алыныр. А. гуру галваник елементләр һазырланмасында, галајлама вә леһимләмәдә, һабелә тибдә (бә'зи үрәк хәстәликләринин мүаличәсиндә вә чивәли сидиккәтирән дәрманларын тә'сирини артырмаг үчүн) ишләдилир.

АММО́НИУМ-ҺИДРОКСИ́Д, NH_4OH—аммонјакы суда һәлл етдикдә әмәлә кәлән бирләшмә. Суда мәһлулу, аз да олса диссосиасија едәрәк —ОН ионлары вердији үчүн зәиф әсаси хассәлидир. А. мүһүм кимјәви реактивләрдәндир. Дурулашдырылмыш мәһлулларына нашатыр спирти дејилир. Нашатыр спиртиндән мәишәтдә (палтар јумаг, ләкә тәмизләмәк), тибдә (һушуну итирмиш адамы ајылтмаг үчүн) истифадә едилир.

АММОНИФИКА́СИЈА (*аммониум* + лат. facio — едирәм)—торпагда азотлу үзви маддәләрин аммонјака гәдәр парчаланмасы. Торпагдакы азотлу маддәләрин әсас һиссәси (99%) биткиләрин чәтин ала билдији үзви бирләшмәләр һалында олур. А. нәтичәсиндә һәмин бирләшмәләрин азоту биткиләрин гидаланмасы үчүн јарарлы һала кечир. А.-ны аероб вә анаероб микроорганизмләр әмәлә кәтирир. Торпагда чох јајылмыш бактеријаларын, *актиномисетләрин* вә киф көбәләкләринин тә'сири илә зүлали маддәләр парчаланыр вә аммонјак әмәлә кәлир. Бу аммонјакын бир һиссәсиндән микроорганизмләр өз һүчејрәләриндәки зүлалын синтези үчүн истифадә едир, галан һиссәси исә торпагда үзви вә гејри-үзви туршулар васитәсилә нејтраллашараг аммониум дузларына чеврилир.

Әд.: Агрохимия, под. ред. П. М. Смирнова и А. В. Петербургского, 3 изд., М., 1975.

АММОНЈА́К, NH_3 — азотун һидрокенлә әмәлә кәтирдији ән садә кимјәви бирләшмә. Кимја сәнајесинин чох мүһүм мәһсулларындандыр. Тәбиәтдә азотлу үзви маддәләрин парчаланмасында әмәлә кәлир. А. һавадан јүнкүл, рәнксиз, кәскин ијли газдыр;—33,35°С-дә мајеләшир,—77,75°С-дә донур. А.-ын 0°С вә 760 *мм ч. сут.* тәзјигиндә сыхлығы 0,7714 $кг/м^3$-дир. А.-ын һава илә 15,5—28%-ли гуру гарышығы отаг темп-рунда партлаја биләр. 20°С-дә 1 һәчм суда 700 һәчм А. һәлл олур, спирт, асетон, бензол, хлороформ кими үзви һәлледичиләрдә исә нисбәтән пис һәлл олур. Маје А. електрик чәрәјаныны демәк олар ки, кечирмир. О, гејри-үзви вә үзви бирләшмәләрдән бир чоху үчүн јахшы һәлледичидир. Бәрк А. кубшәкилли рәнксиз кристал маддәдир.

А.-ын реаксијајакирмә габилијјәти чох јүксәкдир. Платин катализаторунун иштиракы илә оксидләшиб азот 2-оксид верир, ону да асанлыгла *нитрат туршусуна* чевирмәк олур. Суда мәһлулу *аммониум-һидроксид* адланыр. Туршуларла аммониум дузлары әмәлә кәтирир, мәс., NH_4NO_3, $(NH_4)_2SO_4$. Газ вә ја маје А. дузларла бирләшиб аммиакатлар верир.

Әввәлләр А. көмүр кокслашдырылдыгда тулланты кими алынан газлардан истеһсал едилирди. Мүасир сәнаједә А. јүксәк темп-рда катализатор иштиракы илә азот вә һидрокендән синтез едилир; реаксија дөнәндир: $3H_2 + N_2 \rightleftarrows 2NH_3$; тәзјиги артырыб, темп-ру азалтмагла реаксијаны А. алынмасы истигамәтинә јөнәлтмәк олур. Синтез јүксәк (500 — 1000 *ат*), орта (250 — 300 *ат*) вә алчаг (100—150 *ат*) тәзјигләрдә апарылыр. Орта тәзјигдән (300 *ат* вә 500°С) даһа кениш истифадә едилир.

А. нитрат туршусу, *азот күбрәләри*, *карбамид*, *сианид туршусу*, сода истеһсалында (аммонјак үсулу илә), сојудучу гурғуларда вә с. ишләдилир. Чохлу мигдарда А. *суперфосфатын* аммониумлашдырылмасына сәрф олунур.

А. зәһәрлидир; селикли гишаны бәрк гычыгландырыр. А. илә кәскин зәһәрләнмә көзүн вә тәнәффүс јолларынын зәдәләнмәсинә, тәнкнәфәслијә вә ағчијәр илтиһабына сәбәб олур. 1 $м^3$ һавада 0,02 *г*-дан артыг А. олмасы һәјат үчүн тәһлүкәлидир. А. сары рәнкә бојанмыш вә үзәриндә гара рәнклә А. јазылмыш полад балонларда сахланылыр.

Әд.: Гарајев З., Гејри-үзви кимја, Б., 1975; Рзајев М. Һ., Чаббаров А. Ә., Үмуми кимја технолокијасы, Б., 1975; Технология связанного азота, М., 1966.

АММОНЈАКЛЫ СУ — тәркибиндә 20—25% аммонјак олан сулу мәһлул. Ики чешиддә бурахылыр: 1-чи чешиддә 20,5% азот (25%-ли аммонјак), 2-чи чешиддә 16,4% азот (20 %-ли аммонјак) олур. А.с. синтетик аммонјакы суда һәлл етмәклә вә ја кокс-кимја сәнајесинин газ туллантыларындакы аммонјакы суја уддурмагла алыныр. Икинчи үсулла алынан А.с.-јун тәркибиндә аммонјакла јанашы карбон газы, һидрокен-сулфид, аз мигдарда фенол, радон, сианидли бирләшмәләр вә с. олур. А.с.-дан маје күбрә кими, сода истеһсалында, үзви синтез сәнајесиндә вә с. истифадә едилир.

АММОНО́ЛИЗ—полјар рабитәли үзви маддәләрлә аммонјак арасында кедән гаршылыглы парчаланма реаксијасы, мәс.:

$$CH_3COOC_2H_5 + NH_3 \rightarrow CH_3CONH_2 + C_2H_5OH.$$

АММО́СОВ Михаил Митрофанович (21.11.1887, Москва—18.10.1946, Бакы)—совет невропатологу, тибб е.д. (1923), проф. (1931). 1910 илдә Москва Ун-тинин тибб факүлтәсини битирмишдир. 1920 илдән Азәрб.-да ишләмишдир. 1924 илдән АДУ тибб факүлтәсинин синир хәстәликләри кафедрасынын досенти, проф. вә мүдири вәзифәсиндә чалышараг, милли кадрлар һазырланмасына көмәк етмишдир. Әсас әсәрләри нејроинфексија вә нејроһистолокијаја һәср едилмишдир.

Әсәри: Острый вирусный энцефалит, Б., 1946.

АММОФО́С—икигат азот-фосфор күбрәси. Әсасән, аз мигдарда диаммониум-фосфат $(NH_4)_2HPO_4$ гарышығы олан моноаммониум-фосфатдан $(NH_4H_2PO_4)$ ибарәтдир. Тәркибиндә 10—12% азот вә 45—52% фосфат анһидриди вар. Мүхтәлиф торпагларда әсас вә әлавә күбрә кими ишләдилир.

АМНЕЗИ́ЈА (јун. а—инкар шәкилчиси + mnēmē—јаддаш)—бах *Јаддаш позғунлуглары*.

АМНИО́Н—бир сыра онурғалыларда (сүрүнәнләр, гушлар, мәмәлиләр) вә бә'зи онурғасызларда (мәс., һәшаратда) рүшејм гишаларындан бири. А. бошлуғу гушларда вә мәмәлиләрдә дөлү горујан дөлјаны маје илә долу олур. Доғум вахты А. парчаланыр вә дөлјаны маје дағылыр.

АМНИО́ТЛАР (Amniota)—илк инкишаф мәрһәләләриндә рүшејм гишалары, о чүмләдән *амнион* гишасы вә *аллантоис* гишасы әмәлә кәлән али онурғалылар (сүрүнәнләр, гушлар вә мәмәлиләр). А., ембрионал инкишафы суда кедән анамниләрдән (балиналар, амфибијалар) фәргли олараг, гуруда инкишаф етмәјә ујғунлашмышдыр.

АМНИ́СТИЈА (јун. amnēstia—унутма, бағышлама) — чинајәт төрәдән шәхсләрин чәзадан там вә ја гисмән азад едилмәси вә ја чәзанын даһа јүнкүл чәза илә әвәз олунмасы. А. үмуми (А. һаггында актын дикәр шәртләри нәзәрә алынмагла чинајәт мәчәлләсинин мүәјјән маддәләриндә нәзәрдә тутулан чинајәтләри төрәтмиш шәхсләрә аид едилир) вә гисмән, јә'ни ајры-ајры мәһкумлар барәдә (бағышлама формасында һәјата кечирилир) ола биләр. А. јалныз А. һаггында актын гүввәјә минмәсинә гәдәр баш вермиш чинајәтләрә аид едилир. А. һүгугу, адәтән, али нүмајәндәли органа вә ја дөвләт башчысына верилир. ССРИ-дә А. һүгугу ССРИ Али Советинә (сессијалар арасындакы дөврдә онун Рәјасәт Һеј'әтинә) вә мүттәфиг респ.-ларын Али Советләринә (вә ја онларын Рәјасәт Һеј'әтләринә) мәхсусдур. А. һаггындакы үмумиттифаг акты ССРИ әразисиндә мәһкум едилмиш вә ја чинајәт мәс'улијјәтинә чәлб олунмуш бүтүн шәхсләрә аид едилә биләр; А. һаггындакы респ. акты јалныз һәмин мүттәфиг респ.-нын мәһкәмәләри тәрәфиндән мәһкум олунан, јахуд онун әразисиндә чинајәт мәс'улијјәтинә чәлб едилән шәхсләрә аиддир.

ССРИ-дә вә дикәр сосиалист дөвләтләриндә А. сосиалист һуманизминин ифадәси олмагла чинајәтин вә ону төрәтмиш шәхсин ичтимаи тәһлүкә дәрәчәси нисбәтән аз олдугда һәмин шәхсин агибәтинин јахшылашдырылмасына јөнәлдилир. А. ислаһ јолунда олан шәхсләрин чәмијјәтә тез гајытмасына көмәк едир, ислаһ үчүн әлавә стимул јарадыр. Бир гајда олараг, А. хүсусилә ағыр чинајәт төрәдәнләрә, ресидивистләрә вә чәзаны чәкән дөврдә режими позанлара тәтбиг едилмир. ССРИ-дә А. 1938 (2 дәфә), 1944, 1945, 1953, 1967, 1972 вә 1975 (2 дәфә) илләрдә кечирилмишдир.

Буржуа дөвләтләриндә А. һаким синфин чәза сијасәти васитәләриндәндир вә чох һалларда сијаси чинајәтләрә көрә мәһкум олунмуш тәрәггипәрвәр адамлара аид едилмир. Дикәр тәрәфдән А.-дан күтләләри алдатмаг үчүн сијаси һијлә васитәси кими дә истифадә едилир: формал олараг сијаси мәһбуслара кениш А. е'лан едилир, әслиндә исә ајры-ајры кичик мәһкумлар групу азад олунур.

А́МОН—Гәдим Мисир дининдә аллаһ, Фив ш.-нин һимајәчиси. Илк дөврдә мәһсулдарлыг аллаһы Мин, даһа сонра Күнәш аллаһы Ра (Амон-Ра) илә ејниләшдирилмишдир. Орта чарлыг дөврүндә (21—17 әсрләр) үмуми Мисир рәсми пантеонунда башлыча аллаһ сајылырды. А.-ун шәрәфинә Фивдә тикилмиш мә'бәд дөвләт ибадәткаһына чеврилмишди.

АМОРАЛИ́ЗМ (јун. а—инкар шәкилчиси + лат. moralis—әхлаги), имморализм—һәр чүр *әхлаг* нормаларынын инкары, әхлагсызлығын ичтимаи davранышprinsipi е'лан едилмәси. А. синифли-антагонист чәмијјәтдә һаким синифләр үчүн характерикдир. А.-ин «нәзәри» әсасыны Ф. *Нитсшенин* мүртәче фәлсәфәси тәшкил едир. Капиталист өлкәләринин бир чохунда А.-ин артмасы капитализмин үмуми бөһраны, илк нөвбәдә мүасир буржуа мәдәнијјәтинин бөһраны илә әлагәдардыр.

АМОРИЛӘР, амурру—сами тајфалары; гәдим дөврдә Фәләстиндән Иран көрфәзинәдәк әразидә јашамышлар. А. ады шумер сөзү «марту»дан, аккад сөзү «амурру»дан («гәрб») јаранмышдыр. А. е.ә. 3-чү миниллијин сонларында еламлыларла бирликдә III Ур сүлаләси дөвләтини дағытмыш вә е.ә. тәгр. 1894 илдә Гәдим Бабил чарлығыны јаратмышдылар. Дәчлә вә Фәрат чајлары арасында мәскән салан А. е.ә. 18—17 әсрләрдә јерли әһали илә гајнајыб-гарышмышлар. Лакин Суријада е.ә. 15—14, Фәләстиндә исә е.ә. 12—10 әсрләрәдәк А. јашамышлар. Е.ә. 1-чи миниллликдә Сурија Амурру адланырды.

АМОРИ́М (Amorim) Енрике Мануел (25.7.1900, Салто—28.7.1960, Салто)—Уругвај јазычысы. «Араба» (1933), «Кәндли Акилјар» (1934), «Ат вә онун көлкәси» (1941), «Мәзһәкәчиләр јармаркасы» (1952), «Гәләбә мүбаризәсиз газанылмыр» (1952), «Коррал Абјерто» (1956), «Мешәгыранлар» (1957) вә с романлары Уругвај халгынын ағыр һәјатындан вә ичтимаи әдаләтсизлијә гаршы мүбаризәсиндән бәһс едир.

Әсәри: Корраль Абьерто, М.—Л., 1961.

АМОРТИЗА́СИЈА (сон. лат. amortisatio — өдәмә) — 1) әсас фондларын (аваданлыг, бина, гурғу вә с.) тәдричән көһнәлмәси вә онларын дәјәринин һиссә-һиссә истеһсал олунан мәһсулун үзәринә кечмәси просеси (бах *Әсас фондларын амортизасијасы*); 2) верки гојулмуш әмлакын дәјәринин азалмасы (капиталлашдырылмыш верки мәбләғи гәдәр); 3) техникада (фр. amortir—зәифләтмәк, јумшалтмаг) зәрбәләрин јумшалдылмасы (бах *Амортизатор*).

АМОРТИЗА́СИЈА НОРМАЛАРЫ—бах *Әсас фондларын амортизасијасы.*

АМОРТИЗА́СИЈА ФОНДУ—бах *Әсас фондларын амортизасијасы.*

АМОРТИЗА́ТОР—машын вә гурғу конструксијаларында јырғаланма вә зәрбә тә'сирини јумшалдан гурулуш. *Рессор*, *буфер* вә с. мүхтәлиф мәгсәдлә ишләдилән А.-лардыр. А. зәрбә тә'сирини өтүрән вә ондан горунан һиссәләр арасында гурашдырылыр. А. конструксијасы бәрк чисимләрин (рессор, торсион, резин елементләр), маје (мајеләрин сыхылмасына әсасланан һидравлик јајлар) вә һаванын (пневматик јајлар) еластиклик хассәләринә әсасланыр. Јајлы, пневматик, фриксион вә һидравлик А.-ларда һәрәкәтин кинетик енержиси, ујғун олараг, јајларын деформасијасына, силиндрдәки сыхылан һаванын, сүртүнән сәтһләрин вә ишләк мајенин гызмасына, резин А.-да исә резин блок вә ја гајтанын деформасијасына сәрф олунур. Јүксәк сүр'әтли мүасир нәгл. машынларында А. демпферлә биркә тәтбиг едилир (бах *Демпферләмә*).

АМО́РФ ДИЛЛӘР (јун. а—инкар шәкилчиси+morphḗ—форма), көк дилләр—шәкилчиләри олмајан дилләр; дилләрин морфоложи тәснифиндә 4 әсас дил групундан бири. А.д.-дә лексик ваһидләр арасында грамматик әлагәләр јанашма, көмәкчи үнсүр, сөз сырасы вә ја интонасија васитәсилә јарадылыр. «Халис» А.д. јохдур. Вјетнам дили, гәдим Чин дили, Гәрби Африканын бә'зи дилләри (мәс., еве) А.д. сајылыр.

АМО́РФ ҺАЛ—маддәнин гејри-кристал гурулушлу бәрк һалы. А.һ.-да олан маддәләрин ики хүсусијјәти вар: 1) изотроплуг, јә'ни онларын бүтүн физики хассәләри (механики, истилик, електрик, оптик вә с. хассәләри) тәбии шәраитдә кристалларынкындан фәргли олараг, маддә дахилиндә һәр һансы истигамәтдә ејнидир (бах *Анизотроплуг*); 2) темп-р јүксәлдикдә аморф маддәләр тәдричән маје һалына кечир, јә'ни онларын мүәјјән сабит әримә темп-ру јохдур. Бу хүсусијјәтләр аморф маддәләрдә узагнизамлы дүзүлүш олмамасындан ирәли кәлир. Узагнизамлы дүзүлүш кристаллар үчүн характерикдир, онларын һәр бир структур елементи, јә'ни атому, атомлар групу, молекулу вә с. бүтүн истигамәтләрдә бөјүк мәсафәләрдә дә низамла дүзүлмүшдүр вә минләрлә дөвр боју ејни гајдада тәкрар олунур. Аморф маддәләрдә анчаг јахыннизамлы дүзүлүш вар, јә'ни онларын структур елементләри јалныз бир-биринә јахын мәсафәләрдә низамла дүзүлмүшдүр, демәли, анчаг гоншу структур һиссәчикләринин дүзүлүшүндә мүәјјән ујғунлуг вар (шәкил).

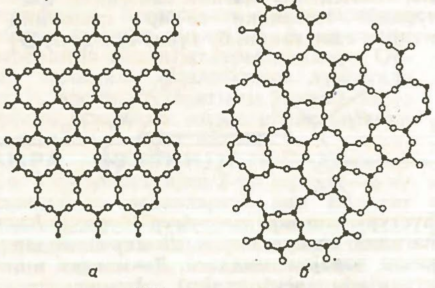

Кварсын SiO_2 гурулушу: *а*—кристал кварс; *б*—аморф кварс; гара даирәчикләр—Si атомлары, ағ даирәчикләр—O атомлары.

Јахыннизамлы дүзүлүш бүтүн мајеләр үчүн дә характерикдир, лакин мајеләрин гоншу һиссәчикләри өз јерләрини бир-биринә нәзәрән сүр'әтлә дәјишдирир вә өзлүлүк артдыгча гоншу һиссәчикләрин јердәјишмә просеси чәтинләшир. Буна көрә дә аморф бәрк маддәјә ифрат сојудулмуш чох өзлү маје кими дә бахмаг олар.

Физики хассәләрин изотроплуғу поликристал һал үчүн дә характерик сајылыр. Лакин поликристал маддәнин мүәјјән әримә темп-ру вар ки, бу да ону аморф маддәдән фәргләндирмәјә имкан верир. Маддәнин аморф вә ја кристал гурулушлу олмасы ренткенограм илә ашкара чыхарылыр.

Ашағы темп-рларда кристал гурулуш бәрк маддәнин давамлы һалыдыр. Лакин молекулларын хассәләриндән асылы олараг кристаллашма просеси аз вә ја чох мүддәтдә баша кәлир. Бу мүддәт о гәдәр олмалыдыр ки, маддә сојудугда молекуллар кристала лазым олан гајдада низамла дүзүлмәјә «мачал» тапа билсин. Бә'зән А.һ. сојутма просесини сүр'әтләндирмәклә әлдә едилир. Мәс., кристал кварсы әридиб сүр'әтлә сојутдугда аморф кварс шүшәси алыныр. *Силикатларын* чоху өзүнү мәһз беләапарыр—сојудугда ади шүшәјә чеврилир. Буна көрә дә А.һ.-а бә'зән шүшәјәбәнзәр һал дејилир. Лакин чох вахт, һәтта ән тез сојуманын сүр'әти белә, кристал әмәлә кәлмәсинә мане олмаг үчүн кифајәт етмир. Бунун нәтичәсидир ки, әксәр маддәләри А. һ.-да алмаг мүмкүн олмур.

Тәбиәтдә аморф маддәләр кристаллара нисбәтән аздыр. Кәһрәба, тәбии гатранлар, битум, шүшә аморф маддәләрдир. Кичикмолекуллу бирләшмәләрлә јанашы, иримолекуллу бирләшмәләр—полимерләр дә А.һ.-да ола биләр.

Аморф полимерләр темп-рдан асылы олараг, молекул сегментләринин истилик һәрәкәтләринин характери илә бир-бириндән фәргләнән үч һалда ола биләр: шүшәјәбәнзәр һал, јүксәк еластиклик һалы вә ахычы-өзлүлүк һалы (маје һалы). Алчаг темп-рларда молекул сегментләри мүтәһәррик олмадығындан полимер өзүнү ади бәрк аморф маддә кими апарыр. Кифајәт гәдәр јүксәк темп-рларда истилик һәрәкәт енержиси молекул сегментләринин јерини дәјишдирә билир, лакин бүтүнлүкдә молекуллары һәрәкәтә кәтирмәјә һәлә күчү чатмыр. Беләликлә, јүксәк еластик һал јараныр вә полимер асанлыгла узаныб-јығылыр. Маддәнин јүксәк еластиклик һалындан шүшәјәбәнзәр һала кечмәсинә *шүшәләшмә* дејилир. Ахычы-өзлүлүк һалында тәкчә сегментләр дејил, макромолекуллар да јерини дәјишә билир, полимер ахмаға башлајыр. Лакин ади маједән фәргли олараг онун ахмасы даим еластик деформасијанын артмасы илә кедир.

Әд.: Равич-Щербо М. И. и Новиков В. В., Физическая и коллоидная химия, М., 1975; Балезин С. А., Ерофеев Б. В. и Подобаев Н. И., Основы физической и коллоидной химии, М., 1975.

АМО́СОВ Николај Михајлович (д. 6.12.1913, индики Вологда вил.-нин Олхов к.)—совет чәрраһы, УССР ЕА акад. (1969), ССРИ Тибб ЕА м. үзвү (1961), УССР әмәкдар елм хадими (1960), Ленин мүкафаты лауреаты (1961), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1973). Әсәрләри, әсасән, дөш гәфәси чәрраһлығына вә тибби кибернетикаја һәср едилмишдир. ССРИ Али Советинин (6, 7, 9-чу чағырыш) депутатыдыр. 2 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Очерки торокальной хирургии, Киев, 1958; Хирургия сердца и сосудов, Киев, 1965; Медицинская информационная система, Киев, 1971; Моделирование разумного поведения, Киев, 1974; Математическое моделирование и экспериментальное исследование физиологических систем, М., 1974.

А́МПЕЛ БИТКИЛӘРИ—асма вазаларда (ампелләрдә), дибчәкләрдә вә с. бечәрилән саллаг вә ја сүрүнән көвдәли, көзәл јарпаглы бәзәк биткиләри. А.б. илә отаглары, балконлары, ичтимаи биналары, сүтун, тағ вә постаментләри бәзәјирләр.

АМПЕЛОГРА́ФИЈА (јун. ámpelos—үзүм+gráphó—јазырам) — үзүм сортлары вә нөвләри һагтында, мүһитин вә инсанын истигамәтли тә'сири алтында онларын хүсусијјәтләринин дәјишкәнлик ганунаујғунлуглары һагтында елм. А. тәчрүби ботаниканын мүстәгил бир саһәси кими, 19 әсрин әввәлләриндә формалашмышдыр. 1873 илдә Вјанада тә'сис едилән Бејнәлхалг ампелографија комиссијасы үзүм сортларынын тәсвири үчүн сонралар бүтүн ампелографларын гәбул етдији ваһид систем мүәјјәнләшдирмишдир. Әсас мәгсәди ән гијмәтли үзүм сортларыны өјрәнмәкдир. Ики һиссәјә ајрылыр: үмуми А., хүсуси А. Үмуми А. үзүм фәсиләсинин систематикасыны, үзүмүн нөв вә сортларынын мәншәјини, дәјишкәнлијини, јајылмасы вә ампелографик тәдгигат методларыны өјрәнир. Хүсуси А.-да үзүм сортлары вә клонларынын (векетатив јолла чохалан ирси хүсусијјәтини дәјишмиш бир биткинин нәсли) ботаники тәсвири, биоложи вә тәсәррүфат характеристикасы верилир. А. сортлар үчүн әлверишли р-н мүәјјәнләшдирир. Үзүм сортлары истеһсалат шәраитиндә, тәчрүбә мүәссисәләриндә, ампелографик коллексијаларда өјрәнилир. ССРИ-дә ән там А. коллексијалары Крымда, Өзбәкистан вә Күрчүстандадыр. «ССРИ ампелографијасы»нда 1500 јерли, 1000 кәтирилмиш вә Азәрб.-нын 86 үзүм сорту верилмишдир. «Азәрбајчан ССР ампелографијасы»нда Азәрб.-да кениш јајылан 94 үзүм сорту тәсвир едилмишдир. Азәрб.-да Кировабад үзүмчүлүк вә шәрабчылыг тәчрүбә ст.-нда вә Азәрб.ССР ЕА Кенетика вә Селексија Ин-тунун Товуз дајаг мәнтәгәсиндә А. коллексија плантасијалары вардыр. Азәрб.ССР-дә А. илә Азәрб. Елми-Тәдгигат Бағчылыг, Үзүмчүлүк вә Субтропик Биткиләр Ин-ту мәшғул олур.

Әд.: Ампелография СССР, т. 1—4, М., 1962—67; Ампелография Азербайджанской ССР, Б., 1973.

АМПЕЛОТЕРАПИЈА (јун. ámpelos—үзүм+*терапија*)—*үзүм мүаличәсинин* башга ады.

АМПЕ́Р (Ampére) Андре Мари (22.1. 1775, Лион—10.6.1836, Марсел)—франсыз физики вә ријазијјатчысы. Мүасир електродинамиканын баниләриндән бири. Парис ЕА үзвү (1814), Парисдә Нормал мәктәбин проф. (1824). Елми фәалијјәтинин илк дөврүндә ријазијјат саһәсиндә ишләмишдир. Еһтимал нәзәријјәси, вариасија һесабынын механика мәсәләләринә тәтбиги вә ријази анализ саһәсиндә тәдгигатлар апармышдыр. Физика саһәсиндәки ишләринә көрә дүнјанын мәшһур алимләри сырасына дахил олмушдур. Магнит саһәсиндәки чәрәјанлы нагилә бу саһәнин тә'сирини вә ја ики чәрәјанын гаршылыглы тә'сир ганунуну (*Ампер гануну*) кәшф етмиш; електрик чәрәјанынын истигамәти илә онун јаратдығы магнит саһәсинин истигамәти арасындакы асылылығы тапмыш; маддәнин магнит хассәләрини изаһ етмәк үчүн бөјүк магнитин күлли мигдарда елементар магнитләрдән тәшкил олундуғу вә һәр бир елементар магнитә дахилиндә гапалы електрик чәрәјаны ахан молекул кими бахмаг һипотезини ирәли сүрмүшдүр. Чәрәјан шиддәти ваһиди *ампер* онун адыны дашыјыр.

Әсәри: Электродинамика, М., 1954.

АМПЕ́Р—1) електрик чәрәјаны шиддәтинин ваһиди; Бејнәлхалг ваһидләр системинин әсас ваһидләриндән бири. *А* вә ја *а* илә ишарә едилир. А. вакуумда бир-бириндән 1 *м* мәсафәдә олан, олдугча кичик даирәви ен кәсијә малик сонсуз узун ики паралел нагилдән сабит чәрәјан кечдикдә, нагилләрин һәр метриндә $2\cdot10^{-7}$ *н* гаршылыглы тә'сир гүввәси јарадан чәрәјан шиддәтидир. Бу ваһидә мүтләг ампер дејилир вә о, МКСА ваһидләр системинин дөрдүнчү әсас ваһиди гәбул едилмишдир. Әввәлләр (1881) мүгавимәти 1 *ом* олан нагилин учларында 1 *в* потенсиаллар фәрги олдугда, ондан кечән чәрәјанын шиддәти бир А. көтүрүлүрдү. Бунунла јанашы, бејнәлхалг А. дејилән ваһиддән дә истифадә олунурду. Бејнәлхалг А. күмүш-нитрат мәһлулундан 1 *сан*-дә 1,118 *мг* күмүш ајыран чәрәјанын шиддәтидир. 1 бејнәлхалг А.= 0,99985 мүтләг А. Бу ваһид А. М. *Амперин* адыны дашыјыр. 2) Магнит-һәрәкәт гүввәси ваһиди (БС вә МКСА ваһидләр системиндә).

Әд.: Бурдун Г. Д., Справочник по международной системе единиц, М., 1971.

АМПЕ́Р ГАНУНУ—електрик чәрәјаны елементинә магнит саһәсинин көстәрдији механики тә'сир гүввәсини мүәјјән едән ганун: бу гүввә $df=I[dl, B]$ дүстуру илә ифадә олунур (бурада I—нагилин сонсуз кичик dl парчасындан кечән чәрәјан шиддәти, B—магнит индуксијасы векторудур). Һәмин гүввәнин истигамәти *сол әл гајдасы* илә тапылыр. I_1dl_1 вә I_2dl_2 чәрәјан елементләри арасындакы механики гаршылыглы тә'сир гүввәсини ифадә едән

$$df=\frac{\mu}{4\pi}\frac{I_1I_2[dl_1[dl_2r_{12}]]}{r_{12}^3}$$

дүстуру да А.г. адланыр; бурада μ—әтраф мүһитин мүтләг магнит нүфузлуғудур.

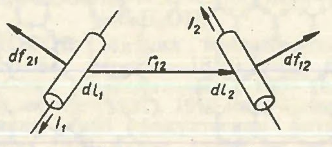

Әд.: Калашников С. Г., Електрик бәһси, Б., 1968.

АМПЕРМЕ́ТР (*ампер*+*метр*) — сабит вә дәјишән чәрәјан шиддәтини амперлә (*а*) өлчән чиһаз. Електрик дөврәсинә ардычыл гошулур; өлчмә һәддини артырмаг үчүн *шунтдан* вә ја өлчү *трансформаторундан* да истифадә олунур. А. шкаласы чиһазын өлчмә һәддиндән асылы олараг килоампер (*ка*), миллиампер (*ма*) вә ја микроамперлә (*мка*) дәрәчәләнир. Өлчмәјә сәрф олунан күч иткисинин аз олмасы үчүн А.-ин дахили мүгавимәти кичик олмалыдыр. Өлчүлән чәрәјан А.-ин өлчү системинин мүтәһәррик һиссәсинә тә'сир көстәрәрәк ону чәрәјанын гијмәтинә мүвафиг мејл етдирир (буну шкала үзәриндәки әгрәб көстәрир). А. магнитоелектрик, електромагнит, електродинамик (ферромагнит), термоелектрик вә дүаләндиричи системли олур. Мүасир А.-ләрин хәтасы өлчү һәддинин номинал гијмәтинин (шкаланын јухары гијмәтинин) ± 0,1%-дән ±4%-ә гәдәрини тәшкил едир. А. темп-р дәјишмәләринә (60°С-дән —60°С-јәдәк), вибрасија вә силкәләнмәјә давамлы олмагла 80—98% нисби рүтубәтдә ишләјә билир.

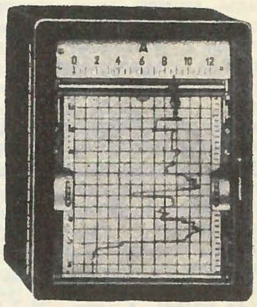

Амперметрин харичи көрүнүшү.

Әд.: Шкурин Г. П., Справочник по электро и электронно-измерительным приборам, М., 1972; Касаткин А. С., Электротехника, 3 изд., М., 1974.

АМПЕРОМЕТРИ́ЈА, амперометрик титрләмә — електрокимјәви анализ үсулларындан бири (бах *һәчми анализ*). Титрләмәнин сону мәһлулдан кечән диффузија електрик чәрәјанынын шиддәтинин дәјишмәси илә мүәјјән едилир. А. рәнкли мәһлулларын анализи үчүн чох әлверишлидир. Дәјишкәнвалентли елементләрин ионлары, оксидләшән вә редуксија олуна билән үзви маддәләр (мәс., алдеһидләр) вә с. бу үсулла тә'јин едилир.

АМПЕ́Р-СААТ — електрик мигдарынын системдәнкәнар өлчү ваһиди; чәрәјан шиддәти 1 *ампер* олдугда, нагилин ен кәсијиндән 1 *саатда* кечән електрик јүкүнүн мигдары; *а · саат* илә ишарә едилир. 1 *а·саат*=3 600 *к*. А.-с., адәтән, аккумулјаторда електрик еһтијатыны ифадә едир.

АМПЕ́Р-САРҒЫ—1) саргачын мүәјјән сарғылары сајынын ондан кечән чәрәјан шиддәтинә һасили; 2) магнит-һәрәкәт гүввәси ваһидинин көһнәлмиш ады.

АМПИ́Р (фр. empire — империја) — 19 әсрин 1-чи рүбүндә Гәрби Авропа өлкәләринин ме'марлыг вә инчәсәнәтиндә (әсасән, декоратив-тәтбиги сәнәтдә) бәдии үслуб. А.-дә Гәдим Јунаныстан вә Рома империјасы дөврү бәдии нүмунәләри тәглид едилмиш, һәмчинин Гәдим Мисир инчәсәнәти мотивләриндән истифадә олунмушдур. Классисизм зәмининдә јаранмыш А. үслубунда форма вә декорларын садәлији, зәрифлији тәдричән онларын јығчамлығы вә монументал ифадәлилији илә әвәз олунмушдур. I Наполеон империјасы дөврүндә А.-дә әсас диггәт һакимијјәтин әзәмәтини, һәрби мөһтәшәмлијини, гүдрәтини даһа да долғун ифадә едән ме'марлыг үсуллары вә деталларына верилирди (зәфәр тағлары, хатирә сүтунлары, нәһәнк портикләр, мүхтәлиф һәрби емблемләр вә с.). Франсыз ме'марларындан Ш. Персје, П. Фонтен вә Ж. Ф. Шалгрен А.-ин көркәмли нүмајәндәләри олмушлар. А. Данимарка, Б. Британија, Италијада өзүнә мәхсус милли хүсусијјәт кәсб етмишдир. Русијада вә Алманијада А. дөвләт мүстәгиллији идејасыны ифа-

1. К. И. Росси. Ленинградда Баш Гәраркаһын тағы. 1819—29.
2. Ф. О. Жакоб. Жозефина Богарненин чаваһират шкафы. 1809. Фонтенбло.

дә едирди. Русијада А. үслубунда көркәмли ме’марлыг вә монументал һејкәлтәрашлыг нүмунәләри јарадылмышдыр: Ленинградда Адмираллыг бинасы(1806-23,ме’мар А. Д. Захаров), Москвада Минин вә Пожарскинин абидәси (1804—18, һејкәлтәраш И. П. Мартос) вә с. А. классисизм бәдии системинин бөһраныны экс етдирән мүхтәлиф еклектик чәрәјанларла әвәз олунмушдур.

Әд.: Некрасов А. И., Русский ампир, М., 1935; Всеобщая история архитектуры, М., 1963; Bourgeois E., Le style Empire. ses origines et ses caracteres, P., 1930.

АМПЛИДИ́Н (инк. ample—чохлу+јун. dýnamis—гүввә)—бах *Електромашын хүчләндиричиси.*

АМПЛИТУ́Д (лат. amplitúdo—өлчү)—рәгс амплитуду—һармоник рәгс ганунуна көрә дәјишән һәр һансы кәмијјәтин ән бөјүк гиј̆мәти (мәс., рәггасын таразлыг вәзијјәтиндән узаглашдығы ән бөјүк мәсафә вә с.). Рәгс ардычыл импулслар шәклиндә олдугда, А. импулс мүддәтиндәки ән бөјүк гијмәтә дејилир. Рәгс гејри-һармоник олдугда, А. шәрти олараг, рәгс едән кәмијјәтин јарымрәгс дөврүндә алдығы ән бөјүк мүтләг гијмәтә дејилир.

АМПЛИФИКА́СИЈА (лат. amplificatio—кенишләнмә)—бәдии әдәбијјат вә натиглик сәнәтиндә үслуб васитәси; бәдии ифадәни күчләндирмәк мәгсәди илә ејни вә ја јахын мә’налы сөзләрин (бәнзәтмә, синоним вә с.) јанашы ишләдилмәси: «Никарым, дилбәрим, јарым, әнисим, мунисим, чаным» (Нәсими); «Ел билир ки, сән мәнимсән, јурдум, јувам, мәскәнимсән» (С. Вурғун).

АМПЛУА́ (фр. emploi—тәтбигетмә, вәзифә)—актјорун бачарығы вә заһири көркәминә ујғун роллар (тракик, комик вә с.). Антик театрда, классик Шәрг (һинд, Чин, јапон) вә 19 әср рус театрында чох јајылмышды. Реализм принсипләринә әсасланан совет театр сәнәти актјорун дар А. чәрчивәсиндә ихтисаслашмасыны гәбул етмир. Харичи өлкәләрин бир чох габагчыл театр хадими дә бу принсипләрә тәрәфдар чыхыр.

А́МПУЛА (лат. ampulla—шүшә габ)—1) гәдим ромалыларда маје сахламаг үчүн дар боғазлы сахсы, јахуд шүшә габ; 2) ичәрисиндә һәр һансы дәрман препаратыны, һәмчинин ваксини вә с. стерил һалда сахламаг үчүн ағзы кип бағланмыш габ; 3) анатомијада борувары органларын колба шәклиндә кенишләнмәси (мәс., дүз бағырсаг А.-сы).

АМПУТА́СИЈА (лат. amputatio—кәсиб атмаг)—һәр һансы органын (гол, ајаг, сүд вәзиси, ушаглыг бојну вә с.) периферик һиссәсинин кәсилмәсиндән ибарәт чәрраһи әмәлијјат. А. ән гәдим чәрраһијјә әмәлијјатларындандыр. Орган тамамилә фәалијјәтдән дүшдүкдә вә ја хәстәнин һәјатыны јалныз хәстә органы кәсмәклә хилас етмәк мүмкүн олдугда А. тәтбиг едилир.

АМРА́ МӘДӘНИЈЈӘТИ — Мисирдә е.ә. 5-чи миниллијин 2-чи јарысы—4-чү миниллијин әввәлләринә аид Енеолит мәдәнијјәти. Әл-Амра јахынлығында археоложи газынтылар заманы тиловлар, һарпунлар, чахмагдашыдан ох учлуглары, кил габлар, һејван фигурлары вә с. тапылмышдыр. Мис мә’мулат аздыр. Әмәк аләтләри дашдан вә сүмүкдәндир. Дулусчулуг инкишаф етмишди. Тәсәррүфатын әсасы тоха экинчилији, малдарлыг вә овчулуг иди. А.м. дөврү үчүн ибтидаи ичма мүнасибәтләринин тәнәззүлү вә синифли чәмијјәтин тәшәккүлү характерикдир.

Әд.: Чайлд Г., Древнейший Восток в свете новых раскопок, пер. с англ., М., 1956.

А́МРИ МӘДӘНИЈЈӘТИ—Синд вә Чәнуби Бәлучистанда Енеолит вә еркән Тунч дөврү мәдәнијјәти. А.м. үчүн ачыг сары вә чәһрајы рәнкли, шүјрәләнмиш вә нахышлы кил габлар характерикдир. Метал мә’мулат аздыр. Бә’зи материаллар А.м.-нин Һараппа дөврүндән әввәлә вә ја еркән Һараппа дөврүнә (е.ә. 4—3-чү миниликләрә) аид олдуғуну көстәрир. А.м. Иран вә Орта Асијадакы ејни дөврә аид мәдәнијјәтләрә јахындыр.

Әд.: Wheeler M., The Indus civilization, Gamb., 1953.

АМРИ́ТСАР — Һиндистанын Пәнчаб штатында шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 432,7 мин (1971). А. өлкәнин тичарәт вә мүһүм тохучулуг мәркәзидир. Јун, ипәк вә памбыг парча, халча истеһсал олунур, һәмчинин сүмүк, метал вә көндән мә’мулат һазырланыр.

А. сигһләрин мүгәддәс шәһәри, башлыча дини вә мәдәнијјәт мәркәзидир. А.-ы 16 әсрин ахырында сигһләрин дөрдүнчү гурусу (дини башчысы) Рам Дас салмышдыр. 19 әсрдә Ранчит Сигһ дөвләтинин тәркибиндә Инкилтәрәнин Ост-Һинд ширкәти тәрәфиндән ишғал олунмушду. Милли азадлыг мүбаризәсинин кенишләндији дөврдә (1918—22) А. онун мүһүм мәркәзләриндән биринә чеврилди. 1919 ил апрелин 13-дә А.-да мүстәмләкәчиләрә гаршы митингин иштиракчылары күлләбаран едилди (бах *Амритсар гырғыны*).

АМРИ́ТСАР ГЫРҒЫНЫ — Инкилтәрә мүстәмләкәчиләринин террор сијасәтинә гаршы 1919 ил апрелин 13-дә Амритсар ш.-ндәки (Һиндистан) митингин күлләбаран едилмәси. Инкилтәрә һакимијјәт органлары 1918 илдән башлајыб кетдикчә кенишләнән (хүсусилә Пәнчаб әјаләтиндә) милли азадлыг һәрәкатынын гаршысыны алмаг мәгсәдилә көркәмли ичтимаи хадимләрдән доктор Китчлу илә доктор Сатјапаланы мәһкәмәнин гәрары олмадан Амритсардан сүркүн етмишдиләр. Бунунла әлагәдар апрелин 13-дә дини бајрам күнү Чалианвал-Бағһ мејданында Амритсар, һабелә јахын шәһәр вә кәнд сакинләринин е’тираз митинги кечирилди. Кен. Дајерин командanлығы илә шәһәрә чағырылан әскәрләр митингә топлашан силаһсыз халгы күлләбаран етдиләр. Нәтичәдә миндән чох адам өлдүрүлдү вә јараланды. А.г. Пәнчабда вә бүтүн Һиндистанда антиимпериалист һәрәкатын күчләнмәсинә сәбәб олду.

Әд.: Ленин В. И., Коммунист Интернасионалынын III конгресиндә РКП тактикасы һаггында мә’рузәнин тезисләри, Әсәрләри, ч. 32, сәһ. 492—493; Девяткина Т. Ф., Влияние Октябрьской революции на нац.-освободит. движение в Индии (1918—1922). В сб.: Великий Октябрь и народы Востока, М., 1957.

АМСА́Р, Әмсар—Азәрб.ССР Губа р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 5 *км* ч.-да, Хачмаз д.ј. ст.-ндан 33 *км* аралы, Ағчајын саһилиндә, Губа—Гонагкәнд шосе јолу кәнарында, дағәтәји дүзәнликдәдир. Әһ. 1782 (1976). Әсас тәсәррүфаты мејвәчиликдир. Мејвә пүреси вә ширәси истеһсал едән сехләр, орта вә ибтидаи мәктәб, клуб, 3 китабхана, киногурғу, идман мејданчасы, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы вә көрпә еви, рабитә шө’бәси, телефон ст. вар. А.-ын г.-индәки минерал булағын сујундан јерли әһали мүаличә мәгсәди илә истифадә едир. А.-ын јахынлығында үмумиттифаг әһәмијјәтли пионер дүшәркәси («Гырмызы гәрәнфил») вар. А. А. *Бакыханов* бир мүддәт атасынын А.-дакы маликанәсиндә јашамышдыр.

АМСТЕРДА́М (Amsterdam, илк ады Amstelredam—Амстел чајында бәнд)—Нидерландын пајтахты. Шимал дәнизиндә ири порт, д.ј. вә шосе јоллары говшағы, бејнәлхалг аеропорт. Әһ. 1002 мин (1974, әтрафы илә). Ејселмер көрфәзи саһилиндә, Амстел чајынын делтасындадыр. Өлкәнин мүһүм сәнаје, тичарәт, малијјә вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Машынгајырма, електротехника, кимја, метал, ағач вә нефт е’малы, тәјјарәгајырма, кәмигајырма, тикиш, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. А. алмазчилалама вә алмаз тичарәтинин ири мәркәзи кими мәшһурдур.

Ады илк дәфә 1275 илдә чәкилән А. 1300 (јахуд 1301) илдә шәһәр һүгугу алмышдыр. 16 әсрәдәк мүһүм тичарәт мәркәзи кими танынмыш, 17 әсрдә бејнәлхалг тичарәт вә кредит мәркәзинә чеврилмишдир. 1795—1806 илләрдә А. *Батавија Республикасынын*, сонра исә Нидерланд краллығынын пајтахты олмушдур. А. өлкәдәән ири фәһлә һәрәкаты мәркәзидир. 1940—45 илләрдә алман фашистләри тәрәфиндән ишғал едилмишди.

Амстердам. Шәһәрин мәркәзи рајону (Лејдсхе-плејн мејданы).

А. Нидерланд мәдәнијјәтинин мәркәзидир. А.-да чохлу инчәсәнәт вә ме'марлыг абидәси вар. Крал сарајы (кечмиш бәләдијјә бинасы, 1648—55, ме'мар Ј. ван Кампен), 14—17 әсрләрә аид килсәләр, Дөвләт музеји (1877—85, ме'мар П. Ј.Х. Көјперс), биржа бинасы (1897—1903, ме'мар Һ. П. Берлаке) вә с. ш.-ин ән көзәл биналарындандыр. 20 әсрдә А.-да чохлу ири бина тикилмишдир (ме'марлар М. де Клерк, Ј. Вилси, Ј. М. ван дер Меј, К. П. К. де Базел, Ј. Ф. Стал вә б.).

А.-да ун-т, Крал ЕА, музејләр (дөвләт музеји, шәһәр музеји, Рембрандтын ев музеји, тарих музеји вә с.) вар.

А́МТМАН-БРИЈЕДИ́Т (Амтманис) Алфред Фритсович (5.8.1885, Курлјандија губ.-нын Валл наһијәси—15.5.1966, Рига)—латыш совет актјору, режиссор вә педагог. ССРИ халг артисти (1953). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948, 1950, 1951). Проф. (1949 илдән). Сәһнә фәалијјәтинә 1903 илдә башламышдыр. 1919 илдән Латвија драм театрында ишләмишдир; 1944 илдән бәдии рәһбәр, 1949 илдән баш реж. олмушдур. А. латыш театрынын көркәмли реалист актјорларындандыр. Роллары: Индулис («Индулис вә Арија», Ј. Рајнис), Атвасар («Кил вә чини», А. П. Григулис), Кнуров («Чеһизсиз гыз», А. Островски) вә с. «Балыгчы оғлу» (1949; В. Латсис). «Јашыл торпаг» (1950; А. Упит), «Иосиф вә онун гардашлары» (1956; Ј. Рајнис) вә с. әсәрләри тамашаја гојмушдур. Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, һәмчинин медалларла тәлтиф олунмушдур.

АМТО́РГ (Amtorg Trading Corporation, Амторг Трејдинг Корпорејшн)—тичарәт тәшкилаты. АБШ-а ихрач олунан совет вә ССРИ-јә идхал олунан АБШ малларынын васитәчи комиссионеридир. ССРИ илә АБШ арасында хүсуси сәһмдар чәмијјәти кими Нју-Јоркда тә'сис едилмишдир (1924). Ихрач-идхал әмәлијјатларыны јеринә јетирән ики чәмијјәтин—«Arcos America Inc.» вә «Products Exchande Corporation» бирләшдирилмәси илә јарадылмышдыр. А.-ун сәһмдар капиталы әввәл 1 млн., сонралар исә 3 млн. доллар олмушдур. Сәһмләрин әсас саһибләри ССРИ Харичи Тичарәт Банкы вә Сентросојуздур. А. АБШ-да совет харичи тичарәт бирликләринин тапшырыгларыны јеринә јетирән тәшкилатдыр.

АМУДӘРЈА́ [лат. Оксус (Oxus), әр. Чејһун (جيحون)]—Орта Асијада чај. Тач. ССР, Түр. ССР вә Өзб. ССР әразиләриндән, гисмән дә ССРИ—Әфганыстан сәрһәди бојунча ахыр. Уз. 1415 *км* (Пәнч чајынын башланғычындан 2540 *км*). Һөвзәсинин саһ. 309 мин *км*^{2} (Зәрәфшан вә Гашгадәрја һөвзәләри нәзәрә алынмадан). Орта Асијада ән сулу чајдыр. Әфганыстанда Һиндигуш д-рындан башланыр. Бир нечә голла (Талдык, Ағдәрја, Јанысу, Газахдәрја вә с.) Арал дәнизинә төкүлүр. Башланғычында Вәхчир, Памир чајы илә бирләшәнә гәдәр Ваһандәрја, сонра Пәнч, Вәхш чајы илә бирләшдикдән сонра исә А. адланыр. Әсас голлары: сағдан—Гүнт, Бартанг, Ванч, Гызылсу, Кафирниһан вә Сурхандәрја; солдан—Сурхаб. А. сујуну, әсасән, гар вә бузлаглардан алыр. 5—6 ај давам едән јаз-јај дашгынлары олур. Јухары ахынында ити дағ чајыдыр. Саһилләри һүндүр гајалыгдыр. Орта вә ашағы ахынында дүзәнлијә чыхыр вә Туран овалығы, Гызылгум вә Гарагум сәһраларындан ахыр. Бу һиссәдә А.-нын јатағы тез-тез дәјишир, чохлу голлара ајрылыр вә адалар әмәлә кәтирир. А.-нын овалыгдан ахан һиссәсиндә сујун 10%-дән чоху сувармаја сәрф олунур. Сују чох буланыгдыр (3,3 *кг/м*^{3}). А. кәтирмәләрин мигдарына көрә Јер күрәсиндә биринчи јерләрдән бирини тутур. 1960 илә гәдәр ахытдығы кәтирмәләр Кәрки ш. јахынлығында илдә 210 млн. *т* олмушдур. Саһилләри (хүсусилә ашағы ахында) тугај мешәләри, гамышлыг, бә'зән кечилмәз јулғун, ијдә коллугларыдыр. А.-да күрәкбурун, тиканлы ахча, гызылбалыг, ширбит, чәки вә маринка балыглары тутулур.

А. вә онун голларынын бөјүк ирригасија әһәмијјәти вар. Онун сују илә Тач. ССР, Өзб. ССР, Түр. ССР, һәмчинин Әфганыстанын торпаглары суварылыр.

А. чајында Тахиаташ вә Нурек СЕС-ләри тикилир. Чәрчо ш.-нәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. Әсас кәми дајаначаглары: Кәрки, Чәрчо, Нукус. Дүнјанын ән бөјүк суварма каналларындан бири—*Гарагум каналы* А.-дан башланыр.

Һөвзәсиндә Орта Асијанын ән гәдим дөвләтләри—Харәзм (мәнсәбиндә), Соғд вә Бәлх (орта вә јухары ахынында јерләшән А. һәлә антик дөврдә мә'лум иди. Орта әсрләрдә вә сонралар А. Русијадан Харәзм вә Бухараја тичарәт јолу олмушдур. А. бураны рус тичарәти даирәсинә чәлб етмәјә чалышан I Пјотрун дөвründән бөјүк мараг доғурурду. О вахтдан А. рус хәритәләринә салынмыш вә Арал дәнизинә төкүлдүјү көстәрилмишдир. А.-нын аз-чох мүнтәзәм тәдгигинә 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндән башланмышдыр.

Әд.: Шульц В. Л., Реки Средней Азии, 2 изд., ч. 1—2, Л., 1965; Басов О., По Амударье, Нукус, 1974.

АМУДӘРЈА ДӘФИНӘСИ—е.ә. 4—2 әсрләрә аид дәфинә. Тач. ССР-ин ч.-унда, Амудәрја саһилиндә тапылмышдыр (1877). А. д. гызыл вә күмүшдән һазырланмыш чохлу әшјадан (габлар, һејкәлчикләр, голбаглар, медалјонлар вә с.), һәмчинин 1300 сиккәдән ибарәтдир. Британија музејиндә сахланылыр. А.д. әшјаларында әһәмәни, јерли, јунан-Бәлх вә скиф мәдәнијјәти ән'әнәләри әкс олунмушдур.

А́МУНДСЕН (Amundsen) Руал (16.7.1872, Борг ш.—1928)—Норвеч гүтб сәјјаһы вә тәдгигатчысы. 1903—06 илләрдә «Јоа» кәмисиндә илк дәфә Шимал-Гәрб кечиди илә ш.-дән г.-ә доғру Гренландијадан Алјаскаја сәјаһәт етмишдир. Антарктиданы тәдгиг етмиш вә 1911 илин декабрында Р. Скоттун инкилис експедисијасыны бир ај габаглајараг илк дәфә Чәнуб гүтбүнә чатмышдыр. Ф. Нансенин дрејфини тәкрар етмәк үчүн 1918—21 илләрдә «Мод» кәмисиндә Авропа вә Асија саһилләри бојунча г.-дән ш.-ә тәрәф үзмүшдүр. 1926 илдә «Норвеч» дирижаблында Шписберкен—Шимал гүтбү —Алјаска маршруту илә биринчи трансарктика учушуна башчылыг етмишдир. 1928 илин ијунунда һидротәјјарә илә У. Нобиленин «Италија» дирижаблында Шимал Бузлу океанында гәзаја уғрамыш италјан експедисијасынын ахтарышына чыхмыш вә екипажла бирликдә Баренс дәнизиндә һәлак олмушдур. А.-ин адына Антарктидада дәниз, елми ст. (*Амундсен-Скотт*), дағ вә с. вар.

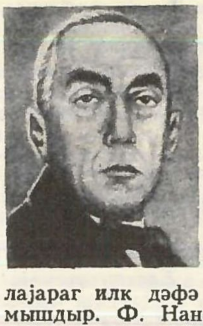

Әд.: Дьяконов М., Амундсен, 1937; Яковлев А., Руаль Амундсен, М., 1948; 300 путешественников, М., 1966.

А́МУНДСЕН ДӘНИЗИ—Сакит океанын Антарктида саһилләриндә тәгр. 100° илә 123° г.у-лары арасында кәнар дәниз. Дәринлији 585 *м*-ә гәдәрдир. Сујун орта иллик темп-ру 0°C-дән ашағыдыр. Дузлулуғу 33,5‰-дир (јајда). Ил боју бузла өртүлү олур. *Р. Амундсенин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

А́МУНДСЕН-СКОТТ (Amundsen-Scott)—Антарктикада АБШ-ын гитәдахили елми ст. Дәниз сәвијјәсиндән 2800 *м* јүксәкликдәдир. Галынлығы 2500 *м*-ә чатан материк бузу үзәриндәдир. 1957 илдә тәшкил олунмушдур. Ст.-да мүнтәзәм аерометеороложи, актинометрик мүшаһидәләр вә комплекс кеофизики тәдгигатлар апарылыр. Чәнуб гүтбүнүн илк тәдгигатчылары Р. *Амундсен* вә Р. *Скоттун* шәрәфинә адландырылмышдыр.

АМУНИСИЈА (полјакча amunicja, лат. munitio—бәркитмә, ләвазимат сөзүндән)—һәрби гуллугчунун силаһы, дөјүш сурсатыны, шәхси әшја вә әрзағы өзү илә раһат кәздирмәк үчүн истифадә етдији әшјалар мәчмусу. А.-ја, адәтән, бел вә чијин гајышы, сәһра чантасы, гумбара вә патрон сандығы үчүн чанта, гум-гума вә истеһкам бели үчүн үзлүкләр вә с. дахилдир. Ат А.-сы (әсләһәси) гошгу, јәһәрләмә вә јүкләмә әшјаларындан ибарәт олур. Совет Ордусунда А. әвәзинә «ләвазимат» термини гәбул едилмишдир (бах *һәрби ләвазимат*).

АМУ́Р (лат. Amor—мәһәббәт), Купидон—Гәдим Рома мифолокијасында мәһәббәт аллаһы. Адәтән, әлиндә ох вә каман тутмуш ганадлы оғлан ушағы шәклиндә тәсвир едилир. Гәдим јунанлардакы *Еротла* ејниләшдирилирди.

АМУ́Р (монгол дилиндә Хара-Мурен—гара чај, Чин дилиндә Хејлунсзјан—гара әждаһа чајы)—Шәрги Асијада чај. Һөвзәси ССРИ (Чита, Амур вил.-ләри вә Хабаровск өлкәси), ЧХР вә МХР әразиләриндәдир. Шилка вә Аргун чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Мәнбәјиндән Хабаровск ш.-нәдәк ССРИ—Чин сәрһәди бојунча ахыр. Охот дәнизинә төкүлүр. Уз. 2824 *км* (Аргун чајынын мәнбәјиндән 4440 *км*). Һөвзәсинин саһ. 1855 мин *км*^{2} (ССРИ-дә дөрдүнчү, дүнјада онунчу јери тутур). Ән бөјүк голлары солдан: Зеја, Буреја, Тунгуска, Амгун; сағдан: Сунгари вә Уссури. Јухары ахынында (мәнбәјиндән Зеја чајы илә говушдуғу јерәдәк) Бөјүк Хинган д-рынын енсиз вә сылдырым јамачлы дар дәрәләриндән кечир. Орта ахыны (Благовешшенскдән Хабаровск ш.-нәдәк) Зеја-Буреја дүзәнлијиндәдир. Бу саһәдә сакит ахыр. Ашағы ахынында (Хабаровск ш.-ндән мәнсәбинәдәк) Ашағы Амур овалығында чох кениш вә дајаз дәрә илә ахараг чохлу көл (Болон, Бөјүк Кизи, Удыл, Члја вә с.) әмәлә кәтирир. Сујуну, әсасән, муссон јағышларындан алыр.

Сујунун чохлуғуна көрә А. јалныз Об, Јенисеј вә Ленадан кери галыр. Орта иллик су сәрфи 11 000 *м*^{3}*/сан*-дир. Күчлү јағышлар заманы бә'зән орта вә ашағы ахынында ени 10—20 *км*-ә чатан вә 70 күнә гәдәр давам едән дашгынлар олур. Ири шәһәрләри (Благовешшенск, Хабаровск) гисмән басыр. Нојабр ајындан апрелин ахыры вә ја мајын әвәлләринәдәк донмуш олур. Горбуша, кета, нәрә вә с. балыг нөвләри овланыр. Балыг нөвләринин (99 нөв) мүхтәлифлијинә көрә ССРИ чајлары арасында биринчи јери тутур. А. кәмичилијә јарарлы олуб, Узаг Шәргин мүһүм су макистралыдыр. А.-ун һидроенержи еһтијатлары бөјүкдүр. Һөвзәсиндәки чајларын потенсиал күчү 45 млн. *квт*, сәнаје күчү исә 15 млн. *квт*-дыр. Ән мүһүм портлары: Благовешшенск, Хабаровск, Комсомолск-Амур, Ленинскоје ,Николајевск-Амур (ССРИ), Хејхе (Чин). А. һөвзәсиндә көмүр вә гызыл јатаглары вар.

А.-а руслар илк дәфә 1644 илдә кәлмишләр. Чајын су режиминин систематик өјрәнилмәсинә 1894—96 илләрдә башланмышдыр. 1952—58 илләрдә ССРИ ЕА тәрәфиндән А.-да комплекс тәдгигатлар апарылмышдыр.

Әд.: Стоценко А. В., Проблема реки Амура и его крупнейших притоков (Зеи, Буреи, Сунгари, Уссури), Владивосток, 1958; Соколов А. А., Гидрография СССР, 2 изд., Л., 1964.

АМУ́Р—ағ амур вә гара амур балыг нөвләринин үмуми ады. Ағ А. (Ctenopharyngodon idella)—чәкикимиләр фәсиләсиндән балыг. Амур чајы һөвзәсиндә вә Чинин дүзәнлик чајларында јашајыр. Уз. 122 *см*-ә, чәкиси 32 *кг*-а гәдәрдир. Бир милјонадәк күрү төкүр. Су биткиләри илә гидаланыр. Әти дадлыдыр. ССРИ-нин бир чох јериндә, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә иглимләшдирилир. Ағ А.-дан ирригасија каналларыны биткиләрдән тәмизләмәк үчүн истифадә олунур. Авропа вә Асијанын бир сыра өлкәсиндә көл балыгчылығы објектидир. Гара А. (Mylopharyngodon piceus)—харичи көрүнүшү, еколокијасы вә јајылмасына көрә ағ амура охшајыр. Јалныз рәнкинә вә удлағында олан ири дишләринә көрә ондан фәргләнир. Аз олдуғундан сәнаје әһәмијјәти јохдур.

АМУ́Р ВИЛАЈӘТИ—РСФСР-дә вил. 1932 ил октјабрын 20-дә тәшкил едилмишдир (1948 ил август ун 2-дәк Хабаровск өлкәси тәркибиндә олмушдур). Саһ. 363,7 мин *км*^{2}. Әһ. 869 мин (1975). 20 р-ну, 8 шәһәри, 31 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Благовешшенск ш.-дир.

Тәбиәт. А.в. Становој силсиләси илә (шм.-да) Амур чајы арасындакы (ч.-да) әразини тутур. Становој силсиләсинә паралел Тукурингра (һүнд. 1606 *м*-әдәк) вә Чагды (һүнд. 1592 *м*-әдәк) силсиләләри узаныр. Ч.-ш.-дә, Амур чајынын Зеја вә Буреја голлары арасындакы Зеја-Буреја дүзәнлији вил.-ин башлыча әкинчилик р-нудур. Фајдалы газынтылары: көмүр, гызыл, дәмир филизи, торф, асбест, каолин вә с. Иглими муссонларын тә'сири алтындадыр. Гышы сојуг вә гуру, јајы исти вә јағышлыдыр. Орта темп-р јанварда —24-дән —32°С-јә гәдәр, ијулда 18—21°С-дир. Орта иллик јағынты 300—600 *мм*. Әсас чајлары: Амур вә голлары Олдој, Зеја, Буреја, Архара. Бу чајларын зәнкин енержи еһтијаты вар. Зеја чајында ири СЕС тикилир (1976 илдә илк нөвбәси ишә салынмышдыр). Вил.-ин шм. вә ш. р-нларында, әсасән, подзол торпаглар, Зеја-Буреја дүзәнлијиндә һумусла зәнкин гара торпаглар, чимли-чәмән вә батаглыг торпаглары вар. Әразинин 65%-и мешәликдир (тәгр. јарысы ијнәјарпаглы мешәләрдир). Вил.-дә ајы, габан, сығын, самур, дәлә, кабарга, ағ кәклик, Сибир хорузу вә с. вар. Чајлары балыгла зәнкиндир.

Әһали. Вил.-дә руслар (87,8%), украјналылар, белоруслар, татарлар, латышлар вә б., шм.-да евенкләр вә јакутлар јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*^{2}-дә 2,4 нәфәрдир. Әһалинин 556 мини шәһәрләрдә, 313 мини кәндләрдә јашајыр. Әсас шәһәрләри: Благовешшенск, Белогорск, Рајчихинск, Свободны.

Тәсәррүфат. А.в. Узаг Шәргин ән ири к.т. р-нудур. Сәнајеси инкишаф етдирилир. Әсас сәнаје саһәләри—көмүрчыхарма, әлван металлуркија, енеркетика, машынгајырма, ағач е'малы, тикинти материаллары истеһсалы, јејинти вә јүнкүл сәнаје. Зеја вә Селемча һөвзәсиндә гызыл, Рајчихинск р-нунда гонур көмүр чыхарылыр. Метал е'малы вә машынгајырма (Благовешшенск, Свободны, Белогорск вә с.), силикат кәрпич, дәмир-бетон конструксијалар, шүшә з-длары, каолин комбинаты, ағач е'малы мүәссисәләри, тикиш ф-ки, әт комбинаты вә с. вар. К.т. биткиләринин үмуми әкин саһ. 1684,2 мин *һа*-дыр (1976, јанвар). Бунун 757,6 мин *һа*-ында дәнли биткиләр (о чүмләдән 379,1 мин *һа*-ында буғда), 34,3 мин *һа*-ында картоф, 321,0 мин *һа*-ында јем биткиләри әкилир. Һејвандарлыг инкишаф етмишдир. 465,4 мин гарамал (о чүмләдән 162,9 мин инәк), 341,5 мин донуз, 111,8 мин давар сахланылыр (1976, јанвар). Шм.-да маралчылыг, ч.-ш.-дә арычылыг инкишаф етмишдир. Мешәләрдә хәз-дәрили һејванлар овланыр. Дәмир јолларынын уз. 1423 *км*, су јолларынын уз. тәгр. 2500 *км*, автомобил јолларынын уз. 6100 *км*-дир

Мәдәни гуручулуг. Вил.-дә 687 мәктәбәгәдәр мүәссисә (55 мин ушаг, 1975), 753 үмумтәһсил мәктәби (151,8 мин шакирд), 22 орта ихтисас тәһсили мәктәби (20,1 мин шакирд), 4 али мәктәб (14 мин тәләбә) вар (1975/76). 2 театр, өлкәшүнаслыг музеји, 536 күтләви китабхана, 697 клуб мүәссисәси, 918 киногурғу фәалијјәт көстәрир (1976, 1 јанвар). «Амурскаја правда» (1918 илдән; вил. партија комитәси вә зәһмәткеш депутатлары Советинин органы), «Амурски комсомолетс» (1953 илдән; вил. комсомол комитәсинин органы) вил. гәзетләри нәшр олунур. Јерли радио верилишләри 2, телевизија верилишләри 1 програмлыдыр. Москвадан радио вә телевизија верилишләри ретранслјасија едилир. Благовешшенск вә Рајчихинскдә телевизија мәркәзләри вар.

Сәһијјә. 1976 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә, вил.-дә 11,8 мин чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 133,3 чарпајы) 131 хәстәхана мүәссисәси, 2,8 мин һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 31,5 һәким), 8,4 мин орта тибб ишчиси вар.

АМУ́Р КӨРФӘЗИ—Бөјүк Пјотр көрфәзинин (Јапон дәнизи) шм.-г. саһилиндә дахили көрфәз. Уз. тәгр. 65 *км*, ени 9—20 *км*, дәринлији 20 *м*-ә чатыр. Гышда донур. Владивосток ш. А.к.-нин саһилиндәдир.

АМУ́Р МӘХМӘРИ, мантар ағачы (Phellodendron amurense) — сәдокимиләр фәсиләсиндән реликт ағач. Һүнд. 25—30 *м*, диаметри 1 *м*-әдәк олур. 300 иләдәк јашајыр. Габығы ачыг боз рәнкли, гырышыглы мәхмәрвары олдуғундан руслар ону «мәхмәр ағачы», мејвәләри инчијә охшадығындан чинлиләр «гара инчи» ағачы адландырырлар. Јарпағы пис гохулудур. Чичәји икичинсијјәтли, киләмејвәси гарадыр. Балверән биткидир. Јабаны һалда ССРИ-дә (Узаг Шәргдә, Сахалиндә), Јапонијада вә Корејада битир. Түнд рәнкли габығында 5—7 *см* галынлыгда јумшаг, еластик мантар гаты олур. Одунчағындан мебел, фанер вә с. һазырланыр; флоемасындан сары рәнк вә танидләр алыныр; габығында вә мејвәсиндә берберин вар. Азәрб. ССР-дә (Һачыкәнддә) илк дәфә 1946 илдә әкилмишдир.

АМУ́Р НЕОЛИ́Т МӘДӘНИЈЈӘТЛӘРИ—Амур һөвзәсиндә е.ә. 5—2-чи миниилликләр—1-чи миниллијин әввәлинә аид Неолит мәдәнијјәтләри. Благовешшенск р-ну әразисиндәки Граматуха вә Новопетровск мәдәнијјәтләри јарымотураг овчулара аид олуб, даш искәнәләр, нуклеус-гашовлар, үчлу бычаглар, призмашәкилли нуклеуслар вә с. илә характеризә олунур. Керамика мүхтәлиф нахышлы вә ја јапма золаглыдыр. Сонракы мәрһәләдә дашдан ох учлуглары вә ағ нефритдән бәзәк әшјалары мејдана чыхыр; бу мәрһәлә үчүн јарымгазма евләри олан даими мәскәнләр характерикдир.

Ашағы Амурда Неолит мәдәнијјәти үчүн басма нахышлы бојалы кил габлар сәчијјәвидир. Сонракы Неолит мәрһәлә исә јарымгазма евләрдән ибарәт мәскәнләрлә (Сучу-1, Кондон) характеризә олунур. Керамикада спирал нахышлар вә гырмызы фон үзәриндә гара боја илә чәкилән орнамент диггәтәлајигдир. Чилалы даш балта вә искәнәләр, чахмагдашыдан ох учлуглары чохдур.

Әд.: История Сибири с древнейших времен до наших дней, т. 1, Л., 1968.

АМУ́РРУ—е.ә. 15—12 әсрләрдә Орта Суријада гулдарлыг дөвләти. А. даим Һетт дөвләтиндән асылы олмуш, Мисир вә Ассурија илә дүшмәнчилик етмишдир. Е.ә. 14 әсрин әввәлиндә, падшаһ Абдаширт илә Азирунун вахтында Сурија вә Финикијада бир сыра дөвләти өзүнә табе етмәјә чалышмышдыр. А. дөвләти е.ә. 12 әсрин әввәлиндә сүгута уғрамышдыр. Сонралар Ассур мәнбәләри А. истилаһыны бүтүн Суријаја аид етмишләр.

«АМФИ́БИЈА»—гуруда вә суда һәрәкәт едә билән дөјүш вә ја нәгл. машыны (танк, транспортјор, тәјјарә, автомобил). 1) А.-танк, транспортјор—һерметик гапалы көвдәсинин субасымы һесабына суда үзүр; авар пәрләри, тыртыллы зәнчир вә хүсуси суатан гурулушларын көмәји илә һәрәкәт едир. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра бир чох ордуларда үзән танк, зиреһли транспортјор вә зиреһли автомобилләрдән кениш истифадә олунур.

«А». термини һазырда аз ишләнир. 2) А.-һидротәјјарә—учан гајыгдыр. Лазым оланда шассиләрини ачмагла гуруја да енә билир. 3) А.-автомобил—сәрнишин вә јүк дашымаг, һәмчинин чај, көл вә с.-дән кечмәк үчүн ишләдилир. Автомобилин бүтүн агрегатларындан әлавә, А. гајыг вә ја понтон типли һерметик кузовла, авар винти, су сүканы, далға гајтаран сипәр вә сувуран насосла да тәчһиз едилир. Суда сүр'әти саатда 15—20 *км* олур (бах һәмчинин *Аерокиршә*).

АМФИБИЈАЛАР (јун. amphibia)—онурғалы һејванлар синфи; бах *Судагуруда јашајанлар*.

АМФИБОЛИ́Т — метаморфик сүхур. Әсасән, *амфиболлар* вә плакиоклазлардан ибарәтдир. А. әсаси вә орта магматик сүхурларын, гисмән чөкмә сүхурларын дәјишмәсиндән әмәлә кәлир. Гара рәнкли нөвләри мә'мулат дашы вә үзлүк материал кими ишләдилир. Азәрб. ССР-дә Кәлбәчәр р-нунда вар.

АМФИБОЛЛАР—сүхур әмәлә кәтирән минераллар (дәмир, калсиум, магнезиум, надир һалларда алүминиум вә •гәләвиләрин һидросиликатлары) групу. Сингонијасы моноклиник, надир һалда ромбикдир. Јашыл, гара, көј, гонур, бә'зән рәнксиз олур. Сәртлији 5—6, сыхлығы 2800—3460 *кг/м³*. Кристаллары призматик, дәнәли, ијнәвары вә лифлидир.

А.-ын кристаллик гурулушунун әсасыны, дикәр силикатларда олдуғу кими, өз араларында 2 вә ја 3 үмуми оксикен иону илә бирләшмиш силисиум-оксикен тетраедри тәшкил едир. Әсас групларын тәркиби $[Si_4O_{11}]$ радикалыдыр вә һәр белә радикалда һөкмән $(OH)_2$ вә ја флүор, хлор иштирак едир.

А. ики јарымгрупа бөлүнүр: 1) ромбик $\{$антофиллит $(Mg,Fe)_7[OH]_2\times\times[Si_4O_{11}]_2\}$; 2) моноклиник $\{$*актинолит, һорнбленд*, рибекит $[Na_2Fe_3^{\cdot\cdot}Fe_2^{\cdot\cdot\cdot}\times\times(OH)_2(Si_4O_{11})_2]$, арфведсони $[Na_3(Fe^{\cdot\cdot}, Mg)_4(Fe_4^{\cdot\cdot\cdot}Al), (Si_4O_{11})_2(OH, F)_2]$, глаукофан $[Na_2(Mg, Fe)_3Al_2(Si_4O_{11})_2(OH, F)_2]\}$.

А. магматик вә метаморфик сүхурларда олур. Азәрб. ССР-дә Кичик Гафгазда вә Бөјүк Гафгазда чохдур. Назик лифли нөвләри—амфибол асбести техники мәгсәдләр үчүн истифадә едилир.

АМФИДИПЛОИ́ДЛӘР (јун. amphi—һәр ики тәрәфдән + diplóos—икили + éidos—нөв), аллотетраплоидләр—соматик һүчејрәләриндә һәр валидејндән диплоид сајлы хромосом јығымы олан нөвләрарасы һибрид организмләр. Мәс., човдарла буғданын һибриди (тритикале), буғда-ајрыг һибриди вә с. Һејванлар арасында Bombyx mori вә B. mandarina ипәкгурдуларынын А.-и мә'лумдур. А.-ин дөлвермә вә мүхтәлиф јашајыш шәраитинә ујғунлашма габилијјәти, адәтән, даһа јүксәк олур. А. тәбии вә сүн'и јолла алыныр (бах һәмчинин *Полиплоидија*).

АМФИКТИОНИ́ЈА (јун. Amphiktionia, amphiktiones сөзүндән—әтраф вилајәтләрин әһалиси)—Гәдим Јунаныстанда тајфа вә *полисләрин* дини-сијаси иттифаглары. Мә'бәдләрин сәрвәтини горујур, дөвләт мә'бәдинә биркә зијарәтләр вә с. тәшкил едирдиләр. Ән мәшһуру Делф А.-сы олмушдур. Рома Јунаныстаны тутдугдан (е.ә. 146) сонра А. әһәмијјәтини итирмишдир.

АМФИМИ́КСИС (јун. amphi—һәр ики тәрәфдән + míxis — гарышма)— чинсијјәт просесинин ади типи; бу заман еркәк вә диши чинсијјәт һүчејрәләри нүвәләри бирләшир. Дар мә'нада А. ики фәрддән әмәлә кәлән вә гоһум олмајан ики чинсијјәт һүчејрәсинин (гаметләрин) бирләшмәси вә ја копулјасијасыдыр. «А.» терминини 19 әсрин 80-чи илләриндә алман биологу А. Вејсман тәклиф етмишдир. А. битки вә һејван организмләринин әксәријјәти үчүн характердир.

АМФИПРО́СТИЛ (јун. amphipróstylos, amphi — ики тәрәфдән вә próstylos—габаг һиссәси сүтунлу)—Гәдим Јунаныстанда өн вә арха тәрәфләриндә сүтунлу портики олан дүзбучаглы мә'бәд типи. Јан диварлары, адәтән, һамар даш блоклардан тикилир, бәзәксиз олурду. Афина Акрополунда Калликратын лајиһәси илә тикилән Нике Аптерос (Ганадсыз Гәләбә илаһәси, е.ә. 5 әср) мә'бәди мәшһурдур.

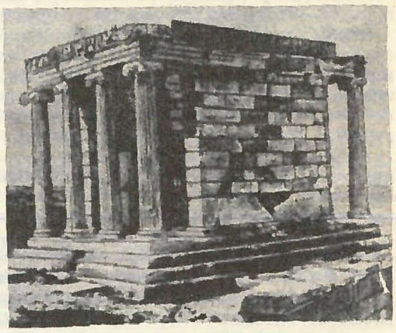

Нике Аптерос мә'бәди. Афина. Е. ә. 449—420-чи илләр. Ме'мар Калликрат.

АМФИСБЕНЛӘР (јун. amphis—һәр ики тәрәфдән + báinō— кәлирәм) (Amphisbaenídae)—кәртәнкәләләр јарымдәстәсинин фәсиләси. Тәхминән 17 чинси, 120 нөвү вар. Әсасән, Тропик Америка вә Африкада, бир нечә нөвү Чәнуби Аврропа вә Өн Асијада торпаг алтында јашајыр. Көвдәси гурдшәкиллидир; 50—70 *см* узунлугдадыр. Гујруғу чох гысадыр. Әксәријјәтинин ајағы олмур. Јер алтында гујруғу габаға да һәрәкәт едә билир.

АМФИТЕА́ТР (јун. amphithéatron)—1) Гәдим Ромада күтләви тамашалар (гладиаторларын вурушу, вәһши һејванларын дөјүшү, театрвары тамашалар) көстәрилән монументал тикили.

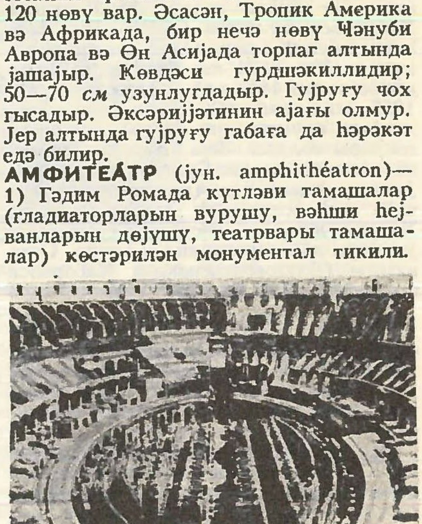

Амфитеатр. Колизеј. Рома. 75—80-чи илләр.

Планда еллипсвары олмушдур. А.-ын ортасында *арена*, аренанын әтрафында исә пилләпилләпилллә галхан тамашачы јерләри вар иди. Конструксијасынын әсасыны мүрәккәб тағ вә сүтун системи тәшкил едирди. Тағ вә сүтунларын арасында тағтаванлы галерејалар вә пилләкәнләр, аренанын алтында исә вәһши һејванлар үчүн гәфәсләр вә сәһнә машынлары јерләширди. Италија, Јунаныстан, Түркијә вә с. өлкәләрин әразисиндә гисмән мүһафизә олунмуш А.-лар вар. Ромадакы Колизеј, Афинадакы Дионис театры классик А. нүмунәләридир. 2) Мүасир театрын тамаша залында партердән мүәјјән һүндүрлүкдә јерләшән вә пиллә-пиллә галхан отурачаг јерләри.

АМФИУМЛАР (јун. amphi—һәр ики тәрәфлә + pnéuma—тәнәффүс) — гујруглу амфибијалар дәстәсиндән бир фәсилә. Amphiuma means адланан 1 нөвү вар. Уз. 1 *м*-әдәк олан көвдәси иланбалығыны хатырладыр. Көз гапағы јохдур, ајаглары чох кичикдир. Шәкли дәјишмиш гәлсәмә јарығы вар. АБШ-ын ч.-ш. һиссәсиндә батаглыг, көл, ноһур вә архларда јашајыр; узун мүддәт гуруда да гала билир, јумуртасыны суалты јувада гојур. Онурғасызлар вә хырда балыгларла гидаланыр.

АМФОДОНТО́З (јун. amphi—әтрафында+odús, odóntos—диш)—диш јувасынын атрофијасы илә әлагәдар хәстәлик, пародонтозун башга ады.

А́МФОРА (лат. amphora, јун. amphoréus сөзүндән)—гәдим јунанларын вә ромалыларын шәраб вә јағ сахламаг, дашымаг үчүн килдән, бә'зән дә металдан һазырладыглары икигулплу габ. Зијафәт вазасы кими дә истифадә едилирди. Чох вахт рәсмләрлә бәзәдилирди.

Амфора. «Дионис вә ики менада». Амасисин әсәрләриндән. Е.ә. тәгр. 540 ил. Парис Милли Китабханасы.

АМФОТЕ́РЛИК (јун. amphóteros—һәр икиси)—бә'зи маддәләрин, ән чох оксид вә һидроксидләрин, шәраитдән асылы олараг, ја туршу, ја да әсаси хассә көстәрмәси габилијјәти. Алүминиум, синк, хром вә бә'зи башга елементләрин һидроксидләри [мәс., $Al(OH)_3$, $Zn(OH)_2$], һабелә су, аминтуршулар вә с. амфотер хассәлидир. Амфотер маддәләр суда диссосиасија олундугда, шәраитдән асылы олараг, H^+ вә ја OH^- ионлары әмәлә кәтирир, мәс., $Al(OH)_3$-үн суда мәһлулу ики истигамәтдә диссосиасија едир: $Al(OH)_3 \rightleftarrows Al^{3+} + 3OH^-$, $Al(OH)_3 \rightleftarrows H^+ + AlO_2^-$. А. хассәси даһа ајдын нәзәрә чарпан һидроксид («идеал» А.) $Ga(OH)_3$-дүр. Онун суда мәһлулунун диссосиасија әмсалы һәм әсас, һәм дә туршу формалары үчүн тәхминән ејнидир. Һидроксидин А. дәрәчәси елементин дөври системдәки мөвгејиндән асылыдыр. Туршу вә әсаслар һаггындакы мүасир нәзәријјәдә А. анлајышынын мә'насы олдуғу кими галыр, лакин бир гәдәр мүрәккәб формада шәрһ едилир.

АМҺА́РА ДИЛИ—*амһараларын* дили. Ефиопијанын дөвләт дилидир. *Сами-һами дилләринин* ч.-г. голуна дахилдир. А.д.-ндә 12,6 млн. адам данышыр (1972). Гоншу өлкәләрдә јашајан бир сыра халглар арасында да јајылмышдыр. Сәс тәркибинин характерик хүсусијјәти саитләрин аз олмасыдыр (а, и, у). Јалныз үч нитг һиссәси (исим, фе'л, әдат) ајырд едилир. Илк јазылы абидәләри 14—15 әсрләрә аиддир. Әдәби дил кими 19 әсрин ахырындан инкишафа башламышдыр.

Әд.: Юшманов Н. В., Амхарский язык, М., 1959; Титов Е. Г., Современный амхарский язык, М., 1971.

АМҺАРАЛАР, амаралар—Ефиопијанын сајча ән бөјүк халгы. Әсасән, өлкәнин мәркәзи вә шм. р-нларында јашајырлар. 12,6 млн. нәфәрдир (1972). *Амһара дилиндә* данышырлар. Әсасән, әкинчилик, гисмән дә малдарлыгла мәшғул олурлар. Диндарлары христиандыр.

АНА АРЫ, шаһ ары—ары аиләсиндә чинсијјәт органлары там инкишаф етмиш, нәсил верән јеканә дишн ары. Уз. 20—25 *мм* олур. Азәрб. шәраитиндә февралын икинчи јарысындан пајыз сојуглары дүшәнәдәк шан көзчүкләринә јумурта гојур (бир күндә 1500—2000, бүтүн өмрү бoју 2 млн.-а гәдәр), 5—6 ил јашајыр. Ән мәһсулдар дөврү 1—2-чи илләрдир.

АНА ВӘ УШАГ МҮҺАФИЗӘСИ — ССРИ-дә ушагларын сағламлығыны горумаг, онларын физики вә зеһни инкишафына көмәк етмәк, гадынларын сағламлығыны мөһкәмләтмәк вә сағлам ушаг доғуб ону дүзкүн тәрбијәләндирмәләри үчүн дөвләт, ичтимаи профилактика вә мүаличә тәдбирләри системи. ССРИ-дә вә дикәр сосиалист өлкәләриндә А. вә у.м. гадын әмәјинин мүһафизәсинә даир ганунлара, ушагәмиздирән аналара вә һамилә гадынлара дөвләт тәрәфиндән верилмиш әлавә һүгуглара әсасланыр.

ССРИ-дә совет ганунверичилији нормалары илә һамилә гадынлара вә аналара хүсуси күзәштләр едилир. Һамилә гадынлары, ушагәмиздирән аналары вә 1 јашынадәк ушағы олан гадынлары кечә нөвбәсиндә (ахшам саат 22-дән сәһәр саат 6-дәк) ишә чәлб етмәк, иш вахтындан артыг вә истираһәт күнләри ишләтмәк, е'замијјәтә көндәрмәк гадағандыр; зәрури һалларда онлар әввәлки иш јериндәки орта әмәк һаггы сахланылмагла даһа јүнкүл ишә кечирилмәлидир. Һәмин категоријадан олан гадынлары, һабелә 12 јашынадәк ушағы олан гадынлары иш вахтындан кәнар күнләрдә нөвбәтчилијә чәлб етмәк олмаз. 1—8 јашларында ушағы олан гадынларын иш вахтындан артыг ишләмәси вә е'замијјәтә көндәрилмәси јалныз онларын разылығы илә ола биләр. Ушагәмиздирән аналара вә 1 јашынадәк ушағы олан гадынлара истираһәт вә наһар фасиләси илә јанашы, көрпәсини једиздирмәк үчүн һәр 3 саатдан бир 30 дәг.-дән аз олмајараг, 1 јашынадәк 2 вә даһа чох ушағы олан гадынлара исә 1 саатдан аз олмајараг әлавә фасиләләр верилир. Гадынын һамиләлијинә вә ја ушаг әмиздирмәсинә көрә ишә көтүрмәкдән бојун гачырмаг, јахуд бу сәбәбләрә көрә әмәк һаггыны азалтмаг вә ја гадыны ишдән чыхармаг гадағандыр. Һәмин сәбәбләрә көрә гадыны ишә көтүрмәмәк вә ја ишдән чыхармаг ҹинајәт мәс'улијјәтинә сәбәб олур (Азәрб.ССР Ҹинајәт Мәчәлләси, м. 138).

Һамилә гадынлара һәмкарлар иттифагынын үзвү олуб-олмамасындан вә иш стажындан асылы олмајараг там әмәк һаггы сахланмагла, 112 күн (доғумдан әввәл 56 күн вә сонра 56 күн, әкәр ушаг әкиз, јарымчыг вә доғуш зәдәләри илә доғуларса, бу мүддәт 70 күнә гәдәр узадылыр) мә'зунијјәт верилир. Чохушаглы вә тәк аналар дөвләтдән мадди јардым алыр, хәстә ушаглара гуллуг етмәк үчүн аналара 7 күн, тәк аналара исә 10 күн мүддәтиндә хәстәлик вәрәгәси верилир (1974 илин декабрынадәк 3 күн мүддәтиндә хәстәлик вәрәгәси, галан күнләр үчүн исә арајыш верилирди). 1974 илин нојабрындан, бөјүмәкдә олан нәслин тәрбијәси үчүн даһа јахшы шәраит јаратмаг, ушаглы аиләләрә мадди јардымы артырмаг мәгсәди илә адамбашына ајлыг орта үмуми кәлири 50 манатдан артыг олмајан аиләләрә һәр бир ушаг 8 јашына чатанадәк ајда 12 манат мәбләғиндә мүавинәт верилир.

ЧССР, АДР, БХР, Мач.ХР, РСР, МХР-ин конститусијаларынын хүсуси маддәләри ана вә ушағын һүгуг вә сағламлығынын мүһафизәсини нәзәрдә тутур. Бүтүн сосиалист өлкәләриндә көрпәләр еви вә с. ушаг мүәссисәләри шәбәкәси јарадылмышдыр. Бир сыра капиталист өлкәсиндә һамилә вә заһы гадынлара, көрпә ушаглара јардымын тәшкили, ушаг өлүмү илә мүбаризә апарылмасы тәдбирләри, адәтән, бәләдијјә идарәләри вә хејријјә чәмијјәтләринин васитәси, һабелә сығорта һаглары вә с. һесабына һәјата кечирилир.

А. вә у.м. илә әлагәдар тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндә мүаличә, профилактика вә мәишәт хидмәти идарәләри (ушаг хәстәханалары, ушаг санаторијалары, көрпә евләри, ушаг бағчалары вә с.) бөјүк рол ојнајыр.

Ингилабдан әввәл Азәрб.-да А. вә у.м. мәсәләләри илә мәшғул олан тибб мүәссисәси, демәк олар ки, јох иди. Ана вә ушаглар арасында өлүм һаллары чох иди. Азәрб.ССР-дә ана вә ушаглара 150-дән чох ушаг поликлиникасы, 8000-ә јахын чарпајысы олан мүхтәлиф ушаг хәстәханалары, 5000-дән артыг чарпајысы олан доғум евләри, чохлу гадын мәсләһәтханасы, 3875 чарпајылыг 38 ушаг санаторијасы вә с. хидмәт едир (1976). Респ.-да А. вә у.м. мәсәләләри илә Н. К. Крупскаја ад. Елми-Тәдгигат *Ана вә Ушаг Мүһафизәси Институту*, Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун, Ә. Әлијев ад. Азәрб. Һәкимләри Тәкмилләшдирмә Ин-тутун педиатрија, мама-кинеколокија кафедралары мәшғул олур.

Әд.: Фараджева К., Охрана материнства и детства в Азербайджане, Б., 1968.

АНА ВӘ УШАГ МҮҺАФИЗӘСИ ИНСТИТУТУ, Азәрб. ССР Сәһијјә Назирлијинин Н. К. Крупскаја ад. Елми-Тәдгигат Ана вә Ушаг Мүһафизәси Ин-ту — респ.-да мама-кинеколокија вә педиатрија саһәсиндә елми вә методик мәркәз. Бакыдадыр. 1927 илдә јарадылмышдыр. Ин-тун педиатрија, мама-кинеколокија вә тәшкилат-методика шө'бәләри, хәстә ушаглар үчүн 170 чарпајылыг стасионары, клиник-диагностика, функсионал-диагностика, патоморфолокија, биолокија, бактериолокија, изосеролокија вә с. лабораторијалары, рентген вә физиотерапија кабинетләри вар. Мама-кинеколокија шө'бәси ин-тун базасы олан 6 №-ли доғум евиндәдир. Ин-т ана вә ушагларын сағламлығынын горунмасы саһәсиндә мүһүм проблемләрлә (гадынын һамиләлик дөврүндә мүһафизәси, перинатал өлүмлә, јә'ни дөлүн ана бәтниндә өлүмү, доғуш заманы өлүмү вә доғушдан сонра 6—7 күн әрзиндәки өлүмү илә мүбаризә, ананын вә ушагларын сағламлығы вә физики инкишафы, һематоложи вә ушагларда тәнәффүс органлары хәстәликләри вә с.) мәшғул олур.

«АНА ДИЛИ» (آنا دیلی) —Тәбриздә 1908 илдә Азәрб. дилиндә нәшр олунмуш сијаси-әдәби гәзет. Нашири милли азадлыг һәрәкатынын иштиракчысы Сејид Һүсејн Әдаләт иди. Милли азадлыг, гадынлара һүгуг бәрабәрлији верилмәси идејаларыны тәблиғ едир вә чадраја гаршы мүбаризә апарырды. «А.д.» әксингилабчы үнсүрләрин тәзјиги илә бағланмышды.

АНА СҮХУР—биоложи вә биокимјәви просесләр, һәмчинин инсан фәалијјәти нәтичәсиндә торпағын әмәләкәлмә просесиндә иштирак едән сүхурларын үст гаты. Бәрк вә ашынмыш нарын сүхурлардан ибарәт олур. Кимјәви хассәси, һәмчинин минераложи вә механики тәркиби онун үзәриндә әмәлә кәлән торпағын хассәсинә вә мүнбитлијинә тә'сир көстәрир (бах *Торпаг*).

АНАБАД (кечмиш ады Ајнабәнд)—Азәрб.ССР Ордубад р-нунун (Нах. МССР) Ордубад ш. советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 3 *км* шм.-ш.-дә, Бакы—Јереван д.ј.-ндан 8 *км* аралы, Зәнкәзур силсиләсинин ч. әтәјиндәдир. Әһ. 184 (1976); бағчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Ибтидаи мәктәб, орта әсрләрә аид шәһәр харабалыглары вар.

АНАБАЗИ́Н, $C_{10}H_{14}N_2$—алкалоид. Тәрәчичәклиләр фәсиләсинин өлдүркән биткисиндә вә түтүндә (нисбәтән аз мигдарда) олур. Јағабәнзәр рәнксиз маједир, 276°С-дә гајнајыр. А. организмә *никотин* тә'сири көстәрир. Бајтарлыгда һејван битләринә гаршы мүбаризәдә вә *дәмров* хәстәлијинин мүаличәсиндә ишләдилир (бах һәмчинин *Анабазинсулфат*).

АНАБАЗИ́НСУЛФАТ, 3-(2-пиперидил)-пиридилсулфат $(C_{10}H_{14}N_2)_2\ H_2SO_4$—зәрәрверичи һәшәратла мүбаризәдә ишләдилән зәһәр. Сатышдакы препаратда ән азы 30% халис А. олур. Мејвә ағачларына, киләмејвә вә тәрәвәз биткиләринә чиләмәк үчүн 1 *л* суда 1—3 *г* А. вә 3— 6 *г* јашыл (калиумлу) сабундан һазырланмыш мәһлул ишләдилир.

АНАБАПТИСТЛӘР (јун. anabaptizō—јенидән хач сујуна чәкирәм), јенидән хачпәрәст оланлар—*Реформасија* дөврүндә Мәркәзи вә Гәрби Авропа өлкәләриндә ән радикал дини тәригәтләрдән биринин ардычыллары. А. мәншәчә радикал-мистик тәригәтләр илә бағлыдырлар. Анабаптизмин ичтимаи әсасы шәһәр плебејләри, кәндлиләр вә бүркерләрин радикал тәбәгәләри иди. А. ушагларын хач сујуна салынмасыны гәбул етмир вә А. ичмасына дахил олдугда (шүурлу јашда) инсаны икинчи дәфә хач сујуна салмағы тәләб едирдиләр. А.-ин килсә иерархијасыны инкар етмәси, әмлак үмумилији һаггында тәләбләри вә с. феодал гурулушуна гаршы е'тираз иди. А. *Алманијада кәндли мүһарибәсиндә* (*1524—26*) фәал иштирак етмишләр. *Мүнстер коммунасынын* (*1534—35*) мәғлубијјәтиндән, Нидерландда вә башга јерләрдә А.-ин чыхышлары јатырылдығдан сонра анабаптизм бир нечә мүстәгил чәрәјанлара бөлүндү. Мүасир *баптистләрин* вә бә'зи протестант тәригәтләринин еһкамларында А. тә'лиминин үнсүрләри галмагдадыр.

АНАБА́Р — Јак. МССР-дә чај. Уз. 939 *км* Һөвзәсинин саһ. 100 мин *км*². Орта Сибир јајласынын шм.-ындан башланыр. Лаптевләр дәнизинә төкүлүр. Јағыш вә гар сулары илә гидаланыр. Һөвзәсиндә чохлу көл вар. Сентјабрын ахырларындан ијунун әвәлләринәдәк донмуш олур. Әсас голлары: Кичик Куонамка, Уча, Уеле, Суолама, Харабыл. А. һөвзәсиндә алмаз јатаглары вар.

АНАБА́С (Anabas scandens) — *лабиринтли балыглар* фәсиләсиндән гонур-јашыл балыг. Гарны сарымтылдыр. Уз. 20 *см*-әдәк олур. Ҹәнуби Асијанын (Һиндистан, Бирма, Индонезија) вә Филиппин а-рынын ширин су һөвзәләриндә јашајыр. Атмосфер һавасы илә тәнәффүсә имкан верән хүсуси гәлсәмәүстү органы сајәсиндә хејли вахт (6—8 саат) судан кәнарда гала билир. Су һөвзәси гурујанда кәнара чыхыб үзкәчләри илә һәрәкәт едәрәк јени су һөвзәсинә кечир.

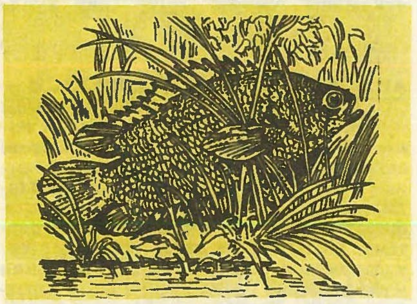

АНАБИО́З (јун. anabīosis — ҹанланма, дирчәлмә, ana—јенидән+bios—һәјат) — организмин һәјат просесләри (маддәләр мүбадиләси вә с.) мүвәггәти дајанан, јахуд заһири һәјат әламәтләри нәзәрә чарпмајан вәзијјәти. Јашама шәраити бә'зән кәскин дәјишәндә (темп-р ашағы дүшәндә, рүтубәт олмајанда вә с. һалларда) мүшаһидә едилир. Әлверишли шәраит јарандыгда нормал һәјат фәалијјәти бәрпа олунур («дирилмә» баш верир). А., әсасән, онурғасыз һејванлара (мәс., һәшәрата) хасдыр, лакин биткиләрдә дә (спорларда, тохумларда вә с.) мүшаһидә едилир. А. тәкамүл просесиндә јаранмышдыр. Сүн'и сурәтдә А. јаратмаг вә ондан әмәли ишләрдә (чанлы гуру ваксинләр һазырланмасында, к.т. һејванлары спермасынын консервләшдирилмәсиндә, микроорганизм штаммларынын узун мүддәт сахланмасында, чәрраһлыгда вә с.) истифадә етмәк олур. А. үрәк, ағчијәр вә бејиндә апарылан (чох вахт операсија едилән организмин сојудулмасы тәләб олунур) чәрраһлығын мүвәффәгијјәтләри (һипотермија), һәмчинин космик фәзанын өјрәнилмәси перспективләри (А. организмләрин космик учуш амилләринин тә'сиринә мүгавимәтини артырыр) вә к.т. һејванларынын сүн'и мајаландырылмасы ишиндәки наилијјәтләрлә (гијмәтли төрәдичиләрин ашағы темп-рда сахланмыш спермасындан истифадә едилир) әлагәдар хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Әд.: Шмидт П. Ю., Анабиоз, 4 изд., М.—Л., 1955 (библ.); Смит О., Биологическое действие замораживания и переохлаждения, пер. с англ., М., 1963 (библ.); Майстрах Е. В., Гипотермия и анабиоз, М.—Л., 1964.

АНАБОЛИ́ЗМ (јун. anabolḗ—јүксәлиш)—организмдә *маддәләр мүбадиләсинин* бир һиссәсини тәшкил едән, һүчејрә вә тохумаларын тәркиб һиссәләринин әмәлә кәлмәсинә хидмәт едән кимјәви просесләр мәчмусу. А., она әкс олан *катаболизм* просеси илә гаршылыглы әлагәдәдир. Белә ки, мүхтәлиф бирләшмәләрин парчаланмасындан әмәлә кәлән маддәләр А.-дә јенидән истифадә олунараг, дикәр јени бирләшмәләр әмәлә кәтирә биләр. Күнәш шүалары енержисинин удулмасы нәтичәсиндә јашыл биткиләрдә баш верән А. просесләри (бах *Фотосинтез*) планетар әһәмијјәтә малик олуб, гејри-үзви маддәләрдән үзви маддәләр синтез едилмәсиндә һәлледичи рол ојнајыр (бах *Ассимилјасија*).

АНАГЛИ́ФИЈА (јун. anáglyphos—релјефли)—стереоскопик (һәчмли) тәсвир алмаг үчүн үсул. Чап формаларынын һазырланмасы үчүн ејни објектин ики фотошәкли (ағ-гара) чәкилир. Тәсвирләр мүхтәлиф рәнкә бојаныр, јахуд мүвафиг ишыг сүзкәчләриндән кечирилмәклә екрана проjексијаланыр. Мәс., тәсвирин сағ көзә ујғун клишеси гырмызы боја илә, сол көзә ујғун клишеси исә көј-јашыл боја илә басылыр. Алынан басмаја гырмызы (сол көз) вә көј-јашыл (сағ көз) рәнкләрдә шүшәләри олан ејнәклә бахылыр. Һәр көз «өз» тәсвирини боз рәнкдә көрүр. Бу ики боз тәсвир мүхтәлиф перспективдә јерләшдијиндән ағ-гара рәнкдә, һәчмли вә ваһид тәсвир кими гавранылыр. А.-дан әразиләрин һәчмли моделләринин јарадылмасында, стереометрија, тәрсими һәндәсә вә с.-јә даир тәдрис вәсаитләри үчүн һәчмли иллүстрасијаларын һазырланмасында, һәмчинин стереоскопик филмләрин чәкилишиндә истифадә олунур.

АНАДЫ́Р—РСФСР Магадан вил.-нин Чукот Милли Маһалында чај. Уз. 1150 *км*. Һөвзәсинин саһ. 191 мин *км*². *Анадыр јајласындан* башланыр. Анадыр овалығындан ахыр. Јухары ахынында дәрәси дардыр. Беринг дәнизинин Онеман көрфәзинә төкүлүр. Јағыш вә гар сулары илә гидаланыр. Октјабрын әввәлләриндән мајын ахырларынадәк донмуш олур. Марково кәндинә гәдәр (570 *км*) кәмичилијә јарарлыдыр. Һөвзәсиндә көмүр чыхарылыр.

АНАДЫ́Р (1920 иләдәк Новомариинск)—РСФСР-ин Магадан вил.-ндә шәһәр. Чукот Милли Маһалынын мәркәзи. Анадыр көрфәзи саһилиндәдир. Әһ. 10,3 мин (1975). Балыг з-ду, педагожи вә тибб мәктәбләри, телевизија мәркәзи, өлкәшүнаслыг музеји вар. Јахынлығында көмүр чыхарылыр.

АНАДЫ́Р ЈАЈЛАСЫ—Асијанын шм.-ш.-индә, РСФСР-ин Магадан вил.-ндә јајла. Чукот (шм.-ш.) вә Колыма (ч.-г.) силсиләләри арасындадыр. Уз. тәгр. 400 *км*, ени 130 *км*-ә гәдәрдир. Һүнд. 800—1000 *м*, ән јүксәк нөгтәси 1584 *м*. Табашир вә Неокен јашлы мүхтәлиф еффузив сүхурлардан ибарәтдир. Биткиси тундра типлидир.

АНАДЫ́Р КӨРФӘЗИ—Беринг дәнизинин шм.-г.-индә көрфәз. Уз. 278 *км* ени тәгр. 400 *км*. Дәринлији 105 *м*-ә чатыр. А.к.-нә Анадыр чајы төкүлүр. Илин чох һиссәси үзән бузла өртүлү олур. Анадыр порту А.к. саһилиндәдир.

АНАДЫ́Р СИЛСИЛӘСИ, Чукот силсиләси—бах *Чукот јајласы.*

АНАДОЛУ́ (түркҹә Anadoly; јун. Anatolē, һәрфи мә'насы—шәрг)—Кичик Асијанын гәдим ады. Османлы империјасында Кичик Асијанын шм.-г. һиссәсини әһатә едән вил. (Мәркәзи Күтаһја ш.) А. адланырды. Һазырда Түркијәнин Асија һиссәси А. адланыр.

АНАДОЛУ́ ЈАЈЛАСЫ — Түркијәдә јајла. Кичик Асија јајласынын дахили һиссәсидир. Шм.-дан Понт д-ры, ҹ.-дан Тавр (Торос) д-ры илә әһатә олунмушдур. Јүксәклији 800—1500 *м*. Ән һүнд. зирвәси сөнмүш Ерҹијас вулканыдыр (3770 *м*). Јајланын уз. 700 *км* (ш.-дән г.-ә), ени 400 *км* (шм.-дан ҹ.-а). Шм. һиссәсиндән Гызыл Ирмаг, Сакарја вә с. чајлар ахыр. Иглими гуру субтропик, континенталдыр. Иллик јағынты мәркәзи һиссәдә 200 *мм*, учгар һиссәләрдә исә 350—500 *мм*. Чохлу шор көл вар (Туз көлү вә с.). Боз вә гонур торпаглар кениш саһә тутур. Биткиси јастығабәнзәр тиканлы коллуглардыр.

АНАЕ́РОБ ИНФЕКСИЈА — патокен анаеробларын төрәтдији ағыр хәстәликләр групу. Күзаз, *ботулизм* вә с. хәстәликләри дә анаероблар төрәдир.

АНАЕРОБИО́З (јун. an—инкар шәкилчиси + aēr — һава + bios — һәјат), аноксибиоз (сон лат.—oxygenium — оксикен) — сәрбәст оксикенсиз мүһитдә һәјат. Мүрәккәб гејри-үзви (мәс., нитратлар вә сулфатлар) вә ја үзви (мәс., карбоһидратлар) маддәләрин парчаланмасы јолу илә һәјат енержиси алан анаероб организмләр үчүн А. ади јашајыш шәраитидир (бах *Анаероблар*). А. анлајышыны 1861 илдә Л. Пастер елмә дахил етмиш вә көстәрмишдир ки, јағ-туршу су гычгырмасына сәбәб олан микроорганизмләр оксикенли мүһитдә мәһв олурлар. Чохһүчејрәли һејванларда А. онларын оксикен олмајан шәраитдә јашамасыны мүвәггәти тә'мин едән, гејри-фәал вәзијјәтә кечмәси вә маддәләр мүбадиләсинин кәскин зәифләмәси илә мүшајиәт олунан һалдыр. Аероб организмләрдә дә (бах *Аероблар*) маддәләр мүбадиләсинин енержи чыхмасы илә мүшајиәт олунан анаероб мәрһәләләри вардыр. Әксәр чохһүчејрәли организмләрин тохумаларында карбоһидратларын анаероб чеврилмәси, әсасән, гликолиз јолу илә кедир. Тезбөјүјән ембрионал һүчејрәләрдә вә шиш һүчејрәләриндә анаероб просесләр сағлам организмләрин нормал һүчејрәләриндәкинә нисбәтән даһа күчлү олур. Тәбиәтдә маддәләр дөвранында анаероб чеврилмә (*гычгырма*, чүрүмә) просесләринин әһәмијјәти бөјүкдүр.

Әд.: Бранд Т., Анаэробиоз у беспозвоночных, пер. с англ., М., 1951; Химические основы процессов жизнедеятельности, под ред. В. Н. Ореховича, М., 1962; Фробишер М., Основы микробиологии, пер. с англ., М., 1965; Опарин А. И., Жизнь, ее природа, происхождение и развитие, М., 1968.

АНАЕРОБЛАР, анаероб организмләр (јун. an—инкар шәкилчиси + *аероблар*)—сәрбәст оксикенсиз јашајыб инкишаф едән вә бундан өтрү енержини үзви вә гејри-үзви маддәләрин парчаланмасындан алан организмләр. Тамамилә оксикенсиз шәраитдә инкишаф едәнләр облигат А. адланыр (мәс., күзазын төрәдичиси, бә'зи стрептококлар, инсан вә һејван бағырсагларында јашајан бә'зи микроблар вә с.). Чохһүчејрәли организмләр арасында облигат А.-а тәсадүф едилмир. Һәм оксикенли, һәм дә оксикенсиз шәраитдә јашаја биләнләрә факултатив А. дејилир; бу група һәм микроорганизмләр (маја көбәләкләри, ирин төрәдән коклар, гарын јаталағы чөпләри, гарајара бактеријалары вә с.), һәм дә бә'зи ибтидаиләр вә чохһүчејрәли һејванлар (кирпикли инфузорлар, азгыллы гурдлар, молјусклар вә с.), һәмчинин ири һејванларын бағырсаг паразитләри (инфузорлар, сап вә јассы гурдлар) дахилдир. А. тәбиәтдә (торпагда дәнизинлап дәрин јерләриндә, диб чөкүнтүләриндә вә с.) кениш јајылмышдыр; үзви вә гејри-үзви маддәләрин чеврилмәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

АНА́З, $RCOOCH_2CH_2OOCR$—*пластификатор*; *етиленгликол* илә *нафтен туршуларынын* там мүрәккәб ефири. Илк дәфә 1949 илдә Азәрб.ССР ЕА мүхбир үзвү Ш. Мәммәдов өз әмәкдашлары илә синтез етмишдир. 205—250°C-дә (3 *мм ҹ. сут.* тәзјигиндә) гајнајан вә —50 —55°C-дә донан јағабәнзәр ачыг сары маједир, суда һәлл олмур, үзви һәлледичиләрдә јахшы һәлл олур. А. 170—180°C-дә нафтен туршуларынын натриум дузларына дихлоретанын тә'сириндән алыныр:

$$\begin{array}{l}CH_2Cl\\ |\\ CH_2Cl\end{array} + 2NaOOCR \rightarrow \begin{array}{l}CH_2OOCR\\ |\\ CH_2OOCR\end{array} + 2NaCl$$

(бурада R — нафтен туршуларынын радикалыдыр).

Сон илләрдә А.-ын мүхтәлиф маркалары һазырланмышдыр. Онлардан А.-36 јүксәк кејфијјәти илә фәргләнир. А. поливинилхлорид линолеуму, резин, сүн'и дәри (дерматин, ледерин), нитролинолеум вә нитролак истеһсалында ишләдилир. А. бу саһәдә кениш тәтбиг олунан *кәнәкәрчәк* јағы вә дибутилфталат кими баһалы пластификаторлардан ишығa вә сојуға давамлылығы вә с. хассәләринә көрә үстүндүр.

АНАКО́НДА (Eunectes murinus)—јатағанлар фәсиләсиндән илан. Уз. 6—7 *м*, бә'зән 9 *м*-әдәк олур. Рәнки зејтуну-боздур; белиндә ики чәркә ири даирәви гонур халлары вар. Бразилија вә Гвиананын чај, көл вә батаглыгларынын саһилиндә јашајыр, јахшы үзүр, чох вахт суда олур, гураглыг дөврдә лилә кириб кизләнир, балыг, гуш вә мәмәлиләр илә гидаланыр. Адәтән, балалајыр, бә'зән дә јумурта гојур. Дәриси, әти вә јағына көрә овланыр.

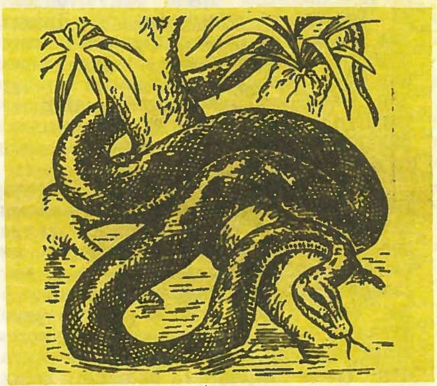

АНАКРЕО́НТ, Анакреон (Anakréōn; е.ә. тәгр. 570—487)—гәдим јунан шаири. Ше'рләриндә мәһәббәт, меј, гајғысыз, шән һәјат тәрәннүм олунур. Сонралар бу ҹүр ше'рләр А. ше'ри адландырылмыш, Интибаһ вә Маарифчилик дөврү Авропа әдәбијјатында кениш јајылмышды.

Әд.: Антик әдәбијјат мүнтәхәбаты, Б., 1950; Султанлы Ә., Антик әдәбијјаты тарихи, Б., 1958; Античная лирика, М., 1968.

АНАКСАГО́Р (Anaxagóras) Клазоменли (Кичик Асија; е.ә. тәгр. 500—428)—гәдим јунан философу, гулдарлыг демократијасынын идеологу. Аллаһсызлыгда иттиһам олунараг өлүмә мәһкум едилмиш, лакин Афинадан кетмәклә хилас олмушду. А.-ун тә'лиминҹә, материја сонсуз кејфијјәт вә кәмијјәт мүхтәлифлијинә малик үнсүрләрдән (сонралар һомеомеријалар адландырылмышдыр) ибарәтдир. А. белә үнсүрләрин өзләринин дә сонсуз мигдарда даһа кичик зәррәчикләрдән јарандығыны сөјләмишдир. А.-а көрә, ән инҹә вә јүнкүл материја адландырылан ағыл («нус») зәррәчикләри бирләшдирир, ајырыр вә онлары һәрәкәтә кәтирир. Ријазијјат вә астрономија илә дә мәшғул олмушдур.

Әд.: Асмус В. Ф., История античной философии, М., 1965; Залесский Н. Н., Очерки истории античной философии, в. 1. Философия классической Греции, Л., 1975; Комарова В. Я., Становление философского материализма в Древней Греции, Л., 1975.

АНАКСИМА́НДР (Anaximandros) Милетли (е. ә. тәгр. 610—546)—гәдим јунан материалист философу, *Милет мәктәбинин* нүмајәндәси, *Фалесин* шакирди. А.-а көрә, бүтүн варлығын әсасы *апејрондур*. А. Каинатын сонсузлуғу, инсанын балыгдан әмәлә кәлмәси (бу, тарихдә тәкамүл идејасынын илк дәфә ирәли сүрүлмәсидир) һаггында фикирләри илә дини көрүшләрә ҹидди зәрбә вурмушдур. Әсас тә'лими Јунаныстанда илк фәлсәфи әсәр олан «Тәбиәт һаггында» әсәриндә шәрһ едилмишдир (дөврүмүзә кәлиб чатмамышдыр). А. илк ҹоғрафи хәритә тәртиб етмиш, Јунаныстанда илк Күнәш сааты вә астрономија ҹиһазлары һазырламышдыр.

Әд.: Бах *Анаксагор* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АНАКСИМЕ́Н (Anaximénēs) Милетли (е.ә. тәгр. 585—тәгр. 525)—гәдим јунан материалист философу, Милет мәктәбинин нүмајәндәси, *Анаксимандрын* шакирди. А.-ә көрә, бүтүн варлығын әсасы сонсуз, һәр јердә олан, даим һәрәкәт едән, сыхылмасы вә бошалмасы илә бүтүн шејләри јарадан һавадыр. Беләликлә, А. гәдим јунан фәлсәфәсиндә илк дәфә кәмијјәт дәјишмәләринин кејфијјәт дәјишмәләринә кечмәси идејасыны ирәли сүрмүшдүр. Планетләрлә улдузлары ајырд етмиш, Күнәшин, Ајын тутулмасы һаггында фәрзијјә ирәли сүрмүш, гар вә долунун әмәлә кәлмәсинин тәбии-елми изаһыны вермишдир.

Әд.: Бах *Анаксагор* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АНА́ЛИЗ ВӘ СИ́НТЕЗ (јун. análysis—парчаланма вә syntesis—бирләшмә)—елмин мүхтәлиф саһәләриндә тәтбиг едилән үмумелми идрак методлары. А. ән садә формасында предметләрин, хассәләрин, әлагә вә мүнасибәтләрин тәркиб һиссәләринә, үнсүрләринә ајрылмасы, С. исә А.-да ајрылан һиссәләрин, үнсүрләрин јенидән там һалында бирләшмәси әмәлијјатыдыр. Мүхтәлиф елмләрдә бу мәнтиги әмәлијјатларын конкрет мәзмуну фәргләнсә дә, онларын јолу вә структуру ејнидир.

Ән үмуми шәкилдә А. вә с. әмәлијјатынын ики мәрһәләсини көстәрмәк олар: һисси идрак сәвијјәсиндә һәјата кечирилән А. вә с.; нәзәри-мәнтиги илрак сәвијјәсиндә һәјата кечирилән А. вә с. Биринчи сәвијјәдәки А. вә с. тәкчә инсанлара дејил, һејванлара да хасдыр. Һејванларын мүхтәлиф рефлекси әслиндә А.-ин бир формасыдыр. Мүәјјән предметлә ағачдан мејвә салан мејмунун фәалијјәти аналитик просесдир. Лакин һејванын аналитик фәалијјәтиндә тәфәккүр иштирак етмир. Һисси идрак сәвијјәсиндә А. вә с. физиоложи чәһәтдән анализаторлар апаратынын функсијасы олуб, инсан вә һејван баш бејнинин бөјүк јарымкүрәләри габығына аиддир. И. П. Павлов јазмышдыр ки, бөјүк јарымкүрәләр харичи вә дахили аләмин мүрәккәблијини ајры-ајры үнсүрләрә ајыран анализаторлар мәчмусудур.

Инсанын һисси идракында А. вә с. тәфәккүрүн фәал иштиракы илә һәјата кечирилир. Һәрәкәт едән адамын әтраф аләмдән алдығы дујғулары А. етмәси буна мисалдыр. Инсан алдығы дујғулары А. етмәзсә, практик чәһәтдән сонсуз олан бу дујғулар ичәрисиндә итиб-батар, харичи аләмдә һәрәкәт едә билмәз; С. етмәзсә, онун предмет вә һадисәләр һаггында там гаврајышы јарана билмәз.

Инсанларын ичтимаи-практики фәалијјәтиндә А. вә с.-ин али формасы—мәнтиги А. вә с. јараныр. Бу чәһәтдән нәзәри тәфәккүрүн вәзифәси һисси сејрин мә'луматларыны мәнтиги А. етмәк, онлары мүхтәлиф тәрәфләринә, хассәләринә, әлагә вә мүнасибәтләринә парчаламаг, дахили, зәрури, мүһүм оланларыны харичи, тәсадүфи вә гејри-мүһүмләриндән ајырмагла онлары С. етмәк јолу илә керчәклијин реал мәнзәрәсини фикрән јенидән јаратмагдан вә изаһ етмәкдән ибарәтдир. Ф. Енкелс тәфәккүрдә А. вә с.-ин вәһдәтиндән бәһс едәркән јазыр ки, «...тәфәккүр бир-бирилә әлагәдар олан үнсүрләри мүәјјән бир вәһдәт һалында бирләшдирмәкдән ибарәт олдуғу гәдәр дә шүур објектләрини онларын үнсүрләринә парчаламагдан ибарәтдир. Тәһлилсиз синтез ола билмәз. ...тәфәккүр, әкәр јанылмырса, јалныз о һалда шүур үнсүрләрини бир вәһдәт шәклиндә бирләшдирә биләр ки, һәмин вәһдәт бу үнсүрләрдә вә ја онларын реал илк нүмунәләриндә һәлә бундан әввәл мөвчуд олсун» (Анти-Дүринг, Б., 1967, сәһ. 38). Бурада ики чәһәт хүсуси гејд едилир: әввәлән А. вә с. идрак просесиндә диалектик вәһдәт шәклиндә һәјата кечирилә биләр. Бунларын бири дикәрсиз фәалијјәт көстәрә билмәз. В. И. Ленин диалектиканын үнсүрләриндән бирини мәһз «анализлә синтезин бирләшдирилмәси» һесаб едирди. Конкрет идрак просесинин мүхтәлиф мәрһәләләриндә бу методлардан бири үстүн ола биләр. Лакин бу, онларын вәһдәти һаггындакы мүддәаны тәкзиб етмир. Икинчиси, А. вә с. мәнтиги әмәлијјатлары реал керчәклијин өзүндә олан координасија вә субординасија принсипләринә әсасланыр, реал керчәклијин өзүндә парчалана вә бирләшдирилә билән шеј, хассә вә әлагәләр мәнтиги әмәлијјатларда ин'икас едә биләр. В. И. Ленин көстәрирди ки, керчәклијин өзүндә мөвчуд олан әлагә вә мүнасибәтләр милјард дәфәләрлә тәкрар едилдикдән сонра мәнтиги формалар вә методлар шәклиндә тәсбитләшир (Әсәрләри, ч. 38, сәһ. 192).

Мәнтиги А. вә с. абстраксија етмә вә үмумиләшдирмә кими әмәлијјатларла мүшајиәт олунур. Предметләр, хассәләр вә әлагәләр А. јолу илә тәркиб һиссәләринә ајрылыр, мүгајисә олунур, конкрет мәгсәдимизә мүвафиг кәлән тәрәфләр мүәјјән анлајышларда С. едилир. Дикәр чәһәтләр исә бу һалда сәрфнәзәр олунур. Мәгсәдин дәјишмәси илә үмумиләшдирилән чәһәт дә дәјишир ки, бу да мүхтәлиф анлајышларын јаранмасы демәкдир. Демәли, А. вә с. аләм һаггында јени анлајышлар, мүһакимәләр јарадыр вә бунлар да сон нәтичәдә тәбиәт вә чәмијјәтин ганунаујғунлугларыны ифадә едирләр. Идрак објектинин мүхтәлифлијиндән асылы олараг, мәнтиги А. вә с.-ин мүхтәлиф формалары мөвчуддур. Бунлар шәрти олараг субстансионал, атрибутив вә релјатив А. вә с. адландырылыр. Биринчи һалда А. вә с. бүтөвүн һиссәләрә ајрылмасы вә бунларын јенидән бүтөв шәклиндә бирләшдирилмәсидир. Бу, формал мәнтиг бахымындан дүзкүн олса да, диалектик мәнтигин тәләбләрини өдәмир. Диалектик А. вә с. тәкчә бүтөвүн һиссәләринин гејдә алынмасы, С. исә һиссәләрин бүтөв шәклиндә механики бирләшдирилмәси дејилдир. Һиссәләрин тәдгиги, онларын тәбиәтинин өјрәнилмәси бүтөвүн өјрәнилмәси үчүн зәрури шәрт олса да, кифајәт етмир. Бунунла јанашы, һиссәләрин субординасијасы араштырылмалы, онларын ичәрисиндә башлычасы мүәјјән едилмәлидир ки, тәдгигат објектинин структурунун тәшкили вә фәалијјәти ајдынлашсын. Диалектик А. вә с. елми идракын тәдгигат објектинин маһијјәтинә нүфуз етмәсинин мәнтиги васитәси, идракын тәзаһүрдән маһијјәтә јүксәлмәси, маһијјәтлә тәзаһүр мүхтәлифлији арасындакы диалектиканын араштырылмасы васитәсидир.

Формал мәнтиги А. вә с. һиссәләр арасындакы, һиссәләрлә бүтөв арасындакы мүнасибәтләри донмуш һалда, дәјишилмәјән сабит мүнасибәтләр кими өјрәнирсә, диалектик А. вә с. һиссәләрин өзүнү дәјишилмә вә инкишафда, бүтөвү јени типли ганунаујғунлуглары олан мүтәһәррик бир систем кими өјрәнир, демәли, идрак објектинин тәкчә һазыркы һалыны дејил, һәм дә инкишаф перспективини нәзәрә алыр.

Диалектик А. вә с.-ин дикәр формасы предметләрин хассәләри вә бунларын арасындакы мүнасибәтләрин араштырылмасына јөнәлдилмишдир. Идрак објектинин хассә вә мүнасибәтләри даһа садә хассә вә мүнасибәтләрә ајрылыр, идракын мәгсәдинә мүвафиг хассә вә мүнасибәтләр анлајышлар шәклиндә үмумиләшдирилир, дикәрләриндән исә бу һалда сәрфнәзәр едилир. Лакин идракын истигамәт вә мәгсәдинин дәјишилмәси илә сәрфнәзәр едилән хассә вә мүнасибәтләр јенидән А. вә с. објекти олур. Нәтичәдә, мүрәккәб хассә вә мүнасибәтләрин тәшкил олундуғу садә хассә вә мүнасибәтләр араштырылыр. Бу ахырынчылар јенидән А. вә с. олунур, јухарыдакы просес давам едир. Беләликлә, идрак тәзаһүрдән маһијјәтә, биринчи дәрәчәли маһијјәтләрдән икинчи вә даһа јүксәк дәрәчәли маһијјәтләрә доғру ирәлиләјир ки, бу да мүәјјән субординасија әлагәсиндә олан ганунлар системини верир (Бојл-Мариотт, Кеј-Лүссак, Клапејрон вә Ван-дер-Ваалсын газ ганунлары бу гәбилдәндир).

А. вә с.-ин бөјүк идраки әһәмијјәти вар. Әкәр А. вә с. нәтичәсиндә ики мүрәккәб структурлу објектин мүвафиг һиссәләри арасындакы мүнасибәтләр гаршылыглы сурәтдә бирмә'налы вә ејнидирсә, онда онлардан бири һаггында мә'лум билик дикәринә дә шамил едилир. Мүасир елми идракда кениш тәтбиг едилән моделләшдирмә методу мәһз бу принсипә әсасланыр. Моделлә онун ифадә етдији објектин структурча ејнилији модел үзәриндә апарылан А. вә с. әмәлијјатларынын нәтичәләрини објектә дә аид етмәјә имкан верир. Бу һалда С. садә хассә вә мүнасибәтләрин механики бирләшдирилмәси дејил, јарадычы диалектик әмәлијјатдыр.

Диалектик А. вә с.-ин бир формасы да мүрәккәб синиф һадисәләри алт синифләрә ајырмагдан ибарәтдир ки, буна елмдә тәснифат дејилир. Һејванларын, биткиләрин, микроорганизмләрин, кристалларын, елмләрин вә с. тәснифаты буна мисалдыр. Бурада мәгсәд мүрәккәб синфә дахил олан алт синифләрдән һәр бири үчүн үмуми хассәләри мүәјјәнләшдирмәк вә дикәр алт синифләрдә олмајан бу хассәләрә әсасән онларын тәснифатыны вермәкдир. Мүасир елмләрдә диференсиасија вә интеграсија просеси А. вә с. әсасында баш верир.

Диалектик методун әксинә олараг, метафизик метод А. вә с.-и објектив аләм вә инсанын практикасы илә әлагәси олмајан тәфәккүрүн үсуллары кими шәрһ едир, А. вә с.-и бир-биринә гаршы гојур, бу ики просесдән бу вә ја дикәрини мүтләгләшдирир.

Марксизм-ленинизм классикләри өз әсәрләриндә (К. Маркс «Капитал», В. И. Ленин «Материализм вә емпириокритисизм», «Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир», «Русијада капитализмин инкишафы» вә с.) А. вә с. методларындан вәһдәтдә истифадә етмишләр.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967; јенә онун, Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966; Ленин В. И., Фәлсәфә дәфтәрләри, Әсәрләри, ч. 38; јенә онун, Карл Маркс (диалектика бөлмәси), Б., 1968; Розенталь М. М., Вопросы диалектики в «Капитале» Маркса, гл. 8, 10, М., 1955; Бурова И. Н., Единство анализа и синтеза, М., 1962; Бабосов

Е. М., Диалектика анализа и синтеза в научном познании, Минск, 1963; Копнин П. В., Введение в марксистскую гносеологию, Киев, 1966; јенә онун, Диалектика как логика и теория познания, М., 1973.

АНАЛИЗА́ТОР (оптикада)—ишығын полјарлашма характерини анализ етмәк үчүн чиһаз. Еллиптик вә даирәви полјарлашмыш ишығы һәмишә (компенсатор илә) мүстәви полјарлашмыш ишыға чевирмәк олур. Мүстәви полјарлашмыш ишығы ашкара чыхармаг вә онун полјарлашма мүстәвисини тә'јин етмәк үчүн А. олараг полјарлашма призмалары, полјароидләр вә турмалин лөвһәләри тәтбиг олунур (бах *Полјарлашма чиһазлары*).

АНАЛИЗА́ТОРЛАР (биолокијада)—һејван вә инсана тә'сир едән һәр чүр гычыгларын гавранмасы вә анализини тә'мин едән анатомик-физиоложи системләр. А.-ын биоложи ролу мөвчуд шәраитин дәјишилмәсинә организмин мәгсәдәујғун реаксија көстәрмәсини тә'мин етмәкдир, бу да онун харичи аләмә даһа јахшы ујғунлашмасына вә дахили мүһитинин нисби сабитлијинин сахланмасына көмәк едир.

Бу термини физиолокијаја илк дәфә 1909 илдә И. П. Павлов кәтирмишдир. Шәрти рефлекс үсулу инсан вә һејванларын анализатор фәалијјәтини објектив өјрәнмәјә имкан вермишдир. А. тә'лими дујғу һаггында диалектик-материалист тәсәввүрләрин елми-тәбии әсасыны јаратмышдыр. В. И. Ленин көстәрир ки, «...һәр бир материалист үчүн дујғу, шүурун харичи аләмлә һәгигәтән билаваситә рабитәсидир, харичи гычыгланма енеркијасынын шүур фактына чеврилмәсидир» (Әсәрләри, ч. 14, сәһ. 44). Һәр бир анализаторда үч һиссә олур: 1) ихтисаслашмыш һисси һүчејрә елементләриндән ибарәт гавраjычы чиһаз (ресептор); 2) ојанманы мәркәзи синир системинә өтүрән синир һүчејрәләри вә периферик синирләрдән ибарәт кечиричи һиссә; 3) бејин габығында јерләшән нејронлар групундан ибарәт али мәркәз; бурада синир ојанмасы дујғуја чеврилир. Бүтүн һисс органлары (көрмә, ешитмә, дадбилмә, гохубилмә, тохунма органлары), еләчә дә орган, тохума, ојнаг, дамар вә әзәләләрдә јерләшән хүсуси ресептор төрәмәләр А.-ын гавраjычы чиһазларына дахилдир. Ресептор чиһазлар өз гурулушларынын хүсусијјәтләри сајәсиндә анчаг мүәјјән гычыг нөвләрини гавраjыр вә онлара гаршы чох һәссасдыр. Организмә тә'сир едән гычыгларын анализи периферијада башлаjыр: һәр ресептор мүәјјән енержи нөвүндән тә'сирләнир, сонра анализ синир нејронларында давам едир (мәс., көрмә анализаторунун аралыг бејиндәки нејронлары сәвијјәсиндә әшјанын һарада јерләшдијини вә онун рәнкини мүәјјән етмәк мүмкүн олур, лакин харичи мүһитин дәјишән мүрәккәб гычыгландырычыларынын зәриф диференсиал анализи просеси али анализатор мәркәзләриндә—бејнин бөјүк јарымкүрәләринин габығында кедир). А. органларын, физиоложи системләрин вә бүтөв организмин фәалијјәтинин тәнзим олунмасында мүһүм рол ојнаjыр. Һејван вә инсан бејнинин анализатор функсијасы бејнин синтетик функсијасы илә ајрылмаз сурәтдә әлагәдардыр, јүксәк һәссаслығы, гавраjышларын зәриф диференсиасијасы, һәмчинин гүввә вә кејфијјәтчә дәјишән гычыглара бөјүк диапазонда ујғунлашмасы (*адаптасија*) илә фәргләнир. Бејнин бөјүк јарымкүрәләринин аналитик-синтетик фәалијјәти *али синир фәалијјәтинин* әсасыдыр (бах һәмчинин *Ресепторлар*). А. фәалијјәтинин өјрәнилмәсинин физиолокија, фәлсәфә, психолокија, тибб, еләчә дә техники тәрәгги үчүн бөјүк нәзәри вә тәчрүби әһәмијјәти вар. Тәјјарәчиләрә, космонавтлара, диспетчерләрә, операторлара вә с. верилән сигналларын дәгиг вә тез чатмасы үчүн идарәетмә пултларында гојулан ири чиһазларын рәнкинин, формасынын, өлчүсүнүн, тезлијин, сигнал күчүнүн сечилмәсиндә нәзәри вә тәчрүби әһәмијјәти вар. Идарәетмә пултларында чиһазларын әлверишли сурәтдә јерләшдирилмәси, сигналлары инсанын (тәјјарәчи, космонавт, диспетчер, оператор вә с.) тез вә дәгиг гаврамасы үчүн онларын рәнки, формасы, бөјүк-кичиклији, верилиш интервалы вә күчүнүн дүзкүн мүәјјән едилмәси, һабелә бир сыра башга мәсәләләрин һәлли А.-ын өјрәнилмәси илә сых әлагәдардыр.

Әд.: Гамбарян Л. С., Вопросы физиологии двигательного анализатора, М., 1962; Могендович М. Р., Темкин И. Б., Анализаторы и внутренние органы, М., 1971, библиогр.

АНАЛИТИ́К ДАВАМ—бах *Аналитик функсија.*

АНАЛИТИ́К ДИЛЛӘР — *синтетик дилләрдән* фәргли олараг грамматик әлагәләри шәкилчиләр васитәси илә дејил, сөз сырасы, көмәкчи сөз, интонасија вә с. илә ифадә едилән дилләр. Болгар, инкилис, јени фарс, франсыз дилләри А.д.-дәндир. Лакин халис аналитик, јахуд синтетик дил јохдур. Дүнја дилләринин аналитик вә синтетик дилләрә бөлүнмәси һәр һансы бир дилин морфоложи гурулушунда бу вә ја дикәр чәһәтин үстүнлүјү илә бағлыдыр. Илтисаги дилләрдән олан Азәрб. дилиндә дә аналитик үнсүрләр вар.

Әд.: Аналитические конструкции в языках различных типов, М.—Л., 1965; Юлдашев А. А., Аналитические формы глагола в тюркских языках, М., 1965; Агазаде Н. Г., К вопросу аналитических конструкций в языках разных морфологических типологий (на материале тюркских и германских языков), «Ученые записки» АПИ им. М. Ф. Ахундова, 1968, № 1.

АНАЛИТИ́К КИМЈА—маддәнин анализи үсулларындан бәһс едән елм. Ики әсас бөлмәјә ајрылыр: вәсфи анализ вә мигдари анализ. *Вәсфи анализ* маддәнин вә ја маддәләр гарышығынын тәркибиндә һансы елементләр, ионлар, радикаллар вә бирләшмәләр олмасыны мүәјјән етмәк үчүн истифадә едилән кимјәви, физики-кимјәви вә физики үсулларын чәмидир. Вәсфи анализ үсулларындан һәр биринин ән мүһүм характеристикасы спесификлији (јә'ни маддәнин анчаг мүәјјән тәркиб һиссәси үчүн хас олмасы) вә һәссаслығыдыр. Спесификлик, һәмин үсулун ахтарылан бу вә ја дикәр елемент ионуну анализ едиләчәк маддәдә тапыб ашкара чыхармаг имканыны, һәссаслыг исә елементин ән аз мигдарыны тә'јин едә билмәк имканыны көстәрир. Мүасир вәсфи анализ үсуллары илә маддәдә грамын милјонда бир һиссәси гәдәр олан һәр һансы елементи тә'јин етмәк мүмкүндүр. Радиоактивасија анализи үсулу силисиумда олан миси $2\cdot10^{-8}$% дәгигликлә мүәјјән етмәјә имкан верир.

Мигдари анализ тәдгиг едилән маддәнин тәркибиндәки кимјәви елементләрин вә ја ајры-ајры бирләшмәләрин мигдарыны тә'јин етмәк үчүн ишләдилән анализ үсулларынын чәмидир. Мигдари анализ үсулларындан һәр биринин ән мүһүм хүсусијјәти, спесификлији вә һәссаслығы илә јанашы, дәгиглијидир. Анализин дәгиглији јол верилмиш хәтанын нисби гијмәти илә мүәјјән олунур. Хәта 1—2%-дән артыг олмамалыдыр. Мигдари анализдә дәгиглик фаизлә көстәрилир.

А.к.-да *техники анализ* хүсуси јер тутур. Бу анализә мүхтәлиф истеһсалат просесләри, хаммал, һазыр мәһсул, су, һава вә с. үзәриндә аналитик нәзарәт иши дахилдир. Һәр анализә чәми 5—15 *дәг* сәрф едилән «експрес» техники анализ үсулларына хүсусилә бөјүк тәләбат вар.

Кимјанын әсас ганунларынын (бах *Тәркибин сабитлији гануну, Һәндәси нисбәтләр гануну*) мүәјјән едилмәсиндә, кимјәви елемент анлајышынын дәгигләшдирилмәсиндә вә с.-дә А.к.-нын мүстәсна хидмәти олмушдур.

Гәдим заманларда истеһсал аләтләри һазырланан әринти вә металлар (мис, тунч, дәмир), еләчә дә бәзәк шејләри дүзәлдилән вә әмтәә тәдавүлү үчүн ишләдилән металлар (гызыл, күмүш), онларын сыхлығына вә механики хассәләринә әсасән (әјар әринтиләр васитәсилә) јохланылырды. Бу тә'јин үсулларындан инди дә истифадә едилир (бах *Әјар анализи*).

Кимјанын кениш експериментал ишләр апарылмасы илә характеризә олунан әлкимја дөврүндә бир елемент вә ја бирләшмә кими мүстәгил танынан метал, туршу вә гәләвиләрин сајы артмыш, дуз, күкүрд вә с. һаггында анлајыш мејдана кәлмишдир. Бу дөврдә (14—16 әсрләрдә) кимјәви тәдгигат үчүн мүхтәлиф чиһазлар ихтира едилмиш, маддәләрин тәдгигиндә тәрәзидән истифадә олунмаға башланмышдыр.

Әлкимја дөврүнүн елм үчүн башлыча әһәмијјәти ондан ибарәт олмушдур ки, бу дөврдә маддәләри бир-бириндән ајырд етмәјин сырф кимјәви үсуллары тапылмышдыр, мәс., 13 әсрдә артыг мүәјјән едилмишди ки, нитрат туршусу күмүшү һәлл едир, лакин гызылы һәлл етмир, нитрат туршусу илә хлорид туршусунун гарышығындан ибарәт зәрһәл («чар арағы») исә гызылы да һәлл едир. Әлкимја дөврүнүн кимјакәрләри кимјәви тә'јинетмә үсулларынын әсасыны гојмушлар, һалбуки о дөврәдәк маддәләрин тә'јин едилмәсиндә анчаг онларын физики хассәләриндән истифадә олунурду.

17 әсрдә инкилис алими Р. *Бојл* кимјаны әлкимја вә тибдән ајырмыш вә кимјәви атомизмә әсасланмагла, кимјәви анализин елми тәмәлини гојмуш, маддәнин бөлүнмәз тәркиб һиссәси мә'насында кимјәви елемент анлајышыны елмә кәтирмишдир. Бојл маддәни елементләрә ајырмағы «анализ» адландырмышдыр. Кимјанын инкишафы тарихиндә 19 әсрин орталарынадәк давам едән мүддәт, әсасән, А.к. дөврү олмушдур.

А. *Лавуазје* маддә күтләсинин сахланмасы ганунуну кәшф етдикдән (1789) сонра експериментал кимјанын инкишафы үчүн мөһкәм өзүл јаранды. Гејд едилмәлидир ки, бу гануну һәлә 1758 илдә үмуми шәкилдә М. В. *Ломоносов* сөјләмишди.

19 әсрин биринчи рүбүндә франсыз алими Ж. Кеј-Лүссак мигдари анализин һәчми үсулуну (волүмометрик анализ), һәмин әсрин орталарында исә алман алимләри Р. *Бунзен* вә Г. *Кирхһоф* спектрал анализ үсулуну тәклиф етмишләр. 1894 илдә алман алими В. Оствалд дејә дәфә олараг А.к.-нын елми әсасларыны мәһлулда кедән ион реаксијаларынын кимјәви таразлыг нәзәријјәси илә шәрһ етмишдир. Ион нәзәријјәсинин сонракы инкишафынын нәтичәләри илә тамамланан бу нәзәријјә, аналитик кимјанын әсасыны тәшкил етмишдир.

20 әсрин 20-чи илләриндән кимјәви анализдә маддәнин физики хассәләрини тәдгиг етмәјә имкан верән инструментал үсулларын ролу артмышдыр. Мүасир А.к.-да атом вә молекулларын шүаланма вә удма спектрләриндән (көрүнән, ултрабәнөвшәји, инфрагырмызы, гамма-спектрләр, ренткен вә радиотезликли спектрләр), тәбии вә сүн'и радиоактивликдән, изотопларын күтлә-спектрометријасындан, ион вә молекулларын електрокимјәви, адсорбсија хассәләриндән вә с. кениш истифадә едилир (бах *Колориметрија*, *Луминессенсија*, *Микрокимјәви анализ*, *Физики-кимјәви анализ*, *Нефелометрија*, *Активасија анализи*, *Спектрал анализ*, *Фотометрија*, *Хроматографија*, *Електрокимјәви анализ үсуллары*). Бу хассәләрә әсасән аналитик үсуллар һәм гејри-үзви, һәм дә үзви анализдә ејни мүвәффәгијјәтлә тәтбиг едилир. Онлар анализин һәссаслығыны 10^{-12}—10^{-15}%-ә чатдырмаға, анализ үчүн маддәнин чох чүзи һиссәсини көтүрмәјә, бир сыра һалларда маддәни дағытмадан анализ етмәјә имкан верир, анализ просесләрини автоматлашдырмаға шәраит јарадыр.

Атом сәнајеси, електроника, јарымкечиричиләр вә надир металлар истеһсалы, космокимја вә с. саһәләрин мејдана кәлмәси онларда ишләдилән материалларын бир сыра һалларда сон дәрәчә сафлығыны, һәр 1—10 млн. атомунда 1 атомдан артыг кәнар гатышыг олмамасыны тәләб едир ки, бу да чох инчә нәзарәт үсулларынын ишләниб һазырланмасы илә тә'мин едилир.

Азәрб.-да илк кимја лабораторијалары 19 әсрин 2-чи јарысында нефт е'малы з-дларында јаранмышдыр.

Әд.: Шаһтахтински һ. Б., Мигдари кимјәви анализ, Б., 1953; Вердизадә А. А., Вәсфи јарыммикрокимјәви анализ, һ. I-II, Б., 1959; Алексеев В. Н., Количественный анализ, М., 1973; Крешков А. П., Количественный анализ, М., 1973; Крешков А. П. и Ярославцев А. А., Курс аналитической химии, 4 изд., М., 1975; Руководство по аналитической химии, пер. с нем., М., 1975.

АНАЛИТИ́К ТӘРӘЗИ—бах *Тәрәзи*.

АНАЛИТИ́К ФӘЛСӘФӘ — мүасир буржуа фәлсәфәсиндә чәрәјан. Мухтәлиф груплары, истигамәтләри вә ајры-ајры философлары бирләшдирир. Әсасән, АБШ вә Инкилтәрәдә јајылмышдыр. Скандинавија өлкәләриндә, Австралија вә с. өлкәләрдә нүмајәндәләри, груплары вар. А.ф. фәлсәфәни идракын дил вә анлајыш васитәләринин тәһлили илә мәһдудлашдырыр, идрак васитәләринин классик фәлсәфә үчүн характерик олан фәлсәфи-гносеоложи тәһлилини, бир гајда олараг, дар елми проблемләрин—мәнтиги, мәнтиги-лингвистик вә с. проблемләрин тәдгиги илә әвәз едир. А.ф.-нин нүмајәндәләри фәлсәфәнин дил васитәләри хүсусијјәтләринин өјрәнилмәсиндә, фәлсәфи анлајышларын мәнтиги-семантик тәһлилиндә мүәјјән наилијјәт газансалар да, бунлары чидди дүнјакөрүшү проблемләринин тәдгиги кими фәлсәфәјә гаршы гојур, фәлсәфәни елми идрак әһәмијјәтиндән мәһрум олан «метафизикаја» охшадырлар. Мүасир А.ф.-дә ики әсас истигамәт вар: тәһлил васитәси кими ријази мәнтиги тәтбиг едән мәнтиги тәһлил фәлсәфәси вә мәнтиги формалашдырманы әсас тәһлил үсулу кими инкар едән, күндәлик ади данышыг дилиндә ифадәләрин ишләдилмәсинин тәдгиги илә мәшғул олан лингвистик фәлсәфә. Әсасән, АБШ-да јајылмыш биринчи истигамәтә мәнтиги емпиризм вә мәнтиги прагматизм дахилдир. Икинчи истигамәт Инкилтәрәдә кениш јајылмышдыр. Һәр ики чәрәјаны «фәлсәфәдә позитивист ингилаб» иддиасы бирләшдирсә дә, бунлар бир-бириндән фәргләнир: мәнтиги тәһлил фәлсәфәси өзүнү елм фәлсәфәси һесаб етдији һалда, лингвистик фәлсәфә һәр һансы елми билијә пәрәстишин әлејһдары вә дүнјаја, ади данышыг дилиндә әксини тапан, «тәбии» мүнасибәтин тәрәфдары кими чыхыш едир. Үмуми фәлсәфи мәсәләләрә кәлдикдә, А.ф. әслиндә, бу мәсәләләрдән узаглашыр вә ја бунларын гејри-елми идеалист һәллини верир.

Әд.: Бегиашвили А. Ф., Метод анализа в современной буржуазной философии, Тбилиси, 1960; Современная идеалистическая гносеология, М., 1968; Богомолов А. С., Англо-американская буржуазная философия эпохи империализма, гл. 9, 10, М., 1964; јенә онун, Английская буржуазная философия XX века, М., 1973; јенә онун, Буржуазная философия США XX века, М., 1974; Современная буржуазная философия, М., 1974.

АНАЛИТИ́К ФУ́НКСИЈА — $f(z) = a_0 + a_1(z-z_0) + \cdots + a_n(z-z_0)^n + \cdots$ гүввәт сырасы шәклиндә көстәрилә билән функсија. Чәбри, үстлү вә логарифмик, тригонометрик вә даирәви, һиперболик вә онларын тәрсләри, еллиптик вә силиндрик функсијалар ријазијјатын әсас мәсәләләриндә раст кәлән вә техникада тәтбиг олунан ән садә А. ф.-лардыр. А.ф. нәзәријјәси 19 әсрдә О. Л. *Коши*, К. *Вејерштрасс* вә Б. *Риман* тәрәфиндән јарадылмышдыр. G областында тә'јин олунмуш биргијмәтли комплекс дәјишәнли функсија бу областда комплекс мә'нада диференсиалланандырса, она һәмин областда А.ф. дејилир. А.ф. ријази физика тәнликләриндә, физика, механика вә тәбиәтшүнаслығын бир чох мәсәләләриндә кениш тәтбиг олунур. Риман исбат етмишдир ки, комплекс дәјишәнли $f=u+iv$ функсијасы о һалда аналитикдир ки, $u(x, y)$ вә $v(x, y)$ кәсилмәз хүсуси төрәмәләрә малик олсун вә $\frac{\partial u}{\partial x} - \frac{\partial v}{\partial y} = 0$; $\frac{\partial u}{\partial y} + \frac{\partial v}{\partial x} = 0$ тәнликләр системини өдәсин. А. ф.-нын дәгиг шәрһи комплекс дәјишәнли функсијалар нәзәријјәсиндә верилир: G комплекс мүстәви областынын (ачыг әлагәли чохлугдур) һәр z нөгтәсинә бир w комплекс әдәди гаршы гојулубса, дејилир ки, һәмин областда z дәјишәнинин биргијмәтли $w=f(z)$ комплекс функсијасы тә'јин олунмушдур. w әдәди $w=u+iv$ кими ифадә едилсә, G областында комплекс функсијанын верилмәси һәмин областда x вә y дәјишәнләринин бир чүт $u=u(x, y)$, $v=v(x, y)$ функсијасынын верилмәси демәкдир.

$u(x, y)$ вә $u(x, y)$ функсијалары (x, y) нөгтәсиндә диференсиалланандырса, G областында тә'јин олунмуш $f(z)=u(x, y)+iv(x, y)$ функсијасы бу областын $z=x+iy$ нөгтәсиндә һәгиги анализ мә'насында диференсиалланан адланыр. Бу һалда $df=du+idv$ ифадәси f-ин z нөгтәсиндә диференсиалы гәбул едилир. $u(x, y)$ вә $v(x, y)$ функсијаларынын диференсиаллары хүсуси төрәмәләрлә ифадә едилсә вә $z=x+iy$, $\bar{z}=x-iy$ гәбул олунса f функсијасынын һәгиги анализ мә'насында диференсиалы $df = \frac{\partial f}{\partial z} dz + \frac{\partial f}{\partial \bar{z}} d\bar{z}$ дүстуру илә һесабланар. Бурада

$$\frac{\partial f}{\partial z} = \frac{1}{2}\left(\frac{\partial f}{\partial x} - i\frac{\partial f}{\partial y}\right);$$

$$\frac{\partial f}{\partial \bar{z}} = \frac{1}{2}\left(\frac{\partial f}{\partial x} + i\frac{\partial f}{\partial y}\right),$$

$$dz = dx + idy; \quad d\bar{z} = dx - idy.$$

Комплекс дәјишәнли функсијаја z нөгтәсиндә о вахт комплекс анализ мә'насында диференсиалланан дејилир ки, $f(z)$ һәгиги анализ мә'насында диференсиалланан олсун вә онун диференсиалы dz илә мүтәнасиб олсун. Башга сөзлә, z нөгтәсиндә $\partial f/\partial\bar{z}=0$ олсун. Бу шәрт $\frac{\partial u}{\partial x} = \frac{\partial v}{\partial y}$; $\frac{\partial u}{\partial y} = -\frac{\partial v}{\partial x}$ шәклиндә дә јазылыр вә Коши—Риман (Д'Аламбер—Ејлер) шәртләри адланыр. Функсија G областынын һәр бир нөгтәсиндә диференсиалланандырса, һәмин функсија G областында аналитик (һоломорф) функсија адланыр. Комплекс дәјишәнли $f=u+iv$ функсијасынын Γ әјриси үзрә интегралы

$$\int_\Gamma f(z)\,dz = \int_\Gamma fdx + ifdy = \int_\Gamma udx - vdy + i\int_\Gamma udy + vdx$$

әјрихәтли интегралы кими тә'јин олунур. А.ф. нәзәријјәсинин әсас теоремләриндән бири Коши теоремидир. Бу теорем васитәсилә көстәрилир ки, f функсијасы G-дә аналитикдирсә вә G_Γ өз сәрһәдди илә G-јә дахилдирсә, истәнилән $z \in G_\Gamma$ үчүн

$$f(z) = \frac{1}{2\pi i}\int_\Gamma \frac{f(t)dt}{t-z}$$

Коши дүстуру доғрудур. Бу дүстур васитәсилә көстәрмәк олур ки, областын һәр z_0 нөгтәсинин мүәјјән әтрафында

$$f(z)=\sum_{n=0}^{\infty}\frac{f^{(n)}(z_0)}{n!}(z-z_0)^n$$

Тејлор ајрылышы доғрудур. А.ф.-нын әсас хассәләриндән бири дә јеканәлик теоремидир: G областында тә'јин олунмуш ики А.ф. бу областын һеч олмаса бир лимит нөгтәси олан чохлуғунда үст-үстә дүшүрсә, онлар һәмин областда бәрабәрдир. Бу теорем васитәсилә аналитик давам анлајышы верилир. Ортаг һиссәләри g олан G_1 вә G_2 областларында ујғун олараг тә'јин едилмиш, $f_1(z)$ вә $f_2(z)$ А.ф.-ларынын g областында үст-үстә дүшүрсә, онлардан бири дикәринин бир областдан о биринә аналитик давамы адланыр. z_0 әтрафында јығылма радиусу R_0 олан

$$a_0+a_1(z-z_0)+\cdots+a_n(z-z_0)^n+\cdots$$

гүввәт сырасына А.ф.-нын w_0 үнсүрү дејилир. Бу үнсүр $K_0=\{|z-z_0|<R_0\}$ даирәсиндә f А.ф.-сыны тә'јин едир. K_0-дан көтүрүлмүш $z_1\neq z_0$ нөгтәсиндә f функсијасыны Тејлор сырасына ајырдыгда, јени w_1 үнсүрү алыныр. Бу үнсүрүн јығылма даирәси K_1, јығылма радиусу R_1 олсун. K_1 даирәси K_0-дан кәнара чыхмырса, z_0 вә z_1 нөгтәләрини бирләшдирән хәтт истигамәтиндә f-и аналитик давам етдирмәк олмаз. K_1 даирәси K_0-дан кәнара чыхдыгда һәмин даирәләрин ортаг һиссәсиндә бу үнсүрләр үст-үстә дүшүр. K_1-ин K_0-дан кәнарда галан һиссәсиндә w_1 үнсүрүнүн тә'јин етдији f_1 аналитик функсијасы f васитәсилә алыныр вә она f-ин K_0-дан K_1-ә Вејерштрасс мә'нада аналитик давамы дејилир. Бу гајда илә w_0 үнсүрүнү мүмкүн истигамәтләрә давам етдириб, јеканәлик теореминә әсасән тәбии тә'јин областында верилмиш бүтөв А.ф. аларыг. А.ф.-нын аналитиклик хассәсинин позулдуғу нөгтә мәхсуси нөгтә адланыр. z_0 нөгтәсинин өзүндән башга мүәјјән әтрафында f аналитик оларса, z_0 нөгтәсинә f-ин изолә едилмиш мәхсуси нөгтәси дејилир. А.ф.-нын өјрәнилмәсиндә изолә едилмиш мәхсуси нөгтәнин мүһүм ролу вар. $0<|z-z_0|<\rho$ областында $f(z)$ А.ф.-сы бу област дахилиндә

$$f(z)=\sum_{-\infty}^{\infty}a_n(z-z_0)^n$$

Лоран сырасына ајрылыр. Лоран сырасында $(z-z_0)$-ын мүсбәт вә мәнфи дәрәчәләри иштирак едир. $f(z)$ функсијасынын Лоран ајрылышында мәнфи үстлү һәдләр иштирак етмәдикдә z_0 нөгтәсинә f функсијасынын арадан галдырыла билән мәхсуси нөгтәси дејилир. Бу нөгтә әтрафында һәмин функсија мәһдуддур. $f(z)$ функсијасынын Лоран ајрылышында мәнфи үстлү һәдләр сонлу сајда, јә'ни,

$$f(z)=a_{-1}(z-z_0)^{-1}+\cdots+$$
$$+_{-n}(z-z_0)^{-n}+\cdots+a_0+a_1(z-z_0)+$$
$$+\cdots+a_n(z-z_0)^n+\cdots,$$

оларса, z_0 нөгтәси $f(z)$ функсијасынын n-чи тәртибдән полјусу адланыр. Полјус нөгтәсиндә $\lim\limits_{z\to z_0}f(z)=\infty$ олур. $f(z)$-ин Лоран ајрылышында мәнфи үстлү һәдләр сонсуз сајдадырса, z_0 нөгтәсинә $f(z)$ функсијасынын тәбии мәхсуси нөгтәси дејилир. Бу нөгтәдә $f(z)$-ин нә сонлу, нә дә сонсуз лимити јохдур. Изолә едилмиш z_0 мәхсуси нөгтәси әтрафында $f(z)$-ин Лоран ајрылышындакы a_1 әмсалына $f(z)$ функсијасынын z_0 нөгтәсиндә чыхығы дејилир. А.ф. нәзәријјәсинин инкишафында Л. Ејлер, М. Ј. Жуковски, М. А. Лаврентјев, Н. И. Мусхелишвили, М. В. Келдыш, И. Н. Векуа вә б.-нын бөјүк ролу вар.

Әд.: Һәбибзадә Ә. Ш., Комплекс дәјишәнли функсијалар нәзәријјәси, һ. I—II, Б., 1962—64; Маркушевич А. И., Теория аналитических функций, т. 1—2, 2 изд., М., 1967—68; Шабат Б. В., Введение в комплексный анализ, М., 1969.

АНАЛИТИ́К ҺӘНДӘСӘ — һәндәсәнин бөлмәси; нөгтә, дүз хәтт, мүстәви, вектор, икитәртибли хәтт, икитәртибли сәтһ вә онлара даир мәсәләләри өјрәнир. Әсас тәдгигат васитәләри координат үсулу вә чәбри үсуллардыр. Координат үсулу 17 әсрдә астрономија, механика вә техниканын сүр'әтли инкишафы илә әлагәдар јарадылмышдыр. Мүасир дөврдә дүзбучаглы Декарт координат системиндән башга даһа үмуми олан афин координат системи вә дикәр координат системләриндән истифадә едилир. Дүз хәтт үзәриндә нөгтәнин бир, мүстәви үзәриндә ики (x-абсис, y-ординат), фәзада исә үч (x-абсис, y-ординат, z-апликат) координаты олур. Мүстәви үзәриндә хәтт координатлары $f(x, y)=0$ тәнлијини өдәјән нөгтәләр чохлуғу кими тә'риф олунур. $f(x, y)$ функсијасы x вә y дәјишәнләринә нәзәрән n дәрәчәли чохһәдли оларса, $f(x, y)=0$ хәттинә n тәртибли чәбри хәтт дејилир. А.һ.-дә бир вә икитәртибли чәбри хәтләр өјрәнилир. Мүстәви үзәриндә дүз хәттин тәнлији $Ax+By+C=0$ шәклиндәдир ($A^2+B^2\neq 0$). x вә y бу дүз хәтт үзәриндәки ихтијари нөгтәнин Декарт (вә ја афин) координатларыдыр. Мүстәви үзәриндә дүз хәтләрин гаршылыглы вәзијјәтләринә даир мәсәләләр онларын тәнликләринин тәдгигинә кәтирилир. Мүстәви үзәриндә икитәртибли хәтт

$$Ax^2+Bxy+Cy^2+Dx+Ey+F=0 \quad \text{(I)}$$

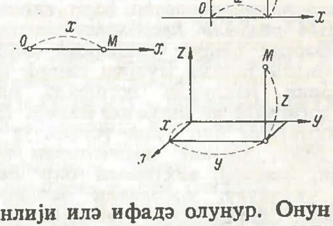

тәнлији илә ифадә олунур. Онун типи вә координат системинә нәзәрән вәзијјәти (I)-ин әмсалларына көрә тә'јин едилир. Координат системинин чеврилмәсиндә нәтичәсиндә (I) әјриси еллипс, һипербола, парабола, хәјали еллипс, бир чүт кәсишән һәгиги вә ја хәјали дүз хәтт, бир чүт үст-үстә дүшән вә ја дүшмәјән паралел дүз хәтләрдән биринә кәтирилир.

Фәзада координатлары $f(x, y, z)=0$ тәнлијини едәјән нөгтәләр чохлуғуна сәтһ дејилир. $f(x, y, z)$ функсијасы x, y, z координатларына нәзәрән n дәрәчәли чохһәдлидирсә, $f(x, y, z)=0$ сәтһи n тәртибли чәбри сәтһ адланыр. А.һ.-дә бир вә икитәртибли сәтһләр өјрәнилир. Фәзада биртәртибли сәтһ, јә'ни мүстәви $Ax+By+Cz+D=0$, икитәртибли сәтһ исә

$$Ax^2+By^2+Cz^2+Dxy+Exz+Fyz+$$
$$+Gx+Hy+Mz+N=0 \qquad (2)$$

тәнлији илә ифадә олунур (A^2+B^2+ $+C^2\neq 0$). Фәзада хәтт ики сәтһин кәсишмәси, дүз хәтт исә ики мүстәвинин кәсишмәси кими верилир. Фәзада дүз хәттин каноник тәнлији $\frac{x-a}{m}=\frac{y-b}{n}=$ $=\frac{z-c}{p}$ шәклиндәдир. a, b, c дүз хәтт үзәриндәки верилмиш нөгтәнин, m, n, p онун истигамәтләндиричи векторунун координатларыдыр. Мүстәви вә дүз хәттин гаршылыглы вәзијјәтләринә даир мәсәләләр онларын тәнликләри васитәсилә тәдгиг олунур. Координат системинин чеврилмәсиндән истифадә едәрәк (2) сәтһи ашағыдакы сәтһләрдән биринә кәтирилир: еллипсоид, хәјали еллипсоид, бир вә икиојуглу һиперболоидләр, һәгиги вә хәјали конуслар, еллиптик, һиперболик вә хәјали еллиптик силиндрләр, еллиптик вә һиперболик параболоидләр, параболик силиндр, бир чүт хәјали кәсишән вә паралел мүстәвиләр, бир чүт кәсишән мүстәви, бир чүт һәгиги паралел мүстәви, үст-үстә дүшән мүстәвиләр. А.һ.-дә өјрәнилән һәндәси образлардан механика, бәрк чисим физикасы, нәзәри физика вә мүһәндис ишләриндә кениш истифадә едилир.

Әд.: Декарт Р., Геометрия, пер. с франц., М.–Л., 1938; Александров П. С., Лекции по аналитической геометрии, М., 1968.

АНАЛЫГ, совет һүгугунда — 1) гадынын — ананын ушаг доғмасы, сахламасы вә тәрбијә етмәси илә әлагәдар һүгуг вә вәзифәләринин чәми. Никаһда олан валидејнләрдән төрәјән ушағын ана мәншәји валидејнләрин никаһда олмалары һагтындакы гејдлә тәсдиг олунур. Валидејнләр никаһда олмадыгда ушағын ана мәншәји онун ата вә анасынын биркә әризәсинә әсасән мүәјјән едилир. Ана доғум һагтында шәһадәтнамәдә ушағын валидејни кими гејд едилир. А.-ғын гејди *валидејнләрин һүгуг вә вәзифәләринин* јаранмасы илә әлагәләндирилир. ССРИ-дә аналарын истеһсалатда вә ичтимаисијаси һәјатда фәал вә јарадычы иштиракыны тә'мин етмәк үчүн лазыми шәраит јарадылмышдыр (бах *Гадын мәсәләси*, *Гадын әмәји*). Өлкәмиздә ана вә ушағын мәнафеји дөвләт тәрәфиндән горунур. ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1944 ил 8 ијул тарихли фәрманына әсасән чохушаглы вә тәк аналара мадди јардым көстәрилир (бах *Чохушаглы ана*, *Ана вә ушаг мүһафизәси*). 2) *Өкеј ана* мә'насында да ишләдилир.

«АНАЛЫГ ШӘРӘФИ» — ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1944 ил 8 ијул тарихли фәрманы илә тә'сис олунмуш орден. Үч дәрәчәси вар; 7,8 вә 9 ушаг доғуб тәрбијә етмиш аналар мүвафиг олараг, 3, 2 вә 1-чи дәрәчәли «А. ш.» ордени илә тәлтиф олунурлар. Мүвафиг орденләр илә тәлтиф сонунчу ушаг бир јашына чатдыгда вә дикәр ушаглар сағ олдугда едилир. Бу заман ССРИ-ни мүдафиә вә ја дикәр әскәри хидмәт вәзифәләрини ичра едәркән, јахуд инсан һәјатыны хилас етмәк, сосиалист мүлкијјәти вә сосиалист һүгуг гајдаларыны горумаг саһәсиндә ССРИ вәтәндашы борчуну јеринә јетирәркән һәлак олмуш вә ја иткин дүшмүш ушаглар да нәзәрә алыныр. «А.ш.» ордени күмүшдән һазырланыр, овал формада олур. Орденин јухары һиссәсиндә—үзәриндә «Материнскаја слава» («Аналыг шәрәфи») јазысы вә орденин дәрәчәсини көстәрән рәгәм олан бајраг, сол тәрәфиндә ана илә ушаг фигуру тәсвир едилир. Бајрағын алтында үзәриндә «СССР» («ССРИ») јазылмыш лөвһә, лөвһәнин јухарысында минадан улдуз, ашағысында ораг вә чәкич шәкли вар. Дәрәчәсиндән асылы олараг бајраг, лөвһә вә улдуз мүхтәлиф рәнкли мина илә өртүлүр вә јахуд минасыз һазырланыр. Орден гулагчыг вә һалга васитәсилә миналы метал бантла бирләшдирилир. Сол дөшә тахылыр.

«Аналыг шәрәфи» ордени. 1-чи дәрәчә.

АНАЛКЕЗИ́ЈА (јун. analgēsia—һиссизлик)—ағры һиссинин тамамилә itмәси. Синир системинин бә'зи хәстәликләриндә (периферик синирләрин, бејнин вә ја онурға бејнинин хәстәликләриндә) мүшаһидә олунур. А. заманы, адәтән башга дујғу нөвләри дә (тохунма дујғусу, темп-р дујғусу вә с.) позулур.

АНАЛКИ́Н—ағрыкәсән, гыздырмасалан вә илтиһаба гаршы дәрман препараты, пиразолонун төрәмәси. Порошок, таблет шәклиндә, 1 *мл* ампулаларда (50%-ли мәһлулундан) бурахылыр. Невралкија, радикулит, миозит, баш ағрысы, һабелә грип, ревматизм вә с. хәстәликләрдә истифадә едилир. Шиддәтли ағрыларда дәриалтына, әзәләјә вә ја венаја вурулур. Јашлылар үчүн ән јүксәк дозасы бир дәфәјә 1 *г*, күндә 3 *г*-дыр.

АНАЛО́Г ҺЕСАБЛАЈАН МАШЫН (АҺМ), моделләјичи гурғу, кәсилмәз тә'сирли ријази машын—кәсилмәз дәјишән физики кәмијјәтләр үзәриндә әмәлијјат апаран ријази машын. Иш принсипиндә һадисәләр арасындакы ријази аналокијадан (*охшарлыгдан*) истифадә едилир. Илк аналог гурғу—*логарифм хәткешини* инкилис алими Р. Бисакер дүзәлтмишдир (1654). Сонралар мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн ишләдилән чохлу моделләјичи гурғу јарадылмышды. Мәс., инкилис алими Ч. Һерманын һазырладығы (1814) вә А. Амслерин тәкмилләшдирдији (1854) *планиметр*, Ч. Томсонун ичад етдији фриксион интегратор, А. Н. *Крыловун* һазырладығы (1904) һесаблајан механики машын вә с. АҺМ-ла физики саһә вә системләр тәдгиг едилир. АҺМ ади вә хүсуси төрәмәли диференсиал тәнликләри, вариасија мәсәләләрини һәлл етмәјә, коррелјасија функсијаларыны һесабламаға, һармоник анализ вә синтезә имкан верир. Ади вә хүсуси төрәмәли диференсиал тәнлик мүвафиг олараг структур моделдә (диференсиал анализаторларда) вә електрик тор моделиндә, вариасија мәсәләси исә *оптимизаторда* һәлл едилир, һесаблама коррелјаторда апарылыр. Структур моделдә моделләнән физики системи тәсвир едән тәнлијин структуру (гурулушу) әсас көтүрүлүр. Моделин һәлледичи елементләри тәнлијин һәдләри арасындакы асылылыға ујғун әлагәләндирилир. Белә моделин әсас *һәлледән елементи* әмәлијјат күчләндиричисидир. Һәлл едиләчәк тәнликдә нәзәрдә тутулан асылылыглар функсионал чевиричиләрлә һасил едилир. Идарәетмә вә ја тәнзим системләринин динамикасынын тәһлилинә, һәмин системләрин синтезинә, фајдалы сигналларын мүәјјән едилмәсинә даир вә с. мәсәләләр структур моделдә һәлл едилир. Биринчи груп мәсәләләрдә просесин мәгсәдәујғун кетмәсини тә'мин едән әсас параметрләр објектин мә'лум тәнлијини һәлл етмәклә тапылыр. Синтез мәсәләләриндә исә белә моделләр техники шәртләрә мүвафиг системин дәјишән һиссәсинин гурулушуну сечмәјә имкан верир. Системә олан тә'сири вә ја фајдалы сигналлары мүәјјән етмәк үчүн *динамик системи* тәсвир едән диференсиал тәнликләрә, башланғыч шәртләрә вә чыхыш координатынын дәјишмә характеринә ујғун олан кириш тә'сири вә ја фајдалы сигналлар сечилир. Објектдә кедән просес гејри-хәтти диференсиал тәнликләрлә тәсвир едилдикдә *гејри-хәтти блоклардан* истифадә едилир. Белә моделләр мәнтиг әмәлләрини јеринә јетирмәјә вә *ријази програмлашдырманын* бә'зи мәсәләләрини дә һәлл етмәјә имкан верир. Тор моделиндә исә моделләнән физики просесә бүтөвлүкдә бахылыр вә мүхтәлиф просесләрә аид тәнликләрин ријази охшарлығындан истифадә олунур. Белә моделин һәлледичи һиссәси (тор), әсасән, мүгавимәт вә тутумлардан тәшкил едилир. Електрик тор моделләриндә, әсасән, нефт јатагларынын истисмарында вә һидротехники гурғуларда мајеләрин сүзүлмәсинә, електрик вә магнит апаратларында саһәләрин јајылмасына, техникада тәтбиг олунан истилик апаратларынын иш режиминә даир мәсәләләр һәлл едилир.

АҺМ *рәгәмлә һесаблајан машындан* фәргли олараг универсал дејилдир, ондан јалныз мүәјјән синиф мәсәләләрин һәллиндә истифадә олунур; дәгиглији дә нисбәтән аздыр. Буна бахмајараг бир сыра үстүнлүјү дә вар. Мәс., алынан нәтичәләрин әјанилији, машын вахтынын бир нечә дәфә учузлуғу, мәсәләнин һәллинин садәлији, диференсиал тәнлијин һәллиндә заманын дискретләшдирилмәсинә еһтијач олмамасы, операторун мәсәлә һәллинә дүзәлиш вермәк имканынын олмасы вә с. АҺМ-ын тәкмилләшдирилмәси вә бу типли јени машынларын јарадылмасы илә әлагәдар елми-тәдгигат ишләри, әсасән, дәгиглијин јүксәлдилмәси вә һәлл едилән мәсәләләр синфинин кенишләндирилмәси истигамәтиндә апарылыр. Бу мәгсәдлә сон илләр *һесаблајан һибрид системләр* лајиһәләндирилир.

Әд.: Керного В. В. и Бабушкин М., Математические машины непрерывного действия, Минск, 1968.

АНАЛОЖИ ОРГАНЛАР (јун. análogos—охшар)—һејван, јахуд биткинин ејни вәзифә дашыјан вә харичи көрүнүшчә мүәјјән гәдәр бир-биринә охшајан, лакин мәншә вә гурулушча мүхтәлиф олан орган вә һиссәләри. Мәс., гушларын ганады шәкли дәјишмиш өн әтрафлардыр; һәшәратларын ганады хитин өртүјүн бүкүшләридир. Балыгларын вә хәрчәнккимиләрин (гәлсәмәләр), гуруда јашајан онурғалыларын (ағчијәрләр) вә һәшәратларын (трахејалар) тәнәффүс органлары да мүхтәлиф мәншәлидир. Биткиләрдә дә А.о. вар. Мәс., зиринчин тиканлары шәкли дәјишмиш јарпаглардыр, јемишан тиканлары исә зоғлардан инкишаф етмишдир. А.о.-ын охшарлығы мүхтәлиф организмләрин ејни мүһит шәраитинә тәкамүли ујғунлашмасынын нәтичәсидир.

АНАЛО́КИЈА (јун. anālōgia—ујғунлуг, охшарлыг)—мүхтәлиф әшја вә һадисәләр арасында гисмән охшарлыг вә ја ујғунлуг. Мәнтигдә: әгли нәтичәләрин хүсуси нөвү олуб, шејләрин бә'зи охшар хүсусијјәтләринә әсасән дикәр чәһәтләринин дә охшарлығы барәдә нәтичә чыхармаға имкан верир. А. илә алынан нәтичәләр конкрет објектләрә мүнасибәтдә еһтимали олур; бу нәтичәләр елми фәрзијјәләрин, индуктив мүһакимәләрин мәнбәләриндән биридир вә елми кәшфләрдә мүһүм рол ојнајыр. Һүгугда: һәр һансы бир һал ганунда билаваситә нәзәрдә тутулмадыгда буна охшар мүнасибәти низамлајан һүгуг нормасынын тәтбиги (ганун А.-сы), ја да охшар ганун олмадыгда совет ганунверичилијинин үмуми башланғыч вә мүддәаларынын тәтбиги (һүгуг А.-сы). А. зәрурәти ганунларын натамамлығындан вә һүгуги чәһәтдән низама салынмалы олан мүнасибәтләри мөвчуд һүгуг системиндә әввәлчәдән нәзәрдә тутмағын мүмкүн олмамасындан ирәли кәлир. Совет һүгугуна көрә мүлки мүнасибәтләрдә А.-нын тәтбигинә јол верилир. Гүввәдә олан совет чинајәт ганунларында чинајәтин тәркиби вә чәзанын нөвү дәгиг мүәјјән едилдијиндән белә просесләрдә А. тәтбиг олунмур. Биолокијада: мүхтәлиф тәснифат групуна мәнсуб организмләрин, еләчә дә мәншәји вә гурулушу мүхтәлиф олан органларын, јахуд орган һиссәләринин харичи көрүнүшчә охшарлығы; һәјат тәрзи вә ја функсијанын үмуми олмасындан, јә'ни охшар јашајыш шәраитинә ујғунлашмагдан ирәли кәлир. Су мәмәлиләринин (балина, делфин, суити) вә бир чох балығын формача бир-биринә охшамасы А.-ја мисал ола биләр. А. мәфһумуну елмә Аристотел дахил етмиш, Ч. Дарвин А.-нын тәкамүл просесиндә мејдана кәлдијини сөјләмишдир.

Әд.: Уемов А. И., О достоверности выводов по аналогии. В сб.: Философские проблемы современной формальной логики, М., 1962; Новик И. Б., Уемов А. И., Моделирование и аналогия. В кн.: Материалистическая диалектика и методы естественных наук, М., 1968; Бляхер Л. Я., Аналогия и гомология. В сб.: Идея развития в биологии, М., 1965.

АНА́МНЕЗ (јун. anámnēsis—јадасалма)—хәстәнин өзүндән вә ја онун јахын адамларындан хәстә һаггында топланан мә'лумат. Бураја хәстәнин һәјат тәрзи, кечирдији хәстәликләр, онларын кедиши, һазыркы хәстәлији вә с. һаггында мә'лумат дахилдир. Мүаличәнин дүзкүн апарылмасы үчүн А. дәгиг олмалыдыр.

АНАМНИЛӘР (Anamnia) (јун. an—инкар шәкилчиси +*амнион*)—илк су онурғалылары. А.-ә дәјирмиағызлылар, балыглар, суда-гуруда јашајанлар аиддир. Амниотлардан фәргли олараг А.-дә ембрионал инкишаф просесиндә рүшејм пәрдәси олан амнион вә хүсуси рүшејм органы аллантоис әмәлә кәлмир. А. һәјатыны ја тамамилә, ја да онун башланғыч мәрһәләсини (јумурта вә сүрфә) суда кечирир.

АНАМОРФО́Т ТА́ХМА (јун. anamorphóō—чевирирәм) — објективә дүшән ишыг шүаларынын оптик оха нәзәрән мејл бучағыны дәјишмәклә үфүги мүстәвидә тәсвири енсизләшдирмәк, јахуд кенишләндирмәк үчүн оптик тәртибат. Ади киноапаратларда објективә тахылыр. А.т. кенишекранлы филмләр чәкмәјә, јахуд кенишекранлы филмләри екрана пројексијаламаға имкан верир.

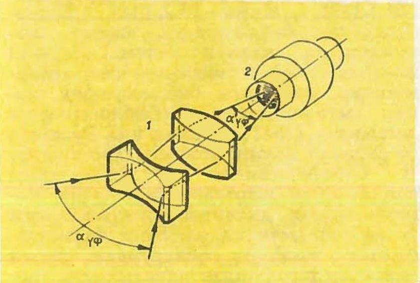

Анаморфот тахмада ишыг шүалары һәрәкәтинин схематик тәсвири: $\alpha_{\text{үф}}$ анаморфот тахмасы олан објективин көрмә бучағы (үфүги мүстәвидә); $\alpha'_{\text{үф}}$ објективин көрмә бучағы; 1—анаморфот тахманын линзалары; 2—киноапаратын објективи.

АНАНА́С (Ananas)—бромелија фәсиләсиндән тропик от битки чинси. Ғозаја охшар һамашмејвәси гызылы-сары рәнкли олуб, әтли јарпагларынын уз. 80 *см*-әдәкдир. Тропик Америкада 5—6 нөвү мә'лумдур. Әсл А. (A. comosus вә ја A. sativus) тропик өлкәләрдә чох бечәрилир. Бечәрилән сортларын туршаширин, ширәли, әтирли вә 2—15 *кг*-лыг мејвәләри тохумсуздур. Ләтиндә 86,1% су, 4,5% инверсија шәкәри, 6,9% сахароза, 0,41% азотлу маддәләр вә с. вар. Јејилир, консервләшдирилир, мүрәббә вә конфет һазырланыр. Әсасән, Филиппин а-рында вә Тајванда бечәрилән әсл А.-ын јарпагларындан иплик алыныр.

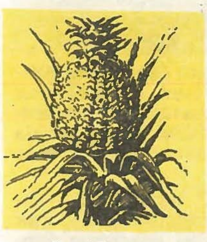

АНА́НД Мүлк Рач (д. 12.12.1905, Пешавәр ш.)—һинд јазычысы, алим, Пәнчаб ун-тинин проф. (1962). Бејнәлхалг Сүлһ мүкафаты лауреаты (1953). Инкилис дилиндә јазыр. 1936 илдә Сәччад Заһирлә бирликдә мүтәрәгги һинд јазычылары чәмијјәтини јаратмышдыр. Испанијада вәтәндаш мүһарибәси дөврүндә журналист олмуш, респ.-чылары мүдафиә етмишдир. «Тохунулмаз» (1935), «Кули» (1936), «Ики јарпаг вә гөнчә» (1937), «Кәнд» (1939), «Гылынч вә ораг» (1942) романлары һинд кәндлиләринин ағыр һәјатындан бәһс едир. «Јол» (1961), «Гәһрәманын өлүмү» (1963) вә с. әсәрләриндә мүстәмләкәчилик галыглары тәнгид олунур. «Једди ил» (1951), «Сүбһүн чөһрәси» (1964) романларында халг азадлығы мүбаризләринин образыны јаратмышдыр. Ән јахшы әсәрләриндә сосиалист реализминә мејл едир. Бә'зи һекајәләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Асија вә Африка өлкәләри јазычылары илә совет әлагә комитәсинин Бакыда кечирилмиш ичласында иштирак етмишдир (1966).

Әсәрләри: «Һиндистан вә Пакистан һекајәләри» китабында, Б., 1955; Лик рассвета. История индийского мальчика, М., 1963; Гаури, М., 1964; Сельская свадьба, М., 1970.

АНА́НИЈА ШИРА́КЛЫ, Ширакаси (610—?)—ермәни философу, ријазијјатчы, тарихчи, чоғрафијашүнас вә космограф. Константинопол вә Трабзонда тәһсил алмышдыр. Фәлсәфәдә дөрд үнсүр (од, һава, су, торпаг) һаггында антик материалист тә'лими тәбиәти анламағын әсасы һесаб етмишдир. Һесаба даир «Суаллар вә һәлләр...» дәрслијинин, «Космографија вә тәгвим нәзәријјәси» вә с. әсәрләрин мүәллифидир. «7 әср Ермәнистан чоғрафијасы...» әсәриндә (Петербург, 1877) Гафгаз Албанијасынын чоғрафијасы, сијаси тарихи, Мидијанын әјаләтләри вә с. һаггында да мә'лумат верилмишдир.

АНА́НЈЕВ Борис Керасимович (14.8.1907, Орчоникидзе—18.5.1972, Ленинград)—совет психологу, ССРИ Педагожи ЕА акад. (1968). 1967—72 илләрдә Ленинград ун-ти психолокија факүлтәсинин деканы олмушдур. Әсас әсәрләри дујғунун тәдгиги, һисси идракын тәфәккүрә кечмәси, һәмчинин јаш, диференсиал вә тәтбиги психолокија, шәхсијјәт психолокијасы, психолокија тарихи мәсәләләринә һәср едилмишдир. А. инсаны комплекс сурәтдә өјрәнмәк идејасыны ирәли сүрмүш, психоложи тәдгигатларда ријази үсуллара кениш јер вермишдир.

Әсәрләри: Очерки по истории русской психологии XVIII и XIX вв., М., 1947; Психология чувственного познания, М., 1960; Теория ощущений, Л., 1961; Человек как предмет познания, Л., 1969.

АНА́НЈИНО МӘДӘНИЈЈӘТИ — е.ә. 8—3 әсрләрдә Кама, гисмән Волга, Вјатка вә Белаја чајлары һөвзәләриндә јајылмыш Дәмир дөврү мәдәнијјәти. Ананјино к.-нин (индики Тат. МССР-дә) ады илә адландырылмышдыр. Археоложи газынтылар заманы (1858) дән дашлары, сүмүкдән әмәк аләтләри, бәзәк шејләри, сахсы габлар, скиф охлары, Мисир аллаһы Амонун һејкәлчији вә с. тапылмышдыр. А.м. тајфалары скиф, сармат, Сибир вә Гафгаз тајфалары илә тичарәт әлагәси сахламышлар. Әкинчилик, малдарлыг, овчулуг, балыг тутмагла, тичарәт, тохучулуг вә с. илә мәшғул олмушлар. Тәдгигатчыларын чоху А. М. тајфаларыны мүасир комиләрин вә удмуртларын әчдадлары һесаб едирләр.

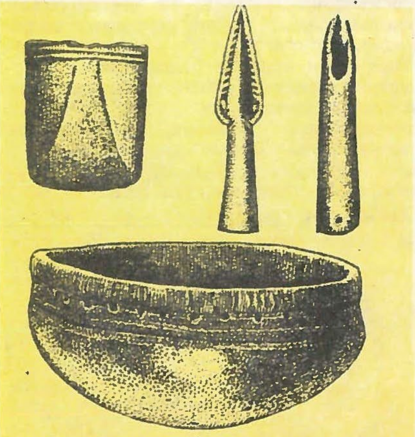

Ананјино мәдәнијјәти. Јухарыда: тунч балта, тунч низә учлуғу, сүмүк тоха. Ашағыда: кил габ.

АНАНУ́РИ—16—17 әсрләрә аид күрчү феодал гала-гәсри. Тбилисинин 64 *км*-лијиндә, Ејниадлы кәнддәдир. Әсас дөрдкүнч гүллә вә даирәви гүлләләри олан дашдан һөрүлмүш гала диварлары, күнбәзли ики мә'бәд (бөјүјүнү 1689 илдә ме'мар Бахсарашвили тикмишдир), пирамидашәкилли дамы олан гүллә, зәнк гүлләси, су анбары, һамам мүһафизә олунмушдур.

АНА́ПА—РСФСР-ин Краснодар өлкәсиндә шәһәр. А.р.-нунун мәркәзи. Гара дәниз саһилиндә, Тоннелнаја д.ј. ст.-ндан 33 *км* шм.-г.-дәдир. Аеропорт вар. Әһ. 30 мин (1976, јанвар). ССРИ-нин ән јахшы дәнизкәнары иглим вә палчыгла мүаличә курортларындандыр (хүсусилә ушаглар үчүн). Гумлу чимәрлији вар. Аралыг дәнизи иглиминә маликдир. Орта темп-р гышда 2, јајда 23°С-дир. А.-да тәнәффүс органларынын вәрәм мәншәли олмајан хәстәликләринә, синир системинин функсионал хәстәликләринә, кинеколожи, ганазлығы вә с. хәстәликләрә тутуланлар мүаличә едилир. *Үзүм мүаличәси* кениш тәтбиг олунур. 7 санаторија (ана вә ушаглар үчүн), 38 истираһәт еви, 12 пансионат вар (1976). Курорт ил боју ишләјир. А.-да јејинти вә јүнкүл сәнаје мүәссисәләри (әјиричи-тохучулуг ф-ки, ики шәраб з-ду, әт комбинаты, сүд з-ду вә с.), дәмир-бетон мә'мулаты з-ду, 3 орта ихтисас тәһсили мүәссисәси, 5 үмумтәһсил мәктәби, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар.

АНАПЛАЗМО́З—әһли вә ваһши һејванларда анаплазм чинсинә мәнсуб ган паразитләринин төрәтдији хәстәлик. А. төрәдичиси иксод кәнәләри вә бә'зи һәшәратлар (ағчаганад вә с.) васитәсилә хәстә һејвандан сағлам һејвана кечир. Инкубасија дөврү 3—6 һәфтә, бә'зән 3 ај чәкир. Клиник дөврдә хәстә һејванын темп-ру јүксәлир (1—1,5°), нәбзи вә тәнәффүсү сүр'әтләнир, селикли гиша гансызлашыр, һејван әввәлҹә гәбиз олур, сонра исһала дүшүр, сүстләшир, көвшәмир, арыглајыр, сүдү азалыр. Ганда еритроситләрин мигдары вә һемоглобинин фаизи азалыр, бә'зән лејкоситоз әмәлә кәлир. Профилактикасы: хәстәлији јајан кәнә вә һәшәратлары гырмаг, һејванлары инсектисид мәһлулларында чимдирмәк. Мүаличәси: террамисин, биомисин, биовитин вә тетрасиклин вермәк.

Әд.: Анаплазмозы животных, под ред. А. А. Маркова, М., 1965.

АНАПЛЫ (әсл фамилијасы Мәммәдов) Әбүлһәсән (1894, Губа—1921, Бакыда дәфн едилмишдир) — Азәрб. актјору. 1913 илдән јарадыҹылыға башламышдыр. 1916 илдән З. вә Ү. Һаҹыбәјов гардашларынын театр труппасында, 1920 илдән Азәрб. Бирләшмиш Дөвләт Театрында фәалијјәт көстәрмишдир. Комик актјор олмушдур. Кәрәмәли («Һаҹы Гара», М. Ф. Ахундов), Гарачы («Евлијкән субај», З. Һаҹыбәјов), Вәли, һамбал («Аршын малалан», «Мәшәди Ибад», Ү. Һаҹыбәјов) вә б. роллары ојнамышдыр. Тамаша вә консертләри илә совет гурулушунун дүшмәнләринә гаршы тәблиғат апармышдыр. Гарабағда гастролда оларкән Кешиш к.-ндә әксингилабчылар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

АНАРХИ́ЗМ (јун. anarchia—һакимијјәтсизлик)—пролетар елми сосиализминә дүшмән олан хырда буржуа иҹтимаи-сијаси ҹәрәјаны. А.-ин әсас идејасы һәр ҹүр дөвләт һакимијјәтини инкар етмәкдән вә һәр бир шәхсијјәтин гејри-мәһдуд азадлығынын тәблиғиндән ибарәтдир. 19 әсрин 40—70-ҹи илләриндә мејдана кәлмишди. А. пролетар партијасы вә диктатурасы јаратмадан, буржуазијаја гаршы мүтәшәккил сијаси мүбаризә етмәдән јени ҹәмијјәт гурмағын мүмкүнлүјүнү иддиа едирди. А.-ин иҹтимаи әсасы хырда буржуазија илә јанашы, синфи симасыны итирмиш үнсүрләрдән, лүмпен-пролетариатдан ибарәт иди. Бунунла белә, буржуа ҹәмијјәтинин, еләҹә дә реформизм вә сазишчилијин нөгсанларынын А.-ин бә'зи нүмајәндәләри тәрәфиндән ҹидди тәнгид едилмәси ингилабчыларын бир гисминин рәғбәтини газанмышды. А. зәһмәткеш күтләләрдә истисмара гаршы е'тиразын ојанмасында мүәјјән рол ојнамышдыр. Лакин фәһлә һәрәкаты кенишләндикҹә А. фәһләләри алдадыҹы јола сүрүкләјәрәк пролетариатын буржуазијаја гаршы синфи мүбаризәсинә манечилик төрәтмәјә башлады. «А.» терминини илк дәфә П. Ж. *Прудон* ишләтмишдир. Башлыҹа идеологлары А. Клотс, М. Штирнер (Алманија), М. А. *Бакунин*, П. А. Кропоткин (Русија), Ж. Грав (Франса) вә б. олмушлар. 19 әсрин сонунда А. әсасында *анархизм-синдикализм* јаранмышдыр. А. хырда әмтәә тәсәррүфатынын үстүн олдуғу өлкәләрдә, хүсусән Испанијада, Италијада, Франсада, Русијада вә Балкан өлкәләриндә кениш јајылмышды. А. истеһсалчыларын хырда мухтар ҹәмијјәтләринин азад федерасијасыны өзүнүн сон мәгсәди е'лан едирди. Иҹтимаи көрүшләриндә анархистләр «...(α) истисмарын сәбәбләрини анламырлар; (β) ҹәмијјәтин сосиализмә доғру инкишафыны анламырлар; (γ) сосиализми һәјата кечирмәк үчүн синфи мүбаризәнин јарадыҹы гүввә олдуғуну анламырлар» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ҹ. 5, сәһ. 418). Маркс вә Енкелс 1-ҹи Интернасионалда Штирнер, Прудон вә Бакунинин анархист көрүшләрини ҹидди тәнгид етмишләр. В. И. Ленин А.-ин фәһлә һәрәкатына көстәрдији мәнфи тә'сирә гаршы даим кәскин мүбаризә апармышдыр. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә анархистләрин бир гисми Совет дөвләтинә гаршы дүшмән мөвгe тутду. 20-ҹи илләрин орталарынадәк анархистләрин јалныз кичик бир групу ачыг фәалијјәт көстәрирди. ССРИ-дә А. ләғв едилмишдир.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Авропада фәһлә синфинин ингилаби мүбаризәсинин јүксәлиши шәраитиндә А. өз нүфузуну итирмишдир. 1960-ҹы илләрин сонунда әһалинин (хүсусилә тәләбә кәнҹләрин) даһа кениш тәбәгәләринин капитализмә гаршы мүбаризәјә ҹәлб олунмасы бу вә ја дикәр дәрәҹәдә А.-ә јахын идеја ҹәрәјанларынын ҹанланмасы илә мүшајиәт едилир. Коммунизмә дүшмән үнсүрләр, бә'зи һалларда исә империализмин акентурасы бундан истифадә етмәјә чалышыр.

Әд.: Маркс К., Фәлсәфә јохсуллуғу, Б., 1975; Ленин В. И., Анархизм вә сосиализм, Әсәр. там күллијјаты, ҹ. 5; јенә онун, Дөвләт вә ингилаб, Әсәрләри, ҹ. 25; Плеханов Г. В., Наши разногласия, в его кн.: Избранные философские произведения, т. 1, М., 1956; Косичев А. Д., Борьба марксизма-ленинизма с идеологией анархизма и современность, М., 1964.

АНАРХИ́ЗМ-СИНДИКАЛИ́ЗМ — фәһлә һәрәкатында *анархизмин* идеја вә сијаси тә'сири алтында олан ҹәрәјан. 19 әсрин ахырларында фәһлә синфи ичәрисиндә хырда буржуа тәбәгәсинин күчлү олдуғу өлкәләрдә (Исвечрә, Италија, Франса, Испанија, Латын Американы өлкәләри) јаранмышдыр. 20 әсрин әввәлләриндә хүсусилә кениш јајылмышды. Анархист-синдикалистләр сијаси мүбаризәнин вә сијаси фәһлә партијаларынын зәрурилијини, һәмчинин пролетар диктатурасы уғрунда мүбаризәни инкар едирләр. Онларын мәгсәди синдикатларын (һәмкарлар иттифагларынын) тәшкил едәҹәји иҹтимаи чеврилишдир. Бу «чеврилишдән дәрһал сонра» дөвләт вә сијаси һакимијјәт мәһв едилмәли вә истеһсалата, әрзаг бөлкүсүнә башчылыг едән синдикалистләр федерасијасынын рәһбәрлији илә јени ҹәмијјәт гурулмалыдыр. А.-с. мәгсәдинә чатмаг үчүн үмуми игтисади тә'тили әсас метод сајыр. Игтисади тә'тилин көмәји илә һәмкарлар иттифагы күјә ингилаби мүбаризә олмадан капитализми мәһв едә биләр. В. И. Ленинин дедији кими, А.-с. «оппортунизмин доғма гардашыдыр». Совет һакимијјәтинин илк илләриндә анархист-синдикалист үнсүрләр һәмкарлар иттифагларыны Коммунист партијасына гаршы гојмаға чалышырдылар. РК(б)П 10-ҹу гурултајында (1921, март) партијада «фәһлә мүхалифәти» адланан анархист-синдикалист тәмајүлү писләнди. Партијанын «фәһлә мүхалифәти»нә гаршы мүбаризәсинин бөјүк бејнәлхалг әһәмијјәти олду. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра капиталист өлкәләриндә коммунист вә фәһлә партијаларынын нүфузунун артмасы, фәһлә һәрәкатынын јени јүксәлиши А.-с.-ин мөвгеләрини зәифләтди. Бунунла белә, А.-с.-ин мүәјјән тә'сири һәлә дә галмагдадыр. Коммунистләр А.-с.-ә гаршы мүбаризә апарырлар.

Әд.: Ленин В. И., Анархизм вә сосиализм, Әсәр. там күллијјаты, ҹ. 5; Лозовский А., Анархо-синдикализм и коммунизм, 2 изд., М., 1924; Ярославский Е., Анархизм в России, [М.], 1939; Канев С. Н., Как партия преодолела анархо-синдикалистский уклон, М., 1958; Лейбзон Б. М., Мелкобуржуазный революционаризм, М., 1967

АНАСПИДЛӘР (Anaspida)—нәсли кәсилмиш чәнәсиз онурғалы һејванлар (остракодермалар) јарымсинфи. Зирећли чәнәсизләр групундандыр. Үст Силур вә Девон дөврләринин көлләриндә јашамышдыр. Хырда (уз. 25 *см*-әдәк) вә ијәбәнзәр олмуш, јахшы үзүрмүшләр. Үзәри һүндүр пулҹуглар, башы исә аспидиндән (һүҹејрәсиз сүмүк тохумасындан) ибарәт лөвһәләрлә өртүлү олмушдур. Еһтимала көрә, инди јашајан дәјирмиағызлыларын әҹдадыдыр.

АНАСТАСЕ́ВИЧ Васили Григорјевич (28.2.1775, Кијев—16.2.1845, Петербург)—рус библиографы, нашир, тәрҹүмәчи вә иҹтимаи хадим. 1811—12 илләрдә «Улеј» журналыны нәшр етдирмишдир. Бир сыра библиографик әсәрин мүәллифидир. «Библиографија һаггында» (1811) мәгаләси илә Русијада бу саһәнин нәзәри әсасыны гојмушдур. В. Стројновскинин «Мүлкәдарларын кәндлиләрлә шәртләри һаггында» әсәрини полјак дилиндән тәрҹүмә етмәси А.-ин тәһкимчилик әлејһинә бахышларынын тәзаһүрү олдуғундан рәсми даирәләр тәрәфиндән наразылыгла гаршыланмышды.

АНАСТИГМА́Т (јун. an—инкар өн шәкилчиси+*астигматизм*)—оптик системләрә хас бүтүн аберрасијалары (о ҹүмләдән астигматизми) практики олараг арадан галдырылмыш фотообјектив (бах *Оптик системләрин аберрасијасы*). Техники вә бәдии фотографија вә кинематографијада кениш тәтбиг олунур.

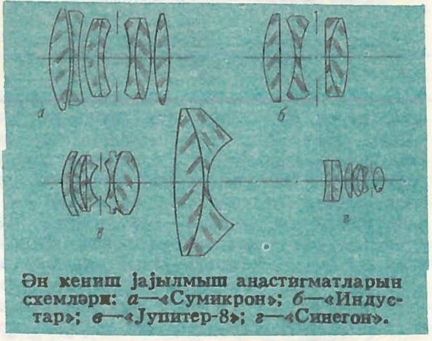

Ән кениш јајылмыш анастигматларын схемләри: *а*—«Сумикрон»; *б*—«Индустар»; *в*—«Јупитер-8»; *г*—«Синегон».

АНАСТОМО́З (јун. anastómōsis—дәлик, чыхыш)—әзәләләр, синирләр, ган вә ја лимфа дамарлары арасында бирләшмә. Бә'зән ҹәрраһи әмәлијјат јолу илә дә сүн'и сурәтдә (мәс., мә'дә илә бағырсаг арасында) А. јарадылыр.

АНА́Т—гәдим Сурија вә Финикијада бәрәкәт вә мүһарибә илаһәси. Е.ә. 16

əсрдə Мисирдə, е.ə. 14—13 əсрлəрдə исə Фəлəстиндə А.-а ситајиш олунурду. Е.ə. 5 əсрдəк Мисирдə јəһуди колонистлəри А.-а ситајиш едирди.

АНАТОКСИ́Н (Anatoxinum) токсоид (јун. ana—экс+toxikón—зəһəр)—токсинин зəһəрлилик хассəлəрини итирмиш, лакин антикен вə иммунокен хассəлəрини өзүндə сахлајан төрəмəси. А. токсини 37—40°С темпр-да формалинлə зəрəрсизлəшдирмəклə алыныр. Илк дəфə 1923 илдə франсыз иммунологу Г. Рамон дифтерија токсининдəн алмышдыр. Көзаз вə дифтерија хəстəликлəринин профилактикасы үчүн көзаз вə дифтерија А.-лəриндəн истифадə олунур. Спесифик профилактика вə мүаличə мəгсəди илə ишлəдилəн стафилокок А.-и, ботулизм А.-и, дизентерија А.-и вə с. алынмышдыр. Бə'зи иланларын зəһəриндəн дə А. алыныр.

Əд.: Токсины-анатоксины и антитоксические сыворотки, М., 1969.

АНАТО́МИЈА (јун. anatomé—јармаг)—бүтүнлүкдə организмин, һабелə ону тəшкил едəн ајры-ајры систем вə органларын формасы вə гурулушу һагтында елм; морфолокијанын бир һиссəси (бах *Һејван морфолокијасы*, *Битки морфолокијасы*). А. ики јерə ајрылыр: һејван А.-сы—зоотомија (бунун мүстəгил бөлмəси инсан А.-сы—антропотомијадыр) вə *битки анатомијасы*—фитотомија. А.-да, əсасəн, јарыб өјрəнмə үсулундан истифадə едилир. Һејванларын гурулушундакы охшарлыг вə фəргин өјрəнилмəси илə мүгајисəли А. мəшғул олур. Бу елм мүхтəлиф һејван групларын арасындакы гоһумлуг əлагəлəрини вə тəкамүл просесиндə онларын мəншəјини ајдынлашдырмаға көмəк едир.

Инсан А.-сы. А. елминин инкишаф тарихи чох гəдим заманлардан башлајыр. Һəлə ерамыздан бир нечə мин ил əввəл чинлилəр вə һиндлилəр инсан организминин гурулушу һагтында сəтһи мə'лумата малик идилəр. Гəдим Мисирдə мејитлəри мумијаламаг тəчрүбəси илə əлагəдар олараг инсан бəдəнинин гурулушу, онун дөш гəфəси, гарын бошлуғу вə бејни һагтында бə'зи мə'лумат əлдə едилмишди. *Аристотел* өлмүш һејванлары јармагла мүгајисəли А. барəдə мə'лумат топламышды. К. Гален (2 əср) А. һагтында мə'луматлары системə салмышдыр. Килсə орта əсрлəрдə *мејитјарманы* вə А.-нын өјрəнилмəсини гадаған етдијиндəн Галенин, бə'зəн о гəдəр дə дəгиг олмајан, анатомик тəсəввүрлəри тəгр. 1500 ил əрзиндə тибдə əсас сајылмышдыр. 9—12 əсрлəрдə А. елмини Јахын Шəргдə Əр-Рази, Ибн Рүшд, Ибн Сина өјрəнмишлəр. Мүасир А. елми 16 əсрдə, Интибаһ дөврүндə инкишаф етмəјə башламышдыр. Бу дөврүн А. саһəсиндə чалышан алимлəриндəн Леонардо да Винчи, А. Везали, Г. Фаллопи, Б. Јевстахи вə б. инсан бəдəнинин ајры-ајры органларынын гурулушу һагтында илк систематик мə'лумат алмышлар. 1628 илдə У. Һарвеј организмдə *ган дөвранны* кəшф етмишдир ки, бу да ган-дамар системинин өјрəнилмəси саһəсиндə дөнүш олмушдур. Италјан анатому Г. Азелли чөзүн лимфа дамарларыны тəсвир етмəклə *лимфа системи* һагтындакы тə'лимин инкишафына тəкан вермишдир. Франсыз К. Биша (18 əср) тохума һагтында тə'лимин əсасыны гојмуш, *һистолокијанын* инкишафы үчүн шəраит јаратмышдыр вə с. Ч. Дарвинин тəкамүл нəзəријјəси А.-да да өз əксини тапмышдыр.

А. елми бир нечə мүстəгил елмə ајрылмышдыр: систематик вə ја нормал А.—сағлам организмин форма вə гурулушуну ардычыл олараг системлəр үзрə өјрəнир; патоложи А.—хəстəликлəр заманы организмдə, јахуд онун органларында баш верəн гурулуш дəјишикликлəрини өјрəнир; топографик А.—инсан бəдəнинин ајры-ајры наһијəлəриндə органларын јерлəшмəсини өјрəнир. Бундан əлавə, А.-нын тəтбиги əһəмијјəти олан ашағыдакы мүстəгил бөлмəси дə вар: пластик А.—инсан бəдəнинин харичи формасынын хүсусијјəтлəрини вə мүтəнасиблијини өјрəнир, бунун да тəсвири сəнəтдə бөјүк əһəмијјəти вар.

А. инкишаф етдикчə, бир нечə бөлмəјə ајрылмышдыр: сүмүклəрдəн бəһс едəн елм—*остеолокија*, скелетин һиссəлəри арасындакы бирлəшмəлəрдəн (ојнаг, бағ, вəтəр) бəһс едəн елм—*синдесмолокија*, əзəлəлəр һагтындакы елм—*миолокија*, һəзм, тəнəффүс вə сидикчинсијјəт системлəринин дахили органларындан бəһс едəн елм—*спланхнолокија*, үрəк, ган вə лимфа дамарлары системиндəн бəһс едəн елм—*анкиолокија*, мəркəзи вə периферик синир системиндəн бəһс едəн елм—*неврολокија*, дујғу органлары һагтындакы елм—*естезиолокија*. А.-нын сүр'əтлə инкишаф едəн мүһүм бир бөлмəси ендокрин системинин гурулушу һагтындакы елмдир. Бүтүн бу бөлмəлəр систематик А.-ны тəшкил едир.

ССРИ-дə А.-нын инкишафында В. П. Воробјов, Д. А. Жданов, В. Н. Терновски, М. Г. Привес, В. Н. Тонков, В. Н. Шевкуненко, И. Н. Филимонов вə б.-нын бөјүк хидмəти олмушдур. Харичдə мəшһур олан анатомик ишлəрин чоху Е. А. Војденə, Ч. М. Госса, Х. Ф. Беннеттə (АБШ), А. Делмə (Франса), В. Баргмана (АДР) мəхсусдур.

Анатомик тəдгигатларда мејит јармагдан əлавə, морфометрија, киночəкмə, рентгенографија, мүхтəлиф һистоложи вə биокимјəви анализ үсуллары вə с.-дəн дə кениш истифадə олунур.

Азəрб.-да А. кафедрасы илк дəфə 1919 илдə Бакы ун-тиндə (индики С. М. Киров ад. Азəрб. Дөвлəт Ун-ти) јарадылмышдыр. Азəрб. дилиндə илк А. терминлəри лүғəти 1931 илдə нəшр олунмушдур. 1953 илдə Азəрб.-да Анатомлар, Һистологлар вə Ембриологларын Елми Чəмијјəти тəшкил едилмишдир. Азəрб.-да мүасир А. елминин инкишафында В. И. Разумовски, К. Балакишијев вə б.-нын хидмəти олмушдур.

Јапышдырма шəкил, бах сəһ. 336—337.

Əд.: Балакишијев К. Э., Инсанын нормал анатомијасы, ч. 1, Б., 1971; Тонков В. Н., Учебник нормальной анатомии человека, 6 изд., Л., 1962; Привес М. Г., Лысенков Н. К., Бушкович В. И., Анатомия человека, Л., 1969; Анатомия человека, под ред. С. С. Михайлова, М., 1973; Островерхов Г. Е., Лубоцкий Д. Н. и Бомаш Ю. М., Оперативная хирургия и топографическая анатомия, М., 1972, библиогр.

АНА́У—Ашгабаддан 12 *км* ш.-дə, Анау к. јахынлығында Енеолитдəн орта əсрлəрə гəдəрки дөврə аид јашајыш јери вə шəһəр харабалығы. А. экинчи тајфалара мəхсус иди. 1904 илдə Р. Пампеллинин американ експедисијасынын бурада апардығы газынты ишлəри нəтичəсиндə 4 археоложи комплекс(I А., II А., III А., IV А.) мүəјјəнлəшдирилмишдир. Е.ə. 5-чи миниллијин сону вə 4-чү миниллијə аид олан I вə II А.-да чиј кəрпичдəн тикилмиш ев галыглары, бојалы кил габлар, мисдəн бəзəк шејлəри вə с. ашкар едилмишдир. Е.ə. 3-чү вə 2-чи миниллиқлəри əһатə едəн III А. үчүн чохотаглы евлəр, мис шејлəрин (ораг, хəнчəр, мөһүр вə с.) вə дулусчулуг мə'мулатынын јајылмасы характерикдир. Бурадан кил араба модели, гадын вə һејван һејкəлчиклəри тапылмышдыр. Е.ə. 10—4 əсрлəрə аид IV А.-да дəмир мə'мулат да əлдə едилмишдир. Орта əсрлəрдə А. əразисиндə шəһəр салынмышдыр. 1456 илдə тикилмиш мəсчидин галыглары вар (1948 илдə зəлзəлə нəтичəсиндə дағылмышдыр). Мəсчид отагларла дөврəјə алынмыш күнбəзли бөјүк залдан ибарəт олмуш, мозаика вə кашы илə бəзəдилмишди. Мəсчидин баштағында Орта Асија ме'марлығы үчүн надир олан ики əждаһа тəсвири варды. Археоложи материаллар А.-нун Өн Асијанын экинчилик мəдəнијјəтлəри илə əлагəсини субут едир. А. ССРИ əразисиндə əн гəдим экинчилик мəдəнијјəтлəриндəн биридир.

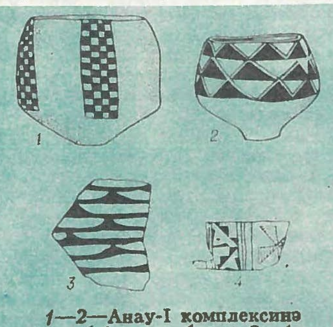

1—2—Анау-I комплексинə аид бојалы габлар; *3—4*—Анау-I (3) вə Анау-II (4) комплекслəринə аид габ гырыглары.

Əд.: Труды Южно-Туркменской археологической комплексной экспедиции, т. 7, Ашхабад, 1956.

АНАФА́ЗА (јун. aná—јухары+ *фаза*)—битки вə һејван һүчејрəлəриндə митоз бөлүнмəнин (соматик, јə'ни бəдəн һүчејрəлəринин мүрəккəб чохалма гајдасы) үчүнчү мəрһəлəси вə ја фазасы. А. заманы һəр хромосому тəшкил едəн хроматидлəр (вə ја бачы хромосомлар) ајрылараг һүчејрəнин гүтблəринə чəкилир. Митоз нормал кетдикдə бүтүн хромосомларын һəрəкəти синхрон (ејни вахтлы) олур; бу һəрəкəт хромосомлары гүтблəрлə бирлəшдирəн теллəрин гысалмасы вə һəр ики гүтбү бирлəшдирəн иј теллəринин узанмасы кими 2 просесин гаршылыглы тə'сири нəтичəсиндə баш верир.

АНАФИЛАКСИ́ЈА (јун. ana—јенидəн +aphylaxia—мүдафиəсизлик) — инсан вə ја мəмəли һејван организминə чох вахт зүлал тəбиəтли јад маддəлəрин—антикенлəрин (анафилактокенлəрин) јеридилмəси нəтичəсиндə инкишаф едəн патоложи просес. Аллеркија формаларындан бири. Анафилактокени илк дəфə организмə јеритдикдə ганда һəмин анафилактокенә мәхсус антиҹисим јараныр вә бу заман организмдә һеч бир клиник дәјишиклик олмур. Анафилактокен организмә јеридиләндән 6—12 күн сонра онда һәмин анафилактокенә гаршы узун мүддәт (бә'зән өмүрлүк) галан јүксәк һәссаслыг (сенсибилизасија) һалы әмәлә кәлир. Сенсибилизасијадан сонра һәмин анафилактокени организмә тәкрар јеритдикдә тез бир заманда (бир нечә санијә вә ја дәг. әрзиндә) анафилактик реаксија баш верир. А.-нын ән типик тәзаһүрү анафилактик шок, серум хәстәлији, Артүс феномени вә с.-дир.

Анафилактик шок заманы ган тәзјиги бирдән-бирә ашағы дүшүр, үрәк фәалијјәти позулур, бронхоспазма, нәһајәт тәнәффүс мәркәзинин ифлиҹи нәтиҹәсиндә өлүм дә баш верә биләр. Анафилактик шок инсанларда мүалиҹә серумларынын (дифтерија әлејһинә, күзаз әлејһинә), надир һалларда бә'зи дәрманларын (пенисиллин вә с.) организмә тәкрар вурулмасындан сонра мүшаһидә едилир; серум вә ваксин вурулдугда чох вахт *серум хәстәлији* төрәјир. Организм анафилактик шока галиб кәлә биләрсә, организмдә сенсибилизасијадан әввәлки вәзијјәт бәрпа олунур, бу заман десенсибилизасија вә ја антианафилаксија инкишаф едир. Организмә сенсибилизасија төрәдән ҹүз'и мигдарда зүлал јеритмәклә, анафилактик шока јол вермәдән, десенсибилизасија јаратмаг олар. Рус алими А. М. *Безредканын* тәклиф етдији бу үсулдан анафилактик реаксијаларын профилактикасында истифадә олунур. Мүалиҹә серуму тә'јин едилдикдә әзәлјә әввәлҹә һәмин серумдан 0,5—1,0 *мл*(*см*^{3}), 1—2 саатдан сонра исә дозанын галан һиссәси јеридилир.

А.-нын мүалиҹәсиндә адреналиндән, ефедриндән, һормонал препаратлардан, антиһистамин дәрманлардан истифадә едилир.

Әд.: Адо А. Д., Общая аллергология, М., 1970, библиогр.; Бойд У., Основы иммунологии, пер. с англ., М., 1969; Ишимова А. М., Механизмы аллергических реакций. В кн.: Аллергические заболевания у детей под ред. М. Я. Студеникина, Т. С. Соколовой, М., 1971.

АНА́ФОРА (јун. anaphora—тәкрир)—ејни сөз вә ја ифадәнин ше'рдә бир нечә мисранын, јахуд бәндин, нәсрдә исә ҹүмләнин әввәлиндә тәкрарланмасы:

Бири лачын көзлү, тәрлан гәмзәли,
Бири гырғы башлы, сона ҹилвәли.
Бири шәккәр сөзлү, ширин кәлмәли,
Бири гәнд ағызлы, гајмаг додаглы.
(М. П. Вагиф)

«Мән дүшмәнәм сизин ган ичиндә үзән тахт-таҹыныза! Мән дүшмәнәм сизин инсан әти јејән икибашлы гарталыныза, сүнкү вә пулемјот үстүндә дуран һөкмранлығыныза» (Ҹ. Ҹаббарлы).

АНАХРОНИ́ЗМ (јун. anachronismós, ana — кери, әкс + chrónos — заман)—1) хроноложи дәгиглијин позулмасы; 2) бир дөврүн һадисә вә әламәтләринин сәһвән, јахуд шәрти олараг, башга дөврүн һадисә вә әламәтләринә аид едилмәси. А. орта әсрләр, Интибаһ дөврү вә классисизм инҹәсәнәти вә әдәбијјаты үчүн сәҹијјәвидир. Тарихи һәгигәт тәләбини ирәли сүрән 19—20 әсрләр реалист сәнәтиндә А. бәдии әсәр үчүн нөгсан һесаб едилир; лакин ајры-ајры һалларда А.-дән бәдии үсул кими дә истифадә олунур (мәс., Б. Брехтин «Ҹәнаб Јули Сезарын ишләри» романында); 3) мәҹази мә'нада—кечмишин галығы, көһнәлмиш көрүш, адәт вә фикирләр.

А́НАҺАЈМ (Anahaim)—АБШ-да Калифорнија штатында шәһәр. Әһ. 186 мин (1974). Санта-Ана вә Гарден-Ґров ш.-ләри илә бирликдә (әһ. 1,4 млн.) Лос-Анҹелес ш.-нин агломерасијасына дахилдир. Електроника, нәгл. машынгајырмасы мүәссисәләри, јејинти сәнајеси вар. Рабитә аваданлығы истеһсал едилир.

АНА́ШКИН Иван Иванович (1880, Тамбов губ.—1938)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1905 илдән Сов.ИКП үзвү. 1901 илдә Бакыја кәлмиш, 1902 илдән тә'тил һәрәкатында иштирак етмишдир. 1905—10 илләрдә Бакы партија вә һәмкарлар иттифагы тәшкилатларынын ишиндә фәалијјәт көстәрмишдир. 1917 илдә РСДФП-нин болшевик Бакы Комитәсинин тәркибинә дахил олмушдур. *Бакы фәһлә конфрансы* рәјасәт һеј'әтинин үзвү, 1919 илдә Загафгазија, Дағыстан вә Түркүстан Һәмкарлар Иттифаглары Өлкә Шурасынын сәдри олмуш, РК(б)П Гафгаз Өлкә Комитәсинә үзв сечилмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра АҺИШ-дә шө'бә мүдири, халг әрзаг комиссарлығында, Азәрнефтин мә'дән јоллары идарәсиндә ишләмишдир. 1928 илдән АК(б)П МК-нын Мәркәзи Нәзарәт Комиссијасында ишләмиш, сонра Саратовда вә Азәрб.-да мүхтәлиф вәзифәләрдә чалышмышдыр.

АНБАР ЗӘРӘРВЕРИҸИЛӘРИ — бах *Дән вә дән мәһсуллары зәрәрвериҹиләри.*

А́НВЕЛТ Јан Јанович (әдәби тәхәллүсү Еессааре Аадy) (18.4.1884, Лифландија губ.-нын Оргу к.—11.12.1937)—совет дөвләт вә партија хадими, Естонија Коммунист Партијасынын рәһбәрләриндән бири, публисист, јазычы. 1907 илдән Сов. ИКП үзвү. Петербург вә Естонијада партија иши апармыш, 1918 илдә Естонија Совет Респ.-сы ХКС-нин сәдри вә халг һәрби ишләр комиссары олмушдур. 1921—25 илләрдә буржуа Естонијасында кизли ишләмиш, 1925 илдә ССРИ-јә кәлмишдир. 1926—29 илләрдә Жуковски ад. һәрби Һава Академијасынын комиссары, 1929—35 илләрдә Мүлки Һава Донанмасы Баш Идарәси рәисинин мүавини вә рәиси олмушдур. Партијанын 14—16-чы гурултајларына, Коминтернин 3—4, 7-чи конгресләринә нүмајәндә сечилмишдир. Тарих, игтисадијјат вә сијасәтә даир, һәмчинин бәдии әсәрләрин мүәллифидир. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Знаменосцы революции, т. 1, Таллин, 1964.

АНГА́Р (фр. hangar—талвар)—тәјјарәләрин вә вертолјотларын сахланмасы, техники хидмәт вә тә'мир үчүн хүсуси тикили. Планы дүзбуҹаглы, конструксијасы тағлы вә чәрчивәли А.-лардан даһа чох истифадә едилир. А.-ын ашырымы 100 *м*-дән артыг да олур. Тә'јинатына көрә А.-лар ики нөвдүр: А.—анбар (әсас бинасы тәјјарә вә вертолјот үчүн јалныз дајанаҹаг олур) вә А.—е'малатхана (тәјјарә, вертолјот вә авиасија мүһәррикләринин тә'мири үчүн бир сыра јардымчы бинасы олур). А.-лар истифадәсинә көрә даими, мүвәггәти вә јығылыб-сөкүлән ола биләр. А. галдырыҹы-нәглედиҹи васитәләр, рабитә, сигнал системи, автоматик јанғынсөндүрмә вә с. васитәләрлә тәҹһиз едилир.

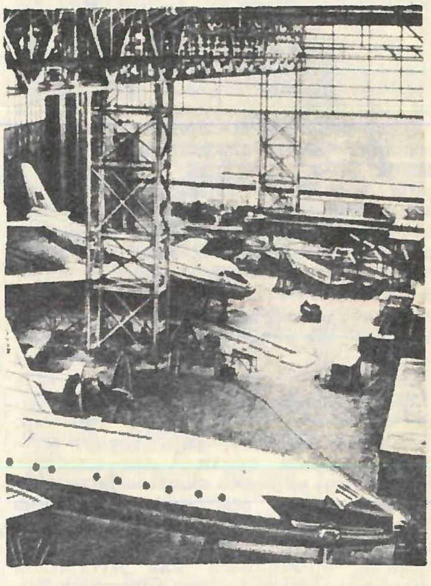

Ангарын дахили көрүнүшү.

АНГАРА́ (әввәлләр ашағы ахыны Јухары Тунгуска адланырды)—РСФСР-ин Иркутск вил. вә Краснојарск өлкәсиндә чај. Јенисејин сағ голу. Уз. 1779 *км* (Иркутск вә Братск су анбарлары јарадыланадәк 1826 *км*), һөвзәсинин саһ. 1039 мин *км*^{2}, о ҹүмләдән А.-нын өз саһ. (Бајкал к. һөвзәсиз) 468 мин *км*^{2}-дир. Бајкал көлүндән ахыр. Иркутск вә Братск СЕС-ләринин тикилмәси нәтиҹәсиндә А.-нын јухары ахыны су анбарына чеврилмишдир. Су анбарлары арасындакы саһәдә А.-нын дәрәси асимметрик гурулушлудур. Мәнсәб һиссәсиндә Јенисеј тәпәлијини кәсир вә астана әмәлә кәтирир. Бурада чај дәрәси 3—5 *км*-дир (Мотыкинода 10 *км*-ә чатыр). А. көл сујундан башга гар вә јағыш сулары илә дә гидаланыр. Мәнсәби јахынлығында орта иллик су сәрфи 4500 *м*^{3}/*сан*-дир. Асталалыдыр. Әсас голлары сағдан—Илим, Чадобетс, солдан—Иркут, Китој, Белаја, Ока, Ија, Тасејева. Ашағы ахынында октјабрын ахыры—нојабрын әввәлләриндә, Братск су анбарында нојабр—декабрда донур. А. үзәриндә Иркутск, Братск вә Уст-Илим СЕС-ләри вар. А. Иркутскдан Бајкала вә Братск СЕС-ә гәдәр даими кәмичилијә јарарлыдыр. Иркутск, Братск, Ангарск ш.-ләри А. саһилиндәдир. Балыгла (чөкә, алабалыг, нелма, нәрә вә с.) зәнкиндир.

АНГАРА́ (Ankara; илкин ады Ангора, гәдим ады Анкира)—Түркијәнин пајтахты, Ангара илинин инз.м. Анадолу јајласында, 891 *м* јүксәкликдә, Ангара вә Чубуг чајларынын (Сакарја чајынын һөвзәси) говушдуғу јердәдир. Иглими континенталдыр. Орта темп-р јанварда —0,7°С, ијулда 23,2°С-дир. Иллик јағынты 340 *мм*. Әһ. 1,7 млн. (1975). Әһалинин сајына көрә, Истамбулдан сонра өлкәнин икинчи бөјүк шәһәридир. Шосе вә д.ј.-лары говшағы, аеропорт (Есенбоға).

А.-нын идарә органы шәһәр әһалисинин 4 ил мүддәтинә сечдији Бәләдијјә мәчлисидир. Онун сәдрини Дахили Ишләр Назирлији тә'јин, президент тәсдиг едир. Шәһәрин һәр р-нунун сечкили бәләдијјә мәчлиси вар.

А. Кичик Асијанын ән гәдим шәһәрләриндәндир. Е.ә. 7 әсрдә Фрикија падшаһы *Мидас* тәрәфиндән салынмышдыр. Әввәлләр Рома, сонра исә Бизанс империјасынын һакимијјәти алтында олмушдур. 11 әсрдә А.-ны сәлчуг түркләри әлә кечирмиш, 14 әсрин 1-чи јарысында исә османлы түркләри ишғал едиб империјаја гатмышлар. 1402 илдә А. јахынлығында *Тејмур* илә османлы солтаны Илдырым Баја-

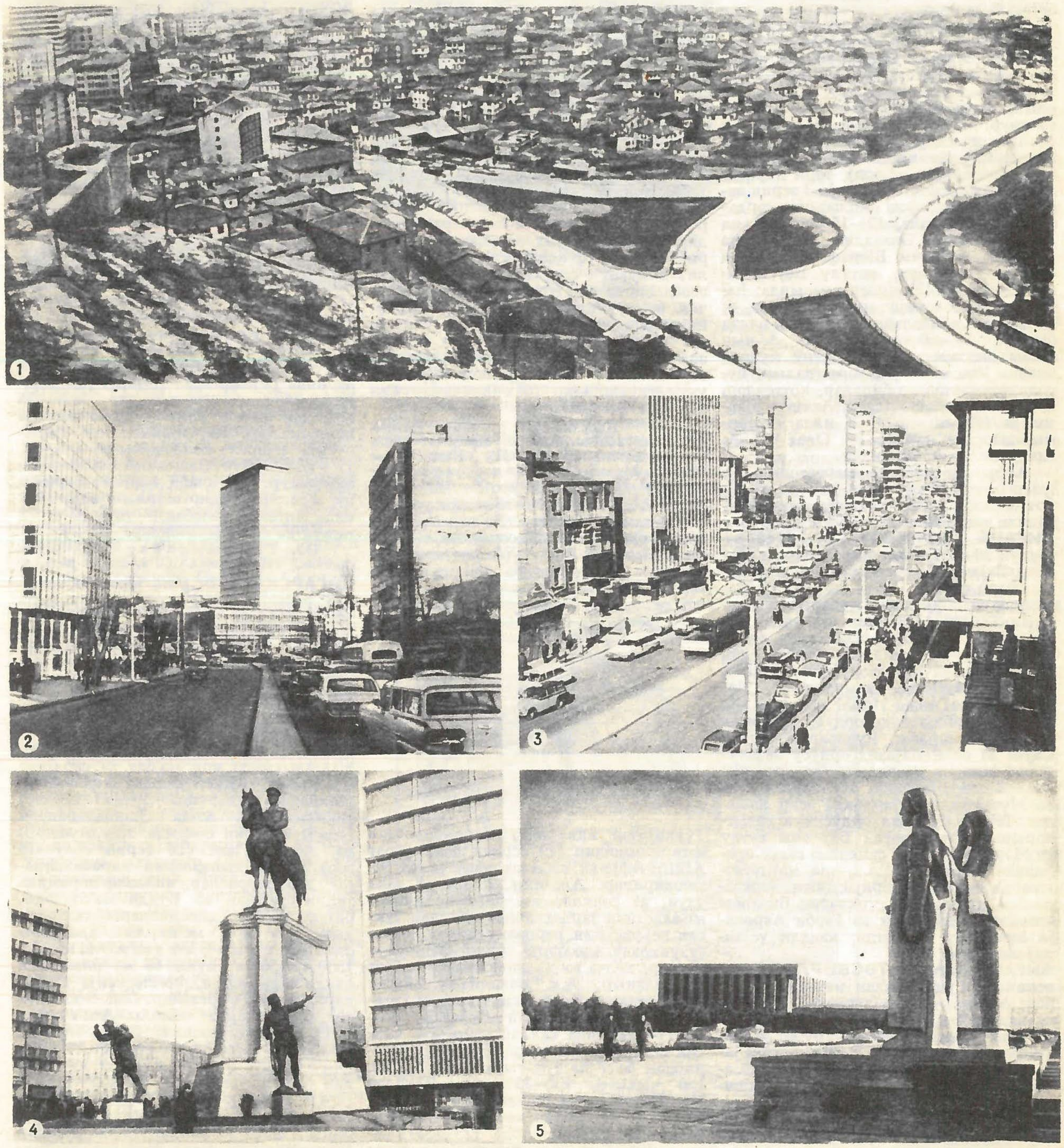

Ангара. 1. Шәһәрин үмуми көрүнүшү. 2. Шәһәрин мәркәзи күчәләриндән бири. 3. Измир күчәси. 4. Ататүркүн һејкәли. 5. Ататүрк мавзолеји.

зид арасында вурушма олмушдур [бах *Ангара вурушмасы (1402)*]. 14 әсрин 1-чи јарысындан сонра А. Османлы империјасында пашалыг, санчаг вә вил. мәркәзи олмушдур. 1919 илдә Түркијә милли азадлыг һәрәкатынын баш гәраргаһы А.-да иди. 1920 ил апрелин 23-дә бурада илк дәфә Түркијә *Бөјүк Милләт Мәчлиси* топланмыш вә милли һөкумәти тәшкил етмишдир. 1923 ил октјабрын 29-дан Түркијә Респ.-сынын пајтахтыдыр.

А. өлкәнин сијаси, игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Авиасија, електротехника, металлуркија, машынгајырма, тракторгурашдырма, резин мә'мулаты, семент з-длары, тохучулуг, јејинти, дәри сәнајеси вә с. вар. Халча тохунур.

А.-нын кириңтили-чыхынтылы дар күчәләри олан көһнә һиссәсиндә Август мә'бәди (е.ә. 2 әср), терм харабалыглары (2 әсрин сону вә ја 3 әсрин әввәли), фрескаларла ишләнмиш сәрдаба (4 әср), ичгала, 12—15 әсрләрә аид Һачы Бајрам, Әлаәддин, Асланхана (дикәр ады Һачы Шәрафәддин), Әхи Әлван мәсчидләри, өртүлү Бөјүк базар (1464 вә 1471 илләр арасында; һазырда археолокија музејидир) вә с. ме'марлыг абидәләри вар. 1920 илдән (әсасән, 50—60-чы илләрдә) А.-нын көһнә һиссәсиндән ч.-а доғру мүасир планлы јени шәһәр салынмагдадыр; бурада чохмәртәбәли биналар, коттечләр, президент сарајы, театр, Ататүрк мавзолеји (тикинтиси 1953 илдә гуртармышдыр, ме'марлар Е. Онат вә А. Арад) вә с. тикилмишдир.

А.-да ун-тләр, консерваторија, 6 театр (опера-драм, ушаг, камера вә с.), археолокија вә етнографија музејләри, Милли китабхана вар.

АНГАРА́ ВУРУШМАСЫ (1402)—ијулун 20-дә *Тејмур* илә Османлы солтаны Бајазид I арасында Ангара ш. јахынлығындакы Чубуг адланан јердә олмушдур. Бајазидлә мүһарибәјә башлајан Тејмур 1402 илин ијулунда Сивас ш.-ни тутду. Бајазид кери чәкилиб, Тејмурун әсас зәрбә гүввәси олан сүвариләр үчүн әлверишсиз мешәли дағларда вуруша һазырлашды. Лакин Тејмур Гызыл Ирмаг чајынын сол саһили илә Бајазидин ордусу архасына кечиб, Ангараны мүһасирәјә алды. Сајча аз олан Бајазид ордусу әввәлчә мүвәффәгијјәт газандыса да, ахырда мәғлуб олду. Бајазид, оғуллары Муса вә Мустафа илә бирликдә әсир алынды. Тејмур Бајазид ордусунун галыгларыны тә'гиб едәрәк Бурсаны тутду вә Мәрмәрә дәнизи саһилинә гәдәр ирәлиләди. Бајазидин А.в.-нда мәғлубијјәти Османлы империјасынын мәркәзләшмә просесини, түркләрин Бизансы алмасыны, Мәркәзи вә Гәрби Авропаја һүчумуну ләнкитди; кәндли үсјанларына сәбәб олду.

АНГАРА́ ГАЈА ТӘСВИРЛӘРИ—18 әсрин 1-чи јарысындан мә'лумдур. Ән чох Ангара чајы вадисиндә, Иркутск ш.-ндән 450 *км* ашағы Каменны а-рында, һәмчинин Марактуја, Бурет, Балја Озернаја вә Сухаја Балја к.-ләри јахынлығында ашкар едилмишдир. Әсасән, акад. А. П. Окладников өјрәнмишдир. А.г.т. үслуб вә сүжетинә көрә ајры-ајры групара вә мүхтәлиф дөврләрә бөлүнүр. Контурла чәкилмиш ири марал тәсвирләри даһа гәдим олуб, Мезолитә аид едилир. Неолит дөврүнә аид рәсмләрә ваһид сүжетли сығын тәсвирләри дахилдир. Бу рәсмләр үчүн һејван бәдәнинин үмуми чизкиләринин реалистчәсинә верилмәси характерикдир. Инсан, балыг вә илан тәсвирләринә дә тәсадүф едилир. А.г.т.-нин Неолит дөврүнүн сону вә Тунч дөврүнүн әввәлләринә аид групуна рәнкли вә кичик өлчүлү инсан тәсвирләри, һәмчинин ичәрисиндә аварчәкәнләр олан гајыг рәсмләри дахилдир. А.г.т. Сибир әразисиндә јашамыш гәдим халгларын тарихини вә мәдәнијјәтини өјрәнмәк үчүн гијмәтлидир (бах һәмчинин *Сибир гаја тәсвирләри*).

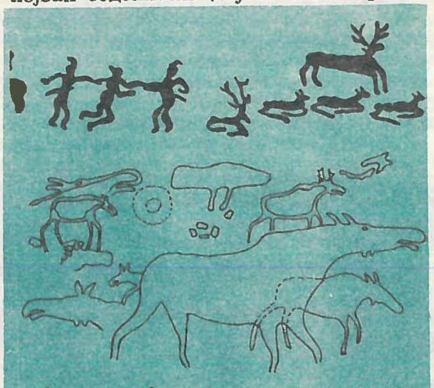

Ангара гаја тәсвирләриндән нүмунәләр.

Әд.: Наскальные рисунки Каменных островов на Ангаре, Иркутск, 1960; Окладников А. П., Петроглифы Ангары, М.—Л., 1966; јенә онун, Петроглифы Нижнего Амура, Л., 1971.

АНГАРА́ КЕЧИСИ—гијмәтли јун верән гәдим кечи чинси. Бә'зи мә'луматлара көрә вәтәни Месопотамија сајылыр. 13 әсрдә А.к. Түркијәјә кәтирилмиш вә әсасән Ангара әјаләтиндә јетишдирилмишдир (ады да бурадандыр). Түркијәдән илк дәфә Түркмәнистана кәтирилмишдир. 19 әсрдән башлајараг АБШ, Африка вә Австралијада да јетишдирилир. А.к.-нин 25 *см* вә даһа узун, ағ рәнкли, чох парлаг, мөһкәм вә еластики јарымзәриф јунундан јүксәк кејфијјәтли пәрдәлик парча, плүш (узунховлу мәхмәр), трикотаж мә'мулатлар, халча вә с., дәрисиндән исә хәз һазырланыр. А.к. өлкәмиздә, әсасән Загафгазија, Орта Асија, гисмән Газахыстанда вә Шимали Гафгазын бозгыр р-нларында сахланылыр. Бу чинсин доғар кечиләриндән 2,2—4, тәкәләриндән 5—7 *кг* јун гырхылыр. Халис јун чыхымы 65—75%-дир. Тәкәләр 50—55 *кг*, доғар кечиләр 32—36 *кг* кәлир. Һәр 100 доғар кечи 105—110 (габагчыл тәсәррүфатларда 125—140) бала доғур. Сағым дөврүндә јағлылығы 4,4% олан 70—100 *кг* сүд верир. Әти јахшы кејфијјәтлидир. ССРИ-дә А.к.-дән јерли габајунлу кечи чинсләрини јахшылашдырмаг үчүн истифадә едиләрәк, совет јунлуг кечи чинси јетишдирилмишдир.

АНГАРЕ́ТИС (әсл фамилијасы Алекса) Зигмас Ионович (25.6. 1882, Вилкавишкис гәзасынын Обелјупјај к.—22.5.1940, Москва)—ингилабчы, Литва Коммунист Партијасынын рәһбәрләриндән бири. 1906 илдән Литва С.-Д. Партијасынын үзвү. Литва С.-Д. Партијасынын 7-чи гурултајында (1907) МК үзвү сечилмишдир. 1917 илдә Петербург болшевик комитәсинин, РСДФ(б)П МК јанында Литва бөлмәси Мәркәзи Бүросунун үзвү иди. 1918 илдә Литва КП МК үзвү, илк Литва Совет һөкумәтинин халг дахили ишләр комиссары, 1920 илдән Литва КП Харичи Бүросунун катиби, 1923 илдән Литва КП МК Сијаси Бүросунун үзвү, Литва КП-нин «Коммунистас» («Коммунист») журналынын редактору (1918—32) олмушдур. 1921 илдән Коминтернин Ичраијјә Комитәсиндә Литва КП-нин нүмајәндәси олмуш, Коминтернин 3—7-чи конгресләриндә Бејнәлмиләл Нәзарәт Комиссијасынын үзвү сечилмишдир. 1926—35 илләрдә һәмин комиссијанын катиби ишләмишдир. Партијанын 7-чи Үмумрусија (Апрел) конфрансы вә 6, 8, 10, 12—17-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. Ингилаби һәрәкат тарихинә, фәлсәфәјә даир әсәрләри вар. 1962 илдә Литвада тәләбәләр үчүн А. ад. 2 тәгаүд тә'сис едилмишдир.

Әд.: Гришкунайте Э. В., З. Ангаретис, «История СССР», 1967, № 5.

АНГА́РСК—РСФСР-ин Иркутск вил.-ндә шәһәр. Китој чајынын Ангараја төкүлдүјү јердәдир. Д.ј.ст. Әһ. 228 мин (1975). Тикинти материаллары вә кимја сәнајеси, машынгајырма, електромеханика з-длары, ағач е'малы мүәссисәләри, тикиш ф-ки, әт комбинаты, Иркутск политехник ин-тунун филиалы, политехникум, тибб мәктәби, ахшам јүнкүл сәнаје техникуму вар.

АНГКО́Р—Сијем-Реап ш. (Кампучија) јахынлығында ири мә'бәд вә сарајлар комплекси. Кһмер феодал дөвләтинин инкишафы дөврүндә (9—13 әсрләр) тикилмишдир. А.-да Јашодһарапура (әсасы 9 әсрин сонунда гојулмушдур) вә Ангкор-Тһом (12 әсрин сону—13 әср) пајтахт-шәһәрләрин харабалыглары, даш террасלар, пилләли пирамида типли браһман вә Будда мә'бәдләри, бөјүк мә'бәд ансамбллары галмышдыр. Ән ири ме'марлыг ансамблы олан Ангкор-Ват (тәгр. 1113—50; 1300 *м*×1500 *м*, һүнд. 66 *м*) планынын һәндәси дәгиглији, композисија аһәнкдарлығы илә фәргләнир. Саһ. 9 *км*²-дән чох олан квадрат планлы Ангкор-Тһомун мәркәзиндә Бајон мә'бәди јерләшир; мә'бәдин 54 гүлләси, һәмчинин 5 гапыүстү гүлләси («гопура») даштан јонулмуш инсан һејкәл үзләри (2,4 *м*-ә гәдәр) илә бәзәдилмишдир. А.-да чохлу релјеф вар; гапылар үзәриндә, фриз вә пилјастрларда дашдан һөрүлмүш «кружева» бәзәкләр, мә'бәдләрин диварларындакы нәфис фигурлар, Ангкор-Ват вә Бајонун галерејаларындакы зәнкин батал вә мәишәт

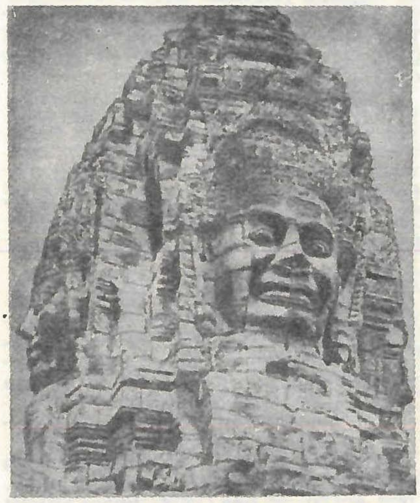

Ангкор. Бајон мә'бәди гүлләси.

сәһнәләри вә с. тәсвирләр образлылығы, аһәнкдарлығы илә диггәти ҹәлб едир.

АНГКО́Р-ТһОМ—12—15 әсрин 1-ҹи јарысында Камбоҹанын (Кампучија) пајтахты. 12 әсрин ахырында VII Ҹајјаварманын вахтында салынмышдыр. 1431 илдә А.-Т.-у сиамлылар ишғал едәндән сонра, пајтахт әһәмијјәтини итирмишдир (1432) Һазырда өлү шәһәрдир. Тарихи горуг кими *Ангкор* ме'марлыг комплексинә дахилдир.

АНГЛЕЗИ́Т [Инкилтәрәдәки Англси а.-нын (Anglesey) ады верилмишдир]—минерал. Тәркиби $Pb(SO_4)$. Сингонијасы ромбикдир. Кристаллары лөвһәви, надир һалларда гыса сүтунварыдыр. Чох көврәкдир. Сарыја, боза вә јашылачалар ағ, бә'зән дә көј рәнкдә олур. Алмаз парылтылыдыр. Сәртлији 2,5—3; сыхлығы 6100—6400 *кг/м*^{3}. Гурғушун јатагларында PbS-ин оксидләшмәсиндән әмәлә кәлир. Тәркибиндә 73,6% PbO вар. Гурғушун филизи кими ишләнир. Азәрб. ССР-дә Меһмана, Филизчај вә с. полиметал јатагларында тапылыр.

АНГЛИКА́Н КИЛСӘСИ—протестант килсәләриндән бири, Инкилтәрәдә дөвләт килсәси. 16 әсрдә *Реформасија* дөврүндә мејдана кәлмишдир. Идарә үсулу вә ибадәт гајдаларына көрә католик килсәсинә јахындыр. Лакин А.к. Рома папасына дејил, Инкилтәрә кралына табедир; башчысы Кентербери архијепископудур. Ибадәт инкилис дилиндәдир. Шотландија, Уелс, Ирландија, АБШ, Канада, Австралија вә бир сыра башга өлкәдә дә мүстәгил А.к. вар. А.к. *екумен һәрәкатында* иштирак едир.

АНГЛОСА́КС ИСТИЛАСЫ — шимали керман тајфаларынын (англлар, *сакслар*, *јутлар* вә *фризләр*) Британијаны истила етмәси. 5 әсрин орталарындан 6 әсрин ахырларына гәдәр давам едән бу истила *бритләрин* әксәријјәтинин гырылмасы, галанларынын исә Уелсә, Шотландијаја вә гитәјә (индики Бретан) сыхышдырылмасы илә нәтиҹәләнди. 6 әсрин ахырларында керман тајфалары артыг Британијанын бөјүк һиссәсини тутмушду.

АНГО́ЛА (Angola), Ангола Халг Республикасы—República Popular de Angola (RPA).

Үмуми мә’лумат. Ҹәнуб-Гәрби Африкада, Атлантик океаны саһилиндә дөвләт (Кабинда маһалы да бураја дахилдир). Саһ. 1246,7 мин *км*^{2}, әһ. тәгр. 6 млн. (1975). Пајтахты Луанда ш.-дир. Инзибати ҹәһәтдән 16 маһалдан ибарәтдир.

Дөвләт гурулушу. 1975 ил нојабрын 11-дә А. мүстәгил дөвләт—Ангола Халг Республикасы (АХР) е’лан едилмиш вә АХР-ин «Әсас гануну» гүввәјә минмишдир. Дөвләт башчысы вә силаһлы гүввәләрин баш команданы президентдир. О, ејни заманда дөвләтин дахили вә хариҹи сијасәтини мүәјјән едән органа—Ингилаби Шураја рәһбәрлик едир. Һөкумәт башчысы баш назирдир.

Тәбиәт. А. әразисинин чох һиссәси јајладыр (1000—1500 *м*). Г.-ә доғру јүксәклик артыр (Моко д., 2610 *м*). Иглими өлкәнин мәркәзи һиссәсиндә екваториал-муссон, саһил бојунда тропик-пассатдыр. Орта темп-р ән исти ајда (март вә ја апрел) 21-дән 29°С-јә гәдәр, ән сојуг ајда (ијул вә ја август) 15-дән 22°С-јә гәдәрдир. Иллик јағынты дахили р-нларда 750—1500 *мм*, саһил бојунда шм.-да 250—500 *мм*, ҹ.-да 50—100 *мм*-дир. Әсас чајлары: Кванго, Касаи (Конго һөвзәси), Кванза вә Кунене. Биткиси јајланын шм. һиссәсиндә һүндүр отлу саванналар вә чај вадиләри боју узанан мешәләрдән, ҹ. һиссәсиндә сејрәк саванна мешәләриндән, шм. һиссәсинин г. јамаҹларында һәмишәјашыл тропик мешәләрдән ибарәтдир. Торпаглары гырмызы, гырмызы-гәһвәји, латеритли-подзоллашмыш вә гырмызы гонурдур; учгар ҹ.-у сәһралардыр.

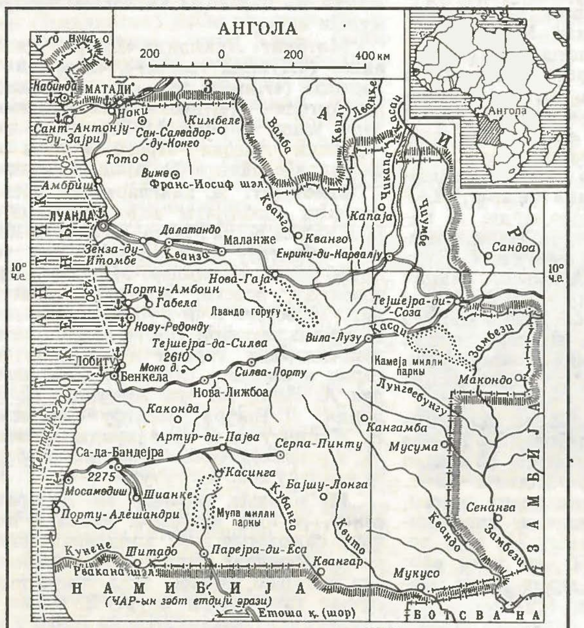

АНГОЛА
200
0
200
400 км
КОНГО
Кабинда
МАТАДИ
З
А
И
Нокu
Кимбеле
Сант-Антонју-ду-Зајри
Сан-Салвадор-ду-Конго
Тото
Виже
Франс-Иосиф шәл.
Амбриш
ЛУАНДА
Далатандо
Маланже
Кванго
Кванза
Кванго
Енрики-ди-Карвалју
Зенза-ду-Итомбе
Камба
Квилу
Леонке
Чикапа
Касаи
Капаја
Чумбе
Сандоа
Нова-Гаја
Порту-Амбоин
Габела
Лвандо горуғу
Нову-Редонду
Тејшејра-да-Силва
2610
Моко д.
Лобиту
Бенкела
Силва-Порту
Вила-Лузу
Касаи
Тејшејра-ди-Соза
Замбези
Камеја милли паркы
Маконди
Нова-Лижбоа
Лунгвебунгу
Каконда
Кангамба
Артур-ди-Пајва
Серпа-Пинту
Мусума
Са-да-Бандејра
2275
Касинга
Мосамедиш
Шианке
Бајшу-Лонга
Порту-Алешандри
Мупа милли паркы
Кубанго
Куито
Квандо
Сенанга
Замбези
Кунене
Шитадо
Парејра-ди-Еса
Рвакана шәл.
Квангар
Мукусо
НАМИБИЈА
(ЧАР-ын зәбт етдији әрази)
Етоша к. (шор)
БОТСВАНА
ЗАМБИЈА
АТЛАНТИК ОКЕАНЫ
Кејптаун 2700
500
430
10° ҹ.е.
10° ҹ.е.
20° ш.у.
Ангола

Әһали. Әһалинин тәгр. 96%-и *банту дилләри* аиләсинә мәнсуб халглардыр. А.-да аврогалылар, әсасән португаллар да јашајыр. Рәсми дил португал дилидир. А.-нын әһалиси узун мүддәт мүстәмләкәчиләр тәрәфиндән ајры-сечкилијә мә’руз галмыш вә амансызҹасына истисмар едилмишдир. Јерли әһалинин әксәријјәти ән’әнәви е’тигадларыны сахламышдыр; христианлар 35%-дир (әсасән католик). Әһали, әсасән, к.т.-нда ишләјир. Шәһәр әһалиси тәгр. 10%-дир. Ири шәһәрләри: Луанда—тәгр. 600 мин нәфәр (1974), Лобиту — 97,8 мин, Нова-Лижбоа — 50 мин (1969).

Тарихи очерк. А.-нын гәдим тарихи, демәк олар ки, өјрәнилмәмишдир. 14 әсрдә Шимали А. әразисиндә Конго дөвләти, сонралар исә илкин феодал типли дөвләт бирләшмәләри јаранмышды. 15 әсрдә бурада күчлү дөвләтләр: Ндонго (бу дөвләтин һакимләри «Нгола» адланырды, «Ангола» ады да бурадан көтүрүлмүш вә сонрадан индики А.-нын бүтүн әразисинә аид едилмишдир), Лунда, Бенгела мејдана кәлди (17 әсрдә Матамба вә Касанже дөвләтләри јаранды). 1482 илдә А. әразисинә илк португал дәстәси (Диогу Канын експедисијасындан) чыхарылды. 16 әсрдә португаллар А. саһилләриндә мөһкәмләндирилмиш мәнтәгәләрин, о ҹүмләдән Сан-Паулу-ди-Луанда мәнтәгәсинин әсасыны гојдулар. А. гул алверинин ән мүһүм базаларындан биринә чеврилди. 1620 илләрдән башлајараг Ндонго вә Матамба дөвләтләринин һакими Зинги Мбанди Нголанын башчылығы илә мүстәмләкәчиләр әлејһинә халг мүһарибәси 30 ил давам етди. 1885—94 илләрдә Португалија, Белчика, Алманија вә Б. Британија арасында мүгавилә бағланды. Бу мүгавилә илә А.-нын мүасир сәрһәдләри мүәјјән едилди. Лакин А.-нын бүтүн әразисинин Португалија тәрәфиндән ишғалы әслиндә 1920-ҹи илләрдә баша чатдырылды. 1951 илдә А. Португалијанын «дәнизашыры әјаләти» е’лан едилди.

А.-да мүстәмләкәчилик дөврүндә фасиләсиз давам едән милли азадлыг һәрәкаты Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән (1939—45) сонра јени вүс’әт алды. 50-ҹи илләрдә А.-да илк сијаси азадлыг тәшкилатлары јарадылды. 1956 илин декабрында бир сыра милли вәтәнпәрвәр групларын бирләшмәси нәтичәсиндә «Анголанын Азадлығы Уғрунда Халг Һәрәкаты» (МПЛА) јаранды. 1961 ил февралын 4-дә МПЛА-нын рәһбәрлији илә мүстәмләкәчиләр әлејһинә А. вәтәнпәрвәрләринин силаһлы мүбаризәси башланды. Бу мүбаризә нәтичәсиндә өлкәнин шм.-ында вә ш.-индәки рајонлар азад едилди. Португалијада демократик ингилабын гәләбәсиндән сонра, 1974 ил августун 4-дә мүвәггәти Португалија һөкумәти Ангола халгынын мүстәгиллијини вә өзүнүидарә һүгугуну таныды. 1975 ил нојабрын 11-дә А. мүстәгил дөвләт е'лан едилди. А.-да мүвәггәти һөкумәт тәшкил олунду, лакин дахили иртича гүввәләри илә әлагәдә олан «Ангола Азадлығы Милли Чәбһәси» (ФНЛА, 1962 илдә јарадылмышдыр) вә «Анголанын Там Истиглалијјәти Уғрунда Милли Иттифаг» (УНИТА, 1966 илдә јарадылмышдыр) кими тәфригәчи груплар мүвәггәти һөкумәтин фәалијјәтинә манечилик төрәдирдиләр.

1975 ил нојабрын 11-дә АХР јарадылды. Онун илк президенти МПЛА-нын сәдри Агостинјо Нето олду. УНИТА вә ФНЛА групларыны мүдафиә едән Чәнуби Африка иргчиләри вә харичи капиталын муздлу нөкәрләри кәнч респ. әлејһинә силаһлы мүдахиләјә башладылар. Милли вәтәнпәрвәр гүввәләр МПЛА-нын рәһбәрлији, ССРИ-нин, Кубанын, дикәр сосиалист өлкәләринин, һәмчинин Африканын тәрәггипәрвәр дөвләтләринин јардымы илә 1976 илдә мүдахиләчиләри вә дахили иртича гүввәләрини дармадағын етдиләр; јени дөвләт өзүнү мөһкәмләтмәјә, игтисадијјатыны бәрпа вә инкишаф етдирмәјә башламышдыр. МПЛА-нын сәдри, АХР президенти А. Нето башда олмагла Ангола партија-дөвләт нүмајәндә һеј'әти 1976 илин октјабрында рәсми сәфәрлә ССРИ-дә олмушдур. Сәфәр заманы ССРИ илә АХР арасында бир сыра мүһүм сәнәдләр, о чүмләдән Сов.ИКП илә МПЛА арасында әмәкдашлыг һаггында Сазиш, ССРИ илә АХР арасында достлуг вә әмәкдашлыг һаггында Мүгавилә имзаланмышдыр. БМТ-нын үзвүдүр (1976).

Игтисади-чоғрафи очерк. А. зәиф инкишаф етмиш аграр өлкәдир. А. халг респ.-сы е'лан едиләнә гәдәр игтисадијјатында харичи капитал (әсасән, ЧАР вә АБШ) мүһүм рол ојнајырды. А. капиталист дүнја базарынын битки вә минерал хаммалы тәдарүкчүсү иди. Өлкә әразисинин тәгр. 1%-и әкилир. Ихрач олунан к.т. мәһсулларынын 70—80%-и 1976 илә гәдәр Авропа ширкәтләринә вә ја ајры-ајры колонистләрә мәхсус ири торпаг саһәләриндә истеһсал едилирди. Мүһүм ихрачат мәһсуллары гәһвә вә сизалдыр.

1973 илдә 220 мин *т* гәһвә, 65 мин *т* сизал, 29 мин *т* памбыг, 750 мин *т* гарғыдалы, 30 мин *т* чәлтик, 65 мин *т* түтүн, 25 мин *т* јерфындығы вә с. јығылмышдыр. Һејвандарлыг, әсасән, өлкәнин ч.-унда вә мәркәзи һиссәсиндәдир. 2800 мин гарамал, 340 мин донуз, 180 мин гојун, 850 мин кечи вар; 599,1 мин *т* балыг вә дикәр дәниз мәһсуллары овланмышдыр (1972).

А. сәнајеси зәиф инкишаф етмишдир. Нисбәтән, мә'дән сәнајеси үстүнлүк тәшкил едир. 1974 илдә 10 млн. *т* нефт һасил едилмишдир. Алмаз (тәгр. 2150 мин карат), дәмир филизи (тәгр. 6 млн. *т*), манган, кипс вә с. чыхарылыр (1973). 1969 илдә 542 млн. *квт-с* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. Семент вә нефтајырма з-длары, к.т. хаммалы е'мал едән мүәссисәләр, балыг консерви, тохучулуг, метал е'малы, тикиш мүәссисәләри, кәми тәрсанәләри вә с. вар. Д.ј.-ларынын уз. 3,5 мин *км*, автомобил јолларынын уз. 72,3 мин *км*-дир (1972). Әсас дәниз портлары: Лобиту, Луанда, Мосамедиш. Гәһвә, нефт, алмаз, дәмир филизи, гуру балыг вә с. ихрач едилир. Машын вә аваданлыг, нәгл. васитәләри, тохучулуг мәһсуллары, палтар, ајаггабы вә с. идхал олунур.

Пул ваһиди *ескудодур*.

Сәһијјә. А.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 48,4 (1960), өлүм сајы орта һесабла 30,2, Луанда ш.-ндә һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 240,8 олмушдур (1965—70 илдә). А.-да инфексион паразитар хәстәликләрдән хәстәләнмә вә өлүм һаллары даһа чохдур. 1970 илдә А.-да 15 205 чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 2,8 чарпајы) хәстәхана вә стасионарлар, 650 һәким (әһалинин һәр 8460 нәфәринә 1 һәким), 23 диш һәкими, 90 әчзачы, 90 мама вә 1882 орта тибб ишчиси вар иди.

Маариф. 1960 илдә јерли әһалинин 90%-индән чоху савадсыз иди. Мүстәмләкәчилик дөврүндә тәһсил пуллу олдуғундан ушагларын әксәријјәти тәһсил ала билмирди. Ағларла африкалы ушаглар ајры-ајры мәктәбләрдә охујурдулар. 1971/72 дәрс илиндә 4799 ибтидаи мәктәбдә 485 955, 162 орта мәктәбдә 50 825, 65 пешә мәктәбиндә 13 516, 19 педагожи мәктәбдә 1784 шакирд охујурду. А. халг респ.-сы е'лан едилдикдән сонра пулсуз ибтидаи ичбари тәһсил һәјата кечирилир. 5 али мәктәб вар. Луанда ун-тиндә 3146 тәләбә тәһсил алыр (1974/75). Луандада милли вә бәләдијјә китабханалары, А. музеји вар.

Мәтбуат. Луандада «Диариу ди Луанда» («Луанда гәзети»), «Жорнал ди Ангола» («Ангола гәзети»), «Провинсиа ди Ангола» («Ангола әјаләти») гәзетләри нәшр олунур (1976). 1975 илдә Аженсиа Ангола Пресс Милли информасија акентлији јарадылмышдыр.

Әдәбијјат. А. халгларынын зәнкин шифаһи әдәбијјаты вар. Ичтимаи-сијаси хадим К. да Матта вә јазычы Каштру Сороменју халг әдәбијјатыны топлајыб тәдгиг етмишләр. Мүасир јазылы әдәбијјат, әсасән, португал дилиндәдир. 20 әсрин 1-чи рүбүндә А. јазычы вә журналистләри Португалија мүстәмләкәчиләринә гаршы мүбаризәдә иштирак етмишләр. Шаир вә јазычылардан А. Нето, М. ди Андради, К. Андради, Л. Виејра, Каштру Сороменју, А. Жасинту вә б.-нын јарадычылығында мүстәмләкәчилик әлејһинә мүбаризә мөвзусу әсас јер тутур.

Ме'марлыг, тәсвири вә декоратив сәнәт. А.-нын кәндләри даирәви план үзрә салынмышдыр; кәндләрин мәркәзиндә јығынчаг үчүн бина, әтрафында исә јашајыш евләри, даһа сонра тәсәррүфат тикилиләри олур. 20 әсрин әвәлләриндән өлкәдә мүасир Авропа ме'марлығы үслубунда биналар тикилир. А.-да һәлә гәдимдән бәдии ојма сәнәти мөвчуддур. Бурада бәдии ојма үсулу илә стилизә едилмиш инсан вә һејван һејкәлчикләри дүзәлдилир, мебел вә с. ев шејләри үзәриндә мүрәккәб декоратив композисијалар һәкк олунур. Португалија мүстәмләкәчилији А.-да бәдии сәнәт ән'әнәләринин инкишафына мане олмушдур.

Әд.: Олейников И. Н., Ангола, М., 1960; јенә онун, Ангола, М., 1962; Моутиньоде Падуа М., Война в Анголе, пер. с португ., М., 1965; Хазанов А. М., Политика Португалии в Африке и Азии, М., 1967; Оганисьян Ю. С., Национальная революция в Анголе, М., 1968; Хазанов А. М., Ангола—республика, рожденная в борьбе, М., 1976.

АНГРЕ́Н (өзб. Оһангарон, фарс. Аһәнкәран) — Өзб. ССР-дә чај. Сырдәрјанын сағ голу. Уз. 223 *км*. Һөвзәсинин саһ. 5260 *км*^{2}. Ангрен јајласындан башланыр. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Ашағы ахынында сувармада истифадә едилир. Тјујабугуз су анбары вар. Ангрен вә Аһәнкәран ш.-ләри А.-нин саһилиндәдир.

АНГРЕ́Н—Өзб. ССР Дашкәнд вил.-ндә шәһәр. Ангрен чајы саһилиндәдир. Д. ј.ст. Әһ. 85 мин (1975). Өзб. ССР-ин көмүр сәнајеси мәркәзи. Көмүрүн јералты газлашдырылмасы стансијасы, ДРЕС, тикинти материаллары истеһсалы мүәссисәләри (семент, дәмир-бетон конструксијалар вә с.), механики тә'мир з-ду, педагожи ин-т, Дашкәнд политехник ин-тунун үмумтехника факүлтәси, мә'дән кеолокијасы техникуму вә с. вар.

А̊НГСТРЕМ (Онгстрөм, Ångström) Андерс Јонас (13.8.1814, Лөгдө—21.6.1874, Упсала) — Исвеч физики. Упсала ун-тинин проф. (1858 илдән). Әсәрләри спектрал анализә аиддир. А. Күнәш спектринин мүхтәлиф хәтләринин далға узунлугларыны бөјүк дәгигликлә өлчмүш вә нормал Күнәш ишығынын спектр хәтләринин илк мүфәссәл атласыны һазырламышдыр (1868). Узунлуг ваһиди ангстрем (1Å=10^{-8} *см*) онун адыны дашыјыр.

Әд.: Розенбергер Ф., История физики, ч. 3, в. 2, М.—Л., 1936.

А̊НГСТРЕМ—узунлуг ваһиди; Å илә ишарә олунур. 1Å=10^{-10}*м*=10^{-8}*см*=0,1 *нм*. Әсасән, оптикада, атом физикасында, молекулјар физикада ишләдилир. А. *Ангстремин* ады илә адландырылмышдыр.

АНГУБАЗОВА Мәрјәм Өмәр гызы (д. 5.17.1919, индики Балакән р-нунун Мешәшамбул к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1936 илдән Балакән р-нундакы С.М. Киров ад. к-зда ишләјир. 1948 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

АНГУЛЕ́М (Angoulême) — Франсанын г.-индә шәһәр. Шаранта департаментинин инз.м. Шаранта чајы саһилиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 48 мин (1968). Кағыз, полиграфија, јејинти, машынгајырма сәнајеси, ме'марлыг абидәләри вар. Сахсы габ истеһсал едилир.

АНГУ́Т (Tadorna ferruginea)—*өрдәкләр* фәсиләсинин бир нөвү. Чәкиси 1—1,6 *кг*-дыр. Рәнки күрән, гујруғу вә чалма ләләкләри гарадыр. Ганадынын үстүндә ағ ләкә вар. Учаркән тез-тез вә бәркдән «анг» сәси чыхарыр. Аралыг дәнизиндән Амур чајынын орта ахынына гәдәр јајылмышдыр. Азәрб.-да көлләрдә јашајыр; Мил дүзүндә хүсусилә чох олур. Јарғанларда вә јамаҹларда өзү газыдығы вә ја тәбии ојугларда, түлкү, порсуг вә с. һејванларын көһнә јуваларында мәскән салыр. Көчәри гушдур, лакин гышлајанлары да олур.

АНД ДАҒЛАРЫ, Анд Кордилјер дағлары (Andes; Cordillera de los Andes)—Ҹәнуби Американын г.-индә дағ системи. Уз. 9000 *км* (дүнјада ән узун дағ системи). Бир нечә паралел силсиләдән (Шәрги, Мәркәзи, Гәрби вә Саһил Кордилјер д-ры) ибарәтдир. Бунларын арасында дахили јајлалар вә чөкәкликләр вар. Јүксәк зирвәләри: Аконкагуа (6960 *м*), Охос-дел-Саладо (6880 *м*), Чимборасо (6222 *м*) вә с. Бу систем, әсасән, Алп гырышыглығында әмәлә кәлмишдир. Тез-тез күчлү зәлзәләләр олур. Сөнмәмиш вулканлары: Котопахи (5897 *м*), Мисти (5842 *м*) вә с. А.д.-нда нефт, галај, мис, күмүш, синк, волфрам, ванадиум, сүрмә, бисмут, мәркмүш, гызыл, платин, зүмрүд вә с. чыхарылыр. Ән зәнкин мис мә'дәнләри Гәрби А.д.-ндадыр (Чили).

А.д. Ҹәнуби Американын мүһүм иглим сәддидир. Г. јамаҹлары Атлантик океанындан кәлән рүтубәти өзүндә топлајыр. Онун дахили јајлалара кечмәсинә мане олур. Ҹоғрафи мөвге вә иглимдән асылы олараг А.д.-нын шм.-ында вә ш.-индә даими гар хәтти 4700—4900 *м* (Пунада—6500 *м*; Јер сәтһиндә ән јүксәк), ҹ.-унда 1000—1200 *м* (Одлу Торпаг а.-нда 500 — 700 *м*) јүксәкликдәдир. Шм.-да вә орта һиссәдә рүтубәтли екваториал иглим, 5° илә 28° ҹ.е. арасында исә тропик сәһра иглими һакимдир. Ҹ.-да иглим мүлајим вә рүтубәтлидир. А.д.-ндан Амазон, Ориноко, Рио-Негро вә с. чајлар башланыр. Титикака, Поопо, Којпаса көлләри А.д.-ндадыр. А.д.-нын торпаг вә битки өртүјү үчүн јүксәклик гуршаглары характерикдир. Шм. һиссәсинин јүксәк јајлалары дағ чәмәнликләридир. Перу јајласында вә Пунанын шм.-ш.-индә гуру чөл вә јарымсәһра биткиләри битир. Ашағы саһәләрдән орта зоналара гәдәр 1000—2500 *м* јүксәкликдә һәмишәјашыл вә ијнәјарпаглы мешәләр вар. А.д. кинә, кока ағаҹлары, картоф вә с. гијмәтли биткиләрин вәтәнидир.

АНДА́Ј (Anday) Мәлиһ Ҹөвдәт (д. 1915, Чанаггала ш. јахынлығында)—түрк шаири, журналист. Түркијәнин гуртулушуну сосиализмдә көрән «150-ләрин мүраҹиәтнамәси»нин мүәллифләриндәндир. Әдәби манифест характери дашыјан «Гәриб» адлы илк ше'рләр китабы (1941, Орхан Вәли вә Огтај Риф'әт илә бирқә) түрк ше'ринин ичтимаи һәјат проблемләринә јахынлашмасында мүһүм рол ојнамышдыр. «Раһатлығы гачан ағаҹ» (1946), «Телеграфхана» (1952), «Јан-јана» (1956), «Голлары бағлы Одиссеј» (1963) вә с. китабларын мүәллифидир. Әсәрләриндә садә адамларын ағыр һәјатынын тәсвири, ичтимаи әдаләтсизлик әлејһинә е'тираз мотивләри мүһүм јер тутур. Ше'рләри поетик дилинин хәлгилији вә форма јенилији илә диггәти ҹәлб едир. Роман вә пјесләри, рус вә Авропа әдәбијјатындан тәрҹүмәләри, нәзәри мәгаләләри вар. «Совет Русијасы, Азәрбајҹан, Өзбәкистан, Болгарыстан, Маҹарыстан» (1965) китабында сосиалист өлкәләринин наилијјәтләри доғру тәсвир олунур. Бир сыра ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир.

Әсәрләри: «Шәһәр, ахшам вә сән» китабында, Б., 1974; Великолепная штука, М., 1965; Обреченные, М., 1970.

АНДАМА́Н АДАЛАРЫ (Малајја дилиндә—Handuman)—Һинд океанында Бенгал көрфәзи вә Андаман дәнизи арасында архипелаг. Саһ. 6,5 мин *км*^{2}, һүнд. 732 *м*-әдәк, Һиндистанын *Андаман вә Никобар адалары* әразисинин бир һиссәсидир. Ән бөјүк а-ры: Шимали Андаман, Орта Андаман, Ҹәнуби Андаман вә Кичик Андаман. Рүтубәтли һәмишәјашыл тропик мешәләрлә өртүлүдүр. Һиндгозу вә ҹәлтик бечәрилир. Јерли әһалиси—андаманлар овчулуг вә балыгчылыгла мәшғулдур. Гијмәтли ағаҹ вә һиндгозу ләпәси ихраҹ едилир. Јеканә шәһәри Порт-Блердир.

АНДАМА́Н ВӘ НИКОБА́Р АДАЛАРЫ—Һиндистанын тәркибиндә әрази (инз. ваһид). Саһ. 8,3 мин *км*^{2}, әһ. 79 мин. Инз.м. Порт-Блер ш.-дир (тәбиәти вә тәсәррүфаты үчүн бах *Андаман адалары*, *Никобар адалары*).

АНДАМА́Н ДӘНИЗИ—Һинд океанында јарымгапалы дәниз. Һинд-Чин вә Малакка ј-а-лары, Суматра а., Андаман вә Никобар а-ры арасындадыр. Саһ. 600 мин *км*^{2}. Орта дәринлији 1096 *м*, макс. дәринлији 4198 *м*. Сәтһ сујунун темп-ру февралда 26-дан 28°С-јә гәдәр, августда 27°С-дән чохдур. Дузлулуғу 30—33‰, шм. һиссәдә 20—25‰. 1600 *м*-дән дибә гәдәр сујун темп-ру (4,8°С) сабитдир. Балығы чохдур. Әсас портлары: Рангун вә Пинанг.

АНДАМАНЛАР — *Андаман адаларынын* (Һиндистан) јерли әһалиси. 19 әсрин орталарында тәгр. 5 мин нәфәр олан А. инкилис мүстәмләкәчилији нәтиҹәсиндә гырылмыш, бир нечә јүз нәфәри галмышдыр. Андаман дилләриндә данышырлар. Көдәк бојлудурлар (кишиләрин орта боју 148 *см*, гадынларынкы 138 *см*). Овчулуг, балыг тутмаг вә с. илә мәшғулдурлар. Дини е'тигадлары *анимизмдир*.

АНДА́НТЕ (итал. andante, һәрфи мә'насы—аддымлајан)—мусигидә мүлајим, ләнк темп; бу темпдә ифа олунан мусиги пјеси, јахуд ириһәҹмли әсәрин бир һиссәси (Л. Бетһовенин «Аппассионата»сынын 2-ҹи һиссәси, Г. Гарајевин 3-ҹү симфонијасынын 3-ҹү һиссәси вә с.).

АНДГУЛА́ДЗЕ Давид Јасонович (15.10.1895, индики Махарадзе р-нунун Бахви к.—29.11.1973, Тбилиси)—күрҹү совет мүғәнниси (драматик тенор). ССРИ халг артисти (1950). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1947). 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. Тбилиси консерваторијасыны битирмишдир (1927). Сәһнә фәалијјәтинә 1926 илдән Тбилисидә башламыш, К. С. Станиславски вә В. И. Немирович-Данченко ад. Москва Мусигили Театры (1927—29), ССРИ Бөјүк Театры (1933—35) вә З. П. Палиашвили ад. Күрҹүстан Опера вә Балет Театрынын (1929—33; 1935—55) солисти олмушдур. Әсас партијалары: Тариел («Тариел һаггында дастан», Ш. Мшвелидзе), Абесалом, Малхаз («Абесалом вә Етери», «Даиси», З. Палиашвили), Керман («Гаратохмаг гадын», П. Чајковски), Хозе («Кармен», Ж. Бизе), Каварадосси («Тоска», Ҹ. Пуччини), Радамес («Аида», Ҹ. Верди) вә с. 1946 илдән Тбилиси консерваторијасында дәрс демишдир (1958 илдән проф.). 2 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, һәмчинин медалларла тәлтиф олунмушдур.

АНДЕЗИ́Н—плакиоклаз групуна аид сүхур әмәлә кәтирән минерал. Тәркибиндә 30—50% анортит молекулу вар. Сингонијасы триклиникдир. Дәнәли агрегатлар, надир һалларда кристал формада тапылыр. Ағ вә бозумтул рәнкдә олур. Шүшә парылтылыдыр. Сәртлији 6, сыхлығы тәгр. 2670 *кг/м*^{3}. Магматик, хүсусилә орта магматик сүхурлар (андезит, диорит вә с.) үчүн характерикдир. А.-дән кимја сәнајесиндә туршуја давамлы керамика мә'мулаты һазырланмасында истифадә едилир. Азәрб. ССР-дә Бөјүк вә Кичик Гафгазын магматик сүхурларында чохдур.

АНДЕЗИ́Т (Анд дағларынын адындан)—боз, түнд боз, гара рәнкли еффузив сүхур. Тәркибиндә SiO_2 тәгр. 60%-дир. Порфир вә ја киалопилит гурулушлудур. Тәркиби андезин, бир вә ја бир нечә рәнкли минералдан (амфибол, биотит, пироксен) ибарәтдир. А. диоритин ефффузив аналогудур. Мүасир вә кајнотип сүхурлар арасында базалтла бәрабәр А. дә чох олур. Туршуја давамлы тикинти материалы кими ишләдилир. Бөјүк вә Кичик Гафгазын сүхурларында чохдур.

А́НДЕРС (Anders) Уилјам (д. 17.10.1933, Һонконг)—АБШ астронавты. ҺҺГ мајору. АБШ Һәрби Дәниз Академијасыны (1955) вә ҺҺГ Технолокија Ин-туну битирмишдир. 1963 илдән АБШ Аеронавтика вә Космик Фәзанын Тәдгиги үзрә Милли Идарәнин астронавтлар групундадыр. Ф. Борман вә Ҹ. Ловелл илә бирқә «Аполлон-8» космик кәмисиндә үчүнҹү пилот кими учмушдур. Бу заман кәми јерәтрафы орбитә чыхарылмыш (21.12.1968) вә ордан да Аја старт көтүрмүшдүр. Ај әтрафына 10 дөвр едәрәк Јерә гајытмышдыр (27.12.1968).

А́НДЕРСЕН (Andersen) Һанс Кристиан (2.4.1805, Оденсе—4.8.1875, Копенһакен)—Данимарка јазычысы. Чәкмәчи аиләсиндә доғулмушдур. Кичик јашларындан пјесләр јазмышдыр. Илк ше'рләри 1826—27 илләрдә нәшр олунмушдур. Әсл әдәби фәалијјәтә «Һолмен каналындан Амакер адасынын шәрг бурнуна гәдәр пијада сәјаһәт» (1829) әсәри илә башламышдыр. «Импровизатор» (1835), «Јалныз скрипка чалан» (1837) романларында халг ичәрисиндән чыхмыш исте'дадлы адамларын аҹынаҹаглы талеји тәсвир едилмишдир. «Мулат» (1840) пјеси ирги бәрабәрсизлик әлејһинә јөнәлдилмишдир. Лакин А. дүнја әдәбијјатында ушаглар үчүн јаздығы нағыллары илә шөһрәт газанмышдыр. 30-ҹу илләрин

икинҹи јарысындан башлајараг «Ушаг нағыллары» (1835—37), «Јени нағыллар» (1845—48), «Рәвајәтләр» (1852—53) китабларыны нәшр етдирмишдир. А.-ин демократик, һуманист дүнјабахышы нағылларында даһа долғун экс олунмушдур. «Чиркин өрдәк баласы» нағылында әсл истеʼдадын бүтүн манеәләри дәф едәрәк, өзүнә јол ачаҹағы фикри ирәли сүрүлүр. «Бүлбүл» нағылында һәгиги сәнәт сүнʼи көзәллијә гаршы гојулмушдур. «Дәјанәтли галај әскәрҹик», «Гар кралича» вә с. нағылларда садә, јохсул адамларын мәʼнәви зәнкинлијиндән данышылыр. «Нохуд үзәриндә јатан шаһзадә гыз», «Донузотаран» нағылларында аристократија нүмајәндәләринин худпәсәндлији, зөвгсүзлүјү вә шылтаглығы тәсвир олунур. Бәʼзи нағыллары кәскин иҹтимаи сатира сәвијјәсинә јүксәлир («Кралын тәзә либасы» вә с.). А. ушаг психолокијасыны дәриндән дујмуш вә инҹәликләри илә экс етдирмишдир. Онун нағыллары бөјүкләр үчүн дә ибрәтамиздир. А. фолклордан јарадыҹылыгла истифадә етмишдир. Динамик сүжет, данышыг дилинин садәлији вә ҹанлылығы, дәрин емосионаллыг, инҹә јумор А. нағылларынын характерик хүсусијјәтләридир. Әсәрләри бир чох дилә, о ҹүмләдән Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур. Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын гәрары илә анадан олмасынын 170 вә вәфатынын 100 иллик јубилеји кечирилмишдир (1975).

Әсәрләри: Чиркин өрдәк баласы, Б., 1938; Нағыллар вә һекајәләр, Б., 1949; Дүјмәҹик, Б., 1962; Гар кралича, Б., 1963; Сказки, М., 1976.

Әд.: Муравьева И. И., Андерсен, 2 изд., М., 1961; Брауде Л. Ю., Сказочники Скандинавии, М., 1974.

А́НДЕРСЕН-НЕ́КСӨ (Andersen Nexö, Андерсен әсл фамилијасы, Нексө тәхәллүсүдүр) Мартин (26.6.1869, Копенһакен—1.6.1954, Дрезден)— Данимарка јазычысы, Данимарка әдәбијјатында сосиалист реализминин илк көркәмли нүмајәндәси. Әсәрләри 1893 илдән чап олунмушдур. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы А.-Н.-јә күҹлү тәʼсир көстәрмишдир. Данимарка Коммунист Партијасынын јарадыҹыларындандыр. М. Горки илә достлуғу јазычынын јарадыҹылыг инкишафында әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. «Истилачы Пелле» (4 ҹилддә, 1906—10), «Бәшәр өвлады Дитте» (5 ҹилддә, 1917—21) романларында зәһмәткешләрин һәјат вә мүбаризәси экс етдирилмишдир. В. И. Ленин «Истилачы Пелле» романыны пролетар әдәбијјаты әсәри кими гејд етмишдир (бах, Әсәрләри, ҹ. 39, сәһ. 279). «Гырмызы Мортен» (3 ҹилддә, 1945—48) романынын гәһрәманы Ленин тәʼлими илә таныш олдугдан сонра онда бәшәријјәтин сосиалист кәләҹәјинә инам мөһкәмләнир. «Ики дүнја» (1934), «Әл чәкин!» (1935) китабларында сосиализмин үстүнлүкләриндән данышылыр. «Дан јери ағаранда» (1925) китабы ССРИ-јә һәср олунмушдур. Испанијада вәтәндаш мүһарибәси дөврүндә Бејнәлмиләл бригаданын баталјонларындан биринә А.-Н.-нүн ады верилмишди. Һитлерчиләр тәрәфиндән тәʼгиб едилмиш, 1943 илдә Исвечә кетмәјә мәҹбур олмушду. 1944—45 илләрдә ССРИ-дә јашамыш, мәгалә вә чыхышларында һәмвәтәнләрини фашизмә гаршы мүбаризәјә чағырмышдыр. 1945 илдә Данимаркаја гајытмышдыр. Өмрүнүн сон илләрини АДР-дә кечирмиш, АДР Милли мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр. Публисист еһтирасын, буржуа ҹәмијјәтинә кәскин тәнгиди мүнасибәтин вә варлығы сосиализм идеалы мөвгејиндән гијмәтләндирмәк сәʼјинин вәһдәти А.-Н.-нүн јарадыҹылыг методунун сәҹијјәви хүсусијјәтидир. Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын (1950 илдән), «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин Мүкафатлары Комитәсинин үзвү олмушдур.

Әсәрләри: Пелле-завоеватель, т. 1—2, М., 1959; Мортен Красный, М., 1960; Дитте—дитя человеческое, М., 1969; В чужих людях—Конец пути, М., 1970.

Әд.: Неустроев В., Мартин Андерсен Нексе, М., 1969; Мартин Андерсен Нексе. Библиогр. указатель, М., 1969.

А́НДЕРСОН (Anderson) Карл Дејвид (д.3.9.1905, Нју-Јорк)—Америка физики, Нобел мүкафаты лауреаты (1936). Калифорнија Технолокија Ин-тунун проф. (1939). Әсас әсәрләри рентken, гамма вә космик шүаларын, еләҹә дә *елементар зәррәҹикләрин* тәдгигинә аиддир. А. космик шүаларын тәркибиндә позитрон олдуғуну (1932) вә С. Неддермејерлә бирликдә μ-мезону кәшф етмишдир (1936).

Әд.: Жданов Г. Б., Лучи из мировых глубин, М.—Л., 1948.

А́НДЕРСОН (Anderson) Мариан (д. 17.2.1902, Филаделфија)—Америка зәнҹи гадын мүғәнниси (контралто). Күҹлү, көзәл вә кениш диапазонлу сәси олан А. мүхтәлиф үслуб вә характерли әсәрләри (романс, арија, зәнҹи халг маһнылары) усталыгла ифа етмишдир. А. «Метрополитен-опера» театрында (Нју-Јорк) чыхыш етмиш илк зәнҹи гадын мүғәннидир. 1934—35 илләрдә ССРИ-дә, о ҹүмләдән Бакыда гастролда олмушдур.

А́НДЕРСОН (Anderson) Шервуд (13.9.1876, Оһајо штаты, Камден ш.—8.3.1941, Колон ш., Панама)—Америка јазычысы. «Уајнсбург Оһајо» (1919), «Јумуртанын тәнтәнәси» (1921), «Атлар вә адамлар» (1923) китабларында топланмыш һекајәләриндә ҹансыхыҹы әјаләт һәјатынын мәʼнәви јохсуллуғу, «кичик» адамларын бәдбәхтлији тәсвир едилир. «Гара күлүш» (1925), «Үмидсиз арзу» (1932) вә с. романларында фәһлә синфинә рәғбәт экс олунмушдур.

Әсәри: Рассказы, М.—Л., 1959.

АНДИЈА—Хәзәр дәнизинин ҹ.-г.-индә, Гызылүзән (Сәфидруд) чајынын јухары вадисиндә тарихи вил. Ады илк дәфә е.ә. 9 әср Ассурија (Ашшур) михи јазыларында чәкилир. Е.ә. 8 әсрдә бир мүддәт *Манна* дөвләтинә табе иди. Мәнбәләрдә А. һөкмдары Телусинанын Манна һөкмдары Азаја гаршы чыхышы гејд едилир (е.ә. 716). Ассурија чары II Саргон Маннаја көмәк мәгсәди илә А.-ја һүҹум етмишди (е.ә. 715). Е.ә. 7 әсрдән А. Мидија дөвләти тәркибиндә олмушдур.

АНДЫ́З (Inula) — *мүрәккәбчичәкли-ләр* фәсиләсиндән чохиллик от вә ја кол ҹинси. Авропа, Асија вә Африкада тәгр. 150 (бәʼзи мәʼлумата көрә 200-ә јахын) нөвү мәʼлумдур. ССРИ-дә тәгр. 30 нөвү вар; чоху Гафгазда (о ҹүмләдән Азәрб. ССР-дә 13 нөвү) вә Орта Асијададыр. Бәʼзи нөвләринин көкүндән бәлғәмкәтирән дәрман һазырланыр.

АНДЛЫ ИҸЛАСЧЫЛАР—буржуа дөвләтләри мәһкәмәләриндә ҹинајәт просесиндә (бәʼзи өлкәләрдә исә мүлки просесдә дә) иштирак едән гејри-пешәкар һакимләр; пешәкар һакимләрдән ајрылыгда коллекија јарадырлар (Италија, Франса, АФР-дә А.и. вә һаким ваһид коллекија тәшкил едир). Ҹинајәт просесиндә А.и., бир гајда олараг, мүттәһимин тәгсирли олуб-олмамасы барәдә гәрара кәлирләр. Пешәкар һаким исә бунун әсасында һөкм верир. А.и. һәлә гулдарлыг дөвләтләриндә мөвҹуд олмушдур; лакин андлы мәһкәмәләр буржуа ингилаблары заманы буржуазијанын феодаллара гаршы мүбаризәсиндә хүсуси рол ојнамаға башламышдыр. А.и. һәмишә әһалинин варлы тәбәгәләриндән сечилир вә ја тәʼјин едилирдиләр. Мәс., Русијада 1864 ил А.и. институту һәјата кечирилдикдән сонра А.и. үчүн јүксәк әмлак сензи мүәјјән едилмишди. АБШ-да андлы иҹласчылығa намизәд 21 јашына чатмыш вә сечки кечирилән графлыгда азы 1 ил јашајан, инкилис дилини билән вәтәндаш ола биләр. Мүәллим, һәким, бәʼзи штатларда исә д.ј. гуллугчусу, журналист А.и. ола билмәз.

АНДО Сөки (тәгр. 1700—тәгр. 1760)—јапон мүтәфәккири. Әсәрләриндә («Тәбиәтин һәгиги принсипләри» вә с.) феодализм гурулушуна, феодал зүлмүнә гаршы чыхмыш вә хүсуси мүлкијјәтсиз, истисмарсыз ҹәмијјәтин тәсвирини вермишдир. Белә ҹәмијјәтин рифаһынын вә чичәкләнмәсинин әсасыны коллектив әмәкдә көрүрдү. Фәлсәфи көрүшләриндә материалист вә атеист олмушдур.

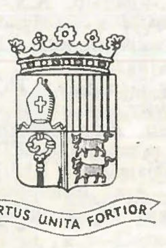

АНДО́РРА (каталан дилиндә Andorra), Андорра вадиси (фр. Les Vallées d'Andorre, исп. Valls d'Andorra).

Үмуми мәʼлумат. Авропанын ҹ.-г.-индә, Франса илә Испанија арасында дөвләт. Пиренеј д-рынын ҹ. јамаҹында, Валира чајы (Ебро һөвзәси) вадисиндәдир. Саһ. 465 $км^2$, әһ. 24 мин (1974); каталан, испан вә франсыз дилләриндә данышыр. Диндарлары, әсасән, католикдир. Алты иҹмаја бөлүнүр. Пајтахты Андорра-ла-Вјеха (Андорра) ш. дир.

Дөвләт гурулушу. А. кнјазлыгдыр; Франса вә Испанијанын үмуми протекторатыдыр. Франса президенти вә Урхел јепископу (Испанија) А.-нын һөкумәт башчылары һесаб едилирләр: онлар баш нүмајәндә илә тәмсил олунурлар. Ганунверичи орган 4 ил мүддәтинә сечилән Баш Шурадыр. Харичлә әлагәдар мәсәләләринә Франса бахыр.

Тәбиәт. А. гәрбдән, шималдан вә шәргдән шиш зирвәли сылдырымлы дағ јамачлары илә әһатәләнмиш чухурдадыр. Алчаг саһәләрин һүнд. 880 *м*, зирвәләринки 2900 *м* вә даһа артыгдыр. Дағлыг һиссәси палыд, фыстыг, күкнар ағачлары вә чәмәнликләрдир. Бузлаг мәншәли көлләр чохдур. Субтропик дағ иглими вар. Иллик јағынты 1000—2000 *мм*.

Тарихи мә'лумат. Мәнбәләрдә А.-нын ады илк дәфә 805 илдә чәкилир. Орта әсрләрдә А.-нын әразиси, әсасән, де Фуа графлары вә Урхел јепископларынын феодал маликанәси олмуш, сонрадан де Фуа графларынын һүгугу Франса кралларына кечмишдир. 1866 илдә А.-да конститусија гәбул олунмуш, 1867 илдә ичмаларын дахили ишләриндә јепископларын һакимијјәти бир гәдәр мәһдудлашдырылмышды. Лакин А. халгынын мәишәт вә адәтләриндә феодализмдән әввәлки вә феодализм мүнасибәтләринин галыглары бу күнәдәк давам едир. А.-да мүхалифәтдә олан ики сијаси группашма вар.

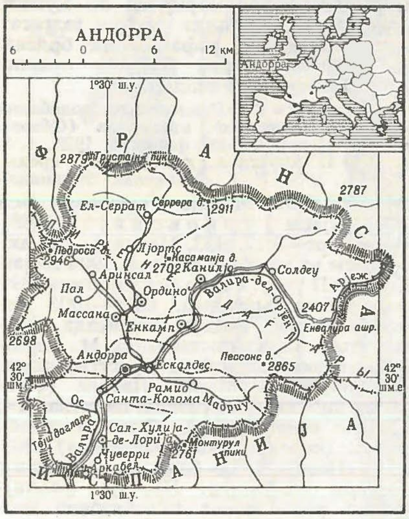

Тәсәррүфат. А. әһалисинин әсас мәшғулијјәти һејвандарлыг, хүсусилә отлаг гојунчулугдур (25 миндән чох гојун; 1973). Мал-гаранын үмуми сајы 30 миндән чохдур. Өлкә әразисинин тәгр. 4%-и әкилир (дәнли биткиләр, картоф, үзүм, түтүн вә с.). Јејинти вә түтүн сәнајеси мүәссисәләри, бир СЕС (26,5 мин *квт* күчүндә) вар. А.-дан јун, пендир вә ағач көмүрү ихрач едилир. А. кәлиринин мүһүм һиссәсини туризм (1975 илдә 4 млн. нәфәр турист олмушдур) верир. Көмрүксүз харичи тичарәти харичи фирмаларын малијјә әмәлијјатларына имкан јарадыр. А.-да 9 банк вар. А.-дан кечән јеканә шосе јолу ону Франса вә Испанија илә бирләшдирир. Пул ваһиди кими Франса франкы вә Испанија *песетасындан* истифадә едилир.

Маариф, мәтбуат вә радио. Ушагларын чоху Франса вә Испанија тә'лим системләринә әсасланан вә һәмин өлкәләрин вәсаити илә ишләјән мәктәбләрдә охујур. Ибтидаи тәһсил пулсуздур. Хүсуси мәктәбләр дә вар. 1970 илдә ибтидаи мәктәбләрдә 1850, натамам орта мәктәбләрдә 1804 шакирд тәһсил алырды. Бүтүн мәктәбләрдә каталан дили тәдрис олунур. Кәнчләр там орта вә али тәһсили харичдә, әсасән, Франса вә ја Испанијада ала билирләр. Китаб вә гәзетләр Франса вә Испанијадан кәтирилир. 1974 илин декабрындан каталан дилиндә һәфтәлик «Побле Андорра» гәзети чап олунур. «Андорра Радиосу» франсыз капиталына мәхсусдур. Китабхана, музеј, өлкәнин гәдим актлары сахланылан архив вар.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. А.-да 8—10 әсрләрә аид әрәб галаларынын (Енкамп, Ордино вә Сан-Хулија-де-Лорија ш.-ләри јахынлығында), 12 әсрә аид де Фуа графлары гәсринин (Анклар ш.-ндә) харабалыглары, Андорра-ла-Вјеха ш.-ндә мүгәддәс Арменгол кичик килсәси (11—12 әсрләр) вә «Вадиләр Еви» (һөкумәт игамәткаһы, 1580), Енкамп ш. јахынлығында Нотр-Дам-де-Меричел (16 әср) килсәси вә с. галмышдыр. Мүасир меһманханалар, «Андорра Радиосу» бинасы (1959, Енкамп ш.) вә с. испан, һәмчинин франсыз мүһәндисләри тәрәфиндән тикилмишдир. А.-нын реалист характерли бојакарлығында, әсасән, өлкәнин тәбиәти вә онун халгы тәсвир олунур. А.-да металдан бәдии төкмә, даш вә ағач үзәриндә ојма ән әнәви сәнәт нөвү кими инкишаф етдирилир.

Әд.: Матвеев Г. П., Андорра, Лихтенштейн, Монако, Сан-Марино, М., 1959.

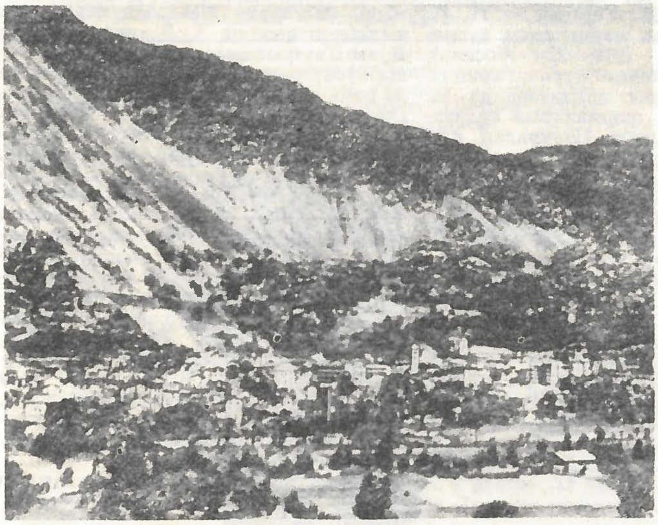

Андорра-ла-Вјеха шәһәринин үмуми көрүнүшү.

АНДО́РРА-ЛА-ВЈЕ́ХА, Андорра (Andorra la Vieja, Andorra)—Андорранын пајтахты. Шәрги Пиренеј д-рында (1000 *м*-дән јүксәкдә) дағарасы чөкәкликдә, Валира чајы (Ебро һөвзәси) саһилиндәдир. Испанија илә Франсаны бирләшдирән шосе јолу үстүндә тичарәт-нәгл. транзит мәнтәгәси. Әһ. 5,5 мин (1974). Бејнәлхалг әһәмијјәтли туризм мәркәзидир. Ири радиостансија, ме'марлыг абидәләри вә с. вар.

АНДРАДИ́Т (Португалија минералогу д'Андраданын шәрәфинә адландырылмышдыр)—гранатлар групуна аид минерал. Тәркиби $Ca_3Fe_2(SiO_4)_3$. Рәнки сары, гонур, гонуру-гырмызы, гара вә с. Абразив материалдыр. Саф нөвләри бәзәк дашы кими ишләдилир. Исвечдә, АБШ-да, ССРИ-дә исә Орта Асија, Азәрб. ССР (Дашкәсән) вә с. јерләрдә тапылыр.

АНДРЕЈА́Н АДАЛАРЫ (Andreanof Islands)—Алеут а-ры архипелагында Амукта вә Амчитка боғазлары арасында мәркәзи адалар групу. АБШ-ын Алјаска штаты тәркибиндәдир. Уз. тәгр. 450 *км*. 46 вулканик ададан вә чохлу хырда гајалыгдан ибарәтдир. Бөјүк а-ры Атка вә Адакдыр. 8 пүскүрән вулканы вар. Ән јүксәк нөгтәси Танага вулканыдыр (1806 *м*). А.а.-ны илк дәфә 1760—64 илләрдә рус дәниз сәјјаһы Андрејан Толстых кәшф етмишдир.

АНДРЕ́ЈЕВ Андреј Андрејевич (30.10.1895, Смоленск губ.-нын Кузнетсово к.—5.12.1971, Москва)—совет партија вә дөвләт хадими. 1914 илдән Сов. ИКП үзвү. 1915—17 илләрдә РСДФ(б)П Петроград Комитәсинин үзвү, партијанын 7-чи Үмумрусија (Апрел) конфрансынын, 2-чи Үмумрусија Советләр гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабында фәал иштирак етмишдир. 1917—19 илләрдә Урал вә Украјнада партија вә һәмкарлар иттифаглары ишиндә чалышмыш, 1920—22 илләрдә ҮИҺИМШ-ин катиби, 1922—27 илләрдә дәмирјолчулар иттифагы МК-сынын сәдри олмушдур. Партијанын 9, 11—20-чи гурултајларында МК үзвү сечилмишдир. 1924—25 илләрдә ҮИК(б)П МК катиби, 1926—30 илләрдә ҮИК(б)П МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, 1932 — 52 илләрдә үзвү олмушдур. 1927—30 илләрдә ҮИК(б)П Шимали Гафгаз Өлкә Комитәсинин катиби, 1930—31 илләрдә ҮИК(б)П МНК-нын сәдри, ССРИ халг фәһлә-кәндли мүфәттишлији комиссары вә ХКС сәдринин мүавини ишләмишдир. 1931—35 илләрдә ССРИ халг јоллар комиссары. 1935—46 илләрдә ҮИК(б)П МК катиби, 1938—45 илләрдә ССРИ Али Совети Иттифаг Советинин сәдри, 1939—52 илләрдә ҮИК(б)П МК јанында Партија Нәзарәти Комиссијасынын сәдри, 1943—46 илләрдә ССРИ халг торпаг комиссары, 1946—53 илләрдә ССРИ Назирләр Совети Сәдринин мүавини вә ССРИ һөкумәти јанында к-злар иши үзрә Шуранын сәдри ишләмишдир. 1953 илдән ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин үзвү, 1962 илдән ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әти јанында мәсләһәтчи иди. ССРИ Али Советинин (1—5-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 4 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АНДРЕ́ЈЕВ Борис Фјодорович (д. 9.2. 1915, Саратов)—рус совет актјору. ССРИ халг артисти (1962). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948, 1950). 1948 илдән Сов. ИКП үзвү. Назар Дума («Тракторчулар», 1939) кинода илк ролудур. «Богдан Хмелнитски» (1941), «Ики дөјүшчү» (1943), «Сибир торпағы һаггында дастан» (1948), «Бөјүк аилә» (1954), «Аловлу илләрин повести» (1961), «Никбин фачиә» (1963), «Дәфинәләр адасы» (1971), «Ванјушинин ушаглары» (1973), «Мәним ишим» (1976) вә с. филмләрдә чәкилмишдир. А. јаратдығы образларда рус характеринин мә'нәви зәнкинлијини, кенишлијини экс етдирмишдир. Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Б. Ф. Андрејев «Никбин фачиә» филминдә Башчы ролунда.

Әд.: Иванова Т. В., Борис Андреев, М., 1966.

АНДРЕ́ЈЕВ Васили Васијевич (26.1. 1861, Твер губ.-нын Бежетск гәзасы—26.12.1918, Петроград)—рус балалајкачысы; илк рус халг чалғы аләтләри оркестринин тәшкилатчысы вә рәһбәри (1887, Петербург). Оркестр илә бирликдә Русијада вә харичи өлкәләрдә бир чох консерт вермишдир. Онун тәшәббүсү вә иштиракы илә мүхтәлиф өлчүлү вә диапазонлу балалајкалар һазырланмышдыр. А. балалајка үчүн консерт пјесләринин, балалајка үчүн дәрслијин (1894) мүәллифидир. Л. Н. Толстој, М. Горки, И. Ј. Репин, П. И. Чајковски вә б. А.-ин фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирмишләр.

АНДРЕ́ЈЕВ Леонид Николајевич (21.8. 1871, Орјол—12.9.1919, Нејвала, Мустамјака јахынлығында, Финландија)—рус јазычысы. Илк һекајәләри («Бергамот вә Гараска», 1898; «Шәһәр», 1902; «Хәјаллар», 1904) реалист вә демократик характердәдир. М. Горки илә танышлығы (1900) А.-ин јарадычылығына мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Лакин 20 әсрин әввәлләриндә јаздығы әсәрләрдә бәдбинлик, инсан зәкасына, ичтимаи һәјатын дәјишдирилмәсинин мүмкүнлүјүнә инамсызлыг әһвали-руһијјәси дә мүшаһидә едилирди («Дивар», 1901; «Фикир», 1902 вә с.). «Губернатор» (1906), «Иван Иванович» вә «Дара чәкилмиш једди адам һаггында һекајәт» (1908) әсәрләриндә ингилабчылара рәғбәт, буржуа мүһитинин рәһмсизлијинә гаршы е'тираз экс олунмушдур. «Һәјатымызын күнләри» (1908), «Анфиса» (1909) вә с. реалист пјесләри вар. Сон дөвр јарадычылығында декадентлик мејлләри, үмидсизлик мотивләри күчләнмишдир («Гара маскалар», 1908; «Анатема», 1910 вә с.). Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Финландијаја мүһачирәт етмишдир. «Инсан һәјаты» (1907) фәлсәфи драмы «Һәјати-бәшәр» ады илә Азәрб. сәһнәсиндә тамашаја гојулмуш (1922), «Петка јајлагда» һекајәси Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур (1935).

Әсәрләри: Пьесы, М., 1959; Повести и рассказы, т. 1—2, М., 1971.

АНДРЕ́ЈЕВ Михаил Степанович (11.9. 1873, Дашкәнд—10.11.1948, Сталинабад)—совет етнографы вә дилчиси; ираншүнас. ССРИ ЕА м. үзвү (1929), Өзб. ССР ЕА акад. (1943). Орта Асијада бир чох елми експедисијаја рәһбәрлик етмиш, Орта Асија вә Һиндистан халгларынын етнографијасына аид зәнкин коллексија топламышдыр. Тачикләрин мәишәтини, инчәсәнәтини, гәдим адәт-ән'әнәләрини, һабелә Шәрги Иран дилләрини тәдгиг етмишдир.

АНДРЕ́ЈЕВ Николај Андрејевич (26. 10.1873, Москва—24.12.1932, Москва)—совет һејкәлтәрашы вә графики. РСФСР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1931). Илк ишләриндә *передвижникләрин* тә'сири дујулур. Сонракы әсәрләриндә импрессионизм үсулларындан да истифадә етмишдир. Н. В. Гоголун абидәси (тунч, гранит, 1904—09, Москва) А.-ин ингилабдан әввәл јаратдығы ән көркәмли әсәридир. А. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә «монументал тәблиғат» планынын һәјата кечирилмәсиндә фәал иштирак етмишдир. Азадлыг һејкәлиндә (баш һиссәси сахланмышдыр, 1918—19, бетон, Третјаков галерејасы), А. И. Кертсен вә Н. П. Огарјовун (гранит овунтулары гатылмыш сементдән, 1918—22, Москва), А. Н. Островскинин (тунч, гранит, 1924—29, Москва) абидәләриндә А. монументаллыға, формаларын садәлијинә наил олмушдур. Натурадан ишләдији шәкилләр вә һејкәлтәрашлыг етүдләри әсасында јаратдығы «Ленининиана» (1919—32, В. И. Ленин Мәркәзи Музеји вә Третјаков галерејасы) һејкәл серијасы (тәгр. 100) вә В. И. Ленинин графика портретләри совет инчәсәнәтинин ән гијмәтли нүмунәләриндәндир. А.-ин «В. И. Ленин» бүстү (мәрмәр) Р. Мустафајев ад. Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Музејиндә сахланылыр. Театр рәссамы кими дә фәалијјәт көстәрмишдир. А.-ин јарадычылығы сосиалист реализми инчәсәнәтинин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр.

Әд.: Бакушинский А. В., Н. А. Андреев. 1873—1932, М., 1939; Трифонова Л. П., [Вступит. статья]. в кн.: Ленининиана. Скульптор Н. А. Андреев. [Альбом], Л., 1961.

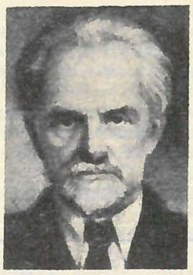

АНДРЕ́ЈЕВ Николәј Николајевич (28. 7.1880, Полтава губ.-нын Курмане к.—31.12.1970, Москва)—совет физики, ССРИ ЕА акад. (1953; м. үзвү 1933). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1970). 1940 илдән ССРИ ЕА Физика Ин-тунда, 1954 илдән исә ССРИ ЕА Акустика Ин-тунда ишләмишдир. Әсәрләри рәгсләр нәзәријјәсинә, физики вә техники акустикаја аиддир. Һәрәкәтдә олан мүһитдә сәсин јајылма нәзәријјәсини илк дәфә А. вермишдир. А. пјезоелектрик, телефон нәзәријјәси вә мусиги акустикасы саһәсиндә мүһүм тәдгигат апармышдыр. 3 дәфә Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Равновесие и колебания пьезоэлектрического кристалла (Обзор), «Журнал прикладной физики», 1928, т. 5, в. 3—4; Акустика движущейся среды, Л.—М., 1934 (И. Г. Русаковла бирликдә).

АНДРЕ́ЈЕВА Марија Фјодоровна (әсл фамилијасы Јурковскаја) (1868, Петербург—8.12.1953, Москва)—рус актрисасы вә ичтимаи хадими. 1904 илдән Сов.ИКП үзвү. Сәһнә фәалијјәтинә 1894 илдән башламышдыр. 1898—1905 илләрдә Москва Бәдаје Театрында ојнамышдыр. Јарадычылығында М. Горки драматуркијасы мүһүм јер тутмушдур: Наташа, Лиза, Марија Лвовна («Һәјатын дибиндә», «Күнәшин өвладлары», «Јајлаг гоншулары»). Фәал ингилабчы А. (партија ләгәби Феномен) 1905 илдә «Новаја жизн» болшевик гәзетинин нашири олмушдур. Партија фәалијјәтинә көрә полис тә'гибләринә мә'руз галмышдыр. М. Горкинин арвады, јахын көмәкчиси иди. Болшевик МК-сынын тапшырығы илә М. Горкини кизли ингилаби иш үчүн вәсаит топламагдан өтрү Америкаја сәфәрдә мүшајиәт етмишдир. В. И. Ленинин тапшырыгларыны («Пролетари» гәзетинин Русијаја кәтирилмәси, «Правда» үчүн вәсаит топланмасы вә с.) јеринә јетирмишдир. А. 1913 илдә Русијаја гајытмыш, Москвада Незлобин театрында чыхыш етмишдир. А. Ленинград Бөјүк Драм Театрынын јарадылмасынын тәшәббүсчүләриндәндир; 1919—26 илләрдә һәмин театрын актрисасы олмушдур (леди Макбет—«Макбет», В. Шекспир вә с.). 1931—48 илләрдә Москва Алимләр Евинин директору ишләмишдир. Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

АНДРЕ́ЈЕВКА—Азәрб. ССР Чәлилабад р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 8 *км* шм.-да, Новоголовка д.ј.ст.-ндан 12 *км*, Инчәчајдан 5,5 *км* аралы, Ләнкәран овалығындадыр. Бакы—Астара шосе јолу кәндин ичәрисиндән кечир. Әһ. 1124 (1976); һејвандарлыг, тахылчылыг вә үзүмчүлүклә мәшғулдур. Шәраб з-ду, орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, хәстәхана, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар. Һејвандарлыг комплекси тикилир (1976).

А́НДРЕЈЕН (Andreen) Елленор Андреа (д. 11.7.1888, Ербү)—Исвеч ичтимаи

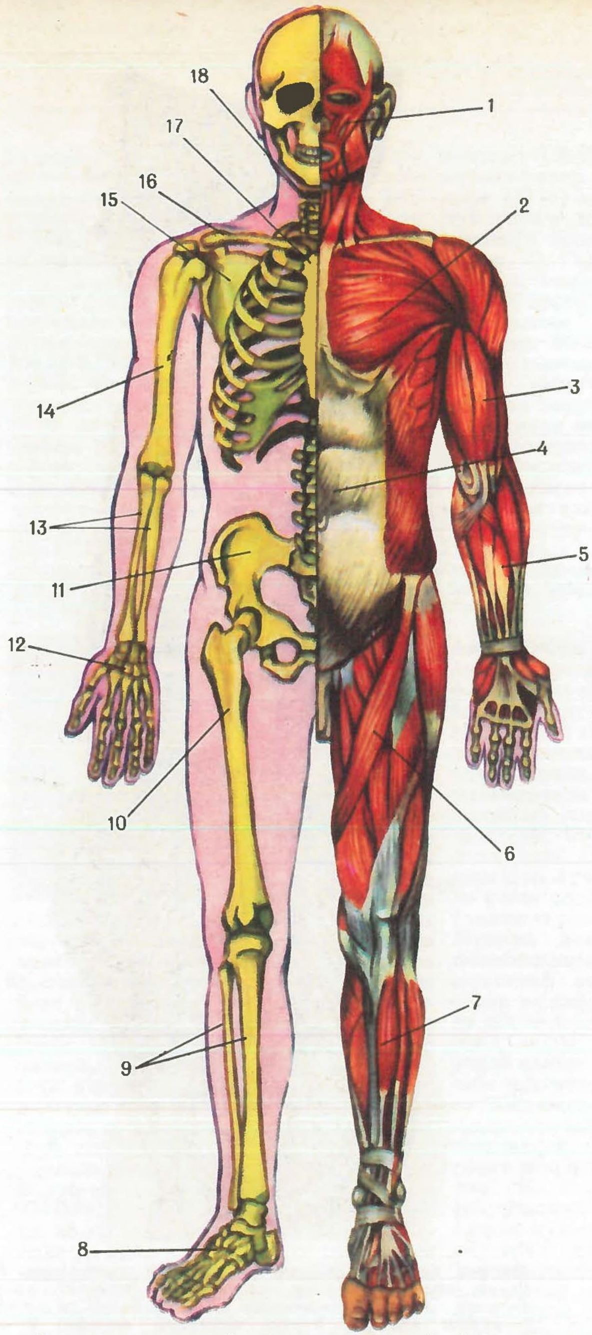

Скелет әзәләләри: *1*—мимики әзәләләр; *2*—бөјүк дөш әзәләси; *3*—базу әзәләләри; *4*—гарнын хариҹи чәп әзәләсинин апоневрозу; *5*—саид әзәләләри; *6*—буд әзәләләри; *7*—балдыр әзәләләри; *8*—ајаг сүмүкләри; *9*—балдыр сүмүкләри; *10*—буд сүмүјү; *11*—чанаг сүмүјү; *12*—әл сүмүкләри; *13*—саид сүмүкләри; *14*—базу сүмүјү; *15*—күрәк сүмүјү; *16*—көрпүҹүк сүмүјү; *17*—дөш сүмүјү дәстәси; *18*—бојун онурғасы.

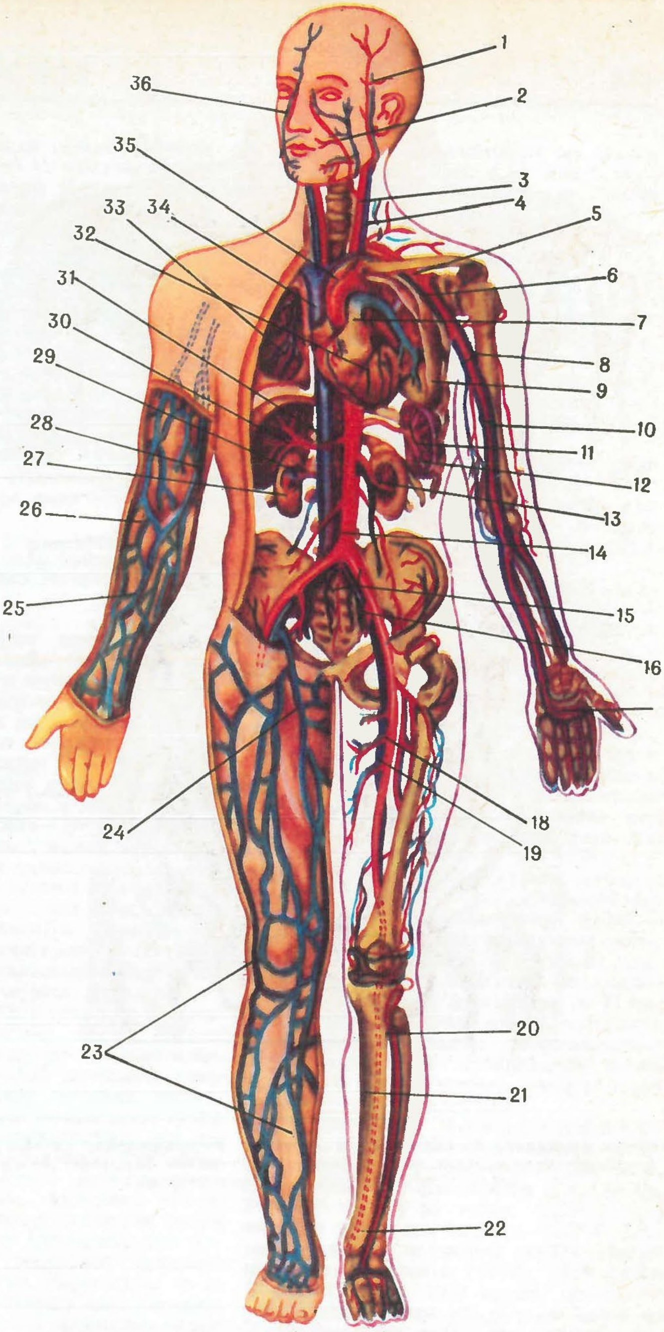

Үрәк-дамар системи: *1*—сәтһи кичкаһ артеријасынын алын шахәси; *2*—үз артеријасы; *3*—сол үмуми јуху артеријасы; *4*—дахили видаҹи вена; *5*—сол көрпүҹүкалты вена; *6*—сол көрпүҹүкалты артерија; *7*—ағҹијәр көтүјү; *8*—голтуг венасы; *9*—сол ағҹијәр венасы; *10*—базу венасы; *11*—далаг артеријасы; *12*—далаг пулпасы; *13*—бөјрәк венасы; *14*—гарын аортасы; *15*—орта ома артеријасы; *16*—сол үмуми галча венасы; *17*—овуҹун сәтһи гөвсү; *18*—буд артеријасы; *19*—буд венасы; *20*—өн гамыш артеријасы; *21*—арха гамыш артеријасы; *22*—ајагархасы артерија; *23*—балдырын сәтһи веналары; *24*—будун сәтһи веналары; *25*—саидин сәтһи веналары; *26*—орта дирсәк венасы; *27*—бөјрәк дамар јумагҹығы; *28*—базунун сәтһи веналары; *29*—бөјрәк венасы; *30*—гараҹијәр артеријасы; *31*—ашағы бош вена; *32*—үрәјин зирвәси; *33*—сағ ағҹијәр венасы; *34*—јухары бош вена; *35*—аорта гөвсү; *36*—өн үз венасы.

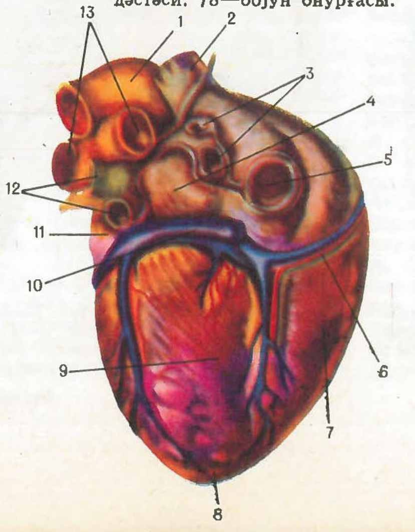

Үрәк: *1*—аорта; *2*—јухары бош вена; *3*—сағ ағҹијәр веналары; *4*—сол гулагҹыг; *5*—ашағы бош вена; *6*—үрәјин кичик венасы; *7*—сағ мә'дәҹик; *8*—үрәк зирвәси; *9*—сол мә'дәҹик; *10*—үрәјин таҹ ҹиби; *11*—гулагҹыг сејваны; *12*—сол ағҹијәр веналары; *13*—ағҹијәр артеријалары.

Анатомија мәгаләсинә.

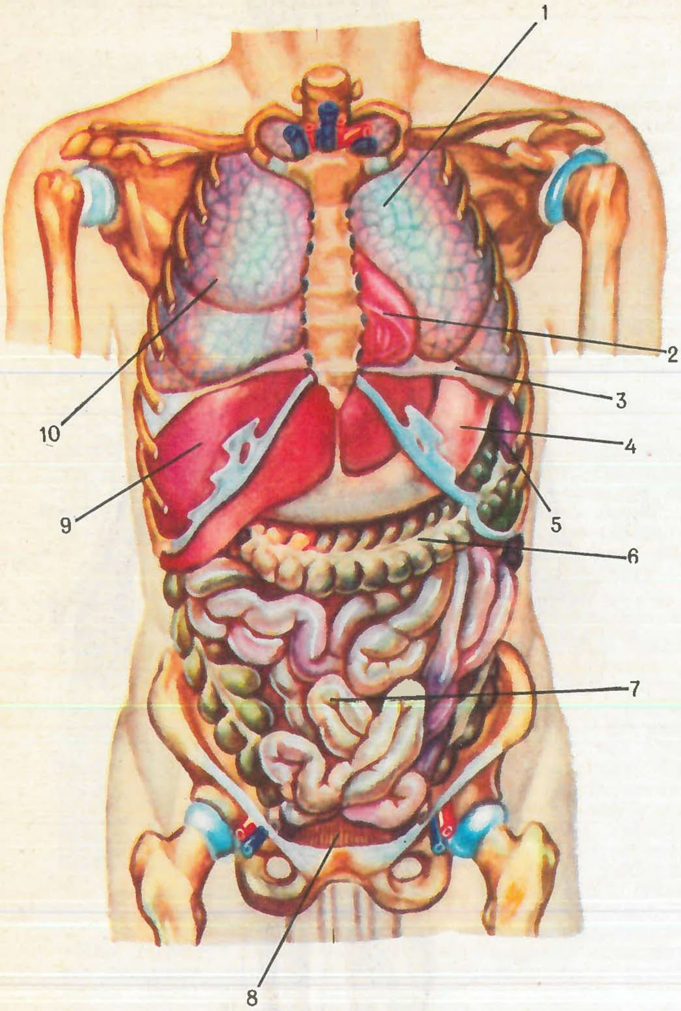

Дахили органлар: *1*—сол ағчијәр; *2*—үрәк; *3*—диафрагма; *4*—мә'дә: *5*—далаг; *6*—көндәлән чәнбәр бағырсаг; *7*—назик бағырсаг; *8*—сидиклик; *9*—гарачијәр; *10*—сағ ағчијәр.

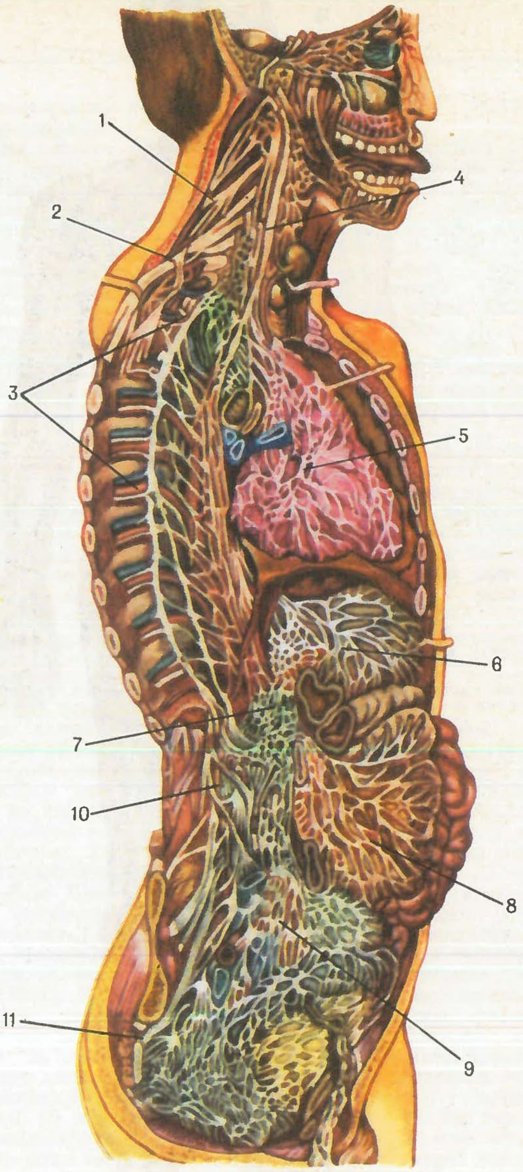

Онурға бејни вә дахили органларын синирләри: *1*—бојун кәләфи; *2*—базу кәләфи: *3*—симпатик көтүк; *4*—азан синир; *5*—ағчијәр кәләфи; *6*—мә'дә кәләфи; *7*—күнәш кәләфи; *8*—үст мүсаригә кәләфи; *9*—алт мүсаригә кәләфи; *10*—бел кәләфи: *11*—ома кәләфи.

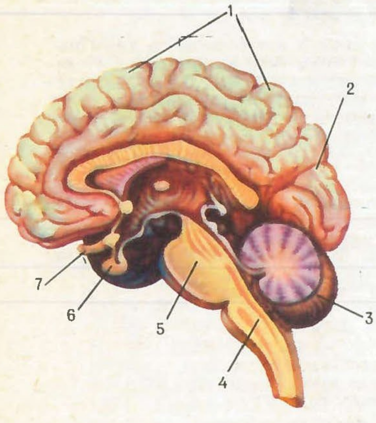

Баш бејнин сакитал кәсији: *1*—бејин гырышыглары; *2*—әнсә пајы; *3*—бејинчик; *4*—узунсов бејин; *5*—бејин көрпүсү; *6*—һипофиз; *7*—көрмә синири.

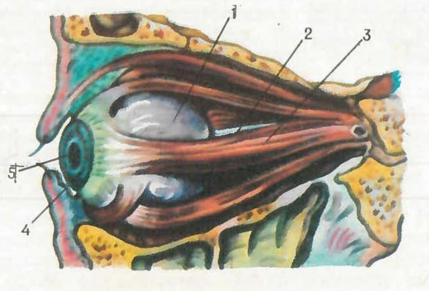

Көз алмасы вә әзәләләри (көз јувасында): *1*—көз алмасы; *2*—көрмә синири; *3*—көз алмасынын дүз әзәләси; *4*—гүзеһли гиша; *5*—бәбәк.

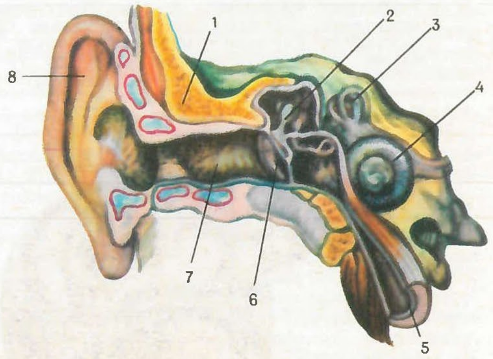

Гулаг: *1*—кичкаһ сүмүјү; *2*—чәкич: *3*—јарымдаирәви сүмүк каналлар; *4*—илбиз; *5*—ешитмә борусу; *6*—тәбил пәрдәси; *7*—харичи гулаг кечәчәји; *8*—гулаг сејваны.

Анатомија мәгаләсинә.

хадими, һәким. 1933 илдә тибб доктору дәрәҹәси алмышдыр. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1953). 1930 илдән Исвеч гадынлары Сол иттифагынын сәдри, 1945 илдән Бејнәлхалг Демократ Гадынлар Федерасијасынын (БДГФ) үзвү, 1953 илдә БДГФ президент мүавини вә Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын үзвү сечилмишдир.

АНДРЕЈЕ́СКУ (Andreescu) Јон (15.2.1850, Бухарест—22 вә ја 23.10.1882, Бухарест)—румын реалист рәссамы. 70-чи илләрин сонунда *Барбизон мәктәбинә* гошулмушду. Бир сыра лирик милли мәнзәрә, халг һәјатыны тәсвир едән лөвһә («Гыш», «Јармарка» вә с.), портрет, натүрморт вә с. әсәрләрин мүәллифидир. 1948 илдә (өлүмүндән сонра) РСР Академијасынын фәхри үзвү сечилмишдир.

АНДРИА́НОВ Васили Иванович (д. 13.8.1920, Калинин вил., Бежетск р-нунун Иванисово к.)—авиасија кен.-мајору, ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1944, 1945). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. 1940 илдән Совет Ордусунда хидмәтдәдир. Һәрби Тәјјарәчиләр Мәктәбини битирмишдир (1943). Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә тәјјарәчидән ескадрилја командири вәзифәсинә кими дөјүш јолу кечмиш, 37 һава дөјүшүндә иштирак етмишдир. Мүһарибәдән сонра Һәрби Һава Академијасыны (1950) вә Баш Гәраркаһ Академијасыны битирмишдир (1961). Мүһарибәдән сонра һәрби мәктәбләрдә дәрс дејир. Ленин ордени, 3 Гырмызы Бајраг ордени, 1-чи дәрәҹәли Вәтән мүһарибәси, 3-ҹү дәрәҹәли Шөһрәт орденләри, Александр Невски вә Гырмызы Улдуз орденләри, 3-ҹү дәрәҹәли «ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә Вәтәнә хидмәтә көрә» ордени, һабелә медалларла тәлтиф олунмушдур.

АНДРИА́НОВ Кузма Андрианович (д. 28.12.1904, Тверск губ., индики Калинин вил., Кондраково к.)—совет кимјачысы, ССРИ ЕА акад. (1964, м. үзвү 1953), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943, 1946, 1950, 1953), Ленин мүкафаты лауреаты (1962), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969). 1949 илдән Сов.ИКП үзвү. Әсас елми ишләри иримолекуллу бирләшмәләрин, хүсусилә силисиум-үзви полимерләрин синтези вә технолокијасына һәср олунмушдур. 1937 илдә полиүзвисилоксанлары илк дәфә синтез етмишдир. Макромолекулларында гејри-үзви зәнчирләр олан полимерләрин, о ҹүмләдән полиүзвиметалсилоксанларын синтезинин әсас принсипләрини ишләјиб һазырлајыр.

Әсәрләри: Полимеры с неорганическими главными цепями молекул, М., 1962; Кремний. Методы элементоорганической химии, т. 5, М., 1968.

А́НДРИЧ (Андриһ) Иво (10.10.1892, Травник, Боснија—13.3.1975)—серб јазычысы. Југославијанын Сосиалист Әмәји Гәһрәманы. Нобел мүкафаты лауреаты (1961). Милли азадлыг һәрәкатында иштирак етмишдир (1914—18). Әсәрләри 1911 илдән чап олунмушдур. «Дрина көрпүсү» (1945), «Травник хроникасы» (1945) тарихи романларынын мүәллифидир. «Зеко» вә «Бағлы гапылар» (1950) повестләри Икинҹи дүнја мүһарибәси илләриндәки партизан һәрәкатына һәср олунмушдур. В. С. *Карачич*, Ф. *Гојја* вә б. һаггында әдәби-тәнгиди әсәрләри вар. Фәлсәфи долғунлуг, дәрин психолокизм А. јарадыҹылығынын характерик хүсусијјәтләридир. Бир нечә дәфә ССРИ-јә кәлмиш, өлкәмиз һаггында очерк вә мәгаләләр («Невски проспектиндә», «Сталинград тәәссүраты» вә с.) јазмышдыр. Низаминин анадан олмасынын 800 иллик јубилејиндә (1947) иштирак етмиш, бу мүнасибәтлә јаздығы «Азәрбајҹана сәфәр» мәгаләсини «Книжевне новине» гәзетинин илк нөмрәсиндә (1948) дәрҹ етдирмишдир.

Әсәрләри: Травницкая хроника. Мост на Дрине, М., 1974; Поездка в Азербайджан, «Иностранная литература», 1975, № 11.

АНДРОКЕНЕ́З (јун. anēr, andrós—киши, génesis—мәншә, әмәләкәлмә)—бә'зи тәбии вә сүн'и амилләрин (јүксәк һәрарәт, шүаландырма, микроҹәрраһијјә вә с.) тә'сири нәтиҹәсиндә нүвәси тәләф олмуш диши ҹинсијјәт һүҹејрәсинин еркәк ҹинсијјәт һүҹејрәси илә мајаланмасы вә онун нүвәси һесабына инкишаф етмәси. Нүвәси тәләф олмуш ҹинсијјәт һүҹејрәсинә—јумуртаја һаплоид сајлы хромосома малик бир еркәк ҹинсијјәт һүҹејрәси дахил олдугда, әмәлә кәлән андрокен *зигота* һәјатилијини тамамилә итирир вә ја чох аз сахлајыр. Нүвәсиз диши ҹинсијјәт һүҹејрәсинә *полиспермија* нәтиҹәсиндә ејни вә ја мүхтәлиф ата организмдән бир нечә еркәк ҹинсијјәт һүҹејрәси дахил олдугда исә онлардан икиси говушур вә диплоид сајлы хромосома малик зигота әмәлә кәлир. Бу ҹүр зигота һәјатилик габилијјәтини сахлајыб инкишаф едир вә андрокен фәрдләр мејдана кәлир. Андрокен фәрдләрин јеткин јаша гәдәр инкишафы анҹаг ипәкгурдунда вә паразит итарысында мүшаһидә едилмишдир. Б. Л. *Астауров* ипәкгурдунун јумуртасына јүксәк темп-рла тә'сир едәрәк нүвәсини тәләф етдикдән сонра ону еркәк ҹинсијјәт һүҹејрәси илә мајаландырмыш вә андрокен фәрдләр алмышдыр. А. түтүн, гарғыдалы вә с. биткиләрдә дә мүшаһидә едилмишдир. Андрокен фәрдләр ата организмә охшајыр. А.-ын нәзәри вә әмәли әһәмијјәти вар.

Әд.: Ахундов М. А., Ќенетика, Б., 1966; Сојфер В., Арифметика наследственности, М., 1970; Гуляев Г. В., Генетика, М., 1971.

АНДРОМЕ́ДА (гәдим јун. Andromēdē)—гәдим јунан мифолокијасында Ефиопија падшаһы Кефејин гызы. Әһалинин тәләби илә атасы ону дәниз әждаһасына гурбан вермиш, лакин икид *Персеј* А.-ны азад едәрәк онунла евләнмишди. А. сурәти инҹәсәнәтдә (Рубенсин «Персеј вә Андромеда» таблосу вә с.) əксини тапмышдыр.

АНДРОМЕ́ДА (Andromeda) — көјүн Шимал јарымкүрәсиндә бүрҹ. Ән парлаг улдузу 2-чи *улдуз өлчүлүдүр*. А. бүрҹүндә бизә ән јахын галактикалардан бири (*Андромеда думанлығы*) вар. ССРИ-нин бүтүн әразисиндә көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

АНДРОМЕ́ДА ДУМАНЛЫҒЫ—көјүн Шимал јарымкүрәсиндә ән парлаг галактика; бизим *Галактикаја* ән јахын галактикалардан бири. Ади көзлә *Андромеда* бүрҹү истигамәтиндә зәиф ишыгланан думан «ләкәси» кими көрүнүр. Фотографија васитәсилә тә'јин едилмишдир ки, бучаг өлчүсү 200′×90′, хәтти өлчүсү исә 40×18 *килопарсекдир*. Јердән мәсафәси 700 килопарсекдир. А.д.-нын реал өлчүләри бизим Галактиканын өлчүләриндән бөјүкдүр. Һәр икиси нәһәнк улдуз системи олуб спирал гурулушлудур вә јашлары тәгр. ејнидир. А.д. јандан еллиптик формада көрүнүр. Күтләси Күнәшинкиндән (3—5)·10^{11} дәфә бөјүкдүр.

АНДРОМЕДИДЛӘР—*радианты* Андромеда бүрҹүндә олан *метеор сели*. *Биела кометинин* парчаланмасы илә әлагәдардыр. 1872 вә 1885 илләрдә А.-ин метеор јағышы мүшаһидә олунмушдур.

АНДРО́НИК (Andrónikos) Бизансда: А. I (тәгр. 1123—сентјабр, 1185)—Комнинләр сүлаләсиндән император (1183 илдән). Константинополун варлы даирәләринә архаланан А. I башлыҹа олараг аристократијаја гаршы јөнәлдилмиш демагоглуг вә амансыз террор јолу илә феодал пәракәндәлији мејлләринә гаршы мүбаризә апарыр, бүрократик апаратын мөһкәмләнмәсинә, коррупсијанын ләғвинә чалышырды. А. I-ин Сиҹилија норманлары илә мүһарибәдә мүвәффәгијјәтсизлијиндән истифадә едән аристократија үсјан галдырды. А. I деврилиб е'дам олунду.

А. II Палеолог (Palaiológos) (1260—13.2.1332) — император [1282—1328]. А. II 4-ҹү сәлиб јүрүшүндән сонра ајрылмыш Фессалија вә Епирин, һәмчинин Морејанын Бизансла бирләшдирилмәси сијасәтини јеридирди. А. II һөкумәтинин мәркәзләшдирмә ҹәһдләри феодал ә'јанларынын мүгавимәтинә раст кәлди. Узун мүбаризәдән сонра А. II тахтдан әл чәкмәјә мәҹбур олду вә монастыра көндәрилди.

АНДРО́НИКОВ (Андроникашвили) Ираклი Луарсабович (д. 28.9.1908, Петербург)—рус совет јазычысы, әдәбијјатшүнас, филолокија е.д. (1956). РСФСР (1959) вә Күрҹ. ССР (1961) әмәкдар инҹәсәнәт хадими. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1967), Ленин мүкафаты лауреаты (1976). 1949 илдән Сов.ИКП үзвү. 1935 илдән јазычыларын, артистләрин вә б.-нын һәјат вә фәалијјәтиндән бәһс едән шифаһи һекајәләри илә чыхыш едир. А.-ун әдәбијјатшүнаслыға даир әсәрләри, әсасән, М. Ј. Лермонтовун һәјат вә јарадыҹылығына һәср олунмушдур. «Н. Ф. И. тапмаҹасы» (1938), «Такил тапынтысы» (1956) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Телевизијада јени әдәби-бәдии жанрларын јаранмасында А.-ун мүһүм хидмәти вар («Бөјүк салон һаггында хатирәләр», «Ленинград филармонијасында консерт», «Андрониковун сөзү» телевизија филмләри вә с.). 2 орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Лермонтов. Исследования и находки, 3 изд., М., 1968; Я хочу рассказать вам..., 3 изд., М., 1971; Рассказы литературоведа, М., 1973; Избр. произведения, т. 1—2, М., 1975.

АНДРО́НОВ Александр Александрович (11.4.1901, Москва — 31.10.1952, Ќорки)—совет физики, ССРИ ЕА акад. (1946). Горки ун-тинин проф. (1931). Әсәрләри гејри-хәтти рәгсләр нәзәријјәсинә вә автоматик тәнзимләмә нәзәријјәсинә аиддир. А. гејри-хәтти рәгсләр нәзәријјәси мәсәләләри үчүн илк еффектив ријази метод вермишдир (1928). Бу метод васитәсилә авторәгсләрин дәгиг нәзәријјәсинин әсасларыны јаратмыш, радиотехника, автоматик тәнзимләмә вә с. саһәләр үчүн мүһүм әһәмијјәти олан гејри-хәтти мәсәләләрин һәллинә тәтбиг етмишдир. Гејри-хәтти рәгсләр саһәсиндә мүтәхәссисләр мәктәби јаратмышдыр. ССРИ Али Советинин (3-ҹү чағырыш) депутаты олмушдур.

Әсәри: Собрание трудов, М., 1956.

АНДРО́НОВО МӘДӘНИЈЈӘТИ — Тунҹ дөврүнә аид археоложи мәдәнијјәт. Андроново к.-нин (Ачинск ш. јахынлығында) ады илә адландырылмышдыр. Гәрби Сибирдә, Газахыстанда вә Минусинск әразисиндә јајылмышдыр. Тәгр. е.ә. 2-ҹи миниллијин орталарына вә 2-ҹи јарысына аид едилир. А.м. үчүн төкмә тунҹ бычаглар, хәнҹәрләр, балталар, чинләр, ох уҹлуглары, шүјрәли вә нахышлы кил габлар, дән дашлары, бәзәк шејләри вә с. характерикдир. А.м.-нин јајылдығы әразидә јашамыш тајфалар малдарлыг, әкинчилик, метал е'малы, дулусчулуг, тохуҹулугла мәшғул олмушлар.

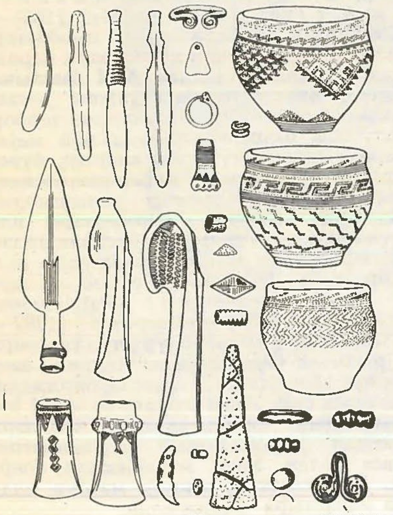

Андроново мәдәнијјәтинин характерик әшјалары.

Әд.: Киселев С. В., Древняя история Южной Сибири, М.—Л., 1949; Сальников К. В., Очерки древней истории Южного Урала, М., 1967.

АНДРО́ПОВ Јури Владимирович (д. 15.6.1914, Ставропол өлкәсинин Нагутскаја ст.)—совет дөвләт вә партија хадими, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1974), орду кенералы (1976). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Дәмирјолчу аиләсиндә доғулмушдур. Әмәк фәалијјәтинә 1930 илдә фәһләликдән башламышдыр. Су нәгл. техникумуну битирмиш (1936), Петрозаводск дөвләт ун-тиндә вә Сов.ИКП МК јанында Али Партија Мәктәбиндә охумушдур. 1936 илдә Рыбинскдә Володарски ад. кәми тәрсанәсиндә ҮИЛККИ МК-нын комсомол тәшкилатчысы ишләмишдир. 1937 илдә ҮИЛККИ Јарославл Вил. Комитәсинин катиби, 1938 илдә биринҹи катиби, 1940 илдә Карелија ЛККИ МК-нын биринҹи катиби сечилмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә (1941—45) Карелијада партизан һәрәкатында иштирак етмишдир. 1944 илдә А. партија ишинә ирәли чәкилмиш, әввәлҹә Петрозаводск ш. комитәсинин икинҹи катиби, 1947 илдән Карелија КП МК-нын икинҹи катиби олмушдур. 1951 илдә Сов.ИКП МК апаратына ишә кечирилмишдир. 1954—57 илләрдә ССРИ-нин Маҹ. ХР-дә фөвгәл'адә вә сәлаһијјәтли сәфири олмуш, 1957 илдән Сов.ИКП МК-да шө'бә мүдири ишләмишдир. 1961 илдән Сов.ИКП МК үзвүдүр. 1962—67 илләрдә Сов.ИКП МК катиби олмушдур. 1967 илин мајындан ССРИ Назирләр Совети јанында Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәсинин сәдридир. 1967 илдә Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд сечилмиш, 1973 илин апрелиндән үзвүдүр. ССРИ Али Советинин (3, 6—9-ҹу чағырыш) депутатыдыр. 4 дәфә Ленин ордени илә, 4 башга орденлә, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

АНДРОСТЕРО́Н (јун. andrós — киши вә stereṓ — күҹлү етмәк, мөһкәмләндирмәк)— еркәк һејванларын сидијиндәки еркәк ҹинсијјәт һормонунун (тестостеронун) төрәмәси. Һормонал активлији тестостерондан тәгр. 5 дәфә зәифдир. Онурғалы һејванларда икинҹи ҹинсијјәт әламәтләринин мејдана чыхмасына, јахуд күҹләнмәсинә сәбәб олур.

АНДРУ́СОВ Николај Иванович (19.12. 1861, Одесса—27.4.1924, Прага)— рус кеологу, палеонтолог, акад. (1914). 1896 илдән Јурјев (индики Тарту) вә 1905 илдән Кијев ун-тләринин проф. олмуш, 1912 илдән Кеолокија комитәсиндә ишләмишдир. Шимали Гафгазда вә Бакы — Әләт — Һаҹыгабул — Мәрәзә — Астраханка — Шамахы—Күрдәмир маршруту илә Азәрб.-да (1895) Неокен вә Палеокен системләринин чөкүнтүләриндә апардығы илк тәдгигат ишләри нефт јатагларынын кеолокијасыны ајдынлашдырмышдыр. Гара дәниз (1890), Мәрмәрә дәнизи (1894) вә Гарабоғазгол көрфәзиндә (1897) океанографик експедисијаларда иштирак етмишдир. А. палеоеколокијанын баниләриндән биридир.

Әсәрләри: Понтические отложения Шемахинского уезда, СПБ, 1909; Апшеронский ярус, Л., 1929.

А́НДҺРА—Гәдим Һиндистанда, тәгр. индики Андһра-Прадеш штаты әразисиндә дөвләт. *Ашоканын* өлүмүндән сонра мүстәгил олду; е.ә. 28 илдә *Магадһаны* өзүнә табе етди. А.-нын јүксәлиш дөврү Сатаваханлар (2 әсрин 1-ҹи јарысы) сүлаләси падшаһларындан Гаутамипутранын вахтында олмушдур. А.-нын пајтахты Насик ш. иди. А. 3 әсрин 1-ҹи јарысында тәнәззүлә уғрамышдыр.

А́НДҺРА-ПРАДЕ́Ш—Һиндистанын ш.-индә, Бенгал көрфәзи саһилиндә штат. Саһ. 277 мин *км*^{2}. Әһ. 43,4 млн. (1971). Инз. м. Һејдәрабад ш.-дир. Әразиси аллүвиал дүзәнлик вә дағлыгдыр. Дахили һиссәсини Декан јајласы тутур. Иглими тропик муссондур. А.-П. Һиндистанын мүһүм чәлтик вә түтүнчүлүк р-нудур. Шәкәр гамышы, дары, кәнәкәрчәк, јерфындығы вә памбыг әкилир. Штатдакы 11 млн. *һа*-дан чох әкин саһәсинин 2,7 млн. *һа*-ы сүн'и суварылыр. А.-П. гојунларын сајына көрә (8,4 млн.) өлкәдә 1-ҹи, ҹамышларын сајына көрә (тәгр. 7 млн.) 2-ҹи јери тутур. Даш көмүр, мика, барит, асбест, калсит, дәмир филизи, манган филизи чыхарылыр. Түтүн, јејинти, тохуҹулуг, машынгајырма (кәмигајырма, ағыр енеркетика аваданлығы вә дәзкаһгајырма), кимја, нефт-кимја, кағыз, семент сәнајеси, ИЕС вә СЕС-ләр вар.

АНЕВРИ́ЗМА (јун. anéurysma—кенәлмә)—ган дамарынын мәһдуд кенәлмәси, диварынын габармасы. А. артерија, вена вә чох вахт аорта дамарларында олур. Үрәк А.-сы да ола биләр. А.-нын һәгиги вә алдадыҹы формалары вар. Һәгиги А. заманы артерија диварынын бүтүн тәбәгәләри габарыр. Чох вахт атеросклероз вә сифилис нәтиҹәсиндә аорта А.-сы баш верир. Алдадыҹы А. (травматик А.), адәтән ган дамарынын зәдәләнмәси һалларында әмәлә кәлир.

АНЕМИ́ЈА (јун. an—инкар шәкилчиси +háima—ган), ганазлығы—ганын ваһид һәҹминдә еритроситләрин вә һемоглобинин азалмасы илә характеризә олунан патоложи һал. Әсас сәбәби ганитирмә, ганјаранманын позулмасы вә ганын нормадан артыг парчаланмасыдыр. А. чохлу ган итирдикдә (јараландыгда, мә'дә-бағырсаг, ағҹијәр, бурун вә с. ганахмалары заманы), кимјәви маддәләрлә зәһәрләндикдә, инфексион хәстәликләрдә, јаман шиш әмәлә кәлдикдә, B_{12} витамини чатышмадыгда вә с.-дә мүшаһидә олунур. А.-нын даһа чох баш вермәсинә сәбәб организмдә дәмирин чатышмамасыдыр; бу, дәмир-дефиситли А. адланыр. А.-нын нормохром, һипохром вә һиперхром нөвләри вар. Рәнк көстәриҹиси нормохром А. заманы дәјишмир, һипохром А.-да азалыр, һиперхром А.-да исә артыр. Әламәтләри: селикли гишанын вә дәринин солғунлашмасы, зәифлик, башағрысы, башкиҹәлләнмәси, тәнкнәфәслик, үрәкдөјүнмә, гулагларда күј вә с. А. кәскин вә хроник олур. Мүхтәлиф травмалар, мә'дә хорасы вә ағҹијәр ганахмасы нәтиҹәсиндә сүр'әтлә баш верән ганазлығына кәскин А. дејилир. Ганахма тәдриҹән баш вердикдә хроник А. төрәнир. Мүалиҹәси: А.-ја сәбәб олан амилләри арадан галдырмаг, кәскин вә хроник А. заманы хәстәјә ган (вә ја еритроситар күтлә) көчүрмәк, B_{12} витамини вурмаг, витаминлә зәнкин гүввәтли јемәкләр вермәк. Ән чох тәсадүф едилән һипохром А. заманы дәмир препаратлары: редуксија едилмиш дәмир, сүд туршусунун дәмир дузу, дәмирли аскорбин туршусу, һемостимулин тә'јин олунур. Һәмин препаратлар јемәкдән сонра, чох дурулашдырылмыш хлорид туршусу илә бирликдә верилир. Бундан башга, венаја дәмир препаратларындан ферковен вурулур. Јаман шиш А.-сында вә буна бәнзәр анемијаларда (һамиләлик, спру, ентероколит, мә'дә резексијасындан сонракы А. вә с.) B_{12} витамини даһа јахшы нәтиҹә верир. Белә А.-лар заманы әзәләјә гараҹијәр препаратлары — антианемин вә камполон вурмаг мәсләһәтдир.

Һејванларда А. чохлу ган итирдикдән сонра вә јахуд гана вә ганјарадан органлара зәһәрли маддәләрин тә'сири, һәмчинин јемләмәнин кејфијјәтсизлији (јемдә витамин, микроелементләр, јағ вә зүлалларын азлығы) нәтиҹәсиндә баш верир. Хүсусилә узунсүрән А. һејванларын ајры-ајры орган вә тохумаларында ағыр позулмалара сәбәб олур (әзәләләрдә, үрәкдә, гараҹијәрдә, бөјрәкләрдә). Мүаличәси: А.-ны төрәдән әсас сәбәбләри арадан галдырмаг. Ганитирмә заманы ган вә ја ганы әвәз едән мајеләр көчүрмәк. Ганјарадан органларын стимуллашдырылмасында гараҹијәр препаратлары; аутоһемотерапија (өз ганыны өзүнә көчүрмә), серум вә протеин мүаличәси тәтбиг етмәк.

Әд.: Кассирский И. А., Алексеев Г. А., Клиническая гематология, М., 1970; Мухалидзянова Г. С., Гипопластические анемии у детей, М., 1970, библиогр.

АНЕМО... (јун. ánemos—күләк)—күләјә аидлик билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., *анемометр*, *анемофилија*).

АНЕМО́МЕТР (*анемо...*+*метр*)— күләјин вә газ ахынларынын сүр'әтини өлчән ҹиһаз. Күләјин сүр'әти фырланғычын дөврләр сајы илә (Фусс анемометри), манометрик (Пито борусу) вә термоелектрик үсулла өлчүлүр. Әл анемометриндән, күләјин сүр'әтини өзүјазан анемограф вә анеморумбометрдән даһа чох истифадә едилир (бах *Термоанемометр*).

АНЕМО́НА—бах *Әсмә*.

АНЕМОФИЛИ́ЈА (*анемо...*+јун. philéō—севирәм)—биткиләрин күләк васитәсилә чарпаз тозланмасы (бах *Чичәкләрин тозланмасы*).

АНЕМОХОРИ́ЈА (*анемо...*+јун. chōréō—һәрәкәт едирәм)—биткинин мејвә, тохум вә спорларынын күләк васитәсилә јајылмасы. Буна мејвә вә тохумларын хырда, јүнкүл, түклү олмасы вә с. көмәк едир.

АНЕРО́ИД (јун. а — инкар шәкилчиси+nērós—су, јә'ни мајенин иштиракы олмадан ишләјән), метал барометр — атмосфер тәзјигини өлчән ҹиһаз. А.-ин әсас һиссәси һавасы сорулуб сејрәлдилмиш метал гутудур. Атмосфер тәзјиги дәјишдикдә гуту кенишләнир вә ја сыхылыр. Нәтиҹәдә она линкләр вә јај васитәсилә бирләшдирилмиш әгрәб тәрпәнмәјә башлајараг, сиферблат үзәриндә тәзјиги көстәрир (бах *Барометр*). А.-и ҹивәли барометрлә вахташыры тутушдурмаг лазымдыр.

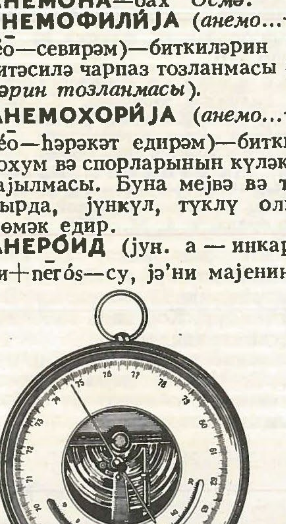

Анероидин хариҹи көрүнүшү.

АНЕСТЕЗИ́ЈА (јун. anaisthesia, an—инкар шәкилчиси+áisthḗsis—һисс)—дәринин, әзәләләрин, дахили органларын вә ја һисс органларынын һисс синирләринин зәдәләнмәси, еләҹә дә синир импулсларынын өтүрүлмәсинә мане олан мүхтәлиф маддәләрин һисс синирләринә вә ја синир мәркәзләринә тә'сири нәтиҹәсиндә һиссијјатын тамамилә вә ја гисмән итмәси. А. бә'зи психозларда вә истерија хәстәлијиндә дә мүшаһидә олуна биләр. Мүхтәлиф формалары вар: аналкезија—ағры һиссинин олмамасы; терманестезија—темп-р һиссинин итмәси; акевзија—дад һиссинин итмәси; аносмија—гоху һиссинин итмәси.

Ҹәрраһи әмәлијјат апармаг үчүн кејидиҹи маддәләрдән (мәс., новокаин) истифадә етмәклә сүн'и сурәтдә А. јарадылыр. Бах *Кејитмә*.

Әд.: Маневич А. З., Педиатрическая анестезиология с элементами реанимации и интенсивной терапии, М., 1970; Швец Ф., Фармакодинамика лекарств, пер. со словац., т. 1, Братислава, 1971.

АНЕСТЕЗИ́Н—јерли кејитмә тә'сири олан дәрман препараты. Дәри хәстәликләриндә, спазма вә ағры верән мә'дә неврозунда, һамиләликлә әлагәдар гусма һалларында, дәниз хәстәлијиндә тә'јин едилир. Дүз бағырсаг хәстәликләриндә истифадә едилән шамларын тәркибиндә дә А. вар (бах *Ағрыкәсән дәрманлар*).

АНЕСТЕЗИОЛО́КИЈА (*анестезија*+*...локија*)—ҹәрраһијјә заманы кејитмә илә әлагәдар мәсәләләри, кејидиҹи маддәләрин организмә тә'сирини өјрәнән елм, клиник тиббин кејитмә заманы организмин һәјат үчүн әһәмијјәтли функсијаларынын идарә олунмасына вә һәјат үчүн тәһлүкәли һаллара даир мә'луматлары өјрәнән саһәси. Бу саһә А.-ны реаниматолокијаја јахынлашдырыр. Һәлә ерамыздан бир нечә мин ил әввәл Ассурија, Мисир, Чин, Һиндистан вә с. өлкәләрдә ҹәрраһлыгда кејитмәнин бир сыра үсуллары ишләдилирди. Илк садә кејидиҹи маддәләр от, көк вә јарпаглардан ҹөвһәр, һәлим вә һабелә мандрагора оту, ханымоту, тирјәк, һинд кәнафы (чәтәнә), бат-бат, су балдырғаны вә с. ширәси һопдурулмуш «јуху сүнкәри» һалында һазырланырды. Илыг суда исладылмыш сүнкәрин бухары вә јахуд јандырылмыш сүнкәрин түстүсү илә нәфәс алан хәстә јухуја кедирди (бах *Наркоз*). Бојун вә әл-ајаг дамарларыны сыхмаг, чохлу гән алмаг, шәраб, спирт вермәк вә с. дә кејитмәјә сәбәб олурду. 11—12 әсрләрдә Болонја ун-тиндә кејитмә мәгсәди илә ишләдилән наркотик маддәләрин 140—150 ресепт сијаһысы вар иди. 1200 илдә испанијалы Р. Луллиус ефири кәшф етмиш, 1540 илдә алман һәкими Параселс ефирин кејидиҹи хассәсини ашкара чыхармыш, 1846 илдә исә инкилис диш һәкими У. Мортон илк дәфә ҹәрраһи әмәлијјат заманы ону кејитмә мәгсәди илә тәтбиг етмишди. 1844 илдә Америка һәкими Х. Уеллс диш чәкәркән азот 1-оксиддән истифадә етмишди. Шотланд һәкими Ҹ. Симпсон 1847 илдә наркоз үчүн хлороформу тәклиф етди. Русијада Н. И. Пирогов 1847 илдән е'тибарән ефир вә хлороформ наркозуну тәтбиг етмәјә башлады. Русијада наркозун сонракы инкишафы вә тәтбиги А. М. Филомафитски, Ф. И. Иноземтсев, С. К. Кликович, Т. А. Вансетти, П. И. Дјаконовун ады илә бағлыдыр. Наркозла јанашы, јерли кејитмә дә инкишаф едирди. 1859 илдә кокаинин кәшфи илә онун кејидиҹи хассәләринә даир әсәрләр мејдана кәлди. Рус һәкими В. К. Анреп 1879 илдә кокаинин кејидиҹи дәрман кими тәтбигини тәклиф етди. 1884 илдә Австрија һәкими Келлер көздә ҹәрраһијјә әмәлијјатыны кокаин кејитмәси илә етмәјә башлады. Лакин, јалныз новокаинин кәшфи јерли кејитмәнин инкишафында јени мәрһәләнин башланғыҹы олду. Совет ҹәрраһы А. В. Вишневскинин тәклиф етдији «сүрүнән инфилтрат» үсулу илә кејитмә јајылмаға башлады. Бу үсул мүхтәлиф операсијаларда, һәтта үрәкдә вә ағҹијәрдә белә ҹәрраһи әмәлијјаты наркозсуз апармаға имкан верди.

А. 20 әсрин 1-ҹи јарысынын ахырында тибб елминин мүстәгил бөлмәси олмушдур. А. кејитмә үсулунун сечилмәси, кејидиҹи маддәләрин хүсусијјәтинин өјрәнилмәси, хәстәнин операсијаја һазырланмасы, наркозун тәтбиги, операсија заманы вә операсијадан сонра хәстәјә нәзарәт, операсија илә әлагәдар хәстәликләрин, кәскин үрәкдамар вә ағҹијәр чатышмазлығы вә с. ағырлашмаларын профилактика вә мүаличәси, јени кејидиҹи дәрманларын вә операсија заманы ишләдилән бүтүн маддәләрин апробасијасы вә тәҹрүбәдә тәтбиги мәсәләләри илә мәшғул олур. Мүасир А.-нын бир характер ҹәһәти дә кејитмәнин нәзәри проблемләрини тәдгиг етмәк тәмајүлүндән ибарәтдир. Бу исә физиолокија, фармаколокија вә с. елмләрин мүвафиг бөлмәләрини зәнкинләшдирир. Бу проблемләрә: кејидиҹи дәрманларын фармакокинетика вә фармакодинамикасы мәсәләләринин, су-електролит мүбадиләсинин вәзијјәти вә туршу-гәләви таразлығынын, наркоз верилдикдә һемодинамика вә тәнәффүс вәзијјәтинин арашдырылмасы вә с. аиддир.

Мүасир А.-нын әсас вәзифәси травмаја гаршы организмин реаксијаларынын гаршысыны алмаг вә ја онун күҹүнү зәифләтмәклә позулмуш функсијалары бәрпа етмәк, ҹәрраһи мүаличәнин бүтүн мәрһәләләриндә хәстәнин тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәкдән ибарәтдир. А. хәстәни һәртәрәфли мүајинә етмәк вә операсијаја һазырламаг мүмкүн олмајан тә'хирәсалынмаз ҹәрраһи мүдахиләләр заманы кејитмә мәсәләләрини, һабелә нејроҹәррaһлыг, офталмолокија, оториноларинголокија, ортопедија вә травматолокијада кејитмәнин хүсусијјәтләрини дә өјрәнир. Бунунла јанашы, А. клиники өлүм һалларында һәјати функсијаларын бәрпа едилмәси (реанимасија) үчүн тәдбирләр комплексини ишләјиб һазырлајыр.

Операсија заманы хәстәни нәзарәт алтында сахламаг вә организмин функсијаларыны идарә етмәк үчүн А.-да електроенсефалографија, електрокардиографија, електрокардиоскопија, карбоксиметријанын вә с. көстәричиләрини автоматик сурәтдә тәһлил едән ҹиһазлар тәтбиг олунур. ССРИ-дә А. елминин инкишафында П. А. Кертсен, С. П. Фјодоров, Ј. Ј. Ҹанелидзе, Н. Н. Бурденко, С. С. Јудин, И. С. Жоров, А. В. вә А. А. Вишневскиләр, И. И. Казански вә б.-нын хидмәти олмушдур. Хариҹи өлкәләрдә А.-нын инкишафы Р. Макинтош вә У. Машин (Инкилтәрә), А. Долјотти (Италија), А. Лабори вә б.-нын ады илә бағлыдыр.

Азәрб.-да А. проблемләринин тәдгигиндә акад. М. Топчубашовун хидмәти вар; о, 1938 илдә гурашыг аналкезин кејитмәсини тәклиф етмишдир. Респ.-да бу проблемлә вә анестезиолог-һәкимләр һазырланмасы илә Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-ту вә Ә. Әлијев ад. Азәрб. Һәкимләри Тәкмилләшдирмә Ин-тунун мүвафиг кафедралары мәшғул олур.

Әд.: Проблемы анестезии и реанимации, Петрозаводск, 1967; Основы практической анестезиологии, под ред. Е. А. Дамир, Г. В. Гуляева, М., 1967; Дарбинян Т. М., Пути прогресса отечественной анестезиологии и реаниматологии, «Хирургия», 1967, №10, јенә онун, Отечественная анестезиология-реаниматология на современном этапе, «Советская медицина», 1969, №7; Руководство по анестезиологии, под. ред. Т. М. Дарбиняна, М., 1973.

АНЕ́ТО ПИКИ (Pico de Aneto)— Испанијада Пиренеј д-рынын ән јүксәк зирвәси. Һүнд. 3404 м. Кичик бузлаглар вә даими гар массивләри вар.

АНЕУПЛОИДИ́ЈА (јун. an—инкар шәкилчиси +éu— јахшы, тамамилә+ ploos, бурада—дәфәләрлә + éidos—нөв) —организмин һүҹејрәләриндә ајры-ајры хромосомларын артмасы вә ја азалмасы. А.-да хромосомларын сајы, әсас хромосом сајына көрә, *авто* вә ја *аллополиплоидијада* олдуғу кими дәфәләрлә артмыр (бах *Полиплоидија*). А.-нын трисомик, тетрасомик, икигат трисомик, моносомик, нуллисомик формалары ајырд едилир. А. биткиләрин кенетика вә селексијасында кенләрин хромосомларда локализасијасыны мүәјјәнләшдирмәкдә, хромосом вә кенләрин јердәјишмә вә ја әвәз олунмасында истифадә едилир.

АНЖЕ́, Анжер (Angers)—Франсада Мен вә Луара департаментинин инз. м. Мен чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 135 мин (1968). Машынгајырма, јејинти, тохуҹулуг сәнајеси, милли инҹәсәнәт вә пешә мәктәби вар. Роман-готик (12 — 13 әсрләр) килсәси вә с. тарихи абидәләр мөвҹуддур.

АНЖЕ́РО-СУ́ЏЕНСК—РСФСР-ин Кемерово вил.-ндә шәһәр. Д.ј. ст. (Анжерскаја). Әһ. 104 мин (1975). Кузбасын ири көмүр сәнајеси мәркәзидир. Мә'дән аваданлығы, вагон тә'мири, шүшә, кимја-әҹзачылыг з-длары, мә'дән вә кимја-технолoжи техникумлары вә с. вар.

АНЖУ́ Пјотр Фјодорович (15.2.1796, Вышни Волочјок—12.10.1869, Петербург) — Арктика тәдгигатчысы, рус донанмасынын адмиралы. 1821—23 илләрдә А.-нун рәһбәрлик етдији експедисија Оленјок вә Индикирка чајларынын мәнсәби арасындакы Сибир саһилләрини вә адалары өјрәнмиш, Новосибир а-рынын хәритәсини тәртиб етмишдир. 1825—26 илләрдә Хәзәр дәнизинин шм.-ш вә Арал дәнизинин г. саһилләринин өјрәнилмәсиндә иштирак етмишдир. Анжу а-ры онун шәрәфинә адландырылмышдыр.

АНЖУ́ АДАЛАРЫ—Новосибир а-ры архипелагында саһәсинә көрә ән ири адалар групу. Котелны, Белковски, Фаддејевски, Новаја Сибир а-рындан ибарәтдир. Үмуми саһ. тәгр. 29 мин *км*²-дир. Гүтб тәдгигатчысы П. Ф. *Анжунун* шәрәфинә адландырылмышдыр.

АНЗЕРИ́Н, ансерин—метилһистидин вә β-аланинин аминтуршуларындан ибарәт дипептид. А. хырдаҹа кристаллардыр; суда һәлл олур, спиртдә һәлл олмур; онурғалы һејванларын, әсасән, скелет әзәләләриндә олур. Еһтимал ки, скелет әзәләләринин јығылма функсијасы А. илә әлагәдардыр.

А́НЗЈУС (Australia, New Zealand, United States—ANZUS)—Австралија Иттифагы, Јени Зеландија вә АБШ-дан ибарәт һәрби-сијаси блок. Ады үзвү олан дөвләтләрин адларынын инкилисҹә јазылышынын баш һәрфләриндән көтүрүлмүшдүр. Рәсмән «Тәһлүкәсизлијә даир Сакит океан пакты» адланыр. Пакт 1951 илин сентјабрында Сан-Франсискода гејри-мәһдуд мүддәтә имзаланмыш вә 1952 илин апрелиндә гүввәјә минмишдир. А.-ун јарадылмасы бејнәлхалг империализмин Ҹәнуб-Шәрги Асијада милли азадлыг мүбаризәсинин кенишләнмәсинә, Чиндә ингилабын гәләбәсинә (1949), Корејада силаһлы мүдахиләнин ифласына бир нөв ҹаваб тәдбири иди. А.-ун тәшкили АБШ-ын Ҹәнуб-Шәрги Асијада вә Сакит океан һөвзәсиндә һәрби-сијаси вә игтисади тә'сирини күҹләндирди, блокун јарадылмасында мүһүм ролу олан Б. Британијанын бу рајонда мөвгејини зәифләтди. А. рәсмән бејнәлхалг мүнасибәтләрдә зор ишләтмәјин әлејһинә олдуғуну билдирсә дә, әслиндә һәмишә бунун әксинә һәрәкәт етмишдир (Һинд-Чиндә тәҹавүзкарлыг). А. коммунизмә гаршы мүбаризә ады алтында иштиракчы өлкәләрин ордуларындан Асија дөвләтләринин дахили ишләринә гарышмаг үчүн истифадә едир. Гәрб дөвләтләри А. васитәсилә Индонезијаны империалист блоклара ҹәлб етмәјә сә'ј көстәрирләр. Иттифагын иштиракчысы олан өлкәләр ејни заманда мүхтәлиф һәрби-сијаси блокларын үзвүдүр. 1971 илдән, АБШ-ын ЧХР-лә әлагә јаратмасы А. үзвләри арасында зиддијјәтләри кәскинләшдирди. Иҹтимаијјәтин тәзјиги илә Австралија вә Јени Зеландија Һинд-Чиндән өз гошунларыны вә «мәсләһәтчиләрини» кери чағырды. Лакин А. Америка империализминин Ҹәнуб-Шәрги Асијада дајағы олараг галмагдадыр.

Әд.: Виноградов В., АНЗЮС «Международная жизнь», 1974, № 9.

АНИ́—Ахурјан (Гәрби Арпачај) чајынын сағ саһилиндә, ејниадлы кәндин јахынлығында орта әср ермәни шәһәри. Харабалығы Түркијә әразисиндәдир. А. 5—8 әсрләрдә Камсаракан сүлаләсинә мәнсуб олмуш, 8 әсрдән әрәб хилафәтинин һакимијјәти алтына кечмишди. Багратиләрин һакимијјәти заманы шәһәр хејли бөјүмүш вә 961 илдән Ани чарлығынын пајтахты олмушдур. 10—13 әсрләрдә мүһүм игтисади, сијаси вә мәдәни мәркәз иди. А. 1045 илдә Бизансын, 1064 илдә сәлҹугларын, 1072 илдә исә *Шәддадиләрин* һакимијјәти алтына кечмишди. Шәддадиләрин һакимијјәти дөврүндә шәһәрдә бөјүк тикинти ишләри апарылмышды. 12 әсрдә А. бир нечә дәфә күрҹү чарларынын һакимијјәти алтында олмушдур. 1236 илдә монголлар тәрәфиндән истила едилмишдир. 1319 илдә күҹлү зәлзәлә нәтиҹәсиндә шәһәрин бир чох тикилиси дағылмышды. 15—16 әсрләрдә әввәлки әһәмијјәтини итирмишдир. А. 1878 илдә Русијаја бирләшдирилмиш, Биринҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра Түркијәнин тәркибинә дахил едилмишдир.

Акад. Н. Ј. Марр А.-дә газынты апармышдыр (1892—93, 1904—16). Бурада сарај, мә'бәд, мәсҹид вә с. тикили галыглары, шәһәр мәһәлләләри ашкара чыхарылмышдыр. Монголларын, Ҹәлаириләрин вә Гарагојунлуларын А.-дә зәрб етдикләри сиккәләр дә тапылмышдыр. Тарихи абидә кими Әмир Мануче мәсҹиди (11 әср) чох гијмәтлидир. Мәсҹидин диварында Елхани һөкмдары Әбу Сәид Баһадур ханын [1316—35] веркиләр һаггында јарлығы фарс дилиндә һәкк олунмушдур.

А.-дә орта әср ермәни ме'марлығынын гијмәтли абидәләри—бүрҹлү гала диварларынын (989) галыглары, Ахурјан чајы үзәриндә тикилмиш көрпүләр, ме'мар Трдатын инша етдији кафедрал килсә (989—1001) вә Григори (Гакикашен; 1001—10) килсәси, һәмчинин Тигран Оненс килсәси (1215), Гыз монастырынын Рипсиме мә'бәди (13 әср) вә с. галмышдыр. Бу абидәләрин бир чохунда ојма орнамент, фреска вә мозаик бәзәкләр вар.

Әд.: Ибн әл-Әсир, Әл-Камил фи-т-тарих (әрәб дилиндән тәрҹүмә), Б., 1959; Марр Н. Я., Ани. Книжная история города и раскопки на месте городища, Л.—М., 1934; Арутюнян В., Город Ани, Ереван, 1964; Бартольд В. В., Ани, Соч., т. 3, М., 1965; јенә онун, Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче, јенә орада, т. 4, М., 1966.

АНИ́ВА—Охот дәнизиндә, Сахалин а.-нын ҹ. саһилиндә көрфәз. Ени 104 *км*, уз. 90 *км*, дәринлији 93 *м*-э чатыр. Балыг вә краб чохдур. Корсаков вә Анива ш.-ләри А. саһилиндәдир.

АНИ́Д—*полиамид лифләринин* бир нөвү (најлон-6,6). Ҹораб, зәриф парча, мүхтәлиф техники мә'мулат вә с. һазырланмасында ишләдилир.

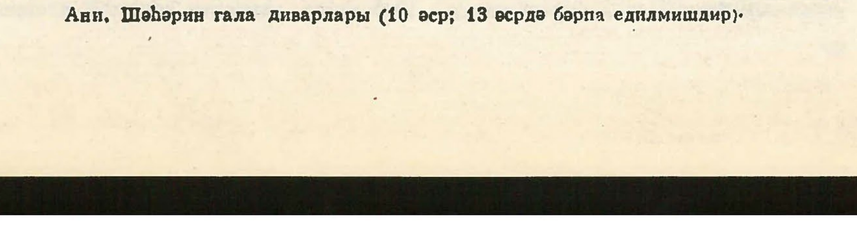

Ани. Шәһәрин гала диварлары (10 әср; 13 әсрдә бәрпа едилмишдир).

АНИЗИ́ МӘРТӘБӘСИ—Орта Триасын алт мәртәбәси. 1895 илдә Динар Алп д-рындакы Енис (лат. Anisus) чајы һөвзәсиндә В. Ваакен вә К. Динер ајырмышдыр. Мүхтәлифрәнкли кил, меркел, әһәнкдашы вә доломитләрдән ибарәтдир. Характер фаунасы јастыгәлсәмәлиләрдир: Myophoriopis cf nuculaeformis Zenk вә с. А.м.-нин чөкүнтүләри Алп, Һималај д-рында, Шимали Америкада, ССРИ-нин шм.-ш.-индә, һәмчинин Азәрб. ССР-дә (Нах.МССР) јајылмышдыр.

АНИЗОТРО́П МАТЕРИАЛЛАР — мүхтәлиф истигамәтләрдә хассәләринин (механики, оптик, магнит вә с.) ејни олмамасы илә фәргләнән материаллар (бах *Анизотроплуг*). А.м.-а монокристаллар, дәмир-бетон, лифли материаллар, пластик күтлә (кетинакс, текстолит, пластик шүшә), пјезокварс, графит вә с. аиддир. А.м.-ын јени синфи олан композисија материалларынын бөјүк әһәмијјәти вар. Тәләб олунан хассәли А.м.-ын тәтбиги материал сәрфини азалтмаға вә мә'мулатын кејфијјәтини јахшылашдырмаға имкан верир. Мәс., бу јолла машынгајырмада чох мөһкәм детал вә конструксијалар һазырламаг мүмкүн олур. Газ-турбин мүһәррикләринин күрәкләрини ади үсулларла дејил, мүхтәлиф истигамәтләрдә фәргли хассәләрин истифадә хүсусијјәтләри илә узлашдығы мүвафиг структурлу А.м.-дан һазырладыгда, онларын јүксәк темп-рда мөһкәмлији 50%, зәрбәјә гаршы давамлылығы 2—3 дәфә, ишләмә мүддәти исә 3—5 дәфә артыр.

АНИЗОТРОПЛУГ (јун. ánisos—гејри-бәрабәр + trópos — истигамәт) — чисмин физики хассәләринин (механики, истилик, електрик, магнит, оптик) истигамәтдән асылылығы.

Физики хассә өлчүлә билән кәмијјәтләр арасындакы мүнасибәтлә тә'јин олунур. Мәс., сыхлыг күтлә илә һәчм арасындакы асылылыгдан тапылыр. Күтлә вә һәчм истигамәтдән асылы олмадығындан, сыхлыг да истигамәтдән асылы олмур. Кристалын елә физики хассәләри дә вар ки, онлар истигамәтдән асылыдыр; магнит гавраjычылығы, електрик гавраjычылығы, електриккечирмә, истиликкечирмә, истидән кенишләнмә, пјезоелектрик вә пјезомагнит һадисәләри, еластиклик, фотоеластиклик вә с. белә хассәләрдәндир. Чисмин физики хассәләринин бир гисми истигамәтдән асылы, дикәр гисми исә истигамәтдән асылы олмаја биләр. Мәс., кубик кристалларда електрик кечиричилији, сындырма әмсалы вә с. бу кими физики хассәләр истигамәтдән асылы дејил, еластиклик, фотоеластиклик вә с. хассәләр исә истигамәтдән асылыдыр. Маддәнин анизотроп хассәләри тензор кәмијјәтләрлә характеризә олунур.

Анизотроп маддәләрин физики хассәләри Азәрб. ССР ЕА Физика Ин-тунда кениш өјрәнилир. Мәс., GaSe, TlSe кими лајлы монокристалларда електриккечирмә, истиликкечирмә вә оптик хассәләрин кәскин анизотроп олмалары мүәјјән едилмишдир.

Әд.: Бокий Г. Б., Флинт Е. Е., Шубников А. В., Основы кристаллографии, М.—Л., 1940; Вустер У., Применение тензоров и теории групп для описания физических свойств кристаллов, М., 1976.

АНИЗОФИЛЛИ́ЈА (јун. ánisos—гејри-бәрабәр + fýllon—јарпаг)—бә'зи биткиләрдә плакиотроп зоғларын (бах *Плакиотропизм*) јухары вә ашағы һиссәләриндә јарпагларын мүхтәлиф бөјүклүкдә олмасы. Адәтән, јухарыдакы јарпаглар ашағыдакылардан хырда олур. А. бә'зи мамырлар, плаунлар, селакинелләр, чылпаг вә өртүлүтохумлуларда мүшаһидә едилир.

АНИКУ́ШИН Михаил Константинович (д. 2.10.1917, Москва)—рус совет һејкәлтәрашы, ССРИ халг рәссамы (1963). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1962). Ленин мүкафаты лауреаты (1958). РСФСР (1960 илдән) вә ССРИ Рәссамлар Иттифагынын (1963 илдән) катиби. 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Сов. ИКП-нин 23—24-чү гурултајларында МТК үзвү сечилмишдир. Ленинградда И. Ј. Репин ад. Бојакарлыг, Һејкәлтәрашлыг вә Ме'марлыг Ин-тунда охумушдур (1937—41 вә 1945—47). Ленинградда А. С. Пушкинә (тунч, 1957), В. М. Бехтеревә (тунч, 1960), В. И. Ленинә (тунч, 1970) учалдылмыш абидәләрин, «Ленинградын гәһрәман мүдафиәчиләринә» (тунч, 1975) хатирә абидәсинин, бир чох портретин вә с. әсәрин мүәллифидир. А. 1939 илдә Үмумиттифаг мүсабигәсиндә Низами абидәсинин лајиһәсинә көрә 2-чи мүкафат алмышдыр. Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

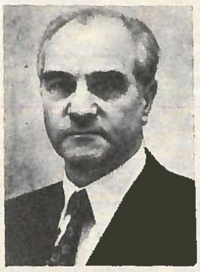

Әд.: Прибульская Г., Аникушин, Л.—М., 1961.

АНИЛИДЛӘР — анилиндә $C_6H_5NH_2$ вә башга ароматик аминләрдә амин групунун һидрокен атомунун карбон туршусу галығы илә әвәз едилмәси мәһсулларындан ибарәт үзви бирләшмәләр, мәс., $C_6H_5NHCOCH_3$ — асетанилид, $C_6H_5NHCOC_6H_5$ — бензанилид, C_6H_5NHCOH —форманилид вә с. Бә'зи А. азобојаларын бир компоненти кими ишләдилир, бә'зиләриндән кино вә фото материаллары истеһсалында вә с. мәгсәдлә истифадә олунур.

АНИЛИ́Н (фр. aniline; әр. النيل—ән-Нил—индиго сөзүндән), аминбензол, фениламин, $C_6H_5NH_2$ — ароматик аминләрин ән садәси. Характерик ијли рәнксиз маједир. 184,4°С-дә гајнајыр,—6,15°С-дә донур; 20°С-дә сыхлығы 1027 *кг/м³*-дир. Спирт, ефир вә бензол илә бүтүн нисбәтләрдә гарышыр. 100 *г* суда 20°С-дә 3,4 *г* һәлл олур. Әсаси хассәлидир, минерал туршуларла дуз әмәлә кәтирир (мәс., хлорид туршусу илә $C_6H_5NH_2HCl$). Һавада галдыгда гаралыр, оксидләшдикдә *гара анилин* бојасы алыныр. А. ән мүһүм үзви бирләшмәләрдәндир. Онун нитрит туршусу илә диазолашдырма реаксијасы сәнаједә кениш тәтбиг олунур. Бу реаксија нәтичәсиндә алынан фенилдиазониум азобоја истеһсалында ишләдилән әсас јарыммәһсуллардан биридир. А.-дән үзви бојалар, фото материаллары (парааминфенол вә с.), мүхтәлиф әчзачылыг препаратлары, партлајычы маддәләр, каучукун вулканлашмасыны сүр'әтләндирән маддәләр истеһсалында вә с.-дә кениш истифадә едилир.

А. илк дәфә 1826 илдә индигонун гуру дистилләсиндән алынмышдыр. 1842 илдә Н. Н. *Зинин* нитробензолу аммониум-сулфидлә $(NH_4)_2S$ редуксија етмәклә илк синтетик А. алмышдыр. Сәнаједә А., әсасән, нитробензолу хлорид туршусу вә чугун гырынтылары илә редуксија етмәклә алыныр. А. алмаг үчүн нитробензолун катализатор (бухар фазада әсаси мис-карбонат, маје фазада никел) иштиракы илә редуксијасындан да истифадә олунур.

А. зәһәрлидир, мәркәзи синир системинә пис тә'сир едир вә ганда чидди дәјишикликләрә сәбәб олур. Онунла ишләдикдә отагда күчлү вентилјасија јарадылмалы вә профилактик тәдбирләр көрүлмәлидир. Һавада јол верилән ән јүксәк консентрасијасы 3 *мг/м³*-дир.

Әд.: Химия синтетических красителей, под ред. К. Венкатарамана, пер. с англ., т. 4, Л., 1975.

АНИЛИ́Н БОЈАЛАРЫ—үзви синтетик бојаларын көһнә ады (бах *Боја маддәләри*).

АНИМАЛИСТИ́К ЖАНР (лат. animal — һејван) — бојакарлыг, һејкәлтәрашлыг вә графикада һејванлар аләминин тәсвири. Жанр кими Чиндә јаранмышдыр (8 әср). Һејванын тәсвириндә онун вәрдишләри вә јашадығы мүһит анималист рәссамын диггәт мәркәзиндә олур. Ибтидаи инчәсәнәт нүмунәләриндәки һејван вә гуш тәсвирләри рәссам-овчуларын јүксәк мүшаһидәчилик габилијјәтини көстәрир. *«Һејвани үслуб»*, о чүмләдән скиф мәдәнијјәти абидәләриндәки стилизә едилмиш һејван фигурлары чох һәјатидир; белә нүмунәләрә Гәдим Шәрг, Африка, Океанија, гәдим Америка вә бир чох дүнја халгларынын инчәсәнәтиндә тәсадүф олунур. Гобустан гајалары (бах *Гобустан гаја тәсвирләри*) үзәриндә дә һејван (кур, өкүз, ат вә с.) тәсвирләри вар. Антик дөвр, орта әсрләр, һәмчинин Интибаһ дөврү инчәсәнәтиндә А.ж.-да бир чох әсәр јарадылмышдыр. П. Поттер (Нидерланд), Ф. Снејдерс (Фландрија), А. Л. Бари (Франса), Б. Лилјефорс (Исвеч), П. К. Клодт, Ј. А. Лансере (Русија) вә б. 19—20 әсрләрин көркәмли анималист рәссамларыдыр.

Ширванлы уста Әли ибн Мәһәммәд ибн Әбдүл. Су габы. 1206. Тунч. Ермитаж. Ленинград.

Совет анималист рәссамларынын (В. А. Ватакин, И. С. Јефимов, Ј. И. Чарушин вә б.) јарадычылығы һејванлар аләминин дәгиг өјрәнилмәси, образларын декоратив ифадәлилији илә сәчијјәләнир. Азәрб. сәнәткарларындан М. Миргасымов, Г. Халыгов, Ә. Казымов вә б. А. ж.-да да әсәрләр јаратмышлар.

АНИМАЛКУЛИСТЛӘР (лат. animalculum—кичик һејван)—еркәк ҹинсијјәт һүҹејрәсиндә формалашмыш рүшејмин сперматозоиддә әввәлҹәдән микроскопик шәкилдә мөвҹуд олдуғуну фәрз едән 17 әср биологлары. Онларын фикринҹә, рүшејмин инкишафы органларын өлҹү ҹәһәтдән бөјүмәсиндән вә консистенсијасынын дәјишмәсиндән ибарәтдир. А. јумуртаја сперматозоидин гида мәнбәји кими бахырдылар. Ҝөркәмли анималкулист А. *Левенһук* олмушдур. А. преформизм мөвгејиндә дурмушдулар. Мүгајисә един: *Овистләр*.

АНИМИ́ЗМ (лат. anima—руһ)—руһлара ситајиш. А.-ә ҝөрә инсанлары, һејванлары, мадди аләмин диҝәр ҹисим вә һадисәләрини ҝуја руһ идарә едир; бәдән бу вә ја диҝәр һадисә илә бағлыдырса, руһ мүстәгилдир, гејри-мәһдуддур. А.-ин мејдана ҝәлмәси вә инкишафы ибтидаи инсанларын тәбиәт гүввәләринә гаршы мүбаризәдә аҹизлији илә әлагәдардыр. Ибтидаи инсан доғум, өлүм, бајылма, јуху, хәстәлик вә с. һадисәләри бәдәндәки руһун фәалијјәти һесаб едирди. Ахирәт дүнјасына, әҹдада, тәбиәтә пәрәстиш А.-ин әсас идејасыдыр. Илк дөврләрдә руһ конкрет варлыг шәклиндә анлашылырды. Инсанын ҝөздә әкс олунан сурәти дә руһ һесаб едилирди.

Азәрб. әразисиндә илк анимистик тәсәввүрләр е.ә. 5—4-ҹү минилликләрдә јаранмышдыр. Гәдим Азәрб. адәтинә ҝөрә пәрванәни өлдүрмәк ҝүнаһ иди. Ҹүнки пәрванә евә ҝәлмиш дәдә-баба руһу сајылырды. А.-ин бир чох үнсүрүнә христиан, ислам вә с. динләрдә тәсадүф едилир.

«А.» терминини елмә илк дәфә алман алими Ҝ. Штал ҝәтирмишдир. 19 әсрдә инҝилис идеалист философлары Е. Тајлор вә Һ. Спенсер А.-и тамамилә башга мә'нада ишләтмишләр. Тајлор А.-ә икили мә'на верирди: 1) руһа ситајиш; 2) динин мејдана ҝәлмәси нәзәријјәси. Лакин икинҹи мә'нанын елми әсасы јохдур вә тәдгигатчыларын әксәријјәти ону гәбул етмир.

Хариҹи өлкәләрин статистикасында Африка, Ҹәнуби Америка вә Океанијанын ән'әнәви јерли динләрә ситајиш едән абориҝен әһалиси анимистләр адландырылыр. Бу, Тајлорун А. һаггындакы бахышларындан ирәли ҝәлир. Әслиндә исә һәмин халглар өзләринин гәдим мәдәнијјәтләрини јаратмышлар; динләри дә мүхтәлифдир, һәм дә бә'зиләриндә хејли инкишаф етмишдир. Она ҝөрә дә «А.» терминини бу мә'нада ишләтмәк елми ҹәһәтдән сәһвдир.

Әд.: Енҝелс Ф., Лүдвиг Фејербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону, Маркс К., Енҝелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ҹ. 2; Токарев С. А., Ранние формы религии и их развитие, М., 1964; Левада Ю. А., Социальная природа религии, М., 1965; Крывелев И. А., История религий, т. 1, М., 1975.

АНИО́Н (јун. ana—јухарыја+iōn—ҝедән)—електрик саһәсиндә мүсбәт електрода (анода) доғру һәрәкәт едән мәнфи јүклү ион.

АНИ́ОНИТЛӘР—мәнфи ионларыны мүбадилә јолу илә әвәз едә билән, суда вә үзви һәлледиҹиләрдә демәк олар ки, һәлл олмајан тәбии вә ја сүн'и материаллар.

А́НИЧКОВ Николај Николајевич (3.11.1885, Петербург—7.12.1964, Ленинград)—совет патоморфологу, ССРИ ЕА акад. (1939), ССРИ Тибб ЕА акад. (1944) вә президенти (1946—53), тибб хидмәти ҝен.-л.-ы, ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942). Елми тәдгигаты, әсасән, дамарларын патолоҝијасына һәср едилмишдир. А. атеросклероз һаггында ҝениш тәдгигат апармыш, инфексија просесләриндә аутоинфексија мәсәләсинин јени изаһыны вермиш, үрәк әзәләсинин хүсуси һүҹејрә елементләрини биринҹи олараг тәсвир етмишдир. ССРИ Али Советинин (2-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур 3 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: О воспитательных изменениях миокарда, СПБ, 1912; Учебник патологической физиологии, М.—Л., 1928, 4 изд., Л., 1938; Учение о ретикулоэндотелиальной системе, М.—Л., 1930; Experimental arteriosclerosis in animals. В кн.: Arteriosclerosis ed. by E. V. Cowdry, p. 274, N. Y., 1933 и в кн.: Blumenthal H. T. Cowdry's arteriosclerosis, p. 21, Springfield, 1967.

АНИ́ЧКОВ Серҝеј Викторович (д. 20. 9. 1892, Петербург) — совет фармаколоҝу, ССРИ Тибб ЕА акад. (1950), Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1967), Ленин мүкафаты лауреаты (1976). 1962 илдән Сов.ИКП үзвү. ССРИ Тибб ЕА Експериментал Тибб Ин-ту фармаколоҝија шө'бәсинин мүдири (1948 илдән). Әсәрләри, әсасән, синир, үрәк-дамар системи фармаколоҝијасына һәср олунмушдур. Онун рәһбәрлији илә јени дәрман маддәләри (дибазол, сиҝетин, бензоһексониум, етимизол, метамизил) јарадылмышдыр. 2 дәфә Ленин ордени, һәмчинин медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Учебник фармакологии, Л., 1955, 3 изд., Л., 1969 (М. Л. Беленки илә бирликдә); Фармакология химиорецепторов каротидного клубочка, Л., 1962 (М. Л. Беленки илә бирликдә); Нейрогенные дистрофии и фармакотерапия, Л., 1969 (башг. илә бирликдә).

АНЈА́Н, Чжанде—Чинин Һенан әјаләтиндә шәһәр. Хуаншуј чајы (Хуанхе һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. тәгр. 300 мин (1974). Памбыг парча вә јејинти сәнајеси вар.

АНЈУ́Ј — Асијанын шм.-ш.-индә, РСФСР-ин Магадан вил. вә Јак. МССР-дә чај. Колыма чајынын сағ голу. Бөјүк вә Кичик А. чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә ҝәлир. Анадыр јајласындан башланыр. Бөјүк А.-ун уз. 693 *км*, Кичик А.-ун уз. 738 *км*-дир. Һөвзәсинин саһ. 107 мин *км*^{2}. Јағыш вә гар сулары илә гидаланыр. Ҝәмичилијә јарарлыдыр. Балыгла зәнҝиндир. Тахта-шалбан ахыдылыр.

А́НКЕР (алм. Anker—лөвбәр)—1) саатларда һәрәкәт механизминин бир һиссәси. А. оссилјаторла (кәфҝир вә ја тараз) һәрәкәт чархы арасында рабитә јарадыр, оссилјаторун рәгсини сабит сахламаг үчүн она лазыми импулслар верир вә ејни заманда онун рәгси һәрәкәтини саатын чарх системинин бәрабәрсүр'әтли фырланма һәрәкәтинә чевирир. А.-и полад вә ја бүрүнҹдән, уҹ һиссәләрини исә синтетик јагутдан һазырлајырлар; 2) стасионар агрегат вә машынлары, металкәсән дәзҝаһларын чатыларыны вә с. өзүлә бәркитмәк үчүн ишләдилән лөвбәршәкилли бәркидиҹи детал. А. болтлары исә иншаат конструксијаларыны, кронштејнләри вә с. өзүлә, дивара, тавана бәркитмәк үчүн ишләдилир.

АНКЕРИ́Т—карбонатлар групуна аид минерал. Австрија минералогу М. Анкерин (1771—1843) шәрәфинә адландырылмышдыр. Тәркиби доломит кими икигат дуз типлидир—$\mathrm{Ca\,(Mg,\ Fe)\,[CO_3]_2}$. Сингонијасы тригоналдыр. Кристаллары ромбоедрик, агрегатлары, әсасән, дәнәлидир. Рәнҝи ағ, боз. Сәртлији 3,5, сыхлығы 2900—3200 *кг/м*^{3}. Магнезиум вә дәмирлә зәнҝин сүхурлара һидротермал мәһлулларын тә'сириндән әмәлә ҝәлир. Ашынма нәтиҹәсиндә гонуру рәнҝ алдығы үчүн А.-ә гонур шпат да дејилир. Кимја вә тикинти сәнајесиндә ишләдилир.

АНКИЛО́З (јун. ankýlōsis; ankýlos—гатланмыш, бүкүлмүш) — сүмүкләрин ојнаг сәтһләри арасында фиброз, гығырдаг вә ја сүмүк тохумасы әмәлә ҝәлмәси нәтиҹәсиндә ојнағын һәрәкәтсиз һала дүшмәси. Чох вахт ојнагларда кәскин вә хроник инфексијалардан (*вәрәм*, ревматизм, сүзәнәк вә с.) сонра, һабелә травма нәтиҹәсиндә баш верир. Ҹәррaһи јолла (артропластика, артродез вә с.) мүалиҹә олунур.

АНКИЛОЗАВРЛАР (Ankylosáuria), зиреһли динозаврлар—Табашир дөврүндә јашамыш гушчанаглы динозаврлар јарымдәстәси. Биткијејән, дөрдајаглы сүрүнән ири һејванлар. 8—9 *м* узунлугда олмушдур. Бә'зи А.-ын бәдәни үстдән сүмүк тиканлар вә ја лөвһәҹикләрлә мүһафизә олунмуш вә бүтөв зиреһ әмәлә ҝәтирмишди (икинҹи ады бурадандыр). Гујруғунун уҹунда јыртыҹы динозаврлардан горунмаг үчүн сиври чыхынтылар олмушдур. А.-ын галыглары бүтүн материкләрдә (Австралија вә Антарктидадан башга), әсасән, Авропа, Асија вә Шимали Американын Јухары Табашир дөврү чөкүнтүләриндә, ССРИ-дә Мәркәзи Газахыстан вә Гызылгумда тапылмышдыр.

АНКИЛОСТОМИДЛӘР (Ancylostomatidae)—мәмәли һејван вә инсан бағырсағында јашајан ҝирдә гурдлар фәсиләсиндән паразит. Бүтүн дүнјада, ән чох субтропик вә тропик өлкәләрдә јајылмышдыр. Инсан бағырсағында анкилостома (Ancylostoma duodenale—уз. 8—13 *мм*) вә некатор (Necator americanus — уз. 6—12 *мм*), мәмәли һејван бағырсағында исә Ancylostoma coninum (уз. 9—21 *мм*) паразитлик едир. Хәстә һејван, јахуд инсан ифразатындан әтраф мүһитә (торпаға) дүшмүш паразитин јумурталарындан сүрфәләр инкишаф едир. Јолухма 2 јолла ҝедир: дәри васитәсилә вә ағыздан (гида мәһсуллары илә). Анкилостома паразитләринин төрәтдији хәстәлик анкилостомоз, некатор паразитләринин төрәтдији хәстәлик исә некатороз адланыр (бах *Анкилостомидоз*).

АНКИЛОСТОМИДО́З — анкилостома вә некатор адланан бир-биринә охшар ики хырда, ҝирдә гурд нөвүнүн төрәтдији хәстәликләр (анкилостомоз вә некатороз). А. тропик вә субтропик өлкәләрдә јајылмышдыр. ССРИ-дә Ҝүрҹ, ССР, Азәрб. ССР вә Түр. ССР-дә, Краснодар өлкәсинин Гара дәниз саһилиндә гејдә алынмышдыр. Паразитләр инсанын оникибармаг бағырсағынын селикли гишасына јапышараг ону дешир вә ганла гидаланыр. Бу да бағырсаг ганамасына, хәстәдә дәмирдефиситли анемијаја сәбәб олур. Әламәтләри: үрәкбуланмасы, гусма, гарачијәр наһијәсиндә ағры, ганазлығы, башҝиҹәлләнмәси вә с. А. ушагларын физики вә зеһни инкишафынын ләнҝимәсинә сәбәб ола биләр. Мүалиҹәси: кимјәви терапија (нафтамон, јахуд алкопар вә тиабендазол). Профилактикасы: А. төрәдиҹиләринин торпаға кечмәмәси үчүн мүвафиг санитарија тәдбирләри ҝөрмәк, мејвә-тәрәвәзи тәмиз јумаг лазымдыр. Ендемик зоналарда ајагјалын ҝәзмәк, јердә дөшәнәксиз узанмаг олмаз.

Әд.: Тарывердиев Г. З., Анкилостомидозы, Б., 1972.

АНКЛА́В, енклав (фр. enclave, сон лат. inclavo—гыфыллајырам; лат. clavis—ачар)—бејнәлхалг һүгугда бүтөв бир дөвләт әразисинин вә ја онун бир һиссәсинин диҝәр дөвләтин әразиси илә һәр тәрәфдән әһатә олунмасы (мәс., Италија әразисиндә Сан-Марино Республикасы). А.-ын дәниз саһили олдугда она јарым анклав дејилир (мәс., 1919—30 илләрдә Шәрги Пруссија).

АНКО́НА (Ancona)—Италијада шәһәр. Анкона әјаләтинин (Марке вил.) инз. м. Адриатик дәнизиндә порт. Әһ. 109,8 мин (1971). Ҝәмигајырма, вагонгајырма, нефт е'малы, кимја, әҹзачылыг, ајаггабы вә јејинти сәнајеси вар. Күкүрд вә асфалт ихраҹ олунур. Рома дөврүнә (император Трајанын зәфәр таҹы) вә орта әсрләрә (килсә, 11—13 әсрләр) аид ме'марлыг абидәләри вар.

А́НКОРИҸ (Anchorage) — Алјасканын ҹ.-унда шәһәр. Кук көрфәзиндә порт. Д.ј. ст. Аеропорт. Әһ. 55 мин (1974). Тикинти, тахта-шалбан, балыг е'малы сәнајеси, јахынлығында даш көмүр һөвзәси (Матануска) вар.

АНҜВИЛЛӘР (Anguilliformes) — сүмүклү балыглар дәстәси. А.-ин уз. 3 *м*-әдәк, чәкиси 65 *кг*-адәк олур. Илан кими узунсовдур. 25 фәсиләси вар (чај А.-и, дәниз А.-и, паразит А., дәрин су А.-и вә с.). Тропик вә мүлајим гуршаг суларында (ССРИ-дә Гара дәниз, Ағ дәниз, Балтик дәнизи вә Баренс дәнизиндә) јашајыр. А.-ин әксәријјәти јыртыҹыдыр, бә'зиләри паразит һәјат кечирир. Чајларда А. 12 иләдәк јашајыр, 1,5 *м*-әдәк бөјүјүр вә 6 *кг*-адәк артыр. А.-ин әти чох јағлы (23% јағ) вә дадлыдыр. Анҝвил јетишдирән хүсуси тәсәррүфатлар вардыр (ССРИ, ПХР, АДР).

АНҜЕ́ЛИНА Прасковја Никитична (12.1.1913. Донетск вил.-нин Старобешево гәс.—21.1.1959, Москва)— ССРИ-дә илк гадын трактор бригадасынын тәшкилатчысы вә бригадири, иҹтимаи хадим. Ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1947, 1958), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946). 1937 илдән Сов.ИКП үзвү, ССРИ Али Советинин (1—5-ҹи чағырыш) депутаты. Сов. ИКП 18—21-ҹи гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. «Колхоз тарлаларынын адамлары» китабынын (1948) мүәллифидир.

АНҜЕЛЛӘР — Бизансда император сүлаләси [1185—1204]. Нүмајәндәләри II Исаак Анҝел [1185—95 илләрдә императорлуг етмишдир], III Алексеј Анҝел (II Исаакын гардашы) [1195—1203]; гардашыны кор етмиш вә тахтдан салмышды. 4-ҹү сәлиб мүһарибәси заманы деврилмишдир. II Исаак (икинҹи дәфә) вә оғлу IV Алексеј [1203—1204].

АНҜИ́НА (лат. ango — сыхырам, боғурам), боғазкәлмә—бадамҹыгларын илтиһабы. Ҝениш јајылмыш кәскин јолухуҹу хәстәлик. Төрәдиҹиләри: стрептокок, стафилокок, пневмокок вә с. Ушаглар вә ҝәнҹләр арасында хүсусилә тез-тез баш верир. Организмин сојугламасы, бадамҹыгларын хроник илтиһабы (тонзиллит) А.-нын башланмасына имкан јарадыр.

Ән јүнҝүл формасы катарал А.-дыр. Бу заман бадамҹыглар бир гәдәр шишир; әснәјин селик өртүјү гызарыр, боғаз гурујур, удгунанда ағры олур. Јашлы адамларын темп-ру чох артмыр, ушагларынкы исә 40°C-јә гәдәр артыр. Хәстәлик 3—5 ҝүн чәкир. Лакунар А. заманы темп-р тез артыр, хәстә өзүнү әзҝин һисс едир, боғазы вә башы ағрыјыр. Бадамҹыг чухурлары (лакуналар) иринлә долур. Фолликулјар А., адәтән, гәфил титрәтмә илә башлајыр, темп-р 39—40°C-јә галхыр, боғазда кәскин ағры олур. Хәстәнин әл-ајағы, бели вә башы ағрыјыр, өзүнү әзҝин һисс едир. Гызармыш вә шишмиш бадамҹыгларда чохлу сары нөгтә (ирин) әмәлә ҝәлир. Организмин мүгавимәти аз, инфексија ағыр олдугда А. флегмоноз А.-ја (бадамҹығы әһатә едән тохумаларын илтиһабы нәтиҹәсиндә абсес әмәлә ҝәлмәси) кечир. Бу заман темп-р 39—40°C-јә галхыр, титрәтмә башлајыр, боғаз ағрысы артыр, удгунанда даһа да ҝүҹләнир, хәстә ағрыдан ағзыны ачмаға горхур вә с. А. ојнаг, бөјрәк вә үрәк хәстәлијинә сәбәб ола биләр.

Мүалиҹәси: јатаг режими, боғаза исидиҹи компрес гојмаг; дезинфексија мәһлуллары (2%-ли борат туршусу; хөрәк дузу; калиум-перманганат) илә гаргара етмәк; сулфаниламид препаратлары, ағыр һалларда антибиотикләр, исти дуру јемәк, витаминләр, тез-тез илыг сүд вә ја сүдлү ширин чај ичмәк. Хәстәнин габ-гашығы ајрыҹа сахланмалыдыр. Профилактикасы: организми мөһкәмләндирмәк, удлаг вә ағыз хәстәликләрини (хроник тонзиллит, хәстә диш) вахтында мүалиҹә етдирмәк.

А. һәм дә бә'зи үмуми јолухуҹу хәстәликләрин (скарлатина, дифтерија), һабелә лејкоз ган хәстәлијинин симптомларындан бири ола биләр. Она ҝөрә дә А.-нын илк әламәтләри баш верән кими һәкимә мүраҹиәт етмәк ваҹибдир.

Әд.: Преображенский Б. С., Попова Г. Н., Ангина, хронический тонзиллит и сопряженные с ним заболевания, М., 1970, библиогр.

АНҜИО... (јун. angéion—дамар)—инсан, һејван вә биткиләрин дамар системинә аидлик билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., *анҝиографија, анҝиоспазма*).

АНҜИОГРА́ФИЈА (*анҝио*... + ...*графија*)—бејин, үрәк, ағҹијәр, бөјрәк вә диҝәр органларын ган дамарларына контраст (организмә зәрәр јетирмәдән ајдын көлҝә верән) маддәләр јеритмәклә онлары рентҝеноложи мүајинә етмә үсулу. А. дамарларын, һабелә онларын әтрафындакы тохумаларын ган тәҹһизатыны өјрәнмәк вә хәстәлијини ашкара чыхармаг үчүн тәтбиг едилир.

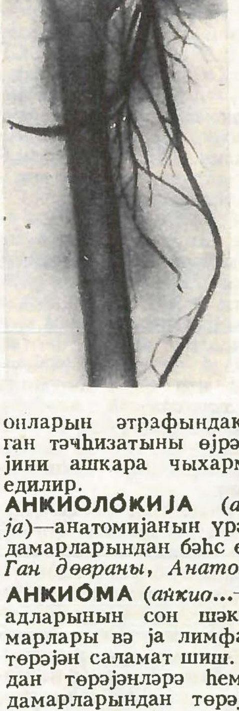

Миксома заманы буд-чанаг ојнағы вә буд наһијәсинин анҝиограммасы.

АНҜИОЛО́ҜИЈА (*анҝио*... + ...*лоҝија*)—анатомијанын үрәк, ган вә лимфа дамарларындан бәһс едән шө'бәси (бах *Ган дөвраны*, *Анатомија*).

АНҜИО́МА (*анҝио*... + јун. ōma—шиш адларынын сон шәкилчиси)—ган дамарлары вә ја лимфа дамарларындан төрәјән саламат шиш. Ган дамарларындан төрәјәнләрә һеманҝиома, лимфа дамарларындан төрәјәнләрә исә лимфанҝиома дејилир. Садә вә мағаралы (каверналы) формалары вар. Садә А. дәридә вә ја селикли гишаларда анаданҝәлмә ҝөјүмтүл-гырмызы хал (ири ләкә) шәклиндә олур. Мүалиҹә тәләб етмир. Мағаралы А. дәриалты бирләшдириҹи тохумада вә ја дахили органларда шиш шәклиндә әмәлә ҝәлир вә бә'зән ҝүҹлү ганахма верир. А. сүр'әтлә бөјүдүкдә вә ја адамы ејбәҹәр ҝөстәрдикдә ҹәрраһи әмәлијјат лазым ҝәлир.

АНҜИОНЕВРО́З (*анҝио*... + *невроз*), дамар-һәрәки невроз—ган дамарларынын иннервасијасынын функсионал позғунлуғу. А.-да дәри бирдән солур (вә ја гызарыр), шишир, кејијир, тәрләјир вә с. А. невроз вә психозларда мүшаһидә олунур.

АНҜИОСПА́ЗМА (*анҝио*... + *спазма*)—хырда артеријаларын вахташыры даралмасы. А. заманы тохума вә органлара ган аз ҝәлир, тутма шәклиндә ағрылар олур. А. һипертонија, стенокардија, бронхиал астма, мигрен, атеросклероз, ендартериит вә с. хәстәликләрдә мүшаһидә едилир. Шиддәтли ағрылар, интоксикасија (алкогол, никотин вә с. илә зәһәрләнмә) нәтиҹәсиндә вә бә'зи маддәләрин тә'сириндән дә А. баш верә биләр.

АНЛАГЛЫГ (чинајәт һүгугунда)—шәхсин өз һәрәкәтләрини өлчүб-бичмәк вә ја өзүнү идарә етмәк габилијјәти; чинајәтин субјектинин зәрури әламәтләриндән бири. Өз һәрәкәтләрини өлчүб-бичмәк габилијјәти дедикдә, шәхсин ону әһатә едән мүһит вә шәраитдән баш чыхармасы вә өз давранышынын ичтимаи тәһлүкәлилијини дүзкүн гијмәтләндирә билмәси баша дүшүлүр. Өзүнү идарә етмәк габилијјәти дедикдә, шәхсин өз ирадәси, тәсәввүрү вә арзусуна мүвафиг һәрәкәт етмәси анлашылыр. Совет чинајәт һүгугунда А. *тәгсирин* вә *чинајәт мәс'улијјәтинин* әсасыны тәшкил едир (ССР Иттифагы вә мүттәфиг республикаларын чинајәт ганунверичилијинин Әсаслары, 1958, м. 11, Азәрб. ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 12). Чинајәт етмиш шәхсин А.-ы һаггында мүстәнтигдә вә ја мәһкәмәдә шүбһә јарандыгда *мәһкәмә-психиатрија експертизасы* тә'јин едилир. Шәхс *анлагсызлыг* вәзијјәтиндә олдугда чинајәт мәс'улијјәти арадан галдырылыр.

АНЛАГСЫЗЛЫГ (чинајәт һүгугунда)—даими, јахуд мүвәггәти руһи хәстәлик, кәмағыллыг вә с. нәтичәсиндә шәхсин өз һәрәкәтләрини өлчүб-бичмәк, идарә етмәк игтидарында олмамасы. А. вәзијјәтиндә ичтимаи тәһлүкәли әмәл төрәдән шәхс чинајәт мәс'улијјәтинә чәлб олунмур. Мәһкәмәнин тә'јинаты илә онун һаггында јалныз *тибби характерли мәчбури тәдбирләр* көрүлә биләр (Азәрб. ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 11). А. вәзијјәтини мәһкәмә-психиатрија експертизасы мүәјјән едир.

АНЛАЈЫШ — керчәклијин бүтөвлүкдә вә ја онун ајры-ајры һадисәләринин тәфәккүрдә үмумиләшдирилмиш ин'икас формаларындан бири. Тәфәккүр керчәклијин садә, механики дејил, онун ән мүһүм, дахили, зәрури хассәләринин, сәбәбијјәт вә ганунаујғун әлагәләринин инсан бејниндә үмумиләшдирилмиш ин'икасыдыр. А. мәнбә вә маһијјәтчә објектив мәзмуна маликдир; ејни заманда, тәфәккүрүн башга формалары кими (мүһакимә, әгли нәтичә, һипотез вә с.), субјектив хассәлидир, јә'ни шүура мәхсусдур. «...анлајышлар материјанын јүксәк мәһсулу олан бејнин јүксәк мәһсулудур» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 38, сәһ. 167). Материалист фәлсәфәнин әксинә олараг, идеалист фәлсәфә А.-ын көкләрини вә тәфәккүрдә јаранмасы моментләрини, онун објектлә диалектик вәһдәтини бу вә ја башга шәкилдә тәһриф едир. Мәс., Һекелә көрә, А.-лар илкин, тәбиәт, предметләр исә онларын сөнүк сурәтидир. Неопозитивистләр А.-ын објектив мәзмунуну инкар едәрәк, онлары елм дилинин көмәкчи васитәләринә шамил едирләр.

Марксизм фәлсәфәси А.-ы тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләринин дәрк олунмасы просесинин дүјүн нөгтәси, идрак «пилләләри», «аләтләри» кими гијмәтләндирир ки, бунун да көкләри објектив керчәкликдәдир. «Инсан анлајышлары өз абстрактлығында, ајры салынмыш һалында субјективдир, лакин бүтүнлүкдә, просесдә, јекунда, мејлдә, мәнбәдә објективдир» (јенә орада, сәһ. 210). Сөзләрдән фәргли олараг, А. конкрет һадисәләрин үмуми, заһири шәклини дејил, онлара хас олан, онларын мүәјјәнлијини, дахили мүһүм әлагә вә мүнасибәтләрини вә ја һадисәләр арасындакы бу чәһәтләри үмумиләшдирилмиш шәкилдә ифадә едир. А.-ын тәфәккүрдә јаранмасы механизми бир тәрәфдән ајры-ајры һадисәләрә вә предметләрә, просесләрә хас олан үмуми вә мүһүм чәһәтләри тапыб мәнимсәмәк, дикәр тәрәфдән исә онлардакы гејри-мүһүм, өтәри, заһири, тәсадүфи әламәтләрдән тәчрид олунмаг јолу илә әлагәдардыр. Објект илә субјектин гаршылыглы әлагәсинин мәһсулу олан А. мүрәккәб вә чох заман узун бир идрак просесинин нәтичәсидир. А. истәр дар, истәрсә дә кениш мә'нада ишләдилдикдә belә үмумилији, тәкчәләр илә үмуми чәһәтләрдәки диалектик әлагә вә вәһдәти экс етдирир. В. И. Ленинин мәшһур «Иван адамдыр» (јенә орада, сәһ. 383) мисалы мәһз бу чәһәти долғун ифадә едир ки, һәр бир тәкдә үмуминин зәррәләри олдуғу кими, һәр бир А.-да да тәкчәләрин малик олдуғу објектив, мүһүм, зәрури, тәкрар олунан чәһәтләрин үмумилији өз әксини тапыр. А. абстрактлыг тәбиәтинә малик олса да, һисси вә расионал просесләрин дахили әлагәсини, тәкчә илә үмуминин, конкрет илә мүчәррәдлијин вәһдәтини ифадә едир. А. јалныз ајрылыгда көтүрүлмүш бу вә ја дикәр просесин, һадисәнин үмуми чәһәтләрини дејил, мүхтәлиф һадисә вә просесләрин хассә вә гаршылыглы мүнасибәтләриндәки һәрәкәт вә инкишаф моментләринин дә үмумиләшдирилмиш ин'икасыны верир. А. нисбәтән кичик вә ја даһа чох груп һадисәләри әһатә едә билир. Һәјат һадисәләриндә олдуғу кими, А.-ларда да зиддијјәтләр вә ејнијјәт олур.

А. идрак просесиндә һадисәләри, просесләри дәриндән, һәртәрәфли анламаг үчүн мүһүм рол ојнајыр. В. И. Ленинин көстәрдији кими, А. идракын елә пилләләридир ки, онун сајәсиндә тәфәккүр керчәклик һадисәләринин дәринлијинә варыр, онларын һәрәкәт вә инкишаф ганунаујғунлугларыны дәрк етмәјә көмәк едир.

Керчәклик һадисәләри дәјишкән олдуғу үчүн онларын үмумиләшдирилмиш ин'икасы олан А. да дәјишкәндир. А.-лар «...еластик, мүтәһәррик, релјатив, гаршылыглы әлагәдар олмалы, эксликләрдә вәһдәт тәшкил етмәлидир ки, дүнја әһатә едилсин» (јенә орада, сәһ. 145). Елмин конкрет саһәләринин өзүнәмәхсус А.-лары вар. Әкәр хүсуси елм А.-лары предмет вә һадисәләрин мүәјјән бир груп саһәсинин инкишаф ганунларыны баша дүшмәјә көмәк едирсә, фәлсәфи А.-лар, категоријалар васитәсилә тәбиәт, чәмијјәт вә инсан тәфәккүрүнүн ән үмуми әлагәләри, ганунаујғунлуглары дәрк олунур.

Тарихи инкишаф просесиндә ичтимаи шүурун мүхтәлиф формалары (сијаси, һүгуги көрүшләр, әхлаг, дин, фәлсәфә, елм вә инчәсәнәтин бүтүн саһәләри) бир тәрәфдән мөвчуд А.-ларын дахили мәзмунуну долғунлашдырыр, дикәр тәрәфдән һәјат вә практикаја, елмин инкишафына чаваб верә билмәјән А.-лары арадан галдырыр вә әксинә, инкишафын мүасир сәвијјәсинә ујғун јени А.-лар јарадыр.

Әд.: Ленин В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968; јенә онун, Фәлсәфә дәфтәрләри, Әсәрләри, ч. 38; Әһмәдли Ч., Ганун категоријасынын формалашмасы тарихинә даир, Б., 1974; Курсанов Г. А., Диалектический материализм о понятии, М., 1963; Арсеньев А. С. и др., Анализ развивающегося понятия, М., 1967; Копнин П. В., Диалектика как логика и теория познания, М., 1973.

АНЛАМА—инсан шүурунда әввәлдән һәкк олунмуш анлајыш вә мүһакимәләрлә сонра мүшаһидә едилән, гавранылан һадисә вә фикирләр арасында әлагә јаранмасы. Мәс., харичи дилдән көтүрүлән бир сөзү анламаг онун ана дилиндәки мүвафиг сөз вә анлајышларла әлагәләндирилмәси демәкдир. Бу әлагәләр фикри әмәлијјатларын иштиракы илә јарандығы үчүн А. тәфәккүр просесидир. Гавранылан һадисә вә фикирләрин мүрәккәблијинә ујғун олараг А. садә вә мүрәккәб сәвијјәдә баш верир. Ејни заманда инсанларын малик олдуғу һәјат тәчрүбәси, биликләр системиндән асылы олараг А. мүхтәлиф тәрздә кедә биләр. А. просесинин мүвәффәг вә дүзкүн кедиши бир тәрәфдән субјектин биликләр системинин реал чисим вә һадисәләри олдуғу кими әкс етдирмәсиндән, дикәр тәрәфдән исә онун тәфәккүр габилијјәтинин инкишаф сәвијјәсиндән асылыдыр.

АН ЛУ-ША́Н ГИЈАМЫ—755 илдә Чиндә сәркәрдә Ан Лу-шанын башчылығы илә Тан монархијасына гаршы гијам. Ан Лу-шан түрк тајфаларынын (тукјуе) силаһлы гүввәләри илә сазиш бағлајыб, 150 минлик орду илә Лојан вә Тунгуаны алмыш вә 756 илдә Сјун У ады илә өзүнү Да Јан императору е'лан етмишди. Онун өлүмүндән (757) сонра гијамчылар арасында һакимијјәт үстүндә мүбаризә башланды. Бундан истифадә едән Тан монархијасы ујғур вә тибетлиләрин көмәји илә 763 илдә гијамы јатыртды.

А́ННА—Һиндистан вә Пакистанда 1/16 рупијә бәрабәр хырда пул. Һәмин өлкәләр онлуг пул системинә (Һиндистан 1957 ил апрелин 1-дә, Пакистан исә 1961 ил јанварын 1-дә) кечәнәдәк тәдавүлдә олмушдур.

А́ННА ИВА́НОВНА (28.1.1693, Москва — 17.10.1740, Петербург) — Русија императричәси [1730—40]. Чар V Иван Алексејевичин гызы, I Пјотрун гардашы гызы. Һакимијјәт башына *Али Мәхфи Шуранын* дә'вәти илә, мүтләгијјәти феодал аристократијасынын хејринә мәһдудлашдырмаг шәрти илә кәлмишди. Лакин дворјанлара, гвардија забитләринә архаланараг шәртләри јеринә јетирмәди вә Шураны ләғв етди. Дворјанлара хејли күзәштләр олунду. Дардүшүнчәли, тәнбәл вә азтәһсилли А. И. дөвләт ишләринә лагејд баxыр, вахтыны зијафәт вә әјләнчәләрдә кечирирди. Онун дөврүндә һөкумәтдә ашнасы Бирон (бах *Бирончулуг*) башда олмагла Прибалтика алман задәканлары һаким мөвге тутмушдулар.

АННА́БА, Бон (عنابة)—Әлчәзаирин шм.-ш.-индә шәһәр. Аннаба әјаләтинин инз. м. Аралыг дәнизи саһилиндәдир. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Әһ. 150 мин (1969). Мүһүм сәнаје, нәгл. мәркәзи вә порт (дәмир филизи, фосфорит, к.т. хаммалы дашыныр). Метал е'малы, кимја, тохучулуг, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, ири ИЕС; јахынлығында Киппон ш.-нин харабалыглары, ме'марлыг абидәләри вар. ССРИ вә б. өлкәләрин техники јардымы илә тикилән металлуркија з-дунун илк нөвбәси 1968 илдә истифадәјә верилмишдир.

АННАГУЛИ́ЈЕВА Аннакүл (д. 31.12. 1924, Ашгабад вил.-нин Һәсәнгулу р-ну)—түркмән совет опера мүғәнниси (лирик сопрано). ССРИ халг артисти (1965). 1952 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941 илдән Түркмәнистан Опера вә Балет Театрынын солистидир. Әсас партијалары: Шаһсәнәм («Шаһсәнәм вә Гәриб», Д. Овезов вә А. Г. Шапошников), Татјана, Лиза («Јевкени Онекин», «Гаратохмаг гадын», П. И. Чајковски), Тоска («Тоска», Ҹ. Пуччини) вә с. Ленин ордени, «Шәрәф нишаны» ордени, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

АННА́М ДАҒЛАРЫ—Һинд-Чин ј-анын ш.-индә, Вјетнам вә Лаосда јајла. Уз. тәгр. 1300 *км*, ени 3000 *км*-ә, һүнд. 3280 *м*-ә гәдәрдир. Шм. һиссәси Даш көмүр вә Перм јашлы гумдашы вә әһәнкдашыдан ибарәт гырышыглыглар, ҹ. һиссәси Антропокен базалтлары илә өртүлмүш гәдим кристаллик массивин галығыдыр. Шм.-да һүнд. 500—1000 *м* олан Чыонгшон силсиләси вар. Шм.-ы үчүн карст һадисәси характерикдир. Ҹ. һиссәси пилләли пенепленләшмиш кристаллик вә базалтлы јајлалардыр. Ш. јамаҹлары 1000 *м* һүндүрлүјәдәк рүтубәтли тропик, јухарылары ијнәјарпаглы мешәләр, г. јамаҹлары тропик мешәләр вә саванналардыр.

АННИНО—Шамхор ш.-нин кечмиш (1938 иләдәк) ады.

АННИҺИЛЈА́СИЈА (лат. annihilatio—мәһволма, јохолма)—зәррәҹикләә *антизәррәҹик* тоггушдугда онларын башга зәррәҹикләрә чеврилмәси просеси. Зәррәҹикләр електромагнит, күҹлү (нүвә) вә зәиф гаршылыглы тә‘сирләрлә А. едә биләр. Електрон-позитрон (e_-, e_+) ҹүтүнүн бир, ики вә ја үч гамма кванта А.-сы јахшы өјрәнилмишдир (бах *Позитрон*, *Позитрониум*). Енержинин, импулсун вә спинин сахланма ганунлары өдәнилдикдә e_-, e_+ ҹүтү μ-мезонлар, π-мезонлар, нуклонлар, һиперонлар ҹүтүнә А. едә биләр. Гаршы-гаршыја һәрәкәт едән ифрат бөјүк енержили електрон-позитрон дәстәләринин алынмасы бу ҹүтүн ағыр зәррәҹикләрә А. етмәсинә имкан верир.

Күҹлү вә зәиф гаршылыглы тә‘сирләрлә кедән А. аз өјрәнилмишдир. Јалныз нуклон-антинуклон (протон-антипротон, нејтрон-антинејтрон) ҹүтүнүн π вә *K*-мезонлара А.-сы нисбәтән јахшы мә’лумдур. e_-, e_+ ҹүтүнүн зәиф гаршылыглы тә‘сирлә нејтрино-антинејтрино ҹүтүнә А.-сы һәлә мүшаһидә олунмамышдыр.

АННОТА́СИЈА (лат. annotatio—гејд)—китаб, мәгалә вә ја әлјазмасынын мәзмуну, идеја, сијаси истигамәти, мәгсәд вә әһәмијјәти һаггында гыса мә’лумат. А.-да әсәрә рә’ј, һабелә онун јаранма тарихи вә мүәллифи һаггында мә’лумат да вериләә биләр. А.-лы библиографик көстәриҹиләр охуҹунун мөвҹуд әдәбијјатдан сәмәрәли истифадәсинә көмәк едир.

АНО́Д (јун. ánodos, aná—јухары+hodós—јол, һәрәкәт)—1) електрик ҹәрәјаны мәнбәјинин мәс., галваник елементләрин вә ја аккумулјаторларын мүсбәт потенсиаллы гүтбү; 2) електровакуум вә газ бошалмасы ҹиһазларынын, електротехника вә радиотехника гурғуларынын ҹәрәјан мәнбәјинин мүсбәт гүтбүнә бирләшдириләән електроду; 3) електролитик ваннанын мүсбәт гүтбү (бах *Електролиз*); 4) електрик гөвсүнүн мүсбәт електроду. А. металдан (*никел*, *волфрам*, *молибден*, *тантал* вә с.) вә графитдән диск, һалга, ичи бош силиндр вә с. формасында дүзәлдилир.

АНО́Д ШҮАЛАРЫ—газбошалма борулары вә ја електрон-шүа борулары анодунун бурахдығы мүсбәт ионлар сели. А. ш. анодун үзәри гәләви вә ја гәләви-торпаг металлардан биринин дузу илә өртүлдүкдә нисбәтән аз енержили, анод саф металдан олдугда исә чох енержили (јүзләрлә *кев*) електронларын анода вурдуғу зәрбәләр нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир.

АНОДЛАМА, електрокимјәви оксидләшмә—метал мә’мулатын сәтһиндә електролиз јолу илә оксид пәрдәси (1—200 *мкм* галынлығында) јарадылмасы. Бу пәрдә металы коррозијадан горујур. Алүминиум вә онун әринтиләриндән һазырланан мә’мулатын хариҹи көрүнүшүнү јахшылашдырыр. Декоратив мәгсәдләрлә дә тәтбиг олунур.

АНОД-МЕХАНИКИ ДӘЗКАҺ—електрик ҹәрәјанынын комбинәли (електрокимјәви вә електроерозија) тә'сири илә метал е’мал едән дәзкаһ. Дискли вә лентли анод-механики доғрама дәзкаһлары даһа кениш јајылмышдыр. А.-м.д. сабит ҹәрәјан мәнбәји, ҹәрәјаны мәһдудлашдыран мүгавимәтләр блоку вә електролитлә тәҹһиз системи олан чатыдан, үстүнә е’мал едиләҹәк мә’мулат гојулан вә ону әл илә, јахуд автоматик һәрәкәтә кәтирән столдан вә фырланан аләти олан башлыгдан ибарәтдир. Аләт-катод һамар вә ја профилли диск, мил, лент вә с. шәклиндә дүзәлдилир. Е’мал үчүн електролитә (маје шүшәјә) салынмыш мә’мулат (анод) вә азкарбонлу поладлардан һазырланмыш аләт (катод) алчаг кәркинликли (22—30 *в*) сабит ҹәрәјан дөврәсинә гошулур. Ҹәрәјанын тә'сириндән мә'мулат сәтһиндә јаранан мүһафизә өртүјүнүн аләт васитәсилә позулмасы нәтиҹәсиндә ҹәрәјан сыхлығы артыр вә мә’мулатын бу һиссәси тез дағылмаға башлајыр. А.-м.д.-да е’мал заманы просесин интенсивлији металын вә аләтин механики хассәләриндән асылы олмур. Она көрә дә одадавамлы вә бәрк әринтиләрдән, һәмчинин јүксәк лекирләнмиш поладдан һазырланмыш мә’мулатлары бу үсулла е’мал етмәк мәгсәдәујғундур. Белә металлары е’мал етдикдә јүксәк техники-игтисади еффект әлдә едилир, мәһсулдарлыг артыр, туллантыларын мигдары, енержи сәрфи вә аләтә чәкиләән хәрҹ кәскин сурәтдә азалыр.

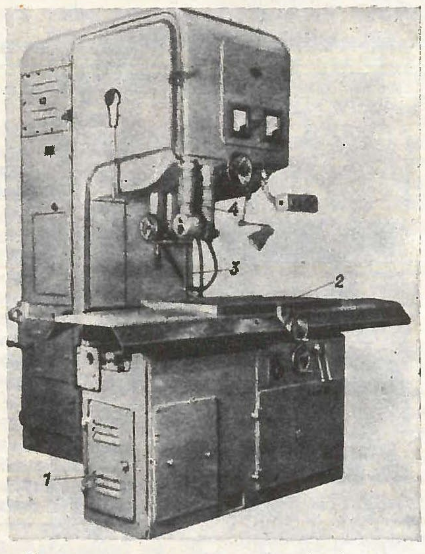

Лентли анод-механики дәзкаһ: *1*—чаты; *2*—стол; *3*—аләт-електрод (азкарбонлу поладдан һазырланмыш лент); *4*—електролит верән вә сычрантыдан горујан тәртибат.

АНОДОНТЛАР (Anodonta)—*сәдәф илбизләри* фәсиләсиндән икитајлы илбиз ҹинси. Көлләрдә вә сакит ахан чајларда олур. Бактерија, јосун вә үзви галыгларла гидаланыр. Тәгр. 50 нөвү, ССРИ-дә 12, о ҹүмләдән Азәрб. ССР-дә 2 нөвү (Anodonta piscinalis вә Anodonta cyrea) вар. Һачыгабул көлүндә, Гызылағаҹ көрфәзиндә вә Тәнкәрү чајында да олур. Бир чох анодонт нөвүнүн чанағындан дүјмә сәнајесиндә хаммал кими истифадә едилир.

АНОКСЕМИ́ЈА (јун. an—инкар шәкилчиси+сон лат. oxygenium—оксикен+јун. háima—ган)—ганда оксикенин олмамасы. Һәгиги А.-ја надир һалларда тәсадүф едилир вә өлүмлә нәтиҹәләнир. Әввәлләр *һипоксијаја* сәбәб олан һипоксемија (ганда оксикенин азалмасы) А. адланырды.

АНОКСИ́ЈА (јун. an—инкар шәкилчиси+сон лат. oxygenium—оксикен)—организмдә вә ја ајры-ајры орган вә тохумаларда, һабелә ганда оксикенин олмамасы. Әввәлләр организмдә оксикенин чатышмазлығына (бах *Һипоксија*) да А. дејилирди. Һәгиги үмуми А. өлүмлә нәтиҹәләнир.

АНОМА́Л ДИСПЕ́РСИЈА—бах *Дисперсија*.

АНОМА́ЛИЈА (јун. anōmalia—гејри-нормаллыг), биолокија вә тибддә—организмин вә ја һәр һансы органын гурулуш вә функсијача нормадан кәнара чыхмасы. А. организмин фәрди инкишафында (онтокенезиндә) баш верән дәјишикликләрлә әлагәдардыр. Һәр һансы органын мајасынын там инкишаф етмәмәси вә ја инкишафынын мүәјјән мәрһәләдә дајанмасы онун А.-сына сәбәб олур. Мәс., ембрионал дөврдә үст додағын мајасы ики мүстәгил мајадан ибарәт олуб, инкишаф просесиндә бир-биринә битишир. Тамам битишмәдикдә үст додағын «довшандодаглыг» А.-сы мејдана чыхыр. А. һабелә орган мајасынын һәдсиз дәрәҹәдә инкишафы заманы да баш верир (мәс., алтыбармаглылыг). А.-ја инкишаф етмәкдә олан ембрионун механики, кимјәви, радиасија вә с. зәдәләнмәләри, бәтн дахилиндә дөлүн инфексијасы сәбәб ола биләр.

Әд.: Куприянов В. В. и Воскресенский Н. В., Анатомические варианты и ошибки в практике врача, М., 1970, библиогр.

АНОМА́ЛИЈА (көј механикасында)—еллиптик орбит үзәриндә көј ҹисминин вәзијјәтини тә’јин едән кәмијјәтләр. Нөвләри: һәгиги А., орта А. вә екссентрик А. Һәгиги А. орбитин *П перисентри* вә *S* көј ҹисминин радиус-вектору арасындакы *V* буҹағыдыр. *ОП* радиус-векторундан ҹисмин һәрәкәти истигамәтиндә һесабланыр. Кеплерин икинчи ганунуна ујғун олараг (бах *Кеплер ганунлары*) А. гејри-мүнтәзәм дәјишир. Көј чисми *П* перисентри јахынлығында һәрәкәт етдикдә А. сүр'әтлә, *А апосентри* јахынлығында һәрәкәт етдикдә јаваш дәјишир. *V* һәгиги А.-сынын замандан асылылығы мүнтәзәм дәјишән *М* орта А.-сы илә ифадә едилир. Реал көј чисминин орта бучаг сүр'әтинә бәрабәр сүр'әтлә орбит бојунча һәрәкәт едән, онунла ејни заманда перисентр вә

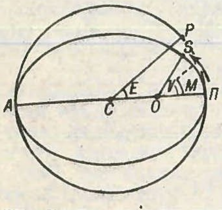

апосентрдән кечән хәјали нөгтәнин радиус-вектору илә перисентрин истигамәти арасындакы *М* бучағы орта А.-дыр. Чисим *П*-дән *А*-ја һәрәкәти заманы һәмин нөгтәдән габаға кечир ($V>M$), әкс истигамәтдә исә кери галыр ($V>M$). Екссентрик А. перисентрә вә хәјали *Р* нөгтәсинә доғру истигамәтләр арасындакы вә тәпәси орбитин *С* мәркәзиндә олан *Е* бучағыдыр.

АНОМА́ЛИЈА ИЛИ—Јерин Күнәш әтрафында иллик һәрәкәти заманы онун периһелидән ики дәфә ардычыл кечмәси арасындакы вахт. 1900 илдә А.и. 365,259 641 орта Күнәш күнү иди вә 100 илдә 0,26 *сан* узаныр.

АНОНИ́М (јун. anónymos—адсыз, имзасыз)—1) мәктуб вә ја әсәриндә адыны кизләдән мүәллиф; 2) мүәллифинин ады мә'лум олмајан, јахуд көстәрилмәјән әсәр. Кечмишдә јазычылар мүртәче гүввәләрин, сензуранын тә'гибиндән јаха гуртармаг үчүн, јахуд һәр һансы башга бир сәбәбә көрә өз адыны билдирмәк истәмәдикдә әсәрләрини имзасыз нәшр етдирирдиләр. А. Н. Радишшев сијаси сәбәбләрә көрә «Петербургдан Москваја сәјаһәт» әсәрини илк дәфә имзасыз нәшр етдирмишди. М. Ф. Ахундов истибдад вә дин әлејһинә ингилаби руһда јазылмыш «Кәмалүддөвлә мәктублары» фәлсәфи әсәриндә өз мүәллифлијини кизләтмәјә мәчбур олмушду. Ингилабдан әввәл «Молла Нәсрәддин» журналында сатирик миниатүрләрин чоху имзасыз дәрч едилмишдир. Совет ганунверичилијиндә мүәллифин өз әсәрини шәрти адла (ләгәблә) вә адсыз дәрч етдирмәк һүгугу вар (Азәрб. ССР Мүлки Мәчәлләси, м. 477).

АНОНИ́М ЈАЗЫЛАР—мүәллифи мә'лум олмајан јазылар. А.ј. имзасыз, јахуд башгасынын имзасы илә ола биләр. А.ј. јазмаг, әслиндә, ганунсуз вә гејри-әхлаги һәрәкәтдир. Шәхси тәнгидә кениш имкан верән сосиализм чәмијјәтиндә аноним јазанлар коммунист әхлагынын антиподлары һесаб едилир. Әкәр А.ј.-да шәхсијјәтә бөһтан атылырса вә ја шәхсијјәт тәһгир олунурса ону јазан шәхс мәс'улијјәтә чәлб олунур (бах Азәрб. ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 121, 122).

АНО́НС (фр. annonce—күтләви билдириш, е'лан)—тамаша, консерт, кинофилм вә с. һаггында әввәлчәдән верилән мүхтәсәр е'лан.

АНОРТИ́Т (јун. ánorthos—чәп)—*плакиоклазлар* групуна аид минерал. Тәркиби $CaAl_2Si_2O_8$ (20,1%—CaO; 36,7%—Al_2O_3; 43,2%—SiO_2). Сингонијасы триклиникдир. Кристаллары призматик, лөвһәвидир. Рәнксиз, ағ, бозумтул, сарымтыл вә с. олур. Шүшә парылтылыдыр. Сәртлији 6—6,5, сыхлығы 2760 $кг/м^3$. Әсаси вә ултраәсаси магматик сүхурлары (базалт, габбро вә с.) әмәлә кәтирән мүһүм минераллардандыр. Халис А. аз тапылыр. А.-ә метеоритләрдә дә тәсадүф едилир.

АНОСМИ́ЈА (јун. an—инкар шәкилчиси + osmḗ—гоху, иј)—гоху һиссинин олмамасы. А. вә һипосмија (гоху һиссинин азалмасы) бурунун селикли гишасында хәстәликлә әлагәдар дәјишиклик олдугда, зөкәмдә, бә'зән бејин хәстәликләриндә мүшаһидә едилир.

АНО́СОВ Павел Петрович (1799, Петербург—25.5.1851, Омск)—рус металлургу, мә'дән мүһәндисләри корпусунун кен.-м.-у. 1817—47 илләрдә Златоуст з-дларында ишләмишдир. Јүксәк кејфијјәтли төкмә полад алынмасы просесләрини, поладын сементләнмәси просесини, чугунун әритмә јолу илә полада чеврилмәси үсулларыны вә Русијада илк дәфә одадавамлы путалар һазырланмасы технолокијасыны ишләјиб һазырламышдыр. 1831 илдә биринчи дәфә полад гурулушунун тәдгиги үчүн микроскопдан истифадә етмишдир. 19 әсрдә илк дәфә хүсуси мәгсәдләр үчүн јүксәк кејфијјәтли полад истеһсалы просесинин сиррини ачмышдыр. «Поладлар һаггында» (1841) китабында металлуркијаја даир тәдгигатларынын нәтичәләри верилмишдир. 1948 илдә А. адына мүкафат вә тәгаүд тә'сис едилмишдир.

АНО́ФЕЛЕС (јун. anōphelḗs—зәрәрли), Anopheles—ағчаганадлар фәсиләсиндән һәшәрат чинси; бах *Маларија ағчаганадлары*.

АНО́ХИН Пјотр Кузмич (26.1.1898, Саритсын, индики Волгоград — 6.3. 1974, Москва)—совет физиологу, ССРИ ЕА акад. (1966), ССРИ Тибб ЕА һәгиги үзвү (1945), Ленин мүкафаты лауреаты (1972). А. өзүнүн функсионал систем нәзәријјәси әсасында бүтөв организмин вә хүсусилә баш бејнин фәалијјәтини өјрәнмишдир. А. шәрти рефлексләрин тәдгигинин секретор-һәрәки методикасыны ишләјиб һазырламыш, системокенез анлајышыны тәкамүл просесинин үмуми ганунаујғунлуғу кими изаһ етмиш, шәрти тормозланманын тәбиәти, локализасијасы вә с. барәдә орижинал фикирләр ирәли сүрмүшдүр. А.-ин јахындан иштиракы илә Бакыда функсионал нејрокимја лабораторијасы јарадылмыш (1966), бионика (1964), функсионал нејрокимја (1966), емосија вә висcерал функсијалар (1974) мәсәләләринә даир үмумиттифаг вә бејнәлхалг симпозиумлар кечирилмишдир. А. И. Павлов ад. гызыл медал (1968), 3 орден, һәмчинин медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Внутреннее торможение как проблема физиологии, М., 1958; Электро-энцефалографический анализ условного рефлекса, М., 1958; Биология и нейрофизиология условного рефлекса, М., 1968; Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем, М., 1971.

АНСА́МБЛ (фр. ensemble, һәрфи мә'нада—бирликдә, бирдән)—1) Ме'марлыг вә шәһәрсалмада—бина, техники гурғу (көрпү вә с.), монументал бојакарлыг, һејкәлтәрашлыг композисијаларынын аһәнкдар вәһдәти. Әразинин (јоллар, суахыдычылар вә с.) абадлашдырылмасы елементләри, бир гајда олараг, А.-а дахил едилир. А.-ын формалашмасында јерин тәбии шәраити (релјеф, сututарлар) мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. 2) Декоратив сәнәтдә—дәст тәшкил едән әшјаларын (костјум, зәркәрлик мә'мулаты) вә ајры-ајры деталларын (монументал дивар нахышлары вә с.) бәдии чәһәтдән вәһдәти, там аһәнкдарлығы. 3) Мусигидә—кичик ифачы һеј'әти (дует, трио, квартет вә с.) үчүн јазылмыш мусиги әсәри. А. опера, оперетта,ораторија вә кантаталарын тәркибиндә дә олур. 4) Театрда—ваһид бәдии ифадә васитәләри әсасында әсәрин идејасынын там ачылмасы үчүн драматург, реж., рәссам, бәстәкар вә актјорларын јарадычылыг ахтарышларынын һармоник бирләшмәси. Актјорларын ифасындакы һәмаһәнклијә дә А. дејилир. Хор, оркестр вә рәгс коллективи дә А. адланыр (мәс., Азәрб. радио вә телевизијасынын Ә. Бакыханов ад. халг чалғы аләтләри ансамблы).

А́НСЕНГРУБЕР (Anzengruber) Лүдвиг (29.11.1839, Вјана—10.12.1889, Вјана) — Австрија драматургу, јазычы. «Кирхфелдли кешиш» (1870), «Јалан шаһидлик едән кәндли» (1871) драмлары, «Рүсвајчылыг ләкәси» (1876) романы вә с. әсәрләриндә кәндлиләрин һәјатыны реалистчәсинә әкс етдирмиш, мүртәче феодал-килсә идеолокијасыны писләмишдир. «Дөрдүнчү ајин» (1878) драмында капиталист истисмары, буржуа чәмијјәтиндәки аилә-мәишәт позғунлуғу тәсвир едилир.

АНСИ́Н, Хуајнин—Чинин ш.-индә, Анһој әјаләтиндә шәһәр. Јантсзы чајы саһилиндә порт. Әһ. 300 мин (1971). А. мүһүм чај истеһсалы мәркәзидир. К.т. мәһсуллары е'мал едән мүәссисәләр, тохучулуг сәнајеси мүәссисәләри вә с. вар. Күбрә истеһсал едилир.

АНТ (Anthus)—*чајдачапанлар* фәсиләсиндән гуш чинси. Тәгр. 30 нөвү мә'лумдур. Уз. 14—20 *см*; гонурумтул ләкәлидир. Ачыг јерләрдә, бә'зиләри мешәләрдә јашајыр. ССРИ-дә 9, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 5 нөвү вар: тарла А.-ы, дағ А.-ы, мешә А.-ы, чәмән А.-ы, гырмызыдөш А. Зәрәрверичи һәшәратлары мәһв етдијинә көрә хејирлидир.

АНТАБЛЕМЕ́НТ (фр. entablement; table—стол, лөвһә сөзүндән)—бинанын, адәтән, сүтунлар үзәриндә јерләшән јухары һиссәси; классик *ме'марлыг ордерләринин* тәркиб елементи. *Архитрав*, *фриз* вә *карниздән* ибарәтдир. Јарымчыг (фризсиз) А.-ә дә тәсадүф олунур.

АНТАГОНИ́ЗМ (јун. antagṓnisma—мүнагишә, мүбаризә)—дүшмән гүввәләр, тәмајүлләр вә синифләр арасында мөвчуд олан барышмаз зиддијјәт формаларындан бири. «А.» термини экс гүввәләрин (хејирлә шәрин) мүбаризәси мә'насында дини системләрдә, Кант, Шопенһауер вә б. философларын әсәрләриндә ишләдилмишдир. Бу мә'нада биолокијада, ријазијјатда (ојунлар нәзәријјәси) да тәтбиг едилир. Марксизм ичтимаи формасијаларда синифләр арасындакы А.-и тәһлил едәрәк көстәрмишдир ки, А. синфи мүбаризә јолу илә һәлл олунур. Синфи мүбаризәнин форма вә мәзмуну исә инкишафын конкрет тарихи шәраити илә мүәјјәнләшдирилир. А.-ин әсасы хүсуси мүлкијјәт олдуғундан о, бүтүн истисмарчы гурулушлара хасдыр. Буржуа идеологлары буржуа дөвләтини «үмуми рифаһ дөвләти», синифләри исә «ичтимаи групплар» кими гәләмә вермәклә капитализм чәмијјәтинә хас олан А.-и пәрдәләмәјә чалышырлар. Әслиндә исә капитализм чәмијјәтиндә А. даһа да кәскинләшир. «Ичтимаи истеһсалла капиталист мәнимсәмәси арасындакы зиддијјәт пролетариатла буржуазија арасындакы антагонизм шәклиндә мејдана чыхыр» (Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б., 1967, сәһ. 276). «Буржуа истеһсал мүнасибәтләри — ичтимаи истеһсал просесинин сон антагонист формасыдыр ,... инсан чәмијјәтинин тарихдән әввәлки дөврү һәмин ичтимаи формасија илә битир» (Маркс К., Сијаси игтисадын тәнгидинә даир, Б., 1955, сәһ. 8). Сосиалист ингилаблары хүсуси мүлкијјәти, истисмары ләғв едир вә беләликлә, чәмијјәтдә А.-ә сон гојур. В. И. Ленин көстәрмишдир ки, А. вә *зиддијјәт* һеч дә ејни шеј дејилдир. Сосиализмдә биринчи јох олачаг, икинчи галачагдыр.

АНТАГОНИСТ ВӘ ГЕЈРИ-АНТАГОНИСТ ЗИДДИЈЈӘТЛӘР—бах *Зиддијјәт.*

АНТАГОНИСТЛӘР (јун. antagōnistés—дүшмән, экс)—1) Анатомија вә физиолокијада—организмин һәр һансы ојнағында экс истигамәтләрдә һәрәкәтә (мәс., әтрафларын бүкүлмәсинә вә ачылмасына) сәбәб олан бир чүт, јахуд ики груп әзәлә; органа экс тә'сир едән бир чүт синир (мәс., симпатик вә азан синирләр гычыгландыгда үрәк фәалијјәтинин ојанмасы вә тормозланмасы). Ики әсас фәал синир просеси—ојанма вә тормозланма А.-дир. Организмин нормал фәалијјәтиндә А. нөвбә илә ојаныр. Буну тә'мин едән амилләр мәркәзи синир системиндәки мүвафиг мәркәзләрдир; һәмин мәркәзләрин бири ојандыгда дикәри тормозланыр. Үст вә алт чәнә дишләри дә А.-дир. 2) Микробиолокијада—дикәр микроб нөвләринин јашамасына вә инкишафына мане олан микроорганизмләр. А. чох заман *актиномисетләр, киф көбәләкләри* вә *бактеријалар* арасында мүшаһидә едилир. Бурада антагонизм башлыча олараг ондан ибарәтдир ки, микроорганизмләрин бир нөвүнүн әтраф мүһитә бурахдығы маддәләр (*антибиотикләр*) дикәр нөвүн инкишафына мане олур.

АНТА́КЈА (Antakya)—Түркијәнин ч.-унда шәһәр. Һатај илинин инз. м. Аси чајы саһилиндәдир. Әһ. 67 мин (1970). Түтүн, памбыгтәмизләмә, јағ е'малы мүәссисәләри вар. Халча, ипәк вә дәри мә'мулаты истеһсал едилир. А-ны е.ә. 300 илдә Македонијалы Искәндәрин сәркәрдәси Селевк I Никатор салмыш вә шәһәрә атасы Антиохун адыны (Антиохија) вермишдир. 1516 илдә түркләр ишғал етмиш вә бу вахтдан А. адланмышдыр.

АНТА́ЛЈА (Antalya), Адалија (Adalya)—Түркијәнин ч.-унда шәһәр. Анталја илинин инз. м. Аралыг дәнизи саһилиндә порт. Әһ. 96 мин (1970). Кәми тә'мири, кәмигајырма, тохучулуг вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. К.т. мәһсуллары, тахта-шалбан, ағач көмүрү ихрач едилир.

АНТАЛКИ́Д СҮЛҺҮ, Шаһ сүлһү—е.ә. 387 вә ја 386 илдә Сард ш.-ндә, Афина вә Фив башда олмагла јунан шәһәр-дөвләтләри коалисијасы илә *Спарта* арасында имзаланмышдыр. Спарта дипломаты Анталкидин ады илә адланыр. Әслиндә Иранын ирәли сүрдүјү шәртләр әсасында бағланан А.с. нәтичәсиндә Кичик Асија вә Кипрдәки јунан шәһәрләри Иранын һакимијјәти алтына кечмиш, *Пелопоннес иттифагындан* башга, Јунаныстандакы бүтүн сијаси иттифаглар гадаған едилмишди. А.с.-нүн шәртләринә нәзарәтин Спартаја һәвалә едилмәси онун Јунаныстанда һөкмранлығыны мөһкәмләндирди. Беләликлә, 500—449 илләрдә јунан—Иран мүһарибәләри дөврүндә јунанларын газандығы наилијјәтләр итирилди. А.с. сијаси пәракәндәлији вә дахили чәкишмәләри күчләндирди.

АНТАНАНАРИ́ВУ (Antananarivo) — Мадагаскар Демократик Республикасынын пајтахты. Мадагаскар а.-нын мәркәзи һиссәсиндәдир. Автомобил јоллары говшағы. Әһ. 350 мин (1973). Өлкәнин әсас игтисади, сијаси вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Јејинти, кимја, дәри ајаггабы, ағач е'малы сәнајеси, аккумулјатор истеһсалы мүәссисәси, рәсәдхана, ун-т (1960), Елмләр Академијасы вар. А. 17 әсрин I јарысында салынмышдыр.

17—19 әсрләрдә Мадагаскар кралларынын игамәткаһы иди. 1895 илдә франсыз гошунлары аданы ишғал етдикдән сонра Франсанын Мадагаскар мүстәмләкәсинин инз. м. олмушдур (Тананариве ады илә). 26 ијун 1960 илдән суверен Мадагаскар Демократик Республикасынын пајтахтыдыр.

АНТА́НТА (фр. Entente—разылыг)—Инкилтәрә, Франса вә чар Русијасынын («Үчләр сазиши») Алманија, Австрија-Мачарыстан вә Италијаја (Үчләр иттифагы) гаршы 1904—07 илләрдә јаратдыглары империалист блок. 20 әсрин әввәлләриндә Инкилтәрә—Алманија мүнасибәтләринин кәскинләшмәси Инкилтәрәнин Франса вә Русија илә тоггушмаларыны арха плана чәкди, Инкилтәрә ән'әнәви узунмүддәтли иттифаглара кирмәмәк сијасәтиндән имтина едәрәк 1904 илдә Франса, 1907 илдә исә Русија илә сазиш бағлады. Бу сазишләр әслиндә А.-нын тәшкилини рәсмиләшдирди. А.-нын јарадылмасы онун иштиракчылары арасындакы ихтилафлары зәифләтди, лакин тамамилә арадан галдырмады. Биринчи дүнја мүһарибәси (1914—18) дөврүндә А. Алманија вә онун мүттәфигләринә гаршы мүһарибә едән бүтүн өлкәләрин (һәм дә АБШ, Јапонија вә А. тәрәфинә кечән Италијанын) үмуми иттифагы олду. Мүһарибәнин сонунда А.-ја 28 дөвләт (Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра онун тәркибиндән чыхан Русијадан башга) дахил иди. 1918 илин мартында А. АБШ илә бирликдә Совет Русијасына гаршы силаһлы мүдахилә тәшкил етди [бах *Русијада Вәтәндаш мүһарибәси вә харичи һәрби мүдахилә (1918—20)*]. Антисовет сијасәтин пуча чыхмасы блок үзвләри арасында зиддијјәтләри кәскинләшдирди, бу да А-нын дағылмасына сәбәб олду.

Әд.: Ленин В. И., Узагдан мәктублар. 4-чү мәктуб. Сүлһә нечә наил олмалы?, Әсәрләри, ч. 23, сәһ. 362; јенә онун, Америка вә Авропа фәһләләринә мәктуб, јенә орада, ч. 28, сәһ. 452; јенә онун, Шәрг халглары коммунист тәшкилатларынын II Үмумрусија гурултајында мә'рузә, 22 нојабр 1919-чу ил, јенә орада, ч. 30, сәһ. 141; јенә онун, Мәркәзи Комитәнин сијаси мә'рузәси, 2 декабр [РК(б)П VIII Үмумрусија конфрансы, 2—4 декабр 1919-чу ил], јенә орада, ч. 30, сәһ. 162; Тарле Е. В., Европа в эпоху империализма 1871—1919 гг., Соч., т. 5, М., 1958.

АНТА́РЕС (Әгрәбин α-сы; јун. «Марса гаршы», әр.—әгрәбин гәлби)—*Әгрәб* бүрчүнүн ән парлаг улдузу (1-чи *улдуз өлчүлү*). Парлаглығы Күнәшинкиндән тәгр. 5000 дәфә чох, ондан мәсафәси 125 *парсекдир.*

АНТАРКТИ́ДА — Чәнуб јарымкүрәсиндә материк. Чәнуб гүтб саһәсинин мәркәзи һиссәсини тутур. Атлантик, Һинд вә Сакит океанларын ч. һиссәләри илә әһатә олунур. Саһ. 13 975 мин $км^2$. Бунун 1582 мин $км^2$-и адалар вә шелф бузлагларыдыр. Материк дајазлығы илә бирликдә А.-нын саһ. 16 355 мин $км^2$-дир.

Тәбиәт. А. Јерин ән јүксәк материкидир. Орта һүнд. бузлаг өртүјү илә бирликдә 2040 *м*-ә чатыр ки, бу да галан бүтүн материкләрин орта һүнд.-ндән 2,8 дәфә (730 *м*) чохдур. Башга материкләрдән күчлү бузлашмасы илә фәргләнир. А.-нын сәтһиндәки буз гатынын орта галынлығы 1720 *м*-дир.

Правда саһилинин бир һиссәси.

Бузлашмаја мә'руз галмајан саһәләр (нисбәтән јүксәк зирвәләр, дағ силсиләләри вә дәнизкәнары гуру һиссәләр—«ваһәләр») материк саһәсинин 0,2—0,3%-ини тәшкил едир. А.-дакы бузлаг өртүјү (һәчми тәгр. 24 млн. $км^3$) Јерин мүасир бузлаг саһәсинин 85,3%-ини, бузлаг һәчминин исә 87%-ини тәшкил едир. Мәркәзи һиссәдә буз чох галын олдуғундан материкин кәнарларына доғру јаваш-јаваш һәрәкәт едир, дәнизә дүшәрәк гырылыр вә *ајсбергләр* әмәлә кәтирир. Әтраф дәнизләрә 100 *км*-ләрлә ирәлиләјән бузлагларын арасында һәрәкәтсиз бузлаг саһәләри—шелф бузлаглары (Росс, Шеклтон) олур. А. кеоложи гурулушуна вә релјефинә көрә ики һиссәјә бөлүнүр: Шәрги А. (материк саһәсинин 3/4-ү) вә Гәрби А. (материк саһәсинин 1/4-и). Бунлары бир-бириндән Росс вә Уедделл дәнизләринин ч.-уну бирләшдирән хәтт ајырыр.

Шәрги А. Кембридән әввәлки дөврүн кристаллик вә метаморфик сүхурларындан (гранитләр, гнејсләр, кристаллик шистләр) тәшкил олунмуш вә кәскин парчаланмыш һүндүр јајладыр. Бузлаг өртүјүнүн ән галын (4000 *м*) саһәси бурада Совет платосу р-нундадыр. Бу саһәдә буз алтында дәниз сәвијјәсиндән 3390 *м*-ә гәдәр јүксәкликдә олан дағлар (Һамбуртсев вә Вернадски д-ры) вар.

Гәрби А. исә, әсасән, Мезозој јашлы чөкмә сүхурлардан ибарәт дағлыг саһәдир. Бу, Ҹәнуби Америкадакы Анд д-рынын давамыны тәшкил едир. Һүнд. 5140 *м*-ә гәдәрдир (Елсуорт д-рындакы Винсон массиви А.-нын ән јүксәк нөгтәсидир). Гәрби А.-да буз олмајан саһәләр даһа чохдур. Бунлардан ән бөјүкләри Кралича Мери Торпағында (Банкер), Ингрид Кристенсен Саһилиндә вә с. јерләрдәдир. Сөнмәмиш вулканлары (Еребус—3794 *м*, Террор—3262 *м*) вар. А.-да даш көмүр, дәмир филизи јатаглары кәшф едилмишдир. Графит, гурғушун, берил, уран, гызыл, титан, синк, молибден вә с. фајдалы газынтыларын тәзаһүрләри тапылмышдыр.

Иглим. А.-нын чох сәрт вә мүрәккәб иглими вар. Океанларын тә'виринә мә'руз галан саһил р-нлары истисна едилмәклә А.-да континентал гүтб иглими үстүндүр. А. Шимал јарымкүрәсинин ејни енликләринә нисбәтән чох сојугдур. Шахталар материк дахилиндә гышда (ијун—август) тәгр.—60-дан —70°С-јә, јајда (декабр—феврал)—30-дан — 50°С-јә (саһил хәттиндә — 2-дән — 8°С-јә) чатыр. А.-да Восток ст.-нда мүшаһидә едилмиш мүтләг минимум (—88,3°С) бүтүн Јер күрәсиндә ән алчаг темп-р һесаб олунур. Саһилләриндә, хүсусилә Антарктида ј-а-нда һаванын темп-ру јајда 10—12°С-јә чатыр. Үмумијјәтлә, А.-да ән исти ајын (јанвар) орта темп-ру 1—2°С олур. Дәнизләрлә гуру арасындакы темп-р вә тәзјиг фәрги нәтиҹәсиндә мәркәзи һиссәдән саһилә тез-тез күчлү (50—60 *м/сан*, бә'зән 90 *м/сан*) күләкләр әсир. Иллик јағынты дахили р-нларда 30—50 *мм*, материк јамаҹынын ашағы һиссәләриндә 600—700 *мм*, шм.-г. саһилләриндә һәтта 1000 *мм*-ә чатыр. Илин бүтүн фәсилләриндә гар човғуну мүшаһидә едилир.

Үзви аләм. А.-нын битки вә һејванлар аләми јохсулдур. Буз гаты олмајан саһәләрдә вә әтраф адаларда мамыр вә шибјә битир. Гар үстүндә битән ширин су биткиләринин 130-дан чох нөвү вар. А.-да бә'зи дәниз мәмәлиләри (Уедделл суитиси, Росс суитиси, дәниз фили, дәниз шири) вә гушлар (пингвин, гағајы, албатрос, фыртына гушу, гарабатдаг вә с.) јашајыр. Бах һәмчинин *Антарктика биоҹоғрафи саһәси.*

А.-нын даими әһалиси јохдур. Материкдә 12 өлкәјә мәхсус тәгр. 30 елми ст. вә база тәдгигат иши апарыр. Гышда бу ст.-ларда 600—700 адам галыр.

Өјрәнилмә тарихи. А.-ны 1820 илдә Ф. Ф. Беллинсһаузен вә М. П. Лазаревин рус експедисијасы кәшф етмишдир. 1831—33 илләрдә инкилис Ҹ. Биско Ендерби Торпағыны, һәмчинин Аделејд вә Биско а-рыны кәшф етмишдир. 1838—42 илләрдә А.-да франсыз (Ж. Дүмон-Дүрвил), инкилис (Росс) вә американ (Ч. Уилкс) елми експедисијалары олмушдур. Биринҹи експедисија Луи Филипп Торпағыны, Жуанвил Торпағыны, Адели Торпағыны, Клара Торпағыны, икинҹиси Викторија Торпағыны, үчүнҹүсү Уилкс Торпағыны кәшф етмишдир. Илк дәфә олараг 1898—99 илләрдә Норвеч тәдгигатчысы К. Борхгревинк елми мәгсәдлә А.-да гышламышдыр. 20 әсрин башланғыҹында А.-нын дахили һиссәләрини Р. Скотт (1901—04, 1910—12), Е. Шеклтон (1907—09), Р. Амундсен (1910—12), Д. Моусон (1911—13) вә б. өјрәнмишләр. 1928 илдән А.-ны америкалы Р. Берд (1928—30, 1933—35, 1939—41, 1946—47), инкилис Л. Елсуорт (1935—38, 1938—39) тәјјарә илә тәдгиг етмишләр. А. 1955 илдән мүнтәзәм тәдгиг олунур.

А.-дакы елми-тәдгигат ст.-лары—совет ст.-лары: Мирны (елми рәсәдхана), Восток, Оазис вә с., Америка ст.-лары: Амундсен-Скотт (ҹ. гүтбүндә), Берд, Мак-Мјордо (база) вә с., дикәр өлкәләрин ст.-лары Үчүнҹү Бејнәлхалг кеофизика или (1957—59) илә әлагәдар олараг јарадылмышдыр. А.-нын өјрәнилмәсиндә совет алимләринин бөјүк ролу олмушдур. ССРИ-нин материкдахили ст.-лары тәрәфиндән (1957—74 илләрдә 19 совет експедисијасы) бөјүк тәдгигат ишләри апарылмыш вә А. саһилләри хәритәсинә әввәлләр мә'лум олмајан 200-дән артыг ада, көрфәз, бурун вә дағ силсиләләри дахил едилмишдир.

Мирны гәсәбәсинин көрүнүшү.

Әд.: Лебедев В. Л. Антарктида, М., 1957; Марков К. К., Путешествие в Антарктиду. М., 1957; Андрияшев А. П., Грузов Е. Н., Биологические сообщества у берегов Антарктиды. В кн.: Наука и человечество. Междунар. ежегодник 1974, М., 1974.

АНТАРКТИДА ЈАРЫМАДАСЫ (1961 иләдәк совет вә инкилис хәритәләриндә Грејам Торпағы, Америка хәритәләриндә Палмер ј-а, Чили хәритәләриндә О'Хигкинс Торпағы, Аркентина хәритәләриндә Сан-Мартин Торпағы адланырды)—Антарктида әразисинин бир һиссәси. Уз. материкин әсас күтләсиндән шм.-а 1200 *км*, г.-дән ш.-ә тәгр. 200 *км*-дир. Мәркәзи һиссәси һүнд. 1500—2000 *м* олан буз платосудур. Саһил золағында гисмән буздан азад дағ массивләри вар. 10-ҹу Сакит океан елми конгресинин (1961) мәсләһәти илә Антарктиканын тәдгигиндә иштирак едән өлкәләрин әксәријјәти бу әразини А. ј. адландырмышдыр.

АНТАРКТИКА (јун. antarktikós; *анти*...+arktikós—шимали)—Јер күрәсинин ҹ. гүтб саһәси. А.-ја Антарктида материки, Сакит, Һинд вә Атлантик океанларынын ҹ. һиссәләри (Уедделл, Росс, Амундсен, Беллинсһаузен дәнизләри) вә Ҹәнуби Кеоркија, Ҹәнуби Сандвич, Ҹәнуби Оркнеј, Ҹәнуби Шетленд а-ры вә с. адалар дахилдир. А.-нын сәрһәди шм. (нисбәтән илыг) вә ҹ. (сојуг) сәтһ суларынын растлашма зонасы (48—60° ҹ. е.) көтүрүлүр. Бу сәрһәд дахилиндә А.-нын саһ. тәгр. 52,5 млн. $км^2$-дир. А. јахынлығында океанларын диби бир-бириндән суалты галхым вә силсиләләрлә (Австралија-Антарктика галхымы, Африка-Антарктика силсиләси, Ҹәнуби Сакит океан галхымы) ајрылан һөвзә вә чөкәкликләрдән (Африка-Антарктика — дәринлији 6972 *м*-әдәк, Австралија-Антарктика — 6089 *м*-әдәк, Беллинсһаузен—5395 *м*-әдәк вә с.) ибарәтдир. Ҹәнуб океанында макс. дәринлик Ҹәнуби Сандвич а-рындадыр (Ҹәнуби Сандвич нову—8428 *м*). Силсиләләрин гурулушу вә релјефи чох мүрәккәбдир. Зирвәләри бә'зән су үзәринә чыхыр вә адалар әмәлә кәтирир (Буве, Крозе, Керкелен, Херд, Ҹәнуби Сандвич, Ҹәнуби Кеоркија, Ҹәнуби Оркнеј вә с.). А. Јерин ҹ. ҹоғрафи гуршағы (Антарктика гуршағы) дахилиндәдир; Јер күрәсинин ән сәрт иглимли саһәсидир. А. үчүн алчаг темп-р, күчлү күләкләр, гар човғунлары вә думан характерикдир. Сәтһ суларынын темп-ру —1,8-дән 1°С-јәдәк (Антарктика конверкенсија хәттиндә 2°С-јәдәк), дузлулуғу тәгр. 34‰, дәринлик суларынын темп-ру 1—2°С, дузлулуғу 34,5—34,7‰, диб суларынын (1500 *м*-дән дәрин) темп-ру 0°С, дузлулуғу 34,7‰-дир. А.-да 10—15 *м* (макс. 23 *м*) һүнд.-ндә далғалар гејдә алынмышдыр. А. саһәсинин чох һиссәсини дәниз бузлары вә ајсберглəр тутур. Дәниз бузларынын саһ. јајда 2,5 млн. $км^2$-ә, гышда исә 20 млн. $км^2$-ә чатыр. А.-дакы ајсберкләр, әсасән, саһил һиссәдә топланыр. Нисбәтән надир һалларда саһилдән узагларда да ајсберкләрә раст кәлинир. А. үчүн характерик ајсберкләрин (тавалы ајсберкләр даһа чохдур) уз. 170 *км*-ә, су үзәриндә һүнд. 50 *м*-ә (бә'зән 100 *м* вә даһа чох) чатыр. А.-нын биткиси зәиф инкишаф етмишдир. А. суларында балина, суити вә балыг, ада вә саһилләриндә гуш чохдур. Јај ајларында мүхтәлиф өлкәләрин експедисијалары он минләрлә балина овлајыр. ССРИ һәр ил А.-ја експедисијалар көндәрир, А.-нын елми ҹәһәтдән өјрәнилмәсини тә'мин едир.

Бејнәлхалг һүгуги вәзијјәти. А.-нын һүгуги вәзијјәтинин мүәјјәнләшдирилмәси проблеми 20 әсрин әввәлләриндә тәдгигатларын кенишләнмәси вә А.-ја саһиб олмаға, онун тәбии еһтијатларындан истифадә етмәјә марағын артмасы илә јаранмышдыр. Капиталист дөвләтләри дәфәләрлә бу проблеми биртәрәфли һәлл етмәјә чалышмышлар. Мүхтәлиф дөврләрдә Инкилтәрә, Франса, Норвеч, Чили, Аркентина, Австралија вә Јени Зеландија А.-ны бөлүшдүрмәјә тәшәббүс көстәрмишләр. Лакин бу, дөвләтләр арасында мүбаһисәләрә вә тоггушмалара сәбәб олмушдур. ССРИ һәмишә һесаб етмишдир ки, А.-нын һүгуги режими онунла марагланан дөвләтләрин һүгуг вә мәнафеләри нәзәрә алынмагла мүәјјән олунмалыдыр.

1959 ил декабрын 1-дә Вашингтонда ССРИ, АБШ, Б. Британија, Франса, Белчика, Норвеч, ҸАР, Аркентина, Чили вә Јапонија арасында А. һаггында мүгавилә бағланды. Бу мүгавиләјә әсасән А.-дан јалныз динҹ мәгсәдләрлә истифадә етмәк олар; А.-нын бүтүн әразиси битәрәф вә демилитаризасија зонасыдыр вә бурада истәр сүлһ заманы, истәрсә дә мүһарибә дөврүндә һәрби мәгсәд дашыјан һәр чүр фәалијјәт гадаған едилир. А.-дан елми мәгсәдләрлә истифадә олунур.

Әд.: Кул Г. К., Кәримов Ш. Б., Антарктика, Б., 1958; Левшин О. Н., Достижения советских ученых в освоении Арктики и Антарктики. Рекомендательный указатель литературы, М., 1957; Молодцов С. В., Договор об Антарктике, «Советское государство и право», 1959, №5, с. 64—72; География Антарктиды, М., 1968; Гусев А. М., Антарктика, М., 1972; Антарктика. Докл. комис. [ред. коллегия: В. А. Бугаев (отв. ред.) и др.], М., 1974.

АНТА́РКТИКА БИОЧОҒРАФИ САҺӘСИ — Јер күрәсинин зоочоғрафи вә флористик саһәләриндән бири. Антарктика битки саһәси— Американын 40°ч.е.-ндән башлајараг ч.-г. һиссәсини, Одлу Торпаг, Фолкленд а-ры, Антарктиканын а-рыны, һәмчинин 40° ч.е.-ндән ч.-да јерләшән Керкелен, Окленд, Тристан-да-Кунја вә с. океан а-рыны вә бүтүн Антарктида материкини тутур. А.б.с.-нин биткиләри, Чәнуб-Шәрги Австралија, Тасманија, Јени Каледонија вә хүсусилә Јени Зеландијанын јүксәк дағ флорасы илә әлагәдар олдуғуна бахмајараг, хүсусијјәт тәшкил едир. А.б.с.-нин мүасир флорасына 1600 нөв дамарлы битки дахилдир, бундан 1200 нөвү— јә'ни 75%-и ендемикдир. Шимал субарктика саһәләриндә битән, лакин Јерин тропик вә мүлајим гуршагларында олмајан, јә'ни биполјар јајылмыш бир сыра битки чинси вә нөвүнүн А.б.с. флорасы тәркибиндә олмасы бу биочоғрафи саһәнин сәчијјәви хүсусијјәтидир. Мәс.: сфагнум нөвләри, далғавары чәмәнличә, алп пишикгујруғу, новрузчичәји, дәли чинчилим вә с.

А.б.с. 3 јарымсаһәјә бөлүнүр: 1) субантарктик мешә, 2) антарктик тундра, 3) ч. гүтб сәһралары јарымсаһәси. 40° ч.е.-ндән 48° ч.е.-дәк олан мешәләрдә һүнд. 55 *м*-әдәк олан Антарктика фыстығы, еврифија, ијнәјарпаглы һәмишәјашыл ағачлар, араукариләр битир. Епифит вә лианлар да чохдур. Чәнуба доғру фыстыг вә либоседрусдан ибарәт Макеллан субантарктик мешәләри вар. Бу мешәләрин кәнарында хырдајарпаглы зиринч, отлардан Чили гуннерасы, дәли чинчилим, гыжылар битир. Адаларын саһилләриндә нәһәнк чил (гумоту), дахили саһәләрдә исә ерика мәндәчәрләри јерләшир. Батаглыг чохдур. Фолкленд а-рында 135 нөв чичәкли биткидән 20%-и ендемикдир. Биполјар нөвләр чохдур. Фолкленд а-рында мүхтәлиф тәрәвәз, һәмчинин гарағат, моруг, чохлу декоратив битки битир. 75 мамыр, 300-дәк шибјә нөвү вар.

Антарктика зоочоғрафи саһәси—адалары илә бирликдә бүтүн Антарктида материкини вә она јанашы олан Чәнуби Шетленд, Чәнуби Оркнеј а-ры вә с. ада групларыны әһатә едир. Бу саһәјә һәмчинин Чәнуби Кеоркија а., Чәнуби Сандвич, Буве, Принс-Едуард, Крозе а-ры, Керкелен а., Һерд а., Макуори а. вә Чәнуб Океанынын сулары дахилдир. Гуру һејванлары аздыр; ширин су көлмәчәләриндә көкајаглылар, тораториләр, сәрбәст јашајан нематодлар вә бә'зи ибтидаи хәрчәнккимиләр јашајыр. Астајеришлиләрә, хырда кәнәләрә, ајаггујруглулара, ганадсыз һәшәратлара, гуру илә әлагәси олан гушлардан 3 ендемик нөвә—ағ човдарчы, ант гушу вә кичик өрдәјә раст кәлинир. Дәниз фаунасы гуру фаунасына нисбәтән зәнкиндир. Сүнкәрләр (250 нөвдән чох), дәриситиканлылар (150 нөвдән чох), медузалар (156 *кг*-дәк), ендемик олан Nototheniidae фәсиләси балыглары даһа чохдур. Һемоглобинсиз ағганлы дурна балыглары (Chaenichthyidae) даһа мараглыдыр. Фыртынагушу, саһил гағајылары, албатрослар, качуркалар, стерналар вә с. јајда чох олур. Мәмәлиләрдән мүхтәлиф балиналар вә күрәкајаглылар, хүсусән 5 нөв әсил суити вар.

Әд.: Ильинский А. П., Растительность земного шара, М.—Л., 1937; Земский В. А., Животный мир Антарктики, звери и птицы, М., 1960; Оуе P. van, Mieghem J., Biogeography and ecology in Antarctica, The Hague, 1965.

АНТАСТМА́Н — дәрман препараты. Спазма әлејһинә дәрман групунданДЫР. Тәркиби теофиллин, кофеин, амидопирин, фенаситин, һидрохлорид, ефедрин, фенобарбитал, ханымоту екстракты вә лобели (Һиндистан түтүнү) јарпагларынын овунтусундан ибарәтдир. Бронхиал астма тутмаларынын гаршысыны алмаг үчүн, һабелә онун мүаличәсиндә таблет һалында ишләдилир (Чехословакијада һазырланыр).

АНТВЕ́РПЕН (фламанд дилиндә Antwerpen, фр. Anvers)—Белчикада шәһәр. Антверпен әјаләтинин инз. м. Шелда чајы вә Алберт каналы саһилиндәдир. Дүнјанын ән бөјүк портларындан бири. Бејнәлхалг дәниз јоллары говшағы. Әһ. 220 мин (шәһәр агломерасијасында 700 мин, 1972). Машынгајырма (хүсусилә кәмигајырма), әлван металлуркија, кимја, нефт е'малы, тохучулуг, јејинти вә алмазчилалама сәнајеси инкишаф етмишдир.

А. һаггында илк мә'лумат 7 әсрә аиддир. 12 әсрдән сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзи кими инкишаф етмиш, 1291 илдә шәһәр һүгугу алмышдыр. Тичарәт вә сәнәткарлыгда капиталист мүнасибәтләринин инкишафы илә 15 әсрин сонундан Белчиканын көһнә игтисади мәркәзләрини өтмүш, 16 әсрин орталарына јахын исә Авропанын әсас тичарәт вә кредит мәркәзинә чеврилмишдир. *Нидерланд буржуа ингилабы* (*16 әср*) заманы кәскин синфи мүбаризә мејданы олмушдур. А. 1579 илдә *Утрехт унијасына* гошулду, лакин 1585 илин августунда испанлар шәһәри зәбт етдиләр. Испанија ағалығы дөврүндә А. әввәлки игтисади әһәмијјәтини итирди. Белчика истиглалијјәт газандыгдан сонра (1830) А. јенидән дирчәлди вә ири тичарәт лиманына чеврилди. Биринчи вә Икинчи дүнја мүһарибәләри дөврүндә А.-и Алманија ишғал етмишди.

Шелда чајы А.-и ики һиссәјә бөлүр; шәһәрин һәр ики һиссәсини чајын алтындан кечән тунелләр бирләшдирир. А.-ин көһнә һиссәсиндә готик килсә (1352—1616), фламанд интибаһы дөврүнә аид бәләдијјә бинасы (1561—65, ме'мар К. Флорис) вә килдија евләри (16 әср), барокко үслубунда килсә (1614—21), крал сарајы (1743—45) вә с. вар. 20 әсрдә А.-дә чохмәртәбәли «Торенкебау» бинасы (1930—31), аеропорт (1931), Кил (1950—55), Лүхтбал (1955) вә с. јашајыш комплексләри тикилмишдир. А.-дә Крал инчәсәнәт музеји (1810 илдә әсасы гојулмушдур), П. П. Рубенсин ев музеји (тәгр. 1611—18 илләрдә тикилмишдир), Инчәсәнәт академијасы, Фламанд рәссамлыг галерејасы, консерваторија, тичарәт ин-ту вә с. вар.

АНТЕГМИ́Т—фенолформалдеһид гатраны һопдурулмуш нарын графити пресләмәклә алынан кимјәви давамлы материал. Асанлыгла механики е'мал едилир вә мә'мулатын һазырланмасы графитдә олдуғундан хејли садәдир. Әсас нөгсаны зәрблә вурдугда тез сынмасыдыр. Ондан истидәјишдиричи апаратлар, кимја сәнајеси үчүн хүсуси нөв борулар вә с. һазырланыр.

Әд.: Климов И. Я., Левин А. Н., Пластмассы в химическом машиностроении, М., 1963; Справочник по пластическим массам, в 2-х томах, 2 изд., М., 1975.

АНТЕ́Ј (гәдим јун. Antáios)—гәдим јунан мифолокијасында нәһәнк, Ливија һөкмдары, Посејдон (дәниз аллаһы) вә Кејанын (Јер илаһәси) оғлу. Јердән гүввәт алан А. јенилмәз иди. Буну билән *Һеракл* А.-ин ајағыны јердән үзәрәк ону һавада боғмушдур.

АНТЕКЛИ́З (*анти*... + јун. klisis — әјилмә)—*платформаларда* Јер габығы лајларынын кениш саһәли, аз мејлли галхмасы. Планда формасы изометрикдир. А.-ин бүнөврәси Кембридән әввәлки кристаллик сүхурлардан ибарәт олур. А. бир нечә кеоложи дөвр әрзиндә баш верән зәиф шагули тектоник һәрәкәтләр нәтичәсиндә әмәлә кәлир. А.-ин мәркәзиндә платформа өртүјүнүн ән гәдим лајлары вә һәтта бүнөврә чөкүнтүләри үзә чыхыр. А.-ләрдә платформа өртүјүнүн чөкүнтүләри синеклизләрә нисбәтән кобуд, галынлығы аз вә фасиләли олур. Шәрги Авропа платформасында Воронеж, Волга-Урал вә с. А.-ләр вар.

АНТЕ́НА (лат. anténna) — радиодалғалары шүаландыран вә гәбул едән гурғу. Веричи вә гәбуледичи А.-лар олур. Веричи А. кенератордан (веричидән) өтүрүлән дәјишән чәрәјан енержисини електромагнит далғалары (радиодалғалары) енержисинә чевирир вә әтраф мүһитә јајыр (шүаландырыр). Далғаларын јајылма сүр'әти (атм.-дә 300 000 *км/сан*-јә јахындыр) мүһитин електрик (*E*) вә магнит (*M*) параметрләриндән асылыдыр. Гәбуледичи А. әтраф мүһитдән радиодалғалары тутараг гәбуледичијә өтүрүлән дәјишән чәрәјан енержисинә чевирир. Гәбул едилән енержинин мигдары А. өлчүләринин далға уз.-на нисбәти илә мүтәнасибдир. Ејни А. һәм веричи, һәм дә гәбуледичи кими ишләјә биләр. Радиостансијанын тә'сир мәсафәси, манеәләрдән мүһафизә габилијјәти вә сәмәрәлилији, һәмчинин објектләрин бучаг координатларынын дәгиг тә'јин едилмәси А. параметрләриндән асылыдыр. А.-нын ишләмә нәзәријјәси вә гурашдырылма методлары елементар електрик вибраторунун шүаландырма нәзәријјәсинә (Һ. Һерс 1889 илдә дәрч етдирмишдир) әсасланыр. Елементар вибратора тәчрүби мисал *Һерс вибраторудур*. А.-дан илк дәфә радио ихтирачысы А. С. Попов 1895 илдә електромагнит рәгсләринин гәбулу үчүн истифадә етмишдир. А. јөнәлтмә габилијјәтинә малик олдуғундан радиодалғалары ајры-ајры истигамәтләрдә мүхтәлиф чүр гәбул едир (шүаландырыр). Бу хүсусијјәтдән радиостансијаларын тә'сир даирәсини артырмаг, радиодалғаларын истигамәтини мүәјјәнләшдирмәк вә лазыми истигамәтләрдән кәлән сигналларын сечмә үсулу илә гәбулу үчүн истифадә олунур. А.-нын әсас параметрләри бунлардыр: истигамәтләнмә диаграмы (ИД), истигамәтләнмиш тә'сир әмсалы (ИТӘ), ф.и.ә., күчләнмә әмсалы (КӘ), мүһафизә тә'сири әмсалы, тезлик характеристикасы (тезлик диапазону) вә с.

Истигамәтләнмә диаграмы (шәк. 1) А.-нын истигамәтләнмә хассәләрини характеризә едир; гәбул олунан (шүаланан) сигнал күчүнүн истигамәтдән (истигамәтләнмә бучағындан) асылылығыны көстәрир. ИД үфүги вә шагули мүстәвиләрдә гурулур. ИД чохләчәкли ола биләр. Бөјүк ләчәк—әсас (баш), дикәрләри исә јан вә арха ләчәкләр адланыр. ИД-нын формасы әсас ләчәјин ени (ачылыш бучағы) илә мүәјјән едилир. ИД формасы истигамәтләнмәмиш (даирәви шүаланма), зәиф истигамәтләнмиш (ачылыш бучағы онларла дәрәчәјә бәрабәр) вә ити истигамәтләнмиш (ачылыш бучағы бир нечә дәрәчәјә бәрабәр) олур. Веричи А.-да әсас ләчәји енсизләшдирмәјә, гәбуледичи А.-да исә јан ләчәкләри кичилтмәјә (дикәр истигамәтләрдән кәлән манеә сигналларынын гәбулуну зәифләтмәк үчүн) чалышырлар. ИД макс.-унун фәзада истигамәтинин дәјишдирилмәси А. шүасынын идарә олунмасы адланыр. А.-нын фајдалы иш әмсалы (ф.и.ә.) шүаланан күчүн А.-ја верилән там күчә нисбәтидир. А.-нын истигамәтләнмиш тә'сир әмсалы (ИТӘ) истигамәтләнмиш А.-дан истигамәтләнмәмиш А.-ја кечдикдә гәбул јериндә саһә кәркинлијинин сабит галмасы үчүн шүаланма күчүнү нечә дәфә артырмаг лазым олдуғуну көстәрән кәмијјәтдир. ИТӘ-нын ф.и.ә.-на һасили А.-нын күчләнмә әмсалы (КӘ) адланыр. КӘ А.-нын әсас кејфијјәт көстәричисидир. ИТӘ-ндан фәргли олараг КӘ А.-да енержи иткисини нәзәрә алыр вә А.-лары шүаландырма вә гәбулетмә еффективлијинә көрә мүгајисә етмәјә имкан верир. Һәр бир А.-нын ИД-нын формасы, ИТӘ вә КӘ-нын гијмәтләри гәбул вә верилиш режимләриндә ејнидир. А.-нын манеәләрдән мүһафизә габилијјәти мүһафизә тә'сири әмсалы илә өлчүлүр. Бу әмсал әсас ләчәјин КӘ-нын, ән бөјүк кәнар ләчәјин КӘ-на нисбәтинә бәрабәрдир. А.-нын тезлик характеристикасы — енержинин шүаланма (гәбул) еффективлијинин тезликдән асылылығыдыр.

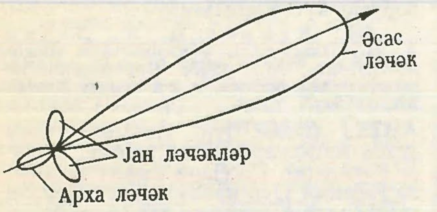

Шәк. 1. Антенанын истигамәтләнмә диаграмы.

А.-лар тә'јинатына, иш принсипи, гурашдырылма јери, тәтбиг саһәси вә с. хүсусијјәтләринә көрә мухтәлифдир. Тә'јинатына көрә веричи, гәбуледичи вә веричи-гәбуледичи нөвләрә бөлүнүр. Истифадә едилән тезлик диапазонундан асылы олараг А.-лар узун, орта, гыса вә ултрагыса (метрли, десиметрли, сантиметрли, миллиметрли) далғалы олур. Десиметрли, сантиметрли вә миллиметрли далға А.-лары ифрат јүксәктезликли А.-лар адланыр. Узун далға А.-сы кими Т-шәкилли, Г-шәкилли вә чәтиршәкилли А.-лар, гејри-симметрик вибратор, мүрәккәб А. вә с.-дән истифадә олунур. Орта далғаларда антифединг А.-сы, гејри-симметрик вибраторлар, чәрчивәли А., магнитли А., Беверч А.-сы вә с. ишләдилир. Гыса далға А.-сы кими шагули симметрик вә гејри-симметрик вибраторлар, үфүги симметрик вибратор, диапазонлу А. (Надененко диполу), синфазалы А., ромбик А., гачан далға А.-сы даһа кениш јајылмышдыр. Метрли вә десиметрли далғалар үчүн турникетли А., јарыглы А., «далға каналы» А.-сы, коллектив А., симметрик вә гејри-симметрик вибраторлар тәтбиг едилир. Ифрат јүксәктезликли далға А.-лары бунлардыр: синфазалы сәтһи А.-лар, линзалы А., күзкүлү А., икикүзкүлү А., јарыглы А., спиралвары А., «далға каналы» А.-сы, диелектрик А., сәтһи далға А.-сы (импеданс А.), тезликдән гејри-асылы А.-лар вә с.

Иш принсипи вә конструксијасына көрә мәфтилли (вибраторлу), акустик типли (далғаөтүрән вә рупорлу), оптик типли (күзкүлү вә линзалы), чәрчивәли, спиралвары вә сәтһи далға А.-лары вар (шәк. 2). Фәзада мүәјјән гајдада јерләшдирилмиш ејнитипли А.-лар јығынына А. гәфәси дејилир. Хәтти (бирөлчүлү), мүстәви (икиөлчүлү) вә һәчми (үчөлчүлү) А. гәфәсләри олур. А. гәфәсләри лазым олан мүстәвидә ИД-ны енсизләшдирмәјә вә онун фәзада вәзијјәтини дәјишмәјә имкан верир. Јерүстү (јералты), һәрби техника васитәләри, космик кәмиләр вә с.-дә гурашдырылан А. нөвләри олур. Тәтбиг саһәсиндән асылы олараг рабитә радиостансијасы, радиореле ст., радиолокасија, радионавигасија (о чүмләдән пеленгатор), радиоастрономија, телевизија, манеә далғалары вә б. нөв А.-лар вар. Јерүстү рабитә радиостансијаларында (ЈРР), әсасән, мәфтилли А.-лар, истигамәтләнмәмиш радиорабитә үчүн мил формалы А.-лар, тро-

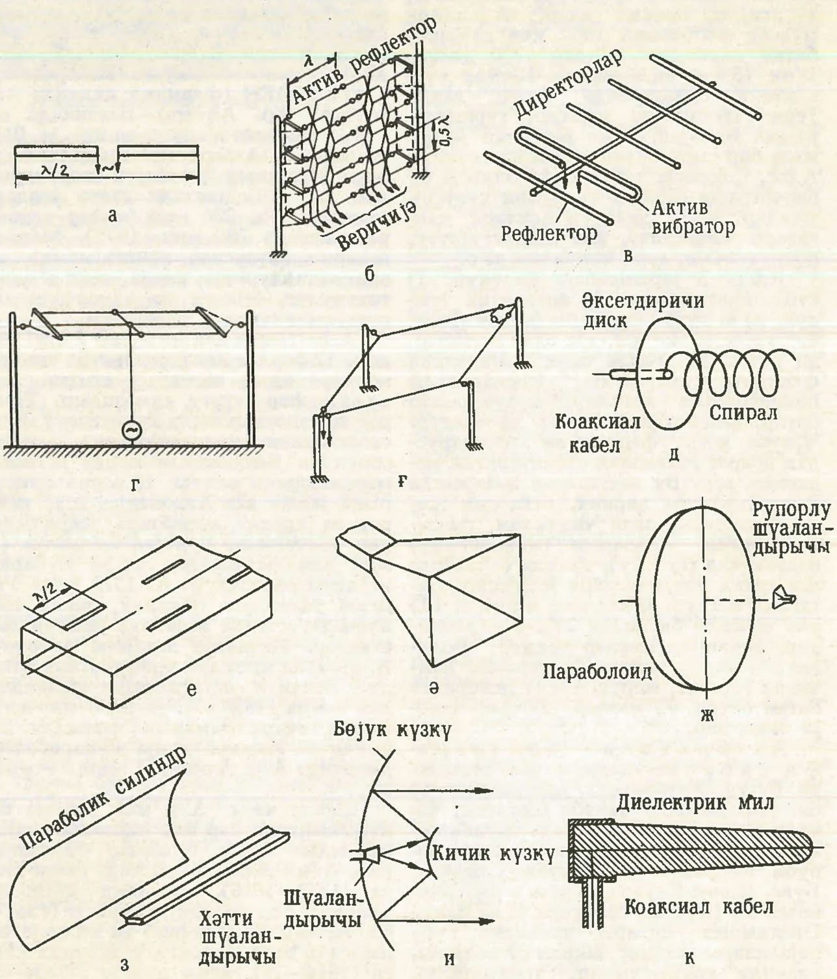

Шәк. 2. Антена типләри: *а*—симметрик вибратор; *б*—синфазалы антена; *в*—«далға каналы» антенасы; *г*—Т-шәкилли антена; *ғ*—ромбик антена; *д*—спиралвары антена; *е*—јарыглы антена; *ә*—рупорлу антена; *ж*, *и*—күзкүлү антеналар; *з*—параболик антена; *ы*—диелектрик антена (λ—далға узунлуғу).

посфер ЈРР-нда вә космик радиорабитә ст.-ларында күзкүлү А.-лар, тәјјарә (вертолјот) ЈРР-нда аеродинамик мүгавимәти аз олан А.-лардан истифадә едилир. Мүхтәлиф радиолокасија ст.-ларында, һәмчинин јахын мәсафә үчүн навигасија системләриндә метал *күзкүлү антена* даһа кениш јајылмышдыр. Радиорабитә вә радиоастрономијада диаметри онларла вә һәтта јүзләрлә *м* олан күзкүлү А.-лар јарадылмышдыр. Телевизија сигналларынын верилиши үчүн үфүги мүстәвидә даирәви, шагули мүстәвидә исә јасты ИД-на малик олан чохмәртәбәли турникетли, јарыглы вә с. А.-лардан истифадә едилир.

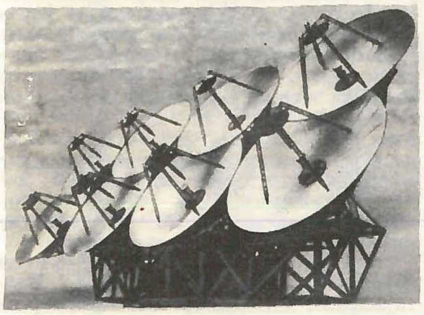

Шәк. 3. Узаг космик рабитә мәркәзинин антенасы (ССРИ).

Әд.: Корбанский И. Н., Антенны, М., 1973; Савицкий Г. А., Основы проектирования антенных конструкций, М., 1973; Кузинец Л. М., Метузалем Е. В., Рыманов Е. А., Телевизионные приемники и антенны, М., 1974; Белоусов С. П., Средневолновые антенны с регулируемым распределением тока, М., 1974; Марков Г. Т., Сазонов Д. М., Антенны, 2 изд., М., 1975; Антенны. Сборник, М., 1976.

АНТЕНАРИЛӘР (Antennariidae), дәниз сичанлары — ајагүзкәчлиләр дәстәсинин балыг фәсиләси. Әлван рәнкли кичик дәниз балыгларыдыр. 75-ә гәдәр нөвү вар. Тропик вә надир һалларда исә мүлајим гуршаг дәнизләриндә раст кәлир. Күрүсү су гатында инкишаф едир. Онурғасызларла, бә'зән хырда балыгларла гидаланыр. Сәнаје әһәмијјәти јохдур.

АНТЕРИ́ДИ (јун. anthērós—чичәкләјән)—спорлу биткиләрин (бә'зи јосун, көбәләк, мамыр вә гыжыларын) еркәк чинсијјәт органы.

АНТЕРОЗО́ИД—бә'зи биткиләрин *антеридисиндә* әмәлә кәлән һәрәкәтли еркәк чинсијјәт һүчејрәси (бах *Сперматозоид*).

АНТИ... (јун. anti...—экс, зидд)—экслик вә зидлик билдирән өнлүк (мәс., антиимпериалист, антифашист).

АНТИАМЕ́РИКА ФӘАЛИЈЈӘТИНИ ТӘҺГИГ ЕДӘН КОМИССИЈА—бах *Дахили тәһлүкәсизлик комиссијасы.*

АНТИАНЕМИ́Н (*анти...+анемија*)—гарамалын гарачијәриндән һазырланыб үзәринә 1,67 *мг*% кобалт 2-сулфат әлавә едилән екстракт. Сарымтыл, шәффаф маједир. *Анемијанын* јүнкүл формаларында ишләдилир.

АНТИА́ПЕКС—көј гүббәсинин *апекслә* гаршы-гаршыја олан нөгтәси.

АНТИБАРИ́ОНЛАР—*барионларын* антизәррәчикләри. Ишарәси барионларын ишарәси кими олур вә үзәринә тилда $(\sim)$ гојулур. А. антинуклонлардан $(\tilde{p}, \tilde{n},)$ вә антиһиперонлардан $(\tilde{\Lambda}, \tilde{\Sigma}, \tilde{\Xi}, \tilde{\Omega})$ ибарәтдир. А. илә барионларын күтләси, спини, јашама мүддәти ејнидир; електрик вә нүвә јүкләри, магнит моментләри экс ишарәлидир. А.-ын һамысы 10—70 *Гев* енержили зәррәчикләр верән сүр'әтләндиричиләрин көмәји илә тәчрүбәдә тапылмышдыр. А.-ын үмуми хассәси барионларла *анниһилјасија* етмәсидир (бах *Елементар зәррәчикләр*, *Антизәррәчик*).

АНТИБИОТИКЛӘР (*анти* ... + јун. bios—һәјат)—микроорганизмләрин синтез етдији биоложи мәншәли маддәләр. Бактеријаларын вә с. микробларын, һабелә вирус вә һүчејрәләрин инкишафыны дајандырыр. А.-ин чоху микроблары мәһв едә билир. Бә'зән битки вә һејван тохумаларындан алынан бактерисид тә'сирли маддәләри дә А.-ә аид едирләр. Һәр антибиотик јалныз мүәјјән микроб нөвләринә тә'сир едир. Микроорганизм култураларындан 2000-дән артыг мүхтәлиф антибиотик тәсвир едилмишдыр. А.-ин тә'сир даирәси мүхтәлифдир. А. мәншәләринә (көбәләкләрдән, актиномисетләрдән, бактеријалардан вә с.-дән алынан А.), кимјәви тәбиәтинә вә ја тә'сир механизминә көрә фәргләнир. А. тәбабәтдә, к. т.-нда, јејинти вә микробиолокија сәнајесинин мүхтәлиф саһәләриндә кениш тәтбиг олунур.

Тәбабәтдә инсан организминә зәрәр вермәјән тәгр. 40 антибиотикдән истифадә едилир. Мәс., пенисиллин—сепсис, ағчијәр илтиһабы, сүзәнәк, сифилис вә с. хәстәликләрин мүаличәсиндә ишләдилир. Бензилпенисиллин, екмоновосиллин стафилококлара гаршы тәтбиг олунур Бир сыра А.—стрептомисин, паскомисин, пантомисин, еләчә дә сиклосерин, виомисин (флоримисин), канамисин вә рифамисин вәрәмин мүаличәсиндә тә'јин едилир. Тә'сир даирәси кениш олан јарымсинтетик пенисиллинләр—амписиллин вә һетасиллин—бағырсаг, гарын јаталағы вә дизентерија чөпләринин инкишафына имкан вермир.

А.-ин узун мүддәт вә кениш тәтбиги онлара гаршы давамлы патокен микроорганизмләрин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. А.-ә давамлы стафилококларын төрәтдији хәстәликләри јарымсинтетик пенисиллинләрлә (метисиллин, оксасиллин вә с.), һәмчинин еритромисин, олеандомисин вә с. илә мүаличә едирләр. А.-лә мүаличә едәркән ејни заманда организмә витаминләр верилмәлидир.

Һејвандарлыгда А. донузларын *гызылјел* вә *дизентерија*, атларын гарајара вә сагго, гушларын *пуллороз*, һејванларын *актиномикоз*, бронхопневмонија вә мә'дә-бағырсаг хәстәликләри, сепсис, метритләр, *вакинит* вә бир чох б. хәстәликләрин мүаличәсиндә ишләдилир. К.т. һејванларынын бөјүмәсини вә инкишафыны тә'мин етмәк үчүн онларын јемләнмәсиндә дә А.-дән кениш истифадә едирләр.

Биткичиликдә дә А.-дән истифадә едилир. Мүәјјән консентрасијада ишләдилән А. тохумун чүчәрмә габилијјәтини артырыр, биткинин инкишафыны вә көк әмәлә кәтирмәсини сүр'әтләндирир. Бундан өтрү тохум А.-лә дәрманланыр, јахуд биткиләрә антибиотик мәһлуллар чиләнир, ја да онларын көвдәсинә А. јеридилир. Алма, армуд, албалы биткиләриндә јаныг хәстәлији, түтүндә бактериал чилличә, картофда гараајаг хәстәликләринә гаршы стрептомисин, террамисин, көбәләк хәстәликләринә гаршы гризеофулвин вә с. ишләдилир.

Әд.: Гасымова Һ. С., Үмуми микробиолокија, Б., 1974; Кожыбски Т., Ковшык-Гиндифер З. и Курылович В., Антибиотики, происхождение, природа и свойства, пер. с польск., т. 1—2, Варшава, 1969; Антибиотики, под ред. П. Н. Кашкина и Н. П. Елинова, Л., 1970.

АНТИГО́НА (Antigónē)—гәдим јунан мифолокијасында Фив чары Едипин өз анасы илә никаһы нәтичәсиндә доғулмуш гызы. Аллаһларын ирадәси илә төрәтдији чинајәтләрдән хәбәр тутан Едип өзүнү кор едиб көнүллү сүркүнә кедәркән А. ону мүшајиәт етмишди. Әмиси Фив чары Креонтун гадағанына бахмајараг гардашыны дәфн етдији үчүн дири-дири сәрдабаја салынмыш вә орада өзүнү өлдүрмүшдүр. Софокл ән јахшы әсәрләриндән бирини («Антигона») аиләјә сәдагәт нүмунәси олан А.-ја һәср етмишдир.

АНТИ́ГУА (Antigua) — Вест-ҺиндДә ада. Күләктутмајан адалар групундадыр. *Антигуа* мүстәмләкәсинин әсас адасы. Саһ. 280 *км*², һүнд. 402 *м*-ә гәдәрдир. Тропик, пассат, исти иглими вар. Иллик јағынты тәгр. 1300 *мм*. Гамыш шәкәри ихрач едилир. А.-ны 1493 илдә Х. *Колумб* кәшф етмишдир.

АНТИ́ГУА (Antigua) — Вест-Һинддә Б. Британијанын мүстәмләкәси. Тәркибинә Антигуа, Барбуда вә Редонда а-ры дахилдир. Үмуми саһ. 442 *км*². Әһ. 73 мин (1975); әксәријјәти зәнчиләрдир. Инз.м. вә ән бөјүк порту Сент-Чонс ш.-дир. Игтисадијјатынын әсасы к.т.-дыр. Әразисинин хејли һиссәсини шәкәр гамышы вә памбыг плантасијалары тутур. Јерли к.т. мәһсуллары е'мал едилир. Шәкәр ихрач олунур. Туризм А.-нын әсас кәлир мәнбәләриндәндир.

А. 1632 илдән Инкилтәрәнин мүстәмләкәсидир. 1958 — 62 илләрдә Вест-Һинд Федерасијасы тәркибиндә олмуш, 1967 илин февралындан «Бөјүк Британија илә ассосиасијада олан дөвләт»дир. Дахили мухтаријјәти вар. Бејнәлхалг әлагә вә мүдафиә мәсәләләри Инкилтәрәнин сәлаһијјәтиндәдир.

АНТИ́ГУА, Антигуа-Гватемала (Antigua Guatemala)—Гватемалада шәһәр. Сакатекас департаментинин инз. м. Әһ. 22 мин (1964, әтрафы илә бирликдә). 1542—43 илләрдә әсасы гојулмушдур. 16—18 әсрләрдә Гватемаланын пајтахты вә Мәркәзи Американын ән бөјүк шәһәрләриндән бири олмушдур. 1773 ил зәлзәләси заманы дағылмышдыр. Һазырда музеј-шәһәрдир. Икијаруслу тағ сырасы олан ири даш тикилиләр—Паласио де лос Капитанес Хенералес сарајы (1763—64), ратуша (1739—43), ун-т бинасы (1763—73, һазырда Мүстәмләкә музејидир), мөһтәшәм јарымсүтунлары вә зәнкин јапма декорлары олан Нуестра Сенјора де ла Мерсед килсәси (17 әср—1760), ағач таванлы, готикаја вә Мавританија инчәсәнәтинә хас бәзәк елементләриндән истифадә олунмуш саманлы чиј кәрпичдән бирмәртәбәли евләр, фәвварәләр дөврүмүзәдәк мүһафизә олунмушдур.

АНТИДАРВИНИ́ЗМ (*анти...+дарвинизм*)—дарвинизмә зидд олан вә онунла бир јерә сығмајан нәзәријјә. А.-ә, һәм үмумијјәтлә, тәбиәтдә тәкамүл просесини инкар едән *креасионизм*, һәм дә үзви аләмин тарихи инкишафыны гәбул етсә дә, *дарвинизмин* әсасыны тәшкил едән инкишаф амилләрини, илк нөвбәдә исә үзви тәкамүлүн башлыҹа амили олан тәбии сечмә тә'лимини гәбул етмәјән нәзәријјәләр аиддир.

Бу гәбилдән олан неоламаркизм вә бир нөвүн гәфләтән өзүнә охшамајан дикәр нөвә чеврилмәсини гәбул едән *трансформизм* нәзәријјәләри даһа кениш јајылмышдыр. Неоламаркизмин батмокенез, голокенез, номокенез, «јарадыҹы дарвинизм» вә с. истигамәтләри дә А.-ә аиддир. А.-ин һәр нөв тәзаһүрүнә мүтәрәгги биологлар кәскин мүгавимәт көстәрмиш вә көстәрир.

АНТИДЕТО́НА́ТОР — мотор јанаҹагларынын *детонасијаја* давамлылығыны артырмаг үчүн онлара аз мигдарда (1%-дән аз) гарышдырылан кимјәви маддә. А.-ларын нөвү чохдур, ән әһәмијјәтлиси *тетраетилгурғушундур* (ТЕ́Г). ТЕГ мотор јанаҹағына *етил мајеси* шәклиндә гарышдырылыр. Белә јанаҹаға етилләшдирилмиш јанаҹаг дејилир. Зәһәрлидир.

АНТИДОТЛАР (јун. antidoton—әлејһинә верилән)—зәһәрләнмә һалларында ишләдилән дәрманлар. А. зәһәри зәрәрсизләшдирир, јахуд онун организмә мәнфи тә'сиринин гаршысыны алыр. Тә'сир үсулуна көрә ики група бөлүнүр. Биринҹи група зәһәри орган вә тохумалара кечәнә гәдәр мә'дәдә, дәридә вә селикли гишаларда зәрәрсизләшдирән маддәләр (актив көмүр, туршуларла зәһәрләндикдә гәләвиләр вә с.), икинҹи група исә зәһәри ганда вә органларда зәрәрсизләшдирән маддәләр (унитиол, Британија антилјуизити, онабәнзәр маҹар дикаптолу, чех димекаптолу вә с.) дахилдир. Мүвафиг зәһәрин тә'сиринә функсионал ҹәһәтдән экс тә'сир көстәрән А. мүһүм рола маликдир. Организмин холинеркик системини кәскин ојадан мускарин, физиостигмин вә с. маддәләрин антидоту олан *атропин* бу системләри низама салыр. А.-дан башга хәстәјә зәһәрләнмәнин ајры-ајры әламәтләрини арадан галдыран маддәләр, һабелә зәһәри организмдән чыхармаға көмәк едән дәрманлар (гусдуруҹу, ишләтмә, сидикговуҹу вә с.) да верилир. Зәһәр организмә дахил олан кими тез А. вермәклә бәрабәр, мә'дәни јумаг, сүн'и тәнәффүс вә с. дә лазымдыр.

Әд.: Стройков Ю. Н., Медицинская помощь пораженным отравляющими веществами, М., 1970; Руководство по токсикологии отравляющих веществ, под ред. С. Н. Голикова, М., 1972.

«АНТИ-ДУ́РИНГ»—Ф. Енкелсин «Ҹәнаб Јевкени Дүрингин елмдә јаратдығы чеврилиш» әсәринин тарихдә мәшһур олан ады. Әсәр о заман Алманијада марксизмә дүшмән олан мүхтәлиф бахышларын мејдана кәлмәси илә әлагәдар сијаси зәрурәт нәтиҹәсиндә јазылмышдыр. Һәмин дөврдә Ј. Дүрингин вулгар материализм, позитивизм вә идеализмин еклектик гарышығындан ибарәт бахышы даһа тәһлүкәли иди. В. Либкнехт Ф. Енкелсдән хаһиш етмишди ки, Дүрингин нәзәријјәсинә гаршы чыхыш етсин. Ф. Енкелс К. Марксын тә'лимини мүдафиә етмәк вә јајмаг мәгсәди илә «А.-Д.» әсәрини јазды (1876—78). Ф. Енкелс сонралар бу барәдә јазмышды: «Мәнимлә Маркс арасында олан әмәк бөлкүсүнә көрә, бизим бахышларымызы вахташыры мәтбуатда экс етдирмәк,—демәли, о ҹүмләдән дүшмән бахышларла мүбаризә апармаг вә беләликлә дә Марксын өз бөјүк әсас әсәрини («Капитал» нәзәрдә тутулур—**Ред.**) һазырламаға вахт тапмасына имкан вермәк мәним өһдәмә дүшдү» (Анти-Дүринг, Б., 1967 сәһ. V). Әсәрин јарадылмасында К. Маркс билаваситә иштирак етмиш, әсәрин әлјазмасы илә таныш олмуш, сијаси игтисадын тарихинә аид фәсли јазмышдыр. Буна көрә дә әсәр әввәлдән ахырадәк Ф. Енкелслә К. Марксын бахышларыны ифадә едир. Алман хырда буржуа идеологу Ј. Дүрингә гаршы мүбаһисә шәклиндә јазылмыш бу китабда марксизмин үч әсас тәркиб һиссәсинин (диалектик вә тарихи материализм, сијаси игтисад вә елми коммунизм нәзәријјәси) һәртәрәфли елми шәрһи верилмишдир. Әсәрдә «...фәлсәфә, тәбиијјат вә иҹтимаи елмләр саһәсиндән ән бөјүк мәсәләләр тәһлил едилмишдир...» (Ленин В. И., Әсәр., там күллијјаты, ҹ. 2, сәһ. 12). Әсәрин әсас мәзмуну ардыҹыл диалектик материализм уғрунда мүбаризәдир. «Ја ахырадәк ардыҹыл материализм, ја да фәлсәфи идеализмин јаланы вә долашыглығы—«Анти-Дүринг»ин һәр бир параграфында мәсәлә бу ҹүр гојулур...» (Ленин В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968, сәһ. 361).

Китаб киришдән вә үч әсас бөлмәдән (фәлсәфә, сијаси игтисад, сосиализм) ибарәтдир. Киришдә Ф. Енкелс фәлсәфәнин инкишафынын хүласәсини вермиш вә марксизмин јаранмасынын тарихи зәрурилијини әсасландырмышдыр. «Фәлсәфә» бөлмәсиндә материализмин вә диалектиканын әсас проблемләри, һәмчинин тарихи материалистҹәсинә анлајышын мүфәссәл шәрһи верилмишдир. Ф. Енкелс көстәрир ки, шүур јүксәк гурулушлу материјанын—инсан бејнинин мәһсулудур. Инсан исә тәбиәт вә ҹәмијјәтин мәһсулудур. Дүнјанын вәһдәти онун маддилијиндәдир. Тәфәккүр варлығын ин'икасыдыр; она көрә дә гәфәккүр ганунлары тәбиәт ганунларына мүвафигдир. Инсан идракынын имканлары сонсуздур; идракын һәгигилији онун варлыға, практикаја ујғун кәлмәсиндәдир. Дүнја заман вә мәкан е'тибарилә сонсуздур. Мәкан вә заман објектив варлығын әсас формаларыдыр. Һәрәкәт материјанын варлыг формасыдыр. Материјасыз һәрәкәт, һәрәкәтсиз материја јохдур. Һәрәкәтин мүхтәлиф (механики, физики, кимјәви, биоложи) формасыны ајры-ајры елмләр тәдгиг едир.

«Сијаси игтисад» бөлмәсиндә Ф. Енкелс сијаси игтисадын предметини әтрафлы мүәјјән етмиш, капитализм ҹәмијјәтиндә синфи зиддијјәтләрин барышмазлығыны көстәрмиш, дәјәр, садә вә мүрәккәб әмәк, капитал, изафи дәјәр, торпаг рентасы һаггында К. Марксын тә'лиминин шәрһини вермишдир.

«Сосиализм» бөлмәсиндә Ф. Енкелс тарихин материалистҹәсинә анлајышына әсасланараг елми коммунизмин нәзәри вә тарихи хүласәсини вермиш, капитализмин әсас зиддијјәтләрини—мәһсулдар гүввәләрлә истеһсал мүнасибәтләри арасында, истеһсалын иҹтимаи характери илә мәнимсәмәнин хүсуси капиталист характери арасында олан зиддијјәтләри көстәрмиш вә гејд етмишдир ки, елми коммунизм пролетар һәрәкатынын нәзәри әсасыдыр. Капитализмин әсас зиддијјәтләрини пролетар ингилабы һәлл едир. Ингилабын гәләбәси сајәсиндә истеһсалдакы һәрҹмәрҹлијин јерини бүтүн ҹәмијјәт мигјасында истеһсалын планаујғун тәшкили тутур. Әмәк ағыр јүкдән һәјати тәләбата чеврилир. Шәһәрлә кәнд, зеһни әмәклә физики әмәк арасындакы экслик, синфи фәргләр јох олур. «А.-Д.»-дә Ф. Енкелс марксизми мүдафиә етмәклә јанашы, ону әһәмијјәтли дәрәҹәдә инкишаф да етдирмишдир. «А.-Д.» марксизмин 30 ил әрзиндә инкишафынын јекуну олмушдур.

Әсәр 1877 илин әввәлиндән 1878 илин орталарынадәк Алманија С.-Д. Партијасынын мәркәзи органы «Форвертс» («Ирәли») гәзетиндә мәгаләләр шәклиндә чап олунмуш, 1878 илдә исә Лејпсигдә китаб һалында чыхмышдыр. «А.-Д.»-ин идејалары Ф. Енкелсин сонракы әсәрләриндә, В. И. Ленинин әсәрләриндә даһа да инкишаф етдирилмишдир. Марксизм вә ингилаби фәһлә һәрәкаты тарихиндә көркәмли рол ојнајан «А.-Д.» «...һәр бир шүурлу фәһләнин даим истифадә етдији мүһүм китаб» олмушдур (Ленин В. И., Әсәрләри, ҹ. 19, сәһ. 4). Әсәр мүасир дөврдә дә буржуа идеолокијасына гаршы мүбаризәдә коммунист вә фәһлә партијаларынын, зәһмәткешләрин әлиндә гүдрәтли идеја силаһыдыр. «А. Д.»-ин әксәр һиссәси Азәрб. дилиндә илк дәфә 1947—48 илләрдә ҮИК(б) ПМК јанында Маркс—Енкелс—Ленин Ин-ту Азәрб. филиалынын Әсәрләриндә чап олунмушдур. 1953 вә 1967 илләрдә исә әсәр бүтөвлүкдә китаб һалында нәшр едилмишдир. ССРИ-дә 24 дилдә (ССРИ халгларынын дилләриндә вә хариҹи дилләрдә) 82 дәфә (2846 мин тиражла) чап олунмушдур (1976).

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат ҹилди, һ. 2, сәһ. 155); Анти-Дүринг (бах Мүгәддимә), Б., 1967; Ульман Г. С., К истории создания классического труда Ф. Энгельса «Анти-Дюринг», «Вопросы философии», 1952, №6.

АНТИЗӘРРӘҸИК — зәррәҹијә нисбәтән јүкүнүн вә магнит моментинин ишарәси экс, башга характеристикалары ејни олан елементар зәррәҹик. Елементар зәррәҹикләр нәзәријјәсинә көрә һәр бир зәррәҹик антизәррәҹијә маликдир. А.-ин хүсусијјәти онун зәррәҹиклә *аннигилјасија* етмәсидир. Тәҹрүбәдә мүәјјән олунмуш зәррәҹик вә А. ҹүтләри бунлардыр: *електрон* вә *позитрон*, *нејтрино* вә *антинејтрино*. μ^- вә μ^+—мезонлар, π^- вә π^+—мезонлар, K^- вә K^+—мезонлар, *протон* вә *антипротон*, *нејтрон* вә *антинејтрон*, һиперонлардан исә Λ° вә $\tilde{\Lambda}^\circ$, Σ^+ вә $\tilde{\Sigma}^+$, Σ^- вә $\tilde{\Sigma}^-$, Σ° вә $\bar{\Sigma}^\circ$, Ξ° вә $\hat{\Xi}^\circ$, Ξ^- вә $\tilde{\Xi}^-$, Ω^- вә $\tilde{\Omega}^-$ вә нәһајәт, мезон вә барион резонансларa ујғун антизәррәҹикләр (бах *Елементар зәррәҹикләр*). Фотонун, π°—мезонун, K_1^0 вә K_2^0—мезонларын антизәррәҹикләри өзләринин үзәринә дүшүр. Бунлара мүтләг нејтрал зәррәҹикләр дејилир.

АНТИ́К КОЛОНИЈАЛАР (лат. colonia, colo—беҹәрмәк, сакин олмаг, мәскунлашмаг)—гәдим халгларын өзкә

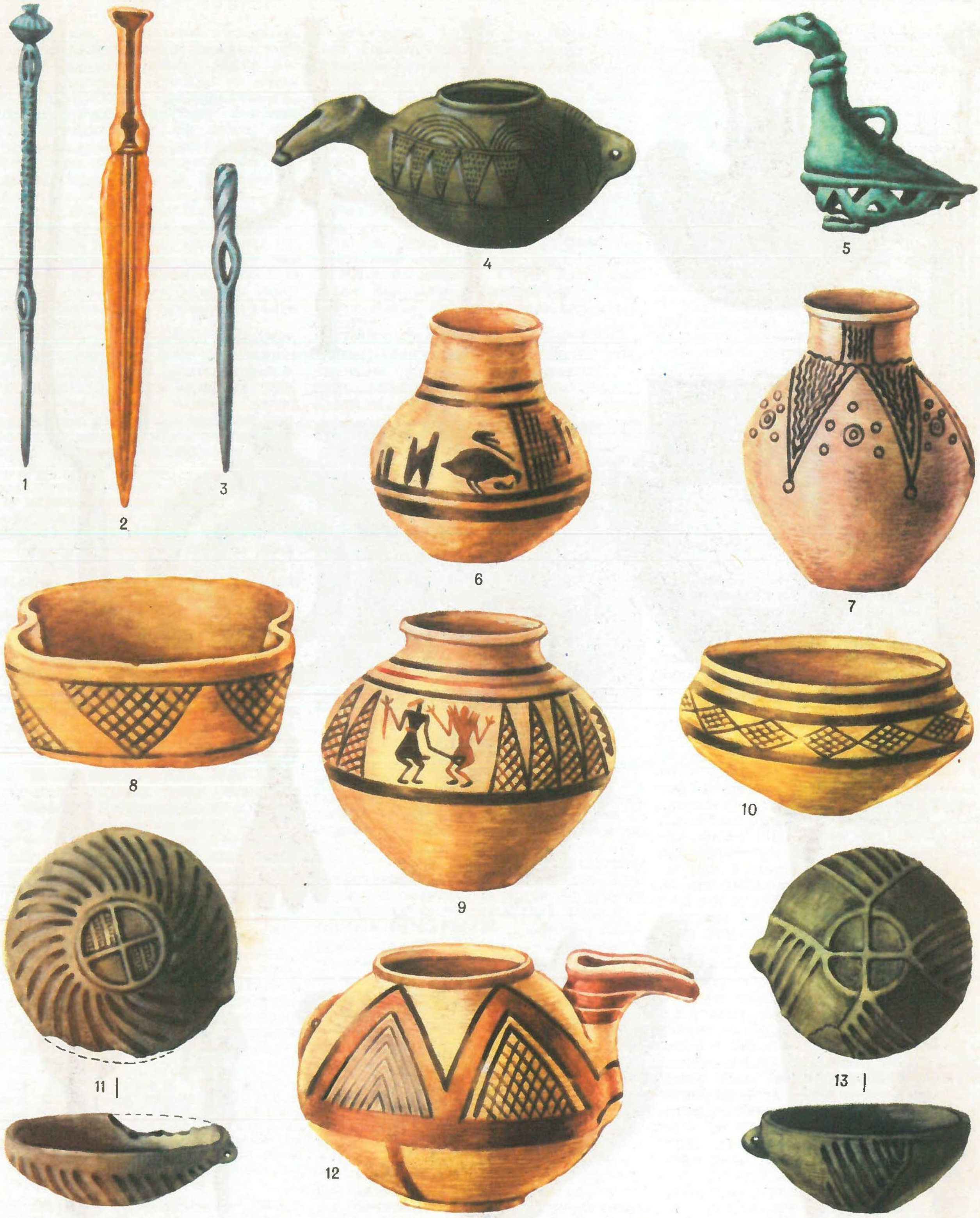
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

Нахчыван тапынтылары: 1, 3—тунҹ санҹаглар; 2—тунҹ хәнҹәр; 4, 12—чајдантипли кил габлар; 5—тунҹ асма бәзәк; 6, 7, 9—бојалы күпәләр; 8, 10—хејрәләр; 11, 13—касалар.

Археолокија мәгаләсинә.

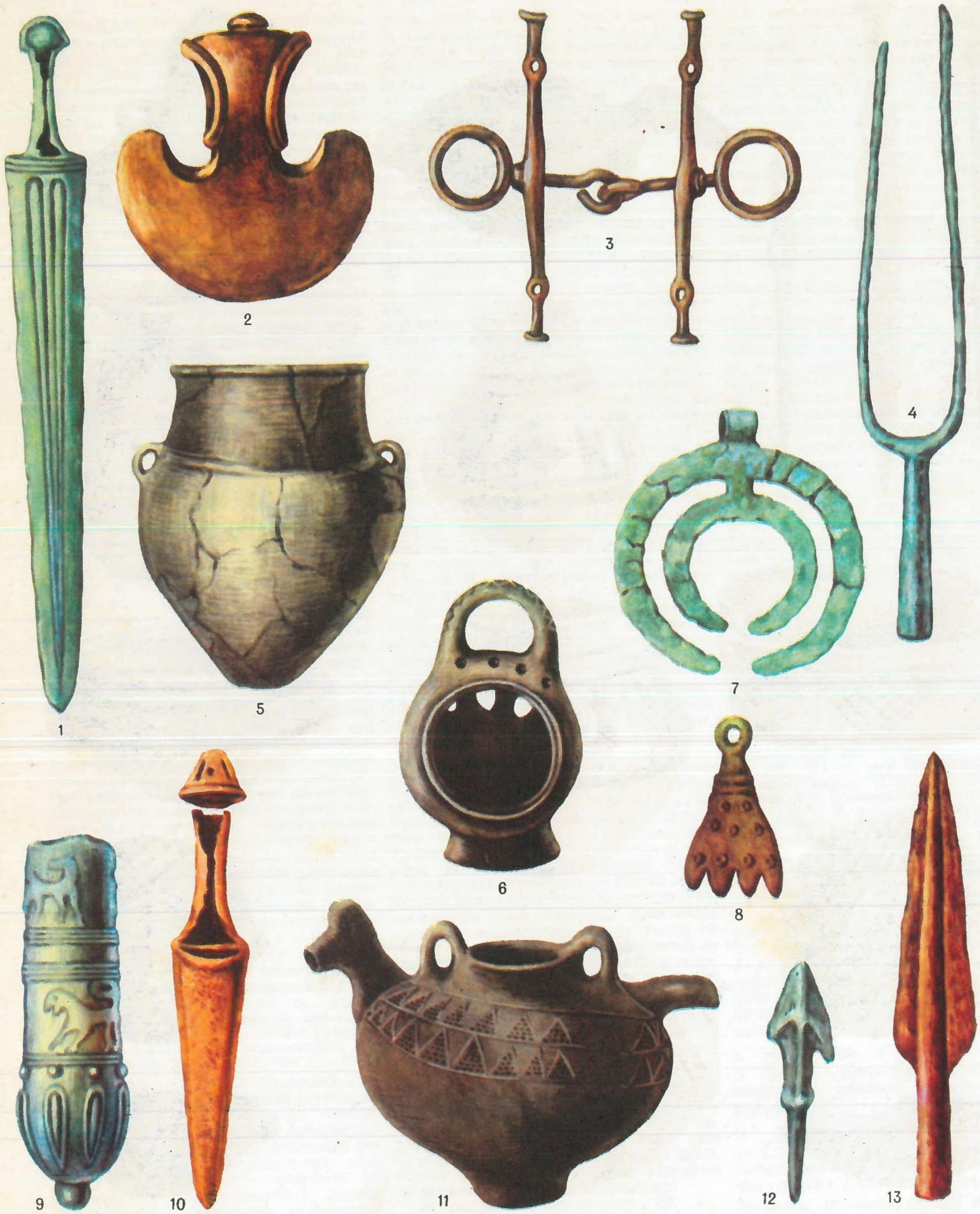

Минкәчевир тапынтылары: 1—тунҹ гылынҹ; 2—тунҹ балта; 3—тунҹ јүјән; 4—тунҹ јаба; 5—кил габ; 6—кил бухурдан; 7, 8—тунҹ асмалар; 9—тунҹдан әса учлуғу; 10—тунҹ хәнҹәр; 11—кил габ; 12—тунҹдан ох учлуғу; 13—тунҹдан низә учлуғу.

Археолокија мәгаләсинә.

торпагларында салдыглары мәскәнләр. А.к.-ын мејдана чыхмасы јарарлы торпагларын азлығы, нисби әһали артыглығы, дахилдә игтисади вә ичтимаи зиддијјәтләрин кәскинләшмәси, мәһсулдар гүввәләрин зәиф инкишафы илә әлагәдар иди. Бу просес ики јолла давам едирди: ја дөвләт ичтимаи зиддијјәтләри азалтмаг мәгсәдилә колонијалар јарадырды, ја да задәканларла мүбаризәдә торпагдан мәһрум олан азад әһали колонијалара көчүрдү. Сијаси вә игтисади чәһәтдән, әсасән, мүстәгил олан А.к.-ын дөвләт гурулушу, ганунлары вә әдлијјәси вар иди. Һәтта бу колонијаларда сиккә дә кәсилирди. А.к.-ын бир гисминдә әкинчилик, дикәриндә исә тичарәт үстүнлүк тәшкил едирди.

Е.ә. 3-чү миниллијин ахырында Ассурија тачирләри Һетт дөвләтиндә тичарәт колонијалары јаратмышдылар. Бу колонијалар өзләри өзләрини идарә едирдиләр. Кичик Асијада Аккад тачирләринин дә колонијалары вар иди. Аралыг дәнизинин саһил р-нлары вә а-рында Финикија колонијалары (Сидон, Тир) јаранмышды.

Е.ә. 8—6 әсрләрдә јунан колонијалары кениш әразиләри әһатә едирди. Колонијалашдырма үч истигамәтдә—шм.-ш. (Потидеја, Абдера, Бизанс, Кизик, Синопа, Трапезунд вә Гара дәнизин шм. саһилинин антик шәһәрләри); ч. (Навкратис, Кирена вә с.); г. (Ионија—Неаполис, Наксос, Катана вә с.; Ахајја—Сибарис, Посејдонија, Кротон, Метапонт; Дори-Тарент, *Сиракуза*, Гела вә с.) кедирди. Һәрби-аграр мәскәнләр олан Афина *клерухијалары* А.к.-ын хүсуси формасы иди. Бурада јашајанлар Афина вәтәндашы сајылырды. Е.ә. 8—6 әсрләрдә јунан колонијалары гулдарлыг мүнасибәтләринин инкишафына, синифли чәмијјәтин (гулдарлыг гурулушунун) гәти бәргәрар олмасына бөјүк тә'сир көстәрмишди. Гара дәнизин ш.-индә салынан јунан колонијалары (Фасис, Диоскуриада вә с.) *Мидија* вә *Атропатенадан* кечән тичарәт јоллары васитәсилә *Бәлх* (Бактрија) вә Һиндистанла тичарәт едирдиләр. Гәдим тарихчиләрдән Страбон, Бөјүк Плини вә б.-ларынын гејдләри, Минкәчевир вә Нах.МССР-дә тапылмыш археоложи материаллар буну сүбут едир (бах *Еллинизм*). Ромалылар да е.ә. тәгр. 5 әсрдән башлајараг колонијалар салырдылар. Рома колонијаларынын (Остија, Анциум вә с.) әһалиси Рома вәтәндашлығынын бүтүн һүгугларындан истифадә едирди. Латын колонијаларынын (Беневент, Ариминиум вә с.) әһалисинин исә һүгуглары мәһдуд иди.

Әд.: Колобова К. М., К истории вопроса о греческой колонизации, «Вестник древней истории», 1949, №2; Маяк И. Л., Характер и роль «Colonia Romana» в распространении римской власти на Апеннинском полуострове, «Вестник древней истории», 1956, №2; Нечай Ф. М., Рим и италики, Минск, 1963.

АНТИКАЈНЕН (Antikainen) Тојво (8.6.1898, Һелсинки—4.10.1941)—Финландија Коммунист Партијасынын (ФКП) тәшкилатчы вә рәһбәрләриндән бири; Русијада Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәнин фәал иштиракчысы. 1915 илдән Финландија С.-Д. Фәһлә Партијасынын үзвүдүр. 1918 ил ингилабы дөврүндә Фәһлә Сејми Ичраијјә Комитәсинин катиби вә Финландијада Гызыл Гвардијанын тәшкилатчыларындан олмуш, ингилабын мәғлубијјәтиндән сонра Совет Русијасына кәлмишдир. Вәтәндаш мүһарибәси илләриндә Гызыл Орду сыраларында вурушмуш, *ағ финләрин Карелијада фитнәкарлығынын* дәф олунмасында иштирак етмишдир. 1925 илдә ФКП МК Сијаси Бүросунун үзвү сечилмиш, бир нечә ил кизлиндә ФКП-јә рәһбәрлик етмишдир. 1934 ил нојабрын 6-да һәбсә алынараг өмүрлүк каторгаја мәһкум олунмуш, 1940 ил мајын 3-дә Совет һөкумәтинин көмәји илә азад едилиб ССРИ-јә кәлмишдир. ССРИ Али Советинин депутаты сечилмишдир (1940). Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмушдур.

АНТИКЛИНА́Л (*анти*...+јун. klinō—әјирәм)—Јер габығында лајларын габарыглығы јухары олан гырышыг. Бу гырышыгларын нүвәсиндә гәдим, ганадларында исә чаван чөкүнтүләр олур.

Бөјүк Гафгазын ҹәнуб јамаҹында (Күрмүк чајында) антиклинал.

А.-да лајларын әјимләрини бирләшдирән сәтһә ох сәтһи, јанлара исә А.-ын ганадлары дејилир. А.-лар ох сәтһинин вәзијјәтиндән асылы олараг дүз вә ја нормал, чәп, ашырылмыш, чеврилмиш вә с. олур. Планда чизкисинә көрә күнбәз А. (узуну илә ени бәрабәр олдугда), брахиантиклинал (узуну ениндән 2—3 дәфә чох олдугда) вә хәтти А. (узуну ениндән хејли чох олдугда) олур.

АНТИКЛИНО́РИУМ (*анти*...+јун. klinō — әјирәм, óros — дағ)—мүрәккәб гурулушлу бөјүк структур галхмалар. Ен кәсији бир нечә антиклинал вә синклинал гырышығын нөвбәләшмәсиндән ибарәтдир. Узунлуғу јүз, ени он километрләрлә олур. Чох бөјүк А. мегантиклинориум адланыр. А. кеосинклинал саһәләр үчүн характерикдир. А.-ун оху боју гәдим чөкүнтүләрә, бә'зән дә бөјүк интрузија чыхышларына тәсадүф едилир. Азәрб.-дакы А.-лар: Туфандағ, Вәндам, Шамхор, Муровдағ, Гарадағ вә с.

АНТИКОАГУЛЈАНТЛАР (*анти*...+ лат. coagulans, јијәлик һалда coagulantis—лахталајычы)—ганын лахталанмасынын гаршысыны алан вә тромб әмәлә кәлмәсинә мане олан дәрман маддәләри. Билаваситә вә долајы тә'сир көстәрән А.-а ајрылыр. Биринчи група ганда тромбинин активлијини ашағы салан препаратлар (һепарин, һирудин вә с.), икинчи група исә ганын лахталанмасында иштирак едән протромбинин гарачијәрдә әмәлә кәлмәсинә мане оланлар (дикумарин, неодикумарин, фенилин вә с.) дахилдир. А.-а аид олмајан натриум-ситрат, асетилсалисил туршусу, натриум-салисилат кими препаратлар да ганын лахталанмасыны азалдыр. А.-дан инфаркт, тромбоз, емболија, тромбофлебит вә с. хәстәликләрин мүаличәсиндә истифадә олунур.

Әд.: Панченко В. М., Клиническая коагулология, М., 1970, с. 113; Мачабели М. С., Коагулопатические синдромы, М., 1970, библиогр.; Лакин К. М., Лекарственная регуляция свертывания крови, М., 1971; Очерки практической гемостазиологии, под ред. В. А. Германова, Куйбышев, 1971.

«АНТИКОМИНТЕ́РН ПАКТЫ»—1936 ил нојабрын 25-дә Алманија илә Јапонија арасында Берлиндә имзаланмыш мүгавилә; «А.п.» Коминтернә гаршы мүбаризә бајрағы алтында дүнја ағалығына наил олмаг мәгсәдилә һәмин дөвләтләрин блокуну рәсмиләшдирди. «А.п.»-на башга бир кизли сазиш дә әлавә олунмушду. Бу хүсуси сазишин 1-чи маддәсиндә ССРИ-јә гаршы биркә мүбаризә тәдбирләри нәзәрдә тутулмушду. 1937 ил нојабрын 6-да фашист Италијасы, 1939 ил февралын 24-дә Маҹарыстан вә ојунчаг Манчжоу-Го «дөвләт»и, 1939 ил мартын 27-дә Испанија пакта гошулду. 1939—40 илләрдә «А.п.» Алманија, Италија вә Јапонијанын ачыг һәрби иттифагына чеврилди [бах *Берлин пакты (1940)*]; 1941 ил нојабрын 25-дә Финландија, Хорватија, Данимарка, Румынија, Словакија вә Болгарыстан да «А.п.»-на гошулду. ССРИ-нин вә антифашист коалисијаја дахил олан дикәр дөвләтләрин Икинчи дүнја мүһарибәсиндә гәләбәси «А.п.»-на сон гојду.

АНТИКОММУНИ́ЗМ — мүасир империалист иртиҹасынын башлыҹа идеја-сијаси силаһы. «...Әсас мәзмуну социализм гурулушуна бөһтан атмагдан, коммунист партијаларынын сијасәт вә мәгсәдләрини, марксизм-ленинизм тә'лимини сахталашдырмагдан ибарәтдир» (Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы, Б., 1973, сәһ. 45). Антисоветизм, ССРИ-нин игтисади, сијаси вә мәдәни саһәләрдәки наилијјәтләринә көз јуммаг вә онлары тәһриф етмәк чәһди А.-ин башлыҹа мәгсәдидир. А. марксизмин мејдана кәлмәси илә бир заманда, она дүшмән идеолокија кими јаранмыш, социализмин дүнја системинә чеврилмәси илә даһа да мүртәҹеләшмишдир. А., әсасән, үч саһәдә (игтисади, сијаси вә идеоложи) өзүнү көстәрир. Игтисади саһәдә А.-ин нүмајәндәләри ССРИ вә дикәр социалист өлкәләринин игтисади системләринин социалист характерини инкар едир, бу өлкәләрин игтисадијјатыны дөвләт капитализми кими гәләмә вермәјә чалышыр; сијаси саһәдә социалист дөвләтләринин «тоталитар» характери, дүнја коммунист һәрәкатынын тәҹавүзкар маһијјәти һаггында бөһтанлар ујдурур; идеоложи саһәдә—социализм ҹәмијјәтиндә тәфәккүрүн, мә'нәви сәрвәтләрин «стандартлашдырылмасы», шәхсијјәтин «рәһбәрлијин» бу вә ја дикәр көстәришләрини јеринә јетирән ади васитәјә чеврилмәси, елми коммунизм идеолокијасынын утопизми һаггында ҹәфәнк шајиәләр јајырлар. Империалист иртиҹасы габагҹыл вә ингилаби нә варса һамысыны тә'гиб едир, зәһмәткешләрин сыраларыны парчаламаға, пролетариатын мүбаризә ирадәсини зәифләтмәјә чалышыр. «Антикоммунизм буржуа идеолокијасынын сон дәрәчә тәнәззүлә уғрадығыны экс етдирир» (јенә орада, сәһ. 45—46). Капиталист өлкәләриндә чәмијјәтин мүхтәлиф тәбәгәләринә мәхсус даһа чох адам А.-ин чүрүклүјүнү кетдикчә ајдын баша дүшүр. Иртича мүмкүн олан һәр јердә экс-һүчумлара кечмәјә, кәркинлијин зәифләмәси ишини ләнкитмәјә, вахты чатмыш проблемләрин һәллини мүрәккәбләшдирмәјә чалышыр, һадисәләрин кедишини доғру ишыгландырмыр, көһнәлмиш антисоветизм мөвгејинә әл атыр. А. јалныз идеолокија дејил, һәм дә империалист дөвләтләринин мүртәче даирәләринин коммунист, фәһлә вә милли азадлыг һәрәкатларыны боғмаға јөнәлдилмиш реал сијасәт хәтти кими чыхыш едир. Буржуа идеолокијасынын бә'зи нүмајәндәләри «позитив» А. јаратмаг истәјирләр. «Позитив» А. ичтимаи нәзәријјәнин инкишафында марксизм-ленинизм классикләринин елми хидмәтләрини, марксизмин вә сосиализм чәмијјәтинин ајры-ајры чәһәтләринин мүсбәт әһәмијјәтини е'тираф етмәклә јанашы, әсас диггәти елми коммунизмин «имманент» тәнгидинә верир, инкишаф етмиш «сәнаје» чәмијјәтиндә гаршыја чыхан проблемләрин һәлли үчүн марксизм-ленинизмин көһнәлдијини, јарамадығыны сүбут етмәјә чалышыр. Сағ сосиал-демократија да бу мөвгедән чыхыш едир. Сов.ИКП-нин 25-чи гурултајынын гејд етдији кими, с.-д.-лар арасында өзләринин бүтүн фәалијјәтини А. вә антисоветизм үзәриндә гуранлар аз дејилдир. Өзләрини «советолог» адландыран бә'зи буржуа алимләри коммунизмин тәнгидинә бир нөв «керчәк» характер вермәк үчүн коммунизмин нәзәријјә вә тәчрүбәсини даһа дәриндән өјрәнмәји тәләб едирләр. Коммунистләр мүасир буржуа идеолокијасынын вә сијасәтинин бүтүн саһәләриндә өзүнү көстәрән А.-ә гаршы амансыз мүбаризә апарырлар. «Индики шәраитдә ... идеоложи мүбаризә проблемләри кетдикчә даһа өн сыраја кечир, сосиализм һаггында һәгигәт исә бу мүбаризәдә күчлү силаһдыр» (Брежнев Л. И., Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын дахили вә харичи сијасәт саһәсиндә нөвбәти вәзифәләри, Б., 1976, сәһ. 12). Сосиализм системи өлкәләринин наилијјәтләри, сүлһ вә демократија уғрунда капиталист өлкәләринин өзүндә кенишләнән мүбаризә А.-ин ифласынын лабүдлүјүнү көстәрир.

Әд.: Брежнев Л. И., Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын дахили вә харичи сијасәт саһәсиндә нөвбәти вәзифәләри, Б., 1976; Алиев Г. А., Национально-освободительное движение—великая революционная сила. В сб.: Национально-освободительное движение и современная идеологическая борьба, Б., 1973; Кочарли Т. К., Советский Азербайджан в кривом зеркале антикоммунизма, јенә орада; Актуальные проблемы борьбы с антикоммунизмом, М., 1973; Современный антикоммунизм. Политика, идеология, М:, 1973; Борьба идей в современном мире (ред. Ф. В. Константинов), т. 1—2, М., 1975—1976; Иванов В. М., Антикоммунизм—главное идейно-политическое оружие империализма, Минск, 1976; Митин М. Б., Проблемы современной идеологической борьбы, М., 1976; За мир, безопасность, сотрудничество и социальный прогресс в Европе, «Коммунист», 1976, № 10; Кейзеров Н. М., XXV съезд КПСС о задачах борьбы с антикоммунизмом, «Вопросы истории КПСС», 1976, № 9.

АНТИКОРРОЗИЈА ӨРТҮКЛӘРИ—бах *Коррозијадан мүһафизә*.

АНТИКОСТИ (Anticosti) — Мүгәддәс Лавренти көрфәзиндә ада. Канаданын әразисидир (Квебек әјаләти). Саһ. 7912 *км*². Сәтһи дүзәнлик (һүнд. 192 *м*-әдәк) олуб, ијнәјарпаглы тајга мешәләри илә өртүлүдүр. Батаглыглар вар. Иглими сәртдир. Тахта-шалбан тәдарүк едилир. Әсас јашајыш мәнтәгәси Пор-Менједир.

АНТИКЕНЛӘР (јун. *анти*...+јун. génos—јаратмаг, төрәтмәк) — организмә јеридилдикдә спесифик зүлалларын—античисимләрин јаранмасына сәбәб олан үзви мәншәли јүксәк молекуллу маддәләр. А. јалныз, онларын өз тә'сири алтында јаранмыш античисимләрлә бирләшә билир. А.-ә, һәр шејдән әввәл, јад зүлаллар, бә'зи полисахаридләр (әксәријјәтлә бактерија мәншәли), мүхтәлиф кимјәви бирләшмәләрлә јанашы зүлал комплексләри аиддир. Античисимләрлә агглүтинасијалары әмәлә кәтирән корпускулјар А. (мәс., бактерија суспензијалары) вә пресипитасијалары (чөкмә) һәллолан А. вар. А. тәбиәтләринә көрә тәбии мәншәли вә ја сүн'и јолла синтез олунан јүксәкмолекуллу полимерләрдир. Зүлаллар, полипептидләр, полисахаридләр, һәмчинин еһтимал ки. јүксәкполимерли нуклеин туршулары вә бу маддәләрин комплекс бирләшмәләри там кејфијјәтли антикен хассәләринә маликдир. Кичикмолекуллу, желатин кими садә зүлаллар антикен дејил; јумурта вә серум албуминләринин (мол. күтләси 40 000—70 000) антикенлији гаммаглобулин вә с. јүксәкмолекуллу зүлаллара нисбәтән аздыр (>160 000); антикен хассәси олмајан вә јалныз зүлалларла бирләшдикдән сонра бу хассәләрә малик олан липидләр вә карбоһидрокенләр гаптенләр адланыр. Бу вә ја дикәр кимјәви маддәни зүлалларла бирләшдирмәклә сүн'и А. алмаг олар. А.-ин тәркибиндә ики компонент: антикен гычығыны кечирән јүксәкмолекуллу маддә (әксәрән зүлал) вә гурулушу мүәјјән А.-ин спесификлијини тә'јин едән гејри-зүлали груп вардыр. Бу груплар детерминант груплар (вә ја спесификлик амили) адланыр. Бә'зи патоложи һалларда (мәс., һемолитик анемија) организмин хүсуси зүлаллары антикен хассә алараг аутоантикен олур; јә'ни зүлаллар фәрди спесификлијә малик олур. Бу заман бир һејванын бәдәниндәки зүлал һәмин нөвдән олан дикәр һејван үчүн антикен сајылыр (изоантикенләр). Изоантикенләр өјрәнилән бүтүн һејван нөвләринин һүчејрәләриндә тапылмышдыр. Лакин инсанда бунлар там өјрәнилмәмишдир. Инсан һүчејрәләринин изоантикен гурулушу чох мүрәккәбдир. Тәкчә инсан ганы еритроситләриндә 100 антикени бирләшдирән 15-дән артыг изоантикен системи ашкара чыхарылмышдыр. Мәһз буна көрә дә тохумаларын көчүрүлмәси заманы тохума ујушмазлығы илә әлагәдар реаксијалар мејдана чыхыр (бир јумурта экизләринин бириндән о биринә тохума көчүрүлмәси һаллары истисна едилмәклә).

АНТИЛ АДАЛАРЫ (исп. Antillas)—Вест-Һинддә архипелаг. Бөјүк А.а.-на (Куба, Һаити, Јамајка, Пуерто-Рико) вә Кичик А.а.-на (Виркинија а-ры, Күләктутан а-р, Күләктутмајан а-р) ајрылыр. Саһ. 220 мин *км*², әһ. 20 млн.-дан артыгдыр (1974). Адалар материк вә вулкан мәншәлидир (макс. һүнд. тәгр. 3175 *м*). Пүскүрән вулканлары (Суфријер, Монтан-Пеле, Гранд-Суфријер) вар. А.а. (Кубанын дүзән саһәләриндән башга) чох сејсмикдир. Иглими тропик, пассатдыр. Иллик јағынты 1200—2000 *мм*; күләктутан јамачларда 5000 *мм*, күләктутмајан јамачларда 700—800 *мм*-дир. Јајын ахырларында тез-тез күчлү гасырғалар олур. Саванналар вә тропик мешәләр хејли саһә тутур. А.а.-нда Куба, Һаити, Доминикан Респ.-сы, Јамајка, Барбадос дөвләтләри, һәмчинин Б. Британија, АБШ, Франса вә Нидерланда мәхсус әразиләр јерләшир. Адаларын бир һиссәси Венесуеланын тәркибиндәдир.

АНТИЛ АХЫНЫ—Атлантик океанында Бөјүк Антил а-рынын шм.-ш.-индә исти ахын. Шимали Пассат ахынынын давамыдыр. Шм.-да *Голфстрим* ахыны илә бирләшир. Сүр'әти 0,9—1,9 *км/саат*, темп-ру февралда 25°C, августда 28°C, дузлулуғу 36—37‰-дир.

АНТИЛИВАН (әр. جبل الشرقي — Ҹәбәл әш-шәрги)—Ҹәнуб-Гәрби Асијада, Сурија вә Ливанда дағ массиви. Уз. тәгр. 150 *км*, һүнд. 2814 *м*-ә гәдәрдир (Әш-Шејх д.). Гумдашы вә әһәнкдашыдан ибарәтдир. Биткиси, әсасән, јарымсәһра типлидир. А.-дан Дәмәшг—Бејрут автомобил вә д.ј.-лары кечир.

АНТИЛОГАРИФМ (*анти*... + *логарифм*)—логарифмин верилмиш гијмәтинә ујғун әдәд. Мәс., $\log N = a$ олдугда, N әдәдинә a әдәлинин А.-и дејилир

АНТИЛОПЛАР — *чүтдырнаглылар* дәстәсинин *бошбујнузлулар* фәсиләсинә

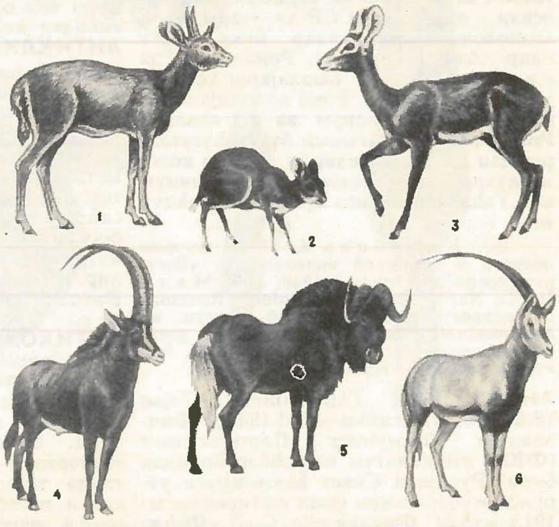

Антилоплар: *1*—дөрдбујнуз антилоп; *2*—чыртдан антилоп; *3*—ориби; *4*—гара антилоп; *5*—ағгујруг гну; *6*—гылынчбујнуз антилоп.

(өкүзләр, чамышлар, кечиләр вә гојунлардан башга) мәнсуб мүхтәлиф мәмәли һејван групу. А.-ын мүхтәлиф бөјүклүкдә 150-дән чох нөвү мә'лумдур. Еркәкләринин дүз вә гыса гөвсшәкилли, әјри вә узун бујнузлары олур; бә'зән бујнузлу диши А.-а да тәсадүф едилир. А.-ын әксәријјәти Африкада, бә'зи нөвләри Чәнуби вә Мәркәзи Асијада, 3 нөвү Авропада вә јалныз 1 нөвү Шимали Америкада олур. Башлыча олараг чөл (бозгыр), мешәчөл вә сәһраларда, бир сыра нөвү мешә вә алп зоналарында сүрү илә јашајыр. А.-ы бир нечә група бөлүрләр: бир гисми мәншәјинә көрә өкүзләрә, дикәри исә кечиләрә вә гојунлара јахын оланлар. Әсл А. (Antilope) чинсинә тәкчә бурғубујнузлу Һиндистан антилопу дахилдир. А.-ын ССРИ-дә 5 нөвү вар: *чејран*, дзерен, *сајғак*, *көпкәр*, горал Азәрб.-да чејран, көпкәр јашајыр, сајгак иглимә ујғунлашдырылыр. Канна адланан нөвү Аскания-Новада әһлиләшдирилиб әтликсүдлүк һејван кими јетишдирилир. А. әтинә, бујнузуна вә дәрисинә көрә овланыр. Бир чох нөвүнүн сајы азалдығындан овламаг гадаған едилмишдир.

АНТИМАДДӘ — антизәррәчикләрдән ибарәт материја. Маддә атомларынын нүвәси протон вә нејтронлардан, атом өртүјү исә електронлардан ибарәтдир. А. атомларынын нүвәсини антипротон вә антинејтронлар, өртүјүнү исә позитронлар тәшкил едир. Антизәррәчикләр илә зәррәчикләр ејни физики ганунлара табе олдуғундан нүвә гүввәләри антинүвәнин дајаныглығыны, електромагнит вә мүбадилә гүввәләри исә А. атом вә молекулларынын позитрон өртүјүнүн дајаныглығыны тә'мин едир. Антизәррәчикләрин ашкар едилмәси үчүн маддәјә јүксәк енержили зәррәчикләрлә тә'сир етмәк лазымдыр. Һәр зәррәчијә ујғун антизәррәчијин мә'лум олмасына бахмајараг, индијәдәк јалныз ики антинүвә—антидејтрон Америка физикләри тәрәфиндән (1965), антиһелиум—3 нүвәси исә Серпухов сүр'әтләндиричисиндә совет физикләри тәрәфиндән (1969) мүшаһидә едилмишдир. А.-дән ибарәт дүнја—антидүнја адланыр. Антидүнја Каинатын бизә мә'лум һиссәсиндә һәлә мүшаһидә олунмамышдыр. Антидүнја мөвчуд оларса вә дүнја илә растлашарса *анниһилјасија* едәр вә күлли мигдарда енержи ајрылар.

АНТИМОН—бах *Стибиум.*

АНТИМОНИДЛӘР — *стибиумун* металларла бирләшмәләри. Әримә темп-ру нисбәтән јүксәк олан бәрк маддәләрдир. Онлардан бә'зиләринә (Na_3Sb, Ca_3Sb_2, Zn_3Sb_2 вә с.) стибинин (SbH_3) төрәмәси кими бахмаг олар, бә'зиләри исә (мәс., $ZnSb$, $SnSb$, Ni_4Sb вә с.) типик *интерметал бирләшмәләрдир.* А., адәтән, стибиумла металы биркә әритмәклә алыныр. Бә'зи металларын А.-индә гијмәтли јарымкечиричилик хассәләри вар. Онлардан ән мараглылары елементләрин дөври системинин III груп металларынын А.-идир ($AlSb$, $GaSb$, $InSb$). Индиум-антимонид $InSb$ радиогәбуледичи вә Һолл веричиләри һазырланмасында ишләдилир.

АНТИМОНИТ (сон лат. antimonium — сүрмә), стибнит—минерал. Тәркиби стибиум-сулфид —Sb_2S_3. Сингонијасы ромбикдир. Кристаллары ијнәвары, призматик, агрегатлары шүалы вә дәнәли. Рәнки гурғушуну-боз. Метал парылтылыдыр. Сәртлији 2—2,5, сыхлығы 4500—4600 *кг/м*^{3}. Һидротермал дамарларда галенит, сфалерит, синнабарит, халкопирит вә с. минераллларла бирликдә тапылыр. Тәркибиндә 71,4% стибиум вә 28,6% күкүрд вар. Стибиум алмаг үчүн әсас филиздир.

АНТИНЕЈТРИНО (ишарәси $\overset{\frown}{\nu}$)—нејтринонун (ν) антизәррәчији. Сүкунәт күтләси вә електрик јүкү сыфырдыр (бах *Нејтрино, Антизәррәчик, Елементар зәррәчикләр*).

АНТИНЕЈТРОН (ишарәси $\overset{\frown}{n}$)—нејтронун (n) антизәррәчији. А.-ун електрик јүкү сыфырдыр. А. вә нејтронун күтләләри, спинләри ејни, нүвә јүкләри вә магнит моментләри исә гијмәтчә бәрабәр, ишарәчә әксдир (бах *Елементар зәррәчикләр*). А. 1956 илдә $p+\overset{\frown}{p}\rightarrow n+\overset{\frown}{n}$ реаксијасы васитәсилә кәшф едилмишдир. А.-ун јаранмасы факты онун нејтрон вә ја протонла π-мезонлара *анниһилјасијасы* нәтичәсиндә мүшаһидә олунур.

АНТИНОМИЈА (*анти*...+јун. nómos—ганун; һәрфи мә'нада—ганунда зиддијјәт)—мәнтиги чәһәтдән ејни дәрәчәдә әсасландырылмыш ики һөкм арасындакы зиддијјәт. А. анлајышы илк дәфә гәдим јунан фәлсәфәсиндә (*Платон, Аристотел*) јаранмыш, термин кими исә алман философу Р. Гоклениус тәрәфиндән ишләдилмишдир (1613). Сонралар А. һаггында тә'лими Кант ишләјиб һазырламышдыр. Кантын фикринчә, зәка дүнјаны, онун маһијјәтини дәрк етмәјә чалышдығы заман өз-өзүнә зидд олур, А. әмәлә кәлир, чүнки зәка һисси тәчрүбәдән кәнара чыха вә «өзүндә шеји» дәрк едә билмәз. Бу зиддијјәтләр мадди аләмә дејил, анчаг зәкаја хасдыр. Һекел Кантын бу фикрини тәнгид етмәклә јанашы, онун А. һаггындакы тә'лиминин алман фәлсәфәсиндә диалектиканын инкишафындакы әһәмијјәтини дә гејд етмишдир. Материалист диалектика Кант тә'лиминин мәһдудлуғуну арадан галдырараг, објектив һәгигәтин тәчрүбә әсасында дәрк едилдијини вә А.-нын һәллини көстәрмишдир. Үмумијјәтлә исә, зиддијјәт категоријасына табе олан «А.» анлајышы диалектик материализмдә мүстәгил мә'на кәсб етмир.

Әд.: Асмус В. Ф., Философия И. Канта, М., 1957.

АНТИОКСИДАНТЛАР — *антиоксидләшдиричиләрин* башга ады.

АНТИОКСИДЛӘШДИРИЧИЛӘР, антиоксидантлар, оксидләшмә инһибиторлары—үзви бирләшмәләрин оксидләшмәсини ләнкидән тәбии вә ја синтетик маддәләр. Оксидләшмә просеси мәһсулларын хараб олмасына, полимерләрин механики давамлылығынын азалмасына, рәнкинин дәјишмәсинә, јаначағын гатранлашмасына, турбин, трансформатор вә дикәр сүрткү јағларында үзви туршу, шлам вә с. әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Үзви бирләшмәләрин һава оксикени илә оксидләшмәси зәнчирвары просесдир (бах *Зәнчирвары реаксијалар*). Белә оксидләшмә реаксијаларында әсас рол ојнајан актив сәрбәст радикаллардыр ($RO_2^{\cdot}$, $RO^{\cdot}$, $R^{\cdot}$). А.-ин молекуллары актив радикалларла реаксијаја кириб, аз актив олан радикаллар әмәлә кәтирир.

А.-дән техникада кениш истифадә олунур. Јағлы вә витаминли јејинти мәһсуллары тез хараб олмасын дејә, онлара бир гәдәр токоферол (Е витаминләри), галл туршусунун пропил вә додесил ефирләри вә с. гарышдырылыр. Јаначаға чүзи мигдарда (0,1% вә даһа аз) параоксидифениламин, алфа-нафтол, ағач гатранынын мүхтәлиф фраксијалары вә с. гарышдырылмасы онун оксидләшмәсини ләнкидир. Сүрткү јағларына, еләчә дә консистент јағлара параоксидифениламин, ионол, трибутилфосфат, диалкилдитиофосфатын синк вә ја бариум дузу, ИНХП-21 вә с. әлавә едилмәси онларда оксидләшмә просесинин гаршысыны алмаға көмәк едир.

Әд.: Кулиев А. М., Химия и технология присадок к маслам и топливам, М., 1972; Энциклопедия полимеров, т. 1, М., 1972.

АНТИПАПА—католик килсәсинин гануни һесаб етмәдији Рома папасы. Орта әсрләрин бә'зи дөврләриндә папа тахтында ејни заманда бир-бири илә әдавәт апаран бир нечә папа отурурду; бунлар мүхтәлиф килсә вә дүнјәви даирәләрин нүмајәндәләри иди. Сонрадан јалныз бири гануни сајылыр, галанлары исә А. е'лан едилирди. Католик килсәсинин тәртиб етдији папалар сијаһысында 30-дан чох А. вар.

АНТИПАССАТЛАР — тропик енликләрдә тропосферин үст гатларында (јер сәтһиндән тәгр. 3—10 *км* јүксәкликдә) *пассатлар* үзәриндә һава ахынлары. А. үмуми гәрб һава ахынынын бир һиссәсидир. Екватор үзәриндә мүшаһидә олунмур.

АНТИПЕРИСТАЛТИКА (*анти*... + *перисталтика*), экс истигамәтдә перисталтика—мә'дә, бағырсаг вә сидик ахары диварынын далғавары јығылмасы вә бунун нәтичәсиндә ичәридәки күтләнин керијә (ағыза тәрәф) һәрәкәти. Һәзм просеси нормал кетдикдә А. јоғун бағырсагда олур вә бурада гида күтләсинин ләнкимәсинә, даһа јахшы гарышмасына көмәк едир. А. бә'зи патоложи һалларда мә'дә, јахуд бағырсагларын *спазмасы* вә ја *стенозу* нәтичәсиндә дә ола биләр. А. гусмаја сәбәб олан амилләрдән биридир.

АНТИПИРЕНЛӘР (*анти*... + јун. pýr—од)—тахтаны, парчалары вә үзви мәншәли башга материаллары јанмагдан горујан маддәләр вә ја гарышыглар. А.-ин һәмин хассәсини тә'мин едән хүсусијјәтләр бунлардыр: а) әримә темп-раларынын ашағы олмасы вә материала оксикен кечмәсинә јол вермәјән назик сых пәрдәчик әмәлә кәтирмәси; б) гыздыгда парчаланыб тә'сирсиз газ вә ја тә'сирсиз бухар әмәлә кәтирмәси, бунунла да материалын ајырдығы јанар газларын алышыб јанмасыны чәтинләшдирмәси; в) әримәсинә, бухарланмасына вә диссосиасијасына чохлу истилик алмасы, бунунла да һопдурулдуғу материалын өз парчаланма темп-руна гәдәр гызмасына јол вермәмәси; г) термик парчаланма заманы ајырдығы туршулар һесабына материалын үзәриндә галын көмүр тәбәгәси әмәлә кәтирмәси.

Ән чох ишләдилән А. диаммониум-фосфат, моноаммониум-фосфат, онларын гарышығы, аммониум сулфат, боракс вә борат туршусудур. Аз һалларда аммониум-хлорид вә синк-хлорид ишләдилир. Оддан горујучу дикәр маддәләрдән дә, мәс., ДСК-П вә ППЛ мәһлуллары, ФАМ бојасы вә с.-дән кениш истифадә олунур.

Әд.: Пожарная опасность веществ и материалов, применяемых в химической промышленности. Справочник, М., 1970.

АНТИПИРИН, феназон—гыздырмасалан, ағрыкәсән вә илтиһаб әлејһинә дәрман. Пиразолонун төрәмәсидир. Суда јахшы һәлл олур. Невралкија, грип, мигрен, ревматизм, сојугдәјмә хәстәликләриндә таблет, порошок һалында, 10 —20%-ли мәһлулу исә ганкәсән дәрман кими ишләдилир.

АНТИПОДЛАР (јун. antıpodes; *анти*+јун. pús, јијәлик һалы podós—ајаг)—1) Јер күрәсинин диаметрал экс мәнтәгәләринин сакинләри. Елм тарихиндә А.-ын мөвчудлуғу һаггында әсрләр боју кедән мүбаһисә Јерин күрә шәклиндә олмасы вә онун чазибә гүввәсинин дәрк едилмәси илә әлагәдардыр. Антик дөврдә Лукретси, Плини, Плутарх А.-ын мүмкүнлүјүнә гаршы чыхмышлар. Бу мәсәлә еркән христианлыгда хүсуси кәскинликлә дурурду. «Килеә аталары» (Лактанси, Августин) А.-ын реаллығыны гәти инкар етмишләр. Орта әсрләрдә бу инкар килсә еһкамына чеврилмишди. А.-ын мөвчудлуғуна тәрәфдар чыханлары бид'әтчи кими иттиһам едирдиләр. 15 әсрин сону—16 әсрин әввәлиндәки чоғрафи кәшфләр (Х. Колумб, Ф. Макеллан вә б.) мүбаһисәјә сон гојду; 2) мәчази мә'нада—бир-биринә зидд, барышмаз көрүшләрә, әгидәләрә малик, мүхтәлиф характерли адамлар. Коммунист әхлагы илә бир јерә сығмајан мөһтәкирлик, рүшвәтхорлуг, бөһтанчылыг, сәрхошлуг вә с. бу кими һаллар чәмијјәтимизин А.-ыдыр. Онлара гаршы амансыз мүбаризә апарылыр.

АНТИПОДЛАР, ботаникада—өртүлүтохумлу биткиләрин рүшејм кисәсинин ахырында, јумурта апаратынын (јумурта һүчејрәси вә синеркидләр) экс истигамәтиндә јерләшән һүчејрәләр; А.-ын үзәри чох назик гылафла өртүлү вә бә'зән дә өртүксүз олур. Сајы 1—300 (чох вахт 3) арасында дәјишир. А. чох вахт сыхлашараг рүшејми јумуртачыг тохумаларындакы гида маддәләри илә гидаландырыр. А. мајаланмада иштирак етмир; кетдикчә мәһв олур.

АНТИПРОТОН (ишарәси $\tilde{p}$) —протонун антизәррәчији. А. вә протонун күтләләри, спинләри ејни, електрик јүкләри, магнит моментләри исә гијмәтчә бәрабәр, ишарәчә мүхтәлифдир (бах *Елементар зәррәчикләр*). Експериментал јолла 1955 илдә тапылмышдыр (О. Чемберлен, Е. Сегре, К. Виганд, Т. Ипсилантис). А. 6,3 *Гев* енержијә гәдәр сүр'әтләндирилмиш протонлар мис нүвәләрини бомбардман едәркән јаранмышдыр. А. нүвәләр тәрәфиндән тутулдугда, нүвә гәлпәләрә парчаланыр; сәрбәст протон вә ја нејтронлар илә *анниһилјасија* етдикдә исә π-мезонлар вә ја гамма квантлар (еһтималы чох кичикдир) бурахылыр. Бу әламәтләрә көрә дә А. мүшаһидә олунур. Мүасир сүр'әтләндиричиләрдә бөјүк интенсивлијә малик А. дәстәләри алыныр. Белә дәстәләрин көмәји илә 60-чы илләрдә мезон резонанслары кәшф олунмушдур.

АНТИСЕМИТИЗМ—јәһудиләрә гаршы милли вә дини ајры-сечкилијин ифрат формаларындан бири. А.-ин тарихи јәһудиләрин та гәдимдән *диаспора* нәтичәсиндә јени мәскән салдыглары өлкәләрдә милли-дини азлыг вәзијјәтиндә јашадыглары дөврләрдән башланыр. *Иудаизм* өз ибадәт вә мәишәт гајдалары, јәһудиләри «аллаһын интихаб етдији» халг кими гәләмә вермәси вә с. чәһәтләри илә онлары әтрафдакы әһалидән тамамилә ајырырды. А.-ин ичтимаи-игтисади сәбәбләри ондан ирәли кәлирди ки, әсасән тичарәт, сәләмчилик вә сәнәткарлыгла мәшғул олан јәһудиләр әмтәә-пул мүнасибәтләринин тәдричән инкишафы илә тичарәт вә сәнәткарлыгла мәшғул олан јерли (гејри-јәһуди) әһалинин чидди рәгибинә чеврилирди. А. *сәлиб сәфәрләри* заманы даһа кениш шәкил алмышды. Бир сыра Авропа өлкәсиндә вә чар Русијасында дөвләт доктринасы олмушдур (бах *Гаракүрүһчүләр*). А.-лә мүбаризәни үмуми азадлыг ишинин вә милли мәсәләнин демократик јолла һәллинин тәркиб һиссәси һесаб едән рус. с.-д.-лары јәһуди милләтчилијинә гаршы да (бах *Бунд*) мүбаризә апарырдылар. В. И. Ленин А.-ин буржуазијанын мәнафеји илә билаваситә бағлы олмасыны гејд едәрәк көстәрирди ки, А. күтләләрин авамлығындан истифадә едән истисмарчы синифләр тәрәфиндән гызышдырылыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы ССРИ-дә милли мәсәләнин һәлли үчүн зәмин јаратды, һәјатын бүтүн саһәләриндә јәһудиләрин һүгуг бәрабәрлијини тә'мин етди.

20 әсрин 30—40-чы илләриндә фашист Алманијасы А.-ин мәркәзинә чеврилмишди. Икинчи дүнја мүһарибәси заманы фашистләр Алманијада вә ишғал етдикләри өлкәләрдә тәгр. 6 млн. јәһуди гырдылар. Мүасир капиталист өлкәләриндә ирги ајры-сечкилији күчләндирмәк вә зәһмәткешләри ингилаби мүбаризәдән јајындырмаг мәгсәди илә А.-дән истифадә олунур.

Сионист (бах *Сионизм*) тәблиғаты вә Исраил тәчавүзкарларынын Гәрбдәки империалист һавадарлары Јахын Шәргдә ишғал олунмуш әразиләрдә әрәб халгларынын, о чүмләдән Фәләстин әрәбләринин Исраил екстремистләринә гаршы апардыглары әдаләтли мүбаризәни А. кими гәләмә вермәјә чалышырлар.

Бүтүн тәрәггипәрвәр бејнәлхалг ичтимаијјәт А.-и писләјир. Коммунист вә фәһлә партијаларынын 1969 ил Бејнәлхалг Москва мүшавирәси «...капиталист иртичачы гүввәләринин гызышдырдыглары вә күтләләри сијаси чәһәтдән чашдырмаг үчүн истифадә етдикләри ирги вә милли ајры-сечкилијә, сионизмә вә антисемитизмә гаршы...» мүбаризәни күчләндирмәјә чағырмышдыр (Коммунист вә фәһлә партијаларынын Бејнәлхалг мүшавирәси. Сәнәдләр вә материаллар, Б., 1970, сәһ. 330).

Сосиализм гурулушу ирги вә милли мәнсубијјәтиндән асылы олмајараг бүтүн адамларын там һүгуг бәрабәрлији үчүн, демәли А.-ин көкүнү тамамилә кәсмәк үчүн зәмин јарадыр. ССРИ Конститусијасынын 123-чү маддәсинә әсасән һәр чүр ирги, јахуд милли мүстәсналығын (һәмчинин А.-ин) тәблиғи ганунла чәзаландырылыр.

Әд.: Ленин В. И., Јәһудиләрин тә'гиб вә талан едилмәси һаггында, Әсәрләри, ч. 29; јенә онун, Милли һүгуг бәрабәрлији һаггында ганун лајиһәси, јенә орада, ч. 20; Брежнев Л. И., Сов. ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын дахили вә харичи сијасәт саһәсиндә нөвбәти вәзифәләри, Б., 1976; Нюрнбергский процесс, т. 4, М., 1959, с. 655—733, т. 7, М., 1961, с. 307—541.

АНТИСЕПТИК МАДДӘЛӘР, антисептикләр—хәстәликтөрәдән микроорганизмләри мәһв етмәк вә ја онларын чохалмасынын гаршысыны алмаг үчүн кимјәви маддәләр. Тибдә А.м. дәријә, јараја вә с.-јә инфексија кечмәсинин гаршысыны алмаг үчүн ишләдилир. А.м.-ин бир гисминдән (карбол туршусу, крезол, лизол, формалин, хлорамин, хлорлу әһәнк вә с.) биналары дезинфексија етмәк үчүн истифадә олунур. Тибдә ишләдилән А.м.-ә пантосид, јодоформ, һидрокен-пероксид, калиум-перманганат, *борат туршусу*, натриум-һидрокарбонат, нашатыр спирти, күмүш-нитрат, *протаргол*, *Буров мајеси*, *спирт*, *риванол*, бә'зи антибиотикләр (грамисидин, микросид), фитонсидләр вә с. аиддир.

АНТИСЕПТИКА (*анти*...+јун. septikós—иринли)—јараны, она тохуначаг әшјаны, операсија едиләчәк саһәни, еләчә дә бәдән бошлугларыны инфексијатөрәдән микроорганизмләрдән кимјәви вә биоложи јолла зәрәрсизләшдирмә үсулу. *Антисептик маддәләр* нөвүндән асылы олараг (мәһлул, мәлһәм вә с.) јараја сүртүлүр, бәдән бошлуғуна (гарын, дөш бошлуғу вә с.) јеридилир, венаја, артеријаја, әзәләјә, дәри алтына вурулур. А. үсулуну илк дәфә 1867 илдә инкилис чәрраһы Ч. Листер тәклиф етмишдир. Бах һәмчинин *Асептика*.

АНТИСИКЛОН (*анти*... + *сиклон*)—атмосферин јүксәк тәзјиг саһәси. Шимал јарымкүрәсиндә саат әгрәби истигамәтиндә, Чәнуб јарымкүрәсиндә исә онун әксинә әсән күләкләр системи илә характеризә едилир. А. саһәсиндә тәзјиг мәркәздә јүксәк олур, кәнара кетдикчә тәдричән азалыр. Үмуми атмосфер дөвранынын бир һиссәси олан А. енликләр арасында истилик мүбадиләсинә шәраит јарадыр. Сиклонлар кими, А.-ларын да әсас һәрәкәт истигамәти г.-дән ш.-әдир. Орта сүр'әти 30—40 *км/саатдыр*. Диаметри 3—5 мин *км*-ә чатыр. А.-ун әсас хүсусијјәти һаванын гуру вә ајдын, гышда сојуг, јајда исти олмасыдыр.

АНТИСИПАСИЈА (лат. anticipatio—сезирәм)—психолокија вә фәлсәфәдә—һадисәләри бу вә ја дикәр формада габагламаг бачарығы. Психолокијада А.-нын ики мә'насы вар: а) баш верә биләчәк мүәјјән һадисә гаршысында организмин һәр һансы вәзијјәт вә ја һәрәкәтдә өзүнү көстәрән чаваб реаксијасы; б) фәалијјәтдән әввәл онун нәтичәләринин тәсәввүр едилмәси.

Фәлсәфәдә А. идејасы һәлә стоикләр вә епикурчулар дөврүндә мөвчуд олмушдур. Ф. Бекон А.-ја гаршы чыхараг көстәрмишдир ки, тәбиәти габагчадан дујмаг јох, дәрк етмәк лазымдыр. Мәнтигдә А. сонрадан әсасландырылмасы нәзәрдә тутулмуш һөкмүн сүбут олунмуш һөкм кими мүвәггәти гәбул едилмәсидир.

АНТИТАВР, Антиторос (Anti-Taurus, Anti-Toros)—Түркијәнин ч.-унда Мәркәзи Тавр д-рынын шм.-ш.

һиссәси. Ики паралел силсиләдән ибарәтдир: Бәјдағ (3054 *м*) вә Бинбоға (2830 *м*). Уз. тәгр. 200 *км*. Шм. јамачлары јарымсәһра вә чөл биткиләри, ч. јамачлары ијнәјарпаглы субтропик мешәләрдир.

АНТИТЕ́ЗА (јун. antıthesis—гаршы-гаршыја гојма)—бәдии әдәбијјатда вә натигликдә үслуб васитәси; бәдии тә'сир гүввәсини артырмаг мәгсәди илә экс-мә'налы анлајыш вә образларын гаршы-гаршыја гојулмасы (мәс., «Тутушду гәм одуна, шад көрдүјүн көнлүм, Мүгәјјәд олду ол азад көрдүјүн көнлүм»—Фүзули; «Сиз кәнчләширсиниз, тарих гочалыр»—С. Вурғун). А.-дан әсәрин сәрлөвһәсиндә дә истифадә едилә биләр; мәс., «Бир аддым ирәли, ики аддым кери» (В. И. Ленин), «Ешг вә интигам» (С. С. Ахундов), «Гылынч вә гәләм» (М. С. Ордубади), «Мәкр вә мәһәббәт» (Ф. Шиллер), «Һәрб вә сүлһ» (Л. Н. Толстој).

АНТИТЕЗИС (јун. antıthesis—гаршы-гаршыја гојма)—мәнтигдә *тезисин* зиддинә јүрүдүлән мүһакимә. Фәлсәфәдә А. Һекел триадасынын (тезис, антитезис, синтез) үнсүрләриндән бири кими көтүрүлүр. А. марксизм фәлсәфәсиндә материалист мәзмуна маликдир вә јенинин көһнәни ингилаби јолла инкарыны әкс етдирир.

АНТИТОКСИ́Н (*анти... + токсин*)—һејван вә инсан организминә токсин (һејван вә бактерија мәншәли зәһәр) дахил олдугда әмәлә кәлән хүсуси маддә (античисим). Дифтерија, күзаз, ботулизм вә с. хәстәликләр әлејһинә мүаличә серумлары һазырламаг үчүн А.-дән кениш истифадә едилир.

Әд.: Токсины-анатоксины и антитоксические сыворотки. М., 1969; Резепов Ф. Ф. и др., Определение безвредности и специфической активности иммунных сывороток и глобулинов. В кн.: Методич. руководство по лаборат. оценке качества бакт. и вирусн. препаратов, под ред. С. Г. Дзагурова, М., 1972.

АНТИФАШИ́СТ ҺӘРӘКАТЫ—20 әсрин 20-чи илләриндә, Биринчи дүнја мүһарибәси вә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы нәтичәсиндә башланмыш ингилаби јүксәлишдән горхуја дүшән бә'зи өлкәләрин буржуазијасы һакимијјәти сахламаг үчүн фашизмә әл атдығы дөврдә мејдана кәлмишдир. А.һ.-нын әсас гүввәси фәһлә синфидир. Совет Иттифагынын фәһлә синфи капиталист өлкәләри антифашистләринә даим бөјүк јардым көстәрмишдир. Сов.ИКП МК-нын һесабат мә'рузәләриндә, Сов.ИКП гурултајларынын гәрарларында фашизмин синфи көкләринин тәһлили А.һ. үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик олмушдур. А.һ.-нын јарандығы вахтдан ССРИ онун сынанмыш бејнәлхалг дајағына чеврилмишдир.

1920 илдә Алманијада Насионал-Сосиалист Партијасына вә дикәр ифрат сағ террорчу группара гаршы А.һ. јаранды. Италијада фашистләрин һүчумуна чаваб олараг 1921 илдә А.һ. кенишләнди. Фәһләләр антифашист тә'тил вә нүмајишләрдән тәдричлә фашист азғынларына гаршы силаһлы мүгавимәтә кечдиләр. 1922 илин августундакы ганлы дөјүшләр Италијада А.һ.-нын јүксәк зирвәси олду. 1922 илин октјабрында фашистләрин һакимијјәти әлә кечирмәсинә бахмајараг Италијада А.һ. нәинки зәифләмәди, һәтта кетдикчә даһа да күчләнди. А.һ. даһа сонра диктатура режими јарадылан Мачарыстан, Болгарыстан вә Полшада да јени вүс'әт алды. Бир сыра өлкәдә фашизмин һүчума кечмәси демократик гүввәләр гаршысында А.һ.-нын даһа тә'сирли форма вә методларыны һазырламаг вәзифәсини гојду. В. И. Ленинин иштиракы илә Коминтернин 3-чү конгресинин (1921) һазырладығы ваһид фәһлә чәбһәси тактикасы А.һ.-нын кенишләнмәсиндә мүһүм рол ојнады. Коминтернин 4-чү (1922), 5-чи (1924) вә 6-чы (1928) конгресләри бејнәлхалг фашизмә мүтәшәккил мүгавимәт көстәрилмәсини коммунист партијалары гаршысында ән мүһүм вәзифә кими ирәли сүрдү. Лакин бир сыра коммунист партијаларынын фәалијјәтиндәки сектантчылыг әһалинин ән кениш тәбәгәләринин бирләшдирилмәсинә мане олду, фашизмин маһијјәти дүзкүн гијмәтләндирилмәди, бә'зи һалларда һәтта фашизмлә буржуа-демократик режим арасында чидди фәрг олдуғу да инкар едилди. 20 чи илләрин ахырларындан башлајараг Коминтернин вә бир сыра коммунист партијаларынын бә'зи сәнәдләриндә сосиал-демократија «сосиал-фашизм»лә ејниләшдирилди. Фашизми буржуазијанын ән иртичачы гүввәләринин аләти кими мүәјјәнләшдирмәјә мане олан бу сәһв фикир 1929—33 илләрин дүнја игтисади бөһраны дөврүндә кениш јајылмыш, бүтүн демократик гүввәләрин бирләшмәсини чәтинләшдирмишди.

Һәмин илләрдә Алманијада кенишләнән А.һ. алман фәһлә һәрәкаты тарихиндә силинмәз изләр бурахмышдыр. А.һ.-на Алманија Коммунист Партијасы башчылыг едирди. 1932 илдә мүхтәлиф сијаси әгидәли фәһләләр ваһид чәбһәдә бирләшди вә фәһлә синфинин, еләчә дә бүтүн антифашист гүввәләрин зәрбәләри алтында фашизм кериләмәјә башлады. Лакин сосиал-демократларын коммунистләрлә әмәкдашлыгдан имтина етмәси кениш, мөһкәм фәһлә вә халг чәбһәси јарадылмасына мане олду. Бундан истифадә едән алман инһисарчылары 1933 илин јанварында Һитлери һакимијјәт башына кәтирдиләр.

1933 илдә Сосиалист Интернасионалы А.һ.-нда Коммунист Интернасионалы илә биркә фәалијјәт көстәрмәк програмыны позду. Ваһид антифашист чәбһәси јаратмаг мәгсәди илә 1933 илдә Парисдә Авропа антифашист фәһлә конгреси чағырылды. Бу, А.һ.-нын кенишләнмәсиндә мүәјјән рол ојнады. К. Димитровун *Лејпсиг мүһакимәсиндәки* (1933) чыхышы вә онун мүдафиәси үчүн кечирилән бејнәлхалг кампанија зәһмәткешләрин фашизмлә мүбаризәјә сәфәрбәр едилмәсиндә чидди әһәмијјәтә малик иди. Зијалыларын габагчыл нүмајәндәләри А.һ.-на гошулурду. Онун кенишләнмәсиндә совет мәдәнијјәт хадимләринин, о чүмләдән М. Горкинин бөјүк ролу олду. Фашизмә гаршы һәмчинин јазычылардан А. Барбүс, Р. Роллан, Т. Манн, Һ. Манн, М. Андерсен-Нексө, Һ Уеллс, рәссам П. Пикассо вә б. чыхыш етдиләр.

Бир сыра өлкәдә фашизм мүтәшәккил чидди мүгавимәтә раст кәлди. 1934 илдә Франсада фашист гијамы чәһди пуча чыхды. Мүбаризә кедишиндә фәһлә синфи илә әһалинин дикәр тәбәгәләри арасында бирлик әмәлә кәлди. 1935 илдә Франсада јарадылмыш Халг Чәбһәсинә һәм коммунист вә сосиалист партијалары, һәм дә сол буржуа сијаси тәшкилатлары дахил олду. Австријада А.һ. кенишләниб 1934 илин февралында силаһлы мүбаризәјә чеврилди.

Совет Иттифагы зәһмәткешләри фашизм гурбанларыны вә А.һ. гәһрәманларыны гызғын мүдафиә едир, онлара мадди јардым көстәрир (1934 илдә Австрија фәһләләринин јардым фондуна тәгр. 1 млн. шиллинг пул верилмишди), антифашистләрә сығыначаг верирди. 600-ә гәдәр Австрија шуцбундчусу (1934 илдә фашистләрлә феврал дөјүшләринин иштиракчысы) ССРИ-дә јерләшдирилмишди.

Коминтернин 7-чи (1935) конгресинин гәрарлары А.һ. үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик иди. Конгрес фашизмлә мүбаризәни коммунист партијаларынын фәалијјәтиндә әсас вәзифә һесаб етди, ваһид фәһлә вә антифашист халг чәбһәсинин тактикасыны һазырлады. А.һ. үчүн ССРИ-дә сосиализмин гәләбәсинин бөјүк рол ојнадығы конгресин гәрарларында хүсусилә гејд едилди. ССРИ-дә сосиализмин гәләбәси Совет Иттифагынын бејнәлхалг аләмдә нүфузуну даһа да артырды.

Фашизмә гаршы кизли вә легал мүбаризә методларынын әлагәләндирилмәси хүсусилә Италијада А.һ.-на мүсбәт тә'сир көстәрди. 1934 илдә коммунист вә сосиалист партијалары фашист диктатурасынын деврилмәси үчүн биркә һәрәкәт һаггында сазиш бағладылар. Азғын террора бахмајараг Алманијада А.һ. зәифләмирди. Алман антифашистләри ән мүхтәлиф мүбаризә формаларындан истифадә едир, фашизм әлејһинә кениш тәблиғат апарырдылар.

Испанија халгынын милли ингилаби мүһарибәси (1936—39) А.һ. тарихинин ән парлаг сәһифәләриндәндир. Коммунист партијасынын башчылығы илә Испанија зәһмәткешләринин үчиллик мүбаризәси А.һ.-нын чох бөјүк гүввәјә малик олдуғуну нүмајиш етдирди. Бу мүбаризәдә бејнәлхалг пролетар һәмрә'јлији өзүнү бир даһа көстәрди. Испанија респ.-сынын мүдафиәсиндә *бејнәлмиләл бригадалар* мүһүм рол ојнады. Совет Иттифагы Испанија респ.-сына һәртәрәфли јардым көстәрди (кредит верир, мүхтәлиф материаллар көндәрир, ону һәрби техника вә силаһла тәчһиз едирди); Совет көнүллүләри Испанија вәтәнпәрвәрләри илә чијин-чијинә вурушурдулар. Валидејнләрини итирмиш минләрлә испанијалы ушаг ССРИ-дә сығыначаг тапды. Алманија вә Италијанын Испанијаја мүдахиләси, һабелә Инкилтәрә, Франса, АБШ һаким даирәләринин «гарышмамазлыг» сијасәти пәрдәси алтында тәчавүзкарлара һавадарлыг етмәси Испанија мүбаризләринә фашизм үзәриндә гәләбә чалмаға имкан вермәди. Лакин Испанијада антифашист мүбаризәсинин тәчрүбәси сонралар А.һ.-нын кенишләнмәсиндә әһәмијјәтли рол ојнады.

Икинчи дүнја мүһарибәси А.һ. тарихиндә јени мәрһәлә олду. Совет Иттифагы мүһарибәјә чәлб едилдикдән сонра јаранмыш *Антиһитлер коалисијасы* фашист блокуна гаршы вурушан бүтүн дөвләт вә халглары бирләшдирди. Фашист тәчавүзкарлары илә мүбаризәнин әсас ағырлығы Совет Иттифагынын үзәринә дүшдү. Совет Силаһлы Гүввәләринин, еләчә дә мүттәфиг гошунларынын зәрбәләри бүтүн дүнјада фашизмә

АМЕРИКА БИРЛӘШМИШ ШТАТЛАРЫ

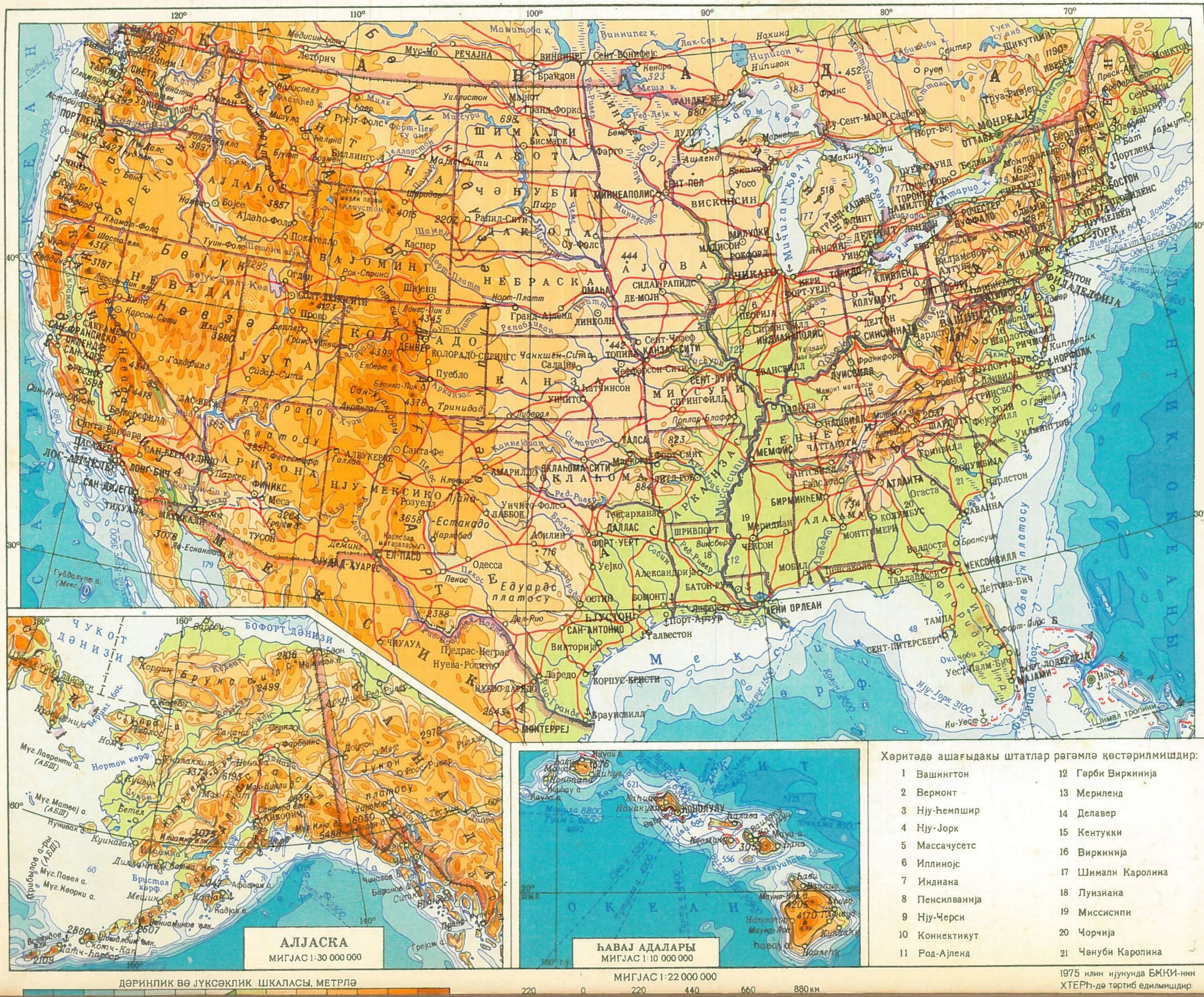
К А Н А Д А
ШИМАЛИ ДАКОТА
ЧӘНУБИ ДАКОТА
АЈДАҺО
ВАЈОМИНГ
НЕБРАСКА
АЈОВА
ВИСКОНСИН
НЕВАДА
ЈУТА
КОЛОРАДО
КАНЗАС
МИССУРИ
АРИЗОНА
НЈУ-МЕКСИКО
ОКЛАҺОМА
АРКАНЗАС
ТЕННЕССИ
АЛАБАМА
Т Е Х А С
М Е К С И К А
Мексика көрфәзи
АТЛАНТИК ОКЕАНЫ
САКИТ ОКЕАН
ВАШИНГТОН
НЈУ-ЈОРК
ЧИКАГО
ЛОС-АНЧЕЛЕС
САН-ФРАНСИСКО
ФИЛАДЕЛФИЈА
НЈУ-ОРЛЕАН
ҺУСТОН
ДАЛЛАС
ДЕНВЕР
СОЛТ-ЛЕЈК-СИТИ
СЕНТ-ЛУИС
ДЕТРОЈТ
БОСТОН
МОНРЕАЛ
ТОРОНТО
ОТТАВА
ВИННИПЕГ
МИННЕАПОЛИС
СЕНТ-ПОЛ
Шимал тропики
БОФОРТ ДӘНИЗИ
ЧУКОТ ДӘНИЗИ
АЛЈАСКА
МИГЈАС 1:30 000 000
ҺАВАЈ АДАЛАРЫ
МИГЈАС 1:10 000 000
ДӘРИНЛИК ВӘ ЈҮКСӘКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ
МИГЈАС 1:22 000 000
220
0
220
440
660
880 км

Хәритәдә ашағыдакы штатлар рәгәмлә ҝөстәрилмишдир:

1 Вашингтон
2 Вермонт
3 Нју-Һемпшир
4 Нју-Јорк
5 Массачусетс
6 Иллинојс
7 Индиана
8 Пенсилванија
9 Нју-Черси
10 Коннектикут
11 Род-Ајленд
12 Гәрби Виркинија
13 Мериленд
14 Делавер
15 Кентукки
16 Виркинија
17 Шимали Каролина
18 Луизиана
19 Миссисипи
20 Чорчија
21 Чәнуби Каролина

1975 илин ијунунда БМКИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

АМЕРИКА БИРЛӘШМИШ ШТАТЛАРЫ. ИГТИСАДИ ХӘРИТӘ

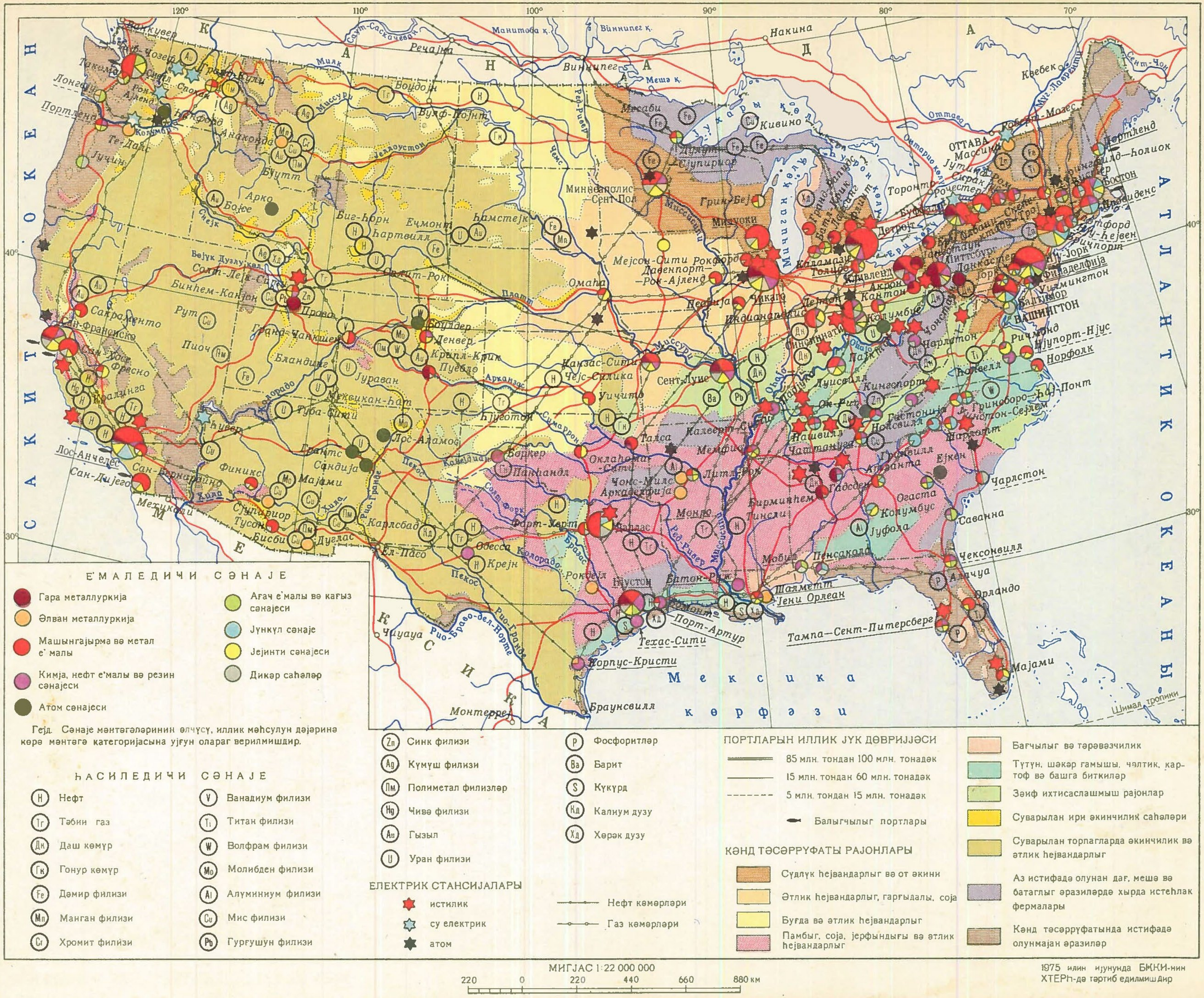
120°
110°
100°
90°
80°
70°
40°
30°
САКИТ ОКЕАН
АТЛАНТИК ОКЕАНЫ
КАНАДА
МЕКСИКА
Мексика көрфәзи
Шимал тропики
ОТТАВА
ВАШИНГТОН
Ванкувер
Такома
Сијетл
Спокан
Лонгвју
Портленд
Ге-Далс
Јуҹин
Боjсе
Арко
Бјутт
Анаконда
Вулф-Појнт
Речајна
Виннипег
Накина
Кивино
Месаби
Дулут
Сјупириор
Миннеаполис-Сент-Пол
Грин-Беј
Милуоки
Мичиган көлү
Јухары көл
Һурон көлү
Ери көлү
Онтарио көлү
Торонто
Детројт
Кливленд
Питтсбург
Буффало
Рочестер
Квебек
Портленд
Бостон
Провиденс
Нју-Һејвен
Нју-Јорк
Филаделфија
Балтимор
Вилмингтон
Ричмонд
Нјупорт-Нјус
Норфолк
Чарлстон
Чарлотт
Гринсборо—Һај-Појнт
Винстон-Сејлем
Атланта
Саванна
Чарлстон
Јексонвилл
Орландо
Тампа—Сент-Питерсберг
Мајами
Пенсакола
Мобил
Јени Орлеан
Батон-Руж
Бирмингем
Чаттануга
Нашвилл
Мемфис
Литл-Рок
Сент-Луис
Канзас-Сити
Омаһа
Чикаго
Индианаполис
Луисвилл
Цинциннати
Колумбус
Дејтон
Толидо
Акрон
Кантон
Пеорија
Рокфорд
Мејсон-Сити
Девенпорт—Рок-Айленд
Оклаһома-Сити
Талса
Уичито
Даллас
Форт-Уерт
Һјустон
Бомонт
Порт-Артур
Техас-Сити
Корпус-Кристи
Браунсвилл
Монтеррей
Чиуауа
Ел-Пасо
Карлсбад
Одесса
Крејн
Бисби
Дуглас
Тусон
Финикс
Сан-Диjего
Лос-Анчелес
Сан-Бернардино
Сан-Франсиско
Сакраменто
Фресно
Денвер
Боулдер
Пуебло
Крипл-Крик
Солт-Лејк-Сити
Прово
Лос-Аламос
Миссури
Миссисипи
Огајо
Арканзас
Ред-Ривер
Рио-Гранде
Колорадо
Пекос
Платт

ЕМАЛЕДИЧИ СӘНАЈЕ
Гара металлуркија
Әлван металлуркија
Машынгајырма вә метал е'малы
Кимја, нефт е'малы вә резин сәнајеси
Атом сәнајеси
Ағач е'малы вә кағыз сәнајеси
Јүнкүл сәнаје
Јејинти сәнајеси
Дикәр саһәләр
Гејд. Сәнаје мәнтәгәләринин өлчүсү, иллик мәһсулун дәјәринә көрә мәнтәгә категоријасына ујғун олараг верилмишдир.
ҺАСИЛЕДИЧИ СӘНАЈЕ
Н Нефт
Тг Тәбии газ
Дк Даш көмүр
Гк Гонур көмүр
Fe Дәмир филизи
Mn Манган филизи
Cr Хромит филизи
V Ванадиум филизи
Ti Титан филизи
W Волфрам филизи
Mo Молибден филизи
Al Алүминиум филизи
Cu Мис филизи
Pb Гурғушун филизи
Zn Синк филизи
Ag Күмүш филизи
Пм Полиметал филизләр
Hg Чивә филизи
Au Гызыл
U Уран филизи
P Фосфоритләр
Ba Барит
S Күкүрд
Кд Калиум дузу
Хд Хөрәк дузу
ЕЛЕКТРИК СТАНСИЈАЛАРЫ
истилик
су електрик
атом
Нефт кәмәрләри
Газ кәмәрләри
ПОРТЛАРЫН ИЛЛИК ЈҮК ДӨВРИЈЈӘСИ
85 млн. тондан 100 млн. тонадәк
15 млн. тондан 60 млн. тонадәк
5 млн. тондан 15 млн. тонадәк
Балыгчылыг портлары
КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ РАЈОНЛАРЫ
Сүдлүк һејвандарлыг вә от әкини
Әтлик һејвандарлыг, гарғыдалы, соја
Буғда вә әтлик һејвандарлыг
Памбыг, соја, јерфындығы вә әтлик һејвандарлыг
Бағчылыг вә тәрәвәзчилик
Түтүн, шәкәр гамышы, чәлтик, картоф вә башга биткиләр
Зәиф ихтисаслашмыш рајонлар
Суварылан ири әкинчилик саһәләри
Суварылан торпагларда әкинчилик вә әтлик һејвандарлыг
Аз истифадә олунан дағ, мешә вә батаглыг әразиләрдә хырда истеһлак фермалары
Кәнд тәсәррүфатында истифадә олунмајан әразиләр
МИГЈАС 1:22 000 000
220
0
220
440
660
880 км

1975 илин ијунунда БККИ-нин
ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

АНТАРКТИДА

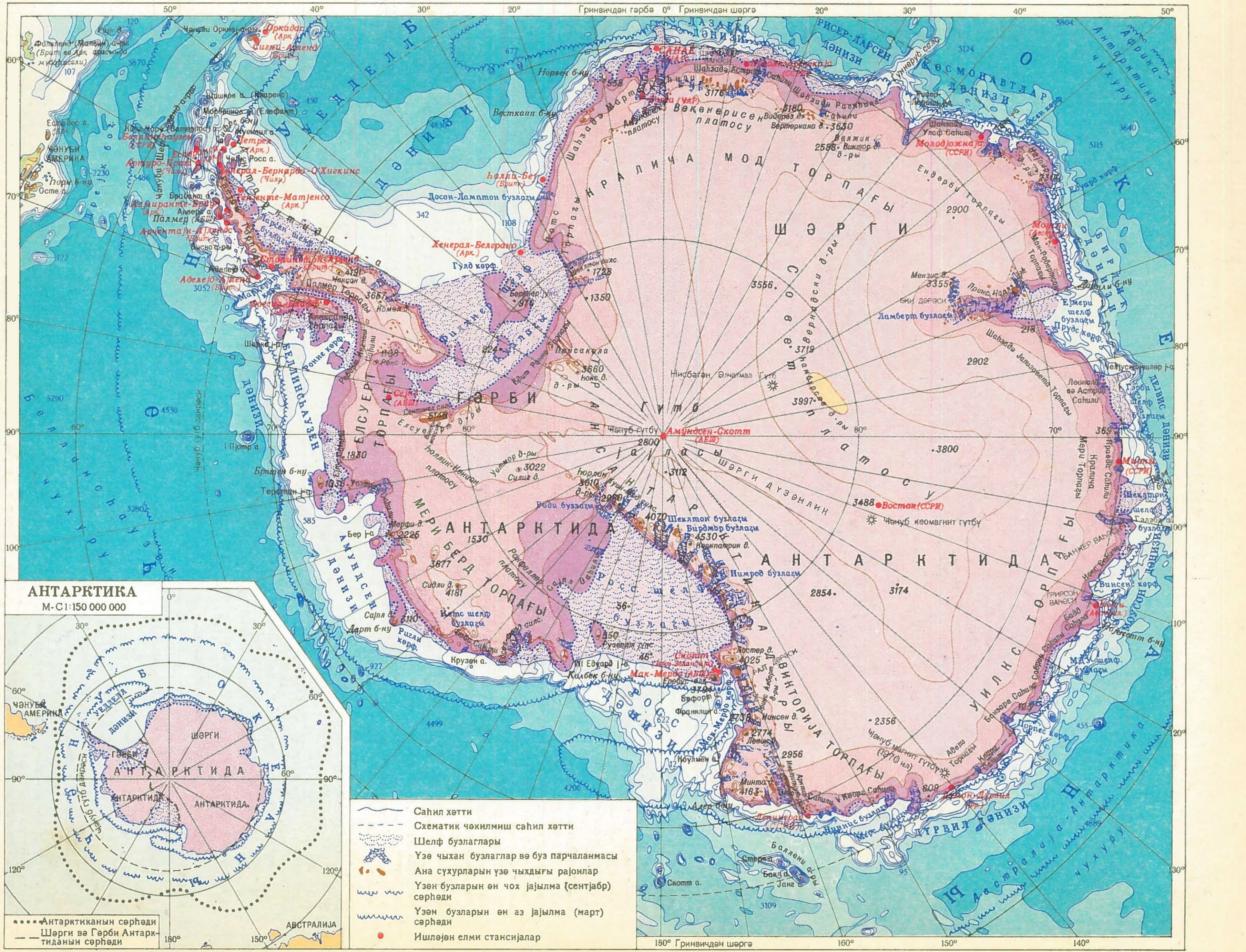
Гринвичдән гәрбә 0° Гринвичдән шәргә
180° Гринвичдән шәргә
ВЕДДЕЛЛ ДӘНИЗИ
ЛАЗАРЕВ ДӘНИЗИ
РИСЕР-ЛАРСЕН ДӘНИЗИ
КОСМОНАВТЛАР ДӘНИЗИ
ДЕЈВИС ДӘНИЗИ
МОУСОН ДӘНИЗИ
ДИУРВИЛ ДӘНИЗИ
РОСС ДӘНИЗИ
АМУНДСЕН ДӘНИЗИ
БЕЛЛИНСҺАУЗЕН ДӘНИЗИ
ҸӘНУБИ АМЕРИКА
КРАЛИЧА МОД ТОРПАҒЫ
ШӘРГИ
АНТАРКТИДА
ГӘРБИ
АНТАРКТИДА
Совет платосу
Полјус
Амундсен-Скотт (АБШ)
Восток (ССРИ)
Мирныј (ССРИ)
Молодјожнаја (ССРИ)
Мирны
Ҹәнуб геомагнит гүтбу
Ҹәнуб магнит гүтбу (1970 ил)
Нисбәтән әлчатмаз гүтб
Ламберт бузлағы
Ејмери шелф бузлағы
Росс шелф бузлағы
Филхнер шелф бузлағы
Ронне көрфәзи
ЕЛСУЕРТ ТОРПАҒЫ
МЕРИ БЕРД ТОРПАҒЫ
УИЛКС ТОРПАҒЫ
ВИКТОРИЈА ТОРПАҒЫ
Ендерби торпағы
Транс-Антарктика дағлары
Мак-Мердо (АБШ)
Скотт (Јени Зеландија)
Дүмон-Дүрвил (Фр.)
Хенерал-Белграно (Арк.)
Һалли-Бej (Бриt.)
Сајпл (АБШ)
Беллинсһаузен (ССРИ)
Оркадас (Арк.)
Санае (ЦАР)
Новолазаревскаја (ССРИ)
Ҹәнуб гүтб даирәси
Австралија-Антарктика чухуру
Африка-Антарктика чухуру
Беллинсһаузен чухуру

АНТАРКТИКА
М-С1:150 000 000
ҸӘНУБИ АМЕРИКА
АВСТРАЛИЈА
ШӘРГИ
ГӘРБИ
АНТАРКТИДА
Антарктиканын сәрһәди
Шәрги вә Гәрби Антарктиданын сәрһәди

Саһил хәтти
Схематик чәкилмиш саһил хәтти
Шелф бузлаглары
Үзә чыхан бузлаглар вә буз парчаланмасы
Ана сухурларын үзә чыхдығы рајонлар
Үзән бузларын ән чох јајылма (сентјабр) сәрһәди
Үзән бузларын ән аз јајылма (март) сәрһәди
Ишләјән елми стансијалар

ДӘРИНЛИК ВӘ ЈҮКСӘКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ

МИГЈАС 1:30 000 000

300 0 300 600 900 1200 км

1975 илин ијунунда БККИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

АРКТИКА

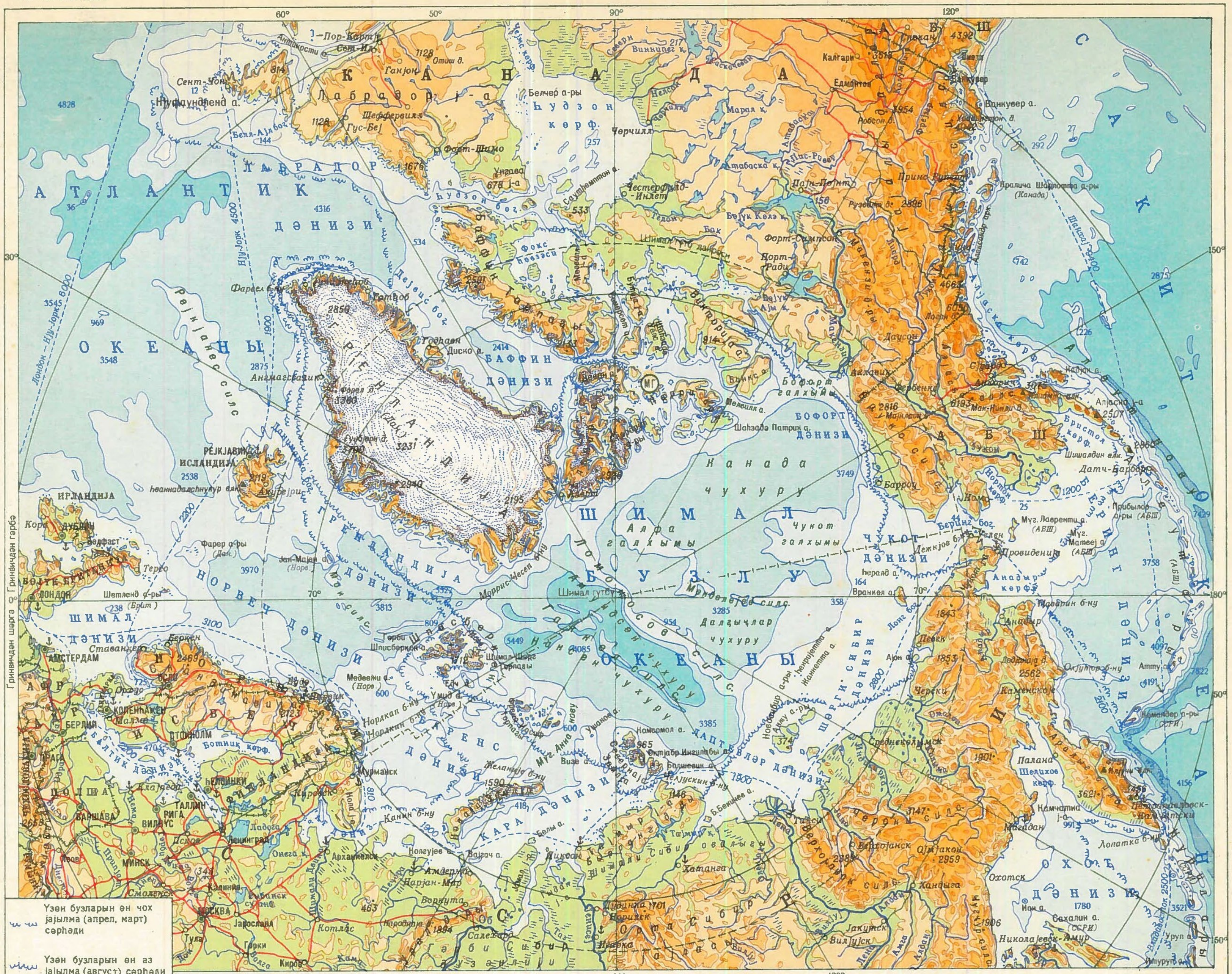
60°
90°
120°
150°
180°
30°
0°
70°
К А Н А Д А
Лабрадор ј-а
Һудзон көрф.
ЛАБРАДОР дәнизи
А Т Л А Н Т И К
О К Е А Н Ы
Нјуфаундленд а.
Сент-Џон
Гус-Беј
Форт-Чимо
Баффин торпағы
БАФФИН дәнизи
Дејвис боғ.
Г Р Е Н Л А Н Д И Ј А
Тулe
Годхаб
Диско а.
Анмагсалик
Рејкјавик
ИСЛАНДИЈА
ИРЛАНДИЈА
Дублин
Белфаст
БӨЈҮК БРИТАНИЈА
ЛОНДОН
Фарер а-ры
Јан-Мајен а.
Шетленд а-ры
ШИМАЛ ДӘНИЗИ
НОРВЕЧ ДӘНИЗИ
ГРЕНЛАНДИЈА ДӘНИЗИ
Шпитсберген
Ајы а.
Берген
Ставангер
АМСТЕРДАМ
КОПЕНҺАГЕН
Малмө
ОСЛО
СТОКҺОЛМ
ҺЕЛСИНКИ
ТАЛЛИН
РИГА
ВИЛНУС
ВАРШАВА
БЕРЛИН
ПРАГА
ПОЛША
Балтик дәнизи
Ботник көрф.
МИНСК
Ленинград
Ладога
Онега
МОСКВА
Смоленск
Јарославл
Тула
Горки
Киров
Котлас
Волга
Кама
Мурманск
Архангелск
Кола ј-а
Канин б-ну
Колгујев а.
Нарјан-Мар
Воркута
Салехард
Об
Гәрби Сибир
БАРЕНС ДӘНИЗИ
КАРА ДӘНИЗИ
Јени Земла
Франс-Иосиф торпағы
Шимал Гүтбү
ШИМАЛ БУЗЛУ ОКЕАНЫ
Ломоносов силсиләси
Канада чухуру
Алфа галхымы
Чукот галхымы
Бофорт галхымы
БОФОРТ ДӘНИЗИ
Шимал торпағы
Тајмыр ј-а
Диксон
Норилск
Хатанга
Енисеј
Орта Сибир јајласы
ЛАПТЕВЛӘР ДӘНИЗИ
Јени Сибир а-ры
ШӘРГИ СИБИР ДӘНИЗИ
Врангел а.
ЧУКОТ ДӘНИЗИ
Беринг боғ.
БЕРИНГ ДӘНИЗИ
Анадыр
Провиденија
Певек
Черски
Јакутск
Лена
Вилјујск
Верхојанск
Верхојанск силсиләси
Черски силсиләси
Ојмјакон
Магадан
ОХОТ ДӘНИЗИ
Камчатка ј-а
Петропавловск-Камчатски
Сахалин а.
Николајевск-Амур
А Б Ш
Аласка
Барроу
Ном
Фербенкс
Мак-Кинли д.
Алеут а-ры
Јукон
Доусон
Кордилјера
Маккензи
Форт-Симпсон
Бөјүк Ајы к.
Бөјүк Кәлә к.
Атабаска к.
Едмонтон
Калгари
Ванкувер
Ванкувер а.
Принс-Руперт
Чөрчилл
Винипег к.
Һудзон боғ.
Фокс һөвзәси
Саутһемптон а.
Честерфилд-Инлет
Банкс а.
Викторија а.
Елсмир а.
С А К ИТ О К Е А Н
Гринвичдән шәргә
Гринвичдән гәрбә

Үзән бузларын ән чох јајылма (апрел, март) сәрһәди

Үзән бузларын ән аз јајылма (август) сәрһәди

ДӘРИНЛИК ВӘ ЈҮКСӘЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ

даһа дәрин 6000 4000 2000 200 0 200 500 1000 2000 4000 даһа јүксәк

МИГЈАС 1:40 000 000

400 0 400 800 1200 1600 км

1975 илин ијунунда БККИ-нин
ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

гаршы мүбаризәнин гүввәтләнмәсинә шәраит јарадырды. Һәр јердә *Мүгавимәт һәрәкаты* кенишләнди. Бу, мүһарибәдән әввәлки А.һ.-нын давамы иди. Бир чох өлкәдә Мүгавимәт һәрәкатынын ән күтләви формасы пролетариатын тә'тил мүбаризәси иди. Фашист ишғалына мә'руз галмыш өлкәләрдә ишғалчылара вә онларын әлалтыларына гаршы силаһлы партизан мүбаризәси кедирди. Фашизм блокуна дахил олан өлкәләрин антифашистләри дә ишғал едилмиш өлкәләрин А.һ.-нын үзвләри илә чијин-чијинә мүбаризә апарырдылар. Авропанын бир чох өлкәсиндә кениш миғјас алмыш Мүгавимәт һәрәкатында фашист әсир дүшәркәләриндән гачмыш совет адамлары, о чүмләдән азәрбајчанлылар да фәал иштирак едирдиләр. Мүгавимәт һәрәкаты кенишләнән бүтүн өлкәләрдә коммунист партијаларынын архасынча кедән зәһмәткешләрин мәгсәди тәкчә милли истиглалијјәти бәрпа етмәк јох, һәм дә фашизми төрәдән дахили гүввәләри—инһисарчы капиталы вә ири торпаг саһиблијини мәһв етмәк иди. Лакин зәһмәткешләр бу мәгсәдә јалныз Шәрги вә Мәркәзи Авропа өлкәләриндә наил ола билдиләр.

Һитлер Алманијасы вә онун мүттәфигләринин дармадағын едилмәси фашизмин мөвгеләрини чидди сурәтдә зәифләтди. Бунунла белә, Гәрб өлкәләриндә капиталист инһисарлары сахланылды, мүһарибә чаниләринин вә насизмин фәал хадимләринин чоху азадлыгда галды вә ја јүнкүл чәза алды. Бу үнсүрләр мүхтәлиф дона бүрүнәрәк фәалијјәтләрини тәдричән давам етдирмәјә башладылар. Испанијада фашизм режими галмагда иди. Италија, Гәрби Алманија, Австријада неофашист тәшкилатлары мејдана кәлди. Франсада террорчу һәрби фашист тәшкилаты—ОАС јарадылды; АБШ-да фашизмә јахын олан сағ екстремист һәрәкат күчләнмәјә башлады. Буна чаваб олараг А.һ. јени вүс'әт алды. Италијада неофашистләр бир сыра чидди мәғлубијјәтә уғрадылар. Франсада фәһлә вә демократик һәрәкатын тәзјиги нәтичәсиндә ОАС фәалијјәтини дајандырмаға мәчбур олду. Дүнја сосиализм системинин ичтимаи инкишафын һәлледичи амилинә чеврилмәси А.һ.-нын даһа кениш вүс'әт алмасына әлверишли шәраит јаратды. Португалија вә Јунаныстанда фашист режимләринин сүгуту, Африканын ч.-унда иргчи режимләрин, һабелә Чили һәрби фашист хунтасынын бејнәлхалг аләмдә тәкләниб писләнмәси А.һ.-нын мүһарибәдән сонракы дөврдә ән мүһүм гәләбәләриндәндир.

Әд.: Коммунистический Интернационал в документах. 1919—1932. М., 1933; Резолюции VII Всемирного конгресса Коммунистического Интернационала, М., 1935; Международная солидарность трудящихся в борьбе с наступлением фашизма (1928—1932), М., 1960; Международная солидарность трудящихся в борьбе с фашизмом, против развязывания второй мировой войны (1933—1937), М., 1961; Клоков В. И., Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945), Киев, 1961; Международная солидарность трудящихся в борьбе за мир и национальное освобождение против фашистской агрессии, за полное уничтожение фашизма в Европе и Азии (1938—1945), М., 1962; Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны, М., 1962; Прицкер Д. П., Подвиг Испанской республики 1936—1939 гг., М., 1962; Бланк А. С., Коммунистическая партия Германии в борьбе против фашистской диктатуры, М., 1964; Ширяня К. К., Поворот в политике Коминтерна, М., 1965; Семиряга М. И., Антифашистские народные восстания (Очерки), М., 1965; Мы—интернационалисты. Воспоминания сов. добровольцев участников нац.-рев. войны в Испании, М., 1975; За мир, безопасность, сотрудничество и социальный прогресс в Европе (Документы Конференции коммунистических и рабочих партий Европы в Берлине), «Коммунист», 1976, № 10.

АНТИФЕБРИ́Н—*Асетанилидин* башга ады.

АНТИФЕРРОМАГНЕТИ́ЗМ (*анти...* +*ферромагнетизм*)—мадданин магнит һалларындан бири. Һәмин һалда гоншу атомларын елементар магнит моментләри атомлpoints арасы гүввәләр һесабына бир-биринә антипаралел јөнәлмәјә чәһд едир. Белә маддәләр антиферромагнетикләр адланыр. Маддәнин бу һалы бәрк (кристал) һалдыр.

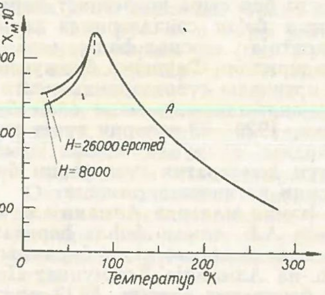

Харичи магнит саһәси олмадыгда (чох јүксәк олмајан темп-рларда) антиферромагнит маддәләрин елементар магнит моментләринин дүзүлүшүнүн мүәјјән дөврлә дәјишмәси вә онун мүәјјән кристаллографик ох (јүнкүл магнитләнмә оху) истигамәтиндә јөнәлмәси антиферромагнит гурулуш адланыр. Антиферромагнит гурулушларын олмасы тәчрүбәдә нејтрон дифраксијасы методу илә мүәјјән едилир. Антиферромагнит гурулушун јаранмасына ики нөв гаршылыглы тә'сир сәбәб олур: мүбадилә гаршылыглы тә'сири вә магнит анизотроплуғуну јарадан гаршылыглы тә'сир. Гоншу елементар магнит моментләринин антипаралел јөнәлмәсини мүбадилә гаршылыглы тә'сири, антипаралел јөнәлмәнин кристаллографик оха нисбәтән вәзијјәтини исә магнит анизотроплуғуну јарадан гаршылыглы тә'сир тә'мин едир. Мүбадилә гаршылыглы тә'сирин классик физикада аналогу олмадығындан онун тәбиәтини садә изаһ етмәк чәтиндир. Мүбадилә гаршылыглы тә'сирин тәбиәти микрозәррәчикләрин халис квант хассәси илә тә'јин олунур. Ејни микрозәррәчикләрдән тәшкил олунмуш системин енержисинин мүмкүн олан гијмәтләри системи тәшкил едән елементар магнит моментләринин—спинләрин јекун гијмәтиндән асылыдыр. Мәс., ики електрондан тәшкил олунмуш микрозәррәчикләр системиндә елементар магнит моментләри ја паралел, ја да антипаралел јөнәлә биләр. Системин паралел һала ујғун енержисинин антипаралел һала ујғун енержисиндән фәрги мүбадилә гаршылыглы тә'сир енержиси илә тә'јин олунур. Магнит анизотроплуғуну јарадан, әсасән, спинләрин орбитал моментләрлә гаршылыглы тә'сиридир. Орбитал момент електронларын нүвә әтрафындакы фырланма һәрәкәти илә тә'јин едилдијиндән, атомун кристал гәфәсдәки нисби вәзијјәтиндән кәскин асылы олур. Она көрә дә магнит анизотроплуғунун гијмәти кристалын симметријасындан асылыдыр; мәс., кубик кристалларда магнит анизотроплуғу аз, һексагонал кристалларда чохдур.

Мүбадилә гаршылыглы тә'сир енержиси ферромагнитләр үчүн $E_м>0$ (елементар магнит моментләри мүәјјән бир истигамәтдә јөнәлир), антиферромагнитләр үчүн исә $E_м<0$ (елементар магнит моментләри антипаралел јөнәлир) олур. Беләликлә, антиферромагнетикләрдә јекун магнит моменти сыфыр гијмәт алыр вә јалныз магнит саһәсинин тә'сири илә дәјишир. Харичи магнит саһәсиндә антиферромагнит зәиф (магнит гавраjычылығы $\varkappa \sim 10^{-4}$—10^{-6}СГС ваһиди) магнитләнир. Антиферромагнетикләрин харичи магнит саһәсиндә магнитләнмәси просеси ферромагнитләринкиндән фәргләнир: ферромагнитләрдә харичи магнит саһәси елементар магнит моментләринин паралел дүзүлмәсинә көмәк едир, антиферромагнетикләрдә исә харичи магнит саһәси антиферромагнит низамыны позмаға чалышыр.

Антиферромагнетикләрин әсас хүсусијјәтләриндән бири дә магнит гавраjычылығынын темп-рдан (T) асылылығыны көстәрән әјринин мүәјјән нөгтәдә максимумдан кечмәсидир. Антиферромагнетикләрин истилик тутуму, електрик кечиричилији, истидән кенишләнмәси вә с. физики хассәләри һәмин нөгтә әтрафында аномал характер дашыјыр. Там низамлы һал јалныз мүтләг сыфырда ($T=0$) олур. $T\neq0$-да там низамлы һал гисмән позулур, јә'ни елементар магнит моментләринин бә'зиси истигамәтини дәјишир. Гәфәсдә низамын позулма јери гејд олунмадығындан ону истәнилән атома аид етмәк олар. Низамын позулмасы, јә'ни елементар магнит моментләринин—спинләрин низамдан кәнара чыхмасы мүхтәлиф вахтларда гәфәсин мүхтәлиф јериндә баш верә биләр. Белә позулмаларын гәфәс бојунча һәрәкәтинә далғаларын јајылмасы кими бахмаг олар. Бу далғалара спин далғалары вә онлара ујғун квазизәррәчикләрә магнонлар дејилир. Магнонлар магнит низамыны позур, бүтүн физики хассәләрә тә'сир көстәрир. Онларын һесабына әлавә истилик тутуму—магнит истилик тутуму, истидән кенишләнмә вә с. ортаја чыха билир. Темп-р артдыгча, магнонларын сајы да артыр. Темп-рун мүәјјән бир гијмәтиндә антиферромагнит гурулуш тамамилә позулур вә антиферромагнит маддә парамагнитә чеврилир. Темп-рун бу гијмәтинә антиферромагнетикләрин парамагнит темп-ру вә ја Нејел темп-ру дејилир.

Антиферромагнит гурулушлар үчүн Нејел темп-рундан башга һәгиги кечид темп-рлары анлајышы да вардыр. Бу темп-р магнит низамынын нөвүндән асылыдыр. Һәмин темп-рда маддә низамлы һалдан низамсыз һала кечир. Ферромагнитләрдә бу ики темп-р арасында һеч бир фәрг јохдур. Антиферромагнетикләр һәм кечиричи, һәм јарымкечиричи, һәм дә диелектрик ола биләр.

А. кечид елементләрдә, кечид елементләрин бирләшмәләриндә, надир торпаг елементләриндә вә онларын бирләшмәләриндә мүшаһидә олунур.

Азәрб. ССР ЕА Физика Ин-тунда мадданин антиферромагнит һалы мүасир физики методларла (магнит резонансы, γ-резонанс, нүвә резонансы) өјрәнилир.

Антиферромагнит һалын һәртәрәфли өјрәнилмәси јени магнит һадисәләринин кәшфинә сәбәб олмушдур. Мәс., јени антиферромагнит гурулушлар—зәиф ферромагнетизм, спирал формаја малик олан гурулушлар вә с., јени физики һадисәләр —пјезомагнит, магнитоелектрик һадисәләри кәшф едилмишдир. Мүәјјән олмушдур ки, антиферромагнетикләрин микроскопик физики хассәләри нәинки јүксәк тезликли саһәләрдә, һәтта оптик тезликли саһәләрдә дә дәјишир. Бу тәдгигатларын инкишафы антиферромагнетикләрин кәләчәкдә кениш техники тәтбигинә бүнөврә јарадыр.

Әд.: Боровик-Романов А. С., Антиферромагнетизм. В сб.: Антиферромагнетизм и ферриты, М., 1962; Вонсовский С. В., Магнетизм, М., 1971; Нагаев Э. Л., Ферромагнитные и антиферромагнитные полупроводники, «Успехи физических наук», 1975, т. 117, в. 3; М.

АНТИФЕРРОМАГНИТ РЕЗОНАНС —електрон *магнит резонансынын* нөвләриндән бири; антиферромагнит мүһитдә електромагнит саһәси енержисинин резонанс удулмасы һадисәси. А.р., електромагнит саһәсинин тезлији антиферромагнитин магнит моментләринин пресессија тезликләриндән биринә бәрабәр олдугда баш верир. Бу заман удулан енержи максимум гијмәт алыр. Енержинин удулма механизми *ферромагнит резонансда* олдуғу кимидир. А.р., адәтән, 10^{12}—10^{13} *hc* тезликдә баш верир, бу да ферромагнит резонанс тезлијиндән бөјүкдүр. Антиферромагнетикләрдә бир нечә резонанс тезлији олур, һәмин тезликләрин ғијмәти харичи магнит саһәсинин ғијмәт вә истигамәтиндән асылы олур.

А.р. тезликләрини арашдырмагла антиферромагнетикләрдә (бах *Антиферромагнетизм*) мүбадилә гаршылыглы тә'сир вә магнит анизотропија гүвәләринин тәбиәти һаггында гијмәтли мә'лумат әлдә етмәк олур. Азәрб. ССР ЕА Физика Ин-тунда вә АДУ-да бу саһәдә тәдгигатлар апарылыр.

АНТИФОН (јун. antiphōnos—чаваб сәс)—ики хор, јахуд солистлә хорун нөвбә илә охумасы. А. мәншәчә гәдим јунан фачиәси илә бағлыдыр; бурада хор чох заман ики јарымхора бөлүнүрдү. Шәрг халгларынын дини мәрасимләриндә дә А.-дан истифадә едилмишдир. Тәгр. 4 әсрдән е'тибарән А. христиан дини мусигисинә кечмишдир.

АНТИФРИЗ (*анти*...+инк. freeze—донмаг) — 0°С-дән ашағы темп-р шәраитиндә дахилијанма мүһәррикләрини вә мүхтәлиф гурғулары сојутмаг үчүн тәтбиг едилән чәтиндонан маје. А.-ин истилик тутуму, гајнама вә аловланма темп-рлары јүксәк олмалы, истилији јахшы кечирмәли, ашағы темп-рларда өзлүлүјү аз олмалы, мүмкүн гәдәр аз көпүкләнмәли, метал һиссәләрдә коррозија төрәтмәмәли, шланг вә резини дағытмамалыдыр. *Етиленгликол*, *глисерин*, бә'зи спирт вә үзви бирләшмәләрин, һабелә бә'зи дузларын (мәс., калсиум вә ја натриум-хлоридин) суда мәһлуллары А. кими кениш ишләдилир. Ән јахшы А. етиленгликолун суда мәһлулудур. 66,7% етиленгликол илә 33,3% судан ибарәт гарышы —75°С-дәк темп-рда донмур. Өлкәмиздә —40°С вә —65°С-дә донан 40 вә 65 маркалы етиленгликол А.-ләри һазырланыр.

Әд.: Бобров Н. Н., Воропай П. И., Применение топлив и смазочных материалов, 2 изд., М., 1968; Кулиев А. М., Химия и технология присадок к маслам и топливам, М., 1972.

АНТИФРИКСИОН МАТЕРИАЛЛАР (*анти*... + frictio — сүртүнмә) — әсасән сүрүшмә сүртүнмәси илә ишләјән вә мүәјјән шәраитдә кичик сүртүнмә әмсалына малик олан машын деталлары (јатаг, ојмаг вә с.) һазырламаг үчүн материаллар. Бу материалларын *адһезија* габилијјәти зәифдир, истилији јахшы кечирир, хассәләри сабитдир. Онлардан һазырланан деталлар бир-биринә јахшы ујушур. Һидродинамик сүрткү тәтбиг едикдә деталлар нисбәтән галын сүрткү материалы илә тамамилә изолјасија олунур вә детал материалларынын хассәләри сүртүнмәјә тә'сир көстәрмир. Материалларын антифриксион хассәси натамам сүрткү шәраитиндә мејдана чыхыр вә материалын физики, кимјәви хассәләриндән асылы олур. Сәтһин мүәјјән дәрәчәдә гејри-һамар вә ја мәсамәли олмасы да онун антифриксион хассәләриндәндир. Бу һалда сүрткү јағынын чухурлара долмасы вә материалын бәрк абразив һиссәчикләрини «удмасы» бир-биринә сүртүнән деталлары јејилмәкдән горујур. Гуру сүртүнмә шәраитиндә антифриксион хассәнин әмәлә кәлмәси үчүн материалда өзү сүрткү тә'сири јарадан вә сүртүнмә сәтһиндә аз сүртүнмә әмәлә кәтирән бә'зи компонентләр (мәс., графит, молибден-дисулфид вә с.) олмалыдыр. Ән чох јајылмыш А.м. *јатаг материалларыдыр*. Бах һәмчинин *Баббит*.

Әд.: Буше Н. А., Подшипниковые сплавы для подвижного состава, М., 1967; Токарь И. Я., Проектирование и расчет опор трения, М., 1971; Медведев Н. В., Гланц А.А., Григоревский А. С., Справочник механика, М., 1973.

АНТИҺИПЕРОН—бах *Антибарионлар*.

АНТИҺИТЛЕР КОАЛИСИЈАСЫ—Икинчи дүнја мүһарибәсиндә (1939—45) Һитлер Алманијасы, фашист Италијасы, милитарист Јапонијасы вә онларын әлалтыларындан ибарәт тәчавүзкар блока гаршы мүбаризә апаран дөвләт вә халгларын һәрби-сијаси иттифагы. А.к.-нын јарадылмасы бәшәријјәтин азадлығы вә мүтәрәгги инкишафыны тәһлүкә алтына алан фашизмә гаршы мүбаризәнин гәти тәләбатындан ирәли кәлирди. Әсас иштиракчылары ССРИ, АБШ вә Инкилтәрә иди. Франса илә Чин дә А.к.-на дахил идиләр. Мүһарибәнин ахырынадәк она 50-дән артыг дөвләт (Полша, Чехословакија, Југославија, Канада, Һиндистан вә с.) гошулмушду. Лакин фашист Алманијасынын дармадағын едилмәсиндә А.к.-нын ајры-ајры иштиракчыларынын пајы мүхтәлиф олмушдур. Фашист Алманијасы үзәриндә гәләбәдә әсас рол ојнаjан ССРИ А.к.-нын һәлледичи гүввәси иди.

ССРИ-нин принсипиал, ардычыл вә узагкөрән харичи сијасәти һәлә мүһарибәјә гәдәрки дөврдә империалист иртичасынын ваһид антисовет чәбһә јаратмаг чәһдләрини позду. О дөврдә ССРИ-нин тә'кидлә јеритдији коллектив тәһлүкәсизлик сијасәти нәтичәсиндә мүхтәлиф өлкәләрин милјонларла адамы фашизми дәф етмәк үчүн гүввәләри бирләшдирмәк зәруријјәтини дәрк етмәјә башламышды. Мүһарибә кедишиндә ролу вә фәаллығы сон дәрәчә артан дүнја халглары дәрк етдиләр ки, јалныз Совет Иттифагы илә бирликдә фашист блокуну дармадағын етмәк мүмкүндүр. Гәрб дөвләтләринин һаким даирәләри исә баша дүшүрдүләр ки, Алманија онларын нәинки милли, һәмчинин дүнја мигјасында билаваситә игтисади вә сијаси мәнафеләринә тәһлүкәдир. Б. Британијанын баш назири У. Чөрчилл 1941 ил ијунун 22-дә, АБШ президенти Ф. Рузвелт исә ијунун 24-дә фашист Алманијасына гаршы мүһарибәдә ССРИ-ни мүдафиә едәчәкләри барәдә бәјанат вердиләр. Бүтүн бунлар дүнјанын бөјүк дөвләтләринин—ССРИ, АБШ вә Инкилтәрәнин антифашист коалисијасында бирләшмәси үчүн објектив зәмин јаратды. Фашист Алманијасы вә онун мүттәфигләри илә мүһарибәнин әдаләтли олуб азадлыг характери дашымасы халгларын сых бирлији үчүн мүһүм амил олду.

А.к.-нын дипломатик вә һүгуги чәһәтдән тәшәккүлү мүрәккәб јол кечмишдир. Онун јарадылмасынын әсасы ССРИ, АБШ вә Инкилтәрә һөкумәтләринин гаршылыглы көмәк һаггында бәјанатлары илә гојулмушдур. 1941 ил ијулун 12-дә Москвада ССРИ вә Инкилтәрә арасында фашист Алманијасына гаршы мүһарибәдә биркә фәалијјәт барәдә сазиш имзаланды. *Атлантик хартијасынын* әсас принсипләри илә разылашан Совет һөкумәти өз бәјанатында Авропа халгларыны ганлы фашист зүлмүндән тезликлә вә гәти олараг азад етмәк мәгсәди илә бүтүн сүлһсевәр халгларын игтисади вә һәрби еһтијатларыны сәфәрбәр етмәјин зәрури олдуғуну хүсусилә нәзәрә чатдырырды.

1941 ил сентјабрын 29-у—октјабрын 1-дә Москвада 3 дөвләтин (ССРИ, АБШ вә Инкилтәрә) конфрансы олду. Конфрансда АБШ вә Инкилтәрәнин ССРИ-јә һәрби јардымы барәдә протокол имзаланды. Совет Иттифагы А.к.-ны кенишләндирмәјә чох бөјүк әһәмијјәт верирди. Бу мәгсәдлә Совет һөкумәти 1941 илин ијулунда Лондонда мүһачирәтдә олан Чехословакија вә Полша һөкумәтләринә үмуми дүшмәнлә биркә мүбаризә барәдә сазиш бағламағы тәклиф етди. 1941 илин сентјабрында исә «Азад Франса»нын Милли комитәси илә әлагә јаратды. 1942 ил јанварын 1-дә Вашингтонда (АБШ рәсмән мүһарибәјә гошулдугдан сонра) *Ијирми алты дөвләтин бәјаннамәси (1942)* имзаланды. ССРИ халгларын антифашист чәбһәсинин мөһкәмләнмәсинә бөјүк гүввә сәрф етмиш, дүшмәнин дармадағын едилмәси кими үмуми бир ишә А.к.-нын һәр бир үзвүнүн даһа чох хејир вермәсинә сә'ј көстәрмишдир. ССРИ үмуми дүшмән үзәриндә гәләбәнин сүр'әтләнмәсинә вә дүнјанын мүһарибәдән сонракы демократик принсипләринин ишләниб һазырланмасына имкан јарадан гәрарлар гәбул олунмасында дөнмәдән тә’кид едирди. *Теһран конфрансы (1943)*, *Крым конфрансы (1945)* вә *Потсдам конфрансында (1945)* Совет һөкумәтинин фәалијјәти бу вәзифәләрин һәллинә јөнәлдилмишди.

Совет Ордусу фашист блокунун әсас силаһлы гүввәләринә гаршы мәтанәтлә дајанды. Совет халгы Вәтәни, сосиалист наилијјәтләрини фәдакарлыгла горуду. Совет халгынын бу гәһрәман мүбаризәси ејни заманда А.к. үзрә мүттәфиглик тәәһһүдләринин јеринә јетирилмәсинә нүмунә олду. Лакин А.к. дахилиндә ССРИ-нин сијаси хәтти мүһарибәнин ҝедишини вә мүһарибәдән сонракы проблемләрин һәллини өз империалист мәнафејинә табе етмәјә чалышан Гәрб дөвләтләри мүртәҹе даирәләринин хәтти илә тез-тез тоггушурду. Бу, икинҹи ҹәбһәнин ачылмасы мәсәләсиндә өзүнү хүсусилә кәскин шәкилдә бүрузә верди.

Мүһарибәнин әсас ағырлығыны совет халгынын үзәринә јыхмаға, фашист Алманијасынын гүдрәтини совет халгынын әли илә сарсытмаға ҹәһд едән АБШ вә Инҝилтәрәнин һаким даирәләри икинҹи ҹәбһәнин ачылмасыны һәр вәҹһлә ләнкидирдиләр. Икинҹи ҹәбһә јалныз 1944 илин ијунунда — мүттәфигләр ССРИ-нин фашист Алманијасыны тәкбашына дармадағын етмәк вә Авропаны фашист әсарәтиндән гуртармаг игтидарында олдуғуну ҝөрәндән сонра ачылды. ССРИ-нин А.к. үзрә мүттәфигләри чох вахт Совет Иттифагына һәрби јардымы да позурдулар. Бүтөвлүкдә мүттәфигләрин ССРИ-јә јардымы совет халгынын үмуми дүшмәнә гаршы мүбаризәдәки бөјүк мадди мәсрәфләри илә мүгајисәдә чох ҹүзи иди.

А.к.-нда мүһарибәнин мәгсәдләри илә әлагәдар ихтилафлар да мөвҹуд иди. Гәләбәнин јахынлашмасы илә бу мәсәлә даһа мүһүм әһәмијјәт кәсб едирди. ССРИ үчүн мүһарибәдән мәгсәд фашизми тамамилә дармадағын етмәк, ишғал олунмуш совет торпагларыны вә Алманијанын ишғал етдији Авропа өлкәләрини азад етмәк, һәр бир халгын мүстәгил сурәтдә өз мүгәддәратыны тә’јин етмәк һүгугуна әсасланан мөһкәм демократик сүлһә наил олмаг вә нәһајәт, Алманија тәрәфиндән јени тәҹавүз имканыны тамамилә арадан галдырмагдан ибарәт иди. А.к.-нын иштиракчылары олан буржуа дөвләтләри исә тамамилә башга мәгсәд ҝүдүрдүләр. АБШ вә Инҝилтәрә мүһарибәдән сонра дүнјада һөкмранлыг етмәк фикриндә идиләр.

А.к.-нын мөһкәмләндирилмәсинә чалышан Совет һөкумәти мејдана чыхан ихтилафларын низама салынмасы үчүн чох гүввә сәрф етмиш, зәрури һалларда исә ҝүзәштә ҝетмишдир. Чәтинлик вә манеәләрә бахмајараг, А.к. фашист Алманијасы вә милитарист Јапонијасы үзәриндә гәләбә чалынанадәк, бүтүн мүһарибә әрзиндә өз вәзифәләринин өһдәсиндән, әсасән, мүвәффәгијјәтлә ҝәлмишдир. Потсдам конфрансында (1945) дүнјанын мүһарибәдән сонракы гурулушунун әсаслары гојулду. А.к.-нын сонунҹу ән бөјүк сијаси тәдбири Италија, Болгарыстан, Маҹарыстан, Румынија вә Финландија илә сүлһ мүгавиләләринин (1947, феврал) бағланмасы олду. А.к. иҹтимаи гурулушу мүхтәлиф олан дөвләтләрин һәртәрәфли әмәкдашлығына ҝениш имканлар олдуғуну ҝөстәрди. Лакин мүһарибәдән сонра АБШ вә Инҝилтәрәнин һаким даирәләри сүр’әтлә силаһланма, Гәрби Алманијаны јенидән силаһландырма, ССРИ вә халг демократијасы өлкәләринә гаршы дүшмән «сојуг мүһарибә» вә атом һәдә-горхусу хәтти ҝөтүрдүләр (бах *«Атом дипломатијасы»*).

ССРИ вә сосиализм бирлији өлкәләринин гүдрәт вә нүфузунун ҝүндән-ҝүнә артмасы нәтиҹәсиндә бу хәтт ифласа уғрады. 60-ҹы илләрдән Гәрб дөвләтләри гаршыдурма сијасәтиндән сосиалист өлкәләри илә әмәкдашлыг сијасәтинә кечмәјә мәҹбур олдулар. Сов.ИКП 24-ҹү гурултајында гәбул едилән Сүлһ програмынын һәјата кечирилмәси, сосиализм бирлији өлкәләринин ирәли сүрдүјү тәшәббүс нәтиҹәсиндә Һелсинкидә чағырылмыш *Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыға даир Мүшавирәдән* сонра бејнәлхалг иглимин сағламлашмасына имкан јаранды, «сојуг мүһарибә»дән ҝәркинлијин зәифләмәси, динҹ јанашы јашамаг принсипләринин әмәли сурәтдә һәјата кечирилмәси јолунда јени аддым атылды, сүлһүн вә халглар тәһлүкәсизлијинин мөһкәмләндирилмәси үчүн јени имканлар ачылды.

Әд.: Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. 1—2, М., 1976; Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы, т. 1—3, М., 1946—47; Бережков В. М., Рождение коалиции, М., 1975; За мир, безопасность, сотрудничество и социальный прогресс в Европе (Документы Конференции коммунистических и рабочих партий Европы в Берлине), «Коммунист», 1976, №10.

АНТИҺОРМОНЛАР—организмә узун мүддәт чохлу мигдарда зүлали һормонал препаратлар дахил едилдикдә, онда әмәлә ҝәлән горујуҹу маддәләр. Канада алими Ҹ. Коллип 1934 илдә белә бир нәзәријјә ирәли сүрмүшдү ки, ҝуја организмдә һәр һормона гаршы А. һасил олунур. Сонра мүәјјән едилди ки, А.-ын әмәлә ҝәлмәси һормонал реаксија дејил, организмә хариҹдән дахил олан јад зүлали препаратлара гаршы иммуноложи реаксијадыр (бах *Иммунитет*). Организм өз һормонларына гаршы А. һасил етмир.

АНТИҸИСИМЛӘР—инсан, јахуд истиганлы һејван организминдә бактерија, вирус вә б. *антиҝенләрә* гаршы әмәлә ҝәлән ган серумунун глобулин фраксијасы зүлаллары. А. бактерија, вирус вә б. антиҝенләри чохалмаға гојмур вә ја онларын ифраз етдији зәһәрли маддәләри нејтраллашдырыр. Иммун серумлардакы А.-ин мүһафизә хассәсиндән инфексион хәстәликләрин (дифтерија, күзаз, газлы гангрен вә с.) мүалиҹәси вә профилактикасында ҝениш истифадә олунур. А.-ин антиҝенләрлә реаксијасы (серум реаксијасы) мүхтәлиф хәстәликләрин диагностикасында, мәһкәмә тиббиндә тәтбиг едилир. А. иммуноглобулинләрдән ибарәтдир. Мол. күтләси 160 мин илә 1 млн арасындадыр. А. далаг, лимфа дүјүнләри вә иликдәки плазматик һүҹејрәләр тәрәфиндән синтез едилир. Бах һәмчинин *Иммунитет*, *Серум диагностикасы*.

АНТЛАР (јун. Àntai)—6—7 әср Бизанс мәнбәләриндә (4—7 әсрләр) шәрги славјан тајфаларынын ады. Илк дәфә е.ә. 3 әсрә аид Керч китабәсиндә ады чәкилир. Днестр вә Днепр чајлары арасындакы мешә-чөл зонасында, һабелә Днепрдән ш.-дәки әразидә јашамышлар. Әкинчилик, малдарлыг, сәнәткарлыг, дәмир е’малы, дулусчулуг, зәрҝәрлик, тохуҹулуг вә с. илә мәшғул олмушлар. Бә’зи тәдгигатчыларын фикринҹә, А.-да дахили вә хариҹи тиҹарәт мөвҹуд иди. 3—4 әсрләрдә А.-ын дөвләти јаранмышды. Һәрби ҹәһәтдән гүдрәтли идиләр. Бизанса, Балкан ј-а-на јүрүшләр етмиш, ҝотлара (4 әср), аварлара (6 әср) гаршы мүбаризә апармышлар. 7 әсрин әввәлләриндә А.-ын тајфа иттифагы парчаланмышды. Бу дөврдән мәнбәләрдә А.-ын ады чәкилмир.

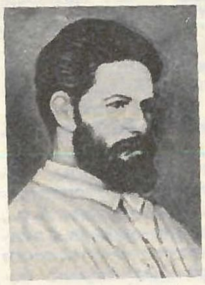

АНТОКО́ЛСКИ Марк Матвејевич (2.11.1843, Вилнүс—9.7.1902, Бад-Һомбург-фор дер Һое, һазырда АФР-дәдир) — рус һејкәлтәрашы. Академик (1871). Петербург Рәссамлыг Академијасында охумушдур (1862—68). Онун реалист-демократ сәнәткар кими јетишмәсинә И. Ј. Репин, В. В. Стасов вә И. Н. Крамскојун тә’сири олмушдур. «Дәрзи» (1864), «Хәсис» (1865), «Инквизисија» (1863—69) адлы илк горелјефләриндә *академизм* ән’әнәләри илә әлагәси олмајан јени метод ахтарышлары нәзәрә чарпыр. Милли-тарихи мөвзуларда јаратдығы әсәрләр А.-нын јарадыҹылығында әһәмијјәтли јер тутур. Вәтәндашлыг, вәтәнпәрвәрлик дујғулары, образын психоложи аләминә дәрин нүфуз, тарихи деталларын дүзҝүн әкси бу әсәрләрдә даһа габарыгдыр. «Иван Грозны» (тунҹ, 1871, Рус музеји, Ленинград; мәрмәр, 1875, Третјаков галерејасы) һејкәлиндә психоложи драматизм ҝүҹлүдүр. «I Пјотр» (тунҹ, Рус музеји вә Третјаков галерејасы) һејкәлиндә Русијанын узагҝөрән, әзмкар ислаһатчысынын сурәтини јаратмышдыр. «Спиноза» (мәрмәр, 1882), «Салнамәчи Нестор» (мәрмәр, 1889), «Јермак» (тунҹ, 1891, үчү дә Рус музејиндәдир) вә с. һејкәлләрин, портрет вә гәбирүстү абидәләрин мүәллифидир.

Әд.: Варшавский Л. Р., Марк Матвеевич Антокольский. В кн.: Русское искусство. Очерки... второй половины 19 в., [кн.] 1, М., 1962.

АНТОКО́ЛСКИ Павел Григорјевич (д. 1.7.1896, Петербург)—рус совет шаири. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 20-ҹи илләрдә јаздығы әсәрләрдә («Робеспјер вә Горгона», «71-ҹи ил Коммунасы» поемалары вә с.) дөврүн мүһүм һадисәләринә мараг, романтик әһвали-руһијјә ҝүҹлүдүр. 30-ҹу илләрдән совет керчәклијинин тәрәннүмү А. јарадычылығында әсас јер тутмушдур. «Гәрб» (1926), «Пушкин или» (1938), «Е'малатхана» (1958), «Пушкин һаггында» (1960), «Вјетнамын күчү. Јол журналы» (1960), «Јүксәк кәркинлик» (1962), «Дөрдүнчү өлчмә» (1964) вә с. топлуларын мүәллифидир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә јаздығы ше'р вә поемаларда («Оғул», 1943) совет вәтәнпәрвәрлији тәрәннүм едилир. Мүасирлик, дәрин лиризм, фәлсәфи дүшүнчә А. јарадычылығынын характерик чәһәтләридир. «Шаирләрин јолу» (1965) мәгаләләр китабы вар. «Оғул», «Арбат дөнкәсиндә» поемалары вә бир сыра ше'ри Азәрб. дилиндә нәшр олунмушдур. Азәрб. әдәбијјаты һаггында мәгаләләри, респ.-мызә һәср олунмуш ше'рләри («Бакы», «Одлар шәһәри», «Москва саламы», «Достлара мәктуб» вә с.) вар. Классик вә мүасир Азәрб. поезијасындан (Низами, Фүзули, М. Ф. Ахундов, С. Вурғун вә б.) тәрчүмәләр етмишдир. 4 орден, һабелә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Оғул, Б., 1959; Стихи азербайджанских поэтов (пер. П. Антокольского), Б., 1959; Собр. соч., т. 1—4, М., 1971—73.

Әд.: Лéвин Л., Четыре жизни. Хроника дней и трудов П. Антокольского М., 1969; Турабов С., Павел Антоколски Азәрбајчанда, «Азәрбајчан», 1974, № 2.

АНТОЛОКИ́ЈА (јун. anthologia, ánthos—чичәк вә légō—јығырам)—мүхтәлиф мүәллифләрин сечилмиш әсәрләриндән ибарәт ше'р вә ја нәср мәчмуәси. Илк А.-ны гәдим јунан шаири Меleaгр (е.ә. 60) тәртиб етмишдир. Орта әсрләрдә әрәб поезијасы А.-лары јаранды (*Һәмасә* вә с.). *Тәзкирә* вә *чунк* А.-ја јахындыр. А.-лар гәдим («изборникләр»), һабелә 18—19 әсрләр рус әдәбијјатында да јајылмышды. 1907 илдә П. Ф. Јакубович «Рус музасы» А.-сыны нәшр етдирмишдир. Азәрб.-да илк А.-лар 19 әсрдә тәртиб олунмушдур (Һ. Ә. Гајыбовун тәртиб етдији 4 чилдлик «Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәчмуә...» адлы әлјазмасы вә с.). ССРИ халглары вә харичи өлкәләр әдәбијјаты А.-лары нәшр олунмушдур: «Азәрбајчан поезијасы антолокијасы» (М., 1939; ч. 1—3, 1960), «Чех поезијасы» (Б., 1965) вә с. 1971 илдә Москвада Азәрб. ше'ри (инкилисчә) вә нәсри (франсызча) А.-лары нәшр едилмишдир.

АНТО́Н АЛМАСЫ—Русијада халг селексијасы јолу илә јетишдирилмиш гыш алмасы сорту. Ағачы шахтајадавамлыдыр. Чәтири јарымкүрә шәклиндәдир. Һәр ағачындан илдә 500 *кг*-адәк мәһсул јығылыр. Мејвәси ири (125—150 *г*), туршашириндир. Рәнки сары, бә'зән гызартылы олур. Өзүнә мәхсус әтри вар. Мармелад, пастила, шәраб вә с. һазырланыр. РСФСР-ин орта золағында, БССР, УССР, Газах. ССР, Гырғ. ССР вә Прибалтика респ.-ларында әсас гышлыг алма сортудур. И. В. Мичурин иримејвәли, ағ рәнкли пајызлыг кирвәнкәјарымлыг (600 грамлыг) А. а. сорту јетишдирмишдир.

АНТО́НИ Марк (Marcus Antonius, е.ә. тәгр. 83—30)—Рома сијаси вә һәрби хадими, Јули Сезарын силаһдашы. 43 илдә Мутин ш.-и јахынлығында сенат гошунларына мәғлуб олдугдан сонра Октавиан *Август* вә Лепид илә иттифага кирмиш (2-чи Триумвират), 42 илдә Октавианла биркә Сезарын гатилләри Брут вә Кассини мәғлуб етмишди. Бундан сонра империјанын ш. әјаләтләрини идарә едән А., Мисир һөкмдары Клеопатра илә јахынлашмыш вә Мисирә архаланараг һакимијјәт уғрунда Октавианла мүбаризәјә башламышды. Е.ә. 36 илдә А. 100 минлик гошунла Атропатенаја һүчум етмиш, лакин тәләфат верәрәк (тәгр. 24 мин нәфәр) кери чәкилмишди. *Акси* вурушмасында (е.ә. 31) мәғлуб едилән А. Мисирә гачмыш вә Октавианын гошунлары Мисирә дахил олдугда өзүнү өлдүрмүшдүр.

АНТОНИМЛӘР (*анти*...+јун. ónyma—ад)—формача мүхтәлиф, мә'нача бир-биринә зидд сөзләр. Әсасән, исим (севинч-кәдәр, јер-көј), сифәт (јахшыпис, ағ-гара), фе'л (күлмәк-ағламаг, кәлмәк-кетмәк) вә зәрфдән (сәһәр-ахшам, ирәли-кери) олур. Мә'нанын зиддијјәт дәрәчәсинә көрә А. ики група ајрылыр: там А. (доғру-јалан, дәрә-тәпә), нисби А. (дағ-дүз, од-су). А.-дән бәдии ифадә васитәси кими әдәбијјатда вә натигликдә тәзад јаратмаг мәгсәди илә кениш истифадә олунур (бах *Антитеза*).

Әд.: Чәфәров С., Мүасир Азәрбајчан дили. Лексика, Б., 1970.

АНТОНИНЛӘР (Antonini)—Гәдим Ромада император сүлаләси [96—192]. Антонин Пијин ады илә адланмышдыр. Баниси Марк Коксеј Нерва [96—98] иди. Трајан [98—117], *Һадриан* [117—138], Антонин Пиј [138—161], Марк Аврели [161—180], онунла мүштәрәк һакимлик едән Лутси Вер [161—169] вә Коммод [180—192] А.-ин нүмајәндәләри идиләр.

АНТОНИО́НИ (Antonioni) Микеланчело (д.29.9.1912, Феррара)—италјан кино режиссору. 30-чу илләрдән кино тәнгидчиси вә ссенарист кими фәалијјәтә башламыш, «Бјанко е неро» вә «Чинема» журналларында ишләјән антифашист әһвали-руһијјәли кәнч кинематографчылар групуна дахил олмушдур. «По чајы саһилиндә јашајан адамлар» (1947), «Сүпүркәчиләр» (1948) вә с. сәнәдли филмләр чәкмишдир. «Бир мәһәббәтин тарихи» (1950) А.-нин илк бәдии филмидир. «Рәфигәләр» (1955), «Гышгырыг» (1957, совет кино прокатында «Үмидсизлик»), «Сәркүзәшт» (1959), «Кечә» (1960), «Тутгунлуг» (1962), «Гырмызы сәһра» (1964), «Блоу ап» (1967), «Забриски Појнт» (1970), «Сәнәти мүхбирдир» (1975) А.-нин мәшһур филмләридир. Мүасир буржуа чәмијјәтиндә инсанын тәнһалығы, бу чәмијјәтин амансызлығы А. филмләринин әсас мөвзусудур. Иррасионал вә пессимист мотивләр, һадисәләрин ләнк инкишафы, дарыхдырычы шәһәр мәнзәрәләри фонунда чәкилмиш епизодлар, чансыз абстракт интерјерләр вә с. А. үслубу үчүн характерикдир. А.-нин филмләри јүксәк режиссорлуг сәнәти нүмунәләридир. Бир чох филми Локарно, Канн, Венесија Бејнәлхалг кино фестивалларында мүкафат алмышдыр. А. Азәрб.-да олмушдур (1976).

Забриски Појнт» филминдән кадр. Реж. М. Антониони.

АНТО́НОВ Алексеј Иннокентјевич (15.9.1896, Гродно — 18.6. 1962, Москва) — совет һәрби хадими, орду кенералы (1943). 1928 илдән Сов.ИКП үзвү, 1919 илдән Совет Ордусунда хидмәтә башламышдыр. Вәтәндаш мүһарибәсиндә иштирак етмишдир. Фрунзе ад. Һәрби Академијаны (1931) вә Баш Гәраркаһ Академијасыны (1937) битирмишдир. 1941 илин августунда Чәнуб, Шимали Гафгаз, Загафгазија чәбһәләри вә Гара дәниз гошун групунун гәраркаһ рәиси, 1942 илин декабрындан Баш гәраркаһ рәисинин биринчи мүавини вә оператив идарәсинин рәиси иди. А. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин бир чох дөјүш әмәлијјатынын ишләниб һазырланмасы вә һәјата кечирилмәсиндә гошунлара рәһбәрликдә билаваситә иштирак етмишдир. 1945 илин февралындан Баш гәраркаһ рәиси олмушдур. А. Крым (1945) вә Потсдам (1945) конфрансларында совет нүмајәндә һеј'әтинә дахил олан һәрби нүмајәндәләрдән бири иди. 1946 илин мартындан Баш гәраркаһ рәисинин биринчи мүавини ишләмишдир. 1948—54 илләрдә Загафгазија Һәрби Даирәси гошунлары командanынын биринчи мүавини вә команданы, 1954 илин апрелиндән Баш гәраркаһ рәисинин мүавини, 1955 илдән Варшава Мүгавиләси иштиракчысы олан өлкәләрин Бирләшмиш Силаһлы Гүввәләри гәраркаһынын рәиси олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, 4 Гырмызы Бајраг ордени, «Гәләбә» ордени, 2 дәфә 1-чи дәрәчәли Суворов ордени, 1-чи дәрәчәли Кутузов вә 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси орденләри, 14 харичи орден вә медалла тәлтиф едилмишдир. ССРИ Али Советинин (2—6-чы чағырыш) депутаты олмушдур. Гызыл мејданда дәфн едилмишдир.

Әд.: Полководцы и военачальники Великой Отечественной, 2 изд., М., 1971, с. 7—38; Штеменко С. М., Выдающийся советский военачальник, «Военно-исторический журнал», 1966, № 8.

АНТО́НОВ Олег Константинович (д. 7.2.1906, Москва губ.-нын Троитсы к.)—совет авиаконструктору, УССР ЕА акад. (1968), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1966), Ленин мүкафаты лауреаты (1962), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952). 1945 илдән Сов. ИКП үзвү. 1946 илдән тәчрүбә-конструктор бүросуна башчылыг едир. А.-ун

рәһбәрлији илә бир сыра тәјјарә, о чүмләдән турбовинтли Ан-10, Ан-12, Ан-14, Ан-24 вә 80 *т*-а гәдәр јүк көтүрән Ан-22 («Антеј»)маркалы нәгл. тәјјарәләри һазырланмышдыр. ССРИ Али Советинин (5—9-чу чағырыш) депутатыдыр. 2 дәфә Ленин ордени, башга орденләр вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Моисеев В. А., Крылатое имя, Киев, 1974.

АНТОНОВ-ОВСЕЈЕНКО (партија тәхәллүсү Штык, әдәби тәхәллүсү А. Галски) Владимир Александрович (21.3.1883, Чернигов — 1939) — совет партија вә дөвләт хадими. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын фәал иштиракчысы. Ингилаби фәалијјәтә 1901 илдән башламышдыр. 1903 илдә РСДФП-јә дахил олмушдур. 1905—06 илләрдә Ново Александрија (Полша), Севастопол һәрби үсјанларынын тәшкилатчыларындан бири, РСДФП Петербург Комитәсинин үзвү олмушдур. 1906 илдә өлүм чәзасына мәһкум олунмуш (сонра 20 ил каторга чәзасы илә әвәз едилмишди), каторгадан гачыб Финландија, Петербург вә Москвада партија иши апармышдыр. 1910 илдә Франсаја кедиб меншевикләрә гошулмуш, 1914 илдә онлардан узаглашмышдыр. Мүһачирәтдән гајытдыгдан сонра 1917 илин мајында болшевикләр партијасына дахил олмушдур. Гыш сарајына һүчуму вә Мүвәггәти һөкумәтин һәбсини тәшкил едәнләрдән бири иди. 2-чи Үмумрусија Советләр гурултајында ХКС-нин биринчи тәркибинә сечилмишдир. *Антоновчулуға* гаршы мүбаризә заманы ҮРМИК-ин сәлаһијјәтли комиссијасынын башчысы олмушдур. 1923—27 илләрдә тротскичи мүхалифәтә гошулмуш, 1928 илдә әлагәни кәсмишдир. Чехословакија (1924), Литва (1928) вә Полшада (1930) ССРИ-нин сәлаһијјәтли нүмајәндәси олмушдур. 1934 илдән РСФСР прокурору, 1936—37 илләрдә ССРИ-нин Барселонада баш консулу иди.

Әд.: Ракитин А., В. А. Антонов-Овсеенко, Л., 1975.

АНТОНОВЧУЛУГ—1920—21 илләрдә Тамбов губ.-нда антисовет голчомаг-есер гијамы. Гијамы есер партијасы һәлә 1918 илдән һазырлајырды. Башчысы есер А. С. Антонов иди. Гијамын Тамбов губ.-нда башланмасы тәсадүфи дејилди: бурада пролетариат сајча аз, голчомаг тәбәгәси күчлү иди, ағгвардијачы гошунларын хејли галыглары кизләнирди. Есерләр Вәтәндаш мүһарибәсиндән сонра Совет респ.-сында јаранмыш тәсәррүфат чәтинликләриндән истифадә едәрәк Совет һакимијјәтини јыхмаг, көһнә гурулушу бәрпа етмәк истәјирдиләр. Гијамчылар мәркәзи р-н, лара тахыл көндәрилмәсини позур, с-злары гарәт едирдиләр. Онлар 2 миндән чох партија вә совет ишчисини өлдүрмүшдүләр. РК(б)П МК, ХКС, шәхсән В. И. Ленин А.-ун ләғви үчүн мүһүм тәдбирләр көрдү. А.-ун ләғви үчүн 1921 илин јазында В. А. *Антонов-Овсејенконун* башчылығы илә ҮРМИК-ин сәлаһијјәтли комиссијасы јарадылды. В. И. Ленинин көстәриши илә Тамбов губ.-нда әрзаг сапалағы вахтындан әввәл ләғв олунду. В. И. Ленинин Тамбов губ. кәндлиләринин нүмајәндәләрини гәбул етмәси дә мүһүм әһәмијјәтә малик иди. 1921 илин јанвар-февралында губ.-да олан Гызыл Орду һиссәләри артырылды (40,5 мин дөјүшчү, 463 пулемјот, 63 топ). РК(б)П МК вә Совет һөкумәти 1921 илин мајында М. Н. Тухачевски, И. П. Уборевич, И. Котовски вә б.-ны А. илә мүбаризәјә көндәрәрәк, гијамы бир ај әрзиндә јатырмағы тапшырды. Әрзаг сапалағынын әрзаг веркиси илә әвәз едилмәси нәтичәсиндә зәһмәткеш кәндлиләр А.-а гаршы мүбаризәјә гошулдулар ки, бунун да һәлледичи әһәмијјәти олду. 1921 илин августунда гијам јатырылды. А. харичи һәрби мүдахилә боша чыхдыгдан сонра бејнәлхалг империализмин Совет һакимијјәтинә гаршы јени мүбаризә тактикасынын («дахилдән партлајыш») ән бариз нүмунәләриндән иди.

Әд.: Трифонов И., Из истории разгрома антоновщины в 1920—1921 годах, «Военно-исторический журнал», 1968, № 9; Голинков Д. Л., Крушение антисоветского подполья в СССР, М., 1975.

АНТОСИАНЛАР (јун. ánthos—рәнк+kýanos—көј, мави) — биткиләрин һүчејрә ширәсинин тәркибиндә олан бојајычы маддәләр (пигмент); гликозидләрә аиддир. Гурулуш дүстуру беләдир:

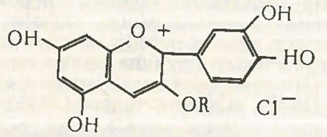

Битки тохумаларына (чичәк ләчәкләринә, мејвә вә јарпаглара) гырмызы, бәнөвшәји, гәһвәји, чәһрајы, көј вә с. рәнк верир. А.-ын рәнки туршуларын тә'сири илә гырмызы вә ја гырмызы-бәнөвшәји, гәләвиләрин тә'сири илә әввәл бәнөвшәји, сонра көј олур. Биткиләрин һәјатында, хүсусилә маддәләр мүбадиләсиндә А.-ын биоложи ролу там ајдынлашдырылмамышдыр. Гырмызы шәрабын вә бир чох мејвә ширәсинин (лакин сүфрә чуғундурунун рәнки башга тәбиәтли бетанидин пигменти илә әлагәдар олдуғундан бура аид едилмир) рәнки бунларда А.-ын олдуғуну сүбут едир.

АНТОФАГАСТА (Antofagasta) — Чилинин шм.-ында шәһәр вә порт. Антофагаста әјаләтинин инз. м. Д.ј. говшағы. Аеропорт. Әһ. 138 мин (1970). Чилидән мис, шора, Боливијадан галај, бисмут, сүрмә, волфрам, күмүш А. портундан дашыныр. Јејинти, кәмигајырма, метал е'малы, кимја, јүнкүл сәнаје мүәссисәләри, ун-т вар.

АНТРАКНОЗ (јун. ánthrax—көмүр, карбункул+nósos—хәстәлик) — Gloeosporium, Colletotrichum вә Kabatiella чинсләриндән олан натамам көбәләкләрин төрәтдији битки хәстәлији. Көвдә, саплаг, јарпаг вә мејвәләрдә түнд гонур һашијәли сары вә ја гонур ләкәләр, габарыглар вә хоралар әмәлә кәтирир. Көвдәдәки ләкәләр бә'зән гаралыб көмүрләшир; чаван биткиләр гурујур. Рүтубәтли һавада үчјарпаг јонча, лобја, тәнәк, ситрус ,чај, бадам вә бостан биткиләринә чох зәрәр верир. Спор вә мисели илә јолухур; су, һәшәрат вә күләк васитәсилә јајылыр. Мүбаризә тәдбирләри: хәстәлијә давамлы сортлар әкилир, мәһсул јығылдыгдан сонра галыглары мәһв едилир, дүзкүн нөвбәли әкин вә јүксәк агротехника тәтбиг олунур, сәпин үчүн сағлам тохумлар сечилиб дәрманланыр, биткиләрә *функисидләр* чиләнир.

АНТРАКТ (фр. entr'acte, entre—ара, acte—пәрдә)— 1) консертдә вә театр тамашаларында фасилә. А. ифачыларын, тамашачыларын динчәлмәси вә һәмчинин декорасијаларын дәјишдирилмәси үчүндүр; 2) опера вә драм тамашаларында пәрдә вә ја шәкилләр арасында (1-чи пәрдәдән башга) билаваситә пәрдә ачылана јахын ифа олунан мусиги пјеси.

АНТРАСЕН, $C_{14}H_{10}$—нүвәләри конденсасија олунмуш ароматик карбоһидрокен. Бәнөвшәји флуоресенсија верән рәнксиз кристал маддәдир.

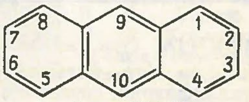

216,6°С-дә әријир, 351°С-дә гајнајыр. А. 9 вә 10 вәзијјәтләриндә фәал сурәтдә реаксијаја кирир; ароматик карбоһидрокенләр үчүн характерик олан һалокенләшмә, нитролашма, сулфолашма вә с. реаксијалар А. үчүн дә типикдир. Даш көмүр гатранында вар. Оксидләшдирмә јолу илә А.-дән *антрахинон бојаларынын* синтезиндә јарыммәһсул кими ишләдилән *антрахинон* алыныр.

Әд.: Мухленов И. П., Тамбовцева В. Д. и Горштейн А. Е., Основы химической технологии, 2 изд., М., 1975.

АНТРАСИТ (јун. anthrakitis—көмүр нөвү)—*газынты көмүр.* Һумуслу көмүрләрин ән чох метаморфизләшмиш нөвү. Адәтән, боза вә сарыјачалан гара рәнкдә олур. Метал парылтылыдыр. Кристаллик гурулушлудур. Сәртлији 2—2,5, сыхлығы 1500—1700 $кг/м^3$. А.-ин тәркибиндә 92—97% карбон олур. Јүксәк кејфијјәтли јаначагдыр. Јанаркән 8100—8350 *ккал/кг* истилик верир. Електрики јахшы кечирдијиндән електрод һазырланмасында, А.-ин һавасыз шәраитдә јандырылмасындан алынан термоантрасит исә домна собаларында әринтиләр үчүн ишләдилир. А.-ин еһтијаты аздыр (дүнја көмүр еһтијатынын тәгр. 3%-и). Јатаглары ССРИ (Донбас, Кузбас вә с.), Чин вә АБШ-дадыр.

Әд.: Жемчужников Ю. А., Гинзбург А. И., Основы петрологии углей, М., 1960.

АНТРАСИТ (1962 иләдәк Бокова-Антрасит) — УССР-ин Ворошиловград вил.-ндә шәһәр. Антрасит р-нунун мәркәзи. Д.ј.ст. Әһ. 58 мин (1975). Јахынлығында даш көмүр чыхарылыр. Сафлашдырма ф-ки, мә'дән аваданлығы тә'мири, поса-блок вә асфалт истеһсалы, ирипанелли евтикмә в-длары, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, мә'дән техникуму вә с. вар.

АНТРАХИ́НОН, $C_{14}H_8O_2$ —*антрасенин* оксидләшмәсиндән алынан ароматик дикетон. 286°С-дә әријән ачыг сары кристал маддәдир. Нитробензолда,

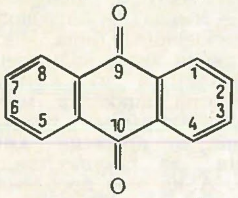

анилиндә, исти толуолда һәлл олур; *антрахинон бојаларындан* бир чохуну алмаг үчүн илкин мәһсулдур. Сәнаједә А. антрасени оксидләшдирмәклә вә ја алүминиум-хлорид катализаторунун иштиракы илә бензол вә фтал анһидридиндән алыныр.

АНТРАХИНОН БОЈАЛАРЫ—*антрахинонун* төрәмәләри олан үзви боја маддәләри. Харичи тә'сирләрә, хүсусилә ишыға чох давамлыдыр. Бојама хассәләринә көрә А.б. рәнкаблы, туршулу, әсаси вә куб бојаларына ајрылыр. Рәнкаблы А.б. Al, Fe, Cr вә бә'зи металларын дузлары илә парчанын лифләринә мөһкәм јапышан вә суда һәлл олмајан парлаг рәнкли комплекс бирләшмәләр (лаклар) әмәлә кәтирир. Бунларын нүмајәндәләри *ализарин* маддәси вә дикәр *ализарин бојаларыдыр*. Туршулу А.б. суда һәлл олур, јун вә ипәји бојамаг үчүн ишләдилир. Синтетик лифләри (капрон, најлон) бојамаг үчүн *аминантрахинон бојалары* ишләлилир. Куб А.б. өз рәнк кејфијјәтләринә вә мөһкәмлијинә көрә сәнаједә кениш тәтбиг едилир. Полиграфија вә лак-боја сәнајеләриндә дә истифадә олунур.

АНТРЕПРЕНЈО́Р (фр. entrepreneur—саһибкар) — театр, сирк вә с. тамаша мүәссисәләринин саһиби. Буржуа театрларында тамаша тәшкилатчысы, труппа рәһбәри. А.-лар пешәкар театр труппалары јарандығы вахтдан (16 әср) мөвчуддур. ССРИ-дә театрлар миллиләшдирилдикдән сонра антрепренјорлуг ләғв едилмишдир (1919).

АНТРЕСОЛ (фр. entresol)—1) ики һиссәјә бөлүнмүш һүндүр отағын јухары мәртәбәси; 18 әсрдә вә 19 әсрин 1-чи јарысында маликанә евләри үчүн характерик олан јухары јарыммәртәбә. 2) Мүасир јашајыш евләриндә мәнзилин таваны алтында бөјүк рәф шәклиндә дүзәлдилән сәндәли. А. евин фајдалы саһәсини артырыр, ондан даһа сәмәрәли истифадә етмәјә имкан јарадыр.

АНТРОПО... (јун. anthrōpos — инсан) — инсана аидлик билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., *антропокенез*, *антрополокија*).

АНТРОПОВ Алексеј Петрович (25.3. 1716, Петербург — 23.6.1795, Петербург)—рус рәссамы. Петербург вә онун әтрафындакы сарајларын (1744—50), Москва сарајларынын, Кијевдәки Андреј килсәсинин (1752—55) дивар рәсмләринин чәкилмәсиндә иштирак етмишдир. А. илк рус портретчи рәссамларындандыр. Портретләринин формасы архаик олса да, сурәтләр реалистчәсинә чәкилмишдир. А. М. Измајлованын (1754), атаман Ф. И. Краснощјоков (1761), М. А. Румјантсева (1764), III Пјотрун (1762) портретләри вә с. әсәрләриндә тәбиилик, рәнк долғунлуғу, декоратив зәнкинлик күчлүдүр.

АНТРОПОИДЛӘР (*антропо...*+јун. éidos—көрүнүш) — мејмунлар аиләси (бах һәмчинин *Инсанабәнзәр мејмунлар*).

АНТРОПОКЕ́Н СИСТЕМИ (ДӨВРҮ), Дөрдүнчү систем (дөвр)—стратиграфик шкаланын сон системи вә Јерин кеоложи тарихиндә индијәдәк давам едән ахырынчы дөвр. 700 мин—1 млн.—2,5—3,5 млн. ил бундан әввәл башланмышдыр.

Илк дәфә 1825—29 илләрдә франсыз алими Ж. Денуаје бу дөврүн чөкүнтүләрини мүстәгил систем кими ајырмыш вә Дөрдүнчү систем адландырмышдыр. Акад. А. П. Павлов бу дөврүн башланғычында инсанын әмәлә кәлмәсини әсас тутараг онун «Антропокен» адландырылмасыны тәклиф етмишдир (1922). Неокенлә А. арасындакы сәрһәд ССРИ-дә Бакы мәртәбәси чөкүнтүләри алтындан, харичдә исә Италијанын Калабри вә континентал Орта Виллафранк чөкүнтүләри алтындан кечирилир. Бир чох алимләрин фикринчә, харичдәки Калабри чөкүнтүләринә ССРИ-дә Абшерон чөкүнтүләри ујғун кәлдијиндән, сәрһәд Абшеронун алтындан кечирилмәлидир. Бу һәчмдә А.с.-нин јашы тәгр. 1,8 млн. илдир. А.с. Алт Плејстосен, Орта Плејстосен, Үст Плејстосен вә Һолосенә бөлүнүр.

А.д.-нүн әввәлләриндә Авропанын вә Шимали Асијанын палеочоғрафијасы индикиндән хејли фәргли олмушдур. О заман Британија а-ры Франса әразисиндән дәнизлә дејил, кениш вади илә ајрылырды. ССРИ-нин шм. саһилләриндәки дәнизләрин јүзләрлә километр узанан дајаз саһәләри еһтимал ки, гуру иди. Шимали Америка вә Асија гуру илә бирләширди. Һејванлар беләә гуру золаглары илә бир материкдән дикәринә кечирди. А.д.-нүн әввәлләриндәки битки өртүјү мүасир битки аләминә јахын олуб, бә'зи саһәләрдә бир гәдәр истисевән иди. Јер күрәси иглиминин үмуми сојуглашмасы А.д.-нүн ән характер чәһәтидир. Алт Плејстосенин әввәлләриндә Шимал јарымкүрәсиндә кениш саһәдә бузлашма (миндел) кетмишди. Сојуг иглим үзви аләмин дәјишмәсинә сәбәб олмушдур. Субтропик биткиләри индикинә бәнзәр мешәләр вә чөлләр әвәз етмишдир. Гәрби вә Чәнуби Авропа дәнизләриндә шм. дәнизләринин моллјуск нөвләри мејдана кәлмишди, Неокен мәмәлиләринин әксәријјәти гырылмыш (мастодонтлардан башга), онлары типик Антропокен груплары—филләр, өкүзләр, тәкдырнаглы атлар әвәз етмишди. Планетимиздә макс. бузлашма (Рисс вә ја Днепр) Орта Плејстосенин икинчи јарысында баш вермишдир. Бу вахт бузлагларын үмуми саһәси мүасир бузлагларынкындан тәгр. 3 дәфә чох олмушдур. Материк бузлаглары Шәрги Авропа дүзәнлијиндән ч.-а 48°30′, АБШ-да исә 37° шм. енликләринәдәк кәлирди. Авропада орта иллик темп-р 6—8°С азалмышды. Чохиллик донушлуг чөкүнтүләринин инкишаф саһәси Франсанын ч.-унадәк артмышды. Африканын екватор һиссәсиндәки бузлаглар Кенија вә Килиманчаро вулканларынын јамачларындан ашағылара енирди.

Нәһәнк бузлашманын битки вә һејванат аләминә бөјүк тә'сири олмушдур. О заман Шәрги Авропада бузлашма сәрһәдиндән ч.-да илк дәфә мүшк өкүзү, шимал маралы, ағ кәклик, ала сичан, түклү кәркәдан вә мамонт кими сојугсевән һејванлар мејдана кәлмишди. Гафгаз, Алп, Карпат вә Пиреней д-рындан һејванлар дәрәләрә енирди. Крымда ағ кәклик, ағ түлкү, ағ довшан, шимал маралы, гүтб торағајы мејдана кәлмишди. Бунларын галыглары Гәрби Авропанын, Асијанын Чинә гәдәр олан әразисиндә газынты һалында тапылмышдыр. Мамонт вә түклү кәркәдан Испанија вә Италија әразиләринә, г.-дә исә Б. Британијаја кәлиб чыхмышды. Бу һејванлар Шәрги вә Гәрби Сибирә, һәмчинин Шимали Америкаја да кечмишләр. О заман јашајан һејванлара Үст Палеолит һејванат комплекси ады верилмишди. Үст Плејстосенин әввәлләриндә јерин буз өртүјү о гәдәр кичилир ки, бу дөврү мүстәгил бузлагарасы әср һесаб едирләр (Рисс-Вүрм). Үст Плејстосен бузлашмасы (Вүрм вә ја Валдај) јалныз Алманијанын шм.-ыны вә ССРИ-нин Авропа һиссәсинин шм.-ыны әһатә етмишди. Вүрм бузлашмасынын чәкилмәси илә планетимиздә мүасир физики-чоғрафи шәраит јаранмыш вә индики һејванлар аләминин тәбии әламәтләри там мүәјјәнләшмишдир. Бу һејванлара Һолосен һејванат комплекси ады верилмишдир.

А.д.-ндә Јер габығында күчлү тектоник һәрәкәтләр баш верирди. Бу һәрәкәтләр Аврасијанын Алп гырышыглығы зоналарында, Сакит океан әтрафындакы чаван структур гырышыгларда, Мәркәзи Асијада вә ССРИ-нин Асија һиссәсиндәки дағ системләриндә (Тјаншан, Алтај, Сајан вә с.) хүсусилә күчлү олмушдур. А.д.-ндә Алп гырышыглығы вә јени гырылма зоналарында күчлү вулкан пүскүрмәләри олмушдур. ССРИ әразисиндә А.д. вулканизминин әсас тәзаһүр саһәләри Гафгаз, Тува МССР, Шәрги Сајан, Прибајкалје вә Узаг Шәргдәдир. Неотектоник һәрәкәтләр нәтичәсиндә гуру вә дәнизләрин контурунун дәјишилмәсинә бахмајараг онларын А.д. әрзиндәки формалары мүасир вәзијјәтләриндән аз фәргләнмишдир. Она көрә дә һазыркы гурунун сәтһиндә А.с. чөкүнтүләри үстүнлүк тәшкил едир.

Алт Плејстосендә Гара дәнизин јериндә Чауда, Орта Плејстосенин әввәлләриндә Гәдим Евксин һөвзәси, Үст Плејстосенин әввәлләриндә исә Карангат дәнизи олмушдур. Үст Плејстосенин орталарында Гара дәниз регрессија етмишдир; ахырларында бурада јени Евксин һөвзәси, Һолосендә исә Гара дәниз һөвзәси әмәлә кәлмишдир. А.д.-ндә Гара дәниз дәфәләрлә Маныч чөкәклији васитәсилә Хәзәрлә бирләшмишди. Хәзәрин әтраф дүзәнликләрә бир нечә трансгрессијасы олмушдур. Бакы трансгрессијасы (Алт Плејстосен) шм.-да Елтон көлүнә чатараг, индики Күр-Араз дүзәнлијинин хејли һиссәсини вә Түркмәнистанын ч.-г.-ини әһатә етмишди. Орта Плејстосендә дә Хәзәр трансгрессијасы баш вермишди. Үст Плејстосендә Хәзәр вил.-ндә Хвалын дәнизи һөвзәси әмәлә кәлмишди. Үст Плејстосенин ахырында дәниз регрессија етмиш, Һолосендә Јени Хәзәр трансгрессијасы баш вермишдир.

Азәрб. ССР әразисиндә А.с. чөкүнтүләри Самур вә Астара чајлары арасындакы (Абшерон ј-а дахил олмагла) бүтүн Хәзәрјаны саһәдә, Гобустанда, Күр-Араз дүзәнлији вә ону әһатә едән саһәләрдә, Бакы архипелагында кениш јер тутур. Азәрб. ССР әразисиндә А.с. чөкүнтүләри Түркан лајлары, Бакы һоризонту, Минкәчевир лајлары (Алт Плејстосен), Хәзәр һоризонту (Орта Плејстосен), Хвалың һоризонту (Үст Плејстосен) вә Јени Хәзәр һоризонтуна (Һолосен) бөлүнүр.

Инсанын әмәлә кәлмәси вә формалашмасы А.с. илә әлагәдардыр (бах *Антропокенез*).

А.с. континентал чөкүнтүләри арасында бузлаг чөкүнтүләри (мүхтәлиф типли моренләр, флүвиоглјасиал вә көл чөкүнтүләри) даһа чохдур. Бузлаглар олмајан саһәләрдә А.д.-ндә елүвиал, делүвиал, аллүвиал, пролүвиал чөкүнтүләр вә лөссләр әмәлә кәлмишдир. Континентал чөкүнтүләр арасында вулкан сүхурлары (базалт, туф, вулкан күлү вә с.), көл вә батаглыг чөкүнтүләри (торф, сапропел) нисбәтән аздыр. А.с. чөкүнтүләриндән тәбии тикинти материаллары, торф вә сапропелдән јаначаг вә күбрә кими истифадә олунур. А.с. чөкүнтүләриндә тәбии һалда сәпинти металлар, мүхтәлиф филиз минераллары, гијмәтли дашлар, көл мәншәли дәмир филизи вә дуз јатаглары мә'лумдур. А.с. чөкүнтүләриндәки артезиан вә грунт суларындан су тәчһизатында кениш истифадә едилир.

Әд.: Леонов Г. П., Тарихи кеолокија, Б., 1964; Москвитин А. И. Плейстоцен Европейской части СССР, М., 1965; Марков К. К. и др., Плейстоцен, М., 1968; Векилов Б. Г., Антропогеновые отложения северо-восточного Азербайджана, Б., 1969; Геологический словарь, Четвертичная система, т. 2, М., 1973.

АНТРОПОКЕНЕ́З (*антропо*...+јун. genesis — мәншә) — антрополокијанын әсас бөлмәләриндән бири. Инсанын физики типинин әмәлә кәлмәсинин, онун әмәк фәалијјәти вә нитгинин, һәм дә чәмијјәтин инкишаф мәрһәләләринин башланғычынын тарихи-тәкамүл просесини, бу просесин амилләрини, кедишини вә ганунаујғунлугларыны өјрәнир. А.-ин әсас проблемләринә ән гәдим инсанларын јаранма јери (илк вәтәни) вә дөврү, инсанын билаваситә әчдады, А.-ин әсас мәрһәләләри, мүхтәлиф мәрһәләләрдә әсас һәрәкәтверичи гүввәләри, инсанын физики типинин

АНТРОПОКЕН СИСТЕМИНИН (ДӨВРҮНҮН)

<table>
<tr><th rowspan="2">Индики заманадәк мүтләг јаш (мин иллә)</th><th colspan="4">Идарәләрарасы Стратиграфија Комитәси, 1965 ил</th><th colspan="7" rowspan="2">ҮМУМИ БӨЛКҮ
В. И. Громов, И. И. Краснов, К. В. Никифорова вә</th></tr>
<tr><th colspan="2">ҮМУМИ БӨЛКҮ</th><th colspan="2">ССРИ-нин АВРОПА ҺИССӘСИ</th></tr>
<tr><td>10</td><td rowspan="12">АНТРОПОКЕН СИСТЕМИ (ДӨВРҮ)</td><td>Мүасир чөкүнтүләр (Һолосен)</td><td colspan="2">Мүасир (Һолосен) һоризонт</td><td rowspan="15">АНТРОПОКЕН СИСТЕМИ (ДӨВРҮ)</td><td rowspan="15">ПЛЕЈСТОСЕН МӘРТӘБӘСИ (ПЛЕЈСТОСЕН)</td><td>Һолосен</td><td>Bos taurus зонасы</td><td rowspan="15">ГУРУДА ЈАШАЈАН МӘМЕЛИЛӘРИН ФАУНА КОМПЛЕКСИ</td><td>Мүасир</td><td rowspan="15">ИНСАНЫН ТӘКАМҮЛ МӘРҺӘЛӘЛӘРИ</td></tr>
<tr><td></td><td rowspan="4">Үст Антропокен чөкүнтүләри (Үст Плејстосен)</td><td rowspan="3">Валдај һоризонтусту</td><td>Осташков (бузлаг) һоризонту</td><td rowspan="4">Үст Плејстосен</td><td rowspan="8">Mammuthus s. str. зонасы</td><td rowspan="4">Үст Палеолит (мамонт) Mammuthus primigenius, Coelodonta antiquitatus, Bison deminutus вә с. илә</td></tr>
<tr><td></td><td>Молога—Шексна (бузлагарасы) һоризонту</td></tr>
<tr><td></td><td>Калинин (бузлаг) һоризонту</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">Микулин (бузлагарасы) һоризонту</td></tr>
<tr><td></td><td rowspan="4">Орта Антропокен чөкүнтүләри (Орта Плејстосен)</td><td rowspan="3">Орта Русија һоризонтусту</td><td>Москва (бузлаг) һоризонту</td><td rowspan="4">Орта Плејстосен</td><td rowspan="4">Хәзәр Mammuthus trogentherii вә с. илә</td></tr>
<tr><td></td><td>Одинтсов (бузлагарасы) һоризонту</td></tr>
<tr><td></td><td>Днепр (бузлаг) һоризонту</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">Лихвин (бузлагарасы) һоризонту</td></tr>
<tr><td></td><td rowspan="3">Алт Антропокен чөкүнтүләри (Алт Плејстосен)</td><td rowspan="3">Белорусија һоризонтусту</td><td>Ока (бузлаг) һоризонту</td><td rowspan="3">Алт Плејстосен</td><td rowspan="3">Archidiskodon wüsti зонасы</td><td rowspan="3">Триаспол Archidiskodon wüsti, Equus mosbachensis вә с. илә</td></tr>
<tr><td></td><td>Беловежск (бузлагарасы) һоризонту</td></tr>
<tr><td></td><td>Березина (бузлаг) һоризонту</td></tr>
<tr><td>700
1800</td><td rowspan="3">Плиосен</td><td rowspan="3">Үст Плиосен</td><td colspan="2">Абшерон мәртәбәси</td><td>Абшерон јарыммәртәбәси</td><td>Archidiskodon meridionalis зонасы</td><td>Таман A. meridionalis, Equ. süssenbornensis вә с. илә</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">Акчагыл мәртәбәси</td><td>Акчагыл јарыммәртәбәси</td><td>Archidiskodon gromovi зонасы</td><td>Хапров A. gromovi, Equ. stenonis вә с. илә</td></tr>
<tr><td>3500</td><td colspan="2"></td><td></td><td>Anancus arvernensis зонасы</td><td>Молдавија Anancus arvernen. вә с. илә</td></tr>
</table>

тәкамүлүнүн, онун мәдәнијјәтинин тарихи тәрәггиси, ибтидаи ҹәмијјәтин вә нитгин инкишафы илә әлагәси мәсәләләри аиддир. А.-ин башлыча проблемләри антрополокијанын, хүсусилә палеоантрополокијанын, көмәкчи елмләрдән — приматолокијанын, Үчүнчү вә Антропокен дөврләри кеолокијасынын, али синир системи физиолокијасынын, психолокијанын, Палеолит археолокијасынын, етнографија вә лингвистиканын көмәји илә тәдгиг едилир. А.-ин һәлли үчүн истифадә едилән материалларын тәһлилинин методоложи әсасыны Ч. Дарвинин тәкамүл нәзәријјәси, башлыча олараг, диалектик материалист фәлсәфә вә онун конкрет ифадәси олан Ф. Енкелсин әмәк нәзәријјәси тәшкил едир. Әмәк нәзәријјәсинин әсас идејасына көрә, А. просесиндә инсанын мүтәрәгги тәкамүлү вә тарихи инкишафында әсас амил коллектив ичра едилән әмәк фәалијјәти олмушдур.

Әмәк аләтләринин һазырланмасы, ишләдилмәси, бу фәалијјәтин дәрк едилмәси инсана онун тәбиәтә фәал тә'сирини кетдикҹә артырмаг имканы вермиш, биоложи амилләрин тәкамүлә тә'сирини тәдриҹән арадан галдырмышдыр. А.-ин, тәбиәтин ганунаујғунлуглары илә тәнзим едилән үзви аләмин тәкамүлүндән кејфијјәт фәрги јалныз бундадыр. К. Маркс вә Ф. Енкелс дәфәләрлә гејд етмишләр ки, әмәк, истеһсал инсан вә ҹәмијјәтин тарихинин башланғычыны тәшкил едир. Инсанын мәншәји һаггында материалист нәзәријјәнин јарадычысы Ч. Дарвин дә А.-дә әмәк фәалијјәтинә мүәјјән әһәмијјәт вермишдир. Лакин о, А. просесиндә әсас һәрәкәтверичи гүввә кими әмәјин ролуну дүзкүн гијмәтләндирмәмишдир вә диалектик «сычрајышы» көрә билмәмишдир. Дарвинә көрә, инсанын тәкамүлүндә биоложи амилләр (дәјишкәнлик, тәбии вә сүн'и сечмә, јашајыш уғрунда мүбаризә, ирсијјәт) әсас рол ојнамышдыр. Инсанын гәдим инсанабәнзәр мејмунлардан әмәлә кәлмәси һаггында Дарвин нәзәријјәси чох заман симиал (лат. simia—мејмун) адланыр. Мүасир инсанын һазырда јашајан инсанабәнзәр мејмунларла, хүсусилә Африкада јашајан шимпанзе вә горилла илә анатомик, физиоложи биокимјәви вә ембриоложи әламәтләрә көрә охшарлығы Дарвинин симиал нәзәријјәсини бир даһа тәсдиг едир. Дарвин инсанын бир нөв мејмундан әмәлә кәлмәсини сүбут етмәклә, инсанын нөв ваһидлијини, иргләринин ејни мәншәли (монофилија) олмасыны әсасландырмышдыр. Дарвинә көрә ән гәдим инсанлар Африкада әмәлә кәлмишдир.

МҮГАЈИСӘЛИ БӨЛКҮ СХЕМИ

<table>
<tr><th colspan="5" rowspan="2">Ј. В. Шантсерә көрә 1968 илин схеми</th><th colspan="2" rowspan="2">ӘСАС БӨЛКҮ</th><th colspan="3">П. В. Федоров вә Б. К. Вәкилова көрә 1970 илин схеми</th></tr>
<tr><th>ЕВКСИН ВИЛАЈӘТИ</th><th colspan="2">КАСПИ ВИЛАЈӘТИ</th></tr>
<tr><td rowspan="7">Homo sapiens
мүасир типли инсанлар</td><td rowspan="17">АВРОПАДА ИНСАНЫН МАДДИ МӘДӘНИЈЈӘТИНИН ИНКИШАФ МӘРҺӘЛӘЛӘРИ</td><td colspan="3">Мүасир мәдәнијјәт</td><td rowspan="15">АНТРОПОКЕН СИСТЕМИ (ДӨВРУ)</td><td rowspan="6">Мүасир чөкүнтүләр (Һолосен)</td><td rowspan="6">Гара дәниз һоризонту</td><td colspan="2" rowspan="6">Јени Каспи һоризонту</td></tr>
<tr><td colspan="3">Дәмир әсри</td></tr>
<tr><td colspan="3">Тунч</td></tr>
<tr><td colspan="3">Неолит</td></tr>
<tr><td rowspan="13">Палеолит</td><td colspan="2">Мезолит</td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">Үст Палеолит</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Үст Антропокен чөкүнтүләри (Үст Плејстосен)</td><td>Јени Евксин лајлары</td><td rowspan="3">Хвалын һоризонту</td><td rowspan="2">Үст Хвалын лајлары</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Неандерталлар
Homo neanderthalensis</td><td colspan="2" rowspan="2">Орта Палеолит (Мустје)</td><td>Регрессија</td></tr>
<tr><td>Карангат лајлары</td><td>Алт Хвалын лајлары</td></tr>
<tr><td rowspan="5">Питекантроплар
Pithecanthropus Sinanthropus</td><td rowspan="5">Гәдим Палеолит</td><td rowspan="2">Ашел</td><td rowspan="2">Орта Антропокен чөкүнтүләри (Орта Плејстосен)</td><td>Узунлар лајлары</td><td rowspan="2">Хәзәр һоризонту</td><td>Үст Хәзәр (Гарачухур) лајлары</td></tr>
<tr><td>Гәдим Евксин лајлары</td><td>Алт Хәзәр (Күркан) лајлары</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Шел</td><td rowspan="4">Алт Антропокен чөкүнтүләри (Алт Плејстосен)</td><td rowspan="3">Чауда һоризонту</td><td colspan="2">Урунчуг (Минкәчевир) лајлары</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Бакы һоризонту</td><td>Үст Бакы лајлары</td></tr>
<tr><td>Алт Бакы лајлары</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Homo habilis
типли ибтидаи инсанлар</td><td colspan="2" rowspan="2">Шелләгәдәр мәдәнијјәтләр</td><td></td><td colspan="2">Түркан лајлары</td></tr>
<tr><td rowspan="2">НЕОКЕН СИСТЕМИ (ДӨВРУ)</td><td rowspan="2">Плиосен
Үст Плиосен чөкүнтүләри</td><td>Гурија мәртәбәси</td><td colspan="2">Абшерон мәртәбәси</td></tr>
<tr><td>Мејмунун инсанлашма мәрһәләси</td><td colspan="2"></td><td>Кјуалник мәртәбәси</td><td colspan="2">Акчагыл мәртәбәси</td></tr>
</table>

Антрополокијада инсанын илк әмәләкәлмә јери проблеми мүбаһисәлидир. Бә'зи тәдгигатчылара көрә, илк инсан Мәркәзи вә Ҹәнуб-Шәрги Асијада јашамышдыр. Сон 10—15 ил әрзиндә Ҹәнуби вә Шәрги Африкада инсанын ән узаг әҹдадынын галығынын вә онун инкишаф ардычыллығыны сүбута јетирән башга тапынтыларын ашкар едилмәси инсанын Африкада әмәлә кәлмәси һаггындакы фәрзијјәни әсасландырыр. Инсанын әмәлә кәлмәси тәкамүлүнүн вә ҹәмијјәтин тарихи тәшәккүлүнүн ваһид просеси олан А. онун әмәк фәалијјәтиндә, морфолокијасында вә шүурунда, ичтимаи гурулушун тәшкилиндә кејфијјәт дәјишикликләри илә әлагәдар олараг бир-бирини әвәз едән мәрһәләләрә бөлүнүр. Совет антропологлары, археологлары, ибтидаи ҹәмијјәт тарихчиләри вә философлары А. проблеминә мәрһәләли бахымдан јанашмышлар. Тәдгигатчыларын чоху А.-дә үч мәрһәлә мүәјјән етмишдир: инсанын антропоид әҹдады—мүнтәзәм сурәтдә тәбии әшјалардан (ағаҹ вә дашдан, һејван сүмүјү гырыгларындан) истифадә едән, ики ајағы үзәриндә кәзән али приматлардыр; ән гәдим вә гәдим инсанлар (архантроплар вә палеоантроплар)—сүн'и сурәтдә һазырланмыш вә мүәјјән һәддә гәдәр мүрәккәбләшдирилмиш әмәк аләтләринин мејдана кәлмәси, ҹәмијјәтин тәшкилинин ибтидаи формасы онларла әлагәдардыр; мүасир физики гурулушлу инсанлар (неоантроплар)—бу мәрһәләнин башланғычы сон палеолитә аиддир. Мәрһәләләрин мүддәти чох фәрглидир. Биринҹи мәрһәләнин башланғычы дөврүмүздән 2—3 млн. ил, икинҹисининки тәхминән 1 млн. ил, үчүнҹүнүнкү ҹәми 40—50 мин ил бундан әввәлә аиддир. А.-ин биринҹи мәрһәләсиндән әввәл али мејмунларын интенсив тәкамүлү мүхтәлиф истигамәтдә кетмишдир. Авропада, Ҹәнуби вә Ҹәнуб-Шәрги Асијада, Африкада али инсанабәнзәр мејмунларын ағаҹда вә гуруда јашајан мүхтәлиф формалары мејдана чыхыр. Онлардан рамапитек, ореопитек вә дриопитек үчүн инсанаохшар әламәтләр сәҹијјәвидир. Бир чох алимләр дриопитекләри горилла, шимпанзе вә инсанын әҹдады һесаб едирләр. Онлар Миосен дөврүндә (20—25 млн. ил әввәл) јашамышлар; бә'зи тәдгигатчылара көрә, инсанын ән гәдим әҹдады һәлә Олигосендә (40 млн. ил әввәл) әмәлә кәлмишдир.

А.-ин биринҹи мәрһәләсини тәмсил едән приматлара австралопитекләр аид едилир. Онларын сүмүк галыглары Ҹәнуби вә Шәрги Африкада ашкар едилмишдир. Онлара инсанын ән јахын әҹдадынын «модели» кими бахмаг олар. Инсанын әҹдады австралопитекә јахын, нисбәтән даһа инкишаф етмиш бејнә малик вә ики ајағы үзәриндә һәрәкәти даһа тәкмилләшмиш приматлар олмушдур. Онлар артыг тәбии әшјалар (ағаҹ, даш) үзәриндә бир гәдәр ишләмәји баҹарырдылар. Ола билсин ки, презинҹантроп адланан форма бу нөвә аиддир. Онун сүмүк галыглары Илк Антропокен чөкүнтүләриндә кобуд ишләнмиш хырда чај дашлары илә бирликдә инкилис антропологу вә археологу Луис Лики тәрәфиндән 1960 илдә Танзанијада (Шәрги Африка) ашкар едилмишдир. Тапынтынын гәдимлији 2 млн. илә јахындыр. Бир чох алимләр презинҹантропа ән гәдим инсан кими бахараг ону Homo habilis (габил инсан) адландырырлар. Л. Ликинин оғлу археолог Р. Лики 1972 илдә Ефиопијада Рудолф көлү јахынлығында Кенијадакы Олдовај адамына охшар форманын галыгларыны ашкар етмишдир; калиум-аргон методуна әсасән мүәјјән едилмиш тапынтынын гәдимлији тәхминән 2,0 млн. ил әввәлә аиддир. Беләликлә, инсанын нәсил шәҹәрәси гәдимләшдирилир. Дикәр мүәллифләр исә инсан ҹинсинин (Homo—әсл инсан) мејдана кәлмәсини 1 млн. ил әввәлә аид едирләр. Ән гәдим инсанларын бејни хејли ири олмуш (орта һәҹми 1000 $см^3$), бөјүк бејин јарымкүрәләри габығында әмәк функсијалары илә әлагәдар хүсуси саһәләр инкишаф етмишди. Онларын һазырладыглары даш аләтләр мүәјјән формада олмушдур. Бу да елементар анлајышын мејдана чыхмасына сүбутдур. Бунлар А.-ин икинҹи мәрһәләсинин башланғыч дөврүнүн нүмајәндәләри — ән гәдим инсанлардыр (архантроплар). Онларын сүмүк галыглары Асијада (питекантроп, синантроп), Шәрги вә Шимали Африкада (Олдовај адамы вә атлантроп), Авропада (Һејделберг адамы, Вертешсөллөш адамы) ашкар едилмишдир. Ән гәдим инсанлары мүшајиәт едән даш аләтләр гәдим Даш дөврүнүн Шелл вә еркән Ашөл мәдәнијјәтинә аид едилир. А.-ин бу мәрһәләсиндә инсанлар оддан истифадә етмәји өјрәнмишләр. Архантропларын нәсли—гәдим инсанлар олан палеоантроплар (неандерталлар) А.-ин икинҹи мәрһәләсинин сон дөврүнә аид едилир. Онларын мүасир инсана охшар хүсусијјәтләри даһа чохдур. Бејин һәҹминә вә гурулушуна көрә мүасир инсан бејниндән, демәк олар ки, фәргләнмир. Палеоантропларын һазырладығы аләтләр форма вә вәзифәләринә көрә чох мүхтәлифдир. Бу дөврдә примитив сүн'и јашајыш јерләри мејдана чыхырды. Тәсәррүфат фәалијјәтинин әсасыны хүсусилә ири һејванлары овлајан коллектив овчулуг тәшкил едирди. Палеоантропларын тәкамүл инкишафы һәлә дә тәбии амилләрин вә сечмәнин тә'таринә мә'руз галырды. Хариҹи мүһитин гејри-әлверишлији, мадди мәдәнијјәтин вә ичтимаи гурулуш сәвијјәсинин ашағы олмасы илә әлагәдар палеоантропларын бә'зи групларынын инкишафы ләнкисә дә, А. просеси үмумијјәтлә, онларын мүасир инсана—неоантропа Homo sapiens (камил инсан) трансформасијасы јолу илә кетмишдир. А.-ин үчүнҹү мәрһәләсинә, јә'ни мүасир инсанлара—неоантроплара кечиддә әсас амил ичтимаи гурулушун вә истеһсал фәалијјәтинин тәкмилләшмәси олмушдур. Бу кејфијјәтләрин әлдә едилмәси вә онларын һәјата кечирилмәси сүр'әтлә кедән јерләрдә коллективдә ирәлиләјиш олмуш, һәмин групларын сајынын тезликлә артмасына вә кениш јајылмасына имкан јаранмышдыр. Бурада инсанларын үнсијјәт васитәләринин, хүсусилә нитгин мүтәрәгги инкишафынын чох бөјүк әһәмијјәти гејд едилмәлидир. Нитг инсан коллективинин ајры-ајры үзвләринин әлдә етдикләри конкрет биликләрин, мүшаһидәләрин вә техники вәрдишләрин һәмин коллективләрин ајры-ајры үзвләри тәрәфиндән мәнимсәнилмәсинә, сахланылмасына вә әлдә едилмиш истеһсал тәҹрүбәсинин нәсилдән-нәслә верилмәсинә имкан јаратмышдыр. Инсанын тәбиәтдән асылылығынын азалмасы, ҹәмијјәтин јаранмасы нәтиҹәсиндә тәбии сечмә тәкамүл амили кими өз әһәмијјәтини тамамилә итирмиш, бунунла әлагәдар инсанын нөв вә биоложи тәкамүлү битмишдир.

Әд.: Енкелс Ф., Мејмунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәјин ролу, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ҹ. 2, сәһ. 74—87; Дарвин Ч., Происхождение человека и половой отбор, Соч., т. 5, М., 1953; Нестурх М. Ф., Происхождение человека, М., 1958; јенә онун, Приматология и антропогенез, М., 1960; Рогинский Я. Я., Проблемы антропогенеза, М., 1969.

АНТРОПОЛОЖИ́ ПРИ́НСИП — бах *Антрополокизм*.

АНТРОПОЛОЖИ́ ТИПЛӘР — мүәјјән әразидә тарихән әмәлә кәлмиш физики әламәтләрә (дәринин, көзүн, сачын рәнки, баш вә үзүн гурулушу, бој вә с.) көрә мәншәҹә үмуми инсан груплары. А. т. дедикдә, бөјүк (авропоид, монголоид, негроид вә с.) иргләрин тәснифатына дахил олан мәһәлли инсан груплары нәзәрдә тутулур.

АНТРОПОЛОКИ́ЗМ (јун. *антропо...* + logos—тә'лим)—«инсан» анлајышыны әсас дүнјабахыш категоријасы һесаб едән вә јалныз буну әсас көтүрәрәк тәбиәт, ҹәмијјәт вә тәфәккүр һаггында тәсәввүрләр системинин ишләниб һазырланмасынын мүмкүнлүјүнү ирәли сүрән фәлсәфи консепсија. Инсан вә тәбиәтин вәһдәтинин хүсуси гејд олунмасы инсаны идеалистҹәсинә дәрк етмәјә, руһ вә бәдәни дуалистҹәсинә ајырмаға гаршы јөнәлдилмишди. 17—18 әсрләр материализминдә А. феодализм гурулушунун вә динин әсл инсан тәбиәти илә бир јерә сығышмадығыны билдирәрәк, буржуа ингилабыны идејаҹа әсасландырмаға хидмәт едирди. Маркса гәдәрки материализмин үмуми нөгсанлары, хүсусән—инсанын вә онун шүурунун ичтимаи маһијјәтинин анлашылмамасы А.-ә дә хасдыр. А. әслиндә инсан шәхсијјәтини јарадан ичтимаи мүнасибәтләрин мәҹмусуну, ичтимаи инкишафын објектив ганунларыны дејил, мүҹәррәд «инсан» анлајышынын фәлсәфи тәдгигини өн плана чәкәрәк, маһијјәтҹә инсаны јалныз биоложи варлыг кими гәбул едир. Бу һалда бүтүн ичтимаи һадисәләр јалныз инсанын тәбии кејфијјәтләриндән асылы галдығындан тарихи анламагда мүтләг идеализмә апарыб чыхарыр. А. тәрәфдарлары ја материалист (К. Һелветси, Л. Фејербах, Н. Г. Чернышевски), јахуд да идеалист (Ф. Нитсше, В. Дилтеј, К. Зиммел, М. Шелер) көрүшләри мүдафиә етмишләр. А. Фејербахда вә Чернышевскидә даһа там тәмсил олунмушдур. Чернышевски һәјата фәал вә ингилаби јанашдығы үчүн А.-ин бә'зи ҹәһәтләрини дәф едә билмишдир. Мүасир буржуа фәлсәфәсиндә А.-дән објектив аләмин инсан тәбиәтиндән төрәндијини иддиа едән мүхтәлиф идеалист көрүшләри әсасландырмаг үчүн истифадә едирләр. А. фәлсәфә (*екзистенсиализм*, *прагматизм*, *һәјат фәлсәфәси*, *фәлсәфи антрополокија*), сосиолокија (антропососиолокија, сосиал-дарвинизм, психолокија, *фрејдизм*) вә с. елм саһәләринин бир чох истигамәти үчүн характерикдир.

Әд.: Енкелс Ф., Лүдвиг Фејербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2; Ленин В. И., Фәлсәфә дәфтәрләри, Әсәрләри, ч. 38, сәh. 75; История философии, т. 5, гл. 7, разд. 1, М., 1961; Корнев П. В., Современная философская антропология, М., 1967.

АНТРОПОЛОКИЈА (јун. *антропо*... +...*локија*)—инсан hаггында елм. Тәбиәт елмләриндәндир. А. инсанын мәншәјини, тәкамүлүнү, иргләрин әмәлә кәлмәсини вә инсанын физики гурулушунун норма дахилиндә дәјишкәнлијини (вариасијаларыны) өјрәнир. Инсанын әмәлә кәлмәсиндә тарихи-ичтимаи амилләр әсас олдуғундан А. hуманитар елмләрлә сых әлагәдардыр. Ф. Енкелсә көрә, А. инсанын морфолокија вә физиолокијасындан, онун иргләриндән тарихә кечиддир. Харичи өлкәләрдә етнографија вә археолокија да А.-ја аид едилир. Совет елминдә А. мүстәгил саhәдир. А. инсан морфолокијасы, антропокенез вә иргшүнаслыг кими әсас бөлмәләрдән ибарәтдир.

Инсанын морфолокијасы соматолокија вә меролокијаја бөлүнүр. Соматолокија үмумијјәтлә, инсан организминин фәрди дәјишкәнлијинин ганунаујғунлугларыны, рүшејм инкишафынын илк мәрhәләләриндән гочалығадәк инсанын јаш хүсусијјәтләрини, мүхтәлиф биоложи вә сосиоложи шәраитин бәдән гурулушуна тә'сирини, инсанын конститусијасыны өјрәнир. Керонтолокија үчүн бөјүк әhәмијјәтә маликдир. Меролокија — инсан организминин ајры-ајры hиссәләринин дәјишкәнлијини тәдгиг едир. Мүгајисәли анатомија саhәсиндә тәдгигат апармагла инсан бәдәнинин ајры-ајры органларынын вә органлар системинин башга онурғалыларла, хүсусилә приматларла охшарлыг вә фәргләрини ашкар едир. Нәтичәдә инсанын башга чанлыларла гоhумлуг әлагәләри вә онун hејванлар аләминдә јери мүәјјән едилир. *Палеоантрополокија* — инсанын вә онун ән јахын гоhумлары олан али приматларын газынты hалында тапылан сүмүкләринин галыгларыны өјрәнир. Бу саhә инсанын мәншәји вә онун тәкамүл проблемини мүәјјән етмәкдә әсас рол ојнадығына көрә *антропокенез* бөлмәсинә аид едилир.

Иргшүнаслыг А.-нын инсан иргләрини өјрәнән бөлмәсидир. Бә'зән дүзкүн олмајараг «етник» А. адландырылыр. Әслиндә «етник» А. јалныз ајры-ајры тајфа, халг вә милләтләрин мәншәјини вә ирги тәркибини өјрәнир. Иргшүнаслыг исә көстәрилмиш проблемләрдән әлавә ирләрин тәснифатыны, онларын формалашмасы тарихини вә ејни заманда ирләрин әмәлә кәлмәсинин әсас амилләрини тәдгиг едир. Иргшүнаслығын етнокенез проблеминә hәср едилән hиссәсиндә антроположи тәдгигат ишләри дилчилик, тарих вә археолокија илә бирликдә апарылыр. Иргшүнаслыг иргчиликлә мүбаризәнин елми әсасландырылмасында бөјүк әhәмијјәтә маликдир. «Инсан биолокијасы» мәфhумуна бә'зи алимләр А.-нын бүтүн бөлмәләрини, дикәрләри исә инсан организминин гурулушунун дәјишкәнлијинә вә инкишафына тә'сир едән физиоложи, биокимјәви вә кенетик амилләри өјрәнән ән мүhүм бөлмәсини аид едирләр. Бурада ган груплары, hемоглобин, әкизлик hадисәләри, инсан конститусијасынын физиоложи вә биокимјәви хүсусијјәтләрлә әлагәси, инсан организминин бу вә ја дикәр хәстәликләрә мејлли олмасы вә с. мәсәләләр өјрәнилир. Гида, иглим, торпаг вә сујун инсан морфолокијасына тә'сири онун мүхтәлиф мүhит шәраитинә ујғунлашма габилијјәтинин өјрәнилмәсиндә бөјүк әhәмијјәт кәсб едир.

А.-нын тәдгигат методу (тәсвири вә өлчү методлары) инсан бәдәнинин дәјишкәнлијини өјрәнир. Тәсвири метод—антропоскопија, өлчү методу — *антропометрија* адланыр. Антропометрик материалларын ишләнмәсиндә статистик метод әсасдыр. Иргшүнаслыгда чоғрафи метод, јә'ни антроположи әламәтләрин өлчү гијмәтләринин хәритә үзәринә көчүрүлмәси вә бу јолла мүхтәлиф әламәтләрин мүгајисәси бөјүк әhәмијјәтә маликдир. Палеоантроположи галыглара көрә М. М. Керасимовун јаратдығы бәрпа методу антропокенез вә иргшүнаслыг мәсәләләринин өјрәнилмәсиндә чох фајдалыдыр.

Инсан hаггында елмә аид мүхтәлиф фикир вә мүлаhизәләрә hәлә гәдим јунан алимләринин әсәрләриндә тәсадүф едилирди. А. мүстәгил елм саhәси кими 19 әсрин орталарында формалашмышдыр. Ч. Дарвинин тә'камүл нәзәријјәси А.-нын бүтүн бөлмәләринин инкишафына тә'сир етди. Бу дөврдә гәдим инсанабәнзәр мејмунларын вә инсанын сүмүк галыгларынын өјрәнилмәсинә мараг артды. Тәкамүл нәзәријјәсинин јајылмасы инсан ирләринин өјрәнилмәсинә дә тә'сир көстәрди. Инсанын тәкамүлү просесинә материалист бахымдан јанашылмамасы инсан ирләри hаггында јанлыш тәсәввүр јаратмышды. Иргчилијин мүхтәлиф формаларынын тәзаhүрү кими сосиал-дарвинизм, антропососиолокија вә с. мүртәче чәрәјанлар мејдана чыхды.

Русијада А.-нын мүстәгил елм кими формалашмасында акад. К. М. Берин (1792—1876) хидмәти олмушдур. О, инсанларын ејни мәншәли олмасы вә ирләр арасындакы фәргләрин (онларын үмуми мәркәздән кәнара јајылдыгдан сонра јашадыглары зоналарда мүхтәлиф тәбии шәраитин тә'сири нәтичәсиндә) сонрадан мејдана чыхмасы фикрини ирәли сүрмүшдүр. Ингилабчы демократларын, хүсусилә Н. Г. Чернышевскинин А.-нын инкишафында ролу бөјүкдүр. О, материализми тәблиғ етмәклә халгларын мәдәни инкишаф сәвијјәсиндәки фәрги онларын ирги мәнсубијјәти илә дејил, тарихи талеләринин мүхтәлифлији нәтичәсиндә мејдана кәлмәси илә әсасландырырды. Н. Н. Миклухо-Маклај папуасларын, Океанијанын башга халгларынын ирги тәркибини вә мәдәнијјәтини өјрәнмиш, Русијада илк дәфә инсан ирләринин бәрабәрлији идејасыны әсасландырмышдыр. Илк А. мәктәбини А. П. Богданов Москва ун-тиндә јаратмышдыр. Онун давамчысы Д. Н. *Анучинин* тәдгигатларында етнографија, археолокија вә чоғрафија вәhдәт тәшкил едир. 1919 илдә Д. Н. Анучин В. В. Бунакын көмәји илә Москва ун-тиндә А. кафедрасы, 1922 илдә Антрополокија ин-ту тәшкил етмишдир.

Совет А.-сы бүтүн бөлмәләр үзрә тәдгигат ишләрини кениш мигјасда апарыр. Совет антропологлары өз тәдгигатларында диалектик материализм методолокијасына әсасланараг, инсанын јаранмасы вә ирләрин мејдана кәлмәси проблемләрини дүзкүн тәhлил етмәклә иргчилијә вә онун мүхтәлиф формалары олан мүртәче чәрәјанлара зәрбә ендирир. Совет антропологлары тәрәфиндән антроположи типләрин, бәшәријјәтин етник вә дил груплашмалары илә мүнасибәти мәсәләләринин нәзәри чәhәтдән әсасландырылмасы мүхтәлиф халгларын мәншәји проблеминин өјрәнилмәсиндә конкрет антроположи материаллардан тарихи мәнбә кими истифадә едилмәсинә имкан јаратмышдыр. Антропокенез тә'лими, етник А. вә инсан морфолокијасы саhәсиндә чохлу материал топланмыш, бөјүк нәзәри үмумиләшдирмәләр едилмишдир.

Антропокенез саhәсиндә инсанын вә мејмунун мүхтәлиф органларынын мүгајисәли анатомијасы өјрәнилмишдир. Бу вә чохлу башга фактик дәлилләр әсасында инсан тәкамүлүнүн мәрhәләлији нәзәријјәси мејдана кәлмишдир. Инсанын тәснифаты вә кенеалокијасы, онун ән јахын әчдадларынын гурулушу вә hәјат тәрзи, инсанын әмәләкәлмә әразиси, онун тәкамүлүндә темпин, амилләрин вә hадисәләрин гејри-мүнтәзәмлији проблемләри ајдынлашдырылмышдыр (В. В. Бунак, Г. Ф. Дебес, В. П. Јакимов, М. А. Гремјатски, М. Ф. Нестурх, М. И. Урысон вә б.).

Иргшүнаслыг бөлмәсиндә ССРИ-нин бүтүн әразисини әhатә едән антроположи материалын мүнтәзәм олараг јығылмасында В. В. Бунак, В. В. Кинзбург вә б.-нын бөјүк хидмәти олмушдур.

Д. Н. Анучин ад. Антрополокија ин-тунун көмәји илә Азәрб.-да hәким вә анатом Н. И. Ансеров hәвәскар hәким вә анатомлары топлајараг *Азәрбајчаны Тәдгиг вә Тәтәббө Чәмијјәтинин* нәздиндә 1927 илдә А. комиссијасы јаратды. Тәдгигат ишләри, әсасән, А.-нын морфолокија бөлмәси үзрә апарылырды. 1934 илдә А. комиссијасы ләғв едилди. 1952—55 илләрдә Азәрб.-да А. саhәсиндә В. В. Бунакын рәhбәрлији илә илк мүтәхәссис hазырланмыш, Минкәчевирдә ашкар едилмиш илк палеоантроположи материаллар ишләнмишдир. 1951—52 вә 1958 илләрдә Г. Ф. Дебесин рәhбәрлији илә респ.-нын мүасир әhалиси антроположи чәhәтдән илк дәфә бүтүн р-нлар үзрә өјрәнилмишдир. 1967 илдә респ.-нын тарих ин-тунда антроположи аләтләрлә тәчhиз едилмиш А. кабинети ачылмыш, 1973 илдә А. групу јарадылмышдыр. 1951—52 илләрдән башлајараг А. саhәсиндә апарылан тәдгигатлар нәтичәсиндә мүәјјән едилмишдир ки, Азәрб. халгы физики типинә көрә, Гафгазын гәдим халгларындандыр. Гобустанда ашкар едилмиш палеоантроположи материаллара көрә демәк олар ки, Азәрб. халгынын әсас өзәји Шәрги Загафгазијанын даhа гәдим—Орта Даш дөврү әhалиси илә бағлыдыр.

Әд.: Енкелс Ф., Мејмунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәјин ролу, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, сәh. 76—87; Дебец Г. Ф., Палеоантропология СССР, Труды Ин-та Этнографии АН СССР (нов. серия), т. IV, М.—Л., 1948; Касимова Р. М., Антропологическое исследование черепов из Мингечаура, М., 1960; јенә онун, Антропологические исследования современного населения Азерб. ССР, Б., 1975; Рогинский Я. Я., Левин М. Г., Основы антропологии, 2 изд., М., 1963; Рогинский Я. Я., Проблемы антропогенеза, М., 1969.

АНТРОПОЛОКИЈА ВӘ ЕТНОГРАФИЈА МУЗЕЈИ (АЕМ) — ССРИ-дә етнографија музеји. ССРИ ЕА Н. Н. Миклухо-Маклај ад. Етнографија Ин-тунун нәздиндәдир (Ленинград). Анатомија вә етнографија музејләри әсасында јарадылмышдыр (1878). Музеј дүнја халгларына аид антроположи, һәмчинин онларын мадди, мә'нәви мәдәнијјәтини әкс етдирән материаллары топлајыр, өјрәнир вә нүмајиш етдирир. АЕМ-ин материаллары 18-чи әсрин әввәлләриндән топланмаға башланмышдыр. Бурада ән мәшһур етнограф вә сәјјаһларын топладығы материалларла јанашы, Кичик-Кобадан тапылмыш неандертал адамынын сүмүкләри, Мезолит дөврү инсанларынын скелетләри, Палеолитә аид коллексијалар да сахланыр. АЕМ-дә Азәрб.-а аид гијмәтли материаллар вар. Музеј 20 әсрдән башлајараг бејнәлхалг коллексија мүбадиләси апарыр. АЕМ-ин експонатлары бүтүн иргләрин бәрабәрлији һаггындакы мүасир елми бахышлары тәблиғ едир. Совет һакимијјәти илләриндә музејин 20 чилддән артыг әсәри нәшр олунмушдур.

АНТРОПОЛОКИЈА ИНСТИТУТУ, Ломоносов ад. Москва Дөвләт Университетинин Анучин ад. Антрополокија Институту — *антрополокијанын* әсас проблемләрини ишләјиб һазырлајан елми-тәдгигат мүәссисәси. 1922 илдә Д. Н. *Анучин* тәрәфиндән антрополокија музеји вә кафедрасы әсасында јарадылмышдыр. Инсанын конститусијасы, онун физики инкишафы, бөјүмәкдә олан организмин морфоложи вә физиоложи хүсусијјәтләринин динамикасы, мүхтәлиф биоложи вә ичтимаи амилләрин инсана тә'сиринин өјрәнилмәси А.и. проблемләриндә мүһүм јер тутур. Диалектик материализм методолокијасы бахымындан инсанын әмәлә кәлмәсинин нәзәри мәсәләләринә, хүсусилә һоминидләрин тәкамүлүндә мәрһәләли инкишафа, инсанын бир нөв кими тәшәккүл тапмасынын мүхтәлиф дөврләриндә биоложи вә ичтимаи амилләрин мүнасибәтинә һәср едилмиш тәдгигатлар апарылыр. Бурада ССРИ-нин гәдим вә мүасир әһалисинин антроположи тәркиби, иргләрин әмәлә кәлмәсиндә әсас амилләр, ирги әламәтләрин хүсусијјәтләри, серолокија, дерматоглифика вә с. мәсәләләр өјрәнилир. Сәнаједә мүхтәлиф еһтијачлары өдәмәк мәгсәди илә инсан бәдәни өлчүләринин стандартларыны тәртиб едир. Тәдгигат нәтичәләри «Вопросы антропологии» журналында вә б. нәшрләрдә дәрч олунур. А.и.-нун Азәрб.-да антрополокија саһәсиндә кадр һазырланмасында вә тәдгигат ишләринин тәшкилиндә бөјүк ролу вар. Азәрб.-ла елми әлагәләр давам едир. 1879 илдә јарадылмыш вә чохлу мигдарда остеоложи, приматоложи, археоложи вә етнографик коллексијалары олан музеј дә А.и.-нун тәркибинә дахилдир.

АНТРОПОМЕТР — инсан бәдәнинин башлыча олараг бој вә антропометрик нөгтәләринин һүнд.-нү дөшәмә үзәриндән өлчән антроположи аләт. Бә'зән көндәлән вә өн-арха охлар үзрә өлчмәдә дә истифадә едилир. А. ајры-ајры метал борулардан ибарәт олуб, гурулдугда узунлуғу 2 *м*-ә чатыр. Үзәриндә бир, јахуд ики һәрәкәтедичи хәткеши вар. Чөл шәраитиндә даһа чох ишләдилән бу аләт Мартин А.-адланыр.

АНТРОПОМЕТРИЈА (*антропо*... + јун. metreo—өлчүрәм)—*антрополокијанын* тәдгигат үсулу. Мүхтәлиф халглары гурулушча мүгајисә етмәјә вә гәдим инсанларын харичи көрүнүшү һаггында тәсәввүр јаратмаға имкан верән објектив үсулдур. А. соматометрија (бәдәнин өлчүлмәси), остеометрија (бәдән сүмүкләринин өлчүлмәси) вә краниометријадан (кәлләнин өлчүлмәси) ибарәтдир. А. антропоскопијаны да (бәдәнин һиссәләри, үзүн хүсусијјәтләри, башын формасы, көзүн, сачын, дәринин рәнки вә с. тәсвир етмәк) әһатә едир. А.-да үзүн кәлләјә көрә пластик вә график бәрпасы, хүсусилә бармаг изләринин алынмасы мүһүм јер тутур. А.-нын бу үсулларындан криминалистикада чинајәткарларын идентификасијасы (тәсвир етмәк вә танымаг) үчүн истифадә едилир.

Әд.: Бунак В. В., Антропометрия, М., 1941; Герасимов М. М., Восстановление лица по черепу, М., 1955; Алексеев В. П., Дебец Г. Ф., Краниометрия, методика антропологических исследований, М., 1964; Алексеев В. П., Остеометрия, М., 1966.

АНТРОПОМОРФИЗМ (*антропо*... + јун. morphḗ—көркәм)—чансыз тәбиәтин әшја вә һадисәләринә, һејванлара, биткиләрә, көј чисимләринә, мифоложи образлара инсани сифәтләр верилмәси. Дүнјакөрүшүнүн илкин формаларындан олан А. бир сыра дин үчүн характерикдир. Бу динләр аллаһлары инсан образында тәсәввүр едир (мәс., илаһијјатда инкар едилсә дә, иудаизмдә Јәһва, исламда исә Аллаһ өз һәрәкәт вә данышыгларына көрә инсан кими тәсвир олунур). А. халг јарадычылығына да хасдыр. Нағыл вә маһныларда һејванлар, биткиләр вә әшјалар чох вахт инсан кими данышыр вә һәрәкәт едир. Мүасир елми, техники әдәбијјатда анлајышларын антропоморф тәтбиги (зәррәчикләрин «өмрү», машынын «јаддашы» вә с.) инсан вә машын фәалијјәтиндәки бир сыра објектив охшарлығa әсасланыр.

АНТРОПОНОЗЛАР (*антропо*... + јун. nósos—хәстәлик)—јалныз инсанларын тутулдуғу јолухучу хәстәликләр. А.-а гарын јаталағы, паратиф, дизентерија, вәба, полиомиелит, дифтерија, скарлатин, көјөскүрәк, гызылча, грип, гајыдан јаталаг, сәпкили јаталаг, малјарија, гызылјел, сүзәнәк, сифилис, трахома вә с. аиддир.

АНТРОПОСЕНТРИ́ЗМ (*антропо*... + лат. centrum—мәркәз)—инсаны дүнјанын мәркәзи вә али мәгсәди һесаб едән дини-идеалист тәсәввүр. А. *телеолокијанын* ән ардычыл ифадә формаларындан биридир. А.-и илк дәфә Сократ ирәли сүрмүш, сонра орта әср *схоластикасында* тәрәфдарлары чохалмышды. А.-ин арадан галдырылмасында Коперникин дүнјанын һелиосентрик систем нәзәријјәси, Дарвинин тәкамүл тә'лими вә с. елми кәшфләр мүһүм рол ојнамышдыр.

АНТРОПОСОСИОЛО́КИЈА—бах *Ирги-антроположи мәктәб.*

АНТРОПОСО́ФИЈА (*антропо*. . . + лат. sophia—мүдриклик)—аллаһы илаһиләшдирилмиш инсанла әвәз едән дини-мистик тә'лим; *теософијанын* нөвләриндән бири. Баниси алман мистики Рудолф Штејнердир (1861—1925). А. бә'зи капиталист өлкәләриндә (АФР, Инкилтәрә, АБШ) инди дә галыр. Ән'әнәви динләрин бөһраныны көстәрир.

АНТРО́ПОФАКИЈА—бах *Јамјамлыг.*

АНТРОПОХОРИ́ЈА (*антропо*...+ јун. chōréō — кедирәм, һәрәкәт едирәм) — инсанын өзү билмәдән битки (антропохор) тохумуну (бечәрилән биткиләрин тохумуна гарышмыш һалда, узаг јерә мәһсул көндәрдикдә вә с.) бир јердән башга јерә јајмасы. Мәс., вахтилә Авропадан Америкаја апарылмыш *бағајарпағы* тохуму вә с.

Бә'зән А.-ја даһа кениш мә'на верилир: инсанын биләрәкдән јајдығы мәдәни биткиләр дә А.-ја аид едилир.

АНТУАН (Antoine) Андре (31.1.1858, Лимож—9.10.1943, Пуликен)—франсыз режиссору, актјор вә театр нәзәријјәчиси. Парисдә «Азад театр» (1887) вә «Антуан театры» (1897) тәшкил етмиш, 1906—14 илләрдә «Одеон» театрынын директору олмушдур. Е. Золја, Гонкур гардашлары, Л. Н. Толстој, И. С. Туркенев, Һ. Ибсен вә б.-нын әсәрләрини тамашаја гојмушдур. А. һәјатын доғру-дүзкүн ин'икасына, образ вә һадисәләрин, күтләви сәһнәләрин бәдиилијинә, һәјатилијинә, еләчә дә тәртибат вә кејимин тамашанын мәзмунуна ујғун олмасына чалышмыш, мелодрам вә мешшан драматуркијасынын әлејһинә чыхмышдыр. Бә'зи тамашаларында натурализм мејлләри дә олмушдур. А. һәјатынын сон илләриндә театр тәнгиди вә кино саһәсиндә фәалијјәт көстәрмишдир.

АНУ (шумерчә Ан)—Гәдим Месопотамија халгларынын е'тигадына көрә баш көј аллаһы. Мифолокијаја көрә бүтүн аллаһлар ондан көмәк алырмыш. А.-ја пәрәстиш е.ә. 3-чү миниллијин әввәлләриндән е.ә. 7 әсрәдәк давам етмишдир.

АНУ́Ј, Анујл (Anouilh) Жан (д. 23.6.1910, Бордо)—франсыз драматургу. «Гара пјесләр» (аилә-мәишәт драмлары), «чәһрајы пјесләр» (истеһзалы лирик комедијалар), «тиканлы пјесләр» (сатирик комедијалар) вә с. силсилә драмларын мүәллифидир. Ән јахшы әсәрләри «Синчаб» (1934), «Чамадансыз мүсафир» (1937), «Үркәк гыз» (1938), «Антигона» (1943), «Торағај» (1953), «Дәлисов вә ја мәфтун иртичачы» (1959), «Мағара» (1961) пјесләридир. А.-ун гәһрәманлары инсани ләјагәтләри вә әхлаги көрүшләри уғрунда мүбаризә апарырлар. А.-ун јарадычылығындакы вә дүнјакөрүшүндәки зиддијјәтләри бариз әкс етдирән «Зәваллы Битос» (1956) комедијасында һәр чүр зоракылыг писләнилир. Сүжет рәнкарәнклији, диалогларын тәбиилији, емосионаллыг вә јумор А. пјесләринин характерик хүсусијјәтләридир.

АНУ́Ј СИЛСИЛӘСИ—Алтајын шм.-ында дағ силсиләси. Ануј вә Песчаная чајларынын (Обун голлары) дәрәләри арасындадыр. Орта һүнд. 900—1600 *м*, макс. һүнд. 1815 *м*-дир. Уз. тәгр. 130 *км*. Әсасән, метаморфизләшмиш әһәнкдашыдан вә гранит интрузијалары илә јарылмыш Силур шистләриндән ибарәтдир. Јамачлары сејрәк гарашам мешәлијидир.

АНУРИ́ЈА (јун. an—инкар шәкилчиси + úron — сидик) — сидијин ифраз олунмамасы. А. ән чох ағыр бөјрәк хәстәликләриндә (хроник *нефрит*, бөјрәк зәдәләнмәләри), сүлејмани, кантаридин, гурғушун дузлары вә с. илә зәһәрләнмәләрдә, сидик јолларыны бөјрәк дашы тутдугда, үрәк фәалијјәти зәифләдикдә вә с. мүшаһидә едилир. Әламәтләри: ағызда гурулуг, сусузлуг, үрәк буланмасы вә гусма.

АНУ́ЧИН Дмитри Николајевич (8.9.1843, Петербург—4.6.1923, Москва)—совет антропологу, етнограф, археолог вә чоғрафијашүнас; акад. (1896), ЕА-нын фәхри үзвү (1898). А. Русијада антрополокијанын баниләриндәндир. Москва ун-тиндә антрополокија вә етнографија музеји јаратмыш, бир чох антрополокија вә чоғрафија мүәссисәсинә рәһбәрлик етмишдир. А.-ин тәдгигатларында етник антрополокија вә антропокенез әсас јер тутурду. 1890, 1894 вә 1895 илләрдә Валдај јүксәклијиндә чоғрафи тәдгигат апармыш, Волга, Гәрби Двина вә Днепр чајларынын мәнбәләрини, 1891 илдә Гафгаз бузлагларыны (Казбек р-нунда) өјрәнмишдир. А. тәдгигатчы-чоғрафијашүнаслар мәктәбинин јарадычысыдыр. Антрополокија, етнографија, тарихи чоғрафија, кеоморфолокија вә с. аид әсәрләрин мүәллифидир. Новаја Земља а.-нда бузлаға, Шимали Уралда дағa, Кичик Курил тирәсиндә адаја вә боғаза, *Антрополокија институтуна* А.-ин ады верилмишдир.

Әсәрләри: Рельеф поверхности Европейской России в последовательном развитии о нем представлений, М., 1895; О людях русской науки и культуры, 2 изд., М., 1952; Географические работы, М., 1954 (с библиографией работ).

АНФЕ́ЛСИЈА, анфелтија (Ahnfeltia)—гырмызы јосун чинси. 4—5 нөвү мә'лумдур. Әсасән, шм. јарымкүрәсинин сојуг дәнизләриндә (саһил јахынлығында дашларда) битир. Чохиллик јосун олан А.-нын 10—20 *см* узунлугда, 0,5—1 *мм* галынлыгда будагланмыш түнд-бәнөвшәји *таллому* колчуға бәнзәјир. ССРИ-дә сүн'и бечәрилән А. plicata нөвүндән јүксәк кејфијјәтли *агар-агар* алмаг үчүн истифадә едилир.

АНФИЛА́ДА (фр. enfilade)—гапылары дүз хәтт үзрә олан ич-ичә отаглар сырасы. А.-ја ән чох барокко, классисизм үслублу сарајларда, һабелә 19—20 әсрләрдә тикилмиш музеј биналарында тәсадүф едилир. Ме'марлыг ансамблы системи әмәлә кәтирән бир нечә кениш мејдан сырасына да А. дејилир.

АНХО́Ј, Анхуеј—Чинин шәргиндә әјаләт. Саһ. 130 мин *км*², әһ. 31,24 млн. (1972). Инз. м. Хефеј ш.-дир. Шм. һиссәси Бөјүк Чин дүзәнлијиндәдир. Г. вә ч. һиссәси орта јүксәкликли (макс. һүнд. 1800 *м*-дән чох) дағлар вә силсиләләрдир. Иглими—субтропик муссон. Өлкәнин әсас к.т. рајонларындандыр. Чәлтик, гарғыдалы, буғда, түтүн, соја, чај вә јағчичәји әкилир. Чај, түтүн вә чәлтик истеһсалына көрә өлкәдә үчүнчү јери тутур. Бөјүк Чин каналы А. әразисиндән кечир. Өлкәнин мантар тәчһизаты мәркәзидир. Дәмир филизи, даш көмүр, мис, фосфорит, зәј, күкүрд чыхарылыр. Металлуркија з-ду (Мааншан), кәмигајырма (Ухү), к.т. машынгајырмасы (Хефеј, Банбу), памбыг парча (Хефеј), јејинти, түтүн, кағыз сәнајеси мүәссисәләри вар. Әсас портлары: Јансзы чајы саһилиндә—Уху, Јујсикоу, Хуајхе чајы саһилиндә—Банбу.

АНҺАРМОНИК НИСБӘТ — бах *Икигат нисбәт*.

АНҺИДРИ́Д (јун. ánydros — сусуз)—һәр һансы кимјәви елементин су илә бирләшдикдә туршу әмәлә кәтирән вә ја мүвафиг туршудан су чыхармагла алына билән оксикенли бирләшмәси. А.-ә туршу оксиди дә дејилир. Һәм гејри-үзви, һәм дә үзви туршуларын А.-ләри мә'лумдур. Гејри-үзви туршулардан бир чохунун А.-и (мәс., сулфит анһидриди SO_2, карбонат анһидриди CO_2, фосфат анһидриди P_2O_5 вә с.) мүвафиг бәсит маддәләрин билаваситә оксикенлә бирләшмәсиндән алыныр. Гејри-үзви А.-ләрин чоху һигроскопикдир. Бә'зиләриндән (мәс., P_2O_5) гурудучу маддә кими истифадә едилир. Үзви туршуларын А.-и (мәс., *асетат анһидриди*) кимја сәнајесиндә *асилләшдирмә* реаксијаларында ишләдилир.

АНҺИДРИ́Т—минерал. Тәркиби сусуз калсиум-сулфат — $CaSO_4$. Сингонијасы ромбикдир. Адәтән сых күтлә, надир һалларда лөвһәви, призматик кристаллар әмәлә кәтирир. Рәнки ағ, бозумтул, көјүмтүл, гырмызымтыл, надир һалларда чәһрајы олур. Шүшә парылтылыдыр. Нарын дәнәли мави А. вулпинит вә ја бергам мәрмәри адланыр. Сәртлији 3—3,5; сыхлығы 2900 — 3000 *кг/м*³. Чөкмә сүхурларла (доломит, кипс вә с.) бирликдә тапылыр. Су һопдугда һәчми 30%-ә гәдәр артыр, кипсә чеврилир. Мә'мулат дашы, күбрә, бәркидичи маддә (семент) вә с. кими ишләдилир.

Кусководакы сарајын (1769—75) анфиладасы. Ме'мар К. И. Бланкын рәһбәрлији илә тикилмишдир.

АНҺИДРО́Н, $Mg(ClO_4)_2$—сусуз магнезиум-перхлорат дузу; чох һигроскопик ағ маддәдир, гурудучу тә'сиринә көрә фосфат анһидридиндән (P_2O_5) кери галмыр, су илә $Mg(ClO_4)_2 \cdot 6H_2O$ әмәлә кәтирир. Газ вә мајеләрин гурудулмасында, һидрокенин микроелементар тә'јининдә вә с. ишләдилир. Һәм А.-у вакуумда 200—250°С-дә сусузлашдырыб јенидән ишләтмәк олар.

АНҺИНГЛӘР—бах *Иланбојунлар*.

АНҺРА МА́НЈУ—бах *Әһримән*.

АНЧА́Р (Antiaris)—тут фәсиләсиндән битки чинси. Биревли ағач вә ја коллардыр. Асија, Африка тропикләриндә вә Мадагаскар адасында 5—6 нөвү битир. Һүндүркөвдәли А. (Antiaris toxicaria) нөвү чох зәһәрлидир. Һәлә гәдимдә ох учларыны зәһәрләмәк үчүн истифадә едилән ширәсинин тәркибиндә антиарин вә антиозидин гликозидләри вар.

Анчар (Antiaris toxicaria).

АНЧАПАРИ́ДЗЕ Вера (Верико) Ивлиановна (д.6.10.1900, Кутаиси)— күрчү совет актрисасы. ССРИ халг артисти (1950). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943, 1946, 1952). Москва вә Тбилиси драм студијаларында охумушдур. 1920—27 илләрдә Ш. Руставели ад. театрда (Тбилиси) ишләмишдир. 1928 илдән К. А. Марчанишвили ад. театрын (Тбилиси) актрисасыдыр. А. јарадычылығында күрчү театрынын романтик ән'әнәләрини инкишаф етдирмишдир. Роллары: Офелија, Клеопатра («Һамлет», «Антони

вә Клеопатра», В. Шекспир), Кинатре («Гурија Ниношвили», Ш. Н. Дадиани), Даречан («Онун улдузу», И. О. Мосашвили), Мәһинбану («Мәһәббәт әфсанәси», Назим Һикмәт) вә с. «Кеорки Саакадзе» (1942 — 43), «Отарын дул гадыны» (1958) вә с. филмләрә, һәмчинин «Азәрбајчанфилм»ин истеһсал етдији «Ону бағышламаг олармы?» (1960) филминә чәкилмишдир. 3 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

АНЧАПАРИ́ДЗЕ Зураб Иванович (д.12.4.1928, Кутаиси) — күрчү совет опера мүғәнниси (лирик-драматик тенор). ССРИ халг артисти (1966). 1954 илдән Сов.ИКП үзвү 1952 илдә Тбилиси консерваторијасыны битирмишдир (Д. Андгуладзенин синфи үзрә). З. Палиашвили ад. Тбилиси Опера вә Балет Театрынын солистидир (1952—58 вә 1970 илдән). Бөјүк Театрда да ишләмишдир (1959 — 70). Әсас партијалары: Абесалом, Гурам («Абесалом вә Етери», «Латавра», З. Палиашвили), Миндија («Миндија», О. Тактакишвили), Керман («Гаратохмаг гадын», П. Чајковски), Хозе («Кармен», Ж. Бизе), Радамес, Дон Карлос («Аида», «Дон Карлос», Ч. Верди), Каварадосси («Тоска», Ч. Пуччини) вә с. ЧССР, БХР, РСР, ЈСФР, Италија, Франса, Канада вә с. өлкәләрдә гастролда олмушдур.

АНЧЕ́ЛИКО (Angélico; Фра Чованни да Фјезоле, Frá Giovanni da Fiesole, тәхәллүсү Беато А.) (тәгр. 1400, Виккио, Тоскана—18.2.1455, Рома)—Интибаһ дөврү италјан рәссамы. Флоренсија мәктәбинин нүмајәндәсидир. А. јарадычылығына Мазаччо реализминин дә тә'сири олмушдур. Флоренсијада Сан-Марко монастырында (1438—45) вә Ватиканда папа V Николајын капелласында (1445—48) чәкдији фрескалар килсә тәрки-дүнјалығындан узаг олуб, лиризм вә һәјатилији илә диггәти чәлб едир. «Мадонна делла Стелла» (1430—33), «Мәрјәмин башына тачгојма мәрасими» (тәгр. 1434—35, Лувр, Парис) вә с. А.-нун ән јахшы әсәрләриндәндир.

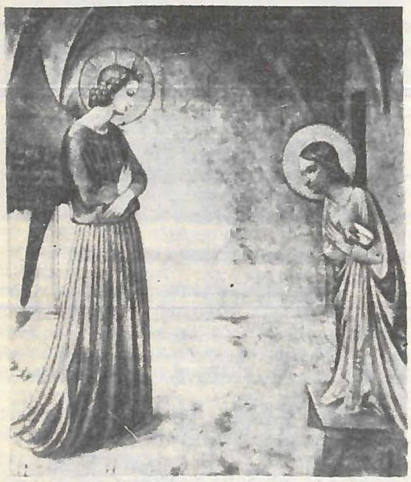
Фра Анчелико. «Мүждә». Сан-Марко монастырындан фреска. Флоренсија. 1438—1445.

Әд.: Pope-Hennessy J., Fra Angelico, L., 1952; Orlandi S., Beato Angelico, Firenze, 1963.

АНША́Н—Чинин шм.-ш.-индә, Љаонин әјаләтиндә шәһәр. Әһ. 1,5 млн. (1970). Мүһүм ағыр сәнаје мәркәзләриндәндир. Өлкәнин ән ири металлуркија комбинаты А.-дадыр. Бору прокат истеһсалы, ағыр машынгајырма, кокс-кимја вә кимја сәнајеси вар.

АНШЛА́Г (алм. Anschlag — афиша, е'лан)—театр, кино, сирк тамашаларына, консертә вә с.-јә билетләрин сатылыб гуртардығыны билдирән е'лан. А., адәтән, кассанын габағындан асылыр.

А́НШЛУСС (алм. Anschluβ — бирләшдирмә)—Биринчи дүнја мүһарибәсиндән, хүсусилә Алманијада фашист диктатурасы гурулдугдан (1933) сонра Алманија империализминин Австријаны зорла өзүнә бирләшдирмәк сијасәти. Австрија буржуа даирәләринин, һәмчинин Австрија с.-д. партијасы мүртәче лидерләринин мүдафиә етдикләри бу сијасәти һәјата кечирмәк үчүн мүһарибәдән сонра бир сыра чәһдләр көстәрилмишдисә дә, *Версал сүлһ мугавиләси (1919)* вә *Сен-Жермен сүлһ мугавиләси* А.-у гадаған етмишди. 1937 илдә А.-у һәјата кечирмәк үчүн әлверишли шәраит јаранды; бу дөврдә Гәрб дөвләтләри фашист Алманијасынын Австријаны ишғал етмәсини Версал сүлһ мүгавиләсинин (1919) тәфтиши вә тәчавүз акты кими дејил, Алманијанын Авропаны «сакитләшдирмәси» кими гијмәтләндирмәјә башладылар. Гәрб дөвләтләринин бу мөвгеји, Австрија буржуазијасынын вә Австрија сағ с.-д. лидерләринин сатгынлығы Алманијаја мәнһус А. планыны һәјата кечирмәјә имкан верди. 1938 ил мартын 11—12-дә Австрија алман-фашист гошунлары тәрәфиндән ишғал олунду. Бөјүк дөвләтләрдән јалныз ССРИ А.-ун әлејһинә чыхды. Башда Австрија Коммунист Партијасы олмагла Австрија халгынын мүтәрәгги гүввәләри ишғалчылара гаршы мүбаризә апарырды.

Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә *Антиһитлер коалисијасынын* әсас иштиракчылары—ССРИ, АБШ, Б. Британија Австријанын мүстәгиллијини бәрпа етмәк барәдә разылыға кәлдиләр (1943). Австрија азад едилдикдән (1945, апрел) сонра онун суверенлији бәрпа олунду. *Австрија илә дөвләт мүгавиләсинә (1955)* көрә Австријанын там суверенлији вә мүстәгиллији тәсдиг, А. исә гадаған едилди.

АОМЫ́Н, Макао—Асијада Чәнуби Чин дәнизинин ч.-ш. саһилиндә әрази. Аомын ј-а, Хантсзадао вә Сзјуаодао а-рындан ибарәтдир. Саһ. 16 $км^2$. Әһ. 350 мин (1975); әсасән чинлиләр (тәгр. 98%), гисмән португалијалылардыр. Рәсми дил португал дилидир. Инз. м. Аомын ш.-дир.

Португалија А.-ы 1557 илдә Чиндән рәсми сурәтдә ичарәјә көтүрмүш, 1849 илдән исә ичарә һаггы вермәји дајандырмышды. 1887 ил протоколуна көрә Португалијаја бу әразини «әбәди идарәетмә» һүгугу верилирди. 1951 илдән «дәнизашыры әрази» статусу вар. Португалија губернатору тәрәфиндән идарә едилир. Јерли һакимијјәт органы Ганунверичи шурадыр. Португалијада фашист режими devrилдикдән сонра португалијалылар тәрәфиндән сол гүввәләри бирләшдирән Макаонун Демократик Мәркәз партијасы јарадылмышдыр.

Аомын ш. мүһүм тичарәт порту вә малијјә мәркәзидир. Игтисадијјаты бејнәлхалг васитәчи малијјә-тичарәт әмәлијјатларына әсасланыр. А. капиталист базарынын гызыл вә тирјәк тичарәти мәркәзләриндән биридир. Әһ.-нин әсас мәшғулијјәти балыгчылыг вә балыг е'малы, кустар мә'мулат истеһсалыдыр. Тохучулуг, јүнкүл сәнаје мүәссисәләри вар. Пул ваһиди патакадыр.

АОМО́РИ—Јапонијада Һонсү а.-нын шм.-ында шәһәр. Аомори префектурасынын инз. м. Әһ. 252 мин (1972). Мешә сәнајеси, тичарәт вә нәгл. мәркәзидир. А. илә Һоккајдо а.-нын Һакодате ш. арасында д.ј. бәрәси ишләјир. Машынгајырма сәнајеси вар. Балыгчылыг инкишаф етмишдир. Лакдан мә'мулат һазырланыр.

АО́РТА (јун. aortē)—бөјүк ган дөвранынын баш артеријасы; бәдәнин бүтүн органларыны ганла тәчһиз едир. А.-нын дивары дахили, орта вә харичи гатлардан ибарәтдир. Диварларын еластиклији сајәсиндә ган артеријаларла фасиләсиз һәрәкәт едир. Инсанын, мәмәлиләрин вә гушларын А.-сы үрәјин сол мә'дәчијиндән башлајыр, јухарыја галхыр (А.-нын галхан һиссәси), инсан вә мәмәлиләрдә сола вә керијә, гушларда сağа вә керијә дөнүр (А. гөвсү), сонра ашағыја јөнәлир (енән А. вә ја арха А.). Сүрүнәнләрдә ики А. гөвсү вар: үрәјин сол мә'дәчијиндән чыхан сағ—артериал гөвс вә үрәјин сағ мә'дәчијиндән чыхан сол—веноз гөвс. Онлар бирләшәрәк үмуми А. әмәлә кәтирир. Суда-гуруда јашајанларда јеканә мә'дәчик-

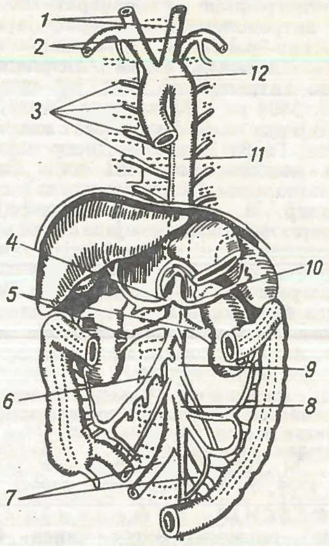

Инсан аортасы: *1*—аортанын галхан һиссәси; *2*—адсыз артерија; *3*—сол үмуми јуху артеријасы; *4*—сол көрпүчүкалты артерија; *5*—аорта гөвсү; *6*—дөш аортасы; *7*—гарын аортасы; *8*— сағ вә сол бөшбөјүр артеријалары.

дән артериал конус, бундан исә бир чүт (гујругсузларда), јахуд ики чүт (гујруглуларда) аорта гөвсү чыхыр вә бунлар бирләшәрәк арха А.-ны әмәлә кәтирир. Балыгларда вә дәјирмиағызлыларда мә'дәчик артериал гөвсләр системи васитәсилә гәлсәмәләрә (балыгларда) вә гәлсәмә кисәләринә (дәјирмиағызлыларда) веноз ган дашыјан гарын А.-сына кечир. Орада оксидләшән ган арха А.-ја јығылыр. Онурғасызлардан молјускларын вә буғумајаглыларын А.-сы вар. Бах *Ган дамарлары*, *Ган дөвраны*.

Əд.: Балакишиев К., К вопросу о вариантах ветвей дуги аорты, «Журнал теоритической практической медицины», т. 3, 1928—1929, № 3—4, с. 275, библиогр; Островерхов Г. Е., Лубоцкий Д. Н., Бомаш Ю. М., Курс оперативной хирургии и топографической анатомии, 2 изд., М., 1964; Мурач А. М., Индивидуальные и возрастные различия размеров восходящей аорты и аортального клапана, «Вестник хирургии», т. 105, 1970, № 10, с. 20, библиогр.

АОРТИ́Т—аортанын илтиһабы. Кәскин А. кәскин инфексион хәстәликләр вә ја травма илә әлагәдар баш верир. Хроники А. исә кәскин А., еләчә дә хроники инфексион хәстәликләр (башлыча олараг сифилис, һабелә ревматизм) зәмининдә инкишаф едир.

АПАРА́Н—Ерм.ССР-дә шәһәр типли гәс. Апаран р-нунун мәркәзи. Касах чајы саһилиндәдир. Спитак д.ј. ст.-ндан 42 *км* ч.-ш.-дә, Јеревандан 59 *км* шм.-г.-дәдир. Əһ. 5,3 мин (1972). Радиотехника мә'мулаты, чөрәк, пивә-лимонад, пендир з-длары, халча ф-ки, халг театры, хәстәхана вә с. вар.

АПАРА́Т (лат. apparatus—аваданлыг) —1) чиһаз, техники гурғу, тәртибат (мәс., телефон А.-ы); 2) һәр һансы идарәетмә вә јахуд тәсәррүфат саһәсинә хидмәт едән бир вә ја бир сыра мүәссисә; 3) һәр һансы тәшкилатын бүтүн ишчиләри; мүәссисәнин штат тәркиби; 4) елми әсәрә, сечилмиш әсәрләрә әлавә едилән гејдләр, көстәричиләр вә дикәр көмәкчи мә'луматлар (елми А.); 5) тәдгигат үсулу, методу (ријази А.).

АПАРАТЛА ƏЈИРМƏ—гыса лифләрдән вә ја лиф галыгларындан, һәмчинин онларын гарышығындан галын түклү иплик һазырланмасы үчүн әјирмә просеси (бах *Əјирмә*).

АПАРЫЧЫ ЈОЛЛАР (тибдә)—синир системиндә импулслары мүәјјән истигамәтдә апаран синир лифләри. А.ј. 3 група бөлүнүр: 1) хүсуси ассосиатив јоллар—бөјүк бејин јарымкүрәләринин мүхтәлиф наһијәләрини бирләшдирир; 2) комиссурал јоллар—сағ вә сол јарымкүрәләрин симметрик һиссәләри арасында әлагә јарадыр; 3) пројексион јоллар—бејин габығыны мәркәзи синир системинин ашағы һиссәләри илә бирләшдирир. Пројексион јоллар 2 група бөлүнүр: афферент (мәркәзәгачан), ефферент (мәркәздәнгачан) јоллар. Афферент јоллара үмуми һиссијјат (көрмә, ешитмә, гоху, дад) јоллары, еfферент јоллара исә һәрәки (пирамид) јоллар дахилдир.

АПА́РТҺЕЈД, апартеид [бур (африкаанс) дилиндә apartheid—ајры јашамаг]—ЧАР-да Африканын банту халгларына вә гејри-авропалы, јахуд гарышыг мәншәли дикәр етник групплара гаршы гәддар ајры-сечкилик сијасәтинә әсасланан ирги *сегрегасија* принсипи. 1948 илдән рәсми дөвләт сијасәти кими тәтбиг едилир. Африкалылар хүсуси резервасијаларда (бантустанларда) јашајырлар. ЧАР-да гејри-авропалылар бүтүн һүгуглардан мәһрумдурлар. А.-и позма чинајәт тә'гибинә сәбәб олур. А. сијасәти БМТ Баш Мәчлиси сессијаларынын гәрарларында дәфәләрлә писләнмишдир.

Əд.: Расовая дискриминация в странах Африки, М., 1960; Таиров Т. Ф., Апардхейд—преступление века, М., 1968.

АПА́ТИЈА (јун. а—инкар шәкилчиси +páthos—еһтирас, һәвәс)—1) һәр шејә е'тинасыз, лагејд мүнасибәт. 2) Тибдә—хәстәлик һалы, өзүнә вә баш верән һадисәләрә лагејдлик, е'тинасызлыг, харичи емосија реаксијасынын олмамасы (емосија ифличи). А. чох вахт психи фәаллығын зәифләмәси (абулија) илә нәтичәләнир. Белә хәстәләр ағыр тәрпәнән, азданышан олур. Мүаличәси: А.-ны төрәдән хәстәликләри арадан галдырмаг, һабелә синир фәалијјәти стимулјаторлары (ојадычылар) тәтбиг етмәк. 3) Антик фәлсәфәдә—стоикләрин (бах *Стоисизм*) етик тә'лимләриндә һәр чүр еһтирас вә һәјәчандан узаг руһи сакитлији, ағлын фәалијјәтинә һиссләрин мане олмадығы бир вәзијјәти билдирән анлајыш. А., стоикләрә көрә, дүшүнмәк үчүн идеал вәзијјәтдир. Јәгин ки, стоикләрә Шәрг дини-фәлсәфи көрүшләринин, о чүмләдән инсан руһунун али вәзијјәти олан мүтләг сакитлик—*нирвана* һаггында *буддизм* вә *чајнизм* тә'лиминин тә'сири олмушдур.

АПАТИ́Т (јун. apátē—јанлышлыг; илк вахтлар башга минераллардан фәргләндирмәк чәтин олдуғу үчүн белә адландырылмышдыр)—минерал. Тәркибинә көрә флүорапатит—$Ca_5(PO_4)_3F$ вә хлорапатит—$Ca_5(PO_4)_3Cl$ олур. Флүорапатитдә CaO — 55,5%, P_2O_5—42,3%, F—3,8%, хлорапатитдә CaO—53,8%, P_2O_5—41%, Cl—6,8%-дир. Сингонијасы һексогоналдыр. Кристаллары призматик вә ијнәвары, надир һалларда сүтунварыдыр. Гатышыглардан (дәмир, манган, һематит) асылы олараг јашыл, гонур, боз вә бәнөвшәји рәнкдә олур. Шүшә парылтылыдыр. Магматик вә метаморфик сүхурларда аксессор минералдыр. Сәртлији 5, сыхлығы 3160—3200 *кг/м³*. Чөкмә сүхурларда конкресија формалы агрегатлары фосфорит адланыр. Фосфор вә гијмәтли күбрәләр (суперфосфат, термофосфат) вә с. истеһсалында, гара вә әлван металлуркија, керамика вә шүшә сәнајесиндә ишләдилир. Əн бөјүк јатаглары ССРИ-дә Кола ј-а-нда (мәшһур Хибин јатағы), харичдә Исвечдә, Мәркәзи вә Шәрги Африкададыр.

Əд.: Годовиков А. А., Минералогия, М., 1975.

АПАТИ́ТЫ — РСФСР-ин Мурманск вил.-ндә шәһәр. Имандра көлү вә Хибин д-ры арасындадыр. Д.ј.ст. Əһ. 54 мин (1975). Апатит-нефелин сафлашдырма ф-ки, дәмир-бетон гурашдырма з-ду, Киров ДРЕС-и, ССРИ ЕА-нын Кола филиалы вә с. вар.

АПАТРИДЛƏР, аполидләр (јун. ápatris вә ápolis—вәтәндән мәһрум)—һеч бир дөвләтдә *вәтәндашлығы* олмајан шәхсләр. Шәхсин вәтәндашсызлыг вәзијјәтинә дүшмәси, адәтән, мүхтәлиф өлкәләрин вәтәндашлыг һаггында ганунверичиликләринин ујғун кәлмәмәсиндән ирәли кәлир. Бә'зи буржуа дөвләтләриндә әчнәбиләрә әрә кедән гадынлар бу вәзијјәтә дүшүрләр, белә ки, арвадын никаһа гәдәр вәтәндашы олдуғу өлкә «гадын әринин вәтәндашлығыны гәбул едир» принсипини әсас тутур, лакин әрин вәтәндашы олдуғу өлкә никаһ бағланмасы әсасында автоматик олараг арвада вәтәндашлыг вермир. Шәхсин дикәр дөвләтин вәтәндашлығыны гәбул етмәдән вәтәндашлыгдан имтина етмәси вә ја мәһрум едилмәси вәтәндашсызлығын ән кениш јајылмыш һалыдыр (мәс., сијаси мүһачирин вәтәндашлыгдан мәһрум едилмәси). А. јашадыглары өлкәнин ганунларына табедирләр, лакин онларын һүгуг габилијјәти мәһдуддур; онлар, адәтән, јалныз вәтәндашлара верилән сечки һүгугу вә дикәр һүгуглардан, һабелә дипломатик мүдафиәдән истифадә едә билмәзләр.

Совет ганунверичилијиндә вәтәндашсызлыг анлајышы «ССРИ вәтәндашлығы һаггында» 1938 ил 19 август тарихли ганунла мүәјјән едилмишдир. Бу гануна көрә ССРИ әразисиндә јашајан, ССРИ вәтәндашы олмајан вә дикәр дөвләтин вәтәндашы олмасына һеч бир сүбуту олмајан шәхсләр А. һесаб едилир. ССРИ-дә А. сечкиләрдә иштирак едә вә јерли Советләрә сечилә билмәзләр, лакин онлар ССРИ Конститусијасында көстәрилән бүтүн дикәр һүгуг вә азадлыглардан (әмәк һүгугу, сөз, јығынчаг азадлығы вә с.) истифадә едир вә ганунда көстәрилмиш бә'зи һаллар истисна едилмәклә мүлки һүгуг сәлаһијјәтинә маликдирләр.

АПДАЈК (Updike) Чон (д. 18.3.1932, Пенсилванија штаты, Шиллингтон ш.)—Америка јазычысы. «Əлилләр евиндә јармарка» (1959), «Кентавр» (1963), «Фермада» (1965), «Аварачылыг ајы» (1975) романлары, «Һәмин гапы» (1959), «Көјәрчин ләләкләри» (1962), «Мусиги мәктәби» (1966) адлы һекајә топлулары вә с. әсәрләрин мүәллифидир. А.-ын әсәрләриндә буржуа һәјат тәрзинин ејбәчәрликләри тәсвир олунур.

Əсәри: Кентавр, М., 1966.

А́ПЕЈРОН (јун. ápeiron — сонсуз) — *Анаксимандр* фәлсәфәсиндә бүтүн варлығын илк әсасыны тәшкил едән, кејфијјәтчә гејри-мүәјјән вә даим һәрәкәтдә олан сонсуз материја. «А.» анлајышы, материјанын конкрет шејлә (су, һава) ејнилији һаггындакы тәсәввүрләрлә мүгајисәдә, гәдим јунан материализминин мүһүм наилијјәтидир.

А́ПЕКС (лат. apex—зирвә)—көј сферасынын нөгтәси; Јерин һәрәкәти һәмин нөгтәјә јөнәлир. Јерин Күнәш әтрафына иллик һәрәкәтинин А.-и *еклиптика* мүстәвиси үзәриндә олуб (Јерин шимал јарымкүрәсиндә үзү Күнәшә дајанан мүшаһидәчинин сағында), Күнәшин истигамәтинә тәгр. перпендикулјар истигамәтдәдир. Күнәш системинин јахынлыгдакы улдуза нәзәрән әсри һәрәкәтинин А.-и *Һеркулес* бүрчүндәдир. Сүн'и пејк орбитинин Јер екватору мүстәвисиндән шм.-а тәрәф ән узаг нөгтәсинә дә А. дејилир (бах *Антиапекс*).

А́ПЕЛДОРН (Apeldoorn) — Нидерланддын Келдерланд әјаләтиндә шәһәр. Апелдорн каналында кәми дајаначағы. Д.ј. говшағы. Əһ. 128,2 мин (1972)

Машынгајырма, кимја, кағыз, тохучулуг сәнајеси вар.

АПЕЛЛЕ́С (Apellēs)—е.ә. 4 әсрин 2-чи јарысында јашамыш јунан рәссамы. Бөјүк Плининин мә'луматына көрә А. Македонија чарларынын сарај рәссамы олмушдур; ағач лөвһәләрдә *темпера* үсулу илә чәкмиш, ишыг вә көлкәдән мәһарәтлә истифадә етмишдир. «Афродита Анадиомена» таблосу, «Бөһтан» адлы аллегорик әсәрин, Македонијалы Филипп вә Искәндәрин портретләри, автопортрет вә с. әсәрләрин мүәллифидир. А.-ин әсәрләри галмамышдыр.

АПЕЛЛЈА́СИЈА (лат. appellatio—мүрачиәт)—1) ишә маһијјәт үзрә јенидән бахмаг һүгугу олан јухары инстансијаја һәр һансы бир гәрардан шикајәт етмәк; 2) мәсләһәт, јардым үчүн мүрачиәт етмәк; мәс., чәмијјәтин фикринә (үмуми рә'јә) А.

АПЕЛЛЈА́СИЈА (һүгугда) — чинајәт ишләриндә вә мүлки ишләрдә мәһкәмәнин гануни гүввәјә минмәмиш гәрарларындан шикајәт вермәк формасы. А. гајдасында јухары мәһкәмә (бах *Апеллјасија мәһкәмәси*) ишдә олан вә әлавә тәгдим едилән сүбутлары јенидән тәдгиг едәрәк, ашағы мәһкәмәнин чыхардығы гәрарын маһијјәтини јохлајыр вә бунун әсасында шикајәт едилән гәрары ја тәсдиг едир вә ја ону ләғв едәрәк јени гәрар чыхарыр. Бунунла А. *кассасија* шикајәтиндән фәргләнир; А. гајдасында гәбул олунан гәрардан кассасија шикајәти едилә биләр. Буржуа дөвләтләриндә А., бир гајда олараг, хүсуси мәһкәмәләр (мәс., һәрби-сәһра мәһкәмәләри) вә андчылар мәһкәмәләри истисна олмагла, бүтүн мәһкәмәләрин гәтнамәләриндән верилә биләр. ССРИ-дә А. мәһкәмә һаггында декретлә (1917, 22 нојабр) ләғв олунмушдур. ССРИ-дә мәһкәмә гәрарларындан шикајәт кассасија формасында едилир.

АПЕЛЛЈА́СИЈА МӘҺКӘМӘСИ—буржуа дөвләтләриндә гәрар вә һөкмләри һәлә гануни гүввәјә минмәмиш ишә тәкрар бахан мәһкәмә органы (бах *Апеллјасија*). А.м. сүбутлары тәкрар арашдырыр вә әввәл чыхарылмыш гәрары ја тәсдиг етмәк, јахуд иш үзрә јени гәрар чыхармаг һүгугуна маликдир.

АПЕННИ́Н ДАҒЛАРЫ (Appennino)—Италијада Апеннин ј-а-нда дағ системи. Шм.-г.-дән ч.-ш.-ә (Алп д-ры сәрһәдиндән Мессина боғазынадәк) 1200 *км* узаныр. Ән јүксәк зирвәси Корно д.-дыр (2914 *м*). Кеоложи гурулушу вә релјефинә көрә Шимали, Мәркәзи вә Чәнуби А.д.-на ајрылыр. А.д. Алп орокенезиндә әмәлә кәлмишдир. Орта јүксәклikли дағ релјефи характерикдир. Пүскүрән вулканлар (Везуви вә с.) вар. Зәлзәләләр олур. Гонур көмүр, шист, боксит, тикинти материаллары, мә'мулат дашлары, нефт вә газ јатаглары вар. Иглими Аралыг дәнизи типинә аид едилир (гышы јағынтылы, јајы гураг). Ш. јамачынын иглими г.-ә нисбәтән континенталдыр. А.д.-нын әтәкләриндә јанварын орта темп-ру шм.-да 0°С, ч.-да 11°С-јә гәдәрдир. Ән дағлыг һиссәдә јајы исти кечир. Ијулун орта темп-ру 24—28°С-дир. Иллик јағынты ән чох г. јамачларда (3000 *мм*) дүшүр; гапалы чөкәкләрдә исә 600—800 *мм*-дир. Арно, Тибр, Седе вә с. чајлар А.д.-ндан башланыр Јамачларынын ашағы һиссәләриндә үзүмлүкләр салынмыш, зејтун ағачлары әкилмишдир. Нисбәтән јухары һиссәләр коллуглар, енлијарпаглы мешәләр, јүксәк зирвәләр исә алп чәмәнликләридир.

АПЕННИ́Н ЈАРЫМАДАСЫ—Чәнуби Авропада ј-а. Италија әразисинин әсас һиссәси. Саһ. 149 мин $км^2$. Уз. тәгр. 1100 *км*, ени 130—300 *км*-дир. Г.-дән Тиррен, ш.-дән Адриатик, ч.-дан Иони дәнизләри илә әһатәләнмишдир. Релјефиндә орта јүксәкликли дағлыг (Апеннин д-ры), тәпәли дағәтәји вә вулканик јајлалар үстүндүр. Пүскүрән вулканлары (Везуви, Флегреј Саһәси) вар. Тез-тез зәлзәлә олур. Иглими субтропикдир. А.ј. үчүн һәмишәјашыл биткиләр характерикдир. Бөјүк чајлары: Тибр, Арно. Чивә, боксит, пирит, мәрмәр вә с. фајдалы газынтылары вар. Буғда вә гарғыдалы әкилир. Зејтун, лимон, үзүм, портағал јетишдирилир.

АПЕННИ́Н МӘДӘНИЈЈӘТИ — е.ә. тәгр. 2-чи миниллијә аид Тунч дөврү археоложи мәдәнијјәти (Италија). Апеннин ј-а-нын чох һиссәсини әһатә едирди. А.м. тајфалары, әсасән, малдарлыгла мәшғул олмушлар. А.м. үчүн даш гуту гәбирләр, мегалит тикинтиләр, кичик сүн'и мағаралар вә мүхтәлиф кил мә'мулаты характерикдир. Әмәк аләтләри сүмүк, бујнуз вә дашдан һазырланырды. Тунч әшја аздыр. А.м. јајылдығы әразидә јашамыш тајфалар Екеј дәнизи һөвзәсинин гәдим әһалиси илә әлагә сахламышлар.

АПЕРТУ́Р (лат. apertura—дешик)—оптик системин диафрагма вә ја линзаларын өлчүләри илә тә'јин олунан дешији. Бучаг А.-у оптик системә дахил олан конусвары ишыг дәстәсинин кәнар шүалары арасындакы 2α бучағы илә, әдәди А. исә $n \sin\alpha$ илә ифадә олунур (n—чисмин олдуғу мүһитин сындырма әмсалыдыр). Әдәди А. бөјүк олдугча, хәјалын парлаглығы вә оптик чиһазын ајырдетмә габилијјәти дә артыр.

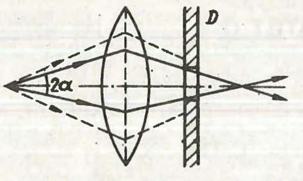

А́ПИА (Apia)—Гәрби Самоанын пајтахты. Сакит океанда Уполу а.-нын шм. саһилиндә порт. Әһ. тәгр. 30,6 мин (1974). Өлкәнин сијаси, инзибати вә тичарәт мәркәзи. Какао, банан, һиндгозу ихрач едилир. Бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорт вар.

АПИЛА́К (лат. apis—ары + lac—сүд)—гурудулмуш ана ары сүдүндән ибарәт биокен дәрман препараты. Иштаһасыз сүдәмәр вә кичикјашлы ушаглара шам шәклиндә, һипотонија, невротик позғунлуг, үз дәрисинин себореjасы вә с. хәстәлијә тутулмуш јашлылара таблет шәклиндә (дил алтына гојмаг үчүн) тә'јин едилир. *Аддисон хәстәлијиндә* вә *идиосинкразија* заманы ондан истифадә етмәк олмаз.

АПЛА́ЗИЈА (јун. а—инкар шәкилчиси + plásis—әмәләкәлмә, төрәмә), акенезија—бәдәнин һәр һансы бир һиссәсинин вә ја органын анаданкәлмә олмамасы. Бәтндахили инкишафын еркән дөврүндә орган рүшејминин мәһв олмасы нәтичәсиндә баш верир. Һәјат үчүн әһәмијјәтли органын вә ја онун бир һиссәсинин (мәс., үрәк) А.-сы организмин фәалијјәтини дајандырыр. Һематолокијада нормал ганјаранманын дајанмасы А. адланыр. Чүт органлардан (мәс., бөјрәкләрдән) биринин А.-сы организмин нормал инкишафына мане олмаја биләр. Тәк органларын А.-сы (мәс., бејин А.-сы) исә рүшејмин һәјат габилијјәтинин итмәсинә сәбәб олур.

АПЛАНА́Т (јун. а—инкар шәкилчиси + plánē—сәһв, јанлыш)—оптик системи диафрагмаја нәзәрән симметрик олан ики *ахроматик линзадан* ибарәт фотографија објективи. *Анастигматларын* јаранмасы илә әлагәдар олараг А.-дан аз истифадә едилир.

АПЛИКА́Т (лат. applicata, һәрфи—мә'нада—тәтбиг едилмиш) — фәзада нөгтәнин Декарт координатларындан бири; *z* һәрфи илә ишарә едилир.

АПЛИТ (јун. haplóos—бәсит)—әсасән гранитләрлә әлагәдар ачыг рәнкли хырдадәнәли магматик сүхур. Дамар шәклиндә тапылыр. Кварс вә чөл шпатындан ибарәтдир. А. тәркибчә диорит, сијенит вә с. сүхурлара да ујғун олур (диорит аплити, сијенит аплити вә с.). А.-дән керамика истеһсалында истифадә едилир.

АПНО́Е (јун. ápnoia—тәнәффүсүн јохлуғу)—тәнәффүс һәрәкәтләринин мүвәггәти дајанмасы. Ағчијәрин һәддиндән артыг вентилјасијасы нәтичәсиндә ганда карбон газынын гәдәриндән чох азалмасы (гәләви вә туршулуг мүвазинәтинин позулмасы) вә һабелә артериал ган тәзјигинин чох артмасы вә тәнәффүс мәркәзини тормозлајан дикәр физиоложи, фармаколожи вә физики тә'сирләр А.-јә сәбәб олур.

АПО... (јун. apó—дан, дән шәкилчиси)—бир шејин инкарыны, иткисини вә јохлуғуну (мәс., *апомиксис*), јахуд нәдән әмәлә кәлдијини (мәс., *апоморфин*) билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси.

АПО́ (Apo)—Минданао а.-нда вулкан. Филиппин архипелагында ән јүксәк зирвә (2965 *м*). Һазырда *солфатар* мәрһәләсиндәдир.

АПОА́СТР (*апо...* + јун. ástron—улдуз) — пејк-улдуз орбитинин мәркәзи улдуздан ән узаг нөгтәси (бах *Гоша улдузлар*).

АПО́КРИФ (јун. apókryphos—кизли, мәхфи)—килсә тәрәфиндән «мүгәддәс» китаблар сијаһысына дахил едилмәјән вә гадаған олунан јәһуди вә еркән христиан дини әдәбијјат әсәри. «А.» термини илк дәфә 4 әсрин сонунда папа декретләриндән бириндә ишләдилмишдир. Христиан килсәсинин тәртиб етдији илк А.-лар сијаһысы да бу дөврә аиддир. Орта әсрләрдә А.-ларин јаранмасы вә јајылмасы чох вахт антифеодал һәрәкат вә *бид'әтләрлә* бағлы иди (Болгарыстанда *богомилчиликлә* әлагәдар апокрифик әдәбијјатын јајылмасы вә с.). Рус әдәбијјатында илк А.-лар 11 әсрдә јаранмышды. А.-лар фолклор, бојакарлыг вә мусигидә әксини тапмышдыр.

Әд.: Гәдим рус әдәбијјаты, Б., 1958; Гудзий Н. К., История древней русской литературы, М., 1966.

АПОКЕ́Ј (јун. apógeios—Јердән узагда олан)—Јерин әтрафына доланан тәбии (вә ја сүн'и) көј чисми орбитинин Јердән ән узаг нөгтәси.

АПОЛИДЛӘР—бејнәлхалг һүгугда вәтәндашлығы олмајан шәхсләр; чох заман *апатридләр* адландырылыр.

АПОЛЛИНЕ́Р (Apollinaire) Кијом [Аполлинари Костровитскинин (Kostrowicky) тәхәллүсү; 26.8.1880, Рома—9.11.1918, Парис]—франсыз шаири. Анасы јохсуллашмыш полјак задәканларындан олмушдур. «Шәһәр вә үрәк» (1901) адлы илк мәтбу ше'риндә А.-ә хас *урбанизм* мотивләри дујулур. Јарадычылығына символизм, кубизм, сүрреализм вә с. модернист ҹәрәјанларын да тә'сири олмушдур; лакин буржуа мүһитинә гаршы анархистҹәсинә е'тираз, кәдәр вә фаҹиәвиликлә јанашы, А.-ин лирикасында кәләҹәјә инам, һәјат ешги, сәмимијјәт дә күҹлүдүр («Пролетарлара», «Зона» ше'рләри, «Вандемјер» поемасы вә с.). «Алкоһол» (1913) вә «Каллиграммалар» (1918) китабларынын мүәллифидир. А.-ин поезијасында формалист експериментчиликлә классик ән'әнәләрин новатор инкишафы үзви сурәтдә бирләшмишдир. Јарадычылығынын мүтәрәгги ҹәһәтләри демократик франсыз әдәбијјатынын инкишафына тә'сир көстәрмишдир.

Әсәри: Стихи, М., 1967.

Әд.: Хартвиг Ю., Аполлинер, М., 1971.

АПО́ЛЛОВ Борис Александрович (12.6.1889, Петербург—26.11.1969, Москва)—совет һидрологу. Техника е. д. (1941), проф. (1935). 1925 илдән Тбилиси вә Москва али мәктәбләриндә дәрс демишдир. Хәзәр дәнизи вә онун һөвзәсинин тәдгиги илә мәшғул олмуш, Хәзәрин сәвијјәсинин тәнзимләнмәси лајиһәсини ишләјиб һазырламышдыр. Волганын делтасыны өјрәнмишдир. А. чајларын мәнсәбләри һаггында тә'лимин баниси, елми һидрометрик прогнозларын баниләриндән бирherидир.

Әсәрләри: Дельта реки Волги, Тифлис, 1928 (В. В. Валедински илә бирликдә); Гидрологические информации и прогнозы, М.—Свердловск, 1945; Колебания уровня Каспийского моря, «Труды Ин-та океанологии», 1956, т. 15 (башгалары илә бирликдә); Гидрологические прогнозы, Л., 1960 (Г. П. Калинин вә В. Д. Комаровла бирликдә); Учение о реках, М., 1963.

АПОЛЛО́Н (Apóllōn)—гәдим јунан вә Рома мифолокијасы вә дининдә күнәш, ишыг, мүдриклик аллаһы, инҹәсәнәт һамиси, *Зевсин* вә Летонун оғлу. А. әлиндә ох тутмуш, јахуд кифара чалан көзәл ҝәнҹ сурәтиндә тәсвир едилирди. А.-а ситајишин Кичик Асијадан Јунаныстана, Италијадакы јунан колонијаларындан исә Ромаја кечмәси күман едилир. А.-а пәрәстиш паһеллин характери дашыјырды.

Аполлон. Һејкәлтәраш Леохар. Е.ә. 4 әсрин орталары. Рома сурәти. Белведер сарајы. Ватикан.

АПОЛЛО́Н—кичик планет; алман астроному К. Рејнмут кәшф етмишдир (1932). *Периһелидә* Күнәшдән мәсафәси 0,645, афелидә исә 2,327 *астрономик ваһиддир*. Јерә 15 млн. *км*-лик мәсафәјә гәдәр јахынлашыр.

АПОЛЛО́Н (Parnassius apollo)—јелкәнлиләр фәсиләсиндән ири күндүз кәпәнәји (Papilionidae). Ганадлары ағ, ачылмыш вәзијјәтдә уз. 9 *см*-әдәк олур; дал ганадларында гара һашијәли гырмызы ләкәләр вар. Авропа, Гафгаз вә Ҹәнуби Сибирин дағлыг јерләриндә, һәмчинин ССРИ-нин Авропа һиссәсинин дүзәнликләриндә раст кәлир. Гара тыртыллары гајаоту вә довшанкәләми биткиләринин үзәриндә јашајыр.

«АПОЛЛО́Н» — астронавтларын Аја учушу үчүн АБШ космик кәмиләринин ады, онларын һазырланма вә учуш програмы. «А.» «Сатурн -5» *дашыјычы ракети* васитәсилә бурахылыр. «А.» дашыјычы ракет васитәсилә кеосентрик орбитә чыхарылан вә сонра Аја тәрәф бирликдә учуб ајәтрафы орбитә кечән, бир-биринә бирләшдирилмиш ики космик кәмидән (модулдан) ибарәтдир. Кәмиләрин бириндә (орбитал кәмидә) олан 3 астронавтдан икиси дикәр кәмидә (енмә кәмиси вә ја Ај кабинәсиндә) Аја енир; сонра Ајын сүн'и пејки орбитинә чыхыб орбитал кәми илә бирләшир вә бүтүн һеј'әт Јерә гајыдыр. «А.»-ун јаначаг еһтијаты вә мүһәррикла биркә чәкиси тәгр. 44 тондур. Илк учушлар 1967 илин сону—1968 илин әввәлләриндә олмушдур.

«А.» космик кәмисинин мүһүм учушлары: «А.-7»—орбитал кәми (һеј'әти: У. Ширра, Д. Ејзел вә У. Каннинкем) кеосентрик орбитә чыхарылмыш (11.10.1968) вә 10,7 күн учараг Атлантик океанына енмишдир. «А.-8»—орбитал кәми (һеј'әти: Ф. Борман, Ҹ. Ловелл вә У. Андерс) Аја учуш трајекторијасына чыхарылмыш (21.12.1968), Ајын сүн'и пејки орбитинә кечмиш, 10 дөвр едәрәк Јерә гајыдыб Сакит океана енмишдир (27.12.1968). «А.-9» (һеј'әти: Ҹ. Мак-Дивитт, Д. Скотт вә Р. Швејкарт) кеосентрик орбитә чыхарылмыш (3.3.1969), 10 күн учмуш вә Сакит океана енмишдир. «А.-10» (һеј'әти: Ҹ. Јанг, Ј. Сернан вә Т. Стаффорд)—1969 ил мајын 18-дә бурахылмыш, селеносентрик орбитә кечәрәк Ај әтрафына учмушдур. Стаффорд вә Сернан Ај кабинәсинә кечәрәк орбитал кәмидән араланмыш вә Ај сәтһиндән 15 *км* һүндүрлүјәдәк енмишләр. Ај кабинәсиндә учуш 8 саат давам етмишдир. Кәми 8 күн учдугдан сонра (селеносентрик орбитдә 61 саат 40 *дәг* учараг 3 дөвр етмишдир) Сакит океана енмишдир. «А.-11» 1969 ил ијулун 10-да бурахылмыш, 24-дә Сакит океана енмишдир. Кәми һеј'әти (Н. *Армстронг*, Е. *Олдрин*, М. *Коллинз*) тарихдә илк дәфә Ај сәтһинә енмишдир. Кәми Јер әтрафына 1,5 дөвр едиб Аја доғру учуш трајекторијасына чыхмыш, ијулун 20-дә Н. Армстронг вә Е. Олдрин Ај кабинәсиндә кәмидән ајрылыб Ај сәтһиндә Сакитлик Дәнизинә енмишдир. Ијулун 21-дә астронавтлар Ај сәтһинә чыхмыш, тәгр. 2 саат орада галмыш вә Ај кабинәсинә гајытмышлар. Сонра кабинәнин учуш пилләси Ајдан старт көтүрәрәк кәми илә бирләшмишдир. Бу учуш заманы Ај сәтһиндә бир сыра елми ҹиһаз, һәлак олмуш космонавтларын (Ј. А. Гагарин, В. М. Комаров, В. Гриссом, Е. Уајт, Р. Чаффи) тәсвири олан 5 медал, АБШ-ын бајрағы гојулмуш, 22 *кг* Ај сүхуру Јерә кәтирилмишдир.

«А.-12» (учуш 1969 ил нојабрын 14-дән 24-дәк давам етмишдир) инсанын (Ҹ. Конрад, Р. Гордон, А. Бин) икинҹи дәфә Аја учуб гајытмасыны тә'мин етмишдир. Кәминин Ај кабинәси Ајын сәтһиндә Фыртыналар Океанына енмишдир. Астронавтлар Ај һаггында јени елми мә'луматлар топламыш, 45 *кг* Ај сүхуру кәтирмишләр.

«А.-13» кәмиси 1970 ил апрелин 11-дә бурахылмышдыр. Техники насазлыға көрә тәләб олунан програмдан имтина едилмиш вә Ај әтрафына дөвр етдикдән сонра Сакит океана ендирилмишдир (17.4.1970).

«А.-14» (һеј'әти: А. Шепард, С. Руса, Е. Митчелл) Аја учмуш (31.1.1971), Ај кабинәси Фра Мауро кратери р-нуна енмишдир. Астронавтлар Ај сәтһиндә Сәһра р-нуна ендирилмишдир. А. Шепард вә Е. Митчелл ики дәфә Ај сәтһинә чыхмыш, һәр дәфә орада

Астронавт Е. Олдрин Ајын сәтһиндә.

4—5 саат галмышлар. Онлар Ај сәтһиндә елми мә'луматлары Јерә вермәк үчүн телеметрик апаратлар блоку, радиоизотоп енержетик гурғулар, ион вә елементар зәррәчикләр детектору, пассив вә актив сејсмографлар, лазер әксетдиричиләри вә с. гурашдырмышлар. Астронавтлар февралын 9-да Сакит океана енмишләр.

«А.-15» кәмиси 1971 ил ијунун 16-да бурахылмышдыр. Ај кабинәси Ај сәтһинә енмишдир. Кәми һеј'әтинин (Д. Скотт, А. Уорден вә Ч. Червин) бурахдығы 36 *кг*-лыг Ај сүн'и пејки магнитометр, елементар зәррәчикләр детекторлары вә өтүрүчүләри илә тәчһиз едилмишдир. Бу заман Ајын гравитасија саһәсинин аномалијасы вә Ај сәтһиндә масконларын јери өјрәнилмишдир. «Луноход»а Јердән идарәедилән телекамера гојулмушду. Сурсатын артырылмасы селеносентрик орбитдә учушу 6 күнә (әввәлләр 4 күнә), астронавтларын Ајда галмасыны исә 3 күнә (әввәлләр 1,5 күнә) чатдырмаға имкан вермишди. Астронавтлар үч дәфә Ај сәтһинә чыхмыш вә 20 саат (әввәлләр 9 саат) орада галмышлар. Онлар Белчика рәссамы П. ван Гујдокун «Һәлак олмуш космонавт» барелјефини «Апеннин Дағлары»нын әтәјиндә һәлак олмуш совет вә американ космонавтларынын ады јазылан лөвһәнин јанына гојмушлар. Кәми һеј'әти Ај сәтһиндә үчүнчү сејсмографы гурашдырмышдыр. Бу, Ајда сејсмик далғаларын јарандығы әразинин координатларыны тә'јин етмәјә, далғаларын Ај сүхурунда јајылма хүсусијјәтини өјрәнмәјә имкан верди.

«А.-16» кәмиси 1972 ил апрелин 16-да (һеј'әти: Ч. Јанг, Т. Маттингли, Ч. Дјук) бурахылмыш, 27-дә Сакит океана енмишдир. Ај кабинәси Декарт кратеринин шималында јерләшән Дағлыг р-нуна енмишдир. Астронавтлар Ај сәтһиндә һеч бир вулканик изә тәсадүф етмәмишләр. Јерә кәтирилән 97,5 *кг* Ај сүхурунун тәдгиги бу факты тәсдиг етмишдир. Кеофонлар Ај сәтһиндә техники үсулла төрәдилән сејсмик рәгсләри, орада гурулмуш сејсмографлар исә Аја бөјүк бир метеоритин дүшдүјүнү гејдә алмышдыр.

«А.-17» кәмиси 1972 ил декабрын 7-дә бурахылмыш (һеј'әти: Ј. Сернан, Р. Еванс, Һ. Шмитт), 19-да Сакит океана енмишдир. Ај кабинәси Ај сәтһинин Тавр-Литтр р-нуна, һүнд. 2,5 *км* олан дағлар арасындакы дәрәјә енмишдир. Астронавтлар 75 саат Ајда олмуш вә бунун 22 саатыны орада ишләмишләр. Кәми Јерә 113 *кг* сүхур кәтирмишдир. Инфрагырмызы радиометр ајәтрафы орбитдән Ај сәтһинин темп-руну өлчмүш вә «исти нөгтәләрин» олдуғуну ашкар етмишдир. «А.-17» кәмисинин учушу илә «А.» програмы баша чатмышдыр. Бу вахтадәк астронавтлар 6 дәфә Ај сәтһинә ендирилмиш вә орада чәми 300 саат олмуш, 6 елми-тәдгигат чиһазы комплекти гурашдырылмыш, Ај сәтһи радиозондланмыш, 5 чиһаз радиоизотоп мәнбә илә тә'мин едилмиш, сејсмограф, магнитометр вә лазерли јүксәкликөлчәндән ибарәт чиһазлар шәбәкәси јарадылмышдыр. «А.» програмы нәтичәсиндә 400 *кг* Ај сүхуру нүмунәси Јерә кәтирилмишдир. Сүхурларын јашы 3,125—4,25 млрд. илдир.

«А.» програмы баша чатдыгдан сонра «А.» кәмиләринин бир гисминдән јерәтрафы космик фәзанын вә Јерин өјрәнилмәсиндә истифадә едилир. Совет—АБШ елми-техники әмәкдашлығыны инкишаф етдирмәк мәгсәди илә «Сојуз»—«Аполлон» биркә учушу һәјата кечирилмишдир (15.7.1975).

Әд.: Ребров М. Ф. и Гильберг Л. А., «Союз»—«Аполлон», Л., 1975.

АПОЛЛО́НИ, Пергалы Аполлони (Apollōnios Pergáios, е.ә. 3 әср) — гәдим јунан ријазијјатчысы. Искәндәријјә мәктәбинин нүмајәндәси. Мүһүм әсәри «Коник кәсикләр»дир. Бу әсәрин илк 4 китабы јунан дилиндә вә сонракы 3 китабы әрәб дилиндә дөврүмүзә кәлиб чатмыш, ахырынчы (сәккизинчи) китабы исә итмишдир. *Еллипс*, *һипербола* вә *параболаны* даирәви конусун мүстәви кәсикләри кими мүәјјән етмишдир. *Декарт* вә *Ферма* аналитик һәндәсәни јарадаркән А.-нин фәрзијјәләринә әсасланмышлар. Бизә кәлиб чатмајан әсәрләри дә вар.

Әд.: Кольман Э., История математики в древности, М., 1961.

АПОМИ́КСИС (*апо*...+јун. mixis—гарышма)—битки вә һејванларын гејри-чинси чохалма үсуллары; дар мә'нада—мајаланма просеси кетмәдән рүшејм әмәлә кәлмәси. А.-дә рүшејм *зиготадан* дејил, бирбаша мајаланмамыш јумурта һүчејрәсиндән (партенокенез, јахуд апозиготија) вә ја али биткиләрдә—илк чүчәртинин, рүшејм кисәсинин (апогамија, јахуд апогаметија) вә һәтта јумуртачығын соматик һүчејрәләриндән инкишаф едир.

АПОМОРФИ́Н—*алкалоидләр* групундан препарат; *морфиндән* алыныр. Гусдуручу вә бәлғәмкәтирән дәрман кими ишләдилир. Бә'зи зәһәрләнмәләрдә, һабелә хроник *алкоголизмин* мүаличәсиндә тәтбиг едилир.

АПОНЕВРО́З (јун. aponéurōsis)—сых коллакен вә еластик лифләрдән ибарәт бирләшдиричи тохума лөвһәси. А. илә енли әзәләләр сүмүкләрә вә ја бәдәнин дикәр тохумаларына бирләшир. Инсанда ајагалты вә овучун дәриси алтындакы галынлашмыш фассијалар, кәллә гапағынын үзәриндәки әзәлә вәтәри дә А. адланыр.

АПОПЛЕ́КСИЈА—бах *Инсулт*.

АПОРИ́ЈА (јун. aporia—чәтинлик, анлашылмазлыг; а—инкар шәкилчиси+póros—чыхыш)—гәдим јунан филсофларынын чәтин һәлл олунан вә һәлл олуна билмәјән проблемләри ифадә етмәк үчүн ишләтдикләри термин. А. предметин өзүндә вә ја онун һаггындакы анлајышда ола билән зиддијјәт әсасында доғур. Елејалы Зенонун (е. ә. 490—430) һәрәкәт, мәкан вә заман һаггындакы А.-лары мәшһурдур. «Ахилл вә тысбаға» А.-сында дејилир ки, сүр'әтли Ахилл һеч вахт тысбағаја чата билмәз, чүнки о, «старт» анында тысбағанын олдуғу јерә чатдыгда, тысбаға да бу мүддәт әрзиндә мүәјјән гәдәр ирәлиләјә биләчәкдир вә и.а. Һәрәкәтин зиддијјәтини доғру ашкар едән, лакин онун әксликләринин вәһдәтини баша дүшмәјән Зенон, һәрәкәтин мә'насызлығы, беләликлә дә һәрәкәтин үмумијјәтлә гејри-мүмкүнлүјү нәтичәсинә кәлмишдир. «А.» терминини фәлсәфи мә'нада илк дәфә Платон вә Аристотел ишләтмишдир.

А.-да мејдана чыхан зиддијјәтләрин һәлли үчүн тәклиф едилән үсулларын һеч бири үмуми гәбул олунмуш сајыла билмәз. А. илә бағлы проблемләри философлар (о чүмләдән совет философлары) интенсив мүзакирә едирләр. Үмумијјәтлә, А.-нын тәһлили мәнтигин вә идрак нәзәријјәсинин сонракы инкишафына хејли тә'сир көстәрмишдир.

Әд.: Яновская С. А., Преодолены ли в современной науке трудности, известные под названием «Апорий Зенона?». В сб.: Проблемы логики, М., 1963; Петров Ю. А., Логические проблемы абстракций бесконечности и осуществимости, М., 1967.

АПО́РТ—Русијада халг селексијасы јолу илә јетишдирилмиш гәдим алма сорту. Дүнја мејвәчилијиндә кениш јајылмышдыр. ССРИ-дә шм. гуршағындан башга һәр јердә бечәрилир. Әкилдикдән 5—6 ил сонра мејвә верир. Ағачынын чәтири кениш, дәјирми вә бөјүкдүр. Мејвәси иридир (200—400 *г*; бә'зиләри 1 *кг*-а гәдәр). Ләти ширәли, әтирли вә мејхошдур. Һәр ағачдан 200—400 *кг* мәһсул көтүрүлүр. Мәһсулу сентјабрын ахырында јығылыр, тәзә вә гурудулмуш һалда јејилир, повидло һазырланыр. Алчагбојлу ағачлара чалаг едилдикдә јахшы әмәлә кәлир. А. өзүнү јахшы тозламыр. Ән јахшы тозлајычылары *Антон алмасы* вә Коричноје полосатоје сортларыдыр. Дәмкил вә мејвә чүрүмәси хәстәликләринә тутулур. ССРИ-дә—РСФСР-дә (Воронеж вил., Шимали Гафгаз), Гырғыз. ССР, Газах. ССР вә Украјнада әкилир. Бир нечә сорту вар.

АПОСЕЛЕ́Н (*апо*... + јун. selḗnē—Ај)—Ајын сүн'и пејки орбитинин Ајын мәркәзиндән ән узаг нөгтәси.

АПОСЕ́НТР (*апо*...+лат. centrum—мәркәз)—көј чисми орбитинин мәркәзи (әтрафына доландығы) чисимдән ән узаг нөгтәси. Хүсуси һалда *апокеј*, *афели*, апоселен вә с. адланыр.

АПОСТЕРИО́Р БИЛИК (лат. a posteriori—сонракындан)—тәчрүбәдә газанылан билик. Антик дөврдә Аристотел, Платон, орта әсрләрдә Ибн Рүшд, Ибн Сина вә б. бу јолла билик әлдә едилмәси барәдә мүлаһизәләр јүрүтмүшләр. А.б. Кантын фәлсәфи системиндә мүһүм јер тутурду. Канта көрә елмин хүсуси ганунлары јалныз А.б. васитәсилә дәрк едилә биләр, идракын үмуми принсипләри исә, һәр чүр тәчрүбәдән асылы олмајараг, априордур (бах *Априор билик*).

АПОСТИ́ЛБ (јун. apostilbō—парылдајырам)—сәтһин парлаглығыны өлчмәк үчүн ваһид; asb, *асб* илә ишарә олунур. *Бејнәлхалг ваһидләр системиндә* парлаглыг ваһиди олараг *нт* (*м*²-ә дүшән *кандел*) гәбул едилмишдир. 1 *асб*=0,31990 (*нт*)=0,31 990 *кд*/*м*².

АПО́СТОЛ (јун. apóstolos — сәфир), апостоллар—гәдим христиан әдәбијјатында, хүсусилә, «Дидахе»дә («12 апостолун тә'лими») христианлығын сәркәрдан ваизләри. Әһди-чәдиддә Исанын ән јахын ардычыллары да «А.» адланыр. Христиан әфсанәси христианлығын јајылмасыны 12 А.-ун фәалијјәти илә әлагәләндирир.

АПОСТОЛИКЛӘР (лат. apostolici), апостол гардашлары — Шимали Италијада *Сегареллинин* јаратдығы (тәгр. 1260) христиан кәндли-плебеј тәригәти тәрәфдарлары. Феодал зүлмүнә вә католик килсәсинә гаршы чыхыр, әмлак үмумилији вә ичтимаи бәрабәрлик тәләб едирдиләр. А.-ин фәалијјәти кенишләниб кәндли үсјанына чеврилмиш вә јалныз 1307 илдә јатырылмышды [бах *Долчино үсјаны* (1304—07)].

АПОСТРО́Ф (јун. apóstrophos—кәнара јөнәлдилмиш)—сөздә бурахылан саити әвәз етмәк үчүн гојулан веркүлшәкилли сәтирүстү ишарә. Азәрб. дилиндә А., әсасән, әрәб дилиндән кечмә сөзләрин (мә'на, ше'р, тә'сир. тә'мир вә с.), һабелә Авропа дилләриндәки бә'зи шәхс адларынын (д'Аннунсио, д'Артанјан, О'Нејл) јазылышында ишләдилир.

АПОТЕ́СИ (јун. apothḗkion—мәрәк, анбар)—бә'зи *кисәли көбәләкләрдә* (дискомисетләрдә) вә шибјәләрдә (дискомисетли) ачыг мејвә чисми; нәлбәки, бә'зән касачыг, јастыгчыг вә топпуз шәклиндә олур. *Перитеси* вә клејстокарпидән фәргләнәрәк, А.-дә спорлу гат (һимени) ачыг олдуғундан спорлар јетишдикдә сәрбәст дағыла билир.

АПОФЕ́М (јун. apotithḗmi—ајырырам)—1) дүзкүн чохбучаглынын мәркәзиндән онун һәр һансы тәрәфинә ендирилмиш перпендикулјарын узунлуғу. Һәмин чохбучаглынын дахилинә чәкилмиш даирәнин радиусуна бәрабәрдир; 2) дүзкүн пирамида вә дүзкүн кәсик пирамидада јан үзүн һүндүрлүјү.

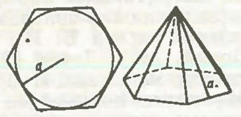

АПОФЕО́З (јун. apothéōsis—илаһиләшдирмә)—1) һәр һансы бир һадисә вә ја шәхси мәдһ етмәк; 2) тамашада, адәтән халг гәһрәманы, ичтимаи һадисә вә с. тәрәннүм едилән сон тәнтәнәли күтләви сәһнә. А., әсасән, монументал характер дашыјыр (Ү. Һачыбәјовун «Короғлу» операсынын финалы); 3) һадисәнин тәнтәнәли сону.

АПОФЕРМЕ́НТ, апоензим (*апо...* + *+фермент*)— ферментин коллоидал, зүлали һиссәси. Коферментә нисбәтән темп-р тә'сиринә даһа давамсыздыр. А. бу вә ја дикәр ферментин спесификлијинә сәбәб олур (бах *Ферментләр*).

АПО́ФИЗ (јун. apóphysis—чыхынты)—1) һејванларда: а) сүмүк чыхынтысы, јахуд төрәмә; б) молјускларда чанағын чыхынтысы; 2) биткиләрдә—апофиз: а) бә'зи мамыр гутучугларынын әсасында јерләшән, өлчүсү, формасы, гурулушу вә рәнки мүхтәлиф олан-фыр (шиш); б) шам гозаларында јетишмиш тохум пулчугларынын галынлашмыш учунда ромбшәкилли саһә. Бу вә ја дикәр А.-ин хүсусијјәтләри мамырларын вә шам ағачларынын систематикасында нәзәрә алыныр.

АПОФИ́З (кеолокијада)—магматик күтләдән ајрылан вә кәнар сүхурларын ичәрисинә дахил олан дамаршәкилли шахәләр.

АППАЛА́Ч ДАҒЛАРЫ (Appalachian Mountains)—Шимали Американын ш.-индә (Канада вә АБШ әразисиндә) дағ системи. Ч.-г.-дән шм.-ш.-ә 2600 *км* узаныр. Ән һүндүр зирвәси 2037 *м*-дир (Митчелл д.). Һудзон вә Моһок чајлары А.д.-ны 2 һиссәјә (Шимали вә Чәнуби А.д.) ајырыр. Шм.-да ајры-ајры дағ массивләри (јүксәклији 1916 *м*-әдәк) олан јајладан, ч.-да бир нечә паралел силсилә вә дағ массивиндән ибарәтдир. Силсиләләр гырышыглыгајмалы вә гајмалы характерли олуб, дағарасы ерозион дәрәләр вә чөкәкликләрлә парчаланмышдыр. А.д.-нын шм. һиссәси Антропокен дөврүндә бузлашмаја мә'руз галмышдыр; ч. һиссәси исти вә рүтубәтли иглим шәраитиндә олдуғундан бурада енлијарпаглы вә һәмишәјашыл мешәләр гала билмишдир ки, бу да сонралар А.д.-нын чох һиссәсинә јајылмышдыр. А.д.-нын иглими Атлантик океанынын вә хүсусилә Мексика көрфәзинин иглиминин тә'сири илә әлагәдар јумшагдыр. Иглим шм.-да мүлајим, ч.-да субтропикдир. Орта темп-р јанварда—12-дән 8°С-јәдәк, ијулда 18—26°С-дир. Иллик јағынты 1000—1300 *мм*. А.д., әсасән, кристаллик сүхурлардан тәшкил олунмушдур. А.д.-ндан Коннектикут, Һудзон, Саскуеһанна вә с. чајлар башланыр. Јамачлары 1000 *м* һүнд.-јә гәдәр енлијарпаглы, 1000 *м*-дән јухары ијнәјарпаглы вә гарышыг мешәләрдир. Дағларын јухары гуршагларында субалп биткиләри битир. Һејванат аләми үчүн ендемик нөвләр (Виркинија маралы, Виркинија опоссуму, јараса) характерикдир. Һәмчинин гара ајы, јенот, скунс, сусамуру вә с. раст кәлинир. Даш көмүр, дәмир филизи, мис, нефт, јанар газ, күмүш, кобалт вә с. јатагларла зәнкиндир. Туризм, идман вә овчулуг р-ну кими бөјүк әһәмијјәти вар.

АППАЛА́Ч ДАШ КӨМҮР ҺӨВЗӘСИ—дүнјанын ән бөјүк даш көмүр һөвзәләриндән бири. АБШ-ын ш.-индә, Аппалач д-ры бοју, Оһајо, Пенсилванија, Гәрби Виркинија, Кентукки, Теннесси вә Алабама штатлары әразисиндәдир. Саһ. тәгр. 187,6 мин *км*², көмүрүн үмуми еһтијаты 417,5 млрд. *т*-дур. Һөвзә Палеозој јашлы чөкүнтүләрлә (шист, гумдашы, әһәнкдашы вә көмүр) долмуш өн чөкәкдир. Ч.-да бу чөкүнтүләри Мезозој вә Кајнозој чөкүнтүләри өртүр. Мәһсулдар гатлар Карбон јашлыдыр. Лајларын јатым дәринлији аздыр (640 *м*-әдәк). Орта галынлығы 1—3 *м* олан 28—30 лај ишләнир. Һасилатын 90%-дән чоху галынлығы 1—2 *м* олан лајларын һесабынадыр. АБШ-да һасил олунан кокслашан көмүрүн чох һиссәси, антраситин исә һамысы бурада чыхарылыр.

АППАЛА́Ч ПЛАТОСУ—АБШ әразисиндә, Чәнуби Аппалач д-рынын шм.-г. дағәтәји платосу (ч.-да Камберленд платосу адланыр). Ч.-г.-дән шм.-ш.-ә 1500 *км* узаныр. Һүнд. шм.-г.-дән (500 *м*) ч.-ш.-ә (1500 *м*-әдәк) артыр. Чајларла кәскин парчаланмышдыр. Үст Палеозој јашлы әһәнкдашылардан ибарәтдир. Карст релјефи формасы кениш јајылмышдыр. Ири даш көмүр јатаглары вар. Дәрә јамачлары енлијарпаглы мешәләрдир.

АППАРЕ́Л (фр. appareil—кириш)—1) һәрби ишдә танк, топ вә нәгл. васитәләринин сәнкәр вә сығыначаға кириб-чыхмасыны асанлашдыран ениш; 2) д.ј. вагонларына автомобил, трактор вә с. нәгл. васитәләринин јүкләнмәсини асанлашдыран маили платформа вә ја торпаг тәпә.

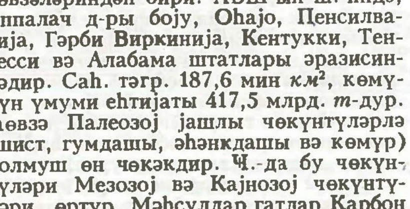

АППЕНДЕКТОМИ́ЈА (*аппендикс* + јун. ektomḗ—кәсиб чыхармаг) — кор бағырсағын сохулчанабәнзәр чыхынтысынын кәскин вә хроник илтиһабында (*аппендиситдә*) һәмин чыхынтынын кәсилмәси әмәлијјаты.

АППЕ́НДИКС (лат. appendix—чыхынты, артым)—кор бағырсағын сохулчанабәнзәр чыхынтысы. Инсанда А.-ин уз. 1—28 *см* (орта һесабла 7—10 *см*), диаметри 4—5 *мм* олур, адәтән, сағ галча чухурунда јерләшир. А.-ин илтиһабы *аппендисит* адланыр.

АППЕНДИКУЛАРИЛӘР (Appendicularia)—туникалылар јарымтипиндән хордалы дәниз һејванлары синфи. Уз. 0,5—2,5 *см*-әдәк олур. Көвдә вә гујругдан ибарәтдир. Клоакасы јохдур. Көвдәси һәлмәшик маддәдән әмәлә кәлән «евчикдә» јерләшир. А. гујруғунун һәрәкәти илә микроорганизмләри (су илә бирликдә) «евчијин» шәбәкә сүзкәчли өн дәлијиндән ичәри өтүрүр; сүзкәчдән кечән микроорганизмләрлә гидаланыр. Көһнә, зибилләнмиш «евчији» тәзәси илә әвәз едир. А.-ин гурулушундакы примитив әламәтләр онлары туникалара јахынлашдырыр. Анчаг чинси јолла чохалыр.

АППЕНДИСИ́Т—кор бағырсағын сохулчанабәнзәр чыхынтысынын (*аппендикс*) илтиһабы. Јалныз сүдәмәр ушагларда тәсадүф едилмир. А. төрәдән сәбәбләр һәмишә мә'лум олмур. Әсасән, нәчисин узун мүддәт кор бағырсаг вә онун чыхынтысында галмасы нәтичәсиндә бағырсаг микробларынын хәстәлик төрәтмәси, хырда гурдларын аппендиксә јығылмасы, чыхынтынын јад чисимләрлә тутулмасы, һабелә јоғун бағырсағын сүстлүјү (гәбизлијә мејллији) вә с. А.-ә сәбәб ола биләр. Клиник кедишинә көрә А. кәскин вә хроник олур. Кәскин А.-ин ики әсас формасы вар: катарал вә деструктив. Кәскин А.-дә гарнын ашағы сағ тәрәфиндә (сағ галча чухурунда) вә ја көбәк наһијәсиндә кәскин ағры башлајыр, ағры бә'зән бүтүн гарына јајылыр, һәрәкәт етдикдә вә өскүрдүкдә даһа да күчләнир. Хәстәлијин илк саатларында үрәкбуланма вә гусма ола биләр. Темп-р, адәтән, 37,8—38,5°С-јә јүксәлир (бә'зән нормал гала биләр), ганда лејкоситләрин мигдары чохалыр. Муаличәси: тә'чили чәрраһи әмәлијјат, илк јардым (һәким кәләнә гәдәр), там раһатлыг. Ималәетмәк вә гарын наһијәсинә исти шеј гојмаг олмаз. Хәстәјә һәмчинин ағрыкәсән вә ишләтмә дәрманы вермәк дә мәсләһәт көрүлмүр, чүнки бунлар вахтында дүзкүн диагноз гојулмасыны чәтинләшдирир вә хәстәлијин кедишиндә ағырлашмалара сәбәб олур. Кәскин А.-дә тә'чили операсија апарылмадыгда јерли вә ја јајылмыш перитонит вә с. баш верә биләр.

Бә'зән ағры тутмалары сакитләшир вә хәстә операсија едилмәдән мүвәггәти сағалыр. Лакин сонралар ағры тутмалары вахташыры тәкрар олунур, бә'зән дә хроник А.-јә чеврилир. Хроник А.-дә сохулчанабәнзәр чыхынты наһијәсиндә күт ағрылар олур.

Бә'зән мә'дә-бағырсаг системинин позулмасы нәтичәсиндә үрәкбуланма, гәбизлик вә с. һаллар баш верир. Хроник А. һәр заман кәскин А.-ә чеврилә биләр. Һәмин ағры тутмаларындан сонра операсијаны ләнкитмәк олмаз.

А. тутмаларынын гаршысыны алмаг үчүн јемәк режиминин дүзкүнлүјүнә фикир верилмәли, зүлали маддәләрлә бәрабәр, асан һәзм олунан сүд мәһсуллары, мејвә, тәрәвәз вә с. јејилмәлидир. Бундан башга, мә'дә-бағырсаг хәстәликләринин, хүсусилә гәбизлик вә исһалын гаршысыны алмағын бөјүк профилактик әһәмијјәти вар.

Әд.: Калитеевский П. Ф., Болезни червеобразного отростка, М., 1970; Колесов В. И., Клиника и лечение острого аппендицита, Л., 1972, библиогр.

АППЕРСЕ́ПСИЈА (алм. Apperzeption)—инсан гавраjышынын онун психи һәјатынын үмуми маһијјәтиндән, билик вә һәјат тәчрүбәсиндән, һәмчинин гавраjыш анындакы психи вәзијјәтиндән асылы олмасы. Гаврајыша инсанын билик вә тәчрүбәси, тәләбат вә марағы, һиссләри, дүнјакөрүшү мүһүм тә'сир көстәрир.

«А.» терминини елмә илк дәфә алман алими Г. Лејбнис кәтирмишдир. Идеалист мәнтиг вә психолокија А.-ны «руһун» дахили фәаллығынын тәзаһүрү кими изаһ едир. Материалист психолокијаја көрә А. кечмиш тәчрүбә заманы баш бејин јарымкүрәләри габығында әмәлә кәлиб мөһкәмләнмиш мүвәггәти рабитәләрин јени гавраjыш просесинә чәлб олунмасыдыр ки, бу да һәмин гавраjышын мәзмунуна тә'сир көстәрир. Инсанлар (һәтта еjни бир адам мүхтәлиф вахтларда) еjни предмети мүхтәлиф шәкилдә вә ја эксинә, ајры-ајры предметләри бир предмет кими гавраја биләрләр. А. давамлы вә мүвәггәти олур. Давамлы А.—инсанын дүнјакөрүшү, тәләбаты, билик вә тәчрүбәси вә с. илә бағлыдыр. Лакин инсан даим инкишаф етдијиндән, онун психи һәјатынын мәзмуну да тәкмилләшир. Буна көрә дә А.-нын давамлылығы онун тамамилә дәјишмәз, сабит олдуғу демәк дејилдир. Мүвәггәти А.—инсанын гавраjыш просесиндәки психи вәзијјәти илә мүәјјән олунур. Бах һәмчинин *Гаврајыш*.

Әд.: Мәһәррәмов М., Психолокија, Б., 1968, сәһ. 105—106; Леонтьев А. Н., Проблемы развития психики, 2 изд., М., 1965; Зинченко В. П. и Вергилес Н. Ю., Формирование зрительного образа, М., 1969.

АППИА́Н (Appianós), Искәндәријјәли (?—е. 2 әсрин 70-чи илләри)—Гәдим Рома тарихчиси; миллијәтчә јунандыр. Јунанча јазылмыш 24 китабдан ибарәт «Рома тарихи»нин мүәллифи. Бә'зи нөгсанларына бахмајараг, А.-ын бу әсәри Рома тарихинә аид ән мүһүм мәнбәләрдәндир. Әсәрин бир һиссәси (6—9-чу вә 11—17-чи китаблар, бә'зиләриндән исә фрагментләр) галыр. К. Маркс «Рома тарихи»нин 13—17-чи китабларыны («Вәтәндаш мүһарибәләри») «чох гијмәтли китаб» адландырмышдыр (Маркс К. и Энгельс Ф., Изб. письма, М., 1947, с. 121).

АППРЕТЛӘМӘ (фр. appreter—сон әмәлијјатдан кечирмәк)—тохучулуг сәнаjесиндә парчаја бир сыра гијмәтли хассәләр (јахшы көрүнүш, һидрофоблуг, чүрүмәмәк вә јанмамаг, әзилмәмәк, кеч көһнәлмәк вә с.) вермәк үчүн сон е'мал просесинин әсас әмәлијјатларындан бири. Памбыг парча вә хүсусилә кәтан парчалар нишаста аппрети илә е'мал олунур. Нишаста аппретинин тәркибинә нишастадан вә онун һидролиз мәһсулундан (декстрин) әлавә, јумшалдычы маддәләр (пиј, јағ, сабун), һигроскопик маддәләр (глисерин, хөрәк дузу), антисептик маддәләр (формалин, салисил туршусу, мис дузлары) вә с. дахилдир. Памбыг парча, кәтан вә вискоз-штапел парчаларына әзилмәмәк хассәси вермәк үчүн бир сыра синтетик гатранларын илкин конденсасија мәһсулларындан истифадә едилир. Су кечирмәзлик бә'зи парчалар (мәс., плаш парчалары) үчүн мүһүм хассәдир. Бунун үчүн парчанын сәтһини хромолан, велан, силикон вә с. синтетик материаллардан истифадә етмәклә һидрофоблашдырырлар. Парчанын чүрүмәмәси үчүн тәтбиг едилән ән кениш јајылмыш үсул хром вә мис дузлары васитәси илә парча сәтһинә ашылајычы екстрактларын чәкилмәсидир. Јанмамаг хассәси вермәк үчүн парчаја оддан горујан мәһлуллар (стибиум, титан, гурғушун дузлары вә с.) һопдурулур. Јун парчалары күвәдән горумаг үчүн онлары, әсасән, флүорид дузларынын мәһлуллары илә е'мал едирләр. А. просеси хүсуси машынларда апарылыр: парча аппретлә долу тәкнәјә салыныр, сыхычы валларла артыг аппрет кәнар едилир вә парча барабанларда гурудулур.

АПРАКСИ́ЈА (јун. a—инкар шәкилчиси, praxia—һәрәкәт, иш)—бејин габығынын мүхтәлиф шө'бәләринин зәдәләнмәси нәтичәсиндә мәгсәдәујғун һәрәкәтләрин позулмасы. А.-нын идеатор, мотор вә конструктив формалары вар. Идеатор А. заманы мүәјјән иш көрмәк үчүн тәләб олунан һәрәкәтләрдә ардычыллыг позулур. Хәстә әтрафдакы чисимләрдән нечә истифадә едәчәјини унудур. Мотор А. заманы хәстә ајры-ајры һәрәкәтләри ја һеч едә билмир, ја да тәһриф олунмуш шәкилдә едир. Конструктив А.-да хәстә ассимметрик елементли һәндәси фигурлары тәсвир едә билмир. А. бејин шиши, бејин ган-дамар хәстәликләри, *енсефалит* вә с.-дән ирәли кәлир. Мүаличәси: А.-ны төрәдән сәбәбләри арадан галдырмаг.

Әд.: Лурия А. Р., Основы нейропсихологии, М., 1973; Тонконогий И. М., Введение в клиническую нейропсихологию, Л., 1973.

АПРА́КСИН Фјодор Матвејевич (1661—10.11.1728, Москва)—рус кен.-адмиралы (1708), граф, I Пјотрун силаһдашы. 1700 илдән *Адмираллыг* приказынын (Мәркәзи дөвләт идарәсинин) баш рәиси вә Азов губернатору олмушдур. 1718 илдән Адмираллыг коллекијасынын президенти иди. Иран сәфәри заманы (1722—23) Хәзәр донанмасына, 1723—26 илләрдә Балтик донанмасына команданлыг етмишдир. 1726 илдән *Али мәхфи шуранын* үзвү иди.

АПРЕ́Л (лат. Aprilis)—ишләтдијимиз *тәгвим* (*Григори тәгвими*) илинин 4-чү ајы; 30 күн.

АПРЕЛ БӨҺРАНЫ (**1917**)—Русијада сијаси һакимијјәт бөһраны; Феврал буржуа-демократик ингилабындан аз сонра, халг күтләләри илә империалист буржуазија арасындакы барышмаз зиддијјәтләр нәтичәсиндә баш вермишди. Русијанын «мүһарибәни гәти гәләбәјәдәк» давам етдирәчәјини мүттәфигләрә билдирән харичи ишләр назири Милјуковун апрелин 18-дә вердији нота халга мә'лум олдугдан сонра, апрелин 20-дә (мајын 3-дә) кортәбии шәкилдә башланмышды. Апрелин 21-дә (мајын 4-дә) болшевикләрин чағырышы илә 100 минәдәк фәһлә вә әскәр «Рәдд олсун мүһарибә!», «Бүтүн һакимијјәт Советләрә!» шүарлары илә нүмајишә чыхды. Кадетләр башда олмагла әксингилаби үнсүрләр Мүвәггәти һөкумәтә е'тимад шүары алтында экснүмајиш тәшкил етдиләр. Иртичачыларла тоггушмалар баш верди. Буржуа мәтбуаты болшевикләри вәтәндаш мүһарибәси һазырламагда тәгсирләндирирди. Москва, Ревел, Выборг вә с. шәһәрләрдә дә Петроград пролетариаты илә һәмрә'јлик нүмајишләри кечирилди. Һадисәләр көстәрирди ки, Мүвәггәти һөкумәтин нә халг арасында дајағы, нә дә кифајәт гәдәр һәрби гүввәси вар. Бу шәраитдә «Советләр һеч кәсдән азачыг да мүгавимәт көрмәдән һакимијјәти өз әлинә ала биләрди (вә алмалы иди)» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 25, сәһ. 245). Лакин Петроград Советинин есер-меншевик Ичраијјә комитәси Мүвәггәти һөкумәтдән Милјуковун нотасы илә әлагәдар «изаһат» алмагла кифајәтләнди. А.б. сазишчи Советләрин Мүвәггәти һөкумәтә «нәзарәт» сијасәтинин ифласыны көстәрди. Буржуазија вәзијјәтдән чыхмаг хатиринә, халгын нифрәт етдији назирләри—Милјукову вә Гучкову ишдән көтүрдү. Петроград Советинин есер-меншевик рәһбәрләри буржуа һөкумәти илә сазишә кирди. Мајын 6 (19)-да «...буржуазијадан вә сосиализмә хәјанәт едәнләрдән» (јенә орада, сәһ. 245) ибарәт коалисион һөкумәт јарадылды. Бөһран мүвәггәти ләғв олунду, лакин ону доғуран сәбәбләр арадан галдырылмады. Бах *Ијун бөһраны (1917)*, *Ијул күнләри (1917)*.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 43); Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын тарихи, Б., 1972; История СССР, т. 7, М., 1967, с. 51—55; Токарев Ю. С., Апрельский кризис, 1917, Л., 1967.

«АПРЕЛ ТЕЗИСЛӘРИ» (В. И. Ленинин Апрел тезисләри)—«Һазыркы ингилабда пролетариатын вәзифәләри һаггында» мә'рузәнин тезисләри (бах, Әсәрләри, ч. 24, сәһ. 3—8); буржуа-демократик ингилабынын бөјүјүб сосиалист ингилабына кечмәси уғрунда болшевик партијасынын мүбаризә програмы. «А.т.» јарадычы марксизмин програм сәнәдидир. В. И. Ленин «А.т.»-ни 1917 ил апрелин 4(17)-дә Петроградда болшевикләрин, сонра исә Үмумрусија Советләр мүшавирәсиндә иштирак едән болшевик вә меншевик нүмајәндәләринин биркә ичласында охуду.

В. И. Ленин чаризм девирилдикдән сонра икиһакимијјәтлијин мөвчуд олдуғу мүрәккәб тарихи шәраитдә партијанын стратекија вә тактикасыны мүәјјәнләшдирди. «Русијада һазыркы дөврүн хүсусијјәти, ингилабын, пролетариат лазыми гәдәр шүурлу вә мүтәшәккил олмадығындан һакимијјәти буржуазијаја вермиш олан биринчи мәрһәләсиндән онун **икинчи** мәрһәләсинә, һакимијјәти пролетариата вә кәндлиләрин ән јохсул тәбәгәләринә вермәли олан мәрһәләсинә **кечмәкдән** ибарәтдир» (јенә орада, сәһ. 4).

В. И. Ленин Парис Коммунасынын вә ики рус ингилабынын (1905—07, 1917) тәчрүбәсини үмумиләшдирәрәк, пролетариат диктатурасынын ән јүксәк вә ән јени типли дөвләт формасы кими Советләр респ.-сыны кәшф етди. Бу, марксизм нәзәријјәсини зәнкинләшдирән вә Русијада сосиалист ингилабынын гәләбәси үчүн бөјүк әһәмијјәти олан даһијанә елми кәшф иди. «А.т.»-ндә В. И. Ленин мүһарибәнин империалист маһијјәтини ачараг көстәрди ки, бу мүһарибә Мүвәггәти һөкумәт заманында да сојғунчу империалист мүһарибәси олараг галыр. Капитализми јыхмадан мүһарибәдән чыхмаг, демократик сүлһә наил олмаг мүмкүн дејилдир. Халга сүлһ, чөрәк вә азадлыг верәчәк, сосиализм чәмијјәтинин гурулмасыны тә'мин едәчәк јеканә дүзкүн јол сосиалист ингилабыдыр. В. И. Ленин Мүвәггәти һөкумәти тезликлә девирмәјә чағырмырды. Чүнки есер-меншевик Советләри ону мүдафиә едирди вә өлкәдә бу һөкумәтә кортәбии е'тимад вар иди. В. И. Ленин һөкумәтә һеч бир јардым көстәрмәмәји, онун халга зидд сијасәтини тә'кидлә, сәбрлә ифша етмәји, халгын көзүндән салмағы вә беләликлә һакимијјәтдән кәнар етмәји тәләб едирди. Әсәрдә партијанын игтисади програмы да мүәјјән олунмушдур. Бу програмын әсасыны өлкәдә бүтүн торпагларын миллиләшдирилмәси, мүлкәдар торпагларынын мүсадирәси вә јерли муздур вә кәндли депутатлары Советләринин ихтијарына верилмәси тәшкил едир. Ичтимаи мәһсулларын истеһсалы вә бөлкүсү үзәриндә фәһлә нәзарәти гојулмасы, бүтүн банкларын ваһид үмуммилли банкда бирләшдирилмәси вә она фәһлә депутатлары Советләринин нәзарәт етмәси тәләб олунурду. Әсәрдә партијанын дахили вәзифәләри конкрет көстәрилмишдир. В. И. Ленин дәрһал гурултај чағырмағы, партијанын јени програмыны гәбул етмәји, с.-д.-нын лидерләри сосиализмә хәјанәт етдикләри үчүн партијаны коммунист партијасы адландырмағы тәклиф етди. Бу, партијанын коммунизм гурмаг вәзифәсинә даһа ујғун иди. В. И. Ленин јени, ингилаби Коммунист Интернасионалынын јарадылмасы фикрини ирәли сүрдү. Апрелин 6 (19)-да тезисләр МК Бүросунун ичласында мүзакирә олунду. Л. Б. Каменев тезисләрә гаршы чыхараг, Русијанын һәлә сосиалист ингилабы үчүн јетишмәдијини иддиа етди. Болшевикләр партијасы Ленин идејалары әтрафында бирләшди. Петроград Советинин есер-меншевик рәһбәрлији В. И. Ленини «иртичаја хидмәтдә» тәгсирләндирирди. Буржуазија исә бу бөһтан кампанијасындан В. И. Ленини һәбс етмәк үчүн истифадә етмәк истәјирди.

«А.т.» РСДФ(б)П 7-чи Үмумрусија (Апрел) конфрансы гәрарларынын әсасыны тәшкил етди.

«А.т.» илк дәфә 1917 ил апрелин 7(20)-дә «Правда»да, сонра исә башга болшевик гәзетләриндә, о чүмләдән апрелин 22 (мајын 5-и)-дә «Бакински рабочи»дә дәрч олунмушдур. ССРИ-дә 43 дилдә (ССРИ халгларынын дилләриндә вә харичи дилләрдә) 131 дәфә (8.467,5 мин тиражла) чап едилмишдир (1976).

Әд.: Ленин В. И., Һазыркы ингилабда пролетариатын вәзифәләри һаггында, Әсәрләри, ч. 24; јенә онун, Ингилабымызда пролетариатын вәзифәләри (Пролетар партијасы платформасынын лајиһәси), јенә орада; јенә онун, Тактика һаггында мәктублар, јенә орада; Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын тарихи, Б., 1972; Ибраһимов З., В. И. Ленин вә Азәрбајчанда сосиалист ингилабынын гәләбәси, Б., 1970, сәһ. 117—126.

АПРЕ́Л ҮСЈАНЫ (1876) —Болгарыстанда милли азадлыг вә антифеодал үсјаны. Апрелин 18-дән мајын 23-дәк давам етмишдир. Румынијанын Чурчу ш.-ндәки Болгарыстан Мәркәзи Ингилаб Комитәси вә өлкәдәки ингилаб комитәләри тәрәфиндән һазырланмышды. 1876 ил мајын 1-дә башламалы иди. Лакин Түркијә һөкумәт органлары үсјан һазырландығындан хәбәр тутдуғу үчүн апрелин 18-дә башланды. Үсјан өлкәнин ч.-унда даһа кениш вүс'әт алмышды, лакин пис силаһланмыш үсјанчы дәстәләр түрк гошунлары тәрәфиндән дағыдылды. Х. *Ботевин* башчылығы илә Румынијада һазырланмыш дәстә дә мәғлуб олду. А.ү. кедишиндә ири болгар буржуазијасы она гаршы дүшмән мөвге тутду. Мәғлубијјәтинә бахмајараг А.ү. Болгарыстанда Түркијә ағалығыны сарсытды, Русија — Түркијә мүһарибәсинин (1877—78) сәбәбләриндән бири олду.

Әд.: Никитин С. А., Революционная борьба в Болгарии в 1875—1876 гг. и Апрельское восстание. В сб.: Освобождение Болгарии от турецкого ига, М., 1953; Тодоров Н., Апрельское восстание 1876 г. в Болгарии и его место в восточном кризисе, «Вопросы истории», 1976, № 4.

АПРИ́ЛОВ Васил Јевстатијев (21.7. 1789, Габрово — 2.10.1847, Галатс)— болгар маариф хадими. Габровода илк болгар дүнјәви мәктәбинин әсасыны гојмушдур (1835). А. тә'лим-тәрбијәнин ана дилиндә апарылмасы принсипини гәтијјәтлә мүдафиә етмишдир. Рус вә болгар мәдәнијјәтләринин јахынлашмасына чалышмышдыр.

АПРИОР БИЛИК (лат. a priori—һәрфи мә'нада әввәлкиндән)—тәчрүбәдән әввәл вә ондан асылы олмајараг әлдә едилән билик; *апостериор билијин* әкси. Буну орта әср схоластикләри ирәли сүрмүш, сонралар А.б. Декарт, Лејбнис вә хүсусилә Кант фәлсәфәсинин хүсуси чәһәтләриндән биринә чеврилмишдир. Диалектик материализм А.б.-и үмумијјәтлә билијин маһијјәтинин изаһында бир принсип кими рәдд едир вә һәр һансы билијин тәчрүбәдә газанылмасы һаггында тезиси идрак нәзәријјәсинин әсас тезиси кими гијмәтләндирир.

Әд.: Курс марксистской философии, гл. 5., 2 изд., М., 1966.

АПРОБА́СИЈА (лат. approbatio—бәјәнмә, тәсдигетмә)—к.т. **биткиләринин сорт әкин саһәләринин апробасијасы**—сорт (һибрид) әкин саһәләринин вә мејвә-киләмејвә биткиләринин мәһсулунун тохум үчүн јарарлы олмасынын вә сорт кејфијјәтинин гијмәтләндирилмәси, тохумчулуг гајдаларына әмәл едилмәсинин јохланмасы. ССРИ-дә А. Кәнд Тәсәррүфаты Назирлијинин тә'лиматына мүвафиг һәјата кечирилән дөвләт тәдбиридир. Тарла биткиләринин А.-сы тарлада (тарла А.-сы) вә тахыл анбарында (гарғыдалы гычаларынын анбар А.-сы) апарылыр. ССРИ Кәнд Тәсәррүфаты Назирлијинин тә'лиматында һәр битки үчүн А. методикасы верилир. Методикада биткиләрин инкишаф фазасы, нүмунәләрин сечилмәси үчүн саһә (*һа*-ла), дәрздә көвдәләрин сајы вә с. нәзәрдә тутулмушдур. Дәрзләрин (нүмунәләрин) анализиндә сортун тәмизлији вә ја типиклији (фаизлә), чәтин сечилән биткиләрлә, карантин алагларла зибилләнмәси, хәстәлик вә зәрәрверичиләрлә јолухмасы ајдынлашдырылыр. Һәр дәрзин анализ нәтиҹәләри А. актында өз әксини тапыр. А. актына әсасән А. едилмиш тохумлар үчүн сорт шәһадәтнамәси јазылыр.

Һејван чинсләринин А.-сы— ССРИ Кәнд Тәсәррүфаты Назирлијинин коллекијасы тәрәфиндән һејван чинсинин тәсдиг едилмәси. Бир чинс кими А.-ја тәгдим олунан һејван групуну ССРИ Кәнд Тәсәррүфаты Назирлијинин әмри илә тә'јин едилмиш експертләр комиссијасы гијмәтләндирир. Комиссијанын иш материалларына әсасән коллекија гәрар гәбул едир вә чинсин тәсдиги һаггында әмр верир.

Әд.: Инструкции по проведению апробации сортовых посевов, М., 1965; Руководство по апробации с.-х. культур. Зерновые и крупяные культуры, М., 1966; Инструкция по апробации сортовых посевов, М., 1972; Апробация с.-х. культур Казахстана, Алма-Ата, 1974.

АПРОКСИМА́СИЈА (лат. approximo—јахынлашырам) — ријази објектин бу вә ја дикәр мә'нада она јахын олан објектлә әвәз едилмәси. Мәс., әјри хәттин сыныг хәтләрлә, иррасионал әдәдин расионал әдәдләрлә, гапалы парчада ихтијари кәсилмәз функсијанын чохһәдли илә истәнилән дәгигликлә әвәз едилмәси. А. ријазијјатын бә'зи саһәләринин әсасыны тәшкил едир.

АПСИ́ДА, абсида (јун. hapsis, јијәлик һалда hapsidos— гүббә) — биналарда чыхынты. Јарымдаирәви, дүзбучаглы, бә'зән исә чохбучаглы олур; адәтән базилика вә килсә биналарында истифадә едилән А.-нын үстү јарымкүнбәзлә өртүлүр. А. илк дәфә гәдим Рома базиликаларында тәтбиг олунмушдур. Христиан мә'бәдләриндә А., әсасән, меһрабын шәргә јөнәлдилән чыхынтылы һиссәсидир.

АПСИДЛӘР ХӘТТИ—көј чисминин еллиптик орбитинин апсидләрини (мәркәзи чисимдән ән јахын вә ән узаг нөгтәләрини) бирләшдирән дүз хәтт парчасы. А.х. *Күнәш системи* планетләринин орбитиндә *периһели* вә *афели*, Ај орбитиндә *перикеј* вә *апокеј*, гоша улдузларын орбитиндә исә *периастр* вә *апоастр* арасындадыр.

АПТ МӘРТӘБӘСИ—Алт Табаширин ашағыдан бешинчи мәртәбәси. 1842 илдә Франсада Апт ш. јахынлығында д'Орбини тәрәфиндән ајрылмышдыр. Франса, Инкилтәрә, АФР вә ССРИ әразиләриндә кениш јајылмышдыр. Азәрб.-да Бөјүк Гафгазда гумдашы вә әһәнкдашы арагатлары олан килләрдән, Кичик Гафгазда гумдашы, әһәнкдашы вә меркелләрдән ибарәтдир. Характер фаунасы: Бөјүк Гафгазда белемнитләр —Neohibolites clava Stoll., N. montanus Sow.; Кичик Гафгазда аммонитләр—

Deshayesites weissi Neum et Uhl вә с.

АПТЕ́К (јун. apothēkē— анбар) — *ресептлә* дәрман һазырлајан, һазыр дәрман вә дикәр тибби маллар сахланан вә сатылан мүәссисә. А.-ләрдә дәрманларын һазырланмасы, бурахылмасы вә сахланмасына хүсуси әчзачылыг тәһсили олан шәхсләр нәзарәт едир. Мүаличә-профилактика мүәссисәләриндә вә хәстәханаларда да А. олур. А. илк дәфә 754 илдә Бағдад ш.-ндә јарадылмышдыр. Русијада илк А. 1581 илдә, Азәрб.-да исә 1850 илдә Салјан балыг вәтәкәси хәстәханасынын нәздиндә тәшкил олунмушдур. Совет һакимијјәти гурулана дәк Азәрб.-да 50 А. вар иди. 1920 ил мајын 4-дә А.-ләр Азәрб. Ингилаб Комитәсинин декрети илә миллиләшдирилмишдир. Азәрб.-да 564 А. вә 842 А. мәнтәгәси вар (1976). Капиталист өлкәләриндә А.-ләр ајры-ајры саһибкарларын әлиндәдир вә дәрманлар үчүн сабит дөвләт гијмәти јохдур.

АПТЕКЕР (Aptheker) - Һерберт (д. 1915)—Америка тарихчиси, публисист. АБШ Коммунист Партијасынын үзвү. Бир нечә ил Нју-Јоркда Чефферсон ад. ичтимаи елмләр мәктәбиндә тарих мүәллими ишләмишдир. Мүтәрәгги «Политикал афферс» журналынын баш редактору (1957—1963) олмушдур. 1964 илдән Америка Марксист Тәдгигатлар Ин-тунун директорудур. Башлыча әсәрләри зәнчи халгынын мүбаризә тарихинә һәср едилмишдир. Мүасир буржуа тарих консепсијаларынын мүртәче маһијјәтини ифша едән публисист әсәрләри дә вар.

Әсәрләри: История американского народа, т. 1—2, М., 1961—62; О сущности свободы, М., 1961; Американский негр сегодня, М., 1963; Внешняя политика США и «холодная война», М., 1963; История афро-американцев: современная эпоха, сокр. пер. с англ., М., 1975.

АПТЕРИГОТЛАР — бах *Ганадсыз һәшәрат*.

АПУЛЕ́Ј (Apuleius) (тәгр. 124, Шимали Африка, Мадавра—тәгр. 180)—Гәдим Рома јазычысы. Јунан вә латын дилләриндә јазмышдыр. Ше’р, нитг, елми-фәлсәфи вә нәср әсәрләриндән јалныз бир гисми индијәдәк галмышдыр. Ән мәшһур әсәри «Истиһалә» («Гызыл ешшәк» ады илә дә мәшһурдур) романыдыр. Әсәрдә гулдарлыг чәмијјәтинин сүгуту реалист вә сатирик шәкилдә тәсвир едилир. Роман Авропа әдәбијјатынын инкишафына гүввәтли тә’сир көстәрмишдир.

Әсәри: Золотой осел. Метаморфозы в одиннадцати книгах, М., 1956.

Әд.: Рома әдәбијјаты мүнтәхәбаты, Б., 1959; Султанлы Ә., Антик әдәбијјаты тарихи, Б., 1958; История римской литературы, М., 1962.

АПУЛЕ́Ј САТУРНИ́Н, Аппулеј Сатурнин, Лутси [Lucius Apuleius (Appuleius) Saturninus]; (?—е.ә. 100)—Рома сијаси хадими; *популјарларын* нүмајәндәси, халг трибуну. А. С. лүмпен пролетарлар вә һәрбчиләрин һәрәкатына башчылыг етмишдир. А.С.-и *оптиматлар* өлдүрмүшләр.

АПУ́ЛИЈА (Puglia)—Италијада вил. Апеннин ј-а-нын ч.-ш.-индә, Адриатик дәнизи саһилиндәдир. Бари, Бриндизи, Лечче, Таранто, Фоча әјаләтләриндән ибарәтдир. Саһ. 19,4 мин *км*², әһ. 3,6 млн. (1971). Сәтһи тәпәли дүзәнликдир. Макс. һүнд. 1151 *м*-дир (Даунија д.). Континентал Аралыг дәнизи иглими вар. Иллик јағынты 400—500 *мм*-дир. Әразисинин 5%-и мешәликдир. Өлкәнин әсас к.т. р-нларындан биридир. А. Италијада зејтун јығымы вә зејтун јағы истеһсалы, үзүмчүлүк вә шәраб истеһсалына көрә биринчи јери тутур. Өлкәдә кәтан тохумунун 65%-ини, түтүнүн 22%-ини верир. Памбыг вә шәкәр чуғундуру да бечәрилир. Бағчылыг, бостанчылыг, гојунчулуг, балыгчылыг инкишаф етмишдир. Маркерита-ди-Савојјада дәниз дуз мә’дәнләри вар. Гаргано ј-а-нда боксит, Фоча р-нунда тәбии газ чыхарылыр. Нефт е’малы, нефт-кимја, к.т. машынгајырмасы, тохучулуг, тикиш, резин, металлуркија сәнајеси вар. Мүһүм шәһәрләри вә портлары: Бари, Таранто, Бриндизи.

АПУ́РЕ (Apure) — Венесуелада чај. Ориноко чајынын сол голу. Уз. 1580 *км*, һөвзәсинин саһ. тәгр. 130 мин *км*². Кордилјера-де-Мерида д-рындан башланыр. Лјанос-Ориноко овалығы илә ахыр. А. јағышлы дөврдә (мај — октјабр) бүтүнлүклә, гураг дөврдә Сан-Фернандо ш.-нәдәк кәмичилијә јарарлыдыр.

АПУРИ́МАК (Apurimac), ашағы ахынында Ене, Тамбо—Перуда чај. Укајали чајынын (Амазон һөвзәси) сол мәнбәји. Уз. 1250 *км*. Мәркәзи Анд д-рында Пуна јајласындан башланыр. Әсасән, јағыш сулары илә гидаланыр. Јајда (декабр—феврал) чох сулу олур. Астаналыдыр. Кәмичилијә јарамыр.

АР (лат. area—саһә)—*метрик өлчү системиндә* саһә ваһиди; 1 *ар*=100 *м*²; 100 *ар*=1 *ha*.

АРА СӨЗЛӘР—данышанын мүәјјән фикир вә ја һадисәјә мүнасибәтини билдирмәк үчүн ишләтдији әлавә сөз (мәс., шүбһәсиз, бәлкә, әлбәттә вә с.). А.с. чүмлә үзвү һесаб едилмир вә грамматик чәһәтдән она бағланмыр. Чүмләнин әввәлиндә, ортасында вә сонунда кәлә биләр. Чүмлә үзвләриндән шифаһи нитгдә интонасија, јазыда исә веркүл, јахуд тире илә ајрылыр.

АРА́БА—сәрнишин вә јүк дашымаг үчүн истифадә едилән тәкәрли нәглијјат васитәси. Е.ә. 4-чү минилликдә мејдана кәлмишдир (Бабил мөһүрү үзәриндәки А. рәсми ән гәдимдир). Мүхтәлиф формасы олмушдур (2 вә 4 тәкәрли). Гошгу типинә көрә өкүз А.-сы, јахуд кәл А.-сы, ат А.-сы вә с. нөвү вар (һәјәтјаны тәсәррүфатда, лиман вә вағзалларда 1, 2 вә 4 тәкәрли әл А.-сы да ишләдилирди). 2 тәкәрли А.-нын тарихи даһа гәдимдир. Бу А.-нын тәкәрләри бүтөв олмуш вә охла бирликдә фырланмышдыр. Тәкәрләри ох әтрафында фырланан А.-лардан илк дәфә сарматлар (е. ә. 3—2 әсрләрдә) истифадә етмишләр. А.-нын нөвүндән вә јүкүн ағырлығындан асылы олараг А.-ја 1 чүт, 2 чүт, бә’зән 3 чүт өкүз гошулурду. Археоложи тәдгигатлар [Астара, Бабадәрвиш, Күлтәпә, Сарытәпә, Минкәчевир (Азәрб. ССР), Триалети (Күрч. ССР), Севан көлү јахынлығындакы Лчашен к.-ндә (Ерм. ССР) вә с.] Загафгазијада һәлә е.ә. 4—1-чи минилликләрдә 2 вә 4 тәкәрли А.-лардан истифадә олундуғуну көстәрир. А.-лар, әсасән, 2 нөвә (тәсәррүфатла әлагәдар вә һәрби мәгсәдләр үчүн) ајрылырды. Дөјүш А.-лары Ассурија, Урарту вә Мидијада даһа кениш јајылмышды. Техниканын инкишафы илә әлагәдар дөјүш А.-лары арадан чыхмышдыр. Тәсәррүфат А.-лары исә мүһәррикли нәглијјат васитәләри ишләдилә билмәјән бә’зи јерләрдә инди дә әһәмијјәтини итирмәмишдир. «Араба» сөзү түрк дилләриндән башга дилләрә, о чүмләдән рус дилинә (арба) дә кечмишдир.

Азәрбајчан кәл арабасы. 19 әср.

Әд.: Бүнјадов Т. Ә., Азәрбајчанда гәдим нәглијјат васитәләри, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (ичтимаи елмләр серијасы), 1961, № 3; Артамонов М. И., К истории средств передвижения, Проблемы истории материальной культуры, Л., 1939, № 5—6.

АРАБА́Т ДИЛИ—Крым ј-а-нын ш. һиссәсиндә дил. Сиваш көрфәзини Азов дәнизиндән ајырыр. Уз. 100 *км*, ени 270 *м*-дән 8 *км*-ә гәдәрдир. Шм.-да материкдән Кеническ боғазы илә ајрылыр.

АРАБАЧЫ (лат. Auriga)—көјүн Шимал јарымкүрәсиндә бүрч. Ән парлаг улдузу *Капелладыр*. Азәрб. ССР-дә декабрда вә јанварда ајдын көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

АРАБАЧЫ—Азәрб. ССР Кәдәбәј р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 44 *км* шм.-г.-дә, Ахынча чајынын сағ саһилиндә, Мургуз силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 509 (1976); картофчулуг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Мәдәнијјәт еви, китабхана вар.

АРАБЕ́СК (фр. arabesque, итал. arabesco—әрәб бәзәји) — 1) тәсвири сәнәт вә ме’марлыгда—орта әсрләрдә Јахын Шәрг халглары инчәсәнәтиндә јаранмыш орнамент нөвү; һәндәси вә нәбати нахыш елементләринин композисија чәһәтдән ујғун-

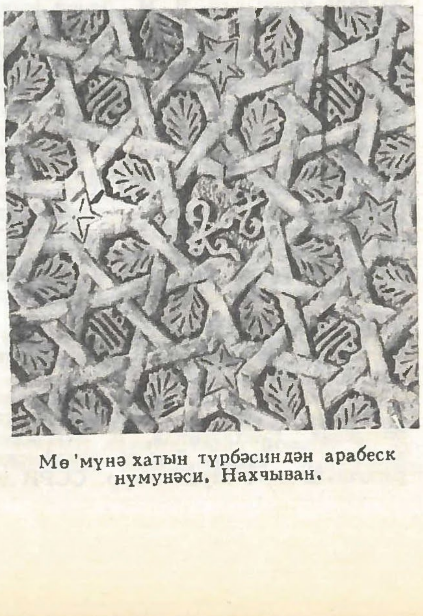

Мө’мүнә хатын түрбәсиндән арабеск нүмунәси, Нахчыван.

лашдырылмасы (белә композисијанын тәркибиндә бә'зән хәттатлыг нүмунәси дә олурду). Бир-бири илә кәсишән, бир-биринә сармашан бүтөв мүрәккәб һиссәләрин аһәнкдар вә ајдын сечилмәси А. үчүн характерикдир (Гаһирә мәгбәрәләринин ме'марлыг декорлары вә с.). Чох вахт мүрәккәб формалы дикәр орнаментләрә дә А. дејилир. Азәрб. нәггашлығында А. орнаменти ислими ады илә дә мәшһурдур. 2) Мусигидә — орнаментал мелодијалы мусиги пјеси; адәтән фп. үчүн бәстәләнир. 3) Балетдә — әсас позалардан бири. Мүасир балетдә А.-ин мүхтәлиф формалары вар.

АРАБИНО́ЗА, $C_5H_{10}O_5$ — *пентозалар* групундан садә карбоһидрат (моносахарид). Суда һәлл олан, ширинтәһәр, рәнксиз кристал маддәдир. Биткиләрдә, хүсусилә мејвәләрдә олур. Битки мәншәли мүрәккәб шәкәрләрин (*полисахаридләрин*), *гликозидләрин*, китрәләрин (гуммиарабик, киләнар јапышганы), селик вә *сапонинләрин* тәркибиндә вар. Бә'зи бактеријалар үчүн јеканә карбон мәнбәјидир.

АРАВАКЛАР, ароваклар, аруаклар — Чәнуби Америкада дил чәһәтдән јахын һинди тајфалары групу. Венесуеланын г.-индә, Колумбија вә Перунун ш. вил.-ләриндә, Гәрби Бразилијада, һәмчинин Гвиананын саһил р-нларында јашајырлар. Авропа мүстәмләкәчиләринин илк дәфә тоггушдуглары тајфалардан биринин ады илә адланмышлар. О дөврдә А. Чако дүзәнлијиндән вә Шингу чајынын башланғычындан Вест-Һинд а-рынадәк, һәмчинин Амазон чајынын мәнсәбиндән Анд д-рынын ш. јамачларынадәк олан әразидә јашајырдылар. 15 әсрдә кариб тајфалары А.-ы гит'әнин шм.-ш. һиссәсиндән вә Кичик Антил а-рындан сыхышдырыб чыхармышдылар. Бөјүк Антил адаларында јашајан А.-ы Испанија мүстәмләкәчиләри гырмышлар. Сајлары һаггында дәгиг мә'лумат јохдур. А.-ын чоху әкинчиликлә мәшғул олур. Чәтин кечилән мешәлик р-нларда јашајан А. гәбилә гурулушуну вә руһлара инамла бағлы дини тәсәввүрләрини сахламышлар.

АРАГ — спиртли түнд ички; *ректификасија* едилмиш етил спиртинин су илә гарышығы. А. һазырламаг үчүн спиртин су илә гарышығыны активләшдирилмиш көмүрдән кечириб сүзүрләр. Тәркибиндә һәчмчә 40, 50 вә 56% спирт олан А.-лар һазырланыр. Бә'зи от, чичәк, әдвијјат вә с. чөвһәрләрини А.-а әлавә етмәклә онун мүхтәлиф нөвләрини алмаг олур. А.-ын башга нөвләри гычгырдылмыш мејвә ширәләринин (үзүм, албалы, тут, зоғал вә с.) дистилләсиндән алыныр.

АРАГА́ТС, Алакөз — Ерм. ССР-дә вә Загафгазија јајласында ән јүксәк дағ вә сөнмүш вулкан. Саһ. тәгр. 9 мин *км*², һүнд. 4090 *м*. Лава вә туфдан тәшкил олунмушдур. Јамачлары ксерофит биткиләр олан чөл саһәси, даһа јүксәк һиссәси дағ чәмәнләридир. Бузлаглар вар.

АРА́ГВИ, Арагва — Шәрги Күрчүстанда чај. Күрүн сол голу. Уз. 66 *км*. Һөвзәсинин саһ. 2740 *км*². Ағ вә Гара А. чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Бөјүк Гафгазын ч. јамачларындан башланыр. Сувармада истифадә олунур. Һәрби Күрчүстан јолу Ағ А. чајы дәрәсиндән кечир. Мсхета ш. А. чајынын мәнсәбиндәдир.

АРАГНАНӘ, нанәчөвһәр — спесифик гохулу дуру јашылымтыл маје. Нанәдән чәкилир; гарын санчысыны кәсмәк үчүн ичилир вә ағры олан јерләрә сүртмә дәрман кими истифадә едилир. Азәрб. халг тәбабәтиндә А.-дән гәдим заманлардан бәри кениш истифадә олунмушдур.

АРАГО́ (Arago) Доминик Франсуа (26.2.1786, Руссилјон — 2.10.1853, Парис) — франсыз астроному, физик вә сијаси хадим. Парис ЕА үзвү (1809). Парис астрофизика рәсәдханасынын директору олмушдур. У. Леверје онун көстәриши илә Уранын һәрәкәтиндәки сарсынтылары һесабламыш вә бунун нәтичәсиндә *Нептун* кәшф едилмишдир. А.-нун астрономија, оптика, електромагнетизм, метеоролокија вә физики чоғрафијаја даир әсәрләри вар. Полјарископ ихтира етмиш, поладдан илк дәфә сүн'и магнит алмыш, фырланма магнетизмини кәшф етмиш, гүтб парылтысы вә магнит фыртынасы арасында әлагә олдуғуну мүәјјәнләшдирмишдир. 1830—48 илләрдә Депутатлар палатасынын үзвү, Франсада 1848 ил ингилабындан сонра Мүвәггәти һөкумәтдә дәниз назири олмушдур.

АРАГО́Н (Aragon) Луи (д. 3.10.1897, Парис) — франсыз јазычысы, сијаси хадим. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1957). 1954 илдән Франса Коммунист Партијасы (ФКП) МК-нын үзвү. Илк ше'рләри 1917 илдә дәрч олунмушдур. 20-чи илләрин әввәлләриндә *дадаизмә* («Фишәнк» ше'р мәчмуәси, 1920) вә *сүрреализмә* («Парис кәндлиси» романы, 1926) мејл етмишдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы А.-ун јарадычылығына күчлү тә'сир көстәрмишдир. 1927 илдә ФКП-јә дахил олан А. о вахтдан коммунизм идејаларыны, сосиалист реализми принсипләрини фәал тәблиғ етмишдир. «Гырмызы чәбһә» (1931) поемасы вә «Ура, Урал» (1934) ше'р китабында Совет Иттифагы јени дүнјанын символу кими тәрәннүм олунур. «Базел зәнкләри» (1934), «Зәнкин мәһәлләләр» (1936) романлары фәһлә синфинин мүбаризәсиндән бәһс едир. Алман-фашист ишғалы дөврүндә А. *Мугавимәт һәрәкатынын* тәшкилатчыларындан олмушдур. «Үрәјә санчылмыш бычаг» (1941) ше'р мәчмуәси, «Франсызларын сүгуту вә әзәмәти» (1945) һекајәләр китабы, «Коммунистләр» (1949—51) романында фашизмә, империализмә гаршы мүбаризә тәсвир едилмишдир. «Јенидән үрәјә санчылан бычаг» (1946) ше'р китабында Америка империализминин Авропаја мүдахиләси кәскин тәнгид олунур. «Көзләр вә хатирә» (1954), «Битмәмиш роман» (1956), «Елза» (1959), «Шаирләр» (1960) поемаларынын, «Изтираб һәфтәси» (1958), «Бланш, јахуд Унутма» (1967), «Театр/Роман» (1974) вә с. романларын мүәллифидир. Нәзәри әсәрләриндә сосиалист реализминин еһкамчы мөвгедән изаһ олунмасынын әлејһинә чыхмагла јанашы, бир сыра мүбаһисәли фикирләр дә ирәли сүрмүшдүр.

А. Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын үзвүдүр. Москва вә Прага ун-тләринин фәхри доктору сечилмишдир. Совет әдәбијјатынын Франсада тәблиғ олунмасында А.-ун мүһүм хидмәти вар. Совет јазычыларынын бир сыра әсәрләрини франсыз дилинә тәрчүмә етмиш, китабларына мүгәддимә јазмышдыр. «Совет әдәбијјатлары» (1955) китабынын «Шәрг-Гәрб диваны» зәруријјәти һаггында» фәсли Азәрб. әдәбијјатына һәср олунмушдур. Дәфәләрлә ССРИ-јә кәлмишдир. Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1972).

Әсәрләри: «Шәрг-Гәрб диваны» зәруријјәти һаггында, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1957, №38; Собр. соч., т. 1—11, М., 1957—61; Страстная неделя, М., 1976.

Әд.: Балашова Т., Творчество Арагона, М., 1964; јенә онун, Лирический эпос Арагона. В кн.: Поэзия социализма, М., 1969.

АРАГО́Н (Aragón) — Испанијанын шм. ш.-индә тарихи вил. Сарагоса, Теруел, Уеска инз. әјаләтләриндән ибарәтдир. Ебро́ чајы һөвзәсиндәдир. Саһ. 47,7 мин *км*². Әһ. 1,2 млн. (1971). Әсас шәһәри Сарагосадыр. Әразисинин чох һиссәсини Арагон дүзәнлији тутур. Ондан шм.-да Пиренеј (Ането пики, 3404 *м*), ч.-да Иберија д-ры вар. Дағлар, әсасән, фыстыг вә ағ шам мешәләри, дүзәнликләр исә (Ебро чајынын мәһсулдар дәрәсиндән башга) гуру чөлләрдир. Иглими субтропик вә гурудур. Иллик јағынты 300—500 *мм*; Пиренеј д-рында 600—800 *мм*-дир.

А. аграр вил.-дир. Әһалинин 65%-и к.т.-нда чалышыр. Дүзән вә дағәтәји саһәләрдә зејтун, үзүм, шәкәр чуғундуру, тахыл вә с. јетишдирилир. Суварма имканы олмадығы үчүн әкинә јарарлы торпагларын бир һиссәсиндән истифадә едилмир. А. гонур көмүр һасилатына көрә Испанијада биринчи јери тутур. Дәмир филизи, уран, боксит, күкүрд, манган јатаглары вар. Дағ чајларындакы СЕС-ләр А.-ну вә гоншу вил.-ләри електрик енержиси илә тә'мин едир. Јејинти (шәкәр, шәраб, ун, јағ), метал е'малы вә кимја сәнајеси вар. Алүминиум истеһсал едилир. Әсас сәнаје мүәссисәләри Сарагоса ш.-ндәдир. Мадриддән Барселона, Билбао ш.-ләринә вә Франса сәрһәдинә кедән д.ј. А. әразисиндән кечир.

9 әсрдә *Реконкиста* кедишиндә әрәбләрдән кери алынмыш Арагон чајы һөвзәсиндә А. графлығы јаранмышды. 11 әсрин әввәлләриндә бу әрази Наварра краллығына бирләшдирилмиш, 1035 илдән мүстәгил краллыг олмушду. Сонрадан Барселона графлығы (1137), Валенсија (1238), Сичилија (1282—1302), Сардинија (1326) вә Неапол краллығы да (1442) А. краллығына бирләшдирилди. 1479 илдә Кастилија илә А. краллығынын бирләшмәси нәтичәсиндә ваһид Испанија дөвләти јаранды.

АРАГО́Н ДҮЗӘНЛИЈИ — Испанијада Пиренеј, Иберија вә Каталонија д-ры арасында дүзәнлик. Сәтһи тәпәликдир. Уз. тәгр. 300 *км*, ени 120 *км*-әдәк, һүнд. тәгр. 250 *м* (дағларын јахынлығында 500—700 *м*). Иглими субтропик континентал, иллик јағынты 300—500 *мм*-дир. Сувармада Ебро чајы вә онун голларындан истифадә олунур. А.д.-

ндә, әсасән, гуру чөл, бә'зи јерләриндә исә јарымсәһра биткиләри битир. Сарагоса, Лерида шәһәрләри А.д.-ндәдир.

АРАГОНИ́Т (Испанијада *Арагон* вил.-нин адындан)—минерал. Кимјәви тәркиби $CaCO_3$. Тәркибиндә Sr, Mg, Fe, Z_n олур. Сингонијасы ромбикдир. Кристаллары ијнәви, агрегатлары радиалшүави вә с. Рәнки ағ, сарымтыл, бә'зән боз, јашыл олур. Шүшә парылтылыдыр. Сәртлији 3,5—4; сыхлығы 2900—3000 *кг/м*^{3}. Адәтән, исти минерал сулардан пизолит (бах *Оолит*) шәклиндә ајрылыр. Молјуск габығынын сәдәф өртүјү вә мирваринин әсас тәркиб һиссәсидир. Истису, Тутгунчај һөвзәси вә с. јерләрдәки минерал булагларын әтрафында вә Илич р-нунда (Нах. МССР) јығынтылары (травертин) вар.

АРАГУА́ЈА (Araguaya)—Бразилијада чај. Токантинс чајынын (Амазон һөвзәси) сол голу. Бразилија јајласындан башланыр. Уз. 2603 *км*. Орта ахынында тәгр. 1300 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. Ашағы ахыны астаналыдыр.

АРАГЧЫН, тәсәк—баш кејими. Гијмәтли вә кејфијјәтли парчалардан тикилир. Күләбәтин вә ја рәнкли ипәк сапла нахышланыр. Кишиләрин папаг алтындан гојдуглары А. садә вә нахышсыз олур. А. бир чох халгын (өзбәк, таҹик, гырғыз вә б.) милли баш кејимидир. А. азәрбајҹанлылар вә Дағыстан халглары арасында да јајылмышдыр. 13 әсрдән сонра Русијада да А.-дан истифадә едилмишдир.

АРА́Д (Arad)—Гәрби Румынијада шәһәр. Арад гәзасынын инз. м. Муреш чајы саһилиндәдир. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 146 мин (1974). Өлкәнин ири сәнаје мәркәзидир. Машынгајырма, тохуҹулуг, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Ајаггабы, мебел, кимјәви маллар, тикинти материаллары истеһсал едилир.

АРАЗ — Загафгазијада чај. Күрүн ән бөјүк голу. Ахурјан чајы илә бирләшдији јердән *Бәһрамтәпә су говшағынын* јахынлығынадәк тәгр. 600 *км* мәсафәдә ССРИ-нин (Ерм. ССР вә Азәрб. ССР) Түркијә вә Иранла дөвләт сәрһәдини тәшкил едир. Бәһрамтәпә су говшағы јахынлығындан мәнсәбәдәк А. Азәрб.ССР әразисиндә ахыр. Сабирабад ш. јахынлығында (дәниз сәвијјәсиндән 11 *м* ашағыда) Күрлә бирләшир. Сујунун чохлуғуна көрә Загафгазијада икинчи чајдыр. Уз. 1072 *км*. Һөвзәсинин саһ. 102 мин *км*^{2}. Түркијәдә Бинкөл силсиләсинин јамаҹларындан (тәгр. 3000 *м* һүнд.-дән) башланыр. *Ахурјан* чајынын мәнсәбинәдәк олан һиссәси Түркијә әразисиндәдир.

А. релјеф вә ахым хүсусијјәтләринә көрә ики һиссәјә (дағлыг вә овалыг) ајрылыр. Түркијә әразисиндә А. типик дағ чајыдыр. Ахурјанын мәнсәби илә Араз су говшағы арасында *Арарат дүзәнлијиндән*, Сәдәрәк, Шәрур, Бөјүкдүз вә Нахчыван дүзләринин ҹ.-ундан ахыр. Бу һиссәдә чајын сүр'әти нисбәтән азалыр. Бурада А.-а солдан Севҹур, Раздан, Азад, Веди, *Арпачај*, Нахчыван вә с., сағдан Гарасу, Маку (Зәнкимар) вә с. голлар бирләшир. Нахчыван чајынын мәнсәби јахынлығындан Һәкәри (Бәркүшад) чајынын мәнсәбинәдәк А. чох јердә канјонвары дәрәләрлә ахыр; ҹошғун вә астаналыдыр. Бу һиссәдә А. солдан Әлинҹә, Килан, Ордубад, Меһри, Охчу вә с., сағдан Готур, Гырсы (Гырысу) вә с. голлары гәбул едир. Һәкәри чајынын мәнсәбиндән сонра А. тәдриҹән дүзәнлијә вә Күр-Араз овалығына чыхыр; јатағы меандр вәзијјәти алыр. Һәкәри чајынын мәнсәбиндән ашағыда А.-а солдан Гуручај, Көндәләнчај вә с., сағдан Селин (Сәлән), Гарасу вә с. голлар бирләшир. А.-ын Бәһрамтәпә су говшағындан мәнсәбинәдәк ахдығы һиссәдә голу јохдур. Чајын дағлыг саһәдәки фәал ерозија просеси овалыгда *аккумулјасија* илә әвәз олунур. А. гарышыг мәнбәдән гидаланыр. Ахымынын 44%-ини јералты сулар, 38%-ини гар сулары, 18%-ини јағыш сулары тәшкил едир. А.-ын мәнсәби јахынлығында орта иллик су сәрфи 279 *м*^{3}*/сан*, ахым һәчми 8,8 млрд. *м*^{3}-дир. Сон 50 илдә А.-ын ән азсулу (орта иллик су сәрфи 172 *м*^{3}*/сан*) вахты 1961 ил, ән чохсулу (499 *м*^{3}*/сан*) вахты исә 1969 ил олмушдур. Јазда гар суларынын, пајызда исә јағыш суларынын артмасы дашгынлара сәбәб олур. Сувармаја чох еһтијаҹ олан ијул вә август ајларында чајын сују азалыр (иллик ахымын 7%-ә гәдәрини ахыдыр). Чајын сујуну артырмаг үчүн Јухары Гарабағ каналы васитәсилә Күрдән А.-а әлавә су ахыдылыр. Сују һидрокарбонатлы-калсиумлудур. Орта минераллашма азсулу дөврдә 560—880 *мг/л*, чохсулу дөврдә исә 260—400 *мг/л*-дир.

А.-ын бөјүк суварма вә һидроенержи әһәмијјәти вар. Сујундан сәмәрәли истифадә етмәк мәгсәди илә чајын үзәриндә Бәһрамтәпә су говшағы, Совет—Иран мүгавиләсинә әсасән исә *Араз су говшағы* вә Мил-Муған сукөтүрмә говшағы тикилмишдир. А. 70-ҹи илләрәдәк Загафгазијанын ән лилли чајларындан иди. Илдә Күрә 17 млн. *т*-а гәдәр лил кәтирирди. Үстүндә һидротехники гурғуларын истифадәјә верилмәси илә әлагәдар 1972 илдән сонра А.-ын Күрә кәтирдији лилин мигдары 1—1,5 млн. *т*-а енмишдир. А. кәмичилијә јарарсыздыр.

А. ашағы ахынында јатағыны тарих боју бир нечә дәфә дәјишмишдир. Сон дәфә 1896 илдә А. дашгын нәтиҹәсиндә саһил бәндини (индики Саатлы ш. јахынлығында) учурмуш, сујунун бир һиссәси Муған дүзүндән кечәрәк Хәзәр дәнизинә ахмышдыр. Бунунла әлагәдар, әразидә бир нечә көл (Ағчала, Маһмудчала вә с.) әмәлә кәлмишдир. Сонралар бәнд бәрпа едилмиш вә А.-ын сују әввәлки јатағына гајтарылмышдыр.

Бир чох а́нтик вә орта әср мүәллифинин әсәриндә А. һаггында мә'лумат верилмишдир. Гәдим јунан вә латын мәнбәләриндә Загафгазија, Парса (Фарс) вә Орта Асијада А. адлы бир нечә чајын ады чәкилир.

АРАЗ СУ ГОВШАҒЫ—ССРИ—Иран сәрһәдиндә, Араз чајы үстүндә һидротехники комплекс. Нахчыван ш. јахынлығындадыр. ССРИ илә Иран арасында игтисади вә техники әмәкдашлыг һаггында мүгавиләјә (27.7. 1963) әсасән тикилмиш вә 1971 илдә истифадәјә верилмишдир. А.с.г. су анбарындан (һәчми 1,35 *км*^{3}), торпаг бәнддән (һүнд. 35 *м*, уз. 900 *м*), ејни гурулушда тикилмиш вә һәр бири 22 мин *квт* күҹүндә олан ики СЕС-дән (Совет вә Иран СЕС-ләри) ибарәтдир. Су анбары васитәсилә тәнзим едилмиш су, чајын јатағы илә Араз чајы үстүндә икинчи Совет—Иран биркә тикинтиси олан Мил-Муған сукөтүрмә говшағына ахыдылыр. Һәмин говшагдан башланан макистрал *Баш Мил каналы* Азәрб.ССР әразисиндә мөвҹуд суварылан торпагларын су тәҹһизатынын јахшылашдырылмасына имкан верир. Иран әразисиндәки макистрал Муған каналы исә һәмин өлкәдә он минләрлә *ha* јени торпаг саһәсини суварыр. Ст.-ларын електрик енержиси ССРИ вә Иранын енержи системинә верилир. Совет, Иран мүтәхәссис вә фәһләләри тәрәфиндән биркә тикилмиш А.с.г.-нын аваданлығы ССРИ з-дларында һазырланмышдыр. А.с.г. чајын ахымыны фәсиллик вә гисмән чохиллик тәнзим едир, һәмчинин вахташыры дашгын тәһлүкәсини азалдыр.

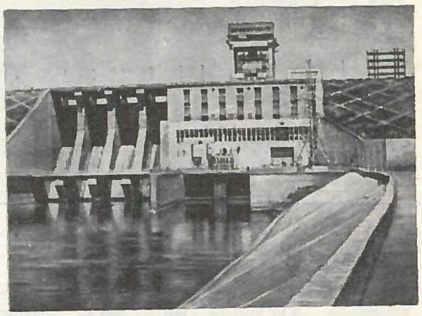
Араз су говшағы. Су електрик стансијаларындан бири.

А.с.г.-нын тикилмәси Совет—Иран игтисади вә техники әмәкдашлығынын кенишләндирилмәсиндә вә мөһкәмләндирилмәсиндә мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

АРАЗБАРЫ — Азәрб.ССР Ағҹабәди р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 40 *км* ҹ.-г.-дә, Ағҹабәди—Ағдам шосе јолундан 6 *км* аралы, Гаргар чајынын сағ саһилиндә, Мил дүзүндәдир. Әһ. 458 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана, телефон ст. вар.

АРАЗБАРЫ—Азәрб. зәрби муғамларындан бири. Мәгам әсасы шур, өлчүсү 3/4-дүр. А., әсасән, вокал-инструментал муғам кими мәшһурдур. Инструментал мусиги кими дә чалыныр. Ү. Һаҹыбәјов А. муғамы әсасында «Аразбары» симфоник әсәрини јазмыш, Р. М. Глиер «Шаһсәнәм» операсынын увертүрасында А.-дан истифадә етмишдир.

АРАЗБОЈУ ДҮЗӘНЛИКЛӘР—Азәрб. ССР-ин ҹ.-г.-индә, Араз чајы боју узаныр. Нах.МССР-ин Илич, Нахчыван, Ҹулфа вә Ордубад р-нлары әразисиндә, 600—1000 *м* јүксәкликдәдир. Бура Сәдәрәк, Шәрур, Кәнкәрли, Бөјүкдүз, Нахчыван, Ҹулфа, Ордубад вә с. дүзләр дахилдир. Шм.-г.-дә Арарат дүзәнлији илә говушур. Саһ. 1700 *км*^{2} (Нах.МССР әразисинин 1/3-и). Шм.-ш.-дән ҹ.-г.-ә доғру мејллидир. Әсасән, Антропокен системинин континентал чөкүнтүләриндән тәшкил олунмушдур. Фајдалы газынтылары: дуз, травертин, кил вә с. Јајы гураг кечән сојуг јарымсәһра вә гуру чөл иглими вар. Орта ајлыг темп-р јанварда—4-дән—6°С-јә гәдәр, ијулда 27—28°С-дир. Иллик јағынты 300 *мм*-ә гәдәрдир.

А.д.-дән Арпачај, Нахчыван, Әлинчә, Гарадәрә, Килан, Дүјлүн, Вәнәнд, Әјлис вә Ордубад чајлары ахыр. Неһрәм, Узуноба су анбарлары вар. Араз чајы үстүндә јарадылмыш су анбары (бах *Араз су говшағы*) А.д.-ин бир һиссәсини тутур. Боз вә чәмән-боз торпаглары вар. Јовшанлы, јовшанлы-шоранлы јарымсәһра, шоранлы сәһра биткиләри әсас јер тутур. Һејванлары: чанавар, түлкү, чөлпишији, чөлсичаны, чөлдонузу, кәклик, көјәрчин, гарагарын бағрыгара вә с. А.д.-дә тахыл, түтүн вә с. әкилир, мејвә јетишдирилир. Гышлагдыр.

АРАЗИ́ (Мовсес Меликович Һарутунјанын тәхәллүсү; 1.4.1878, Күрчүстан, Шулавер к.—21. 12. 1964, Јереван)—ермәни совет јазычысы. Ермәни пролетар нәсринин баниләриндәндир. «Сон јуху» (1912), «Күнәш», «Јаралы гуш» (1913), «Ганлы чичәк» (1916) вә с. һекајәләриндә буржуа чәмијјәти тәнгид едилир. «Јолдаш Мукуч» (1924), «Горхудулмуш Анес» (1927), «Минбашлы» (1931) вә с. әсәрләри социализм гуручулуғуна һәср олунмушдур. Автобиографик «Јанар үфүг» (1940) вә 17—18 әсрләрдә ермәни халгынын азадлыг мүбаризәсиндән, Ермәнистан—Русија сијаси әлагәләринин мөһкәмләнмәсиндән бәһс едән «Исраел Ори» (1959) романлары вар. «Дүшмәнин маһнысы» (1925) һекајәсиндә ингилабдан әввәл Азәрб. кәндлиләринин ағыр һәјаты тәсвир едилир. Ленин ордени вә 2 башга орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Јашајанлар, Б., 1930; Сечилмиш һекајәләр, Б., 1937; Избранное, М., 1960; Рассказы и повести, Ереван, 1960.

АРАЈАТЛЫ — Азәрб.ССР Фүзули р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 34 *км* ч.-ш.-дә, Араз чајынын сол саһилиндән 2 *км* аралы, дүзәнликдәдир. Әһ. 639 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, ушаг бағчасы, доғум еви, тибб вә бајтарлыг мәнтәгәләри вар.

АРАЈЕШ БӘЈИМ (?—?)—Гарагојунлу һөкмдары *Искәндәрин* гызы. Чаһаншаһ өлдүрүлдүкдән сонра бачысы Шаһсарај илә бирликдә һакимијјәт уғрунда мүбаризәјә башлады вә Тәбриздә тахта чыхды (1467). Һакимијјәтини мөһкәмләтмәк үчүн дөвләт апаратында бә'зи дәјишикликләр етди. Лакин Гарагојунлу дөвләтини идарә едә билмәјәчәјини көрән А.Б. бир гәдәрдән сонра гардашы Һүсејнәлинин хејринә һакимијјәтдән әл чәкди. Бә'зи мәнбәләрин вердији мә'лумата көрә А. Б. һәм дә шаир олмушдур.

АРА́ЈС-БЕ́РТСЕ Август (5.4.1890, Брамберке наһијәси — 11.6.1921, Рига)—латыш јазычысы, ичтимаи хадим. Коммунист. Дәфәләрлә һәбс олунмуш вә сүркүн едилмишдир. 1912 — 13 илләрдә Бакыда јашамышдыр. 1919 илдә Латвија Коммунист Партијасы МК-нын үзвү, Совет Латвијасынын халг ичтимаи тә'минат комиссары олмушдур. 1921 илдә һәбс олунараг дустагханада өлдүрүлмүшдүр. Әсәрләриндә мүбаризә руһу, зәһмәткеш халгын дүшмәнләринә нифрәт күчлүдүр. «Менусун өлүмү» (1921) һекајәси ингилаб гәһрәманларындан бәһс едир. «Үфүгләр гызараркән» пјесиндә Бакы фәһләләринин ингилаби мүбаризәси тәсвир олунур. «Гырмызы јол» ше'р топлусу вә «Һекајәләр» (1922) китабы нәшр едилмишдир. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әд.: Калве М., Август Арайс-Берце. В кн.: Латышские революционные деятели, Рига, 1958.

АРАКАЖУ́ (Aracaju)—Бразилијанын ш.-индә шәһәр. Серҗипи штатынын инз. м. Атлантик океанында порт. Д.ј. ст. Әһ. 182,4 мин (әтрафы илә бирликдә, 1970). Шәкәр, тохучулуг, дәри сәнајеси вар. Шәкәр, памбыг, дәри, тахта-шалбан, дүјү, гәһвә ихрач олунур.

АРАКА́Н ДАҒЛАРЫ, Аракан-Јома, Ракхајн—Бирманын г.-индә дағлар. Уз. тәгр. 800 *км*, һүнд. 3053 *м*-ә гәдәрдир (Викторија д.). Гумдашы, шист вә әһәнкдашыдан ибарәт Кајнозој јашлы гырышыглы-гајмалы орта јүксәкликли дағлардыр. Күләктутан г. јамачлары рүтубәтли тропик һәмишәјашыл мешәләр, ш. јамачлары 1000 *м* јүксәклијәдәк тик мешәләри, даһа јухарылар һәмишәјашыл палыд вә шам мешәләридир. Ш. јамачларында хромит јатаглары вар.

АРАКЕЛ ТӘБРИЗЛИ (1595, Тәбриз—1669)—ермәни тарихчиси, «Тарих китаблары» әсәринин мүәллифи. Әсәр 17 әср Ермәнистан, Азәрб., Иран вә Күрчүстан тарихини өјрәнмәк үчүн әһәмијјәтлидир. 1602—62 илләри әһатә едән бу әсәр 58 фәсилдән ибарәтдир. А.Т. сәјаһәтләри заманы баш вермиш һадисәләрин иштиракчылары илә шәхсән көрүшмүш, һадисәләрин хронолоҝијасыны дәгигләшдирмиш, әлјазмалары вә мәнбәләрдән истифадә етмишдир. Сәфәви-Османлы мүһарибәләри, Чәлалиләр һәрәкаты, Короғлу, Шаһ Аббасын көчүрмә сијасәти (хүсусилә Чулфадан), Азәрб.-ын игтисади һәјаты (верки вә мүкәлләфијјәтләр, әһалинин вәзијјәти вә с.), Тәбриз зәлзәләси (1641) вә с. һаггында да мә'лумат вермишдир. Ермәни клерикал григориан килсәси мөвгејиндән чыхыш едән А.Т. әсәриндә һаким синфин мәнафејини мүдафиә едир, халг һәрәкатына мәнфи мүнасибәт бәсләјирди.

Әсәри: Книга историй, М., 1973

АРАКЕЛЈАН Кнарик Арсеновна (д. 20.5.1921, Азәрб.ССР Степанакерт р-нунун Сарушен к.)—тохучу, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1971). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. 1937 илдән Гарабағ ипәк комбинатында чалышыр. А. чох дәзкаһа хидмәт етмәк тәшәббүскары олмуш, онун бу тәшәббүсү комбинатда кениш јајылмышдыр. Сов.ИКП 23-чү гурултајынын нүмајәндәси, АКП МК-нын үзвү (1966—70) олмушдур. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

АРАКӘСМӘ — бинада јанашы отаглары бир-бириндән ајыран дахили конструктив елемент. А.-лар тәрпәнмәз, сөкүлүб-јығылан вә јердәјишән олур. А.-ларин гурашдырылмасы үчүн, әсасән, тавалардан (мәс., кипс-бетон, јүнкүл бетон вә ја ағач јонгарлы), керамика әсаслы вә јүнкүл бетон дашлардан, шүшә блоклардан, бә'зән исә кәрпич вә дәмир бетондан истифадә едилир. Јашајыш вә ичтимаи биналарын тикинтисиндә заводда һазырланан ири өлчүлү елементләрдән (мәс., отаг узунлуғунда, 8—10 *см* галынлығы олан кипс-бетон тавалар) јығылмыш А.-лар даһа әлверишлидир. Тә'јинат вә истифадә шәраитиндән асылы олараг А.-лар мөһкәмлик, сәс изолјасијасы, одадавамлылыг вә с. тәләбләринә чаваб вермәлидир. А.-дән бә'зән јүксахлајан конструксија (мәртәбәарасы өртүк дајағы) кими дә истифадә олунур.

АРАКИШВИ́ЛИ (Аракчијев) Димитри Игнатјевич (23.2.1873, Владигафгаз — 13.8.1953, Тбилиси)—күрчү совет бәстәкары, мусигишүнас-етноґраф, публисист вә ичтимаи хадим. Күрч.ССР халг артисти (1929). Күрч. ССР ЕА акад. (1950). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950). 1901 илдә Москва филармонија мәктәбини битирмишдир. А. күрчү милли мусиги мәктәбинин баниләриндәндир. Күрчү мусиги фолклоршүнаслығы саһәсиндә илк әсәрләрин, һәмчинин күрчү классик романсынын јарадычысыдыр. А. илк күрчү опералрындан «Шота Руставели һаггында дастан»ын (1919), 3 симфонијанын вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Күрчүстан консерваторијасы јарадылмасынын тәшәббүсчүсү вә Күрчүстан Бәстәкарлар Иттифагынын илк сәдри (1932) олмушдур. 4 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АРАКСЕНА́—Аразын орта вә ашағы бојунда тарихи вил. Антик (хүсусилә јунан) мәнбәләрдә чох мәһсулдар вил. олдуғу көстәрилир.

АРАКҮЛ, Һәрәкүл — Азәрб.ССР Һадрут р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 40 *км* ч.-да, Чајлаг чајынын (Араз чајынын голу) сол саһилиндә, Гарабағ силсиләсинин ч.-ш. әтәјиндәдир. Әһ. 242 (1976); үзүмчүлүк, бағчылыг, һејвандарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, хәстәхана, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар. Шәһәр типли Чәбрајыл гәс. илә А. арасында шосе јолу чәкилмишдир. А.-дә Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

АРА́Л ДӘНИЗИ (гәдим түрк дилләриндә арал—ада)—ССРИ-нин Асија һиссәсинин ч.-г.-индә, дәниз сәвијјәсиндән 53 *м* јүксәкликдә ахарсыз шор көл. Уз. 428 *км* (шм.-ш.-дән ч.-г.-ә), ени 235 *км*-дир. Саһ. 64,5 мин $км^2$ (адаларла), һөвзәсинин саһ. 690 мин $км^2$. Сујунун орта һәчми тәгр. 1000 $км^3$, дәринлији 20—25 *м*, ән дәрин јери 67 *м*-дир. Шм. саһилләри бә'зән дүзән олуб, көрфәзләрлә кәсилмишдир. Ш. саһилләри гумлугдур. Ч. саһили, әсасән, Амудәрјанын делтасындан ибарәтдир. Г. саһилини Үстјурд јајласы (һүнд. 250 *м*-әдәк) тутур. А. д.-ндә 300-дән чох ада вар. Ән бөјүкләри: Кокарал (Күгарал) вә Барсакелмес. Амудәрја вә Сырдәрја чајлары А.д.-нә төкүлүр. Иглими континенталдыр. Һаванын орта темп-ру јајда 24—26°С, гышда —7-дән —13,5°С-јә гәдәрдир. Сујун сәтһиндә темп-р јајда 26—30°С, гышда 0°С-дән ашағыдыр. Дузлулуғу 10—11‰, ҹ.-ш.-дә 14‰-ә чатыр. Сујун шәффафлығы 25 *м*-ә гәдәрдир. Ахынлар саат әгрәби истигамәтиндәдир. Чәки, чөмчә, еллибаш, хәшәм вә с. балыглар овланыр. Әсас портлары: Аралск вә Мујнак. А.д. илк дәфә 1848—49 илләрдә А. И. Бутако̀в тәрәфиндән тәдгиг едилмиш вә хәритәјә көчүрүлмүшдүр.

А.д.-нин әсас гида мәнбәји олан Амудәрја вә Сырдәрја чајларынын сујундан сувармада даһа чох истифадә олунмасы илә әлагәдар, дәнизин сәвијјәси 1960 илдән сонра кетдикҹә ашағы дүшүр. Сон 13 илдә онун сәвијјәси 3,5 *м*-ә гәдәр енмиш, акваторијасы исә 7 мин *км*^{2} кичилмишдир. Сәвијјәнин енмәси дәнизин биоложи режиминә дә мәнфи тә'сир ҝөстәрир. А. д. проблеминин һәлли үчүн тәдбир ҝөрүлмәси (Шимал вә Сибир чајларындан су ахытмаг) нәзәрдә тутулмушдур.

Әд.: Берг Л. С., Аральское море СПБ, 1908; Тум П. П., Аральское море, М., 1960; Лымарев В. И., Берега Аральского моря—внутреннего водоема аридной зоны, Л., 1967.

АРАЛЫГ ДӘНИЗИ (лат. mare Medit; әр. البحر الأبيض المتوسط) — Атлантик океанынын Аврасија вә Африка материкләри арасында дәнизи. А.д.-ни Ҹәбәлүттариг боғазы (г.-дә) Атлантик океаны илә, Дарданел боғазы (шм.-ш.-дә) Мәрмәрә дәнизи илә, Босфор боғазы (шм.-ш.-дә) Гара дәнизлә, Сүвејш каналы (ҹ.-ш.-дә) Гырмызы дәнизлә бирләшдирир. Адалар вә јарымадалар А.д.-ни мүстәгил һөвзәләрә—Тиррен, Адриатик, Иони, Екеј вә Кипр дәнизләринә ајырыр. Саһ. 2,5 млн. *км*^{2}, сујунун һәҹми 3754 мин *км*^{3}, орта дәринлији 1541 *м*. А.д.-нә Нил, Ебро, Тибр, По, Рона чајлары төкүлүр. Көрфәзләри: Валенсија, Лион, Таранто, Ҝенуја, Габес (Кичик Сирт) вә Сидра (Бөјүк Сирт). А.д. Алп ҝеосинклинал зонасында олдуғу үчүн диб релјефи чох мүрәккәбдир. Апеннин ј-а илә Африка арасындакы суалты галхым, Сиҹилија вә Малта а-ры А.д.-ни ики чөкәклијә ајырыр. Г. чөкәклијиндә ән дәрин јер 3719 *м*-дир (Тиррен дәнизиндә). Балеар, Питиус, Корсика, Сардинија а-ры бу чөкәкликдәдир. Ш. чөкәклијинин вә һәмчинин А.д.-нин ән дәрин јери 5121 *м*-дир (Иони дәнизиндә). Крит вә Кипр а-ры вә Екеј дәнизинин а-ры А.д.-ндәдир. Дәнизин әсас чөкүнтүләри дәрин чөкмәләрдә вулкан күлү вә пемза гарышыглы лил, дајаз саһәләрдә нарын ҝил, саһил золағында исә гумлу лилләрдир. А.д.-нин гышы мүлајим рүтубәтли, јајы исти вә гуру кечән субтропик иглими вар. Азор антисиклону илә әлагәдар јајда һава ајдын вә аз булудлу олур. Бә'зи р-нлары үчүн сојуг, ҝүҹлү вә гуру күләкләр олан бора, мистрал вә исти күләк—*сирокко* характерикдир. А.д.-нин ҹ.-ш. р-нларында һаванын темп-ру февралда тәгр. 14°С, августда 28°С, г.-дә вә шм.-да февралда 8°С (Екеј дәнизи), августда 24°С-дир (Ҹәбәлүттариг боғазы). Иллик јағынты дәнизин ачыг һиссәсиндә 300—600 *мм*. Иглим амилләри, Атлантик океаны вә битишик дәнизләрлә су мүбадиләси А.д.-нин һидроложи режиминә тә'сир едир. Су балансындакы кәсир Атлантик океаны вә битишик дәнизләрдән (әсасән, Гара дәниздән) ҝәлән сәтһ ахынлары илә бәрпа олунур. А.д.-ндән һәмин һөвзәләрә исә дәрин гатларда зәиф ахын вар. Сәтһ ахынларынын сүр'әти 1—4,5 *км/саат* арасында дәјишир. Габарма далғасынын һүнд. 0,1—0,5 *м*, Тунисин ш. саһилләриндә исә 1,7 *м*-ә чатыр. Корсика саһилләриндә сәвијјә дәјишмәси 3,5 *м* олур. Күләк далғасынын һүнд. 7—8 *м*, шәффафлыг 50—60 *м*-ә чатыр. А.д. сујунун темп-ру февралда 13°С-дән (г.-дә) 17°С-јәдәк (ш.-дә), августда 20°С-дән (Лион көрфәзи) 30°С-јәдәк (шм.-да) дәјишир. Дузлулуғу 36‰-дән (г.-дә, Ҹәбәлүттариг боғазында) 39,5‰-ә (Кипр а.-ндан ш.-дә) чатыр. А.д.-нин фаунасы нөвҹә зәнкиндир; 550-јә гәдәр балыг нөвү мә'лумдур. Бунун 70 нөвү ендемикдир. Бурада сардина, скумбрија, кефал, сијәнәк, камбала, акула (көпәк балығы), јенҝәҹ, калмар, Екеј дәнизиндә гырмызы мәрҹан, сүнҝәр вә с., дәниз һејванларындан делфин, суити, дәниз тысбағасы вар. Әсас биткиси мүхтәлиф нөв дәниз јосунларыдыр.

Чохдан сых әһали мәскәни олан А.д.-нин саһилбоју әразиси јүксәк дәрәҹәдә инкишаф етмиш тәсәррүфаты илә фәргләнир (капиталист өлкәләриндә истеһсал едилән сәнаје мәһсулунун тәгр. 1/10-ини верир). Аралыг дәнизи саһилбоју әразисиндә ситрус, памбыг вә зејтун истеһсалы мүһүм јер тутур.

А.д. вә Гара дәниз саһилләриндәки дөвләтләрин ән мүһүм коммуникасија хәтләри А.д.-дән кечир. А.д. Авропаны Африка, Австралија, Ҹәнуби вә Шәрги Асија өлкәләри илә бирләшдирир. А.д. Атлантик вә Һинд океанлары арасындакы, һәмчинин Гара дәниз вә Балтик дәнизи саһилләриндәки портлары Узаг Шәрг лиманлары илә бирләшдирән (Сүвејш каналы васитәсилә) ән гыса дәниз јолудур. Гәрби Авропа өлкәләринин хаммал идхалына олан тәләбаты илә әлагәдар А.д.-нин нәглијјат әһәмијјәти хејли артмыш, сон он илдә портларынын јүк дөвријјәси икигат чохалмышдыр. Гәрби Авропа илә Јахын Шәрг вә Шимали Африка арасында нефт дашынмасында А.д.-нин ролу бөјүкдүр. А.д. васитәсилә, һәмчинин мүхтәлиф нөв хаммал, метал филизи вә боксит, к.т. мәһсуллары дашыныр. Бөјүк портлары: Марсел (јүк дөвријјәси 109 млн. *т*), Ҝенуја (62 млн. *т*), Сидра (46 млн. *т*), Аугуста (42 млн. *т*), Триjест (38 млн. *т*), Марса, Ел-Брега (33 млн. *т*). Саһил бојунда вә адаларда чохлу сәнаје мүәссисәси јарадылмышдыр. Дәнизлә ҝәтирилән хаммал әсасында кимја вә металлуркија сәнајеси инкишаф етдирилмишдир. Нефт вә газ чыхарылмасына (Адриатик дәнизинин шм. һиссәси, Јунаныстанын саһилбоју вә с.) башланмышдыр.

Әд.: Шлямин Б. А., Гидрометеорологическая характеристика Средиземного моря, Л., 1949; Основные черты геологического строения, гидрогеологического режима и биологии Средиземного моря, М., 1965; Грацианский А. Н., Природа Средиземноморья, М., 1971.

АРАЛЫГ ДӘНИЗИ АНТАНТАСЫ — Инкилтәрә, Австрија-Маҹарыстан вә Италијадан ибарәт сијаси групплашма. 1887 илдә һәмин дөвләтләр арасында бағланмыш ҝизли сазишләр әсасында јарадылмышды; Аралыг дәнизи, Гара дәниз, Екеј дәнизи вә Адриатик дәнизи һөвзәләриндә вә Шимали Африка саһилләриндә мөвҹуд вәзијјәти (статус-кво) горумағы нәзәрдә тутурду. А.д.А. Франса вә Русијаја гаршы јөнәлдилмишди вә әслиндә Инкилтәрәнин Мисирдә, Италијанын Триполитанија вә Киренаикдә, Австрија—Маҹарыстанын исә Балкан ј-а-сында мөвгеләрини мөһкәмләтмәк мәгсәди ҝүдүрдү. Италија—Испанија мүгавиләсинә (1887, 4 мај) әсасән Испанија да А.д.А.-на гошулмушду. 19 әсрин сонунда Инкилтәрә—Алманија вә Австрија—Италија ихтилафларынын ҝүҹләнмәси илә әлагәдар А.д.А. әһәмијјәтини итирди.

АРАЛЫГ ДӘНИЗИ МӘРТӘБӘСИ—1866 илдә Е. Зүсс тәрәфиндән Вјана һөвзәсинин стратиграфијасы үчүн гәбул едилмиш ваһид. Үч А.д.м. ајрылмышдыр. 1-ҹи А.д.м. Бурдигал мәртәбәсинә (Загафгазијада Сакараул һоризонтуна), 2-ҹи Орта вә Үст Миосенә, 3-ҹү исә Үст Плиосенә мүвафигдир. Һазырда Неоҝенин стратиграфик шкаласында А.д.м. ишләнмир. А.д.м. үчүн дәниз фаунасы характерикдир. Литоложи тәркиби гумлу-ҝилли чөкүнтүләрдән ибарәтдир. Вјана һөвзәсиндән Түркмәнистана гәдәр А.д.м. чөкүнтүләри вар.

АРАЛЫГ ДӘНИЗИ САҺИЛБОЈУ ӘРАЗИСИ—Аралыг дәнизинин саһилбоју һиссәсиндә физики-ҹоғрафи әрази; Пиренеј, Апеннин вә Балкан ј-а-лары, Франсанын ҹ. саһилләри, Аралыг дәнизи а-ры, Авропа, Асија вә Шимали Африканын саһилбоју әразиләри дахилдир. Әсасән, Алп јашлы гырышыг дағлардан ибарәтдир. Әразинин релјеф вә саһилләринин кәскин сурәтдә парчаланмыш олмасы сејсмиклик вә вулканизм (Везуви, Етна, Стромболи, Вулкано, Кајмени) илә әлагәдардыр. Һәмин әрази субтропик зонаја дахилдир. Орта темп-р ијулда 19—30°С, јанварда 2—12°С олур. Ландшафтына ҝөрә Аралыг дәнизи илә сых әлагәдардыр. Буғда, гарғыдалы, техники биткиләр әкилир. Үзүмчүлүк, бағчылыг, гисмән һејвандарлыг, саһилбоју р-нларда балыгчылыг инкишаф етмишдир.

АРАЛЫГ ДӘНИЗЛӘР—гуруја чох ҝирән вә океанла билаваситә бир вә ја бир нечә боғазла бирләшән дәнизләр. А.д. материкин дахилиндә (Балтик дәнизи) вә ја ики материкин арасында олур. Гырмызы дәниз, Кариб дәнизи, Аралыг дәнизи вә с. А.д.-дир. А.д. башга дәнизләрдән һидроложи режиминә ҝөрә фәргләнир.

АРАЛЫГ СИЛСИЛӘ, Гәрби силсилә—Камчатка ј-а бојунҹа шм.-дан ҹ.-а узанан дағ силсиләси. Уз. тәгр. 1200 *км*, макс. һүнд. 3621 *м* (Ичин пилпиләси), ени 120 *км*-дир.

АРАЛСК—Газах.ССР-ин Гызыл Орда вил.-ндә шәһәр. Аралск р-нунун мәркәзи. Арал дәнизинин шм.-ш.-индә порт. Д.ј.ст. Әһ. 39,2 мин (1975). Ҝәми тә'мири з-ду, балыг комбинаты вар.

АРА́М—е.ә. 11—8 әсрләрдә Суријада арами гулдарлыг дөвләтләринин үмуми ады. Ассурија падшаһлары III Тиглатпаласар [745—727] вә II Саргон [722—705] вахтында Ассурија А.-ы зәбт етмишди. Кән'ан, Финикија вә Һет мәдәнијјәтинин А.-а ҝүҹлү тә'сири олмушдур.

АРАМИ ДИЛИ—*арамиләрин* дили. Сами дилләринин гәрб голуна дахилдир. Ән гәдим абидәләри е.ә. 9—8 әсрләрә аиддир. Е.ә. 7—4 әсрләрдә Ассурија вә Иранын рәсми дөвләт дили, Јахын вә Орта Шәргдә бејнәлхалг дил олмушдур. Гәдим сами дилләриндә мөвчуд олмуш бүтүн фонетик, грамматик вә лексик хүсусијјәтләр А.д.-нә дә хас иди. Библијанын бә'зи һиссәләри јәһуди дилини тәдричлә сыхышдырыб арадан чыхаран А.д.-ндә јазылмышдыр. Мүасир арами диалектләри 3 група (г., мәркәз вә ш.) бөлүнүр. Ассурија дили А.д.-нин галығы сајылыр.

АРАМИ ЈАЗЫСЫ—арамиләрин јазысы. Е.ә. 1-чи миниллијин әввәлиндә Финикија јазысы әсасында јарадылмышды. А.ј.-нда јалныз самит сәсләри ифадә едән 22 һәрф вар иди. Сағдан сола јазылырды. Гәдим абидәләри е.ә. 9—8 әсрләрә аиддир. А.ј., арами дили кими, бир сыра сами халглар (јәһудиләр, ассуријалылар, бабиллиләр вә б.) тәрәфиндән гәбул едилмиш, Әһәмәниләр дөврүндә фарс михи јазысы илә јанашы, Иранын дөвләт јазы системи олмушдур. Бир сыра јазылар (әрәб, јәһуди, ермәни, күрчү, ујғур, пәһләви, монгол вә с.) А.ј. әсасында јарадылмышдыр.

АРАМИЛӘР—Әрәбистан ј-а-нда јашамыш көчәри сами тајфалары. Е.ә. 2-чи миниллијин сонларында Өн Асијада јајылмыш А. Сурија вә Шимали Месопотамијада кичик дөвләтләр јаратмышдылар. А. финикијалылардан гәбул етдикләри јазы әсасында әлифба јаратмыш вә јајмышлар. Сонралар бир чох халглар *арами јазысыны* гәбул етмишдир. А.-ин сонракы нәсилләри *ассуријалылардыр*.

АРАМКО—бах *Әрәб—Америка Нефт Ширкәти*.

А́РАН (Arany) Јанош (2.3.1817, Надсалонта—22.10.1882, Будапешт) — мачар шаири. Илк әсәри «Итирилмиш конститусија» (1845) сатирик поемасыдыр. «Толди» (трилокија, 1846—78) епик поемасы халг гәһрәманы Миклош Толдијә һәср едилмишдир. 1848—49 илләр мачар ингилабынын иштиракчысыдыр. М. *Вөрөшмарти* вә Ш. *Петөфи* илә дост олмушдур. А.-ын јарадычылығында милли азадлыг идејаларынын тәрәннүмү әсас јер тутур. «Уелс нәғмәкарлары» ше'ри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәри: Избранное, М., 1960.

АРАН—Азәрб.-да јаjы исти, гышы мүлајим иглимли овалыг вә дүзәнлик јерләр (Азәрб. ССР-ин Күр-Араз, Самур-Дәвәчи, Ләнкәран овалыглары, Кәнчә-Газах вә Аразбоју дүзәнликләри вә с.). Әсас памбыгчылыг р-нлары вә гышлаглар А.-дадыр.

АРАНЖЕМА́Н—бах *Бирләшмәләр нәзәријјәси*.

АРАНХУ́ЕС ЧЫХЫШЫ (1808)—Испанијада халг һәјәчаны: 1808 ил мартын 17-дән 18-нә кечән кечә Испанија крал сарајынын јерләшдији Аранхуес ш.-ндә башламыш, сонра Мадриддә јајылмышдыр. Испан Бурбонларынын халга зидд сијасәтинә гаршы е'тираз әламәти олан А.ч. билаваситә Испанијанын Франса гошунлары тәрәфиндән ишғалынын башлыча мүгәссири Годоја (IV Карлын баш назири) гаршы јөнәлмишди. А.ч. нәтичәсиндә Годој истe'фа верди, мартын 19-да IV Карл оғлу Фердинандын хејринә тахтдан әл чәкди.

АРАНЧЫ ТӘПӘЛӘРИ—Азәрб. ССР Газах р-нунун Ағстафа ш. јахынлығында е.ә. 2-чи миниллијин сону вә 1-чи миниллијин әввәлләринә аид ики јашајыш јери. Дулус күрәсиндә һазырланмыш боз рәнкли мәишәт габлары вә тәсәррүфат күпләри тапылмышдыр (1961). Кил габларын бә'зиләринә чызма нахышлар вурулмушдур. *Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәтинин* характерик абидәсидир. Абидәдә газынты апарылмамышдыр.

АРАПА́ЈМА (Arapaima gigas)—сүмүкдиллиләр јарымдәстәсиндән ширин су балығы. Амазон һөвзәсиндә јашајыр. Уз. 4 *м*-ә, чәкиси 200 *кг*-а гәдәрдир. Әсасән, балыг вә онурғасызларла гидаланыр. Һүчрәли үзмә говуғу вә гәлсәмәүстү тәнәффүс органы вар. Ири күрү төкүр вә ону горујур. Гијмәтли ов балығыдыр.

АРА́РА, ара—узунгујруглу тутугушуларын ики чинсинин (Ara вә Anodorhynchus) үмуми ады. Гырмызы-көј А. (macao нөвү) даһа кениш јајылмышдыр (уз.80—90*см*). Ләләкләри гырмызы, көј, сары, бә'зән јашыл рәнкдә олур. А. Мәркәзи вә Чәнуби Американын тропик мешәләриндә јајылмышдыр; мејвә вә тохумла гидаланыр. Коғушларда јувалајыр, 2 јумурта гојур. Јахшы әһлиләшир, лакин «данышмағы» пис өјрәнир.

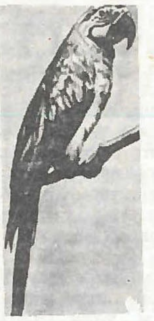

АРАРА́Т—Түркијәдә, Араз чајынын орта ахынынын сағ саһилиндә сөнмүш вулкан. ССРИ сәрһәди јахынлығындадыр. Бүнөврәләри бирләшмиш 2 вулкан конусундан ибарәтдир: Бөјүк А. (ерм. Масис; түрк. Büyük Ağridağ; һүнд. 5165 *м*) вә Кичик А. (һүнд. 3925 *м*). Кајнозој базалтларындан тәшкил олунмушдур. Бөјүк А. 4250 *м*-дән јүксәкдә даими гарла өртүлүдүр. Тәгр. 30 бузлағы вар.

АРАРА́Т ДҮЗӘНЛИЈИ—Ерм. ССР вә Түркијә әразиләриндә дағарасы дүзәнлик. Шм.-дан Арагатс массиви, шм.-ш.-дән Көјәм силсиләси, ч.-дан Арарат силсиләси вә Арарат вулкан массиви илә әһатә олунмушдур. Уз. 90 *км*; һүнд. 850—1000 *м*. Әсасән, көврәк чај чөкүнтүләриндән ибарәтдир. Араз чајы А.д.-ндән ахыр. Кәскин континентал иглими вар. Орта темп-р јанварда—1-дән — 6°С-јә гәдәр, ијулда 25 — 26°С. Иллик јағынты 250—300 *мм* дир. Торпағы, әсасән, гонурдур. Ерм. ССР-дә мүһүм суварма әкинчилији (үзүм, тәрәвәз вә с.) р-нудур.

АРАСЛЫ Һәмид Мәһәммәдтағы оғлу (д. 23.2.1909, Јелизаветпол, индики Кировабад) — совет әдәбијјатшүнасы. Филолокија е.д. (1954), Азәрб. ССР ЕА акад. (1968; м. үзвү 1958), Өзб. ССР әмәкдар елм хадими (1968). 1963 илдән Сов. ИКП үзвү. В. И. Ленин ад. АПИ-ни битирмишдир (1931). Али мәктәбләрдә дәрс демиш, ССРИ ЕА Азәрб. Филиалы әсаслы китабханасынын Шәрг әлјазмалары шө'бәсинин, Азәрб. ССР ЕА Әдәбијјат вә Дил, Шәргшүнаслыг ин-тларынын шө'бә мүдири, Низами ад. Азәрб. Әдәбијјаты Музејинин директору (1960—68) олмушдур. 1970 илдән Азәрб. ССР ЕА Јахын вә Орта Шәрг Халглары Ин-тунун директорудур. А. гәдим вә орта әсрләр Азәрб. әдәбијјаты, Нәсими, Кишвәри, Әмани, Саиб Тәбризи, Гөвси Тәбризи, Мәһчур Ширвани, Вагиф, Видади һаггында тәдгигат әсәрләринин мүәллифидир. Низами вә Фүзули ирсинин өјрәнилмәсиндә хүсусилә мүһүм ишләр көрмүшдүр. Азәрб. фолклорунун, «Китаби-Дәдә Горгуд», «Короғлу» дастанлары вә ашыг јарадычылығынын тәдгиги илә дә мәшғул олмушдур. А. икичилдлик «Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» (1943—44), үччилдлик «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин (1957—60) әсас мүәллифләриндәндир. Азәрб. әдәбијјатынын фарс, түрк, өзбәк, түркмән әдәбијјатлары илә әлагәсинә даир әсәрләри вар. Хәтаи, Нәсими, Гөвси, Вагиф, Видади, Фүзули әсәрләринин тәртибчиси вә редакторудур. Орта вә али мәктәбләр үчүн дәрсликләр јазмышдыр. Елми кадрлар һазырланмасы саһәсиндә А.-нын мүһүм хидмәти вар. А. шәргшүнасларын бир сыра бејнәлхалг мәчлисләриндә мә'рузә етмишдир. Түрк Дил Гурумунун (Түркијә, 1957) вә Ираг ЕА-нын (1972) фәхри үзвү, АСЕ Баш редаксијасынын үзвүдүр (1976). «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Шаирин һәјаты, Б., 1940; Низами Кәнчәви, Б., 1947; XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1956; Бөјүк Азәрбајчан шаири Фүзули, Б., 1958; Ашыг јарадычылығы, Б., 1960; Нәсими, Б., 1972.

АРАТ—сәпиндән габаг су еһтијаты јаратмаг мәгсәди илә торпағын суварылмасы. А. торпағын физики хассәсини јахшылашдырыр, торпагда гышлајан зијанверичиләри мәһв едир, зәрәрли дузларын јујулмасына көмәк едир, алаг тохумларынын сәпинә гәдәр чүчәрмәсинә вә култиваторла мәһв едилмәсинә шәраит јарадыр. А. едилмиш саһәләрдә тохумлар јахшы чүчәрир, биткиләр нормал инкишаф едир вә фараш мәһсул алыныр. А. игтисади чәһәтдән дә фајдалы агротехники тәдбирдир. Азәрб.-да торпағын хүсусијјәтиндән вә грунт суларынын јерләшмә дәринлијиндән асылы олараг гыш (декабр-јанвар) јахуд јаз А.-ы (март-апрел) тәтбиг едилир. А. сүн'и јағышјағдырма, јахуд ади суварма үсулу илә апарылыр. Рүтубәт тутуму јүксәк олан килли вә килличәли торпаглар, јујулма тәләб етмәјән зәиф дәрәчәдә шорлашмыш торпаглар гыш А.-ы, галан торпаглар јаз А.-ы үчүн ајрылыр. А. заманы суварма нормасы зонанын вә торпағын хүсусијјәтини нәзәрә алараг мүәјјән едилир.

АРАТЛАР (монголча ард — әмәкчи; халг)—Монголустанда әмәкчи малдар кәндлиләр. А. феодалларын истисмар етдији тәһкимли кәндлиләр иди. А. үч група (силкә) бөлүнүрдү: албату, шабинар, хамчилга. 1921 ил Монголустан халг ингилабында А. һәлледичи рол ојнамышлар. МХР-дә А. фәһлә синфи вә әмәкчи зијалыларла бирликдә социализм гуран азад синфә чеврилмишдир. Онлар к.т. кооп.-ләриндә бирләшмишләр. Тува МССР кәндлиләри дә А. адланыр.

АРАУКАНЛАР (өзләрини мапуче адландырырлар)—Чилидә һинди әһалисинин әсас һиссәси; халг. Тәгр. 350 мин нәфәрдир (1970). Араукан вә испан дилләриндә данышырлар. Әсасән, әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олурлар. Испанија мүстәмләкәчиләринин ишғалынадәк А. мүасир Чили әразисинин һәр јериндә јашајырдылар. А. 300 илдән чох мүстәмләкәчиләрә гаршы мүбаризә апармышлар. Мүасир А. Мәркәзи Чилинин ч.-унда (хејли һиссәси *резервасијада*) јашајырлар. Диндарларынын әксәријјәти католикдир; гәдим дини тәсәввүрләри дә галмышдыр.

АРАФУ́Р ДӘНИЗИ (инк. Arafura Sea) —Һинд океанынын кәнар дәнизи. Австралија, Јени Гвинеја, Танимбар вә Кај а-ры арасындадыр. Саһ. 1037 мин *км*², чох һиссәдә дәринлији 200 *м*-ә, шм.-г.-дә 3680 *м*-ә чатыр. Сәтһ сујунун орта темп-ру 25—28°С. Дузлулуғу 34—35‰. Ч.-ш. һиссәдә Карпентарија көрфәзини әмәлә кәтирир.

АРАХИДО́Н ТУРШУСУ, F витамини, $CH_3(CH_2)_4(CH=CHCH_2)\cdot(CH_2)_2COOH$—инсан вә һејванларын гидасында әвәзолунмаз алифатик туршу; јағабәнзәр рәнксиз маједир. Һаванын оксикени илә асанлыгла оксидләшир. Мәмәли һејванларын бејниндә, гарачијәриндә вә сүд јағында олан липоидләрин тәркибиндә тапылмышдыр. Бөјрәкүстү вәзиләрин фосфолипоидләриндәки алифатик туршуларын тәгр. 20%-и А.т.-дур. А.т.-ну һидрокенләшдирдикдә арахин туршусу әмәлә кәлир. О, пахлалы биткиләрин јағында, о чүмләдән јерфындығы (арахис) јағында олур.

АРАХНОИДИ́Т (јун. aráchnē—һөрүмчәк, һөрүмчәк тору+eidos—бәнзәр)—бејнин вә ја онурға бејнинин һөрүмчәк торуна бәнзәр гишасынын илтиһабы (бах *Бејин гишалары*). Сәбәбләри: инфексија, кәллә вә онурға травмаларыдыр. Бејин А.-и заманы башағрысы, епилептик тутмалар, башкичәлләнмәси вә с., онурға бејни А.-индә исә радикулит кими кәскин ағрылар олур. В групу витаминләри, јод препаратлары, антибиотикләр илә мүаличә едилир. Бә'зән ренткенотерапија тәтбиг олунур. Хүсуси һалларда чәрраһи әмәлијјат апарылыр.

АРАХНОЛО́КИЈА (јун. aráchnē—һөрүмчәк+lógos—тә'лим)—зоолокија елминин бир саһәси олуб, һөрүмчәккимиләри өјрәнир.

АРАЧАДЗОР — Азәрб. ССР Мардакерт р-нунда (ДГМВ) кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 46 *км* ч.-г.-дә, Мардакерт—Нарештар шосе јолу кәнарында, Хачын чајынын сол саһилиндә, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1152 (1976); һејвандарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдур. Мәишәт хидмәти комбинаты, орта мәктәб, клуб, 2 китабхана, киногурғу, хәстәхана, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

Арачадзор курганлары А. јахынлығындадыр.

АРАЧАДЗО́Р КУРГАНЛАРЫ, Довшанлы курганлары—Азәрб. ССР ДГМВ-дә, Хачын чајынын сол саһилиндә Арачадзор к. јахынлығында е.ә. 11—9 әсрләрә аид 9 курган. Ики курган тәдгиг едилмишдир. Курганлардан бириндәки гәбирдә дөрд өлүдән бири узадылмыш, үчү исә отурдулмуш вәзијјәтдә басдырылмышдыр. Отурдулмуш өлүләрдән бири гадындыр; ајагларында вә голларында тунч биләрзикләр, башында тунч лөвһәдән телбасан вар. Онун јанындакы кил габда әгиг вә гызыл мунчуглар, тунч бәзәк шејләри гојулмушдур. Кишиләр тунч дәбилгәдә дәфн олунмушлар; јанларында мүхтәлиф тунч силаһлар—гылынч, тәбәрзин, балта, дөјүш јабасы, ох учлуғлары, һәмчинин әса башлыглары, ат јүјәнләри вар. Икинчи курганда өлүләр узадылмыш вәзијјәтдә басдырылмышдыр. Скелетләрдән биринин кәлләси гәбирдә тапылмамышдыр. Гәбир аваданлығы биринчи курганын материаллары илә ејнидир. Археоложи материаллар е.ә. 11—9 әсрләрдә јерли тајфалар арасында ичтимаи тәбәгәләшмәни вә онларын гоншу өлкәләрлә әлагәләрини экс етдирир.

АРАЧЫ — Зәнкәзур силсиләсиндә, Азәрб. ССР-ин Шаһбуз р-ну (Нах. МССР) илә Ерм. ССР сәрһәдиндә дағ. Һүнд. 3067 *м*.

АРБАТАН —Азәрб. ССР Салјан р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 2 *км* ч.-г.-дә, Күр чајынын сағ саһилиндән 2 *км* аралы, Бакы—Астара д.ј. вә Салјан—Пушкин шосе јолу кәнарында, Салјан дүзүндәдир. Әһ. 3190 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Спиртсиз ичкиләр з-ду, орта мәктәб, кәндли кәнчләр (гијаби) мәктәби, клуб, китабхана, 2 тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, телефон ст. вар.

АРБА́ТОВ Кеорки Аркадјевич (д. 19. 5.1923)—совет тарихчиси, игтисадчы, ССРИ ЕА акад. (1974; м. үзвү 1970). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Москва Бејнәлхалг Мүнасибәтләр Ин-туну битирмиш (1949), 1949—60 илләрдә редаксија ишиндә (Харичи Әдәбијјат Нәшријјатында, «Вопросы философии», «Новоје времја» вә «Коммунист» журналларында) чалышмышдыр. 1960—62 илләрдә «Проблемы мира и сосиализма» журналынын (Прага) ичмалчысы, 1962—64 илләрдә ССРИ ЕА Дүнја Игтисадијјаты вә Бејнәлхалг Мүнасибәтләр Ин-тунда бөлмә мүдири олмуш, 1964—67 илләрдә Сов.ИКП МК апаратында ишләмишдир. 1967 илдән ССРИ ЕА Америка Бирләшмиш Штатлары вә Канада Ин-тунун директорудур. Әсас әсәрләри бејнәлхалг мүнасибәтләр, идеоложи мүбаризә, дүнја игтисадијјаты, х.т.-нын идарә олунмасы мәсәләләринә һәср олунмушдур. Сов. ИКП 24-чү гурултајында (1971) Сов. ИКП Мәркәзи Тәфтиш Комиссијасынын үзвү, Сов.ИКП 25-чи гурултајында (1976) Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (9-чу чағырыш) депутатыдыр (Азәрб. ССР-ин Шамахы сечки даирәсиндән). Ленин ордени вә 5 башга орденлә тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Идеологическая борьба в современных международных отношениях, М., 1970; США: научно-техническая революция и тенденции внешней политики, М., 1974 (башгалары илә бирликдә).

АРБИ́ТР (лат. arbiter)—1) мүбаһисәләри мүнсифлик јолу илә һәлл едән васитәчи, һаким (бах *Мүнсифләр мәһкәмәси*); 2) *Арбитраж* үзвү; 3) идман јарышларында һаким.

АРБИТРАЖ (arbitrage)—1) мүбаһисәни һәллетмә үсулу; бу заман тәрәфләр мәһкәмә органларына јох, арбитрләрә, јахуд мүнсифләр һакимләринә мүрачиәт едир. Арбитрләри тәрәфләр өзү сечир, јахуд онлар тәрәфләрин сазишиндә шәртләшдирилмиш вә ја ганунла мүәјјән едилмиш гајдада тә'јин олунурлар. А., әсасән, әмлак мүбаһисәләрини вә мүгавилә бағланаркән баш верән мүбаһисәләри һәлл етмәк үчүн јарадылыр; 2) әмлак мүбаһисәләрини вә бунунла бағлы гејри-әмлак мүбаһисәләрини һәлл етмәк үчүн хүсуси орган. Тәсадүфи (јахуд тәчрид едилмиш) А. вә даими фәалијјәт көстәрән (јахуд перманент) А. мөвчуддур. Тәсадүфи А. (*мүнсифләр мәһкәмәси*) јалныз конкрет бир иши һәлл етмәк үчүн јарадылыр. А.-ын бу формасы һәлә орта әсрләрдә мејдана кәлмишдир. 19—20 әсрләрдә исә даими А.-а үстүнлүк верилир. Бу чүр А. тичарәт палаталары, дөвләт органлары, мүхтәлиф ассосиасијалар вә с. нәздиндә јарадылыр.

А. нөвләриндән бири дә бејнәлхалг А.-дыр. Бурада тәрәфләр сифәтилә мүхтәлиф дөвләтин һүгуги вә физики шәхсләри, бә'зән исә өз органларынын тимсалында билаваситә дөвләт өзү чыхыш едир. Мәс., ССРИ-дә (Үмумиттифаг Тичарәт Палатасы нәздиндә) ики бејнәлхалг А. фәалијјәт көстәрир: Дәниз Арбитраж Комиссијасы вә Харичи Тичарәт Арбитраж Комиссијасы. ССРИ-дә Милли А. (дөвләт дахилиндәки тәрәфләр арасындакы мүбаһисәләри һәлл едән) ики формада фәалијјәт көстәрир: дөвләт А.-ы вә идарә А.-ы. ССРИ-дә дөвләт вә идарә А. комиссијалары 1922 илдә јарадылмыш, лакин сонрадан ләғв едилмишдир. 1931 илдә ССРИ ХКС-нин 20 март тарихли гәрары илә дөвләт А. органлары јенидән тәшкил едилмишдир (бах *Дөвләт Арбитражы*). Дөвләт А.-ында ишләрә мүбаһисә едән тәрәфләрин нүмајәндәләринин иштиракы илә арбитр бахыр, чыхарылан гәрарлар дәрһал гүввәјә минир вә адәтән, бу гәрарлары тәрәфләр өзләри А.-ын мүәјјән етдији мүддәтдә ичра едирләр. Дөвләт А.-ы органларынын фәалијјәти ССРИ-дә 1965 илдән кечирилән тәсәррүфат ислаһаты илә әлагәдар олараг х.т.-нын јени планлашдырма вә игтисади һәвәсләндирмә системинә кечирилмәси бахымындан хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Идарә А.-нын иши дә ејни әсасларда гурулур. Бу А.-лар назирлик вә идарәләр (мәркәзи идарәләр, коперасија мәркәзләри) нәздиндә һәмин органларын табелијиндә олан мүәссисәләр вә тәшкилатлар арасындакы тәсәррүфат мүбаһисәләрини һәлл етмәк үчүн јарадылыр.

АРБУ́ЗОВ Александр Јерминингелдович (11.9.1877, Казан губ., Арбузово-Баран к.—22.1.1968, Казан ш.)—совет кимјачысы. ССРИ ЕА акад. (1942; м. үзвү 1932), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1957), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943, 1947). Әсас тәдгигаты фосфор-үзви бирләшмәләрин синтези, таутомерлик һадисәләри, кимја технолокијасы, Русијада кимја елминин та-

рихи вә с.-јә һәср олунмушдур. А. фосфат туршусу ефирләринин каталитик јолла груплашмасыны (бах *Арбузов реаксијасы*) мүәјјәнләшдирмиш, акад. Б. А. *Арбузовла* бирликдә триарилметил сырасынын сәрбәст радикалларыны алмаг үчүн јени үсул тәклиф етмишдир. ССРИ Али Советинин (2—6-чы чағырыш) депутаты олмушдур. 5 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Краткий очерк развития органической химии в России, М.—Л., 1948; Избранные труды, М., 1952.

Әд.: Ростовский Е. Н., А. Е. Арбузов, «Журнал прикладной химии», 1963, т. 36, в. 1.

АРБУ́ЗОВ Алексеј Николајевич (д. 26.5.1908, Москва)—рус совет драматургу. «Узаг јол» (1935), «Шәһәр сүбһ чағы» (1941), «Сәјаһәт илләри» (1954), «Иркутск әһвалаты» (1959), «Бизи һарадаса көзләјирләр» (1962), «Кечә е'тирафы» (1967) вә с. пјесләри совет кәнчләриндә коммунист әхлагынын формалашмасына һәср олунмушдур. «Танја» (1939), «Учгардакы ев» (1943) пјесләри Азәрб. сәһнәсиндә тамашаја гојулмушдур.

Әсәри: Драмы, М., 1969.

Әд.: Вишневская И. Л., Алексей Арбузов. Очерк творчества, М., 1971.

АРБУ́ЗОВ Борис Александрович (д. 4.11.1903, Полша, Лулави ш.)—совет

кимјачысы, ССРИ ЕА акад. (1953; м. үзвү 1943). А. Ј. *Арбузовун* оғлу вә шакирди, ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). Әсас тәдгигаты терпенләр, диен карбоһидрокенләри вә елемент-үзви бирләшмәләр саһәсиндәдир. Үзви бирләшмәләрин гурулушунун физики үсулларла өјрәнилмәсиндә дә А.-ун хидмәти олмушдур. α Пиненин бисикл терпенинин алифатик терпен олан аллоосименә вә α-пинен оксидинин кафолен алдеһидинә изомерләшмәсини кәшф етмишдир. ССРИ ЕА Үзви вә Физики Кимја Ин-тунун директорудур. ССРИ Али Советинин (7 вә 9-чу чағырыш) депутатыдыр. 3 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Исследования в области изомерных превращений бициклических терпеновых углеводородов и их окисей, Казань, 1936.

Әд.: 60-летие академика Б. А. Арбузова, «Вестник АН СССР», 1964.

АРБУ́ЗОВ РЕАКСИЈАСЫ — фосфор илә карбон арасында кимјәви рабитә јаратмағын ән әлверишли үсулларындан бири; бу реаксија заманы үчвалентли фосфор бешвалентли фосфора чеврилир. А.р.-ндан фосфор-үзви бирләшмәләрин синтезиндә кениш истифадә олунур. 1905 илдә А. Ј. *Арбузов* тәклиф етмишдир.

АРБУТИ́Н — парчаландыгда глүкоза вә һидрохинон әмәлә кәтирән гликозид. Ајыгулағы колунун јарпагларында вар. Онун гуру јарпагларындан һазырланан дәмләмә вә тинктура тибдә сидиккәтирән дәрман вә антисептик маддә кими ишләдилир.

АРВА́Д—Шимали Финикијада (мүасир Суријанын А. адасынын әразисиндә) шәһәр-дөвләт. Е.ә. 14 әсрдә донанмасы олмуш, һетләрлә бирликдә Мисирә гаршы чыхмышдыр. Е.ә. 1-чи миниллијин 1-чи јарысында Ассурија илә мүһарибә апармыш вә бир нечә дәфә ишғал едилмишдир. Е.ә. 7 әсрин әввәлләриндә Бабилистана табе олмушдур. *Әһәмәниләрин* вахтында мухтаријјәт газанмыш, Еллин-Рома дөврүндә А.-а өзүнүидарә һүгугу (259 илдән ерамызадәк) верилмишди. Е.ә. 5 әсрин сонларындан е'тибарән А.-да метал пул кәсилирди.

АРГАЗИДЛӘР, аргас кәнәләри (Argasidae)—паразит кәнәләр фәсиләси. Уз. 3—30 *мм* олур. Тәгр. 100 нөвү мә'лумдур. Әсасән, исти өлкәләрдә раст кәлир. ССРИ-дә 17 нөвү, Крымда, Гафгазда, о чүмләдән Азәрб.-да 9 нөвү, Газахыстанда вә Орта Асијада јајылмышдыр. Гуруда јашајан онурғалыларын ганы илә гидаланыр. Бир сыра хәстәлији (тојугларда спирохетозу, тауну; инсанда гајыдан јаталағы вә с.) јолухдурур.

АРГАЛИ́—вәһши дағ гочу; бах *Архар*.

АРГА́-САЛА́—әсасән, Јак. МССР-дә чај. Оленјок чајынын сол голу. Уз. 503 *км*, һөвзәсинин саһ. 47 700 *км*^{2}. Сағ А.-С. вә Сол А.-С. чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Орта Сибир јајласындан ахыр. Чохлу астанасы вар.

АРГО́ (фр. argot)—ејни ичтимаи зүмрә вә ја пешә адамларынын нитги. Халг данышыг дили вә *жаргондан* фәргләнән А.-нун башлыча хүсусијјәти бу вә ја дикәр сөзүн, ифадәнин јалныз мәһдуд зүмрә, јахуд пешә адамларынын баша дүшдүјү шәрти мә'нада ишләдилмәсидир. Тарихән тачир вә сәнәткарларын дили илә бағлы олмушдур. Даһа дәгиг мә'нада, А. чәмијјәтин синфи симасыны итирмиш груплармын (оғру, сәфил вә с.) дилидир.

АРГО́Н (лат. Argon), Ar—кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин VIII групундадыр; *тә'сирсиз газлардан* биридир (јун. argós—гејри-фәал демәкдир); ат. н. 18, ат.к. 39,948-дир. Ади шәраитдә А. рәнксиз, ијсиз, дадсыз, биратомлу газдыр. А.-у илк дәфә 1894 илдә инкилис алимләри Ч. Релеј вә У. Рамзај атм. азотундан ајырмышлар. Тәбиәтдә анчаг сәрбәст һалдадыр. Һавада А. һәчмчә 0,93%-дир. Атм. А.-унун изотоп тәркиби ^{40}Ar (99,600%), ^{38}Ar (0,063%), ^{36}Ar(0,337%)-дир. Сүн'и радиоактив изотопларындан радиоактив нишанлама үчүн ән әлверишлиси, јарымпарчаланма дөврү 35,0 күн олан ^{37}Ar-дир. А.-ун сыхлығы (0°С вә 101325 *н*/*м*^{2}-дә) 1,7839 *кг*/*м*^{3}-дир. А.—185,9°С-дә мајеләшир,—189,3° С-дә донур. Нормал шәраитдә 1 *л* суда 51,9 *см*^{3} А. һәлл олур. Ән чох, һидраты ($Ar \cdot 6H_2O$) өјрәнилмишдир. А. фенолла $Ar \cdot 3C_6H_5OH$ бирләшмәси верир. Сәнаједә А. һавадан алыныр. А. асан оксидләшән металларын термик е'малында (мәс., горујучу А. атмосфериндә Ti, W, Zr вә с.-нин әридилмәси, әлван вә надир тапылан металларын кәсилмәси, гајнаг едилмәси), ишыг техникасында, електроникада вә с. ишләдилир. А. долдурулмуш лампа көј-мави ишыг верир вә реклам үчүн ишләдилир.

АРГОНАВТЛАР (јун. Argonáutai; Argṓ—кәминин ады; náutēs—дәниз сәјјаһы)—гәдим јунан мифолокијасында әждаһанын горудуғу гызылјунлу гоч дәрисини кәтирмәк үчүн *Јасонун* башчылығы илә «Арго» кәмисиндә Колхидаја кедән гәһрәманлар. Чадукәр гадын Медејанын көмәји илә А. гызылјунлу гоч дәрисини әлә кечирмиш вә Јунаныстана кәтирмишдиләр. А. әфсанәси гәдим јунанларын кәмиләрдә Гара дәниз саһилләринә сәфәрләрини әкс етдирир.

АРГУМЕ́НТ (лат. argumentum—сүбут, әсас), мәнтигдә—бир һөкмүн вә ја һөкмләр системинин, нәзәријјәләрин доғрулуғуну сүбут етмәк үчүн кәтирилән һөкм вә ја һөкмләр. А. сүбутун мүгәддәм шәрти, башга сөзлә сүбутун әсасыдыр. Бә'зән бүтүн сүбутлар бирликдә А. адланыр. Ријазијјатда—1) функсионал асылылыгда сәрбәст дәјишән кәмијјәт. Мәс., x кәмијјәти $\cos x$ функсијасынын А.-идир; 2) мүстәви үзәриндә M (x, y) нөгтәси илә көстәрилән $z = x + yi = r(\cos\varphi + \sin\varphi)$ комплекс әдәдинин А.-и абсис оху илә һәмин нөгтәнин r радиус-вектору арасындакы φ бучағыдыр.

АРГУ́Н—ССРИ вә Чиндә чај. Шилка чајы илә бирләшәрәк Амур чајыны әмәлә кәтирир. Уз. 1620 *км*, һөвзәсинин саһ. 164 мин *км*^{2}. Бөјүк Хинган д-рынын г. јамачларындан башланыр вә јухары ахынында Хајлар адланыр. Јағынты чох олан илләрдә Далајнор көлү һөвзәси илә бирләшир. Нојабрын ахырларындан мајын әввәлләринә гәдәр донмуш олур. Әсас голлары: Кенхе, Һүерхе, Уров, Газимур. Балыгла зәнкиндир.

АРГУНОВЛАР—рус рәссам вә ме'марлары аиләси; граф Шереметевләрин тәһкимли кәндлиләри: 1) Иван Петрович (1729—1802, Москва)—портретчи рәссам. «Рус кејиминдә намә'лум кәндли гадын» (1784), ме'мар М. Н. Ветошников (1787) вә онун арвадынын (1786) портретләрини јаратмышдыр (һамысы Третјаков галерејасындадыр); 2) Фјодор Семјонович (тәгр. 1732—тәгр. 1768)—ме'мар. Иван Петровичин әмиси оғлу. Петербургда ме'мар С. И. Чевакински илә ишләмишдир (Фонтанкада Шереметевин еви, 1750—55). Онун лајиһәси илә Москва јахынлығындакы Кусково маликанәсиндә мәтбәх бинасы (1755), «Грот» көшкү (1755—75) вә с. тикилмишдир; 3) Павел Иванович (тәгр. 1768 — 1806, Москва) —ме'мар. Иван Петровичин оғлу. 1793 илдә Останкинода рус классисизми үслубунда ағачдан тикилмиш сарај-театрын иншасына рәһбәрлик етмишдир; 4) Николај Иванович (1771—1829 илдән сонра, Москва)—портретчи рәссам. Иван Петровичин оғлу вә шакирди. 1818 илдән Петербург Рәссамлыг Академијасынын акад. Јарадычылығына классисизмин тә'сири олмушдур. Бир сыра тәһкимли кәндли зијалыларынын, о чүмләдән Т. В. Шлыкова-Гранатова (1789), П. И. Ковалјова-Жемчугованын (1802—03; һәр ики әсәр Кусково музејиндәдир) портретләрини јаратмышдыр.

А́РГУС (Ārgos)—гәдим јунан мифолокијасында чохкөзлү нәһәнк. Зевсин инәјә дөндәрилмиш севкилиси Ионун көзәтчиси. Әфсанәјә көрә *Һермес* флејта илә А.-у јатырдыб өлдүрмүш, Ион хилас едилмишдир.

А́РГУС—гырговулкимиләр фәсиләсиндән олан тојугкимиләр дәстәсинин ики чинсинә верилән үмуми ад. Rh. ocellata нөвү илә сәчијјәләнән кәкилли А.-лар (Rheinartia) чинси Лаосун, Вјетнамын вә Малакка ј-а д-рынын мешәли јамачларында, A. argus нөвү илә сәчијјәләнән бөјүк А. (Argusianus) чинси исә Бирманын ч. һиссәси, Малакка ј-а, Суматра вә Калимантан а-рында јашајыр. А. ири гушдур; еркәјинин үмуми уз. 1,7—2 *м* (бунун 1,2 *м*-и гујруғунун орта сүкан ләләкләридир), дишисининки 75 *см*-дир. Рәнки күрәни-боздур. Еркәјинин икинчи дәрәчәли узун чалма ләләкләриндә даирәви ири халлар вар. 2 ала-бәзәк јумурта гојур.

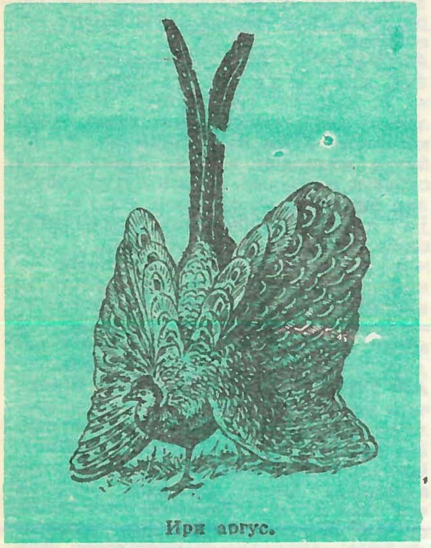

Ири аргус.

А́РҒАЧ—парчанын ени истигамәтиндә бир-биринә паралел саплар (бах *Тохума*). Тохума просесиндә А. саплары *әриш* сапларынын арасындан кечирилир. Түл пәрдә, халча, палаз вә бир сыра трикотаж мә'мулатында да ениңә саплар А. адланыр.

АРДАҒЛЫ—Дәрәләјәз силсиләсинин г.-индә дағ. Азәрб. ССР Илич р-ну (Нах. МССР) әразисиндәдир. Һүнд. 2229 *м*. Јүксәк һиссәләриндә субалп чәмәнликләри вар.

АРДЕ́Н АТЫ—ағыр јүк аты чинси. Белчиканын Арден јүксәклији р-нунда јетишдирилмишдир. Франсада вә Исвечдә дә ејниадлы ағыр јүк атлары јетишдирилир. А.а. мөһкәм конститусијалы, чох гүввәтли вә дөзүмлүдүр; ајаглары гыса вә јоғундур. Рәнки кәһәр, чал вә күрән олур. Ајғырларын сүјсүнүнүн һүнд. 148—160, дөш гучуму 190—220, әлдарағы чеврәси 23—25 *см*-дир. Чәкиси 700—800 *кг*-дыр. Русијаја 19 әсрдә кәтирилмишдир. ССРИ-дә рус ағыр јүк аты чинсинин јарадылмасында истифадә олунмушдур. А.а.-нын мәләзләри Украјна, РСФСР, Газахыстан, Күрчүстан вә Ермәнистанда јетишдирилир.

АРДЕ́Н ӘМӘЛИЈЈАТЫ (1944—45)—Алманија гошунларынын Гәрб ҹәбһәсиндә Арден р-нунда (Белчика) Америка—Инкилтәрә ордуларына гаршы һүчум әмәлијјаты (1944, декабр—1945, јанвар). Әмәлијјат Белчика вә Нидерланддакы Инкилтәрә—Америка гошунларыны дармадағын етмәклә мүһарибәнин кедишини Алманијанын хејринә дәјишмәк вә бунунла да *антиһитлер коалисијасыны* парчаламаг мәгсәди күдүрдү. Һүчум Гәрб ҹәбһәсиндә кәркин вәзијјәт јаратды. Инкилтәрә һөкумәти ССРИ-јә мүрачиәт едәрәк јардым истәди. Совет гошунлары нәзәрдә тутулдуғундан 8 күн әввәл, 1945 ил јанварын 12-дә Шәрги Пруссијада вә Полшада һүчума кечди. Бу мүвәффәгијјәтли һүчум алман-фашист командanлығыны А.ә.-ны дајандырмаға вә гошунлары Шәрг ҹәбһәсинә көндәрмәјә мәчбур етди.

АРДЕ́Н ЈҮКСӘКЛИЈИ—Белчиканын ч.-унда, гисмән дә Франса вә Лүксембургда јүксәклик; Рејн Шистли д-рынын г. гуртарачағы. Һүнд. 694 *м*-ә (Ботранж д.) чатыр. Јамачлары ағчагајын, палыд, күкнар мешәләридир. Даш көмүр вә дәмир филизи јатаглары, чохлу торфлу батаглыглар вар.

АРДЫЧ (Juniperus) — сәрвкимиләр фәсиләсиндән ијнәјарпаглы битки чинси. Дикдуран вә ја јерә јатан һәмишәјашыл ағач вә ја колдур. Бә'зи нөвләрин јарпаглары пулчугшәкилли олуб зоғлара сых бирләшмиш, дикәр нөвләринки исә сиври, ијнәшәкилли олуб аралыдыр. Тохумлу, әтли гозалары 1-чи, 2-чи вә ја 3-чү ил јетишир. Шимал јарымкүрәсиндә 60-а јахын нөвү вардыр. Бунлардан ССРИ-дә 20, о ҹүмләдән Гафгазда 8, Азәрб. ССР-дә 6 нөвү јајылмышдыр. Орта Асијада арча адланан 7 нөвү битир.

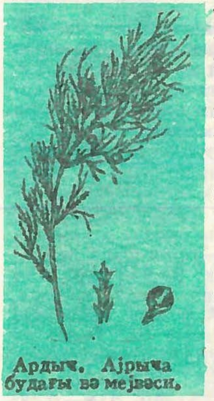

Ардыч. Ајрыча будағы вә мејвәси.

Ади А. (J..communis)—мешә зонасында чох битән, 1—5 *м* һүндүрлүкдә кол вә ја кичик ағачдыр. Киләмејвәјә охшајан гозаларынын тәркибиндә 0,2—2% ефир јағы, јунон, јуниперин, флавон глүкозидләри, пектинләр вә с. вар; јунон вә флавон глүкозидләри бөјрәкләрин вә сидик кисәсинин хроник илтиһабында сидикгован дәрман кими, дерматитләр, ојнаг, мә'дә вә гарачијәр хәстәликләри заманы мәсләһәт көрүлүр. Ефир јағы исә шәраб вә ликөрүн ароматлашдырылмасында ишләдилир.

Газахыстан А.-ы (J. sabina) Ҹәнуби Авропа д-рынын јамачларындан Мәркәзи Асијаја гәдәр јајылмыш 1,5 *м*-әдәк һүндүрлүкдә алчагбојлу колдур. Ҹаван будаглары ефир јағы илә зәнкиндир. АБШ-ын ш. штатларында Виркинија А.-ы (J. virginiana) әсл мешәләр әмәлә кәтирир. Һүнд. 15—30 *м*-әдәк олан ағачдыр. Јүнкүл, јумшаг, јахшы доғранан вә парчаланан одунчағындан карандаш һазырланмасында истифадә едилир. Бундан инсектисид кими ишләдилән јағ вә микроскопија үчүн иммерсија јағы алыныр. Бу ағач Орта Асија, Гафгаз вә Украјнада (Крым дахил едилмәклә) бечәрилир. А. нөвләри декоративдир; чох вахт бағларда әкилир. Гурудулмуш јеткин мејвәләринин ҹөвһәри сидикгован дәрмандыр.

АРДЫЧГУШУЛАР, бомбисилләр (Bombycilla)—*сәрчәкимиләр* дәстәсиндән гуш чинси. Башында кичик кәкил, боғазында гара ләкә вар. Ағачда јувалајыр. 3—7 јумурта гојур. Мејвә, киләмејвә, тохум вә һәшәратла гидаланыр. Мешә-тундра вә тајгаларда јашајыр. 3 нөвү мә'лумдур: ади А. (Шимали Авропа, Асија вә Шимали Америкада); Асија А.-ы (Шәрги Асијада); Америка А.-ы (Шимали Америкада). Ади А. бә'зән Гара дәниз вә Азов дәнизи саһилләринә кәлир.

АРДЫЧЫЛ ЈАХЫНЛАШМА ҮСУЛУ—ҹәбри вә транссендент тәнликләрин көкләрини тапмаг, диференсиал, интеграл, интегро-диференсиал тәнликләрин һәллини тәгриби тапмаг, онун варлығыны вә јеканәлијини исбат етмәк, һәмчинин бир сыра башга ријази мәсәләдә һәлли кејфијјәтчә тәһлил етмәк үчүн тәтбиг олунан әсас үсуллардан бири. Транссендент вә ја ҹәбри $f(x)=0$ тәнлијинин һәлли үчүн $x-kf(x)$ фәрги (k—сабитдир) $\varphi(x)$ илә ишарә олунур вә һәмин тәнлик ејникүчлү $x=\varphi(x)$ тәнлији илә әвәз едилир. Көк үчүн a_0 илк јахынлашмасыны сечәрәк, a_0, $a_1=\varphi(a_0)$, $a_2=\varphi(a_1),\ldots,a_n=\varphi(a_n-1),\ldots$ әдәдләр ардычыллығы гурулур; әкәр $a=\lim a_n$ варса a әдәди $\varphi(x)=0$ тәнлијинин көкү [$\varphi(x)$ функсијасы кәсилмәз фәрз едилир], $a_1, a_2,\ldots, a_n,\ldots$ әдәдләри исә бу көкүн тәгриби гијмәтләри гәбул едилир (бах *Сыхылмыш ин'икас принсипи*).

АРДЫЧЫЛ СУРӘТ—чисмин билаваситә тә'сири кәсилдикдән сонра онун образынын гыса мүддәтә (30 сан. гәдәр) ејни ајдынлыгла давам етмәси. А.с. гычығын тә'сир гүввәси вә синир системинин ојанықлыг сәвијјәсиндән асылыдыр. Көрмә, ешитмә, дадбилмә, ијбилмә, ламисә А.с.-ләри вар. Көрмә А.с.-и даһа мүфәссәл өјрәнилмишдир. Гычыглајычыдан кејфијјәтчә фәргләнмәјән А.с.-ләрә негатив, онлара зидд оланлара позитив А.с. дејилир.

АРДЫЧЫЛЛЫГ — тәбии әдәдләрлә (1,2,3,. . .,n,. . .) нөмрәләнмиш ихтијари тәбиәтли елементләр чохлуғу. x_1, $x_2,\ldots,x_n,\ldots$ вә $\{x_n\}$ кими ишарә едилир. Һәдләри әдәдләр олан А. әдәди А., функсијалар олан А. исә функсионал А. адланыр. $\{x_n\}$ әдәди А.-ы $x_1<x_2<\ldots<x_n<\ldots$ олдугда артан, $x_1>x_2>\ldots>x_n>\ldots$ олдугда азалан, $x_1\leqslant x_2\leqslant\ldots\leqslant x_n\leqslant\ldots$ олдугда азалмајан, $x_1\geqslant x_2\geqslant\ldots\geqslant x_n\geqslant\ldots$ олдугда исә артмајан А. адланыр. Артан вә азалмајан А.-а монотон артан, азалан вә артмајан А.-а исә монотон азалан А. дејилир.

АРДО́Н—Шимали Осетија МССР-дә чај. Терек чајынын сол голу. Уз

102 *км*, һөвзәсинин саһ. 2700 *км*². Бөјүк Гафгазын бузлагларындан башланыр. Сувармада истифадә олунур. Һәрби Осетија јолу А. дәрәсиндән кечир. Һөвзәсиндә Садон гурғушун-синк филизи јатағы вар.

АРЕАЛ (лат. area—саһә, әрази)—һәр һансы битки, јахуд һејван нөвүнүн (чинс, фәсилә вә с.) јер сәтһиндә (акваторија) јајылдығы саһә. Бә’зи һејван вә биткиләр јалныз чох мәһдуд саһәдә (мәс.: ајрыча дағ зирвәси, ада, тәчрид олунмуш көл), дикәрләри исә бир нечә материкдә јашајыр. Бүтүн дүнјада јајылан организм груплары (фәсилә вә дикәр јүксәк катеворијалар, мәс.: тахыллар, сәрчәкимиләр фәсиләсиндән гушлар вә с.) космополит А. адланыр. Там космополит нөвләр еһтимал ки, јохдур.

А.-ы өјрәнмәк үчүн онун хәритәсини тәртиб етмәк лазымдыр. А.-ын мүгајисәли өјрәнилмәси флора вә фаунанын тәдгигиндә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. А. хәритәләриндән битки вә һејван еһтијатынын јерләшмәсини, к.т. биткиләри вә мешә ағач чинсләри зәрәрверичиләринин, хәстәлик төрәдичиләринин вә с. јајылмасыны ајдынлашдырмаг үчүн истифадә едилир.

АРЕКИПА (Arequipa)—Перуда шәһәр. Арекипа департаментинин инз.м. Чәнуби Перунун әсас тичарәт, сәнаје вә мәдәнијјәт мәркәзи. Д.ј. ст. Әһ. 194,7 мин (1970). Тохучулуг, дәри, јејинти, кимја сәнајеси, ун-т вар. А.-ны 1540 илдә испанлар салмышлар.

АРЕЛАТ (лат. Regnum Arelatense)—9—14 әсрләрдә Чәнуб-Шәрги Франсада краллыг, Ашағы Бургундија краллығынын икинчи ады; мәркәзи Арл (лат. Arelas, Arelate) ш. иди. 10 әсрдә А. Јухары Бургундија краллығы илә бирләшәрәк сонралар һәм А., һәм дә *Бургундија* краллығы адланырды.

АРЕНА (лат. (h)arena, һәрфи мә’нада—гум)—сиркдә тамаша мејданы. Гәдим Рома амфитеатрларынын даирәви, јахуд овал формалы А.-сы гладиаторларын вә вәһши һејванларын дөјүш мејданы иди. Гумла өртүлүрдү. А.-ны тамашачылардан ичәриси су илә долдурулмуш хәндәк, јахуд хүсуси һасар ајырырды. 19 әсрдән сирк А.-сы әтрафы һасарланмыш, диаметри 13,5 *м* олан стандарт даирәдән ибарәтдир. Мүасир сиркдә А. манеж адланыр.

АРЕНГА (Arenga)—палма фәсиләсиндән уча (15 *м*-әдәк) ағач чинси. Енли чәтири вә ләләквары ири јарпаглары олур. Һиндистанда, Чәнуб-Шәрги Асијада, Филиппин а-рында, Малај архипелагында вә Австралијада 11 нөвү битир. Ән чох тәчрүби әһәмијјәти олан шәкәр палмасыдыр.

АРЕНСКИ Антон Степанович (12.7. 1861, Новгород—25. 2. 1906, Териоки јахынлығында, Финландија)—рус бәстәкары, пианочу, дирижор вә педагог. 1882 илдә Петербург консерваторијасыны битирмиш (Н. А. Римски-Корсаковун синфини), 1889 илдән Москва консерваторијасынын проф. олмушдур. Романс, фп. миниатүрләри, «Волгада јуху» (1890), «Рафаел» (1894), «Нал вә Дамајанти» (1903) операларынын, «Мисир кечәләри» (1900) балетинин, 2 симфонија вә с. әсәрләрин мүәллифидир. А., әсасән, лирик, һәзин, хәјали образлара мејл көстәрмиш, рус халг маһны жанрларындан јарадычы истифадә етмишдир. С. В. Рахманинов, Р. М. Глиер вә б. А.-нин тәләбәси олмушлар.

АРЕОМЕТР (јун. araiós—зәиф, бурада маје мә’насында+metréō—өлчүрәм)—мајеләрин вә бәрк чисимләрин сыхлығыны тә’јин едән чиһаз. Гурулушу *Архимед ганунуна* әсасланыр.

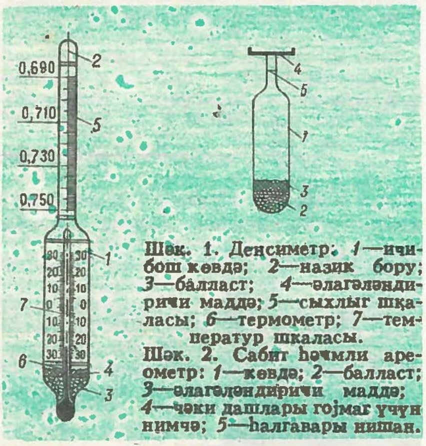

Шәк. 1. Денсиметр: *1*—ичибош көвдә; *2*—назик бору; *3*—балласт; *4*—әлагәләндиричи маддә; *5*—сыхлыг шкаласы; *6*—термометр; *7*—температур шкаласы.

Шәк. 2. Сабит һәчмли ареометр: *1*—көвдә; *2*—балласт; *3*—әлагәләндиричи маддә; *4*—чәки дашлары гојмаг үчүн нимчә; *5*—һалгавары нишан.

А.-лар сабит чәкили вә сабит һәчмли олур. Сабит чәкили А. даһа чох ишләдилир; мәс., шкаласы сыхлыг ваһидләри илә дәрәчәләнмиш денсиметрләр (шәк. 1) вә мәһлулун консентрасијасыны өлчмәк үчүн шкаласы һәчм вә ја күтлә %-инә көрә дәрәчәләнмиш А. Сыхлығын сабит һәчмли А.-лә (шәк. 2) тә’јининдә чиһазын мајејә далдырылан һиссәсинин һәчми сабит сахланылыр (А.-ин чәкисини дәјишмәклә). Бәрк чисимләрин сыхлығы көвдәсинә алтдан әлавә «нимчә» бирләшдирилмиш сабит һәчмли А.-лә тә’јин едилир (бах *Һидростатик тәрәзи*). Маје гатышыг вә мәһлулларда маддәләрин сыхлығыны өлчән чох сајда А.-ләрә мүхтәлиф адлар верилир: лактометр (südүн јағлылығыны тә’јин едир), спиртөлчән (суда олан спиртин мигдарыны өлчүр), шәкәрөлчән (ширәләрдәки шәкәрин мигдарыны тә’јин едир) вә с.

АРЕОПАГ (јун. Áreios págos—һәрфи мә’нада Арес тәпәси) — Гәдим Афинада һакимијјәт органы. Јығынчаглары Арес тәпәсиндә кечирилдији үчүн белә адланырды. Гәбилә-тајфа гурулушу дөврүндә ағсаггаллар шурасы кими мејдана чыхмышды. Өмүрлүк сечилән үзвләрдән ибарәт олуб, гулдар аристократијанын, сонра исә олигархијанын әсас дајағы иди. *Ефиалтын* (е.ә. 462) ислаһатларындан сонра сијаси әһәмијјәтини итириб, јалныз дини вә чинајәт ишләриндә мәһкәмә ролу ојнамышдыр.

АРЕС (Árēs), Арej—гәдим јунан мифолокијасында фәлакәт вә дағынты кәтирән мүһарибә аллаһы; Зевсин вә Һеранын оғлу. Дәбилгәли, гүввәтли дөјүшчү кими тәсвир едилирди. Гәдим Рома мифолокијасында А. *Марс* адландырылмышдыр.

АРЕТСО (Arezzo)—Мәркәзи Италијада, Тоскана вил.-ндә шәһәр. Аретсо әјаләтинин инз. м. Д.ј. говшағы. Әһ. 56,7 мин (1971). Тохучулуг, метал е’малы, шәрабчылыг сәнајеси, ме’марлыг абидәләри вар.

АРЗАМАС—РСФСР-ин Горки вил.-ндә шәһәр. Арзамас р-нунун мәркәзи. Тјоша чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 82 мин (1975). Машынгајырма мүәссисәләри, автомобил еһтијат һиссәләри з-ду, дәри ајаггабы ф-ки, јүнкүл вә јејинти сәнајеси вар. Тикинти материаллары истеһсал едилир. Педагожи ин-т, ики техникум, драм театры, өлкәшүнаслыг музеји, А. Гајдарын ев-музеји вар. А. 1578 илдә салынмышдыр.

«АРЗАМАС»—Петербургда әдәби дәрнәк (1815—18). Ады Д. Н. Блудовун «Арзамас мејханасындакы гарабасма...» сәрлөвһәли мәзһәкәли әсәри илә бағлыдыр. Дәрнәјин иштиракчылары—В. А. Жуковски, К. Н. Батјушков, П. А. Вјаземски, А. С. Пушкин вә б. Н. М. Карамзинин ислаһатыны мүдафиә едир, «Беседа лјубителеј русского слова» әдәби чәмијјәтинин мүһафизәкар идејаларына гаршы чыхыр, әдәби дилин чанлы данышыг дилинә јахынлашмасына, јени поетик жанрларын инкишафына чалышырдылар.

АРЗАМАС ГАЗЫ—18 әсрдән мә’лум олан јерли газ чинси. Горки вил.-нин Арзамас р-нунда јетишдирилмишдир (ады да бурадан көтүрүлмүшдүр). Рәнки ағ, бә’зән боз вә чил, димдији вә ајаглары ачыг нарынчы-гырмызыдыр. Илдә 15—20, бә’зән 40-а гәдәр јумурта верир. Дишиләрин дири чәкиси 6 *кг*, еркәкләринки 7 *кг* олур. 7—8 ајлығында чәкиси јашлы газларын чәкисинә чатыр. А.г. јахшы көкәлир, әти дадлы олур. Орта Волгабојунда вә Чув.МССР-дә сахланылыр.

АРЗАМАС ТӘПӘСИ—Азәрб.ССР Газах р-нунун Ағстафа ш.-ндән 2 *км* ш.-дә, е.ә. 5—4-чү минилликләрә аид јашајыш јери. Саман вә гум гатылмыш килдән боз вә гырмызымтыл рәнкли габ гырыглары, чилалы даш балта, чахмагдашыдан чин дишләри, гашов вә с. тапылмышдыр. *Шомутәпә* мәдәнијјәтинин характерик абидәсидир.

АРЗАНЈАН Мугуч Тевосович (1886, индики Ерм.ССР Корус р-нунун Хиндзореск к.—1937)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1905 илдән Сов.ИКП үзвү. 1905 — 10 илләрдә фәһлә дәстәләринин тәшкилиндә, Бакы Нефт Сәнајеси Фәһләләри Иттифагынын вә мә’дән комитәләринин јарадылмасында иштирак етмишдир. Дәфәләрлә һәбс олунмушдур. 1913—14 илләрдә Бакы фәһләләринин күтләви тә’тил вә нүмајишләринин тәшкилинә көмәк етмиш, РСДФП Сабунчу комитәсинин тәркибинә сечилмишдир. Гарабағда Совет һакимијјәтинин гәләбәси вә мөһкәмләндирилмәсиндә фәалијјәт көстәрмишдир 1923—37 илләрдә мәс’ул совет ишләриндә (вил. торпаг комиссары, вил. ичраијјә комитәсинин сәдри вә с.) чалышмышдыр. Азәрб. ССР, ЗСФСР вә ССРИ МИК-ләринин үзвү олмушдур. А.-а Әмәк Гәһрәманы ады верилмишдир.

АРЗНИ—Ерм. ССР Абовјан р-нунда шәһәр типли гәс., балнеоложи курорт. Раздан чајы (Аразын сол голу) саһилиндә, Абовјан д. ј. ст.-ндан 6 *км*, Јеревандан 24 *км* мәсафәдәдир. Әһ. 5,9 мин (1970). Иглими мүлајим истидир. Карбон газлы, хлорлу, һидрокарбонатлы, натриумлу А. суjу ичилир вә ванна проседураларында, һәмчинин үрәк-дамар системи, мә'дә-бағырсаг, гарачијәр хәстәликләринин мүаличәсиндә истифадә олунур. А.-дә санаторијалар, ванна бинасы, поликлиника, минерал су долдуран з-д, шүшә габ вә бүллур з-длары, 2 *км*-лијиндә СЕС вар. Курорт ил боју ишләјир.

АРЗУ—инсан фәалијјәтинин дәрк едилмиш мотиви, ирадi ишин мүһүм мәрһәләси. А.-нун гијмәтлилији онун мәзмуну вә истигамәтиндән асылыдыр. А. актив вә пассив олур. Актив А. инсаны мөвчуд һәјаты јахшылашдырмаг наминә фәалијјәтә һәвәсләндирир. Пассив А. исә хүлјаја сөвг едир, инсан өз А.-ларынын јалныз тәсәввүрдә һәјата кечмәси илә кифајәтләнир, реал һәјатдан узаглашыр. А. мүхтәлиф харичи тә'сирләр, тәләбат нәтичәсиндә әмәлә кәлир вә инсанын мүһитлә рабитәсини тә'мин едир.

«АРЗУ»—пајызлыг буғда сорту. Јумшаг буғда (Tr. aestivum) нөвүндәндир. Акад. И.Д. Мустафајевин рәһбәрлији алтында фәрди сечмә үсулу илә Болбуғда сортундан алынмышдыр. Башга буғда сортларындан 2—3 күн тез јетишир; гураглыға, көбәләк хәстәликләринә давамлыдыр, јерә јатмыр, дәни төкүлмүр. Комбајнла јығылмаг үчүн әлверишлидир. Октјабрын 2-чи јарысында сәпилир. Векетасија дөврү 240—245 күндүр. Һектардан 45—50 *с* мәһсул јығылыр. Чөрәјинин кејфијјәти јүксәкдир. 1000 дәнин чәкиси 42—50 *г* олур. 1967 илдән Нах.МССР-дә Араз бојунда, Чәлилабадда вә Масаллыда әкилмәк үчүн рајонлашдырылмышдыр.

АРЗУМАНЈА́Н Анушаван Агафонович (27.2.1904, Јелизаветпол губ., Зәнкәзур гәзасынын Кавард к.—18.7.1965, Москва)—совет игтисадчысы, ичтимаи хадим, ССРИ ЕА акад. (1962). 1923 илдән Сов.ИКП үзвү. А. Јереван унтиндә, Азәрб. Дөвләт Ун-тиндә (1937—52), ССРИ ЕА Игтисадијјат Ин-тунда (1952—56) ишләмиш, ССРИ ЕА Дүнја Игтисадијјаты вә Бејнәлхалг Мунасибәтләр Ин-тунун директору (1956—62), ССРИ ЕА игтисадијјат бөлмәсинин академик катиби (1962—65) олмушдур. Дөвләт-инһисарчы капитализм , дүнја капиталист системинин бөһраны, фәһлә синфинин вәзијјәти, дүнја ингилаби просесинин перспективи мәсәләләринә даир әсәрләр јазмышдыр. ССРИ Али Советинин (6-чы чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, 5 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Обнищание рабочего класса в капиталистическом обществе, М., 1958; Кризис мирового капитализма на современном этапе, М., 1962; Проблемы современного капитализма, М., 1963; Борьба двух систем и мировое развитие, М., 1964; Экономические проблемы общественного развития, Избр. труды [М.], 1968.

АРЗУМАНЈА́Н Арташес Николајевич (д.17.5.1898, Һадрут р-нунун Тагасер к.)—ермәни совет актјору. Азәрб. ССР халг артисти (1954). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. Сәһнә фәалијјәтинә 1921 илдән Бакы ермәни театрында башламыш, сонралар Тбилиси, Степанакерт театрларында да ишләмишдир. 1956 илдән Ленинакан драм театрынын актјорудур. А. бир сыра колоритли, характерик сәһнә образлары јаратмышдыр. Әсас роллары: Мәлик аға («Мүһасирәдә», В. Вагаршјан), Саламов («1905-чи илдә», Ч. Чаббарлы), Назар («Гочаг Назар», Д. Дәмирчјан), ашпаз («Кураж ана вә ушаглары», Б. Брехт). А. ермәни сәһнәсиндә В. И. Ленин ролунун ән јахшы ифачыларындандыр («Ленин 1918-чи илдә», А. Каплер вә Т. Златогорова).

АРЗУМАНЈА́Н Темур Месропович (д.16.2.1913, индики Һадрут р-нунун Хырманчыг к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысыдыр. 1945 илдән к-зда чалышыр. 1949 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АРИ ИРГИ—19 әсрин орталарында, мүртәче иргчилик «нәзәријјәләри»ндә ирәли сүрүлмүш гејри-елми термин. Терминин јанлышлығы дил вә ирг анлајышларынын гарышдырылмасындадыр. Дилчиликдә һинд—Иран дилләри ари дилләри адланыр. Лакин бу дилләрдә данышанлар үмуми физики хүсусијјәтләрә малик дејил вә онлар һеч бир ирг тәшкил етмирләр. А.и. termininдән истифадә едән алман фашистләри иддиа едирләр ки, куја хүсуси али А.и. вар вә бу иргә, әсасән, алманлар дахилдир (бах *Иргчилик*).

АРИАБҺА́ТА (476—?)—һинд астроному, ријазијјатчы. А. «Ариабһатиам» әсәриндә астрономик һесабламалар үчүн лазыми ријази мә'луматы мүхтәсәр шәкилдә вермишдир. Әсәрдә садә мәсәләнин һәллинә даир тәнликләрин гурулмасы вә һәлли, тәбии әдәдләрин кубларынын топланмасы, квадрат вә куб көкләринин алынмасы үсуллары вә с. дә көстәрилмиш, $\pi \approx 3{,}1416$ тәгриби гијмәти һаггында мә'лумат верилмишдир.

АРИА́ДНА—гәдим јунан мифолокијасында Критчары Миносун гызы; Минотавры өлдүрән Афина гәһрәманы *Тесеја* сап јумағынын («Ариадида сапы») көмәји илә *лабиринтдән* чыхмаға көмәк етмишди. Тесеј ону Наксос а.-нда гојуб кетмиш, вә А. Дионисин арвады олмушду. Әсатирә көрә Дионисин А.-ја бағышладығы чәләнк А.-нын өлүмүндән сонра сәмаја чәкилмиш вә бүрч шәклини (Шимал Тачы бүрчү) алмышды.

АРИА́НА (Arianē) гәдим јунан алими Ератосфенин антик әдәбијјатда Иран јајласынын ш. һиссәсинә вердији ад. А.-ја Кедросија, Карманија, Арахосија, Дранкиана, Паропамисада, Арејја вә Парфија вил.-ләри дахил иди. Ады гәдим Иран дилиндәки Aryānām (ариләр өлкәси вә ја падшаһлығы) сөзүндән көтүрүлмүшдүр.

АРИ́Д БИТКИЛӘР (лат. aridus—гуру)—бухарланан рүтубәтин мигдарынын јағынты мигдарындан чох олдуғу гураг иглимли әразиләрин биткиләри. А.б.-ә ашағыдакылар аиддир: 1) өзүнү бухарланмадан горумагла гураглыг шәраитә ујғунлашан, тохумаларында сумәнимсәмә вә сусахлама габилијјәти јүксәк олан чохиллик биткиләр; 2) гураглыг заманы јерүстү органларыны итирәрәк, транспирасијаны, фотосинтези вә бөјүмәни мүвәггәти дајандыран вә бунлары су илә јахшы тә'мин олундуғу дөврдә бәрпа едән чохиллик биткиләр (ефемероидләр); 3) гураглыг башланана гәдәр һәјат сиклини там битирән јахуд тәләф олан бириллик биткиләр (ефемерләр). Азәрб.ССР-дә А.б. Бозгыр чөлүндә (саггыз-ардыч мешәси), Гарабағда, Лачын р-нунда вә Азәрб.-ын ч. р-нларында (халис ардыч ағачлары), Елдар чөлүндә (ендемик Елдар шамы вә ардыч мешәси), Солтанбуд мешәсиндә, Азәрб.-ын дүзән вә ашағы даğ зонасында, Ханлар вә Шамхор р-нларында (саггызағачы), Гарабағын ч. һиссәсиндә вә Нах. МССР-дә, орта дағ зонасында (дағдаған вә чыр бадам) јајылмышдыр. Азәрб.ССР мешәләриндә битән күрчү палыды, Араз палыды, күрчү ағчагајыны, сараған, нар, хырдамејвәли албалы ағачлары А.б.-ә аиддир.

АРИ́Д ИГЛИМ—сәһра вә јарымсәһраларын гуру иглими. А.и. үчүн һаванын бөјүк күндәлик вә иллик темп-р амплитуду, рүтубәтин аз, бухарланманын чох олмасы характерикдир. А.и.-ли саһәләрдә даими ахан чај олмур. Гоншу, нисбәтән рүтубәтли саһәләрдән башланан чајлар ахарсыз чөкәкләрдәки шор көлләрдә итир. Биткиси јох дәрәчәсиндәдир. Күләкләр гуру гуму совуруб бархан вә гум тәпәләри әмәлә кәтирир. А.и. әсасән тропик вә субтропик енликләр үчүн сәчијјәвидир (Бөјүк Сәһра, Әрәбистан ј-а-нын вә Австралијанын сәһралары). Даһа јүксәк енликләрдә А.и. ја дағ силсиләләринин океандан кәлән рүтубәтин гаршысыны алмасы (Шимали вә Чәнуби Америка сәһралары) вә ја дәниз һөвзәләриндән узаглығы (Мәркәзи вә Орта Асија сәһралары) илә әлагәдар олур.

АРИ́Д ТОРПАГЛАР—торпагдан бухарланан рүтубәтин торпағын алдығы рүтубәтдән чох олдуғу р-нларда әмәлә кәлән торпаглар. Су илә јујулмадығы үчүн торпаг профилиндә, јахуд торпагалты гатларда карбонат, хлорид вә сулфатлар топланыр. Гуру чөлләрдә, сәһралашмыш саванналарда, јарымсәһра вә сәһраларда әмәлә кәлир. А.т.-а шабалыды, гонур јарымсәһра, гырмы зымтыл гонур сәһралашмыш саванна, мүхтәлиф сәһра (о чүмләдән Арктика) торпаглары аиддир.

АРИЕ́Л—Уран планетинин пејки. Диаметри 600 *км*, планетдән орта мәсафәси 192 000 *км*-дир. А.-ин орбити планетин екватор мүстәвисиндә јерләшир. Инкилис астроному У. Ласселл кәшф етмишдир (1851).

АРИЗАНТЛАР—јунан тарихчиси Һеродотун (е.ә. 5 әср) адларыны чәкдији алты Мидија тајфасындан бири. «Ари» вә «занту» («тајфа») сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән А.-ын ады, гәдим Иран дилләриндә «Ари тајфасы» мә'насыны дашыјырды.

АРИЗО́НА (Arizona)—АБШ-ын г.-индә штат. Саһ. 295 мин *км*². Әһ. 1,8 млн. (1970). Инз. м. Финикс ш.-дир. А.-нын мәркәзи һиссәсини дағлар (һүнд. 3861 *м*-әдәк), шм.-ш.-ини Колорадо платосу, ч.-ш.-ини Һила платосу тутур. Әсас чајы Колорадодур. Тәсәррүфатынын әсас саһәләри суварма әкинчилији вә мә'дән сәнајесидир. Памбыг, гарајонча, тәрәвәз, ситрус биткиләри әкилир. Әтлик-јунлуг һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Колорадо чајында өлкәнин ән ири електрик ст.-ларындан олан Гувер СЕС-и вар. А.-да мис (һасилатына көрә АБШ-да 1-чи јердәдир), күмүш, гызыл чыхарылыр. Әлван металлуркија, метал е'малы, јејинти, авиаракет вә електроника сәнајеси вар. Туризм инкишаф етмишдир.

А́РИЈА (итал. aria—арија)—вокал мусиги жанры; мүғәннинин опера, ораторија, јахуд кантатада оркестрин мүшајиәти илә ифа етдији биткин мусиги епизоду. Мелодик гурулушуна көрә маһныја јахындыр. Лакин А. даһа мүрәккәб, чохһиссәли гурулуша маликдир. Операнын драматуржи инкишафында А. драм әсәриндәки монолог кими гәһрәманын характеринин ачылмасына көмәк едир. А.-нын *аријетта*, *ариозо*, *каватина* вә с. нөвләри вар. Азәрб. мусигисиндә А. жанр кими опера сәнәтинин инкишафы илә әлагәдар јаранмышдыр. Илк Азәрб. операларында А.-лар мүәјјән муғам үстүндә охунараг импровизасија характери дашыјырды. Сонралар Р. М. Глиер («Шаһсәнәм»), М. Магомајев («Нәркиз»), Ү. Һачыбәјов («Короғлу»), Ф. Әмиров («Севил») Азәрб халг мусиги интонасијалары әсасында классик А. нүмунәләри јаратмышлар. Бә'зән аһәнкли инструментал пјесләр дә А. адланыр.

АРИЈЕ́ТТА (итал. arietta)—садә ифадә тәрзи илә фәргләнән маһны характерли кичик *арија*. А. франсыз комик опералары үчүн сәчијјәвидир.

АРИ́КА (Arica) — Чилидә шәһәр вә порт. Д.ј. ст. Әһ. 87,7 мин (1970). Чилидән балыг уну, Боливијадан әлван металлар А. порту васитәсилә ихрач едилир. Автомобил, велосипед, радиогәбуледичи вә телевизоргурашдырма мәркәзидир. А. р-нунда балыг овланыр. А. дәниз курортудур.

АРИ́Л—бирвалентли ароматик радикалларын үмуми ады, мәс., фенил C_6H_5—, нафтил $C_{10}H_7$— вә с. Гыса ишарәси Ar-дир.

АРИЛӘР—елми әдәбијјатда мүхтәлиф мә'нада ишләдилән термин. 19 әсрин орталарындан «А.» термини һинд-Авропа дилләриндә данышан халглары фәргләндирмәк үчүн ишләдилирди. Сонралар иргчилик әдәбијјатында (хүсусилә фашист Алманијасында) бу терминә јанлыш вә гејри елми мә'на верилди (бах *Ари ирги*). Елмдә «А.» термини һазырда, јалныз һинд-Иран дилләриндә данышан тајфалара, халглара аид едилир. Гәдимдә А. өзләрини ари—јә'ни тамһүгуглулар адландырырдылар ки, бу да онлары гоншу вә табе едилмиш халглардан фәргләндирирди. Бир сыра чоғрафи вә етник адлар «ари» сөзүндәндир. Мәс., Иранын мүасир ады (Aryānām) «А. өлкәси» демәкдир. Бир сыра һалларда А. тајфа адыны билдирир (мәс., гәдим һиндлиләрдә «Арјаварга», осетинләрдә «Аллон», мидијалыларда *аризантлар* вә с.).

АРИЛЛӘШДИРМӘ—үзви бирләшмәләрдә һидрокен, метал вә ја һалокен атомларынын *арил* групу илә әвәз едилмәси.

АРИО́БАЗ, Артовасд (? – тәгр. ерамызын 20)—*Атропатена* һөкмдары [тәгр. 2 — 20], *Ариобарзанын* оғлу. Еһтимал ки, сонунчу Атропати һөкмдары. Тәгр. 20 илдә Атропатенада һакимијјәт Парфија *Аршакиләри* сүлаләсинин кичик голунун баниси III Артабан тәрәфиндән зәбт едилди.

АРИОБА́РЗАН (?—1 әсрин әввәлләри)—Атропатена һөкмдары [тәгр. е.ә. 20—тәгр. ерамызын 2], Артабазын оғлу. Кәнчлик илләрини Ромада кечирмишдир. Рома тарихчиси Татсит ону «көзәл бәдәни вә ә'ла мә'нәви кејфијјәтләри илә фәргләнән мидијалы» адландырыр. А. һакимијјәти дөврүндә ромапәрәст сијасәт јүрүтмүш вә ромалылара дәрин достлуг һиссләри бәсләмишдир. Бу А.-а ермәни тахтында да мөһкәмләнмәјә имкан вермишди.

АРИОВИ́СТ (Ariovistus; е.ә. 1 әср)—герман тајфасы свевләрин башчысы. Е.ә. тәгр. 71 илдә Рејни кечән А. Галлијада мәскунлашмаг истәјирди. Лакин е.ә. тәгр. 58 илдә Јули Сезар ону мәғлуб етди вә А. јенидән Рејнин о тајына гајытды.

АРИО́ЗО (итал. arioso, aria—арија сөзүндән)—опера, ораторија, јахуд кантатада соло охунан, нисбәтән сәрбәст формада јазылмыш маһны-декламасија характерли кичик *арија*. Чох заман речитатив характерли мусиги епизодларынын бир һиссәси А.-дан ибарәт олур (П. И. Чајковскинин «Гаратохмаг гадын» операсында Керманын, Ф. Әмировун «Севил» операсында Күлүшүн А.-су вә с.).

АРИО́СТО (Ariosto) Лудовико (8.9. 1474, Речо-нел-Емилија—6.7.1533, Феррара)—италјан шаири. Чәнкавәрлик епосу мотивләринә истеһза руһунда јазылмыш «Ҹошғун Роланд» (сон редактәси 1532) поемасы мәшһурдур. Интибаһ дөврүнүн һуманист идејаларыны тәчәссүм етдирән бу поема италјан әдәбијјатынын инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Поема Авропа дилләринә тәрчүмә олунмушдур. А. комедијалар, сатирик ше'рләр дә јазмышдыр.

АРИСМЕ́НДИ (Arismendi) Роднеј (д. 21.3.1913, Рио-Бранко)—Уругвај вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими, 1931 илдән Уругвај Коммунист Партијасынын (УКП) үзвү. 1936—39 илләрдә Уругвај Коммунист Кәнчләр Федерасијасынын катиби олмушдур. 1937 илдән УКП МК үзвүдүр. 1946—1973 илләрдә парламентин депутаты, УКП Милли Комитәсинин сәдри (1951—55), баш катиби (1955, ијул—1955, октјабр) олмуш, 1955 илдән УКП МК-нын биринчи катибидир. 1956 илдән һәм дә партијанын нәзәри органы «Естудиос» журналынын баш редактору иди. 1973 илдә өлкәдә мүртәче режим гурулдугдан сонра А. һәбс олунмуш (1974), мүтәрәгги дүнја ичтимаијјәтинин е'тиразы сајәсиндә 1975 илин јанварында азад едилмишдир. Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1973).

Әсәри: Ленин, революция и Латинская Америка, пер., с. исп. М., 1975.

АРИСТА́РХ—бах *Самослу Аристарх*.

АРИСТИ́Д (Aristéidēs; е.ә. тәгр. 540—тәгр. 467)—Јунан—Иран мүһарибәләри (е.ә. 500—449) дөврүндә Афинанын сијаси вә һәрби хадими. *Марафон вурушмасында* 10 стратегдән бири, *Саламин* дөјүшүнүн иштиракчысы, *Платеја* вурушмасында афиналыларын башчысы олмушдур. *Делос иттифагынын* тәшкилатчыларындан иди.

АРИСТОКРА́ТИЈА (јун. aristokratia, һәрфи мә'насы—ән јахшыларын, адлы-санлыларын һакимијјәти)—1) дөвләт һакимијјәтини имтијазлы күбар азлығын әлиндә чәмләшдирән идарәчилик формасы. Идарәчилик формасы кими А. монархија вә демократијаја зиддир. «Монархија бир нәфәрин һакимијјәти иди, республика—сечки илә олмајан һеч бир һакимијјәтин олмамасы иди; аристократија—нисбәтән кичик бир азлығын һакимијјәти иди, демократија—халгын һакимијјәти иди... Бүтүн бу фәргләр көләлик дөврүндә әмәлә кәлмишдир» (Ленин. В. И., Әсәрләри, ч. 29, сәһ. 488). Сијаси идеја тарихиндә дөвләт идарәчилији формаларындан биринин ифадәси кими А. анлајышынын мејдана кәлмәси Платон вә Аристотеллә бағлыдыр. Гәдимдә Спарта, Рома (е.ә. 6—1 әсрләр), Карфакен; орта әсрләрдә Авропада Венесија, Псков вә Новгород феодал респ.-лары вә с. А.-ја мисал ола биләр. 2) Синифли чәмијјәтдә али силк, имтијазлы тәбәгә (мәс., Ромада патрисиләр; Афинада евпатридләр; дворјанлар вә с.), јахуд хүсуси һүгуглардан вә үстүнлүкләрдән истифадә едән ичтимаи груп (мәс., малијјә А.-сы).

АРИСТО́НИК (Aristónikos; ?—е.ә. 129 вә ја 128)—Пергамда Рома һакимијјәтинә гаршы гул вә јохсуллар үсјанынын башчысы. Үсјанчылар бүтүн адамларын бәрабәр олачағы «Күнәш дөвләти» јаратмаг истәјирдиләр. Ромалылар үсјаны јатырмыш, А.-и әсир алыб Ромада е'дам етмишдиләр.

АРИСТО́ТЕЛ (Aristotélēs), Әрәсту (е.ә. 384, Стакир—е.ә. 322, Халкид, индики Халкис ш.)—гәдим јунан философу вә алими. Е.ә. 367 илдә Афинаја кәлиб Платонун шакирди олмуш вә 20 ил Платон академијасында иштирак етмишдир. Е.ә. 343—335 илләрдә Македонијалы Искәндәрин тәрбијәчиси олмушдур (Македонија чары Филиппин дә'вәти илә). Е.ә. 335 илдә Афинаја гајытмыш вә өз мәктәбини (*Перипатетик мәктәб*) јаратмышдыр. Динә гаршы чинајәтдә тәгсирләндирилән А. тә'гибдән гуртармаг үчүн Евбеј а.-на гачмышды. К. Маркс А.-и «гәдим дүнјанын чох бөјүк мүтәфәккири» (Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 409), онун тә'лимини исә гәдим јунан фәлсәфәсинин зирвәси һесаб етмишдир. Ф. Енкелс А.-и гәдим јунан философлары ичәрисиндә «ән универсал зәка» адландырмышдыр (Анти-Дүринг, Б., 1967, сәһ. 15). Кениш вә чохчәһәтли јарадычылыға малик олан А. мәнтиг, психолокија, тәбиәтшүнаслыг, етика, сијасәт, тарих, поезија вә риторикаја аид әсәрләр јазмышдыр («Органон», «Физика», «Метафизика», «Сијасәт», «Риторика», «Поетика» вә с.).

Материализм илә идеализм арасында тәрәддүд едән А. фәлсәфәсиндә Платонун «идејалар» тә'лиминин тән гиди мүһүм јер тутур. «Платон „идејаларынын“ Аристотел тәрәфиндән тәнгиди идеализмин үмумијјәтлә бир идеализм кими тәнгидидир» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 38, сәh. 297). А. көстәрирди ки, әбәди вә дәјишмәз һесаб едилән «идејалар» реал аләмдән, онун чисимләриндән әввәл вә өз-өзүнә мөвчуд ола билмәз. Өз-өзүнә вә објектив шәкилдә мөвчуд олан тәбиәтдир, идејалар исә онун әсасында јараныр. Идејаларын мәнбәји тәбиәтдир. Үмуми јалныз тәкчәләрдән вә ајрычалардан ибарәтдир. Үмуми елмин предметидир вә һиссләрлә гавранылан тәкчәләр (ајрычалар) васитәсилә дәрк едилир, үмумини индуксијасыз дәрк етмәк мүмкүн дејил, һисси гаврајышсыз исә индуксија ола билмәз. Лакин А. үмуми илә тәкчәнин вәһдәтини дәрк едә билмәмишдир вә беләликлә дә «үмуми илә ајрычанын... диалектикасында долашыр» (јенә орада, сәh. 392).

А.-ә көрә бүтүн реаллыг ардычыл шәкилдә «материјадан» «формаја» вә «формадан» «материјаја» кечиддән, һәр бир чисим исә материја илә форманын вәһдәтиндән ибарәтдир. Бурада А. фәлсәфәсинин диалектик характери өзүнү көстәрир. Лакин А. материјаны илк сәбәб кими гәбул етсә дә, ону пассив, инерт (тә'сирсиз) башланғыч сајырды. Материја форма илә бирләшдикдә керчәклијә чеврилир, форма материјанын мүәјјәнлијидир. А.-ә көрә јүксәк «форма» аллаһдыр. А. ону әбәди вә дәјишмәз һесаб едәрәк, идеализм мөвгејинә кечир. А. тәбиәти, онун чисим вә һадисәләрини һәрәкәт вә инкишафда көтүрүр. А.-ә көрә һәрәкәт имканын керчәклијә чеврилмәси просесидир. А. һәрәкәтин кејфијјәт вә кәмијјәт (артма вә азалма), јердәјишмә (мәканда һәрәкәт), јаранма вә мәһволма кими формаларыны көстәрмишдир. А.-ә көрә идракын предмети објектив аләм, реал варлыгдыр. Реал биликләр јалныз һисси идрак васитәсилә әлдә едилир. Беләликлә, «Аристотел материализмә лап јахынлашыр» (јенә орада, сәh. 301). А. формал мәнтигин банисидир. О, илк дәфә тәфәккүр ганунларыны хүсуси тәдгигат објектинә чевирмишдир. А. етикасы гулдарлыг дөвләти вәтәндашынын әхлаг нормаларыны әкс етдирир. А.-ә көрә инсанын әмәли фәалијјәтинин ағыл илә тәнзимләнмәсиндә мүһүм амил олан әхлаги мә'зијјәт мө'тәдилликдир, јә'ни ифрат һәдләрдән имтина етмәк вә орта вәзијјәт сечмәкдир. Орта вәзијјәт инсаны һәр чүр ифратчылыгдан, сон һәддән горујур; мәс., сәхавәтли олмаг хәсислик илә исрафчылыг арасында орта вәзијјәтдир. А. өз етик вә психоложи консепсијасы әсасында тәрбијә нәзәријјәсини инкишаф етдирмиш, педагокика тарихиндә илк дәфә јаш дөврләрини мүәјјәнләшдирмәјә чәһд көстәрмишдир. О, тәрбијәјә дөвләт гурулушуну мөһкәмләтмәк васитәси кими бахырды.

А. гулдарлыг дөвләтинин идеологу иди. Хүсуси мүлкијјәти, ичтимаи бәрабәрсизлији мүдафиә едән А. јашадығы чәмијјәтин һаким вә мәһкум синифләрә бөлүнмәсини «тәбии» һал сајыр, дөвләтин әмәлә кәлмәсинин әсас сәбәбини инсанларын үнсијјәтиндә көрүрдү. А. дөвләтин алты формасыны көстәрмишдир. А.-ә көрә онлардан үчү—монархија, аристократија вә «политија» (орта синфин һакимијјәти) нормал, үчү исә—истибдад, олигархија вә демократија гејри-нормалдыр. А. ән јахшы дөвләт формасы кими «политија»ны гәбул едирди. Бир дөвләт формасынын дикәри илә әвәз олунмасынын сәбәбини чәмијјәтдәки мөвчуд зиддијјәтләрдә, јә'ни варлы вә јохсуллар арасындакы зиддијјәтләрдә көрмүшдүр. А. әмтәә-пул мүнасибәтләрини тәдгиг етмиш вә натурал тәсәррүфатла әмтәә истеһсалы арасындакы фәргләрин анлашылмасына лап јахынлашмышдыр. Әмтәәнин истеһлак дәјәри илә дәјәри арасындакы фәрги илк дәфә А. көрмүшдүр.

Биолокија саһәсиндә А.-ин хидмәтләриндән бири биоложи мәгсәдәујғунлуг тә'лимидир. А. тәбиәтдә мәгсәдәујғунлуғу тохумлардан үзви структурларын инкишафы, һејванларын мәгсәдәујғун һәрәкәт инстинктләринин мүхтәлиф тәзаһүрләри, онларда органларын гаршылыглы ујғунлашмасы вә и.а. кими фактларда көрүрдү. А.-ин биолокијаја аид әсәрләриндә бир чох һејван нөвүнүн тәснифаты вә тәсвири верилмишдир. А.-ә көрә һәјатын маддәси вүчуд, формасы исә руһдур. Чанлыларын үч групуна (битки, һејван, инсан) мүвафиг олараг А. үч руһун вә ја онун үч гисминин олдуғуну көстәрир: битки руһу, һејван руһу (дујан) вә зәкалы руһ.

А. космолокијасы бә'зи саһәләрдә Демокрит космолокијасы вә пифагорчулуг илә мүгајисәдә кери галырды. Онун кеосентрик космолокијасы Коперник дөврүнә гәдәр өз тә'сирини итирмәмишди. А. *Евдокс Книдлинин* планет нәзәријјәсинә әсасланмыш, лакин планет сферасыны реал физики варлыг кими изаһ етмишдир: Каинат мүхтәлиф сүр'әтлә һәрәкәт едән вә тәрпәнмәз улдузларын кәнар сферасы илә һәрәкәтә кәтирилән бир сыра консентрик сферадан ибарәтдир. «Ајалты» аләм, јә'ни Ај орбити илә Јер мәркәзи арасындакы област низамсыз вә гејри-мүнтәзәм һәрәкәтләр областыдыр. Бу областдакы чисимләр исә торпаг, су, һава вә оддан ибарәтдир. Торпаг ағыр елемент кими мәркәзи јер тутур, онун үстүндә исә су, һава вә од тәбәгәләри ардычыл јерләшир. «Ајүстү» аләм, јә'ни Ај орбити илә тәрпәнмәз улдузларын кәнар сферасы арасындакы област мүнтәзәм һәрәкәтләр областыдыр, һәмин улдузлар исә бешинчи елементдән (*ефирдән*) ибарәтдир.

Фәлсәфи фикрин сонракы инкишафына күчлү тә'сир көстәрән А. тә'лими ики истигамәтдә давам етдириләрәк, бир тәрәфдән мистик идеализмин, дикәр тәрәфдән исә материалист фәлсәфи фикирләрин инкишафы үчүн мә'нәви гида мәнбәји олмушдур. А. Шәрг халгларынын да фәлсәфи вә ичтимаи фикринин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. 8—9 әсрләрдән башлајараг А.-ин әсәрләри әрәб дилинә тәрчүмә едилмишдир. 9 әсрдә Бағдадда онун әсәрләрини тәрчүмә едән вә үзүнү көчүрән хүсуси груп јарадылмышды. Кинди, Фәраби, Ибн Сина Шәргин көркәмли аристотелчи философлары олмуш, фәлсәфәнин өјрәнилмәсини А.-ин ады илә бағламышлар. А. фәлсәфәси Азәрб.-да да фәлсәфи фикрин инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр. 11—14 әсрләрдә Азәрб.-да аристотелчилик даһа кениш јајылмышды. Бәһмәнјар, Низами, Нәчмәддин Нахчывани, Нәсирәддин Туси, Сирачәддин Урмәви, Маһмуд Шәбүстәри вә б. көркәмли философлар аристотелчилији тәблиғ етмәклә кифајәтләнмәмиш, онун тә'лимини инкишаф етдирмиш, һәтта бир чох мәсәләдә она тәнгиди јанашмышлар. Н. Нахчывани вә Н. Туси мәшһур аристотелчи Ибн Сינанын әсәрләринә шәрһләр јазмыш, ону дини тәһрифләрдән мүдафиә етмишләр. М. Шәбүстәри «Миратүл -Мүһәггигин», «Күлшәни-раз» әсәрләрини А. идејаларынын тә'сири илә јазмышдыр. А.-ин «Поетика» әсәри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Поетика, Б., 1974; Сочинения, т. 1, М., 1976.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; Енкелс Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966; јенә онун, Анти-Дүринг, Б., 1967; Ленин В. И., Фәлсәфә дәфтәрләри, Әсәрләри, ч. 38 (Адлар көстәричиси); История философии, т. 1, М., 1957; Зубов В. П., Аристотель, М., 1963; Джохадзе Д. В., Диалектика Аристотеля, М., 1971.

АРИСТОФА́Н (Aristophánēs; е.ә. тәгр. 445—тәгр. 385)—гәдим јунан драматургу, «комедијанын атасы» (Ф. Енкелс). Антик мәнбәләрә көрә 44 комедија јазмышдыр. Онлардан јалныз 11-и: «Ахарнлылар» (425), «Атлылар» (424), «Булудлар» (423), «Арылар» (422), «Сүлһ» (421), «Гушлар» (414), «Лисистрата» (411), «Фесмофори бајрамында гадынлар» (411), «Гурбағалар» (405), «Халг мәчлисиндә гадынлар» (392), «Сәрвәт» (388) индијәдәк там шәкилдә галмышдыр. Дикәр комедијаларындан исә 900-ә јахын кичик фрагмент мә'лумдур. А.-ын јарадычылығы гулдарлыг демократијасынын дәрин бөһран кечирдији кәскин ичтимаи-сијаси мүбаризә дөврүнә тәсадүф едир. Јарадычылығында мүһарибә вә сүлһ мөвзусу әсас јер тутур («Ахарнлылар», «Сүлһ», «Лисистрата»). А. мүһарибәни ичтимаи бәла кими писләмиш, Афина дөвләт хадимләринин ишғалчылыг сијасәтини тәнгид етмишдир. Халгын изтирабларына лагејд, ачкөз, икиүзлү вә дәләдуз сијаси хадимләр («Атлылар»), бүрократ мәһкәмә системи («Арылар»), ичтимаи әхлагы позан идеја вә фәлсәфи чәрәјанлар («Булудлар», «Гурбағалар») А.-ын комедијаларында ифша олунур. «Халг мәчлисиндә гадынлар», «Гушлар», «Сәрвәт» комедијаларында А.-ын идеал чәмијјәт һаггында утопик арзулары әксини тапмышдыр. А. сатирик күлүшүн мүхтәлиф васитәләриндән—бајағы натурализм, буффонада вә карикатурадан мәһарәтлә истифадә етмишдир. А.-ын комедијалары Авропа әдәбијјатынын инкишафына гүввәтли тә'сир көстәрмишдир (*Роттердамлы Еразм*, Ф. *Рабле* вә б.). «Атлылар», «Булудлар», «Гурбағалар» комедијалары Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәрләри: «Антик әдәбијјат мүнтәхәбаты» китабында, Б., 1950; Избранные комедии, М., 1974.

Әд.: Султанлы Ә., Антик әдәбијјаты тарихи, Б., 1958; Соболевский С. И., Аристофан и его время, М., 1957.

АРИТМИ́ЈА (јун. а—инкар шәкилчиси+rhythmós — ритм)—үрәјин нормал ритминин позулмасы. Ашағыдакы формалары вар: үрәк јығылмаларынын тезләшмәси (тахикардија) вә ја јавашымасы (брадикардија), вахтындан әввәл, јахуд әлавә үрәк јығылмаларынын олмасы (екстрасистолија), үрәк ритминин бирдән-бирә кәскин тезләшмәси (дәг. 200—240 вурғу) (пароксизмал тахикардија), ајры-ајры үрәк јығылмалары арасында там дүзкүн олмајан фасиләләрин јаранмасы (сәјријән А.). А. үрәк хәстәликләри (миокардит, кардиосклероз, тиреотоксикоз), гулагҹыгларла мә'дәҹикләр арасында әлагәнин позулмасы вә с. нәтиҹәсиндә баш верә биләр. Бә'зи А.-лар ган дөвранынын позулмасына, башкиҹәлләнмәјә вә с. сәбәб олур; бә'зиләрини исә хәстәләр һисс етмир. Мүалиҹәси: А.-ја сәбәб олан әсас хәстәлији арадан галдырмаг, үрәјин нормал ритмини бәрпа етмәк.

Әд.: Чазов Е. И., Боголюбов В. М., Нарушения ритма сердца, М., 1972.

АРИФ ГӘЗВИНИ Мирзә Әбүлгасым (1882, Гәзвин—1933, Һәмәдан)—Иран шаири. Сијаси тәсниф жанрынын вә сијаси гәзәлин јарадыҹысыдыр. 1905—11 илләрдә Иран ингилабына гошулмуш, ингилаби мәзмунлу тәснифләр јазмыш, мәҹлисләрдә охумушдур. «Јашасын», «Азадлыг мүждәчиси», «Гушун наләси», «Өлүм либасы» вә с. ше'рләриндә азадлыг вә вәтәнпәрвәрлик мотивләри тәрәннүм олунур. Сатирик ше'рләриндә шаһ вә дөвләт хадимләринин мүртәҹе сијасәтини, мә'мурларын сатгынлығыны, рүшвәтхорлуғуну, империалист тәҹавүзкарлығыны ифша етмишдир. Лакин А. Г. Иранын гејри-фарс халгларынын милли азадлып һәрәкатына, мәдәнијјәт вә ана дилинә мәнфи мүнасибәт бәсләмишдир. «Молла Нәсрәддин» журналы А. Г.-нин мәһдуд милләтчилик көрүшләрини дәфәләрлә тәнгид етмишди.

Әд.: Һүсејнов Б., XX әср фарс ше'риндә ән'әнә вә новаторлуг, Б., 1975; Гаэмпанах Г. Г., Ареф Казвини—гражданский поэт Ирана, М., 1971.

АРИФ ӘРДӘБИЛИ (?—?)—14 әср Азәрб. шаири. Ширваншаһ Кејкавус ибн Кејгубадын дә'вәти илә Ширвана кәлмиш, сарај шаири олмушдур. А. Ә.-нин әдәби ирсиндән галан фарсҹа «Фәрһаднамә» (1369) поемасынын әлјазмасы Истамбулда Ајасофија музеји китабханасындадыр. «Хосров вә Ширин» мөвзусунда јазылмыш бу әсәр 2 һиссәдән ибарәтдир: «Һекајәти-Фәрһад», «Һекајәти-Фәрһад-Ширин». А. Ә. шифаһи халг әдәбијјатына әсасланмыш, Иран шаһы Хосрову дејил, ме'мар Фәрһады поеманын баш гәһрәманы сечмишдир. А. Ә.-нин «Хосров вә Ширин» мөвзусуна кәтирдији бу ҹәсарәтли јенилик сонралар өзбәк шаири Ә. Нәваинин «Фәрһад вә Ширин» поемасында инкишаф етдирилмишдир. «Фәрһаднамә»дәки һадисәләр Азәрб. мүһити илә бағлыдыр. Әсәрдә Шамахы, Бакы ме'марлыг абидәләриндән дә бәһс олунур.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, ҹ. 1, Б., 1960; Араслы Н., Ариф Әрдәбили вә онун «Фәрһаднамә» поемасы, «Азәрбајҹан», 1968, № 8.

АРИФ ТӘБРИЗИ (Аға Һүсејнин тәхәллүсү; ?, Тәбриз—1805, Шуша)—Азәрб. шаири. Гәзәлләриндә изтираб, һәсрәт мотивләри күчлүдүр. Ше'рләринин бир һиссәси Һүсејн Әфәнди Гајыбовун «Азәрбајҹанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәҹмуә» адлы әлјазмасында топланмышдыр. А. ријазијјатла да мәшғул олмушдур.

Әд.: Көчәрли Ф., Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары, ҹ. 1, һ. 1, Б., 1925; Араслы Һ., XVII—XVIII әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Б., 1956.

АРИФ ШИРВАНИ, Кәрбәлаји Аллаһи Ариф (?—?)—18 әср Азәрб. шаири. Гәзәл вә һәҹвләр јазмышдыр. Ше'рләриндә дөврүнүн зүлм вә һагсызлыгларындан, вәфалы сирдашын јохлуғундан шикајәтләнмиш, Ширван һөкмдары Мустафа ханы вә онун ә'јанларыны писләмишдир.

Әсәри: Кәрбәлаји Аллаһи Ариф (топлајаны С. Мүмтаз), Б., 1925.

Әд.: Араслы Һ., XVII—XVIII әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Б., 1956.

АРИФМО́МЕТР (јун. arithmós—әдәд+*...метр*)—һесаб әмәлләрини јеринә јетирән кичик *һесаблајан машын*. Һесаблама техникасынын инкишафы илә әлагәдар олараг даһа тәкмил *клавишли һесаблајан машынла* әвәз едилмәкдәдир.

«АРЫ»—һәфтәлик, шәкилли сатирик журнал. 1910 ил декабрын 18-дән 1911 ил мартын 12-дәк Бакыда нәшр едилмиш, ҹәми 13 нөмрәси чыхмышдыр. Нашири Д. *Бунјадзадә*, редактору Әлимәммәд Әлијев (9-ҹу нөмрәдән исә һәм дә нашири олмушдур) иди. «А.» *«Молла Нәсрәддин»ин* әдәби-иҹтимаи мөвгејини мүдафиә едирди.

АРЫ АИЛӘСИ—бир пәтәкдә јашајан бир ана, бир нечә јүз еркәк вә бир нечә минә гәдәр ишчи арыдан ибарәт ары дәстәси. Ана арынын гојдуғу јумурталардан ишчи вә еркәк арыларын сүрфәләри, пуплары инкишаф едир. А. а. ән чох јај ајларында, әсас бал јығымы башлананда чохалыр. Мөвсүмдән асылы олараг, аиләдә арыларын мигдары азалыб-чохалыр. Мәс., јазда вә пајызда аиләдә 15—20 мин, јајда 60—70 мин вә бә'зән 80—100 мин ары олур. Бир А.а. мөвсүм әрзиндә 130—150 *кг*, бә'зән исә 300 *кг*-а гәдәр бал топлајыр. Һәр аиләнин спесифик ији вар. Бир аиләнин арысы башга аиләнин арысыны һәмин ијә көрә таныјыр. А.а. тәбии сурәтдә бечә вермәк вә сүн'и сурәтдә бечә ајырмаг јолу илә артырылыр.

АРЫ ЗӘҺӘРИ, апитоксин (лат. apis—ары+јун. toxikón—зәһәр)—ары санҹан заман нештәриндән ахан аҹы, зәһәрли, шәффаф маддә. А.з.-нин тәркибиндә биоложи актив мелиттин зүлалы, сәрбәст аминтуршулар, мүхтәлиф ферментләр (киалуронидаза, леситиназа А.), һистамин (1%-ә гәдәр), нуклеин, формиат, ортофосфат вә хлорид туршулары, пијләр, учуҹу јағлар, Mg, Cu, Ca вә с. вар. Һавада бәркијир, суда асан, гарышга туршусунда чәтин һәлл олур. Истијәдавамлыдыр (дондуруларкән вә 115°С-јәдәк темп-рда хассәләри дәјишилмир). А.з. күчлү бактерисид тә'сирлидир. Гәдимдән халг тәбабәтиндә истифадә олунур. Зәһәр артериал ган тәзјигини ашағы салыр; А.з.-ндән алынан дәрманлар ојнаг хәстәликләриндә електрофорез јолу илә, миозит, радикулит, невралкија, өврә, мигрен, трофик хора, ендартериоз, бронхиал астма, тромбофлебит вә с. хәстәликләрин мүалиҹәсиндә мәһлул вә мәлһәм шәклиндә ишләдилир. Бөјрәк, гараҹијәр, мә'дәалты вәзи, ган, диабет, үрәк-дамар вә с. хәстәликләрдә истифадә етмәк олмаз. А.з.-ндән венапиолин, токсапин, вирапин вә апизартрон мәлһәмләри һазырланыр. Ары санҹдыгда 0,2—0,3 *мг* зәһәр ифраз едир; зәһәрин ағрысыны азалтмаг үчүн јараја нашатыр спирти мәһлулу илә (1 һиссә нашатыр спирти, 5 һиссә су) исладылмыш сарғы гојулур, ағыр һалларда үрәк фәалијјәтини низама салан дәрман тәтбиг едилир 500—1000 арынын санҹмасы (0,2 *г*-адәк А.з.) өлүмлә нәтиҹәләнир.

Әд.: Һәсәнов Ә., Ибраһимов Р., Ары мәһсулларынын мүалиҹә әһәмијјәти, Б., 1957; Аветисян Г. А., Пчеловодство, 2 изд., М., 1975; Иойриш Н. П., Пчелы и медицина, Ташкент, 1975.

АРЫ МУМУ—арыларын мум вәзиләриндән чыхан нарын дәнәвәр маддә. Суда, спиртдә һәлл олмајан, електрик ҹәрәјаныны кечирмәјән, јанан, һавада чох гала билән аморф, пластик күтләдир. Орта сыхлығы 0,956—0,969 *г/см*^{3}, туршу әдәди 17—21, сабунлашма әдәди 36—96, јод әдәди 8—11-дир; әримә температуру 62—72°С. Арылар бу мумдан шан дүзәлдир. Тәркибиндә чохлу А витамини, 72—74% алифатик туршуларын иримолекуллу биратомлу спиртләрлә әмәлә кәтирдији мүрәккәб ефирләр, 13,5—15,0% сәрбәст карбон туршулары вә 12,5—15,5% дојмуш карбоһидрокенләр вар. А.м. бир нечә нөвдүр: пәтәк муму, пресләнмиш мум вә екстраксија муму. Саф А.м. *сүн'и шан* һазырланмасында, гатышығы олан мум исә техникада ишләдилир. А.м.-ндан бир чох тибб мәлһәмләри, пластыр, косметика кремләри һазырланмасында истифадә едилир.

АРЫ СҮДҮ—инкишаф едән ана ары сүрфәсини јемләмәк үчүн ишчи арыларын баш вә дөш вәзиләриндән ифраз олунан сүдәбәнзәр маддә. А.с.-нүн тәркиби, әсасән, арынын гидаландығы тозҹуглардан асылыдыр. Тәркибиндә бә'зи аминтуршулар, һормон, 40—58% зүлал, 5—18% пиј, 26%-әдәк шәкәр, бир сыра минерал дузлар, һәмчинин витаминләр вә б. биоложи актив маддәләр вар. А.с. көрпә вә кичикјашлы ушагларда һипотрофија вә анорексија, доғумдан сонра лактасијанын позулмасы вә ганитирмә һалларында, һипотонија вә климактерик һипертонијада, јашла әлагәдар олан атеросклероз әламәтләри ашкара чыханда, стенокардија вә миокард инфарктындан сонракы бәрпа дөврүндә симптоматик мүалиҹәдә вә үз дәриси себорејасынын мүалиҹәсиндә ишләдилир. А.с.-ндән тибдә вә әтријјатда ишләдилән апилак адлы препарат һазырланыр.

Әд.: бах *Ары зәһәри* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АРЫ ХӘСТӘЛИКЛӘРИ — арыларын бүтүн инкишаф мәрһәләләриндә (јумурта, сүрфә, пуп вә јашлы—имаго) тутулдуғу хәстәликләр. Биринчи үч мәрһәләнин хәстәликләри артым (бала) хәстәликләри, дөрдүнчү мәрһәләнинкиләр јашлы А.х. адланыр. А.х. јолухан (инфексион вә инвазион) вә јолухмајан олур. Америка чүрүмәси, Авропа чүрүмәси, кисәли гурд хәстәлији, парачүрүмә, персистисмикоз, *асперкиллјоз*, меланоз, септисемија вә ифлич јолухан, *акарапидоз*, нозематоз, амјөбиаз, мелеоз, физосефалјоз вә с. исә инвазион хәстәликләрдир. Кимјәви токсикоз, кәзәнки токсикозу, ачлыг, еркәкләшмә, артымын донмасы вә с. јолухмајан А.х.-дир. А.х.-нин гаршысыны алмаг үчүн бајтарлыг-санитарија тәдбирләри илә јанашы, бә'зи сулфаниламид препаратлары (натриум-норсулфазол, сулфанатрол, сулсимид вә с.) вә антибиотикләр (пенисиллин, стрептомисин, тетрасиклин, террамисин, биомисин вә с.) шәкәр шәрбәтинә гатылараг арылара верилир, чиләнир, јахуд тоз һалында үфүрүлүр.

Әд.: Ибраһимов Р. П., Азәрбајчанда арыларын патолокијасынын өјрәнилмәсинин јекуну, Азәрб.ЕТБ Ин-тунун әсәрләри, ч. XXV, Б., 1973; Учебник пчеловода, 5 изд., М., 1973; Писковой Ф. Р., Болезни пчел, М., 1973; Гробов И. Ф., Болезни пчел, меры борьбы и профилактики, М., 1974.

АРЫГДАМ—Азәрб.ССР Кәдәбәј р-нунун Гумлу советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 3 *км* шм.-да, Кәдәбәј чајынын (Шамхор чајынын голу) сол саһилиндән 3 *км* аралы, Шамхор—Кәдәбәј шосе јолу кәнарында, Шәкәрбәј д.-нын (Кичик Гафгаз) әтәјиндәдир. Әһ. 1780 (1976); һејвандарлыг, тахылчылыг, картофчулуг вә бағчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

АРЫГЫРАН—Азәрб.ССР Кәдәбәј р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 22 *км* г.-дә, Чәтиндәрә чајынын (Зәјәм чајынын голу) сағ саһилиндә, Һачагаја д.-нын (Шаһдағ силсиләси) әтәјиндәдир. Әһ. 1861 (1976); һејвандарлыг вә картофчулугла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

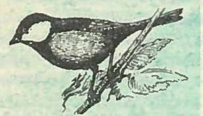

Ири арыгушу.

АРЫГУШУЛАР (Paridae) — сәрчәкимиләр дәстәсинин бир фәсиләси. Уз. 7,6—20 *см*-дир. Ләләкләри јумшаг вә сых, ајаг вә чајнаглары мөһкәм, гүввәтли, ганадлары гыса вә енли, димдији конусшәкилли, көдәк вә дүздүр. Ағачда јашајыр. Ағач коғушунда, бә'зиләри (пәснәк гушу) будағын учунда торба шәкилли јува гурур. Австралија вә Антарктидадан башга һәр јердә вар. 65 нөву мә'лумдур. ССРИ-дә 12, Азәрб.-да 5 нөвү јашајыр: ири А., абы А., Аралыг дәнизи А.А-ы, гара ., пәснәк гушу. Азәрб.-да отураг һәјат сүрән бу гушлар зәрәрверичи һәшәраты једији үчүн хејирлидир.

АРЫКИМИЛӘР, арылар (Apoidea)—һәшәратлар синфинин пәрдәганадлылар дәстәсинә аид олан фәсилә. Бу фәсиләјә коллетидләр (Colletidae), гысахортумлулар (Andrenidae), әсл арылар (Apidae), јарпагкәсәнләр (Megachilidae) вә с. дахилдир. 20 минә јахын (ССРИ-дә 2 миндән чох) нөвү мә'лумдур. Уз. 1,5 *мм* — 5 *см* (әксәр нөвләри 1—1,5 *см*) олур. Ағыз апараты соручу вә ја кәмиричи-јалајычыдыр. Бә'зи нөвләринин алт чәнәси вә алт додағы хортум әмәлә кәтирмишдир. Баш, дөш вә гарындан ибарәт олан бәдән әксәр нөвләриндә түкчүклә өртүлмүшдүр Адәтән, түнд рәнкли, бә'зән метал парылтылы, көј јахуд јашыл олур. Бир чох арыларын (коллетидләр вә паразит арылардан башга) арха әтрафынын өн буғуму бөјүмүш вә тозчуг топламаг үчүн сәбәтә чеврилмишдир (әсл А.). Дишиләрин гарын (абдомен) һиссәсинин сонунчу сегментиндә јумуртагојан вә ја санчма үзвү (нештәр) олур. А. тәкјашајан, аилә илә јашајан вә түфејли һәјат сүрәнләрә ајрылыр. Ән тәкмилләшмиш аилә бал арыларында олур. Чохалма заманы ана ары күндә үч минә гәдәр јумурта гојур. Јумурталардан еркәк, диши вә ја ишчи арылар чыхыр. Инкишафы там метаморфозла кедир. Түфејли һәјат сүрәнләр, бә'зи ары нөвләринин дүзәлтдији јуваларда јумурта гојур вә онларын сүрфәләри јувадакы јем еһтијаты һесабына инкишаф едир. А. јуваларыны торпагда, көтүкдә, ағач коғушунда, будагларда, гајаларда, күнәш ишығы дүшән јерләрдә дүзәлдир. Тозчуг вә нектарла гидаланыр. А. чох хејирлидир. Бүтүн нөвләри биткиләрин тозланмасында фәал иштирак едир. А.-и, онларын балаларыны вә мәһсулуну мум күвәси, сичан, ајы, арыгапан, арыјејән, сағсаған, тојуг, өрдәк, газ вә с. мәһв едир.

Әд.: Жизнь животных, т. 3, М., 1969, с. 422—485.

АРЫЛАРЫН ГЫШЛАМАСЫ — арычылыг тәсәррүфатларында арыларын гыш дөврүндә сахланмасы. Азәрб.-да арылар чөлдә гышлајыр. Чөлдә гышлајан арыларын јувасы јанлардан, үстдән вә алтдан памбыг дөшәкчә, чијид габығы, көвшән, мамыр, кечә вә с. илә өртүлүр.

АРЫС—Газах.ССР-дә чај. Сырдәријанын сағ голу. Уз. 377 *км*. Һөвзәсинин саһ. 14 900 $км^2$. Талас Алатаусу вә Гаратау силсиләләриндән башланыр. Сувармада истифадә едилир.

АРЫС—Газах.ССР Чимкәнд вил.-ндә, Арыс чајынын сол саһилиндә шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 28,5 мин (1975). Д. ј. нәгл. мүәссисәләри вар.

АРЫХАНА—арычылыг тәсәррүфаты, јахуд онун бир һиссәси. Ары пәтәкләри вә арычылыг бииалары јерләшән саһәјә дә А. дејилир. А. отураг вә көчәри олур. Адәтән, һејвандарлыг фермаларындан узагда, кичик ахар сулары вә балверән биткиләри олан, сојуг күләк тутмајан мешә вә бағ кәнарында дүзәлдилир.

АРЫЧЫЛЫГ—бал, ары муму вә дикәр мәһсуллар (ары сүдү, прополис, ары зәһәри вә с.) алмаг, һабелә к.т. биткиләринин мәһсулдарлығыны артырмаг мәгсәди илә онлары тозландырмаг үчүн бал арылары јетишдирән кәнд тәсәррүфаты саһәси. А. һәлә е.ә. мә'лум иди. А.-ын инкишафы бир нечә мәрһәләјә ајрылыр: вәһши А.—бал вә мум ахтарышы (ағач коғушларында ары јувалары ахтарышы), мешә арычылығы; кәтүк арычылығы—арыларын пәтәкләрә (код, тәкнә, сәбәт вә с.) көчүрүлмәси; чәрчивәли пәтәк арычылығы (мүтәрәгги арычылыг). 1814 илдә рус арычысы П. И. Прокопович чәрчивәли пәтәкләр дүзәлтдикдән вә 1865 илдә чех арычысы Ф. Грушка балсүзән машыны ихтира етдикдән сонра А. бир чох өлкәдә к.т.-нын јүксәк кәлирли саһәси олду. А.-ын елми әсасларынын ишләниб һазырланмасында вә онун тәблиғиндә рус алимләри А. М. Бутлеров, М. А. Дернов, И. А. Каблуков, Н. М. Кулакин вә б., харичи өлкә алимләриндән А. Ф. Јубер (Исвечрә), Л. Лангстрот (АБШ), И. Меринг, Е. Тсандер (Алманија) вә б.-нын бөјүк ролу олмушдур.

Русијада А.-ла гәдим заманлардан мәшғул олмушлар. 1910 илдә өлкәдә 6,3 млн. ары аиләси вар иди. Һәр ары аиләсиндән орта һесабла 5—6 *кг* бал алынырды. Биринчи дүнја мүһарибәси (1914—18) дөврүндә А. хејли азалды, 1919 илдә ары аиләси 3,2 млн. иди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра өлкәдә А.-ын инкишафына бөјүк фикир верилмишдир. 1919 илдә В. И. Ленинин имзаладығы «Арычылығын горунмасы һаггында» декрет А.-ын инкишафында мүһүм рол ојнады. Арыларын чинсини јахшылашдырмаг үчүн дөвләт дамазлыг очаглары, арычылыг фермалары, ары хәстәликләрини өјрәнән мүәссисәләр тәшкил едилди, арычылығын јем базасы кенишләндирилди. 1940 илдә ССРИ-дә 10 млн.-дан чох ары аиләси олмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—45) илләриндә А. тәсәррүфаты хејли азалды, ары аиләсинин сајы 4,9 млн.-а енди. Мүһарибәдән сонра партија вә һөкумәт А.-ы бәрпа вә инкишаф етдирмәк, ону х.т.-нын јүксәк кәлирли саһәсинә чевирмәк үчүн мүһүм гәрарлар (ССРИ ХКС-нин «Арычылығын инкишаф етдирилмәси тәдбирләри һаггында» 26 феврал 1945 ил гәрары вә с.) һәјата кечирди, 60-чы илләрдән башлајараг А.-ын һәртәрәфли инкишафына вә мәһсулдарлығын јүксәлмәсинә наил олмаг үчүн ихтисаслашдырылмыш А. с-злары јарадылды. 1974 илин әввәлләриндә өлкәмиздә ары аиләләринин сајы тәгр. 10 млн.-а чатды.

Һәр к-з арыханасында орта һесабла 150, с-з арыханасында исә 250 ары аиләси олур. А. әсасән, бал вә мум алмаг, тозландырма вә арыјетишдирмә истигамәтләриндә инкишаф едир.

Урал, Сибир, Узаг Шәрг, Азәрбајчан, Гырғызыстан, Шәрги Газахыстан вә Ермәнистанда бал вә мум мәһсулу әлдә етмәк үчүн А. с-злары, Украјна, Газахыстан вә Шимали Гафгазда к.т. биткиләрини тозландырмаг үчүн ири А. фермалары, РСФСР-ин ч. р-нлары, Украјна, Молдавија, Загафгазија вә Орта Асијада ары чинси јетишдирән с-злар ихтисаслашдырылыр. Габагчыл арыханаларда һәр пәтәкдән 150 *кг*, бә'зән даһа чох бал топланыр. ССРИ-дә орта һесабла илдә 120—150 мин тон бал истеһсал олунур. Һәјәтјаны тәсәррүфатларда да А.-ын инкишафына бөјүк әһәмијјәт верилир. Һәвәскар арычылардан верки алынмыр, онлар өз артыг мәһсулларыны дөвләт тәдарүк тәшкилатларына вә ја базарда сата биләрләр.

А. илə дүнјанын бүтүн материклəриндə мəшғул олурлар. Дүнјада тəгр. 45 млн. ары аилəси вар; бунун 50%-ə гəдəри сосиалист өлкəлəринин (тəгр. 22% ССРИ-нин) пајына дүшүр.

Азəрб.-да да А.-ын тарихи чох гəдимдир. Археоложи газынтылар Азəрб.-да е.ə. 3—2-чи минилликдə А.-ын гəдим излəрини ашкара чыхармышдыр. Тунч дөврүндə ары мумундан сəнəткарлығын мүхтəлиф саһəлəриндə истифадə едилирди. Орта əсрлəрдə А. Азəрб. əһалисинин мəишəт вə игтисадијјатында мүһүм əһəмијјəт кəсб етмишдир. Бу дөврдə бал вə мум харичи өлкəлəрə дə ихрач олунурду. Хаганинин, Низаминин əсəрлəриндə бал вə мумун мүхтəлиф хəстəликлəрин мүаличəсиндə истифадə едилмəсиндəн сөһбəт ачылыр. 19 əсрин əввəлиндə Ордубад даирəсиндə 3500, Шамахыда 2800, Губада 1500, Көјчајда 1500 ары пəтəји вар иди. 1914 илдə Азəрб.-да 23 006 ары аилəси олмушдур.

Совет һакимијјəтинин илк күнлəриндəн Азəрб.-да да А. јенидəн гурулду вə инкишаф етдирилди. А. илə дөвлəт мүəссисəлəри, арычылыг к-з вə с-злары мəшғул олур. 1970—75 иллəрдə респ.-нын Астара, Загатала, Шамахы, Губа, Кəлбəчəр р-нларында, ДГМВ-дə ихтисаслашдырылмыш А. с-злары, Лачын, Кəдəбəј, Лерик, Балакəн, Гах р-нларында ихтисаслашдырылмыш к-злararасы А. бирликлəри јарадылды. Габагтəпə арысынын кејфијјəтини јахшылашдырмаг вə кениш јајмаг үчүн Ханлар р-нунда дөвлəт боз-дағ Габагтəпə ары горуғу, Шəки вə Гусарда арыјетишдирмə с-злары вə с. фəалијјəт көстəрир. Арыханалары вə тəсəррүфатлары мүасир аваданлыг вə лəвазиматла тəчһиз едəн р-нлararасы А. шө'бəлəри тəшкил едилмишдир. 1975 илдə респ.-да тəгр. 110 мин, о чүмлəдəн ичтимаи тəсəррүфатларда 55,8 мин (51%) ары аилəси вар иди. Һəр ары аилəсиндəн орта һесабла 10 *кг* бал алыныр. 1975 илдə дөвлəтə 1009 тон бал сатылмышдыр ки, бу да 1965 илдəкиндəн тəгр. 3 дəфə чохдур.

Өлкəмиздə А. тəсəррүфатынын инкишафына бөјүк əһəмијјəт верилир, арыханаларын əн јени техника илə тəчһиз едилмəсинə чохлу вəсаит ајрылыр.

Əд.: Гулијев Ə. М., Азəрбајчанын балверəн биткилəри, Б., 1958; Ибраһимов Р. П., Ары вə арычылыг, Б., 1964; Бабаjев Т. А., Азəрбајчанда арычылыг тарихиндəн, Азəрб.ССР ЕА Хəбəрлəри (тарих, фəлсəфə вə һүгуг серијасы), 1975, №3; Учебник пчеловода, 5 изд., М., 1973; Аветисян Г. А., Пчеловодство, 2 изд., М., 1975.

АРЈЕРГА́РД (фр. arriére-garde—архадан мүһафизə едəн)—гошунларын чəбһəдəн кери чəкилдији заман əсас гүввəни һүчумдан горумаг үчүн нəзəрдə тутулан бөлмə, һиссə.

АРКА́НЗАС (Arkansas)—АБШ-да чај. Миссисипинин сағ голу. Уз. 2410 *км*. Һөвзəсинин саһ. 470 мин *км²*. Гајалы дағлардан башланыб, Бөјүк вə Мəркəзи Дүзəнликлəрдəн ахыр. Сувармада кениш истифадə едилир. Кəмичилијə (1000 *км*) јарарлыдыр. Уичито, Талса вə Литл-Рок ш.-лəри А. саһилиндəдир.

АРКА́НЗАС (Arkansas)—АБШ-ын ч.-унда штат. Саһ. 137,5 мин *км²*. Əһ. 1923 мин (1970). Инз. м. Литл-Рок ш.-дир. А. əразисинин ш.-и Миссисипи чајынын сағ саһилбојундакы овалыг, шм.-г.-и исə дағлыгдыр (һүнд. 863 *м*-əдəк). Рүтубəтли субтропик иглими вар (иллик јағынты 1000 *мм*-дəн чох). Əразисиндəки субтропик мешəлəрин 8,6 млн. *һа*-ындан истифадə едилир. Əкинчилик инкишаф етмишдир. Памбыг (јығымына көрə АБШ-да 4-чү јердəдир. 1967), соја, чəлтик јетишдирилир. Һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Нефт, тикинти материаллары вə боксит (өлкə һасилатынын 9/10-дан чоху) чыхарылыр. Јејинти, мешə вə ағач е'малы сəнајеси инкишаф етмишдир. Радиоелектроника, кимја вə алүминиум сəнајеси вар.

АРКБУТА́Н (фр. arc-boutant) — готик үслубда тикилмиш мə'бəдлəрдə харичи даш тағ. А. васитəсилə дамын ағырлығы хүсуси дајаг сүтунларына — контрфорслара дүшүр. А.-ын тəтбиги дахили дајагларын өлчүлəрини хејли азалтмаға, мə'бəдин кенишлијинə, пəнчəрə ачырымларынын енли олмасына вə с. имкан верирди.

АРККО́СИНУС—бах *Тəрс тригонометрик функсија.*

АРККОТА́НКЕНС—бах *Тəрс тригонометрик функсија.*

АРКО́З (фр. arcose), аркоз гумдашылары — əсасəн, чөл шпаты, кварс, гисмəн дə мика вə сүхур гырынтыларындан ибарəт, аз јуварлаг, кобуд дəнəли гум вə гумдашы. *Гнејс* вə гранитин парчаланма мəһсулудур. Рəнки чəһрајы, гырмызы вə с. олур. Кеосинклинал саһəлəр үчүн характерикдир. Платформаларда надир һалларда тəсадүф едилир.

АРКОНА́ДА (Arconada) Сесар Мунјос (5.12.1898, Астудилјо—10.3.1964, Москва)—испан јазычысы. 1931 илдəн Испанија Коммунист Партијасынын үзвү. 1939 илдəн ССРИ-дə јашамыш, 1942—64 иллəрдə «Советскаја литература» журналынын испанча нəшринин редактору олмушдур. «Тəшнəлик» (1921), «Шəһəр» (1928) адлы илк ше'р мəчмуəлəриндə *сүрреализм* тə'сири күчлүдүр. «Торпаг бөлкүсү» (1934), «Тахо чајы» (1938) романлары, «Мүһарибə романслары» (1937), «Мадрид һекајəлəри» (1942), «Испанија мəғлубедилмəздир» (1943) һекајə китаблары, «Мануела Санчес» (1949) фачиəси, «Долорес» (1949) поемасы испан халгынын ингилаби азадлыг мүбаризəсинə һəср олунмушдур. «Гарангуш əһвалаты» һекајəси Азəрб. дилинə тəрчүмə едилмишдир.

АРКСИ́НУС—бах *Тəрс тригонометрик функсија.*

АРКТА́НКЕНС—бах *Тəрс тригонометрик функсија.*

А́РКТИКА (јун. arktikós—шимал)—Јер күрəсинин шм. гүтб саһəси. Аврасија вə Шимали Америка материклəринин шм. саһиллəрини, Шимал Бузлу океаны вə онун бүтүн адаларыны (Норвечин саһил адаларындан вə Норвеч дəнизинин ш. вə ч. һиссəсиндəн башга), елəчə дə Атлантик вə Сакит океанларын јанашы һиссəлəрини тутур. Саһ. тəгр. 27 млн. *км²* (Јер сəтһинин 5,3%-и)

Тəбиəт. А.-нын материк һиссəсинин сəтһи дүзəнликлəр вə овалыглардыр (Шəрги Авропа, Гəрби Сибир дүзəнликлəринин кəнарлары, Шимали Сибир овалығы вə с.). Адалары материк мəншəли олуб сəтһи, əсасəн, алчаг дағлыг вə овалыглардан ибарəтдир; јүксəк дағлар, əсасəн, Гренландијанын ш.-индə (А.-нын əн јүксəк зирвəси Гунбјорн, 3700 *м*), Баффин Торпағында (2591 *м*) вə Елсмир а.-ндадыр (2926 *м*). А.-нын хејли һиссəси (тəгр. 13 млн. *км²*) Шимал Бузлу океаныдыр. Океанын мəркəзи һиссəси—Арктика һөвзəси адланан суалты чөкəклик (дəринлији Нансен чөкəклијиндə 5449 *м*) вə силсилəлəрдəн (əн бөјүклəри: Ломоносов силсилəси вə она паралел Менделејев силсилəси) ибарəтдир.

А.-нын əсасы гəдим кристаллик галханлар вə платформалар, Алт Палеозој, Үст Палеозој, Мезозој гырышыглыг системлəридир. Атлантик океанындан А. саһəсинə вулкан силсилəлəри узаныр. Онун ајры-ајры һиссəлəри А.-дан кечəн вə Атлантик океанындан Сакит океана узанан мобил зонанын бир һиссəсидир. А.-да даш көмүр вə гонур көмүр, лигнит, дашдуз, əлван вə надир метал филизлəри вə с. фајдалы газынты јатаглары вар.

Иглими, əсасəн, арктик, ч. кəнарларда исə субарктикдир. Ил əрзиндə темп-рун алчаг олмасынын сəбəби А.-нын јајда аз гызмасы (күнəшин алчагда олмасы), гышда исə интенсив сојумасыдыр (узун гүтб кечəлəри).

Гышда А.-нын чох һиссəси интенсив сиклон тə'сиринə мə'руз галыр. Атлантик океанынын шм.-ындан вə гисмəн Сакит океандан кəлəн сиклонлар А.-да гыш һава темп-руну нисбəтəн галдырыр (—2-дəн—10°С-јəдəк), булудлулуғу, јағынтыларын мигдарыны максимума чатдырыр, һаваны кəскин дəјишдирир вə тез-тез күчлү күлəклəр əсмəсинə сəбəб олур. Антисиклонлар гышда, əсасəн, А.-нын Сибир р-нунда күчлəнир, Арктика һөвзəсинин Сакит океанбоју һиссəсиндə (Канада вə Гренландија р-нларында) исə нисбəтəн зəиф инкишаф едир. А.-нын Атлантик океаны р-нунун иглими демəк олар ки, тамамилə исти Шимали Атлантика ахынынын тə'сири алтында олур.

Сакит океанын исти суларынын А.-ја тə'сири нисбəтəн зəифдир. А.-нын Атлантик океаны р-нунун ч. һиссəсиндə əн сојуг гыш ајынын (јанвар) орта темп-ру —2-дəн —4°С-јəдəк, Баренс дəнизинин шм.-ында, Гренландија дəнизинин г.-индə, Баффин вə Чукот дəнизлəриндə —25°С, А.-нын Сибир р-нунда, Канаданын шм.-ында вə Арктика һөвзəсинин она јахын һиссəсиндə —32-дəн—36°С-јəдəк, Гренландијанын мəркəзи һиссəсиндə—45-дəн —50°С-јəдəк олур. Бу р-нларда минимум темп-р бə'зəн —55, —60°С-јə гəдəр енир, тəкчə Арктика һөвзəсиндə —45, —50°С-дəн ашағы дүшмүр. Бу р-нларда сəтһин кəскин сојумасы нəтичəсиндə темп-р инверсијасы сабит галыр. Мүтлəг рүтубəт аз, нисби рүтубəт исə чох олур. А.-нын Атлантик океаны р-нунун ч.-унда гышда булудлулуг хүсусилə артыр. Бурада иллик јағынты 350—400 *мм*-дир. Сибир вə Канада р-нларында һава аз булудлу олур. Сибир р-нунда вə Шимал гүтбүнə јахын јерлəрдə иллик јағынты 150—200 *мм*, Канада р-нунда 100—120 *мм*-дир. А.-нын саһиллəриндə ч., ч.-г. муссонлары үстүнлүк тəшкил едир. Атлантик вə Сакит океан р-нларында, əсасəн, дəјишкəн күчлү күлəклəр əсир, тез-тез човғун олур. Бир чох дағ рајонларында бора күләји (сүр'әти 40 *м/сан*-дән чох) әмәлә кәлир. Јајда ән исти ајын (ијул) орта темп-ру Арктика һөвзәсиндә 0-дан —1°С-јәдәкдир. Дәниз саһилләри јахынлығында орта темп-р 2-дән —3°С-јәдәк, материк р-нларында 6—10°С олур. Гренландијанын мәркәзи һиссәсиндә ијулда орта темп-р —10-дан —12°С-јәдәкдир. Макс. темп-р Арктика һөвзәсиндә 4—5°С-јәдәк, саһилләрдә 20—25°С-јәдәк, дәнизләрдән узагларда исә һәттә 30°С-јәдәк арта билир. Ч. р-нларында темп-р бә'зән —2, —4°С-јәдәк, Арктика һөвзәсиндә —5, —7°С-јәдәк ашағы дүшүр. Арктика һөвзәси үзәриндә нисби рүтубәтин чохлуғу нәтичәсиндә (95—98%) јајда тез-тез думан вә алчагда лајлы булудлар әмәлә кәлир. Тез-тез јағыш вә сулу гар јағыр. А.-ын сәрт иглими океан сулары темп-руну ашағы салыр. Үзән бузларын јајылдығы саһәләрдә сујун темп-ру үст гатларда (100 — 200 *м*) ил боју —2°С-јә јахындыр. Јајда буздан азад р-нларда сујун темп-ру 0°С-дән бир нечә дәрәчә јухары галхыр. Бунун әсас сәбәби исти ахынларын А.-ја хејли истилик кәтирмәсидир.

А.-да мүәјјән гәдәр иглимин дәјишмәси дә мүшаһидә едилмишдир. Үмуми атмосфер дөвранынын күчләнмәси илә әлагәдар тәгр. 1920 илдән А.-да һаванын темп-ру артмаға башламышдыр. 19 әсрин ахырларына нисбәтән 30—40-чы илләрдә бә'зи гыш ајларында һаванын темп-ру 5—7°С артмыш, нәтичәдә А.-да бузлагларын саһәси азалмышдыр. 1950-чи илләрдән А.-да һаванын темп-ру ашағы дүшмәјә башламышдыр.

А.-нын чох һиссәси ил боју үзән бузларла өртүлү олур (гышда тәгр. 11 млн. *км*^{2}, јајда 8 млн. *км*^{2}). Бириллик бузларын галынлығы 0,8—1,8 *м*-ә, чохилликләринки 3—4 *м*-ә, торосларынкы исә, адәтән, 3—5 *м*-ә, ајры-ајры һалларда 10—15 *м*-ә чатыр.

А.-дакы адаларын вә онун материк һиссәсиндәки дағларын 2 млн. *км*^{2}-дән чох һиссәси галын бузла өртүлмүшдүр. Битки өртүјү шм. һиссәдә, әсасән, шибјә, ч.-да јосун, шибјә, от вә коллардан ибарәтдир. Әсас һејванлары гуру јахынлығында ағ ајы, дәниздә исә морж вә суитидир. Шимали Канада вә Гренландијада мүшк өкүзү, јајда гушлардан (гышда А.-да гуш олмур) шимал ғағајысы, өрдәк, кајра, Атлантик океанына јахын һиссәдә балыглардан сијәнәк, треска, пикша, ханы балығы вә с. јашајыр.

Өјрәнилмә тарихи. А. гәдимдән инсаны чәлб етмишдир. 10 әсрдә норманлар Гренландијаны, 12 әсрдән башлајараг руслар Колгујев, Вајгач вә Новаја Землја а-рыны кәшф етмишләр. 16 әсрдә вә 17 әсрин әввәлләриндә Гәрби Авропа сәјјаһлары Аврасија вә Америка бојунча шм.-г. вә шм.-ш. истигамәтиндә үзмәк үчүн тәшәббүс көстәрмишләрсә дә, ш.-дә Новаја Землја вә г.-дә Канада Арктика архипелағынын ш. һиссәсиндән о јана кечә билмәмишләр. 17 әсрдә рус поморлары Сибир саһилләри боју үзмүш, Тајмыр ј-а-ны өтүб кечмишләр. 1648 илдә С. И. Дежнјов Асија вә Шимали Америка арасындакы боғазы кәшф етмишдир. 18 әсрдә рус алимләриндән В. Беринг, С. Г. Малыкин, С. И. Челјускин, Х. П. вә Д. Ј. Лаптевләр, В. А. Русановун тәдгигатлары нәтичәсиндә Асијанын шм. саһилләри тамамилә хәритәјә көчүрүлмүшдүр. М. В. Ломоносовун тәшәббүсү илә Мәркәзи Арктикаја В.Г. Чичаговун експедисијасы тәшкил едилмишдир. 19 әсрдә вә 20 әсрин әввәлләриндә рус тәдгигатчыларындан М. Кеденштром, Ф. П. Литке, П. Ф. Анжу, Ф. П. Вранкел, В. А. Русанов, С. О. Макаров, П. К. Пахтусов, Г. Ј. Седов, норвечли Ф. Нансен, инкилис Чон Росс, Чејмс Росс, америкалы Ч. Де-Лонг, исвечли А. Е. Норденшелд вә б.-нын рәһбәрлији илә А.-ја експедисијалар тәшкил едилмишдир. Шимал гүтбүнә илк дәфә америкалы Р. Пири чатмышдыр (1909 ил, 6 апрел).

А. јалныз Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра систематик тәдгиг едилмәјә башланмышдыр. 1937 илдә И. Д. Папанинин рәһбәрлији илә Шимал гүтбү р-нунда илк үзән ст. («Шимал гүтбү») јарадылмышдыр һәмин илдә совет тәјјарәчиләри В. П. Чкалов, Г. Ф. Бајдуков вә А. В. Белјаков Москва—Шимал гүтбү—АБШ маршруту үзрә илк трансарктика учушуну баша чатдырмышлар.

1950 илдә М. М. Сомовун башчылығы илә Мәркәзи А.-да икинчи үзән ст. јарадылмышдыр. 1954 илдән ики совет үзән ст.-сы А.-да ејни заманда илбоју фасиләсиз тәдгигат ишләри апарыр.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра А.-нын өјрәнилмәсиндә ССРИ-дән башга АБШ вә Канада фәаллыг көстәрир. 1946 илдән Чукот дәнизинин ш. һиссәсиндә вә Бофорт дәнизиндә океанографик тәдгигатлар апарылыр. 1951 илдән АБШ Арктика һөвзәсинә бир чох һава експедисијалары вә орада дрејф едән ст.-лар тәшкил етмишдир.

Бејнәлхалг һүгуги вәзијјәти. А. 5 бөлмәјә ајрылмышдыр; бөлмәләрин әсасыны ССРИ, АБШ, Канада, Данимарка вә Норвечин шм. сәрһәдләри, јан тәрәфләрини меридианлар, зирвәсини Шимал гүтбү тәшкил едир. Һәр бөлмәјә дахил олан торпаглар вә адалар јахынлыгда олан дөвләтин әразиси һесаб едилир. А.-нын Совет бөлмәсинә Мурманск вил. (шм. р-нлары), Нен вә Јамал-Нен милли маһаллары, Коми МССР-ин шм. р-нлары, Тајмыр Милли Маһалы, Јакутија МССР-ин шм. р-нлары, Чукот Милли Маһалы, һәмчинин Франс Иосиф Торпағы, Новаја Землја, Севернаја Землја, Вранкел а. вә Новосибир а-ры дахилдир. Дикәр дөвләтләрин бөлмәләринә Алјаска (АБШ) вә Канаданын шм. р-нлары, Канада Арктика архипелағы, һәмчинин Гренландија а. (Данимарка), Шписберкен архипелағы (Норвеч) дахилдир.

Бөлмәләр системи мүвафиг дөвләтләрин һүгуг вә мәнафеләринин узун мүддәт әрзиндә фактики мүәјјәнләшдирилмәси, А.-нын мүхтәлиф р-нларынын тәдгигиндә вә мәнимсәнилмәсиндә һәмин дөвләтләрин биринчи олмалары әсасында јаранмышдыр. Бу һүгуглар 20 әсрин әввәлләринә бејнәлхалг мигјасда танынмыш вә бејнәлхалг һүгугла мөһкәмләндирилмишдир. 20 әсрин 30-чу илләриндә исә бу һүгуглар һәмин дөвләтләрин дахили ганунверичилији илә мөһкәмләндирилмишдир.

А.-да Совет гүтб бөлмәси даһа кенишдир (тәгр. 9 млн. *км*^{2}, бунун 6,8 млн. *км*^{2}-и су саһәсидир). Русијанын Шимал Бузлу океанындакы адалара һүгугу 1916 илдә е'лан едилмиш вә 1924 ил нојабрын 6-да ССРИ Халг Харичи Ишләр Комиссарлығынын Канада вә АБШ һөкумәтләринә нотасы илә тәсдиг олунмушдур. ССРИ МИК Рәјасәт Һеј'әтинин 1926 ил 15 апрел тарихли гәрары илә һәмин торпаглар вә адалар (32° илә 35° ш.у. арасында јерләшән вә Норвеч әразиси олан Шписберкен архипелагынын ш. адаларындан башга) ССРИ әразиси е'лан едилмишдир.

Шимал дәниз јолунун кечдији бир чох боғаз ССРИ-нин әрази суларына дахил олдуғундан һәр һансы харичи һәрби кәми бу јолдан јалныз ССРИ һөкумәтинин разылығына әсасән кечә биләр. Харичи тичарәт кәмиләринин кечмәси азаддыр.

Әһали. А.-нын әһалиси чох сејрәкдир. А.-нын совет бөлмәсиндә әһалинин сыхлығы 1 *км*^{2}-дә 0,1—0,2 нәфәрдир. Бурада һәм јерли халглар—јакутлар, ненләр, долганлар, евенкләр, чукчалар, һәм дә руслар, украјналылар вә ССРИ-нин дикәр милләтләринин нүмајәндәләри јашајыр. Фајдалы газынты јатагларынын мәнимсәнилмәси илә әлагәдар әһали кетдикчә артыр. Ән'әнәви мәшғулијјәтлә (маралчылыг, хәз дәрили һејван ову, балыгчылыг вә с.) јанашы, әһалинин хејли һиссәси мә'дән вә е'мал сәнајесиндә, нәгл.-да вә мәдәни-маариф мүәссисәләриндә ишләјир. Мурманск, Норилск, Воркута, Салехард, Нарјан-Мар, Дудинка, Игарка вә с. шәһәрләр бөјүјүр. Ленин милли сијасәтинин һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә А.-нын јерли халгларынын һәјатында мүһүм дәјишикликләр олмушдур.

А.-нын харичи өлкәләрдәки һиссәсиндә әһалинин сыхлығы 1 *км*^{2}-дә 0,03 нәфәрдир. Јерли әһали ескимослардыр. Америкалылар вә авропалылар, әсасән, мә'дән сәнајеси мәнтәгәләриндә вә һәрби базаларда чәмләшмишләр. Әсас јашајыш мәнтәгәләри: Барроу (Алјаска, АБШ), Инувик, Резолјут (Канада), Туле, Егедесминне (Гренландија) вә с.

Тәсәррүфат. Совет һакимијјәти илләриндә өлкәнин х.т.-нда А.-нын әһәмијјәти хејли артмышдыр. Гијмәтли фајдалы газынты јатаглары ашкар олунмушдур. 20-чи илләрдә Хибиндә (Кола ј-а) дүнјада ән бөјүк апатит јатағынын кәшфи Совет Иттифагынын фосфат хаммалына олан тәләбатыны өдәмәјә имкан верди. Краснојарск өлкәсинин шм.-ында мис-никел филизләри еһтијатынын кәшфи вә мәнимсәнилмәси сајәсиндә Норилск мә'дән-металлуркија комбинаты тикилди. Печора һөвзәсиндә көмүр вә нефт јатагларынын кәшфи вә мәнимсәнилмәси илә әлагәдар учгар Шималда јаначаг-енержи базасы јарадылды. А.-да һәмчинин галај, гызыл, волфрам, чивә јатаглары вә с. ашкар едилмишдир. А.-нын мәнимсәнилмәсиндә Авропа вә Узаг Шәрг совет портларыны вә һәмчинин Сибирин кәмичилијә јарарлы чајларынын мәнбәләрини ваһид нәгл. системиндә бирләшдирән Шимал дәниз јолунун әһәмијјәти бөјүкдүр. А.-нын дахили р-нлары, ајры-ајры јашајыш мәнтәгәләри вә ССРИ-нин мүхтәлиф р-нлары илә мүнтәзәм әлагәсини тә'мин етмәкдә авиасијанын бөјүк әһәмијјәти вар.

А.-нын харичи һиссәсиндә (Канада, Алјаска) нефт, гызыл, мис тапмаг мәгсәди илә ахтарыш-кәшфијјат ишләри апарылыр. Диско а.-нда аз мигдарда даш көмүр чыхарылыр. Гренландијада балыг овланыр вә е'мал едилир. А.-нын харичи һиссәсиндә, әсасән, стратежи әһәмијјәти олан јоллар, портлар вә аеропортлар јарадылмышдыр. Туледә АБШ-ын һәрби-һава базасы вар.

Әд.: Визе В. Ю., Моря Советской Арктики. Очерки по истории исследования, 3 изд., М.—Л., 1948; Гаккель Я. Я., Наука и освоение Арктики, Л., 1957; Говоруха, Проблемы Арктики, М., 1974.

А́РКТИКА ГУРШАҒЫ—Јерин шм. чоғрафи гуршағы. Арктиканын чох һиссәсини (шм.-ыны) тутур. А.г.-нын сәрһәдини адәтән, ән исти ајын 5°С изотерминдән кечирирләр. Бу., *Арктика сәһралар зонасынын* сәрһәдинә ујғун кәлир. Ил боју темп-р ашағы олдуғу үчүн А.г. һәмишә гарла өртүлү олур. Гуруда биоложи вә кеокимјәви просесләр зәиф кедир. Океан сәтһиндә давамлы буз өртүјү вә сојуг су күтләләри әмәлә кәлир. Ил боју А.г.-нда Аврасија, Шимали Америка вә онлара јахын саһәләрин иглиминә тә'сир едән һава күтләләри јаранып.

А́РКТИКА СӘҺРАЛА́Р ЗОНАСЫ—Јер күрәсинин ән шм. тәбии зонасы. Арктика гуршағындадыр. А.с.з.-на Тајмыр ј-а-нын шм. кәнарлары, Шписберкен, Франс-Иосиф Торпағы, Новаја Землјанын шм.-ы, Новосибир, Де-Лонг а-ры, Канада Арктика архипелагынын вә Гренландијанын шм. һиссәләри дахилдир. Зонанын даһа рүтүбәтли Атлантикјаны һиссәсиндә үмуми саһ. 2 млн. *км*²-дән чох бузлаг өртүкләри вар; буз сәһралары ландшафты үстүндүр. А.с.з.-нда сәрт Арктика иглими һакимдир. Бүтүн ајларын орта темп-ру 5°С-дән ашағыдыр. Иллик јағынты 200—300 *мм*-дир. Әсасән, гар јағыр. Биткиләри вә торпаглары зәиф инкишаф етмишдир. Характер фаунасы ағ ајы, тундра түлкүсү, лемминг, чанавардыр. Шимал Бузлу океаны адаларында «гуш базарлары» вар.

А́РКТИКА ҮЧҮНЧҮ ДӨВР ФЛОРАСЫ—Палеокен вә Неокендә Асија, Авропа вә Шимали Америкада кениш јајылмыш флора. Табашир дөврүндә чичәкли өртүлүтохумлу биткиләрин кениш јајылмасы мүасир Арктика әразисиндә кәләчәкдә тропик вә мүлајим гуршаг флорасынын әсасыны тәшкил едән флористик комплекси әмәлә кәтирмишдир. Бу флора Авропанын Палеокен флорасына тамамилә ујғун кәлир.

Миосендә Авропа флорасында Табашир дөврүнә хас олан тропик нөвләрин әһәмијјәти азалмыш, субтропик магнолија, олеандр, нар, дәфнә ағачлары даһа кениш јајылмаға башламышдыр; govaг, гоз, фыстыг, шабалыд, ағчагајын ағачлары мејдана чыхмышдыр. Шимал јарымкүрәсинин тропикләрдән кәнар бүтүн гуру саһәләриндә јајылмыш һәмин флора бу чүр әмәлә кәлмишдир.

Бу флоранын өјрәнилмәси Голарктика флорасынын әмәлә кәлмәси вә јајылмасыны мүәјјән етмәк, еләчә дә бир чох мүасир, бечәрилән биткиләрин тариҳини ајдынлашдырмаг үчүн ваҹибдир.

А́РКТИКА ХАЛГЛАРЫ—Шимал јарымкүрәсинин гүтбә јахын зоналарында јашајан јерли әһалијә (Шимали Асијада чукчалар, корјаклар, јукакирләр вә ителмен-камчадаллара; Шимали Америкада ескимослар вә алеутлара) верилән шәрти ад. Гејри-елми терминдир. Мәншә вә мәдәнијјәтчә мүхтәлиф халглары сүн'и бирләшдирдијиндән, совет елми «А.х.» терминини гәбул етмир.

АРКТОКЕ́ЈА (јун. Arctogea—шимал торпағы)—гурунун Голарктика, Һинд-Малајја вә Ефиопија зоочоғрафи саһәләринин дахил олдуғу зоочоғрафи бөлмәси. А.-ја дахил олан саһәләрин һејванлар аләми ејни мәншәлидир.

АРКТУ́Р (Нахырчынын α-сы)—көјүн Шимал јарымкүрәсиндә ән парлаг (0,1 *улдуз өлчүлү*) улдуз. Күнәшдән мәсафәси 10 *парсекдир*.

АРКЕ́ДАС (Arguedas) Алсидес (15.7.1879, Ла-Пас—6.5.1946, Сантјаго, Чили)—Боливија јазычысы, дөвләт хадими вә тарихчи. Боливија әдәбијјатында реализмин илк нүмајәндәләриндәндир. «Креол һәјаты» (1912) романында варлы тәбәгәләрин мә'нәви дүшкүнлүјү тәсвир олунур. Һиндиләрин ирги ајры-сечкилијә гаршы мүбаризәсиндән бәһс едән «Тунч ирг» (1919) романы Латын Америкасы әдәбијјатында бу мөвзуда илк әсәрләрдәндир.

АРКЕ́ЗИ (Arghezi) Тудор [әсл ады—Јон Теодореску (Teodorescu); 21.5.1880, Бухарест—14.7.1967, Бухарест] — румын шаири. Румынија ЕА акад. (1955). РСР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1955). Буржуа Румынијасынын һаким даирәләрини ифша едән вә антиклерикал сијаси памфлетләр [«Тахта иконалар» (1930) топлусу вә с.] јазмышдыр. 1943 илдә фашист Алманијасына гаршы јөнәлдилмиш «Барон» памфлетинә көрә һәбс едилмишди. «Кәрәкли сөзләр» (1927), «Баһар медалјонлары» (1936), «Сәтирләр» (1957) вә с. китабларында, «1907», «Инсан һаггында нәғмә» (1955) ше'р силсиләләриндә халг, инсан ләјагәти, јарадычы әмәк тәрәннүм олунур.

Әсәрләри: Избранные стихи, М., 1960; Избранная лирика, М., 1975.

АРКЕЛА́НДЕР (Argelander) Фридрих Вилһелм Август (22.3.1799, Мемел—17.2.1875, Бонн)—алман астроному. Берлин ЕА үзвү (1870). Һелсингфорс вә Бонн ун-тләринин проф. олмуш, бир мүддәт Русијада ишләмишдир. Күнәшин һәрәкәтини тәдгиг етмиш вә *дәјишән улдузларын* мүшаһидә үсулларыны мүәјјәнләшдирмишдир. Көјүн Шимал јарымкүрәсиндә 324 198 улдузун каталог вә атласыны тәртиб етмишдир.

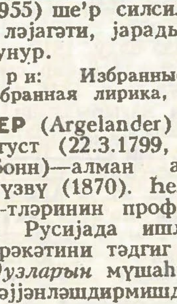

АРКЕНТИ́НА (Argentina), Аркентина Республикасы (República Argentina).

Үмуми мә'лумат. Ҹәнуби Америкада дөвләт. Материкин ҹ.-ш. һиссәсини, Одлу Торпаг а.-нын ш. һиссәсини вә јахын адалары (Естадос вә с.) тутур. Г.-дән Чили, шм.-дан Боливија вә Парагвај, шм.-ш.-дән Бразилија вә Уругвај илә һәмсәрһәддир. Ш.-дән Атлантик океаны илә әһатә олунур. Саһ. 2,8 млн. *км*². Әһ. 25 млн. (1975). Ҹәнуби Америкада саһәсинә вә әһалисинә көрә икинчи (Бразилијадан сонра) өлкәдир. Пајтахты Буенос-Ајрес ш.-дир. А. инз. ҹәһәтҹә 22 әјаләт, 1 милли әрази (Одлу Торпаг) вә 1 Федерал (пајтахт) маһалдан ибарәтдир.

Дөвләт гурулушу. А. федератив респ.-дыр. Гүввәдә олан конститусијасы 1853 илдә гәбул едилиб. Конститусијаја көрә дөвләт вә һөкумәт башчысы президентдир. Али ганунверичи һакимијјәт органы олан Милли Конгрес (парламент) ики палатадан—депутатлар палатасы вә сенатдан ибарәтдир. 1976 ил мартын 24-дә һәрби чеврилишдән сонра А.-да бүтүн һакимијјәт рәсмән һәрби хунтанын (тәркибинә һәрби гүввәләрин үч нөвү үзрә командантлар дахилдир) әлинә кечмишдир. Президентин вә губернаторларын сәлаһијјәтләри е'тибарсыз е'лан едилмиш, Милли Конгрес бурахылмышдыр. Хунта али һакимијјәт органы кими бүтүн дикәр дөвләт органларынын фәалијјәтинә нәзарәт едир. Һәрби *триумвирата* башчылыг едән гуру гошунларынын команданы кен. Х. Р. Видела президент олмушдур.

Тәбиәт. А.-нын релјефи ш.-дә кениш дүзәнлик, г.-дә дағлыгдыр. Өлкәнин бүтүн шм.-ш. һиссәсини Ла-Плата овалығы (шм.-г.-дә Гран-Чако овалығы, шм.-ш.-дә Парана вә Уругвај чајлары арасындакы дүзәнлик, ҹ.-да Шәрги Пампа), ҹ.-г. һиссәсини Патагонија јајласы, г. һиссәсини исә чохлу вулкан конуслары олан Анд д-ры тутур. Бурадакы Аконкагуа д. (6960 *м*) Ҹәнуби Америкада ән јүксәк зирвәдир. Фајдалы газынтылары: нефт, газ, волфрам, дәмир, уран, литиум филизләри, полиметал филизләр вә с. А. үч иглим гуршағында јерләшир (тропик, субтропик вә мүлајим). Јајы гызмар вә јағышлы, гышы гуру вә исти кечир. Өлкәнин кениш мәркәзи һиссәси субтропик гуршагдадыр. Патагонија јајласынын иглими мүлајим, јарымсәһра, Анд д-рынын чох һиссәсинин иглими исә јарымсәһра типлидир; тәкҹә ҹ.-у рүтубәтли вә мүлајим сојугдур. Орта иллик темп-р јајда (јанвар) шм.-да 28°С (макс. 46°С), ҹ-да 10°С, гышда (ијул) мүвафиг олараг 18°С вә 1°С-дир. Иллик јағынты 100—300 *мм*-дән 1400—1600 *мм*-ә гәдәрдир. А.-нын кәмичилијә јарарлы чајлары (Парана, Парагвај вә Уругвај) өлкәнин шм.-ш.-ндән ахыр. 61° г.у.-ндан г.-дәки чајлар (Пилкомајо, Рио-Бермехо вә с.) јалныз јајда чох сулу олур. Анд д-рындан башлајыб Патагонијаны кечән транзит чајларын (Рио-Негро, Рио-Колорадо вә с.) јухары ахынларында бөјүк һидроенержи еһтијаты вар. Торпаглары гырмызы-гонур, гырмызы-гәһвәји, гара, гонур вә с.-дир. Әразинин 1/4-и (70 млн. *ha*) мешәликдир. Битки өртүјү, әсасән, рүтубәтли чәмән бозгырлары—пампалар (һазырда чох һиссәси шумланмышдыр), саванналар вә субтропик мешәләрдир. Һејванлары: лама, кисәлиләрин бә'зи нөвү, гундуз вә с.

Әһали. А.-нын әһалиси, башлыча олараг, Авропадан көчмүш мүһачирләрин (әсасән, испанларын вә италјанларын) һесабына формалашмышдыр. Әһалинин 80%-дән чоху *аркентиналылардыр* (1975). А.-да һәмчинин италјанлар, испанлар вә Авропадан нисбәтән сон вахтлар көчмүш дикәр мүһачирләр (украјналылар, полјаклар, алманлар, франсызлар, јәһудиләр вә б.) јашајыр. А.-нын јерли әһалиси олан һиндиләрин эксәријјәтини Авропа мүстәмләкәчиләри мәһв етмишдир (20—30 мин нәфәр галмышдыр). Дөвләт дили испан дилидир. Диндарларын чоху католикдир. Ишләјән әһалинин (8,9 млн. нәфәр; 1970) 15%-и к.т.-нда чалышыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 8,9 нәфәрдир (1975). Әһалинин 74,6%-и шәһәрләрдә јашајыр. Ири шәһәрләри: Буенос-Ајрес («Бөјүк Буенос-Ајрес») — 8,92 млн. (1974), Кордова (әтрафы илә бирликдә) — 800 мин, Росарио — 760 мин, Ла-Плата — 415 мин (1973).

Гартакел рајонунда (Солто әјаләти) һинди комасы.

Тарихи очерк. А. 16 әсрин әввәлинәдәк. Гәдимдә А. әразисиндә 16 әсрәдәк гәбилә-ичма мүнасибәтләрини сахлајан мүхтәлиф һинди тајфалары јашајырды. Бунлардан диакитләр ады илә мә'лум олан шм.-г. һиндиләри даһа чох инкишаф етмишдиләр; онлар отураг һәјат тәрзи кечирир, әкинчиликлә мәшғул олур, јоллар вә көрпүләр салыр, суварма гурғулары тикирдиләр. Диакитләр әлван метал әридилмәсинә вә тохучулуға да бәләд идиләр. Чәнубда арауканлар вә теуелчиләр көчәри һәјат сүрүрдүләр. Мәншәчә Чилидән олан арауканлар јерли әһалинин (диакитләр вә гуаранилердән сонра) ән мәдәни һиссәсини тәшкил едирди; онлар гоншу гәбиләләрлә мал мүбадиләси илә мәшғул олурдулар.

А. мүстәмләкә дөврүндә (16 әсрин әввәли—19 әсрин әввәли). 16 әсрин әввәлиндә А.-нын әразисини ишғал едән Испанија мүстәмләкәчиләри бураны Рио-де-ла-Плата чајынын (исп. күмүшү чај) ады илә Ла-Плата адландырдылар. Испанија ишғалы һинди тајфаларынын мүстәгил инкишафына сон гојду, мүстәмләкәчиләр онлара амансызчасына диван тутдулар. Јерли әһалинин эксәријјәти гул вә ја күнәмуздчуја чеврилди, итаәт етмәјән тајфалар јарарсыз торпаглара сыхышдырылды. Ишғал едилмиш торпагларда ири мүлкәдар вә килсә торпаг саһиблији јаранырды. Фәһлә гүввәсинин чатышмамасы илә әлагәдар 17 әсрдән е'тибарән Африкадан зәнчи гуллар кәтирилмәсинә башланды. Гул әмәјинин мүһүм ролуна бахмајараг бүтөвлүкдә Ла-Платада һәлә 16 әсрдән феодал мүнасибәтләри бәргәрар олмушду. Мүстәмләкәчиләрлә истисмар олунанлар арасында шиддәтли мүбаризә кедирди. Илк бөјүк үсјан 1580 илдә олду. Сонралар үсјанлар (1630, 1657, 1710—11) бүтүн А.-ны бүрүдү. Испанија һакимијјәт органлары Ла-Платада сәнаје вә к.т. мәһсулларынын истеһсалыны гадаған едирдиләр. Бу мәһсуллар, әсасән, Испанијадан кәтирилирди. Игтисадијјатда малдарлыг әсас јер тутурду. 18 әсрин 60—80-чи илләриндә Ла-Платада бир сыра ислаһат кечирилди (тичарәт саһәсиндә бә'зи мәһдудијјәтләр көтүрүлдү, мануфактураларын фәалијјәтинә ичазә верилди вә с.). 1776 илдә Рио-де-ла-Плата витсе-краллығы јарадылды (Боливија, Парагвај вә Уругвај да бура дахил иди). Јаранмагда олан ири шәһәрләрдә (Буенос-Ајрес, Мендоса вә с.) сәнәткарлыг инкишаф етмәјә башлады. 19 әсрин әввәлләриндә А.-да Испанија мүстәмләкә ағалығынын бөһраны сон дәрәчә шиддәтләнмишди.

Ла-Платада азадлыг һәрәкатынын күчләнмәсиндән вә Испанија мүстәмләкәчилик идарәсинин зәифләмәсиндән истифадә едән Инкилтәрә 1806—07 илләрдә ики дәфә бураны ишғал етмәјә чәһд көстәрди. Лакин вәтәнпәрвәрләрдән ибарәт халг милиси дәстәләри бу чәһдләри дәф етди.

Мај ингилабы (1810). Мүстәгил дөвләт јарандыгдан сонра өлкәнин инкишафы (1917 иләдәк). 1810 ил мајын 25-дә Буенос-Ајресдә Испанија зүлмүнә гаршы үсјан баш верди. Вәтәнпәрвәрләр витсе-краллығы ләғв едиб, мүвәггәти һөкумәт јаратдылар. Јени һөкумәт бир сыра антифеодал тәдбир һәјата кечиртди. А. тарихинә Мај ингилабы (мајын 25-и А. халгынын милли бајрамыдыр) кими дахил олан бу үсјан (үсјанын һәлледичи гүввәси халг күтләләри иди) *Испанијанын Америкадакы мүстәмләкәләринин истиглалијјәт уғрунда мүһарибәсинин* (*1810—26*) тәркиб һиссәси иди. Истиглалијјәт мүбаризәси А. милләтинин формалашмасында мүһүм мәрһәлә олду. 1813 илдә Баш конститусија мәчлиси бир сыра мүтәрәгги ганун гәбул етди. 1816 ил ијулун 9-да Тукуманда чағырылмыш Милли Конгрес Бирләшмиш Ла-Плата әјаләтләрини мүстәгил е'лан етди, 1826 илдә бу әјаләтләрин әсасында Аркентина Федератив Респ.-сы вә ја Аркентина (Argentina һәрфи мә'нада «күмүшү», лат. argentum—күмүш сөзүндән) јаранды.

19 әсрин 20-чи илләриндә ваһид мәркәзи дөвләт јарадылмасы уғрунда мүбаризә просесиндә ики сијаси груплашма — буржуазијанын мәнафејини мүдафиә едән унитариләр вә ири мүлкәдарлар, килсә хадимләрини тәмсил едән федералистләр мејдана чыхды. 1829 илдә ири мүлкәдар Росасын һакимијјәт башына кәлмәси илә өлкәдә мүлкәдар-клерикал диктатура јаранды. Кетдикчә күчләнән халг һәрәкаты нәтичәсиндә 1852 илдә Росас режими сүгут етди. 19 әсрин 2-чи јарысында (мүтәрәгги либералларын һакимијјәти дөврүндә) А.-нын игтисади вә мәдәни һәјатында мүәјјән чанланма баш верди, дәмир вә шосе јоллары чәкилди, тәсәррүфатын бир сыра мүһүм саһәси, о чүмләдән тичарәт вә сәнаје инкишаф етди. Һиндиләрә гаршы мәһведичи јүрүшләр нәтичәсиндә (19 әсрин 70—80-чи илләри) мүлкәдарларын вә харичи компанијаларын әлинә 41,8 млн. *һа* торпаг кечди. Мәһсулдар гүввәләрин артмасы, А.-нын дүнја базарына чыхмасы илә өлкәнин дахилиндә вәзијјәт хејли дәјишди. Сәнаје буржуазијасы вә пролетариат, илк һәмкарлар иттифагы тәшкилатлары јаранмаға башлады. 1896 илдә Фәһлә Сосиалист партијасы јаранды. 20 әсрин әввәлләриндә А. милләтинин тәшәккүлү, әсасән, баша чатды; синфи мүбаризә кәскинләшди, зәһмәткешләрин илк күтләви чыхышлары (1905, 1907, 1909 илләрдә үмуми тә'тилләр) олду, буржуазијанын сијаси партијалары јаранды. Бу дөврдә милли сәнаје, хүсусилә јүнкүл вә јејинти сәнајеси хејли инкишаф етди. Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә А. битәрәф мөвге тутду.

А. 1917 илдән сонра. Дахили инкишаф просесинин вә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири илә 1917—22 илләрдә А.-да күчлү ингилаби јүксәлиш мүшаһидә олунурду. 1919 илдә Буенос-Ајрес пролетариатынын силаһлы дөјүшләри өлкәдә ингилаби һадисәләрин зирвәси олду. 1918 илдә Аркентина Бејнәлмиләл Сосиалист Партијасы јаранды [бах *Аркентина Коммунист Партијасы* (*АКП*)]. 1924 илдә А.-да Совет Иттифагы илә дипломатик әлагә јарадылмасы уғрунда һәрәкат кенишләнди. Лакин харичи сијасәтдә Инкилтәрәјә мејл едән А. һөкумәти ССРИ илә дипломатик әлагә јаратмады. 20-чи илләрдә һөкумәт халг күтләләринин тәзјиги илә бир сыра мүтәрәгги тәдбир көрдү. Лакин бу тәдбирләр бүтөвлүкдә милли игтисадијјатын әсас проблемләринә тохунмады. Ири торпаг мүлкијјәти сахланылды. Харичи капитала мәхсус мүәссисәләр даһа да кенишләндирилди. Инкилис капиталы илә јанашы, өлкәдә АБШ инһисарларынын мөвгеји дә мөһкәмләнди. Дүнја игтисади бөһраны дөврүндә (1929—33) ишсизлик вә јохсуллуг артды, синфи зиддијјәтләр кәскинләшди. АБШ империалистләринин көмәји илә 1930 илдә һакимијјәт башына кәлән ири мүлкәдар Х. Урибуру А.-да террорчу диктатура режими јаратды, өлкәдә фашист һәрәкаты вә позучулуг фәалијјәти күчләнди. Фәһлә синфи вә кениш халг күтләләри диктатура вә иртичаја гаршы, Халг чәбһәси јарадылмасы уғрунда инадлы мүбаризә апарырдылар. 1935 илдә Халг чәбһәси комитәләри јаранды, тә'тил һәрәкаты јени вүс'әт алды. Һөкумәт мүтәрәгги ичтимаијјәтин тәзјиги илә 1939 илдә өлкәдә фашист партијасыны ләғв етмәјә мәчбур олду. 1943 илин ијулунда һәрбчиләр башда олмагла А. буржуазијасынын милләтчи даирәләри чеврилиш етди. 1944 илдә А. Алманија вә Јапонија илә дипломатик әлагәләри кәсди, 1945 илин мартында исә онлара мүһарибә е'лан етди. 1946 илдә президент сечкиләриндә гәләбә газанан Х. *Перонун* халг күтләләринә бә'зи күзәштләр етмәсинә бахмајараг, 1940 илдән сәнаједә башланан тәнәззүл вә зәһмәткешләрин күзәранынын писләшмәси нәтичәсиндә өлкәдә тә'тил һәрәкаты даһа да кенишләнди. Перон һөкумәти буна чаваб олараг чәза тәдбирләрини күчләндирди. Зәһмәткешләр арасында наразылыг артды, сијаси бөһран баш верди. Бундан истифадә едән ифрат сағ иртичачы гүввәләр 1955 илин сентјабрында Перон һөкумәтини девирдиләр. Һакимијјәт јенидән ири торпаг олигархијасы вә малијјә-сәнаје капиталы нүмајәндәләринин әлинә кечди. Јени режим ачыгдан-ачыға мүлкәдар-буржуа даирәләрини, Америка, Инкилтәрә империализминин вә католик иртичасынын мәнафејини мүдафиә едирди. Халг күтләләринин вәзијјәти даһа да ағырлашды. Бу, өлкәдә тә'тил һәрәкатынын кенишләнмәсинә сәбәб олду. 1957 илин сентјабр—октјабрында кечирилән ики издиһамлы үмуми тә'тилдә 4 млн.-дан чох адам иштирак етди. Һөкумәт президент сечкиләри тә'јин етмәјә мәчбур олду. Сечкиләр нәтичәсиндә 1958 илин февралында һакимијјәтә кәлән Барышмазларын Мүлки-Радикал Иттифагы партијасынын лидери А. Фрондиси бә'зи мүртәче ганунлары ләғв етди, сијаси амнистија верди, бүтүн сијаси партија вә тәшкилатларын фәалијјәти бәрпа олунду. Октјабрда ССРИ илә А. арасында игтисади мүгавилә бағланды. Лакин Фрондиси һөкумәти аз сонра империализм вә дахили иртича гаршысында тәслим олараг, өзүнүн сечкигабағы програмыны дәјишди. Харичи инһисарлара, биринчи нөвбәдә АБШ инһисарларына кениш мејдан верилди. 1959 илин апрелиндә АКП вә мүхтәлиф мүтәрәгги тәшкилатлар гадаған едилди. Фрондиси һөкумәтинин мүртәче сијасәти ону халг күтләләри арасында нүфуздан салды. 1963 илин ијулунда президент сечилән А. Илиа да өзүнүн сечкигабағы програмына (мүртәче ганунверичилик актларынын ләғви, конститусија һүгугларынын бәрпасы барәдә вә'дләр) әмәл етмәди. 1966 илин ијунунда һәрби командандлыг чеврилиш етди. Кен. Х. К. Онганија президент тә'јин олунду. Милли конгрес бурахылды, сијаси партијалар гадаған олунду. 1967 илдә «Коммунизмдән мүдафиә һаггында» ганун верилди. АБШ империализминә вә дахили иртичаја архаланан һәрби хунта зәһмәткешләрин һаглы тәләбләринә чәза тәдбирләри илә чаваб верирди. Иртичанын һүчумлары, инфлјасија, зәһмәткешләрин һәјат шәраитинин кетдикчә писләшмәси 1969 илдә күтләви тә'тилләрә, Кордова вә Росарио кими ири сәнаје шәһәрләриндә исә силаһлы тоггушмалара сәбәб олду; һөкумәт өлкәдә мүһасирә вәзијјәти е'лан етди. Һадисәләрин бу чүр инкишафы һөкумәт бөһраныны күчләндирди, һакимијјәт уғрунда һәрби командандлыг үзвләри арасында чәкишмә артды. Онганија һөкумәти девриилди, һәрби хунта кен. Р. Левингстону президент тә'јин етди. Лакин јени һөкумәтин ичтимаи-игтисади сијасәтиндән наразы олан халг күтләләринин тәзјиги илә әрби хунта Левингстону вәзифәсиндән кәнар етди. 1971 илин мартындакы һәрби чеврилиш нәтичәсиндә президент тә'јин едилән гуру гошунлары команданы кен. А. Лануссе ичтимаијјәтин тәзјиги илә парламент сечкиләринин мүддәтини е'лан етди. АКП-дән башга бүтүн сијаси партијаларын ачыг фәалијјәтинә ичазә верилди. 1972 илдә А. ЧХР, Бангладеш, Гајана вә Заирлә дипломатик әлагәләр јаратды. 1973 илин март сечкиләриндә Хустисиалист Азадлыг Чәбһәсинин нүмајәндәси, Перонун јахын силаһдашы Е. Кампора президент сечилди. Демократик азадлыглар бәрпа едилди, сијаси амнистија верилди, АКП ачыг фәалијјәтә кечди. А. Куба илә дипломатик мүнасибәтләри бәрпа етди. Перонун јенидән һакимијјәтә кәлмәсинә имкан јаратмаг үчүн Кампора истe'фа верди. Сентјабр (1973) сечкиләри нәтичәсиндә Х. Перон президент олду. Јени һөкумәт бүтүн өлкәләрлә, хүсусилә ССРИ вә дикәр социалист өлкәләри илә мүнасибәтләри кенишләндирмәк сијасәти јеридәчәјини билдирди. 1974 ил ијулун 1-дә Перонун өлүмүндән сонра конститусијаја көрә президент мүавини Марија Естела Мартинес де Перон (Х. Перонун арвады) президент олду. Х. Перонун өлүмү А.-да гүввәләр нисбәтинә бөјүк тә'сир көстәрди. Мүһафизәкар груплашма һөкумәтдә өз мөвгеләрини мөһкәмләтди. Ифрат сағ вә сол тәшкилатларын силаһлы-террорчу фәалијјәти кенишләнди. Өлкәнин игтисади вәзијјәти мүрәккәбләшди, инфлјасија күчләнди. Һөкумәтин вәзијјәти сабитләшдирмәк саһәсиндә көстәрдији гәтијјәтсизлик сијаси вә игтисади бөһраны даһа да дәринләшдирди, синфи зиддијјәтләри сон дәрәчә кәскинләшдирди. 1976 илин мартындакы һәрби чеврилиш нәтичәсиндә кен. Х. Р. Видела президент олду.

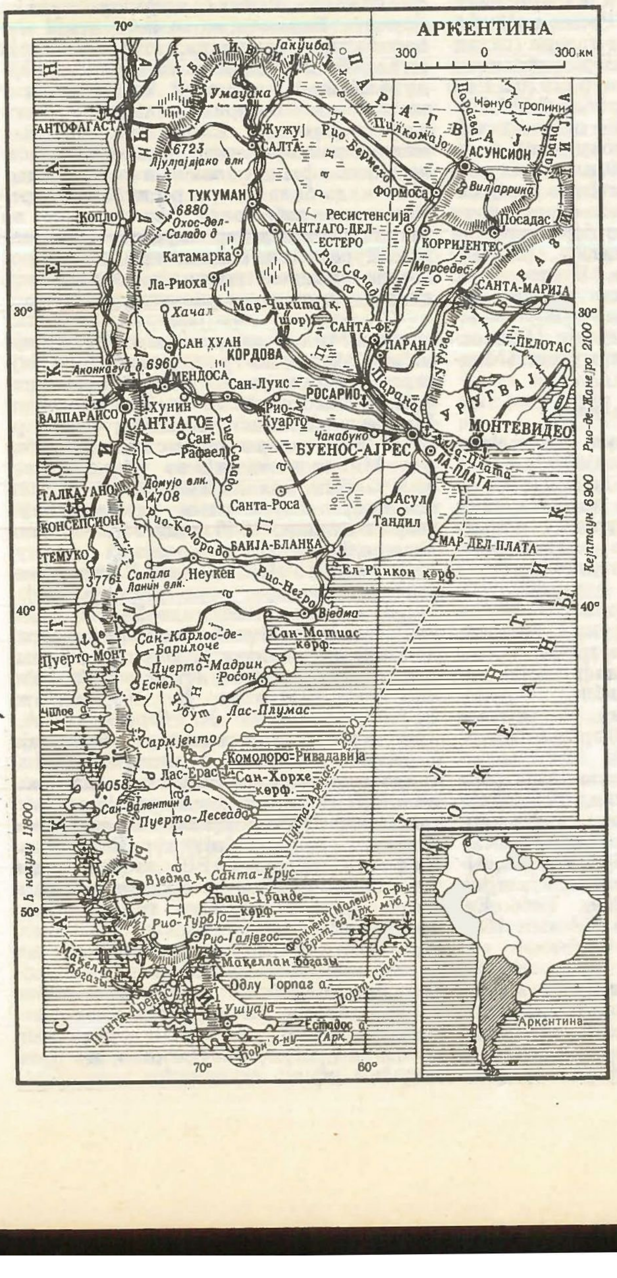
АРКЕНТИНА
300 0 300 км
70°
60°
30°
40°
Јакуиба
БОЛИВИЈА
ПАРАГВАЈ
Умауака
Чәнуб тропики
АНТОФАГАСТА
Жужуј
САЛТА
Пилкомајо
Рио-Бермехо
АСУНСИОН
6723 Љулјајјако влк.
ТУКУМАН
6880 Охос-дел-Саладо д
Формоса
Виларрика
Ресистенсија
Копјапо
САНТЈАГО-ДЕЛ-ЕСТЕРО
Посадас
КОРРИЕНТЕС
Катамарка
Мерседес
Ла-Риоха
САНТА-МАРИЈА
Рио-Саладо
Хачал
Мар-Чикита к. (шор)
САНТА-ФЕ
САН ХУАН
КОРДОВА
ПАРАНА
ПЕЛОТАС
Аконкагуа д. 6960
МЕНДОСА
Сан-Луис
РОСАРИО
Парана
УРУГВАЈ
ВАЛПАРАИСО
Хунин
САНТЈАГО
Рио-Куарто
МОНТЕВИДЕО
Сан-Рафаел
Чакабуко
БУЕНОС-АЈРЕС
Ла-Плата
ЛА-ПЛАТА
Домујо влк. 4708
ТАЛКАУАНО
Санта-Роса
Асул
КОНСЕПСИОН
Тандил
Рио-Колорадо
БАИЈА-БЛАНКА
МАР-ДЕЛ-ПЛАТА
ТЕМУКО
Сапала
Неукен
Ел-Ринкон кәрф.
3776 Ланин влк.
Рио-Негро
Вједма
Сан-Карлос-де-Барилоче
Сан-Матиас кәрф.
Пуерто-Монт
Пуерто-Мадрин
Росон
Есгел
Чилое
Чубут
Лас-Плумас
Сармјенто
Комодоро-Ривадавија
Лас-Ерас
Сан-Хорхе кәрф.
4058
Сан-Валентин д.
Пуерто-Десеадо
Вједма к.
Санта-Круc
Баија-Гранде кәрф.
Рио-Турбио
Рио-Галјегос
Фолкленд (Малвин) а-ры (Бөј. Бри. мүл.)
Макеллан боғазы
Одлу Торпаг а.
Ушуаја
Пунта-Аренас
Естадос а. (Арк.)
Һорн б-ну
Порт-Стенли
Пунта-Аренас 2400
Рио-де-Жанејро 2100
Кејптаун 6900
Һ онкону 11800
Аркентина

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары вә башга ичтимаи тәшкилатлар. Хустисиалист Партијасы—1958 илдә јарадылмышдыр. Әсасыны һәмкарлар иттифаглары тәшкил едир. Һәрби чеврилишәдәк (1976 ил, март) һаким партија иди. *Аркентина Коммунист Партијасы* (АКП); Мүлки Радикал Иттифаг (МРИ) — 1957 илдә, реформист мөвгеләрдә дајанан хырда вә орта буржуазија нүмајәндәләри тәрәфиндән јарадылыб. Барышмазлар партијасы—1957 илдә јарадылыб; Бирлик вә инкишаф һәрәкаты (БИТ) — 1963 илдә јарадылмышдыр.

Христиан-Демократ Партијасы (ХДП)—1954 илдә тәшкил олунмушдур. 1972 илдә нөвбәти сечкиләрлә әлагәдар Халг Христиан Партијасы вә Ингилаби Христиан Партијасына парчаланмышдыр.

Үмуми Әмәк Конфедерасијасы (ҮӘК)—1930 илдә јарадылмышдыр; тәгр. 3,5 млн. үзвү вар; Һәмкарлар Иттифаглары Фәалијјәтинин Бирлији вә Әлагәләндирилмәси Уғрунда Һәрәкат—1959 илдә јарадылмышдыр, Үмумдүнја Һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасына дахилдир, АКП-нин тә'сири алтындадыр. Бир сыра дикәр сијаси партијалар да мөвчуддур.

Игтисади-чоғрафи очерк. А. Чәнуби Америкада игтисади чәһәтдән нисбәтән инкишаф етмиш аграр-сәнаје өлкәләриндән биридир. Икинчи дүнја мүһарибәси вә ондан сонракы дөврдә А.-да бир сыра сәнаје саһәләри (хүсусилә машынгајырма, нефт-кимја, нефт е'малы, гара металлуркија) јарадылмышдыр. Бу дөврдә А.-да дөвләт капиталист бөлмәсинин ролу хејли јүксәлмишдир. Нәтичәдә мәһсулун дәјәринә көрә сәнаје к.т.-ны өтүб кечмишдир. Бунунла белә А. к.т. мәһсулларынын ихрачына көрә бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндә әсас јерләрдән бирини тутур.

Аграр мүнасибәтләрин керилији, игтисадијјатын башлыча саһәләринин харичи капитала (әсасән, АБШ, Б. Британија, Италија вә АФР) табелији, харичи базардан асылылыг А. игтисадијјаты үчүн характерикдир. Харичи капитал өлкәнин сәнаје истеһсалынын 1/3-дән чохуна нәзарәт едир. Торпаг фондунун 74,4%-и үмуми тәсәррүфатын 5,5%-ини (һәр бири 1000 *ha*-дан артыг) тәшкил едән ири мүлкәдарлара мәхсусдур. Тәгр. 26 млн. *ha* торпаг харичи капиталын нәзарәтиндәдир. Гарамалын тәгр. 2/5-си, гојунларын 3/5-үндән чоху мүлкәдарлара мәхсусдур.

Кәндлиләрин 3/5-ү торпагсыздыр; онлар торпағы ичарәјә көтүрмәјә вә муздурлуг етмәјә мәчбурдурлар.

А., әсасән, к.т. мәһсуллары (һејвандарлыг мәһсуллары, дәнли биткиләр вә с.) истеһсалында ихтисаслашмышдыр. Әтлик малдарлыг вә әтлик-јунлуг гојунчулуг инкишаф етмишдир. А.-да 56,5 млн. гарамал, 41,5 млн. гојун, 5,3 млн. кечи, 5,1 млн. донуз вар (1974). Јун гырхымына (илдә 200 мин *т*-адәк) вә ихрачына (100—150 мин *т*) көрә А. дүнјада илк јерләрдән бирини тутур. К.т.-на јарарлы торпагларын (170 млн. *ha*) 1/6-и әкилир, галаны бичәнәк вә отлаглардыр. Әсасән, буғда (јығымы вә ихрачына көрә дүнјада әввәлинчи јерләрдән бириндәдир), гарғыдалы, јулаф, арпа, човдар, күнәбахан, кәтан, шәкәр гамышы, памбыг, гарајонча, түтүн, чәлтик, чај вә с. әкилир. Бағчылыг вә үзүмчүлүк инкишаф етмишдир. А. дүнја базарына ашы чөвһәри чыхаран әсас өлкәдир. Саһилбоју суларда, Парана вә Уругвај чајларында балыг овланыр.

А.-да нефт, тәбии газ, уран филизи, берил, волфрам, гурғушун, синк вә с. чыхарылыр. Енеркетикасы, әсасән, нефт (1974 илдә 21 млн. *т*) вә тәбии газа (7,2 млрд. $м^3$) әсасланыр. 1973 илдә 26,7 млрд. *квт*-с електрик енержиси истеһсал едилмишди. Кордова ш. јахынлығында АЕС тикилир (1972). А.-да, әсасән, к.т. хаммалы е'мал олунур. Е'маледичи сәнајенин (сәнаје мәһсулу дәјәринин 95%-ини верир) мүһүм саһәси әт истеһсалыдыр. А. әт истеһсалына (2,6 млн. *т*, 1974) вә ихрачына (илдә 500—600 мин *т*) көрә дүнјада илк јерләрдән бирини тутур. Јағ, унүјүтмә, шәрабчылыг (капитализм аләминдә илк јерләрдән бирини тутур), консерв, тохучулуг, дәри ајаггабы сәнајеси инкишаф етмишдир. Металлуркија, машынгајырма (әсасән, к.т. машынгајырмасы, електротехника, автомобилгајырма), нефт е'малы, нефт-кимја, селлүлоз-кағыз сәнајеси јарадылмышдыр. Сәнаје мүәссисәләри, әсасән, Буенос-Ајрес вә с. порт шәһәрләриндәдир. Д.ј.-ларынын уз.тәгр. 46 мин *км*, шосе јолларынын уз. 182,8 мин *км*-дир (о чүмләдән 31 мин *км*-и асфалтлашдырылмышдыр). А.-да тәгр. 2,5 млн. автомобил, о чүмләдән 1,8 млн. миник автомобили вар (1973). Һава вә дәниз нәгл. инкишаф етмишдир. Әсас дәниз порту Буенос-Ајресдир. Өлкә ихрачатынын 85%-ини к.т. мәһсуллары тәшкил едир. А.-дан, әсасән, әт (дүнја капиталист ихрачатынын 1/3-и), тахыл, јун, көн, битки јағы, кәтан тохуму, мејвә ихрач едилир. Машын вә аваданлыг, нәгл. васитәләри, дәмир филизи, көмүр, нефт вә с. идхал едилир. Харичи тичарәти, әсасән, АБШ, Б. Британија, Италија, АФР, Јапонија, һәмчинин Бразилија, Перу вә с. иләдир. Пул ваһиди *песодур*.

Силаһлы гүввәләр. А.-нын силаһлы гүввәләри 135 мин нәфәр әскәр вә забитдән, о чүмләдән гуру гошунлары (85 мин), ҺҺГ (17 мин) вә ҺДГ-ндән (33 мин) ибарәтдир (1975). Баш командан президентдир. Али һәрби идарә органы президент, мүдафиә назири вә үч гошун нөвү баш команданларынын дахил олдуғу һәрби комитәдир. ҺҺГ-ндә чәми 132 дөјүш тәјјарәси, ҺДГ-ндә 60-дан чох һәрби кәми, 40 тәјјарә вә вертолјот вар. Һәрби дәниз базалары Буенос-Ајрес, Мар-дел-Плата, Баија-Бланкададыр. А. силаһлы гүввәләринин бүтүн нөвләриндә АБШ һәрби нүмајәндәликләри вар. Низами гошунлар үмуми һәрби мүкәлләфијјәт һаггында ганун әсасында комплектләшдирилир. Һәгиги һәрби хидмәт мүддәти 1 илдир (ҺДГ-ндә 14 ајдыр). Өлкә әразиси 4 һәрби зонаја бөлүнмүшдүр.

Сәһијјә. 1970 илдә А.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 21,8, үмуми өлүм сајы 9,6, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 63,5 олмушдур. Сәһијјә ишләринә Ичтимаи Тә'минат вә Сәһијјә Назирлији бахыр. 1971 илдә 133,8 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 5,6 чарпајы) 3353 хәстәхана вә хәстәхана јардымы мүәссисәси, 58,9 мин һәким (әһалинин һәр 385 нәфәринә 1 һәким), о чүмләдән дөвләт тибб мүәссисәләриндә 33 минә јахын һәким, 13,7 мин тибб бачысы вә 24,4 мин тибб бачысы көмәкчиси вар иди (1970). Һәким кадрларыны ун-тләрин 9 тибб факүлтәси һазырлајыр.

Маариф. Ичбари ибтидаи тәһсил һаггында илк ганун 1844 илдә гәбул едилмишдир. Маариф саһәсиндә католик килсәсинин тә'сири күчлүдүр. 6—14 јашлы ушаглар үчүн ичбари ибтидаи тәһсил пулсуздур. Рәсми мә'лумата көрә әһалинин 90%-ә гәдәри саваддыдыр. 3 808 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 223 251 ушаг тәрбијә олунур (1970). 1970 илдә 19 847 ибтидаи мәктәбдә 3 385 790, орта мәктәбләрдә 403 858, пешә мәктәбләриндә 570 978 шакирд охујурду. А.-да 50-дән чох ун-т вар. 1970 илдә али мәктәбләрдә 236 515 тәләбә тәһсил алырды. Ән бөјүк ун-тләр: Буенос-Ајрес ун-ти (88 628 тәләбә), Буенос-Ајрес милли техники ун-ти (10 000 тәләбә, 1974/75) вә с. Милли китабхана, Буенос-Ајрес ун-ти китабханасы, милли конгрес китабханасы, тарих музеји, тәбијјат елмләри музеји, рәссамлыг музеји (Буенос-Ајресдә), тәбијјат тарихи музеји (Мендосада) вар.

Елм вә елми идарәләр

Тәбијјат вә техника елмләри. Испанија мүстәмләкәчилијиндән азад олунана гәдәр (1816) А.-да али тәһсил вә елм католик раһиб орденләринин әлиндә иди, узун мүддәт өлкәдә руһани вә мә'мур һазырлајан тәкчә бир ун-т фәалијјәт көстәрирди (1613 илдә Кордовада тә'сис олунмушдур). Мүстәмләкәчилик дөврүндә (16 әсрин башланғычындан 19 әсрин башланғычына гәдәр) јалныз чоғрафи тәдгигатлар бир гәдәр инкишаф етмишдир. Бундан әлавә, бә'зи раһибләр астрономик мүшаһидәләр апарыр, јерли флора вә фауналы, хүсусән дәрман биткиләрини өјрәнирдиләр. А. истиглалијјәт газандыгдан сонра али тәһсилин вә тәбиәтшүнаслыг саһәсиндә тәдгигатларын кенишләндирилмәси үчүн тәдбирләр көрүлдү. Ријазијјат вә Һәрб Сәнәти Академијасы (1816), Буенос-Ајресдә ун-т (1821), Физика-Ријазијјат Елмләри Чәмијјәти (1822), Тибб ЕА (1822) јарадылды. Тибб ЕА-нын 1823 илдән нәшр етдирдији «Салнамә» өлкәдә илк елми журнал олду. Һәмин илдә Буенос-Ајресдә јарадылан милли музеј кеолокија вә биолокија елмләринин инкишаф мәркәзинә чеврилди. Тәбијјат елмләриндән дәрс демәк үчүн Авропадан алимләр (италјан физики вә астроному О. Моссотти, ботаник Е. Бонплан вә б.) дә'вәт олунду. 19 әсрдә А.-нын аз сајда алимләри арасында палеонтолог вә һәким Ф. Мунјис көркәмли јер тутурду. Лакин игтисади керилик А.-да милли елмин инкишафыны ләнкидирди. Росас диктатурасы devрилдикдән сонра (1852) бу саһәдә дөнүш әмәлә кәлди. 1870 илдә А.-ја дә'вәт олунан Америка астроному Б. Гулд Кордовада астрономија рәсәдханасы јаратды вә 15 ил мүшаһидә апарды; Чәнуб сәмасынын 3 улдуз каталогуну нәшр етдирди.

Игтисадијјатын сүр'әтлә инкишафы (19 әсрин 2-чи јарысы вә 20 әсрин әввәлләри) дөврүндә јарадылмыш Кордова ЕА (1868) вә А. Елми Чәмијјәти (1872) инди дә өлкәнин мүһүм елми мүәссисәләриндәндир.

19 әсрин ахыры вә 20 әсрин әввәлиндә өлкәнин тәбии сәрвәтләринин тәдгиги вә онлардан истифадә үчүн даһа чох зәрури олан кеолокија, чоғрафија вә биолокија елмләри даһа артыг инкишаф етмишди (К. Бурмејстер, Ф. Морено, П. Лорентс, Русијадан мүһачирәт етмиш К. Берг, Ф. Амекино). 19 әсрин сонунда тәтбиги вә техники елмләр дә инкишафа башлады. 1895 илдә Милли техника мәркәзи тәшкил олунду. Биринчи вә икинчи дүнја мүһарибәләри арасында, Икинчи дүнја мүһарибәси илләриндә вә сонракы дөврдә әлверишли игтисади вәзијјәт дәгиг вә тәтбиги елмләрин инкишафы үчүн шәраит јаратды. Елми тәдгигатларын малијјәләшдирилмәси, координасијасы вә инкишафында дөвләтин ролу артды. 1958 илдә билаваситә республика президентинә табе олан Милли елми вә техники тәдгигатлар шурасы јарадылды. Шуранын өз елми инт-лары (лимнолокија, радиоастрономија, космик шүаларын тәдгиги вә океанографија) вар.

Физика вә тәбијјатшүнаслыг Дәгиг елмләр Милли академијасы, Кеолокија мә'дән Милли ин-ту, Агрономија вә бајтарлыг Милли академијасы, Сәнаје технолокијасы милли ин-ту, Тибб елмләри Милли академијасы фәалијјәт көстәрир. А.-да атом енержиси мәсәләләринә бахан Милли комиссија вә космик фәзанын тәдгиги илә мәшғул олан Милли комиссија бөјүк елми тәшкилатлара чеврилмишдир. 1956 илдә Милли Кәнд Тәсәррүфаты Технолокијасы Ин-ту, 1958 илдә ЈУНЕСКО-нун Латын Америкасы өлкәләри үчүн рекионал ријазијјат мәркәзи, 1961 илдә Буенос-Ајрес ун-ти нәздиндә һесаблама мәркәзи јарадылмышдыр. Физик Х. Вүршмидт, кимјачы О. Дамјанович, астроном Ф. Акилар, астрофизикләр Х. Хартман вә Е. Гавиола, кеолог Х. Френкелли А.-нын мәшһур алимләридир. Биолокија елмләри, хүсусилә физиолокија саһәсиндә көркәмли наилијјәтләр әлдә едилмишдир. Бу ишдә физиолокија вә тибб саһәсиндә Нобел мүкафаты лауреаты Б. Уссаинин ролу бөјүкдүр. Мезостратосферин тәдгиги (АБШ вә Бразилија илә биркә), бәрк јаначагла ишләјән ракет мүһәррикләринин гурашдырылмасы, атом енержисиндән истифадә, атом радиасијасындан мүһафизә, үрәк вә гарачијәрин трансплантасијасы проблемләри саһәсиндә дә тәдгигат (үрәк вә гарачијәрин көчүрүлмәси әмәлијјатлары) апарылыр. А. Антарктиканын вә Чәнуб гүтбүнүн тәдгигиндә иштирак едир.

Ичтимаи елмләр.

Фәлсәфә. А.-да фәлсәфи фикир өлкәнин мүстәмләкәјә чеврилдији дөврдә (16 әср—17 әсрин әввәли) Испанијадан нүфуз едән схоластик фәлсәфәнин тә'сири илә јаранмышдыр. 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлләриндә франсыз материализми идејалары јајылмыш, сен-симонизм өзүнү гүввәтли шәкилдә көстәрмишдир. 1838 илдә утопик сосиализм принсипләри әсасында чәмијјәтин јенидән тәшкилини гаршыја мәгсәд гојан «Кәнч Аркентина» тәшкилаты јарадылмышдыр. 19 әсрин 70-чи илләриндән кениш јајылан *позитивизм* 20 әсрәдәк һаким мөвге тутмушдур. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә А.-да тәбии-елми материализм идејалары јајылмышды.

20 әсрин әввәлләриндә А.-да идеалист чәрәјанлар—*неокантчылыг*, *неотомизм* вә сонралар *екзистенсиализм* әсас јер тутурду. Зијалылар феноменолокија вә *фәлсәфи антрополокијанын* тә'сири илә јаранмыш *һәјат фәлсәфәсинә* мејл едирдиләр.

Марксист идејалар А.-ја 19 әсрин сонларында нүфуз етмиш, 1918 илдә А. Коммунист партијасы јарадылдыгдан сонра јајылмаға башламышдыр. А. Коммунист партијасы мәтбуаты коммунист идеолокијасынын әсас мәсәләләринин ишләнилмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр. Р. Киолди, А. Кун, Е. Мүллер вә б. марксист идејалары тәблиғ едирләр; марксист тәдгигатчылардан Е. Агостинин вә А. Понсенин әсәрләриндә инчәсәнәтин нәзәри мәсәләләри өз эксини тапмышдыр.

Тарих елми. А.-да тарих елми 19 әсрин әввәлләринлә јаранмыш, 19 әсрин 2-чи јарысындан исә әсас мәктәб вә чәрәјанлар ортаја чыхмышдыр. 19 әсрин сонунда јаранан сосиал-реформист чәрәјанын нүмајәндәләри буржуа гурулушу чәрчивәсиндә ичтимаи һәјаты кооператив шәкилдә јенидән гурмағы синфи зиддијјәтләрин һәлли үчүн әсас васитә һесаб едирдиләр. Клерикал-мүртәче мәктәблә мүбаризәдә инкишаф едән либерал-позитивист чәрәјан 19 әсрин сону — 20 әсрин 1-чи рүбүндә А. елминдә һаким мөвге тутду. Тарихин тәчрүбәјә әсасланан хроникал шәрһи бу чәрәјанын характерик чәһәти иди. 20 әсрин 20—40-чы илләриндә күчләнән биоложи детерминизм чәрәјаны нүмајәндәләри зоракылығы тарихин әсас һәрәкәтверичи гүввәси сајыр, халг күтләсинин ролуну гијмәтләндирмир, мүртәче диктатураны мәдһ едир, фәһлә вә коммунист һәрәкаты тарихини сахталашдырырдылар. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра синфи мүбаризәнин кәскинләшмәси шәраитиндә мүртәче тарихчиләр истисмарчы синифләрин һөкмранлығына һагг газандырмаг, күтләләрә милләтчилик руһу ашыламаг мәгсәдилә тарихи јенидән нәзәрдән кечирмәјә јөнәлдилән «јени» консепсија ортаја атдылар. Елмдә тарихи тәфтиш мәктәби кими танынан бу чәрәјан фәһлә һәрәкатыны олдугча тәһриф олунмуш шәкилдә тәгдим едир.

20 әсрин 40-чы илләриндән А. тарихшүнаслығында марксист истигамәт мүһүм әһәмијјәт кәсб етмәјә башлады (Б. Марианетти, Л. Пасо вә б.). Мүтәрәгги тарихчиләр А.-нын тарихини өлкәнин ичтимаи-игтисади инкишафынын тәһлили вә синфи мүбаризә әсасында өјрәнирләр. Милли китабхана, Милли архив, Милли тарих музеји вә Милли тарих академијасы мүһүм тәдгигат вә тарихи сәнәдләрин топланма мәркәзләридир.

Игтисадијјат елми. А.-да игтисади фикир 19 әсрин 1-чи рүбүндә өлкә мүстәгиллик газандыгдан сонра формалашмаға башламышдыр. 20 әсрин әввәлләриндә харичи капиталын тәзјигинә гаршы артан һәрәкат игтисадијјат елминин инкишафына тәкан верди. Игтисадчыларын әсас диггәти өлкәнин игтисади мүстәгиллик проблемләринин һәллинә, игтисади инкишаф сүр'әтинин артмасына јөнәлдилмишдир. «Игтисади артым нәзәријјәси»нин тәрәфдары олан антиимпериалист чәрәјан бөјүк нүфуз газанмышдыр (Р. Пребиш, Р. Фрихерио). Игтисади тәдгигатларда аграр проблемләр кениш јер тутур. Өлкәнин игтисадијјатында харичи капитал бөјүк рол ојнадығына көрә харичи тичарәт, малијјә, кредит вә с. проблемләрин тәдгигинә чох фикир верилир. 20-чи әсрин 1-чи јарысында марксист идејалары, В. И. Ленинин әсәрләринин чап едилмәси А.-да игтисадијјат елминин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. А.-нын игтисадчы-марксистләринин (о чүмләдән П. Алберди, Х. Фучс, М. Исакович, Л. Оливари, Е. Агости вә б.) әсәрләриндә өлкәнин игтисади керилијинин сәбәбләри ашкара чыхарылыр, онун арадан галдырылмасы јоллары көстәрилир. А.-да игтисадијјат ЕА, Латын Америкасы Интеграсијасы Проблемләри Ин-ту, Игтисади вә Ичтимаи Тәдгигатлар Ин-ту, Игтисади вә Ичтимаи Инкишаф Ин-ту вә с. фәалијјәт көстәрир.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. А.-да тәгр. 300 күндәлик гәзет чыхыр (4 млн. нүсхәјә јахын). Мүһүм мәтбуат органлары: «Расон», «Кларин», «Пренса», «Насион», «Нуестра палабра» (АКП-нин органы) гәзетләри, «Нуева ера», «Куадернос де култура» журналларыдыр. Милли мә'лумат акентлији Теленотисиоса Американадыр (ТЕЛАМ). А.-да 70-дән чох радио ст.-сы вар. Ән бөјүк радио ст. «Радио насионал» дөвләтин ихтијарындадыр. Телевизија ст.-лары хүсусидир. 1974 ил августун 1-дән бир сыра телевизија каналы дөвләтин нәзарәти алтындадыр.

Әдәбијјат. А.-да јашамыш һинди гәбиләләринин фолклору дөврүмүзәдәк кәлиб чатмамышдыр. Мүстәмләкә дөврүндә А. әдәбијјаты Испанија әдәбијјатыны тәглид руһунда инкишаф етмишдир. Истиглалијјәт мүһарибәси дөврүндә (1810—26) ингилаби вә вәтәнпәрвәрлик идејаларыны тәблиғ едән поезија јаранды (В. Лопес-и-Планес, Е. де Лука вә б.). А. истиглалијјәт газандыгдан сонра романтизм инкишафа башлады. Е. Ечеверриа («Әсир гыз» поемасы, «Гырғын» новелласы), Х. Мармол («Амалија» романы), Х. М. Гутјерресин әсәрләриндә феодал диктатурасы әлејһинә е'тираз мотивләри ифадә едилмишдир. Бу дөврдә азадлыгсевән пампа әһалисинин һәјатыны экс етдирән «гаучо әдәбијјаты» јаранды (Б. Идалго, И. Аскасубинин ше'рләри, Х. Ернандесин «Мартин Фјерро» поемасы вә с.). 19 әсрин ахырларындан тәнгиди-реалист әдәбијјат инкишафа башлады (Х. Мартелин «Биржа», Р. Пајронун «Хуан Морејранын нәвәсинин сәркүзәштләри», М. Галвесин «Нача Регулес» вә «Гәсәбәнин тарихи» романлары). 20 әсрдә А. әдәбијјатында модернизм инкишаф етди (Л. Лугонес, Е. Сабато, Х. Бјанко вә б.). Биринчи дүнја мүһарибәсиндән вә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра А. әдәбијјатында јени мәрһәлә башланды. Р. Арлт, А. Јунке, Е. Кастелнуово вә б. халг һәјатынын ичтимаи мәнзәрәсини экс етдирән әсәрләр јаздылар. Ингилаби поезијанын көркәмли нүмајәндәси «Мадриддә өлүм» вә «Илк Аркентина нәғмәси» китабларынын мүәллифи Р. *Гонсалес Тунјондур*. Мүасир реалист јазычылардан Е. Л. Кастро, К. Руис Доде, Б. Вербитски, Х. Кортасар, марксист тәнгидчи Е. Агости вә б.-нын јарадычылығында ичтимаи мөвзулар әсас јер тутур. Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреатлары, јазычылар А. *Варела* вә М. Р. *Оливер* бөјүк ичтимаи фәалијјәт көстәрирләр. Сон дөврдә драматуркија инкишаф етмишдир (А. Кусани, О. Драгун вә б.).

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. А. әразисиндә јашајан гәдим һиндиләрин инчәсәнәти һәндәси орнаментли парчалар, ләләкдән дүзәлдилән бәзәкләр, фигурлу вә нахышлы керамика, һабелә даш, кил вә ағачдан гајрылан дини һејкәлләрлә тәмсил олунур. Испанија ишғалындан сонра бурада ме'марлыг инкишаф етмәјә башламыш, биналарын бәзәјиндә әрәб ме'марлығы мотивләри күчлү олмушдур. Јени ме'марлыг испан бароккосунун тә'сири илә јаранмышдыр (Кордовадакы килсә, 18 әср). Ичтимаи биналарын тикинтисиндә Авропа классисизминин ме'марлыг принсипләри тәтбиг олунурду. 19 әсрин 2-чи јарысында ме'марлыгда еклектизм, 20 әсрин әввәлләриндә исә конструктивизм кениш јајылмышды. 20-чи илләрин сонундан А.-да мүасир ме'марлыг инкишаф едир. Дәмир-бетондан ичтимаи, сәнаје вә јашајыш биналары тикилир (ме'марлар А. Вирасоро, А. Вилјамс вә б.).

17 әср вә 18 әсрин әввәлләриндә тәсвири сәнәтдә дә барокко үслубуна мејл күчлү иди. 18 әсрин сону, 19 әсрин әввәлләриндә барокко классисизм илә әвәз олунду. А. истиглалијјәт газандыгдан (1816) сонра өлкәдә тәсвири сәнәт инкишаф етмәјә башлады. 20 әсрдә тәсвири сәнәтдә *импрессионизмә* мејл күчләнди (рәссам Ф. Фадер, һејкәлтәраш Р. Ируртија). 20—30-чу илләрдә А.-да модернист чәрәјанлар (примитивизм—Р. Солди, кубизм—Е. Петторути, сүрреализм — Р. Форнер) мејдана кәлди. Бунунла јанашы, кәскин ичтимаи проблемләрә вә халг һәјатына мүрачиәт едән «јени реализм» милли рәссамлыг мәктәби јаранды (рәссамлардан Х. К. Кастанјино, А. Берни, Л. Е. Спилимберго, А. Р. Виго, А. Бриес вә б.). Реалист һејкәлтәрашлыгда (А. Бигатти, Х. Фиораванти, Е. Сото Авенданјо) монументал милли образларын јарадылмасына даһа чох сә'ј көстәрилир. 1960 илдән сонра А. тәсвири сәнәтиндә ән јени авангардист чәрәјанлар, абстракт формалар инкишаф етмишдир.

Мусиги. Мүасир А. әразисиндә јашамыш һинди тајфаларынын һәјат вә мәишәтиндә мусиги бөјүк јер тутурду. Өлкәнин ч.-г.-индә јашајан арауканлар (һиндиләр) өзләринин орижинал мусиги ән'әнәләрини горујуб сахламышлар. Мүасир А. мусигиси испан мусиги мәдәнијјәти илә бағлыдыр. А. профессионал мусигисинин инкишафында креолларын (испан колонистләри нәсли), еләчә дә Авропанын мүхтәлиф халгларынын (инкилис, франсыз, полјак) мусигисинин мүәјјән тә'сири олмушдур. А. маһнылары, әсасән, тәксәслидир; икисәсли (паралел терсијаларла ифа олунан) маһнылары да вар. Гато, перикон, куека, палито, танго вә с. халг рәгсләри, тристе, тено, јарави вә с. халг маһнылары кениш јајылмышдыр. Мүстәмләкәчилик дөврүндә професионал мусиги сәнәти, әсасән, Испанија истилачыларынын јајдыглары католик килсә мусигиси чәрчивәсиндә инкишаф едирди. Милли мусиги мәктәби 19 әсрин сонларында тәшәккүл тапмышдыр; професионал бәстәкарлыг мәктәбинин баниси А. Вилјамс олмушдур. А. Берутти вә Ф. Боеро А. опера сәнәтинин јарадычыларыдыр. Мүасир бәстәкарлардан А. Хинастера, К. Гуаставино, Х. Кастро, Х. Пас, Е. Паниса вә б. мәшһурдур. Буенос-Ајресдә опера театры, 2 консерваторија, симфоник оркестр вә с. вар. Кордова, Ла-Плата вә с. ш.-ләрдә дә консерваторија, симфоник оркестр, мусиги мәктәбләри вә с. фәалијјәт көстәрир. ССРИ халг артисти Р. Беһбудовун рәһбәрлик етдији Азәрб. Дөвләт Маһны Театры 1973 илдә А.-да гастролда олмушдур.

Театр. Мүасир А. әразисиндә јашајан һинди тајфаларынын рәгсләриндә вә дини мәрасимләриндә театр елементләри олмушдур. А.-да професионал театр испанларын ишғалындан сонра јаранмышдыр. 1783 илдә Буенос-Ајресдә «Комедија Еви» адлы даими театр, 1804 илдә исә бу театрын јериндә «Кичик (Мүвәггәти) Колисео» (1838 илдән «Архентино» адланыр) театры ачылды; 1820 илдә балет труппасы јарадылды. Бу дөврдә милли актјор сәнәти јараныр вә инкишаф едирди. Испанија һөкмранлығы дөврүндә А. театрларында һиндиләрин истиглалијјәт мүбаризәсинә һәср едилмиш милли пјесләр тамашаја гојулурду. 19 әсрин 80-чи илләриндә әсас гәһрәманы малдар кәндлиләр олан романтик мелодрам жанры («гаучо театры») јаранды; бу жанрда јазылмыш әсәрләрин башлыча мотиви ичтимаи бәрабәрсизлик иди. 20 әсрин әввәлләриндә милли драматуркијанын вә театрын инкишафында Ф. Санчесин бөјүк хидмәти олмушдур. 20 әсрин 20-чи илләриндә А. театры бөһран кечирирди; өлкәдә, әсасән, әјләнчә характерли пјесләр тамашаја гојулурду. Бу дөврдә коммерсија театрына гаршы мүбаризә апаран, театр сәнәтиндә ислаһат кечирилмәсини тәләб едән коллективләр јаранды. Бунлар милли театр сәнәтинин инкишафында әһәмијјәтли рол ојнајан «азад театр»ларын әсасыны тәшкил етмишди. 20-чи илләрин сонундан е'тибарән А.-да милли балетләр («Комета», Е. Ортис; «Маликанә», А. Хинастера вә с.) тамашаја гојулур. Өлкәнин театр мәркәзи Буенос-Ајресдир; бурада «Ел-Пуебло», «Ла Маскара», «Фрај Мочо» «азад театр»лары, «Архентино», «Одеон» вә с. коммерсија театрлары фәалијјәт көстәрир. А. Боеро, П. Аскини, М. Села, О. Ферринјо, Б. Синхерман, Т. Мерелјо вә б. А.-нын мәшһур актјор вә режиссорларыдыр. Буенос-Ајресдә Милли Театр Сәнәти Ин-ту вар.

Кино. А.-да 1897 илдән кинофилмләр чәкилир. «Доррегонун күлләләнмәси» (1908, реж. М. Галјо) илк бәдии, «Гаучоларын маһнысы» (1930, реж. Л. Ферреjра) исә илк сәсли филмдир. «Гаучоларын мүһарибәси» вә «Ада сакинләри» (1942, 1951, реж. Л. Демаре), «Федерико Албенис» вә «Мүгәддәс чағырыш» (1947, 1954, реж. Л. С. Амадори), «Мәним севимли, јазыг анам» (1948, реж.-лар О. Манси вә Р. Папјер), «Буланыг сулар ахыр» (1952, реж. У. Дел Каррил), «Гочалмыш кәнчләр» (1961, реж. Р. Кун), «Мартин Фјерро» вә «Мафија» (1968, 1971, реж. Л. Торре Нилсон) вә с. А. киносунун ән јахшы нүмунәләриндәндир.

А.-да коммерсија филмләри илә јанашы, ичтимаи мөвзуларда да кино әсәрләри, еләчә дә мүтәрәгги истигамәтли сәнәдли филмләр јарадылыр. 70-чи илләрин әввәлләриндә өлкәдә «Гуемес» вә «Бојалы додаглар» (1971, 1974, реж. Л. Торре Нилсон), «Шәрги Патагонија» (1974, реж. Е. Оливери) вә с. филмләр шөһрәт газанмышды. Мәшһур кино актјорлары: Л. Торрес, Т. Мерелјо, Е. Муинјо, Л. Сандрини, А. Алкон, Ф. Луппи вә б. «Архентина соно филмс», «Контракуадро» А.-нын ән бөјүк кино ширкәтләридир. Буенос-Ајресдә Кино Сәнәти вә Кино Елми Академијасы (1941), Милли Кинематографија Ин-ту (1959) вар. 1954 илдән А.-нын Мар-дел-Плата ш.-ндә бејнәлхалг кинофестиваллар кечирилир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 304—305.

Әд.: Волков А. В., Аргентина, М., 1956; Очерки истории Аргентины, М., 1961; Марианетти Б., Аргентина, М., 1966; Полевой В. М., Искусство стран Америки, М., 1967; Пименова Р. А., Аргентина, М., 1974

АРКЕНТИНА КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (АКП; El Partido Comunista de Argentina)—1918 илин јанварында Аркентина Сосиалист Партијасынын сол чинаһы нүмајәндәләринин гурултајында јарадылмышдыр (1920 илин декабрынадәк Аркентина Бејнәлмиләл Сосиалист Партијасы адланмышдыр). Гурултај Бөјүк Октјабр Сосиалист ингилабы илә һәмрә'ј олдуғуну билдирди вә рус болшевикләринә тәбрик көндәрди. Партија 1919 илдә 2-чи Интернасионалдан чыхмыш, 1920 илдә Коминтернә дахил олмушдур. 20-чи илләрдә АКП-нин күтләләрлә әлагәси хејли кенишләнди, партија сијаси вә тәшкилати чәһәтдән мөһкәмләнди. АКП 1930—45 илләрдә кизли ишләмишдир. 11-чи гурултајдан (1946) сонра буржуа-милләтчи идеолокијасына гаршы, демократик азадлыглар, милли игтисадијјаты АБШ инһисарларындан горумаг уғрунда мүбаризә 40-чы илләрин сону вә 50-чи илләрин әввәлләриндә АКП-нин күтләләр арасында вә һәмкарлар иттифагларында нүфузуну артырды. АКП 1957 илдә өлкәнин конститусијалы мәҹлисиндә 3 јер алды. 1959 илдә АКП-нин тәшәббүсү илә һәмкарлар иттифаглары мәркәзи јарадылды. АКП-нин нүфузунун артмасындан горхуја дүшән һөкумәт 1959 илдә јенидән ону гадаған етди, коммунистләрин тә'гиби күчләнди. Буна бахмајараг, АКП кизли фәалијјәти дөврүндә демократик халг һөкумәти јарадылмасы уғрунда фәал мүбаризә апармышдыр. Аркентинада конститусијалы идарә үсулунун бәрпасындан сонра, 1973 илин мајында АКП ачыг фәалијјәтә кечди. 14-чү гурултај (1973, август) мүстәгиллик уғрунда мүбаризәдә өлкәнин бүтүн демократик вә вәтәнпәрвәр гүввәләринин бирлијинин зәрурилијини көстәрди. Јени һөкумәтә е'тимад көстәрмәклә јанашы АКП сечкигабағы вә'дләрин позулмасы чәһдләринә, һөкумәтин антидемократик тәдбирләринә гаршы даим мүбаризә апармышдыр.

АКП нүмајәндә һеј'әти коммунист вә фәһлә партијаларынын Бејнәлхалг Москва мүшавирәләриндә (1957, 1960, 1969) иштирак етмиш вә мүшавирәләрин сәнәдләрини бәјәнмишдир. АКП демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушдур. 145 минә јахын үзвү вар (1976). Али органы гурултајдыр. Гурултајлararасы дөврдә партија ишинә МК рәһбәрлик едир. Баш катиби *Арнедо Алваресдир*; мәркәзи органы «Нуестра палабра» гәзети, нәзәри органы «Нуева ера» журналыдыр.

АРКЕНТИНА́ЛЫЛАР —Аркентинанын әсас әһалиси; милләт. 20 млн. нәфәрдән чохдур (1975). А. бә'зи грамматик вә фонетик хүсусијјәтләри илә фәргләнән испан дилиндә данышырлар. А. испанијалыларын, һәмчинин Авропанын башга өлкәләриндән көчәнләрин нәсилләридир. Аркентинанын дағәтәји вил.-ләриндә мәскунлашан испанлар јерли (һинди) әкинчи әһали илә гајнајыб гарышмышлар. 19 әсрин 2-чи јарысындан италјанлар, испанлар, франсызлар, һәмчинин чар Русијасындан гачан јәһудиләр, литвалылар, украјналылар вә б.-нын Аркентинаја мүһачирәти даһа да артмаға башлады. А. милләт кими, әсасән, 20 әсрин әввәлләриндә формалашмышлар. Диндарлары католикдир.

Әд.: Народы Америки, т. 2, М., 1959.

АРКЕНТИ́Т (лат. argentum — күмүш)—минерал. Тәркиби күмүш-сулфид Ag_2S. Сингонијасы кубикдир. Әсасән, пүруз, кичик дамарлар, дендритләр әмәлә кәтирир. Рәнки гурғушуну боз. Метал парылтылыдыр. Сәртлији 2—2,5, сыхлығы 7200—7400 $кг/м^3$. Полиметал јатагларында, әсасән, галенитлә бирликдә тапылыр. Күмүш филизидир. Тәркибинин 87,1%-и күмүшдүр. Азәрб. ССР-дә Күмүшлү, Меһмана, Филизчај вә с. јатагларда вар.

АРКЕНТОМЕТРИ́ЈА — титри мә'лум олан күмүш-нитрит мәһлулундан истифадәјә әсасланан *мигдари анализ* үсулу (бах *Титриметри́к анализ*). А. илә хлорид, бромид, јодид вә тиосианатлар, үмумијјәтлә, анионлары күмүш катиону илә чөкүнтү әмәлә кәтирән бүтүн дуз вә туршулар тә'јин едилир.

АРКИЛЛИ́Т (јун. árgillos—кил вә lithos—даш)—бәркимиш вә ја даша дөнмүш кил. Килин сыхылмасы, гурумасы вә азачыг сементләшмәси нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир. Килдән бәрк олмасы, суда исланмамасы вә с. хүсусијјәтләри илә фәргләнир. А. гырышыглыг саһәләри үчүн характерикдир. Платформаларда гәдим чөкүнтүләрдә тәсадүф олунур.

АРКИНИ́Н, α-амин—σ-гуанидинвалериан туршусу,

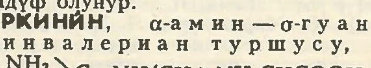

$$\begin{array}{l}NH_2\diagdown\\ NH{/\!\!/}\end{array}C{-}NH(CH_2)_3NH_2CHCOOH$$

молекулунда амин групундан башга амидин групу ($NH_2—C{=}NH$) олан диаминомонокарбон аминтуршусу. Демәк олар ки, бүтүн һејван вә битки зүлалларынын тәркибинә дахилдир. Аркиназа ферментинин тә'сири илә, еләчә дә гәләви мүһитдә һидролиз заманы орнитин аминтуршусуна вә *карбамидә* парчаланыр. Мәмәлиләрин гарачијәриндә карбамид әмәлә кәлмәсиндә бу реаксијанын ролу бөјүкдүр.

АРКИШТИ I—Урарту чары (е.ә. 8 әсрин 1-чи јарысы). А.-нин онларча китабәси мә'лумдур. Ассурија јазыларында да ады чәкилир. А.-нин дөврүндә Урарту Јахын Шәргин гүдрәтли дөвләтинә чеврилмишди. Еребуни, Аркиштихинили галалары онун заманында тикилмишди. Севанәтрафы јерләрин ишғалы да бу дөврдә башланмышды. Бурада Урарту чарларынын гәләбәләри һаггында китабәләр галмышдыр.

АРКИШТИХИНИЛИ — е.ә. 776 илә јахын Урарту чары *I Аркиштинин* һакимијјәти дөврүндә салынмыш шәһәр. Харабалығы Ерм. ССР-ин Октемберјан р-нундадыр. Тапылмыш Урарту михи јазыларындан мә'лум олур ки, урартулулар тәрәфиндән ишғал едилмиш Арарат вадисиндә гала, сарајлар вә мә'бәдләр тикилмиш, әтрафда исә бағлар вә үзүмлүкләр салынмышды. Е.ә. 4 әсрдә гәдим Ерменистанын пајтахты *Армавир* ш. дә бурада тикилмишди.

АРМАВИР — гәдим ермәни Ајрарат чарлығынын пајтахты вә дини мәркәзи. Харабалығы Ерм. ССР Октемберјан р-нунун Армавир к. јахынлығындадыр. Е.ә. 4 әсрдә салынмышдыр. Пајтахт Арташат ш.-нә көчүрүлдүкдән (е.ә. 2 әср) вә Араз чајы мәчрасыны дәјишдикдән сонра А. тәдричән тәнәззүлә уғрамыш, лакин ерамызын 5 әсринәдәк мөвчуд олмушдур. А. р-нунда үзәриндә еллинизм дөврүнә аид тарихи вә әдәби мәзмунлу јунан китабәләри һәкк олунмуш ики даш вар.

Әд.: Тревер К. В., Очерки по истории культуры Древней Армении (II в. до н.э.—IV в. н.э.), М.—Л., 1953.

АРМАВИР—РСФСР Краснодар өлкәсиндә шәһәр. Кубан чајы саһилиндәдир. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Әһ. 157 мин (1975). Краснодар өлкәсинин икинчи (Краснодардан сонра) сәнаје мәркәзидир. Јејинти (әт консерви вә јағ-пиј комбинатлары), машынгајырма (чиһазгајырма, електротехника, нефт машынгајырмасы з-длары вә с.), јүнкүл вә ағач е'малы сәнајеси, педагожи ин-т, 3 техникум, тибб мәктәби, драм театры, телевизија мәркәзи вар. 1839 илдә салынмышдыр.

Әд.: Армавир [Очерк], Краснодар, 1964.

АРМАЗИ-МСХЕТА—Күрчүстанда гәдим шәһәр. Иберија (Картли) чарлығынын пајтахты (бах *Мсхета*).

АРМАНД (Стеффен) Инесса (Јелизавета Фјодоровна; 26.4.1874, Парис — 24.9.1920, Налчик) — болшевикләр партијасы вә бејнәлхалг коммунист һәрәкаты хадими. 1904 илдән Сов.ИКП үзвү. Ушаг јашларында атасыны итирмиш, Москвада фабрикант Армандларын евиндә тәрбијә алмыш, А. Е. Арманда әрә кетмишдир. Русијада 1905—07 илләр ингилабынын иштиракчысы иди. Дәфәләрлә һәбс вә сүркүн олунмуш, мүһачирәт етмишди. 1912 илдә кизли партија иши апармаг үчүн Петербурга көндәрилмишди. 1915—16 илләрдә Бејнәлхалг сосиалист гадынлар конфрансында, Бејнәлхалг кәнчләр конфрансында, бејнәлмиләлчиләрин Циммервалд вә Кинтал конфрансларында болшевикләр партијасынын нүмајәндәси олмушдур. 1916 илдә Парисдә јашамыш, В. И. Ленинин бир сыра әсәрини вә партија гәрарларыны франсыз дилинә тәрчүмә етмишдир. 1917 илдә Русијаја гајытмыш, партијанын 6-чы гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. Москвада силаһлы үсјанын һазырланмасында иштирак етмиш, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра РСДФ(б)П Москва губ. комитәси бүросунун үзвү олмушдур. 1918 илдә РК(б)П МК јанында гадынлар шө'бәсинин мүдири ишләмиш, коммунист гадынларын 1-чи бејнәлхалг конфрансына рәһбәрлик етмишдир. Москвада Гызыл мејданда дәфн олунмушдур.

Әсәри: Статьи, речи, письма, М., 1975.

Әд.: Подлящук П. И., Товарищ Арманд, 2 изд., М., 1965.

АРМАТУР (лат. armatura—силаһ, ләвазимат) — 1) машын, конструксија вә гурғунун әсас һиссәләринә аид олмајан, лакин онларын нормал ишини тә'мин едән көмәкчи, адәтән стандарт гурулуш вә деталлар дәсти. Ашағыдакы нөвләри вар: Бору кәмәрләриндә ишләдилән А. өз нөвбәсиндә бағлама А.-у (кран, сијиртмә), горујучу А. (клапанлар), тәнзимләјичи А. (вентил, тәзјиг тәнзимләјичиләри), гәза А.-у (сигнал фити), нефт мә'дәнләриндә фонтан гујуларыны гапамаг вә онларын ишини тәнзимләмәк үчүн јүксәк тәзјигдә ишләјән фонтан А.-у вә с. бөлүнүр; електрик машынларында ротора тәрпәнмәз бирләшдирилмиш чәрәјанапаран вә јардымчы һиссәләр; електрик шәбәкәләриндә үзәринә електрик аваданлығы бәркидилән лөвһәләр, патрон, ачар, розет вә с.; електрик өтүрмә хәтләриндә изолјаторлары дајаглара вә мәфтилләри изолјаторлара бирләшдирән һиссәләр; ишыг техникасында ишығы дүзкүн јөнәлтмәк, көзү парлаг ишыг шүасындан горумаг, лампалары бәркитмәк вә с. үчүн мүхтәлиф һиссәләр; металлуркија собаларында собанын мөһкәмлијини артырмаг вә харичи сәтһини сојутмаг үчүн метал һиссәләр.

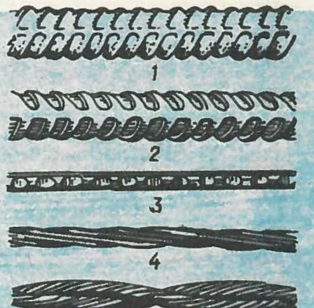

Дәмир-бетон конструксија арматуру: *1*, *2*—периодик профилли арматур; *3*—периодик профилли мәфтил; *4*—једди мәфтилли канат; *5*—икигат канат.

2) Иншаатда А. әсас конструксија һиссәси олуб, дәмир-бетон конструксијаларда бетону күчләндирмәк үчүн ишләдилән полад мил, метал тор, каркас, швеллер вә с.-дән ибарәтдир (Бах *Дәмир-бетон*).

АРМАТУР ИШЛӘРИ—јығма вә монолит дәмир-бетон конструксија арматурларынын һазырланмасы, гурашдырылмасы, һәмчинин *габагчадан кәркинләшдирилмиш конструксијаларын* истеһсалында арматурларын кәрилмәси вә и. а. просесләрдән ибарәт иш комплекси. А.и. материалларын, конструксија һиссәләринин еластиклик вә мөһкәмлијини артырмаг үчүндүр. Арматур милләри автомат дәзкаһларда һазырланыр (дүзәлдилир, кәсилир, әјилир вә с.). Каркасын һазырланмасы, гајнаг едилмәси вә бетонламадан әввәл гәлибә гојулмасы просесләри кетдикчә даһа чох автоматлашдырылыр. Габагчадан кәркинләшдирилмиш конструксијаларын арматуруну, әлавә олараг, һидравлик домкратлар вә с. васитәсилә кәрирләр. Мәфтил арматурлу панел вә тирләрин һазырланмасында исә А.и. үчүн хүсуси гурғулардан истифадә олунур. А.и.-ни механикләшдирән машын вә аваданлыглар арматурларын кејфијјәтини јүксәлтмәклә бәрабәр, әсас просесләрин иш һәчмини 4—5 дәфә азалдыр вә иш шәраитини јахшылашдырыр.

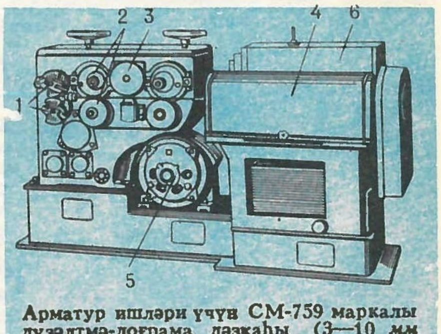

Арматур ишләри үчүн СМ-759 маркалы дүзәлтмә-доғрама дәзкаһы (3—10 *мм* диаметрли арматур кәләфи үчүн): *1*—фырланан бычаглар; *2*—материалын верилиши үчүн дијирчәкләр; *3*—узунлугөлчән дијирчәк; *4*—дүзәлтмә барабаны; *5*—арматурун верилмәси вә доғранмасы үчүн интигал мүһәррики; *6*—идарәетмә шкафы.

Арматур каркасынын гурулмасы.

Әд.: Леви С. С. Копелевич Л. Х., Арматурные работы, 2 изд., М., 1973.

АРМАТЎР ПОЛАДЫ—*дәмир-бетон* конструксија *арматурларында* истифадә едилир. Арматурларын мөһкәмлији поладын кимјәви тәркибиндән (карбонун мигдарындан, лекирләјичи әлавәләрдән) вә е'мал характериндән асылыдыр. ССРИ-дә исти һалда јајылмыш милшәкилли А-I вә А-II маркалы А.п. ади карбонлу поладлардан (Ст. 3 вә Ст. 5) һазырланыр. Ән чох ишләдилән А-III маркалы А.п.үчүн азлекирләнмиш силисиум-манганатлы поладдан (35 ГС вә 25 Г2С), јүксәк мөһкәмликли А-IV вә А-V маркалы А.п. үчүн исә манган, хром, титан, јахуд сиркониум әлавә олунан азлекирләнмиш поладдан истифадә едилир. Милләрин хүсуси термик е'малы нәтичәсиндә $А_т$-IV—$А_т$-VII маркалы даһа мөһкәм А.п. алыныр. Арматур мәфтили тәркибиндә мүхтәлиф мигдарда (0,12—0,85%) карбон олан поладлардан һазырланыр. А.п.-нын механики хассәләри мүвафиг Дөвләт стандартлары вә техники шәртләрин тәләбләринә ујғун олмалыдыр.

Әд.: Соколовский П. И., Арматурные стали, М., 1964; Носенко Н. Е., Механизация и автоматизация изготовления арматуры для железобетона, М., 1970.

АРМАТУРЛУ СЕМЕНТ КОНСТРУКСИЈАЛАР—хырдадәнәли бетондан вә сых тохунмуш, јахуд гајнаг едилмиш арматурдан һазырланмыш назикдиварлы дәмир-бетон конструксијалар. А.с.к. илк дәфә Италијада П. Л. *Нерви* тәрәфиндән тәтбиг олунмушдур (1943). 500—700 *кг/м*^{3} семент сәрф едилир, 300 вә даһа јүксәк маркалы бетондан истифадә олунур. А.с.к.-ын диварларына бир вә ја бир нечә гат тор гојулур; 1 *м*^{3} бетона 100—500 *кг* полад ишләдилә биләр. А.с.к. бина вә гурғуларын јүксахлајан вә һүдудлајычы конструксија һиссәләриндә, һәмчинин кәмигајырмада, чән һазырланмасында вә с. ишләдилир. Дәмир-бетон конструксијалардан фәргли олараг А.с.к. даһа назик вә јүнкүл олур. Учуз баша кәлир, әлавә бәзәк елементләри тәтбиг етмәдән јарашыглы вә зәнкин интерјерләр вә конструксијалар јаратмаға имкан верир. Лакин А.с.к.-ын ади дәмир-бетондан һазырланмыш конструксијалара нисбәтән горујучу бетон гаты назик олдуғундан од, һава вә рүтубәтә јахшы таб кәтирмир. Буна көрә дә А.с.к. ода вә коррозијаја давамлы маддәләрлә мүһафизә олунур.

Әд.: Лысенко Е. Ф., Армоцементные конструкции, Киев, 1974; Лобанов И. А., и др., Долговечность тонкостенных армоцементных конструкций, Л., 1974.

АРМЕНИЈА (Armenia) — Колумбијада шәһәр. Киндио департаментинин инз. м. Мәркәзи Кордилјер д-рынын г. јамачларында, тәгр. 1500 *м* јүксәкликдәдир. Д.ј. ст. Шосе јоллары говшағы. Әһ. 172 мин (1972). Гәһвә истеһсалы вә е'малы мәркәзидир.

АРМИЛЛЈАР СФЕРА (лат. armilla—биләрзик, һалга)—гәдим бучагөлчән астрономик аләт. Һәлә е. э. 3 әсрдә көј чисимләринин екваториал вә еклиптик координатларыны тә'јин етмәк үчүн истифадә олунурду. А.с. 16 әсрдән ишләдилмир.

АРМИНА—е.э. 6 әсрдә Ермәнистан јајласынын ч. г.-индә Урарту дөвләтинин сүгута уғрадығы шәраитдә јаранан тајфа иттифагы. Ермәни халгынын тәшәккүлүндә бөјүк рол ојнамышдыр. «А.» термини гәдим јунан мәнбәләриндәки «Арменија» сөзүнүн әсасыны тәшкил етмишдир. Беһистун китабәсинин гәдим фарс мәтниндә А. бу китабәнин Е'лам вә Бабил мәтнләриндәки Урарту сөзүнә ујғун кәлир.

АРМКО-ДӘМИР (ARMCO—Американын American Rolling Mill Corporation фирмасынын ихтисарла ады)—електрикләәритмә вә мартен собаларында гатышыгларын јанмасы просесини узатмагла алынан техники саф дәмир. Тәркибиндә гатышыгларын үмуми мигдары 0,16%-ә јахын олур. А.-д. коррозијаја давамлыдыр, јахшы гајнаг едилир. Електрик кечиричилији јүксәкдир, олдугча пластикдир. А.-д.-дән електротехникада сабит вә јаваш дәјишән магнит саһәләриндә ишләдилән мә'мулатлар һазырланыр, металлуркијада бир чох магнит әринтисинин һазырланмасында әсас елемент кими вә лекирләнмиш полад истеһсалында шихтә кими истифадә олунур.

АРМСТРОНГ (Armstrong) Луи Данијел (тәхәллүсү Сатчмо) (4.7.1900, Јени Орлеан— 6.7.1971, Нју-Јорк) — АБШ зәнчи труба чаланы, бәстәкар вә чаз мүғәнниси. Чаз сәнәтинин көркәмли нүмајәндәләриндәндир. 1925 илдән мүхтәлиф оркестрләрлә, еләчә дә өзүнүн јаратдығы ансамблларла чыхыш етмишдир. А.зәнкин ритм елементләри вә тембр чаларлары, мелодијанын импровизасија характерли шәрһи илә сәчијјәләнән орижинал ифачылыг үслубу јаратмышдыр. Бир сыра *блуз* вә маһнынын мүәллифидир.

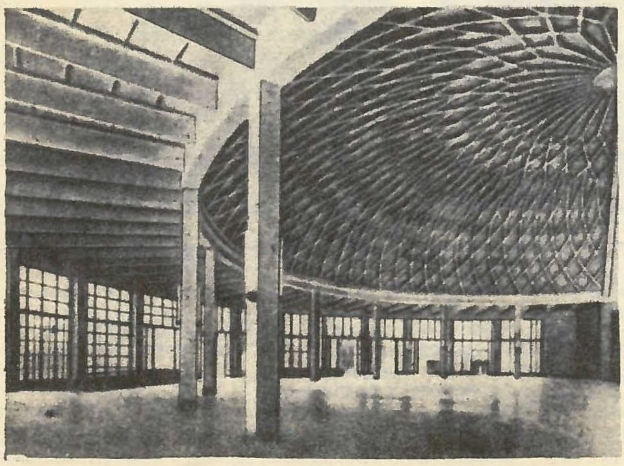

Ромада идман сарајынын арматурлу семент конструксијадан ибарәт өртүјү.

АРМСТРОНГ (Armstrong) Нил (д. 5.8.1930, Уапаконета) — АБШ астронавты. Һәрби Дәниз Донанмасы забити. 1962 илдән астронавтлар дәстәсиндәдир. «Чемини-8» кәмисинин командири кими Д. Скоттла бирликдә космоса учмушдур (16.3.1966). Учуш 10 саат 40 *дәг* давам етмишдир. Е. *Олдрин* вә М. *Коллинзлә* бирликдә «Аполлон-11» кәмисиндә тарихдә илк дәфә Аја учмуш вә кәмијә командирлик етмишдир. А. вә Олдрин Ај кабинәсиндә Ајда «Сакитлик Дәнизи»нә енмишләр (20.7.1969). А. Ај сәтһинә илк дәфә ајаг басмыш (21.7. 1969), Ај кабинәсиндән кәнарда 2 саат 21 *дәг* 16 *сан.*, үмумијјәтлә Ај сәтһиндә исә 21 саат 36 *дәг* олмушдур.

АРМУД (Pyrus)—күлчичәклиләр фәсиләсинин алмакимиләр јарымфәсиләсиндән мејвә ағачлары. Јарпаглары јумуртавары, кәнарлары диш-диш, далғавары, јахуд тамкәнарлы, түнд-јашыл вә парлагдыр. Ағ вә ја чәһрајы чичәкләри галханшәкилли чичәк групунда топланмышдыр. Мејвәси узунсов, кирдә вә ширәлидир, 25—300 *г* кәлир; ләтиндә чохлу мигдарда бәркимиш һүчејрә вар. Јабаны (чыр) нөвләринә Чәнуби Авропада, Африкада (Әлчәзаирдә, Мәракешдә), Асијада, ССРИ-дә (башлыча олараг Гафгазда) тәсадүф едилир. Авропа вә Асијада 60-дәк, ССРИ-дә 30-дан чох јабаны армуд нөвү вар. Дүнјада 5 минә јахын (ССРИ-дә 280-дән чох) армуд сорту мә'лумдур. Бунлардан чоху ади вә ја мешә јабаны армудундан (P.communis) әмәлә кәлмишдир. Азәрб.-дакы әксәр армуд сортлары бу нөвдәндир. Сон заманлар ондан Гафгаз чыр армуду (P. caucasica) алынмышдыр. Гафгаз чыр армуду 200 илдән артыг јашајыр, һүнд. 14—20 *м*, көвдәсинин диаметри 70—90 *см* олур; аран вә дағлыг јерләрдә дәниз сәвијјәсиндән 2000 *м*-ә гәдәр јүксәкликдә битир. Азәрб.-ын гураг дағлыг јерләриндә сөјүдјарпаглы чыр А. (P. salicifolia) јахшы әмәлә кәлир. Бечәрилән А. сортлары үчүн ондан гураглыға давамлы чалагалты кими истифадә олунур. Бечәрилән А.-ун мејвәси јабаны армуддан ири, ширәли вә зәрифдир. Ләтинин тәркибиндә 70—80% су, минерал маддә, B, C витаминләри вә A провитамини, 10—11% шәкәр, 0,3%-әдәк үзви туршу, 0,03% ашы маддәләри, 0,4% азотлу маддәләр вар. А.-дан гах, мүрәббә, компот, ширә вә с. һазырланыр. Бечәрилән А. чалагла чохалыр; экиләндән 5—7 ил (бә'зән 4—5 ил) сонра мејвә верир. Бир ағачдан илдә 200—400 *кг* мејвә дәрилир. 40—70 ил мәһсул верир.

Азәрб.-да јај армуд сортларындан Абасбәји, Вилјамс, Клаппын севимлиси, пајызлыг сортлардан Бере Боск, Әһмәдгазы, Дүшес д'Ангулем, Жозефина Мехелинскаја, гышлыг сортлардан Бере Арданпон, Пасс Крассан, Нарармуду, Күре јетишдирилир.

Зәрәрверичиләри: алмагурду, армуд кәнәси, Калифорнија чанаглы јастычасы, јемишан кәпәнәји, гыш гарышчысыдыр. Хәстәликләри: А. дәмкили, мејвә чүрүмәси вә септорија.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 240—241.

Әд.: Груша, М., 1960; Жуковский П. М., Культурные растения и их сородичи, 2 изд., Л., 1964; Ахундова Л. И., Сидоровнина Е. П., Мејвә биткиләринин зәрәрверичиләри илә мүбаризә, Б., 1975.

АРМУД ЕССЕНСИЈАСЫ — изоамиласетат ефиринин башга ады (бах *Амиласетат вә изоамиласетат*).

АРНЕДО АЛВАРЕС (Arnedo Alvarez) Херонимо (д. 14.10.1897, Сан-Николас)—Аркентина фәһлә вә коммунист һәрәкаты хадими, 1925 илдән Аркентина Коммунист Партијасынын (АКП) үзвү. Фәһлә аиләсиндә доғулмушдур. 1930 иләдәк партија вә һәмкарлар иттифагынын ашағы тәшкилатларында ишләмишдир. Дәфәләрлә һәбс едилмишдир. 1933 илдән АКП МК, 1938 илдән АКП Ичраијјә Комитәсинин үзвү вә МК-нын баш катибидир.

АРНЕМ (Arnhem)—Нидерландда шәһәр. Келдерланд әјаләтинин инз. м. Рејн чајынын ашағы ахынында порт. Мүһүм су вә д.ј. говшағы. Әһ. 127,7 мин (1974). Тохучулуг сәнајеси мәркәзидир. Дәри, кимја, әчзачылыг, машынгајырма сәнајеси вар. Идхал филиздән галај алыныр.

АРНО (Arno)—Италијада чај. Уз. 248 *км*. Һөвзәсинин саһ. 8540 *км*². Апеннин д-рындан башланыр. Лигурија дәнизинә төкүлүр. Понтедера илә Пиза ш.-ләри арасында кәмичилијә јарарлыдыр.

АРНОЛДИ Владимир Митрофанович (25.6.1871, Козлов—22.3.1924, Москва)—рус ботаник морфологу вә алголог. ССРИ ЕА м. үзвү (1923); Харков (1909—19), Кубан (1919—22) вә Москва (1922—24) ун-тләринин проф. олмушдур. Әсас елми тәдгигатлары чылпагтохумлуларын ембриолокија вә ситолокијасына, ССРИ-нин Авропа һиссәсиндәки јосунларын систематика вә ҹоғрафијасына һәср едилмишдир.

АРОМАТИК БИРЛӘШМӘЛӘР (јун. árōma—әтир)—нүвәсинин бүтүн атомлары ваһид систем јаранмасында иштирак едән һалгавары үзви бирләшмәләр синфи; һәмин системин π-електронлары давамлы, гапалы електрон тәбәгәси әмәлә кәтирир. А.б. синфинин илк кәшф едилмиш нүмајәндәләриндән бә'зиләри хош ијли олдуғуна көрә бүтүн синиф ароматик адландырылмышдыр. Һазырда бу синфә мәнсуб бирләшмәләрдән бир чохунун ијсиз вә ја һәтта пис ијли олмасына бахмајараг һәмин тарихи ад јенә дә сахланмагдадыр.

А.б.-ин ән садәси *бензолдур* (I). Даһа мүрәккәб А.б. сырасына *нафталин* (II), *антрасен* (III), *фенантрен* (IV), үмумијјәтлә тәркибиндә конденсасија етмиш бензол нүвәләри олан бирләшмәләр вә ја онларын мүхтәлиф төрәмәләри дахилдир. А.б.-ин бензол нүвәси 6 карбон атомунун бир-бири илә бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Әввәлләр беләһесаб едилирди ки, бензол нүвәсинин карбон атомлары нөвбә илә тәкрарланан биргат вә икигат рабитәләрлә ардычыл бирләшмишдир. Инди мүәјјән едилмишдир ки, бензол молекулунун бүтүн карбон—карбон рабитәләри ејни гијмәтлидир вә һәмин карбон атомлары арасындакы мәсафә 1,4 Å-ә бәрабәрдир. Буна көрә инди бензолун гурулушу (I) формулундакы кими дејил, (I*a*) формулу шәклиндә тәсәввүр едилир.

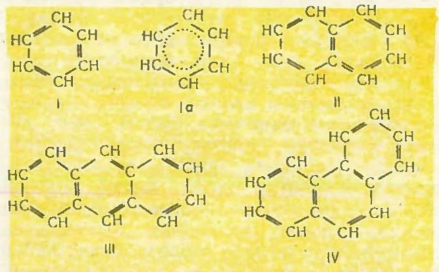

А.б. чох давамлыдыр, бирләшмә реаксијасына чәтин кирир, лакин нүвәләринин һидрокен атомлары хлорлашма, сулфолашма, нитролашма вә с. електрофил әвәзолунма реаксијасына асан дахил олур. А.б. башга синифләрә мәнсуб бирләшмәләрдән, мәс., сиклоһексан төрәмәләринин деһидрокенләшмәсиндән асанлыгла алыныр.

А.б.-дә әвәзедичи груплар хүсуси хассәләр кәсб едир. Мәс., феноллар спиртләрә нисбәтән даһа чох туршу хассәлидир, нитрофеноллар исә туршулуг ҹәһәтдән карбон туршуларына јахынлашыр. Ароматик аминләр алифатик аминләрә нисбәтән зәиф әсаслардыр. А.б. сајча олдугча чохдур вә онларын бөјүк практик әһәмијјәти вар. Мәс., ароматик нитробирләшмәләр, феноллар, аминләр сәнаједә мүхтәлиф боја вә дәрман маддәләринин синтезиндә ишләдилән јарыммәһсуллардыр; фенолдан, стиролдан вә терефтал туршусундан мүхтәлиф полимерләрин синтезиндә истифадә едилир; толуолдан партлајыҹы маддә олан тротил алыныр вә с.

Бензол нүвәси олмајан бир чох бирләшмә дә, мәс., фуран, тиофен, пиррол, пиридин, сиклопентадиен, азулен вә с. ароматик характер дашыјыр.

Әд.: Мөвсүмзадә М., Үзви кимја, һ. 2, Б., 1966; Краткая химическая энциклопедия, т. 1, М., 1961; Сулимов А. Д., Производство ароматических углеводородов из нефтяного сырья, М., 1975.

АРОМАТИК КАРБОҺИДРОКЕНЛӘР—тәркибиндә бир вә ја бир нечә бензол нүвәси олмагла карбон илә һидрокендән ибарәт үзви бирләшмәләр; онларда дојмуш вә ја дојмамыш јан зәнҹирләр дә ола биләр. А.к.-дән ән мүһүмләри *бензол*, онун һомологлары (мәс., *толуол*, *ксилол*, *етилбензол*, изопропилбензол) вә дојмамыш јан зәнҹирли бензол сырасы карбоһидрокенләридир (мәс., *стирол*, фениласетилен вә с.). Тәркибиндә ики вә даһа чох бензол нүвәси олан бирләшмәләрдә нүвәләр бир-бири илә мүхтәлиф гајдада бирләшир. Мәс., дифенилметанда ($C_6H_5CH_2C_6H_5$) бензол һалгалары бир-биринә CH_2 групу васитәсилә, дифенил ($C_6H_5—C_6H_5$) типли бирләшмәләрдә исә билаваситә бирләшмишдир. *Нафталин*, *антрасен*, фенантрен вә с нүвәләри конденсләшмиш А.к.-дир.

А.к., әсасән, даш көмүрүн коксләшдырма мәһсулларындан алыныр. 1 *т* даш көмүр гатранындан орта һесабла 3,5 *кг* бензол, 1,5 *кг* толуол, 2 *кг* нафталин алмаг олар. Нефтин вә газ конденсатларынын тәркибиндә олан алифатик карбоһидрокенләрдән А.к. истеһсал етмәјин әһәмијјәти бөјүкдүр (бах *Платформинг*, *Нефт мәһсулларынын ароматикләшдирилмәси*). Кимјәви хассәләринә көрә А.к. дојмамыш *алисикл бирләшмәләрдән* кәскин фәргләнир. Сулфат туршусу, нитрат туршусу, һалокен вә с. реактләрлә А.к.-ә тә'сир етдикдә ароматик сулфотуршулар, нитробирләшмәләр, һалокенбензоллар вә с. әмәлә кәлир. Бу бирләшмәләр мүхтәлиф бојалар, дәрман маддәләри вә с. истеһсалында ишләдилән аралыг мәһсуллардыр. Стирол асанлыгла полимерләшиб мүһүм мәһсул олан *полистирол* әмәлә кәтирир.

А.к.-дән мүхтәлиф пластик күтлә, боја, лиф, каучук, лак, дәрман маддәләри вә с. истеһсалында истифадә едилир. Азәрб.-да А.к. әсасында синтетик каучук, јујуҹу маддә, һексахлоран вә с. истеһсал олунур.

Әд.: Мөвсүмзадә М., Үзви кимја, һ. 2, Б., 1966; Степаненко Б. Н., Курс органической химии, т. 2, М., 1976.

АРОМОРФОЗ (јун. áirō— галдырырам + mórphōsis — нүмунә, форма), ароkенез, морфо-физиоложи тәрәгги—тәкамүл просесинин кедишиндә әмәлә кәлиб мүрәккәбләшән ҹанлы варлыгларын биоложи тәрәггисиндә башлыҹа истигамәтләрдән бири. «А.» терминини А. Н. Северцов ишләтмишдир. А. заманы, адәтән, организмин һәјат фәалијјәтинин интенсивлији вә онун тәзаһүр мүхтәлифлији артыр. Бу фајдалы вә зәрури дәјишикликләр организмләрин јашадығы мүһитин дәјишилмәси заманы давамлы олур. А., һәм јүксәк гурулуш сәвијјәсини, һәм дә организмин јени јашајыш мүһитинә ујғунлашма габилијјәтини артыран вә беләликлә дә онун ареалынын кенишләнмәсинә сәбәб олан кејфијјәт дәјишкәнликләридир. А. типли дәјишилмәләрдән сонра хүсуси ујғунлашма дәјишикликләри, јә'ни гисмән дәјишилмәләр—идиоадаптасијалар баш верә биләр. А.-а мисал: балыгларын үзмә говуғунун тәдриҹлә ағҹијәрә чеврилмәси, дөрдкамералы үрәјин әмәлә кәлмәси, биткиләрдә фотосинтез просесинин мејдана кәлмәси вә с. көстәрмәк олар. Бунлар организми биоложи нөв кими мүкәммәлләшдирир вә јени мүһитдә она јашамаг имканы верир.

Әд.: Северцов А. Н., Морфологические закономерности эволюции, М.—Л., 1939; јенә онун, Собр. соч., т. 3, 5, М.—Л., 1945—49; јенә онун, Главные направления эволюционного процесса, 3 изд., [М.], 1967; Современные проблемы эволюционной теории, Л., 1967.

АРПА (Hordeum)—*тахыллар фәсиләсиндән* бириллик вә чохиллик битки ҹинси. Көкү сачаглыдыр; сүнбүлҹүкләри тәкҹичәкли олуб, сүнбүл оху чыхынтысында үчү биркә јерләшир. Дәни узунсов вә әсасән, көјнәклидир, лакин чылпагдәнли нөвү дә олур. Мүхтәлиф мә'лумата көрә дүнјада 18—30, ССРИ-дә 15 нөвү вар. А. да буғда кими бечәрилән гәдим биткиләрдәндир. Азәрб. әразисиндә 4—5 мин ил бундан әввәл әкилмәјә башланмышдыр.

Бечәрилән А.-лар бир үмуми нөвдә—әкин А.-сы нөвүндә (H. sativum) бирләшдирилир. Бу нөв 3 јарымнөвә бөлүнүр: чохчәркәли А. (H.s. vulgare), икичәркәли А. (H.s. distichum) вә аралыг формалы А. (H.s. intermedium). Чохчәркәли А.-нын сүнбүл оху үзәриндә јерләшән сүнбүлчүјүнүн үчү дә нормал инкишаф едәрәк дән верир. Икичәркәли А.-да јалныз орта сүнбүлчүк нормал инкишаф едир. Аралыг формалы А.-нын сүнбүл охундакы һәр чыхынтыда 1—3 сүнбүлчүк олур. Чохчәркәли А.-нын нөвмүхтәлифликләриндән Паллидум, икичәркәлидән Нутанс вә Медикум даһа чох әкилир. Икичәркәли чылпагтохумлу А.-дан исә Нудумун әһәмијјәти даһа чохдур. А. пајызлыг вә јазлыг олур. Азәрб.-да А., әсасән, пајызда әкилир; 1976 илдә Азәрб. ССР-дә бу биткинин јерли вә селексија сортларындан јерли Ағ арпа, Ширвандәни, Нахчывандәни, Паллидум-330/2, Паллидум-596, Ажер рајонлашдырылмышдыр.

А. һәм јем, һәм дә әрзаг үчүн әкилир. Бундан башга А. пивә сәнајеси үчүн әсас хаммалдыр. А. дәниндә 45—67% нишаста, 20% зүлал, 1,7—2% сахароза, 3,5—7% селлүлоз, 2—3% јағ, 2—3% күл маддәләри олур.

ССРИ-дә А. әкинләри, әсасән, Украјнада, Шимали Гафгазда, Волгабојунда, Ростов вил.-ндәдир. Загафгазијада, Орта Асијада, Свердловск вә Челјабинск вил.-ләриндә, Латвија, Литва вә Белорусијада јазлыг А. чох әкилир. Карелија МССР вә Архангелск вил.-ндә јазлыг А. әсас дәнли биткидир. Јазлыг А.-нын вегетасија дөврүнүн гыса олмасы (85—95 күн) вә 1—2°С темп-рда чүчәрмәси онун өлкәмизин шимал р-нларында бечәрилмәсинә имкан верир. А. 72° шм. е.-ндән 42° ч.е.-нә гәдәр әкилир. Өзбәкистанда, Тачикистанда, Шимали Гафгазын вә Украјнанын бә'зи р-нларында пајызлыг А. әкилир. Пајызлыг А. јазлыг А.-дан хејли чох мәһсул верир. А. тоз сүрмә, бәрк сүрмә вә унлу шеһ хәстәликләринә тутулур.

Әд.: Гребенников П., Сәфәров Н., Пишнамазов Ә., Новрузов Ч., Биткичилик, Б., 1964; Хәлилова Һ., Биткичилик үзрә лабораторија мәшғәләләри, Б., 1973; Азәрб. ССР үзрә 1976-чы ил үчүн рајонлашдырылмыш кәнд тәсәррүфаты биткиләри сортлары, Б., 1976; Бахтеев Ф. Х., Систематика возделываемых ячменей, М., 1960; Мустафаев И. Д., Материалы по изучению пшениц, ржи, ячменя и эгилопсов Азербайджана, Б., 1961; Жуковский П. М., Культурные растения и их сородичи, Л., 1964.

«АРПА»—Азәрб. зәркәрлик мә'мулаты. Әсасән гызылдан дүзәлдилән «А.» бојуна тахылыр. Формача арпа дәнинә бәнзәјән, лакин һәчмчә ондан бөјүк олан «А.» еһтимала көрә вахтилә боллуг вә мәһсулдарлыг символу олмушдур.

АРПАДЛАР—мачар кнјазлары [889—1000], 1000—1301 илләрдә исә крал сүләләси. Баниси Арпад (Árpád) иди [889—907]. Өлкәдә феодал мүнасибәтләринин формалашдығы дөврдә вә феодал пәракәндәлијинин башланғычында һөкмранлыг етмишләр.

АРПАЧАЈ, Арпа, Шәрги Арпачај—Ерм. ССР вә Азәрб. ССР-дә (Нах. МССР Илич р-ну) чај. Араз чајынын сол голу. Уз. 126 *км*, һөвзәсинин саһ. 2630 *км*². Варденис силсиләсинин (Ерм. ССР) јамачларындан (3100 *м* һүнд.-дән) башланыр. Јералты сулар, гар вә гисмән јағыш сулары илә гидаланыр. Суварма да кениш истифадә едилдијиндән јајда сују Араза чатмыр. А.-дан Севан көлүнә су ахытмаг мәгсәди илә тунел (48,6 *км*) чәкилир, Илич р-ну әразисиндә исә чајын үзәриндә су анбары тикилир.

АРПАЧИЈА—Ирагда (Мосул јахынлығында) е.ә. 5-чи миниллијә аид Енеолит мәскәни. Археоложи газынтылар заманы арпа, буғда, пәринч тохумлары, даш тоха, балта, ораг, дулус күрәләри, даирәви тикилиләр (еһтимал ки, дини мәрасимлә әлагәдардыр), үзәриндә инсан, битки, Күнәш тәсвирләри олан нахышлы сахсы габлар, килдән инсан вә һејван фигурлары, һәмаилләр, марал, чејран, кечи, габан тәсвирли мөһүр вә с. тапылмышдыр. Бә'зи евләрин бүнөврәси даштандыр. А. сакинләри әкинчилик, сәнәткарлыг вә малдарлыгла мәшғул олмушлар. А.-нын алт тәбәгәләри Телл-Хәләф, үст тәбәгәләри әл Үбејд мәдәнијјәтинә аиддир.

Әд.: Чайлд Г., Древнейший Восток в свете новых раскопок, пер. с англ., М., 1956; Массон В. М., Средняя Азия и Древний Восток, М.—Л., 1964.

АРПЕЧИО (дүзү арпечо; итал. arpeggio, arpeggiare—арфада чалмаг сөзүндән)—аккордун сәсләринин, әсасән, бәм тондан башлајараг ардычыл ифасы. Арфа, фп. вә с. мусиги аләтләриндә ифа заманы тәтбиг олунур.

АРРАН, әр-Ран (ارّان، الران)—Гафгаз Албанијасынын әрәб мәнбәләриндә ады. 10 әср мүәллифләриндән Истәхри А. сәрһәдләринин ш.-дән г.-ә, Дәрбәнддән (Баб әл-Әбваб) Тифлисәдәк, ч.-да исә Араз чајынадәк узандығыны гејд едир. Мүгәддәсијә көрә А. Хәзәр дәнизи илә Араз чајы арасында јерләшир вә адаја охшајыр. Ибн Хордадбеһ бу јерләри «әл-Чәрби» («шимал өлкәси»), Мүгәддәси исә «әр-Риһаб» («кениш јер») кими гејд едирләр. Бә'зи орта әср әрәб мүәллифләри Ермәнистан, Азәрб. вә А.-ы ваһид иглим (әрази) кими гәбул едиб каһ «Әрмәнијјә», каһ да А. илә Азәрб.-ы бирликдә «Азәрбајчан» адландырырдылар. 9 әср әрәб тарихчиси вә сәјјаһы Јә'губи А.-ы «Јухары Азәрбајчан» кими гејд едир. 6 әсрдән башлајараг А.-ын пајтахты Бәрдә ш. иди. А.-ы Азәрб. вә Ермәнистанла ваһид иглимә (әразијә) дахил едән Мүгәддәси Бәрдәни бу иглимин Бағдады кими гијмәтләндирир. О, А. ш.-ләриндән Дәрбәнд, Тифлис, Ибн Кәндман галасы, Хунан, Шамкур (Шамхор), Чәнзә (Кәнчә), Бәрдич, Шәмахијјә (Шамахы), Шәрван, Баку (Бакы), Шәбран, Лаичан, Гәбәлә, Шәкки вә с. адыны чәкир. Әрәб тарихчиләринин мә'луматына көрә А.-а илк дәфә хәлифә Осман [644—65] дөврүндә Сәлман ибн Рә'биәнин дәстәси Нахчыван тәрәфдән һүчум етмишди. Хилафәтин вассалына чеврилмиш А. Азәрб. вә Ермәнистан илә бирликдә ваһид чанишинликдә бирләшдирилди. Чанишинин игамәткаһы чох вахт Бәрдәдә јерләширди. Дахили мүстәгиллијини сахламыш А. Хилафәтә хәрач верирди. Сонракы дөврләрдә А. дәфәләрлә хәзәрләрин, бизанслыларын вә б.-нын һүчумларына мә'руз галмыш, ејни заманда бир нечә өлкәјә хәрач вермәли олмушду. 943 илдә Бәрдә ш. дағыдылдыгдан сонра А.-ын пајтахты Кәнчәјә көчүрүлдү. 951 илдән А.-ы *Шәддадиләр* сүлаләси идарә етмишди. 11 әсрдә Сәлчуг султаны Мәлик шаһ (1072—92) бу сүлаләјә сон гојмуш вә А. Азәрб.-ла бирләшдирилмишди. 13 әср мәнбәләриндә А.-ын Ширван илә Азәрб., Араз вә Күр чајлары арасында јерләшдији көстәрилир. А. термини мүасир Азәрб. дилиндә «Аран» формасында ишләдилир. Адәтән иглимчә исти вә дүзәнлик јерләрдән ибарәт олан әразини билдирир.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Вәлиханлы Н. М., IX—XII әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајчан һаггында, Б., 1974; Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959; Бартольд В. В., Арран, Соч., т. 3, М., 1965; Буниятов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965.

АРРАН МЕ'МАРЛЫГ МӘКТӘБИ—орта әср Азәрб. ме'марлыг мәктәбләриндән бири. Тәгр. 9 әсрдән инкишаф етмәјә башламышдыр. А.м.м. гәдим Бәрдә, Кәнчә вә Бејләган (Өрәнгала) ме'марларынын үслуб хүсусијјәтләрини бирләшдирирди. Бу ме'марлар бишмиш кәрпич, кашылы кәрпич вә с. јерли иншаат материалларындан хатирә абидәләри, дини вә дикәр биналар тикирдиләр. А.м.м.-нә мәнсуб сәнәткарларын јаратдығы биналарын әксәријјәти Кәнчә зәлзәләси (1139) вә монгол һүчумлары (13 әср) заманы дағылмышдыр. Кәнчә вә Бејләганда апарылан археоложи тәдгигатлар бир сыра бина галығыны үзә чыхармышдыр. Бунлар Кәнчә чајы үзәриндәки үч көрпү вә Бејләгандакы јашајыш биналары, һамам вә с. тикили галыгларыдыр. Арранлы ме'марлар бөјүк шөһрәт газанмыш, башга өлкәләрә дә'вәт олунмушлар. Амасјада (Түркијә) мәсчид минарәси үзәриндәки китабәдә мәсчидин 1236—46 илләрдә арранлы ме'мар Мәһәммәд ибн Маһмуд тәрәфиндән тикилдији јазылмышдыр. Монгол истиласы нәтичәсиндә Кәнчә вә Бејләганын дағылмасы, Бәрдәнин икинчи дәрәчәли шәһәрә чеврилмәси илә А.м.м. 14 әсрдән сонра әһәмијјәтини итирмишдир.

Әд.: Саламзаде А. В., Архитектура Азербайджана XVI—XIX вв., Б., 1964.

АРРАС (Arras)—Франсанын шм.-ында шәһәр. Па-де-Кале департаментинин инз. м. Нәгл. говшағы. Әһ. 49 мин (1968). Тохучулуг, шәкәр, машынгајырма сәнајеси вар. Кружева тохунур.

АРРАС УНИЈАСЫ—Нидерландын Ено, Артуа, Дуе әјаләтләринин иттифагы. *Нидерланд буржуа ингилабы* (*16 әср*) заманы 1579 илин јанварында мүртәче католик дворјанларын тәшәббүсү илә Аррас ш.-ндә јарадылмышды. Сонралар Лилл, Орши вә б. әјаләтләр дә А.у.-на гошулду. А.у.-нын мәгсәди ингилабы боғмаг вә өлкәдә Испанија һакимијјәтини бәрпа етмәк иди. Буна чаваб олараг ингилабчы әјаләтләр *Утрехт унијасыны* јаратдылар.

АРРЕНИУС (Arrhenius) Сванте Август (19.2.1859, Упсала ш. јахынлығындакы Вејк маликанәси—2.10.1927, Стокһолм)—Исвеч кимјачысы (физики кимја), Исвеч ЕА үзвү (1901), бир чох өлкәнин елми чәмијјәт вә академијаларынын, о чүмләдән ССРИ ЕА-нын фәхри үзвү (1926), Нобел мүкафаты лауреаты (1903), Стокһолм ун-тинин проф. (1895 илдән) вә Нобел ин-тунун директору (1905 илдән). *Електролитик диссосиасија* нәзәријјәсинин мүәллифидир. А. 1889 илдә кимјәви реаксија сүр'әтинин темп-рдан асылылығынын ријази ифадәсини (А. тәнлији) вермиш (бах *Кимјәви кинетика*), астрономија вә астрофизика саһәсиндә елми тәдгигатлар апармыш, физики кимја ганунларыны биоложи просесләрә тәтбиг етмәјә чалышмышдыр. Һәјат ембрионларынын әбәдилији вә онларын бир планетдән башга планетә кечмәси һаггында А.-ун ирәли сүрдүјү һипотез јајылмышдыр.

АРСАНОВ Сәидбәј (2.10.1889, Шали р-нунун Јени Атаки к.—1968, Грозны)—чечен совет јазычысы. 1930 илдә Грозныда пролетар јазычылары ҹәмијјәти тәшкил етмишдир. «Достлуг дәрк едиләндә» (1956) адлы тарихи романы чечен вә ингуш халгларынын рус пролетариатынын рәһбәрлији илә апардығы азадлыг мүбаризәсиндән бәһс едир.

Өсәрләри: Когда познается дружба, М., 1963; О верном друге, М., 1973.

АРСАХ— *Албанијада* (Гафгаз) вил. (индики Дағлыг Гарабағын вә Мил дүзүнүн бир һиссәсини әһатә едирди). *Мовсес Каланкатлынын* вә 7 әср ермәни ҹоғрафијашүнасларынын мә'луматына көрә еркән орта әсрләрдә А. он ики әјаләтә бөлүнүрдү. А.-да албанлар јашајырды. А. 1—6 әсрләрдә Албанија *Аршакиләринин*, 6—8 әсрләрдә исә *Меһраниләрин* һакимијјәти алтында иди. Христианлығын гәбул едилмәсинәдәк (4 әср) А.-ын әһалиси гәдим бүтпәрәстлик е'тигадларыны сахламышды. Албанијада дөвләт дининә чеврилән христианлыг А.-да да јајылмаға башлады. А.-да христианлығын јајылмасында вә бүтпәрәстлик галыгларынын ләғв едилмәсиндә албан чары III *Вачаганын* мүһүм хидмәти олмушдур. Албанијада А.-ын сијаси вә дини ҹәһәтдән әһәмијјәти бөјүк иди. А.-да бир нечә јепископлуг јарадылмышды. А. руһаниләри вә задәканлары албан килсә јығынҹагларында [*Алуен* (Агуен) *мәҹлиси*, 705 ил Бәрдә мәҹлиси вә с.] иштирак етмишләр. Һунларын вә хәзәрләрин јанына көндәрилән сәфирликләр А.-ын руһани нүмајәндәләриндән тәшкил олунурду. Албанијанын патриарх-католикосларынын әксәријјәти А. руһаниләриндән сечилирди. А.-да 3—6 әсрләрдә феодал мүнасибәтләри инкишаф етмәклә бәрабәр гулдарлыг галыглары да галмагда иди. Мәнбәләрдә А. «мөһкәмләндирилмиш вилајәт», «мөһкәм (алынмаз) өлкә» кими гејд олунур. 8 әсрдә әрәбләр Меһраниләрин һакимијјәтинә сон гојду. А. Әмәвиләр хилафәтинә дахил едилди. 9 әсрдә *Григори Һамама* (Һамам) тәркибинә А. да дахил олмагла албан чарлығыны бәрпа етди. Григори Һамаманын өлүмүндән сонра А. *Ути* вил. илә бирликдә онун оғлу Саһак Севадын һакимијјәти алтына кечди. 12—13 әсрләрдә А.-да «албан чары» адланан Һәсән Ҹалалын Хачын кнјазлығы јүксәлмәјә башлады. Монгол һүҹумлары заманы Хачын кнјазлығына сон гојулду. Әрәб хилафәтинин вә ермәни григориан килсәсинин тәзјиги нәтиҹәсиндә А.-ын әһалиси тәдриҹән григорианлашды, ермәни дилини гәбул етди вә ермәни мәдәнијјәтини мәнимсәјәрәк ермәниләшди. Әһалинин ермәниләшмәси просеси 13 әсрдә даһа да күҹләнди. А.-ын мадди вә мәдәнијјәт абидәләриндән үзәриндә дини мотивләр әвәзинә мәишәт сәһнәләри тәсвир едилмиш надир хачкарлары, (башдашы), Гanзасар мә'бәдини, Дизапајтдакы Катаровәнк, Дадивәнк ансамблыны вә с. көстәрмәк олар.

Әд.: История агван Моисея Каганкатваци, пер. с арм., СПБ, 1861; Орбели И. А., Хасан-Джалал князь Хаченский, Изв. Импер. Акад. наук, серия 6, т. 3, СПБ, 1909, №6; Петрушевский И., О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха, Б., 1930; Буниятов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965.

АРСЕН, Арсен Одзелашвили (?—1843)—19 әсрин 1-ҹи јарысында Күрҹүстанда кәндли һәрәкаты иштиракчыларындан бири. Варлылардан алдығы пул вә әмлакы јохсуллара пајлајан А. мәзлум әһалинин мәһәббәтини газанмышды. А.-ин фәалијјәти һаггында сәнәд галмамышдыр, јалныз чар жандармлары тәрәфиндән өлдүрүлдүјү мә'лумдур. А. 19 әсрин 40-ҹы илләриндә јарадылмыш «Арсен һаггында нәғмә» адлы күрҹү халг поемасынын гәһрәманыдыр. Поема илк дәфә 1872 илдә чап олунмушдур. А. сурәти бәдии әдәбијјатда вә кинода әксини тапмышдыр.

АРСЕН (лат. Arsenicum), As—кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин V групундадыр. Ат.н. 33, ат.к. 74,9216-дыр; полады-боз рәнкли кристал маддәдир. Елемент бир давамлы изотопдан ^{75}As ибарәтдир. А.-ин ады јун. «киши» мә'насыны верән «arseny» сөзүндән көтүрүлмүшдүр. Јер габығында күтләҹә мигдары 0,0005%-дир. Тәбиәтдә, әсас е'тибары илә, сулфидләр вә сулфоарсенидләр (бах *Мәркмүш филизи*) шәклиндә, надир һалларда исә сәрбәст тапылыр. Бүтүн полиметал филизләриндә азы 0,2% А. олур. Сүн'и радиоактив изотопларындан мүһүмләри бунлардыр: ^{75}As ($T_{1/2}$=76 күн); ^{74}As ($T_{1/2}$=17,5 күн) вә ^{76}As ($T_{1/2}$=26,8 саат). А. бир нечә аллотропик модификасијада олур (боз, сары, гара, гонур А.-лар). Ади шәраитдә ән давамлысы боз А.-дир. А. ади тәзјигдә 615°С-дә әримәдән сублимасија едир, 36 *ат.* тәзјигиндә 816°С-дә әријир. Сыхлығы 5720 *кг/м*^{3}-дир. Бирләшмәләриндә оксидләшмә дәрәҹәси +5, +3 вә —3 ола биләр. Һавада гыздырдыгда 400°С-дән јухарыда јаныб арсенит анһидриди As_2O_3 әмәлә кәтирир. Гаты нитрат туршусунун тә'сири илә А. оксидләшәрәк арсенат туршусуна H_3AsO_4 чеврилир. Бу туршуја арсенат анһидриди As_2O_5 ујғун кәлир вә дузлары *арсенатлар* адланыр. А.-ин гәләвиләрлә гарышығыны әритдикдә арсинә вә *арсенитләрә* чеврилир. А. һалокенләр вә күкүрд илә билаваситә бирләшир. Металларла гарышығыны әритдикдә *арсенидләр* алыныр. А.-ин бүтүн бирләшмәләри чох зәһәрли маддәләрдир.

Сәрбәст А. сәнаједә арсенопирити јандырмагла ($FeAsS = FeS + As$), нисбәтән аз һалларда As_2O_3-ү ағаҹ көмүрү вә ја кокс илә редуксија етмәклә алыныр. А. бә'зи әринтиләрә (мәтбәә әринтиләри, бә'зи баббитләр вә с.) әлавә едилир.

А. бирләшмәләри, әсасән, дәрман препараты кими ишләдилир. А.-ин гејри-үзви бирләшмәләри (арсенит анһидриди, натриум-арсенит, калиум-арсенит вә с.) организмин үмуми мөһкәмлијини артырыр. Онлардан стоматолокијада вә дәри хәстәликләринин мүалиҹәсиндә дә истифадә едилир. А.-ин үзви препаратлары (новарсенол, миарсенол, осарсол) бә'зи јолухуҹу хәстәликләрин (сифилис, малјарија, гајыдан јаталаг вә с.) мүалиҹәсиндә ишләдилир. А.-ин сүн'и радиоактив изотопларындан бејин шишләри вә бә'зи ган хәстәликләринин диагностика вә мүалиҹәсиндә истифадә едилир.

А.-дән кәскин зәһәрләнмә һалларында гарын ағрысы, гусма, исһал мүшаһидә олунур, ган тәзјиги дүшүр, мәркәзи синир системинин фәалијјәти зәифләјир. Илк јардым олараг мә'дәни јумаг вә зәһәрә гаршы дәрман (натриум-сулфид вә магнезиум-сулфидин суда мәһлулларыны) ичиртмәк лазымдыр. А.-ин бә'зи бирләшмәләриндән зәрәрвериҹи һәшәраты гырмаг үчүн истифадә олунур.

Әд.: Вредные вещества в промышленности, под общ. ред. Н. В. Лазарева, 6 изд., ч. 2, Л., 1971; Некрасов Б. В., Основы общей химии, 3 изд., М., 1973.

АРСЕНАЛ (фр. arsenal, итал. arsenale, әр. دارالصناعه дар әс-сина'а — е'малатхана) — силаһ вә дөјүш сурсатынын гәбулу, тә'мири, јығылмасы, гејдә алынмасы, мүһафизәси вә гошунлара верилмәси илә мәшғул олан һәрби мүәссисә. Бах, һәмчинин *Ҹәббәхана*.

АРСЕНАТЛАР — арсенат туршусунун H_3AsO_4 дузлары (бах *Арсен*). А.-дан калсиум-арсенат к.т. биткиләринин зәрәрвериҹиләринә гаршы мүбаризәдә ишләдилир.

АРСЕНИДЛӘР — арсенин металла бирләшмәләри. Чоху јүксәк темп-рда әријән бәрк маддәләрдир. Тәркиб вә хассәләринә көрә ики група ајрылыр: *арсин* AsH_3 төрәмәләри вә интерметал бирләшмәләр. Арсин төрәмәләринә гәләви, гәләви-торпаг вә бә'зи башга металларын А.-и, мәс., K_3As, Na_3As, Ca_3As_2 вә с. аиддир; бунлара су вә туршу илә тә'сир етдикдә парчаланыр, интерметал бирләшмәләр исә (мәс., $FeAs_2$, $MnAs$, Fe_3As_2, Ni_5As_2 вә с.) туршуларын тә'сиринә гаршы давамлыдыр. Бә'зи А.-ин јарымкечириҹилик хассәси вар. Елементләрин дөври системинин III груп металларынын А.-и хүсусилә әһәмијјәтлидир. Онлардан лазер кристаллары (GaAs, InAs)$_2$ дүзләндириҹиләр, тунел диод вә триодлары (GaAs) һазырланыр. Арсенли минераллардан ибарәт тәбии А.-ә дә тәсадүф едилир.

Әд.: Некрасов Б. В., Основы общей химии, 3 изд., М., 1973.

АРСЕНИТЛӘР — арсенит туршусунун H_3AsO_3 дузлары. Калсиум-арсенит вә натриум-арсенит к.т. биткиләринин зәрәрвериҹиләринә гаршы мүбаризәдә ишләдилир. А. зәһәрли маддәләрдир.

АРСЕНЈЕВ Владимир Клавдијевич (10.9.1872, Петербург—4.9.1930, Владивосток—совет Узаг Шәргинин тәдгигатчысы, етнограф вә јазычы. 1902—03 илләрдә Узаг Шәргдә Амур вә Уссури чајлары арасындакы әразини, 1906—10 илләрдә Сихоте-Алин д-рыны тәдгиг етмишдир. 1918 илдә Камчаткаја, 1923 илдә Командор а-рына, 1926 илдә Амурун сағ саһил р-нуна, 1927 илдә Советскаја Гаван—Хабаровск маршруту илә сәјаһәт етмиш, бу јерләрин сәтһ гурулушу, кеолокијасы, һидролокијасы, битки вә һејванлар аләми, јерли халгларын дил, адәт вә ән'әнәләри һаггында кениш елми мә'лумат топламышдыр. Чохлу елми вә елми-бәдии әсәрин, («Уссури өлкәсиндә» (1921), «Дерсу Узала» (1923), «Сихоте-Алин дағларында» (1937) вә с.-нин) мүәллифидир.

Әсәрләри: Соч. т. 1—6, Владивосток, 1947—49.

Әд.: Рогаль Н., В. К. Арсеньев, Хабаровск, 1947; Карпов Г. В., В. К. Арсеньев, М., 1955; Азадовский М. К., В. К. Арсеньев, М., 1956; Русские советские писатели-прозаики. Библиографич. указатель, т. 1, Л., 1959.

АРСЕНJЕВ—РСФСР-ин Приморје өлкәсиндә шәһәр. Даубихе чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. (Даубихе). Әһ. 57 мин (1975). Ағач е'малы комбинаты, мебел ф-ки, кәрпич з-длары, машынгајырма, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. В. К. *Арсенјевин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

АРСЕНОПИРИТ (*арсен + пирит*) — пирит групуна аид минерал. Тәркиби FeAsS. Сингонијасы моноклиникдир. Кристаллары призматик, чубугвары вә ијнәвары. Рәнки галајы-ағ, полады-боз. Метал парылтылыдыр. Сәртлији 5,5—6; сыхлығы 5900 — 6200 *кг/м*^{3}. Аз мигдарда кобалт, күмүш, никел, гызыл вә с. илә гарышмыш олур. А. әсас арсен филизидир. Тәркибиндә As—46%-дир. Јатаглары Урал, Орта Асија, Шәрги Сибир, Исвеч, Јапонија, Инкилтәрә вә АБШ-дадыр.

АРСЕН-ҮЗВИ БИРЛӘШМӘЛӘР—молекулларында билаваситә карбон атому илә бирләшмиш арсен атому олан елемент-үзви бирләшмәләр синфи. Тәркибиндә үчвалентли арсен олан бүтүн А.-ү. б. пис ијли, зәһәрли маддәләрдир. Онларын ән мүһүм типләри бунлардыр; арсин AsH_3 төрәмәләриндән ибарәт бирли, икили вә үчлү арсинләр ($RAsH_2$, R_2AsH вә R_3As), һалокенарсинләр $RAsX_2$ вә R_3AsX (X—һалокен атомудур), оксиарсинләр RAsO, диарсинләр, полиарсинләр, арсенбензоллар вә с. Бешвалентли арсенин үзви бирләшмәләриндән һалокенидләр R_nAsX_{5-n} вә пентафениларсен мә'лумдур.

А.-ү.б.-ин алынма үсуллары мүхтәлифдир. Онлары арсен-һалокенидләрлә метал-үзви бирләшмәләрин, арсенит туршусунун дузлары илә алкилләшдиричи маддәләрин, диазониум дузлары илә арсенитләрин, арилазокарбон туршуларынын дузлары илә арсен-һалокенидләрин (*Несмејанов реаксијасы*) гаршылыглы тә'сириндән вә с. алмаг олар.

А.-ү.б.-ин чоху физиоложи актив маддәләрдир. Онлардан салварсан, *новарсенол* вә миарсенол дәрманлары сифилис, гајыдан јаталаг вә маліарија хәстәликләринин мүаличәсиндә ишләдилир. А.-ү.б. олан *луизит* вә *адамситдән* Биринчи дүнја мүһарибәсиндә зәһәрләјичи дөјүш маддәси кими истифадә едилмишдир.

Әд.: Химия металлоорганических соединений, под ред. Г. Цейсса, пер. с англ., М., 1964.

АРСИJАН СИЛСИЛӘСИ—Кичик Гафгазда, Күрч.ССР вә Түркијә әразиләриндә дағ силсиләси. Уз. тәгр. 150 *км*, макс. һүнд. 3165 *м* (Арсијан д.). Әсасән, шистләрдән, гумдашыдан, вулканокен сүхурлардан ибарәтдир. Јамачлары ашағы һиссәдә фыстыг вә шабалыд, јухары һиссәдә фыстыг, ағ шам мешәләри, даһа јухарыда алп чәмәнликләридир.

АРСИН, AsH_3—арсенин һидрокенлә бирләшмәси. Рәнксиз, ијсиз (гатышығы олдугда сарымсаг ији верән), чох зәһәрли газдыр; —62,4°С-дә мајеләшир, —113,5°С-дә донур. Саф А. натриум-арсенидә Na_3As су илә тә'сир етмәклә алыныр. А. илә зәһәрләнмә заманы башкичәлләнмә, гусма, титрәтмә башлајыр, темп-р 38—39°С-јә гәдәр јүксәлир, һәтта *кома* һалы мүшаһидә олуна биләр. А. илә зәһәрләнәнләр антидот дәрманларла (унитиол вә с.) мүаличә олунур.

АРСУКИСДЗЕ, Арсакисдзе (?—ө.1029)—күрчү ме'мары. А. орта әср күрчү ме'марлығынын ән монументал абидәләриндән олан Мсхетадакы (Күрчүстанын гәдим пајтахты) Свети-Сховели килсәсини (1010—29) тикмишдир.

АРТАБАЗ, Артабасд (? — тәгр. е.ә. 20)—*Атропатена* һөкмдары [тәгр. е.ә. 30—20 илләр]. Сонунчу *Атропатиләрин* ән көркәмли нүмајәндәси. А.-ын һакимијјәтинин илк илләриндә Атропатена дөврүн сијаси һадисәләриндә олдугча бөјүк рол ојнајырды. Әввәлләр парфијалыларла иттифагда ромалылара гаршы чыхыш едирди. А. дөврүндә (е.ә. 36) Антонинин башчылығы алтында Рома гошунлары Атропатенаја басгын етмишди. Атропатеналылар вә парфијалылар Атропатенанын пајтахты Фрааспаны гәһрәманчасына мүдафиә етдиләр. Ишғалчылара гаршы демәк олар ки, партизан мүһарибәси башланды; мүттәфигләр Рома лекионларыны дармадағын едиб, хејли гәнимәт, о чүмләдән дүшмәнләрин һәрби бајрагларыны әлә кечирдиләр. Бу гәләбә Атропатена вә Парфијаны тутмаг истәјән Антонинин авантүрист планларыны боша чыхарды. Лакин бу һадисәләрдән сонра, тезликлә А. Атропатена һөкмдарларынын ән'әнәви парфијапәрәст сијасәтиндән әл чәкәрәк ромалыларла иттифаг бағлады. О, Антони вә Августла достлуг әлагәси јарадыб, гызы Иотапаны Антони вә Клеопатранын оғлу Александра әрә верди. Август өз атропатеналы мүттәфигинә гаршы либерал мөвге тутараг гоншу өлкәләр барәдә А.-ын јүрүтдүјү фәал сијасәтдә она һәртәрәфли көмәк едирди.

АРТАБАЗ, Артабасд Гај Јули (1 әср)—*Атропатиләрин* мәнбәләрдә ады чәкилән сонунчу нүмајәндәси, *Атропатена* һөкмдары *Артабазын* нәтичәси, Август вә Антонинин мүасири. А.-ын ады 1 әсрә аид икидилли латын=јунан китабәсиндә чәкилир. А. Рома трибаларындан (тајфа; инзибати вә сечки даирәси) биринә јазылмыш вә беләликлә Рома вәтәндашы олмуш илк атропатеналы иди. А.-ын сонракы талеји барәдә һеч бир мә'лумат јохдур.

АРТАБАЗАН (?—?)—Атропатена һөкмдары (е.ә. 3 әср), сәркәрдә. Селевки һөкмдары III Антиоха гаршы мүбаризәдә халг күтләләринә архаланараг, Селевкиләрин пајтахты Селевкија ш.-нә һүчум етмишди. Е.ә. 220 илдә селевкиләрлә бағладығы мүгавиләјә көрә Ајрарат вил.-нин әсас шәһәри *Армавир* дә дахил олмагла Колхидаја гәдәр әрази Атропатенаја гатылмышды. А.-ын дөврүндә Атропатена хејли гүввәтләнмиш, әразиси кенишләнмишди.

АРТАКСЕРКС — *Әһәмәниләр* сүләләсиндән Иран шаһлары: А. I Әлиузун е.ә. 465—424 илләрдә һакимијјәтдә олмушдур. Атасы I Ксеркс суигәсд нәтичәсиндә өлдүрүлдүкдән сонра тахта чыхмышдыр. Иран задәканларынын сепарат мејлләринин күчләнмәсинә вә әсарәтдә олан халгларын үсјанларына бахмајараг, А. I дөврүндә мәркәзи һакимијјәт һәлә дә күчлү иди.

А. II. Мнемон—е.ә. 404—358 илләрдә һакимијјәтдә олмушдур. II Даранын бөјүк оғлудур. Харичи сијасәтдә бир сыра мүвәффәгијјәтинә бахмајараг, А. II дөврүндә Әһәмәниләр дөвләти зәифләмәјә башлады. А. II әлејһинә дәфәләрлә сатраплар, вассал һакимләр, јарымасылы тајфалар (кадусиләр вә б.) үсјан галдырмышдылар.

А. III. Ох—е.ә. 358—338 илләрдә һакимијјәтдә олмушдур. А. II-нин оғлудур. Әһәмәниләр дөвләтинин кечмиш гүдрәтини бәрпа етмәјә чалышмышдыр. Кичик Асија, Финикија вә Кипрдә галхан үсјанлары амансызчасына јатырмыш вә 341 илдә Мисири јенидән Әһәмәниләр дөвләтинә бирләшдирмишди. Хачәси тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

АРТАМОНОВ Михаил Илларионович (5.12.1898, Твер губ.-нын Выголево к.—29.7.1972) —совет археологу, тарихчи, проф. (1935). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. Полша ЕА һәгиги үзвү (1960). 1951—64 илләрдә Дөвләт Ермитажынын директору олмушдур. Донда, Украјнада вә Шимали Гафгазда Тунч вә Дәмир дөврләринин бир сыра абидәсини тәдгиг етмишдир. Әсас әсәрләри хәзәрләрин, скиф вә славјанларын археолокијасы вә тарихинә аиддир. Әсәрләриндә Азәрб.-ын орта әсрләр тарихи һаггында да мә'лумат вар. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Средневековые поселения на Нижнем Дону, Л., 1935; Саркел-Белая Вежа. В сб.: МИА СССР, т. 62, Л., 1958; История Хазар, Л., 1962, Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н.э.), Л., 1974.

АРТАН ВӘ АЗАЛАН ФУНКСИЈАЛАР. *X* чохлуғуна дахил олан вә $x_1<x_2$ шәртини өдәјән ихтијари x_1, x_2 үчүн $f(x_1)<f(x_2)$ вә ја $f(x_1)\leqslant f(x_2)$ оларса, $f(x)$ функсијасы *X* чохлуғунда артан вә ја азалмајан, $f(x_1)>f(x_2)$ вә ја $f(x_1)\geqslant f(x_2)$ оларса, $f(x)$ функсијасы *X* чохлуғунда азалан вә ја артмајан функсија адланыр. Артан вә азалмајан функсијалара монотон артан, азалан вә артмајан функсијалара исә монотон азалан функсијалар дејилир. Мәс., $y=x^2$ функсијасы [0,1] парчасында артан (шәк., а), $y=-x^2$ функси-

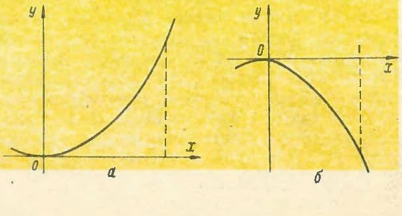

асы исә азаландыр (шәк., 6). [a, b] парчасында диференсиалланан $f(x)$ функсијасынын монотон артан (монотон азалан) олмасы үчүн [a, b] парчасында $f'(x)\geqslant 0$ [$f'(x)\leqslant 0$] шәртинин өдәнилмәси зәрури вә кафидир.

АРТА́НИЈА, Арсанија, Арта—Гәдим Рус торпагларынын үч мәркәзиндән (А., *Кујавија*, *Славија*) бири. 9 әсрдә мөвчуд олмуш А.-дан әрәб вә Иран чоғрафијашүнаслары (Бәлхи, Истәхри вә б.) бәһс етмишләр. Тәдгигатчыларын бә'зиси А.-ны *антларын* әразиси илә, башгалары Тмутараканла, бир гисми исә Рјазан ш. илә ејниләшдирир.

АРТАШАТ—Ерм.ССР-дә, Араз чајы саһилиндә шәһәр. Арташат р-нунун мәркәзи. Јеревандан 29 *км* ч.-ш.-дә д.ј. ст. Әһ. 15,2 мин (1975). Үзүмчүлүк р-ну мәркәзидир. Шәраб, консерв, паркет з-длары, мебел ф-ки, әјиричи-трикотаж комбинаты, драм театры вә с. вар.

АРТАШЕС I, Артакси (?—е.ә. тәгр. 160)—е.ә. 189 илдән Ермәнистан чары. Магнесија дөјүшүндә (е.ә. 190) селевкиләр ромалылара мәғлуб олдугдан сонра ерməниләрин селевкиләрә гаршы үсјанына башчылыг етмиш, Ермәнистанын мүстәгиллијини е'лан етмиш вә Арташесләр сүлаләсинин әсасыны гојмушдур. А. демәк олар ки, бүтүн Ермәнистан јајласыны табе етмишди. Мүһарибәләр нәтичәсиндә А. вә гулдар ә'јанлар варланырды. А.-ин дөврүндә пајтахт Армавирдән онун тикдирдији Арташат ш.-нә көчүрүлмүшдү.

АРТЕЗИАН ГУЈУСУ—*артезиан суларыны* чыхармаг үчүн газылан гују.

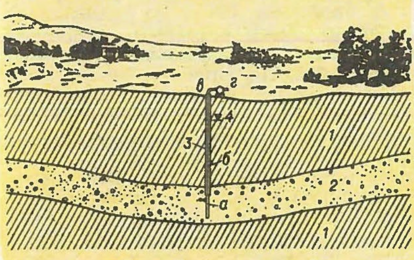

Артезиан гујусу: *1*—су кечирмәјән сүхурлар; *2*—сулу һоризонт; *3*—гују (*а*—сугәбуледичи һиссә; *б*—суөтүрүчү һиссә; *в*—башлыг; *г*—насос); *4*—гујуда сујун сәвијјәси.

Илк дәфә Авропада 1126 илдә Франсанын Артуа ш.-ндә газылмышдыр. Лакин бу тип гујулар Чиндә, Мисирдә вә с. јерләрдә даһа гәдимдән мә'лумдур. Азәрб.ССР-дә Кировабад-Газах зонасы, Күр-Араз овалығы вә Губа-Хачмаз массивиндә дәринлији 300—500 *м* олан 2000-дән чох А.г. газылмышдыр.

АРТЕЗИАН СУЛАРЫ—сукечирмәјән лајлар арасында коллектор сүхурларда топланан басгылы јералты сулар. А.с.-нын басгысы, үстә јатан лајларын тә'сири вә гида мәнбәјинин нисбәтән јүксәкдә јерләшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән һидростатик тәзјиг әсасында јараныр. А.с. мүхтәлиф кеоложи структурларда (синклинал, мулда, моноклинал вә с.) топланыр вә бөјүк су еһтијатына малик артезиан һөвзәси әмәлә кәтирир. Һәр бир артезиан һөвзәсиндә гидаланма, тәзјигли вә бошалма саһәләри ајрылыр. А.с. буруг гујулары илә ашкар едилдикдә чох заман тәзјигин јүксәк олмасы нәтичәсиндә фонтан вурур. А.с.-нын кимјәви тәркиби, әмәләкәлмә шәраитиндән асылы олараг, калсиум-һидрокарбонатлы ширин сулардан, натриум-хлор типли шор сулара гәдәр дәјишир. А.с.-ндан су тәчһизатында, сувармада, јод, бром, бор истеһсалында истифадә едилир. Азәрб.ССР-дә Кировабад-Газах, Гарабағ-Ширван, Губа-Хачмаз артезиан һөвзәләри мә'лумдур.

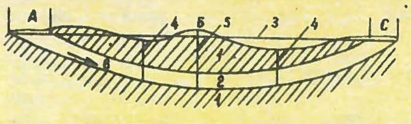

Артезиан һөвзәси: *1*—сукечирмәјән лај; *2*—сулу һоризонт; *3*—һидростатик сәвијјә; *4*—фәввәрә вуран артезиан гујулары; *5*—артезиан гујусу (су јер сәтһинә чыхмыр); *6*—сујун лајда ахым истигамәти: А—артезиан һөвзәсинин гида мәнбәји; Б—тәзјигли саһә; С—бошалма саһәси.

Әд.: Овчинников А. М., Общая гидрогеология, 2 изд., М., 1954.

АРТЕЗИАН ҺӨВЗӘСИ — мүхтәлиф кеоложи структурларда артезиан суларынын топландығы тәбии резервуарлар (бах *Артезиан сулары*).

АРТЕК—В. И. Ленин ад. Үмумиттифаг пионер дүшәркәси. Крымын ч. саһилиндә, Гурзуф јахынлығындадыр. 1925 илдә ҮИЛККИ МК вә Русија Гырмызы Хач Чәмијјәти тәрәфиндән јарадылмышдыр. ҮИЛККИ МК-нын табелијиндәдир. Һәр ил А.-дә пионер дәстә шурасынын зәманәти илә, дәрс ә'лачысы олмагла јанашы, пионер тәшкилатынын ичиндә фәал иштирак едән 27 минә јахын мәктәбли динчәлир. 1925—75 илләрдә А.-дә 449 минә јахын пионер вә дүнјанын 76 өлкәсиндән кәлмиш ушаг истираһәт етмишдир.

А. ССРИ-дә ил боју ишләјән ән бөјүк ушаг сағламлыг очағыдыр. Онун әразисиндә (320 *ha*) 150-дән чох бина, о чүмләдән 40-дан артыг јатагхана корпусу, 3 мүаличә корпусу, сәккизиллик мәктәб, пионерләр сарајы, кәнч техникләр ст., стадион, 3 үзкүчүлүк һовузу, өлкәшүнаслыг музеји, 5 парк, «Артекфилм» пионер киностудијасы вә с. вар. А.-дә пионерләрин коммунист тәрбијәси саһәсиндә мүһүм ишләр көрүлүр. А. тонгалы, көркәмли партија вә совет ишчиләри, бејнәлхалг фәһлә вә коммунист һәрәкаты хадимләри, космонавт, јазычы, рәссам вә бәстәкарларла көрүшләр, екскурсија вә фестиваллар ушагларын истираһәтини мараглы вә мә'налы едир.

А.-дә мүаличә-диагностика кабинетләри вә лабораторијалар (рентген, физиотерапија, клиник диагностика) вар. Әсас мүаличә васитәләри: иглим мүаличәси, дәниздә чиммәк, бәдән тәрбијәси, туризм вә с. Азәрб.ССР-дән илдә тәгр. 500 пионер А.-дә истираһәт едир. Гырмызы Әмәк Бајрағы вә Халглар Достлуғу орденләри илә тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Кондрашенко Л. И., Артек, Симферополь, 1970; Пионерская республика Артек, М., 1975.

АРТЕЛ—үмуми тәсәррүфат фәалијјәтини һәјата кечирмәк мәгсәди илә јарадылмыш көнүллү бирләшмәләрин мүхтәлиф формалары. Мәс., мәишәт А. и—дүлкәрләрин, дәрзиләрин вә с.-нин гысамүддәтли, јахуд мөвсүми бирлијидир. А. анлајышы чох вахт әмәк просесләринин вә әмәлијјатларынын биркә јеринә јетирилмәси мәгсәди илә јарадылан бирликләрә (балыгчылыг А.-и, әкинчилик А.-и вә с.) вә ја өз үзвләринин әмәјини ичтимаиләшдирмәдән истеһсал васитәләри саһиблијини гисмән бирләшдирән бирликләрә (јағ, пендир истеһсалы А.-ләри), аз һалларда исә мүбадилә саһәсиндә биркә әмәлијјатлар апармаг үчүн јарадылан бирликләрә (тәчһизат, сатыш ширкәтләри) аид едилирди. А. капитализмин инкишафы илә әмәлә кәлир вә буржуа өлкәләриндә тәсәррүфатларыны капиталист игтисадијјатына ујғунлашдырмаға чәһд едән хырда әмтәә истеһсалчыларынын јаратдыглары бирлик кими мөвчуддур. ССРИ-дә вә дикәр сосиалист өлкәләриндә к.т. А.-и истеһсал васитәләринин ичтимаиләшдирилмәси әсасында коллектив тәсәррүфат формаларындан биридир (бах *Кәнд тәсәррүфаты кооперасијасы*, *Ко́лхоз*), ССРИ-дә 1956 илләдәк сәнәт истеһсалат А.-и (бах *Сәнәт кооперасијасы*), сәнәт к.т. А.-и олмушдур. Дикәр сосиалист өлкәләриндә belә А.-ләр инди дә вар.

АРТЕМИ́ДА (Ártemis) — гәдим јунан мифолокијасында мәһсулдарлыг, ај илаһәси, һејванларын вә овчулуғун һимајәчиси; сонралар гадын бәкарәти вә доған гадынларын һимајәчиси. *Зев*-

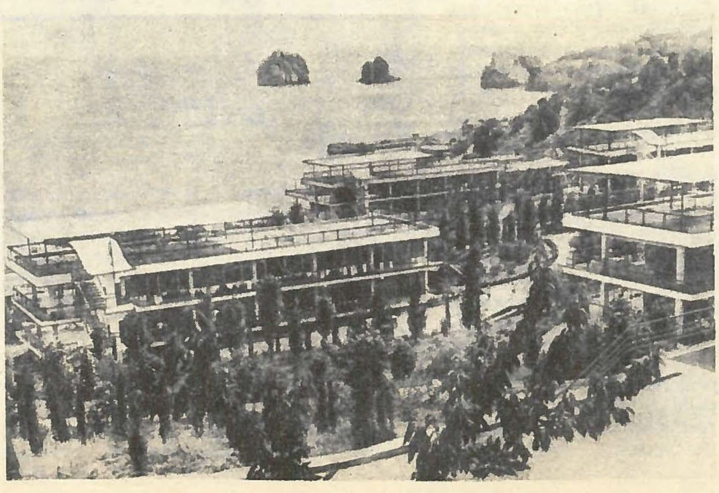

Артек. «Прибрежны» пионер дүшәркәси.

син гызы, *Аполлонун* бачысы. Онун шәрәфинә Ефес ш.-ндә мәшһур А. мә'бәди тикилмишди. Гәдим Рома мифолокијасында Диана адландырылырды.

Версаллы Артемида. Һејкәлтәраш Леохар. Мәрмәр. Е.ә. 4 әср. Рома сурәти. Лувр, Парис.

АРТЕМИЈА (Artemia)—ајағыгәлсәмәлиләр јарымдәстәсиндән јарпагајаглы *хәрчәнккимиләр* чинси. 1 нөвү (A. salina) вар; уз. 8—10 *мм*-дир. Дүнјанын материк мәншәли шор сулу һөвзәләриндә вә шорлашмыш дәниз лиманларында чох јајылмышдыр. А. башга чохһүчејрәли организмләрин дөзә билмәдији тәгр. 300‰-әдәк (промил) шорлуға дөзүр. Шорлугдан асылы олараг бәдәни мүхтәлиф формада олур. Партенокенез јолла чохалыр. ССРИ-нин Авропа һиссәсинин чөл гуршағында вә Гәрби Сибир, Газахыстан, Орта Асија, Загафгазија, о чүмләдән Азәрб.-да кениш јајылмышдыр. А., балыгјетишдирмә з-дларында көрпә балыглары јемләмәк мәгсәди илә чохалдылыр. А. јумурталары (А. сүрфәси јетишдирмәк үчүн) сатылмаг мәгсәдилә тәдарүк едилир.

АРТЕРИЙТ—артерија диварынын илтиһабы. А. заманы артерија диварларынын еластики лифләри вә әзәлә гаты дағылыр, чох вахт бунунла јанашы тромбоз әмәлә кәлир. Кәскин А. мүхтәлиф инфексион хәстәликләрдә (сәпкили јаталаг, гарын јаталағы, сепсис, грип вә с.), хроник А. исә вәрәм, актиномикоз, сифилис, хроник мә'дә хорасы вә с. хәстәликләрдә мүшаһидә едилир. Иринли А. даһа тәһлүкәлидир; чүнки о артерија диварынын чүрүјүб, сонрадан партламасына вә ја *аневризмә* сәбәб ола биләр. А.-ин мүаличәси ону төрәтмиш хәстәликләрин мүаличәси илә јанашы апарылмалыдыр.

Әд.: Ярыгин Н. Е., Горнак К. А., Узелковый периартериит, гранулематоз Вегенера, сочетанные формы системных васкулитов, М., 1970.

АРТЕРИЈА (јун. artēria)—ганы үрәкдән бүтүн орган вә тохумалара апаран дамарлар. А. системи ағчијәр артеријалары, *аорта* вә онун шахәләндији ән хырда артеријалардан тәшкил олунмушдур. Диварлары үч гатдан (гишадан) ибарәтдир; дахили гат ендотел һүчејрәләрдән, орта гат саја әзәлә вә еластик лифләрдән, харичи гат исә бирләшдиричи тохумадан әмәлә кәлмишдир. Ағчијәр А.-сында веноз ган, башга А.-ларда исә оксикенлә зәнкин артериал ган ахыр. А. еластик олдуғундан ганы дамарлара гован һәр бир үрәк јығылмасы заманы дартылыр вә сонра јапыхыр; нәбз вурғусу бунунла әлагәдардыр.

АРТЕРИОСКЛЕРОЗ (*артерија+склероз*) — мүхтәлиф мәншәли хроник хәстәликләрин нәтичәси олараг артерија диварларынын галынлашмасы вә бәркимәси. А.-да артерија диварларынын дахили гишасына пиј, зүлал вә калсиум дузлары чөкүр, диварлар тәдричән кирәчләшир вә еластиклијини итирир, дамарын мәнфәзи даралыр, јахуд кенәлир. А., әсасән, јашлы адамларда мүшаһидә олунур. «А.» термини хәстәлијин хүсусијјәтини дүзкүн характеризә едә билмир (бах *Атеросклероз*).

АРТИГАС (Artigas) Хосе Хервасио (19.6.1764, Монтевидео — 23.9.1850) — Уругвај һәрби вә сијаси хадими. 1811 илдә Испанија мүстәмләкәчиләринә гаршы халг үсјанына башчылыг етмиш, 1815 илдә Уругваја сохулан Буенос-Ајрес һөкумәтинин гошунлары А.-ын рәһбәрлији илә дармадағын едилмишдир. 1816—20 илләрдә Уругвајы Бразилија әразисинә гатмаға чәһд едән Португалија-Бразилија гошунларына гаршы мүбаризәдә мәғлуб олдугдан сонра Парагваја кетмиш вә өмрүнүн сонунадәк орада јашамышдыр. Уругвај халгы А.-ы милли гәһрәман кими јад едир.

Әд.: Пинтос Ф. Р., Хосе Артигас, пер. с исп., М., 1964.

АРТИК — Ерм.ССР-дә шәһәр. Артик р-нунун мәркәзи. Арагатс д.-нын шм.-г. әтәјиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 13,3 мин (1970). Вакуумлу електрик собалары, ири туф блоклары з-длары, халча вә чораб ф-кләри, 8 үмумтәһсил мәктәби, сәнаје-техноложи техникум вә с. вар.

АРТИК ГӘБИРИСТАНЫ—Ерм.ССР-дә, Артик ш. јахынлығында е.ә. 14—9 әсрләрә аид катакомба гәбиристаны. 1960 илдән тәдгиг едилир. Археоложи газынтылар заманы чилаланмыш гулпсуз гара кил габлар, тунч хәнчәрләр, тәбәрзинләр, низә учлуглары, бәзәк шејләри, әмәк аләтләри вә с. тапылмышдыр. Археоложи материаллар јерли усталарын јүксәк сәнәткарлығыны көстәрир.

Артик гәбиристаныңдан тапылмыш тунч хәнчәрләр. Е. ә. 2-чи минилликин сону.

Әд.: Хачатрян Т. С., Материальная культура древнего Артика, Ереван, 1963.

АРТИКЛ (фр. article, лат. articulus—үзв)—исимләрин әввәлинә артырылараг мүәјјәнлик, јахуд гејри мүәјјәнлик, чинс, сај кими грамматик катекоријалары вә дикәр (о чүмләдән синтактик) мә'налары ифадә едән әдат. А. керман, роман, сами дилләриндә вә бир чох башга дилләрдә ишләдилир. Бә'зи дилләрдә (мәс., инкилис дилиндә) А. сабитдир, бә'зиләриндә исә (мәс., алман вә әрәб) чинс, һал, сај вә с. көрә дәјишир.

АРТИКУЛЈАСИЈА (лат. articulo — ајырырам) — 1) Фонетикада — мүәјјән сәси тәләффүз етмәк үчүн данышыг үзвләринин (додаг, дил, дамаг, сәс телләри вә с.) биркә көрдүјү иш. 2) Мусигидә—мусиги аләтиндә, јахуд вокал сәнәтиндә сәсләрин ардычыллығыны ифа етмәк тәрзи; *легато* вә *стаккато* әсас нөвләридир. Мусиги ифачылығынын бәдиилији вә ифадәлилији үчүн дүзкүн А.-нын әһәмијјәти бөјүкдүр. 3) Рабитә техникасында — рабитә хәтти (радио, телефон вә с.) илә верилән нитгин ајдынлығы; рабитә системинин кејфијјәт өлчүсү. А. системин нитг елементләринин (сәс, һеча, сөз вә ифадәләр) тәһрифсиз гәбулу, верилмәси вә сәсләндирилмәси габилијјәтини характеризә едир. А. верилишин кејфијјәтиндән, сәс манеәләринин сәвијјәсиндән вә гәбул едилән сәсин хассәләриндән асылыдыр.

АРТИЛЛЕРИЈА (фр. artillerie; гәдим фр. artillier—һазырламаг, силаһла тәчһиз етмәк)—1) гуру гошунлары нөвү; 2) силаһ васитәләри мәчмусу; 3) артиллерија силаһларынын гурулуш вә хассәләрини, онлардан истифадә үсулларыны өјрәнән елм.

Гуру гошунлары нөвү кими А. бирләшмә, һиссә вә бөлмәләрдән ибарәтдир. *Топ*, *һаубитса*, *минаатан* вә реактив гурғуларла тәчһиз едилир. А.-нын кәшфијјат, рабитә, нәгл. васитәләри вә атәши идарәедән чиһазлары олур. А. атәш васитәләрини, дөјүш техникасыны, чанлы гүввәни, мүдафиә гурғуларыны вә с. објектләри (һәдәфләри) мәһв етмәк вә дағытмаг, һәмчинин дөјүш заманы үмумгошун һиссә вә бирләшмәләрини атәшлә горумаг вә мүшајиәт етмәк үчүндүр. А. тәшкилатча бирләшмә, һиссә вә бөлмәләрин тәркибиндә олдугда гошун А.-сы (баталјон, полк вә дивизија А.-лары) адланыр. Бу тәркибә дахил олмајан А. исә Али Баш Команданлығын еһтијат А.-сыны тәшкил едир. Дөјүш тә'јинатына вә силаһ типләринә көрә А. бир нечә нүр олур: һаубитса, топ, реактив, зенит А.-лары, минаатанлар. Хүсуси А. нөвләринә исә танквуран А., дағ А.-сы вә истеһкам А.-сы дахилдир. Һәрби Дәниз Донанмасында кәми А.-сы (о чүмләдән зенит А.-сы) вә саһил А.-сы олур. А. атәш күчүнә көрә јүнкүл, ағыр, бөјүк күчлү вә чох бөјүк күчлү нөвләрә бөлүнүр. Силаһларын калибри 20—400 *мм* вә даһа артыг, чәкиси бир нечә *кг*-дан јүз *т*-а кими, атәш узаглығы исә 40 *км*-әдәк вә даһа артыгдыр. Баллистик хассәләринә көрә силаһлар үфүги трајекторијалы (топ) вә дик трајекторијалы (һаубитса, мортира вә минаатан) олур.

Силаһ васитәләринин топлусу кими А.-ја топ, һаубитса, мортира, реактив гурғулар, тәпмәјән топлар; атычылыг силаһларынын бүтүн нөвләри (түфәнк, карабин, тапанча, автомат, пулемјот, гумбараатан);

дөјүш сурсатынын бүтүн нөвләри (патрон, мәрми, мина, партладычы вә с.); һәрәкәт васитәләри (өзүкедән моторлу лафетләр, тәкәрли вә тыртыллы једәкләр, чох ағыр системләр үчүн д.ј. платформа-лафетләри); атәши идарәедән чиһазлар вә мүхтәлиф нишаналма васитәләри; кәшфијјат вә атәши тә'мин едән мүхтәлиф васитәләр (бинокл, стереобору, узаглыгөлчән чиһазлар, радиолокасија ст.-лары, һесаблајан електрон машынлар, А. кирокомпасы, метероложи вә сәсөлчән ст.-лар, фотограмметрик чиһазлар вә с.) дахилдир.

Елм кими А. силаһларын вә дөјүш техникасынын гурулуш вә истифадәсини, онларын дөјүш шәраитиндә тәтбигини вә атәшачма нәзәријјәсини өјрәнир. А. елминин әсас бөлмәләри бунлардыр: дахили вә харичи баллистика, А.-нын мадди һиссәсинин (атычылыг силаһлары вә дөјүш сурсатлары, партлајычы маддәләр вә барыт) гурулуш әсаслары, А. васитәләри истеһсалынын технолокијасы, атәшин идарә олунмасы нәзәријјәси, А. тарихи вә с.

Тарихи очерк. А.-нын чохәсрлик тарихи вар. А. Гәдим Шәрг өлкәләриндә мејдана кәлмиш дивардешмә вә сапанд гурғуларыны әвәз етмәјә башламышдыр. Одлу силаһлардан әрәбләрин истифадә етмәси һаггында илк мө'тәбәр мә'лумат 13 әсрин сону—14 әсрин әввәлләринә аиддир. Гәрби Авропанын бүтүн габагчыл өлкәләринә бу силаһлар әрәбләрдән кечмишдир. Енкелс јазмышдыр: «...XIV әсрдә әрәбләр барыт вә артиллеријанын тәтбигини Испанија васитәсилә Авропаја јајмышлар» (бах Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 21, с. 415). 14 әсрин 20—40-чы илләриндә Италија, Франса, Алманија вә Инкилтәрәдә илк одлу силаһ нүмунәләри јарадылмышдыр. Русијада илк дәфә А.-дан 1382 илдә, Москванын Тохтамыш ханын гошунларындан мүдафиәсиндә истифадә едилмишдир.

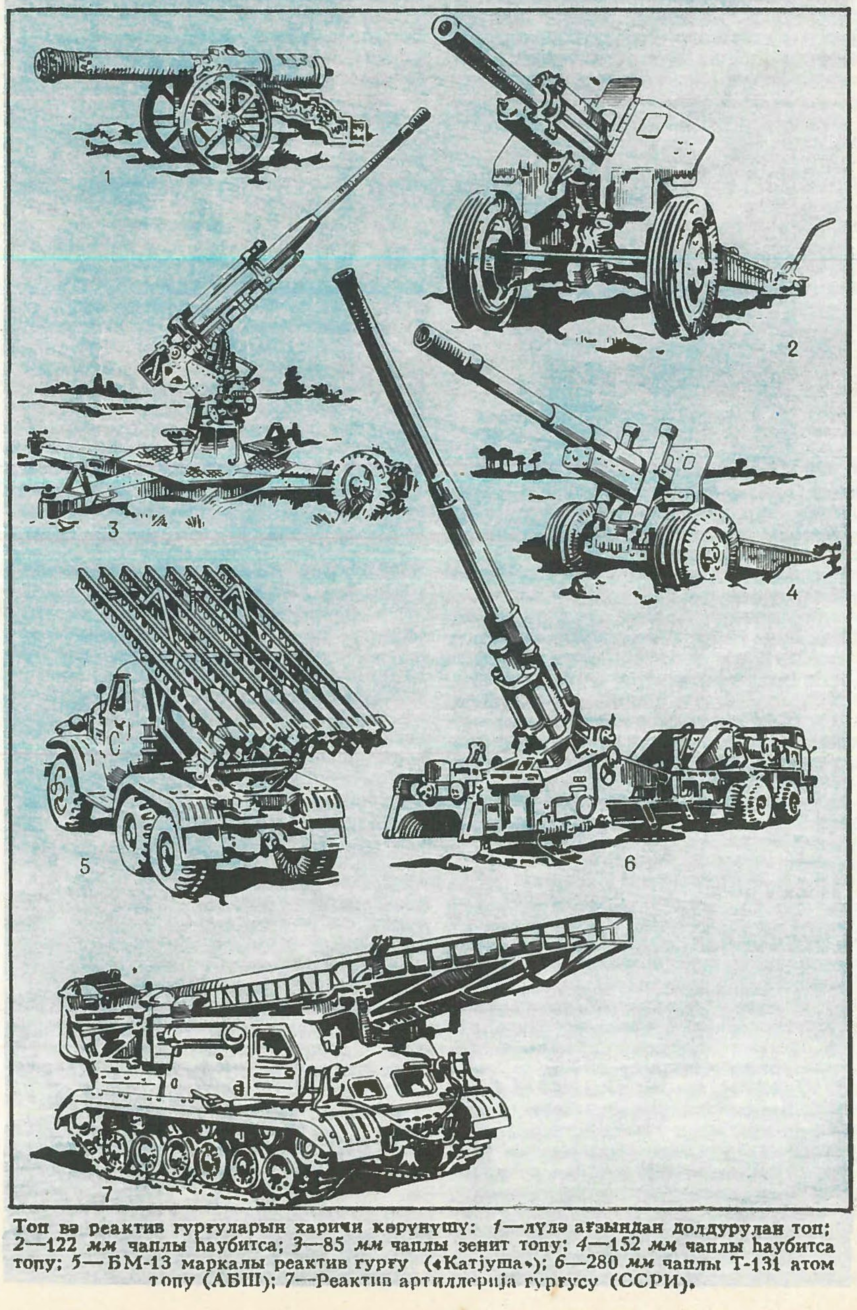

Топ вә реактив гурғуларын харичи көрүнүшү: *1*—лүлә ағзындан долдурулан топ; *2*—122 *мм* чаплы һаубитса; *3*—85 *мм* чаплы зенит топу; *4*—152 *мм* чаплы һаубитса топу; *5*—БМ-13 маркалы реактив гурғу («Катјуша»); *6*—280 *мм* чаплы Т-131 атом топу (АБШ); *7*—Реактив артиллерија гурғусу (ССРИ).

Илк топлар өртүлү хәзинәси олан, дөјмә дәмирдән һазырланмыш һамардиварлы борулар шәклиндә иди вә лүләдән долдурулурду. Ағач гәлибә бәркидилмиш топ лүләсиндән даш, гурғушун, дәмир гумбаралар вә гырма атылырды. 14—15 әсрләрдә Авропа өлкәләриндә топлар мис вә бүрүнчдән төкүлүрдү. 15 әсрин сону—16 әсрин әввәлиндә Русијада төкмә топлар кениш јајылмышды. Бу дөвр Игнати, Степан Петров, Андреј Чохов, Семјон Дубинин вә б. мәшһур усталарын ады илә бағлыдыр. А. мүстәгил силаһ нөвү кими Гәрби Авропа өлкәләриндә 14 әсрин 2-чи јарысында, Русијада исә 14 әсрин сону—15 әсрин әввәлиндә мејдана кәлди. Беләликлә, А. силаһ нөвүндән гошун нөвүнә (пијада вә сүвари илә јанашы) чеврилди. 16 әсрдә икичархлы лафетләр кениш јајылмаға башлады. 16—17 әсрләрдә А. елми јаранды вә игтисади чәһәтдән габагчыл өлкәләрдә инкишаф етмәјә башлады. Чугундан топ вә мәрми төкүлмәси кениш јајылды. А.-нын мүһарибәдә ролу артды. Бу дөврдә Азәрб.-да да топчулуг инкишаф етмишди. Мурад бәј Топчубашы, *Бәрхудар бәј Әнис* вә б. усталар ири чаплы топлар дүзәлдирдиләр. 17 әсрин 60-чы илләриндә Русијада јивли силаһлар вә механики јан гапағы олан һамарлүләли топларын һазырланмасы А.-нын тәкмилләшдирилмәсиндә бөјүк рол ојнады. 18 әсрин әввәлләриндә I Пјотр Авропа ордуларынын тәчрүбәсиндән истифадә едәрәк, рус А.-сыны әсаслы сурәтдә јенидән гурду.

18 әсрдә А.-нын дөјүшдә сәмәрәли истифадәси вә хүсусилә онун пијада гошунлары илә гаршылыглы фәалијјәтинин тәшкилиндә рус сәркәрдәләри П. А. Румјантсев, А. В. Суворов вә М. И. Кутузовун хидмәтләри бөјүкдүр. 19 әсрин әввәлләринәдәк А.-нын инкишафы, әсасән, силаһларын јүнкүлләшдирилмәси вә стандартлашдырылмасы, онларын истеһсалынын асанлашдырылмасы, јени нишаналма васитәләринин тәтбиги истигамәтиндә кедирди. 19 әсрин 2-чи јарысындан е'тибарән Франса, Пруссија, Русија, Инкилтәрә, АБШ вә с. өлкәләрдә һамарлүләли А.-ны даһа мүкәммәл јивлилүләли А. әвәз етмәјә башлады. Бу, А.-нын инкишафында әсаслы дөнүш иди.

Русија — Јапонија мүһарибәсиндән (1904—05) сонра Авропанын бүтүн өлкәләриндә, әсасән, һаубитса системли ағыр А. јаранмаға башлады. Биринчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә Русија, Франса, Инкилтәрә, Алманија вә Австрија-Мачарыстанда чохлу А. силаһлары вар иди. Мүһарибәнин кедишиндә онларын истеһсалы артмагла бәрабәр, кејфијјәти јахшылашды вә А.-нын ролу да јүксәлди. Танк вә авиасијанын мејдана кәлмәси танквуран вә зенит топларынын јаранмасына сәбәб олду. Илк зенит топлары 1915 илдә Франсада (75 *мм*-лик) вә Русијада (76 *мм*-лик) јаранды. Өртүлү атәш мөвгеләриндән атәшачма үсуллары кениш тәтбиг олунурду, А. кәшфијјатынын јени үсуллары әмәлә кәлир, мүшаһидә олуна билмәјән објектләри сәрраст атәшә тутмаг үчүн тәјјарә вә аеростатлардан истифадә едилирди. Ә. *Шыхлинскинин* дә А. нәзәриjјәсинин инкишафында хидмәтләри олмушдур. Онун «Сәһра топларынын чәбһәдә ишләдилмәси» әсәри, «Шыхлински үчбучағы», «Шыхлински формулу» адланан јениликләр топчулуг мәктәбләриндә тәдрис едилирди. «Шыхлински үчбучағы» Франса, Австрија ордуларында да тәтбиг олунурду.

Вәтәндаш мүһарибәси дөврүндә (1918—20) совет гошунларынын дөјүш әмәлијјатларында А. мүһүм јер тутурду. Мүдахиләчиләрин, ағгвардијачыларын дармадағын едилмәсиндә онун мүәјјән ролу олмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси әрәфәсиндә совет А.-сында олан 67 мин А. силаһынын әксәријјәти јени типли иди (45 вә 76 *мм*-лик, 122 вә 152 *мм*-лик топлар, 203 вә 305 *мм*-лик һаубитсалар, 82 вә 120 *мм*-лик минаатанлар, 37,76 вә 85 *мм*-лик зенит топлары).

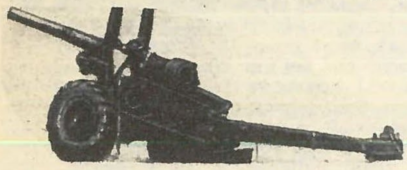

139,7 *мм* чаплы Мк-3 маркалы топ (Инкилтәрә).

Танклар, тәјјарәләр вә һәрби кәмиләр јени А. силаһлары илә тәчһиз олунмушду. Мүһарибә әрәфәсиндә ССРИ-дә јарадылмыш сәһра реактив А.-сынын илк нүмунәләри кејфијјәтинә көрә бүтүн өлкәләрин реактив техникасындан үстүн иди. Капиталист өлкәләриндән фашист Алманијасынын А.-сы даһа күчлү иди.

90 *мм* чаплы өзүкедән танквуран топ (АФР).

Совет А.-сынын сонракы инкишафы Бөјүк Вәтән мүһарибәси илә бағлыдыр. Бу дөврдә А., пијада гошунлары вә танкларла јанашы, гуру гошунларынын әсас нөвләриндән бири вә онларын башлыча зәрбә гүввәси олду. Топ вә минаатанларын сајы 5 дәфәдән чох артды. Реактив, зенит, танквуран, өзүкедән А. вә минаатанлар хүсусилә сүр'әтлә инкишаф едирди. Даһа күчлү 45, 57, 76 вә 100 *мм*-лик топлар, 152 *мм*-лик һаубитса, 160 *мм*-лик минаатанлар вә с. јарадылды. 1941—42 илләрин башлыча мүдафиә әмәлијјатларында чәбһәнин һәр 1 *км*-индә совет гошунларынын 5—10 топ вә минаатаны олдуғу һалда, 1943—45 илләрдәки Курск, Белорусија, Львов-Сандомир, Висла-Одер, Берлин вә с. әмәлијјатларында 200—300 вә даһа чох иди. Мүһарибәнин сонуна јахын гуру гошунларындакы бүтүн А.-нын тәгр. 50%-и Али Баш Командапланлығын еһтијатында иди вә мүһүм әмәлијјатлар заманы бундан даһа сәмәрәли истифадә үчүн ири А. бирләшмәләри (бригада, дивизија, корпус) јарадылмышды. Үмумијјәтлә, Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин гәләбәсиндә совет А.-сынын мүһүм ролу олду. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет А.-сынын мүвәффәгијјәтли әмәлијјатлары Н. Н. Воронов, М. П. Дмитријев, В. И. Казаков, М. И. Неделин, Н. Д. Јаковлев вә б. А. сәркәрдәләринин ады илә бағлыдыр. Мүһарибә илләриндә 1800-дән чох топчуја (о чүмләдән Азәрб.-дан Һ. Һүсејнов, Г. Әкбәров, М. Вәлијев, А. Гулијев, Е. Ајанјан, Г. Константинов, С. Казымов, В. Лазов, Б. Мирзәјев вә б.) Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилмиш, 1,2 млн.-дан чох адам орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Мүһарибәдән сонракы дөврдә игтисади вә елми-техники чәһәтдән габагчыл өлкәләрдә А., әсасән, узагвурма, сүр'әтлә атәшачма вә маневретмә габилијјәтинин јахшылашдырылмасы истигамәтиндә инкишаф етдирилир. Ријазијјат, физика, кимја, кибернетика, електроника вә с. елмләрин наилијјәтләринә әсасланан А. елми даһа да инкишаф етдирилмиш, танк, һаубитса, зенит А.-сы вә минаатанларын јени нүмунәләри јарадылмышдыр. Реактив А. хүсусилә сүр'әтлә инкишаф едир. Сон илләр бир чох өлкәләрдә нүвә-ракет силаһларынын инкишафына бахмајараг, гошунларын дөјүш әмәлијјатларыны тә'мин етмәк үчүн А. мүһүм атәшачма васитәси олараг галыр. А. бүтүн вәзифәләрини гуру гошунларынын ракет һиссәләри илә әлагәдә һәјата кечирир. Онун дөјүш әмәлијјатлары механикләшдирилмиш атычы, танк, һава-десант гошунларынын вә авиасијанын әмәлијјатлары илә сых әлагәләндирилир.

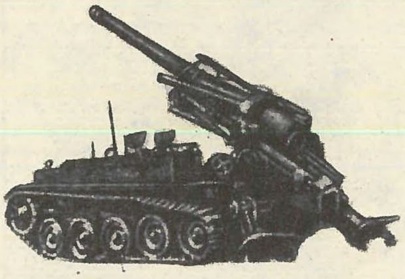

155 *мм* чаплы өзүкедән һаубитса (Франса).

Әд.: Энгельс Ф., Избранные военные произведения, т. 1, М., 1958; История отечественной артиллерии, т. 1, кн. 1—3, т. 2, кн. 4, т. 3, кн. 7—8, М.—Л., 1959—66; Артиллерия и ракеты, М., 1968; Надин В. А., Скорик И. А., Шегерян В. М., Артиллерия, М., 1972.

АРТИЛЛЕРИЈА СИЛАҺЛАРЫ — артиллерија техникасы васитәләри комплекси. А.с.-на артиллерија атәши үчүн зәрури олан артиллерија гурғулары, дөјүш сурсатлары, чиһазлар, артиллерија системи ләвазиматлары вә дикәр васитәләр дахилдир.

АРТИЛЛЕРИЈА ЧИҺАЗЛАРЫ — артиллерија силаһларынын сәрраст атәшини тә'мин едән чиһазлар. А.ч. илә вуруш мејданы мүшаһидә едилир (бинокл, перископ вә с.), дүшмән артиллеријасынын атәш мөвгеләри өјрәнилир (акустик фотографија вә радиотехника чиһазлары), хәтти вә бучаг кәмијјәтләри тә'јин олунур (мәсафәөлчән вә визирләр), атәш үчүн мә'лумат һазырланыр (һесаблајычылар, буссоллар вә артиллерија атәшини идарә едән чиһазлар), силаһын һәдәфә тушланмасы тә'мин едилир (нишанкаһ вә атәши идарә едән чиһазлар). А.ч. мүрәккәб дөјүш шәраити үчүн хүсусилә әһәмијјәтлидир.

АРТИСТ (фр. artiste, лат. ars—инчәсәнәт сөзүндән)—инчәсәнәт әсәрләринин ифачысы (драм актјору, чалғычы, мүғәнни вә б.). Кениш мә'нада—инчәсәнәтин һәр һансы саһәсиндә (мусиги, театр, тәсвири сәнәт вә с.) фәалијјәт көстәрән адам.

АРТЈОМ (әсл фамилијасы Серкејев) Фјодор Андрејевич (19.3.1883, Курск губ.-нын Глебово к.—24.7.1921, Москва)—совет дөвләт вә партија хадими. 1901 илдән Сов.ИКП үзвү. 1905 илдә Харков болшевик тәшкилатына вә шәһәрдә декабр силаһлы үсјанына рәһбәрлик етмишдир. Партијанын 4-чү гурултајынын нүмајәндәси олмуш, РСДФП-нин Перм Комитәсинә башчылыг етмишдир. Дәфәләрлә һәбс едилмиш, 1911—17 илләрдә Австралијада мүһачирәтдә јашамышдыр. Орада мүһачир рус фәһләләри иттифагына башчылыг етмиш, рус с.-д. «Австралијское ехо» (1912) гәзетинин редактору олмушдур. Гајытдыгдан сонра Харков Советинин, губ. ҺИК-нин сәдри ишләмиш, партијанын 6-чы гурултајында МК үзвү сечилмишдир. 1917 илин октјабрында Харков вә Донбасда силаһлы үсјанын тәшкилатчыларындан олмушдур. 1-чи Үмумукрајна Советләр гурултајында (1917) Украјна Советләри МИК-нә үзв сечилмишдир. 1918 илдә Донетск-Кривој Рог Совет Респ.-сы ХКС-нин сәдри, Украјна К(б)П МК үзвү олмушдур. А. әксингилаби гүввәләрә гаршы мүбаризәнин тәшкилатчыларындан иди. РК(б)П-нин 9-чу гурултајында МК үзвү сечилмишдир. 1920—21 илләрдә РК(б)П Москва Комитәсинин катиби, ҮРМИК-ин үзвү олмушдур. Коминтернин 2-чи конгресинин нүмајәндәси иди. Аеровагон сынағы заманы һәлак олмуш, Гызыл мејданда дәфн едилмишдир. Азәрб. ССР-дә *Артјом* а. вә *Артјомада* гәс. онун шәрәфинә адландырылмышдыр.

Әд.: Товарищ Артем, Харьков, 1975.

АРТЈОМ (кечмиш Пираллаһы) — Абшерон архипелағында ән бөјүк ада. Азәрб. ССР әразисиндә, Абшерон ј-андан ш.-дә, Хәзәр дәнизиндәдир. Саһ. 15 *км*^{2}, уз. 12 *км*, ени 0,2 *км*-дән 4 *км*-ә гәдәрдир. 1941 илдә А. торпаг бәнд васитәсилә Абшерон ј-а-на бирләшдирилмишдир. Бәнддән шосе вә електрик д.ј. кечир. Адада вә онун әтрафында нефт чыхарылыр. Шәһәр типли *Артјомада* гәс. бурададыр. *Артјомун* (Ф. А. Серкејевин) шәрәфинә адландырылмышдыр (1925).

АРТЈОМ—РСФСР-ин Приморје өлкәсиндә шәһәр. Д.ј.ст. (Озјорныје Клјучи) Әһ. 68 мин (1975). А. р-нунда гонур көмүр чыхарылыр вә сафлашдырылыр. Пианино, халча, мебел ф-кләри, чини габ з-ду, тикинти материаллары мүәссисәләри, електромеханики е'малатханалар, Узаг Шәрг Политехник Ин-тунун ахшам шө'бәси, иншаат, сәнаје техникумлары; јахынлығында ДРЕС вар. *Артјомун* (Ф. А. Серкејевин) шәрәфинә адландырылмышдыр.

АРТЈОМ АДАСЫ НЕФТ ЈАТАҒЫ— Абшерон ј-а-ндан ш.-дәдир. Илк кәшфијјат ишләри 1897 илдә апарылмышдыр. Кеоложи гурулушунда Акчагыл, Абшерон, Мәһсулдар гат, Понт вә Үст Миосен чөкүнтүләри иштирак едир. Јатаг ики мүстәгил гырышыгдан («Шимал» вә «Ҹәнуб») ибарәтдир. «Шимал» гырышығынын әсас (шм.-г.) һиссәси дәниздәдир Меридионал истигамәтдә узаныр, асимметрик гурулушлудур. Ҹ.-г. ганадынын јатым буҹағы 30—50°, шм.-ш. ганадынынкы 60—70°-дир. Гырышыгдан амплитуду 90—100 *м* олан фај кечир. «Ҹәнуб» гырышығы субмеридионал истигамәтдә узаныр, кәскин асимметрик гурулушлудур. Г. ганады даһа дик олуб, узунуна кечән фајла (амплитуду тәгр. 1000 *м*) ш. ганады үзәринә ашырылмышдыр. «Шимал» гырышығындакы нефт јатағы 1901 илдән, «Ҹәнуб» гырышығындакы исә 1932 илдән ишләнир. Сәнаје әһәмијјәтли нефт Гырмакиалты (галынлығы 40—60 *м*), Гырмаки (250—260 *м*) вә аз мигдарда Гала (200 *м*) дәстәләриндәдир. Нефтин хүс. ч. Гырмаки дәстәсиндә 0,914—0,919, Гырмакиалты дәстәдә 0,907—0,920-дир.

АРТЈОМАДА — Азәрб.ССР Бакы ш. советлијинин Әзизбәјов р-нунда шәһәр типли гәс. (1936 илдән). *Артјомун* (Ф. А. Серкејевин) шәрәфинә адландырылмышдыр. Бакы—Артјом електрик д.ј. вә шосе јолунун сон мәнтәгәси. Р-н мәркәзиндән 40 *км* ш.-дә, Артјом а.-нын шм.-ында, Шимали Абшерон көрфәзинин саһилиндәдир. Әһ. 12,9 мин (1976). *«Артјомнефт» Нефт вә Газчыхарма* идарәси, чөрәк з-ду, Бакы Ахшам Нефт Техникумунун филиалы, 4 орта вә 1 сәккизиллик мәктәб, фәһлә кәнҹләр мәктәби, мәдәнијјәт сарајы, 3 клуб, кинотеатр, 3 китабхана, 12 ушаг бағчасы вә көрпә еви, 3 тибб мәнтәгәси, ушаг санаторијасы, нефтчиләр үчүн санаторија, идман мејданчасы вар. Азәрб. ССР ЕА «Каспи» Елми Мәркәзинин експериментал дәниз ст. А.-дадыр.

АРТЈОМЕНКО Степан Јелизарович (д. 22.1. 1913, Одесса вил., Јановски р-нунун Ратсулово к.)—ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (27.2. вә 31.5. 1945), полковник. 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә сырави әскәрдән мајор рүтбәсинәдәк јүксәлмишдир; онун башчылыг етдији баталјон Варшавадан ҹ.-да дүшмәнин мүдафиәсинин јарылмасында, Нетсе вә Одер чајларынын мүвәффәгијјәтлә кечилмәсиндә фәргләнмишдир. 1955 илдән еһтијатдадыр. Ленин ордени, 2 Гырмызы Бајраг ордени, 1-ҹи дәрәҹәли Вәтән Мүһарибәси ордени, Александр Невски вә Гырмызы Улдуз орденләри, һәмчинин медалларла тәлтиф олунмушдур.

«АРТЈОМНЕФТ» НЕФТ ВӘ ГАЗЧЫХАРМА ИДАРӘСИ (1971 иләдәк «Артјомнефт» Нефт Мә'дәнләри Идарәси)—Азәрб.ССР нефт вә газчыхарма сәнајеси мүәссисәси. *Артјом* а.-ндадыр. Хәзәр Дәниз Нефт Бирлијинә дахилдир. 1938 илдә јарадылыб. 4 р-н мүһәндис-техноложи хидмәт саһәсини бирләшдирир. ССРИ-дә дәнизин алтында олан нефт јатагларынын ишләдилмәсинә илк дәфә бурада башланмыш (1935), дәнизин 40 *м* дәринлијиндә фәрди өзүлдән гују газылмышдыр. 1975 илдә 637 800 *т* нефт, 45 425 мин $м^3$ газ чыхармышдыр. Идарәнин кениш мәнзил саһәси, мәдәнијјәт сарајы, кинотеатры, кеҹә санаторијасы вә с. вар.

АРТЈОМОВСК (1924 иләдәк Бахмут)—УССР-ин Донетск вил.-ндә шәһәр. Артјомовск р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Әһ. 90 мин (1975). Мүһүм дашдуз һасилаты (ССРИ-дә һасилатын 43%-и) мәркәзидир. Тикинти материаллары истеһсал едилир. Метал е'малы, јејинти вә јүнкүл сәнаје мүәссисәләри, Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Дуз Сәнајеси Ин-ту, сәнаје, д.-ј. нәгл. техникумлары вә с. вар. *Артјомун* (Ф. А. Серкејевин) шәрәфинә адландырылмышдыр.

АРТЈОМОВСКИ—РСФСР-ин Свердловск вил.-ндә шәһәр. Д.ј. говшағы (Јегоршино). Әһ. 38,6 мин (1975). Машынгајырма з-ду, ДРЕС вар. А.р.-нунда көмүр чыхарылыр. *Артјомун* (Ф. А. Серкејевин) шәрәфинә адландырылмышдыр.

АРТЈУ́ХИН Јури Петрович (д. 1930, Москва вил., Клин р-ну, Першутино к.)—ССРИ тәјјарәчи космонавты, Совет Иттифагы Гәһрәманы (20.7.1974), мүһәндис-подполковник, «Сојуз-14» космик кәмисинин борт мүһәндиси. 1957 илдән Сов.ИКП үзвү. 1963 илдән космонавтлар дәстәсиндәдир. Н. Ј. *Жуковски* ад. Һәрби Һава Мүһәндисләри Академијасыны битирмишдир (1958). 1974 ил ијулун 3-дә Јерәтрафы орбитә чыхарылмыш «Сојуз-14» космик кәмисинин бирләшдији «Салјут-3» елми ст.-нда 15 күн учушда олмушдур (П. Р. Поповичлә бирликдә). Кениш елми-техники вә тибби-биоложи тәдгигат вә експеримент програмыны јеринә јетирдикдән сонра «Сојуз-14» кәмисиндә Јерә гајытмышдыр.

АРТЈУ́ХИНА Александра Василјевна (6.11.1889, Вышни Волочјок—7.4.1969) —совет партија вә һәмкарлар иттифагы хадими, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1960). 1910 илдән Сов.ИКП үзвү. 1908 илдән һәмкарлар иттифагларында ишләмишдир. Һәбс вә сүркүнләрдә олмушдур. 1917 илдән рәһбәр совет вә партија ишиндә чалышмыш, РК(б)П МК гадынлар шө'бәсинин мүдири (1924), «Работнитса» журналынын редактору (1924—31) олмушдур. Дәфәләрлә ҮИК(б)П МК үзвү, МК Тәшкилат Бүросунун үзвү сечилмишдир. 1934—38 илләрдә памбыг парча сәнајеси ишчиләри һәмкарлар иттифаглары МК-сынын сәдри, Москванын тохуҹулуг ф-кләриндә директор (1938—51) ишләмишдир. 1951 илдән фәрди пенсијачы иди. 3 дәфә Ленин ордени, 2 башга орденлә тәлтиф едилмишдир.

АРТМАНЕ Вија (әсл ады Алида Фритсевна) (д. 21.8.1929, Тукум ш.)—латыш совет актрисасы. ССРИ халг артисти (1969). 1968 илдән Сов. ИКП үзвү. 1949 илдә Ј. Рајнис ад. Рига Бәдаје Театры нәздиндәки студијаны битирмишдир. Һәмин илдән бу театрда ишләјир. Ролларı: Офелија, Ҹүлјетта («Һамлет», «Ромео вә Ҹүлјетта»; В. Шекспир), Лајмдота («Ишыг вә кеҹә», Ј. Рајнис) вә с. А. кино артисти кими дә мәшһурдур. «Фыртынадан сонра» (1957), «Булуд гатары архасынҹа» (1957), «Гәсәбәдә јад гадын» (1958), «Доғма ган» (1964), «Һеч кәс өлмәк истәмирди» (1966), «Едгар вә Кристина» (1967), «Јерөлчәнләрин дөвраны» (1969), «Кәпәнәк рәгси» (1972), «Тәнһа гадына һәдијјә» (1974) вә с. филмләрә чәкилмишдир. А.-нын гәһрәманлары зәриф, меһрибан, поетик вә фәдакар инсанлардыр. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

АРТОБОЛЕВСКИ Иван Иванович (д. 9.10.1905, Москва)—машын вә механизмләр нәзәријјәси саһәсиндә совет алими, ССРИ ЕА акад. (1946; м. үзвү 1939), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969), 1932—49 илләрдә МДУ-нун, 1942 илдән Москва Авиасија Ин-тунун проф, 1937 илдән Машыншүнаслыг Ин-тунда лабораторија мүдири, һәм дә Москва авиасија ин-тунда кафедра мүдиридир. Фәза механизмләринин тәснифатыны ишләјиб һазырламыш вә онларын кинематик тәһлили үсулларыны вермишдир. Машынларын динамикасынын өјрәнилмәсинин нәзәри вә тәҹрүби методлары проблеми үзәриндә ишләјир. 1966 илдән Үмумиттифаг «Билик» ҹәмијјәтинин сәдридир. ССРИ ЕА-нын П. Л. Чебышев ад. мүкафатына (1946), Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын Жолио-Күри ад. күмүш медалына (1959), Чехословакија ЕА-нын «Елм вә ҹәмијјәтин инкишафындакы хидмәтләринә көрә» күмүш медалына (1966), Мүһәндис-механикләр Ин-тунун (Инкилтәрә) Ҹ. Уатт ад. бејнәлхалг Гызыл медалына (1967), «Уранија» (АДР) ҹәмијјәтинин Гызыл нишанына (1969) лајиг көрүлмүшдүр. 1965 илдән елми ишчиләрин Үмумдүнја Федерасијасынын президент мүавинидир. ССРИ Али Советинин (7—9-ҹу чағырыш) депутатыдыр. 4 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Академик И. И. Артоболевский (Библиография), М., 1965.

АРТРИ́Т (јун. árthron—ојнаг)—ојнагларын кәскин вә ја хроник илтиһабы. А. јолухуҹу хәстәликләр, илтиһаб просеси, маддәләр мүбадиләсинин позулмасы, травма вә с. нәтиҹәсиндә баш верә биләр. Әламәтләри: ағры, гызарты, шишмә, ојнаг функсијасынын позулмасы, бә'зән јүксәк темп-р. А. гуру вә ексудатлы (серозлу, иринли вә ганлы) олур. 1957 илдә өлкәмиздә гәбул олунмуш тәснифата көрә А.-ләр беш група бөлүнүр: 1) инфексион (илтиһаби) полиартрит вә А.-ләр (ревматизм вә инфексион хәстәликләрлә әлагәдар оланлар); 2) дистрофик вә ја гејри-инфексион А.-ләр (маддәләр мүбадиләсинин позулмасы, ендокрин системиндә дәјишиклик баш вермәси, јахуд јолухучу олмајан дикәр хәстәликләрлә әлагәдар оланлар); 3) травма А.-ләри (ојнагларын ачыг вә гапалы зәдәләнмәләри илә әлагәдар оланлар); 4) башга хәстәликләрлә (ган, дәри, чијәр хәстәликләри вә с.) әлагәдар олан А.-ләр; 5) ојнагларын аз зәдәләнән формалары (дәрман, серум вә с. илә әлагәдар оланлар). Мүаличәси: А.-и төрәдән әсас сәбәби арадан галдырмаг. А.-ин характериндән асылы олараг антибиотикләр, һормон препаратлары, ағрыкәсән вә илтиһаб әлејһинә дәрманлар, чәрраһи әмәлијјат, һабелә курорт мүаличәси (Схалтубо, Нафталан, Пјатигорск, Саки, Сураханы, Јевпаторија вә с).

Әд.: Соркин А. З., Диагностические ошибки при патологии и пороках развития костносуставного аппарата, М., 1969; Царфис П. Г., Лечение ревматизма и болезней суставов, М., 1969.

АРТРОЗ (јун. árthron—ојнаг)—ојнағын дистрофик характерли хроник хәстәлији. Интоксикасија, инфексион хәстәликләр (мәс., јаталаг, сифилис), ојнағын травмасы, һабелә ојнаға һәддиндән артыг јүк верилмәси (мәс., балет артистләриндә, јүкчүләрдә вә с.) сәбәбләриндән баш верә биләр. Әламәтләри: һәрәкәт заманы ојнагларда ағры һисс олунур вә онларын һәрәкәти мәһдудлашыр. Мүаличәси: амбулаторија вә санаторија-курорт шәраитиндә (Пјатигорск, Схалтубо, Сураханы) апарылыр; ағрыкәсән дәрманлар, һормонал препаратлар, *физиотерапија*, мүаличә кимнастикасы, масаж, ағыр һалларда чәрраһи әмәлијјат.

АРТСЕН (Aertsen, Aertszan) Питер (1508 вә ја 1509, Амстердам—3.6.1575, Амстердамда дәфн едилмишдир)—Нидерланд рәссамы. Нидерланд инчәсәнәтиндә демократик мәишәт жанрынын јарадычыларындандыр. А. милли халг мөвзуларына мејл көстәрмиш, дини мөвзуда чәкдији әсәрләрини мәишәт сәһнәчикләри илә зәнкинләшдирмишдир («Хач мәрасими», 1550—53). Ири фигурлар вә мәһарәтлә чәкилмиш натүрморт тәсвир олунан мәтбәх интерјерләринин, «Әт дүканы» (1551), «Јумурталарын рәнги» (1557), «Иса Марфа вә Мәрјәмин евиндә», «Ашпаз гадын» (һәр икиси 1559) вә с. әсәрләрин мүәллифидир.

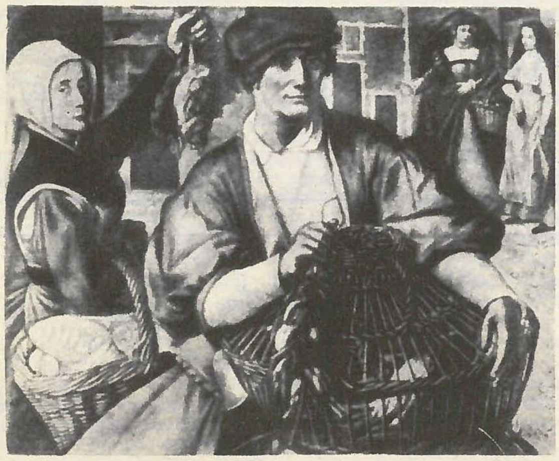

П. Артсен. «Кәндлиләр базарда». 1550-чи илләр. Бәдии-тарихи музеј. Вјана.

АРТСИМОВИЧ Лев Андрејевич (25.2.1909, Москва—1.3.1973, Москва)—совет физики, ССРИ ЕА акад. (1953; м. үзвү, 1946), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969), Ленин мүкафаты лауреаты (1958), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1953, 1971). ССРИ ЕА Атом Енержиси Ин-тунда ишләмишдир(1944—73). Мүһүм әсәрләри атом вә нүвә физикасына аиддир. А. сүр'әтли електронлар физикасы, електрон оптикасы саһәсиндә тәдгигат апармышдыр. А. И. *Алиханов* вә А. И. *Алиханјанла* бирликдә електрон вә позитронун аннигилјасијасы заманы импулсун сахланмасы ганунунун доғрулуғуну тәчрүби исбат етмишдир (1936). А.-ин рәһбәрлији илә ССРИ-дә илк дәфә изотопларын електромагнит ајрылма үсулу ишләниб һазырланмышдыр. А. јүксәк темп-рлу плазма физикасы саһәсиндә бир сыра мүһүм тәдгигат апармыш вә илк дәфә квазистасионар плазмада дајаныглы термонүвә реаксијасыны алмышдыр. Америка Елм вә Инчәсәнәт Академијасынын үзвү олмушдур (1966). 4 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Управляемые термоядерные реакции, М., 1961; Движение заряженных частиц в электрических и магнитных полях (С. Ј. Лукјановла бирликдә), М., 1972.

АРТСИХОВСКИ Артеми Владимирович (д.26.12.1902, Петербург) — совет археологу, ССРИ ЕА м. үзвү (1960). 1952 илдән Сов.ИКП үзвү. Москва ун-тинин проф. (1937 илдән) вә археолокија кафедрасынын мүдири (1939 илдән). Славјан-рус археолокијасы саһәсиндә көркәмли мүтәхәссисдир. Әсәрләри әсасән Новгород вә Москванын гәдим тарихинә һәср едилмишдир. 30 илдән чохдур ки, Новгородда археоложи газынтылара рәһбәрлик едир. «Советскаја археолокија» журналынын баш редакторудур.

Әсәрләри: Основы археологии, 2 изд., М., 1955; Новые открытия в Новгороде, М., 1955; Новгородские грамоты на бересте, т. 1—6, М., 1953—63.

Әд.: Янин В. Л., Список печатных работ А. В. Арциховского, В кн.: Историко-археологический сборник, М., 1962.

АРТУПА — Азәрб.ССР Астара р-нунун Сәнчәрәди советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 10 *км* шм.-г.-дә, Хәзәр дәнизиндән 4 *км*, Бакы—Астара шосе јолундан 1,5 *км* аралы, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 1347 (1976); чајбечәрмә, тәрәвәзчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

«АРТҺАШАСТРА» (санскритчә, һәрфи мә'нада фајда, әмәли һәјат елми)—сијасәт вә дөвләт һаггында гәдим һинд трактаты (елми әсәр). Јазылдығы вахт вә мүәллифи дәгиг мә'лум дејил. Е. ә. 4 әсрин ахырларында јарандығы вә сонралар тәкмилләшдирилдији күман едилир. А. санскрит дилиндә, әсасән, нәср, гисмән дә ше'рләдир. А. гәдим һинд дөвләтинин идарә системи, игтисадијјаты, һәрби, ичтимаи тәшкилатлары, дахили вә харичи сијасәти һаггында мүһүм мәнбәдир.

АРУВИМИ (Aruwimi)—Мәркәзи Африкада, Заир респ.-сында Конго (Заир) чајынын сағ голу. Уз. тәгр. 1300 *км*, һөвзәсинин саһ. 116,1 мин *км*^{2}. Мобуту-Сесе-Секо көлүнүн г.-индәки дағлардан башланыр (бу һиссәдә Итури адланыр). Јухары ахынында астана вә шәлалә чохдур. Ашағы ахыны кәмичилијә јарарлыдыр.

АРУСТАМЈАН Мәдәт Саруханович (д. 1907, индики Мартуни р-нунун Ҝүнејгалер к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1932 илдән Мартуни р-нунун «Коммунизм» к-зунда тахылчы ишләмишдир. 1947 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли пенсијачыдыр.

АРУСТАМОВ Левон Ағасијевич (2.5.1886, индики Ерм. ССР Ҝорус р-нунун Гараунч к.—1937)—Загафгазијада ингилаби һәрәкатын иштиракчысы. 1904 илдән Сов.ИКП үзвү. 1899 илдә Бакыја көчмүш, 1902 илдән ингилаби һәрәката гошулмуш, дәфәләрлә һәбс вә сүркүндә олмушдур. 1917 илдә Бакы Советинә үзв сечилмиш, Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда мүбаризәдә иштирак етмишдир. 1918—19 илләрдә Шимали Гафгазда партија иши апармышдыр. 1920 илдә XI Гызыл Орду ҺИК-нин хүсуси мүвәккили олмуш, Дағлыг Гарабағ вә Зәнкәзурда партија ишиндә чалышмыш, гәза ингилаб комитәсинин сәдри ишләмишдир. 1921—37 илләрдә Азәрб.-да мәс'ул вәзифәләрдә чалышмышдыр. 2-чи Үмумиттифаг Советләр гурултајынын, Загафгазија коммунист тәшкилатлары 2-чи гурултајынын нүмајәндәси, Азәрб. ССР МИК-ин үзвү олмушдур.

АРУТЈУНЈАН Александр Григорјевич (д.23.9.1920, Јереван)—ермәни совет бәстәкары. ССРИ халг артисти (1970). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949). 1952 илдән Сов.ИКП үзвү. Јереван консерваторијасыны битирмишдир. «Вәтән һаггында» кантата (1948), «Бајрам увертүрасы» (1949), фп. илә оркестр үчүн консертино (1951), «Ермәни халгы һаггында дастан» вокал-симфоник поемасы (1961), симфонијетта (1966), В. И. Ленинә һәср олунмуш ода (1967), «Сајат-Нова» операсынын (1967), хор үчүн «Мәним Ермәнистаным» силсиләсинин (1971), камера-инструментал әсәрләрин, бир чох маһнынын мүәллифидир. Әсәрләриндә ермәни халг мусиги интонасијаларындан, мәгам вә ритм хүсусијјәтләриндән јарадычылыгла истифадә едир. А.-ын «Сајат-Нова» операсы 1973 илдә Азәрб. Опера вә Балет Театрында тамашаја гојулмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

АРУТЈУНЈАН Гуркен Михајлович (22.6.1905, Јелизаветпол, индики Кировабад—2.1.1973, Степанакерт)—ермәни совет актјору. Азәрб. ССР халг артисти (1957). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. Сәһнә фәалијјәтинә 1929 илдән Бакы ермәни театрында башламышдыр. 1949 илдән М. Горки ад. Степанакерт Дөвләт Ермәни Драм Театрында чыхыш етмишдир. А. әсасән, комик вә характерик ролларын ифачысы олмушдур. Әсас ролларыː Мартирос, Данијел («Намус», «Накам гыз», А. Ширванзадә), Назар («Гочаг Назар», Д. Дәмирчјан), Шејх Алы («Вагиф»,С. Вурғун), һејдәргулу («һәјат», М. Ибраһимов), Кудрјаш («Туфан», А. Островски), Лука («һәјатын дибиндә», М. Горки), фон Калб («Мәкр вә мәһәббәт», Ф. Шиллер) вә с. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

АРУТЈУНЈАН Хорен Оганесович (1891, Тифлис — 22.5.1952, Степанакерт)—ермәни совет актјору. Азәрб. ССР халг артисти (1943). Сәһнә фәалијјәтинә 1911 илдә Тифлис ермәни театрында башламыш, 1931—50 илләрдә Бакы ермәни театрында ишләмишдир. А. романтик-гәһрәмани ролларын ифачысы олмушдур. Әсас ролларыː Пепо («Пепо», Г. Сундукјан), Рүстәм, Карапет («Намус», «Накам гыз», А. Ширванзадә), Гачар («Вагиф», С. Вурғун), Ејваз («1905-чи илдә», Ч. Чаббарлы), Күлаб («Шаһнамә», М. Чанан), Миллер («Мәкр вә мәһәббәт», Ф. Шиллер) вә с.

АРУТЈУНОВ Александр Иванович (3.1.1904, Јереван—5.6.1975, Москва)—совет нејрочәрраһы, ССРИ Тибб ЕА акад. (1967), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1974). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. 1964 илдән ССРИ Тибб ЕА Н. Н. Бурденко ад. Нејрочәрраһлыг Ин-тунун директору вә ејни заманда (1965 илдән) Мәркәзи һәкимләри Тәкмилләшдирмә Ин-тунда нејрочәрраһлыг кафедрасынын мүдири ишләмишдир. Әсәрләри, әсасән, нејроонколокијаја, дамарларын нејрочәрраһлыг патолокијасына, мәркәзи синир системинин зәдәләнмәләринә һәср олунмушдур. А. Үмумдүнја Нејрочәрраһлар Федерасијасынын фәхри президенти (1969 илдән), Үмумиттифаг Нејрочәрраһлар Чәмијјәтинин сәдри (1966 илдән) олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, 7 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләриː Огнестрельные повреждения крупных сосудов и их хирургическое лечение, Киев, 1949; Материалы к учению об отеке и набухании мозга в клинике и эксперименте. В кн.: К физиол. обоснованию нейрохир. операций, под ред. Б. Г. Егорова, М., 1954; Туберкуломы головного мозга, Киев, 1959 (башг. илә бирликдә). Тотальная церебральная ангиография, М., 1971 (В. Н. Корниенко илә бирликдә).

АРУТЈУНОВ Ованес Григорјевич (д. 1890, индики Ханлар р-нунун Артишен к.) — үзүмчү, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1931 илдән Сов.ИКП үзвү. 2 дәфә Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

АРУТУНАГОМЕР—Азәрб. ССР Мардакерт р-нунда (ДГМВ) кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 44 *км* ч.-г.-дә, Тәртәр чајындан 2 *км* аралы, Мардакерт—Вагуас шосе јолу кәнарында, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 570 (1976); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, 2 китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, телефон ст. вар.

АРФА (алм. Harfe) — гәдим мусиги аләти. Мүасир А.-ларын 46 сими олур. Симләр үчбучагшәкилли резонаторлу чәрчивәјә шагули истигамәтдә чәкилир. Диапазону контроктаванын до сәсиндән 4-чү октаванын фа сәсинә гәдәрдир. Симләр диатоник сәс сырасы әсасында до бемол мажорда көкләнир. Хроматик сәсләрин алынмасы үчүн педаллы механизми вар; педал васитәсилә сәсләри јарым, јахуд бир тон зилләшдирмәк мүмкүндүр. А. оркестр, ансамбл аләти вә соло аләт кими чалыныр.

Әд.: Язвинская Е., Арфа, М., 1968.

АРХ—сују мәнбәдән саһәјә ахытмаг үчүн гурғу. А.-лар даими вә мүвәггәти олур. Даими А.-лар макистрал вә пајлајычы архлара ајрылыр. Макистрал А.-лар сују суварма мәнбәјиндән (чајдан, көлдән, башга су һөвзәсиндән) алыб пајлајычы архлара верир. Пајлајычы архдан су мүвәггәти архлара вә ох архлара, орадан да золаглара вә ләкләрә ахыдылыр. Макистрал А.-а су өз ахыны илә кәлир вә ја хүсуси насосларла вурулур. Су сәрфинин тәнзими, бөлүшдүрүлмәси вә һесабланмасы үчүн архларда һидротехники гурғулар олур. Су иткисини азалтмагдан өтрү архларын диби вә диварлары бетон вә с. материалларла бәркидилир (бах *Суварма системи*, *Суварма шәбәкәси*).

А. чәкилмәсинин чох гәдим тарихи вар. Һәлә е.ә. Гәдим Шәрг дөвләтләриндә әкинчилијин инкишафы илә әлагәдар суварма А.-ларынын чәкилмәсинә башланылды. Ерамыздан 4400 ил әввәл Мисирдә Нил чајы вадисиндә вә е.ә. 3-чү миниллкдә Чиндә (Јансзы чајындан) А.-лар чәкилмиш вә әкинчиликдә истифадә едилмишдир. ССРИ әразисиндә һәлә 3 мин ил әввәл гәдим Харәзм вә Урарту дөвләтләриндә суварма А.-ларындан истифадә едилдији мә'лумдур.

Азәрб.-да да А. чәкилишинин гәдим тарихи вар. Өлкәдә әкинчилик, әсасән, сүн'и сувармаја әсасланырды. Азәрб.-да е.ә. 1-чи миниллијин орталарындан сүн'и суварма системи кенишләнмишди. Бу дөврдә Муған вә Гарабағ дүзләриндә чохлу А.-лар чәкилмишди. Нахчыван әразисиндә гәдим тарихи олан Фәрһад А.-ынын изләри инди дә галыр. Ерамызын әввәлләриндән башлајараг сүн'и суварманын даһа да кенишләндирилмәси илә әлагәдар Азәрб.-да бир сыра јени А.-лар чәкилди. Мил дүзүндә чәкилмиш Ковурарх 4—6 әсрләрә аид едилир. Антик вә орта әср мәнбәләриндә Азәрб. әразисиндә Күр вә Араз чајларындан суварма А.-ларынын чәкилдији барәдә мә'лумат верилир. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.-да Совет һакимијјәти илләриндә суварма А.-ларынын тәкмилләшдирилмәсинә вә планлы чәкилишинә кениш шәраит јаранды (бах *Канал*).

Әд.: Костяков А. Н., Основы мелиорации, 6 изд., М., 1960; Попов К. В., Мелиоративные каналы, М., 1969.

АРХА—ичтимаи мә'нада нәсил, гәбилә, тајфа. Гәбилә адәтләринә көрә, һәр бир адамы онун јахын гоһумлары—гәбиләси (јә'ни архасы) мүдафиә етмәли иди. «Архасы күчлүдүр» вә с. бу кими мәсәлләр һәмин мә'нада ишләнир. А. һавадар, һимајәчи мә'наларында да ишләдилир (бах һәмчинин *Једди арха*).

АРХА КӨРПҮ — өзүкедән машынларын (мәс., автомобил, трактор) шассисиндә гурашдырылан говшаглар комплекси, јахуд ајрыча агрегат; бурулма моментини кардан валындан, јахуд өтүрмәләр гутусундан һәрәкәтверичијә өтүрмәк үчүндүр. Әксәр автомобилләрин А.к.-сү картер, јарымох өртүкләри, диференсиалы олан әсас өтүрмә редуктору вә јарымохлардан ибарәтдир. Әсас өтүрүчү вә јарымохлар автомобил трансмиссијасынын һиссәләридир. А.к.-дә тәкәр тормозлары вә чарх топлары гурашдырылыр. А.к. автомобилин чәрчивәси, јахуд кузову илә асгыларла бирләшдирилир. Арха тәкәрләр сәрбәст асылдыгда әсас өтүрмә редуктору билаваситә автомобилин чәрчивәсинә бәркидилир, јырғаланан јарымохлар исә кардан ојнаглары илә тәчһиз олунур. Ичибош јүксахлајан тир формасында олан А.к. картери автомобилин охудур. Картерләр, поладдан вә дөјмә чугундан төкмә, ја-

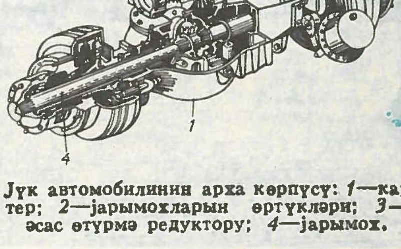

Јүк автомобилинин арха көрпүсү: *1*—картер; *2*—јарымохларын өртүкләри; *3*—әсас өтүрмә редуктору; *4*—јарымох.

худ штамплама-гајнаг үсулу илə hазырланыр. Јарымохларын боруварлы өртүкләри А.к. картеринə преслəнир, јахуд гајнагланыр вə онунла бирликдə там шəкилдə олур. А.к. картерлəри ајрыла билəн вə ајрыла билмəјəн олур (бах həмчинин *Автомобил*).

АРХАИЗМ (јун. archáios—гəдим)—көhнəлмиш, арадан чыхмыш, јахуд аз ишлəнилəн сөз, ифадə вə ја грамматик форма; мəс., јеј—јахшы, ары—тəмиз, ағырламаг—əзизлəмəк, даму—чəhəннəм, сајру—хəстə вə с. А.-лəр həјатын мүхтəлиф саhəлəринə аид олур. Кечмиш ичтимаи гурулуш вə мүнасибəтлəр (хан, нөкəр, диванхана), көhнə кејим, əшја, силаh (чуха, гəндил, галхан) вə с. илə əлагəдар А.-лəр вар. Классик Азəрб. əдəби дилиндə А.-лəрə чох тəсадүф едилир (мəс., «Сајруја дүшвардыр həмрəhлик етмəк саг илəн»—Фүзули). А.-лəр халг дилиндə инди дə ишлəнир (ајдан ары, судан дуру).

АРХАИКА (јун. archaïkós—гəдим)—həр hансы бир hадисəнин тарихи инкишафында еркəн мəрhəлə. Сəнəтшүнаслыгда «А.» термини, адəтəн, гəдим јунан тəсвири сəнəтинин илк дөврлəринə аид едилир (е.ə. 7—6 əсрлəр). А. монументал тəсвири сəнəтин вə ме'марлыг формаларынын тəшəккүл дөврүдүр. Бу дөврдə дорик вə ионик *ме'марлыг ордерлəри* формалашмышдыр.

АРХАЛЫГ—азəрбајчанлыларын милли кејими. hазырда дəбдəн чыхмышдыр. Јалныз бə'зи даг кəндлəриндə галмышдыр. Киши А.-ынын бели бүзмəли олур, əтəји дизə чатырды; дөшү боғаза гəдəр дүјмəлəнирди. А.-ын јахасы «өнүрлү» вə ја «дүзјаха» олмагла ики формада тикилирди. А.-ын үстүндəн чаванлар гајыш вə ја кəмəр, јашлы вə гоча кишилəр гуршаг бағлајырдылар. Гадын А.-ы көдəк вə јахасы ачыг олурду; өндəн 3—5 дүјмə илə дүјмəлəнирди. Гадын А.-ы мəхмəр, тирмə, мүхтəлиф зəрли хара парчадан тикилир, јахасы əгрəмəн, күмүш, гызыл бута вə пулла бəзəдилирди. Ушаг А.-лары да олмушдур.

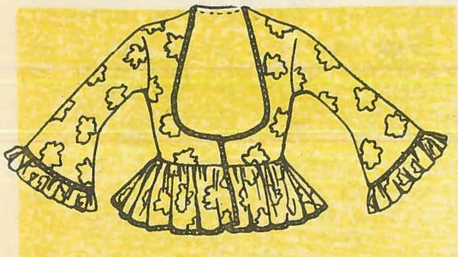

Гадын архалығы.

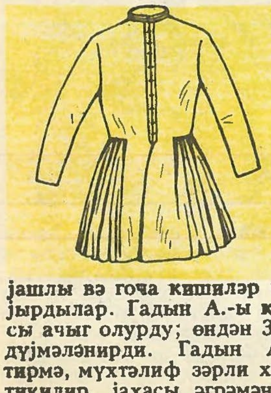

Киши архалығы.

АРХАНКЕЛОВКА—Азəрб. ССР Пушкин р-нунда кəнд А. советлијинин мəркəзи. Р-н мəркəзиндəн 6 *км* шм.-да, Маhмудчала көлүндəн 5 *км*, Салјан—Пушкин шосе јолундан 3 *км* аралы, Муған дүзүндəдир. Əh. 2476 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг вə hејвандарлыгла мəшғулдур. Орта мəктəб, клуб, китабхана. хəстəхана, рабитə шө'бəси, автомат телефон ст. вар.

АРХАНКЕЛСК — РСФСР-дə шəhəр. Арханкелск вил.-нин мəркəзи. Шимали Двина чајынын həр ики саhилиндə вə делтасындакы адалардадыр. Шəhəр 1584 илдə салынмыш вə 1613 илəдəк Новохолмогоры адланмышдыр. Петербург салынанадəк (1703) А. Русијанын јеканə дəниз порту олмушдур. ССРИ-нин əн ири дəниз вə чај портларындандыр. Д.ј. говшағы. Аеропорт. Əh. 400 мин (1975). ССРИ-нин мүhүм мешə сəнајеси вə тахта-шалбан ихрачы мəркəзидир. Ағач е'малы сəнајеси (тахта-шалбан доғрама, селлүлоз-кағыз, hидролиз, ағач уну истеhсалы вə с.) хүсусилə инкишаф етмишдир. Кəмигајырма, кəми тə'мири мүhүм сəнаје саhəлəриндəндир. Машынгајырма з-длары, əсасəн, мешə сəнајесинə хидмəт едир. Тикинти материаллары, јејинти (балыг вə əт комбинатлары вə с.) сəнајеси инкишаф етмишдир. Јосун е'малы комбинаты, трикотаж, ајаггабы ф-клəри, тибб вə педагожи ин-тлар, 16 орта ихтисас мəктəби, 2 театр, бир нечə музеј вə с. вар. М. В. Ломоносов А. јахынлығында доғулмушдур.

Əд.: Селезнев А. Г., Архангельск и его окрестности, Путеводитель Архангельск, 1967.

АРХАНКЕЛСК ВИЛАЈƏТИ—РСФСР-дə вил. Əразисинə Нен Милли Маhалы (Колгујев вə Вајгач а-ры илə бирликдə) вə Шимал Бузлу океанындакы Новаја Землја, Франс-Иосиф Торпағы, Соловетс а-ры дахилдир. 1937 ил сентјабрын 23-дə тəшкил едилмишдир. Саh. 587,4 мин *км*², əh. 1429,5 мин (1975). 19 р-ну, 11 шəhəри, 37 шəhəр типли гəс. вар. Мəркəзи Арханкелск ш.-дир.

Тəбиəт. А.в. Шəрги Авропа дүзəнлијинин шм.-ш. кəнарындадыр. Мəркəзи hиссəси чај дəрəлəри илə парчаланмыш дүзəнликдир (hүнд. 150—200 *м*). Г.-дə чох да јүксəк олмајан кичик тəпəликлəр, ш.-дə Тиман тəпəлији (hүнд. 303 *м*-əдəк) вар. Тиман тəпəлији илə Пај-Хој силсилəси арасында чох hиссəси Бөјүк Саhəли Тундра вə Кичик Саhəли Тундрадан ибарəт Печора овалығыдыр. Əсас фајдалы газынтылары: даш көмүр, торф, кипс, боксит вə с. Иглими сəртдир. Орта темп-р јанварда —12,5-дəн (г.-дə) —20°С-јə (ш.-дə), ијулда 14-дəн (ч.-да) 8°С-јə (шм.-да) гəдəр дəјишир. Иллик јағынты 350—550 *мм*. Шимал р-нлары чохиллик донушлугдур. Əсас чајлары: Шимали Двина, Мезен, Онега вə Печора. А.в.-ндə тəгр. 2,5 мин көл вар. Əн бөјүклəри: Лача, Кенозеро, Кожозеро. Əразинин шм.-ы тундра, ч.-у ијнəјарпаглы мешəлəрдир. Мешəлəр əразинин тəгр. 1/2-ини тутур. Глејли тундра, подзоллашмыш, торфлу батаглыг вə с. торпаглар вар. hејванлары: шимал маралы, тундра кəклији, ағ кəклик, синчаб, ағ довшан, түлкү, ајы, чанавар, тетра гушу вə с. Вил.-дə Пинеж горуғу вар.

Əhали. Вил.-дə, əсасəн, руслар, комилəр, ненлəр јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*² дə 2,4 нəфəрдир. Əhалинин 984 мини шəhəрлəрдə, 445,5 мини кəндлəрдə јашајыр. Əсас шəhəрлəри: Арханкелск, Северодвинск, Котлас, Онега.

Тəсəррүфат. ССРИ-нин х.т. системиндə А.в. мешə сəнајеси, ағач ихрачаты, балыг сəнајеси, машынгајырма, хəзлик вə вəhши hејван ову комплекс инкишаф едəн р-ндур. Сəнаје үмуми х.т. мəhсулунун 93—95%-ини верир. Совет hакимијјəти иллəриндə А.в.-ндə јерли тəбии мəнбəлəрдəн даhа кениш истифадə едəн чохлу јени сəнаје саhəлəри јарадылмышдыр. А. в. ССРИ-нин мүhүм мешə сəнајеси р-нудур. Вил.-ин əразисиндə 29,3 млн. *hа* мешə саhəси, 2,2 млрд. *м*³-əдəк одунчаг еhтијаты вар. А.в. тахта-шалбан hазырлама вə ихрач етмə мəркəзидир. ССРИ-дəн ихрач едилəн тахта-шалбанын тəгр. 1/3-ини А.в. верир. Мүhүм мешə сəнајеси мəркəзлəри: Арханкелск, Онега, Котлас, Мезен, Нарјан-Мар вə с. Вил.-дə селлүлоз-кағыз сəнајеси, əсасəн, Котлас, Арханкелск, Соломбалск ш. лəриндə, машынгајырма (нəгл. машынгајырмасы, кəмигајырма, тахта-шалбан тəдарүкү үчүн аваданлыг вə с.) Арханкелск, Северодвинск вə Котлас ш.-лəриндə мəркəзлəшмишдир. Балыгчылыг вə дəниз hејванлары (əсасəн, суити) ову, јағ-пендир истеhсалы да мүhүм саhəлəрдəндир. Əсас балыг е'малы мəркəзлəри: Арханкелск, Пертоминск, Нарјан-Мар вə с. Вил.-дə минерал тикинти материаллары (кипс, əhəнкдашы вə с.), боксит чыхарылыр. Савинскидə семент з-ду вар.

К.т.-нын əсас саhəлəриндəн бири сүдлүк hејвандарлыгдыр. А. в. Холмогоры чинсли инəклəрин вəтəнидир. Вил.-дə 302 мин гарамал (о чүмлəдəн 146 мин инəк), 75 мин донуз, 137 мин давар вар (1973). К.т. биткилəринин əкин саh. 273 мин *hа*-дыр (1973). Бунун 96 мин *hа*-ында дəнли биткилəр, 4 мин *hа*-ында кəтан, 21 мин *hа*-ында картоф, 150 мин *hа*-ында јем биткилəри əкилир. Хəз сəнајеси (дəлə, ондатра вə с.) инкишаф етдирилир. А.в.-ндə д.ј.-ларын уз. 1,5 мин *км*-дир (1975). Əсас д.ј. хəтлəри: Коноша—Котлас — Воркута, Вологда — Арханкелск, Арханкелск — Карпогоры вə с. Автомобил јолларынын уз. 11 мин *км*, чај јолларынын уз. 3,8 мин *км*, тахта-шалбан ахыдылан јолларын уз. 9 мин *км*-дир. Əсас дəниз портлары: Арханкелск, Онега, Мезен, Нарјан-Мар.

Мəдəни гуручулуг. 1974 илдə вил.-дə 1 232 мəктəбəгəдəр ушаг мүəссисəси вар иди. 1026 үмумтəhсил мəктəбиндə 233,3 мин, 27 орта ихтисас тəhсили мəктəбиндə 24,3 мин шакирд, 3 али мəктəбдə (мешə-техники, тибб, педагожи) 14,4 мин тəлəбə тəhсил алыр (1974/75). 712 китабхана, 4 театр, 11 музеј, 968 клуб мүəссисəси вар (1974). «Правда Севера» (1918 илдəн; вил. вə шəhəр партија комитəлəринин, вил. зəhмəткеш депутатлары Советинин органы), «Северны комсомолетс» (1920 илдəн; вил. комсомол комитəсинин органы) вил. гəзетлəри чыхыр. Нен милли маhалында «Нарјана вындер» («Гырмызы тундралы»; 1929 илдəн) гəзети нəшр олунур. Вил. радио верилишлəри 1, телевизија верилишлəри 2 програмлыдыр. Москвадан верилишлəр ретранслјасија, «Орбита» телевизија програмы транслјасија едилир. Арханкелскдə телевизија мəркəзи вар.

Сəhијјə. 1975 ил јанварын 1-нə олан мə'лумата көрə, А.в.-ндə 4335 həким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 30,3 һәким), 188 диш һәкими, 18 270 чарпајылыг 159 мүаличәхана, ики балнеоложи курорт вар: Солвычегодск вә Солониха.

Әд.: Селезнев С. А. и Трофимов П. М., Архангельская область, Архангельск, 1967.

АРХАНКЕЛСКИ Александр Александрович (30.12.1892, Казан ш.)—совет авиаконструктору, техника е.д., РСФСР әмәкдар елм вә техника хадими (1947), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1949, 1952). Ленин мүкафаты лауреаты (1957), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1947). 1918 илдән Мәркәзи Аероһидродинамика Ин-тунда чалышыр. А. Н. Туполевин јахын көмәкчиси олмушдур. Мүхтәлиф маркалы һәрби тәјјарәләрин вә Ту-104, Ту-114, Ту-124, Ту-134, Ту-154 реактив сәрнишин тәјјарәләринин јарадылмасында фәал иштирак етмишдир. 5 дәфә Ленин ордени, 3 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Кербер Л. Л., Ветеран советского самолетостроения, «Авиация и космонавтика», 1973, № 1, с. 24—25.

АРХА́НКЕЛСКИ Андреј Дмитријевич (8.12.1879, Рјазан—16.6.1940, Москва)—совет кеологу, ССРИ ЕА акад. (1929; м. үзв 1925 илдән). Москва ун-тинин (1918—32) вә Москва мә'дән академијасынын проф. (1924—1932) олмушдур. 1934 — 39 илләрдә ССРИ ЕА Кеолокија Ин-тунун директору ишләмишдир. ССРИ-нин кеоложи гурулушуна даир әсәрләри вар. Јер габығынын инкишафына аид бир сыра үмуми ганунаујғунлуг мүәјјән етмишдир. А. чөкмә сүхурларын петрографијасы, мүгајисәли литолокија вә стратиграфија саһәләриндә тәдгигат апармышдыр. Тектоник тәдгигатда кеофизики методлардан истифадә мәсәләсини ирәли сүрмүшдүр. Гарадәнизјаны нефтли әјаләти тәдгиг етдији үчүн В. И. Ленин ад. мүкафат алмышдыр (1928).

Әсәрләри: Геологическое строение и история развития Черного моря, М.—Л., 1938 (Н. М. Страховла бирликдә); Геологическое строение и геологическая история СССР, 4 изд., т. 1—2, М.—Л. 1947—48; Избр. труды, т. 1—2, М., 1952—54.

АРХАНКЕЛСКОЈЕ—Москвадан 20 *км* г.-дә маликанә ансамблы. А. 1703—1810 илләрдә кнјаз Голитсынлара, 1810—1917 илләрдә исә кнјаз Јусуповлара мәхсус олмушдур. Һазырда музејдир. А.-нин абидәләр комплексинә классисизм үслубунда тикилмиш сарај (1780-чи илләрин лајиһәси; ме'мар де Һерн), һејкәлләр, парк тикилиләри, театр (1817—18, П. Г. Гонзагонун декорасијалары илә бирликдә) вә с. дахилдир. А.-нин тикинтисиндә ме'марлардан И. Ј. Жуков, О. И. Бове, С. П. Мелников, В. Ј. Стрижаков вә б. иштирак етмишдир. Сарајдакы декоратив бәзәк ишләри, мебел, керамика вә с. мүһафизә олунмушдур. Бурада мәшһур рәссамлардан А. ван Дејк, Ч. Б. Тјеполо, Ф. Буше, һејкәлтәрашлардан Е. М. Фалконе, И. П. Витали вә б.-нын да әсәрләри сахланылыр. 1965 илдә А.-дә бәрпа ишләри апарылмышдыр.

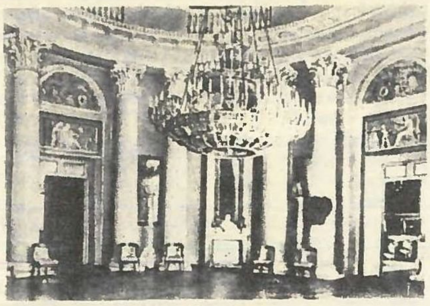

Арханкелскоје маликанәсиндәки сарајын мәркәзи залы.

Әд.: Кусково. Останкино Архангельское, М., 1976.

АРХАНТРОПЛАР (јун. archáios—гәдим вә ánthrōpos—инсан) — газынты һалында тапылан ән гәдим инсанлар (питекантроп, синантроп, атлантроп, Олдовај адамы, Һејделберг адамы вә б.). Тәкамүл инкишафынын сәвијјәсинә вә мәдәнијјәтинин характеринә көрә бир-биринә јахын олмушлар. Еркән Плејстосендә (650—630 мин ил бундан габаг) јашамыш А.-ын сүмүк галыглары Асија, Африка вә Авропада тапылмышдыр. А.-ын үзүндә мејмунларын бир чох чизкиләри галмышдыр. Илк А. Шелл мәдәнијјәтинә аид кобуд даш аләтләр һазырлајырдылар; сонракы А.-ын һазырладығы аләтләр даһа мүкәммәл олуб Ашөл мәдәнијјәтинә аиддир. Әсасән, овчулуг вә јығычылыгла мәшғул олурдулар; ичтимаи гурулуш формасы «ибтидаи инсан сүрүсү»ндән ибарәт иди. Нитг үнсијјәти ибтидаи инкишаф мәрһәләсини кечирирди. Палеоантроплар А.-ын тәкамүлү нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир.

Әд.: Иванов И. К., Геологический возраст ископаемого человека, М., 1965; Ископаемые гоминиды и происхождение человека. Сб. ст., М., 1966.

АРХА́Р, аргали (Ovis ammon)—вәһши гоч. Орта вә Мәркәзи Асијада јајылмышдыр. ССРИ-дә Орта Асија вә Газахыстанын дағларында, гисмән Чәнуби Сибир вә Забајкалједә вар. Алтајда вә Памирдә олан ири А.-ын чәкиси 200 *кг*-а гәдәр олур. Ири вә мөһкәм бујнузлары вар. А.-лар дағ јајлаларынын ачыг јерләриндә, мејилли јамачларда сүрү илә јашајыр. Сүрүләрин тәркиби вә мигдары онун үмуми сајындан вә мөвсүмдән асылыдыр. Јазда 1—2 бала доғур. Әти вә гијмәтли дәрисинә көрә овланыр. Газах. ССР-дә јерли меринос гојунларынын А.-ла һибридләшдирилмәсиндән јени гојун чинси—Газахыстан архармериносу алынмышдыр.

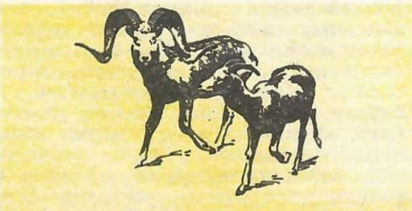

АРХАРМЕРИНО́С—*архарла* һибридләшдирмәк јолу илә алынмыш зәрифјунлу гојун чинси (бах *Газахыстан архармериносу*).

АРХАЧ — отлаг шәраитиндә кечәләр, һәмчинин һава исти олдугда күндүзләр гојунларын вә гарамалын динчәлмәси үчүн јер. Баһарын әввәлләриндә вә пајызда күләк тутмајан, јајда исә бир гәдәр һүндүр јердә дүзәлдилир. А.-ын јери арабир дәјишдирилир.

АРХЕГОНИ (јун. archḗ—башланғыч + gonḗ—доғулма, ана бәтни)—мамырларын, гыжыкимиләрин вә чылпагтохумлуларын диши чинсијјәт органы. Колба шәклиндәдир; енли «гарын» һиссәсиндә јумурта-һүчејрә вә «гарын» каналчыг һүчејрәси, енсиз боғазында исә бир нечә каналчыг һүчејрәси вар. Каналчыг һүчејрәләри селикләнәрәк вә шишәрәк А.-нин боғазыны ачыр вә сперматозоидләрин дахил олмасына шәраит јарадыр.

АРХЕГОНИЛИ БИТКИЛӘР (Archegoniatae)—архегониси олан биткиләр: *мамырлар, гыжыкимиләр* вә чылпагтохумлулар.

АРХЕНТИ́НО, Лаго-Архентино (Lago Argentino)—Аркентинада бузлаг мәншәли көл. Анд д-рынын ш. әтәкләриндә, океан сәвијјәсиндән 187 *м* јүксәкликдәдир. Саһ. 1400 *км*², орта дәринлији тәгр. 300 *м*. А.-ја Леона чајы төкүлүр. Көлдән Санта-Крус чајы ахыр.

АРХЕО... (јун. archáios—гәдим) — гәдимлик билдирән мүрәккәб сөзләрин өн һиссәси (мәс., археографија, археолокија).

АРХЕО́ГРАФИЈА (*архео...* + јун. gráphō—јазырам)—јазылы тарихи мә'хәзләрин нәшринин нәзәријјә вә тәчрүбәсини, методларыны өјрәнмәклә мәшғул олан көмәкчи тарих фәнни. А. елм кими Гәрби Авропада 17 әсрдә, Шәрг өлкәләриндә 19 әсрдә, Русијада исә 18 әсрин 1-чи јарысында мејдана кәлмишдир. Археографија комиссијасынын (1834), Рус Тарих Чәмијјәтинин (1866) јарадылмасы А.-нын инкишафына сәбәб олду. Археографија комиссијасы Русијанын 18 әсрдәк тарихинә даир чохлу материал топлајыб нәшр етдирмишдир. Лакин дворјан, буржуа идеолокијасынын мәһдудлуғу үзүндән, ингилабдан әввәлки рус археографлары зәһмәткешләрин синфи мүбаризәси, ингилаби һәрәкат, гејри-рус халгларын тарихи кечмиши вә с. һаггында материаллар, демәк олар ки, дәрч етдирмирдиләр. ССРИ-дә А. илә Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Ин-ту, ССРИ ЕА Тарих Ин-ту вә ССРИ Назирләр Совети јанында Баш Архив Идарәси мәшғул олур. Совет А.-сынын мүһүм вәзифәси сәнәдләрин нәшринин ваһид елми методуну ишләјиб һазырламагдыр. Сәнәдләрин нәшри тәчрүбәси 1935 илдә дәрч олунмуш «ССРИ Мәркәзи Архив Идарәси сәнәдләринин нәшр гајдалары» һаггында лајиһәдә үмумиләшдирилмишдир. Бурада сәнәдләрин елми-тәнгиди нәшринин зәрури олдуғу көстәрилмишдир. ССРИ-дә елми-тәдгигат, тәблиғат вә тәшвигат мәгсәди илә јүзләрлә тарихи сәнәдләр мәчмуәси нәшр едилмишдир. Марксист-ленинчи методолокијаны рәһбәр тутан совет А.-сы әсас диггәти өлкәнин игтисади инкишафы, синфи мүбаризә, азадлыг вә ингилаби һәрәкат, ССРИ халгларынын тарихинә даир материалларын нәшринә верир. Марксизм-ленинизм баниләринин әсәрләринин, Сов.ИКП тарихинә, сосиализм гуруҹулуғуна даир сәнәдләрин нәшринин мүстәсна әһәмијјәти вар.

Ингилабдан әввәл Азәрб. тарихинә аид рәсми сәнәдләри илк дәфә Гафгаз Археографија Комиссијасы дәрҹ етмишди. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәси А.-нын инкишафында јени дөвр ачды. А. саһәсиндә илк ишләри *Азәрбајҹаны Тәдгиг вә Тәтәббө Ҹәмијјәти* көрмүшдүр. Ҹәмијјәт 1926 илдә «Ҝүлүстани-Ирәм» (русҹа), «Шәки ханларынын тарихи» әсәрләрини нәшр етди. Тарихи сәнәдләрин нәшри вә А. проблемләринин өјрәнилмәси сонралар үч әсас мәркәздә—Азәрб. КП МК Партија Тарихи Ин-ту, Азәрб. ССР ЕА Тарих Ин-ту вә Азәрб. ССР Назирләр Совети јанында Баш Архив Идарәсиндә топланды. Азәрб. КП МК Партија Тарихи Ин-ту, әсасән, Коммунист Партијасынын сосиалист ингилабы уғрунда мүбаризәсинә вә Азәрб.-да ингилаби һәрәката, сосиализм вә коммунизм гуруҹулуғуна даир сәнәдләр дәрҹ едир. Ин-т «Әсәрләр»индә 1946—55 илләрдә Бакы болшевик тәшкилатларынын вәрәгәләрини (1902—20), 1955 илдә «Бакы болшевикләринин вәрәгәләри, 1905—1907» (русҹа) мәҹмуәсини, 1962 илдә исә Азәрб. Тарихи Музеји илә бирликдә «Азәрбајҹан зәһмәткешләринин В. И. Ленинә мәктублары (1920—1924)» (русҹа) күллијјатыны нәшр етмишдир. Азәрб. ССР ЕА Тарих Ин-ту Азәрб. тарихинә аид гијмәтли сәнәд вә мәнбәләр чап етдирмишдир: Мирзә Адыкөзәлбәјин «Гарабағнамә»си (1950), Әһмәдбәј Ҹаванширин «Гарабағ ханлығынын сијаси вәзијјәтинә даир» (1958), Искәндәр бәј Һаҹынскинин «Губалы Фәтәли ханын һәјаты» (1959), Мирзә Ҹамал Ҹаванширин «Гарабағ тарихи» (1959), «Азәрбајҹан ССР Советләр гурултајларынын гәтнамә вә гәрарлары (1921—1937)» (1961, русҹа), Аббасгулу Аға Бакыхановун «Ҝүлүстани-Ирәм» (1970; фарсҹа елми-тәнгиди мәтн) әсәри вә с.

1947—59 илләрдә Азәрб. ССР Назирләр Совети јанында Баш Архив Идарәси АКП МК Партија Тарихи Ин-тунун вә Азәрб. ССР ЕА Тарих Ин-тунун әсәрләриндә Азәрб. тарихинин мүхтәлиф дөврләринә аид республика мәркәзи дөвләт архивләриндә сахланылан сәнәдләри дәрҹ етдирмишдир. 1959 илдән Баш Архив Идарәси өзүнүн «Елми мә'лумат бүллетени», «Азәрб. ССР архивләринин хәбәрләри», «Азәрбајҹан архиви» адлы нәшрләриндә сәнәдләр дәрҹ етдирир. 1975 илдә «Азәрбајҹан архиви» мәҹмуәсиндә «Азәрб. ССР-дә халг маарифи тарихиндән (1920—1932 илләр)» сәнәдләр мәҹмуәсинин 1-ҹи ҹилди нәшр олунмушдур.

Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду да сәнәдләр нәшр едир. Әлјазмалары фондунун әсәрләринин 4 ҹилди чапдан чыхмышдыр («Әлјазмалары каталогу», «Әсрарнамә», Имадәддин Нәсиминин вә Шаһ Исмајыл Хәтаинин әсәрләринин елми-тәнгиди мәтнләри вә с.).

1947 илдән АКП МК Партија Тарихи Ин-ту, Азәрб. ССР ЕА Тарих Ин-ту вә республика Баш Архив Идарәси А. саһәсиндә биркә фәалијјәтә башламышдыр. «Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда мүбаризә тарихинин сәнәдләри» (1947, русҹа), «Биринҹи рус ингилабы илләриндә Бакыда фәһлә һәрәкаты» (1956, русҹа), «Азәрбајҹанда сосиалист ингилабынын гәләбәси уғрунда болшевикләрин мүбаризәси (1917—1918-ҹи илләр)» (1957—60; русҹа вә азәрбајҹанҹа), «Азәрбајҹанын сосиалист сәнајеләшдирилмәси» (1957, русҹа), «Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда мүбаризә (1918—1920-ҹи илләр)» (1967, русҹа) вә «Јени ингилаби јүксәлиш илләриндә Азәрбајҹанда фәһлә һәрәкаты (1910—1914-ҹү илләр)» (1967, русҹа) мәҹмуәләри нәшр олунмушдур. ССРИ ЕА ССРИ Тарихи Ин-ту, ССРИ Мәркәзи Дөвләт Тарих Архиви, Азәрб. ССР ЕА Тарих Ин-ту вә Азәрб. ССР Назирләр Совети јанында Баш Архив Идарәси илә бирликдә «Русија нефт сәнајесиндә инһисарчы капитал» (1961, 1973, русҹа), ССРИ Һәрби Дәниз Гүввәләри Мәркәзи Дөвләт Архиви илә бирликдә исә «Һәрби дәнизчиләр Азәрбајҹанда вә Хәзәр әтрафында Советләр һакимијјәти уғрунда мүбаризәдә (1918—1920-ҹи илләр)» (1971, русҹа) мәҹмуәләрини дәрҹ етдирмишдир. Совет һакимијјәти илләриндә Азәрб. археографлары Азәрб. тарихинин проблем мәсәләләринин тәдгиги үзрә зәнкин мәнбәшүнаслыг базасы јаратмышлар.

Әд.: Валк Н. С., Советская археография, М.—Л., 1948; Софинов П. Г., Из истории русской дореволюционной археографии, М., 1957; История советской археографии, в. 1—6, М., 1966—67; Селезнев М. С., Теория и методика советской археографии, М., 1974.

АРХЕОЗО́Ј ГРУПУ (ЕРАСЫ) Археј (*архео...*+јун. zōḗ — һәјат) — Јер габығынын ән гәдим чөкүнтүләри. Ән гәдим Археозој сүхурларынын јашы мүтләг һесабламалара көрә 3 млрд. илә јахындыр. А.г. сүхурлары кәскин гырышмыш, метаморфизләшмишдир. А.г. сүхурларында организм галыглары тапылмамышдыр. А.г. мүасир материкләрин нүвәсинин әсасыны тәшкил едир [бах *Кембридән әввәлки систем (дөвр)*].

АРХЕОЛОЖИ АБИДӘЛӘР—инсанларын јаратдығы гәдим мадди мәдәнијјәт абидәләри. А.а.-ә, әсасән, әмәк аләтләри, силаһлар, мәишәт шејләри, инсан мәскәнләри, шәһәр вә гала харабалыглары, гаја тәсвирләри, торпаг сәдләр, е'малатхана галыглары, гәбирләр, сәрдабалар, гәдим јазылар (даш вә с. үзәриндә), суварма каналлары, су кәмәрләри вә с. дахилдир. А.а. инсан ҹәмијјәтинин тарихини өјрәнмәк үчүн мадди мәнбәдир. Совет һакимијјәти илләриндә өлкәмиздә мадди мәдәнијјәт абидәләринин өјрәнилмәсиндә көркәмли наилијјәтләр әлдә едилмишдир. ССРИ-дә А.а. дөвләт тәрәфиндән горунур. ССРИ Али Советинин сессијасында гәбул едилмиш (29 октјабр, 1976) «Тарих вә мәдәнијјәт абидәләринин мүһафизәси вә онлардан истифадә һаггында» Ганун бу мүһүм ишә көстәрилән гајғынын јени тәзаһүрүдүр.

АРХЕОЛОЖИ ГАЗЫНТЫЛАР — археоложи абидәләри ашкар етмәк вә халгын кечмиш тарихини өјрәнмәк мәгсәдилә апарылан тәдгигат. Абидәләрин мигдары вә типи археоложи кәшфијјат нәтиҹәсиндә мүәјјәнләшдирилир. А.г. мүхтәлиф аләтләрлә (бел, күлүнк, бычаг, нештәр вә с.) апарылыр. А.г.-да електро-магнит үсулундан, аерофотографијадан да истифадә едилир. А.г. ССРИ ЕА вә мүттәфиг респ.-ларын ЕА-нын иҹазәси илә анҹаг мүтәхәссис-археологлар тәрәфиндән апарылыр.

АРХЕОЛОЖИ ГУРУЛТАЈЛАР, Русија археологларынын гурултајлары—1869 илдән Москва Археолокија Ҹәмијјәтинин тәшәббүсү илә чағырылырды. Гурултајларда археолокија, етнографија, нумизматика, епиграфика, инҹәсәнәт тарихи вә с. мөвзуларда мә'рузәләр динләнилирди. Ҹәми 15 археоложи гурултај олмушдур (1869—1911). А.г.-ын «Әсәрләри»ндә археоложи тәдгигатлар һаггында мә'лумат вә һесабатлар дәрҹ едилирди. А.г. Русијада археолокија елминин инкишафына көмәк етмишдир. Һазырда А.г.-ын функсијасыны ССРИ ЕА тарих елмләри бөлмәсинин иллик сессијалары вә ССРИ ЕА Археолокија Ин-тунун пленумлары јеринә јетирир. ССРИ-дә 1964 илдә апарылмыш археоложи вә етнографик тәдгигатларын јекунларына даир сессија Бакы ш.-ндә кечирилмишдир (1965).

АРХЕОЛОЖИ КОМИССИЈА — Русијада археоложи тәдгигатларын рәсми тәшкилаты вә елми мәркәзи (1859—1919). Петербургда иди. А.к. 19 әсрин 60—80-ҹи илләриндә, әсасән, јунан-скиф абидәләрини өјрәнмишдир. 1889 илдә А.к. дөвләт шәһәр вә кәндли торпагларында газынтылара иҹазә вермәк вә нәзарәт етмәк һүгугу алды. А.к.-нын топладығы материаллар музејләрә верилирди. Комиссија монументал тарихи абидәләрин мүһафизәси вә бәрпасы саһәсиндә дә иш көрүрдү. А.к.-нын иллик һесабатында, хәбәрләриндә вә мәҹмуәләриндә Е. А. Реслер, Г. О. Розендорф, А. С. Списин вә б.-нын Азәрб. археолокијасына аид мәгаләләри дәрҹ олунмушдур. А.к. 1919 илдә ләғв едилмиш, сәлаһијјәти Дөвләт Мадди Мәдәнијјәт Тарихи Академијасына (1959 илдән ССРИ ЕА Археолокија Ин-ту) верилмишдир.

АРХЕОЛОЖИ МӘДӘНИЈЈӘТ—ејни дөврә аид, өзүнәмәхсус јерли ҹәһәтләри илә фәргләнән вә мүәјјән әразидә ҹәмләнән археоложи абидәләрин үмумилијини билдирән термин. А.м. адәтән, әмәк аләтләри, евләрин гурулушу, сахсы мә'мулатынын форма вә нахышлары, дәфн адәтләри вә дикәр әламәтләрә әсасән адландырылыр (мәс., *күп гәбирләри мәдәнијјәти*, *бојалы габлар мәдәнијјәтләри* вә с.). А.м. әсасында мәһсулдар гүввәләрин вә истеһсал мүнасибәтләринин инкишаф сәвијјәси, тајфанын вә халгын тарихи, јајылдығы әрази вә с. мүһүм мәсәләләр өјрәнилир. Азәрб. үчүн Күр-Араз, Хоҹалы-Ҝәдәбәј, Нахчыван, Јалојлутәпә мәдәнијјәтләри вә с. характерикдир

АРХЕОЛОЖИ МУЗЕЈЛӘР — гәдим мадди мәдәнијјәт абидәләринин топланмасы, мүһафизәси, өјрәнилмәси вә нүмајиш етдирилмәси илә мәшғул олан мүәссисәләр. ССРИ-дә А.м., һәм дә елми вә мәдәни-маариф мүәссисәләридир. А.м.-ин експонатлары археоложи експедисијаларын ашкара чыхардыглары материаллар, тэсадүфи тапынтылар вэ музејлэрарасы мүбадилэ һесабына артыр.

Совет һакимијјэтинин гэлэбэсинэдэк Азэрб.-да гэдим абидэ вэ эшјалары мүһафизэ едэн мүэссисэ олмадығындан вэ газынтылары харичи археологлар вэ бэ'зэн тэсадүфи адамлар апардығындан халгымызын гэдим мадди мэдэнијјэт абидэлэринин нумунэлэри харичи өлкэлэрдэки музејлэрдэ топланмышды. Вахтилэ Азэрб.-дан апарылмыш археоложи материаллар Сен-Жермендэ (Жак де Морганын Лерикдэ тэдгиг етдији 250-јэ гэдэр гэбирин эшјасы, Морган гардашларынын Иран Азэрб.-ында археоложи газынтылар заманы элдэ етдиклэри материаллар вэ с.), Луврда (*Јалојлутэпэ мэдэнијјэтинэ* аид габлар коллексијасы), Берлин музејиндэ (*Хочалы-Кэдэбэј мэдэнијјэтинэ* аид јүзлэрлэ гэбирин материаллары вэ с.), *Британија музејиндэ* (Даштэпэдэн тапылмыш үзэриндэ Урарту јазылары олан даш китабэнин ики бөјүк парчасы вэ с.), Теһран музејиндэ вэ с. мэшһур дүнја музејлэриндэдир.

Азэрб.-да Совет һакимијјэтинин гэлэбэсиндэн сонра мүнтэзэм вэ планлы сурэтдэ апарылан археоложи газынтылар нэтичэсиндэ элдэ едилэн гэдим мадди мэдэнијјэт нүмунэлэри, эсасэн, Азэрбајчан Тарихи Музејинин археолокија фондунда сахланылыр. Нахчыван, Кировабад, Ханлар, Шэки, Шамахы, Степанакерт, Губа, Лэнкэран вэ с. өлкэшүнаслыг музејлэриндэ дэ гијмэтли археоложи коллексијалар вар. Азэрб.-ын археоложи абидэлэри ССРИ-нин музејлэриндэ дэ сахланылыр. Һазырда Москвадакы Тарих Музејиндэ (*Гызылвэнк гэбиристанындан*, Кэнчэ чајы зонасындан, Азэрб.-ын г.-ндэ даш гуту гэбирлэрдэн вэ курганлардан тапылмыш материаллар вэ с.), Ермитажда (Хочалы-Кэдэбэј мэдэнијјэтинэ аид абидэлэр, Исмајыллыдан тапылмыш Сасанилэр дөврүнэ аид күмүш пијалэ, Ширван лүлэјини, Варташендэн тапылмыш тунч балта, Өрэнгала газынтылары материалынын бир һиссэси вэ с.), Ленинградда Антрополокија вэ Етнографија Музејиндэ (Күр-Араз вэ Хочалы-Кэдэбэј мэдэнијјэтлэри абидэлэри) вэ өлкэмизин дикэр музејлэриндэ Азэрб.-ын мадди мэдэнијјэтинин бир сыра көркэмли абидэси мүһафизэ олунур.

АРХЕОЛОКИЈА (*архео*... + јун. lógos—сөз, елм)—мадди мэнбэлэр эсасында бэшэријјэтин тарихи кечмишини өјрэнэн елм. А. гэдим эмэк алэтлэри, инсан мэскэнлэри, гэбирлэр, гаја тэсвирлэри, силаһлар, истеһкамлар вэ с. мадди мэдэнијјэт галыгларыны тэдгиг едир. Мадди мэнбэлэр ичэрисиндэ эмэк алэтлэри эсас јер тутур. Чүнки «Нэсли кэсилмиш һејван нөвлэринин галмыш сүмүклэринин гурулушу онларын бэдэн гурулушуну тэдгиг етмэк үчүн нэ гэдэр эһэмијјэтли исэ, эмэк васитэлэринин галыглары да арадан галхмыш олан ичтимаи-игтисади гурулушлары тэдгиг етмэк үчүн ејни дэрэчэдэ эһэмијјэтлидир» (Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969, сэһ. 131). Гэдим абидэлэрин тэдгигиндэ А.-ја јардымчы елмлэр—*епиграфика*, *нумизматика*, *сфракистика*, *һералдика* көмэк едир. *Археоложи абидэлэри* археологлар, эсасэн, газынты ишлэри апармагла ашкар едиб өјрэнирлэр. «А.» терминини илк дэфэ е.э. 4 эсрдэ Платон ишлэтмишдир. Илк археоложи газынтылары Бабил падшаһы Набонид гэдим падшаһларын јазыларыны тапмаг мэгсэдилэ сарај харабаларында апармышдыр (е.э. 6 эср). Е.э. 5 эсрдэ Һеродот мадди мэдэнијјэт галыгларына эсасэн Мисирин бир сыра абидэсинин тэсвирини вермишдир. Интибаһ дөврүндэ (15—16 эсрлэрдэ) Авропада гэдим абидэлэрэ мараг артмыш вэ бунунла элагэдар археоложи газынтылар апарылмышды. Лакин А. елм кими 18 эсрин сону—19 эсрин эввэллэриндэ тэшэккүл етмишдир. А. эмэк алэтлэринэ көрэ бэшэр тарихиндэ бир-бирини эвэз едэн үч дөврүн (Даш, Тунч вэ Дэмир) мөвчуд олдуғуну мүэјјэн етмишдир. Помпеј ш. харабалығында (Неапол ш. јахынлығында) апарылмыш археоложи газынтыларын (1748, 1799, 1814 иллэр) А.-нын инкишафында хүсуси эһэмијјэти олмушдур. Бу дөврдэн башлајараг А. елминэ мараг артмыш вэ археоложи тэдгигатлар кенишлэнмишдир. 19 эсрин сону—20 эсрин эввэллэриндэ Јахын Шэргдэ бөјүк археоложи газынтылар апарылмышдыр. Кичик Асијада Һетт мэдэнијјэти кэшф олунмуш вэ *Боғазкөјдэ* һеттлэрин пајтахтында газынты ишлэри көрүлмүшдүр. Сурија вэ Мисирдэки тэдгигатлар нэтичэсиндэ бу өлкэлэрин бир нечэ мининллик мэдэнијјэти ашкар едилмишдир. Суз вэ Персеполда археоложи газынтылар заманы Гэдим Иран мэдэнијјэтинэ аид зэнкин материаллар топланмышдыр. Гэдим Шумер мэдэнијјэти вэ онун мэркэзлэри Ур (бах *Ур гэбиристаны*), *Лагаш*, *Урук* вэ с. ашкар едилмишдир. Бүтүн бунлар Јахын Шэрг өлкэлэринин гэдимдэ јүксэк мэдэнијјэтэ малик олдуғуну сүбут етди вэ тэдгигатлар үчүн гијмэтли материаллар верди.

Ашөл дөврү неандертала гэдэрки адамын алт чэнэ сүмүјү (Азых мағарасы).

20 эсрин көркэмли археологу, инкилис алими Г. Чајлд илк дэфэ олараг Авропа вэ Асијанын гэдим мэдэнијјэтлэринин там тэснифатыны тэртиб етмиш, мүасир А. бахымындан ибтидаи ичма чэмијјэтинин ичтимаи-игтисади гурулушуну тэдгиг етмишдир.

Ингилабдан эввэлки Русијада археолокија. Авропада олдуғу кими, Русијада да гэдим абидэлэрэ мараг нисбэтэн тез ојанмышдыр. 16 эсрин эввэллэриндэ тэшкил едилмиш Силаһ палатасында артыг 17 эсрдэ гэдим силаһларын вэ декоратив сэнэт эшјаларынын надир нүмунэлэри топланмышды. Русијада археоложи газынтылар, эсасэн, гэдим абидэлэрлэ зэнкин олан эразилэрдэ апарылырды. 18 эсрдэн Крымда гэдим јунан шэһэрлэринин тэдгигинэ башланмышдыр. 1830 илдэ Керч јахынлығында бөјүк скиф курганы Күлобада археоложи газынтылар заманы антик дөврүн надир зэркэрлик нүмунэлэри тапылмышдыр. 1859 илдэ археоложи тэдгигатлара рэһбэрлик үчүн дөвлэт органы—*Археоложи комиссија* тэшкил едилди. 1883 илдэ Москвада јарадылмыш Дөвлэт Тарих Музеји Русијада А.-нын мүһүм мэркэзлэриндэн бири иди. 1885 илдэ Орта Асијада газынты ишлэри апаран Н. И. Веселовски Шэрги Авропада вэ Сибирдэ јајылмыш «даш һејкэллэр»ин тарихи һаггында јүз илдэн артыг давам едэн мүбаһисэјэ сон гојду: о, сүбут етди ки, һэмин һејкэллэр көчэри түрк тајфаларына мэхсусдур. Б. В. Фармаковскинин Олвијада апардығы археоложи тэдгигатлар (20 эсрин эввэллэри) нэтичэсиндэ шэһэрин сэрһэд вэ гурулушу мүэјјэн едилмишдир. Дүнјанын эн гэдим мэдэнијјэт мэркэзлэриндэн олан Сэмэргэнддэ В. Л. Вјаткин бөјүк археоложи тэдгигат ишлэри апармышдыр. Загафгазијада Н. Ј. Марр Ермэнистанын Ани ш.-ндэ газынтылар апармышдыр. 19 эсрин сонунда Л. К. Ивановски Новгород эразисиндэ 5 877 славјан-рус курганларыны тэдгиг етмишдир.

Азэрб.-да илк археоложи газынтылар 1871 илдэ Тифлисдэ јарадылмыш Гафгаз Археоложи Комитэси тэрэфиндэн апарылмышдыр. 1881 илдэ Тифлисдэ чағырылан 5-чи археоложи гурултај Азэрб.-да да археоложи тэдгигатларын кенишлэнмэсинэ шэраит јаратды. 19 эсрин сону—20 эсрин эввэллэриндэ археологлардан Жак де Морган Талыш дағлары эразисиндэ, В. Белк (Кэдэбэј вэ Галакэнддэ), Е. А. Реслер вэ Г. О. Розендорф (Гарабағда вэ Кэнчэ ш. этрафында) Тунч вэ еркэн Дэмир дөврү абидэлэриндэ газынтылар апармышлар. Һэмин дөврдэ Нахчыван эразисиндэ археоложи кэшфијјат ишлэри (И. С. Полјаков, Н. Фјодоров) апарылмыш вэ Тунч дөврүнэ аид абидэлэр гејдэ алынмышдыр. Харичи мүтэхэссислэрин мэгсэди, эсасэн, музеј експонатлары топламаг иди. Она көрэ дэ Азэрб. эразисиндэн тапылмыш эн гијмэтли мадди мэдэнијјэт нүмунэлэри Гэрби Авропа музејлэринэ көндэрилмишдир.

ССРИ-дэ археолокија. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гэлэбэси өлкэмиздэ А.-нын марксизм-ленинизм методолокијасы эсасында инкишафыны тэ'мин етди. 1919 илдэ В И. Ленинин имзаладығы декрет эсасында археоложи тэдгигат идарэлэринэ рэһбэрлик үчүн Мадди Мэдэнијјэт Тарихи Академијасы јарадылды. 1937 илдэ һэмин академија ССРИ ЕА Мадди Мэдэнијјэт Тарихи Ин-туна чеврилди (1959 илдэн ССРИ ЕА Археолокија Ин-ту адланыр). ССРИ Назирлэр Совети 1948 ил октјабрын 14-дэ «Мэдэнијјэт абидэлэринин мүһафизэ едилмэсини јахшылашдырмаг тэдбирлэри һаггында» гэрар гэбул етди. Бу гэрара көрэ, археоложи газынты ишлэри јалныз ССРИ ЕА вэ мүттэфиг респ. ЕА-ларынын ичазэси илэ апарылыр. Совет һакимијјэти иллэриндэ өлкэмиздэ археоложи тэдгигатларын мигјасы кенишлэнмишдир. ССРИ эразисиндэ (Крым, Орта Асија, Загафгазија, Белорусија, Урал, Јакутија вэ с. јерлэрдэ) Палеолит дөврүнэ аид надир абидэлэр ашкар едилмишдир. С. П. Толстов вэ М. Ј. Масеон Орта Асијада кениш археоложи тэдгигат ишлэри апармышлар. А. Ј. Јакубовски гэдим Сэмэргэндин чичэклэнмэ дөврүнүн археоложи характеристикасыны вермишдир. А. Г. Смирнов *Волга-Кама Булгарыстанында* археоложи газынтылар апармышдыр. М. И. *Артамонов* хәзәрләрин тарихини тәдгиг етмишдир. А. В. Артсиховски, Б. А. Рыбаков вә б.-нын гәдим рус шәһәрләриндә (Новгород, Кијев, Владимир, Смоленск, Москва вә с.) апардыглары ҝениш археоложи тәдгигатлар нәтиҹәсиндә зәнҝин материал әлдә едилмишдир. Совет дөврүндә Орта Асија, Гафгаз, Волгабоју, Сибир вә с. јерләрдә апарылмыш археоложи тәдгигатлар ССРИ халгларынын гәдим тарихини өјрәнмәк үчүн гијмәтли материал вермишдир. Совет А.-сында әсас проблемләрдән бири олан илкин шәһәр мәдәнијјәтинин тәдгиги саһәсиндә мүһүм ишләр ҝөрүлмүшдүр (В. М. Массон). Е.ә. 3—2-ҹи минилликләрә аид Алтунтәпә (Түр. ССР) вә с. гәдим шәһәр јерләриндә ҝениш археоложи газынтылар апарылмышдыр. Күр-Араз археоложи мәдәнијјәтинин бир сыра проблем мәсәләләри јени тәдгигатлар нәтиҹәсиндә (Р. М. Мунчајев) өјрәнилмишдир. Совет археологлары С. П. Толстов, А. В. Артсиховски, П. Н. Третјаков, В. А. Городсов, Б. А. Куфтин, А. П. Окладников, Ј. И. Крупнов, Б. А. Рыбаков, Б. Б. Пиотровски вә б.-нын тәдгигатлары А. елмини зәнҝинләшдирмишдир.

Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра јарадылмыш *Азәрбајҹан Археоложи Комитәси* (1923), *Азәрбајҹаны Тәдгиг вә Тәтәббө Ҹәмијјәти* (1923) вә с. тәшкилатлар респ.-да А.-нын инкишафында мүһүм рол ојнады. Археоложи тәдгигат апарылмасы вә археолог кадрларын һазырланмасында 1924 илдә чағырылмыш 1-ҹи Азәрб. өлкәшүнаслыг гурултајынын әһәмијјәтли ролу олду. Азәрб. ССР ХКС 1927 ил мартын 4-дә тарихи абидәләрин сијаһыја алынмасы, мүһафизә вә бәрпасы һаггында декрет верди. 20-ҹи илләрдә археоложи тәдгигатлар, әсасән, Тунҹ вә еркән Дәмир дөврү абидәләринин, антик дөврүн гәбир абидәләринин, Азәрб.-ын орта әср абидәләри вә шәһәрләринин өјрәнилмәсинә јөнәлдилмишди. 1926—27 илләрдә акад. И. И. Мешшаниновун рәһбәрлији илә Азәрб.-ы Тәдгиг вә Тәтәббө Ҹәмијјәтинин експедисијасы Хоҹалы курганларында (Дағлыг Гарабағ) вә Гызылвәнк гәбиристанында (Нах. МССР) ҝениш газынтылар апармыш, Мил дүзүндә күп гәбирләри, Дәстәфур р-нунда (индики Дашкәсән р-ну) циклоп тикинтиләри ашкар етмишдир. 20-ҹи илләрдә Гафгаз Албанијасынын пајтахты Гәбәләдә (Д. Шәрифов), Јалојлутәпә гәбиристанында (С. Газыјев) вә Човдар к.-ндә (Дашкәсән р-ну) газынтылар апарылмышдыр. Јалојлутәпәдә Азәрб. әразисинин гәдим отураг әһалисинә хас олан јүксәк мәдәнијјәт (бах *Јалојлутәпә мәдәнијјәти*) ашкар едилди. 1929 илдә Кичик Гафгазын дағәтәји зонасында чохлу курган абидәләри мүәјјән едилди (бах *Хоҹалы-Ҝәдәбәј мәдәнијјәти*). Бу илләрдә Нах. МССР-ин орта әср абидәләриндә (Харабакилан, Ҹулфа, Әбрәгунис, Ханәкаһ вә Норашен) тәдгигат апарылды.

30-ҹу илләрдә, әсасән, Азәрб.-ын орта әср шәһәрләри тәдгиг олунурду. 1933 илдә Өрәнгалада археоложи тәдгигатлар апарылды (И. И. Мешшанинов); шәһәрин гурулушу, мәдәни тәбәгәләрин стратиграфијасы вә с. мүәјјән едилди. И. Ҹәфәрзадәнин Ҝәнҹәдә апардығы (1939—40) газынтылар нәтиҹәсиндә шәһәрин јаранма дөврүнү, игтисади вә мәдәни һәјатыны өјрәнмәјә имкан верән материаллар әлдә едилди. Бу дөврдә Ичәришәһәрдә, о ҹүмләдән Ширваншаһлар сарајында апарылмыш археоложи газынтылар нәтиҹәсиндә Бакынын орта әср тарихинә аид дәјәрли материаллар тапылды. 30-ҹу илләрин орталарында Ә. Әләкбәров Нах. МССР-дә (Шортәпә, Шаһтахты, Ҝовургала, Оғлангала, Нәһәчир вә с.) Тунҹ дөврү абидәләрини ашкар етди вә *Нахчыван мәдәнијјәтинә* аид зәнҝин материал топлады. Шаһтахтыда тапылмыш бојалы надир габ гәдим инҹәсәнәтин гијмәтли нүмунәләриндәндир.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә респ.-да ҝениш археоложи тәдгигатлар мүвәггәти дајандырылды. 1945 илдә Азәрб. ССР ЕА-нын јарадылмасы респ.-да А.-нын инкишафы үчүн јени дөвр ачды. 1946—53 илләрдә Минҝәчевирдә апарылан газынты ишләри (С. Газыјев вә б.) нәинки Азәрб.-да, еләҹә дә Гафгаз А.-сында мүһүм һадисә иди. Бурада илк Тунҹ дөврүндән башлајараг сон орта әсрләрә гәдәр узун бир дөврүн абидәләри тәдгиг едилди. *Албан* (Гафгаз) *китабәләри* вә Албанијанын (Гафгаз) христиан мә'бәдләри, әсасән, Минҝәчевирдә өјрәнилди. Минҝәчевирдә катакомбалар вә күп гәбирләри дә тәдгиг олунмушдур. Нахчыван ш.-ндә (1970) вә Мил дүзүндәки Гаракөбәрдә (1974) ашкар олунан күп гәбирләри мәдәнијјәтинин Азәрб.-да е.ә. 5 әсрдә мејдана ҝәлдијини, Шамахы р-нунун Ҝөјләр к. јахынлығындакы Шәркаһда өјрәнилән күп гәбирләри исә һәмин мәдәнијјәтин ерамызын 7 әсринәдәк давам етдијини ҝөстәрир. 1947 илдә *Гобустан гаја тәсвирләрини* өјрәнмәк үчүн И. Ҹәфәрзадәнин рәһбәрлији илә хүсуси експедисија тәшкил едилди. Гобустанда Мезолит, Неолит, Енеолит, Тунҹ вә Дәмир дөврләринә аид гаја тәсвирләринин тәдгигинин Азәрб.-ын гәдим тарихи вә инҹәсәнәтинин өјрәнилмәси үчүн бөјүк әһәмијјәти олду. Бурада археоложи газынтылар сајәсиндә (1968—76) Бөјүкдашда Мезолит, Неолит дөврләринә аид Кәнизә, Өкүзләр дүшәрҝәләри, е.ә. 3—2-ҹи миниллијкләрин Бөјүкдаш вә Даирә јашајыш јерләри, курганлар, Кичикдашда Мезолит дөврүнә аид Фүруз I, II вә Ҹејранлар дүшәрҝәләри өјрәнилмишдир. Гәдим Ҝүлтәпә (Нахчыван) јашајыш јериндә апарылан археоложи газынтылар (О. Һ. Һәбибуллајев, 1951—64) Загафгазијада Енеолит, Тунҹ вә еркән Дәмир дөврү мәдәнијјәтинә ајдын хроноложи стратиграфија верди. Азәрб.-да Енеолит дөврү мәдәнијјәтинин хүсусијјәтләри илк дәфә, һәртәрәфли шәкилдә Ҝүлтәпәдә өјрәнилди. Ҝүлтәпә Гафгазда гәдим металлурҝијанын инкишафыны өјрәнмәк үчүн дә гијмәтли материал верди. 1953 илдә Дамҹылы вә Дашсалаһлы мағараларында (Газах р-ну) Даш дөврүнә аид аләтләрин тапылмасы вә *Азых мағарасынын* тәдгиги (1960—76) Азәрб. А.-сында мүһүм һадисәләрдәндир. Газынтылар заманы зәнҝин мадди мәдәнијјәт нүмунәләри вә Ашөл дөврү неандертала гәдәрки адамын алт чәнә сүмүјүнүн бир һиссәси тапылмышдыр.

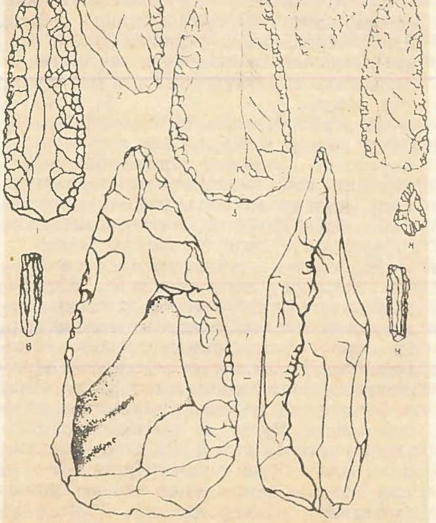

Азәрбајҹанда Палеолит дөврү тапынтылары: *1, 3, 5, 8*—итиуҹлу әмәк аләтләри; *2, 4*—гашовлар; *6, 9*—нуклеуслар; *7*—чапаҹаг.

1953—60 илләрдә ССРИ ЕА Мадди Мәдәнијјәт Тарихи Ин-ту вә Азәрб.ССР ЕА Тарих Ин-тунун биркә експедисијасы Мил вә Гарабағ дүзләриндә Енеолит, Тунҹ вә еркән Дәмир дөврүнә аид јашајыш јерләриндә тәдгигат апарды. 1956—61 илләрдә Газах р-нунда Сарытәпә јашајыш јериндән археоложи газынтылар заманы е.ә. 2-ҹи миниллијин сону—1-ҹи миниллијин әввәлләринә аид үзүмчүлүк вә шәрабчылығын гәдим тарихини әкс етдирән гијмәтли материаллар, һәмчинин е.ә. 5—4 әсрләрә аид сарај типли бина галыглары ашкар едилди. Ағстафачајын сол саһилиндә (1958—63, 1966) Енеолит, Тунҹ, еркән Дәмир дөврләринә аид *Бабадәрвиш* јашајыш јерләри вә гәбир абидәләри тәдгиг олунмушдур. 1958 — 72 илләрдә Гарабағ вә Муған дүзләриндә тәдгиг едилән Енеолит дөврүнә аид еркән әкинчилик мәскәнләриндән ССРИ әразисиндә гәдим метал әшјалар, әкинчилик аләтләри, инсан фигурлары вә с. мадди мәдәнијјәт нүмунәләри тапылмышдыр. 1960—67 илләрдә Өрәнгалада апарылмыш тәдгигатлар нәтиҹәсиндә Бејләган ш.-нин 5—15 әсрләрдә иҹтимаи, игтисади вә мәдәни һәјаты өјрәнилди. Бакы бухтасы, Гыз галасы вә Ичәришәһәрдә апарылмыш тәдгигатларын (1962—75) Бакынын тарихини өјрәнмәк үчүн бөјүк әһәмијјәти олду. Гәбәләдә апарылмыш газынтылар (1959—75) шәһәрин тарихи вә мәдәнијјәтини өјрәнмәјә имкан верди, материаллар әсасында Албанијанын игтисади, иҹтимаи, сијаси, мәдәни һәјатыны ајдынлашдырмаг мүмкүн олду. Гәбәләнин антик шәһәр харабалыгларында јени газынтылар нәтиҹәсиндә (1967—75) е.ә. 4—ерамызын 1 әсринә аид торпаг сәдд, тикинти галыглары, иҹтимаи бина галыглары, јерли пул дәфинәси вә мүхтәлиф мәишәт аваданлыглары ашкара чыхарылмышдыр. *Варданлы абидәләринин* тәдгиги Јалојлутәпә мәдәнијјәтинин сон Тунҹ дөврүндән башландығыны сүбут етди.

Гафгаз Албанијасынын зәнкин абидәләриндән Хыныслыда кениш археоложи газынтылар апарылмышдыр (1958—74). Бурада Күр-Араз мәдәнијјәтинә, е.ә. 4—ерамызын 7 әсринә аид мәдәни тәбәгәләр, торпаг, күп вә даш гуту гәбир абидәләри өјрәнилмишдир. Албанијанын антик вә илк орта әсрләр дөврүнә аид Исмајыллы вә Ағсу рајонларында да бир сыра археоложи абидә ашкар едилмишдир (1963—75). Албанијада христианлығын мејдана кәлмәси вә јајылмасы проблеми илә әлагәдар Ағдам р-нунда (*Ковургала* вә Бешикдағ мә'бәди), Гутгашен р-нунда (Килсәдағ мә'бәди), Мартуни р-нунда *Амарас* (Ағоғлан мә'бәди), Мардакерт р-нунда (Јелисеј, Ганзасар, Хотавәнк, Балакилсә мә'бәдләри), Гах р-нунда (Ләкит, Гум мә'бәдләри), Дәвәчи р-нунда (Килвар мә'бәди) тәдгигат ишләри апарылмышдыр (1965 — 75). 1961—66 илләрдә Газах р-нунда Азәрб.-да илк дәфә гәдим Даш дөврү инсанларынын ачыг јашајыш јерләри вә е'малатханалары ашкар едилди. 1963—76 илләрдә Абшеронда Тунч вә еркән Дәмир дөврләринә аид јашајыш јерләри, курганлар, даш гуту гәбирләр, јералты сәрдабалар, гаја тәсвирләри вә с. өјрәнилди (бах *Абшерон археоложи абидәләри*). Фүзули р-нунда Гуручај вә Көндәләнчај һөвзәләриндә е.ә. 5—1-чи миниилликләрә аид јашајыш јерләри вә курганлар ашкар едилмиш вә өјрәнилмишдир (1965—76). Бу әразидә антик вә орта әсрләрә аид дә бир сыра абидәләр гејдә алынмышдыр.

Хачбулагда Тунч вә еркән Дәмир дөврләринә аид јашајыш јерләри, циклопик галалар, курганлар вә даш гуту гәбирләр тәдгиг едилмиш (1961—74), керамика, тунч вә бәзәк әшјаларындан ибарәт материаллар тапылмышдыр. 1964—76 илләрдә Чәлилабад, Астара, Ләнкәран вә Масаллы р-нлары әразисиндә Енеолит, Тунч вә еркән Дәмир дөврләринә аид јашајыш јерләри, курганлар вә даш гуту гәбир абидәләри тәдгиг олунмушдур.

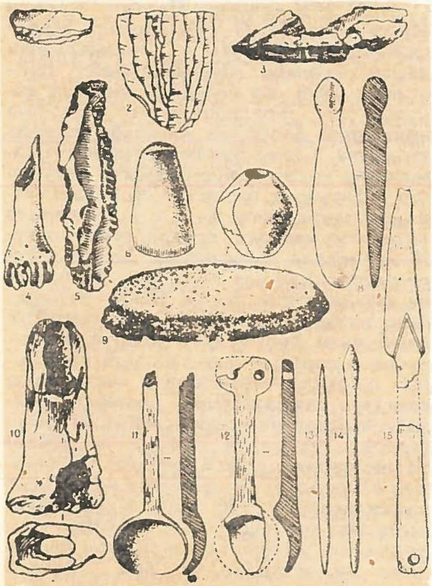

Шомутәпә мәдәнијјәтинә аид тапынтылар: *1*—чин диши; *2*—обсидиандан (дәвәкөзү) нуклеус; *3*—чин; *4, 13, 14*—сүмүк биз; *5*—обсидиандан кәски аләт; *6*—даш балта; *7*—даш топпуз; *8*—сүмүкдән антропоморф фигур; *9*—дән дашы; *10*—сүмүк коха; *11, 12*—сүмүк гашыг; *15*—сүмүк бычаг.

Нахчыван МССР әразисиндә кениш археоложи ишләр көрүлмүш (1968—76), Тунч, еркән Дәмир, антик вә орта әсрләр дөврләринә аид јени абидәләр ашкар едилиб өјрәнилмишдир. II Күлтәпә газынтылары нәтичәсиндә Нахчыванда е.ә. 2-чи миниллијин 1-чи јарысына аид илкин шәһәр типли јашајыш јери ашкар олунмушдур. Орта әср шәһәр проблеминин һәртәрәфли өјрәнилмәси үчүн Бакы, Шамахы вә Гәбәләдә, Хунан шәһәри јериндә кениш газынты ишләри апарылыр. Шамахыда вә Күлүстан галасында апарылан археоложи газынтылар (1958—62, 1966—74) нәтичәсиндә 9—18 әсрләрә аид зәнкин абидәләр ашкар олунмушдур. Орта әср Шамахы шәһәринин нарынгала, шәһристан һиссәләри, гала диварлары мүәјјәнләшдирилмиш, сәнәткарлыг, тичарәт әлагәләрини, тәсәррүфат вә мәишәти экс етдирән зәнкин материаллар әлдә едилмишдир.

Азәрб. Тарихи Музеји суалты археоложи тәдгигатлар саһәсиндә дә мүвәффәгијјәтләр газанмышдыр. Хәзәрин саһилиндә вә су алтында орта әсрләрә аид јашајыш јерләринин галыглары (*Бәндован* вә с.) ашкар едилмишдир.

Азәрб.-да археоложи тәдгигатлар нәтичәсиндә јерли тајфалара мәхсус Енеолит (Күлтәпә, Шомутәпә), Күр-Араз, Нахчыван, Хочалы-Кәдәбәј, Јалојлутәпә, Талыш-Муған мәдәнијјәтләри вә с. ашкар едилмишдир. Азәрб.-да А.-нын инкишафында вә милли кадрларын һазырланмасында И. И. Мешшанинов, Ә. К. Әләкбәров, И. М. Чәфәрзадә, Д. Шәрифов, С. М. Газыјев, О. Һ. Һәбибуллајев вә б.-нын хидмәти олмушдур. Азәрб. ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1973 ил 11 ијул тарихли гәрары мәдәнијјәт абидәләринин горунмасына, тәдгигинә вә археоложи ишләрин кенишләнмәсинә диггәти даһа да артырды. Респ.-да археоложи тәдгигатлары даһа да кенишләндирмәк вә археолог кадрларынын һазырланмасыны јахшылашдырмаг мәгсәдилә 1974 илдә Азәрб. ССР ЕА Тарих Ин-тунун археолокија вә етнографија шө'бәләри әсасында һәмин ин-тун нәздиндә Археолокија вә Етнографија бөлмәси јарадылды.

Совет һакимијјәти илләриндә Азәрб. А.-сынын газандығы наилијјәтләр јалныз Азәрб. тарихи проблемләрини дејил, һәм дә Гафгаз вә Јахын Шәрг тарихинин бә'зи мәсәләләрини ајдынлашдырмаға имкан вермишдир.

1973 илдән Ирагын шм.-г.-индә гәдим әкинчилик мәдәнијјәти абидәләрини проф. Р. М. Мунчајевин рәһбәрлији илә тәдгиг едән совет археоложи експедисијасынын тәркибиндә Азәрб.ССР ЕА Тарих Ин-ту Археолокија вә Етнографија бөлмәсинин шө'бә мүдири И. Һ. Нәриманов да иштирак едир.

ССРИ Али Советинин сессијасында гәбул едилмиш (29 октјабр, 1976) «Тарих вә мәдәнијјәт абидәләринин мүһафизәси вә онлардан истифадә һаггында» Ганун археоложи тәдгигатларын кенишләндирилмәси үчүн јени имканлар ачыр.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 352—353.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Исмизадә Ө. Ш., Јалојлутәпә мәдәнијјәти, Б., 1956; Нәриманов И. Һ., Кәнчәчај рајонунун археоложи абидәләри, Б., 1959; Һәбибуллајев О. Һ., Күлтәпәдә археоложи газынтылар, Б., 1959; Әһмәдов Г. М., Азәрбајчанын ширсиз сахсы мә'мулаты, Б., 1959; јенә онун, Өрәнгала, Б., 1962; Хәлилов Ч. Ә., Гәрби Азәрбајчанын Тунч дөврү вә Дөмир дөврүнүн әввәлләринә аид археоложи абидәләри, Б., 1959; Бүнјадов Т. Ә., Азәрбајчан археолокијасы очеркләри, Б., 1960; Газыјев С. М., Күп гәбирләр албому, Б., 1960; Ваһидов Р. М., Минкәчевир III—VIII әсрләрдә, Б., 1961; Чидди Һ. Ә., Күлүстан галасы, Б., 1967; Исмизадә Ө. Ш., Чидди Һ. Ә., Бакы Гыз галасы, Б., 1968; Һүсејнов М. М., Азәрбајчан археолокијасы (Даш дөврү), Б., 1975; Әлијев В. Һ., Тарихин изләри илә, Б., 1975; Көјүшов Р. Б., Амарас-Ағоғлан, Б., 1975; Пиотровский Б. Б., Археология Закавказья, Л., 1949; Арциховский А. В., Основы археологии, 2 изд., М., 1955; Джафарзаде И. М., Древнейший период истории Азербайджана, Очерки по древней истории Азербайджана, Б., 1956; јенә онун, Гобустан, Б., 1973; Асланов Г. М., Ваидов Р. М., Ионе Г. И., Древний Мингечаур, Б., 1959; Алекперов А. К., Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Б., 1960; Формозов А. А., Очерки по русской археологии, М., 1961; Труды Азербайджанской археологической экспедиции, М.—Л., 1965; Авдусин Д. А., Археология СССР, М., 1967; Ваидов Р. М., Нариманов И. Г., Развитие археологической науки в Советском Азербайджане, «Советская археология», 1967, № 4; Мартынов А. И., Археология СССР, ч. 1, М., 1973; Мунчаев Р. М., Кавказ на заре бронзового века, М., 1975.

АРХЕОЛОКИЈА ИНСТИТУТУ, ССРИ ЕА Археолокија Институту—ССРИ халгларынын гәдим тарихи вә археоложи проблемләрлә мәшғул олан мәркәзи елми-тәдгигат мүәссисәси. Москвададыр. 1919 илдә археоложи тәдгигат идарәләринә рәһбәрлик үчүн Мадди Мәдәнијјәт Тарихи Академијасы јарадылды. 1937 илдә академија Мадди Мәдәнијјәт Тарихи Ин-туна чеврилди. 1959 илдән ССРИ ЕА Археолокија Ин-ту адланыр. А.и.-нда Палеолит, Неолит вә Тунч дөврү, антик археолокија, скиф-сармат археолокијасы, Гафгаз вә Орта Асија археолокијасы, славјан-рус археолокијасы бөлмәләри вар (1969). Ин-тун Ленинград шө'бәси нәздиндә ССРИ-дә археолокијаја аид ән ири китабхана вә архив мөвчуддур. 1946 илдән архив материаллары Москвада топланылыр. А.и. бир сыра харичи өлкәдә (БХР, МХР, МӘР, Ираг вә с.) дә археоложи газынтылар апарыр. А.и.-нун елми фәалијјәти «Материалы и исследованија по археолокии СССР» (1940 илдән), «Советскаја археолокија» журналы (1957 илдән), «Епиграфика Востока» (1947 илдән), «Нумизматика и епиграфика» (1960 илдән) вә с. мәчмуәләрдә экс етдирилир. А.и. һәр ил ССРИ-дә археолокијанын вачиб проблемләри вә археоложи експедисијаларын нәтичәләринә һәср олунмуш пленумлар вә с. тәдбирләр кечирир. 1969 илдә А.и. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

АРХЕОПТЕ́РИКС (*архео*...+јун. ptéryx — гуш), (Archaeopteryx lithographica) —кәләзгујруглулар јарымсинфиндән газынты һалында тапылан ән гәдим гуш. Гарға бојда олуб, бәдәнинин үмуми формасы, әтрафларынын гурулушу вә ләләкләри А.-и гушлара, лакин кәлләсинин гурулушу (дишләрин олмасы), 20 фәгәрәдән ибарәт узун гујруғу, сүмүкләриндә hава бошлуғунун олмамасы, зәиф инкишаф етмиш

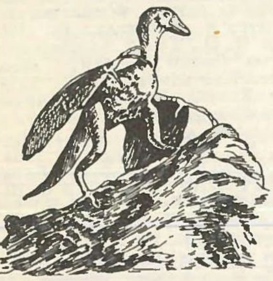

тилсиз дөш сүмүјү вә гарын габырғалары ону сүрүнәнләрә, хүсусилә псевдозухиләрә јахынлашдырыр. А.-ин учмаг габилијјәти еhтимал ки, чох зәиф олмушдур. А., онурғалыларын тәкамүлүндә гушларын сүрүнәнләрдән әмәлә кәлдијини сүбут едән мүhүм амилдир. Илк дәфә, 1860 илдә Баваријада Золонгофенин Үст Јура (титон) литографија шистләриндә тапылмышдыр. Чәми үч скелет вә ләләк изләри ашкар едилмишдир. Скелетләрдән бири, А. олдуғу hалда, археорнис (Archaeornis siemensi) кими тәсвир едилмишдир.

Әд.: Heller F., Ein dritter Archaeopteryx-Fund., Erlangen, 1959.

АРХЕОСИАТЛАР (Archaeocyathi)—нәсли кәсилмиш онурғасыз hејванлар типи. А. Еркән Кембри дәнизләриндә (100 *м*-әдәк дәринликдә) јашамышдыр. 5—10 *см* (бә'зи формалары 1*м*-дәк) узунлугда, 1,5—3 *см* (бә'зән 50 *см*-дәк) ениндә, гәдәh вә ја әјри бујнуз шәклиндә мәсамәли скелети олмушдур. 1000-дән чох нөвү мә'лумдур. Јер күрәсинин бүтүн hиссәләриндә, о чүмләдән ССРИ-дә—Урал, Сибир вә Узаг Шәргдә тапылмышдыр.

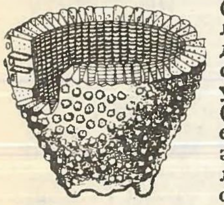

Әд.: Основы палеонтологии [т. 2], Губки, археоциаты, кишечнополостные черви, М., 1962.

АРХЕСПО́РИ (јун. arché — башланғыч + sporá—тохум) — мамырларда вә бәрабәрспорлу гыжыкимиләрдә спор, мүхтәлифспорлу гыжыкимиләрдә, чылпагтохумлу вә өртүлүтохумлу биткиләрдә микроспор вә ја мегаспор әмәлә кәтирән hүчејрәләр групу. Ики нөвдүр: илк А. вә икинчи А.

АРХИ... (јун. archi...—бөјүк, баш)—бөјүклүк, биринчилик, килсә рүтбәсиндә јүксәк ад (мәс., архијепископ) ифадә едән мүрәккәб сөзләрин тәркиб hиссәси.

АРХИВЛӘР (лат. archivum, јун. archéion—hөкумәт идарәси)—сәнәд вә материалларын сахландығы мүстәгил идарә (јахуд тәшкилат, мүәссисә вә идарәләрин шө'бәләри). Мүәссисәләрин вә ајры-ајры шәхсләрин фәалијјәти нәтичәсиндә јаранмыш сәнәдләр архив фонду тәшкил едир. А. тарихи сәнәдләрин өјрәнилмәси вә нәшр едилмәсиндә мүhүм ишләр көрүр (бах *Археографија*). А. илк јазы вә гәдим дөвләтләрин јарандығы вахтдан мөвчуддур.

Ингилабдан әввәлки Русијада вә ССРИ-дә А. ССРИ әразисиндә гәдим А.-ин тарихи е.ә. 9—6 әсрләрә аиддир (Загафгазијада Урарту дөвләти әразисиндә тапылмышдыр). Ашкар едилмиш абидәләр гәдимдә Орта Асија дөвләтләриндә јазынын олдуғу hаггында мә'лумат верир. 9 әсрин ахыры—10 әсрин әввәлләриндә Орта Асија дөвләтләриндә мәркәзи А.-ла јанашы хүсуси А. дә мејдана чыхмышдыр. Матенадаранда чохлу гәдим ермәни әлјазмалары топланмышдыр. Күрчүстанда А. 10 әсрдә јаранмышдыр. Гәдим Рус дөвләти вә феодал пәракәндәлији дөврүндә А. кнјаз сарајлары, монастыр вә килсәләрдә олурду. Мәркәзләшдирилмиш Рус дөвләтинин јаранмасындан сонра 16 әсрдә дөвләт архиви мејдана чыхмышды (Москвада «Чар архиви»). Русијада архив иши саhәсиндә мүhүм дәјишикликләр 18 әсрин әввәлләриндә, I Пјотрун ислаhатларындан сонра олмушдур. 1724 илдә мүстәгил дөвләт мүәссисәси кими илк тарих архиви јарадылмышды. 1819 илдә Русија империјасы hәрби идарә вә hиссәләринин сәнәдләрини мүhафизә едән Баш гәраркаhын Москва архиви, 1834 илдә Русија империјасынын дөвләт архиви вә с. тәшкил едилмишди. Ингилабдан әввәл ингилаби тәшкилатлар вә партија hаггындакы сәнәдләр, әсасән, полис, мәhкәмә-истинтаг вә бә'зи дикәр идарәләрин А.-индә чәмләнирди. 1904 илдә В. И. Ленинин тәшәббүсү илә Ченеврәдә болшевикләр партијасы МК-сы нәздиндә архив јарадылды. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына гәдәр Русијада А.-ә рәhбәрлик едән ваhид орган олмамышдыр.

1918 ил ијунун 1-дә В. И. Ленинин имзаладығы «Архив ишинин јенидән гурулмасы вә мәркәзләшдирилмәси hаггында» декретә әсасән Ваhид Дөвләт Архив Фонду (ВДАФ) јарадылды. ССРИ-нин тәшкили илә әлагәдар үмумиттифаг әhәмијјәтли архив фондларына рәhбәрлик етмәк үчүн 1929 илдә ССРИ МИК вә ХКС-нин гәрары илә ССРИ МИК Рәјасәт hеј'әти јанында Мәркәзи Архив Идарәси (МАИ) тәшкил едилди. 1936 илдә ССРИ МАИ ССРИ Халг Дахили Ишләр Комиссарлығынын (ХДИК) сәрәнчамына вериләрәк ССРИ ХДИК Баш Архив Идарәси (БАИ) адландырылды. ССРИ Али Совети Рәјасәт hеј'әтинин 1960 ил 13 јанвар тарихли фәрманы илә ССРИ Дахили Ишләр Назирлији БАИ ССРИ Назирләр Совети јанында Баш Архив Идарәсинә чеврилди. Иттифаг әhәмијјәтли архив фондларыны сахламаг үчүн ССРИ-дә 13 мәркәзи дөвләт архиви вар.

Мүттәфиг республикаларын мәркәзи А.-инә вә архив ишләринә рәhбәрлик мүвафиг республика Назирләр Совети јанында архив (баш архив) идарәси тәрәфиндән hәјата кечирилир.

Дөвләт А.-индән әлавә партија органларына, бә'зи назирлик вә идарәләрә, ССРИ ЕА вә республика ЕА-на табе олан А. дә мөвчуддур. Мәркәзи партија архиви Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунун, јерләрдә исә партија А.-и онун филиалларынын, өлкә вә вил. партија комитәләринин нәздиндәдир. Сов.ИКП архив фондунда 60 млн.-дан чох иш топланмышдыр (1974). Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунун Мәркәзи Архивиндә К. Маркс вә Ф. Енкелсин 8 минә јахын, В. И. Ленинин исә 34 миндән чох сәнәди сахланылыр (1976).

1966 илин февралындан «Советскије архивы» журналы нәшр олунур. Әввәлләр «Красны архив» (1922 — 1941), «Архивноје дело» (1923—1941), «Исторически архив» (1955 — 1962), «Вопросы архивоведенија» (1959 — 1965) журналлары бурахылмышдыр.

Азәрб.-да вә Азәрб.ССР-дә А. Азәрб.-да архив иши гәдим тарихә маликдир. 16 әсрдә Тәбриздә вә Әрдәбилдә гијмәтли әлјазмалары, надир сәнәдләр вә бәдии әсәрләр сахланылан бөјүк китабхана јарадылмышды. Азәрб. hөкмдарларынын сарајларында дипломатик јазышмалары, шаhын фәрманларыны, шаh сүлаләсинин тарихинә аид сәнәдләри сахламаг үчүн хүсуси дәфтәрханалар варды. Ханлыглар дөврүндә дә ајры-ајры ханларын дәфтәрханасы олмушдур. Лакин ханлыглар арасында кедән дахили мүhарибәләр нәтичәсиндә гијмәтли сәнәдләр мәhв едилмиш вә ја јаделли ишғалчылар тәрәфиндән харичә апарылмышдыр. Hазырда Парис, Лондон, Гаhирә вә с. ш.-ләрин китабхана, музеј вә А.-индә Азәрб.-а аид надир әлјазмалары вә с. сахланылыр.

Совет hакимијјәти гурулана гәдәр Азәрб.-да мәркәзи архив вә архив органы олмамышдыр. Совет hакимијјәти илләриндә Азәрб. ССР-дә архив иши хејли инкишаф етди. 1920 ил декабрын 13-дә Н. Нәримановун имзасы илә Азәрб. Мүвәггәти Ингилаб Комитәси «Ваhид Дөвләт архив фондунун тәшкили вә Халг Маариф Комиссарлығы јанында мәркәзи Дөвләт Архиви јарадылмасы hаггында» декрет верди. 1921 ил јанварын 1-дә Азәрб. Мәркәзи Дөвләт Архиви (АМДА) фәалијјәтә башлады. Бу, Гафгазда илк совет дөвләт архиви иди.

АКП МК јанында Партија Тарихи Ин-ту—Сов. ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Ин-ту филиалынын партија архиви АК(б)П Рәјасәт hеј'әтинин 1928 ил сентјабр тарихли гәрары илә јарадылмышдыр. Партија архивиндә Азәрб.-да ингилаби hәрәкат тарихинә, Совет hакимијјәтинин гурулмасы вә мөhкәмләндирилмәси, халг тәсәррүфатынын бәрпасы, сосиалист сәнајеләшдирилмәси вә к.т.-нын елликлә коллективләшмәси, партија гуручулуғу, Ленин милли сијасәтинин hәјата кечирилмәси саhәсиндә АКП-нин hәртәрәфли фәалијјәтини, Бөјүк Вәтән мүhарибәси илләриндә, мүhарибәдән сонра вә коммунизм гуручулуғу дөврүндә республика партија тәшкилатларынын бөјүк тәшкилатчылыг ишини әкс етдирән сәнәдләр сахланылыр. Архивдә ингилаби hәрәкат иштиракчыларынын хатирәләри, көркәмли партија вә дөвләт хадимләринин шәхси сәнәдләри, hәмчинин «Hүммәт» вә «Әдаләт» коммунист тәшкилатларына, 26 Бакы комиссарларына аид коллексијалар, партија гуручулуғуна, республика комсомол тәшкилаты вә органларына аид гијмәтли сәнәдләр дә вардыр.

Азәрб. МИК-ин 1930 ил 18 јанвар тарихли гәрары илә АМДА Азәрб. МИК јанында Азәрб.ССР Мәркәзи Архив Идарәсинә (МАИ) чеврилди. 1938 илдә республиканын архив органлары вә мәркәзи дөвләт А.-и халг дахили ишләр комиссарлығынын сәрәнчамына верилмиш вә Азәрб.ССР ХДИК-ин Архив шө'бәсинә, 1946 илдә исә Архив Идарәсинә чеврилмишдир. 1960 ил мартын 25-дә Азәрб.ССР Назирләр Советинин гәрары илә Азәрб. ССР Дахили Ишләр Назирлијинин Архив Идарәси Азәрб.ССР Назирләр Совети јанында Архив Идарәсинә, 1973 илдә исә Баш Архив Идарәсинә чеврилди. Азәрб.ССР-дә ашағыдакы дөвләт А.-и вар.

Азәрб.ССР Мәркәзи Дөвләт Октјабр Ингилабы вә Сосиализм Гуручулуғу Архиви (МДОИ вә СГА). 1930 ил јанварын 18-дә Азәрб. Мәркәзи Дөвләт Архивинин ингилаб тарихи шө'бәси әсасында Октјабр Ингилабы Архиви тәшкил едилмишдир. 1938 илдән Азәрб.ССР МДОИ вә СГА адланыр. Азәрб.ССР Назирләр Советинин 1967 ил 5 сентјабр тарихли гәрары илә МДОИ вә СГА-нын јерләрдә 15 филиалы јарадылмышдыр. Архивдә Азәрб. зәһмәткешләринин Совет һакимијјәти, сосиализм вә коммунизм гуручулуғу уғрунда мүбаризәсини, Коммунист Партијасы вә Совет дөвләтинин көркәмли хадимләринин һәјат вә фәалијјәтини әкс етдирән чохлу сәнәд сахланылыр.

Азәрб.ССР Мәркәзи Дөвләт Тарих Архиви (МДТА). 1930 ил јанварын 18-дә Мәркәзи Дөвләт Архивинин гәдим тарих шө'бәси әсасында Тарих Архиви јарадылмышдыр. 1941 илдән Азәрб. ССР Мәркәзи Дөвләт Тарих Архиви адланыр. МДТА-да 19—20 әсрин әввәлләриндә кечмиш Бакы вә Јелизаветпол губернијаларындакы һөкумәт идарәләринин сәнәдләри сахланылыр. МДТА-да Азәрб. зәһмәткешләринин ингилаби мүбаризәсини әкс етдирән чохлу сәнәд вардыр.

Азәрб.ССР Мәркәзи Дөвләт Кино Фото Сәнәдләри Архиви (МДКФСА). 1938 илдә Октјабр Ингилабы Архивинин фото шө'бәси вә фото лабораторијасы әсасында јарадылмыш вә 1939 илдән Азәрб.ССР МДКФСА адланмышдыр. МДКФСА-да 19 әсрин ахырларындан сон вахтларадәк Азәрб. тарихинә аид чохлу фотосәнәд (негатив вә позитивләр) вә кинокадрлар сахланылыр.

Азәрб.ССР Мәркәзи Дөвләт Әдәбијјат вә Инчәсәнәт Архиви (МДӘИА). Азәрб. ССР Назирләр Советинин гәрары илә 1966 ил јанварын 1-дә тәшкил едилмишдир. Азәрб. әдәбијјаты вә инчәсәнәтинә аид сәнәдләр мүһафизә едилир.

Азәрб. ССР Мәркәзи Дөвләт Сәсјазылары Архиви (МДСА). Азәрб.ССР Назирләр Советинин 1968 ил 5 апрел тарихли гәрары илә јарадылмышдыр. МДСА Азәрб.ССР-ин көркәмли партија, дөвләт вә ичтимаи хадимләринин, елм вә мәдәнијјәт ишчиләринин, һабелә республикамыза кәлән мәшһур совет вә харичи өлкә хадимләринин сәсјазыларыны топлајыб сахлајыр вә онлардан истифадә ишини тәшкил едир.

Азәрб. ССР Мәркәзи Дөвләт Елми-Техики вә Тибб Сәнәдләри Архиви (МДЕТТСА). Азәрб.ССР Назирләр Советинин 1969 ил 24 ијул тарихли гәрары илә јарадылмышдыр. Азәрб.ССР-ин елми-тәдгигат, лајиһә, конструктор тәшкилатларынын, али мәктәб лабораторија вә кафедраларынын, елми-техники вә тибб чәмијјәтләринин, тибб тәшкилатларынын вә мүәссисәләринин сәнәдләрини топлајыб сахлајыр вә онлардан истифадә ишини тәшкил едир.

1959 илдән нәшр олунан вә Азәрб. Архив Идарәсинин органы «Елми-мә'лумат бүллетени» 1962 илдә «Азәрб. ССР архивләринин хәбәрләри»нә, 1969 илдә исә «Азәрбајчан архиви» мәчмуәсинә чеврилди.

Нах. МССР Мәркәзи Дөвләт Архиви (Нах.МССР МДА). 1925 илдә тәшкил едилмишдир; 1941 илдән Нах.МССР Мәркәзи Дөвләт Архиви адланыр.

Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәти Вилајәт Дөвләт Архиви (ДГМВ ВДА). 1930 илдә јарадылмышдыр.

Бунлардан әлавә Азәрб.ССР-дә дәјишән тәркибли 48 рајон дөвләт архиви фәалијјәт көстәрир.

Харичи өлкә А. н. Археоложи газынтылар заманы Мисир, Бабилистан, Ассурија, Мидија вә с. гәдим дөвләтләрдә дипломатија, тәсәррүфат, һүгуг вә с.-јә аид сәнәдләрдән ибарәт А.-ин галыглары ашкар едилмишдир. Гәдим А. дән Ассурија һөкмдары Ашшурбанипалын архиви, *Богазкөј* архиви, Әһәмәниләрин Истәхрдәки (Персепол) архиви, Тәлл әл-Амарна архиви вә с. дөврүмүзә гәдәр кәлиб чыхмышдыр. Орта әсрләрдә Шәрг өлкәләриндә сәнәдләр Авропа дөвләтләриндәкинә нисбәтән јүксәк сәвијјәдә сахланылырды. Лакин сонралар мүстәмләкәчиликлә әлагәдар Шәргин чохлу архив сәнәдләри вә надир әлјазмалары Авропаја апарылмышдыр. Гәрби Авропада еркән орта әсрләр дөврүнә аид ән бөјүк архив Рома папасынын Ватикан архивидир (тәхминән 4 әср). Орта әсрләрдә Авропада А. кралларын, феодалларын сарајларында, монастыр вә килсәләрдә чәмләнмишди.

Авропада архив ишиндә көклү дәјишиклик 18 әсрин ахырларында Бөјүк Франса ингилабындан сонра баш вермишдир. 1789—90 илләрдә Франсада милли архив тәшкил едилмишдир. 1838 илдә Инкилтәрәдә Дөвләт күтләви архиви јарадылмасы һаггында ганун верилмишдир. 1861 илдә Италијада Крал архиви, 1875 илдә Нидерландда, 1879 илдә Белчикада дөвләт А.-и тәшкил олунмушдур. Алманијада 1919 илдә Үмумалманија дөвләт архиви (Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра АДР-дә Алманија Мәркәзи архиви, АФР-дә Федерал архив), АБШ-да 1934 илдә милли архив јарадылмышдыр.

Латын Америкасы өлкәләринин чохунда милли А. 19 әсрин 1-чи јарысында јаранмышдыр. Аркентинада 1821 илдә, Мексикада 1823 илдә, Бразилијада 1838 илдә милли А. тәшкил олунмушдур.

Хүсуси мүлкијјәтин һөкм сүрдүјү капиталист өлкәләриндә ваһид дөвләт архив фонду јаратмаг мүмкүн дејил. Дөвләт А.-и илә јанашы чохлу хүсуси А. дә мөвчуддур.

Гардаш сосиалист өлкәләриндә архив иши әсаслы сурәтдә јенидән гурулмушдур. 1949—57 илләрдә Болгарыстан, АДР, Полша, Румынија вә Чехословакијада архив ишини мәркәзләшдирмәк үчүн ислаһатлар кечирилмиш, ваһид архив системи вә дөвләт архив фондлары јарадылмышдыр.

Архивчиләрин бејнәлхалг әлагәләри. 1948 илдән ЈУНЕСКО нәздиндә Бејнәлхалг Архивләр Шурасы (БАШ) мөвчуддур. БАШ-а 71 өлкәнин (1968) архив идарәләри дахилдир. ССРИ, Укр. ССР вә БССР 1956 илдән БАШ-ын үзвүдүрләр. БАШ-ын вәзифәси вахташыры архивчиләрин бејнәлхалг конгресләрини чағырмаг (I конгрес 1950 илдә Парисдә, VII конгрес 1972 илдә Москвада кечирилмишдир), бејнәлхалг мигјасда мүхтәлиф өлкәләрин А.-и арасында әлагә јаратмаг вә мөһкәмләндирмәк, сәнәдләрин сахланылмасы вә горунмасына көмәк етмәкдир. БАШ јанында 1951 илдән «Archivum» журналы нәшр олунур.

Әд.: Совет Архив ишинин 50 иллијинә даир, Б., 1970; Бабајев М. З., Азәрбајчан ССР-дә архив гуручулуғунун 50 или, «Азәрбајчан архиви», 1972, № 1; Государственные архивы СССР, М., 1956; Архивное дело в зарубежных странах. Очерки, в. 1, М., 1963; Аббакумова В. Ф., О создании и деятельности Азербайджанского бюро Истпарта ЦК ВК(б)П (Азистпарт), «Вопросы истории КПСС», 1966, № 8.

АРХИВО́ЛТ (итал. archivolto, лат. arcus volutus—һашијәләјән гөвс сөзләриндән)—ме'марлыг деталы. Тағлары чәрчивәјә алан чыхынтылы һашијә. А. тағы дивар сәтһиндән ајырыр. Ојма вә төкмә үсулу илә дүзәлдилән А. бә'зән ме'марлыгда бәдии тәртибатын әсас мотиви олур. А.-ун формасы тағларын гурулушундан асылыдыр.

АРХИЈЕПИ́СКОП (*архи...* + *јепископ*) — христиан килсә иерархијасында јүксәк рүтбәләрдән (јепископдан бөјүк) бири.

АРХИКА́РП — бир чох кисәли көбәләкләрин диши чинсијјәт органы. Ики һиссәдән ибарәтдир: нисбәтән кениш ашағы һиссә—аскогон вә дар јухары һиссә—трихокин. Еркәк чинсијјәт органында (антериди) јетишмиш чинсијјәт һүчејрәләри трихокиндән кечәрәк аскогона дахил олур; бундан сонра исә А.-дан учунда спор кисәләри јерләшән аскогон һифләри адланан телләр инкишаф едир.

АРХИЛО́Х (Archílochos)—е.ә. 7 әсрин 2-чи јарысында јашамыш гәдим јунан шаири. Антик дөврдә А.-у даһи лирик шаир адландырмышлар. Лирик ше'р, елекија, һимн, епитафија, һәчв вә тәмсилләриндән парчалар (200—250 мисра) галмышдыр. А. јамб вәзнинин јарадычысы һесаб едилир.

АРХИМЕ́Д (Archimedēs; е.ә. тәгр.287, Сичилија, Сиракуза ш.—212, Сиракуза ш.)—гәдим јунан алими, ријазијјатчы вә механик, ријази физиканын пионери, механиканын баниләриндән бири. Еһтимала көрә астроном Фидинин аиләсиндә анадан олмуш, Искәндәријјәдә тәһсил алмышдыр. Онун ријази ишләри јалныз диференсиал һесабы вә интеграл һесабынын јарандығы дөврдә дүзкүн гијмәтләндирилмишдир. Интеграсија просесләриндә хә

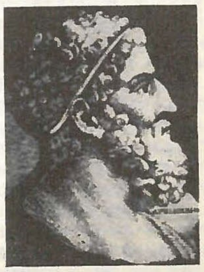

танын икитәрәфли гијмәтләндирилмәси саһәсиндәки ишләринә көрә ону нәинки И. Нјутонун вә Г. Лејбнисин, һәтта Б. Риманын сәләфи адландырмаг олар. А. еллипсин, параболик сегментин, конус вә күрә сәтһинин саһәләрини, күрә вә сферик сегментин, еләчә дә мүхтәлиф фырланма чисимләринин вә онларын сегментләринин һәчмини һесабламышдыр. «Архимед спиралы»нын хассәләрини тәдгиг етмиш, һәмин спирала тохунанын гурулмасыны вермиш, онун долағынын саһәсини тапмышдыр. А. ортаг вуруғу 1/4 олан сонсуз һәндәси силсиләнин чәмини тапмыш, бу исә ријазијјатда сонсуз сыраја илк мисал олмушдур. Үч тәрәфинә көрә үчбучағын саһәсинин тә'јини дүстуру да (сәһвән *Һеронун* ады илә адландырылан) А.-ә мәхсусдур. π әдәдинин гијмәтини јүксәк дәгигликлә һесабламышдыр. Механикада онун бир чох ихтирасы вар: суғалдыран механизм (Архимед винти), линк вә блоклар системи, атычы машын вә с.

Чисимләрин ағырлыг мәркәзи анлајышы да А.-ә мәхсусдур. А. линк ганунларынын ријази чыхарышыны вермиш, интеграсија методларыны тәтбиг едәрәк мүхтәлиф фигур вә чисимләрин ағырлыг мәркәзини тапмышдыр. «Мәнә дајаг нөгтәси вер, мән Јери тәрпәдим» кәламы она аиддир. А. һидростатиканын әсасыны гојмуш, өз адыны дашыјан *Архимед ганунуну* кәшф етмишдир. Рәвајәтә көрә А., Сиракуза шаһы Һијеронун тачындакы гызыл вә күмүшүн мигдарыны тә'јин етмәк мәсәләсинин һәллини һовузда чимәркән тапмыш вә «еврика!» («тапдым!») дејәрәк гышгырыб евә чылпаг гачмышдыр. О, астрономија илә дә мәшғул олурду. Күнәшин заһири диаметрини тә'јин етмәк, Ај вә Күнәш тутулмаларыны, Ајын сәфһәләрини, планетләрин һәрәкәтини мүшаһидә етмәк үчүн чиһаз гурмушдур. 2-чи Пун мүһарибәси заманы А. Сиракуза ш.-нин Рома гошунларындан истеһкам мүдафиәсини тәшкил етмишдир. Онун һәрби машынларындан горхан ромалылар шәһәри бирбаша һүчумла алмаг чәһдиндән әл чәкмәјә вә узунмүддәтли мүһасирәјә кечмәјә мәчбур олмушдулар. Ромалылар Сиракуза ш.-ни аларкән А.-и өлдүрмүшләр. Рәвајәтә көрә А. ону өлдүрән әскәрә «мәним чертјожларыма тохунма!» сөзләри илә мүрачиәт едибмиш.

Әсәри: Сочинения, М., 1962.

Әд.: Веселовский И. Н., Архимед, М., 1957.

АРХИМЕ́Д ГАНУНУ—маје вә газлар статикасынын гануну: маје (газ), она салынмыш чисмә бу чисмин сыхышдырыб чыхардығы мајенин (газын) чәкисинә бәрабәр олан вә јухары јөнәлән галдырычы гүввә илә тә'сир едир. Бу гүввә сыхышдырылыб чыхарылан һәчмин ағырлыг мәркәзинә тәтбиг олунур. Әкәр чисмин чәкиси галдырычы гүввәдән бөјүкдүрсә, чисим маједә батыр, галдырычы гүввә чисмин чәкисинә бәрабәрдирсә, чисим мајенин дахилиндә үзүр, чисмин чәкиси галдырычы гүввәдән кичикдирсә, онун мүәјјән һиссәси маједән чыхыр (батан һиссәнин һәчминә бәрабәр мајенин чәкиси чисмин үмуми чәкисинә бәрабәр олана гәдәр). Мәс., кәми суја о гәдәр батыр ки, батан һиссәнин сыхышдырыб чыхардығы сујун чәкиси кәминин чәкисинә бәрабәр олсун. А.г. чисимләрин үзмәси нәзәријјәсиндә әсас ганундур.

АРХИМЕ́Д СПИРАЛЫ—О нөгтәси әтрафында мүнтәзәм фырланан дүзхәтт үзрә бәрабәрсүр'әтли һәрәкәт едән *M* нөгтәсинин чыздығы мүстәви хәтт. Илк дәфә *Архимед* өјрәнмишдир. Дүз хәттин фырланма сүр'әти w, M нөгтәсинин сүр'әти v-дирсә вә һәрәкәтин башланғычында M вә O нөгтәләри үст-үстә дүшүрсә, А.с.-нын *полјар координатларда* тәнлији $\rho=a\varphi$ олур $\left(a=\frac{v}{\omega}\right)$.

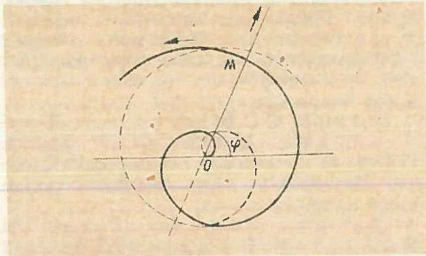

АРХИМИСЕТЛӘР (Archimycetes)—миселиси олмајан вә ја чох зәиф инкишаф едән бәсит микроскопик көбәләк синфи. Әсасән јосунларын, су көбәләкләринин вә чичәкли биткиләрин һүчејрәдахили паразитидир. Гејри-чинси чохалма заманы А.-ин әксәријјәтиндә биргамчылы (бә'зи А.-дә икигамчылы) *зооспорлар* инкишаф едән бир вә ја бир нечә *споранки* әмәлә кәлир. Чинси чохалма заманы исә каһ бүтөв фәрдләр, каһ да *гаметләр* (изо-вә ја һетерогаметләр) бирләшир. Бә'зи микологлар јашыл јосунлары, дикәрләри фикомисет көбәләкләри, башгалары исә рәнксиз гамчылылары А.-ин әчдады сајырлар; күман ки, сонунчу фикир даһа дүздүр.

АРХИПЕЛА́Г (итал. Arcipelago)—бир-бириндән аз аралы олуб, вәһдәт тәшкил едән адалар групу. Мәс., *Бакы архипелагы, Абшерон архипелагы*. А. материк, мәрчан вә вулкан мәншәли олур.

АРХИ́ПОВ Васили Серкејевич (д.22.12.1906, Челјабинск вил., Аргајыш р-нунун Тјутнјары к.)—танк гошунлары кен.-полк.-и, ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1940, 1944). 1931 илдән Сов.ИКП үзвү. 1928 илдән Совет Ордусунда хидмәтдәдир. Командир һеј'әтинин тәкмилләшдирмә курсларыны (1938, 1943) вә Баш Гәраркаһ Академијасыны (1950) битирмишдир. Мүһарибәдән сонра Совет Ордусунда мәс'ул ишдәдир. 3 дәфә Ленин ордени, 5 Гырмызы Бајраг ордени, 2-чи дәрәчәли Кутузов ордени, Гырмызы Улдуз ордени вә 2 харичи орденлә (Полша вә Чехословакија), һабелә медалларла тәлтиф олунмушдур.

АРХИПОВ Иван Василјевич (1.5.1907, Калуга)—совет дөвләт вә партија хадими. 1928 илдән Сов.ИКП үзвү. Д.ј. фәһләси аиләсиндә доғулмушдур. 1921 илдә Калуга сәнәт мәктәбини, 1932 илдә Москва Дәзкаһ-Аләт Ин-туну битирмишдир. 1921 илдән Сызран-Вјазма д.ј.-нун баш е'малатханаларында торначы шакирди, торначы, 1932 илдә з-д конструктор бүросунда мүһәндис (Ковров ш.), 1933 илдән Дзержински ад. металлуркија з-дунда (Днепродзержинск ш.) уста, баш уста, сех рәиси мүавини, сех рәиси, 1937 илдә Кривој Рог металлуркија з-дунда баш механик ишләмишдир. 1938 илдә Украјна КП Кривој Рог шәһәр комитәсинин биринчи катиби сечилмишдир. 1939 илдән ҮИК(б)П МК-да кадрлар идарәси шө'бәсинин мүдири, 1943 илдән ССРИ халг әлван металлуркија комиссарынын (1946 илдән назиринин) биринчи мүавини, 1958 илдән ССРИ Назирләр Советинин Дөвләт Харичи Игтисади Әлагәләр Комитәси сәдринин мүавини (1959 илдән биринчи мүавини) олмушдур. 1974 илин мартындан ССРИ Назирләр Совети Сәдринин мүавинидир. 1976 илдән Сов.ИКП МК үзвүдүр. ССРИ Али Советинин (9-чу чағырыш) депутатыдыр. 3 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АРХИТЕКТО́НИКА (јун. architektonikē—иншаат сәнәти)—бинанын конструктив системинә хас тикинти ганунаујғунлугларынын бәдии ифадәси. А. тикинтидә әсас принсип олмагла, ме'марлыг һиссәләри арасында әлагә, гаршылыглы тәнасүб вә ваһид композисија јарадыр. Инчәсәнәт әсәринин (табло, симфонија, кинофилм вә с.) әсас вә икинчи дәрәчәли елементләри арасындакы нисбәтини мүәјјән едән бәдии гурулуша да А. дејилир.

АРХИТЕКТУ́РА (лат. architectura, јун. architéktōn—иншаатчы сөзүндән)—бах *Ме'марлыг.*

«АРХИТЕКТУ́РА СССР» — иллүстрасијалы ајлыг журнал; ССРИ Дөвләт Тикинти Комитәси јанында Мүлки Тикинти вә Ме'марлыг Комитәсинин вә ССРИ Ме'марлар Иттифагынын органы. 1933 илдән (фасиләләрлә) нәшр олунур. Журналда мүасир шәһәрсалма, мүлки, сәнаје вә кәнд ме'марлығы, стандарт лајиһәләшдирмә, ме'марлыг тарихи вә нәзәријјәси, тикинти мәсәләләри ишыгландырылыр.

АРХИТРА́В (*архи*...+лат. trabs—тир)—*антаблементин* ашағы һиссәси. А. әсас конструктив елемент олуб, сүтун башлығы (капител) үзәриндә јерләшир. А. дорик вә тоскана ордерләриндә һамар тир, ионик вә коринф ордерләриндә исә 3 үфүги чыхынты шәклиндә олур.

АРХОЗАВРЛАР (*архи*...+ јун. sáuros — кәләз), (Archosauria) — сүрүнәнләрин ән кениш јарымсинфи. Бураја текодонтлар, *динозаврлар, учан кәләзләр* вә *тимсаһлар* дахилдир. Һазырда јалныз тимсаһ јашајыр. А. ән чох Мезозој ерасы үчүн характерикдир. Ән гәдим нүмајәндәләринин галыглары Триас чөкүнтүләриндә тапылмышдыр. Бу галыглардан мә'лум олур ки, бә'зи А. ики ајағы үзәриндә јеримиш, бу да онларын, еһтимал ки, ачыг саһәләрдә јашамаға ујғунлашмасы (даһа кениш саһәни көрмәк үчүн) илә әлагәдар олмушдур. Бә'зи суда јашајан А. диридоған олмушлар. Али А.-ын (динозаврлар вә учан кәләзләр) истиганлы һејван олдуғу күман едилир. А. Јер күрәсинин һәр јериндә јашамышлар. Онурғалыларын тәкамүлүнү өјрәнмәк үчүн А. чох әһәмијјәтлидир. Гушлар А.-дан әмәлә кәлмишдир.

ÁРХОНТ (јун. árchōn—рәис, һаким)— Гәдим Јунаныстан *полисләриндә* јүксәк вәзифәли шәхс. Е.ә. 7—5 әсрләрдә 9 А.-дан ибарәт коллекија Афинада мүһүм рол ојнајырды. Е.ә. 5 әсрдә сијаси әһәмијјәтини итирмишдир.

АРЧАНДАҒ СИЛСИЛӘСИ — Азәрб. ССР-дә, Ачыноһур өн дағлығынын ч.-унда дағ силсиләси. Боздағ силсиләсинин Әличан вә Түрјан чајлары арасындакы һиссәси. Һүнд. 700 *м*-ә гәдәрдир. Шм. јамачлары мејлли, кәскин парчаланмыш, ч. јамачлары дик вә чылпагдыр. А.с.-ндә *ардыч* (арчан), сагғызағачы вә с. битән сејрәк арид мешәләр вар. Түрјанчај горуғунун чох һиссәси А.с.-ндәдир.

АРЧИЛӘР—Гәрби Дағыстанда (әсасән, Дағ.МССР-ин Чародин р-нунун Арчи к.-ндә) јашајан етник груп. Дилләри Дағыстан дилләринин ләзки групуна аиддир. Јазылары авар вә рус дилләриндәдир. Әсасән һејвандарлыгла мәшғул олурлар. Диндарлары мүсәлмандыр.

АРЧМÁН — Түр. ССР-дә Копетдағын әтәјиндә балнеоложи курорт. Арчман д.ј. ст.-ндан арасы 9 *км*-дир. Иглими кәскин континентал, јајы гызмардыр (ијулда 30°С-дән јухары). Мүаличә васитәләри: зәиф һидрокенсулфидли минерал булаглар. Сујундан ванна вә ичмәк үчүн истифадә олунур. А.-да һәзм вә ган дөвраны органлары, дәри, кинеколожи, дајаг-һәрәки органлары хәстәлијинә тутуланлар мүаличә едилир. Санаторија, ванна бинасы вар. Курорт ил боју ишләјир.

ÁРҸЕШ (Arges) — Румынијада чај, Дунајын сол голу. Уз. 335 *км*, һөвзәсинин саһ. 12 400 *км*^{2}. Ҹәнуби Карпат д-рында Фекераш массивиндән башланыр. Тахта-шалбан ахыдылыр. Олтенитса ш. А. саһилиндәдир.

АРШАКИЛӘР (Арсакиләр), Парфија Аршакиләри—е.ә. 250 илдән ерамызын 224 илинәдәк *Парфијада* һакимијјәтдә олмуш сүлалә. А. өзләрини Иран шаһы II *Артаксерксин* нәсли, беләликлә дә Әһәмәниләр сүлаләсинин давамчылары сајырдылар. Лакин тарих елми буну тәсдиг етмир. *Бирунинин* топладығы халг әфсанәләриндә А. әфсанәви Харәзм гәһрәманы *Сијавушун* нәсли кими көстәрилир. Ән‘әнәјә көрә А.-ин баниси, Хәзәр дәнизинин ч.ш.-индә (индики Түр.ССР әразисиндә) јашајан парн тајфасынын башчысы Аршак сајылыр; әслиндә исә Парфија падшаһлығынын баниси I Тиридатдыр. Бә‘зи алимләр ону I Аршак илә гарышдырыр.

Аршакиләр сүлаләсинин башлыча нүмајәндәләри: I Аршак [250—248/247], I Тиридат [248/247—тәгр. 211], I Артабан [тәгр. 211—191], Прианат [тәгр. 191—176], I Фраат [тәгр. 175—170], I Митридат [тәгр. 170—138/137], II Фраат [138/137—тәгр. 128], II Артабан тәгр. 128—124/123], II Митридат [тәгр. 123–88/87], III Фраат [70/69—58/57], II Ород [тәгр. 57—37/36], IV Фраат [37/36—2], V Фраат [е.ә. 2—тәгр. е. 4], I Вонон [7/8—тәгр. 12], III Артабан [тәгр. 12—тәгр.38], II Готара [тәгр. 38—тәгр.51], I Волокес [51/52—79/80],. IV Митридат [128/129—147], III Волокес [148—192], IV Волокес [191—207/208], V Волокес [207/208—222/223], V Артабан [тәгр. 209—224].

АРШАКИЛӘР, Албанија (Гафгаз) Аршакиләри — һөкмдарлар сүлаләси (1 әсрин орталары — 510 ил). А. һаггында 8 вә 12 — 13 әср мәнбәләриндә (Мовсес Каланкатлы, Киракос Кәнчәли, Мхитар Ајриванетси) мә'лумат вар. А.-дән он һөкмдарын ады мә'лумдур: I Вачаган, I Ваче, Урнајр, II Вачаган, Мирһаван, Сатој, Асај, Јесуаген, II Ваче, III Мө'мин Вачаган. Парфија Аршакиләри нәслиндән олан А. тезликлә албан мәдәнијјәтини мәнимсәјәрәк христианлығы гәбул етдиләр вә албанлашдылар. Албанијанын сијаси мүстәгиллијини мөһкәмләтмәк сијасәти јеридирдиләр. А.-ин һакимијјәт илләри Албанијада игтисади, сијаси вә мәдәни јүксәлиш дөврү олмушдур. 510 илдә А.-и *Меһраниләр* сүлаләси әвәз етди.

Әд.: История агван Моисея Каганкатваци, пер с арм., СПБ, 1861; Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959.

АРШАКИЛӘР (ермәничә Аршакуни), Ермәнистан аршакиләри —Парфија Аршакиләри илә гоһум олан падшаһ сүлаләси [62—428]. Әсасыны I Тиридат [62 илдән, рәсмән 66—80] гојмушдур. Иранда Сасаниләр һакимијјәт башына кәлдикдә (226) Аршаки I Хосров [217 — 238] онларын һакимијјәтини танымады. А.-ин һакимијјәти ирси олду. III Тиридат дөврүндә [287—332] Ермәнистанда христианлыг дөвләт дини е'лан едилди (тәгр. 301 илдә). Феодал дағыныглығына гаршы вә Ермәнистанын истиглалијјәти уғрунда А.-ин мүбаризәси нәтичәсиз галды. 387 илдә Ермәнистан Иран вә Рома арасында бөлүшдүрүлдүкдән сонра А. онларын вассалы олду. 428 илдә А.-ин һакимијјәти сүгут етди.

АРШЫН (түркчә)—метрик өлчү системи гәбул олунанадәк Русија, Әфганыстан, Иран, Түркијә, Болгарыстан вә с. өлкәләрдә ишләдилән узунлуг өлчүсү. Русијада 16 әсрдән истифадә олунурду. Әввәлләр А. 27 инкилис дүјмү, I Пјотрун дөврүндә исә А. 28 дүјм олмуш вә дәјишмәмиш галмышдыр. I А.=16 киреһ (4,4 *см*)=28 дүјм=71,12 *см*. Мүхтәлиф өлкәләрдә А. 65,2 *см*-дән 112 *см*-дәк, Азәрбајчанда исә тәгр. 75 *см* көтүрүлүрдү.

АС (фр. as—туз, мәчази мә'нада — өз ишинин устасы)— һава дөјүшү устасы олан маһир гырычы тәјјарәчи. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә азы 5 дүшмән тәјјарәси вурмуш һәрби тәјјарәчиләрә А. дејилирди. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет тәјјарәчиләриндән 150 нәфәринин һәрәси 20—50 дүшмән тәјјарәси мәһв етмишдир. Совет ҺҺГ-дә маһир тәјјарәчиләрә дә бә'зән А. дејилир.

АСÁМА—Јапонијанын Һонсү а.-нда сөнмәмиш вулкан. Һүнд. 2542 *м*. Тез-тез күл пүскүрүр. Сон дәфә 1958 илдә пүскүрмүшдүр (газ, күл, лава).

АСАНӘРИЈӘН ӘРИНТИЛӘР — әримә температуру галајын әримә темп-рундан (тәгр. 232°С-дән) чох олмајан әринтиләр. А.ә.-ин тәркибинә галај, гурғушун, кадмиум, бисмут, индиум вә с. металлар дахилдир. Тәркибиндә 44,7% Bi, 22,6% Pb, 19,1% In, 8,3% Sn, 5,3% Cd олан әринти 46,8°С-дә, 12,5% Sn, 20,5% In, 67% Ga олан әринти исә даһа ашағы темп-рда —10,6°С-дә әријир. А.ә. електротехника вә истилик апаратларында (әријән горујучу), леһим вә с. кими ишләдилир.

АСАНСÓЛ—Һиндистанын Гәрби Бенгалија штатында, Дамодар чајынын вадисиндә шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 157,4 мин (1971). Чхота-Нагпур сәнаје р-нунун јени сәнаје мәркәзидир. Үмуми вә енеркетика машынгајырмасы сәнајеси, д.ј. е'малатханалары, јахынлығында гара металлуркија з-ду вар. А. рајонунда көмүр чыхарылыр вә алүминиум истеһсал едилир.

АСАРХАДДÓН (Ассурија дилиндә Ашшурахиддин) — Ассурија падшаһы [е.ә. 680—669]. Атасынын харабалыға чевирдији Бабил ш.-ни бәрпа етмиш, бир сыра шәһәрин имтијазларыны кери гајтармыш, мә‘бәдләрин хејринә веркиләр гојмушду. А. Әрәбистан (676), Финикија вә Мисирдә (675—671) мүһарибә етмиш вә Мемфис ш.-нин ишғалындан сонра Мисир падшаһлары титулларыны гәбул етмишдир. 673—672 илләрдә скифләрин көмәк етдији мидијалы Каштаритинин үсјаны нәтичәсиндә Мидија Ассуријадан ајрылды.

АСÁФЈЕВ Борис Владимирович (әдәби тәхәллүсү—Игор Глебов) (29.7.1884, Петербург—27.1.1949, Москва) —совет мусигишүнасы, бәстәкар. ССРИ ЕА акад. (1943). ССРИ халг артисти (1946). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943, 1948). Проф. (1925 илдән). Петербург ун-тинин тарих-филолокија факүлтәсини (1908) вә Петербург консерваторијасыны (1910; А. К. Лјадовун бәстәкарлыг синфи үзрә) битирмишдир. 1914 илдән мусиги тәнгидчиси кими мәтбуатда чыхыш етмишдир. А.-ин елми-публисистик вә мусиги-ичтимаи фәалијјәти Совет һакимијјәти илләриндә кенишләнмишдир. О, Ленинград филармонијасынын тәшкилиндә иштирак етмишдир. 1919—30 илләрдә Инчәсәнәт Тарихи Ин-тунда (Ленинград) ишләмишдир. 1943 илдә Москваја көчмүш, Москва консерваторијасы нәздиндәки елми-тәдгигат кабинетинә вә ССРИ ЕА Инчәсәнәт Ин-тунун мусиги бөлмәсинә рәһбәрлик етмишдир. Совет бәстәкарларынын 1-чи Үмумиттифаг гурултајында (1948) ССРИ Бәстәкарлар Иттифагынын сәдри сечилмишдир. Онун рус классик мусигиси, хүсусилә М. И. Глинка, П. И. Чајковски, М. П. Мусоргски һаггында әсәрләри бөјүк әһәмијјәтә маликдир. С. С. Прокофјев, Н. Ј. Мјасковски, Д. Д. Шостакович, А. И. Хачатурјан, В. Ј. Шебалин вә 20 әсрин көркәмли харичи өлкә бәстәкарлары һаггында мәгаләләри совет мусиги тәнгидинин ән јахшы нүмунәләриндәндир. А.-ин ишләјиб һазырладығы интонасијалар нәзәријјәси реалист естетика мәсәләләринин һәллиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Рус мусиги тәнгидинин лајигли давамчысы олан А.-ин фәалијјәти мусиги елминин инкишафында јени мәрһәлә тәшкил едир. А.-ин идејалары мүасир совет, һәмчинин бир чох харичи өлкә мусигишүнаслары тәрәфиндән өјрәнилир.

Совет балет мусигисинин инкишафында да А.-ин хидмәти олмушдур. А. Азәрб. дастаны мөвзусунда «Ашыг Гәриб» (1941), Низаминин «Једди көзәл» поемасынын мотивләри әсасында «Славјан көзәли» (1941) балетләрини јазмышдыр. 28 балети («Парисин алову», «Бахчасарај фонтаны», «Гафгаз әсири» вә с.), 11 операсы, 4 симфонијасы, бир сыра романслары вә с. әсәрләри вар. «Бахчасарај фонтаны» балети Азәрб. опера вә балет театрында тамашаја гојулмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Избр. труды. т. 1—5, М., 1952—57; Музыкальная форма как процесс, кн. 1—2, Л., 1963; Избр. статьи о музыкальном просвещении и образовании, М.—Л., 1965; Речевая интонация, М.—Л , 1965; Критические статьи и рецензии, М.—Л., 1967.

Әд.: Богданов-Березовский В., Б. В. Асафьев, Л., 1937; Орлова Е., Б. В. Асафьев. Путь исследователя и публициста, Л., 1964; Рыжкин И., Становление советской музыкальной эстетики (Луначарский, Асафьев). В кн.: Из истории советской эстетической мысли, М., 1967.

АСАХИГА́ВА — Јапонијада, Һоккајдо а.-нда шәһәр. Әһ. 304,7 мин (1972). Тичарәт-нәгл. мәнтәгәси. К.т. машынгајырмасы з-ду, мешә, селлүлоз-кағыз, јејинти сәнајеси, јахынлығында милли парк (Дајсетсудзан) вар.

АСБЕ́СТ (јун. ásbestos—сөнмәз)—серпентин вә амфибол групуна аид назик, инчә лифли (галынлығы тәгр. 0,0001 *мм*) минералларын үмуми ады. Ики нөвдүр: хризотил А. вә амфибол А. Хризотил А. даһа әһәмијјәтлидир. Хризотил А.-ин рәнки јашылы-сары, бә'зән ағ, надир һалларда исә гонурдур. Сәртлији 2—3, сыхлығы 2500 $кг/м^3$. Ода (әримә темп-ру тәгр. 1500°С) вә гәләвијә давамлыдыр. Әсасән, магнезиумла зәнкин ултраәсаси сүхурлара һидротермал мәһлулларын тә'сириндән әмәлә кәлир. Одадавамлы парча истеһсалында, һәмчинин изоләедичи материал кими ишләдилир. Урал (Баженово), Канада (Квебек), Кипр а. вә Чәнуби Родезијада (Шабани) бөјүк А. јатаглары вар.

АСБЕ́СТ—РСФСР Свердловск вил.-ндә шәһәр. Д.ј. ст. Әһ. 79 мин (1975). Асбестсафлашдырма ф-ки, техники асбест мә'мулаты з-ду, Елми-Тәдгигат Асбест Ин-ту, мә'дән техникуму, тибб мәктәби, кеолокија музеји вар. А. рајонунда (Баженово јатағы) асбест чыхарылыр.

АСБЕ́СТ-СЕМЕ́НТ—*асбестлә* сементин сулу гатышығындан һазырланан тикинти материалы. 500 вә даһа јүксәк маркалы портландсементин 100 һиссәсинә (күтләсинә көрә). 12—20 һиссә ашағы чешидли (әксәр һалларда) асбест сәрф едилир. Асбест лифләри арматурлама тә'сири көстәрдији үчүн семент өзүнү тутмаға башлајана гәдәр А.-с-ин дартылмаја гаршы мөһкәмлији вә пластиклији кифајәт гәдәр олур. Бу исә 5—10 *мм* галынлығында А.-с. тәбәгәләриндән мүхтәлиф формалы мә'мулат һазырламаға имкан верир. А.-с. бәркидикдән сонра јүксәк физики-механики хассәләрә малик олур. А.-с.-ин истифадә мүддәти бөјүкдүр. Шахтаја вә ода дөзүмлүдүр, јүксәк кимјәви давамлылығы вар. Рүтубәт дәјишилдикдә деформасијаја уғрамасы вә көврәк олмасы мәнфи чәһәтләридир. Бунларын гаршысыны алмаг үчүн һидрофоблашдырма вә әлавә арматурламадан истифадә едилир.

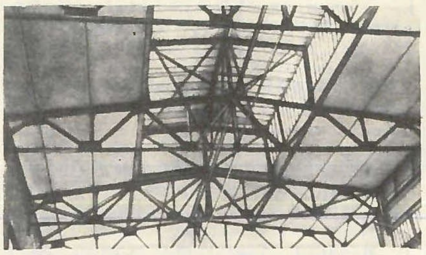

6×1,5 *м* өлчүлү, каркас типли асбест-семент тавалардан сех өртүјү.

А.-с. мә'мулатлар тәбәгәшәкилли (профилли, јасты вә хүсуси тә'јинатлы) вә борушәкилли һазырланыр. Мүхтәлиф тип биналарын дам өртүјү материалы кими профилли (далғалы вә јарымдалғалы) тәбәгәләр вә јасты тавалар (асбошифер) ишләдилир. ССРИ-дә профилли лөвһәләр ашағыдакы өлчүләрдә бурахылыр: уз. 1,2—2,5 *м*, ени 0,67—1,13 *м*, галынлығы 5,5—8 *мм*. Јасты А.-с. мә'мулатлар үзлүк материал кими рәнкләнмәмиш (боз), рәнкләнмиш вә ја фактуралы олмагла пресләнмиш, јахуд пресләнмәмиш шәкилдә һазырланыр. Өлчүләри: уз. 2,8 *м*-ә гәдәр, ени 1,6 *м*-ә гәдәр, галынлығы 4—10 *мм*. Јасты тәбәгәләр јашајыш вә ичтимаи биналарын јардымчы отагларында дахили үзлүк кими, һәмчинин, балкон, пилләкан вә с. тикинтисиндә ишләдилир. Хүсуси тә'јинатлы А.-с. мә'мулатлара ен кәсији дүзбучаглы вә даирәви олан вентилјасија гутулары, боруларын истилик изолјасијасы тәбәгәсини механики зәдәләрдән горујан јарымсилиндрләр вә с. аиддир. Борушәкилли мә'мулатлара су кәмәрләри (басгылы вә басгысыз), газ кәмәрләри вә горујучу кәмәрләр үчүн борулар дахилдир.

А.-с. конструксијалар тәбәгәшәкилли асбест-семент, истилији кечирмәјән материаллар вә каркас елементләриндән (метал, јахуд ағач) һазырланыр. Ичибош конструксијаларда А.-с. тәбәгәләр бир-биринә шуруп, пәрчим, јахуд јапышганла бирләшдирилир. Монолит конструксијалар (тава вә панелләр) истиләшдиричи гатла бирләшдирилән ики јасты тәбәгәдән һазырланыр. Тава вә панелләрин галынлығы 60—80 *мм*-дир.Ән чох каркас типли конструксијалар (јә'ни јасты асбест-семент тавалардан ибарәт олуб, каркаса јапышган вә ја шурупла бирләшдирилән тава вә панелләр) тәтбиг олунур. Таваларын ени 1,2—1,5 *м*, уз 3,5—6,5 *м*-дир.

Әд.: Соколов П. Н., Технология асбестоцементных изделий, 3 изд., М., 1960; Блох Г. С., Литвинов А. Н., Асбестоцементные материалы и конструкции и их эксплуатационные качества, М., 1964; Технология и свойства асбестоцементных изделий, М., 1972; Чеченин М. Е., Асбестоцементные трубы для газопроводов, М., 1973; Мешков Г. В., Волчек И. З., Производство асбестоцементных изделий, М., 1976.

АСБЕ́СТ-СЕМЕ́НТ СӘНАЈЕСИ—мүхтәлиф дам өртүјү, дивар вә үзлүк тәбәгә материалы, су вә канализасија борулары, електрик изолјатор лөвһәси вә с. семент вә асбест мә'мулаты истеһсал едән тикинти материаллары сәнајеси саһәси. Асбест-семент шифер истеһсалына 19 әсрдә Австријада, асбест-семент бору истеһсалына исә 1916—20 илләрдә Италијада башланмышдыр. Ингилабдан әввәлки Русијада дам өртүјү материалы истеһсал едән илк з-д Брјанскда тикилмишди (1908). ССРИ-дә А.-с.с. чох инкишаф етмишдир. Мүһарибәдән әввәлки бешилликләрдә асбест-семент мә'мулаты вә бору истеһсал едән механикләшдирилмиш бөјүк мүәссисәләр ишә салынмышдыр. Асбест-семент мә'мулатынын һазырланмасында хаммалын тәгр. 85%-ини семент вә јалныз 15%-ини асбест тәшкил едир. Бу сәбәбдән дә асбест-семент мүәссисәләри билаваситә семент з-дларына јахын јердә тикилир. Асбест-সементдән һазырланмыш дам өртүјү дәмир дам өртүјүндән тәгр. ики дәфә учуз баша кәлир. Асбест-семент бору исә чугун вә полад борулардан хејли учуз баша кәлмәклә, һәм дә јүнкүлдүр. ССРИ А.-с.с. истеһсал һәчминә көрә дүнјада биринчи јери тутур. 1975 илдә 7,8 млрд. шифер (шәрти лөвһә һесабы илә), 1,8 млрд. $м^2$ јумшаг дам өртүјү вә изолјасија материалы истеһсал олунмушдур.

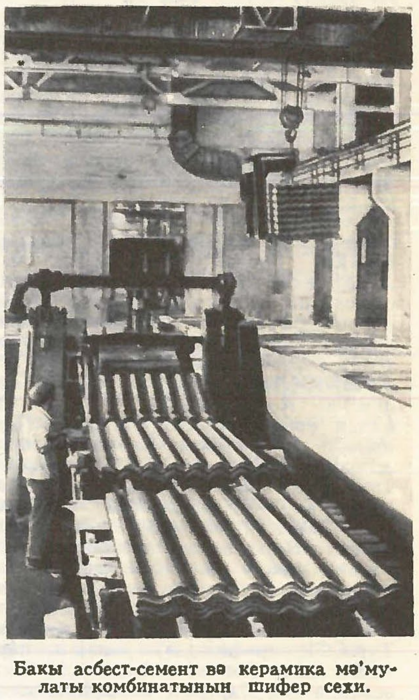

Бакы асбест-семент вә керамика мә'мулаты комбинатынын шифер сехи.

Азәрб.-да илк асбест-семент шифер з-ду 1911 илдә Бакыда тикилмиш, сонрадан Ростова көчүрүлмүшдү. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра дам өртүјү материалы истеһсал едән бир сыра мүәссисә тикилмиш, јени техника илә тәчһиз едилмишдир. Бунлардан ән бөјүјү Бакы асбест-семент вә керамика мә'мулаты комбинаты 1948 илдә истифадәјә верилмишдир. Азәрб. ССР-дә 1975 илдә 111,4 млн.

асбест-семент шифер (шәрти лөвһә һесабы илә, 1950 илдә 14,3 млн.), 1,6 мин шәрти *км* асбест-семент бору (1950 илдә 0,3 мин) истеһсал олунмушдур. Онунчу бешилликдә ССРИ-дә А.-с.с. даһа да инкишаф етдириләчәк, метал ишләдилмәдән асбест-семент мә'мулатларын күтләви истеһсалы тәшкил едиләчәк, ири һәчмли конструксија вә бәзәк асбест-семент мә'мулатын истеһсалы кенишләндириләчәкдир. А.-с.с. дикәр социалист өлкәләриндән ПХР, АДР, ЧССР, БХР, Мач.ХР вә ЈСФР-дә, капиталист өлкәләриндән исә АБШ, Б. Британија, Франса, АФР, Италија вә Јапонијада нисбәтән чох инкишаф етмишдир.

Әд.: Соколов П. Н., Производство асбестоцементных изделий, 2 изд., М., 1962; Сатарин В. И., Акопян В. А., Асбестоцементная промышленность, М., 1962; Промышленность строительных материалов СССР 1917—1927, М., 1967.

АСЕАН (Association of Joutheast Asian Nations)—бах *Чәнуб-Шәрги Асија Дөвләтләри Чәмијјәти.*

АСЕ́ЈЕВ Николај Николајевич (9.7. 1889, Лгов—16.7.1963, Москва)—рус совет шаири. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941). В. В. Мајаковски илә јарадычылыг үнсијјәти (1913 илдән) истеʼдадынын инкишафына тәʼсир көстәрмишдир. «Кечә флејтасы» (1914) адлы илк шеʼр китабында *символизмин* тәʻсири дујулур. Ингилабын, јени һәјатын тәрәннүмү А.-ин поезијасында әсас јер тутур. «Будјонны» (1922), «Ијирмиалтылар» (1925), «Семјон Проскаков» (1928) поемалары ингилаби мөвзудадыр. «Рус нағылы»нда В. И. Ленинин образыны јаратмышдыр. «Мајаковски башланыр» (1940) поемасы ән јахшы әсәрләриндәндир. «Биринчи тагым» (1941), «Гәләбә шөʼләси» (1946) китабларындакы шеʼрләр Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә һәср олунмушдур. «Дүшүнчәләр» (1955), «Аһәнк» (1961) китабларында фәлсәфи лирика әсас јер тутур. Никбинлик, ингилаби фәдакарлыг, кәнчлијин вә мәʼнәви сафлығын тәрәннүмү А. поезијасынын сәчијјәви хүсусијјәтләридир. Әдәби-тәнгиди мәгаләләри дә вар. Азәрб. поезијасындан тәрчүмәләр етмишдир. «Ијирмиалтылар» поемасы, бәʼзи шеʼрләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Собр. соч., т. 1—5 М., 1963—64; Маяковский начинается М., 1973.

Әд.: Карпов А. С., Николай Асеев. Очерк творчества, М., 1969.

АСЕНЛӘР—болгар чарлары сүлаләси [1187—1280]. Илк нүмајәндәси Икинчи Болгар чарлығынын баниләриндән олан I Иван Асен [1187—96] иди.

АСЕ́ПТИКА (јун. а—инкар шәкилчиси + sēptikós — иринли, иринләмәјә сәбәб олан)—јараја микроб дүшмәсинин гаршысыны алмаг үчүн көрүлән тәдбирләр системинин мәчмусу. Бу мәгсәдлә чәрраһи әмәлијјатда јараја тохунан, организмә мүвәггәти вә ја даими јеридилән нә варса һамысы дезинфексија едилир.

Инкилис чәрраһы Ч. Листер 1867 илдә инфексија илә мүбаризә мәгсәди илә карбол туршусу тәклиф етмишди; сонралар мүәјјән олунду ки, микроорганизмләр јүксәк темп-рун (гајнатмагла, исти һава вермәклә вә с.) тәʼсири илә дә мәһв олур. Бу, асептик үсулун (физики антисептика) инкишафынын башланғычы олду. 19 әсрин 80-чи илләриндә А.-нын јаранмасында А.-нын баниләри олан алман чәрраһлары Е. Бергман вә К. Шиммелбуллун бөјүк әмәји олмушдур. Русијада А. 19 әсрин 90-чы илләриндә кениш инкишаф етмишди. Мүасир чәрраһлыгда дезинфексија (стерилизасија), әсасән, физики үсулларла, јүксәк темп-рла (гајнатмагла, јандырмагла) бирликдә, јүксәк тәзјиглә (автоклав) вә ултрабәнөвшәји шүаларла да апарылыр. А.-ја риајәт етмәк үчүн чәрраһи әмәлијјат јалныз асан јујулан һамар диварлы, артыг әшја вә мебели олмајан хүсуси операсија отагларында апарылыр. Операсија отағынын һавасы бактерисид лампаларынын ултрабәнөвшәји шүалары илә дезинфексија едилир. Операсија отағында адам аз олмалы, онлар хүсуси палтар, ајаггабы вә тәнзиф маска кејмәлидир. Иринли хәстәлији олан вә инфексија јаја билән ишчиләр операсија отағына бурахылмыр. Чәрраһлар вә операсија отағынын тибб бачылары әлләрини стерил фырча илә хүсуси методика үзрә јудугдан вә дәри сәтһиндәки микроблары гыран вә пиј вәзиләриндән чыхмасынын гаршысыны алан дәрманларла силдикдән сонра операсијаја башлајырлар. Операсијаны стерил халат вә резин әлчәк тахмыш ишчиләр апарыр. Операсија наһијәси гырхылыр, јодун спиртли мәһлулу илә тәмизләнир вә бәдәнин галан һиссәләри стерил дөшәкағы илә өртүлүр. Операсија палтарлары, һәмчинин сарғы материаллары бир нечә күн әрзиндә стерил сахланан биксләрдә автоклав үсулу илә дезинфексија едилир. Метал аләтләр стерилизаторларда гајнадылыр, кәсичи аләтләр (гајнадылдыгда күтләшән) вә тохумалары бирләшдирән саплар, метал вә тантал тикиш материалы 96%-ли спиртдә, ситоскоплар вә с. аләтләр исә (1 нечә саатдан 5 күнәдәк) оптик системләрлә дезинфексија едилир. Пластик чәрраһлыгда бәʼзи органларын протезләшдирилмәсиндә тәтбиг едилән пластик күтләдән олан мәʼмулат (сүнʼи гида борусу, ган дамарлары, үрәк клапанлары, ојнаглар вә и. а.) кимјәви маддәләрлә дезинфексија едилир.

Мүасир чәрраһијјәнин бүтүн ишләри А. гајдаларына чидди әмәл олунмасына әсасланыр. А. органларын көчүрүлмәси заманы там стериллик шәраитинә јахын олмалыдыр.

АСЕ́ССОР (лат. assessor—ичласчы)—Гәдим Ромада, орта әсрләрдә Авропада вә бәʼзи буржуа дөвләтләриндә (мәс., Алманијада) мәһкәмә вәзифәли шәхс, ичласчы. Русијада I Пјотр тәрәфиндән тәтбиг олунмуш вә 19 әсрин 2-чи јарысында тәдричән ләғв едилмишдир. Она ујғун 8-чи дәрәчәли мүлки рүтбә—колеж асессору исә 1917 иләдәк мөвчуд олмушдур.

АСЕТАЛДЕҺИ́Д, сиркә алдеһиди, CH_3CHO—үзви бирләшмә; кәскин ијли рәнксиз маједир; 20,8°С-дә гајнајыр,—124°С-дә донур, сыхлығы 783 *кг/м*^{3}-дир; су, ефир вә спиртлә һәр нисбәтдә гарышыр. А.-дә алдеһидләрин бүтүн типик хассәләри вар. А., әсасән, асетиленин һидратасијасы илә (бах *Кучеров реаксијасы*), еләчә дә етил спиртинин оксидләшдирилмәси вә ја деһидрокенләшмәсиндән алыныр; минерал туршуларын иштиракы илә полимерләшир, шәраитдән асылы олараг, маје *паралдеһид* вә ја кристал *металдеһид* әмәлә кәлир. А. асетат туршусу, асетат анһидриди, мүхтәлиф дәрман препаратлары вә с. истеһсалында күлли мигдарда ишләдилир.

Әд.: Степаненко Б. Н., Курс органической химии, т. 1, М., 1976.

АСЕТАЛЛАР ВӘ КЕТАЛЛАР—үмуми формулу $(RO)_2CR'H$ вә $(RO)_2CR'R''$ олан үзви бирләшмәләр, бурада R, R', R''— мүвафиг олараг CH_3, C_2H_5 вә и. а. радикалларыны көстәрир. А. вә к.-а һидратасија олунмуш алдеһид вә кетонларын ефирләри кими бахмаг олар. А. вә к. үзви һәлледичиләрдә һәлл олан, суда исә һәлл олмајан хошијли, рәнксиз мајеләрдир. Алдеһид вә кетонлара ортоформиат ефири илә тәʼсир етмәклә вә с. үсулларла алыныр; көһнә шәрабларда аз мигдарда олур вә онлара хош там верир. Бәʼзи А. вә к. әтријјатда, боја маддәләри истеһсалында вә с. ишләдилир.

Әд.: Энциклопедия полимеров, т. 1—2, М., 1972—74; Оудиан Дж., Основы химии полимеров, пер. с англ., М., 1974.

АСЕТАМИ́Д, CH_3CONH_2—асетат туршусунун амиди; рәнксиз кристал маддәдир. 83°С-дә әријир, суда вә спиртдә јахшы һәлл олур. А. көн-дәри, маһуд вә кағыз истеһсалында, онун чивә дузу исә тахылы сәпиндән габаг дәрманламаг үчүн ишләдилир.

АСЕТАНИЛИ́Д, антифебрин, $C_6H_5NHCOCH_3$ – үзви бирләшмә. Синтез јолу илә алынмыш (1886) илк дәрман маддәсидир; гыздырмасалан вә ағрыкәсән дәрман кими ишләдилир. 114,2°С-дә әријән рәнксиз кристалдыр. Суда, ефирдә, спиртдә вә с. үзви һәлледичиләрдә һәлл олур, туршуларда вә гәләви мәһлулларында һәлл олмур. А. анилинә асетат туршусу, асетат анһидриди вә ја асетилхлорид илә тәʼсир етмәклә алыныр. А. боја маддәләри вә сулфамид дәрманларынын синтезиндә ишләдилир.

АСЕТА́Т АНҺИДРИДИ, $(CH_3CO)_2O$—*үзви туршуларын* анһидридләриндән ән садәси; 139,5°С-дә гајнајан кәскин ијли, рәнксиз маједир. А.а.-ни гыздырдыгда су илә һидролиз олунараг асетат туршусуна чеврилир. А.а. мүхтәлиф бирләшмәләри (аминләр, спиртләр вә с.) асетилләшдирмәк үчүн ишләдилир. А.а. асетат туршусуна асетилен вә ја кетенин тәʼсири илә, асетат туршусунун бухарларыны 700°С-дә $AlPO_4$ илә бирликдә гыздырмагла вә с. үсулларла алыныр. А.а.-дән асетилселлүлоз, әчзачылыг препаратлары(мәс., аспирин) вә с. истеһсалында истифадә олунур.

АСЕТА́Т ИПӘЈИ—бах *Асетат лифләри.*

АСЕТА́Т ЛИФЛӘРИ—сүнʼи лифләрин әсас нөвләриндән бири; асетилселлүлоздан алыныр. Алындығы хаммалын нөвүндән асылы олараг ики група ајрылыр: триасетат лифләри (триасетилселлүлоздан алынанлар) вә әсл А.л. (гисмән һидролиз олунмуш асетилселлүлоздан алынанлар).

А. л. асетилселлүлозун үзви һәлледичиләрдә һазырланмыш мәһлулларыны сап машынларындан, адәтән, «гуру» методла кечирмәклә истеһсал едилир. Бу методла асетат ипәји адланан ешмә сап алыныр. Асетилселлүлоздан асетат штапел лифләри дә алырлар.

А.л.-нин еластиклији вискоз вә мисаммонјак лифләринкиндән ики дәфә артыгдыр, буна көрә дә онлардан тохунан парчалар чәтин гырышыр, јумшагдыр вә ултрабәнөвшәји шүалары кечирир. А.л.-нин бојанмасында башга лифләрин чохусу үчүн јарамајан хүсуси боја типләриндән истифадә олунур, бу да А.л. илә башга лиф нөвләринин гарышығындан һазырланан мә'мулатын мүхтәлиф рәнк чаларлығыны тә'мин едир. Триасетат лифләриндән һазырланан мә'мулат А.л.-ндән һазырланан мә'мулата нисбәтән аз һигроскопикдир, аз гырышыр вә даһа еластикдир. А.л. истијә кифајәт гәдәр давамлы дејилдир, 160—170°С-дән јүксәк темп-рда мә'мулат әввәлки формасыны итирир, 210°С-дә исә термик парчаланмаға башлајыр. Буна көрә дә бу лифләрдән һазырланмыш мә'мулаты үтүләјәндә үзәринә јаш парча гојмаг лазымдыр. А.л. һәтта дурулашдырылмыш гәләви мәһлулларынын тә'биринә дә давамсыздыр. А.л.-ндән мүхтәлиф үст палтары, гадынлар үчүн алт палтары, астарлыг парча вә с. һазырланыр. Асетат штапел лифләри назик маһуд вә бә'зи трикотаж маллар истеһсалында јуну гисмән әвәз етмәк үчүн ишләдилир. А.л.-ндән истифадә едилмәси мә'мулатын тез гырышмасынын гаршысыны алыр. Триасетат лифләринин бә'зи нөвләри електроизолјасија материалы кими дә ишләдилир. Учуз вә асан баша кәлијиндән А.л.-нин истеһсалы 1957 иләәк сүр'әтлә артырды. Гијмәтли јени интетик лиф нөвләри алынмаға башладыгдан сонра А.л.-нин истеһсалы нисбәтән азалмышдыр.

Әд.: Костров Ю. А., Химия и технология производства ацетатного волокна, М., 1967; Мухленов И. П., Тамбовцева В. Д. и Горштейн А. Е., Основы химической технологии, 2 изд., М., 1975.

АСЕТА́Т ТУРШУСУ, сиркә туршусу, CH_3COOH—бирәсаслы дојмуш үзви туршу. Сусуз А.т. (она «бузлашан» А.т. да дејилир) 118,1°С-дә гајнајыр, 16,75°С-дә донур, сыхлығы 1055 *кг/м*³-дир; кәскин ијли, рәнксиз, турш маједир; су, спирт, ефир вә бензол илә бүтүн нисбәтләрдә гарышыр, үзви туршуларын бүтүн хассәләринә маликдир. Сәнаједә, әсасән, *асеталдеһиди* оксидләшдирмәклә алыныр. Суда 3—15%-ли мәһлулу сиркә адланыр. Сиркә 80%-ли А.т.-ну (сиркә ессенсијасыны) дурулашдырмагла вә ја үзүм ширәсини гычгыртмагла һазырланыр. А.т. *асетилләшдирмә* реаксијаларында, дәрман маддәләри, асетилселлүлоз, синтетик бојалар истеһсалында, јејинти сәнајесиндә вә с. ишләдилир. А.т.-нун бухарлары тәнәффүс јолларыны гычыгландырыр. Гатылығы 30%-дән артыг олан мәһлуллары дәрини јандырыр.

АСЕТАТЛАР—асетат туршусунун дузлары вә ефирләри. Дузлары әксәр һалларда суда асан һәлл олан кристал маддәләрдир, ефирләри—мејвә вә чичәк гохусу кәлән учучу мајеләрдир. А., хүсусилә дә *етиласетат*, нитроселлүлоз лаклары, полиефир гатранлары вә с. үчүн һәлледичи кими, һабелә селлүлоид вә кино плјонкалары истеһсалында, әтријјатда, јејинти сәнајесиндә чох ишләдилир. *Виниласетатдан* синтетик лиф, лак вә јапышган алыныр.

АСЕТИЛАСЕТА́Т ЕФИРИ—үзви бирләшмә. 181°С-дә гисмән парчаланмагла гајнајан хошијли, рәнксиз маједир. А.е. бир-биринә чевриләрәк даим таразлыг һалында олан ики таутомер форманын—кетон (I) вә енол (II) формаларынын гарышығындан ибарәтдир (бах *Таутомерлик*).

$$\begin{array}{c} CH_3COCH_2COOC_2H_5 \rightleftarrows CH_3C(OH)= \\ =CHCOOC_2H_5 \\ \text{I} \qquad\qquad\qquad \text{II} \end{array}$$

Техникада А.е. *етиласетата* натриум алкоголјатын тә'сириндән алыныр. Бир чох маддә илә реаксијаја кирәрәк, һетеросикл бирләшмәләрин төрәмәләрини (хинолин, пиридин вә с.) әмәлә кәтирир. А.е.-ндән пирамидон, акрихин, B_1 витамини, пиразолон бојалары вә с. истеһсалында истифадә олунур.

АСЕТИЛАСЕТА́Т ТУРШУСУ — бах *Алдеһидтуршулар вә кетотуршулар.*

АСЕТИЛЕ́Н, етин, $CH{\equiv}CH$—үмуми формулу C_nH_{2n-2} олан үчгат рабитәли дојмамыш карбоһидрокенләрин ән садәси. Рәнксиз газдыр, −81,8°С-дә мајеләшир, нормал тәзјиг вә 0°С-дә сыхлығы 1,173 *кг/м*³-дир, асетонда јахшы һәлл олур, наркотик тә'сир көстәрир; һава илә гарышығы (һәчмчә 2,5—80% А.) партлајыш чәһәтдән тәһлүкәлидир.

А.-и илк дәфә 1836 илдә Һ. *Деви* кәшф етмиш, 1862 илдә исә М. *Бертло* карбон вә һидрокендән синтез етмишдир. А. кимјәви актив маддәдир. Сәнаједә бир чох гијмәтли мәһсул нөвләринин синтезиндә илкин маддә кими ишләдилир. А.-ин һидрокен-хлоридлә бирләшмәсиндән алынан винилхлориддән $CH_2{=}CHCl$ пластик материаллар истеһсал олунур (бах *Поливинилхлорид*). А.-дән *виниласетилен*, *поливиниласетат*, *поливинил спирти* вә с. мәһсуллар алыныр. А. су илә бирләшәрәк *асеталдеһид* әмәлә кәтирир (бах *Кучеров реаксијасы*). А.-ин молекулундакы һидрокен атомлары мүтәһәррик олдуғу үчүн металларла әвәз олундугда асетиленидләр (мәс., мис-асетиленид Cu_2C_2, күмүш-асетиленид Ag_2C_2 вә с.) алыныр, бунлар гуру һалда партлајычы маддәләрдир.

А. сәнаједә калсиум-карбидә су илә тә'сир етмәклә алыныр: $CaC_2 + 2H_2O \rightarrow C_2H_2 + Ca(OH)_2 + 26{,}5$ *ккал/мол*; бундан әлавә о, тәбии газларын, башлыча олараг метанын термооксидләшдирмә крекинги вә ја електрокрекинги илә дә истеһсал олунур. А. полад балонларда тәзјиг алтында (19 *кГ/см*²) сахланыр вә дашыныр. Јандыгда чохлу истилик верир (14 000 *ккал/м*³), буна көрә дә асетилен-оксикен аловундан (макс. темп-ру 3150°С) әлван вә гара металларын кәсилмәси вә гајнаг едилмәсиндә истифадә олунур.

Әд.: Мөвсүмзадә М., Үзви кимја, һ.1, Б., 1965; Успехи химии ацетиленовых соединений, пер. с англ., под ред. В. Ф. Кучерова, М., 1973.

АСЕТИЛЛӘШДИРМӘ—үзви бирләшмәләрдә һидрокен атомларынын асетил радикалы $-CH_3CO$ илә әвәз едилмәси реаксијасы (бах *Асилләшдирмә*).

АСЕТИЛПЕРОКСИ́Д, $(CH_3COO)_2$—үзви бирләшмә. Озон ијли, рәнксиз, кристал маддәдир. 30°С-дә әријир, зәрблә вурдугда вә сүртдүкдә партлајыр; суда вә үзви һәлледичиләрдә асан һәлл олур. А. асетат анһидриди илә бариум-пероксиддән алыныр. Гәләвиләрин тә'сириндән, һабелә чох сахландыгда парчаланыр. Ондан гүввәтли оксидләшдиричи вә полимерләшмә инисиатору кими истифадә олунур. Партлајыш тәһлүкәси олдуғундан аз ишләдилир.

АСЕТИЛСАЛИСИ́Л ТУРШУСУ, аспирин—ағрыкәсән, гыздырмасалан вә илтиһабын гаршысыны алан дәрман препараты. Невралкија, мигрен, ревматизм вә с.-нин мүаличәсиндә ишләдилир. Аскофен, асфен, ситрамон, новосефалкин препаратларынын тәркибиндә вар.

АСЕТИЛСЕЛЛҮЛО́З — селлүлоз илә асетат туршусунун әмәлә кәтирдији ефирләр. Памбыг лифи овунтуларына, бә'зән дә ағач вә ја кағыз туллантыларына мүхтәлиф катализаторларын (сулфат вә ја хлорид туршусу, синк-хлорид, пиридин вә с.) иштиракы илә асетат анһидридинин тә'сириндән алыныр. Реаксијанын сон мәһсулу, тәркибиндә 62,5% асетат туршусу олан триасетилселлүлоздур (триасетат). Техникада она илкин асетат дејилир. Триасетатын гисмән һидролизи нәтичәсиндә, тәркибиндә 55%-әдәк асетат туршусу олан төрәмә асетат алыныр. А. (хүсусән триасетилселлүлоз) аз һигроскопик олан ағ аморф күтләдир, сыхлығы тәгр. 1300 *кг/м*³-дир; демәк олар ки, јанмыр, ишығa давамлы, гәләви вә туршуларын тә'сиринә исә аз давамлыдыр. А. *асетат лифләри*, електроизолјасија лентләри, кино плјонкалары вә пластик күтлә истеһсалында ишләдилир.

АСЕТИЛХЛОРИ́Д, CH_3COCl — асетат туршусунун хлоранһидриди; һавада түстүләнән, кәскин ијли, рәнксиз маједир, 51,8°С-дә гајнајыр; сыхлығы 1105 *кг/м*³-дир. А.-дә хлор атому чох мүтәһәррикдир, башга атом вә ја групларла асанлыгла әвәз олунур. А. асетат туршусуна фосфор 5-хлорид PCl_5, фосфор 3-хлорид PCl_3, тионилхлорид $SOCl_2$ вә с. илә тә'сир етмәклә алыныр. А. боја маддәләри, дәрман препаратлары истеһсалында вә кимја сәнајесинин бир чох башга саһәсиндә үзви бирләшмәләри *асетилләшдирмә* үчүн ишләдилир.

АСЕТО́Н, диметилкетон (лат. acetum), CH_3COCH_3—ән садә алифатик кетон; характерик ијли, тезалышан, рәнксиз маједир; 56,2°С-дә гајнајыр, —94,9°С-дә донур, сыхлығы 790,8 *кг/м*³-дир. А. су, спирт, ефир илә истәнилән нисбәтдә гарышыр. А. *кетонлара* хас олан бүтүн кимјәви реаксијалара кирир. Беләки, оксим, семикарбазон, 2,4-динитрофенилһидразон, оксинитрил әмәлә кәтирир. Оксинитрилдән полиметилметакрилат (үзви шүшә нөвү) алмаг үчүн истифадә олунур. А.-ун реаксијаја кирмә габилијјәти хејли јүксәкдир; гәләви иштиракы илә хлорла асан реаксијаја кириб хлороформ әмәлә кәтирир. А. гыздырылдыгда (~700°С) *кетенә* $CH_2{=}C{=}O$ чеврилир.

Сәнаједә А., әсасән, пропиленин һидратасијасындан алынан изопропил спиртини оксидләшдирмәклә истеһсал олунур. Бундан әлавә А., сәнаједә изопропилбензолун (кумол) һава оксикени илә оксидләшдирилмәсиндә фенол илә бирликдә алыныр. Нишастаны хүсуси бактеријалар васитәсилә гычгыртмагла А. алынмасы үсулунун да мүәјјән практик әһәмијјәти вар. А. асетилени јахшы һәлл етдији үчүн ондан ацетиленин полад балонларда (А. мәһлулу шәклиндә) сахланмасы вә дашынмасында истифадә олунур. А. һәлледичи кими ишләдилмәкдән әлавә (хүсусән нитроселлүлоз вә ацетилселлүлозу һәлл етмәк үчүн), кетен, изопрен, метакрилат туршусунун ефирләри вә с. истеһсалы үчүн хаммалдыр.

Әд.: Мөвсүмзадә М., Үзви кимја, һ. 1, Б., 1965; Бочков А. Ф., Ацетон. В кн.: Краткая химическая энциклопедия, т. 1,. М., 1961.

АСЕТО́Н ЧИСИМЧИКЛӘРИ, кетон чисимчикләри—јағ туршуларынын натамам оксидләшмәси нәтичәсиндә гарачијәрдә әмәлә кәлән β-оксијағ туршусу, асетат туршусу вә асетагдан ибарәт үзви бирләшмәләр групу. А.ч. скелет әзәләләриндә вә бөјрәкләрдә асанлыгла оксидләшир; А.ч.-нин әмәләкәлмә интенсивлији карбоһидрат мүбадиләсинин вәзијјәтиндән асылыдыр. Ганда нормал һалда А.ч.-нин мигдары 1 *мг%*-дән (0,001%) артыг олмадығы һалда, шәкәрли диабетдә вә ја организмдә карбоһидрат чатышмадыгда, һәмчинин ачлыг, гусма, синир вә ендокрин системләринин бә'зи позулмалары кими патоложи һалларда 500 *мг%*-әдәк вә даһа чох олур, сидиклә ифраз олунан мигдары исә суткада 150 *г*-а чатыр.

АСЕТОНИТРИ́Л, CH_3CN —асетат туршусунун нитрили; характерик ефир ијли, рәнксиз, зәһәрли маједир; 81,6°С-дә гајнајыр. А. метилјодидлә калиум-сианидин вә ја Al_2O_3 үзәриндә ацетиленлә аммонјакын гаршылыглы тә'сириндән, асетамидин деһидратасијасындан вә с. үсулларла алыныр. А. мүһүм сәнаје мәһсулларынын синтезиндә, һәлледичи кими вә с. мәгсәдлә ишләдилир.

АСӘФ ӘЛИ Аруна (д. 1909)—Һиндистан сијаси вә ичтимаи хадими. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1965). Кәнч јашларындан милли азадлыг һәрәкатында фәал иштирак етмишдир. 1928 илдә Һиндистан Милли Конгресс (ҺМК) партијасына дахил олмушдур. Ики дәфә Инкилтәрә мүстәмләкәчиләри тәрәфиндән һәбсә алынмышдыр. 1947—48 илләрдә ҺМК-нин Деһли әјаләт комитәсинә башчылыг етмишдир. 1958—59 илләрдә Деһлинин бәләдијјә рәиси олмушдур. Һиндистанда гадын азадлығы һәрәкатынын баниләриндәндир. 1963 илдән Һиндистан Африка-Асија Һәмрә'јлији Ин-тунун ичрачы президенти, 1965 илдән Һиндистан—Совет Мәдәни Әлагәләр Чәмијјәтинин витсе-президентидир.

АСИ Абдулла бәј (1839, Шуша—1874, Шуша) — Азәрб. шаири. «Мәчлиси-фәрамушан»ын үзвү олмушдур. Г. Б. Закирин нәвәсидир. Фарсча мүкәммәл тәһсил алмыш вә классик Шәрг поезијасы илә дәриндән таныш олмушдур. Һафиз, Нәваи вә Фүзули ән'әнәләрини давам етдирмиш, орижинал гәзәлләри илә шөһрәт газанмышдыр. А. өзбәк дилиндә дә бир нечә ше'р јазмышдыр.

Әд.: Көчәрли Ф., Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, ч. 2, һ. 1, Б., 1926; Гасымзадә Ф., XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1974.

АСИ (әр. نهر العاصی—Нәһр әл-Аси)—Чәнуб-Гәрби Асијада чај. Ливан, Сурија вә Түркијә әразиләриндән ахыр. Уз. 571 *км*, һөвзәсинин саһ. 22 300 *км²*. Ливан силсиләсиндән башланыр. Аралыг дәнизинә төкүлүр. Зәнкин һидроенержи еһтијаты вар. Сувармада истифадә олунур. Һимс, Һәма (Сурија), Антакја (Түркијә) ш.-ләри А. саһилиндәдир.

АСИДИМЕТРИ́ЈА—бах *Алкалиметрија вә Асидиметрија.*

АСИДО́З (лат. acidus—турш)—организм тохумаларында вә ганда туршу-гәләви мүвазинәтинин позулмасы. Сәбәби үзви туршуларын (мәс., бета-оксијағ туршусу) кифајәт дәрәчәдә харич олмамасы вә оксидләшмәсидир. Сағлам организмдән бу маддәләр адәтән, тез ифраз олунур. Темп-рла кечән хәстәликләрдә, мә'дә-бағырсаг позғунлуғунда, һамиләликдә, узун мүддәт ач галдыгда вә с. һалларда һәмин маддәләр организмдә чох галыр. Хәстәлијин јүнкүл һалларында сидикдә асетиласетат туршусу вә асетон олур. Ағыр һалларда хәстәлик диабетик кома илә нәтичәләнир. Муаличәси: А.-ун әсас вә симптоматик сәбәбләрини арадан галдырмаг (мәс., диабет хәстәлијиндә инсулин вурмаг; чохлу чај содасы мәһлулу вә су ичмәк).

АСИДО́Л—нефти вә нефт дистиллатларыны (керосин, солјар вә јағ дистиллатлары) гәләви илә тәмизләјәркән әмәлә кәлән туллантыларын сулфат туршусу илә парчаланмасындан алынан нафтен туршуларынын гарышығы. Суда һәлл олмајан, түнд гәһвәји рәнкли, јағабәнзәр маддәдир. Гәләви туллантылары (нафтен туршуларынын натриум дузлары) тамам парчаланмадыгда «асидолмылонафт» адланан мәһсул алыныр. А. шпала һопдурмаг, гатраны һәлл етмәк, «асидолмылонафт» исә емулсија һазырламаг вә сабунбиширмәдә битки јағлары әвәзинә ишләдилир.

АСИДОФИ́Л ОРГАНИЗМЛӘР (лат. acidus—турш + јун. phileō—севирәм)—хејли турш мүһитдә инкишаф едә билән организмләр. Сиркә туршусу бактеријалары вә сүд туршусу бактеријалары А.о.-дир. Бунлар анаероб шәраитдә шәкәрләри сиркә вә сүд туршусуна чевирир. Һәмин бактеријаларын бу хүсусијјәтиндән сиркә туршусу истеһсалында, сүд сәнајесиндә, јемин силослашдырылмасында вә с. истифадә едилир. Али битkиләр арасында да А.о. вардыр (лупин, сфагнум вә с.).

АСИДОФИЛИ́ЈА (биол.)—һүчејрәләрин структур елементләринин еозин турш фуксин, пикрин туршусу вә с. кими турш бојаларла рәнкләнмә габилијјәти. Бу чүр структурлар оксифил, еозинофил, фуксинофил вә с. адланыр. А.-нын сәбәби бојанан елементләрин гәләви хассәсидир. А.-дан һүчејрәнин структур елементләрини (мәс., ган һүчејрәләринин анализиндә) ајырд етмәк үчүн истифадә олунур (*Базофилија* илә мүгајисә ет).

Әд.: Гасымова Һ., Үмуми микробиолокија, Б., 1974; Мишустин Е. Н., Емцев В. Т., Микробиология, М., 1970.

АСИДОФО́Б ОРГАНИЗМЛӘР (лат. acidus—турш + јун. phóbos — горху)—чох туршлуға давам кәтирмәјән вә јалныз гәләви мүһитдә инкишаф едән (базифил) организмләр. Бә'зи бактеријалар (мәс., сидик чөвһәрини парчалајан уробактеријалар), һәмчинин чуғундур, јонча вә лобја кими али биткиләр А. о.-дир.

А́СИЈА (јун. Asia—еһтимал ки, Ассурија дилиндә асу—шәрг сөзүндән)—планетимиздә ән бөјүк гитә (гурунун тәгр. 30%-и). Шимал јарымкүрәсинин чоғрафи гуршагларыны тутур. Шм.-дан ч.-а 8200 *км*, ш.-дән г.-ә 8500 *км*-ә гәдәр узаныр. Учгар нөгтәләри: шм.-да Челјускин бурну (Тајмыр ј-а-нда 77°43′ шм. е.), ч.-да Пиај бурну (Малакка ј-а-нда, 1°16′ шм. е.), г.-дә Баба бурну (Кичик Асијада, 26°10′ ш.у.), ш.-дә Дежнјов бурну (Чукот ј-а-нда, 169°40′ г.у.). Саһ. (Гафгазла бирликдә) 43,448 млн. *км²*. Бунун 8 млн. *км²*-и јарымадалар, 2 млн. *км²*-и адалардыр. А. шм.-дан Шимал Бузлу океаны, ш.-дән Сакит океан, ч.-дан Һинд океаны, ч.-г.-дән Атлантик океанынын дәнизләри (Аралыг, Екеј, Мәрмәрә, Гара вә Азов) вә дүнјанын ән ири көлү—Хәзәр дәнизи илә әһатәләнир. Авропа илә сәрһәд Урал д-рынын ш. әтәкләри, Емба чајы (Хәзәр дәнизинә гәдәр), Кума-Маныч чөкәклији, Азов дәнизи, Керч боғазы, Гара дәниз, Босфор боғазы, Мәрмәрә дәнизи, Дарданел боғазы вә Екеј дәнизиндән кечир. Америкадан Беринг боғазы, Африкадан Гырмызы дәниз вә Бабүлмәндәб боғазы илә ајрылыр. Сүвејш каналы чәкиләнәдәк Африка илә А.-ны Сүвејш бәрзәхи бирләшдирирди. Бөјүк ј-а-лары: Јамал, Тајмыр, Чукот, Камчатка, Кореја, Һинд-Чин, Малакка, Һиндистан, Әрәбистан вә Кичик Асија. А.-ја бир чох ада дахилдир: шм.-да Севернаја Землја а-ры, Новосибир а-ры, Вранкел а.; ш.-дә Сахалин а., Курил а-ры, Јапон а-ры, Рүкү а-ры, Тајван а.; ч.-ш.-дә Филиппин а-ры, Бөјүк вә Кичик Зонд а-ры; ч.-да Шри Ланка а., Андаман а-ры, Никобар а-ры, Лаккадив а-ры, Малдив а-ры; г.-дә Кипр а. вә с.

Дүнјанын ән јүксәк зирвәси—Чомолунгма (8848 *м*), көлләрлә тутулмуш дәрин чөкәкликләр (Бајкал көлү —1620 *м*; Өлүдәниз —392 *м* вә гуру Турфан чөкәклији —154 *м*) А. әразисиндәдир.

Чоғрафи әдәбијјатда А. ири һиссәләрә бөлүнүр: Шимали А. (Сибир вә материкин учгар шм.-ш.-и); Шәрги А. (совет Узаг Шәргинин ч.-у, Камчатка, Курил а-ры, Сахалин, Шимал-Шәрги вә Шәрги Чин, Кореја ј-а, Јапон а-ры, Рүкү а-ры); Мәркәзи А. [Тибет јајласы, Чунгарија, Гашгарија (Тарим) дүзәнликләри, Дахили Монголустан вә МХР]; Орта А. (Туран овалығы, Памир, Тјаншан); Чәнуби А. (Малајја архипелагы, Һинд-Чин вә Һиндистан ј-а-лары, Һималај д-ры вә Һинд-Ганг дүзәнлији); Гәрби А. (Кичик Асија ј-а, Ермәнистан вә Иран јајлалары, Левант вә Әрәбистан ј-а).

Релјеф. Гитә әразисинин тәгр. 3/4-ү дағлар вә јајлалар, 1/4-и овалыглардыр. А.-нын Алп-Һималај гырышыглыг зонасы дағлары Аралыг дәнизи саһилләриндән (г.-дә) Зонд а-рына гәдәр (ч.-ш.-дә) узаныр. Өн А.-да дағлар ики әсас сыра (Шимал сыра вә Чәнуб сыра) әмәлә кәтирир. Шимал сыраны Понт, Кичик Гафгаз, Елбурс, Түркмән-Хорасан д-ры вә Һиндигушун шм. голлары, Ҹәнуб сыраны Тавр, Загрос, Мәкран, Киртһар, Сүлејман д-ры тәшкил едир. Анадолу јајласы (г.-дә), Ермәнистан вулканик јајласы (мәркәздә), Иран јајласы (ш.-дә) һәмин дағларын арасындадыр. Кәнар дағларын јүксәклији 3000—4000 *м*, дахили јајлаларынкы исә 500—600 *м*-дән 1000—1500 *м*-ә (Ермәнистан јајласында 3000 *м* вә даһа артыг) гәдәрдир. Памирдән ш.-ә дағлыг зона бир нечә бөјүк гола ајрылыр. Ҹәнуб гола Һималај (јүксәклији 8000 *м*-дән артыг), Аракан д-ры , орта гола Тибет јајласыны шм.-дан әһатә едән Кунлун, Алтынтағ, Наншан, Синлин д-ры, шимал гола Тјаншан (јүксәклији 7000 *м*-дән артыг), Алтај, Сајан, Забајкалје вә Шәрги Сибир д-ры дахилдир. Памирдән ш.-дә ҹәнуб вә орта дағ сыралары арасында Тибет јајласы вә Сајдам чөкәклији, орта вә шимал дағ сыралары арасында Гашгарија дүзәнлији, Бејшан, Алашан, Гоби сәһралары, шимал дағ сыраларынын дахилиндә Ҹунгарија дүзәнлији, Монголустанда Бөјүк Көлләр чөкәклији вар. Дахили јајла вә сәһралар ш.-дән чох да јүксәк олмајан Бөјүк Хинган, Иншан вә с. дағларла әһатәләнир. Бөјүк вә Кичик Хинганла Сихоте-Алин вә Манчурија-Кореја д-ры арасында Амур, Уссури, Сунгари, Сунлјао овалыглары вар. Гитәнин ч.-ш.-индә Јуннан, Гујчжоу јајлалары вә һамар сәтһли Ҹәнуби Чин д-ры, Һинд-Чинин дахили һиссәсиндә Шан вә Корат јајлалары, ш.-дә Аннам д-ры узаныр. Шәрги А.-дакы адалар дағлыгдыр. Ән јүксәк зирвәләри сөнмүш вә пүскүрән вулканлардыр (Һонсү а.-нда Фудзијама вулканы—3776 *м*, Камчатка ј-а-нда Клјучи вулканы—4750 *м*). Шм.-да Јенисеј вә Лена чајлары арасында кениш Орта Сибир јајласы, ч. вә ч.-г.-дә Декан вә Сурија-Әрәбистан јајлалары вар. Дүзәнликләр (Гәрби Сибир, Туран, Шимали Сибир, Бөјүк Чин, Һинд-Ганг вә Месопотамија), әсасән, А.-нын кәнарларындадыр. Туран овалығы вә Гәрби Сибир дүзәнлији арасындакы саһәни Газахыстан хырда тәпәлији тутур. А. релјефи шм.-да, әсасән, чохиллик донушлуг вә гисмән, ерозија, ш.-дә вә ч.-да ерозија, денудасија, Мәркәзи вә Өн А.-да арид денудасија вә дефлјасија, јүксәк дағларда исә бузлаглар вә даими ғарларын тә'сири илә формалашыр.

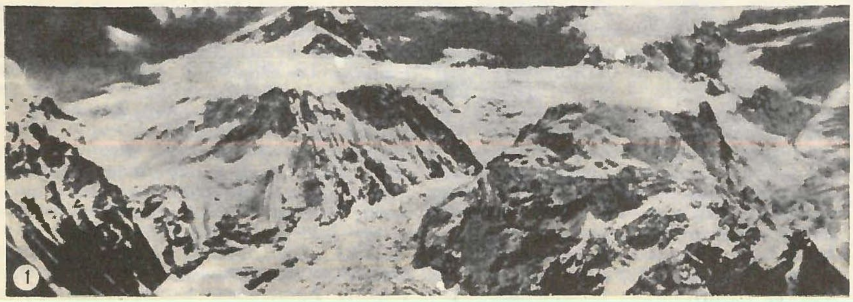

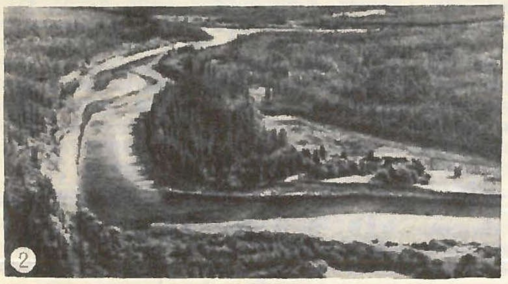

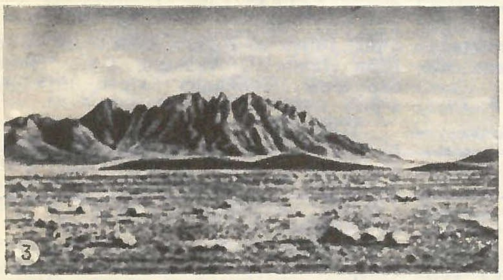

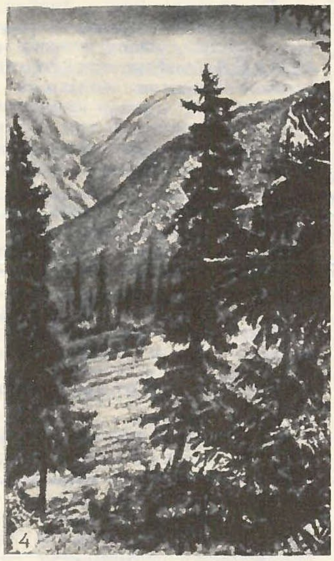

1. Камчатка. Озјорнаја чајы вадиси; *2.* Јакутија тајгасы; *3.* Нјуја чајы (Лена чајынын сол голу); *4.* Тјаншанда Сарычаз силсиләси рајонунда күкнар мешәси; *5.* Иран јајласында Дәшти-Мәрго сәһрасы (Әфганыстан); *6.* Һималај дағларында Ҹомолунгма зирвәси.

Кеоложи гурулуш. А.-да мүхтәлиф кеоложи дөвр сүхурлары кениш јајылмышдыр. Кембридән әввәлки кристаллик сүхурлар, әсасән, платформалардакы галханларда, Палеозој, Мезозој вә Кајнозојун дәниз, континентал вә вулканокен чөкүнтүләри Каледон, Һерсин, Мезозој вә Алп-Һималај гырышыглығы зоналарында, Антропокен системинин аллүвиал чөкүнтүләри овалыгларда, еол чөкүнтүләри (гумлар) сәһраларда кениш јер тутур. А. бир нечә платформадан (шм.-да Сибир, ш.-дә Чин--Кореја, Ҹәнуби Чин, ч.-да вә ч.-г.-дә Һиндистан, Әрәбистан ј-а), онларын арасында јерләшән вә гисмән дәнизә кечән гырышыглыг гуршагларындан ибарәтдир. Платформалары вахташыры дәниз трансгрессијалары өртмүш вә нәтиҹәдә онларын чөкмә сүхур өртүјү әмәлә кәлмишдир. Гырышмамыш бу өртүк кәнар чөкәкләрдә даһа галындыр. Платформалар гитәнин гәдим өзәкләрини тәшкил етмишдир. Платформалар арасындакы Палеозој, Мезозој, Кајнозој кеосинклиналларындан инкишаф етмиш гырышыглыг гуршаглары бу гәдим өзәкләри бирләшдирмишдир. Каледон гырышыглығы Монгол Алтај д-ры, Сајан, Мәркәзи Газахыстан, Шимали Јенисеј тәпәлији вә Прибајкалјени, Һерсин гырышыглығы Урал, Тајмыр, Салаир, Ҹәнуби Алтај вә Чинин г.-ини, Мезозој (Сакит океан) гырышыглығы исә Сихоте-Алин, Гәрби Забајкалје вә Һинд-Чини әһатә етмишдир. Мезозој ерасында Чин-Кореја платформасы парчаланмыш вә бурада кеосинклиналлар јаранмышдыр. Мезозојун ахырларында һәмин платформанын әјилмә саһәләриндә вә Сибирин шм.-ш.-индә фајлы-гырышыглы дағлар әмәлә кәлмишдир. Кајнозојда гырышыглыг вә дағ әмәләкәлмә просесләри башлыча олараг Алп-Һималај вә Камчаткадан Филиппин а-рына гәдәр узанан ҹаван кеосинклинал зонаны әһатә етмишдир. Алп гырышыглығы нәтиҹәсиндә Өн А. јајлаларыны әһатә едән шм. вә ч. кәнар дағ сыралар әмәлә кәлмиш, дахили јајлалар хејли јүксәјә галхмыш, дағарасы вә дағәтәји чөкәкликләр јаранмыш, бә'зи јерләрдә күчлү вулкан пүскүрмәләри баш вермишдир. Сакит океан вә Зонд гырышыглығы зоналарында вулканизм даһа күчлү олмуш вә һазырда да давам едир. Кајнозојда Мәркәзи А.-нын чаван платформалары чох фәаллашмыш, јүксәк дағлар вә дағарасы чөкәкликләр јаранмышдыр. Кајнозој гырышыглығы саһәләриндә вә Мәркәзи А.-нын фәаллашмыш тектоник зоналарында күчлү зәлзәләләр (ш.-дә һәмчинин вулканизм) һазырда да баш верир.

Фајдалы газынтылар. А. фајдалы газынтыларла чох зәнкиндир. Бөјүк даш көмүр јатаглары ССРИ (Кузнетск, Гараганда, Тунгуска, Лена, Черемхово, Сахалин, Екибастуз вә с.), Чин, Кореја, Јапонија, Һиндистан, Түркијә вә Ирандадыр. Әсас нефт вә газ јатаглары ССРИ (Азәрб. ССР, Гәрби Сибир, Түр. ССР, Өзб. ССР, Газах. ССР, Сахалин а. вә с.), Иран, Ираг, Күвејт, Сәудијјә Әрәбистаны, Чин, Бирма вә Индонезијададыр. Бөјүк дәмир филизи јатаглары ССРИ (Газахыстан, Јенисеј тәпәлији, Забајкалје, Ангара саһилләри), Манчурија-Кореја д-ры, Һиндистан (Чухота-Нагпур) вә Индонезијададыр. Ән бөјүк хромит јатаглары Түркијә вә Филиппиндә, манган филизи јатаглары исә Күрч. ССР (Чиатури) вә Һиндистандадыр. Әлван метал (сүрмә, волфрам, чивә, галај вә с.) јатаглары Газах. ССР (Чезгазган), Филизли Алтај д-ры, Азәрб. ССР, Салаир вә Сакит океан филизли гуршағындадыр (Приморје өлкәси, Јапонија, Чәнуб-Шәрги Чин, Һинд-Чин, Малакка ј-а вә с.). Гызыл јатаглары, әсасән, ССРИ (Узаг Шәрг, Газахыстан, Өзбәкистан), Кореја, Јапонија вә с. өлкәләрдәдир. Графит јатаглары Сибирдә, алмаз јатаглары Јак. МССР дә, дашдуз јатаглары Сибирдә, Азәрб. ССР-дә вә Өн Асијада (Иранда, Пакистанда вә с.), мирабилит Гарабоғазгол көрфәзиндәдир.

Иглим. А.-да рүтубәтли екваториал иглимдән сојуг гүтб сәһрасы иглиминә гәдәр бүтүн иглим гуршаглары вар. Гышда Сибирдә вә Мәркәзи А.-нын шм.-ында јүксәк тәзјиг саһәси (Асија антисиклону) јараныр (1030 миллибардан чох). Гышда гитәнин шм.-ш. вә мәркәзи һиссәсиндә сојуг вә гуру һава күтләләри һакимдир. Өн А. јајлалары үзәриндә икинчи дәрәчәли јүксәк тәзјиг саһәси (1020 миллибар) әмәлә кәлир. Јајда исә А.-нын дахили һиссәләриндәки јүксәк тәзјиг саһәләри јох олур вә бура чох гызыр. Гитәнин ш. вә ч. һиссәләри рүтубәтли дәниз муссонларынын тә'сири алтында галыр. А. релјефинин мүрәккәблији нәтичәсиндә темп-р, јағынтынын мигдары, булудлуг, рүтубәтлилик вә с. гејри-бәрабәр пајланмышдыр. Орта јанвар темп-ру Шимали А.-да (Верхојанск, Ојмјакон)—50°C (мүтләг мин.—71°C), Чәнуби А.-да 20—24°C олур. Орта ијул темп-ру екватор гуршағында 24—26°C, Һиндистан, Һинд-Чин вә Чәнуби Чин, Орта Асија сәһраларында 26—28°C, Тар вә Әрәбистан сәһраларында, Иран јајласынын гапалы чөкәкликләриндә 30—32°C, Мәркәзи А.-нын јајла вә дүзәнликләриндә 20—24°C, Сибирин ч. дағлыг саһәләриндә 16—18°C, шм. һиссәләриндә вә Тибетдә 10—8°C-дир. Јајда макс. темп-р Һиндистан вә Әрәбистанда 48—50°C, Мәркәзи А.-да 38—40°C (Турфан чөкәклијиндә 48°C), Јакутијада 34—38°C олур. А. әразисиндә јағынты гејри-бәрабәр пајланыр. Гитәнин ч. вә ш. океансаһили һиссәләринә јағынты чох дүшүр (Черапунчидә 12 665 *мм*). Екватор гуршағында јағынтынын иллик мигдары 2000 *мм*-дән чохдур (Индонезијада 3000 *мм*). Чәнуби А. сәһраларында, Иран јајласынын ш. вә мәркәзи һиссәләриндә, Орта вә Мәркәзи А.-да 200—100 *мм*, бә'зи јерләрдә 100 *мм*-дән аз (Әрәбистан ј-а сәһраларында вә Тәклә Мәканда) јағынты дүшүр. Сибирдә орта иллик јағынты 350—500 *мм*, Арктика сәһралар зонасында исә 100—200 *мм* олур. Чәнуби вә Шәрги А.-да иллик јағынтынын чох һиссәси јајда, Аралыг дәнизи саһилләриндә гышда, Өн А. јајлаларында, Орта вә Мәркәзи А.-нын чох һиссәсиндә јаз вә јајда, Сибирдә исә јајда дүшүр. А.-да ашағыдакы иглим типләри ајрылыр: 1) Арктика сәһра иглими; 2) Субарктика (тундра) иглими; 3) Шәрги Сибирин гуру, сәрт континентал иглими; 4) Гәрби Сибирин сојуг, мүлајим, рүтубәтли иглими; 5) Орта А., Газахыстан вә Мәркәзи А.-нын шм.-ында сәһра иглими; 6) Материкин ш. кәнарынын мүлајим муссон иглими; 7) Өн А.-нын г. кәнарынын Аралыг дәнизи субтропик иглими; 8) Өн А.-нын чох һиссәсинин субтропик дағ чөл вә сәһра иглими; 9) Рүтубәтли субтропик Колхида иглими; 10) Памир, Гарагорум вә Тибетин јүксәк дағ-сәһра иглими; 11) А.-нын ш. кәнарынын субтропик муссон иглими; 12) Өн А.-нын ч. р-нларынын, һәмчинин Пакистан вә Һиндистанын бура гоншу р-нларынын тропик сәһра иглими; 13) Һиндистан ј-а, Һинд-Чин, һәмчинин Јава вә Кичик Зонд а-рынын ш. р-нларынын субекваториал (тропик-муссон) иглими; 14) Бөјүк Зонд а-рынын вә Малакка ј-анын галан р-нларынын екваториал иглими.

Әсас иглим көстәричиләри*

Иглим типи	Мүшаһидә мәнтәгәси	Дәниз сәвијјәсиндән һүнд. (*м*)	Орта ајлыг темп-р (°C) нә орта ајлыг јағынтынын мигдары (*мм*)											
			I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Субарктика	Дудинка	17	—30,2 6	—25,8 6	—23.1 5	—16,1 8	—6,5 12	3,9 32	12,7 38	10,3 48	2,4 47	—9,6 9	—22,1 9	—26,7 6
Мүлајим сәрт континентал	Верхојанск	122	—50,1 4	—44,3 3	—30.2 3	—13,1 4	1,5 7	12,6 22	15,1 27	10,8 26	2,4 13	—14,6 8	—36,8 7	—46,5 4
Мүлајим муссон	Хабаровск	61	—23,1 5	—17.4 5	—8,8 7	—2,8 24	10,9 65	16,7 98	20.2 129	19,6 125	13,6 49	4,2 34	—8,3 15	—19,4 8
Субтропик Аралыг дәнизи	Гүдс	750	7,0 165	8,6 127	10,8 104	14,9 40	19,4 6	21,3 0	22,9 0	23.0 0	21,3 1	19,1 10	13,3 59	9,4 146
Субтропик муссон	Токио	6	3,0 59	3,9 77	6,7 109	12,5 134	16,6 151	20,3 172	24,0 142	25,4 180	21,8 256	16,0 201	10,4 88	5,2 57
Тропик сәһра	Чиддә	16	22,3 24	22,4 0	24,1 0	26,7 0	28,4 0	29,5 0	30,8 0	30,9 0	30,2 0	28,6 0	26,6 41	24,7 15
Субекваториал	Бомбеј	11	23,6 3	23,8 1	25,6 0	27,8 1	29,2 14	28.0 522	26,4 624	26,3 379	26,3 278	27,1 45	26,3 12	24,7 1
Екваториал	Сингапур	5	25,7 215	26,1 155	26,8 166	27,1 174	27,5 182	27,3 169	27,2 172	27,0 217	26,9 181	26,7 208	26,3 254	25,2 263

* Гејд: үст сыра темп-ру, алт сыра јағынтыны көстәрир.

Дахили сулар. А.-да бөјүк чај вә көлләр чохдур. А. әразисиндән ахан бөјүк чајлар Шимал Бузлу океаны, Сакит океан вә Һинд океанына төкүлүр. Өн А.-нын Аралыг дәнизинә вә Гара дәнизә төкүлән бир нечә кичик чајы (Сејһан, Чејһан, Бөјүк Мендерес, Гызыл Ирмаг) Атлантик океаны һөвзәсинә аиддир. А.-нын бөјүк чајлары Об (Иртышла бирликдә), Лена, Јенисеј, Амур Мәркәзи А.-ны шм.-дан әһатә едән дағлардан, Хуанхе, Јансзы, Меконг, Һинд, Браһмапутра, Ганг исә Тибет јајласынын ш. вә ч. кәнарларындан башланыр. Шимали А. чајлары сујуну, әсасән, гар вә јағышлардан алыр; гышда узун мүддәт донур, јазда дашыр. Бу чајларын нәгл. вә һидроенержи әһәмијјәти бөјүкдүр. Шәрги вә Чәнуби А. чајлары муссон режимлидир. Сујуну, әсасән, јағышдан, јүксәк дағларда даими гар вә бузлаглардан алыр. Јајда дашыр. Аралыг дәнизинә төкүлән чајлар гышда чох сулу олур, кичик чајлар исә јајда гурујур. Өн А.-нын ән бөјүк чајлары Дәчлә вә Фәрат мәнсәбә јахын бирләшәрәк (Шәтт-үл-Әрәб) Иран көрфәзинә төкүлүр. Дахили А.-нын арид саһәләриндәки чајларын (Амударја, Сырдәрја, Или, Һилмәнд, Тарим вә с.) чоху Памир, Тјаншан, Кунлун вә Һиндигуш д-рынын гарлы вә бузлу зирвәләриндән башланыб Арал, Лобнор, Балхаш вә с. көлләрә төкүлүр. Бә'зи чајлар (Тәчән, Мүрғаб, Зәрәфшан вә с.) дәниз вә көлләрә чатмадан сәһра гумларында гурујур. Орта А. чајларындан бөјүк суварма каналлары (Гарагум, Бөјүк Фәрганә вә с.) чәкилмишдир. Чәнуб-Гәрби вә Мәркәзи А. сәһраларында даими чајлар јохдур. Бөјүк көлләри Хәзәр вә Арал, ән дәрин көлү исә Бајкалдыр (дүнјада ән дәрин тектоник көл). Орта вә мәркәзи А.-да бир чох тектоник көл (Иссыккул, Хубсугул, Кукунор, Лобнор, Тибет көлләри вә с.), Өн А. јајлаларында тектоник, реликт, бәнд вә гисмән карст көлләри (Дәрјачаји-Нәмәк, Өлү дәниз, Резаијјә, Ван, Севан, Туз вә с.), Шәрги А., Чәнуби А. вә Һинд-Чиндә бир сыра кичик көл (Ханка, Појанху, Дунтинху, Тонлесап) вар.

Шимал Бузлу океаны адаларында өртүк бузлаглар, Гафгаз, Памир, Тјаншан, Алтај, Һиндигуш, Гарагорум, Һималај д-рында вә Тибети әһатә едән јүксәк дағларда дағ-дәрә бузлаглары вә даими гарлар вар.

Торпаг вә битки өртүјү. А.-нын торпаг вә битки өртүјү чоғрафи зоналлыға ујғун олараг ч.-дан шм.-а дәјишир. Гитәнин дахили һиссәләринин орографик гурулушу вә арид иглими, ч. вә ш. саһәләринин чох рүтубәтли олмасы бу зоналлығы хејли мүрәккәбләшдирир. Океанјаны саһәләрдә мүхтәлиф мешәләр, дахили саһәләрдә сәһра, јарымсәһра биткиләри вә бунлара мүвафиг торпаглар вар. А.-нын битки өртүјү ики флора саһәсинә дахилдир: Палеотропик вә Голарктика. Палеотропик саһәнин битки өртүјү зәнкиндир. Бу гәдим флора саһәсиндә ендемик вә реликт нөвләр олдугча чохдур. Голарктика саһәси дәфәләрлә бузлашмалара вә дәниз трансгрессијаларына мә'руз галдығындан флорасы чаван вә касыбдыр. А.-нын Шимал Бузлу океаны саһилләрини тундра зонасы тутур. Дағларда вә шм.-ш.-дә бу зонанын сәрһәди ч.-а доғру хејли ирәлиләјир. Тундра зонасы Арктика, мамырлы, шибјәли вә коллуглу тундра саһәсинә ајрылыр. Тундрадан ч.-да енсиз мешә-тундра золағы, бундан ч.-да исә олдугча кениш әрази тутан Сибир тајгасыдыр. Сибирин ч. дағлыг саһәләриндә дағ-тајга мешәләри, дағарасы чөкәкликләрдә чөл биткиләри вар. Гәрби Сибир дүзәнлијиндә батаглыг биткиләри вә батаглыглашмыш мешәләр кениш саһә тутур. Узаг Шәрг мешәләри мүхтәлиф ағач нөвү илә даһа зәнкиндир. Мешә-чөл вә чөл зоналары Гәрби Сибирин ч.-унда, Монғолустан, Забајкалје вә Шимал-Шәрги Чиндәдир. Ш.-дә әрази дағлыг олдуғундан бу зона јалныз дағарасы чөкәк вә дүзәнликләри әһатә едир. Орта вә Мәркәзи А.-да ики әсас битки зонасы көтүрүлүр: шм.-да јарымсәһра, ч.-да сәһра. Һәр ики зона ш.-дә Сакит океан саһилиндәки муссон мешәләри илә әвәз олунур. Јүксәк Тибет јајласында дағ-тундра биткиләри, Мәркәзи А. дағларында сәһра, гуру чөл, сејрәк дағ-мешә биткиләри үстүндүр. Г.-дә Аралыг дәнизи типли гуру субтропик биткиләр, ш.-дә (Чиндә) исә зәнкин нөвлү һәмишәјашыл рүтубәтли субтропик биткиләр вар. А.-нын Аралыг дәнизи саһилбоју әразисиндә (Кичик Асија, Левант) маквис, фригана, шибләк коллары, палыд, шам, шабалыд, вәләс ағачлары, Шәрги А. субтропикиндә кафур ағачы, сәндәл ағачы, бамбукун бир чох нөвү, камелија, магнолија, палыд, сәрв, палма вә с., дағларда фыстыг вә шам мешәләри кениш јер тутур. Чәнуби вә Чәнуб-Гәрби А.-да, тропик гуршағын чох гуру иглимли г. һиссәсиндә (Тар сәһрасы, Иран јајласынын ч. кәнары, Әрәбистан ј-а) сәһра биткиләри, јалныз Оман вә Јәмән д-рынын јамачларында мешә вә коллуглар вар. Декан јајласында вә Иравади чөкәклијиндә саванна биткиләри, јағынты бол олан саһәләрдә һәмишәјашыл рүтубәтли тропик мешәләр чохдур. Екватор гуршағында һәмишәјашыл рүтубәтли екваториал мешәләр даһа кениш саһә тутур. А.-да шм.-дан ч.-а ашағыдакы торпаглар—тундра зонасында инкишаф етмәмиш јуха тундра торпаглары, тајга зонасында подзол торпагларын мүхтәлиф нөвү, мешә-чөлдә күләчалан вә подзоллашмыш гара, чөл зонасында гара, гуру чөл вә јарымсәһраларда шабалыды вә гонур, сәһраларда боз вә боз-гонур, субтропикләрдә сары вә гырмызы торпаглар, тропик мешәләрдә гырмызы, сары латеритләр, дағ латеритләри, гонур вә гырмызы дағ торпаглары, Декан јајласында гуру саванна гараторпаглары (регурлар) јајылмышдыр. Дүзәнлик вә овалыгларда аллүвиал торпаглар кениш саһә тутур.

Һејванлар аләми. Чәнуби А. Һинд-Малајја зоочоғрафи саһәсинә, Чәнуби Әрәбистан Ефиопија зоочоғрафи саһәсинә, Селебес вә Кичик Зонд а-ры Австралија зоочоғрафи саһәсинә, Мәркәзи, Орта вә Шимали А. исә Голарктика зоочоғрафи саһәсинә дахилдир. Гитәнин Шимал Бузлу океаны саһилләри вә тундра зонасында шимал маралы, шимал түлкүсү, гағајы, ағ бајгуш, тундра кәклији, ағ кәклик, өрдәк, газ, гу гушу, саһил суларында суити, морж, ағ ајы вә с., мешә зонасында сығын, бир нечә марал нөвү, чүјүр, гонур ајы, вашаг, дәлә, гундуз көстәбәк, бир нечә гуш нөвү, күрзә, галхансифәт илан вә с., чөл, јарым сәһра вә сәһра зоналарында чејран, сајгак, гулан, Пржевалски аты (Чунгаријада), икиһүркүчлү вәһши дәвә (Лобнор көлү әтрафында вә Гоби сәһрасында), вәһши гојун вә кечи вар. Сәһра зонасынын дағларында марал, пәләнк (чәнкәлликләрдә), шир (Һиндистанын шм.-г.-индә), бәбир, чөлпишији, чаггал, золаглы кафтар; кәмиричиләр, гушлар вә сүрүнәнләрин бир чох нөвү (кичик әф'и илан, галхансифәт илан, күрзә, ох илан, јатаған илан вә с.) јајылмышдыр. Арид саһәләрдә мүхтәлиф чәјирткә, бөв, әгрәб вә с. чохдур. Тибет вә Өн А.-да вәһши гулан, антилоп, вәһши гојун, гонур ајы, чанавар, түлкү, кәмиричиләр вә бир чох гуш нөвү, Шәрги А.-нын енлијарпаглы вә субтропик мешәләриндә халлы марал, габан, јенотабәнзәр ит, бамбук ајысы, пәләнк, гара Һималај ајысы, бәбир вә с.; мејмунларын бир нечә нөвү, дәрили тысбаға, аллигатор, ағач гурбағасы, нәһәнк саламандр, бир нечә нөв јараса вә с. вар. Чәнуби А.-нын тропик мешәләриндә Һиндистан фили, кәркәданын үч нөвү, вәһши чамыш, маралларын бир нечә нөвү, мүхтәлиф донуз нөвү, антилоп, бәбир, пәләнк, мејмунлардан макакаларын, һиббонларын бир нечә нөвү (Индонезијада орангутан), мүхтәлиф кәмиричиләр, јараса, Чәнуби А. үчүн характерик гуш нөвләри вә с. чохдур.

Өјрәнилмә тарихи. А.-нын чоғрафијасына аид бә'зи мә'луматлар һәлә гәдим заманлардан бир сыра халглара (ассуријалылар, бабилләр, һиндлиләр, чинлиләр, мисирлиләр вә б.) бәлли иди. Харәзмлиләр вә әрәбләр (Мәс'уди, Идриси, Бируни, Ибн Бәттутә вә б.), чинлиләр, авропалылар А. һаггында хејли мә'лумат топламышдылар. 13 әсрин сонунда венесијалы Марко Поло сәјаһәти заманы А.-нын бир чох јерләриндә олмуш, онларын тәсвирини вермишди.

Шимал Бузлу океанынын саһилләри һаггындакы илк мә'луматы руслар вермишдир. 12 әсрдә новгородлу дәниз сәјјаһлары Урал д-рындан ш.-ә кечәрәк Таз губасына гәдәр чатмышдылар. 15 әсрин әввәлләриндә чинлиләр Чәнуби вә Чәнуб-Гәрби Асијаны тәдгиг етмишдиләр. 1466—72 илләрдә Твер тачири А. Никитин Ирана, орадан исә Һиндистанадәк кетмиш, көрдүјү јерләр һаггында мә'лумат вермишдир. 1498 илдә португалијалылар Һиндистана, 1509—11 илләрдә Малаккаја, 1511 илдә Јаваја, 1520 илдә Аомына (Макаоја) дәниз јолу ачдылар. 1521 илдә Макеллан Филиппин а-рыны, 1542 илдә португалијалылар Молукк вә сонрадан Јапон а-рыны кәшф етдиләр. А. өлкәләринин чоғрафи тәдгиги даим гәсбкарлыг вә мүстәмләкәчилик сијасәти күдмүшдүр. 1619 илдә Јава а.-нда Һолландија тәрәфиндән Чәнуб-Шәрги Асијаны истисмар етмәк вә өјрәнмәк мәгсәди күдән «Шәрги Һиндистан» кампанијасы тәшкил едилди. 17—19 әсрләрдә Һолландија Индонезијаны, 18—19 әсрләрдә Инкилтәрә Һиндистаны вә Бирманы, Франса Вјетнамы, Кампучијаны вә Лаосу, АБШ Филиппини мүстәмләкәјә чевирди. Инкилисләр вә франсызлар 19—20 әсрләрдә А.-нын бир чох әрәб өлкәсиндә өз ағалыгларыны бәргәрар етдиләр. Шимали Асијаны руслар өјрәнмишләр. 1483 илдә руслар Иртыша сәфәр етмишләр. 1581—82 илләрдә (Јермакын) Гәрби Сибирә јүрүшләри русларын А. һаггындакы тәсәввүрләрини зәнкинләшдирди. Сибир казакы И. Петлин 1618—19 илләрдә Монголустан вә Чинә сәјаһәт етмишдир. 1618—20 илләрдә Шимал дәниз јолу (Челјускин бурнундан кечәрәк, Тајмыр ј-а-нын ш. һиссәсинәдәк) кәшф едилди. Гијмәтли хәз дәри вә «ајаг дәјмәмиш» торпаг ахтаран Сибир казаклары 17 әсрин биринчи јарысында бүтүн Сибири кәшф етмишдиләр. Бу ишдә И. Москвитин, В. Појарков, Ј. Хабаров, Ф. Попов, С. Дежнјов, В. Атласов вә б.-нын хидмәти чохдур. Сибирин илк хәритәси 17 әсрин икинчи јарысында П. И. Годунов вә С. У. Ремезов тәрәфиндән тәртиб едилди.

Шимали вә Шәрги Асијанын өјрәнилмәсиндә 1728, 1733—43 илләрдә В. Беринг вә А. И. Чириковун башчылыг етдији 1-чи вә 2-чи Камчатка експедисијаларынын иши диггәтәлајигдир. Бу експедисијаларда иштирак едән Д. Ј. вә Х. П. Лаптев гардашлары вә С. И. Челјускин Шимал Бузлу океанынын Асија саһилләринин, Курил а-рынын, Командор а-рынын хәритәсини тәртиб етмишләр. 1734—41 илләрдә И. Г. Гмелин Чәнуби Сибири, 1737—41 илләрдә С. П. Крашенинников Камчатканы тәдгиг етди. 1766 илдә руслар тәрәфиндән Курил а-рынын һамысы кәшф едилди. Шимали Асијанын өјрәнилмәсиндә 1768—74 илләрдә Русија ЕА-нын тәшкил етдији експедисијанын хидмәти бөјүкдүр. Узаг Шәрг саһилләринин илк хәритәләрини франсыз Ж. Ф. Лаперуз (1787), рус Г. А. Сарычев (1789), инкилис У. Броутон (1796—97), рус И. Ф. Крузенштерн (1804—05), јапон Мамија Риндзо (1809), рус В. М. Головнин (1811) тәртиб етмишләр. Новосибир а-рынын илк тәсвирини 1759—73 илләрдә рус сәјјаһларындан Ј. Санников вә П. Ф. Анжу, Сибирин Арктика һиссәсинин тәсвирини исә 1820—24 илләрдә Ф. П. Вранкел, Ф. Ф. Матјушкин вә Ф. П. Литке (1827 — 28) вермишдир. 19 әсрдә А.-да апарылан тәдгигатлар ичәрисиндә Һумболдтун, К. Риттерин, П. П. Семјоновун, Е. Еверсманын вә Г. С. Карелинин ишләри диггәтәлајигдир.

А.-нын релјефи вә кеоложи гурулушунун өјрәнилмәси илә әлагәдар Г. П. Келмерсен (1833—36), П. А. Чихачов (1842), Ф. В. Јунгхун (1835—49), Е. Гјук вә Ж. Габе (1844—46), А. Ф. Миддендорф (1842—78), К. В. Абих (1844—65), К. И. Невелској (1848—53), А. И. Бутаков (1848—63) вә б. тәдгигат апармышлар. Русија Чоғрафија чәмијјәтинин көмәји илә тәшкил едилмиш сәјаһәтләр Шәрги Сибирин, Узаг Шәргин, Орта, Мәркәзи вә Шәрги Асијанын мүкәммәл өјрәнилмәсинә имкан јаратды. П. А. Кропоткинин (1863 — 66), Н. М. Пржевалскинин (1870—85, 1867—69), И. Д. Черскинин (1873—76, 1891), П. П. Семјоновун (1853—57), А. П. Федченконун (1868—71), В. А. Обручевин (1886—88, 1892—1909), Г. Н. Потанинин (1876—99), Г. Ј. Грум-Гржимајлонун (1884—1914) вә б.-нын рәһбәрлији илә көрүлән ишләр даһа чох фәргләнир.

19 әсрин сону, 20 әсрин әввәлләриндә рус тәдгигатчыларындан И. В. Мушкетов Орта Асијада, В. А. Обручев Сибирдә, В. Л. Комаров Камчаткада, Шимал-Шәрги Чиндә, Шәрги Сајан д-рында, А. Н. Краснов вә А. И. Војејков Шәрги вә Чәнуби Асијада, К. И. Богданович Мәркәзи Асија, Камчатка, Гафгаз, Иран вә Шимал-Шәрги Чиндә, Л. С. Берг Арал дәнизиндә, В. В. Докучајев Гафгазда узун илләр гијмәтли тәдгигатлар апармышлар. 1878—79 илләрдә Исвеч гүтб тәдгигатчысы Н. А. Е. Норденшелд Шимали Асијаны г.-дән ш.-ә дәниз јолу илә кечмиш, Б. А. Вилкитскинин башчылыг етдији експедисија исә һәмин јолу 1913—15 илләрдә ш.-дән г.-ә доғру кечмиш вә Северная Землја а-рыны кәшф етмишдир.

Мүасир А.-нын тәбиәти вә әһалиси һаггында јени тәдгигат материаллары инкилис Л. Д. Стампын, Е. Доббинин, франсыз Ж. Сионун, Р. Бланшарын, П. Гурунун, америкалы Ч. Б. Крессинин, Ч. Ферграјвын, Р. Роусонун, австралијалы Х. К. Спејтин вә б.-нын әсәрләриндә верилир. Һиндистан, Пакистан, Түркијә, Индонезија, Шри Ланка вә Чинин тәбии шәраитинин өјрәнилмәсиндә јерли мүтәхәссисләрин ролу һазырда хејли артмышдыр. Асијанын өјрәнилмәсиндә совет мүтәхәссисләри бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанмышлар. Совет мүтәхәссисләри тәрәфиндән тәдгигатларын планаујғун тәшкили, Шимал дәниз јолунун мәнимсәнилмәси, јени даш көмүр-металлуркија базаларынын вә Сибирдә һидроенержи комплексләринин јарадылмасы, Орта Асијада нәһәнк ирригасија-суварма системләринин ишә салынмасы, өлкәмизин Шимал вә Узаг Шәрг әразиләриндә тәбии сәрвәтләрин истифадәјә верилмәси кими мүһүм проблемләрин һәллинә јөнәлдилмишдир. Совет алимләри В. А. Обручевин, С. В. Обручевин, В. М. Синитсынын, Л. С. Бергин, С. П. Сусловун, Н. И. Михајловун, А. А. Григорјевин, В. Л. Комаровун, И. П. Керасимовун, И. С. Шукинин, Б. А. Федоровичин, Е. М. Мурзајевин, Н. И. Вавиловун вә б.-нын А.-нын тәдгигинә һәср едилмиш бир сыра гијмәтли әсәрләри вар.

Совет алимләри харичи өлкә алимләри илә сых әмәкдашлыг шәраитиндә харичи А.-нын сосиалист өлкәләриндә вә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин әразиләриндә тәдгигатлар апарырлар.

Әһали. 1975 илин орталарында А.-нын әһалиси 2323 млн. нәфәр иди. 64 751 мин нәфәри ССРИ-нин А. һиссәсиндә јашајыр (Гафгазын әһалиси илә бирликдә 90 млн.-а јахындыр; 1 јанвар 1975).

А.-да монгол, Авропа вә Австралија иргләриндән олан халглар јашајыр. Әһалинин әксәријјәти монгол иргинин шм. (Сибирин јерли әһалиси вә Шимал-Шәрги Чин халгларынын бир һиссәси—7 млн.), ш. (монголлар, шимали чинлиләр—630 млн.) вә ч. (580 млн. нәфәр) групларына дахилдир. Өн Асија, Гафгаз, Шимали Һиндистан, Орта Асија (тачикләр) әһалиси Авропа иргиндәндирләр (580 млн. нәфәр). Австралија иргинә (5 млн. нәфәр) Шри Ланка (веддалар), Чәнуб-Шәрги А. (сеноиләр, тоалалар вә б.), Шәрги Индонезија (меланезијалылар вә папуаслар), Филиппин (аеталар), Малајзија (семанглар), Һиндистан (андаманлар) вә Јапонијанын бә'зи кичик халглары дахилдир. Гәрби Сибир овалығы, Чәнуби Урал, Алтај, Газахыстан, Орта Асија, Шимали Һиндистанын бир сыра халглары (тәгр. 18 млн. нәфәр) Авропа вә монгол иргләринин гарышыг типинә аиддир.

А.-нын етник тәркиби чох мүхтәлифдир. Бурада етник чәһәтдән мүхтәлиф инкишаф сәвијјәсиндә олан, чохлу дил аиләси вә групларына мәнсуб јүзләрлә халг јашајыр. Һинд-Авропа дилләри аиләсинә А.-да һинд, Иран, славјан дилләри вә с. дахилдир. Һинд дилләриндә данышан халглар (486 млн.-дан чох) Һиндистан ј-а-нын шм. вә мәркәзи һиссәсиндә јашајырлар (һиндистаниләр, бенгаллар, маратһлар, биһариләр, пәнчаблылар вә б.). Әсасән Әфганыстан вә Иранда јашајан әфганлар, фарслар, күрдләр, һәмчинин Түркијә вә Пакистанын бә'зи р-нларындакы Иран групу халглары Иран дилләриндә (тәгр. 50 млн.) данышырлар. Ирандилли халглар Тач.ССР-ин әсас әһалисини тәшкил едирләр; бунлара Гафгазын бә'зи халглары (осетинләр, татлар, талышлар вә б.) да аиддир. ССРИ-нин А. һиссәсиндә әһалинин јарыдан чоху (тәгр. 47 млн. нәфәр) славјан халгларыдыр (руслар, украјналылар вә белоруслар). Һинд-Авропа дилләри аиләсинә ермәниләр (4 млн.) вә јунанлар (Кипр а.-нда—0,6 млн.) да дахилдир. Гафгаз дилләри аиләсинә (5,6 млн.) мәнсуб олан күрчүләр, абхазлар, адыкеләр, кабардалылар, чәркәзләр, чеченләр, ингушлар вә Дағыстан халглары (аварлар, ләзкиләр, даркинләр вә б.) Күрч.ССР вә Шимали Гафгазын бә'зи р-нларында јашајырлар. Әрәбләр (32 млн.), Исраил јәһудиләри (2,35 млн.) вә Өн Асија әразисиндә јашајан ассуријалылар (200 мин) сами-һами дилләри аиләсинә дахилдир.

Алтај дилләри аиләсинә мәнсуб олан түрк, монгол вә тунгус-манчур дилләриндә данышан халглар А.-да кениш әразидә јашајырлар. Түркијә, Иран вә Әфганыстанын шм. һиссәсиндә, Синсзјан-Ујгур мухтар р-нунда (ЧХР), Азәрб.ССР, Орта Асија вә Газахыстан, Дағлыг Алтај, һәмчинин Јак.МССР-ин бә'зи јерләриндә јашајан түркләр, азәрбајчанлылар, ујғурлар, өзбәкләр, газахлар, түркмәнләр, јакутлар вә б. түрк дилләри групуна (тәгр. 63 млн.) дахилдир. Монгол групу халглары (3,5 млн. нәфәр) әсасән, Мәркәзи Асија (МХР, Шимали Чин) вә Бурјат МССР-дә, тунгус-манчур групу халглары исә (3,1 млн., о чүмләдән һазырда Чин дилләриндә данышан 3 млн. манчуријалылар) Шимал-Шәрги Чиндә, Сибир вә Узаг Шәргдә (евенкләр, евенләр, нанајлар вә б.) јашајырлар. Бә'зи тәдгигатчылар дүнја дилләринин һеч бири илә гоһумлуғу сүбут едилмәјән Кореја (45 млн.) вә јапон (100 млн.) дилләрини дә Алтај дилләри аиләсинә јахын һесаб едирләр. Урал дилләри аиләсинә мәнсуб халглар (комиләр, хантылар, мансиләр, ненләр, нганасанлар, селкуплар вә б.; 87 мин) Об чајынын ашағы ахыны һөвзәсиндә јашајырлар. Шимал-Шәрги Сибирдә јашајан чукчалар, корјаклар, ителменләр, јукакирләр вә б. (чәми 25 мин), һәмчинин ескимослар

(Чукот ј-а-нда), алеутлар (Командор а-рында), нивхләр (Амур чајы мәнсәбиндә вә Сахалин а.-нда) Палеоасија халглары групуна дахилдир. Чин-Тибет дилләри аиләсинә мәнсуб халглар Чиндә вә Һинд-Чин ј-а-нын г. һиссәсиндә јашајырлар. Чин халглары групуна чинлиләр вә хуејләр дахилдир. Чинлиләр Чинин ш. һиссәсиндә јашајырлар. 1975 илдә ЧХР вә Тајван а.-нын әһалиси 850 млн.-дан чох иди (бунун 94%-и чинлиләрдир). Чинлиләрин ајры-ајры груплары Ҹәнуб-Шәрги Асијанын мүхтәлиф өлкәләриндә јашајырлар (18 млн.-дан чох). Хуејләрин сајы 5 млн. нәфәрә јахындыр (әсасән, Чинин шм. әјаләтләриндә јашајырлар). Тибет-Бирма групу халглары (бирмалылар, исзулар, тибетлиләр, каренләр вә б.—40 млн.) Чинин ҹ.-унда, Һинд-Чин, һәмчинин Непал вә Шимали Һиндистанда јајылмышлар. Ҹәнуби Чиндә вә Һинд-Чиндә таи (41,5 млн.) вә мјао-јао (15 млн.) халглары јашајырлар. Әсасән, ВСР әразисиндә, бир гәдәр дә Кампучија, Таиланд вә Лаосда јашајан вјетнамлылар (тәгр. 45 млн.; 1976). Вјетнам дилиндә, Кампучија, Вјетнам вә Бирманын бә'зи халглары (10,5 млн.) мон-камер дилләриндә данышырлар. Сајҹа ән бөјүјү олан кһмерләр (6,5 млн.) Кампучијада, галанлары исә кичик груплар һалында Һинд-Чин ј-а-нын ш.-индә јашајырлар. Мәркәзи Һиндистанын дағлыг р-нларында јашајан вә мунда дилләриндә данышан халглары (6,7 млн.) бә'зи тәдгигатчылар мон-кһмерләрлә јахынлашдырырлар. Һиндистанын ҹ.-унда јашајан халглар (телуглар, тамилләр, каннаралар вә малајјалылар—131 млн.) дравид дилләриндә данышырлар. Ғондлар, кандхлар вә ораонлар Мәркәзи Һиндистанын дағәтәји р-нларында ајры-ајры груплар һалында, Пакистан вә Ҹәнуби Әфганыстанда браһуиләр, Шри Ланканын ҹ.-унда маврлар јашајырлар. Малајја-Полинезија дилләриндә данышан Австронезија халглары групу (145 млн.)—јавалылар, сундлар, висајјалар, тагаллар, мадурлар, вә б. Ҹәнуб-Шәрги Асијанын адаларында, Малакка ј-а-нда вә Һинд-Чинин ҹ.-ш.-индә јашајырлар. Үмумијјәтлә, бу груп 200-дәк халгдан ибарәтдир.

Үч әсас дин—*буддизм*, *христианлыг* вә *ислам* А.-да мејдана кәлмишдир. Буддизм Һинд-Чин өлкәләриндә (Малаккадан башга) вә Шри Ланкада һаким диндир. МХР вә Тибетдә буддизм ламаизм формасында мөвҹуддур. Филиппин вә Кипр әһалисинин бөјүк һиссәси, һабелә Ливан әһалисинин тәгр. јарысы христиандыр. Өн Асија өлкәләри, Пакистан, Бангладеш, Индонезија, һәмчинин Малајзија әһалисинин чоху мүсәлмандыр; Ливан, Кипр, Һиндистан, Чин, Филиппин вә Шри Ланкада хејли мүсәлман вар. Иудаизм Исраил вә с. өлкәләрин јәһудиләри арасында јајылмышдыр. Һиндистан, Непал, Шри Ланка, Бали а.-сы әһалисинин бөјүк әксәријјәти, һабелә Бангладеш әһалисинин бир гисми һиндуизмә ситајиш едир.

Әһалисинин әксәријјәти диндән узаглашан ССРИ-нин А. һиссәсиндә кечмишдә христианлыг (славјан халглары, күрҹүләр вә ермәниләр), ислам (Орта Асија вә Газахыстан халгларынын әксәријјәти, азәрбајҹанлылар, Шимали Гафгазын бә'зи халглары), ламаизм (бурјатларын бир һиссәси) вә с. јајылмышды.

Сијаси бөлкү. А. саһәсинин 1/3-индән чоху (шм. һиссәси) ССРИ-нин әразисидир. Хариҹи А. дөвләтләри ҹоғрафи мөвгеләринә көрә ашағыдакы групларa бөлүнүр: Јахын вә Орта Шәрг өлкәләри (Түркијә, Иран, Әфганыстан, Сурија, Ливан, Ираг, Күвејт, Сәудијјә Әрәбистаны, Јәмән Әрәб Респ.-сы, Јәмән Халг Демократик Респ.-сы вә с.); Ҹәнуби А. (Пакистан, Бангладеш, Һиндистан, Шри Ланка, Непал); Ҹәнуб-Шәрги А. (Бирма, Таиланд, Малајзија, Сингапур, Лаос, Кампучија, Вјетнам, Филиппин, Индонезија); Шәрги А. (Чинин чох һиссәси, Кореја, Јапонија); Мәркәзи А. (Монголустан, Чинин галан һиссәси).

Хариҹи А.-нын сијаси бөлкүсүнә ашағыдакы дөвләтләр дахилдир:

Бангладеш, Бәһрејн, Бирләшмиш Әрәб Әмирликләри, Бирма, Бутан, ВСР, Гатар, Әфганыстан, Индонезија, Иорданија, Ираг, Иран, Исраил, Јапонија, Јәмән Әрәб Респ.-сы, Јәмән Халг Демократик Респ.-сы, Кампучија, Кипр, Кореја (КХДР, Ҹәнуби Кореја), Күвејт, Лаос, Ливан, Малајзија, Малдив Респ.-сы, МӘР (Синај ј-а), МХР, Непал, Оман, Пакистан, Сәудијјә Әрәбистаны, Сингапур, Сурија, Таиланд, Түркијә (Асија һиссәси), Филиппин, Һиндистан, ЧХР, Шри Ланка.

Русијада Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси (ССРИ-нин јаранмасы), мүстәмләкә халгларынын милли азадлыг мүбаризәси, хүсусилә Икинҹи дүнја мүһарибәси (1939—45) вә ондан сонракы дөврдәки мүвәффәгијјәтләр нәтиҹәсиндә А.-нын сијаси хәритәсиндә көклү иҹтимаи-сијаси дәјишикликләр баш вермишдир.

А.-нын бә'зи өлкәләриндә халг демократик һакимијјәти гурулмушдур. Кечмиш мүстәмләкә вә асылы өлкәләрин әксәријјәти һазырда истиглалијјәт газанмышдыр.

А.-да Португалија вә Б. Британијанын мүстәмләкәләри— Аомын (Макао), Брунеј, Сјанган (Һонконг) галмышдыр. Чинин Тајван а. вә Јапонијанын Рүкү а-ры АБШ-ын нәзарәтиндәдир. 1967 илдә Исраил МӘР, Иорданија вә Суријанын бә'зи р-нларыны ишғал етмишдир.

Әд.: Мүсејибов М., Чобанзадә М., Гитәләрин физики ҹоғрафијасы, Б., 1973; Архангельский А. Д., Геологическое строение и геологическая история СССР, т. 1., М.—Л., 1947; Суслов С. П., Физическая география СССР, Азиатская часть, 2 изд., М., 1954; Арманд Д. Л., Добрынин Б. Ф., Ефремов Ю. К., Зарубежная Азия, Физическая география, М., 1956; Гуру П., Азия, пер. с франц., М., 1956; Алисов Б. П., Климаты СССР, М., 1956; Синицын В. М., Центральная Азия, М., 1959; Физическая география частей света, М., 1963; Физико-географический атлас Мира, М., 1964; Муратов М. В., Происхождение материков и океанических впадин, М., 1975; Власова Т. В., Физическая география материков, 3 изд., М., 1976; Мильков Ф. Н., Гвоздецкий Н. А., Физическая география СССР, М., 1976; Ульяновский Р. А., Очерки национально-освободительной борьбы, М., 1976.

АСИЈА АНТИСИКЛОНУ, Мәркәзи Асија антисиклону, Монголустан антисиклону, Сибир максимуму, Сибир антисиклону — гыш ајларында Асија үзәриндә јаранан јүксәк тәзјиг саһәси. Мәркәзиндә орта тәзјиг 1030 миллибардан чохдур (јанварда). Јајда А.а. *Асија депрессијасы* илә әвәз олунур.

АСИЈА ВӘ АФРИКА ХАЛГЛАРЫ ҺӘМРӘ'ЈЛИК ТӘШКИЛАТЫ (ААХҺТ)—Асија вә Африка халгларынын империализмә, мүстәмләкәчилијә, јени мүстәмләкәчилијә, иргчилијә, сионизмә, фашизмә гаршы, милли истиглалијјәт, игтисади, иҹтимаи, мәдәни тәрәгги вә сүлһү мөһкәмләтмәк уғрунда мүбаризәни гаршысына мәгсәд гојан (1974 илдә гәбул олунан әсаснамәјә көрә) бејнәлхалг иҹтимаи тәшкилат. 1957 илин декабрында Асија вә Африка халгларынын 1-чи һәмрә'јлик конфрансында Асија вә Африка Өлкәләри Һәмрә'јлији Шурасы ады илә јарадылмышдыр. 1960 илин апрелиндә кечирилән 2-чи конфрансда ААХҺТ адландырылмышдыр (3-чү конфранс 1962 илин февралында, 4-чү конфранс, 1965 илин мајында, 5-чи конфранс 1972 илин јанварында кечирилмишдир). 1974 илин мартында Бағдадда (Ираг) Шуранын сессијасы тәшкилатын јени низамнамәсини тәсдиг етди; Һинд-Чин, әрәб өлкәләри, Африканын ҹ.-у вә Португалија мүстәмләкәләри халгларынын империализм әлејһинә мүбаризәсинин күҹләндирилмәси мәсәләсини, Африка вә Асијанын мүстәгил өлкәләринин иҹтимаи-игтисади инкишафы проблемләрини мүзакирә етди. 1974 ил әрзиндә ААХҺТ вә онун тәшкилатлары Иран көрфәзи халглары илә һәмрә'јлик (Бағдад, март), Африкада апартһејд вә мүстәмләкәчилијә гаршы (Ҹеневрә, сентјабр), Һинд океанында хариҹи һәрби базаларын ләғв едилмәси уғрунда (Деһли, нојабр) вә с. бејнәлхалг конфрансларын һазырланмасы вә кечирилмәсиндә иштирак етди. Тәгр. 80-дәк тәшкилат ААХҺТ-нын үзвүдүр. ААХҺТ фәалијјәтиндә Авропа сосиалист өлкәләри һәмрә'јлик комитәләри, мүшаһидәчи кими бир сыра бејнәлхалг тәшкилатлар, о ҹүмләдән: Үмумдүнја Һәмкарлар Федерасијасы, Бејнәлхалг Демократ Гадынлар Федерасијасы, Үмумдүнја Демократ Кәнҹләр Федерасијасы, Үмумдүнја Сүлһ Шурасы, Бејнәлхалг Тәләбәләр Иттифагы иштирак едир. Совет Асија вә Африка өлкәләри Һәмрә'јлији Комитәси ААХҺТ-нын үзвүдүр (Совет Һәмрә'јлик Комитәсинин Азәрбајҹан Һәмрә'јлик Шө'бәси вар). Совет Һәмрә'јлик Комитәсинин 2-чи (1964, мај) вә 4-чү (1976, мај) конфранслары Бакыда кечирилмишдир.

Тәшкилатын тәшәббүсү илә Асија вә Африка өлкәләри јазычыларынын, гадынларынын вә кәнҹләринин конфранслары чағырылыр, империализмлә мүбаризәнин үмдә мәсәләләринә һәср едилмиш семинар вә конфранслар кечирилир, һәр ил өз азадлыглары вә милли истиглалијјәти уғрунда мүбаризә апаран Африка—Асија өлкәләри халглары илә һәмрә'јлик күнү гејд едилир.

ААХҺТ-нын али органы конгресдир (3 илдә 1 дәфә кечирилир); һәр ил Шуранын иҹласлары чағырылыр. Шура, ААХҺТ-нын үзвү олан тәшкилатларын рәһбәрләриндән ибарәтдир. Әлагәләндирмә органы олан Рәјасәт һеј'әтинин илдә 2 дәфә ичласы кечирилир. Һәрәкатын көркәмли хадимләри бу органын үзвләридир. Ишчи орган даими Катибликдир. Даими гәраргаһы Гаһирәдәдир.

ААХҺТ «Африка—Асија халглары» ајлыг журналыны нәшр едир.

Әд.: Әлијев Һ. Ә., Халглар арасында сүлһ, достлуг вә һәмрә'јлик уғрунда (Асија вә Африка халгларынын IV Совет һәмрә'јлик конфрансында чыхышы), Б., 1976.

АСИЈА ДЕПРЕССИЈАСЫ, Чәнуби Асија депрессијасы—јај ајларында Асија үзәриндә јаранан алчаг тәзјиг саһәси. Мәркәзиндә (Әфганыстан үзәриндә) тәзјиг 995 миллибара чатыр (ијулда). А. д.-нын ч. һиссәсини гитәдән тропикләрә доғру јөнәлмиш екваториал депрессија һесаб етмәк олар. Шм.-да онун јаранмасына сәбәб гитә үзәриндә гүтб чәбһәси сиклонларынын фәалијјәтидир.

АСИЈА ЕСКИМОСЛАРЫ—бах *Ескимослар*.

АСИЈА ИНКИШАФ БАНКЫ (АсИБ)—Асија өлкәләриндә мүхтәлиф инкишаф програмларыны малијјәләшдирән һөкумәтләрарасы кредит мүәссисәси. 1966 илдә јарадылмышдыр. Банка 41 дөвләт (26-сы Асија дөвләти, 15-и инкишаф етмиш гејри-Асија капиталист дөвләти—АБШ, Б. Британија, Канада, АФР, Италија вә с.) дахилдир (1976, јанвар). Али органы Мүдирләр Шурасы, рәһбәр органы Директорлар Шурасыдыр. Идарә һеј'әти Манилададыр (Филиппин). Банкын рәсми мәгсәди Асијанын инкишаф едән өлкәләринин игтисадијјаты вә харичи тичарәтинин инкишафына, онларын сијасәтләринин әлагәләндирилмәсинә көмәк етмәк, мәһәлли әмәкдашлыға стимул јаратмаг, техники јардым көстәрмәкдир. АсИБ, әсасән, тичарәт кредити формасында 10—30 ил мүддәтинә 8,75%-лә, онун Асија Инкишаф Фонду исә 25—40 ил мүддәтинә 1—3%-лә борч верир. Низамнамә капиталы 2,99 млрд. АБШ доллары мәбләғиндәдир (1975). Малијјә еһтијаты низамнамә (сәһмдар) капиталындан (50%) вә истиграздан (50%) јараныр. Әсас әманәтчиләри (млн. доллар һесабы илә) АБШ—200, Јапонија—200, Австралија—85, АФР—34, Б. Британија—30 вә Канададыр—20. Сәнајечә инкишаф етмиш өлкәләр капиталын 68,4%-инә, инкишаф едән өлкәләр 31,6%-инә нәзарәт едир. АБШ вә Јапонија Банкын фәалијјәтиндә, әслиндә, гејри-мәһдуд нәзарәтә маликдир вә өз гәрарларыны инкишаф едән өлкәләрә гәбул етдирирләр. Бу сәбәбдән дә ССРИ АсИБ-ә дахил олмагдан имтина етмишдир.

АСИЈА ИСТЕҺСАЛ ҮСУЛУ—Марксын тә'лиминдә чәмијјәтин игтисади инкишафынын илк мәрһәләләрини әкс етдирән категорија; Гәдим Шәрг чәмијјәтләриндә даһа габарыг формада олмушдур. Илк дәфә 1853 илин ијунунда К. Маркс вә Ф. Енкелсин мәктубларында (бах Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 28) вә К. Марксын «Һиндистанда Британија ағалығы» мәгаләсиндә (бах јенә орада, ч. 9, сәһ. 130—136) А.и.ү.-на характеристика верилмишдир. «А.и.ү.» термини исә 1859 илдә мејдана кәлмишдир. А.и.ү.-нун маһијјәти, сонралар «1857—1859 илләрин игтисади әлјазмалары»нда, хүсусилә «Капиталист истеһсалындан әввәлки формасијалар» бөлмәсиндә изаһ едилмишдир. Бу тәдгигатлар Маркса «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» (1859) әсәринин мүгәддимәсиндә «Үмумијјәтлә, Асија, антик, феодал вә мүасир буржуа истеһсал үсулларыны игтисади вә ичтимаи формасијанын мүтәрәгги дөврләри кими гејд етмәк олар» (бах Маркс К., Сијаси игтисадын тәнгидинә даир, Б., 1955, сәһ. 8) фикрини демәјә имкан вермишдир. А.и.ү.-нун ајры-ајры хүсусијјәтләри вә чәһәтләринә Маркс «Капитал»да конкрет игтисади категоријалары тәһлилиндә, һабелә Енкелс «Анти Дүринг»дә тохунмушлар.

Маркс вә Енкелсин консепсијаларында А.и.ү.-нун әсасыны торпаг үзәриндә коллектив мүлкијјәтлә бирликдә кәнд әкинчилик («Шәрг») *ичмасы* тәшкил едир. А.и.ү.-нда шәһәрлә кәнд арасында әмәк бөлкүсү јохдур. Ичмалар арасында игтисади әлагәләрин олмамасы шәраитиндә тәбиәтлә биркә мүбаризә апармаг вә өзүнүмүдафиә етмәк үчүн ичмаларын бирләшмәси зәрурijјәти *истибдад* дөвләтинин—ичма үзәриндә һакимијјәти олан вә ону истисмар едән дөвләтин јаранмасына кәтириб чыхарырды. Маркс А.и.ү.-нун гәдим Асија дөвләтләриндә, һабелә Гәдим Мисирдә, Мексикада, Перуда олдуғуну көстәрирди. Беләликлә, «А.и.ү.» термини (еләчә дә «Антик истеһсал үсулу» термини) мәһәлли характердә олмамыш, инкишафын үмуми мәрһәләсини әкс етдирмишдир. А.и.ү.-нун әсас игтисади һүчејрәси—әкинчилик ичмасы вахтилә бир чох халгда олмуш, лакин бир чохларында тез арадан чыхмыш вә өз јерини хүсуси саһибкар ичмасына (антик вә керман формасында) вермишди. Јалныз Шәрги Авропада вә Асијанын бир сыра өлкәсиндә әкинчилик ичмасы дәјишилмиш шәкилдә 19 әсрдә дә галмышды. Маркс вә Енкелсә көрә А.и.ү.-нун узун мүддәт давам етмәси сәбәби әкинчилик ичмасынын ибтидаи коммунизм характериндә олмасыдыр.

19 әсрин сону — 20 әсрин әввәлләриндә марксист әдәбијјатда А.и.ү. кениш әксини тапмамышдыр. Бир сыра һалларда, мәс., К. В. Плехановун әсәрләриндә А.и.ү. антик истеһсал үсулунда мөвчуд олмуш хүсуси инкишаф типи кими тәдгиг едилмишдир. В. И. Ленинин әсәрләриндә Марксын ичтимаи-игтисади формасијалар нәзәријјәләри илә әлагәдар А.и.ү.-нун ады чәкилир, лакин Ленин А.и.ү.-ну хүсуси олараг тәдгиг етмәмишдир.

20—30-чу илләрдә А.и.ү. проблеми кениш мүзакирә проблеминә чевриләрәк, бүтүнлүкдә капитализмдән әввәлки формасија проблемләрини әһатә етмишди. Мүзакирә ичтимаи-игтисади формасијалар һаггында Маркс тә'лиминин даһа дәриндән өјрәнилмәсинә шәраит јаратмыш, лакин А.и.ү. категоријаларынын әһәмијјәти вә јери мәсәләсини лазыми сәвијјәдә һәлл етмәмишди. 60-чы илләрин әввәлләриндә мүзакирә бүтүнлүкдә еркән синифли чәмијјәт проблемләрини әһатә етмәклә, әслиндә, јенидән, бејнәлхалг мигјасда башланмышдыр. Мүзакирәдә бахышлардан бири Маркс вә Енкелсин консепсијаларыны тәдгиг етмәклә ону инкишаф етдирмәк, дикәри исә А.и.ү. категоријаларынын конкрет чәмијјәтә тәтбиги бахымындан бу чәмијјәтин ичтимаи структуруну тәдгиг етмәкдир. А.и.ү.-нун Гәдим Һиндистанда, Чиндә, Камбочада (Кампучијада), астекләрин, инкләрин, мајалыларын чәмијјәтләриндә, Тропик Африкада вә с.-дә олмасыны тәсдиг едән мә'луматлар бир чох өлкә алимләри тәрәфиндән көстәрилирди. Мүзакирәдә әсас момент гәдим Шәрг вә антик чәмијјәтләр арасындакы фәргин характери һаггында мәсәләдир. А.и.ү.-на әсасланан чәмијјәт синифли чәмијјәтдән әввәлки чәмијјәт кими («ичма дөвләти» чәмијјәти), еркән синифли чәмијјәт кими (мәс., «феодализмәгәдәрки—асылылыг» чәмијјәти кими), мүхтәлиф формасијалара (гулдарлыг вә феодализмә) хас олан кечичи вә ја әлагәләндиричи истисмар формалары кими характеризә олунурду. Бунунла белә, А.и.ү.-ну гулдарлыг, феодализм вә ја ибтидаи-ичма истеһсал үсулу илә ејниләшдирмәјә дә чәһд көстәрилирди. А.и.ү. проблеми мүзакирә предмети олараг галыр.

Әд.: Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 3, с. 38; т. 4, с. 153—154; т. 9, с. 98—100, 130—136; т. 12, с. 498; т. 13, с. 7, 20, 110; т. 18, с. 543—546; т. 19, с. 120, 305; т. 20, с. 105; т. 21, с. 62, 63, 130; т. 23, с. 88—89, 97, 152; т. 24, с. 117; т. 25, ч. 1, с. 194, 363; т. 26, ч. 2, с. 587; т. 28, с. 214—215, 222; т. 36, с. 96—97; т. 46, ч. 1, с. 461—508; Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 1, сәһ. 140; јенә онун, Әсәрләри, ч. 10, сәһ. 337; ч. 20, сәһ. 416—417; ч. 21, сәһ. 45; јенә онун, Конспект «Переписки К. Маркса и Ф. Энгельса. 1844—1883 гг.», М., 1959, с. 260—263; Варга Е., Очерки по проблемам политэкономии капитализма, М., 1964, с. 358—382; Васильев Л. С., Стучевский И. А., «Вопросы истории», 1966, № 5; Виткин М. А., «Вопросы философии», 1966, №8, 1967, №5; Никифоров В. Н., «Вопросы истории», 1968, № 2.

АСИЈА МУЗЕЈИ, Ленинградда—Шәрг дилләриндә олан әлјазмалары вә Авропа дилләриндә чап едилмиш шәргшүнаслыг әсәрләри сахланылан музеј. А.м. 1818 илдә Петербург ЕА нәздиндә тә'сис едилмишдир. 1930 илдә А.м. вә башга шәргшүнаслыг мүәссисәләри әсасында ССРИ ЕА Шәргшүнаслыг Ин-ту јарадылмышдыр.

АСИЈА ЧӘЈИРТКӘСИ (Locusta migratoria migratoria)—*дүзганадлылар* дәстәсиндән һәшәрат. Чәнуби Авропа, Асија (Газахыстан, Орта Асија, Чәнуби Сибир, Монғолустан, Шимал-Гәрби Чин, Һиндистан, Иран, Әфганыстан) вә Шимали Африкада јајылмышдыр.

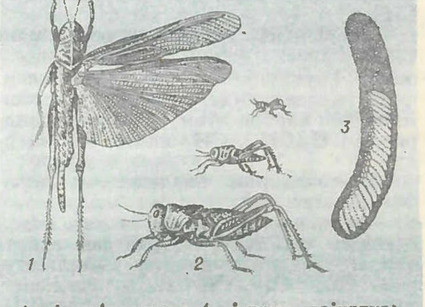

Асија чәјирткәси: *1*—јеткин чәјирткә; 2—(јухарыдан ашағы) сүрфәнин 1-чи, 3-чү вә 5-чи јаш дөврләри; 3—јумурта кисәси (јан диварчыг чыхарылмышдыр).

Азәрб. ССР-дә Араз, Күр чајларынын, Дәвәчи, Хачмаз, Сабирабад вә Ағҹабәди р-нларындакы ахмазларын әтрафында вә Абшеронда олур. А.ч. дәстә илә вә тәк-тәк јашајыр. Мүхтәлиф к.т. биткиләринә хүсусән тахыла зәрәр верир. Әсасән, чај вә көл әтрафындакы гамышлыгларда чохалыр. Дишисинин гојдуғу 2—3 јумурта кисәҹијинин һәр бириндә 55—115 јумурта олур. Мај ајында јумуртадан чыхан сүрфәләр 40—48 күндән сонра јеткин мәрһәләјә чатыр. Мүбаризә тәдбирләри: алдадыҹы зәһәрли јемләр; зәһәрли препаратлар (калсиум-арсенит, һексахлоран); агротехники тәдбирләр.

АСИЈА—САКИТ ОКЕАН ШУРАСЫ (Asian and Pacific Council—АЗПАК)—Узаг Шәргдә вә Сакит океанын г. һиссәсиндә мәһәлли сијаси-игтисади иттифаг. 1966 илин ијунунда Сеулда јарадылмышдыр. 1975 илин әввәлиндә шураја кечмиш Сајгон режими, Јапонија, Австралија, Јени Зеландија, Таиланд, Филиппин, Ҹәнуби Кореја вә Чан Кај-ши режими дахил иди. АЗПАК формал олараг «мәһәлли игтисади, мәдәни вә иҹтимаи әмәкдашлығы инкишаф етдирмәк» мәгсәди илә јарадылмыш, әслиндә исә Асија социалист өлкәләринә вә үмумијјәтлә, Ҹәнуб-Шәрги Асија вә Узаг Шәргдә милли азадлыг һәрәкатына гаршы јөнәлдилмиш сијаси иттифагдыр. Тәшкилат үзвләринин әксәријјәти Гәрб өлкәләринин мүхтәлиф груплашмасында иштирак едир. Онлар мүхтәлиф мүгавилә, сазишлә АБШ вә Инкилтәрә илә әлагәдардыр. Малајзијанын АЗПАК-дан чыхмаг һаггында гәрары (1973), Сајгон режиминин ифласы, еләҹә дә шуранын бә'зи үзвләринин АЗПАК-а мәнфи мүнасибәти бу тәҹавүзкар блокун дәрин бөһран кечирдијини сүбут едир.

АСИКА́ГА—Јапонијада, Һонсү а.-нын мәркәзи һиссәсиндә шәһәр. Әһ. 162 мин (1974). Гәдим ипәкчилик сәнајеси мәркәзидир. Ипәк парчалар, ағаҹ мә'мулаты истеһсал едилир.

АСИ́КЛ БИРЛӘШМӘЛӘР, алифатик бирләшмәләр — молекулундакы карбон атомларынын ачыг вә ја шахәли зәнҹир шәклиндә бирләшдији үзви маддәләр (карбоһидрокенләр вә онларын төрәмәләри). А.б. нормал вә изо-гурулушлу ола биләр. Нормал гурулушлу А.б.-ин, мәс., н-бутанын $CH_3—CH_2—CH_2—CH_3$ молекулунда карбон атомлары хәтвары дүзүлмүшдүр. Карбон атомларынын шахәли зәнҹир шәклиндә дүзүлүшүнә изо-гурулуш дејилир, мәс., изобутан 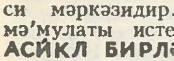 $\genfrac{}{}{0pt}{}{CH_3\diagdown}{CH_3\diagup}CH—CH_3$. А.б.-дә карбон зәнҹиринин узунлуғу чох бөјүк ола биләр; мәс., молекулунда хәтвары бирләшмиш 100 карбон атому олан карбоһидрокен $CH_3(CH_2)_{98}CH_3$ синтез едилмишдир.

Ачыгзәнҹирли бирләшмәләр мүәјјән шәраитдә һалгавары бирләшмәләрә чеврилә биләр, ја да әксинә. Мәс., асетилен $CH{\equiv}CH$, шәраитдән асылы олараг ја ачыгзәнҹирли виниласетиленә $CH_2{=}CH—C{\equiv}CH$, ја да һалгавары карбоһидрокен олан *бензола* C_6H_6 чеврилир. Ачыгзәнҹирли дојмуш карбоһидрокенләрин ароматик карбоһидрокенләрә—бензола вә онун һомологларына чеврилмәсинин бөјүк практик әһәмијјәти вар (бах *Нефт мәһсулларынын ароматикләшдирилмәси*). Һалгавары бирләшмәләри А.б.-ә чевирмәјин дә мүхтәлиф үсуллары мә'лумдур. Мәс., етиленоксидә су илә тә'сир етдикдә етиленгликол әмәлә кәлир:

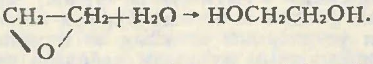

$$\underbrace{CH_2—CH_2}_{O}+H_2O \rightarrow HOCH_2CH_2OH.$$

А.б. үзви кимјанын ән бөјүк бөлмәләриндән биридир. Истәр дојмуш, истәрсә дә дојмамыш ачыгзәнҹирли карбоһидрокенләрин төрәмәләриндән ибарәт олан бүтүн үзви бирләшмә синифләри (спиртләр, кетонлар, үзви туршулар, аминләр вә с.) А.б.-ә аиддир.

А.б., әсасән, нефтдән вә нефт е'малы мәһсулларындан алыныр. Сәнаједә етилен, онун һомологлары, асетилен вә карбон 2-оксиддән күлли мигдарда мүхтәлиф А.б. истеһсал олунур. Мәс., етилен карбоһидрокенләриндән синтетик каучук, мүхтәлиф полимерләр, етил спирти, изопропил спирти, асетон; асетилендән сиркә туршусу, хлорпрен каучуку; карбон 2-оксидлә һидрокендән метанол, синтетик бензин; карбон 2-оксидлә асетилендән акрилат туршусу вә с. алыныр.

Әд.: Мөвсүмзадә М., Үзви кимја, h. 1, Б., 1965; Степаненко Б. Н., Курс органической химии, ч. 1, М., 1976.

АСИЛЛӘШДИРМӘ—үзви бирләшмәләрдә һидрокен атомларынын үзви туршу галығы, јә'ни асил групу $RCO—$ (мәс., асетил групу $CH_3CO—$, бензоил групу $C_6H_5CO—$) илә әвәз олунмасы реаксијасы. Асилләшдириҹи маддә олараг үзви туршулардан, хүсусилә онларын анһидрид вә ја хлоранһидридләриндән истифадә едилир. А. реаксијаларына асетилләшдирмә, бензоилләшдирмә вә с. аиддир. Спиртин мүрәккәб ефирә чеврилмәсини А.-ја мисал көстәрмәк олар.

АСИММЕТРИ́ЈА—*симметријанын* олмамасы.

АСИММЕТРИ́К КАРБО́Н А́ТОМУ—үзви бирләшмәләрдә дөрд мүхтәлиф атом, радикал вә ја група бирләшмиш карбон атому. Сүд туршусуну мисал көстәрмәк олар:

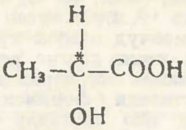

$$CH_3—\overset{\overset{\displaystyle H}{|}}{\underset{\underset{\displaystyle OH}{|}}{\overset{*}{C}}}—COOH$$

А.к.а. улдузла $(\overset{*}{C})$ ишарә едилир. А.к.а. молекулун *оптик активлијинә* сәбәб олур. Бах *Изомерлик.*

АСИ́МОВ Мүһәммәд Сејфәддинович (д.1.9.1920, Хоҹәнт, индики Ленинабад)—совет философу. Таҹ.ССР ЕА акад. вә президенти (1965), ССРИ ЕА-нын м. үзвү (1974). 1945 илдән Сов. ИКП үзвү. Ленинабад Педагожи Ин-тунун мүәллими, директор мүавини (1946—52), Дүшәнбә Политехник Ин-тунун ректору (1956—62) олмушдур. 1962—65 илләрдә Таҹ.ССР маариф назири, респ. Партија-Дөвләт Нәзарәти Комитәсинин сәдри, Таҹикистан КП МК катиби вә Таҹ.ССР Назирләр Совети сәдринин мүавини ишләмишдир. Физика мәсәләләринә даир фәлсәфи проблемләрин тәдгигатчысыдыр. «Материја вә физики аләмин тәсвири» (1966), «Фәлсәфи тәфәккүрүн јаранмасы вә инкишафы» (1970) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. ССРИ Али Советинин (7—9-чу чағырыш) депутатыдыр. Ленин ордени, 5 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АСИ́МПТОТ (јун. asýmptōtos—тохунмајан), сонсуз узаглашмыш будағы олан әјринин А.-у—һәмин будағын сонсуз јахынлашдығы дүз хәтт. Мәс., $y=1/x$ *һиперболасынын* А.-лары Ox вә Oy координат охларыдыр. Әјри өз А.-уну кәсә биләр (мәс., сөнән рәгсләрин графики). Сонсуз узаглашмыш будағы олан әјринин А.-у олмаја да биләр. Мәс., *параболанын* А.-у јохдур. $y=f(x)$ функсијасынын $y=ax+b$ тәнлији илә ифадә олунан А.-у варса, $f(x)=ax+b+\alpha(x)$ олур ($x\rightarrow\infty$ олдугда $\lim\limits_{x\rightarrow\infty}\alpha(x)=0$).

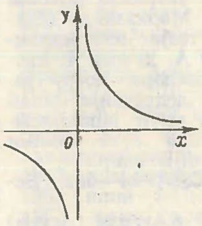

АСИМПТОТИ́К ИФАДӘ — аргументин бөјүк вә ја мүәјјән гијмәтә јахын гијмәтләриндә верилмиш функсијанын истәнилән дәгигликлә нисбәтән садәси илә ифадәси. $x\rightarrow\infty(x\rightarrow a)$ олдугда $f(x)/\varphi(x)\rightarrow1$ оларса, $\varphi(x)$ функсијасы $x\rightarrow\infty(x\rightarrow a)$ олдугда $f(x)$ функсијасынын асимптотик ифадәси адланыр вә $f(x)\sim\varphi(x)$, $x\rightarrow\infty(x\rightarrow a)$ кими ишарә едилир (бир гајда олараг $\varphi(x)$ функсијасы $f(x)$-ә нәзәрән асанлыгла тәдгиг олунур). Мәс., $\sin x\rightarrow x$, $x\rightarrow0$; $\ln(1+x)\sim x$, $x\rightarrow0$ (бах *Стирлинг дүстуру*).

АСИМПТОТИ́К НӨГТӘ —бах *Мәхсуси нөгтә.*

А́СИНО—РСФСР Томск вил.-ндә шәһәр. Асино р-нунун мәркәзи. Чулым чајы саһилиндәдир. Әһ. 31,7 мин (1975). А.-да ағаҹ е'малы комбинаты вар. Стандарт евләр һазырланыр.

АСИНХРО́Н МАШЫН (јун. а—инкар шәкилчиси+sýnchronos—ејни вахтда)—роторунун фырланма тезлији илә статорунун магнит саһәсинин фырланма тезлији бәрабәр олмајан (јә'ни асинхрон) дәјишән ҹәрәјан електрик машыны. А.м.-ын иш принсипи фырланан магнит саһәси илә һәмин саһәнин роторда јаратдығы ҹәрәјанын гаршылыглы тә'сиринә әсасланыр. А.м., әсасән, мүһәррик, бә'зи һалларда исә кенератор кими истифадә едилир. Фаза роторлу А.м. фаза тәнзимләјиҹиси, тезлик чевириҹиси, кәркинлик тәнзимләјиҹиси кими мүхтәлиф режимләрдә дә ишләдилир. Асинхрон мүһәррик режиминдә ишләјән А.м.-дыр. Асинхрон мүһәррик үчфазалы вә бирфазалы олур. Икифазалы асинхрон мүһәррик 1887 илдә Н. *Тесла* тәрәфиндән јарадылмыш, лакин ишәсалма характеристикасы әлверишли олмадығы үчүн ади ишләк механизмләрин електрик интигалы кими кениш јајылмамышдыр. Кичик күчлү икифазалы асинхрон мүһәррикләр автоматик идарәетмә системләриндә кениш тәтбиг едилир. Илк үчфазалы асинхрон мүһәррики 1888 илдә М.О. *Доливо-Доброволски* јаратмышдыр. 1889 илдә исә о, гысагапанмыш роторлу асинхрон мүһәррикин конструксијасыны һазырламышдыр.

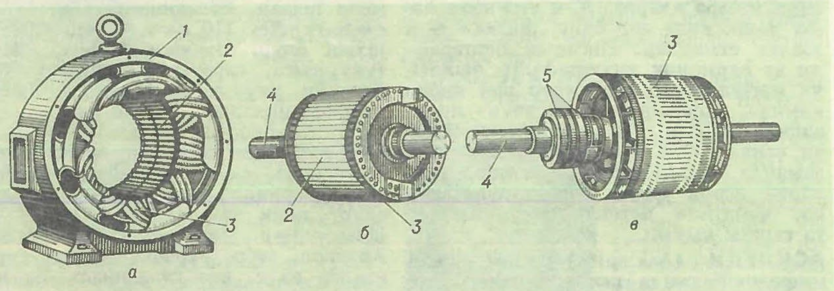

Асинхрон мүһәррик (сөкүлмүш һалда): *а*—статор; *б*—гысагапанмыш долаглы ротор; *в*—фаза долаглы ротор; *1*—чаты; *2*—штампланмыш полад тәбәгәләрдән ибарәт нүвә; *3*—долаг, *4*—вал; *5*—контакт һалгалары.

Үчфазалы асинхрон мүһәррик кениш тәтбиг едилир вә гурулушуна көрә тәрпәнмәјән (статор) вә фырланан (ротор) һиссәләрдән ибарәтдир. Ротор долағынын типинә көрә фаза роторлу вә гысагапанмыш роторлу мүһәррикләр мөвчуддур. Фаза роторлу мүһәррикин роторунун јуваларына фаза долаглары јерләшдирилир. Бу долаглар үчбучаг вә ја улдуз шәклиндә бирләшдирилир. Учлары исә мүһәррикин валы үзәриндә јерләшдирилмиш вә бир-бириндән изолә едилмиш контакт һалгалары, орадан да фырчалар васитәсилә ишәсалма реостаты илә әлагәләндирилир. Мүһәррикин гысагапанмыш долаглы ротору тәбәгә поладдан штампланмыш һиссәләрдән јығылыр вә јувалары әридилмиш алүминиумла долдурулур. Гысагапанмыш асинхрон мүһәррик роторунун долағы дәринјувалы вә ја икигәфәсли олур. Гысагапанмыш роторлу асинхрон мүһәррики бирбаша ишә салдыгда о, номинал чәрәјандан 4—7 дәфә артыг ишәсалма чәрәјаны тәләб едир. Күчү јалныз 200 *квт*-дәк олан мүһәррикләр бирбаша ишә салыныр. Фаза роторлу мүһәррикләри ишә салдыгда мүһәррикин роторуна гошулмуш реостат чәрәјаны мәһдудлашдырыр. Мүһәррик ишә дүшдүкдән сонра бу реостат кәнар едилир вә дөврә гыса гапаныр.

Асинхрон мүһәррикин гурулушу, күчү вә габарити онун тәтбиг саһәсиндән вә иш шәраитиндән асылыдыр. Истеһсалатда истифадәси асан вә е'тибарлы олдуғундан асинхрон мүһәррик електрик интигалында кениш тәтбиг олунур.

Асинхрон кенератор—кенератор режиминдә ишләјән А.м. дыр. Хүсуси интигал мүһәррики асинхрон кенераторун роторуну фырланан магнит саһәси истигамәтиндә, синхрон сүр'әтдән бөјүк сүр'әтлә фырладыр. Бу заман роторун сүрүшмәси мәнфи олур, машынын валында тормозлајычы момент јараныр вә о, кенератор кими ишләјәрәк шәбәкәјә енержи верир. Чохлу магнитләшдиричи чәрәјан (номинал чәрәјанын 30%-и гәдәр) ишләдир, әсасән, кичик күчлү әлавә мәнбә вә тормоз гурғусу кими тәтбиг олунур.

Әд.: Кулик Ю. А., Электрические машины, М., 1971; Костенко М. П., Пиотровский Л. М., Электрические машины, М., 1973; Кононенко Е. В., Сипайлов Г. А., Хорьков К. А., Электрические машины, М., 1975.

АСИНХРО́Н ҺЕСАБЛАЈАН МАШЫН —*рәгәмлә һесаблајан машын*; бу машында һәр *операсијанын* ичрасынын башланғычы әввәлкинин гуртарма сигналы илә тә'јин едилир. Асинхрон принсип машында нисбәтән бөјүк һесаблама сүр'әтини тә'мин едир, гурғунун ишини мүхтәлиф һесаблама сүр'әтләри илә узлашдырмаға, операсија јеринә јетирилмәдикдә вә ја онун гуртарма сигналы алынмадыгда машыны дајандырмаға имкан верир.

АСЫЛГАН—маје мүһитдә вә һәмин мүһитдә бәрабәр јајылмыш кичик (көзлә көрүнән) бәрк һиссәчикләрдән, јахуд башга маје дамчыларындан ибарәт дисперс систем, мәс., буланыг килли су. Бурада дисперс фазанын сыхлығы дисперсија мүһитинин сыхлығына бәрабәр олдуғундан вә ја ондан чох аз фәргләндијиндән, А. чөкүнтү вермир. Әтрафлы мә'лумат үчүн бах *Суспензија*.

АСЫРГАЛ (Veratrum) — *занбагкимиләр фәсиләсиндән* битки чинси. Чохиллик отдур. Шимал јарымкүрәсиндә тәгр. 50, о чүмләдән ССРИ-дә 8 нөвү вар. Азәрб.ССР-ин алп вә субалп чәмәнләриндә 1 нөвү—Лобел А.-ы битир. Боју 1,5 *м*-дәк; көкүмсову әтли, көвдәси дүз вә јоғун, јарпаглары ири, еллипс, јахуд лансетшәкилли вә сивридир. Чичәкләри ағымтыл, сарымтыл, јашыл, јахуд гырмызыдыр. Бүтүн нөвләри зәһәрлидир. Бә'зи нөвләриндән һазырланан препаратлар тәбабәтдә вә бајтарлыгда ишләдилир.

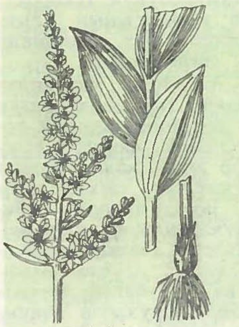

Лобел асыргалы: биткинин јухары, орта вә ашағы һиссәләри.

АСКА́НИЈА ГОЈУНУ—1925—34 илләрдә Ленин ад. ҮИКТЕА-нын акад. М. Ф. Ивановун Асканија-Новада (УССР, Херсон вил.) јетишдирдији зәрифјунлу гојун чинси. Јунуна вә дири чәкисинә көрә фәргләнән јерли меринос гојунларынын мүнтәзәм сурәтдә сечилмәси вә онларын Америка рамбулјеси гочлары илә чүтләшдирилмәсиндән алынмышдыр. Доғар гојунларын дири чәкиси орта һесабла 60—70 *кг*, гочларынкы 110—140 *кг* (бә'зән 180 *кг*) олур. Һәр доғар гојундан 5,5—6 *кг*, гочдан 10—12 *кг* јун гырхылыр. Тәмиз јун чыхымы 40—45%, јунун уз. 7—8 *см*-дир. Јун гырхымына көрә (30,6 *кг*) дүнја рекорду А.г.-на мәхсусдур. Һәр 100 доғар гојун илдә 130—140 гузу верир. Әтинин кејфијјәти јүксәкдир. Әсасән, УССР-ин вә РСФСР-ин ч. р-нларында артырылыр. Јерли гојун чинсләринин јунуну јахшылашдырмаг үчүн А.г.-ндан истифадә олунур. Азәрб. дағ мериносунун јарадылмасында да А.г.-ндан истифадә едилмишдир.

АСКАРИДИО́З—сап гурдлардан олан (һелминтләрдән) аскаридиләрин тојуг (хүсусән чүчә), һиндтојуғу вә көјәрчинләрдә төрәтдији бағырсаг хәстәлији. Бу гуш нөвләринин һәр биринин өзүнәмәхсус А. төрәдичиси вар. Тојуг А.-у дүнјанын һәр јериндә јајылмыш вә даһа чох игтисади зәрәр верир (јумуртлама габилијјәти 20%-дән чох азалыр). Тојуг аскаридисинин (Ascaridia galli) уз. 70—120 *мм*-ә чатыр. Хәстәлијин мәнбәји А.-а тутулмуш тојуглардыр. А.-ла јолухмуш 2—10 ајлыг чүчәләр сүстләшир, исһала дүшүр, гәбиз олур, зәиф бөјүјүр вә өлүр. Профилактика вә мүбаризәси: гушлара јем вә су илә һелминтә гаршы дәрман верилмәли, чүчәләр ајрыча сахланмалы, гушларын дән јери вахташыры дәјишдирилмәли, гуш дамлары зәрәрсизләшдирилмәлидир.

АСКАРИДЛӘР (Ascarididae) — *сап гурдлар* фәсиләси. Инсан вә онурғалы һејванларын бағырсаг паразитләридир. Донуз А.-и Ascaris suum вә инсан А.-и. Ascaris lumbricoides (дишисинин уз. 25—40 *см*, еркәјинин уз. 15—25 *см*) даһа чох јајылмышдыр. Диши А. күндә 250 минәдәк јумурта гојур. Нәчис илә харичи мүһитә дүшән јумурталарда сүрфәләр 10—12 күн инкишаф дөврү кечирир. Јумурта гида вә ја су илә саһиб организмин бағырсағына дүшдүкдә јумуртадан чыхан сүрфә бағырсағын диварыны дешәрәк веналара кирир вә гапы венасындан гарачијәрә, үрәјә, сонра исә ган дөвраны илә ағчијәр вә трахејадан кечәрәк икинчи дәфә ағыза вә орадан да һәзм јолуна дүшүр, назик бағырсагда јеткин паразитә чеврилир вә 2—2,5 ајдан сонра јумурта гојмаға башлајыр. Инсанын бағырсағында 1-дән бир нечә јүзәдәк аскарид паразитлик едә биләр. А.-ин төрәтдији бу хәстәлик *аскаридоз* адланыр.

АСКАРИДО́З—инсан вә бә’зи һејван организминдә паразитлик едән сап гурдларын—*аскаридләрин* төрәтдији хәстәлик. Даими донушлуг зонасы вә сәһралар истисна олмагла бүтүн Јер күрәсиндә ҝениш јајылмышдыр. А.-ун әсас јолухма мәнбәји нәҹисли торпагдыр. Инсан А.-у чиркли әл, јујулмамыш мејвә, тәрәвәз вә с. васитәсилә јајылыр; бунлары механики олараг милчәкләр дә јајыр. А. хәстәлијинин 2 фазасы: еркән (сүрфәләрин миграсијасы) вә даһа сонракы бағырсаг (аскаридләрин бағырсагда паразитлик етмәси) фазалары мә’лумдур. 1-ҹи фазада ағҹијәр вә гараҹијәрдә дәјишиклик (өскүрәк, бә’зән бронхит, пневмонија, мәхмәрәк) мүшаһидә едилир; 2-ҹи фазада мә’дә-бағырсаг тракты позулур, хәстә әсәби олур, нараһат јатыр, башы ағрыјыр әгли вә физики фәалијјәти зәифләјир. А. бағырсаг тутулмасына вә диҝәр ағырлашмалара сәбәб олур. А.-ун диагнозу хәстәнин нәҹисиндә аскарид јумурталарынын ашкара чыхмасы илә мүәјјән едилир.

Мүалиҹә вә профилактикасы: гурдговуҹу дәрманлар, оксиҝенотерапија вә с.; шәхси ҝиҝијена вә санитарија гајдаларына әмәл етмәк.

Ушаглары А.-дан хүсусилә горумаг лазымдыр; онлар бу хәстәлијә тез тутулур вә ону даһа ағыр кечирир. Иҹтимаи профилактикасы: канализасијалар, су кәмәрләри вә туалетләр тикилмәси.

Донуз А.-у 2—6 ајлыг чошгаларда мүшаһидә едилир. Хәстәлијә тутулмуш һејван исһала дүшүр вә ја гәбиз олур, арыглајыр; кәскин инвазија заманы гыҹ вә ифлиҹ һаллары мүшаһидә едилир. Бағырсаға топланан аскаридләр онун диварыны дешә биләр. Мүалиҹә вә профилактикасы: бағырсагда јашајан паразитләри хүсуси препаратларла мәһв етмәк, донуз дамынын дөшәмәсини мөһкәм материалдан дүзәлтмәк. А.-лу тәсәррүфатда бүтүн донузларда деһелминтизасија (јазда вә пајызда) апармаг.

Әд.: Овнатанян К. Т., Хирургические осложнения аскаридоза, М., 1970, библиогр.

АСКЕТИ́ЗМ (јун. askeo — ҹәһд едирәм; заһид, раһиб)—дини-етик нәзәријјә. Дини А. һиссләри, арзулары боғмағы, еһтирасы өлдүрмәклә мә’нәви ҹәһәтдән «камилләшмәји», «аллаһ адамы» олмағы тәлгин едир. А. һәм дә һәјат не’мәтләриндән әл чәкмәји, тәркидүнјалығы, евләнмәкдән, сәмәрәли әмәкдән имтина етмәји, сакит ҝушәјә чәкилиб, аллаһа ибадәти тәблиғ едән әхлаг нормасыдыр. А. Шәрг динләриндә, хүсусән Һиндистанда (браһманизм, буддизм вә с.) инкишаф етмишдир. Гәдим Јунаныстанын дини-фәлсәфи ҹәрәјанлары, орта әср христианлығы үчүн дә А. характерик иди. Ислам дининдә А. заһидлик адланыр. Маһијјәт е’тибарилә антагонист ҹәмијјәтдә дини А. синфи характер дашыјыр. А. тарих боју мүртәҹе рол ојнамыш, инсанлары фәалијјәтсизлијә, мүт’илијә сөвг етмиш, иҹтимаи тәрәгги уғрунда мүбаризәдән чәкиндирмишдир. Еркән кәндли вә пролетар һәрәкатларындакы А. үнсүрләри исә иҹтимаи мә’насына ҝөрә тамамилә фәргли олуб, һаким синифләрин ҹаһ-ҹалаллы һәјатына гаршы е’тираз, әмлак бәрабәрлији уғрунда мүбаризә формасы иди. Мүасир дин хадимләри, диндарларын әһвали-руһијјәсини нәзәрә алараг, А.-и «мә’нәви һәјат даирәсинә» аид едир, физики А.-и тәблиғ етмирләр. Инсанын һәртәрәфли вә һармоник инкишафыны башлыҹа мәгсәд һесаб едән, «һәр шеј инсан наминә, инсанын сәадәти үчүн» принсипини рәһбәр тутан марксист-ленинчи етика А.-и гәти рәдд едир, ејни заманда вар-дөвләтә һәрислијә, шејләрин әсири олмаг әһвали-руһијјәсинә, ҹәмијјәтә истеһлакчы мүнасибәтә гаршы чыхыр.

АСКЛЕ́ПИ (Asklēpiós)—гәдим јунан мифолоҝијасында шәфа аллаһы. Дин хадимләринин (асклепиадлар) мүалиҹә илә мәшғул олдуглары А. мә‘бәдләри нәздиндә јарадылан тибб мәктәбләриндә, јунан тәбабәти дөврүнә ҝөрә хејли инкишаф етмишди. А.-јә е’тигад е.ә. 3 әсрдә Ромаја кечмишдир (бах *Ескулап*).

АСКОМИСЕТЛӘР (јун. askós+кисә—mýkēs — ҝөбәләк) — али ҝөбәләкләрин бөјүк синифләриндән бири. А.-дә ҹинсијјәтли чохалма кисәдә инкишаф едән спорлар васитәсилә ҝедир (бах *Кисәли ҝөбәләкләр*).

АСКОРБИ́Н ТУРШУСУ, С витамини. ($C_6H_8O_6$)—скорбута (сингаја) гаршы витамин, суда һәлл олан рәнҝсиз кристал маддәдир. А.т. бүтүн биткиләрдә вар; онларын јашыл һиссәсиндә, сүр’әтлә бөјүјән тохумаларында, тәрәвәздә, мејвә вә киләмејвәләрдә даһа чох олур. Албалы, зоғал, иннаб, лимон, зиринҹ, Гафгаз хурмасы, портағал, гара гарағат, гырмызы истиот, ҝүл кәләм, ҝөј соған, испанаг, тәрхун вә шүјүддә А.т. чохдур. Сүддә дә хејли мигдарда вар. Итбурну мејвәсиндә, кал гозда А.т.-нун мигдары 10—12%-ә чатыр. Бунлардан тәркибиндә хејли С витамини олан концентрат һазырланыр. А.т., әсасән, глүкозадан, синтетик јолла алыныр. С авитаминозунун (скорбут) мүалиҹәсиндә вә гаршысынын алынмасында ишләдилир. Бах, һәмчинин *Витаминләр* вә *Авитаминоз*.

АСКОХИТО́З — Ascochyta ҹинсиндән олан ҝөбәләкләрин төрәтдији битки хәстәлији. Хәстә биткинин јерүстү органларында мүхтәлиф форма, өлчү вә рәнҝдә ләкәләр әмәлә ҝәлир; јарпаг вә ҝөвдәләри гурујур, тохумалары инкишаф етмир, јахуд ҹүҹәрмә габилијјәти итир. Ҹүҹәртиләрин көк бојну чүрүјүр. Мәһсул азалыр вә кејфијјәти ашағы дүшүр. А. чох јағынтылы илләрдә вә рүтубәтли торпагларда әмәлә ҝәлир; јолухмуш тохумларла, јығымдан сонракы мәһсул галығы вә хәстә биткиләрлә јајылыр. Кәтан, пахлалы вә мејвә-киләмејвә биткиләринин А.-у даһа чох зәрәрлидир. Мүбаризә тәдбирләри: дүзҝүн нөвбәли әкин апарылмалы, хәстәлијә давамлы тезјетишән сортлар сечилмәли, сәпиндән габаг тохумлар 50%-ли ТМДТ (1 *т* тохума 4—6 *кг*), гранозан, меркуран (1 *т* тохума 1,5—2 *кг*) вә с. илә дәрманланмалы; тохум еркән сәпилмәли; мәһсул вахтында јығылмалы, дәрин дондурма шуму апарылмалыдыр.

Әд.: Герасимов Б. А., Осницкая Е. А., Вредители и болезни овощных культур, М., 1961; Михеева Р. И., Аскохитоз гороха, Л., 1976.

АСЛАН, шир (Panthera leo)—*пишиккимиләр* фәсиләсиндән јыртыҹы мәмәли һејван. Бәдәнинин уз. тәгр. 210 *см*-ә, гујруғу 110 *см*-ә, чәкиси 280 *кг*-а јахын олур. Пәнҹәси ири ҹајнаглы, түкү гыса, сарымтыл-гонурдур. Гујруғунун учу готаз кимидир. Башга пишиккимиләрдән фәргли олараг, ҹинсијјәт диморфизми јахшы нәзәрә чарпыр; еркәјинин бојнунда, башынын бир һиссәсиндә, синәсиндә вә ҝөвдәсинин өн тәрәфиндә ачыг-сары, гара јалы олур; диши вә ҹаван А.-ларын исә јалы олмур. Чох ҝүҹлү вә ҹәлддир. Антилоп, зебр, зүрафә, марал, сүрүнәнләр вә с. илә гидаланыр. Ев һејванларына вә надир һалларда инсана һүҹум едир. Боғазлыг дөврү 116 ҝүн чәкир; 1—6, адәтән 3—4 бала (чәкиси 400 *г*) доғур. Ҹинси јеткинлијә 3 јашында чатыр. 30—35 ил јашајыр. А.-ын пәләнҝ вә бәбирлә мәләзләри дә вар. Овландығы үчүн сајы азалмышдыр. Асијада јалныз Шимал-Гәрби Һиндистанда вә Африканын Екватор һиссәсиндә (горугларда) саванна, дағлыг јарымсәһра, чај саһили мешәләр вә сәһраларда јашајыр.

АСЛАНОВ Аслан Тәрлан оғлу (1920, Гонагкәнд — 1.9.1967, јенә орада) — Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, старшина. Шөһрәт орденинин һәр үч дәрәҹәси илә тәлтиф олунмушдур. 1941 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Белорусија вә Литванын азад едилмәсиндә, Шәрги Прусијада ҝедән дөјүшләрдә иҝидлик ҝөстәрмишдир. 1945 илдә Монголустан вә Манҹуријада Јапонија милитаристләринә гаршы дөјүшләрдә иштирак етмишдир. 1947 илдә ордудан бурахылан А. Губа р-нундакы 12 №-ли с-зда ишләмишдир. Гонагкәнд орта мәктәби А.-ун адынадыр.

АСЛАНОВ Әмраһ Гара оғлу (5.12.1920, Ҝүрҹ.ССР, Марнеули р-нунун Тәзәкәнд к.)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, старшина. Шөһрәт орденинин һәр үч дәрәҹәси илә тәлтиф олунмушдур. 1941 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Будапештәдәк дөјүш јолу кечмиш А. Украјнанын азад едилмәсиндә, Шәрги Прусија вә Маҹарыстанда ҝедән дөјүшләрдә иҝидлик ҝөстәрмишдир. 1946 илдә ордудан бурахылмышдыр. Ҝүрҹ. ССР Марнеули р-нунун Алкети к.-ндәки 26 Бакы комиссары ад. с-зда ишләјир. Медалларла тәлтиф олунмушдур.

АСЛАНОВ Мухтар Маһмуд оғлу (д. 5.7.1927, Һадрут р-нунун Туғ к.)—автоматика саһәсиндә совет алими, ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1969), техника елмләри намизәди (1974). 1955 илдән Сов.ИКП үзвү. Нефт мә’дәнләринин автоматлашдырылмасы үчүн систем вә комплекс васитәләрин јарадылмасы вә тәтбиги саһәсиндә чалышыр. 1966 илдән «Нефткимјаавтомат» Елми-Тәдгигат вә Лајиһә Ин-тунда Нефтчыхарма сәнајесиндә комплекс автоматлашдырма вә һесаблама техникасы васитәләринин тәтбиги шө'бәсинин мүдиридир, 2 ихтиранын мүәллифидир.

АСЛАНОВ Һәзи Әһәд оғлу (22.1.1910, Ләнкәран — 24.1.1945) — танк гошунлары гвардија кен.-мајору (1944), Совет Иттифагы Гәһрәманы (22.12.1942). 1931 илдән Сов.ИКП үзвү. 1924—30 илләрдә Бакы вә Ленинград һәрби мәктәбләриндә охумушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин илк күнләриндән дөјүшләрдә иштирак едән капитан А. Москва әтрафындакы вурушмаларда (1941) көстәрдији һәрби тәшкилатчылыг бачарығына вә шәхси икидлијинә көрә подполковник рүтбәси алмышдыр. А. Сталинград вурушмасында јүксәк командирлик мәһарәти вә шәхси икидлији илә даһа бөјүк шөһрәт газанмышдыр. А.-ун 55-чи элаһиддә танк полку фелдмаршал Манштејнин танк ордусунун дармадағын едилмәсиндә хүсуси мәһарәт көстәрмишдир. Бу вурушмадакы дөјүш рәшадәтинә көрә А. Совет Иттифагы Гәһрәманы адына лајиг көрүлмүш, онун полкуна исә гвардија ады верилмишдир. А.-ун полку Ростов, Таганрог ш.-ләринин азад олунмасында вә Курск вурушмасында фәал иштирак етмишдир. 1944 илдә А.-ун 35-чи гвардија танк бригадасы Белорусијаны, Прибалтика респ.-ларыны азад етмәк уғрундакы вурушмаларда хүсусилә фәргләнмишди. А. совет һәрб елминин наилијјәтләрини дөјүшләрдә јарадычы сурәтдә тәтбиг едир, чинаһлардан зәрбә вурмаг тактикасына даһа чох әһәмијјәт верирди. Сталинграддан Балтик саһилләринәдәк дөјүш јолу кечән А., Митава (индики Јелгава) ш. јахынлығындакы вурушмада гәһрәманчасына һәлак олмушдур. 3 Гырмызы Бајраг ордени, 2-чи дәрәчәли Суворов ордени, Александр Невски ордени, 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси ордени, 2 Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Бакыда С. М. Киров ад. Мәдәнијјәт вә Истираһәт Паркында дәфн едилмишдир. А.-ун адына бир нечә күчә, к-з вә с-з, мәдәнијјәт еви, парк, танкер вә с. вар. Бакыдакы забитләр еви А.-ун адыны дашыјыр. А.-а бир нечә роман, поема, һекајә вә ше'рләр һәср олунмушдур. А.-ун Ләнкәранда ев музеји вар. Ләнкәранда вә гәбри үстүндә бүстү гојулмушдур.

Әд.: Саркисов Һ., Гвардија кенералы Һәзи Асланов, Б., 1975; Азәрбајчанын гызыл улдузлары, Б., 1975; Самсонов А., Герой Советского Союза А. А. Асланов, М., 1949; Јенәонун, От Волги до Балтики, М., 1973.

АСЛАНОВА Зәминә Сәрдар гызы (д. 1.6.1940, Сабирабад р-нунун Галагајын к.) — памбыгчы. Азәрб. ССР памбыг устасы (1973), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1976). 1962 илдән Сов.ИКП үзвү. 1960 илдән Сабирабад р-нундакы 26 Бакы комиссары ад. к-зун үзвү, 1963 илдән һәмин к-зда бригадир ишләјир. 1976 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләри әлдә етмишдир. Колхозчуларын 3-чү Үмумиттифаг гурултајынын (1969, Москва), һәмчинин Сов.ИКП 24 вә Азәрб. КП 28 вә 29-чу гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. Азәрб. КП МК тәфтиш комиссијасынын үзвүдүр (1976). Азәрб.ССР Али Советинин (7, 8 вә 9-чу чағырыш) депутатыдыр. 2 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АСЛАНОВА Чимназ Әбдүләли гызы (1904, Мәрдәкан—10.3.1970, Бакы)—совет дөвләт вә ичтимаи хадими. 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. 16 јашындан Азәрб.-да савадсызлығын ләғви уғрунда мүбаризәјә гошулмушдур. 1932 илдә Азәрб. Дөвләт Педагожи Ин-туну, 1948 илдә Москвада Али Партија Мәктәбини битирмишдир. Бакы Халг Маариф Шө'бәсинин мүдири (1938—39), Азәрб.ССР Ибтидаи вә Орта Мәктәб Ишчиләри Һәмкарлар Иттифагы Мәркәзи Комитәсинин сәдри (1939—43), АК(б)П МК-да мәктәбләр шө'бәсинин мүдири (1943—48), Азәрб.ССР маариф назиринин мүавини (1951—52), АК(б)П МК-да гадынлар арасында иш апаран шө'бәнин мүдири (1952—56) вә партија органлары шө'бәси мүдиринин мүавини (1956—58), 1958 илдә Азәрб.ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әти мүкафат шө'бәсинин мүдири ишләмишдир. 8-чи Фөвгәл'адә Советләр гурултајынын, АК(б)П-нин 17—18, 20—21-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, АКП МК, ЗСФСР МИК үзвү сечилмишдир. ССРИ Али Совети Милләтләр Совети сәдринин мүавини (1946—58), ССРИ Али Советинин (1—4-чү чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АСМА ЈОЛ—бах *Канат јолу*, *Монорелс јолу*.

АСМА КОНСТРЎКСИЈА—әсас јүксахлајан елементләри (трос, кабел, зәнчир, тор вә с.) јалныз дартычы гүвваләрин тә'സиринә мә'руз галан иншаат конструксијасы. А.к.-нын дартылмаја мә'руз галмасы чох мөһкәм материалларын (полад мәфтил, капрон сап вә с.) механики хассәләриндән там истифадәјә, јүнкүл олмасы исә бөјүк ашырымлары өртмәјә имкан верир. А.к. асан гурашдырылыр. истифадәси е'тибарлыдыр. Мәнфи хүсусијјәтләри үфүги гүввәләрин (дафиә гүввәләри) мејдана чыхмасы вә јерли јүкләрин тә'сири алтында деформасијаја уғрамасыдыр. Дафиә гүввәсини гәбул етмәк үчүн анкерли бүнөврәләр, јахуд периметр боју контур конструксијасы дүзәлдилир. Деформасијаны азалтмаг үчүн таразлајычы елементләрдән (дартгы, сәртлик тири, әлавә гуршаглар) истифадә едилир, һәмчинин А.к. үчүн габагчадан кәркинләшдирилмәјә имкан верәчәк формалар сечилир. Дүзхәтли елементләрдән (вантлардан) дүзәлдилән һәндәси дәјишилмәз А.к. вантлы А.к. адланыр.

А.к.-нын мүстәви вә фәза нөвләри олур. Мүстәви А.к.-нын ән садә нөвү дајаглара бәркидилмиш тросдур. Мүасир мүстәви А.к., әсасән, асма көрпүләрдә, асма дам өртүкләриндә, канат јолларында, бору кәмәрләринин асма кечидләриндә ишләдилир. Асма көрпүләрин тикинтисиндә кәркинлик һәдди 2—2,5 $Гн/м^2$ (200—250 $кгг/мм^2$) олан чох мөһкәм полад лардан һазырланмыш канат кабелләрдән кениш истифадә едилир. Бу, көрпүнүн хүсуси чәкисини хејли азалдыр вә бөјүк ашырымлы көрпүләрин гурулмасына имкан верир. Белә конструксијалардан чох вахт автомобил јоллары вә шәһәр көрпүләриндә истифадә олунур.

Фәза А.к.-сы, әсасән, бөјүк ашырымлы ичтимаи вә сәнаје биналарынын дам өртүкләри кими тәтбиг олунур. Белә дам өртүјүнү илк дәфә В. Г. *Шухов* конструксија етмишдир (1896). Конструктив гурулушуна (биргуршаглы, јәһәрвары вә с.), дәјишмәзлик вә сәртлијинин артырылмасы үсулларына көрә дам өртүкләринин фәза А.к. нөвләри чох мүхтәлифдир.

А.к, адәтән, јүнкүл галдырычы механизмләр васитәсилә гурашдырылдығы үчүн тикинти ишләринин маја дәјәрини ашағы салмаға, ону гыса мүддәтдә баша чатдырмаға имкан верир. Буна көрә дә бөјүк ашырымлы гурғу вә биналарын тикинтисиндә А.к. перспективли һесаб олунур.

Әд.: Косенко И. С., Висячие конструкции покрытий, М., 1966; Шимановский В. Н., Смирнов Ю. В., Харченко Р. Б., Расчет висячих конструкций, Киев, 1973; Бобров Ф. В., Быховский В. А., Гасанов А. Н., Сейсмические нагрузки на оболочки и висячие покрытия, М., 1974.

АСМА СИСТЕМЛӘР (иншаат механикасында)—әсас елементләри дартылмаја мә'руз галан јүксахлајан системләр (ашырым конструксијалары). Ики група бөлүнүр: мүстәви А.с. (бир вә чохгуршаглы вантлы фермалар) вә фәза А.с.-и (мембран, асма габыг конструксијалар). А.с.-ә һесаблама схемләриндә еластик тел, ојнаглы мил чохбучаглысы, јахуд еластик габыг конструксијасы кими бахылыр. Зәнчир, кабел вә вантлардан асылмыш көрпүләр А.с.-дир. Бах һәмчинин *Асма конструксија*.

АСМЕ́РА—Ефиопијада шәһәр. Еритреја әјаләтинин инз. м. Д.ј. ст. Шосе јоллары говшағы. Бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорт. Әһ. 276,4 мин (1973). Өлкәнин икинчи сәнаје, тичарәт-нәгл.

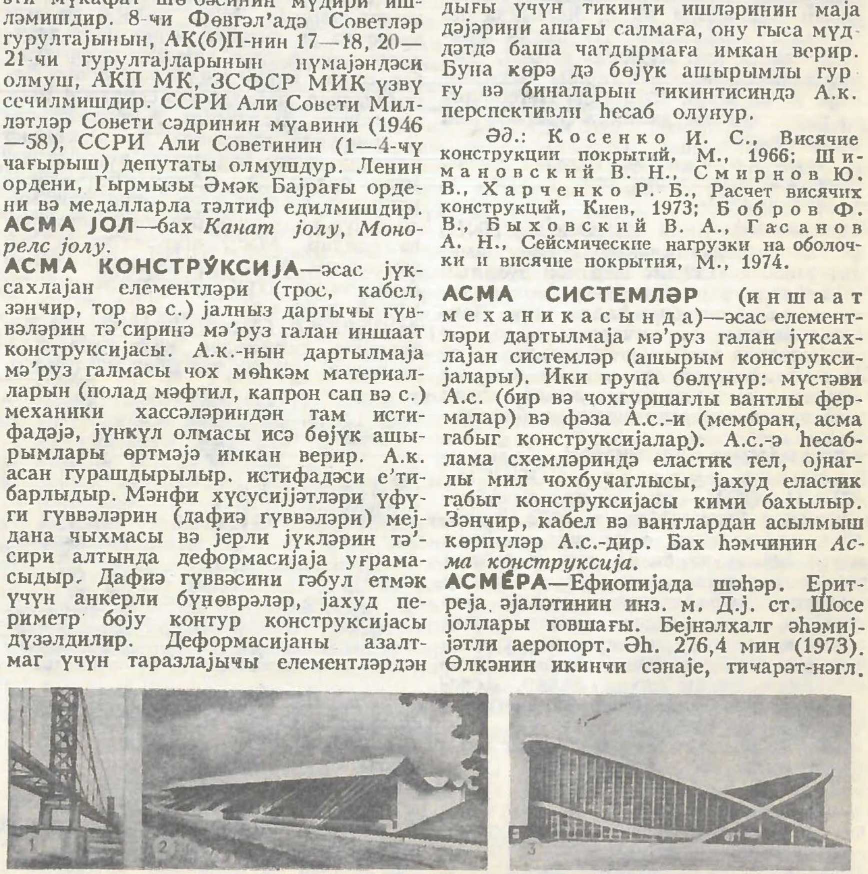

1. Бору кәмәринин асма кечиди. 2. Үчашырымлы асма өртүјү олан анбар бинасы. 3. Јәһәрвары асма өртүјү олан Роли-арена бинасы. АБШ. Шимали Каролина штаты.

вə мəдəнијјəт мəркəзидир. Јејинти, шүшə, метал е'малы, тохуҹулуг, семент сəнајеси, ун-т вар.

А́СМУС Валентин Фердинандович (30.12.1894, Кијев—4.6.1975, Москва)—совет философу, фəлсəфə е.д. (1940). ССРИ Дөвлəт мүкафаты лауреаты (1943). 1919 илдəн елми вə педагожи ишдə чалышан А. 1939 илдəн Москва ун-тинин проф., 1968 илдəн ССРИ ЕА Фəлсəфə Ин-тунун баш елми ишчиси олмушдур. Фəлсəфə тарихинə (хүсусилə алман идеализми тарихи вə рус фəлсəфəси), мəнтиг нəзəријјəси вə тарихинə, естетика вə əдəбијјатшүнаслыға даир əсəрлəри вар. «Фəлсəфə тарихи» (ч. 1, 1940) китабынын мүəллифлəриндəндир. Октјабр Ингилабы, Гырмызы Əмəк Бајрағы орденлəри илə тəлтиф едилмишдир.

Əсəрлəри: Очерки истории диалектики в новой философии, 2 изд., М.—Л., 1930; Маркс и буржуазный историзм, М.—Л., 1933; Проблема интуиции в философии и математике, 2 изд., М., 1965; Платон, М., 1969; Иммануил Кант, М., 1973.

АСОҒИ́К Степанос Таронаси (10 əсрин 2-ҹи јарысы—11 əсрин əввəли)—ермəни тарихчиси. «Үмуми тарих» əсəринин мүəллифи. Əсəрдə Ермəнистан, Азəрб., Ҝүрҹүстан вə гоншу өлкəлəрин гəдим вə орта əсрлəр тарихиндəн (1004 илəдəк) бəһс олунур. А. Сасанилəр, Əмəвилəр, Ҝирдиман дөвлəти, əрəблəрин Азəрб.-а һүҹуму, Арран, Саларилəр, Саҹилəр, Рəввадилəр, Нахчыван һакимлəри вə с. һаггында да мə'лумат вермишдир. А. һаким синфин мəнафејини мүдафиə етмиш, һəр ҹүр иҹтимаи һəрəката гаршы чыхмышдыр. А.-ин əсəри 1885 илдə Петербургда гəдим ермəни дилиндə (грабар) чап олунмушдур.

Əд.: Абегян М., История древнеармянской литературы, пер. с арм., т. 1, Ереван, 1948.

АСПАРАҜИ́Н, $H_2NOCCH_2CHNH_2COOH$—*аспараҝин туршусунун* амиди. Мол. к. 132,12. Бир чох зүлалын тəркибиндə вар. Битки вə һејван тохумаларында сəрбəст һалда олур. Пахлалы биткилəрин ҹүҹəртилəриндə чохлу мигдарда топланыр. Биткилəр үчүн азот еһтијаты вə зүлалларын кимјəви чеврилмəси просесиндə əмəлə ҝəлəн аммонјакы зəрəрсизлəшдирəн бирлəшмəдир.

АСПАРАҜИ́Н ТУРШУСУ, аминкəһрəба туршусу, $COOHCH_2 \cdot CHNH_2COOH$—икиəсаслы аминтуршулардан бири. Мол. к. 133,10-дур. Кристал маддəдир, сојуг суда пис һəлл олур, һејван вə битки зүлалларынын тəркибиндə хејли мигдардадыр, азотлу маддəлəр мүбадилəсиндə мүһүм рол ојнајыр, пиримидин əсасларынын əмəлə ҝəлмəсиндə вə карбамидин синтезиндə иштирак едир. Һејван организминдə синтез олуна билир. *Аспараҝинин* һидролизиндəн вə синтетик үсулларла алыныр.

АСПАРУ́Х, Исперих, Риспор (?—ө тəгр. 701)—булгар ханы [тəгр. 643—тəгр. 701]; *булгарларын* тајфа иттифагынын башчысы Кубратын оғлу. А.-ун башчылыг етдији булгарлар хəзəрлəрин тəзјиги илə Ашағы Волга вə Азов саһиллəриндəн Днестр һөвзəсинə чəкилиб, 660 илдə Дунајын мəнсəбиндə јерлəшдилəр. Булгарлар Добруҹа вə əтраф р-нларда једди славјан тајфасыны вə б. тајфаларын иттифагыны өзлəринə табе едиб, бирлəшмиш дөвлəт јаратдылар. 681 илдə Бизанс онларын дөвлəтини таныды.

АСПА́СИЈА, Аспазија (јун. Aspasia; е.ə. тəгр. 470—?)—Гəдим Јунаныстанын ҝөркəмли гадынларындан бири; *Периклин* арвады. Ҝөзəллији, билији вə ағлы илə фəрглəнирди. Онун еви Афинанын мəдəнијјəт оҹағына чеврилмишди. Рəссам, шаир вə философлар (Фиди, Анаксагор, Сократ, Платон вə б.) тез-тез А.-нын евиндə јығышырдылар. Периклин сијаси дүшмəнлəри А.-ны позғунлугда вə күфрдə тагсырландырырдылар. Перикл ону мүдафиə етмиш вə А. бəраəт газанмышды.

АСПЕ́КТ (лат. aspectus—ҝөрүнүш)—1) тəдгиг олунан предмет, һадисə вə ја анлајышын мүəјјəн бахымдан нəзəрдəн кечирилмəси, тəһлили; 2) предметин, һадисəнин бир ҹəһəти, онун башга предмет вə һадисəлəрлə мүнасибəтинин, јахуд əлагəсинин бир формасы; 3) бу вə ја диҝəр објектə мүəјјəн елм нөгтеји-нəзəриндəн јанашма: фəлсəфи А., игтисади А. вə с.

АСПЕ́КТ (ботаникада)—битки өртүјүнүн (фитосенозун) хариҹи ҝөрүнүшү. Фитосенозу тəшкил едəн биткилəрин инкишаф фазалары фəсиллəрə ҝөрə ил əрзиндə дəјишдијиндəн бунларын хариҹи ҝөрүнүшү дə дəјишир. Бу исə чəмəнлəрдə, бозгырларда вə енлијарпаглы мешəлəрдə ајдын нəзəрə чарпыр. Мəс., палыд, палыдвəлəс вə ја фыстыг мешəсинин ағаҹлары тумурҹуглар ачылана гəдəр түнд боз олур, јарпагландыгдан сонра јашыллашыр, пајызда исə саралыр. Шам мешəсиндə ағаҹларын А.-и веҝетасија дөврүндə дəјишмир. А. мүхтəлиф иллəрдə иглим шəраитинə ҝөрə дə дəјишə билир. А. адəтəн, биткилəрдə үстүнлүк тəшкил едəн, онун һəјатында бөјүк ролу олан рəнҝин адына əлавə едилир. Мəс., хорузҝүлүнүн гызылы-сары А.-и, унутмамəнинин мави А.-и, чилин гуру јарпагларынын гонур А.-и вə и.а.

АСПЕРҜИ́Л (Aspergillus)—кисəли ҝөбəлəклəр синфиндəн киф ҝөбəлəклəри ҹинси. 100-дəн чох нөвү мə'лумдур.

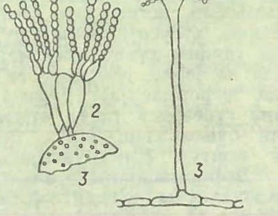

Асперҝилин схематик гурулушу: *1*—конидилəр; *2*—стеригмалар; *3*—конидидашыјанлар.

Конидилəрлə (спорларла) гејри-ҹинси јолла чохалыр. A. orizae вə A. flavus нөвлəриндəн Јапонијада чəлтик арағы вə соја соусу, A. niger нөвүндəн исə сəнаје мигјасында лимон туршусу алынмасында истифадə едилир. Амјөб дизентеријасына вə арыларда нозематоз хəстəликлəринə гаршы тəтбиг едилəн фумаҝиллин антибиотики A. fumigatus нөвүндəн алыныр. Ады чəкилəн бу нөвлəр инсан вə һејванлар үчүн патоҝендир.

АСПЕРҜИЛЛЈО́З—инсан, гуш, бə'зəн дə башга ҹанлыларда (бал арыларында вə с.) *асперҝил* ҹинсиндəн олан микроскопик ҝөбəлəклəрин төрəтдији хəстəлик. Əсас јолухма мəнбəји хəстə һејванлардыр. Инсанын дəриси, селикли гишалары, дахили органлары (чох вахт бронхлары вə ағҹијəри) зəдəлəнир. Гушлара асперҝиллə зəдəлəнмиш өлү ембрионлар, мајаланмамыш јумурта вə с. верилдикдə јолухур. Хəстəлијин инкубасија дөврү 3—10 ҝүндүр. Гуш сүстлəшир, аз һəрəкəт едир, нəфəс алдыгда башыны ирəли вə јухары узадыр, димдијини аралајыр, бурнундан көпүклү маје ахыр. А. гушчулуға хејли игтисади зəрəр верир. Гарамалда гуру өскүрəк, ҝөвшəјин позулмасы, тəнҝнəфəслик вə хырылты мүшаһидə едилир. Профилактикасы: һејванлара кејфијјəтли јем верилмəли, дөшəнəк, бина вахтында дезинфексија вə вентилјасија едилмəлидир.

Əд.: Спесивцева Н. А., Микозы и микотоксикозы, 2 изд., М., 1964; Гробов И. Ф., Болезни пчел, меры борьбы и профилактики, М., 1974.

А́СПИД ФОРМАСИЈА—чөкмə дəниз сүхурлары комплекси. Ҝеосинклиналларын, əсасəн, хариҹи зоналарынын инкишафынын илк мəрһəлəлəри үчүн характерикдир. Əсасəн, илкин метаморфизлəшмəјə мə'руз галмыш вə парылтылы гара, бəрк аспид шистлəринə чеврилмиш түнд ҝилли сүхурлардан ибарəтдир. Галынлығы бə'зи јерлəрдə бир нечə мин метрə чатыр. Бөјүк Гафгазда Алт вə Орта Јура, Филизли Алтај д-рында Алт Карбон, Ҹəнуби Уралын г. јамаҹында Девон А.ф.-дыр.

АСПИДЛƏР (јун. aspis, јијəлик һалда aspidos—зəһəрли илан)—зəһəрли иланлар (Elapidae) фəсилəси. 181 нөвү əһатə едəн 41 ҹинси вар. Əсасəн, Австралија, Ҹəнуби Асија, Африка, Ҹəнуби вə Мəркəзи Америкада олур; үмумијјəтлə, јердə, бə'зəн исə ағаҹда јашајыр; əксəријјəти диридоғандыр. Гурбаға, кəртəнкəлə, башга иланлары вə сичанабəнзəр ҝəмириҹилəри јејир. Фəсилəјə дахил олан бүтүн нөвлəр зəһəрлидир. Зəһəр, əсасəн, əсəб системинə тə'сир едир; тибдə ишлəдилир. Əн мə'лум олан ҹинслəри: кобралар (Naja) Африкада вə Ҹəнуби Асијада (ССРИ-дə 1 нөвү Түркмəнистанда), крајтлар (Bungarus) Асијада, јехидналар (Psendechis) Австралијада, мамба (Dendraspis) Африкада, мəрҹан А.-и (Micrurus—Elaps) тропик вə субтропик Америкада јајылмышдыр.

АСПИ́НДЗА—Ҝүрҹ. ССР-дə шəһəр типли гəс. Аспиндза р-нунун мəркəзи. Күр чајы саһилиндə, Ахалтсихе д.ј. ст.-ндан 34 *км* ҹ.-ш.-дə, Ахалтсихе—Ленинакан шосе јолу үстүндəдир. Əһ. 2,6 мин (1974). 2 тахта-шалбан з-ду, лимонад з-ду, гəннады ф-ки, хəстəхана, өлкəшүнаслыг музеји вə с. вар.

АСПИРА́НТ (лат. aspirans—ҹəһд едəн)—елми-тəдгигат ишинə вə педагожи фəалијјəтə һазырлашан шəхс. ССРИ-дə елми вə елми-педагожи кадрлар *аспирантурада* һазырланыр. Аспирантураны битириб, мүвəффəгијјəтлə *диссертасија* мүдафиə едəнлəр *елмлəр намизəди* алимлик дəрəҹəси алырлар.

АСПИРАНТУ́РА ССРИ-дə—елми вə елми-педагожи кадрлар һазырлығынын әсас формасы. 1925 илдә јарадылмышдыр. А. академија, али мәктәб вә елми-тәдгигат ин-тлары јанында әјани (3 ил) вә гијаби (4 ил) олур. Әјани А.-ја 35, гијаби А.-ја 45 јашадәк дахил олмаг мүмкүндүр. А.-ја елми ишә һәвәс көстәрән, истеʼдадлы, али мәктәби мүвәффәгијјәтлә битирән, иш стажы ики илдән аз олмајан шәхсләр гәбул едилир. А.-ја дахил олмаг истәјәнләр нәшр едилмиш елми әсәр, јахуд реферат тәгдим едир вә али мәктәб програмы һәчминдә Сов.ИКП тарихиндән, ихтисас фәнниндән, харичи дилләрин бириндән имтаһан верирләр. Имтаһанлары мүвәффәгијјәтлә вермиш шәхсләр мүсабигә јолу илә А.-ја гәбул олунур вә онлара елми рәһбәр (е.д. вә ја проф.) тәʼјин едилир. Әјани А.-да охујанлар дөвләт тәгаүдү алырлар. Гијабичи аспирантлара, фәрди иш планыны мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирдикдә, иш јериндән әмәк һаггы сахланылмагла илдә 30 күн әлавә мәʼзунијјәт верилир, онлар әмәк һаггы 50% өдәнилмәклә һәфтәдә 1 күн әсас иш јериндән азад олунурлар. Аспирант мүәјјән едилмиш програм әсасында *намизәдлик минимуму* имтаһанлары верир вә *елмләр намизәди* алимлик дәрәчәси алмаг үчүн *диссертасија* мүдафиә едир.

Азәрб.ССР-дә А. васитәсилә бүтүн әсас елм саһәләри үзрә кадрлар һазырланыр. Респ.-да 1718 нәфәр А.-да тәһсил алыр (1976, 1 јанвар).

АСПИРА́СИЈА (лат. aspiratio—нәфәсалма)—1) нәфәсалма заманы тәнәффүс јолларына гида гырынтысы, ган, түпүрчәк, селик, диш протези вә с. јад чисим дүшмәси. Удгунма акты позулдугда вә ја хәстә биһуш олдугда баш верир; 2) мүхтәлиф хәстәликләр нәтичәсиндә бәдәнин һәр һансы бошлуғуна, һабелә ојнаг бошлуғуна вә с. топланмыш маје (екссудат, ирин вә с.) вә ја һаванын мүхтәлиф аләт вә чиһазларла сорулмасы; 3) истеһсалат биналарында тоз әмәлә кәлән јерләрдә һаванын сорулмасы (тозун јајылмасынын гаршысыны алмаг вә *вентилјасија* илә кәнар едилән һава һәчмини азалтмаг үчүн). Бу мәгсәдлә техноложи аваданлығын тәркиб һиссәләриндән олан тозсоран *аспираторлардан* истифадә олунур.

АСПИРА́ТОР (лат. aspiro—нәфәс алырам, нәфәс верирәм)—1) тибдә—јара, бәʼзи јумшаг шиш (мәс., бејин шиши) вә с.-дән мајеләри (ирин вә с.) сормаг, аборт заманы рүшејми гопарыб чыхармаг вә с. мәгсәдлә ишләдилән апарат. Әсасән, електровакуум насослары принсипиндә ишләјир; 2) техникада—һава вә ја газын тәркибини вә тозлулуғуну анализ етмәк мәгсәди илә нүмунә көтүрән чиһаз. Мәʼдән вә металлуркија сәнајесиндә ишләдилир.

АСПИРИ́Н—бах *Асетилсалисил туршусу*.

АСРАТЈА́Н Езрас Асратович (д.31. 5.1903, Түркијә Ермәнистаны, Метсик к.)—совет физиологу, И. П. *Павловун* шакирди вә онун ишинин давамчысы, ССРИ ЕА м. үзвү (1939), Ерм.ССР ЕА акад. (1947). 1929 илдән Сов.ИКП үзвү. ССРИ ЕА Али Синир фәалијјәти вә Нејрофизиолокија Ин-тунун директорудур (1960 илдән). Елми тәдгигаты али һејванларын позулмуш функсијаларынын компенсасија едилмәсиндә бөјүк бејин габығынын фәалијјәтинә һәср олунмушдур. А. синир системи пластиклијинин тәкамүл нәзәријјәсини инкишаф етдирмиш; тормозланманын мүдафиә ролуна даир Павлов анлајышыны кенишләндирмиш; шок әлејһинә маје тәклиф етмишдир. Ленин ордени, 2 башга орден вә медалла тәлтиф олунмуш, И. П. Павлов ад. гызыл медалла мүкафатландырылмышдыр (1963).

Әсәрләри: И. П. Павлов, жизнь и научное творчество, М.—Л., 1949; Физиология центральной нервной ситемы, М., 1953; Лекции по некоторым вопросам нейрофизиологии, М., 1959; Очерки по физиологии условных рефлексов, М., 1970.

АССАГА́Ј, загај—дәмиручлуглу атма низә; дөјүш вә ов силаһы. Уз. тәгр.

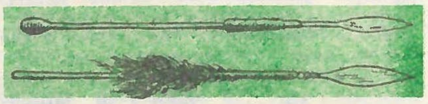

2 *м* олурду. Африканын бир чох халгы, хүсусилә ч.-ш. бантулары А. дан истифадә етмишләр.

АССА́М—Һиндистанын учгар шм.-ш.-индә штат. Саһ. 100 мин *км*². Әһ. 14,9 млн. (1971). Инз. м. Шиллонг ш.-дир. Шәрги Һималај д-рынын јамачларында, әсасән, Браһмапутра чајы һөвзәсиндәдир. Ч.-уну Лушаи д-ры, орта һиссәсини Ассам д-ры, шм.-ыны овалыг тутур. Иглими тропик муссон, јајы чох рүтубәтлидир (јағынты Ассам д-рында 10 000 *мм*-дән чохдур). Игтисадијјатында чај истеһсалы вә нефт һасилаты инкишаф етмишдир. Өлкәдә јығылан чајын 1/2-ини, чутун 1/5-ини А. верир. Әсас әрзаг биткиси чәлтикдир. Әкин саһәләринин тәгр. 30%-и суварылыр. Нефт еʼмал едилир. Көмүр, силлиманит һасил олунур. Нефт-кимја сәнајеси јарадылыр. Чајпресләмә, ағач еʼмалы, семент вә с. мүәссисәләри вар. 1972 илдә А.-ын тәркибиндән Мизорам мүттәфиг әразиси ајрылмышдыр.

АССА́М ДИЛИ—*ассамлыларын* дили. Һиндистанын Ассам штатынын рәсми дили. Һинд-Авропа дилләринин һинд голуна дахилдир. А.д.-ндә 8,9 млн.-дан чох адам данышыр (1971). Ики әсас диалектә (ш. вә г.) бөлүнүр. Әдәби дил ш. диалектинә әсасланыр. Аһәнк гануну мөвчуддур. Дөрд чинс категоријасы вар. А.д. 10—11 әсрләрдә тәшәккүл тапмышдыр. Әлифбасы *браһми* әсасында јарадылмыш вә 19 әсрин әввәлиндә формалашмышдыр (бах һәмчинин *Ассам әдәбијјаты*).

АССА́М ӘДӘБИЈЈАТЫ—ассамлыларын әдәбијјаты. Шифаһи халг әдәбијјаты (епос, лирик поезија, нағыл, тапмача вә с.) зәнкиндир. Јазылы әдәбијјат 13 әсрин сону—14 әсрин әввәлләриндә јаранмышдыр. Антифеодал дини-реформасија һәрәкатынын тәʼсири илә А.ә. 15 әсрдән јени инкишаф мәрһәләсинә дахил олду (көркәмли нүмајәндәләри: Санкардев вә Мадхавдев). 17—18 әсрләрдә тарих әсәрләри кениш јајылмышды. Инкилтәрә Ассамы ишғал етдикдән сонра Ассам дили гадаған олунду (1836). Лакин капитализмин инкишафы вә ассамлыларын милли шүурунун ојанмасы илә әлагәдар, 19 әсрин орталарындан Ассам дилиндә јени әдәбијјат инкишафа башлады (Л. Безбаруа, Р. Бардолој вә б.). 20 әсрин 30-чу илләриндән капиталист истисмарыны тәнгид едән, ичтимаи дәјишикликләрә, инкилис мүстәмләкәчиләринә гаршы мүбаризәјә чағыран мүтәрәгги әдәбијјат күчләнди (П. Чаудхури, А. Р. Чаудхури вә б.). Һиндистан истиглалијјәт газандыгдан (1947) сонра А.ә.-нда реализм даһа да мөһкәмләнди. С. А. Малик, Ч. К. Гогој, Б. К. Бһаттачарија, Динанатһ Шарма, П. Пхукан вә б.-нын әсәрләриндә мүһүм ичтимаи проблемләр галдырылыр.

Әд.: Баруа Б. К., Ассамская литература. Краткий очерк, М., 1968; Проблемы индийского романа (сб. статей), М., 1974.

АССАМЛЫЛАР (өзләрини ассамија, аһомија адландырырлар)—Ассам штатында (Һиндистан) јашајан халг. Тәгр. 8959 мин нәфәрдир (1971). *Ассам дилиндә* данышырлар. А.-ын етнокенези вә еркән тарихи зәиф өјрәнилмишдир. Әсасән, әкинчиликлә мәшғул олурлар; бир гисми чај плантасијаларында вә нефт мәʼдәнләриндә ишләјир. Сәнәткарлыг (тохучулуг, дулусчулуг вә с.) инкишаф етмишдир. Динләри һиндуизмдир.

Әд.: Народы Южной Азии, М., 1963

АССЕНИЗА́СИЈА (фр. assainissement—сағламлашдырма)—канализасија олмајан јерләрдә тәмизләмә системи; әсасән чалалардан мүхтәлиф чиркаб вә туллантыларын дашынмасы үчүн көрүлән тәдбирләр. Мүасир шәһәрләрдә А.-ја еһтијач арадан галхмышдыр.

АССИГНА́Т (фр. assignats, лат. assigno—тәʼјин едирәм)—1789—96 илләрдә ишләнмиш кағыз пул. Бөјүк Франса ингилабы дөврүндә 3—5%-ли гијмәтли дөвләт кағызлары шәклиндә бурахылмышды.

АССИДИЛӘР (Ascidiae)—*гишалылар* (туникалылар) јарымтипиндән хордалы дәниз һејванлары синфи. Бүтүн дәнизләрин дибиндә һәм тәк, һәм дә колонија һалында субстрата (торпаға, даша вә с.) јапышараг отураг һәјат сүрүр. Бәдәни дәри епителисинин ифразатындан әмәлә кәлмиш вә һејван селлүлозундан (тунисин) ибарәт туника илә өртүлүдүр. Хырда организмләрлә вә детритләрлә гидаланыр. Һермафродитдир. Һәм чинси, һәм дә тумурчугланма јолу илә чохалыр. 150-јә јахын нөвү мәʼлумдур. Ағзы өн тәрәфдәдир: анал дәлији ағызын јанындадыр. Удлағын диварларында гәлсәмә дәликләри вар. Сәрбәст үзән гурфәләри хордалыдыр. Бу хорда јеткин А.-дә олмур.

АССИМИЛЈА́СИЈА (лат. assimilatio—ујғунлашдырма, охшатма) етнографијада—бир халгын өз дилини, мәдәнијјәтини, милли шүуруну итирмәклә, башга бир халга гарышмасы. Бәʼзи капиталист өлкәләриндә (Испанија, Јунаныстан) зоракы А. давам едир. ССРИ-дә вә дикәр сосиалист өлкәләриндә зоракы А. јохдур. Бәʼзи кичик тајфа вә халг көнүллү олараг даһа бөјүк халгларла гајнајыб-гарышыр.

Биолокијада ассимилјасија вә ја анаболизм бүтүн чанлылара хас олан просес, маддәләр мүбадиләсиндә тәрәфләрдән бири. А. даһа бәсит маддәләрдән (сон нәтичәдә харичи мүһит елементләриндән) организми тәшкил едән мүрәккәб маддәләрин әмәлә кәлмәсидир. А. чанлыларын ән характер хассәләриндәндир. А. просеси енержи мәнбәји олан еһтијатларын топланмасыны, бөјүмәни, инкишафы вә организмин тәзәләнмәсини тә’мин едир. Бүтүн чанлы тәбиәт үчүн енержи мәнбәји күнәш шүаларыдыр. Јер үзәриндә јашајан бүтүн организмләр мүхтәлиф енержи мәнбәјиндән истифадәсинә көрә бир-бириндән фәргләнән 2 әсас група бөлүнүр: *автотроф организмләр*, *һетеротроф организмләр*. Јалныз автотроф организмләр олан јашыл биткиләр *фотосинтез* просесиндә Күнәш енержисиндән билаваситә истифадә едир вә гејри-үзви бирләшмәләрдән үзви бирләшмәләр (карбоһидратлар, аминтуршулар, зүлаллар вә с.) јарадыр. Галан чанлы организмләр (кимјәви реаксијалар һесабына енержи һасил едә билән бә’зи микроорганизмләр мүстәсна олмагла) һазыр үзви маддәләрдән енержи мәнбәји вә ја бәдәнләрини гурмаг үчүн пластик материал кими истифадә едирләр. А.-нын интенсивлији вә онун әкс просеси олан *диссимилјасија* (катаболизм) илә нисбәти һәм мүхтәлиф организмләрдә, һәм дә бир фәрдин һәјаты боју дәјишилир. Һетеротроф организмләрдә кедән (адәтән һејванларда) А. заманы әввәлчә гидадакы зүлаллар аминтуршуларадәк парчаланыр сонра исә јалныз бу организмә хас олан зүлаллар јенидән синтез едилир. Чанлы организмләрдә үзви маддәләрин парчаланмасы (диссимилјасија) вә јаранмасы һесабына фасиләсиз олараг онун тәркиб һиссәләринин тәзәләнмәси просеси кедир. Беләликлә, јашлы адамын бәдәниндә зүлаллар тәхминән 2,5 ил әрзиндә тамамилә тәзәләнә биләр. Чаван һејванларда вә биткиләрдә векетасија дөврү әрзиндә А. даһа интенсив кедир.

Петрографијада—магманын әтраф сүхурларла гаршылыглы тә’сир просеси. А. нәтичәсиндә магма әтраф сүхурлардакы чисимләри тамамилә вә ја гисмән һәлл едәрәк, өз тәркибини дәјишир. А. һипотезинә мүвафиг олараг, магматик сүхурларын мүхтәлифлији маје магмада чох мигдарда кәнар күтләләрин һәлли илә изаһ едилир. Магманын вә әтраф сүхурларын тәркибинин мүхтәлифлији, магманын һәддиндән артыг гызмарлығы вә тәркибиндә учучу компонентләрин чохлуғу А. үчүн әлверишли шәраит јарадыр.

Дилчиликдә—фонетик һадисә; сөздә сәсләрин артикулјасија вә акустик чәһәтдән бир-биринә уғјунлашмасы. Сөздәки сәсләрин әввәл вә ја сонра кәлән сәсләрә тә‘сир көстәрәрәк өз артикулјасијасына табе етдирмәсинә там (мәндән-мәннән, динмәз-диммәз), натамам ујғунлашдырмасына исә јарымчыг (анамдан-анамнан, башымдан-башымнан) А. дејилир. Ирәли—сонра кәлән сәсин әввәлкинә ујғунлашмасы (данламаг—даннамаг) вә кери—әввәл кәлән сәсин сонракына ујғунлашмасы (кетсә-кессә) А. мөвчуддур. Азәрб. дилиндә ирәли А. даһа чох јајылмышдыр. Түрк дилләри групу үчүн характерик олан аһәнк гануну да А. әмәлә кәтирир.

Әд.: Дәмирчизадә Ә., Мүасир Азәрбајчан дили, һ. 1, Б., 1972; Заварицкий А. Н., Изверженные горные породы, М., 1955; Воскресенская Н. П., Фотосинтез и спектральный состав света, М., 1965; Рабинович Ю., Говинджи, Роль хлорофила в фотосинтезе. В сб.: Молекулы и клетки, в. 2; М., 1967; Биофизика фотосинтеза, М., 1975; Петрография, ч. 1, М., 1976.

АССИРИОЛОКИЈА, Ашшуршүнаслыг—Гәдим Месопотамија халгларынын дил, јазы, тарих вә мәдәнијјәтләрини өјрәнән елмләр комплексинин шәрти ады; кениш мә’нада, михи јазылардан истифадә едән сивилизасијаларын тәдгиги илә мәшғул олан елм. Шумершүнаслыг, һеттшүнаслыг, һурришүнаслыг, еламшүнаслыг вә б. шәргшүнаслыг фәнләрини әһатә едир.

Илк михи јазы мәтнләри Авропа елминә 17 әсрдә мә’лум олду Лакин Авропа алимләри михи јазылары чидди шәкилдә өјрәнмәк ишинә јалныз 18 әсрин 2-чи јарысы—19 әсрин әввәлиндә башладылар. Месопотамијанын шәһәр харабалыгларынын газынтылары заманы ашкар едилән чохлу михи јазы мәтнләри (19 әсрин 1-чи јарысы вә орталары), һәмчинин Иранда үч дилдә јазылмыш мәшһур Бисүтун китабәсинин тапылмасы А.-нын инкишафына бөјүк тәкан верди.

19 әсрин 1-чи јарысында вә орталарында гәдим парса (фарс), Ашшур-Бабил михи јазылары, әсасән, Елам јазылары исә гисмән өјрәнилди. Бир нечә мин ил әввәл өлмүш дилләрдә јазылан мәтнләр «данышды». Аз сонра михи јазылардан истифадә едән дилләр үзрә илк грамматика вә лүғәт китаблары мејдана кәлди.

Јени бир елм саһәси кими А.-нын тарихи 1857 илдән башланыр. Һәмин ил Британија Крал Асија Чәмијјәтинин тапшырығы илә дөрд көркәмли алим—Һ. Роулинсон, У. Г. Фокс-Толбот (Инкилтәрә), Ж. Опперт (Франса) вә ирландијалы Е. Һинкс бир-бириндән асылы олмајараг һәлә мә’лум олмајан ашшур мәтнини охудулар.

А.-нын илк инкишаф дөврүнүн мүһүм мүвәффәгијјәтләри Г. Ф. Гротефенд, К. Лассен, Е. Шрадер (Алманија), Е. Бјурнуф, П. Е. Ботта, Ф. Ленорман, Ж. Менан (Франса), Р. Раск (Данимарка), Е. Норрис, Ч. Смит, А. Һ. Сејс (Инкилтәрә) вә б.-нын ады илә бағлыдыр.

19 әсрин сон рүбү—20 әсрин әввәлләриндә А.-нын инкишафында аккад (Ашшур-Бабил) грамматикасы вә лүғәтинин мүәллифи Ф. Деличин (Алманија), А. елминин мүстәгил саһәси олан шумершүнаслығын баниләри Е. де Сарзек вә А. Амјенин вә хүсусилә дә Ф. Түро-Данженин хидмәтләри олдугча бөјүкдүр.

Көркәмли рус алимләри В. С. Голенишшев, Б. А. Турајев, М. В. Николски, П. К. Коковтсев, В. К. Шилејконун вә б.-нын кәркин елми сә’јләри нәтичәсиндә артыг Русијада да 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә А. саһәсиндә хејли иш көрүлмүшдү. Рус А.-сынын баниси М. В. Николски Загафгазијадан чохлу Урарту михи јазы мәтнләри, һәмчинин шумер дилиндә тәсәррүфат ишләринә даир хејли һагг-һесаб сәнәдләри нәшр етмишди.

Һетт дилләринин (һетт, пала, луви, һинд-Авропа дилләри аиләсинә дахил олмајан һетт вә с.) өјрәнилмәсиндә көркәмли чех алими Б. Һрозни, Ф. Зоммер, А. Кетсе, Е. Форрер (Исвечрә), Е. Ларош (Франса), А. Камменһубер (Алманија) вә б.-нын тәдгигатлары мүһүм рол ојнамышдыр.

Урарту дилинин (Инкилтәрәдә А. Һ. Сејс, Алманијада И. Фридрих, Австријада Ф. В. Көниг, ССРИ-дә И. И. Мешшанинов, Г. А. Меликишвили вә б.), Елам дилинин вә б. дилләрин өјрәнилмәси саһәсиндә А.-нын мүвәффәгијјәтләрини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Урартушүнаслыг һаггында мүһазирәләр илк дәфә И. И. Мешшанинов тәрәфиндән Бакыда вә сонра исә Ленинградда охунмушдур.

Шумершүнаслыг көркәмли наилијјәтләр әлдә етмишдир. Шумер дилинин илк елми грамматикасынын мүәллифи А. Пөбел, А. Дајмел, А. Фалкенштејн (Алманија), Т. Јакобсен (јарадычылығынын илк дөврү Данимарка илә бағлыдыр, һазырда АБШ-да ишләјир), С. Н. Крамер (АБШ), В. В. Струве, И. М. Дјаконов (ССРИ) вә б. 20 әсрин ән көркәмли шумершүнасларындандыр.

Дар мә'нада, А.-нын инкишафы Г. Тсиммерн, Б. Мејснер, А. Унгнад (Алманија), Б. Лансбергер (Алманија, АБШ), Ф. Фон Зоденин (Алманија) вә б.-нын тәдгигат ишләри илә бағлыдыр. А. биликләринин инкишафында көркәмли Америка алими И. Келбин әсәрләри хүсуси јер тутур. Сон илләрдә А. проблемләри илә Ираг алимләри дә (Таха Бакир, Фәрач Басмагчы вә б.) мәшғул олмаға башламышлар.

ССРИ-дә А. саһәсиндә, А. А. Жданов ад. Ленинград Дөвләт Университетиндә узун мүддәт А. фәнләриндән дәрс демиш А. П. Рифтин вә Л. А. Липинин мүһүм ролу олмушдур.

Михи јазынын тәдриси илк дәфә Тбилисидә К. В. Серетели тәрәфиндән апарылмышдыр.

30-чу илләрдә өлкәмиздә кечирилән дискуссијалар ССРИ-дә А. үзрә тәдгигат ишләринин инкишафына бөјүк тәкан верди; мәһз бунун нәтичәсиндә Гәдим Шәрг өлкәләри тарихи үзрә марксист-ленинчи совет мүтәхәссисләр мәктәби јаранды. Бу мәктәбин танынмыш башчысы, мүасир дөврүн ән көркәмли шумершүнас вә шәргшүнасларындан бири акад. В. В. Струвенин мүһүм хидмәтләри олмушдур. Гәдим Месопотамијанын ичтимаи-игтисади тарихинин өјрәнилмәси саһәсиндә акад. А. И. Тјуменев хејли әмәк сәрф етмишдир. Шумер дили вә Шумерин ичтимаи-игтисади тарихи үзрә һазырда өлкәмизин әсас мүтәхәссиси олан И. М. Дјаконовун А.-нын бу саһәләринә һәср етдији фундаментал әсәрләри А. елминдә көркәмли јер тутур.

Мүһарибәдән сонракы дөврдә, хүсусилә 50—70-чи илләрдә үмумдүнја мигјасында танынан совет шумершүнаслары (И. М. Дјаконов, Л. А. Липин, И. Т. Канева, В. К. Афанасјева, А. А. Вајман вә б.), һеттшүнаслары (В. В. Иванов, Т. В. Гамкрелидзе, И. М. Дунајевскаја, Г. Г. Киоргадзе, Е. А. Менабде вә б.), урартушүнаслары (И. М. Дјаконов, М. А. Дандамајев, Н. Б. Јанковскаја, Г. Х. Саркисјан, В. А. Јакобсон вә б.) бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанмышлар.

Сон илләрдә Азәрбајчан алимләриндән, Ленинград А. мәктәбинин јетирмәләри И. Әлијев, Ј. Јусифов, С. Гашгај А.-нын мүхтәлиф саһәләриндә мүвәффәгијјәтлә чалышырлар.

Ленинград, Москва, Тбилиси вә Јереван ССРИ-дә А. мәркәзләридир.

Чикаго Ун-тинин Шәрг Институту, Лувр (Парис), Британија музеји (Лондон), Папа Библија Ин-ту (Рома), Истамбул вә Бағдад музејләри, Прага, Берлин, Будапешт вә башга шәһәрләрин бир сыра елми мүәссисәләри дүнја А.-сынын мәркәзләри һесаб олунур. А. журналлары да нәшр едилир.

Әд.: Бациева С. М., Ассириология в арабских странах, ВДИ, 1959, № 1; Бузескул В. П., Открытия XIX и начала XX века в области истории древнего мира, ч. 1. Восток, СПБ, 1923; јенә онун, Открытия и научные достижения за последние годы в области изучения древнего Востока, Киев, 1927; Дьяконов И. М., Изучение клинописи в СССР за 30 лет, ВДИ, 1947, № 3; јенә онун, Языки древней Передней Азии, М., 1967; Линин Л., Белов А., Глиняные книги, Л., 1956; Постовская Н. М., Изучение древней истории Ближнего Востока в Советском Союзе (1917—1959 гг.), М., 1961; Фридрих И., Дешифровка забытых письменностей и языков, пер. с нем., М., 1961.

АССИСТЕ́НТ (лат. assistens—көмәк едән)— 1) мүтәхәссис (проф., һәким, мүәллим, реж. вә б.) көмәкчиси. 2) ССРИ-дә али мәктәб кафедраларында вәзифә; али мәктәб мүәллимләринә верилән илк елми ад; тәчрүбә вә лабораторија мәшғәләләри апаран мүәллим. 3) (Һәрбидә) бајрагдары мүшајиәт едән ики нәфәрдән ибарәт фәхри гаровул.

АССИ́Т (јун. askitēs, askós—тулуг)—гарын бошлуғуна маје јығылмасы. 25 *л*-ә гәдәр арта билир. Әсасән, үрәк, бөјрәк хәстәликләри, гарачијәр сиррозу, перитон (гарын) хәрчәнки, вәрәмли перитонит вә с. нәтичәсиндә баш верир. Мүаличәси: әсас хәстәлији арадан галдырмаг, сидикгован дәрман вермәк, јығылан мајенин мигдары чох олдугда гарын диварыны дәлиб мајени бурахмаг.

АССОНА́НС (фр. assonance, лат. assono—һај верирәм)—мисра вә ифадәдә ејни, јахуд јахын саитләрин (әсасән, сөз башында) тәкрары; мәс., Арабаны ат апармыр, арпа апарыр (аталар сөзү).

АССОСИАНИ́ЗМ, ассосиатив психолокија—психолокијада психи фәалијјәтин бүтүн ганунаујғунлугларыны ассосиасијаларын јаранмасы вә тәзаһүрүнә шамил едән чәрәјан. Баниләри Һоббс, Локк («А.» терминини илк дәфә ишләтмишдир) вә Спиноза олмушдур. А. материалист вә идеалист гола ајрылыр. Д. Һартли, сонралар исә Ч. Пристли психи фәалијјәтин ассосиасијаларын үмуми гануну илә әлагәсини, бу фәалијјәтин бејин просесләриндән асылы олдуғуну гејд едәрәк, А.-ин материалист ән'әнәсини инкишаф етдирмишләр. А.-ин идеалист тәрәфини—психи фәалијјәти јалныз субјектив тәсәввүрләрин ассосиасијасы илә әлагәләндирмәји—Јум вә Һербарт ишләмишләр. 19 әсрдә, әсасән, Инкилтәрәдә (Чејмс Милл, Чон Милл, А. Бен) гәти олараг формалашан А. материалист вә идеалист голлары механики сурәтдә бирләшдирди (психоложи атомизм, ментал кимја вә и.а.). 20 әсрдә А. механисизм тәмајүлләрини сон дәрәчә күчләндирән *биһевиоризмдә* давам едир.

АССОСИА́СИЈА (сон. лат. associatio — бирләшмә) — бирлик, иттифаг; мәс., үмуми тәсәррүфат, сијаси, елми, мәдәни вә ја башга мәгсәдә наил олмаг үчүн тәшкилатларын вә ја шәхсләрин бирлији.

АССОСИА́СИЈА, психолокијада—психи просесләрин нисбәтән давамлы рабитәси. Мүәјјән әлагә вә мүнасибәтдә олан чисим вә һадисәләрин экс етдирилмәси онлар һаггындакы фикир вә тәсәввүрләрин әлагәләнмәсинә сәбәб олур. Сонралар чисмин бири тә'сир етдикдә дикәрләри дә јада дүшүр. Әлагәли фикир вә һадисәләр дә беләдир. Мәс., вурма чәдвәлини әзбәрләркән әмәлијјатдан бири јада дүшдүкдә онунла рабитәдә олан башгалары да тәсәввүрдә чанланыр. А.-нын үч нөвү (охшарлыг, гоншулуг вә зиддијјәт) вар. А.-нын мә'на рабитәләринә истинад едән башга нөвләри дә вар. А.-нын физиоложи әсасыны бејиндә јаранан мүвәггәти синир әлагәләри тәшкил едир. Тәсәввүрләрин әлагәси идејасына һәлә антик фәлсәфәдә раст кәлинсә дә, «А.» термини 1698 илдә инкилис философу Ч. Локк тәрәфиндән ишләдилмиш вә о вахтдан ассосианизмин әсас анлајышы олмушдур.

АССОСИА́СИЈА, ботаникада—битки өртүјүнүн әсас тәснифат ваһиди. Гурулушу, нөв тәркиби ејни олан һәм организмләрлә, һәм дә организм илә мүһит арасында гаршылыглы әлагәләри охшар олан фитосенозлар бирлијидир. А. иглим, торпаг, һејванлар аләми вә с. илә сых әлагәдардыр. Харичи мүһит вә флора тәркиби дәјишдикдә, А. да дәјишир. Мүасир битки саһәләри релјеф, су вә торпаг шәраитинин дәјишилмәси, һабелә билаваситә (от бичини, мешәнин гырылмасы, су һөвзәләри јарадылмасы) вә ја долајы тә'сир (мал-гара отарылмасы) нәтичәсиндә көкүндән дәјишилә биләр. А.-нын ады һаким биткиләрә көрә мүәјјән едилир. Мәс.: Азәрб.-да дәмирағач,—Hamamelidaceae, Елдар шамы—P. eldarica , јовшан-шоранкә—Artemisia-salsola, ардыч-пүстә—Juniperas-pistacia А.-лары вардыр. Мешә вә отлаглар әсас А.-нын хассәләринә көрә гијмәтләндирилир. А.-нын өјрәнилмәси битки саһәләринин нә дәрәчәдә јарарлы олдуғуну, онларын сәмәрәли истифадәси вә јахшылашдырылмасы јолларыны мүәјјән етмәјә имкан верир. Чәмәнләр әтрафлы өјрәнилдикдә вә ири мигјаслы битки өртүјү хәритәләри чәкилдикдә ајры-ајры А.-лар, мигјас кичилдикдә исә А. бирликләри көстәрилир. А.-нын өјрәнилмәсиндә рус вә совет алимләри Г. Ф. Морозов, В. Н. Сукачов, В. В. Алјохин, А. П. Шенников вә б.-нын бөјүк хидмәти олмушдур.

АССОСИАТИ́В ЈАДДАШ ГУРҒУСУ—мәзмунундакы ассосиатив әламәтләрә көрә ахтарылан информасијаны сечән јаддаш гурғусу. Тәләб олунан әламәтли информасијаны тапмаг үчүн гурғуја јалныз ахтарылан әламәт верилир вә бу әламәтә малик информасија тапылыр. А.ј.г.-нда информасија ики һиссәдән ибарәтдир: әсас информасија һиссәси вә ону башгалары арасындан тез тапмаға имкан верән ассосиатив әламәт һиссәси. Сөзә аид олан әламәтә ассосиатив әламәт, ахтарыш апарылан әламәтә исә сорғу әламәти дејилир. Бә'зән ассосиатив әламәт һиссәси кими әсас информасијанын бир һиссәси дә көтүрүлүр. Ахтарма просесиндә информасијанын јалныз ассосиатив әламәт һиссәси иштирак едир. Верилмиш әламәтләрә ујғун ассосиатив әламәт тапылдыгдан сонра, она ујғун әсас информасија һиссәси јаддаш гурғусунун чыхышына верилир. Гурғунун чәлд ишләмәсинә сәбәб тәләбатдакы әламәтин бүтүн сөзләрин ассосиатив әламәтләри илә ејни заманда мүгајисә едилмәсидир. Бөјүктутумлу А.ј.г.-ну гурмаг чәтин олдуғундан о, *рәгәмлә һесаблајан машында* моделләшдирилир (сүн'и тәшкил едилир). А.ј.г. тапылан информасија үзәриндә мәнтиг әмәлләрини дә апармаға имкан верир. Онун хассәләри информасија ахтарышынын автоматлашдырылмасына, бөјүк статистик мә'луматын јығылыб ишләнилмәсинә вә с. имкан јарадыр.

АССОСИАТИВ ПРОГРАМЛАШДЫРМА (рәгәмлә һесаблајан електрон машында)—ассосиатив әламәтләринә көрә информасијанын *јаддаш гурғусундан* сечилиб ишләнилмәсинин програмлашдырылмасы. А.п. објектләрин хүсусијјәтләринә көрә сечилиб мүхтәлиф группара дахил едилмәси вә онлардан чыхарылмасында, елми-техники вә библиографик мә'луматларын ахтарылмасында, үмумијјәтлә информасија-мәнтиг мәсәләләринин һәллиндә тәтбиг едилир, ишин чох бөјүк сүр'әтлә апарылмасыны тә'мин едир. *Ассосиатив јаддаш гурғусу* олмадыгда А.п. һәмин мәсәләләрин һәллини ади үнванлы јаддаш гурғусунда асан вә јығчам програмлашдырмаға имкан верир. Харичи әдәбијјатда һәмин мәсәләләр «вериләнләрин сијаһы үзрә ишләнилмәси», «зәнчирвары үнван үсулу», «идарәедичи сөзләр үсулу» вә с. кими адланыр. А.п.-да *АЛОГЛ*, PL-1, *КОБОЛ* вә *АЛГЭМ* кими универсал алгоритмик дилләрин бә'зи бөлмәләриндән вә хүсуси алгоритмик дилләрдән (LISP-1,5; IPL-5 вә с.) истифадә едилир. А.п. конкрет машынын кодунда да апарыла биләр.

Әд.: Китов А. И., Програмирование информационно-логических задач, М., 1967.

АССОСИАТИ́В ПСИХОЛОКИЈА—бах *Ассосианизм*.

АССОСИАТИВЛИК (групплашдырма, групплашдырма гануну)—һәгиги вә комплекс әдәдләр үзәриндә вурма вә топламанын $a(bc)=(ab)c$; $(a+b)+c=a+(b+c)$ дүстурлары илә ифадә олунан хассәси. Матрисләрин, əвәзләмәләрин, чевирмәләрин вурулмасы А. хассәсинә маликдир, векторларын вурулмасы исә А. хассәсинә малик дејилдир (бах *Вектор һесабы*).

АССОШИЕ́ЈТЕД ПРЕСС (Associated Press)—АБШ-ын ән ири мә'лумат акентликләриндән бири. 1848 илдә јарадылмышдыр. Јүз миндән артыг әмәкдашы вар (1970). Америка гәзет naширләринин хүсуси мүлкијјәти олан А. п. Јунајтед Пресс Интернешонал акентлији илә бирликдә әслиндә АБШ-да һаким даирәләрин мәнафејинә ујғун бүтүн информасија ишинә нәзарәт едир. Бир чох дөвләт акентликләри, о чүмләдән СИТА А. п.-ин информасијаларындан истифадә едир.

АССУ́Р Леонид Владимирович (1878, Рыбинск — 19.5.1920) — механика саһәсиндә рус алими. 1910 илдән Петербург Политехник Ин-тунун мүәллими, 1918 илдән Петроград Мешәчилик Ин-тунун проф. олмушдур. Јасты ојнаг механизмләринин сәмәрәли тәснифатыны јаратмышдыр. «Ассур группалары» адланан кинематик силсиләләрдән истәнилән мүрәккәбликдә јасты механизмләрин јарадылмасы методикасыны һазырламышдыр.

Әсәри: Исследование плоских стержневых механизмов с низшими парами с точки зрения их структуры и классификации, М., 1952.

АССУ́РИЈА, Ашшур—индики Ираг әразисиндә гәдим дөвләт. А.-нын әсасыны *Ашшур* тәшкил едирди. Онун илк әһалисинин етник тәркиби јахшы өјрәнилмәмишдир; е.ә. 2000 илдә әһалисинин әсас күтләси сами-аккадлардан ибарәт иди. О заман Ашшур Ҹәнуби Бејнәннәһрејн илә Кичик Асија арасында транзит тиҹарәтиндә васитәчи ролу ојнајырды. Бурада Ашшур таҹирләринин тиҹарәт дүшәркәләри (ән мәшһуру Канес, инди Күлтәпә шәһәрҹији) вар иди. Е.ә. 18 әсрин әввәлиндә Ашшур амори I Шамшиададын ири дөвләтинин мәркәзинә чеврилди. 18 әсрдә Ашшур вә бир сыра гоншу шәһәрләр Бабил падшаһы Һаммурапијә, 16—15 әсрләрдә исә *Митанни* падшаһларына табе иди. Ашшур һакими I Ашшурубаллит [15 әсрин сону—14 әсрин әввәли] гүввәтли дөвләт јаратмыш вә Бабилистаны өзүнә табе етдирмишди. Онун хәләфләри «Ассурија падшаһлары» титулуну гәбул етмишдиләр. 14—13 әсрләрдә онлар Шимали Месопотамијаны өзләринә табе етмиш вә Бабилистана кедән јоллары тутмушдулар.

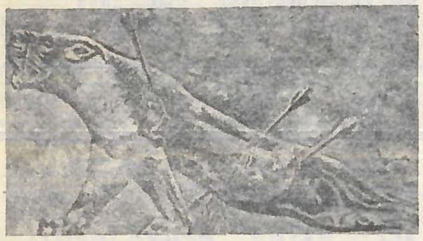

«Ҹан верән шир». Ашшурбанипал сарајындан релјеф. Ниневија.

Ән гәдим А. үчүн өзүнү идарә едән кәнд вә шәһәр иҹмасы (алу) сәҹијјәви иди. Бу иҹманын вахташыры бөлүшдүрүлән торпаг фонду билаваситә ев иҹмаларына (биту) мәнсуб иди. Тиҹарәт ширкәтинә дахил олан задәканлар карван тиҹарәтиндән варланырдылар. Е.ә. 2-ҹи миниллијин әввәлиндә к.т. интенсивләшдирилди вә ихтисаслашдырылды; бунунла әлагәдар сәләм кредити инкишаф етди. Бу, тиҹарәт-сәләмчи задәканларын ири хүсуси торпаг мүлкләринин јаранмасына вә сырави иҹма үзвләринин хејли һиссәсинин мүфлисләшиб әсарәт алтына дүшмәсинә сәбәб олду. Әсарәт алтына дүшмүш борҹлулар ири маликанәләрин ишчи гүввәсинә олан тәләбатыны өдәјә билмирди; е.ә. 13 әсрдән һәрби јүрүшләр нәтиҹәсиндә гул-һәрби әсирләр ахыны күҹләнди.

16 вә 13 әсрләр арасында тәртиб олунмуш А. ганунлары мәҹмуәси заманәмизәдәк кәлиб чатмышдыр. А. һүгугу ҹәза гајдаларынын амансызлығы, борҹлуларын мүдафиәсизлији вә гадынларын һүгугсузлуғу илә фәргләнирди.

А.-да мүвәггәти зәифләмә дөврүндән (е.ә. 12 әср) сонра I Тиглатпаласарын вахтында [12 әсрин сону—11 әсрин әввәли] јени јүксәлиш башланды. А. Бабилистанда, Шимали Суријада вә Финикијада мүһарибә апармыш вә Ермәнистан јајласына басгынлар етмишдир. I Тиглатпаласарын һакимијјәтинин 2-ҹи јарысында арами гәбиләләри Сурија ҹөлләриндән Шимали Суријаја вә Шимали Месопотамијаја тәрәф һәрәкәт едирдиләр. А. дөвләти зәифләмәјә вә парчаланмаға башлады. Һаким синфин дахили мүбаризәси нәтиҹәсиндә А. падшаһларынын игамәткаһы Ашшур ш.-ндән дикәр шәһәрләрә—әввәлҹә Калхуја (индики Нимруд), 8—7. әсрләрдә исә Дур-Шаррукинә (индики Хорсабад) вә Ниневијаја (индики Кујунчик) көчдү.

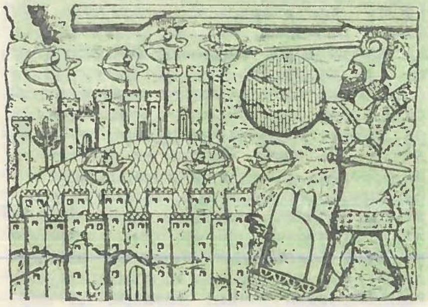

Галанын алынмасы. III Тиглатпаласар дөврүнүн релјефи.

А.-нын ишғалчылыг сијасәтинин јени јүксәлиши һаким синфин зәнкин хаммал р-нларыны әлә кечирмәк ҹәһди илә әлагәдар иди.

10 әсрин сону—9 әсрдә А. падшаһлары Шимали Месопотамијада вә А.-нын ш.-индәки дағларда өз һакимијјәтләрини бәрпа етмәјә наил олдулар. А. ордусу дәфәләрлә ҹ.-да—Бабилистана, шм.-да—Урартуја, ш.-дә—Мидијаја, г.-дә Суријаја һүҹум етмишдир. Лакин А. бурада, башда Дәмәшг олмагла Сурија дөвләтләри иттифагынын шиддәтли мүгавимәтинә раст кәлмиш вә А.-нын Суријадакы һакимијјәти зәифләмишдир. Мүһарибәләр нәтиҹәсиндә к.т. р-нларынын харабалыға чеврилмәси, һабелә дахилдә каһинләр партијасы илә имтијазлы тиҹарәт, хидмәтчи ә'јанлар вә һәрби партија арасында вәтәндаш мүһарибәси илә әлагәдар олараг 9 әсрин сонундан А.-да бөһран башланды. 3-ҹү вәтәндаш мүһарибәси нәтиҹәсиндә III Тиглатпаласар [745—727] падшаһ олду. Онун һакимијјәти дөврүндә әсарәт алтына алынмыш халглары гырмаг сијасәти, онларын күтләви сурәтдә бир р-ндан башгасына көчүрүлмәси сијасәти илә әвәз едилди; ҹанишинликләр ириләшдирилди вә ҹанишинләрин һүгуглары мәһдудлашдырылды; дөвләт һесабына сахланылан даими орду јарадылды; А. јенидән ишғалчылыг сијасәтинә кечди. 100 ил әрзиндә бүтүн Өн Асија (Урартудан вә бә'зи әтраф вилајәтләрдән башга) вә Мисир ишғал едилди. III Тиглатпаласар вә оғлу V Салманасар [727—722], сонра исә Синахериб [705—680] һәрби партија тәрәфдары идиләр вә А.-да олдуғу кими Бабилистанда да өзүнү идарә едән тиҹарәт шәһәрләринин имтијазларыны ләғв едәрәк задәканларын һүгугларыны мәһдудлашдырырдылар (Синахериб, һәтта Бабилистаны тамамилә дағытды). Бунун әксинә II Саргон [722—705] вә хүсусилә Асархаддон [680—669] каһинләр партијасы вә имтијазлы Бабил шәһәрләри илә иттифага кирмишдиләр.

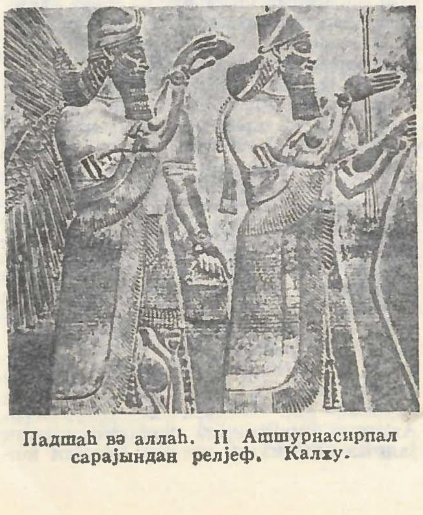

Падшаһ вә аллаһ. II Ашшурнасирпал сарајындан релјеф. Калху.

Һәлә е.ә. 8 әсрин сонундан дүшмән өлкәләр бир сыра дөвләт вә тајфа бирләшмәләрини А.-ја гаршы гојмаға чалышырдылар. Падшаһ Ашшурбанипалын дөврүндә [669—тәгр. 633] апарылан мүһарибә А.-ны тамамилә зәифләтди. Сајҹа сүр'әтлә азалан азад әкинчиләрин вәзијјәти писләшди. Онлара ағыр натурал веркиләр вә мүкәлләфијјәтләр гојулду. Падшаһ вә задәканларын торпаглары, башлыҹа олараг, торпаға тәһким олунмуш әсирләр вә сүркүн олунанлар тәрәфиндән беҹәрилирди.

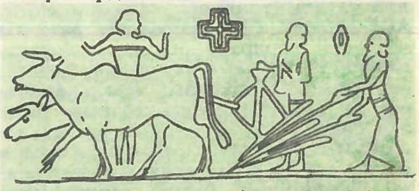

Ашшурнасирпал сарајындан релјеф. Калху.

Гәсбкарлыг мүһарибәләри әсарәтдә олан өлкәләрин әһалисини мүфлисләшдирир, А.-ны зәифләдирди. Ордунун мә'нәви вәзијјәти писләширди. А.-нын һәрби-техники наилијјәтләри дә өз әһәмијјәтини итирирди. 7 әсрин сонунда Бабилистан вә Мидија каолисијасы А.-ны дағытды, онун башлыҹа шәһәрләрини харабалыға чевирди вә А. дөвләтинә сон гојду (626—605). А. задәканлары мүһарибә вахты гырылмыш, јердә галан әһали исә Месопотамија арамиләри илә гарышмышды.

Әд.: Еривански М., Гәдим Ассурија, Б., 1957; Дьяконов И. М., Развитие земельных отношений в Ассирии, Л., 1949; Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства, пер. и комм. И. М. Дьяконова [и Я. М. Магазинера], «Вестник древней истории». 1952, № 3.

АССУ́РИЈА ДИЛИ, Јени Су́рија дили—сами дилләринә мәнсуб мүасир шәрги арами диалектләринин (Урмијә, Салмас, Мосул, ҹилу вә с.) үмуми

螺ады. Иран, Түркијә, Ираг, Сурија, ССРИ вә АБШ-да јашајан ассуријалылар бу дилдә данышыр. Әдәби дил 19 әсрин 40-чы илләриндә Урмијә диалекти әсасында формалашмышдыр. Гурулушча сами дилләриндән хејли фәргләнир. Гоншу дилләрин тә'сири илә күчлү фоноложи, морфоложи вә синтактик дәјишиклијә уғрамышдыр. Синтетик формалар чох вахт аналитик формаларла әвәзләнир. Лүғәт тәркибиндә түрк, Иран, әрәб дилләриндән кечмә сөзләр мүһүм јер тутур.

Әд.: Церетели К. Г., Современный ассирийский язык, М., 1964.

АССУРИЈА ӘДӘБИЈЈАТЫ—бах *Бабилистан-Ассурија мәдәнијјәти.*

АССУРИЈА ТӘСВИРИ СӘНӘТИ ВӘ МЕ'МАРЛЫҒЫ — бах *Бабилистан-Ассурија мәдәнијјәти.*

АССУРИЈАЛЫЛАР, ајсорлар (өзләрини атураи адландырырлар) — Ираг, Иран, Сурија, Түркијә, Иорданија, Ливан, АБШ, ССРИ вә Авропанын бир сыра өлкәләриндә јашајан халг. Үмуми сајы 1 млн.-дан чохдур (1972); 24,3 мини ССРИ-дә јашајыр (1970). Дилләри сами-һами дилләри аиләсинин сами групундандыр. Диндарлары, әсасән, несторианлардыр; католик, протестант вә православлары да вар. А. өзләрини гәдим ассуријалыларын нәсилләри һесаб едирләр. А.-ын чоху к.т.-нда чалышыр. ССРИ-дә А.-ын әксәријјәти шәһәрләрдә јашајыр.

Әд.: Думбис, Айсоры, «Новый Восток», [1923], кн. 3; Народы Передней Азии, М., 1957.

АСТАБАД — Азәрб. ССР Нахчыван ш.-ндән (Нах. МССР) 12 *км* ч.-ш.-дә, Аразын сол саһилиндә орта әср шәһәри. А. адына 14 әсрдән башлајараг мәнбәләрдә вә рәсми сәнәдләрдә тәсадүф едилир. Феодал мүһарибәләри заманы дағылмышдыр. 18—19 әсрләрдә ады тәдричән унудулмуш, јахынлығындакы Гырмызы монастрын ады илә бә'зән Гызылвәнк адландырылмышдыр. 1895 илдә А.-да килдән һазырланмыш кичи һејкәлчији тапылмышдыр. И. И. Мешшанинов вә А. М. Миллерин гәдим гәбиристандакы археоложи газынтылары заманы (1926) Тунч дөврүнә аид бојалы габлар, силаһлар, үзәриндә инсан тәсвири олан даш вә с. ашкар едилмишдир.

Орта әсрләрдә А. һүруфилијин мәркәзләриндән олмушдур. Тәдгигатчыларын фикринчә, һәмин һәрәкатын баниси вә рәһбәри, көркәмли Азәрб. мүтәфәккири Фәзлуллаһ Нәими (1339—94) А.-да јашамыш вә «Астабади» тәхәллүсү дашымышдыр. А. харабалығы *Араз су говшағы* тикиләндән сонра су алтында галмышдыр.

АСТАНА—чај јатағында сүхурларын мүхтәлиф дәрәчәдә јујулмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлән пилләли саһә. А.-лы чајлар сүр'әтлә ахдыгларындан бөјүк һидроенержи еһтијатына малик олур. Замбези, Конго, Днепр вә с. чајлар А.-лыдыр. Азәрб.-нын дағ чајлары А.-лыдыр (Араз, Ләнкәран, Ҝирдимаҥ, Ағсу вә с.).

АСТАНГОВ (әсл фамилијасы Ружников) Михаил Фјодорович (3.11. 1900, Варшава—20.4.1965, Москва)—совет актјору. ССРИ халг артисти (1955). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948, 1950, 1951). Сәһнә фәалијјәтинә 1920 илдән башламышдыр. 1945 илдән Вахтангов ад. театрда ишләмишдир. Әсас роллары: Һамлет («Һамлет», В. Шекспир), Гај («Мәним достум», Н. Погодин), Фјодор Таланов («Басгын», Л. Леонов), Маттиас Клаузен («Күнәш батмаздан әввәл», К. Һауптман). «Суворов» (1941), «Рајком катиби» (1942), «Арзу» (1943), «Рус мәсәләси» (1948), «Үчүнчү зәрбә» (1948), «Сталинград вурушмасы» (1949) вә с. филмләрдә чәкилмишдир. А.-ун јарадычылығына психоложи драм даһа јахын олмушдур; онун гәһрәманлары јүксәк емосионаллығы, фәлсәфи дүшүнчәләри илә фәргләнмишләр. Кениш диапазонлу актјор олан А. театр вә кинода характерик роллар јаратмыш, гротеск, сарказм вә с.-дән мәһарәтлә истифадә етмишдир. 2 орденлә тәлтиф олунмушдур.

АСТАНЛЫ — Азәрб. ССР Чәлилабад р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 7 *км* г.-дә, Чәлилабад—Ханәкаһ шосе јолу кәнарында, Һәмширә чајынын саһилиндә, Буровар силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 359 (1976); үзүмчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

АСТАРА—Азәрб. ССР-ин Иранла дөвләт сәрһәдиндә чај. Уз. 38 *км*, һөвзәсинин саһ. 242 *км*². Шанданналасы д.-нын (Талыш силсиләси) јамачларындан (1817 *м* јүксәкликдән) башланыр, Хәзәр дәнизинә төкүлүр. Әсасән, јағыш, гисмән јералты вә гар сулары илә гидаланыр. Суварма да истифадә едилир. Астара ш. А.-нын мәнсәбиндәдир.

АСТАРА — Азәрб. ССР-дә шәһәр (1945 илдән). Астара р-нунун мәркәзи. Д. ј. ст. Бакы—Астара шосе јолунун сон мәнтәгәси. Бакыдан 329 *км* аралыдыр. ССРИ-нин Иранла дөвләт сәрһәдиндә, Астара чајынын мәнсәбиндә, Хәзәр дәнизинин саһилиндә, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 10,9 мин (1976, 1 јанвар). Балыг з-ду, електрик шәбәкәси, мәишәт хидмәти комбинаты, 4 орта, 3 сәккизиллик мәктәб, интернат мәктәб, једдииллик мусиги мәктәби, 4 китабхана, 2 мәдәнијјәт еви, клуб, кинотеатр, мәркәзи р-н хәстәханасы, ушаг хәстәханасы, доғум еви, һәмчинин 19 әср ме'марлығына аид мәсчид вар. Чај ф-ки тикилир (1976). 20 *ha* саһәдә дәнизкәнары парк салынмышдыр (1973—75).

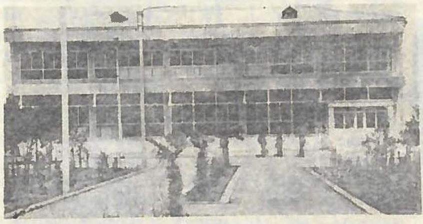

Астара. Универсал мағаза.

Гәрби Авропа өлкәләри вә ССРИ-дән Ирана кедән транзит јүкләрин артмасы илә әлагәдар, Совет А.-сындан Гәзвинә д.ј. чәкилмәси нәзәрдә тутулмушдур. Өлкәмизин әразисиндән кечәчәк бу јол Иранла Авропа өлкәләри арасында транзит јүк дашынмасында мүһүм рол ојнајачаг вә ССРИ—Иран әлагәләринин кәләчәк инкишафына көмәк едәчәкдир.

АСТАРА—Иранын шм.-г.-индә, Иран Азәрбајчанында шәһәр вә порт. Хәзәр дәнизинин ч.-г. саһилиндә, Иран—ССРИ сәрһәдиндәки Астара чајы мәнсәби јахынлығындадыр. Әһ. тәгр. 15 мин. Бағчылыг, балыгчылыг инкишаф етмишдир.

Совет Астарасындан Гәзвинә чәкиләчәк д.ј. А.-ны трансиран д.ј. магистралы илә бирләшдирәчәкдир.

АСТАРА КУРГАНЛАРЫ — Азәрб. ССР Астара р-нунун Телман, Пенсәр, Тәнкәруд, Шуви вә с. кәндләриндә Тунч вә Дәмир дөврләринә аид курганлар. Бунлардан Телман к. әразисиндә 2 курган тәдгиг едилмишдир. Курганларда кромлехлә әһатә едилмиш даш гуту вә сәрдаба формалы гәбирләр ашкар едилмиш вә кил габлар, саплаглы тунч низә учлары, дөрдтилли бизләр, искәнә, дашдан габан фигуру, килдән дүзәлдилмиш араба тәкәрләринин модели вә с. тапылмышдыр. Саплаглы низә учлары вә искәнә Азәрб.-ын ч.-ш.-индә јашамыш әһалинин Өн Асија тајфалары илә әлагәсини әкс етдирир.

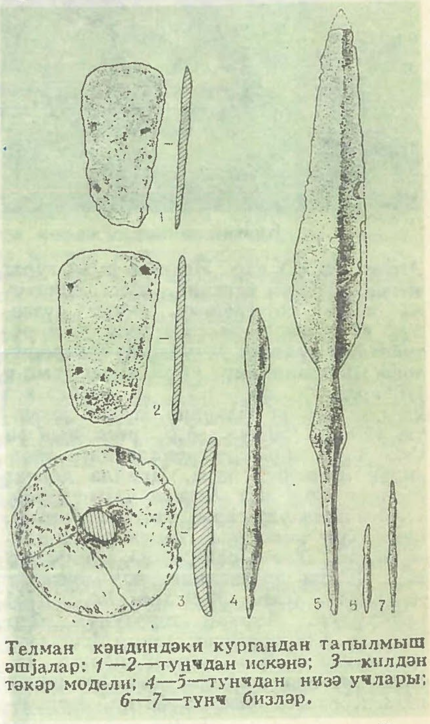

Телман кәндиндәки курганлан тапылмыш әшјалар: *1—2*—тунчдан искәнә; *3*—килдән тәкәр модели; *4—5*—тунчдан низә учлары; *6—7*—тунч бизләр.

А.к. материаллары е.ә. 3-чү миниллијин орталарында Талыш әразисиндә металлуркијанын инкишафыны вә јерли тајфаларын төкмә үсулла мәркмүшлү тунч мә'мулаты һазырладыгларыны көстәрир.

АСТАРА РАЈОНУ—Азәрб. ССР-дә инзибати р-н. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. 1963 илдә ләғв едилиб Ләнкәран р-нуна верилмиш, 1965 илдә јенидән мүстәгил р-н олмушдур. Ч.-да вә г.-дә Иранла һәмсәрһәддир. Саһ. 616 *км*². Әһ. 55,6 мин (1976, 1 јанвар). Р-нда 1 шәһәр, 1 шәһәр типли гәс., 92 кәнд вә гәсәбә вар (1976, 1 јанвар). Мәркәзи Астара ш.-дир.

Тәбиәт. Релјефи г.-дә дағлыг (Пештәсәр вә Талыш силсиләләри), ш.-дә дүзәнликдир (Ләнкәран овалығы). Дағлыг һиссәдә бә'зи зирвәләрин һүнд

2000 *м*-ә јахындыр. Әразинин бу һиссәси чај дәрәләри илә парчаланмышдыр. Хәзәр саһилиндә дар золагда Антропокен, дағлыг вә дағәтәји јерләрдә исә Палеокен системинин чөкүнтүләри јајылмышдыр. Кил чыхарылыр. Минерал булаглар (Ағкөрпү, Алаша вә с.) вар. Иглими јајы гураг кечән мүлајим истидир. Һүнд. артдыгча иглим сојуглашыр. Р-нун дүзәнлик вә дағәтәји һиссәси респ.-нын рүтубәтли (мүлајим рүтубәтли) субтропик зонасына дахилдир. Орта ајлыг темп-р јанварда 4°С-дән —1,5°С-јә, ијулда исә 25-дән 15°С-јә гәдәрдир. Иллик јағынты 1200—1750 *мм*. А.р. респ.-нын ән чох јағынтылы јерләриндәндир. Әразидән Тәнкәруд чајы, Иранла дөвләт сәрһәди боју исә Астара чајы ахыр. Глејли-подзоллу сары, гонур дағ-мешә, чимли дағ-чәмән вә с. торпаглар јајылмышдыр. Хәзәр саһилиндә гумлуглар вар. Р-нун әразисинин чох һиссәси мешәләрлә (саһ. 38,9 мин *ha*, 1975) өртүлүдүр. Һиркан горуғунун бир һиссәси А.р. әразисиндәдир. Мешәләрдә реликт шабалыдјарпаг палыд, дәмирағач, ипәк акасија, азат, һәмчинин палыд, вәләс, фыстыг битир. Һејванлары: бәбир, вашаг, ајы, мешәпишији, охлу кирпи, дашлыг дәләси, порсуг вә с. Гушлардан гырговул, вағ, газ, өрдәк вә с. вар. Овалыг, мешә-чәмән вә дағ-мешә ландшафты инкишаф етмишдир.

Һиркан мешәси.

Әһали. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 90,3 нәфәрдир. Кәнд әһалиси 75,4%-дир. Ири јашајыш мәнтәгәләри: Астара ш., шәһәр типли Кижәба гәс., Әрчиван, Шијәкәран, Пенсәр, Шаһағач, Коколос, Тәнкәруд кәндләри.

Тәсәррүфат. А.р. респ.-нын әсас чајчылыг вә тәрәвәзчилик р-нларындандыр. Респ.-да ситрус мејвәләринин бөјүк әксәријјәтини бу р-н верир. Р-нда 15 с-з вар (1975). К.т.-на јарарлы торпагларын саһ. 13,3 мин *ha*-дыр (1975). Бунун 5,6 мин *ha*-ы шум јери, 2,8 мин *ha*-ы чохиллик биткиләр, 0,8 мин *ha*-ы динчә гојулмуш торпаглар, 1,0 мин *ha*-ы бичәнәкләр, 3,1 мин *ha*-ы отлаглардыр. 5,6 мин *ha* әкин саһәсинин 14%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр, 62%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф (әсасән, тәрәвәз), 24%-индә исә јем биткиләри әкилир (1975). Чај әкинләринин саһ. 2 мин *ha*, субтропик биткиләрин саһ. исә 0,6 мин *ha*-дыр. Р-нда 8,0 мин гарамал (2,1 мини инәк вә чамыш) вар (1975). 1975 илдә 78,5 мин *т* тәрәвәз истеһсал олунмуш, 2,9 мин *т* јашыл чај јарпағы јығылмышдыр. Р-нда барамачылыгла да мәшғул олурлар.

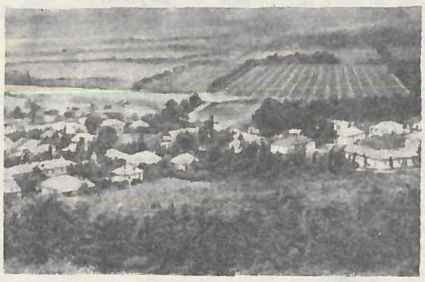

Астара субтропик биткиләр совхозунун гәсәбәси.

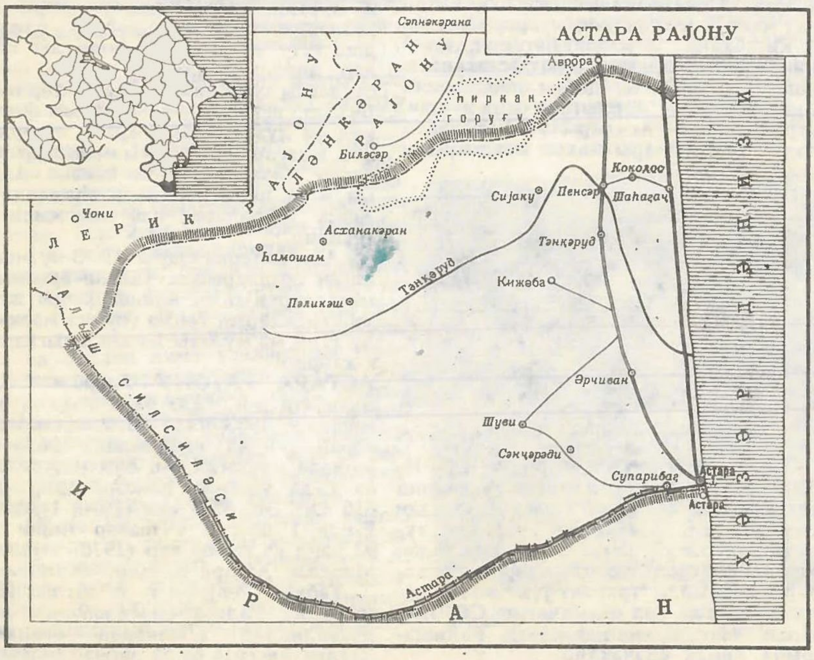

Р-нда балыг вә кәрпич-кирәмит з-длары, чај ф-ки, електрик шәбәкәси, респ. к.т. техникасы бирлијинин р-н шө'бәси вар. Мешә тәсәррүфаты јарадылмышдыр. Чај ф-ки тикилир (1976). Бакы—Астара д.ј. вә шосе јолу р-нун ч. сәрһәдинәдәк узаныр. Иран—ССРИ газ кәмәри р-нун әразисиндән кечир.

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. Р-нда 4 ушаг бағчасы вә 4 көрпә еви (279 ушаг) вар (1976, 1 јанвар). 52 үмумтәһсил мәктәбиндә (16 ибтидаи, 13 сәккизиллик, 23 орта) 18 412, техники пешә мәктәбиндә 246 шакирд охујур (1975/76). 4 мәктәбдәнкәнар ушаг мүәссисәси, 62 китабхана, 26 клуб, 5 мәдәнијјәт еви, 25 киногурғу фәалијјәт көстәрир (1976, 1 јанвар).

А.р. ме'марлыг абидәләри илә зәнкиндир. Бунлардан ән гәдими Шаһағач к.-ндәки 12 әсрә аид түрбәдир. Әрчиван к.-ндә 19 әсрә аид Кәрбәлајы Һәмид Абдулла һамамы, мәсчид, Пенсәр к.-ндә Мәшәди Абуталыб һамамы, Һачы Тејмур вә Һачы Чаһанбахыш мәсчидләри вә с. абидәләр вар.

АКП Астара Рајон Комитәси вә Рајон Зәһмәткеш Депутатлары Советинин органы «Совет Астарасы» гәзети Астара ш.-ндә чыхыр. Илк нөмрәси 1932 илдә нәшр едилмишдир. Јерли радио верилишләри редаксијасы 1930 илдә тәшкил олунмушдур. Зәһмәткешләр телевизија верилишләринә тамаша едирләр.

Астара шәһәри. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә гојулмуш абидә.

1976 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә, А.р.-нда 425 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 76,4 чарпајы) 10 бирләшмиш хәстәхана мүәссисәси, 3 амбулаторија, 23 фелдшер-мама мәнтәгәси, 43 һәким, о чүмләдән 4 диш һәкими, 303 орта тибб ишчиси вар.

АСТА́РТА — финикијалыларын баш илаһәси Аштартын јун. ады. А.-ја мәһсулдарлыг, аналыг, мәһәббәт, һабелә астрал (сәма чисимләри) илаһәкими ситајиш олунурду. А.-ја пәрәстишин мәркәзи Сидон вә Угарит иди. Сидон падшаһлары бә'зән А.-нын баш каһинләри олурду. А.-ја ситајиш Сурија, Фәләстин, Мисир, Кичик Асија, Кипр, Карфакен вә с. өлкәләрдә кениш јајылмышды. А., адәтән, чылпаг гадын, бә'зән башында инәк бујнузлары олан чылпаг гадын шәклиндә тәсвир едилирди.

АСТА́Т (лат. Astatium), астатин, At—радиоактив кимјәви елемент; елементләрин дөври системинин VII групундадыр. Ат. н. 85-дир. Азы 20 радиоактив изотопу олса да сабит изотопу јохдур; ән чох јашајаны ^{210}At изотопудур ($T^{1}/_{2} = 8,3$ саат). 1940 илдә Е. Сегре, Т. Корсон вә У. Мак-Кензи Берклидә (АБШ) ^{209}Bi-у сиклотронда α-һиссәчикләрлә бомбардман етмәклә А.-ын илк изотопуну ^{211}At алмышлар. «А.» јун. ástatos—«давамсыз» сөзүндән көтүрүлмүшдүр. А. кимјәви хассәчә һәм јода, һәм дә полониума охшајыр, јә'ни һәм гејри-метал (һалокен), һәм дә метал хассәләри көстәрир, мәс., һалокенләр кими А. да суда һәлл олмајан AgAt дузу әмәлә кәтирир вә јод кими оксидләшиб AgJO$_3$-ә охшајан AgAtO$_3$ дузуна чеврилир, лакин типик металлар кими һидрокен-сулфидлә чөкүнтү верир, мәһлулларындан синклә сыхышдырылыб чыхарылыр, електролиз заманы катод үзәринә чөкүр.

Әд.: Краткая химическая энциклопедия, т. 1, М., 1961.

АСТАТИ́К ТӘНЗИМЛӘМӘ СИСТЕМИ—сәнаје гурғуларынын, автоматик идарәетмә системләринин вә с. иш режимини автоматик тәнзимләјәрәк чыхыш параметрләринин сабит сахланылмасыны тә'мин едән систем; системә кәнардан верилән тә'сир гәрарлашмыш сабит кәмијјәтдирсә, онун гијмәтиндән асылы олмајараг тәнзимләмә хәтасы сыфра јахынлашыр. Мәс., маје сәвијјәсини тәнзимләјән А.т.с.-ндә сәрфин артмасы (азалмасы) илә үзкәч енир (галхыр) вә јухары (ашағы) контакты гапајыр. Бу заман електрик мүһәррики сијиртмәни ачыр (бағлајыр) вә маје ахыныны күчләндирир (зәифләдир). Ејни автоматик тәнзимләмә системи һәјәчанландырычы тә'сирә нәзәрән статик, идарәедичи тә'сирә көрә исә астатик ола биләр. Астатик тәнзимләмә, кәнар тә'сирин һәддиндән асылы олмајараг тәнзим едилән кәмијјәти сабит сахлајан автоматик тәнзимләјичиләрлә јеринә јетирилир.

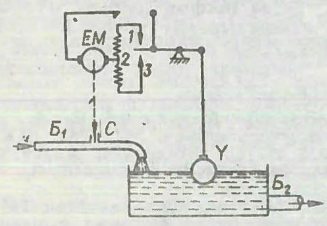

Астатик тәнзимләмә системи: Б$_1$—кириш борусу; С—сијиртмә; ЕМ—електрик мүһәррики; Y—үзкәч; Б$_1$—чыхыш борусу; *1, 2, 3*—реленин јухары, орта вә ашағы контактлары.

АСТАТИ́Н—бах *Астат*.

АСТАУ́РОВ Борис Лвович (27.10.1904, Москва — 21.6.1974, Москва)—совет биологу, ССРИ ЕА акад. (1966; 1958 илдән м. үзвү). 1930—35 илләрдә Орта Асија Елми-Тәдгигат Ипәкчилик Ин-тунда (Дашкәнд), Сәһијјә комиссарлығынын Експериментал Биолокија Ин-тунда (1935 — 38), ССРИ ЕА Ситолокија, Һистолокија вә Ембриолокија Ин-тунда (1938—49), Һејванларын Морфолокијасы Ин-тунда (1949—67) чалышмыш, 1967 — 74 илләрдә ССРИ ЕА Инкишаф Биолокијасы Ин-тунун директору олмушдур. Елми тәдгигатлары експериментал ембриолокија вә ситокенетикаја һәср едилмишдир. Дрозофил милчәји вә тут ипәкгурдунун инкишафыны вә ирсијјәтини өјрәнмәклә сүн'и *партенокенез* методуну ишләјиб һазырламыш, там *андрокенез* үсулуну кәшф етмиш, нөв хүсусијјәтләринин ирсијјәтиндә һүчејрә нүвәсинин ролуну мүәјјәнләшдирмишдир. А. чинсин регулјасијасы мәсәләсини һәлл етмиш, тут ипәкгурдунун полиплоид хәттини алмышдыр. Ипәкчилик саһәсиндәки хидмәтләри сәнаје мәгсәди илә һибридләшдирмәнин тәтбигиндән, нозематоза јолухан гренанын чанлы икән зәрәрсизләшдирилмәсиндә истилик шокларынын биоложи тә'сириндән истифадә вә с.-дән ибарәтдир. 2 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Искусственный партеногенез у тутового шелкопряда, М.—Л., 1940; Цитогенетика развития тутового шелкопряда и ее экспериментальный контроль, М., 1968; Проблемы генетики развития. Сб. статей, М., 1972; Наследственность и развитие. Избр. труды, М., 1974.

АСТАЧАЛАР, дозангурдулар (Tenebrionidae)—бөчәкләр дәстәсинин бир фәсиләси. Уз. 2—70 *мм*-дир. 17 000 нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 1000-ә јахын, Азәрб. ССР-дә 175 нөвү јајылмышдыр. Харичи көрүнүшләри мүхтәлифдир; әксәријјәтинин рәнки гарадыр вә ганады јохдур. Бә'зән гонур вә ја ачыг сары рәнкдә олур. Саванналарда, сәһра вә јарымсәһраларда чохдур. ССРИ-дә Газахыстан вә Орта Асија үчүн даһа хасдыр. Азәрб.ССР-дә гарғыдалы А.-ы, гум А.-ы, енлидөш А. вар. «Јаланчы мәфтилгурду» адланан бәрк, силиндршәкилли сүрфәси к.т. биткиләринә вә анбарларда сахланан әрзаг мәһсулларына зәрәр верир.

АСТЕ́К ДИЛИ, науатл, науа—*астекләрин* дили. *Һинди дилләринин* јутоастек групуна дахилдир. А.д.-ндә 850 минә јахын адам данышыр (1972). 14 — 16 әсрләрдә јазы әламәтләринә (һероглиф үнсүрлү пиктографија) малик астек мәдәнијјәти дили, 16—18 әсрләрдә латын графикасына әсасланан дини (христиан) вә дүнјәви әдәбијјат дили олмушдур.

АСТЕКЛӘР (өзләрини астека адландырырлар)—Мексикада ән бөјүк һинди халгы. Ады вахтилә науа тајфаларынын јашадығы Астлан а.-нын адындан көтүрүлмүшдүр. Тәгр. 850 мин нәфәрдир (1972). Астек дилиндә данышырлар. А. Мехико вадисинә 12 әсрдә шм.-дан кәлмишләр. 14 әсрдә Теночтитлан (индики Мехико ш.) јашајыш јеринин әсасыны гојмушлар. 15 әсрдә А.-ин еркән дөвләти јаранмышды. Испанија ишғалынадәк (1519—21) гызыл, күмүш, мис, тунч е'мал етмәји бачарырдылар. Тәбабәт вә астрономија инкишаф етмишди. А.-ин даш пирамидалары, һәндәси формалы мә'бәдләри (релјеф вә дивар рәсмләринин галыглары илә) вә с. тикилиләри галмышдыр. Һејкәлтәрашлыг әсәрләри өз нәһәнклији илә адамы һејрәтә кәтирән базалт вә андезитдән һазырланмыш һејкәлләр, сәрт ифадәли дөјүшчү башлары вә һејван фигурлары илә, халг сәнәти исә гуш ләләкләриндән дүзәлдилмиш бәзәк шејләри, полихром керамика мә'мулаты, даш вә балыггулағындан мозаика, һәмчинин зәркәрлик мә'мулаты илә тәмсил олунур. Пиктографик јазылары вар иди. А.-ин әксәријјәти әсасән, к.т. вә сәнаједә ишләјирләр. Диндарлары католикдир.

Әд.: Вайян Д., История ацтеков, пер. с англ., М., 1949.

АСТЕНИ́ЈА (јун. asthéneia—зәифлик) тагәтсизлик, астеник синдром, психи синир зәифлији—хәстәлик һалы. А.-да сүстлүк, лакејдлик, тез јорулмаг, јаддаш зәифлији, јуху позғунлуғу вә с. һаллар мүшаһидә олунур. А. јолухучу хәстәликләр (јаталаг, грип, вәрәм вә с.), интоксикасија, һабелә травма, пис гидаланма вә с. нәтичәсиндә баш верир. Муаличәси: А.-ны төрәдән әсас сәбәби арадан галдырмаг.

АСТЕРО́ИДЛӘР—бах *Кичик планетләр*.

АСТЕРОКСИЛО́Н (јун. astér—улдуз,+xýlon — ағач)—газынты һалында тапылмыш ән гәдим гуру биткиси. *Псилофитләрә* аид едилән А.-ун көкләри олмамышдыр. Онун сүрүнән көкүмсов көвдәсиндән чохлу хырда јарпаглы өртүлү јерүстү көвдәләри (диаметри 1 *см*-әдәк) шахәләнмишдир. Әсас көвдәсинин енинә кәсији улдуза охшајыр (ады да бурадандыр).

А́СТИ (Asti)—Италијада шәһәр. Асти әјаләтинин (Пјемонт вил.) инз. м. Танаро чајы саһилиндәдир. Әһ. 62,3 мин (1971). Металлуркија сәнајеси, машынгајырма, күкүрд е'малы мүәссисәләри вә с. вар. А. шәрабчылыг вә хам ипәк истеһсалы р-нунун тичарәт мәркәзидир.

АСТИА́Г, Аспанд, Аждаһак, Иштувег, Иштумегу—сонунчу *Мидија* һөкмдары [е.ә. 585/84—550/49], *Киаксарын* оғлу. Магларын вә ә'јанларын нүфузуну зәифләтмәјә чалышырды. А.-ын һакимијјәтинин зәифләмәсиндән истифадә едән фарслар е.ә. 553 илдә II Кирин (Куруш) башчылығы илә үсјан галдырдылар. Е.ә. 550 илдә Мидија сәркәрдәси Һарпағын хәјанәти нәтичәсиндә А. мәғлуб едилди. Мидија дөвләтинә сон гојулду.

«Астиаг әфсанәси» А.-ын ады илә бағлыдыр (бах *Мидија әфсанәләри*).

Әд.: Дьяконов И. М., История Мидии, М.—Л., 1956; Алиев И., История Мидии, Б., 1960.

АСТИГМАТИ́ЗМ (јун. а—инкар шәкилчиси + stigmḗ — нөгтә)—оптик системләрин нөгсанларындан бири. Чисмин баш оптик ох үзәриндә олмајан нөгтәсиндән чыхан ишыг дәстәси оптик системдән кечәрәк бир нөгтәдә дејил, бир-бириндән аралы мүстәвиләрдә гаршылыглы перпендикулјар ики дүз хәтт шәклиндә топланыр. А. нәтичәсиндә чисмин хәјалы ајдын алынмыр. А.-ин сәбәби ишыг дәстәсинин оптик системин баш оптик оху илә бөјүк бучаг тәшкил етмәси вә линзанын сындырычы сәтһләринин оптик оха көрә гејри-симметрик олмасыдыр (мәс., силиндрик линзалар). Бу һалда ишыг-

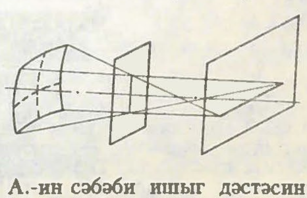

лы нөгтәдән чыхан шүа дәстәси оптик системдән кечдикдә, онун далға сәтһи деформасија едәрәк, сфериклијини итирир вә нөгтәнин хәјалы тәһриф олунур. А.-и арадан галдырмаг үчүн бир нечә линзадан ибарәт мүрәккәб оптик системдән (анастигмат) истифадә едилир. Инсан көзүндә дә А. ола биләр (бах *Көзүн астигматизми*).

Әд.: Фриш С. Е. вә Тиморева А. В., Үмуми физика курсу, ч. 3, Б., 1960; Гочајев Н. М., Әлијев М. С., Оптика, Б., 1974.

АСТМА (јун. ásthma—тәнкнәфәслик, боғулма) — тутма шәклиндә, адәтән, гәфләтән баш верән боғулма һаллары. Хырда бронхларын даралмасы (бах *Бронхиал астма*) вә үрәјин сол мә'дәчијинин кәскин чатышмазлығы (бах *Үрәк астмасы*) нәтичәсиндә баш верир.

АСТМАТОЛ — бронхиал астманын мүаличәсиндә ишләдилән дәрман.

АСТОН (Aston) Френсис Уилјам (1.9. 1877, Һарборн—20.11.1945, Кембрич)— инкилис физики, Лондон Крал Чәмијјәтинин үзвү (1921), ССРИ ЕА м. үзвү (1924). Нобел мүкафаты лауреаты (1922). А. ичад етдији күтлә спектрометри илә 1919 илдән кимјәви елементләрин изотоп тәркибини өјрәнмишдир. Кимјәви елементләрин мә'лум олан 276 дајаныглы изотопундан 213-нү кәшф етмишдир. Илк дәфә неонун дајаныглы изотопларынын олмасыны Ч. *Томсон* вә А. мүәјјәнләшдирмишләр (1913). 1925 илдә гурашдырдығы бөјүк ајырдетмә габилијјәтинә малик олан күтлә спектрографы васитәсилә дәгиг өлчмәләр апармышдыр. Алдығы нәтичәләрә әсасән атом нүвәсинин рабитә енержисини характеризә едән (бир нуклона дүшән күтлә дефектинин күтлә әдәдиндән асылылығы) әјрини гурмушдур (1927).

Әсәрләри: Изотопы, Л., 1924; Масс-спектры и изотопы, М., 1948.

АСТРА — мүрәккәбчичәклиләр фәсиләсиндән ики битки чинсинин (Aster вә Callistephus) ады. Callistephus чинсинин јеканә нөвү Чин А.-сыдыр (C. chinensis). Бириллик биткидир. 4 минәдәк сорту бечәрилир. Колунун һүндүрлүјүнә көрә 3 чүрдүр: алчагбојлу (15—25 *см*), ортабојлу (30—50 *см*) вә һүндүрбојлу (60—80 *см*) олур. Aster чинси чохиллик от биткиләридир. 200-ә јахын нөвү вар. Әсасән, Шимали Америка, һәмчинин Чәнуби Америка, Африка, Асија вә Авропада јајылмышдыр. ССРИ-дә 30, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 3 нөвү—алп А.-сы (A. alpinus), күрчү А.-сы (A. ibericus) вә чәһрајы А. (A. roseus) вар. Нөвүндән вә сортундан асылы олараг бағ А.-сынын һүнд. 20—150 *см*-дәк олур. Бир чох нөвү декоратив битки кими әкилир.

АСТРАГАЛ—бах *Кәвән*.

АСТРАХАНБАЗАР — Чәлилабад рајонунун вә шәһәринин кечмиш (1967 иләдәк) ады.

АСТРАХАНКА, Астрахановка (кечмиш Гызмејданы) — Азәрб.ССР Шамахы р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* шм.-ш.-дә, Гозлучајын сағ саһилиндән 3 *км* аралы, Гызмејданы платосундадыр. Шосе јолу А.-ны Шамахы илә бирләшдирир. Әһ. 1283 (1976); тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сүд з-ду, мәишәт хидмәти објектләри, орта мәктәб, кәндли кәнчләр мәктәби, китабхана, клуб, хәстәхана вә рабитә шө'бәси вар. А.-да Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур. Јахынлығында минерал булаг вар.

АСТРО... (јун. ástron—улдуз) — көј чисимләринә, космик фәзаја аидлик билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., *астрономија*, *астробиолокија*, *астрофизика* вә с.).

АСТРОБИОЛОКИЈА (*астро*... + *биолокија*)—Каинатда һәјатын һәр чүр тәзаһүр формаларыны өјрәнән елм саһәси. А. астрономија, биолокија вә биокимја елмләринин наилијјәтләринә әсасланыр. Бә'зи мәсәләләри исә инсанын космик фәзаја фәал мүдахиләси нәтичәсиндә мејдана кәлмиш космик биолокија вә космик тибб илә бирликдә һәлл едир.

А.-нын мүһүм проблеми космик чисим олан Јер күрәсинин һәлә илк вәзијјәтиндә, онун әсас тәркибли атмосферә малик олдуғу мәрһәләдә (бах *Космогонија*) һәјатын әмәлә кәлмәси вә инкишафы шәраитини өјрәнмәкдән ибарәтдир. Харичи шүаланма, јахуд електрик бошалмалары нәтичәсиндә еһтимал ки, хејли мүрәккәб үзви бирләшмәләр әмәлә кәлмиш вә тәдричлә һәјатын инкишафына сәбәб олмушдур. Биткиләрин фәалијјәти илә әлагәдар олан фотосинтез нәтичәсиндә Јер атмосфериндә тәдричлә оксикен әмәлә кәлмишдир. Бу чәһәтдән һәр һансы планетин атмосфери тәркибиндә оксикен олмасы орада һәјатын варлығыны көстәрән әламәтдир.

20 әсрин орталарына јахын мүхтәлиф планетләрин физики тәбиәти һаггында әлдә едилән елми мә'лумат көстәрди ки, һәјат Күнәш системиндәки көј чисимләринин һамысында дејил, бә'зиләриндә ола биләр. Мүәјјән едилмишдир ки, Ајда, Меркуридә, Венерада һәјат јохдур. Марсда исә атмосферин сон дәрәчә сејрәклијинә (тәзјиг тәгр. 10 миллибар), маје су јох икән су бухарынын чүзилијинә вә температурун ашағы (орта темп-р—55°С) олмасына бахмајараг, лабораторија експериментләринин көстәрдији кими, Јердәки һәјатын бә'зи формалары мүмкүндүр (бах *Астроботаника*). Башга планетләрдә һәјатын олуб-олмамасы проблемини, һәмин планетләрин мүвафиг космик апаратларла билаваситә тәдгиги илә һәлл етмәк олар. Космонавтиканын мүвәффәгијјәтләри көстәрир ки, Күнәш системинин Јерә ән јахын чисимләриндә һәјатын олуб-олмамасы проблеми дә јахын кәләчәкдә һәлл едиләчәкдир. Башга планетләрдә һәјат олмасынын өјрәнилмәсинә даир мүасир чиһазларла апарылан експеримент белә күман етмәјә әсас верир ки, Јердә олдуғу кими, һәмин планетләрдә дә һәјатын әсасыны карбоһидрокенләр тәшкил едир. Һәјатын башга маддәләр (аммонјак, силисиум) әсасында јарана билмәси еһтималы шүбһәлидир. Лакин илкин метеорит маддәсинин (көмүрлү хондритләрин) дәгиг тәдгиги көстәрир ки, чох мүрәккәб карбоһидрокен бирләшмәләри (антрасен, фенантрен вә һәтта дезоксирибонуклеин туршусунун әсас елементләри (пурин әсаслары, аденин вә гуанин) һәлә планетләрин јаранмасындан әввәлки мәрһәләдә газ-тоз думанлығындан әмәлә кәлә биләр; сонралар бу үзви маддәләр јаранмагда олан планетләрин тәркибинә дахил олар вә әлверишли шәраит онларда һәјатын әмәлә кәлмәсини мүәјјән едәр.

А.-нын хүсуси проблеми Күнәш системиндән кәнарда һәјатын олуб-олмамасыны өјрәнмәкдир. Бизим *Галактика* улдузларынын хејли һиссәсинин һәјат, һәтта сивилизасијаларын варлығы үчүн јарарлы планетләри (мүвафиг даирәви орбитли, лазыми күтләли вә с.) ола биләр. Мүхтәлиф фәрзијјәләрә көрә, һәтта Јерин сивилизасија сәвијјәсиндән јүксәк сәвијјәли сивилизасијаларын сајынын мин илә јүз милјонлар арасында олдуғу күман едилир. Лакин белә көј чисимләри Јердән он вә ја јүзләрлә парсек (1 *пк*= $=30{,}86\cdot10^{12}$ *км*) мәсафәдәдир. Буна көрә дә башга планетләрдәки һәјаты өјрәнмәк үчүн Галактика фәзасына космик кәми көндәрилмәси һәләлик мүмкүн дејил. Бу чүр планетләрлә радио сигналлары илә әлагә сахламаг даһа перспективлидир. 1960 илдә Фр. Дрејк (АБШ) Јер күрәсиндән 3,9 вә 3,5 парсек мәсафәдә олан Балина бүрчүнүн τ вә Еридан бүрчүнүн ε улдузларына јахын планетләр системиндә күман едилән мәдәни һәјатла Грин Банк радиорәсәдханасындан көндәрилән радио сигналлары васитәсилә әлагә јаратмаг тәшәббүсүндә олмуш, лакин мүсбәт нәтичә әлдә етмәмишдир. Белә әлагә јаратмаг үчүн көндәрилән сигналын истигамәтини, радиодалғаларын узунлуғуну, верилишин мәзмунуну вә шифри дүзкүн мүәјјән етмәк лазымдыр. Бу мәсәләләр һазырда ССРИ, АБШ вә бир сыра башга өлкәнин мүвафиг елми мүәссисәләриндә өјрәнилмәкдәдир.

Әд.: Любарский К. А., Очерки по астробиологии, М., 1962; Шкловский И. С., Вселенная, жизнь, разум, 2 изд., М., 1962; Фирсов В. А., Жизнь вне Земли, пер. с англ., М., 1966; Урсул А. Д., Освоение космоса, М., 1967; Основы космической биологии и медицины, в 3-х т., т. 1, М., 1975.

АСТРОБОТАНИКА — *астробиолокијанын* Күнәш системи планетләриндә (әсасән, Марсда) фәрз олунан биткиләри тәдгиг едән бөлмәси. А. 1945 илдән Г. А. *Тиховун* тәшәббүсү илә инкишаф етдирилир. Марсда битки олмасы еһтималы, орадакы мөвсүми дәјишикликләрлә, о чүмләдән гүтб зирвәләринин кичилмәси вә онун бә'зи саһәләринин тутгунлашмасы илә (куја ки, битки өртүјүнүн инкишафы илә) изаһ олунурду. Марсдакы тутгун областларын оптик хүсусијјәтләринин Јердәки биткиләрин оптик хүсусијјәтләриндән фәргләнмәсини (спектрдә хлорофил удулмасы золағынын олмамасы, спектрин гырмызы областында гајтарма габилијјәтинин зәифлији) биткиләрин чох сәрт шәраитә ујғунлашмасы илә изаһ едирдиләр. Бу, Јер күрәсиндә дә (Памир, Шимали Сибир вә с. р-нларда) гисмән мүшаһидә олунур. Лакин А. методлары башга планетләрдә битки олдуғуну гәти шәкилдә мүәјјән едә билмир.

АСТРОВЕРИЧИ—космик учуш апараты вә ја кәминин һәр һансы улдуза, јахуд узаг планетә нәзәрән истигамәтини гејд едән борт чиһазы. Чох һәссас фотогәбуледичиси вә дикәр көмәкчи гурғулары олан кичикөлчүлү телескоп шәклиндә һазырланыр. *Ас-*

тронавигасија мәсәләләринин һәллиндә истифадә едилир.

АСТРОГРАФ (*астро...+...граф*)—ҝөј ҹисимләринин фотошәклини чәкән астрономик аләт (телескоп).

АСТРОДИНАМИКА (*астро...+ динамика*)—ҝөј механикасынын мүһүм саһәси; сүн’и ҝөј ҹисимләринин (Јерин, Ајын, Марсын сүн’и пејкләри, планетләрарасы автомат стансијалар вә с.) һәрәкәтини өјрәнир (бә’зән «космодинамика», «ҝөј баллистикасы», «космик учуш механикасы» да адланыр). А. Јерин илк сүн’и пејки (ССРИ, 1957) бурахыландан сонра даһа сүр’әтлә инкишаф едир. А.-да ҝөј ҹисимләри арасында Нјутонун ҹазибә ганунуна әсасланан гаршылыглы ҹазибәдән башга, әлавә амилләр дә нәзәрә алыныр (Јер атмосферинин мүгавимәти, Јер дахилиндә күтләләрин мүнтәзәм вә симметрик пајланмамасы, Ҝүнәш шүаларынын тәзјиги, Јерин магнит саһәси вә с.). Космик апаратлар онларын реактив мүһәррикләри васитәсилә автоматик вә ја Јердән верилән команда илә идарә олуна билир. А.-да јени ријази һесаблама үсулларындан ҝениш истифадә олунур. Нәтиҹәдә јени мәсәләләр јараныр. Ән мүһүмү орбитләрин лајиһәләндирилмәси, јә’ни сүн’и ҝөј ҹисминин нәзәрдә тутулан програм үзрә учушуну тә’мин едән бурахылма вә идарәолунманын мүәјјәнләшдирилмәсидир (јанаҹаға максимум гәнаәт дә нәзәрдә тутулур).

Сүн’и ҝөј ҹисми, адәтән, чохпилләли ракетлә бурахылыр. Әввәлҹә ракет реактив мүһәррикләрин дарты гүввәси илә һәрәкәт едир. Бу, ракет трајекторијасынын актив һиссәсидир. Реактив мүһәррикләрин ахырынҹы пилләси нәзәрдә тутулан фәза нөгтәсиндә өз функсијасыны битирир вә ондан ајрылан һиссә трајекторијанын актив һиссәсиндә системин (сүн’и ҝөј ҹисминин) әлдә етдији енержи һесабына Јерин сүн’и пејкинә чевриләрәк илкин орбит бојунҹа һәрәкәт едир. Бу, трајекторијанын пассив һиссәсидир вә онун башланғыҹы системин Јерин сүн’и пејкинә чеврилмәси аны һесаб едилир. Системин сонракы һәрәкәти онун бу андакы вәзијјәт вә сүр’әтиндән (бунлар башланғыҹ шәртләридир), системә ҝөстәрилән пассив вә актив (идарә олунан) тә’сир гүввәләриндән асылыдыр. Јерин сүн’и пејки орбитинин хүсусијјәтләрини габагҹадан мүәјјән етмәк орбитләрин лајиһәләндирилмәсинин илк мәрһәләсидир. Трајекторијанын актив һиссәсиндә реал учушун параметрләри габагҹадан һесаблама нәтиҹәләри илә үст-үстә дүшмәдијиндән (автомат идарәетмә мүтләг дәгиг олмадығындан) алынан фәрг А. методлары илә мүәјјәнләшдирилир вә учуша дүзәлиш верилир. Орбитин лајиһәләндирилмәсиндә сүн’и ҝөј ҹисминин бир орбитдән диҝәринә кечмәси нәзәрә алыныр. Трајекторијанын дәјишилмәси вә бир орбитдән диҝәринә кечид идарәетмәнин ријази һесабламаларына әсасланыр. Бу исә мүрәккәб мүһәндис-техники мәсәләләрин һәлли илә бағлыдыр.

Сүн’и ҝөј ҹисми һәрәкәтинин аналитик, јарыманалитик вә ја әдәди нәзәријјәсинин јарадылмасы да А.-нын әсас мәсәләләриндәндир. Бу нәзәријјә башланғыҹ шәртләриндән асылы олараг истәнилән анда сүн’и ҝөј ҹисминин фәзада вәзијјәтини тә’јин етмәјә имкан верир. А.-да јени ријази һәлл вә һесаблама нәзәријјәләринин јарадылмасына сәбәб мүхтәлиф амилләрин тә’сири нәтиҹәсиндә сүн’и ҝөј ҹисимләринин һәрәкәтиндә тәбии ҝөј ҹисимләринкиндән фәргли хүсусијјәтләрин олмасыдыр. Сүн’и ҝөј ҹисимләринин фырланма һәрәкәтинин тәһлили вә лајиһәләндирилмәсинин А. үчүн бөјүк әһәмијјәти вар. Орбитдә истигамәтләндирмә (узун мүддәт Јерә, Ҝүнәшә вә ја башга ҝөј објектинә јөнәлтмә) үчүн А.-нын үсулларындан истифадә олунур. Бурада әсас чәтинлик сүн’и ҝөј ҹисминә атмосферин мүгавимәти (аеродинамик еффект), Ҝүнәш ишығынын тәзјиги, магнит саһәсинин тә’сири вә б. еффектләр нәтиҹәсиндә јараныр. Мүәјјән програмлы учушу һәјата кечирмәк үчүн учушла әлагәдар ҝөј ҹисимләринин физики вә кимјәви тәбиәти, күтләси, һәрәкәт ганунлары, онлар арасындакы мәсафә вә гаршылыглы тә’сир даһа дәгиг мә’лум олмалыдыр. А.-да *астрономик ваһидин* дәгигләшдирилмәсинә даир дә тәдгигат апарылыр (бах *Јерин сүн’и пејкләри, Космик зонд*).

Әд.: Белецкий В. В., Движение искусственного спутника относительно центра масс, М., 1965; Демин В. Г., Движение искусственного спутника в нецентральном поле тяготения, М., 1968; Современные проблемы небесной механики и астродинамики. М., 1973.

АСТРОӘТАЛӘТ НАВИГАСИЈАСЫ—космик учуш апаратларынын навигасија үсулу; *әталәт навигасијасы* вә *астронавигасија* васитәләрини бирләшдирир. Әсас мәгсәди ҝиросабитләшдирилмиш платформалары астрокоррексија етмәкдир.

АСТРОИД (*астро...* + eidos — ҝөрүнүш)—бөјүк чеврәјә дахилдән тохунан, радиусу бу чеврәнинкиндән дөрд дәфә кичик олуб, һәмин чеврә үзрә сүрүшмәдән дијирләнән башга чеврәнин ихтијари P нөгтәсинин ҹыздығы әјри. А. һипосиклоидин хүсуси һалыдыр.

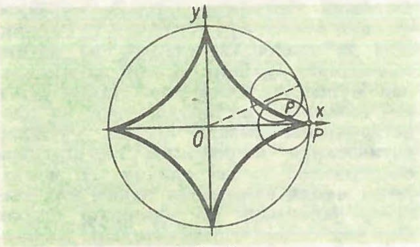

АСТРОКИМЈА—бах *Космокимја*.

АСТРОКОЛОРИМЕТРИЈА (*астро...* + лат. color—рәнҝ + ...*метрија*)—практики астрофизиканын бөлмәси; ҝөј ҹисимләринин, әсасән улдузларын рәнҝини өјрәнир. *Рәнҝ ҝөстәриҹиси* анлајышы ҝөј ҹисминин рәнҝини шүаландырдығы далғанын узунлуғуна ҝөрә характеризә етмәјә имкан верир. 20 әсрин 40-ҹы илләриндән ишыг селләринин електрофотометрик мүгајисәси практики астрофизикада ҝениш тәтбиг едилир. Спектрин визуал (V), мави (B) вә ултрабәнөвшәји (U) областларында фотометрик өлчмәләрә әсасланан А. даһа ҝениш јајылмышдыр. Улдузун рәнҝи онун тем прундан асылы олуб, $B-V$ вә $U-B$ улдуз өлчүләринин фәрги илә характеризә едилир. $A0$ спектрал синфинә мәнсуб ағ рәнҝли улдузлар үчүн бу фәргләр сыфыр гәбул едилир. Спектрин ҝөрүнән вә инфрагырмызы областларында колориметрик өлчмәләр тәтбиг олунур. Зәиф улдузларын спектриндә енержинин пајланмасынын тәгриби тәсвири үчүн чохрәнҝли колориметрија тәтбиг едилир.

АСТРОКОРРЕКСИЈА (*астро...* + *лат.* correctio—дүзәлиш)—космик учуш апаратында ҝиросабитләшдирилмиш платформанын буҹаг вәзијјәтини *астровериҹинин* сигналларына әсасән дүзәлтмәк. Узун мүддәт ишләдилмә нәтиҹәсиндә платформанын верилмиш буҹаг вәзијјәти позулдугда тәтбиг едилир (бах *Космик учуш апаратлары*).

АСТРОҜЕОЛОҜИЈА — Јерин ҝеоложи просесләринин космик амилләрдән асылылығыны өјрәнән елм саһәси. А. Јер групу планетләринин (Меркури, Венера, Јер, Марс), һабелә Ајын гурулушу вә тәркибини дә мүгајисәли өјрәнир.

АСТРОЛЈАБИЈА (сон лат. astrolabium, *астро...* + јун. labe—тутма, әр. اسطرلاب—үстүрлаб)—астрономијада узунлуг вә ен даирәләринин тә’јини үчүн 18 әсрәдәк ишләдилән буҹагөлчән аләт. *Теодолит* вә *универсал аләтлә* әвәз олунмушдур. Улдузларын *әлмукәнтәратдан* кечмә аны призмалы А. илә тә’јин едилир.

АСТРОЛОҜИЈА (*астро...* + *...лоҝија*)—мүнәҹҹимлик, нүҹум елми—планетләрин бир-биринә нәзәрән вәзијјәтинә ҝөрә, инсанларын вә дөвләтләрин талејини ҝуја габагҹадан хәбәр верән јаланчы елм (бах *Һороскоп*). Инсанларын тәбиәт ганунларыны билмәмәси нәтиҹәсиндә чох гәдимдән јаранмыш А. әввәл әрәбләрдә, сонра Гәрби Авропада ҝениш јајылмышды. Тәбиәт ганунларынын кәшфи, *дүнјанын һелиосентрик системи* һаггында тә’лим А.-нын јаланчы елм олдуғуну ҝөстәрди. Буна бахмајараг А. 20 әсрдә дә бир чох капиталист өлкәсиндә јајылмышдыр.

АСТРОМЕТРИЈА (*астро...* + *...метрија*)—астрономијанын бөлмәси; әсас әталәт координат системинин јарадылмасы, ҝөј објектләринин вәзијјәт вә һәрәкәтләринин дәгиг тә’јини илә мәшғулдур. Сферик астрономија, фундаментал А., фотографик А., *практики астрономија*, *вахт хидмәти*, *енлик хидмәти* бөлмәләринә ајрылыр. Сферик астрономија координат системи васитәсилә ҝөј ҹисимләринин заһири вәзијјәтини вә һәрәкәтини тә’јин етмәјин ријази үсулларыны, *пресессија*, *нутасија*, *аберрасија* вә параллактик јердәјишмә (бах *Параллакс*) нәтиҹәсиндә координатларын ганунаујғун дәјишмә нәзәријјәсини верир. Ҝөј ҹисимләринин меридианда координатларынын (бах *Ҝөј координатлары*), бу координатларын ганунаујғун дәјишмәсини нәзәрә алмаға имкан верән астрономик сабитләрин тә’јини вә *улдуз каталогларынын* тәртиби фундаментал А.-нын әсас мәсәләләридир. Координатларын тә’јин едилмәсинин классик үсулу ҝөј ҹисимләринин *пассаж аләти*, *шагул даирәси* вә *меридиан даирәси* илә меридианда мүшаһидәсинә әсасланыр. Фотографик А.-да објектләрин нисби координатлары вә мәхсуси һәрәкәтләри дәгиг тә’јин едилир, ҝөј ҹисимләринин тригонометрик параллаксы, *гоша улдузларын* вә планет пејкләринин һәрәкәти өјрәнилир, јени кичик планетләр вә зәиф кометләр кәшф едилир. Кениш мигјасда көрүлән ишләрдә фотографик А.-нын мүшаһидә үсулларынын визуал мүшаһидә үсулларына нәзәрән бөјүк үстүнлүјү вар. Бу ишләр һәм дә лабораторија шәраитиндә апарылыр вә лазым олдугда јохланыла билир. Фотографија визуал мүшаһидәләри астрономијанын бир сыра саһәсиндән сыхышдырмыш, лакин тамамилә әвәз етмәмишдир. Көјүн кичик саһәсинин бөјүкмигјаслы шәкли ишыг гүввәси аз олан узунфокуслу астрографла, бөјүк саһәсинин кичикмигјаслы фотошәкли исә ишыг гүввәси чох олан гысафокуслу астрограф, аберрасијасыз Шмидт вә Максутов рефлекторлары илә алыныр. Сүн’и пејкләр хүсуси *пејк фотокамерасы* илә мүшаһидә едилир. 1961 илдән *Јерин сүн’и пејкләринин* астрометрик синхрон (мүхтәлиф јерләрдә ејни вахтда) мүшаһидәси апарылыр. Бу, бир чох кеодезик мәсәләни јени үсулла һәлл етмәјә имкан верир (бах *Пејк кеодезијасы*). Практики астрономија *кеодезик астрономија, дәнизчилик астрономијасы, авиасија астрономијасы* бөлмәләринә ајрылыр. Кеодезик астрономија мөвгејин чоғрафи координатларыны вә һәгиги истигамәтләрини дәгиг сәјјар аләтләрлә гуруда (чөл шәраитиндә), дәнизчилик астрономијасы дәгиглији нисбәтән аз олан аләтләрлә дәниздә, авиасија астрономијасы исә тәјјарәнин фәзада јерини тә’јин едир. Вахт хидмәти дәгиг вахтын астрономик мүшаһидәләрлә тә’јини вә онун елми мәгсәдләр үчүн верилмәси илә мәшғул олур. Енлик хидмәти Јер гүтбләринин һәрәкәтини, чоғрафи координатларын дәјишмәсини, Јерин фырланма ганунларыны өјрәнир. А.-нын бу ики бөлмәси бир-бири илә сых әлагәдардыр. А. көјдә чох кичик бучаг мәсафәләрини дәгиг өлчмәк, Ајын формасыны, онун фырланмасыны өјрәнмәк вә с. илә дә мәшғулдур.

А. астрономијанын ән гәдим бөлмәсидир. Илк дәфә Чин астроному *Ши-Шен* (е.ә. 4 әср) 800 улдузун, јунан астрономлары Тимохарис (е.ә 3 әср) вә *Һиппарх* 1022 улдузун каталогуну тәртиб етдиләр. Бу каталогу тәртиб едәркән Һиппарх *пресессија* һадисәсини кәшф етди. Гәдим дөврүн мәшһур каталогларындан бири дә 1025 улдузун координатларыны көстәрән *Птолемеј* каталогудур.

13—15 әсрләрдә астрономик мүшаһидәләр Шәргдә даһа јүксәк сәвијјәјә чатды. Нәсирәддин Туси *Мараға Астрономија Рәсәдханасынын* әсасыны гојду. О, бурада *«Зич Елхани»* чәдвәлләрини, Улугбәј исә Сәмәргәнддә тикдирдији рәсәдханада 1017 улдузун каталогуну тәртиб етди (бах *Улугбәј рәсәдханасы*).

Јени мүшаһидә үсулларынын јарадылмасы, хүсусән диоптрын астрономик бахыш борусу илә әвәз едилмәси координатларын тә’јининин дәгиглијини хејли јүксәлтди. Бунунла да А.-да јени дөвр башланды. 17 әсрин сонунда *Гринвич Астрономија Рәсәдханасы* А.-нын мәркәзи олду. Бурада инкилис астрономлары Флемстид, Маскелајн вә *Брадлеј* координатларын тә’јинедилмә дәгиглијини мүасир сәвијјәјә јахынлашдырмышлар. Брадлеј каталогунун дәгиглији дүз доғуша көрә ± 0,16 *сан*, мејлә көрә±1,3 *сан*-дир. Дәгиглији аз олан әввәлки каталоглар јалныз тарихи әһәмијјәтә маликдир. Брадлејин мүшаһидәләриндән алынан каталоглар өз әһәмијјәтини һәлә дә итирмәмишдир. 1839 илдә **В. Ј.** *Струвенин* рәһбәрлији илә фәалијјәтә башлајан *Пулково Астрономија Рәсәдханасы* Русијада фундаментал А.-ын мәркәзинә чеврилди. Пулковода тәртиб олунан каталоглар Гринвич, Вашингтон вә б. рәсәдханаларын каталоглары илә бирликдә мүасир системләрин әсасыны тәшкил етди. Чәнуб көјү үчүн улдуз каталогларынын тәртибиндә Кап астрономија рәсәдханасынын (Чәнуби Африкада) бөјүк ролу вар. *Бејнәлхалг Астрономија Иттифагынын* тәклифи илә гәбул едилән (1962) фундаментал каталогдан даһа чох истифадә едилир.

Әд.: Загребин Д. В., Введение в астрометрию, М.—Л., 1966; Подобед В. В., Нестеров В. В., Общая астрометрия, М., 1975.

АСТРОНАВИГÁСИЈА (*астро*...+*навигасија*)—көј чисимләринин меридианда һүндүрлүјүнү өлчәрәк һәрәкәт едән објектин јерини вә һәрәкәт истигамәтини тә’јинетмә үсулу. Учуш апаратынын координатларыны тапмаг үчүн дә тәтбиг едилир.

АСТРОНÁВТ (*астро*...+јун. náutēs—дәниз сәјјаһы)—АБШ вә бә’зи өлкәләрдә *космонавт* мә’насында ишләдилир.

АСТРОНÁВТИКА — бах *Космонавтика*.

АСТРОНÓМИЈА (*астро*... + ...*номија*)—көј чисимләринин, онларын системләринин вә бүтүнлүкдә Каинатын гурулуш вә инкишафындан бәһс едән елм. Күнәш системини, кометләри, метеорлары, улдузлары, улдузларарасы маддәни, думанлыглары вә улдузлар системини, онларын гурулушуну, физики тәбиәтини, кимјәви тәркибини, инкишафыны, вахтын өлчүлмәсини, тәгвимин тәртибини, Јердәки мүрәккәб физики просесләрә Күнәшин тә’сирини, һәм дә чазибә, шүаланма вә магнит саһәләрини өјрәнир. А. сон заманларадәк мүшаһидә елми иди. Лакин сүн’и көј чисимләринин јарадылмасы вә планетләрарасы фәзада космик учушлар нәтичәсиндә астрономик тәдгигатлара експеримент тәтбиг едилди. А. чәмијјәтин мадди һәјатынын тәләби илә әлагәдар јаранмыш вә инкишаф едәрәк бир чох саһәјә ајрылмышдыр. *Астрометрија* улдуз каталогларынын тәртиби көј чисимләринин координатларынын дәгиг тә’јини үчүн әталәт системи јаратмаг, астрономик сабитләрин вә чоғрафи координатларын тә’јини, Јерин фырланмасыны, көј чисимләринин, улдузларын, улдуз системинин һәрәкәтини өјрәнмәк вә *вахт хидмәти* илә мәшғулдур. *Көј механикасы* көј чисимләринин гаршылыглы чазибә гүввәсинин тә’сири илә јаранан һәрәкәтләрини, онларын күтләсини вә формасыны үмумдүнја чазибә ганунуна әсасән өјрәнир. *Астрофизика* көј чисимләринин вә улдузларарасы материјанын физики хассәләрини вә кимјәви тәркибини, *радиоастрономија* радиодалғаларын космик шүаланма мәнбәләринин фәзада пајланмасыны вә хассәләрини өјрәнир. А.-нын јени саһәләриндән олан балон астрономијасы Јер сәтһиндә апарылан мүшаһидәләрә атм.-ин төрәтдији әнкәлләрдән азад олмаг үчүн астрономик аләтләри балонларла онун јухары гатларына галдырараг мүшаһидә апарыр. *Атмосфердәнкәнар астрономија* да А.-нын јени саһәсидир вә атм.-дән кәнарда мүшаһидә апарыр. Нејтринонун кәшфи илә әлагәдар *нејтрино астрономијасы*, дүнја фәзасындан кәлән гамма-шүаларын өјрәнилмәси нәтичәсиндә *гамма-астрономија* јаранды. *Улдуз астрономијасы* улдуз системиндә улдузларын пајланмасындан вә ајры-ајры улдузларын һәрәкәтиндәки ганунаујғунлуглардан, онларын инкишафындан, *космогонија* исә көј чисимләринин вә онларын системинин, Күнәш системинин вә Јерин әмәлә кәлмәсиндән бәһс едир. *Космолокија* Каинатын гурулушундакы үмуми ганунаујғунлуглары өјрәнир.

А. ән гәдим елмләрдәндир. Әкинчилик вә малдарлыг һава шәраитинин дөври дәјишмәси илә әлагәдар олдуғундан вахтын һесабланмасына гәдимдән еһтијач јаранмышды. Күндүзүн кечәни вә фәсилләрин бир-бирини әвәз етмәси, *Ајын сәфһәләринин* дөври дәјишмәси тәгвимләрин әсасыны тәшкил едән һадисәләрдир. Тәгвимин јаранмасында чајларын иллик дөврлә тәнзиминин һәлә ерамыздан 3 мин ил әввәл мүһүм ролу олмушдур. Чин, Һиндистан, Мисир вә Бабилистандакы А. мүшаһидәләри һаггында илк гејдләр мә’лумдур. Чин астроному Чу Конг еклиптиканын екватора мејлини мүәјјәнләшдирди (е.ә. 11 әср), *Ши-Шен* исә 800 улдузун каталогуну тәртиб етди, Бабилистанда *сарос* дөврү кәшф олунду (е.ә. 7—6 әсрләр), *Пифагор* вә онун мәктәбинин алимләри Јерин күрәшәкилли олмасыны сөјләди (е.ә. 6 әср). Аристотел дүнја гурулушунун мүһүм системини јаратды (бах *Дүнјанын кеосентрик системи*), Ај вә планетләрин күрәшәкилли олмасына даир фактлар көстәрди. *Ератосфен* Јерин өлчүләрини һесаблады (е.ә. 3 әср). Һиппарх өзүнүн дәгиг бучагөлчән аләти илә 1022 улдузун каталогуну тәртиб (е.ә. 2 әср) вә *пресессијаны* кәшф етди, Ајын өлчүләрини вә Јердән мәсафәсини мүәјјәнләшдирди. Птолемеј *«Алмакест»* әсәриндә планетләрин һәрәкәт нәзәријјәсини верди (2 әср). Птолемејә көрә, планетләр еписикл адланан чеврә үзрә бәрабәрсүр’әтли һәрәкәт едир вә бу еписиклләрин мәркәзи деферент (бах *Планетләрин деференти*) бојунча Јерин әтрафына доланыр. Христиан дини Птолемеј системини *төврата* ујғун һесаб едәрәк, она тәрәфдар олду.

Орта әсрләрдә А.-нын инкишафында Орта Асија, Гафгаз вә әрәб халгларынын бөјүк ролу олду. *Сабит ибн Гуррә* «Алмакест» әсәрини әрәбчәјә тәрчүмә етди. Хәлифә *Мә’мунун* әмри илә Бағдад јахынлығында ики јердә меридианын бир дәрәчәлик гөвсү өлчүлдү вә Јер меридианы чеврәсинин узунлуғу тә’јин едилди (827). Бағдадда, дикәр бөјүк шәһәрләрдә рәсәдханалар тикилди вә мүнтәзәм мүшаһидәләрә башланылды. Әрәб астрономларынын мүшаһидәләриндә планетләрин, Күнәш вә Ајын һәрәкәти һаггындакы мә’луматлар хејли тәкмилләшдирилди, Птолемеј системинә мүһүм дүзәлишләр едилди. Бунунла да һәмин систем чох мүрәккәбләшди вә *дүнјанын һелиосентрик системи* тә’лиминин мејдана кәлмәсинә шәраит јаранды. *Бәттани* екваторун еклиптикаја мејлини вә пресессијаны дәгигләшдирди, Күнәш вә Ајын һәрәкәт чәдвәлләрини

Птолемејә нисбәтән даһа дәгиг тәртиб етди. *Әбүлвәфа* Ајын һәрәкәтиндә вариасијалар кәшф етди. *Ибн Јунусун* «Һакими» чәдвәлләриндән ики әср истифадә олунду. Бир чох Шәрг алими планетләрин дәгиг һәрәкәт чәдвәлләрини тәртиб етди, астрономик сабитләрин гијмәтләрини дәгигләшдирди. *Бируни* Јерин өз оху әтрафында фырланмасы вә Күнәш әтрафына доланмасы фикрини сөјләди. Өмәр Хәјјам Каинатын сонсузлуғу вә Јерин һәрәкәт етмәси фикринә тәрәфдар чыхды. О, *Григори тәгвиминдән* даһа дәгиг тәгвим лајиһәси тәклиф етди. Нәсирәддин Туси *Марағa Астрономија Рәсәдханасыны* тикдирди. О, бурада дәгиг мүшаһидәләр апараraг «Зич Елхани» чәдвәлләрини, Улугбәј исә өзү тикдирдији рәсәдханада дәгиг планет чәдвәлләри вә улдуз каталогуну тәртиб етди (бах *Улугбәј Рәсәдханасы*).

16 әсрдән А. Авропада инкишафа башлады. Н. Коперник планетләрин Күнәш әтрафына доланмасы нәзәријјәсини јаратды. Бунунла да Јери Каинатын мәркәзиндә һесаб едән дини тә'лимә әсаслы зәрбә вурду. Ч. Бруно, Г. Галилеј вә б. һәмин нәзәријјәни јајдылар. Галилеј ихтира етдији телескопла мүшаһидә апараraг, Коперник системинин доғрулуғуну тәсдиг едән бир сыра факт ашкара чыхарды. «Дүнјанын ики ән мүһүм системи—Птолемеј вә Коперник системләри һаггында диалог» китабыны нәшр етдирди (1632). Китаб дәрһал гадаған едилди вә Галилеј мәһкәмәјә чәлб олунду. Бруно Каинатын сонсузлуғу вә шүурлу сакинләри олан башга аләмләрин дә мөвчудлуғу һаггында чәсарәтли фикирләр сөјләди. Буна көрә о, дири-дири јандырылды. Тихо Браһе Копенһакен јахынлығында тикдирдији рәсәдханада дәгиг мүшаһидәләр апарды. Онун мүшаһидәләринә әсасән И. Кеплер планетләрин һәрәкәти һаггында үч ганун кәшф етди (бах *Кеплер ганунлары*). Бу кәшфдән сонра Коперник нәзәријјәси тамамилә галиб кәлди. И. Нјутон ријази тәдгигатларына әсасән үмумдүнја чазибә ганунуну кәшф етди. О, «Тәбии фәлсәфәнин ријази башланғычы» әсәриндә механиканын әсас принсипләрини ифадә етди (бах *Нјутонун механика ганунлары*).

Дәнизчилијин вә картографијанын тәләбатыны өдәмәк үчүн 17 әсрин сону вә 18 әсрин әввәлләриндә Франса, Инкилтәрә, Русија вә б. өлкәләрдә А. рәсәдханалары јарадылды. Өлчүләрин дәгиглијинин артмасы нәтичәсиндә јени кәшфләр едилди. Инкилис астроному Е. Һаллеј *Сириус*, *Әлдебаран* вә *Арктурун* мәхсуси һәрәкәтини тапды (1718). Ч. *Брадлеј* астрономик аберрасија (1727) вә *нутасија* (1747) һадисәләрини кәшф етди. Л. Ејлер Ајын һәрәкәт нәзәријјәсини јаратды. Кант планет системинин илкин метеорит думанлыгдан, Лаплас исә планетләрин фырланан газ думанлыг сыхыларкән ајрылан һалгалардан әмәлә кәлмәси фикрини сөјләди. Кант вә Лапласын фәрзијјәләри заманына көрә бөјүк мүтәрәгги әһәмијјәтә малик иди. М. В. Ломоносов ихтира етдији телескопла Венеранын атм.-ини кәшф етди (1761). Бу, планет физикасынын өјрәнилмәсинин башланғычы олду. 18 әсрин сонунда В. *Һершел* дөврүнүн ән бөјүк рефлекторуну гурду, *гоша улдузларын* орбитал һәрәкәтләрини өјрәнди, галактик вә *Галактикаданкәнар думанлыглары*, Күнәш системинин әтрафдакы улдузлара нәзәрән һәрәкәтини ашкара чыхарды, Уран планетини кәшф етди. Рус астроному А. И. Лексел Уранын орбитини вә онун һәрәкәтиндәки сарсынтылары мүәјјән етди. Франсыз астроному У. *Леверје* вә инкилис астроному Ч. *Адамс* бир-бириндән хәбәрсиз Нептун планетини кәшф етдиләр (1846). В. Ј. Струве илк дәфә улдузлараrасы фәзада ишығы удан маддәнин олдуғуну сөјләди (1847). Бу фикир јалныз 1930 илдә тәсдиг едилди. 19 әсрин 2-чи јарысында спектрал анализин, фотографијанын А. елминә тәтбиги Каинатын гурулушуну вә көј чисимләринин тәбиәтини өјрәнмәк үчүн кениш имканлар јаратды. А. А. *Белополски* спектр хәтләриндә Доплер јердәјишмәсини мејдана чыхарды вә буна әсасән улдузларын шүа сүр'әтини дәгиг тә'јин етди. Нидерланд астроному Ј. Оорт һәмин сүр'әти тәдгиг едәрәк Галактиканын фырланмасыны кәшф етди (1927). Совет алимләри П. П. Паренаго вә Б. В. Кукаркин Галактиканын өлчүләрини вә улдузларынын сајыны тә'јин етдиләр. Дикәр улдуз системләри—галактикалар кәшф олунду. Атом физикасынын сон наилијјәтләри сајәсиндә улдузларын атмосфери, дахили гурулушу вә инкишаф нәзәријјәси јарадылды. В. Һ. Амбарсумјан улдуз ассосиасијасыны кәшф етди. Бунун бөјүк космогоник әһәмијјәти олду. Гоша вә *дәјишән улдузларын* өјрәнилмәси нәтичәсиндә онларын ишыглығы, күтләси, сыхлығы вә мәсафәси тә'јин едилди. 20 әсрдә нәһәнк телескопларын гурулмасы, Шмидт вә Максутов системли телескопларын ихтирасы, Күнәши өјрәнмәк үчүн *спектроһелиографын*, тутулмаданкәнар коронографларын гурулмасы көј чисимләринин физики тәбиәти һаггында мә'луматларын сүр'әтлә артмасына сәбәб олду. 20 әсрин 40-чы илләриндә радиоастрономија јаранды вә сүр'әтлә инкишафа башлады. ССРИ, Инкилтәрә, АБШ вә с. өлкәләрдә бөјүк радиотелескоплар гурулду. Радиотелескопун ајырдетмә габилијјәтини јүксәлтмәк үчүн гыса радиосигналлар ән узун базисли (минләрлә *км*) радиоинтерферометрлә синхрон гәбул едилди. Белә тәдгигатлар нәтичәсиндә милјардларла *ишыг или* мәсафәдә, јүз милјарддан чох улдузу («күнәши») олан, бизим Галактикадан мин дәфәләрлә чох ишыг сачан објектләр кәшф олунду. Бунлара *квазар* ады верилди. Сонра да *пулсар* адланан вә радиодалғалары дөври шүаландыран објектләр кәшф олунду.

1957 илдән илк дәфә ССРИ-дә, сонра да АБШ-да сүн'и көј чисимләри јарадылды, космосун өјрәнилмәсиндә бөјүк наилијјәтләр әлдә едилди. А.-нын ән бөјүк наилијјәтләри астрофизиканын, сон заманлар исә радиоастрономијанын сүр'әтли инкишафы илә характеризә олунур. Бу, бөјүк вә мүрәккәб А. аләтләринин, јени тәдгигат васитәләринин һазырланмасы, хүсусән радиотехника вә електрониканын ән бөјүк наилијјәтләри илә әлагәдардыр. Сон илләр А. мүшаһидәләри узаг ултрабәновшәји, рентген шүалары вә гамма-шүалар диапазонларыны да әһатә едир.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан әввәл Русијада дүнја шөһрәти газанмыш рәсәдхана *Пулково Астрономија Рәсәдханасы* иди. Ингилабдан сонра бир сыра мүттәфиг респ.-ларда А. рәсәдханалары јарадылды. Пулково рәсәдханасы әввәлкинә нисбәтән хејли кенишләндирилди, *Крым Астрофизика Рәсәдханасы* тикилди, бөјүк телескоплар, мүкәммәл аләт вә чиһазларла тәчһиз олунду. Шимали Гафгазда *Хүсуси Астрофизика Рәсәдханасында* дүнјанын ән бөјүк (6 метрлик) оптик телескопларындан бири, онун јахынлығында исә радиотелескоп (600 метрлик) гурулду.

Азәрб.-да А., әсасән, 13 әсрдән инкишаф едир. Нәсирәддин Тусинин тикдирдији (1259) Марағa Астрономија Рәсәдханасы дөврүнүн бөјүк А. мәркәзи иди. Тусинин рәһбәрлији илә дөврүн габагчыл алимләри көј чисимләрини мүнтәзәм мүшаһидә едир вә нәтичәләрини ријази үсулла ишләјирдиләр. Рәсәдханада нәзәри тәдгигатлар да апарылырды. Бу, А.-ја лазым олан ријази елмләрин, илк нөвбәдә тригонометрија вә һәндәсәнин инкишафына көмәк едирди. Рәсәдханада Азәрб. алимләри улдузларын дәгиг глобусуну тәртиб етдиләр (һазырда Дрезден музејиндә сахланыр). Марағa рәсәдханасында зәнкин әлјазмалары китабханасы јарадылмышды. 19 әсрин 30-чу илләриндә А. А. Бакыханов Каинатын гурулуш нәзәријјәсини өјрәнмәк үчүн гәдим јунан вә әрәб астрономларынын әсәрләрини мүталиә етди, Н. Коперник, И. Нјутон, Г. Галилеј, И. Кеплер вә б. алимләрин нәзәријјәләри илә таныш олараг, дүнјанын һелиосентрик системи тә'лимини мүдафиә едән «Әсрар үл-мәләкут» әсәрини јазды.

Азәрб.ССР-дә 1949 илдән Физика вә Ријазијјат Ин-тунун астрофизика лабораторијасында Тусинин јарадычылығы, респ.-да рәсәдхана тикилиши үчүн јер ахтарышы вә с. мәсәләләр тәдгиг олунмаға башланды. Респ.-да әсас А. мәркәзи 1960 илдә тә'сис олунмуш *Шамахы Астрофизика Рәсәдханасыдыр*. Бурада мүкәммәл Күнәш телескоплары, планет телескопу, 2 метрлик рефлектор вә с. телескоплар гурулду.

Совет А.-сынын мүасир дөврдәки инкишафынын хүсусијјәти апарылан тәдгигатларда тәбиәтин дәрк едилмәси методуну мәфкурәчә дәрин истигамәтләндирмәкдир. Бу тәдгигатлар марксизм-ленинизм дүнјакөрүшүнә әсасланыр. А.-нын инкишафында бејнәлхалг әмәкдашлығын бөјүк ролу вар. Совет астрономлары *Бејнәлхалг Астрономија Иттифагынын* ишләриндә фәал иштирак едирләр.

Әд.: Һашымзадә М. У., Астрономија, Б., 1970; Паннекук А., История астрономии, пер. с англ., М., 1966; Бакулин П. И., Кононович Б. В. и Мороз В. И., Курс общей астрономии, 3 изд., М., 1974.

АСТРОНОМИЈА ИНСТИТУТУ (П. К. Штернберг ад.)—Москва ун-тинин елми-тәдгигат мүәссисәси. Москва ун-тинин рәсәдханасы (1830 илдән мөвчуддур), МДУ астрономија-кеодезија елми-тәдгигат ин-ту вә Дөвләт астрофизика ин-тунун бирләшмәси нәтичәсиндә јарадылмышдыр (1931). Ин-тда мүтәхәссис астрономлар һазырламаг үчүн тәдрис ишләри дә апарылыр. Онун тәркибинә Ленинскије Горыдакы (1954) вә Краснаја Преснјадакы (Москва, 1930) астрономија рәсәдханалары, Кучинодакы (Москва јахынлығында, 1924) астрофизика рәсәдханасы, Крымдакы Чәнуб ст. (1956) вә Алма-Ата јахынлығында дәниз сәвијјәсиндән 3000 *м* јүксәкликдә олан даими јүксәк дағ експедисијасы (1957) дахилдир. Әсас аләтләри: 125 *см*-лик рефлектор (Крымда гурулмушдур), 70, 60 вә ики 48 *см*-лик рефлекторлар, 50 вә 25 *см*-лик менискли телескоплар, 3 Күнәш гурғусу, 40 *см*-лик ишыгкүчләндиричили вә 2 астрофотометрик астрографлар (38 вә 25 *см*-лик), 2 меридиан даирәси, зенит телескоп, зенит борусу, 4 кварс сааты. Ин-тда астрофизики вә радиоастрономик тәдгигатлар апарылыр, планет атм.-и, Күнәшдә физики просесләр, улдуз топалары, дәјишән улдузлар, *атмосфердәнкәнар астрономија* өјрәнилир, Ајын арха тәрәфинин хәритәси чәкилир. Ин-тда «Әсәрләр» вә «Хәбәрләр» нәшр едилир.

Әд.: Московский университет за пятьдесят лет Советской власти, М., 1967.

АСТРОНО́МИЈА РӘСӘДХАНАЛАРЫ ВӘ ИНСТИТУТЛАРЫ—астрономик мүшаһидәләр апарылан, бу мүшаһидәләрин тәһлили, космик чисимләрин нәзәри тәдгиги илә мәшғул олан елми мүәссисәләр. Рәсәдханаларын әсас аләт вә чиһазлары фырланан күнбәзли гүлләләрдә вә дамы ачылан павилјонларда гурулур. Лабораторијаларда астронегативләри ишләјиб һазырламаг үчүн өлчү чиһазлары, һесаблајан машынлар вә с. јерләшдирилир. Мүасир елмин тәләбләринә көрә дүнјанын әсас рәсәдханалары астрофизика саһәсиндә тәдгигатлар апардығы үчүн бунлар астрофизика рәсәдханалары адланыр. Рәсәдханалар, адәтән, шәһәрдән кәнарда, чох вахт дағларда тикилир. Инсанларын мадди һәјатынын тәләбаты илә әлагәдар астрономик мүшаһидәләрә чох гәдимдән башланылмышдыр. Одур ки, рәсәдханаларын да тарихи гәдимдир. Гәдим рәсәдханалар Бабилистан, Чин, Мисир, Һиндистан, Мексика, Орта Асија вә б. јерләрдә олмушдур. Бир нечә јүз ил сонра Бағдад вә Дәмәшгдә рәсәдхана тикилди (е.ә. тәгр. 10 әср). Нәсирәддин Туси *Мараға Астрономија Рәсәдханасыны* тикдирди. Бурада апарылан мүшаһидәләр әсасында *«Зич Елхани»* чәдвәлләри тәртиб едилди. Улугбәј Сәмәргәнддә бөјүк рәсәдхана тикдирди (бах *Улугбәј рәсәдханасы*); орада миндән чох улдузун тәртиб едилмиш каталогу индијәдәк галмышдыр. Улугбәјдән сонра ән бөјүк рәсәдхананы Тихо Браһе Копенһакен јахынлығында тәшкил етди (1576) вә 20 ил мүшаһидә апарараг чох дәјәрли материаллар топлады. Телескопун ихтирасындан (1609) сонра рәсәдхана тарихиндә јени дөвр башланды. Г. Галилеј Падуада гурдуғу телескопла илк дәфә Јупитерин 4 пејкини кәшф етди (1610). Ј. *Һевели* шәхси рәсәдханасында улдузларын, Күнәшин, Ај вә планетләрин меридианда һүнд.-нү өлчдү (1641). Илк дөвләт рәсәдханасы Парис Астрофизика Рәсәдханасыдыр. Бир нечә ил сонра *Гринвич Астрономија Рәсәдханасынын* әсасы гојулду. Бурада 3000 улдузун вәзијјәти 10" дәгигликлә тә'јин едилди. Русијада илк рәсәдхана Петербургда (1726), сонра да Тарту, Николајев вә Москвада гурулду. 1839 илдә *Пулково Астрономија Рәсәдханасынын*, 1845 илдә исә *Кијев Асрономија Рәсәдханасынын* әсасы гојулду.

Совет дөврүндә өлкәмиздә ССРИ ЕА *Нәзәри Астрономија Институту*, Улугбәј ад. Китаб енлик стансијасы, *Абастумани Астрофизика Рәсәдханасы*, *Тачикистан Астрофизика Институту*, *Бүракан Астрофизика Рәсәдханасы*, *Газахыстан Астрофизика Институту*, *Крым Астрофизика Рәсәдханасы* јарадылды. Сонунчу рәсәдханада 2,6 *м*-лик рефлектор вар. 1960 илдә *Шамахы Астрофизика Рәсәдханасы* (ШАР) тә'сис едилди. ШАР күзкүсүнүн диаметри 2 *м* олан рефлектор, үфүги Күнәш телескопу, хромосфер-фотосфер телескопу, планет телескопу вә с. илә тәчһиз едилди. Дүнјанын ән бөјүк рәсәдханаларындан бири дә *Хүсуси Астрофизика Рәсәдханасыдыр*. Рәсәдхана 6 *м*-лик оптик телескопла вә 600 *м*-лик радиотелескопла тәчһиз едилмишдир. *Һарвард Астрономија Рәсәдханасы*, *Маунт Вилсон Астрономија Рәсәдханасы*, *Маунт-Паломар Астрономија Рәсәдханасы* вә башгалары дүнјанын ән бөјүк рәсәдханаларындандыр. Аеростатларын бурахылмасы, кеофизики ракет, *Јерин сүн'и пејкләри* вә космик зондлар астрономик тәдгигатлар програмыны кенишләндирмәјә вә планетләрарасы фәзада астрономик рәсәдханалар јаратмаға имкан верди (бах *Атмосфердәнкәнар рәсәдхана*, *Атмосфердәнкәнар астрономија*).

Әд.: Развитие астрономии в СССР, М., 1967.

АСТРОНО́МИЈА РӘСӘДХАНАСЫ (В. П. Енкелгардт адына) — В. И. Улјанов-Ленин ад. Казан ун-тинин елми-тәдгигат мүәссисәси. А.р. һәмин ун-тин аләтләри вә рус астроному В. П. Енкелгардтын аваданлыг базасы әсасында јарадылмышдыр (1901). Казанын 20 *км*-лијиндәдир. Әсас аләтләри: 38 *см*-лик Шмидт телескопу, меридиан даирәси, һелиометр, зенит-телескоп, үфүги телескоп, 40 *см*-лик астрограф, 35 *см*-лик менискли Максутов телескопу, 48 *см*-лик рефлектор, радиолокасија гурғулары. Рәсәдханада меридиан астрометријасы, чоғрафи енлијин дәјишмәси вә шагулун рәгси, Ајын фырланмасы вә формасы, Галактиканын гурулушу вә метеорларын радиолокасијасы өјрәнилир. «Хәбәрләр» вә «Бүллетен» нәшр едир.

АСТРОНО́МИЈА-КЕОДЕ́ЗИЈА ЧӘМИЈЈӘТИ—ССРИ ЕА нәздиндә јерли астрономик тәшкилатлар вә дәрнәкләр әсасында јарадылмыш (1932) елми-ичтимаи тәшкилат. Астрономија, кеодезија вә картографија саһәләриндәки наилијјәтләри тәблиғ едир. ССРИнин бир чох шәһәриндә, о чүмләдән, Бакыда да шө'бәси вар.

АСТРОНО́МИЈА-КЕОДЕ́ЗИЈА ШӘБӘКӘСИ—бир-бириндән тәгр. 70—100 *км* аралы олан астрономија-кеодезија мәнтәгәләри шәбәкәси. А.-к.ш. триангулјасија вә полигонометрија сыралары вә шәбәкәләриндән дүзәлдилир. Јерин форма вә өлчүләринин тә'јининдә истифадә олунур.

АСТРОНОМИК АЛӘТЛӘР ВӘ ЧИҺАЗЛАР—астрономик мүшаһидәләр вә мүшаһидә материалларынын ишләнилмәси үчүн апаратлар. Бунлар телескоплар, ишыггәбуледичиләр, анализ гурғулары, көмәкчи чиһазлар, вахтөлчән лабораторија чиһазлары, нүмајишетдиричи чиһазлар вә һәлледән-һесаблајан машынлардыр. Телескопларла көј чисминдән кәлән ишыг шүалары топланылыр вә фокал мүстәвидә чисмин хәјалы алыныр. Онлар оптик схемләринә көрә күзкүлү (рефлектор), линзалы (рефрактор) вә күзкүлү-линзалы системләрә (Максутов вә Шмидт системли телескоплара) ајрылыр. Улдузлары, галактикалары, думанлыглары, планетләри вә Ајы өјрәнмәк үчүн ишләдилир. Көјүн 30×30°-јәдәк һиссәләри *астрографла*, көрүш саһәси кениш олан Максутов вә Шмидт типли телескопларла мүшаһидә едилир. Көј чисминин дәгиг координатлары вә онун меридиандан кечмә аны астрометрик аләтләрлә тә'јин едилир. Күнәшдә мүшаһидә олунан һадисәләр Күнәш телескоплары илә, метеорлар, сүн'и пејкләр, кечә көјүнүн ишыгланмасы исә хүсуси телескопла өјрәнилир. Көј чисимләринин радиодалғалар областында шүаланмасы радиотелескопла тәдгиг едилир. Дүнјада илк дәфә ән нәһәнк оптик телескоп (күзкүсүнүн диаметри 5 *м*) *Маунт-Паломар Астрономија Рәсәдханасында* гурулмушдур (1950). *Шамахы Астрофизика Рәсәдханасында* 2 *м*-лик рефлектор (1966), *Хүсуси Астрофизика Рәсәдханасында* 6 *м*-лик оптик телескоп гурулмушдур.

Көј чисминин координатларынын тә'јини вә *вахт хидмәти* үчүн *меридиан даирәси*, *пассаж аләти*, шагул даирәси, зенит-телескоп, призмалы астролјабија, астрокеодезија ишләриндә исә зенит-телескоп, теодолит вә с. ишләдилир. Күнәш телескопу схеминә көрә, әсасән, гүлләли вә үфүги олур. Онларда ишыг һәрәкәтедән бир (сидеростат, һелиостат) вә ики (*селостат*) мүстәви күзкү илә сабит истигамәтә јөнәлдилир. *Күнәш тачынын* хромосфери вә фотосфери коронограф, хромосфер вә фотосфер телескоплары илә мүшаһидә едилир.

Көмәкчи чиһазлар окулјар микрометр, *астроспектрограф*, објектив-призма вә с.-дән ибарәтдир. Орта вә кичикөлчүлү астроспектрографлар телескоп үзәриндә гурулур, онларын јарығы исә телескопун фокусунда јерләшир. Бөјүкөлчүлү спектрограф тәрпәнмәз нөгтәдә гурулур. Ишыггәбуледичиләр фотолөвһә, фотометр, електроспектрометр, хүсуси телевизија, мүшаһидә гурғусу вә с.-дән ибарәтдир. Гәдимдә Күнәш вә улдузларын меридиандан кечмә аны *гномон* вә дивар квадранты илә тә'јин едилирди. Мүасир астрономијада бу мәгсәдлә фотоелектрик гејдедичиси олан пассаж аләти ишләдилир.

Көј чисимләринин мүшаһидәсиндән алынан фотошәкилләр лабораторија чизаһлары илә ишләнилир. Онлар координатөлчән, *блинк-компаратор*, *компаратор*, *микрофотометр* вә с.-дән ибарәтдир. Мүшаһидә нәтичәләри илә әлагәдар һесабламалар *һесаблајан машынла* апарылыр. Көј чисимләринин күнлүк вә иллик һәрәкәти, бир сыра дикәр астрономик һадисә *теллури* вә *планетари* илә нүмајиш етдирилир.

Мүшаһидә астрономијасынын инкишаф тарихи, әсасән, дөрд мәрһәләјә ајрылыр. Биринҹиси гәдим дөврдүр. Бу дөврүн әсас аләтләри *Һиппархын* дүзәлтдији, сонра Шәрг астрономларынын тәкмилләшдирдији гномон, *армиллјар сфера*, *астролјабија*, квадрант вә параллактик хәткешдир. Гејдетмә ҹиһазынын тәкмилләшдирилмәсиндә *Мараға Астрономија Рәсәдханасы* вә *Улугбәј рәсәдханасынын* бөјүк ролу олмушдур. Шәрг астрономларынын ихтира етдији вә тәкмилләшдирдији аләт вә ҹиһазлардан сонралар Франса, Инкилтәрә вә Алманијада истифадә едилмишдир. Икинҹи мәрһәлә (17 әсрин әввәлләри) телескопларын кәшфи вә астрономик мүшаһидә имканларынын артмасы дөврүдүр. Үчүнҹү мәрһәлә (19 әсрин орталары) спектрал анализ вә фотографијанын астрономијаја тәтбиги илә башламышдыр. Астрограф вә спектрограф көј ҹисминин физики-кимјәви хассәләри, онларын тәбиәти һаггында мә'лумат алмаға имкан верди. Дөрдүнҹү мәрһәлә 20 әсрин орталарында радиотехника, електроника вә космонавтиканын инкишафы илә әлагәдардыр. *Радиоастрономија* вә *атмосфер дәнкәнар астрономија* бу мәрһәләдә јаранмышдыр.

Әд.: Бакулин П. И., Кононович Б. В., Мороз В. И., Курс общей астрономии, 3 изд., М., 1974.

АСТРОНОМИК ВАҺИД — Јерлә Күнәш арасындакы орта мәсафәјә бәрабәр узунлуг ваһиди. *Бејнәлхалг Астрономија Иттифагынын* тәклифи илә 149,6 млн. *км* гәбул едилмишдир (1964). Күнәш системинин планетләри вә гоша улдузларын компонентләри арасындакы мәсафә дә А.в.-лә өлчүлүр.

АСТРОНОМИК ИГЛИМ — верилмиш мәнтәгәнин һава шәраити бахымындан астрономик мүшаһидә үчүн јарарлылығыны тә'јин едән амилләр. Бу амилләр ајдын кеҹә вә күндүзләрин сајы, атм.-ин шәффафлығы, ән шәффаф кеҹә вә күндүзләрин сајы, атм.-ин оптик характеристикаларынын дајаныглығы, һаванын тозланма дәрәҹәси, кеҹә көјү фонунун парлаглығы, думан вә шеһин әмәләкәлмә тезлији вә атм.-дә турбулент һәрәкәтин интенсивлијидир. А.и. мүшаһидә заманы көј ҹисмләри тәсвиринин кејфијјәтини, мүшаһидә үчүн јарарлы кеҹә вә күндүзләрин иллик орта сајыны тә'јин едир. А.и. нәһәнк телескоплу астрономик рәсәдханалар тикмәк үчүн јер сечмәјә дә имкан верир.

АСТРОНОМИК ИШАРӘЛӘР — астрономијаја аид әдәбијјатда вә астрономик тәгвимләрдә ишләнән, планетләри вә зодиак бүрҹләриндә онларын гаршылыглы вәзијјәтләрини вә с. көстәрән шәрти ишарәләр; көј ҹисмләринин схематик тәсвири вә ја бүрҹләрин гәдимдән гәбул олунмуш символик фигурлары. Бә'зи А.и. ајлары вә һәфтәнин күнләрини көстәрмәк үчүн ишләдилир.

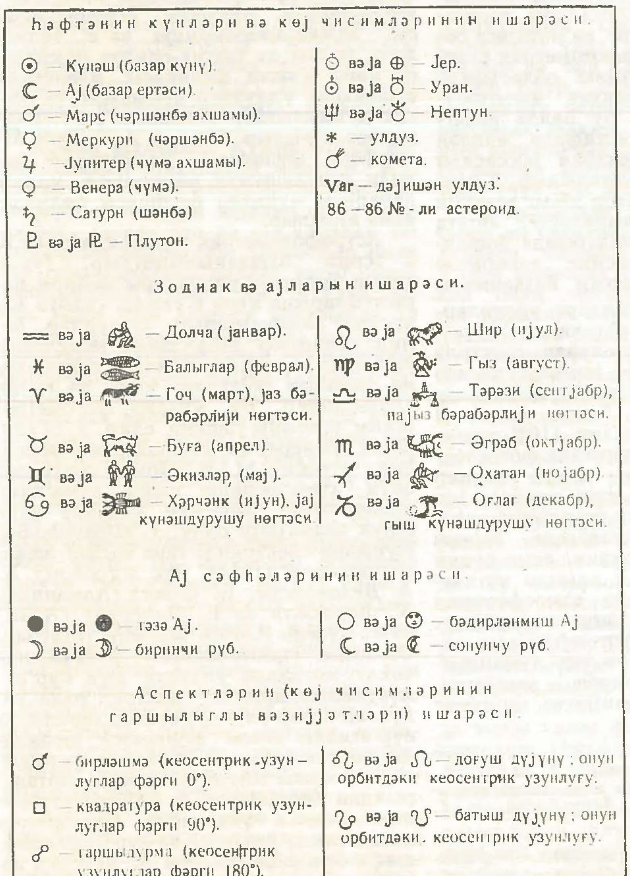
Һәфтәнин күнләри вә көј ҹисимләринин ишарәси.
☉ — Күнәш (базар күнү).
☾ — Ај (базар ертәси).
♂ — Марс (чәршәнбә ахшамы).
☿ — Меркури (чәршәнбә).
♃ — Јупитер (ҹүмә ахшамы).
♀ — Венера (ҹүмә).
♄ — Сатурн (шәнбә)
♇ вә ја ♇ — Плутон.
♁ вә ја ⊕ — Јер.
⛢ вә ја ♅ — Уран.
♆ вә ја ♆ — Нептун.
✱ — улдуз.
☄ — комета.
Var — дәјишән улдуз.
86 — 86 №-ли астероид.
Зодиак вә ајларын ишарәси.
♒ вә ја — Долча (јанвар).
♓ вә ја — Балыглар (феврал).
♈ вә ја — Гоч (март), јаз бәрабәрлији нөгтәси.
♉ вә ја — Буға (апрел).
♊ вә ја — Әкизләр (мај).
♋ вә ја — Хәрчәнк (ијун), јај күнәшдурушу нөгтәси.
♌ вә ја — Шир (ијул).
♍ вә ја — Гыз (август).
♎ вә ја — Тәрәзи (сентјабр), пајыз бәрабәрлији нөгтәси.
♏ вә ја — Әгрәб (октјабр).
♐ вә ја — Охатан (нојабр).
♑ вә ја — Оғлаг (декабр), гыш күнәшдурушу нөгтәси.
Ај сәфһәләринин ишарәси.
● вә ја — тәзә Ај.
☽ вә ја — биринҹи рүб.
○ вә ја — бәдирләнмиш Ај
☾ вә ја — сонунҹу рүб.
Аспектләрин (көј ҹисимләринин гаршылыглы вәзијјәтләри) ишарәси.
☌ — бирләшмә (кеосентрик узунлуглар фәрги 0°).
□ — квадратура (кеосентрик узунлуглар фәрги 90°).
☍ — гаршыдурма (кеосентрик узунлуглар фәрги 180°).
☊ вә ја ☊ — доғуш дүјүнү; онун орбитдәки кеосентрик узунлуғу.
☋ вә ја ☋ — батыш дүјүнү; онун орбитдәки кеосентрик узунлуғу.

Астрономик ишарәләр.

АСТРОНОМИК КО́МПАС — кәми, тәјјарә вә ракетин һәгиги һәрәкәт сәмтини тә'јин едән ҹиһаз. А.к.-ла сәмтин тә'јини көј ҹисми истигамәтинин тә'јининә әсасланыр. Көј ҹисминин истигамәти мүшаһидәчи тәрәфиндән визирлә, јахуд фотоелектрик изләјиҹи системлә автоматик тапылыр. Һесаблајан гурғу көј гүббәсиндә ҹисмин вәзијјәтини моделләшдирир. Сәпәләнән Күнәш ишығынын полјаризасија еффекти вә полјаризәедиҹи визир системи васитәсилә Күнәшин истигамәти тә'јин едилир (көјүн бир һиссәси ачыг оларкән Күнәш үфүгдән 6—7° ашағыда вә ја булуд архасында кизләнәндә дә). Һәрәкәт сәмти дәјишиләндә фотоелектрик изләјиҹи системлә А.к.-ын визир мүстәвиси Күнәш истигамәтиндә автоматик сахланылыр.

АСТРОНОМИК КЕОДЕ́ЗИЈА — кеодезијанын бөлмәси; *астрономија-кеодезија шәбәкәсинин* гурулма үсулларыны вә нәзәријјәсини, *Јерин гравитасија саһәсини*, формасыны вә өлчүләрини өјрәнир. Совет әдәбијјатында А.к.-нын мәсәләләри кеодезијанын нәзәри кеодезија вә *пејк кеодезијасы* бөлмәләринә дахилдир.

АСТРОНОМИК ӨЛЧҮ ҸИҺАЗЛАРЫ — көј ҹисимләринин фотолөвһәдә вә ја онларын спектр хәтләринин спектрограмда гејд олунан нисби вәзијјәтләрини дәгиг өлчән оптик-механики ҹиһазлар. Әсаслары бунлардыр: окулјар микрометр, стереокомпаратор, Аббе компаратору, *блинк-компаратор*, спектрокомпаратор, аскорекорд вә с. Окулјар микрометрлә ики објект арасындакы мәсафә вә ја онларын диаметрләри визуал өлчүлүр. Окулјар микрометр саплы вә һәлгәви олур. Стереокомпараторла улдузун кичик нисби јердәјишмәләри өлчүлүр. Аббе компараторунда шүшә мигјас хәткеши вә спирал микрометр принсипиндә ишләјән ики мүшаһидә окулјарындан истифадә едилир. Бунларын бири објектә јөнәлтмәк, дикәри исә өлчмәк үчүндүр. Блинк-компараторла көјүн шәкли чәкилмиш фотолөвһәјә бахылыр. Ики белә фотолөвһә мүгајисә едилир, мәхсуси һәрәкәти бөјүк олан улдузларын вә сүн'и пејкләрин сүр'әти тәгриби өлчүлүр. Спектрокомпаратор икиобјективли, лакин үмуми көрүш саһәси олан микроскопдур вә ики фотолөвһәдә чәкилмиш спектрләрин мүгајисәси, спектр хәттинин далға уз.-нун вә нисби сүрүшмәләрин тәј'ини үчүндүр. Спектр чәкилмиш фотолөвһәләр микроскопун објективи алтына гојулур. Һәр лөвһәдән кәлән шүа микроскопун објективиндән кечәрәк там дахили гајытма вә Лүммер призмаларындан окулјара дүшүр. Аскорекорд Аббе компараторунун иш принсипи әсасында ишләјән координат өлчү ҹиһазыдыр. Өлчүлән координатлар *идарәетмә пулту* вә електрон шкафындакы блокларла автоматик јазылыр вә перфолентә гејд олунур. Өлчмәдән сонра алынан перфолент *һесаблајан електрон машына* кириш мә'луматы кими верилир. Координатлар 0,0001 *мм* дәгигликлә өлчүлүр.

«АСТРОНОМИ́ЧЕСКИ ЖУРНАЛ» — ССРИ ЕА дөври нәшри. 1924 илдән (әввәлләр «Русски астрономически журнал» ады илә) нәшр олунур (Москвада). Илдә 6 нөмрәси бурахылыр. Журналда ССРИ-нин астрономија мүәссисәләриндә апарылан елми тәдгигатлара даир мәгаләләр, астрономијаја аид јени әсәрләр һаггында рә'јләр, библиографија вә астрономија илә әлагәдар мүһүм һадисәләр барәсиндә мә'лумат дәрҹ едилир.

«АСТРОНОМИ́ЧЕСКИ ЈЕЖЕГО́ДНИК СССР» — ССРИ ЕА-нын иллик мәҹмуәси. Ленинградда нәшр олунур. ССРИ ЕА *Нәзәри Астрономија Ин-ту* тәртиб едир. Илк нөмрәси 1921 илдә чыхмышдыр. Мәҹмуәдә Күнәшин, планетләрин вә бә'зи улдузларын күндәлик, Ајын исә һәр саат үчүн координатлары, *Күнәшин вә Ајын тутулмасы* вә б. астрономик һадисәләр һаггында мә'лумат верилир.

АСТРООРИЈЕНТА́СИЈА (*астро*...+ фр. orientation — һәрфи мә'нада шәргә доғру истигамәт) — учуш апаратынын «тәрпәнмәз» улдузлара нәзәрән астровериҹи илә истигамәтләнмәси. Астрофизики тәдгигатларда вә дәгиг маневрләр етдикдә тәтбиг олунур.

АСТРОПОЛЈАРИМЕ́ТРИ́ЈА — практики астрофизиканын бөлмәси; полјариметријаны тәтбиг етмәклә көј чисимләринин шүаланмасыны өјрәнир. Тәдгиг едилән шүаланма анализатордан (икигат сындыран кристал вә ја полјароиддән) кечдикдән сонра полјариметрик өлчмәләр визуал, фотографик вә електрофотометрик васитәләрлә апарылыр. Визуал үсулун ајырдетмә габилијјәти јүксәкдир. Бу үсулла планетләрин (кометләрин) хәјалынын мүхтәлиф һиссәсиндә полјаризасија, фотографик үсулла исә *Күнәш тачы*, *Галактика думанлыглары* вә галактиканын чоҳ зәиф објектләри өјрәнилир. Електрофотометрик үсулла улдузларын ишығынын полјаризасијасы өлчүлүр. Планетләрин вә Ајын төрәмәләриндә ишығын полјаризасијасы сәтһин тәбиәти вә планетин атмосфериндә сәпәләјичи зәррәчикләрин варлығы һаггында фикир сөјләмәјә имкан верир.

Әд.: бах *Астроспектрофотометрија* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АСТРОРАДИОНАВИГА́СИЈА (*астро* +*радионавигасија*)—Күнәши пеленгләмәк үчүн онун радиошүаларынын гәбулуна әсасланан радионавигасија системи (бах *Радиосекстант*).

АСТРОСИТО́МА (*астро*...+јун. kýtos, бурада—һүчејрә вә *oma*—шиш адларында шәкилчи)—бејиндә нисбәтән чох тәсадүф едилән хошхассәли шиш. А. мәркәзи синир системинин башга наһијәләриндә дә инкишаф едә биләр. Бә'зән јаман шишә чеврилир. Мүаличәси чәррaһи үсул вә шүа илә апарылыр.

Әд.: Хоминский Б. С., Гистологическая диагностика опухолей центральной нервной системы, М., 1969.

АСТРОСПЕКТРО́ГРАФ—көј чисимләри спектрләринин фотошәклини чәкмәк үчүн чиһаз. Әсас нөвләри: призмалы камера, јарыглы вә јарыгсыз спектрографлар. Спектрләрин фотошәкли чәкиләркән спектрографын јарығы телескопун фокусунда јерләшдирилир. Зәиф астрономик ишыг мәнбәјинин спектрини алмаг үчүн чох бөјүк експозисија вахты (10 дәгигәдән саатадәк) лазымдыр. Оптик охда јерләшән вә јерләшмәјән објектләрин хәјалы јарыгсыз спектрографла алыныр. Призмалы камера да онун кими ишләјир; објективинин габағында мәнбәсиз призма јерләшдирилир вә көјүн тәдгиг едилән һиссәсинә јөнәлдилир. Јарыглы спектрографда коллимасија линзасы олмур. Көјүн нисбәтән кичик һиссәсиндән кәлән ишыг призмадан узагда јерләшдирилмиш јарыгла ајырд едилир. Күнәшин өјрәнилмәсиндә јүксәк дисперсијалы (0,1 Å/*мм*) стасионар спектрограф ишләдилир.

Әд.: бах *Астроспектрофотометрија* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АСТРОСПЕКТРОСКОПИ́ЈА—көј чисимләринин шүаланмасына *спектрал анализи* тәтбиг етмәклә астрофизика мәсәләләринин тәдгиги методу. А.-дан истифадә үчүн телескоплара спектроскоп (визуал мүшаһидәләрдә) вә спектрограф (фотографик мүшаһидәләрдә) әлавә едилир. Өјрәнилән објектин спектринин шәкли спектрографла алыныр. А. васитәсилә мә'лум олмушдур ки, кометләрин, Күнәш хромосферинин, планетар вә бә'зи газ думанлыгларын спектри шүаланма спектридир. Күнәш вә улдузларын спектри парлаг кәсилмәз фонда олан удулма хәтләридир; бә'зи улдузларын спектрләриндә исә мүәјјән шүаланма хәтләри дә олур. Бу спектрләрин анализи көј чисимләринин кимјәви тәркиби, темп-ру, тәзјиги, сыхлығы вә с.-ни өјрәнмәјә имкан верир. А. космик тәдгигатда тәтбиг олунур.

Әд.: бах *Астроспектрофотометрија* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АСТРОСПЕКТРОФОТОМЕ́ТРИ́ЈА — практики астрофизиканын бөлмәси; көј чисимләринин спектриндә енержи пајланмасыны өјрәнир. Спектрин ваһид интервалында (1 Å; 1*мкм*; 1 *см*) шүаланманын интенсивлијини E_λ мүтләг енеркетик ваһидләрлә (мүтләг А.) вә ја сечилмиш далға узунлуғунда шүаланма ваһидләри илә нисби (нисби А.) тә'јин едир. А. спектрал хәтләрин вә золагларын фотометријасыны да өјрәнир. Хәтләрин вә золагларын фотометријасы гоншулугда јерләшән кәсилмәз спектрә нәзәрән нисби апарылыр; хәтләрин контуру гурулур вә еквивалент ени тә'јин едилир. Парлаг објектләрин А.-сы *болометр* вә ја термоелемент, спектрин мәһдуд областында исә көз, фотоемулсија, фотоелектрон артырычыларынын фотокатодлары васитәсилә өјрәнилир. Тәдгиг вә мүгајисә објектләринин (спектрофотометрик стандарт) спектрин сечилмиш областында шүаланмасы ејни селектив ишыггәбуледичи илә өлчүлүр. Бу һалда ишыггәбуледичинин вә истифадә едилән оптик системин спектрал һәссаслыг функсијасы мә'лум олмалыдыр. Стандарт кими ја лаборатор ишыг мәнбәји (лентли көзәрмә лампалары, Волта гөвсү, һидрокен лампаларында бошалма, мүтләг гара чисмин лаборатор модели) вә ја E_λ енержи пајланмасы јахшы өјрәнилмиш стандарт улдузлардан бири (мәс., *Вега*) сечилир. Мүгајисә спектри тәдгиг олунан спектрлә бир лөвһә үзәриндә јан-јана чәкилә билдијиндән фотографик мүшаһидәләр чох әлверишлидир. Лакин онларын дәгиглији јүксәк дејилдир (10% тәртибиндә). Даһа јүксәк дәгиглик фотоелектрик мүшаһидәләрлә тә'мин едилир (1—2%). А.-да әсас хәта мәнбәји Јер атмосферидир. А.-нын әсас тәтбиг саһәләриндән бири улдузларын, Күнәш вә б. көј чисимләринин темп-рунун тә'јинидир. Бу заман алынан нәтичәләр васитәсилә улдуз атмосферинин нәзәри моделләри дәгигләшдирилир. Спектрал хәтләрин фотометријасы улдуз атмосферинин вә газ думанлыгларын кимјәви тәркиби, сыхлығы, темп-ру һаггында кәмијјәтчә мә'лумат верир.

Әд.: Мартынов Д. Я., Курс практической астрофизики, 2 изд., М., 1967; Курс астрофизики и звездной астрономии, под ред. А. А. Михайлова, ч. 1, 3 изд., М.—Л., 1973.

АСТРОФИ́ЗИКА (*астро*... + *физика*)—астрономијанын бөлмәси; көј објектләри вә онларын системләриндә, космик фәзада баш верән физики һадисәләри, онлардакы кимјәви хассәләри өјрәнир. А. көј чисимләринин бурахдығы шүа енержисини физики үсулларла тәдгиг едир. Бу шүалар узун радиодалғалардан сәрт гамма-шүаларадәк олан диапазонларда вә мүшаһидә едилә билән областларда арашдырылыр. Оптик вә радио диапазонларында апарылан мүшаһидәләрдә А.-нын јерүстү оптик вә радио телескоплары ишләдилир. Инфрагырмызы, ултрабәнөвшәји, рентген вә гамма-шүалар Јер атмосфериндә удулдуғундан бу шүаларла мүшаһидәләрдә тәһрифи азалтмаг үчүн *атмосфердәнкәнар астрономијанын* үсуллары тәтбиг едилир. Мүасир оптик телескопларла 8 милјард ишыг илинәдәк мәсафәдә олан дискрет (ајры-ајры) шүаланма мәнбәләри өјрәнилир. Радиотелескопларын нүфузетмә габилијјәти даһа чоҳдур. Белә мәнбәләрдән алынан мә'луматлар онларда кедән физики просесләри вә Каинатда милјардларла ил бундан әввәл мөвчуд олан физики шәраити характеризә едир.

А. практики А. вә нәзәри А. бөлмәләринә ајрылыр. Практики А. көј објектләринин өјрәнилмәси үчүн физики үсуллардан вә онларын практики тәтбигиндән бәһс едир. Нәзәри А. мүшаһидәләрин нәтичәләрини нәзәри физикаја әсасән изаһ едир. Практики А. бә'зән, әсас тәдгигат методларына көрә *астрофотометрија*, *астрофотографија*, *астроспектроскопија*, *астроколориметрија*, *астрополјариметрија*, *рентген астрономијасы*, *гамма-астрономија* вә с. бөлмәләрә, бә'зән дә тәдгиг едилән објектләрә көрә Күнәш физикасы, планетләр физикасы, улдузлар физикасы, галактик думанлыглар физикасы вә с. бөлмәләрә ајрылыр. Нәзәри А., улдуз атмосфери физикасы, улдузларын дахили гурулушунун нәзәријјәси, улдузлараразы мүһитин физикасы бөлмәләринә ајрылыр.

Астрофотометрик мүшаһидәләрә е.ә. 2 әсрдә башланылмышдыр. Јунан алими Һиппарх улдузлары заһири парылтыларына көрә 6 синфә (*улдуз өлчүсүнә*) ајырмышдыр. Сонралар һәмин синифләр даһа зәиф телескопик улдузлар вә шүалары визуал гәбул олуна билмәјән објектләр үчүн дә тә'јин едилмишдир. Бу, мүасир фотометријанын әсасыны тәшкил едир. Г. Галилејин Венеранын сәфһәләрини мүшаһидә етмәси, М. В. Ломоносовун исә онун атмосферини кәшф етмәсинин планетләрин тәбиәтини анламаг үчүн бөјүк әһәмијјәти олду. Ј. Фрауһһофер Күнәшин спектриндә гара хәтләр ашкара чыхарды (1814). Рус астроному А. А. *Белополски*, Һ. Фокел (Алманија), У. Кемпбелл вә Е. Пикеринг (АБШ) вә б. мүасир А.-нын әсасыны гојдулар. Онларын тәдгигатлары нәтичәсиндә чохлу мигдарда улдузун шүа сүр'әт мүәјјәнләшдирилди, спектрал гоша улдузлар кәшф олунду, сефеидләрин шүа сүр'әтинин дөври дәјишмәси өјрәнилди вә улдузларын спектрал тәснифатынын әсасы гојулду. 19 әсрин орталарындан башлајараг А. көј објектләринин физики үсулларла өјрәнилмәси нәтичәсиндә јаранды вә сүр'әтлә инкишафа башлады. Нәзәри А. 20 әсрин әввәлләриндә шүаланма ганунларынын А.-ја тәтбиги нәтичәсиндә јарадылды. Нәзәри А.-нын инкишафы мүасир нәзәри физиканын инкишафы илә сых бағлыдыр. Атом физикасынын наилијјәтләри нәзәри А.-нын инкишафына тәкан верди. Атом физикасынын инкишафында нәзәри А.-нын мүһүм ролу олду. Нәзәри А.-нын баниләри алман астроному К. Шварцшилд вә инкилис астроному А. Еддингтондур. 20 әсрин 20-ҹи илләриндә Е. Һабблын (АБШ) тәдгигатлары нәтиҹәсиндә спиралшәкилли думанлыгларын бизим Галактикадан кәнарда олдуғу гәти тәсдиг едилди. Ајдынлашды ки, онлар да бизим Галактика кими улдузлар вә улдузларарасы маддәдән ибарәт нәһәнк системләрдир. Онлар оптик вә радиоастрономик үсулларла кениш өјрәнилир.

Совет нәзәри А.-сынын әсасыны В. Һ. Амбарсумјан гојмушдур. *Крым Астрофизика Рәсәдханасы*, *Пулково Астрономија Рәсәдханасы*, *Абастумани Астрофизика Рәсәдханасы*, *Бүракан Астрофизика Рәсәдханасы*, *Шамахы Астрофизика Рәсәдханасы*, Москва вә Ленинград ун-тләринин рәсәдханалары А. саһәсиндә алдыглары нәтиҹәләрә көрә дүнја шөһрәти газанмышлар. А. үзрә Алма-Атада, Душәнбәдә, Ригада олан мүәссисәләр дә мүһүм ишләр көрүр. Серпухов Радиоастрономија Рәсәдханасында вә Зименков Радиоастрономија Рәсәдханасында да тәдгигатлар апарылыр. Хариҹи елми мүәссисәләрдән ән көркәмлиләри: *Маунт-Паломар астрономија рәсәдханасы* вә Лик Астрономија Рәсәдханасы (АБШ), Сен-Мишел Рәсәдханасы вә *Парис Астрофизика Институту*, *Ондржејев Астрономија Институту*, Конколи Астрономија Рәсәдханасы (Маҹарыстан), Кембриҹ вә Ҹодрелл-Банк (Бөјүк Британија), Паркс (Австралија) радиоастрономија рәсәдханалары вә с.

Күнәш физикасы Күнәшдә баш верән физики просесләри өјрәнир. Күнәшин мүшаһидә едилә билән һиссәсинә онун атмосфери дејилир вә бу, фотосфер, хромосфер вә таҹ адланан тәбәгәләрдән ибарәтдир. Фотосфер онун көз гамашдырыҹы парлаг ишыг сачан тәбәгәсидир. Күнәш там тутулан заман Ајын гара даирәси кәнарында ал рәнкдә хромосфер тәбәгәси, бунун да үзәриндә зәиф ишыгсачан таҹ көрүнүр. Фотосфердә гранулјасија (дәнәвәр гурулуш), ләкәләр вә мәш’әлләр, хромосфердә исә *протуберанслар*, гыса мүддәт (бир нечә дәгигә) давам едән чох күҹлү алышмалар вә б. просесләр баш верир. Күнәшин дахилиндә күҹлү енерҹи мәнбәјинин олмасы, онун таразлыг һалында шүаланмасыны тә’мин едир, атмосфериндәки фәал просесләрә сәбәб олур. Бу просесләр Күнәшин хариҹи тәбәгәсиндәки магнит саһәсинин дәјишмәси илә дә сых әлагәлидир.

Планетләр физикасы планетләрин вә онларын пејкләринин физики хүсусијјәтләрини өјрәнир. Бу саһә сон илләр даһа чох инкишаф етмишдир. Сәбәби космик учушларла әлагәдар гаршыја чыхан тәләбат, јерүстү мүшаһидә техникасынын тәкмилләшмәси, автомат ҹиһазларын, күҹлү вә мүкәммәл аләтләрин гурулмасыдыр.

Дүнјада илк дәфә Ајын арха тәрәфинин фотошәклинин алынмасы (ССРИ, 1959), илк дәфә Аја елми апаратларын көндәрилмәси (ССРИ, 1966), «Маринер» автомат ст. илә Марсын јахын мәсафәдән шәклинин чәкилмәси (АБШ, 1965), Аја космонавтларын енмәси (АБШ, 1969), *«Венера»* автомат ст.-ларынын Венера атмосферинин ашағы гатларына енмәси (ССРИ, 1967) вә онун сәтһинә ениб (1975) планетин панорам шәклини телевизија илә Јерә вермәси, *«Пионер»* автомат ст.-нын Меркури, Јупитер вә Сатурна көндәрилмәси (АБШ, 1974), «Викинг» автомат ст.-нын Марса чатдырылмасы (АБШ, 1976), бир сыра апаратла атмосфердән кәнарда, јерүстү оптик вә радиотелескопларла апарылан мүшаһидәләр вә с. нәтиҹәсиндә зәнкин мә’лумат топланмышдыр. Бу мә’луматлары тәдгиг етмәклә планетләрин вә онларын пејкләринин физикасы даһа кениш өјрәнилди. Мә’лум олду ки, Меркуринин вә Марсын сәтһи Ајын сәтһинә бәнзәјир. Онларын сәтһи кратерләрлә өртүлмүшдүр. Атмосферләри дә чох сејрәкдир. Марсын пејкләри— *Фобос* вә *Дејмосун* јахын мәсафәдән чәкилән фотошәкилләриндә дә кратерләр көрүнүр. Венера сых атмосферлә өртүлмүшдүр. Онун атмосферинин 97%-и карбон газыдыр. Сәтһиндә атмосфер тәзјиги 100 атмосферә вә температур 500°С-јә јахындыр. Венеранын панорам шәклиндә гајалыглар вә дашлар ајдын көрүнүр.

Улдузлар физикасы нәзәри А.-нын методлары васитәсилә улдузун атмосфериндә вә дахилиндә әмәлә кәлән физики просесләри өјрәнир. Һарвард Рәсәдханасында спектриндәки хәтләрин интенсивлијинә көрә чохлу мигдарда улдузу синифләрә ајырмышлар (бах *Улдузларын спектрал синифләри*). Синифләр үзрә улдузларын темп-ру азалыр вә она көрә дә рәнкләри мүхтәлиф олур. 1932 илдә совет алими Л. Ландау *нејтрон улдузун* варлығы һаггында фикир сөјләди. Бу, *пулсарын* кәшфиндән сонра тәсдиг едилди. Пулсарын нејтрон улдуз һесаб едилмәси үчүн там әсас јаранды.

Улдузлардан бир чоху парылтысыны вә спектрини дәјишир. Белә улдузлара *дәјишән улдузлар* дејилир. Улдуз периодик сыхылыб кенишләнәркән онун темп-ру вә спектрал синфи дәјишир. Мүвафиг системин мәсафәсинин тә’јининдә белә улдузун ролу бөјүкдүр. Дәјишән улдузлардан бә’зиләри парылтысыны гыса мүддәтдә кәскин дәјишир. Бунун сәбәби күҹлү партлајыш нәтиҹәсиндә улдузун алышмасыдыр. Бу тип улдузлара јени вә ифрат *јени улдузлар* дејилир. Јени вә ифрат јени улдузлар алышанда өзүнүн хариҹи тәбәгәсини фәзаја атыр. Пулсарын шүаланма спектрләринин тәдгиги нәтиҹәсиндә онларын полјаризасија олундуғу ашкар едилди. Бу, онларын күҹлү магнит саһәси олдуғуну көстәрир. Магнит улдузлар физикасы саһәсиндә ССРИ, Болгарыстан, АДР, Полша вә Чехословакијада чох мүһүм тәдгигатлар апарылыр.

Думанлыглар физикасы газ вә тоз гарышығындан ибарәт думанлыгларда әмәлә кәлән физики просесләри тәдгиг едир. Ишыглы думанлығын јахынлығында О вә В синфинин чох гызмар улдузларынын бурахдығы ултрабәнөвшәји шүаларын тә’сири илә һәмин думанлыгда флүорессенсија әмәлә кәлир, она көрә дә ишыг сачыр. Белә думанлыға диффуз думанлыг дејилир. Ән парлағы Орион бүрҹүндәдир. Ән парлаг думанлыгда һиссәҹикләрин консентрасијасы 100 $см^{-3}$-ә чатыр. Газ вә тозун гарышығындан ибарәт думанлыг флүорессенсија јарада билмәјән нисбәтән сојуг улдузлар тәрәфиндән ишыгландыгда һәмин ишығы әкс етдирмәклә ишыг сачыр. Гаранлыг думанлыглар архаларындакы улдузларын ишығыны уддуғуна көрә Ағ јолун ишыглы саһәсиндә гара ләкә кими көрүнүр. Бизим Галактикада кәсилмәз радиодалғалар шүаландыран думанлыглар вар. Бунлара радиодуманлыг дејилир. Белә думанлыгларын електромагнит далғалары шүаландырмасыны совет астроному И. С. Шкловски вә б. магнит саһәсинин тә’сири нәтиҹәсиндә релјативист електронларын тормозланмасы илә изаһ едирләр.

Галактикаданкәнар објектләр физикасы. Маунт-Вилсон Рәсәдханасында галактикалары кениш тәдгиг едән Е. Һаббл (АБШ) онлары хариҹи көрүнүшләринә көрә үч група ајырмышдыр: еллиптик, спиралшәкилли вә гејри-мүнтәзәм. Бунларын һеч биринә мәнсуб олмајана пекулјар галактика дејилир. Бизим Галактика илә Андромеда галактикасы спиралшәкилли, *Макеллан булудлары* гејри-мүнтәзәм, Андромеда галактикасынын пејкләри исә еллиптик галактикалардыр. Бир нечә јахын галактика мүстәсна олмагла, галанларынын һамысынын спектр хәтләри спектрин гырмызы уҹуна доғру сүрүшүр. Бу, *Доплер һадисәси* кими изаһ олунур. Һаббл галактикаданкәнар астрономијада бир сыра кәшфләр етмишдир. Бунлардан бири тәбиәтин әсас ганунудур. Бу гануна көрә галактикалар биздән узаглашыр вә узаглашма сүр’әти онларын биздән мәсафәси илә дүз мүтәнасибдир: $V=Hr$. Бурада H кәмијјәтинә Һаббл әмсалы дејилир. Дәгиг гијмәти 54 *км/сан.мпс* һесаб едилир. Оптик телескоплар 3—4 млрд. ишыг илинәдәк мәсафәдәки галактикалары көстәрир. Бунлар 100 мин *км/сан*-дән бөјүк сүр’әтлә узаглашыр. Радиотелескопла Каинатын даһа узаг објектләри тәдгиг едилир. В. Һ. Амбарсумјан галактика нүвәсиндә вә *квазарда* күҹлү шүаланма илә мүшајиәт олунан партлајышлар баш вердијини вә бунларын нәтиҹәсиндә улдузларарасы вә һәтта галактикаларарасы фәзаја маддәнин атылдығыны сүбут етмишдир. Каинатын мүшаһидә олунан областы (*Метагалактика*) кенишләнир. Бу кенишләнмәнин ганунаујғунлуғу мүшаһидә нөгтәсиндән асылы олмајараг Каинатын һәр нөгтәси үчүн ејнидир: објект мүшаһидәчидән узаг олдугча даһа бөјүк сүр’әтлә ондан узаглашыр. Сон заманлар А.-ја ағ чухур, һәтта боз вә *гара чухур* терминләри дә дахил олмушдур. Белә објектләрдә әмәлә кәлән просесләр јалныз релјативист нәзәријјә илә изаһ едилир. Гара чухурун ҹазибә саһәси күҹлү олдуғундан фотонлар ондан хариҹә чыха билмир.

Каинатын узаг објектләринин даһа кениш тәдгиги үчүн астрономлар ејни вә мүхтәлиф гитәләрдә јерләшән, бир-бириндән чох узаг рәсәдханалардакы радиотелескопларла синхрон мүшаһидәләр апарырлар. Крым Астрофизика Рәсәдханасы вә Һајстекс Рәсәдханасы (АБШ) арасындакы мәсафә әсас көтүрүләрәк радиоинтерферометрләрлә апарылан мүшаһидәләрдә (1976 илин әввәли) дәгиглик 10^{-4} гөвс санијәси олмушдур. Сонра мүшаһидәләр Австралија, Авропа вә Америкада апа рылмышдыр. Мүшаһидәләри синхронлашдырмаг үчүн һәмин өлкәләрин рәсәдханаларында бир-бири илә 1 микросанијә дәгигликлә јохланылмыш (Москвада) атом саатларындан истифадә едилмишдир. Алынан нәтичәләр хүсуси һесаблајан машынла ишләнилмишдир. Бу јолла галактика нүвәсиндә мадданин күчлү алышмасы илә мүшајиәт олунан гејри-ади фәал просесләр вә квазар ашкар едилмишдир.

Азәрб.ССР-дә А.-ја даир тәдгигатлар, әсасән, *Шамахы Астрофизика Рәсәдханасында* (ШАР) апарылыр. ССРИ-нин дикәр бөјүк астрофизика рәсәдханалары илә јанашы ШАР-да да мараглы елми нәтичәләр алынмышдыр. Бурада Күнәш физикасы саһәсиндә мүһүм ишләр көрүлмүшдүр. Күнәшин фотосфериндә гранулјасија мәнзәрәсини өјрәнмәк үчүн кинематографија вә телевизија үсуллары ишләнилмиш, ајры-ајры гранулаларын төрәмә сүр'әти, парлаглығы вә өлчүләри өјрәнилмиш, хромосфер алышмасы заманы онларын бурулған һәрәкәтләринә сәбәб олан лифли гурулушун варлығы ашкар едилмиш, Күнәш спектринин инчә гурулушунун тәдгиги үчүн хүсуси гурғу дүзәлдилмишдир вә с. 2 *м*-лик рефлектор вә 35 см-лик менискли телескопла планетләр өјрәнилир. ССРИ-дә планетләрин систематик спектрал мүшаһидәсинә илк дәфә ШАР-да башланылмыш, Јупитер, Сатурн вә Уранын јүксәкдисперсијалы (6Å/*мм*) бир чох спектрограмы алынмышдыр. Дүнјада улдуз магнетизмини өјрәнән әсас мәркәзләрдән бири дә ШАР-дыр. Магнит саһәләринин тә'јини үчүн ССРИ-дә илк мүшаһидәләр бурада апарылмышдыр. Совет вә АДР астрономлары магнит улдузлары биркә тәдгиг етмәји планлашдырмышлар. Спектрал мүшаһидәләр ШАР-дакы 2 *м*-лик телескопла, фотоелектрик мүшаһидәләр исә Берлиндәки Мәркәзи Астрофизика Институтунда апарылыр. ШАР әразисиндә Берлин рәсәдханасынын даими ишләјән мүшаһидә стансијасынын јарадылмасы да мәһз һәмин телескопла бағлыдыр. ШАР алимләри Чехословакија алимләри илә биркә стасионар улдузларын тәдгигини планлашдырмышлар. ШАР астрономлары Хүсуси Астрофизика Рәсәдханасы илә дә елми әмәкдашлыг едирләр. Гара чухуру ашкара чыхармағын мүмкүнлүјүнә даир Ј. *Зелдовичин* тәләбәләринин ШАР-да апардығы нәзәри тәдгигатлар дүнја астрофизикләринин диггәтини чәлб едир.

Әд.: Һашымзадә М. У., Астрономија, Б., 1970; Левитан Е. П., Физика Вселенной, М., 1976; Бова Б., Новая астрономия, М., 1976.

АСТРОФОТОГРА́ФИЈА — спектрин мүхтәлиф саһәләриндә көј чисимләринин фотошәклини чәкмәк үчүн үсул. А.-нын көмәји илә көј чисимләринин координатлары, мәхсуси һәрәкәтләри вә онларын Јердән мәсафәси һесабланыр, кичик планет вә кометләр кәшф едилир. Фотографик мүшаһидәләрин визуал мүшаһидәләрә нәзәрән үстүн чәһәтләриндән бири фотографија лөвһәләринә ишыг енержисинин топланмасыдыр. Бу, көзлә көрүнә билмәјән ән зәиф објектләри күчлү телескопла өјрәнмәјә имкан верир. Улдуз хәритәләри вә атласларынын тәртибиндә, метеорларын, сүн'и пејкләрин вә космик ракетләрин мүшаһидәсиндә А.-нын бөјүк әһәмијјәти вар.

Әд.: бах *Астроспектрофотометрија* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АСТРОФОТО́МЕТР — көј чисимләринин парлаглығыны вә ја парылтысыны, јахуд онлардан кәлән ишыг селини өлчмәк үчүн *фотометр*. Визуал А. вә електрофотометрләрдән истифадә едилир. 19 әсрин 30—40-чы илләриндән тәтбиг олунан визуал А. өјрәнилән објектин вә сүн'и мәнбәјин парлаглығынын (ишыглығынын) бәрабәрләшдирилмәсинә әсасланыр. 20 әсрин 30-чу илләриндә даһа һәссас електрофотометр визуал А.-и әвәз етди вә о вахтдан планетләрин фотометријасында тәтбиг олунур. Улдуз електрофотометри өјрәнилән објектдән кәлән ишыг селинин фотоелементин (вә ја фотоелектрон артырычысынын) фотокатодуна тә'сирини өлчүр.

Әд.: бах *Астроспектрофотометрија* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АСТРОФОТОМЕ́ТРИ́ЈА — практики астрофизиканын бөлмәси; улдузларын ишылтысыны өјрәнмәк үчүн үсуллар ишләјиб һазырлајыр вә бөјүкөлчүлү көј чисимләринин парлаглығыны өјрәнир. А.-да мүтләг вә нисби өлчмә үсулларындан истифадә едилир. Мүтләг өлчмәдә көј чисминин ишыглығы ишыггәбуледичи (көз, фотоемулсија, фотокатод вә с.) васитәсилә өлчүлүр вә енеркетик ваһидләрлә (*ерг/см*^{2}*·сан*) ифадә едилир. Нисби өлчмәдә исә көј чисминин ишыглығы стандарт ишыг мәнбәји (ади лабораторија лампасы, еталон улдуз вә с.) илә мүгајисәли өлчүлүр. Көј чисминин мүшаһидәсиндә тәтбиг едилән оптик систем (телескоплар) вә ишыггәбуледичи селектив хүсусијјәтә (ишыг далғасына һәссаслыға) малик олдуғундан нисби өлчмәјә даһа чох үстүнлүк верилир. Улдузун парлаглығыны өјрәнмәк үчүн *улдуз өлчүсүндән* истифадә олунур. Улдуз өлчүсүнү илк дәфә *Һиппарх* тәтбиг етмишдир (е.ә. 2 әср). О, көзјары өлчмә әсасында ади көзлә көрүнән бүтүн улдузлары биринчидән алтынчыјадәк 6 улдуз өлчүсү синфинә ајырмышдыр. Улдуз өлчүсү улдузун парлаглығынын субјектив һисс олунмасы, објектив олараг исә көз торунда тә'сир јарадан ишыг сели интенсивлијинин логарифмик ифадәсидир. (јә'ни, $m=-2{,}512\ lgE$). Бурада кечид еләдир ки, ики көј чисминин улдуз өлчүләринин фәрги 5-ә ујғун кәлдикдә онларын ишыгланмасынын нисбәти 100-ә бәрабәр олур. Мүшаһидәјә фотометрин тәтбиги (бах *Астрофотометр*) улдузларын парлаглығынын нисбәтини өлчмәјә вә онларын улдуз өлчүләрини дәгиг һесабламаға имкан верди. Улдуз өлчүләри үчүн сыфыр-башланғыч исә гәдим ән'әнәләрә ујғун сечилди. Бу, Һиппархын мүәјјән етдији улдуз өлчүләри илә тәгр. ејнидир. Астрофотометрик мүшаһидә нәтичәсиндә 19 әсрдә вә 20 әсрин башланғычында ади көзлә көрүнән бүтүн улдузларын улдуз өлчүсүнүн кениш каталог вә атласлары тәртиб едилди. 20 әсрдә фотоемулсијадан истифадә едәрәк фотографик вә фотовизуал улдуз өлчүсү системләри јарадылды. Сары ишыг сүзкәчи вә изохроматик фотоемулсијанын тәтбиги фотовизуал улдуз өлчүсү системини јаратмаға имкан верди. Бурада сыфыр-башланғыч елә сечилир ки, спектрал синфи АО олан улдузларын фотографик вә фотовизуал улдуз өлчүләри үст-үстә дүшүр. Астрофотометрик мүшаһидәдә фотометрик өлчмәнин дәгиглији бир тәртиб артыр. Електрофотометрик мүшаһидә, 21-чи улдуз өлчүсүнәдәк улдузлардан ибарәт улдуз топаларынын јерләшдији һиссәләр дә дахил олмагла бир сыра сәма һиссәси үчүн дәгиг фотометрик стандартлар јаратмаға имкан верди. Електрофотометрик үсул бөјүк өлчүлү објектдән (думанлыг, комет вә с.) кәлән ишыг селини улдуздан кәлән ишыг сели илә мүгајисәли өјрәнмәјә дә имкан верир. А.-да әсас хәта мәнбәји Јер атмосферидир. Јер атмосфериндә шәффафлығын дәјишмәси вә турбулент һәрәкәт улдузлардан кәлән ишығын зәифләмәсинә сәбәб олур.

Әд.: бах *Астроспектрофотометрија* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АСТУ́РИАС (Asturias) Микел Анхел (19.10.1899, Гватемала ш.—9.6.1974, Мадрид)—Гватемала јазычысы. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1966) вә Нобел мүкафаты лауреаты (1967). «Сенјор президент» (1933) романында истибдад режими ифша едилир. «Күчлү күләк» (1950), «Јашыл Папа» (1954), «Дәфн едилмишләрин көзләри» (1960) трилокијасы дүнја шөһрәти газанмышдыр. 20 әсрдә Гватемала халгынын талејиндән бәһс едән бу трилокија азадлыг идејалары илә ашыланмышдыр. «Һиндиләрин ичтимаи талеји» (1923) публисистика китабы, «Гватемала әфсанәләри» (1930), «Лида Солун күзкүсү» (1967) фолклор мәчмуәләринин мүәллифидир. «Чөл пишији-33», «Буејон» һекајәләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

АСТУ́РИЈА (Asturias) — Испанијанын шм.-ында тарихи вил. Бискај көрфәзи саһилиндәдир. Саһ. 10,9 мин *км*^{2}. Әһ. 1045,6 мин (1970). Инзибати чәһәтдән Овједо әјаләтини тәшкил едир. Әсас шәһәри Овједодур. А.-нын ч. һиссәси Кантабрија д-рынын суајырычысында вә шм. јамачларындадыр. Мүлајим рүтубәтли иглими вар. Иллик јағынтысы 1 000 *мм*-дән чох, дағлыг р-нларда исә 1500—2000 *мм*-дир. Енлијарпаглы мешәләри (палыд, шабалыд, фыстыг) вар.

А. Испанијанын мүһүм мә'дән сәнајеси р-ну вә әсас көмүр һөвзәсидир (өлкәдә даш көмүрүн 70%-и бурада һасил едилир). Һәмчинин чивә, мис, дәмир вә манган филизләри, волфрам вә с. чыхарылыр. Чајларынын (Налон, Навија вә с.) енержи еһтијаты чохдур. Үмуми електрик енержисинин тәгр. 10%-и А.-да истеһсал едилир. Гара вә әлван металлуркија, кәмигајырма, кимја, семент, шүшә, ағач с'малы, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, мә'дән вә металлуркија сәнајеси үчүн аванданлыг, силаһ истеһсал едән з-длар вә с. вар. Әсас сәнаје мәркәзләри: Овједо, Мјерес, Авилес, Хихон, Ла-Фелкера. Әтлик-сүдлүк һејвандарлыг әсас к.т. саһәсидир. Мејвәчилик, балыгчылыг инкишаф етмишдир. Гарғыдалы, картоф, јем биткиләри әкилир.

Гәдимдә А.-да мәскән салан келт мәншәли астур тајфалары мүстәгил дөвләт јаратмышды. А. ны е.ә. 22—19 илләрдә ромалылар ишғал етмишдиләр. Әрәб истиласы заманы (8 әсрин әввәли) А. мүгавимәт һәрәкатынын мәркәзи иди. 718 илдә Пелојонун (А.-нын илк кралы) әрәбләр үзәриндәки гәләбәсиндән сонра А. мүстәгил краллыг олмуш, бу гәләбә илә *Реконкистанын* бүнөврәси гојулмушдур. 1230 илдә А. Кастилија илә бирләшмишди. А. Наполеона гаршы силаһлы мүгавимәтин (1808—13) мәркәзи олмуш, 19 әсрин 2-чи јарысындан исә А. Испанијанын башлыча сәнаје р-нларындан вә фәһлә һәрәкаты мәркәзләриндән биринә чеврилмишдир. 1934 илдә А. фәһләләри антифашист үсјан галдырмыш [бах *Октјабр дөјүшләри (1934)*], 1936 илин ијулундан 1937 илин октјабрынадәк исә А.-ны фашист ордуларындан гәһрәманчасына горумушлар. А. 1937—48 илләрдә партизан һәрәкаты очағы, 1962, 1963, 1969, 1975 илләрдә исә тә'тил һәрәкатынын әсас мәркәзләриндән олмушдур. Демократик гүввәләрә гаршы күчләнән чәза тәдбирләринә' А. шахтачылары 1976 илин мартында өлкәдә биринчи олараг издиһамлы тә'тилләчаваб вермишләр.

АСУА́Н, Әсван (اسوان; гәдим ады Сијена)—МӘР-дә шәһәр. Асуан мүһафазасынын инз. м. Нил чајында порт. Д.ј. ст. Әһ. 201,5 мин (1970). Мүһүм сәнаје мәркәзидир. Тохучулуг, кимја, дәри-ајаггабы сәнајеси мүәссисәләри, көһнә бәнд вә СЕС вар. ССРИ-нин малијјә вә техники јардымы илә тикилмиш һидроенержи А. комплекси А. јахынлығындадыр. А. р-нунда дәмир филизи вә тикинти дашы (сијенит) чыхарылыр. Иглим курортудур.

АСУА́Н БӘНДЛӘРИ—МӘР-дә (Асуан ш. јахынлығында), Нил чајы үзәриндә бөјүк һидротехники гурғулар комплекси; өлкәдә суварма системинин башлыча һиссәси. 1) Көһнә А.б. Нилин ахыныны тәнзимләмәк үчүн 1898—1902 илләрдә тикилмиш, 1908—12, 1929—33 вә 1960 илләрдә јенидән гурулмушдур. Уз. тәгр. 2 *км*, һүнд. 54 *м*-ә гәдәр, ени тәгр. 8 *м*-дир (үстүндә 6 *м* ениндә автомобил јолу вар). Су анбарынын тутуму 5,5 млрд. $м^3$-дән чохдур. Су анбарынын г. саһилиндә, бәндин јанында 350 *Мвт* күчүндә СЕС тикилмишдир (1960). Илдә 2,7 млрд. *квт-саат* електрик енержиси истеһсал едир. 2) Јени, Јүксәк А.б. көһнә А.б.-ндән 6 *км* ч.-дадыр. Суаширан даш бәндин уз. тәгр. 4 *км*, һүнд. 110 *м*-дир. Су анбарынын (Насир адынадыр) тутуму 160 млрд. $м^3$-дән чохдур (дүнјада ән бөјүк сүн'и дәниздир, уз. тәгр. 500 *км*, илдә тәгр. 20 мин *т* балыг овланыр). Су анбары зонасында олан тарихи абидәләрин сујун алтында галмамасы үчүн Мисир вә Судан һөкумәтләри ЈУНЕСКО-нун көмәји илә бунлардан ән гијмәтлиләрини (Әбу Симбел, Кәлабша вә с.) башга јерә көчүрмүшләр (1969). Јүксәк А.б.-ндәки СЕС-ә су ахытмаг үчүн сағ саһилдәки гајада канал вә 6 тунел чәкилмишдир. СЕС-дә гурулмуш 12 турбинин күчү 2,1 млн. *квт*-дыр. Илдә 10 млрд. *квт-саат*-дан чох електрик енержиси истеһсал едир. Һидроенеркетика комплексинин (бәнд, СЕС вә өтүрүчү хәтләр) тикинтисинә 1960 илдә ССРИ-нин малијјә вә техники јардымы илә башланмышдыр. 1971 ил јанварын 15-дә бүтүнлүклә истифадәјә верилмишдир. Нил вадиси илә Гаһирә, Искәндәријјә вә с. шәһәрләрә енержи вермәк үчүн 13 көмәкчи ст. вә үмуми уз. тәгр. 2500 *км* олан електрик өтүрүчү хәтләр чәкилмишдир. Јүксәк А.б. чајын ахынын тәнзимләмәјә, Нил вадисиндәки әһалијә фәлакәт кәтирән дашгынын гаршысыны алмаға, суварылан торпағын саһәсини 800 мин *һа* артырмаға вә к.т.-нын үмуми мәһсулуну 50% чохалтмаға имкан вермишдир. Јени бәндин вә СЕС-ин нәһәнк тикинтиси («Мисирин јени мө'чүзәси») Мисир су гурғулары иншаатчылары үчүн мәктәб олмушдур. Бурада 30 мин мисирли вә тәгр. 2 мин совет мүтәхәссиси ишләмишдир. Гурғунун 1-чи нөвбәсиндә 3 миндән чох мүхтәлиф машындан, о чүмләдән 90 күчлү екскаватордан, 107 булдозердән, тәгр. 700 јүк автомобилиндән, 50 галдырычы крандан, 30 автокрандан вә с. мүасир совет техникасындан истифадә едилмишдир.

Әд.: Арабская Республика Египет, М., 1975, с. 35.

АСУЕ́ЛА (Azuela) Мариано (1.1. 1873, Лагос де Морено—1.3.1952, Мехико)—Мексика јазычысы. 1910 ил буржуа демократик ингилабынын иштиракчысыдыр. «Ашағыдакылар» (1916) әсәри Мексика әдәбијјатында ингилаба һәср олунмуш илк романдыр. «Јолдаш Пантоха» (1937), «Јени буржуазија» (1941), «Лә'нәт» (1955 илдә нәшр олунмушдур) вә с. реалист романларында сијасәтбазлыг вә демагокија сатира атәшинә тутулур.

АСУНСИО́Н (Asunción) — Парагвајын пајтахты. Парагвај чајынын сол саһилиндәдир. Өлкәнин мүһүм харичи тичарәт порту. Д.ј. ст. Әһ. тәгр. 500 мин (1974). Мешә материаллары вә к.т. мәһсуллары е'малы мүәссисәләри (тохучулуг, јејинти, дәри вә с.), кәми тәрсанәси, милли ун-т вар.

А. у 1537 илдә испан *конкистадорлары* дајаг мәнтәгәси кими салмышлар. 17 әсрдәк Ла-Плата әразисиндә Испанија мүстәмләкәләринин мәркәзи иди. 1811 илин мајында А.-да Парагвајын истиглалијјәти е'лан олунмушдур. Парагвај мүһарибәси (1864—70) заманы А.-у Бразилија гошунлары ишғал етмиш (1869), шәһәр әһалисинин 2/3-си гырылмышды. 20 әсрин әввәлиндән А. өлкәнин фәһлә һәрәкаты мәркәзинә чеврилмәјә башлады. Ән бөјүк фәһлә чыхышлары 1941, 1944, 1959 илләрдә олмушдур.

АСФА́ЛТ (јун. ásphaltos—мә'дән гатраны)—нафтоидләр групуна аид көврәк, аморф маддә: битум вә хырдаланмыш минерал маддәләрин гарышығы. Скипидарда вә хлороформда һәлл олур. Әримә темп-ру 50—60°С. Рәнки гара вә гонуру-гарадыр. А. тәбии вә сүн'и олур. Тәбии А. парафинсиз нефтләрин оксидләшмә мәһсулудур. Сүн'и А. үјүдүлмүш әһәнкдашынын битумла (13 — 60%) гарышығыдыр. А.-ын гум, гырмадаш вә чынгылла гарышығы асфалт мастикасы адланыр, күчәләрә, һәјәтләрә вә с. дөшәмәк үчүн вә һидроизолјасија материалы кими ишләдилир. *Асфалт-бетонун* тәркиб һиссәсидир.

АСФА́ЛТ-БЕТО́Н — гырмадаш, гум, минерал овунтусу вә битум гарышығынын бәркимәсиндән әмәлә кәлән иншаат материалы. А.-б.-ун тәркиб һиссәләри сыхлашдырылмаздан әввәл гурудулур, 100—160°С темп-радәк гыздырылыр вә гарышдырылыр. Јола дөшәнмә вә басылма темп-рундан, битумун өзлүлүјүндән асылы олараг исти (100—120°С-дән јүксәк темп-рда дөшәнән), илыг (60—80°С-дән јүксәк темп-рда дөшәнән) вә сојуг А.-б. нөвләри вар. Тәркибиндәки гырмадашын өлчүсүнә көрә ири, орта вә хырда дәнәли, һабелә гумлу (ән бөјүк дәнәләринин өлчүләри мүвафиг олараг 40; 25; 15; 5 *мм*) нөвләри олур. А.-б. аеродром, автомобил јоллары, күчә вә мејдан өртүкләри вә с. үчүн ишләдилир.

АСФА́ЛТ-БЕТО́Н ЗАВОДУ—асфалт-бетон гарышығы һазырлајан машын, механизм вә гурғулар комплекси (јахуд сәнаје мүәссисәси). Мувәггәти вә даими олур. А.-б.з. битум сехи, бир вә ја бир нечә асфалт-бетон гарышдыран гурғу, материал вә јаначаг анбары, тә'мир е'малатханасы, лабораторија вә с.-дән ибарәтдир. Бә'зән гырмадаш вә минерал овунту һазырламаг үчүн гырма, чешидләмә, үјүтмә вә с. сехләри дә олур. З-дун мүһүм һиссәси асфалт-бетон гарышдыран гурғудур. Гурғунун әсас елементләри гум вә чынгылы гурудан вә лазыми темп-радәк гыздыран барабан, гурудулмуш гуму вә чынгылы фраксијалара ајыран, компонентләри гарышығын верилмиш тәркибинә ујғун дозалајан вә минерал тәркиб һиссәләрини битумла гарышдыран агрегатдыр. Битум һәмин агрегата насосла верилир. Һазыр гарышыг иш

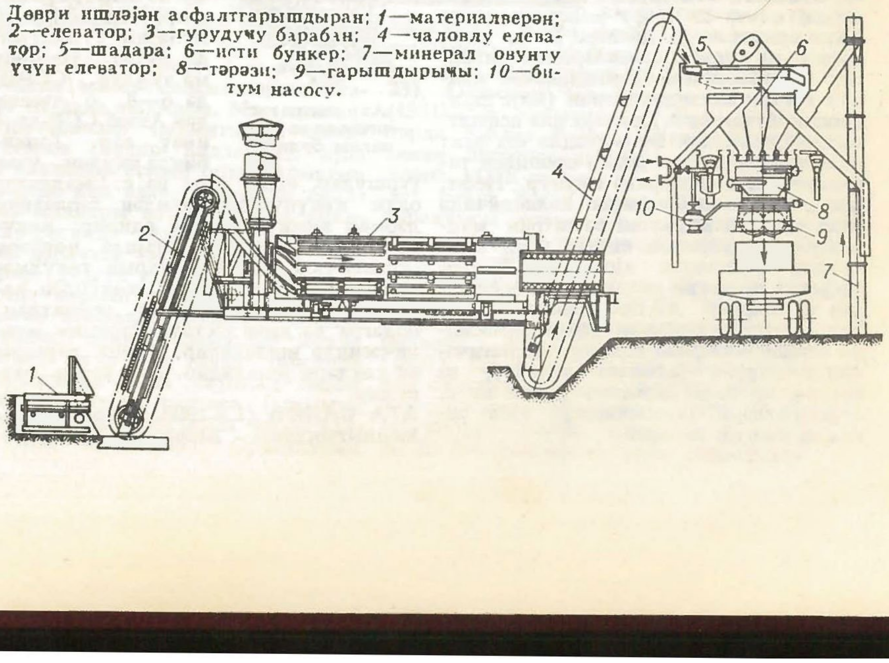

Дөври ишләјән асфалтгарышдыран; *1*—материалверән; *2*—елеватор; *3*—гурудучу барабан; *4*—чаловлу елеватор; *5*—шадара; *6*—исти бункер; *7*—минерал овунту үчүн елеватор; *8*—тәрәзи; *9*—гарышдырычы; *10*—битум насосу.

јеринә нәгл. васитәләри илә дашыныр. Азәрб. ССР-дә бир сыра А.-б.з. вар.

АСФАЛТБЕТОНДӨШӘЈӘН —асфалтбетону вә дикәр битум-минерал гарышығыны јерә дөшәјән тыртыллы, јахуд тәкәрли машын. Ағыр вә јүнкүл типли олур. Макистрал јолларын чәкилишиндә (100 *т/саат*-а гәдәр) ағыр типли, кичик һәчмли ишләрдә (25—50 *т/саат*) исә јүнкүл типли А.-дән истифадә едилир. Дөшәнмиш асфалтбетон тәбәгәси *јолбасан машынларла* сыхлашдырылыр.

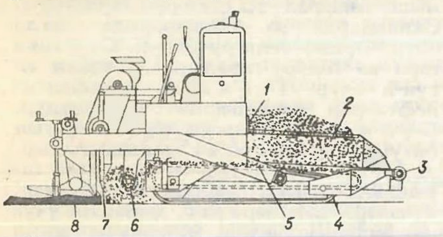

Тыртыллы тәкәрләри олан ағыр типли асфалтбетондөшәјәнин техноложи схеми; 1—сиҹиртмә; 2—бункер; 3—буферли диҹирчәкләр; 4—тыртыллы тәкәрләр; 5—әрсинли тәчһизедичи; 6—пајлашдырычы шнекләр; 7—сыхлашдырычы брус; 8—һамарлајычы тава.

АСФАЛТЕНЛӘР—нефтин тәркибиндә олан ән иримолекуллу маддәләр; молекул күтләләри 1600—6000-дир; ағыр вә гатранлы нефтләрдә даһа чохдур. Елементар тәркибинә көрә нефт гатранларына јахындыр, тәркибләриндә 80—86% карбон, 0—9% күкүрд, 1—9% оксикен вә 2%-ә јахын азот олур. Күман едилир ки, А. нефт гатранларынын конденсасијасындан әмәлә кәлир. А. түнд гонур, јахуд гара рәнкдә, нејтрал хассәли аморф маддәләрдир, гыздырдыгда әримир, 300°С-дән јухары темп-рда парчаланараг газ вә чәтин јанан кокса чеврилир. Кимјәви тәбиәти аз өјрәнилмишдир. Спирт, ефир вә асетонда һәлл олмур, бензол, хлороформ, карбон-сулфид вә с. һәлледичиләрдә асан һәлл олур, бундан да онлары нефтдән вә нефт мәһсулларындан чыхармаг үчүн истифадә едирләр. Сәнаједә А.-и нефтдән маје пропанла чыхарырлар (бах *Асфалтсызлашдырма*).

Әд.: Папок К. К., Рагозин Н. А., Словарь по топливам, маслам, смазкам, присадкам и специальным жидкостям, М., 1975.

АСФАЛТСЫЗЛАШДЫРМА — нефтләрдә, еләчә дә нефт мәһсулларында һәлл олмуш вә ја дисперс һалда олан асфалт вә гатран маддәләринин онлардан чыхарылмасы. Тәмизләнәчәк мәһсул хүсуси һәлледичиләрин (маје етан, пропан, бутан вә с.) көмәји илә асфалтсызлашдырылыр. Бу мәгсәдлә чох вахт маје пропан вә ја пропан-пропилен гарышығындан истифадә олунур. Нефт, јахуд нефт мәһсуллары һәлледичидә һәлл олдугда асфалтен вә гатран маддәләри коагулјасија етдији үчүн мәһлулдан асанлыгла ајрылыр. А.-нын еффекти просесин апарылдығы шәраитдән асылыдыр. А. просесиндән минерал галыг јағларынын тәмизләнмәсиндә кениш истифадә едилир. А. нәтичәсиндә сүртку јағынын өзлүлүјү вә коксун мигдары азалыр, рәнки вә с. кефијјәтләри јахшылашыр, ејни заманда *битум* алыныр.

АСФИКСИЈА (јун. asphyxía—нәбзин итмәси; a—инкар шәкилчиси + sphýxis—нәбз)—тәнәффүсүн кәскин сурәтдә позулмасы нәтичәсиндә баш верән патоложи просес. А. заманы организмдә карбон газы чох топланыр вә оксикен чатышмыр. А. тәнәффүс јолларынын тутулмасы (суда боғуланда, тәнәффүс әзәләләри зәдәләндикдә вә с. һалларда), тәнәффүс мәркәзинин ифличи, һавада оксикенин чатышмамасы (јүксәкликләрдә), үрәк-дамар фәалијјәтинин позулмасы вә с. нәтичәсиндә төрәјә биләр. Тәнәффүс мәркәзини ојадан дәрманлар вермәклә вә сүн'и тәнәффүс етдирмәклә А.-нын гаршысыны алмаг олар.

АСХАНАКӘРАН—Азәрб.ССР Астара р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 35 *км* шм.-г.-дә, Бакы—Астара шосе јолундан 18 *км* аралы, Бәшәру чајынын сол саһилиндә, Пештәсәр силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 117 (1976); һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

«АСХИ-1» — јонча сорту. АКТИ-дә акад. Ә. М. Гулијевин рәһбәрлији алтында сортлararасы сәрбәст тозландырма үсулу илә алынмышдыр. Һүнд. 80—85 *см* олуб, тезјетишәндир. Чүчәрмәдән биринчи бичинә гәдәр 50—53 күн, икинчи бичинә гәдәр 32—41 күн, үчүнчү бичинә гәдәр 32—37 күн, тохумларын там јетишмәсинә гәдәр исә 109—116 күн чәкир. Пајыз сәпининдә јахшы гышлајыр, еркән јазда вә бичиндән сонра тез бој атыр, мөвсүм әрзиндә 3—4 дәфә бичилир. Көбәләк хәстәликләринә вә гураглыға давамлы, машынла јығым үчүн әлверишлидир. 1967 илдән Ширван—Гарабағ суварылан аран зонасы вә дағәтәји суварылан дүзән зонасы үчүн рајонлашдырылмышдыр.

АТ ГҮВВӘСИ — күчүн системдәнкәнар ваһиди; *а.г.* илә ишарә олунур. ССРИ-дә вә бир чох башга өлкәдә 1 *а.г.*=75 *кГм/сан*≈736 *вт*. Инкилтәрә вә АБШ-да hp илә ишарә олунур; 1 hp==550 *фут. фунт/сан*≈746 *вт*.

АТ ПЫТРАҒЫ (Arctium)—мүрәккәбчичәклиләр фәсиләсиндән икииллик битки чинси. Көвдәси шахәли, јарпаглары ири вә үрәкшәкиллидир. Мејвәси јетишдикдә чичәк сәбәтчикләри гопуб һејван түкләринә вә палтара јапышыр. Аврасијанын мүлајим гуршағында битән 10 нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 6—8, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 4 нөвү вар. Тәркибиндә инулин, үзви туршулар, ефир јағы вә с. маддәләр олан көкүнүн һәлиминдән тәрләдичи дәрман кими истифадә едилир; көкүнүн бадам вә зејтун јағында чөвһәри (ајыпәнчәси јағы) сачларын төкүлмәсинин гаршысыны алыр, көкүндән һазырланан һәлим вә паста ревматизм, подагра вә дәри хәстәликләринин мүаличәсиндә ишләдилир. Көрпә зоғлары вә көкләри јемәлидир. Бал верән биткидир.

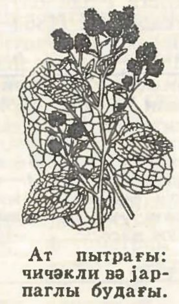

Ат пытрағы: чичәкли вә јарпаглы будағы.

АТА САЛИҺ (1.6.1908, Мары ш. јахынлығындакы Шордепе к.— 26.12.1964—һәмин к.-дә)—түркмән халг шаири. 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. 3 јашында кор олмушдур. «Гәһрәман болшевикләр», «Илич Ленининдир, билин», «Колхозлар» вә с. ше'рләриндә В. И. Ленини, партијаны, сосиалист әмәји вә совет вәтәнпәрвәрлијини тәрәннүм етмишдир. «Сәмими гәлбдән кәлән сөз» (1947) лирик поемасы халглар достлуғуна һәср олунмушдур. А.С. түркмән әдәбијјатында тәмсил жанрынын банисидир. 3 орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

АТАБАБА ТҮРБӘСИ—бах *Јусиф ибн Күсејир түрбәси*.

АТАБАСКА (Athabaska) — Канаданын г.-индә чај. Макензи чајы системинә аиддир. Уз. 1231 *км*, һөвзәсинин саһ. 153 мин *км*²-дир. Гајалы дағлардан башланыр. Бөјүк Дүзәнликләрдән ахыб, Атабаска көлүнә төкүлүр. Ашағы ахыны кәмичилијә јарарлыдыр.

АТАБАСКА (Athabaska) — Канаданын г.-индә бузлаг-тектоник мәншәли көл. Саһ. 7,9 мин *км*². Г. һиссәси дајаздыр, ш.-дә дәринлији 60 *м*-ә чатыр. Октјабрын ахырларындан ијунадәк донмуш олур. А.-ја Атабаска чајы төкүлүр. Көлә чајы А.-дан башланыр. Балыг овланыр. Саһилләриндә гызыл мә'дәнләри (Голдфилдс, Камселл-Портич вә с.); А. р.-нунда уран филизи јатаглары вар.

АТАБАСКЛАР, атапасклар (өзләрини Дене адландырырлар)—Шимали Америкада дилчә гоһум һинди тајфалары групу. А.-ын әчдадлары Асијадан көчмүшдүр. АБШ вә Канадада јашајырлар. Тәгр. 270 мин нәфәрдир (1970). Атабаск дилләриндә данышырлар. АБШ-да *резервасијаларда* јашајан А. малдарлыг, сәнәткарлыг, әкинчилик, Канадада исә, әсасән, хәздәрили һејван ову илә мәшғулдурлар. А.-ын чоху христиан һесаб олунур. Дини е'тигад вә мәрасимләриндә тәбиәт гүввәләринә ситајиш, тотемизм әламәтләри галмагдадыр.

АТАБӘЈ—сәлчуг султанлары вәлиәһдләринин тәрбијәчиси, вәзифә. Сәлчугиләр дөврүндә мејдана чыхмышдыр. А. адыны дашыјан илк шәхс султан *Алп Арсланын* вәзири Низамүлмүлк олмушдур. Алп Арслан ону оғлу Мәликшаһа тәрбијәчи тә'јин етмиш, илиг, ата, хоча вә А. адландырмышдыр. Мәликшаһ султан олдугдан сонра Низамүлмүлкә рәсми олараг А. ады верилмишди (1073). Бөјүк Сәлчугиләр дөврүндә А. јүксәк вәзифә вә титул иди. А.-ләр әмирләр арасындан сечилирди. Монгол истиласындан сонра да А. вәзифәси вә титулу галырды. «Атабәј ә'зәм» (бөјүк А.) ләгәби ән бөјүк әмирә верилирди. Орта әсрләрдә Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә азјашлы шаһзадәләрин А.-ләри тәдричән һакимијјәти әлләринә алырдылар. А. вәзифәси кетдикчә ирси олурду. Түрк мәншәли сүлалә вә дөвләтләрдә А. вәзифәси галырды. Харәзмшаһлар дөврүндә А. бә'зән улуг, ләләбәј мә'насында да ишләнирди. Анадолу Сәлчугиләриндә бу ики ад бирликдә ишләнирди. Кирман Сәлчугиләриндә А. ләләбәј адланырды. 14 әсрдән сонра османлыларда вәзири-ә'зәмләрә ләлә дејилирди. Султан Сәнчәрин өлүмүндән (1157) сонра А.-ләрин чоху мүстәгил сүлаләләр јаратдылар. Елханиләр вә Чәлаириләрдә А. ады әмир әл-үмәраја верилирди Гарагојунлу дөвләтиндә А. вәзифәси галырды. Сәфәвиләр дөврүндә А. ады әвәзинә ләлә ишләнирди. Гачарларда шаһзадәләрин тәрбијәчиләринин башчысына ләләбашы дејилирди. *Мәмлүкләр* дөврүндә Мисирдә һәрби рәисә дә А. дејилирди. *Әјјубиләр* вә Мисир мәмлүкләриндә А. әскәри вәзифә вә ада чеврилирди (А. әл-әсакир, А. әл-чејш).

19 әсрә гәдәр јухары Күрчүстана Саатабаго (А. мүлкү) дејилирди. Күрчү чаричасы Тамаранын дөврүндә [1184—1213] күрчү А.-ләри һәрби командан вәзифәсини тутурдулар.

Әд.: Гусейнов Р. А., Институт атабеков. Палестинский сборник, в. 15 (78), М.—Л., 1966.

АТАБӘЈ—Азәрб.ССР Шамхор р-нунун Чардаглы советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 30 *км* ч.-г.-дә, Кичик Гафгазын шм.-ш. әтәјиндәдир. Әһ. 470 (1976); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, идман мејданчасы; јахынлығында Дәмир дөврүнә аид «Гала бојуну» галачасы вар.

АТАБӘЈ ТҮРБӘСИ—бах *Мө'мүнә хатын түрбәси.*

АТАБӘЈЛӘР—сәлчуг сүлаләләри. Ашағыдакы А. мә'лумдур:

Буриләр (Ди́мәшг вә ја Шам А.-и): Сејф әл-ислам Туғтәкин [1104—28], Тач әл-мүлк Бури [1128—32], Шәмс әл-мүлк Исмајыл [1132—35], Шиһаб әд-дин Маһмуд [1135—39], Чәмал әд-дин Мәһәммәд [1139—40], Мүчир әд-дин Аназ [1140—54].

Зәнкиләр: 1) Мосул вә Һәләб А.-и: Имад әд-дин Зәнки [1127—46], I Сејф әд-дин Гази [1146—49], Гүтб әд-дин Мәвдуд [1149—70], II Сејф әд-дин Гази [1170—80], I Изз әд-дин Мәс'уд [1180—93], I Нур әд-дин Арсланшаһ [1193—1211], II Изз әд-дин Мәс'уд [1211—18], II Нур әд-дин Арсланшаһ [1218—19], Нәср әд-дин Маһмуд [1219—33], Бәдр әд-дин Лу'лу [1233—59], Исмајыл ибн Лу'лу [1259—62].

2) Сурија А.-и: Нур әд-дин ибн Зәнки [1146—74], Салиһ Исмајыл [1174—81].

3) Синчар А.-и: Имад әд-дин Зәнки ибн Мәвдуд [1170—97], Гүтб әд-дин Мәһәммәд [1197—1219], Имад әд-дин Шаһәншаһ [1219], Маһмуд [1219—20].

4) Чәзирә А.-и: Мүизз әд-дин Синчаршаһ [1180—1208], Мүизз әд-дин Маһмуд [1208—12], Мәс'уд [1212—50].

Бектекиниләр (Ирбил А.-и): Ирбилдә: Зејн әд-дин Әли ибн Бектекин [1144—68], Зејн әд-дин Јусиф ибн Әли [1168—90], Мүзәффәр әд-дин Гөјбури ибн Әли [1190—1233].

Артукиләр (Дијарбәкр А.-и): 1) Кајфә (индики Хајфа) Артукиләри: Мүин әд-дөвлә I Сөкман [1101—04], Ибраһим [1104—08], Рүкн әд-дин Давуд [1108—48], Фәхр әд-дин Гара Арслан [1148—74], Нур әд-дин Мәһәммәд [1174—85], Гүтб әд-дин II Сөкман [1185—1200], Нәср әд-дин Маһмуд [1200—22], Рүкн әд-дин Мәвдуд [1222—31].

2) Мәрдин Артукиләри: Нәчм әд-дин Илгази [1108—22], Һүсам әд-дин Тејмурташ [1122—52], Нәчм әд-дин Алпи [1152—76], Гүтб әд-дин Илгази [1176—84], Һүсам әд-дин Јулуг Арслан [1184—1200], Нәср әд-дин Артук Арслан [1200—39], Нәчм әд-дин I Гази [1239—60], Гара Арслан Мүзәффәр [1260—92], Шәмс әд-дин Давуд [1292—94], Нәчм әд-дин II Гази [1294—1312], Имад әд-дин Әли Алпи [1312], Шәмс әд-дин Салиһ [1312—63], Әһмәд Мәнсур [1363—67], Маһмуд Салиһ [1367], Давуд Мүзәффәр [1367—76], Мәчд әд-дин Иса [1376—1406], Салиһ [1406—08].

Сөкманиләр (Хилат А.-и): I Сөкман әл-Гүтби [1100—12], Зәһир әд-дин Ибраһим [1112—27], Әһмәд [1127—28], Нәср әд-дин II Сөкман [1128—83], Сејф әд-дин Бектемур [1183—93], Бәдр әд-дин Ағсунгор [1193—98], Мәнсур Мәһәммәд [1198—1206], Изз әд-дин Балбан [1206—07].

Елдәкәзләр (Азәрб. А.-и): Шәмс әд-дин Елдәкәз [1136—74], Мәһәммәд Чаһан Пәһләван [1174—86], Гызыл Арслан [1186—91], Әбу Бәкр [1191—1210], Өзбәк [1210—25], Гызыл Арслан Хамуш [1225—29].

Салғариләр (фарс А.-и): Сунгур [1148—62], Зәнки [1162—75], Тәклә [1175—95], Сә'әд [1195—1226], Әбу Бәкр [1226—60], Сәлчугшаһ [1262—63], Әбиш хатун [1263—87].

Хәзәрәсбиләр (Луристан А.-и): Әбу Таһир ибн Мәһәммәд [1148—1203], Нүсрәт әд-дин Хәзәрәсб [1203—52], Тәклә [1252—59], Шәмс әд-дин Әли Аргу [1259—74], I Јусиф шаһ [1274—88], I Әфрасијаб [1288—96], Нүсрәт әд-дин Әһмәд [1296—1333], II Јусиф шаһ [1333—39], II Әфрасијаб [1339—55], Шәмс әд-дин Һүшәнк [1355—78], Әһмәд [1378—1408], Әбу Сәид [1408—17], Һүсејн [1417—23], Гијас әд-дин [1423].

Харәзмшаһлар Ануштәкин [1077—97], Гүтб әд-дин Мәһәммәд [1097—1128], Атсыз [1128—56], Ил Арслан [1156—72], Султаншаһ Маһмуд [1172], Тәкиш [1172—1200], Әла әд-дин Мәһәммәд [1200—20], Чәлал әд-дин Мәнкбурни [1220—31].

Гутлугханлар (Кирма́н А.-и): Бәраг Һачиб Гутлуг хан [1222—35], Рүкн әд-дин [1235—52], Гүтб әд-дин Мәһәммәд [1252—57], Гутлуг хатун [1257—82], Чәлал әд-дин Сүјүргатмыш [1282—93], Сәфвәт әд-дин Падишаһ хатун [1293—95], Чәлал әд-дин Мәһәммәд шаһ [1295—1301], Гүтб әд-дин Шаһчаһан [1301—03].

Әд.: Босфорт К. Э., Мусульманские династии, М., 1971.

АТАВИ́ЗМ (лат. atavus—улу әчдад)—улу әчдада мәхсус әламәтләрин организмдә мејдана чыхмасы. Мәс., инсанда гујруғабәнзәр чыхынтынын инкишаф етмәси (надир һалларда), атда јахшы инкишаф етмиш орта бармағын јанларында ики әлавә бармағын әмәлә кәлмәси һаллары вә с. Фәрдин инкишаф просесиндә әчдадын әламәтләри мүәјјән дәрәчәдә тәкрар олунур. Инкишафын дүзкүн кедиши позулдугда, рүшејмдә нормал олараг әмәлә кәлән вә адәтән сонракы инкишаф заманы итиб кедән һәмин әламәтләр јеткин организмдә өмүр боју галыр (инсанда мәмәлиләрин әчдады сајылан балыг вә амфибијаларын гәлсәмә јарығына охшар бојун фистуласынын әмәлә кәлмәси буна мисалдыр). Органларын рекенерасијасы (бәрпасы) заманы улу әчдадын әламәтләринин мејдана чыхмасы да А.-дир. Мәс., кәртәнкәләләрдә гырылмыш гујруғун әвәзинә јени гујруг әмәлә кәлдикдә, бә'зән онун пулчуг һалгалары даһа примитив формада олур.

Әд.: Ахундов М. А., Дарвинизм вә тәкамүл тә'лиминин тарихи, Б., 1962.

АТАКА́МА (Atacama, һинди дилиндә сәһра)—Чилинин шм.-ында сәһра. Анд д-рынын г. јамачларындадыр. Уз. тәгр. 1000 *км*-дир. А. дүнјанын ән гуру (јағынтысы 50 *мм*-дән аз) јерләриндән биридир. Сојуг Перу ахынынын тә'сири нәтичәсиндә иглими сәрин олур. Орта темп-р јанварда 20°С, ијулда 13°С. Сәтһи, әсасән, гумдашы вә чынгылла өртүлүдүр. А.-да шора, хөрәк дузу, јод, капиталист дүнјасында ән бөјүк мис филизи (Чукикамата, Ел-Салвадор вә с.) јатаглары вар.

АТАКИШИЈЕВ Әлисәттар Әләскәр оғлу (д.25.12.1906, Бакы)—Азәрб. совет кино оператору вә режиссору. Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1960). Үмумиттифаг Дөвләт Кинематографија Ин-тунун операторлуг факүлтәсини битирмишдир (1936). «Бир аилә» (1943, Т.Лебешев вә Ә.Измајловла бирҝә; филмин рәссамы да А. олмушдур), «Аршын мал алан» (1945, М. Дадашовла бирҝә), «Фәтәли хан» (1947, 1959 илдә екрана бурахылмышдыр), «Узаг саһилләрдә», «О олмасын, бу олсун» (һәр икиси 1958) вә с. филмләрин оператору, «Бир галанын сирри» (1960), «Бизим күчә» (1961), «Сеһрли халат» (1964), «Истинтаг давам едир» (1967) филмләринин реж.-дур. «Мосфилм» вә «Таллинфилм» киностудијаларында да ишләмишдир. А. «Ибраһимин сәркүзәшти» (1970) китабынын мүәллифидир.

АТАКИШИЈЕВ Исрафил Атакиши оғлу (1900, Бакы—8.10.1962, Бакы)—

Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1917 илин августундан Сов. ИКП үзвү. Матрос вә сүканчы олмуш, Хәзәр дәнизчиләри арасында кизли ингилаби иш апармыш, болшевик гәзет вә интибаһнамәләрини јајмышдыр. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра мәс'ул вәзифәләрдә ишләмишдир. Москвада Шәрг Халгларынын Коммунист Ун-тиндә (1921—23), Гырмызы Профессура Ин-тунда (1931—32) охумушдур. 1935—37 илләрдә Зәрдаб Рајон Партија Комитәсинин биринчи катиби ишләмишдир. Азәрб. МИК-ин үзвү олмушдур (1935—38). Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысы олмушдур. Мүһарибәдән сонра совет вә тәсәррүфат ишләриндә чалышмышдыр.

АТАКИШИЈЕВ Рафиг (Рауф) Исрафил оғлу (д.15.7.1925, Көјчај)—Азәрб. совет мүғәнниси (лирик тенор), пианочу. Азәрб.ССР халг артисти (1967). Проф. (1972). И. *Атакишијевин* оғлудур. Москва Дөвләт Консерваторијасыны битирмиш (1949; К. Н. Игумновун синфи үзрә), вокал үзрә А. В. *Неждановадан* дәрс алмышдыр.

1953 илдән Азәрб. Дөвләт Опера вә Балет Театрынын солистидир. Тәбиилик, сәмимилик, јүксәк ифачылыг мәдәнијјәти А. нын јарадычылығы үчүн сәчијјәвидир. Әсас партијалары: Ленски («Јевкени Онекин», П. И. Чајковски), Алфред («Травиата», Ч Верди), Алмавива («Севилја бәрбәри», Ч. Россини), Фауст («Фауст», Ш. Гуно), Дон Хером («Монастырда нишанланма», С. С. Прокофјев), Балаш («Севил», Ф. Әмиров), Баһадыр («Баһадыр вә Сона», С. Әләскәров), Сајат Нова («Сајат Нова», А. Арутјунјан) вә с. ПХР, ЧССР, АДР, БХР, МХР вә с. өлкәләрдә чыхыш етмишдир.

1953 илдән Азәрб. Дөвләт Консерваторијасынын фп. кафедрасында дәрс дејир (1969 илдән һәмин кафедранын мүдиридир).

АТАКИШИЈЕВА Мәсмә Әлимәрдан гызы (д. 21.3.1924, Шамахы) — совет мүәллими, Азәрб.ССР әмәкдар мүәллими (1960), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1968). Педагожи фәалијјәтә 1940 илдә Күрдәмир р-нунда башламыш, 1943—68 илләрдә Ағсу шәһәр орта мәктәбиндә синиф мүәллими ишләмишдир. 1969 илдән Бакынын Нәриманов р-нунда ибтидаи синиф мүәллимидир.

АТАКИШИЛИ — Азәрб.ССР Күрдәмир р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Күрдәмир д.ј. ст.-ндан 2 *км* шм.-да, Күрдәмир—Ағсу шосе јолу кәнарында, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 2503 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг, һејвандарлыг вә бағчылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси вар.

АТАКСИ́ЈА (јун. ataxia—низамсызлыг, a—инкар шәкилчиси + táxis—низам)—ирадi һәрәкәтләрдә координасијанын позулмасы. А. онурға бејни, периферик синир системи, ја да гулаг лабиринти зәдәләндикдә, бејнин алын пајында, бејинчикдә склероз, јахуд шиш олдугда вә с. һалларда баш верир. Клиник кедишинә көрә ики чүр олур: көвдә (статик) вә әтраф (динамик) А.-сы. Көвдә А.-сында хәстә, көзү бағлы ајаг үстә дура билмир, сәндәләјир; әтраф А.-сында шәһадәт бармағыны бурнунун учуна јахынлашдырмагда, бир ајағынын дабаныны дикәр ајағынын дизинә тохундурмагда чәтинлик чәкир, мүвазинәтини сахламаг үчүн ајагларыны аралы гојур, јериши сәрхош адамын јеришини хатырладыр. Мүаличәси: хәстәлији төрәдән әсас сәбәби арадан галдырмаг, һәрәкәт координасијасыны бәрпа етмәк үчүн мүаличә идманы вә с.

Әд.: Шевалье А. В., Рубинштейн И. Я., Своеобразный вариант наследственности мозжечковой атаксии. В кн.: Очерки клинической неврологии, в. 103, Л., 1971; Басис В. Ю., Клинический и генетический полиморфизм наследственных атаксий, Вильнюс, 1972.

АТАЛА́Ј (Atalay) Бесим (1882, Кутаһја вил., Ушаг к., —7.11.1965, Ангара)— түрк дилчиси, әдәбијјатшүнас вә ичтимаи хадим. Милли азадлыг һәрәкатында иштирак етмишдир. Түрк Дил Гурумунун јарадычыларындандыр. *Маһмуд Кашгаринин* «Divani-луғат ит-түрк» (ч. 1—3, 1939—41) әсәрини әрәб дилиндән тәрчүмә вә нәшр етмишдир. «Түрк дилиндә шәкилчиләр вә көкләр» (1942), «Түрк дилиндә сөздүзәлтмә јоллары» (1946) вә с. әсәрләрин мүәллифидир.

АТАЛАР СӨЗҮ—шифаһи халг әдәбијјаты жанры, һәјатын мүхтәлиф мәсәләләринә аид ибрәтамиз мәзмунлу гыса кәлам, һикмәтли сөзләр. А.с. халг мүдриклијинин үмумиләшдирилмиш бәдии ифадәсидир (мәс., «Нә әкәрсән, ону да бичәрсән», «Ел күчү, сел күчү», «Ишләмәјән дишләмәз», «Јүз өлч, бир бич»). Лакин кечмишдә һаким синифләрин дүнјакөрүшүнү вә мәнафејини әкс етдирән бир сыра А.с. да јаранмышдыр («Аллаһ кәримдир», «Аға дејир сүр дәрәјә—сүр дәрәјә», «Сәһәрдән дурмагла дејил, аллаһ вермәкдәдир» вә с.). Бүтүн халгларда А.с. вар. А.с. әсрләр боју јаранмыш, дилдән-дилә кечәрәк тәкмилләшмиш вә чилаланмышдыр. Мәнзум вә мәнсур олур. Әдәбијјатда вә натигликдә бәдии васитә кими кениш истифадә едилир.

Мәтнләр: Азәрбајҹан аталар сөзү (топлајаны вә тәртиб едәни Һ. Зејналлы), Б., 1926; Аталар сөзү (топлајаны вә тәртиб едәни Ә. Һүсејнзадә), Б., 1965; Аталар сөзләри вә мәсәлләр (тәртиб едәни Ә. Һүсејнзадә), Б., 1971.

Әд.: Бабајев И., Әфәндијев П., Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты, Б., 1970.

АТАЛЫГ, совет һүгугунда— ушағын мүәјјән кишидән төрәмә факты; ВВАГ органларында доғум һаггында гејдијјатла тәсдиг едилир. Никаһда олан шәхсләрдән төрәјән ушағын анасынын әри ушағын атасы һесаб олунур. Валидејнләр никаһда олмадыгда ушағын атасы онун ата вә анасынын биркә әризәсинә әсасән мүәјјән едилир. Белә әризә олмадыгда 1968 ил октјабрын 1-дән (ССРИ вә мүттәфиг респ.-ларын никаһ вә аилә ганунверичилији Әсасларынын гүввәјә миндији тарих) сонра доғулан ушағын атасы онун валидејнләриндән биринин, гәјјумун (һимајәчинин), һабелә һәдди-булуға чатмыш ушағын өзүнүн әризәсинә әсасән мәһкәмә гајдасы илә мүәјјәнләшдирилә билинәр. Мәһкәмәнин А.-ы мүәјјән едә билмәси шәртләри мүттәфиг респ.-ларын никаһ вә аилә мәчәлләләриндә тәсбит едилир (мәс., Азәрб.ССР Никаһ вә Аилә Мәчәлләси, м. 57). Валидејнләрин биркә әризәси вә ја мәһкәмә гәрары илә А.-ын мүәјјән олунмасы, јахуд А.-ын е'тираф едилмәси факты әсасында доғум гејди китабында мүвафиг гејд апарылыр, һабелә ушағын доғулмасы һаггында шәһадәтнамә верилир. А.-ын гејди акты *валидејнләрин һүгуг вә вәзифәләринин* јаранмасы илә әлагәләндирилир.

Өкеј ата мә'насында да ишләдилир.

Етнографијада—гәбилә гурулушу дөврүндә мејдана кәлмиш адәт. Феодализм чәмијјәтиндә дә галмышды. Адлы-санлы аиләләр јени доғулмуш оғлан ушагларыны тәрбијәләндирмәк мәгсәди илә өз вассаллары, јахуд хидмәтчиләринин аиләләринә верирдиләр; Гафгазын бир чох халгы, гәдим келтләр, әрәбләр вә б. халглар арасында јајылмышды. Мүәјјән јаша чатдыгдан сонра ушагын аиләсинә гајытмасы тәнтәнә илә гејд едилир, тәрбијәчи вә валидејнләр бир-биринә һәдијјә верирдиләр. А., әсасән, ики аилә арасында јахынлыг вә һүгуги мүнасибәт јарадырды. А. чох вахт *атабәј* адынын гаршылығы кими дә ишләнмишдир. Феодализм мүнасибәтләринин ләғви илә арадан чыхмышдыр.

АТАМА́Н (А. сөзүнүн түрк мәншәли олдуғу еһтимал едилир)—1) дөвләтдән асылы олмајан гејри-низами һәрби дәстәнин (бә'зән гулдур дәстәсинин) башчысы; 2) казакларда гошун вә алаһиддә һиссә командири. Әввәлләр сечилир, сонралар исә јерли һәрби вә мүлки идарәләрин башчысы тә'јин едилирди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра А. рүтбәси ләғв олунмушдур.

АТАРАКСИЈА́ (јун. ataraxía—тәмкинлик)—бә'зи гәдим јунан философларынын фикринчә, мүдрик адама мүјәссәр олан руһи сакитлик вә тәмкинлик һалы. Демокрит, Епикур, Лукретси һесаб едирдиләр ки, А. дүнјаны дәрк етмәк, горхуну арадан галдырмаг, һәјәчандан азад олмаг јолу илә әлдә едилир. Скептикләр исә (Пиррон вә б.) А.-ја наил олмаг үчүн фикир јүрүтмәкдән имтина етмәји, һадисәләрә, севинчә вә кәдәрә биканә олмағы (бах *Апатија*) өјрәдирдиләр. Марксист етика һәјата сејрчи мүнасибәти, о чүмләдән А.-ны рәдд едир.

АТАРБЕ́КОВ (әсл фамилијасы **Атарбејкан**) Кеорки Александрович (14.12.1892, Ечмиадзин —22.3.1925, Тифлис)—совет дөвләт вә партија хадими. 1908 илдән Сов. ИКП үзвү. 1905 илдә ингилаби һәрәката гошулмушдур. Бакы кимназијасында охудуғу заман (1908) тәләбәләр арасында РСДФП-нин дәрнәјини тәшкил етмишдир. 1917 илдә Сухум кизли партија комитәсинин үзвү, 1918 илдә Шимали Гафгаз Фөвгәл'адә Комиссијасы (ФК) сәдринин мүавини, Хәзәр-Гафгаз чәбһәси хүсуси шө'бәсинин рәиси, 1919 илдә Һәштәрхан ФК-нын сәдри, Чәнуб чәбһәси хүсуси шө'бәсинин рәиси, Чәнуб чәбһәси трибуналынын сәдри, 1920 илдә Бакыда Үмумрусија ФК-нын мүвәккили, 1921 илдән Ермәнистанын шм. р-нлары ингилаб комитәсинин сәдри, Загафгазија халг почт вә телеграф комиссары, халг фәһлә-кәндли мүфәттишлији комиссарынын мүавини, Загафгазија Партија Нәзарәти Комиссијасы Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү олмушдур. Тәјјарә гәзасында өлмүшдүр.

АТАРПАСЫ — Азәрб.-да ханлыглар дөврүндә сүвари гошун үчүн әһалидән топланылан натурал верки. Гарабағ ханлығында даһа кениш јајылмышды. Онларча башга верки кими, А. да әһалијә ағыр јүк иди. Феодал хидмәтчиләринә даими вә ја мүвәггәти истифадә үчүн верилмиш торпаглара да А. дејилирди (бах һәмчинин *Әләфә*).

АТАТҮРК Гази Мустафа Камал (Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, 1881, Салоники—10.11.1938, Истамбул)—Түркијә дөвләт, сијаси вә һәрби хадими, Түркијә республикасынын баниси вә илк президенти (1923—38). Ататүрк фамилијасы она Түркијәдә фамилија гәбулу илә әлагәдар 1934 илдә Түркијә Бөјүк Милләт Мәчлиси тәрәфиндән верилмишдир. А. *Кәнч түркләр ингилабында* (1908) иштирак етмиш, 1909 илдә II *Әбдулһәмидин* әксингилаби гијамыны јатыран «һәрәкәт ордусу» гәраркаһынын рәиси олмушдур. Лакин тезликлә *«Иттиһад вә тәрәгги»* партијасындан узаглашмышдыр. А. Италија—Түркијә (1911—12) вә Икинчи Балкан (1913) мүһарибәләриндә иштирак етмишдир. Биринчи дүнја мүһарибәси заманы Дарданел боғазынын мүдафиәсиндә (1915) шүчаәт көстәрмишдир. 1916 илдә она кенерал рүтбәси вә паша титулу верилмишдир. А. 1919 илдә Анадолуда башлајан вә сонра онун ады илә «камалчылар һәрәкаты» адландырылан антиимпериалист милли азадлыг һәрәкатына башчылыг етмишдир. Антанта ордулары Истамбулу ишғал едәндән вә инкилисләр «Мәчлиси-мәбусан»ы («Депутатлар палатасы») дағыдандан сонра, 1920 ил апрелин 23-дә А. Ангарада јени парламент—Түркијә Бөјүк Милләт Мәчлисини јаратды. А. Мәчлисин вә тәшкил едилән һөкумәтин сәдри сечилди (президент сечиләнәдәк бу вәзифәдә олмушдур). А. инкилис-јунан мүдахиләчиләринә гаршы милли азадлыг мүһарибәсинә рәһбәрлик едирди. Сакарја чајы јахынлығында јунан ордусу үзәриндә чалдығы гәләбәјә көрә (1921, 23 август—13 сентјабр) Түркијә Бөјүк Милләт Мәчлиси А.-ә маршал рүтбәси вә «Гази» («Галиб») фәхри адыны вермишдир. 1922 илдә түрк ордусу А.-үн командanлығы илә мүдахиләчиләри тамамилә дармадағын етди.

А. Түркијәнин капитализм јолу илә мүстәгил инкишафына чалышырды. Султанлығын ләғвиндән сонра (1922 ил, 1 нојабр) онун тәшәббүсү илә 1923 ил октјабрын 29-да Түркијә респ. е'лан едилди. 1924 ил мартын 3-дә хилафәт ләғв олунду, дөвләт, инзибати гурулуш, әдлијјә, мәдәнијјәт вә мәишәт саһәләриндә милли буржуа характерли бир сыра мүтәрәгги ислаһат кечирилди. А.-үн 1923 илдә тәшкил етдији вә өмрүнүн сонуна кими сәдри олдуғу Халг Партијасы (1924 илдән Респ. Халг Партијасы) империалист дөвләтләриндән јардым алан феодал-клерикал вә компрадор даирәләрин кечмиш сијаси гурулушу бәрпа чәһдләринә гаршы мүбаризә апармышдыр. А. 1920 ил апрелин 26-да В. И. Ленинә көндәрдији мәктубда дипломатик әлагә јаратмаг тәклифини ирәли сүрмүш, истиглалијјәт мүбаризәсиндә түрк халгына јардым көстәрмәји хаһиш етмиш, Түркијә илә Совет Русијасы арасында достлуг әлагәләринин јарадылмасына чалышмышды. Совет һөкумәти Түркијә милли һөкумәтинә тәмәннасыз јардым көстәрмишдир. А.-үн башчылыг етдији Түркијә һөкумәти 1921 илин мартында Москвада РСФСР илә достлуг вә гардашлыг, 1921 илин октјабрында Гарсда Загафгазија Совет Респ.-лары илә достлуг, 1922 илин јанварында Ангарада Совет Украјнасы илә достлуг вә гардашлыг мүгавиләләри имзаламышдыр. Бу мүгавиләләр Түркијәнин бејнәлхалг вәзијјәтинин möhкәмләнмәсинә јардым етди. А. Совет—Түркијә достлуғунун кенишләниб мөһкәмләнмәсинә тәрәфдар иди. О, Советләр өлкәси илә игтисади вә мәдәни әлагәләри даим инкишаф етдирмәк сијасәти апарырды.

Әсәрләри: Путь новой Турции, т. 1—4, М., 1929—34; Избранные речи и выступления, М., 1966.

Әд.: Миллер А. Ф., Формирование политических взглядов Кемаля Ататюрка, «Народы Азии и Африки», М., 1963, № 5, с. 65—85; јенә онун, Кемаль Ататюрк. Ранние годы, «Народы Азии и Африки», М., 1970, № 6, с. 68—83; Багиров Ю. А., Борьба турецкого народа против империалистической интервенции и султаната за республику (1917—1924 гг.), Б., 1968.

АТАЧАЈ — Азәрб.ССР-ин Абшерон вә Дәвәчи р-нлары әразисиндә чај. Уз. 45 *км*, һөвзәсинин саһ. 347 *км²*. Дүбрар д.-ндан (1870 *м* һүнд.-дән) башланыб, Хәзәр дәнизинә төкүлүр. Әсасән, јағыш сују илә гидаланыр. Сувармада истифадә олунур.

АТБАРА (әр. بحرالاسود —Бәһр үл-әсвәд) —Ефиопијада вә Суданда чај. Нилин сағ голу. Уз. 1120 *км*. Ефиопија јајласындан башланыр. Анчаг јағышлы дөврдә (ијул-нојабр) Нилә говушур. Атбара ш. А.-нын мәнсәби јахынлығындадыр.

АТБАРА—Суданын шм.-ш.-индә Атбара чајынын Нилә төкүлдүјү јердә шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 55,7 мин (1970). Д.ј. е'малатханалары, ири семент з-ду вар. А.-да памбыг, тахыл, мејвә, малгара тичарәти едилир.

АТБАСАР—Газах.ССР-ин Селиноград вил.-ндә шәһәр. Атбасар р-нунун мәркәзи. Д.ј. говшағы. Әһ. 39,7 мин (1975). К.т. хаммалы е'малынын мәркәзи (әт комбинаты, сүд з-ду вә с. мүәссисәләр). Механики тә'мир з-ду, тикинти материаллары з-длары, к.т.-нын механикләшдирилмәси техникуму, тибб мәктәби вар.

АТБУЛАГ — Азәрб. ССР-ин Салјан р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Бакы—Тбилиси д.ј.-нда ст. Р-н мәркәзиндән 64 *км* шм.-ш.-дә, Бакы—Күрдәмир шосе јолу кәнарында, Пирсаат чајынын саһилиндә, дүзәнликдәдир. Әһ. 1238 (1976). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. 2 даш карханасы, орта мәктәб, клуб, китабхана вар.

АТЕИЗМ (јун. *a* инкар шәкилчиси+theós—аллаһ; һәрфи мә'нада аллаһсызлыг)—һәр чүр дини вә дини тәсәввүрләри (аллаһын мөвчудлуғу, руһун өлмәзлији, ахирәт дүнјасына инам вә с.) инкар едән бахышлар системи. А. анлајышы мүхтәлиф дөврләрдә һаким дини тә'лимләрин тәнгиди илә әлагәдар мүхтәлиф мә'налар кәсб етмишдир. Гәдим дөврләрдә халгларын е'тигад етдији аллаһларын инкар едилмәси А. һесаб олунурду. Орта әсрләрдә христианлар чох вахт «һәгиги аллаһы» инкар едән бүтпәрәстләри атеист е'лан едирдиләр. 19 әсрин орталарында ән мүртәче килсә хадимләри Канты вә Һекели дә атеист адландырырдылар. Лакин дини тәнгидин дикәр формалары илә А. арасында бөјүк фәрг вар. А.-ин нәзәри әсасы материалист фәлсәфәдир.

Атеист көрүшләрин рүшејмләри гәдим дөврләрдә Бабилистанда, Мисирдә, Чиндә вә Һиндистанда мејдана кәлмишдир. Гәдим јунан мүтәфәккирләри Демокрит вә Епикурун, Рома философу Лукретсинин фәлсәфәсиндә атеист фикирләр вар. Дини идеолокија вә килсәнин там һөкмран олдуғу феодализм дөврүнүн мүтәфәккирләри динә гаршы фикирләрини ачыг сөјләјә билмәмиш, *деизм* вә *пантеизм* пәрдәси алтында чыхыш етмишләр. Ибн Рүшд вә Ибн Синанын икили һәгигәт нәзәријјәсиндә *азадфикирлилик* мејлләри вар. Монотеист динләрә гаршы мүбаризәдә А.-ин тәбии-елми чәһәтдән әсасландырылмасында буржуа А.-и мүһүм рол ојнамышдыр. Н. Коперник, Ч. Бруно, Б. Спиноза, франсыз материалистләри (П. Һолбах, Д. Дидро, К. Һелветси, Ж. Ламетри вә б.), Л. Фејербах вә б. чүр'әтли атеист фикирләр сөјләмишләр. Лакин, феодализмә гаршы мүбаризәдәки тарихи ролуна бахмајараг, буржуа А.-и синфи мәһдудлуғу үзүндән ардычыл олмамыш, динин арадан галдырылмасынын башлыча јолуну маарифчиликдә көрмүшдүр.

Русијада азадфикирлилијин вә А.-ин инкишафы 18—19 әсрләрин габагчыл рус ичтимаи фикри илә бағлыдыр. Ингилабчы демократлар (В. Г. Белински, А. И. Кертсен, Н. Г. Чернышевски вә б.) А.-и билаваситә тәһкимчилик әлејһинә мүбаризә илә әлагәләндирирдиләр. И. М. Сеченов, И. И. Мечников вә К. А. Тимирјазевин әсәрләриндә дини бахышларын елми тәнгиди инкишаф етдирилмишдир.

Азәрб. халгынын габагчыл ичтимаи фикир тарихиндә азадфикирлилик вә А. ән'әнәләри мүһүм јер тутур. Азәрб.-да атеист фикрин тарихи гәдимдир. *Хуррәмилик* ислам дининин еһкамларына гаршы чыхараг, бәрабәрлик идејаларыны ирәли сүрмүшдүр. Бу идејалар сонракы инкишафыны Хагани, Низами, Нәсими, Фүзули кими мүтәфәккирләрин јарадычылығында тапмышдыр. Бир чох Азәрб. мүтәфәккир вә шаири (Сүһрәвәрди, Нәими, Әһмәд Каши, Нәсими) дини тә'гибләрин гурбаны олмушдур. 19 әсрин әвәлләриндән башлајараг Азәрб. мүтәфәккирләринин дин әлејһинә чыхышлары хүсусилә күчләнмишдир. М. Ш. Вазеһ руһаниләри кәскин тәнгид едәрәк, онлары «ријакар вә шарлатан» адландырмыш, М. Ф. Ахундов исә Шәрг аләминдә илк дәфә бүтүн динләри «пуч вә әфсанә» һесаб етмиш, Маркса гәдәрки философлар ичәрисиндә ислам дининин ән тутарлы, кәскин тәнгидини вермишдир. 20 әсрин әввәлләриндә Ч. Мәммәдгулузадә М. Ә. Сабир, Ә. Б. Һагвердијев, Н. Нәриманов, М. С. Ордубади, Ү. Һачыбәјов ислам динини тәнгид етмиш, атеист фикри дөврүн тәләбләринә ујғун инкишаф етдирмишләр.

Динин ичтимаи-синфи маһијјәтинин елми изаһыны илк дәфә марксист фәлсәфә вермишдир. А.-ин јүксәк формасы олан марксист А.-ин фәлсәфи әсасы диалектик вә тарихи материализмдир. Динин марксист тәнгидиндә әсас мәсәлә динин тамамилә арадан галдырылмасы вә бунунла әлагәдар диндарлығы доғуран ичтимаи-тарихи шәраитин вә дини мөвһуматын сахланмасына көмәк едән ичтимаи ән'әнәләрин тәһлилидир. «Керчәк аләмин дини ин'икасы үмумијјәтлә анчаг о заман јох ола биләр ки, инсанларын күндәлик әмәли һәјатдакы мүнасибәтләри онларын бир-бирилә вә тәбиәтлә ајдын вә зәкаја ујғун әлагәләриндән ибарәт олсун» (Маркс К. вә Енкелс Ф., Дин һаггында, Б., 1965, сәһ. 110—111). В. И. Ленин К. Маркс вә Ф. Енкелсин тә'лимини инкишаф етдирәрәк динин ичтимаи, игтисади, тарихи вә гносеоложи көкләри һаггында анлајышын дүрүст ифадәсини вермиш вә көстәрмишдир ки, «...күтләләрдәки е'тигадын вә динин мәнбәјини материалистчәсинә изаһ етмәк лазымдыр» (Әсәрләри, ч. 15, сәһ. 415).

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси, өлкәмиздә сосиализмин инкишафы динин ичтимаи көкләрини сарсытды. Килсәнин, мәсчидин дөвләтдән вә мәктәбин килсәдән, мәсчиддән ајрылмасы өлкәмиздә А.-ин күтләви шәкил алмасы үчүн шәраит јаратды. ССРИ-дә дин әлејһинә тәблиғат һүгугу Конститусијада тәсбит олунмушдур. Али вә орта ихтисас мәктәбләриндә «Елми атеизмин әсаслары» фәнни тәдрис едилир. Сов. ИКП МК јанында Ичтимаи Елмләр Академијасы тәркибиндә хүсуси Елми Атеизм Ин-ту јарадылмышдыр (1964). Азәрб.ССР ЕА Фәлсәфә вә Һүгуг Институнда елми атеизм шө'бәси вар. 1968 илдә Азәрб. Дөвләт Атеизм Музеји тәшкил олунмушдур.

ССРИ-дә коммунизм гуручулуғунун мүасир мәрһәләси *атеизм тәрбијәси* гаршысында јени вәзифәләр ирәли сүрмүшдүр. Сосиализм шәраитиндә дини мөвһуматын галыгларыны арадан галдырмаг үчүн конкрет сосиоложи тәдгигатлар апарылыр. Ичтимаи тәрәггинин кедиши көстәрир ки, дини ән әнәләрин күчүнә бахмајараг, дүнјанын бир чох өлкәсиндә әһалинин ән мүхтәлиф тәбәгәләри динин тә'сириндән азад олур. Беләликлә, А.-ин инкишафы үчүн кениш имканлар јараныр.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Дин һаггында, Б., 1965; Ленин В. И., Дин һаггында, Б., 1965; Сәттаров М., Совет адамларынын шүүрундакы капитализм галыгларынын арадан галдырылмасы һаггында, Б., 1961; Маһмудов П., Атеизм вә дин, Б., 1969; Атеизм мәсәләләри, Б., 1975; История и теория атеизма, М., 1962; Колоницкий П. Ф., Атеизм и формирование коммунистической личности, М., 1975; Тангер В. К., Основы научного атеизма, Киев, 1975; Окулов А. Ф. и др., Научный атеизм, М., 1976; Религия и церковь в современную эпоху, М., 1976.

АТЕИ́ЗМ ТӘРБИЈӘСИ—динин ичтимаи шүур формаларындан бири кими мөвчуд олдуғу шәраитдә елми-материалист дүнјакөрүшүнүн мүнтәзәм çурәтдә формалашдырылмасы. Елми дүнјакөрүшү вә *коммунист тәрбијәсинин* мүһүм тәркиб һиссәси олан А.т.-нин әсас вәзифәси динин елмә зидд ичтимаи шүур формасы олдуғуну, дини мөвһумат вә хурафатын, идеалист бахыш вә нәзәријјәләрин, дини адәт вә мәрасимләрин мүртәче маһијјәтини, зәрәрли тә'сирини елми-материалистчәсинә изаһ етмәкдән, адамларда атеист бахыш вә әгидәнин формалашмасына наил олмагдан ибарәтдир.

Атеист бахыш вә әгидәси инсанларын һәјат шәраитинин тә'сири илә, ичтимаи әмәк фәалијјәти просесиндә јараныб формалашыр.

Сосиализм шәраитиндә А.т.-нин зәрурилији коммунизм гуручулуғунун әсас вәзифәләриндән олан јени инсан тәрбијәси илә бағлыдыр. Сосиализмин гәләбәси вә коммунизм гуручулуғундакы мүвәффәгијјәтләр атеист дүнјабахышынын тәрбијәси үчүн објектив әсасдыр. Бу просесдә чәмијјәтин мәгсәдәујғун, шүурлу вә тә'сирли тә'лим-тәрбијә иши, бүтүн халг маарифи системи, мәдәни-маариф мүәссисәләри, мәтбуат, радио вә телевизија, әдәбијјат вә инчәсәнәт, партија тәшкилаты, марксизм-ленинизмин атеист ирсинин тәблиғи бөјүк рол ојнајыр. Сов.ИКП Програмында дејилир: «Партија адамлары, дүнјаны елми-материалистчәсинә анламаг руһунда тәрбијә етмәк вә диндарларын һејсијјәтинә тохунмадан дини мөвһуматы арадан галдырмаг үчүн идеја тә'сири васитәләриндән истифадә едир. Мүнтәзәм сурәтдә кениш елми-атеизм тәблиғаты апармаг,... дини е'тигадын әсассызлығыны сәбирлә изаһ етмәк лазымдыр» (Б., 1973, сәһ. 108).

А.т.-ндә үмумтәһсил мәктәбләринин ролу даһа бөјүкдүр. Мәктәбдә шакирдләр елмләрин әсасынын тәдриси просесиндә тәбиәт, чәмијјәт вә тәфәккүр һадисәләринин илаһи гүввәләрин ирадәсиндән асылы олмадығыны, тәбии ганунаујғунлуглара әсасән јараныб инкишаф етдијини диалектик вә тарихи материализм бахымындан дәрк едирләр. Мәктәб ушаглара үзви аләмин тарихи инкишафы, инсанын әмәлә кәлмәси вә с. һаггында системли билик верир. А.т.-ндә синифдәнхарич тәдбирләрин мүһүм әһәмијјәти вар. Шакирдләрин мүбариз атеизм руһунда тәрбијә едилмәсиндә мәктәб, аилә вә ичтимаијјәтин биркә фәалијјәти вә тә'сири дә бөјүк гүввәдир. А.т. орта ихтисас тәһсили мәктәбләриндә, али мәктәбләрдә, сијаси маариф дәрнәкләриндә вә и.а. давам етдирилир. А.т.-ндә әһалинин мүхтәлиф тәбәгәсинин ичтимаи шүур сәвијјәси, психолокијасы, билик сәвијјәси, јаш, чинс хүсусијјәтләри, аилә шәраити, әмәјә вә ичтимаи керчәклијә мүнасибәти нәзәрә алынмалыдыр.

А.т.-ндә сосиоложи тәдгигатлардан, елмин вә ичтимаи тәчрүбәнин наилијјәтләриндән истифадә олунмасы мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Лакин адамларын диндән узаглашдырылмасында, атеист әгидәсинин формалашдырылмасында онларын истеһсалата вә ичтимаи фәалијјәтә актив чәлб едилмәси әсас шәртдир. Бу ишдә әмәк коллективләринин тәрбијәчилик ролу мүһүмдүр.

Азәрб.ССР партија, совет, комсомол вә ичтимаи тәшкилатларынын фәалијјәтиндә кәнч нәслин, зәһмәткешләрин А.т. мүһүм јер тутур. Респ. «Билик» Чәмијјәти, мәтбуат, радио вә телевизија, Азәрб. Дөвләт Атеизм Музеји бу саһәдә күтләви тәблиғат иши апарыр.

Капитализм чәмијјәтиндә дини тәшкилатлар вә бә'зи өлкәләрдә дөвләт апараты әһалинин А.т.-нә кәскин мүгавимәт көстәрир.

Әд.: Крупскаја Н. К., Атеист тәрбијәси мәсәләләри, Б., 1965; Новрузов Һ., Синифдәнхарич ишләрдә шакирдләрин атеизм тәрбијәси, Б., 1968; Шәфијев С., Мәктәблиләрин атеизм тәрбијәси, Б., 1973; Гулијев М., Тарих дәрсләриндә шакирдләрин елми-атеизм тәрбијәси, Б., 1974; Евдокимов В. И., Научная организация атеистического воспитания, М., 1968; Партийная организация и атеистическое воспитание, М., 1975; Окулов А. Ф., Научное мировоззрение и атеистическое воспитание, М., 1976; бах һәмчинин *Атеизм* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АТЕЛЕКТА́З (јун. atelēs—натамам+éktasis—кенәлмә)—ағчијәрдә вә ја онун бир һиссәсиндә алвеолларын һавасыз галыб бүзүшмәси. Јени доғулмуш көрпәләрдә тәнәффүс һәрәкәтләринин зәифлијиндән вә ја бронхларын тутулмасындан әмәлә кәлир (анаданкәлмә А.), јахуд ағчијәрә тәзјиг нәтичәсиндә (плевра бошлуғуна маје вә һава топландыгда, ағчијәр илтиһабында, бронхлар тутулдугда вә с.) сонрадан баш верир.

АТЕРК—Азәрб.ССР Мардакерт р-нунда (ДГМВ) кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 56 *км* г.-дә, Тәртәр чајынын сол саһилиндән 3 *км* аралы, Атерк чөкәклијиндәдир. Әһ. 2665 (1976); тахылчылыг, түтүнчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, амбулаторија-хәстәхана, бајтарлыг мәнтәгәси, ушаг бағчасы вә көрпә еви, рабитә шө'бәси вар.

АТЕРО́МА (јун. athḗra—һорра+ōma—шиш адларында шәкилчи)—пиј вәзиләри јолунун тутулмасы нәтичәсиндә дәридә (әсасән, башын вә үзүн дәрисиндә) вә дәриалты гатда әмәлә кәлән хошхассәли шишәбәнзәр төрәмә. Ән кичији нохуд, ән бөјүјү тојуг јумуртасы бојда олур. Ичәрисиндә һоррајабәнзәр маје олур (ады да бурадандыр). Бә'зи һалларда А. иринләјир вә ја јаман шишә чеврилир. Мүаличәси чәрраһи үсулладыр.

Әд.: Мәммәдов З., Үмуми чәрраһлыг, Б., 1969; Топчубашов М. А., Хүсуси чәрраһлыг, һ. I, Б., 1974.

АТЕРОМАТО́З—тохуманын дағылма очағы; холестерин кристаллары вә әһәнк дузлары олан һоррајабәнзәр пиј күтләсиндән ибарәтдир. Атеросклероз хәстәлијиндә А. чох вахт артеријаларын дахили гишасында мүшаһидә едилир.

АТЕРОСКЛЕРО́З (јун. athḗra—һорра+*склероз*)—артерија диварларынын бәркијиб еластиклијини итирмәси, артерија мәнфәзинин даралмасы вә нәтичәдә органларын ганла тәчһизинин позулмасы илә характеризә олунан хроник хәстәлик; адәтән, организмин бүтүн артериал системиндә мүшаһидә едилир. А. ән чох јашлы адамларда олур. Кишиләр гадынлара нисбәтән 3—5 дәфә чох хәстәләнир. Хәстәлијин инкишаф механизми беләдир: А. заманы липид мүбадиләсинин позулмасы нәтичәсиндә артеријаларын дахили гишасында липидләрдән, хүсусилә холестериндән ибарәт сарымтыл, бәрк атеросклеротик лөвһәчикләр (јығынтылар) әмәлә кәлир. Онлардан төрәјән бәрк бирләшдиричи тохума дамарларын диварларыны галынлашдырыр вә сластиклијини азалдыр. Нәтичәдә ганын тохумалара ахмасы чәтинләшир. Сонралар атеросклеротик лөвһәчикләрдә бир сыра дәјишиклик баш верир; бә'зән онлар парчаланыб һоррајабәнзәр күтлә әмәлә кәтирир (хәстәлијин ады да бурадан көтүрүлмүшдүр), лөвһәчикләрә әһәнк чөкүр (кирәчләшмә, калсиноз) вә ја онларда бирчинсли јарымшәффаф маддә (киалин) әмәлә кәлир. Просес кет-кедә шиддәтләнир. Лөвһәчикләр даирәви јерләшдијиндән дамарлар кенишләнмә габилијјәтини итирир. Артеријаларын дахили сәтһинин һамар олмамасы ган лахталары—тромблар әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур, бу да ган дөвраныны чәтинләшдирир вә ја тамам дајандырыр.

Холестеринин ганда артмасы вә липид мүбадиләсинин позулмасы А. хәстәлијинин әсас сәбәбидир. Һәддиндән артыг әсәбилик, јорғунлуг, хүсусән һипертонија хәстәлији вә с. А.-ун әмәлә кәлмәсиндә бөјүк рол ојнајыр.

Аорта, коронар, ағчијәр, бејин, бөјрәк вә мезентериум артеријаларынын, гарын аортасынын А.-уна тәсадүф едилир. Үрәјин тач дамарларынын, бејнин, бөјрәк артеријаларынын А.-унун әламәтләри, адәтән, мүхтәлиф олур. Бејин дамарларынын А.-у әгли фәалијјәтин позулмасы, ағыр һалларда исә мүхтәлиф нөвлү ифлич илә нәтичәләнир. Хәстәләр башағрысы, башкичәлләнмәси, јаддашын позулмасы, гулагларда күрулту вә с.-дән шикајәтләнирләр. Тач дамарларынын А.-у заманы үрәк наһијәсиндә *стенокардија* ағрылары башлајыр, бу ағрылар чох вахт сол гола, сол күрәк наһијәсинә кечир. Бә'зән мүаличә-профилактик тәдбирләр көрүлмәдикдә бу вәзијјәт ағырлашараг үрәк әзәләсинин инфарктына вә ја үрәк астмасына сәбәб олур. Тач дамарларынын А.-у бә'зән ағры вермир, үрәјин функсионал јарытмазлығы әламәтләри илә башлајыр. Физики кәркинлик вә синир кәркинлији заманы тәнкнәфәслик олур, үрәк сүр'әтлә дөјүнмәјә башлајыр. Хәстә мүаличә олунмадыгда ашағы әтрафда өдем, гарачијәрин бөјүмәси вә *ассит* илә нәтичәләнир. Бөјрәјин хырда дамарларынын А.-у илкин бөјрәк бүзүшмәсинә сәбәб олур. Бу заман ган тәзјиги јүксәлир, сидикдә патоложи елементләр (зүлал, ган вә с.) тапылыр, *полиурија* баш верир. Бөјрәјин функсијасы кетдикчә позулур, сидик аз ифраз олунур вә хүсуси чәкиси азалыр, ганда азот шлаклары чохалыр. Нәтичәдә синир системи зәһәрләнир вә уремик *кома* әмәлә кәлир.

Мүаличә вә профилактикасы: мүаличә һәким нәзарәти алтында апарылмалыдыр. Хәстә, тәркибиндә јағ вә холестерин чох олан јумурта сарысы, гајмаг, хама, кәрә јағы, донуз әти, балыг күрүсү вә с.-ни аз јемәлидир. Онун гидасыны витаминли мәһсуллар, битки јағлары (күнәбахан, гарғыдалы јағы вә с.) тәшкил етмәлидир; хәстәјә бә'зи витаминләр (B_{12}, B_6, B_1, P вә хүсусән C витаминләри), һормонал дәрманлар, ганын лахталанмасынын гаршысыны алан маддәләр (антикоагулјантлар), һәмчинин дамаркенәлдән дәрманлар тә'јин олунмалы, онун әмәк вә истираһәт режими тәнзим едилмәлидир. А.-у оланлар папирос чәкмәмәли вә спиртли ички ичмәмәлидирләр.

Әд.: Банщиков В. М., Атеросклероз сосудов мозга с психическими нарушениями, М., 1967; Анестиади В., Зота Е., Атеросклероз и эластика артерий, Кишинев, 1970.

АТӘШКАҺ—бах *Атәшкәдә.*

АТӘШКАҺ (ШУБАНЫ) НЕФТ ЈАТАҒЫ—Бакы ш.-ндән г.-дә, Шубаны силсиләсиндәдир. Дәгиг кәшфијјат ишләри 1914 илдән башлајараг, фасиләләрлә 1939 иләдәк давам етдирилмишдир. Јатағын кеоложи гурулушунда Мајкоп дәстәсиндән Абшерон мәртәбәсинә гәдәр олан чөкүнтүләр иштирак едир. Асимметрик брахиантиклинал гурулушлудур. Г. ганадында јатым бучағы 45—65°-дир, ш.-ганадында лајлар шагули, һәтта ашырылмыш вәзијјәтдәдир. Антиклиналын тағы узунуна кечән ики үстәкәлмә характери дашыјан фајла мүрәккәбләшир. Нефт Мәһсулдар гатын Гырмаки (галынлығы 15 *м*-дән 250 *м*-ә гәдәр), Гырмаки үстү гумлу (80—100 *м*) вә Фасилә (70—80 *м*) дәстәләриндә мүәјјән едилмишдир. Нефтин хүс. ч. 0,877—0,930. Јатаг 1949 илдән ишләдилир.

АТӘШКӘДӘ, Атәшкаһ — атәшпәрәст мә'бәди, ибадәткаһ. Атәшпәрәстлијин кениш јајылдығы Азәрб., Орта Асија, Иран, Һиндистан, Әфганыстанда А.-ләр вар иди. Азәрб.-дакы А.-ләр христианлығын вә ислам дининин јајылмасы илә әлагәдар дағыдылмышдыр. Албан һөкмдары III Вачаган зәрдүштилијин дәрин көк салдығы *Арсахда* А.-ләр тикилмәсини гадаған етмишди. Атропатенанын дини мәркәзи Газакада (Чәнзә) мәшһур Азәркәшәсб А.-си вар иди. Орта әср мә'хәзләриндә Бакы јахынлығында «әбәди од» вә А.-ләр олдуғу көстәрилир. 15—19 әсрләрдә Бакы, Шамахы, Салјан вә с. шәһәрләрдә јашајан атәшпәрәст һинд тачирләри ибадәткаһлар јарадырдылар. Сураханы гәс.-ндәки «Һинд атәшкәдәси»ни 18 әсрдә Һиндистанын Мултан вил.-ндән кәлән тачир вә зәвварлар тикдирмишдир. Бә'зи тәдгигатчыларын фикринчә, һәмин мә'бәд јерли атәшпәрәстләрә мәхсус гәдим А.-нин јериндә тикилмишдир. *Сураханы атәшкәдәси* әһали арасында «Атәшкаһ» ады илә дә мәшһурдур. 20 әсрин 20-чи илләриндә Ләнкәранда е.ә. 3 әсрә аид А. галыглары ашкар едилмишдир. Абшеронда, *Пираллаһыда* (Артјом) вә с. јерләрдә А. вар иди.

«Мүгәддәс од»ун сахландығы А.-ләрдә мүхтәлиф дини ајинләр ичра едилир, гурбанлар кәсилирди.

Әд.: Пигулевская Н. В., Города Ирана в раннем средневековье, М.—Л., 1956; Дьяконов М. М., Очерк истории древнего Ирана, М., 1961; Ашурбейли С., Очерк истории средневекового Баку, Б., 1964.

АТӘШПӘРӘСТЛИК — ода пәрәстиш, она илаһи гүввә кими сәчдә етмәк. Ода пәрәстиш ибтидаи чәмијјәтдә дүнјанын бир чох халгы арасында јајылмышды. Бу, од әлдә етмәјин вә сахламағын чәтинлији, онун инсан һәјатындакы әһәмијјәти илә әлагәдар иди. А.-ин мүхтәлиф формалары гәдимдә Гафгаз, Орта Асија, Иран, Һиндистан, Гәдим Јунаныстан, Гәдим Рома, Перу вә с. јерләрдә јајылмышды. Азәрб.-да А. әсрләр боју давам етмишдир. «*Авеста*»*да* оддан («Атар», јахуд «Азәр») вә онун беш нөвүндән бәһс олунур. Од Аһура Мазданын (Һүрмүздүн) оғлу адландырылыр, «оду сөндүрән», јә'ни «Аһура Мазданын оғлуну өлдүрән» динсиз, кафир е'лан едилирди. Зәһмәт чәкмәји, торпаг шумламағы вә «тахыл әкмәји... он мин дуа»ја бәрабәр тутан А. тәркидүнјалыгдан узаг иди. Ислам дининин Азәрб., Иран вә Орта Асијада јајылмасы илә әлагәдар А. тәдричән зәифләмиш, 8—9 әсрләрдән сонра әһәмијјәтини итирмишдир. А.-ин мүхтәлиф формалары Һиндистанда парслар, Иранда кәбрләр арасында галыр (бах һәмчинин *Зәрдүштилик*, *Азәркәшәсб*, *Атәшкәдә*, *Сураханы атәшкәдәси*).

АТЫЧЫЛЫГ ИДМАНЫ—идман нөвү. Әлдә тутулан одлу силаһлардан һәдәфвурма габилијјәти. Мүасир А.и.-нын 2 нөвү вар; кичик чаплы түфәнкдән, тапанчадан вә дөјүш түфәнкиндән күллә атычылығы; ов түфәнкиндән (гырма илә) учан һәдәфләрә стенд атычылығы. А.и.-нда силаһларын нөвүндән асылы олараг атәш мәсафәси 25 *м*-дән 1600 *м*-әдәк олур. А.и. үзрә шәхси вә команда биринчилији јарышлары кечирилир вә һәр нөв үзрә рекордлар мүәјјән едилир.

АТКА́РСК—РСФСР-ин Саратов вил.-ндә шәһәр. Аткарск р-нунун мәркәзи. Д.ј. говшағы. Әһ 29,7 мин (1975). Машынгајырма, јағ, ун з-длары, трикотаж ф-ки вар.

А́ТКИМИЛӘР, атлар (Equidae)—*тәкдырнаглылар* дәстәсинин бир фәсиләси. Алт Еосендән (Үчүнчү дөвр) мә'лумдур. 20 чинси бирләшдирән үч јарымфәсиләси вә о чүмләдән нәсли кәсилмиш (һиракотери, анхитери, мезоһиппус, миоһиппус, мерикһиппус, һиппарион, плиоһиппус) вә индики ат чинсләри дахилдир. Ән гәдим нүмајәндәләри (Еосен дөврү) истисна едилмәклә, А. гамәтли вә јарашыглыдыр. Јан бармаглар (икинчи вә дөрдүнчү) редуксијаја уғрамышдыр; јүк орта (үчүнчү) бармаға дүшдүјү үчүн о бөјүмүш, мөһкәмләнмиш вә дырнаға чеврилмишдир. Тәкамүл просесиндә А. ачыглыгда сүр'әтлә гачмаға вә габа јемләр јемәјә ујғунлашмышдыр. Тәкамүл нәтичәсиндә әл-ајаг узанмыш, ојнаглар дүзәлнмишдир. Узун вә кипсодонт (јејилдикчә бөјүјән) азы дишләрин бөјүмәси илә әлагәдар кәлләнин үз һиссәси узанмышдыр. Кичик азы дишләр тәдричән азы диш шәклини алмыш вә мүрәккәб гырышыглы көвшәмә сәтһи әмәлә кәлмишдир. Шимали Америкада Алт Еосендән Үст Плиосенәдәк јашамыш А.-ин тарихи јахшы өј-

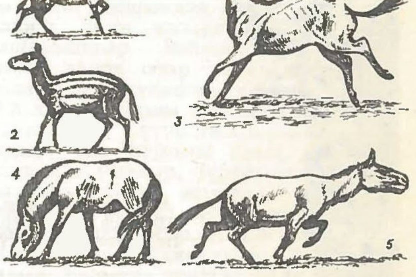

Газынты һалында тапылмыш аткимиләрин ардычыл сырасы: *1*—һиракотери; *2*—мезоһиппус; *3*—мерикһиппус; *4*—плиоһиппус; 5—һиппарион.

рәнилир. Шәрг јарымкүрәсиндә кеоложи дөврләрин мүхтәлиф һиссәләриндә А.-ин бир-бири илә тәкамүлчә әлагәси олмајан нүмајәндәләри јашамышлар. Бурада мүасир атларын әчдады Шимали Америкада мејдана кәлмиш, Үст Плиосендә вә өзүнүн кениш ареалынын мүхтәлиф һиссәләриндә мүасир ат групларынын әчдады олмушдур. А.-ин В. О. Ковалевски тәрәфиндән әтрафлы өјрәнилмиш инкишаф тарихи бөјүк һејван групунун конкрет тәкамүл јолларынын тәдгиг едилмәсинин классик нүмунәсидир.

Әд.: Ковалевский В. О., Собр. научных трудов, т. 2, М., 1956; Основы палеонтологии. Млекопитающие, М., 1962.

АТЛАЗ (әр. اطلس—һамар)—1) Һамар парлаг сәтһли, сых тохунмуш ипәк вә ја јарымипәк парча. Ипәк вә памбыг саплардан тохунмуш А.-ын һамар үзүндә ипәк саплар даһа чох олур. Памбыг саплардан тохунмуш А. парчаја парлаглыг вермәк үчүн ону *мерсеризасија* просесиндән кечирирләр. А.-дан гадын палтары, ајаггабы үзү тикилир, һабелә пәрдәлик вә үзлүк материал кими истифадә олунур. 2) Тәшбеһләрдә: парлаглыг вә һамарлыг билдирир.

АТЛА́НТ, атлас — сүрүнәнләрдә, гушларда вә мәмәлиләрдә (*амниотларда*) онурға сүтунуну кәллә илә бирләшдирән һалгајабәнзәр биринчи бојун фәгәрәси. А. фәгәрә гөвсләриндән әмәлә кәлмиш вә икинчи бојун фәгәрәси—епистрофеј илә бирләшәрәк, А. һалгасына кирән дишәбәнзәр чыхынты әмәлә кәтирир. Беләликлә, баш дөнәндә А. епистрофејин бу дишәбәнзәр чыхынтысы әтрафында фырланыр.

АТЛА́НТ—гәдим јунан мифолокијасында титанларын (*Уранын* өвладлары) аллаһлара гаршы мүбаризәсиндә иштиракына көрә Зевсин әмри илә чәза олараг көј гүббәсини чијниндә сахлајан титан.

Атлант. Тулон ш. (Франса). 17 әср. Һејкәлтәраш П. Пуже.

Мемарлыгда балкону, бина вә портик өртүјүнү вә с. сахлајан киши һејкәли. А. антик дөврдә јаранмышдыр. Акрагантдакы (һазырда Агриченто, Италија) Олимпли Зевс мә'бәди (е.ә. 5 әср), Тулон (Франса) бәләдијјә бинасындакы (1656—57, һејкәлтәраш П. Пуже) вә Ленинградда Јени Ермитажын портикиндәки (1844—49, һејкәлтәраш А. И. Теребенјов) А.-лар мәшһурдур. Бакыда ингилабдан әввәл тикилмиш бә'зи биналарда да А.-лар вар.

АТЛА́НТА (Atlanta)—АБШ-да шәһәр. Чорчија штатынын инз. м. Нәгл. говшағы. Әһ. 463 мин (1974). Өлкәнин ч.-ш.-индә мүһүм тичарәт, малијјә вә сәнаје мәркәзи. Машынгајырма (о чүмләдән авиасија), кимја, јүнкүл вә јејинти сәнајеси, ун-тләр (о чүмләдән зәнчиләрә мәхсус) вар. Електрик полады истеһсал едилир. АБШ-да зәнчи һәрәкатынын көркәмли хадими М. Л. *Кинг* А.-да дәфн едилмишдир. А. 19 әсрин 1-чи јарысында салынмышдыр.

АТЛАНТИ́ДА (јун. Atlantís, јијәлик һалында Atlantídos)—рәвајәтә көрә, вахтилә (10—12 мин ил әввәл) Атлантик океанында, Чәбәлүттариг боғазындан г.-дә атлантлар тајфасынын јашадығы бөјүк ада. Күман едилир ки, А.-нын торпаглары мәһсулдар, әһалиси гүдрәтли вә мәдәни олмушдур; А. күчлү зәлзәлә нәтичәсиндә океан сулары алтында галмышдыр. А.-нын һәгигәтән мөвчуд олуб-олмадығы мәсәләси һәлә һәлл едилмәмишдир. Јеканә мә'хәз Платонун (Әфлатунун) өзүндән габагкы шифаһи мә'лумата әсасланараг јаздығы «Тимеј» вә «Критиј» диалогларыдыр.

Әд.: Резанов И. А., Атлантида: Фантазия или реальность, М., 1975.

АТЛАНТИК ОКЕАНЫ (лат. Mare Atlanticum).

Физики-чоғрафи очерк. Јер күрәсиндә бөјүклүјүнә көрә икинчи океан. Гренландија вә Исландија (шм.-да), Авропа вә Африка (ш.-дә), Шимали вә Чәнуби Америка (г.-дә) вә Антарктида (ч.-да) арасындадыр. Һинд океаны илә шәрти сәрһәди Үмид бурну меридианындан, Сакит океанла Һорн бурну меридианындан, Шимал Бузлу океаны илә Шимал Гүтб даирәсиндән кечир. А.о.-нын дәнизләрлә саһ. тәгр. 91140,8 мин $км^2$, орта дәринлији 3332 *м*, сујунун орта һәчми 337,54 млн. $км^3$-дир. Шм.-дан ч.-а уз. тәгр. 15 мин *км*; ән енли јери тәгр. 9 мин *км*, ән енсиз јери исә тәгр. 2830 *км*-дир. Шимал јарымкүрәсиндә саһил хәтти чох парчаланмышдыр. А.о.-нын демәк олар ки, бүтүн дахили дәнизләри (Балтик дәнизи, Шимал дәнизи, Аралыг дәнизи, Кариб дәнизи вә с.) вә бөјүк көрфәзләри (Бискај, Гвинеја, Фанди вә с.) бурададыр. Чәнуб јарымкүрәсиндә саһил хәтти аз парчаланмышдыр вә бурада јеканә кәнар дәниз Уеддел дәнизидир.

Шм.-дан ч.-а доғру саһилләринә паралел узанан суалты Аралыг Атлантика силсиләси (Рејкјанес, Шимали Атлантика вә Чәнуби Атлантика силсиләләри) А.о. јатағыны 2 һиссәјә (г. вә ш.) бөлүр. Силсиләләр үзәриндә сујун дәринлији тәгр. 3000 *м*-дир. Суалты силсиләләрин һәр ики тәрәфи чөкәкликләрдир: г.-дә Лабрадор, Шимали Америка, Гвиана, Бразилија, Аркентина вә с.; ш.-дә Гәрби Авропа, Шимали Африка, Гвинеја, Ангола, Кап вә с.; ч.-да Африка-Антарктида. Чөкәкликләрин дәринлији 3000 *м*-дән 7200—7300 *м*-ә гәдәрдир. А.о.-нын ән дәрин јерләри адалар гөвсүндәки дағ системләрини әһатә едән новлардыр (Чәнуби Сандвич — 8428 *м* вә Пуерто-Рико—8385 *м*).

Диб чөкүнтүләри гумдашы, гырмызы кил, карбонатлы, силисиумлу чөкүнтүләрдән ибарәтдир. А.о.-ндакы адаларын саһәси башга океанлардакы адаларын саһәсинә нисбәтән чох кичикдир. Әсас адалары материк мәншәлидир. Бөјүк материк адалары: Б. Британија, Ирландија, Исландија, Нјуфаундленд, Бөјүк вә Кичик Антил а-ры вә с. Вулкан мәншәли адалары (Азор, Тристан-да-Кунја, Мүгәддәс Јелена, Баһам, Мәрчан а-ры вә с.) аздыр вә һамысы ачыг дәниздәдир.

А.о. үзәриндә дөрд тә'сир мәркәзи вар: Исландија (997 *мб*) вә Антарктика (988 *мб*) минимумлары, екватор јахынлығында алчаг тәзјиг зонасы (1014 *мб*) илә ајрылан Азор (1023 *мб*) вә Чәнуби Атлантика (1023 *мб*) максимумлары. Бу мәркәзләрин материкләр үзәриндә инкишаф едән атмосфер тәзјиги саһәләри илә гаршылыглы әлагәси Шимал вә Чәнуб јарымкүрәләринин мүлајим енликләриндә күчлү г. күләкләрини, тропик вә субтропик енликләриндә исә шм.-ш. вә ч.-ш. күләкләрини (пассатлары) јарадыр. Ән күчлү күләкләр мүлајим енликләрдә, хүсусилә А.о.-нын ч. һиссәсиндә олур. Шм. һиссәсинин тропик гуршағы үчүн гасырғалар (ијундан нојабрадәк) характерикдир. Һаванын темп-ру февралда (Чәнуб јарымкүрәсиндә августда) екваторда 25°C, 60° шм. е.-ндә 0°C, 60° ч.е.-ндә —8-дән —10°C-јә гәдәр дәјишир. Шм.-г.-дә вә ч.-да темп-р —25°C-јә енир. Јајда, августда (Чәнуб јарымкүрәсиндә февралда) екваторда 26—28°C, 60° шм. е.-ндә 8—12°C, 60° ч. е.-ндә 0—2°C олур.

Орта иллик јағынты екваторда 2000 *мм*-дән чох, мүлајим гуршагларда 1000—1500 *мм*, субтропик енликләрдә вә Антарктикада 250—500 *мм*, Африка сәһраларына битишик саһил р-нларында 100 *мм*, океанын ч. һиссәсиндә 100 *мм*-дән дә аздыр.

А.о.-нын сәтһ ахынлары субтропик вә тропик енликләрдә саат әгрәби истигамәтиндә, мүлајим шм. вә јүксәк ч. енликләриндә саат әгрәбинин әкс истигамәтиндә дөвран едир. Шм. дөвраны исти Шимали Пассат, Голфстрим вә сојуг Канар ахынлары, ч. дөвраны исә исти Чәнуби Пассат, Бразилија, сојуг Гәрб Күләкләри вә Бенкел ахынлары јарадыр. Исти Шимали Атлантика ахыны Голфстримин шм.-а давамыдыр. Гүтб саһәсиндән ч.-а Шимали Америка саһили бојунча сојуг Лабрадор ахыны давам едир. Сәтһ суларынын темп-ру февралда (Чәнуб јарымкүрәсиндә августда) екваторда 27—28°C, 60° шм. е.-ндә 6°C, 60° ч. е.-ндә —1°C; августда (Чәнуб јарымкүрәсиндә февралда) екваторда 26°C, 60° шм. е.-ндә 10°C, 60° ч. е.-ндә тәгр. 0°C-дир.

А.о.-нда дәниз бузлары вә ајсберкләр, әсасән, ч.-да, Антарктида саһилләриндә јараныр. Дәниз бузларынын сәрһәди (август-сентјабр) тәгр. 55° ч.е., ајсберкләрин сәрһәди исә 40° ч.е. көтүрүлүр. А.о.-да ајсберкләр ән чох нојабр-декабр ајларында олур. Ачыг океана бузлар Шимал Бузлу океанындан (Гренландија вә Баффин дәнизләриндән) кәлир. А.о.-нда сујун дузлулуғу 34—37,3‰, шәффафлығы 66 *м*-ә чатыр (Саргас дәнизи). Дүнја океанында ән јүксәк габарма А.о.-нын Фанди көрфәзиндә (18 *м*) мүшаһидә олунмушдур. А.о.-нын диб биткиләри (фитобентос) јашыл вә гырмызы дәниз јосунлары вә чичәкли биткиләрдән (зостер вә с.), ч.-да литорал саһәләрдә гырмызы, сублиторал саһәләрдә гонур дәниз јосунларындан ибарәтдир. Фитопланктонлара, о чүмләдән диатомеләрә, перидинеләрә вә с. тәсадүф едилир. Тропик гуршагда радиоларија, сифонофор, медуза, краб, учан балыглар, мәрчан полипи, көпәкбалығы, дәниз тысбағасы, кашалот, молјусклар, сијәнәк, морина, балина вә с. чохдур. Дәниз гушлары аздыр. Антарктика да фрегат, албатрос, пингвин вә с. јашајыр.

Игтисади-чоғрафи очерк. А.о.-нын игтисади вә сијаси чәһәтдән бөјүк бејнәлхалг әһәмијјәти вар. Мүһүм игтисади вә стратежи әһәмијјәти олан дәниз јоллары говшағыдыр (Авропа, Америка, Африка, Асија вә Австралијаја кедән дәниз јоллары). А.о.-нын тәбии еһтијатларындан дүнјанын бир чох өлкәси истифадә едир. А.о. дүнја балыг овунун тәгр. 2/5-ини верир. Дүнја кәмичилијиндә јүк дөвријјәсинин 2/3-си А.о. иләдир. Мүһүм портлары: Һамбург, Лондон, Ливерпул, Марсел, Роттердам, Рио-де-Жанејро, Нју-Јорк, Буенос-Ајрес, Кејптаун, ССРИ-дә Ленинград, Одесса вә с.

А.о. үзәриндән кечән һава јолу Авропа илә Америка арасында сәрнишин дашынмасында мүһүм рол ојнајыр.

Авропа илә Америка арасында А. о. ндан кечән вә үмуми уз. 200 мин *км*-дән чох олан сых суалты кабел шәбәкәсиндән ибарәт телеграф рабитәси вар. А.о. нда илк суалты кабел 1866 илдә Авропа илә Шимали Америка арасында чәкилмишдир. А.о.-ндан кечән Авропа илә Чәнуби Америка (1882), Гәрби Авропа илә Чәнуби Африка (1888), АБШ-ла Чәнуби Америка вә с. јерләр арасында да кабел әлагәси вар.

Өјрәнилмә тарихи. А.о.-нын өјрәнилмә тарихи үч дөврә бөлүнүр. Биринчи дөврдә (1749 иләдәк) материк вә дәнизләрин јерләшмәси һаггында мә'лумат топланмышдыр (финикијалыларын, карфакенлиләрин, Б. Диаш, Х. Колумб, Ч. Кабот, Ф. Макеллан вә б.-нын сәјаһәтләри). Икинчи дөврдә (1749—1872) океан сујунун физики хассәләри өјрәнилмиш, дәринликләр тәдгиг едилмишдир (Г. Еллис, Ч. Кук, О. Сөссүр, И. Ф. Крузенштерн, Ј. Ф. Лисјански вә б.). Үчүнчү дөвр исә (1872 илдән) комплекс океанографик тәдгигатлар дөврүдүр. Бу дөврдә «Челленчер» (1872—76), «Газел» (1874—76), «Витјаз» (1886—89), «Валдивија» (1898—99), «Метеор» (1925—38), «Дисковери-II» (1931 илдән), «Атлантис» (1933 илдән) вә Бејнәлхалг кеофизика или (1957 — 58) илә әлагәдар ССРИ-нин «М. Ломоносов», «Седов», «Екватор» вә с. кәмиләрдәки експедисијалары фәал иштирак етмишдир.

Тарихи-сијаси очерк. 15—16 әсрләрин чоғрафи кәшфләриндән сонра А.о.-нын Америка вә Африка саһилләриндә илк колонијалар мејдана кәлди; илк мүстәмләкәчи дөвләтләр олан Испанија вә Португалија А.о.-нда һаким мөвге тутду. А.о. дүнја кәмичилијиндә вә бејнәлхалг тичарәтдә мүһүм р-на чеврилди. 16 әсрин сонундан Испанијанын зәифләмәси нәтичәсиндә А.о.-нда Нидерланд вә Инкилтәрәнин мөвгеләри мөһкәмләнмәјә башлады. Инкилтәрә 17 әсрин сону—18 әсрин әввәлләриндә Нидерланды, 18 әсрдә исә өзүнүн дикәр дәниз рәгиби Франсаны сыхышдырыб арадан чыхартды. 19 әсрдә АБШ А.о.-нда ағалыг үстүндә мүбаризәјә гошулду, 20 әсрин әввәлләриндә исә Гәрби Атлантикада һаким мөвге тутду.

Империализм дөврүндә А.о.-нын сијаси вә стратежи әһәмијјәти олдугча артды. Икинчи дүнја мүһарибәси заманы А.о. Һитлер Алманијасы донанмасынын (хүсусилә, суалты гајыгларын) кениш фәалијјәт мејданы иди; мүһарибәдән сонра исә о, империализмин мүрәккәб игтисади вә сијаси зиддијјәтләри мејданына чеврилди.

А.о. НАТО-нун һәрби-стратежи планларында мүһүм јер тутур. А.о.-нын тәгр. 70 млн. *км*^{2}-лик акваторијасыны өз нәзарәти алтында сахлајан АБШ онун һөвзәсиндә һәрби-дәниз авиасија вә ракет-нүвә базалары, ири ҺДГ груплашмалары системи јаратмышдыр. АБШ-ын Бермуд, Баһам вә Антил а-рында, Гуантанамода (Куба а-сы), Азор вә Канар а-рында, Фернандо-По а-сында, Рио-Муни саһилиндә, Һолли-Лох (Инкилтәрә) вә Ротедә (Испанија), Лобрадор ј-а-нда, Кеблавикдә (Исландија) базалары вар. Гренландија, Шотландија, Норвеч саһилләриндә вә Шимали Атлантика а-рында радиолокасија ст.-ры системи јарадылмышдыр. АБШ А.о.-нын мәркәзи һиссәсинин акваторијасындан стратежи гит'әләрарасы ракетләрин вә космик кәмиләрин сынағы үчүн истифадә едир.

Әд.: Зенкевич Д. А., Фауна и биологическая продуктивность моря, т. 2, М., 1947; Хейзен Б., Тарп М., Юинг М., Дно Атлантического океана, пер. с англ., ч. 1, М., 1962; Физико-географический атлас мира, М., 1964; Полосин А., Циркуляция водных масс экваториальной Атлантики, М., 1974.

АТЛАНТИК ХАРТИЈАСЫ—АБШ вә Б. Британија һөкумәт башчыларынын (Ф. Рузвелт вә У. Чөрчилл) бәјаннамәси; Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә 1941 ил августун 14-дә имзаланмышдыр. Сәнәддә мүһарибәнин мәгсәди вә дүнјанын мүһарибәдән сонракы гурулушу барәдә үмуми шәкилдә данышылыр вә көстәрилирди ки, АБШ вә Инкилтәрәнин «...әрази вә башга иддиалары јохдур...», онлар «...бүтүн халгларын истәдикләри идарә үсулуну сечмәк һүгугуна һөрмәт едирләр...». 1941 ил сентјабрын 24-дә ССРИ А.х.-на гошулдуғуну билдирди вә ејни заманда көстәрди ки, хартијанын принсипләринин тәтбиги «...бу вә ја дикәр өлкәнин шәраити, еһтијачлары вә тарихи хүсусијјәтләри илә ујғунлашдырылмалыдыр...». Совет һөкумәтинин бәјанатында дејилирди ки, һазырда әсас вәзифә «...азадлыгсевәр халгларын бүтүн игтисади вә һәрби еһтијатларыны Һитлер ордуларынын зүлмү алтында инләјән халгларын там вә мүмкүн гәдәр тез азад олунмасы иши үчүн чәмләшдирмәкдән ибарәтдир». А.х.-нын принсипләрини мүдафиә едән һөкумәтләрин нүмајәндәләри 1942 ил јанварын 1-дә Вашингтонда *Ијирми алты дөвләтин бәјаннамәсини* имзаладылар. АБШ вә Инкилтәрә һәлә Икинчи дүнја мүһарибәсинин кедишиндә, хүсусилә мүһарибәдән сонра А.х.-нын принсипләрини поздулар.

АТЛА́НТИКА АСТАНАСЫ — Атлантик океаны дибинин Гренландија, Исландија, Фарер вә Шетленд а-ры арасында галхмыш саһәси. А.а. үзәриндә сујун дәринлији тәгр. 600 *м*-дир. А.а. Атлантик вә Шимал Бузлу океанларынын су мүбадиләсинә мане олур. 700—800 *м* дәринликдә астананын шм. јамачында сујун темп-ру 0°С-дән ашағы, ч. јамачында 3—5°С-дир.

АТЛАНТИКЈАНЫ ОВАЛЫГ—АБШ-ын ш.-индәдир. Атлантик океаны саһилиндә Нју-Јоркдан Флорида ј-а-нын ч. гуртарачағынадәк (тәгр. 1300 *км*) узаныр. Ени 30 *км*-дән 350 *км*-ә, һүнд. тәгр. 100 *м*-ә чатыр. Сәтһи јастыдыр. Кәнар һиссәләри дәниз терраслары, батаглыг вә чајларла кәсилмишдир. Иглими, әсасән, субтропикдир (шм.-да мүлајим, ч.-да тропик). Фосфорит јатаглары вар. АБШ-да мүһүм к.т. р-нларындандыр. Әсас биткиси шам вә палыд мешәләридир. Мүһүм шәһәрләри: Нју-Јорк, Филаделфија, Балтимор вә Вашингтон.

АТЛАНТРО́П (*Атлас* — Африкада дағлыг өлкә + јун. ánthrōpos—инсан)—сүмүкләринин галыглары (үч алт чәнә вә тәпә сүмүјү) 1954—55 илләрдә Әлчәзаирдә тапылмыш ибтидаи инсана верилән ад. Газынтылар заманы Шелл вә Ашөл дөврләринә аид даш аләтләр дә ашкар едилмишдир. А. анатомик чәһәтдән ән гәдим инсанлара—*архантроплара* даһа чох јахындыр. А. тәгр. 360 мин ил әввәл јашамышдыр.

АТЛАР (Equus) — *аткимиләр* фәсиләсиндән тәкдырнаглы һејван чинси. Гамәтли, ири, отјејән һејванлардыр (уз. 2,5 *м*-әдәк, сүјсүнүн һүнд. 1,6 *м*-әдәк олур). Әтрафлары узундур; јалныз мөһкәм гәрни өртүклү (дырнаг) вә бәрк јерләрдә гачмаға ујғунлашан бир бармағы (орта) инкишаф етмишдир. Бәдәни гыса сых түкләрлә өртүлмүшдүр; јалы узундур. Гујруғунун учунда да узун түкләр вар (бә'зиләринин гујруғу тамамилә түклүдүр). Азы дишләри габа битки јемләрини әзмәјә ујғунлашмышдыр. Вәһши А. Авропа, Асија вә Африканын чөлләриндә, јарымсәһра вә сәһраларында (инди нәсли кәсилмишдир) илхы илә јашамышлар. Аткимиләрин 8 нөвү әһатә едән 4 јарымчинси вар: әсл А. (Пржевалски аты, нәсли кәсилмиш тарпан вә әһли А.), ешшәкләр (Африка вәһши ешшәји вә әһли ешшәк), јарымешшәкләр (гулан), зебрләр. ССРИ-дә әһли А. вә әһли ешшәкдән башга гулан, 19 әсрин 70-чи илләринәдәк тарпан да јашамышдыр. Вәһши атын әксәр нөвләри, демәк олар ки, гырылмыш, галанлары исә мүһафизә едилир.

Әһли А. (Equus caballus) Антарктидадан башга бүтүн гитәләрдә јајылмышдыр. Иш һејваны кими, идман мәгсәди илә (чыдыр, јүрүш вә ат идманы јарышлары) истифадә олунур, һәмчинин әт вә сүд верән мәһсулдар һејван кими сахланыр. А. е.ә. 3-чү миниликдә әһлиләшдирилмәјә башланмышдыр. Һазырда дүнјада әһли А.-ын 200-дән чох (о чүмләдән ССРИ-дә 50) чинси вар. Мүасир А. истифадә мәгсәдинә көрә ағыр гошгу, јүнкүл гошгу, гошгу, миник-гошгу вә миник групларына бөлүнүр. Мүхтәлиф р-нларын иглиминә ујғун шәраитдә јарадылмыш ат чинсләри дә вардыр. Бунлар да јүксәк иш габилијјәтинә маликдир, лакин иглимә, релјефә, јемә даһа јахшы ујғунлашмасы илә әввәлки чинсләрдән фәргләнир вә ашағыдакы група бөлүнүр: миник-гошгу типли бозгыр чинсләри (Дон аты, Кустанај аты, Канада аты вә с.), миник-јүк-гошгу типли дағ чинсләри [Кабарда аты, јени гырғыз аты, локај аты, Газах (Дилибоз) аты, Гарабағ аты], ч. сәһра вә ваһә чинсләри (Ахалтәкә аты, әрәб аты, Кариб аты вә с.). Бундан башга, зоотехники ишин јүксәк сәвијјәдә олмадығы шәраитдә јарадылмыш јерли ат чинсләри вар. Бунлар, әсасән, дөзүмлү вә јерли шәраитә ујғунлашмасы илә фәргләнән иш атлары вә ишликәтлик-сүдлүк атлардыр.

20 әсрин орталарындан, к.т.-нда механикләшдирилмәнин вә автоматлашдырылманын инкишафы илә әлагәдар бир чох өлкәдә атчылыг идманы вә туризм үчүн, еләчә дә ат әти истеһсалы үчүн әлверишли ат чинсләри јарадылмасына башланды.

А. 1,5 јашларында чинси јеткинлијә чатыр. Боғазлыг дөврү 11 ајдыр. Дишиси (маḍјан) 1 бала доғур. Әһли ат ешшәк, зебр вә гуланла чүтләшдикдә, адәтән, дөлвермәз һибридләр (ешшәк гатыры, ат гатыры, зебр гатыры, гулан гатыры) алыныр (бах *Азәрбајчан атлары*).

Әд.: Книга о лошади, под. ред. С. М. Буденного, т. 1—5, М., 1952—60.

А́ТЛАС (чоғрафи)—мүәјјән системлә јығылыб, үмуми програм әсасында албом вә ја китаб шәклиндә тәртиб един чоғрафија хәритәләри мәчмуәси. А.-дан мүхтәлиф сорғу вә тәдрис мәгсәди илә истифадә олунур. Мүасир А.-ларын баниси 2 әсрдә јашамыш гәдим јунан алими Клавди Птолемеј һесаб едилир. 1595 илдә Һолландија хәритәшүнасы Меркатор өз хәритәләр топлусуна «атлас» ады (күја илк сәма глобусуну һазырламыш әфсанәви Ливија падшаһы Атласын шәрәфинә) вермишдир. Илк рус чоғрафија атласы 1701 илдә тәртиб олунмуш «Сибирин чертјож китабы»дыр. Мүһүм Совет атласлары: «Дүнјанын бөјүк совет атласы» (1937—40), «Дәниз атласы» (1950—63), «Дүнја атласы» (1954; икинчи нәшри 1967), «Дүнјанын физики чоғрафи атласы» (1964), «Дүнјанын кичик атласы» (1975) вә с. Азәрб. вә рус дилләриндә «Азәрбајчан ССР атласы» (1949 вә 1963) нәшр олунмушдур.

А́ТЛАС (јүн. Átlas), Атлас дағлары—Африканын шм.-г.-индә дағлыг өлкә. Мәракеш, Әлчәзаир вә Тунис әразиләриндәдир. Уз. тәгр. 2000 *км*. Бир нечә силсиләдән (Тел -А., Јүксәк А., Орта А., Бөјүк Сәһра А.-ы вә с.) ибарәтдир. Орта һүнд. 2000—2500 *м*, ән јүксәк зирвәси Тубкал д.-дыр (4165 *м*). Әсасән, Неокен вә Палеокен дөврүнүн ахырларында әмәлә кәлмишдир. Әһәнкдашы, меркел, кил вә дузлу сүхурлардан ибарәтдир. А.-да дәмир филизи, полиметал, кобалт, молибден, нефт, фосфорит јатаглары вар. Шм.-да субтропик Аралыг дәнизи, галан саһәләрдә јарымсәһра иглими һакимдир. Чајларын чохунун даими ахары јохдур. Ән сулу чајлары Атлантик океаны вә Аралыг дәнизинә төкүлүр. Характер биткиси шимал јамачларында даш палыд вә мантар палыды, Һәләб шамы, сидр, туја мешәләри, дағарасы јајлаларда јарымсәһра биткиләридир. Чохлу зејтун ағачы (40 млн.-дан чох) вә хурма палмасы вар. Һејванлары: чаггал, мејмун, кафтар, Авропаданкечмә довшан, сүрүнәнләрин бир чох нөвү вә с. Ч. р-нларда ситрус биткиләри, үзүм, тәрәвәз вә с. бечәрилир. Һејвандарлыг (әсасән, гојунчулуг) инкишаф етмишдир.

«А́ТЛАС»—АБШ гитәләрарасы баллистик ракети. Учушунун узаглығы 18 000 *км*-дән чох, старт күтләси тәгр. 120 *т*, 1 марш вә 2 старт мүһәррикинин үмуми дарты гүввәси 1,7 МН (176 *Т*), ракетинин узунлуғу 25 *м*, диаметри 3 *м*, јаначағы исә керосин вә маје оксикендир. «А.» базасы әсасында бир сыра *дашыјычы ракетин* («Атлас-Бернер-2», «Атлас-Ачена-Д», «Атлас-Сентавр», «Атлас-Сентавр-Бернер-2») 1-чи пилләси јарадылмышдыр. «Бернер-2» бәрк јаначаглы пилләси илә бирләшдирилдикдә «А.» ејни вахтда бир нечә космик апараты јерәтрафы орбитә чыхармаг үчүн тәтбиг едилир. «Атлас-Ачена-Д»-нин күтләси 129 *т*, максимал фајдалы јүкү 3,4 *т*-дур, Јерин һәрби сүн'и пејкләринин («Мидас», «Самос» вә с.) вә космик тәдгигат апаратларынын (*«Маринер»*, *«Рејнчер»* вә с.) бурахылмасы үчүн истифадә олунмушдур. «Атлас-Сентавр»ын күтләси 139 *т*, максимал фајдалы јүкү 4,1 *т*-дур. «Атлас-Сентавр» *«Сервејерин»* Аја, «Атлас-Сентавр-Бернер-2» исә ики космик апаратын Јупитерә бурахылмасы үчүн тәтбиг едилмишдир (1972).

АТЛА́СОВ (бә'зи сәнәдләрдә Отласов) Владимир Васиљевич (тәгр. 1661/64—1711)—рус сәјјаһы, Сибир казакы. 1697—99 илләрдә бир нечә дәфә Камчаткаја сәјаһәт етмиш вә јерли әһалидән хәрач топламышдыр. 1701 илин әввәлиндә Москваја кетмиш, Камчатканын Русијаја бирләшмәсинә көрә казак башчысы (приказчик) рүтбәси алмышдыр. А. Камчатканын тәбиәти вә әһалиси һаггында илк дәфә һәртәрәфли мә'лумат топламыш, Камчатка вә Чукот ј-а-сы јахынлығындакы адалар вә әразиләр, һәмчинин Јапонија һаггында бә'зи мә'луматлар вермишдир. А. Камчаткада гијам заманы өлдүрүлмүшдүр.

АТЛЕ́Т (јун. athlētḗs—пәһләван)—сағлам вә мүтәнасиб бәдән гурулушлу адам, пәһләван, идманчы.

АТЛЕ́ТИКА—әзәлә гүввәсини артыран вә чевиклији инкишаф етдирән идман һәрәкәтләри. Мүасир бәдән тәрбијәсиндә А. формал олараг *јүнкүл атлетика* вә *ағыр атлетика* терминләриндә галмышдыр. Әслиндә исә А. мүәјјән дәрәчәдә идманын бүтүн нөвләринә хасдыр. А. сирк сәнәтиндә дә кениш тәтбиг олунур.

АТМА СИЛАҺ—кечмишдә кениш јајылмыш дөјүш силаһы. Дүшмәнин

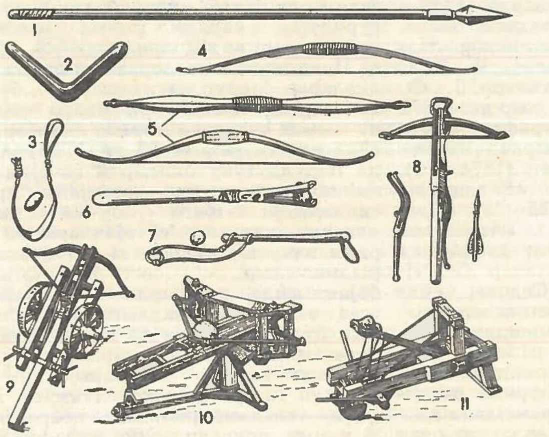

Атма силаһлар вә атма машынлар: *1*—атма низә; *2*—бумеранг; *3*—сапанд; *4*—ади каман; *5*—үч һиссәдән гурашдырылмыш каман; *6*—сапанд (һачалы ағач); *7*—сапанд гамчы; *8*—арбалет; 9—аркбаллиста; *10*—баллиста; *11*—катапулта.

АТМОСФЕРИН ГУРУЛУШУ СХЕМИНӘ ИЗАҺАТ

1. Дәниз сәвијјәси.
2. Ән јүксәк дағ Чомолунгма (Еверест, 8,848 *км*) зирвәси.
3. Јахшы һавада булудлар (1—2 *км*).
4. Галын топа булудлар (1—5 *км*).
5. Лејсан булудлары (1—15 *км*).
6. Лајлы јағыш булудлары (0,5—5 *км*).
7. Ләләквары булудлар (8—15 *км*).
8. Тәјјарә учушларынын максимал һүндүрлүјү (23,7 *км*).
9. Озонун ән чох топландығы гат (22—25 *км*).
10. Сәдәфвары булудлар (28—30 *км*).
11. Стратостатларын чатдығы максимал һүндүрлүк (30—40 *км*).
12. Радиозондларын галхдығы максимал һүндүрлүк (38—40 *км*).
13. Метеорлар (100—160 *км* һүндүрлүкдә алышыр, 40—60 *км* һүндүрлүкдә сөнүрләр).
14. Күмүшвары булудлар (80—82 *км*).
15. Гүтб парылтылары (80—110 *км*).
16. Х-15 типли тәјјарә-ракетин (АБШ) галхдығы һүндүрлүк (82 *км*).

17, 18, 19. Ионлашмыш гатлардан әкс олунуб, Јерә гајыдан радиодалғалар.

20. Истилик гатындан әкс олунуб, Јерә гајыдан сәс далғасы.

21. Јерин илк совет сүн'и пејкинин галхдығы максимал һүндүрлүк (947 *км*).

22. Совет гитәләрарасы баллистик ракетинин галхдығы максимал һүндүрлүк (1050 *км*).

23. Кеофизики тәдгигат ракетләринин галхдығы һүндүрлүк (тәгр. 250 *км*).

24. Метеороложи пејкләрин галхдығы максимал һүндүрлүк (-950 *км*).

25. «Сојуз-4» вә «Сојуз-5» идарә олунан космик кәмиләринин учуш һүндүрлүјү (200—250 *км*).

26. Атмосфер һүдудларындан кәнара чыхан космик ракетләр вә ионлашмыш гатлары кечиб атмосфердән кәнара чыхан радиодалғалар.

27,28. Н вә Не атомларынын диссипасијасы (сүрүшмәси).

29. Р Күнәш протонларынын трајекторијасы.

30. Далға узунлуғу $\lambda > 2000$ Å вә $\lambda < 900$ Å олан ултрабәнөвшәји шүаларын кечдији гатлар.

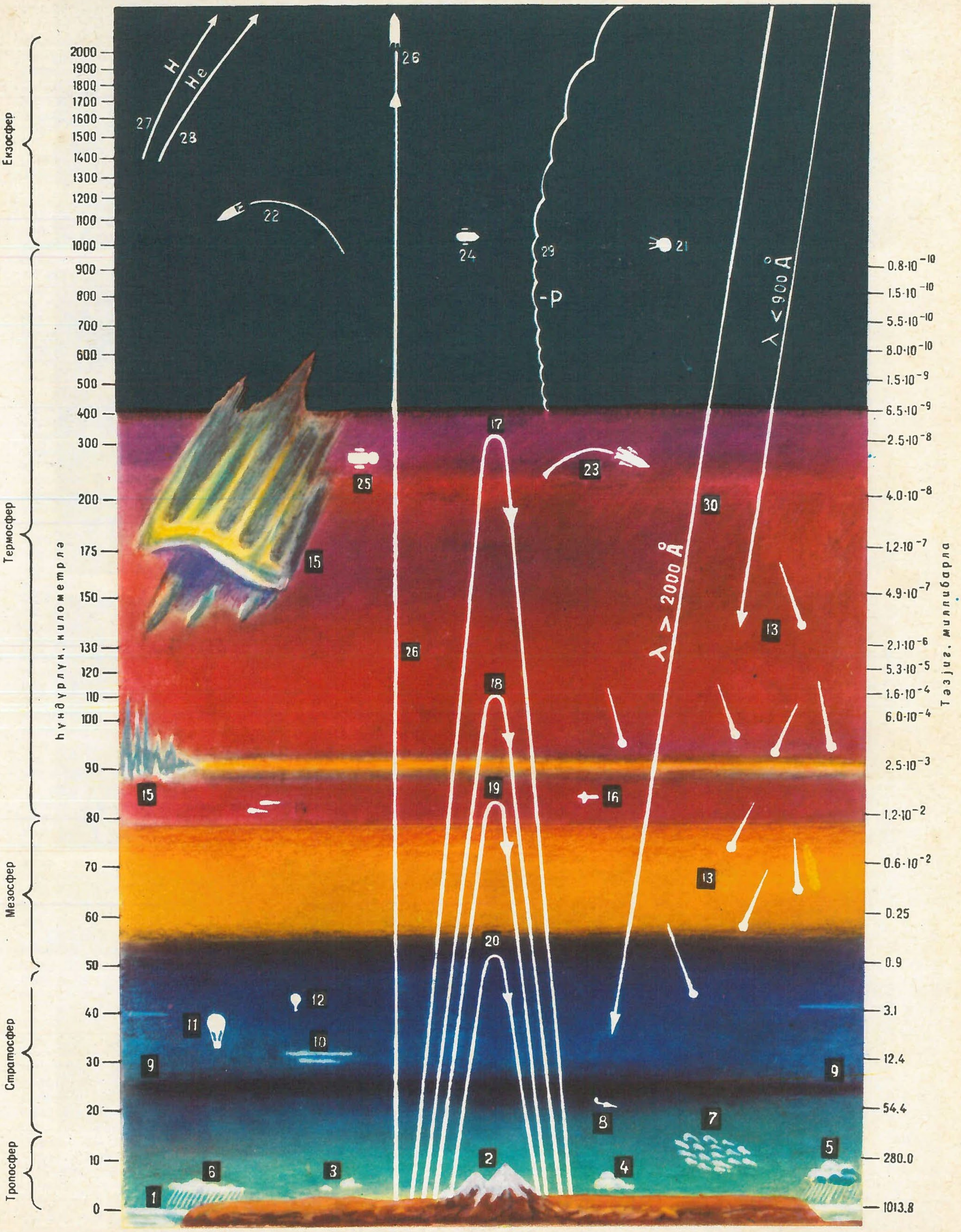
Екзосфер
Термосфер
Мезосфер
Стратосфер
Тропосфер
һүндүрлүк, километрлә
2000
1900
1800
1700
1600
1500
1400
1300
1200
1100
1000
900
800
700
600
500
400
300
200
175
150
130
120
110
100
90
80
70
60
50
40
30
20
10
0
H
He
27
28
22
26
24
29
-P
21
λ < 900 Å
λ > 2000 Å
17
23
25
15
30
13
18
19
16
20
12
11
10
9
8
7
6
3
2
4
5
1
Тәзјиг, миллибарла
0.8·10⁻¹⁰
1.5·10⁻¹⁰
5.5·10⁻¹⁰
8.0·10⁻¹⁰
1.5·10⁻⁹
6.5·10⁻⁹
2.5·10⁻⁸
4.0·10⁻⁸
1.2·10⁻⁷
4.9·10⁻⁷
2.1·10⁻⁶
5.3·10⁻⁵
1.6·10⁻⁴
6.0·10⁻⁴
2.5·10⁻³
1.2·10⁻²
0.6·10⁻²
0.25
0.9
3.1
12.4
54.4
280.0
1013.8

Атмосфер мәгаләсинә.

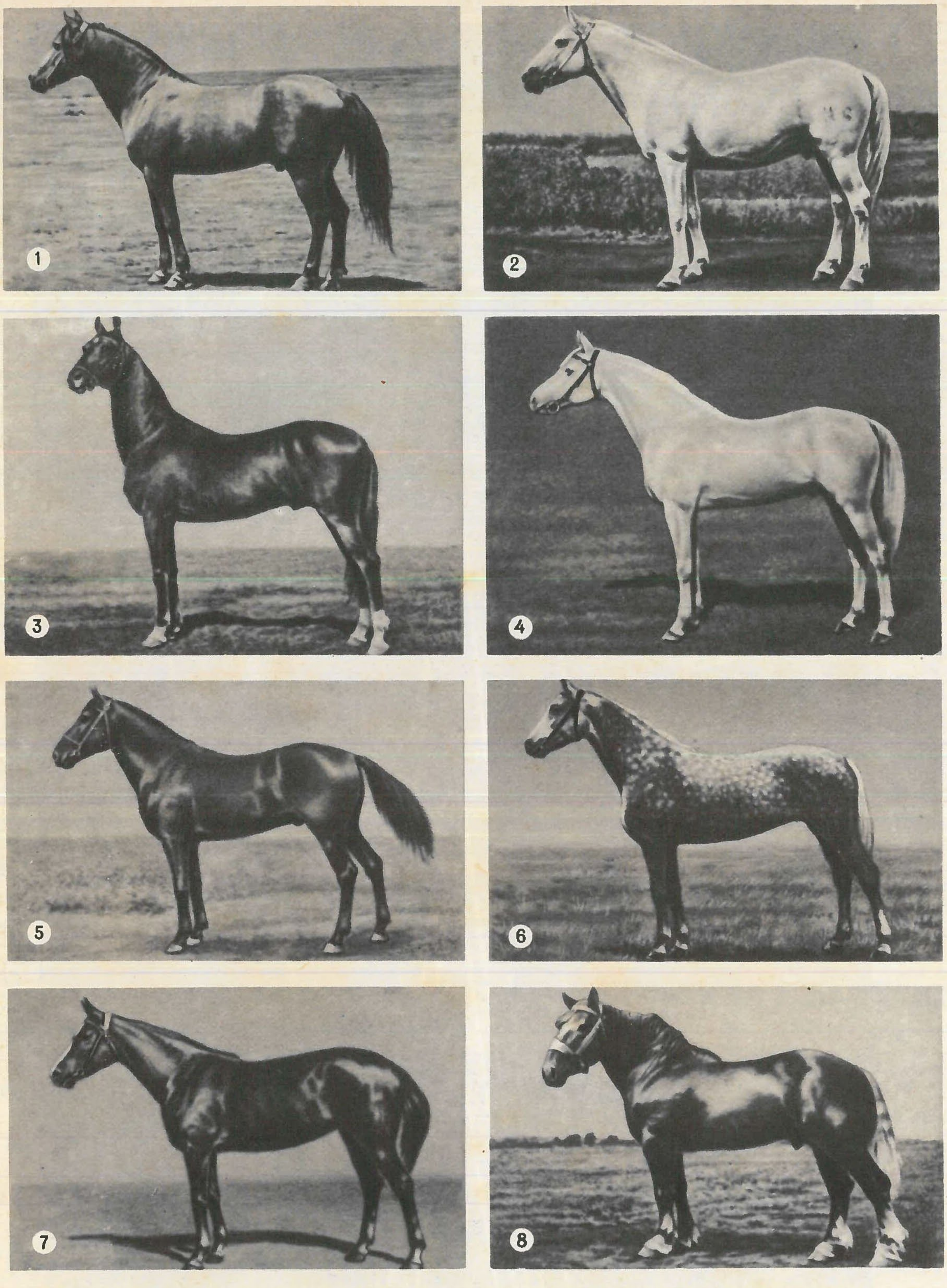

1. Гарабағ аты. *2*. Дилбоз. *3*. Ахалтәкә. *4*. Әрәб аты. *5*. Гарабајыр. *6*. Орлов ләһрәми. *7*. Дон аты. *8*. Совет ағыр јүк аты.

Атчылыг мәгаләсинә.

чанлы гүввәсини мәһв етмәк вә мүхтәлиф тикилиләри дағытмаг үчүн истифадә олунурду. Ән гәдим инсанларын илк А. с.-ы даш, ағач парчасы вә с. иди. Низә вә сапандын мејдана чыхмасы илә А.с.-ын сәррастлығы вә атылан шејин учуш мәсафәси артды. Ох-каманын, мүрәккәб атма машынларынын (манчанаг, катапулта вә с.) јаранмасы А. с.-ларын тәкмилләшмәси саһәсиндә мүһүм аддым олду. Одлу силаһын кәшфиндән сонра А.с. тәдричән әһәмијјәтини итирди; буна бахмајараг 18 әсрин ахырынадәк бир чох өлкәнин гејри-низами гошунларында А.с. сахланмагда иди.

АТМОСФЕ́Р (јун. atmós — бухар + spháira—күрә)—Јер күрәсини вә бә'зи башга көј чисимләрини әһатә едән газ өртүјү. Мүасир Јер А.-инин бәрк өртүкдән ајрылан газлардан әмәлә кәлдији күман едилир. Алт гатлардакы су бухары, буз дәнәчикләри, буз кристаллары, һис, тоз вә с. нәзәрә алынмаса, Јер А.-инин алт һава гаты тәркибинин 78,08%-ини азот, 20,95%-ини оксикен, 0,93%-ини аргон, 0,03%-ини карбон газы, 0,01%-ини исә һидрокен, һелиум, криптон, ксенон, неон вә с. газлар тәшкил едир. Һүнд.-дән асылы олараг, һава тәркибинин дәјишилмә хүсусијјәтинә көрә А. ики тәбәгәјә бөлүнүр: һомосфер вә һетеросфер. Һомосфер (јун. homos—ејни) һаванын јахшы гарышан вә молекулјар азотун молекулјар оксикендән тәхминән 4 дәфә чох олан тәбәгәсидир. Һетеросфердә (јун. heteros—мүхтәлиф) оксикен вә азот молекулларынын парчаланмасы нәтичәсиндә һаванын тәркиби һүнд.-дән асылы олараг дәјишир. 20—30 *км* һүнд.-дә молекулларын атомлара парчаланма просеси башланыр. Тәхминән 100 *км*-дән јухарыда исә газ сәрбәст атомлар һалында олур. Јер А.-инин күтләси тәгр. $5{,}15\cdot10^{15}$ *т*-дур. Бу күтләнин дә тәгр. јарысы А.-ин 5 *км*-лик алт гатындадыр. Һүнд. артдыгча А.-ин сыхлығы азалыр, һава сејрәкләшир вә тәдричән планетләрарасы фәзаја кечир. Космик фәза илә А. арасында кәскин сәрһәд јохдур. Бә'зән метеорологлар Јер А.-инин метеороложи һүнд. мәфһумуну ишләдирләр ки, бу да гүтб парылтысынын мүшаһидә едилдији ән һүндүр гат (1000—1200 *км*) һесаб едилир. А.-ин јухары сәрһәди сон тәдгигатлара көрә Јер сәтһиндән 2000—2500*км* һүндүрдәдир.

Гурулушуна көрә А. мүхтәлиф тәбәгәләрә бөлүнүр. А.-ин алт тәбәгәси олан тропосферин (дөнүш тәбәгәси) галынлығынын аз олмасына бахмајараг (екватор үзәриндә бу 16—18 *км*-ә, мүлајим ен даирәләриндә 10—12 *км*-ә, гүтбләр үзәриндә 8—10 *км*-ә, Азәрб.ССР әразиси үзәриндә исә 12—14 *км*-ә чатыр). А. күтләсинин тәхминән 3/4-ү бурададыр. Бүтүн метеороложи просес вә һадисәләр (су бухарынын конденсасијасы, булудларын әмәлә кәлмәси, јағынтылар вә с.), әсасән, тропосфердә баш верир. Тропосферин 30—50 *м* һүнд.-дәки тәбәгәси Јерлә даһа чох тәмасдадыр. Бу тәбәгәдә микроиглим вә јерли иглим хүсусијјәтләри ајдын нәзәрә чарпыр. Тропосфердә һаванын темп-ру, јүксәкликдән асылы олараг, һәр 1 *км*-дә орта һесабла 6°C ашағы дүшүр. Тропосферин јухары сәрһәдиндә һаванын темп-ру екваторда —70—80°C-јә, мүлајим гуршагда —55—60°C-јә, Азәрб. әразиси үзәриндә исә —55—56°C-јә чатыр. Һүнд. артдыгча тропосферин һәр *км*-индә күләјин сүр'әти 2 *м/сан* артыр. Тропосферин јухары сәрһәдиндә күләјин сүр'әти орта һесабла 15—20 *м/сан* олур. Бә'зән бурада сүр'әти 500—600 *км/саат*-а чатан һава ахынлары да мүшаһидә олунур. Тропосферин јухары сәрһәдини стратосфердән (дөшәмә тәбәгәси) ајыран кечид тәбәгәси — тропопаузанын галынлығы 1—2 *км*-ә гәдәрдир. Стратосфердә һаванын сејрәк, су бухарынын исә хејли аз олмасы бурада истилик мүбадиләсинин, әсасән, шүа-истилик мүбадиләси шәклиндә кетмәсинә имкан јарадыр. Стратосферин һүнд. тәхминән 40 *км*-ә чатыр. Онун јухары тәбәгәләриндә чанлы организмләрин һәјаты үчүн ән чох тәһлүкә төрәдән ултрабәнөвшәји шүалары интенсив удан *озон* гаты вар. Озонун чох һиссәси 25—28 *км* һүнд.-дә олур. Стратосферин јухары сәрһәдиндәки стратопауза адлы кечид тәбәгәсиндән сонра 55 *км*-дән 80 *км*-ә гәдәр олан тәбәгә мезосфер (аралыг тәбәгә) адланыр. Бу тәбәгәнин ашағы гатларында әввәлчә һаванын темп-ру артыр (25°C, 30°C), сонра темп-рун азалмасы мүшаһидә едилир вә мезосферин јухары сәрһәдиндә —75 — 90°C-јә чатыр. Тәбәгәнин ашағы вә орта гатларында г., јухары гатларында исә ш. күләкләри даһа чох әсир. Мезопауза адланан кечид гатындан сонракы тәбәгәјә термосфер дејилир. Бу тәбәгәни електрик хүсусијјәтинә көрә бә'зән ионосфер дә адландырырлар. Термосферин јухары сәрһәди тәгр. 800 *км* һүнд.-дәдир. Газын сејрәк олмасы, бурада молекулларын јүксәк темп-р шәраитиндә бөјүк сүр'әтлә һәрәкәт етмәсинә имкан јарадыр. Күнәшин бурахдығы корпускулјар, ултрабәнөвшәји вә космик шүалар бурада молекулларын ионлашмасына сәбәб олур. Мүәјјән едилмишдир ки, ионлашма просеси һавасынын сыхлығы нисбәтән чох вә енержиси кифајәт гәдәр олан 80—120 вә 200—400 *км* һүнд.-дәки гатларда даһа интенсив кедир. Јүксәк дәрәчәдә ионлашмыш гатлар күчлү електрик-кечирмә хассәсинә маликдир. Бу гатларда радио далғаларынын јајылма, удулма, сынма, гајытма вә полјарлашмасы һадисәси баш верир. Гүтб парылтылары вә магнит фыртыналары термосфер үчүн характерикдир. Термосфердә темп-р һүнд.-дән асылы олараг артыр. Тәгр. 200 *км* һүнд.-дә темп р 525—725°C, термосферин јухары сәрһәдиндә јерләшән термопауза адлы кечид тәбәгәсиндә исә 1725—2725°C-јә чатыр. Термосфердә темп-рун артмасы Күнәшдән кәлән ултрабәнөвшәји шүаларын удулмасы илә әлагәдардыр. Бу саһәдән јухарыдакы тәбәгә екзосфер (кәнар тәбәгә) адланыр. Екзосфердә газлар чох сејрәк олдуғундан, шагули истигамәтдә һәрәкәт едән зәррәчикләрин тоггушма еһтималы олдугча аздыр. Буна көрә дә екзосферә бә'зән сәпәләнмә тәбәгәси дә дејилир. Үмумијјәтлә, екзосфер үчүн јүнкүл газ молекуллары вә атомларынын Јерин чазибә тә'сириндән чыхыб, планетләрарасы фәзаја кечмәси характерикдир.

А. бүтүн чанлы аләмин јашајышыны тә'мин едир. Онун өјрәнилмәсинин елми вә тәсәррүфат әһәмијјәти бөјүкдүр. 20 әсрин 60-чы илләриндән башлајараг ССРИ-дә вә харичи өлкәләрдә бурахылан метеороложи ракет вә пејкләр А. һаггындакы мә'луматы дәгигләшдирмәкдәдир. Бу, А. һадисәләринин ганунаујғунлугларыны өјрәнмәјә вә һава прогнозларыны дүрүстләшдирмәјә имкан јарадыр.

Јапышдырма шәкил, бах 464—465.

Әд.; Матвеев Л. Г., Основы общей метеорологии. Физика атмосферы, Л., 1965; Кондратьев К., Актинометрия, Л., 1965; Гуди Р. и Уолкер Д., Атмосферы, пер. с. англ., М., 1975.

АТМОСФЕ́Р — системдәнкәнар тәзјиг ваһиди. Ики нөв олур: нормал (физики) вә техники. Ағырлыг гүввәси тә'чили 9,80 665 *м/сан*^{2}, чивәнин сыхлығы 13 595,1 *кг/м*^{3} вә темп-р 0°C олдугда 760 *мм* һүнд.-дә чивә сүтунуну тарazлашдыран тәзјигә нормал, јахуд физики А. дејилир вә *атм* илә ишарә олунур. 1 *кГ* гүввәнин она перпендикулјар гојулмуш 1 *см*^{2} сәтһә көстәрдији тәзјиг исә техники А. адланыр вә *ат* илә ишарә едилир.

Бејнәлхалг ваһидләр системиндә тәзјиг ваһиди олараг *н/м*^{2} гәбул едилмишдир. 1 *атм*=1,0332 *ат*=101 325 *н/м*^{2}. 1 *ат*=0,967 841 *атм*=980 665 *н/м*^{2}. Бә'зән стандарт А.-дән дә истифадә едилир. 1 стандарт А. (океан сәвијјәсиндәки атм. тәзјиги)=1,0197 *ат*.

АТМОСФЕ́Р АКУСТИКАСЫ—*акустиканын* бир бөлмәси; атмосфердә сәс далғаларынын јајылмасыны өјрәнир вә атм.-и акустик үсулларла тәдгиг едир. А.а.-нын мүһүм вәзифәләри атм.-ин Јер сәтһинә јахын вә јухары тәбәгәләрини тәдгиг етмәк, сәс-күјүн арадан галдырылмасы јолларыны, сәс далғаларынын јајылмасыны өјрәнмәк вә с. илә әлагәдардыр. Сәсин сүр'әти һаванын темп-р вә рүтубәтиндән, күләјин сүр'әт вә истигамәтиндән, һүндүрлүкдән вә сәсин јајылма истигамәтиндән асылыдыр. Бунунла әлагәдар атм.-дә сәс далғаларынын *рефраксијасы* һадисәси мүшаһидә олунур. *Өзлүлүк* вә *истиликкечирмә* илә әлагәдар олараг сәсин сөнмәси, атм.-ин үст сејрәк тәбәгәләриндә вә ја јүксәк тезликләр үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Сәнаје објектләри сәсләринин, реактив тәјјарә сәсинин јајылма проблеми (сәнаје објектләринин вә тәјјарә мејданларынын јашајыш мәнтәгәләринә нәзәрән јерләшдирилмәси бахымындан), атом вә нүвә партлајышлары заманы јаранан инфрасәс далғаларынын мүшаһидәси (партлајыш јерини тә'јин етмәк мәгсәди илә) хүсуси әһәмијјәт кәсб етмишдир.

Әд.: Тверской Т. Н., Курс метеорологии, Л., 1951; Погосян Х. П., Общая циркуляция атмосферы, Л., 1972.

АТМОСФЕ́Р ДӨВРАНЫ — атмосфери әһатә едән һава ахынлары системи. А.д. Јер сәтһиндә күнәш радиасијасы вә атм. тәзјигинин гејри-бәрабәр пајланмасы вә Јерин фырланмасы нәтичәсиндә јараныр. Гуру вә су күнәш енержисини ејни дәрәчәдә удмадығындан гитә вә океан сәтһләриндә темп-р фәрги јараныр. Екваторда гызмыш һаванын һәчми кенишләнир, о, јухары галхыр вә гүтбләрә доғру һәрәкәт едир. Тәдричән сојујуб ағырлашмыш һава 30—35° шм.е. вә 25—30° ч.е.-ндә Јер сәтһинә енәрәк јүксәк тәзјиг саһәләри јарадыр. Бу јүксәк тәзјиг саһәләрини шм.-да вә ч.-да алчаг тәзјиг зоналары бир-бириндән ајырыр. А.д.-нда чоғрафи мөвгеји вә характериндән асылы олараг пассатлар, антипассатлар вә муссонлар иштирак едир. Сиклон вә антисиклонларын һәрәкәти илә әлагәдар һава ахынлары да мүәјјән едилмишдир.

АТМОСФЕ́Р ЈАҒЫНТЫЛАРЫ—һавадакы су бухарынын конденсасијасы нәтичәсиндә булудлардан вә ја билаваситә һавадан маје (дамчы) вә бәрк һалда Јер сәтһинә чөкән су. Булудлардан дүшән А.ј. јағыш, чискин, гар, долу, билаваситә һавадан дүшән А.ј. исә шеһ, гыров, сырсырадыр. Јағынтынын мигдары дүшән су гатынын галынлығы илә (*мм*-ләрлә) өлчүлүр. Атм. дөвраны, физики-чоғрафи шәраит вә релјефдән асылы олараг А.ј. Јер күрәсиндә гејри-бәрабәр, лакин ганунаујғун пајланыр. Јер күрәсиндә орта иллик јағынты тәгр. 1000 *мм*-дир. Орта һесабла ән чох (1500—3000 *мм*) јағынты екватора јахын, 10° шм.е. вә 10° ч.е. арасында олур. Чәнуб енликләриндә бә'зи дағларын күләктутан јамачларында јағынтынын мигдары 10 000 *мм*-ә (Камерун) чатыр. Әкәр Кауаи а.-нда (Һавај а-ры) илдә тәгр. 12 500 *мм*, Черапунчидә (Һиндистан) 12 600 *мм*-дән артыг јағынты дүшүрсә, Перу, Чили вә Бөјүк Сәһранын нисбәтән гуру зоналарында бә'зән бир нечә ил јағынты олмур.

Азәрб.ССР әразисиндә дә јағынтынын мигдары вә режими мүхтәлифдир. Јағынтынын орта иллик мигдары 110 *мм*-дән (Пута) 1750 *мм*-ә гәдәр (Кәкиран) дәјишир.

А.ј. һава вә иглимин мүһүм елементләриндән олуб, к.т. үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир. А.ј. хүсуси чиһазларла (јағышөлчән, плүвиограф вә с.) өлчүлүр.

Әд.: Хргиан А. Х., Физика атмосферы, Л., 1969.

АТМОСФЕ́Р ОПТИКАСЫ—атмосфер физикасынын бөлмәси; атм.-дән ишыг кечәркән баш верән оптик һадисәләри өјрәнир. Бураја мүхтәлифрәнкли һадисәләрдән (дан јери, көј гуршағы, көјүн рәнкинин дәјишмәси) башга мүһүм практик әһәмијјәти олан һадисәләр дә (көрүнән вә көрүнмәјән радиасијанын атм. тәрәфиндән сәпәләнмәси вә шүаландырылмасы, ишығын полјарлашмасы, објектләрин көрүнмәси вә с.) аиддир. Һаванын, дәнизин вә гурунун оптик хассәләринин тәдгиги А.о.-нын әсас мәсәләләриндәндир. Көјүн түнд мави рәнкдә олмасы һаггында илк дүзкүн изаһаты инкилис физики Релеј вермишдир (1871). Релеј нәзәријјәсинә көрә, Күнәшин бурахдығы мүхтәлифрәнкли шүалар һаванын молекулларындан λ^{-4}-ә (λ — ишыг далғасынын уз.) мүтәнасиб олараг сәпәләнир. Көј шүаларын сәпәләнмәси гырмызы шүалара нисбәтән тәгр. 16 дәфә күчлү олдуғундан, көјүн рәнки (сәпәләнән Күнәш ишығы) түнд мави, Күнәшинки исә үфүгә јахын оланда гырмызыдыр.

Көј ишығынын парлаглығынын, рәнкинин вә полјарлашмасынын өлчүлмәси Релеј нәзәријјәсини тәсдиг етди. Рус алими Л. И. Манделштам Релеј нәзәријјәсинин јалныз гејри-бирчинс, јә'ни сыхлығы хаотик дәјишән мүһитдә доғрулуғуну вә Јер атм.-нин дә мәһз белә мүһит олдуғуну сүбут етди (1907).

Атм.-дәки оптик һадисәләрә аерозолларын (газ мүһитиндә «асылы» вәзијјәтдә олан бәрк вә ја маје һиссәчикләрдән ибарәт системләрин), су бухарынын, карбон газынын вә озонун бөјүк тә'сири вар. Тәдгигатлар көстәрди ки, кичик һиссәчикләр ($d/\lambda<1$, d — һиссәчијин диаметри, λ — далға уз.-дур) ишығы молекуллар кими сәпәләјир (Релеј нәзәријјәсинә ујғун). Даһа бөјүк һиссәчикләрдән сәпәләнмә исә ишығын далға уз.-ндан асылы дејил. Булудлары тәшкил едән су дамчылары белә һиссәчикләр олдуғундан булудлар адәтән ағ рәнкдә олур. Бу сәбәбдән һава тоз вә дамчыларла зәнкин оланда көј ағымтыллашыр. Експериментал ишләрлә јанашы (ишығын тутгун мүһитдә сәпәләнмәси вә Јерин сәтһиндән әкс олунмасыны нәзәрә алмагла) парлаглығын вә полјарлашманын пајланмасынын һесабламa методлары јарадылды. Бу һал үчүн рус физики О. Д. Хволсон (1890) шүаланманын көчүрмә тәнлијини верди. Совет алимләри В. Һ. Амбарсумјанын (1941—43), В. В. Соболевин (1956) вә һинд алими С. Чандрасекарын (1950) көчүрмә тәнликләринин һәлли үсулларынын ишләниб һазырланмасында бөјүк хидмәтләри олмушдур.

Објектләрин көрүнмә шәртләринин, о чүмләдән Јер вә көј фонунда үфүги вә мејилли көрүнмә шәртләринин өјрәнилмәси вә бунунла әлагәдар атм. шәффафлығынын тәдгиги А.о.-нын мүһүм тәтбиги мәсәләләриндәндир. Инфрагырмызы далғалар атм.-дә удулуб јенидән бурахылдығындан, бурада истиликвермә шүаланма васитәсилә баш верир. Бу механизми өјрәнмәјин атм.-ин истилик хүсусијјәтләрини ашкара чыхармагда бөјүк әһәмијјәти вар.

Тәјјарәләрдән вә хүсусилә Јерин сүн'и пејкләриндән апарылан өлчмәләр А.о.-нда мүһүм јер тутур. Пејкә кәлән инфрагырмызы шүаланманы өлчмәклә мүхтәлиф гатларда јахуд булудларда темп-рун вә рүтубәтин тә'јини үсулу тәдгиг едилир. Шүаланманын сәпилмәсини тәдгиг етмәклә сәпәләјән мүһитин хассәләрини өјрәнмәк үсуллары ишләниб һазырланмышдыр.

Әд.: Атмосферная оптика, М., 1974; Распространение оптических волн в атмосфере. Сборник статей, М., 1975.

АТМОСФЕ́Р ТӘЗЈИГИ—атмосферин Јер сәтһинә вә чисимләрә етдији тәзјиг. Һәр бир нөгтәдә А.т. атм.-ин үст сәрһәдинә гәдәр олан һава сүтунунун ағырлығы илә мүәјјән олунур. А.т.-ни өлчмәк үчүн тәзјиг ваһиди олараг *бар* гәбул едилмишдир. Бар даһа кичик ваһидә—миллибара бөлүнүр. *Бејнәлхалг ваһидләр системиндә* атмосфер тәзјиги *н*/*м*^{2}-лә өлчүлүр. Нормал А.т. олараг 760 *мм ч сүт*=1013,25 *мбар*=101325 *н*/*м*^{2} гәбул едилмишдир. 5 *км* һүнд.-дә А.т. Јер сәтһиндәки тәзјигин јарысына, 22 *км* һүнд.-дә исә 4%-инә бәрабәрдир. А.т. барометрлә өлчүлүр.

АТМОСФЕ́Р ФИЗИКАСЫ — атмосфердә баш верән физики просес вә һадисәләрдән бәһс едән елм; атм.-и тәшкил едән газларын хассәләрини, онларын радиасијаны удмасы вә шүаландырмасыны, темп-рун пајланмасыны, сујун бухарланмасыны вә бухарын конденсасијасыны, булудларын вә јағынтыларын әмәлә кәлмәсини, атм.-дә баш верән һәрәкәтләрин мүхтәлиф формаларыны, һәмчинин бу һадисәләр арасындакы асылылығы вә с. өјрәнир.

Атм.-ин әсас физики хассәләриндән бири һүнд.-дән асылы олараг онун сыхлығынын азалмасы (мәс., 100 *км*-ә гәдәр $3\cdot10^6$ дәфә) вә буна ујғун олараг молекулларын мүтәһәрриклијинин артмасы, молекуллар арасындакы реаксијаларын, һәмчинин гызма вә сојуманын сүр'әтләнмәси, јухары гатлардакы сејрәлмиш газларын ионлашмасы вә ишыгланмасыдыр (*гүтб парылтысы* шәклиндә). Атм.-ин тәркибинә дахил олан карбон газы CO_2 (0,03%) вә озон O_3 ($4\cdot10^{-5}$%) Күнәш радиасијасыны удараг атм.-ин гызмасына сәбәб олур. Күнәш шүалары, о чүмләдән ултрабәнөвшәји вә инфрагырмызы шүаланмалар 1 *см*^{2} саһәјә дәгигәдә тәгр. 2 *кал* истилик верир. Шүаланманын мүәјјән һиссәси атм.-дә олан газлар вә тоз дәнәчикләри тәрәфиндән удулур, мүәјјән һиссәси исә газ молекуллары вә булудлардакы һиссәчикләр тәрәфиндән әкс етдириләрәк, һәм планетләрарасы фәзаја гајтарылыр (бүтүн шүаланманын 29%-и гәдәр), һәм дә Јер сәтһини сәпәләнмиш радиасија илә ишыгландырыр. Күнәш енержисинин чеврилмәси, атм.-ин вә Јер сәтһинин истилик шүаланмасынын бүтүн мәсәләләри *актинометријада* өјрәнилир. Һүнд.-дән асылы олараг һаванын темп-ру онун алт гатында—*тропосфердә* алчалыр вә ондан јухарыда, стратосферин мүлајим областларында (11 *км* јүксәкликдә) тәгр. —95°C-јә, тропик областларында (16 *км* јүксәкликдә) исә —85°C-јә чатыр. Үст стратосферин 35—55 *км* јүксәкликдәки областында олан нисбәтән исти гат даһа јухарыда 55—80 *км* јүксәкликдә сојуг (—115°C) мезосферә кечир. Даһа јухарыларда, термосфердә темп-р кәскин артараг, Күнәшин јүксәк фәаллыг илләриндә күндүз 1530°C-јә, зәиф фәаллыг илләриндә исә кечә 480°C-јә чатыр. Темп-рун бу чүр пајланмасы тропосфердә гејри-сабитлијә сәбәб олур. Даһа јүксәк гатлар исә хејли сабитдир. Гитәләрдән вә океанлардан бухарланан су (орта һесабла илдә тәгр. 1 *м* галынлығында су тәбәгәси) атм.-ә бөјүк мигдарда кизли истилик дашыјыр. Һәмин истилик мүхтәлиф формалы булудларын, һәмчинин јағынтыларын (јағыш, гар вә с.) әмәлә кәлмәси заманы ајрылыр вә атм.-ин гејри-сабитлијинә сәбәб олур. Атм.-ин һәрәкәти тәгр. 5—20 *км* јүксәкликләр арасында (гышда исә даһа јүксәкдә) ики нәһәнк сојуг гүтбәтрафы бурулғанын әмәлә кәлмәси нәтичәсиндә темп.-рун пајланмасындан асылы олур. Екваториал саһәдә гызмыш һава јухары галхараг шм. вә ч.-дан кәлән пассатларын она доғру һәрәкәтинә сәбәб олур. Галхан ахынларда күчлү конденсасија баш верир вә галын булудлар әмәлә кәлир. Әлавә истилијин ајрылмасы вә бөјүк мигдарда кинетик енержинин јаранмасы бурада сүр'әти 40 *м/сан*-дән чох олан дағыдычы тропик туфанларын јаранмасына сәбәб олур. Сојуг гүтбәтрафы бурулғанлар саһәсиндә чох заман «узун далғалар» әмәлә кәлир: бурада 4000—5000 *км* уз.-нда һава ахыны ја шм.-а, ја да ч.-а доғру јајылыр. Даһа алчаг гатларда кичикөлчүлү бурулғанлар—сиклон вә антисиклонлар, һәмчинин атмосфер чәбһәләри әмәлә кәлир. Үст тропосфердә әксәр һалларда сүр'әти 160—190 *м/сан* олан енсиз (40—400 *км*) вә узун (10 000 *км*-ә гәдәр) «шырнаглы ахынлар» мүшаһидә едилир. Атм.-ин бүтүн бу һәрәкәтләри—үмуми сиркулјасијасы—А.ф.-нын ән мүһүм мәсәләләриндәндир. Атм.-дәки оптик һадисәләрә һәм онун сыхлығы бәрабәр олмајан гатларында ишығын сынмасы (*рефраксија*, мираж, «јашыл ишыг»), һәм дә јағыш вә булудлардакы дамчыларда (*көј гуршағы*), һәмчинин буз кристалларында (*һалә*) ишығын сынмасы сәбәб олур. Ишығын сәпәләнмәси нәтичәсиндә *алагаранлыг* әмәлә кәлир вә дан јери мүхтәлиф рәнкләрдә мүшаһидә олунур. Бу мәсәләләри А.ф.-нын *атмосфер оптикасы* бөлмәси өјрәнир. Һәм тәбии сәсләрин (*көј курултусу*) вә һәм дә сүн'и сәсләрин (партлајыш вә с.) јајылмасы атм.-дә темп-рун пајланмасындан асылыдыр (мәс., узагдан ешидилмә зонасынын, бә'зән дә сүкут зонасынын әмәлә кәлмәси). Бу мәсәләләр атм. акустикасында тәдгиг едилир. Һаванын ионлашмасына торпагда вә һавада олан радиоактив маддәләрин шүаланмасы вә космик шүалар (хүсусән даһа јүксәк гатларда) сәбәб олур. Бу ионлашма һавада електрик кечиричилији јарадыр. Туфан булудларынын ашағы гатларында мәнфи, үст гатларында исә мүсбәт јүкләр гүтбләшир.

Әд.: Хргиан А. Х., Физика атмосферы, М., 1969; јенә онун, Физика атмосферного озона, М., 1973.

АТМОСФЕ́Р ЧӘБҺӘСИ — физики хассәләри мүхтәлиф олан һава күтләләри арасында кечид зонасы. А.ч.-нин ени онларча *км*, уз. бир нечә мин *км* олур. Сојуг һава күтләләри Јер сәтһинә маили енир, исти һава күтләләри исә онларын үзәриндә олур. А.ч.-ндә һаванын темп-ру, рүтубәтлилији вә дикәр метеороложи параметрләр (атм. тәзјигиндән башга) үфүги истигамәтдә кәскин дәјишир. Тәмасда олан исти вә сојуг һаванын күтләсиндән, физики хассәсиндән, һәрәкәт истигамәтиндән асылы олараг исти вә сојуг чәбһәләр јараныр. Кечид зонасынын мүхтәлиф һиссәләриндә күләјин сүр'әти ејни олмадығы үчүн А.ч.-ндә енән вә галхан һава ахынлары әмәлә кәлир. Бу һәрәкәтләрин характериндән асылы олараг А.ч. анафронт (исти һаванын чәбһә сәтһи бојунча галхмасы) вә катафронт (исти һаванын чәбһә сәтһи бојунча енмәси) һиссәләрә ајрылыр. Күләјин күчләнмәси, һаванын сојума вә истиләшмәси, булудлулуғун артмасы, чох вахт јағынтынын дүшмәси А.ч.-нин һәрәкәти илә әлагәдардыр. Һава ахынлары А.ч.-нин јерини даим дәјишир (бә'зән күндә 1000—1500 *км* сүр'әтлә).

Әд.: бах *Атмосфер акустикасы* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АТМОСФЕРДӘ ЕЛЕКТРИК ҺАДИСӘЛӘРИ — Јер атмосферинин електрик кечиричилији вә електрик саһәси, гүтб парылтысы, илдырым вә с. һадисәләр. Һәмин һадисәләри вә атм.-ин дикәр електрик хассәләрини өјрәнән физика бөлмәсинә атм. електрики дејилир. Атм. електрикинин бир елм кими әсасыны американ алими Б. Франклин вә М. В. *Ломоносов* гојмушлар (18 әср).

20 әсрдә атм.-ин 60—100 *км*-дән јухарыда јерләшән кечиричи гатлары кәшф едилди, гүтб парылтыларынын електрик тәбиәти вә с. һадисәләр өјрәнилди. Космонавтиканын инкишафы атм.-ин даһа јухары гатларында баш верән електрик һадисәләринин бирбаша үсулларла тәдгигинә имкан јаратды. Атм. електрикинин ики әсас мүасир нәзәријјәсини Ч. *Вилсон* вә Ј. И. *Френкел* верди. Вилсон нәзәријјәсинә әсасән Јер вә ионосфер туфан булудлары васитәсилә јүкләнән конденсатор көјнәкләри ролуну ојнајыр. Көјнәкләр арасында јаранан потенсиаллар фәрги атм.-ин електрик саһәсинин јаранмасына сәбәб олур. Френкел нәзәријјәсинә көрә, атм.-ин електрик саһәси тропосфердәки електрик һадисәләри (булудларын полјаризасијасы вә онларын Јерлә гаршылыглы тә'сири) илә изаһ едилир, ионосферин исә атм.-дәки електрик һадисәләриндә мүһүм ролу јохдур.

Атмосферин електрик саһәси. 19 әсрин әввәлләриндә апарылан тәдгигатлар көстәрди ки, Јер сәтһиндә интенсивлијинин орта гијмәти 130 *в/м* олан стасионар електрик саһәси мөвчуддур. Атм.-ә нәзәрән Јер мәнфи јүкләнмишдир (онун јүкү $\sim 3\cdot10^5$ *к*-дур). Одур ки, атм.-дә електрик саһәси интенсивлијинин истигамәти Јерә доғру јөнәлмишдир. Лакин јағынты, туфан, боран вә тоз фыртыналары заманы саһә интенсивлијинин истигамәти вә гијмәти кәскин дәјишир вә бә'зән 1000 *в/м* ола билир. Јер сәтһи јахынлығында (300—3000 *м* аралыгда) онун гијмәти һүнд.-дән асылы олараг артыр, сонра исә експоненсиал ганунаујғунлугла азалыр. Саһә интенсивлијинин һүнд.-дән асылы олараг азалмасы атм.-дә мүсбәт һәчми јүкләрин (сыхлығы һүнд.-дән асылы олараг азалан) олмасы илә әлагәдардыр. Јер вә ионосфер арасындакы потенсиаллар фәрги 200—250 *кв*-дур.

Атмосферин електрик кечиричилији. Атм.-ин електрик кечиричилији (λ) ваһид һәчмдәки ионларын сајындан вә онларын мүтәһәррикլијиндән асылыдыр. Атм.-дә мүтәһәррикլији $U > 10^{-5}\cdot м^2\, сан^{-1}\cdot в^{-1}$ олан јүнкүл ионлардан башга, мүтәһәррикլији чох кичик олан ағыр ионлар да вар. Ағыр ионлар булуд вә думанын јаранмасы үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир вә су бухарларынын конденсасија мәркәзләри ролуну дашыјыр. Јер сәтһиндә електрик кечиричилијинин орта гијмәти $\lambda = (1-2)\cdot10^{-18}\, ом^{-1}\cdot м^{-1}$ олуб, јухары галхдыгча експоненсиал ганунаујғунлугла артыр. Атм.-ин әсас ионизаторлары космик шүалар, Јердә вә һавада олан радиоактив маддәләрин шүалары, Күнәшдән кәлән ултрабәнөвшәји вә корпускулјар шүаланмалардыр.

Атмосферин електрик чәрәјаны. Електрик саһәсинин тә'сири илә ионларын һәрәкәти атм.-дә шагули истигамәтдә електрик чәрәјаны јарадыр. Онун сыхлығынын чох кичик $\sim(2\div3)\cdot10^{-12}$ *а/м²* олмасына бахмајараг, Јер бу чәрәјанын һесабына өз јүкүнү итирмәли вә атм.-дә електрик саһәси олмамалы иди. Јерин мәнфи јүкүнүн, еләчә дә атм.-дә електрик саһәсинин олмасы көстәрир ки, бу итки һәр һансы сәбәбә көрә долдурулур.

Атмосфер електрики «кенераторлары». Тоз фыртыналары, вулкан пүскүрмәләри вә човғунлар, шәлаләләрдән сујун чиләнмәси, булуд, јағынтылар вә с. атм. «кенераторлары» ролуну ојнајыр. Вулкан пүскүрмәләри гум фыртыналары вә һәтта човғунлар да бә'зән илдырымларын (бах *Илдырым*) јаранмасына сәбәб олур. Лакин атм.-ин електрикләнмәсиндә әсас јери булуд вә јағынтылар тутур.

А.е.һ.-нин өјрәнилмәси һава һаггында әввәлчәдән мә'лумат верилмәсиндә, радиоактив маддәләрин јатагларынын тапылмасында, илдырымдан горунма ишләриндә вә с.-дә мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

Әд.: Тверской П. Н., Атмосферное электричество, Л., 1949; Имянитов И. М. и Чубарина Е. В., Электричество свободной атмосферы, Л., 1965; Чалмерс Дж. А., Атмосферное электричество, пер, с англ., Л., 1974.

АТМОСФЕРДӘНКӘНАР АСТРОНО́МИЈА (космик астрономија)—тәдгигатларында сых атмосфердән јухары галдырылмыш астрономик аләтләрдән истифадә едән елми фәнн. А.а. мүшаһидәләриндә ракет, *Јерин сүн'и пејкләри* вә *космик зонддан* истифадә олунур. Ракетдәки аләтләрлә ултрабәнөвшәји шүалар областында, һидрокен вә калсиумун спектрал шүаланма областларында спектроһелиограмлар, јә'ни Күнәшин фотошәкилләри (Күнәшин фәал областларынын өјрәнилмәси үчүн мараглыдыр) әлдә едилмишдир. Һәмчинин спектрин рентκен вә ултрабәнөвшәји областларында Күнәшин шүаланма спектрләри алынмышдыр. Бу, Күнәшин фәаллығыны вә атм.-ин јухары гатларына онун тә'сирини өјрәнмәјә имкан верир. Көј чисимләринин узундалғалы вә гысадалғалы шүаланмасы Јерин сүн'и пејкләри вә космик зондлардан өлчүлмүш, спектрин ултрабәнөвшәји вә рентκен областларында көјүн фотошәклинин алынмасына даир експериментләр ракетләрдән апарылмышдыр. Ај, Марс вә Венеранын физики характеристикаларынын өјрәнилмәси үчүн апарылмыш учуш вә енмә експериментләри (илк дәфә 1959 илдә ССРИ-дә), онлардакы физики шәраитә даир билликләри хејли дәринләшдирди. Бу саһәдә «Луна-16» совет автомат ст.-нын вә «Луноход-1»лабораторијасынын, американ астронавтларынын (илк дәфә 1969 илдә) Ај сәтһиндә апардығы мүшаһидәләрин бөјүк әһәмијјәти олду. Көј чисимләри әтрафында вә планетләрарасы фәзада магнит саһәләринин, корпускулјар селләрин вә космик шүаларын тәдгиги планетләрарасы маддәнин бәрк компонентинин өјрәнилмәси, балон астрономијасы да А.а.-ја аиддир. Атмосфердәнкәнар орбитал вә Ај рәсәдханаларынын јарадылмасы А.а. гаршысында бөјүк перспективләр ачды. АБШ-да бурахылмыш (1968) «Старкејзер» пејки бу саһәдә илк аддым олду.

Әд.: Левантовский В. И., Механика космического полета в элементарном изложении, М., 1974

АТМОСФЕРДӘНКӘНАР РӘСӘДХАНА (космик рәсәдхана)— балонларын көмәји илә, јахуд ҝеофизики ракетләрдә, Јерин сүн'и пејкләриндә вә космик зондларда Јер атмосфериндән кәнара вә ја онун јухары гатларына галдырылмыш апаратлар. Астрономик вә ҝеофизики мүшаһидә ҹиһазлары илә тәҹһиз олунур. Ән ҝениш мүшаһидәләр орбитал А.р. вә Ајда гурулмуш А.р. илә апарылыр. А.р. Јердән мүшаһидәси мүмкүн олмајан објектләрин өјрәнилмәси үчүндүр. Хүсуси нөв А.р. Ҝүнәш А.р.-сыдыр. Бунунла Ҝүнәш спектрин гысадалғалы һиссәсиндә вә шүаланманын радиодалғалары областында тәдгиг едилир. АБШ-дакы орбитал астрономик рәсәдханалар белә рәсәдханалардандыр. Бунлар далға уз. 1100 Å-дән аз олмајан 4 спектрал золагда ҝөј гүббәсинин хәритәсини алмаг вә 800—3000 Å диапазонунда ајры-ајры улдуз вә думанлыгларын енлизолаглы спектрофотометријасы үчүндүр. ССРИ-дә бурахылмыш Ҝүнәш А.р.-сы («Космос-160» вә «Космос-230» пејкләри) Ҝүнәшдә рентҝен алышмалары областынын гурулушуну, өлчүләрини вә локаллашмасыны тәдгиг етмишдир.

Ҝеофизики А.р. ҝениш програмда ҝеофизики өлчмәләр апарыр. Јерин 3-ҹү совет сүн'и пејки, *«Електрон»* серијалы совет пејкләри, АБШ орбитал ҝеофизики рәсәдханалары вә ҝеофизики гүтб рәсәдханалары белә А.р.-дыр. Ајда илк узунмүддәтли астрономик мүшаһидәләр совет лабораторијасы «Луноход-1» илә апарылмышдыр (1970). «Луноход-1» галактикадан-кәнар рентҝен фонунун вә ајры-ајры мәнбәләрин гурулушуну вә интенсивлијини өлчмәк үчүн рентҝен телескопу, һәмчинин корпускулјар шүаланма селләринин тәдгиги үчүн апаратларла тәҹһиз едилмишди (бах *«Луноход»*).

Әд.: бах *Атмосфердәнкәнар астрономија* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АТМОФИЛ ЕЛЕМЕНТЛӘР (јун. atmós — бухар + philéo — севирәм, мејл ҝөстәрирәм) — кимјәви елементләрин ҝеокимјәви тәснифата ҝөрә бөлүндүјү дөрд групдан (литофил, халкофил, сидерофил вә атмофил елементләр) бири. Әсасән, атмосфердә топланыр. Електрон өртүкләринин конфигурасијасы тә'сирсиз газларынкы кимидир. А.е. групуна бүтүн тә'сирсиз газлар (һелиум, неон, аргон, крептон, ксенон, радон), азот вә һидроҝен дахилдир. Јер габығынын 0,03%-и А.е.-дән ибарәтдир.

АТО́ЛЛ (малдивҹә «атолу» сөзүндән)— адәтән, 100 *м*-дән дәрин олмајан лагуну

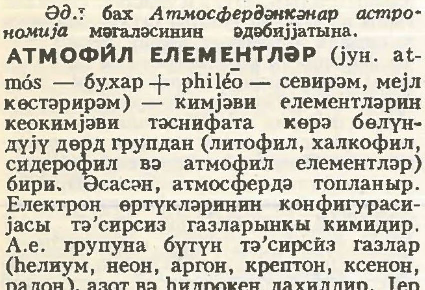

әһатә едән бүтөв вә ја гырыг һалга шәклиндә мәрҹан адасы. А. адәтән бөјүк олмур, һалгасынын диаметри бә'зән 50 *км*, јахуд даһа артыг олур. А.-а тропик гуршаг дәнизләриндә, хүсусилә Сакит океанын мәркәзи һиссәсиндә (бә'зән бүтөв архипелаг кими) тәсадүф едилир.

А́ТОМ (јун. átomos—бөлүнмәз)—кимјәви елементин һәмин елементә мәхсус хүсусијјәтләрә малик ән кичик һиссәси. А. мүсбәт јүклү нүвәдән вә онун әтрафында һәрәкәт едән мәнфи јүклү електронлардан тәшкил олунмуш мүрәккәб системдир. А.-ун физики вә кимјәви хассәләри онун гурулушу илә, бу вә ја башга кимјәви елементә аидлији исә нүвәсинин *Ze* јүкү илә тә'јин олунур (*e*—елементар електрик јүкү, *Z* – атом нөмрәси, јә'ни Менделејев дөври системиндә елементин сыра нөмрәси). Адәтән А. дедикдә нејтрал А. баша дүшүлүр. Нејтрал А.-да електронларын сајы *Z*-ә бәрабәрдир. А. бир вә ја бир нечә електрон итирдикдә мүсбәт, алдыгда исә мәнфи иона чеврилир. А.-ун өлчүләри онун електрон өртүјүнүн өлчүләри илә тә'јин олунур. А.-ун хәтти өлчүләри 10^{-8} *см*, нүвәсинин хәтти өлчүләри исә 10^{-12}—10^{-13} *см* тәртибиндәдир. А.-ун күтләси әсасән нүвәсинин күтләси илә тә'јин олунур вә *A* күтлә әдәди илә мүтәнасибдир. *A* күтлә әдәди А. нүвәсини тәшкил едән протон вә нејтронларын үмуми сајыны ҝөстәрир. Електронун күтләси ($0{,}91\cdot10^{-27}$ *г*) протон вә ја нејтронун күтләсиндән ($1{,}67\cdot10^{-24}$ *г*) тәхминән 1840 дәфә кичик олдуғундан А.-да електронларын үмуми күтләси нүвәнин күтләсиндән бир нечә мин дәфә кичикдир. Мә'лум олан кимјәви елементләрин атомларынын күтләси $1{,}67\cdot10^{-24}$ *г* илә $4\cdot10^{-22}$ *г* арасында гијмәт алыр.

А. квант механикасы ганунларына табе олан микроскопик системдир. А.-ун енержиси истәнилән дејил, $E_1, E_2, \ldots, E_n$ кими дискрет гијмәтләр алыр. Бу гијмәтләрә ујғун һаллар стасионар һаллар адланыр. А.-ун стасионар һаллара малик олдуғуну илк дәфә постулат шәклиндә Н. Бор сөјләмишдир. Онларын реаллығы електронларын А.-ларла тоггушмасыны өјрәнән Франк—Һертс тәҹрүбәләриндә вә А.-ун оптик спектрләринин анализи нәтиҹәсиндә исбат олунмушдур.

Квант механикасынын (Шрединҝер тәнлијинин) һидроҝен вә һидроҝенәбәнзәр А.-лара, јә'ни јүкү *Ze* олан нүвә илә онун мәркәзи електрик саһәсиндә һәрәкәт едән електронлардан ибарәт системә тәтбиги, А.-ун стасионар һалларынын енержиси үчүн

$$E_n=-\frac{me^4z^2}{2n\hbar^2} \qquad (1)$$

ифадәсини верир. Бурада *m* —електронун күтләси, $\hbar=\frac{h}{2\pi}$, *h*—Планк сабити, *n*—баш квант әдәдидир вә о, $n=1,2,3,\ldots,\infty$ там мүсбәт гијмәтләр алыр. (1) ифадәси стасионар һалларын енержиси үчүн Бор нәзәријјәсиндә алынан ифадә илә үст-үстә дүшүр. Енержинин ән кичик гијмәтинә ($n=1$) ујғун һал А.-ун әсас һалы адланыр. Хариҹи тә'сир олмадыгда А. бу һалда сонсуз узун мүддәт гала биләр. Енержинин бүтүн башга гијмәтләринә ($n=2,3,4,\ldots$) ујғун һаллар һәјәҹанланмыш адланыр вә А.-ун бу һалларда олма мүддәти сонлу олур. А. E_m һәјәҹанланмыш һалдан нисбәтән аз һәјәҹанланмыш E_n һала вә ја әсас һала кечәндә фотон бурахыр, әксинә кечдикдә исә фотон удур. Бурахылан вә ја удулан фотонун енержиси $\hbar\omega=E_m-E_n$, бу кечидә ујғун спектрал хәттин тезлији исә

$$\omega=\frac{E_m-E_n}{\hbar}=\frac{mz^2e^4}{2\hbar^2}\left(\frac{1}{n^2}-\frac{1}{m^2}\right)$$

олур. Бу ифадә һидроҝен вә һидроҝенәбәнзәр А.-ларын спектрләриндәки спектрал серијалары алмаға вә спектрал хәтләрин тезликләрини һесабламаға имкан верир. Шәкилдә һидроҝен А.-нун енержи сәвијјәләри (үфүги хәтләрлә) вә спектрал серијалары верилмишдир.

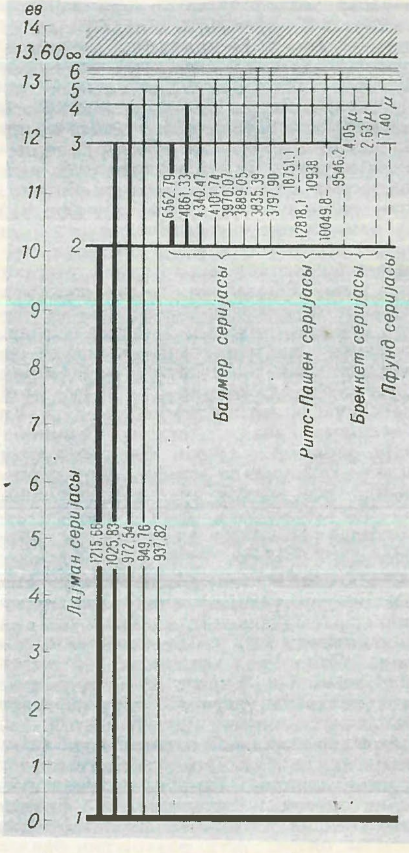

А.-ун енержинин (*n*-ин) верилмиш гијмәтинә ујғун һалыны характеризә едән ψ далға функсијасы, електронун спини нәзәрә алынмадыгда *n*, *l*, *m*— кими үч (ψ_{nlm}) спин нәзәрә алындыгда исә дөрд (ψ_{nlmm_s} квант әдәдиндән асылы олур. *l*—орбитал квант әдәди адланыр вә електронун нүвә әтрафындакы фырланма һәрәкәтинин һәрәкәт мигдары моментини $[L^2=\hbar^2l\,(l+1)]$ тә'јин едир вә *n*-ин верилмиш гијмәтиндә $l=0,1,2,\ldots n-1$ кими там мүсбәт гијмәтләр алыр. *m*—магнит квант әдәди адланыр вә һәрәкәт мигдары моментинин ихтијари сечилмиш *z* оху истигамәтиндә (адәтән бу истигамәт хариҹи магнит саһәсинин истигамәти олур) ҝөтүрүлмүш проjексијасыны ($L_z=mh$) тә'јин едир. *l*-ин верилмиш гијмәтиндә $m=0,\pm1,\pm2,\ldots,\pm l$ кими ($2l+1$) сајда мүхтәлиф гијмәтләр алыр. m_s —спин магнит квант әдәди адланыр вә спин моментинин z истигамәтиндәки проjексиjасыны ($S_z = m_s\hbar$) тә'јин едир. n, l, m-ин верилмиш гиjмәтиндә m_s јалныз ики гиjмәт алыр:

$$m_s = \pm\,\frac{1}{2}.$$

Һидрокен вә һидрокенәбәнзәр А.-ларын енержиси јалныз n, далға функсиjасы исә n, l, m квант әдәдләриндән асылы олур. Енержинин мүәjјән бир гиjмәтинә бир нечә һал (јә'ни бир нечә далға функсиjасы) уjғун кәлирсә, А.-ун белә һаллары чырлашмыш һаллар адланыр. Мәс., $n=1$ олдугда $l=0$, $m=0$ олур вә енержинин E_1 гиjмәтинә јеканә ψ_{100} функсиjасы уjғун кәлир вә А.-ун әсас һалы чырлашмыш олур. Лакин $n=2$ олдугда $l=0$, $m=0$ вә $l=1$, $m=0$, ±1 олдуғундан E_2-ә ψ_{200}, ψ_{210}, ψ_{211}, ψ_{21-1} кими дөрд далға функсиjасы уjғун кәлир. Демәли, E_2 сәвиjјәси чырлашмыш олур вә чырлашма тәртиби $2^2=4$-ә бәрабәрдир вә с. Беләликлә E_n сәвиjјәсинин чырлашма тәртиби n^2, спин нәзәрә алындыгда исә $2n^2$ олур. n баш квант әдәдинин верилмиш гиjмәтинә уjғун $2n^2$ һаллар чохлуғу тәбәгә адланыр: $n=1$-ә уjғун $2\cdot1^2=2$ һаллар чохлуғу K-тәбәгә, $n=2$-јә уjғун $2\cdot2^2=8$ һаллар чохлуғу L-тәбәгә, $n=3$-ә уjғун $2\cdot3^2=18$ һаллар чохлуғу M-тәбәгә, $n=4$-ә уjғун $2\cdot4^2=32$ һаллар чохлуғу N-тәбәгә вә с. адланыр. l-орбитал квант әдәдинин верилмиш гиjмәтинә уjғун $2\cdot(2l+1)$ һаллар чохлуғу өртүк адланыр: $l=0$ гиjмәтинә уjғун $2(2\cdot0+1)=2$ һаллар чохлуғу s өртүк, $l=1$-ә уjғун $2\cdot(2\cdot1+1)=6$ һаллар чохлуғу p-өртүк, $l=2$-јә уjғун $2(2\cdot2+1)=10$ һаллар чохлуғу d-өртүк, $l=3$-ә уjғун $2(2\cdot3+1)=14$ һаллар чохлуғу f-өртүк вә с. адланыр. Бурадан белә чыхыр ки, K-тәбәгәси јалныз s өртүjүндән, L-тәбәгәси s, p вә M-тәбәгәси s, p, d-өртүкләриндән ибарәтдир вә с. Елементләрин А. спектрләринин тәдгиги А.-ун енержи сәвиjјәләринин јухарыдакы гурулуша малик олдуғуну тәсдиг едир. Енержи сәвиjјәләринин бу гурулушу әсасында, Паули принсипи вә Һунд гаjдасы нәзәрә алындыгда, Менделејевин дөври системи там изаһ олунур. Паули принсипинә көрә А.-ун n, l, m, m_s квант әдәдләри илә тә'јин олунан һалында бир електрон ола биләр. А.-ларын јалныз әсас һалда олдугларыны шәртләшсәк, һидрокен А.-унун бир електрону K-тәбәгәсинин s-өртүjүндәки ики һалдан бирини, һелиум А.-унун ики електрону исә бу өртүjүн һәр ики квант һалыны тутур. Бунунла K-тәбәгәси долур вә дөври системин биринчи дөврү баша чатыр. Литиум А.-унун үч електронундан икиси K-нын s-өртүjүндә, бири исә L-тәбәгәсинин s-өртүjүндәки ики һалдан бириндә јерләшир. Беләликлә, литиум елементиндән дөври системин икинчи дөврү башлајыр вә о, K вә L-тәбәгәләри там долмуш неон елементиндә гуртарыр вә с. Бу јолла бүтүн дөври системи гурмаг олур. А.-ун харичи тәбәгәсиндә електронларын пајланма хүсусиjјәтләри елементин физики вә кимјәви хассәләрини тә'јин едир. Електронларын дахили тәбәгәләрдә пајланма хүсусиjјәтләри исә характерик рентken шүаларынын спектрләриндә өзүнү көстәрир. А.-ун гурулуш вә хассәләринин өјрәнилмәси физика, кимја, биолокиja вә б. тәбиәт елмләринин инкишафында бөјүк рол ојнајыр. А. һаггындакы биликләрин инкишафы диалектик материализмин материја вә һәрәкәт һаггындакы мүддәаларыны тәсдиг едир.

Әд.: Кондратьев В. Н., Структура атомов и молекул, М., 1959; Борн М., Атомная физика, М., 1967; Шпольский Э. В., Атомная физика, М., 1974.

А́ТОМ БОМБАСЫ—атом нүвәсинин парчаланма реаксиjасы нәтичәсиндә нүвәдахили енержинин (атом енержисинин) бир һиссәсинин ајрылмасы һесабына чох гүввәтли партлајыш јарадан авиасиjа бомбасы. Илк А.б. Икинчи дүнја мүһарибәсинин сонунда АБШ-да һазырланмышдыр. А.б. һавада (истәнилән һүндүрлүкдә, јер сәтһиндә вә су алтында, лазыми дәринликдә) партладыла биләр. 1945 илин ијулунда АБШ А.б.-ны сынагдан чыхардыгдан сонра Јапонијанын Хиросима (августун 6-да) вә Нагасаки (августун 9-да) ш.-ләринә партлајыш күчү 20 мин m тротил партлајышына еквивалент олан 2 бомба атмышдыр. Хиросимада 200 минә јахын адам өлмүш вә иткин дүшмүш, 160 минә јахын адам јараланмыш вә радиоактив шүаланмаја мә'руз галмышдыр. Нагасакидә 73 миндән артыг адам өлмүш вә иткин дүшмүш, сонралар шүа хәстәлијиндән вә јараланмадан даһа 35 мин адам өлмүшдүр. Һәмин шәһәрләрә А.б. атмаға һәрби зәрурәт јох иди. Америка һаким даирәләри о вахт јалныз АБШ-да нүвә силаһы олмасындан истифадә едәрәк, сүлһсевәр халглары горхутмаг мәгсәдини күдүрдүләр. 1947 илдә акад. И. В. Курчатовун рәһбәлији илә ишләјән бир груп совет алими атомун «сиррини» ачды вә 1949 илин августунда атом силаһынын ССРИ-дә кечирилән експериментал партлајышы атом шантажына тамамилә сон гојду. «А.б.» термини һазырда аз ишләдилир (бах *Нүвә силаһы*, *Нүвә дөјүш сурсаты*).

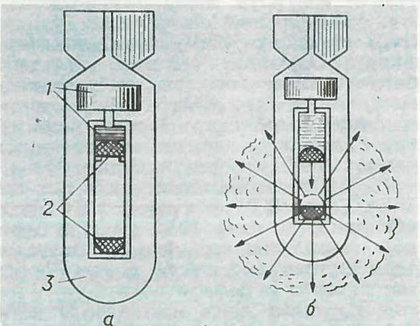

Атом бомбасы:
1—јүкү ади партлајычы маддә олан мәсафә, јахуд зәрбә тә'сирли партлајыш гурғусу; 2—нүвә (плутониум, јахуд уран) јүкү; 3—өртүк. Партлајыша гәдәр нүвә јүкү ики, јахуд даһа чох һиссәјә бөлүнүр (а); һәр һиссәнин күтләси бөһран күтләсиндән (өз-өзүнә давам едән зәнчирвары нүвә реаксиjасынын баш верә биләчәји ән кичик күтләдән) аз олур. Нүвә һиссәләри бирләшдикдә партлајыш характерли зәнчирвары реаксиjа баш верир (б).

Әд.: Александров И., Атомная бомбардировка Хиросимы и Нагасаки,—«Военно-исторический журнал», 1962, № 4; Гровс Л., Теперь об этом можно рассказать, пер. с англ., М., 1964.

А́ТОМ БУЗГЫРАН КӘМИСИ—буз бағламыш суларда кәмиләрә јол ачан, онларын һәрәкәтинә һәр чүр көмәк көстәрән *нүвә-күч гурғулу* кәми. Јаначағы там сәрф етмәклә 40 күндән артыг үзә билмәјән ади енеркетика гурғулу бузгыран кәмиләрдән фәргли олараг, А.б.к. портлара дахил олмадан узун мүддәт үзүр. Бу мүддәтдә кәми һеј'әтинин анчаг әрзаг мәһсулларына, ичмәли су еһтијатына вә динчәлмәјә еһтијачы олур.

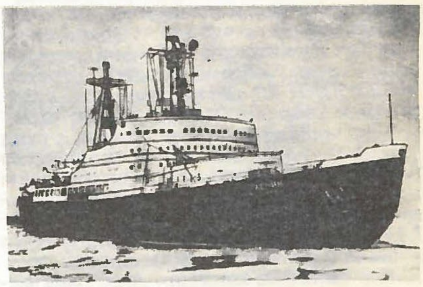

«Ленин» атом бузгыран кәмиси.

Дүнјада илк А.б.к. 1956—59 илләрдә Ленинградда гурашдырылмыш «Ленин» А.б.к.-дир. Кәминин нүвә енеркетика гурғусу 3 мүстәгил бөлмәдән ибарәтдир; һәр бөлмәдә нүвә реактору, бухар кенератору вә турбокенератор блоку вар. 3 електрик мүһәррики турбокенератордан сабит чәрәјан алыр вә һәрәси хүсуси конструксиjалы бир авар винтини һәрәкәтә кәтирир. «Ленин» А.б.к.-нин субасымы 16 мин m, уз. 134 *м*, ени 27,6 *м*, әсас турбинләринин күчү исә 32,4 *Мвт*-дыр (44 мин а. г.). Бузсуз суларда макс. сүр'әти саатда 18 дәниз милинә (33,3 *км/саат*) бәрабәрдир. Субасымынын һәр т-уна дүшән күчә көрә «Ленин» А.б.к. ади бузгыран кәмиләрдән 1,5 дәфә күчлү олдуғундан буз тәбәгәсинин галынлығы 2 *м*-дән чох олан суларда фасиләсиз һәрәкәт едә билир.

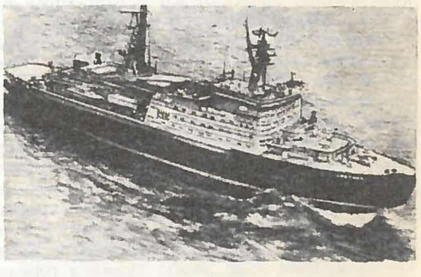

«Арктика» атом бузгыран кәмиси.

Дүнјада ән күчлү А.б.к. олан «Арктика» 1975 илдә ССРИ-дә истифадәјә верилмишдир. Субасымы 20 мин m, уз. 136 *м*, ени 28 *м*-дән артыг, үмуми күчү исә 55,2 *Мвт* (75 мин *а.г.*)-дыр. «Арктика» әввәлләр һеч бир кәминин кечә билмәдији әразиләрдә үзүр. 1976 илдә «Сибир» А.б.к. суја салынмышдыр. Әсас көстәричиләринә көрә «Арктика»ја охшардыр. Һәр ики кәми Ленинградын «Балтијск» з-дунда јени конструктив материаллардан вә мүасир аваданлыгдан истифадә олунмагла һазырланмышдыр.

«АТОМ ДИПЛОМАТИЈАСЫ»—Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра, АБШ-ын атом силаһы үзәриндә мүвәггәти инһисардан истифадә едәрәк, башга өлкәләрә һәдә-горху вә тәзјиг көстәрмәк мәгсәди илә истифадә етдији харичи сијасәти билдирән термин. «А.д.» термини, АБШ-ын һеч бир һәрби зәруријјәт олмадан 1945 илдә Јапонијаја атом бомбасы атмасындан сонра ишләдилмәјә башланмышдыр. «А.д.» империалист өлкәләрин иртичачы даирәләринин ССРИ-јә вә сосиалист инкишаф јолуна гәдәм гојмуш дөвләтләрә гаршы мүһарибә гызышдырмаг кампанијасы илә мүшајиәт олунурду; мәзлум халгларын милли азадлыг һәрәкаты әлејһинә мүбаризә вә мүртәче режимләри мүдафиә мәгсәди дашыјырды. «А.д.» сијасәти јериндән АБШ ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләринин атом силаһыны гадаған етмәк барәдә тәклифини һәр вәчһлә рәдд едирди. ССРИ-нин нүвә силаһы вә гитәләрарасы ракетләр истеһсалындакы наилијјәтләри «А.д.»-ны ифласа уғратды.

АТОМ ДОНАНМАСЫ—әсас енержи мәнбәји нүвә-күч гурғулары олан мүхтәлиф синифли кәмиләр. А.д. олан өлкәләрдә ҺДГ-нин әсас зәрбә гүввәсидир. Илк атом суалты гајыгы «Наутилус» 1954 илдә АБШ-да истифадәјә верилмишдир. Дүнјада динч мәгсәдли илк атом суүстү кәмиси—«Ленин» бузгыран кәмиси ССРИ-дә јарадылмышдыр (1959). Атом-күч гурғулу илк суүстү һәрби кәмиләр АБШ-ын «Лонг-Бич» вә «Ентерпрајз» кәмиләри олмушдур. А.д. кәмиләри ади кәмиләрә нисбәтән кениш оператив имканлара маликдир. Јени енеркетика гурғусунун тәтбиги суалты донанмада даһа јүксәк еффект верир. Атом суалты гајыгларын (СГ) үзмә мәсафәси гејри-мәһдуддур; онлар узун мүддәт јүксәк сүр'әтлә һәрәкәт едә билир, дүнја океанынын һәр һансы р-нунда өз һәрби функсијаларыны јеринә јетирир, јерүстү вә дәниз гүввәләри илә дөјүшә гадирдир. Атом СГ А.д.-нын әсас зәрбә гүввәси олмагла јанашы, һәрби-дәниз донанмасынын бүтүнлүклә күчүнү мүәјјән едир. Атом СГ әсасында стратежи нүвә гүввәләринин мүһүм тәркиб һиссәси олан стратежи ракет-нүвә системләри јарадылыр.

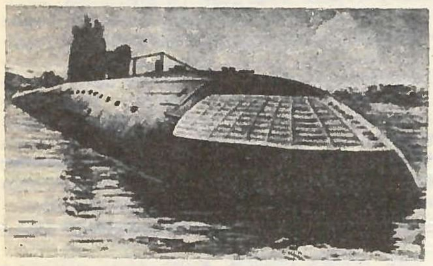

Атом суалты гајығы (ССРИ).

А.д.-нын дикәр тәркиб һиссәси нүвә-күч гурғулу суүстү кәмиләрдир. Онлар бөјүк тә'сир радиусуна вә узун мүддәт јүксәк сүр'әтлә үзмә габилијјәтинә маликдир. Һәрби мәгсәдли А.д. ССРИ вә АБШ-да мөвчуддур. Аз сајда атом СГ Франса вә Бөјүк Британијада да вар. Техники чәһәтдән јүксәк сәвијјәдә тәкмилләшдирилмиш совет атом СГ 1966 илдә су алты илә Јер күрәсини доланмышдыр.

АТОМ ЕЛЕКТРИК СТАНСИЈАСЫ (АЕС) — атом (нүвә) енержисини електрик енержисинә чевирән електрик стансијасы. АЕС-ин енержи кенератору атом реакторудур (бах *Нүвә реактору*). АЕС-ин реакторунда *зәнчирвары нүвә реаксијасы* нәтичәсиндә бә'зи ағыр елемент (әсасән ^{233}U, ^{235}U, ^{239}Pu) нүвәләринин бөлүнмәси просесиндән ајрылан истилик енержиси ади ИЕС-дә олдуғу кими (бухар, јахуд газ-турбин електрик кенераторлары васитәси илә) електрик енержисинә чеврилир. 1 *г* уран вә ја плутониум изотопу бөлүндүкдә саатда 22,5 *Мвт* енержи алыныр. Бу исә 2,8 *т* шәрти јаначағын јанмасындан алынан енержијә еквивалентдир.

Мүәјјән олунмушдур ки, електрик енержисинин истеһсалы үчүн һазырда кениш истифадә олунан үзви јаначаг (нефт, көмүр, тәбии газ вә с.) еһтијатлары нүвә јаначағы (уран, плутониум вә с.) еһтијатларындан хејли аздыр. Бундан әлавә, кимја сәнајесиндә үзви јаначагдан техноложи мәгсәдләрлә истифадә кетдикчә кенишләнир. Үзви јаначагла зәнкин јени јатагларын кәшфи вә һасилат үсулларынын тәкмилләшдирилмәсинә бахмајараг нефт, газ вә көмүрүн дәјәри артмагдадыр. Бу, үзви јаначаг еһтијатлары мәһдуд олан өлкәләрин вәзијјәтини чәтинләшдирир. Одур ки, јаначаға олан тәләбатын өдәнилмәси атом енеркетикасы сәнајесинин һәр јердә сүр'әтли инкишафыны тәләб едир. Күндән-күнә артан јаначаг тәләбатынын өдәнилмәсиндә АЕС перспективлидир.

Дүнјада сәнаје әһәмијјәтли илк сынаг АЕС-и (5 *Мвт* күчүндә) ССРИ-дә (Обнинск ш.-ндә) 1954 илдә истифадәјә верилмишдир. Һәмин вахтадәк атом нүвәси енержиси, әсасән, һәрби мәгсәдләрлә истифадә олунурду. Атом енержисиндән динч мәгсәдләрлә истифадә үзрә 1-чи бејнәлхалг елми-техники конфранс (Ченеврә, 1955) илк АЕС-ин ишә дүшмәси илә енеркетикада јени истигамәтин јарандығыны гејд етди.

1958 илдә Сибир АЕС-инин (там лајиһә күчү 600 *Мвт*) 100 *Мвт* күчүндә биринчи нөвбәси ишә салынды. И. В. Курчатов ад. Белојарск АЕС-инин биринчи нөвбәсинин биринчи блоку (күчү 100 *Мвт*) 1964 илдә, икинчи блоку исә (күчү 200 *Мвт*) 1967 илдә Свердловск енеркетика системинә гошулду. 1964 илдә Нововоронежск АЕС-инин биринчи блоку (210 *Мвт*), 1969 илдә икинчи блоку (365 *Мвт*), 1971 вә 1972 илләрдә исә һәр биринин күчү 440 *Мвт* олан үчүнчү вә дөрдүнчү блоклары ишә салынды. Нововоронежск АЕС-инин биринчи блоку сәнаје әһәмијјәтли олмасы илә бәрабәр, һәм дә атом енеркетикасынын имкан вә үстүнлүкләрини, АЕС-ин е'тибарлы вә тәһлүкәсиз ишини нүмајиш етдирән објект олмушдур. Артыг 1974 илдә ССРИ-нин 50 иллији ад. Нововоронежск АЕС-инин күчү 1500 *Мвт* иди. Һәмин илдән 1 000 *Мвт* күчүндә су-су реакторлу бешинчи блок тикилир. Бу АЕС-дә һәр *квт · саат* електрик енержисинин маја дәјәри (бүтүн електрик ст.-лары үчүн мүһүм көстәричи) илдән-илә азалыр. 1965 илдә Улјановск вил.-нин Димитровград ш.-ндә (кечмиш Мелекесс ш.) 50 *Мвт* күчүндә су-су реакторлу АЕС истифадәјә верилди; реактор ст.-нын гурашдырылмасыны асанлашдыран бирконтурлу схемлә јығылмышды. 1973 илдә Кола АЕС-инин вә Ленинград АЕС-инин мүвафиг олараг 440 *Мвт* вә 1000 *Мвт* күчүндә биринчи блоклары истифадәјә верилди. Кола АЕС-и Шимал гүтб даирәсиндән јухарыда јерләшән илк АЕС-дир. Канал типли уран-графит реактору (РБМК-1000) олан Ленинград АЕС-инин биринчи нөвбәсинин лајиһә күчү 2 000 *Мвт*-дыр. Һазырда Ленинград АЕС-и типиндә Курск, Чернобыл вә Смоленск АЕС-ләри тикилир.

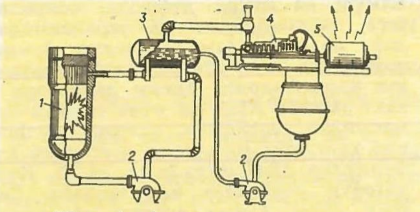

Шәк. 1. Атом електрик стансијасынын принсипиал схеми: *1*—нүвә реактору; *2*—дөвретмә насосу; *3*—истиликдәјишдиричи; *4*—турбин; *5*—електрик чәрәјан кенератору.

ССРИ-нин шм.-ш.-инин гүтбархасы әразисиндә (Јак.МССР, Билибино гәс.) Билибино атом-истилик електрик стансијасы (АИЕС) тикилир. Уран-графит реакторлу бу ст.-нын (4 блокунун үмуми күчү 48 *Мвт*) биринчи блоку 1973 илдә истифадәјә верилмишдир. АЕС јерли әһәмијјәтә маликдир, реакторун истилик енержисинин бир һиссәси истилик тәчһизатына сәрф олунур. Ермәнистан АЕС-и ССРИ-нин сејсмиклик дәрәчәси јүксәк олан әразисиндә тикилән илк АЕС-дир. Бурада серијалы АЕС тикинтисинин принсипиал чәһәтләринин сахланылмасына бахмајараг, сејсмикликлә бағлы јени мүрәккәб елми-техники проблемләр һәлл олунур. 1976 илдә бу АЕС-ин биринчи блоку истифадәјә верилмишдир. Кола, Билибино вә Ермәнистан АЕС-ләриндән истифадә нәтичәләри әсасында өлкәмизин бүтүн әразиси үчүн АЕС тикинтисинин мүрәккәб иглим вә тәбии шәраит чәһәтдән һәлли баша чатачагдыр. АЕС-дән һәм дә дәниз сујунун ширинләшдирилмәси үчүн истифадә олунур. Електрик күчү 150 *Мвт* олан Шевченко АЕС-и (Газах. ССР) күн әрзиндә Хәзәр дәнизинин 160 000 *м*^{3} сујуну (дистиллә үсулу илә) ширинләшдирир.

Харичдә сәнаје әһәмијјәтли илк АЕС (46 *Мвт*) 1956 илдә Инкилтәрәдә истифадәјә верилмишдир. АБШ-да илк АЕС (60 *Мвт*) 1957 илдә ишә салынмышдыр.

Су илә сојудулан нүвә реакторлу АЕС-ин принсипиал схеми 1-чи шәкилдә верилмишдир. Реакторун актив зонасында (1) ајрылмыш истиликлә гыздырылан биринчи контурун сују (истиликдашыјычы) реактордан дөвретмә насосу (2) илә вурулур. Истиликдашыјычы реактордан истиликдәјишдиричијә—бухар кенераторуна (3) дахил олур; реакторда алдығы истилији икинчи контурун сујуна өтүрүр. Икинчи контурун сују бухар кенераторунда бухарланыр вә топланмыш бухар турбинә (4) верилир.

АЕС-дә истилик нејтронлу 4 нөв реактордан даһа чох истифадә олунур: 1) истиликдашыјычысы вә јавашыдычысы ади су олан *су-су реактору*; 2) истиликдашыјычысы су, јавашыдычысы графит олан *графит-су реактору*; 3) истиликдашыјычысы ади су вә јавашыдычысы ағыр су олан *ағыр су реактору*; 4) истиликдашыјычысы газ, јавашыдычысы графит олан *графит-газ реактору*. АЕС үчүн реактор нөвү, әсасән, реакторгајырма сәнајесинин тәчрүбәсинә, мөвчуд сәнаје аваданлығына, хаммал еһтијаты вә с.-јә көрә сечилир. АБШ-да су-су, Канадада ағыр су, Инкилтәрәдә графит-газ реакторларындан даһа чох истифадә едилир. Истиликдашыјычынын нөвү вә агрегат һалындан асылы олараг АЕС үчүн термодинамик сикл тә'јин едилир. Сиклин јүксәк темп-р һүдуду истиликајырычы елемент гылафлары үчүн бурахылабилән макс. темп-ра, һәмчинин истиликдашыјычынын хассәләринә көрә сечилир. Су илә сојудулан нүвә реакторлу АЕС-ләрдә алчаг темп-рлу бухар сиклләриндән истифадә едилир. Әксәр АЕС-ләрин фәргләндиричи хүсусијјәти нисбәтән ашағы параметрли, дојмуш вә ја аз ифрат гызмыш бухардан истифадә етмәсидир. Јүксәк темп-рлу графит-газ реакторларында ади газ-турбин сиклинин тәтбиги мүмкүндүр. Бу һалда реактор јанма камерасы вәзифәсини көрүр.

Реактор ишләјәндә нүвә јаначағында бөлүнән изотопларын консентрасијасы (истиликајыран елементләрин темп-ру) тәдричән азалыр. Онлар вахташыры јенилләри илә әвәз едилир. Ишләнмиш елементләр исә бир мүддәт хүсуси һовузларда сахланылыр вә тәкрар е'мала кәндәрилир. Реакторун сојутма системиндә гәза баш вердикдә истиликајырычы елементләрин һәддән артыг гызмамасы вә гылаф һерметиклијинин позулмамасы үчүн гәза системинин көмәји илә нүвә реаксијасы дәрһал (бир нечә санијә әрзиндә) дајандырылыр. Реакторун биоложи мүһафизә гаты (бетон, су, серпентин гуму) АЕС ишчиләрини радиасија шүаланмасындан горујур. Радиасија тәһлүкәсизлији гајдаларына әмәл олунмасы үчүн дозиметрик нәзарәт һәјата кечирилир.

АЕС аваданлығынын гурашдырылмасы заманы ашағыдакы тәләбләрә риајәт олунмалыдыр: радиоактив мүһитлә әлагәдар коммуникасијанын мүмкүн гәдәр гыса олмасы, реакторун бүнөврә вә јүксахлајан конструксијаларынын јүксәк сәртлији; биналарда вентилјасијанын е'тибарлы тәшкили.

2-чи шәкилдә графит-су реакторлу Белојарск АЕС-инин әсас бинасынын кәсилиши верилир: реактор залында биоложи мүһафизәси олан реактор, еһтијат истиликајырычы елементләр вә нәзарәт апаратлары гојулмушдур. АЕС-ин игтисади сәмәрәси онун әсас техники көстәричиләри (реакторун ваһид күчү, ф.и.ә., актив зонанын енержи кәркинлији, нүвә јаначағынын јанма дәрәчәси, АЕС-ин мүәјјән едилмиш иллик күчүндән истифадә әмсалы) илә мүәјјән едилир. АЕС-ин күчү артдыгча она әсаслы вәсаит гојулушунун (һәр *квт*-ын мүәјјән олунмуш дәјәринин) хүсуси чәкиси ИЕС-ләрдәкинә нисбәтән даһа чох азалыр.

ССРИ-дә 440 *Мвт* күчүндә су-су реакторлары (ВВЭР) серијасы јарадылмышдыр. Бу реакторларын әсас елемент вә говшаглары тәкмилләшдирилмиш, е'тибарлылығы артырылмыш, һазырланма технолокијасы вә истифадә хассәләри јахшылашдырылмышдыр. Серијалы реактор гурғуларынын јарадылмасы һәм ССРИ-нин, һәм дә Совет Иттифагынын көмәји илә АЕС тикилән өлкәләрин х.т. үчүн чох әһәмијјәтлидир. ВВЭР-440 реактор гурғусу Нововоронежск АЕС-индә (Воронеж јахынлығында), Кола АЕС-индә (Кола ј.-а.), «Норд» АЕС-индә (АДР, 1973 илдән) вә «Козлодуј» АЕС-индә (БХР, 1974 илдән) мүвәффәгијјәтлә истифадә олунур. «Козлодуј» АЕС-инин икинчи блоку 1975 илдә ишә бурахылмыш вә даһа ики блокун тикинтиси тамамланыр. Бу АЕС-ләрин охшарлары Украјна вә Ермәнистанда, ЧССР, МХР вә Финландијада тикилир.

Совет-Чехословакија әмәкдашлығы әсасында ЧССР-ин илк АЕС-индә (А—1) електрик күчү 150 *Мвт* олан ағыр су реактору гурашдырылмышдыр. А—1 АЕС-и 1972 илин сонунда истифадәјә верилмишдир.

Доггузунчу бешилликдә атом енеркетикасынын сүр'әтли инкишафы илә әлагәдар АЕС-ләр үчүн аваданлыг истеһсал едән машынгајырма сәнајеси јаранмышдыр. 1976—80 илләрдә АЕС-ләр үчүн ваһид күчү 1000 *Мвт*-дан аз олмајан истилик нејтронлу реакторларын вә онлара мүвафиг турбин агрегатларынын серијалы истеһсалы илә јанашы 1 500 *Мвт* күчүндә реактор блоклары үчүн комплект аваданлыг ишләниб һазырланачагдыр. Онунчу бешилликдә ССРИ АЕС-ләринин күчү 13000 —15 000 *Мвт* артырылачаг, һәр реакторунун күчү 1000 — 1500 *Мвт* олан АЕС-ләр тикиләчәкдир. Ленинград АЕС-инин күчү 4000 *Мвт*-а чатдырылачаг. Нововоронежск, Смоленск вә Курск АЕС-ләринин күчү артырылачаг вә ики нәһәнк АЕС-ин тикинтисинә башланачагдыр. УССР-дә Чернобыл, Ровно вә Ҹәнуби Украјна АЕС-ләри истифадәјә вериләчәк вә даһа ики АЕС-ин тикинтисинә башланачагдыр. Ермәнистан АЕС-инин тикинтиси давам етдириләчәкдир. Литва ССР-дә һәр реакторунун күчү 1500 *Мвт* олачаг Ингалина АЕС-инин тикинтисинә башланачагдыр.

БМТ-нин Бејнәлхалг Атом Енержиси Акентлијинин үзвү олан 106 өлкәдә (о чүмләдән ССРИ-дә) үмуми електрик күчү 65 000 *Мвт* олан 150 атом енеркетика реактору вә 400-дән артыг тәдгигат реакторундан истифадә олунур (1975 илин әввәли). Ири АЕС-ләр бир сыра инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә дә (Һиндистан, Пакистан, Ираг вә с.) тикилир. 1980 илдә истифадә едиләчәк АЕС-ләрин үмуми күчүнүн 315 *Гвт* олачағы еһтимал едилир.

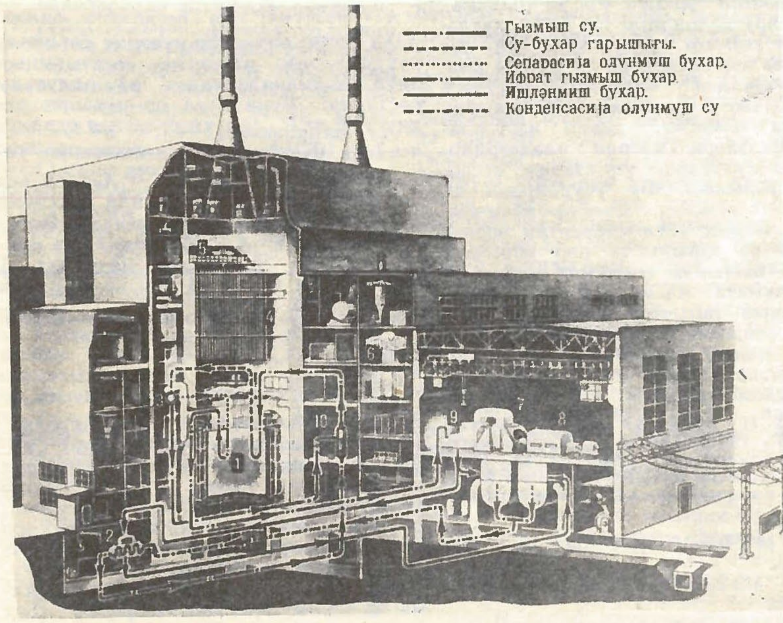

Шәк. 2. Стансијанын әсас бинасынын кәсилиши: *1*—реактор; *2*—сугыздырычы; *3*—сепаратор; *4*—еһтијат истиликајырычы елементләр; *5*—истиликајырычы елементләрин јердәјишмәси үчүн кран; *6*—идарәетмә пулту; *7*—машын залы; 8—турбин кенератору; *9*—бухар турбини; *10*—дөвретмә насосу.

Әд.: Моргулова Т. Х., Атомные электрические станции, М., 1974; Атомной энергетике XX лет, М., 1974; Петросянц А. М., Современные проблемы атомной науки и техники в СССР, 3 изд., М., 1976; Доллежаль Н. А., Емельянов И. Я., Опыт создания мощных энергетических реакторов в СССР, «Атомная энергия», т. 40, в. 2, 1976.

АТОМ ЕНЕРЖИСИ—атом нүвәләринин чеврилмә просесиндә ајрылан енержи. А.е.-нин даһа дәгиг ады *нүвә енержисидир*.

АТОМ ЕНЕРЖИСИ ИНСТИТУТУ, ССРИ Дөвләт Атом Енержисиндән Истифадә Комитәсинин И. В. Курчатов ад. Атом Енержиси Институту. 1943 илдә јарадылмышдыр. Москвададыр. 1950 иләдәк ССРИ ЕА 2 нөмрәли лабораторијасы адланырды. Ин-тун баниси вә илк директору акад. И. В. Курчатов олмуш дур. 1960 илдән ин-тун директору акад. А. П. Александровдур. Ин-тда Ј. К. *Завојски*, И. К. *Кикоин*, М. А. *Леонтович*, А. Б. *Мигдал* вә б. көркәмли алимләр ишләјирләр. Л. А. Артсимович, М. Д. Миллионшиков кими алимләр дә ин-тда фәалијјәт көстәрмишләр. А.е.и.-нда Авропада илк дәфә уран-графит реакторунда уранын зәнчирвары бөлүнмә реаксијасы әлдә едилмиш, һетерокен нүвә реакторларынын нәзәријјәси верилмиш, изотопларын ајрылмасы методлары ишләниб һазырланмыш, зәнчирвары реаксијанын кетмәсиндә мүһүм олан нүвә сабитләри өлчүлмүш, радиокимјанын бир сыра проблемләри һәлл олунмушдур.

А.е.и.-нун тәдгигатлары әсасында ССРИ-дә вә дикәр сосиалист өлкәләриндә бир сыра тәдгигат вә енеркетика атом реакторлары лајиһәләндирилмиш вә гурулмуш, о чүмләдән «Ленин», «Арктика», «Сибир» бузгыран кәмиләринин реакторлары гурашдырылмышдыр. А.е.и. ССРИ-дә термонүвә реаксијалары вә плазма физикасы саһәсиндә апарылан тәдгигатларын мәркәзидир. Ин-тда атом нүвәси физикасы, бәрк чисим физикасы саһәсиндә кениш тәдгигатлар апарылыр, еләчә дә магнит-һидродинамик кенераторлара аид ишләр көрүлүр. Онун молекулјар биолокија шө'бәси ССРИ-дә танынмышдыр. А.е.и. ән мүасир аваданлыгла тәчһиз олунмушдур. Ин-тда Авропада илк Ф-1 реактору, күчү 50 *Мвт*-дәк олан $8 \cdot 10^{14}$ *см*$^{-2}$ *сан*$^{-1}$-дәк нејтрон сели верән уран-бериллиум-графит реактору, дејтронлары вә протонлары сүр'әтләндирән сиклотрон, електростатик кенераторлар, нәһәнк термонүвә гурғулары («Токамак» Т-10, Т-4) вә с. вар. А.е.и. маје азот, неон вә һелиум алмаг үчүн нәһәнк криокен базасына маликдир. Радиотехника Ин-ту (Москва), Бирләшмиш Нүвә Тәдгигатлары Ин-тунун (Дубна) Нүвә проблемләри вә Нүвә реаксијалары лабораторијалары, ССРИ ЕА Сибир Шө'бәсинин Нүвә Физикасы Ин-ту (Новосибирск) вә б. вахтилә А.е.и.-нун тәркибиндә олан шө'бәләр әсасында јаранмыш вә мүстәгил мүәссисәләрә чеврилмишдир.

А́ТОМ КҮТЛӘ ВАҺИДИ—молекул, атом, нүвә вә елементар зәррәчикләрин күтләсини өлчмәк үчүн ваһид. 1961 илә гәдәр А.к.в. олараг физики шкалада оксикенин $^{16}_{8}O$ изотопу күтләсинин, кимјәви шкалада исә оксикен атомунун орта күтләсинин ($^{16}_{8}O$, $^{17}_{8}O$, $^{18}_{8}O$ изотопларынын орта күтләси) $^{1}/_{16}$-и гәбул едилмишдир (кимјәви А.к.в. $1{,}66022 \cdot 10^{-24}$ *г*, физики А.к.в. исә $1{,}65976 \cdot 10^{-24}$ *г*). 1961 илдә Бејнәлхалг кимјачылар гурултајында $^{12}_{6}C$ карбон изотопу күтләсинин $^{1}/_{12}$-и јени А.к.в. кими тәсдиг едилмишдир. Унификасија едилмиш 1 А.к.в. (кечмиш физики шкалада) 1,0003179 А.к.в.-нә бәрабәрдир. Әввәлләр, елементар зәррәчикләрин күтләси зәррәчијин күтләсинин електронун күтләсинә ($0{,}91 \cdot 10^{-27}$ *г* бәрабәрдир) нисбәти илә өлчүлүрдү, инди исә енержи ваһиди илә—милјон електрон волтларла (*Мев*) өлчүлүр. Бир А.к.в. 931,1 *Мев*-ә ујғундур.

А́ТОМ КҮТЛӘСИ, атом чәкиси—атом күтләсинин *атом күтлә ваһиди* илә ифадә олунан гијмәти. Атомларын күтләси сон дәрәчә кичик (10^{-22}—10^{-24} *г*) олдуғундан онлары грам илә көстәрмәк әлверишли дејилдир. Буна көрә дә А.к.-ни өлчмәк үчүн хүсуси өлчү ваһидиндән истифадә едилир. ^{12}C изотопу күтләсинин $^{1}/_{12}$-и илә тә'јин олунан ваһид: $(1{,}66043 \pm 0{,}00031) \cdot 10^{-24}$ *г*-дыр.

«А.к.» анлајышыны елмә илк дәфә дахил едән (1803) вә бә'зи елементләрин А.к.-ни һесаблајыб тапан Ч. *Далтон* олмушдур. 1869 илдә Д. И. *Менделејев* елементләрин хассәләринин онларын А.к.-ндән дөври сурәтдә асылылығы ганунуну кәшф етмиш, бу ганунa әсасланараг о вахт елмә мә'лум олан елементләрдән бир чохунун (мәс., Be, U, La вә с.) А.к.-ни дәгигләшдирмиш вә һәлә кәшф едилмәмиш Ga, Ge, Sc елементләринин А.к.-нин нә гәдәр олачағыны габагчадан хәбәр вермишдир.

А.к. һәм изотоплар гарышығындан ибарәт елементләрә, һәм дә ајрыајры изотоплара аиддир. Тәбиәтдә бир изотопдан ибарәт елементләрин (мәс., Al, F) А.к., өз изотопунун А.к.-нә бәрабәрдир. Елемент изотоплар гарышығындан ибарәт олдугда исә онун А.к., һәр изотопун фаизлә нисби мигдары нәзәрә алынмагла, изотоп күтләләри чәминин орта гијмәти илә көстәрилир, мәс., тәбии хлор 75,53% ^{35}Cl изотопу илә 24,47% ^{37}Cl изотопундан ибарәтдир. Һәмин изотопларын күтләләри мүвафиг олараг 34,964 вә 36,961-дир. Буна көрә дә тәбии хлор елементинин А.к.:

$$\frac{34{,}964 \cdot 75{,}53 + 36{,}961 \cdot 24{,}47}{100} = 35{,}453\text{-дүр.}$$

Тәбиәтдә тапылан елементләрин чохунун изотоп тәркиби чох аз (0,003%-дән дә аз) дәјишдијиндән атом күтләләринин гијмәти, демәк олар ки, сабитдир вә һәр елементин ән мүһүм көстәричиләриндән биридир. Күтләси 12,00000 гәбул едилмиш ^{12}C изотопу мүстәсна олмагла, дикәр изотопларын күтләләри кәсрли әдәдләрдир.

А.к. мүхтәлиф үсулларла һесабланыб тапылыр. Бу үсуллардан ән мүһүмү *күтлә спектрометријасыдыр*. Һәмин үсул елементин изотоп тәркиби вә ајрылыгда һәр изотопун күтләси һаггында мә'лумат верир вә бу мә'лумата әсасән А.к. асанлыгла һесабланыб тапылыр (јухарыда ^{35}Cl вә ^{37}Cl мисалында олдуғу кими). Јени синтез едилән елементләрин А.к. онлары әмәлә кәтирән нүвә реаксијаларына әсасән тапылыр.

Әд.: Некрасов Б. В., Үмуми кимја, Б., 1965; Реми Г., Курс неорганической химии, пер. с нем., т. 1, М., 1963; Овчинников К. П., Семенов И. Н. и Богданов Р. В., От атома к молекуле, Л., 1973.

А́ТОМ МҮҺӘРРИКИ—бах *Нүвә-күч гурғусу*.

А́ТОМ НӘЗӘРИЈЈӘСИ—бах *Атомистика*.

А́ТОМ НӨМРӘСИ — *елементләрин дөври системиндә* кимјәви елементин сыра нөмрәси. А.н. атом нүвәсиндәки протонларын сајына, о да мүвафиг нејтрал атомун електрон өртүјүндәки електронларын сајына бәрабәрдир. А.н. Z һәрфи илә ишарә олунур. Нүвәнин јүкү Ze гәдәрдир, бурада e—мүсбәт елементар електрик јүкүдүр, онун мүтләг гијмәти електронун јүкүнә бәрабәрдир.

А́ТОМ НҮВӘСИ — атомун мүсбәт јүклү мәркәзи һиссәси; протон вә нејтронлардан ибарәтдир. Мә'лум олан бүтүн нүвәләр үчүн А.н.-нин хәтти өлчүләри $3 \cdot 10^{-13}$—$10 \cdot 10^{-13}$ *см* арасында гијмәт алыр. А.н.-ндә протон вә нејтронлар арасында нүвә гүввәләри тә'сир едир. А.н. ифрат бөјүк сыхлыға ($\sim 10^{17}$ *кг/м*^{3}) малик системдир. Гаршылыглы тә'сирләринә көрә протон вә нејтронлар өзләрини ејни зәррәчик кими апардығындан, нүвә физикасында онлара нуклон адланан зәррәчијин ики мүхтәлиф һалы кими бахырлар. А.н.-нин күтләси атом күтлә ваһидләри (а.к.в.) илә өлчүлүр вә тәхминән атомун күтләсинә бәрабәрдир. А.н. күтләсинин а.к.в.-ләриндә там әдәдә јуварлаглашдырылмыш гијмәтинә A күтлә әдәди дејилир вә нүвәдәки нуклонларын сајыны көстәрир. А.н.-нин јүкү $+Ze$-дир, e—бир протонун јүкүдүр. Z—јүк әдәди адланыр вә нүвәдәки протонларын сајыны көстәрир. Нејтронларын сајы исә $N = A - Z$ олур. Z-и ејни, A-сы мүхтәлиф олан нүвәләр изотоплар ($^{1}_{1}H$, $^{2}_{1}H$, $^{3}_{1}H$, $^{238}_{92}U$, $^{235}_{92}U$, $^{233}_{92}U$ вә с.); A-сы ејни, Z-и мүхтәлиф олан нүвәләр изобарлар ($^{10}_{4}Be$, $^{10}_{5}B$, $^{10}_{6}C$ вә с.), N-и ејни, Z-и мүхтәлиф олан нүвәләр исә изотонлар ($^{15}_{7}N$, $^{16}_{8}O$, $^{17}_{9}F$ вә с.) адланыр.

А.н.-нин радиусу тәчрүбәдә өлчүлә билир. Нејтронларын вә бөјүк енержили електронларын нүвәдән сәпилмәсини өјрәнән тәчрүбәләрдән алынып ки, нүвәнин радиусу $R = (1{,}2 \div 1{,}3) \times A^{1/3}$ дүстуру илә һесаблана биләр. Даһа дәгиг өлчмәләр нүвәнин сәтһиндә нуклонларын пајланма сыхлығынын онун дахилиндәкиндән аз олдуғуну көстәрир. Буна көрә дә нүвәнин радиусу $R = R_0 + a$ кими ифадә едилир. $a \approx 2{,}4 \cdot 10^{-13}$ *см* сәтһ тәбәгәсинин галынлығы, $R_0 = 1{,}08 \cdot 10^{-13} A^{1/3}$ *см* исә сыхлығы сабит олан дахили һиссәнин радиусудур. Башга елементар зәррәчикләр кими А.н.-дә спинә вә мәхсуси магнит моментинә маликдир. A күтлә әдәди чүт олан нүвәләрин спини там $\left(\hbar = \frac{h}{2\pi}\right.$ ваһидләриндә, h—Планк сабити), тәк олан нүвәләрин спини исә јарымтам олур. Нүвәнин мәхсуси магнит моменти нүвә магнетону ($\mu_Н \approx 5{,}5 \cdot 10^{-24}$ *ерг/гаусс*) тәртибиндәдир. Нуклонларын пајланмасы сферик симметрик олмадыгда нүвә квадрупол моментинә дә малик олур. Тәбиәтдә тәсадүф едилән нүвәләр ја стабил, ја да радиоактив олур. Харичи тә'сирә мә'руз галмадыгда стабил нүвәләр өз фәрдилијини сахлајыр, радиоактив нүвәләр исә α, β-зәррәчикләр бурахмагла башга нүвәләрә чеврилир (бах *Радиоактивлик*). Радиоактив нүвәләр T јарымчеврилмә (парчаланма) дөврү илә характеризә олунур. T елә заман фасиләсидир ки, бу мүддәт әрзиндә верилмиш нүвәләрин јарысы радиоактив чеврилмәјә уғрајыр. Нејтрон вә протонларынын сајы ејни, јарымчеврилмә дөврү мүхтәлиф олан нүвәләр изомерләр адланыр. Мәс., $^{80}_{35}\mathrm{Br}$ нүвәси ики мүхтәлиф јарымчеврилмә дөврүндә (ја $T = 18$ *дәг*, ја да $T = 4{,}4$ саат) β-зәррәҹик бурахмагла $^{80}_{36}\mathrm{Kr}$ нүвәсинә чеврилир. Демәли, $^{80}_{35}\mathrm{Br}$ нүвәсинин ики изомери вардыр. Стабил нүвәләрдә нејтронларын N сајы илә протонларын Z сајы мүәјјән нисбәтдә олур: јүнкүл нүвәләрдә $\frac{N}{Z} \approx 1$, ағыр нүвәләрдә исә $\frac{N}{Z} \approx 1{,}5$. Бу нисбәт позулдугда, јә'ни нүвәдә протон вә нејтронларын сајы бу нисбәти өдәјән сајдан аз вә ја чох олдугда нүвә радиоактив олур. Нүвәнин дајаныглылығы онун рабитә енержиси илә тә'јин олунур. Нүвәни нејтрон вә протонлара парчаламаг (кинетик енержи вермәдән) үчүн лазым олан E енержисинә рабитә енержиси дејилир. Орта вә ағыр нүвәләр үчүн бир нуклона дүшән $\frac{E}{A}$ рабитә енержиси 7—8 *Мев*-ә бәрабәр, јүнкүл нүвәләр үчүн исә бундан аздыр. Тәҹрүбәләр көстәрир ки, нејтронларын вә ја протонларын сајы 2, 8, 20, 50, 82, 126 әдәдләриндән биринә бәрабәр олан нүвәләр даһа дајаныглы олур. Бу нүвәләрдә $\frac{E}{A}$ рабитә енержиси Менделејевин дөври системиндә һәмин нүвәләрә гоншу стабил нүвәләрин $\frac{E}{A}$ рабитә енержисиндән 10—20% бөјүк олур. А.н. сүн'и чеврилмәләрә дә мә'руз галыр. Тәбии вә сүн'и чеврилмәләр заманы бөјүк мигдарда енержи удулур вә ја ајрылыр. Бу енержидән техниканын мүхтәлиф саһәләриндә истифадә едилир.

Мүасир нәзәри физика А.н.-нин гурулуш вә хассәләрини там дәгигликлә шәрһ едә билмир. Бунун әсас сәбәби нүвәни тәшкил едән нуклонлар арасындакы гаршылыглы тә'сир гүввәсинин, јә'ни нүвә гүввәләринин тәбиәтинин мә'лум олмамасыдыр. Нүвә чох (A) сајда нуклондан тәшкил олунмушдур. Мүасир квант механикасы исә чох ҹисим мәсәләсини дәгиг һәлл едә билмир. Бурадан да, нүвәнин тәдгигиндә тәсадүф олунан чәтинликдән бири—ријази чәтинлик јараныр.

Нүвәнин гурулушу вә хассәләри һаггында тәҹрүбәдә алынан фактлары изаһ етмәк үчүн нүвәнин гурулушуна аид бир сыра модел верилмишдир: тәбәгәли гурулушлу модел, дамла модели, үмумиләшмиш модел вә с. Тәбәгәли гурулушлу моделә көрә нүвә дахилиндә нејтрон вә протонлар мүәјјән тәбәгәләрдә пајланмышдыр. Нејтронларын вә ја протонларын сајы 2, 8, 20, 50, 82, 126 әдәдләриндән биринә бәрабәр оланда тәбәгә долур. Доғрудан да, бир сыра тәҹрүби фактлар нүвә дахилиндә белә долмуш тәбәгәләрин варлығына дәлаләт едир: белә нүвәләр гоншу нүвәләрә нисбәтән даһа дајаныглы (спини $J = 0$, магнит моменти $\mu = 0$ вә квадрупол моменти $Q = 0$) олур; биринҹи һәјәҹанланмыш сәвијјә әсас сәвијјәјә нисбәтән даһа јүксәкдә јерләшдијиндән нүвәләрин һәјәҹанландырылмасы бөјүк енержи тәләб едир; нејтронлары удманын еффектив кәсији дикәр нүвәләрә нисбәтән чох кичик олур. Ағыр нүвәләрин бөлүнмәси дә нүвә дахилиндә долмуш тәбәгәләрин мөвҹуд олдуғуну көстәрир. А.н. дахилиндә долмуш тәбәгәләрин варлығы (спин—орбитал гаршылыглы тә'сир нәзәрә алындыгда) асылы олмајан зәррәҹикләр нәзәријјәсинә әсасән изаһ олунур. Бу нәзәријјәјә көрә, нүвә дахилиндә һәр бир зәррәҹик дикәриндән асылы олмајараг, нуклонларын јаратдығы үмуми потенсиал саһәдә һәрәкәт едир. Тәбәгәли гурулушлу модел, долмуш тәбәгәдән хариҹдә бир нејтрон вә ја протон олан нүвәләрин хассәләрини дә јахшы изаһ едир. Нүвәләрин дикәр хассәләринин изаһында исә бир сыра чәтинликләр мејдана чыхыр; мәс., биринҹи һәјәҹанланмыш сәвијјәнин енержиси, нүвәләрин магнит моменти вә квадрупол моменти үчүн тәҹрүбә илә ујғун гијмәтләр алынмыр.

Дамла модели вә ја һидродинамик моделә көрә нүвә маје дамласындан ибарәтдир. Бу модел доғрудурса, онда нүвә дахилиндә һәр бир нуклонун фәрди һәрәкәтиндән јох, онларын јалныз биркә һәрәкәтиндән данышмаг олар, чүнки јалныз биркә һәрәкәт нәтиҹәсиндә нүвәнин (дамланын) сәтһиндә мүшаһидә олунан рәгси һәрәкәт мејдана чыха биләр. Бу модел нүвә реаксијаларыны, нүвәнин бөлүнмәсини, квадрупол моментинин гијмәтини вә бир сыра дикәр хассәсини изаһ етсә дә, А.н.-нин спинини, магнит моментини, биринҹи һәјәҹанланма енержисинин гијмәтләриндә олан ганунаујғунлуглары вә с. изаһ едә билмир.

Нүвәнин тәбәгәли гурулушлу модели вә дамла модели бир-биринә әкс олан фәрзијјәләр әсасында гурулмушдур. Биринҹи моделдә јалныз фәрди һәрәкәт, икинҹидә исә јалныз биркә һәрәкәт нәзәрә алыныр. Нүвәнин үмумиләшмиш моделиндә һәр ики һәрәкәт нәзәрә алыныр. Нүвәнин үмумиләшмиш моделиндә, тәбәгәли гурулушлу моделдә олдуғу кими, нуклонун нүвә дахилиндә мүәјјән потенсиаллы саһәдә һәрәкәт едиб, нејтрон вә протон тәбәгәләри јаратдығы фәрз едилир. Долмуш тәбәгәдән хариҹдә олан нуклонун һәрәкәти исә һәмин тәбәгәни деформасија етдирир. Беләликлә, нүвәнин сәтһиндә нуклонларын биркә һәрәкәти нәтиҹәсиндә рәгси һәрәкәт вә һәмчинин нүвәнин бүтөвлүкдә фырланма һәрәкәти мејдана чыхыр; нүвәнин енержи сәвијјәләри һәр бир зәррәҹијин рәгси вә фырланма һәрәкәтинин енержи сәвијјәләриндән ибарәт олур. Бу модел нүвәнин мүасир модели олуб, онун гурулушуну вә бир сыра хассәләрини изаһ едир. Лакин тәҹрүби фактларын бә'зиләрини бу модел илә дә изаһ етмәк олмур. А.н.-нин хассәләрини вә гурулушуну изаһ етмәк үчүн һазырда нүвәнин ардыҹыл нәзәријјәси јарадылыр, һәмин нәзәријјәдә нүвә чохлу зәррәҹикдән—нуклонлардан ибарәт систем кими гәбул едилир вә белә системә квант механикасы тәтбиг олунур. Нүвәнин ардыҹыл нәзәријјәсинин јарадылмасы мүасир нүвә физикасынын ән мүһүм мәсәләләриндәндир.

Әд.: Мухин К. Н., Введение в ядерную физику, 2 изд., М., 1965; Широков Ю. М. и Юдин Н. П., Ядерная физика, М., 1972; Шпольский Э. В., Атомная физика, 6 изд., М., 1974.

А́ТОМ ПАРТЛАЈЫШЫНДАН МҮҺАФИЗӘ—бах *Күтләви гырғын силаһларындан мүһафизә*.

А́ТОМ РА́ДИУСУ—атомун тә'сир саһәсинин радиусу. Бу радиус елә бир мәсафәјә бәрабәрдир ки, бу мәсафәдә һәмин атом гоншу атомун тә'сир саһәсинә јахынлаша билир. Атомун тә'сир саһәсинә һеч бир башга атом кирә билмәз. Минералларын кристал гәфәсиндә атомлар А.р. мәсафәсиндә олур. А.р. атомлар арасындакы мәсафәнин јарысына бәрабәрдир вә анкстремлә (сантиметрин јүз милјонда бир һиссәси) өлчүлүр.

А́ТОМ РАКЕ́Т МҮҺӘРРИКИ—бах *Нүвә ракет мүһәррики*.

А́ТОМ РЕА́КТОРУ — бах *Нүвә реактору*.

А́ТОМ СААТЫ — вахтын өлчүлмәси үчүн електрон ҹиһаз; атом резонансы әсасында ишләјир. А.с.-нын 100 ил мүддәтиндә хәтасы 3 сан.-дән артыг олмур. Радионавигасијада јерүстү стансија илә учуш апараты арасындакы мәсафәнин өлчүлмәси (Јердән гәбул олунан сигнал фазасыны борт аваданлығы сигналынын фазасы илә мүгајисә етмәклә) үчүн, вахтын астрономик өлчүлмәсиндә, һәмчинин физики тәдгигатлар заманы тезлик еталону кими истифадә олунур.

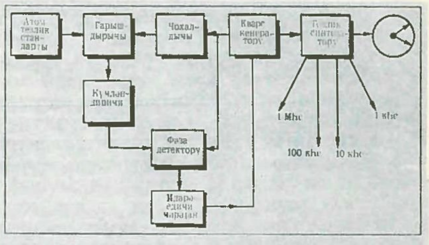

Атом саатларынын блок-схеми.

А́ТОМ СИЛАҺЫ—бах *Нүвә силаһы*.

АТОМ СПЕКТРЛӘРИ—сәрбәст һалда вә ја бир-бирилә зәиф бағлы олан атомларын бир енержи сәвијјәсиндән дикәринә кечиди нәтиҹәсиндә јаранан бурахма вә ја удма спектрләри. Атомда, електронларын енержиләри фәрги бир нечә електрон-волт (*ев*) олан хариҹи електрон сәвијјәләри арасындакы кечиди нәтиҹәсиндә оптик спектрләр, енержиләри фәрги минләрлә *ев* олан дахили електрон сәвијјәләри арасындакы кечиди нәтиҹәсиндә характеристик рентген спектрләри, инҹә гурулуш вә ифрат инҹә гурулуш сәвијјәләри арасындакы кечиди нәтиҹәсиндә исә радиотезликли спектрләр алыныр. А.с. хәтти спектрләрдир. А.с. јүксәк темп-рларда вә ја електрик бошалмасы тә'सиринә мә'руз галмыш газ вә бухарларын шүа бурахмасы заманы мүшаһидә олунур. А.с. гаранлыг золагларла ајрылан вә һәр бири мүәјјән тезлијә ујғун олан чох енсиз спектр хәтләриндән ибарәтдир. Удма А.с., атомар газдан вә ја бухардан бүтөвспектрли (ағ) ишыг кечдикдә онун фонунда гаранлыг хәтләр шәклиндә мүшаһидә олунур. Һәр бир нејтрал кимјәви елемент өзүнә мәхсус А.с.-нә маликдир. Һидрокен атому вә һидрокенәбәнзәр атомларын (ујғун олараг 1, 2, 3 вә с. гат ионлашмыш He^+

Li^{2+}, Be^{3+},...) А.с. ән садәдир. Онларын спектрләри ганунаујғун шәкилдә дүзүлмүш вә серијалар шәклиндә груплашмыш спектр хәтләриндән ибарәтдир. Бу серијалары тәшкил едән хәтләрин ν далға әдәди

$$\nu=R\left(\frac{1}{n^2}-\frac{1}{m^2}\right)см^{-1};$$

$$(m=n+1,\ \ n+2,\dots)$$

дүстуру илә ифадә олунур; бурада n вә m ашағы вә јухары енержи сәвијјәләринин баш квант әдәдләри, *R—Ридберг сабитидир*. n=1; 2; 3; 4; 5; 6 олдугда, һидрокен атому үчүн ујғун олараг Лајман, Балмер, Пашен, Брекет, Пфунд вә Һамфри серијалары алыныр. Електронун спинә малик олмасы нәтиҹәсиндә, һидрокенин спектр хәтләри инчә гурулушлу олур.

Бир харичи електрону олан гәләви металларын спектрләри садәдир вә серијалары тәшкил едән спектр хәтләринин далға әдәди

$$\nu=R\left[\frac{1}{(n+\alpha)^2}-\frac{1}{(m+\beta)^2}\right]$$

дүстуру илә ифадә олунур; α вә β—ејни бир серија үчүн сабит кәмијјәтдир. Мүхтәлиф серијалар (Бергман серијасы, Баш серија, Диффуз серија вә Кәскин серија) l орбитал квант әдәдиндән асылы олан α вә β кәмијјәтләринин мүхтәлиф гијмәтләри илә тә'јин олунур.

Ики, үч вә даһа чох харичи електрону олан атомларын спектрләри мүрәккәбдир вә онларда серијалар мүшаһидә етмәк чәтиндир, бә'зән дә һеч мүмкүн дејилдир. Атомлар молекул шәклиндә бирләшдикдә спектрләр даһа да мүрәккәбләшир.

А.с.-нин тәдгиги атом гурулушунун өјрәнилмәсиндә әсас васитәдир вә спектрал анализ үчүн онун бөјүк практик әһәмијјәти вар.

Әд.: Кондон Е. и Шортли Г., Теория атомных спектров, Л., 1949; Ельяшевич М. А., Атомная и молекулярная спектроскопия, М., 1962; Фриш С. Э., Оптические спектры атомов, М.—Л., 1963; Шпольский Э. В., Атомная физика, т. 1, 6 изд., М., 1974.

АТОМ СУАЛТЫ ГАЈЫҒЫ—*суалты гајыг* нөвү. Бах һәмчинин *Атом донанмасы*.

АТОМ ФИЗИКАСЫ — физиканын әсас бөлмәләриндән бири; атомларын гурулуш вә хассәләрини, електрон өртүјүнүн гурулушуну вә онун дәјишмәси заманы баш верән физики вә кимјәви һадисәләри өјрәнир. А.ф.-нын башлыча вәзифәси атомун енержи сәвијјәләринин дүзүлүш характерини, онларын инчә вә ифрат инчә гурулушуну, харичи електрик вә магнит саһәләриндә енержи сәвијјәләринин парчаланмасыны, јахуд һәр һансы дәјишмәсини өјрәнмәкдән, һәрәкәт мигдары моментинин ала биләҹәји гијмәтләри вә һәјәчанланмыш һалларда електронларын орта јашама мүддәтини тапмагдан вә с. ибарәтдир. Буна көрә дә мүасир А.ф.-на атомун гурулушуну өјрәнән нәзәријјәләр, кимјәви бирләшмәләрдә вә кристалларда атомларын гаршылыглы тә'сирини, еләҹә дә атомун оптик вә рентген шүаланма спектрләрини өјрәнән физика бөлмәләри дахилдир.

А.ф. 19 әсрин сону 20 әсрин әввәлләриндә јаранмышдыр. Лакин атомун варлығы вә онун бөлүнмәз олмасы һаггындакы илк фикир гәдим јунан алимләри Демокрит вә Епикура мәхсусдур. 17 әсрдә франсыз философу П. Гассенди вә инкилис кимјачысы Р. Бојл јенидән бу фикри сөјләмишләр. 17—18 әсрләрдә атом бир-бириндән форма вә өлчүҹә фәргләнән бөлүнмәз вә дәјишмәз бәрк зәррәчик һесаб едилирди. 18 әсрин сону 19 әсрин әввәлләриндә кимјанын сүр'әтлә инкишафы нәтиҹәсиндә атом һаггында елм дә сүр'әтлә инкишаф етди. 1803 илдә инкилис алими Ҹ. Далтон атом нәзәријјәсинә даир бир сыра мүддәалар әсасында һәндәси нисбәтләр ганунуну тапды. Италјан алимләри А. Авогадро (1811) вә С. Каннитсаронун (1858) тәдгигатларындан сонра атомларла молекуллар арасындакы фәрг дәгиг мүәјјәнләшдирилди. 19 әсрдә атомларын кимјәви хассәләри илә јанашы оптик хассәләри дә өјрәнилмәјә башланды, бунунла да демәк олар ки, А.ф.-нын әсасы гојулду. Һәр бир кимјәви елементин характерик оптик спектрә малик олдуғу мүәјјән едилди вә спектрал анализ үсулу кәшф олунду (алман физики Г. Кирхһоф вә алман кимјачысы Р. Бунзен, 1860).

Сонракы тәдгигатлар көстәрди ки, кимјәви вә физики хассәләринә көрә елементләри мүәјјән групларa ајырмаг олар. 1869 илдә Д. И. Менделејев елементләрин атом күтләсинин артмасы илә онларын кимјәви вә физики хассәләринин периодик тәкрар олундуғуну көстәрди вә елементләрин дөври системини кәшф етди.

Радиоактивлијин вә електронун кәшфи А.ф.-нын јаранмасында мүһүм рол ојнады. Бу кәшфләр атомун мүрәккәб гурулуша малик олдуғуну көстәрди. Сонракы тәдгигатлар, хүсусән фотоеффект вә термоелектрон емиссијасы һадисәләринин тәдгиги атомун дахилиндә електронларын олдуғуну тәсдиг етди. 1903 илдә Ҹ. Томсон атомун илк гурулуш моделини верди. Ҹ. Томсона көрә атом бүтөвлүкдә нејтрал зәррәҹикдир. О, мүсбәт јүкү һәҹмҹә бәрабәр пајланмыш күрәдән ($R\sim10^{-8}$ *см*) вә бу «маје» дахилиндә үзән електронлардан ибарәт јүкләр системидир. Лакин бөјүк енержили α-зәррәҹикләрин атомлардан сәпилмәси (Резерфорд тәҹрүбәләри) бу моделин сәһв олдуғуну көстәрди. Һәмин тәҹрүбәләри изаһ етмәк үчүн Е. Резерфорд атомун планетар моделини верди (1911). Бу моделә көрә атом мүсбәт јүклү нүвәдән вә онун әтрафында мүәјјән орбитләр бојунҹа һәрәкәт едән електронлардан ибарәтдир. Електрон орбитләринин радиусу (хәтти өлчүсү) $R\sim10^{-8}$ *см* тәртибиндә олуб, атомун өлчүсүнү тә'јин едир. Нүвәнин радиусу исә $R_0\sim10^{-12}\div\div10^{-13}$ *см* тәртибиндәдир. Лакин атомун бу модели дә бир сыра чәтинликләрлә гаршылашды. Әввәлән, бу моделә көрә атомун спектри кәсилмәз олмалы иди. Тәҹрүбәләр исә атом спектринин хәтти олдуғуну вә онда спектр хәтләринин мүәјјән ганунаујғунлугла дүзүлдүјүнү көстәрди. Дикәр тәрәфдән атомун дајаныглы (стабил) систем олдуғуну изаһ етмәк мүмкүн олмады. Белә ки, бу моделә көрә орбит бојунҹа тә'ҹилллә һәрәкәт едән електрон електромагнит далғалары шүаландыраpаг, чох гыса мүддәтдә ($t\sim10^{-8}$*сан*) атом нүвәсинин үзәринә дүшмәли иди.

Е. Резерфордун вердији планетар моделин чатышмајан ҹәһәтләрини нәзәрә алараг, Н. Бор ашағыдакы ики постулаты ирәли сүрдү (1913): 1) ади шәраитдә атом, енержинин јалныз мүәјјән (дискрет) гијмәтләри илә характеризә олунан стасионар һалларда олур. Бу һалларда електронлар нүвә әтрафында мүәјјән орбитләр бојунҹа һәрәкәт едир вә атом шүаланмыр (шүа удмур); 2) атом, јалныз бир стасионар һалдан дикәринә кечдикдә мүәјјән ν тезликли шүа бураха (уда) биләр вә бурахылан (удулан) шүанын (фотонун) E енержиси стасионар һалларын енержиләри фәргинә бәрабәр олар: $E=h\nu=E_m-E_n$ (h—Планк сабити, E_m, E_n — стасионар һалларын енержиләридир). Бу постулатлар классик физика ганунларына зиддир. 1913—14 илләрдә Ҹ. Франк вә Һ. Һертс тәрәфиндән апарылан тәҹрүбәләрдә Бор постулатларынын доғрулуғу тәсдиг едилди. Бу тәҹрүбәләрдә мүшаһидә олунду ки, ҹивә бухары атомлары електронларла тоггушдугда јалныз мүәјјән мигдарда енержи удараг һәјәҹанланыр, јә'ни бир стасионар һалдан дикәринә кечир. Атом спектрләрини өјрәндикдә алынан күлли мигдарда тәҹрүби фактларын тәдгиги дә Бор постулатларынын доғрулуғуну көстәрди. Бу постулатлара әсасланараг, Бор һидрокен атомунун јарымквант нәзәријјәсини јаратды вә онун спектрал серијаларында мүшаһидә олунан ганунаујғунлуглары изаһ едә билди. Бор нәзәријјәсини даһа да инкишаф етдирән А. Зоммерфелд гәләви метал атомларынын спектрләриндәки ганунаујғунлуглары изаһ етди. Бор нәзәријјәси атомларын характеристик рентген шүаларынын тәбиәтини дә изаһ етмәјә имкан верди. Инкилис физики Һ. Мозли мүхтәлиф елементләрин характеристик рентген спектрләрини тәдгиг едәрәк онун адыны дашыјан гануну (тезлијин квадрат көкү елементин Менделејев ҹәдвәлиндә сыра нөмрәси илә дүз мүтәнасибдир) кәшф етди (1913). 1916 илдә алман кимјачысы В. Коссел Бор нәзәријјәсиндән истифадә едәрәк һетерополјар молекулларда атомлараpасы гаршылыглы тә'сирин изаһыны верди.

Бунунла јанашы Бор нәзәријјәсинин чатышмајан ҹәһәтләри дә вардыр. Бу нәзәријјә ардыҹыл квант нәзәријјә дејилди, чүнки, електронун атомдакы һәрәкәти мәсәләси классик физика ганунларына әсасән һәлл едилдикдән сонра електронларын һәрәкәт орбитләри әлавә квантланма шәртләринә көрә тапылырды; Бор нәзәријјәси мүрәккәб атомларын спектрләрини вә һәтта һидрокен атомунун спектр хәттинин интенсивлијини изаһ едә билмәди; бу нәзәријјәјә әсасән ковалент рабитәдә, јә'ни һомеополјар молекулларда атомлараpасы гаршылыглы тә'сир гануну изаһ едилмәди. Бор нәзәријјәси, үмумијјәтлә, валентлијин тәбиәтини, бәрк ҹисимләрдә атомлар арасындакы рабитәни ача билмәди. Бүтүн бу мәсәләләр јалныз квант механикасы әсасында гурулмуш атом нәзәријјәсиндә шәрһ олунур (бах *Квант механикасы*). Квант механикасында истифадә олунан бир сыра тәгриби һесаблама үсуллары (Ритсин вариасија үсулу, Томас—Ферми үсулу, Хартри—Фок үсулу вә с.) мүрәккәб атомларын да гурулушуну изаһ етмәјә имкан верир. Атомларын спектрләринин әтрафлы тәдгиги көстәрди ки, атомун квант механикасы әсасында гурулмуш нәзәријјәси доғру нәзәријјәдир.

Квант механикасында харичи електрик (Штарк еффекти) вә магнит (садә вә мүрәккәб Зејеман еффекти, Пашен-Бак еффекти) саһәләринин атома тә'сири заманы мүшаһидә олунан еффектләр дә јахшы изаһ олунур. Атомларын шүаланма спектрләринин әтрафлы тәдгиги көстәрди ки, спектр хәтләри инчә гурулуша маликдир. Бу инчә гурулуш електронун спинә малик олмасы илә изаһ олунур. Електронун спинә малик олмасы факты исә Штерн—Керлах тәчрүбәләриндән бир нәтичә олараг чыхыр. Електронун спинә малик олмасы вә Паули принсипи мүрәккәб атомларын гурулушуну мүәјјән етмәјә имкан верди. Бунларын әсасында мүрәккәб атомларын електрон тәбәгәләринин гурулушу, Менделејевин елементләрин дөври системи вә кимјәви елементләрин валентлији изаһ олунду. Мүрәккәб атомларда електрон тәбәгәләринин долма дәрәчәсиндән асылы олараг ујғун маддәләрин парамагнит вә диамагнит. хассәләри дә изаһ едилә билди. Електронун спинә малик олмасы илә параһелиум вә орто-һелиум атомларынын мөвчудлуғу вә ферромагнетизмин тәбиәти ајдын едилди. Атомун квант механикасы нәзәријјәсиндән истифадә едәрәк, һомеополјар молекулларда олан ковалент рабитә, кристал дахилиндә атомларын һаллары вә онлар арасындакы гаршылыглы тә'сир өјрәнилди.

А.ф.-нын ән бөјүк наилијјәтләриндән бири Ј. К. Завојски тәрәфиндән кәшф едилмиш (1944) електрон-парамагнит резонансдыр. Бу, атомларын ону әһатә едән мүһитлә гаршылыглы тә'сирини өјрәнмәјә кениш имкан верир.

А.ф.-да алынан нәтичәләр физиканын мүхтәлиф саһәләриндә, һәмчинин кимјада, астрофизикада вә б. елмләрдә кениш тәтбиг олунур. Атом вә ионларын характеристикаларындан вә енержи сәвијјәләринин өјрәнилмәсиндән мүасир квант електроникасы гурғуларынын јарадылмасында кениш истифадә олунур. Атомлар вә ионларын тоггушма просесләринин өјрәнилмәсинин плазма физикасы үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр. Астрофизикада бир чох мәсәләләрин һәлли атомларын, ионларын, хүсусән бир нечә гат ионлашмыш атомларын енержи сәвијјәләринин дәгиг өјрәнилмәсинә кәтирилир. Атом дахилиндә електронларын пајланма сыхлығынын вә бунун харичи тә'сир нәтичәсиндә дәјишмәсинин өјрәнилмәси кимјәви рабитәләри мүәјјәнләшдирмәк, ионларын кристал гәфәсдәки һәрәкәтини тәдгиг етмәк ишиндә мүһүм рол ојнајыр. А.ф.-да атомун гурулушунун вә хассәләринин тәдгигинин дүзкүн фәлсәфи дүнјакөрүшүн јаранмасы үчүн дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Беләликлә, физиканын башга бөлмәләри кими, А.ф. да елмин бир чох саһәси илә сых бағлыдыр.

Әд.: Борн М., Атомная физика, М., 1965; Шпольский Э. В., Атомная физика, т. 1, 6 изд., М., 1974.

А́ТОМ ҺӘЧМИ—елементин 1 грам-атомунун һәчми. Бу да елементин атом күтләсинин бәрк һалда көтүрүлән һәмин бәсит маддәнин сыхлығына бөлүнмәсиндән алынан әдәдә бәрабәрдир. Һәр һансы елементин 1 грам-атомунда бәрабәр сајда (бах *Авогадро әдәди*) атом олдуғундан, А.һ. 1 атомун фәзада тутдуғу јер һаггында мүәјјән тәсәввүр әлдә етмәјә имкан верир. А.һ. елементләрин атом нөмрәсиндән дөври сурәтдә асылыдыр. Молекулу әмәлә кәтирән атомларын А.һ.-ләринә әсасән кимјәви бирләшмәнин *молекул һәчмини* тапмаг олар, чүнки молекулун һәчми тәгр. атом һәчмләринин чәминә бәрабәрдир.

А́ТОМ ЧӘКИСИ—бах *Атом күтләси.*

АТОМИ́СТИКА, атомизм, атом һаггында тә'лим—материјанын дәнәвәр (дискрет) гурулушу һаггында тә'лим. А.-ја көрә материја сонсуз кичик һиссәчикләрдән ибарәтдир. 19 әсрин сонунадәк бу һиссәчикләр (атомлар) бөлүнмәз һесаб едилирди. Мүасир А. нәинки атом вә молекуллары, һәмчинин даһа кичик һиссәчикләрдән ибарәт олан атом нүвәсини, електронлары вә с. өјрәнир. Фәлсәфә вә тәбиәтшүнаслығын тарихи боју материалист нәзәријјә олан А. фәлсәфәдә материализм илә идеализм, диалектика илә метафизика арасындакы мүбаризәни экс етдирир. А.-да бир-бири илә үзви сурәтдә бағлы ики чәһәт: тәбии-елми вә методоложи чәһәтләр нәзәрә чарпыр. Тәбии-елми бахымдан атомларын мүхтәлиф нөвү, конкрет физики хассәләри, һәрәкәт формалары шәрһ олунур. Фәлсәфи бахымдан исә материјанын маддилији вә онун дәрк едилмәси әсас көтүрүлүр. Идеалистләр (хүсусән махистләр, агностикләр) атомларын реаллығыны вә дәрк олунмасыны инкар едирләр.

А.-нын әсас инкишаф мәрһәләләри бунлардыр: гәдим материалистләрин А.-сы, 17—18 әсрләрин механика А.-сы, 19 әсрин кимја А.-сы вә мүасир физика А.-сы. А. һаггында илк фикирләр гәдим Чин, һинд, јунан вә Рома фәлсәфәсиндә, орта әсрләрдә исә әрәб фәлсәфәсиндә јаранмышдыр. Гәдим Чин материалист фәлсәфәсинә көрә варлығын әсасы бөлүнмәз, хырда, мадди һиссәчикләрдир (тси). Левкипп, Демокрит, Епикур вә Лукретсинин фәлсәфәсиндә А. ардычыл тә'лим кими формалашмышдыр. Бу тә'лимә әсасән атомлар бөлүнмәз, әбәди чә дәјишмәз, даим һәрәкәтдә олан, форма вә өлчүсүнә көрә фәргләнән ән кичик мадди һиссәчикләр һесаб едилирди. А. 17—19 әсрләрдә әввәлчә елми фәрзијјәјә, сонра исә елми нәзәријјәјә чеврилди. Галилеј, Бојл, Нјутон, Ломоносов вә б.-нын әсәрләриндә А. механика бахымындан јенидән ишләнилмиш вә тәкмилләшдирилмишдир. Бу дөврдә механика даһа чох инкишаф етдијиндән атомларын гаршылыглы тә'сири вә бирләшмәси онларын механики хассәләри илә изаһ олунурду. Ф. Енкелс 18 әсри «кимјаја гәдәрки» дөвр адландырмышдыр. Кимја А.-сынын инкишафына ујғун олараг, 19 әср кимја әсри адландырылыр. Кимја А.-сыны 19 әсрдә Далтон, Менделејев вә Бутлеров јаратмышлар. Онлар «атом чәкисини» вә валентлији атомларын әсас хассәси кими мүәјјән етмишләр. 20 әсрин әввәлләриндә А. тә'лиминдә бөјүк чеврилиш олду. Јени елми кәшфләрлә сүбут едилди ки, атом нәинки парчаланыр, һәтта түкәнмәздир.

Мүасир А.-да атомларын мүрәккәб гурулуша малик олмасынын, радиоактивлијин, протон, електрон, нејтрон вә дикәр елементар зәррәчикләрин кәшфи, «тәбиәтшүнаслыгда ән јени ингилаб» (В. И. Ленин) јаратды. «Атомун парчалана билмәси, онун түкәнмәзлији, материјанын вә һәрәкәтинин бүтүн формаларынын дәјишкәнлији һәмишә диалектик материализмин дајағы олмушдур» (Ленин В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968, сәһ. 299). А.-нын сонракы инкишафы В. И. Ленинин «електрон да атом кими түкәнмәздир» (јенә орада, сәһ. 278) мүддәасынын һәјатилијини тәсдиг етди. Мүасир А. кичик һиссәчикләрин дәјишкәнлијини, гаршылыглы чеврилмәсини сүбут етмәклә материјада баш верән просесләрин диалектик характерини көстәрир.

Әд.: Енкелс Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966; јенә онун, Анти-Дүринг, Б., 1967; Маковельский А. О., Древнегреческие атомисты, Б., 1946; Гейзенберг В., Философские проблемы атомной физики, М., 1953; Зубов В. П., Развитие атомистических представлений до начала XIX в., М., 1965; Кедров Б. М., Три аспекта атомистики [кн.], 1—3, М., 1969; јенә онун, Ленин и революция в естествознании XX века, М., 1969; Ахундов М. Д., Проблема прерывности и непрерывности пространства и времени, М., 1974; Готт В. С., Недзельский Ф. В., Диалектика прерывности и непрерывности в физической науке, М., 1975.

АТОМОХО́Д, атом кәмиси—енержи мәнбәји *нүвә-күч гурғусу* олан (сualты вә суүстү) кәми.

А́ТОМ-ҺИДРОКЕ́Н ГАЈНАҒЫ — ики волфрам електроду арасында һидрокен атмосфериндә әмәлә кәлмиш електрик гөвсү мүһитиндә кедән гајнаг просеси (бах *Електрик гајнағы*).

АТО́Н—Гәдим Мисир дининдә Күнәш аллаһы. Адәтән күнәш диски формасында тәсвир олунурду. Фир'он IV Аменһотеп (Ехнатон) А.-у Мисирин јеканә аллаһы е'лан етмишди. А.-ун шәрәфинә Ахетатон ш.-ндә тикилмиш бөјүк мә'бәдин галыглары индики әл-Амарна к. јахынлығында ашкар едилмишдир.

АТОНА́Л МУСИГИ (јун. а...—инкар шәкилчиси+*тоналлыг*, һәрфи мә'нада—тоналлығы олмајан мусиги)—мәгам вә һармонија әлагәләри нәзәрә алынмадан јазылмыш мусиги әсәри. Бүтүн тонларын мүәјјән мәгам мәркәзиндә бирләшмәмәси, онларын арасындакы әлагәсизлик вә с. А.м.-нин әсас принсипләридир. А.м. анлајышы 20 әсрин әввәлиндә јаранмышдыр. Онун естетик принсипләри (хүсусилә илк мәрһәләләрдә) *експрессионизм* илә сых бағлы олмуш, мусигидә *авангардизмин* ифадә васитәләринин әсасыны тәшкил етмишдир. Мүхтәлиф јарадычылыг истигамәтинә мәнсуб олан бәстәкарларын (Б. Барток, Б. Бриттен, А. Онеккер вә б.) јарадычылығында А.м.-нин метод вә елементләринә тәсадүф олунур.

АТОНИ́ЈА (јун. atonía—бошалма)—скелет әзәләләри вә дахили орган (әсасән, мә'дә, бағырсаг вә ушаглыг) әзәләләринин нормал тонусдан дүшмәси. А. гиданын чатышмамасы, дахили секресија вәзиләри фәалијјәтинин, синир системинин позулмасы, јолухучу хәстәликләр вә с. нәтичәсиндә баш верир. А. анаданкәлмә дә ола биләр. Доғум заманы ушаглыгда А.-нын баш вермәси доғушу чәтинләшдирир, доғушдан сонракы мүддәтдә исә чохлу ганахмаја сәбәб олур.

АТРА́ТО (Atrato)—Чәнуби Американын шм.-г.-индә, Колумбијада чај.

Уз. 644 *км*. Гәрби Кордилјер д-рындан башланыр. Дәрин вә енли дағарасы дәрә илә ахыр. Кариб дәнизинә төкүлүр. Јағыш сују илә гидаланыр. Мәнсәбиндән Кибдо ш.-нәдәк (560 *км*) кәмичилијә јарарлыдыр. А.-нун дәрәси Шимали вә Ҹәнуби Америка арасында тектоник сәрһәд һесаб едилир.

АТРЕЗИ́ЈА (јун. а—инкар шәкилчиси+trḗsis—дәлик) — борушәкилли органларда (дүз бағырсаг, сидик каналы, ушаглыг јолу, гида борусу вә с.) тәбии дәлијин вә ја каналын олмамасы, ја да онларын јолунун тамам тутулмасы. А. анадангәлмә олур, јахуд ағыр илтиһаб просесләри, травма вә с. нәтиҹәсиндә төрәјир. Аорта, трахеја, бағырсаг, сидик ахары вә с.-нин анадангәлмә А.-сында јени доғулмуш ушаг јашамаға габил олмур. Мүаличәси ҹәрраһи үсулладыр.

АТРИБУ́Т, атрибут (лат. attribuo—әлавә едирәм, пај верирәм) — ҹисим вә һадисәләрин мүһүм, зәрури, ајрылмаз хассәси. Мәс., фәлсәфәдә материјанын А.-у — һәрәкәтдир. Аристотел А.-у тәсадүфи, кечиҹи һаллардан—*аксиденсијалардан* фәргләндирмишдир. Декарт А.-а *субстансијанын* әсас хассәләри кими бахырды. 18 әср франсыз материалистләри һәрәкәти, бә'зиләри (Дидро вә б.) һәтта тәфәккүрү материјанын А.-лары адландырмышлар. «А.» термини мүасир фәлсәфәдә дә ишләнир. Тәсвири сәнәтдә А. гәһрәманын, аллегорик, символик фигурун фәргләндириҹи әламәтинә дејилир (мәс., антик инҹәсәнәтдә Һераклын А.-у топпуз олмушдур). Грамматикада тә'јин (ҹүмлә үзвү) мә'насында ишләнилир.

АТРОПАТ (?—?)—дөвләт хадими, сәркәрдә. А.-ын ады илә адланан, антик мәнбәләрдә Мидија-Атропатена, Атропат Мидијасы, Кичик Мидија, Атропатија, Атропатена адлары илә танынан дөвләтин (е.ә. 4 әсрин сон рүбү) вә 1 әсрин әввәлләринәдәк һакимијјәт сүрмүш *Атропатиләр* сүлаләсинин баниси. Иран һөкмдары III Дара (Dārayavahuš), ола билсин ки, һәтта III Артаксеркс (Artaxšaça) дөврүндә Мидија сатрапы олмушду. Ҹәнуби Азәрб., Иран Күрдүстанынын бир һиссәси, Шимали Азәрб.-ын бир сыра р-нлары фактик олараг А.-ын һакимијјәти алтында иди. Мидија сатрапијасына дахил олан дикәр әјаләтләр (Бөјүк вә ја Ашағы Мидија торпаглары вә с. р-нлар) дә онун табелијиндә иди. О, сатрап олса да, мүстәгил сијасәт јүрүдүрдү. Һәлә Гавгамела дөјүшүндән әввәл А. III Даранын сувари кәшфијјат дәстәсинә команданлыг етмишди. «Кадусиләр, албанлар вә сакесинләрлә биркә олан...» (Арриан) Мидија контингентләри А.-ын башчылығы алтында е.ә. 331 илдә Гавгамела јахынлығында III Дара' тәрәфиндә Македонијалы Искәндәрин гошунларына гаршы дөјүшдә иштирак етмишләр. Гавгамела вурушмасындан сонра А. вә онун мүттәфигләри бир мүддәт мәғлуб едилмиш III Даранын тәрәфини сахламышдылар. Бу, Македонијалы Искәндәрин А.-а гаршы тәдбирләр көрмәсинә сәбәб олмушду. А. вәзифәсиндән кәнар едилмиш, Мидијаја јени сатрап тә'јин олунмушду. Лакин тезликлә вәзијјәт дәјишди. Екбатананы тәрк едәрәк монархијанын шәрг әјаләтләринә гачан III Дара орада өлдүрүлдү. Көрүнүр һәлә Искәндәрин Мидијаја һүҹуму заманы А. она өзүнүн лојаллығыны көстәрә билмишди. Екбатананын јунан-Македонија гошунларына мүгавимәт көстәрмәмәси, Әһәмәниләрин (Һахаманишиләр) әлә кечирилмиш хәзинәсинин бураја кәтирилмәси дејиләнә сүбутдур. Искәндәрин тәрәфинә кечән А.-ын сијасәтиндә баш верән дәјишикликләр гыса мүддәтдән сонра мүсбәт нәтиҹә верди. Е.ә. 328 илдә А. Мидијанын сатрапы вәзифәсинә бәрпа едилди. Лакин тезликлә Бөјүк Мидија А.-дан зорла алынды. Тәдбирли сијасәт адамы вә узагкөрән дөвләт хадими олан А. Искәндәрә гаршы һәрби мүбаризәнин фајдасызлығыны јахшы баша дүшүрдү. О, данышыглар, јунан-македонијалылара јахынлашмаг, Искәндәрин көрдүјү мүхтәлиф тәдбирләрдә иштирак етмәк јолуна әл атды. А. Македонија һөкмдарына јахын олан ән көркәмли шәхсләрдән бири Пердиккаја гызыны әрә верәрәк онунла гоһум олду. А. јунан-македонијалылар әлејһинә мүбаризәјә галхыб Әһәмәниләр дөвләтини бәрпа етмәјә чалышан мидијалы *Бариаксы* әлә кечириб Искәндәрә тәслим етди. Бунунла А. ишдә јени үсули-идарәјә өзүнүн лојал мүнасибәтини вә онунла әмәкдашлыг етмәк истәдијини билдирди. Сонралар Искәндәрин сәркәрдәләри арасында һакимијјәт уғрунда кедән кәскин мүбаризә илләриндә вә Селевки һөкмранлығы дөврүндә А. өз өлкәсинин бүтөвлүјүнү горуја билди. Е.ә. 4 әсрин 20-ҹи илләриндә А.-ын сатрапијасынын мүстәгил дөвләтә чеврилмәси рәсмиләшдирилди. А. һөкмдар е'лан едилди. Бу дөвләт Шәрг өлкәләри арасында јунан-Македонија әсарәтиндән азад олмуш илк өлкә иди. А.-ын һакимијјәтинин сон илләри, онун дахили сијасәти, xариҹи сијаси һәјатда нә кими һадисәләр баш вермәси һаггында мәнбәләрдә мә'лумат јохдур. Онун нә вахт өлмәси вә тахт-таҹыны кимә вәсијјәт етмәси дә мә'лум дејилдир. Лакин онун өлүмүндән сонракы һадисәләр көстәрир ки, Атропатена һөкмдар сүлаләси банисинин һакимијјәт илләри, шүбһәсиз кәнҹ дөвләтин сабитләшмәси вә мөһкәмләнмәси дөврү олмушдур.

Әд.: бах *Атропатена* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АТРОПАТ МИДИЈАСЫ (гәдим јун. Atropatios Mēdia)—Атропатенанын гәдим јунан мәнбәләриндә чәкилән адларындан бири (бах *Атропатена*).

АТРОПАТЕНА (гәдим јун. Atropatēnē, Atropatia) — Азәрб. әразисиндә тарихи вил. вә дөвләт. Мәнбәләрдә Āturpātkān (орта фарс), Ātropātkān (Парфија), Aδorbāigān, Aδorbīgān (Сурија), Adarbigana, Aderbaigan (Бизанс), Atrpatakan, Atrpayakan, Atrpatcan (ермәни), Adarbadagani (күрҹү), Āδarbādkān Ādarbējkān, Āδarbāygān (әрәб) вә с. кими гејд олунур. Бу адлар Ҹәнуби Азәрб.-ын Шимали Мидија диалектләри групунда мөвҹуд олмуш Ātarpāt(ā)kān(a) адындан јаранмышдыр. Бу да «Азәрбајҹан» адынын ән гәдим формасыдыр (бах хүсуси ҹилд—*Азәрбајҹан Совет Сосиалист Республикасы*).

Әһәмәниләрин (Һахаманишиләр) Мидија сатрапы олан Атропат е.ә. 4 әсрин 20-ҹи илләриндә өзүнү Кичик Мидија (әсасән, Ҹәнуби Азәрб. вил.-ләрини, Иран Күрдүстанынын бир һиссәсини, Шимали Азәрб.-ын бә'зи р-нларыны әһатә едирди) әјаләтинин һөкмдары е'лан етмишди. Јени јаранмыш дөвләт антик мүәллифләрин көстәрдикләри кими өз банисинин ады илә адланмаға башланды (Страбон: «Мидија ики һиссәјә бөлүнүр. Бир һиссәси Бөјүк Мидија адланыр... О бири һиссә Атропат Мидијасыдыр. О, өз адыны Атропатдан көтүрмүшдүр»). А. дөвләтинин күҹләнмәси Атропатын фәалијјәти илә бағлыдыр (бах *Атропат*).

А.-нын игтисадијјаты, онун сијаси вә мәдәни һәјаты һаггында мә'лумат аздыр. Бунунла белә мөвҹуд мә'луматлар А.-да к.т.-нын, сәнәткарлығын, шәһәр һәјатынын вә мәдәнијјәтин инкишаф етдијини көстәрир. Бурада игтисади вә мәдәни ҹәһәтдән керидә галмыш тајфаларла јанашы, бағчылыг, әкинчилик, малдарлыг вә сәнәткарлыгла мәшғул олан, инкишаф сәвијјәсинә көрә г.-дәки гоншуларындан һеч дә кери галмајан тајфалар да јашајырды. Бу инкишафы јазылы мәнбәләр, һәмчинин Тәхти-Сүлејман зонасында, Хәзәр саһилинин ҹ.-г. саһәсиндә вә башга јерләрдә апарылмыш археоложи газынтылар заманы әлдә едилмиш материаллар да тәсдиг едир. А.-дакы мә'дәнләрдә мүхтәлиф гијмәтли металлар (о ҹүмләдән гызыл), һәмчинин мис вә дәмир, Урмија (Матиана, Мантиана) көлүндән исә дуз чыхарылырды. Өлкәдә атчылыг да инкишаф етмишди.

Мүстәгил дөвләтин јаранмасы өлкә тәсәррүфатынын ҹанланмасына, мәһсулдар гүввәләрин, һәмчинин тиҹарәт вә сәнәткарлығын инкишафына хејли тәкан верди. Сонракы дөврүн мә'луматларына көрә А.-да мә'бәд тәсәррүфаты инкишаф етмишди. Ән мәһсулдар торпаглар зәрдүшти каһинләрә—маглара мәхсус иди. Гулдарлыг да мөвҹуд иди. А.-да јени шәһәрләр салынырды (мәс., *Фрааспа*). А. пајтахтларындан олан *Газака* ш.-ндә Мидија дөвләти дөврүндән даһа әввәл мүгәддәс сајылан ән мүһүм атәшпәрәстлик мә'бәдләриндән бири мөвҹуд иди. А. гоншу Загафгазија халглары, Шимали Гафгаз, Волгабоју, Гара дәниз саһили, Кичик Асија, Месопотамија, Орта Асија өлкәләри, Һиндистан вә с. јерләрлә тиҹарәт әлагәләри сахлајырды.

А. дөвләтинин мөһкәмләнмәси вә инкишафы еллинизм дөврүнә аиддир. Бу дөврдә ајры-ајры өлкәләр арасында игтисади вә тиҹарәт әлагәләри ҹанланыр, Шәрг өлкәләриндә мүхтәлиф јунан тә'сисатлары, јунан дили, елми, тәһсили, әдәбијјат вә инҹәсәнәти кениш јајылырды. Һәмин дөврдә јунан дили А.-да да ишләдилирди. Буну, Авроманда (Иран Күрдүстаны) ашкар едилмиш јунан дилиндәки сәнәдләр дә сүбут едир. Бу сәнәдләр јунан һүгуг нормаларынын А.-да ишләндијини көстәрир. Лакин, Селевкиләрин һөкмранлыг етдији Бөјүк Мидијаја нисбәтән А.-да еллинизмин ролу вә әһәмијјәти хејли аз иди.

Еһтимал ки, е.ә. 4 әсрин сонунҹу онилликләриндә мүстәгиллијини сахламаға чалышан Атропат вә онун јахын варисләри, кечмиш Иранын бүтүн сатрапијаларыны әлә кечирәрәк «мәркәзләшдирмә» сијасәти јүрүдән Селевклә кәскин мүбаризә апармалы олмушдулар.

Е.ә. 3 әсрин икинчи јарысында А.-нын сәрһәдләри хејли кенишләндирилди. Бунунла белә е.ә. 3 әсрин 20-чи илләринин сонунда көркәмли сәркәрдә вә дөвләт хадими олан А. һөкмдары *Артабазән* Селевки һөкмдары III Антиохун һакимијјәтини танымаға мәчбур олмушду. Лакин бу узун сүрмәди. Артыг е.ә. 2 әсрин 60-чы илләриндән, А. јенидән мүстәгил сијасәт јүрүтмәјә башлады. Е.ә. 2 әсрин тәгр. икинчи јарысындан А.-да парфијалыларын нүфузу күчләнди. Парфијалыларын Шәрг халгларыны Селевкиләрин һакимијјәтиндән вә истисмарындан гуртармаға чалышан хиласкар ролунда чыхыш етмәләри, јунанлар, сонра исә ромалылар әлејһинә мүбаризә апармалары онларын А.-да вә еләчә дә әлә кечирдикләри башга вил.-ләрдәки мүвәффәгијјәтләри үчүн әлверишли шәраит јаратды.

А.-нын гоншу өлкәләрлә, хүсусилә Ермәнистанла мүнасибәтләри ајры-ајры дөврләрдә маһијјәтчә дәјишкән характердә олмушдур. Ермәнистанын тарихиндә А.-нын ролу үмумијјәтлә бөјүкдүр. Әсрләрлә гоншу јашамыш халглар арасында кениш мәдәни вә тичарәт әлагәләри мөвчуд иди. Ермәни ә'јанларынын нүмајәндәләри арасында мәншәчә атропатеналы оланлар да аз дејилди. Лакин достлуг вә гоһумлуг мүнасибәтләри, ән'әнәви мәдәни-игтисади әлагәләр бир сыра һалларда позулур, һәрби тоггушмалара кәтириб чыхарырды. Атропатиләрин Ермәнистан тахт-тачына јијәләнмәк планлары, һәтта гоншу өлкә әразисини тутмалары фактлары илә јанашы, ермәни чарларынын да А. торпагларына һүчум фактлары мә'лумдур. Е.ә. 1 әсрдә јаранмыш шәраитдән истифадә едән Ермәнистан чары II Тигран Атропатиләрлә гоһумлуг (онун гызы А. һөкмдары Митридатын арвады иди) мүнасибәтләринә бахмајараг А.-ны тутду. Лакин А.-нын II Тиграндан асылылығы чох чәкмәди. А., артыг е.ә. 1 әсрин 30-чу илләриндәки сијаси һадисәләрдә әһәмијјәтли рол ојнајырды. Е.ә. 1 әсрин сонларында А. һөкмдарлары Ермәнистан тахтында мөһкәмләнмәк үчүн сә'ј көстәрирдиләр.

Е.ә. 1 әсрдә хејли күчләнмиш Рома Шәргдә тәчавүзкар сијасәт јеридирди. Е.ә. 69 илдә атропатеналылар ермәни чарынын мүттәфиги кими ромалылара гаршы дөјүшмүшләр. А. бу дөврдә Рома әлејһинә сијасәт тәрәфдары кими парфијалыларла иттифагда иди. А. һәрби чәһәтдән гүдрәтли дөвләт иди. Антик мүәллифләрә көрә, А. дөјүшә 10 000 сүвари вә 40 000 пијада чыхара билирди. Е.ә. 36 илдә Рома сәркәрдәси Антони күчлү гошунла Кичик Мидијаја сохулду. Фрааспанын гәһрәманчасына мүдафиәси, атропатеналыларын күчлү мүгавимәти, ишғалчылара гаршы аз гала партизан мүһарибәсинин апарылмасы Парфија-А. гошунлары тәрәфиндән Рома лекионларынын дармадағын едилмәси илә нәтичәләнди; А.-ны вә Парфијаны тутмаг истәјән Рома сәркәрдәсинин авантүрист планлары пуча чыхды. А. һөкмдары *Артабаз* ромалылардан чохлу һәрби гәнимәт, о чүмләдән Антонинин сәркәрдәләриндән биринин дөјүш бајрагларыны әлә кечирди. Е.ә. 1 әсрин сон илләриндә ән'әнәви парфијапәрәст сијасәтиндән әл чәкән Артабаз ромалыларла достлуг әлагәси јаратды. О, Антони илә гоһум олду. Үзәриндә Августун тәсвири вә «Бөјүк һөкмдар Артавасда» (Артабаза) сөзләри һәкк олунмуш күмүш сиккә дә бу достлуг әлагәләрини тәсдиг едир. Јени мүттәфигләринә архаланан Артабаз А.-дан гәрбдәки вил.-ләрдә фәал сијасәт јүрүдүрдү. Е.ә. 1 әсрин сону—ерамызын 1 әсринин әввәлләриндә А.-ны ромалыларла достлуг мүнасибәтләри сахлајан *Ариобарзан* идарә едирди. О, бир мүддәт Ермәнистан тахтында да мөһкәмләнә билмишди. Атропатиләрдән сонунчу А. һөкмдары Ариобаз (Ариоваст) иди. Онун дөврүндә (тәгр. 20 илдә) А.-да Аршакиләр сүлаләсинин кичик голунун әсасыны гојмуш III Артабан һакимијјәт башына кечди. III Артабан ромалыларын ән гәддар дүшмәни иди. О, Парфија тахт-тачыны әлә кечирдикдән сонра А.-ја өз гардашы Ванону һаким тә'јин етди. Аршакиләр Кичик Мидијаны 3 әсрин әввәлинәдәк идарә етмишләр. А.-нын 1—2 әср сијаси һәјатында ән әһәмијјәтли һадисәләр аланларын өлкәјә һүчумлары иди.

3 әсрин әввәлиндә Иранда һакимијјәти Сасаниләр әлә кечирдиләр. Сасаниләр дөврүндә А. сијаси мүстәгиллијини тамамилә итириб Иран шаһәншаһынын *дастакертинә* чеврилди. Лакин Сасаниләр дөврүндә А.-нын мәдәни вә дини мәркәз кими ролу даһа да күчләнди. Ерамызын илк әсрләри А.-да феодал мүнасибәтләринин јаранмасы вә мөһкәмләнмәси дөврү иди. 5 әсрин сон рүбүндә башланмыш мәздәкиләр һәрәкаты А.-нын, еләчә дә бүтүн Иранын дахили һәјатында ән мүһүм һадисә олду. 4—6 әсрләрдә А. әразиси дәфәләрлә көчәриләрин басгынларына мә'руз галды вә мүһарибә мејданына чеврилди. 7 әсрдә А. әрәбләр тәрәфиндән ишғал едилди.

А.-да мүстәгил дөвләтин мејдана кәлмәси вә онунла бағлы олан һадисәләрин һәмин әразинин тарихи талејиндә бөјүк ролу олмушдур. Тәкчә Азәрб.-ын дејил, һәтта Өн Асијанын хејли һиссәсинин гәдим дөвр вә еркән орта әсрләр тарихинә А.-нын тә'сири шәксиздир. Мәһз А. дөврүндә «Азәрбајчан» мәфһумунун формалашмасынын, һабелә онунла әлагәдар олан дикәр сијаси вә етно-мәдәни характерли һадисәләрин башланғычы гојулмушдур. Бурада илк дәфә халг тәшәккүл тапмышды (бах *Атропатеналылар*). *Авеста* канону да А.-да баша чатдырылыб тамамланмышды. Һәлә А.Т. Парфија дөврүндә А.-да тәкчә Азәрб.-ын дејил, еләчә дә о дөврдә бүтүн Иранын мә'нәви һәјатында мүһүм рол ојнајан зәрдүштилијин јени мәркәзи јаранмыш, сонралар Сасаниләр дөврүндә онун мөвгеји даһа да мөһкәмләнмиш вә бу вәзијјәт әрәб ишғалына гәдәр давам етмишди.

Әд.: Азәрбајчан тарихи ч. 1, Б., 1961; Абдулла Фазили, Азәрбајчанын гәдим тарихи мүасир Иран тарихшүнаслығында, Б., 1970; Дьяконов И. М., История Мидии, М., 1956; Дьяконов М. М., Очерки по истории Древнего Ирана, М., 1961; Кошеленко Г. А., Культура Парфии, М., 1966; Луконин В. Г., Культура сасанидского Ирана, М., 1969; Nöldeke Th., Atropatene, «Zeitschvift der deutschen Morgen-ländischen Gesellschoft», 1880, Bd., 34;

АТРОПАТЕНАЛЫЛАР — *Атропатена* әһалисинин ады. Антик мәнбәләрдә атропатиләр, атропатенләр формалары мә'лумдур; гәдим вә еркән орта әср мүәллифләри чох вахт онлары мидијалылар адландырырдылар. Гәдим мәнбәләрдә А.-ла јанашы Атропатенада јашајан бир сыра тајфаларын (матијенләр, каспиләр, куртиләр, кадусиләр, (а) мардлар, келләр, павсикләр, пантиматлар, дарејтләр вә б.) да ады чәкилир (әтрафлы мә'лумат үчүн бах хүсуси чилд—*Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы*).

АТРОПАТИЈА (гәдим јун. вә лат. Atropatia)—Атропатенанын антик мәнбәләрдә чәкилән адларындан бири (бах *Атропатена*).

АТРОПАТИЛӘР, Атарпатиләр —Атропатенада үч әсрдән чох (е.ә. 4 әсрин сон рүбү—1 әсрин әввәлләри) һакимијјәт башында олмуш һөкмдар сүлаләси. Баниси *Атропатдыр*. А. сүлаләсиндән Артабазан, Митридат, Артабаз, Ариобарзан вә Ариобазын адлары мә'лумдур. Тәгр. 1 әсрин ијирминчи илиндә *Аршакиләр* сүлаләсинин кичик голунун баниси III Артабанын Атропатенада һакимијјәти әлә кечирмәси илә А. сүлаләсинә сон гојулду.

АТРОПИН (јун. atropos—һәрәкәтсиз)—бадымчанчичәклиләр фәсиләси биткиләриндән (ханымоту, бат-бат, дәлибәнк вә с.) алынан *алкалоид*. А.-ин сулфат дузу мәһлулу мә'дә вә оникибармаг бағырсаг хорасы, өд кисәсинин илтиһабы, бронхиал астма вә с. хәстәликләрдә, саја әзәләли органларын спазмасыны азалтмаг, еләчә дә көз рефраксијасынын тәдгиги заманы бәбәји бөјүтмәк үчүн ишләдилир. Морфин, асетилхолин, карбохолин илә зәһәрләнәндә вурулур (зәһәри зәрәрсизләшдирмәк үчүн).

АТРОФИ́ЈА (јун. а—инкар шәкилчиси + trophe—гида)—һејван вә инсан органларынын вә ја тохумаларынын һәчмчә кичилиб өз функсијасыны гисмән, јахуд тамам итирмәси. А. физиоложи вә патоложи, үмуми вә јерли олур. Физиоложи А. организмдә јашла әлагәдар олан дәјишикликләрдән асылыдыр (чинси јеткинләшмә дөврүндә чәнкәләбәнзәр вәзинин А.-сы, гочаларда чинсијјәт вәзиләри, сүмүкләр, дәри вә с.-нин А.-сы). Үмуми патоложи А. органын узун мүддәт фәалијјәтсиз галмасы, хроник инфексија вә ја интоксикасија, ендокрин вәзиләрин вә ја мәркәзи синир системинин фәалијјәтинин позулмасы илә әлагәдардыр. Јерли патоложи А. исә органын ганла пис тә'мин едилмәси, физики-кимјәви тә'сирләр нәтичәсиндә вә с. сәбәбләрдән баш верир. Муаличәси: А.-ны төрәдән әсас сәбәби арадан галдырмаг.

Әд.: Ямщикова Н. А., Лечебная физкультура и массаж при прогрессивных мышечных атрофиях, М., 1968, библиогр.; Струков А. И., Патологическая анатомия, М., 1971; Наследственные болезни нервно-мышечной системы (прогрессирующие мышечные дистрофии), под ред. Л. О. Бадаляна, М., 1974.

АТТАГАЈ АШЫРЫМЫ —Баш Гафгаз силсиләсиндә, Азәрб. ССР-ин Гах р-ну илә Дағ. МССР сәрһәдиндәдир. Һүнд. 2600 *м*.

АТТАЛИЛӘР — Пергам падшаһлығы һакимләринин сүлаләси [е.ә. 283—133]. Әсасыны јунан Атталын (јун. Attalos—сүлаләнин ады бурадан көтүрүлмүшдүр) оғлу Филетер [283—263] гојмушдур. Македонијалы Искәндәрин сәркәрдәси Лисимах Филетери Пергам галасынын рәиси тә'јин етмишди. Филетер 283 илдә Лисимаха гаршы чыхмыш вә 281 илдән әслиндә мүстәгил олмушду. Онун хәләфи Јевменин [263—241] вахтында А. рәсми олараг мүстәгиллик газанмышдылар. I Јевменин хәләфи I Атталын [241—197] заманында демәк олар ки, бүтүн Кичик Асија (Тавра гәдәр) ишғал олунмуш вә Пергам падшаһлығына дахил едилмишди. А.-ин сон нүмајәндәләри I Атталын оғуллары II Јевмен [197—160 (вә ја 159)], II Аттал [160 (вә ја 159)—139 (вә ја 138)], III Аттал [139 (вә ја 138)—133] олмушлар.

АТТАШÉ (фр. attaché, һәрфи мә'насы—тәһким едилмиш)—1) илк дипломатик рүтбә. Демәк олар ки, бүтүн дөвләтләрин ганунверичилијинә көрә харичи ишләр назиринин әмри илә дипломатик нүмајәндәликләрин вә харичи ишләр идарәләринин 2—3 иллик иш тәчрүбәси олан әмәкдашларына верилир (бах һәмчинин *Дипломатик рүтбә*). 2) һәрби, һәрби-дәниз, һәрби-һава А.-ләри —дипломатик нүмајәндәлијин вәзифәли шәхсләри; олдуглары дөвләтин һәрби гүввәләри гаршысында өз өлкәләринин мүвафиг гошун нөвләрини тәмсил едир вә дипломатик нүмајәндәјә бүтүн һәрби мәсәләләр үзрә көмәк көстәрирләр. 3) Коммерсија (тичарәт), малијјә, к.т., елм вә техника, балыгчылыг үзрә А.-ләр—дипломатик нүмајәндәлијин дипломатик һеј'әти үзвләри; харичи әлагәләрин мүәјјән саһәсиндә хүсуси функцијалары һәјата кечирирләр. ССРИ-нин харичи нүмајәндәликләриндә коммерсија А.-си јохдур; бүтүн тичарәт мәсәләләри илә ССРИ-нин тичарәт нүмајәндәликләри мәшғул олурлар. 4) Мәдәнијјәт мәсәләләри үзрә А.—дипломатик нүмајәндәлијин дипломатик һеј'әти үзвү; олдуғу өлкә илә мәдәни әлагәләрин инкишафы мәсәләләринә бахыр. 5) Мәтбуат А.-си (пресатташе) дипломатик нүмајәндәликдә мәтбуат мәсәләләринә бахан вәзифәли шәхс.

АТТЕСТА́СИЈА (лат. attestatio — шәһадәтнамә)—ишчинин вә ја шакирдин ихтисасынын, билик сәвијјәсинин мүәјјән едилмәси. Бир сыра идарә вә тәшкилатда ишчијә дәрәчә, ад, рүтбә вә с. верилдикдә онун А.-дан кечмәси тәләб олунур.

А́ТТИК (јун. attikós)—*карниздән* үстдә јерләшән ме'марлыг елементи. Чох заман релјеф вә китабәләрлә бәзәдилир; адәтән зәфәр тағыны тамамлајыр.

А́ТТИКА (јун. Attikē)—Гәдим Јунаныстанда вил. Мәркәзи Афина ш. иди. Е.ә. 6 әсрдән Јунаныстанын ичтимаи, игтисади, сијаси вә мәдәни чәһәтдән ән чох тәрәгги етмиш вил.-и олмушдур. Мүасир Јунаныстанда А. ејни адлы номдур (мәркәзи: Афина).

АТТИ́ЛА (Attila; тәгр. 400—453)—*һунларын* тајфа иттифагы башчысы [434—453]. 445 иләдәк гардашы илә, гардашыны өлдүрдүкдән сонра исә тәкбашына һунларын тајфа иттифагынын рәһбәри олмуш, 443, 447—448 илләрдә Шәрги Рома империјасына һәрби сәфәрләр етмишди. 445 илдә Фракија вә Иллиријаны тутараг Константинопола јахынлашмышды. Шәрги Рома империјасына иллик хәрач гојандан сонра 500 минлик орду илә гәрбә үз тутмуш вә Парис јахынлығындакы Орлеан ш.-ни алмышды. 451 илдә Гәрби Рома империјасы вә мүттәфигләринин гошунлары Каталаун дүзүндә А.-ны мәғлуб етдиләр. 452 ил һәрби сәфәри заманы А. Шимали Италијанын бир сыра шәһәрини тутараг Ромаја јахынлашды, лакин Рома императорундан бач алмагла кифајәтләнәрәк кери чәкилди. А.-нын өлүмүндән сонра һунларын тајфа иттифагы парчаланды. А. алман әфсанәләриндә Етсел, түркдилли халглар арасында Атлы хан ады илә мәшһурдур.

А́ТТИС (Attic)—фрикијалыларда (гәдимдә Кичик Асијада халг) тәбиәт аллаһы; «аллаһлар анасы» Кибеланын севкилиси. А.-ә пәрәстишин бир чох үнсүрләри сонралар христиан004 ининә кечмишдир.

АТТРАКСИО́Н (фр. attraction, һәрфи мә'нада—чәзбетмә) —1) сирк програмында еффектли нөмрә; 2) паркларда, кәзинти јерләриндә әјләнчә нөвү (јелләнчәк, тир, «күлүш отағы» вә с.).

А́ТУРПАТ, Адарбад (? — ?) — баш зәрдүшти каһини (4 әср), Мәһраспандын оғлу. А. Сасани һөкмдары Шапурун [309—379] дөврүндә *Авеста* канонуну тамамлајыб баша чатдырды. Авестаны гәләмә алмаг үчүн хүсуси әлифба да бу дөврдә јарадылмышды. Сонракы дөврүн мәнбәләриндә дәфәләрлә ады чәкилән А. дин саһәсиндә ән көркәмли авторитетләрдән бири сајылырды.

АТЧЫЛЫГ—атларын јетишдирилмәси вә истифадәси илә мәшғул олан һејвандарлыг саһәси. Ат узун мүддәт нәгл.-да вә к.т.-нда әвәзедилмәз гошгу гүввәси олмуш, һәмчинин ордуда кениш истифадә едилмишдир. Техниканын инкишафына бахмајараг атлардан јенә дә истифадә едилир (мәс., машын ишләмәјән јерләрдә јүк дашымаг үчүн). Орта Асијанын бә'зи бозгыр вә дағ р-нларында әтлик ат јетишдирилир; мадјанларын сүдүндән гымыз һазырланыр. Атын идман үчүн дә бөјүк әһәмијјәти вар.

Инсанлар ат сахламаға Тунч дөврүндән башламышлар. Гәдим халгларын, мәс., скифләрин А. тәсәррүфатлары олмушдур. Һазырда А. тәсәррүфатында, әсасән, миник, ағыр јүк вә гошгу атлары јетишдирилир. Русијада 18 әсрдә *Дон аты*, Инкилтәрәдә тәмизганлы миник аты чинси јетишдирилмишдир. Гошгу аты чинсләринин јарадылмасына да 18 әсрдә башланмышдыр. Русијада *Орлов ләһрәми*, харичи өлкәләрдә Норфолк аты (Инкилтәрә), инкилис Норман аты (Франса), Америка ләһрәми (АБШ) вә с. ат чинсләри јетишдирилмишдир. 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлиндә ағыр јүк атлары: Русијада битјуг, Гәрби Авропа өлкәләриндә брабансон, Першерон, Арден вә с. ат чинсләри јарадылмышдыр.

Совет һакимијјәтинин илк күнләриндән өлкәмиздә А.-ын инкишафына бөјүк фикир верилмишдир. Тибдә вә һејвандарлыгда мүаличә вә б. мәгсәдләр үчүн зәрдаб вә препаратлар (БМЗ—боғаз мадјан зәрдабы, грипә, дифтеријаја гаршы зәрдаб, мә'дә ширәси) алмаг үчүн ат јетишдирилмәси даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Атларын чинсини јахшылашдырмаг үчүн А. з-длары, дөвләт к-з дамазлыг фермалары тәшкил едилмишдир. 1970—71 илләрдә дүнјада (ССРИ-дән башга) 66,3 млн., о чүмләдән Америкада 32,4 млн., Африкада 3,9 млн., Асијада (ССРИ вә Чиндән башга) 7,2 млн., Авропада (ССРИ-дән башга) 7,7 млн., Океанијада 0,5 млн., ССРИ-дә 7,4 млн., Чиндә 7,2 млн. ат олмушдур. Әфганыстан, Мексика, Бразилија, Ефиопија вә б. өлкәләрдә А. даһа да инкишаф едир. ССРИ-дә 30-дан чох ат чинси сахланылыр, 8 јени ат чинси јарадылмышдыр.

Азәрб. атларындан халг селексијасы вә бә'зи Шәрг атлары чинсләринин ганыны гарышдырмаг јолу илә алынмыш. *Гарабағ аты*, *Газах аты (Дилибоз)*, *Губа јорғасы* вә Ширван аты чинсләри мәшһурдур. Бу атлардан һәм миник, һәм дә гошгуда истифадә едилир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 464—465.

Әд.: Сәттарзадә Р. Х., Атчылыг, Б., 1971; Калинин В. И., Яковлев А. А., Коневодство, 6 изд., М., 1966.

АТЧЫЛЫГ ЗАВОДУ—дамазлыг ат јетишдирән ири атчылыг тәсәррүфаты. ССРИ-дә А. заводлары чохсаһәли ири совхозлардыр; бурада ән јахшы дамазлыг атлар топланыр, мөвчуд чинсләр јахшылашдырылыр вә јениләри јарадылыр. Азәрб. ССР-дә ики А.з. вар. Суворов ад. Ағдам А.з.-нда Гарабағат чинси, Ағстафа А.з.-нда Дилибоз ат чинси јетишдирилир вә јахшылашдырылыр.

АТЧЫЛЫГ ИДМАНЫ—идман мәгсәди илә кечирилән атсүрмә јарышлары. Идман нөвү кими гәдимдән мә'лумдур. Е.ә. 680 илдә *Олимпија ојунларында* дөјүш арабалары иштирак етмиш, е.ә. 648 илдә исә ат вә гатырла чыдыра чыхмаг *Олимпиаданын* програмына дахил едилмишдир. 16 әсрдә Италија, Франса, Испанија вә Австралијада А.и. үзрә хүсуси мәктәбләр јаранмышдыр. Русијада, Орта Асија, Загафгазија вә Шимали Гафгазда гәдимдән милли ат ојунлары вә атчапма јарышлары инкишаф етмишдир. Русијада илк А.и. турнири (Авропа системи илә) 1766 илдә Петербургда кечирилмиш, 1826 илдән исә рәсми јарышлар сырасына дахил едилмишдир.

ССРИ-дә А.и. 20-чи илләрдә Гызыл Ордунун сүвари һиссәләриндә вә идман клубларында инкишаф етдирилмәјә башланмышдыр. 1938 илдән Үмумиттифаг миғјасында јарышлар кечирилир. Бу јарышлардан ән мәшһуру 1935 илдә 32 түркмән идманчысынын 84 күндә 4300 *км* мәсафә гәт етдији Ашгабад—Москва маршрутунда кечирилмишдир. ССРИ А.и. бөлмәси (1959 илдән А.и. федерасијасы) Бејнәлхалг А.и. федерасијасынын үзвүдүр (1952 илдән). Совет атсүрәнләри 1952 илдән Олимпија ојунларында иштирак едирләр. ССРИ-нин јығма командасы 1962 вә 1965 илләрдә үчнөвчүлүк үзрә Авропа чемпиону, мүхтәлиф јеришлә ат сүрмәк үзрә 1970 илдә дүнја чемпиону, 1972 илдә Олимпија чемпиону олмушдур.

А.и.-нын мүасир нөвләри.

Атын јеришим (ән јүксәк атсүрмә тәчрүбәси)—аты мүхтәлиф јеришлә (ади јериш, јортма, чапараг, јорға вә с.) идарәетмә мәһарәти.

Манеәләри дәфетмә (конкур-иппик)—А.и.-нын чох јајылмыш нөвү. Идманчы мүәјјән маршрутда (200 *м*-дән 1100 *м*-әдәк) дүзәлдилмиш 6-дан 13-дәк мүхтәлиф манеәни дәф етмәлидир. А.и.-нын бу нөвү Олимпија ојунларынын, дүнја вә Авропа чемпионатларынын, һәмчинин мүасир бешнөвчүлүјүн програмына дахилдир.

Үчнөвчүлүк манеждә атсүрмә, тәбии (јерли) шәраитдә сынаг вә манеәләри дәф етмәкдән ибарәтдир. Идманчы ачыг мејданчада, јахуд өртүлү манеждә (өлчүсү 20×60 *м*) аты програм үзрә мүхтәлиф јеришлә (ади, јортма, дөрднала) сүрүр. Тәбии (јерли) шәраитдә сынаг јарышларына 4 һиссәјә бөлүнмүш мәсафәјә (23 *км*-дән 34 *км*-әдәк) атчапма, стипл-чејз вә *кросс* дахилдир. Манеәләри дәфетмә јарышларында идманчы 800—1000 *м* мәсафәдә дүзәлдилмиш 13 манеәни (һүнд. 120 *см*-әдәк, хәндәјин ени 3,5 *м*-әдәк) дәф етмәлидир.

Икинөвчүлүк тәбии (јерли) шәраитдә сынаг јарышлары програмдан чыхарылмагла үчнөвчүлүјүн үмуми гајдалары әсасында кечирилир.

Чыдыр ипподром, јахуд дүзәнкаһда мүәјјән мәсафәни даһа тез гәт етмәк мәгсәди илә кечирилән А.и. јарышы. Һамар јолда чыдыр јарышлары 1200—3200 *м* (милли идманда 7 *км*-әдәк) мәсафәјә, манеәли јолда исә (јолун һәр *км*-индә 1 *м* һүнд.-дә чырпы гојулур) 2—3 *км* мәсафәјә кечирилир. Стипл-чејз—чыдырда атчапманын ән мүрәккәб нөвү. Бу јарышда 6—7 *км*-әдәк мәсафәдә гојулмуш 18 манеә (һүнд. 140 *см*, ени 5,5 *м*-әдәк олан ағыр, һәрәкәтсиз манеә) дәф едилмәлидир. Кросс (дәрә-тәпәли јерләрдә атчапма) 3 *км*-дән 8 *км*-әдәк мәсафәјә (һәр *км*-ә 3 тәбии манеә дүшмәк шәрти илә) мүтләг јахуд сәрбәст маршрутда кечирилир.

Атла ов етмә—дүзәнликдә атсүрмә нөвү. Идманчы тазы илә ја һејван (марал, чанавар, түлкү вә с.) изи, ја да сүн'и салынмыш вәһши һејван изи илә ат чапыр.

Атла хизәк јарышлары—ипподромун чыдыр јолунда јахуд кәндарасы гарлы јолларда кечирилир; ики нөвү вар: 1) атын бојнуна бағланмыш гајыш васитәсилә хизәкчи аты өзү идарә едир; 2) башга идманчынын сүрдүјү ат хизәкчини чәкиб апарыр.

Мәсафәни гәт етмәк јарышлары атын сүр'әти (шосе јахуд кәндарасы јолда 25, 50 вә 100 *км* мәсафәјә) вә дөзүмлүлүјү (узаг мәсафәјә бир вә ја бир нечә күн атсүрмә) үзрә кечирилир. Ат үстүндә кимнастика һәрәкәтләри јарышларында идманчы аты дөрднала јахуд јорға јеришлә сүрдүјү вахт мүхтәлиф кимнастика һәрәкәтләри едир (тәканла ат белинә галхмаг, атын үстүндән тулланыб кечмәк, әл үстә вә мил дајанмаг вә с.). Атојнатма јарышларында идманчы дүз јолда чапдығы атын белиндә ајаг үстә дајаныр, әјилиб јердән мүхтәлиф әшјалар көтүрүр вә с.

А.и. ојунларындан кениш јајыланлары—пушпол (һәр командада 6—8 атлы олур) вә поло (һәр командада 4 атлы олур). Поло дәфәләрлә Олимпија ојунлары програмына дахил едилмишдир.

Азәрб.-да милли А.и.-нын сүрпапаг, пијалә вә ох, човкан, папаг ојуну, баһарбәнд, јајлыг ојунлары вә с. нөвләри вар (бах һәмчинин *Идман ојунлары*).

АТШАБАЛЫДЫ (Aesculus)—атшабалыды фәсиләсиндән ағач вә ја кол чинси. 15 (бә'зи мә'лумата көрә 25) нөвү вар. Јемәли дејил. Авропада, Асијада, Шимали Америкада битир. ССРИ әразисиндә бә'зи нөвләри декоратив битки кими әкилир. Һүнд. 30 *м*, диаметри тәгр. 2 *м*-ә чатан ади А.-на (A. hippocastanum) даһа чох тәсадүф едилир. Бу нөв Азәрб.ССР-дә дә битир. Габығындан веностазин адланан (бабасил, веналарын кенишләнмәси, тромбофлебит, атеросклероз вә с. хәстәликләрдә ишләдилән) екстракт һазырланыр.

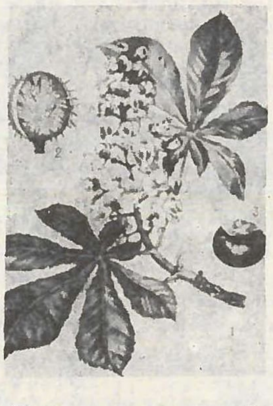

Атшабалыды: *1*—чичәкли будағы; *2*—мејвәси; *3*—тохуму.

АУГСБУРГ (Augsburg)— АФР-ин Бавариja әразисиндә шәһәр. Лех вә Вертах чајларынын (Дунај һөвзәси) говушдуғу јердәдир. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 257 мин (1972). Гәдим тохучулуг сәнајеси (әсасән, памбыг парча) мәркәзидир. Машынгајырма (авиасија з-ду, нәшријјат вә контор машынлары, реактор аваданлығы), метал е'малы, сүн'и лиф, атом јаначағы мүәссисәләри, консерваторија, А. р-нунда ири СЕС вә с. вар.

АУГСБУРГ ДИНИ СҮЛҺҮ (1555)—сентјабрын 25-дә Алманијанын протестант кнјазлары илә император V Карл арасында Аугсбург ш.-ндә бағланмышдыр. А.д.с. католикләрлә протестантлар арасында кедән мүһарибәләрә сон гојду. Мүгавилә кнјазлара бу вә ја дикәр мәзһәби гәбул етмәкдә сәрбәстлик вә тәбәәләринин динини мүәјјән етмәк һүгугу верирди. Лүтеранлыг рәсми мәзһәб кими танынды. А.д.с. Алманијанын сијаси пәракәндәлијини даһа да күчләндирди.

АУД (Аудһ)—Шимали Һиндистанын Ганг чајы вадисиндә тарихи вил. Е.ә. 6 әсрдә А. әразисиндә Кошала гулдарлыг дөвләти јаранмышды. Сонралар А. каһ бөјүк дөвләтләрин тәркибиндә, каһ да мүстәгил дөвләт олмушдур. А. инкилис Ост-Һинд ширкәтинин експансијасына гаршы фәал мүбаризә апарырды. А. Һиндистанда халг үсјанынын (1857—59) мүһүм мәркәзләриндән иди.

АУДИОЛО́КИЈА (лат. audio—ешидирәм+јун. lógos—елм)—ешитмә дујғусу һаггында елм. А. ешитмә дујғусунун вәзијјәтини, карлығын вә ағыр ешитмәнин сәбәбләрини өјрәнир, онларын диагностика вә профилактика үсулларыны ишләјиб һазырлајыр. Истеһсалат амилләринин (сәс-күј, вибрасија вә зәһәрли маддәләрин) ешитмә функсијасына тә'сирини тәдгиг едир вә төрәјә биләчәк позғунлугларын профилактикасыны өјрәнир. А.-нын мәгсәди карлыгла мүбаризә апармагдыр. Ушагларда ешитмә дујғусунун позғунлугларына гаршы мүбаризә үсулларынын ишләниб һазырланмасы илә А.-нын хүсуси саһәси—педаудиолокија мәшғул олур.

Әд.: Ермолаев В. Г., Левин А. Л., Практическая аудиология, Л., 1969, библиогр.; Вульштейн Х., Слухоулучшающие операции, пер. с нем., М., 1972.

АУДИТО́РИЈА (лат. auditorium—динләмә јери)—1) мүһазирә, мә'рузә динләмәк, јығынчаг, мәшғәлә вә с. кечирмәк үчүн зал, отаг вә с.; 2) мүһазирә, мә'рузә, нитг, телевизија, радио верилиши вә с. динләјәнләр.

АУЕ́ЗОВ Мухтар Өмәрханович (28.9.1897, индики Семипалатинск вил.-нин Абај р-ну — 27.6.1961, Москва)—газах совет јазычысы, алим. Газах.ССР ЕА акад. (1946), респ.-нын әмәкдар елм хадими (1957). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949), Ленин мүкафаты лауреаты (1959). Ленинград ун-тини битирмишдир (1928). Јарадычылығa халг әфсанәси әсасында јаздығы «Енлик-Кебек» (1917) фачиәси илә башламышдыр. 20-чи илләрдә јаздығы әсәрләрдә («Көмәксизләрин талеји» һекајәси, 1921; «Караш-Карашда һадисә» повести, 1927 вә с.) ингилабдан әввәл газах аулунда истисмарчыларын өзбашыналығы, мәзлумларын ағыр һәјаты тәсвир олунмушдур. А. ијирмидән чох пјесин («Кечә курултулары», 1934; «Мүбаризә», 1935; «Алма бағында», 1937 вә с.) мүәллифидир. Гәдим гәһрәманлыг епосу әсасында јаздығы «Гарагыпчаг Кобланды» (1943—44) пјесиндә вәтәнпәрвәрлик мотивләри күчлүдүр. «Әл-әлә» (1933), «Изләр» (1935) вә с. повест вә һекајәләри колхоз гуручулуғундан бәһс едир. А.-ун газах маарифчи шаири Абај Кунанбајевин һәјат вә фәалиј-

јәтинә һәср олунмуш «Абајын јолу» (1-чи китаб: «Абај», 2 чилддә, 1942—47; 2-чи китаб: «Абајын јолу», 2 чилддә, 1952—56) роман-епопејасы совет әдәбијјатынын ән јахшы әсәрләриндәндир. 19 әсрин 2-чи јарысында газах ичтимаи һәјатынын мүрәккәб мәнзәрәләри, кәскин синфи мүбаризә, ганлы феодал-гәбилә чәкишмәләри, зәһмәткешләрин ағыр һәјаты, зүлмә гаршы е'тиразы, габагчыл рус мәдәнијјәтинин јајылмасы романда епик лөвһәләрлә, реалистчәсинә тәсвир едилмишдир. Әсәрдә Абајын јарадычылыг јолу онун ичтимаи фәалијјәтинин ајрылмаз бир һиссәси кими көстәрилмишдир. Мүасир мөвзуда јаздығы тамамланмамыш «Јени нәсл» епопејасынын 1-чи китабы 1962 илдә нәшр олунмушдур. Публисист очеркләри, газах вә гырғыз әдәбијјатына даир тәдгигат әсәрләри дә вар. В. Шекспир, Н. В. Гогол вә б.-нын әсәрләрини газах дилинә тәрчүмә етмишдир. Әсәрләри бир чох дилдә, о чүмләдән Азәрб. дилиндә нәшр олунмушдур. А. Совет Сүлһү Мүдафиә Комитәсинин үзвү олмушдур. 3 орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Абај, Б., 1954; Собрание сочинений, т. 1—5, М., 1973—75.

Әд.: Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 1, Б., 1966; Каратаев М., Мухтар Ауэзов. Записки о творчестве, Алма-Ата, 1967; Лизунова Е. В., Мастерство Мухтара Ауэзова, Алма-Ата, 1968.

А́УЕНБРУГКЕР (Auenbrugger) Леополд [19.11.1722, Гратс—17(18?).5.1809, Вјана]—Австрија һәкими; хәстәни *перкуссија* илә мүајинә үсулуну тәклиф етмишдир (1761). Бу үсул инди дә кениш тәтбиг олунур.

АУЈЕ́СКИ ХӘСТӘЛИЈИ (Morbus Aujészky)—јаланчы гудузлуг, һејванларын кәскин инфексион вирус хәстәлији. 1902 илдә илк дәфә бу хәстәлијин тәсвирини верән мачар алими А. Аујескинин ады илә адландырылмышдыр. Төрәдичиси сүзүлән вирусдур. Инкубасија дөврү 1—15 күн давам едир. Мәркәзи синир системини вә тәнәффүс органларыны зәдәләјир. Инфексија дахил олан јердә бәрк гашынма олур (донузларда гашынма олмур); ағыздан селик ахыр. Селикли гишаларда илтиһаб башлајыр, темп-р јүксәлир. Хәстәлик парез, ифлич, күчлү синир позғунлуғу вә чох вахт өлүмлә нәтичәләнир. Вахтында тәдбир көрүлмәдикдә хәстә һејван (донуз, гарамал, давар, ит, пишик, түлкү вә с.) 3—5 күнә өлүр. Инсанлар да А.х.-нә тутула биләр. Хәстәлији кәмиричиләр, итләр, хәстәликдән јенича сағалмыш һејванлар јајыр. Мүаличәси: хәстә һејванлар тәчрид едилмәли, һипериммун серуму, гамма-глобулин, организмин мүгавимәтини артыран дәрманлар тәтбиг олунмалыдыр. Профилактикасы: сағлам һејванлара ваксин вурулмалы, кәмиричиләрлә мүбаризә апарылмалы, һејвандарлыг биналары мүнтәзәм дезинфексија олунмалы, карантин гојулмалыдыр.

Әд.: Никитин М. Г., Базылев П. М., Болезнь Ауески, М., 1967; Эндрюс Х., Вирусы позвоночных, пер. с англ., М., 1967, с. 245; Ветеринарное законодательство, под ред. А. Д. Трётьякова, т. 1, М., 1972, с. 199.

АУКСАНО́МЕТР (јун. auxánō—бөјүјүрәм+metréō—өлчүрәм) — биткинин узунуна бөјүмәсини өлчән чиһаз. Садә А. үфүги оха бәркидилмиш әгрәб, тәкәрчик вә бөлкүлү гөвсдән ибарәтдир. Тәкәрчијин үзәриндән ип ашырылыр. Ипин бир учуна јүк бағланыр, дикәр учу биткинин јухары һиссәсинә бәнд едилир. Битки бөјүдүкчә, әгрәб һәрәкәт едир вә онун нә гәдәр бөјүмәси бөлкүлү гөвсдә көстәрилир. Бөјүмәни автоматик гејдә алмаг үчүн ујғунлашдырылмыш А.-ә ауксанограф дејилир.

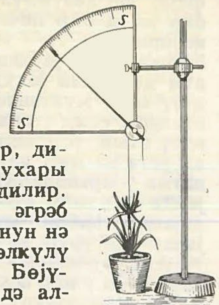

АУКСИНЛӘР (јун. áuxo—бечәрирәм, бөјүдүрәм)—битки һүчејрәләриндә төрәјәрәк бој просесләринә стимул јарадан маддә; *фитоһормонлар* групу. А. али биткиләрин сүр'әтлә бөјүјән чаван һиссәләриндә: көвдәләрин бој нөгтәсиндә, көкләрин учунда, чаван јарпаг вә зоғларда, һәмчинин көбәләкләрдә вә с.-дә әмәлә кәлир.

А.-ин тә'сир механизми мүхтәлифдир вә там өјрәнилмәмишдир. А. һәм маддәләр мүбадиләси мәһсулларына, һәм дә башга фитоһормонлара гаршылыглы тә'сир едир. Күман едилир ки, А. һүчејрә дивары компонентләринин әмәлә кәлмәсиндә иштирак едән бә'зи зүлал ферментләрин биосинтезини фәаллашдырыр вә ја рибонуклеин туршусу илә давамсыз комплексә кириб һүчејрәнин бөлүнмәси просесини тәнзимләјир. Бөјүјән органларда А.-ин чохлуғу она биткинин дикәр һиссәләриндән гида маддәләри ахыныны сүр'әтләндирир. Ауксинин консентрасијасы аз олдугда биткинин бөјүмәсинә мүсбәт, чох олдугда исә мәнфи тә'сир көстәрир. Гурулушуна көрә А. бирәсаслы окси туршулардандыр. Биткиләрдә бој һәрәкәтләри, еләчә дә тропизм һадисәләри онларын мүхтәлиф органларында А.-ин гејри-бәрабәр пајланмасы илә изаһ едилир. А.-дән экиләчәк гәләм вә чубугларын көк салмасыны сүр'әтләндирмәк, мејвәләрин вахтындан әввәл төкүлмәсинин гаршысыны алмаг, бир сыра биткиләрин мәһсулдарлығыны артырмаг үчүн истифадә олунур.

АУКСИО́Н (лат. auctio—ачыг мүзајидә илә сатыш, һәррач)—бејнәлхалг тичарәтдә бә'зи малларын (хәз, түтүн, чај вә с.) ајры-ајры партијаларла сатылмасы; бу заман мал (вә ја онун нүмунәләри) ону алмаг истәјән алычыларын бахмасы үчүн габагчадан нүмајиш етдирилир. А.-ун кечирилмәси вахты вә јери әввәлчәдән билдирилир. Малларын сатылмасынын үмуми шәртләрини сатычы мүәјјән едир. А.-ун кечирилмәси заманы ән јүксәк гијмәт тәклиф едән шәхс малын алычысы һесаб олунур. А.-да сатыш заманы, ади сатышдан фәргли олараг, сатычы сатылмыш малын кејфијјәти үчүн чавабдеһ дејил. ССРИ-дә Ленинградда мүнтәзәм олараг хәз сатышы үзрә бејнәлхалг А. кечирилир.

Ачыг мүзајидә формасында олан А.-да өдәмә габилијјәти олмајан борчлунун әмлакы мәчбури сатылыр, нәгл. вә анбар типли мүәссисәләрдән вахтында тәләб олунмамыш маллар реализә едилир вә с.

АУКСОХРОМЛАР ВӘ ХРОМОФОРЛАР—1) бојајычы маддәни парча үзәриндә сабитләшдириб сахлајан вә чох вахт онун рәнкини түндләшдирән атомлар групу (—OH, —NH_2, —SH, —HSO_3 вә с.). Ауксохром адланан бу групплар әсаси вә ја туршу хассәли олур; 2) үзви маддәнин рәнклилијинә сәбәб олан атомлар групу (—CH═CH—, —CH═N—, —N═N—, ═C═O вә с.); бунлара хромофорлар дејилир. А. вә х. һаггында 1876 илдә алман кимјачысы О. Виттин ирәли сүрдүјү мүлаһизәләр илк рәнк нәзәријјәләриндән биринин әсасыны тәшкил едир. Бах *Рәнк нәзәријјәси*.

АУКИ́Т (јун. augē—парылты)—пироксенләр групуна аид сүхур әмәлә кәтирән минерал. Тәркиби (Ca, Na) (Mg, $Fe^{\cdot\cdot}$, $Fe^{\cdot\cdot\cdot}$, Al, Ti) [$(Si, Al)_2O_5$]. Сингонијасы моноклиникдир. Кристаллары гыса сүтунвары, лөвһәвидир. Рәнки гара, јашылы гара, надир һалларда түнд јашыл вә гонур олур. Шүшә парылтылыдыр. Сәртлији 5—6; сыхлығы 3200—3600 *кг/м³*. Азәрб.ССР-дә ән чох Кәлбәчәр, Лачын, Шуша р-нларында вә Талыш зонасындадыр.

АУ́Л—Орта Асија вә Газахыстанын, һабелә Шимали Гафгазын бир сыра халгларында кәнд јашајыш јеринә верилән ад.

АУ́Л—Газах.ССР-дә иглим терапијасы вә *гымыз мүаличәси* курорту. Семипалатинскдән 90 *км* мәсафәдәдир. Иглими кәскин континентал, јајы гуру исти (ијулда орта темп-р 21°C), гышы мүлајим сојугдур (јанварда орта темп-р —16°C). Иллик јағынты тәгр. 300 *мм*. А.-да актив формалы вәрәмли хәстәләр мүаличә олунур. А.-да санаторија ил боју ишләјир.

АУЛА́К—е.ә. 3—2 әсрләрдә Шимал-Шәрги Һинд-Чиндә дөвләт. А.-да Јаңсзы чајы һөвзәсиндән көчмүш вјетнамлыларын улу бабалары лаквјетләр јашамышлар. Е.ә. 257 илдә бир сыра тајфа иттифагынын бирләшмәси нәтичәсиндә јаранан А. е.ә. 181 илдә асылы дөвләт кими Намвјетин тәркибинә дахил иди. Е.ә. 111 илдә Тһук сүлаләси девриләндән сонра А. Гәрби Һан (Чин) дөвләтинин тәркибиндә олмушдур.

АУ́Н САН (13.2.1915, Намау—19.7.1947, Рангун)—Бирма сијаси хадими, милли азадлыг мүбаризәси рәһбәрләриндән бири. Бирма Коммунист Партијасынын јарадылмасында (1939) иштирак етмиш вә онун илк баш катиби (1939—40) олмушдур. Јапонија ордулары Бирмаја сохуларкән (1942) Бирма истиглалијјәт ордусуна башчылыг етмишдир. А. С. башга вәтәнпәрвәрләрлә бирликдә Мүгавимәт һәрәкатынын тәшкилатчыларындан вә Милли ордунун рәһбәри олмушдур. 1944 илин августундан кизли јарадылан Антифашист Халг Азадлығы Бирлијинин президенти олмушдур. А.С. башчылыг етдији Милли орду илә бирликдә 1945 илин мартында јапон ишғалчыларына гаршы үмумхалг үсјанына гошулмушдур.

Јапонијанын мәғлубијјәтиндән сонра (1945) Бирмаја гајыдан А. С. Инкилтәрә мүстәмләкәчиләринә гаршы мүбаризә апаран вәтәнпәрвәр гүвәләрә рәһбәр-

С. Шаумјан.

П. Чапаридзе.

М. Әзизбәјов.

И. Фиолетов.

Ј. Зевин.

Г. Корганов.

М. Вәзиров.

Г. Петров.

И. Малыкин.

В. Полухин.

Е. Берг.

С. Осепјан.

Ф. Солнсев.

М. Басин.

А. Амирјан.

И. Габышев.

А. Борјан.

М. Коганов.

Б. Авакјан.

А. Богданов.

А. Костандјан.

И. Метакса.

И. Мишне.

С. Богданов.

И. Николашвили.

Т. Амиров.

Бакы Комиссарлары мәгаләсинә.

лик етмишдир. 1947 илдә Лондонда Бирмаја истиглалијјәт верилмәси һаггында Инкилтәрә һөкумәти илә данышыг апармыш, 1947 илин апрелиндә Бирма Мүәссисләр мәҹлисинә сечкиләр кечирилмәсинә наил олмушдур. Бу мәҹлисдә Бирманын мүстәгиллији статусу һаггындакы мәсәлә һәлл олунду. А.С. мүстәгил Бирма конститусијасынын јарадылмасында, Бирманын ваһид дөвләт кими мөһкәмләнмәсиндә, сол гүввәләрин бирләшмәсиндә, өлкә игтисадијјатынын бәрпасы вә инкишафында фәал иштирак етмишдир. А.С. Бирманын сосиализм јолу илә инкишаф перспективи барәдә фикирләр сөјләмишдир. А.С. Иҹраијјә шурасынын дикәр үзвләри илә бирликдә иртиҹачылар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. Бирма халгы А.С.-ы милли гәһрәман кими јад едир.

Әд.: Можејко И., Аун Сан, М., 1965.

АУРАТЛАР (лат. aurum—гызыл)—үчвалентли гызылын дузлары. Гызыл 3-һидроксидә $Au(OH)_3$ гәләви илә тә'сир етдикдә әмәлә кәлир, мәс., $KAuO_2 \cdot 3H_2O$.

АУРЕОМИСИ́Н, хлортетрасиклин, биомисин, дуомисин—антибиотик, шүалы көбәләјин (Streptomyces aureofaciens) һәјат фәалијјәти мәһсулу. Гызылы рәнкдә кристал маддәдир. Пневмонија, дизентерија, бруселлјоз, трахома вә с. хәстәликләрин мүалиҹәсиндә тәтбиг олунур.

АУРИПИГМЕ́НТ (лат. aurum—гызыл + pigmentum — рәнк) — минерал. Тәркиби арсен-сулфид (As_2S_3). Сингонијасы моноклиникдир. Кристаллары призматик, агрегатлары сүтунвары вә с. Рәнки гызылы, лимону сары, бә'зән гонур. Сәртлији 1,5—2, сыхлығы 3490 $кг/м^3$. Тәркибиндә 61% арсен вар. Арсен бирләшмәләри алмаг үчүн хаммалдыр. Азәрб.ССР-дә јатағы Ҹулфа ш. јахынлығындадыр.

АУРИТЛӘР — бирвалентли гызылын дузлары. Гызыл 1-һидроксидә Au(OH) гәләви илә тә'сир етдикдә әмәлә кәлир; давамсыз олдуғу үчүн сәрбәст һалда алынмыр.

АУСКУЛТА́СИЈА (лат. auscultatio—гулагасма) — диагноз мәгсәди илә дахили органларын (ағҹијәр, үрәк вә с.) сәсинә *стетоскоп*, *фонендоскоп* вә ја фонендостетоскопла, ја да гулағы һәмин наһијә үзәринә гојмагла гулаг асмаг үсулу. Ағҹијәрин А.-сында тәнәффүс заманы ешидилән сәсләрә вә мүәјјән хәстәликләр үчүн характерик олан хырылтылара гулаг асырлар. Үрәјин нормал тонунун дәјишмәсинә вә онда күј ешидилмәсинә әсасән үрәк фәалијјәтинин вәзијјәтини, онун бу вә ја дикәр хәстәлијә тутулмасыны тә'јин едирләр. Тибдә илк дәфә үрәјә гулаг асмағы е.ә. 2 әсрдә јунан һәкими Аретеј тәклиф етмишдир. Франсыз һәкими Р. Лаеннек 1819 илдә А.-нын мүасир методуну ишләјиб һазырламышдыр; бунун үчүн о, «мис бору»—стетоскоп тәтбиг етмишдир. А. бајтарлыгда да тәтбиг едилир.

АУСТЕНИ́Т [инк. металлургу У. Робертс-Остенин (W. Roberts-Austen), (1843—1902) адындан]—дәмир-карбон әринтиләринин (полад вә чугунун) структуруну тәшкил едән компонентләрдән бири; карбонун (2%-ә гәдәр) вә лекирләјиҹи елементләрин гамма-дәмирдә (бах *Дәмир*) бәрк мәһлулу. А. гејри-магнит хассәлидир; јүксәк сыхлығы вә өзлүлүјү, орта бәрклији, аз еластиклији, хејли мөһкәмлији илә поладын дикәр структур компонентләриндән фәргләнир. А. карбонлу полад вә чугунда јалныз бөһран нөгтәсиндән (723°С-дән) јүксәк темп-рда давамлыдыр (бах *Металларын бөһран температуру*). Поладын сојудулма просесиндә А. башга структур компонентләринә (мәс., *мартенсит*) чеврилир. Тәркибиндә хејли никел, манган вә хром кими лекирләјиҹи елементләрин олдуғу дәмир-карбон әринтиләри отаг темпрунадәк сојудулдугдан сонра А. тәркибини там сахлаја билир.

А́УСТЕРЛИС ВУРУШМАСЫ (1805)—нојабрын 20-дә (декабрын 2-дә) Русија-Австрија ордусу илә Франса ордусу арасында Аустерлис ш. (ЧССР-ин индики Славков ш.) јахынлығында һәллединҹи вурушма. I Наполеонун башчылығы илә франсыз ордусу (тәгр. 73 мин нәфәр) М. И. Кутузовун командалыг етдији рус (70 мин нәфәр) вә Австрија (15 мин нәфәр) гошунларыны мәғлуб етди. Мәғлубијјәтә сәбәб чар I Александрын М. И. Кутузовун тәклифини рәдд едәрәк Австрија кенералы Ф. Вејротерин сәһв стратежи планыны гәбул етмәси иди. Австрија *Пресбург сүлһүну (1805)* имзалады вә мүһарибәдән чыхды. А.в. Франса әлејһинә 3-ҹү коалисијаја сон гојду. А.в. кордон стратекијасыны вә хәтти тактиканы ифласа уғратды, буржуа Франсасынын һәрб системинин вә һәрб сәнәтинин үстүнлүјүнү ашкар етди.

АУТБРИ́ДИНГ (инк. outbreeding; out—хариҹ, кәнар + breeding — јетишдирмә)—гоһум олмајан, о ҹүмләдән мүхтәлиф ҹинсләрдән (сортлардан) вә һәтта нөвләрдән олан организмләрин ҹүтләшдирилмәси. А. *инбридингин* (гоһум фәрдләрин ҹүтләшдирилмәси јолу илә алынан нәсил) зәрәрли нәтиҹәләрини арадан галдырмаг вә с. мәгсәдләр үчүн тәтбиг едилир. Мүхтәлиф хәтдән олан һејванларын ҹүтләшдирилмәси һәмин ҹинсин јүксәк мәһсулдар јени хәтләрини јетишдирмәјә вә нәтиҹәдә ҹинси тәкмилләшдирмәјә имкан верир. А.-дән сонра биринҹи нәсилдә охшарлыг даһа чох олур, сонракы нәсилләрдә исә әламәтләр парчаланмаға башлајыр. Бах һәмчинин *Һибрид*, *Һетерозис*, *Ҹүтләшдирмә*.

АУТИКЕ́Н МИНЕРАЛЛАР (јун. authigenés —јерли мәншәли) —седиментасија просесиндә вә ја чөкүнтүнүн көмүлдүјү јердә сонракы дәјишмә просесиндә әмәлә кәлмиш чөкмә сүхур минераллары. Мүхтәлиф карбонатлар, һәлл олунан дузлар, филиз минераллары, кварс (гисмән), барит, селестин, чөл шпаты, сеолитләр вә с. А.м.-дыр. А.м. чөкмә сүхурун седиментасија шәраитини, һәмчинин онун сонракы дәјишмә просесләрини ајдынлашдырыр.

АУТО... (јун. autós—өзү)—*Авто...* мә'насында ишләдилән өнлүк.

АУТОВАКСИНЛӘР—мүалиҹәви бактериал вакснинләр. Хәстәлијин төрәдиҹиси олан вә хәстәдән көтүрүлән бактеријалардан һазырланыр.

АУТОИНТО́КСИКА́СИЈА (*ауто...*+*интоксикасија*) — организмин өзүндә әмәлә кәлән зәһәрли маддәләрлә зәһәрләнмәси. Сағлам организмләрдә бу зәһәрли маддәләр бөјрәклә, сидиклә, дәридән тәр илә, ағҹијәрләрдән һава илә хариҹ едилир. Һәмин органлар хәстәләндикдә, маддәләр мүбадиләси позулдугда вә с. зәһәрли маддәләр ганда топланыр вә А.-ја сәбәб олур (мәс., *уремија*, *кома*). Әламәтләри: башағрысы, үрәкбуланмасы вә с. Мүалиҹәси: А. төрәдән сәбәбләри арадан галдырмаг.

АУТО́ПСИЈА—бах *Мејитјарма*.

АУТОСО́М (*ауто...*+јун. sóma—бәдән)—ади, гејри-ҹинси хромосом. А.-да олан кенләр бәдән (сома) һүҹејрәләринин инкишафыны тә'мин едир.

АУТОҺЕМОТЕРАПИ́ЈА (*ауто...* + јун. háima—ган+*терапија*)—хәстәнин ганыны өзүнә вурмаг јолу илә апарылан мүалиҹә үсулу. Протеинотерапија үсулларындан бири. Венадан 5—25 *мл* дозада алынан ган дәрһал әзәләјә (чох вахт сағры наһијәсинә) вурулур. А. организмә стимулләедиҹи тә'сир көстәрир. Фурункулјоз, һидроаденит, кәскин вә хроник-иринли илтиһаб просесләриндә вә с. тәтбиг едилир.

АУТСАЈДЕРЛӘР (инк. outsider, һәрфи мә'нада—кәнар) —бу вә ја дикәр сәбәбә көрә инһисар бирликләринә дахил олмајан капиталист мүәссисә вә ширкәтләри. Ири мүәссисә вә ширкәтләрлә јанашы кичик вә орта мүәссисәләр дә А. сырасына аиддир. Инһисар бирликләри мүхтәлиф үсуллардан (хаммал, нәгл., кредит вә с.-дән мәһрум етмәк; сәһмләри, патентләри сатын алмаг; гијмәтләри планаујғун олараг ашағы салмаг; зор ишләтмәк вә с.) истифадә едәрәк А.-ә гаршы кәскин рәгабәт апарырлар. Мүасир шәраитдә А.-ин чохунун мүстәгиллији формал характердәдир. Инһисарлар кичик вә орта А.-ин чох һиссәсини хүсуси сифаришлә ишләјән васитәли подратчылара чевирир.

АФА́ЗИЈА (јун. aphasía, a—инкар шәкилчиси+phásis—демәк, сөјләмәк)—бејин габығынын мүәјјән һиссәләринин зәдәләнмәси нәтиҹәсиндә нитгин гисмән вә ја тамам тутулмасы. Мүхтәлиф формаларда олур: һәрәки (експрессив) А.—хәстә данышa билмир, лакин башгасынын данышығыны ешидиб анлајыр; сенсор (импрессив) А.—хәстә даныша билир лакин чох вахт сөзләри долашыг салыр вә бир сөзүн әвәзинә башга сөз ишләдир, башгасынын данышығыны исә анламыр; үмуми А.—хәстә нә даныша билир, нә дә башгасынын данышығыны анлајыр; амнестик А.—хәстә әтрафындакы ҹисимләрин адыны унутдуғу һалда, нә үчүн ишләдилдијини билир. Ушаглыг дөврүндә баш верән А., ушағын үмуми инкишафыны позур. 5—7 јашында әмәлә кәлән сенсор А. тәдриҹән нитгин тутулмасына сәбәб олур. А.-нын бу формасы чох чәтин мүалиҹә олунур. Сәбәбләри: бејнин ган дөвранынын позулмасы, бејинә ган сызмасы, бејин дамарларынын тромбозу, бејин илтиһабы (енсефалитләр, абсесләр), шиш, травма вә с. Мүалиҹәси: А. төрәдән сәбәбләри арадан галдырмаг.

Әд.: Бејн Э. С., Овчарова П. А., Клиника и лечение афазий, пер. с болг., София, 1970, библиогр.; Винарская Е. Н., Клинические проблемы афазии, М., 1971, библиогр.; Столярова Л. Г., Афазия при мозговом инсульте, М., 1973.

АФАНА́СЈЕВ Виктор Григорјевич (18.11.1922, Тат. МССР-ин Актаныш к.)—«Правда» гәзетинин баш редактору (1976), ССРИ ЕА-нын м. үзвү (1972), фәлсәфә е.д. (1964), проф. (1965), Бејнәлхалг Журналистләр Тәшкилатынын витсе-президенти (1976). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Чита педагожи ин-туну битирмишдир. 1940—53 илләрдә Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. Челјабинск педагожи ин-тунда баш мүәллим (1953—54), директор мүавини (1954—59), фәлсәфә кафедрасынын мүдири (1959—60) олмушдур. 1960 илдән Сов.ИКП МК јанында Ичтимаи ЕА-да ишләмишдир. 1968 илдә «Правда»нын баш редактор мүавини, биринчи мүавини, 1974 илдән «Коммунист» журналынын баш редактору олмушдур. 1976 илдән Сов.ИКП МК үзвүдүр. Октјабр Ингилабы, Гырмызы Әмәк Бајрағы, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир. 200-ә јахын елми әсәрин мүәллифидир.

АФАНА́СЈЕВ Фјодор Афанасјевич [тәхәллүсү Отес, Иванов вә с.; (20.2.1859, Петербург губ.—4.11.1905)] —рус ингилабчы фәһләси. 1871 илдән тохучулуг мүәссисәләриндә ишләмиш, ингилабчыларла таныш олмуш, тохучулар дәрнәји тәшкил етмишдир. 1889 илдә мәркәзи с.-д. дәрнәјинин фәһлә комитәсинә дахил олан А. *Бруснев групунун* фәал үзвү иди. 1891 илдә Петербургда Бир мај мүнасибәти илә кечирилән кизли јығынчағын тәшкилатчыларындан олмушдур. Јығынчагдакы нитги харичдә вә Русијада чап едилмишдир. Һәмин ил дикәр шәһәрләрдәки фәһлә дәрнәкләри илә әлагә јаратмаг үчүн Москваја көндәрилмишди. 1894 илдә Петербургда кизли иш апармыш, В. И. Ленинин рәһбәрлик етдији фәһлә дәрнәјиндә иштирак етмишдир. 1896 илдә с.-д. дәрнәкләринин бирләшдирилмәсиндә фәал чалышмышдыр. Дәфәләрлә һәбсә алынмышдыр. 1904 илдән Иваново-Вознесенскдә кизли јашајан А. «Шимал комитәси групу»нун, сонра РСДФП Иваново-Вознесенск Комитәсинин үзвү вә катиби, бурада 1905 ил тә'тилинин тәшкилатчы вә рәһбәрләриндән (М. В. Фрунзе илә бирликдә) олмушдур. Митинг заманы гаракүруһчулар вә казаклар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

Әд.: Березов П., ,На дальних подступах, М., 1960.

АФАНА́СЈЕВ Фјодор Јермолајевич (1868—1920, Кәнчә, индики Кировабад) —Загафгазијада ингилаби һәрәкатын фәал иштиракчысы, болшевик фәһлә. 80-чи илләрдә Москва фәһләләринин кизли дәрнәкләриндә иштирак етмиш, ингилаби тәблиғат апардығы үчүн 1887 илдә Гафгаза сүркүн едилмишдир. Тифлисдә «Фәһлә иттифагы» адлы кизли тәшкилата дахил олмушдур. 1892 илдә А. М. Горки вә б. илә «Красногорск коммунасы» адлы ингилаби дәрнәк, сонралар исә кизли китабхана тәшкил етмишдир. 1896—97 илләрдә бир нечә дәфә Бакыја вә Батума ингилаби әдәбијјат кәтирмишдир. 1897 илин ијунунда һәбс едилмиш, 2 ил һәбсханада сахландыгдан сонра Вјатка губ.-на сүркүн олунмушдур. 1903 илдә Тифлисә гајыдыб, ингилаби иши давам етдирмишдир. 1920 илдә Күрчүстанын меншевик һөкумәти А.-и Тифлисдән сүркүн етмишди. А. Совет Азәрб.-ына кәлмиш вә өмрүнүн сонунадәк Кәнчәдә јашамышдыр.

АФАНА́СЈЕВ МӘДӘНИЈЈӘТИ—е.ә. 3-чү миниллијин орталары вә 2-чи миниллијин әввәлләриндә Јенисеј чајынын јухары һөвзәсиндә вә Алтајда јајылмыш Енеолит мәдәнијјәти. Илк газынты ишләри Афанасјев д. јахынлығында (Хакас МВ) апарылдығына көрә белә адландырылмышдыр. А.м.-нә аид гәбирләрдә өлүләр тәк-тәк, груп һалында, бә'зән дә чүт-чүт дәфн едилмишләр; әмлак бәрабәрсизлијини көстәрән әламәтләрә раст кәлинмир. А.м. тајфалары малдарлыгла, күман ки, әкинчиликлә дә таныш идиләр. Әмәк аләтләри, әсасән, дашдан һазырланырды. А.м. әһалисинә мис, күмүш, гызыл е'малы да мә'лум иди.

АФАТ ЧӘЈИРТКӘ (Dociostaurus maroccanus) — дүзганадлылар дәстәсинин чәјирткәләр фәсиләсиндән һәшәрат. Иранда вә Әфганыстанда олур. ССРИ-дә Орта Асија, Газахыстан, Гафгаз вә Крымда, о чүмләдән Азәрб.ССР-ин аран вә дағәтәји р-нларында, хүсусән Ширван, Муған вә Мил-Гарабағ зоналарында тәсадүф едилир. Сүрфәләри 25—35 күнә јеткинләшир. Бир чәјиртка торпаға 35—120 јумурта гојур. Памбыг, тахыл, пахлалы биткиләрә вә с. зәрәр вурур. А.ч.-јә гаршы агротехники, механики вә кимјәви (һексахлоран, калсиум-арсенит, зәһәрли алдадычы јемләр) мүбаризә апарылыр.

АФЕ́ЛИ (јун. apó—узагда + hélios—Күнәш) — Күнәш әтрафына доланан планет, комет, космик учуш апараты вә дикәр чисимләрин орбитинин Күнәшдән ән узаг нөгтәси.

АФИ́Н ҺӘНДӘСӘ (лат. affinis—гоһум)—һәндәсәнин бөлмәси; фигурларын *афин чевирмә* нәтичәсиндә инвариант (дәјишмәз) галан хассәләрини өјрәнир. Һәндәси фигурун афин чевирмә заманы сабит галан хассәләринә онун афин инвариантлары дејилир. Әсас инвариант бир дүз хәтт үзәриндә јерләшән үч M_1, M_2, M_3 нөгтәләринин садә нисбәтидир. x_1, x_2, x_3 һәмин нөгтәләрин абсисләридирсә (бах *Аналитик һәндәсә*), онда садә нисбәт $(x_2 - x_1)/(x_3 - x_2)$-јә бәрабәрдир. $n \geqslant 4$ сајда нөгтәдән ибарәт ихтијари системин афин инвариантлары садә нисбәтләрлә ифадә едилә биләр. Хүсуси һалда, бурадан алыныр ки, афин чевирмәдә һәндәси фигурун ағырлыг мәркәзи дәјишмир. Ихтијари афин чевирмәдә дүз хәтләрин паралеллији позулмур. А.һ.-нин үсул вә фактларындан механика, нәзәри физика, астрономија вә б. саһәләрдә кениш истифадә олунур.

Әд.: Чавадов М. Ә., Аналитик һәндәсә курсунда афин вә пројектив чевирмәләр, Б., 1966; Беклемишев Д. В., Курс аналитической геометрии и линейной алгебры, М., 1974.

АФИ́Н ЧЕВИРМӘ — мүстәви (фәза) нөгтәләри арасында гаршылыглы биргијмәтли ујғунлуг. Бу ујғунлугда дүз хәтт дүз хәттә кечир. Мүстәви үзәриндә А.ч. $x'=ax+by+p$, $y'=cx+dy+q$ дүстурлары илә верилир. Бурада $ad-bc\neq0$. Фәзада А.ч. гејри-мәхсуси хәтти чевирмә васитәсилә тә'јин едилир. А.ч. чохлуғу *груп* әмәлә кәтирир. *Охшарлыг* чевирмәси, *һомотетија* вә *паралел көчүрмә* А.ч.-јә мисалдыр. А.ч.-дә ујғун мүстәви фигурларын саһәләри (фәзада ујғун чисимләрин һәчмләри) нисбәти сабит олуб, чевирмәнин детерминантынын гијмәтинә бәрабәрдир. А.ч.-нин хассәләриндән ријазијјат, механика вә нәзәри физикада (мәс., һәндәсәдә фигурларын афин тәснифаты, механикада кәсилмәз сәлт мүһитин кичик деформасијаларыны өјрәнмәк үчүн) кениш истифадә едилир.

Әд.: бах *Афин һәндәсә* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АФИ́НА, Афина Паллада—гәдим јунан мифолокијасында баш аллаһлардан бири, бакирәлик илаһәси, мүһарибә, гәләбә, һәмчинин һикмәт, билик, инчәсәнәт вә пешә илаһәси һесаб едилирди; Зевсин гызы. Афина ш.-нин һимајәчиси сајылырды. Афинада А.-нын шәрәфинә мәшһур *Парфенон* мә'бәди тикилмиш, *Фиди* исә она тунчдан һејкәл төкмүшдүр. Гәдим ромалыларда Минерва илә ејниләшдирилирди.

АФИ́НА (Athḗnai), Бөјүк Афина —Јунаныстанын пајтахты. Аттика ј-анда, Екеј дәнизи јахынлығында, дүзәнликдәдир. Үч тәрәфдән дағларла әһатә олунмушдур. Иглими Аралыг дәнизи типлидир. Јајы гуру, гызмар, гышы јағышлыдыр. Орта темп-р ијулда 27°C, јанварда 9°С-дир. А. әтрафы вә она бирләшмиш Пиреј порту илә бирликдә Бөјүк А.-ны әмәлә кәтирир. Әһ. 2,5 млн.-дан чохдур (1975). А. бејнәлхалг әһәмијјәтли мүһүм нәгл. говшағыдыр; Пиреј өлкәнин ән бөјүк портудур Бејнәлхалг аеропорту Еликикондур.

Шәһәр идарә органы әһалинин 4 ил мүддәтинә сечдији Бәләдијјә Шурасыдыр. Малијјә ишләринә шуранын 2 ил мүддәтинә сечдији Бәләдијјә Комиссијасы бахыр.

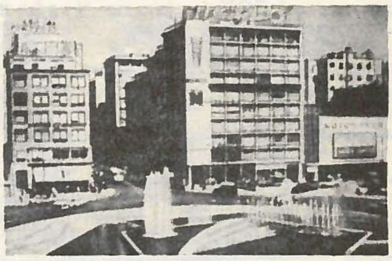

Афина шәһәриндән бир көрүнүш.

А. Јунаныстанын ән гәдим шәһәрләриндәндир; салындығы тарих дәгиг мә'лум дејил. Гәдим Јунаныстанда А. мүһүм игтисади, сијаси вә мәдәни мәркәз, шәһәр-дөвләт иди [бах *Афина* (Гәдим)]. Е.ә. 146 илдән Романын табелијиндә, 4 әсрдән 1204 илләдәк Бизанс империјасынын тәркибиндә олмушдур. 1204—1458 илләрдә А. һерсоглуғунун пајтахты иди. 1458 илдә А.-ны түркләр тутмушду. Милли азадлыг үсјаны (1821—29) дөврүндән А. Јунаныстанын инзибати, мәдәни вә сијаси мәркәзи, 1834 илдән пајтахтыдыр. 1941 ил апрелин 27-дә А.-ны алман фашистләри ишғал етмиш, 1944 ил октјабрын 13-дә исә шәһәр Јунан Милли Азадлыг Чәбһәси гошунлары тәрәфиндән азад олунмушдур.

А. Јунаныстанын сијаси, игтисади вә мәдәни мәркәзидир. Бөјүк А. өлкәнин сәнаје мәһсулунун тәгр. 70%-ини верир. Бурада тохучулуг, тикиш, дәри-ајаггабы, јејинти, кимја, нефт е'малы, металлуркија, машынгајырма (о чүмләдән кәмигајырма), метал е'малы, полиграфија вә с. сәнаје саһәләри вар. Өлкәнин ән бөјүк тичарәт-малијјә мүәссисәләри А.-дадыр.

А.-да гәдим јунан ме'марлығынын гијмәтли абидәләри вар. Антик ме'марлыг абидәләринин ән чоху шәһәрин *Акропол* һиссәсиндәдир. Бурада *Парфенон*, *Ерехтејон*, Нике Аптерос мә'бәдләри вә *Пропилеј* галмышдыр (е.ә. 5 әср). А.-да Һефестејон, Олимпли Зевс мә'бәдләри, стадион вә с. ме'марлыг абидәләри вар. Дипилон гәбиристанында чохлу гәбирүстү абидә галмышдыр. 19 әсрдә гәдим ме'марлыг формасыны тәглид едән ири ичтимаи биналар (Милли музеј, Академија, ун-т, Милли китабхана вә с.) тикилмишдир. Мүасир А. мәркәзи күчәләрдән башлајараг бүтүн истигамәтләрдә инкишаф етдирилир вә дәгиг һәндәси планла тикилир. Һилтон-отел (1959—63, ме'марлар П. Василиадис, Е. Вурекас, С. Стојкос), АБШ сәфирлијинин бинасы (1957—61, ме'мар В. *Гропиусун* башчылығы илә бир груп Америка ме'мары) 20 әсрдә тикилмиш ән ири биналардандыр.

А.-да ун-т, политехник ин-т, али тичарәт мәктәби, али сијаси елмләр мәктәби, Елмләр Академијасы, елми-тәдгигат ме'марлыг ин-ту, милли археолокија музеји, Акропол, Агора, Бизанс музејләри, Милли рәссамлыг галерејасы вә с. вар.

Әд.: Сидорова Н. А., Афины, М., 1967.

АФИ́НА (Гәдим)—Гәдим Јунаныстанын Аттика әјаләтиндә шәһәр-дөвләт (*полис*). 19 әсрдән апарылан археложи тәдгигатлара әсасән өјрәнилир. Неолит дөврүндә Аттикада әһали јашадығы мүәјјән едилмишдир. Әввәлләр А. јерли тајфа башчысынын (басилеј) јашадығы Акрополдан ибарәт олмушдур. *Синојкизм* просеси нәтичәсиндә Аттиканын дикәр гәбилә ичмалары А. әтрафында бирләшмишди. Синојкизм просеси е.ә. 1-чи миниллијин әввәлиндән бир нечә әср әрзиндә давам етмишдир. Әһали *евпатридләрә*, кеоморлара, демиурглара (сәнәткарлар), тачир вә фетләрә (јохсул тәбәгәләрә) бөлүнмүшдү. Бу дөврдә А.-да һакимијјәт евпатридләрә кечмишди. А.-ны *архонтлар* вә *ареопаг* идарә едир, халг јығынчағы әһәмијјәтини итирирди. Е.ә. 7 әсрин орталарындан А.-да ичтимаи зиддијјәтләр сон дәрәчә кәскинләшмишди. Мәһсулдар гүввәләрин сүр'әтлә инкишафы вә ичманын дағылмасы илә евпатридләрин мөвгеји зәифләјир, *демос* (А.-нын азад әһалиси) исә гүввәтләнирди. Е.ә. тәгр. 640 илдә евпатридләрин нүмајәндәси Килонун А.-да һакимијјәти әлә кечирмәк чәһди баш тутмады. Халг һәрәкатындан горхан евпатридләр е.ә. тәгр. 621 илдә *Драконт ганунлары* вермәјә мәчбур олдулар. Бу, евпатридләрлә мүбаризәдә азад әһалинин илк гәләбәси иди. Солонун, *Клисфенин* ислаһатлары, *Писистратын* тиранлығы нәтичәсиндә А.-да евпатридләрин һакимијјәтинә сон гојулмуш, борч көләлији ләғв олунмуш, бир сыра һалда евпатридләрин торпағы јохсуллашмыш кәндлиләрә пајланмышды. Писистратын дөврүндә А. сијаси вә игтисади чәһәтдән даһа да инкишаф етмишди. А.-да јени биналар тикилмиш, су кәмәри чәкилмиш, әдәбијјат инкишаф етмишди. Артыг е.ә. 6 әсрин ахырларында А.-да гулдарлыг дөвләти јаранмышды. А.-ја кәнардан кәтирилән гуллар истисмар олунан әсас синиф иди. «Инди ичтимаи вә сијаси тә'сисатын әсасландығы синфи антагонизм... гулларла азад шәхсләр арасында, там һүгуглу олмајан әһали илә вәтәндашлар арасында антагонизм иди» (Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, сәһ. 272). А.-нын сонракы инкишафы, онун дәниз гүдрәтинин артмасы, *Јунан—Иран мүһарибәләриндәки* гәләбәси, биринчи Афина дәниз иттифагынын (*Делос иттифагы*) тәшкили, Афина дәниз дөвләтинин јаранмасы илә бағлыдыр. Е.ә. 5 әсрин 2-чи јарысында (*Периклин* дөврүндә) А.-да гулдарлыг демократијасы өзүнүн ән јүксәк мәрһәләсинә чатмышды. Периклин дөврү А.-нын мәдәни инкишафынын гызыл әсри һесаб едилир. А.-да бир чох көркәмли алим, рәссам, шаир, тарихчи јашајыб јаратмышдыр (тарихчи Һеродот, философ Анаксагор, һејкәлтәраш Фиди, шаирләрдән Есхил, Софокл, Еврипид, комедиограф Аристофан вә б.). Әмлак сензинин ләғви вә дөвләт вәзифәләринин пуллу олмасы А. вәтәндашларына идарә ишләриндә иштирак етмәјә имкан јаратмышды. Буна бахмајараг, А.-нын мөвгеји там мөһкәм дејилди; учуз гул әмәји азад вәтәндашларын әмәјини сыхышдырыб арадан чыхарыр, кәндли вә сәнәткарлары мүфлисләшдирирди. Перикл бу бөһрандан чыхыш јолуну мүттәфигләри даһа чох истисмар етмәкдә, А.-нын рәгибләри олан башга јунан шәһәр-дөвләтләри илә мүбаризәдә көрүрдү. Бу чәкишмәләр *Пелопоннес мүһарибәсинә* вә А.-нын мәғлубијјәтинә сәбәб олду. Беләликлә, А. гүдрәтини һәмишәлик итирди. Лакин ајры-ајры дөврләрдә А.-нын сијаси, игтисади вәзијјәти јахшылашырды; һәтта икинчи Афина дәниз иттифагы да јарадылмышды (е.ә. 378/377—355). Е.ә. 338 илдә Херонеја дөјүшүндәки мәғлубијјәтдән сонра А. башга јунан дөвләтләри илә бирликдә Македонијанын һакимијјәти алтына кечди [бах *Јунаныстан* (Гәдим)]. Е.ә. 146 илдә Ромаја табе олан А., е.ә. 27 илдә Романын Ахајја әјаләтинин тәркибинә дахил олду. 3 әсрдән барбарларын һүчумлары илә әлагәдар А. тәнәззүлә уғрады.

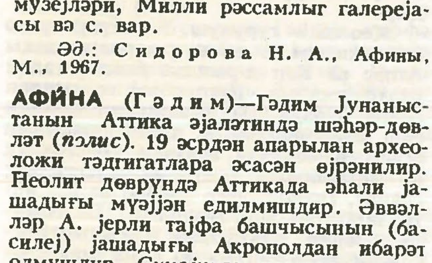
Пропилеј.

Ерехтејон мә'бәди.

Әд.: Енкелс Ф., Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2; Ленин В. И., Дөвләт һаггында, Әсәрләри. ч. 29; Еревански М. М., Гәдим Јунаныстан, Б., 1963; История Древней Греции, М., 1972.

АФИ́НА ТӘРБИЈӘСИ—е.ә. 7—5 әсрләрдә гәдим јунан шәһәр-дөвләти Афинада јаранмыш тәрбијә системи. *Спарта тәрбијәси* кими А.т. дә Гәдим Јунаныстанда ән мәшһур тәрбијә системләриндән иди. А.т. дөврүнә көрә даһа демократик систем олуб әгли, әхлаги, естетик вә физики тәрбијәни вәһдәтдә көтүрүрдү.

АФИНИО́Н (јун. Athenīōn; ?—е.ә. 101) —Сичилијада икинчи гуллар үсјанынын (е.ә. 104 — 101) рәһбәрләриндән бири. 102 илдә чар титулу гәбул етмишди. Рома консулу Аквили илә тәкбәтәк дөјүшдә өлдүрүлмүшдүр.

АФИНОКЕ́НОВ Александр Николајевич (4.4.1904, Рјазан губ., Скопин ш. — 29.10.1941, Москва) — рус совет драматургу. 1922 илдән Сов.ИКП үзвү. 30-чу илләрин әввәлләриндә Русија Пролетар Јазычылары Чәмијјәтинин рәһбәрләриндән олмушдур. «Гәрибә адам» (1929), «Горху» (1930) вә с. пјесләри сосиализм гуручулуғундан бәһс едир. «Өз ушагларынын анасы» (1939) пјеси вә «Машенка» (1940) лирик комедијасында совет адамларынын мә'нәви аләминин көзәллији көстәрилир. «Әрәфә» (1941) пјеси совет халгынын фашист ишғалчыларына гаршы мүбаризәсинә һәср едилмишдир. «Горху» пјеси Азәрб. сәһнәсиндә тамашаја гојулмушдур (1932). Фашист авиасијасынын Москваја басгыны заманы һәлак олмушдур.

Әсәри: Пьесы М., 1956.

Әд.: Караганов А., Жизнь драматурга. Творческий путь Афиногенова, М., 1964.

АФЈО́НГАРАҺИ́САР (Afyonkarahisar) — Түркијәнин г.-индә шәһәр. Афјонгараһисар илинин инз. м. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Әһ. 51,7 мин (1970). Семент вә јејинти сәнајеси вар. Халча истеһсал едилир. Тирјәк истеһсалы үчүн хаммал тәдарүк олунур.

АФОНИ́ЈА (јун. aphōnía, a—инкар шәкилчиси + phōnḗ—сәс) — пычылты илә данышыг габилијјәти галмагла сәсин батмасы. Сәс телләринин кәскин вә хроник илтиһабы, гыртлаг шишләри, гыртлаг әзәләләринин ифличи, истерија, башга неврозлар вә с. А.-ја сәбәб ола биләр. Чох вахт А. аорта аневризминин, боғаз вәрәминин вә с.-нин илк әламәти олдуғундан белә хәстәләр диггәтлә мүајинә едилмәлидир. Мүаличәси А.-ны төрәдән сәбәбләрдән асылыдыр.

Әд.: Ермолаев В. Г., Лебедева Н. Ф., Морозов В. П., Руководство по фониатрии, Л., 1970.

АФО́НСКИ Николај Павлович (15.3. 1875, Петрозаводск—12.8.1951, Бакы)—

совет терапевти, тибб е.д. (1907), проф. (1926), Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1941). 1899 илдә Петербург Һәрби Тибб Академијасыны битирмиш, әввәлләр һәрби һиссәләрдә һәким ишләмиш, сонра Һәрби Тибб Академијасында, мүхтәлиф ун-тләрдә (Крым, Перм ун-ти) мүәллим вә проф. олмуш, Н. Нәриманов ад. Азәрбајчан Дөвләт Тибб Ин-тунун дахили хәстәликләр кафедрасына рәһбәрлик етмишдир (1928—51). Әсас әсәрләри ган дөвраны органларынын патолокијасына һәср олунмушдур. Азәрб.-да курорт ишинин инкишафы вә Истису курортунун јаранмасында А.-нин хидмәти бөјүкдүр. Азәрб.ССР Али Советинин (3-чү чағырыш) депутаты олмушдур. «Дахили хәстәликләр» (1934) дәрслијинин мүәллифләриндән биридир.

АФО́НТОВА ГОРА́—Јенисеј чајынын сол саһилиндә, Красnoјарск ш. јахынлығында сон Палеолитә аид 4 дүшәркәнин ашкара чыхарылдығы јер. Газынтылар заманы газма евләр ашкар едилмишдир. А.г.-дан даш аләтләр (итиучлу әл чапачағы, гашов вә с.), сүмүкдән һазырланмыш биз, ијнә, низә учлуғу вә с. тапылмышдыр. Фауна галыгларындан шм. маралынын сүмүкләри даһа чохдур.

АФОРИ́ЗМ (јун. aphorismós—гыса кәлам)—үмумиләшдирилмиш, биткин, дәрин мә'налы фикир, һикмәтли сөз. Аталар сөзү вә мәсәлләрдән фәргли олараг, А.-ләрин мүәллифи олур; А.-ләр дәјишмәз вә јығчам олур. А. һәм мүстәгил, һәм дә бәдии, елми, фәлсәфи әсәрләрдә јарадыла биләр: «Гәһрәманларын өлүмү күнәшин гүрубу кимидир» (К. Маркс); «Мәндә сығар ики чаһан, мән бу чаһана сығмазам» (Нәсими); «Гызылы удса да гара торпаглар, јенә гијмәтини өзүндә сахлар» (Сәмәд Вургун); «Билик гүввәдир» (Ф. Бекон) вә с.

АФРИҒИЛӘР МӘДӘНИЈЈӘТИ—Харәзмдә 4—8 әсрләрә аид археоложи мәдәнијјәт. Харәзм сүлаләси Африғиләрин адындан көтүрүлмүшдүр. 1937—40 илләрдә С. П. Толстов ашкар етмишдир. Газынтылар заманы јерли сиккәләр, дәмир хәнчәрләр, үчтилли ох учлуглары, бәзәк шејләри—кирдәгашлы үзүкләр, јумру әгиг мунчуглар вә с. тапылмышдыр. Әл илә һазырланмыш кил габлар даһа чохдур. А.м.-нин тәшәккүлү Харәзмдә гулдарлығын тәнәззүлү вә феодализмин мејдана кәлмәси дөврүнә тәсадүф едир. А.м. үчүн суварма шәбәкәләринин хејли азалмасы, антик шәһәрләрин сүгуту, феодал маликанә-гәсрләрин вә ичма евләринин әсас јер тутмасы характерикдир. А.м. дөврүнүн сонуна јахын ири феодал гәсрләри әтрафында тичарәт вә сәнәткарлыг мәркәзләринә чеврилән јени шәһәрләр јаранмаға башламышдыр.

Әд.: Толстов С. П., Древний Хорезм, М., 1948.

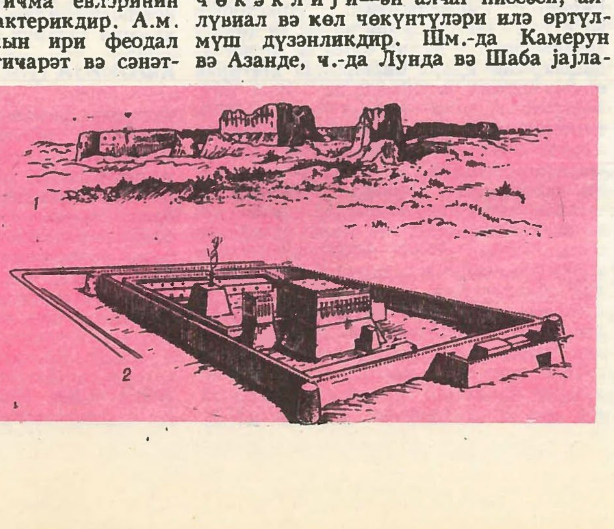

Африғиләр мәдәнијјәтинә аид маликанә-гәсрин галыглары (6—8 әсрләр; Дешикгала); *1*—үмуми көрүнүш; *2*—јенидәнгурма.

АФРИКА — бөјүклүјүнә көрә, Авросијадан сонра икинчи материк. Саһ. 29,2 млн. *км*², адаларла бирликдә 30,3 млн. *км*². Екватор ону тәгр. ики һиссәјә бөлүр. Ән учгар нөгтәләри шм.-да әл-Әбјад бурну (37°20′ шм.е.), ч.-да Ијнә бурнудур (34°52′ ч.е.). Уз. шм.-дан ч.-а тәгр. 8000 *км*, ени шм.-да 7500 *км* (Алмади бурнундан Һафун бурнунадәк), ч.-да тәгр. 3100 *км*-дир. Г.-дә Атлантик океаны, шм.-да Аралыг дәнизи, ш.-дә исә Һинд океаны вә Гырмызы дәнизлә әһатәләнир. Авропадан Чәбәлүттариг боғазы (ән енсиз јери 13 *км*), Асијадан Гырмызы дәниз вә Бабүлмәндәб боғазы илә ајрылыр. Сүвејш каналы чәкиләнәдәк (1869) А. илә Асијаны енсиз (120 *км*) Сүвејш бәрзәхи бирләшдирирди. А.-нын саһил хәтти аз парчаланмышдыр. Бөјүк көрфәзләри аздыр (шм.-да Габес вә Сидра, г.-дә Гвинеја, Бенин вә Биафра, ш.-дә Сүвејш вә Әдән). Ән бөјүк ј-а Сомалидир. А-ры Мадагаскар, Сокотра, Зәнзибар, Мафија, Пемба, Комор, Амирант, Маскарен, Сејшел, Мадејра, Канар, Јашыл Бурун, Аннобон, Сан-Томе, Принсипи, Масиас Нгуема, Вознесеније, Мүгәддәс Јелена вә Тристан-да-Кунјадыр.

Рељеф. Сәтһи аз парчаланмышдыр. Ән кениш јајылмыш релјеф формасы дүзәнлик, плато вә јајлалардыр. Сыра дағлар јалныз гитәнин шм.-г.-индә вә ч. кәнарындадыр. А. бөјүк кеоморфоложи саһәләрә ајрылыр: Атлас д-ры—гырышыг, фајлы-гырышыг силсиләләр (Јүксәк Атлас, Орта Атлас, Тел-Атлас, Бөјүк Сәһра Атласы, Риф Атласы) вә јајлалардан (Мәракеш вә Шотт) ибарәтдир; Бөјүк Сәһра—әсасән, дашлы (һәмадә), чынгыллы (рег), килли (серир), гумлу (ерг) сәһралар, дүзәнлик вә јајлалардан ибарәтдир. Мәркәздә Ахаггар вә Тибести јајлалары учалыр (Еми-Куси, 3415 *м*); Судан пилләвары өлкәси—саһәсинин чох һиссәси чөкәклик (Чад, Орта Никер, Јухары Нил) вә платолардыр (Дарфур, Кордофан вә с.); Шимали Гвинеја јүксәклији—сәтһиндә пенеплен изләри јахшы галмыш, ашынма нәтичәсиндә чох парчаланмыш јүксәкликләрдән, дағ массивләри (Фута-Чаллон, Нимба, Атакора) вә сәтһи гумдашы лајлары илә өртүлү олан јајлалардан ибарәтдир; Конго чөкәклији—ән алчаг һиссәси, аллүвиал вә көл чөкүнтүләри илә өртүлмүш дүзәнликдир. Шм.-да Камерун вә Азанде, ч.-да Лунда вә Шаба јајлалары, ш.-дә Митумба д-ры, г.-дә исә Чәнуби Гвинеја јајласы илә әһатәләнир; Шәрги А.—јүксәк јајлалар, вулканик дағлар вә тектоник гырылмалар саһәсидир. Рудолф көлү чөкәклији бу әразини ики һиссәјә бөлүр: шм.-да Ефиопија јајласы вә Сомали пилләвары јајласы, ч.-да Шәрги А. јајласы. Бу јајлаларда вулкан зирвәләри (Килиманчаро—5895 *м*, Кенија—5199 *м*, Меру—4567 *м*, Елгон—4321 *м* вә кристаллик сүхурлардан ибарәт Рувензори массиви—5109 *м*) учалыр. Јајланын сәтһини мүәјјән системдә олан вә гөвсвары шәкилдә шм.-дан ч.-а узанан дәрин грабен чөкәкләри мүрәккәбләшдирир (Алберт, Едуард, Киву, Танганика, Нјаса грабенләри вә с.); Калаһари чөкәклији—шм. һиссәси саванна дүзәнликләри, ч. һиссәси сәһра вә јарымсәһра дүзәнликләридир. Бу дүзәнликләри куестәбәнзәр јајла вә јүксәкликләр һашијәләјир (г.-дә Бије вә Каоко јајлалары, ш.-дә Матабеле јајласы, ч.-да Әждаһа д-ры вә Карру јајласы); Кап д-ры—гитәнин ч. гуртарачағындадыр. Алчаг вә орта јүксәкликли гырышыг дағлар вә онларын арасындакы синклинал дәрәләрдән ибарәтдир; Мадагаскар адасы—әсасән, дағлыг релјефә маликдир. Саһил боју енсиз овалыглардыр. А.-да релјефин һамар олмасынын әсас сәбәби гәдим пенепленләрин кениш саһә тутмасы вә чөкмә сүхурларын әксәрән үфүги истигамәтдә јатмасыдыр.

Кеоложи гурулуш. А. бүтүнлүклә (гитәнин шм.-г. вә ч. кәнарларындакы Атлас вә Кап д-рындан башга) гәдим платформадыр. Протерозој ерасындан сонра бурада дағ әмәләкәлмә просеси баш вермәмишдир. А. платформасынын әсасы Кембридән әввәлки кристаллик вә метаморфик сүхур комплексидир; гранит, гранодиорит, габбро вә с. интрузијаларла јарылмышдыр. Палеозојда гитәнин платформа әсасынын һиссәләри зәиф галхма вә енмә просесләринә мә'руз галдығындан *антеклиз* вә *синеклизләр* әмәлә кәлмишдир. Палеозојдан башлајараг синеклизләри (Тинндуф, Чад, Конго, Калаһари, Карру) вахташыры дәниз сулары басмыш вә платформанын гырышыг әсасы үзәриндә гејри-ујғун вә үфүги вәзијјәтдә јатан чөкмә сүхур гатлары (гумдашы, доломитләшмиш әһәнкдашы вә с.) топланмышдыр. Палеозој вә Мезозојда гитәнин Сјерра-Леоне галханындан шм.-да олан һиссәси бөјүк дәниз трансгрессијаларына мә'руз галмышдыр. Чәнуби А.-да Үст Палеозој вә Алт Мезозојун континентал чөкүнтүләри (Карру системи) чох галын олуб, кениш саһә тутур. Палеокен вә Неокен чөкүнтүләри, әсасән, екватордан шм.-да јајылмыш вә Еосен әһәнкдашыларындан, континентал вә лагун чөкүнтүләриндән ибарәтдир. Еосенин сону—Олигосенин башланғычында А.-да (хүсусилә ш. вә ч. р-нларда) интенсив галхмалар баш вермишдир. Һәмин галхмаларын оху үзрә Шәрги Африка тектоник јарыглар зонасы, һәмчинин Гырмызы дәнизин, Әдән көрфәзинин, Ефиопијанын Рудолф, Мобуту-Сесе-Секо, Руква, Танганика, Нјаса вә с. көлләрин грабен-рифләри әмәлә кәлмишдир. Мезозојун сонунда вә Кајнозојда саһәви пүскүрмәләр дә баш вермишдир. Шәрги А.-да вулкан пүскүрмәләри Антропокен дөврүндә дә давам етмишдир. Бә'зи вулканлар јенә ара-сыра пүскүрүр.

Фајдалы газынтылар. Зәнкин дәмир, манган, хромит, боксит, галај, гызыл, молибден, чивә, асбест, сүрмә, волфрам, күкүрд, уран, полиметал вә с. јатаглар Кембридән әввәлки вә Кембри јашлы сүхурларла әлагәдардыр. А.-да, хүсусилә Мадагаскар а.-нда гнејсли гатлар графитлә даһа зәнкиндир. ЧАР, Ҹәнуби Родезија, Гвинеја вә Ганада метал фајдалы газынтыларын дүнја мигјасында әһәмијјәтли јатаглары мә'лумдур. Алт Палеозој чөкүнтүләриндә мис, кобалт, уран, синк (Заир вә Замбијада), кобалт вә полиметаллар (Мәракешдә), Мезозој чөкүнтүләриндә исә зәнкин нефт-газ (Әлҹәзаир, Ливија вә Никеријада), алмаз (ЧАР, Ангола вә Заирдә), даш көмүр, манган (МӘР), фосфорит (бүтүн Шимали А.-да) јатаглары ашкар едилмишдир.

Иглим. А. иглиминә тә'сир едән ән әсас амил онун ҹоғрафи мөвгејидир (әразинин үфүги истигамәтдә аз парчаланмасы, гитәнин дахили һиссәләри вә гоншу океанлар үзәриндә барик саһәләрин олмасы). А.-нын екватора нисбәтән симметрик вәзијјәти нәтиҹәсиндә гитәнин шм. вә ҹ. һиссәләриндә фәсилләр бир-биринин әксинәдир. А. екваториал, тропик вә субтропик гуршагларда олдуғундан, бурада һәмин гуршаглара хас иглим типләри вар. 2° ҹ.е. илә 3—4° шм.е. (Гвинеја көрфәзинин шм. саһилиндә 8° шм.е.-нәдәк) арасында һәмишә рүтубәтли екваториал иглим һакимдир (Шәрги А. дағлыг јајласындан башга). Бу әрази Гвинеја көрфәзиндән кәлән рүтубәтли һава күтләләринин тә'сири алтында галыр. Јағынтынын иллик мигдары 2500—3000 *мм*-дир (Камерунда 9655 *мм*). Екваториал гуршаг Шимал јарымкүрәсинин гыш мөвсүмүндә шм.-ш., Ҹәнуб јарымкүрәсинин гыш мөвсүмүндә ҹ.-ш. пассатларынын тә'сиринә мә'руз галыр. Бу гуршаға чатдыгда гуру пассат күләкләри хејли рүтубәтли олур. Судан, Ефиопија, Шәрги А., Конго чөкәклијинин ҹ. һиссәси вә Калаһари чөкәклијинин шм. вә шм.-ш. һиссәләринин иглими субекваториалдыр. Јағынтынын мигдары Суданда ҹ.-дан шм.-а 1800—1500 *мм*-дән 300—250 *мм*-ә гәдәр дәјишир. Јағынтылы дөврдә орта ајлыг темп-р 24—25°С, гураглыг дөврдә 28°С-дир. Ҹәнуб субекваториал иглим гуршағында темп-р шәраити вә јағынтынын мигдары тәгр. Суданда олдуғу кимидир. Субекваториал гуршаглар тропик иглим гуршаглары илә әвәз олунур (30° шм.е.-нә вә 30° ҹ.е.-нә гәдәр). Тропик гуршагда иглим фәсилләрә көрә кәскин дәјишир. Күндәлик вә иллик темп-р амплитуду чох олур. Јағынтынын орта иллик мигдары 250 *мм* (Намиб сәһрасында вә Бөјүк Сәһранын мәркәзиндә 50 *мм*-дән аздыр). Јајда Бөјүк Сәһра шиддәтли гызыр, гышда исә хејли сојујур. Орта темп-р ијулда 30—35°С [Јер күрәсиндә ән јүксәк (58°С) темп-р бурада мүшаһидә едилмишдир], јанварда 15—20°С-дир. Калаһаридә орта темп-р ијулда 10—16°С-јә, јанварда 26—30°С-јә чатыр. А.-нын шм. вә ҹ. кәнарларында Аралыг дәнизи субтропик иглими һакимдир. Ән исти ајын орта темп-ру шм.-да 28—30° С, ҹ.-да 20—25°С, ән сојуг ајынкы исә мүвафиг шәкилдә 12 вә 15°С арасында дәјишир. Јағынты һәр ики гуршагда, әсасән, гыш фәслиндә (250—500 *мм*, дағларда 1000 *мм*) дүшүр.

Дахили сулар. А. әразиси чај шәбәкәси сыхлығы вә сәтһ ахымынын хүсусијјәтләринә көрә бир-бириндән кәскин фәргләнән саһәләрдән ибарәтдир. А.-нын ән бөјүк чајлары екваториал вә субекваториал зоналарын чох јағынтылы јајлаларындан башланыр. Кениш сәһра рајонларында даими ахан чајлар јохдур. Нил вә Никер сәһрада транзит чајлардыр. А. әразисиндәки чајларын 36,5%-инин Атлантик океанына, 18,48%-инин Һинд океанына, 14,88%-инин Аралыг дәнизинә ахары вар. Гитә әразисинин 30,59%-инин ахары јохдур. А. чајларындан ән узуну Нил (уз. 6671 *км*, дүнјада ән узун чај), ән сулусу Конгодур (иллик ахымы 1230 *км*³). Дикәр бөјүк чајлары: Никер, Замбези, Оранж вә с. Нил чајынын јалныз јухары ахынында (Ағ Нил, Көј Нил вә с.) голлары вар. Бөјүк Сәһрадан кечдији әразидә (3000 *км*) голу јохдур. Нил чајы үстүндә суварма мәгсәдилә кичик һидротехники гурғулар һәлә ерамыздан чох габаглар тикилмишдир. Сон ики әсрдә бу чај үзәриндә бир нечә бәнд инша едилмишдир. Бунлардан ән бөјүјү ССРИ-нин билаваситә көмәји илә тикилмиш јүксәк Асуан бәндидир (бах *Асуан бәндләри*). А. чајларынын әксәријјәти јағыш сулары илә гидаланыр. Бу чајларын чоху астаналы олдуғундан онларын һидроенержи еһтијаты бөјүкдүр. А. һидроенержинин потенсиал еһтијатларына көрә (700 млн. *квт*, дүнја еһтијатынын тәгр. 20%-и) јалныз Асијадан керидә галыр. А.-дакы ири көлләрин (әсасән, Шәрги А.-да) чоху тектоник мәншәли олуб, ширин сулудур (Мобуту-Сесе-Секо, Едуард, Киву, Танганика, Нјаса вә с.). А. көлләриндән ән бөјүјү Викторија (саһ. 68 000 *км*²), ән дәрини исә Танганикадыр (дәринлији 1435 *м*). Сәһраларын вә арид саһәләрин көлләри (Чад көлүндән башга) шордур.

Торпаг вә битки өртүјү. А.-да торпаг вә биткиләрин јајылмасында ҹоғрафи зоналлыг өзүнү башга гитәләрдә олдуғундан даһа ајдын көстәрир. А.-да олан 40 000-дән артыг битки нөвүнүн 900-ә гәдәри ендемикдир. Битки өртүјүнүн чох һиссәси Палеотропик саһәјә, Бөјүк Сәһра вә Аралыг дәнизинин битки өртүјү Голарктика саһәсинә, гитәнин ҹ.-г. һиссәсинин битки өртүјү исә Кап саһәсинә аид едилир. Һәмишәјашыл рүтубәтли тропик мешәләр (һилејләр) зонасы екваторәтрафы золагдадыр (Конго чајы һөвзәсиндә 4° шм. е. илә 5° ҹ.е. арасында; Гвинеја көрфәзинин шм. саһилләриндә 8° шм.е.-нә гәдәр). Һилејләр зонасындакы 3000-дән артыг битки нөвүнүн 1000-ә гәдәри ағаҹ нөвләридир. Мешәләри мәртәбәлидир, лианлар вә епифитләрлә зәнкиндир. Һилејләрдә гијмәтли ағаҹ нөвләриндән фикус, чөрәкағаҹы, сары ағаҹ, сәндәл ағаҹы, кола, ебен ағаҹы, јағлы палма, Либерија гәһвәси, әрәб гәһвәси, һиндгозу вә с. вар. Бу зона үчүн гырмызы, латерит вә батаглыг торпаглары характерикдир. Шм. вә ҹ.-да субекваториал зонанын муссон мешәләри вә саванналар кениш саһә тутур. Шм. вә ҹ.-а доғру јағынтынын азалмасы вә гураглыг дөврүнүн узун сүрмәси илә әлагәдар саванналарда торпаг вә битки өртүјүнүн дәјишмәси мүшаһидә едилир. Чај дәрәләриндә енсиз золаг шәклиндә тугај (галерeја) мешәләри (һүндүр филоту, пандалус, јағ ағаҹы, баобаб вә с.) вар. Типик саванна золағында (акасија саваннасы) алчаг отлар (1—1,5 *м*), чәтирли акасија вә с. чохдур. Саванналарда, әсасән, гырмызы торпаглар, һүндүротлу саванналардакы мешәләрин әтәкләриндә исә гырмызы вә гәһвәји торпаглар мөвҹуддур. Шәрги А.-нын дағлыг јајласында вә Ефиопијада торпаг вә битки өртүјү шагули зоналлыг үзрәдир. Сәһралар зонасында битки нөвү нисбәтән аздыр (500). Бурада адда-будда јастыгвары ксерофит коллар вә јарымколлуглар (јовшан, зизифус, дәвәтиканы, јулғун вә с.) битир. Боз вә гонур торпаглар, гумлу, дашлы вә килли сәһралар кениш јер тутур. Ваһәләрин мүһүм биткиси хурма палмасыдыр. А.-нын шм. вә ҹ. кәнарларында субтропик битки вә торпаглар јајылмышдыр. Аралыг дәнизи

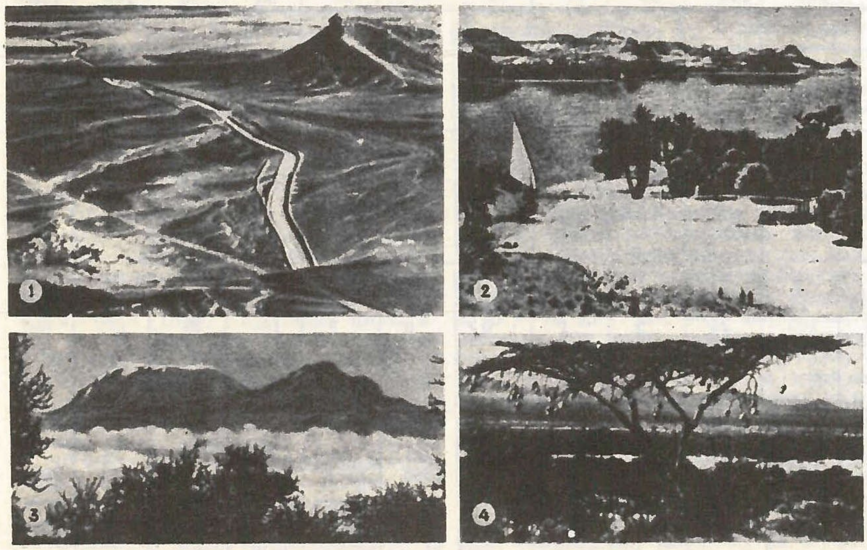

Африка. 1. Фес јахынлығында карван јолу; 2. Нил чајы. Узагда Нубија сәһрасынын платосу көрүнүр; 3. Килиманҹаро вулкан массиви; 4. Саванна.

субтропик саһәсиндә маквис, Атлас д-рынын јамаҹларында һәмишәјашыл мантар палыды вә Ливан шамы мешәләри вар. А.-нын ҹ.-г.-индәки субтропик саһәдә јабаны зејтун, ҹ.-ш. саһилиндә исә рүтубәтли субтропик муссон мешәләри даһа чохдур. Субтропик саһәләр үчүн гонур дағ-мешә торпаглары, дағәтәји вә дүзәнликләр үчүн сары вә боз торпаглар характерикдир.

Һејванлар аләми. А.-нын һејванлар аләми мүхтәлиф вә зәнкиндир. Шимали А. вә Бөјүк Сәһрада (Голарктика саһәси) вивер, кафтар, гујругсуз макаки мејмуну, антилоп, шир, вәһши пишик, чаггал, тирәндаз (охлу кирпи), довшан, довдаг, фламинго (гызылгаз), дәвәгушу, мүхтәлиф нөв кәртәнкәлә вә зәһәрли илан јашајыр. Ефиопија зооҹоғрафи саһәсиндә (Шимали А. вә Бөјүк Сәһрадан башга, гитәнин галан һиссәси бу саһәјә дахилдир) фил, ҹамыш, бекемот; саванналарда антилоп, зүрафә, зебр, кәркәдан; јыртыҹылардан шир, бәбир, кепард; һәшәратлардан термит, сесе милҹәји вә с. чохдур. 19 әсрдә вә хүсусилә 20 әсрин әввәлләриндә бир чох һејван нөвүнүн сајы азалмыш, бә'зиси исә тамам гырылмышдыр. Јалныз 50-ҹи илләрдән башлајараг А.-да горуглар шәбәкәси кенишләндирилир. Ән ири горуглары: Крүкер Милли паркы (ҸАР), Киву (Заир Республикасы, Руанда).

Тәбии рајонлар. Физики-ҹоғрафи саһә вә р-нларын сәрһәди әксәр һалларда иглим, бә'зән морфоструктур сәрһәдләрә мүвафиг олараг көтүрүлүр. А.-да ашағыдакы тәбии-ҹоғрафи һиссәләр вә онларын тәркибиндә

ӘСАС ИГЛИМ КӨСТӘРИҸИЛӘРИ

Гуршаглар	Мүшаһидә мәнтәгәләри, координатлар	Дәниз сәвијјәсиндән һүнд. (м)	Орта ајлыг темп-р (°C) вә орта ајлыг јағынтынын мигдары (мм)												Орта иллик јағынтынын мигдары (мм)
			I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Шимал јарымкүрәсинин субтропик гуршағы	Әлҹәзаир 36°46′ шм.е. 3°03′ ш.у.	59	11,7 111	12,5 78	13,7 69	15,5 52	18,3 38	21,7 14	24,3 3	25,0 4	23,3 32	19,4 80	15,7 110	13,0 121	712
	Искәндәријјә 31°12′ шм.е. 29°53′ ш.у.	32	14,0 51	14,6 26	16,2 12	18,5 4	21,2 1	23,9 0	25,7 0	26,3 0,2	25,3 0,5	23,5 6	19,9 34	16,1 59	194
Ҹәнуб јарымкүрәсинин субтропик гуршағы	Кејптаун 33°55′ ҹ.е. 18°27′ ш.у.	10	21,2 16	21,5 14	20,3 19	17,5 53	15,1 91	13,4 102	12,6 98	13,2 82	14,5 58	16,3 39	18,3 24	20,1 19	615
	Дурбан 29°51′ ҹ.е. 31°00′ ш.у.	15	24,4 109	24,7 122	23,8 130	22,1 76	19,8 52	18,0 34	17,6 28	18,5 38	20,0 70	20,8 108	22,8 121	23,5 120	1008
Шимал јарымкүрәсинин тропик гуршағы	Порт-Етјенн 20°56′ шм.е. 17°03′ г.у.	8	19,6 2	20,0 4	20,1 3	20,6 1	21,0 0	22,7 1	23,3 1	24,5 6	25,8 8	24,2 8	22,7 5	20,2 4	43
	Таманрассет 22°42′ шм.е. 5°31′ ш.у.	1400	11,0 3	13,4 1	16,7 1	20,9 4	25,3 7	28,7 4	28,6 3	27,8 10	26,4 12	23,1 2	18,0 1	14,0 3	51
	Асуан 24°02′ шм.е. 32°53′ ш.у.	110	15,7 0	17,3 0	21,4 0	26,4 0,1	31,1 1	33,1 0	33,9 0	33,5 0	31,3 0	28,6 0,3	22,9 0	17,7 0	1,4
Ҹәнуб јарымкүрәсинин тропик гуршағы	Свакопмунд 22°40′ ҹ.е. 14°30′ ш.у.	12	17,2 2	18,1 2	17,5 2	15,7 2	15,1 1	13,5 0	13,0 0	12,1 1	12,6 1	13,7 1	14,9 1	16,4 2	15
	Сабонг 26°03′ ҹ.е. 22°27′ ш.у.	962	26,6 38	26,1 41	23,3 40	20,0 29	15,3 10	11,5 6	11,0 1	13,9 1	17,5 7	21,6 12	23,7 20	25,2 42	247
	Бејра 19°45′ ҹ.е. 34°40′ ш.у.	9	27,4 298	27,5 213	26,7 261	25,2 110	23,0 59	20,8 37	20,3 32	21,2 30	20,1 23	25,0 33	26,2 130	26,9 240	1466
Шимал јарымкүрәсинин субекваториал гуршағы	Форт-Аршамбо 9°19′ шм. е. 18°24′ ш. у.	367	26,8 0	28,6 1	30,9 9	31,6 37	30,0 113	28,1 140	26,3 231	25,8 304	26,4 254	27,6 83	26,4 3	28,0 0,1	1175
	Әддис-Әбәба 9°00′ шм.е. 38°41′ ш.у.	2400	15,0 14	16,7 37	17,2 70	17,8 85	17,8 90	16,7 145	15,0 285	15,0 29,5	15,6 196	15,6 21	14,4 13	13,9 6	1257
	Могадишо 2°01′ шм.е. 45°20′ ш.у.	12	24,2 2,5	28,3 2,5	28,3 2,5	28,9 58	27,8 58	27,2 97	26,1 64	26,1 48	26,7 25	27,2 23	27,8 41	27,2 13	433
	Најроби 1°16′ шм.е. 36°45′ ш.у.	1660	17,8 37	18,5 57	18,7 119	17,8 208	16,9 146	15,7 42	15,0 17	15,3 27	16,7 29	17,8 55	17,2 119	17,0 76	932
Ҹәнуб јарымкүрәсинин субекваториал гуршағы	Ливинҝстон 17°50′ ҹ.е. 25°49′ ш.у.	963	24,4 175	24,2 165	23,6 102	22,6 24	19,4 5	16,6 1	16,4 0	19,4 0	24,0 2	27,2 19	26,3 20	24,8 175	688
Екваториал гуршаг	Дебунҹа 4°08′ шм.е. 9°00′ ш.у.	5	25,7 185	26,2 284	26,0 402	26,1 446	25,6 623	24,1 1401	23,5 1434	23,5 1366	23,7 1514	24,4 1114	25,1 571	25,5 315	9655
	Кокијјавил 0°03′ шм.е. 18°18′ ш.у.	338	25,5 101	25,5 126	25,5 134	25,6 156	25,8 160	25,1 125	24,8 82	24,9 150	25,2 185	25,0 223	25,2 192	25,6 152	1786

Гејд: үст сыра темп-ру, алт сыра јағынтыны көстәрир.

исә физики-чоғрафи саһәләр ајрылыр: 1. Шимали А. (Атлас д-ры, Бөјүк Сәһра, Судан јајласы вә Шимали Гвинеја јүксәклији). 2. Мәркәзи А. (Конго чөкәклији вә кәнар јүксәкликләр). 3. Шәрги А. (Ефиопија, Сомали јајлалары вә Шәрги Африка јајласы). 4. Чәнуби А. (Чәнуби Африка јајласы, Мадагаскар адасы).

Өјрәнилмә тарихи. А.-нын өјрәнилмәсинә һәлә гәдим вахтлардан башланмышдыр. А.-нын Аралыг дәнизи саһилләри авропалылара ерамыздан чох әввәл мә'лум иди. Е.ә. 2-чи миниллликдә Шимали А.-нын ш.-дә Сүвејш бәрзәхиндән, г.-дә Сидра көрфәзинәдәк олан һиссәси гәдим мисирлиләрә мә'лум иди. Һеродотун вердији мә'лумата көрә, ерамыздан 600 ил әввәл финикијалыларын експедисијасы А. әтрафына доланыб јенә Мисирә гајытмышдыр. Ерамыздан әввәл 5 әсрдә карфакенли Һаннон А.-нын г. саһили илә Јашыл Буруна гәдәр үзмүш, бир нечә јердә саһилә чыхмышдыр. Ерамызын 1 әсриндә Диокен Грек А.-нын ш. һиссәсинә сәјаһәт етмишдир. А-нын дахили һиссәләри чох кеч өјрәнилмәјә башланмышдыр. Орта әсрләрдә А.-нын бу һиссәләри һаггында мә'лумат топланмамышдыр. Лакин гитәнин ш. саһилләри вә Бөјүк Сәһра һаггында әрәб сәјјаһларынын кениш мә'луматы олмушдур (Идриси—12 әср, Ибн Бәттутә—14 әср). Португалијалы Б. Диаш 15 әсрин 80—90-чы илләриндә А.-нын г. саһили бојунча үзәрәк 26° ч.е.-нә чатмышдыр. 1497—98 илләрдә Васко да Гама ч.-дан А.-нын әтрафына доланмыш вә ш. саһилә чыхмышдыр. 18 әсрин сону вә 19 әсрин әввәлләриндә Авропа дөвләтләринин А.-ны бөлүшдүрмәк уғрундакы мүбаризәси илә әлагәдар, гитәнин дахили һиссәләринә експедисијалар көндәрилмишдир. Бу ишдә Инкилтәрә, Франса, гисмән Алманија даһа фәал иштирак етмишдир. 1795—97 вә 1805—06 илләрдә шотландијалы М. Парк Никер чајы һөвзәсини өјрәнмиш, 1822—23 илләрдә инкилисләр—Һ. Клаппертон, Д. Денем, У. Аудни Бөјүк Сәһраны шм.-дан ч.-а гәт етмишләр. Франсыз сәјјаһлары Ж. Молјен (1818) вә Р. Каје (1827—28), инкилис А. Ленг (1822—23) вә б. Гәрби А.-да тәдгигат апармышлар. 19 әсрдә Шимал-Шәрги А.-да франсыз Ф. Кајо, А. Ленан де Белфон, алман Ф. Верне вә б., инкилис Ч. Бик, Шәрги А.-да инкилис Ч. Спик, Р. Бјортон, алман И. Крапф вә б., Шимали А., Бөјүк Сәһра вә Суданда алман Һ. Һарт, Г. Нахтигал вә б., Чәнуби А.-да инкилис Ч. Барроу, Е. Смит, алман М. Лихтенштејн вә б. тәдгигат апармышлар. Мәркәзи А.-нын өјрәнилмәсиндә инкилис Д. *Ливингстонун* вә америкалы Һ. *Стенлинин* ролу бөјүкдүр. Рус сәјјаһларындан Ј. П. Ковалевски (1848) Көј Нилин һөвзәсини, А. В. Јелисејев Шимали А.-ны (1895—96), В. В. Јункер (1876—78 вә 1879—86) Бәһр ул-Ғәзәл чајынын һөвзәсини, Нил вә Конго чајларынын суајырычысыны, Уеле чајынын һөвзәсини тәдгиг етмишләр.

19 әсрдә мәшһур Азәрб. сәјјаһы Һ. З. Ширвани Шимали А.-ны ш.-дән г.-ә кечмиш, бу барәдә «Бустанүссәјаһә» әсәриндә кениш мә'лумат вермишдир.

Әһали. 17 әсрин орталарында А.-да дүнја әһалисинин $^1/_5$-и јашајырды. Лакин сонралар гул алверчиләринин вә Авропа мүстәмләкәчиләринин узун мүддәт давам етмиш ағалығы дөврүндә әһалинин сајы кәскин сурәтдә азалмышды. 1940 илдә дүнја әһалисинин 8%-и А.-да јашајырды. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра әһали сүр'әтлә артды. 1975 илин орталарында А.-нын әһалиси 400 млн. нәфәр олду, бу да 1940 илдәкиндән 2 дәфәдән дә чохдур. Бу, әсасән, истиглалијјәт әлдә етмиш өлкәләрдә ичтимаи дәјишикликләрлә, тибби хидмәтин кенишләнмәси вә өлүмүн азалмасы илә әлагәдардыр. Мүстәмләкә режими А. халгларынын инкишафыны ләнкитмишдир. А. әһалисинин 96%-и мүстәгил дөвләтләрин әразисиндә јашајыр (1975).

А.-нын јерли әһалиси бир нечә иргә мәнсубдур. Бөјүк Сәһрадан шм.-а доғру әразидә Авропа ирги (әрәбләр, бәрбәрләр) јајылмышдыр. Бөјүк Сәһрадан ч.-да исә бөјүк екваториал (зәнчи) иргинә мәнсуб халглар јашајыр. Ефиопијада вә Сомали ј-а-нда ефиоп (Шәрги Африка) ирги јајылмышдыр. Мадагаскар а.-нын әһалиси Чәнуби Асија вә зәнчи иргләринин гарышмасы нәтичәсиндә јаранмышдыр. А.-нын әһалиси етник тәркибчә чох мүхтәлифдир. Етник вә дил мүхтәлифлијини мүстәмләкәчилик даһа да дәринләшдирмишдир. Мүстәмләкәчилик вә империализм әлејһинә мүбаризә А. халгларынын милләт кими формалашмасыны сүр'әтләндирсә дә, бу халгларын чоху һәлә милләт кими тәшәккүл тапмамышдыр. Әһалинин етник тәркибинә көрә, А.-ны бир нечә бөјүк саһәјә бөлмәк олар (әһалинин сајы 1967 ил мә'луматына әсасән верилир).

1) А.-нын шм., гисмән дә шм.-ш. өлкәләринин әһалиси (әрәбләр, бәрбәрләр вә б. халглар) *сами-һами дилләриндә* (120 млн. нәфәрдән чох; А. әһалисинин тәгр. 37,4%-и) данышыр. Сами-һами дилләри А.-да сами (83,7 млн. нәфәр), кушит (тәгр. 12,7 млн. нәфәр) вә бәрбәр (5,8 млн. нәфәр) групларыны, һәмчинин һауса (18 млн. нәфәр) дилини бирләшдирир. Әрәб дили даһа чох јајылмышдыр. Бә'зи өлкәләрдә (МӘР, Ливија, Тунис, Әлчәзаир, Мәракеш) әрәб милләтләри формалашмышдыр. Ефиопијада әсасыны амһаралар (тәгр. 12 млн.) тәшкил едән ефиоп милләти формалашмагдадыр. Бу просесә гоншу самидилли халглар (гуракеләр, тиграиләр, тигреләр), һәмчинин кушит дилләри групунда данышан галлалар вә сидамолар да чәлб олунурлар. Бу група Сомали Респ.-сында јашајан сомалиләрин дили дә дахилдир.

2) Әһалиси, әсасән, зәнчиләрдән ибарәт Шәрги, Мәркәзи вә Гәрби Судан өлкәләринин халглары һәм ичтимаи вә мәдәни инкишаф сәвијјәсинә, һәм дә дилләринә көрә фәргләнир вә бир нечә хүсуси дил аиләси вә групуна бөлүнүр: һауса (буралар, мандаралар, баделәр вә б.)—18 млн.-дан чох; шәрги банту дилләри групунда данышан халглар (тивләр, бамилекеләр, тикарлар вә б.)—5,6 млн.-дан чох; гур вә ја мәркәзи банту дилләри групунда данышан халглар (мосиләр, грусиләр, сенуфолар вә б.)—тәгр. 9,4 млн.; Атлантик вә ја гәрби банту дилләри групунда данышан халглар (фулбеләр, волофлар, серерләр вә б.)—15,6 млн.; сонгаи—1 млн.-дан чох; манде (малинкеләр, бамбаралар, сонинкеләр, менделәр вә б.)—8,7 млн.; Гвинеја (крулар, аканлар, евеләр, јорубалар вә б.)—38 млн.-дан чох; канури—3,2 млн.; Нилот (динкалар, нуерләр, масаиләр, нубалар вә б.)—тәгр. 10 млн. нәфәр вә с.

3) Екваториал А.-да бантудилли халглар (83 млн. нәфәр; А. әһалисинин тәгр. 25%-и) јашајыр. Бунлардан банјаруандалар—5,6 млн. (Руанда Респ.-сы вә гоншу өлкәләр), барундиләр—3,8 млн. (Бурунди Респ.-сы вә с.), малавиләр—4,8 млн. (Малави Респ.-сы вә с.), баконголар—3,2 млн.; балубалар—2,8 млн.; монголар (Заир Респ.-сы), кикујјулар—3 млн.; балухјалар—2,9 млн. (Кенија вә с.), суаһилиләр—1,5 млн. вә б. ән бөјүк халглардыр. А.-нын бу һиссәсиндә јашајан халгларын јахынлашмасына банту дилләринин гоһумлуғу хүсусилә көмәк едир.

4) Чәнуби А. башдан-баша Авропа мүстәмләкәчилији рајонудур. Авропа мүстәмләкәчилијинин тә'сири вә капиталист мүнасибәтләринин сүр'әтли инкишафы нәтичәсиндә ЧАР-да (гисмән дә Родезијада) етник просесләрин кедиши хүсуси, дәјишилмиш характер алмышдыр: бушменләр, һоттентотлар Калаһаринин сусуз чөлләринә говулмуш, банту дилләриндә данышан халглар (косалар, зулулар вә б.) өз торпагларындан чыхарылмыш вә бир һиссәси зорла резервасијаларда јерләшдирилмишдир. ЧАР-да етник просесин кедишинин дәјишмәсиндә *апартһејд* сијасәти хүсуси рол ојнајыр. Мадагаскар а.-нда (Мадагаскар Демократик Республикасы) малагасиләр (6,5 млн.) јашајырлар.

А. әһалисинин тәгр. 2,5%-ини Авропа мәншәли халглар—инкилисләр, африканјорлар (бурлар), франсызлар вә б. тәшкил едир. ЧАР-да, Кенијада вә Маврики а.-нда Һиндистан вә Пакистандан көчүб кәләнләр чохдур. А. әһалисинин тәгр. 40%-и мүсәлмандыр. Мәракеш, Әлчәзаир, МӘР, Мавританија, Судан, Сомали вә с. өлкәләрдә ислам дини һаким диндир. Кенија, Сенегал, Гвинеја Респ.-нда, Мали вә с. өлкәләрдә дә мүсәлманлар чохдур. Екваториал А.-да (Либерија, Јухары Волта, Мәркәзи Африка Респ.-сы, Гана вә с.) әһалинин тәгр. 37%-и ән'әнәви динләрини сахламышдыр. Әһалинин 21%-дән чоху христиандыр. Әһалинин аз бир һиссәси индуист (0,4%) вә иудаистдир (0,2%).

Тарихи очерк. А. тарихи мүфәссәл өјрәнилмәмишдир. Шимали А. өлкәләринин, хүсусилә Мисирин тарихи нисбәтән там тәдгиг едилдији һалда, сәһрадан ч.-да јашајан халгларын тарихи аз мә'лумдур. Бунун башлыча сәбәби һәмин халгларын јазысынын олмамасыдыр. Тропик А. өлкәләринин тарихи 19 вә 20 әсрин 1-чи јарысында А.-да мүстәмләкәләри олан Инкилтәрә, Франса вә Алманија алимләри тәрәфиндән тәдгиг едилмишдир. Буржуа тарихшүнаслары һәраситә илә А. халгларынын өз тарихинин олмамасыны сүбут етмәјә вә бунунла мүстәмләкәчилик сијасәтинә бәраәт газандырмаға чалышмышлар. А.-да азадлыг һәрәкатынын инкишафы вә мүстәгил дөвләтләрин јаранмасы илә әлагәдар А. тарихи јенидән өјрәнилмәјә башланмышдыр. Бу ишдә А. алимләринин, сосиалист өлкәләри африкашүнасларынын вә Гәрби Авропа тәрәггипәрвәр алимләринин мүһүм хидмәти вар.

А. тарихинин ән гәдим дөврү. Археологларын вә палеоантропологларын тәдгигатлары сајәсиндә 20 әсрин 50—70-чи илләриндә А. гитәсиндә бир чох јени вә көзләнилмәјән кәшфләр олмушдур. Мәс., инкилис алими Л. Лики Танзанијадакы Ејаси көлү јахынлығында инсанабәнзәр мәхлугларын (*зинчантроп, презинчантроп*) сүмүкләрини ән ибтидаи әмәк аләтләри илә бирликдә тапмышдыр; Ликинин дәлилләринә әсасән, бу мәхлуглар 2 млн. ил әввәл јашамышлар. Инсанын мејмунабәнзәр әчдадларынын сүмүкләри Кенијада, Шимали А.-нын бә'зи р-нларында вә Бөјүк Сәһрада да тапылмышдыр. Бу кәшфләр мүтәхәссисләрә А.-нын гәдимдән инсан мәскәни олмасыны сөјләмәјә әсас верди. Шимали Африкада Даш дөврүнүн бүтүн инкишаф мәрһәләләринин мәдәнијјәти кәшф олунмушдур.

1972 илдә Л. Ликинин оғлу Р. Ликинин Шимали Кенијада апардығы газынтыларда инсан скелетләри тапылмышдыр; бунларын ичәрисиндә тәгр. 3 млн. ил бундан әввәл јашамыш вә јүксәк инкишаф етмиш чанлынын кәлләси диггәти даһа чох чәлб едир. Бу, планетимизин ән гәдим сакини сајылыр.

15 әсрин сонунда тәхм. бүтүн А. халглары дәмир е'малына бәләд идиләр. А.-да металларын е'малы техникасынын јаранмасы һаггындакы мәсәлә һәлә там һәлл едилмәмишдир. Бир сыра алимләр һесаб едирләр ки, А. халглары дәмирин е'мал едилмәси үсулуну Өн Асијадан (Карфакен вә ја Меројe васитәсилә) көтүрмүшләр.

А.-нын ән гәдим тарихинин мүәјјәнләшдирилмәсиндә гаја рәсмләри мүһүм мәнбәләрдәндир. Онларын ән еркәни е.ә. 6-чы, бәлкә дә 8-чи миниллијә аиддир. Бөјүк Сәһранын ән гәдим әһалиси күман ки, негроидләр имиш. Јунан тарихчиси Һеродотун (е.ә. 5 әср) көстәрдијинә көрә, Ливијада, јә'ни индики Бөјүк Сәһранын шм. һиссәсиндә «ағ вә гара һәбәшләр» јашајырды.

А.-нын гәдим тарихи. Е.ә. 4-чү минилликдә Нил чајы вадисиндә тәдричән Гәдим Мисир дөвләти јаранмаға башламышдыр. Онун мәдәнијјәтинин әсасыны А. мәдәнијјәти тәшкил етмиш, лакин сонракы инкишаф мәрһәләсиндә Гәдим Мисир мәдәнијјәти кетдикчә А.-нын мәдәнијјәтиндән ајрылмыш вә онун тарихи Өн Асија вә Аралыг дәнизи саһили өлкәләринин тарихи илә даһа сых әлагәдә олмушдур. Мисирдән гәрбдәки өлкәләрдә темеху вә техену тајфалары јашајырды. Сонралар ребу (вә ја Лебу) тајфаларынын да (Шимали А. әһалисинә јунанларын вердији ливијалылар ады бурадан көтүрүлмүшдүр) ады чәкилир. Е.ә. 12 әсрдән Шимали А. саһилләриндә финикијалылар көрүнмәјә башламышдылар. Финикијалыларын *Карфакен* колонијасы гүдрәтли дөвләтә чеврилмишди. Е.ә. 7 әсрдә Шимали А.-нын саһил р-нларында јунан колонијалары (Кирена, Навкратис вә с.) јаранмышды. Е.ә. 3 әсрдә Нумидија вә Мавританија дөвләтләри јаранмаға башлады. Карфакен дағыдылдыгдан сонра (е.ә. 146) Рома Шимали А.-ны өз торпагларына гатды. 5 әсрдә Шимали А.-ја вандаллар басгын етдиләр, сонра ора Бизанс тәрәфиндән ишғал олунду.

Е.ә. 3-чү минилликдә Гәдим Мисир дөвләтиндән ч.-да мисирлиләрин нехси адландырдыглары ефиоп иргинә мәнсуб халглар јашајырды. Е.ә. 2-чи минилликдә, индики Судан Республикасы әразисиндә Куш дөвләти јаранмышды. Е.ә. 8 әсрдә Куш падшаһлары Мисири ишғал етдиләр. Е.ә. 7 әсрдә Куш һөкмдарларыны ассуријалылар Мисирдән сыхышдырыб чыхартды вә онлар өз пајтахтларыны Напата, сонра исә ч.-да Мероејә көчүртдүләр. Мәркәзи Меројe олан дөвләт тәгр. 1000 ил мөвчуд олмуш вә 4 әсрдә *Аксум падшаһлығы* тәрәфиндән дағыдылмышдыр.

А.-нын орта әсрләр тарихи. 7—8 әсрләрдә Мисир вә бүтүн Шимали А.-ны әрәбләр ишғал етмиш вә *Хилафәтә* (бах *Әмәвиләр хилафәти*, *Аббасиләр хилафәти*) гатмышлар. Хилафәтдә феодал мүнасибәтләри һөкм сүрүрдү. Хилафәт тәрәфиндән гојулан ағыр веркиләр јерли әһалинин наразылығына вә үсјанлара сәбәб олду. 8 әсрин орталарында кәндлиләрин вә көчәри халгларын күчлү үсјанлары нәтичәсиндә Мәркәзи Мәгрибдә Әмәви хәлифәләринин ағалығына сон гојулду. Лакин Аббасиләр хилафәтинин јаранмасындан сонра Мәгрибин чох һиссәси хәлифәләрин һакимијјәти алтында галды. 8 әсрдә Мәракеш вә Тунис Хилафәтдән ајрылды вә бурада мүстәгил сүләләләр (Идрисиләр вә Әғләбиләр) һакимијјәт башына кечди. 10 әсрдә јохсулларын вә көчәриләрин үсјаны нәтичәсиндә Тунисдә Әғләбиләр һакимијјәтдән салынды, Фатимиләр дөвләти гурулду. Фатимиләр 969 илдә Мисири ишғал етдиләр. Мисирдә Фатимиләрдән сонра һакимијјәт башына Әјјубиләр кечди. 13 әсрдә орада Мәмлүкләр дөвләтинин әсасы гојулду. 16 әсрин әввәлиндә Мисири Османлы империјасы ишғал етди. Бир гәдәр сонра Ливија, Әлчәзаир вә Тунис онун тәркибинә дахил едилди. Әрәбләр Мисири ишғал етдикдән сонра Нубија Аралыг дәнизиндән тәчрид олунду. 7—16 әсрләрдә Нубија әразисиндә Донгола, Мукурра вә Алоа адлы христиан дөвләтләр мөвчуд иди.

Гәрби Судан өлкәләринин 7 әсрәдәк тарихи јерли рәвајәтләр вә 15 әсрдә тәртиб олунан тарихи хроникалар әсасында мә'лумдур. Јунан вә Рома чоғрафијачылары вә тарихчиләри јалныз Бөјүк Сәһранын шм. һиссәсинин әһалиси һаггында мә'лумат верирләр. Судан өлкәләри һаггында илк сәһиһ мә'луматы 7 әсрдән башлајараг әрәб сәјјаһлары вермишләр. Бу дөврдә Суданын Бөјүк Сәһраја јахын олан р-нларында (әрәбләр бу јерләри «Саһил» адландырырдылар) Бөјүк Сәһра көчәриләри илә Суданын әкинчи халглары арасында мал мүбадиләси апарылырды. Бурада ерамызын илк әсрләриндә А.-да ән мәшһур орта әср дөвләти Аукер (Гана) јаранмышды (4 әсрдән). Ганаја табе олан әрази Сенегалдан Никерин орта ахынынадәк олан торпаглары әһатә едирди. Бунлар гызыл илә зәнкин өлкәләр иди. Америка кәшф олунанадәк Авропаја гызыл А.-дан кәтирилирди. 8 әсрдән Суданда әрәб јазысы јајылмыш, Судан дөвләтләри исә әрәб мәдәнијјәтини гәбул етмәјә башламышдылар. 11 әсрдә Гана һакимләри исламы гәбул етдиләр. Гана дөвләти тәнәззүлә уғрадыгдан сонра онун ч. р-нлары әразисиндә Мали дөвләти јаранды.

Гвинеја саһили өлкәләринин тарихи башлыча олараг јерли тарихи ән'әнәләр әсасында, 15 әсрдән исә Авропа сәјјаһларынын мә'луматлары әсасында өјрәнилмишдир. Еһтимал ки, А.-нын бу һиссәсинин ән гәдим мәдәнијјәт мәркәзи индики Никеријанын мәркәзи вилајәтләри олмушдур. Археологлар бурада е.ә. 1-чи миниллијә аид Нок мәдәнијјәтини (дәмирин тәтбиг едилмәсинин чох гәдим изләри илә) ашкар етмишләр.

Мәркәзи А. халгларында Судана нисбәтән гәбилә-тајфа гурулушу даһа күчлү олмушдур. Мәркәзи А.-нын орта әсрләр тарихинин бир сыра мәсәләләри һәлә ајдынлашдырылмамышдыр. 15—16 әсрләрдә халгларын Конго чајы һөвзәсинә көчдүкләри мә'лумдур. Португалијалылар бураја кәлән вахт дөвләтләр вә гәбилә тајфа бирләшмәләри (Конго, Лунда, Ндонго вә с.) артыг мөвчуд иди. Замбези вә Лимпопо чајлары арасындакы әразидә јаранмыш Мономотапа дөвләти 1693 иләдәк мөвчуд олмушдур. Шәрги А. өлкәләринин мәдәнијјәтинин әсасыны јерли ән'әнәләр тәшкил едирди, лакин әрәб, фарс, һинд мәдәнијјәтләринин тә'сири дә дујулурду.

Мүасир Танзанија вә Кенија республикалары әразисиндә ири мәскәнләрин (Енгарука) изләри тапылмышдыр. Буганда, Бунјоро (Унјоро), Руанда, Бурунди Анколе вә с. дөвләтләринин тарихи јерли рәвајәтләр әсасында мә'лумдур. Бу дөвләтләрдә феодал характерли үнсүрләр вар иди. Тәгр. 14 әсрдә Мадагаскар а.-нын мәркәзи р-нларында Имерина дөвләти јаранмышды. Јени дөврүн әввәлләриндә бурада феодал мүнасибәтләри јаранмаға башламышды.

А. дөвләтләринин Авропа дөвләтләри тәрәфиндән әсарәт алтына алынмасы А. халгларынын инкишафча керилә галмасынын башлыча сәбәби иди. Гул алвери А. халгларына сајсыз-һесабсыз фәлакәт кәтирди. Гул алверинә Авропа дөвләтләриндән илк дәфә Португалија (15 әср), 16 әсрин 2-чи јарысында Инкилтәрә, сонра Һолландија, Франса, Данимарка вә аз сонра исә АБШ башлады. Гул алвери А.-да тәсәррүфатын зәифләмәсинә, кениш вилајәтләрин тәрк едилмәсинә, мәдәнијјәтин тәнәззүлүнә, чохлу африкалыларын мәһвинә, јахуд Ост вә Вест-Һинд плантасијаларына апарылмасына сәбәб олду.

А.-нын јени тарихи. 17 әсрин орталары А. тарихиндә гул алверинин даһа да кенишләнмәси дөврүдүр. А.-дан Америкаја гул дашынмасы илә мәшғул олан тичарәт ширкәтләри гүввәтләнмәјә башлады. Бир нечә әср давам едән гул алвери әсас гул алвери р-ну олан Гәрби А.-да мөвчуд дөвләтләрин тәнәззүлүнү сүр'әтләндирди вә Авропа дөвләтләринин А.-ны бөлүшдүрмәси просесини асанлашдырды.

Османлы империјасынын һәрби-сијаси гүдрәтинин тәдричән зәифләмәси 17 әсрин сону—18 әсрдә А.-нын шм.-нда бир сыра јарыммүстәгил әрәб дөвләтләринин јаранмасына сәбәб олду. 19 әсрдә А.-нын әрәб өлкәләриндә, илк дәфә Мисирдә низами орду јаранды, фабрикләр тикилди вә мәктәбләр ачылды. Мисир һакими Мәһәммәд Әлинин вахтында Шәрги Суданы Мисир ишғал етди. Лакин әрәб өлкәләринин өзләри Авропа експансијасынын һәдәфинә чеврилди. 1798—1801 илдә Мисир Наполеон ордусунун һүчумуна мә'руз галды. 1830 илдә франсызлар Әлчәзаирә кирдиләр вә 19 әсрин ортасында Әлчәзаир тајфаларынын күчлү мүгавимәтини гырараг өлкәни ишғал етдиләр.

17 әсрин әввәлиндә Португалија гошунларынын иштиракы илә османлы түркләринин һүчумунун гаршысыны алан вә сонралар португалијалылары гован Ефиопија бир нечә әср харичи аләмдән тәчрид олунду. 19 әсрин әввәлиндә Ефиопија кнјазлыглара парча-

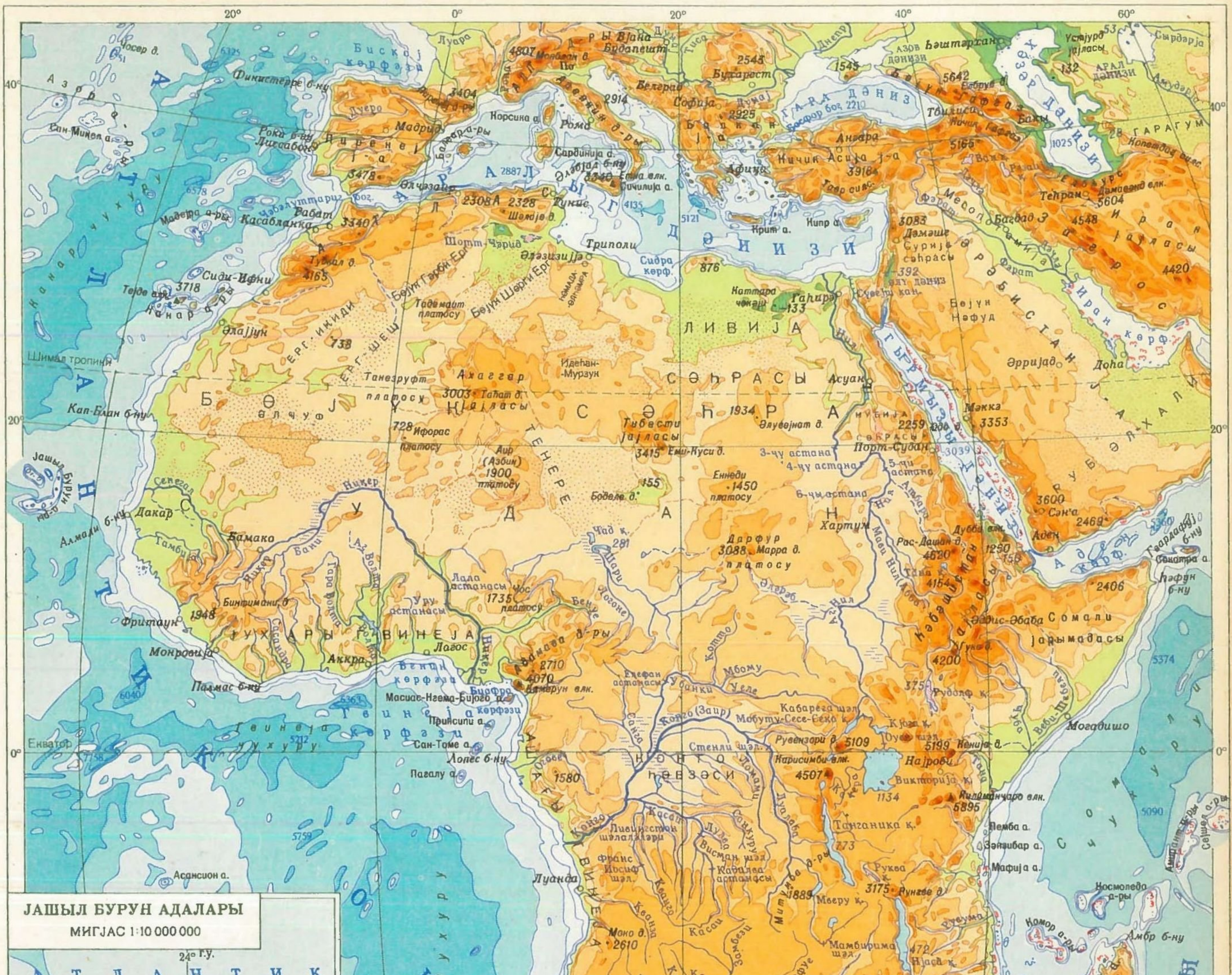
20°
0°
20°
40°
60°
40°
20°
0°
Бискај көрфәзи
Финистерре б-ну
Мадрид
Пиреней д-ры
Рока б-ну
Лиссабон
Сан-Мигел а.
Азор а-ры
Балеар а-ры
Корсика а.
Рома
Сардинија а.
Сицилија а.
Алҗазаир
Тунис
Рабат
Касабланка
Мадејра а-ры
Атлас д.
Сиди-Ифни
Тејде д.
Канар а-ры
Әлајјун
Шимал тропики
Кап-Блан б-ну
Јашыл Бурун б-ну
Алмади б-ну
Дакар
Сенегал
Гамбија
Бамако
Нигер
Фритаун
Монровија
Палмас б-ну
Аккра
Лагос
Шимали Гвинеја
Бенин көрфәзи
Гвинеја көрфәзи
Гвинеја чухуру
Екватор
Принсипи а.
Сан-Томе а.
Лопес б-ну
Пагалу а.
Масиас-Нгема-Бијого а.
Камерун влк.
Адамава д-ры
Бејүк Гәрби Ерг
Бејүк Шәрги Ерг
Ерг-Ешеш
Ерг-Игиди
Танезруфт
Ахаггар
Тадемаит платосу
Тасили-Аҗер
Ифорас платосу
Аир (Азбин) платосу
Тенере
Бөјүк Сәһра
Тибести јајласы
Еми-Куси д.
Ливија сәһрасы
Триполи
Сидра көрф.
Каттара чөкәкл.
Гаһирә
Нил
Асуан
Әлувејнат д.
Енneди платосу
Боделе ч.
Чад к.
Даррфур
Марра д.
Хартум
Порт-Судан
Гызыл дәниз
Мәккә
Әрәбистан јарымадасы
Рүб-әл-Хали
Сәнʼа
Әдән
Әдән көрф.
Гвардафуј б-ну
Сокотра а.
Һәфун б-ну
Рас-Дашән д.
Ефиопија јајласы
Тана к.
Әддис-Әбәба
Сомали јарымадасы
Рудолф к.
Могадишо
Веби-Шәбели
Кабарега шәл.
Мобуту-Сесе-Секо к.
Рувензори д.
Кенија д.
Најроби
Викторија к.
Килиманҹаро влк.
Танганика к.
Пемба а.
Зәнзибар а.
Мафија а.
Конго (Заир)
Убанги
Уеле
Мбому
Конго чөкәклији
Стенли шәл.
Ливингстон шәлаләләри
Касаи
Луанда
Кабалла астанасы
Мверу к.
Руква
Нјаса к.
Малави
Мланҹе д.
Замбези
Кафуе
Карибба су анб.
Виктори̇ја шәл.
Ливингстон
Окаванго
Кунене
Брандберг д.
Виндһук
Калаһари
Лимпопо
Претори̇ја
Лоренсу-Маркиш
Ваал
Оранж
Ауграбис шәл.
Табана-Нтленјана д.
Драконов д-ры
Кејптаун
Ијнә б-ну
Умид б-ну
Кап д-ры
Бөјүк Карру
Мозамбик боғ.
Комор а-ры
Амбр б-ну
Мадагаскар а.
Антананариву
Тромлен а.
Маскарен а-ры
Рејунјон а.
Мадагаскар чухуру
Мозамбик чухуру
Агулјас чухуру
Сент-Мари б-ну
Аропа д.
Кроза а-ры
Принс Едуард а-ры
Сејшел а-ры
Сомали чухуру
Һинд океаны
Атлантик океаны
Ангола чухуру
Бенгела ахыны
Асансион а.
Мүгәддәс Јелена а.
Албина б-ну
Моко д.
Ҹәнуб тропики
Аралык дәниз
Гара дәниз
Хәзәр дәнизи
Арал дәнизи
Ливија
Кипр а.
Крит а.
Афина
Анкара
Кичик Асија ј-ға
Бухарест
Бөлград
Будапешт
Вјана
Дунај
Дніепр
Азов дәнизи
Һәштәрхан
Тбилиси
Бакы
Боғаз
Теһран
Бағдад
Дәмәшг
Сурија сәһрасы
Фират
Дәҹлә
Иран көрфәзи
Загрос
Әрринјад
Доһа
Устјурд јајласы
Гарагум
Копетдағ
Сырдәрја
Амударја
Дәмавәнд влк.
Нәфуд
Бөјүк Нәфуд
ЈАШЫЛ БУРУН АДАЛАРЫ
МИГЈАС 1:10 000 000
А Т Л А Н Т И К
О К Е А Н Ы
Санту-Антан а.
Топи-ди-Корoa д.
Сан-Висенти а.
Минделу
Сан-Николау а.
Сал а.
Боавишта а.
Кулактан адалар (Барлавенту)
Кулактумтан адалар (Сотавенту)
Мају а.
Фогу а.
Фогу влк.
Сантјагу а.
Праја
Брава а.
16° шмқ.
24° г.у.
КАНАР АДАЛАРЫ
МИГЈАС 1:10 000 000
Алегранса а.
Лансароте а.
Палма а.
Ла-Калдера д.
Гомера а.
Тенерифе а.
Санта-Круз-де-Тенерифе
Лас-Палмас
Фуертевентура а.
Бетанкурија д.
Гран-Канарија а.
Јуби б-ну
Иерро а.
16° г.у.
28°
ДӘРИНЛИК ВӘ ЈУКСӘКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ
6000
5000
4000
2000
200
0
200
500
1000
2000
3000
4000
даһа дәрин
даһа јүксәк
МИГЈАС 1:50 000 000
500
0
500
1000
1500
2000 км

1975 илин ијунунда БКҺИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

АФРИКА, СИЈАСИ ХӘРИТӘ

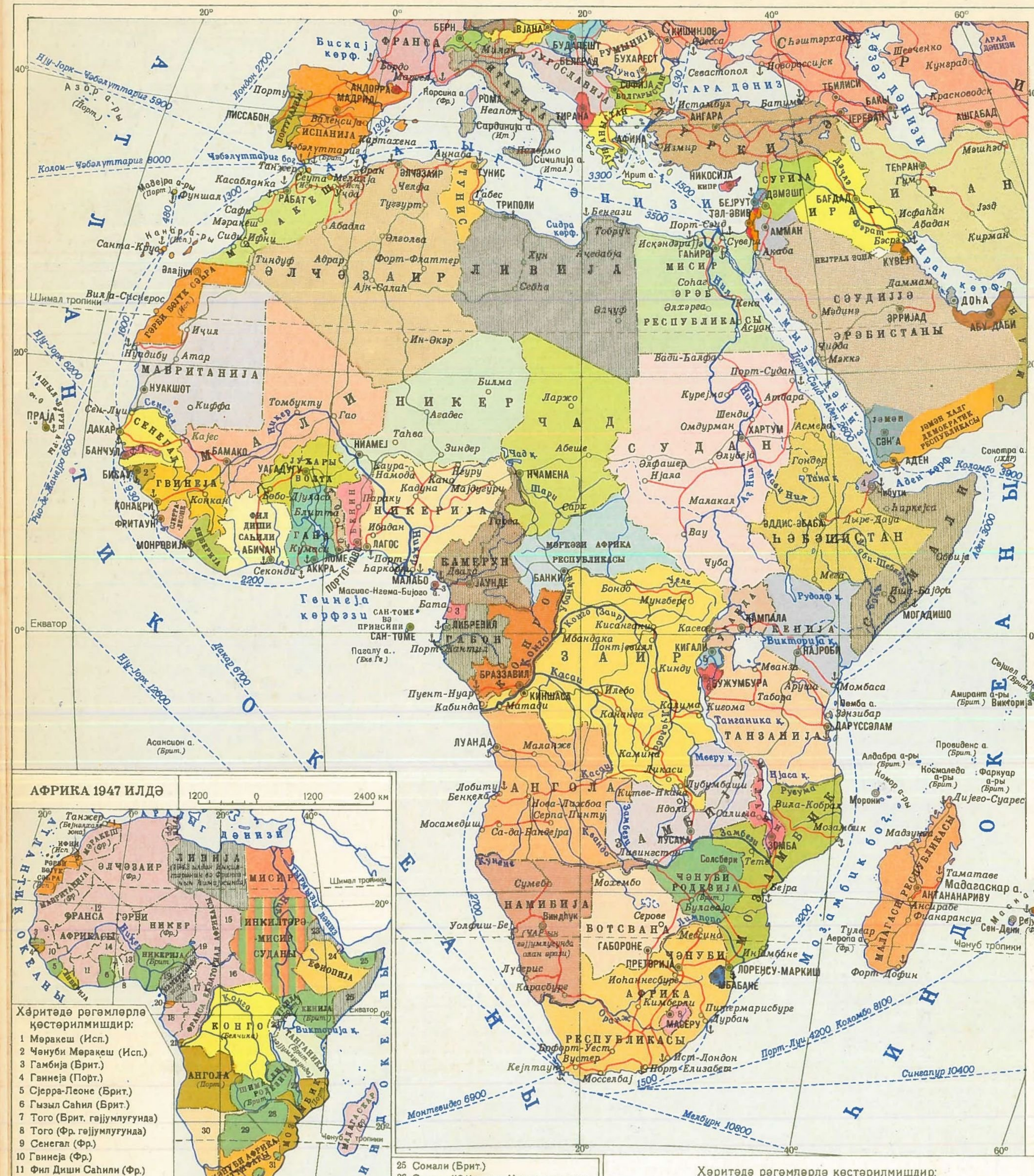
Л Ә Л Ә Л Л Т Л И Г
Ц О К Е А Н Ы
Һ И Н Д О К Е А Н Ы
Ә Р Т А Д Ә Н И З
ГАРА ДӘНИЗ
ХӘЗӘР ДӘНИЗИ
ГЫРМЫЗЫ ДӘНИЗ
Бискај көрф.
Гвинеја көрфәзи
Аден көрф.
Мозамбик боғ.
Екватор
Шимал тропики
Чәнуб тропики
ЛИССАБОН
МАДРИД
ИСПАНИЈА
ПОРТУГАЛИЈА
АНДОРРА
ФРАНСА
РОМА
ИТАЛИЈА
ЈУГОСЛАВИЈА
ТИРАНА
АФИНА
БЕЛГРАД
БУДАПЕШТ
БУХАРЕСТ
РУМЫНИЈА
СОФИЈА
БОЛГАРЫСТАН
ТҮРКИЈӘ
АНГАРА
НИКОСИЈА
БЕЈРУТ
ДӘМӘШГ
СУРИЈА
ТӘЛ-ӘВИВ
АММАН
БАҒДАД
ИРАГ
ТЕҺРАН
ИРАН
КУВЕЈТ
ДОҺА
АБУ-ДАБИ
ЭР-РИЈАД
СӘУДИЈЈӘ ӘРӘБИСТАНЫ
ЈӘМӘН
САНЂА
ЈӘМӘН ХАЛГ ДЕМОКРАТИК РЕСПУБЛИКАСЫ
АДЕН
РАБАТ
МӘРАКЕШ
ЭЛЧӘЗАИР
ӘЛЧӘЗАИР
ТУНИС
ТРИПОЛИ
ЛИВИЈА
ГАҺИРӘ
МИСИР ӘРӘБ РЕСПУБЛИКАСЫ
ГӘРБИ ВӘҺРӘ СӘҺРА (Исп.)
МАВРИТАНИЈА
НУАКШОТ
ДАКАР
СЕНЕГАЛ
ПРАЈА
БАНЧУЛ
БИСАУ
КОНАКРИ
ГВИНЕЈА
ФРИТАУН
СЈЕРРА-ЛЕОНЕ
МОНРОВИЈА
ЛИБЕРИЈА
ФИЛ ДИШИ САҺИЛИ
АБИЧАН
ГАНА
АККРА
ЛОМЕ
ПОРТО-НОВО
ТОГО
БЕНИН
ЈУХАРЫ ВОЛТА
УАГАДУГУ
БАМАКО
МАЛИ
НИАМЕЈ
НИКЕР
НИКЕРИЈА
ЛАГОС
ЧАД
НЧАМЕНА
СУДАН
ХАРТУМ
ЕФИОПИЈА
ӘДДИС-ӘБӘБА
ЧИБУТИ
СОМАЛИ
МОГАДИШО
МӘРКӘЗИ АФРИКА РЕСПУБЛИКАСЫ
БАНКИ
КАМЕРУН
ЈАУНДЕ
МАЛАБО
САН-ТОМЕ вә ПРИНСИПИ
САН-ТОМЕ
ЛИБРЕВИЛ
ГАБОН
КОНГО
БРАЗЗАВИЛ
ЗАИР
КИНШАСА
УГАНДА
КАМПАЛА
КЕНИЈА
НАЈРОБИ
РУАНДА
КИГАЛИ
БУЖУМБУРА
ТАНЗАНИЈА
ДАРУССӘЛАМ
АНГОЛА
ЛУАНДА
ЗАМБИЈА
ЛУСАКА
МАЛАВИ
ЗОМБА
МОЗАМБИК
ЧӘНУБИ РОДЕЗИЈА
СОЛСБЕРИ
НАМИБИЈА
ВИНДҺУК
БОТСВАНА
ГАБОРОНЕ
ЧӘНУБИ АФРИКА РЕСПУБЛИКАСЫ
ПРЕТОРИЈА
ЛОРЕНСУ-МАРКИШ
МБАБАНЕ
МАСЕРУ
МАДАГАСКАР
АНТАНАНАРИВУ
ПОРТ-ЛУИ
МАВРИКИ
Нју-Јорк–Чәбәлуттариг 5900
Колом–Чәбәлуттариг 8000
Нју-Јорк 6200
Рио-де-Жанејро 6500
Нју-Јорк 12600
Дакар 6700
Лондон 2700
Монтевидео 6900
Мелбурн 10800
Сингапур 10400
Порт-Луи 4200
Коломбо 8100
Коломбо 3900
Аден 3000
АФРИКА 1947 ИЛДӘ
1200 0 1200 2400 км
ФРАНСА ГӘРБИ АФРИКАСЫ
ИНКИЛТӘРӘ-МИСИР СУДАНЫ
ФРАНСА ЕКВАТОРИАЛ АФРИКАСЫ
КОНГО (Белчика)
ТАНГАНИКА (Брит. гәјјумлуғунда)
ШИМАЛИ РОДЕЗИЈА (Брит.)
АНГОЛА (Порт.)
ЧӘНУБИ АФРИКА ИТТИФАГЫ
МАДАГАСКАР (Фр.)
20° 40° 60° 0°

Хәритәдә рәгәмләрлә көстәрилмишдир:

1 Мәракеш (Исп.)
2 Чәнуби Мәракеш (Исп.)
3 Гамбија (Брит.)
4 Гвинеја (Порт.)
5 Сјерра-Леоне (Брит.)
6 Гызыл Саһил (Брит.)
7 Того (Брит. гәјјумлуғунда)
8 Того (Фр. гәјјумлуғунда)
9 Сенегал (Фр.)
10 Гвинеја (Фр.)
11 Фил Диши Саһили (Фр.)
12 Судан (Фр.)
13 Даһомеја (Фр.)
14 Јухары Волта (Фр.)
15 Чад (Фр.)
16 Убанки-Шари (Фр.)
17 Орта Конго (Фр.)
18 Габон (Фр.)
19 Камерун (Брит. гәјјумлуғунда)
20 Гвинеја (Исп.)
21 Кабинда (Порт.)
22 Руанда-Урунди (Белчика гәјјумлуғунда)
23 Еритреја (1941 илдән Инкилтәрә тәрәфиндән ишғал едилмишдир)
24 Сомали (Фр.)
25 Сомали (Брит.)
26 Сомали (1941 илдән Инкилтәрә тәрәфиндән ишғал едилмишдир)
27 Нјасаленд (Брит.)
28 Чәнуби Родезија (Брит.)
29 Бечуаналенд (Брит.)
30 Чәнуб-Гәрби Африка (Чәнуби Африка Иттифагынын ишғал етдији әрази)
31 Свазиленд (Брит.)
32 Басутоленд (Брит.)

Хәритәдә рәгәмләрлә көстәрилмишдир:

1 Гамбија
2 Гвинеја-Бисау
3 Екваториал Гвинеја
4 Megfransanыn Афар вә Исса әразиси
5 Руанда
6 Бурунди
7 Свазиленд
8 Лесото

МИГЈАС 1:50 000 000

500 0 500 1000 1500 2000 км

1975 илин нојабрында БЖКИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир ланды. Јалныз 19 әсрин ортасында өлкәни император II Фјодор [1855—68] бирләшдирди.

17 әсрин ахырларындан Гвинеја саһилләри дөвләтләри күчләнмәјә башлады. Бурада ән гүдрәтли дөвләтләрдән бири Ашанти (индики Гана әразиси) олмушдур. Гвинеја саһилләри дөвләтләринин ичтимаи гурулушу зәиф өјрәнилмишдир. Еһтимал ки, бурада феодал мүнасибәтләри јаранмышды. Гвинеја саһили гул алверинин әсас р-нларындан олдуғу үчүн бурада гулдарлыг уклады мүһүм рол ојнамышдыр.

Конго һөвзәси дөвләтләри үчүн 17—19 әсрләр дәрин тәнәззүл дөврүдүр. Китара, Буганда, Руанда, Бурунди кими бә'зи дөвләтләр исә 19 әсрә јахын јүксәк инкишаф пилләсинә чатды. Бу дөвләтләрин ичтимаи гурулушунда феодализмин бә'зи хүсусијјәтләри вар иди. Лакин Бугандада гулдарлыг инкишаф етмиш, Бурунди вә Руандада исә гулдарлыг демәк олар, мөвчуд дејилди.

А.-нын учгар ч.-нда һәлә 1652 илдә Һолландијанын Ост-Һинд ширкәти Кап колонијасынын әсасыны гојмушду. Бурада африканјорлар (бурлар) кәлиб сакин олмушдулар. 18 әсрин сону вә 19 әсрдә Кап колонијасыны Инкилтәрә әлә кечирди. Чәнуби А. халглары мүстәмләкәчиләрә күчлү мүгавимәт көстәрирдиләр. Басуто халгы мүстәмләкәчиләрлә ағыр мүбаризә апарырды. Буна бахмајараг, 1868 илдә онлар Инкилтәрә протекторатлығыны танымалы олдулар.

19 әсрин сон рүбүндә, капитализмин империализмә кечид дөврүндә, «...мәһз һәмин дөврдән сонра мүстәмләкә зәбт етмәк саһәсиндә ән бөјүк «јүксәлиш» башланыр, дүнјанын әразичә бөлүшдүрүлмәси үстүндә кедән мүбаризә сон дәрәчә кәскинләшир» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 22, сәһ. 268—269). А. мүстәмләкә експансијасынын ән мүһүм објектләриндән биринә чеврилди.

Инкилтәрә 19 әсрин сонунда Гаһирәдән Кејптаунадәк олан әразини өз торпагларына чевирмәк (Инкилтәрә бу планы јалныз Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра һәјата кечирә билди) вә игтисади чәһәтдән даһа зәнкин вилајәтләри зәбт етмәк планыны һазырлады. Инкилтәрә империалистләри 1882 илин ијулунда Мисирә мүдахилә етди вә һәмин илин сентјабрында инкилис ордусу Мисирин пајтахтыны тутду. Мисирин формал сурәтдә Османлы империјасы тәркибиндә олмасына бахмајараг, о, әслиндә Инкилтәрәнин мүстәмләкәсинә чеврилмишди. 1914 илдә Инкилтәрә Мисирин Британија протекторатлығы алтына кечмәсини е'лан етди.

Инкилтәрә Гәрби А.-да да (индики Гана вә Никерија әразисиндә) ишғалчылыг мүһарибәләри апарырды. Франса да А.-да ири мүстәмләкә империјасы јаратды. 19 әсрин 70-чи илләриндә Франса Шимали Африкада Әлчәзаири әлә кечирди. 1881 илдә Туниси тутду. 20 әсрин әввәлиндә Франса Мәракешә мүдахилә етди. Гәрби вә Екваториал А.-нын кениш әразиләрини тутду. 1895 илдә Мадагаскар а.-ны әлә кечирди вә 1896 илдә ону өзүнүн мүстәмләкәси е'лан етди.

Алманија бир сыра А. тајфа башчыларыны «мүгавилә» бағламаға мәчбур етди, 1884 илдә А.-нын шәрг саһилләриндә кениш әразиләри зәбт етди вә онлары Алманија Шәрги Африкасы адландырды.

А.-нын бөлүшдүрүлмәсиндә Италија да иштирак етди. 1890 илдә Италија мүстәмләкәләри Еритреја мүстәмләкәсиндә бирләшдирилмишди. 1895 илдә Италија мүһарибә е'лан етмәдән Ефиопијаја гаршы һәрби әмәлијјата башлады. Мүһарибәдә Италија мәғлуб олдуғуна көрә Ефиопијанын мүстәгиллијини танымаға мәчбур олду. Инкилтәрә вә Франса илә бирликдә Италија Сомали ј.а.-нын бөлүшдүрүлмәсиндә иштирак етди. Түркијә илә 1911—12 ил мүһарибәси нәтичәсиндә Италија Ливијаны әлә кечирди.

А.-да бир сыра әразини Португалија вә Испанија зәбт етди. Биринчи дүнја мүһарибәсинин әввәлиндә һүгуги чәһәтдән јалныз ики дөвләт, Ефиопија вә Либерија мүстәгил галды. Галан өлкәләр Авропа дөвләтләринин мүстәмләкәси иди. А. уғрунда һәрби мүнагишә јаратмамаг мәгсәди илә мүстәмләкә дөвләтләри А.-нын бөлүшдүрүлмәси һаггында үмуми гәрара кәлмәјә чәһд етдиләр. Бу мәгсәдлә бејнәлхалг Берлин (1884—85), Брүссел (1889—90) вә с. конфранслары чағырылды. Буна бахмајараг А. халглары мүстәмләкәчиләрә инадлы мүгавимәт көстәрирдиләр. Истиглалијјәт уғрунда ән әһәмијјәтли үсјанлар ичәрисиндә: Суданда 1881—98 илләрдә меһдичиләр үсјаныны вә 1881—82 илләрдә Мисирдә Әрәби пашанын рәһбәрлији илә галдырылан үсјаны вә с. көстәрмәк олар.

Азадлыг мүбаризәси кедишиндә чох вахт Африка халгларынын гүввәләри бирләшир, онларын ичтимаи инкишаф просеси сүр'әтләнир, исте'дадлы сәркәрдәләр, дөвләт хадимләри вә рәһбәрләр јетиширди. Лакин, үмумијјәтлә А. халглары мүстәмләкәчиләрин гүввәләри гаршысында һәлә зәиф идиләр. Гејри-бәрабәр мүбаризәдә јүз минләрлә африкалы һәлак олурду. Авропа дөвләтләри А.-ны бөлүшдүрдүкдән сонра ону «өјрәнмәјә» башладылар. Африка мүстәмләкәләри аграр-хаммал мәнбәјинә чеврилди. Әһали ағыр истисмара мә'руз галды.

А.-нын бөлүшдүрүлмәси империалист дөвләтләри арасындакы зиддијјәти кетдикчә кәскинләшдирди. Мүстәмләкә дөвләтләри арасындакы бу зиддијјәт Биринчи дүнја мүһарибәсинин сәбәбләриндән бири олду. Мүһарибә илләриндә А. әразисинин хејли һиссәсиндә дә һәрби әмәлијјат кедирди. Инкилтәрә вә Франса мүһарибә илләриндә А.-ны мүһүм хаммал базасына чевирмиш, халгдан исә әскәр гүввәси кими истифадә етмишдир.

Империалист дөвләтләри тәрәфиндән мүстәмләкәчилик зүлмүнүн күчләнмәси, мүһарибә ағырлығынын мүстәмләкә халгларынын үзәринә дүшмәси вә с. империалистләрә гаршы мүбаризәнин кәскинләшмәсинә сәбәб олду.

А.-нын ән јени тарихи. Империализмин мүстәмләкәчилик системинин бөһраны. Биринчи дүнја мүһарибәси нәтичәсиндә А.-нын сијаси хәритәси дәјишди. Кечмиш Алманија мүстәмләкәләри мүһарибә галибләри тәрәфиндән алынмыш вә мандат алтындакы әрази кими Милләтләр Чәмијјәти тәрәфиндән Инкилтәрә, Франса, Белчика вә ЧАИ-јә верилмишди. Мүһарибәдән сонра А. өлкәләри игтисадијјатында харичи капитал һөкм сүрүрдү. Мүстәмләкә һакимләри көһнә, капитализмәдәк олан мүнасибәтләрин сахланылмасына чан атырдылар. А. чәмијјәтиндә исә ирәлијә доғру дәјишикликләр баш верирди, бурада буржуа чәмијјәтинин синифләри—пролетариат вә буржуазија мејдана кәлирди.

Биринчи дүнја мүһарибәси вә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы капитализмин үмуми бөһранынын вә онун тәркиб һиссәси олан мүстәмләкәчилик системи бөһранынын әсасыны гојду. Октјабр ингилабынын гәләбәси Асија вә А. мүстәмләкәләринин халгларыны мүбаризәјә галдырды. А.-да мүстәмләкә системиндә башлајан бөһранын илк әламәти империализмә гаршы мүбаризәни өзүнә мәгсәд гојан милли сијаси партија вә тәшкилатларын јаранмасы иди. Онларын башында бир гајда олараг милли буржуазија вә зијалыларын нүмајәндәләри дурурду. Милли партијалар вә тәшкилатлар јерли әһалинин сијаси һүгугларынын кенишләндирилмәсини вә ајрысечкилик ганунверичилијинин ләғвини тәләб едирдиләр. 20-чи илләрин әввәли вә 30-чу илләрдә нисбәтән инкишаф етмиш өлкәләрдә габагчыл фәһләләр вә зијалылар коммунист партијаларынын јарадылмасына тәшәббүс көстәрдиләр. 1920 илдә Әлчәзаир, Тунис вә Мәракешдә Франса Коммунист Партијасына (ФКП) дахил олан коммунист тәшкилатлары мејдана чыхды; сонралар бу тәшкилатлар мүстәгил партијалара чеврилди. 1921 илдә ЧАИ-дә, 1922 илдә исә Мисирдә коммунист партијасынын әсасы гојулду. Антиимпериалист һәрәкат мүхтәлиф формаларда бүтүн А.-ны бүрүдү. 1924 илдә Суданда Инкилтәрә әлејһинә үсјан галхды. 1921—26 илләрдә Мәракешдә Франса вә Испанија һакимијјәтинә гаршы Риф тајфаларынын үсјаны, тропик А. өлкәләриндә исә африкалыларын күчлү чыхышлары олду.

Дүнја игтисади бөһраны нәтичәсиндә мүстәмләкә өлкәләри илә метрополија дөвләтләри арасындакы зиддијјәтләр олдугча кәскинләшди. Империалист дөвләтләри мүстәмләкәчилик истисмарынын күчләндирилмәси һесабына бөһрандан чыхмаг истәјирдиләр. 30-чу илләрин ортасында А. илк дәфә фашист тәчавүзү (Италијанын Ефиопијаја һүчуму) илә үз-үзә кәлди. Италија—Ефиопија мүһарибәси (1935—36) дөврүндә А.-нын бир чох өлкәсиндә тәчавүз гурбанларыны мүдафиә комитәләри јарадылмышды. ССРИ гәти олараг фашист тәчавүзүнү писләјир вә А. халгларынын тәрәфиндә чыхыш едирди.

Бүтүн А. өлкәләри Икинчи дүнја мүһарибәсиндә (1939—45) иштирак едирди. А.-нын мүстәмләкә халглары А.-да Италија вә Алманија фашизми үзәриндә гәләбә газанылмасында мүһүм ишләр көрдүләр. 1941 илдә Инкилтәрә ордулары Ефиопија партизанларынын көмәји илә Ефиопијаны Италија ишғалчыларындан азад етдиләр. 1942—43 илләрдә мүттәфигләр ордусу Ливија вә Тунис вәтәнпәрвәрләринин көмәји илә бу өлкәләрдәки италјан-алман гошунларыны мәғлуб етдиләр. Совет Ордусунун совет—алман чәбһәсиндә мүвәффәгијјәтли дөјүшләри Шимали А.-да италјан-алман гошунларынын дармадағын едилмәсини сүр'әтләндирди. Икинчи дүнја мүһарибәси капитализмин үмуми бөһраныны даһа да күчләндирди.

А.-да империализмин мүстәмләкәчилик системинин дағылмасы. Совет Ордусу вә мүттәфиг дөвләтләрин ордулары тәрәфиндән фашист өлкәләри блокунун дармадағын едилмәси А.-нын сијаси дирчәлишинә ҝүҹлү тә'сир ҝөстәрди. 40-ҹы илләрин орталары вә 50-ҹи илләрин башланғыҹында А.-нын демәк олар ки, бүтүн өлкәләриндә јерли әһалинин күтләви тәшкилатлары јаранды. Бу тәшкилатлар илк дәфә олараг сијаси мүстәгиллик мәсәләсини гаршыја әсас вәзифә кими гојдулар.

Истиглалијјәт уғрунда мүбаризә А.-нын мүхтәлиф өлкәләриндә мүхтәлиф формада олмушдур. Мүстәмләкәләрин әксәријјәтиндә бу мүбаризә нүмајишләр, тә'тилләр вә с. формада кечирилмишдир. Бә'зи өлкәләрдә мүстәмләкәчилик әлејһинә мүбаризә узунмүддәтли силаһлы мүгавимәт формасында апарылмышдыр. А.-нын шималында милли азадлыг мүбаризәси даһа ҝениш вүс'әт алды. 1945—48 вә 1950—51 илләрдә Мисирдә ҝүҹлү антиимпериалист чыхышлар, Инҝилтәрә ишғал ордуларынын сүнҝүләри үзәриндә дајанмыш чүрүк монархија режимини сарсытды. 1952 ил ијулун 23-дә Мисирдә дөвләт чеврилиши олду. Бу чеврилиш антиимпериалист, антифеодал ингилабынын башланғыҹы иди. 1953 ил ијунун 18-дә Мисирдә монархија ләғв едилди. 1956 ил ијулун 26-да Сүвејш каналы миллиләшдирилди. Мисирә гаршы Инҝилтәрә—Франса—Исраил тәҹавүзүнүн боша чыхмасы Мисир вә диҝәр А. өлкәләриндә антиимпериалист гүввәләрини даһа да мөһкәмләндирди. 1956 илдә инҝилисләр Судандан чыхмаға мәҹбур олдулар. Судан 1956 ил јанварын 1-дә мүстәгил дөвләт е'лан олунду. 1956 илдә Франса Мәракеш вә Тунисин мүстәгиллијини таныды. 1951 илдә БМТ-нин гәрары илә кечмиш Италија мүстәмләкәси Ливија мүстәгил олду. 1962 илдә Әлҹәзаир халгынын азадлыг вә истиглалијјәт уғрунда гәһрәманҹасына апардығы 7 иллик мүбаризәси гәләбә илә гуртарды. А.-да Бөјүк Сәһрадан Ҹ.-да илк дәфә мүстәмләкәчилик зәнҹирини гыран Гызыл Саһил олду: 1957 ил мартын 6-да бурада Гана дөвләти, 1958 илдә исә Гвинеја Республикасы мүстәгил е'лан олунду.

Империализмин мүстәмләкәчилик системи 1960 илдә («Африка или») даһа да зәифләди. Һәмин ил А. гитәси хәритәсиндә 17 мүстәгил дөвләт јаранды.

Милли азадлыг һәрәкатынын ҝенишләнмәси шәраитиндә Британија Мәркәзи А.-сында Бөјүк Британија һөкумәти 1953 илдә Родезија вә Нјасаленд федерасијасыны јаратды. Бурада башлыҹа мәгсәд, Ҹәнуби Родезијада јашајан авропалыларын көмәји илә бу рајонда мүстәмләкәчилик режимини мөһкәтләтмәкдән ибарәт иди. Лакин федерасијанын африкалы әһалисинин мүбаризәси мүстәмләкәчиләри федерасијаны бурахмаға (1963, декабр) мәҹбур етди. 1964 илдә Нјасаленд әразисиндә мүстәгил Малави, Шимали Родезија әразисиндә исә Замбија дөвләтләри е'лан едилди. Јалныз Ҹәнуби Родезијада һакимијјәт гејри-гануни олараг азлығы тәшкил едән ағларын иргчи һөкумәтинин әлиндәдир. Бу һөкумәт 1965 илин нојабрында һәмин мүстәмләкәни «мүстәгил», 1970 илин мартында исә «Родезија Республикасы» е'лан етди.

1970 илин әввәлиндә демәк олар ки, А.-нын бүтүн өлкәләри истиглалијјәт әлдә етдиләр. 1961 илдән Анголада, 1962 илдән Гвинејада (Бисау), 1964 илдән исә Мозамбикдә Португалија мүстәмләкәчиләринә гаршы ҝениш силаһлы мүгавимәт башланды. 1973 ил сентјабрын 24-дә Гвинеја-Бисау, 1975 ил ијунун 6-да Мозамбик, нојабрын 11-дә исә мүстәгил Ангола Халг Республикасы е'лан едилди.

А.-нын ҹәнубунда мүстәмләкәчилик системинин сон истинадҝаһы олан ҸАР иргчи режимини АБШ, Инҝилтәрә, АФР вә с. капиталист өлкәләри мүдафиә едир. 1975—76 илләрдә Зимбабве вә Намибија халгларынын, ҸАР јерли әһалисинин өз һагг иши уғрунда мүбаризәси ҝениш вүс'әт алды. Гитәнин ҹәнубунда һакимијјәти чохлуг тәшкил едән јерли әһалијә вермәк барәдә тәләбләрә бахмајараг, Гәрб дөвләтләри, биринҹи нөвбәдә АБШ вә Инҝилтәрә иргчи режимләри горујуб сахламаг үчүн мүхтәлиф һијләләрә әл атырлар. А.-да кечмиш мүстәмләкәләрин сијаси мүстәгиллик әлдә етмәси һәлә мүстәмләкәчилик үзәриндә там гәләбә демәк дејил. Империализм, сијаси мүстәгиллијә наил олан А. өлкәләриндә өз мөвгејини сахламаға ҹан атыр, мүстәмләкә халгларына *јени мүстәмләкәчилији* тәтбиг едир. А.-да јени мүстәмләкәчилијин формаларындан бири дә бә'зи А. дөвләтләринин «Үмуми базара» ҹәлб едилмәсидир. А.-нын ҝәнҹ дөвләтләринин сијаси вә игтисади мүстәгиллијинин ҝүҹләндирилмәсиндә сосиалист дөвләтләринин мүһүм ролу вардыр.

ССРИ-нин тәшәббүсү илә БМТ Баш Мәҹлисинин 15-ҹи сессијасы 1960 ил декабрын 14-дә мүстәмләкә өлкәләри вә халгларына истиглалијјәт верилмәси һаггында Бәјаннамә гәбул етди. ССРИ А. өлкәләринин әксәријјәти илә дипломатик әлагә јаратмыш вә онлара мүхтәлиф игтисади, техники вә диҝәр јардым ҝөстәрир.

А. өлкәләринин чохунда мүтәрәгги иҹтимаи-игтисади инкишафын ҝениш програмы һәјата кечирилир.

А. дөвләтләри БМТ системиндәки бүтүн бејнәлхалг тәшкилатларын там һүгуглу вә фәал иштиракчысыдыр.

Сијаси бөлҝү. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра башланан милли азадлыг һәрәкаты нәтиҹәсиндә А.-нын хәритәсиндә бөјүк дәјишикликләр олмушдур. Икинҹи дүнја мүһарибәсинә гәдәр А.-да јалныз Мисир, Ефиопија, Либерија вә Ҹәнуби Африка Иттифагы мүстәгил дөвләт иди. Мүһарибәдән сонра мүстәмләкә системинин дағылмасы илә әлагәдар, А. өлкәләринин чоху (Ангола, Бенин, Ботсвана, Бурунди, Габон, Гамбија, Гана, Гвинеја, Гвинеја-Бисау, Екваториал Гвинеја, Әлҹәзаир, Заир, Замбија, Јашыл Бурун а-ры, Јухары Волта, Камерун, Кенија, Комор а-ры, Конго, Лесото, Ливија, Маврики, Мавританија, Мадагаскар, Малави, Мали, Мәракеш, Мәркәзи Африка Респ.-сы, Мозамбик, Ниҝер, Ниҝерија, Руанда, Сан-Томе вә Принсипи а-ры, Свазиленд, Сејшел а-ры, Сенегал, Сјерра-Леоне, Сомали, Судан, Танзанија, Того, Тунис, Уганда, Фил Диши Саһили, Чад) истиглалијјәт әлдә етмишдир. А.-да бир сыра әрази һәлә дә мүстәмләкә әсарәтиндәдир. Бунлар Мүгәддәс Јелена адасы (Б. Британија), Сеута вә Мелилја (Испанија), Франсанын Афар вә Исса әразиси вә Рејунјондур (Франса). Намибијаны ҸАР зәбт етмишдир. Испанијанын кечмиш мүстәмләкәси олан Гәрби Бөјүк Сәһранын әразиси Мәракеш вә Мавританија арасында бөлүшдүрүлмүшдүр (1976). Б. Британијанын кечмиш мүстәмләкәси олан Ҹәнуби Родезијада ағ иргчиләр тәрәфиндән тәшкил олунмуш дөвләт дүнјанын һеч бир өлкәси тәрәфиндән танынмамышдыр.

Әд.: Әлијев Һ., Һаҹыјева К., Јени Африка, Б., 1968; Мусејибов М., Чобанзадә М., Гитәләрин физики ҹоғрафијасы, Б., 1973; Барков А. С., Африка, М., 1953;, Алимин А., Доисторическая Африка пер. с франц., М., 1960; Дюбуа У., Африка, пер. с англ., М., 1961; Дилгенский Г. Г., Северная Африка в IV—V веках, М., 1961; Уоддис Д., Африка. Лев пробуждается, пер. с англ., М., 1962; Африка. Энциклопедический справочник, т. 1—2, М., 1963; Андрианов Б. В., Население Африки, М., 1964; Луцкий В. Б., Новая история арабских стран, 2 изд., М., 1966; История Африки XIX—нач. XX в., М., 1967 (имеется библ.); Новейшая история арабских стран (1917—1966), М., 1968; Новейшая история Африки, 2 изд., М., 1968; Рабочее движение в странах Азии и Северной Африки на современном этапе, М., 1969; Гусейнов С. А., Африка от колониализма к свободе, Б., 1969; Горнунг М. Б. и др., История открытия и исследования Африки, М., 1973; Муратов М. В., Происхождение материков и океанических впадин, М., 1975; Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки, в. 4, Л., 1975; Манчха П. И., В авангарде революционно-освободительной борьбы в Африке, М., 1975; Власова Т. В., Физическая география материков, 3 изд., М., 1976; Хазанов А. М., Экспансия Португалии в Африке и борьба африканских народов за независимость XVI — XVIII вв., М., 1976.

АФРИКА БИРЛИЈИ ТӘШКИЛАТЫ (АБТ; Organization of African Unity)— дөвләтләрарасы мәһәлли сијаси тәшкилат. 1963 илин мајында мүстәгил Африка дөвләтләринин Әддис-Әбәбә конфрансында јарадылмышдыр. АБТ-јә 48 дөвләт дахилдир (1976, ијул). АБТ-нин ишиндә мүстәмләкә вә иргчилик режими һөкм сүрән Африка өлкәләринин милли азадлыг һәрәкаты нүмајәндәләри мүшаһидәчи кими иштирак едир.

Африка өлкәләри бирлији вә һәмрә'јлијинин мөһкәмләндирилмәси, Африка дөвләтләри фәалијјәтинин әлагәләндирилмәси вә онларын һәртәрәфли әмәкдашлығынын инкишафы, суверенлијин, әрази бүтөвлүјүнүн вә мүстәгиллијин горунмасы; мүстәмләкәчилијин бүтүн нөвләринин мәһв едилмәси, бејнәлхалг әмәкдашлығын тәшвиг едилмәси АБТ-нин мәгсәдидир. Буна ҝөрә дә АБТ үзвләри хариҹи сијасәт, игтисадијјат, елм, техника, мүдафиә вә тәһлүкәсизлик, маариф, мәдәнијјәт вә сәһијјә саһәләриндә өз фәалијјәтләрини әлагәләндирмәји өһдәләринә ҝөтүрмүшләр. АБТ-нин әсас принсипләри һүгуг бәрабәрлији вә үзв олан дөвләтләрин дахили ишләринә гарышмамаг, онларын әрази бүтөвлүјүнә вә мүстәгиллијинә һөрмәт етмәк, мүбаһисәли мәсәләләрин сүлһ јолу илә һәлли, Африканын асылы әразиләриндә азадлыг һәрәкатына јардым ҝөстәрмәк, блоклара гошулмамаг вә с.-дән ибарәтдир. АБТ-нин башлыҹа органлары дөвләт вә һөкумәт башчыларынын Мәҹлиси, Назирләр Шурасы, Мәҹлисин тә'јин етдији Баш катибликдир. АБТ-нин хүсуси органлары истиглалијјәт уғрунда мүбаризәни давам етдирән Африка халгларыны мүдафиә етмәји гаршыларына мәгсәд гојмушдур. АБТ-нин мүһүм вәзифәләриндән бири дә Африкада мүстәмләкәчилијин галыглары илә, ЧАР вә Чәнуби Родезијада иргчиликлә мүбаризәдән ибарәтдир. АБТ-нин икинчи Мәчлисиндә (1964, ијун) нүвә силаһынын гадаған олунмасы вә Африканын атомсуз зона е'лан едилмәси, һабелә үмуми тәрксилаһ кими мүһүм гәрарлар гәбул олунмушдур. Бешинчи Мәчлисдә (1968, сентјабр) Исраил тәчавүзү писләнмиш вә ишғал олунмуш әрәб әразиләринин азад едилмәси тәләби ирәли сүрүлмүшдүр. АБТ дөвләт вә һөкумәт башчылары Мәчлисинин он үчүнчү сессијасы (1976, ијул) мүстәмләкәчилик вә иргчилијин сон дајағыны ләғв етмәк уғрунда мүбаризәни сүр'әтләндирмәк әзминдә олдуғуну нүмајиш етдирди, ЧАР-а һәрби вә игтисади јардым көстәрән Гәрб дөвләтләрини чидди сурәтдә писләди. АБТ-нин БМТ-дә даими нүмајәндәләри вардыр.

Әд.: Организация африканского единства (История создания и деятельности). Сб. документов, М., 1970; Организация африканского единства (Сб. документов), в. 2 (1966—1969), М., 1973.

А́ФРИКА ДЕМОКРАТИК БИРЛИЈИ (АДБ; Rassemblement Démocratique Africain)—1946 илин октјабрында Бамако ш.-ндә Франса Гәрби Африка өлкәләри нүмајәндәләринин конгресиндә јарадылмышдыр. Африка халгларынын азадлығы уғрунда мүбаризә апаран бүтүн Франса Гәрби вә Екваториал Африкасы мүстәмләкәләринин демократик гүввәләрини бирләшдирди. Франса Коммунист Партијасы илә сых әлагәдә иди. АДБ-јә әрази бөлмәләри кими бир сыра партија дахил иди. Тә'гибләрин күчләнмәси илә әлагәдар АДБ-нин бә'зи рәһбәрләри 50-чи илләрин әввәлиндә мүстәмләкә һакимијјәт органлары илә әмәкдашлыға башладылар. Бу, АДБ-нин парчаланмасына сәбәб олду. 1958—59 илләрдә Франса Гәрби Африкасынын ләғви вә мүстәгил Африка дөвләтләринин јаранмасы илә әлагәдар АДБ-нин бөлмәләри мүстәгил партијалара чеврилди вә АДБ сырф формал бирлик олду. АДБ-нин өзәји, онун Фил Диши Саһили Респ.-сындакы бөлмәси һесаб едилир.

А́ФРИКА ИНКИШАФ БАНКЫ (АИБ) — Африканын мүстәгил дөвләтләринин илк малијјә тәшкилаты. 1964 илдә јарадылмышдыр. Банка Африканын 39 дөвләти дахилдир (1975). Али органы Мүдирләр Шурасыдыр. Ичраедичи органы олан Директорлар Шурасы Абичандадыр (Фил Диши Саһили Респ.-сы). Банкын әсас вәзифәси үзв өлкәләрин игтисади вә ичтимаи инкишафына көмәк етмәјә јөнәлдилмиш лајиһәләри малијјәләшдирмәк, дөвләтләрарасы комплекс инкишаф програмлары ишләјиб һазырламаг вә һәјата кечирмәкдир. Лајиһәләрин бир гисми АБШ вә бир сыра бејнәлхалг тәшкилатла биркә малијјәләшдирилир. Банкын һимајәси алтында Африка өлкәләриндә хүсуси бөлмәни кредитләшдирән Бејнәлхалг Малијјә Чәмијјәти вә Африка өлкәләри һөкумәтләринә күзәштли шәртләрлә көмәк едән Африка Инкишаф Фонду фәалијјәт көстәрир. Низамнамә капиталы 250 млн. АБШ доллары мәбләғиндә олмагла 25 мин сәһмә бөлүнмүшдүр. Банкын үзвү олан дөвләт 625 сәсә вә һәр бир алынмыш сәһм үчүн 1 әлавә сәсә маликдир. Банк үзв өлкәләрин һөкумәтләринә, бу өлкәләрин дөвләт вә шәхси мүәссисәләринә вә Африканын дикәр өлкәләринин тәшкилатларына (һөкумәтин зәманәти олмаг шәртилә) борч бурахыр.

А́ФРИКА МИЛЛИ КОНГРЕ́СИ (АМК; African National Congress)—ЧАР-да ән күтләви вә нүфузлу сијаси тәшкилат. 1912 илдә јарадылмышдыр. ЧАР-да јерли әһалинин бүтүн синиф вә ичтимаи тәбәгәләринин нүмајәндәләрини бирләшдирир. Башлыча вәзифәси *апартхејдә*, иргчилијин һәр чүр тәзаһүрүнә гаршы, чәмијјәтин демократик әсаслар үзәриндә гурулмасы уғрунда мүбаризәдән ибарәтдир. АМК өлкәнин бүтүн тәрәггипәрвәр гүввәләрини бирләшдирмәјә чалышараг, Коммунист партијасы вә дикәр тәрәггипәрвәр тәшкилатларла бирликдә дәфәләрлә һаким даирәләрин иргчи вә антидемократик сијасәтинә гаршы чыхмышдыр. 1960 илдә иргчи һакимијјәт органлары АМК-ни гадаған етмиш, тәшкилатын рәһбәрләри исә чәза тәдбирләринин гурбаны олмушдур. ЧАР-да һаким Милләтчи партија тәрәфиндән террорун күчләндирилмәси илә әлагәдар АМК 1961 илдән динч мүбаризә илә јанашы иргчилијә гаршы зоракы мүбаризә формаларына кечмәјин зәрурилији гәрарына кәлди. 1967 илдә АМК вә Африка Зимбабве Халгынын Иттифагы (АЗХИ) ЧАР-да вә Чәнуби Родезијада иргчи режимләрә гаршы мүбаризәдә бүтүн сә'јләри бирләшдирмәји гәт етдиләр. АМК вә АЗХИ-нин бирләшмиш дәстәләри биркә дөјүш әмәлијјатлары апарыр. АМК-нин мәтбуат органы «Сечаба» журналыдыр; партијанын лидери Оливер Тамбодур.

АФРИКА́АНС, Бур дили—ЧАР-ын дөвләт дилләриндән бири (инкилис дили илә јанашы). Гәрби керман дилләри групуна дахилдир. Бу дилдә 4 млн.-дан чох адам данышыр (1974). А. 17 әсрдә мүхтәлиф Нидерланд (башлыча олараг һолланд) диалектләринин гоһум (алман вә инкилис), һабелә јерли (һоттентот, бушмен, банту) дилләрлә, еләчә дә дәнизчи, тачир вә гулларын үнсијјәт васитәси олан креол малај-португал дили илә гајнајыб-гарышмасы просесиндә тәшәккүл тапмышдыр. Морфоложи формалары зәиф олан аналитик дилләрдәндир. Јазылы абидәләри 19 әсрин 70-чи илләриндә јаранмышдыр.

Әд.: Миронов С. А., Язык африкаанс, М., 1969.

АФРИКАНЈОРЛАР (бурлар)—Чәнуби Африкада халг. Башлыча олараг ЧАР (Трансваал, Кап вә Оранж Респ.-сы әјаләтләриндә), һәмчинин Намибијада вә Чәнуби Родезијада јашајырлар. Әсасән, 17 әсрдә Чәнуби Африкаја көчмүш һолландларын, һәмчинин франсыз вә алман колонистләринин нәсилләридир. Тәгр. 3 млн. нәфәрдир (1974). Африкаанс дилиндә данышырлар. А., әсасән, әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғул олурлар. 20 әсрин әввәлиндән А. арасында мүлки вә ичтимаи тәбәгәләшмә просеси күчләнмишдир. Онларын бөјүк гисми мүфлисләшир, муздур вә ичарәдарлара чеврилир, јахуд да шәһәрләрә көчүр; ејни заманда, кәнд буржуазијасынын сајы артыр. Шәһәрләрдә А.-ын сәнаје вә тичарәт буржуазијасы формалашыр. ЧАР-да һакимијјәтдә олан мүртәче Милләтчи партија африканјор буржуазијасына архаланараг африкалылара, һиндлиләрә вә метисләрә гаршы ирги ајры-сечкилик сијасәти јеридир. Диндар А.-ын чоху протестантдыр.

Әд.: Народы Африки, М., 1954.

АФРИКА́НТРОП (*Африка*+јун. ánthrōpos—инсан)—сүмүкләринин галыглары (гафатасы вә үст чәнә сүмүјүнүн фрагментләри) 1935 вә 1938 илләрдә Ејаси көлүнүн (Танзанија) саһил чөкүнтүләриндән тапылмыш ибтидаи инсана верилән ад. Сүмүкләрлә бирликдә даш аләтләр дә әлдә едилмишдир. А. Африканын вә Авропанын палеоантропларына јахындыр. *Плејстосенин* 2-чи јарысында јашамышдыр. Ејаси адамы да адланыр.

АФРОДИ́ТА (Aphroditē)—гәдим јунан мифолокијасында мәһәббәт, көзәллик илаһәси; Зевсин вә океанида Дионанын гызы. Ромалыларда *Венера* илә ејниләшдирилирди. А. характер вә мәншә е'тибарилә Аштарт (*Астарта*) илаһәсинә јахындыр. А.-ја ситајиш Кичик Асија, Екеј дәнизи саһилләриндә, Гара дәниз әтрафындакы јунан колонијаларында кениш јајылмышды. А.-нын антик тәсвирләриндән Книдли А. (һејкәлтәраш Пракситель, е.ә. 4 әсрин орталары), һәмчинин, Милослу А. (Венера; е.ә. 2 әср) даһа мәшһурдур.

Милослу Афродита (Венера). Мәрмәр. Е.ә. 2 әср. Лувр, Парис.

АФТА́ (јун. aphthai—кичик хора)—әсасән, ағыз бошлуғу, бә'зән дә ушаглыг јолу селикли гишасынын хәстәлији. Төрәдичиси дәгиг мүәјјән едилмәмишдир. Бә'зән кәскин хәстәликләрин (хүсусән мә'дә-бағырсаг хәстәликләри, *стоматит*, *дабаг* вә с.) ағырлашмасы нәтичәсиндә дә баш верир. А. заманы ағызын селикли гишасында, чох вахт дилин учунда вә јанларында сулуглар (ичәриси шәффаф маје илә долу хырда хоралар) әмәлә кәлир, ағрысы чох олур, бә'зән хәстәнин температуру јүксәлир. Хәстәлик 5—7 күн чәкир. Мүаличәси: ағыз бошлуғуну бүзүшдүрүчү вә дезинфексијаедичи маддәләрлә јахаламаг, сүдлү вә дуру хөрәкләр јемәк.

Әд.: Руднев Г. П., Антропозоонозы, М., 1970; Лабораторная диагностика вирусных и риккетсиозных заболеваний, под ред. Э. Леннета и Н. Шмидта, пер. с англ., М., 1974.

АФТАФА-ЛӘЈӘН—әл-үз јумаг үчүн истифадә едилирди. Әсасән, мисдән һазырланырды. Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә кениш јајылмышды. А.-л. гызлара чеһиз верилдији вә әсасән, мәчлисләрдә ишләдилдији үчүн зәриф нахышларла бәзәдилирди. Азәрб. (хүсусилә Лаһыч) мискәрләринин һазырладыглары нәфис А.-л.-ләр харичдә дә шөһрәт газанмышды.

АФФЕ́КТ (лат. affectus—руһи һәјәчан, чошғунлуг)—кәскин сурәтдә чәрәјан едән гысамүддәтли гүввәтли емосионал вәзијјәт (гејз, дәһшәт, вәчд вә с.). А. кәскин ифадәли һәрәкәтләрлә мүшајиәт олунур, организмин дахили үзвләринин фәалијјәтинә тә'сир едир: А. заманы габыгалты мәркәзләрин фәалијјәти күчләнир, бејнин габыг вә габыгалты саһәләриндә ади гаршылыглы әлагә позулур, рәфтар вә давраныша шүурлу нәзарәт зәифләјир, инсан бә'зән дүшүнүлмәмиш кобуд һәрәкәтләрә јол верир. А. кечдикдән сонра адам мүәјјән мүддәт һәр шејә лагејд олур, сүстләшир. Лакин инсан өз һәрәкәтләрини дәрк едир вә онун үчүн мәс'улијјәт дашыјыр. Инсан А. заманы да өзүнә нәзарәт етмәјә мүвәффәг ола биләр. Бунун үчүн мөһкәм ирадә, јүксәк шүурлулуг зәруридир.

АФФЕРЕ́НТ СИНИР ЛИФЛӘРИ (лат. afferens—кәтирән), мәркәзәкедән синир лифләри—импулслары периферијадан мәркәзи синир системинә апаран һисси лифләр.

АФФИНА́Ж (фр. affinage; affiner—тәмизләмәк)—нәчиб металларын сафлыг дәрәчәсини јүксәлтмәкдән өтрү онлары кәнар вә лазымсыз гатышыглардан ајырмаг вә тәмизләмәкдән ибарәт металлуркија просеси. Електролитик (әсасән, гызыл вә күмүш алмаг үчүн), јаш (платин, палладиум, иридиум вә с. алмаг үчүн) вә гуру (әридилмиш гызылын хлорла е'малы үчүн) А. методлары вар. Бах *Металларын сафлашдырылмасы*.

АФШИН Һејдәр ибн Кавус (?—мај, 841)—әрәб сәркәрдәси, афшинләрин сон нүмајәндәси. А. 831 илдә Мисирдә баш вермиш үсјаны јатырмыш, Бизанс ордусу илә вурушмушду. 835 ил ијунун 3-дән *Бабәк һәрәкатына* гаршы Хилафәт ордусуна командanлыг етмишди. Онун башчылығы илә 837 ил августун 26-да *Бәзз* алынмышды. 838 илдә Бизанс императору Феофилин ордусуну мәғлуб етмишди. Хәлифә Мү'тәсимә гаршы гәсддә тәгсирләндирилән А. 840 ил сентјабрын 7-дә һәбс олунмуш вә зинданда өлмүшдүр.

АФШИН—еркән орта әсрләрдә Орта Асијанын *Усрушана* (Әшрусән) вил.-ндә феодал һакимләринин титулу. А.-ләрин ахырынчы нүмајәндәси Афшин Һејдәр ибн Кавус иди.

АХАГГА́Р, Хоггар—Бөјүк Сәһранын (Әлчәзаирдә) мәркәзи һиссәсиндә дағ массиви. Шм.-дан ч.-а узанан јасты зирвәли пилләли силсиләләрдән вә базалт платодан ибарәтдир. Јүксәк зирвәләри вулкан конусларыдыр (Таһат д., 3005 *м*). А.-да уран, платин, никел, алмаз вә с. јатаглары вар. Әһалиси, әсасән, көчәриләрдир. Һејвандарлыг (гојун, дәвә, кечи) вә әкинчиликлә (буғда, дары, пахла) мәшғулдур.

АХА́ЈЈА ИТТИФАГЫ, Ахеја иттифагы—Ахајјадакы (гәдимдә Пелопоннесин шм.-ы белә адланырды) гәдим јунан шәһәр-дөвләтләринин федерасијасы. Е.ә. 4 әсрин 3-чү рүбүндә, Јунаныстанда Македонијанын һегемонлуғу бәргәрар оландан сонра сүгут етмишди. Е.ә. тәгр. 280 илдә Македонијаја гаршы мүбаризә үчүн мүдафиә иттифагы кими јенидән јарадылмышды. Рома—Македонија мүһарибәсиндә (е.ә. 200—197) Ромаја гошулмуш А.и.-ндан азадлыг уғрунда вә ичтимаи һәрәкатлары јатырмаг мәгсәдилә дә истифадә олунурду. Е.ә. 146 илдә Рома Јунаныстаны тутандан сонра сүгут етмишдир.

АХАЈЛА́Р—гәдим јунан тајфаларындан бири. Әввәлләр Фессалијада (Шимали Јунаныстан), е.ә. 2-чи миниллијин башланғычында исә Пелопоннес вә Екеј дәнизинин бир сыра адасында да јајылмышдылар. Һомерин поемаларында бүтүн јунан тајфалары А. адланыр. Е.ә. 17—16 әсрләрдә А.-ын еркән дөвләтләри јаранмышды (Микена, Пилос вә с). Гәдим Јунаныстан тарихиндә А.-ын мүһүм ролу олмушдур.

«АХАЛГО́РИ ДӘФИНӘСИ»—1908 илдә Ҝүрчүстанын Ахалгори к. (индики Ҹәнуби Осетија МВ-ндә Ленингори к.) јахынлығында гәбирдән тапылмыш е.ә. 6—5 әсрләрә аид гызыл вә тунч бәзәк әшјалары, күмүш габлар, ат јүјәни вә с. Бәзәк шејләринин чохуну јерли усталар һазырламышлар; бә'зиләринин Өн Асијадан кәтирилдији еһтимал олунур. «А.д.» е.ә. 1-чи миниллијин орталарында јерли чәмијјәтдә кәскин ичтимаи тәбәгәләшмәни көстәрир.

Әд.: Смирнов Я. И., Ахалгорийский клад, Тифлис, 1934.

АХАЛКАЛА́КИ — Ҝүрч.ССР-дә шәһәр. Ахалкалаки р-нунун мәркәзи. Ахалкалакис Скали чајы саһилиндә, Ахалтсихе д.-ј. ст.-ндан 74 *км* ч.-ш.-дәдир. Шосе јоллары говшағы. Әһ. 11,4 мин (1975). Јағ-пендир, тахташалбан, лимонад, пивә з-длары, педагожи вә к.т. техникумлары вар.

АХАЛТӘКӘ АТЫ—индики Түр.ССР әразисиндә халг селексијасы илә јетишдирилмиш ән гәдим миник аты чинсләриндән бири. Бир чох ат чинси, о чүмләдән саф ганлы әрәб миник атлары вә с.-нин јетишдирилмәсиндә А. атларындан истифадә едилмишдир. Орта өлчүләри: сүјсүн һүнд. 154—157 *см*, чәпинә уз. 154—158 *см*, дөш гучуму 167—173 *см*, әл дарағынын чеврәси 18—19 *см*; мадјанларда мүвафиг олараг 152, 154, 165,5; 18 *см*-дир. Вәтәрләри ајдын көрүнән узун назик ајаглары, назик вә еластик дәриси вар. Рәнки, әсасән, кәһәр, боз, гара вә күрән олур. Һүндүрбој вә дөзүмлүдүр. Сәһра вә јарымсәһра иглиминә јахшы ујғунлашмышдыр. Түр.ССР, Газах.ССР вә РСФСР-дә јетишдирилир.

Әд.: Книга о лошади, под ред. С. М. Буденного, т. 1, М. , 1952.

АХАЛТСИ́ХЕ — Ҝүрч.ССР-дә шәһәр. Ахалтсихе р-нунун мәркәзи. Д.ј.ст. Батуми, Ахалкалаки вә Боржомијә кедән шосе јоллары говшағы. Әһ. 19,3 мин (1975). Гонур көмүр һасилаты мәркәзидир. Нишаста, шәраб, пивә, лимонад, кәрпич з-длары, әт, чөрәк комбинатлары, мебел ф-ки, тибб мәктәби, к.т. техникуму, театр, өлкәшүнаслыг музеји вар. Орта әсрләрә аид Сафара монастыры А.-нин јахынлығындадыр. А. р-нунда диатомит вә әгиг чыхарылыр.

АХАН УЛДУЗЛАР — кечмишдә метеорлара верилмиш ад.

АХАР ГУМ—су илә дојмуш чох ахычы грунт (әсасән, хырда вә тозвары гум вә гумлуча). А.г. тәзјиг вә башга механики тә'сирләр (силкәләнмә, титрәмә) нәтичәсиндә һәрәкәт едир (ахыр). Тунел, өзүл јери, гују, шахта газылмасында бөјүк чәтинлик төрәдир, чүнки газылмыш саһә јенидән А.г. күтләси илә долур. Буну арадан галдырмаг үчүн А.г.-ун сују гурудулур, дондурулур, сују чәкмәк үчүн хүсуси тәдбирләр (вакуумлу сүзкәчләр, електрик дренажы вә с.) көрүлүр.

АХАРСЫЗ ҺӨВЗӘ — материкләрин дахили һиссәләриндә, хүсусән сәһра саһәләриндә дәнизә вә ја чаја ахары олмајан көл һөвзәси. Мәс., Лобнор көлү (Чиндә), Балхаш көлү, Хәзәр дәнизи, Арал дәнизи.

АХВАХЛА́Р (өзләрини ашвадо адландырырлар)—Дағ.МССР вә Чеч-Инг.МССР-дә, гисмән дә Азәрб.ССР-ин Загатала р-нунда јашајан халг. *Аварларла* гајнајыб гарышырлар. Аилә вә мәишәтдә дилләрини вә өзүнәмәхсус мәдәни хүсусијјәтләрини сахламышлар. Әсасән малдарлыг, әкинчилик вә бағчылыгла мәшғул олурлар. Бир гисми сәнаједә ишләјир. Диндарлары мүсәлмандыр.

А́ХЕН, Ахен (Aachen)—АФР-дә шәһәр. Шимали Рејн-Вестфалија әразисиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 239,6 мин (1972). Машынгајырма, електротехника, метал е'малы, тохучулуг вә кимја, әтрафында әлван металлуркија сәнајеси вар. Һидрокен-сулфидли-хлорлу исти булаглары олан курортдур. А. р-нунда Ахен даш көмүр һөвзәси вар.

АХИЛИ́ЈА (јун. а—инкар шәкилчиси+chylós—ширә) — мә'дә ширәсиндә хлорид туршусу вә пепсин ферментинин олмамасы. А. нәтичәсиндә зүлаллы маддәләр һәзм олунмадан мә'дәдән бағырсаға кечир. А. мә'дәнин селикли гишасынын хәстәлији (мә'дә вәзисинин атрофијасы) вә ја башга хәстәликләрин (вәрәм, анемијанын бә'зи формалары, синир системинин функсионал хәстәликләри вә с.) тәзаһүрүдүр. Мүаличәси: А.-ны төрәдән әсас сәбәби арадан галдырмаг, мә'дәалты вәзи препаратларындан, јемәк заманы мә'дә ширәсиндән истифадә етмәк.

АХИ́ЛЛ, Ахиллес (јун. Achilléus)—гәдим јунан мифолокијасында Троја мүһарибәси дөврүндә ән шүчаәтли гәһрәманлардан бири. Әфсанәјә көрә А.-ин анасы, дәниз илаһәси *Фетида* оғлуну өлмәз вә јенилмәз етмәк үчүн ону Јералты Стикс чајынын мүгәддәс сујуна салмышдыр. Анасы онун дабанындан тутдуғуна көрә ора мүгәддәс су дәјмәмиш вә дабаны А.-ин јеканә зәиф јери олмушдур. *Парисин* атдығы ох А.-ин дабанына дәјәрәк ону өлдүрмүшдүр. Ән зәиф јер мә'насында ишләдилән «Ахиллес дабаны» ифадәси бу әфсанә илә бағлыдыр. А.-ә пәрәстиш Гара дәнизин шм. саһилләриндә дә јајылмышды. А. образы Һомерин «Илиада» поемасында кениш тәсвир олунмушдур.

АХИ́ҸО (Ahidjo) Ахмаду (д. 1924, август)—Камерун дөвләт хадими. 1957 илдә Камерун дахили мухтаријјәт әлдә едәндән сонра баш назир мүавини вә баш назир (1958—60) олмушдур. 1960 илдән Камерунун президенти, 1961 илдә Камерун Федератив Респ.-сы јарандыгдан сонра респ.-нын президенти, 1973 илдән һәм дә һөкумәт башчысыдыр, 1966 илдән һаким партија Камерун Милли Иттифагынын милли сәдридир.

АХЫН ИСТЕҺСАЛЫ — истеһсалын тәшкилинин мүтәрәгги үсулу; мәһсул истеһсалы просесинин ајры-ајры мәрһәләјә (әмәлијјата) ајрылмасы, онларын мүәјјән иш јерләринә дәгиг тәһким едилмәси, техноложи просесдә иш јеринин саһманлығы, истеһсалын фасиләсизлији илә характеризә олунур. Ахын иш үсулу әсас вә јардымчы ишләрдә кениш механикләшдирмә, ихтисаслашдырылмыш јүксәк мәһсулдар аваданлыг, автомат машын, хәтт, һәмчинин мүтәрәгги технолокија тәтбиг етмәк үчүн әлверишли шәраит јарадыр. А.и.-нын тәтбиги әмәк мәһсулдарлығыны јүксәлтмәјә, истеһсал күчүндән даһа јахшы истифадә етмәјә, истеһсал сиклини гысалтмаға, материала гәнаәтә, мәһсулун кејфијјәтини јахшылашдырмаға вә маја дәјәрини ашағы салмаға имкан верир. А.и. саһәләри күтләви-ахын вә серијалы-ахын хәтдә биртипли охшар мәһсул истеһсалынын мигјасындан, бу мәгсәдлә ајрылмыш фәрди вә груп һалында истеһсал објектләринин мигдарындан, бир објектдән дикәринә кечмәк имканындан (даими ахын вә дәјишкән ахын), истеһсал просесинин фасиләсизлик дәрәчәсиндән (фасиләсиз ахын вә бирбаша ахын), истеһсалын механикләшдирмә вә автоматлашдырылма сәвијјәсиндән (автомат ахын хәтт, гисмән автоматлашдырма, комплекс механикләшдирмә, гисмән механикләшдирмә) асылы олараг јараныр. А.и.-нын тәтбиги үчүн әсас шәрт мүәссисәнин ихтисаслашдырылмасыдыр. Лакин мүхтәлифтипли мәһсул истеһсалы шәраитиндә дә мәһсулу вә онун һиссәләрини ејниләшдирмәк, нормалашдырмаг, стандартлашдырмаг вә техноложи просесләри типләрә ајырмагла А.и.-ны мүвәффәгијјәтлә тәтбиг етмәк олар. ССРИ-дә истеһсалын планлы сурәтдә ихтисаслашдырылмасы А.и.-нын тәтбиги үчүн әлверишли шәраит јаратмышдыр. А.и. машынгајырма, чиһазгајырма, јејинти, тикиш, ајаггабы, мешә, мә'дән сәнајесиндә, һабелә тикинти вә к.т.-нда кениш јајылмышдыр. Елми-техники ингилаб шәраитиндә А.-и даим кенишләндирилир. Онун даһа да инкишаф етдирилмәси истеһсалын сәмәрәсинин артырылмасында мүһүм истигамәтдир. Азәрб.ССР-ин бир чох мүәссисәсиндә А.и. тәтбиг олунур.

Әд.: Саксаганский Т. Д., Организация производства на машиностроительном заводе, 3 изд., М., 1969; Организация и планирование производства на машиностроительном предприятии, под ред. В. А. Летенко, М., 1972; Организация и планирование машиностроительного производства, под ред. И. М. Разумова и Л. Я. Шухгальтера, М., 1974.

АХЫН ХӘТТИ—деталларын һазырланмасы (вә ја мә'мулатларын јығылмасы) үчүн техноложи просес ардычыллығы илә дүзүлмүш е'мал машынларынын, јахуд иш јерләринин мәчмусу. А.х.-нин һәр һансы машыны, јахуд иш јери бир вә ја бир нечә әмәлијјат үчүндүр. Метал е'малы сехләринин А.х. детаҙлары бир әмәлијјатдан дикәринә өтүрмәк үчүн нәгледичи гурғуларла бирләшдирилмиш бир, јахуд ики сыра дәзкаһдан (машындан), јығма саһәләриндә исә аваданлыг, тәртибат, аләт вә нәгледичи гурғуларла тәчһиз олунмуш иш јерләриндән ибарәтдир. Икинчи һалда нәгледичи гурғулар А.х.-ни детал вә говшагларла фасиләсиз тәчһиз етмәк вә јығылмыш мә'мулатын ардычыл һәрәкәт етдирилмәси үчүндүр. А.х. деталлары јүкләмә вә бошалтма механизмләри, дәзкаһлararасы нәгл. васитәләри, идарәетмә системләри вә с. илә тәчһиз едилдикдә *автомат хәтт* јараныр.

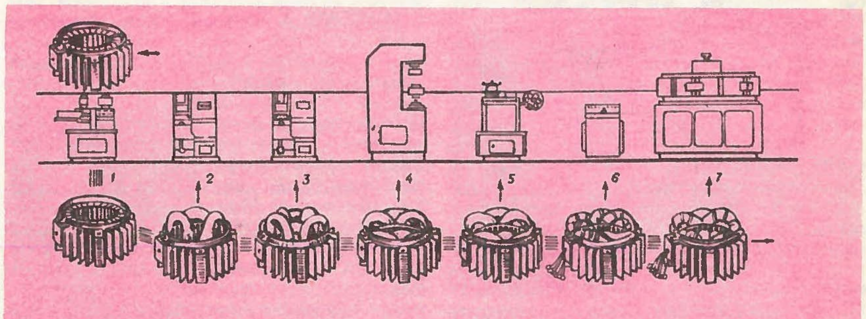

Електрик мүһәррики статор долагларынын сарынма, һопдурулма вә гурудулмасы үчүн комплекс механикләшдирилмиш ахын хәтти: *1*—јуваларын изолјасија олунмасы; *2*—долағын биринчи јарусунун сарынмасы; *3*—долағын икинчи јарусунун сарынмасы; *4*—өн һиссәләрин пресләнмәси; *5*—долағын јуваларда бәркидилмәси; *6*—долағын јохланмасы; *7*—долағын һопдурулмасы вә гурудулмасы.

А.х. фәрди (1 деталын е'малы үчүн), гошалашдырылмыш (2 деталын ејни вахтда е'малы үчүн) вә груп һалда (бир нечә деталын ејни вахтда е'малы, јахуд онларын мүәјјән ардычыллыгла е'малы үчүн) олур. А.х.-ндә ири објектләрин јығылмасы заманы ајры-ајры говшаг вә деталлар мүәјјән олунмуш ардычыллыгла верилир, гурашдырма ишләрини исә бир објектдән дикәринә кечән ихтисаслашдырылмыш бригадалар көрүр. А.х. бојунча һәр бир дәзкаһ вә иш јери анчаг мүәјјән әмәлијјатын ичрасы үчүн ујғунлашдырылыр. Бу һал әмәк мәһсулдарлығынын вә иш кејфијјәтинин јүксәк олмасыны тә'мин едир. ССРИ-нин мүәссисәләриндә А.х. илә мүхтәлиф просесләр һәјата кечирилир. Чох вахт бир нечә јығма А.х. бир нечә е'мал А.х.-нә перпендикулјар јерләшдирилир (мәс., е'мал просесинин сон әмәлијјат аваданлығы һазыр деталын мә'мулата јығылачағы јердә гурашдырылыр). А.х. бөјүк програмла мә'мулат бурахылышы заманы максимум еффектли олур.

Әд.: бах *Ахын истеһсалы* мәгаләсинин әдәбијјатына.

АХЫНЧА—Азәрб.ССР вә Ерм.ССР-дә чај. Уз. 76 *км*, һөвзәсинин саһ. 1178 $км^2$. *Башкәнд ашырымы* јахынлығындан (1950 *м* һүнд.-дән) башланыр. Јағыш, јералты вә гар сулары илә гидаланыр. Сувармада истифадә едилир. Үстүндә *Ахынчачај су анбары* јарадылмышдыр.

АХЫНЧАЧАЈ СУ АНБАРЫ—Азәрб. ССР-ин Товуз р-нунда, Ерм.ССР сәрһәдиндә, Ахынча чајынын үстүндәдир. 1969 илдә истифадәјә верилмишдир. Саһ. 92 *һа*, үмуми һәчми 14 млн. $м^3$, фајдалы һәчми 12 млн. $м^3$-дир. Ахынча чајынын сујуну тәнзимләјир вә 9 мин *һа* саһәнин суварылмасында истифадә олунур.

АХЫРЫНЧЫ РҮБ (астрономијада)—Ајын бәдирләнмиш Ајдан тәгр. бир һәфтә сонракы сәфһәси. А. р.-дә Ај Күнәшдән 90° гәрбдә, габарыглығы исә ишыглы јарымдаирә шәклиндә Күнәшә тәрәф олур (бах *Ајын сәфһәләри*).

АХЫСХА — Азәрб. ССР Сабирабад р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 10 *км* шм.-ш.-дә, Күр чајынын сол саһилиндә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 879 (1976); памбыгчылыг, тәрәвәзчилик, бағчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, гијаби мәктәб, китабхана вар.

АХМАЗ—чајын әсас јатагдан тамамилә вә ја гисмән ајрылмыш һиссәси. А.-лар илк дөврдә көл шәклиндә олур вә чај дашгынлары илә гидаланыр. А.-а су чатмадыгда тәдричән батаглыға чеврилир вә гурујур. Азәрб.-да Минкәчевир су анбары тикиләнәдәк Күр чајынын ашағы ахынында А.-лар чох иди. Һазырда әксәријјәти гурудулмушдур.

АХМА́ТОВА (тәхәллүсү; әсл фамилијасы Горенко) Анна Андрејевна (23.6.1889, Одесса—5.3.1966, Домодедово, Москва вил.; Ленинградда дәфн едилмишдир) — рус совет шаири. А. зиддијјәтли јарадычылыг јолу кечмишдир. Әдәби фәалијјәтинин илк дөврүндә *акмеизмә* мејл етмишдир: «Ахшам» (1912), «Тәсбеһ» (1914) вә с. ше'р китаблары. Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра јени һәјатдан кәнарда галмасына бахмајараг, ағ мүһачирләри гәтијјәтлә писләмишдир («Вәтәни атанларла дејиләм...»). Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә вәтәнпәрвәрлик руһунда ше'рләр јазмышдыр («Сечилмиш әсәрләр» китабы, 1943). «Ше'рләр (1909—60)» (1961), «Заманын гачышы» (1965) вә с. ше'р топлуларынын мүәллифидир. «Гәһрәмансыз поема» (1940—62) лирик-епик әсәри А. јарадычылығынын зирвәсидир. Ше'рләри форма камиллији, аһәнкдарлығы, дәрин лиризми илә сечилир. А. Шәрг вә Гәрби Авропа шаирләринин әсәрләриндән тәрчүмәләр етмишдир.

Әсәри: Стихотворения, М., 1967.
Әд.: Жирмунский В. М., Творчество Анны Ахматовой, Л., 1973.

АХМАХЫ КУРГАНЛАРЫ—Азәрб. ССР-ин Мардакерт р-нунда (Хачын чајы саһилиндә) *Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәтинә* аид сон Тунч дөврү курганлары (е.ә. 11—9 әсрләр). 1897 илдә Е. А. Реслер тәдгиг етмишдир. А.к.-ндан тунч хәнчәр, бычаг, низә вә ох учлуглары, бәзәк шејләри, кил габлар тапылмышдыр.

АХМЕ́ТА—Күрч.ССР-дә шәһәр. Ахмета р-нунун мәркәзи. Телави д.ј. стндан 29 *км* шм. г. дәдир. Әһ. 8,7 мин (1974). Һидролиз-маја, консерв, шәраб, јағ-пендир з-длары, тахта-шалбан комбинаты, мусиги мәктәби, хәстәхана вә с. вар.

АХМЕТЕ́ЛИ Александр (Сандро) Васили̇јевич (13.4.1886, индики Күрч. ССР Сигнахи р-нунун Анага к.—1937)—күрчү совет режиссору. Күрч.ССР халг артисти (1933). Реж.-луг фәалијјәтинә 1920 илдән башламышдыр. «Загмук» (1926, А. Глебов), «Ламара» (1930, В. Пшавела), «Гачаглар» (1933, Ф. Шиллер) вә с. драм тамашаларынын, «Бал-маскарад» (1926, Ч. Верди), «Латавра» (1928, З. Палиашвили) вә с. операларын реж. олмушдур. А. күрчү совет театрынын баниләриндәндир. Онун јарадычылығы күрчү театрында романтик-гәһрәманлыг ән'әнәләринин мөһкәмләнмәсинә тә'сир көстәрмишдир.

АХОХ, Аһоһ—Азәрб.ССР-ин Исмајыллы р-нунда чај. Әјричајын (Көјчајын голу) сағ голу. Уз. 25 *км*, һөвзәсинин саһ. 691 *км*², Говдағ силсиләсиндән (2 000 *м* һүнд.-дән) башланыр. Сувармада истифадә едилир.

АХРОМАТИК ЛИНЗА, ахромат—хроматик вә сферик аберрасијалары арадан галдыран мүрәккәб линза. А. л. дисперсија етдирмәк габилијјәти мүхтәлиф олан (ики далға узунлуғу үчүн) оптик шүшәдән һазырланмыш вә чох вахт бир-биринә јапышдырылмыш ики линзадан (топлајычы вә сәпәләјичи) ибарәтдир. А.л. дан фотоапаратда, бахыш борусунда вә дикәр оптик чиһазларда истифадә едилир.

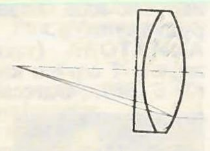

АХРОМАТИ́Н — һүчејрә нүвәсинин зәиф бојанан маддәси (бах *Хроматин*).

АХСАДАНБАБА ТҮРБӘСИ—Азәрб. ССР-ин Бәрдә р-нунда тарихи-ме'марлыг абидәси. Харабалығы гәдим Бәрдә гәбиристанындадыр. Түрбәнин мараглы ме'марлыг гурулушуна малик јералты сәрдаба һиссәси галмышдыр. Сәрдабанын алтыпәрли јасты күнбәзи вар. Пәрләр арасындакы дәрин тағтаванлар вә күнбәз кәсмә кашыдан гурашдырылмыш зәнкин орнаментләрлә бәзәдилмишдир. Тахчалардакы кашы үзлүјүндә чохкушәли вә улдузшәкилли нахышлар вар. А.т.-нин китабәләри дағылмышдыр. Үслуб чәһәтдән Бәрдә түрбәсинә (1322) охшадығы үчүн 14 әсрдә ме'мар Әһмәд ибн Әјјуб әл-Һафиз Нахчывани тәрәфиндән тикилдији еһтимал едилир.

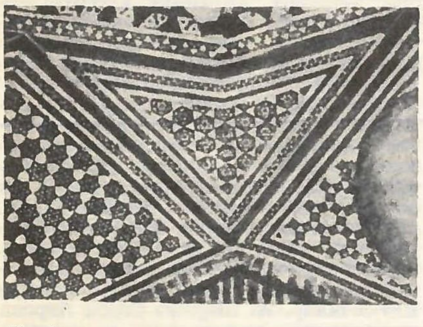

Түрбәнин дахили орнаментләриндән нүмунә.

Әд.: Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А., История архитектуры Азербайджана, М., 1963.

АХСИТАН I, Әхситан, Агсартан (?—тәгр. 1196/97; башга мә'лумата көрә тәгр. 1203/04) — Ширваншаһ [тәгр. 1160—тәгр. 1196/97; башга мә'лумата көрә тәгр. 1149—тәгр. 1203/04], II Мәнучөһрүн оғлу. А.-ын һакимијјәти заманы Ширван чох гүввәтләнмишди. Тиғуи монастырындакы (Күрчүстанда) китабәдә А.-ын Дәрбәнддән Халхала гәдәр Ширван вә Муған өлкәсинин шаһы олдуғу гејд едилир. 1191 илдә *Гызыл Арслан* Ширвана һүчум едиб Шамахыны тутду; А. мүвәггәти олараг пајтахты Бакыја көчүртдү. Онун дөврүндә үстүндә «әл-мәлик әл-мүәззам Ахситан бин Мәнучөһр» сөзләри јазылмыш сиккәләр кәсилирди. Хәзәрдә күчлү һәрби донанма сахланылырды. Ширванда игтисади һәјат јүксәлмиш, шәһәрләр, сәнәткарлыг, мәдәнијјәт вә әдәбијјат инкишаф етмишди. Хагани А.-а гәсидә вә мәдһијјәләр һәср етмиш, Низами «Лејли вә Мәчнун» поемасыны онун сифариши илә јазмышдыр.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Минорский В. Ф., История Ширвана и Дербенда, М., 1963; Буниятов З. М., Ширван в XII—первой половине XIII в., Изв. АН Азерб. ССР (серия истории, философии и права), 1976, № 2.

АХТАЛА́—Күрч. ССР Гурчаани р-нунда палчыгла мүаличә курорту. Тбилисидән 122 *км*, Гурчаани д.ј. ст.-ндан 0,5 *км* аралы, Алазан чајы саһилиндә 422 *м* јүксәкликдәдир. Әтрафы мешәликдир. Јајы исти (ијулда орта темп-р 23°C), гышы јумшаг (јанварда орта темп-р 0°C) кечир. Иллик јағынты тәгр. 700 *мм*. Һәрәкәт вә дајаг органлары, периферик синир системи вә киңеколожи хәстәлији оланлар мүаличә едилир. «Алазани» санаторијасы, палчыг мүаличәханасы вар. Курорт ил боју ишләјир.

АХТАЛАМА — инсан вә һејванларда чинсијјәт вәзиләринин чәррaһи јолла чыхарылмасы вә ја мүәјјән үсулларла (һормон, јахуд шүа васитәсилә) функсијадан салынмасы. Инсанда А. чинсијјәт органларынын бир сыра хәстәликләриндә (јаман шиш, травматик зәдәләнмә вә с.), бә'зән дикәр органларын хәстәликләриндә (мәс., гадынларда сүд вәзиси хәрчәнки) мүаличә мәгсәди илә апарылыр. А. һәдди-бүлуға чатмаздан әввәл *хәдимлијә*, јеткинлик дөврүндә исә маддәләр мүбадиләсинин позулмасына, психи дәјишикли̇јә вә чинсијјәт органлары функсијаларынын позғунлугларына сәбәб олур.

Һејванлары, әсасән, игтисади чәһәтдән сәрфәли олдуғу үчүн, бә'зән дә мүаличә мәгсәди илә (чинсијјәт вәзиләриндә јенитөрәмәләр, тохум вәзиләринин травмасы заманы) ахталајырлар; башлыча олараг чәррaһи јолла (тохум вәзиләрини хајалыгдан чыхармагла вә ја ганахытмадан тохум чијәләрини буруб сыхмагла) апарылыр. Ахталанмыш һејванлар сакит олур, јахшы көкәлир, әти ијсиз, даһа дадлы вә кејфијјәтли олур. Ајғыр 3—4 иллијиндә, ишлик чөнкәләр 1 јашында, көкәлдилмәк үчүн ајрыланлар 6 ајлығында, еркәк гузу вә чәпиш 4—6 ајлығында, еркәк чошга 7—9 һәфтәлијиндә ахталаныр. Ахталанмыш һејванларда маддәләр мүбадиләси дәјишир, пијләнмә тез баша чатыр.

Әд.: Студенцов А. П., Кастрация самцов и самок рогатого скота и свиней, 2 изд., М., 1954; Магда И. И., Оперативная хирургия с основами топографической анатомии домашних животных, М., 1963; Кузнецов Г. С., Хирургические операции у крупного рогатого скота, Л., 1964.

АХТАРЫШ—1) мүһакимә ичраатында истинтаг әмәлијјаты; чинајәт аләтләринин, чинајәт јолу илә әлдә едилән әшја вә сәрвәтләрин, ишдә әһәмијјәти ола билән дикәр әшјаларын вә сәнәдләрин тапылмасы вә көтүрүлмәси мәгсәди илә, һабелә ахтарылан шәхсләрин, мүлки иддиа үзрә алына билән, јахуд мәһкәмә һөкмүнә әсасән мүсадирә едилә билән әмлакын ашкара чыхарылмасы үчүн биналарын, әразинин, адамын бәдәнинин вә палтарынын мәчбури сурәтдә јохланылмасындан ибарәтдир. ССРИ-дә А. мүстәнтигин вә ја *тәһгигат* апаран шәхсин әсасландырылмыш гәрары вә јалныз прокурорун санксијасы илә апарылыр. А. һал шаһидләринин (бах *һал шаһиди*) иштиракы илә апарылмалыдыр. А.-ын нәтичәси һаггында протокол тәртиб олунур вә онун сурәти ахтарылан шәхсә верилир. 2) ССРИ-дә истинтаг вә мәһкәмәдән кизләнән мүгәссирләрин, һөкмүн ичрасындан бојун гачыран вә ја ислаһ-әмәк идарәләриндән гачан мәһкумларын, һабелә иткин дүшән шәхсләрин јерләринин мүәјјән едилмәси үчүн мүстәнтигин, тәһгигат органынын, һәбс јерләри мүдиријјәтинин вә Дахили Ишләр Назирлијинин дикәр органларынын көрдүкләри тәдбирләрин чәми. Мүттәфиг респ.-ларын чинајәт-процессуал мәчәлләләринә көрә чинајәт мәс'улијјәтинә чәлб едилмәли шәхсин ахтарылмасына јалныз она иттиһам верилдикдән, јахуд онун мүгәссир кими чәлб едилмәси һаггында гәрар чыхарылдыгдан сонра јол верилир. А. (апарылдығы әразидән асылы олараг) јерли вә иттифаг мигјасында олур.

АХТАРЫШЛЫ ИДАРӘЕТМӘ СИСТЕМИ—бах *Идарәетмә системләри*.

АХТАРМА ГАРАДАГ—Азәрб. ССР-дә палчыг вулканы. Гарадағ р-ну әразисиндәдир. Вулканын кратериндә 35-ә јахын грифон вар. Сопка брекчијасы өртүјүнүн саһ. 300 *һа*-дыр. Грифонлардан газ, палчыг вә су чыхыр.

АХТАРМА ПАШАЛЫ—Азәрб. ССР-дә ән бөјүк палчыг вулканларындан бири. Газымәммәд ш.-ндән 18 *км* шм.-да, Шамахы р-ну әразисиндәдир. Нисби һүнд. 300 *м*-ә чатыр. Сопка брекчијасы өртүјүнүн саһ. 40 *км*²-ә јахындыр. 1948 илдә палчыг, нефт вә газ, 1969 илдә исә палчыг вә газ пүскүрмүшдүр.

АХТАРМА ПУТА — Азәрб. ССР-дә палчыг вулканы. Гарадағ р-ну әразисиндә, Пута гәс. јахынлығындадыр. Вулканын тәпәсиндә бир нечә конусвары грифон вар. Бунлардан аз мигдарда газ вә лилли палчыг чыхыр. Сопка брекчијасы өртүјүнүн саһ. 120 *һа*-дыр. Әсасән 1923, 1933 вә 1950 илләрдә пүскүрмүшдүр.

АХТАЧЫ — Азәрб.ССР Күрдәмир р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 45 *км* ч.-ш.-дә, Каррар д.ј. ст.-ндан 27 *км* вә Сарысу көлүндән 3 *км* аралы, Күр чајынын сол саһилиндә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 258 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

АХТАЧЫ МУҒАН — Азәрб.ССР Сабирабад р-нунун Күдәчүһүр советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 32 *км* ш.-дә, Јени Османлы д.ј. ст.-ндан 15 *км* аралы, Күр чајынын сағ саһилиндә, Әли Бајрамлы—Сабирабад шосе јолу кәнарында, Муған дүзүндәдир. Әһ. 1377 (1976); памбыгчылыг, барамачылыг, тахылчылыг, бостанчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Шәраб з-ду, орта мәктәб, гијаби орта мәктәб, китабхана, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

АХТЫРКА—УССР-ин Сумы вил.-ндә шәһәр. Ахтырка р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Әһ. 43,7 мин (1975). Метал е'малы, машынгајырма, јејинти вә јүнҝүл сәнаје мүәссисәләри, к.т.-нын механикләшдирилмәси техникуму, тибб мәктәби вар.

А́ХТУБА—Волганын сол голу. Волгоград ш.-ндән 21 *км* шм.-да Волгадан ајрылыр вә Хәзәрә төкүлүр. Уз. 537 *км*. Көһнә јолу бәндлә кәсилмиш, Волгадан А.-ја канал (уз. 6,5 *км*) чәкилмишдир. А. субасары мүһүм к.т. р-нудур. Волжски, Ленинск, Ахтубинск ш.-ләри А. саһилиндәдир.

АХТУ́БИНСК — РСФСР-ин Һәштәрхан вил.-ндә шәһәр. Владимиров р-нунун мәркәзи. Ахтуба чајы (Волганын голу) саһилиндә ҝәми дајаначағы (Владимировка). Д.ј.ст. Әһ. 45,2 мин (1975). Әт комбинаты, консерв, ҝәми тә'мири, кәрпиҹ з-длары вар. Баскунчак ҝөлүндән чыхарылан хөрәк дузу А.-дән дашыныр.

АХУНБА́ЈЕВ Иса Конојевич (25.9. 1908, Тур-Ајғыр к—...1975)—совет ҹәрраһы, Гырғ. ССР ЕА акад. (1954) вә илк президенти (1954—61), Гырғ. ССР

әмәкдар елм хадими (1972). ССРИ Тибб ЕА м. үзвү (1948). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1970). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1948—1952 илләрдә Гырғ. Тибб Ин-тунун директору олмушдур. Әсас тәдгигаты ендемик боғаз уру, аппендисит (ушагларда) вә ехинококкозун ҹәрраһи мүалиҹәсинә, шок, үрәк ҹәрраһијјәси проблемләринә һәср олунмушдур. Бејнәлхалг Ҹәрраһлар Ассосиасијасынын үзвү иди. ССРИ Али Советинин (2 вә 4-ҹү чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 4 башга орденлә, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Аппендицит детского возраста, Фрунзе, 1949; О классификации шоков, Фрунзе, 1960 (Г. Л. Френкел илә бирликдә); Очерки по шоку и коллапсу, Фрунзе, 1967 (Г. Л. Френкел илә бирликдә); Эндемический зоб Чуйской долины Киргизской ССР, Фрунзе, 1968.

АХУНД, Ахун—исламда дини рүтбә. Орта Асија, Газахыстан, Иран вә Азәрб.-да, хүсуси тәһсил алмыш дин хадимләри.

АХУНДЗАДӘ Сәкинә Мирзә Һејбәт гызы (1865, Губа—1927, Бакы)—Азәрб. мүәллими, јазычы. 20 әсрин әввәлиндән Бакыда гыз мәктәбләриндә дил вә әдәбијјатдан дәрс демишдир. «Елмин бәһрәси» (1904) пјесинин, «Ҝәлин вә гајынана» комедијасынын мүәллифидир. Азәрб. фолклору әсасында «Шаһзадә Әбүлфәз вә Рә'на ханым» (1918) һекајәсини јазмышдыр. Түрк јазычысы Намиг Камалын «Заваллы чочуг» пјесини «Бәхтсиз бала» ады илә тәбдил етмишдир.

АХУНДЗАДӘ Ҹаһанкир Салеһ оғлу (мај, 1904, Салјан—1938)—Азәрб. комсомолунун тәшкилатчыларындан бири. 1923 илдән Сов. ИКП үзвү. Салјан гәза комсомол тәшкилатында (1920—22), АКҜИ МК апаратында ишләмиш (1922—23), Нахчыван вил. комсомол комитәсинин катиби (1923), АЛКҜИ МК-нын икинҹи, сонра биринҹи катиби (1924—29), ҮИЛКҜИ Загафгазија Өлкә Комитәсинин катиби (1929—31), Коммунист Ҝәнҹләр Интернасионалы Иҹраијјә Комитәси Шәрг шө'бәсинин мүдири (1931—33) олмушдур. АК(б)П МК Партија кадрлары шө'бәсинин мүдири (1933), АК(б)П Ленин вә Әзизбәјов р-н комитәләринин биринҹи катиби (1933—36), АК(б)П МК партија органлары, тәблиғат вә тәшвигат шө'бәләринин мүдири (1936—37) ишләмишдир. Партијанын 15—17-ҹи гурултајларынын нүмајәндәси олмуш, АК(б)П МК-нын, Азәрб., Загафгазија вә ССРИ МИК-ләринин, ҮИЛКҜИ МК-нын үзвү сечилмишдир. Коммунист Ҝәнҹләр Интернасионалынын 6-ҹы конгресиндә иштирак етмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

АХУНДЛУ Һәмид Мәммәдрәһим оғлу (1909, Бакы јахынлығындакы Әмирҹан к.—4.9.1964, Бакы)—Азәрб. совет јазычысы. 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. Әдәби јарадычылыға 1930 илдән башламышдыр. Илк бөјүк әсәри «Кәләфин уҹу» (1941) романыдыр. Бакы нефтчиләринин һәјатындан бәһс едән һекајә вә очеркләр јазмышдыр. «Маскалы адам» (1931), «Нәһәнк» (1932), «Әлли ил буруглар арасында» (1949), «Тој ҝеҹәси» (1966) вә с. китаблары нәшр едилмишдир. «Ағыр ҝүнүн достлары» (1960) романы Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә һәср олунмушдур.

АХУНДОВ Аға Әбдулхалыг оғлу (21.3. 1882, Шамахы—26.10.1949, Бакы)—совет енерҝетики. Азәрб. дилиндә техники тәһсилин тәшкилатчыларындан бири. Белчикада Лјеж унтини битирмишдир (1908), проф. (1933). Бакынын бир сыра електрик ст.-лары, ишыгландырма вә ҝүҹ гурғуларынын лајиһәсини һазырламышдыр. Н. Нәриманов ад. Бакы сәнаје техникумунун директору олмушдур (1922—29). 1928—34 илләрдә Бакы Сәнаје Академијасынын елми һиссә үзрә директор мүавини вә кафедра мүдири, 1934—38 илләрдә Азәрб. Сәнаје Ин-тунда енерҝетика факүлтәсинин деканы, ејни заманда Загафгазија Дәмирјол Мүһәндисләри Ин-тунун проф. олмушдур. А. Азәрб. дилиндә илк дәфә хүсуси техники вә електротехники терминләр лүғәтини тәртиб етмишдир.

АХУНДОВ Бәһмән Јусиф оғлу (д. 28.12.1910, Јереван)—совет игтисадчысы, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1968), Азәрб. ССР-ин әмәкдар игтисадчысы (1967). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. КП МК Партија Тарихи Ин-тунда баш елми ишчи (1941—45), Азәрб. ССР ЕА Игтисадијјат Ин-тунда баш елми ишчи, шө'бә мүдири вәзифәләриндә чалышмыш (1945—59), АДУ сијаси игтисад кафедрасынын проф.-у (1952—66), Азәрб. Халг Тәсәррүфаты Ин-тунун (АХТИ) елми ишләр үзрә проректору (1966—74) олмушдур. 1974 илдән АХТИ сијаси игтисад кафедрасынын проф.-удур. А. Азәрб.-ын игтисади фикир тарихи, респ.-нын х.т. тарихи, сосиализм сијаси игтисады проблемләри саһәсиндә тәдгигат апарыр.

Әсәрләри: Монополистический капитал в дореволюционной бакинской нефтяной промышленности, М., 1959; Социально-экономические взгляды М. Ф. Ахундова и Гасанбека Зардаби, Б., 1961.

АХУНДОВ Вәли Јусиф оғлу (д.14.5. 1916, Бакы)—совет тибб алими. Азәрб. ССР ЕА акад. (1969), тибб е.д. (1964), проф. (1966). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. А. 1941 илдә Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-туну битирәрәк, Совет Ордусу сыраларында хидмәт етмишдир. Азәрб.Дөвләт Тибб Ин-тунда ассистент, Г. М. Мусабәјов ад. Вирусолоҝија, Микробиолоҝија вә Ҝиҝијена Ин-тунда елми ишчи вә директор, Тибб Ишчиләри Һәмкарлар Иттифагы Респ. Комитәсинин сәдри (1946—49), Азәрб.ССР сәһијјә назиринин мүавини (1949—52), АКП МК-да шө'бә мүдиринин мүавини (1953—54), Азәрб. ССР сәһијјә назири (1954—58), АКП МК катиби (1958), Азәрб.ССР Назирләр Советинин сәдри (1958—59), АКП МК-нын биринҹи катиби (1959—69) ишләмишдир. Азәрб. ССР ЕА президентинин мүавини (1969—72) олмушдур. 1972 илдән Г. М. Мусабәјов ад. Вирусолоҝија, Микробиолоҝија вә Ҝиҝијена Ин-тунун директорудур. А. инсан сағламлығы илә хариҹи мүһит амилләринин мүнасибәти ганунаујғунлугларынын өјрәнилмәси, иҹтимаи ҝиҝијена, тибби кибернетика, гида мәһсулларында пестисидләрин сиркулјасијасы, Бакынын нефт р-нларынын санитарија-епидемиолоҝијасы вә с. саһәләрдә елми ишләр апарыр. А. Сов.ИКП-нин 22—23 гурултајларында Сов.ИКП МК үзвү сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (6 вә 7-ҹи чағырыш), Азәрб. ССР Али Советинин (4—7-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Санитарно-гигиеническая характеристика источников водоснабжений Азербайджанской ССР, Б., 1958; Некоторые вопросы гигиены сельских населенных мест Азербайджанской ССР, Б., 1972.

АХУНДОВ Вәли Һүсејн оғлу [23.04. 1907, Гәмәрли к., (Ерм.ССР-ин индики Арташат ш.)—1943]—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы. 1929 илдән Сов. ИКП үзвү. 1937 илдән Азәрб. КП Астара Рајон Комитәсинин биринчи катиби, 1939 илдән исә Сабирабад Рајон Ичраијјә Комитәсинин сәдри ишләмишдир. 1938 илдә Азәрб. КП МК-ја үзв сечилмишдир. 1941 илдә Совет Ордусу сыраларына чағырылмыш, 57-чи ордуда баталјон комиссары олмушдур. 1942 илдә мүһасирәдән чыхдыгдан сонра Харков вил.-нин Близентси р-нунда Александр Һәсәнов ады илә кизли антифашист һәрәкатына рәһбәрлик етмишдир. А.-ун рәһбәрлији илә Анастасовка к.-ндә кизли комсомол тәшкилаты јарадылмышды. В. Милјуха вә Г. Галкинанын «Комендант сааты» пјесиндә А.-ун да антифашист фәалијјәтиндән бәһс едилир. Азәрб. ССР Али Советинин (1-чи чағырыш) депутаты олмушдур.

Әд.: Герои подполья, М., 1972.

АХУНДОВ Әсәдулла Чавад оғлу (1873, Бакы—1927, Пәһләви)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1901 илдән Сов.ИКП үзвү. 19 әсрин ахырларында ингилаби һәрәката гошулмуш, 1905—07 илләр ингилабы дөврүндә Бакы фәһләләринин мүбаризәсиндә иштирак етмишдир. «Һүммәт» тәшкилатынын баниләриндән бири, Нефт Сәнајеси Фәһләләри Һәмкарлар Иттифагы Идарә һеј'әтинин үзвү, «Јолдаш» гәзетинин редактору вә нашири олмушдур. «Ничат» чәмијјәтиндә фәалијјәт көстәрмиш, 1917 илин ијунунда «Һүммәт» тәшкилатынын бүро үзвү сечилмишдир. 1909, 1918 илләрдә Иранда ингилаби иш апармышдыр. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Азәриттифагын вә Загафгазија Харичи Тичарәт Идарәсинин Иранда мүвәккили олмушдур. Гафгаз с.-д. тәшкилатынын 3-чү гурултајына нүмајәндә сечилмишдир.

АХУНДОВ Исмајыл Һүсејн оғлу (15. 4.1907, Бакы јахынлығындакы Маштаға к.—13.9.1969, Бакы) —Азәрб. совет рәссамы. Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1940). Азәрб. ССР халг рәссамы (1960). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. Рәссамлыг Техникумуну (1928) вә Москва Полиграфија Ин-туну битирмиш (1932), С. В. *Керасимов*, Д. С. *Моор* вә В. А. *Фаворскинин* тәләбәси олмушдур. А., әсасән, графика, декоратив-тәтбиги сәнәт вә театр рәссамлығы саһәсиндә чалышмышдыр. А. китаб иллүстрасијалары, карикатура вә плакатлар да чәкмишдир. М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Дөвләт Академик Драм Театрында 30-дан чох тамашанын, о чүмләдән М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» (1937), Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» (1940), А. Н. Островскинин «Туфан» (1943), Һүсејн Чавидин «Шејх Сән'ан» (1956), Назим Һикмәтин «Шөһрәт вә ја унудулан адам» (1961), Меһди Һүсејнин «Алов» (1962) пјесләринин бәдии тәртибатыны вермишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә «Акит-пәнчәрә» үчүн сатирик плакатлар чәкмишдир. А. узун мүддәт «Кирпи» журналында фәалијјәт көстәрмишдир. В. И. Ленинә һәср олунмуш ири бәдии халчанын (1957) мүәллифләриндәндир.

АХУНДОВ Мәммәдбағыр (1887—декабр, 1909)—болшевик фәһлә. 1905—07 илләрдә Бакы пролетариатынын ингилаби чыхышларында иштирак етмиш, «Һүммәт» тәшкилатынын көркәмли хадимләриндән, Иран С.-Д. Партијасынын («Мүчаһид») тәшкилатчыларындан олмушдур. Бакы партија тәшкилатынын тапшырығы илә кизли мәтбәәни, силаһ вә партлајычы маддәләр анбарыны горумушдур. А.-ун мәнзили дәфәләрлә болшевикләрин кизли јығынчаг вә көрүш јери олмушдур. «Ничат» чәмијјәтинин китабхана-гираәтхана мүдири ишләркән орадан сијаси тәблиғат мәгсәди үчүн истифадә етмәкдә партија тәшкилатларына көмәк көстәрмишдир. Партијанын тапшырығы илә 1907 илдә Ирана кетмиш, Иран халгынын азадлығы уғрунда шаһ гошунларына гаршы дөјүшләрдә гәһрәманлыг көстәрмишдир. Иран Астарасында тәсадүфи бомба партлајышындан һәлак олмушдур.

АХУНДОВ Мирәли Абдулла оғлу (д. 22.2.1902, Нуха, индики Шәки)—совет биологу. Биолокија е.д. (1966), проф. (1967). Азәрб.ССР әмәкдар мүәллими (1943) вә әмәкдар елм хадими (1969). С. М. Киров ад. АДУ-нун кенетика вә дарвинизм кафедрасынын мүдири(1937 илдән). А. 11—19 әсрләрдә Азәрб.-да биоложи фикрин инкишафы тарихини тәдгиг етмиш, нефт мәншәли физиоложи актив маддәләрин һејванларын инкишафына тә'сирини өјрәнмиш, ун-тдә тәкамүл тә'лими музеји тәшкил етмишдир.

Әсәрләри: Дарвинизм вә тәкамүл тә'лиминин тарихи, Б., 1962; Биолокијаја кириш, Б., 1965; Кенетика, Б., 1966; Инсанын кенетикасына сәјаһәт, Б., 1975.

АХУНДОВ, Ахундзадә Мирзә Мәһәммәд Мирзәкәрим оғлу (1876, Јелизаветпол, индики Кировабад — 1923, Кәнчә, индики Кировабад) — Азәрб. маариф хадими, јазычы. Мәдрәсәдә охумуш, Јелизаветпол кимназијасыны битирмиш, өмрүнүн сонунадәк мүәллимлик етмиш, дәрсликләр («Сәрфи-түрки», 1896 вә с.) јазмышдыр. «Сә'д Вәггас» (1911), «Мәһәббәтсизлик нәтичәси, јахуд ата вә ананын тәгсири» (1928 илдә нәшр едилмишдир) пјесләринин, «Шејх Низами» (1909), «Рө'јам, јахуд һәгигәтә тәсадүф» (1910) адлы елми-күтләви китабларын мүәллифидир. «Һатиф» тәхәллүсү илә ше'рләр јазмыш, «Молла Нәсрәддин» журналында «Һачыкәндли», «Кәнчә шаири», «Гејби» вә с. кизли имзаларла чыхыш етмишдир. А.-ун «Театро нәдир» (1909) китабчасы Азәрб. дилиндә театршүнаслыға даир илк әсәрләрдәндир. А. фолклор нүмунәләрини топлајыб нәшр етдирмишдир («Мәчлис јарашығы», 1910).

Әсәри: Театро нәдир, «Азәрбајчан инчәсәнәти», ч. 11, Б., 1965.

Әд.: Мурадов Ч., Унудулмуш сәнәткар, АДУ-нун Елми әсәрләри (Дил вә әдәбијјат серијасы), 1969, №5—6.

АХУНДОВ Мирзә Фәтәли (1812, Шәки—10.3.1878, Тифлис)—Азәрб. јазычысы, материалист философ, атеист, ичтимаи хадим. Реалист Азәрб. әдәбијјатынын баниси. 1814 илдә атасы Мирзә Мәһәммәдтағы вә анасы Нанә ханымла Тәбриз јахынлығындакы Хамнә гәс.-нә көчмүш, 13 јашынадәк Иран Азәрб.-ынын мүхтәлиф јерләриндә јашамыш, 1825 илдә анасы илә Нухаја гајытмышдыр. Анасынын әмиси Ахунд Һачы Әләскәр Фәтәлини оғуллуға көтүрәрәк, тә'лим-тәрбијәси илә мәшғул олмуш, она әрәб вә фарс дилләрини өјрәтмишдир. Фәтәлинин руһани олмасыны истәјән Ахунд Һачы Әләскәр 1832 илдә ону Кәнчәјә апармышдыр. Фәтәли бурада мәнтиг вә фигһ елмләрини, һабелә мәшһур шаир Мирзә Шәфи Вазеһдән нәстә'лиг хәттини өјрәнмишдир. М. Ш. Вазеһ Фәтәлинин зәка вә исте'дадыны көрүб, ону руһани олмаг фикриндән дашындырмышдыр. Мүасир елмләрлә марагланан Фәтәли 1833 илдә Нухада ачылмыш рус мәктәбинә дахил олмуш, бир ил бурада охумушдур. 1834 илдә Тифлисә кетмиш, Гафгаз чанишининин баш дәфтәрханасында мүлки ишләр саһәсиндә Шәрг дилләри мүтәрчими тә'јин олунмуш вә өмрүнүн сонунадәк һәмин вәзифәдә чалышмышдыр. 1873 илдә она полковник рүтбәси верилмишди. О заман Гафгазын инзибати-мәдәни мәркәзи сајылан Тифлис А.-ун фикри инкишафына мүһүм тә'сир көстәрмишдир. А. бурада дөврүнүн бир сыра көркәмли зијалылары, о чүмләдән А. А. *Бакыханов*, И. *Гутгашынлы*, Х. *Абовјан*, К. *Еристави*, Гафгаза сүркүн едилмиш декабрист јазычы А. А. *Бестужев* (Марлински) вә б. илә јахындан таныш олмуш, мүтәрәгги рус вә Гәрби Авропа әдәбијјатыны, ичтимаи-фәлсәфи фикрини өјрәнмишдир. О, ејни заманда Иран, Түркијә вә Һиндистанын бир сыра ичтимаи хадими (Мирзә Јусиф хан, Мирзә Мүлкүм хан, Чәлаләддин Мирзә, Манукчи Саһиб вә б.) илә дә әлагә сахлајыр, мәктублашырды. 1851 илдә Рус Чоғрафија Чәмијјәтинин Гафгаз шө'бәсинә үзв сечилән А. сонралар Гафгаз Археографија Комиссијасынын тәдгигат ишләринә чәлб олунмушду. А. «Әкинчи» гәзетинин нәшринә бөјүк әһәмијјәт вермиш, онун сәһифәләриндә «Вәкили милләти-на'мә'лум» имзасы илә мәгаләләр дәрч етдирмишдир.

А. бәдии јарадычылыға ше'рлә башламышдыр («Сәбуһи» тәхәллүсү илә). Илк ше'рләриндән сајылан «Зәманәдән шикајәт»и Тифлисә сәфәри әрәфәсиндә јазмышдыр. А.-ун ше'р јарадыҹылығында «Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы» (1837) хүсуси јер тутур. Поеманы А. өзү рус дилинә нәсрлә тәрҹүмә етмиш вә һәмин тәрҹүмә рус јазычысы И. И. Клементјевин рә'ји илә бирликдә «Московски наблјудател» журналынын 1837 ил март нөмрәсиндә дәрҹ олунмушдур. Пушкин дүһасына бөјүк мәһәббәт, онун гатилләринә дәрин нифрәтлә долу поема шаирин өлүмү мүнасибәтилә јазылмыш ән јахшы әсәрләрдән бири кими јүксәк гијмәтләндирилмишдир. А.-ун Азәрб. вә фарс дилләриндә јаздығы лирик ше'рләриндә («Зивәр, нә сәзадыр сәнә, еј дилбәри-зиба», «Тәрәкәмә гадыны илә Молла Кәримин сөһбәти», «Тәҹнис», «Тәҹниси-дикәр» вә с.) саф мәһәббәт тәрәннүм едилир. Моллаји Румијә нәзирә шәклиндә јазылмыш «Бәдиһәхани-Әрдәбил вә Мәшәди Бүттан Сәлјани», «Һекајәти-пота Кәрим вә Сәфәр дәлләк», «Һекајәти-Сејид Әләм Сәлјани» адлы мәнзумәләриндә, «Молла Әли» вә с. ше'рләриндә түфејли дин хадимләри, сејид вә моллалар кәскин сатира атәшинә тутулур. «Һәҹви Әбдүррәсул хан» ше'риндә Иранын надан, күтбејин «дөвләт хадимләри» ифша олунур. А.-ун јахын дост вә мүасирләриндән Г. Б. *Закирә*, Ҹәфәргулу хан Нәваја јаздығы беш мәнзум мәктубу да мә'лумдур. Азәрбајҹанҹа ше'рләри һеҹа вәзниндә, садә, ҹанлы халг дилиндә јазылмышдыр. Лакин А. Азәрб. әдәбијјаты тарихиндә даһа чох пјесләри, бәдии нәсри вә фәлсәфи әсәрләри илә танынмышдыр. А.-ун бәдии јарадыҹылығында комедија әсас јер тутур; 1850—55 илләрдә јаздығы 6 комедија илә Азәрб. вә бүтүн Јахын Шәрг әдәбијјатында реалист драматуркијанын тәмәлини гојмушдур. А. драм сәнәтинин, хүсусән комедија жанрынын иҹтимаи-тәрбијәви әһәмијјәтини, емосионал тә'сир гүввәсини јүксәк гијмәтләндирирди. О, драм јарадыҹылығына «Һекајәти-Молла Ибраһимхәлил кимјакәр» (1850) комедијасы илә башламышдыр. Сүжети һәјатда баш вермиш бир һадисәдән көтүрүлмүш бу әсәрдә дини хурафат вә ҹәһаләтдән суи-истифадә едән фырылдагчы «кимјакәрләр», онларын торуна дүшмүш авам, тамаһкар «нухулулар» ифша олунур. «Нухулулар» тәкҹә Нуханы дејил, 19 әср Азәрб. мүһитинин мүәјјән иҹтимаи тәбәгәләрини тәмсил едир. Мүәллиф шаир Һаҹы Нуру сурәти илә «нухулулар» мүһитинин бүтүн ејибләрини ачараг, һәгиги хошбәхтлик иксиринин намуслу зәһмәтдә олдуғуну көстәрир. А.-ун икинҹи драм әсәри олан «Һекајәти-Мүсјө Жордан һәкими-нәбатат вә дәрвиш Мәстәли шаһ ҹадукүни-мәшһур» (1850) комедијасында көһнәлик, әталәт, дурғунлуг тәнгид олунур, елм, маариф вә мәдәнијјәт тәблиғ едилир. Сүжетинин әһатәлилији, драматуржи бүтөвлүјү вә һәјатын реалист тәсвири бахымындан бу комедија «Молла Ибраһимхәлил кимјакәр»дән даһа јеткиндир. Әсәрин гәһрәманларындан Шаһбаз бәј сонралар Азәрб. драматуркијасында јаранмыш кәнҹ, мүтәрәгги зијалы сурәтләри силсиләсинин илк нүмајәндәсидир. Комедијада А. илк дәфә олараг гадын сурәтләри јаратмышдыр. «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран» (1850) комедијасында А. дөврүн даһа мүһүм иҹтимаи проблемләринә тохунмуш, феодал үсули-идарәсини вә ләјагәтсиз дөвләт башчыларыны, истибдады ифша етмишдир. Әсәрин мәнфи гәһрәманлары вәзир Мирзә Һәбиб вә ханын симасында А. мүстәбид, ләјагәтсиз вә күтбејин феодал һакимләринин үмумиләшдирилмиш, типик сурәтләрини јаратмышдыр. «Һекајәти-хырс гулдурбасан» (1851) комедијасынын мөвзусу кәнд һәјатындан алынмышдыр. Әсәрин сүжет хәтти Бајрамла Пәрзадын ешг маҹәрасы үзәриндә гурулмушдур. Иҹтимаи бәрабәрсизлијин һөкм сүрдүјү мүһит ики кәнҹин азад севкисинә мане олур. Драматик конфликт јохсул Бајрамла варлы Тарверди арасындадыр. Бајрам ачыг үрәкли, мәрд, намуслу, Тарверди исә баҹарыгсыз, горхаг вә икиүзлүдүр. А.-ун 1852 илдә јаздығы «Сәркүзәшти-мәрди-хәсис» («Һаҹы Гара») комедијасы мәзмун вә сәнәткарлыг ҹәһәтдән дүнја драматуркијасынын өлмәз әсәрләриндәндир. Мүәллиф бурада дөврүн бир сыра актуал иҹтимаи проблеминә тохунмуш, 19 әсрин орталарындакы Азәрб. һәјатыны реалистҹәсинә екс етдирмишдир. Әсәрин баш гәһрәманы Һаҹы Гара симасында варланмаг еһтирасы, хәсислик фәрди һал дејил, иҹтимаи бәла кими мә'наландырылмышдыр. Сон дәрәҹә хәсис Һаҹы Гаранын һәјатда јеканә арзу вә мәгсәди пулдур. О, аиләсини дә пула гурбан вермәјә һазырдыр. А. Һаҹы Гара сурәтини бөјүк сәнәткарлыгла јаратмышдыр. А. С. Пушкинин «Хәсис ҹәнкавәр» әсәриндән бәһс едәркән В. Г. Белински көстәрирди ки, «хәсис идејасы јени дејилдир. Лакин даһи көһнәни јени етмәјә мүгтәдирдир. Хәсисин идеалы бирдир. Лакин онун типләри нәһајәтсиз дәрәҹәдә мүхтәлифдир» (Александр Пушкинин әсәрләри, Б., 1948, сәһ. 296). Һаҹы Гара мәһз фәрди хүсусијјәтләрә малик белә типләрдәндир. Һаҹы Гара дүнја әдәбијјатынын классик сурәтләриндәндир. «Һаҹы Гара» комедијасынын идеја мәзмуну јалныз хәсислијин ифшасы илә мәһдудлашмыр. Мүәллиф ејһамла олса да, чаризмин јерли халглара һәгарәтли мүнасибәтини, нифагчылыг сијасәтини, дөвләт идарәләриндәки әдаләтсизлији, сүрүндүрмәчилији вә с. тәнгид етмишдир. Әсәрдә ифласа уграмыш, намуслу зәһмәтлә јашамағы ар билән, авара, ловға вә түфејли бәјләр дә сатира атәшинә тутулур. Мөвзусу Тәбриз һәјатындан алынмыш «Мүрафиә вәкилләринин һекајәти» (1855) адлы сонунҹу комедијасында истибдад вә фанатизмин һөкм сүрдүјү «зүлмәт сәлтәнәти»ндә инсан һүгугларынын амансызҹасына тапдаландығы көстәрилмиш, фырылдагчы вәкилләрин, һијләкәр таҹирләрин ич үзү ачылмышдыр.

М. Ф. Ахундовун анадан олдуғу ев.

А.-ун комедијалары сәнәткарлыг бахымындан да мараглы вә диггәтәлајигдир. Онун комедијалары шәрти олараг ики гисмә ајрылыр: мәишәт вә вәзијјәт; характер комедијалары. Реализм принсипләринә әсасланан А. комедијаларында мүхтәлиф иҹтимаи тәбәгә нүмајәндәләринин—руһани, таҹир, мүлкәдар, бәј, хан, мә'мур, кәндли, нөкәр, гуллугчу вә б.-нын типик сурәтләрини јаратмышдыр.

А.-ун комедијаларында драматик мүнагишәләр јени илә көһнәнин мүбаризәси үзәриндә гурулур, јалныз һадисәләрин ардыҹыл инкишафында дејил, характерләрин дахили тәкамүлүндә дә тәзаһүр едир. А.-ун бә'зи комедијаларында конфликт көзләнилмәз хошбәхт нәтиҹә илә битир («Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран», «Мүрафиә вәкилләринин һекајәти», «Һекајәти-хырс гулдурбасан»). Лакин бу, һеч дә А.-ун реализмдән узаглашмасы кими изаһ едилмәмәлидир. А. феодал зоракылығы вә ҹәһаләтин һөкм сүрдүјү шәраитдә әдаләтин тәнтәнәсинин тәсадүфи олдуғуну көстәрир. Бу ҹүр «хошбәхт» сонлуг зүлм вә истибдадын ифшасыны гәтијјән зәифләтмир. А. сатирик күлүшдән мәһарәтлә истифадә етмишдир. Онун комедијаларында күлүш һәјатдан доғур вә чох вахт сарказм сәвијјәсинә јүксәлир. А. драматуржи дил мәсәләсинә дә бөјүк әһәмијјәт вермиш, ҹанлы халг дилиндән фајдаланмыш, комедијаларындакы сурәтләрин дилини фәрдиләшдирмишдир. Онларын һәр бири иҹтимаи-синфи вәзијјәтинә, пешәсинә ујғун дилдә данышыр. А.-ун комедијаларында аталар сөзү, зәрби-мәсәл вә идиоматик ифадәләрдән баҹарыгла истифадә олунмушдур. А.-ун комедијалары вә нәсри милли Азәрб. әдәби дилинин инкишафында мүһүм мәрһәлә иди.

1857 илдә А. реалист Азәрб. нәсринин илк нүмунәсини—«Алданмыш кәвакиб» (јахуд «Һекајәти-Јусиф шаһ») повестини јазмышдыр. Әсәрин әсас

М. Ф. Ахундовун һејкәли. 1930. Бакы. Һејкәлтәраш П. Сабсај.

мәнфи гәһрәманы Шаһ Аббасдыр. А. Иран шаһларынын мәнфи сифәтләрини бу сурәтдә үмумиләшдирмишдир. Повестдә әдибин сатирасы биринчи нөвбәдә шаһлыг үсули-идарәси вә истибдад әлејһинә чеврилмишдир. Әсәрдә Јусиф Сәррач Шаһ Аббаса гаршы гојулмушдур. Јусиф Сәррачын симасында мүәллиф халг ичәрисиндән чыхмыш ағыллы, тәдбирли, өлкә вә рәијјәт гајғысына галан, маарифчи, әдаләтли һөкмдар сурәти јаратмышдыр. Јусиф Сәррачы һакимијјәтә кәтирмәклә А. белә гәнаәтә кәлмишдир ки, јалныз мүстәбид һөкмдары адил, инсанпәрвәр шәхслә әвәз етмәклә халг вә өлкәнин рифаһыны, тәрәггисини тә'мин етмәк олар. «Алданмыш кәвакиб»ин композисијасы биткин, сүжет хәтти ардычылдыр. А. реализминин ән јахшы нүмунәләриндән олан бу әсәр Азәрб. нәсринин сонракы инкишафына гүввәтли тә'сир көстәрмишдир.

А. јалныз реалист Азәрб. драматуркијасы вә нәсринин дејил, материалист естетик фикринин дә банисидир. «Феһристи-китаб» (1859), «Нәзм вә нәср һаггында», «Тәнгид рисаләси» (1862), «Критика. Јүксәк Иранын «Милләт» гәзетинин мүншисинә», «Мирзә Ағанын пјесләри һаггында критика» (1871) мәгаләләриндә, «Кәмалүддөвлә мәктублары» (1865) адлы мәшһур фәлсәфи әсәриндә, һабелә бир сыра мәктубунда А. реализм, хәлгилик, мүасирлик, идејалылыг, сәнәткарлыг вә бәдии јарадычылығын башга мүһүм мәсәләләринә даир гијмәтли фикирләр сөјләмишдир. Фәлсәфи көрүшләриндә олдуғу кими, әдәби-естетик бахышларында да материалист дүнјакөрүшүнә әсасланан А. әдәбијјат вә инчәсәнәти варлығын бәдии ин'икасы һесаб етмиш, онун ичтимаи-тәрбијәви әһәмијјәтини, чәмијјәтин инкишафындакы ролуну јүксәк гијмәтләндирмишдир.

А. көстәрирди ки, мәзмун вә форма көзәллијинин вәһдәти бәдиилијин башлыча ме'јарыдыр. О, әдәбијјатдан һәјат һәгигәтини, халг һәјатыны, мүтәрәгги идејалары әкс етдирән «мәзмун сәһиһлији» тәләб едирди. А. мәһз бу бахымдан Һомер, Фирдөвси, Низами, Чами, Шекспир, Вагиф, Закир кими сәнәткарларын јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирирди. Әдәбијјатын вәзифәсини халга хидмәтдә, онун азадлыг идеалларыны, арзу вә истәкләрини әкс етдирмәкдә көрән әдиб ше'рләри сүн'и, гејри-тәбии тәшбеһләрлә долу тәглидчи гәзәл-гәсидә шаирләрини, һөкмдарлары мүбалиғәләрлә тә'рифләјән мәддаһлары кәскин тәнгид едирди. А. мәзмунсуз, лакин формача «көзәл» әсәрләри рәдд едәрәк көстәрирди ки, «гафијә дүзмәк, башга сәнәтләр кими, өјрәнилә билән бир ишдир» (Әсәрләри, ч. 2, Б., 1961, сәһ. 250). Мәһз буна көрә дә о, Вагиф вә Закирин халг руһу илә бағлы јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирир, онлары «ибарәпәрдаз», тәглидчи шаирләрә гаршы гојурду. Бунунла јанашы, А. даһи Фүзулинин јарадычылығыны дүзкүн гијмәтләндирә билмәмиш, ону «нәзм устасы» адландырмышдыр. Әлбәттә, бу сәһв А.-ун реалист әдәбијјат уғрунда мүбаризәси илә бағлы иди. А. гәзәлчилији реализмин инкишафыны ләнкидән мүһүм манеә һесаб едирди. О, мүасирләрини «мәзмунсуз вә дузсуз» гәзәл-гәсидә әвәзинә, халг һәјатыны кениш, һәртәрәфли вә дериндән әкс етдирән «һекајәли ше'р» (епик ше'р), драм вә роман јазмаға чағырырды. А.-ун әдәби-тәнгиди ирсиндә драматуркија сәнәти, бәдии дил мәсәләләринә даир дә гијмәтли мүлаһизәләр вар.

А.-ун фәалијјәтиндә јени әлифба уғрунда мүбаризә мүһүм јер тутур. Әрәб әлифбасыны Шәргин мәдәни инкишафы вә халгын савадланмасы үчүн чидди манеә һесаб едән А. бир нечә јени әлифба лајиһәси һазырламышдыр. Бу мүнасибәтлә о, 1863 илдә Истамбула кетмишдир. А.-ун лајиһәси «Чәмијјәти-Елмијјеји Османијјә»дә кениш мүзакирә едилмишдир. Лајиһә бәјәнилмиш, лакин онун чап ишиндә чәтинлик төрәдәчәји бәһанә едиләрәк гәбул олунмамышдыр.

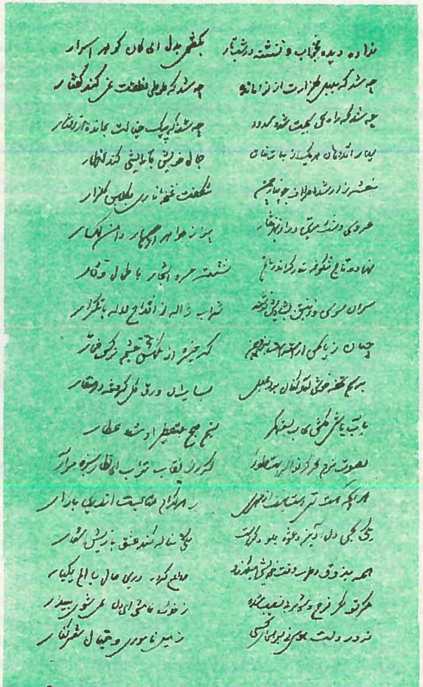

«Пүшкинин өлүмүнә Шәрг поемасы»нын автографы.

А. «Кәмалүддөвлә мәктублары» адлы мәшһур трактатын, «Һәкими-инкилис Јума чаваб», «Јек кәлмә һаггында» вә с. фәлсәфи әсәрләрин мүәллифидир. Онун фәлсәфи көрүшләри Јахын вә Орта Шәрг халгларынын, хүсусилә Азәрб. халгынын зәнкин фәлсәфи ирси зәмининдә формалашмышдыр. Бунунла белә, А.-ун мүасир руһлу философ кими јетишмәсинә 18 әср франсыз материалистләри вә 19 әср рус ингилабчы демократлары мүсбәт тә'сир көстәрмишләр. А. *суфилик*, Шәрг аристотелчилији, шејхиләр мәзһәби вә бабиләрин (бах *Бабилик*) мистик бахышларына гаршы чыхмыш, дини тәригәтләри кәскин тәнгид етмиш, габагчыл рус мәдәнијјәтинин мүтәрәгги ролуну јүксәк гијмәтләндирмишдир. А.-а көрә, тәбиәт әбәди вә сонсуздур. Тәбиәтдәки кејфијјәтчә мүхтәлиф чисим вә һадисә мадди субстансијанын, «ваһид», «гадир» вә «камил» варлығын мүхтәлиф тәзаһүрүдүр. Материја даим һәрәкәт едир, дәјишир, бир һалдан дикәринә чеврилир. Һәрәкәт кими «заман да онун мүггәзијјатындандыр, мәкан да онун тәкәјјүфатындандыр» (јенә орада, ч. 3. Б., 1962, сәһ. 61). А. дүнјанын вәһдәти проблемини материалистчәсинә изаһ едирди: «Бу аләм мөвчуддур, бир вүчуди-күллүн васитәси илә ки, мәнбәдир вә чәми мөвчудат һаман күллә нисбәтән чүз'дүр; мөвчун нисбәти дәрјаја олан кими, һүбабын нисбәти суја олан кими» (јенә орада, сәһ. 65—66). А. тәбиәтдә сәбәб әлагәсинин олдуғуну әсасландырараг, мүсәлман илаһијјатчыларынын варлығы ики јерә—варлығы мүмкүн олан (мүмкүн үл-вүчуд) вә варлығы вачиб олан (вачиб үл-вүчуд) бөлмәләрини чәфәнкијат адландырыр вә көстәрирди ки, ваһид олан варлыг һеч бир сәбәбә мөһтач дејил. О өз-өзүнә сәбәбдир. Варлыгдан харичдә сәбәб јохдур. Сәбәб варлыгда олуб, чисим вә һадисәләрин гаршылыглы әлагәләриндән ирәли кәлир. А. руһун мүстәгиллији һаггында дини идеалист ујдурмалары, дуализми гәти рәдд етмишдир. А.-а көрә, руһ «чисмин мүгтәзијјатындандыр вә чисим илә гаимдир», руһ бәдәнин ајрылмаз хассәсидир вә мүстәгил јашаја билмәз. Дүнја вә онун ганунаујғунлуглары дәрк едиләндир. А.-ун фикринчә, дүнја ишләриндә дини е'тигад дејил, инсан әгли әсас көтүрүлмәлидир. «Бәшәријјәтин хошбәхтлик вә сәадәти о вахт мүмкүн олачагдыр ки, истәр Асијада вә истәрсә дә Авропада инсан әгли әбәди һәбсдән тамам гуртарачаг, ишләр вә фикирләрдә јалныз инсан әгли сәнәд вә дәлил һесаб едилиб һакими-мүтләг олачагдыр» (јенә орада, ч. 2, Б., 1961, сәһ. 45). А. һәгигәтин мејдана чыхарылмасында елмин ролуну хүсуси гејд едир, елм вә динин бир-биринә тамамилә әкс олдуғуну көстәрәрәк јазырды: «Дин вә иманла елм вә фәлсәфә ики зидд һаләтдир, гәтијјән бир јерә топлана билмәз. Дин вә иман саһиби олан адам алим вә философ сајыла билмәз, әкәр елм вә фәлсәфә саһиби олурса, диндар вә мө'мин ола билмәз» (јенә орада, сәһ. 150). А.-ун бөјүк хидмәтләриндән бири Азәрб. ичтимаи фикриндә материалист фәлсәфәни, *атеизми* илк дәфә ачыг шәкилдә мүдафиә едиб әсасландырмасыдыр. А.-ун атеизми мүбариз вә фәалдыр. Маркса гәдәрки философлар ичәрисиндә ислам дининин ән кәскин вә ән тутарлы тәнгидини илк дәфә А. вермишдир. А. гәкчә ислам бининә гаршы дејил, һәм дә һәр чүр дини тәфәккүрә, клерикализмә гаршы чыхараг, бүтүн динләри пуч вә әфсанә һесаб едирди. Динә, мөвһумата гаршы мүбаризәни феодал гурулушуна, Шәрг мүстәбидлијинә гаршы мүбаризә илә билаваситә әлагәләндирә билән А. Азәрб.-да демократик маарифчилијин идеја рәһбәри олмушдур.

Халг күтләләринин дини вә мә'нәви әсарәтинә гаршы чыхан А. ичтимаи, чисмани зүлмә е'тираз едәрәк белә нәтичәјә кәлмишди ки, халг өз-өзүнү гаранлыгдан чыхартмалы, өз һакимијјәтини гурмалыдыр. «Зүлмү арадан галдырмаг үчүн әсла залыма мүрачиәт етмәк лазым дејилдир, бәлкә әксинә, мәзлума демәк лазымдыр ки, еј надан, сән ки, гүдрәт, сај вә бачарыг чәһәтдән залымдан гат-гат артыгсан, бәс нә үчүн зүлмә гатлашырсан? Гәфләт јухусундан ојан вә залымын атасынын коруна од вур!»

(јенә орада, ч. 3, сәһ. 47). А. халгын күчүнә инаныр, истибдад зүлмүндән хилас олмаг үчүн ону бирлијә, мөвчуд гурулушу ингилабла мәһв етмәјә чағырырды. А. Азәрб.-да ингилаби демократизмин идеја сәләфидир. Онун сосиоложи көрүшләриндә азадлыг, һуманизм, вәтәнпәрвәрлик, халглар достлуғу идејалары мүһүм јер тутур.

Маркса гәдәрки бир чох материалист мүтәфәккирләр кими А. да материализми ичтимаи һәјатын өјрәнилмәсинә шамил едә билмәмишдир. О, мадди истеһсалы дејил, инсаны тәбии еһтијачлары илә бирликдә әсас көтүрүрдү. А. мадди не'мәтләрин јаранмасында халг күтләләринин һәлледичи ролуну көстәрир, чәмијјәтдә елә дәјишикликләр һаггында дүшүнүрдү ки, бу дәјишикликләр инсанларын һүгуг бәрабәрлијини мадди вә әмлак бәрабәрлији илә тамамламыш олсун, бүтүнлүклә милләтин вәзијјәтини, инсанларын характер вә тәбиәтини дәјишсин. Идеал чәмијјәт һаггындакы бу фикирләр А.-у утопик социалистләрә јахынлашдырыр. А. сијаси игтисады идарә, сијасәт вә әхлаг гајдалары һаггында елм адландырырды.

А.-ун тарих мәсәләләринә бахышлары да диггәтәлајигдир. Азәрб. вә дикәр Шәрг халгларынын тарихинә, һәмчинин үмумдүнја тарихинә дәриндән бәләд олан А. бир сыра әсәриндә Шәрг халглары тарихинин ајры-ајры мәсәләләриндән билаваситә бәһс етмишдир. О, сарај тарихшүнаслығыны кәскин тәнгид едир, һадисәләрин тәһлили әвәзинә мәзмунсуз, тәмтәраглы ибарәбазлыгла мәшғул олан тарихчиләри гәти писләјирди. А. тарихин мүһүм һадисәләрини, ајры-ајры дөвләтләрин сијаси тарихини өјрәнмәјә чағырыр вә һесаб едирди ки, тарихчи һадисәләри вә фактлары шәрһ, тәһлил вә изаһ етмәлидир. А.-ун шәхсиндә Азәрб.-да тарих елми јени пилләјә галдырылмыш, бу елм кејфијјәтчә јени мәзмун вә тарихи тәдгигата мүнасибәтин јени методу илә зәнкинләшдирилмишди.

ᲛᲘᲠᲖᲐ ᲤᲐᲗᲐᲚᲘ
ᲐᲮᲣᲜᲓᲝᲕᲘ
1812-1878
МИРЗӘ ФӘТАЛИ
АХУНДОВ

М. Ф. Ахундовун Тбилисидә гәбирүстү абидәси.

А.-ун јарадычылығы јалныз Азәрб.-ын дејил, Јахын Шәрг халглары әдәбијјаты вә ичтимаи-фәлсәфи фикринин дә инкишафына гүввәтли тә'сир көстәрмишдир. Онун әсәрләри 19 әсрин 50-чи илләриндән башлајараг рус, фарс, инкилис, франсыз, алман, күрчү, ермәни вә с. дилләрә тәрчүмә едилмишдир. Азәрб.ССР-ин бир сыра маариф, мәдәнијјәт очагларына, о чүмләдән Азәрб. Дөвләт Академик Опера вә Балет Театрына, Азәрб. Педагожи Рус Дили вә Әдәбијјаты Ин-туна, Респ. Дөвләт Китабханасына, күчә вә к-зләра А.-ун ады верилмиш, Бакыда һејкәли, Тбилисидә гәбирүстү абидәси гојулмуш, Шәкидә ев музеји ачылмышдыр. Анадан олмасынын 150 иллик јубилеји Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын гәрары илә кечирилмиш, Үмумиттифаг миғјасында тәнтәнә илә гејд олунмушдур.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 480—481.

Әсәрләри: Тәмсилати-капитан Мирзә Фәтәли Ахундзадә, Тифлис, 1859; Әсәрләри, ч. 1—3, Б., 1958—62; Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы, Б., 1962; Фарс дилиндә јазылмыш мәктубларынын мәтни (тәртиб едәни Һ. Мәммәдзадә), Б., 1965; Комедијалар, Б., 1975; Комедии М. Ф. Ахундова, Тифлис, 1853; Избранные художественные произведения, Б., 1950; Избранное, М., 1956; Избранные философские произведения, М., 1962; Комедии, Б., 1973; Ein tatarischer Lustspiele, «Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russisand», 11 Bd., 3. Heft, Berlin, 1852; Barbier de Meynard et Stanislav Guyard, Trois comedies traduites du dialecte turc Azeri en persan par Mirza Dja'far et publiees d'apres L'edition de Teheran avec un glossaire et des notes, Paris, 1886; Wahrmund Ad., «Monsieur Jourdan der Pariser Botaniker im Oarabag...», Wien, 1889; Rogers A. Three persian plays with literal English translation and vocabulary, London, 1890; Löbel Th., Der Vesir von Lenkoran, türkische komedie in vier Aufzügen von Mirza Feth Ali Akhundzade, Amsterdam, 1893; Edward C. Ross, The story of J'usuf shah Sarraj. The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1895; Bouvat L., Histoire de Y'oussouf chah, nouvelle historique de Mirza Feth'Ali Akhond-zade, texte Azeri, «Journal Asiatique», 1903, t. I, ser. X; Comedies, Paris, 1967.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, ч. 2, Б., 1960; Гасымзадә Ф. С., XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1974; Көчәрли Ф., Мирзә Фәтәли Ахундов, Тифлис, 1911; јенә онун, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, ч. 1, һ. 2, Б., 1925; Абдулла Шаиг, Мирзә Фәтәли һаггында мүлаһизәләрим, «Маариф вә мәдәнијјәт», 1924, №4; Дәмирчизадә Ә., М. Ф. Ахундов дил һаггында вә М. Ф. Ахундовун дили, Б., 1940; Мирзә Фәтәли Ахундов (мүхтәсәр әдәбијјат көстәричиси), Б., 1948; Чәфәров М. Ч., М. Ф. Ахундовун әдәби-тәнгиди көрүшләри, Б., 1950; Мирәһмәдов Ә., М. Ф. Ахундов, Б., 1953; Гасымов М. М., М. Ф. Ахундов вә XIX әср рус ингилаби-демократик естетикасы, Б., 1954; Ибраһимов А. Ә., М. Ф. Ахундов архивинин тәсвири, Б., 1955; Арагон Луи, «Гәрб-Шәрг диваны» зәруријјәти һаггында, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1957, № 38; Гулијев Ә. Н., Һәсәнов И. М., Стригунов И. В., XIX әсрдә вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда тарих елминин инкишафы, Б., 1960; Гасымзадә Ф. С., М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылығы, Б., 1962; Әһмәдов Ә. М., Бөјүк Азәрбајчан мүтәфәккири, Б., 1962; Мирзә Фәтәли Ахундов (мәгаләләр мәчмуәси), Б., 1962; Чаһанкиров М., М. Ф. Ахундов өз драм әсәрләринин үзәриндә нечә ишләмишдир, Б., 1963; Мәммәдзадә Һ., М. Ф. Ахундов вә Шәрг, Б., 1971; Көчәрли Ф., Марксизм-ленинизм вә Азәрбајчан демократик ичтимаи фикри, Б., 1976; Рафили М. Г., М. Ф. Ахундов. Жизнь и творчество, Б., 1957; Гусейнов Г. Н., Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века, Б., 1958; Меликова М. Ф., Общественно-политические взгляды М. Ф. Ахундова, Б., 1958; Джафаров Дж., Драматургия М. Ф. Ахундова, Б., 1950; јенә онун, М. Ф. Ахундов. Критико-биографический очерк, М., 1962; Мамедов Ш. Ф., Мировоззрение М. Ф. Ахундова, М., 1962; Мамедов Н., Художественное творчество М. Ф. Ахундова, Б., 1962; Лерман А. Н., Мирза Фатали Ахундов в русской печати. Библиография, Б., 1962; Рзаев А. К., Политические взгляды М. Ф. Ахундова, Б., 1968; Brands H. V., Aserbaidschanisches Volksleben und modernistische Tendenz in den Schauspielen Mirza Feth-Ali Akhundzades, Wiesbaden, 1958;

ابن یوسف شیرازی' فهرست کتابخانهٔ مدرسهٔ عالی سپهسالار، جلد ۲، تهران، ۱۳۱۶—۱۳۱۸؛ سردادور حمزه، «پوشکین و صبوحی»، مجلهٔ «ارمغان»، سال ۱۸، شماره ۲؛ محمد علی مدرس تبریزی، «ریحانة الادب»، جلد ۱، چاپ ۲، تهران، ۱۳۳۵؛ تربیت محمد علی، «دانشمندان آذربایجان»، تهران، ۱۳۱۴.

АХУНДОВ Рәшид Мирзә Фәтәли оғлу (1854, Тифлис—тәгр. 1905, Бакы)—Азәрб. зијалысы, тәрчүмәчи. Брүссел ун-тини битирмиш, мүһәндис диплому алмышдыр. Франсыз дилиндән тәрчүмәләр етмишдир. Тәһсил илләриндә аиләсинә јаздығы мәктублар атасы М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылығыны өјрәнмәк бахымындан чох әһәмијјәтлидир.

АХУНДОВ Руһулла Әли оғлу (13.1.1897, Бакы јахынлығындакы Шүвәлан к.—1938)—совет партија вә дөвләт хадими, публисист, алим. 1919 илин мајындан Сов.ИКП үзвү. Мүәллим аиләсиндә доғулмушдур. Мәдрәсәдә, реални мәктәбдә, тичарәт мәктәбиндә охумушдур. Инкилис, франсыз, фарс вә с. дилләри билирди. 1916 илдән Бакы мәтбәәләриндә корректор вә тәрчүмәчи ишләмишдир. 1917 илдән Азәрб.-ын «сол» есерләр групунун үзвү олмуш, лакин болшевикләрин сијасәтини мүдафиә етмишдир. 1918 илдә «*Бакы әтрафы фәһлә, әскәр вә матрос шурасынын әхбары*»нын, 1919 илдә Азәрб. дилиндә чыхан кизли болшевик «*Коммунист*» гәзетинин илк редактору, «Һүррijјәт» гәзетинин редакторларындан бири олмушдур. Партијанын икинчи Програмыны вә Коммунист Интернасионалы 1-чи конгресинин Манифестини Азәрб. дилинә тәрчүмә етмишдир. АК(б)П-ни јаратмаг һаггында РК(б)П МК-да мә'рузә етмәк үчүн 1920 илин јанварында бир груп коммунистлә Москваја кетмиш, 1920—21 илләрдә В. И. Ленинлә көрүшмүшдүр. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра АК(б)П МК-да шө'бә мүдири, АК(б)П БК катиби, «Бакински рабочи», «Коммунист» гәзетләринин редактору, 1924—30 илләрдә АК(б)П МК катиби, Азәрб.ССР халг маариф комиссары, Азәрнәшрин директору олмуш, 1930 илдә ҮИК(б)П Загафгазија Өлкә Комитәсинин катиби сечилмишдир. Азәрб. ССР вә ССРИ МИК-ләринин бүтүн чағырышларынын үзвү сечилмишдир. Өмрүнүн сон илләриндә ССРИ ЕА-нын Азәрб. Филиалында, АК(б)П МК јанында Партија Тарихи Ин-тунда ишләмиш, Азәрб. ССР ХКС јанында Инчәсәнәт ишләри идарәсинин рәиси олмушдур. ҮИК(б)П-нин 10—17-чи гурултајларына, Коминтернин 2-чи конгресинә нүмајәндә сечилмишдир.

А. марксизм-ленинизм классикләри әсәрләринин Азәрб. дилинә илк тәрчүмәчиләриндән иди. Икичилдлик «Русча-түркчә лүғәт»ин (1928—29) тәртибчиләриндән бири вә редактору олмушдур. Респ.-да нәшријјат вә полиграфија ишинин тәшкилатчыларындан олан А. Азәрб. дилиндә сијаси терминолокија јарадылмасы вә јени әлифбаја кечилмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Тарих, әдәбијјат вә инчәсәнәтә аид бир сыра әсәрин мүәллифидир. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Мәдәтов Г., Руһулла Ахундов, Б., 1957.

АХУНДОВ Сүлејман Рзагулу бәј оғлу (тәхәллүсү Сүлејман Сани; 3.10. 1875, Шуша—29.3.1939, Бакы)—Азәрб. совет јазычысы. Гори семинаријасыны битирмиш (1894), өмрүнүн сонунадәк педагожи фәалијјәт көстәрмишдир. Азәрб. мүәллимләринин 1-чи гурултајында (1906, Бакы) иштирак етмишдир. 1918 илдә Бакы коммунасында халг маарифи саһәсиндә чалышмыш, 1920—21 илләрдә Гарабағ вил. маариф шө'бәсинин мүдири олмушдур. 1922 илдә Азәрб. Әдиб вә Шаирләр Иттифагынын илк сәдри сечилмишдир. Әдәби-педагожи фәалијјәтинә көрә она Әмәк Гәһрәманы ады верилмишдир (1932). Азәрб. ССР МИК-ин үзвү сечилмишдир.

Илк көркәмли әсәри «Тамаһкар» (1899) комедијасыдыр. Әсәрдә ачкөзлүк, көһнә адәт вә ән'әнәләр тәнгид едилир. «Јуху» (1905), «Көвкәби-һүрријјәт», «Гонаглыг» (1906) һекајәләриндә актуал ичтимаи-сијаси мәсәләләрә тохунулур. «Дибдат бәј», «Түрк бирлији» (1906) пјесләриндә буржуазијанын пула һәрислији, мәдәнијјәтсизлик вә позғунлуғу, дума сечкиләри ифша олунур. «Горхулу нағыллар» (1912—14) кими мәшһур олан һекајәләриндә («Әһмәд вә Мәлејкә», «Аббас вә Зејнәб», «Нурәддин», «Гарача гыз», «Әшрәф») буржуа-мүлкәдар чәмијјәтиндә зәһмәткеш ушагларынын ачыначаглы, фәрәһсиз һәјаты тәсвир едилмишдир. Азәрб. совет сәһнәси үчүн илк пјесләри А. јаратмышдыр. «Лачын јувасы» (1921) пјеси Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәјә һәср олунмушдур. Әсәр 1921 илдә Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулмасынын илдөнүмү мүнасибәти илә е'лан олунан әдәби мүсабигәдә 1-чи мүкафата лајиг көрүлмүшдүр. «Чәрхи-фәләк», «Гаранлыгдан ишыға» (1921), «Шејтан» (1922) пјесләри дә ингилаби мөвзудадыр. «Шаһсәнәм вә Күлпәри», «Ики јол» (1921), «Бир ешгин нәтичәси» (1922), «Јени Һәјат» (1923) пјесләри гадын азадлығына һәср едилмишдир. «Ешг вә интигам» драмында (1922) ингилабдан әввәл кәндлиләрин ағыр вәзијјәти, феодал-патриархал мүһитин мәнфур адәт-ән'әнәләри, мүлкәдарларын мә'нәви позғунлуғу ифша олунур. Бакы Азад Тәнгид-Тәблиғ Театры А.-ун «Чәрхи-фәләк» пјеси илә ачылмышдыр. А.-ун кечмиш («Ган булағы», «Үмид чырағы», «Гатил чочуг») вә мүасир һәјатдан («Ики дост, ики дүшмән», «Бах, мән буна јохам», «Мүаличә», «Намус», «Сона хала», «Молла Гасым», «Тәбрик») бәһс едән һекајәләри дә вар. «Мистер Грејин көпәји» (1927) һекајәси Чин халгынын инкилис мүстәмләкәчиләринә гаршы мүбаризәсинә һәср олунмушдур. Анадан олмасынын 100 иллик јубилеји кечирилмишдир.

Әсәрләри: Әсәрләри, Б., 1936; Сечилмиш әсәрләри, 2 чилддә, Б., 1968; Үмид чырағы, Б., 1972; Һекајәләр вә пјесләр, Б., 1975; Страшные рассказы, Б., 1958.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, ч. 3, Б., 1957; Азәрбајчан Совет әдәбијјаты тарихи, 2 чилддә, ч. 1, Б., 1967; Вәлијев М., С. С. Ахундов, Б., 1956; Вәлиханов Н., Сүлејман Сани Ахундов, Б., 1968; јенә онун, Сүлејман Сани, Б., 1976; Шәмсијева Р., Сүлејман Сани Ахундов (методики-библиографик әдәбијјат көстәричиси), Б., 1975; Очерк истории азербайджанской советской литературы, М., 1963.

АХУНДОВ Чаһанкир Меһди оғлу (д. 28.5.1906, Салјан)—совет зоотехники. К.т.е.д., проф. (1961), Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1966). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. АКТИ-дә к.т. һејванларынын јемләндирилмәси вә сүдчүлүк кафедрасынын мүдири (1942 илдән). Әсас тәдгигатлары сүдүн кимјәви тәркиб вә хассәләринә, сүд мәһсулларынын технолокијасына вә с. һәср едилмишдир.

Әсәрләри: Сүдчүлүјүн әсаслары, Б., 1936; Сүд мәһсулларынын технолокијасы, Б., 1948; Сүдчүлүк. Б., 1963.

АХУНДОВ Ширәли Бахшәли оғлу (1886, индики Ләнкәран р-нунун Кирдәни к.—6.1.1960, Бакы) — Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1919 илин мартындан Сов.ИКП үзвү. 1908 илдә Ләнкәран кәндлиләринин ингилаби чыхышынын иштиракчысы олмушдур. 1917 илдә болшевикләрлә әлагәјә кирмиш, 1918 илда Ләнкәранда Совет һакимијјәти гурулмасында иштирак етмишдир. Гәзада Совет һакимијјәти мүвәггәти девриլдикдән сонра кизли фәалијјәтә кечмишдир. РК(б)П Ләнкәран Комитәсинин үзвү олмуш, 1919 илин апрелиндә әксингилаби «Муған өлкә идарәси»нин деврилмәсиндә вә Ләнкәранда Совет һакимијјәтинин бәрпасында фәал рол ојнамышдыр. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Азәриттифагын сәдри, Азәрб. ССР АХТШ сәдринин мүавини, Азәртичарәтин директору вә с. вәзифәләрдә ишләмишдир. Азәрб. вә Загафгазија МИК-ләринә үзв, АК(б)П МК үзвлүјүнә намизәд сечилмишдир.

АХУНДОВ Ширин Мәшәди Һүсејн оғлу (1878, Салјан—28.10.1927, Бакы)—Азәрб. мусигичиси. Садыг Әсәд оғлунун тар мәктәбинә мәнсуб сәнәткар олмушдур. А., әсасән, ханәндә Ә. Абдуллајеви мүшајиәт етмишдир. Бир чох муғам, тәсниф вә халг маһнысы онун ифасында граммофон валына јазылмышдыр (1914). Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра педагожи фәалијјәт көстәрмиш, һәмчинин фәһлә клубларында тар дәрнәкләринә рәһбәрлик етмишдир.

АХУНДОВ МҮКАФАТЫ, М. Ф. Ахундов ад. Республика мүкафаты— ән јахшы әдәбијјат вә инчәсәнәт әсәрләри үчүн Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты. Азәрб. ССР Назирләр Совети тәрәфиндән 1965 илдә тә'сис едилмишди. Ики илдән бир верилирди. Тәлтиф олунанлара «М. Ф. Ахундов мүкафаты лауреаты» диплому, әдибин барелјефи олан гызыл дөш нишаны вә пул мүкафаты тәгдим едилирди. Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты (бах *Дөвләт мүкафатлары*) тә'сис едилдикдән сонра ләғв олунмушдур.

АХУНДОВА Асја Маһмуд гызы (д. 26. 12.1919, Бакы)—совет һематологу, терапевт, тибб е.д. (1966), проф. (1969), Азәрб. ССР әмәкдар һәкими (1966). 1954 илдән Сов.ИКП үзвү. 1952 илдән Азәрб. Елми-Тәдгигат Ганкөчүрмә вә Һематолокија Ин-тунда ишләмишдир. 1969 илдән бурада елми ишләр үзрә директор мүавинидир. Әсас әсәрләри Азәрб.-ын өлкә патолокијасына, һемолитик анемија вә лејкозун клиника, диагностика, профилактика вә мүаличәсинә һәср олунмушдур. Азәрб. ССР әразисиндә талассемијаны (патложи һемоглобин әмәлә кәлмәси илә әлагәдар ирси хәстәлик) илк дәфә А. тәсвир етмиш, онун јајылма хәритәсини дүзәлтмиш, әсас очагларыны мүәјјәнләшдирмиш, талассемијалы аиләләри тәдгиг етмиш вә онларын мүаличә үсулларыны ишләјиб һазырламышдыр.

Әсәри: Талассемия. Б., 1972.

АХУНДОВА Рәфигә Һачы гызы (д. 7. 8.1931, Бакы)—Азәрб. совет балет артисти, балетмејстер. Азәрб. ССР халг артисти (1970). Бакы Хореографија Мәктәбини битирмишдир (1950). 1951 илдән М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Дөвләт Академик Опера вә Балет Театрынын солистидир. Әсас партијалары: Ајишә вә Көзәлләр көзәли, Фанни («Једди көзәл», «Илдырымлы јолларла», Г. Гарајев), Күлшән («Күлшән», С. Һачыбәјов), Күлјанаг («Гыз галасы», Ә. Бәдәлбәјли), Ширин («Мәһәббәт әфсанәси», А. Мәликов), Зарема («Бахчасарај фонтаны», Б. Асафјев), Жизел («Жизел», А. Адан) вә с. Азәрб. опера вә балет театрында Магсуд Мәммәдов илә бирликдә «Хәзәр бал-

ладасы» (1968, Т. Бакыханов), «Гобустан көлкәләри» (1969, Ф. Гарајев), «Јаллы» вә «Азәрбајҹан сүитасы» (1969, Р. Һачыјев), «Илдырымлы јолларла» (1974, Г. Гарајев) вә с. балетләрин гурулушуну вермишдир. А. 1972—73 илләрдә Әлҹәзаирдә ишләмиш, М. Мәммәдовла бирликдә «Үч ингилаб» (1973, Р. Һачыјев) адлы илк Әлҹәзаир балетини, 1975 илдә исә Исвечин Малме ш.-ндә «Муғам» (Н. Әлвердибәјов) мусигили хореографија лөвһәсини тамашаја гојмушдур. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Р. Һ. Ахундова «Једди көзәл» (Г. Гарајев) балетиндә Көзәлләр көзәли партијасында.

АХУНДОВА Шәфигә Гулам гызы (д. 21.1.1924; Нуха, индики Шәки)—Азәрб. совет бәстәкары. Азәрб. ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1973). Азәрб. Дөвләт Консерваторијасыны битирмишдир (1956). А. бир чох маһны вә романсын, «Ев бизим, сирр бизим» (1965) оперettасынын, «Кәлин гајасы» (1972, тамашасы 1974) операсынын, симли квартет үчүн пјесләрин, драм тамашаларына («Ајдын», «Илич бухтасы» вә с.) јазылмыш мусигинин мүәллифидир. А. педагожи фәалијјәт дә көстәрир. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

АХУНДОВА-БАҒЫРБӘЈОВА Сона Әбдүл гызы (д.23.1896, Шамахы)—совет офталмологу, тибб е.д., проф. (1952). Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1964) вә әмәкдар һәкими (1960). 1945 илдән Сов. ИКП үзвү. Азәрб. Һәкимләри Тәкмилләшдирмә Ин-тунун көз хәстәликләри кафедрасынын фәхри елми консултанты (1970 илдән). 1923 илдә II Москва Дөвләт Ун-тинин тибб факүлтәсини битирмиш, Бакы вә Кәнҹәнин көз хәстәханаларында ишләмиш, 1938—46 илләрдә Азәрб. Елми-Тәдгигат Офталмолокија Ин-тунда шө'бә мүдири олмушдур. 1940 илдә Одессада В. П. Филатовун рәһбәрлији алтында ишләмиш, сонра Азәрб.-да Филатов үсулу илә тохума терапијасы вә кератопластика операсијалары апармаға башламышдыр. Әсәрләри, әсасән, кератопластика, тохума терапијасы, трахома вә с. мүаличәсинә һәср едилмишдир. ССРИ Али Советинин (2-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

АХУНОВА Турсуној (д.20.5.1937)—сүрүҹү-механик. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1959), Ленин мүкафаты лауреаты (1967). 1962 илдән Сов.ИКП үзвү. Памбығын машынла јығымына кечилмәсиндә өзбәк гадынлары һәрәкатынын тәшәббүсчүсү. Өзб.ССР-ин әмәкдар механизатору (1960). Дашкәнд вил.-нин Чиназ р-нундакы Киров ад. к-зда комплекс механикләшдирмә бригадасынын бригадири. Сов.ИКП 25-чи гурултајына нүмајәндә сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (6 вә 7-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

АХУРА — Азәрб.ССР Илич р-нунда (Нах.МССР) кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 20 *км* ш.-дә, Ахура чајынын (Арпачајын голу) сағ саһилиндә, Дәрәләјәз силсиләсинин г. әтәјиндәдир. Әһ. 837 (1976); түтүнчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

АХУРЈАН, Гәрби Арпачај—Аразын сол голу. Јухары ахыны Ерм. ССР-дә, орта вә ашағы ахыны Ерм. ССР илә Түркијә сәрһәдиндәдир. Уз. 186 *км*, һөвзәсинин саһ. 9670 *км*². Арпилич су анбарындан ахыр. Јухары ахынында декабрдан мартадәк донмуш олур. Сувармада истифадә едилир.

ССРИ—Түркијә мүгавиләсинә (1976, апрел) әсасән, А. чајы үстүндә биркә су анбары (тутуму 525 млн. *м*³) тикилмәси нәзәрдә тутулмушдур. Бу, Ерм. ССР вә Түркијә әразисиндә он минләрлә *һа* торпағы сувармаға имкан верәҹәкдир.

АХЧА, ағча, ахчеји-османи—гәдим түрк күмүш сиккәси. Илк дәфә 1329 илдә султан Орхан кәсдирмишдир. 17 әсрин сонларына гәдәр сиккә ваһиди кими ишләдилмишдир. 16—17 әсрләрдә Крым ханлығында кәсилән хырда күмүш сиккәләр дә А. адланырды.

АХШАМ МӘКТӘБИ—бах *Ахшам тәһсили*.

АХШАМ ТӘҺСИЛИ — истеһсалатдан ајрылмадан тәһсил алмаг формасы. ССРИ-дә А.т. халг маарифи системинин үзви һиссәсидир. 16 јашындан јухары бүтүн әмәкчиләр ахшам (нөвбәли) фәһлә, кәндли кәнҹләр вә техники пешә мәктәбләриндә, али вә орта ихтисас мәктәбләринин ахшам шө'бәләриндә тәһсил ала биләрләр. А.т. күндүз мәктәбләри һәҹминдә тәһсил вә һүгуг верир. Ахшам үмумтәһсил мәктәбләринин 5—8 синифләри үчүн бүтүн фәнләрдән хүсуси тәдрис програмы вә дәрсликләр тәртиб едилир. ССРИ-дә тәдрис-мәсләһәт мәнтәгәләри илә бирликдә 40 мин ахшам (нөвбәли) мәктәби вар (1975/76). 9-ҹу бешилликдә бу мәктәбләрдә охујанларын сајы 3,7 млн.-дан 4,9 млн.-а чатмышдыр. 5 млн. әмәкчи сәккизиллик вә орта тәһсил алмышдыр. Орта ихтисас тәһсили мәктәбләриндә 516 мин, али мәктәбләрдә исә 644 мин тәләбә ахшам шө'бәсиндә тәһсил алыр (1975/76). Ингилабдан әввәл Азәрб.-да јалныз бир нечә ахшам курсу вә *базар күнү мәктәби* вар иди. 1975/76 дәрс илиндә исә респ.-да, орта тәһсил верән техники пешә мәктәбләри дә дахил олмагла, 481 ахшам (нөвбәли) мәктәби (180 670 шакирд) олмушдур. Орта ихтисас тәһсили мәктәбләриндә 10,7 мин, али мәктәбләрдә исә 16,1 мин тәләбә ахшам тәһсил алыр (1975/76) (бах һәмчинин *Али тәһсил*, *Орта тәһсил*, *Фәһлә-кәнҹләр мәктәби*, *Кәндли-кәнҹләр мәктәби*).

Әд.: Обучение в вечерней школе, М., 1976.

АҺВАЈ—Азәрб.ССР (Гах р-ну) илә Дағ. МССР сәрһәдиндә дағ. Баш Гафгаз силсиләсиндәдир. Һүнд. 3480 *м*. Мешә, субалп вә алп чәмәнликләри вар.

АҺӘНК ГАНУНУ—сөздә ујғун сәсләрин бир-бирини изләмәси. Фин-угор, монгол, хүсусилә түрк дилләри, о ҹүмләдән Азәрб. дили үчүн характерикдир. Азәрб. дилиндә үч нөвү вар: 1) саитләрин аһәнки: инҹә (ә+мәк+чи+ләр), галын (а+ры+чы+лыг), додагланан (у+зун+луг) вә додагланмајан саитләрин (кәнҹ+ләр) бир-бирини изләмәси; 2) самитләрин аһәнки: кар (сәп+ки, сеч+ки) вә ҹинкилтили самитләрин (сәр+ки, дуј+ғу) бир-бирини изләмәси; 3) саитләрлә самитләрин аһәнки: галын саитләрдән сонра дилархасы (буруг, отаг), инҹә саитләрдән сонра исә дилортасы самитләрин (чичәк, үрәк) кәлмәси.

Әд.. Дәмирчизадә Ә., Мүасир Азәрбајҹан дили, һ. 1, Б., 1972.

АҺӘНКӘРАН — Өзб.ССР-ин Дашкәнд вил.-ндә шәһәр. Ангрен чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 25,3 мин (1975). Семент, дәмир-бетон мә'мулаты з-длары, асбест-семент вә истилик изоләедиҹи мә'мулатлар, тикинти материаллары вә пластик күтлә мә'мулаты комбинатлары вә с.вар.

АҺМЕТХАН Султан (25.10.1920, Крым вил.-нин Алупка ш.—1.2.1971)—гырычы тәјјарәчи, подполковник; миллијјәтҹә татардыр. 2 дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1943, 1945), ССРИ әмәкдар сынагчы-тәјјарәчиси. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1953). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. 1939 илдән Совет Ордусунда олмушдур. Качинск һәрби тәјјарәчиләр мәктәбини битирмишдир (1940). Донбасын, Крымын, Белорусијанын вә с. азад едилмәсинин иштиракчысыдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә 603 дөјүш учушу кечирмиш, 150 һава дөјүшүндә вурушмуш, шәхсән дүшмәнин 30 тәјјарәсини вуруб салмыш, груп дөјүшүндә исә 19 тәјјарәнин вурулуб салынмасында иштирак етмишдир. Мүһарибәдән сонра А. сынагчы-тәјјарәчи кими 100-дән чох машын сынагдан кечирмишдир. А. сынаг заманы һәлак олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, 5 Гырмызы Бајраг ордени, Александр Невски, 1-чи дәрәҹәли Вәтән мүһарибәси орденләри, Гырмызы Улдуз ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

АҺУРА МАЗДА—бах *Һурмүзд*.

АҺШЕРИ, Аһсери (?—е.ә. 659)—Манна һөкмдары (е.ә. 7 әсрин орталары). А.-нин дөврүндә Манна дөвләти сијаси ҹәһәтдән күчләнмиш, әразиси Ассурија вә Урарту торпаглары һесабына кенишләнмишди. А. скифләр вә еһтимал ки, киммериләрлә иттифаг бағламышды. Ассурија гошунлары илә вурушмадакы мәғлубијјәт (тәгр. е.ә. 660) Маннада дахили зиддијјәтләрин кәскинләшмәсинә вә сијаси мүбаризәјә сәбәб олду. Бу мүбаризәдә А. өлдүрүлдү. Һакимијјәтә оғлу Уалли кечди.

АЧАР, мусигидә—сәсин учалығыны вә адыны көстәрән хүсуси ишарә; нот хәтләриндән биринин үзәриндә јазылыр. А. һәмчинин нот хәтләриндә јазылан бүтүн сәсләрин адыны вә учалығыны мүәјјәнләшдирир. До, сол вә фа А.-лары биринчи октаванын до вә сол, кичик октаванын фа сәсинин вәзијјәтини көстәрир. Скрипка (2-чи хәттин үзәриндә сол), бас (4-чү хәттин үзәриндә фа), тенор (4-чү хәттин үзәриндә до), алто (3-чү хәттин үзәриндә до) А.-лары даһа чох ишләнир.

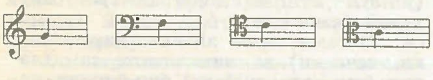

Сопрано, мессо-сопрано, баритон вә с. А.-лар да вар. Мәс., Азәрб. чалғы аләтләриндән тар үчүн јазылмыш әсәрләр мессо-сопрано А.-ы илә (2-чи хәттин үзәриндә до) көстәрилир. А. нот хәттинин башланғычында јазылыр; сәсләнмә рекистри дәјишдикдә нот хәттинин мүхтәлиф јерләриндә јени ачар јазыла биләр.

АЧАРЈАН Рачија Һакопович (20.3. 1876, Истамбул—16.4.1953, Јереван)—совет дилчиси, әдәбијјатшүнас. Ерм. ССР ЕА акад. (1943), Чехословакија ЕА фәхри м. үзвү (1937). Ермәни дилинин тарихи вә мүгајисәли өјрәнилмәсинин әсасыны гојмушдур. «Ермәни диалектләри лүғәти» (1913), «Ермәни дилинин сөз көкләри лүғәти» (ч. 1—7, 1925—35), «Ермәни дилинин тарихи» (ч. 1—2, 1940—51), «Ермәни дилинин 562 дилләә мүгајисәдә там грамматикасы» (ч. 1—4, 1952—59), «Јени ермәни әдәбијјаты тарихи» (ч. 1—3, 1906—12) вә с. әсәрләрин мүәллифидир.

АЧИНЛИЛӘР—Суматра а.-нын (Индонезија) шм.-ында јашајан халг. Тәгр. 1,8 млн. нәфәрдир (1971). Индонезија дилләри групуна аид олан ачин дилиндә данышырлар. Әсасән, әкинчилик, сәнәткарлыг вә с. илә мәшғулдурлар. А.-ин өзүнәмәхсус зәнкин әдәбијјатлары вар. Диндарлары мүсәлмандыр.

Әд.: Народы Юго-Восточной Азии, М., 1966.

АЧИНСК — РСФСР-ин Краснојарск өлкәсиндә шәһәр. Чулым чајы (Об чајынын голу) саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ.112 мин (1975). Механики тә'мир з-длары, мика е'малы ф-ки, тикиш, ајаггабы, мебел ф-кләри, хәз-дәри мә'мулаты, алүминиум оксиди (Краснојарск алүминиум з-ду үчүн) комбинатлары, тикинти материаллары истеһсалы, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, сәнаје-педагожи, механики-технложи, к.т., тичарәт вә с. техникумлары, педагожи, тибб мәктәбләри, драм театры, өлкәшүнаслыг вә ингилаб тарихи музејләри вә с. вар. Јахынлығында көмүр чыхарылыр. 1682 илдә салынмышдыр.

АЧЫГ БУЧАГ—180°-јә бәрабәр олан бучаг.

«АЧЫГ ГАПЫ» ДОКТРИНАСЫ — 1899 илдә АБШ дөвләт катиби Ч. Һејин (Кејин) Б. Британија, Алманија, Русија, Италија, Франса вә Јапонија һөкумәтләринә ноталарында ирәли сүрүлмүшдүр; Чиндә АБШ-ын игтисади вә сијаси һөкмранлығыны мөһкәмләндирмәјә јөнәлдилән империалист сијасәтини пәрдәләмәк мәгсәди дашыјырды. Ноталарда АБШ Чинин «нүфуз даирәләринә» бөлүнмәси факты илә разылашмагла јанашы, бу өлкәдә «ачыг гапылар» сахламағы, бу вә ја дикәр дөвләтин «нүфуз даирәси»ндә Америка капиталистләри үчүн бәрабәр һүгуг вә имканлар тәләб едирди. Нота алан дөвләтләр, хүсусилә Б. Британија вә Русија чаваб ноталарында бирбаша «А.г.» д.-на гаршы чыхмасалар да, онун өз нүфуз даирәләриндә тәтбиги илә әлагәдар бә'зи гејд-шәртләр ирәли сүрүрдүләр. Буна бахмајараг, АБШ дөвләт департаменти 1900 илин мартында е'лан етди ки, мүрачиәт олунан дөвләтләр «А.г.» д.-на гошулдугларыны билдирмишләр (лакин бу бәјанат дөвләтләрин һеч бири тәрәфиндән тәкзиб едилмәди). *Вашингтон конфрансында* (*1921—22*) АБШ, империалист дөвләтләри тәрәфиндән «А.г.». д.-нын рәсми танынмасына наил олду. Чиндә Гоминдан диктатурасы дөврүндә (1927—49), хүсусилә Икинчи дүнја мүһарибәсинин сонундан 1949 иләдәк АБШ Гоминданын сијасәти, игтисадијјаты вә силаһлы гүввәләринә там нәзарәт едирди.

Әввәлләр Чинә тәтбиг едилән «А.г.» д.-ндан АБШ сонралар дикәр өлкәләрдә өз рәгибләрини сыхышдырыб арадан чыхартмаг васитәси вә мүстәмләкәчилик сијасәти аләти кими истифадә едирди.

Әд.: Фурсенко А. А., Борьба за раздел Китая и американская доктрина открытых дверей 1895—1900, М.—Л., 1956.

АЧЫГ ДӘНИЗ (бејнәлхалг һүгуг режими)—дүнја океанынын һәр һансы дөвләтин *әрази сулары* харичиндә јерләшән вә бүтүн дөвләтләрин үмуми истифадәсиндә олан һиссәси. А.д.-дән истифадә һүгугу бејнәлхалг һүгугда үмуми гәбул олунмуш А.д.-ин сәрбәстлији принсипинә әсасланыр. Бу принсип А.д. һаггында 1958 ил Ченеврә конвенсијасында тәсбит олунмушдур. Бүтүн дөвләтләр А.д.-дән тичарәт вә һәрби кәмичилик, дәниз овчулуғу, кабел вә бору кәмәрләри чәкмәк, елми-тәдгигат вә с. үчүн истифадә едә биләр. А.д.-дә һәр бир кәми јалныз бајрағы алтында үздүјү дөвләтә табедир (бајраг јурисдиксијасы). Бу гајдадан истисна олараг һәр һансы һәрби кәминин, мүәјјән әсаслар олдугда, башга дөвләтин кәмисини А.д.-дә сахламаг вә јохламаг һүгугу вар. Мүһарибә заманы А.д. һәрби әмәлијјат мејданы ола биләр. Бах һәмчинин *Дәниз һүгугу*.

АЧЫГ ДӘРС — башга мүәллимләрин дә иштирак етдији дәрс. А.д.-и тәчрүбәли мүәллим апарыр. Мәгсәд, бу вә ја дикәр фәннин дүзкүн тә'лим үсулуну нүмајиш етдирмәкдир. А.д. педагожи тәчрүбә мүбадиләси вә тәкмилләшдирмәнин мүһүм васитәләриндәндир.

АЧЫГ ЗӘНЧИРЛИ КАРБОҺИДРОКЕНЛӘР—асикл карбоһидрокенләрин башга ады. Бах *Асикл бирләшмәләр*.

АЧЫГ ИДАРӘЕТМӘ СИСТЕМИ—бах *Идарәетмә системләри*.

АЧЫГ МӘ'ДӘН ИШЛӘРИ, фајдалы газынты јатагларынын ачыг үсулла ишләнмәси—фајдалы газынтыларын билаваситә јер сәтһиндән чыхарылмасы. Дашын ачыг үсулла чыхарылмасы е.ә. 6-чы миниллијә аиддир. Е.ә. 4-чү миниллик-дә Һиндистан, Синај ј-а, Гафгаз вә с. јерләрдә тунч алмаг үчүн ишләдилән полиметал филизләр бу үсулла чыхарылырды. Дәмир филизи јатагларынын ачыг ишләнмәси Јахын Шәрг вә Һиндистанда е.ә. 2-чи минилликдән, Авропанын ч.-унда исә бир гәдәр сонралар мә'лум иди. Е.ә. 1-чи миниллијин әввәлләриндә (тунч дәмир илә әвәз олунмаға башларкән) Азәрб.-да (Кәдәбәј вә Дашкәсәндә) гара вә әлван метал филизи јатаглары ачыг үсулла ишләнмишдир. Орта әсрләрдә әлван метал филизләри (Испанија), мәрмәр (Италија), мис вә дәмир филизләри (Урал) ачыг мә'дән үсулу илә чыхарылмышдыр. 18 әсрдә Русијада әввәлчә Уралда, сонра Сибирдә сәпинти јатагларда А.м.и. тәтбиг олунмушдур. 20 әсрин әввәлләриндә АБШ вә Алманијада техниканын инкишафы илә әлагәдар А.м.и. даһа кениш јајылмышды. Русијада јарымеханикләшдирилмиш А.м.и. үстүнлүк тәшкил едирди. ССРИ-дә көмүр, гара вә әлван метал, һәмчинин гејриметал филизләрин чыхарылмасы үчүн илк бөјүк карјерләр 1928—41 илләрдә јарадылмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә (1941—45) өлкәмиздә мүәссисәләри гыса вахтда ишә салмаг вә истеһсал күчүнү артырмаг үчүн А.м.и.-нин хүсусилә мүһүм ролу олмушдур.

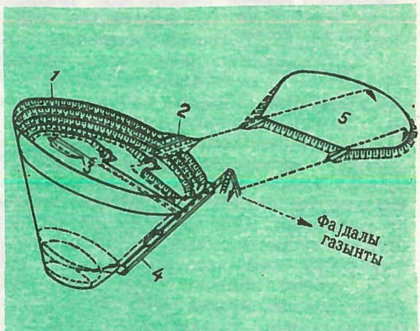

Ачыг мә'дән ишләриндә јатагларын ачылмасы: *1*—карјер; *2*—әсас хәндәк; *3*—кәсилиш хәндәји; *4*—фајдалы газынтынын нәгл олунмасы үчүн маили газма; 5—бош сүхурлар төкүлән јер.

Дүнјада истеһсал олунан филиз вә гејри-филиз хаммалын 60—65%-и, бәрк јаначағын 30—35%-и ачыг мә'дән үсулу илә алыныр (1972). Бу, А.м.и.-нин игтисади сәмәрәлилији илә изаһ едилир. Мәс., јералты үсула нисбәтән көмүрүн ачыг үсулла чыхарылмасы 2,5—3 дәфә, филиз үчүн 1,5 — 2 дәфә учуз баша кәлир, әмәк мәһсулдарлығы исә 2—3 дәфә артыр. Јералты мә'дән ишләри илә мүгајисәдә А.м.и.-ндә фајдалы газынты иткиси 4—5 дәфә аз олур.

А.м.и. ашағыдакы мәрһәләләрдән ибарәтдир: јер сәтһинин һазырланмасы, јатағын гурудулмасы, әсаслы мә'дән ишләри, ачылыш ишләри (үст бош сүхурларын көтүрүлмәси) вә һасилат ишләри. Сон ики мәрһәләнин бүтүн просесләри комплекс механикләшдирмә вә автоматлашдырма әсасында ваһид технложи сикл тәшкил едир.

А.м.и.-нин технолокијасы фасиләли, фасиләли-ахынлы вә ахынлы ола биләр. Фасиләли технолокија илә фајдалы газынтыларын чыхарылмасы вә дашынмасы технложи фасиләләрлә давам едир. Фасиләли-ахынлы технолокијада фајдалы газынтылар фасиләләрлә ишләјән машынларла (бирчаловлу екскаватор вә б. јүкләјичи) чыхарылыр, лентли конвејер, автомобил ја да д.ј. нәгл. васитәләри илә дашыныр. Ахынлы технолокијада фајдалы газынтылар фасиләсиз ишләјән механизмләрлә чыхарылыр, дашыныр, бошалдылыр вә с. Фасиләли вә фасиләли-ахынлы технолокијада ајры-ајры просесләр үчүн, ахынлы технолокијада исә там истеһсалат үчүн автоматлашдырылмыш идарәетмә системләри јарадылмышдыр.

ССРИ-нин ш. р-нларында (көмүр еһтијатларынын 98%-и јерин үст гатларында јерләшән Канско-Ачинск, Кузнетск вә Екибастузда) А.м.и.-нин тәтбиги перспективлидир. Украјна, Газахыстан вә Уралда дәмир филизи, Сибир вә Газахыстанда әлван метал филизләри, Азәрб.-да тикинти дашы (әсасән, Абшеронда Күздәк, Шаһинбахт, Күлбахт вә с.), бентонит килләри (Ханлар), семент хаммалы (Гарадағ, Товуз), чынгыл вә гум (Шамхор, Шәки вә с.), дәмир филизи (Дашкәсән), алунит (Зәјлик) вә с. ачыг үсулла чыхарылыр. Бир сыра харичи өлкәләрдә (Канада, АБШ вә с.) олдуғу кими ССРИ-дә вә хүсусилә Азәрб.ССР-дә нефтли шистләрин вә гумларын А.м.и. үсулу илә чыхарылмасынын тәдгиги саһәсиндә кениш иш апарылыр. Абшерон ј-а-нын мәркәзи һиссәсиндә јерләшән Гырмәки јатағында һәлә 50-чи илләрин сонларында нефтли гумларын А.м.и. үсулу илә чыхарылмасы вә е'малы саһәсиндә сәнаје мигјасында тәчрүбә ишләри апарылмышдыр. Бу әразидә карјерләрин дәринлији мүхтәлиф олуб, бә'зән 700—800 *м*-ә чатыр. АБШ, Австралија, Чәнуби Америка өлкәләри (Бразилија, Венесуела вә с.), Канада, Чин вә Авропада (АДР, АФР, ПХР, ЧССР) көмүрүн тәгр. 30%и, дәмир филизинин тәгр. 75%-и, әлван металларын 80%-и, гејри-метал фајдалы газынтыларын (асбест, графит, каолин, мика, талк) 90%-дән чоху, гејри-филиз иншаат материалларынын, демәк олар ки, 100%-и ачыг үсулла чыхарылыр.

А.м.и. јер сәтһинин формасынын, торпағын агротехники хассәләринин вә мүхтәлиф р-нларын һидрокеоложи режимләринин дәјишмәсинә сәбәб олур. А.м.и. апарылмыш әрази нә дәрәчәдә фајда верә биләчәјиндән асылы олараг там, јахуд гисмән јарарлы һала салыныр.

Әд.: Алибеков Б., Листенгартен Б., Сапожок В., Добыча нефти открытым способом, Б., 1964; Виницкий К. Е., Параметры систем открытой разработки месторождений, М., 1966; Симкин Б. А., Технология и процессы открытых горных работ, М., 1970; Мамедов Ш. Н., Мирзоев Р. Х., Перспективы рудничной разработки нефтяных месторождений Азербайджана, Б., 1971; Теория и практика открытых разработок, М., 1974; Ржевский В. В., Технология и комплексная механизация открытых горных работ, 2-е, изд. М., 1975.

АЧЫГ МҮГАВИЛӘ — башга дөвләтләрин дә гошула биләчәјини нәзәрдә тутан икитәрәфли вә чохтәрәфли бејнәлхалг мүгавилә. А.м., бир гајда олараг, бүтүн вә ја бир чох халглар вә дөвләтләр үчүн мараглы олан универсал характерли мүгавилә олур. Мәс., БМТ-нин Низамнамәси, ГИЈШ-ин Низамнамәси, атмосфердә, космосда вә су алтында нүвә силаһыны јајмамаг һаггында Москва мүгавиләси (1963) вә с.

«АЧЫГ СӨЗ»—Бакыда Азәрб. дилиндә нәшр олунмуш күндәлик сијаси-ичтимаи, әдәби гәзет. Биринчи нөмрәси 1915 ил августун 2-дә, сонунчу нөмрәси исә 1918 ил мартын 18-дә чыхмышдыр (чәми 704 нөмрә). «Игбал» гәзетинин давамы олуб, *мусават* партијасынын рәсми органына чеврилмишди. Буржуа-милләтчи идејалар тәблиғ едир, пролетар бејнәлмиләлчилијинә вә социалист ингилабына гаршы чыхырды. Наширләри вә редакторлары Мәммәдәмин вә Мәммәдәли Рәсулзадәләр, Оручов гардашлары вә б. иди.

АЧЫГ ЧОХЛУГ—бах *Гапалы вә ачыг чохлуглар.*

АЧЫГ ШӘҺӘР (бејнәлхалг һүгугда)—мүһарибә заманы вурушан дөвләтләрдән биринин мүдафиә олунмајан е'лан етдији вә буна көрә дә һәрби әмәлијјат мејданына чеврилмәјән шәһәр. А.ш.-ин статусу 1907 ил Һаага конфрансында гәбул едилән «Гуру гошунлары мүһарибәси ганунлары вә адәтләри һаггында» әсаснамәјә әсасланыр. Һәмин әсаснамәнин 25-чи маддәсинә көрә «мүдафиә олунмајан шәһәрләрә, кәндләрә, јашајыш евләринә вә ја тикилиләрә һәр һансы үсулла һүчум етмәк вә ораны бомбардман етмәк» гадағандыр. Мәс., Икинчи дүнја мүһарибәси заманы Парис вә Рома А.ш. е'лан едилмишди.

АЧЫЛАН КӨРПҮ—кәмиләрин кечмәси үчүн ашырымы ачылан көрпү. А. к., адәтән һүндүр габаритли кәмиләрин үздүјү чајларда салыныр. Ашырым гурулушу шагули ох әтрафында дөнән, үфүги ох әтрафында фырланан, өзүнә паралел шагули галхан, бир вә ја ики голу ачылан вә с. нөвләри олур. А.к. типи јерли шәраит нәзәрә алынмагла сечилир. Ачылан ашырым гурулушу дајаглар, јахуд гүлләләр үзәриндә гурулур. Ашырымлары ачыб-бағлајан механизм вә мүһәррикләр һәмин дајагларын ичәрисиндә јерләшдирилир. А.к. һәрәкәт интенсивлији аз олан һалларда, иншаат хәрчләрини азалтмаг мәгсәди илә дә гурашдырылыр.

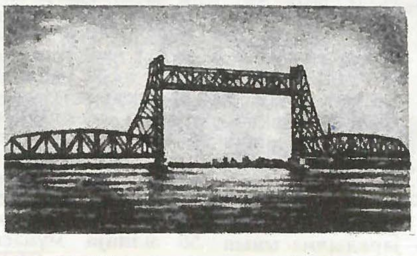

Шагули ачылан көрпү.

АЧЫЛЫШ (һәндәсәдә)—1) Әјринин А.-ы һәмин әјри уз.-нда дүз хәтт парчасыдыр. Онун гурулмасына дүзләндирмә дејилир. Бә'зән әјри дедикдә, онун еволвенти баша дүшүлүр (бах *Еволјут вә еволвент*). 2) Чохүзлүнүн А.-ы онун үзләриндән ибарәт чохбучаглылар чохлуғудур (шәк. 1); онлары тил вә тәпәләри үзрә јапышдырдыгда, һәмин чохүзлү алыныр. 3) Әјилмәси (дүзләндирилмәси) мүмкүн олан сәтһин А.-ы онун парчалары илә изометрик олан фигурлар чохлуғудур. 2-чи шәкилдә конусвары сәтһин А.-ы көстәрилмишдир.

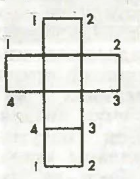

Шәк. 1.

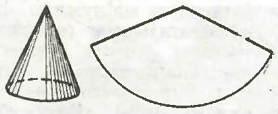

Шәк. 2.

АЧМА-ЈУММА—1) Азәрб. милли орнамент нөвү; 2) Шушада тохунан узунсов формалы Гарабағ халчаларына верилән ад; 3) Азәрб. халчачылығында бәнди-руми орнамент композисијасына да дејилир.

АЧ ЧӨЛ, Чәнуби Ач чөл—Өзб. ССР-дә Сырдәрја чајынын сол саһилиндә, Гызылгум сәһрасынын ч.-ш.-индә дүзәнлик. Саһ. тәгр. 10 мин *км*². Һүнд. 230—385 *м*. Иглими кәскин континенталдыр. Орта темп-р јанварда —2,1°С, ијулда 27,9°С. Иллик јағынты тәгр. 240 *мм*. Совет һакимијјәти илләриндә А.ч. әразисинин чох һиссәси Сырдәрјанын сују илә мәһсулдар саһәјә чеврилмишдир. Әразисинин чох һиссәси суварылыр (Мәркәзи А.ч., Чәнуби А.ч. каналлары вә с.). Өзб.ССР-ин ири памбыгчылыг (саһ. тәгр. 800 мин *һа*) р-нларындандыр. Шәһәрләри: Күлүстан, Јенкијер.

АЧАНТА (Ajanta)—Һиндистанын Махараштра штатында јашајыш мәнтәгәси. Зәнкин ме'марлыг формалары олан Будда мә'бәдләри комплекси илә мәшһурдур. Гајаларда ојулмуш 29 мағара-салон (е.ә. 2 әср—ерамызын 7 әсри) нахышлар вә һејкәлләрлә бәзәдилмишдир. Мәзмуну Будда әфсанәләри илә бағлы бу тәсвирләрдә халгын һәјаты вә Һиндистанын тәбиәти әкс етдирилмишдир. Бә'зи мағараларда гуру суваг үзәриндә бојакарлыг нүмунәләри дә вар.

АЧАРЫСТАН МУХТАР СОВЕТ СОСИАЛИСТ РЕСПУБЛИКАСЫ (Ачарис Автономиури Сабчота Социалистури Республика), Ачарыстан—Күрч. ССР-ин тәркибиндәдир. 1921 ил ијулун 16-да тәшкил олунмушдур. Саһ. 3 мин *км*², әһ. 343 мин (1976, јанвар). Тәркибиндә 5 р-н, 2 шәһәр вә 6 шәһәр типли гәс. вар. Пајтахты Батуми ш.-дир.

Дөвләт гурулушу. Ачар. МССР фәһлә вә кәндлиләрин сосиалист дөвләти, мухтар совет сосиалист респ.-сыдыр. Гүввәдә олан Конститусијасы 1937 ил октјабрын 25-дә гәбул едилмишдир. Али дөвләт һакимијјәти органы 4 ил мүддәтинә сечилән бир палаталы Ачар. МССР Али Советидир (сессијалараралары дөврдә онун Рәјасәт Һеј'әти). Али Совет респ. һөкумәтини — Назирләр Советини тәшкил едир. Јерли дөвләт һакимијјәти органлары әһалинин 2 ил мүддәтинә сечдији шәһәр, р-н, гәс. вә кәнд Зәһмәткеш Депутатлары Советләридир. Ачар. МССР Али Мәһкәмәсини Ачар. МССР Али Совети 5 ил мүддәтинә сечир. Ачар. МССР прокуроруну ССРИ Баш прокурору 5 ил мүддәтинә тә'јин едир.

Тәбиәт. Күрч. ССР-ин ч.-г.-индә, Гара дәниз саһилиндә, ССРИ—Түркијә сәрһәдиндәдир. Әразинин чох һиссәси Кичик Гафгазын силсиләләри (Месхети, Шавшет, Арсијан), саһилбоју золаг исә овалыг вә алчағ тәпәликдир. Иглим саһилбоју золагда вә дағәтәји һиссәдә исти, чох рүтубәтли субтропик, дағларда рүтубәтли, исти вә сојугдур. Орта темп-р јанварда саһилбоју золагда 4—6°С, дағларда 2-дән —2°С-јә гәдәр, ијулда мүвафиг олараг 20—23°С вә 20—16°С-дир. Иллик јағынты саһилбоју золагда вә дағ јамачларында 2400—2800 *мм*, галан һиссәдә 1000—1800 *мм*-дир. Чајларындан ән бөјүјү олан Чорох (ашағы ахыны) вә голу Ачаристскали Гара дәниз һөвзәсинә аиддир. Овалыгларда аллүвиал вә батаглыг, дағәтәји һиссәдә гырмызы, дағлыг һиссәдә исә гонур мешә, чимли вә чимли-торфлу дағ-чәмән торпаглары јајыл-

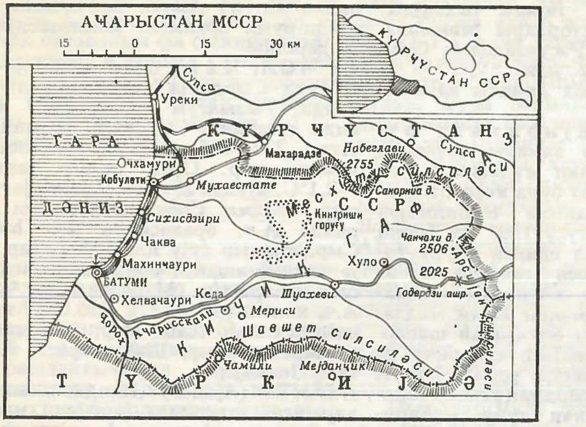

мышдыр. Әразинин 50%-дән чоху мешәликдир (әсасән, ијнәјарпаглы вә енлијарпаглы ағаҹлар). Дәнизсаһили дүзәнлик вә өн дағ һиссәләрини субтропик вә техники биткиләр тутур. Мешәләрдә ајы, габан, марал, ҹүјүр вә с., чајларда мүхтәлиф балыглар (енлибаш, гызылбалыг вә с.) вар. Горуглары: Тсискарски, Кинтришски.

Әһали. А.-да, әсасән, ҝүрҹүләр (76,5%), һәмчинин руслар (11,5%), ермәниләр (5%), украјналылар, јунанлар вә б. халглар јашајыр (1970). Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 114,3 нәфәрдир. Әһалинин тәгр. 50%-и шәһәрләрдә јашајыр. Шәһәрләри: Батуми—116,5 мин (1976), Кобулети—18 мин (1970).

Тарихи мә’лумат. А. Ҝүрҹүстанын ән гәдим вил.-ләриндәндир. Е.ә. 6—4 әсрләрдә Гәрби Ҝүрҹүстандакы Колхида падшаһлығынын, сонралар Иберијанын, 9 әсрдә Тао-Кларҹет кнјазлығынын, 10 әсрдән бирләшмиш Ҝүрҹүстан падшаһлығынын тәркибиндә олмушдур. 16 әсрин 2-ҹи јарысында Түркијә А.-ын ҹәнуб һиссәсини (Чорох чајына гәдәр), 17—18 әсрләрдә исә бүтүн әразисини ишғал етмишдир. Түрк феодаллары А. әһалисини зорла түркләшдирмәк сијасәти јеридирдиләр. А. әһалиси узун заман ишғалчылара гаршы мүбаризә апармышдыр. Русија—Түркијә мүһарибәсиндән (1877—78) сонра Берлин конгресинин гәрарларына әсасән Батум, Гарс, Әрдаһан Русијаја бирләшдирилди (Гарс вә Әрдаһан 1921 илдә Түркијәнин тәркибинә дахил олмушдур). А. јенидән Ҝүрҹүстанла бирләшди. Чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәтинә бахмајараг, бирләшмәнин мүтәрәгги әһәмијјәти олду — мәһсулдар гүввәләрин инкишафы үчүн имкан јаранды, А. Русија азадлыг һәрәкатына гошулду. 19 әсрин 80-ҹи илләриндән А.-да сәнаје инкишаф едир, пролетариатын сајы артырды. 1897—1907 илләрдә Бакы—Батум нефт кәмәринин чәкилиши мүһүм һадисәјә чеврилди. 1898 илдә Батумда 10-дан чох ири сәнаје мүәссисәси вар иди, фәһләләрин (ҝүрҹүләр, ермәниләр, азәрбајҹанлылар, руслар) сајы 11 минә чатырды. 1896 илдә Батумда илк марксист дәрнәји, 1901 илдә исә с.-д. тәшкилаты јарадылды. 1897 илдә Батумда илк дәфә «Коммунист Партијасынын Манифести»ндән ҝүрҹү дилиндә парчалар чап олунмушду. 1902 илдә РСДФП-нин Батум Комитәси бөјүк нүмајиш кечирди [бах *Батум тә’тили вә нүмајиши (1902)*]. 1904 илдә Батумда ҝүҹлү болшевик тәшкилаты фәалијјәт ҝөстәрирди. 1905—07 илләр ингилабы дөврүндә А.-да тә’тил вә нүмајишләр, силаһлы чыхышлар баш верди. 1917 илин нојабрындан А. ҝүрҹү меншевик һөкумәтинин һакимијјәти алтында иди; 1918 илин апрелиндән Түркијә, 1918 илин декабрындан 1920 илин ијулунадәк Инҝилтәрә гошунларынын ишғалы алтында олмушдур. Ҝүрҹүстанда Совет һакимијјәти гуруландан сонра (1921, феврал) Батум меншевикләрин сон сығынаҹағы олду. 1921 ил мартын 18-дә А. зәһмәткешләри Гызыл Ордунун көмәји илә Совет һакимијјәти гурдулар. 1921 ил ијулун 16-да Ҝүрҹ. ССР-ин тәркибиндә Аҹар.МССР јарадылды. 1922 ил декабрын 13-дә А. Ҝүрҹ. ССР-ин тәркибиндә ЗСФСР-ә дахил олду. 12-ҹи Аҹарыстан Советләр гурултајы (1937) респ.-нын јени Конститусијасыны гәбул етди. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә респ.-дан 19 207 нәфәр орден вә медалларла тәлтиф олунду; 5 нәфәрә Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилди. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра А.-нын игтисадијјаты вә мәдәнијјәти даһа да инкишаф етмишдир. Х.т.-нын инкишафында вә мәдәни гуруҹулугда газандығы мүвәффәгијјәтләрә ҝөрә А. Ленин ордени (1967), Октјабр Ингилабы ордени (1971) вә ССРИ-нин јарадылмасынын 50 иллији мүнасибәтилә Халглар достлуғу ордени (1972) илә тәлтиф едилмишдир.

Халг тәсәррүфаты. А. ССРИ-нин ситрус биткичилији, чајчылыг, нефт е’малы, машынгајырма, субтропик к.т. хаммалы е’малы сәнајеси р-ну, һәмчинин ири курорт р-нларындан биридир.

Сәнајеси, әсасән, Совет һакимијјәти илләриндә јарадылмышдыр. 1975 илдә 124 млн. *квт-с* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. Батуми нефтајырма з-дунда Азәрб. ССР-дән (нефт кәмәри вә д.ј. илә) вә ССРИ-нин башга р-нларындан (дәнизлә) ҝәтирилән хам нефт е’мал едилир. А. әразисиндә мис, полиметал филизләр, одадавамлы ҝил јатаглары мә’лумдур. Инкишаф етмиш машынгајырма (електротехника мә’мулаты, јејинти сәнајеси үчүн аваданлыг, ҝәмигајырма) сәнајеси (Батуми) вар. Кимја-әҹзачылыг маллары истеһсал олунур (Батуми). Респ.-да чај ф-кләри (Кобулети, Чаква, Очхамури, Хутсубани вә с.), шәрабчылыг (Батуми, Кеда), консерв (Батуми) вә с мүәссисәләр вар. Дәри-ајаггабы, тикиш, ағаҹ е’малы сәнајеси (Батуми), тикинти материаллары истеһсалы (Батуми, Кобулети, Чаква) инкишаф етмишдир.

А.-да, әсасән, ситрус биткиләри вә чај беҹәрилир. Тунг, бамбук, евкалипт әкилир. Мејвәчилик вә һејвандарлыг да инкишаф етмишдир. Респ. әразисиндә үмуми әкин саһ. 13,2 мин *һа*, чохиллик биткиләрин үмуми саһ. 21,6 мин *һа*-дыр. 6,8 мин *һа* саһәдә ситрус биткиләри, 7,7 мин *һа*-да исә чај беҹәрилир. А.-нын дахили р-нларында түтүн, саһилбоју золагда тәрәвәз, дағ р-нларында картоф әкилир. А.-нын дағлыг саһәләриндә, әсасән, давар, дағәтәји золагда сүдлүк гарамал сахланылыр (26,5 мин, 1976). Ипәкчилик вә арычылыг инкишаф етмишдир. Гара дәниздә балыг овланыр.

А.-нын саһилбоју золағындан електрикләшдирилмиш Самтредиа—Батуми д.ј. вә Новороссијск—Батуми автомобил јолу, дахили р-нларындан Батуми—Хуло—Ахалтсихе автомобил јолу кечир. Мүһүм дәниз порту Батумидир. Батумини өлкәнин диҝәр р-нлары илә иттифаг әһәмијјәтли һава хәтти әлагәләндирир.

Сәһијјә. Совет һакимијјәтинә гәдәр А.-да ҹәми 9 һәким вә 1 хәстәхана вар иди. 1975 илин әввәлиндә А.-да 3915 чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 115,6 чарпајы) 44 хәстәхана мүәссисәси, 980 һәким (1940 илдә 270), 3518 орта тибб ишчиси, амбулаторија-поликлиника јардымы ҝөстәрән 74 мүалиҹә оҹағы олмушдур. Курортлары: Батуми, Кобулети, Сихисдзири, Махинҹаури, Зелјоны Мыс.

Халг маарифи вә мәдәни-маариф мүәссисәләри. Ингилабдан әввәл әһалинин 93%-дән чоху савадсыз иди. Совет һакимијјәти илләриндә иҹбари тәһсил һәјата кечирилмишдир. 125 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 7,1 миндән чох ушаг тәрбијә олунур (1975, јанвар). 416 үмумтәһсил мәктәби (71 мин шаҝирд), 16 мәктәбдәнкәнар мүәссисә, 8 орта ихтисас тәһсили мәктәби (3,5 миндән чох шаҝирд), 3 техники пешә мәктәби (1,5 мин шаҝирд) вар (1974/75). Педагожи ин-тда 2355 тәләбә тәһсил алыр (1974/75). 2 музеј, халг театры, 207 күтләви китабхана, 151 клуб, 235 киногурғу вар (1975, јанвар).

Елми идарәләр. А.-да бир сыра елми идарә [Ҝүрҹ. ССР ЕА Батуми Елми-Тәдгигат Ин-ту, Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Чај вә Субтропик Биткиләр Ин-тунун (Чаквада), Ҝүрҹ. ССР Елми-Тәдгигат Јејинти Сәнајеси Ин-тунун (Батумидә) филиаллары вә с.] вар. Ҝүрҹ. ССР ЕА-нын Батуми Нәбатат Бағы мүһүм елми мәркәздир. Али мәктәбләрдә вә елми-тәдгигат ин-тларында 310 елми ишчи, о ҹүмләдән 8 елмләр доктору вә 97 елмләр намизәди фәалијјәт ҝөстәрир (1976, јанвар).

Мәтбуат, радио, телевизија. А.-да 2 респ. гәзети—«Сабчота Аҹара» («Совет Аҹарыстаны», ҝүрҹү дилиндә), «Советскаја Аҹарија» (рус дилиндә), 5 р-н гәзети вә 2 журнал нәшр едилир. «Сабчота Аҹара» нәшријјаты вардыр. Радио верилишләри ҝүрҹү вә рус дилләриндәдир. Тбилиси вә Москвадан телевизија програмлары ретранслјасија олунур

Әдәбијјат. Ҝүрҹү әдәбијјатынын тәркиб һиссәси олан аҹар әдәбијјаты совет дөврүндә инкишаф етмәјә башламышдыр. 1927 илдә Ҝүрҹүстан Пролетар Јазычылары Ҹәмијјәтинин Аҹарыстан шө’бәси (1932 илдән Ҝүрҹүстан Јазычылар Иттифагынын Аҹарыстан шө’бәси) јарадылмышдыр. Ҝүрҹү совет әдәбијјатынын инкишафында М. Варшанидзе, Н. Гваришвили, П. Лорија, Н. Малазонија, П. Руруа, А. Шервашидзе вә б.-нын хидмәти вар.

Тәсвири сәнәт вә ме’марлыг. А.-да феодализмә гәдәрки вә феодализм дөврүнә аид ме’марлыг абидәләри—Гониа, Гониостсихе, Тамаристсихе, Бартсхана галалары, Сапуткрети, Коколати вә с.

көрпүләр галмышдыр. Совет һакимијјәти илләриндә Батумидә вә курорт јерләриндә (Кобулети, Махинчаури, Тсихисдзири вә с.) тикинти ишләри кенишләнмишдир. Халг ме'марлығында ики вә үч мәртәбәли евләр әсас јер тутур. Бу евләрин ашағы мәртәбәси дашдан, јахуд кәрпичдән, јухары мәртәбәси исә тахтадан олур; ејванларын мәһәччәрләри, гапы вә таванлар ојма ишләри илә бәзәдилир. Професионал тәсвири сәнәт совет дөврүндә инкишаф етмишдир. А.-да тарихи-ингилаби мөвзуда (Ш. Холуашвили), мәнзәрә жанрында (С. Н. Артмеладзе, Ш. А. Замтарадзе) әсәрләр јарадылыр, һејкәлтәрашлыг (Т. П. Чантуриа), графика (Г. А. Сеченјан, Д. Х. Имнаишвили) вә с. инкишаф едир. Халг сәнәтиндә ағач үзәриндә ојма, металда бәдии ишләмә, бәдии тикмә кениш јајылмышдыр.

Мусиги. А. халг маһнылары чохсәслидир; мүрәккәб гурулушлу (3—4 һиссәли) вә куплет формасында олур. «Надури» адлы дөрдсәсли әмәк маһнылары хүсусилә мәшһурдур. Әсас чалғы аләтләри: чонгури, пандури, чибони, саз, каманча, гармон, доли вә с. Совет һакимијјәти илләриндә респ.-да мусиги сәнәти инкишаф етмишдир. Батумидә М. Кухинидзе ад. Дөвләт маһны вә рәгс ансамблы, филармонија (1921 илдән), орта ихтисас мусиги мәктәби (1929 илдән) вар. Бәстәкарлардан М. Чхиквишвили, А. Партсхаладзе вә б. мәшһурдур.

Театр. 1937 илдә Батумидә И. Чавчавадзе ад. драм театры ачылмышдыр. Ән јахшы тамашалары: «Шаһ Едип» (Софокл), «Отелло», «Һамлет» (В. Шекспир), «Васса Железнова» (М. Горки), «Күнаһсыз мүгәссирләр» (А.Островски), «Моквебили» (В. Пшавела), «Мән, нәнәм, Илико вә Илларион» (Н. Думбадзе вә Г. Лордкипанидзе), «Оғлум Симон», «Дәниз вә мәһәббәт» (А. Самсонија). 1943 илдә А.-да Ү. Һачыбәјовун «Аршын мал алан» мусигили комедијасы тамашаја гојулмушдур. Театрда актјорлардан Ј. Кобаладзе, М. Хиникадзе, А. М. Келадзе, Н. Тетрадзе, реж.-лардан Л. Карасашвили, Н. Саканделидзе, А. Такидзе, Т. Абашидзе, Ш. Инасаридзе вә б. фәалијјәт көстәрирләр.

Әд.: Нижарадзе Н., Советская Аджария, Батуми, 1961. История Грузии, ч. 1, Тбилиси, 1962; Грузия, М., 1967.

АЧАРЛАР, ачарели—Ачар. МССР-дә јашајан күрчүләр. Күрчү дилиндә данышырлар. Түркијәнин һакимијјәти дөврүндә (16 әсрин 2-чи јарысы—1878) исламы гәбул етмәјә мәчбур олмушлар. Түрк султанларынын зорла түркләшдирмә сијасәтинә бахмајараг, А. ана дилләрини, мәдәнијјәтләрини, адәтләрини сахлаја билмишләр (бах *Ачарыстан Мухтар Совет Сосиалист Республикасы*).

АЧЕМЈА́Н Вартан Мкртычевич (д. 28.7.1905, Ван, Түркијә)— ермәни совет режиссору. ССРИ халг артисти (1965). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1975). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). Ермәнистан драм студијасыны, һәмчинин Пролеткултун (Москва) нәздиндәки режиссорлуг курсларыны битирмишдир. Ленинакан театрынын тәшкилатчыларындан олан А. 1938 иләдәк вә 1943—47 илләрдә бу театрда бәдии рәһбәр ишләмишдир. 1938 илдән Г. Сундукјан ад. театрын (Јереван) реж., 1953 илдән исә баш

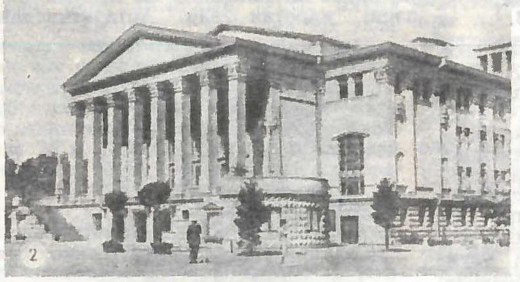

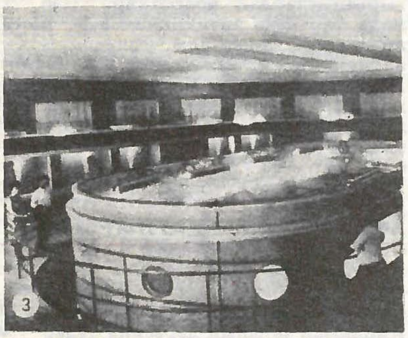

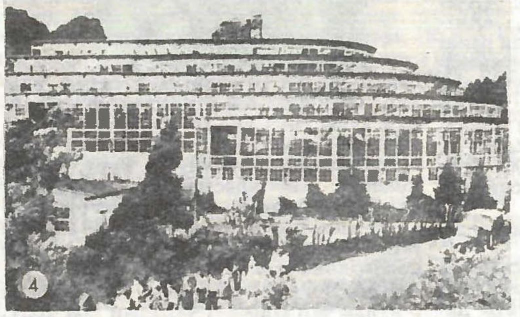

1. Батуми. Дәниз кәнары. 2. Батуми. Драм театры. 3. Батуми. Аквариум. 4. Лимонари. 5. Машынла чај јығымы. 6. Махинчаури. Истираһәт еви. 7. Кобулети. Ленин күчәси. 8. Чаква чај совхозунун бамбук мешәлији.

реж.-дур. Ленинакан театрында «Һәјатын дибиндә» (1932, М. Горки), «Он икинчи кечә» (1946, В. Шекспир), «Көзәл Ара» (1946, Н. Зарјан), Г. Сундукјан ад. театрда исә «Шәрәф наминә» вә «Намус» (1939, 1955; А. Ширванзадә), «Кәнч гвардија» (1947, А. Фадејевин романы үзрә), «Бағдасар дајы» (1954, А. Паронјан), «Мәним үрәјим дағлардадыр» (1961, У. Саројан), «Ромео вә Ҹүлјетта» (1964, В. Шекспир), «Иш» (1966; А. Сухово-Кобылин) вә с. әсәрләри тамашаја гојмушдур. А.-ын реж.-луг сәнәтинә театраллыг, кәскин сәһнә мизанлары, мусиги дујуму, драматуркија материалынын өзүнә мәхсус сәһнә шәрһи вә с. хасдыр. 1944 илдән Јереван театр ин-тунда педагожи фәалијјәт көстәрир. Ленин ордени, «Шәрәф нишаны» ордени, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Бояджиев Г., Поэзия театра, М., 1960; Ризаев С., Режиссура в армянском театре, Ереван, 1968.

«АЧЕ́НА» («Agena»)—*дашыјычы ракетин* сон пилләси. 1959 илдән АБШ-да космик апаратын бурахылмасы үчүн «Тор-Ачена», «Атлас-Ачена», «Титан-3Б», «Титан-3Д» дашыјычы ракетләринин тәркибиндә тәтбиг едилмишдир. Јерин кәшфијјат вә експериментал пејкләриндә енержи тәчһизаты, стабилизасија, оријентасија вә маневретмә системләринин тәркиб һиссәси кими ишләдилмишдир. Космик фәзада узунмүддәтли фәалијјәт үчүн ујғунлашдырылмышдыр. 1959 — 70 илләрдә 4 модификасијасы јарадылмышдыр: «Ачена-А», «Ачена-Б», «Ачена-Д», «Ачена-А4». Сонунҹу вариантда мајели ракет мүһәррики вар. Бу мүһәррик чәкисизлик шәраитиндә үч дәфә гошма үчүндүр вә дарты гүввәси 71 *кн* (7,2 *Т*), пилләсинин күтләси јаначагла (нитрат туршусу вә диметилһидразин) бирликдә 7 *т*, уз. 7 *м*, диаметри 1,52 *м*-дир. 1966 илдә орбитдә «*Ҹемини*» кәмиси илә јахынлашмада истифадә едилмишдир.

«АЧЕРПРЕ́С» [Agerpres (ихтисарла), Agentia română de presǎ] — Румынија мәтбуат акентлији. 1949 илдә јарадылмышдыр. Бухарестдәдир. Мәтбуаты дахили вә харичи мә'луматларла тә'мин едир.

АЧЫ ГЫЖЫ (Nasturtium)—*хаччичәклиләр фәсиләсиндән* чохиллик битки чинси. Јарпағы ләләквары јарыглыдыр. Чичәкләри ағ вә хырда олур. Аврасијанын мүлајим гуршағында, Шимали Африкада, тропик Африка д-рында вә Шимали Америкада 6 нөвү, ССРИ-дә, о ҹүмләдән Азәрб. ССР-дә дәрман А.г.-сы (N. officinale) адланан бир нөвү вар. Јарпағы С витамини, каротин вә јодла зәнкиндир. Јарпаглары, чаван зоғлары, бә'зән тохуму әдвијјат вә салат кими хөрәклә јејилир. Чај вә арх кәнарларында, рүтубәтли јерләрдә битир. Тохумундакы синеркин глүкозиди вә хардал јағындан авитаминозда вә маддәләр мүбадиләсини јахшылашдырмаг үчүн истифадә едилир.

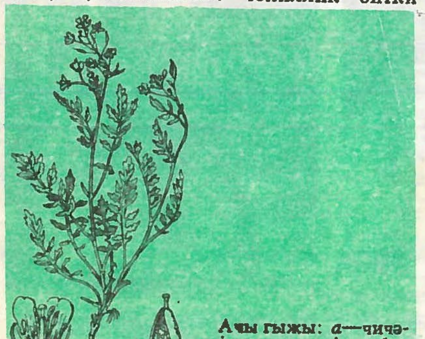

Ачы гыжы: *а*—чичәјинин кәсији; *б*—мејвәси.

АЧЫ ДУЗ, инкилис дузу, $MgSO_4 \cdot 7H_2O$—*магнезиум-сулфат* кристалһидратынын техники ады. Ишләтмә дәрманыдыр (бах *Ишләтмә дәрманлары*).

АЧЫГОВУГ (Taraxacum) — *мүрәккәбчичәклиләр фәсиләсиндән* чохиллик битки чинси. Јоғунлашмыш көкләри типик шагулидир. Көкәтрафы јарпаглары розет шәкиллидир. Ичибош јарпагсыз көвдәләринин учунда бир чичәк групу (сәбәтҹик) әмәлә кәлир. Чичәји гызылы-сары, икичинсијјәтли, мејвәси тохумчадыр. Көкләриндә сүд ширәси, јарпаг вә чичәкләриндә С, B_2 витаминләри, каротин вар. Антарктидадан башга бүтүн гитәләрдә тәсадүф едилир. ССРИ-дә 200-ә гәдәр нөвү мә'лумдур. Азәрб. ССР-дә 13 нөвү битир. Дәрман А.-ундан (T. officinale) тәбабәтдә истифадә олунур. Гурудулмуш көкләри иштаһасызлығы, гәбизлији арадан галдырыр вә өдговучу дәрман кими ишләдилир. Көкләриндән алынан гаты ҹөвһәрдән һәб һазырланыр. Бә'зи нөвләринин көкүндә каучук вар.

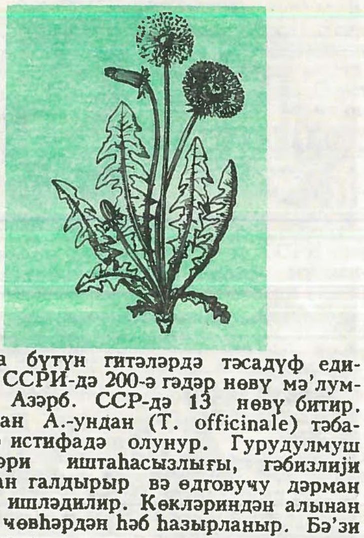

АЧЫДӘРӘ—Азәрб. ССР-ин Шамахы р-нунда чај. Пирсаат чајынын сол голу. Уз. 23 *км*. Сүндү к.-нин јахынлығындан башланыр. Әсасән, булаг вә јағыш сулары илә гидаланыр. Јај гураг кечәндә сују азалыр вә шорлашыр. Буна көрә дә А. адланыр. Күҹлү јағышлардан сонра сел олур.

АЧЫДӘРӘ НЕФТ ЈАТАҒЫ—Кировабад нефтли-газлы саһәсиндә, Газанбулагдан ч.-ш.-дәдир. Бурада 1936—37 илләрдә кеоложи планалма, 1946 илдә структур хәритәалма ишләри апарылмышдыр. Јатагда кәшфијјат газма иши 1947 илдә башланмышдыр. Јатағын кеоложи гурулушунда Үст Табашир, Еосен, Олигосен чөкүнтүләри иштирак едир. Асимметрик структур бурундан ибарәтдир. Јатым бучағы ч. ганадда 5—6°, шм. ганадда 10—15°-дир. Нефт Мајкоп дәстәсинин I, II Газанбулаг (галынлығы мүвафиг олараг 80—90 вә 300—310 *м*), Гарачинарүстү (70—90 *м*) вә Гарачинар (100—145 *м*) һоризонтлары илә әлагәдардыр. Нефтин хүс. ч. 0,877—0,882. Јатағын перспективи Үст Табашир вә Еосен чөкүнтүләри илә әлагәдардыр.

АЧЫЛЫГ (Ephedra)—ачылыг фәсиләсиндән чылпагтохумлу һәмишәјашыл кол вә ја ағач чинси. Һүнд. бир нечә *см*-дән 8 *м*-дәк олур. Асија, Авропа, Африка вә Американын мүлајим вә субтропик гуршагларында тәгр. 70 нөвү битир. ССРИ-дә 25, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 4 јабаны нөвү: орта А., икисүнбүл А., гатыргујруг А., учабојлу А. вә бир бечәрилән нөвү: кирпикли А. мә'лумдур. Мејвәсинин тәркибиндә С витамини, ефедрин вә псевдоефедрин алкалоидләри вар. Буна көрә дә ачыдадыр. Ајаз дәјдикдә мејвәси ширинләшир вә јемәли олур. Бә'зи нөвләринин чаван шивләриндән *ефедрин* алыныр.

АЧЫНОҺУР—Азәрб.ССР Шәки вә Гах р-нлары әразисиндә шор көл. Ачыноһур чөлүнүн мәркәзи һиссәсиндәдир. Саһ. 11 *км*². Дәһнә чајы дашгын заманы А.-а төкүлүр.

АЧЫНОҺУР НЕФТЛИ-ГАЗЛЫ САҺӘСИ—Күр чөкәклијинин шм.-г. јамачында, Ганых (Алазан) вә Кирдиман чајлары арасындадыр. Шм.-да Баш Гафгаз силсиләсиндән Алазан-Һәфтәран вадиси илә ајрылыр. Ҹ.-да Ширван дүзүнүн шм. гуртарачағына гәдәр узаныр. Саһәнин кеоложи гурулушунда Миосен, Понт, Мәһсулдар гат, Акчагыл, Абшерон мәртәбәләри вә Антропокен системинин чөкүнтүләри иштирак едир. Тектоник ҹәһәтдән үмуми Гафгаз истигамәтиндә узанан беш антиклинал зонадан (Дашүз, Гудбәрәк дағ, Ачыноһур, Гочашен-Көјчај, Дәјирмандағ-Гарача-Гарамәрјәм) вә онларын арасындакы синклинал гырышыглардан ибарәтдир. Һәр зонада бир нечә антиклинал вар. Һәмин антиклиналларын шм. ганадлары бир аз мејилли, ч. ганадлары исә дикдир. Нефт нишанәси Шәрги Гочашен, газ исә Гәрби Гочашен, Кәмигаја (Гамыгаја)-Ачыбулаг вә с. саһәләрдә мүшаһидә олунмушдур. Нефтин хүс. ч. 0,907-дир. Саһәнин перспективи Мезо-Кајнозој чөкүнтүләри илә әлагәдардыр.

АЧЫНОҺУР ӨН ДАҒЛЫҒЫ—Азәрб ССР-дә, Бөјүк Гафгазын ч.-унда; Алазан-Һәфтәран вадиси илә Күр-Араз овалығы арасындадыр. Г.-дә Ганых (Алазан) чајынын дәрәсиндән ш.-дә Кирдиман чајынын дәрәсинә гәдәр узаныр. Уз. 150 *км*, ени 20—30 *км*-дир. Һүнд. 1100 *м*-ә гәдәрдир. А.ө.д. антиклинал силсилә вә тирәләрдән (Дашүз, Кәмигаја, Боздағ-Гарача, Гарамәрјәм вә с.), онлары бир-бириндән ајыран чөкәклик вә дәрәләрдән (Сарыча, Ачыноһур, Турут, Әрәш, Гарајазы, Күлүллү вә с.) ибарәтдир. Әсасән, Неокен вә Антропокен системләринин чагыл дашы, гум, ғумдашы, кил вә килличәләриндән тәшкил олунмушдур. Тикинти материаллары илә зәнкиндир. Гышы гураг кечән мүлајим исти гуру чөл вә јарымсәһра иглими вар. Иллик јағынты 300—600 *мм*-дир. Әрази Әличан, Түрјан, Көјчај вә с. чајларла кәсилмишдир. Шабалыды, дағ боз-гәһвәји, шоракәтвары боз-гонур вә с. торпаглар вар. Гуру чөл вә јарымсәһра биткиләри, ксерофит коллуглар јајылмышдыр. Ардыч (арчан) вә саггыз ағачларындан ибарәт сејрәк арид мешәләри вар (Түрјанчај горуғу). Һејванлары: ҹејран, чөлдонузу, түлкү, кәклик, тураҹ вә с. Тахылчылыг, үзүмчүлүк, һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Гышлагдыр. Бурада нефт вә газ ашкар едилмишдир (бах *Аҹынохур нефтли-газлы саһәси*).

АҸЫНОҺУР ЧӨЛҮ — Азәрб.ССР-дә чөл. Аҹыноһур өн дағлығынын Боздағ вә Кәмигаја (Гамыгаја) силсиләләри арасында, Гах вә Шәки р-нлары әразисиндәдир. Һүнд. 105—240 *м*-дир. Јарымсәһра ландшафты вар. Гышлагдыр. Мәркәзи һиссәсиндә шор сулу *Аҹыноһур* көлү јерләшир.

АҸЫЧАЈ — Азәрб.ССР Гах р-нунда чај. Күрмүк чајындан ајрылан гол. Ганых (Алазан) чајына төкүлүр. Уз. 27 *км*. Сувармада истифадә едилир.

АҸЫЧИЧӘК ФӘСИЛӘСИ (Gentianaceae)—икиләпәли битки фәсиләси. Јарпаглары гаршылыглы, садә, бүтөв кәнарлы, чичәкләри ири вә парлаг олур, мејвәси гозадыр. А.ф., демәк олар ки, бүтүн гитәләрдә битир. 70-дән артыг ҹинси вә 1000 нөвү вар. Һамысынын тәркибиндә аҹы глүкозид олур. ССРИ-дә јабаны һалда битән 9 ҹинси (125-дән артыг нөв), о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 6 ҹинси (23 нөв) вар. Бунлардан аҹычичәк вә иситмәоту даһа чох әһәмијјәтлидир. Бә'зиләриндән дәрман алмагда вә күлчүлүкдә истифадә едилир.

АҸЛЫГ—организми гида ахтармаға вә гәбул етмәјә вадар едән физиоложи вәзијјәт. Бу һал мә'дә наһијәсиндә баш верән хошакәлмәз һиссијјатла өзүнү бүрузә верир. А. бејнин бөјүк јарымкүрәләри габығы, һипоталамус вә ретикулјар формасијанын мүәјјән төрәмәләриндән ибарәт функсионал системин фәалијјәти илә әлагәдардыр. И. П. Павлов бу системи «гида мәркәзи» адландырмышдыр. Сонунҹу А. һиссијјатыны јаратмагла (А.-ын субјектив әламәти) вә организми гида ахтармаға мәҹбур етмәклә (А.-ын објектив әламәти) бәрабәр һәзм просесинин рефлектор вә һуморал тәнзимини дә тә'мин едир. Гида мәркәзинин варлығы онунла исбат едилир ки, һејванда һипоталамус вә ретикулјар формасија нүвәләриндән бә'зиләринин гыҹыгланмасы иштаһанын артмасына (аҹкөзлүјә), дикәрләринин гыҹыгланмасы исә иштаһасызлыға сәбәб олур.

А.-ын физиоложи механизми барәсиндә ики нәзәријјә вар. Бунлардан бири А. һиссијјатынын сәбәбини ганда гида маддәләринин азалмасы илә, дикәри исә А. заманы һәзм органлары ресепторларынын гыҹыгланмасы илә изаһ едир.

Әд.: Павлов И. П., О пищевом центре. Полное собр. соч., т. 3, кн. 1, М.—Л., 1951; Анохин П. К. и Судаков К. В., Нейрофизиологическая теория голода, аппетита и насыщения, «Успехи физиологических наук», 1971, т. 2, № 1; Судаков К. В., Биологические мотивации, М., 1971.

АҸЛЫГ — антагонист иҹтимаи-игтисади формасијалары мүшајиәт едән иҹтимаи һадисә. А. ики формада олур: ашкар (мүтләг А.) вә кизли (нисби А.—дојунҹа јемәмәк, јемәјин тәркибиндә сон дәрәҹә зәрури компонентләрин олмамасы, јахуд чатышмамасы). А. һәр ики формада ағыр нәтиҹәләрә—инфексион, психи вә мүбадиләнин позулмасы илә әлагәдар дикәр хәстәликләрә, мәһдуд физики вә зеһни инкишафа, вахтсыз өлүмә кәтириб чыхарыр. А.-ын башлыҹа сәбәби халг сәрвәтинин хејли һиссәсинин истисмарчы синифләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәси, халг күтләләринин гарәт едилмәсидир. Мүасир дөврдә А. капиталист јығымынын үмуми ганунунун тәзаһүрләриндән бирисидир. А. һәтта инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә белә арадан галдырылмамышдыр. АБШ-да вә дикәр империалист дөвләтләриндә он милјонларла зәһмәткеш дојунҹа јемәмәкдән әзаб чәкир. 20 әсрин 60-ҹы илләриндә дүнја әһалисинин 10—15%-ини аҹлар, 50%-ини исә А.-дан вә кејфијјәтсиз јемәкдән, јахуд һәр ики сәбәбдән әзаб чәкәнләр тәшкил едирди.

Һиндистанда, Ҹәнуб-Шәрги Асијада, Африкада кәскин әрзаг бөһраны мөвҹуддур. Бу р-нларын әһалисинин (20 әсрин 60-ҹы илләринин ахыры) 300 млн.-дан 500 млн. нәфәрә гәдәри А. чәкир, 1 млрд.-а гәдәри дојунҹа јемир. Латын Америкасында 42 млн. адам хроники А. чәкир (1975). Чилидә һәрби чеврилишдән (1973) сонра халг һөкумәтинин деврилмәси вә Пиночет режиминин гурулмасы нәтиҹәсиндә А. кениш һал алмышдыр. Ушаг өлүмү 6,3% артмышдыр. 1 млн.-дан чох ушаг аҹындан өлмәк дәрәҹәсиндәдир. 2 млн.-дан чох ушаг мүнтәзәм олараг дојунҹа јемәмәкдән бејин фәалијјәти илә әлагәдар хәстәлик кечирир вә буна кәрә дә зеһни инкишафдан галыр. Бразилијада 25 млн.-адәк адам (өлкә әһалисинин тәгр. $^{1}/_{4}$-и) јохсуллуг вә А. шәраитиндә јашајыр (1976, сентјабр). А. вә дојунҹа јемәмәк һаллары Бангладеш, Индонезија, Иорданија, Ҹәнуби Кореја вә с. өлкәләрдә дә мүшаһидә едилир. Бу өлкәләрдә к.т. биткиләри аз мәһсулдардыр, техника кери галмышдыр; кечирилән аграр ислаһатлар А. проблемини һәлә дә там һәлл едә билмир. ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри инкишаф едән өлкәләрдә гытлыға вә дикәр тәбии фәлакәтләрә мә'руз галан әһалијә јардым көстәрирләр.

Елми тәһлил вә тарихи тәҹрүбә көстәрир ки, А. јалныз ҹәмијјәтин сосиалистҹәсинә јенидән гурулмасы нәтиҹәсиндә тамамилә арадан галдырыла билинәр. В. И. Ленин «Аҹлыг вә гаракүруһчу Дума» мәгаләсиндә (1912) јазырды: «Кәндлиләр ичәрисиндәки азторпаглылығы ләғв етмәдән,... мүлкәдар торпагларыны мүсадирә етмәдән—ингилаб олмадан аҹлыға гаршы һәгиги мүбаризә апармаг мүмкүн дејилдир» (Әсәрләри, ч. 17, сәһ. 451). Сосиализм А.-ын сәбәбләрини ләғв едир, әрзаг гытлығынын тамамилә арадан галдырылмасы үчүн иҹтимаи вә истеһсал шәраити јарадыр. Буну ССРИ-нин тәҹрүбәси тәсдиг едир. Чар Русијасында зәһмәткешләрин әсас күтләси А. чәкирди. 18 әсрдә 34, 19 әсрдә 40-дан артыг, 20 әсрин 12 илиндә (1901—12) 7 дәфә А. баш вермишдир. 1921 илдәки фаҹиәли гураглыг Совет дөвләтинин еффектли тәдбирләри сајәсиндә ағыр нәтиҹәләрә сәбәб олмады (Азәрб. зәһмәткешләри 1921—22 илләрдә мәһсул гытлығына вә А.-а дүчар олан Волгабоју әһалиси үчүн 13 мин пуд дүју вә тахыл, 3 000 аршын парча вә 400 млн. маната гәдәр пул топлајыб көндәрмишдиләр). ССРИ-дә сосиализм ҹәмијјәтинин јарадылмасы илә А. вә күтләви дојунҹа јемәмәк һаллары тамамилә арадан галдырылмышдыр. А.-ын лабүдлүјүнә әрзаг истеһсалы артымынын әһали артымындан кери галмасы сәбәби илә һагг газандырмаға ҹәһд едән *малтусчулуг* вә јени малтусчулуг буржуа нәзәријјәләри сосиалист өлкәләринин тәҹрүбәси илә тәкзиб едилмишдир.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 3, фәсил 23, 47, Б., 1960; Ленин В. И., Аҹларла мүбаризә, Әсәр. там күллијјаты, ч. 5; јенә онун, Дахили иҹмал, јенә орада; јенә онун, Ифласын әламәтләри, јенә орада, ч. 6; јенә онун, Аҹлыг вә гаракүруһчу Дума, Әсәрләри, ч. 17; јенә онун, Аҹлыгла мүбаризәдә с.-д.-нин вәзифәләри һаггында, јенә орада; јенә онун, Аҹлыг, јенә орада; јенә онун, «Русијада аграр мәсәләсинин» маһијјәти, јенә орада, ч. 18; Азәрбајҹан тарихи, ч. 3, һ. 1, Б., 1973; Джеллифф Д. Б., Оценка состояния питания населения (По данным полевых обследований, проведенных в развивающихся странах мира), пер. с англ., М., 1967; «Курьер», июнь, 1975.

АҸМЕ́Р, Аҹмир—Һиндистанын г.-индә Раҹәстхан штатында шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 262 мин (1971). Өлкәнин әсас дини мәркәзләриндән биридир. Тохуҹулуг сәнајеси мәркәзидир. Памбыг парча, ипәк, трикотаж ф-кләри, ири д.ј. е'малатханалары, ме'марлыг абидәләри вар.

АША́—РСФСР-ин Челјабинск вил.-ндә шәһәр. Д.ј. ст. Әһ. 38 мин (1975). Металлуркија з-ду, ағаҹ-кимја комбинаты, мебел ф-ки, сәнаје техникуму вар. Јахынлығында фосфорит чыхарылыр вә е'мал едилир. 1898 илдән мә'лумдур.

АШАҒЫ А́ВСТРИЈА (Niederösterreich)—Австријанын шм.-ш.-индә, Дунај һөвзәсиндә әјаләт. Саһ. 19,2 мин *км*^{2}, әһ. 1414 мин (1971). Инз. м.—Вјана Өлкәнин мүһүм к.т. вә сәнаје р-нудур. Машынгајырма, метал е'малы, тохуҹулуг, кимја, семент, кағыз сәнајеси, СЕС вә ИЕС вар. Нефт, тәбии газ, графит чыхарылыр. Дары, буғда, картоф, шәкәр чуғундуру әкилир. Балыгчылыг, үзүмчүлүк, бостанчылыг инкишаф етдирилир. Мәшһур курортлары (Баден, Земмеринг вә с.) вар.

АШАҒЫ АЈЫБЛЫ—Азәрб. ССР Товуз р-нунда кәнд. А.А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 22 *км* ш.-дә, Зәјәм чајынын сол саһилиндә, Кәнҹә-Газах дүзәнлијиндәдир. Бакы—Газах шосе јолу кәндин ичәрисиндән кечир. Әһ. 5944 (1976); әкинчилик, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Шәраб з-ду, 2 орта мәктәб, кәндли кәнҹләр мәктәби, мәдәнијјәт еви, клуб, китабхана, хәстәхана, ушаг бағчасы вә көрпә еви, рабитә шө'бәси вар.

АШАҒЫ АМУ́Р ОВАЛЫҒЫ — РСФСР-ин Хабаровск өлкәсиндә вә Чинин шм.-ш.-индә овалыг. Бурeја вә Сихоте-Алин силсиләләри арасындадыр. Саһ. тәгр. 100 мин *км*^{2} (65 мин *км*^{2}-и ССРИ-дә), һүнд. 50—100 *м*. Чохлу көл (ән бөјүјү Болон) вар.

АШАҒЫ АСТАНЛЫ—Азәрб.ССР Јардымлы р-нунда кәнд. Астанлы советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 20 *км* шм.-ш.-дә, Болгар чајындан 4 *км* аралы, Буровар силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 281 (1976); әкинчилик, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси вар.

АШАҒЫ БУЗГОВ—Азәрб.ССР Нахчыван р-нунда (Нах.МССР) кәнд. Бузгов советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 40 *км* шм.-да, Бузгов чајынын саһилиндә, Дәрәләјәз силсиләсинин ч. јамачындадыр. Нахчыван — Чермук (Ерм.ССР) шосе јолу А.Б.-дан кечир. Әh. 647 (1976); түтүнчүлүк, бағчылыг вә hејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

АШАҒЫ БУЧАГ—Азәрб.ССР Јевлах р-нунда кәнд. А.Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* шм.-ш.-дә, Јевлах—Шәки шосе јолу кәнарында, Әличан чајынын саһилиндәдир. Әh. 588 (1976). Әсас тәсәррүфаты hејвандарлыгдыр. Сәккизиллик мәктәб, клуб, көрпә еви вар.

АШАҒЫ ВЕЈСӘЛЛИ — Азәрб.ССР Фүзули р-нунда кәнд. Вејсәлли советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 17 *км* шм.-ш.-дә, Ағдам—Фүзули шосе јолундан 6 *км* аралы, Гарасу чајынын сол саһилиндә, дүзәнликдәдир. Әh. 706 (1976); тахылчылыг, үзүмчүлүк вә hејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, 14 әсрә аид ме'марлыг абидәси (Мирәли түрбәси) вар.

АШАҒЫ ГАРАИМАНЛЫ — Азәрб. ССР Нефтчала р-нунда кәнд. А.Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 28 *км* шм.-г.-дә, Салјан—Нефтчала шосе јолу кәнарында, Күр чајынын сағ саһилиндә, Салјан дүзүндәдир. Әh. 1409 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, hејвандарлыг вә гушчулугла мәшғулдур. Рајонлararасы әсаслы автомобил тә'мири е'малатханасы, сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

АШАҒЫ ГУШЧУ—Азәрб.ССР Товуз р-нунда кәнд. А.Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Товуз д.ј. ст.-ндан 7 *км* ч.-ш.-дә, Бакы—Тбилиси шосе вә д.ј. кәнарында, Әсрик чајынын саһилиндә, дағ әтәјиндәдир. Әh. 5316 (1976); үзүмчүлүк вә hејвандарлыгла мәшғулдур. Шәраб з-ду, 700 тонлуг сојудучу, мәишәт хидмәти комбинаты, орта вә сәккизиллик мәктәб, мусиги мәктәби, клуб, 3 китабхана, киногурғу, 2 ушаг бағчасы, үч көрпә еви, хәстәхана, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст., идман мејданчасы вар. А.Г.-да Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

АШАҒЫ ДУНАЈ ОВАЛЫҒЫ, Румынија овалығы — Румыниjанын ч.-унда, Карпат д-ры илә Дунај чајы арасындадыр. Уз. г.-дән ш.-ә 400 *км*, ени шм.-дан ч.-а 150 *км*. Сәтhи маили, hүнд. 150—200 *м*-дән (шм.-г.-дә) 10—50 *м*-ә (ч. ш.-дә) гәдәрдир. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р ијулда 22 — 23°С, јанварда — 2-дән —3°С-дәк олур. Иллик јағынты 400—500 *мм*. Буғда, гарғыдалы вә с. әкилир. Үзүмлүкләри вә бағлары, шм.-ында зәнкин нефт јатаглары вар. Бухарест ш. А.Д. о.-ндадыр.

АШАҒЫ ӘЈЛИС—Азәрб.ССР Ордубад р-нунун (Нах.МССР) Әјлис советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 6 *км* шм.-г.-дә, Бакы—Јереван д.ј.-ндан 5 *км* аралы, Әјлис чајынын саһилиндә, дағ әтәјиндәдир. Әh. 644 (1976); бағчылыг, барамачылыг, тәрәвәзчилик вә hејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, Мүгәддәс Фома мә'бәди (17 әср), мәсчид (18 әср) вар.

АШАҒЫ ӘСКИПАРА — Азәрб.ССР Газах р-нунда кәнд. Әскипара советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 25 *км* г.-дә, Чогас чајынын сол саһилиндә, Газанчы д.-нын әтәјиндәдир. Әh. 1023 (1976); түтүнчүлүк, үзүмчүлүк вә hејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, хәстәхана, ушаг бағчасы, көрпә еви, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

АШАҒЫ ЗЕЈД—Азәрб.ССР Хачмаз р-нунда кәнд. А.З. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Хачмаз д.ј. ст.-ндан 14 *км* ч.-да, Бакы—Москва д.ј.-ндан 10 *км* аралы, Гарачајын сағ саһилиндә, Самур-Дәвәчи овалығындадыр. Әh. 742 (1976). Әсас тәсәррүфаты тәрәвәзчиликдир. Орта мәктәб, китабхана вар.

АШАҒЫ ЗЕЈНӘДДИН — Азәрб.ССР Ағдаш р-нунда кәнд. А.З. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 3 *км* г.-дә, Ләки д.ј. ст.-ндан 13 *км* аралы, Ширван дүзүндәдир. Әh. 508 (1976); әкинчилик, hејвандарлыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы вар.

АШАҒЫ ЗУРНАБАД — Азәрб.ССР Ханлар р-нунун Зурнабад советлијиндә гәс. Р-н мәркәзиндән 9 *км* ч.-г.-дә, Кәнчә чајынын сол саһилиндә, Муровдағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әh. 70 (1976); әкинчилик вә hејвандарлыгла мәшғулдур. А.З.-да 1929 илдә Азәрб.-да илк СЕС-ләрдән олан Зурнабад СЕС-и тикилмишдир.

АШАҒЫ ЈАҒЛӘВӘНД — Азәрб.ССР Фүзули р-нунун Кәримбәјли советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 53 *км* ч.-ш.-дә, Араз чајынын сол саһилиндән 3 *км* аралы, Бакы—Јереван д.ј. кәнарында, дүзәнликдәдир. Әh. 1019 (1976); памбыгчылыг вә hејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, доғум еви, памбыг гәбулу мәнтәгәси вар.

АШАҒЫ ЈӘЈЧИ — Азәрб.ССР Илич р-нунда (Нах.МССР) кәнд. Јәјчи советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 10 *км* шм.-ш.-дә, Арпачајын сол саһилиндә, Дәрәләјәз силсиләсинин әтәјиндәдир. Әh. 691 (1976); түтүнчүлүк, тахылчылыг вә hејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар. Јахынлығында полиметал филизләр чыхарылыр.

АШАҒЫ КҮНКҮТ—Азәрб.ССР Шәки р-нунда кәнд. А.К. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 25 *км* ч.-ш.-дә, Шәки—Варташен шосе јолундан 5 *км* аралы, Күнкүт чајынын саһилиндә, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әh. 1098 (1976); түтүнчүлүк, тахылчылыг, hејвандарлыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, 2 тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

АШАҒЫ КӨЈНҮК—Азәрб.ССР Шәки р-нунда кәнд. А.К. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* шм.-г.-дә, Шәки—Загатала шосе јолундан 2 *км* аралы, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Чәпарх чајы кәндин ичәрисиндән кечир. Әh. 1528 (1976); түтүнчүлүк, тахылчылыг, hејвандарлыг, барамачылыг вә бағчылыгла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, хәстәхана, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

АШАҒЫ КҮЗДӘК — Азәрб.ССР Абшерон р-нунун Чејранбатан советлијиндә гәс. Р-н мәркәзиндән 8 *км* шм.-г.-дә, Күздәк д.ј. ст.-ндан 600 *м* аралыдыр. Әh. 1007 (1976); Сумгајыт кимја з-дунда, Абшерон механикләшдирилмиш мешә тәсәррүфаты идарәсиндә, Күздәк д.ј. ст.-нда ишләјир. Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Јемчилик, Чәмәнчилик вә Отлаглар Ин-ту, сәккизиллик мәктәб, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

АШАҒЫ ЛАЈСКИ—Азәрб. ССР Шәки р-нунун Ашағы Көјнүк советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 18 *км* шм.-г.-дә, Шәки—Загатала шосе јолундан 2 *км* аралы, Шин чајынын саһилиндә, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әh. 689 (1976); түтүнчүлүк, тахылчылыг, hејвандарлыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Ибтидаи вә сәккизиллик мәктәб, автомат телефон ст. вар. *Молла Чумә* А.Л.-да доғулмушдур.

АШАҒЫ ЛӘКИ—Азәрб. ССР Ағдаш р-нунда кәнд. А.Л. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 17 *км* ч.-да, Ләки д.ј. ст.-ндан 8 *км*, Түрјан чајынын сағ саһилиндән 4 *км* аралы, Ширван дүзүндәдир. Әh. 1030 (1976); памбыгчылыг, hејвандарлыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

АШАҒЫ ЛӘКӘР—Азәрб. ССР Гусар р-нунда кәнд. А.Л. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 9 *км* шм.-да, Гусар маили дүзәнлијиндәдир. Әh. 1314 (1976); мејвәчилик вә hејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, кәндли кәнчләр мәктәби, китабхана, клуб, рабитә шө'бәси, тибб мәнтәгәси вар.

АШАҒЫ МАРАЛЈАН—Азәрб. ССР Чәбрајыл р-нунун Кархулу советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 28 *км* ч.-ш.-дә, Араз чајынын сол саһилиндә, Бакы—Јереван д.ј.-нун кәнарындадыр. Әh. 958 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә hејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар. *Ашыг Пәри* А. М.-да доғулмушдур.

АШАҒЫ МОЛЛУ—Азәрб. ССР Губадлы р-нунун Јухары Моллу советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 21 *км* ч.-ш.-дә, Лачын—Мәммәдбәјли шосе јолундан 2 *км* аралы, Һәкәри чајынын сағ саһилиндәдир. Әh. 474 (1976); түтүнчүлүк, тахылчылыг вә hејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, киногурғу вар. Гачаг Нәби А.М.-да доғулмушдур.

АШАҒЫ МҮЛКҮЛҮ— Азәрб. ССР Товуз р-нунун Дүз Чырдахан советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 8 *км* шм.-да, Бакы—Тбилиси д.ј.-ндан 6 *км* аралы, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әh. 1259 (1976); үзүмчүлүк вә hејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, көрпә еви вар.

АШАҒЫ НЕ'МӘТАБАД—Азәрб. ССР Ағдаш р-нунда кәнд. А.Н. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 20 *км* г.-дә, Јухары Ширван каналындан 10 *км* аралы, Бакы—Газах шосе јолу кәнарында, Ширван дүзүндәдир. Әh. 592 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә hејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

АШАҒЫ НҮВӘДИ—Азәрб. ССР Ләнкәран р-нунда шәһәр типли гәс. (1971 илдән). А.Н. гәс. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 5 *км* ч.-да, Бакы—Астара д.ј. кәнарында, Хәзәр дәнизи саһилиндә, Ләнкәран овалығындадыр. Әh. 1978 (1976). Әсас тәсәрруфаты тәрәвәзчиликдир. Орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, хәстәхана, ушаг бағчасы вә көрпә еви, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст., ме'марлыг абидәләриндән исә мәсҹид вар.

АШАҒЫ ӨЈСҮЗЛҮ — Азәрб. ССР Товуз р-нунда кәнд. А.Ө. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Товуз д.ј. ст.-ндан 3 *км* ҹ.-г.-дә, Товуз—Берд (Ерм. ССР) шосе јолу кәнарында, Чал д.-нын (Кичик Гафгаз) әтәјиндәдир. Әһ. 4323 (1976); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, 3 ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси, кәрпич, әһәнк, кәҹ истеһсал едән сех вар.

АШАҒЫ ПЛАНЕТЛӘР—Јерә нисбәтән Күнәшин әтрафына даһа јахын мәсафәдә доланан планетләр (*Меркури* вә *Венера*).

АШАҒЫ САКСО́НИЈА (Niedersachsen) — АФР-дә инз. эрази. Шимал дәнизи саһилиндә, Везер, Емс, Елба (сол саһили) чајлары һөвзәләриндәдир. Саһ. 47,4 мин *км*². Әһ. 7,3 млн. (1974). Инз. м. Һанновер ш.-дир. А.С.-нын чох һиссәсини Орта Авропа дүзәнлији, ҹ. вә ҹ.-ш.-ини Һарс д-рынын г. һиссәси тутур. А.С. сәнаје-аграр р-нудур. Нефт (өлкә нефт һасилатынын тәгр. 80%-и), дәмир филизи (өлкәдә чыхарылан дәмир филизинин 60%-индән чоху), торф, калиум вә хөрәк дузлары, гурғушун, синк чыхарылыр. Гара вә әлван металлуркија, машынгајырма (хүсусилә тракторгајырма, автомобилгајырма, кәмигајырма, локомотивгајырма), кимја, нефт е'малы, тохуҹулуг, јејинти, кағыз, резин-асбест сәнајеси вар. Әсас сәнаје мәркәзләри: Һанновер, Брауншвејг, Оснабрүк, Пејне, Залскиттер, Һилдеслејм. К.т.-нда сүдлүк һејвандарлыг вә донузчулуг мүһүм јер тутур. Јем биткиләри, шәкәр чуғундуру, картоф, арпа, буғда, човдар, тәрәвәз вә с. экилир. Мүһүм портлары — Вилһелмсһафен, Емден, Бремерһафен, Браке. Вилһелмсһафен—Веселинг нефт кәмәри вар.

АШАҒЫ САЛАҺЛЫ —Азәрб. ССР Газах р-нунда кәнд. А.С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 14 *км* шм.-да, Күр чајындан 6 *км*, Појлу д.ј. ст.-ндан 11 *км* аралы, Кәнҹә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 1066 (1976); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, ушаг бағчасы, көрпә еви, доғум еви, тибб мәнтәгәси вар.

АШАҒЫ СЕЈИДӘҺМӘДЛИ — Азәрб. ССР Фүзули р-нунда кәнд. Сејидәһмәдли советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 15 *км* ҹ.-ш.-дә, Фүзули — Арајатлы шосе јолу кәнарында, Гуручај вә Көндәләнчај арасындадыр. Әһ. 1635 (1976); үзүмчүлүк, барамачылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, хәстәхана, автомат телефон ст. вар.

АШАҒЫ СЕЈФӘЛИ—Азәрб. ССР Шамхор р-нунда кәнд. Сејфәли советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 10 *км* ҹ.-ш.-дә, Шамхор чајынын саһилиндә, Кичик Гафгазын әтәјиндәдир. Әһ. 1915 (1976); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси; Гыз галасы, 18 әсрә аид «Дидван» бүрҹү вар.

АШАҒЫ СУРРА—Азәрб. ССР Нефтчала р-нунда кәнд. А.С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 35 *км* шм.-г.-дә, Салјан—Нефтчала шосе јолу кәнарында, Күр чајынын саһилиндә, Салјан дүзүндәдир. Әһ. 2240 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, гушчулуг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, 2 тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст., идман мејданчасы вар.

АШАҒЫ ТАЛА — Азәрб.ССР Загатала р-нунда кәнд. А.Т. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 5 *км* ҹ.-да, Тала чајынын сол саһилиндә, Јевлах—Загатала шосе јолу кәнарында, Баш Гафгаз силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 4084 (1976); түтүнчүлүк, барамачылыг, тахылчылыг, мејвәчилик (гәрзәкли) вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Һејвандарлыг комплекси, витаминли от уну һазырлајан дәјирман, 16 механикләшдирилмиш түтүн сарајы, орта вә 2 сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, клуб, 2 китабхана, 2 киногурғу, ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси, бајтарлыг мәнтәгәси, автомат телефон ст.; тарихи-ме'марлыг абидәләриндән түрбә вар.

АШАҒЫ ТУНГУ́СКА — РСФСР-ин Иркутск вил.-ндә вә Краснојарск өлкәсиндә чај. Јенисејин сағ голу. Уз. 2989 *км*. Һөвзәсинин саһ. 473 мин *км*². Лена-Ангара суајырыҹысынын шм. јамаҹындан башланыр. Ашағы ахынында астаналы вә бурулғанлыдыр. Октјабрдан мајадәк донур. Әсас голлары: Кочечум, Виви, Тутончана, Илимпеја, Тајмура, Учами. Ағаҹ ахыдылыр. Тура гәс.-нә гәдәр кәмичилијә јарарлыдыр. Һөвзәсиндә Тунгуска көмүр һөвзәси вар.

АШАҒЫ ТҮЛӘКӘРАН — Азәрб.ССР Губа р-нунда кәнд. Түләкәран советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* ҹ.-г.-дә, Хачмаз д.ј. ст.-ндан 50 *км* аралы, Ағчајын саһилиндәдир. Әһ. 432 (1976); бағчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

АШАҒЫ ФӘРӘҸАН—Азәрб. ССР Лачын р-нунда кәнд. А.Ф. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 40 *км* ҹ.-ш.-дә, Һәкәри чајынын сол саһилиндән 6 *км* аралы, Гарабағ силсиләсинин ҹ.-г. әтәјиндәдир. Әһ. 268 (1976); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

АШАҒЫ ҸҮРӘЛИ—Азәрб. ССР Пушкин р-нунда кәнд. А.Ҹ. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 5 *км* ҹ.-ш.-дә, Пушкин—Ҹәлилабад шосе јолундан 2 *км* аралы, Муған дүзүндәдир. Әһ. 1576 (1976); памбыгчылыг, әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана вар.

АШАҒЫ ШУРТАН—Азәрб. ССР Кәлбәҹәр р-нунда кәнд. Шуртан советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 16 *км* ҹ.-да, Јевлах—Истису шосе јолу кәнарында, Тәртәр чајынын саһилиндә, Дәлидағын әтәјиндәдир. Әһ. 105 (1976). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

АШАҒЫБАШЛЫЛАР—түркдилли тајфа групу, *гаҹарларын* бир голу. Әсасән, Иранда јашајырлар. Әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олурлар. 18 әсрин ахырлары—20 әсрин әввәлләриндә Иранын сијаси һәјатында фәал рол ојнамышлар.

АШАН—Азәрб. ССР Мартуни р-нунда (ДГМВ) кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 25 *км* г.-дә, Ағдам—Мартуни шосе јолундан 8 *км*, Хонашен чајынын сол саһилиндән 10 *км* аралыдыр. Әһ. 678 (1976); үзүмчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

АШАНТИЛӘР—Ганада јашајан халг. Акан халглары групуна дахилдир (бах *Аканлар*).

АША́ФФЕНБУРГ (Aschaffenburg) — АФР-ин Баварија эразисиндә шәһәр. Мајн чајы саһилиндә порт. Д.ј. говшағы. Әһ. 55,3 мин (1972). Тикиш, кағыз-селлүлоз, машынгајырма, тохуҹулуг, метал е'малы сәнајеси вә с. вар. 982 илдән мә'лумдур.

АШВИ́ЛЛ (Ashville)—АБШ-ын Шимали Каролина штатында шәһәр. Аппалач д-рынын ш. әтәкләриндәдир. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Әһ. 57,7 мин (әтрафы илә; 1970). Тохуҹулуг, трикотаж, јејинти, мебел сәнајеси, јахынлығында милли парк (Грејт-Смоки-Маунтинс) вар. Туризм мәркәзидир.

АШГАБА́Д (кеч. Асгабад, 1919—27 илләрдә Полторатск)—Түр. ССР-ин пајтахты. Ашгабад вил.-нин мәркәзи. Копетдағын әтәкләриндә, 214—240 *м* јүксәкликдә, Орта Асија (Красноводск—Дашкәнд) д.ј. үстүндә, респ. нәгл. јолларынын мәркәзиндәдир. Орта темп-р јанварда 0,8°С, ијулда 30,5°С-дир. Әһ. 297 мин (1976).

А.-ын јериндә гәдим јашајыш мәскәнләри олмушдур. Әсасы 1881 илдә Асгабад к.-нин јериндә гојулмушдур. А. јахынлығында гәдим *Ниса* вә *Анаунун* харабалыглары вар. Мүһүм карван јоллары үстүндә олмасы вә А.—Каспи (1885), А.—Дашкәнд (1899) д.ј.-нун чәкилмәси илә шәһәр тәдриҹән инкишаф етмиш, Закаспи вил.-нин игтисади, инз. вә мәдәни мәркәзинә чеврилмишдир. 1905 илдә А.-да с.-д. тәшкилаты јаранды. А. фәһләләри 1905—07 илләр ингилабында фәал иштирак етмишдир. 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра А.-да Фәһлә вә Әскәр Депутатлары Совети јарадылды. Советдә әксәријјәт меншевикләрә, есерләрә вә пантүркистләрә мәхсус иди. 1917 илин декабрында А.-да һакимијјәт болшевик Советинин әлинә кечди. 1918 ил ијулун 11—12-дә есерләр вә ағгвардијачылар Инкилтәрә акентләринин көмәји илә һакимијјәти әлә кечирдиләр. Онлар 1918 илин ијулунда *Ашгабад комиссарларыны* күлләләдиләр. 1918 ил сентјабрын 20-дә исә Инкилтәрә мүдахиләчиләри вә А. есерағгвардијачылары *Бакы комиссарларыны* күлләләдиләр. 1919 ил ијулун 9-да совет гошунлары А.-ы мүдахиләчиләрдән вә ағгвардијачылардан азад етди. А. 1924 иләдәк Түркүстан МССР-ин мәркәзи иди. 1924 илдән Түр. ССР-ин пајтахтыдыр.

А. Совет һакимијјәти илләриндә респ.-нын ән ири сәнаје мәркәзинә чеврилмишдир. Машынгајырма (булдозер, хәмирјоғуран машын, к.т. машынлары истеһсалы, автомобил, тепловоз тә'мири) вә метал е'малы (чугун арматуру вә сүркүләр, газ пилтәләри, нефт насослары), електротехника, тикинти материаллары, шүшә, јүнкүл (памбыг парча, ипәк сап, халча), јејинти (әт, шәраб, унүјүтмә, гәннады вә с.) сәнајеси инкишаф етмишдир.

Ашгабад. Карл Маркс мејданы.

Бајрамәли — Ашгабад — Бүзмејин газ кәмәри чәкилмишдир (1969).

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына гәдәр А. абад шәһәр дејилди. А. Совет һакимијјәти илләриндә кенишләнмиш, бурада мүасир типли биналар тикилмишдир; лакин 1948 ил зәлзәләсиндә А. тамамилә дағылмыш, сонралар исә јенидән бәрпа олунмушдур. 50—70-ҹи илләрдә А.-да мүасир үслублу бир чох јашајыш еви, Түркмәнистан КП МК вә Түр. ССР Назирләр Советинин бииалары, Елмләр Академијасы комплекси, «Ашгабад», «Интурист» меһманханалары, драм театрынын, Дөвләт китабханасынын (ССРИ Дөвләт мүкафаты, 1976) бииалары вә с. тикилмишдир. А.-да В. И. Ленинә (1927, һејкәлтәрашлар А. А. Карелин вә Ј. Р. Триполскаја), Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш дөјүшчүләрә (1970, ме'марлар А. Гурбанәлијев, Ф. Бағыров, һејкәлтәраш Д. Ҹүмәдурду), Мәхтумгулуја (1971), К. Димитрова (1974) вә б.-на абидә гојулмушдур.

А. Совет һакимијјәти илләриндә Түркмәнистанын мәдәнијјәт вә елм мәркәзинә чеврилмишдир. Түркмәнистан Дөвләт Ун-ти, политехник, к.т. вә тибб ин-тлары вар. *Түркмәнистан ССР Елмләр Академијасы* вә с. елми-тәдгигат мүәссисәләри фәалијјәт көстәрир. Түр. ССР Дөвләт китабханасы, 4 театр (опера вә балет, академик драм театры вә с.), 3 музеј (тарих, өлкәшүнаслыг, тәсвири сәнәт) вә с. мәдәни-маариф мүәссисәләри вар (1975).

1974 илдә А.-да 1728 һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 62 һәким), 3981 орта тибб ишчиси, 4145 чарпајылыг 7 хәстәхана, 9 поликлиника, 6 елми-тәдгигат тибб ин-ту олмушдур.

АШГАБАД ВИЛАЈӘТИ—Түр.ССР-дә вилајәт. 1973 ил декабрын 27-дә тәшкил едилмишдир (21.11.1939—25.5.1959 илләрдә дә вил. олмушдур). Саһ. 97,5 мин *км*^{2}. Әһ. 349 мин (1975, Ашгабад ш. нәзәрә алынмыр). 6 р-ну, 3 шәһәри вә 12 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Ашгабад ш.-дир.

Тәбиәт. А.в.-нин ҹ.-уну Копетдағын силсиләләри (ән јүксәк зирвәси Шахшах д., 2912 *м*), шм.-ыны Мәркәзи Гарагум сәһрасынын гумлу (барханлы) массивләри, ш.-ини Тәҹән ваһәси тутур. Вилајәтин әразиси чох сејсмикдир. Фајдалы газынтылары: тәбии газ (еһтијаты 88 млрд *м*^{3}, ССРИ-дә ән зәнкин јатаглардан биридир), кипс, кварслы гум, доломит, әһәнкдашы, күкүрд. Иглими кәскин континенталдыр. Орта темп-р јанварда сәһраларда 0,4°C, ваһәләрдә 1°C, дағлыг р-нларда —4,1°C, ијулда, мүвафиг олараг, 31,9, 29,3 вә 17,4°C-дир. Иллик јағынты шм.-дан (75—100 *мм*) ҹ.-а (150—400 *мм*) артыр. Әсас чајы Тәҹәнин сувармада чох мүһүм әһәмијјәти вар. В. И. Ленин ад. Гарагум каналынын тәгр. 270 *км*-и вилајәтин әразисиндәдир. Копетдағ су анбары тикилир (1974). Торпаглары дағәтәји вә ваһәләрдә боз, такыр, такырабәнзәр, дағларда боз-дағ, гәһвәји, сәһраларда соврулан вә бәркидилмиш гумлардыр. Биткиси вә һејванлар аләми дағ вә сәһра типлидир.

Әһали. Вилајәтдә, әсасән, түркмәнләр, гисмән руслар, украјналылар, өзбәкләр, газахлар, азәрбајҹанлылар вә б. јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*^{2}-дә 3,6 нәфәрдир. Әһалинин 112 мини шәһәрләрдә, 237 мини кәндләрдә јашајыр. Шәһәрләри: Ашгабад, Бүзмејин, Тәҹән.

Тәсәррүфат. Вилајәтдә јүнкүл сәнаје, машынгајырма вә метал е'малы сәнајеси хүсусилә инкишаф етмишдир. 1973 илдә 878 млн. *квт/с* (респ. истеһсалынын 37,4%-и) електрик енержиси истеһсал олунмушдур. Сәнаје мүәссисәләри, әсасән, Ашгабад ш.-ндәдир. Вилајәтдә семент, дәмир-бетон мә'мулаты, шәраб з-длары, ирипанелли евтикмә комбинаты (Бүзмејин), памбыгтәмизләмә з-ду, халча ф-ки (Тәҹән) вә с. вар. Вилајәтин үмуми әкин саһ. 162,7 мин *ha*-дыр (1973). Бунун 63,3 мин *ha*-ында памбыг, 55,1 мин *ha*-ында дәнли биткиләр, 37 мин *ha*-ында јем биткиләри, 7,3 мин *ha*-ында тәрәвәз-бостан биткиләри әкилир. 8770 мин *ha* отлаг саһәси вар. 180,1 мин *ha* саһә суварылыр. Үзүмчүлүк вә бағчылыг инкишаф етмишдир. Вилајәтдә 76,1 мин гарамал (о ҹүмләдән 31,3 мин инәк), 10,2 мин дәвә, 1052,3 мин давар, 39,6 мин донуз вар (1.1.1974). Д.ј.-ларынын уз. 382 *км*, автомобил јолларынын уз. 930 *км*-дир.

Мәдәни гуруҹулуг. Вил.-дә 277 үмумтәһсил мәктәби (137,2 мин шагирд); 15 орта ихтисас тәһсили мәктәби (17,3 мин шагирд), 6 али мәктәб (23 мин тәләбә) вар (1972/73). 192 күтләви китабхана, 148 клуб мүәссисәси, 124 киногурғу фәалијјәт көстәрир (1973). Вил.-дә түркмән вә рус дилләриндә 20-дән чох гәзет вә журнал нәшр олунур. Ашгабадда телевизија мәркәзи вар.

Сәһијјә. А.в.-ндә 1970 һәким, 3974 орта тибб ишчиси, 7215 чарпајылыг 58 хәстәхана мүәссисәси, 155 фелдшер-мама мәнтәгәси вә с. вар (1973, 1 јанвар). Курорт-јајлаг јери олан *Фирузә* гәс. вә *Арчман* курорту А.в.-ндәдир.

«АШГАБАД ДӨВЛӘТ АЗӘРБАЈҸАН МУСИГИЛИ ТЕАТРЫ»—1921 илдә «Әрәблински» театр труппасы вә «Беш нөмрәли мүсәлман труппасы»нын әсасында јарадылмышдыр. 1932 илдә рәсми Дөвләт театры кими тәсдиг едилмиш, илк дөврдә «Аз милләтләр театры», сонра исә «Түрк Драм Театры», нәһајәт «Ашгабад Дөвләт Азәрбајҹан Мусигили Театры» адланмыш вә 1940 илин орталарынадәк фәалијјәт көстәрмишдир. «Надир шаһ» (Н. Нәриманов), «Иблис» вә «Шејда» (Һ. Ҹавид), «Һаҹы Гәнбәр» (Н. Б. Вәзиров), «Дағылан тифаг» (Ә. Б. Һагвердијев), «Өлүләр» (Ҹ. Мәммәдгулузадә), «Ајдын» вә «1905-ҹи илдә» (Ҹ. Ҹаббарлы) пјесләри, «Аршын мал алан», «О олмасын, бу олсун» мусигили комедијалары вә «Короғлу» операсы (Ү. Һаҹыбәјов) вә с. театрын репертуарында әсас јер тутмушдур. Р. Әфганлы, реж. Ј. Улдуз вә б. бу театрда бир чох әсәрә гурулуш вермишләр. М. Сәмәдов, М. Манафзадә (Сабит), Ј. Насирли, Ә. Бабајев, Һ. Һәсәнов, Һ. Ағајев, Ә. Һүсејнзадә, Г. Һаҹыјев, М. Абдуллајев вә б. театрын фәал тәшкилатчылары вә актјорлары олмушлар.

АШГАБАД КОМИССАРЛАРЫ—доггуз ингилабчы хадим, Совет һакимијјәти уғрунда фәал мүбаризләр; 1918 ил ијулун 23-нә кечән кечә ағвардијачылар тәрәфиндән күлләләнмишләр. 1918 илин јајында есерләр, меншевикләр, ағвардијачы забитләр вә јерли буржуа милләтчиләри Инкилтәрә кәшфијјатынын көмәји илә Закаспи вил.-ндә (индики Түр.ССР) әксингилаби гијам галдырараг, ијулун 11—12-дә Ашгабадда һакимијјәти әлә кечирдиләр. Закаспи Мүвәггәти Иҹраијјә Комитәси адланан әксингилаби һөкумәт јарадылды. Закаспи вил. ХКС-нин рәһбәр ишчиләри: ХКС сәдри В. Т. Телија, әрзаг комиссары, Ашгабад болшевик тәшкилатынын рәһбәри Ј. Ј. Житников, һәрби комиссар С. М. Молибожко, малијјә вә хариҹи ишләр комиссары Н. И. Розанов ағвардијачылар тәрәфиндән һәбс олунду. Ашгабад советинин сәдри В. М. Батиминов, Уралда совет вә һәрби хадими Д. Б. Колостов (Оренбургу ағлар тутдугдан сонра Закаспи васитәсилә Москваја кетмәк истәјирди), онун адјутанты Смелјански, Гызыл Ордунун взвод командири П. И. Петросов, көһнә болшевик, Бакы чапчысы А. А. Хренов да һәбс едилдиләр. Мәһбуслар јүк гатары илә кәтириләрәк, Ашгабаддан 15 *км* аралы, Анау вә Каурсу ст.-лары арасында күлләләндиләр. Совет һакимијјәти илләриндә онларын һәлак олдуғу јердә абидә гојулмушдур.

АШГАР—сүрткү јағлары вә мотор јанаҹагларынын истисмар хассәләрини јахшылашдырмаг үчүн онлара аз мигдарда (адәтән, 0,01—15%) әлавә едилән мүрәккәб үзви маддә. Тәркибиндә, әсасән, азот, фосфор, күкүрд, бә'зән дә калсиум, бариум, синк вә с. олур. А.-лары ики група ајырырлар: јанаҹаг А.-лары вә јағ А.-лары. Јанаҹаг А.-ларынын башлыча нөвләри: 1) јанаҹағын моторда јанмасыны јахшылашдыранлар (антидетонаторлар, сетан әдәдини артыранлар вә с.);

2) јаначағын сабитлијини артыранлар (антиоксидләшдиричиләр вә с.); 3) коррозијанын гаршысыны аланлар; 4) гурум әмәлә кәлмәсини азалданлар; 5) түстүләнмәни азалданлар (ИХП-706, лубризол-565 вә с.). **Јағ** А.-ларынын башлыча нөвләри: 1) оксидләшмә вә коррозијанын гаршысыны аланлар (ионол, АзНИИ-СИАТИМ-1, ДФ-11, ИНХП-21 вә с.); 2) јума вә дисперсләмә А.-лары (СБ-3, СК-3, ПМС, НГ-102, НГ-104, АСК вә с.); 3) метал һиссәләрин јејилмәси вә сыјрылмасынын гаршысыны аланлар (тәркибиндә хлор, азот, фосфор вә күкүрд олан үзви маддәләр—ИХП-10, ИХП-14А, ЛЗ-23К вә с.); 4) јағын өзлүлүјүнү артыран вә темп-р—өзлүлүк хассәләрини јахшылашдыран А.-лар (полиизобутилен, полиметакрилатлар, ИХП-234 вә с.); 5) јағын донма темп-руну ашағы салан депрессија А.-лары [парафлоу, сантопур, АзНИИ дипрессатору, ПМА(Д) вә с.]; 6) көпүкләнмәнин гаршысыны аланлар (полисилоксанлар — ПМС-200А вә с.); 7) пасланманын гаршысыны алан *инһибиторлар*; 8) јағын бир нечә истисмар хассәсини јахшылашдыран чохфунксијалы А.-лар (БФК, БФК-у, ИХП-101, ВНИИ НП-370, ИХП-388 вә с.). Тәләбатдан асылы олараг бә'зән бир нечә А.-ын гарышығындан да истифадә олунур. Респ.-да јени А. нөвләринин һазырланмасы, тәдгиг едилмәси вә истеһсал технолокијасынын ишләниб һазырланмасы мәсәләләри илә Азәрб.ССР ЕА *Ашгарлар Кимјасы Институту* мәшғул олур.

Әд.: Намазов И. И., Абдуллајев Н. Һ., Сүрткү јағлары вә ашгарлар, «Елм вә һәјат» журналы, 1974, № 7; Кулиев А. М., Химия и технология присадок к маслам и топливам, М., 1972.

АШГАРЛАР КИМЈАСЫ ИНСТИТУТУ, Азәрб.ССР ЕА Ашгарлар Кимјасы Ин-ту—сүрткү јағлары вә мотор јаначагларынын техники көстәричиләрини јахшылашдырмаг үчүн онлара әлавә едилән үзви маддәләрин (ашгарларын) синтези, тәдгиги вә истеһсал технолокијасы илә мәшғул олур (бах *Ашгар*). Бакыдадыр. 1965 илдә Азәрб.ССР ЕА Нефт Кимјасы Просесләри Ин-тунун ашгарлар лабораторијасы әсасында тәшкил едилмишдир. Ин-тда мотор јағлары вә јаначагларынын оксидләшмәјә вә коррозијаја гаршы давамлылығыны јүксәлдән, сүрткү јағларынын донма темп-руну ашағы салан, онларын јума габилијјәтини артыран вә с. хассәли ашгарлар синтез едилир, јағлара тә'сир механизми өјрәнилир, ашгарларын сәнаје мигјасында истеһсал технолокијасы ишләниб һазырланыр вә с. Ин-тда акад. Ә. *Гулијевин* рәһбәрлији илә тәркибиндә азот, фосфор, күкүрд вә бир сыра башга елемент олан чохлу ашгар нөвү јарадылмышдыр. Бунлардан АзНИИ депрессатору, АзНИИ-СИАТИМ-1, СБ-3, СБ-3у, СК-3, БФК, БФК-у ИХП-101 вә ИНХП-21 кими јүксәккејфијјәтли ашгарлар сәнаје мигјасында истеһсал олунур.

Синтез едилән јени ашгар нөвләри ин-тун тәчрүбә-сынаг базасында, мүхтәлифнөвлү мүһәррикләрдә јохланараг јағын вә јаначағын истисмар хассәләринә тә'сири өјрәнилир. Ин-тун мүасир аваданлыгла тәчһиз едилмиш 13 лабораторијасы вә тәчрүбә базасы вар (1976).

АШЕРСЛЕБЕН (Aschersleben) — АДР-ин Һалле маһалында шәһәр. Һарс дағ массивинин ш. гуртарачағындадыр. Д.ј. говшағы. Әһ. 37 мин (1973). Дәзкаһгајырма, кағыз, тохучулуг сәнајеси вар. 9 әсрдән мә'лумдур.

АШИГ ПАША (Âşik Paşa; ады Әлидир; 1272, Гыршәһәр—1332, Гыршәһәр)—түрк шаири. Түрк-османлы ше'ринин илк нүмајәндәләриндәндир. Мәснәви формасында јазылмыш «Гәрибнамә» (1329) поемасында суфилијин нәзәри мүддәалары шәрһ едилир. Һәчми 10 мин бејтдән чох олан поема 10 бабдан (һиссәдән), һәр баб исә 10 дастандан ибарәтдир. Әсәрдә дидактик тәрздә суфилијин мүхтәлиф әгидәләриндән (вәһдәтдән, руһдан, вүчуддан, дөрд үнсүрдән, беш дујғудан, једди гат көјдән вә с.) бәһс едилир. Поемада «Лејли вә Мәчнун» мөвзусунда 30 бејтлик бир парча да вардыр; бу, Күлшәһринин әсәриндән сонра түрк дилиндә һәмин мөвзуда икинчи әсәр сајылыр. Гәзәл вә гәсидәләри, илаһиләри, «Фәгрнамә» вә «Вәсфи-һал» адлы мәснәвиләри дә вар. Әруз вә һеча вәзнләриндә јазмышдыр.

Әд.: Гарбузова В. С., Поэты средневековой Турции, Л., 1963.

АШЫМОВ Бајкен Ашимович (д.10.8.1917, индики Кокчетав вил.-нин Рузајевка р-ну)—совет дөвләт вә партија хадими. 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. 1957 илдә Ленинград тәтбиги зоолокија вә фитопатолокија ин-туну, 1969 илдә Сов.ИКП МК јанында Али Партија Мәктәбини (гијаби) битирмишдир. 1938—41 вә 1942—45 илләрдә Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. 1945—55 вә 1957—70 илләрдә совет вә партија ишиндә чалышмышдыр. 1959—61 илләрдә Газахыстан КП Кокчетав вил. комитәсинин икинчи катиби, 1961—63 вә 1964—68 илләрдә Гараганда вил. ичраијјә комитәсинин сәдри, 1963—64 илләрдә Гараганда кәнд. вил. комитәсинин биринчи катиби, 1968—70 илләрдә Талды-Курган вил. партија комитәсинин биринчи катиби ишләмишдир. 1970 илин апрелиндән Газах.ССР Назирләр Советинин сәдридир. 1971 илдән Сов.ИКП МК үзвүдүр. ССРИ Али Советинин (8, 9-чу чағырыш) депутатыдыр. 2 дәфә Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси, Гырмызы Улдуз орденләри, 2 харичи орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

АШЫ БИТКИЛӘРИ—сәнаједә истифадә етмәк үчүн тәркибиндә кифајәт гәдәр *ашы маддәләри* вә таннидләр олан биткиләр. Таннидләр, әсасән, көк вә көкүмсовун (көк А.б.), габығын (габыг А.б.), јарпағын (јарпаг А.б.), одунчағын (одунчаг А.б.), мејвәнин (мејвә А.б.) вә фырларын (фырлы А. б.) паренхим (әсас тохума) һүчејрәләри вакуолунда (ширәсиндә) вар. Таннидләр биткиләрин ән мүһүм биокимјәви реаксијаларында иштирак едир, һәмчинин биткиләри һејванларын јемәсинә, битки тохумаларында паразит көбәләкләрин вә бактеријаларын инкишафына мане олур. Тәркибиндә таннидләрин олмасы, онларын дәријә спесифик тә'сири А.б. кејфијјәтинин әсас көстәричисидир. А.б. тәркибиндә олан таннидләрә көрә 3 јерә бөлүнүр: јүксәктаннидли (20%-дән артыг), ортатаннидли (12—20%) вә ашағытаннидли (12%-дән аз). Квебрахо (Чәнуби Америка) вә катеху акасијасы (Һиндистан) одунчағынын, Чәнуби Асија, Африка вә Австралија акасијалары, Австралија евкалиптләри габығынын, еләчә дә сезалпинија (Мәркәзи Америка) мејвәси әһәмијјәти даһа чох олан јүксәктаннидли А.б.-дир. ССРИ-дә ашы маддәләри алмагдан өтрү, әсасән, шабалыд ағачынын одунчағындан, бә'зи сөјүд нөвләринин, тозағачы, палыд, күкнар, күмүшү акасијанын габығындан, сумаг јарпағындан; Азәрб.ССР-дә, әсасән, нар габығы, дәвәдабаны көкү, сумаг јарпағы вә шабалыдын гәрзәјиндән истифадә едилир; лузитан палыдынын јарпағында әмәлә кәлән фырлардан тибдә истифадә етмәк үчүн таннид алыныр. А.б. һәм дә дәрман, бојаг вә јејинти сәнајеси үчүн хаммалдыр.

Әд.: Вопросы изучения и использования дубильных растений в СССР [Сб. ст.], М.—Л., 1963; Жуковский П. М., Культурные растения и их сородичи, М., 1964.

АШЫ МАДДӘЛӘРИ—көнү, дәрини вә хәзи ашыламаг үчүн ишләдилән маддәләр (бах *Ашылама*). А.м. ики група бөлүнүр: минерал (гејри-үзви) вә үзви. **Минерал** А.м.-нә калиум-алүминиум зәји, хром, сиркониум, титан, силисиум, дәмир вә с.-нин мүхтәлиф бирләшмәләри (башлыча олараг әсаси сулфат дузлары) аиддир. Ашылама просесиндә бу маддәләрин суда мәһлулларындан истифадә едилир.

Үзви А.м. һејван мәншәли, битки мәншәли вә сүн'и-синтетик олур. **Һејван** мәншәли А.м.-нә мүхтәлиф балыг вә дәниз һејванларынын јағлары аиддир. Бунлар замша һазырламаг үчүн ишләдилир. **Битки** мәншәли А.м.—таннидләр—биткиләрдән бир чохунун (мәс., сараған) габыг, јарпаг, одунчаг вә көкләриндә олур (бах *Ашы биткиләри*). Биткидән А.м. алмаг үчүн ону хырда доғрајыб исти су илә вә ја бир аз јүксәк темп-рда сулфитли бирләшмәләрин зәиф мәһлулу илә екстраксија едирләр; бу заман екстракта һәм А.м. (таннидләр), һәм дә гејри-таннидләр (шәкәрләр, садә феноллар, үзви туршулар вә с.) кечир. Таннидләр 3 група бөлүнүр: һидролиз олуна биләнләр (мәс., таннинләр), конденсасија олунмушлар вә гарышыг таннидләр. Һәр һансы дәри нөвүнүн (бә'зән күрклүк гојун дәрисинин) ашыланмасында таннид мәһлулларындан вә ја онларын башга А.м. илә гарышығындан истифадә етмәк олар. **Сүн'и** А.м.—з-дда тәбии үзви хаммал нөвләринин (мәс., селлүлоз) е'малы заманы әлавә мәһсул олараг алынан ашы хассәли иримолекуллу үзви бирләшмәләрдир. Селлүлоз з-дларынын туллантыларындан алынан сулфит-селлүлоз екстрактларыны бунлара мисал көстәрмәк олар. Сүн'и А.м., ашыланан дәријә таннидләрә нисбәтән даһа тез кечир, галан көстәричиләри исә онларынкындан писдир. Синтетик А.м.—синтанлар—фенол, фенол төрәмәләри, ароматик карбоһидрокенләр (мәс., нафталин), нафтоллар, сулфонлар вә с. үзви бирләшмәләрдән алыныр. Јүксәккејфијјәтли синтетик А.м.-нин јарадылмасы гијмәтли палыд одунчағындан һазырланан ашы екстрактлары сәрфини азалтмаға вә ја онлары һеч ишләтмәмәјә, А.м.-нин чешидләрини артырмаға, көн-дәри истеһсалы просесини сүр'әтләндирмәјә вә мәһсулун кејфијјәтини јахшылашдырмаға имкан верир. Синтанларын тәтбиги илдән-илә артыр.

Әд.: Михайлов А. Н., Химия дубящих веществ и процессов дубления, М., 1953; јенә онун, Химия и технология кожи и меха, 2 изд., М., 1970.

АШЫГ—Азәрб.-да ел шаири, чалғычы, бәстәкар, мүғәнни. А. јарадычылығы әдәбијјат, мусиги, ифачылыг, рәгс вә театр елементләрини өзүндә бирләшдирән чохчәһәтли, синкретик (бах *Синкретизм*) сәнәтдир; А. һәм ше'р вә һава гошур, һәм дә саз чалачала охујуб ојнајыр.

А. сәнәти Гафгаз вә Орта Асија халгларында, һабелә Иран Азәрб.-ында вә Түркијәдә дә мөвчуддур. Гәдим вә орта әсрләрдә А.-лар варсаг, дәдә, озан, јаншаг адланмышдыр. Азәрб.-да «А.» термини 15 әсрдән ишләнилир. Халг арасында «ел анасы» адландырылан А.-лар зәһмәткеш күтләләрин арзу вә истәкләрини, зүлм, истибдад вә ишғалчылара гаршы мүбаризәсини, мәһәббәт дујғуларыны, јүксәк мә'нәви кејфијјәтләри тәрәннүм етмишләр.

Совет һакимијјәти илләриндә А. сәнәти мәзмунча зәнкинләшмишдир. А.-лар Коммунист партијасыны, коммунизм гуручулуғуну вә совет адамларынын әмәк гәһрәманлығыны тәрәннүм едирләр. 1928, 1938 вә 1961 илләрдә Бакыда Азәрб. А.-ларынын гурултајлары кечирилмишдир. Көркәмли А.-лар Азәрб. Јазычылар Иттифагынын үзвүдүрләр. Азәрб. ашыгларынын әсәрләри совет дөврүндә топланыб нәшр вә тәдгиг едилмишдир. Азәрб. әдәбијјаты вә мусигисинин инкишафында А.-ларын мүһүм хидмәти олмушдур (бах һәмчинин *Ашыг әдәбијјаты*, *Ашыг һавалары*).

Әд.: Арасลы һ., Ашыг јарадычылығы, Б., 1960; Елдарова Ә., Ашыг сәнәти һаггында тарихи очерк, «Азәрбајчан инчәсәнәти», ч. 8, Б., 1962; Сејидов М., Варсаг, озан, ашыг, «Гобустан», 1970, № 2; Бүнјадов Т., Әсрләрдән кәлән сәсләр, Б., 1975.

АШЫГ АББАС ТУФАРГАНЛЫ (?, Тәбриз јахынлығындакы Туфарган гәс.—?)—Азәрб. ашығы (17 әср). Ашыг ше'ринин көркәмли нүмајәндәси. Гошма, кәрајлы, дивани, мүхәммәс вә с. јазмышдыр. Јарадычылығында ичтимаи бәрабәрсизликдән, дөврандан шикајәт, дәрд вә кәдәр мотивләри илә јанашы, зүлм вә һагсызлыға гаршы е'тираз, халгы бирлијә вә мүбаризәјә чағырыш руһу да өз әксини тапмышдыр. Дидактик вә дини ше'рләри дә вар. Мәһәббәт мөвзусунда лирик ше'рләри мәшһурдур. Азәрб. дилинин бәдии имканларындан мәһарәтлә истифадә етмишдир. Ше'рләри орижинал бәдии тәсвир васитәләри илә зәнкиндир. Јарадычылығы ашыг ше'ринин инкишафына гүввәтли тә'сир көстәрмишдир. «*Аббас вә Күлкәз*» дастаны онун һәјаты вә ше'рләри әсасында гошулмушдур.

Әсәрләри: Ашыглар, һ. 1 (топлајаны һ. Әлизадә), Б., 1937; 72 ше'р, Б., 1973; Антология азербайджанской поэзии, т. 1, М., 1960.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, ч. 1, Б., 1960; Араслы һ., XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1956.

АШЫГ АВА́К (Авет Аракел оғлу Азарјан; 15.5.1877, индики Шамхор р-нунун Чардахлы к.—20.10.1947, һәмин к.-дә)—Азәрб., ермәни, күрчү, рус вә фарс дилләриндә гошмушдур. Ингилабдан әввәлки ше'рләриндә халгын ағыр һәјаты тәсвир олунур. Совет дөврү ше'рләриндә («Октјабрын ијирми или», «Азәрбајчан», «Москва», «Зәрбәчиләр, гулаг асын», «Үстүмүзә дүшмән кәлир» вә с.) јени һәјаты, Коммунист партијасыны, совет вәтәнпәрвәрлијини, халглар достлуғуну тәрәннүм етмишдир. Москвада кечирилән Азәрб. әдәбијјаты вә инчәсәнәти декадасынын (1938) иштиракчысыдыр. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәри: Садыг Ә., Ашығын дедикләри, Б., 1938.

АШЫГ АЛЫ [Алы Мирзәоғлу; 1800/1801, Көјчә маһалынын Гызылвәнк к. (индики Ерм.ССР Варденис р-нунун Чичәкли к.)—1911, һәмин к.-дә]—Азәрб. ашығы. Ашыг Әләскәрин устады. Әсасән, устаднамәләри илә мәшһурдур. Гошма, кәрајлы, тәчнис, мүхәммәс, дивани вә с. формаларда гошдуғу ше'рләрдә вәтән севкиси, инсанпәрвәрлик мотивләри, мәһәббәт вә көзәллијин тәрәннүмү әсас јер тутур. Јени саз һавалары јаратмышдыр.

Әсәри: Ше'рләр, Б., 1975.

АШЫГ БӘСТИ (Бәсти Кәрбәлаји Бајрамәли гызы; ?, индики Кәлбәчәр р-нунун Леви к.—1936, һәмин к.-дә)—Азәрб. ашығы. Ингилабдан әввәлки ше'рләриндә заманәдән шикајәтләнмиш, һагсызлыг вә әдаләтсизлијә гаршы чыхмышдыр («Тапылмаз», «Зәдә дәјмәмиш», «А бәј», «Ачы рүзкар» вә с.). Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулмасыны рәғбәтлә гаршыламыш, гадынлары ичтимаи һәјата чағырмышдыр («Гејрәт ејлә», «Ајрымын көзәлләри» вә с.).

Әсәрләри: Лалә, Б., 1969; «Азәрбајчанын ашыг вә шаир гадынлары» китабында, Б., 1974.

АШЫГ БИЛАЛ (Билал Мустафа оғлу Микајылов; 1872, индики Ағсу р-нунун Гәшәд к.—1937)—Азәрб. ашығы. Ингилабдан әввәлки ше'рләриндә («Пристав», «Үч һәфтәни көрән коха», «Молла дајы», «Көрмәјир» вә с.) ичтимаи әдаләтсизлик, истисмарчылар, дин хадимләри тәнгид олунур. Совет дөврүндә Коммунист партијасыны, В. И. Ленини, сосиалист һәјатыны тәрәннүм едән ше'рләр («Ленин», «Нәриман», «Колхоз», «Шура», «Зәрбәчи», «Дөврандыр» вә с.) гошмушдур. Бир нечә ашыг һавасы јаратмышдыр.

Әсәри: Ашыг Билал, Б., 1960.

Әд.: Мүрсәлов М., Ашыг Мирзә Билал, «Азәрбајчан», 1972, № 10.

АШЫГ ВАЛЕҺ (Кәрбәлаји Сәфи Мәһәммәдоғлу; ?, индики Ағдам р-нунун Күлаблы к.—1832, һәмин к.-дә)—Азәрб. ашығы. Јарадычылығында ичтимаи мотивләр күчлүдүр. «Дүнја», «Чаһаннамә», «Дејилми», «Мән», «Һардадыр», «Моллалар» ше'рләриндә ичтимаи әдаләтсизлик, дин хадимләри тәнгид едилир. «Бир күн», «Кәлсин» гошмаларында, дејишмәләриндә кәләчәјә, инсан гүввәсинә инам, «Дилбәр», «Мән олум» вә с. кәрајлыларында саф мәһәббәт тәрәннүм олунур. Ше'рләри әсасында «Валеһ вә Зәрникар» дастаны јарадылмышдыр.

Әсәрләри: Алчаглы-учалы дағлар..., Б., 1970; Антология азербайджанской поэзии, т. 1, М., 1960.

«АШЫГ ГӘРИБ»—Азәрб. мәһәббәт дастаны. 16 әсрдә формалашдығы еһтимал едилир. Лакин дастан сүжети, мөвзусу, сурәтләринин сәчијјәси илә «Китаби-Дәдә Горгуд»ун Бамсы Бејрәк боју илә сәсләшир ки, бу да онларын арасында кенетик бағлылыг олдуғуну көстәрир. Јохсул ашыгла варлы гызы Шаһсәнәмин мәһәббәтиндән, бир-биринә сәдагәтиндән бәһс едән дастан дәрин ичтимаи мәзмуна маликдир. Дастанда феодал-патриархал мүһитиндә һөкм сүрән ичтимаи бәрабәрсизлик, пулун чәмијјәтдәки һаким ролу, Азәрб. гадынларынын һүгугсуз вәзијјәти тәсвир олунмушдур. «А.Г.» Гафгазда, Кичик вә Орта Асијада мәшһурдур. Дастан ејни, јахуд охшар адларла түркмән, өзбәк, түрк, гарагалпаг, ујғур, ермәни, күрчү вә б. халгларда да вар. М. Ј. Лермонтовун, Х. Абовјанын «Ашыг Гәриб» нағыллары, З. Һачыбәјовун «Ашыг Гәриб», Р. М. Глиерин «Шаһсәнәм», А. Шапошников вә Д. Овезовун «Шаһсәнәм вә Гәриб» опералары, Б. В. Асафјевин «Ашыг Гәриб» балети бу дастанын сүжети әсасында јазылмышдыр.

Мәтнләр: Ашыг Гәриб, Б., 1938; Ашыг Гәриб, Азәрбајчан дастанлары, 5 чилддә, ч. 3, Б., 1967; Шахсенем и Гариб, М., 1946; Антология азербайджанской поэзии, т. 1, М., 1960.

Әд.: Араслы һ., XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1956, Јагубова С., «Ашыг Гәриб» дастаны вә онун башга халгларда олан вариантлары, Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр, китаб 1, Б., 1961; Якубова С., Азербайджанское народное сказание «Ашыг-Гариб», Б., 1968.

АШЫГ ӘДӘБИЈЈАТЫ—Азәрб. халг бәдии јарадычылығынын мүһүм голу олан чохчәһәтли ашыг сәнәтинин тәркиб һиссәләриндән бири.

Гәдим дөврләрдә «сөј», сонралар исә «гошма» адландырылан ашыг ше'ри чох гәдим, зәнкин вә рәнкарәнкдир. Бу ше'рин һәлә «сөј», јахуд «сөјләмә» адланан гәдим нүмунәләринә «Китаби-Дәдә Горгуд»да тәсадүф едилир («Дәдәм Горгуд кәлди, бој бојлады, сөј сөјләди, бу оғузнамәји дүздү, гошду, белә деди»). Дәдә Горгуд сөјләри озан һавалары, *гопуз* илә сых бағлы олдуғуна көрә вәзн вә гафијә гајдаларына табе олмамыш, аһәнкә әсасланмышдыр. Лакин «сөј» мусиги илә әлагәни тамамилә кәсмәсә дә, мүстәгил әдәби жанр кими тәдричән инкишаф етмиш, өзүнәмәхсус ше'р гајда-ганунлары јаратмыш, әсрдән-әсрә чилаланараг букүнкү ашыг поезијасы сәвијјәсинә јүксәлмишдир. Мәзмун зәнкинлији вә саз һавалары илә үзви бағлылыг ашыг поезијасыны форма чәһәтдән дә рәнкарәнк етмишдир. *Бајаты* илә *кәрајлы*, *гошма* илә *дивани* вә с. гафијәләнмә системи, бәндләрин, бәндләрдәки мисраларын мигдары вә с. хүсусијјәтләринә көрә фәргләндикләри кими, көзәлләмә илә вүчуднамә, дуваггапма илә устаднамә, додагдәјмәзлә дилдөнмәз, һәтта чығалы мүхәммәслә зәнчирли мүхәммәс дә ејни дејилдир. Гурбани, Ашыг Аббас Туфарганлы, Хәстә Гасым, Сары Ашыг, Ашыг Әләскәр, Ашыг Һүсејн Бозалганлы, Ашыг Шәмшир вә б. ашыг поезијасынын көркәмли нүмајәндәләридир. А.ә.-нын әсас жанрларындан бири дә *дастандыр*. Ашыглар онларча гәһрәманлыг вә мәһәббәт дастаны јаратмышлар (бах *«Китаби-Дәдә Горгуд»*, *«Короғлу»*, *«Шаһ Исмајыл»*, *«Гурбани»*, *«Таһир вә Зөһрә»*, *«Ашыг Гәриб»*, *«Әсли вә Кәрәм»* вә с.).

А.ә.-нын һафизәләрдә јашајыб, ифа заманы шифаһи јолла јајылмасы, дәјишкәнлији, чохвариантлылығы вә гәдим ән'әнәләрлә бағлылығы ону фолклора, мүәллифләринин, әсасән, мә'лум олмасы исә јазылы әдәбијјата јахынлашдырыр.

Совет һакимијјәти илләриндә ашыг јарадычылығы јени инкишаф сәвијјәсинә јүксәлмиш, јени идеја мәзмуну кәсб етмишдир. Коммунист партијасынын, В. И. Ленинин, коммунизм гуручулуғунун тәрәннүмү мүасир А.ә.-нын әсас мөвзуларыдыр.

А.ә. вә јазылы әдәбијјат бир-бири илә гаршылыглы әлагә вә тә'сир просесиндә инкишаф етмишдир. 17—18 әсрләрдә ашыг ше'ри реалист јазылы әдәбијјата чидди тә'сир көстәрмиш, Вагиф әдәби мәктәбинин јаранмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Ашыг ше'ри ән'әнәләринин мүсбәт тә'сири Азәрб. совет поезијасында да дујулур. А.ә. гоншу халгларын әдәбијјатына, хүсусилә Дағыстан, ермәни, күрчү әдәбијјатларына да тә'сир етмиш, бу халгларда Азәрб. ашыг ше'ри сәпкисиндә, Азәрб. дилиндә јазан ашыглар јетишмишдир (Миран, Сајат-Нова, Мирзәчан Мәдәтов, Ашыг Авак, Көчхүрлү Сәид вә б.).

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, 3 чилддә, Б., 1957—60; Араслы Һ., XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1956; јенәонун, Ашыг јарадычылығы, Б., 1960; Елдарова Ә., Ашыг сәнәти һаггында тарихи очерк, «Азәрбајчан инчәсәнәти», ч. 8, Б., 1962; Ибраһимов М., Ашыг поезијасында реализм, Б., 1966; Бүлбүл, Сечилмиш мәгалә вә мә'рузәләри, Б., 1968; Тәһмасиб М., Азәрбајчан халг дастанлары, Б., 1972.

АШЫГ ӘЛӘСКӘР [Әләскәр Алмәммәд оғлу; 1821, Көјчә маһалынын Ағкилсә к. (индики Ерм. ССР Варденис р-нунун Азад к.)—7.3.1926, һәмин к.-дә]—Азәрб. ашығы, ашыг поезијасынын ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири. *Ашыг Алының* шакирди олмуш, ашыг сәнәти ән'әнәләрини дәриндән өјрәнмишдир. Јарадычылығында мәһәббәт лирикасы әсас јер тутур. Ше'рләриндә азад вә сәмими мәһәббәт, нәчиб инсани кејфијјәтләр тәрәннүм олунур. Бир сыра ше'рләриндә халгын ағыр һәјатыны тәсвир етмиш, зүлм вә зоракылығы, ичтимаи әдаләтсизлији, дин хадимләрини, чәһаләт вә наданлығы, түфејлилији кәскин тәнгид етмишдир. А.Ә.-ин ше'рләри јүксәк бәдии сәнәткарлыг нүмунәсидир. Орижинал вә тәбии тәшбеһ, бәнзәтмә, истиарә вә с. бәдии тәсвир васитәләри ишләтмиш, ашыг поезијасынын бүтүн нөвләриндә ше'р гошмуш, јени форма вә ашыг һавалары јаратмышдыр. А.Ә. ашыг ше'ринин инкишафына гүввәтли тә'сир көстәрмиш, бүтүн Загафгазијада, Дағыстанда, бир сыра түркдилли халглар арасында да шөһрәт газанмышдыр. Әдәби ирси Совет һакимијјәти илләриндә топланыб дәфәләрлә нәшр едилмиш, һәјат вә јарадычылығы тәдгиг олунмушдур. Анадан олмасынын 150 иллик јубилеји Үмумиттифаг мигјасында кечирилмишдир (1972). Респ. Халг Јарадычылығы Евинә А.Ә.-ин ады верилмиш, доғулдуғу кәнддә гәбирүстү бүстү гојулмушдур.

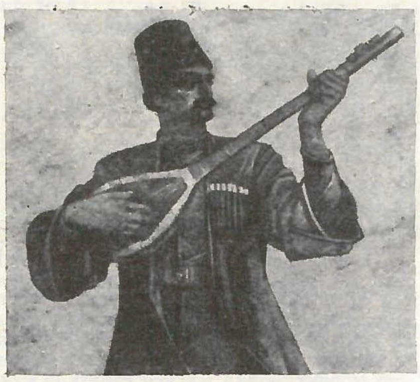
Ашыг Әләскәрин портрети. Фрагмент. 1972. Рәссам Б. Мирзәзадә. Р. Мустафајев ад. Азәрбајчан Дөвләт Инчәсәнәт Музеји. Бакы.

Әсәрләри: Ашыг Әләскәр, Б., 1963; Ашыг Әләскәр, 2 чилддә, Б., 1972; Ашуг—это значит влюбленный, Б., 1972.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, ч. 2, Б., 1960; Араслы Һ., Ашыг јарадычылығы, Б., 1960; Сарывәлли О., Гүдрәтли шаир, устад сәнәткар, Б., 1971; Тәһмасиб М. Һ., Көзәллик нәғмәкары, «Ашыг Әләскәр» китабында, ч. 1, Б., 1972.

АШЫГ ӘСӘД Рзајев [1875, Көјчә маһалынын Бөјүк Гарагојун к. (индики Ерм. ССР Варденис р-нунун Әзизли к.)—1950, Азәрб.ССР Товуз р-ну]—Азәрб. ашығы. Ашыг Әләскәрин шакирдидир. Ингилабы, јени һәјаты тәрәннүм едән ше'рләр («Ленин», «Бөјүк Октјабр», «Азәрбајчан», «Тәзә дүнја», «Бизимдир», «Јашасын», «Москвада» вә с.) гошмушдур. Ашиганә ше'рләри дә («Бу көзәл», «Инди», «Көзәјләмә», «Ермәни гызы» вә с.) вар. Москвада кечирилән Азәрб. әдәбијјаты вә инчәсәнәти декадасынын (1938) иштиракчысыдыр. Азәрб. Јазычылар Иттифагынын үзвү олмушдур. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Ашыг Әсәд, Б., 1939.

АШЫГ ИСЛАМ (Ислам Гара оғлу Јусифов; 1893, индики Ерм. ССР Варденис р-нунун Нәриманлы к.—6.12.1968, Кировабад)—Азәрб. ашығы. Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1940). Сосиализм гуручулуғуну тәрәннүм едән «Октјабр», «Јаша-јаша, Азәрбајчан», «Бизим дөвран», «Гызыл Орду», «Минкәчевир», «Сүлһ нәғмәси», «Гәмәрчан» вә с. маһнылары мәшһурдур. Азәрб.-да илк ашыг хоруну А. И. јаратмышдыр (Кировабад, 1937). Москвада кечирилән Азәрб. әдәбијјаты вә инчәсәнәти декадасында (1938) иштирак етмишдир. Азәрб. Јазычылар Иттифагынын үзвү олмушдур.

АШЫГ МИРЗӘ (Мирзә Әһмәд оғлу Бајрамов; 1888, индики Товуз р-нунун Чиловдарлы к.—1954, һәмин к.-дә)—Азәрб. ашығы. «Ленин», «Ашығын дилиндән», «Вәтәним», «Ел күлүр», «Гызыл Орду», «Гырмызы пајтахт», «Гол чәкәк» вә с. ше'рләриндә ингилабы, совет һәјатыны алгышламышдыр. «Моллалар», «Оручлуг», «Битдили бүсаты», «Тәнбәл» вә с. ше'рләриндә мөвһумат, керилик вә түфејлилик тәнгид олунур. Классик ашыг әсәрләринин мәһарәтли ифачыларындан иди. Москвада кечирилән Азәрб. әдәбијјаты вә инчәсәнәти декадасында (1938) иштирак етмишдир. Азәрб. Јазычылар Иттифагынын үзвү олмушдур.

Әсәри: Ашыг ше'рләри, Б., 1968.

АШЫГ МУСА [тәгр. 1795, Көјчә маһалынын Гарагојунлу к. (индики Ерм. ССР Варденис р-нунун Әзизли к.)—1840, һәмин к.-дә]—Азәрб. ашығы. Һәјат вә јарадычылығы һаггында мә'лумат аздыр. «Телли саз» гошмасында, «Моллалар» вә с. ше'рләриндә дин хадимләри ифша едилир. «Күлә-күлә», «Дилбәр», «Инди», «А кәклик», «Олмаз» вә с. лирик ше'рләри мә'лумдур.

Әсәрләри: «Телли саз устадлары» китабында, Б., 1964.

АШЫГ ОЈНАҒЫ (ашыг-балдыр ојнағы)—ајагла балдыр арасында олан ојнаг. Балдыр сүмүкләринин ашағы учларынын ојнаг сәтһләри илә ашыг сүмүјүнүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлир.

АШЫГ ПӘРИ (тәгр. 1811, индики Чәбрајыл р-нунун Ашағы Маралјан к. — ?, Шуша)—Азәрб. шаири. Кәнч јашларындан Шушаја көчмүшдүр. Мәммәд бәј Ашиг, Мирзәчан Мәдәтов вә б. илә дејишмиш, мүасирләри арасында шөһрәт газанмышдыр. Садә халг дилиндә, әсасән, ашыг ше'ри сәпкисиндә јазмышдыр. Гошмаларында саф, дүнјәви мәһәббәтин тәрәннүмү илә јанашы, замանәдән шикајәт вә кәдәр мотивләри дә вар. Јалныз 40—50 ше'ри мә'лумдур. Ше'рләри илк дәфә М. Ј. Нерсесовун «Мәчмуеји-Вагиф вә мүасирини-дикәр» (1856) мәчмуәсиндә, сонра исә А. Берженин тәртиб етдији «Гафгаз вә Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәчмуә...» (1867) китабында дәрч олунмушдур.

Әсәрләри: Ашыг Пәри вә мүасирләри, Б., 1928; «Азәрбајчанын ашыг вә шаир гадынлары» китабында, Б., 1974.

Әд.: Гасымзадә Ф., XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1974; Гулак Н., А. П. Берже как ориенталист, «Русская старина», т. VI, кн. 12, 1887.

АШЫГ ҺАВАЛАРЫ, ашыг һавачаты—Азәрб. мусиги фолклорунун әсас саһәләриндән бири. Мүасир ашыгларын репертуарында даим ишләниб камилләшән јүздән артыг классик һава вә онларын вариантлары мөвчуддур. Әсрләрдән бәри бу һаваларда мүәјјән учалыглы сәс мүнасибәтләри, һәмчинин сәчијјәви хал, кушә, мелодика вә кадансլар, вәзн әмәлә кәлмишдир.

А.һ.-нын халг дастанлары илә бир вахтда јарандығы, әввәлләр јалныз дастанларда, сонралар исә, ејни заманда, мүстәгил һалда да ифа олундуғу еһтимал едилир. А.һ. мәзмун вә характеринә көрә гәһрәманлыг руһунда, лирик вә нәсиһәтамиз планда, сатирик вә комик сәчијјәли олур. Бу һаваларда инсан мә'нәвијјатынын ән үлви, нәчиб кејфијјәтләри, халгын севинч вә кәдәри, вәтәнпәрвәрлији, зүлм вә әсарәтә гаршы е'тиразы, гәһрәманлыг вә рәшадәти әкс олунмушдур. «Короғлу», «Мисри», «Орта дивани»дә мәрдлик, чәсурлуг, «Гәмәрчан», «Ҝөзәлләмә», «Ҝөјчәкүлү»ндә ојнаглыг, шән әһвали-руһијјә, «Дилгәми», «Јаныг кәрәми», «Тәчнис»дә лирик мәһәббәт дујғулары, гүссә вә һәсрәт мотивләри ифадә едилир.

А.һ. мелодик хүсусијјәтләринә ҝөрә, әсасән, үч група бөлүнүр: речитатив (дастанла бағлыдыр), јарымречитатив, маһны характериндә олан һавалар. Речитативдән тәғаннијә доғру инкишаф јолу кечмиш А. һ. мелодика, вәзн-ритм хүсусијјәтләринә ҝөрә чох зәнкин вә рәнкарәнкдир. А.һ., адәтән, строфик формада олур. Бүтүн һаваларда инструментал мүгәддимә, *интермедија* вә тамамлама мөвчуддур. Сәсин ејни учалыгда тәкрары, мусиги мотиви рүшејми вә бүтөв ифадәләрин вариант шәклиндә тәкрар едилмәси, мелодијанын пәрдәләрлә ашағы һәрәкәти, енән *секвенсија* А.һ.-нын сәчијјәви хүсусијјәтләриндәндир. Ашыглар, адәтән, јухары рекистрдә охујур, бәндин сонунда исә (кадансда) ашағы рекистрә кечир вә ахырынчы сәси хејли узадырлар.

А.һ. формаларынын јарадылмасында башлыча принсип вариантлылыгдыр. А.һ.-нын диапазону кичикдир (әсасән, кварта, квинта вә секста интервалы һәчминдә); лакин мусиги ифадәләринин сонунда диапазон септима вә ја октава интервалы һәчминдә ҝенишләнир. «Пашакөчдү», «Әфшары», «Шаһсевәни» вә с. һаваларда А.һ.-нын гәдимлијини ҝөстәрән *пентатоника* әламәтләри вар. А.һ.-нын ритмик хүсусијјәтләри ше'рин форма вә вәзни илә әлагәдардыр; һаванын мелодија вә ритминин мүәјјәнләшмәсиндә мисралардакы һечаларын сајы һәлледичи рол ојнајыр. Мүасир ашыгларын ән чох ишләтдији ше'р формалары гәрајлы, гошма, тәчнис, дивани, мүхәммәс вә с.-дир. Әсас мусиги вәзни $^6/_8$-дир. Әдәби мәтнин вә мелодијанын хүсусијјәтиндән асылы олараг бир һава үстүндә бир нечә ше'р охуна биләр. А.һ.-нын бир гисминин ады ше'р формаларындан («Гәрајлы», «Тәчнис», «Мүхәммәс» вә с.), башга гисмининки дастан сурәтләринин адларындан («Короғлу», «Кәрәми» вә с.), мүәјјән һиссәсининки исә јарандығы јерин адындан («Нахчывана», «Шәрили» вә с.) ҝөтүрүлмүшдүр. Бир чох ашыг һавасы исә мәшһур ашыгларын ады илә бағлыдыр («Чәлили», «Бәһмәни», «Үрфаны» вә с.). А.һ. диатоникаја әсасланыр; ајры-ајры һалларда тәсадүф едилән хроматик сәсләр јардымчы рол ојнајыр. А.һ.-нын мәгам әсасы сазын гурулушундан ирәли ҝәлмишдир:

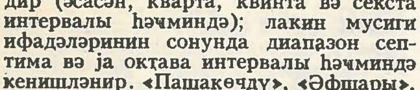

Шур мәгамы вә онун шө'бәләри А.һ.-нын мәгам әсасында башлыча јер тутур. Сеҝаһ, бајаты-шираз мәгамларында бәстәләнмиш һавалар да вар. А.һ., әсасән, саз, еләчә дә балабанын мүшајиәти илә ифа олунур. Мүшајиәтедичи мелодија вокал мелодијанын ја ејни (унисон) олур, јахуд дәмкеш функсијасы дашыјыр. А.һ.-нын һармоник әсасыны сазын көкләриндән ирәли ҝәлән аккордлар комплекси тәшкил едир. Бунлардан «Гарачы көкү», «Дилгәми көкү», «Үрфаны көкү», «Ајаг дивани көкү» вә с. әсас аккордлардыр.

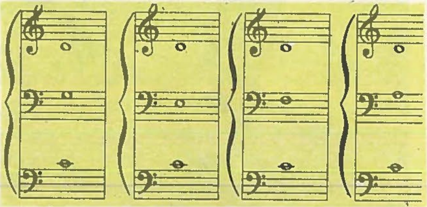

Ашыгларын сәнәткарлыг хүсусијјәти вә усталыгларындан асылы олараг ејни һава мүхтәлиф шәкилдә охунур. А.һ. Азәрб. халг мусигисинин башга жанрлары илә гаршылыглы әлагәдә инкишаф етмишдир. Ашыг мусигисинин профессионал мусиги сәнәтинә ҝүчлү тә'сири вар. Ү. Һачыбәјовун «Короғлу», Р. М. Глиерин «Шаһсәнәм», Г. Гарајев вә Ч. Һачыјевин «Вәтән», А. Спендиаровун «Алмаст» опералрында, Г. Гарајевин 3-чү симфонијасында (2-чи һиссә), Ф. Әмировун «Азәрбајчан сүитасы»нда вә башга бәстәкарларын әсәрләриндә А.һ.-нын үслуб хүсусијјәтләриндән истифадә едилмишдир.

Әд.: Елдарова Ә., Ашыг сәнәти һаггында тарихи очерк, «Азәрбајчан инчәсәнәти», ч. 8, Б., 1962; Бүлбүл, Сечилмиш мәгалә вә мә'рузәләри, Б., 1968; Эльдарова Э., Музыкально-поэтический терминологический словарь азербайджанских ашугов, «Искусство Азербайджана», т. 12, Б., 1968.

АШЫГ ҺҮСЕЈН БОЗАЛГАНЛЫ (Һүсејн Чәфәргулу оғлу Гулијев; 1860, индики Товуз р-нунун Бозалганлы к.—13.11.1941, һәмин к.-дә)—Азәрб. ашығы. Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими. Кичик јашларындан јарадычылыға башламыш, ашыг сәнәтини мүкәммәл өјрәнмишдир. Устад ашыг кими јетишмәсинә *Ашыг Һүсејн Шәмкирли* вә *Ашыг Әләскәрин* тә'сири олмушдур. Ингилабдан әввәл гәрајлы, гошма, мүхәммәс, ҝөзәлләмә, устаднамә, тәчнис, додагдәјмәз вә с. гошмушдур. Совет дөврү ше'рләриндә («Октјабр бајрамы», «Советләр Азәрбајчаны», «Москва», «Бу ҝүн», «Ҝөзәлдир», «Бахын», «Ҝөрдүм» вә с.) ингилабы вә јени һәјаты тәрәннүм етмишдир. «Чәкмәсин», «Олмаз», «Јахшы ад», «Ширин-ширин», «Јадыма дүшдү», «Јериди» вә с. ше'рләри сәнәткарлыг чәһәтдән хүсусилә јеткиндир. «Гачаг Танрыверди» дастаны вар. Азәрб. Јазычылар Иттифагынын үзвү олмушдур.

Әсәрләри: Ше'рләр, Б., 1973; Антология азербайджанской поэзии, т. 1, М., 1960.

Әд.: Араслы Һ., Ашыг јарадычылығы, Б., 1960.

АШЫГ ҺҮСЕЈН ЧАВАН (Һүсејн Микајыл оғлу Әлијев; д. 1916, Иран Азәрб.-нын Уту к.)—Азәрб. ашығы. Азәрб.ССР әмәкдар мәдәнијјәт ишчиси (1967). 1941 илдән Иран Халг Партијасынын, 1945 илдән Азәрб. Демократ Фиргәсинин үзвү. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын, Иран Азәрб.-ындакы милли азадлыг мүбаризәсинин вә Совет Азәрб.-нын тәрәннүмү А.Һ.Ч. јарадычылығынын әсас мөвзуларыдыр. «Сәттархан», «Москва сәфәри», «Кәлбәчәр» дастанлары вар.

Әсәрләри: Азадлыг маһнылары, Б., 1950; Даныш телли сазым, Б., 1966; Ел ашығы, Б., 1973.

Әд.: Һәкимов М., Һүсејн Чаван јарадычылығында мәһәббәт лирикасы, Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр, китаб 3, Б., 1968.

АШЫГ ҺҮСЕЈН ШӘМКИРЛИ (Һүсејн Гурбан оғлу; 1811, индики Шамхор р-нунун Гапанлы к.—1891, һәмин к.-дә)—Азәрб. ашығы. Устаднамә, мүхәммәс, гатар вә с. нөвләрдә гошдуғу ше'рләрдә азад мәһәббәти, тәбиәт ҝөзәлликләрини тәрәннүм етмишдир. Бир сыра ше'риндә бәјләр вә моллалар тәнгид олунур. «Һүсејн вә Рејһан», «Һүсејн вә кешиш гызы» дастанлары мәшһурдур.

Әсәри: Ше'рләр, Б., 1971.

АШЫГ ШӘМШИР (Шәмшир Гурбан оғлу Гочајев; д. 1893, индики Кәлбәчәр р-нунун Дәмирчидам к.)—Азәрб. ашығы. 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1973). Ингилабдан әввәлки ше'рләриндә («Кәлибдир», «Зүлмкар», «Олмаса», «Өзүмә» вә с.) ичтимаи һагсызлыгдан шикајәтләнмишдир. Јени һәјаты, саф мәһәббәти, Азәрб. тәбиәтинин ҝөзәлликләрини тәрәннүм едән гошма, тәчнис, мүхәммәс, устаднамә, дивани вә с. ше'рләрин мүәллифидир. 3 дастаны вар. Азәрб. Јазычылар Иттифагынын үзвүдүр. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Гошмалар, Б., 1971; Сечилмиш әсәрләри, Б., 1973.

Әд.: Сарывәлли О., Ашыг үрәкли шаир, шаир үрәкли ашыг Шәмшир, Б., 1973; Тәһмасиб М., Өзү дә Шәмшир, сөзү дә Шәмшир, «Азәрбајчан», 1973, № 8.

АШЫГБАЈРАМЛЫ СУ АНБАРЫ—Азәрб.ССР Исмајыллы р-нунун Ашыгбајрамлы к. јахынлығында, Дәвәбатан чајы үстүндәдир. 1951 илдә истифадәјә верилмишдир. Саһ. 80 *ha*, үмуми һәчми 3,5 млн. $м^3$, фајдалы һәчми 3,4 млн. $м^3$-дир. Сујуну әсасән, *Ахох* чајындан вә гисмән Әјричајдан (Ҝөјчајын голу) алыр. 850 *ha* әкин саһәсинин суварылмасында истифадә олунур.

АШЫГЛЫ (1931 иләдәк Гарјағды, 1958 иләдәк Ворошиловка) — Азәрб.ССР Ханлар р-нунда кәнд. А. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 7 *км* ч.-да, Ҝәнчә чајынын сағ саһилиндән 6 *км* аралы, Кировабад—Ханлар—Ҝөјкөл шосе јолу кәнарында, Сарыјал д.-нын әтәјиндәдир. Әһ. 537 (1976); бағчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб кәндли ҝәнчләр мәктәби, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, телефон ст. вар.

АШЫЛАМА—дәри вә хәз истеһсалында әсас просесләрдән бири. А. заманы дерманын зүлалы (дәри истеһсалында), јахуд түклә (хәз истеһсалында) ашы маддәсинин молекуллары арасында кимјәви рабитә јараныр вә нәтичәдә дерма вә ја түкүн хассәләри сабитләшир. А. јарымфабрикатын гајнадылма темп-руну јүксәлдир, гурудулдугда јығылмасыны азалдыр, гурујандан сонра мәсамәлилијини артырыр, шишмиш (исладылмыш) дәринин еластиклијини чохалдыр, ферментләрин вә мүхтәлиф һидролиз акентләринин тә'сиринә давамлы едир вә суда шишмәсини азалдыр. А. хәз истеһсалында түкләрин кејфијјәтини (еластиклијини, исланма хассәсини вә с.) јахшылашдырыр.

Ашы маддәләринин јарымфабриката бир бәрабәрдә вә тез һопмасы бир чох амилләрдән (мәс., хаммалын нөвүндән, ашы мәһсулунун хассәләри вә һазырланма үсулундан, ашы маддәләринин консентрасијасындан, А. мүддәтиндән, механики тә'сирин характериндән вә с.) асылыдыр. Ашы маддәләри чох вахт јарымфабрикатын рәнкини вә галынлығыны дәјишдирир. А. нөвүндән асылы олараг мүхтәлиф техноложи схемләр тәтбиг едилир: таниндләрлә А., минерал ашы маддәләри илә А., пијли, формалдеһидли вә комбинәли үсулларла А. Ән чох јајылмыш үсул-комбинәли А.-дыр. Бу һалда бир нечә ашы маддәсиндән истифадә едилир.

Әд.: Химия и технология кожи и меха, М., 1970; Применение новых дубителей для дубления кож (Обзор), М., 1972

АШЫНДЫРМА—1) техникада—бәрк материалларын сәтһинин шәклини дәјишмәк вә ја метал мә'мулаты оксидләрдән тәмизләмәк (мәс., леһимләмә вә галајлама ишләриндә) үчүн туршуларла (сулфат, хлорид вә с.) апарылан кимјәви е'мал просеси; 2) полиграфијада—*клишенин* бошлуг саһәләринин туршуларла е'малы. А. заманы туршу туршујадавамлы гатла өртүлмәјән метал сәтһини һәлл едир вә нәтичәлә сәтһ дәринләшир. А.-нын көмәји илә шүшә үзәриндә рәсм вә ја тутгун сәтһ әмәлә кәтирилир.

АШЫНМА—Јер сәтһиндә вә онун ән үст гатларында темп-рун дәјишмәси, су, һава вә организмләрин тә'сири илә сүхурларын парчаланмасы вә кимјәви дәјишмәси һадисәси. А. гуру вә сулу мүһитдә кедә биләр. Сулу мүһитдә сүхурларын А.-сы һалмиролиз адланыр. А., әсасән, ики нөв олур: физики А. кимјәви А. Физики А. темп-рун кәскин дәјишмәси, су, күләк, бузлаг вә битки көкләринин тә'сири илә сүхурларын көврәкләшмәси, механики парчаланмасыдыр.

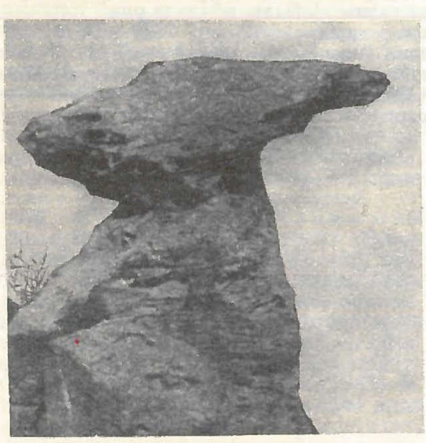

Кимјәви А. һава, су вә үзви аләмин кимјәви актив бирләшмәләринин (O_2, CO_2 вә с.) тә'сири илә сүхурларын кимјәви дәјишмәсидир. А. нәтичәсиндә мүхтәлиф релјеф формалары, сүхурларын парчаланма мәһсулу (елүвиум) вә фајдалы газынты (каолин, одадавамлы килләр вә с.) јатаглары әмәлә кәлир.

Әд.: Әлизадә Ә. Ә., Бабајев М. С., Үмуми кеолокија, Б., 1961; Казанский Ю. П., Выветривание и литогенез, М., 1969.

АШЫНМА ГАБЫҒЫ — литосферин үст һиссәсиндә, ана сүхурларын өз јерләриндә физики, кимјәви вә биокимјәви ашынмасындан әмәлә кәлән көврәк чөкүнтү тәбәгәси. Мүасир А.г.-ндан башга, бә'зи јерләрдә гәдим кеоложи дөвр А.г.-на да тәсадүф едилир. Бунларын галынлығы 30—60 *м*, бә'зән 250—300 *м*-ә чатыр. ССРИ әразисиндә дәмир, манган, никел, платин, алүминиум филизләри, сәпинти гызыл, одадавамлы кил јатаглары А.г. илә әлагәдардыр.

АШЫРЫМ—дағ массивиндә вә ја силсиләнин јалында кечид үчүн әлверишли алчаг саһә. А., әсасән, дағ чухурларында, надир һалда исә тәпә вә зирвәләрин маили јамачларында олур. А.-ларын һүнд. дағларын һүнд.-ндән асылыдыр. А.-да шосе вә д.ј.-лары, бә'зиләриндә исә анчаг јүк һејванлары вә пијадалар үчүн јарарлы енсиз чығырлар олур. Даими гар вә бузлаг зоналарындакы А.-лары кечмәк үчүн алпинист техникасындан истифадә едилир. Бөјүк Гафгаздакы Крестовы А.-ы (Һәрби Күрчүстан јолу) Орчоникидзе ш.-ни Тбилиси ш. илә, Салават А.-ы Дағыстаны Азәрб.-ла әлагәләндирир. *Ағсу ашырымы* вә *Бичәнәк ашырымы* Азәрб.ССР-дә мүһүм А.-лардыр.

АШКАРЛАЈЫЧЫ, фотографик ашкарлајычы — *експозисијадан* сонра фотоматериал үзәриндә алынан көрүнмәјән тәсвири ашкара чыхармаг үчүн ишләдилән мәһлул. А.-нын тәркиби, башлыча олараг, тәсвири ашкарлајан (метол, һидрохинон вә с.), просеси сүр'әтләндирән (гәләви), мәһлулу оксидләшмәдән мүһафизә едән (адәтән натриум-сулфит) вә фототәсвири вуалдан горујан, јә'ни шәклин тутгун чыхмасынын гаршысыны алан (калиум-бромид, бензотриазол вә с.) маддәләрдән ибарәтдир. Фотоматериалын нөвүндән вә мәһлулун тәтбигиндән асылы олараг А.-лар негатив, позитив, рентген вә с. фотошәкилләрин е'малы үчүн олур. Метол-һидрохинон А.-лары даһа кениш јајылмышдыр. Мәс., 1 *л* негативлик А. мәһлулун тәркибиндә 1 *г* метол, 5 *г* һидрохинон, 26 *г* сусуз натриум-сулфит, 20 *г* сусуз сода вә 1 *г* калиум-бромид олур. А.-нын тәркиби ашкарлама сүр'әтиндән (нормал, тез вә јаваш ашкарлама), алыначаг тәсвирин спесифик хүсусијјәтиндән (хырда дәнәвәр, штрихли тәсвирләр үчүн) асылы олараг нөвләрә ајрылыр. Бах һәмчинин *Рәнкли фотографија*.

Әд.: Шашлов Б. А., Шеберстов В. И., Теория фотографического процесса, М., 1965; Микулин В. П., Фотографический рецептурный справочник, 4 изд., М., 1972.

АШКАРЛАМА—ишығын тә'сири нәтичәсиндә ишығаһәссас фотографик материал үзәриндә алынмыш көрүнмәјән (кизли) тәсвирин ашкара чыхарылма просеси. Просес ашкарлајычы мәһлул дахилиндә кедир. А. әмәлијјаты јарыгаранлыгда (түнд гырмызы вә ја јашыл ишыгда), там гаранлыгда вә ја хүсуси ишыг кечирмәјән габларда апарылыр. А.-нын кедишинә јарыгаранлыгда визуал нәзарәт, там гаранлыгда исә вахта көрә нәзарәт едилир. Фотоматериалын нөвүндән вә формасындан, һабелә лабораторија шәраитиндән асылы олараг, мүхтәлиф А. үсулларындан, *ашкарлајычы* маддәләрдән, ашкарлама чиһаз вә машынларындан истифадә олунур. Ашкарлајычы чиһаз фотолөвһә, фотокағыз, фотоплјонка вә киноплјонка кими мүхтәлиф ишығаһәссас материалларын кимјәви е'малы үчүндүр. Фотолөвһәләр, тәбәгә формалы фотоплјонкалар вә фотокағызлар, адәтән, күвет вә ја ванналарда ашкарланыр. Кичик форматлы фотоплјонка, о чүмләдән сарғачлы вә 16 *мм*-лик киноплјонкалар үчүн ишләдилән чиһазлар охла бирләшдирилмиш ики дискдән ибарәт олур. Рәнксиз (ағ-гара) фотокағызлар әсас е'тибарилә, күветләрдә, рәнклиләр исә—чох вахт новлу чәрчивәләрә сарындыгдан сонра хүсуси чәнләрдә ашкарланыр. Фасиләсиз ишләјән ашкарлама машынларындан кинематографијада даһа чох истифадә олунур. Бу машынын әсас һиссәләри лентдартан механизмдән, ашкарлајычы вә сабитләшдиричи мәһлулларын, һәмчинин сујун төкүлдүјү чәнләрдән вә гурудучу шкафдан ибарәтдир. Лентдартан механизм плјонканы фасиләсиз һәрәкәт етдирир. Плјонканын е'мал сүр'әти, А. машынынын конструксијасындан вә киноплјонканын нөвүндән асылы олараг, саатда 30 *м*-дән 3000 *м*-ә гәдәрдир. А. машынында дозаторлар, термотәнзим вә компенсасија гурғулары фотографик мәһлулларын темп-р вә тәркибини сабит сахлајыр, насослар фотомәһлулларын дөвраныны тә'мин едир.

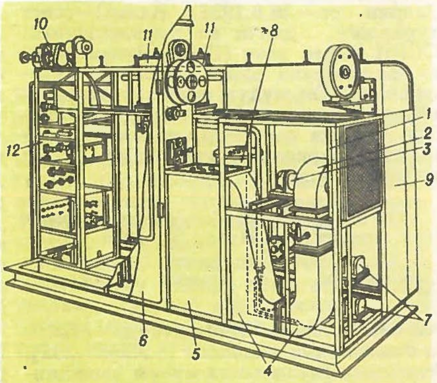

Ашкарлама машыны: *1*—һава сүзкәчи; *2*—мүһәррикли вентилјатор; *3*, *4*—гурудучу шкафын һаваөтүрәни; *5*—калорифер; *6*—гурудучу шкаф; *7*—фотографик мәһлуллар үчүн насослар; 8—термостат; *9*—фотографик мәһлул чәнләри; *10*—машын интигалы; *11*—дозаторлар; *12*—идарәетмә пулту.

Әд.: Голод И. С., Проявочные машины, М., 1956; Иофис Е. А., Кинопленки и их обработки, М., 1964; Блюмберг И. Б., Технология обработки фотокиноматериалов, 2 изд., М., 1967; Миз К., Джеймс Т., Теория фотографического процесса, пер. с англ., Л., 1973.

АШМАР Мәһәммәд (1880—3.3.1960)—Сурија ичтимаи хадими. Милли азадлыг мүбаризәси вә сүлһ тәрәфдарлары һәрәкатынын фәал иштиракчысы. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1956). Сурија милли үсјанында (1925—27) партизан дәстәсинин рәһбәри олмушдур. Сүлһ тәрәфдарларынын 2-чи Үмумдүнја конгресиндә (1950) иштирак етмишдир. 1953 илдән Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын үзвү, 1956 илдән Сурија сүлһ тәрәфдарлары Милли комитәсинин сәдри иди.

АШМАРИН Николај Иванович (4.10.1870, индики Чувашија МССР-ин Јадрин ш.—26.8.1933, Казан)—совет түркологу, дилчи вә фолклоршүнас. ССРИ ЕА м. үзвү (1929). Чуваш дили вә фолклоруна даир әсәрләрин мүәллифидир. Ән мүһүм әсәри 17 чилдлик «Чуваш дилинин лүғәти»дир (1928—58). Бакыда чағырылмыш 1-чи Үмумиттифаг түркoложи гурултајда (1926) иштирак етмишдир.

Әсәри: Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи, Б., 1926.

Әд.: Основоположник чувашского языкознания. Сб. статей, Чебоксары, 1971.

АШОКА—гәдим Һиндистанда *Маурја дөвләтинин* падшаһы [е.ә.268—232]. Атасынын сағлығында мүһүм чанишинликләрин һакими олмушдур; дахили мүбаризә нәтичәсиндә һакимијјәтә кечмиш вә күчлү ваһид һинд дөвләти јаратмаг сијасәтини давам етдирмишдир. А. дөвләтин мөһкәмләндирилмәсиндә буддизмдән истифадә етмәјә чалышмышдыр. А. дөврүндә һинд мәдәнијјәти хејли инкишаф етмишдир.

АШӨЛ МӘДӘНИЈЈӘТИ — Палеолит дөврүнә аид археоложи мәдәнијјәт. Илк тапынтылары Франсанын Амјен ш. јахынлығындакы Сент-Ашөл (Saint Acheul) адлы јердә әлдә едилмишдир. Африкада, Авропа вә Асијанын ч.-унда јајылмышдыр. ССРИ-дә Азых, Кударо вә Сони мағараларында Ашөл тәбәгәләри ашкар едилмишдир. Сатанидар, Арзни, Јаштух, Каратау, Лука-Врублеветскаја вә с. А.м.-нә аид ачыг дүшәркәләрдәндир. А.м.-нин тәгриби гәдимлији 400—100 мин илдир. А.м. үчүн әл чапачаглары, итиучлу әмәк аләтләри, әрсинләр вә с. характерикдир. А.м. дөврүнә аид инсан сүмүкләри Әлчәзаир, Мәракеш вә с. јерләрдә тапылмышдыр. А.м. дөврүндә ибтидаи ичма гурулушунун илк мәрһәләсиндә јашајан инсанлар јығычылыг вә овчулугла мәшғул олмушлар. Очаг јерләринин галыглары оддан истифадә едилдијини көстәрир.

АШТАРАК—Ерм.ССР-дә шәһәр. Аштарак р-нун мәркәзи. Касах чајы (Араз һөвзәси) саһилиндәдир. Јеревандан 20 *км* шм.-г.-дә, Јереван—Ленинакан шосе јолу үстүндәдир. Әһ. 14,9 мин (1975). Мәишәт хидмәти вә тикинти материаллары комбинатлары, Ерм.ССР ЕА елми-тәдгигат ин-тлары (радиофизика вә електроника вә физики тәдгигатлар), јахынлығында шәраб з-ду вар.

АШУР ИБРАҺИМ ОҒЛУ (?—?)—12 әср Азәрб. харраты. Һичри 567 (1171/1172) илдә Бакыдакы (Ичәришәһәрдә) Ләзки мәсчидинин меһрабыны дүзәлтмиш, ону нәфис орнаментләрлә бәзәмишдир. Бәзәкләрин даш үзәриндә ојулмасы А.И.О.-нун харратлыгла јанашы, даштәрашлыг сәнәтинә дә јијәләндијини көстәрир.

АШУРА (әр. عاشورا —онунчу күн)—ислам дининин мүртәче мәрасимләриндән бири; Мәһәррәм ајынын 10-чу күнү Кәрбәла чөлүндә өлдүрүлмүш Әлинин оғлу Һүсејнә, онун тәрәфдарларына шиәләрин сахладығы матәм. Бә'зи Шәрг өлкәләриндә А.-дан дини фанатизмин гызышдырылмасы мәгсәдилә истифадә едилир.

АШУРБӘЈЛИ Сара Балабәј гызы (д. 27.01.1906, Бакы)—совет тарихчиси, тарих е.д. (1966). Азәрб. Рәссамлар Иттифагынын үзвү (1946). Истамбулда Жанна д'Арк ад. франсыз коллежини (1925), АДУ-нун Шәрг факүлтәсини (1930), В. И. Ленин ад. АПИ-нин харичи дилләр факүлтәсини (1941) битирмишдир. 1937—58 илләрдә респ.-нын али мәктәбләриндә франсыз вә инкилис дилләриндән дәрс демишдир. Азәрб. ССР ЕА Тарих Музејиндә орта әсрләр шө'бәсинин мүдири (1954—58), Азәрб. ССР ЕА Шәргшүнаслыг Ин-тунда елми катиб вә баш елми ишчи (1958—61) ишләмишдир. 1961 илдән Азәрб.ССР ЕА Тарих Ин-тунун баш елми ишчисидир. Әсасән орта әср Азәрб. шәһәрләринин тарихини өјрәнир. Мәгаләләри инкилис, франсыз вә с. дилләрдә дәрч едилмишдир. А. бир сыра бојакарлыг әсәринин дә мүәллифидир.

Әсәрләри: Скульптура Азербайджана древнего периода и периода средневековья, Труды Музея истории Азербайджана, т. 1, Б., 1956; Очерк истории средневекового Баку, Б., 1964; Jndian merchants in medieval Azerbaijan Towns, Amity, Bombey, 1964.

АШУРӘЛИЈЕВ Мәммәд Мискин оғлу (д.1912, индики Шамхор р-нунун Нијазлы к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1953 илдән Сов.ИКП үзвү. 1949 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Шамхор р-нунун К. Сеткин ад. с-зунда фәһлә ишләјир. Азәрб.ССР Али Советинин (3-чү чағырыш) депутаты олмушдур.

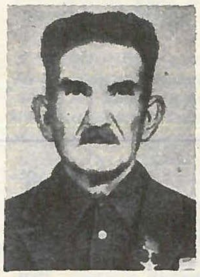

АШШУР—әфсанәјә көрә баш аллаһ, Ассурија падшаһларынын һимајәчиси. Падшаһлары истилачы јүрүшләрә, дүшмәнләрлә амансыз олмаға руһландырмыш.

АШШУР—Ассуријада шәһәр (инди Ирагда Гәл'әт-Шәргәт харабалығы). Ән гәдим археоложи тәбәгәләри е.ә. 4-чү миниллијә аиддир. 3-чү миниллијин сону—2-чи миниллијин әввәлиндә шәһәр-дөвләт олан А. Шумер-Аккад мәдәнијјәтинин вә транзит тичарәтинин бөјүк мәркәзи иди. Е.ә. 2-чи миниллијин орталарында Ассурија дөвләтинин пајтахты олмушдур. Е.ә. 614 илдә А.-у мидијалылар дағытмышдыр. Е.ә. сонунчу әсрләрдә А. парфијалыларын һакимијјәти алтында олмушдур. А.-ун харабалығы 1821 илдә тапылмышдыр. Археоложи газынтылар нәтичәсиндә бүтүн дөврләрә аид чохлу ме'марлыг абидәси, китабә, гәдим михи, о чүмләдән һетт јазылары олан бөјүк китабхана тапылмышдыр.

АШШУРБАНИПАЛ, Ашшурбанапал—Ассурија падшаһы [е.ә. 669—тәгр. 633], *Асирхаддонун* оғлу. Тир вә *Арвады* ишғал етмиш, Шәргдә вә Шималда киммериләрә, скифләрә, иранлы вә мидијалылара гаршы мүбаризә апармыш, Бабили (е.ә. 648) вә Еламы (е.ә. 639) истила етмишдир. А тарихдә һәм дә гәдим јазылы абидәләрин топлајычысы кими мәшһурдур. 1849—54 илләрдәки газынтылар заманы А.-ын *Нејнәвадакы* китабханасы тапылмышдыр.

АШШУРШҮНАСЛЫГ—бах *Ассириоложија*.

Б

Б—рус вә латын графикаларына әсасланан әлифбаларын, о ҹүмләдән Азәрб. әлифбасынын, һабелә бир сыра дикәр әлифбаларын икинҹи һәрфи, бу һәрфлә ишарә олунан самитин ады. *Финикија әлифбасында* јазылышы евә бәнзәдијиндән (𐤁) «бет» (јә'ни «ев», «чадыр») адландырылмышды. Јунан әлифбасы әсасында јарадылмыш латын әлифбасында В шәклини алмышдыр.

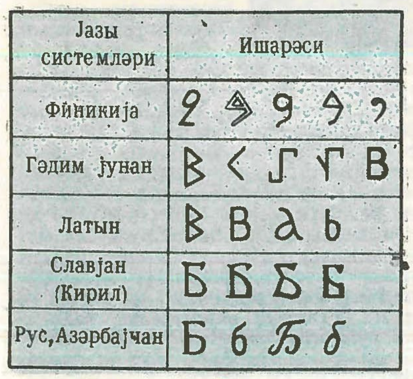
Јазы системләри
Ишарәси
Финикија
Гәдим јунан
Латын
Славјан (Кирил)
Рус, Азәрбајҹан

«Б» һәрфинин мүхтәлиф јазы системләриндә тәка мүлү.

Әрәб әлифбасында «ب» шәклиндә јазылыр вә «бә» адланыр. «Әлифба» сөзү А вә Б һәрфләринин адларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир.

БААЛ, Ваал — гәдим Финикијада, Фәләстиндә вә Суријада мәһсулдарлыг, су, мүһарибә вә с. аллаһы. Б. әввәлҹә бу вә ја дикәр тајфа, сонра исә јер (Тир Б.-ы, Сидон Б.-ы вә с.) аллаһынын үмуми адыны ифадә едирди. Б.-а ситајиш финикијалылар вә карфакенлиләр васитәсилә е.ә. 2—1-ҹи миниилликдә тәдриҹән Г.-ә (Мисир, Испанија вә с.) јајылмаға башламышдыр.

БАБ, Сејид Әли Мәһәммәд (20.10.1819, Шираз—9.7.1850)—Иранда *Баби үсјанларынын (1848—52)* рәһбәри, баби тәригәтинин баниси. *Меһдинин* зүһур едәҹәји һаггында әфсанәни тәблиғ едән шејхиләр тәригәтинин тәрәфдары вә онун башчысы Сејид Казымын јахын силаһдашы олмушдур. Сејид Казым өләндән сонра (1843) Б. тәригәтә рәһбәрлик етмиш вә 1844 илдә өзүнү «Баб» (әр. «гапы») адландырараг, диндарлар тәрәфиндән зүһуру көзләнилән Меһдинин фикир вә диләкләрини халга чатдыраҹаг васитәчи е'лан етмишдир. 1847 илдә Б. өзүнү «пејғәмбәр» е'лан едәндән сонра шаһ һөкумәти ону һәбсә алмышды. Һәбсханада бабилијин маһијјәтини шәрһ едән «Бәјан» әсәрини јазмышдыр. Баби үсјанлары заманы шаһын әмри илә Тәбриздә күлләләнмишдир.

Әд.: бах *Баби үсјанлары* мәгаләсинин әдәбијјатына.

БАБ ӘЛ-ӘБВАБ—орта әср әрәб мәнбәләриндә *Дәрбәндин* ады.

БАБА (Baba) Корнелиу (д.18.11.1906, Крајова)—румын бојакары вә график. РСР халг рәссамы (1962), Румынија ЕА (1963) вә Алманија Рәссамлыг Академијасынын (АДР) м. үзвү (1964). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын фәхри үзвү (1958). РСР Дөвләт мүкафатлары лауреаты. «Тарлада истираһәт» (1954), «Автопортрет» (1955), «Кәндлиләр» (1958), «Аилә» (1963) вә с. әсәрләрин, һәмчинин натүрморт вә иллүстрасијаларын мүәллифидир. Әсәрләри рәнк долғунлуғу илә сәчијјәви олуб, реалист вә монументал сәпкилидир.

БАБА (Бһабһа) Һоми Ҹаһанкир (30.10.1909—24.1.1966)—һинд физики, иҹтимаи хадим. Һиндистанда атом елми вә техникасынын тәшкилатчысы. Хариҹи елмләр академијалары вә елми ҹәмијјәтләринин фәхри үзвү. 1945 илдә Б.-нын тәшәббүсү илә Бомбејдә Тата Фундаментал Тәдгигатлар Ин-ту јарадылмышдыр. Һиндистанда Атом Енержиси Комитәсинин сәдри (1947) вә өзүнүн тәшкил етдији Тромбеј Атом Мәркәзинин директору (1957) олмушдур. Әсәрләри космик шүалар физикасына, мезонлар нәзәријјәсинә вә јүксәк спинә малик зәррәҹикләрә аиддир. Сүкунәтдәки мезона нисбәтән һәрәкәтдә олан мезонун јашама мүддәтинин бөјүк олдуғуну илк дәфә Б. көстәрмишдир. Атом енержисиндән динҹ мәгсәдләр үчүн истифадә мәсәләләринә һәср едилмиш илк конфрансын сәдри олмушдур (1955, Ҹеневрә).

Әд.: Блохинцев Д. И., Хоми Джихангир Баба, «Успехи физических наук», 1966, т. 89, в. 1.

БАБА ЗҮНУН вә ја Зүннун оғлу (?—1526)—1525—26 илләрдә Османлы империјасында антифеодал кәндли үсјаны башчыларындан бири. Б.З. түркмән, күрд тајфаларыны вә түрк кәндлиләрини әтрафына топлајараг Сивас, Гејсәри вә Ичеләдәк Киликија торпагларыны әлә кечирмишди. Үсјаны султан I Сүлејман Гануни јатыртмышдыр. Б.З. дөјүшдә һәлак олмушдур.

БАБА ИСҺАГ ҮСЈАНЫ — 1239—41 илләрдә *Сәлҹугиләр дөвләтиндә* антифеодал үсјан. Башчысы Баба Исһаг иди. Дини пәрдә алтында кедән үсјан синфи мүбаризәнин кәскинләшмәсинин нәтиҹәси иди. Үсјан Малатја, Сивас, Тогат, Амасја шәһәрләрини бүрүмүшдү. Үсјанчылар султан гошунларына галиб кәлдикдән сонра Баба Исһаг өзүнү хәлифә е'лан етди, лакин тезликлә тутулуб дара чәкилди. Үсјан јатырылдыгдан сонра иштиракчыларына диван тутулду.

Әд.: Гордлевский В. А., Государство Сельджукидов Малой Азии, Избр. соч., т. 1, М., 1960.

БАБА КУҺИ БАКУВИ (Мәһәммәд, јахуд Мәһәммәдәли ибн Абдулланын тәхәллүсү; 948, Бакы—1050, Шираз)—Азәрб. шаири, философ. Шәрг өлкәләринә (Иран, Әрәбистан, Һиндистан вә с.) сәјаһәт етмиш, бир мүддәт Иранын Нишапур ш.-ндә, сонра Ширазда јашамышдыр. Әсәрләри әрәб вә фарс дилләриндәдир. Суфи ше'ринин (бах *Суфилик*) илк көркәмли нүмајәндәләриндәндир. Әвәлләр ортодоксал ислам мөвгејиндә дурмуш, сонралар *батинилијин* илк нәзәријјәчиләриндән олмушдур. Фәлсәфи көрүшләринин әсасыны тәшкил едән материалист мејлли *пантеизм зәрдүштиликлә*, Емпедокл вә Пифагор тә'лимләринин ајры-ајры мүддәалары илә ујғун ҹәһәтләрә маликдир. Фарсча диваны вар. «Гафилләрә хәбәрдарлыг» вә «Әл-Һүсејн бин Мәнсур әл-Һәллаҹын һәјатынын әввәли вә ахыры» әсәрләрини шәргшүнас Л. Массинјон франсызча тәрҹүмәси илә бирликдә чап етмишдир (1914, Парис). «Һәдисләр», «Арифләрин хәбәрләри», «Һикмәтли сөзләр» вә с. әсәрләринин дә олдуғу күман едилир.

Әд.: Сеидзаде А. А., Мухаммед-Али Бакуви—выдающийся азербайджанский поэт и философ XI века. XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР, М., 1960; Очерки по истории азербайджанской философии, т. 1, Б., 1966.

БАБА ТАҺИР (тәхәллүсү Үрјан; тәгр. 1000, Һәмәдан—1055 илдән сонра) —Иран шаири. Фарс дилинин јерли шивәсиндә јазмышдыр. Суфијанә вә ашиганә мәзмунлу дүбејтиләри мәшһурдур. Онларда зәриф вә һәзин бир лиризмлә јанашы, иҹтимаи әдаләтсизлијә гаршы е'тираз мотивләри дә вар. Ше'рләри поетик дилинин садәлији, бәдии тәсвир васитәләринин тәбиилији илә фолклор нүмунәләринә јахындыр. Диваны дәфәләрлә Иранда вә Орта Асијада нәшр едилмишдир. «Кәламати-гәсәр» адлы әрәбчә һикмәтли сөзләр китабы вар. Бә'зи дүбејтиләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәри: К небу, и земле..., М., 1971.

БАБАДАҒ—Баш Гафгаз силсиләсинин ч.-ш.-индә дағ. Азәрб. ССР Губа вә Исмајыллы р-нлары сәрһәддиндәдир. Һүнд. 3629 *м*. Шм. вә шм.-ш. јамачлары биткисиздир. Гарачај, Вәлвәлә вә Кирдиман чајлары бурадан башланыр. Овлагдыр. Дағ кечиси вар. Ил боју гар олур.

БАБАДАҒ АШЫРЫМЫ—Баш Гафгаз силсиләсинин ч.-ш.-индә, ејниадлы дағын јамачындадыр. Һүнд. 3380 *м*. Азәрб. ССР-ин Губа вә Исмајыллы р-нлары арасында әсас кечидләрдән биридир.

БАБАДӘРВИШ — Азәрб. ССР Газах ш.-ндән 2 *км* г.-дә, Ағстафа чајынын сол саһилиндә гәдим јашајыш мәскәнләринин ашкара чыхарылдығы јер. Археоложи газынтылар (1958—66) нәтичәсиндә Б.-дә үч мәдәни тәбәгә мүәјјән едилмишдир. Е.ә. 5-чи миниллијә аид алт тәбәгәдән даирәви јарымгазма евләр, кил габлар, дән дашлары, сүмүк тоха, ијнә, биз, мүхтәлиф һејван сүмүјү вә с., е.ә. 3-чү миниллијә аид орта тәбәгәдән чиј кәрпичдән тикилмиш даирәви евләр, һәндәси нахышлар вә гуш тәсвирләри илә бәзәдилмиш чилалы гара вә гырмызы кил габлар, кил неһрәләр, манғаллар, һејван фигурлары, металәритмә очаглары, тунч әшја, арпа вә буғда галыглары вә с., е.ә. 2-чи миниллијин сону—1-чи миниллијин әввәлләринә аид үст тәбәгәдән дөрдкүнч евләр, тәсәррүфат гујулары вә күпләри, мүхтәлиф мәишәт габлары, кил мөһүрләр, мангаллар, тунчдан ох учлуглары, өкүз һејкәлчији, дәмир мә'мулат вә с. ашкара чыхарылмышдыр. Алт тәбәгә *Шомутәпә*, орта тәбәгә *Күр-Араз мәдәнијјәти*, үст тәбәгә *Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәтинин* абидәләридир. Тапынтылар вә тәдгигатлар көстәрир ки, Б.-ин гәдим сакинләри әкинчилик вә малдарлыгла, дулусчулуг, тохучулуг, метал е'малы кими мүхтәлиф сәнәт саһәләри илә мәшғул олмушлар.

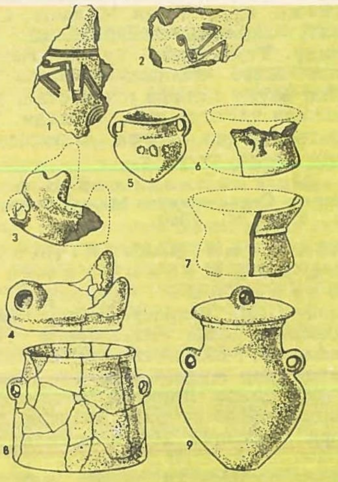

Бабадәрвишдән тапылан кил мә'мулаты (еркән Тунч дөврү): *1, 2*—нахышлы габ парчалары; *3, 4*—сачајағылар; *5—9*—мүхтәлиф габлар.

Әд.: Нариманов И. Г., Исмаилов Г. С., Акстафачаинское поселение близ г. Казаха, «Советская археология», 1962, № 4.

БАБАЗАДӘ Баба Гурбангулу оғлу [25.4.1911, Бакы гәзасынын Рамана к. (Бакы ш.-нин индики Рамана гәс.)—18.8.1962, Бакы]—совет нефтчи кеологу, кеолокија-минералокија е.д. (1962), Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1959). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1944). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1947). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. «Азәрнефт» Бирлијинин баш кеологу (1953—62) олмушдур. Онун рәһбәрлији илә Бузовна-Маштаға, Зирә, Палчыг сопкасы, Гарадағ, Гум адасы, Күровдағ, Мишовдағ вә с. јатаглар кәшф едилмишдир. Ленин ордени, 3 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Бузовны-Маштагинское нефтяное месторождение и перспективы поисков новых погребенных структур на Апшеронском полуострове, М., 1952; Классификация залежей нефти и газа Азербайджана, Б., 1960; Классификация залежей и месторождений нефти и газа Азербайджана и рациональная методика их разведки, М., 1964.

Әд.: Велиев С., Огни на Каспии, М., 1968; Јенәонун, Деды, отцы, внуки, Б., 1975.

БАБАЗӘНӘН-ДУРОВДАҒ КӘШФИЈЈАТ САҺӘСИ—Бакыдан 110 *км* ч.-г.-дә, Салјандан 6—10 *км* шм.-ш.-дәдир. Кеоложи хәритәалма ишләри илк дәфә 1914—19 илләрдә апарылмышдыр. 1927 илдән кәшфијјат ишләри апарылыр. Саһәнин кеоложи гурулушунда Антропокен, Абшерон, Акчагыл, Мәһсулдар гат чөкүнтүләри иштирак едир. Саһәни тәшкил едән гырышыг асимметрик брахиантиклинал гурулушлудур; шм.-г.-дән ч.-ш.-ә узаныр. Шм.-ш. ганадда лајларын јатым бучағы 25—35°, ч.-г. ганадда 10—15°-дир. Гырышыг ох бојунча ики позулма илә кәсилир. Бабазәнән вә Дуровдағ палчыг вулканлары бу позулмаларла әлагәдардыр. Структур вә дәрин кәшфијјат гујуларында Мәһсулдар гат вә Абшерон мәртәбәси орта шө'бәсинин чөкүнтүләриндә нефт вә газ ахынлары ашкар едилмишдир. Јатағын перспективи Мәһсулдар гат чөкүнтүләринин алт лајлары илә әлагәдардыр.

БАБАЈЕВ Аббас Ағабаба оғлу (1878, Иран Азәрб.-ынын Сараб ш.—1940, Бакы)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1905 илдән Сов.ИКП үзвү. 1901 илдә Бакыја кәлмиш, ингилаби һәрәката гошулмушдур. Бакы фәһләләринин 1903 ил ијул тә'тилиндә вә Бибиһејбәт фәһләләринин 1906 ил Бир мај нүмајишиндә иштирак етмишдир. 1909 илдә һәбс олунуб, Иркутск губ.-на сүркүн едилмиш, лакин јолда Петровск-Порт (индики Маһачгала) јахынлығында гачмыш, Терек, Кубан әјаләтләриндә, сонра Мајкоп, Туапсе вә Тифлисдә кизли ингилаби фәалијјәт көстәрмишдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Грозныда гырмызы партизан дәстәсинә дахил олмуш, 1919 илдә Һәштәрханда XI Гызыл Ордунун сијаси шө'бәсиндә ишләмиш, Бакыда, Ростовда әксингилаба гаршы вурушмушдур. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра тәсәррүфат ишләриндә чалышмышдыр. Шәрг халгларынын 1-чи гурултајынын (1920) нүмајәндәси олмушдур.

БАБАЈЕВ Ағачан Кәлдијевич (д. 10.5.1929, Түр. ССР Мары ш.)—совет физики чоғрафијашүнасы, чоғрафија е.д. (1963), проф. (1969). Түр. ССР БА акад. (1975; м. үзвү 1965 илдән), 1975 илдән Түр. ССР ЕА президенти. 1954 илдән Сов. ИКП үзвү. Түркмәнистан Дөвләт Университетиндә чоғрафија кафедрасынын мүдири (1952—56 илләрдә), досент (1956—60), Түр. ССР ЕА Сәһралар Институтунун директору (1960—75) олмушдур. Түр. ССР Чоғрафија чәмијјәти шурасынын (1959) вә Түр. ССР «Билик» чәмијјәти идарә һеј'әтинин (1971) сәдри, «Сәһраларын мәнимсәнилмәси проблемләри» журналынын баш редакторудур (1968). Әсас тәдгигатлары ССРИ-дә сәһраларын мәнимсәнилмәси вә Түр. ССР-ин физики-чоғрафи р-нлашдырылмасы мәсәләләринә һәср едилмишдир. Бир чох елми әсәрин [«Ташауз вилајәтинин ваһәдахили гумлары, онларын бәркидилмәси вә мешә салынмасы» (1957), «Гарагум сәһрасы» (1963), «Совет Түркмәнистаны» (1967), «Түркмәнистанын ваһә гумлары вә онларын мәнимсәнилмәси јоллары» (1973) вә с.] мүәллифидир. «Шәрәф нишаны» ордени вә Вавилов ад. медалла тәлтиф олунмушдур.

БАБАЈЕВ Адил Гафар оғлу (д. 27.1.1925, Нахчыван)—Азәрб. совет шаири, драматург. 1959 илдән Сов.ИКП үзвү. «Илк аддымлар» (1949), «Ана үрәји» (1957), «Анамын үзүјү» (1962), «Шәһидләрин үсјаны» (1969), «Ме'марын мәһәббәти» (1972), «Јолда көрүш» (1974) вә с. ше'р китабларынын, «Дағлар гызы» (1960), «Јарымчыг шәкил» (1967), «Мәним мәһәббәтим» (1971) пјесләринин мүәллифидир. Театр тарихи вә сәһнә хадимләри һаггында әсәрләри вар. А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов, Н. А. Некрасов, Р. Тагор, Н. Бараташвили, Абај Кунанбајев вә б.-нын бә'зи әсәрләрини Азәрб. дилинә тәрчүмә етмишдир.

БАБАЈЕВ Андреј Аванесович (27.12.1923, Азәрб. ССР Мартуни р-нунун Мысмна к.—21.10.1964, Москва)—совет бәстәкары. Ерм. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1958). Азәрб. Дөвләт Консерваторијасыны битирмишдир (1950, Г. Гарајевин синфи үзрә). «Гартал галасы» (1957), «Бағдасар дајы» (1964) опералarынын, «Октјабр» (1947), «Партија һаггында маһны» (1954) кантаталарынын, бир чох симфоник әсәр вә маһныларын, Азәрб. халг чалғы аләтләри оркестри үчүн 2 сүитанын, кинофилмләрә мусигинин вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Б.-ин јарадычылығы Азәрб. вә ермәни халг мусигисинә әсасланыр. О, тачик, түркмән, һинд вә б. халг мелодијаларыны да ишләмишдир.

БАБАЈЕВ Ариф Әлиһејдәр оғлу (д. 11.11.1934, Бакы)—совет ријазијјатчысы, физика-ријазијјат е.д. (1967), проф. (1968). Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү (1976), АДУ-да ријази анализ кафедрасынын мүдири (1965 илдән). Интеграллама әјриси һамар олмадыгда мәхсуси интегралы тәдгиг етмиш вә ону интеграл тәнликләрә тәтбиг етмишдир. Гејри-хәтти сингулјар интеграл тәнликләр үчүн варлыг вә јеканәлик мәсәләләрини тәдгиг етмиш, онларын тәгриби һәлли үчүн үсул вермишдир. Јүксәкихтисаслы кадрлар һазырланмасында хидмәти вар. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

БАБАЈЕВ Әбдүлһүсејн Микајыл оғлу (1877, Бакы—1961, Бакы)—Азәрб. харраты. Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1957). Кәнч јашларындан ағач үзәриндә ојма вә шәбәкәчиликлә мәшғул олмушдур. Б. бир нечә ил Ә. Әзимзадә ад. Азәрб. Дөвләт Рәссамлыг Мәктәбиндә шәбәкәчилик е'малатханасына рәһбәрлик етмишдир. Б.-ин јарадычылығында мүхтәлиф нөв рәһилләр, «Чәфәри», «Хаб-бидар», «Сәккиз гүллә», «Он алты гүллә» адлы мүрәккәб шәбәкәләр мүһүм јер тутмушдур. Б. Низами музеји, Азәрб. Тарихи Музеји, ХТНС-дә Азәрб. ССР павилјону (1939) вә с. үчүн шәбәкә композисијалары дүзәлтмишдир.

БАБАЈЕВ Әли Баба оғлу (д. 1910, Нахчыван)—Италијада партизан һәрәкатынын иштиракчыларындан бири. 1938 илдән Сов.ИКП үзвү. 1940 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. 1944—45 илләрдә Италијада Гарибалди бригадаларында баталјон командири олмушдур. Б.-ин баталјону вурушмаларда иҝидлик көстәрдији үчүн он дәфә партизан бригадасы командanлығынын тәшәккүрүнә лајиг көрүлмүшдүр. Б. Италијанын јүксәк әскәри мүкафаты «Һәрби шүчаәтә көрә» күмүш медалы илә тәлтиф едилмишдир.

БАБАЈЕВ Јури Николајевич (д. 21.5. 1928, Москва)—совет физики. ССРИ ЕА м. үзвү (1968), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1962), Ленин мүкафаты лауреаты (1959), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1953). Елми ишләри нүвә физикасы саһәсиндәдир. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

БАБАЈЕВ Көчәри Оруч оғлу (д. 1920, Чәбрајыл р-нунун Шүкүрбәјли к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1971). 1946 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысыдыр. Әмәк фәалијјәтинә 1938 илдә башламышдыр. 1959 илдән Чәбрајыл р-нундакы 26 Бакы комиссары ад. к-зун сәдридир. Сәккизинчи вә доггузунчу бешиллик планларын јеринә јетирилмәсиндә јүксәк наилијјәтләр газанмышдыр. Азәрб. ССР Али Советинин (7—8-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Октјабр Ингилабы, Гырмызы Әмәк Бајрағы орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БАБАЈЕВ Нәсрулла Ханбаба оғлу (14.12.1918, Бакы—3.3.1975, Бакы)—совет нефтчи алими, техника е.д. (1965), проф. (1968), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951), Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1972), Азәрб. ССР әмәкдар мүһәндиси (1960), ССРИ-нин фәхри нефтчиси (1968). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. 1965—70 илләрдә Азәрб. ССР Дәнизнефт бирлијинин рәиси, 1972—75 илләрдә «Дәнизнефтлајиһә» Ин-тунун директору олмушдур. Хәзәр дәниз нефт јатагларынын өјрәнилмәсиндә вә сәнаје мигјасында ишләнилмәсиндә јахындан иштирак етмишдир. Дәниздә чох дәрин вә маили гујуларын газылма технолоҝијасыны ишләјиб һазырламышдыр. Ихтиралары вар. Азәрб. ССР Али Советинин (7-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Бурение глубоких наклонных скважин на море, Б., 1959; Бурение глубоких скважин на морских площадях Азербайджана, Б., 1962.

БАБАЈЕВ Новруз Әмираслан оғлу (д. 22.3.1888, индики Чәлилабад р-нунун Сабирабад к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысыдыр. Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин илк илләриндән Сабирабад к.-нин ичтимаи һәјатында фәал иштирак етмиш, манғабашчысы, бригадир ишләмишдир. 1947 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

БАБАЈЕВ Пјотр Акимович (1883, индики Рјазан вил.-нин Касимов ш.—25.4.1920, Москва)—пешәкар ингилабчы. 1905 илдән Сов. ИКП үзвү. А. А. *Бабајева-Ставровичин* гардашы. 13 јашындан фәһләлијә башламышдыр. 1904 илдә һәрби хидмәтә чағырылмыш, Кронштадт вә Петербург болшевикләри илә әлагәјә кирмиш, матрослар арасында ингилаби иш апармышдыр. 1905 илдә һәбс олунмушду. 1912 илдә кизли олараг Москваја кәлмиш, Соколники е'малатханаларында чилинкәр ишләмишдир. Империалист мүһарибәси башландыгда чәбһәјә көндәрилмишдир. Феврал буржуа-демократик ингилабынын вә Октјабр силаһлы үсјанынын иштиракчысы олмушдур. 1918 илдә Б. комиссар олдуғу патрон з-ду илә бирликдә Москваја көчмүшдүр. Б. партијанын тапшырығы илә Тамбов болшевикләринә көмәјә көндәрилмиш, губ. фәһлә, кәндли вә әскәр депутатлары Советләри ичраијјә комитәсинин үзвү сечилмиш, Гызыл Орду һиссәләриндә сијаси рәһбәр олмуш, Тамбов ш. партија комитәсинә башчылыг етмишдир. 1918 илин ахырында Москваја чағырылмыш, Соколники р-н Депутатлар Совети Ичраијјә Комитәсинин сәдри, сонрадан һәмин р-нун партија комитәсинин катиби, Москва ш. партија комитәсинин үзвү сечилмишдир.

Б.-ин ад. Москвада гәннады ф-ки, пајтахтын Соколники р-нунда күчә, Шәкидә барамаачма ф-ки вар. Гәннады ф-кинин гаршысында Б.-ин бүстү гојулмушдур.

Әд.: Азәрбајчан өвладлары—Русија өвладлары, «Коммунист», 1969, 5 сентјабр; «Правда», 1920, 27 апреля; Они жили для тебя, М., 1964; Сын Азербайджана, сын России, «Вышка», 1969, 2 марта.

БАБАЈЕВ Расим (Рәһим) Һәнифә оғлу (д. 31.12.1927, Бакы)—Азәрб. совет рәссамы. Азәрб.ССР әмәкдар рәссамы (1964). Ә. Әзимзадә ад. Азәрб. Дөвләт Рәссамлыг Мәктәбиндә (1945—49) вә В. И. Суриков ад. Москва Рәссамлыг Ин-тунда (1949—56) тәһсил алмышдыр. Бојакарлыг вә дәзкаһ графикасы жанрларында ишләјир. «Дашкәсән», «Сумгајыт», «Гобустан», «Хыналыг» линогравүра силсиләләринин, һабелә «Өлүм дүшәркәси», «Гардаш хатирәси», «Дағлар», «Јер», «Көј» вә с. бојакарлыг әсәрләринин мүәллифидир. Б. китаб тәртибаты вә иллүстрасијасы (Р. Тагорун «Фәлакәт», Н. Һикмәтин «Кәллә» әсәрләри вә с.) саһәсиндә дә чалышыр. Бир сыра ушаг китабларына рәнкли иллүстрасијалар чәкмишдир (С. С. Ахундовун «Горхулу нағыллар» вә с.). Ифадәли монументал композисија, лаконик хәтләр вә рәнкләр Б.-ин јарадычылығы үчүн сәчијјәвидир. Әсәрләри бир сыра харичи өлкә сәркиләриндә нүмајиш етдирилмишдир. Третјаков галерејасында (Москва) вә Шәрг халглары инчәсәнәти музејиндә (Москва) әсәрләри вар.

БАБАЈЕВ Хан Јусиф оғлу (22.3.1919, Ләнкәран—29.5.1967, Бакы)—Азәрб. совет кино оператору. 1945 илдән Сов. ИКП үзвү. Үмумиттифаг Дөвләт Кинематографија Ин-туну битирмишдир (1950). Б. «Әмәк вә сәадәт» (1957), «Азәрбајчан мәдәнијјәтинин баһары» (1959) вә с. сәнәдли, «Бакынын ишыглары» (1950), «Көрүш» (1956), «Гара дашлар» (1958), «Өкеј ана» (1959), «Бөјүк дајаг» (1962), «Јенилмәз баталјон» (1966) бәдии филмләринин оператору олмушдур.

БАБАЈЕВ Чәфәр Мөһсүн оғлу (1889, Бакы—6.1.1961, Бакы)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз, Азәрб. комсомолунун тәшкилатчыларындан бири. 1918 илин мајындан Сов.ИКП үзвү. 1915—19 илләрдә Бакы мәтбәәләриндә мүрәттиб ишләмиш, болшевик вәрәгә вә интибаһнамәләринин кизли чапына көмәк етмишдир. Әскәрләр арасында ингилаби фәалијјәтинә көрә

1920 илин февралында һәбс олунмушдур. Азәрб.-да Совет һакмимијјәтинин гәләбәсиндән сонра 1-чи Азәрб. сүвари полкунун һәрби комиссары тә'јин едилмишдир. АКҜИ МК Бүросунун, РКҜИ Гафгаз Өлкә Комитәси Бүросунун үзвү, РКҜИ 3-чү гурултајынын (1920), Коммунист Ҝәнчләр Интернасионалынын 2-чи, Коммунист Интернасионалынын 3-чү конгресләринин нүмајәндәси олмушдур. 1921—25 илләрдә Шәрг зәһмәткешләринин коммунист ун-тиндә охумушдур. АК(б)П МК вә Азәрб.ССР ХКС-дә (1933—34) мәс'ул вәзифәләрдә чалышмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Совет Ордусунда сијаси ишчи олмушдур.

БАБАЈЕВА Гәндилә Аббас гызы (д. 1920, индики Мирбәшир р-нунун Мамырлы к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1937 илдән Мирбәшир р-нунун Ленин ад. к-зунда ишләјир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

БАБАЈЕВА Әләвијјә Һәнифә гызы (д.12.8.1921, Бакы)—Азәрб. совет јазычысы. 1949 илдән Сов.ИКП үзвү. «Мәним мүәллимәм» (1952), «Кәнд јоллары» (1958), «Пајызда» (1960), «Јенә баһарды» (1963), «Сеһирли пилләләр» (1974) китаблары кичик вә мәктәбјашлы ушаглара һәср олунмушдур. «Көлкә» (1964), «Јарпаглар нә һагда пычылдашыр» (1965), «Тут ағачы» (1967) адлы һекајә китабларында, «Адамлар вә талеләр» (ч. 1—2, 1971—73), «Һарадасан дост, һарада?» (1976) романларында ҝәнчләрин һәјатындан бәһс едилир. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә вә бә'зи харичи дилләрә тәрҹүмә олунмушдур.

БАБАЈЕВА Зибејдә Әһмәд гызы (д. 4.4.1906, индики Фүзули р-нунун II Маһмудлу к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1930 илдән Фүзули р-нунун Н. Нәриманов ад. к-зунда ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

БАБАЈЕВА Јетәр Шабан гызы (д. 1926, Балакән р-нунун Ититала к.) — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1950 илдән Сов.ИКП үзвү. 1942 илдән Балакән р-нундакы М. Ф. Ахундов ад. к-зда ишләмишдир. 1948 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

БАБАЈЕВА Ҝүлбичә Шабан гызы (д. 1928, Балакән р-нунун Ититала к.—10.5.1976, һәмин к.-дә)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1950 илдән Сов. ИКП үзвү. 1940 илдән Балакән р-нундакы М. Ф. Ахундов ад. к-зда ишләмишдир. 1948 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

БАБАЈЕВА Мәдинә Рүстәм гызы (10. 7.1920, Ҹәлилабад р-нунун Тәзәкәнд к.—5.6.1973, һәмин к.-дә) — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). Ҹәлилабад р-нунун М. Әзизбәјов ад. к-зунда мангабашчысы ишләмишдир. 1949 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

БАБАЈЕВА Нәнәгыз Рза гызы (д. 1922, Фүзули р-нунун Бабы к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1954 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941 илдән Фүзули р-нунун Ҝ. Әсәдов ад. к-зунда мангабашчысы ишләјир. 1949 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

БАБАЈЕВА Рәһимә Аслан гызы (д. 20.11.1924, Бакы)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысы. 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. 1942 илдә көнүллү олараг ҹәбһәјә кетмишдир. 416-чы Таганрог атычы дивизијасында һәрби трибуналын катиби олмушдур. Бир сыра вурушмада шәфгәт бачысы кими иштирак етмишдир. Б. Моздокдан Берлинәдәк дөјүш јолу кечмишдир. 2 Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БАБАЈЕВА-СТАВРОВИЧ Антонина Акимовна (партија тәхәллүсү «Јолдаш Антонина») (1880, Рјазан губ.-нын Касимов ш. —1942, Москва)—пешәкар ингилабчы. 1905 илдән Сов.ИКП үзвү, П. А. *Бабајевин* бачысы. Кимназијада охујаркән сол мәфкурәли Касимов ҝәнчләринин дәрнәјинә дахил олмушдур. 1898 илдә кимназијадан чыхарылмышдыр. 1903 илдә бир мүддәт Тума к.-ндә мүәллимлик етмишдир. Б.-С. Рјазан с.-д. дәрнәкләринин тапшырығы илә Тумада депо фәһләләри арасында фәал тәшвигат иши апарырды. 1904 илдә Москваја көчмүшдүр. Декабр силаһлы үсјанында (1905) иштирак етмишдир. Һәбс вә сүркүндә олмушдур. 1917 илин мартындан Хамовники р-н тәшкилатынын катиби иди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын иштиракчысы олан Б.-С. сонралар МК апаратында вә ҮРМИК-дә мәс'ул ишләрдә чалышмышдыр. Москванын ушаг евләринә рәһбәрлик етмиш, гадынлар арасында иш апармышдыр. 1931 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачы иди.

Б.-С.-ин атасы Һаким Бабајев 19 әсрин 70-чи илләриндә чар һөкумәти тәрәфиндән Нухадан (Шәкидән) Рјазан губ.-на сүркүн олунмуш, орада рус гадыны илә евләнмишдир. Бабајевләр аиләсинин сәккиз өвлады олмушдур. Бунлардан беши ингилабчы олмуш, Б.-С. вә П. Бабајев исә үч ингилабда иштирак етмишләр.

Әд.: Азәрбајҹан өвладлары— Русија өвладлары, «Коммунист», 1969, 5 сентјабр; Участники революции 1905 года, М.—Л., 1925; Герои Октября, М., 1967; Бабаева П., Моя сестра, «Вышка», 1969, 14 августа.

«БАБАЈИ-ӘМИР» — һәфтәлик Азәрб. сатирик журналы. 1915 ил апрелин 21-дән 1916 ил октјабрын 17-дәк Бакыда нәшр едилмишдир. 65 нөмрәси чыхмышдыр. Редактору вә нашири Әлабббас Мүзниб иди. «Б.-ә.» «Молла Нәсрәддин» журналынын тә'сири илә чыхса да, идеја вә сәнәткарлыг ҹәһәтдән ондан ашағы сәвијјәдә олмушдур. М. С. Ордубади, Әли Нәзми, С. Һүсејн, Ә. Ваһид вә б. журналда әмәкдашлыг едирдиләр. «Б.-ә.»-дә Ҹ. Ҹаббарлынын «Гәјјур әјјар», «Шәбрәнк әјјар» имзалары илә 40-дан чох ше'ри дәрҹ олунмушдур. 26—31-чи нөмрәләри Ә. Әзимзадәнин рәнкли рәсмләри илә чыхмышдыр.

Әд.: Ахундов Н., Азәрбајҹан сатира журналлары. 1906—1920-чи илләр, Б., 1968.

БАБАКИН Ҝеорки Николајевич (13.11 1914, Москва — 3.8.1971, Москва) — космонавтика саһәсиндә совет конструктору. ССРИ ЕА м. үзвү (1970), Ленин мүкафаты лауреаты (1966), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1970), 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. Тәдгигатлары авиасија вә космик техникаја аиддир. Ҝүнәш системинин планетләри вә Ајын тәдгиги үчүн автомат космик апаратларын јарадылмасы саһәсиндә мүһүм ишләр ҝөрмүшдүр. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БАБАРАТМА—Азәрб.ССР Шәки р-нунун Гарадағлы советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 19 *км* г.-дә, Јевлах—Загатала шосе јолундан 2 *км* аралы, Мурдарчајын (Әјричајын голу) саһилиндә, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 729 (1976); түтүнчүлүк, тахылчылыг, һејвандарлыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, 18—19 әсрләрә аид түрбә вә мәсҹид вар.

БАБАСЕР СУ АНБАРЫ — Азәрб. ССР Масаллы р-нунун Бабасер к. јахынлығында, Бошағадәрә чајы үстүндәдир. Ики су анбарындан (Биринчи Бабасер, саһ. 5 *ha*, һәчми 0,25 млн $м^3$; Икинчи Бабасер, саһ. 30 *ha*, һәчми 2,5 млн. $м^3$) ибарәтдир. Мүвафиг олараг 1956 вә 1964 илләрдә истифадәјә верилмишдир. Сувармада истифадә олунур.

БАБАСИЛ — дүз бағырсағын ашағы һиссәсиндәки веналарын дүјүн шәклиндә кенәлмәси. Б. дүјүнләри харичи (дәриалты) вә дахили (селикалты) олур. Вена диварларынын анадан кәлмә вә ја сонрадан зәифлији нәтиҹәсиндә баш верир. Кичик чанағын веналары вә дүз бағырсағын веноз кәләфләриндә тәзјиги артыран, јахуд ган дурғунлуғуна сәбәб олан амилләрдән (хроник гәбизлик, һамиләлик, чанаг вә гарын бошлуғу шишләри, отураг иш вә с.) әмәлә кәлир. Адәтән, орта јашлы вә аһыл адамларда тәсадүф едилир. Б. кишиләрдә гадынлара нисбәтән чох олур. Әламәтләри: дүз бағырсағын гуртарачағында ағры, көјнәмә, ганахма вә с. Б. дүјүнләриндән ганахма нәтичәсиндә анемија баш верә биләр. Мүаличәси: хәстәлији төрәдән әсас сәбәби арадан галдырмаг, гәбиз олдугда ишләтмә дәрманы, ималә, пәһриз, ағры олдугда фәввараәли сојуг душ, ағыр һалларда чәрраһи әмәлијјат.

Әд.: Клиник чәрраһлыг, Б 1974; Ривкин В., Л и Капуллер Л. Л., Геморрой, М., 1976.

БАБАХАНОВ Абдулла Бабаханович (д. 8.2.1910, Дашкәнд)—өзбәк совет ме'мары. ССРИ халг ме'мары (1970). Проф. (1965). Орта Асија Ме'марлыг Ин-туну битирмишдир (1933). Б., әсасән, мүлки биналарын лајиһәләрини вермишдир. Милли вә мүасир ме'марлыг үслубларынын вәһдәти Б.-ун јарадычылығына хасдыр. Б. 100-дән артыг бинанын, о чүмләдән, Шаһмәрданда (Һәмзәабад) Һәмзә мәгбәрәсинин (1950) вә Гызыл әскәрләрин хатирәсинә учалдылмыш һејкәл групунун (1967), Дүшәнбәдә Лаһути ад. театрын (1954), Сәмәргәнддә Улуғбәј рәсәдханасынын бәрпасынын (1962) вә с. лајиһәләрин мүәллифидир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

БАБАЧАЈ—Азәрб. ССР Кәдәбәј вә Шамхор р-нларында чај. Зәјәм чајынын сағ голу. Уз. 26 *км*, һөвзәсинин саһ. 99 *км*². Кичик Гафгазын шм.-ш. јамачындан (1790 *м* һүнд.-дән) башланыр. Әсасән, јағыш вә јералты суларла гидаланыр. Сувармада истифадә олунур.

БАБАЧАН (Рәмз Бабачановун тәхәллүсү; д. 21.12.1921, Дашкәнд)—өзбәк совет шаири, драматург. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1972). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. Өзбәкистан Јазычылар Иттифагы Идарә һеј'әти сәдринин мүавини, Асија вә Африка јазычылары илә Өзбәкистан респ. әлагә комитәсинин сәдридир. «Һәдијјә» (1940), «Гызыл көј гуршағы» (1949), «Севки сирләри» (1963), «Јени рүбаиләр» (1966) вә с. ше'р китабларынын, «Әзиз достлар» (1949), «Дирилик сују» (1969) вә с. поемаларын, «Әми вә әми ушаглары» (1960), «Гарачыны алдатмаг олмаз» (1964) пјесләринин мүәллифидир.

Әсәрләри: Дирилик сују, Б., 1975; Да, я—азиат. Стихи и поэма, М., 1973.

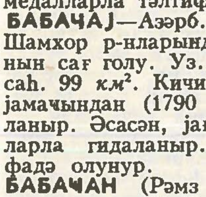

БАБАЧАНЈАН Амазасп Хачатурович (д. 18.2.1906, Шамхор р-нунун Чардаглы к.)—зиреһли танк гошунлары Баш маршалы (1975), Совет Иттифагы Гәһрәманы (1944). 1928 илдән Сов.ИКП үзвү. 1925 илдән Совет Ордусунда хидмәтдәдир. М. В. Фрунзе ад. Һәрби Академијаны (1942) вә Баш Гәраркаһ Академијасыны битирмишдир (1948). Совет—Финландија мүһарибәсиндә иштирак етмишдир (1939—40). Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә полк, бригада, корпус командири олмушдур. Москва вә Курск вурушмаларында, Сағсаһил Украјнасынын азад олунмасында, Висла—Одер, Берлин әмәлијјатларында вә с. вурушмаларда иштирак етмишдир. Механикләшдирилмиш 20-чи гвардија бригадасынын әмәлијјатларына бачарыгла рәһбәрлик етмиш, Днестр чајынын илк дәфә кечилмәсиндә бөјүк хидмәти олмушдур. 1949 илдән мәс'ул һәрби вәзифәләрдә ишләмиш, 1959—67 илләрдә Одесса Һәрби Даирәси гошунларынын команданы, 1967—69 илләрдә Р. Ј. Малиновски ад. Һәрби Академијанын рәиси олмуш, 1969 илдән Совет Ордусу Танк гошунларынын рәисидир. ССРИ Али Советинин (6—7-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 4 Гырмызы Бајраг ордени, 1-чи вә 2-чи дәрәчәли Суворов орденләри, 1-чи дәрәчәли Кутузов ордени, 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси ордени, 2 Гырмызы Улдуз ордени, 3-чү дәрәчәли «ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә Вәтәнә хидмәтинә көрә» ордени, харичи орденләр, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

БАБАЧАНЈАН Арно Арутјунович (д. 22.1.1921, Јереван)—ермәни совет бәстәкары, пианочу. ССРИ халг артисти (1971). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). 1956 илдән Сов. ИКП үзвү. Јереван (1947, бәстәкарлыг синфи үзрә) вә Москва (1948, фп. синфи үзрә) консерваторијаларыны битирмишдир. Б.-ын мусиги дили мүасирлик дујуму, образлылығы, експрессивлији илә сәчијјәләнир. Фп. илә оркестр үчүн јаздығы романтик руһлу «Гәһрәманлыг балладасы» (1950) вә фп. триосунда (1952) бәстәкарын фәрди үслуб хүсусијјәтләри ајдын нәзәрә чарпыр. Б., һәмчинин ики фп. үчүн «Ермәни рапсодијасы» (1950, А. Арутјунјан илә биркә), скрипка вә фп. үчүн соната (1959), виолончел илә оркестр үчүн консерт (1962), фп. үчүн «Алты лөвһә» (1965) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Б.-ын јарадычылығында кино мусигиси вә хүсусилә маһны жанры әһәмијјәтли јер тутур. Б.-ын ССРИ халг артисти М. Магомајев илә сых јарадычылыг әлагәси онун маһныларынын популјарлашмасында мүһүм рол ојнајыр. Классик бәстәкарларын, һәмчинин өз әсәрләринин ифачысы кими чыхыш едир. Педагожи фәалијјәт дә көстәрир (1950 илдән). Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

БАБАШОВ Бабакиши Муса оғлу (1892, индики Ағсу р-нунун Бичо к.—20.05.1972, һәмин к.-дә) — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948); 1932 илдән Ағсу р-нундакы Әзизбәјов ад. к-зда манга башчысы вә к-зчу ишләмишдир. 1947 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

БАББИТ — јатаг ичликләринин төкүлмәсиндә истифадә олунан галај вә гурғушун әсаслы антифриксион әринти. Б.-ин бә'зи маркалары стибиум, мис, никел, арсен, кадмиум, теллур, калсиум вә с. әлавә етмәклә алыныр (бах *Јатаг материаллары*). Б.-и 1839 илдә Америка алими И. Баббит ихтира етмишдир. Б. ашағы әримә темп-руна (300—420°С), јахшы ујушма хассәсинә вә кичик сүртүнмә әмсалына маликдир. Даһа мәс'ул говшагларда ишләјән јатагларын төкүлмәси үчүн *антифриксион материаллардан* јүксәк өзлүлүк вә сүртүнмә әмсалынын минимал олмасы тәләб олундуғундан, галај әсаслы Б.-дән истифадә едилир. Автомобил мүһәррикләри, трактор, д.ј., нәгл. вә с. һәрәкәт васитәләри үчүн јүксәк темп-ра давамлы јатаг ичликләринин һазырланмасында исә гурғушун әсаслы Б. ишләдилир.

БАБЕЗИОЗ, бабезиеллјоз—һејванларда ган паразитинин (бабезија, бабезиелла) төрәтдији хәстәлик. Һејвана отлаг кәнәләри васитәсилә кечир. Хәстә һејванын темп-ру јүксәлир (42°), нәбзи, тәнәффүсү сүр'әтләнир. Илк күнләрдә исһал, сонра гәбизлик, ганазлығы (анемија) мүшаһидә едилир. Сүдүн рәнки сары, бә'зән гырмызымтыл, дады ачы олур; гојунлар бала салыр. Хәстәлик 4—8 күн давам едир. Хәстәлијә тутулмуш гарамалын 40%-и, даварын исә 80%-и тәләф олур. Профилактикасы: һејванларда вә отлагларда кәнәләр мәһв едилир. Мүаличәси: акаприн, һемоспоридин вә с. препаратлар јахшы нәтичә верир.

Әд.: Шевцов А. А., Ветеринарная паразитология, М., 1965; Колабский Н. А., Бабезиозы. В кн.: Ветеринарная энциклопедия, т. 1, М., 1968.

БАБЕЛ Исаак Еммануилович (13.7.1894, Одесса—17.3.1941)—рус совет јазычысы. Јәһуди аиләсиндә доғулмушдур. Илк һекајәләри 1916 илдә дәрч олунмушдур. 1920 илдә Биринчи Сүвари Орду сыраларында дөјүшмүш, «Сүвари орду» (1926) китабындакы новеллаларда гызыл әскәр образыны јаратмышдыр. «Одесса һекајәләри» (1931) китабынын, «Гүруб» (1928), «Марија» (1935) пјесләринин вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Б. новелла устасы кими танынмышдыр.

Әсәри: Избранное, М., 1966.

Әд.: Левин Ф. М., И. Бабель, М., 1972.

БАБӘК, Бабәк әл-Хүррәми (тәгр. 795, башга мә'лумата көрә 798—14.3.838)—*Бабәк һәрәкатынын* (816—38) рәһбәри; көркәмли Азәрб. сәркәрдәси вә сијаси хадими. Әрдәбил (Иран Азәрб.-ы) јахынлығындакы Билалабад к.ндә доғулмушдур. Бә'зи мүәллифләрә көрә ады Һәсәндир. Б. ушаг икән јетим галмыш, 18 јашынадәк феодалларын мал-гарасыны отармыш, сәнәткар јанында шакирд олмушдур. Халгынын ағыр һәјаты кәнч Б.-дә јерли зүлмкарлара вә әрәб истилачыларына гаршы дәрин нифрәт ојатмышды. Хүррәмиләрә гошулан Б. *Чавиданын* өлүмүндән сонра Азәрб. халгынын әрәб истилачыларына вә Хилафәтә гаршы азадлыг мүһарибәсинә башчылыг етмишдир.

Б.-ин рәһбәрлији илә хүррәмиләр 20 илдән чох јаделли гәсбкарлара гаршы мүвәффәгијјәтлә мүбаризә апараг, Хилафәтин 6 ордусуну дармадағын етмишдиләр. Хилафәтин јахшы силаһланмыш низами гошунларына башчылыг едән Јәһја ибн Мү'аз, Иса ибн Мәһәммәд, Зүрејг ибн Әли, Әһмәд ибн әл-Чүнејд вә б. танынмыш әрәб сәркәрдәләри Б.-ә гаршы мүһарибәдә мәғлуб олмушлар. Әрәб ордусунун 6 мәшһур сәркәрдәси Б.-ин дәстәләри тәрәфиндән өлдүрүлмүшдү. 830 илдә Б.-ин гошунларынын Һәмәданы алмасы илә Шәрг торпагларынын Хилафәтдән ајрылмасы тәһлүкәси јаранды. Әрәб тарихчиси Мәс'удинин (10 әср) мә'луматына көрә, кениш вүс'әт алмыш Б. һәрәкаты Аббасиләр хилафәти үчүн ҹидди тәһлүкәјә чеврилмишди. Хәлифә Мә'мун вариси Мү'тәсимә хүррәмиләрә гаршы бүтүн гүввәләри сәфәрбәрлијә алмағы вә мүһарибәјә даһа тәдбирли, даһа гәддар бир сәркәрдә көндәрмәји вәсијјәт етмишди.

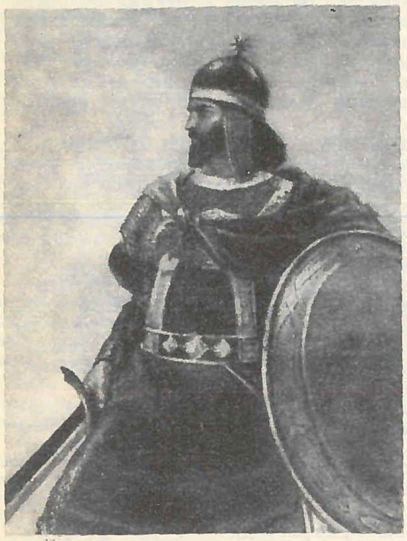

Бабәк. Фрагмент. 1944. Рәссам С. Шәрифзадә. Низами ад. Азәрбајҹан Әдәбијјаты Музеји. Бакы.

Б. әрәб ордусунун бир һиссәсинин Азәрб.-дан чыхарылмасына наил олмаг мәгсәдилә 834, 836 илләрдә Бизанс императору Феофилә Хилафәтә гаршы иттифаг бағламағы тәклиф етмишди. Б.-ин әрәбләрә гаршы Бизансла әвәлләр дә мүгавилә бағламасы мә'лумдур. 837 илдә император әрәбләрә гаршы гошун көндәрдисә дә, бу, Азәрб.-да мүбаризәнин нәтиҹәсинә әһәмијјәтли тә'сир көстәрмәди.

Б. һәрәкатынын кетдикҹә күчләнмәсиндән горхуја дүшән Мү'тәсим Бизанс дөвләти илә сүлһ бағлады вә Хилафәтин бүтүн һәрби гүввәләрини хүррәмиләрә гаршы көндәрди. Б. һәрәкатына гаршы әмәлијјат апаран јахшы силаһланмыш Хилафәт ордусуна, Бизансла мүһарибәдә шөһрәт газанмыш *Афшин* Һејдәр ибн Кавус башчылыг едирди. Үсјанчыларын шиддәтли мүгавимәтинә бахмајараг, әрәб гошунлары 837 илдә Бәзз галасыны алды. Б. кичик бир дәстә илә мүһасирәдән чыхыб Араз чајыны кечәрәк Аррана кәлди. О, Бизанса кедиб император Феофил илә әлагә јарадараг јени орду топламаг истәјирди. Лакин *Шәки* (индики Ерм.ССР-ин Сисијан р-нунда) һакими *Сәһл ибн Сумбатын* хәјанәти нәтиҹәсиндә әрәбләр Б.-и әлә кечирдиләр. 838 ил јанварын 4-дә Бабәк вә гардашы *Абдулла* Самирә ш.-нә апарылды. Хәлифә Мү'тәсим Б.-и ишкәнҹә илә е'дам етдирди.

Б.-ин башчылыг етдији азадлыг мүһарибәси Хилафәти зәифләтди вә онун парчаланмасыны сүр'әтләндирди.

Әд.: бах *Бабәк һәрәкаты* (816—38) мәгаләсинин әдәбијјатына.

БАБӘК ҺӘРӘКАТЫ (816—38)—Бабәкин башчылығы илә Азәрб. халгынын ислам дини, әрәб әсарәти вә феодал зүлмүнә гаршы мүбаризәси; орта әсрләрдә Јахын вә Орта Шәргдә ән гүдрәтли антифеодал һәрәкат.

Аббасиләр дөврүндә Азәрб.-да, еләҹә дә Хилафәтин һакимијјәти алтында олан башга өлкәләрдә халг күтләләринин истисмары даһа да күҹләнмишди. 8 әсрин 90-чы илләриндә Азәрб.-да јаделлиләрә гаршы башланан мүбаризәни Хилафәт гошунлары амансызлыгла јатыртды. 9 әсрин әввәлләриндә әрәб зүлмүнә гаршы мүбаризә јенидән күҹләнди. Тарихдә хүррәмиләр һәрәкаты ады илә мәшһур олан бу бөјүк кәндли мүһарибәси 807 илдә Азәрб.-да башланмыш вә тезликлә Һәмәдан, Исфаһан, Реј вә с. јерләри дә әһатә етмишди. Хүррәмиләр һәрәкатынын бу дөврү *Ҹавиданын* ады илә бағлыдыр. Хүррәмиләр исламы рәдд едир, кәндлиләри феодал әсарәтиндән гуртармаг, «үмуми бәрабәрлик» јаратмаг барәдә фикирләр ирәли сүрүрдүләр. Феодал мүлкијјәтини бүтүн зүлм вә бәдбәхтликләрин мәнбәји һесаб едән хүррәмиләрин әсас мәгсәди јаделлиләри өлкәдән говмаг иди.

Ҹавиданын өлүмүндән сонра (816) хүррәмиләр һәрәкатына Бабәк башчылыг етди. О вахтдан башлајараг һәрәкат сүр'әтлә кенишләнди. Һәрәкатын кедишиндә пијада вә сүвариләрдән күҹлү халг гошуну тәшкил олунду. Үсјана һазырлыг ишләри апармаг үчүн Азәрб. әјаләтләринә хүсуси адамлар көндәрилди. Үсјанчылар көзләнилмәз һүҹумларла јерли вә әрәб феодалларынын гүввәләрини әздиләр. Гәләбә Б.һ.-нын сыраларыны хејли кенишләндирди; Бабәкин тәкҹә сүвариләринин сајы 20 минә чатды. Хүррәмиләрин әсас күтләсини кәндлиләр, сәнәткарлар вә шәһәр јохсуллары тәшкил едирди. Үсјанчылар арасында мөһкәм интизам вар иди. Дөјүшләрә халг ичәрисиндән чыхмыш Азин, Мүавијә, Абдулла, Тархан, Рүстәм вә б. сәркәрдәләр башчылыг едирдиләр. Азәрб. әрәбләрдән азад олandан сонра үсјан гоншу вил.-ләрә дә јајылды. Кәндли һәрәкаты далғалары Ҹибал, Ермәнистан, Хорасан вә с. јерләри дә бүрүдү. Һәмәдан, Исфаһан, Масабзан вә с. шәһәрләр, Тәбәристан, Астрабад әјаләтләри, Дејләм әјаләтинин чох һиссәси үсјана гошулмушду. Әрәб тарихчиси Әбу Мәнсур *Бағдадинин* јаздығына көрә, тәкҹә Азәрб.-ын ч.-унда вә Дејләмдә Бабәк тәрәфдарларынын сајы 300 минә чатырды. Хәлифә Мә'мун 819 илдә Јәһја ибн Мү'азын башчылығы илә Бабәкә гаршы илк низами орду көндәрди. Дөјүшләрдә каһ бу, каһ да дикәр тәрәф мүвәффәгијјәт газанырды.

820 илдә хәлифә Иса ибн Мәһәммәди орду башчысы тә'јин едәрәк, Азәрб. вә Ермәнистанын идарә олунмасыны да она тапшырды. 821/22 илдә үсјанчылар Иса ибн Мәһәммәдин ордусуну дармадағын етдиләр. Әрәб сәркәрдәси Бағдада гачды. 823/24 илдә Зүрејг ибн Әли әрәб ордусунун башчысы тә'јин олунду вә Әһмәд ибн әл-Ҹүнејдин башчылығы илә она көмәк көндәрилди. Лакин илк вурушмада Әһмәд ибн әл-Ҹүнејд әсир дүшдү. Зүрејг ибн Әли исә кери чәкилди. Бундан сонра әрәб гошунларынын команданлығы Хилафәтин мәшһур сәркәрдәләриндән Мәһәммәд ибн Һүмејдә тапшырылды. Һәштадсәрдәки вурушма (829, 3 ијун) заманы әрәбләр үсјанчыларын пајтахты Бәззи тутмағы гаршыларына мәгсәд гојмушдулар. Лакин Бабәкин сечдији дүзкүн дөјүш тактикасы нәтиҹәсиндә дүшмәнә гәфләтән зәрбә ендирилди. 150 минлик әрәб ордусундан 30 мин нәфәри мәһв едилди. Мәһәммәд ибн Һүмејд дөјүш заманы өлдүрүлдү. 830 илдә хүррәмиләр Ибраһим ибн Лејсин башчылыг етдији сајҹа бешинҹи олан әрәб ордусуну мәғлуб етдиләр. Хүррәмиләрин Һәмәданы тутмасы (830) Хилафәтә ағыр зәрбә иди, чүнки Бағдады Шәрг торпаглары илә бирләшдирән јол бурадан кечирди. Бунунла, Шәрг торпагларынын Хилафәтдән ајрылмасы тәһлүкәси јаранды. 830 илдә әрәб сәркәрдәси Әли ибн Һишам Азәрб., Ҹибал вә Исфаһанын һакими вә орду башчысы тә'јин олунду. Лакин о, Бабәклә вурушмагдан бојун гачырдығы үчүн 831 илдә Бағдадда е'дам едилди. 830—33 илләр үсјанын ән јүксәк инкишаф дөврү иди. Әрәб тарихчиси Динәвәринин (9 әср) мә'луматына көрә, бу дөврдә Б. һ. чох кенишләнмишди. О дөврүн мүәллифләри (хүсусилә әрәб тарихчиләри) хүррәмиләр һәрәкатына дүшмән мүнасибәт бәсләдикләринә көрә хүррәмиләрин һәјата кечирдикләри иҹтимаи, игтисади вә сијаси тәдбирләр һаггында мә'лумат вермирләр. Еһтимал ки, әрәбләрдән азад едилмиш торпаглар кәндли иҹмаларынын ихтијарына кечмишди.

Бу дөврдә Арранда јашајан әрәб феодаллары ара мүһарибәләриндән вә хүррәмиләрин мүвәффәгијјәтләриндән истифадә едәрәк Хилафәтдән узаглашмаға мејл көстәрирдиләр. Бир тәрәфдән хүррәмиләрин мүвәффәгијјәтләри, дикәр тәрәфдән дахили чәкишмәләр Аббасиләрин һакимијјәти үчүн бөјүк тәһлүкә олмушду. Ҹәзирә әјаләтиндә, Сурија вә Мисирдәки үсјанлар, Бизансла апарылан мүһарибәләр чохлу хәрҹ вә гошун тәләб едирди. Хәлифә Мә'мун бу үсјанлары јатырырдыса да, хүррәмиләрлә бачара билмирди. Мә'мунун өлүмүндән (833) сонра гардашы Мү'тәсим һакимијјәтә кечди. Мү'тәсим хүррәмиләрә гаршы Исһаг ибн Ибраһимин команданлығы илә бөјүк орду көндәрди. Һәмәдан јахынлығындакы вурушмада (833) үсјанчылар мәғлуб олдулар. Хүррәмиләрин бир һиссәси Бабәкин сәркәрдәләриндән Нәсрин башчылығы илә Бизанса кетди. Бу вурушмадан сонра Мү'тәсим мүһарибәнин кедишиндә ҹидди дөнүш јаратмаг үчүн һәр шеји мүһарибәнин еһтијаҹларына табе етди. Әрәб ордусунун гәраргаһы јерләшән Әрдәбили тәҹһиз етмәк үчүн Мү'тәсим әмир Әбу Сәид Мәһәммәди Азәрб.-а көндәрди. Она Зәнҹанла Әрдәбил арасындакы мүдафиә истеһкамларыны бәрпа етмәк вә јол боју гарнизонлар јерләшдирмәк һаггында тапшырыг верди. Бу мүһарибәдә, Хилафәт тарихиндә илк дәфә олараг, почт көјәрчинләриндән истифадә едилмишди. Бабәк Әбу Сәид Мәһәммәдә гаршы Мүавијәнин башчылығы илә дәстә көндәрди. Әрәбләр ону мәғлуб етдиләр. Һәрәкатын кедишиндән вә үсјанчылара гаршы

Мү'тәсимин тәдбирләриндән горхуја дүшән јерли феодаллар (о чүмләдән Бабәкин мүттәфигләри *Сәһл ибн Сумбат*, Ибн Бә'ис вә Јесаи Әбу Муса) тәдричән Бабәкдән узаглашдылар. 835 илин ијун ајында Бизансла мүһарибәләрдә шөһрәт газанмыш сәркәрдә *Афшин* Һејдәр ибн Кавус хүррәмиләрлә вурушан әрәб гошунларынын баш команданы тә'јин олунду. Әрдәбилә кәлән Афшин, гәраркаһы хүррәмиләрин мөвгеләринә јахын јерә—Бәрзәндә көчүрдү. Часуслуг фәалијјәтинә хүсуси диггәт јетирән Афшин һәтта Бабәкин кәшфијјатчыларыны да өз тәрәфинә чәкмәјә чәһд едирди. 835 илдә Афшин Бәзз јахынлығында истеһкамлар тикдирди. Әрәбләрлә хүррәмиләр арасында каһ бу, каһ да дикәр тәрәфин гәләбәси илә нәтичәләнән кәшфијјат характерли вурушмалар кедирди. Әтраф јерләрә јахшы бәләд олан үсјанчылар дүшмәнин әрзаг, сурсат вә с. апаран карванларына гәфләтән басгын едир, әрәб гошунларынын тәчһизинә мане олурдулар. Афшин бунун гаршысыны алмаг үчүн Әбу Сәид Мәһәммәд, Һејсәм әл-Гәнәви вә әл-Вејһин башчылығы илә үч гошун һиссәси ајырды.

835 илдә Арчаг јахынлығында бөјүк вурушма олду. Гәфләтән дөјүшә кирән әрәб сүвариләри хүррәмиләри мәғлуб етди. Бабәк мин нәфәрдән артыг итки верәрәк Бәзз галасына чәкилди.

Хәлифә Афшинә көмәк үчүн *Буға әл-Кәбирин* башчылығы илә әлавә орду көндәрди. Буғаја Һәштадсәрдә мөһкәмләнмәк тапшырылмышды. Буға Афшинин әмрини көзләмәдән дөјүшә башлајыб Бабәки мәғлуб етмәји гәрара алды. Бәззә јахынлашдыгда, Буға ирәлијә 1000 нәфәрлик дәстә көндәрди. Онлары изләјән үсјанчылар гәфил һүчумла дәстәни мәһв етди. Бир нечә күн давам едән вурушмада Буға чохлу итки верәрәк гачмаға мәчбур олду. Үсјанчылар хејли пул вә силаһ әлә кечирди. Бу мәғлубијјәтдән сонра Афшин гышламаг үчүн Бәрзәндә чәкилди.

837 илдә хәлифә көркәмли сәркәрдәләр Чәфәр Хәјјат вә Итах Тәббах башда олмагла Афшинә көмәк үчүн ики орду вә 30 млн. дирһәм пул көндәрди. Лакин Афшин мүһарибә тактикасыны тамамилә дәјишмишди. Мүһарибәнин мүвәффәгијјәтлә баша чатачағына һәлә дә инанмајан хәлифә Афшинә бир-биринә зидд көстәришләр верирди. Афшинин бунлара дүзкүн әмәл етмәмәси тезликлә ордуда она гаршы наразылыға сәбәб олду. Афшин ордусуна хүррәмиләрлә вуруша кирмәјә ичазә вермирди. Јалныз хүсуси дәстәләр истеһкамлар тикир, Бәззә јол чәкирди. Афшинин Бабәкә белә мүнасибәти гошунда вә сәркәрдәләрдә, хүсусилә Чәфәр Хәјјатда шүбһә доғурурду. Афшин хәлифәнин һакимијјәтини девириб, Хилафәти бөлүшдүрмәк мәгсәди илә Тәбәристан һакими Мәзјар вә Бабәклә кизли данышыглар апарырды. Әбу Мәнсур Бағдади көстәрир ки, Афшин гошунун азлығыны бәһанә едәрәк Бабәклә мүһарибәни узадырды. Лакин Афшинин Бабәк вә Мәзјарла апардығы кизли данышыг вә јазышмалар нәтичәсиз галды; о өзүнү тамамилә ифша етмәмәк үчүн Бәззә һүчум әмри верди. 837 илин августунда Афшинин ордусу Бәззә јахынлашды. Әрәб ордусу галаны мүһасирәјә алды. Әрәбләр гала диварларыны дағытмаг үчүн атма силаһлардан истифадә едирдиләр. Бабәк баша дүшүрдү ки, хүррәмиләрин гәһрәманчасына мүгавимәтинә бахмајараг Бәзз давам кәтирмәјәчәк; одур ки, Афшинлә данышыға башлады. Афшин хәлифәнин адындан она бағышланылачағыны тәклиф етдикдә, Бабәк бир күн мөһләт истәди. Афшин бу тәклифи галаны мөһкәмләтмәк маневри кими баша дүшдүјү үчүн рәдд етди. Лакин бир мүддәт сонра Афшин јенидән данышыға башламаг барәдә Бабәкә хәбәр көндәрди. Афшин сүлһ бағламағы тәклиф едәрәк, хәлифәдән Бабәкин бағышланмасы һаггында фәрман алачағына сөз верирди. Хүррәмиләрин гүввәсинә инанан Афшин, Бәздә Бабәкин һакимијјәтини танымагла мүһарибәни данышыглар васитәси илә гуртармаға чалышырды. Бунунла, әрәбләр Бабәкин шәхсиндә исте'дадлы бир сәркәрдәни тәрәфләринә чәкиб Бизансла мүһарибәдә ондан истифадә етмәк истәјирдиләр. Лакин Бабәк Афшинин тәклифини гәбул етмәди. Әрәбләр галаја од вурдулар. Сајча чох олан әрәб гошунлары галаја сохулду. Һәр ики тәрәф бөјүк тәләфат верди. Бабәк Бәздәки гырғыны дајандырмаг үчүн хәлифәдән аман истәмәјә разылыг верди. Афшин Азини вә бир нечә сәркәрдәни киров көтүрмәк шәрти илә Бабәкин тәклифини гәбул етди. Лакин Азин вә б. дөјүш мејданында идиләр.

Бабәк әрәб гошунунун бир һиссәсинин Азәрб.-дан чыхарылмасына наил олмаг мәгсәди илә һәлә 834, 836 илләрдә Бизанс императору Феофилә Хилафәтә гаршы иттифаг тәклиф етмиш, мүгавилә бағламышды. Бәззин мүһасирәси заманы Бабәк јенидән Феофилдән көмәк истәди. О, Феофилә мәктубунда билдирди ки, хәлифә бүтүн гүввәләрини хүррәмиләрә гаршы көндәрмишдир вә Бизанс сәрһәди инди тамамилә ачыгдыр. Феофил 100 минлик гошунла һүчума башлады. Лакин Бизанс ордусунун һүчуму Азәрб.-да мүбаризәнин кедишинә тә'сир көстәрә билмәди. Әрәб гошунлары Бәззи тутду (837, 26 август). Афшин аиләләри илә бирликдә 7600 хүррәмини вә Бабәкин бир нечә оғлуну әсир алды. Бәзз уғрунда вурушмада тәгр. 80 мин үсјанчы, 100 миндән артыг әрәб әскәри мәһв олмуш, чохлу тикили дағыдылмышды. Мүттәфигләрин хәјанәти хүррәмиләри зәифләтди вә әрәбләрә Б.һ. әлејһинә мүбаризәдә дөнүш јаратмаға көмәк етди. Кичик дәстә илә мүһасирәдән чыхан Бабәк Араза доғру чәкилди. Афшин вил.-ләрин һакимләринә мәктуб көндәрәрәк Бабәки тутмағы әмр етмишди. Мү'тәсимин әмри илә Бабәки дири кәтирәнә 2 млн., башыны кәтирәнә исә 1 млн. дирһәм мүкафат вериләчәкди. Кечмиш мүттәфиги Сәһл ибн Сумбатын хәјанәти нәтичәсиндә әрәбләр Бабәки әлә кечирдиләр. Бабәк Самирә ш.-нә кәтирилиб бөјүк ишкәнчә илә е'дам едилди.

Мүвәффәгијјәтсизликлә нәтичәләнмәсинә бахмајараг, Б.һ. бүтүн Хилафәти ләрзәјә салмыш, Шәргдә әрәб һөкмранлығына ағыр зәрбә вурмушду. Б.һ. дөврүндә Хилафәтин тәгр. 500 мин әскәри мәһв едилмишди. Хилафәтин әсасыны сарсыдан вә онун дағылмасыны хејли сүр'әтләндирән Б.һ. гоншу халгларын азадлыг мүбаризәсини хејли јүнкүлләшдирди вә онларын әрәб əсарәтиндән азад олмасыны асанлашдырды. Хүррәмиләрин мәғлубијјәти вә Бабәкин е'дамы Азәрб.-да, еләчә дә Хилафәтин дикәр вил.-ләриндә әрәбләрә гаршы мүбаризәни дајандырмады. 838—39 илләрдә Тәбәристанда Мәзјарын башчылығы илә үсјан башланды. Үсјанчылар хүррәмиләрин шүарлары илә чыхыш едирдиләр. Б.һ.-нын мәғлубијјәтиндән сонра Сасунда (Ермәнистан), Арранда (Әбу Мусанын башчылығы илә) Хилафәт әлејһинә јени үсјанлар баш верди.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Томара М., Бабек, М., 1936; Ямпольский З. И., Восстание Бабека, Б., 1941; Буниятов З., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; سعید نفیسی بابك خرم دین دلاور آذربایجان، تهران، ۱۳۲۳.

БАБӘКИЛИК—бах *Хүррәмилик*.

БАБИ ЈАР—Кијевин шм. һиссәсиндә бөјүк дәрә. 1941 ил сентјабрын ахырында алман фашистләри Б.Ј.-да тәгр. 50—70 мин нәфәри (әсасән, јәһудиләри) күлләләмишдиләр. Сонра, ики ил әрзиндә Б.Ј. коммунистләрин, комсомолчуларын, һәрби әсирләрин вә б.-нын сахландығы өлүм дүшәркәси олду. Үмумијјәтлә, 1941—43 илләрдә Б.Ј.-да 100 миндән чох адам күлләләнмишдир. Фашистләр Кијевдән кери чәкиләркән, чинајәтләрини өрт-басдыр етмәк үчүн, 1943 илин август-сентјабрында дүшәркәни дағытдылар, јүз минләрлә чәсәди гәбирдән чыхарыб јандырдылар. 1943 ил сентјабрын ахырында собаларын јанында ишләјән, өлүмә мәһкум едилмиш 330 нәфәр үсјан галдырды. Онлардан јалныз 15 нәфәри өлүмдән гуртара билди. 1976 илдә Б.Ј.-да абидә гојулмушдур.

Баби Јарда фашизм гурбанларына абидә. Һејкәлтәрашлар: М. Г. Лысенко, В. В. Сухенко, А. П. Витрых, ме'мар А. Ф. Игнатенко. 1976 илдә ачылмышдыр.

БАБИ ҮСЈАНЛАРЫ (1848—52)—Иранда феодал гурулушуна, һабелә өлкәни мүстәмләкә һалына салан харичи капитала гаршы халг үсјанлары. Һәрәкәтверичи гүввәләри кәндлиләр, сәнәткарлар, шәһәр јохсуллары вә хырда алверчиләр иди. Баби тәригәтиндән олан ашағы руһани тәбәгәси вә хырда тиҹарәт буржуазијасы нүмајәндәләринин башчылыг етдији Б.ү. дини характердә иди. Үсјанчылар феодал мүлкијјәти вә истисмарынын ләғви, инсанларын бәрабәрлији уғрунда мүбаризә апарырдылар. 1848 илин сентјабрында Молла Мәһәммәдәли Бәрфируши вә Молла Һүсејн Бәшрујәнин башчылығы илә Мазандаранда башлајан биринҹи үсјаны 1849 илин мајында шаһ гошунлары јатыртды. Зәнҹан ш.-ндә башлајан икинҹи үсјан (1850, ијун—декабр) даһа мүтәшәккил вә инадлы иди. Бу үсјанда гадынлар да фәал иштирак едирди. Үсјанчыларын мүгавимәтинә бахмајараг, үсјан амансызлыгла јатырылды. 1850 илин ијунунда Нејриздә (Фарс әјаләти) башлајан үчүнҹү үсјан бир нечә күн әрзиндә јатырылды. Лакин Нејриз әтрафындакы дағлыг р-нларда бабиләрлә шаһ гошунлары арасында мүбаризә узун мүддәт давам етди. Б.ү. јатырыландан сонра һәрәкат күтләвилијини итирди вә бабиләр суи-гәсд сијасәтинә кечдиләр. 1852 илин августунда Нәсрәддин шаһа едилән мүвәффәгијјәтсиз суи-гәсддән бир мүддәт сонра бабиләрә күтләви диван тутулду. Кортәбиилик, чыхышларын гејри-мүтәшәккиллији вә ваһид рәһбәрлијин олмамасы үсјанларын мәғлубијјәтинин әсас сәбәбләриндән бири иди.

Әд.: Казем-Бек А. К., Баб и бабиды, СПБ, 1865; Иванов М. С., Бабидские восстания в Иране (1848—1852), М.—Л., 1939.

БАБИЛ (шумерҹә—Кадинкирра, аккад. Бабилу; һәрфи мә'нада аллаһын гапысы)—Месопотамијанын шм.-ында, Фәрат чајы саһилиндә гәдим шәһәр; харабалығы индики Һилла јахынлығындадыр. Б. ады илк дәфә аккадлы Саргон [е.ә. 2369—2314] әфсанәсинә дүшмүш вә III Ур сүлаләсинин јазыларында гејд едилмишдир. I Бабил сүлаләсиндән олан Һаммурапинин вахтында [е.ә. 1792—1750] Б. јалныз *Бабилистанын* дејил, бүтүн Өн Асијанын сијаси, игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзи иди. Е.ә. тәгр. 1595 илдә Б. һетләр тәрәфиндән ишғал олунмуш, е.ә. 1518 илдә Кассиләрин һакимијјәтинә кечмиш, е.ә. 732 илдә исә Ассурија дөвләтинә дахил едилмишди. II Навуходоносорун вахтында [е.ә. 604—562] Б. инкишафынын ән јүксәк мәрһәләсинә чатмышды. Б.-и е.ә. 539 илдә иранлылар, е.ә. 331 илдә исә Македонијалы Искәндәр ишғал етмиш, е.ә. 312 илдә о, Искәндәрин сәркәрдәләриндән олан Селевкин һакимијјәтинә кечмишди. Селевк Б. әһалисинин чохуну онун јахынлығында тикдирдији Селевкија ш.-нә көчүрмүш вә о вахтдан Б. әһәмијјәтини итирмиш, ерамызын 2 әсриндә исә там сүгута уғрамышды.

«БАБИЛ ГҮЛЛӘСИ»—гәдим јәһуди әфсанәсинә көрә инсанлар Бабилдә көјә чатан нәһәнк гүллә тикмәји гәрара алыблармыш. Бундан гәзәбләнән аллаһ Јәһва бу ишә мане олмаг үчүн куја онларын дилини мүхтәлифләшдирмишдир. Нәтиҹәдә гүллә тикилмәмиш вә бир-бирини баша дүшмәјән адамларын һәрәси бир тәрәфә дағылышмышдыр.

БАБИЛ ӘСАРӘТИ—гәдим јәһудиләрин тарихинә аид дөвр. Бабил падшаһы II Навуходоносор е.ә. 586 илдә Гүдсү аландан сонра јәһудиләрин бир һиссәси зорла Бабилистана көчүрүлмүшдү. Иран падшаһы II Кир е.ә. 538 илдә Бабилистаны ишғал едәндән сонра јәһудиләрә вәтәнләринә гајытмаға иҹазә вермишди.

БАБИЛИК, бабизм—19 әсрин 40-ҹы илләриндә Иранда *шиәлик* әсасында јаранмыш дини тәригәт. Башлыҹа мүддәалары тәригәтин баниси *Бабын* «Бәјан» китабында шәрһ олунмушдур. Б.-ә көрә Гуран вә шәриәтә әсасланан ганунлар көһнәлмишдир, онлары «Бәјан»да шәрһ олунмуш јени, маһијјәтҹә буржуа типли гајдалар әвәз етмәлидир. Демократик үнсүрләри Бабын шакирдләри Мәһәммәдәли Бәрфуруш, Гүррәтәлејн вә б. тәрәфиндән инкишаф етдирилән Б., бүтүн веркиләрин, мүкәлләфијјәтләрин вә хүсуси мүлкијјәтин ләғви, әмлакын үмумиләшдирилмәси, гадынларла кишиләрин һүгуг бәрабәрлији һаггында фикирләр ирәли сүрүрдү. *Баби үсјанлары (1848—52)* јатырылдыгдан сонра Бабын шакирдләриндән олан Бәһаулла Б.-ин радикал мәзмунуну атмыш вә јени, космополит *бәһаилик* тә'лимини јаратмышдыр.

Әд.: Белјајев Ј. А., Мүсәлман тәригәтләри (тарихи очеркләр), Б., 1958.

БАБИЛИСТАН — Месопотамијанын (индики Ирагын әразиси) ҹ. һиссәсиндә гәдим дөвләт. Е.ә. 2-ҹи миниллијин әввәлиндә јаранмыш вә е. ә. 539 илдә истиглалијјәтини там итирмишдир. Б. әсас шәһәри Бабилин ады илә адланмышдыр. Бабилин јүксәлишинәдәк (бә'зән һәтта сон дөврләрдә дә) Б. әразиси «Шумер вә Аккад» адланырды. Е.ә. 19 әсрин әввәлинәдәк Бабил ш. мүстәгил дејилди, Аккад падшаһларына (24—22 әсрләр), сонралар исә Урун III сүлаләсинин падшаһларына (22 әсрин сону—21 әср) табе иди.

Е.ә. 1894 илдә Б.-да амори мәншәли јерли сүлалә бәргәрар олду. Бу сүлалә падшаһ Һаммурапинин вахтында Бејнәннәһрејнин бөјүк һиссәсини бирләшдирмәјә вә ири мәркәзләшдирилмиш гулдарлыг дөвләти јаратмаға наил олмушду. Игтисади инкишаф јүксәк дәрәҹәјә чатмышды. Суварма системи кенишләндирилир, әввәлләрә нисбәтән тунҹ аләтләрдән даһа чох истифадә олунурду. Пул тәсәррүфатынын хүсуси чәкиси артмышды (мүбадиләдә вә әмәјә көрә һаг. верилмәсиндә күмүш илә өдәмә кетдикҹә мәһсул илә өдәмәни сыхышдырырды). Ҹәмијјәт гулдарлара вә гуллара бөлүнмүшдү. Һаммурапинин ганунлар мәҹмуәсиндән мә'лум олдуғу кими, сифаришлә ишләјән јохсул кәндлиләр вә сәнәткарлар да вар иди. Торпаг алыныб-сатыла билир, тамкарлар (тиҹарәт вә сәләм әмәлијјатлары илә мәшғул олан тиҹарәт акентләри) фәалијјәт көстәрирди. Кәнд иҹмасы парчаланма просеси кечирирди.

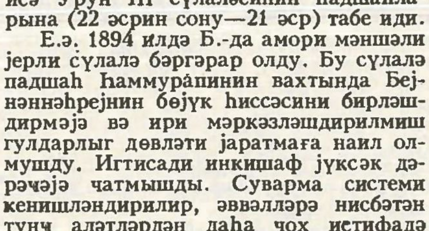

«Иштар гапысы». Е.ә. 6 әср.

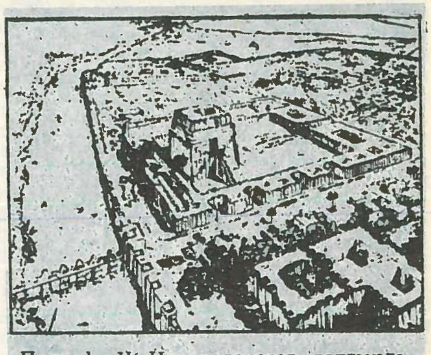

Падшаһ II Навуходоносор вахтында Бабилистан. Јенидәнгурма.

Е.ә. 18 әсрин 2-ҹи јарысындан Б.-а хариҹи дүшмәнләр, башлыҹа олараг кассиләр һүҹум етмәјә башламыш вә 16 әсрдә бүтүн өлкәни әлә кечирмишдиләр. Кассиләр сүлаләси дөврүндә (1518—1204) мүвәггәти тәнәззүлдән сонра тәсәррүфатда ҹанланма әмәлә кәлмишди (атчылығын инкишафы, гызыл кәтирилмәси, Мисирлә мүнтәзәм әлагә јарадылмасы вә с.). Кассиләр вә ондан сонракы сүлаләләр дөврүндә Б.-а дәфәләрлә јени хариҹи дүшмәнләр (башлыҹа олараг ассуријалылар вә еламлылар) басгын етмишдиләр. Е.ә. 7 әсрдә (689 вә 648) Бабилистан 2 дәфә Ассурија гошунлары тәрәфиндән дағыдылмышды.

Е.ә. 626 илдә Ассурија ҹанишини Набопаласар (Кәлдани) Ассуријадан ајрылды вә өзүнү Б. падшаһы е'лан етди. О, Ассурија илә мүбаризәдә мидијалылара көмәк көстәрди вә Киаксарла бирликдә Ассурија дөвләтинин әразисини бөлүшдүрдү. 626 ил Јени Бабил падшаһлығынын башланғыҹы кими гәбул едилмишдир. II Навуходоносор дөврүндә Мисир вә онун Асијадакы мүттәфигләри илә мүвәффәгијјәтли мүһарибәләр апарылмышдыр. 586 илдә Јерусәлим (Гүдс) дағыдылмыш вә јәһуди падшаһлығы Б.-ын әјаләтинә чеврилмишди. 574 илдә Тир Б. һакимијјәтини таныды. Набопаласар вә II Навуходоносорун вахтында Б. игтисадијјаты нисбәтән јүксәк сәвијјәјә галхды. Бабил Өн Асијанын башлыҹа тиҹарәт мәркәзинә чеврилди. Бурада тиҹарәт-сәләмчи аиләләри (Егиби вә б.) мүһүм рол ојнајырды. Тәсәррүфатын бүтүн саһәләриндә гул әмәјинин әһәмијјәти артырды. II Навуходоносорун өлүмүндән сонра бир нечә сарај чеврилиши олмушду. 555 илдә Набонид тахт-таҹа саһиб олду. 6 әсрин ортасында *Әһәмәниләр дөвләти* илә мүбаризәдә Б. мәғлубијјәтә уғрады. Е.ә. 539 илдә Иран падшаһы II Кир Бабилистаны әлә кечиртди. Е.ә. 482 иләдәк Иран шаһлары өзләрини Б. падшаһлары адландырмаларына бахмајараг, Б. әслиндә өз сијаси мүстәгиллијини итирмишди.

Әд.: Дьяконов И. М., Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства, «Вестник древней истории», 1952, №3—4; Струве В. В., Борьба с рабством-должничеством в Вавилонии и Палестине, «Палестинский сборник», 1958, в. 8 (66).

БАБИЛИСТАН ӘДӘБИЈЈАТЫ—бах *Бабилистан-Ассурија мәдәнијјәти.*

БАБИЛИСТАН ТӘСВИРИ СӘНӘТИ ВӘ МЕ'МАРЛЫҒЫ—бах *Бабилистан-Ассурија мәдәнијјәти.*

БАБИЛИСТАН-АССУРИЈА МӘДӘНИЈЈӘТИ—е.ә. 4—1-чи минилликләрдә Фәрат вә Дәчлә чајлары арасында (Месопотамија; мүасир Ирагын әразиси) јашамыш халгларын—шумер вә аккадлыларын, бабиллиләр вә ассуријалыларын мәдәнијјәти. Б.-А.м. бир тәрәфдән мәһсулдар гүввәләр, елм, техника, әдәбијјат вә инчәсәнәтин нисбәтән јүксәк инкишаф сәвијјәси, дикәр тәрәфдән дини идеоложијанын кениш јајылмасы илә характеризә едилир.

Мадди мәдәнијјәт. Е.ә. 4—3-чү минилликләрдә Месопотамијада мис, гисмән дә даш аләтләр ишләдилирди; е.ә. 3-чү миниллликдә миси тунч, е.ә. 1-чи миниллијин әввәлиндә исә тунчу дәмир әвәз етди. Месопотамијанын ч.-ундакы торпаглар- садә даш, ағач вә мис аләтләрлә суварма ишләри көрмәјә вә әкинчилијә имкан верирди; мис вә тунч кәтмәндән, 3-чү миниллијин орталарында исә котандан истифадә едилирди. Чахмаг дашындан һазырланан тахма дишли кил орагдан, сонралар исә метал орагдан истифадә олунурду; суварма тәсәррүфатында шадуф (суварма манчанағы; е.ә. 3-чү минилликдән е'тибарән јалныз бағчылыгда), черд (дол, бағара—е.ә. 2-чи минилликдән) вә гырхчәлләкдән (е.ә. 1-чи минилликдән башлајараг) истифадә едилирди. Дулусчулуг, тохучулуг, дәмирчилик вә ағач е'малы инкишаф етмишди. Ич һәјәтләри олан јашајыш евләри, әсасән, чиј кәрпичдән дөрдбучаг шәклиндә тикилирди. Сарај вә мә'бәдләр дә бу типдә тикилирди. Шәһәрләрин әтрафына кәрпич дивар чәкилирди. Шәһәрин бөјүк һиссәси мәркәзи мә'бәд вә сарајдан ибарәт иди. Е.ә. 2-чи миниллијин әввәли Ассурија дөвләтиндә һәрби техниканын инкишаф етдији дөврдүр. Һәрби дүшәркәләр јарадылыр, понтон көрпүләр салыныр, јоллар чәкилир, мүһасирә вә атма силаһлары, јандырычы аләтләр, дөјүш арабалары, дәмир кејим вә дикәр мүдафиә силаһлары дүзәлдилир, сүвари дәстәләри тәшкил едилирди.

Јазы мәдәнијјәти. Месопотамијада гәдим јазы системини шумерләр јаратмышлар. Сонра бу системи аккадлылар (бабиллиләр вә ассуријалылар) онлардан көтүрмүшдүләр. Е.ә. 4-чү миниллијин орталарындан башлајараг пиктографик јазынын (рәсмли јазы) јајылдығы мә'лумдур. Е.ә. 3-чү миниллијин орталарына доғру јазы артыг мүәјјән фикри ифадә етмәјә кифајәт гәдәр јарарлы иди. Шумер јазысынын ишарәләри јеринә көрә 3 група бөлүнүр: ад вә фе'л көкләрини ифадә етмәк үчүн ишләдилән сөзләрин ишарәләри—идеограмлар; фонетик һеча ишарәләри; сөзүн һансы анлајыш категоријасына аид олдуғуну көстәрән детерминативләр. Һәр ишарә—рәсмин бир нечә идеографик, бир чохунун исә, ејни заманда, һеча мә'насы да ола биләрди. Јазы үчүн кил лөвһәчикләрдән истифадә олунурду. Ишарәләр лөвһәчикләрә дүзбучаг тахта парчасынын тини илә јазылырды. Јазы басылан јердә һәр чизки енли вә дәрин олуб мых изини хатырладырды. Буна көрә дә бу јазы «Михи јазы» адланыр.

Аккад (бабил вә ассур) јазысында фонетик (һеча) јазыдан даһа кениш истифадә олунурду. Ејни заманда Аккад мәтниндәки һәр һансы Шумер сөзү аккадча да охунурду (мәс., гатерограмлар).

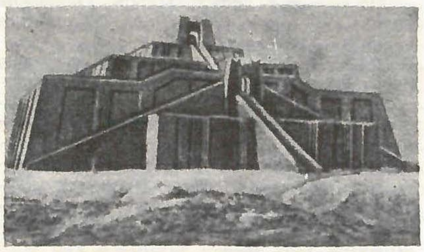

Ур шәһәриндә Зиккурат. Е. ә. 22—21 әсрләр. Јенидәнгурма.

Әдәбијјат. Е.ә. 3-чү миниллијин 1-чи јарысында Аккад вә Шумер дилләриндә шифаһи әдәбијјат инкишаф етмишди. Бабилистан, Шумер вә Аккад әдәбијјатынын әсас жанры олан епик поевијанын бир нечә нөвү вар: әсатири дастанлар (аллаһлар, дүнја, шәһәрләр вә мәдәнијјәт абидәләринин јаранмасы һаггында поемалар); гәһрәманлыг дастанлары («Килкамеш» вә с.); тарихи-гәһрәманлыг дастанлары (тарихи шәхсијјәтләр, хүсусән һөкмдарларын рәшадәтиндән бәһс едән поемалар); тарихи-дидактик каһин дастанлары («Әзабкеш мө'мин һаггында поема», «Ағанын гул илә сөһбәти»). Дини-фәлсәфи вә лирик поезија да инкишаф етмишди. Шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри е.ә 19—18 әсрләрдән јазыја алынмышдыр. Ассурија әдәбијјатынын мүстәгил әдәби абидәләри галмамышдыр. Бабилистан әдәбијјаты жанрларында тәглиди поема, һимн вә дуалар јазылырды (онларын бир чохуну падшаһ Ашшурбанипал јазмышдыр). Ассурија әдәбијјатынын орижинал жанры падшаһ салнамәләридир; гафијәли нәсрлә јазылмыш бу әсәрләрдә дөјүш сәһнәләри тәсвир олунур (II Саргонун е.ә. 714 илдә Урартуја јүрүшү һаггында Набушаллимшунунун аллаһа мәктубу вә с.). Бабилистан-Ассурија әдәбијјаты е.ә. 7 әсрдән тәнәззүлә уғрамышдыр.

Тәсвири сәнәт вә ме'марлыг. Гәдим Ассуријанын инчәсәнәти е.ә. 3-чү минилликдән е.ә. 7 әсрәдәк мөвчуд олмушдур. Ассуријада һејкәлтәрашлыг, сарај иншааты вә шәһәрсалма инкишаф етмишди; тикинти материалы башлыча олараг чиј кәрпич иди. Ассурија ме'марлығынын характерик нүмунәси II Саргонун Дур-Шәррукиндәки (индики Хорсабад) сарајыдыр. Е.ә. 712—707 илләрдә сүн'и платформа үзәриндә (бинада рүтубәт олмамасы үчүн) тикилмиш бу сарај диварла әһатә олунмушдур. Диварда гүлләвары чыхынтылар, сарајын тағшәкилли баштағларында исә ганадлы өкүз вә шир тәсвирләри вар. Сарај дивар рәсмләри, мүһарибә, ов, сарај һәјаты сәһнәләри вә с. сүжетли релјефләрлә бәзәдилмишдир. Нејнәвада Ашшурбанипалын сарајындакы һејван тәсвирләри е.ә. 7 әсрдә Ассуријада релјеф сәнәтинин јүксәк инкишаф етдијини көстәрир. Ассуријада ағачдан, тунчдан, фил сүмүјүндән вә с.-дән дүзәлдилән мә'мулатлар да кениш јајылмышды.

Бабилистан инчәсәнәти е.ә. 4-чү миниллијин әввәлиндә јаранмышдыр. Шумер инчәсәнәтиндә ме'марлыг мүһүм рол ојнамышдыр (е.ә. 27—25 әсрләр). Сүн'и платформа үзәриндә чиј кәрпичдән тикилән ич һәјәтли биналар, хүсусән әл-Убејддәки мә'бәд характерикдир. Бу мә'бәд мозаика вә релјефли фризләр, һабелә мисә тутулмуш һејкәлләрлә бәзәдилмишдир. Бурада һејкәлчикләр, гызыл вә гијмәтли дашлардан дүзәлдилән инчә зәркәрлик мә'мулатлары да вар (Ур сәрдабасы). Падшаһ Еаннатумун вә әскәрләрин тәсвири олан «Чалағанлар стеласы» (үзәри тәсвирли даш лөвһә), дөјүш сәһнәләри чәкилмиш ағач мозаикалы лөвһәләр Бабилистан инчәсәнәтинин мараглы абидәләридир.

Аккад инчәсәнәти (е.ә. 24—22 әсрләр) дағ сакинләринә гаршы јүрүш сәһнәсини екс етдирән мүрәккәб композисија (падшаһ Нарамсинин стеласы) вә Нејнәвадан тапылмыш I Саргонун һејкәли (мис) илә тәмсил олунур. Е.ә. 23—22 әсрләрдә Лагаш ш.-ндә Гудеанын һөкмранлығы заманында тикинти вә һејкәлтәрашлыг, е.ә. 22—21 әсрләрдә исә Шумер шәһәри Урда ме'марлыг (истеһкам, јашајыш биналары, сарај, мә'бәдләр вә с.) вә глиптика инкишаф етмишди. Һаммурапи ганунларынын мәтни јазылмыш релјефли даш лөвһә Бабилистан инчәсәнәтинин биринчи јүксәлиш дөврүнә аид (е.ә. 19—18 әсрләр) көркәмли абидәсидир.

Һаммурапи ганунларынын мәтни јазылмыш даш лөвһәнин бир һиссәси. Лувр.

Елм. Бабилистан-Ассурија елми, әсасән, һәлә илкин фактлар топламаг мәрһәләсиндә иди. Ән чох ријазијјат елми инкишаф етмишди; шумерләрин јаратдығы алтмышлыг сај системи әсасында мүхтәлиф һесаблама чәдвәлләри тәртиб олунмушду, әдәдләрин бөлүнмәси, вурулмасы, әдәдләрин квадратлары, кублары вә онларын көкләри вә с. истифадә едилирди. Пифагордан мин ил әввәл «Пифагор теореми»ни билир, бә’зи планиметрија вә стереометрија мәсәләләри, квадрат тәнликләр һәлл едирдиләр.

Е.ә. 1-чи минилликдә мүшаһидә астрономијасы вә ибтидаи һесаблама астрономијасы (Ај вә Күнәш тутулмасынын әввәлчәдән һесабланмасы, улдузларын һелиактик доғмасы) хејли инкишаф етмишди. Бабилистанда ријазијјат вә астрономијанын инкишафы бу елмләрин Јунаныстанда вә онун васитәсилә Гәрб өлкәләриндә јајылмасына бөјүк тә’сир көстәрди (мәс., чеврәнин 360°, саатын 60 дәгигәјә бөлүнмәси вә с.). Бир сыра Бабилистан астрономуну, мәс., Кидиннуну (Киден, е.ә. 3 әср) јунанлар јахшы танызырды. Шумер јазысынын вә е.ә. 2-чи миниллијин орталарына доғру артыг өлү дилә чеврилән, лакин дин вә елм дили кими ишләдилән Шумер дилинин өјрәнилмәси еһтијачы ишарәләр сијаһысынын тәртибинә сәбәб олду. Сонралар бу сијаһылар Шумер-Аккад луғәтләринә чеврилди. Бу дөврдә икидилли грамматик парадигма чәдвәлләри (сөзләрин һалланма вә тәсриф формаларынын чәдвәлләри) вә с. вар иди. Бу үсулла башга дилләр дә өјрәнилирди. Тарих елминин јаранмасы падшаһларын вә ән мәшһур һадисәләрин сијаһыларынын тәртиби, һабелә падшаһларын фәалијјәти тәсвир олунан јазыларын бина өзүлләринә гојулмасы илә башлајыр. Е.ә. 8 әсрин орталарындан башлајараг Бабилистанда мүнтәзәм сурәтдә салнамә јазылыр, чоғрафи сораг мәнбәләри тәртиб едилирди. Һәтта, мәркәзиндә Бабил шәһәри олмагла дүнјанын чоғрафи хәритәсини чәкмәјә дә тәшәббүс едилмишди. Кимја, әчзачылыг, ботаника, минералокија вә б. елмләрә даир термин, ресепт сијаһылары бу елмләр саһәсиндә дә билик вә мә’луматын олдуғуну көстәрир. Тибб елминин ајры-ајры саһәләри јаранмышды. Тәбијјат елмләри вә тәбабәт дин вә дини ајинләрлә сых бағлы иди. Мәс., һәкимләр каһин-чадукәр сајылырды. Бу дөврдә көј чисимләри вә тәбиәт һадисәләринә көрә фала бахмаг, јуху јозмаг, овсун, тилсим, чаду, сеһирбазлыг кениш јајылмышды.

Әд.: Лурье И., Лапунова К. и др., Очерки по истории техники Древнего Востока, М.—Л., 1940; Всеобщая история архитектуры, т. 1. М., 1944; Лосева И. М., Искусство древней Месопотамии, М., 1946; Всеобщая история искусств, т. 1, М., 1956; Дьяконов И. М., Народы древней Передней Азии, М., 1958; Флиттнер Н. Д., Культура и искусство Двуречья и соседних стран, М.—Л., 1958; Эпос о Гильгамеше, пер. с аккадского, М.—Л., 1961; Поэзия и проза Древнего Востока, М., 1973.

БА́БИЧЕВА Ксенија Лвовна (д.19.11.1907, Варшава)—совет актрисасы. Азәрб.ССР халг артисти (1946). 1938 илдән С. Вурғун ад. Азәрбајчан Дөвләт Рус Драм Театрынын артистидир. Роллары: Хураман («Вагиф», С. Вурғун), Сона («1905-чи илдә», Ч. Чаббарлы), Тукина («Сон гурбан», А. Островски), Надежда, Софја («Дүшмәнләр», «Зыковлар», М. Горки), Надежда Леонидовна («Кино чәкилир...», Е. Радзински), Мәрјәм («Даирәни кенишләндирин», И. Гасымов) вә б. Драматизм, лиризм, образларын психолокијасына дәриндән нүфузетмә вә с. Б.-нын јарадычылығы үчүн сәчијјәвидир. Азәрб.ССР Али Советинин (2,9-чу чағырыш) депутатыдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

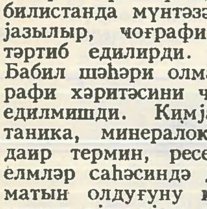

БАБЫ—Азәрб.ССР Фүзули р-нунун Арајатлы советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 35 *км* ч.-ш.-дә, Араз чајынын сол саһилиндән 2 *км* аралы, Бакы—Јереван д.ј. кәнарында, дүзәнликдәдир. Әһ. 757 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, електрик дәјирманы вар. *Бабы түрбәси* (13 әср) бу кәнддәдир.

БАБЫ ТҮРБӘСИ (Шыхбаба)—Фүзули р-нунун Бабы кәндиндә ме’марлыг абидәси. Үзәриндәки куфи хәтти илә јазылмыш китабәдә һичри 670 илдә (1271/72) Шејх Әбу Јагуб ибн Сә’д тәрәфиндән тикилдији көстәрилир. Кечмишдәки ансамблдан анчаг түрбә вә зәдәләнмиш минарә галмышдыр. Б.т. планда 8 кушәлидир. Ағ дашдан һөрүлмүш, үстү сәккизбучаглы чатма күнбәзлә өртүлмүшдүр. Түрбәнин күнбәзи башга түрбәләрдән фәргли олараг, биргат сыра дашдан һөрүлмүшдүр. Б.т.-нин харичи сәтһ бөлкүләриндә Нахчывандакы Мө’мүнә хатын түрбәсинин сәтһ бөлкүләринин тә’сири көрүнүр.

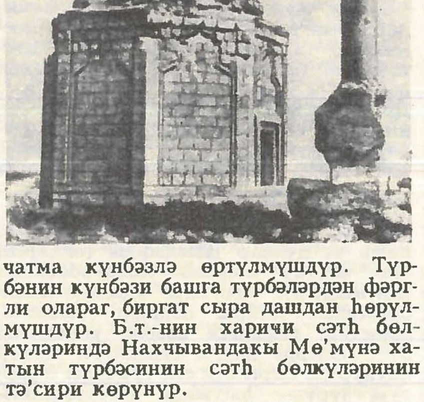

Әд.: Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А., История архитектуры Азербайджана, М., 1963.

БА́БЈА, Бабја-Гура (Babia Góra)—Полша вә Чехославакија сәрһәдиндә дағ. Гәрби Бескид д-рынын (Карпат д-ры) ән јүксәк зирвәсидир (1725 *м*).

БА́БОЧКИН Борис Андрејевич (18.1.1904, Саратов—17.7.1975, Москва)—рус совет актјору вә режиссору. ССРИ халг артисти (1963). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1974), проф. (1966 илдән). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1951). 1948 илдән Сов.ИКП үзвү. Сәһнә фәалијјәтинә 1921 илдән башламышдыр. 1952—53 илләрдә А. С. Пушкин ад. Москва Драм Театрынын баш реж., 1954 илдән Москва Малы Театрынын актјору вә реж. олмушдур. Әсас роллары: Чатски («Ағылдан бәла», А. С. Грибоједов), Јаланчы Дмитри («Борис Годунов», А. С. Пушкин), Клаверов («Көлкәләр», М. Ј. Салтыков-Шедрин), Огнјов («Чәбһә», А. Ј. Корнејчук) вә с. «Јајлаг гоншулары» (1939, 1964; М. Горки), «Пул» (1956, А. В. Софронов), «Иванов» (1960, А. П. Чехов), «Һәгигәт јахшыдыр, хошбәхтлик даһа јахшыдыр» (1966, А. Н. Островски) вә с. пјесләри тамашаја гојмушдур. Б. 1927 илдән киноја чәкилмишдир. Совет кино сәнәтинин бөјүк наилијјәти сајылан «Чапајев» (1934) филминдә јаратдығы Чапајев образы она дүнја шөһрәти газандырмышдыр. Б.-ин јарадычылығы рәнкарәнк олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Б. А. Бабочкин «Чапајев» филминдә.

БАБӨ́Ф (Babeuf) Гракх (әсл ады Франсуа Ноел) (23.11.1760, Сен-Кантен ш.—27.5.1797, Вендома)—франсыз ингилаби утопик коммунисти. *Бөјүк Франса ингилабынын* иштиракчысы. Јаранмагда олан Франса пролетариатынын мәнафејини мүдафиә етмишдир. *Директорија* дөврүндә «бәрабәрлик наминә» коммунист һәрәкатынын рәһбәрләриндән, 1793 илдә Парис Коммунасы әрзаг идарәсинин катиби олмушдур. Б. *јакобинләр* конвентини (бах *Милли конвент*) вә һәтта «јохсуллар синфинин рифаһы» мәсәләсинә лазыми әһәмијјәт вермәдијинә көрә Ж. П. *Мараты* да тәнгид етмишди. Б. 1790 илдә долајы веркиләрә гаршы һәрәкатын тәшкили үстүндә һәбс едилмишди. Ингилабын илк илләриндә әвәзи өдәнилмәдән бүтүн феодал һүгугларынын вә ири торпаг саһиблијинин ләғвини, мүсадирә олунмуш килсә торпагларынын ән аз тә’мин олунмуш кәндли групларына узунмүддәтли ичарәјә верилмәсини вә ичма торпагларынын бөлүшдүрүлмәсини нәзәрдә тутан чәсарәтли аграр програм ирәли сүрмүшдү. Б. коммунист чәмијјәтинә кечид үчүн мүвәггәти ингилаби диктатураны зәрури сајмышдыр. К. Маркс вә Ф. Енкелс Б.-үн вә онун тәрәфдарларынын бахышларынын зәиф чәһәтләрини тәнгид етмәклә бәрабәр, пролетариатын тәләбләрини ифадә едән әсәрләринә дә јүксәк гијмәт вермишләр. Б. үсјана һазырлыг дөврүндә сатгынлыгла әлә кечирилиб е’дам олунмушдур.

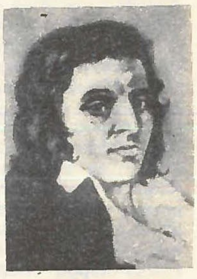

Әд.: Волгин В. П., Французский утопический коммунизм, М., 1960; Буонарроти Ф., Заговор во имя равенства, пер. с франц. [2 изд.], т. 1—2, М., 1963; Далин В. Гракх Бабеф накануне и во время Великой Французской революции (1785—1794), М., 1963.

БАБУЈН [Papio (Chaeropithecus) cynocephalus] — әсл павианлар чинсиндән мејмун. Бәдәнинин уз. тәгр. 75 *см*, гујруғу 60 *см* олур. Түкләри сарымтылдыр. Мәркәзи вә Чәнуби Африканын дүзән вә дағлыг јерләриндә јашајыр. Мејвә, дән, бөчәк, шала, сичан вә с. јејир. Бә'зи јерләрдә к.т. экинләринә бөјүк зијан вурур. Һејванхана вә зоопаркларда сахланылыр.

БАБУР Зәһирәддин Мәһәммәд (14.2.1483, Әндичан—26.12.1530, Кабил)—өзбәк вә һинд дөвләт хадими, сәркәрдә; *Бөјүк Моғоллар* сүлаләсинин баниси. Б. јазычы вә шаир кими дә танынмышдыр. *Тејмуриләр* нәслиндәндир. Фәрганә һакими олмуш вә узун илләр бүтүн Орта Асијаны һакимијјәти алтына алмаға чалышмышдыр. Өзбәк ханы Шејбани илә мүһарибәдән сонра (1504) Орта Асијадан говулмуш вә һәмин ил Әфганыстана јүрүш едиб Кабили тутмушдур. 1511 илдә *Шаһ Исмајылын* көмәји илә Сәмәргәнд вә Бухараны алмыш, лакин Сәфәви ордусу кедәндән сонра 1514 илдә өзбәкләр ону јенә мәғлуб етмишләр. 1519 илдән Һиндистана һәрби сәфәрләр етмиш вә Кабилдән Бенгалијајадәк әразини һакимијјәти алтына алмышды. Б.-ун чағатај дилиндә јаздығы «Бабурнамә» адлы автобиографик әсәриндә онун сәфәрләри, Орта Асија, Әфганыстан вә Һиндистанын тәбиәт мәнзәрәләри, кәнд һәјаты, ә'јанларын мәишәти, дөврүн адәт вә ән'әнәләри тәсвир едилир. Дүнја әдәбијјатынын гијмәтли нүмунәләриндән олан «Бабурнамә» инкилис, франсыз, алман, рус вә фарс дилләринә тәрчүмә олунмушдур. Б.-ун рүбаи вә гәзәлләрдән ибарәт диваны да вар.

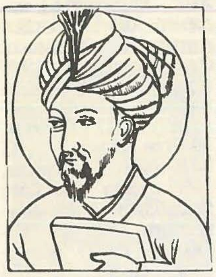

Бабур. 16 әср. Һинд рәсми.

Әсәри: Бабур-наме. Записки Бабура, пер. М. Салье, Ташкент, 1958.

Әд.: Кор-Оглы Х. Г., Узбекская литература, М., 1968.

БАБУШКИН Иван Василјевич (партија тәхәллүсү Николај Николајевич, Богдан, «Новитскаја» вә с.; 15.1.1873, Вологда губ.-нын Леденскоје к. — 31.1.1906, Мысоваја ст., индики Бабушкин ш.)— пешәкар ингилабчы, болшевик. 1887—94 илләрдә Кронштадт вә Петербургда чилинкәр ишләмишдир. 1893 илдә В. И. Ленинлә шәхсән таныш олмуш, 1894 илдә онун рәһбәрлик етдији марксист фәһлә дәрнәјиндә иштирак етмишдир. 1895 илдә Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»нын үзвү олмушдур. 1898 илдә РСДФП-нин Јекатеринослав комитәсини тәшкил етмиш, 1900 илдә кизли «*Јужны рабочи*» гәзетинин нашири ишләмишдир. Ленинчи «*Искра*»*нын* мүвәккили вә фәал мүхбирләриндән иди. Ингилаби фәалијјәтинә көрә дәфәләрлә һәбс едилмиш, 1902 илдә Јекатеринослав һәбсханасындан гачыб, Лондона кетмишдир. Орада В. И. Ленинлә көрүшүб, онун тәклифи илә «Хатирәләр»ини јазмышдыр. Һәмин илин октјабрында Русијаја гајытмыш, РСДФП Петербург Комитәсинин үзвү олмушдур. Русијада 1905—07 илләр ингилабында фәал иштирак етмишдир. Силаһ апараркән тутулмуш вә мүһакимәсиз күлләләнмишдир. В. И. Ленин Б. һаггында јаздығы некрологда ону халг гәһрәманы, болшевикләр партијасынын фәхри адландыраг көстәрмишдир: «Бу кими адамлар олмасајды, рус халгы һәмишәлик гуллардан ибарәт, нөкәрләрдән ибарәт бир халг олараг галарды» (Әсәрләри, ч. 16, сәһ. 383).

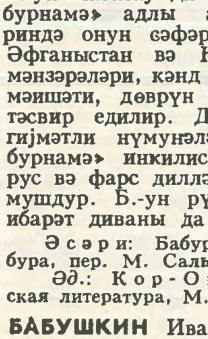

Әд.: Ленин В. И., Иван Василјевич Бабушкин, Әсәрләри, ч. 16, сәһ. 380—384; Мишкевич Г. И., И. В. Бабушкин, Л., 1963.

БАБҮЛМӘНДӘБ БОҒАЗЫ, Бабүлмәндәб (әр. باب المندب — кәдәр, көз јашы дарвазасы) — Әрәбистан ј-а-нын ч.-г. гуртарачағы илә Африка арасында боғаз. Гырмызы дәнизи Әдән көрфәзи вә Әрәбистан дәнизи илә бирләшдирир. Ән дар јери 26,5 *км*, ән дајаз јери 182 *м*. Бөјүк игтисади вә стратежи әһәмијјәти вар. Авропадан Шәрги вә Чәнуби Асијаја, Австралијаја јол бурадандыр.

БАВАРИЈА (Bayern) — АФР-ин ч.-унда инз. әрази. Дунај чајы һөвзәсиндәдир. Саһ. 70,6 мин *км*². Әһ. 10,8 млн. (1974). Инз.м. Мүнхен ш. Б. әразисинә Алп д-рынын шм. јамачлары (Сугшпитсе д., 2963 *м*), Швабија-Баварија јајласынын ш. һиссәси (400—1000 *м*), Франконија Алб јајласы, Чехија Мешәсинин вә Шумаванын г. һиссәләри, Баварија Мешәси дахилдир. Ијулун орта темп-ру Мүнхендә 17°С. Иллик јағынты 935 *мм*-дир. Сых чај шәбәкәси (Дунај Алп д-рындан башлајан голлары илә бирликдә) вар. Көлләри чохдур. Әразисинин 1/3-и мешәләрдир (күкнар, фыстыг вә с.). Чәмәнликләр хејли саһә тутур.

Б. сәнаје-аграр р-нудур. Әсас сәнаје саһәләри електротехника, үмуми машынгајырма, нәгл. машынгајырмасы (автомобилгајырма вә тәјјарәгајырма), дәгиг механикадыр. Тохучулуг, нефт е'малы, нефт-кимја, тикиш, шүшә-керамика, алүминиум, јејинти (пивә, пендир, јағ, шәкәр) сәнајеси инкишаф етмишдир. Сәнаје мүәссисәләри Мүнхен, Нүрнберг, Ерланкен вә Аугсбург, Швејнфурт, Рекенсбург вә с. шәһәрләрдәдир. Алүминиум мәһсулунун 1/3-ини бу р-н верир. Сүдлүк һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Б. АФР-ин тахылчылыг р-нудур. Буғда, човдар, арпа, шәкәр чуғундуру, мајаоту, јулаф, картоф экилир. Мајн чајы дәрәсиндә үзүм јетишдирилир. Д.ј.-лары, әсасән, електрикләшдирилмишдир. Сых автомобил јоллары вар. Дунај вә Мајн чајларындан кәмичиликдә истифадә едилир. Баварија Алп д-ры туризм р-нудур.

«Б.» сөзү 6 әсрдә бурада мәскән салмыш керман тајфасы баварларын ады илә бағлыдыр. 6—8 әсрләрдә бурада тајфа һерсоглуғу олмуш, 788 илдә Б. һерсоглуғу ләғв олунуб, әразиси Франк дөвләтинә гатылмыш, 10 әсрдән Алманија краллығы тәркибиндә јенидән бәрпа едилмишдир. 17 әсрдән курфүрстлүк, 1806 илдән исә краллыг олмушдур. 1871 илдә Б. Алманија империјасына дахил олмушдур. Алманијада *Нојабр ингилабы* (*1918*) нәтичәсиндә Б.-да респ. һөкумәти јарадылды. 1919 илин апрелиндә коммунистләр башда олмагла Б.-да *Баварија Совет Республикасы* е'лан едилди, респ. деврилдикдән сонра Б.-да иртича күчләнди, насионал-сосиалист (фашист) партијасы јаранды. Фашист диктатурасы дөврүндә (1933—45) Б. фашизмин мәркәзинә чеврилди. 1945 илдә фашист Алманијасынын мәғлубијјәтиндән сонра Б. АБШ-ын ишғал даирәсинә дахил едилди. 1949 илдән АФР-ин тәркибиндә инзибати әразидир. Б. АФР-дә сијаси *клерикализм* вә неонасизм мәркәзләриндәндир (бах һәмчинин *Алманија Федератив Республикасы*).

БАВАРИЈА СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСЫ—синфи мүбаризәнин кәскинләшмәси нәтичәсиндә вә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири илә Алманијада кенишләнән ингилаби јүксәлиш шәраитиндә, 1919 ил апрелин 13-дә Баварија зәһмәткешләри тәрәфиндән јарадылмышды. *Нојабр ингилабындан* (*1918*) сонра һакимијјәтә кечән сағ с.-д. лидерләринин сијасәтиндән наразы олан зәһмәткеш күтләләрин ингилаби һәрәкатынын кенишләнмәсинин гаршысыны алмаг мәгсәди илә, башда Е. Толлер олмагла «мүстәгил с.-д.»-ларын сазишчи сијасәт јеридән рәһбәрләри һәлә апрелин 7-дә Баваријаны «совет» респ.-сы е'лан етмишдиләр. «Мүстәгилләр» зәһмәткешләрин хејринә вә əксингилаба гаршы мүбаризә мәгсәди илә һеч бир тәдбир көрмәдији үчүн коммунистләр бу сахта совет һөкумәтиндә иштиракдан имтина едәрәк «мүстәгил с.-д.»-ларын әсил нијјәтләрини фәһлә синфи гаршысында ифша етдиләр. Буржуазијанын ачыг диктатурасыны бәргәрар етмәк мәгсәди илә апрелин 13-дә Мүнхендә әксингилаби гијам галхды. Әксингилабчылар әсас зәрбәни коммунистләрә гаршы јөнәлтмәјә чәһд көстәрдиләр. Лакин коммунист Р. Екелһоферин башчылыг етдији фәһлә дәстәләри гијамчылары дармадағын етди. Һәмин күнүн ахшамы Мүнхендә әсил совет респ.-сы јаранды. Б.с. р.-нын али һакимијјәт органы олан Фәалијјәт Комитәси вә Е. Левине башда олмагла коммунистләрин рәһбәр рол ојнадығы Ичраијјә Совети јаранды. Респ.-нын рәһбәр органларына коммунистләрлә јанашы «мүстәгил с.-д.»-лар да дахил едилди. Мүәссисәләрдә фәһлә нәзарәти гојулду, банкларын миллиләшдирилмәсинә башланды, јалныз зәһмәткешләрдән ибарәт Гызыл Орду јарадылды (кечмиш рус һәрби әсирләри групу да онун тәркибинә дахил едилди). Лакин Баварија коммунистләри бир сыра сәһвләрә јол вердиләр. Кәндлиләрин јохсул вә ортабаб тәбәгәсинин вәзијјәтини јахшылашдырмаг, фәһлә синфи илә кәндлиләрин иттифагыны бәргәрар етмәк үчүн һеч бир тәдбир көрүлмәди, һәмчинин дахили иртичаја гаршы мүбаризәдә гәтијјәтсизлик көстәрилди. Мәркәзи алман һөкумәтинин 120 минлик ордусу вә ајры-ајры алман торпагларынын гошунлары Б.с. р.-на гаршы јеридилли. Дахау р-нунда (Мүнхенин шм.-ы) ағыр дөјүшләр башланды. Гызыл Орду бир сыра гәләбәләр газанды, лакин һәлледичи анда «мүстәгил с.-д.»-лар хәјанәт јолу тутдулар. Иртича илә сазишә кирән «мүстәгилләр» коммунистләрә гаршы бөһтан кампанијасы апармагла апрелин 27-дә онлары һөкумәтдән чыхмаға мәчбур етдиләр. Даһа сонра «мүстәгилләр» ордуја кери чәкилмәк әмри вердиләр. 1919 ил мајын 1-дә әксингилаб гошунлары Мүнхенә кирди. Лакин гызыл әскәрләр мајын 5-дәк инадлы күчә дөјүшләри апарырдылар. Б.с.р. мәһв едилди. Әксингилаби террор башланды. Е. Левине вә Б.с.р.-нын дикәр рәһбәрләри күлләләндиләр.

Кәнч коммунист партијасынын рәһбәрлик етдији алман пролетариатынын гәһрәманлыг рәшадәтинин тәзаһүрү олан Б.с.р. тәкчә Алманијада дејил, Авропанын дикәр өлкәләриндә дә ингилаби һәрәката бөјүк тә'сир көстәрди.

Әд.: Ленин В. И., Баварија Совет Республикасына тәбрик, Әсәрләри, ч. 29, сәһ. 329—330; Полтавский М. А., Баварская Советская Республика, М., 1959.

БАГАЗ (?—?) — Парфија һөкмдары I Митридатын тәгр. е.ә. 155 илдә Мидијаја тә'јин етдији һаким.

БАГАНДАЛАР, гандалар—Угандынын ч.-унда јашајан халг. Онлара гоһум олан басесе вә басинго халглары илә бирликдә тәгр. 2 млн. нәфәрдир (1973). Банту дилләри аиләсинин шм. групундан олан луганда дилиндә данышырлар. 15 әсрдә јаратдыглары Буганда дөвләти 1894 илдә Инкилтәрәнин протекторатлығына кечмишдир. 19 әсрдә әрәб әлифбасы әсасында јазылары вар иди. 20 әсрдә латын әлифбасына кечмишләр. Әксәријјәти католик вә протестантдыр; мүсәлманлары да вар. Бир гисми ән'әнәви јерли е'тигадларыны сахламышлар. Әсасән, әкинчиликлә мәшғул олурлар.

БАГАРАН—бах *Бағаван*.

БАГАУДЛАР (лат. Bagaudae, күман ки, келт дилиндәки baga—мүбаризә сөзүндән)—3—5 әсрләрдә *Галлија* вә Шимали Испанијада Рома әлејһинә халг азадлыг һәрәкатынын иштиракчылары. Әсас һиссәси мүфлисләшмиш кәндлиләр, хырда сәнәткарлар, гул һалына салынмыш колонлар вә гачгын гуллар иди. Өзләрини император е'лан едән багауд башчылары Аманд вә Елиан әкинчи вә чобанлардан орду јарадараг ири торпаг саһибләринин маликанәләринә вә зәиф мүдафиә олунан шәһәрләрә һүчумлар едирдиләр. Б.-ын мүбаризәси Рома империјасынын һәрби гүдрәтини сарсытмагда мүһүм рол ојнады.

Әд.: Дмитриев А. Д., Движение багаудов, «Вестник древней истории», 1940, № 3—4; Корсунский А. Р., Движение багаудов, јенә орада, 1957, № 4.

БАГВАЛЛАР—анди-сез халгларына аид кичик етнографик груп. Дағ.МССР-ин Сумадин вә Ахвах р-нларынын бир нечә аулунда јашајырлар. Өзләрини јашадыглары ауллатын ады илә адландырырлар. Дил вә мәдәнијјәтчә *аварлара* јахындырлар. Јазы вә әдәбијјатлары авар вә рус дилләриндәдир. Әсасән, малдарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдурлар. Диндарлары мүсәлмандыр.

БАГГАЛ (әр. بقال —көјәрти, тәрәвәз сатан)—әрзаг маллары сатан. Б. сөзү әрәбләрдән фарслара вә түркләрә, түркләрдән исә Авропа халгларына (әсасән, Балкан өлкәләри васитәсилә) кечмишдир. Јахын Шәрг өлкәләриндә Б.-лар шәһәр тичарәтиндә мүһүм рол ојнајырлар. Әрзаг маллары мағазаларына верилән «баггалијјә», «бакалеја» ады Б. сөзүндәндир.

БАГДАСАРЈАН Данијел Аракелович (д.1909, индики Мартуни р-нунун Күнејгалер к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1948 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысыдыр. 1935 илдән Мартуни р-нундакы «Коммунизм» к-зунда ишләјир. 1947 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

БАГДАСАРЈАН Месроп Симонович (9.5.1894, индики Һадрут р-нунун Едилли к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1938 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысыдыр. 1945—67 илләрдә к-зда ишләмишдир. 1949 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. 1967 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

БАГДАСАРОВ Вениамин Керасимович (3.8.1886, Бакы — 12.7.1961, Бакы) — совет нефтчи алими. Техника е.д. (1945), проф. (1939). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1946). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. 1939—61 илләрдә АзНКИ нефт вә газ јатагларынын истисмары кафедрасына рәһбәрлик етмишдир. Нефтчыхарма техникасы вә технолокијасы саһәсиндә тәдгигат апармышдыр. 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БАГДАТЈЕВ Серкеј Јаковлевич (әсл фамилијасы вә ады Багдатјан Саркис Һајкович, партија тәхәллүсләри Серкеј Нарвски, Петров, Кудрјашев; 25.9.1887, Шуша—26.1.1949)—совет партија хадими. 1903 илдән Сов.ИКП үзвү. Бакы, Тифлис вә Петербургда партија иши апармышдыр. 1908 илдән РСДФП Петербург Комитәси вә ичраијјә комиссијасынын үзвү олмушдур. 1917 ил апрелин 20-дәки нүмајиш әрәфәсиндә, партија МК-сы гәрарына зидд олараг, Петербург Комитәси адындан «Рәдд олсун Мүвәггәти һөкумәт!» шүары олан вәрәгә бурахмышды. Буна көрә партија чәзасы алмышдыр. Ијун вә ијул нүмајишләриндә фәал иштиракына көрә һәбс едилмишдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Москвада партија ишиндә чалышмышдыр. 1920 илдән Загафгазија вә Шимали Гафгазда ишләмиш, Ермәнистан К(б)П МК вә Загафгазија МИК үзвү олмушдур. В. И. Лениннин мандаты илә 1921 илин сентјабрында *Әмәк вә Мүдафиә Шурасынын* Муғанда мелиорасија ишләри мүвәккили тә'јин едилмишди. 1926 илдән Москвада ССРИ ХКС јанында Ирригасија комитәси сәдринин муавини вә с. вәзифәләрдә ишләмишдир. 1940 илдән фәрди пенсијачы иди. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

БАГДАШ Халид (д.15.11.1912, Дәмәшг) — Сурија фәһлә вә милли азадлыг һәрәкаты хадими. 18 јашындан ингилаби һәрәката гошулмушдур. 1930 илдән Сурија Коммунист Партијасынын (СКП) үзвүдүр. 1933 илдән СКП МК-нын катиби, 1937 илдән исә баш катибдир. Коминтернин 7-чи конгресиндә (1935) иштирак етмишдир. 1954—58 илләрдә Сурија парламентинин депутаты олмушдур. Нәзәри вә публисистик әсәрләри вар.

Әсәрләри: Сирия на новом пути, «Проблемы мира и социализма», 1965, № 3; Идеи Октября на Арабском Востоке, «Коммунист», 1967, № 17; Избранные статьи, М., 1970.

БАГИ (Baki) Маһмуд (1526, Истамбул—7.4.1600, Истамбул)—түрк шаири. Орта әсрләр түрк диван әдәбијјатынын ән көркәмли нүмајәндәләриндәндир. «Солтани-шүәра» ады алмыш, Мәккә вә Истамбул газысы, Анадолу вә Румели газәскәри олмушдур. Солтан Сүлејман Ганунијә вә б.-на мәдһијјәләр јазмышдыр. Ән дәјәрли әсәри Солтан Сүлејманын өлүмүнә һәср етдији мәрсијәдир. Мәшһур «Баһаријјә гәсидәси»ндә тәбиәтин көзәллији јүксәк сәнәткарлыгла тәсвир едилмишдир. Диваны, сарај мүһити әлејһинә сатирик ше'рләри вар. Орта әср Шәрг мүәллифләринин бә'зи әсәрләрини түркчәјә тәрчүмә етмишдир. Түрк поезијасыны формача тәкмилләшдирмиш, ше'р дилини јениләшдирмиш вә зәнкинләшдирмишдир. Фүзулинин бир нечә гәзәлини («Мәни чандан усандырды, чәфадан јар усанмазмы» вә с.) *тәхмис* етмишдир. Азәрб. шаир вә алимләриндән Әһди Бағдадинин вә Б. илә шәхсән көрүшмүш Садыг бәј Әфшарын (Садиги) тәзкирәләриндә ондан бәһс олунур.

Әд.: Гулузадә М., Фүзулинин лирикасы, Б., 1965; Гарбузова В. С., Поэты средневековой Турции, Л., 1963.

БАГЈАН Григори Карапетович (31.3.1914, Азәрб.ССР Дашкәсән р-нунун Гушчу к.—27.9.1965)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (29.6.1945), кен.-мајор. 1938 илдән Сов. ИКП үзвү. 1941 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә полк командири олмуш, Украјна вә Чехословакијанын азад едилмәсиндә икид-

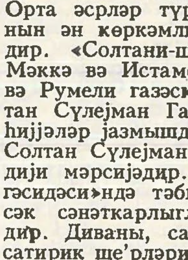

лик ҝөстәрмишдир. М. Фрунзе ад. Һәрби Академијаны (1948) вә Баш Гәраргаһ Академијасыны (1955) битирмишдир. Ленин ордени, 2 Гырмызы Бајраг ордени, Александр Невски ордени, 1-ҹи дәрәҹәли Вәтән мүһарибәси ордени, Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БА́ГЛАН — Әфганыстанын шм.-ында шәһәр. Баглан әјаләтинин инз. м. Кундуз чајы јахынлығында, Кабил—Ханабад автомобил јолу үстүндәдир. Әһ. 106 мин (1971). Шәкәр чуғундуру р-нунун тиҹарәт мәркәзидир. Шәкәр з-ду вар.

БАГРАМЈА́Н Иван Христофорович (д.2.12.1897, Јелизаветпол, индики Кировабад)—Совет Иттифагы Маршалы (1955), Совет Иттифагы Гәһрәманы (1944). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. 1915 илдә һәрби хидмәтә башламыш, 1920 илин декабрында Гызыл Орду сыраларына дахил олмушдур. Вәтәндаш мүһарибәсинин Ермәнистанда вә Ҝүрҹүстанда Совет һакимијјәти гурулмасы уғрунда мүбаризәнин иштиракчысыдыр. М. В. Фрунзе ад. Һәрби Академијаны (1934) вә Баш Гәраргаһ Академијасыны (1938) битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Ҹәнуб-Гәрб ҹәбһәси гәраргаһынын рәиси, 1942 илдән 1-ҹи Прибалтика ҹәбһәсиндә орду, 1943 илдән һәмин ҹәбһә гошунларынын команданы олмушдур. Б.-ын командан олдуғу ҹәбһә гошунлары *Белорусија әмәлијјатында* (*1944*) мүһүм гәләбәләр газанмышлар. Б. 1945 илдән 3-ҹү Белорусија ҹәбһәси гошунларынын команданы тә'јин едилмишдир. Мүһарибәдән сонра Прибалтика Һәрби Даирәси гошунларынын команданы (1945—1954), ССРИ Мүдафиә Назирлијинин баш мүфәттиши вә мүдафиә назиринин мүавини (1954—56), Баш Гәраргаһ Һәрби Академијасынын рәиси (1956 — 58), ССРИ мүдафиә назиринин мүавини (1958—68) олмушдур. 1968 илдән ССРИ Мүдафиә Назирлијинин баш инспекторлар групунун баш инспекторудур. 1952 илдән Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд, 1961 илдән Сов.ИКП МК үзвүдүр. ССРИ Али Советинин (2—9-ҹу чағырыш) депутатыдыр. 6 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 3 Гырмызы Бајраг ордени, 2 дәфә 1-ҹи дәрәҹәли Суворов ордени, 1-ҹи дәрәҹәли Кутузов ордени, 3-ҹү дәрәҹәли «ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә Вәтәнә хидмәтинә ҝөрә» ордени вә медалларла, һәмчинин хариҹи орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Великая победа советского народа, М., 1970; На пути к великой победе, М., 1975.

Әд.: Мержанов М., Солдат, генерал, маршал, М., 1974.

БАГРАМЈА́Н Михаил Абкарович (д. 18.10.1931, Шамхор р-нунун Чардаглы к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1957 илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1945 илдән башламышдыр. Шамхор р-нунун К. Сеткин ад. с-зунда агроном ишләјир. 1949 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк ҝөстәриҹиләринә наил олмушдур.

БАГРА́Т III—Ҝүрҹүстан чары [975—1014], Тао-Кларҹети һакими Давидин оғуллуғу, Абхазија чары Феодосинин баҹысы оғлу. Шәрги Ҝүрҹүстанын хејли һиссәсини вә Гәрби Ҝүрҹүстаны өз һакимијјәти алтында бирләшдирмишди. Дворјанлара архаланараг, өлкәнин бирләшдирилмәсинә мане олан ири феодаллара, һәмчинин әрәб истилачыларына гаршы мүбаризә апармышдыр.

БАГРА́ТИЛӘР (ерм. Багратуни) —Ермәнистанда гәдим, нүфузлу кнјаз нәсли. Б. һаггында илк мә'лумат е.ә. 1 әсрә аиддир. Әрәбләрин һакимијјәти дөврүндә (8—9 әсрләр) Б. тәдриҹән Ермәнистанын чох һиссәсинә саһиб олмушдулар. Торпагларынын мәркәзи Ширак вил. иди. Б. Ермәнистанын мүстәгиллији уғрунда әрәбләрә гаршы мүбаризәјә башчылыг етдиләр. 886 илдә I Ашот чар олду. 961 илдән чарлығын пајтахты Ани ш. иди. 10 әсрин 2-ҹи јарысы—11 әсрин әввәли Б.-ин ән гүввәтли дөврү иди. 1045 илдә Бизанс Ермәнистаны ишғал етди, Б. сүлаләсинә сон гојулду.

Әд.: История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 1, М., 1966.

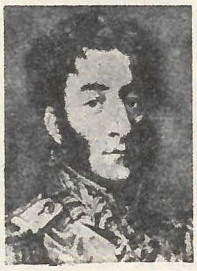

БАГРАТИО́Н Пјотр Иванович (1765, Гызлар ш.—24.9.1812, Владимир губ.-нын Симы к.)—кнјаз, рус ҝенералы, 1812 ил Вәтән мүһарибәси гәһрәманы. Гәдим ҝүрҹү кнјазы нәслиндәндир. А. В. Суворовун Италија вә Исвечрәјә һәрби сәфәрләриндә (1799) ордунун авангардына командалыг етмишдир. Франса илә мүһарибә заманы (1805—07) фәргләнмиш, Русија—Исвеч мүһарибәсиндә (1808—09) Аланд експедисијасына, Русија—Түркијә мүһарибәсиндә (1806 — 12) Молдавија ордусуна (1809—10), 1812 илдә 2-ҹи Гәрб ордусуна командалыг етмишдир. Б. ҝениш халг тәбәгәләринин тәҹавүзкара гаршы мүбаризәјә ҹәлб олунмасынын гызғын тәрәфдары иди. *Бородино вурушмасында* (*1812*) рус ордусунун сол ҹинаһына командалыг етмиш, дөјүшдә ағыр јараланмыш вә өлмүшдүр.

Әд.: Ростунов И. И., П. И. Багратион, М., 1970; Попов М. Я., Ранение и смерть Багратиона, «Вопросы истории», 1975, № 3.

БАГРАТИО́НИ Иоһанн (16.5.1768—15.2.1830)—ҝүрҹү јазычы вә маарифчиси, ахырынҹы ҝүрҹү чары XII Ҝеорҝинин оғлу. «Калмасоба» («Сәјаһәт») әсәриндә ҝениш тарихи-фәлсәфи материалдан истифадә едәрәк елмин мүхтәлиф саһәләри һаггында мә'лумат вермишдир. Б.-нин иҹтимаи-фәлсәфи ҝөрүшләри нәшр олунмамыш «Дөвләт һакимијјәтинин идарә едилмәси» (1799), «Руһ гүввәләри» (1824) әсәрләриндә дә әксини тапмышдыр. Б., әсасән, Петрисинин *неоплатонизминә* гошулса да, *емпиризмә* мејл етмиш, мәнтигин ајры-ајры мәсәләләрини материалистҹәсинә ајдынлашдырмышдыр. Б. әсәрләриндә вәтәнин изтирабларына сәбәб олан һаким даирәләрин наданлығыны вә деспотизмини тәнгид етмиш, Ҝүрҹүстанын истиглалијјәти вә мөвҹуд синфи мүнасибәтләрин јахшылашдырылмасы зәрурәтини әсас мәсәлә кими гаршыја гојмушдур.

Әд.: Каландаришвили Г. М., Очерки по истории логики в Грузии, 2 изд., Тбилиси, 1955.

БАГРАТИОНЛАР — 9 —19 әсрләрдә Ҝүрҹүстанда чар сүлаләси. Мәншәҹә Спери (Түркијәдә мүасир Испир) әјаләтиндән иди. 6—8 әсрләрдә Б.-ын бир голу Картлидә һаким мөвге тутмушду. 9 әсрин 1-ҹи јарысында Ашот Багратион Ҹәнуби Ҝүрҹүстанда ҝүҹлү Тао-Кларҹети кнјазлығы јаратды. Б.-ын ҝөркәмли нүмајәндәләри Гуруҹу Давид [1089—1125], III Ҝеорҝи [1156—84], Тамара [1184—1213] олмушлар. Ваһид Ҝүрҹүстан дөвләтинин сүгутундан сонра 15 әсрин ахырларында Б. Картли, Кахети вә Имерети чарлыгларында һөкмранлыг етмишләр. 1801 илдә Ҝүрҹүстанын Русијаја бирләшмәси илә Б.-ын һакимијјәтинә сон гојулмушду. Б.-ын бир голу Русијанын кнјаз нәсилләри сырасына дахил едилмишди. Тарихчиләр Вахушти, Тејмураз, Давид, рус сәркәрдәси П. И. Багратион Б. нәслиндән иди.

Әд.: История Грузии, т. 1, Тбилиси, 1962.

БА́ГРИ Александр Василјевич (23.4.1891, Хмелнитск вил.-нин Летичев гәс.—22.6.1949)—совет әдәбијјатшүнасы, библиограф. 2 ҹилдлик «Т. Г. Шевченко» (1930—31) әсәринин мүәллифидир. АДУ-нун рус әдәбијјаты кафедрасынын проф. вә Азәрб.ССР ЕА Әсаслы Китабханасынын директору олмушдур. Гафгаз халгларынын нағыл вә әфсанәләриндән ибарәт үчҹилдлик мәҹмуә тәртиб вә нәшр етдирмишдир (1930). Мәҹмуәнин 1-ҹи ҹилдиндә вә 2-ҹи ҹилдинин бир һиссәсиндә Азәрб. халг әдәбијјаты нүмунәләри топланмышдыр. Азәрб. фолклору һаггында мәгаләләри вар. Гафгаз, о ҹүмләдән Азәрб.-ын тарих, етнографија вә әдәбијјатына даир библиографик ҝөстәриҹиләр тәртиб етмишдир.

Әд.: Бабајев И., Әфәндијев П., Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты, Б., 1970, сәһ. 63—64.

БАГРИ́ТСКИ (Едуард Ҝеорҝијевич Дзјубинин тәхәллүсү; 3.11.1895, Одесса—16.2.1934)—рус совет шаири. Јарадыҹылығында ингилаби-романтик пафос гүввәтлидир. «Опанас һаггында һекајәт» (1926) поемасы Украјнада вәтәндаш мүһарибәсинә һәср олунмушдур. «Ҹәнуб-Гәрб» (1928), «Галибләр» (1932) китабларындакы ше'рләрдә сосиализм гуруҹулуғу тәрәннүм едилир. «Сон ҝеҹә», «Пионер гызын өлүмү» (1932) поемаларында аталарын ингилаби ән'әнәләрини давам етдирән ҝәнҹ нәслин көһнәлијә гаршы мүбаризәсиндән бәһс олунур. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир. Б.-нин јарадыҹылығы совет поезијасынын инкишафына тә'сир ҝөстәрмишдир.

Әсәрләри: Стихотворения и поэмы, М.—Л., 1964; Стихи и поэмы, Уфа, 1972.

Әд.: Рождественская И. С., Поэзия Эдуарда Багрицкого, Л., 1967.

БАГРЈА́НА (Елисавета Белчеванын тәхәллүсү; 29.4.1893, Софија)—

болгар шаири. Димитров мүкафаты лауреаты (1950). Јарадычылығында халг поезијасынын тә'сири күчлүдүр. «Әбәди вә мүгәддәс» (1927), «Дәнизчинин улдузу» (1932), «Инсан үрәји» (1936) вә с. ше'р китабларында болгар гадынларынын азадлыг вә сәадәт арзулары әкс олунмушдур. «Беш улдуз» (1953), «Саһилдән саһилә» (1963) топлуларында јени һәјат, сосиалист вәтәнпәрвәрлији, бејнәлмиләлчилик, сүлһ, болгар-совет достлуғу тәрәннүм олунур. А. С. Пушкин, Ф. И. Тјутчев, А. А. Блок вә б.-нын әсәрләриндән тәрчүмәләр етмишдир. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Сердце человеческое, М., 1959; Поэзия социалистических стран Европы, М., 1976.

БАҒ (анатомијада)—скелетин һиссәләрини вә башга органлары бирбири илә бирләшдирән, гурулушча лифли вә ја сых бирләшдиричи тохумадан ибарәт, гајтана вә ја лөвһәјәбәнзәр төрәмә. Учлары сүмүјә вә ја сүмүкүстлүјүнә мөһкәм битишир. Б. сүмүкләрин ојнаг сәтһләрини мүәјјән вәзијјәтдә сахлајыр вә ојнағын һәрәкәтини мәһдудлашдырыр. Гарын бошлуғунда перитондан әмәлә кәлиб, органлары бир-биринә бағлајан бүкүшләрә дә Б. дејилир.

БАҒ МӘЛҺӘМИ—мејвә ағачларында чалаг јерләринә, еләчә дә будама, донвурма вә с. нәтичәсиндә әмәлә кәлән зәдәләнмиш јерләрә сүртмәк үчүн хүсуси мәлһәм. Б.м. бир нечә үсулла һазырланыр: 1) 3 һиссә гајнадылмыш күнәбахан јағына бир һиссә охра тозу гарышдырмагла, 2) 2 *кг* мис купоросуну 24 *л* суда һәлл едәрәк, үзәринә 4 *кг* сөнмүш әһәнк әлавә етмәклә, 3) бир һиссә күнәбахан јағына, ики һиссә канифол вә ики һиссә тәбии мум гарышдырыб сакит аловда гајнајанадәк биширмәклә һазырланыр. Мәлһәм гатылашдыгдан сонра оддан көтүрүлүр вә сојудугдан сонра ишләдилир. Биткиләрин зәдәләнмиш һиссәләрини гурумагдан, рүтубәтдән, зәрәрли микроорганизмләрдән вә зәрәрвеичиләрдән горујур.

Әд.: Әфәндијев М., Әлијев М., Асланов С., Мејвәчилик, Б., 1964.

БАҒ ШҮМАР (باغ شمار)—орта әсрләрдә бир сыра Јахын Шәрг өлкәсиндә, һәмчинин Азәрб.-да бағы оланлардан алынан верки. Б.ш.-ын мигдары мә'лум дејил; еһтимал ки, бағларын бөјүклүјүндән (ағачларын сајындан) вә мәһсулун һәчминдән асылы иди. «Б.ш.» истилаһынын 14 әср мәнбәләриндә (илк дәфә Мәһәммәд Нахчыванидә) ишләдилмәси, мүлк торпагларынын артмасы вә бунлардан верки алынмасы илә әлагәдар иди.

БАҒАВАН, Бағаран, Атши-Багуан—еркән орта әсрләрдә Азәрб.-да (Араз чајы саһилиндә) тарихи вил. вә шәһәр. *Атропатенанын* тәркибинә дахил иди. Б. һаггында орта әср ермәни тарихчиләриндән Мовсес Хоренли, Ананија Шираклы вә б. мә'лумат вермишләр. Б.-ын ады ики сөздән (бага+ван) ибарәтдир; мә'насы бир сыра һинд-Авропа дилләриндә «аллаһын мәканы» демәкдир. Бу, еһтимал ки, Б.-да олмуш атәшкәдә илә әлагәдардыр.

БАҒАЈАРПАҒЫ (Plantago)—бағајарпағы фәсиләсиндән бириллик вә чохиллик от, јахуд јарымкол чинси. Чичәкләри хырда вә икичинсли, мејвәси гутучугдур. Јер күрәсинин һәр јериндә (тропик гуршаглардан башга) тәгр. 250 нөвү, ССРИ-дә 30, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 13 нөвү мә'лумдур. Јарпағында ашы маддәси вар. Халг тәбабәтиндә иринли јаралары, чибанлары сағалтмаг үчүн истифадә едилир.

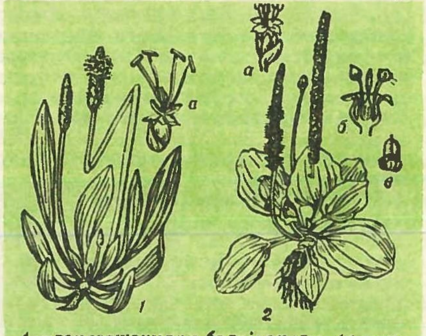

1—лансетшәкилли бағајарпағы (*а*—чичәји); *2*—ири бағајарпағы (*а*—чичәји, *б*—чичәјинин кәсији, *в*—гутучуг).

БАҒАРА—кечмишдә дајаз гујулардан дол илә су, нефт чәкмәк үчүн истифадә едилән гурғу. Азәрб.-да, әсасән, Абшеронда ишләдилирди. Б. илә нефт вә ја су чәкмәк үчүн гошгу һејванларындан истифадә едилирди.

БАҒАЧЫГЛАР — јарымсәртганадлылар—(Hemiptera) дәстәсиндән тахтабити чинси. Тысбағаја охшадығына көрә беләадланыр.. Уз. 9—12 *мм*-дир. Дәнли биткиләрә, хүсусилә јазлыг вә пајызлыг буғдаја бөјүк зијан вурур. Арктика вә Антарктидадан башга һәр јердә јајылмышдыр. Азәрб. ССР-дә 4 нөвүнә тәсадүф едилир. Бунлардан зијанкар Б. (Eurygaster integriceps) даһа чох зәрәрлидир. Зијанкар Б.-ын рәнки бозумтул-сарыдан түнд-гәһвәјијә гәдәр дәјишир. Бу зијанверичи јеткин мәрһәләдә, әсасән, мешә вә бағларда төкүлмүш јарпагларын алтында гышлајыр, јазда (апрелдә) әкин саһәләринә дарашыр. Диши бағачыг 50—400 јумурта гојур. Илдә бир нәсил верир. Сүрфә вә јеткин мәрһәләләриндә дәнли биткиләрин јарпағыны, көвдәсини вә дәнләрини зәдәләјир. Зәдәләнмиш дән чүчәрмә габилијјәтини итирир. Б.-ла агротехники, механики, кимјәви (метафос, хлорофос вә ја метатион препараты) вә биоложи үсулларла мүбаризә апарылыр.

Әд.: Мәммәдова С., Хәлилова Б., Кәнд тәсәррүфаты ентомолокијасы, Б., 1964; Һидајәтов Ч. А., Азәрбајчанда кәнд тәсәррүфаты биткиләринә зәрәрверичи јарымсәртганадлылар, Б., 1964.

БАҒБАНЛАР — Азәрб. ССР Ағдам р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Ағдам д.ј. ст.-ндан 10 *км* ч.-ш.-дә, Гаргар чајынын сағ саһилиндән 2 *км* аралы, Ағдам—Мартуни шосе јолу кәнарында, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 530 (1976); әкинчилик, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Шәраб з-ду, сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, доғум еви вар.

БАҒБАШЫ—1) Азәрб.-да орта әсрләрдә бағы оланлардан алынан (19 әсрин 20-чи илләринә гәдәр) натурал верки. Б. бүтүн мәһсулун (мејвәнин) тәгр. онда бириндән ибарәт иди. Бә'зән бағын саһәсинә вә ағачларын сајына көрә дә мүәјјән едилирди. Ханлыглар дөврүндә бағпулу адланырды. Б. феодалларын хејринә зәһмәткеш кәндлиләрдән зорла топланылан сајсыз мүкәлләфијјәтләрдән бири иди 2) Јајын әввәлләриндә нишанлы гызлар үчүн көндәрилән совгат.

БАҒДАД (بغداد) —Ирагын пајтахты. Бағдад ливасынын инз. м. Дәчлә чајынын һәр ики саһилиндә, Дијала чајынын мәнсәби јахынлығындадыр. Әһ. 2,8 млн. (әтрафы илә бирликдә, 1974). Аралыг дәнизи иглими вар. Орта темп-р јанварда тәгр. 10°С, ијулда тәгр. 34°С-дир. Иллик јағынты 163 *мм*.

Б.-ын әсасыны 762 илдә Хәлифә Мәнсур гојмуш, она Мәдинәт әс-Сәлам (Сүлһ шәһәри) ады верилмишдир. Б. Аббасиләр хилафәтинин пајтахты иди. Еһтимал ки, е.ә. 19—18 әсрләрдә Б. јашајыш мәскәни олмушдур. Мүһүм тичарәт јоллары үстүндә олан Б. сүр'әтлә инкишаф етмиш, 9 әсрдә ән јүксәк мәрһәләјә чатараг тичарәт, сәнәткарлыг вә орта әср әрәб мәдәнијјәти мәркәзинә чеврилмишди. Аббасиләр хилафәтинин дағылмасы илә Б. сијаси, мәдәни вә игтисади әһәмијјәтини тәдричән итирмишди. Б.-ы 945 илдә *Бувејһиләр* дөвләти, 1055 илдә Сәлчугиләр, 1258 илдә монголлар ишғал етмишди. 14 әсрин сону—15 әсрин әввәлиндә *Тејмур* ики дәфә Б.-ы дағытмышды. 16—17 әсрләрдә Б. түркләр, фарслар вә јенә дә түркләр тәрәфиндән ишғал олунмушду. 1638 илдән Османлы империјасына дахил олан Б. 19 әсрин орталарына гәдәр Б. пашалығынын, сонра исә Б. вил.-нин мәркәзи иди. 1917 илдә Б.-ы Инкилтәрә гошунлары тутмушду. 1920 илдән Британија мандаты алтындакы әразинин инз. м., 1921 илдән Ираг краллығынын пајтахты иди. Б. Ираг халгынын империализмә гаршы милли азадлыг һәрәкатынын мәркәзи олмушдур (ән бөјүк чыхышлар 1948, 1949, 1952, 1954 илләрдә баш вермишдир). Ираг ингилабынын гәләбәси күнү (1958, 14 ијул) Б.-да Ираг Респ.-сы е'лан олунмушдур.

Б. өлкәнин сәнаје, тичарәт малијјә вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Д.ј., автомобил вә һава јоллары (јахынлығында бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорт вар) говшағы, мүһүм чај портудур (тахыл, јун, дәри вә с. ихрач олунур). Ирагын сәнаје мүәссисәләринин тәгр. 25%-и Б.-дадыр. Әсасән, тохучулуг, тикиш вә јејинти сәнајеси инкишаф етмишдир. Кустар мә'мулат истеһсал олунур. ССРИ-нин техники јардымы илә Б.-да електротехника з-ду, тикиш ф-ки вә с. мүәссисәләр тикилмишдир. Б. јахынлығында (Дорада) ири нефтајырма з-ду вар.

Дәчлә чајы шәһәри ики һиссәјә бөлүр. Вахтилә Дәчләнин шәрг саһилиндә «Русафа» сарај комплекси, гәрб саһилиндә исә «Карх» тичарәт мәркәзи олмушдур. Б.-да 12 әсрә аид чохлу ме'марлыг абидәси мүһафизә едилмишдир. Аббасиләр сарајы (12 әсрин сону—13 әсрин әввәли), Зүбејдә мәгбәрәси (13 әсрин әввәли), Мүстәнсиријјә мәдрәсә ансамблы (1227—33; 20 әсрдә бәрпа едилмишдир), Мәрчан карвансарасы вә мәсчиди (1358/59; мәсчидин бәзәк ишләриндә Азәрб. нәггаш вә хәттаты Әһмәдшаһ Тәбризи иштирак етмишдир) вә с. Б.-ын көркәмли ме'марлыг абидәләриндәндир. Мүасир Б. Дәчләнин һәр ики саһили бојунча инкишаф едир вә јенидән тикилир. Шәһәрин баш макистралы олан Һарун әр-Рәшид күчәсиндә мүасир Авропа үслубунда чохмәртәбәли биналар (банк, мағаза, меһманхана вә с.) тикилмишдир. Б.-ын әт-Тәһрир адлы мәркәзи мејданында «14 ијул ингилабы» панно-релјеф монументи (1959—60, ме'мар Ч. Сәлим), Саадун проспектиндә Намә'лум әскәрә абидә (1959, ме'мар Р. әл-Чадәрчи) гојулмушдур. Парламент, һөкумәт бинаалары, әр-Риһаб сарајы, аеропорт Дәчләнин сол саһилиндәдир. Б.-да ун-т, Елмләр Академијасы, 6 музеј (Ираг музеји, әрәб асари-этигә музеји, мүасир инчәсәнәт музеји вә с.), күтләви китабхана вар.

Орта әсрләрдә Ираг—Азәрб. мәдәни әлагәләриндә Б. мүһүм јер тутурду. Азәрб.-ын бир чох алим вә шаири, о чүмләдән *Хәтиб Тәбризи*, М. *Фүзули* вә б. Б.-да јашајыб јаратмышдыр.

1968—71 илләрдә Азәрб. мусигичиләри Б.-да илк мусиги мәктәбинин јарадылмасында фәал иштирак етмиш, 1970—72 илләрдә Г. *Алмасзадә* бурада професионал халг рәгс ансамблы јаратмышдыр. Рәссам С. Саламзадә 1961 илдә Ирагда јарадычылыг е'замијјәтиндә олмуш, Б.-ла әлагәдар бир сыра таблолар чәкмишдир.

Әд.: Матюшин А. Н., Между Тигром и Евфратом, М., 1975.

БАҒДАД ДӘМИР ЈОЛУ—Босфорла Иран көрфәзини бирләшдирән д.ј. (уз. тәгр. 2400 *км*). Кечмиш Османлы империјасы әразисиндән (индики Түркијә, Сурија, Ираг) кечән Б.д.ј.-нун чәкилмәсинә консессија алмаг мәсәләси 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә империалист дөвләтләр, башлыча олараг, Алманија вә Инкилтәрә арасында кәскин мүбаризәјә сәбәб олмушду. Алманија Б.д.ј. васитәсилә Османлы империјасыны өз нәзарәти алтына алмаға, Инкилтәрәнин Һиндистан вә Мисирдәки, Русијанын исә Гафгаз вә Орта Асијадакы мөвгеләрини зәрбә алтында сахламаға чәһд едирди. 1888 илдә алман банкы («Дөјче банк») Б.д.ј.-ну чәкмәјә консессија алыб ишә башлады. Биринчи дүнја мүһарибәсинин ахырынадәк јолун чох һиссәси (Ираг әразисиндә Нүсејбинәдәк вә Самарра—Бағдад ара-

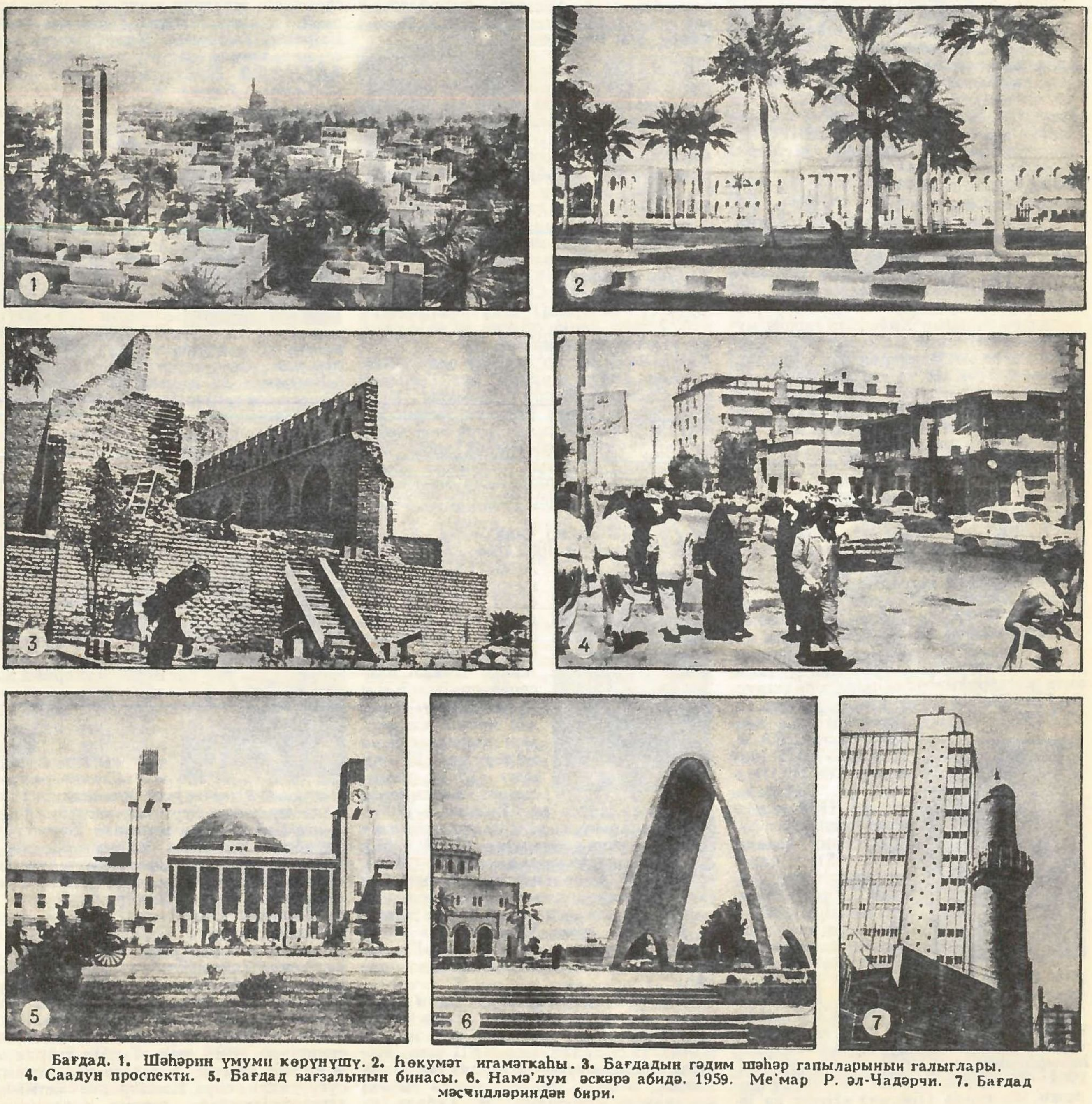

Бағдад. 1. Шәһәрин үмуми көрүнүшү. 2. Һөкумәт игамәткаһы. 3. Бағдадын гәдим шәһәр гапыларынын галыглары. 4. Саадун проспекти. 5. Бағдад вағзалынын бинасы. 6. Намә'лум әскәрә абидә. 1959. Ме'мар Р. әл-Чадәрчи. 7. Бағдад мәсчидләриндән бири.

сында) чәкилмишди. Галан һиссәни 1934—41 илләрдә инкилис вә франсыз ширкәтләри чәкмишдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә ики дүнја мүһарибәси нәтичәсиндә Јахын Шәргдә бејнәлхалг шәраитин көкүндән дәјишмәси, еләчә дә һәрби техника, нәгл. вә рабитә васитәләринин јени нөвләринин мејдана кәлмәси Б.д.ј.-нун сијаси-стратежи әһәмијјәтини хејли азалтды. Һазырда д.ј. Түркијә, Сурија вә Ирага мәхсусдур.

Әд.: Бондаревский Г. Л., Багдадская дорога и проникновение Германского империализма на Ближний Восток, Ташкент, 1955.

БАҒДАД ПАКТЫ—Инкилтәрәнин тәшәббүсү вә АБШ-ын көмәји илә јаранан тәчавүзкар һәрби блок. 1955 ил февралын 24-дә Бағдадда Ираг вә Түркијә арасында гаршылыглы әмәкдашлыг һаггында мүгавилә бағланды. Сонра Б.п.-на Инкилтәрә, Иран вә Пакистан да гошулмушду. 1959 илин мартында Ираг Б.п.-ндан чыхды, блокун мәркәзи Анкараја көчүрүлдү вә о, СЕНТО адландырылды (бах *Мәркәзи Мүгавилә Тәшкилаты*).

БАҒДАДИ (بغدادی), Әбу Мәнсур әбд әл-Гадир ибн Таһир әл-Бағдади (?—1037)—Әрәб алими, илаһијјатчы. Ислам дининин мүхтәлиф тәригәт вә мәзһәбләриндән бәһс едән «Тәригәтләр арасында фәрг» әсәринин мүәллифидир. Әсәрдә мәздәкиләр, хүррәмиләр, мәзјәдиләр, батиниләр, гәрмәтиләр, онларын Хилафәтә гаршы мүбаризәси һаггында мә'лумат вар. Хүррәмиләр вә мәзјәдиләрин бир сыра тәдбирләрини (әмлак, гадын вә с. һаггында) јанлыш, ислам дини мөвгејиндән гијмәтләндирмишдир. Б. хүррәмиләр һәрәкатына дини рәнк вермишдир. Бабәк, онун гардашы Абдулла, һәмчинин *Афшинин* тутулмасы вә е'дам едилмәси һаггында мә'лумат верир. Ријазијјата аид әсәри дә вар.

БАҒЫЈЕВ Бағы Фәзи оғлу (д. 19.11.1924, индики Ағсу р-нунун Гәшәд к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1949 илдән Сов.ИКП үзвү, Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысыдыр. 1945 илдән Хагани ад. к-зда тарлачылыг бригадири, гојунчулуг фермасынын мүдири олмуш, 1976 илдән Хагани ад. с-зда гарамал фермасынын мүдиридир. 1947 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

БАҒЫРЗАДӘ Фаиг Мәммәд оғлу (д. 20.3.1926, Бакы)—совет нефтчи кеологу, Азәрб. ЕА м. үзвү (1976). 1957 илдән Сов.ИКП үзвү. М. Әзизбәјов ад. Аз.НКИ-дә кеоложи-кәшфијјат факүлтәсинин деканы (1962—65), харичи тәләбәләрин тәһсили факүлтәсинин деканы (1965—70), нефт вә газ јатагларынын кеолокијасы вә кәшфијјаты кафедрасынын мүдири (1970) олмушдур. 1970 илдән С. М. Киров ад. АДУ-нун ректорудур. Нефт вә газ јатагларынын кеоложи вә кеокимјәви тәдгиги илә мәшғулдур. Елми кадрлар һазырланмасында мүһүм хидмәти вар. 1964—65 тәдрис илиндә Рангун Техноложи Ин-тунда (Бирма) «Нефт вә јералты кеолокија» фәннindән мүһазирә охумушдур. 1972 илдән Азәрб.ССР али мәктәбләр үзрә ректорлар шурасынын сәдридир. АКП 28—29-чу гурултајларында МК үзвлүјүнә намизәд сечилмишдир. Азәрб. ССР Али Советинин (8—9-чу чағырыш) депутатыдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Нефтли-газлы вилајәтләрин кеолокијасы, Б., 1962; Азәрбајчанын нефтли-газлы вилајәтләринин кеолокијасы (Һ. Ә. Әһмәдов вә С. Һ. Салајевлә бирликдә), Б., 1973; Формирование среднеплиоценовых залежей нефти и газа в акваториальной части южно-Каспийской впадины, Б., 1969; Геохимия нефтей и газов Апшеронско-Прибалханского порога (Л. А. Бурјаковски вә Ф. Р. Бабајевлә бирликдә), М., 1974; Основы морской нефте-газовой геологии (Л. А. Бурјаковски илә бирликдә), Б., 1974.

БАҒЫРЛЫ — Азәрб.ССР Шамахы р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* ч.-да, Ләнкәбиз силсиләсинин ч. әтәјиндәдир. Әһ. 1025 (1976); әкинчилик, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Шәраб з-ду, орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

БАҒЫРОВ Аллаһверди Садыг оғлу (1898, индики Ханлар р-нунун Шаһвәләдли к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1931 илдән Сов.ИКП үзвү. Ханлар р-нунун «Кәнчә» с-зунда бригадирдир. Азәрб. ССР Али Советинин (3—4-чү чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БАҒЫРОВ Бәшир Рзагулу оғлу (1898, индики Товуз р-нунун Дүз Гырыглы к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1930 илдән Товуз р-нунун Ленин ад. к-зунда к-зчу, атчылыг үзрә баш чобан вә гојунчулуг фермасында чобан ишләмишдир. Атчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 1970 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

БАҒЫРОВ Закир Чавад оғлу (д. 16.3.1916, Шуша)—Азәрб. совет бәстәкары. Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1961). Москва Дөвләт Консерваторијасыны битирмишдир (1949). 1949 илдән Азәрб. Дөвләт Консерваторијасынын мүәллими, 1970 илдән мусиги нәзәријјәси кафедрасынын мүдиридир. Б. «Ајкүн» (1972) операсынын, «Кәндимизин маһнысы» (1958) вә «Гајынана» (1964) оперетталарынын, халг чалғы аләтләри оркестри үчүн сүиталарын (1956, 1969), фп. илә оркестр үчүн консертин (1970), орган үчүн импровизасија вә фуганын (1973), камера-инструментал әсәрләрин, маһны вә романсларын мүәллифидир. Б. бир чох драм тамашасы вә кинофилмә дә мусиги јазмышдыр. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

БАҒЫРОВ Мәммәдбағыр Һады оғлу (1901, Бакы—26.12.1946, Бакы)—мүһәндис-техники хидмәт кен.-мајору (1944). 1929 илдән Сов.ИКП үзвү. Бакыда һәрби мәктәби битирдикдән сонра Азәрб. атычы дивизијасында взвод командири олмушдур. Б. Губада вә Дағлыг Гарабағда бандитизмә гаршы мүбаризә апармыш, Күрчүстанда Совет һакимијјәтинин гурулмасында иштирак етмишдир. 1926 илдә Ленинградда тәкмилләш дирмә курсларыны битирмиш, бөлмә командири вәзифәсиндә чалышмыш вә јүксәк ихтисаслы мүһәндис гошунлары забити кими јүксәлмишдир. Б. 1940 илдә Бакы ш. Јерли Һава Һүчумундан Мүдафиә рәиси тә'јин олунду вә Бакы Шәһәр Совети сәдринин мүавини сечилди. Ленин ордени, Гырмызы Бајраг, Гырмызы Әмәк Бајрағы, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БАҒЫРОВ Мәммәдтағы Аббас оғлу (5.8.1890, Бакы—16.4.1961, Бакы)—Азәрб. совет мүғәнниси (баритон). Азәрб. ССР халг артисти (1939). 1909 илдән Бакыдакы опера труппаларында хорда охумуш, 1914 илдән солист кими чыхыш етмишдир. 1920—59 илләрдә Азәрб. опера вә балет театрынын солисти олмушдур. Б. гүввәтли, көзәл, ахычы сәсә, актјорлуг исте'дадына малик иди. Әсас партијалары: Һәсән хан («Короғлу», Ү. Һачыбәјов), Аслан шаһ, Ағалар бәј («Шаһ Исмајыл», «Нәркиз», М. Магомајев), Шаһвәләд («Ашыг Гәриб», З. Һачыбәјов), Әбдүләли бәј («Севил», Ф. Әмиров), Бартоло («Севилја бәрбәри», Ч. Россини) вә с. Гырмызы Әмәк Бајрағы вә «Шәрәф нишаны» орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

БАҒЫРОВ Мүсејиб Бағыр оғлу (д. 9.5.1915, Јелизаветпол. индики Кировабад)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (22.2.1944). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. 1938 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә рота командири олан капитан Б. Украјна уғрунда вурушмаларда икидлик көстәрмишдир. Б. Сталинграддан Вјанајадәк дөјүш јолу кечмишдир. 1945 илдә ордудан бурахылмышдыр. Гырмызы Бајраг, 2-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Б. «Волгадан Дунајадәк» (1974) хатирәләр китабынын мүәллифидир.

БАҒЫРОВ Оручәли Сәфәрәли оғлу (6.6.1890, индики Салјан р-нунун Гәдимкәнд к.—сентјабр, 1940)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1917 илин мартындан Сов.ИКП үзвү. Бакыда, Порт-Петровскда (индики Маһачгала) с.-д. дәрнәкләриндә вә мәктәбли кәнчләр һәрәкатында иштирак етмишдир. 1918 илдә Гызыл гвардијаја дахил олмуш, Бакы коммунасынын сүгутундан сонра Һәштәрхана кетмиш, ағгвардијачылара гаршы вурушмуш-

дур. 1919 илин јанварындан апрелинәдәк Москвада Халг Милли Ишләр Комиссарлығында ишләмишдир. Фәһлә-Кәндли Гызыл Ордусу Һәрби Академијасында охумуш, Ангарада РСФСР нүмајәндәлијинин һәрби атташеси, Трабзонда консул мүавини, РСФСР һөкумәти јанында Азәрб. МИК-ин сәлаһијјәтли нүмајәндәси олмушдур. 1924—28 илләрдә Азәрб. ССР Али Мәһкәмәсиндә, АК(б)П БК јанында Совет-Партија Мәктәбиндә, «Азәрбајҹаны өјрәнмә јолу» өлкәшүнаслыг журналында ишләмишдир. Гырмызы Профессура Ин-тунда охумуш (1931—32), 1932—40 илләрдә маариф комиссарлығында, нәшријјат ишиндә чалышмышдыр. Коминтернин 1-ҹи конгресинин (1919, март) нүмајәндәси (мәшвәрәтчи сәслә) олмушдур.

БАҒЫРОВ Рубен Христофорович (д. 16.6.1908, Шуша) — Совет Иттифагы Гәһрәманы (23.9 1944). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. 1943 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. Ашгабадда һәрби мәктәб битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә рота командири олан лејтенант Б. Полша әразисиндә кедән вурушмаларда иҝидлик көстәрмишдир. 1945 илдә ордудан бурахылмышдыр. Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

БАҒЫРОВА Бәсти Мә'сим гызы (1906, индики Гасым Исмајылов р-нунун Бағчакүрд к.—27.2.1962, һәмин к.-дә)— памбыг устасы, Азәрб.ССР-дә ики әл илә памбыг јығымы һәрәкатынын тәшәббүсчүсү. Ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1947,1950). 1937 илдән Сов.ИКП үзвү. Бакы Али Партија Мәктәбини битирмишдир (1952). 1930—33 илләрдә Азәрб. ССР Гасым Исмајылов р-ну «Бағчакүрд» (индики Б. Бағырова ад.) к-зунун үзвү, 1933—50 илләрдә һәмин к-зда мангабашчысы вә 1953 — 62 илләрдә сәдр олмушдур. 1947—50 илләрдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. АКП-нин 23—25-ҹи гурултајларында МК үзвү сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (1—3-ҹү чағырыш), Азәрб.ССР Али Советинин (4—5-ҹи чағырыш) депутаты, Азәрб. ССР Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин үзвү олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла, ҮИКТС-нин бөјүк гызыл медалы илә тәлтиф едилмишдир. Бағчакүрд к.-ндә Б.-нын тунҹ бүсту гојулмушдур. Бакыда Фәхри хијабанда дәфн едилмишдир.

БАҒЫРОВА Әминә Рәһим гызы (д. 8. 3. 1912, Јелизаветпол, индики Кировабад) — мүһәндис-технолог, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1960), 1949 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. Сәнаје Ин-туну (1942) вә Нефт Сәнаје Академијасыны (Москва,1955) битирмишдир. 1942 илдән Ә. Һ. Гарајев ад. Бакы нефтајырма з-дунда чалышыр. Сов.ИКП 22-ҹи гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

БАҒЫРОВА Күлзар Чобан гызы (д. 14.7.1918, индики Товуз р-нунун Әсрик Ҹырдахан к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы(1949). 1963 илдән Сов. ИКП үзвү. 1943 илдән Товуз р-нунун Низами ад. к-зуна дахил олмуш, 1944 илдән мангабашчысы ишләмишдир. Һазырда Низами ад. үзүмчүлүк с-зунда фәһлә ишләјир. 1948 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

БАҒЫРОВА Шөвкәт Әсәд гызы (1909, индики Товуз р-нунун Говлар гәс.)— Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). Азәрб.ССР памбыг устасы (1957). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. 1936 илдә Товуз р-нунун Әлимәрданлы к.-ндәки Фрунзе ад. к-за дахил олмушдур. 1965—73 илләрдә к. советинин сәдри ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Азәрб. ССР Али Советинин (4—5-ҹи чағырыш) депутаты олмуш, Азәрб. КП 25-ҹи гурултајында МК-нын үзвү сечилмишдир. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

БАҒЫРСАГ—һәзм системи үзвләринин бир шө'бәси.

Инсанларда һәзм системинин мә'дә илә анус арасындакы һиссәси. Һәзм просеси Б.-ларда сона чатыр. Һәзм олан гида маддәләри бурадан гана вә лимфаја сорулур, һәзм олмајан маддәләр исә организмдән харич олур.

Б.-лар ики нөвдүр: назик вә јоғун. Назик Б. мә'дәнин чыхачағындан башлајыр. Уз. инсанда, орта һесабла, 6—7 *м*-дир. Оникибармаг, ачы вә галча Б.-лардан ибарәтдир. Ачы вә галча Б.-лар гарын бошлуғунда чохлу илкәк әмәлә кәтирир. Б.-ын селикли гишасы үзәриндә даирәви бүкүшләр вә сорулмада билаваситә иштирак едән чохлу хов, һабелә Б. ширәси ифраз едән вәзиләр вар. Һәзм системинин ән бөјүк вәзиләри олан гараҹијәр вә мә'дәалты вәзинин (панкреас) ахачаглары оникибармаг Б.-а ачылыр.

Јоғун Б.-ын уз. тәхминән 1—2 *м*-дир. О, кор, чәнбәр вә дүз Б.-лардан ибарәтдир. Кор Б. назик Б.-дан сонра башлајыр, үзәриндә сохулҹанабәнзәр чыхынты (аппендикс) вар. Чәнбәр Б., јоғун Б.-ын ән узун һиссәси олуб, галхан, көндәлән, енән вә S-әбәнзәр Б.-лара ајрылыр. Дүз Б. анусла гуртарыр.

Б.-ын харичи сәтһинин чох һиссәси *перитон* адланан сероз гиша илә өртүлмүшдүр. Перитон ачы вә галча Б.-лары, һабелә јоғун Б.-ын бә'зи һиссәләрини (көндәлән вә S-әбәнзәр чәнбәр Б.-лары вә аппендикси) һәр тәрәфдән әһатә едәрәк, онларын архасында чөз адланан бүкүшләр әмәлә кәтирир. Чөз һәмин Б.-лары гарын бошлуғунун арха диварына бағлајыр.

Б.-да гиданын биополимерләри парчаланыр, онун үзви вә гејри-үзви компонентләри, һабелә һәзм ширәси илә бураја кечән сујун чох һиссәси, дуз вә бә'зи дикәр маддәләр сорулур. Назик Б.-да зүлаллар, јағлар, карбоһидратлар, нуклеин туршулары вә с. ферментатив һидролиз олунур. Мә'дәдән оникибармаг бағырсаға гида маддәләри илә бирликдә кечән хлорид туршусунун тә'сириндән оникибармаг бағырсағын селикли гишасында әмәлә кәлән һормон (секретин) синир механизми илә бирликдә мә'дәалты вәзинин секресијасына сәбәб олур. Гида маддәләри мә'дәалты вәзи ширәсинин вә бағырсаг ферментләринин (карбоһидраза, трипсин, ерипсин, амилаза, малтаза, лактаза, липаза вә с.) тә'сириндән өзләринин сон мәһсулларына парчаланыр. Јағларын парчаланмасында вә сорулмасында өдүн бөјүк әһәмијјәти вар. *Химус* мә'дәдән оникибармаг бағырсаға кечдикдән 20—50 *дәг* сонра ораја өд төкүлүр. Ачы вә галча Б.-ларда зүлал, карбоһидрат вә јағларын парчаланмасынын сон мәһсуллары олан аминтуршулар, моносахаридләр, јағ туршулары, глисерин вә холестерин гана вә лимфаја сорулур. Назик Б.-да сорулмајан маддәләр шлак һалында јоғун Б.-а кечир. Бурада, әсасән, су (95%-ә гәдәр) вә дузлар сорулур, нәҹис формалашараг дүз Б.-ын ампулунда топланыр.

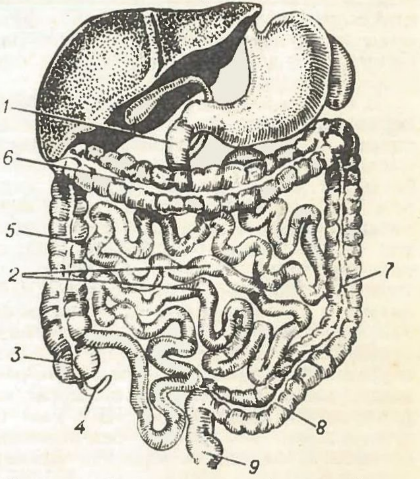

Инсанын бағырсаглары: *1*—оникибармаг бағырсаг; *2*—галча бағырсаг; *3*—кор бағырсаг; *4*—сохулҹанабәнзәр чыхынты (аппендикс); *5*—галхан чәнбәр бағырсаг; *6*—көндәлән чәнбәр бағырсаг; *7*—енән чәнбәр бағырсаг; *8*—S-әбәнзәр бағырсаг; *9*—дүз бағырсаг.

Б. ховларын фәалијјәтини вә сорулма просесини һипофизин, һабелә бөјрәкүстү вәзинин һормонлары, һипоталамус, бејин габығы, симпатик вә парасимпатик синир системләрини тәнзим едир.

Әд.: Уголев А. М., Физиология и патология пристеночного (контактного) пищеварения, Л., 1967; Шлыгин Г. К., Ферменты кишечника в норме и патологии, Л., 1967; Рахимов К., Кишечное пищеварение в условиях высокой температуры, Ташкент, 1976.

БАҒЫРСАГ МИНЕРАЛ СУЈУ — Азәрб. ССР-ин Кәлбәҹәр р-нунда, Бағырсаг чајынын (Тәртәрин голу) дәрәсиндә, 2400 *м* һүнд.-дә, Истису курортунун јахынлығында чыхыр. Күндәлик дебити 10—12 мин *л*-дир. Кимјәви тәркибҹә Истису минерал сујуна јахындыр. Радонлу, карбон газлыдыр. Кимјәви тәркиби: $CO_2\,0,6—1,3$ M 4,6—5,3·

$$\frac{HCO_3\,48—53\cdot Cl\,32—36\cdot SO_4\,14—18}{Na80—88\cdot Ca8—13}\cdot T15—19^\circ C\ pH_{6,4—6,8}$$

Радиоактивлији 276,6 *нкури/л* дир (760 *махе* ваһиди). Б.м.с. ваннасы ојнаг хәстәликләри, периферик синир системи, I, II дәрәҹәли ендартериит вә с. хәстәликләрин мүалиҹәсинә мүсбәт тә'сир көстәрир.

Әд.: Кашкай М. А., Геология верховьев р. Тертер (Курортный район Истису), Б., 1955.

БАҒЫРСАГ ТУТУЛМАСЫ—бағырсагдакы күтләнин нормал һәрәкәтинин позулмасы. Б.т.-нын ики формасы вар: механики вә динамики. Механики Б.т.-нын сәбәби: бағырсаг вә ја гоншу органлардакы шиш, бағырсаға дүшән өд дашы, аскаридләр вә с. (обтурасион—тыханма Б.т.), ја да бағырсаг гыврымларынын (илкәкләринин) чөз илә бирликдә вә ја өз оху әтрафында фырланмасы, дүјүн дүшмәси (странгулјасион Б.т.) вә с. Әламәтләри: үмуми нараһатлыг, гарын наһијәсиндә санҹы шәклиндә ағрылар, гусма, нәҹис вә газын хариҹ олмамасы, гарын көпмәси. Механики Б.т. үчүн бу әламәтләрин сүр'әтлә артмасы вә *интоксикасија* характерикдир. Мүбадилә просесләринин кәскин шәкилдә позулмасы вә ја перитонит өлүмә сәбәб ола биләр. Мүалиҹәси: тә'чили ҹәрраһи әмәлијјат.

Динамики Б.т. бағырсағын иннервасијасынын вә онунла әлагәдар олараг һәрәки функсијасынын позулмасы нәтиҹәсиндә баш верир. Бу заман бағырсаг әзәләләри ифлиҹ олур (ифлиҹ Б.т.) вә ја бағырсағын ајры-ајры һиссәләриндә спазма башлајыр (спастик Б.т.). Гарын бошлуғунда апарылан мүхтәлиф ҹәрраһи әмәлијјат, организмин зәһәрләнмәси, перитонит вә с. бағырсаг әзәләләринин ифлиҹинә сәбәб ола биләр. Спазма нәтиҹәсиндә төрәјән Б.т. рефлектор характер дашыјыр вә адәтән, өддашы, бөјрәкдашы хәстәликләриндән, бағырсаг хораларындан әмәлә кәлир. Б.т.-нын бу формалары ималәләр, бел-новокаин блокадасы вә с. илә мүалиҹә едилир.

Әд.: Комаров Ф. И., Лисовский В. А., Борисов В. Г., Острый живот и желудочно-кишечные кровотечения в практике терапевта и хирурга, Л., 1971; Гальперин Ю. М., Парезы, параличи и функциональная непроходимость кишечника, М., 1975.

БАҒЫРСАГ ЧЕВРИЛМӘСИ — кәскин *бағырсаг тутулмасынын* бир формасы. Бағырсаг илкәјинин өз оху вә ја чөзлә бирликдә онун оху әтрафында бурулмасы нәтиҹәсиндә баш верир. Бу заман бағырсағын ган дөвраны вә гидаланмасы позулур. Б.ч. бағырсағын чүрүмәсинә сәбәб ола биләр. Әламәтләри: гарын наһијәсиндә шиддәтли санҹы, газ вә нәҹисин хариҹ олмамасы вә с. Мүалиҹәси: тә'чили ҹәрраһи әмәлијјат.

БАҒЫРСАГ ЧӨПҮ (Escherichia coli, Bact. coli, Bact. coli commune), колибактерија—инсан нәҹисинин микроорганизми. Б.ч.-нү илк дәфә Т. Ешерих (1885) инсан нәҹисиндә тапмышдыр. Антикен вә биокимјәви хассәләринә көрә Б.ч. 2 әсас нөвә (E. coli вә Citrobacter) ајрылыр. Уҹлары азҹа дәјирми чөп шәклиндәдир (1—3Х0,4—0,8 *мкм* өлчүлү). Гамчылары илә һәрәкәт едир. Спор әмәлә кәтирмир. Аероб, јахуд факултатив анаеробдур. Инсан бағырсағында бағырсаг флорасынын әсас компоненти кими јашајыр. Мәмәлиләрин чохунун, гушларын, балыгларын, һәшәратларын бағырсағында даим олур. Су вә ја јејинти мәһсулларына нәҹисլә чиркләнмиш јерләрдән кечир. Онун судакы мигдары сујун нәҹислә нә дәрәҹәдә зибилләндијини көстәрир.

Әд.: бах *Асидофилија* мәгаләсинин әдәбијјатына.

БАҒЫРСАГ ШИРӘСИ—назик вә јоғун бағырсаг вәзиләринин ифраз етдији рәнксиз, јахуд сарымтыл маје. Гиданын хүсусијјәтиндән вә организмин вәзијјәтиндән асылы олараг, инсан суткада 1—3 *л* Б.ш. ифраз едир. Мә'дә ширәси вә мә'дәалты вәзи ширәси илә башланан һәзм просесини тамамлајыр. Гәләви реаксијалыдыр. Б.ш.-ндә һүҹејрә елементләри, микроорганизмләр, селик вә диһидрохолестерин кристаллары олур. Б.ш.-нин тәркибинә су, үзви вә гејри-үзви маддәләр дахилдир. Јоғун бағырсагда ҹүз'и мигдарда Б.ш. ифраз едилир, һәм дә бу ширәдә амилаза, сахараза, малтаза, аминопептидаза, ентерокиназа вә с. ферментләр аз олур.

Б.ш. секресијасы синир вә һуморал јол илә тәнзим олунур. *Векетатив синир системинин* парасимпатик (холинеркик) һиссәси Б.ш.-ни стимулә едир, симпатик (адренеркик) һиссәси исә Б.ш. секресијасыны ләнкидир.

Әд.: Хайрутдинов Х., Натуральный желудочный сок крупного рогатого скота и его применение в клинике, Ташкент, 1964; Ленинджер А., Биохимия, пер. с англ., М., 1976.

БАҒЫРСАГБОШЛУГЛУЛАР (Coelenterata)—ибтидаи гурулушлу чохһүҹејрәли һејван типи. 3 синфә бөлүнүр: *һидроидләр*, сифоидләр, *мәрҹан полипләри*. Бә'зән *дарағлылары* да бу типә дахил едирләр. Ајры-ајры фәрдләринин отураг һәјат кечирәнләри (*полипләр*), сәрбәст үзәнләри (*медузалар*) вә аз һиссәсинин паразит һәјат сүрән (мәс., кунинләр) нөвләри вар. Ҹинси вә гејриҹинси (тумурҹугланма) јолла чохалыр. Б., әсасән, ајрыҹинсијјәтлидир. Әксәријјәти дәниз һејванларыдыр; аз бир гисми (һидралар вә кичик медузаларын бә'зиләри) ширин суларда јашајыр. Б.-ын бир бошлуғу (садә, јахуд камера вә ја каналлара бөлүнмүш) олур (ады да бурадандыр). Гида бу бошлугда һәзм олунур. Бағырсаг бошлуғу хариҹи мүһитлә ағыз дәлији васитәсилә әлагә сахлајыр. 9 мин нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 500-ә јахын, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 8 нөвү (4 нөвү ширин суларда вә 4 нөвү Хәзәр дәнизиндә) вар. Дәниз биосенозларында ролу мүһүмдүр. Чоху әлван рәнкли олур. Адәтән, полипләр сујун дибиндә шахәли колонијалар тәшкил едир. Колонијаларын ајры-ајры фәрдләринин скелетләри бирләшир, дивары галынлашараг бөјүк скелетләр әмәлә кәтирир вә мәрҹан рифләринә чеврилир. Риф әмәлә кәтирән мадрепори мәрҹанларындан әһәнк вә тикинти дашы алынмасында, гырмызы вә гара мәрҹандан исә зәркәрликдә истифадә едилир. Бүтүн Б. хырда онурғасыз һејванларла гидаланыр.

БАҒЫРСАГДӘРӘ—Азәрб.ССР Илич р-нунда (Нах. МССР) чај. Аразын сол голу. Уз. 33 *км*, һөвзәсинин саһ. 117 *км*². 1860 *м* һүнд.-дән башланыр. Әсасән, јағыш сују илә гидаланыр. Илин чох вахты гурујур.

БАҒЫРСАГТӘНӘФФҮСЛҮЛӘР—(Enteropneusta)—јарымхордалылар типиндән дәниз һејванлары синфи. Тәгр. 100 нөвү вар. Уз. бир нечә *см*-дән 1 *м*-ә гәдәрдир; гурд шәклиндәдир. 3 һиссәдән ибарәтдир: хортум, бојунлуг вә бәдән. Гида борусунун јан диварларында ики ҹәркә гәлсәмә јарыглары јерләшир (ады да бурадандыр). Ајрыҹинсијјәтлидир. Сүрфәси дәриситиканлыларын сүрфәсинә охшајыр. 100-ә гәдәр нөвү мә'лумдур. Әксәрән исти дәнизләрдә јајылмышдыр. ССРИ-дә Ағ дәниздә 1, Баренс дәнизиндә 1, Беринг, Охот вә Јапон дәнизләриндә бир нечә нөвү вар. Б.-ын гурулушунун, инкишафынын вә филокенезинин өјрәнилмәсиндә рус алимләринин (А. О. Ковалевски, И. И. Мечников вә В. М. Шимкевич) бөјүк ролу олмушдур. Типик нүмајәндәси баланоглоссдур.

БАҒЫРХАН (1861, Тәбриз—1917)—*Тәбриз үсјанынын* (*1908—09*) рәһбәрләриндән бири. *Сәттарханын* силаһдашы. Бәнна аиләсиндә доғулмушдур. Моллаханада тәһсил алмыш, сонралар бәнналыг етмишдир. 1905 илдә Иранда, о ҹүмләдән Иран Азәрб.-ында кенишләнән ингилаби һәрәката гошулмуш вә тезликлә бу һәрәкатын башчыларындан олмушдур. Онун башчылыг етдији фәдаи дәстәләри Сәттарханын рәһбәрлији алтында гызғын күчә вурушмаларындан сонра шаһ гошунларыны вә әксингилаби гүввәләри Тәбриздән говду. Азәрб. Әјаләт Әнҹүмәни дөјүшдә фәргләнәнләри тәлтиф етмәк үчүн 1906 илдә Б. адына ме'дал тә'сис етди; 1908 илдә исә Тәбриз үсјанында көстәрдији шүҹаәтә көрә халг тәрәфиндән Б.-а верилән «Салари милли» (халг сәркәрдәси) фәхри адыны рәсмиләшдирди. Б. Тәбриз үсјаны дөврүндә јаранмыш «Һәрби шура»нын беш үзвүндән бири иди. Үсјан јатырылдыгдан сонра Б. Сәттарханла Тәбриздә галды. Онларын Тәбриздә галмасындан нараһат олан Инкилтәрә мүстәмләкәчиләри вә дахили иртиҹачы гүввәләр Сәттарханы вә Б.-ы Теһрана кетмәјә мәҹбур етдиләр. Теһран әһалиси Сәттарханы вә Б.-ы бөјүк тәнтәнә илә гаршылады. Лакин иртиҹачылар Тәбриз үсјанынын гәһрәманларына гәсд етдиләр. 1910 ил августун 7-дә шаһ гошунлары вә Теһран полиси гәфил һүҹумла Сәттархан вә Б.-ын фәдаиләрини тәрксилаһ етди. Биринчи

дүнја мүһарибәси башландыгдан сонра Б. Гум ш.-ндә јарадылмыш «Милли Мүдафиә Комитәси» (1915), Кирманшаһда вә Гәсри Шириндә тәшкил едилмиш «Милли Мүвәггәти һөкумәт»ин (1916) тәрәфдарларына гошулду. Б. Гәсри Ширин илә Кирманшаһ арасында күрд иртичачылары тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

БАҒЫРХАН, Багырган — Азәрб. ССР-дә, Гарабағ силсиләсинин шм.-ш. јамачларында даг. ДГМВ әразисиндәдир. Һүнд. 1600 *м*-ә гәдәрдир. Мешәләрлә өртүлүдүр.

БАҒЫШЛАМА—бах *Амнистија*.

БАҒЛАЈЫЧЫ (грамматикада)—садә чүмләнин сөз вә сөз бирләшмәләри, мүрәккәб чүмләнин исә тәркиб һиссәләри арасында грамматик әлагә јарадан көмәкчи нитг һиссәси. Гурулушча садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олур. Ики әсас група бөлүнүр: табесизлик, табелилик. Азәрб. дилиндә табесизлик Б.-ларынын 6 нөвү [бирләшдирмә-битишдирмә (вә, илә), гаршылашма (амма, анчаг, лакин, фәгәт, һалбуки), бөлүшдүрмә (ја, каһ, истәр), иштирак (һәтта, һәм, һәм дә, һабелә), инкарлыг (нә, нә дә), ајдынлашдырма (јә'ни, јә'ни ки, мәсәлән) билдирәнләр], табелилик Б.-ларынын исә 5 нөвү [ајдынлашдырма (ки, белә ки), сәбәб (чүнки, она көрә ки), мүгајисә вә бәнзәтмә (санки, куја, елә бил), шәрт (әкәр, һәркаһ), күзәшт (һәрчәнд, мадам ки) билдирәнләр] вар. Мүасир Азәрб. әдәби дилиндә баш вә будаг чүмләләр ән чох «ки» табелилик Б.-сы илә битишдирилир.

Әд.: Һүсејнзадә М., Мүасир Азәрбајчан дили, һ. 3, Б., 1973.

БАҒЛАМА—ашыг ше'ри нөвү. Б.-да тапмача, рәмз вә с.-дән истифадә едилир. *Дејишмә* заманы Б. ше'рин мә'насыны ача билмәјән мәғлуб һесаб олунур вә бә'зән, һәтта сазыны галиб ашыға верир; Б.-нын ады да бунунла әлагәдардыр. Гурбани, Ашыг Аббас Туфарганлы вә Ашыг Әләскәрин Б.-лары мәшһурдур.

БАҒЛЫ ЕНЕРЖИ—*бах Сәрбәст енержи*.

БАҒРЫГАРАЛАР (Pterocletes вә ја Pterocletiformes)—гушлар синфинин бир дәстәси. 1 фәсиләјә, 2 чинсә аид 14 нөвү вар. Ганадлары узун вә сиври олуб сүр'әтлә учмаға ујғунлашмышдыр. Гум рәнкли вә ја күрәндир. Уз. 35—45 *см*, чәкиси 200—600 *г*-дыр. Јувасыны јердә газыр, колонијаларла јувалајыр.

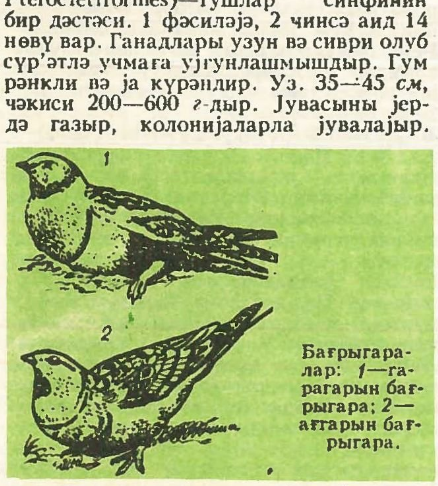

Бағрыгаралар: *1*—гарагарын бағрыгара; *2*—ағгарын бағрыгара.

Јуваја 3 јумурта гојур. Чәнуби Авропа, Африка вә Асијада чох олур. Азәрб. ССР-дә 2 нөвүнә тәсадүф едилир: гарагарын Б. (P. orientalis), ағгарын Б. (Pterocles alchata). Ов гушларыдыр.

БАҒЧАКҮРД—Азәрб.ССР Гасым Исмајылов р-нунун Ағамалыоғлу советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 34 *км* шм.-г.-дә, Дәлимәммәдли д.ј. ст.-ндан 6 *км*, Гасым Исмајылов—Кировабад шосе јолундан 7 *км* аралы, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 1421 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар. Ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Бәсти *Бағырова* Б.-дә доғулмушдур. Бурада онун тунч бүстү гојулмушдур.

БАҒЧЫЛЫГ, ҮЗҮМЧҮЛҮК ВӘ СУБТРОПИК БИТКИЛӘР ИНСТИТУТУ, Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Бағчылыг, Үзүмчүлүк вә Субтропик Биткиләр Институту—мејвә, үзүм вә субтропик битки сортларыны, онларын агротехникасыны, хәстәликләрини, зәрәрверичиләрини вә бунларла мүбаризә үсулларыны өјрәнән елми идарә. 1944 илдә Бакыда тәшкил едилмиш, 1963 илдә Губа р-нуна кечүрүлмүшдүр. Азәрб. ССР Кәнд Тәсәррүфаты Назирлијинин табелијиндәдир. 7 шө'бәси (субтропик биткиләр, үзүмчүлүк, мејвә биткиләринин селексијасы, мејвәчилијин агротехникасы, битки мүһафизәси, технолокија вә биокимја), 3 лабораторијасы (битки физиолокијасы, агрокимја, шеллак), аспирантурасы; Ләнкәранда филиалы, Кировабад вә Абшеронда тәчрүбә ст.-лары, Шамахы, Көјчај, Загатала, Гуткашен вә Чәлилабадда дајаг мәнтәгәләри вар. Ин-тдакы тәдгигатларын нәтичәләри елми «Әсәрләр»дә нәшр едилир.

БАДАЈЕВ Алексеј Јегорович (4.2. 1883, Орјол губ.-нын Јурјево к.—3.11.1951, Москва)—совет дөвләт вә партија хадими. 1904 илдән Сов.ИКП үзвү. Петербургда чилинкәр ишләмишдир. IV Дөвләт Думасында болшевик фраксијасынын, РСДФП МК Петербург Комитәси вә Рус Бүросунун үзвү, В. И. Ленинин тәклифи илә «Правда»нын рәсми нашири олмушдур. Думанын болшевик фраксијасынын тапшырығы илә 1914 ил августун 22-дә Бакыја кәлмиш, болшевикләрлә бир нечә мүшавирә кечирмиш, Бакы вә Петроград болшевикләри арасында әлагәнин мөһкәмләндирилмәсинә көмәк етмишдир. 1914 илин нојабрында һәбс едилиб, Туруханск өлкәсинә сүркүн олунмушдур. Петроградда Октјабр силаһлы үсјанында иштирак етмишдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра рәһбәр партија, совет вә тәсәррүфат ишләриндә чалышмыш, ССРИ МИК үзвү олмушдур. 1938—43 илләрдә РСФСР Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин сәдри олмуш, РК(б)П-нин 11 — 13-чү гурултајларында МК үзвлүјүнә намизәд, 14—18-чи гурултајларында ҮИК(б)П МК үзвү сечилмишдир. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Герои Октября, т. 1, Л., 1967.

БАДАКӘНД — Азәрб.ССР Шамхор р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 37 *км* г.-дә, Зәјәм д.ј. ст.-ндан 21 *км* аралы, Бадачајын (Зәјәм чајынын голу) саһилиндә, Кичик Гафгазын әтәјиндәдир. Әһ. 1526 (1976); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, рабитә шө'бәси вар.

БАДАЛЈАН Надја Авшаровна (д.10. 5.1922, индики Һадрут р-нунун Тсур к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. 1941—52 илләрдә Шаумјан ад. к-зда колхозчу, мангабашчысы вә памбыгчылыг бригадири олмушдур. 1962 илдән Азәрб ССР Дәмир јолу идарәсиндә фәһлә ишләјир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

БАДАЛЈАН Шәкәр Антонович (д. 1888, индики Ханлар р-нунун Алабашлы к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысы. 1949 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

БАДАЛОНА (Badalona) — Испанијанын шм.-ш.-индә, Каталонијада шәһәр. Аралыг дәнизи саһилиндәдир. Әһ. 162,9 мин (1970). Кимја (күбрә, минерал јағлар вә с.), тохучулуг, трикотаж, дәри, машынгајырма сәнајеси, јејинти мүәссисәләри вар. Әтријјат, шүшә, оптика мә'мулаты истеһсал едилир, мантар е'мал олунур. Б. әтрафында үзүмлүкләр вар. Дәниз курортудур.

БАДАМ (Amygdalus) —*күлчичәкләр фәсиләсиндән* ағач чинси. Тәгр. 40 (ССРИ-дә 13, бә'зи мә'лумата көрә 17) нөвү вар. Ән әһәмијјәтлиси ади Б.-дыр (A. communis). Көкләри дәринә ишләјир. Јарпаглары нөвбә илә дүзүлмүш, лансетшәкилли, чичәкләри ағ, јахуд чәһрајы, бешләчәклидир. Чарпаз тозланыр. Мејвәсинин ләпәсиндә амигдалин глүкозиди (ачы бадамда 4%-ә гәдәр), гуру ләпәсиндә орта һесабла 6% су, 21% азотлу вә 13% азотсуз маддә, 54% јағ (ширин бадамдан бадам јағы, ачы бадамдан ачы ефир јағы алыныр), 4% селлүлоз, 2% күл вар. Өн, Орта вә Чәнуб-Шәрги Асијада, Шимали Американын ч.-г. вә Мәркәзи Американын шм.-г. һиссәсиндә, Чәнуби Авропада мүхтәлиф нөвү битир. ССРИ-дә Крым, Молдавија, Загафгазија вә Орта Асијада бечәрилир. Азәрб.ССР-дә Никита-62, Нонпарел, Нек плјус ултра, кеччичәкләјән Никита сортлары рајонлашдырылмышдыр. Әсасән, көз чалағы вурмагла чохалдылыр. Чалагалты олараг шафталы, кавалы вә алчадан истифадә едилир. 4-чү илиндә мәһсул вермәјә башлајыр. 7 — 8-чи илиндә исә нормал (һәр *ha*-дан 400 *кг*-дан артыг) мәһсул верир. Мејвәси јејилир, гәннады сәнајесиндә вә тәбабәтдә, габығы исә шәраб вә конјак истеһсалында истифадә едилир. Бадам кәпәји косметикада ишләдилир.

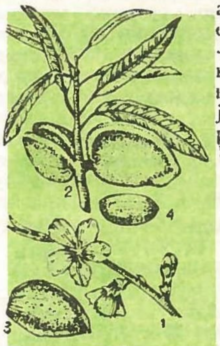

Ади бадам: *1*—чичәкли будағы; *2*—мејвәли вә јарпаглы будағы; *3*—ајрыча мејвәси. *4*—ләпәси.

БАДАМ ГЫЗЫЛБӨЧӘЈИ (Capnodis henningi)—сәрттанадлыларын гызылбөчәкләр (Buprestidae) фәсиләсиндән һәшәрат. Үстү тутгун гара, уз. 23—30 *мм*, ганадүстлүкләри галын вә нөгтәлидир. Азәрб. ССР, Ерм. ССР, Иран вә Түркијәдә олур. Бадам, әрик вә шафталыја зәрәр верир. Сүрфәси ағачын көк боғазынын одунчаг һиссәсиндә јашајыр вә ону зәдәләјир. Бөҹәкләр мај—ијун ајларында әмәлә кәлир. Б.г. илә агротехники, механики вә кимјәви (0,2—0,3%-ли севин мәһлулу) үсулларла мүбаризә апарылыр.

Әд.: Самедов Н. Г., Фауна и биология жуков вредящих сельскохозяйственным культурам в Азербайджане, Б., 1963.

БАДАМЛЫ — Азәрб. ССР Шаһбуз р-нунда (Нах. МССР) кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 16 *км* шм.-г.-дә, Бакы — Јереван д.ј.-ндан 41 *км* аралы, Дәрәләјәз силсиләсинин ч. јамачындадыр. Әһ. 943 (1976); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар. Бадамлы минерал булағы Б.-дан 3 *км* ч.-г.-дәдир.

БАДАМЛЫ — минерал су; Азәрб. ССР-ин Шаһбуз р-нунда (Нах. МССР) Бадамлы к.-ндән 3 *км* ч.-г.-дә чыхыр. Б. буруг гујуларындан бешинин күндәлик дебити 1 436 000 *л*-дир (1974). Дәринлији 115 *м* олан 1/53 №-ли буруг гујусу сујунун кимјәви тәркиби:

$$CO^2_{0,9}\,M_{1,4-3,71}\,\frac{HCO_3 75\cdot Cl118\cdot SO_4 7}{Na46\cdot Ca39\cdot Mg9}\cdot$$

$$\cdot T17°C\ pH6,7\ D\ 1\ 000\ 000\ \text{л/кун}.$$

Дәринлији 282 *м* вә минераллашма дәрәҹәси даһа бөјүк олан 2/68 №-ли буруг гујусунун кимјәви тәркиби:

$$CO^2_{0,9}M_{7.4}\,\frac{HCO_3 69\cdot Cl25\cdot SO_4 6}{Na68\cdot Ca22\cdot Mg10}\cdot$$

$$\cdot T21,4°C\ pH6,5\ D\ 21000\ \text{л/кун}.$$

Бә’зи буруг гујулары сујунун минераллашма дәрәҹәси нисбәтән аз олдуғундан сүфрә сују сајылыр. 1952 илдән су з-дда шүшәләрә долдурулур. Б. һәзми асанлашдырыр, иштаһаны артырыр.

Әд.: Гашгај М. Ә., Нахчыван МССР-ин термал вә минерал су јатаглары. «Нахчыван Мухтар Совет Сосиалист Республикасы», Б., 1975, сәһ. 139—190.

БАДАМЛЫСУ — Азәрб. ССР Шаһбуз р-нунун (Нах. МССР) Бадамлы советлијиндә гәс. Р-н мәркәзиндән 13 *км* шм.-г.-дә, Бакы — Јереван д.ј.-ндан 38 *км* аралы, Дәрәләјәз силсиләсинин ч. јамачындадыр. Әһ. 274 (1976); әсасән, минерал су з-дунда ишләјир. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, хәстәхана, рабитә шө’бәси, автомат телефон ст. вар. Бадамлы минерал булағы бурададыр.

БАДАМЧЫ Һачы Мәммәдәли, һејдәрзадә (?—?) — Иран ингилабынын (1905—11) вә Хијабани һәрәкатынын фәал иштиракчысы. Азәрбајҹан Демократ Партијасы МК-нын үзвү олмушдур. 1920 илдә Тәбриздә Милли Демократик һөкумәтин јарадылмасында јахындан иштирак етмишди. Б. 1924 илдә Берлиндә «Иранշәһр» нәшријјатында Хијабанинин тәрҹүмеји-һалыны чап етдирмишдир.

БАДАМЧЫГЛАР — лимфаденоид тохумадан ибарәт бадамаохшар төрәмәләр. Дамагда (дамаг гөвсләри арасында), удлағын тағында вә дилин көкүндә јерләшир. 2 дамаг, 1 удлаг, 2 бору вә 1 дил бадамчығы вар. Б. организми хәстәлик төрәдән микроорганизмләрдән горујур вә иммунитет јарадылмасында мүһүм рол ојнајыр. Б.-ын илтиһабына *анкина* вә ја тонзиллит дејилир.

БАДА́Н (Bergenia) — *дашдәләнкимиләр фәсиләсиндән* чохиллик битки ҹинси. Көкүмсову этли, көвдәси гысадыр; ири јарпаглары көкләрин јахынлығында розет әмәлә кәтирир. Чичәкләри гырмызы вә ја ағ рәнклидир. Әсасән, Орта вә Шәрги Асијада 11 нөвү, о ҹүмләдән ССРИ-дә 4 нөвү битир. Даһа әһәмијјәтли нөвү Шәрги Сибирдә вә Шимали Монголустанда раст кәлән галынјарпаглы Б.-дыр (B. crassifolia). Көкүмсовунда вә јарпагларында ашы маддәси вар. Гијмәтли техники вә дәрман биткисидир. Б.-дан танин, галл туршусу вә арбутин алыныр, бә’зән чајы әвәз едән битки кими дә истифадә едилир (монгол чајы). Гәдимдән декоратив битки кими әкилир.

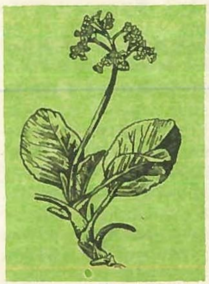

Галынјарпаг бадан.

БАДАРИ МӘДӘНИЈЈӘТИ — е.ә. 5-ҹи миниликдә Нил вадисиндә кениш јајылмыш археоложи мәдәнијјәт. Бадари к.-ндә (Орта Мисир) апарылан илк газынтылар заманы гәбиристан вә јашајыш јери ашкар едилмишдир. Әсасән, даш, ағач вә сүмүк аләтләр тапылмышдыр. Мис мә’мулат аздыр. Газынты материаллары (тахыл галыглары, ев һејванларынын сүмүкләри, чахмагдашыдан чин дишләри, сүмүк ијнәләр, бә’зән үстүндә далғавары нахыш олан гырмызы, гәһвәји вә гара кил габлар вә с.) Б.м. тајфаларынын әкинчилик, малдарлыг, овчулуг, балыгчылыг, тохуҹулуг вә дулусчулугла мәшғул олдуғуну көстәрир. Сәнәткарлыг да инкишаф етмишди (фил сүмүјүндән һејкәлчикләр, кичик габлар, гашыглар, дараглар вә с.). Орта Мисирдәки гаја тәсвирләри Б.м. тајфаларынын ады илә бағлыдыр. Б.м.-ни *Амра мәдәнијјәти* әвәз етмишдир.

Әд.: Чайльд Г., Древнейший Восток в свете новых раскопок, пер. с англ., М., 1956.

БАДАХО́С (Badajoz) — Испанијанын ч.-г.-индә, Естремадура вил.-ндә, Гвадиана чајы саһилиндә шәһәр. Бадахос әјаләтинин инз. м. Транзит мәнтәгәси. Әһ. 102,5 мин (1971). Шәраб, дәри, тохуҹулуг, сахсы сәнајеси вә с. вар.

БА́ДЕН (Baden) — Алманијанын ч.-г.-индә тарихи вил. 11 әсрдән Б.-дә маркграфлыг олмуш, 1535 илдә һәмин маркграфлыг Баден-Баден (католик) вә Баден-Дурлах (1556 илдән протестант) маркграфлыгларына парчаланмыш, 1771 илдә, Карл Фридрихин вахтында [1738—1811] јенидән бирләшдирилмишдир. I Наполеонун һимајәдарлығы сајәсиндә әразиси хејли кенишләнән Б. 1806 илдә Бөјүк һерсоглуға чеврилди. *Алманијада 1848—49 илләр ингилабы* дөврүндә Б.-дә бир нечә үсјан баш верди [*Баден-Пфалтс үсјаны* (*1849*) вә с.]. Б. 1871 илдә Алманија ипмеријасы тәркибинә дахил едилди. *Нојабр ингилабы* (*1918*) кедишиндә Б.-дә респ. е’лан олунду. АФР јарадылдыгдан сонра (1949 илдән) Б. әразиси Баден-Вүртембергин тәркибинә дахил едилди.

БАДЕН МӘКТӘБИ (Фрејберг мәктәби) — *неокантчылыгда* субјектив-идеалист мәктәб.

БА́ДЕН-БА́ДЕН (Baden-Baden) — АФР-ин Баден-Вүртемберг инз. әразисиндә, Шварсвалд д-рында шәһәр. Әһ. тәгр. 39 мин (1969). Балнеоложи вә иглим курортудур. Күндәлик дебити 1 млн. *л*-дән артыг олан радиоактив, аз минераллашмыш, исти (68,6°С-дәк), хлоридли-натриумлу булаглары вар. Иглими јумшаг (орта иллик темп-р 9,7°С), мүлајим рүтубәтлидир (орта иллик нисби рүтубәт 79%). Ревматизм, невралкија, подагра, тәнәффүс јоллары хәстәликләри, кинеколожи вә с. хәстәликләрә тутуланлар мүалиҹә олунур. *Үзүм мүалиҹәси* (август — октјабр) тәтбиг едилир. Јејинти, тикиш, ағач е’малы, кағыз сәнајеси вә с. вар.

БА́ДЕН-ВҮ́РТЕМБЕРГ (Baden Würt-temberg) — АФР-ин ч.-г.-индә инз. әрази. Саһ. 35,7 мин *км*². Әһ. 9,2 млн. (1974). Инз. м. Штутгарт ш.-дир. Јухары Рејн овалығынын саг саһилини, Шварсвалд д-рыны, Оденвалд л-рынын бир һиссәсини, Швабија Алб јајласыны тутур. Әсас чајлары Рејн вә Неккар, әсас көлү Бодендир. Дағлыг һиссәсиндә фыстыг вә шам мешәләри вар.

Б.-В. мүһүм сәнаје р-нудур. Әразисиндә дашдуз, калиум дузу, дәмир филизи, полиметал филизләр. нефт, газ, уран филизи чыхарылыр. Метал е’малы, автомобилгајырма, електротехника, дәзкаһгајырма, вагонгајырма, авиаракет, кимја, ағач е’малы, һәмчинин тохуҹулуг, алүминиум, полиграфија мүәссисәләри, атом електрик стансијасы вар. Мүһүм сәнаје мәркәзләри Штутгарт, Манһејм вә с.-дир. К.т. чохсаһәлидир. Әсас торпаг саһибләри голчомаглардыр (гроссбауерләр).

Буғда, човдар, арпа, картоф, шәкәр чуғундуру, мајаоту, түтүн, јем отлары вә с. әкилир. Сүдлүк һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Б.-В. трансавропа нәгл. јоллары вә бору кәмәрләринин мүһүм говшагларындан бирилир. Рејн, Неккар чајлары вә Боден көлүндә кәмиләр ишләјир. Мәшһур балнеоложи курортлары вар (Баден-Баден, Баденвејлер вә с.).

БА́ДЕН-ПФАЛТС ҮСЈАНЫ (1849) — Баден вә Пфалтсын халг күтләләринин мај—ијул ајларында үсјаны. *Алманијада 1848—49 илләр ингилабынын* сон мәрһәләсиндә империја конститусијасы уғрунда мүбаризәнин ән јүксәк нөгтәси олду. Үсјанчыларын ән фәал һиссәси фәһләләр иди. Мајын орталарында Пфалтсда вә Бадендә хырда буржуа демократларынын башчылығы илә мүвәггәти һөкумәтләр јарадылды. Лакин бу һөкумәтләр гәтијјәтсизлик көстәрәрәк феодал мүкәлләфијјәтләрини ләғв етмәди; бу, кәндлиләри һәрәкатдан узаглашдырды. Баден-Пфалтс ингилаби ордусунун гәһрәманҹасына мүгавимәтинә бахмајараг (Ф. Енкелс бу ордунун сыраларында вурушурду), Б.-П.ү. Пруссија, Баварија вә Вүртемберг гошунларындан ибарәт 100 минлик орду тәрәфиндән дармадағын едилди.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Алманијада ингилаб вә әксингилаб, Б., 1931.

БАДЫМЧАН (Solanum melongena)— бадымчанчичәклиләр фәсиләсиндән бириллик (әлверишли шәраитдә чохиллик) тәрәвәз биткиси. Вәтәни Шәрги Һиндистан вә Бирмадыр. ССРИ-дә башлыча олараг ч. р-нларда; Загафгазија вә Орта Асија респ.-ларында, еләчә дә Украјна вә Молдавијада јетишдирилир. Исти вә рүтубәт севир. Колунун һүнд. 80—90 *см*-дир. Мејвәләринин формасы армудвары, силиндрик вә күрәшәкилли; рәнки гара-бәнөвшәји, түнд вә ја ачыг-бәнөвшәји, ағ вә ја боз-јашылдыр. Чәкиси 0,4—1 *кг* кәлир. Тәркибиндә 7,1—11% гуру маддә, 2,72—4% шәкәр, 0,6—1,4% зүлал, 0,1—0,4% јағ, калсиум, фосфор вә дәмир дузлары вар. Векстасија дөврү 100—140 күн вә даһа артыгдыр. Зонадан асылы олараг *ha* дан 180—400 *с*, Абшеронда 300 *с* мәһсул јығылыр. Азәрб. ССР-дә Бәнөвшәји узун-239 вә Јереван-3 сорту әкилир (1976). Б.-дан мүхтәлиф Азәрбајчан јемәкләри һазырланыр. Б. туршуја гојулур, консерв сәнајеси үчүн гијмәтли тәрәвәз хаммалыдыр. Зәрәрвериччиләри: тарла тахтабитиси, данадиши вә с. Хәстәликләри: гуру чүрүмә, фитофтора вә с.

БАДЈАН (Conium) — *чәтирчичәкли ләр фәсиләсиндән* икииллик битки. Көвдәси будаглы, назик, јарпағы ләләквары, чәтири чох шахәли, чичәкләри ағ, мејвәләри дәјирми олур. Авропа, Асија, Африкада 4, ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 1 нөвү— ләкәли Б. вар. Уз. 60—180 *см*-дир. Ләкәли Б.-ын бүтүн һиссәләриндә мүхтәлиф алкалоидләр, әсасән, кониин алкалоиди вар. Һејванлар једикдә зәһәрләнир. Бөјүк вә Кичик Гафгаз д.-нда, Нах. МССР-дә вә Ләнкәран р-нунун дағлыг һиссәсиндә битир.

БАДЈА́РИХА—Јакутија МССР-дә чај. Индикирка чајынын сағ голу. Мом силсиләсинин шм.-ш. јамачларындан башланыр. Уз. 545 *км*, һөвзәсинин саһ. 12 200 *км*^{2}-дир. Овалыгла ахыр. Әсасән, јағыш вә гар сулары илә гидаланыр. Әсас голлары: Огороха, Орто-Тирехтјах, Анты. Октјабрдан мај—ијунадәк донмуш олур.

БАДКУБИ Әли Молла Мустафа оғлу (?, Бакы — ?) — Азәрб. филологу. 19 әсрин 1-чи јарысында Ирана көчүб Гәзвиндә јашамышдыр. Б. Азәрб. филолокијасында илк дәфә азәрбајчанча-фарсча вә русча-фарсча «Тәчрид үл-лүғат» («Сөзләрин ајрылмасы») адлы мәнзум лүғәт јазмышдыр (1848). Һәмин лүғәт Б.-нин Азәрб. дилинин грамматика гајдаларына аид әсәри вә топладығы аталар сөзләри илә бирликдә 1896 илдә Теһранда чап едилмишдир.

БА́ДМИНТО́Н [Инкилтәрәнин Бадминтон (Badminton) ш.-нин адындан], волан (фр. volant—учан)—теннисәбәнзәр идман ојуну. Б. Гәдим Малајјада јаранмыш, сонралар Асијанын б. өлкәләринә јајылмышдыр. Илк дәфә 1872 илдә Инкилтәрәнин Бадминтон ш.-ндә Һиндистандан гајытмыш инкилисләр тәрәфиндән нүмајиш етдирилмишдир. Б. ојуну тор илә (торун һүнд. 1,55 *м*) ики һиссәјә бөлүнмүш дүзбучаглы мејданчада (гоша ојнајанлар үчүн 13,4×6,1 *м*; тәк тәк ојнајанлар үчүн 13,4×5,2 *м*) кечирилир. Б. үзәринә дәри чәкилмиш вә тач шәкилли ләләкләри олан пробка топ (күтләси 4,5—7,0 *г*) вә теннис типли ракетка (күтләси 135 — 190 *г*) илә ојнанылыр. Ојунда мәгсәд топу мејданчанын рәгибә аид һиссәсинә салмаг, өз саһәсинә дүшмәјә имкан вермәмәкдир. Б. ојуну 3, јахуд 5 һиссәдән ибарәт олур (һәр һиссәнин һесабы 15 хал газанылана дәк давам едир). Б. гоша вә тәк-тәк ојнанылыр. Гајдаларынын садәлијинә, кичик мејданчада, чәмәнлик вә чимәрликләрдә ојнамаг имканы олдуғуна көрә мүасир Б. ән күтләви идман ојунларындан биринә чеврилмишдир. Сыфыр һесабында вә чүт әдәдли халларда топ сағдан чәпинә, тәк әдәдли халларда исә солдан шагули истигамәтдә өтүрүлүр. Гоша ојунларда топу биринчи олараг сағдакы идманчы ојуна дахил едир; һәр газанылан халдан сонра ојунчулар јерләрини дәјишир. Б.-нун инкишафына вә јарышларын тәшкилинә Бејнәлхалг Б. федерасијасы рәһбәрлик едир. Үч илдән бир кишиләр арасында Томас кубоку, гадынлар арасында исә Убер кубоку уғрунда бејнәлхалг мигјаслы Б. јарышлары кечирилир. Һәр ил Уимблдон ш.-ндә Инкилтәрә биринчилији уғрунда ачыг Б. јарышлары (әслиндә дүнја чемпионаты) тәшкил едилир.

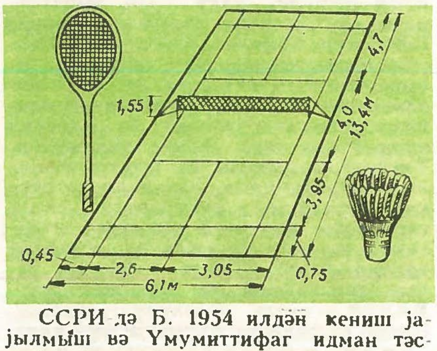

ССРИ-дә Б. 1954 илдән кениш јајылмыш вә Үмумиттифаг идман тәснифатына дахил едилмишдир.

Б. јарышларында көркәмли наилијјәт газанан ојунчулара ССРИ идман устасы ады верилир. Тәшкилат мәсәләләри илә ССРИ Бадминтон Федерасијасы мәшғул олур.

Әд.: Марков О., Бадминтон, 2 изд., М., 1961.

БАДО́ЛЈО (Badoglio) Пјетро (28.9. 1871, Грассано-Монферрато — 31.10. 1956, Грассано-Монферрато)—Италија һәрби вә дөвләт хадими, маршал. 1919—21 вә 1925—40 илләрдә баш гәраркаһ рәиси олмушдур. Муссолини режими илә фәал әмәкдашлыг едәрәк Италија фашистләринин гәсбкарлыг планларыны һәјата кечирирди. Италија—Ефиопија мүһарибәсиндә (1935—36) Италија гошунларынын баш команданы, Ефиопија витсе-кралы (1936—37) олмушдур. 1943 илин ијулунда Муссолини фашист диктатурасынын сүгуту илә нәтичәләнән дөвләт чеврилишиндә иштирак етмиш, чеврилишдән сонра баш назир тә'јин едилмишдир. 1944 илин мартында Италија илә ССРИ арасында дипломатик мүнасибәтләри бәрпа етмишдир. Гаты монархист вә мүһафизәкар олан Б. антидемократик хәтт јеритмәјә чалышырды, лакин халг күтләләринин тәзјиги илә һөкумәтин тәркибинә антифашист партијаларын, о чүмләдән коммунистләрин дә нүмајәндәләрини дахил етмишди. Б. 1944 илин ијунунда истe'фа вермәјә мәчбур олду.

БАДУ́ЈЕВ Сәид Сүлејманович (1904, Грозны ш.—20.12.1943)—чечен совет јазычысы. «Ачлыг» вә «Одлу дағ» (1930) повестләринин, «Адәтләр» (1930) повест вә һекајәләр топлусунун мүәллифидир. «Гырмызы гала» (1930), «Гызыл көл» вә «Сијаси шө'бә» (1934) пјесләри Вәтәндаш мүһарибәсинә, «Петимат» (1930) романы гадын азадлығына һәср олунмушдур.

Әсәри: Огненная гора. Избранное. Грозный, 1972.

БАДХЫ́З—Түр. ССР-ин ч.-ш.-индә Тәчән вә Мүрғаб чајлары арасында јүксәклик. Карабил јүксәклији илә бирликдә Паропамиз д-рынын әтәкләрини әмәлә кәтирир. Һүнд. 1000 *м*-ә чатыр. Јамачларында јарымсәһра вә сәһра биткиләри вар. Б.-да инди дә ваһши ешшәк (гулан) јашајыр.

БАЖА́Н Микола Платонович (д. 9.10. 1904, Каменетс-Подолски)—Украјна совет шаири, ичтимаи хадим. Укр. ССР ЕА акад. (1951). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1974). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1949). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. «Он једдинчи патрул» адлы илк ше'р китабы 1926 илдә нәшр олунмушдур. «Нахышлы көлкә» (1927) поемасы Украјнанын кечмишиндән бәһс едир. 20-чи илләр јарадычылығында *футуризм* вә *експрессионизмин* тә'сири дујулур («Һофман кечәси», «Уман кеттосу» поемалары). 30-чу илләрдән әсәрләриндә сосиалист реализми мејлләри күчләнмишдир («Һамлетин өлүмү», 1932; «Еһтираслар трилокијасы», 1933 вә с. поемалар). «Әбәди һәјат» (1937) поема-трилокијасы С. М. Кирова һәср едилмишдир. Трилокијанын 2-чи һиссәси олан «Дөјүшдән әввәлки кечә» поемасында С. М. Кировун Азәрб.-дакы фәалијјәти тәсвир олунур. «Аталар вә оғуллар» (1938) поемасы Вәтәндаш мүһарибәси гәһрәманларындан бәһс едир. «Күрчүстан ше'рләри», «Өзбәкистан ше'рләри» силсиләләри (1939 — 40), «Јамблар» (1940) китабы халглар достлуғуна һәср олунмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Б. ишғал едилмиш вилајәтләрин әһалиси үчүн бурахылан «За Радјанску Украину» («Совет Украјнасы уғрунда») гәзетинин редактору олмушдур. Мәшһур «Анд» (1941) ше'ри, «Даниил Галитски» (1942) тарихи поемасы вә «Сталинград дәфтәри» (1943) китабында Б. халгы фашизмә гаршы мүбаризәјә чағырырды. «Инкилтәрә тәәссүраты» (1949) ше'р силсиләсинин, «Спасски гүлләсинин јанында» (1952), «Митскевич Одессада» (1957), «Италија көрүшләри» (1961), «Үмид һаггында дөрд һекајә» (1967) китабларынын әсас мөвзусу халглар достлуғу, сүлһ уғрунда мүбаризәдир. Ш. Руставелинин «Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван», Ә. Нәваинин «Фәрһад вә Ширин» поемаларыны, А. С. Пушкин, В. В. Мајаковски, А. Митскевич вә б.-нын әсәрләрини Украјна дилинә тәрчүмә етмишдир. «Бајраг вә күнәш», «Сүлһүн силаһы», «Чапар», «Сәјјар чентлмен» вә с. ше'рләри, «Дөјүшдән әввәлки кечә» поемасындан пар-

чалар Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир. Б. Украјна Совет Енсиклопедијасынын Баш редактору (1958 илдән), ССРИ Јазычылар Иттифагынын катибидир (1967 илдән). ССРИ Али Советинин (2 — 5-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 4 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден, һабелә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Дорога. Избр. стихи, М., 1964; Избранное, М., 1974.

Әд.: Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 1, Б., 1975; Çуровцев Ю. И., Поэзия Миколы Бажана, М., 1970.

БАЖЕ́НОВ Васили Иванович [12.3. 1737, јахуд 1738, Малојарославетс јахынлығындакы Долскоје к. (башга мә'умата көрә Москва)—13.8.1799, Петербург] — рус ме'мары, ме'марлыг нәзәријјәчиси вә педагог. Москвада Д. В. Ухтомскинин мәктәбиндә (1753—55), Москва ун-тиндә (1755) вә Петербург Рәссамлыг Академијасында (1758—60) охумушдур. 1760 илдә Франсаја, сонра Италијаја (1762—64) кетмиш, Болонја вә Флоренсија академијаларына үзв сечилмишдир. 1765 илдә Русијаја гајыдараг акад. ады алмышдыр. Б.-ун Москва Кремли сарајынын лајиһәси (1767—75), Москва әтрафындакы Царитсыно сарај-маликанә ансамблы (1775—85; II Јекатеринанын әмри илә дағыдылмышдыр), Москвада Пашковун еви (1784 — 86; В. И. Ленин ад. китабхананын көһнә бинасы), Петербургдакы Михајловск гәсри (1792—96) вә с. лајиһәләриндә 18 әср рус классисизминин тәшәккүл вә инкишаф дөврү ме'марлығынын бәдии принсипләри там ифадәсини тапмышдыр. Әсәрләриндә классик дүнја вә гәдим рус ме'марлығынын ән'әнәләриндән истифадә едән Б.-ун јарадычылығы вә нәзәри көрүшләри рус ме'марлығынын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

Әд.: Ильин М. А., Баженов, М., 1954; История русского искусства, т. 6, М., 1961, с. 85—129.

БАЖО́В Павел Петрович (27.1.1879, Јекатеринбург јахынлығындакы Сысертски з-ду—3.12.1950, Москва, Свердловскда дәфн олунмушдур)—рус совет јазычысы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943). 1918 илдән Сов.ИКП үзвү. Уралда јашамыш, халг јарадычылығы нүмунәләрини топламышдыр. «Урал әһвалатлары» адлы илк китабы 1924 илдә нәшр олунмушдур. Ән мәшһур әсәри «Малахит мүчрү» (1939) нағыллар китабыдыр. Урал вә Сибирдә ингилаб вә Вәтәндаш мүһарибәси тарихинә даир очеркләрин, «Јашыл чырчырама» (1939) автобиографик повестинин вә с. әсәрләрин мүәллифидир. ССРИ Али Советинин (2—3-чү чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Избр. произведения в 2-х т.-х, М., 1964; Малахитовая шкатулка, М., 1973.

Әд.: Пермяк Е. А., Долговечный мастер, М., 1974.

БА́ЗА (фр. base, јун. básis)—1) Ме'марлыгда—өзүл, бүнөврә; сүтун вә *тилјастрын* ашағы дајаг һиссәси (бах *Ме'марлыг ордерләри*). 2) Кеодезијада—*базис*. 3) Нәгл. васитәләриндә—2-охлу автомобил, трактор вә гошгунун габаг вә арха охлары арасындакы мәсафә. Вагон, јахуд локомотивин кәнар охларынын мәркәзләри арасындакы мәсафә. 4) Јарымкечиричиләр техникасында — јарымкечиричи чиһазда (транзистор вә с.) база саһәси илә (емиттерлә коллектор арасындакы саһә) електрик рабитәсини тә'мин едән електродун ады. 5) Машынгајырмада—е'мал олунан деталын кәсичи аләтә нәзәрән вәзијјәтини тә'јин едән пәстаһ сәтһи.

БАЗАЛИО́МА, дәри хәрчәнки—дәри шиши, епидермисин әсас гатындан вә ја дәри артымларындан төрәјир. Б. үздә, бә'зән әтрафларда вә ја көвдәдә олур; илләрлә бөјүјә биләр. Орта јашлы вә јашлы адамларда тәсадүф олунур. Шүа илә, електрокоагулјасија, јахуд чәрраһи үсулла мүаличә едилир.

БАЗА́ЛТ (лат. basaltes, basanites, јун. básanos—мәһәк дашы, башга еһтимала көрә ефиопча basal—дәмирли даш)—әсаси еффузив сүхур. Сых, хырдадәнәли, интерсертал гурулушлу олур. Габбронун еффузив аналогудур. Әсасән, плакиоклазлардан (лабрадор, битовнит вә анортит), аукитдән вә бә'зән оливиндән ибарәтдир. Тәркибиндә, адәтән, магнетит, титанит вә илменит олур. Рәнки гара, бә'зән түнд-боздур. Тикинти материалы вә туршујадавамлы материал кими, һәмчинин петрургија (әридилмиш сүхурлардан төкмә үсулу илә мүхтәлиф мә'мулат истеһсалы) вә һејкәлтәрашлыгда истифадә едилир. Азәрб. ССР-дә Кәлбәчәр, Лачын р-нларында вә Талышда вар.

БАЗАР — әмтәә тәдавүлү даирәси. Әрази сәрһәдләри вә мигјасына көрә, јерли, милли (дахили) вә дүнја (харичи) Б.-ларына ајрылыр. Б. ичтимаи әмәк бөлкүсү әсасында әмтәә истеһсалчыларынын һөкмран вә мүәјјәнедичи әлагә формасы кими тәзаһүр едир. Садә капиталист әмтәә истеһсалы дөврүндә Б. васитәсилә әмтәә истеһсалынын гурулушу кортәбии олараг ичтимаи истеһлакын һәчминә вә гурулушуна ујғунлашыр. Б.-да ајры-ајры әмтәә истеһсалчыларынын әмәк мәсрәфләринин ичтимаи характери бүтүнлүклә үзә чыхыр, әмтәәләрин дәјәр кәмијјәтини, базар дәјәрини мүәјјән едән ичтимаи-зәрури истеһсал шәртләри ашкар олунур. Б. механизминин әсас елементләри *гијмәт, тәләб вә тәклифдир*. Ичтимаи тәләбат сәвијјәсини экс етдирән тәләб кәмијјәти әһалинин алычылыг габилијјәти илә мәһдудлашыр. Тәклиф ичтимаи истеһлакын динамикасыны көстәрир вә сатылмаг үчүн Б.-а дахил олан әмтәәләрин (базар фондларынын) чәминдән ибарәтдир. Б.-да гијмәтин һәрәкәти, сон нәтичәдә әмәк мәһсулдарлығынын, ичтимаи истеһсалын һәчминин вә пропорсијасынын дәјишмәсини, пул кәлири динамикасыны экс етдирир. Б.-ын формалашмасы ичтимаи әмәк бөлкүсү вә истеһсалчыларын тәсәррүфат хүсусијјәтләринин инкишафы вә дәринләшмәси илә үзви сурәтдә бағлы тарихи просесдир. В. И. Ленин гејд едир ки, «дахили базар—әмтәә тәсәррүффаты мејдана чыхдығы заман әмәлә кәлир; дахили базары һәмин әмтәә тәсәррүфатынын инкишафы јарадыр вә дахили базарын инкишаф сәвијјәси ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн кенишлији дәрәчәсиндән асылыдыр» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 3, сәһ. 61). Әмтәә мүбадиләсинин илк мәрһәләләриндә Б. әлагәләри тәсадүфи характер дашыјырды. Дәјәр формасынын тәкамүлү, сатлыг әмтәә истеһсалынын мејдана кәлмәси јерли Б.-ын јаранмасына сәбәб олмушду. Лакин капитализмә гәдәрки ичтимаи игтисади формасијалар шәраитиндә Б.-ын структуру вә һәчми натурал тәсәррүфатын һөкмранлығы илә мәһдудлашырды. Капитализмдә Б. даһа чох инкишаф едир. Мәһсулдар гүввәләрин сүр'әтлә артмасы, *изафи дәјәр* ардынча гачмаг Б. әлагәләри формасынын инкишафына стимул јарадыр. Дахили Б.-ын инкишафы ичтимаи игтисади зиддијјәтләрин күчләнмәси илә—бир тәрәфдән ичтимаи сәрвәтин буржуазијанын әлиндә тәмәркүзләшмәси, дикәр тәрәфдән истеһсал васитәләриндән мәһрум едилмиш вә *иш гүввәсини* сатмаға мәчбур олмуш пролетариатын артмасы илә характеризә олунур. Б. системи—әмтәә, иш гүввәси, капитал Б.-лары ичтимаи тәкрар истеһсала хидмәт едир. Әмтәә Б.-ы истеһсал васитәләри Б.-ына вә истеһлак предметләри Б.-ына ајрылыр. Капитализмдә иш гүввәси Б.-ы хүсуси јер тутур. Онун характерик хүсусијјәти иш гүввәси тәклифинин тәләбатдан даим үстүн олмасыдыр (бах *Ишсизлик*). Капиталист Б.-ында анархија вә *рәгабәт* ганунлары һөкм сүрүр. Ири машынлы сәнајенин инкишафы илә истеһсал милли чәрчивәни ашыр, дүнја капитализм базары јараныр. Дүнја капитализм Б.-ында әмтәә вә хидмәтләр *дүнја гијмәтләри* әсасында һәрәкәт едир. Дүнја капитализм Б.-ы кәскин рәгабәт мејданыдыр, гејри-сабит вә сычрајышлы инкишафла характеризә олунур. Дүнја капитализм Б.-ында әмтәә вә хидмәтләр ахынынын гурулушу вә истигамәти инһисарларын һөкмранлығыны, сәнајечә инкишаф етмиш империалист дөвләтләринин инкишаф едән өлкәләри гејри еквивалент мүбадилә јолу илә истисмарыны экс етдирир. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра *дүнја сосиализм системинин* јаранмасы илә ваһид дүнја капитализм Б.-ы дағыдылды. Империалист дөвләтләри арасындакы зиддијјәтләрин артмасы дүнја капитализм Б.-ында *интеграсија* просесләринин күчләнмәсинә, гапалы тичарәт блокларынын јаранмасына сәбәб олмушдур.

Сосиализмдә әмтәә-пул мүнасибәтләринин мөвчудлуғу Б.-ын галмасыны зәруриләшдирир. Лакин капитализмдән фәргли олараг сосиализмдә тәбии еһтијатлар вә әсас фондлар (ф-к, з-д, електрик ст.-лары вә с.) Б. дөвријјәсиндән чыхарылмышдыр; иш гүввәси даһа әмтәә дејилдир. Б. ичтимаи әмәјин кортәбии учоту васитәсиндән планлы тәсәррүфатын тәркиб һиссәсинә чеврилмишдир. Истеһсалла истеһлак, әмтәә дөвријјәсинин һәчми илә әһалинин пул кәлири арасындакы нисбәтләр планлы сурәтдә мүәјјән олунур. Бунунла јанашы, тәсәррүфат һесаблы мүәссисәләрин мәһсулунун реаллашдырылмасы проблеми галыр. Б. план органларына истеһсалла истеһлак арасындакы нисбәт мејлләри һаггында, планлы һесабын вә тапшырыгларын дәгиглији һаггында мә'лумат верән нәзарәт механизми функсијасыны јеринә јетирир. Дахили сосиалист Б.-ында әмтәә планлы топдансатыш вә пәракәндә гијмәтләрлә реализә едилир. Дахили Б. дөвләт, кооп. вә к-з тичарәтинә, һабелә к.т. мәһсулларынын дөвләт тәдарүкү вә истеһсал васитәләрилә мадди-техники тәчһизат системинә хидмәт едир.

Дүнја сосиализм системинин јаранмасы вә бејнәлхалг сосиалист әмәк бөлкүсүнүн инкишафы илә дүнја капитализм Б.-ындан принсипчә фәргләнән *дүнја сосиализм базары* формалашыр. Дүнја сосиализм Б.-ында игтисади мүнасибәтләр еквивалент вә гаршылыглы фајда принсипинә әсасланыр. Сосиализм чәмијјәтиндә Б.-дан истифадәнин «базар сосиализми» идејалары илә һеч бир әлагәси јохдур. «Базар сосиализми» тәрәфдарлары мәркәзләшдирилмиш планлашдырманын ролуну формал олараг инкар етмәсәләр дә көстәрирләр ки, чәмијјәтин планлы фәалијјәти дәјәр ганунунун тә'сири илә даһа сәмәрәли реаллашыр, х.т. пропорсијаларынын оптималлашмасы проблеми исә сосиалист истеһсалы акентләри арасындакы Б. әлагәси формасы әсасында һәлл едилир. «Базар сосиализми» консепсијасы сосиалист игтисадијјатынын реал ичтимаиләшмәсинин јүксәк сәвијјәси вә х.т.-нын планаујғун инкишафы гануну илә һесаблашмыр, азад рәгабәт ганунлары вә принсипләрини механики олараг сосиализм шәраитинә аид едир. Ики дүнја Б.-ы— капитализм вә сосиализм Б.-ынын јаранмасы илә ваһид *дүнја базары* арадан галдырылмыр. Тәбиәти е'тибарилә бир-биринә зидд олан ики Б.-ын гаршылыглы тә'сири нәтичәсиндә јаранмыш дүнја Б.-ы ики ичтимаи системин динч јанашы јашамасынын игтисади әсасыны тәшкил едир.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1—3, Б., 1949—60; Ленин В. И., Базарлар мәсәләси дејилән мәсәләјә даир, Әсәр. там күллијјаты, ч. 1; јенә онун, Русијада капитализмин инкишафы, јенә орада, ч. 3; Крутиков Ф. А., Теоретические основы определения емкости рынка, М., 1965; Каганов Е. Д., Социалистическое воспроизводство и рынок, М., 1966; Крутиков Ф. А., Коньюнктура рынка при социализме, М., 1968; Золотарев В. И., Мировой социалистический рынок, М., 1970; Левин А. И., Социалистический внутренний рынок, М., 1973.

БАЗАР ДӘЈӘРИ—бах *Дәјәр*.

БАЗАРДҮЗҮ — Азәрб.ССР вә Даг. МССР сәрһәдиндә, Баш Гафгаз силсиләсиндә дағ. Азәрб. ССР вә Даг. МССР-дә ән јүксәк зирвә. Һүнд. 4466 *м*. Јуранын килли шистләриндән вә гумдашыларындан тәшкил олунмушдур. Сәтһи нисбәтән һамар, јамачлары дик вә сылдырымлыдыр. Түрјан вә Гусар чајлары бурадан башланыр. Алп чәмәнләри вә бузлаглар вар.

БАЗАРЈУРД—Баш Гафгаз силсиләсиндә Азәрб. ССР Гусар вә Гутгашен р-нлары сәрһәдиндә дағ. Һүнд. 4126 *м*. Јамачлары дик вә биткисиздир. Бузлаглар вар.

БАЗАРКҮНҮ МӘКТӘБИ—јашлыларын (фәһлә, кәндли, сәнәткар вә с.) базар күнләри тәһсил алдыглары мәктәб. Илк дәфә 18 әсрин ахырларында Инкилтәрәдә јарадылмыш, дини-тәрбијәви маһијјәт дашымышдыр. Русијада мәдәни-маариф мүәссисәси кими илк Б.м. Полтавада (1858) вә Кијевдә (1859) тә'сис едилмишди. 1905—07 илләрдә 782 Б.м. вар иди. Ингилаби гүввәләр бу мәктәбләрдән халг күтләләринин сијаси тәрбијә васитәси кими истифадә едирдиләр. 1905—07 илләрдә Бакыда да Б.м. ачылмышды. Азәрбајчанлылар үчүн исә гыса мүддәтдә «чүмә» мәктәби олмушдур. Совет һакимијјәти дөврүндә Б.м. јашлылар үчүн башга типли мәктәбләрлә әвәз едилди (бах һәмчинин *Јашлылар мәктәби*, *Халг университети*).

БАЗАРОВА Ајишә Һачыјов гызы (д. 1921, Балакән р-нунун Мешәшамбул к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1950 илдән Сов.ИКП үзвү. 1936—53 илләрдә Низами ад. к-зда колхозчу, манғабашчысы, 1957—61 илләрдә Мешәшамбул кәнд ЗДС Ичраијјә Комитәсинин сәдри, 1961—63 илләрдә һәмин к-зда колхозчу олмушдур. 1969 илдән Гајса кәнд Ичраијјә Комитәсинин сәдридир. 1948 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Азәрб. ССР Али Советинин (3-чү чағырыш) депутаты олмушдур.

БАЗАРЧАЈ—Ерм. ССР вә Азәрб. ССР-дә чај. Һәкәри чајы илә бирләшир. Уз. 178 *км*. Гарабағ јајласындакы Залха көлүндән (3040 *м* һүнд.-дән) башланыр. Араза төкүлүр. Ерм. ССР әразисиндә Воротан адланыр. Јералты, гар вә гисмән јағыш сулары илә гидаланыр. Сувармада истифадә едилир. Үстүндә (Ерм. ССР) СЕС-ләр тикилир (1975).

БАЗЕ́ДОВ ХӘСТӘЛИЈИ, диффуз токсик боғаз уру, тиреотоксикоз—*галханабәнзәр вәзинин* функсијасынын артмасы нәтичәсиндә чохлу тироксин һормону ифразы илә әлагәдар хәстәлик. 1840 илдә ону илк дәфә тәсвир едән алман һәкими К. Базедовун (K. Basedow, 1799—1854) ады илә адландырылмышдыр. Б.х.-нин башланғыч формасына һипертиреоз дејилир. Б.х.-нә гадынларда кишиләрә нисбәтән чох тәсадүф едилир. Психи травмалар, мәркәзи синир системинин үзви зәдәләнмәләри (травма, енсефалит вә с.), инфексион хәстәликләр (мәс., грип, ангина) вә с. Б.х.-нә сәбәб ола биләр. Әламәтләри: галханабәнзәр вәзи бөјүјүр (ур), көз алмасы ирәли чыхыр (домбаланкөз), үрәк дөјүнмәси башлајыр, әл-ајаг вә көз гапаглары әсир, хәстә әсәби олур, арыгламаға башлајыр вә с. Хәстәлик узун сүрдүкдә үрәјин, гарачијәрин вә мә'дә-бағырсаг системинин функсијасы позулур. Мүаличәси: сакитлик, витаминли, гүввәли јемәк, су процедуралары, галханабәнзәр вәзинин галванизасијасы, јод (аз мигдарда), тиоурасил, радиоактив јод, ағыр формаларында—чәрраһи әмәлијјат.

Әд.: Егоров П. И., Цфасман А. З., Радиоактивный йод в диагностике и лечении заболеваний щитовидной железы, М., 1962, библиогр.; Гукасян А. Г., Внутренние болезни, М., 1972.

БА́ЗЕЛ (алм. Basel; фр. Bâle)—Исвечрәдә шәһәр. Базел кантонунун инз. м. Франса вә АФР сәрһәди јахынлығындадыр. Рејн—Рона каналы вә Рејн чајы саһилиндә порт. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 204,9 мин (1973). Бејнәлхалг әһәмијјәтли тичарәт-малијјә мәркәзидир. Машынгајырма, кимја, ипәк, електротехника, јејинти сәнајеси, китаб нәшри вә сатышы, ун-т (1460), 11—16 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вар.

Илк дәфә 374 илдә, Рома истеһкамы кими ады чәкилир. 13 әсрдә тичарәт вә сәнәткарлыг мәркәзинә чеврилмиш, сонрадан Б. кантонунун (1501 илдән Исвечрә конфедерасијасы тәркибиндәдир) мәркәзи олмушдур. 15 әсрин сону—16 әсрдә Авропанын тичарәт, сәнәткарлыг, кредит-сәләм әмәлијјаты, китаб чапы мәркәзләриндән биринә чеврилди. 16—18 әсрләрдә (1525, 1653, 1789 вә с.) Б.-дә кәндли вә фәһләләрин бир сыра үсјанлары баш верди. 1833 илдә Б. кантону әһалисинин кәндли һиссәси силаһлы јолла Б. кәнд јарымкантону јаратмаға наил олду. Б.-дә бир чох бејнәлхалг мүгавилә имзаланмыш, Биринчи Интернасионалын 4-чү (1869), Икинчи Интернасионалын 9-чу конгреси (1912) кечирилмишдир.

БАЗЕЛ МАНИФЕСТИ (1912)— Икинчи Интернасионалын Базел (Исвечрә) конгресиндә (24—25 нојабр) јекдиллик-лә гәбул олунмуш манифест. *Балкан мүһарибәләри* (1912 — 13) вә дүнја мүһарибәси тәһлүкәсинин артмасы шәраитиндә Б.м. бејнәлхалг пролетариаты мүһарибә вә онун мүгәссирләри олан капиталист дөвләтләринин һаким синифләри илә амансыз мүбаризәјә чағырды. Манифестдә көстәрилирди ки, мүһарибә башланарса онун јарадачағы «игтисади вә сијаси бөһрандан» «капитализмин һөмкранлығынын јыхылмасыны сүр'әтләндирмәк» үчүн истифадә етмәк лазымдыр. В. И. Ленин гејд едирди: «Базел манифести бүтүн II Интернасионал дөврүндә, 1889—1914-чү илләр дөврүндә топланан бөјүк тәблиғат вә тәшвигат материалынын мәчмусудур. Бу манифест бүтүн өлкәләр сосиалистләринин, мүбалиғәсиз демәк олар ки, милјон вә милјонларла бәјаннамәләрини, гәзет мәгаләләрини, китабларыны вә нитгләрини хүласә едир» (Әсәрләри, ч. 21, сәһ. 456). Икинчи Интернасионалын оппортунист лидерләри Б.м.-ни унутдулар вә Биринчи дүнја мүһарибәсинин (1914—18) башланмасы илә өз буржуа һөкумәтләринин империалист сијасәтини мүдафиә етдиләр.

Әд.: Ленин В. И., Оппортунизм вә II Интернасионалын ифласы, Әсәрләри, ч. 21; јенә онун, Сосиализм вә мүһарибә, јенә орада.

БА́ЗЕЛ СҮЛҺ МҮГАВИЛӘЛӘРИ (1795)—Франса илә Франса әлејһинә биринчи коалисијанын ики үзвү (Пруссија вә Испанија) арасында Базелдә (Исвечрә) имзаланмыш сепарат сүлһ мүгавиләләри: 1) Франса — Пруссија мүгавиләсинә (5 апрел) көрә Рејн чајынын сол саһили Франсаја верилди; 2) Франса — Испанија мүгавиләсинә (22 ијул) әсасән Һаити а.-нын Испанијаја аид һиссәси Франсаја верилди. Франсанын Каталонија, Наварра вә Баск әјаләтләриндә тутдуғу әразиләр Испанијаја гајтарылды. Б.с.м. Франса әлејһинә биринчи коалисијанын дағылмасынын башланғычы олду.

БАЗИ́ДИ — *базидили көбәләкләрин* спорланма (чохалма) органы.

БАЗИ́ДИЛИ КӨБӘЛӘКЛӘР, базидиомисетләр (Basidiomycetes) (јун. basidion —бүнөврә+mýkes — көбәләк)—али көбәләкләр синфи. 15 миндән чох нөвү, о чүмләдән јемәли, зәһәрли, одунчаг чүрүдән, к.т. биткиләриндә хәстәлик төрәдән вә с. нөвләри вар. Б.к. ики јарымсинфә ајрылыр: тәкһүчејрәли—һолобазидиомисетләр вә дөрдһүчејрәли—фрагмобазидиомисетләр. Б.к.-ин чохалма органы олан базиди чинси чохалма нәтичәсиндә икинүвәли һүчејрәдән әмәлә кәлир вә үзәриндә 4 базидиоспор инкишаф едир.

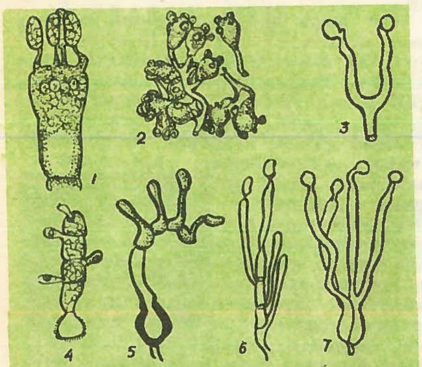

Мүхтәлиф чинсләрдән олан көбәләкләрин базидиләри. Бирһүчејрәли базидиләр: *1*—Russula; *2*—Sclerodon; *3*—Dacryomyces. Чохһүчејрәли базидиләр: *4*—Ustilago; *5*—Uromyces; *6*—Auricularia; *7*—Tremella.

БАЗИДИОМИСЕТЛӘР—бах *Базидили көбәләкләр.*

БА́ЗИЛДОН (Basildon)—Б. Британијанын Ессекс графлығында (Лондондан ш.-дә) шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 137,6 мин (1974). Инкишафда олан сәнаје мәркәзи (автомобилгајырма, електротехника, тикили маллар истеһсалы). Б. бејнәлхалг теннис көрүшләринин кечирилдији јердир.

БАЗИ́ЛИКА (јун. basilikē—һөкмдар еви)—узунсов, дүзбучагпланлы, ичәриси сыра сүтунларла 3—5 *нефә* ајрылан бина. Орта неф јан нефләрдән һүндүр олуб, *апсида* илә нәһајәтләнир. Гәдим Ромада Б.-дан мәһкәмә бинасы, базар, биржа вә с.-нин тикинтисиндә истифадә едилирди. Б. сонралар әсас христиан мә'бәд типләриндән бири олмушдур. Б. типли мә'бәдләрә Интибаһ вә барокко ме'марлығында да раст кәлинир.

БАЗИЛИКА́ТА, Луканија (Basilicata; Lucania)—Италијада вил. Матера вә Потенса әјаләтләриндән ибарәтдир. Саһ. 10 мин *км*^{2}. Әһ. 620 мин (1971). Инз. м. Потенса ш.-дир. Әразисинин чох һиссәси дағлыг (Луканија Апеннин д-ры), ч.-ш. саһилбоју һиссәси дүзәнликдир.

Б. керидә галмыш аграр вил.-дир. Буғда, јулаф, пахлалы биткиләр, кәләм, истиот, үзүм, зејтун, тәрәвәз вә с. јетишдирилир. Дағлыг саһәдә мал-гара сахланылыр. Јејинти, ағач е'малы, кичик тикиш сәнајеси мүәссисәләри, прокат, нәгл. машынгајырмасы з-длары вә с. вар. Лигнит чыхарылыр. Јерли тәбии газ әсасында нефт-кимја сәнајеси јарадылмышдыр.

БАЗИС—(јун. basis—әсас, өзүл)—кениш мә'нада база; Кеодезијада—Јер сәтһиндә узунлуғу дәгиг тә'јин едилмиш (тәгр. 8—15 *км*) дүз хәтт парчасы. *Триангулјасија* үсулу илә *кеодезија истинад шәбәкәсини* гураркән илк үчбучағын AB тәрәфини тапмаг үчүн ромбшәкилли базис тору гурулур. Б. адланан *ав* тәрәфи AB-јә нисбәтән 5—6 дәфә кичик көтүрүлүр вә онун уз.-у *инвар* мәфтили илә дәгиг өлчүлүр. Сон заманлар Б. ишыг-локасиа әсасында ишләјән чиһазла тә'јин едилир. Б.-ин уз., базис торунун бучаглары (1,2,...,8) вә синуслар теореми васитәсилә AB тәрәфи, бу тәрәф вә дәгиг өлчүлмүш β_1, β_2, β_3 бучаглары васитәсилә дә AC вә BC тәрәфләри тапылыр.

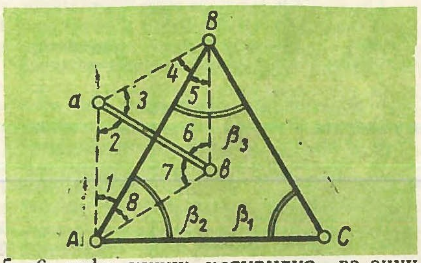

БАЗИС ВЕКТОРУ—бах *Векторлар фәзасы.*

БАЗИС ВӘ ҮСТГУРУМ—тарихи материализмин инсанлар арасындакы игтисади вә идеоложи мүнасибәтләрин ән мүһүм чәһәтләрини, бир ичтимаи-игтисади формасијанын дикәринә кечмәси илә бу мүнасибәтләрин јаранмасы вә инкишафы ганунаујғунлугларыны әкс етдирән әсас категоријасы. К. Маркс вә Ф. Енкелс ичтимаи мүнасибәтләр ичәрисиндән чәмијјәтин әсасыны тәшкил едән мадди мүнасибәтләри ајырыб көтүрмүш вә сүбут етмишләр ки, мадди не'мәтләр истеһсалы просесиндә инсанлар, өз ирадәләриндән асылы олмајараг, зәрури мүнасибәтләрә—мәһсулдар гүввәләрин инкишафынын мүәјјән пилләсинә ујғун кәлән истеһсал мүнасибәтләринә кирирләр. Бу истеһсал мүнасибәтләринин мәчмусу чәмијјәтин игтисади гурулушуну, реал базисини тәшкил едир. Һәр бир ичтимаи-игтисади формасијанын даим дәјишән вә инкишаф едән өз базиси вар. Базисин дәјишилмәси мәһсулдар гүввәләрин инкишафынын сәвијјәси вә характеринин дәјишилмәсиндән асылыдыр вә онунла шәртләнир. Бир базисин дикәри илә әвәз олунмасы ичтимаи ингилаб нәтичәсиндә, мәһсулдар гүввәләрин инкишафыны буховлајан көһнә, вахтыны кечирмиш истеһсал мүнасибәтләринин ләғви вә мәһсулдар гүввәләрин сонракы инкишафы үчүн шәраит јарадан јени истеһсал мүнасибәтләринин јаранмасы вә бәргәрар олмасы јолу илә баш верир. Антагонист чәмијјәтләрин базиси синфи характер дашыјыб истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәтә әсасландығындан дахилән дәрин зиддијјәтли олур.

Мөвчуд чәмијјәтин базисинә ујғун јаранан идејалар, нәзәријјәләр, бахышлар вә бунлара мүвафиг олан мүнасибәтләр, идарә вә тә'сисатлар үстгурум адланыр. Һәр бир ичтимаи-игтисади формасијанын үстгуруму (дөвләт, һүгуг, әхлаг, дин, фәлсәфә, инчәсәнәт вә с.) базис үзәриндә јүксәлир вә бир там кими мүәјјән дөвр әрзиндә јашајыр. Базис илә үстгурум арасында үзви әлагә вә гаршылыглы тә'сир мөвчуддур. Мәһсулдар гүввәләрин дәјишмәси базиси, базисдә олан чеврилиш исә она ујғун үстгурум јарадыр. «Игтисади әсас дәјишдикдә, олдугча бөјүк үстгурумда чох вә ја аз сүр'әтлә чеврилиш әмәлә кәлир» (Маркс К., Сијаси игтисадын тәнгидинә даир, Б., 1955, сәһ. 7). Үстгурум базисә нисбәтән кеч дәјишдијиндән инкишафча ондан кери галыр. Буна көрә дә онларын арасында даим зиддијјәтләр мејдана чыхыр вә һәлл олунур. Үстгурум базисдәки дәјишикликләри садәчә әкс етдирмир, һәм дә она фәал тә'сир көстәрир. Мүәјјән базис әсасында јаранан үстгурум һәмин базисин инкишафыны сүр'әтләндирә вә ја ләнкидә биләр. Бу вә ја дикәр үстгурумун типи, характери мөвчуд ичтимаи-игтисади формасијадакы һаким идеја вә тә'сисатларла сәчијјәләнир. Антагонист чәмијјәтләрдә базис кими үстгурум да дәрин зиддијјәтлидир. Мәс., капитализм чәмијјәти үстгурумунун тәркибинә буржуа идеолокијасы вә тә'сисатлары илә јанашы фәһлә синфинин идеолокијасы вә тәшкилатлары да дахилдир. Лакин һәмин үстгурумда һаким мөвгеји игтисади вә сијаси чәһәтдән һөкмранлыг едән синфин идеја вә тә'сисатлары тутур. К. Маркс вә Ф. Енкелс јазырдылар ки, „чәмијјәтин һаким мадди гүввәси олан синиф ејни заманда да онун һаким мә'нәви гүввәсидир (Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 3, с. 45). Сосиализм чәмијјәтиндә базис вә үстгурумун јаранмасынын спесифик ганунаујғунлуглары вар. Антагонист формасијалардан фәргли олараг, сосиализмин базиси өзүндән әввәлки чәмијјәтин дахилиндә дејил, сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән вә сијаси һакимијјәти фәһлә синфинин әлә алмасындан сонра јараныр. Сосиализм чәмијјәтинин базиси истеһсал васитәләри үзәриндә ичтимаи мүлкијјәтә әсасландығындан антагонист зиддијјәтләрдән азаддыр. Онун формалашмасы вә инкишафы кедишиндә сосиалист үстгуруму формалашыр вә мөһкәмләнир. Сосиализмдә хүсуси мүлкијјәт вә антагонист синифләр олмадығындан нә үстгурумун дахилиндә, нә дә базислә үстгурум арасында кәскин зиддијјәтләр баш вермир. Сосиализмдә ичтимаи инкишаф кортәбии дејил, шүурлу, планлы гајдада кетдијиндән үстгурумун фәал ролу, онун базисә тә'сири әһәмијјәтли дәрәчәдә күчләнир. Бу шәраитдә бүтөвлүкдә үстгурум вә һәр шејдән әввәл онун ән мүһүм үнсүрләри олан совет дөвләти, Коммунист партијасы вә марксизм-ленинизм идеолокијасы чәмијјәтимизин инкишафынын ән гүдрәтли амили кими чыхыш едир, совет халгынын јарадычы фәалијјәтинә истигамәт верир, онун бүтүн гүввәсини коммунизм гуручулуғуна сәфәрбәр едир. Јеткин сосиализм шәраитиндә коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасы, мәһсулдар гүввәләрин сүр'әтли инкишафы кедишиндә сосиалист базиси даһа да тәкмилләшир. Буна ујғун сосиалист үстгуруму да инкишаф едир, онун мәзмунунда коммунизмә мәхсус әламәтләр чохалыр. Коммунизмин игтисади базисинин јаранмасы илә онун үстгуруму да формалашыр.

Әд.: Маркс К., П. В. Анненкова [мәктуб]. 1846 ил 28 декабр, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2; Енкелс Ф., Лүдвиг Фејербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону, јенә орада; јенә онун, К. Шмидтә [мәктуб—

1890 ил 5 август, јенә орада; јенә онун, Ф. Мерингә [мәктуб]. 1893 ил 14 ијул, јенә орада; јенә онун, һ. Штаркенбурга [мәктуб]. 1894 ил 25 јанвар, јенә орада; Маркс К. и Энгельс Ф., Немецкая идеология, Соч., 2 изд., т. 3; Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 48); Каммари М. Д., Что такое базис и надстройка общества, М., 1957; Кулизаде З., Роль надстройки в антагонистическом обществе, Б., 1961; Келле В., Ковальзон М., Курс исторического материализма, М., 1969; Глезерман Г. Е., Исторический материализм и развитие социалистического общества, М., 1973.

БАЗИС ЈАҒЛЫЛЫҒЫ — судүн әсас јағлылығы (фаизлә). Азәрб. ССР-дә Б. ј. 3,8% гәбул едилмишдир. Дөвләтә сатылан судүн мигдарыны һесабламагдан өтрү онун фактик јағ %-ини тәһвил верилән мигдарына (*кг*-ла) вурур вә респ. үчүн гәбул едилмиш Б.ј.-на бөлүрләр.

БАЗИС ҺӘЛЛИ—бах *Хәтти програмлашдырма.*

БАЗОФИЛИ́ЈА—һүчејрә вә тохума елементләринин әсас бојаларла (мәс., пиронин, метилен абысы, азур вә с.) бојанма габилијјәти. Б. һүчејрәнин турш компонентләриндән, әсасән рибонуклеин туршусундан (РНТ) асылыдыр. Бу бојаларла турш хассәли елементләр (мәс., һүчејрә нүвәси) бојаныр. Б.-нын дәјишмәсинә көрә һүчејрә зүлалы биосинтезинин интенсивлији барәдә фикир јүрүтмәк олар. Бу просесин даһа дәгиг көстәричиләри авторадиографија вә ситофотометрија методлары илә мүәјјән едилир. Һүчејрә гурулушунун Б.-сы вә асидофилијасы ган һүчејрәләринин фәргләндирилмәсиндә, һипофизин өн пајы һүчејрәләринин, мә'дәалты вәзинин адачыг тохумасынын анализиндә истифадә едилир. Мүгајисә един: *Асидофилија.*

БАЗУ—инсанда јухары әтрафын (һејванда өн әтрафын) көвдәјә јахын (проксимал) һиссәси; Б. ојнағы илә дирсәк ојнағы арасындадыр. Скелетини Б. сүмүјү тәшкил едир.

БАЗУ́ ОЈНАҒЫ—базу сүмүјүнүн башы илә күрәјин ојнаг чухурунун бирләшмәсиндән әмәлә кәлән ојнаг. Чох мүтәһәррикдир. Б. о.-ны дикәр ојнаглардан фәргләндирән чәһәт онун бошлуғундан әзәлә вәтәринин кечмәсидир.

БАЗУБӘНД—1) Гызыл, күмүш вә с.-дән дүзәлдилмиш голбаг, биләрзик. 2) Гәдимдә дөјүшчүләрин голларына бағладыглары дәмир голчаг. 3) Орта әсрләрдә ичәрисинә хатирә сөзләри, нәзәр дуасы гојулан мешин вә ја парча голбәнд.

БАЗУ́М СИЛСИЛӘСИ—Кичик Гафгазда, Ерм. ССР-ин шм.-ында дағ силсиләси. Уз. тәгр. 70 *км*, һүнд. г.-дә 2992 *м*-ә, ш.-дә исә 3016 *м*-ә гәдәрдир. Гранит интрузивләри олан вулканокен чөкмә сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Јамачларында чәмән чөлләри, јухарыларда алп вә субалп чәмәнләри, Пәмбәк дәрәсиндә енлијарпаглы мешәләр вар.

БАИ́ЈА, Баһија (Bahia)—Бразилијанын ш.-индә штат. Саһ. 561 мин *км*². Әһ. тәгр. 7195 мин (1970). Инз. м. вә мүһүм порту Салвадор ш.-дир. Бразилија јајласынын ш.-ини вә Атлантик океаны бојунча узанан дүзәнлијин бир һиссәсини тутур. Өлкәдә чыхарылан вә е'мал едилән нефтин 90%-и, алмаз һасилатынын тәгр. 25%-и, истеһсал олунан какаонун 95%-ә гәдәри Б.-нын пајына дүшүр. Јејинти, тохучулуг, дәри-ајаггабы, кимја сәнајеси мүәссисәләри, СЕС (Паулу-Афонсу) вә с. вар. Какао, түтүн, шәкәр гамышы, чәлтик, гарғыдалы јетишдирилир. Дахили р-нларда әтлик һејвандарлыг инкишаф етмишдир.

БАИ́ЈА БЛА́НКА (Bahia Blanca)—Аркентинанын Буенос-Ајрес әјаләтиндә шәһәр. Атлантик океаны саһилиндә порт. Д.ј. говшағы. Әһ. тәгр. 155 мин (1970). Әт-суд, дәри, нефтајырма сәнајеси вар. Буғда, әт, јун ихрач едилир. Ун-т вар.

БА́ЈА (Baja)—Мачарыстанын ч.-унда Бач-Кишкун медјесиндә шәһәр. Дунај чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Нәгл. говшағы. Әһ. 37,2 мин (1974). Тохучулуг вә ағач е'малы сәнајеси вар.

БА́ЈА МА́РЕ (Baja Mare)—Румынијанын шм.-г.-индә шәһәр. Марамуреш гәзасынын инз. мәркәзи. Д.ј. говшағы. Әһ. 90 мин (1974). Әлван металлар истеһсалы р-ну мәркәзидир. Әлван металлуркија з-ду, кимја, мә'дән аваданлығы, јејинти, тикиш вә ағач е'малы сәнајеси мүәссисәләри вар.

БАЈАЗ — блокнотшәкилли әлјазмасы. Б.-да сечмә ше'рләр, һикмәтли сөзләр, аилә үзвләринин һәјатына даир мә'луматлар гејдә алынырды. 20 әсрә гәдәр Азәрб. зијалы аиләләриндә сахланылан Б.-лар гисмән чүнк, гисмән дә мүасир хатирә албомларыны вә вәтәндашлыг сәнәдләрини хатырладыр.

БАЈАЗИД I—бах *Илдырым Бајазид.*

БАЈАЗИД ӘНСАРИ Пир Рөвшән(انصاری بایزید1525, јахуд 1515,Чәләндһар ш., Пәнчаб—1585)—әфган јазычысы. Әфганыстанда антифеодал һәрәкат олан рөвшәни тәригәтинин банисидир. Б.Ә. вә онун ардычыллары Бөјүк Моғолларын һөкмранлығына, һабелә әфган тајфа башчыларынын ичмә торпагларыны зәбт етмәсинә гаршы чыхырдылар. Өзүнүн тәригәт тә'лимини «Хејр әл-бәјан» вә «Һалнамә» әсәрләриндә экс етдирмишдир. Б.Ә. әфган әдәбијјатынын инкишафына тә'сир көстәрмишдир.

БАЈАЛИ́НОВ Гасымалы (д. 15.9.1902, индики Гырғ. ССР, Иссык-Кул р-ну) —гырғыз совет јазычысы, Гырғ. ССР халг јазычысы (1972). 1925 илдән Сов. ИКП үзвү. Реалист гырғыз нәсринин илк нүмунәси олан «Һәчәр» (1928) повестиндә ингилабдан әввәл гырғыз гадынларынын фачиәли талејиндән бәһс едилир. «Хошбәхтлик», «Көл бојунда» (1947) повестләри колхоз кәндинә, «Гардашлыг» (китаб 1—3, 1962—72) романы Орта Асијада Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәјә, пролетар бејнәлмиләлчилијинә вә халглар достлуғуна һәср олунмушдур. М. Ф. Ахундовун бә'зи әсәрләрини тәрчүмә етмишдир. Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәри: Братство, М., 1972.

БАЈАН—Азәрб. ССР Варташен р-нунун Варташен шәһәр советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 6 *км* ч.-да, Шәки—Гутгашен шосе јолу кәнарында, Халхалчајын (Әличан чајынын сағ голу) саһилиндә, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 1239 (1976); түтүнчүлүк, һејвандарлыг, тахылчылыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, техники пешә мәктәби, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

БАЈАН—Азәрб. ССР Дашкәсән р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Бакы—Тбилиси д.ј.-нун Алабашлы—Гушчу Көрпүсү голунда ст. Р-н мәркәзиндән 18 *км* шм.-ш.-дә, Гошгар чајынын сол саһилиндә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 1675 (1976); үзүмчүлүк, һејвандарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдур. Шәраб з-ду, механики е'малатхана, орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, ушаг бағчасы, көрпә еви, хәстәхана, амбулаторија, рабитә шө'бәси, һәмчинин 15 вә 19 әсрләрә аид ики көрпү, 15 әсрә аид Чичарвәнк мә'бәди вар.

БАЈА́Н (гәдим рус халг нәғмәкары вә дастанчысы Бајанын, јахуд Бојанын адындан)—гармонабәнзәр пневматик, дилли мусиги аләти; дүјмәләр васитәсилә чалыныр. Б. ады илк дәфә 1907 илдә тәкмилләшдирилмиш дөрдчәркәли Петербург гармонуна верилмишдир. Сағ әлин клавиатурасы там хроматик сәс сырасындан (диапазону бөјүк октаванын си бемол сәсиндән дөрдүнчү октаванын до дијез сәсинә гәдәр), сол әлинки исә бас сәсләр вә һазыр аккордлардан (мажор вә минор үчһәмсәдалары, доминантсептаккорд вә с.) ибарәтдир. Б.-дан соло, ансамбл вә оркестр аләти кими истифадә олунур.

БАЈАН ГӘБИРЛӘРИ—Азәрб. ССР Дашкәсән р-нунун Бајан к. јахынлығында е.ә. 1-чи миниллијин әввәлләринә аид гәбирләр. Е. А. *Реслер* 32 даш гуту гәбир тәдгиг етмишдир (1901). Өлүләр бөјрү үстә бүкүлү вә ја отурдулмуш вәзијјәтдә дәфн едилмишдир. Ики гәбирдә исә јандырылмышдыр. Киши вә гадын гәбирләри аваданлығын характеринә көрә фәргләнир. Һәндәси нахышлар вә һејван рәсмләри илә бәзәдилмиш гара рәнкли кил габлар, тунч хәнчәрләр, бычаглар, бизләр, ијнәләр, кәмәрләр, биләрзикләр, сырғалар, мунчуглар вә с. (јалныз бир гәбирдән дәмир бычаг) тапылмышдыр. Б. г. *Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәтинин* характерик абидәсидир.

БАЈА́НДУР БӘЈ (?—1490/91)— Ағгојунлу сәркәрдәси, баш әмир. Бајандур тајфасындандыр. 1478 илдә Узун Һәсәнин оғлу Уғурлу Мәһәммәдин гәтлиндә иштирак етмишдир. Султан Јагубун дөврүндә Мисир гошунлары илә вурушмада рәшадәт көстәрмишдир. Б.б. Ирагда Султан Јагуба гаршы галдырылмыш гијамы јатырмышдыр. Султан Јагуб өләндән (1490) сонра Б.б. Узун Һәсәнин оғлу Мәсиһ Мирзәни [1490—91] Ирагда һөкмдар е'лан етмишди. Савә ш. јахынлығындакы дөјүшдә баш әмир Софи Хәлил тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

БАЈАНДУ́РЛАР — ағгојунлу тајфаларындан бири (бах *Ағгојунлулар*). Б. ағгојунлу тајфа иттифагынын јарадылмасы, мөһкәмләндирилмәси, әразисинин кенишләндирилмәси уғрунда мүбаризәдә фәал иштирак етмишләр. 14 әсрин әввәлләриндә Гарабағда вә Көјчә көлү әтрафында јашамышлар. Ағгојунлу тајфа иттифагынын башчылары вә Ағгојунлу дөвләтинин һөкмдарлары Б. тајфасындан иди; онларын гвардијасы да Б.-дан тәшкил олунурду. Азәрб. халгынын тәшәккүлүндә Азәрб.-да јашајан дикәр түркдилли тајфаларла бирликдә Б.-ын да ролу олмушдур. Топонимләр (Азәрб. ССР Бәрдә р-нунда Бајандурлу к., Лачын р-нунда Бајандыр чајы, Ерм. ССР-дә Бајандыр к., Түркијәдә Бајындыр ш. вә с.) Б.-ын чох кениш әразидә јајылдыгларыны көстәрир. Совет алимләри В. В. Бартолд, М. И. Артамонов 11—12 әсрләрдә Гәдим Рус дөвләтинин дахили һәјатында мүһүм рол ојнамыш түркдилли тајфа олан *беренделәри* Б.-ла ејниләшдирирләр.

БАЈАНШИРӘ—халг селексијасы јолу илә јетишдирилмиш јүксәк кејфијјәтли јерли үзүм сорту. Азәрб. ССР Дашкәсән р-нундакы Бајан к.-нин ады илә адланыр. Респ.-нын башга р-нларында буна Ағ ширә, Ағ үзүм, Бананы да дејилир. Тәнәји күҹлү бојатыр, киләси ағ вә ширәлидир, кеҹ јетишир, векетасија дөврү 160—165 күндүр. Ширәсинин тәркибиндә 16—18% шәкәр, 6—7,5 *г/л* туршу вар. *Һа*-дан 200—250 *с* мәһсул јығылыр. Шампан шәрабы истеһсал етмәк үчүн ән гијмәтли сортдур. Азәрб. ССР үчүн рајонлашдырылмышдыр.

БАЈА́Р Маһмуд Ҹәлал (Bayar Mahmut Celal; д. 15.5.1883, Бурса вил.-нин Умурбәј к.) — Түркијә дөвләт хадими. *Камалчылар ингилабында* иштирак етмишдир. Банк директору, назир, баш назир кими фәалијјәт көстәрмишдир. Демократ Партијасынын тәшкилатчыларындан олмушдур. Б. 1950 илин мајындан 1960 ил мајын 27-дәк (дөвләт чеврилишинәдәк) Түркијә Респ.-сынын президенти иди. Б. Түркијәнин тәҹавүзкар НАТО блокуна гошулмасы (1952) вә *Бағдад пактынын* јарадылмасында (1955) фәал рол ојнамышдыр. Дөвләт чеврилишиндән сонра һәбсә алынан Б. 1961 илин сентјабрында өлүм ҹәзасына мәһкум едилмиш, лакин сонра бу һөкм өмүрлүк һәбс ҹәзасы илә әвәз олунмушдур. 1964 илдә сәһһәтинә көрә һәбсдән азад едилмишдир. 1969 илдә сијаси һүгуглары бәрпа олунмушдур.

БАЈАТ ГАЛАСЫ—Гарабағ ханлығынын илкин пајтахты. 1747—48 илләрдә Пәнаһәли хан Ҹаваншир Кәбирли маһалында тикдирмишди. Дивары бишмиш кәрпиҹдән иди. Гала хәндәклә әһатә олунмушду. 18 әсрин 50-ҹи илләриндә шәкили Һаҹы Чәләби хан Б.г.-на һүҹум етмиш, лакин ала билмәмишди. 19 әсрдә дағылмышдыр.

БАЈАТЫ—Азәрб. лирик халг ше'ри жанры. Б.-нын мәншәҹә *бајатларын* ады илә бағлы олдуғу еһтимал едилир. Једдиһеҹалы 4 мисрадан ибарәтдир. 3-ҹү мисрасы сәрбәст, галанлары һәмгафијә олур. Әсас фикир сон ики мисрада ифадә едилир. Б.-лар мөвзуҹа рәнкарәнкдир. Ингилабдан әввәлки Б.-ларда халгын кәдәри, иҹтимаи гурулуша, зүлмә гаршы е'тиразы, јаделли ишғалчылара нифрәти, азадлыг вә хошбәхтлик арзулары ифадә едилмишдир. Мәһәббәтә, ајрылыға, достлуға аид тә'сирли Б.-лар сөјләнмишдир.

Совет һакимијјәти дөврүндә јени һәјаты, Вәтәни, Коммунист партијасыны тәрәннүм едән Б.-лар јарадылмышдыр.

Халг әдәбијјатынын башга жанрлары кими, Б.-лар да нәсилдән-нәслә кечәрәк, мүхтәлиф вариантлара дүшмүшдүр. *Сары Ашығын* Б.-лары мәшһурдур. Б. жанрындан классик вә мүасир јазылы әдәбијјатда да истифадә едилмишдир. Бир сыра түркдилли халгларда да Б.-ја ујғун ше'р формалары мөвҹуддур (мәс., Ирагда хојратлар). Б.-лар форма вә мәзмунҹа мүәјјән мә'нада, *частушкалара* јахындыр. Б. ермәни халг әдәбијјатында да јајылмышдыр; бә'зи ермәни шаирләри Азәрб. дилиндә Б. сөјләмишләр. Х. Абовјан ермәниҹә Б.-лар јазмышдыр. Б.-лар, әсасән, Совет һакимијјәти илләриндә топланмыш, нәшр вә тәдгиг олунмушдур.

Мусигидә—Азәрб. лирик халг маһны жанры. Һәзин мелодија вә һавалара да Б. дејилир. Бә'зи муғам адлары Б. сөзү илә бағлыдыр (Бајаты-Шираз, Бајаты-күрд, Бајаты-гаҹар вә с.).

Мәтнләр: Азәрбајҹан бајатылары (топлајаны Һ. Әлизадә), Б., 1938; Бајатылар (топлајаны М. Һ. Тәһмасиб), Б., 1943; Бајатылар (топлајаны Һ. Гасымов), Б., 1960; Кәркүк бајатылары (тәртиб едәнләри Р. Рза, Г. Пашајев), Б., 1968; Баяты, пер. В. Кафарова, Б., 1959; Ларец жемчужин, М., 1968.

Әд.: Бабајев И., Әфәндијев П., Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты, Б., 1970; Гасымов Һ., Азәрбајҹан бајатылары, «Азәрбајҹан», 1952, №2.

БАЈАТЫ-ГАҸАР — *муғам*. Бәрдашт, Мајә, Һүсејни, Шикәстеји-фарс, зил Бајаты-гаҹар шө'бәләриндән ибарәтдир. Бир чох хүсусијјәтинә көрә Раст муғамына јахындыр; си бемол раст тоналлығында ифа олунур. Б. мүстәгил муғам олмагла јанашы, Шур вә Дүкаһ муғамларына шө'бә кими дахилдир. Б. муғамына Бајаты-түрк дә дејилир.

БАЈА́ТЫ-ӘҸӘМ—*Шур* вә *Бајаты-күрд* муғамлары шө'бәләриндән бири.

БАЈАТЫ-ИСФАҺАН — *Бајаты-Шираз* муғамынын әсас шө'бәләриндән бири.

БА́ЈАТЫ-КҮРД—*муғам*. Мәгам әсасы шурдур; мелодик дили вә интонасијасына көрә *Дәштијә* јахындыр.

БАЈАТЫ-ШИРА́З — 1) *муғам*. Бәрдашт, Мајә, Нишиби-фәраз, Бајаты-Исфаһан, зил Бајаты-Шираз, Хавәран, Үззал әсас шө'бәләридир. Характеринә көрә лирик муғамдыр; сол бајаты-шираз тоналлығында ифа олунур. Шәргдә «әруси муғам» («муғамлар кәлини») кими мәшһурдур. 2) Азәрб. халг мусигисинин әсас мәгамларындан бири. Б. муғамы, онун бүтүн тәсниф вә рәнкләри, бир чох Азәрб. халг маһнысы вә рәгс мелодијалары бајаты-шираз мәгамына әсасланыр.

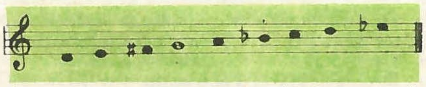

БАЈАТЛАР—түркдилли тајфа; оғуз тајфаларындан бири (бах *Оғузлар*). 9—10 әсрләрдә оғузларын тајфа иттифагына башчылыг едән тајфалардан бири дә Б. иди. Оғуз тајфалары илә бирликдә Б. да 9 әсрин 2-ҹи јарысында Азәрб.-а кәлмишләр. Ејни заманда онлар Иранда, Анадолуда, Ирагда да јајылмышдылар. Б.-ын бир гисми Тејмуриләр дөврүндә Анадолудан көчүрүлән оғузларла кери гајыдаркән Азәрб.-да галмышлар. Азәрб.-да јашајан Б. јерли әһали илә гајнајыб гарышмышлар. Тәдгигатчыларын фикринҹә Бајаты-Гаҹар, Бајаты-әҹәм, Бајаты-Исфаһан, Бајаты-күрд, Бајаты-Шираз муғамлары, бајаты ше'р формасы, Азәрб. ССР-ин Ағҹабәди, Салјан, Уҹар, Шамахы р-нларындакы Бајат к.-ләринин ады Б.-ла әлагәдардыр. Б. Түр. ССР вә Өзб. ССР-дә дә јашајырлар.

БАЈБА́К, чөл мармоту (Marmota bobac)—*кәмириҹиләр* дәстәсинин мармотлар ҹинсиндән мәмәли һејван. Уз. тәгр. 60 *см*, чәкиси 9 *кг*-а гәдәрдир. Торпағын алтында јувалајыр. Гыш јухусуна кедир. Хәзи сарымтыл, боз, јумшаг вә сых олур. Шимали Авропа вә Асија бозгырларында тәсадүф едилир. Чөлләрин шумланмасы, һәмчинин һәддән артыг овланмасы илә әлагәдар сајы хејли азалмышдыр. ССРИ-нин Авропа һиссәсиндә бир нечә кичик колонијасы (о ҹүмләдән горугларда) галмышдыр. Б. ову гадаған едилмишдир.

БАЈБАКО́В Николај Константинович (д. 7.3.1911, Бакы јахынлығындакы Сабунчу гәс.)—совет дөвләт хадими, техника е.д. (1966), Ленин мүкафаты лауреаты (1963). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. Нефтчи фәһлә аиләсиндә доғулмушдур. 1932 илдә Азәрб. Нефт Ин-туну битирмиш, Бакынын нефт мә'дәнләриндә ишләмишдир. 1935—37 илләрдә Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. 1937 илдән Бакы вә Кујбышевдә нефт сәнајесиндә рәһбәр вәзифәләрдә олмушдур. 1940 илдән ССРИ халг нефт сәнајеси комиссарынын мүавини, 1944 илин нојабрындан комиссары, 1946—48 илләрдә ССРИ-нин ҹ. вә г. р-нлары нефт сәнајеси назири, 1948—55 илләрдә ССРИ нефт сәнајеси назири, 1955—57 илләрдә ССРИ Назирләр Совети Дөвләт План Комиссијасынын сәдри, 1957—58 илләрдә РСФСР Дөвләт План Комитәсинин сәдри, РСФСР Назирләр Совети сәдринин биринҹи мүавини, 1958—63 илләрдә Краснодар, сонра Шимали Гафгаз игтисади р-нлары ХТШ-ләринин сәдри, 1963—64 илләрдә ССРИ Дөвләт План Комитәси јанында Дөвләт Кимја Комитәсинин сәдри—ССРИ назири, 1964—65 илләрдә Дөвләт Нефтчыхарма Сәнајеси Комитәсинин сәдри—ССРИ назири вәзифәләриндә ишләмишдир. 1965 илдән ССРИ Назирләр Совети Сәдринин мүавини, ССРИ Дөвләт План Комитәсинин сәдридир. 1952—61 илләрдә вә 1966 илдән Сов.ИКП МК-нын үзвүдүр. ССРИ Али Советинин (2, 4—5, 7—9-ҹу чағырыш) депутатыдыр. 5 дәфә Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

БАЈГУШЛАР (Strigiformes) — гушлар синфинин бир дәстәси. Бәдәнинин уз. 17—74 *см*, ачылмыш вәзијјәтдә ганадларынын уз. 40 *см*—1,8 *м*, чәкиси 50 *г*—3,25 *кг*-дыр. Әсасән, кеҹә һәјаты кечирир; јыртыҹыдыр. Димдији гармагшәкилли, ајаглары гүввәтли, ҹајнаглары

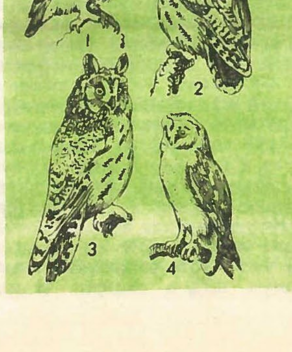

Бајгушлар: *1*—дам јапалағы; *2*—боз јапалагҹа; *3*—гулаглы бајгуш; *4*—алаҹа бајгуш.

әјри вә иридир. Сәссиз учур. Дүзәнлик, дағ, мешә, чөл вә сәһраларда јашајыр. Коғуш, гаја јарығы, харабалыг вә с. јерләрдә јувалајыр. 1—8, бә'зән 10—11-ә гәдәр јумурта гојур. Әсасән сичан, һәмчинин хырда онурғалы һејван вә һәшәрат јејир. Моногам гушлардыр. Ики фәсиләјә (әсл Б. вә алача Б.) ајрылыр. 134 (ССРИ-дә 18) нөвү мә'лумдур. Антарктида вә бә'зи океан адаларындан башга бүтүн гитәләрдә олур. Азәрб. ССР-дә 6 нөвү вар: ири јапалаг, дан (кечә) бајгушу, гулаглы (бујнузлу) бајгуш, батаглыг бајгушу, дам јапалағы (кор јапалаг), мешә бајгушу. К.т. вә мешә зијанверичиләрини мәһв етдикләринә көрә хејир верән гушлардыр; јалныз ири јапалаг овчулуг тәсәррүфатына зијан вурур.

БАЈДА́РКА—авар јери олмајан, енсиз, јүнкүл, үстүгапалы идман вә туризм гајығы. Аварчәкәнләрин сајына көрә (1; 2 вә 4 јерли) гајығын үстүндә хүсуси отурачаг јерләри —ојуглары вар. Идманчы, үзү гајығын һәрәкәти истигамәтиндә отурараг һәр ики башында күрәк олан аварла сағдан вә солдан нөвбә илә авар чәкир; сүканы ајаглары илә дөндәрир. Б. јелкәнли вә асма моторлу да олур. Б. тахта, метал, јахуд пластик күтләдән һазырланыр, үзәринә су кечирмәјән материал чәкилир. Идман Б.-сы назик фанердән һазырланыр. Бирјерли Б.-нын чәкиси 12 *кг*, уз. 5,2 *м*, ени 51 *см*, мүвафиг олараг икијерлидә 18 *кг*, 6,5 *м*, 55 *см*; үчјерлидә 30 *кг*, 11 *м*, 60 *см* олур. Б.-да идман јарышлары гадынлар арасында (јалныз 1 вә 2 јерли гајыгларда), кишиләр арасында (1,2 вә 4 јерли гајыгларда) 500 *м*, 1000 *м* вә 10 000 *м* мәсафәјә кечирилир. Русијада илк Б. јарышы 1871 илдә кечирилмишдир. Совет аварчәкәнләри 1952 илдән Бејнәлхалг Бајдарка вә Каноедә Аварчәкмә Федерасијасына (ИФК) дахил олмушлар вә Олимпија ојунларында јүксәк нәтичәләр көстәрирләр. Азәрб. бајдаркачылары Үмумиттифаг Б. јарышларында илк дәфә 1956 илдә иштирак етмишләр.

БАЈДАРОВ Муһума Мәһәммәд оғлу (д.6.1910, индики Балакән р-нунун Катех к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1940 илдән Сов. ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысыдыр. 1930—42 илләрдә Загатала р-нунун Мазех, Балакән р-нунун Катех вә Түлү к.-ләриндә мүәллим ишләмиш, 1943—53 илләрдә Балакән р-н ЗДС Ичраијјә Комитәсинин сәдри олмушдур. 1948 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләри әлдә етмишдир. Азәрб.ССР Али Советинин (2-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 1970 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

БАЈИШЕВА-ЗЕЈНАЛОВА Күләндам Мүһәммәдчановна (д.15.8.1902, Пенза)—совет терапевти, тибб е.д. (1941), проф. (1947), Азәрб.ССР әмәкдар һәкими (1960). 1917 илдә Кәнчә гадын кимназијасыны, 1924 илдә Казан Дөвләт Ун-тинин тибб факүлтәсини битирмишдир. 1933 илдән Бакыда тибби-педагожи фәалијјәтә башламышдыр. 1947—1970 илләрдә Н. Нәриманов ад Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун дахили хәстәликләр пропедевтикасы кафедрасынын мүдири олмуш, 1976 илдән һәмин кафедранын проф.-дур. Әсәрләри башлыча олараг, малјарија, гарачијәр сиррозу вә с. һәср олунмушдур. Үрәк-дамар системи, ағчијәр хәстәликләри вә с.-нин клиника вә мүаличәси саһәсиндә тәдгигат апарыр.

БАЈЫЛ БУРНУ, Сәбајыл бурну —Абшерон ј-а-нын (Азәрб. ССР) ч.-г.-индә, Бакы бухтасындадыр. Бајыл мајакы бурададыр.

БАЈЫЛ ДАШЛАРЫ — бах *Сәбајыл*.

БАЈЫЛМА (synkopa), өзүндән кетмә, үрәккетмә—бејиндә гысамүддәтли ганазлығы нәтичәсиндә бирдән-бирә һалсызлашма, башкичәлләнмәси, көзүн гаралмасы вә нәһајәт һушун итмәси (хәстә һушуну тамамилә итирмәјә дә биләр). Сәбәбләри: үрәк-дамар системи хәстәликләриндә, чохлу ган итирдикдә, мүхтәлиф харичи тә'сирләр (ағры, горху, һәјәчан вә с.) нәтичәсиндә дамарларын гејри-ихтијари олараг тонусдан дүшмәси. Б. заманы хәстәнин рәнки ағарыр, бәдәни сојујур, тәнәффүсү сәтһиләшир. Б. бир нечә санијәдән вә ја дәгигәдән сонра адәтән, өз-өзүнә кечиб кедир. Узун мүддәт давам етдикдә хәстәни башы бир гәдәр ашағы вәзијјәтдә узандырмаг, јахасыны ачмаг, үзүнә сојуг су чиләмәк, отағын һавасыны дәјишмәк, исти, түнд ширин чај вермәк.

Әд.: Абдуллајев Ч., Дахили хәстәликләр, Б., 1967; Гукасян А. Г., Внутренние болезни, М., 1972.

БАЈЫРШӘҺӘР, форштадт — орта әср шәһәрләринин гала диварларындан харичдәки һиссәси. Шәһәр әһалисинин тичарәт вә к.т. илә мәшғул олан тәбәгәси адәтән Б.-ләрдә јашајырды. Б.-ләрдә биналар плансыз, сәрбәст шәкилдә тикилирди. Б.-ләрдә, һәмчинин чохлу бағ салынырды. Кечмиш Бакынын Ичәришәһәрдән кәнар һиссәсини Б.-ә нүмунә көстәрмәк олар.

БА́ЈЈЕР (Baeyer) Адолф (31.10.1835, Берлин—20.8.1917, Штарнберг) — алман кимјачысы, Нобел мүкафаты лауреаты (1905), 1872 илдән Страсбург вә 1875 илдән Мүнхен ун-т-ләринин проф. Б. индигону там синтез етмиш (1870), онун гурулушуну мүәјјәнләшдирмиш (1878—83), фтал анһидриди илә фенолларын конденсасија реаксијасыны кәшф етмиш (1871), асетиленин бә'зи бирләшмәләрини өјрәнмиш, мүхтәлиф карбосикл бирләшмәләрин нисби давамлылығыны, еләчә дә дојмамыш бирләшмәләрин бә'зи хассәләринин изаһыны верән һипотези инкишаф етдирмишдир (1885).

БАЈКА́Л—Шәрги Сибирин ч. һиссәсиндә, РСФСР-ин Иркутск вил. вә Бурјат МССР-дә ширин сулу көл. Саһ. 31,5 мин *км*^{2}, уз. 636 *км*, орта ени 48 *км*, ән енли јери 79,4 *км*, орта дәринлији 730 *м*, макс. дәринлији 1620 *м*. Б. дүнјада ән дәрин көлдүр. Дәниз сәвијјәсиндән 456 *м* јүксәкләдир. Һөвзәсинин саһ. 557 мин *км*^{2}. Сујунун һәчми 23 000 *км*^{3}-дир. Б. дүнјанын јерүстү ширин су еһтијатынын $^1/_5$-ини, ССРИ ширин су еһтијатынын 80%-дән чохуну тәшкил едир. Б. һүнд. 2000 *м*-әдәк олан дағ силсиләләри илә әһатә олунмуш дәрин тектоник чөкәкликдәдир. Көлә төкүлән 336 (дикәр мә'луматлара көрә 544) чајдан ән бөјүкләри Селенга (бүтүн чајларын иллик су ахымынын тәгр. 50%-ини кәтирир), Баргузин вә Јухары Ангарадыр. Көлдән ахан Ашағы Ангара чајы Јенисеја төкүлүр. Б. чајларынын иллик ахымы 57,8 *км*^{3}-дир. Саһил хәтти (уз. тәгр. 2100 *км*) аз кириитили-чыхынтылыдыр. Әсас көрфәзләри Баргузин, Чивыркуј вә Проваллыр. Б.-да 27 ада вар; ән бөјүкләри Олхон (саһ. тәгр. 730 *км*^{2}) вә Бөјүк Ушкани а-рыдыр (9,4 *км*^{2}). Б. һәчминә көрә дүнјада икинчи јери (Хәзәрдән сонра) тутур. Б. әтраф саһәләрин кәскин континентал иглиминин мүлајимләшмәсинә хејли тә'сир көстәрир.

Һаванын орта темп-ру јанвар—феврал ајларында тәгр. —19°C, августда тәгр. 11°C-дир. Јајда сәтһ суларынын темп-ру мәркәзи һиссәсиндә 9—12°C, саһилдә 20°C-јә чатыр. Дәрин гатларда (300 *м*-дән дәриндә) ил боју темп-р 3,2 — 3,5°C-дир. Јанвардан мајадәк донмуш олур. Б.-ын сују аз минераллашмыш вә чох шәффафдыр. Б. рајонунун күләк режими мүрәккәбдир. Олхон а. р-нунда г. вә шм.-г. истигамәтиндә шиддәтли «сарма» күләкләри (сүр'әти 40 *м/сан*-дән чох) әсир. Б.-да тәгр. 1800 фауна вә флора нөвү вар. Бунун $^3/_4$-ү анчаг Б. үчүн характерикдир (суити, нерпа, диридоған голомјанка вә с.). Б. зијад балығы, хариус, нәрә, ханы балығы, јајынбалығы вә дурнабалығы илә зәнкиндир. Уст-Баргузин, Нижнеангарск вә Хужирдә балыг консерви з-длары вар. Кәмичилијә јарарлыдыр. Једәкдә тахта-шалбан дашыныр. Әсас кәми дајаначаглары: Бајкал, Листвјанка, Танхој, Уст-Баргузин вә Нижнеангарск. Листвјанка гәс.-ндә ССРИ ЕА Сибир бөлмәсинин Лимнолокија Ин-ту, Болшије Коты гәс.-ндә Иркутск ун-тинин һидробиоложи ст. мөвчуддур. Б. һәмчинин ССРИ ЕА Сибир бөлмәсинин һесаблама мәркәзи, Баш Һидрометеоролокија Хидмәти идарәсинин Дөвләт Һидролокија Ин-ту тәрәфиндән өјрәнилир. Турист базалары вар. Б. көлү һаггында илк мә'лумат 17 әсрин орталарында верилмишдир. Сонралар бир нечә дәфә тәдгигатлар апарылмыш вә көлүн хәритәси тәртиб едилмишдир. Б.-ын комплекс шәкилдә систематик өјрәнилмәсинә 1925 илдән башланмышдыр. 1969 илин јанварында ССРИ Назирләр Совети Бајкал һөвзәсинин тәбии комплексләринин горунмасы вә сәмәрәли истифадәси һагда хүсуси гәрар гәбул етмишдир.

Әд.: Берг Л. С., Байкал, его природа и значение в народном хозяйстве М., 1948; Россолимо Л. Л., Байкал., М., 1968; Атлас Байкала, Иркутск—М., 1969; Природа Байкала, Л., 1974.

БАЈКА́Л ГЫРЫШЫГЛЫҒЫ — Үст Протерозојун ахырындан башлајыб, Кембри дөврүнүн әввәлинә гәдәр Сибир платформасынын ч. һиссәсиндә (индики Прибајкалје вә Забајкалје һүдудунда) давам етмиш гырышыглыг. Б.г. терминини 1932 илдә совет кеологу Н. С. Шатски тәклиф етмишдир. Б.г.-нын әмәлә кәтирдији структурлар даһа чох платформа характерлидир. Б.г. нәтичәсиндә Сибир платформасынын ч. сәрһәди там формалашмышдыр.

БАЈКА́Л НЕОЛИ́Т МӘДӘНИЈЈӘТЛӘРИ—Прибајкалједә, Ангара, Јенисеј вә Лена чајлары һөвзәләриндә овчу вә балыгчы тајфалара аид археоложи мәдәнијјәт. Совет археологу А. П. Окладников Б.н.м.-ни 4 мәрһәләјә бөлмүшдүр. Аз өјрәнилмиш Хин мәрһәләсиндә (е.ә. 5-чи миниллик) каман вә ох ишләдилмишдир. Исаков мәрһәләси үчүн (е.ә. 4-чү миниллик) үзәриндә һөрмә тор нахышы олан јумру отурачаглы кил габлар, чахмагдашыдан чилаланмыш трапесија вә үчбучаг формалы ох учлуглары, кәркиләр вә чохлу сүмүк мә'мулаты характерикдир. Серов мәрһәләсиндә (е.ә. 3-чү миниллијин 1-чи јарысы) овчулуг инкишаф етмишди; ит әһлиләшдирилмишди. Хәздәрили кичик һејванлары овламаг үчүн күт учлуглу охлар мејдана кәлмишди. Шист вә нефритдән бычаглар, сүмүклә бәзәдилмиш каман, балыг фигурлары (дашдан) вә с. тапылмышдыр. Зәнкин гаја тәсвирләри дә бу дөврә аиддир. Китој мәрһәләсиндә (е.ә. 3-чү миниллијин 2-чи јарысы—2-чи миниллијин әввәли) балыг ову инкишаф етмиш, Шәрг вә Гәрб арасында әлагә артмышды; нефрит кениш тәтбиг олунурду. Бу мәрһәләнин характерик әшјалары узун сүмүк хәнчәрләр, сүмүк, даш вә ағачдан һазырланмыш тиловлар, сүмүк һарпунлар, габан дишиндән гајрылмыш бәзәк шејләри вә с.-дир. Тәдгигатлар бу мәрһәләдә әмлак бәрабәрсизлији јарандығыны көстәрир.

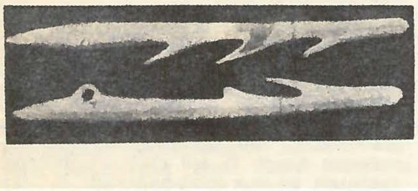

Сүмүк һарпунлар (Китој мәрһәләси).

Әд.: Окладников А. П., Неолит и бронзовый век Прибайкалья. В сб. Материалы и исследования по археологии СССР, т. 18, М.—Л., 1950; История Сибири, т. 1, Л., 1968; Каменный век на территории СССР, М., 1970.

БАЈКА́Л СИЛСИЛӘСИ —Бајкал көлүнүн шм.-г. саһилиндә дағ силсиләси. Уз. 300 *км*, макс. һүнд. 2572 *м*-дир. Протерозојун кристаллик шистләриндән, кварсит, әһәнкдашы вә гранитләрдән тәшкил олунмушдур. 900—1400 *м* јүксәклијәдәк гарашам тајгасы, јухарыларда исә мешә-чөл, мешә вә сидр коллуглары вар.

БАЈКА́Л—АМУ́Р МАКИСТРАЛЫ (БАМ) — дүнјанын чәкилмәкдә олан ән бөјүк д.ј. магистралларындан бири. Тикинтисинә 30-чу илләрин ахырларында башланмыш (Бам-Тында саһәси), лакин Бөјүк Вәтән мүһарибәси илә әлагәдар дајандырылмышды. 1972 илин апрелиндән Бам-Тында саһәсиндә бәрпа ишләринә башланмышдыр. 1974 илдә Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Совети «Бајкал—Амур дәмирјол макистралынын тикилмәси һаггында» гәрар гәбул етмишләр.

Уз. 3145 *км* олачаг бу хәтт Уст-Кут (Иркутск вил.) ш.-ндән башлајыб ч.-да Нижнеангарска енәрәк ш.-ә дөнәчәк вә Бурјат МССР, Чита вил., Хабаровск өлкәсинин әразиләриндән кечиб Амурун саһилләринә — Комсомолск-Амура гәдәр узаначагдыр. Јени макистрал Сибир вә Узаг Шәргин сәрвәтләринин (көмүр, нефт, газ, гурғушун вә с. филиз, никел, асбест, мика) кениш сәнаје мигјасында ишләнилмәсинә јол ачачагдыр. Јолбоју гәс. вә шәһәрләр салыначаг, сәнаје мүәссисәләри вә мә'дәнләр јарадылачаг, јени торпаглар бечәриләчәк вә к.т. дөврijјәсинә бурахылачагдыр. Тикинти еjни вахтда бир нечә саһәдә сон дәрәчәдә чәтин һидрокеоложи вә иглим шәраитиндә апарылыр. БАМ тикинти-гурашдырма ишләринин һәчминә, уз.-на вә мүһәндис ишләринин мүрәккәблијинә көрә әсрин нәһәнк тикинтиләриндәндир. Бурада тәгр. 222 млн. $м^3$ торпаг ишләри апарылачаг, 3136 објект тикиләчәк, о чүмләдән 142 көрпү салыначаг, үмуми уз. 25,3 *км* олан 4 тунел чәкиләчәкдир. БАМ тикинтисини 1982 илдәк баша чатдырмаг нәзәрдә тутулмушдур.

БАМ зәрбәчи комсомол тикинтисидир. ҮИЛККИ-нин 17-чи гурултајында партија комсомолчулары вә кәнчләри бу макистралын тикинтисиндә фәал иштирак етмәјә чағырмышдыр. Партијанын чағырышына чаваб олараг 1974 ил апрелин 27-дә ҮИЛККИ-нин 17-чи гурултајы ад. илк Үмумиттифаг зәрбәчи комсомол дәстәси БАМ-а јола дүшмүшдүр. Тикинтидә бүтүн мүттәфиг респ.-ларын комсомолчу-кәнчләр дәстәләри чалышыр. Азәрб.ССР-дән тикинтијә кедән комсомолчу-кәнчләр дәстәләри Тында, Улкан, Јакурим, Уст-Кут гәс.-ләриндә ишләјир. Азәрб. Дөвләт Лајиһә Ин-ту Улкан гәс.-нин тикилмәсинә һамилик едир. БАМ-да 28 јашајыш гәс. тикилмиш, 178 *км* уз.-нда д. ј. вә 1000 *км*-дән чох автомобил јолу чәкилмиш, 70 көрпү салынмышдыр. БАМ-Тында вә Уст-Кут-Звјоздны д.ј. хәтләриндә гатарларын һәрәкәти башланмыш, Амур вә Лена чајлары үзәриндә надир көрпүләр салынмышдыр (1975). 1976 илин мајында Берјозовы-Сонах (уз. 35 *км*) хәтти истифадәјә верилмиш, август ајында Тында-Беркакит хәттиндә Могот гәс.-нә илк гатар кәлмишдир.

1976 илин октјабрында ССРИ Али Советинин Рәјасәт Һеј'әти «Бајкал—Амур макистралынын тикинтисинә көрә» медалыны тә'сис етмишдир. Медалла тикинтидә вә она хидмәт саһәсиндә азы үч ил ишләмиш фәһләләр, мүһәндис-техник ишчиләри вә гуллугчулар тәлтиф едилирләр.

Әд.: Вагиф Ибраһим, Бајкал-Амур макистралында, Б., 1975; Калинин В. К., Байкало-Амурская магистраль, М., 1975; Магистраль века, Киев, 1975; Журавлев В. А., Сказание о БАМ-е, М., 1976.

БАЈКО́В Александр Александрович (6.8.1870, Курск губ.-нын Фатеж ш.—6.4.1946, Москва)—совет металлургу вә кимјачысы. ССРИ ЕА акад. (1932; м. үзвү, 1927), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1945), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943). 1909 илдә јүксәк темп-рда дәмир вә полада азот мүһитиндә һидрокен-хлоридлә тә'сир етмәклә *аустенитин* мөвчуд олдуғуну көстәрмишдир. Әлван металлар металлуркијасына, һәмчинин семент вә одадавамлы мә'мулат истеһсалына даир бир сыра мүһүм тәдгигат апармышдыр. ССРИ Али Советинин (1—2-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

БАЈКОНУ́Р — Совет Иттифагында космодром. Газах.ССР ин Гараганда вил.-ндәдир. Космик тәдгигатлар програмыны һәјата кечирмәк үчүн Б.-да старт комплексләри, өлчмә мәнтәгәләри вә с. вар. Јерин илк сүн'и пејки Б.-дан бурахылмыш (1957), дүнјада илк космонавт Ј. А. Гагарин (12 апрел, 1961) вә илк гадын космонавт В. В. Николајева-Терешкова (16—19 ијун, 1963) космоса бурадан учмушлар. Идарәолунан космик кәмиләр, орбитал стансијалар, Јерин мүхтәлиф типли сүн'и пејкләри, Аја, һабелә Марса вә с. планетләрә автомат стансијалар Б.-дан бурахылыр.

БАЈО́С МӘРТӘБӘСИ—Јура системи орта шө'бәсинин ашағыдан икинчи мәртәбәси. 1847 илдә Нормандијада Бајјо ш. әтрафында А.Д. д'Орбини тәрәфиндән ајрылмышдыр. Характер фаунасы аммонитләрдән (Stephanoceras humphiesianum, Cosmoceras subfurcatus вә с.) ибарәтдир. ССРИ-дә Б.м.-нин дәниз чөкүнтүләри, вулканокен вә вулканокен-чөкмә сүхурлары Волгабоју, Донбас, Крым вә Гафгазда јајылмышдыр (Азәрб.ССР-дә Әсрик, Шамхор, Гошгар, Тәртәр, Хачын, Таһирчал, Бабачај, Атачај вә с. чајларын һөвзәләриндә). Галынлығы 2700 *м*. Азәрб. ССР-дә *пирит* вә полиметаллар Б.м. сүхурлары илә әлагәдардыр.

БАЈРАГ—үзәриндә дөвләт, тәшкилат, јахуд һәрби һиссә, бирләшмә вә кәминин фәргләнмә нишаны олан јазы, рәмз, бәзәк нәгш едилән вә ағач дәстәјә бәркидилән гумаш парча (бах һәмчинин *Дөвләт бајрағы*, *һәрби бајраг*, *Гырмызы бајраг*).

БАЈРАГДАР Мустафа Паша (1765—16.11.1808)—Түркијә сијаси вә дөвләт хадими. 1806 илдән Рушчук әјаләтинин ә'јаны (һакими) олмушдур. 1807 илдә III Сәлимин мүтәрәгги сијасәтини бәрпа етмәк мәгсәди дашыјан кизли сијаси «Рушчук достлары» тәшкилатына башчылыг етмишдир. Б. 1808 илдә орду илә Истамбула кирәрәк јеничәриләрин тахта чыхартдыглары Султан IV Мустафаны һакимијјәтдән салмышдыр. Султан II Маһмуд вахтында баш вәзир олмуш, феодал анархијасыны ләғв едән ислаһат кечирмишдир. Үсјан галдырмыш јеничәриләрлә дөјүшдә һәлак олмушдур.

Әд.: Миллер Е. Ф., Мустафа паша Байрактар, М.—Л., 1947.

БАЈРАГДАРОВ Абузәр Мирзә оғлу (д.1.7.1923, Күрч ССР, Адикени р-ну нун Тсири к.)—Азәрб.ССР әмәкдар бағбаны (1964). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1966). 1963 илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1938 илдә башламышдыр. Губа р-ну Сов.ИКП 22-чи гурултајы ад. мејвәчилик с-зунда бригадирдир. 1966 илдә мејвәчилик саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

БАЈРАГДАРОВ Мөвлуд Аслан оғлу (д.1904, индики Күрч.ССР Адикени р-нунун Занави к.) — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1966). Азәрб.ССР Саатлы р-нундакы «Адыкүн» к-зунун сәдри. 1926 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысыдыр. Азәрб.ССР Али Советинин (4-чү чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, Октјабр Ингилабы вә 2 Гырмызы Улдуз орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

«БАЈРАГИ-ӘДАЛӘТ» (بیرق عدالت) — һәфтәлик ичтимаи-сијаси вә әдәби журнал. «*Әдаләт*» тәшкилатынын органы »иди. Илк нөмрәси 1917 ил ијунун 10-да Бакыда Азәрб. вә фарс дилләриндә чыхмышдыр. Нечә нөмрәси чыхдығы һәләлик мүәјјән едилмәмишдир. Бешинчи нөмрәси һәмин илин сентјабрында бурахылмышдыр. Азәрб.-дан кәнарда да јајылырды. Журнал Бакыда ишләјән иранлы фәһләләр арасында болшевизм идејаларыны тәблиғ етмиш, онлары «Әдаләт» тәшкилаты әтрафында бирләшмәјә, империализмә вә истибдада гаршы мүбаризәјә чағырмышдыр. Редактору Ә. Гафарзадә иди.

БАЈРАМ ХОЧА (? — 1380)—Гарагојунлу сүлаләсинин баниси, Султан Үвејсин Бағдаддакы әмири. Баһарлы тајфасындан иди. Б. Х. Султан Үвејсин өлүмүндән сонра Чәлаириләр дөвләтиндә кәскинләшән зиддијјәтләрдән истифадә едиб, гарагојунлулары өз әтрафында бирләшдирмишди. Б. Х. 1378—80 илләрдә гарагојунлу тајфа иттифагынын һөкмдары олмушду. Онун сијасәти гарагојунлу тајфа иттифагынын мүстәгиллијини мөһкәмләтмишди.

БАЈРАМБӘЈ ГАРАМАНЛЫ (? — 12.11.1512)—Сәфәви сәркәрдәси; *Шаһ Исмајылын* әмирләриндән бири. Ширваншаһ Фәррух Јасарла, Ағгојунлулардан Әлвәнд Мирзә вә Султан Мурадла вурушмаларда Сәфәви гошунларына башчылыг етмишдир. Уста галасынын алынмасында (1504), күрд әмири Ширсәримә (1506), Луристан һакими Мәликшаһ Рүстәмә (1508), өзбәк ханы Мәһәммәд Шејбанијә (1508) гаршы вурушмаларда икидлик көстәрмишдир. Кичдуван јахынлығындакы (Бухара ш.-ндән 30 *км* шм.-ш.-дә) вурушмада һәлак олмушдур.

БАЈРАМӘЛИ—Түр. ССР Мары вил.-ндә шәһәр. Бајрамәли р-нунун мәркәзи. Мүрғаб ваһәсиндә, Ашгабаддан 375 *км* ш.-дәдир. Д.ј. ст. Әһ. 37,2 мин (1975). Јағ-пиј комбинаты, памбыгтәмизләјән з-д, трикотаж ф-ки, зообајтарлыг техникуму вә с. вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур. Гаракүл гојунчулуғу инкишаф етдирилир.

Б. иглим курортудур. Јајы гызмар, гуру (темп-р 30°С-дән јухары), гышы јумшагдыр. Илин тәгр. 290 күнү күнәшли олур. Иллик јағынты 130 *мм*. Иглим мүаличәси тәтбиг едилир. Гејри-вәрәм мәншәли хроник бөјрәк хәстәликләринә тутуланлар мүаличә олунур. Нефрит вә нефрозун кәскин формалары, һипертонија, бөјрәкдашы, бөјрәк вәрәми хәстәликләри оланлара Б. курортуна кетмәк мәсләһәт көрүлмүр. Курортда санаторија, су мүаличәханасы, аерари вар. Курорт мөвсүмү апрелдән нојабрадәкдир.

БАЈРАМӘЛИБӘЈОВ Тејмурбәј Мәммәдбәј оғлу (22.7.1862, индики Масаллы р-нунун Једди-Ојмаг к.—4.9.1937, Бакы)—Азәрб. маариф хадими, өлкәшүнас, етнограф. Гори семинаријасыны битирмиш (1881), 27 ил Ләнкәран ш. мәктәбиндә мүәллим вә мүдир ишләмишдир. Ләнкәранда илк драм дәрнәји јаратмыш (80-чи илләрдә), рус-мүсәлман (Азәрб.) гираәтханасы ачмыш (1906), «Беһчәт» (1908—09), өзүнүн тәшкил етдији «Зија» (1909—11) вә илк рус-мүсәлман мәктәбләриндә чалышмышдыр. Гадын азадлығы уғрунда мүбаризә апармыш, ингилаби һәрәкатда иштирак етмиш, буна көрә дә мүртәче руһаниләр вә чар мә'мурлары тәрәфиндән тә'гиб олунмушдур. Б. Ләнкәран гәзасынын етнографијасына даир илк әсәрин мүәллифидир. Етнографик, тарихи вә игтисади мөвзуларда 50-дән чох мәгаләси, топладығы әфсанә, нағыл вә ләтифәләр «Каспи» гәзетиндә, Гафгаз тәдрис даирәсинин мәчмуәләриндә дәрч олунмушдур. 1918—29 илләрдә Бакыда педагожи фәалијјәтини давам етдирмишдир.

Әд.: Таирзаде Н., Просветительская и научная деятельность Теймурбека Байрамалибекова, Изв. АН Азерб. ССР (Серия истории, философии, и права), 1974, № 2.

БАЈРАМӘЛИБӘЈОВА Мәрјәм Тејмурбәј гызы (4.4.1898, Ләнкәран)—Азәрб. совет маариф хадими. 1918—21 илләрдә Ләнкәранда гыз мәктәби, гадын хејријјә чәмијјәти тәшкил етмишдир. 1921 илдән Бакыда ичтимаи-мәдәни фәалијјәт көстәрмиш, Н. Нәриманов ад. сәнаје техникумунда, Азәрб. Тибб Интунда дәрс демишдир. «Јени мәктәб» журналынын фәал әмәкдашларындан олмуш, мәтбуатда педагожи мөвзуларда мәгаләләр дәрч етдирмишдир. Б. мүәллимләрин 1-чи Үмумиттифаг гурултајынын (Москва, 1925) нүмајәндәси олмушдур. 1964 илдән фәрди пенсијачыдыр.

Әд.: Мәммәдов С., Азәрбајчанын илк маарифпәрвәр гадынлары, Б., 1960.

БАЈРАМЛЫ—Азәрб. ССР Товуз р-нунун Азаплы советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән вә Товуз д.ј. ст.-ндан 11 *км* ч.-да, Әсрик чајынын саһилиндә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 1796 (1976); үзүмчүлүк, түтүнчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта вә ибтидаи мәктәб, китабхана вар.

БАЈРАМЛЫГ—1) Азәрб.-да феодалларын хејринә кәндлиләрдән алынан верки. 14 әсрдән мә'лумдур. Б. һәм натурал шәкилдә, һәм дә пулла алынырды. Хүсусилә новруз вә гурбан бајрамларында топланырды. Башга веркиләр кими Б. да әһали үчүн ағыр јүк иди. 2) Бајрам мүнасибәтилә гоһум вә достларын бир-биринә, һәмчинин нишанлы оғланларын гыз евинә көндәрдикләри совгат.

БАЈРАМОВ Бајрам Салман оғлу (д. 7.4.1918, индики Ағдам р-нунун Әлимәдәдли к.)—Азәрб. совет јазычысы. 1958 илдән Сов.ИКП үзвү. «Көрпү» адлы илк һекајәси 1950 илдә чап едилмишдир. «Сәнсиз» (1957), «Мән ки, көзәл дејилдим» (1959), «Сәринлик» («Фирәнкиз», 1962), «Сары баба» (1974) вә с. повестләрин, «Ајрылыг» (1956), «Јарпаглар» (1958), «Хәзинә», «Бәлалы севким» (1965), «Аракәсмәләр» (китаб 1—2, 1966—71), «Фәһлә гардаш» (1973) вә с. романларын мүәллифидир. Совет адамларынын әмәји, мә'нәви аләминин зәнкинлији вә тәмиз мәһәббәти Б. јарадычылығынын әсас мөвзуларыдыр. Мүһүм ичтимаи проблемләрә һәср олунмуш әсәрләриндә јенилик мүһафизәкарлыға, мәнфиликләрә гаршы мүбаризәдә галиб кәлир. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә, бә'зи харичи дилләрә тәрчүмә олунмушдур. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Сечилмиш әсәрләри, 2 чилддә, Б., 1968; Фәһлә гардаш, Б., 1975; Листья, М., 1963; Клад, М., 1968.

БАЈРАМОВ Бәһлул Һүсејн оғлу (д. 15.5.1927, Ағдам р-нунун Мәрзили к.)—

екскаватор машинисти, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1971). 1966 илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1941 илдә Мәрзили к.-ндәки «Зәһмәт» к-зунда башламышдыр. 1945 илдә Минкәчевир СЕС-ин тикинтисиндә чалышмышдыр. 1952 илдән Минкәчевирдәки 5 нөмрәли механикләшдирмә идарәсиндә екскаватор машинисти ишләјир. Сов.ИКП 24-чү гурултајынын нүмајәндәси олмушдур.

БАЈРАМОВ Әли Бајрам оғлу (1889, Шамахы гәзасынын Лаһыч к.—22.3. 1920, Бакы)—Азәрб.-

да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1919 илдән Сов.ИКП үзвү (әввәлләр сол есер олмушдур). 1912 илдә Бакы кәмичилик мәктәбини битирмишдир. 1918 илдә Бакы ХКС силаһлы гүввәләри тәркибиндә кәми капитаны вәзифәсиндә әксингилаба гаршы вурушмуш, Салјан, Ләнкәран, Шамахы вә с. гәзаларда Совет һакимијјәти гурулмасы уғрунда мүбаризәдә мүһүм рол ојнамыш, Кәнчәдә кизли ингилаби иш апармышдыр. 1919—20 илләрдә «Һүммәт» тәшкилатынын рәһбәрләриндән бири, РК(б)П Гафгаз Өлкә Комитәси јанында кизли һәрби ингилаб гәраркаһынын вә БК тәрәфиндән јарадылмыш һәрби тәшкилатын үзвү олмушдур. БК-нын кизли фәалијјәт көстәрән «Хүсуси дәниз експедисијасы»нын иштиракчысы иди. АК(б)П-нин 1-чи гурултајында МК-ја үзв сечилмишдир. Б. мүсаватчылар тәрәфиндән вәһшичәсинә өлдүрүлмүшдүр. Азәрб.-да онун ад. шәһәр, Бакыда күчә вә ф-к вар.

БАЈРАМОВ Исмајыл Хәлил оғлу (1910—10.2.1945, Нејмарк ш. јахынлығында)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (өлүмүндән сонра, 10.4.1945), стар-

шина. 1935 илдән Сов.ИКП үзвү. 1943 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә 181-чи атычы дивизијада рота партија тәшкилатынын катиби олмушдур. Б. Шәрги Пруссијада вурушмаларда рәшадәт көстәрмиш вә һәлак олмушдур.

БАЈРАМОВ Муса Худакәрим оғлу (д. 12.4.1901, индики Ерм. ССР Сисјан р-нунун Күрддәрли к.)— нефтчыхарма сәнајеси габагчылы, Азәрб. ССР-ин фәхри нефтчиси (1964), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1959). 1927 илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1920 илдә Балаханы нефт мә'дәнләриндә башламышдыр. Бакыда Сәнаје Академијасыны битирмишдир (1937). 1937 илдән «Лениннефт» Мә'дәнләр Идарәси 8-чи мәдәнинин (1971 илдән «Ленинефт» Нефт вә Газчыхарма Идарәси 8-чи рајон мүһәндис-технoложи хидмәт саһәси) мүдиридир. АКП-нин 9-чу вә 20-чи гурултајларында АКП тәфтиш комиссијасынын үзвү сечилмиш, ССРИ Али Советинин (4-чү чағырыш) депутаты олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, Октјабр ингилабы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БАЈРАМОВ Ханоғлан Вәли оғлу (д. 13.9.1933, Бакы ш.)—естакада гурашдырычысы, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1958). 1962 илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1949 илдә башламышдыр. 1953 илдән Нефт Дашларында електрик гајнагчысы, естакада гурашдырычыларынын бригадири, иш ичрачысы вәзифәсиндә чалышмышдыр. БХР-дә дәниз естакада тикинтисиндә ишләмишдир (1966—68). 1971 илдән Азәрб. Дәниз Нефт Гурғулары Тикинтиси Тресли 6 нөмрәли тикинти-гурашдырма идарәсинин рәисидир.

БАЈРАМОВ Шүкүр Мәммәд оғлу (д. 1.9.1928, Газах р-нунун Кәмәрли к.)—енеркетик, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1966). 1954 илдән Сов.ИКП үзвү. 1952 илдә Бакыда Красин ад. ДРЕС-дә әмәк фәалијјәтинә башламыш, 1953 илдә «Шимал» ДРЕС-и ишә дүшәндән сонра орада бухар турбини машинисти, бөјүк машинист вәзифәсиндә ишләмишдир. 1966 илдән нөвбә рәисидир.

БАЈРАМОВА Бәшарәт Мүслүм гызы (д. 1919, Балакән р-нунун Түлү к.)— Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1934 илдән Н. Нәриманов ад. к-зда ишләјир. 1948 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БАЈРАМОВА Зәһра Садыг гызы (д. 15.2.1930,Шамхор р-нунун Тәзәкәнд к.) —Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1946 илдән әмәк фәалијјәтинә башламышдыр. Шамхор р-нунун Әзизбәјов ад. с-зунда фәһлә ишләјир. 1949 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БАЈРАМОВА Роза Әли гызы (д. 17.7. 1927, Күрҹ. ССР Болниси р-ну)—совет микробиологу, тибб е.д. (1965), проф. (1966). Микробиолокија саһәсиндә илк азәрбајчанлы гадын проф. 1966 илдән Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун микробиолокија кафедрасынын проф.у Б. Азәрб.-да кәнә спирохетозу проблеми саһәсиндә чалышараг јени тәбии очаглар мүәјјән етмиш, төрәдичиләрин биоложи хүсусијјәтләрини вә с. өјрәнмишдир.

Әсәри: Клещевой спирохетоз в Азербайджане, Б., 1964.

БАЈРАМОВА Сәкинә Иман гызы (25. 7. 1923, Бакы)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчысы, тибб хидмәти старшинасы.1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1942 илдә көнүллү олараг ҹәбһәјә кетмишдир. 416-чы Таганрог дивизијасында хидмәт етмишдир. Шимали Гафгаздан Берлинәдәк дөјүш јолу кечмишдир. 1945 илдә ордудан тәрхис олунмушдур. 1946 илдән нәшријјатда ишләјир. Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БАЈРАМОВА Хәдичә Мүрвәт гызы (д.10.4.1929, индики Ҹәлилабад р-нунун Пришиб ш.) — түтүнчү. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). 1943—50 илләрдә «Бакы фәһләси» к-зунда түтүнчү ишләмиш, 1950—64 илләрдә мангабашчысы олмуш, 1964 илдән «Бакы фәһләси» үзүмчүлүк с-зунун фәһләсидир. 1950 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БАЈРАМОВА Ҹејран Ширин гызы (д. 22.3.1896, индики Губа р-нунун Зәргова к.)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз, гадын һәрәкатынын ветераны. 1919 илдән Сов.ИКП үзвү. Ингилабчы Әли *Бајрамовун* һәјат јолдашы. Б. 1917 илдән ингилаби фәалијјәтә башламышдыр. 1918 илдә «Мүгәддәс Нина» кимназијасына дахил олмуш, ингилаби иш апардығы үчүн һәмин илин нојабрында кимназијадан чыхарылмышдыр. Б. партијанын тапшырығы илә 1919 илин октјабрында мүсават парламентиндә ишә кирмиш, кизли партија фәалијјәтинә көрә 1920 илин мартында һәбс едилмишди. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин илк күнләриндә Б. мәнзилиндә гадынлар клубу јаратмышды. Б. респ.-да сосиализм гуруҹулуғунда фәал иштирак етмишдир. 1956 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр. Сов.ИКП 22-чи гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Султанова Һ. Ш., Ҹејран Бајрамова, Б., 1973.

БАЈРАМОВКА—Азәрб. ССР Саатлы р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 13 *км* ч.-да, Муған дүзүндәдир. Әһ. 1115 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

БАЈРОЈТ (Bayreuth)—АФР-ин Баварија инз. әразисиндә шәһәр. Ротер-Мајн (Мајн һөвзәси) чајы саһилиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 66,8 мин (1972). Тохучулуг, тикиш, машынгајырма сәнајеси мүәссисәләри вар. Чини габ, кағыз, шүшә истеһсал едилир. Мусиги аләтләри гајрылыр. Опера театры (1876) вар. Р. *Вагнер* вә Ф. *Лист* бурада дәфн едилмишләр. 1882 илдән Б.-да Р. Вагнер мусиги фестивалы кечирилир.

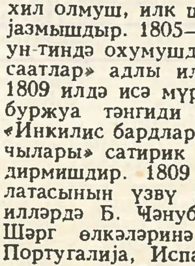

БАЈРОН (Byron) Ҹорҹ Ноел Гордон (22.1.1788, Лондон—19.4.1824, Миссолунки, Јунаныстан) —инкилис шаири, мүтәрәгги романтизмин көркәмли нүмајәндәси. Јохсуллашмыш задәкан аиләсиндә доғулмушдур. 10 јашлы Б. а бабасынын гардашындан лорд титулу вә Ноттинкемшир графлығындакы Нјустед маликанәси мирас галмышды. Б. 1801 илдә Лондон јахынлығындакы Һарроу гапалы задәкан мәктәбинә дахил олмуш, илк ше'рләрини дә бурада јазмышдыр. 1805—08 илләрдә Кембрич ун-тиндә охумушдур. 1807 илдә «Асудә саатлар» адлы илк ше'р мәҹмуәсини, 1809 илдә исә мүртәҹе романтикләр вә буржуа тәнгиди әлејһинә јазылмыш «Инкилис бардлары вә шотланд ичмалчылары» сатирик поемасыны нәшр етдирмишдир. 1809 илдән лордлар палатасынын үзвү олмушдур. 1809—11 илләрдә Б. Ҹәнуби Авропа вә Јахын Шәрг өлкәләринә сәјаһәтә чыхмыш, Португалија, Испанија, Албанија, Јунаныстан вә Түркијәдә олмушдур. 1812 илдә Б. сәфәр тәәссүраты илә јаздығы

Чајлд Һаролдун зијарәти» поемасынын ики нәғмәсини чап етдирмишдир. Инкилис әдәбијјатында мүтәрәгги романтизмин илк нүмунәси олан бу поемада мәзлум халгларын милли азадлыг мүбаризәсинә рәғбәт вә ишғалчы мүһарибәләрә нифрәт мотивләри күчлүдүр. Инкилтәрәјә гајыдандан сонра Б. өлкәнин сијаси һәјатында фәал иштирак етмишдир. Онун лордлар палатасында фәһлә-лудчулар һәрәкатына һәср олунмуш чыхышы (1812, 27 феврал) Инкилтәрәнин һаким синифләринә гаршы иттиһам кими сәсләнмишди. «Билл мүәллифләринә ода» (1812) сатирик әсәриндә һөкумәтин мүртәче сијасәтинә нифрәт вә халг ингилабынын лабүдлүјү идејасы экс етдирилмишдир. 1812—16 илләрдә јаздығы лирик ше'рләри, мәшһур «Шәрг поемалары» («Кавур», «Абидос кәлини», 1813; «Корсар», 1814; «Лара», 1814; «Коринфин мүһасирәси», «Паризина», 1816) вә с. әсәрләриндә азадлыг идејалары тәрәннүм олунур. Лакин бу әсәрләрин гәһрәманлары чыхыш јолуну шәхси азадлыгда көрүр, тәкбашына вурушурлар. Һаким синифләр әлејһинә кәскин сијаси характерли әдәби вә ичтимаи чыхышларына көрә тә'гиб олунан Б. 1816 илдә Инкилтәрәни һәмишәлик тәрк етмәјә мәчбур олду. Дәрин мә'нәви бөһран кечирән Б.-ун бу дөврдә јаздығы ше'р вә поемаларында («Августаја мәктуб», «Јуху», «Зүлмәт», «Прометеј» вә с.), «Манфред» (1817) фәлсәфи драмында бәдбинлик, үмидсизлик мотивләри күчлүдүр. Лакин Б. тезликлә фәрдијјәтчилик вә бәдбинлик әһвали-руһијјәсиндән хилас олараг, 16 әср Исвечрә милли гәһрәманы Бониварын мәрдлијиндән бәһс едән «Шилјон мәһбусу», «Лудчулар нәғмәси» (1816) вә с. мүбариз руһлу әсәрләрини јазмышдыр. «Чајлд Һаролд»ун 3-чү вә 4-чү нәғмәләриндә (1817—18) Б. Маарифчилик көрүшләрини рәғбәтлә гаршыламыш, Франса ингилабынын тәчрүбәсини өјрәнмәјә вә онун мәғлубијјәтинин сәбәбләрини дәрк етмәјә чалышмышдыр. 1817—23 илләрдә Б. Италијада јашамыш, карбонариләр һәрәкатынын фәал иштиракчысы олмуш, «Беппо», «Венесијаја ода» (1818), «Дантенин пејғәмбәрлији» (1819), «Венесија дожу Марино Фалјеро» вә с. әсәрләрини јазмышдыр. Сүжети Библија әфсанәсиндән көтүрүлмүш «Габил» (1821) фәлсәфи-драматик поемасынын үсјанкар гәһрәманы инсанын алчалдылмасы, әзаб вә ишкәнчәјә дүчар олмасындан гәзәбләнир, аллаһын мәрһәмәтинә шүбһә едир. Гәлбиндә инсанлара дәрин мәһәббәт ојанан Габил хошбәхтлик јолуну аллаһы данмагда вә мүбаризәдә көрүр. Поеманын әсас гајәси дә будур. Б. јалныз романтик дејилди. Онун «Мәһкәмә рө'јасы» (1821), «Тунч әср», «Вернер» (1822), «Ада» (1823) вә с. реалист руһлу әсәрләри дә вар. Сон әсәри олан «Дон Жуан» (1819—23) мәнзум романы тамамланмамышдыр. Бу реалист әсәрдә ичтимаи сатира хүсусилә күчлүдүр. Б. өмрүнүн сон күнләрини Јунаныстанда јашамыш, јунан халгынын милли азадлыг мүбаризәсиндә иштирак етмиш вә бурада да өлмүшдүр. 19 әср Авропа әдәбијјатында бајронизм адланан ичтимаи әһвали-руһијјә Б.-ун ады илә бағлыдыр. Б.-ун дүнјакөрүшүндәки зиддијјәтләр — фәрдијјәтчилик, үмидсизлик, екзотикаја алудәчиликлә јанашы, үсјанкар руһ, азадпәрвәрлик, мәзлум халглара рәғбәт бајронизмин әсас хүсусијјәтләридир. Ф. Енкелс Б.-ун јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмиш, ону инкилис фәһләләринин севимли шаири адландырмышдыр. Б.-ун јарадычылығы дүнја әдәбијјатынын инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Әсәрләри дүнја дилләринин чохуна, о чүмләдән Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Әсәрләри: Габил, Б., 1934; Шәрг поемалары, Б., 1959; Сочинения в 3-х т-х, М., 1974.

Әд.: XIX әср харичи өлкәләр әдәбијјаты тарихи, Б., 1964; Елистратова А. А., Байрон, М., 1956; Дьяконова Н. Я., Лирическая поэзия Байрона, М., 1975.

БАЈСЕЈТОВА Кулјаш Жасымовна (әсл ады Кулбахрам; 2.5.1912, Верны, индики Алма-Ата— 6.6.1957, Москва; Алма-Атада дәфн едилмишдир)—газах совет мүғәнниси (лирик-колоратур сопрано). ССРИ халг артисти (1936). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948, 1949). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Б. газах опера сәнәтинин баниләриндәндир. 1934 илдән Газахыстан опера вә балет театрынын солисти олмушдур. Б. јумшаг, өзүнәмәхсус тембрли сәсә, бөјүк актјорлуг истедадына малик сәнәткар иди. Әсас партијалары: Гыз-Жибек («Гыз-Жибек», Ј. Брусиловски), Сара («Бир-жан вә Сара», М. Тулебајев), Татјана («Јевкени Онекин», П. И. Чајковски), Чио-Чио-сан («Чио-Чио-сан», Ч. Пуччини) вә с. Камера-вокал әсәрләрин ифачысы кими дә чыхыш етмишдир. 1975 илдә Алма-Атада вокалистләрин Б. ад. респ. мүсабигәси кечирилмишдир. Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

БАЈСУНГУР МИРЗӘ (тәгр. 1481—1492)—Ағгојунлу һөкмдары [1490—92]. *Султан Јагубун* оғлу. Кичик јашларында Фарс әјаләтинин һакими тә'јин едилмишди. Әслиндә әјаләти баш әмир Софи Хәлил идарә едирди. Султан Јагубун өлүмүндән сонра (1490) Б. М. һакимијјәтә кечди. Һакимијјәти онун әлиндән алмаг истәјән әмиси оғлу Рүстәм Мирзәјә гаршы вурушмада өлдүрүлмүшдүр.

БАЈТАРЛЫГ (лат. veterinarius—мал-гараја гуллуг едән, мал-гараны мүаличә едән)—һејван организминин гурулушу, онун һәјат фәалијјәтинин ганунаујғунлуглары, һејван хәстәликләринин сәбәбләри, әламәтләри, профилактикасы вә мүаличәсиндән, еләчә дә һејвандарлыг мәһсулларынын бајтарлыг-санитарија кејфијјәтиндән бәһс едән елмләр комплекси. К.т. һејванларыны хәстәликләрдән горумаг, бу хәстәликләрә гаршы мүбаризә апармаг, әһалини һејван хәстәликләриндән мүһафизә етмәк, һејвандарлығы даһа да инкишаф етдирмәк вә онун мәһсулдарлығыны артырмаг үчүн һәјата кечирилән тәдбирләр дә Б. адланыр.

Бајтарлығын әсасы һејванларын инсан тәрәфиндән әһлиләшдирилмәјә башладығы дөврдән гојулмушдур. Һәлә гәдим заманлар Һиндистан, Мисир, Чин вә Иранда Б.-а чох әһәмијјәт вериләрди. Мәс., ерамыздан 4000 ил әввәл мисирлиләрдә бә'зи һејванлары мүаличә едән бајтарлар олмушдур. Һејван хәстәликләринин диагностикасы вә мүаличәси һаггында илк елми мә'лумата е.ә. 4—3 әсрләрдә Јунаныстанда вә е.ә. 3—1 әсрләрдә Ромада тәсадүф едилмишдир. 10 әсрдә јунан мүәллифләринин Б. мәсәләләринә аид әсәрләри «Һиппиатрика» адлы күллијјатда топланмышды. Орта әсрләрдә вә Интибаһ дөврүндә һејванларын мүаличәси илә чобанлар, налбәндләр вә меһтәрләр мәшғул олмушлар. 18 әсрин 2-чи јарысында Авропада илк Б. мәктәбләри ачылмыш, 1788 илдән Б. журналлары нәшр едилмәјә башланмышдыр. 19 әсрдә тәбабәт, микробиолокија (хүсусән Л. Пастерин, Р. Кохуң әсәрләри) вә иммунолокија саһәсиндәки мүһүм кәшфләрлә әлагәдар Б. хејли ирәлиләди. 20 әсрдә тәһлүкәли јолухучу һејван хәстәликләринин диагностикасы, профилактикасы вә мүаличәси үчүн мүхтәлиф биопрепаратларын (ваксин, серум, антибиотикләр вә с.) кәшфи нәтичәсиндә Б. елмләри даһа кениш инкишафа башлады.

Русијада пешә Б.-ы 10—13 әсрләрдә мејдана кәлмишдир. Б. тәдбирләри 17 әсрдән мә'лумдур. 16—17 әсрләрдә епизоотијаларла мүбаризә тәдбирләри һаггында илк ганунверичи актлар јаранырды. Бу дөврдә јолухучу хәстәликләр баш вердикдә мәчбури карантин тәдбирләри көрүлүр, хәстәликдән өлән һејванларын дәрисини сојмаг гадаған едилир, онлары басдырмајанлар чәзаландырылырды. I Пјотрун тәшәббүсү илә һејванлары мүаличә едән бајтар һәкимләри һазырланмасына башланды. 1733 илдә Москва јахынлығындакы Хорошово к.-дә Русијада илк Б. мәктәби ачылмышды. 19 әсрдә өлкәнин Б. ишчиләри артыг Варшава, Јурјев (Дерпт) вә Харков Б. мәктәбләриндә (бу мәктәбләр сонралар Б. ин-тларына чеврилмишди), еләчә дә 1808 илдә Петербург Тибб-Чәрраһлыг Академијасы нәздиндә ачылмыш Б. шө'бәсиндә һазырланырды. Ингилабдан әввәлки Русијада Б. саһәсиндә елми иш башлыча олараг Казан, Јурјев вә Харков Б. ин-тларында, һәмчинин Петербург бактериоложи лабораторијасында апарылырды. 1890 илдә Варшавада Б. мәктәби јенидән тәшкил олунду. Лакин Русијада бајтар һәкимләри аз иди. К.т.-нын хүсуси мүлкијјәтчилик характери дашымасы, онун дағыныг һалда олмасы һејван хәстәликләри илә мүбаризә васитәләри вә тәдбирләри көрмәк үчүн Б.-ын елми наилијјәтләрини тәчрүбәјә тәтбиг етмәк имканы вермирди. Бүтүн бунлара бахмајараг, Ј. К. Кајдановун, В. И. Всеволодовун, И. И. Равичин, Х. И. Һелманын вә б. алимләрин елмдә вә тәчрүбәдә тәтбиг олунмуш гијмәтли ишләри сајәсиндә рус Б.-ы дүнја шөһрәти газанды.

Азәрб.-да Б.-ын тарихи атчылығын инкишафы илә бағлыдыр. Әрәб мә'хәзләринин мә'луматына көрә 7—10 әсрләрдә Азәрб.-да халг арасында мал-гараны мүаличә едән бајтар, әттар, сыныгчы вә налбәндләр олмушдур. Онларын тәчрүбәсиндән һәтта башга халглар да истифадә етмишдир. Азәрб.ССР ЕА Республика Әлјазмалары фондунда 18 әсрин орталарында јазылмыш «Фәрәснамә» вә «Рисалеји-бајтаријјә» адлы ики әлјазмасы вар. Бу әсәрләрдә атын анатомијасы вә ишә көрә сечилмәси илә бәрабәр, бир сыра ат хәстәлији, бу хәстәликләрин синир системи илә әлагәси, боғазлыг вә онун тә'јини, мүхтәлиф дәрман нөвләри, онларын һазырланмасы вә с. мәсәләләрдән данышылыр.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра өлкәдә Б. ишиндә мүһүм дөнүш јаранды. Илк нөвбәдә *бајтарлыг хидмәти* дөвләт мүәссисәләриндә мәркәзләшдирилди. Б. тәдбирләри планлы сурәтдә һәјата кечирилмәјә башланды. ССРИ әразисиндә дәһшәтли гарамал тауну вә перипневмонија, манго, гарајара вә дикәр епизоотик хәстәликләр ләғв едилди. Бүтүн мүттәфиг респ-ларда, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә елми идарәләр тәшкил едилди (бах *Бајтарлыг шәбәкәси*); јүксәк ихтисаслы бајтар кадрлары һазырланмасы вә Б. саһәсиндә елми-тәдгигат ишләри кенишләндирилди. Һејванларда вәрәм вә инфексион анемија илә мүбаризә тәдбирләри системи тәкмилләшдирилди. Емфизематоз карбункул, гарајара, гудузлуг вә с. хәстәликләрә гаршы тә'сирли ваксинләр кәшф едилди, чәрраһи вә зоотехники аләтләр, мүхтәлиф антибиотикләр вә с. истеһсал олунмаға башланды.

Бир чох совет алимләринин Б.-а даир әсәрләри кениш шөһрәт газанмышдыр. Баниси К. И. Скрјабин олан совет һелминтолокија мәктәби бүтүн дүнјада танынмышдыр. Б.-ын микробиолокија вә епизоотолокија саһәси чох зәнкинләшмишди: Ј. Ј. Колјаков мүәллифләрлә бирликдә атларда инфексион анемија вирусуну (1932), С. Н. Вышелесски атларда инфексион енсефаломиелит вирусуну (1932), И. И. Кулеско донузларда тауна гаршы ваксин (1947), М. М. Иванов чошгаларда паратифә гаршы ваксин (1949) алмышлар; бајтарлыг санитаријасы (А. А. Полјаков), патолокија вә јолухмајан дахили хәстәликләрин мүаличәси (Г. В. Домрачев), биокимја вә физиолокија (С. И. Афонски), чәрраһијјә вә мамалыг (Б. М. Оливков, А. П. Студентсов) саһәсиндә мүвәффәгијјәтләр әлдә едилмишдир. ССРИ-дә илк дәфә 1946 илдә М. Г. Гәнијев вә С. Р. Мирзәзадә гарамал вә хүсусән чамыш пастерелллјозуна гаршы ваксин, 1963 илдә Ә. А. Әннағыјев, М. Г. Данијев к.т. һејванлары листерелллјозуна гаршы ваксин алмышлар (АЕТБИ). Алимләрин Б. саһәсиндә бир сыра тәдгигатлары Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр. Б. елминин наилијјәтләри елми-тәдгигат ин-тлары вә али мәктәбләрин «Әсәрләри»ндә, һәмчинин «Ветеринарија» журналында нәшр олунур.

Епизоотик хәстәликләрин гаршысыны алмаг үчүн Совет Иттифагында чидди *бајтарлыг-санитарија нәзарәти* тәшкил едилмишдир. ССРИ-дә Б. хидмәтинин вәзифәләрини мүәјјәнләшдирән вә фәалијјәтини тәнзим едән Бајтарлыг гануну—ССРИ Бајтарлыг Низамнамәси вар. Низамнамә һејван сахлајан бүтүн тәшкилат, тәсәррүфат вә вәтәндашлар үчүн мәчбуридир.

БАЈТАРЛЫГ ИНСТИТУТУ, Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Бајтарлыг Институту (АЕТБИ)—ев һејванларынын, гушларын, балыгларын вә бал арыларынын инфексион, инвазион, јолухмајан вә паразитләрлә јолухан хәстәликләрини өјрәнән, мүаличә вә профилактика тәдбирләри һазырлајан елми мүәссисә. 1901 илдә тәшкил олунмуш таун әлејһинә Зурнабад ст. (индики Ханлар р-нунда) әсасында јарадылмышдыр. 1935 илдән Бакыдадыр. 1958 илдән АЕТБИ адланыр. Азәрб.ССР Кәнд Тәсәррүфаты Назирлијинин табелијиндәдир. Аспирантурасы, елми шурасы, 19 лабораторијасы вә Гусар тәчрүбә тәсәррүфаты вар. Б. и. гарамал вә чамыш пастерелллјозуна, давар листерелллјозуна гаршы ваксин һазырламыш (ССРИ мигјасында тәтбиг едилир), ган паразитләрини кечирән кәнәләр вә готурлуг кәнәләри әлејһинә мүбаризә мәгсәди илә гарамалын групларла чимиздирилмәси үчүн механикләшдирилмиш душ вә даварлар үчүн «ванна-душ» гурғуларыны мәсләһәт көрмүш (респ. малдарлыг тәсәррүфатларында тәтбиг едилир), пиропилазмидозлар, һелминтозлар, ендемик вә с. хәстәликләри әтрафлы өјрәнмиш, респ. шәраитиндә онлара гаршы мүбаризә тәдбирләри тәклиф етмишдир. Апарылан елми тәдгигатын нәтичәләри ин-тун «Әсәрләри»ндә чап олунур.

БАЈТАРЛЫГ КАРАНТИНИ — һејван вә гушлар арасында јолухучу хәстәликләрин гаршысыны алмаг, јајылмасына јол вермәмәк үчүн мүәјјән тәсәррүфатда вә ја р-нда һәјата кечирилән профилактик тәдбирләр системи. Б.к. е'лан едилдикдә һејван вә һејвандарлыг мәһсулларынын, јемин, еләчә дә хәстәлији јаја биләчәк башга шејләрин тәсәррүфатдан чыхарылмасына јол верилмир вә хәстәлијин ләғви үчүн гәти тәдбирләр көрүлүр. Тәсәррүфата кәтирилән јени һејванлар 30 күн тәчрид олунур вә үмуми клиники мүајинәдән кечирилир, дезинфексија едилир вә с.

Әд.: Ветеринарный устав Союза СССР, М., 1968; Ибрагимов Б. Г., История ветеринарии в Азербайджане (с древних времен до наших дней), Б., 1971; Чеботарев Р., Справочник по ветеринарной и медицинской паразитологии, Минск, 1971.

БАЈТАРЛЫГ НАҺИЈӘСИ — ССРИ Дөвләт бајтарлыг шәбәкәсиндә илкин мүаличә-профилактика мүәссисәси. Азәрб.ССР-дә 1923 илдә тәшкил едилмишдир. Мүәјјән инзибати әразидә елми әсасларла к.т. һејванларында хәстәликләрин гаршысыны алмаг, онлары арадан галдырмаг вә мүаличәсини тә'мин етмәк үчүн тәдбирләр көрүр, колхозчуларын, фәһлә вә гуллугчуларын һејванларына бајтарлыг јардымы көстәрир. Бајтарлыг тәдбирләрини һәјата кечирмәкдә к-з вә с-з мүтәхәссисләринә көмәк едир. Ихрач вә идхал олунан һејванлара, һејвандарлыг мәһсулларына да дөвләт сәрһәд Б.н. мүәссисәләри нәзарәт едир.

БАЈТАРЛЫГ ХИДМӘТИ — өлкәдә, х.т.-нын ајры-ајры саһәләриндә, мүәссисә, нәглијјат, дөвләт сәрһәди, һәрби һиссәләрдә бајтарлыг тәдбирләри комплексини һәјата кечирән бајтарлыг тәшкилат вә мүәссисәләринин мәчмусу. Б.х. инзибати чәһәтдән, нәздиндә олдуғу органын (зона, саһә вә тәшкилат) рәһбәрлијинә, ихтисас чәһәтдән исә јухары (әрази, саһә) Б.х. тәшкилатына табе олур.

БАЈТАРЛЫГ ШӘБӘКӘСИ — бајтарлыг тәдбирләрини јеринә јетирмәк үчүн кәнд, шәһәр вә нәгл.-да, еләчә дә дөвләт сәрһәдләриндә ихтисаслашдырылмыш дөвләт бајтарлыг мүәссисәләри. Б.ш.-нин әсас мәгсәди һејван хәстәликләринин гаршысыны алмаг вә онлары ләғв етмәк, әһалини бу хәстәликләрдән горумагдыр. Б.ш.-нә бајтарлыг мүаличә-профилактика мүәссисәләри (һејван хәстәликләри илә мүбаризә ст.-лары, бајтарлыг мүаличәханалары, поликлиникалары вә наһијәләри); бајтарлыг-диагностика (бајтарлыг лабораторијалары, дәри вә көнү гарајара хәстәлијинә көрә мүајинә едән лабораторијалар) вә бајтарлыг-санитарија мүәссисәләри (әт-сүд вә јејинти мәһсулларына нәзарәт ст.-лары, бајтарлыг-санитарија ст.-лары, нәгл. бајтарлыг-санитарија мәнтәгәләри, сәрһәд бајтарлыг нәзарәти мәнтәгәләри) дахилдир. Мүаличә-профилактика мүәссисәләри хидмәт етдикләри зонадакы тәсәррүфатларын вә јашајыш мәнтәгәләринин бајтарлыг санитаријасы чәһәтдән саламатлығыны тә'мин етмәк, сағлам һејван сүрүләри јаратмаг вә онларын мәһсулдарлығыны артырмаг мәгсәди дашыјан профилактика вә мүаличә тәдбирләри комплексини јеринә јетирир. Диагностика вә бајтарлыг-санитарија мүәссисәләри башлыча олараг диагностика мүајинәси илә мәшғулдур. Б.ш. мүәссисәләринин бөјүк әксәријјәти јашајыш мәнтәгәләринә, кәндләрә, шәһәрләрә хидмәт едир; бә'зиләри исә бир груп р-нда (мәс., р-нлararасы бајтарлыг лабораторијалары), јахуд вил., өлкә, респ. мигјасында (вил., өлкә, респ. бајтарлыг поликлиникалары вә лабораторијалары) иш апарыр. Б.ш. мүәссисәләри хидмәт етдикләри зонаја көрә мүвафиг р-н к.т. идарәләринин, вил., өлкә, респ. к.т. органларынын табелијиндә олур.

Б.ш. ССРИ Кәнд Тәсәррүфаты Назирлији системинә дахилдир. Азәрб. ССР Б.ш.-ндә 683 мүәссисә (1976 ил), о чүмләдән 512 мүаличә-профилактика мүәссисәси, 170 диагностика вә бајтарлыг-санитарија мүәссисәси, бунлардан башга, с-зларда бајтарлыг мүаличәханасы, к-зларда бајтарлыг амбулаторијасы вар.

БАЈТАРЛЫГ-САНИТАРИЈА ЕКСПЕРТИЗАСЫ—һејвандарлыг мәһсулларынын тәдгиги вә бајтарлыг-санитарија чәһәтдән гијмәтләндирилмәси үсулларыны өјрәнән елм. Б.-с.е. *микробиолокија*, *паразитолокија*, *епизоотолокија*, *патолоржи анатомија* вә *һистолокија* кими һәмһүдуд елмләрлә сых әлагәдәдир. Б.-с.е.-нын башлыча вәзифәси јолухучу хәстәликләрин һејванлар арасында јајылмасынын гаршысыны алмаг, әһалини һејвандарлыг мәһсуллары васитәсилә јолухан хәстәликләрдән горумагдыр. Әсас бөлмәләри: һејванларын кәсилмәси вә һејвандарлыг мәһсуллары е'малынын кикијенасы; һејванларын мүајинәси, кәсилдикдән сонра чәмдәк вә органларын експертизасы үсуллары; һејвандарлыг мәһсулларынын лабораторијада тәдгиг үсуллары; әт, сүд, балыг вә бунлардан һазырланан мәһсулларын бајтарлыг-санитарија чәһәтдән кејфијјәтинин мүәјјән едилмәси; ов һејванларынын експертизасы. Б.-с.е.-нда јохланылмајан мәһсулларын сатышы гадаған едилмишдир.

Әд.: Колоболотский Г. В., Практикум по ветеринарно-санитарной экспертизе, 2 изд., М., 1966.

БАЈТАРЛЫГ-САНИТАРИЈА НӘЗАРӘТИ — малдарлыг тәсәррүфатларында, нәгл.-да, әт е'малы вә хаммал сәнајеси мүәссисәләриндә, мал-гара, гуш вә һејвандарлыг мәһсуллары сатылан јерләрдә вә с. дөвләт нәзарәти системи. Мәгсәд әһалини һејванлардан јолуха билән хәстәликләрдән горумаг вә бу хәстәликләрин јајылмасынын гаршысыны алмагдыр. Дүнјанын бир чох өлкәсиндә Б.-с.н. вар. Өлкәмиздә Б.-с.н.-нин әсас гајдалары ССРИ Бајтарлыг Низамнамәсиндә, еләҹә дә ССРИ вә мүттәфиг респ. к.т. назирликләринин хүсуси тә'лиматларында ҝөстәрилир.

БАЈХЕ́—Чинин шм.-ш.-индә чај. Уз. 560 *км*. Һөвзәсинин саһ. 280 мин *км*^{2}. Сары дәнизин Бохајван көрфәзинә төкүлүр. Ашағы ахыны Хајхе адланыр. Ҝәмичилијә јарарлыдыр.

БАК (Bacq) Зенон Марсел (д.31.12.1903)—Белчика физиологу, фармаколог вә радиобиолог. ССРИ ЕА-нын әҹнәби үзвү (1958). Брүссел ун-тинин тибб факүлтәсини битирмишдир. 1934 илдән Лјеж ун-тинин проф.-дур. Б.-ын синир просесләринин токсиколоҝијасы вә биокимјасына аид ишләри вар. 1941—45 илләрдә зәһәрләјиҹи маддәләрин ҹанлы организмә тә'сирини өјрәнмишдир. Мүһарибәдән сонракы илләрдә шүа хәстәлијинин профилактикасы үчүн кимјәви васитәләр (системин вә онун төрәмәләри) һазырланмасы илә мәшғул олмушдур. Б. радиобиолог-патологлар мәктәбини јаратмышдыр.

Әсәрләри: Chemical protection against ionizing radiation, Springfield, 1965 (рус. пер.; М., 1968).

БАК (Buck) Перл (26.6.1892, Вирҝинија штаты, Һилсборо ш.—6.3.1973)—Америка гадын јазычысы. Нобел мүкафаты лауреаты (1938). 1933 иләдәк Чиндә јашамышдыр. Чин кәндлиләринин ағыр һәјатындан бәһс едән «Торпаг» (1931), «Оғуллар» (1932), «Ана» (1934) вә с. романлары вар. Икинҹи дүнја мүһарибәси илләриндә антифашист очеркләр јазмышдыр; «Русија һаггында сөһбәт» очерки Америка—Совет достлуғуна һәср едилмишдир. «Сәһәрә әмр ет» (1959) романында атом силаһы јаратмаға вадар едилән Америка алимләринин һәјатындан бәһс олунур. Б. мүҹәррәд христиан демократизми мөвгејиндән ирги ајры-сечкилик вә мүстәмләкәчилик әлејһинә чыхыш етмишдир.

БАК (Buck) Тим (6.1.1891—17.3.1973)—Канада коммунист вә фәһлә һәрәкаты хадими. Канада Коммунист Партијасынын (ККП) тәшкилатчыларындан бири. Б. Британијада анадан олмуш, 1910 илдә Канадаја мүһаҹирәт етмишдир. 1921—29 илләрдә Канада Һәмкарлар Иттифаглары Бирлији Лигасынын, 1929—62 илләрдә исә ККП-нин баш катиби иди. Коминтернин Иҹраијјә Комитәсинин үзвү (1935—43) олмушдур. Дәфәләрлә һәбс едилмишдир. 1962—73 илләрдә ККП-нин сәдри иди.

Әсәрләри: Наша борьба за Канаду, М., 1961; Влияние Великой Октябрьской революции на канадское рабочее движение, М., 1967.

БАКА́Л—РСФСР-ин Челјабинск вил.-ндә шәһәр. Д.ј. ст. Әһ. 26,5 мин (1975). Ири дәмир филизи р-ну мәркәзидир. Агломерасија комбинаты, мә'дән техникуму вә с. вар.

БАКАЛА́ВР (сон лат. Baccalarius, илкин мә'насы—јарымасылы; Baccalaria—маликанә сөзүндән)—бир чох өлкәдә (Б. Британија, АБШ вә с.) илк елми дәрәҹә. Б. ады орта әсрләрдә Гәрби Авропа ун-тләриндә тәһсилин илк мәрһәләсини тамамлајан тәләбәләрә верилирди. Русијада руһани академијаларынын мүәллимләри бир мүддәт Б. адланырды. 18 әсрин сонундан Б. ады Москва ун-тинин нәздиндәки мүәллимләр ин-туну битирәнләрә верилирди. Б. диплому тәһсил мүддәти 4 ил олан совет али мәктәбләрини битирәнләрин алдығы диплома мүвафигдир. Франсада Б. дәрәҹәси орта мәктәби битирмәк һаггында шәһадәтнамә олуб, ун-тә дахил олмаг һүгугу верир.

БАКБО́, Тонкин көрфәзи—Чин вә Вјетнам саһилләриндә Ҹәнуби Чин дәнизинин көрфәзи. Ачыг дәниздән Лејчжоу ј-а вә Һајнан а. илә ајрылыр. 330 *км* гурунун ичәрисинә ҝирмишдир. Ҝирәҹәјиндә ени 241 *км*, дәринлији 40—82 *м*-дир. Порту Һајфондур (ВСР).

БАКЕЛИ́Т — резол *фенол-формалдеһид гатранларынын* көһнәлмиш техники ады. Гәләви катализаторларын иштиракы илә *фенолун* формалдеһидлә поликонденсасијасындан алыныр. Ону синтез етмиш Белчика-Америка кимјачысы Л. Бакеландын (1863—1944) ады илә адландырылмышдыр.

БА́КЕН (һолл. baken—сигнал, ишарә)—су јолларында тәһлүкәли јерләрин вә *фарватерләрин* олдуғуну билдирән конусвары, силиндрик, јахуд күрәшәкилли үзән нишан. Лөвбәрә бағланыр. Б. ишыг, бә'зән сәс сигналы илә тәҹһиз олунур. Б.-дә ҝәми прожекторунун ишығыны гајтаран чохүзлү ҝүзҝү гојулур. Фәнәри автоматик јаныб-сөнән Б.-ләр дә олур. Ҝеҹәләр Б.-дә гырмызы (сағ саһил) вә ја ағ (сол саһил) сигнал ишығы јаныр. Јашајыш мәнтәгәләри јахынлығында ағ ишыг јашыл ишыгла әвәз едилир.

БАКЕ́У (Bacau)—Румынијанын ш.-индә шәһәр. Бакеу гәзасынын инз. м. Д.ј. говшағы. Әһ. 107,6 мин (1974). Нефт р-ну мәркәзидир. Селлүлоз-кағыз ф-ки, ағаҹ е'малы комбинаты, кимја, дәри-ајаггабы, тикиш вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Нефт аваданлығы истеһсал едилир.

«БАКИ́НЕТС»—Бакыда рус дилиндә нәшр едилмиш буржуа истигамәтли һәфтәлик иҹтимаи, сијаси вә әдәби гәзет (1907—20). Биринҹи нөмрәси сентјабрын 3-дә чыхмышдыр.

«БАКИ́НСКИ КОМСОМО́ЛЕТС»—күтләви комсомол гәзети, АЛККИ МК вә БК-нын органы. Илк нөмрәси 1932 илин ијунунда чыхмыш, нәшри 1936 илин сонуна кими давам етмишдир. 1937 илин јанварындан чыхан «Молодој рабочи» ону әвәз етмишдир (бах «*Молодјож Азербајджана*»). «Б.к.» респ. комсомолчу вә ҝәнҹләринин сәнајенин јүксәлиши уғрунда мүбаризәси, ҝәнҹ Бакы нефтчиләри илә Донбас шахтачылары арасында сосиализм јарышынын ҝенишләнмәси, ҝәнҹләрин коммунист тәрбијәси, әдәбијјат вә инҹәсәнәтин инкишафы мәсәләләринә бөјүк диггәт јетирмишдир. ҮИЛККИ МК, ҮИЛККИ Загафгазија Өлкә Комитәси, АЛККИ МК вә БК-нын ән мүһүм гәрар вә гәтнамәләрини дәрҹ етмишдир. Гәзетин нәздиндә ҝәнҹ јазычы вә шаирләрин әдәби јарадыҹылыг дәрнәји тәшкил олунмушду. «Б.к.» рус әдәбијјатынын классикләри һаггында мүнтәзәм мәгаләләр верирди.

«БАКИ́НСКИ ПРОЛЕТА́РИ» — ҝизли болшевик гәзети, РСДФП Бакы тәшкилатынын органы. Илк нөмрәси 1907 ил ијунун 20-дә Бакыда чыхмышдыр. Биринҹи нөмрәси РСДФП Бакы тәшкилаты Балаханы р-нунун, икинҹи нөмрәси Балаханы вә Гара шәһәр р-нларынын органы кими чыхмышдыр. Гәзет марксизм-ленинизм нәзәријјәсини тәблиғ етмиш, пролетариатын синфи мүбаризәсиндә партијанын авангард ролуну тә'мин етмәк уғрунда ардыҹыл, меншевикләрә гаршы фәал мүбаризә апармыш, В. И. Ленинлә, *«Пролетари»* вә «Сосиал-демократ» гәзетләринин редаксијалары илә әлагә сахламышдыр. Јерли партија органларынын мөһкәмләндирилмәси саһәсиндә апарылан ишләрә хүсуси диггәт јетирилирди. Нәшри сонунҹу—7-ҹи нөмрәдән сонра, 1909 ил августун 29-да, мәтбәәнин дағыдылмасы тәһлүкәси илә әлагәдар дајандырылмышдыр.

«БАКИ́НСКИ РАБО́ЧИ»—илк болшевик гәзетләриндән бири, АКП МК Азәрб. ССР Али Совети вә Назирләр Советинин органы. Илк нөмрәси 1906 илин мајында, РСДФП Бакы тәшкилатынын органы кими, Бакыда ҝизли нәшр олунмушдур. Ҝизли шәраитин чәтинликләри вә полис тә'гибләринин ҝүҹләнмәси нәтиҹәсиндә илк нөмрәдән сонра нәшри дајандырылмышдыр. 1908 ил сентјабрын 6-дан, нефт сәнајеси фәһләләринин һәфтәлик гәзети кими, легал нәшр едилмишдир. Әслиндә о дөврдә «Б.р.» РСДФП Бакы Комитәсинин (БК) органы олмушдур. «Б.р.» болшевикләрин мәркәзи органы—«Пролетари» гәзети илә сых әлагә сахлајырды. Гәзет ингилабда пролетариатын рәһбәр ролуну, фәһлә-кәндли иттифагынын әһәмијјәтини изаһ едир, иртиҹа дөврүндә партијанын ҝизли вә ачыг иш үсулларыны бирләшдирмәк һаггында Ленин тактикасынын һәјата кечирилмәси уғрунда мүбаризә апарырды. 1908 ил октјабрын 31-дә «зәрәрли истигамәтинә» ҝөрә чар һөкумәти тәрәфиндән бағланмышдыр, 1917 ил апрелин 22-дә (мајын 5-дә) РСДФ(б)П БК-нын органы кими, јенидән нәшрә башламыш вә һәмин нөмрәдә В. И. Ленинин *«Апрел тезисләри»* дәрҹ едилмишди. 1917 ил ијунун 25-дәк БК-ја, о ҹүмләдән редаксијаја меншевикләр дә дахил иди вә бу, гәзетин мәзмунуна тә'сир ҝөстәрирди. 5-ҹи нөмрәдән сонра исә гәзет тамамилә болшевикләрин әлинә кечди. Редакторлары С. Ҝ. Шаумјан, А. М. Амирјан олмушдур. 1917—18 илләрдә «Б.р.» зәһмәткеш күтләләрә болшевик шүарларынын маһијјәтини ардыҹыл изаһ едир, буржуа-демократик ингилабындан сосиалист ингилабына кечмәк һаггында болшевик партијасынын хәттини мүдафиә едир, мүсаватчыларын, дашнакларын, есер вә меншевикләрин сатгынлығыны ҝөстәрир, зәһмәткешләри пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә едир, Бакы коммунасынын сосиалист тәдбирләринин һәјата кечирилмәси уғрунда мүбаризә апарырды. 1917—18 илләрдә гәзетлә В. И. Ленинин 80-дән чох сәнәди (мәгалә, нитг, мә'рузә вә с.) бүтүнлүклә вә ја шәрһ шәклиндә дәрҹ едилмишди. Бундан әлавә, В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәтинә аид 26-дан чох материал чап олунмушду. Гәзетин сонунҹу—267-ҹи нөмрәси, Бакыда Совет һакимијјәти мүвәггәти деврилдикдән сонра, 1918 ил августун 11-дә ҝизли чыхмышдыр. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра, 1920 ил ијулун 15-дән «Азербајджанскаја беднота» ады илә чыхмышдыр; 1920 ил нојабрын 7-дән исә јенидән «Б.р.» ады илә нәшр едилир. «Б.р.» марксизм ленинизм идејаларыны тәблиғ едир, коммунизм гуручулуғунун бүтүн саһәләриндә Азәрб. ССР зәһмәткешләринин әлдә етдији мүвәффәгијјәтләри ишыгландырыр. Күндәлик тиражы 155 мин нүсхәдир (1976).

1906—08 илләрдә нәшр олунмуш нөмрәләринин дәсти Кремлдә В. И. Ленинин мәнзил-музејиндә сахланылыр.

«Б.р.» Азәрб. ССР-ин Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени (1923), Гырмызы Әмәк Бајрағы (1946) вә Октјабр Ингилабы (1976) орденләри илә тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Әлијев Һ. Ә., «Бакински рабочи» гәзетинин 70 иллији вә гәзетә Октјабр Ингилабы ордени тәгдим едилмәси мүнасибәтилә тәнтәнәли јығынчагда нитг, «Коммунист», 1976, 17 ијул; Окулов М., Партијамызын мүбариз көмәкчиси, «Азәрб. коммунисти», 1976, № 6; Большевистская периодическая печать Азербайджана (1904—апрель 1920 гг.), Б., 1964.

«БАКИ́НСКИ РАБО́ЧИ» (әввәлки ады «Украјна»)—Гырмызыбајраглы Хәзәр Донанмасынын канонер гајығы. 1907 илдә Балтик донанмасына дахил олмуш, Балтик донанмасынын буз сәфәриндә (1918) иштирак етмишдир. 1919 илин сентјабрында В. И. Ленинин көстәриши илә Һәштәрхана, 1920 илин ијулунда исә Бакыја кәлмиш, сентјабрда XI Гызыл Ордунун 28-чи атычы дивизијасы илә бирликдә Ләнкәран гәзасыны әксингилабчылардан тәмизләмишдир. 1921 илдә «Бакински рабочи» адландырылмышдыр. «Б.р.» 1941—44 илләрдә Хәзәрдә мүхтәлиф һәрби тапшырыглары јеринә јетирир, һәрби сурсат, х.т. маллары вә с. дашыјырды.

«БАКИ́НСКИЈЕ ИЗВЕ́СТИЈА» — бу адда мүхтәлиф вахтда 3 гәзет нәшр олунмушдур: 1) Русија техника чәмијјәти Бакы шө'бәсинин һәфтәдә ики дәфә чыхан гәзети (1876—87). Редактору вә нашири В. Неручев; 2) күндәлик ичтимаи, сијаси вә әдәби гәзет (1902—05, 1907). Редактору вә нашири Н. А. Гринјов, А. А. Енкел, М. Н. Ростомјан, К. С. Бекташев вә б.; 3) күндәлик ахшам гәзети (1915). Редактору вә нашири Т. А. Кочарова. Һәр үч гәзет саһибкарларын мәнафејинә хидмәт едирди.

БАКЫ, Бөјүк Бакы. **Үмуми мә'лумат**. Б.—Азәрб. ССР-ин пајтахты. ССРИ-нин ири сәнаје, елм вә мәдәнијјәт мәркәзләриндән бири. Мүһүм нәгл. говшағы. Хәзәр дәнизинин г. саһилиндәдир. Шәһәрин мәркәзи һиссәси әтрафындакы шәһәр типли гәс.-ләр, ф-кләр, з-длар, мә'дәнләр, к.т. саһәләри, курорт јерләри илә бирликдә Бөјүк Б. шәһәр агломерасијасыны јаратмышдыр. Шәһәрин бу һиссәләри ваһид х.т. комплексиндә кениш игтисади вә истеһсал әлагәләри илә сых бағлыдыр. Инз. чәһәтдән Б. шәһәр советлији тәркибиндә 47 шәһәр типли гәс. олан 10 инз. р-на (26 Бакы комиссары, Нәсими, Октјабр, Нәриманов, Шаумјан, Ленин, Киров, Орчоникидзе, Әзизбәјов вә Гарадағ) бөлүнүр. Саһ. 2192 *км*²-дир.

Бөјүк Б.-нын әразиси Абшерон ј-а-нын әсас һиссәсини, Абшерон вә Бакы архипелагларыны вә Гобустанын бир һиссәсини тутур; ч.-г. һиссәси Хәзәр саһили бојунча Чәнуб-Шәрги Ширван дүзүнәдәк узаныр. Релјефи г. һиссәдә тирә вә тәпәләрдән, бунларын арасындакы чөкәкликләрдән, саһил зонасында, хүсусилә Абшерон ј-а-нын ш. һиссәсиндә исә дүзәнликләрдән ибарәтдир. Шәһәрин мәркәзи һиссәси Бакы бухтасына пилләли алчалан амфитеатрда јерләшир. Бөјүк Б.-нын дәниз саһили һиссәси океан сәвијјәсиндән тәгр. 28 *м*-ә гәдәр алчагдадыр. Б. р-нунда фајдалы газынтылардан нефт, газ, тикинти материаллары (тикинти дашы, семент вә әһәнк хаммалы, гум, кил) истеһсал едилир; мүаличә әһәмијјәтли минерал сулар чыхыр (Шых, Сураханы). Чохлу палчыг вулканы (Кејрәки, Боғ-боға, Лөкбатан вә с.) вар. Иглими гуру субтропикдир. Орта ајлыг темп-р јанварда 3—4°С, ијулда исә 25—26°С-дир. Иллик јағынты 300 *мм*-ә гәдәрдир. Бөјүк Б.-нын ч.-г. һиссәси респ.-нын ән аз јағынтылы јеридир. Бу һиссәдә иллик јағынты 150 *мм* вә даһа аздыр (Путада 110 *мм*). Б. үчүн күчлү шм. күләји—*хәзри* вә ч. күләји—*килавар* характерикдир. Әразидә шор көлләр (Бөјүкшор, Хочасән вә с.) вар. Бозгонур, шоран вә шоракәтвары торпаглар, саһил бојунда дәнизкәнары гумлар вә гум тәпәләри јајылмышдыр. Ефемерләр, шоран отлары, јовшан вә с. битир. Ландшафты гуру чөл вә јарымсәһрадыр.

Әһали. Бөјүк Б.-нын әһ. 1406,1 мин (шәһәр типли гәс.-ләрсиз 943,4 мин) нәфәрдир (1976, 1 јанвар; 527,2 мин 1926; 791,2 мин 1939; 987,2 мин 1959; 1265,5 мин 1970). Әһалинин орта сыхлығы 1 *км*²-дә 641,5 нәфәрдир. Әсас әһалиси азәрбајчанлылар (46,3%, 1970) вә руслардыр (27,8%). Ермәниләр (16,4%), јәһудиләр, татарлар, ләзкиләр, украјналылар вә б. да јашајыр. Б., әһалисинин сајына көрә ССРИ-дә Москва, Ленинград, Кијев вә Дашкәнддән сонра 5-чи (1976, 1 јанвар) шәһәрдир. Азәрб. ССР-ин әһалиси 1920 илдән 1976 иләдәк 2,9 дәфә артдығы һалда, Б.-нын әһалиси 4,5 дәфә артмышдыр. Респ.-нын үмуми әһалисинин 1/4-и, шәһәр әһалисинин исә јарыја гәдәри Б.-да јашајыр.

Тарих. Абшерон ј-а-нда тапылмыш археоложи материаллар буранын гәдим јашајыш мәскәни олдуғуну сүбут едир. Артјом, Зығ көлү әтрафы, Шүвәлан, Мәрдәкан, Бинәгәди, Әмирчан вә с. јерләрдә е.ә. 3—1-чи минилликләрә аид археоложи материаллар тапылмышдыр. Б.-нын салындығы тарих дәгиг мә'лум дејилдир. Бә'зи тәдгигатчылар Б.-ны Гајтара (Гангара), Албана, Барука вә с. илә ејниләшдирирләр. Б.-да тапылмыш 5—7 әсрләрә аид Сасани дәфинәси о дөврдә буранын јашајыш мәнтәгәси олдуғуну көстәрир. 5—6 әср мәнбәләриндә Бағаван вә Атәш-и Багуан адландырылыр. Әрәб мәнбәләриндә (10 әср) «Бакујә», «Бакуһ», «Баку», рус мә'хәзләриндә (15 әср) «Бака», Сәфәвиләр дөврү фарсдилли мәнбәләрдә «Бадкубә» кими гејд едилир.

Б. һәлә орта әсрләрдән Јахын вә Орта Шәргин ири шәһәрләриндән иди. Игтисадијјатында нефт вә дуз әсас јер тутурду. Әрәб сәјјаһы Әбу Дүләфин (10 әср) мә'луматына көрә, Б.-дакы ики нефт мәнбәјиндән илдә тәгр. 720 мин дирһәм кәлир көтүрүлүрдү. Феодал мүнасибәтләринин, тичарәт вә сәнәткарлығын инкишафы шәһәрин тәрәгги етмәсинә имкан јарадырды. Бејнәлхалг тичарәт јоллары ајырычында олан Б. Шәрг вә Гәрб өлкәләри арасындакы тичарәтдә мүһүм әһәмијјәтә малик иди. Б.-ја хәзәр, славјан, Бизанс, Чин, Ираг, Сурија, Кенуја, Венесија, Иран, Һиндистан тачирләри кәлирди. Б.-дан Иран, Ираг вә с. өлкәләрә нефт ихрач олунурду.

9 әсрин 2-чи јарысында Аббасиләр хилафәтинин зәифләмәси вә мәркәзи һакимијјәтдән узаглашмаг мејлләринин гүввәтләнмәси Хилафәтә табе өлкәләрдә бир сыра мүстәгил дөвләтләрин јаранмасына сәбәб олду. Белә дөвләтләрдән бири дә Ширваншаһлар дөвләти иди. Б. 10 әсрин ахырларында Ширванын әсас шәһәрләриндән биринә чеврилди. Әһали сәнәткарлыг, тичарәт, бағчылыг, бостанчылыг, үзүмчүлүк, барамачылыг, әкинчилик, нефтчыхарма, балыгчылыг вә с. илә мәшғул олурду. Зә'фәран да әкилирди.

Б. 10 әсрдән лиман шәһәри кими мәшһур иди. 11 әсрин сону—13 әсрин әввәлләриндә Б. тәрәгги дөврү кечирирди. 1191 илдә Гызыл Арслан Шамахыны тутдугда ширваншаһ *I Ахситан* мүвәггәти олараг пајтахты Б.-ја көчүрмүшдү. Ширваншаһлар шәһәрин мөһкәмләндирилмәсинә хүсуси диггәт верирдиләр. 12 әсрдә Б. икичәркәли гала дивары вә хәндәклә әһатә олунду. *Гыз галасы* да шәһәрин мүдафиә системинә дахил иди. 1232—35 илләрдә Б.-ны дәниз тәрәфдән горумаг мәгсәди илә бухта дахилиндә мөһкәмләндирилмиш гала тикилди. Ширваншаһлар Хәзәр дәнизиндә күчлү донанма јаратдылар. 13 әсрин 30-чу илләриндә монголлар Б.-ја һүчум едиб, узунмүддәтли мүһасирәдән сонра шәһәри алдылар. Б.-да нефт чыхарылмасы вә тичарәт тәнәззүлә уғрады. Султан Мәһәммәд Өлчајтунун [1304—16] Чүмә мәсчидинин диварына јазылмыш фәрманы да буну көстәрир. Фәрман рәијјәтдән алынан бир сыра веркини ләғв едирди. Бу тәдбир Б.-нын игтисади вә тичарәт мөвгејини бәрпа

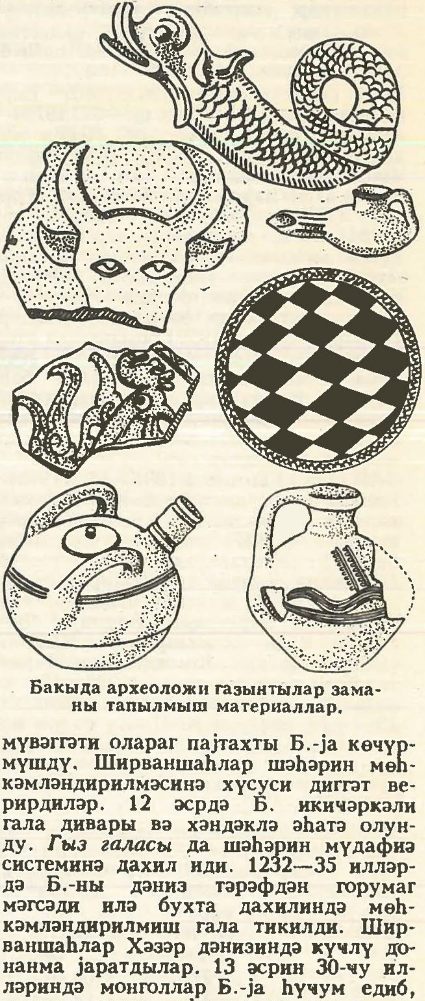

Бакыда археоложи газынтылар заманы тапылмыш материаллар.

етмәк мәгсәди күдүрдү. 14 әсрин орталарына доғру Б.-да тичарәт (хүсусилә дәниз тичарәти) јенидән чанланды. Хәзәрдә Кенуја вә Венесија тачирләринә мәхсус кәмиләр, лиманларда исә тичарәт факторијалары вар иди. Килан вә Шамахы ипәјинин бејнәлхалг тичарәтдә әһәмијјәтинин артмасы илә әлагәдар Б.-нын игтисади мөвгеји јүксәлди. 14 әсрдән Б.-дан Гызыл Орда, Москва кнјазлығы, Авропа өлкәләри вә с. јерләрә мүхтәлиф маллар, хүсусән ипәк, халча вә с. ихрач едилирди. Б.-дан Һәштәрхана, Орта Асијаја вә Хәзәрин ч. саһилләринә дә мал дашынырды. 14 әсрин 2-чи јарысында Б.-нын игтисади вә сијаси ролунун артмасы илә әлагәдар олараг Хәзәр дәнизи бә'зән Бакы дәнизи дә адланырды (бу, 1375 илдә каталан дилиндә һазырланмыш атласда көстәрилир). Б.-да индијәдәк галан тарихи-ме'марлыг абидәләри — Бухара карвансарасы (14 әср), Гыз галасы јахынлығында Мултани (һинд) карвансарасы (15—16 әсрләр) вә с. Шәрг өлкәләри илә кениш тичарәт әлагәләринин мөвчудлуғуну сүбут едир. Б.-да һинд тачирләри јашајырды.

Ширваншаһ I Хәлилуллаһын дөврүндә [1417—62] Б.-да мүһүм тикинти ишләри апарылды. Ширваншаһлар сарајы комплекси дә бу дөврдә тикилмишдир. Б.-да тичарәт, сәнәткарлыг инкишаф едир, игтисади вә мәдәни һәјат јүксәлирди. 15 әсрин 2-чи јарысында Бөјүк Москва кнјазлығы илә тичарәт даһа да кенишләнди вә дипломатик әлагәләр јарадылды.

1501 илдә Шаһ Исмајыл Ширвана һүчум едәрәк Б.-ны алды. Сәфәви һөкмдары I Тәһмасиб 1538 илдә Б.-нын да дахил олдуғу Ширваны Сәфәвиләр дөвләтинә бирләшдирди. Сәфәви—Османлы мүһарибәләри заманы 1578 илдә Османлы ордусу Б.-ны тутду. 1607 илдә шәһәр јенидән Сәфәвиләрин һакимијјәти алтына кечди. Мәркәзи һакимијјәтин гүввәтләнмәси, мәһсулдар гүввәләрин инкишафыны ләнкидән феодал чәкишмәләринә, дағыдычы мүһарибәләрә сон гојулмасы 17 әсрин 40-чы илләриндә шәһәрин јүксәлишинә тәкан верди. Сәфәвиләр дөврүндә Б.-да мис пуллар бурахылырды. . Б. вә Абшерон әһалисинин хејли һиссәси халчачылыгла мәшғул олурду. 16—18 әсрләрдә сәнәткарлыг, хүсусилә халчачылыг даһа да инкишаф етди. Б.-да тохучулуг да мүһүм јер тутурду. 17—18 әсрләрә аид тарихи абидәләр бу дөврдә Б.-да ме'марлыг, һәккаклыг вә с.-нин инкишаф етдијини көстәрир.

Шәһәрин игтисади вә мәдәни јүксәлишинә бахмајараг, Азәрб.-ын башга шәһәрләриндә олдуғу кими, Б.-да да мүхтәлиф верки вә мүкәлләфијјәт халг күтләләринин вәзијјәтини ағырлашдырыр, јерли феодаллар әһалини амансыз истисмар едирдиләр.

Б.-нын зәнкин тәбии сәрвәтләри, һабелә мүһүм һәрби стратежи әһәмијјәти 18 әсрин әввәлләриндән е'тибарән Русијанын диггәтини чәлб едирди. Хәзәрин ч.-г. саһилләринә јијәләнмәјә чалышан I Пјотр хусуси һәрби дәниз експедисијасы јаратды. 1723 ил ијунун 26-да I Пјотрун гошуну Б.-ја дахил олду. Лакин, Русија илә Иран арасында бағланан Кәнчә мүгавиләсинә (1735) көрә Б. јенидән Иранын һакимијјәти алтына кечди,

18 әсрин орталарында Азәрб.-да бир сыра ханлыглар, о чүмләдән Бакы ханлығы јаранды. Ара мүһарибәләри бүтүн Азәрб.-да олдуғу кими, Б.-да да игтисадијјат вә мәдәнијјәтин инкишафына мане олур, әһалинин вәзијјәтини сон дәрәчә ағырлашдырырды. 18 әсрин 2-чи јарысында Б.-да шәһәр һәјаты вә тичарәт нисбәтән чанланды. Лакин Аға Мәһәммәд Шаһ Гачарын Азәрб.-а һүчумлары игтисадијјатын вә тичарәт әлагәләринин јенидән тәнәззүлә уғрамасына сәбәб олду. 1796 илин јазында II Јекатеринанын әмри илә кен. В. А. Зубовун командanлыг етдији рус гошунлары Азәрб.-а јүрүш етди. Ијунун 13-дә Б. алынды. 1797 илин әввәлиндә кен. П. Д. Сисианов Б.-нын коменданты тә'јин олунду. II Јекатеринанын өлүмүндән сонра оғлу I Павел В. А. Зубову кери чағырды. Чар гошунлары 1797 илин мартында Б.-ны тәрк етди. 19 әсрин әввәлиндә I Александр Хәзәрсаһили вил.-ләри, илк нөвбәдә Б.-ны тутмаг планы илә хүсуси марагланырды. Русија—Иран мүһарибәси (1804—13) бу планын һәјата кечирилмәсини сүр'әтләндирди. 1805 ил августун 12-дә чар гошуну Б.-ны мүһасирәјә алды, лакин мүвәффәгијјәт газанмајараг кери чәкилди. 1806 илин әввәлиндә кен. П. Д. Сисиановун гошунлары јенидән Б.-ја јахынлашды. Шәһәри тәслим етмәк һаггында Б. ханы Һүсејнгулу ханла данышыглар заманы кен. П. Д. Сисианов өлдүрүлдү. 1806 ил октјабрын 6-да Б. Русијаја бирләшдирилди. Һәмин дөврдә Б. Ичәришәһәрдән вә гала диварларындан кәнарда тикилмиш бир нечә бинадан ибарәт иди. 1807 илдә Б.-да 500 ев, 3000 әһали вар иди, лакин әһали артдыгча шәһәр гала диварларындан кәнара кенишләнирди.

1813 илдә бағланмыш Күлүстан сүлһү илә Шимали Азәрб., о чүмләдән Б.-нын Русијаја бирләшдирилмәси тәсдиг едилди. Бу, Азәрб.-ын, һәмчинин Б.-нын ичтимаи-игтисади инкишафында мүтәрәгги рол ојнады. 1849 илдә шәһәрдәки евләрин сајы 1600-ә, әһалинин сајы исә 8120 нәфәрә чатырды. Б. губ. мәркәзи олдугдан сонра (1859) даһа сүр'әтлә бөјүмәјә башлады. Шәһәрин игтисадијјаты да сүр'әтлә инкишаф едирди. Абшеронда иллик нефт истеһсалы 200—300 мин пуда чатырды. 1847 илдә Б.-нын Бибиһејбәт саһәсиндә механики үсулла илк нефт гујусу газылмасына тәшәббүс көстәрилди. 1864 илә гәдәр нефт истеһсалында ичбари әмәкдән истифадә олунурду. 1871 илдә Балаханыда илк буруг ишә дүшдү. Нефт истеһсалында илтизам системинин ләғви (1872) сәнајенин бу мүһүм саһәсинин инкишафына тәкан верди; Б. нефт сәнајесинә харичи капиталын ахыны башланды. 1879 илдә Б.-да 9 газыма буруғу вардыса, 1900 илдә онларын сајы 1710-а чатды. Нефт истеһсалы 1873 илдәки 3,9 млн. пуддан 1895 илдә 348 млн. пуда чатды. Б. нефти Америка нефтини Русија базарларындан тамамилә сыхышдырды вә дүнја мигјасына чыхды. В. И. Ленин көстәрирди ки, «Нефтин демәк олар һамысы Бакы губернијасында һасил едилир, буна көрә дә Бакы шәһәри «әһәмијјәтсиз бир шәһәр икән дөнүб Русијада, 112 мин әһалиси олан биринчи дәрәчәли сәнаје мәркәзинә чеврилмишдир»» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 3, сәһ. 523). 1859 илдә Сураханыда илк нефт е'малы з-ду ишә салынды. 1873 илдән башлајараг Б. әтрафында нефт е'малы р-ну (Гарашәһәр) јаранды. Бир гәдәр сонра Кешлә вә Ағшәһәрдә нефт е'малы з-длары тикилди. Нефт сәнајеси илә јанашы, Б.-да башга сәнаје саһәләри дә инкишафа башлады; механики з-длар, е'малатханалар, түтүн ф-кләри, бухар мүһәррикләри илә ишләјән дәјирманлар вә с. јаранды. Лакин чар һөкумәти вә нефт сәнајечиләри шәһәрин абадлығына фикир вермирдиләр. Јени тикилиләр, әсасән, варлыларын евләри, банклар, тичарәт вә сәнаје фирмаларынын биналарындан ибарәт иди. Шәһәр јохсуллары дахмаларда јашајырды. Күчәләрин чохуна даш дөшәнмәмишди. Су тәчһизаты пис вәзијјәтдә иди: 1849 илдә Б.-да тикилән илк сутәмизләмә ст. күндә чәми 30 мин ведрә су верирди. Јалныз 1899 илдә икинчи белә ст. ишә салынды. Шәһәрдә канализасија јох иди.

Б. вә онун әтраф р-нларынын сүр'әтли инкишафы дәмир вә су јоллары нәгл. јаратмағы тәләб едирди. 1880 ил јанварын 20-дә Б.-ны Балаханы, Сабунчу вә Сураханы мә'дән р-нлары илә бирләшдирән дар д.ј. истифадәјә верилди. 1883 ил мајын 8-дә Бакы—Тифлис д.ј. ишә салынды. 1899 илдә Б.-да илк конка ишләмәјә башлады. 1900 илдә Петровск—Дәрбәнд—Биләчәри д.ј. хәттинин чәкилиши баша чатдырылды. Бу хәтт сонра Грозны—Беслан д.ј. илә бирләшдирилди. Б.-нын Үмумрусија д.ј. шәбәкәсинә гошулмасы нефт ихрачыны хејли артырды.

Һәлә 19 әсрин 40-чы илләриндә Хәзәрдә бухар кәмиләри ишләјирди. 1859 илдә Б. портунун тикинтисинә башланды. 19 әсрин 60-чы илләриндә Хәзәрдә кәмичиликлә мәшғул олан «Гафгаз вә Меркури» чәмијјәтинин 15 бухар кәмиси вар иди. Сонралар бу чәмијјәт бөјүк компанијаја чеврилди. 1898 илдә Русија дәниз донанмасынын дашыдығы јүкүн 40%-дән чоху Хәзәр донанмасынын пајына дүшүрдү.

Нәгл. васитәләри илә јанашы, Б.-да рабитә саһәләри дә јаранды. 1868 илдә Бакы—Тифлис, 1879 илдә Бакы—Красноводск (дәнизин диби илә) телеграф хәтләри, 1886 илдә исә шәһәрдә илк телефон хәтти чәкилди.

1866 ил јанварын 1-дә Б. даирә мәһкәмәси јарадылды. 1872 илин августунда јарадылан Хәзинә палатасы веркиләр гојулмасы вә топланмасы илә мәшғул олмалы, губ.-да мәдахил вә мәхарич һесабы апармалы иди. 1873 илин јанварында јерли дөвләт нәзарәти органы—Б. нәзарәт палатасы јарадылды. Б. вә Јелизаветпол (Кәнчә) губ.-лары, Дағыстан вил. вә Загатала даирәсинә нәзарәт бу палатаја тапшырылды. Б.-нын сүр'әтлә инкишаф едәрәк Русијанын ири сәнаје-тичарәт мәркәзинә чеврилмәсинә бахмајараг, 1878 илә дәк шәһәрин өзүнүидарә органы јох иди.

19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә Б.-да нефт истеһсалы даһа да артды. 1901 илдә Б. дүнјада истеһсал олунан нефтин јарыдан чохуну (667,1 млн. пуд) верирди. Б.-да онларча нефт е'малы з-ду вар иди. Башга сәнаје саһәләри, тичарәт дә инкишаф едирди,

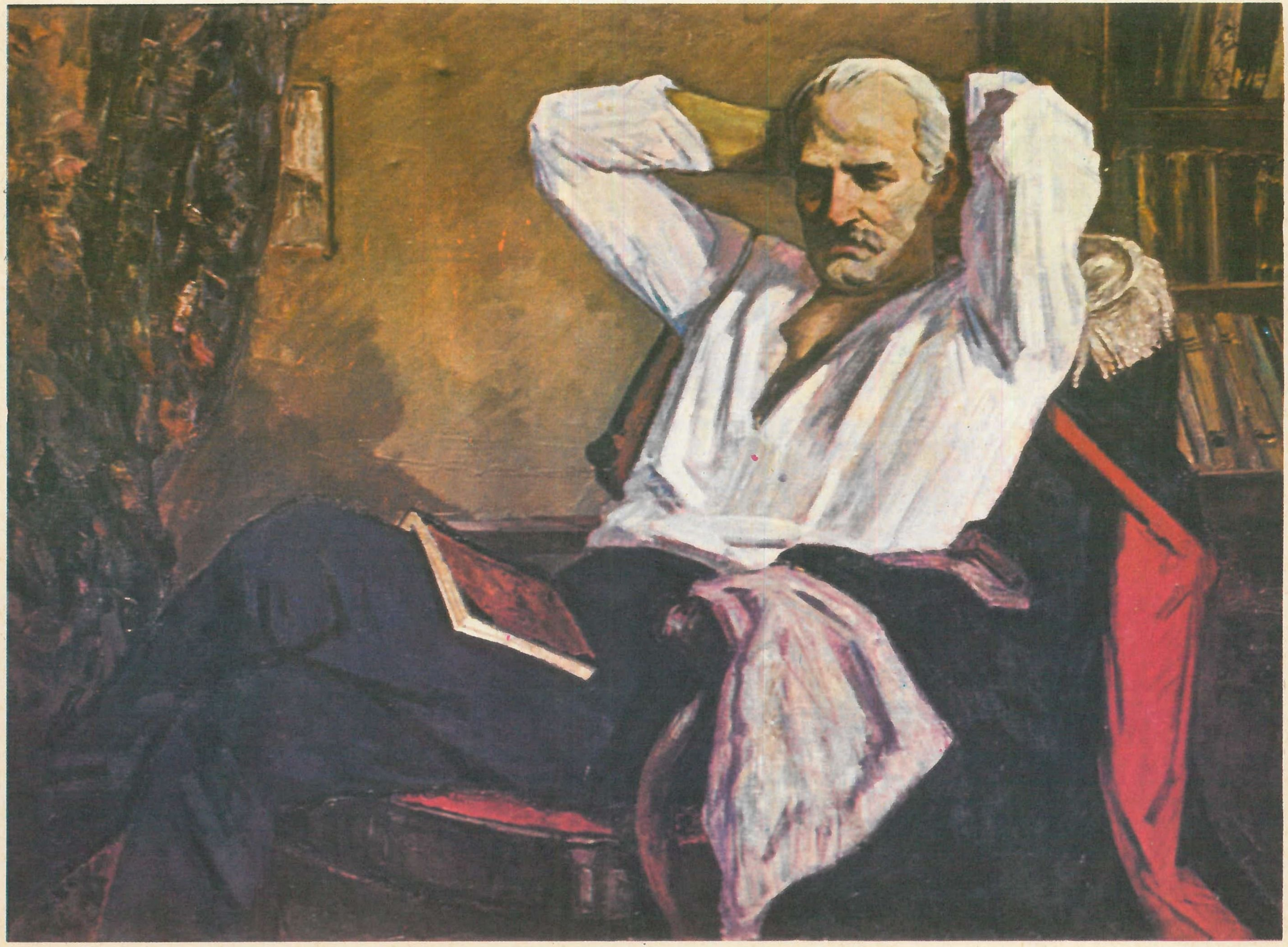

М. Абдуллајев. Мирзә Фәтәли Ахундовун портрети. 1962.
Р. Мустафајев ад. Инҹәсәнәт Музеји. Бакы.

Ахундов М. Ф. мәгаләсинә.

Б. сәнајеси, хүсусилә нефт сәнајеси инһисарларын әлинә кечди. Фәһләләрин ири мүәссисәләрдә тәмәркүзләшмәси кениш вүс'әт алды. Б.-да 100—500 вә даһа чох фәһләси олан машынгајырма, металәритмә, кәми тә'мири з-длары, бухар газаны вә с. истеһсал едән з-длар, кәми тәрсанәләри, 2 минә гәдәр фәһләси олан тохучулуг ф-ки, 2 түтүн ф-ки, семент, пивә вә спирт з-длары, електрик ст.-лары, бухар дәјирманлары ишләјирди. Машын вә аваданлыг тә'мири, тикинти материаллары, мәишәт маллары истеһсал едән е'малатханалар вар иди. Б.-да полиграфија иши дә инкишаф едирди. Литографија, бир нечә мәтбәә ишләјирди. Дәниз вә д.ј.-ларынын тичарәт дөвријјәси хејли артмышды. 1900—03 илләрдә Русија сәнајесини бүрүјән бөһран Б.-нын нефт сәнајесинә дә тә'сир етди. Фирмаларын бир чоху нефт истеһсалыны дајандырды. Нефт ихрачы хејли азалды. Буна бахмајараг Б. Русијанын әсас нефт сәнајеси мәркәзи олараг галды. 1909 илдә Б.-да 222 694 нәфәр әһали јашајырды.

Б. Русијада фәһлә һәрәкатынын ән бөјүк мәркәзләриндән иди. Сәнаје, тичарәт, кәмичилик вә д.ј. шәбәкәсинин инкишафы илә ејни вахтда Б. пролетариаты да тәшәккүл тапмышды. Чохмилләтли Б. пролетариатынын формалашмасы Б.-нын сијаси һәјатында олдугча мүһүм һадисә иди. Иш вә һәјат шәраити дөзүлмәз олан чохмилләтли Б. пролетариаты һәлә 19 әсрин 80-чи илләриндә ағыр истисмара гаршы мүбаризәјә башламышды. Әсас мүбаризә формасы тә'тил иди. 1898—99 илләрдә Б.-да с.-д. дәрнәкләри јаранды. 1899 илдә 6, 1901 илдә исә 15 с.-д. дәрнәји вар иди. 1901 илин јазында Б.-да РСДФП-нин Бакы Комитәси (БК) јарадылды. Онун јаранмасы Азәрб. пролетариатынын ингилаби һәрәкаты тарихиндә мүһүм һадисә олду. Б.-да кизли «Нина» мәтбәәси јарадылды (1901); Ленинчи «Искра» (матрисадан), Тифлис с.-д. тәшкилатынын органы «Брдзола» («Мүбаризә») гәзетләри бурада чап едилирди. 1904 илдә Б.-да «Коммунист Партијасынын Манифести» нәшр олунду. РСДФП БК-нын рәһбәрлији илә Б.-да тә'тил һәрәкаты кетдикчә күчләнмәјә башлады (бах *Бакы тә'тилләри*). 1903 илдә Б.-да фәһләләрин илк мүтәшәккил тә'тилләри баш верди. «Искра» гәзетинин гејд етдији кими бу тә'тилләр Б. пролетариатынын мүтләгијјәтә ачыг мејдан охумаға һазыр олдуғуну көстәрди. 1904 ил декабр тә'тили фәһләләрин гәләбәси илә нәтичәләнди. Русија фәһлә һәрәкаты тарихиндә илк дәфә олараг *Мүштәрәк мугавилә (1904)* бағланды. Бу дөврдә болшевикләрин гаршысында дуран ән мүһүм вәзифәләрдән бири азәрбајчанлы фәһләләри кениш ингилаби мүбаризәјә чәлб етмәк, Азәрб. дилиндә сијаси әдәбијјат нәшрини саһмана салмаг вә с. иди. Бу мәгсәдлә 1904 илин ахырларында С. М. Әфәндијев, А. М. Стопани, П. А. Чапаридзе вә б.-нын фәал иштиракы илә РСДФП БК јанында с.-д. «Һүммәт» групу јарадылды. Биринчи рус ингилабы дөврүндә (1905—07) Б.-да фәһләләрин ингилаби чыхышлары даһа да күчләнди. 1905 ил нојабрын 25-дә Бакы Фәһлә Депутатлары Совети јарадылды. 1906 илдә Нефт Сәнајеси Фәһләләринин Һәмкарлар Иттифагы тәшкил едилди. Ингилаб илләриндә вә сонралар Б.-да «Һүммәт», «Бакински рабочи», «Тәкамүл», «Дә'вәт-Гоч», «Јолдаш», «Гудок», «Орер» вә с. болшевик гәзетләри нәшр олунурду. Б. болшевик тәшкилатында М. Ә. Әзизбәјов, С. М. Әфәндијев, В. Ф. Јефимов (Саратоветс), Н. Н. Нәриманов, Г. К. Орчоникидзе, С. С. Спандарјан, И. В. Сталин, И. Т. Фиолетов, П. А. Чапаридзе, С. К. Шаумјан вә б. фәалијјәт көстәрирдиләр.

Иртича илләриндә Б. фәһләләринин ингилаби мүбаризәси давам едирди. Тәкчә 1908 илдә РСДФП Бакы Комитәсинин рәһбәрлији алтында фәһләләрин 200-дән артыг тә'тили олмушду. В. И. Ленин Б. пролетариатынын ингилаби мүбаризәсинә јүксәк гијмәт верәрәк јазырды: «1908-чи илдә тә'тилчиләрин сајы чох олан губернијаларын биринчиси 47 мин тә'тилчиси олан Бакы губернијасыдыр. Күтләви сијаси тә'тилин сон нүмајәндәси!» (Әсәрләри, ч. 16, сәһ. 423).

Иртичанын һүчуму шәраитиндә Б. болшевикләри пролетариаты јени дөјүшләрә һазырлајырды. В. И. Ленин Б. партија тәшкилатыны «1910-чу вә 1911-чи илләр Русијасы үчүн нүмунәви вә габагчыл...» с.-д. тәшкилатларындан бири адландырмышды (јенә орада, ч. 17, сәһ. 347). Јени ингилаби јүксәлиш илләриндә Б.-да бөјүк тә'тилләр олду. Биринчи дүнја мүһарибәси Б.-нын игтисадијјатына ағыр зәрбә вурду; пролетариатын игтисади вә сијаси вәзијјәти сон дәрәчә ағырлашды. Бу, онун мүтләгијјәт вә буржуазијаја гаршы мүбаризәсинин гүввәтләнмәсинә сәбәб олду. 1916 илин декабр—1917 илин јанвар ајларында Б.-да сијаси тә'тилләр баш верди. Тәкчә 1917 илин јанварында 87 мүәссисәнин 22 минәдәк фәһләси тә'тил етмишди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән бир нечә күн сонра, 1917 ил октјабрын 31-дә (нојабрын 13-дә) Бакы Советинин кениш ичласы Б. р-нунда бүтүн һакимијјәтин Бакы Советинә кечмәси һаггында гәтнамә гәбул етди. Нојабрын 2(15)-дәки ичласда исә Бакы Советинин Ичраијјә Комитәси Б.-да али һакимијјәт органы е'лан едилди (бах *Бакы Коммунасы*, *Бакы Фәһлә вә Әскәр Депутатлары Совети*). Пролетар Б.-сы Загафгазијада Совет һакимијјәти е'лан едилән илк шәһәр иди. Б. пролетариаты Азәрб.-да вә бүтүн Загафгазијада Совет һакимијјәтинин е'тибарлы дајағы олду. Б. пролетариатынын Совет һакимијјәти уғрунда инамлы мүбаризәси Азәрб.-да кәндли һәрәкатынын кенишләнмәсинә тәкан верди. 1918 ил апрелин 25-дә Бакы ХКС јарадылды. Онун тәдбирләри Азәрб.-да сосиализм гуручулуғунун башланғычы олду. Лакин бу тәдбирләр мүрәккәб бејнәлхалг шәраитдә һәјата кечирилирди. Инкилтәрә, Түркијә, Алманија мүдахиләчиләри Б. үчүн чидди тәһлүкә јаратмышды. 1918 илин јајында Б. дүшмән әһатәсиндә иди. Ијулун 31-дә ингилабчы пролетариатын вә болшевик тәшкилатынын сә'јләринә бахмајараг, Б.-да Совет һакимијјәти харичи мүдахиләчиләрин вә дахили әксингилабын тәзјиги илә мүвәггәти јыхылды. 1918 ил августун 1-дә әксингилаби *Сентрокаспи диктатурасы* јарадылды.

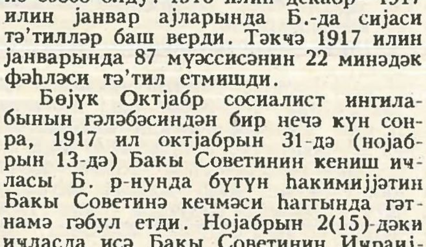

Бакы Шәһәр Совети Ичраијјә Комитәсинин бинасы.

Августун 17-дә *Бакы комиссарлары* һәбс едилди. Инкилтәрә мүдахиләчиләри Б.-ны ишғал етдиләр. Сентјабрын 15-дә исә түрк ишғалчылары Б.-ны тутдулар. Түрк гошунларынын көмәји илә мүсаватчылар Б.-да һакимијјәти әлә кечирдиләр. Харичи мүдахиләчиләрин вә дахили әксингилабын һөкмранлығы дөврү башланды. Лакин Б. пролетариаты коммунистләрин башчылығы илә ағыр шәраитдә мүбаризәни давам етдирир, кетдикчә даһа кениш күтләләри ингилаби дөјүшләрә чәлб едирди. Шиддәтли террор вә чәза тәдбирләринә бахмајараг Б. пролетариатынын 1918—19 илләрдә бир сыра ингилаби чыхышлары олду. 1919 илин јазында деникинчиләр Б.-ны тутмаға чалышырдылар. Деникин тәһлүкәси илә әлагәдар олараг Б.-да фәһләләрин издиһамлы нүмајиш вә тә'тилләри кечирилди.

Азәрб. коммунист тәшкилатларынын 1920 ил февралын 11-дә Б.-да кизли чағырылан 1-чи гурултајында Азәрб.-ын бүтүн коммунист тәшкилатлары ваһид Азәрбајчан Коммунист (болшевикләр) Партијасында бирләшди. Гурултај силаһлы үсјан јолу илә мүсават һөкумәтини јыхмағы вә пролетариат диктатурасы јаратмағы Азәрб. партија тәшкилатынын башлыча вәзифәси олараг ирәли сүрдү. Азәрб. болшевикләри 1920 ил апрелин 27-дә һакимијјәти тәслим етмәк һаггында мүсават парламентинә ултиматум вердиләр. Апрелин 27-дән 28-нә кечән кечә парламент вә мүсават һөкумәти бурахылды вә Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы е'лан едилди. XI Гызыл Орду Б.-ја дахил олду (бах *Бакы әмәлијјаты*, *Ијирми сәккиз апрел*).

Б. Шәргдә Совет һакимијјәти гурмуш илк респ.-нын пајтахты олду. Шәрг халгларынын биринчи гурултајы (1920, сентјабр) вә Азәрб.-ын сосиалистчәсинә инкишафына даир мүһүм гәрарлар гәбул етмиш бүтүн партија вә совет гурултајлары, конфранслары, пленумлары Б.-да чағырылмышдыр. В. И. Ленин башда олмагла Коммунист Партијасынын МК-сы вә Совет һөкумәти Б.-да х. т.-нын, онун әсас саһәси олан нефт сәнајесинин бәрпасына, һәртәрәфли инкишафына, зәһмәткешләрин әрзаг вә с. илә тәчһиз едилмәсинә бөјүк диггәт верирди. 1920 илин ахырларында В. И. Ленинин бөјүк гајғысы нәтичәсиндә Б. фәһләләринә Совет Русијасындан јүзләрлә вагон тахыл, чохлу кејим вә с. көндәрилди. В. И. Ленин јазырды: «Бакыја диггәт вә гајғыны артырмаг лазымдыр... Даими «нәзарәт» гојмаг лазымдыр ки, Бакыда нә едилир вә *биз нә илә јардым едирик»* (Әсәрләри, ҹ. 35, сәһ. 486). 1921 илин март ајында РСФСР АХТШ Рәјасәт Һеј’әти Б. нефт сәнајесини хүсуси олараг тәҹһиз етмәји гәрара алды. Б.-да газыманы инкишаф етдирмәјә бөјүк вәсаит бурахылды. Б. фәһләләри нефт мә’дәнләринин вә з-дларынын бәрпасында, Совет һакимијјәтинин вә тәсәррүфат органларынын мөһкәмләндирилмәсиндә, коммунист имәҹиликләринин кечирилмәсиндә фәал иштирак етдиләр.

1921 ил мајын 6-да Б.-да чағырылмыш Азәрб.ССР-ин 1-ҹи Советләр гурултајы Азәрб.ССР-ин 1-ҹи Конститусијасыны тәсдиг етди (19 мај). Б.-да 1922 ил декабрын 10-да чағырылмыш Загафгазијанын 1-ҹи Советләр гурултајы Загафгазија Совет Федератив Сосиалист Республикасы (ЗСФСР) јарадылмасы һаггында гәрар гәбул етди.

Б. респ.-нын сәнајеләшдирилмәсини, к.т.-нын коллективләшдирилмәсини, мәдәни ингилабы һәјата кечирән мәркәзә чеврилди. Б. фәһлә синфи кәндлиләрә тәсәррүфатларыны бәрпа етмәкдә кадрларла, аваданлыг вә мадди вәсаитлә јардым ҝөстәрирди. Б. зәһмәткешләри сосиалист игтисадијјатынын, елмин, техниканын, јени мәдәнијјәтин јарадылмасы вә инкишафында фәал иштирак етдиләр. Сосиалистҹәсинә сәнајеләшдирмә илләриндә Б. сәнајесинин мүхтәлиф саһәләри, хүсусилә нефт сәнајеси сүр’әтлә инкишафа башлады. 1921—25 илләрдә Б.-да нефт чыхарылмасы тәгр. 2 дәфә артды. 1926—27 илләрдә Б.-да чохлу з-д, ф-к вә с. јени сәнаје мүәссисәләри ишә салынды. 1926 илин ијулунда Б.-ны Балаханы, Сабунчу вә Сураханы мә’дән р-нлары илә бирләшдирән д.ј. електрикләшдирилди.

Бешилликләр дөврүндә Б. даһа сүр’әтлә инкишаф едәрәк габагҹыл техника илә силаһланмыш сосиалист сәнајеси мәркәзинә чеврилди. Биринҹи бешилликдә Б.-да 10 јени нефт е’малы з-ду тикилди. Нефт мә’дәнләри јени техника илә тәҹһиз едилди. Б. сәнајесинин үмуми мәһсулу 2,2 дәфә артды. Б. нефтчиләри биринҹи бешиллик планы 1931 илин јазында, вахтындан ики ил јарым тез јеринә јетирдиләр. Ҝөркәмли наилијјәтләрә ҝөрә *Азәрнефт* бирлији вә бир груп Б. нефтчиси Ленин ордени илә тәлтиф олунду.

Икинҹи вә үчүнҹү бешилликләрдә нефт, машынгајырма вә с. сәнаје саһәләринин инкишафында ҝөркәмли мүвәффәгијјәтләр газанылды. Б.-да нефт һасилаты ингилабдан әввәлкинә нисбәтән үч дәфә артды. Техниканын габагҹыл наилијјәтләри сәнајеје тәтбиг олунду.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә Б. зәһмәткешләри дә ССРИ-нин бүтүн халглары кими Вәтәнин мүдафиәсинә галхдылар. Мүһарибәнин әввәлләриндә Б.-нын мүхтәлиф сәнаје мүәссисәләриндән минләрлә ишчи көнүллү сурәтдә ҹәбһәјә ҝетди; бакылылар өлкәнин мүдафиә фондуна тәгр. 2,5 млн. манат пул, хејли мигдарда гызыл, ҝүмүш вә с. верди. Б. Совет Ордусунун әсас ҹәббәханаларындан биринә чеврилди. Б. ордуну дөјүш сурсаты вә һәрби ләвазимат, халг тәсәррүфатыны млн. тонларла гијмәтли нефт мәһсуллары илә тә’мин едирди. Мүһарибә илләриндә совет нефтинин тәгр. $^3/_4$ һиссәсини Б. верирди. Бурада нефт-кимја мәһсулларынын 100 јени нөвүнүн истеһсалы мәнимсәнилмишди. Һәмин дөврдә тәкҹә Азәрб. д.ј.-нун Бакы шө’бәсиндән ҹәбһәнин вә өлкә сәнајесинин еһтијаҹлары үчүн мүхтәлиф јүкләрлә 1 млн.-дан артыг вагон јола салынмышды.

Мүһарибәдән сонракы бешилликләр дөврүндә бакылылар х.т.-нын бәрпасы вә даһа да инкишафы саһәсиндә хејли иш ҝөрдүләр. Дөрдүнҹү бешилликдә Б. фәһләләринин ҝәрҝин әмәји сајәсиндә нефт вә с. сәнаје саһәләри сүр’әтлә инкишаф етмәјә башлады. Б. нефтчиләри өлкәдә илк дәфә олараг ачыг дәниздән нефт чыхардылар.

Бешинҹи бешилликдә Б. нефтчиләри ҝөркәмли мүвәффәгијјәтләр әлдә етдиләр. Онларын фәдакарлығы нәтиҹәсиндә Нефт Дашлары, Чилов а., Гум а. вә с. кими зәнҝин нефт јатагларынын истисмары ҝенишләнди. Сосиалист Б.-сы нефт-кимја, машынгајырма, метал е’малы, јүнҝүл, јејинти вә с. сәнаје саһәләринин ири мәркәзләриндән биринә чеврилди.

Б. зәһмәткешләри инкишаф етмиш сосиализм ҹәмијјәти дөврүндә нәһәнк тикинти саһәләринин истифадәјә верилмәсинә хејли әмәк сәрф етдиләр. Бу дөврдә Б.-да ири евтикмә комбинаты, шин заводу, В. И. Ленин ад. Б. метрополитени тикилмиш, Б.-дан Тбилиси вә Јеревана газ кәмәри, Күрдән Б.-ја су кәмәри чәкилмиш, бир сыра сәнаје мүәссисәләриндә истеһсалатын комплекс механикләшдирилмәсинә вә автоматлашдырылмасына башланмышдыр.

Азәрб. КП МК-нын 1969 ил август пленуму гәрарларындан сонра респ. партија тәшкилатынын ҝөтүрдүјү хәтт Б.-да да игтисадијјата рәһбәрлијин, кадрларын сечилмәси вә тәрбијә едилмәси ишинин јахшылашдырылмасында, күтләләрин сијаси вә әмәк фәаллығынын јүксәлдилмәсиндә чох мүһүм рол ојнады.

Доггузунҹу бешилликдә Б.-нын игтисадијјат вә мәдәнијјәти даһа да инкишаф етди. Радиотехника вә с. јени сәнаје саһәләри јаранды. Б.-да мәишәт кондисионерләри з-ду, бир нечә мүасир тикиш ф-кләри тикилиб истифадәјә верилмиш, нефтајырма мүәссисәләриндә бир сыра гурғулар автоматлашдырылмыш, метронун јени хәтти чәкилмиш вә с. ишләр ҝөрүлмүшдүр. Б.-да јашајыш фонду 2,2 млн. $м^2$-ә чатмышдыр. Б. гүдрәтли сәнаје, елм вә мәдәнијјәт мәркәзинә чеврилмишдир. Сов.ИКП 25-ҹи вә АКП 29-ҹу гурултајы гәрарларыны рәһбәр тутан Б. зәһмәткешләри коммунизм гуруҹулуғунда јени мәрһәлә олан онунҹу бешиллик планын әзәмәтли вәзифәләрини мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирирләр. Б. фәһлә вә гуллугчуларынын бешиллијин биринҹи илиндә игтисадијјат, елм вә мәдәнијјәтин инкишафында газандығы наилијјәтләр буна әјани сүбутдур.

Игтисадијјат. Б. өзүнә мәхсус тарихи шәраитдә әмәлә ҝәлмиш спесифик ҹәһәтләри олан сәнаје мәркәзидир. Б.-нын сәнаје мәркәзи кими мејдана ҝәлмәсиндә вә инкишафында онун зәнҝин јанаҹаг базасынын бөјүк ролу олмушдур. Өлкәнин башга нефт р-нларына нисбәтән кичик әразидә јерләшән Б.-нын нефт сәнајеси мөвҹуд енержи, јанаҹаг вә зәнҝин мадди-техники базадан сәмәрәли истифадә әсасында инкишаф едир. Б.-да нефт вә газ јатагларынын кәшфиндә, гујуларын газылмасында, нефт вә газ чыхарылмасында, е’малында, нефт кимјасынын вә нефт машынгајырмасынын инкишафында ән мүасир елми-техники јениликләр вә онларын тәтбигини сүр’әтләндирән елми-тәдгигат вә лајиһә ин-тлары вар. Нефт вә нефт кимјасы саһәсиндә кадрларын һазырланмасына, нефт јатагларынын кәшфинә, нефтчыхармада вә онун е’мал едилмәсиндәки ихтиралара, һәмчинин бир сыра истеһсалат мүвәффәгијјәтләринә ҝөрә Б. ССРИ-дә «нефт академијасы» кими танынмышдыр.

Х.т.-нда чалышан фәһлә вә гуллугчуларын орта иллик сајы 608,5 мин нәфәрдир (1975). Бунун 57,3%-и сәнаје, тикинти, нәгл. вә рабитә, 8,1%-и тиҹарәт, иҹтимаи иашә, тәҹһизат, сатыш вә тәдарүк, 5,0%-и мәнзил-коммунал тәсәррүфаты вә әһалијә мәишәт хидмәти, 15,7%-и маариф, елм вә мәдәнијјәт, 7,3%-и сәһијјә, бәдән тәрбијәси вә иҹтимаи тә’минат, 6,6%-и исә х.т.-нын диҝәр саһәләриндә чалышыр.

Сәнаје. Совет һакимијјәти илләриндә Б.-да инкишаф етмиш нефт вә газ чыхарма, нефт е’малы, нефт кимјасы, кимја, машынгајырма вә метал е’малы, тикинти материаллары истеһсалы, јүнҝүл вә јејинти сәнајеси олан сәнаје комплекси мејдана ҝәлмишдир. Комплекси електрик енержиси илә тәҹһиз едән вә јерли јанаҹагла ишләјән ҝүҹлү електрик ст.-лары—«Шимал» ДРЕС-и, Красин ад. ДРЕС, «Гырмызы Улдуз» ИЕМ-и вә с. вар. Б. сәнајеси респ.-нын бүтүн сәнаје потенсиалынын 55%-ини тәшкил едир (1975). Үмуми сәнаје мәһсулу истеһсалы 1975 илдә 1913 илдәкинә нисбәтән 38,0 дәфә, 1921 илдәкинә нисбәтән 115,7 дәфә артмышдыр. Совет һакимијјәти илләриндә (1920—75) Б.-да 120-јә јахын ири дөвләт сәнаје мүәссисәси тикилиб истифадәјә верилмишдир.

Б. сәнаје комплексинин ихтисаслашма истигамәти електротехника, ҹиһазгајырма, радиотехника, метал е’малы, нефт кимјасы вә кимја сәнајесинин ҝенишләнмәси һесабына дәјишир. Јүнҝүл вә јејинти сәнајеси даһа да инкишаф етдирилир.

Респ.-дан хариҹи өлкәләрә мәһсул ҝөндәрилмәсиндә Б. мүәссисәләри әсас јер тутур. Б.-дан 40 адда нефт мәһсулу, 85 адда нефт машынгајырмасы мүәссисәләри мәһсулу, тәгр. 40 адда електротехника вә ҹиһазгајырма мүәссисәләри мәһсулу вә диҝәр мәһсуллар дүнјанын бир сыра өлкәсинә ҝөндәрилир.

Б. 50-ҹи илләрә гәдәр өлкәнин әсас нефтчыхарма р-ну иди. Өлкәнин башга р-нларында јени зәнҝин нефт јатагларынын истифадәјә верилмәси илә әлагәдар нефт истеһсалында Б.-нын хүсуси чәкиси хејли азалмышдыр. Лакин јүксәк кејфијјәтли нефт чыхарылмасына ҝөрә Б. ССРИ-нин нефт сәнајесиндә јенә дә хүсуси јер тутур. Азәрб.-да јүз ил әрзиндә (1871—1971) чыхарылан 1 млрд. *т* нефтин бөјүк әксәријјәтини Б.-нын нефт мә’дәнләри вермишдир. Совет һакимијјәтиндән әввәлки илләрдә Б.-да нефт јалныз Балаханы-Сабунчу-Рамана, Бибиһејбәт, Сураханы, Бинәгәди, Атәшкаһ (Шубаны) вә Артјом а. јатагларындан чыхарылырды.

Ҹәдвәл 1

Әсас сәнаје мәһсулларынын истеһсалы

Мәһсул нөвләри	1950	1960	1970	1975
Нефт, млн. *т*	14,6	15,4	17,3	14,8
Газ, млн. $м^3$	1225	5785	4518	8831
Електрик енержиси, млн. *квт/с*	1774	2726	2854	2607
Дуда, мин *т*	2,4	15,7	15,5	10,6
Манҹанаг дәзкаһлары, мин әдәд	1,1	1,5	2,2	2,8
Дәринлик насослары, мин әдәд	41,5	56,0	77,0	85,1
Шарошкалы балталар, мин әдәд	28,0	52,0	60,9	32,2
Күҹ трансформаторлары, мин *ква*	656	—	672	1297
Дәјишән ҹәрәјан електрик мүһәррикләри: күҹү 100 *квт.*-дан чох; әдәд	783	1592	2730	3535
күҹү 100 *квт*-дәк; мин әдәд	1,0	131,8	270,3	298,3
Семент, мин *т*	105,6	906,8	1373,0	1361,3
Јығма дәмир-бетон конструксијалар вә һиссәләр, мин $м^3$	10,0	271,7	398,1	564,0
Пәнҹәрә шүшәси, мин $м^2$	366,4	726,0	601,0	846,0
Памбыг парча, млн. *м*	41,9	71,6	128,3	116,8
Јун парча, мин *м*	118	1504	5060	9724
Дәри ајаггабы, мин ҹүт	3644	7020	10 542	12 552
Әт, мин *т*	17,2	26,5	32,9	37,6
Колбаса мә'мулаты, мин *т*	5,6	10,1	13,9	14,8
Үзлү сүд мәһсулу (сүдә чевирмәклә), мин *т*	7,9	35,5	59,9	87,3
Гәннады мә'мулаты, мин *т*	17,4	32,2	39,8	39,1
Мәишәт сојудуҹулары, мин әдәд	—	5,2	75,2	102,1

Совет һакимијјәти илләриндә чохлу јени нефт вә газ јатағы (Пута, Гарачухур-Зығ, Лөкбатан, Бузовна-Маштаға, Гарадағ, Зирә вә с.) истифадәјә верилмишдир. Б.-нын гурудакы нефт вә газ мә'дәнләри («Лениннефт»,«Кировнефт», «Орҹоникидзенефт», «Әзизбәјовнефт», «Гарадағнефт» вә 26 Бакы комиссары ад. нефт вә газчыхарма идарәләри) Азәрнефт Истеһсалат Бирлијинин әсас мүәссисәләридир. Мүһарибәдән сонракы илләрдә истифадәјә верилмиш дәниз нефт вә газ јатаглары (Нефт Дашлары, Палчыг сопкасы, Дарвин банкәси, Гум а., Ҹәнуб, Дуванны-дәниз, Сангачал-дәниз, Хәрә Зирә а., Баһар вә с.) Б. нефт сәнајесинин әсас базасы олмушдур. Дәниз нефт јатагларынын истисмары (Сов.ИКП XXII гурултајы ад., ССРИ-нин 50 иллији ад., Серебровски ад., «Артјомнефт» вә «Нәримановнефт» нефт вә газчыхарма идарәләри) илә әлагәдар Абшерон вә Бакы акваторијасында үмуми уз. 350 *км*-дән чох (1975) естакадалар шәбәкәси јарадылмышдыр. Б. Хәзәр дәнизиндәки нефт вә газ мә'дәнләринин (Хәзәр Дәниз Нефт Бирлији) идарәетмә мәркәзидир.

Б.-да чыхарылан нефтин хејли һиссәси јерли нефтајырма мүәссисәләриндә (Владимир Илич ад. *Јени Бакы нефтајырма заводу*, Ә. Гарајев ад. *Бакы нефтајырма заводу*, Сов.ИКП XXII гурултајы ад. *Бакы нефтајырма заводу*) е'мал олунур. Бу з-дларда тәгр. 90 адда нефт мәһсулу (бензин, керосин, мазут, сүрткү јағлары, ашгарлар, нефт кимјасы үчүн хаммал вә с.) истеһсал едилир. *Бакы—Батуми нефт кәмәри* васитәсилә Батумијә дә нефт ахыдылыр. 1970 илдән, респ. нефтајырма сәнајесинин тарихиндә илк дәфә олараг, Б.-нын нефтајырма мүәссисәләри кениш мигјасда јенидән гурулмаға башланмышдыр. Нефт е'малы гурғулары тикилир, нефт мәһсулларынын кејфијјәти јахшылашдырылыр вә јени нөв мәһсулларын истеһсалы тәшкил едилир. Газ сәнајеси Б.-нын мүһүм тәсәррүфат саһәләриндәндир. 30-ҹу илләрә гәдәр бурада нефтлә јанашы чыхан газын бир һиссәси тәмизләнмәдән коммунал еһтијаҹларына сәрф олунурду. Сонралар исә Б.-да газ е'малы мүәссисәләринин (ән бөјүјү *Азәрбајҹан газ е'малы заводу*) тикилмәси илә әлагәдар тәбии газдан сәнаједә кениш истифадә олунмаға башланмышдыр. Нефт кимјасы вә кимја сәнајеси мүәссисәләриндә шин, јод, дуда, техники резин мә'мулаты вә с. истеһсал олунур. Б.-да һәмчинин сүн'и дәри вә плјонка материаллары з-ду, кимјаәҹзачылыг з-ду, мәишәт кимјасы мүәссисәләри вар.

Б.-да машынгајырма сәнајесинин ән ири саһәси нефт машынгајырмасыдыр. Бурада бир сыра нефт машынгајырма з-ду (лејтенант Шмидт ад. *Бакы машынгајырма заводу*, С. М. Киров ад. *Бакы машынгајырма заводу*, *Кешлә машынгајырма заводу* вә с.), һәмчинин дәниз нефт сәнајеси үчүн метал гурғулар һазырлајан з-длар (Октјабр ингилабы ад. Бакы машынгајырма з-ду, метал конструксијалар з-ду) вар. Б.-да нефт машынгајырма мүәссисәләрини, һәмчинин әлагәдар елми-тәдгигат вә конструктор идарәләрини бирләшдирән бирлик (Үмумиттифаг нефт машынгајырма сәнаје бирлији) јарадылмышдыр. Нефт машынгајырма з-дларынын истеһсал етдији аваданлыглардан (фонтан арматурлары, газма балталары, манҹанаг дәзкаһлары, дәринлик насослары, превентерләр вә с.) өлкәнин нефт сәнајесиндә кениш истифадә олунур. Б.-нын нефт машынгајырма мүәссисәләри нефт аваданлығы истеһсалына көрә ССРИ-дә РСФСР-дән сонра икинҹи јер тутур.

Б.-да мүһарибәдән сонракы илләрдә електротехника, ҹиһазгајырма, радиотехника вә с. јени саһәләр (електрик машынгајырма з-ду, *Бакы истеһсалат бирлији Азәрелектроишыг*, *Бакы истеһсалат бирлији Азәрелектротерм*, мајесиз трансформатор з-ду, ҹиһазгајырма з-ду, Калинин ад. тәҹрүбә з-ду, радио з-ду вә с.) јарадылмыш вә инкишаф етдирилмишдир. Бу мүәссисәләрдә електрик мүһәррикләри, лүминессент лампалары, күҹ трансформаторлары, алчаг кәркинликли електрик апаратлары, нефтчыхарма вә нефт е'малы просесләринин автоматлашдырылмасы үчүн ҹиһаз вә телемеханика васитәләри, радиогәбуледиҹиләр, һесаблајан електрон машынлар вә с. истеһсал едилир. Б.-да мәишәт техникасы машынлары вә ҹиһазлары истеһсалы (*Бакы електрик-мәишәт ҹиһазлары истеһсалат бирлији*) инкишаф етдирилир. ССРИ-дә мәишәт кондисионерләри истеһсал едән ән бөјүк з-д (*Бакы мәишәт кондисионерләри заводу*) тикилиб истифадәјә верилмишдир (1975). Б.-да мәишәт газ апаратлары истеһсал едән бөјүк з-д вар. Ири машынгајырма мүәссисәләриндә әлавә мәһсул кими мәишәтдә ишләдилән мүхтәлиф техники мә'мулатлар бурахылыр. Б.-да метал е'малы сәнајеси инкишаф етмишдир. Бир нечә ири кәми тә'мири з-ду (Вано Стуруа ад., Парис коммунасы ад. вә с.), һәмчинин вагон, автомобил, иншаат машынлары вә с. тә'мир едән, онлара еһтијат һиссәләри һазырлајан з-длар вар. Вано Стуруа ад. *Бакы кәми тә'мири заводунда* кәмиләр дә гајрылыр.

Респ.-да истеһсал едилән тикинти материалларынын чох һиссәси Б.-да мәркәзләшдирилмишдир. Бурада евтикмә, асбест-семент вә керамика мә'мулатлары, тикинти материаллары комбинатлары, семент, дәмир-бетон вә мәрмәр мә'мулатлары, шүшә з-длары, механикләшдирилмиш даш карханалары вә с. јарадылмышдыр. Ағаҹ е'малы комбинаты тикилмишдир (1976).

Совет һакимијјәти илләриндә Б.-да бир сыра ири јүнкүл сәнаје мүәссисәси тикилмиш, мөвҹуд мүәссисәләр исә јенидән гурулмуш вә кенишләндирилмишдир. Бурада ири тохуҹулуг (В. И. Ленин ад. *Бакы тохуҹулуг комбинаты*, *Бакы камвол-маһуд истеһсалат бирлији*, Н. Нәриманов ад: *Бакы истеһсалат трикотаж бирлији*), көн-дәри (*Бакы көн-дәри мүәссисәләри истеһсалат бирлији*), ајаггабы (ајаггабы ф-кләри, *Бакы ајаггабы истеһсалат бирлији*) мүәссисәләри, бир нечә тикиш ф-ки (Володарски ад., Ә. Бајрамов ад. вә с.), һәмчинин халча, хәз, галантереја мә'мулатлары, идман маллары вә с. истеһсал едән ф-кләр вар.

Респ. јејинти сәнајеси мүәссисәләринин мүһүм һиссәси Б.-дадыр. Бурада әт, сүд, түтүн комбинатлары, дәјирман-комбинатлар, чөрәк, пивә, шәраб, маргарин, консерв (зејтун консерви истеһсал едән) з-длары, гәннады, бисквит, чајчәкиҹи, макарон ф-кләри вә с. вар. Б. дәниз балыг портунда (Һөвсан) балыг е'малы мүәссисәләри тикилир (1975). Бу комплексин мүәссисәләриндән балыг консерви з-ду 1972 илдә истифадәјә верилмишдир. Б.-нын шәһәрәтрафы тәрәвәзчилик, үзүмчүлүк, субтропик битки с-злары, гушчулуг ф-кләри, агрокомбинатлар, сүдлүк-әтлик һејвандарлыг комплексләри шәһәр әһалисини к.т. мәһсуллары илә тәҹһиз едир. Шәһәрин әтрафында субтропик мејвә (әнҹир, зејтун, бадам вә с.) бағлары вә үзүмлүкләр вар. Зә'фәран беҹәрилир. Күлчүлүк тәсәррүфатлары јарадылмышдыр.

1975 илдә Б.-нын дөвләт, кооп. мүәссисәләри вә тәшкилатларына 732 млн. манат, о ҹүмләдән тикинти гурашдырма ишләринә 243 млн. манат әсаслы вәсаит гојулмушдур.

Нәглијјат. Б. ири нәгл. говшағыдыр. Б.д.ј. говшағы јүк дөвријјәсинә вә сәрнишин дашынмасына көрә Загафгазијада биринҹи јердәдир. Бөјүк Б. әразисиндән Тбилиси—Батуми, Дәрбәнд—Ростов вә Ҹулфа — Јереван истигамәтиндә д.ј. хәтләри ајрылыр. ССРИ-дә илк електрик д.ј. Б.-да чәкилмишдир (бах *Азәрбајҹан дәмир јолунун Абшерон шәһәрәтрафы саһәси*). Б. Хәзәр дәнизиндә ән ири портдур (бах *Бакы дәниз тичарәт порту*). Б. Хәзәр дәнизи, Волга чајы, Волга-Балтик су јолу, Волга-Дон каналы васитәсилә дүнја океаны илә әлагә сахлајыр. 1962 илдән Бакы илә Красноводск арасында кәми-бәрәләр ишләјир (бах *Бакы—Красноводск бәрә јолу*). ССРИ илә Иран арасында дәниз тичарәти, әсасән, Б. порту васитәсилә апарылыр. Б. һәм дә респ.-нын ән бөјүк шосе јоллары говшағыдыр. Б. әразисиндән Тбилиси, Маһачгала вә Астараја макистрал шосе јоллары ајрылыр. Б. илә өлкәнин 50-дән чох шәһәри (Москва, Ленинград, Кијев, Рига, Дашкәнд вә с.) арасында һава јолу вар

Бөјүк Б.-нын әразисиндә нефт вә газ кәмәрләри шәбәкәси јарадылмышдыр. Дәниз мә'дәнләриндән е'мал мүәссисәләринә суалты нефт вә газ кәмәрләри чәкилмишдир. Русијада илк нефт кәмәри 1878 илдә Б.-да (мә'дәнләрдән нефтајырма з-дуна) ишә салынмышдыр. 1907 илдә о заман дүнјада ән бөјүк нефт кәмәри олан Бакы—Батуми нефт кәмәри истифадәјә верилмишдир. Бакыдан (Гарадағдан) Тбилиси вә Јеревана макистрал газ кәмәри чәкилмишдир.

Дахили фәргләр. Бөјүк Б. әрази, истеһсал вә тарихи инкишаф хүсусијјәтләринә көрә дөрд һиссәјә бөлүнүр.

Мәркәзи Б. 26 Бакы комиссарлары, Нәсими, Октјабр, Нәриманов вә Шаумјан р-нларынын әразисини әһатә едир. Бөјүк Б. әһалисинин 2/3-си бурада јашајыр. Пајтахтын һөкумәт идарәләри, елми мүәссисәләри, али мәктәбләри, ири мәдәнијјәт очаглары вә с. бурададыр. Шәһәрин машынгајырма вә метал е'малы (Нәриманов р-ну), нефтајырма вә нефт кимјасы (Шаумјан р-ну), јүнкүл вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри, әсасән, бу һиссәдә јерләшир. Нефт мә'дәнләри, кәми тә'мири мүәссисәләри (26 Бакы комиссары р-ну) вә с. вар. Мәркәзи Б. шәһәрин әсас нәгл. говшағыдыр. Б.-нын гәдим вә көркәмли ме'марлыг абидәләри (әсасән, 26 Бакы комиссары р-ну) бу һиссәдәдир.

Көһнә мә'дән-завод вә фәһлә гәсәбәләри һиссәси (Ленин, Киров, Орчоникидзе р-нлары) Б.-нын илк нефтчыхарма р-нларындан биридир. Машынгајырма сәнајеси инкишаф етмишдир. Әсас газчыхарма р-нларындандыр.

Шимал-Шәрги Б. Јени нефт мә'дәнләри, курорт вә шәһәрәтрафы к.т. һиссәси. Саһәсинә көрә икинчи јери тутур. Абшерон архипелагы вә гисмән Бакы архипелагы дахил олмагла Әзизбәјов р-ну әразисини әһатә едир. Бу р-н Б.-нын нефт вә газ һасилатында (Сов.ИКП XXII гурултајы ад., ССРИнин 50 иллији ад., Серебровски ад., «Артјомнефт» вә «Әзизбәјовнефт» нефт вә газчыхарма идарәләри) мүһүм јер тутур. Кениш курорт шәбәкәси јарадылмышдыр. Шәһәрәтрафы к.т. вар.

Чәнуб-Гәрби Б. Бакы архипелагынын чох һиссәси дахил олмагла Гарадағ р-ну әразисини әһатә едир (Бөјүк Б. әразисинин тәгр. јарысы).Б.-нын әсас нефт вә газчыхарма («Нәримановнефт» вә «Гарадағнефт» нефт вә газчыхарма идарәләри) р-нларындан бири, тикинти материаллары истеһсалы (даш карханалары, семент з-ду вә с.) вә газ е'малы мәркәзидир. Нефт кимјасы, машынгајырма вә дикәр сәнаје мүәссисәләри вар.

Тичарәт. Бакы ш.-ндә пәракәндә мал дөвријјәси 1940 илдә 174,0 млн. манат вә 1960 илдә 505,1 млн. манатдан 1975 илдә 1158,0 млн. маната гәдәр артмышдыр. 1975 илдә әһалијә 1965 илдәкинә нисбәтән ашағыдакы гәдәр чох мәһсул сатылмышдыр: әт вә гуш 82%, колбаса мә'мулаты 55%, һејван јағы 70%, шәкәр 24%, гәннады мә'мулаты 52%, ипәк парча 22%, ајаггабы 76%, трикотаж маллары 2,6 дәфә, чораб мә'мулаты 41%, радиогәбуледичи 71%. Бу, әһалинин јашајышынын јүксәк сүр'әтлә јахшылашдығыны көстәрир. Шәһәрин тичарәт шәбәкәси кенишләнир.

Чәдвәл 2

Пәракәндә тичарәт вә ичтимаи иашә мүәссисәләринин сајынын артымы

	1940	1960	1970	1975
Бүтүн пәракәндә тичарәт мүәссисәләри	2322	3018	3754	3781
О чүмләдән:				
мағазалар	1490	1850	2521	2673
көшкләр	832	1168	1233	1108
Бүтүн иашә мүәссисәләри	879	1121	1454	1607

Шәһәр тәсәррүфаты. Б.-да мәнзил тикинтиси инкишаф етмишдир. Раһат мәнзилләри олан һүндүр биналарын тикилмәсинә кечилмишдир. 8-чи *км*, микрорајонлар, Әһмәдли вә с. јени ири јашајыш массивләри салынмышдыр. Доггузунчу бешилликдә дөвләтин вә әһалинин вәсаити һесабына 33,8 мин јени раһат мәнзил вә үмуми саһәси 2159 мин $м^2$ олан фәрди јашајыш евләри тикилмишдир. 200 миндән чох бакылынын мәнзил шәраити јахшылашмышдыр. Бакы Баш Тикинти Идарәси шәһәрин тикилмәсиндә бөјүк рол ојнајыр. Б.-нын *коммунал тәсәррүфаты* Совет һакимијјәти илләриндә јенидән гурулмушдур. Мөвчуд су кәмәрләринин күчү артырылмыш, јени су кәмәрләри чәкилмиш, тәмизләмә гурғулары тикилмиш, газлашдырма вә истилик системи саһәсиндә хејли иш көрүлмүшдүр. 1975 илин әввәлинә ичтимаиләшдирилмиш шәһәр мәнзил фондунун 93%-и су кәмәри, 91%-и канализасија, 99,1%-и газ, 63%-и мәркәзи истиликлә, 100%-и електрик ишығы, 11%-и исти су вә 66%-и ванна илә тәчһиз едилмишдир.

Б.-да јашыллашдырмаја хүсуси фикир верилир. Шәһәрдә вә шәһәрәтрафында јашыллыг золаглары јарадылыр. Доггузунчу бешилликдә Б.-да јашыллыг саһә тәгр. 2 дәфә кенишләндирилмиш вә 1975 илдә 5745 *ha* олмушдур. Б.-да адамбашына 17,2 $м^2$ (1970 илдә 6,5 $м^2$) үмуми истифадәли јашыллыг саһәси дүшүр (1975). Онунчу бешилликдә шәһәрдә вә шәһәрәтрафында даһа 2500 *ha* саһә јашыллашдырылачагдыр.

Сосиализм гуручулуғу илләриндә шәһәрдахили нәгл. көклү сурәтдә дәјишмиш, трамвај (1924), троллејбус (1941), автобус вә таксомотор тәсәррүфаты јарадылмыш, метрополитен истифадәјә верилмишдир (1967). Сәрнишин дашынмасынын јахшылашдырылмасы үчүн бөјүк тәдбирләр көрүлүр. Шәһәр нәгл.-нда сәрнишин дашынмасы хејли артмышдыр. 1924 илдә 37,4 млн., 1940 илдә 193,2 млн., 1970 илдә 372,4 млн., 1975 илдә 477,6 млн. сәрнишин дашынмышдыр. Шәһәр телефон рабитәси јенидән гурулмуш, телефон шәбәкәси хејли кенишләндирилмишдир. Респ.-нын, еләчә дә өлкәнин бир чох шәһәри илә бирбаша телефон әлагәси јарадылмышдыр.

Чәдвәл 3

Шәһәрдахили нәглијјатын инкишафы

	1945	1950	1960	1970	1975
Трамвајлар					
Истисмар олунан бирхәтли трамвај јолларынын уз., *км*	78,3	74,0	52,3	91,5	69,2
Сәрнишин дашынмышдыр, млн. нәфәр	69,7	114,8	78,9	52,9	28,3
Троллејбуслар					
Истисмар олунан троллејбус хәтләринин уз., *км*	8,4	17,2	41,8	93,8	118,6
Сәрнишин дашынмышдыр, млн. нәфәр	4,3	8,9	34,8	40,2	47,4
Автобуслар					
Сәрнишин дашынмышдыр, млн. нәфәр	—	6,6	56,9	232,6	297,1
Метрополитен					
Истисмар олунан јолларын (гоша јол һесабы илә) уз., *км*	—	—	—	11,3	16,4
Стансијаларын сајы	—	—	—	8	11
Сәрнишин дашынмышдыр, млн. нәфәр	—	—	—	46,7	104,8

Чәдвәл 4

Б.-нын мәнзил фонду (вәтәндашларын шәхси мүлкијјәтиндә оланлар да дахил едилмәклә)

	1926	1950	1960	1970	1975
Мәнзилләрин үмуми (јарарлы) саһәси, мин $м^2$ . . .	3057	5388	8601	13061	14970
О чүмләдән; мәнзил саһәси, мин $м^2$ . .	2445	4000	5935	8825	10085

Маариф, елм вә мәдәнијјәт мүәссисәләри. Орта әсрләрдә Шәргин бир сыра шәһәриндә олдуғу кими, Б.-да да мәктәб вә мәдрәсәләр вар иди. 19 әсрин 1-чи јарысында Б.-да мәдрәсәләрлә јанашы, ибтидаи рус мәктәбләри дә ачылды. Шамахыдакы гадын мәктәби 1859 илдә Б.-ја көчүрүлдү. 1874 илдә Б.-да реални мәктәб, гадын кимназијасы, 80-чи илләрдә азәрб. ушаглар үчүн рус дилиндә мәктәбләр, 1896 илдә исә классик кимназија тә'сис едилди. 1913 илдә мәктәбләрдә 25 мин (92 ибтидаи мәктәбдә 15,5 мин, 12 једдииллик мәктәбдә 3,6 мин, 11 орта мәктәбдә 5,9 мин) шакирд охујур, 890 мүәллим ишләјирди. Ингилабдан әввәл зәһмәткеш балаларынын охумаг имканы, демәк олар ки, јох иди. 19 әсрин ахырларында Б.-нын фәһлә р-нларында ҹәми 8 ибтидаи мәктәб (450 шакирд) вар иди.

Совет һакимијјәти илләриндә Б. ССРИ-нин мүһүм маариф, елм вә мәдәнијјәт мәркәзләриндән биринә чеврилмишдир. 1975 илдә Б.-да 493 ушаг бағчасы вә көрпәләр еви (57 416 ушаг) олмушдур. Шәһәрдә 284 үмумтәһсил мәктәби (235 934 шакирд), 115 ахшам (нөвбәли) вә јашлылар мәктәби (55 319 шакирд), 48 техники пешә мәктәби (27 723 шакирд) вар (1975/76). Б.-да 15 пионер вә мәктәблиләр сарајы вә еви, о ҹүмләдән Ј. Гагарин ад. Мәркәзи Пионер вә Мәктәблиләр Сарајы, 33 ушаг идман мәктәби, 5 пионерләр паркы, 2 ҝәнҹ тәбиәтчиләр, 2 ҝәнҹ техникләр ст., турист-екскурсија ст., ушаг д.ј. вә с. мәктәбдәнкәнар мүәссисәләр фәалијјәт ҝөстәрир (1975). 27 орта ихтисас тәһсили мәктәбиндә 39 759 шакирд, 13 али мәктәбдә (АДУ, АзНКИ, политехник, тибб, педагожи ин-тлар, консерваторија вә с.) 82 530 тәләбә тәһсил алыр (1975/76). Б.-да 97 елми-тәдгигат мүәссисәси, о ҹүмләдән 62 елми-тәдгигат ин-ту, онларын филиал вә шө'бәләри (1975), *Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы* фәалијјәт ҝөстәрир. Шәһәрдә 172 китабхана (Респ. китабханасы вә с.), 19 музеј (Ленин Мәркәзи Музејинин Бакы Филиалы, Азәрб. тарихи музеји, Азәрб. инҹәсәнәт музеји, Азәрб. әдәбијјаты музеји вә с.), 6 театр (Азәрб. драм театры, опера вә балет театры, рус драм театры, мусигили комедија театры, ҝәнҹ тамашачылар театры, кукла театры), филармонија, сирк, В. И. Ленин ад. сарај, 100 клуб мүәссисәси, 254 киноғурғу вә с. мәдәни-маариф мүәссисәләри вар (1975).

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы Рәјасәт Һеј'әтинин бинасы.

Б.-да «Азәрнәшр», «Ҝәнҹлик», «Маариф», «Елм», «Ишыг» нәшријјатлары вар. Бу нәшријјатларда илдә тәгр. 1500 адда 11 млн.-дан чох нүсхә сијаси, бәдии, елми-күтләви китаб, дәрслик бурахылыр. «Коммунист» нәшријјаты бирдәфәлик тиражы 3.196,6 мин нүсхә олан 43 гәзет вә рүблүк тиражы 332,1 мин нүсхә олан 33 адда журнал чап едир (1976). «Коммунист», «Бакински рабочи», «Коммунист» (ермәниҹә), «Совет кәнди», «Вышка», «Азәрбајҹан ҝәнҹләри», «Молодјож Азәрбајджана», «Идман» («Спорт»), «Азәрбајҹан пионери», «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт», «Азәрбајҹан мүәллими» респ. гәзетләри, «Бакы», «Баку» шәһәр гәзетләри, «Азәрбајҹан коммунисти», «Азәрбајҹан», «Кирпи», «Азәрбајҹан гадыны», «Тәблиғатчы» (һәм дә рус вә ермәни дилләриндә), «Елм вә һәјат», «Улдуз», «Пионер», «Ҝөјәрчин» вә с. журналлар Б.-да нәшр олунур. Илк радио верилиши 1926 ил нојабрын 6-да апарылмыш, Бакы Телевизија Мәркәзи 1956 ил февралын 14-дә ишә башламышдыр. Радио верилишләри Азәрб., рус, ермәни, хариҹи өлкәләр үчүн исә Азәрб., түрк, әрәб вә фарс дилләриндәдир. Телевизија верилишләри ики програмла, Азәрб., рус, ермәни дилләриндә апарылыр. Мәркәзи телевизијанын биринҹи програмынын верилишләри ретранслјасија олунур. 1971 илдән рәнҝли телевизија верилишләринә башланмышдыр. 1975 илин декабрында Телевизија театры истифадәјә верилмишдир.

Сәһијјә. Ингилабдан әввәл Б.-да әһалијә тибби хидмәт чох ашағы сәвијјәдә иди. Бурада илк хәстәхана (25 чарпајылыг Михајлов хәстәханасы—индики М. Әзизбәјов ад. 1 №-ли доғум еви) 1875 илдә ачылмышдыр. 1913 илдә Б.-да ҹәми 15 амбулаторија вә 975 чарпајылыг бир нечә хәстәхана вар иди. Бунларда чалышан 241 һәкимин јалныз 6,2%-и азәрбајҹанлы иди. Ихтисаслашмыш тибби јардым, ана вә ушаг мүһафизәси јох дәрәҹәсиндә иди. Совет һакимијјәти илләриндә халгын сағламлығыны горујан әсл сәһијјә системи јарадылмышдыр. Б.-да 20 050 чарпајылыг 90 хәстәхана, амбулаторија-поликлиника хидмәти ҝөстәрән 221 мүәссисә, о ҹүмләдән 101 ушаг поликлиникасы, гадын мәсләһәтханасы, ушаг вә гадынлара тибби јардым ҝөстәрән кабинет, 16 диспансер, 72 һәким вә 210 фелдшер-сәһијјә мәнтәгәси, 16 санитарија-епидемиоложи ст. вә с. вардыр (1976 илин әввәли). Бу тибб оҹагларында 10 254 һәким (о ҹүмләдән 520 диш һәкими) вә 18 256 орта тибб ишчиси чалышыр. Б.-да—шәһәр әтрафында (Мәрдәкан, Зуғулба, Бузовна, Билҝәһ вә с.) 6180 чарпајылыг санаторија вә 400 нәфәрлик истираһәт еви јарадылмышдыр. Б.-да Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-ту, Ә. Әлијев ад. Һәкимләри Тәкмилләшдирмә Ин-ту, 11 Елми-тәдгигат Ин-ту, 4 тибб мәктәби вар.

Бәдән тәрбијәси вә идман. 1975 илдә Б.-да 10 көнүллү идман ҹәмијјәти вә идарәси, 872 бәдән тәрбијәси коллективи, 37 ушаг идман мәктәби, 16 стадион, 33 идман залы, 10 үзҝүчүлүк һовузу, 614 идман мејданчасы, 282 864 бәдән тәрбијәчиси вар иди. 1971—1975 илләрдә Б.-да 494 нәфәр ССРИ идман устасы һазырланмышдыр.

Ме'марлыг. Б.-да илк ме'марлыг абидәләри мә'бәдләр вә атәшкаһлар олмушдур. Әрәб истиласы заманы атәшкаһлар дағыдылмышдыр. Б. Ичәришәһәр адланан саһәдә инкишаф етмәјә башламышды; дәниз саһилиндә, тәхминән Гыз галасынын јахынлығында илк биналар тикилди. 10—11 әсрләрдән е'тибарән тикинти ишләри дәнизбоју саһәдә апарылырды. Бу дөврүн илк ме'марлыг нүмунәси Сыныггала минарәсидир (1078, ме'мар Мәһәммәд Әбубәкр оғлу). 12 әсрдә Б.-нын мүдафиәсини ҝүҹләндирмәк мәгсәди илә Гыз галасы (ме'мар Мәс'уд Давуд оғлу) тикилди. Шәһәр гала дивары илә әһатә едилди. Беләликлә, Гыз галасы вә онун әтрафындакы саһә ичгала шәклиндә формалашды. 13 әсрдә Б. лиманында Ширваншаһларын «Бајыл гәсри» игамәтҝаһынын тикилмәси шәһәрин инкишафында ән әһәмијјәтли һадисә олду. Бүрҹлү диварларла әһатә олунмуш бу биналар комплекси (1235, устад Зејнәддин Әбурәшид оғлу Ширвани вә еһтимал ки, ме'мар Әбдүлмәҹид Мәс'уд оғлу) үзәриндәки ојма даш, јазы вә тәсвирләр гуршағы илә бирликдә надир ме'марлыг ансамблыдыр. 14 әсрдә Б.-да бир сыра јени бина тикилди. Бунлардан ән әһәмијјәтлиси јалныз минарәси галмыш Ҹүмә мәсҹиди вә индики Елмләр Академијасы бинасынын гала диварлары илә бирләшдији јердәки дөрдбуҹаглы бүрҹдүр. 15 әсрдә Ичәришәһәрдә Азәрб. ме'марлығынын ән ҝөзәл абидәләриндән олан Ширваншаһлар сарајы комплекси јарадылды. Шәһәрин саһәси ҝенишләндирилди, карвансара, мәсҹид, јени гала диварлары тикилди вә Ичәришәһәр индики сәрһәдләри дахилиндә формалашды. 16 әсрдә Шәрг дарвазасынын порталы (1584, ме'мар Әмиршаһ Вәлјәнкуһи) вә Бакы

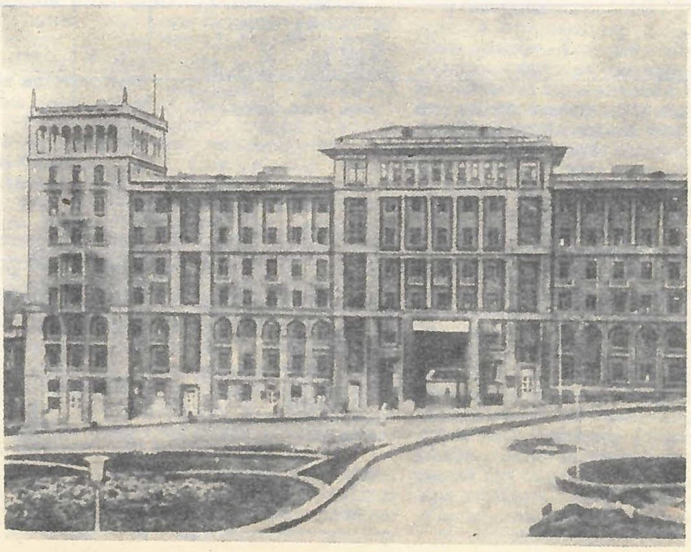

Азәрбајҹан КП МК-нын бинасы. 1938. Ме'марлар С. Дадашов вә М. Һүсејнов.

һакимләринин Ичәришәһәрдән кәнарда диварла әһатә олунмуш игамәтҝаһы (индики Фиолетов күчәси илә К. Маркс мејданы арасында) тикилди. 17 әсрдә, индики А. Зејналлы күчәси әразисинин тиҹарәт мәркәзинә чеврилмәси илә әлагәдар бурада бир сыра бина—5 карвансарадан ибарәт тиҹарәт комплекси, базар мејданынын тағлы ејваны, мәсҹид, зорхана вә с. инша едилди. Шәһәрин әтрафына икинҹи гала дивары чәкилди. Шамахы дарвазасы, гала диварларындан хариҹдә исә Бајыршәһәр вә «Хәлфәдам» адлы мәһәлләләр салынды. 18 әсрдә Б.-нын ханлыг мәркәзинә чеврилмәси илә Шамахы дарвазасындан Ичәришәһәрә дахил олан јердә Хан сарајы тикилди. 1810 илдән е’тибарән Ичәришәһәрдән хариҹдә тикинти ишләри апарылды, индики М. Әзизбәјов, Һ. Һаҹыјев күчәләри, 1860 илдән сонра исә индики Коммунист күчәси салынды. Капитализмин инкишафы илә әлагәдар 19 әсрин ахырларында Б.-нын мәркәзи р-нларында әсаслы биналар тикилди. Шәһәрин әразиси Бакы бухтасы бојунҹа, дәниз әтрафындакы дағлыг саһәјәдәк амфитеатр шәклиндә ҝенишләнди. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә индики Инҹәсәнәт музеји (1888—90, ме’мар Н. Фондернонне), Али Советин (1898—1901, ме’мар И. Плошко), Бакы Советинин (1900—1904, ме’мар И. Гославски) биналары, Тәзәпир мәсҹиди (1905—08, ме’мар З. Әһмәдбәјов), Елмләр Академијасы (1908—13, ме’мар И. Плошко), Опера вә балет театры (1911, ме’мар Н. Бајев), Сәадәт сарајы (1911—12, ме’мар И. Плошко), Ҝөз хәстәханасы (1911—12, ме’мар З. Әһмәдбәјов), Дөвләт филармонијасы (1911—12, ме’мар Г. Тер-Микелов) вә с. биналар тикилди.

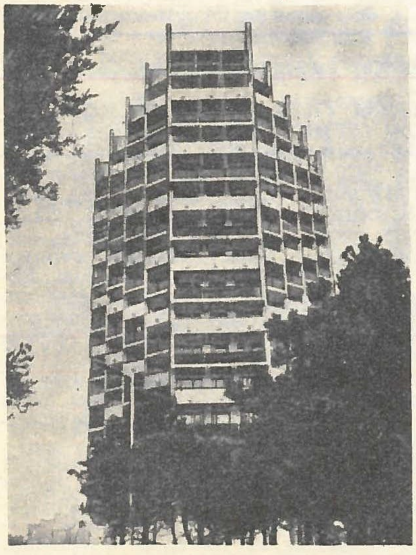

Тбилиси проспектиндә јашајыш бинасы.

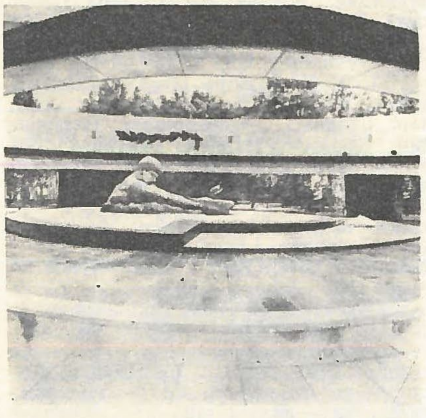

26 Бакы комиссары хатирә ансамблы. 1968. Ме’марлар Һ. Әләскәров, Ә. Һүсејнов, һејкәлтәрашлар И. Зејналов, Н. Мәммәдов.

Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Б. әтрафында фәһлә гәс.-ләринин (Монтин, Разин, Киров вә с.) салынмасы илә башланан ме’марлыг ишләри 1925—27 илләрдә тәртиб едилмиш баш план әсасында шәһәрин бүтүн р-нларында ҝенишләнди. Чохлу бош саһә истифадә олунараг Б. әразисинә дахил едилди, Мәммәдјаров гәс. салынды. Коммунист, Һ. Һаҹыјев күчәләри вә Нефтчиләр проспекти јенидән гурулду. Дағлыг һиссәнин (Нәриманов проспекти, Мусабәјов гәс. вә с.) башдан-баша тикилмәси, 8-ҹи километр, Әһмәдли, Шимал-Гәрб вә б. јашајыш р-нларынын, шәһәр паркларынын (Дәнизкәнары булвар, 1969 вә с) абадлашдырылмасы Б.-нын шәһәрсалма гурулушуну көкүндән дәјишдирмиш, симасыны ҝөзәлләшдирмишдир. Низами музеји (1940, ме’марлар С. Дадашов, М. Һүсејнов), Һөкумәт еви (1952, ме’марлар Л. Руднев, В. Мунтс), Респ. стадиону (1952, ме’марлар Л. Г. Гонсиоровски, Г. Серҝејев, О. Исајев), Респ. китабханасы (1960, ме’мар М. Һүсејнов), Бакы тәјјарә вағзалы (1964, ме’мар Һ. Мәҹидов), Азәрб.ССР ЕА шәһәрҹији комплекси (1951—66, ме’мар М. Һүсејнов), Дөвләт сирки (1967, ме’марлар Ә. Исмајылов, Ф. Леонтјева), јени «Азәрбајҹан» меһманханасы (1969, ме’мар М. Һүсејнов), дәниз вағзалы (1970, ме’мар Д. Ахундов вә б.), Респ. Статистика Идарәсинин бинасы (1971, ме’марлар Т. Ханларов, С. Маркарјан), С. Дадашов, М. Һүсејнов вә б.-нын лајиһәси илә тикилмиш чохлу јашајыш евләри вә с. Б.-нын мүасир шәһәрә чеврилмәси просесиндә јарадылмыш ҝөркәмли биналардыр. 1967 илдән истифадәјә верилән В. И. Ленин ад. метрополитенин ме’марлыг ҹәһәтдән мүхтәлиф гурулушлу «Бакы Совети» (ме’марлар Т. Ханларов, Ш. Зејналова вә б.), «Нәриманов» (ме’мар М. Һүсејнов), «Улдуз» (ме’марлар Ә. Гасымзадә, Е. Кануков), «Нефтчиләр» (ме’марлар Ә. Исмајылов, Ф. Леонтјева) вә б. ст.-лары, В. И. Ленин ад. Сарај (1972, ме’марлар Б. Ҝинзбург, В. Шулҝин, Е. Мелхиседеков, мүһәндис К. Кәримов) вә бир сыра чохмәртәбәли бина ҝөзәл ме’марлыг нүмунәләридир. Б.-да мүхтәлиф илләрдә М. Ф. Ахундов (1930, тунҹ, гранит, һејкәлтәраш П. Сабсај), С. М. Киров (1939, тунҹ, гранит, һејкәлтәраш П. Сабсај, ме’мар Л. Илјин), Низами (1949, тунҹ, гранит, һејкәлтәраш Ф. Әбдүррәһманов, ме’марлар С. Дадашов, М. Һүсејнов). В. И. Ленин (1955, тунҹ, гранит, һејкәлтәраш Ҹ. Гарјағды, ме’марлар Л. Руднев, В. Мунтс), М. Ә. Сабир (1958, тунҹ, гранит, һејкәлтәраш Ҹ. Гарјағды, ме’марлар Г. Әлизадә, Ә. Исмајылов), Ү. Һаҹыбәјов (1960, тунҹ, гранит, һејкәлтәраш Т. Мәммәдов, ме’мар Һ. Мухтаров), Х. Б. Натәван (1960, тунҹ, гранит, һејкәлтәраш Ө. Елдаров, ме’марлар Ә. Исмајылов, Ф. Леонтјева), С. Вурғун (1961, тунҹ, гранит, һејкәлтәраш Ф. Әбдүррәһманов, ме’мар М. Һүсејнов), Фүзули (1962, тунҹ, гранит, һејкәлтәрашлар Т. Мәммәдов, Ө. Елдаров, ме’мар Һ. Мухтаров), Н. Нәриманов (1972, тунҹ, гранит, һејкәлтәраш Ҹ. Гарјағды, ме’марлар Т. Абдуллајев, Ј. Гәдимов), С. Шаумјан (1975, гранит, һејкәлтәраш П. Сабсај, ме’мар М. Һүсејнов), М. Әзизбәјов (1976, тунҹ, гранит, һејкәлтәраш Т. Мәммәдов, ме’мар Һ. Мухтаров) вә б.-нын абидәси гојулмуш, «26 Бакы комиссарынын ҝүлләләнмәси» горелјефи (1924 — 46, гранит, һејкәлтәраш С. Д. Меркуров; 1958 илдә гојулмушдур) вә 26 Бакы комиссары хатирә ансамблы (1968, ме’марлар Һ. Әләскәров, Ә. Һүсејнов, һејкәлтәрашлар И. Зејналов, Н. Мәммәдов; ССРИ Дөвләт мүкафаты, 1972) јарадылмыш, «Азад гадын» (1960, тунҹ, гранит, һејкәлтәраш Ф. Әбдүррәһманов, ме’мар М. Һүсејнов) абидәси уҹалдылмышдыр. Б. ҝүндән-ҝүнә ҝөзәлләшир вә сүр’әтлә ҝенишләнир. Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев јолдаш демишдир: «Бакы олдугҹа ҝөзәл шәһәрдир! Ҝөрүнүр, бу шәһәри доғма дијарыны үрәкдән севән, милли ән’әнәләрә гајғы илә јанашан вә ејни заманда мүасир шәһәрсалманын наилијјәтләриндән баҹарыгла истифадә едән адамлар уҹалтмышлар вә уҹалдырлар. Белә шәһәрдә јашамаг вә ишләмәк хошдур» (Ленин јолу илә, ҹ. 3, Б., 1972, сәһ. 143).

1972 илдә Б.-нын 2000 илә гәдәр јени баш планынын техники-игтисади әсаслары тәсдиг едилмишдир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 560—561.

Әд.: В. И. Ленин Азәрбајҹан һаггында, Б., 1970; Азәрбајҹан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 1—2, Б., 1961—64, ҹ. 3, һ. 1, Б., 1973; Гулијев Ә., 1903-ҹү илдә Бакыда үмуми ијул тә’тили, Б., 1949; Газыјев М., Бакыда 1904-ҹү ил декабр тә’тили, Б., 1955; Сарабски Һ., Көһнә Бакы, Б., 1958; Исајев И. А., Социалист Бакысы, Б., 1964; Һаҹызадә Ә., Азәрбајҹан ССР-ин әһалиси вә онун мәскунлашмасы, Б., 1965; Әмиров Ә. Ҹ., Сәнајенин тәрәггиси, Б., 1970; Әјјубов Ә., Бакынын иглими, Б., 1973; Мусајев М. Ә., XX әсрин әввәлләриндә Бакы шәһәринин тиҹарәти, Б., 1975; Дадашов С. и Усейнов М., Архитектурные памятники Баку, М., 1955; Стригунов И. П., Из истории формирования бакинского пролетариата, Б., 1960; Ашурбейли С., Очерк истории средневекового Баку, Б., 1964; Саламзаде А. В., Архитектура Азербайджана XVI—XIX вв., Б., 1964; Бретаницкий Л., Баку. Архитектурно-художественные памятники, 2 изд., Л.—М., 1970; Гаджизаде А. М., Ковальская Н. Я., Баку. Экономико-географический очерк, М., 1970; Азербайджан, Б., 1971; Бретаницкий Л., Саламзаде А., Архитектура Советского Азербайджана, М., 1973; Исмаилов М. А., Промышленность Баку в начале XX века, Б., 1976.

БАКЫ АЗАД ТӘНГИД-ТӘБЛИҒ ТЕАТРЫ — Азәрб. миниатүр театры. 1920 илдән ејни адла фәалијјәт ҝөстәрән рус театрына мүвафиг оларааг тәшкил едилмишдир (1921). Театрын тәшәббүсчүләриндән вә онун илк директору Һ. Аббасов, баш рәссамы исә Ә. Әзимзадә иди. Ә. Сүһејли, С. Руһулла вә б. реж.-лар бурада ишләмишләр. Азәрб. драматургларынын театрда тамашаја гојулан актуал мөвзулу, кичик һәҹмли әсәрләриндә («Чәрхи-фәләк» вә «Сәадәт әмәкдәдир», С. С. Ахундов: «Шәрг» вә «Саботажчылар», М. С. Ордубади: «Јазыја позу јохдур», А. Шаиг: «Мәшәди евләнир», М. А.Әлијев; «Евләнмә» вә «Уста Гәмбәр», Ә. Гәмәрлински) көһнә дүнјанын ејбәчәрликләри, Совет гурулушунун дүшмәнләри, мүфтәхорлар, саботажчылар ифша едилирди. Тамашалар З. Һаҹыбәјов, А. Зејналлы вә б.-нын мусигиси илә мүшајиәт олунурду. М. А. Әлијев, Ә. Гәмәрлински, М. Казымовски, Ә. Анатоллу, Ә. Мәммәдова, С. Һаҹыјева вә б. актјорлар бу театрда чалышмышлар. 1925—26 илләрдә Түрк Ишчи-Кәндли Театры, 1927 илдән исә *Бакы Түрк Ишчи Театры* адланырды.

БАКЫ АЈАГГАБЫ ИСТЕҺСАЛАТ БИРЛИЈИ—Азәрб.ССР јүнкүл сәнаје мүәссисәси. 1973 илдә јарадылмышдыр. Лак вә хромдан моделли гадын вә киши ајаггабысы, јүнкүл ев ајаггабысы (үзлүјү тохума парчадан вә хромдан) истеһсал едир. Бирлик 4 вә 5 нөмрәли ајаггабы ф-к-ләрини бирләшдирир. Баш мүәссисә олан 5 нөмрәли ајаггабы ф-ки 1960 илдә фәалијјәтә башламыш, 1971 илдә 3 нөмрәли ајаггабы ф-ки илә бирләшдирилмишдир. Ф-к-дә јени техника вә мүтәрәгги технолокија тәтбиг едилмиш, истеһсал просесләри механикләшдирилмиш вә автоматлашдырылмышдыр. Респ.-да полиуретан алтлыглы ајаггабы вә исти вулканизасија үсулу илә ајаггабы истеһсалы илк дәфә бурада тәтбиг едилмишдир. 1975 илдә 3480,1 мин ҹүт ајаггабы (о ҹүмләдән 1042,2 мин ҹүт моделли ајаггабы, 2268,7 мин ҹүт ев ајаггабысы) истеһсал едилмишдир. Бирлијин беш нөв киши вә гадын ајаггабысы Дөвләт кејфијјәт нишаны илә бурахылыр (1976, ијул). Мәһсулу ССРИ-нин бир чох шәһәрләринә дә көндәрилир.

БАКЫ АЛИ ПАРТИЈА МӘКТӘБИ (БАПМ) — Загафгазија респ.-лары, һәмчинин Дағ.МССР үчүн рәһбәр партија вә совет ишчиләри һазырлајан али партија-сијаси тәһсил мүәссисәси. Совет Азәрб.-ында илк партија-сијаси тәһсил мүәссисәси 1921 илин декабрында тәшкил едилмиш АК(б)П МК-нын Мәркәзи Совет-Партија Мәктәби олмушдур. Бу мәктәб 1928 илдә АК(б)П Бакы Комитәси нәздиндәки Али Совет-Партија Мәктәби илә бирләшмиш вә икиллик Азәрб. Мәркәзи Совет-Партија Мәктәби јарадылмышдыр. ҮИК(б)П МК-нын «Рәһбәр партија вә совет ишчиләри һазырламаг вә онларын һазырлығыны артырмаг һаггында» 1946 ил август тарихли гәрарына әсасән, һәмин ил икииллик респ. партија мәктәби тәшкил олунду. Бу мәктәб 1953 иләдәк фәалијјәт көстәрди, сонра исә үчиллик респ. мәктәбинә чеврилди. 1956 илдә онун әсасында дөрдиллик БАПМ јарадылды. Мәктәбдә тәһсил мүддәти 2 (али тәһсил әсасында) вә 4 (орта тәһсил әсасында) илдир. Мүдавимләр партија комитәләринин зәманәти илә гәбул едилир. Мәктәбдә гијаби шө’бә, рәһбәр партија вә совет ишчиләринин һазырлығыны артыран даими респ.-лararасы курслар (1967 илдән) вә респ. курслары (1968 илдән) вар. Мәктәбин тәдрис планында марксизм-ленинизм нәзәријјәси, партија-совет гуруҹулуғу вә дикәр иҹтимаи елмләр әсас јер тутур.

БАКЫ АРХИПЕЛАГЫ — Хәзәр дәнизиндә, *Бакы бухтасындан* ҹ.-да адалар групу. Азәрб.ССР әразисинә дахилдир. Б.а.-на Бөјүк Зирә (Наркин), Гум, Даш Зирә (Вулф), Зәнбил (Дуванны), Сәнки Муған (Свиној), Чикил (Обливној), Кил (Глинјаны), Гарасу (Лос), Хәрә Зирә (Булла), Игнати дашы, Кумани, Күр дашы вә с. адалар; Савенко, Безымјаннаја, Персијанин, Корнилов-Павлов, Макаров, Борисов, Күр, Головачев вә с. банкәләр дахилдир. Хәрә Зирә (саһ. 3,5 $км^2$) Б.а.-нын ән бөјүк адасыдыр. Б.а.-нда зәнкин нефт вә газ јатаглары вар. Палчыг вулканлары чохдур.

БАКЫ БИСКВИТ ФАБРИКИ — Азәрб.ССР јејинти сәнајесинин бөјүк мүәссисәләриндән бири. 1941 илдә истифадәјә верилмишдир. Ф-кин бисквит, вафли, јағлы мәһсуллар һазырлајан сехләри вар. Истеһсал просесләри, әсасән, механикләшдирилмиш вә автоматлашдырылмышдыр. 105 нөв мәһсул—мүхтәлиф печенје, торт, кекс, рулет, вафли, шәрг ширнијјаты вә с. истеһсал едир. Ф-кин һазырладығы «Бакы» торту, «Нева» вә «Бадам» печенјеләри Дөвләт кејфијјәт нишаны илә бурахылыр (1975). Ф-кин үмуми мәһсулунун 70—80%-ини бисквит тәшкил едир. Мәһсулу ССРИ-нин бир сыра шәһәринә дә көндәрилир.

БАКЫ «БОЛШЕВИК» МАШЫНГАЈЫРМА ЗАВОДУ—ССРИ кимја вә нефт машынгајырма сәнајеси мүәссисәси. 1883 илдә Балаханыда Хәзәр-Гара дәниз нефт сәнајеси вә тиҹарәт ҹәмијјәти (Ротшилд) тәрәфиндән јарадылмыш вә 1920 иләдәк Ротшилд з-ду адланмышдыр; әсасән, желонка, газма вә тутма аләтләри истеһсал вә тә’мир едирди. З-ддакы кизли фәһлә тәшкилатынын рәһбәрлији илә фәһләләр 1905 илин Үмумбакы тә’тилиндә иштирак етмишләр.

Азәрб.-да Совет һакимијјәти илләриндә з-д јенидән гурулмуш, кенишләндирилмиш, мүасир аваданлыгла тәҹһиз едилмиш, истеһсалын вә әмәјин тәшкилинә, истеһсал етдији мәһсулларын (мүхтәлиф газма балтасы, гујуларын әсаслы тә’мириндә ишләдилән тутма аләти, дахили вә хариҹи борутутан, јив бурғусу, рајбер вә с.) кәмијјәт вә кејфијјәтинә көрә ССРИ-нин ән габагҹыл мүәссисәләриндән бири олмушдур. ССРИ-дә тутма аләтләри јалныз бурада һазырланыр. З-д 1920—27 илләрдә механики е’малатхана, 1927—37 илләрдә «Болшевик» з-ду, 1937—44 илләрдә газма балталары базасы, јардымчы мүәссисәләр тресты, 1944—57 илләрдә «Болшевик» газма балталары з-ду, 1957 илдән «Болшевик» машынгајырма з-ду адланмышдыр. 1976 ил ијулун 1-дән С. М. Киров ад. *Бакы машынгајырма заводу* илә бирләшдирилмишдир.

БАКЫ БУХТАСЫ, Бакы көрфәзи—Хәзәр дәнизинин г. саһилиндә, Абшерон ј-а-нын ҹ.-ундадыр. Ш.-дә Султан Бурну, ҹ.-г.-дә Шых бурну, ҹ.-ш. вә ҹ.-да Гум, Даш Зирә (Вулф), Бөјүк Зирә (Наркин) а-ры илә әһатә олунмушдур. Саһ. 50 $км^2$, саһил хәттинин уз. 20 *км*. Г.-дә нисбәтән дәрин, ҹ.-ш.-дә дајаз вә дашлыдыр. Б.б. шм. вә шм.-г. күләкләриндән горундуғуна көрә кәмиләрин далдаланмасы үчүн әлверишлидир. Шиддәтли күләкләр заманы далғанын һүнд. 1,5 *м*-ә чатыр. Ахынлары зәифдир. Бакы порту бухтанын шм. саһилиндәдир.

БАКЫ ВАГОН ТӘ’МИРИ ЗАВОДУ, Октјабр ингилабы ад.—д.ј. нәгл.-на хидмәт едән мүәссисә. 1891 илдә хүсуси дәмирчи е’малатханалары әсасында јарадылмышдыр; нефтчыхарма вә нефтајырма сәнајеси үчүн аваданлыг бурахырды. 1918 илдә Азәрбајҹан Дәмир Јолу Идарәсинә табе едилмиш вә баш д.ј.-лар е’малатханасы адланмышды. Бу дөврдән з-д паровоз тә’мир едир вә д.ј. һәрәкәт васитәләри үчүн еһтијат һиссәләр һазырлајырды. З-дун фәһләләри ингилаби һәрәкатда фәал иштирак етмишләр. Хүсусилә мүсават режими дөврүндә з-дун дәмирчиси М.Б. *Гасымовун* рәһбәрлији алтында кизли болшевик тәшкилаты фәалијјәт көстәрмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра з-д Загафгазија Дәмир Јоллар Идарәсинин табелијинә верилди (һазырда ССРИ Јоллар Назирлијинин табелијиндәдир). 1933 илдән нефт вә нефт мәһсуллары дашынан вагон-систернләрин тә’миринә башлады вә Октјабр ингилабы ад. Бакы вагон тә’мири з-ду адландырылды. 1937 илдән з-д тәкәр ҹүтләринин һазырланмасына вә тә’миринә башлады. Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә ҹәбһә үчүн хүсуси мәһсул бурахырды. Мүһарибәдән сонра з-дда истеһсал просесләри комплекс механикләшдирилди, јени мүтәрәгги технолокија тәтбиг едилди, фәһләләрин әмәк вә мәишәт шәраити хејли јахшылашдырылды. Совет Иттифагында «Коммунист әмәји мүәссисәси» адыны алмыш (1960) илк мүәссисәдир. Азәрб.ССР-дә, ССРИ Јоллар Назирлији системиндә биринҹи олараг 5 күнлүк иш һәфтәсинә (1965), јени планлашдырма вә игтисади һәвәсләндирмә системинә кечмишдир (1966). З-д Сов.ИКП МК, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј’әти, ССРИ Назирләр Совети вә ҮИҺИМШ-ин Хатирә бајрағы (1967), јубилеј фәхри нишаны (1972) илә тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Алиев М., Имени Октябрьской революции, Б., 1970.

БАКЫ ГАЗЫМА ҮСУЛУ—бах *Газыма*.

БАКЫ ГӘЗА ИНГИЛАБ КОМИТӘСИ (БГИК)—Бакы гәзасында пролетар диктатурасынын һакимијјәт органы. 1920 ил мајын 3-дә јарадылмышды. Һеј’әтинә А. Б. Јусифзадә (сәдр), М.Б. Гасымов, М. Г. Плешаков, З. Дадашов дахил иди. Комитәнин һәрби, милис, торпаг, әрзаг, маариф, иҹтимаи тә’минат вә с. шө’бәләри вар иди. Комитә *Азәрбајҹан Мүвәггәти Ингилаб Комитәсинин*, Азәрб.ССР ХКС-нин декрет, гәрар вә көстәришләрини һәјата кечирирди. 1920 илин мајында БГИК Бакы шәһәр ингилаб комитәси илә, декабрында исә Бакы гәзасында олан кәнд ингилаб комитәләри јерли советләрлә әвәз едилди.

БАКЫ ГӘЗАСЫ — чар һөкумәтинин Гафгазда инзибати ислаһатына әсасән 1840 ил апрелин 10-да Каспи вилајәтинин тәркибиндә јарадылмышды. Гәза идарәсинә гәза рәиси, онун мүавини, хәзинәдар, мәнтәгә иҹласчылары вә шәһәр полиси дахил иди. Һакимијјәт гәза рәисинин әлиндә иди. Гәзада мәһкәмә јарадылмышды. Бакы губ. тәркибиндə олан Б.г.-нын əразиси губ. əразисинин 10%-индəн бир гəдəр чохуну тəшкил едирди. Əһалиси 177 606 нəфəр иди (1897). 1888 ил 10 мај тарихли гəрара əсасəн гəзалар бир нечə мəнтəгəјə бөлүндү. Б.г.-нда 3 мəнтəгə: Балаханы—Сабунчу, Маштаға вə Сарај мəнтəгəлəри јарадылды. 1906 ил 28 октјабр тарихли фəрмана əсасəн, Бакы градоначалниклији јарадылдыгдан сонра гəзанын əразиси хејли кичилди. Бакы вə онун əтрафындакы фабрик-мə'дəн р-нлары Б.г. тəркибиндəн ајрылыб мүстəгил инзибати ваһид олду. Б.г.-нда јалныз кəнд ичмалары галды. Б.г.-нын тəсəррүфатында əкинчилик, бағчылыг, үзүмчүлүк əсас јер тутурду. Б.г. 1929 илдə лəғв олунмушдур.

Əд.: Азəрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Мильман А., Политический строй Азербайджана в XIX—начале XX веков, Б., 1966; Исмаилов М. А., Промышленность Баку в начале XX века, Б., 1976.

БАКЫ ГУБЕРНИЈАСЫ—чар һөкумəтинин 1846 ил декабр инзибати ислаһатына əсасəн, Загафгазија 4 губ.-ја (Тифлис, Кутаис, Шамахы, Дəрбəнд) бөлүндү. Азəрб. əразиси, əсасəн, Шамахы губ.-на дахил едилди. Шамахы зəлзəлə нəтичəсиндə дағыландан (1859) сонра губ.-нын мəркəзи Бакыја көчүрүлдү, губ. исə Б.г. адландырылды. Б.г.-нын тəркибинə Шамахы, Шуша, Нуха (Шəки), Бакы вə Лəнкəран гəзалары, Хəзəр дəнизиндəки Бөјүк Зирə (Наркин), Даш Зирə (Вулф), Пираллаһы (Артјом), Чилов (Жилој) вə с. адалар дахил иди. Дəрбəнд губ.-нын лəғвиндəн (1860, мај) сонра, Губа гəзасы да Б.г.-на гатылды. 1867 ил декабр тарихли фəрмана əсасəн Јелизаветпол губ. тəшкил едилди. Шуша вə Нуха гəзалары Б.г.-ндан ајрылыб Јелизаветпол губ.-на верилди. Б.г.-нда Чавад вə Көјчај кими јени гəзалар јарадылды. Б.г. шм.-да Дағыстан вил., г.-дə Нуха вə Шуша гəзалары, ч.-да Астара вə Араз чајлары, ш.-дə исə Хəзəр дəнизи илə һəмсəрһəд иди. Губ.-нын əһалиси 789 659 нəфəр иди (1897). Б.г.-нын тəсəррүфатында əсас јери нефт сəнајеси тутурду. Губ.-да 20 миндəн чох фəһлəси олан 1200-дəн артыг ф-к вə з-д вар иди. Губ.-нын əһалиси (Бакы ш. истисна едилмəклə) тахылчылыг, түтүнчүлүк, бағчылыг, бостанчылыг, памбыгчылыг, һејвандарлыг, балыгчылыг вə с. илə мəшғул олурду. Б.г.-нын ихрачатында нефт, дуз, ипəк, зə'фəран мүһүм јер тутурду. Б.г.-ны Бакы һəрби губернатору (1872 илин мајындан Бакы губернатору) идарə едирди. Һəрби вə мүлки һакимијјəт онун əлиндə иди. Губ. инзибати-полис апараты вə бүтүн һөкумəт идарəлəри губернаторун нəзарəтиндə иди.

Биринчи рус ингилабы заманы (1905—07) Бакыда ингилаби мүбаризə кенишлəнди. В. И. Ленин гејд едирди ки, 1905 илдə Б.г.-нда «...һəр бир фабрик-завод фəһлəси 4,56 дəфə... тə'тил етмишди» (Əсəрлəри, ч. 16, сəһ.272). Ингилаби чыхышларын гаршысыны алмаг мəгсəдилə 1905 илдə Б.г.-нда мүвəггəти кен.-губернатор вəзифəси јарадылды. 1906 ил сентјабрын 28-дə Бакы вə онун фабрик-мə'дəн р-нлары Б.г.-ндан ајрылды. Ајрыча инзибати ваһид олан Бакы градоначалниклији тəшкил едилди. Бунунла əлагəдар 1906 илин декабрында Бакы кен.-губернатору вəзифəси лəғв едилди. Биринчи дүнја мүһарибəси əрəфəсиндə Б.г. ичтимаи-игтисади сəвијјəсинə көрə Русијанын инкишаф етмиш губернијалары илə јанашы дururду. Азəрб.-да Совет һакимијјəти гурулдугдан сонра Б.г. лəғв олунду (1920).

Əд.: Азəрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Сумбат-заде А. С., Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в., Б., 1958; Мильман А., Политический строй Азербайджана в XIX—начале XX веков, Б., 1966; Исмаилов М. А., Промышленность Баку в начале XX века, Б., 1976.

БАКЫ ДƏНИЗ ТИЧАРƏТ ПОРТУ—Хəзəр дəнизинин г.-индə, Абшерон ј-а-нын ч.-унда əн бөјүк порт. Хəзəр дəниз кəмичилијинин əсас базасы. Мүһүм транзит јоллары (д.ј. вə су јолу) говшағындадыр. Һəлə 19 əсрин 50—60-чы иллəриндə Русија Бакы порту васитəсилə Шəрг өлкəлəри илə гызғын тичарəт едирди. 19 əсрин 70—80-чи иллəриндə Азəрб. нефт сəнајесинин инкишафы, Бакыны Тифлис, Батуми вə Русијанын үмуми д.ј. шəбəкəси илə бирлəшдирəн д.ј.-нун чəкилиши портун јүк дөвријјəсинин сүр'əтли инкишафына сəбəб олмушду (бах *Азəрбајчан дəмир јолу*). 20 əсрин əввəллəриндə Азəрб. нефт мəһсулларынын тəгр. 80%-и дəниз јолу илə дашынырды. О заман јүклəмə-бошалтма ишлəри механиклəшдирилмəмишди. Азəрб.-да Совет һакимијјəти гуруландан сонра портда механиклəшдирилмиш көрпүлəр тикилди (1929—37). Бөјүк Вəтəн мүһарибəси иллəриндə Гафгазын мүдафиəси үчүн əлавə гошун вə һəрби јүк, һəмчинин Украјна вə Шимали Гафгаздан көчүрүлəн мүəссисəлəрин аваданлығы бу портдан дашынырды. Мүһарибəдəн сонра портда јенидəнгурма ишлəри көрүлмүш, бүтүн аваданлыг тəзəлəнмишдир. 1962 илдəн Бакы вə Красноводск портлары арасында бөјүк кəми-бəрəлəр ишлəјир. 1971 илдə јени сəрнишин вағзалы тикилмишдир. Хəзəр һөвзəсиндə јүк дөвријјəсинин 42%-индəн чоху Бакы портунун пајына дүшүр. Порт ССРИ-нин Иранла тичарəт əлагəлəриндə дə мүһүм рол ојнајыр. 1975 илдə порт васитəсилə 2197,9 мин *т* (1913 илдə 5,0 млн. *т*) јүк көндəрилмиш, 2672,2 мин *т* јүк кəтирилмиш, 2688 мин сəрнишин дашынмышдыр.

БАКЫ ДƏНИЗИ—орта əсрлəрдə Хəзəр дəнизинин адларындан бири. Авропа сəјјаһлары (Клавихо, Барбаро Иосафат, Амброччо Контарини, Анчиолелло Чиован Мариа вə б.) адландырмышлар. Бу, Волга-Хəзəр васитəсилə апарылан транзит тичарəтдə Бакы ш.-нин ролунун артмасы илə əлагəдар иди.

БАКЫ ЕЛЕКТРИК МАШЫНГАЈЫРМА ЗАВОДУ, Азəрбајчан комсомолунун 50 иллији ад. (БЕМЗ)—Азəрб. ССР електротехника сəнајесинин илк вə əн бөјүк мүəссисəси. Тикинтисинə 1945 илдə башланмыш, 1947 илдə илк мəһсулу «ТМ-50/6» вə «ТМ-100/6» маркалы трансформаторлар олмушдур. З-д сонралар күчү 100 *квт*-а гəдəр вə 100 *квт*-дан чох олан електрик мүһəрриклəри, кенераторлар, сəјјар електрик ст.-лары, газма магнит ст.-лары, манчанаг дəзкаһлары үчүн идарəедичи блоклар, јағ ачарлары, електрик интигаллары вə отаг вентилјаторлары истеһсал едирди. 1956 илдəн, əсасəн, електрик мүһəрриклəри бурахыр; галан мəһсулларын истеһсалы исə онун јардымы илə 1961—64 иллəрдə јарадылан Степанакерт електротехника, Бакы електрик автоматлары, Губа кичик електрик мүһəрриклəри, Бакы електрик штамплары вə Бакы електрик гурашдырма мə'мулаты з-дларында мəркəзлəшдирилмишдир. Мүəссисə күчү 100 *квт*-адəк вə 100 *квт*-дан чох олан асинхрон мүһəрриклəр истеһсалы саһəсиндə ихтисаслашдырылмышдыр. 1974 илдə күчү 100 *квт*-адəк олан јени үмумиттифаг ваһид серијалы «4А-200», «АМВ-37» вə лифт үчүн азсəсли мүһəрриклəрин истеһсалына башланмышдыр. З-дда истеһлак маллары да истеһсал едилир. З-дун 49 мəһсулу Дөвлəт кејфијјəт нишаны илə бурахылыр (1976 ијул). Истеһсал просеслəри механиклəшдирилмиш вə автоматлашдырылмышдыр. З-дда 12 автомат ахын хəт фəалијјəт көстəрир (1976 илин əввəли). БЕМЗ-нин мəһсуллары 40-адəк харичи өлкəјə ихрач олунур.

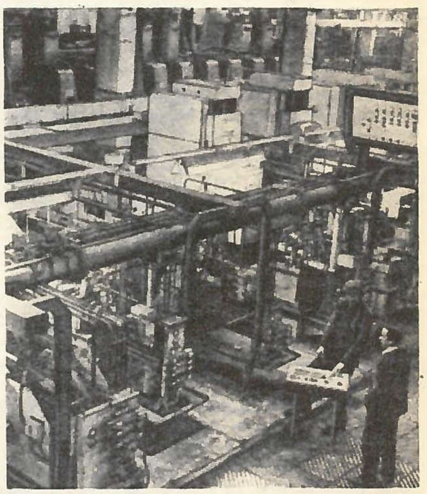

Бакы електрик машынгајырма заводу. Автомат хəтт.

БАКЫ ЕЛЕКТРИК-МƏИШƏТ ЧИҺАЗЛАРЫ ИСТЕҺСАЛАТ БИРЛИЈИ, ССРИ-нин 50 иллији ад.—ССРИ мəишəт чиһазлары вə машынлары сəнајеси мүəссисəлəриндəн бири. Бакы сојудучулар з-ду вə Сумгајыт компрессор з-дуну бирлəшдирир. 1974 илдə јарадылмышдыр. Бирлијин баш мүәссисәси олан Бакы сојудучулар з-ду 1959 илдә јарадылмыш вә 1960 илдән «Бакы» маркалы електрик сојудучулары истеһсалына башламышдыр. 1968 илдән «Каспи» маркалы јени, тәкмилләшдирилмиш електрик сојудучусу истеһсал едир. 1975 илдән «Каспи-4» вә «Абшерон» маркалы електрик сојудучулары бурахыр. 1975 илдә 76 039 әдәд «Каспи-4» вә 26 112 әдәд «Абшерон» маркалы електрик сојудучусу истеһсал етмишдир.

БАКЫ ЕРМӘНИ ТЕАТРЫ, Бакы Дөвләт Ермәни Драм Театры—1920 илдә А. Ширванзадәнин «Шәрәф ңаминә» әсәринин тамашасы илә фәалијјәтә башламышдыр. Театрда О. Абелјан, Жасмен, В. Папазјан, Л. Јерамјан, Х. Арутјунјан вә б. актјорлар ишләмишләр. Б. е. т.-нда «Отелло» (В. Шекспир), «Мүфәттиш» (Н. В. Гогол), «Намус» (А. Ширванзадә), «Севил» (Ҹ. Ҹаббарлы), «Бағдасар дајы» (А. Паронјан), «Пепо» (Г. Сундукјан) вә с. пјесләр тамашаја гојулмушдур. Азәрб. инҹәсәнәт усталарындан А. Искәндәров, Р. Мустафајев вә б.-нын бу театрын пүхтәләшмәсиндә мүһүм хидмәти олмушдур. 1949 илдә Б. е. т.-нын әсасында М. Горки ад. Степанакерт Дөвләт Ермәни Драм Театры јарадылмышдыр.

БАКЫ ӘМӘЛИЈЈАТЫ — 1920 илин апрел-мајында XI Гызыл Ордунун Волга—Хәзәр һәрби Донанмасы илә биркә һүҹум әмәлијјаты. Мәгсәд апрелин 27-дә силаһлы үсјан етмиш вә 28-и кечәси мүсават һөкумәтини девирмиш Азәрб. зәһмәткешләринә көмәк етмәк иди. Б.ә.-нын планыны, АК(б)П рәһбәрләри илә бирликдә, Гафгаз ҹәбһәсинин команданы М. Н. Тухачевски вә һИШ үзвү Г. К. Орҹоникидзе һазырламышдылар. Әмәлијјат јүксәк сүр'әтлә кечмәли иди. Чүнки Күрҹүстанын меншевик һөкумәти вә Инкилтәрә мүдахиләчиләри мүсаватчылара көмәк едә биләрдиләр; бундан башга, мүсаватчылар, Гызыл Орду һүҹум едәрсә, нефт мә'дәнләрини јандырачаглары илә һәдәләјирдиләр. Апрелин 27-дә сүбһ чағы М. Г. Јефремовун командanлығы илә 4 зиреһли гатар Петровск—Бакы д.ј. илә һәрәкәтә башлады. Мүсаватчыларла вурушмалардан сонра «III Интернасионал» зиреһли гатары бир груп Азәрб. болшевики (А. И. Микојан, Г. Мусабәјов, һ. Ҹәбијев вә б.) илә апрелин 28-дә саат 4-дә Бакыја биринчи дахил олду. XI Гызыл Ордунун (команданы М. К. Левандовски) илк дәстәләри илә Г. К. Орҹоникидзе, орду һИШ-нин үзвү С. М. Киров Бакыја кәлдиләр. Сонра Волга—Хәзәр һәрби Донанмасынын кәмиләри дә Бакы портуна дахил олду. Ордунун 2-ҹи сүвари корпусу Гусар, Губа, Шамахы, Биләҹәри вә Күрдәмирә һәрәкәт едәрәк Кәнҹәјә чәкилмәк истәјән мүсават гошунларынын јолуну кәсди. Гызыл Ордунун көмәји Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәти гәләбәсини тә'мин етди, бүтүн Загафгазијада ингилаби гүввәләрин күҹүнү артырды, Антантанын Гафгаздакы тәҹавүзкар планларыны позду. Б.ә. Совет Русијасыны нефтлә тә'мин етмәјә имкан верди. Бах һәмчинин *Загафгазијаја харичи һәрби мүдахилә (1918—21)*.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 3, һ. 1, Б., 1973; Ибраһимов З., Сосиалист ингилабы уғрунда Азәрбајҹан зәһмәткешләринин мүбаризәси, Б., 1957; Токаржевский Е. А., Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Б., 1957; Кадишев А. Б., Интервенция и гражданская война в Закавказье, М., 1959; История гражданской войны в СССР, т. 5, М., 1960.

БАКЫ ӘТ КОМБИНАТЫ — Азәрб. ССР јејинти сәнајесинин ән бөјүк мүәссисәләриндән бири. 1933 илин август унда истифадәјә верилмишдир. Комбинатын тәркибинә мал-гаранын илкин е'малы, колбаса, ендокрин препаратлары, тара вә кениш истеһлак маллары з-длары, һејванкөкәлтмә тәсәррүфаты, сојудуҹу, јарымфабрикатлар сехи, бир сыра башга әсас вә јардымчы сех вә саһә дахилдир. Респ.-нын р-нларында 8 саллагханасы вар. Әт, әт јарымфабрикатлары, кениш чешиддә колбаса мә'мулаты, дүшбәрә, котлет, јемәли вә техники пиј, һејванлар үчүн әт-сүмүк уну, јапышган, 16 адда ендокрин препараты, сүмүк дүјмә вә с. истеһсал едир. Бир сыра мәһсулу Дөвләт кејфијјәт нишаны илә бурахылыр (1976, ијул). Бә'зи мәһсуллары өлкәнин мүхтәлиф шәһәрләринә, һабелә харичи өлкәләрә дә көндәрилир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ҹәбһәни әрзагла, тибби вә техники мәһсулларла јахшы тәҹһиз етдијинә көрә 1944 илдә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмиш вә ССРИ Дөвләт Мүдафиә Комитәсинин бајрағы даими сахланылмаг үчүн комбината верилмишдир. Мүһарибәдән сонра Б.ә.к. кенишләндирилмиш, јүксәк мәһсулдар агрегат вә техники аваданлыгла тәҹһиз едилмишдир. 1975 илдә 36 713 *т* әт (1934 илдә 13 267 *т*) вә 14 363 *т* колбаса (1934 илдә 425 *т*) истеһсал етмишдир.

Әд.: Конкин И. И., Бакинский мясокомбинат, М., 1958.

«БАКЫ ӘТРАФЫ ФӘҺЛӘ, ӘСКӘР ВӘ МАТРОС ШУРАСЫНЫН ӘХБАРЫ»—күндәлик болшевик гәзети, Бакы Советинин органы. Илк гоша нөмрәси 1918 ил апрелин 17-дә Азәрб. дилиндә Бакыда бурахылмышдыр. 6 нөмрәси (4—9) Азәрб. вә ермәни дилләриндә чыхмышдыр. 50-ҹи нөмрәдән «Бакы әтрафы фәһлә, гырмызы әскәр, матрос вә кәндли шурасынын әхбары» ады илә нәшр олунмушдур. Сонунҹу—86-ҹы нөмрәси ијулун 31-дә бурахылмышдыр. Гәзет әмәкчиләрин Коммунист партијасы әтрафында бирләшмәси, онларын бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијә олунмасы уғрунда мүбаризә апармыш, Бакы ХКС-нин сосиалист тәдбирләрини ишыгландырмышдыр. Гәзети редаксија һеј'әти редактә едирди. Бакыда Совет һакимијјәти мүвәггәти олараг јыхылдыгдан сонра нәшри дајанмышдыр

БАКЫ ЗӘРКӘРЛИК ЗАВОДУ — Азәрб.ССР-дә зәркәрлик мә'мулаты һазырлајан ән бөјүк мүәссисә. 1936 илдә зәркәрлик е'малатханалары әсасында јарадылмыш, 1952 иләдәк Бакы зәркәрлик-саат ф-ки, 1952—73 илләрдә Бакы зәркәрлик ф-ки адландырылмышдыр. 150 чешиддә мүхтәлиф бәзәк мә'мулаты, о ҹүмләдән гызыл, даш-гаш вә с. материаллардан мүхтәлиф нөв зинәт шејләри (нәфис сырғалар, бојунбағы, голбаг, үзүк, саат зәнҹирләри) вә с. һазырлајыр. Мәһсулларын һазырланмасында милли орнаментләрдән, халг сәнәтинин мүтәрәгги ән'әнәләриндән истифадә едилир. 1972—74 илләрдә з-дун јени бинасы тикилмишдир. Бунун нәтиҹәсиндә истеһсал просесләри механикләшдирилмиш вә автоматлашдырылмыш, мәһсул истеһсалы бир нечә дәфә артмышдыр. Мәһсуллары ССРИ-нин бир чох шәһәринә вә харичи өлкәләрә дә көндәрилир. З-дун мәһсуллары Миланда (Италија, 1974), Токиода (Јапонија, 1974), Истамбулда (Түркијә, 1975), Мадриддә (Испанија, 1975) вә с.-дә кечирилмиш бејнәлхалг сәркиләрдә нүмајиш етдирилмишдир.

БАКЫ «ИСКРАЧЫ» ГРУПУ—ленинчи «*Искра*» әтрафында топланмыш пешәкар ингилабчылар дәстәси. 1901 илин јазында јарадылмышдыр. Група «Искра»нын мүвәккилләри Л. Ј. Галперин, А. С. Јенукидзе, В. З. Кетсховели, Н. П. Козеренко, Л. Б. Красин вә б. дахил иди. Онлардан бә'зиси, һәм дә РСДФП Бакы Комитәсинин үзвү иди. Груп В. И. Ленин вә «Искра» редаксијасы илә әлагә јарадыр, искрачы әдәбијјатын Бакыја кәтирилмәси үчүн тәдбирләр көрүрдү. 1901 илдә сијаси әдәбијјат Берлин — Вјана — Тәбриз — Бакы вә Марсел—Батум—Бакы маршрутлары илә кәтирилирди. Әдәбијјат Тәбриздән Бакыја атла кәтирилдији үчүн «Искра» редаксијасы група кизли «Атлар» ады вермишди. Груп Кијев, һәштәрхан, Полтава, Самара, Харков, Саратов, Москва, Петербург вә с. шәһәрләрә сијаси әдәбијјат көндәрирди. 1901 илин јајында груп В. И. Ленинин вә ингилабчы Тифлис с.-д.-ларынын көмәји илә Бакыда кизли «Нина» мәтбәәси тәшкил етди. Груп Бакы тәшкилатынын «Искра» әтрафында сых бирләшмәси үчүн бөјүк иш апарыр, гәзетә көмәк үчүн вәсаит топлајыр, мәгаләләр көндәрирди. РСДФП-нин 2-ҹи гурултајындан (1903) сонра груп фәалијјәтини дајандырды.

БАКЫ ИСТЕҺСАЛАТ БИРЛИЈИ АЗӘРЕЛЕКТРОИШЫГ — ССРИ електротехника сәнајеси мүәссисәси. 1975 илдә јарадылмышдыр. Бирлијә Бакыдакы Азәрелектроишыг з-ду, Степанакерт вә Нахчыван електротехника з-длары дахилдир.

Бирлијин баш мүәссисәси олан Бакы Азәрелектроишыг з-дунун тикинтисинә 1957 илдә башланмыш, 1962 илдә шүшәәридән соба вә лүминессент лампа истеһсал едән сех ишә дүшмүшдүр. 1963 илдә з-д бүтүнлүклә истифадәјә верилмишдир. Сонралар ајры-ајры көмәкчи сехләр јарадылмышдыр. 1967 илдә јени шүшәәридән соба истифадәјә верилмиш вә «А-25» маркалы автомобил лампалары истеһсалына башланмышдыр. З-д јүксәк дәрәҹәдә механикләшдирилмиш вә автоматлашдырылмышдыр. Мүәссисәнин аваданлығы Мач. ХР-дан кәтирилмиш, гурашдырылмасында вә ишә салынмасында маҹар мүтәхәссисләри иштирак етмишдир. З-д 1975 илдә 17482 мин әдәд лампа (о ҹүмләдән 8193 мин әдәд лүминессент лампа, 8289 мин әдәд автомобил лампасы) истеһсал етмишдир. З-дун бүтүн мәһсуллары Дөвләт кејфијјәт нишаны илә бурахылыр (1975). З-дун бу мүвәффәгијјәти Сов.ИКП МК-нын Октјабр (1976) пленумунда Л. И. Брежневин нитгиндә гејд олунмушдур.

БАКЫ ИСТЕҺСАЛАТ БИРЛИЈИ АЗӘРЕЛЕКТРОТЕРМ—Азәрб. ССР-дә електротермик аваданлығы истеһсал едән сәнаје мүәссисәси. Бирлијә Бакы тәҹрүбә-експериментал з-ду-

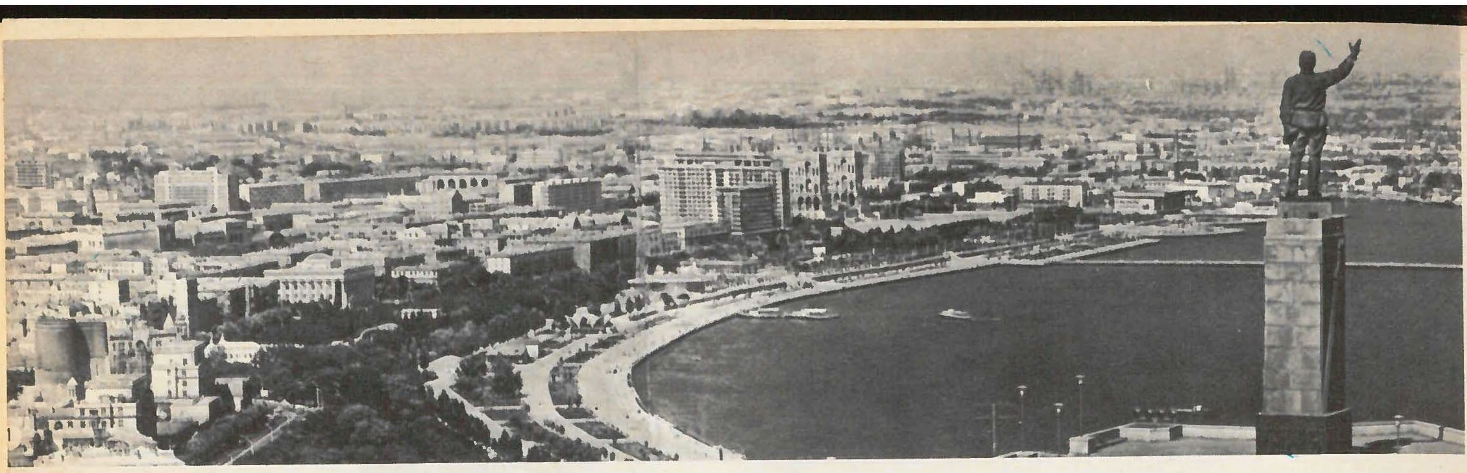

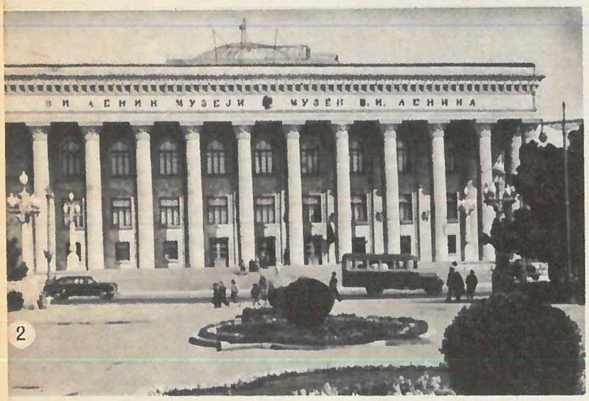
В. И. ЛЕНИН МУЗЕЈИ МУЗЕЙ В. И. ЛЕНИНА
2

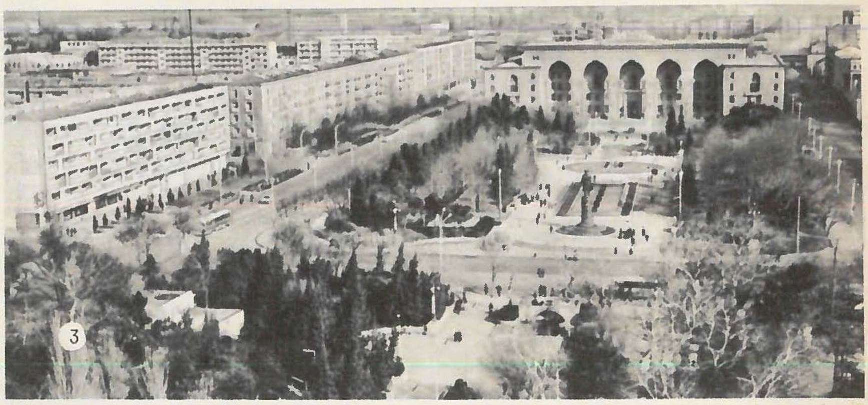

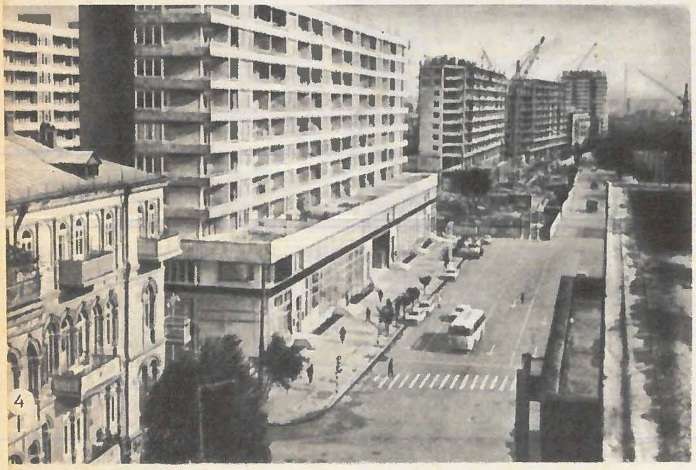

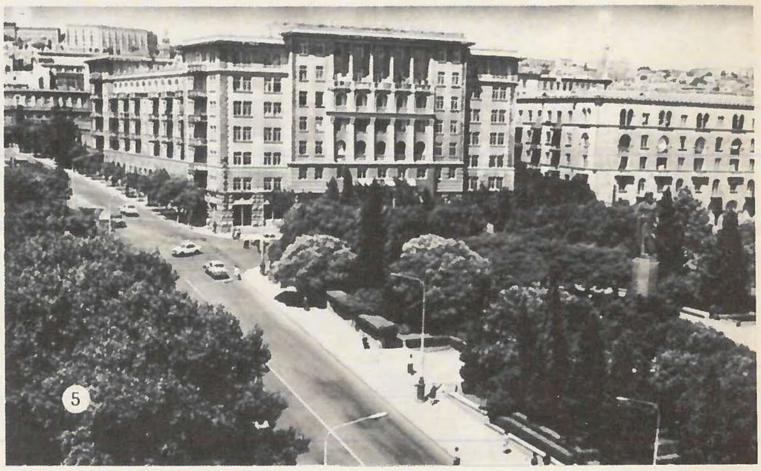

Бакы. 1. Шәһәрин үмуми көрүнүшү. 2. В. И. Ленин музеји. 3. Сәмәд Вурғун бағы. 4. Ү. Һаҹыбәјов күчәсиндә јени тикинтиләр. 5. Коммунист күчәси. 6. Сәадәт сарајы. 7. Ширваншаһлар сарајы. 8. Киров проспекти.

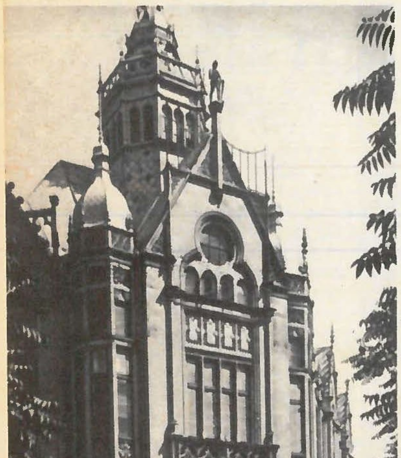

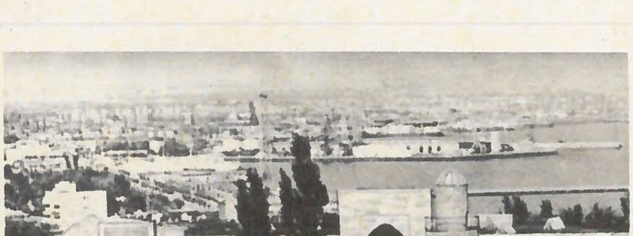

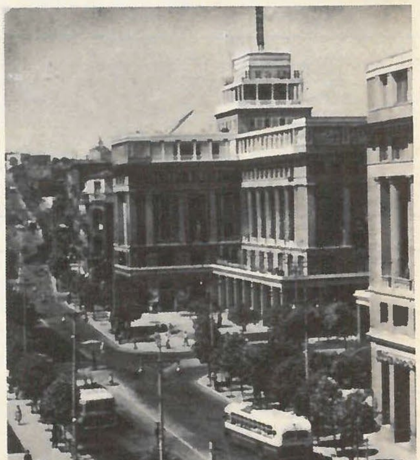

1

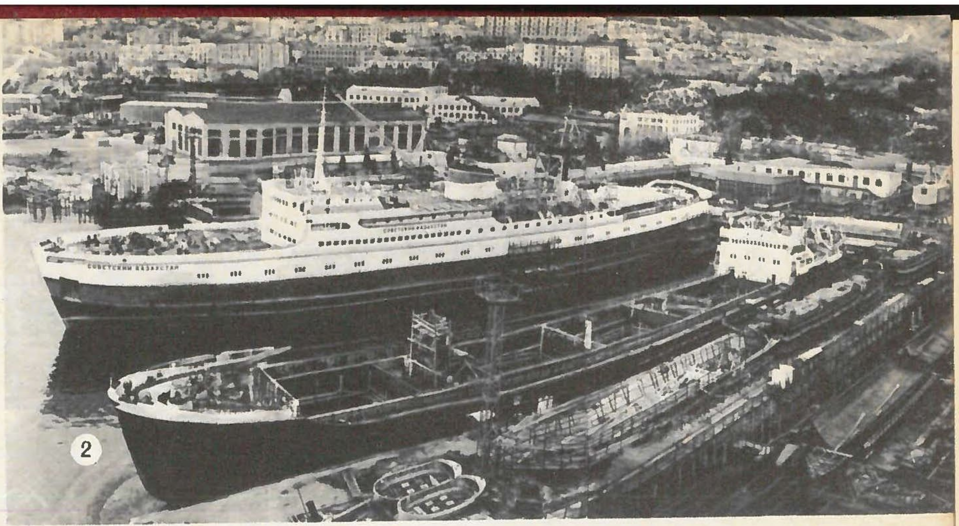
2

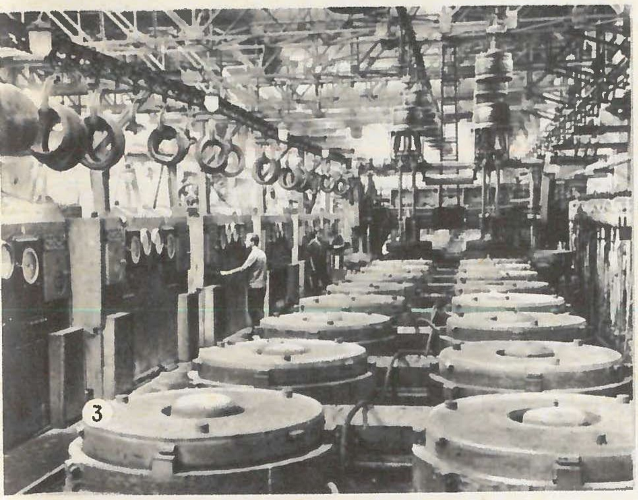
3

Бакы. 1. Серебровски ад. Нефт вә Газчыхарма Идарәсинин саһәләриндән бири. 2. Парис Коммунасы ад. кәми тә'мири заводунун тәрсанәси. 3. Бакы шин заводунда автомат хәтт. 4. Л. Шмидт ад. заводун фонтан арматуру сехи. 5. Бакы мәишәт кондисионерләри заводу. Сојудучу агрегатларын вакуумландырма сехи. 6. Гарадағ семент заводунун саһәләриндән бири. 7. Владимир Илич ад. Јени Бакы Нефтајырма заводу.

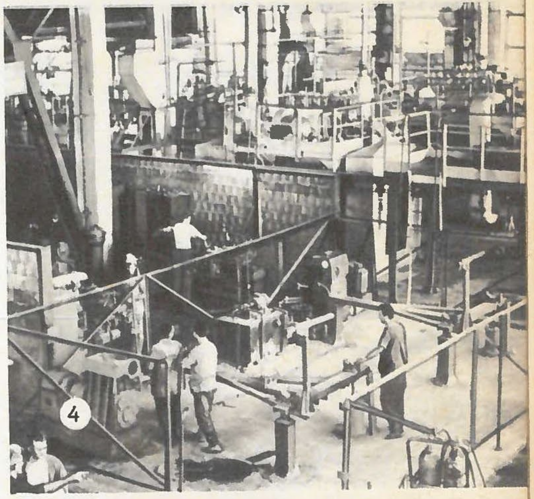
4

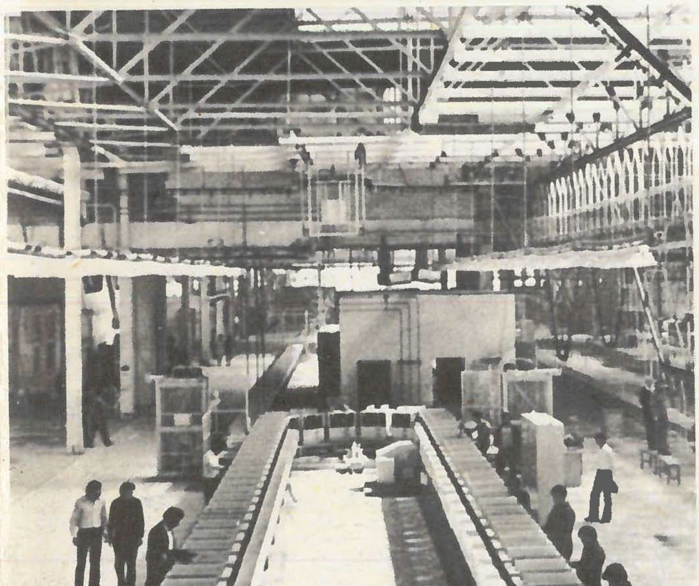
5

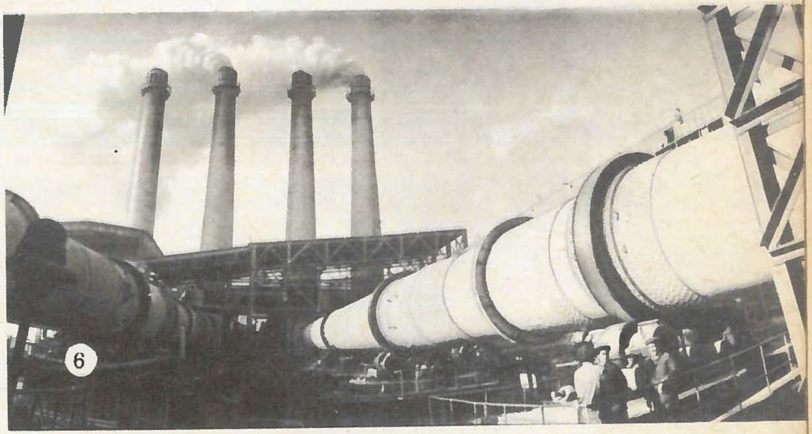
6

7

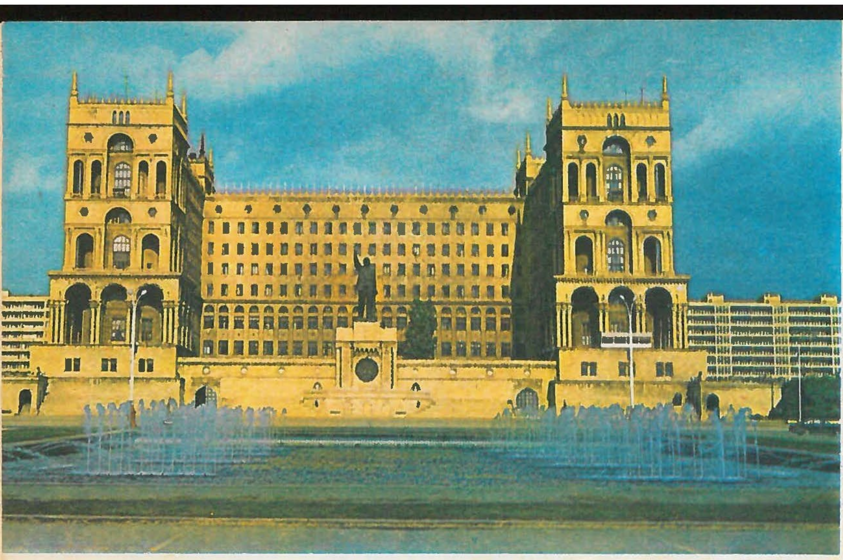
1

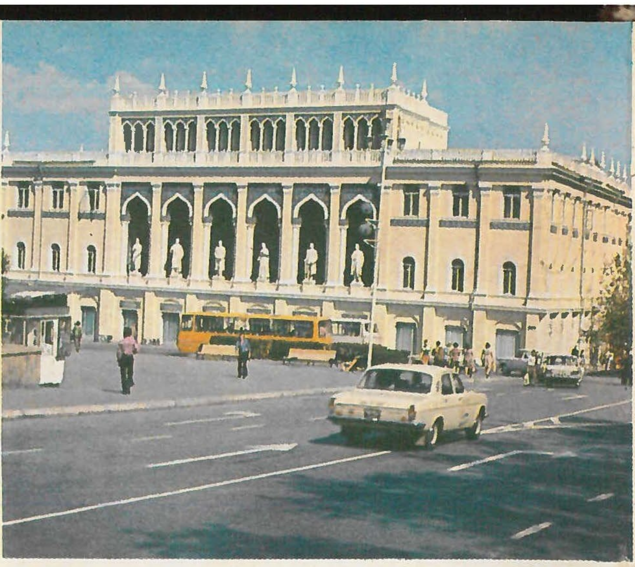
2

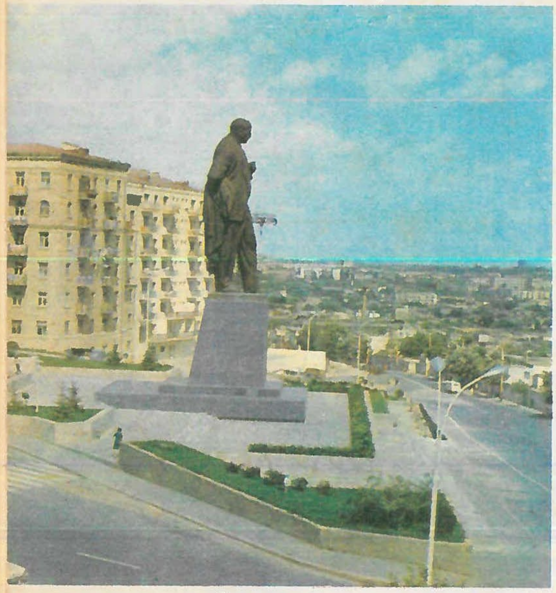
3

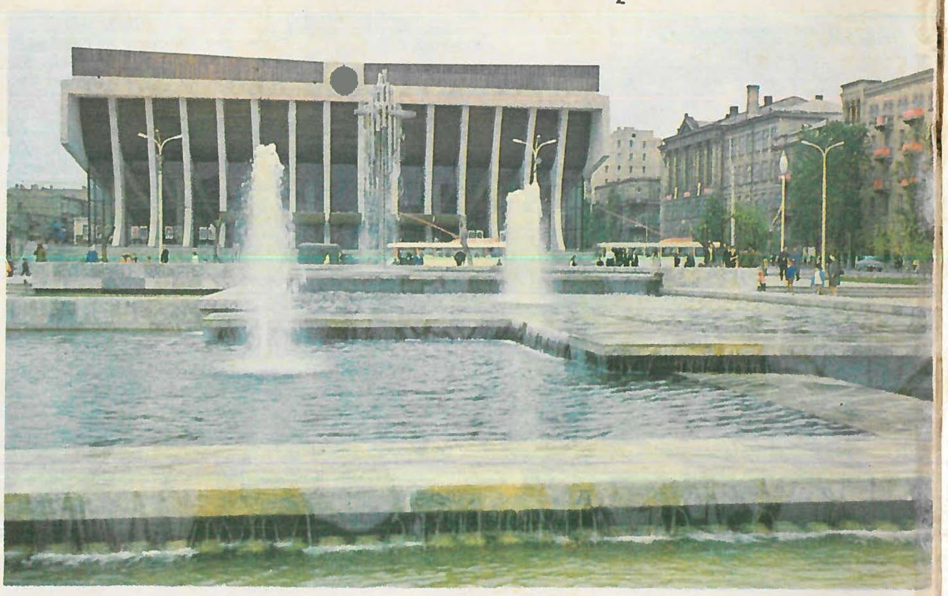
4

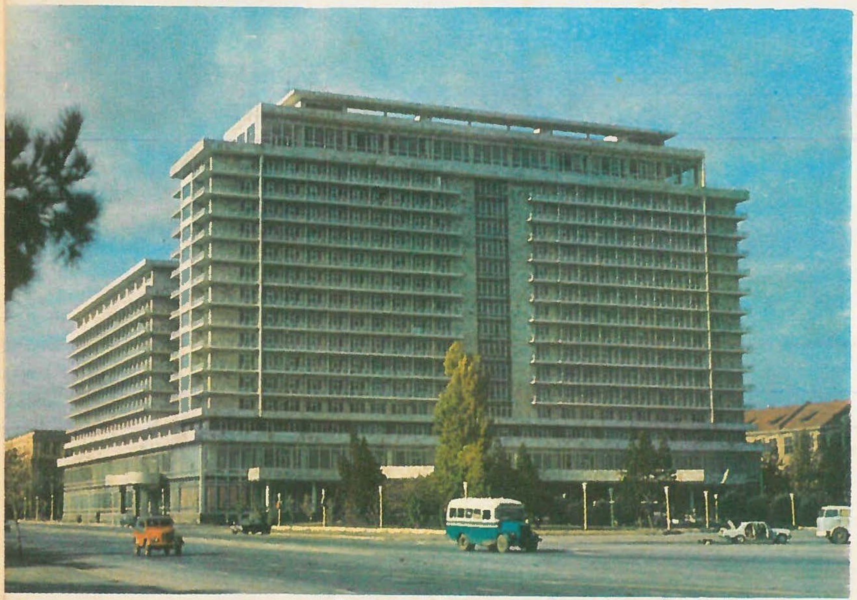
5

6

Бакы. **1.** Һөкумәт еви (1952, ме'марлар Л. В. Руднев вә В. О. Мунтс; В. И. Ленинин абидәси—тунҹ, гранит, 1955, һејкәлтәраш Ҹ. Гарјағды). **2.** Низами ад. музеј (1940, ме'марлар С. Дадашов вә М. Һүсејнов). **3.** Ҹәнуби Совет мејданында Н. Нәримановун абидәси (1968, һејкәлтәраш Ҹ. Гарјағды, ме'марлар Т. Абдуллајев вә Ј. Гәдимов; ачылышы 1972 илдә олмушдур). **4.** В. И. Ленин ад. сарајын үмуми көрүнүшү (1972, ме'марлар Б. И. Кинзбург, В. С. Шулкин, Е. Р. Мелхиседеков). **5.** «Азәрбајҹан» меһманханасы (1969, ме'мар М. Һүсејнов). **6.** Чкалов күчәсиндән бир көрүнүш.

Салјан електрик гајнағы аваданлығы з-ду вə хүсуси лајиһə-конструктор бүросу дахилдир. Бирлијин баш мүəссисəси олан Бакы тəҹрүбə-експериментал з-ду 1962 илдə јарадылмышдыр. 1964 илдəн електротермик аваданлығы истеһсал едир. 1966 илдəн башлајараг з-д јүксəк дəрəҹəдə механиклəшдирилмиш вə автоматлашдырылмыш мүрəккəб (фасилəсиз ишлəјəн) електротермик агрегатларын вə електротермик аваданлыгларын ајры-ајры елементлəринин истеһсалы үзрə ихтисаслашмышдыр. 1967—68 иллəрдə з-д јени истеһсалат корпусуна көчүрүлмүшдүр. 1975 илдə мəһсул бурахылышы 1964 илдəкинə нисбəтəн тəгр. 8 дəфə артмышдыр. Бирлијин 22 нөв мəһсулу Дөвлəт кејфијјəт нишаны илə бурахылыр (1975). Мəһсуллары өлкəмизин мүхтəлиф шəһəрлəринə, һəмчинин хариҹи өлкəлəрə дə ҝөндəрилир. 1975 ил х.т. планынын вахтындан əввəл јеринə јетирилмəси вə доггузунҹу бешиллијин мүвəффəгијјəтлə баша чатдырылмасы уғрунда Үмумиттифаг сосиализм јарышында əн јүксəк нəтиҹəлəрə ҝөрə Сов. ИКП МК-нын, ССРИ Назирлəр Совети, ҮИҺИМШ вə ҮИЛКҜИ МК-нын кечиҹи Гырмызы бајрағы илə тəлтиф едилмишдир (1976).

БАКЫ ИСТЕҺСАЛАТ ТРИКОТАЖ БИРЛИЈИ, Н. Нəриманов ад.— Азəрб.ССР јүнҝүл сəнаје мүəссисəси. 1975 илдə јарадылмышдыр. Ҹораб, трикотаж вə алт трикотаж мə'мулаты истеһсал едир. Бирлијə ҹораб-трикотаж комбинаты, тикиш-трикотаж ф-ки, алт трикотаж палтары сехи дахилдир. Баш мүəссисəси — ҹораб-трикотаж комбинаты 1927 илдə «Азəртрикотаж» ф-ки ады илə фəалијјəтə башламыш, 1939 илдə ҝенишлəндирилəрəк комбината чеврилмишдир. 1941 илдə ҹораб мə'мулаты бурахылышы 25,3 млн. ҹүт, алт палтары бурахылышы исə 3,7 млн. əдəдə чатдырылмышдыр. Бөјүк Вəтəн мүһарибəси иллəриндə комбинат дөјүшчүлəр үчүн исти алт палтары, сарғы вə дөјүш сурсаты бурахырды. Мүһарибəдəн сонракы иллəрдə комбинатда јени сехлəр ишə салынмыш, јени техника вə мүтəрəгги технолоҝија тəтбиг едилмиш, истеһсал просеслəри механиклəшдирилмиш вə автоматлашдырылмыш, фəһлəлəрин ихтисаслашмасы артмышдыр. 1975 илдə комбинатда 28 097,7 мин ҹүт ҹораб мə'мулаты, 1185,6 *т* трикотаж кəтаны вə 13 862,4 мин əдəд алт палтары истеһсал едилмишдир. Комбинатын бир сыра мəһсулу Дөвлəт кејфијјəт нишаны илə бурахылыр. Мəһсулу ССРИ-нин бир чох шəһəринə дə ҝөндəрилир. 1975 илдə сəнаје, тикинти, нəгл. мүəссисəлəри вə тəшкилатларынын респ. сосиализм јарышынын галиби олмуш вə АКП МК-нын, Азəрб.ССР Назирлəр Совети, АҺИШ вə Азəрб. ЛКҜИ МК-нын кечиҹи Гырмызы бајрағы илə тəлтиф едилмишдир (1976).

БАКЫ ЈОД ЗАВОДУ—ССРИ-дə буруг суларындан јод истеһсал едəн илк мүəссисə. Техники јод, калиум-јодид, тəмиз јод («ч») вə кристал јод истеһсал едир. 1931 илдəн Сураханыда вə 1932 илдəн Раманада ишлəјəн јод з-длары əсасында јарадылмышдыр (1944). Илк иллəрдə јод Сураханыда турш мүһитдə нишаста илə адсорбсија едилиб керосинлə екстраксија олунурду, Раманада исə көмүрлə адсорбсија едилмəклə алынырды. 1936—37 иллəрдəн игтисади ҹəһəтдəн даһа сəрфəли олан көмүрлə адсорбсија үсулу илə јод истеһсалы Сураханыда да тəтбиг едилди. 1942 илдə өлкəдə илк дəфə олараг бу з-дда јени техноложи просеслə сублимасија едилмиш кристал јод вə калиум-јодид истеһсалына башланды. 1959 илдəн з-дда əсаслы јенидəнгурма вə ҝенишлəндирмə ишлəри апарылмыш, јод сəнајесиндə илк дəфə бөјүк габаритли адсорбер, ишлəнмиш көмүрүн јенидəн активлəшдирилмəси үчүн јени конструксијалы соба ишə салынмышдыр. Калиум-јодид вə кристал јод истеһсал едəн сехлəр јенидəн гурулмушдур. 1975 илдə техники јод истеһсалы 1940 илдəкинə нисбəтəн бир нечə дəфə, тəмиз јод («ч») истеһсалы исə 1945 илдəкинə нисбəтəн дəфəлəрлə артмышдыр. З-дун мəһсулларындан хариҹи өлкəлəрə дə ҝөндəрилир. Техники-игтисади ҝөстəриҹилəри вə мəһсулун кејфијјəтини јахшылашдырмаг үчүн з-дда тəҹрүбə сəнаје гургусу тикилир (1976).

Əд.: Измаилов Р. Г., Очерки развития нефтеперерабатывающей и нефтехимической промышленностей в Азербайджане, Б., 1969.

БАКЫ КАМВОЛ-МАҺУД ИСТЕҺСАЛАТ БИРЛИЈИ—Азəрб.ССР јүнҝүл сəнајесинин əн бөјүк мүəссисəлəриндəн бири. 1975 илдə јарадылмышдыр. Бакыдакы камвол вə зəриф маһуд комбинатларыны бирлəшдирир. Баш мүəссисəси олан Бакы камвол комбинаты 1959 илдə јарадылмышдыр. Респ.-да јун парча истеһсал едəн илк мүəссисəдир. Комбинат əјириҹи, тохуҹу, һазыр мəһсул бурахан ф-клəри, баш механик шө'бəсини бирлəшдирир. Комбинат мүасир автомат дəзҝаһ вə гурғуларла тəҹһиз едилмишдир. Истеһсал етдији парча өлкəнин бир чох јерлəринə ҝөндəрилир. 1975 илдə 5870,2 мин *м* хам парча, 5249,4 мин *м* һазыр парча, 2875,7 *т* иплик, 1148,7 мин *м* јарымјун ватин истеһсал етмишдир. Бирлијин «Рејһан» палтарлыг парчасы (артикул: 21689) Дөвлəт кејфијјəт нишаны илə бурахылыр (1976, ијул). 1975 илдə сəнаје, тикинти, нəгл. мүəссисəлəри вə тəшкилатларынын респ. сосиализм јарышынын галиби олмуш вə АКП МК-нын, Азəрб.ССР Назирлəр Совети, АҺИШ вə Азəрб. ЛКҜИ МК-нын кечиҹи Гырмызы бајрағы илə тəлтиф едилмишдир (1976).

БАКЫ КИМЈА-ƏҸЗАЧЫЛЫГ ЗАВОДУ (1957—67 иллəрдə Бакы тибб препаратлары заводу)—ССРИ тибб сəнајесинин мүһүм мүəссисəлəриндəн бири. 1946 илдə Бакыда тибб препаратлары истеһсал едəн сехлəрин əсасында јарадылмышдыр. З-дун ампула, сарғы материаллары, һəб, түбик вə с. сехлəри вар. З-д сулфодимезин, аналҝин, стрептосид вə с. дəрман препаратлары, мүхтəлиф пасталар, мəлһəмлəр, тинктуралар, ампулаларда ҝлүкоза вə с. истеһсал едир. З-дун истеһсал ҝүҹү 1975 илдə 1946 илдəкинə нисбəтəн тəгр. 10 дəфə артмышдыр. Мəһсулларыны хариҹи өлкəлəрə дə ҝөндəрир. З-д онунҹу бешилликдə мүхтəлиф адда јүздəн чох мəһсул бурахаҹагдыр. Карофилен вə парофилен мəлһəми, күкүрдлү һидрокортизон мəлһəми (сулфокорт), алантони мəлһəми истеһсал едилəҹəк, Тејмуров пастасынын кејфијјəти даһа да јахшылашдырылаҹаг, мивал мəлһəми (силмин) вə с. һазырланаҹагдыр. Јерли биткилəрдəн дəрман истеһсалы, хүсусəн чајтиканындан јағ истеһсалы, əзвај (сəбур) препаратлары истеһсалынын артырылмасы мəсəлəлəри вə с. һəлл едилəҹəкдир.

БАКЫ КОМИССАРЛАРЫ — *Бакы коммунасынын* инҝилис мүдахилəчилəри вə есерлəр тəрəфиндəн вəһшиҹəсинə ҝүллəлəнмиш 26 хадими. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гəлəбəсиндəн сонра 1917 ил октјабрын 31-дə (нојабрын 13-дə) Бакы Советинин ҝениш иҹласы Бакы р-нунда бүтүн һакимијјəтин Бакы Советинə кечмəси һаггында гəтнамə гəбул етди. Нојабрын 2(15)-дəки иҹласда исə Бакы Советинин Иҹраијјə Комитəси Бакыда али һакимијјəт органы е'лан едилди. 1918 ил апрелин 25-дə Бакы Фəһлə, Əскəр вə Матрос Депутатлары Советинин иҹласында Загафгазијада Совет һакимијјəтинин илк сəлаһијјəтли дөвлəт органы — *Бакы Халг Комиссарлары Совети* јарадылды. Бакы ХКС РК(б)П МК, Совет һөкумəти вə шəхсəн В. И. Ленинин ҝөстəришлəрини рəһбəр тутараг мүһүм сосиалист тəдбирлəри һəјата кечирди. Азəрб.-да Совет һакимијјəтинин зəфəр јүрүшү хариҹи һəрби мүдахилəчилəрин Гафгаза сохулмасы нəтиҹəсиндə дајанды. Мүдахилəчилəр дахили əксингилабчылар—мүсаватчы, дашнак, меншевик вə есерлəрлə бирликдə ингилаба, Бакы коммунасына гаршы бирҝə чыхыш едирдилəр. Бакы пролетариатынын гəһрəман мүбаризəсинə бахмајараг, сајҹа чох олан дүшмəн гүввəлəр 1918 ил ијулун 31-дə Бакыда Совет һакимијјəтини девирдилəр. Хариҹи мүдахилəчилəрлə һəр ҹүр сазиши гəтијјəтлə рəдд едəн Бакы коммунасынын сарсылмаз ингилаби мөвгејини јүксəк гијмəтлəндирəн В. И. Ленин јазмышдыр: «Инҝилис-франсыз империалистлəри илə һəр ҹүр сазишдəн гəти сурəтдə имтина етмəк—бакылы јолдашларын атдығы јеҝанə дүзҝүн аддымдыр...» (Əсəрлəри, ҹ. 28, сəһ. 7). Августун 4-дə инҝилис һəрби мүдахилəчилəри Бакыја дахил олду. Комиссарлар һəбс едилди. Сентјабрын 14-дə Түркијə гошунларынын һүҹуму илə инҝилис мүдахилəчилəри Бакыны тəрк етди. Сентјабрын 15-дə түрк ордусу шəһəрə дахил олду. Һəмин ҝүн Б.к. бир груп болшевикин көмəји илə һəбсдəн азад едилиб «Түркмəн» ҝəмиси илə Совет Һəштəрханына јола салынды. Лакин ҝəми һеј'əтинин əксингилаби əһвали-руһијјəли һиссəси Б.к.-ны инҝилис мүдахилəчилəри вə есерлəрин ағалыг етдији Красноводска апарды. Сентјабрын 17-дə Б.к. Красноводск һəбсханасына салынды. Бакы халг комиссарларынын Красноводскда һəбс едилмəсиндə, ахтарыш заманы, Бајыл һəбсханасында оларкəн онлара ҝəтирилəн азугəни бөлүшдүрмəк үчүн тутулмуш сијаһынын тапылмасы рол ојнады. Сијаһыда комиссарларла бирликдə 25 нəфəрин ады вар иди. Əксингилабчылар сијаһыја А. М. Амирјанын гардашы Т. М. Амирову да əлавə етдилəр.

1918 ил сентјабрын 20-нə кечəн ҝеҹə инҝилис вə есер гатиллəри бу сијаһы илə 26 нəфəри — С. Ҝ. Шаумјан, М. Ə. Əзизбəјов, П. А. Ҹапаридзе, И. Т. Фиолетов, М. С. Вəзиров, Г. Н. Корганов, И. В. Малыҝин, Г. К. Петров, Ј. Д. Зевин, В. Ф. Полухин, Е. А. Берг, А. А. Борјан, И. Ј. Габышев, С. Г. Осепјан, А. М. Амирјан, Б. А. Авакјан, М. В. Басин, М. Р. Корганов, А. М.

Костандјан, А. А. Богданов, С. А. Богданов, Ф. Ф. Солнтсев, И. А. Мишне, И. П. Метакса, И. М. Николашвили вә Т. М. Амирову Перевал илә Ағчагум ст.-лары арасында (Закаспи д.ј.-нун 207 *км*-лијиндә) күлләләдиләр.

«26 Бакы комиссарынын күлләләнмәси» горелјефи. 1924—46. Һејкәлтәраш С. Д. Меркуров; 1958 илдә гојулмушдур.

1920 илин сентјабрында Б.к.-нын чәназәләри Бакыја кәтирилиб, вахтилә онларын дәфәләрлә чыхыш етдикләри (инди исә комиссарларын адына олан) мејданда дәфн едилди. 1958 илдә һәмин мејданда «26 Бакы комиссарынын күлләләнмәси» горелјефи гојулмуш, 1968 илдә исә 26 Бакы комиссары хатирә ансамблы јарадылмышдыр. ССРИ-дә 26-лар адына бир чох р-н, мүәссисә, мәктәб, күчә вә с. вар.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 480—481.

Әд.: Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; 26 Бакы комиссары, Б., 1958; 26 Бакы комиссарынын хатирәси. Сәнәдләр вә материаллар, Б., 1968.

БАКЫ КОММУНАСЫ—1918 илдә Бакыда вә Азәрб.-ын бир сыра р-нларында Совет һакимијјәти. 1917 ил октјабрын 31-дә (нојабрын 13-дә) Бакы Советинин кениш ичласы Бакы р-нунда бүтүн һакимијјәтин Бакы Советинә кечмәси һаггында гәтнамә гәбул етди. Нојабрын 2(15)-дәки ичласда исә Бакы Советинин Ичраијјә комитәси Бакыда али һакимијјәт органы е'лан едилди. 1917 ил декабрын 16-да (29-да) РСФСР ХКС Ҝ. Шаумјаны Гафгаз ишләри үзрә фөвгәл'адә комиссар тә'јин етди. 1918 ил јанварын 31-дә (февралын 13-дә) С. Ҝ. Шаумјан бүтүн Гафгаз советләринә мүрачиәт едәрәк, онлары Загафгазијада Мәркәзи Совет һөкумәти јаратмаға чағырды. Һәмин илин февралында меншевик, дашнак вә мүсаватчылар Тифлисдә әксингилаби *Загафгазија сејми* һөкумәтини јаратдылар. Сејм харичи мүдахиләчиләрин көмәји илә Совет һакимијјәтинә гаршы чыхыш етди. 1918 ил мартын 30-да Бакыда мүсаватчыларын антисовет гијамы башланды. Гијамы Гызыл гвардија вә донанма јатыртды. 1918 илин јаз вә јајында Азәрб.-ын Губа, Шамахы, Ләнкәран, Чавад вә с. гәзаларында Совет һакимијјәти гурулду. Бакы Советинин 1918 ил апрелин 25-дәки ичласында Загафгазијада Совет һакимијјәтинин илк сәлаһијјәтли дөвләт органы олан *Бакы Халг Комиссарлары Совети* (БХКС) јарадылды. БХКС-нин һеј'әтинә С. Ҝ. Шаумјан, П. А. Чапаридзе И. Т. Фиолетов, Г. Н. Корганов, Н. Н. Нәриманов, Н. И. Колесникова, М. С. Вәзиров вә б. дахил олду. М. Ә. Әзизбәјов Бакы губернијасынын комиссары иди. БХКС-нин 1918 ил мајын 1-дә е'лан етдији бәјаннамәдә көстәрилирди ки, БХКС Үмумрусија Халг Комиссарлары Совети илә сых әлагә сахлајачаг, онун бүтүн декрет вә сәрәнчамларыны јерли шәраитә ујғун олараг һәјата кечирәчәкдир.

БХКС бир сыра сосиалист тәдбири һәјата кечирмәјә башлады. Нефт сәнајесинин, банкларын вә Хәзәр Тичарәт Донанмасынын миллиләшдирилмәси, мүлкәдар торпагларынын мүсадирә едилиб кәндлиләрә пајланмасы вә с. һаггында декретләр верди. 8 саатлыг иш күнү тәтбиг олунду, фәһләләрин әмәк һаггы артырылды.

1918 илин јајында бүтүн өлкәдә, о чүмләдән Загафгазијада вәзијјәт чох ағырлашмышды. Б.к. Загафгазијада Совет һакимијјәтинин јеканә дајағы иди; она гаршы әксингилабын бүтүн гүввәләри, инкилис, алман-түрк мүдахиләчиләри мүбаризә апарырды. Вәтәндаш мүһарибәси чәбһәләриндә вәзијјәт ағыр олдуғундан Совет Русијасы Б.к.-на лазыми һәрби көмәк көстәрә билмәди. Бакы пролетариаты илә Азәрб. кәндинин зәһмәткеш күтләләри арасында мөһкәм иттифагын олмамасы да Б.к.-нын вәзијјәтини ағырлашдырырды. Азәрб.-ын бир чох гәзасында һакимијјәт мүсаватчыларын әлиндә иди. 1918 илин ијунунда түрк гошунларынын мүсаватчыларла бирликдә Бакыја һүчуму башланды. Бакыда есер, дашнак вә меншевикләр инкилис мүдахиләчиләринин акентләри кими фәалијјәт көстәрирдиләр. Ијулун 25-дә Бакы Советинин ичласында онлар инкилисләри Бакыја чағырмаг һаггында гәрар гәбул едилмәсинә наил олдулар. В. И. Ленин ҮРМИК-ин ичласында (ијулун 29-да) бу барәдә демишдир: «...Бакыда инкилис-франсыз империализми чох тә'сирли бир маневр етмәјә мүвәффәг олмушдур. Онлар Бакы Советиндә бизим партијамыза гаршы, болшевикләрә гаршы вә Москва сол есерләринин алчаг авантүрасы вә хәјанәти јолу илә кетмәјиб, империализм вә мүһарибә әлејһинә Совет һакимијјәти илә бирликдә галан вә тәәссүф олсун ки, сајча чох аз олан сол есерләрә гаршы тәхминән 30 сәсдән ибарәт бир чохлуг газанмаға мүвәффәг олмушлар» (Әсәрләри, ч. 28, сәһ. 4). Ијулун ахырларында Түркијә гошунлары Бакыја јахынлашды. Өз дәстәси илә мүһүм стратежи мөвге тутан кечмиш чар забити Л. Бичерахов хәјанәт етди. О, чәбһәни бурахыб Петровска (индики Маһачгала) тәрәф чәкилди. Белә бир шәраитдә БХКС ијулун 31-дә мүрачиәтнамә е'лан едиб сәлаһијјәти үзәриндән көтүрдүјүнү билдирди. Беләликлә, Бакыда Совет һакимијјәти мүвәггәти олараг сүгут етди, бүтүн һакимијјәт әксингилаби *Сентрокасти диктатурасына* кечди. 1918 ил августун 4-дә инкилис гошунлары Бакыја дахил олду. Бакы болшевикләринин конфрансы (августун 12-дә) совет дәстәләринин һәрби гүввә топлајыб јенидән Бакыја гајытмасы үчүн Һәштәрхана кетмәсини гәрара алды. Б.к.-нын бөјүк тарихи әһәмијјәти олду. Фәһләләрин фәдакар мүбаризәси Гафгазын бүтүн зәһмәткешләри үчүн нүмунә олду, онлары дахили вә харичи әксингилаб әлејһинә, Совет һакимијјәти уғрунда фәал ингилаби чыхышлара руһландырды.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 3, һ. 1, Б., 1973; Ибраһимов З., Сосиалист ингилабы уғрунда Азәрбајчан зәһмәткешләринин мүбаризәси, Б., 1957; Токаржевский Е. А., Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Б., 1957; Победа Советской власти в Закавказье, Тбилиси, 1971.

БА́КЫ КӨРФӘЗИ—бах *Бакы бухтасы.*

БАКЫ ҜӘМИ ТӘ'МИРИ ЗАВОДУ, Вано Стуруа ад.—*Хәзәр Ҝәмичилији Идарәсинин* мүәссисәси. 1931 илдә дибдәринләшдирән кәмиләрин тә'мири үчүн јарадылмышдыр. Сонралар з-дун башлыча сехләри тикилмишдир. 1938 илдән кәмиләрин әсаслы тә'миринә башламышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә чәбһә үчүн мәһсуллар да бурахырды. 1944 илдә кәмигајырма сехи ишә дүшмүш вә 1945 илин мајында 500 *ат* күчүндә илк метал көвдәли дизел мүһәррикли дәниз-једәк кәмиси истифадәјә верилмишдир. Мүһарибәдән сонра з-дун бүтүн сехләри јени, мүасир аваданлыгла тәчһиз едилмишдир. З-дун һазырладығы сәрнишин вә једәк кәмиләри, барж вә с. серијалы кәмиләр Хәзәр дәнизи, Гара дәниз, Балтик дәнизи вә Баренс дәнизиндә ишләјир. 1976 илин ијунунда дәниз портлары акваторијасында сујун чиркләнмәсинин гаршысыны алан кәмиләрин илк дәстини суја бурахмышдыр. Бунлар Балтик, Гара дәниз, Хәзәр, Азов, Новороссијск вә Литва кәмичилији идарәләри үчүн һазырланыр. Онунчу бешилликдә бир нечә белә кәми һазырланачагдыр.

БАКЫ ҜӘМИ ТӘ'МИРИ ЗАВОДУ, Загафгазија Федерасијасы ад.—*Хәзәр Ҝәмичилији Идарәсинин* мүәссисәси. Әсасән, нефт вә гуру јүк дашыјан кәмиләри тә'мир едир. 1893 илдә «Нобел гардашлары» ширкәти тәрәфиндән јарадылмышдыр. Совет һакимијјәти илләриндә јенидән гурулмуш вә кенишләндирилмишдир; јени ағач е'малы, електрикгурашдырма, торна, чилинкәр, көвдә-газан вә с. сехләр тикилмиш, тахта көрпүләр әвәзинә дәмир-бетон көрпүләр салынмыш, 6 мин *т* јүк көтүрә билән үзән тәрсанә истифадәјә верилмишдир. З-дда ағыр ишләр механикләшдирилмишдир. 1975 илдә з-дда 1947 илдәкинә нисбәтән тәгр. 6 дәфә чох кәми тә'мир едилмиш, әмәк мәһсулдарлығы 68 дәфә артмышдыр. З-д Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ССРИ Дөвләт Мүдафиә Комитәсинин кечичи Гырмызы бајрағыны алмыш, 1968 илдә исә 75 иллији илә әлагәдар Азәрб.ССР Али Советинин Фәхри фәрманы илә тәлтиф олунмушдур.

БАКЫ ҜӨН-ДӘРИ МҮӘССИСӘЛӘРИ ИСТЕҺСАЛАТ БИРЛИЈИ — Азәрб.ССР јүнкүл сәнаје мәүссисәси. 1972 илдә јарадылмышдыр. Бирлијә Бакы көн-дәри з-ду, Бакы 1 №-ли хром дәри з-ду вә хам көн-дәри з-ду дахилдир. Бирлијин баш мүәссисәси олан Бакы көн-дәри з-ду 1960 илдә јарадылмышдыр. З-д чамыш, кәл, инәк вә с. һејванларын дәриләриндән тәбии көн ајаггабыалтлығы вә үзлүк хром истеһсал едир. Бакы 1 №-ли хром з-дунда хром дәри истеһсал олунур. Бунларын бир гисминдән ајаггабы астарлыгларынын, һабелә галантереја сәнајеси мәһсулларынын (әлчәк вә с.) һазырланмасында истифадә олунур. Бирлијин үзлүк хром вә лак дәри мәһсуллары Дөвләт кејфијјәт нишаны илә бурахылыр (1976, ијул). Хам көн-дәри з-ду көн вә дәриләрин, һәмчинин хәз дәриләрин мүхтәлиф үсулларла илкин е'малы илә мәшғул олур. Бирлијин мүәссисәләри өлкәмизин мүхтәлиф шәһәрләриндән, һабелә хариҹи өлкәләрдән кәтирилмиш машын вә аваданлыгларла тәҹһиз едилмишдир. Бирлик 1975 илдә 171 млн. $дм^2$ хром дәри, 57 млн. $дм^2$ алтлыг көн истеһсал етмишдир.

БАКЫ МАЈЕСИЗ ТРАНСФОРМАТОР ЗАВОДУ—ССРИ електротехника сәнајеси мүәссисәси. 1961 илдә Азәрб. електрик-тә'мир з-дунун әсасында јарадылмышдыр. З-д ТСЗ, ТСЗВ, ТСЗП типли II, III габаритдә мајесиз трансформаторлар истеһсал едир. Истеһсал етдији трансформаторлардан су вә истилик-електрик ст.-ларында, кимја, нефт, гара вә әлван металлуркија сәнајесиндә, метрополитен, радиотелевизија, һесаблама мәркәзләри вә с.-дә истифадә едилир. З-дун ТСЗ—160 *ква* трансформатору Дөвләт кејфијјәт нишаны илә бурахылыр (1976, август). Мәһсулу 20 хариҹи өлкәјә көндәрилир. Онунҹу бешилликдә з-дун истеһсал күҹүнү тәгр. 1,5 дәфә артырмаг нәзәрдә тутулмушдур.

БАКЫ МАШЫНГАЈЫРМА ЗАВОДУ, лејтенант Шмидт ад. — ССРИ кимја вә нефт машынгајырма сәнајесинин ири мүәссисәләриндән бири; өлкәдә илк нефт машынгајырма мүәссисәси. Үмумиттифаг нефт машынгајырма сәнаје бирлијинә (Бакы) дахилдир. Универсал превентер, калон башлыглары, газма насосу штанглары вә с. истеһсал едир. З-дун универсал превентер, фонтан арматуру вә калон башлығы мәһсуллары Дөвләт кејфијјәт нишаны илә бурахылыр (1975).

1894 илдә Бакыда нефт гујуларынын газылмасы, онларын истисмары үчүн аваданлыг һазырлајан механики е'малатханалар јарадылмыш, сонралар з-да чеврилмишди. Совет һакимијјәти илләриндә исә онун әсасында индики з-д тәшкил едилмишдир. 1901 ил сентјабрын 18—20-дә вә нојабрын 17—21-дә з-дда фәһлә тә'тилләри олмушдур. 1903 ил ијулун 1-дә з-дда башлајан тә'тил үмуми сијаси тә'тилә чеврилмишди. 1905 ил апрелин 30-у вә мајын 1-дә Бакы пролетариатынын үмуми тә'тили дә бу з-дда башланмышды (бах *Бакы тә'тилләри*). 1907 ил октјабрын 25-дә з-дда Үмумбакы партија конфрансы олмушду. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гуруландан сонра з-д миллиләшдирилмиш, она лејтенант П. П. Шмидтин ады верилмишдир (1922). 1931 илдә башланмыш јенидәнгурма ишләри нәтиҹәсиндә сехләр кенишләндирилмиш, јығма сехи, компрессор, күҹ ст.-сы ишә салынмышдыр. Јенидәнгурма ишләри баша чатдыгдан сонра з-д, әсасән, мүхтәлиф маркалы газма вә истисмар аваданлығы һазырлајыр вә Азәрб.ССР нефт сәнајеси илә јанашы Грозны, Сахалин вә ССРИ-нин шәргиндәки башга нефт р-нларыны да тәҹһиз едирди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә з-д һәрби мәһсуллар («Катјуша» үчүн мәрмиләр вә с.) бурахырды. 1941—45 илләрдә 42 дәфә Үмумиттифаг социализм јарышында галиб чыхмыш, 22 дәфә ССРИ Дөвләт Мүдафиә Комитәсинин кечиҹи Гырмызы бајрағыны (даими сахланмаг үчүн з-да верилмишдир), 13 дәфә ҮИҺИМШ-нин кечиҹи Гырмызы бајрағыны алмышдыр. Мүһарибәдән сонракы илләрдә штанг, газан, дәмирчи, фонтан арматуру, ҹилинкәр, јығма сехләри, компрессор ст.-сы, мәркәзи лабораторија, 1966—68 илләрдә исә кичик өлчүлү фонтан арматуру һазырлајан јени истеһсал комплекси, механики јығма вә аләт сехләри истифадәјә верилмишдир. З-дун бурахдығы мүхтәлиф нөв аваданлыг бүтүнлүклә өзүнүн истеһсал етдији јарымфабрикатдан һазырланыр. 26 хариҹи өлкәјә мәһсул көндәрир. З-д дәфәләрлә бејнәлхалг сәрки вә јармаркаларда өлкәнин нефт машынгајырма сәнајесини тәмсил етмиш, Брүссел сәркисиндә (1958) күмүш медал алмышдыр. 1942 илдә Ленин ордени, 1967 илдә Сов.ИКП МК, ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әти, ССРИ Назирләр Совети вә ҮИҺИМШ-нин Хатирә Бајрағы, 1976 илдә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

БАКЫ МАШЫНГАЈЫРМА ЗАВОДУ, С. М. Киров ад. Гырмызы Әмәк Бајрағы орденли машынгајырма заводу—ССРИ кимја вә нефт машынгајырма сәнајесинин ән бөјүк мүәссисәләриндән бири. Үмумиттифаг нефт машынгајырма сәнаје бирлијинә (Бакы) дахилдир. 1898 илдә јарадылмыш кичик механики е'малатханаларын әсасында тәшкил едилмишдир (1920). 1920—27 илләрдә, әслиндә, тә'мир е'малатханасы олмушдур. Нефт сәнајесини мүасир нефт аваданлығы илә тә'мин етмәк үчүн биринҹи вә икинҹи бешилликләрдә мөвҹуд е'малатханалары јенидән гурулмуш, компрессор, дәмирчи, термик вә газма ачары сехләри тикилмишдир. 1930 илдә шарошкалы балта вә газма ачары истеһсалына башламышдыр. 1936 илдә Киров ад. газма аләтләри з-ду адландырылмышдыр. 1940 илдә үмуми мәһсул бурахылышы 16,5 дәфә артмышдыр. Бу дөврдә з-д ССРИ-дә үчшарошкалы балта вә газма ачары бурахан јеканә мүәссисә иди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ҹәбһә үчүн мәһсул бурахмышдыр. Мүһарибәдән сонра бүтүнлүклә јенидән гурулмушдур; јени газма балтасы, газма ачары вә аләт сехләри, дәгиг дөјмә саһәси, чохишләнән маллар истеһсалы бөлмәси тикилиб истифадәјә верилмиш, әмәк шәраити јахшылашдырылмышдыр. Истеһсал етдији чох мәһсуллар һидромониторлу вә шырнаглы балта вә с. ССРИ-нин нефтчыхарма р-нларына вә бир чох хариҹи өлкәјә дә көндәрилир. «ТБПВТ-60×50» маркалы газма ачары Дөвләт кејфијјәт нишаны илә бурахылыр (1975). 1976 ил ијулун 1-дән «Болшевик» машынгајырма з-ду бу з-дла бирләшдирилмишдир.

БАКЫ МЕБЕЛЈЫҒМА КОМБИНАТЫ — Азәрб.ССР мешә вә ағаҹ е'малы сәнајеси мүәссисәси. 1967 илдә истифадәјә верилмиш, 1968 илдән мебел истеһсалына башламышдыр. Ағаҹјонгарлы тава, паркет, габыгсыз вә рәндәләнмиш шпон, гатран вә с. мәһсуллар да истеһсал едир. Комбинатын ағаҹјонгарлы тава, јығма вә фанер сехләри, ағаҹ анбары вә с. әсас вә јардымчы сехләри вар. Сехләрдә мебел вә јарымфабрикатларын ахын үсулу илә истеһсалы үчүн јүксәк мәһсулдар аваданлыглар гурашдырылмышдыр. 1975 илдә 4620 мин манатлыг мебел истеһсал етмишдир.

БАКЫ МЕТРОПОЛИТЕНИ, В. И. Ленин ад. — Бакыда јералты електрик дәмир јолу. ССРИ-дә бешинҹидир. Биринҹи нөвбәсинин 6 ст.-ндан ибарәт биринҹи саһәси (уз. 9,92 *км*) 1967 ил нојабрын 6-да истифадәјә верилмишдир. Биринҹи нөвбәјә дахил олан «Улдуз» ст. 1970 илдә, «Әзизбәјов», «Аврора» вә «Нефтчиләр» ст.-лары 1972 илдә, «Низами» ст. 1976 илдә истифадәјә верилмишдир. Б.м. хәттинин уз. 18,66 *км*, ишләјән вагонларын сајы 72-дир (1976, декабр). Б.м. шәһәрин мәркәзини Нәриманов вә Шаумјан р-нларынын јашајыш мәһәлләләри («8-ҹи километр» гәс. вә с.) вә сәнаје мүәссисәләри илә бирләшдирир. «Бакы Совети», «26 Бакы комиссары», «28 Апрел», «Шаумјан» вә «Низами» ст.-ларында ескалатор ишләјир. «Кәнҹлик», «Нәриманов», «Улдуз», «Әзизбәјов», «Аврора», «Нефтчиләр» ст.-ларына јол јералты кечидләрдәндир. Макс. сүр'әти 90 *км/саат* олан гатарлар орта һесабла саатда 38—43 *км* сүр'әтлә һәрәкәт едир. Б.м. ән јени техники гурғу вә аваданлыгла тәҹһиз едилмиш, електрик тәҹһизаты, вентилјасија вә санитарија-техники гурғулары автоматлашдырылмышдыр. Б.м.-нин бүтүн вестибүл вә ст.-лары Азәрб. милли ме'марлыг орнаментләри вә нахышларындан истифадә едиләрәк мүасир үслубда бәзәдилмишдир. Үзлүк материал олараг ҹилаланмыш гранит вә мәрмәр лөвһәләрдән, метал-

«Нәриманов» стансијасынын дахили көрүнүшү.

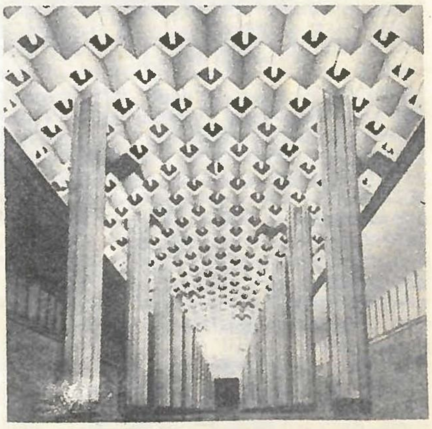
«Улдуз» стансијасынын дахили көрүнүшү.

дан, орижинал ме'марлыг конструксијаларындан истифадә едилмишдир.

Б.м.-нин икинчи нөвбәси — «Елмләр Академијасы», «Иншаатчылар», «Азәрфилм» вә «Микрорајонлар» ст.-лары (уз. 6,7 *км*) тикилир (1976). Бу ст.-лар онунчу бешилликдә истифадәјә вериләчәкдир. 1975 илдә Б.м. илә 104,8 млн. сәрнишин, 1967 ил нојабрын 6-дан 1976 ил сентјабрын 7-дәк исә 617,3 млн. сәрнишин дашынмышдыр. Һәр күн 290—300 мин адам вә ја шәһәр әһалисинин тәгр. 24%-и метродан истифадә едир.

БАКЫ МӘИШӘТ КОНДИСИОНЕРЛӘРИ ЗАВОДУ—ССРИ електротехника сәнајеси мүәссисәси. Истеһсал хүсусијјәтләринә вә мәһсулун һәчминә көрә ССРИ-дә бу типли ән бөјүк мүәссисәдир. Тикинтисинә 1973 илдә башланмыш, 1975 ил декабрын 25-дә истифадәјә верилмишдир. З-дун белә гыса мүддәтдә истифадәјә верилмәси мүнасибәтилә Сов.ИКП МК Баш катиби Л. И. Брежнев јолдаш тикинтинин бүтүн иштиракчыларыны тәбрик етмишдир. З-дун иншаатчыларындан Г. А. *Шәкәров* вә Ә. Б. *Һачыјев* Сосиалист Әмәји Гәһрәманы адына лајиг көрүлмүш, бир чоху исә орден вә медалла тәлтиф едилмишдир. З-дун тикилмәсиндә вә аваданлыгла тәчһизиндә ССРИ-нин мүвафиг тәшкилатлары илә јанашы, бир сыра сосиалист өлкәси, һабелә Јапонијанын «Тосита» ширкәти дә иштирак етмишдир. Истеһсал просесләри елм вә техниканын сон наилијјәтләри әсасында механикләшдирилмиш вә автоматлашдырылмышдыр. Һиссәләрин истеһсал саһәсинә верилмәсиндән һазыр мәһсулун анбара јығылмасынадәк бүтүн ишләр асма конвејерләрин (үмуми уз. 7,5 *км*) көмәјилә көрүлүр. З-дун баш корпусу әсас истеһсал саһәсидир, бурада 57 истеһсалат шө'бәси, о чүмләдән компрессор, пластик күтлә, вентилјаторларын електрик мүһәррикләри, рәнкләмә, штамплама, јығма сехләри вә с. јардымчы саһәләр вар. Мүәссисәдә бир-бири илә үзви сурәтдә бағлы олан истеһсалат корпусларынын нәһәнк комплекси јарадылмышдыр. Лајиһә күчүнә көрә илдә ики—БК-1500 вә БК-2 500 типдә 400 мин әдәд кондисионер бурахмалыдыр. Мәһсуллары өлкәнин бир чох јеринә көндәрилир. БК-1500 кондисионери Дөвләт кејфијјәт нишаны илә бурахылыр (1976, нојабр). БК-2500 кондисионери бурахылыр (1976, декабр). Мәһсуллары харичи өлкәләрә дә көндәрилир.

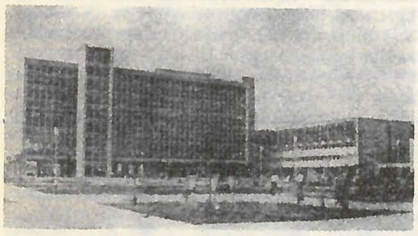

Бакы мәишәт кондисионерләри заводунун инзибати бинасы.

БАКЫ МӘРКӘЗИ САҒЛАМЛЫГ ЗОНАСЫ—тәбиәтин шәфаверичи амилләриндән истифадә едилән јени типли мүаличә сағламлыг мүәссисәси. Дүнјада илк дәфә олараг Бакыда проф. Ш. Һәсәновун тәшәббүсү илә јарадылмышдыр (1961). Зона әһалинин күтләви сурәтдә сағламлығыны горумаг вә өмрү узатмаг мәсәләләри илә мәшғул олур. Сағламлыг зонасы нәздиндә курорт үсуллары илә мүаличә поликлиникасы вар. Бурада ади поликлиникалардакы мүаличә кабинетләриндән әлавә, *фитотерапија*, *музотерапија*, *аерозолтерапија*, *иглим мүаличәси*, *мүаличә бәдән тәрбијәси* кабинетләри дә фәалијјәт көстәрир. Үрәк-дамар, тәнәффүс, ојнаг, һәзм вә синир системи хәстәликләри, маддәләр мүбадиләси позғунлуглары, кинеколожи хәстәликләр, дәри хәстәликләри вә с. мүаличә олунур. Мүаличәдә һәрәкәт режими мүһүм рол ојнајыр. Хәстәләрә зонанын әразисиндәки бағ вә паркларда (Дәнизкәнары парк, Ингилаб бағы, С. М. Киров ад. Дағүстү парк вә с.) терренкур маршрутларында кәзинти илә мүаличә тә'јин едилир. Бу заман хәстәлијин характери, организмин функсионал вәзијјәти, хәстәнин јашы, чинси, күмраһлығы, јерин кәлә-көтүрлүјү, маршрутун узунлуғу, метеороложи шәраит вә с. нәзәрә алыныр. Сағламлыг зонасында мүаличә мүддәти 1 ајдыр. Зона ССРИ ХТНС-нин диплом вә медаллары илә тәлтиф едилмишдир. Зонанын мүсбәт иш тәчрүбәсиндән башга шәһәрләрдә дә истифадә олунур.

Әд.: Об опыте работы «Зоны здоровья» в г. Баку Азербайджанской ССР, М., 1964; Гасанов Ш., Зона здоровья, Б., 1965; јенә онун, Оздоровительная работа в условиях Бакинской центральной «Зоны здоровья», Б., 1967.

БАКЫ МӘРТӘБӘСИ—Хәзәр дәнизи һөвзәсиндә Антропокен системинин алт мәртәбәси. Б.м. чөкүнтүләрини илк дәфә 1891 илдә Исвеч кеологу Һ. Шөгрен ајырмыш, статиграфик јашыны исә Н. И. *Андрусов*, Д. В. *Голубјатников* вә Д. В. *Наливкин* дәгигләшдирмишләр. Б.м. аз дузлу су һөвзәси шәраитиндә әмәлә кәлән кил, гумлу кил, гумдашы, габыглы әһәнкдашы вә конгломерат лајларындан ибарәт олуб, галынлығы 40—50 *м*-дән 300—350 *м*-ә гәдәрдир. Характер фаунасы молјускләрдан Didacna parvula Nal., D. catillus Eichw., Monodacna caspia Eichw. вә с.-дир. Бу мәртәбәнин типик чөкүнтүләри Бакы ш. әтрафында јајылдығындан она Б.м. ады верилмишдир. Б.м. чөкүнтүләри Дағыстан, Волгабоју вә Урал-Емба р-нунда, Бузачи, Мангышлаг вә Таман ј-а-ларында, Гәрби Түркмәнистанда, Маныч чөкәклијиндә, Азәрб.ССР-дә (Абшерон ј-а, Хәзәрјаны зона, Гобустан, Күр дүзәнлијиндә) вар.

БАКЫ МУЛДАСЫ—Бакы ш. вә Бакы бухтасыны әһатә едир. Диаметри 18 *км*-ә јахындыр. Мәркәзи һиссәси Гәдим Хәзәр чөкүнтүләри илә өртүлмүшдүр. Б.м.-нын ән јүксәк нөгтәләри Зығ јүксәклији (158 *м*) вә Јасамалүстүдүр («Волчји ворота», 180 *м*-ә гәдәр). Ени 2—3 *км*, һүнд. 238 *м*-ә гәдәр олан Бадамдар платосу (Бибиһејбәт вә Јасамал дәрәләри арасындадыр) Б.м.-нын мүһүм орографик елементләриндәндир. Кеоложи гурулушунда Үст Абшерон чөкүнтүләри иштирак едир.

БАКЫ НЕФТ МАШЫНГАЈЫРМА ЕЛМ-ИСТЕҺСАЛАТ БИРЛИЈИ—ССРИ кимја вә нефт машынгајырма сәнајеси мүәссисәси. 1974 илдә Ф. Дзержински ад. Бакы машынгајырма з-ду вә нефт гујуларынын ајрылыгда истисмары аваданлыгларынын конструксијасы, тәдгиги вә тәтбиги үзрә Хүсуси Конструктор Бүросу әсасында јарадылмышдыр. Бирлик дүнја наилијјәтләри сәвијјәсинә чаваб верә билән, сәнајенин артан тәләбләринә ујғун олан бир сыра нефт вә газчыхарма үсуллары үчүн јералты гују аваданлыгларынын јарадылмасыны, күтләви истеһсалыны вә кениш тәтбигини мәркәзләшдирир. Ф. Дзержински ад. машынгајырма з-дунун тикинтисинә 1923 илдә башланмышдыр. С. М. Киров з-дун бүнөврәсинин гојулмасында иштирак етмишдир. З-д 1925 илин августунда истифадәјә верилмиш вә бурада дәринлик насослары, газма борулары газма ачарлары, 1930 илдән исә «РХ» типли газма балталары истеһсалына башланмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә нефт аваданлығы илә јанашы чәбһә үчүн силаһ да һазырланырды. Мүһарибәдән сонра әсасән дәринлик насослары бурахыр. Халг истеһлакы маллары да истеһсал олунур. ССРИ-дә дәринлик насослары јалныз бу з-дда һазырланыр (1975 илдә 85,1 мин әдәд). Хүсуси Конструктор Бүросу 1966 илин ијулунда јарадылмышдыр. Бүро бир гујудан бир нечә лајын ајрылыгда истисмары үчүн аваданлыглар вә јени мүтәрәгги нефтчыхарма үсулларынын кениш тәтбиги үчүн мүхтәлиф конструксијалар јарадыр. Бүронун тәркибиндәки база вә полигон, јарадылмыш конструксијаларын гыса мүддәтдә һазырланмасы вә сәнаје шәраитиндә сынагларын кејфијјәтли кечирилмәсини тә'мин едир. Бүронун јаратдығы конструксијалара, дәринлик насосларына вә з-дун бурахдығы халг истеһлакы малларына тәләбатын артмасы илә әлагәдар олараг, бирлијин Ф. Дзержински ад. з-дунда јенидәнгурма ишләри апарылыр. Бу, истеһсал һәчминин тәгр. 4 дәфә артмасыны тә'мин едәчәкдир. 1976 илин әввәлләриндә з-дун механики јығма сехи истифадәјә верилмишдир. Бурада мүтәрәгги үсулла нефт вә газ чыхарылмасы үчүн аваданлыг бурахылыр. Бу аваданлығын тәтбиги сајәсиндә бир гују васитәсилә бир нечә лајдан мәһсул алмаг мүмкүндүр.

БАКЫ НЕФТ СӘНАЈЕЧИЛӘРИ ГУРУЛТАЈЫ ШУРАСЫ—Бакыда капиталистләрин хүсуси тәшкилаты; нефт сәнајечиләри гурултајынын даими рәһбәр органы, рус буржуазијасынын илк саһибкар тәшкилатларындан бири. 1884 илдә Бакы нефт сәнајечиләринин 1-чи гурултајында сечилмишди. Шураја ән ири нефт ширкәтләринин нүмајәндәләри сечилирдиләр. Шураја 1890 илдән башлајараг узун мүддәт П. О. вә А. О. Гукасов гардашлары рәһбәрлик етмишләр. Шура гурултајларын гәрарларыны һәјата кечирир, гаршыдакы гурултајын програмыны тәртиб едир вә ону һөкумәт органларынын тәсдигинә верирди. Шура, фәалијјәти һаггында гурултајлара һесабат тәгдим едирди. Нефт сәнајечиләри гурултајы шурасы нефт сәнајечиләринин мәнафејини һөкумәт гаршысында мүдафиә едир вә нефт магнатларынын јүксәк кәлирләрини тә'мин етмәјә чалышырды. 1890 илин сонларындан шуранын Петербургда даими нүмајәндәси варды. 1899 илдән шуранын органы «Нефтјаноје дело» журналы нәшрә башлады (ики һәфтәдән бир чыхырды). Шуранын статистика бүросу һәр ил «Обзоры Бакинскoј нефтјаноj промышленности» («Бакы нефт сәнајесинин ичмалы») вә с. чап едирди. Бүтүн бунларла јанашы, шура ири нефт сәнаје буржуазијасынын синфи органы олмаг е'тибарилә онларын ирадәсини јеринә јетирир, капиталистләрин фәһлә һәрәкатына вә ингилаба гаршы мүбаризәсини тәшкил едирди. 1918 илдә Бакы Халг Комиссарлары Совети шуранын фәалијјәтинә нәзарәти әлә алды. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Азәрб. Мүвәггәти Ингилаб Комитәсинин 1920 ил 27 мај тарихли декрети илә шура ләғв олунду.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Монополистический капитал в нефтяной промышленности России (1883—1914). Документы и материалы, М.—Л., 1961; һәмин адда (1914—17) М.—Л., 1973.

«БАКЫ НЕФТ ҸӘМИЈЈӘТИ»—1874 илдә јарадылмышды. Илкин әсас капиталы 678 550 манат иди. Сонралар 6,8 (1914) вә 7,8 млн. манат (1917) артырылмышды. Балаханы, Сабунчу, Сураханы, Рамана, Бибиһејбәт, Гарачухур, Бүлбүлә вә Зығда нефт мә'дәнләри, 299 буруғу (1914) варды. Иллик нефт һасилаты 25 млн. пуд иди. Ҹәмијјәтин 1430 фәһләси (1914), Зығ вә Бакыда дәниз көрпүләри, Сураханыда нефт е'малы з-ду, нефтвурма ст.-лары, е'малатханалары, газ кәмәри, з-д дахилиндә 427 сажен д.ј., з-ддан Зығдакы дәниз көрпүсүнә гәдәр 2 бору кәмәри варды. «Б.н.ч.» нефт инһисарлары групуна дахил иди вә она Рус-Асија банкы нәзарәт едирди. «Б.н.ч.» мүәссисәләри 1920 илдә Азәрб. Мүвәггәти Ингилаб Комитәсинин декрети илә миллиләшдирилди.

Әд.: Акционерно-паевые предприятия России, М., 1914; Монополистический капитал в нефтяной промышленности России (1883—1914). Документы и материалы, М.—Л., 1961; һәмин адда (1914—17). М.—Л., 1973; Рабочее движение в Азербайджане в годы нового революционного подъема (1910—1914 гг.). Документы и материалы, ч. 2, Б., 1967.

БАКЫ НЕФТАЈЫРМА ЗАВОДУ, Әлиһејдәр Гарајев ад. (БНЗ) — Азәрб.ССР нефтајырма вә нефт-кимја сәнајеси мүәссисәси. З-д 43 адда нефт мәһсуллары (бензин, керосин, дизел јаначағы, сүрткү јағлары, вазелин вә с.) истеһсал едир. Тәмизләнмиш нафтен туршусу, удучу јағ вә П-28 јағ мәһсуллары Дөвләт кејфијјәт нишаны илә бурахылыр (1976, август). Мүхтәлиф нөв јаначаг вә сүрткү јағлары, һәмчинин күкүрд туршусу истеһсал едән 7 әсас сехи вар.

З-дун әсасы 1871 илдә «Нобел гардашлары» ширкәти тәрәфиндән гојулмушдур; керосин вә мазут истеһсал едирди. Сонралар газолин, аз мигдарда бензин, сүрткү јағы, контакт вә мылонафт бурахырды. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра з-д миллиләшдирилди, з-да ујғун кәлән дикәр кичик мүәссисәләр она бирләшдирилди. Јенидәнгурма ишләри, нефт вә мазутун е'малы үчүн газан батарејаларынын јениләшдирилмәси, күчлү нефт е'малы гурғуларынын јарадылмасы нәтиҹәсиндә икинчи бешиллијин ахырында нефт е'малынын һәчми 1921 илдәкинә нисбәтән 5,5 дәфә артырылды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә з-д мүдафиә әһәмијјәтли мәһсуллар бурахырды. Мүһарибәдән сонра з-дда јенидәнгурма ишләри апарылды, нефт е'малы сүр'әтлә артырылды. 1969 илдә А. Ҹапаридзе ад. нефт-јағ з-ду вә 1970 илдә Фрунзе ад. сулфат туршусу з-ду БНЗ илә бирләшдирилди. 1975 илдә нефт е'малынын һәчми 1960 илдәкинә нисбәтән 9,8% артмышдыр. З-д Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир. Мәһсуллары харичи өлкәләрә дә ихраҹ олунур. Онунҹу бешилликдә з-д јенидән гурулачагдыр.

БАКЫ НЕФТАЈЫРМА ЗАВОДУ, Сов.ИКП 22-чи гурултајы ад.—Азәрб.ССР нефтајырма вә нефт-кимја сәнајесинин бөјүк мүәссисәләриндән бири. 1884 илдә «Рус-Гафгаз сәһмдарлары ҹәмијјәти» тәрәфиндән јарадылмышдыр. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра з-д миллиләшдирилмиш, истеһсал просесләри механикләшдирилмиш вә јени аваданлыгла тәчһиз едилмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә 19 дәфә ССРИ Дөвләт Мүдафиә Комитәсинин кечичи Гырмызы бајрағыны алмыш, мүһарибәнин сонунда бу бајраг даими сахланылмаг үчүн з-да верилмишдир. 1942 илдә Ленин ордени, 1948 илдә исә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир. 50 адда нефт мәһсулу—тәјјарә, реактив, автомобил вә дизел јаначағы, мүхтәлиф јағ, ашгар, битум, нефт-кимја сәнајеси үчүн хаммал вә с. истеһсал едир. З-дун Б-95/130, МК-8, АМГ-10 вә АУ мәһсуллары Дөвләт кејфијјәт нишаны илә бурахылыр (1976, август). Мәһсуллары харичи өлкәләрә дә ихраҹ олунур. Онунҹу бешилликдә з-д јенидән гурулачагдыр. Јағ истеһсалынын технолокијасы хејли тәкмилләшдириләҹәкдир ки, бу да зәрури чешид үзрә мәһсул истеһсалына шәраит јарадачагдыр. Бу мәгсәдлә з-дун мөвҹуд вә тикилмәкдә олан селектив тәмизләмә, асфалтлашдырма вә парафинсизләшдирмә гурғулары илә јанашы, јағларын һидрокен васитәсилә тәмизләнмәси, аз өзлүлү јағларын карбамидлә парафинсизләшдирилмәси вә јағларын гарышдырылмасы гурғуларынын иншасы вә с. нәзәрдә тутулмушдур.

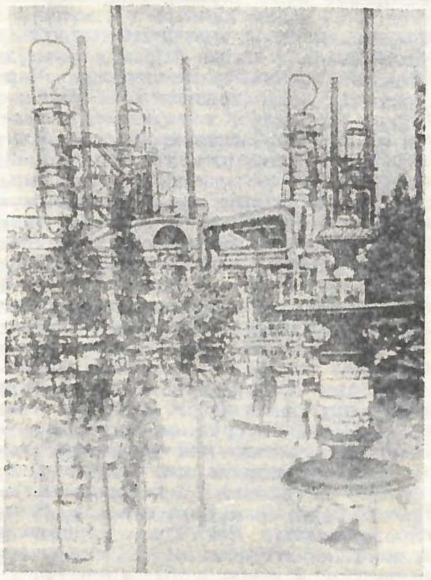
Сов.ИКП 22-ҹи грултајы ад. Бакы нефтајырма заводу. Крекинг гурғусу.

БАКЫ НЕФТ-ГАЗ ЗАВОДУ — Азәрб.ССР нефтајырма вә нефт-кимја сәнајеси мүәссисәси. Ачыг рәнкли нефт мәһсуллары, кокс, һәмчинин Сумгајыт синтетик каучук заводу үчүн пиролиз газы истеһсал едир. З-дун «Б» маркалы лак-боја гатраны вә пиролиз газы Дөвләт кејфијјәт нишаны илә бурахылыр (1976, сентјабр). Түстүсүз партлајычы маддә һазырланмасында ишләдилән ароматик карбоһидрокен (толуол) алмаг мәгсәди илә јарадылмыш (1916) вә бу саһәдә чар Русијасында илк з-д олмушдур. Азәрб.-да Совет һакимијјәти илләриндә јенидән гурулараг кенишләндирилмиш, 2 бөлмәли борулу пиролиз, тәмизләмә, фраксијалара ајырма, чохбатарејалы кокс, термик сабитләшдирмә, јени типли полимер гатран гурғуларындан ибарәт бөјүк з-да чеврилмишдир. З-дда истеһсал просесләри, әсасән, механикләшдирилмиш вә автоматлашдырылмышдыр. 1975 илдә истеһсал етдији мәһсулун һәчми 1950 илдәкинә нисбәтән тәгр. 3 дәфә артмышдыр. Мәһсуллары харичи өлкәләрә дә көндәрилир.

БАКЫ ПЕДАГОЖИ МӘКТӘБИ, М. Ә. Сабир ад.—орта ихтисас тәһсили мүәссисәси. 1926 илдә Бакы дарүлмүәллимини вә дарүлмүәллиматы (оғлан вә гыз мүәллим семинаријалары; 1920 илдә ачылмышдылар) әсасында Бакы Мүттәһид Педагожи Техникуму кими тә'сис едилмишдир. 1937/38 дәрс илиндән М. Ә. Сабир ад. Бакы Рус Педагожи Мәктәби адланмышдыр. 1954 илдән индики адыны дашыјыр. Илк вахтлар ибтидаи мәктәб мүәллимләри, мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләри үчүн тәрбијәчиләр һазырлајырды. 1930/31 дәрс илиндә мәктәбдә рус вә ермәни шө'бәләри ачылды. Мәктәбләрдә рус дилинин өјрәнилмәси һаггында ССРИ ХКС вә ҮИК(б)П МК-нын 1938 ил 13 март тарихли гәрарындан сонра Б.п.м. үмумтәһсил мәктәбләринин ибтидаи синифләри үчүн рус дили мүәллими, 1969 илдән исә һәмчинин 4—8-чи синифләр үчүн әмәк вә рәсмхәт мүәллимләри һазырлајырды. 1973/74 дәрс илиндән әмәк вә рәсмхәт мүәллимләри илә јанашы, рус мәктәбләри үчүн ибтидаи синиф мүәллими вә пионер баш дәстә рәһбәрләри һазырлајыр. Мәктәбдә 800-дәк шакирд тәһсил алыр (1975/76). Б.п.м. 1976 илədәк 10 миндән чох орта ихтисаслы мүәллим һазырламышдыр.

БАКЫ РАДИО ЗАВОДУ—Азәрб.ССР-дә илк радио мүәссисәси. 1947 илдә истифадәјә верилмишдир. 1961 илдә з-дун Нахчыван ш.-ндә филиалы ачылмышдыр (сонрадан мүстәгил радиотехника з-дуна чеврилмишдир). Б.р.з. әввәлләр «Бакы-48», «Араз» радиогәбуледичиләри, «Араз-М», «Бакы-58» радиолалары, «КВН», «Рекорд-12», «Рекорд-12М», «Аелита», «Гранит» телевизорлары, «Хәзәр» репродуктору, «БТК-П» маркалы трансформатор бурахырды. 1971 илдән «Хәзәр» транзистору, 1973 илдән «Наири» типли универсал һесаблајан електрон машыны вә 1975 илдән «БГУ-1» (груп үзрә идарәетмә гурғусу) истеһсал едир. «Хәзәр» транзистору харичи өлкәләрә дә көндәрилир.

БАКЫ ТЕАТР ТЕХНИКУМУ, М. Ф. Ахундов ад. Бакы Дөвләт Театр Техникуму — респ.-да театр кадрлары һазырлајан илк тәһсил очағы. 1923 илдә Ш. Мәммәдованын (илк директору) тәшәббүсү илә, Азәрб. ХКС-нин гәрарына әсасән јарадылмышды. Ә. Бајрамов ад. клубда (индики Сәадәт сарајы) јерләширди. Мүхтәлиф илләрдә Азәрб. Дөвләт Театр Мәктәби, Азәрб. Дөвләт Театр Техникуму вә с. адларла фәалијјәт көстәрмишдир. 1928 илдә техникума М. Ф. Ахундовун ады верилмишди. Тәһсил мүддәти 4 ил иди. 1926 илдә биринҹи бурахылышы олмушдур. Илк илләрдә драм вә опера, сонралар актјорлуг, реж.-луг вә кино сәнәти (1935 илдән) шө'бәләри фәалијјәт көстәрмишдир. Ә. Б. Һагвердијев, Һ. Ҹавид, проф.-лардан А. М. Мудров, В. В. Сладкопевтсев, сәнәтшүнаслыг доктору П. П. Фридолин, Азәрб.ССР халг артистләри А. А. Туганов, Һ. Аббасов, А. М. Шәрифзадә, Казым Зија, М. Һашымов, Р. Тәһмасиб, А. Кәрајбәјли, реж.-лардан Н. Н. Боголјубов, Ј. А. Гроссман, һәмчинин А. К. Шәрифов, Р. Дараблы, М. Бәбирли, С. Н. Кеворков вә б. Б.т.т.-нда дәрс демишләр. 1932 илдә Б.т.т.-нда бејнәлмиләл шө'бә ачылмыш, азәрбајҹанлыларла јанашы рус, ермәни, јәһуди, ләзки, түркмән, газах, өзбәк вә таҹикләр дә бурада тәһсил алмышлар. Техникум Бакыдакы вә Азәрб.-ын р-нларындакы театрлар, клублар үчүн актјор, реж. кадрлары вә мәдәни-маариф ишчиләри һазырламышдыр. Ҹ. Ҹаббарлы, ССРИ халг артистләри А. Искәндәров, И. Османлы, И. Дағыстанлы, Ә. Әләкбәров, Азәрб.ССР халг артистләри Ә. Бәдәлбәјли, Ф. Гәдри, Ә. Султанов, Р. Әфганлы, Н. Зејналова, Ә. Зејналов, С. Бәсирзадә, Һ. Салајев, Р. Вејсәлова вә б. Б.т.т.-нда охумушлар. ССРИ халг артистләри Һ. Нәсирова (Өзбәкистан), А. Карлыјев (Түркмәнистан), Өзб.ССР халг артисти Н. Әлијева вә б. Б.т.т.-ну битирмишләр. Техникуму битирән азәрбајҹанлы кадрлар Дашкәнд, Ашгабад, Дүшәнбә, Јереван, Тбилиси, Дәрбәнд, Маһачгала вә б. ш.-ләрдә дә ишләмишләр. Техникумун әсасында *Азәрбајҹан Инҹәсәнәт Институту* јарадылдығындан Б.т.т. 1948 илдә бағланмышдыр.

Әд.: Мамедова Ш., Пути развития азербайджанского музыкального театра, М., 1931.

БАКЫ ТӘ'ТИЛЛӘРИ (1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919)—Бакы пролетариатынын күтләви сијаси тә'тилләри.

1903 ил тә'тили Загафгазијада илк үмуми тә'тил иди. Ијулун 1-дә Бибиһејбәтдә механики е'малатханаларда башланды. Ијулун 4-дә тә'тилә Гарашәһәр, Балаханы вә Ағшәһәр фәһләләри дә гошулдулар. Әввәл кортәбии башлајан тә'тилә тезликлә РСДФП Бакы Комитәси рәһбәрлик етди. Тә'тилчиләрин сајы 45 миндән чох иди. Азәрбајҹанлы фәһләләр тә'тилдә фәал иштирак едирдиләр. Фәһләләр әввәлки нүмајишдә иштирак етдијинә көрә һәбс олунмуш вә ишдән чыхарылмыш јолдашларынын азад олунмасы вә ишә гајтарылмасы, 8 саатлыг иш күнү, әмәк һаггынын 20—50% артырылмасы, мәнзил шәраитинин јахшылашдырылмасы вә с. игтисади, сијаси тәләбләр ирәли сүрүрдүләр. РСДФП Гафгаз Иттифаг Комитәси Загафгазија фәһләләрини Бакы пролетариатынын мүбаризәсинә гошулмаға чағырды. Һәмин күнләрдә Загафгазијада тә'тилчиләрин сајы 100 миндән чох иди. Чар һөкумәти Бакыны тезликлә һәрби дүшәркәјә чевирди, тә'тилчиләрә диван тутулду. Ијулун 22-дә фәһләләр тә'тили дајандырмаға мәҹбур олсалар да, онларын мүбаризәси нәтиҹәсиз галмады. 1903 ил үмуми тә'тили фәһләләрин бөјүк мә'нәви гәләбәси олду. Бу тә'тилин тә'сири илә Русијанын ҹ.-унда күтләви сијаси тә'тилләр башланды. Бакы пролетариатынын мүбаризәси Гәрби Авропада да әкс-сәда верди. Алман с.-д. һәрәкатынын көркәмли хадими Август Бебел көстәрирди ки, 1903 илдә фәһлә һәрәкатынын ики бөјүк мүвәффәгијјәти олмушдур. Онлардан бири алман сосиал-демократијасынын сечкиләрдәки гәләбәси, дикәри исә с.-д.-ларын рәһбәрлији алтында кечирилән Бакы тә'тилидир.

1904 ил тә'тили декабрын 13-дә Балаханы вә Бибиһејбәтдә башланды; тә'тил РСДФП Бакы Комитәсинин рәһбәрлији алтында кечди. Фәһләләрә болшевикләрдән А. М. Стопани, П. А. Ҹапаридзе, И. Т. Фиолетов, М. Б. Гасымов, Х. Һ. Сәфәрәлијев вә б. башчылыг едирдиләр. «Һүммәт» с.-д. групу азәрбајҹанлы фәһләләрин тә'тилә ҹәлб олунмасында мүһүм фәалијјәт көстәрирди. Тә'тилчиләрин сајы 40 миндән чох иди. Онлар һәфтәдә бир истираһәт күнү верилмәсини, бајрамгабагы вә шәнбә күнләри иш күнүнүн гысалдылмасыны, әмәк һаггынын артырылмасыны, 1 Мајын бајрам кими гејд олунмасыны вә с. тәләб едирдиләр. Чар һөкумәти органларынын ҹәза тәдбирләринә бахмајараг тә'тилчиләр игтисади вә сијаси тәләбләрини инадла мүдафиә едир, полис вә казаклара мүгавимәт көстәрир, нүмајишләр кечирир, шендриковчуларын гејри-пролетар мүбаризә методларына (буруглары јандырмаг, мә'дән аваданлыгларыны хараб етмәк вә с.) мане олурдулар. Болшевикләрин бачарыглы рәһбәрлији нәтиҹәсиндә тә'тил Бакы пролетариатынын гүдрәтли синфи дөјүшүнә чеврилди. Фәһләләрин мүбаризә әзми саһибкарлары тәслим олмаға мәҹбур етди. Декабрын 30-да фәһлә нүмајәндәләри илә нефт сәнајечиләри арасында олан данышыглар Русијанын ингилаби мүбаризә тарихиндә илк *мүштәрәк мүгавилә* бағланмасы илә нәтиҹәләнди. Декабр тә'тилинин Үмумрусија мигјасында бөјүк әһәмијјәти вар иди. Бакы пролетариаты Русијада јетишмәкдә олан халг ингилабынын илк мүждәчиси олду.

1905 ил тә'тилләри 9 Јанвар һадисәләриндән сонра башланды. Петербург фәһләләри илә һәмрә'јлик әламәти олараг Бакы механики з-длары вә мәтбәә фәһләләринин тә'тилләри кечирилди. Тә'тилләрә РСДФП Бакы Комитәси рәһбәрлик едирди. 1905 илин јанварында Бакы губернијасында 25 мүәссисәнин фәһләләри тә'тил етмишди. Бу тә'тилләрдә Бакы пролетариатынын бүтүн милләтләрдән олан нүмајәндәләри фәал иштирак едирдиләр. Јанварын 25(12)-дә В. И. Ленин јазмышды: «Бакыда, Одессада, Кијевдә, Харковда, Ковнода вә Вилнода фәһләләр арасында һәјәҹан артыр вә тә'тил кенишләнир» (Әсәрләри, ҹ. 8, сәһ. 88). Апрелин 30-у вә мајын 1-дә Бакы пролетариатынын үмуми тә'тили олду. Балаханы — Сабунчу р-нларынын нефтчиләри тә'тилә биринҹи башладылар. Тә'тил болшевикләрин шүарлары алтында кечир вә сијаси характер дашыјырды. Мајын 10-дан 19-дәк тә'тил 100-дән артыг ширкәти әһатә етди вә үмуми тә'тилә чеврилди. Фәһләләр 26 сијаси вә игтисади тәләб ирәли сүрдүләр. Бакы болшевик комитәси ијулун орталарында фәһләләрә мүраҹиәт едәрәк, онлары үмуми сијаси тә'тил кечирмәјә вә она ҹидди һазырлашмаға чағырды. Тә'тилә П. Ҹапаридзе, М. Мәммәдјаров, Б. Ағајев, И. Улјанов, М. Б. Гасымов, С. Јагубов, Б. Сәрдаров, С. Аллилујев, Л. Арустамов вә б. рәһбәрлик едирдиләр. Тә'тил августун 16-да башланды. Балаханы—Сабунчу р-нунун бир чох мә'дән вә е'малатханаларынын, Бибиһејбәт, Гарашәһәр, Ағшәһәр фәһләләри тә'тил етдиләр. Августун 17-дә мәтбәәләрин вә шәһәр конка д.-ј.-нун фәһләләри тә'тилә гошулду. Тә'тилчиләр мај чыхышларына нисбәтән даһа ҹидди сијаси тәләбләр ирәли сүрдүләр. Августун 22-дә Бакыда мүһасирә вәзијјәти е'лан олунду. Декабрын 14-дә болшевикләрин рәһбәрлији илә башланан Бакы фәһләләринин үмуми сијаси тә'тили аз сонра бүтүн шәһәри вә онун р-нларыны бүрүдү. Лакин меншевик-шендриковчуларын оппортунист вә позуҹулуг сијасәти үзүндән тә'тил силаһлы үсјана чеврилә билмәди.

1906 ил тә'тилләри. 1 Мај күнүндә Бакы пролетариатынын 75 фаизи тә'тил едәрәк ишә чыхмамышды. Азәрбајҹанлы мә'дән фәһләләринин кетдикҹә даһа бөјүк һиссәси тә'тилә гошулурду. Мај-ијун ајларында тә'тил һәрәкаты онларла мүәссисәни әһатә етди. Балаханыда 14 ширкәтин 10 мин фәһләси, Бибиһејбәтдә исә 11 ширкәтин 5 мин фәһләси тә'тил етмишди. Тағыјевин тохуҹулуг ф-киндә вә Манташевин мә'дәнләриндәки тә'тилләр даһа чох бејнәлмиләлчи характер дашыјырды. Тә'тилчиләр игтисади тәләбләрлә јанашы, ишдән чыхарылмыш ермәни вә азәрбајҹанлы фәһләләрин ишә бәрпа олунмасыны тәләб едирдиләр. Тағыјевин ф-киндәки тә'тил даһа мүтәшәккил кечмиш вә ај јарым давам етмишди. Бурада тә'тилә рәһбәрлик едән болшевик фәһләләр — С. Ағаларов, Д. Ағазадә, Ш. Нағыјев вә б.-дан ибарәт тә'тил комитәси јарадылмышды. Августун 25 — 26-да болшевикләрин рәһбәрлији алтында Бакы пролетариатынын үмуми сијаси тә'тили кечирилди. Тә'тилчиләр һәбс едилмиш јолдашларынын азад олунмасыны тәләб едирдиләр. Бүтүн мә'дән вә з-длары әһатә едән тә'тил бир чох јердә августун 31-дәк давам етди. Сентјабрын 4—5-дә ингилабчы матросларын мүһакимәсинә е'тираз әламәти олараг үмуми тә'тил кечирилди. 1906 ил тә'тилләри Русијада ингилабын кери чәкилдији бир шәраитдә Бакы пролетариатынын мүбаризлик әзмини вә мүтәшәккиллијини көстәрди.

1907 ил тә'тилләри. Илин биринҹи јарысында тә'тил һәрәкаты Бакы нефт сәнајеси фәһләләринин 83 фаизә гәдәрини әһатә етмишди. Мартын 9-дан апрелин 25-дәк давам едән Хәзәр дәнизчиләринин тә'тилиндә 10 минә гәдәр адам иштирак едирди. Апрелин 18-дә болшевикләрин рәһбәрлији алтында Бакы фәһләләри 25 мин нәфәрин иштиракы илә дәнизчиләрлә һәмрә'јлик шүары алтында үмуми тә'тил кечирдиләр. Хәзәр дәнизчиләринин тә'тили гәләбә илә гуртарды. Бакы фәһләләринин 26 миндән артыг нүмајәндәсинин иштиракы илә кечирилән 1 Мај тә'тили дә пролетариатын мүтәшәккил чыхышларындан иди. Меншевикләрин хәјанәти үзүндән јај ајларында фәһләләрин тә'тил һәрәкаты үмуми тә'тилә чеврилмәсә дә, үмуми тә'тил уғрунда болшевикләрин апардығы мүбаризә кампанијасы Бакы пролетариатынын сијаси тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнады. Болшевик Х. һ. Сәфәрәлијевин хаинчәсинә өлдүрүлмәси мүнасибәтилә сентјабрын 24—25-дә Бибиһејбәт мә'дәнләриндә кечирилән е'тираз тә'тилиндә 10 мин нәфәр, сентјабрын 29-дакы дәфн мәрасиминдә исә Бакы пролетариатынын 20 мин нәфәрдән артыг нүмајәндәси иштирак етди. Дума үзвү олан с.-д. депутатларын мүһакимәсинә е'тираз әламәти олараг нојабрын 22-дә 50 минә јахын фәһләнин иштиракы илә бир күнлүк үмуми сијаси тә'тил кечирилди. Үмумијјәтлә, 1907 илин икинчи јарысында Бакыда тә'тил һәрәкаты фәһләләрин тәгр. $^2/_3$ һиссәсини әһатә етмишди. Тә'тил иштиракчыларынын артмасы В. И. Ленинин гејд етдији кими «...авангарды вә онун јенидән мүбаризә галдырмаға, башланмыш олан жери чәкилмәни дајандырмаға чан атдығыны көстәрир»ди (Әсәрләри, ч. 16, сәһ. 420).

1912 ил тә'тилләри. Лена гызыл мә'дәнләри фәһләләринә тутулан ганлы дивана е'тираз әламәти олараг башланды. Бакы фәһләләри зәрәр чәкмиш Лена фәһләләринин аиләләринә көмәк үчүн өзләринин бир күнлүк әмәк һагларыны ајырмағы гәрара алдылар. Бакыда тә'тил һәрәкатынын гүввәтләнмәсиндән горхуја дүшән чар һөкумәти бурада фөвгәл'адә вәзијјәти 1913 илин сентјабрына кими узатды. Бакы болшевикләри мајын 1-и үчүн фәһләләри ингилаби мүбаризәјә чағыран вәрәгә бурахдылар. Нобел гардашларынын мә'дәнләриндә, Бибиһејбәтдә вә с. јерләрдә фәһләләрин тә'тилләри олду. Декабрда мәтбәә фәһләләринин тә'тили кечирилди. Лакин шиддәтли полис тәдбирләри үмуми тә'тил кечирмәјә имкан вермәди.

1913 ил тә'тили ијулун 25-дә болшевикләрин чағырышы илә башланды. Тә'тилчиләрин сајы 35 миндән чох иди. Саһибкарлара 45 маддәлик игтисади вә сијаси тәләбләр (һәмкарлар тәшкилаты вә мә'дән комиссијаларынын рәсмән танынмасы, тә'тил күнләри үчүн әмәк һаггы өдәнилмәси, фәһлә ушаглары үчүн мәктәбләр, ана дилиндә савад курсларынын ачылмасы вә с.) тәгдим едилмишди. Мүбаризәнин сијаси характери чар һөкумәт органларыны тәшвишә салды вә онлар тә'тилин илк күнләриндән шиддәтли чәза тәдбирләринә әл атдылар. «Правда» Бакы фәһләләринин бу чыхышына кениш јер верир, онларын инадлы мүбаризәсини алгышлајырды. Тә'тилин характерик хүсусијјәтләриндән бири мүсәлман фәһләләринин тә'тилдә фәал иштиракы иди. Тә'тил октјабрын 17-дәк давам етди. Тә'тил нәтичәсиндә фәһләләр бә'зи игтисади тәләбләринин јеринә јетирилмәсинә наил олдулар. 1913 ил тә'тили Бакы болшевик тәшкилаты вә фәһләләри үчүн чидди имтаһан олду.

1914 ил тә'тили мајын 28-дә башланды. Тә'тилә РСДФП Бакы Комитәси рәһбәрлик едирди. Тә'тилин һазырланмасында вә кечирилмәсиндә И. М. Дорофејев, М. Ә. Әзизбәјов, Н. Н. Карташов, Ф. И. Махарадзе, А. М. Стопани, К. Ф. Стуруа, һ. һ. Султанов, И. Т. Фиолетов, С. К. Шаумјан вә б. фәал иштирак едирдиләр. Тә'тилчиләрин сајы 50 минә чатырды. Фәһләләрин 60 маддәлик игтисади вә сијаси тәләбләри интибаһнамә шәклиндә нәшр едилиб јајылды. Тә'тилчиләр 1913 илин тәләбләри илә јанашы фәһлә нүмајәндәлији органыны—Бакы пролетариатынын фәһлә мүвәккилләри шурасыны вә онун саһибкарларла мүштәрәк мүгавиләләр бағламаг һүгугуну танымағы тәләб едирдиләр. Тә'тил илк күндән Үмумрусија әһәмијјәти кәсб етди. Өлкәдә бакылылара мадди вә мә'нәви јардым һәрәкаты кенишләнди. Петербург, Москва, Тифлис, Кијев, Рига вә с. шәһәрләрин фәһләләри бакылыларла һәмрә'ј олдугларыны билдирдиләр. Узун сүрән тә'тил јалныз Бакы нефт саһибкарларына дејил, Мәркәзи Русијанын ф-к вә з-д саһибләринә дә бөјүк зәрәр вурду. Јаначаг гытлығындан Русијанын бир чох сәнаје мүәссисәләриндә ишин дајанмасы тәһлүкәси јаранды. Тәшвишә дүшән чар һөкумәти фәһләләрин мүгавимәтини гырмаг вә тә'тили дајандырмаг мәгсәди илә дахили ишләр назиринин мүавини, жандарм корпусу рәиси В. Ф. Чунковскини Бакыја көндәрди. Тә'тилчиләрә гаршы мүбаризә үчүн она бөјүк сәлаһијјәт верилди. Биринчи дүнја мүһарибәсинин башланмасы илә Бакы пролетариатынын әзәмәтли чыхышы зәифләди. 1914 ил тә'тили кениш фәһлә күтләсинин ингилаби тәрбијәсиндә мүһүм мәктәб олду.

1915 ил тә'тилләри. Илин биринчи јарысында Бакынын 30 мүәссисәсиндә тә'тил олмушду. Августун 31-дә Тағыјевин тохучулуг ф-киндә башланмыш тә'тил сентјабрын 8-дәк давам етди. Тә'тилчиләр әмәк һаггынын артырылмасыны, иш күнүнүн гысалдылмасыны вә с. игтисади тәләбләр ирәли сүрүрдүләр. Онларын бә'зи тәләбләри өдәнилди. Августун ахыры—сентјабрын әввәлләриндә Бакынын мәтбәә фәһләләри тә'тил етдиләр. Мәтбәә саһибләри онларын тәләбләрини өдәмәјә мәчбур олдулар.

1916 ил тә'тилләри. Феврал ајынын 16-дан 20-дәк Хәзәр-Гара дәниз ширкәтинин Балаханы вә Бибиһејбәтдә олан мүәссисәләриндә баш вермиш тә'тил заманы фәһләләр бир сыра игтисади тәләбләр ирәли сүрдүләр. 1916 илин ијул-сентјабр ајларында тә'тилләрдә 2292 фәһлә иштирак етмишдисә, октјабр-декабр ајларында онларын сајы 8545 нәфәрә чатмышды. 1916 илдә баш вермиш 80-дән артыг тә'тилдә тә'тилчиләрин үмуми сајы 16 миндән чох олмушду.

1917 ил тә'тилләри јанвар вә сентјабр ајларында кечирилмишди. Јанвар тә'тилиндә 87 мүәссисәнин 22 миндән чох фәһләси иштирак едирди. Јанварын 16-да 25 фәһлә мүвәккили үмуми тәләбләр һазырламаг үчүн Сабунчуда кизли јығынчаға топланаркән һәбс олунду. Е'тираз әламәти олараг јанварын 17-дә Бакы фәһләләринин издиһамлы тә'тили олду. Тә'тил Нобел гардашларынын механики е'малатханаларында башлајыб Балаханы, Гарашәһәр вә Сабунчунун бүтүн мә'дән вә з-дларына јајылды. Тә'тилчиләр һәбсдәки јолдашларынын азад едилмәси, әмәк һаггынын артырылмасы, фәһлә комиссијаларынын танынмасы вә с. тәләбләр ирәли сүрдүләр. Јанвар тә'тилинин Үмумрусија әһәмијјәти варды. Бу тә'тил нефт магнатларына бөјүк игтисади зәрбә вурду вә чар һөкумәтинин чәтинликләрини даһа да артырды. Сентјабр тә'тили Балаханы вә Сураханы мә'дәнләриндә башланмышды. Тә'тилдә 65 миндән чох фәһлә иштирак едирди. Сентјабрын 18-дә Бакыда П. Чапаридзенин сәдрлији илә мә'дән-з-д комиссијалары конфрансынын ичласы олду. Конфранс нефт сәнајечиләринә ултиматум верәрәк, онлардан мә'дән-з-д комиссијаларыны танымағы, фәһләләрин ишә гәбулунда вә ишдән чыхарылмасында, коллектив мүгавиләләр бағланмасында онларын иштиракыны гәбул етмәји тәләб етди. Тәләб рәдд едилди. Сентјабрын 27-дә үмуми тә'тил башланды. Тә'тил октјабрын 2-дәк давам етди. Тә'тилә рәһбәрлик үчүн П. Чапаридзе (сәдр), М. Әзизбәјов, М. Басин, И. Фиолетов вә б.-дан ибарәт тә'тил комитәси јарадылды. Меншевикләр, есерләр, мүсаватчылар вә дашнакларын тә'тили позмаг чәһдләри мүвәффәгијјәтлә дәф олунду. Сентјабр тә'тили мүтәшәккил кечди вә фәһләләрин гәләбәси илә нәтичәләнди. Октјабрын 2-дә коллектив мүгавиләнин гәбул олунмасы барәдә протокол имзаланды.

1918 ил тә'тили. Нојабрын ахырында Бакыда Лиман р-нунда түтүн ф-кинин фәһләләри тә'тил етдиләр; декабрын әввәлиндә Тағыјевин ф-киндә, Хәзәр-Гара дәниз чәмијјәтинин механики е'малатханасында вә бир сыра башга мүәссисәләрдә тә'тилләр баш верди. Мәркәзи фәһлә конфрансы јанында тә'тил комитәси јарадылды. Декабрын 24-дә башланан тә'тил декабрын 27-дәк давам етди. 28 мүәссисәнин 12 миндән артыг фәһләси иши дајандыраraг өзләринин сијаси һүгугларынын бәрпа олунмасыны тәләб етди. Фәһләләр арасында сијаси мүбаризә руһуну гырмаға чалышан есер вә меншевикләрин бүтүн чәһдләринә вә инадлы мүгавимәтинә бахмајараг болшевикләрин сә'ји нәтичәсиндә тә'тил мүдахиләчиләри вә мүсават һөкумәтини тә'тилчиләрлә данышыға башламаға мәчбур етди. Күтләви фәһлә тәшкилатларынын һүгугларыны өзләринә гајтармаг һаггында, сөз, митинг, јығынчаг вә мәтбуат азадлығы һаггында фәһләләрин тәләбләри өдәнилди. Мүдахиләчиләрин вә мүсаватчыларын һөкмранлығы әлејһинә фәһләләрин бу илк бөјүк чыхышы Бакыда Совет һакимијјәтинин мүвәггәти мәғлубијјәтиндән сонра Бакы пролетариатынын ингилаби мүбаризәсиндә јени мәрһәләнин башланғычы олду.

1919 ил тә'тилләри. Мартын 20-дә Бакы пролетариаты бир күнлүк сијаси тә'тил етди. Тә'тили 26 Бакы комиссарынын күлләләнмәсинин јарымиллији мүнасибәтилә болшевикләр тәшкил етмишдиләр. Бу тә'тил үмуми тә'тилә чеврилди. 1919 илин јазында Бакы фәһлә конфрансы илә нефт сәнајечиләри арасында мүштәрәк мүгавилә бағланмасы һаггында данышыглар апарылды. Болшевикләр мүштәрәк мүгавилә уғрунда мүбаризәни билаваситә һакимијјәт уғрунда мүбаризәјә чевирмәк истәјирдиләр. Бакыда јени үмуми тә'тил мајын 5-дә Хәзәр Тичарәт Донанмасы дәнизчиләринин инкилис командалығына гаршы е'тираз чыхышы илә башланды. Мајын 6-да мә'дән, з-д, ф-к, електрик ст.-лары, мәтбәә вә с. мүәссисәләрдә иш дајандырылды. Болшевикләр Бакы пролетариатынын мәнафејини әкс етдирән тәләбләр ирәли сүрүрдүләр. Бакыдан Һәштәрхана нефт дашынмасы мәсәләси сијаси характер алырды. Бакы пролетариаты илә һәмрә'јлик әламәти олараг Кәнчә вә Дәрбәнд д.-ј. фәһләләри, Петровск (индики Маһачгала), Красноводск фәһлә вә дәнизчиләри дә чыхыш етдиләр. Мүсават һөкумәти вә инкилис мүдахиләчиләри мајын 9-да тә'тилин 40-дан чох рәһбәри вә фәал иштиракчысыны һәбсә алды. Бакыда һәрби вәзијјәт е'лан олунду. Тә'тил мајын 12-дә дајандырылды. Лакин Тағыјевин ф-киндә ишләјән фәһләләр мајын 16-дәк тә'тили давам етдирәрәк һәбсә алынмыш јолдашларынын азад едилмәсинә наил олдулар. Мүвәффәгијјәтсизлијинә бахмајараг, бу тә'тил ағыр шәраитдә Бакы пролетариатынын ингилаби гүввәләринә бир нөв бахыш олду. Мај тә'тили милләтчи, хырда-буржуа партијаларынын әсил симасыны ифша етди.

Августун 12-дә Бакы Фәһлә Конфрансы Деникин әлејһинә јени е'тираз нүмајиши кечирмәји гәрара алды. Августун 14-дә Хатисов з-дунун фәһләләри тә'тил етдиләр. Август тә'тили Деникин илә мүбаризә апармаг истәмәјән мүсават һөкумәтинә гаршы фәһләләрин гәзәб вә нифрәтинин парлаг нүмајишинә чеврилди.

Әд.: Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964, ч. 3, һ. 1, Б. 1973; Гулијев Ә., 1903-чү илдә Бакыда үмуми ијул тә'тили, ҮИК(б)П МК јанында МЕЛИ Азәрб. филиалынын Әсәрләри, ч. 16, Б., 1949; јенә онун, Бакы пролетариатынын шанлы гәләбәси, Б., 1955; Азәрбајчанда сосиалист ингилабынын гәләбәси уғрунда болшевикләрин мүбаризәси. Сәнәдләр вә материаллар (1917—1918-чи илләр), Б., 1960; Гулијев Ч. Б., Империализм дөврүнүн биринчи халг ингилабы, Б., 1975; Рабочее движение в Баку в годы первой русской революции. Документы и материалы, Б., 1956; Гулиев А., Бакинский пролетариат в годы нового революционного подъема, Б., 1963; Рабочее движение в Азербайджане в годы нового революционного подъема (1910—1914 гг.). Документы и материалы, ч. 1—2, Б., 1967; Борьба за победу Советской власти в Азербайджане (1918—1920 гг.). Документы и материалы, Б., 1967.

БАКЫ ТИББ МӘКТӘБИ, Азәрб. ССР Сәһијјә Назирлијинин Ф. Н. Илјин ад. 1№-ли Бакы База Тибб Мәктәби—орта ихтисаслы тибб мүтәхәссисләри һазырлајан мәктәб. 1902 илдә тәшкил едилмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гуруланадәк мәктәб чәми 231 мама һазырламыш, онларын арасында бир нәфәр дә азәрбајчанлы олмамышдыр. Мәктәби 1976 ил дахил олмагла 17 861 орта ихтисаслы тибб ишчиси—3116 шәфгәт бачысы, 681 фелдшер, 114 диш техники, 150 диш һәкими, 13 800 мама битирмишдир. Дәрсләр Азәрб. вә рус дилләриндә кечирилир. Б.т.м.-ндә 1700-ә јахын шакирд тәһсил алыр вә һәр ил 500—600 мүтәхәссис һазырланыр.

БАКЫ ТИКИШ ФАБРИКИ, Володарски ад.—Азәрб.ССР јүнкүл сәнајесинин ән бөјүк мүәссисәләриндән бири. Совет һакимијјәти илләриндә тәшкил едилмиш хырда тикиш е'малатханалары әсасында «Азәрпалтар» ады илә 1922 илдә јарадылмышдыр. 1933 илдә ф-кин тәзә бинасы истифадәјә верилмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә дөјүшчүләри палтарла тәчһиз етмәк саһәсиндә фәдакар әмәјинә көрә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә (1944) тәлтиф олунмушдур. Ф-кдә ишләрин 60%-и механикләшдирилмишдир (1975). Ф-к палто, костјум, шалвар истеһсалы саһәсиндә ихтисаслашмышдыр. 1975 илдә 477 мин палто, 113 мин костјум, 5 мин шалвар, 395 мин көдәкчә истеһсал етмишдир. Ф-кин кримплен гадын костјуму (фасон—В—4, В—1528), гадын гыш палтосу (фасон—В—6), черси гадын палтосу (фасон—0943, В—1513, В—1518) Дөвләт кејфијјәт нишаны илә бурахылыр (1975).

БАКЫ ТОХУЧУЛУГ КОМБИНАТЫ, В. И. Ленин ад.—Азәрб.ССР јүнкүл сәнајесинин ән бөјүк мүәссисәләриндән бири. Комбината әјиричи, тохучу, бојаг-нахыш ф-кләри дахилдир. Мүхтәлиф нөв памбыг парча истеһсал едир. 1897 илдә «Тағыјевин Гафгаз сәһмдарлар чәмијјәтинин лифли чисимләр е'мал едән фабрики» ады илә јарадылмышды. Гафгазда илк памбыг парча ф-ки, ишчиләринин сајына көрә (1288 нәфәр, 1911 ил) исә ән бөјүк мүәссисә иди. 1914 илдә ф-кдә 2 електрик мүһәррики, 36 876 әјиричи иј, 588 ешмә дәзкаһы вә 1215 механики тохучу дәзкаһы гурашдырылмышды. 1902 илдә ағ вә саја бојанмыш парча бурахан сығаллама ф-ки ишә дүшмүшдүр. Ф-кин техники тәчһизаты о замана көрә јүксәк сәвијјәдә иди. Азәрб.-да ингилаби һәрәкатын инкишафында, тә'тил вә нүмајишләрдә комбинатын фәһләләри фәал иштирак етмишләр. Феврал буржуа-демократик ингилабындан (1917) сонра ф-кдә «*Һүммәт*» тәшкилатынын өзәји јарадылмышды. Ф-к фәһләләри арасында «*Әдаләт*» тәшкилаты да фәалијјәт көстәрирди. 1917 илин јајында ф-кдә Азәрб.-да илк дәфә олараг фәһләләрин тәшәббүсү илә Тохучулар иттифагы јарадылмышды. Ингилаби һәрәката гадынлар да гошулмуш, онлардан бир нечәси (Шәрәбаны Зејналова, Сәлимә Садыг гызы, Мәрзијә Бағыјева, Александра Жихарјова вә б.) кизли фәалијјәт көстәрмишләр. Империалист мүһарибәси илләриндә, хүсусилә харичи мүдахилә вә мүсават һөкумәти дөврүндә ф-к чидди зәрәр чәкмишди.

В. И. Ленин ад. Бакы тохучулуг комбинаты.

Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсини алгышлајан тохучулар 1920 ил мајын 29-да митинг-јығынчагда ф-ки «Ленинин гырмызы фабрики» адландырмаг һаггында гәрар гәбул етдиләр (1935 илдән В. И. Ленин ад. Б.т.к. адланыр); ијунун 21-ндә ф-к миллиләшдирилди. Совет һакимијјәти илләриндә истеһсалат базасы бүтүнлүклә јенидән гурулмушдур. Јени техниканын тәтбиги, истеһсал просесләринин механикләшдирилмәси вә автоматлашдырылмасы, аваданлыгларын модернләшдирилмәси техноложи просесләрин тәкмилләшдирилмәсинә, әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәсинә вә мәһсул бурахылышынын артырылмасына сәбәб олмушдур. 1961—64 илләрдә јени бојаг-нахыш ф-ки истифадәјә верилмишдир. Комбинатын јени әјиричи ф-ки тикилмишдир (1976). 1975 илдә 5163,9 *т* иплик, 35 347,4 *т* чод парча вә 114 679,2 *т* һазыр парча истеһсал едилмишдир. Комбинатын техники пешә мәктәби вар.

Әд.: Алиева Л. М., Рабочие-текстильщики Баку в начале XX в., Б., 1969.

БАКЫ ТҮРК ИШЧИ ТЕАТРЫ—Азәрб. драм театры. 1927 илдә Бакы Түрк Ишчи-Кәндли Театрынын әсасында јарадылмышды. Репертуарына «Өлүләр», «Анамын китабы» (Ч. Мәммәдгулузадә), «Севил» (Ч. Чаббарлы) вә с. милли пјесләрлә јанашы, тәрчүмә әсәрләри дә дахил иди. Театр, әсасән, фәһлә р-нларында, ф-к, мә'дән вә з-дларда тамашалар көстәрирди. Ә. Әләкбәров, Ә. Султанов, А. Чавадов, Ф. Гәдри, И. Талыблы, Ә. Сејфи вә б. актјорлар бу театрда фәалијјәтә башламышлар. Реж.-лардан Р. Дараблы, Д. Гутман, рәссамлардан Ә. Әзимзадә, Р. Мустафајев, бәстәкар А. Зејналлы вә б. бурада ишләмишләр. 1932 илдә театр Кировабад ш.-нә көчүрүлмүш вә онун әсасында *Кировабад Драм Театры* (Ч. Чаббарлы ад. Кировабад Дөвләт Драм Театры) тәшкил олунмушдур.

БАКЫ ФӘҺЛӘ ВӘ ӘСКӘР ДЕПУТАТЛАРЫ СОВЕТИ (БФӘДС)—Бакыда ингилаби һакимијјәт органы. 1917 ил мартын 7-нә кечән кечәдә Бакы Фәһлә Депутатлары Совети тәшкил олунду. Һеј'әтинә 52 мин фәһлә вә гуллугчу тәрәфиндән сечилән 52 депутат дахил олду. Һәмин күн әскәр вә забит депутатлары Советләри дә јаранды. Бунлар мартын ахырларында ваһид һәрби депутатлары Совети һалында бирләшдиләр. Бакы Советинә сечкиләр заманы (1917, 4—5 март) болшевикләрин чоху сүркүндә вә һәбсдә олдуғундан есер вә меншевикләр үстүнлүк газанмышдылар. Болшевик групу 9 нәфәр иди. Буна бахмајараг, болшевикләрин тә'киди илә Совет јарандығы илк күнләрдә бир сыра ингилаби тәдбирләр көрдү (полис вә жандарм идарәләри ләғв едилди, фәһлә милиси јарадылды, бир сыра чар мә'муру һәбсә алынды вә с.). 1917 илин апрелиндә јени сечкиләр нәтичәсиндә Бакы Советинин болшевик фраксијасы тәгр. үч гат артды. Һеј'әтинә И. И. Анашкин, М. В. Басин, Б. Бүнјадов, М. М. Варначов, С. М. Әфәндијев, И. Т. Фиолетов, П. А. Чапаридзе, С. К. Шаумјан вә б. дахил олдулар. Лакин Советләрдә әксәријјәт јенә меншевикләрин, есерләрин вә дашнакларын әлиндә иди. Мајын 10-да фәһлә депутатлары Совети илә һәрби депутатлары Советинин биркә ичласында һәмин Советләр бирләшди вә Бакы фәһлә вә һәрби депутатлары Совети јарадылды. Бакы Советиндә үстүнлүк тәшкил едән есер вә меншевикләрин хаин вә сазишчилик сијасәти зәһмәткешләрин мүбаризәсинә вә ингилабын инкишафына манс олурду. Бакы болшевикләри Советдә рәһбәрлији әлә алмаг үчүн кәркин мүбаризә апарырдылар. Күтләләрин тәзјиги алтында Бакы Советинин меншевик-есер Ичраиjјә комитәси 1917 ил октјабрын 13-дә истеʼфа верди. 1917 ил октјабрын 31-дә (нојабрын 13-дә) Бакы Советинин кениш ичласы Бакы р-нунда бүтүн һакимиjјәтин Бакы Советинә кечмәси һаггында гәтнамә гәбул етди. Нојабрын 2 (15)-дәки ичласда исә Бакы Советинин Ичраиjјә комитәси Бакыда али һакимиjјәт органы еʼлан едилди. Бакы Советинин һәмин ичласында Бакы фәһлә вә һәрби депутатлары Советинин адынын дәјишдириләрәк БФӘДС адландырылмасы гәрара алынды. С. К. Шаумјан БФӘДС Ичраиjјә комитәсинин сәдри сечилди. 1917 ил нојабрын 12-дә Совет есер-меншевик-дашнак ичтимаи тәһлүкәсизлик комитәсини, нојабрын 21-дә исә Бакыда әксингилаби ичтимаи тәшкилатларын Ичраиjјә комитәсини ләғв етди. БФӘДС бүтүн дөвләт идарәләринә өз комиссарларыны көндәрди, нефт мәдәнләри, з-д, банк, почт, телеграф, дәниз, нәгл. вә д.-ј. ст.-ларынын гырмызы гвардијачылар тәрәфиндән горунмасыны тәшкил етди. БФӘДС Азәрб.-ын гәзаларында да Совет һакимиjјәтинин гәләбәси уғрунда мүбаризәјә башлады. 1918 илин јазында Азәрб.-ын хејли һиссәсиндә Совет һакимиjјәти гурулмушду. 1918 ил апрелин 25-дә Бакы фәһлә, әскәр вә матрос депутатлары Советинин ичласында *Бакы Халг Комиссарлары Совети* тәшкил олунду. Лакин мүсават, дашнак, есер вә меншевикләрин хәјанәти, һабелә харичи мүдахиләчиләрин һүчуму нәтичәсиндә 1918 ил ијулун 31-дә Азәрб.-да Совет һакимиjјәти мүвәггәти олараг јыхылды. БФӘДС-нин гысамүддәтли фәалиjјәти заманы газанылмыш тәчрүбәнин сонралар Азәрб.-да сосиалист ингилабынын гәти гәләбәси уғрунда апарылан мүбаризәдә чох бөјүк әһәмиjјәти олду.

Әд.: Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Азәрбајчан тарихи, ч. 3, һ. 1, Б., 1973; Ибраһимов З., Сосиалист ингилабы уғрунда Азәрбајчан зәһмәткешләринин мүбаризәси (1917—1918-чи илләр), Б., 1957; Јенәонун, В. И. Ленин вә Азәрбајчанда сосиалист ингилабынын гәләбәси, Б., 1970; Токаржевский Е. А., Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Б., 1957.

БАКЫ ФӘҺЛӘ КОНФРАНСЫ — 1918 ил декабрын 15-дә мәʼдән-з-д, кәми, контор комитәләринин Бакы һәмкарлар иттифаглары илә бирликдә јенидән фәалиjјәтә башлајан конфрансынын ады (Бакы коммунасы дөврүндә мәʼдән-з-д, кәми, контор комитәләринин вә һәмкарлар иттифаглары идарә һејʼәтләринин конфранслары ајрылыгда чағырылырды). Бакы пролетариатынын сәлаһиjјәтли сијаси органы иди. Б.ф.к.-на фәһлә тәшкилатларындан 251 нүмајәндә дахил олмушду. Мәркәзи Б.ф.к.-ндан әлавә, болшевикләрин тәшәббүсү илә Бакынын р-н фәһлә конфранслары да јарадылмышды. Б.ф.к.-нын рәһбәрлији 1919 илин мартындан болшевикләрин әлинә кечмиш вә јени рәјасәт һејʼәти сечилмишди. Б.ф.к. Загафгазија пролетариатыны Совет Русијасы фәһләләри илә бирләшмәјә чағырыр, зәһмәткешләри пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә едирди. Б.ф.к. фәһлә һәрәкатында күтләләри тәшкил етмәјин диггәтәлајиг формаларындан бири вә болшевикләрин легал имканлардан бачарыгла истифадә етмәси нүмунәси олмушдур. С. М. Киров Б.ф.к.-ны «Фәһлә парламенти», А. И. Микојан «Депутатлар Совети» адландырмышдыр.

Әд.: Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964, сәһ. 319—320; Гусейнов К. А., Найдель М. И., Очерки истории профдвижения в Азербайджане, Б., 1966, с. 130—135; Гулиев Дж. Б., Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане, Б., 1970, с. 186—196.

«БАКЫ ФӘҺЛӘ КОНФРАНСЫНЫН ӘХБАРЫ» — күндәлик легал болшевик гәзети. *Бакы Фәһлә Конфрансынын* органы. Илк нөмрәси 1919 ил ијунун 8-дә Азәрб. дилиндә чыхмышдыр. Чәми 47 нөмрәси бурахылмышдыр. Редактору Ә. Һ. Гарајев иди. Фәһләләр арасында Коммунист партијасынын сијасәтини вә марксизм идејаларыны тәблиғ етмиш, күтләләри мүсават режиминә вә харичи мүдахиләчиләрә гаршы мүбаризәјә сәфәрбәр етмишди. РК(б)П Програмынын (1919) хејли һиссәси Азәрб. дилиндә илк дәфә бу гәзетдә чап олунмушдур. Мүсават һөкумәти тәрәфиндән бағланмышдыр.

«БАКЫ ФӘҺЛӘСИ» МАШЫНГАЈЫРМА ЗАВОДУ—ССРИ нефт машынгајырма сәнајесинин бөјүк мүәссисәләриндән бири. Өлкәдә манчанаг дәзкаһы бурахан јеканә з-ддур. Үмумиттифаг нефт машынгајырма сәнајеси бирлијинә (Бакы) дахилдир. 1900 илдә кечмиш «Бенкендорф» нефт ширкәтинин механики еʼмалатханасы әсасында јарадылмышдыр. Нефт сәнајеси үчүн бәсит чугун мәʼмулат (корпут, ојмаг), вурма-газма балтасы вә с. истеһсал едирди. З-дун фәһләләри ингилаби һәрәкатда фәал иштирак етмишләр. Азәрб.-да Совет һакимиjјәти гурулдугдан сонра з-д јени аваданлыгла тәчһиз едилмиш, бир сыра јенидәнгурма иши көрүлмүш, јени төкмә, дәмирчи сехләри тикилмиш, газан-гајнаг саһәләри јарадылмышдыр. 1928 илдә «Бакы фәһләси» ад. тәʼмир еʼмалатханасы, 1929 илдән исә индики адла адландырылмышдыр. З-д бу илләрдә «Оклаһома», 1929—34 илләрдә исә «Фетти» типли манчанаг дәзкаһлар бурахырды. Сонракы илләрдә бу дәзкаһлар тәкмилләшдирилмиш вә «Бакы фәһләси» маркасы илә «СК—11» типли, 1941 илдән исә «СК—2», «СК—3», «СК—4», «СК—5», «СК—6», «СК—10», «СК—12» типли манчанаг дәзкаһлары истеһсал етмишдир. Бунларын бир һиссәси редукторла, бир һиссәси исә редукторсуз бурахылырды. Бу илләрдә ССРИ-дә илк дәфә олараг «Бакы фәһләси» маркасы илә илк истидәјишдиричи апаратлар, сонралар исә 300 тонлуг һидродомкран, 130 тонлуг тал блоку вә кранблок, 37 вә 41 *м*-лик дәмир вышка, гајнаглы дизел башлыглары, мәркәздәнгачма насослары үчүн төкмә ојмаглар, кранблоклар истеһсал етмишдир. Бу илләрдә з-д Азәрб. нефт машынгајырма сәнајеси үчүн кадрлар һазырланмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә з-д чәбһә үчүн һәрби мәһсул бурахырды. Мүһарибәдән сонракы дөврдә з-дун истеһсал саһәләри кенишләндирилмиш, јени металконструксијалар сехи, нефткимја сәнајеси үчүн мүрәккәб нефт апаратлары һазырлајан сех, механики, кимјәви, металлографик вә рентген лабораторијалары истифадәјә верилмиш, истеһсал саһәләри механикләшдирилмишдир. Нәтичәдә з-дун истеһсал күчү артмыш, бурахылан мәһсулларын кејфиjјәти јахшылашдырылмышдыр. 1973 илдән бөјүк диаметрли узун (12—36 *м*) борулары дашымаг үчүн ПВ—202 вә ПВ—91 маркалы гошгу автомашынлары, ПВ5—60 галдырычылары бурахыр. З-д 20 харичи өлкәјә мәһсул көндәрир. Үмумдүнја сәркисиндә (Брүссел, 1958), Будапешт сәркисиндә (1967), ССРИ х.т. наилиjјәтләри сәркисиндә (1960, 1967) күмүш медаллар алмыш, 1968 илдә Түркијә вә Әлчәзаирдә сәркиләрдә иштирак етмишдир.

БАКЫ ХАЛГ КОМИССАРЛАРЫ СОВЕТИ (БХКС) — Загафгазијада Совет һакимиjјәтинин илк сәлаһиjјәтли һөкумәт органы. Бакы Фәһлә, Әскәр вә Матрос Депутатлары Советинин 1918 ил апрелин 25-дәки ичласында тәшкил едилмишди. БХКС-нин тәркибинә болшевикләрдән башга бир нечә сол есер дә дахил олмушду. БХКС-нин сәдри вә харичи ишләр комиссары С. К. Шаумјан, дахили ишләр комиссары П. А. Чапаридзе, х.т. ишләри комиссары И. Т. Фиолетов, шәһәр тәсәррүфаты комиссары Н. Н. Нәриманов, халг һәрби вә дәниз ишләри комиссары Г. К. Корганов, әдлиjјә комиссары А. Б. Каринјан (Габриелјан), маариф комиссары Н. Н. Колесникова тәсдиг едилмишди. М. Ә. Әзизбәјов Бакы губ.-нын комиссары тәʼјин олунду. Бир гәдәр сонра әмәк комиссары Ј. Д. Зевин вә торпаг комиссары М. Һ. Вәзиров (сол есер) тәʼјин едилдиләр. БХКС-нин тәркибиндә нәгл., почт вә телеграф, малиjјә вә әрзаг комиссарлыглары да јарадылмышды. БХКС-нин, 1918 ил мајын 1-дә бурахдығы бәјаннамәдә Совет һакимиjјәтинин гаршысында дуран вәзифәләр мүәjјән едилирди. Бурада Бакы пролетариаты илә Азәрб. зәһмәткеш кәндлиләринин иттифагыны мөһкәмләндирмәк зәрурилjјәти, БХКС-нин Фәһлә, Әскәр вә Матрос Депутатлары Совети гаршысында мәсʼул олмасы вә Үмумрусија ХКС-нин бүтүн декретләрини вә сәрәнчамларыны јерли шәраитә ујғун һәјата кечирәчәји көстәрилирди. БХКС-нин ән мүһүм вәзифәләриндән бири Бакы фәһләләрини вә губернијанын јохсул кәндлиләрини бүтүн Русијанын фәһлә вә кәндлиләри илә мүмкүн гәдәр даһа сых бирләшдирмәк иди.

БХКС гыса мүддәтдә совет дөвләт апаратынын вә сосиалист игтисадиjјаты әсасларынын јарадылмасы, мәдәниjјәтин инкишафы, дахили вә харичи дүшмәнләрә гаршы силаһлы мүбаризәнин тәшкили вә с. саһәләрдә хејли иш көрмүшдү (бах *Бакы коммунасы*). БХКС 1918 ил 11—12 мај тарихли декретлә көһнә милиси бурахды вә јени, фәһлә-кәндли милисинин тәшкилинә башлады. Халг Дахили Ишләр Комиссарлығы рәһбәрлијини мөһкәмләндирмәк вә әксингилаба гаршы мүбаризәни гүввәтләндирмәк мәгсәди илә мајын 9-да М. Ә. Әзизбәјов вә Ф. А. Чикало халг дахили ишләр комиссарынын мүавини, Б. Сәрдаров вә Л. Д. Гогоберидзе исә комиссарын мүвәккилләри тә'јин едилдиләр. 26 мај декрети илә көһнә әдлијјә органлары ләғв едилди, јени гәза вә маһал халг мәһкәмәләри тәшкил олунмаға башланды, һәрби трибуналлар јарадылды. Мајын 18-дә Азәрб. балыг сәнајесинин, ијунун 2-дә нефт сәнајесинин, ијунун 5-дә Хәзәр тичарәт донанмасынын миллиләшдирилмәси һаггында декрет верилди. БХКС фәһләләрин әмәк шәраитинин вә мадди вәзијјәтинин јахшылашдырылмасына гајғы көстәрәрәк, 8 саатлыг иш күнү мүәјјән етди, әмәк һаггыны артырды, әмәјин мүһафизәси үзрә бир сыра тәдбир һәјата кечирди. Лакин дашнак, есер вә меншевикләрин хәјанәти вә харичи һәрби мүдахилә нәтичәсиндә БХКС 1918 ил ијулун 31-дә Бакы Советинин ичласында өз сәлаһијјәтиндән әл чәкди. Бакыда Совет һакимијјәти мүвәггәти јыхылды (бах һәмчинин *Бакы комиссарлары*).

Әд.: Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Азәрбајчан тарихи, ч. 3, һ. 1, Б., 1973; Ибраһимов З. И., В И. Ленин вә Азәрбајчанда сосиалист ингилабынын гәләбәси, Б., 1970..

БАКЫ ХАЛГ МААРИФИ ИНСТИТУТУ—үмумтәһсил мәктәбләри, мәктәбәгәдәр вә мәктәбдәнкәнар ушаг мүәссисәләри үчүн мүәллим вә тәрбијәчи һазырлајан, онларын ихтисасыны тәкмилләшдирән али мәктәб. 1922 илдә јарадылмышды. Мәктәбәгәдәр, мәктәб вә мәктәбдәнкәнар шө'бәләри вар иди. Дәрсләр Азәрб.,рус вә ермәни дилләриндә кечирилирди. Тәһсил мүддәти 3 ил иди. Ин-т 1924 илдә АДУ-нун педагожи факүлтәси илә бирләшдирилди.

БАКЫ ХАНЛЫҒЫ—18 әсрин 40-чы илләриндә Абшерон ј-а-нда јаранмыш феодал дөвләти. Б.х.-на 39 кәнд дахил иди. Б.х.-нын тәсәррүфатында нефт, дуз вә зә'фәран истеһсалы, бағчылыг, үзүмчүлүк, бостанчылыг, балыгчылыг, малдарлыг вә с. әсас јер тутурду. Бурада тохучулуг, зәркәрлик, бојагчылыг вә с. сәнәт саһәләри инкишаф етмишди. Ханлыгда олан нефт гујуларынын сајы 18 әсрин орталарында 50-дән чох иди. 19 әсрин әввәлиндә исә онларын сајы 100-ә чатмышды; илдә 240 мин пуддан чох нефт чыхарылырды. Ханлыгда нефт гујулары, базарлар, дүканлар вә с. илтизама верилирди. Ханлығын мәркәзи олан Бакы ш. Авропа өлкәләри, Русија, Иран, Һиндистан вә с. илә транзит тичарәтдә мүһүм рол ојнајырды. Нефт, дуз вә зә'фәран тичарәтдә әсас јер тутурду. Б.х.-нда Русија, Һиндистан вә с. өлкәләрдән кәлмиш тачирләрә дә раст кәлмәк олурду. Бакыда пул кәсилирди. Б.х.-нда бүтүн һакимијјәт, торпаг, јералты вә јерүстү сәрвәтләр хана вә онун аилә үзвләринә мәхсус иди. Ханлыгда мөвчуд олан малчәһат, төјчү, даруғалыг, вәзирлик вә с. кими онларча верки әһали үчүн ағыр јүк иди.

Б.х.-нын илк ханы I Мирзә Мәһәммәдин дөврүндә [1747—68] Иран гәсбкарларынын һакимијјәти заманы тәнәззүлә уғрамыш игтисадијјат нисбәтән дирчәлмиш, тичарәт инкишаф етмишди. I Мирзә Мәһәммәд Хәзәр дәнизиндә кәмичилијин инкишафына хүсуси диггәт јетирирди. Онун оғлу Мәлик Мәһәммәдханын һакимијјәти дөврүндә [1768 — 84] Б. х. мүстәгиллијини итирди. Шимал-Шәрги Азәрб. торпагларыны Губа ханлығы әтрафында бирләшдирмәк уғрунда мүбаризә апаран Фәтәли хан Б. х.-ны өзүндән асылы вәзијјәтә салмаг мәгсәди илә бачысы Хәдичә Бикәни Бакы ханы Мәлик Мәһәммәд хана әрә верди. Мәлик Мәһәммәд ханын вәфатындан сонра оғлу II Мирзә Мәһәммәд [1784—91] Бакы ханы олду.

Фәтәли ханын өлүмүндән сонра (1789) Губа ханлығы әтрафында бирләшдирилмиш ханлыглар, о чүмләдән Б.х. өзләрини мүстәгил е'лан етдиләр. Ханлыгда һакимијјәт уғрунда II Мирзә Мәһәммәд ханла әмиси Мәһәммәдгулу хан арасында мүбаризә башланды. Губа ханлығындан көмәк алан Мәһәммәдгулу хан галиб кәлди вә өзүнү хан е'лан етди. Онун өлүмүндән сонра (1792) Б.х.-нда һакимијјәт уғрунда јенидән мүбаризә башланды. Бу мүбаризәдә галиб кәлән Мәһәммәдгулу ханын гардашы оғлу Һүсејнгулу хан һакимијјәти әлә алды.

Һүсејнгулу ханын [1792—1806] дөврүндә Азәрб.-ын бејнәлхалг вәзијјәти чох мүрәккәб иди. *Аға Мәһәммәд шаһ Гачар* Азәрб.-а һүчума һазырлашырды. Чар Русијасы да Хәзәрсаһили вил.-ләри, о чүмләдән Б.х.-ны тутмаға чалышырды. Белә бир шәраитдә һакимијјәтини сахламаға чалышан Һүсејнгулу хан Русијанын һимајәсини гәбул етди вә II Јекатерина 1793 ил апрелин 19-да бу барәдә фәрман верди. Лакин Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын Азәрб.-а јүрүшү заманы (1795) бу әлагәләр кәсилди. Бир гәдәр сонра Азәрб.-ын бә'зи ханлары кими Бакы ханы да өз елчисини Русијаја јоллады. Ханларын хаһишини нәзәрә алан II Јекатерина 1796 илдә Русија гошунларыны Азәрб.-а көндәрди. Һүсејнгулу хан јенидән Русијанын һимајәсини гәбул етди. Хәзәрдәки Русија донанмасы Бакы лиманына дахил олду. II Јекатеринанын өлүмүндән (1796) сонра Русија гошунлары Азәрб.-дан кери чағырылды. Һакимијјәтини сахламаға чалышан Һүсејнгулу хан 1797 илдә Шушаны зәбт етмиш Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын јанына кедәрәк она табе олдуғуну билдирди. Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын өлүмүндән сонра Иранда һакимијјәти әлә алан Фәтәли шаһ вә Русија чары I Александр Азәрб.-ы, о чүмләдән Б.х.-ны тутмаға чан атырдылар. Русијанын даһа күчлү олдуғуну нәзәрә алан Һүсејнгулу хан 1803 илдә Русијанын һимајәсини гәбул етди. Лакин чох кечмәдән Бакы вә Шамахы ә'јанларынын тәзјиги илә Русијанын һимајәсиндән бојун гачырмаға (1804) мәчбур олду. Бир сыра Азәрб. ханлығыны Русијаја бирләшдирмиш кен. П. Д. Сисиановун гошуну Б.х.-на һүчум етди. О, Бакыны тәслим етмәк һаггында Һүсејнгулу ханла данышыг апардығы заман өлдүрүлдү (1806, феврал); рус гошунлары кери чәкилди. 1806 илдә октјабрын әввәлиндә Русија гошуну јенидән Бакыја дахил олду. Октјабрын 3-дә Б.х. ләғв олунду; онун әразиси Русијаја бирләшдирилди.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Бакыханов А., Күлүстани-Ирәм, Б., 1951; Ашурбейли С., Очерк истории средневекового Баку, Б., 1964; Абдуллаев Г. Б., Из истории северо-восточного Азербайджана в 60—80-х годах XVIII в., Б., 1958; јенә онун, Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Б., 1965.

БАКЫ ХОРЕОГРАФИЈА МӘКТӘБИ—респ.-да хореографија кадрлары һазырлајан орта ихтисас мәктәби. 1923 илдә Азәрб. опера театры нәздиндә тәшкил едилмиш балет студијасы әсасында јарадылмышдыр. 1933 илдә студија балет мәктәбинә чеврилмиш, 1936 илдән хореографија техникуму адланмышдыр. 1937 илдән индики адыны дашыјыр. Илк илләрдә мәктәбдә Н. Сапарова, Т. Амираго, Т. Гласс, Г. Јазвински, А. вә В. Урусова бачылары вә б. дәрс демишдир. Мүасир Азәрб. балет артистләринин һазырланмасында педагоглардан Г. Алмасзадә, Л. Вәкилова, И. Кагарлитскаја, К. Баташов, А.Таирова, А. Акопов вә б.-нын хидмәти вар. 1976/77 дәрс илиндә балет артистләри (тәһсил мүддәти 8 ил) вә халг рәгс ифачылары (тәһсил мүддәти 5 ил) шө'бәләриндә 198 тәләбә тәһсил алыр. Ихтисас фәнләри илә јанашы үмумтәһсил фәнләри дә кечилир. 1976 иләдәк мәктәб тәгр. 340 кадр һазырламышдыр. ССРИ халг артисти Г. Алмасзадә илк тәһсилини бурада алмышдыр. ССРИ халг артисти Л. Вәкилова, Азәрб.ССР халг артистләри К. Баташов, Р. Ахундова, М. Мәммәдов, Күрч.ССР халг артисти В. Сигнадзе, Укр.ССР халг артисти И. Михајличенко вә б. бу мәктәбин јетишдирмәләридир.

БАКЫ ҺАВА ҺҮЧУМУНДАН МҮДАФИӘ ДАИРӘСИ (БҺҺМД)—ССРИ Һава Һүчумундан Мүдафиә (ҺҺМ) гошунларынын оператив бирләшмәси. Бакы ҺҺМ р-ну әсасында јарадылмышдыр (1954, ијун). Гафгаз ҺҺМ гошунларынын тарихи Бакы коммунасынын (1918) вә 1920—21 илләрдә Загафгазијада фәалијјәт көстәрмиш XI Гызыл Ордунун зенит-артиллерија һиссәләри вә гырычы авиасија дәстәләриндән башлајыр. 30-чу илләрин 2-чи јарысындан е'тибарән Бакы р-ну ҺҺМ гүввәләринин хусуси јарадылмыш 3-чү корпусу тәрәфиндән горунурду. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә вә мүһарибәдән сонракы дөврдә ҺҺМ вәзифәләрини Загафгазија ҺҺМ зонасы (1941—44), Загафгазија ҺҺМ чәбһәси (1944—45), Бакы ҺҺМ ордусу вә Бакы ҺҺМ р-ну (1948—54) јеринә јетирирди. Гафгаз ҺҺМ гошунлары Бөјүк Вәтән мүһарибәси кедишиндә Түркијә вә Иран сәрһәдләриндән Ашағы Дона, Гара дәниздән Хәзәр дәнизинә гәдәр олан бөјүк әразидә әмәлијјат апармыш, гошун бөлмәләринин ҺҺМ гүввәләри вә ҺҺГ гырычы авиасијасы илә биркә јүзләрлә дүшмән тәјјарәсини вуруб салмыш, мүһүм објектләрин горунмасыны тә'мин етмишләр. Гафгаз уғрунда вурушмада (1942—43) гуру гошунларыны вә база мәнтәгәләриндә Гара дәниз донанмасы гүввәләрини дә мүһафизә етмишдир. Даирәнин тәркибинә дахил олан бир чох һиссәнин, о чүмләдән 13 Совет Иттифагы Гәһрәманы јетишдирмиш гвардија гырычы авиасија полкунун дөјүшчүләри Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә мүхтәлиф чәбһәләрдә јүксәк дөјүш усталығы вә әскәри икидлик көстәрмишләр. Совет Иттифагы Гәһрәманлары баш лејтенант И. М. Полјаков вә кичик лејтенант А. В. Добродетскинин адлары даирә һиссәләри шәхси һеј'әтинин сијаһыларына әбәди дахил едилмишдир. Даирә өз вәзифәләрини силаһлы гүввәләрин дикәр гүввә вә васитәләри илә сых гаршылыглы әлагәдә јеринә јетирир. Даирәнин тәркибиндә өлкә ҺҺМ гошунларынын бүтүн нөвләри вар. Онлар мүхтәлиф типли вә мәгсәдли мүасир зенит ракетләри, сәсдәнити гырычы-тутучу тәјјарәләр, мүхтәлиф кәшфијјат вә һәдәфкөстәрән радиотехники комплексләр, һәмчинин автоматлашдырылмыш идарә системләри илә тәчһиз едилмишдир. Өлкәнин мүдафиәсинин мөһкәмләндирилмәси ишиндә бөјүк әмәјинә, дөјүш вә сијаси һазырлыг саһәсиндә газандығы наилијјәтләрә көрә даирә Гырмызы Бајраг ордени илә тәлтиф олунмушдур (1975). Күндәлик «На страже»(1934 илдән)гәзети нәшр едилир.

Әд.: Бакинский округ противовоздушной обороны. Ист. очерк. 1920—1974, Б., 1974.

«БАКЫ ҺӘЈАТЫ»—Бакыда Азәрб дилиндә нәшр едилмиш демократик истигамәтли һәфтәлик сијаси, ичтимаи, әдәби вә игтисади гәзет (1912). Дөрд нөмрәси (илк нөмрәси 22 ијулда, сонунчу нөмрәси исә 8 сентјабрда) чыхмышдыр. Гәзетдә Һ. Султанов, Д. Бүнјадзадә, С. Әфәндијев вә б., ингилабчыларын капиталист истисмарыны ифша едән, фәһлә вә кәндлиләрин һәјатына даир материаллар да дәрч едилирди. Рәсми редактору вә нашири Һ. Әбдүлһәсән иди; әслиндә исә И. *Әбиловун* редакторлуғу илә чыхырды.

БАКЫ ЧИҺАЗГАЈЫРМА ЗАВОДУ—ССРИ чиһазгајырма сәнајеси мүәссисәси. 1941 илдә јарадылмышдыр. Респ.-да илк чиһазгајырма мүәссисәсидир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Бакынын машынгајырма з-длары үчүн мүхтәлиф аләт вә аваданлыг истеһсал едирди. Мүһарибәдән сонра з-д, әсасән, нефт вә газ гујуларынын газылмасында истифадә олунан килли мәһлулларын физики тәдгиги үчүн, башлыча олараг пневматиканын көмәји илә техноложи просесләрә нәзарәт едән, онлары тәнзимләјән чиһазлар вә сәјјар кеофизика аваданлығы истеһсалы саһәсиндә ихтисаслашмышдыр. 1974 илдән телемеханика вә автомат гурғуларында ишләдилән мә'мулат да истеһсал едир. З-д үмумијјәтлә 70 адда мәһсул бурахыр. Бир сыра чиһазлар (динамограф, планиметр вә с.) ССРИ-дә јалныз бу мүәссисәдә һазырланыр. З-дун планиметр чиһазы Дөвләт кејфијјәт нишаны илә бурахылыр (1975). Онунчу бешилликдә з-д јенидән гурулачагдыр.

БАКЫ ШӘҺӘР ДУМАСЫ—ингилабдан әввәл шәһәр бәләдијјә идарәсинин сәрәнчамверичи органы. Чар сенатынын 1877 ил 24 мај тарихли фәрманына әсасән 1878 илдә јарадылмышды. Чар һөкумәтинин шәһәрләр һаггындакы 1870 ил 16 ијун гануну Бакыда 8 ил сонра, һәм дә јарымчыг сурәтдә тәтбиг едилмишди. Бакынын илк шәһәр думасына 72 (сонралар 75) нәфәр үзв сечилмишди; Б.ш.д.-нын үзвләри 4 ил мүддәтинә хүсуси сечки ичласларында сечилирдиләр. Дума үзвлүјүнә анчаг дашынмаз әмлакы олан вә ја гијмәти 1500 манатдан аз олмамаг шәрти илә тичарәт вә ја сәнаје мүәссисәләринә малик, 25 јашындан јухары шәхсләр сечилә биләрдиләр. Гадынлар сечки һүгугундан мәһрум идиләр. Сечки һүгугунун мәһдудлуғу нәтичәсиндә дума сечкиләриндә әһалинин анчаг 2—3%-и иштирак едә билирди. Б.ш.д.-нда азәрбајчанлыларын сајы үзвләрин үмуми сајынын јарысындан чох олмамалы иди. 1892 ил ганунуна көрә Б.ш.д. үзвләринин $^{1}/_{3}$-и 1900 илдә исә јарысы христианлардан сечилә биләрди. Думаја шәһәр бәләдијјә идарәсинин рәиси сәдрлик едирди.

Башга учгар шәһәрләрдә олдуғу кими, Бакыда да зәһмәткешләр өзүнүидарә органларында иштирак етмәк һүгугундан мәһрум идиләр. Дума үзвлүјүнә, башлыча олараг, ири нефт сәнајечиләри, тачирләр, ф-к, кәми саһибләри вә б. сечилирдиләр. Мәс., Һ. З. Тағыјев, М. Нағыјев, Г. Лианозов, И. Һачынски, А. О. Гукасов, К. И. Хатисов вә б. милјончулар мүхтәлиф илләрдә Б.ш.д.-нын үзвләри олмушлар. Б.ш.д.-на мүхтәлиф вахтларда М. Әзизбәјов, Азәрб.-ын демократик зијалы нүмајәндәләриндән Һ. Б. Зәрдаби, Һ. Б. Маһмудбәјов вә б. да үзв сечилмишләр.

Б.ш.д. сырф тәсәррүфат мәсәләләри—абадлашдырма, тичарәт, јанғына гаршы еһтијат тәдбирләри көрүлмәси, шәһәр веркиләринин тә'јин едилмәси, јығылмасы, хәрчләнмәси вә с. илә мәшғул олурду. Шәһәр бәләдијјә органлары губернатор вә дахили ишләр назиринин нәзарәтинә верилмишди. Беләликлә, бу идарәләр, әслиндә, һөкумәтин јерли тәсәррүфат мәсәләләринә бахан јардымчы органы иди.

Бакыда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра 1918 ил апрелин 10-да Бакы вә онун р-нларынын Ингилаби Мүдафиә Комитәсинин декрети илә Б.ш.д. ләғв олунду. Мүсават һөкумәти Б.ш.д.-ны бәрпа етмишди. Б.ш.д. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра ләғв олунду.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Свод законов Российской империи, кн. 1, ч. 2, СПБ, 1911; Рабочее движение в Азербайджане в годы нового революционного подьема (1910—14). ч 2, Б., 1967.

«БАКЫ ШӘҺӘРИ ФӘҺЛӘЛӘРИНӘ»—В. И. Ленинин 1922 ил октјабрын 6-да јаздығы мәктуб; Бакы нефт мә'дәнләринин вәзијјәти барәдә октјабрда «Азәрнефт»ин идарә һеј'әтинин сәдри А. П. Серебровски илә сөһбәтдән сонра јазылмышдыр (Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 379). 1922 ил нојабрын 7-дә «Бакински рабочи» гәзетиндә чап олунмушдур. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра әсас мәсәлә дағылмыш нефт сәнајесинин бәрпасы, Совет Русијасыны, бүтүн Совет респ.-ларыны нефтлә тә'мин етмәк иди. Бу чох мүһүм бејнәлмиләл әһәмијјәтли вәзифәнин һәллиндә Бакы фәһләләри чидди чәтинликләрлә гаршылашырды: аваданлыг, әрзаг чатышмыр, әксингилабчыларын саботаж вә тәхрибатчылығы вәзијјәти даһа да мүрәккәбләшдирирди. В. И. Ленин Азәрб. нефт сәнајесинин бәрпасына, Бакы нефтчиләринин madди вәзијјәтинин јахшылашдырылмасына чох бөјүк диггәт јетирир, респ.-нын коммунист вә фәһләләринин нефт уғрунда мүбаризәсини истигамәтләндирир, онлара мәсләһәтләр верир, фәдакар әмәјә руһландырырды. Мәктубда В. И. Ленин Бакы фәһләләринә мүрачиәтлә јазырды: «Сизә өз аловлу саламымы көндәрәрәк, хаһиш едирәм јахын вахтла һәр васитә илә давам кәтирәсиниз. Илк заманлар бизим үчүн хүсусилә ағырдыр. Сонра јүнкүл олачагдыр. Биз нечә олурса-олсун гәләбәјә наил олмалыјыг вә наил олачағык».

1922 ил октјабрын 15-дә 11-чи Бакы партија конфрансы, ишинин гуртармасына бахмајараг, А. П. Серебровскинин мә'рузәсини вә В. И. Ленинин мәктубуну динләмәк үчүн јенидән топланды. Мәктуб Бакы фәһләләринин әмәк чошғунлуғуна сәбәб олду. Нефтчиләр 1923 илин тапшырығыны мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмәк, мә'дәнләри өз гүввәләри илә бәрпа етмәк һаггында өһдәликләр көтүрдүләр. 1922 илин ахырында күндәлик нефт һасилаты 360 мин пуддан 560 мин пуда чатдырылды. Нефт сәнајесинин бәрпасындакы мүвәффәгијјәтләринә көрә 1-чи Загафгазија Советләр гурултајы (1922,декабр) Бакы фәһләләрини ЗСФСР-ин Гырмызы Бајраг ордени илә тәлтиф етди.

БАКЫ ШИН ЗАВОДУ, Азәрбајчан КП-нин 40 иллији ад.—ССРИ нефтајырма вә нефт-кимја сәнајеси мүәссисәси. Тикинтисинә 1956 илдә башланмыш, 1959 илин нојабрында ишә дүшмүшдүр. Јүк вә миник автомобилләри, к.т. машынлары вә мотосиклет үчүн шин һазырлајыр, көһнәләрини бәрпа едир. З-дда истифадә олунан хаммалын мүәјјән һиссәси (синтетик каучук, мүхтәлиф нөв дуда) респ.-да истеһсал олунур. З-дда, өлкәдә илк дәфә олараг, форматор-вулканизатор истисмара бурахылмыш, шин истеһсалында диафрагмадан истифадә едилмишдир. 1969—71 илләрдә, ССРИ-дә илк дәфә олараг, шинләрин вулканизасијасы үчүн лајиһәләшдирилмиш ахын хәтт Б.ш.з.-нда гурашдырылмышдыр. Б.ш.з. јүксәк дәрәчәдә механикләшдирилмиш вә автоматлашдырылмышдыр. З-дун «650-16» вә «310-406» моделли шинләри Дөвләт кејфијјәт нишаны илә бурахылыр (1976, сентјабр). Онунчу бешилликдә з-д јенидән гурулачагдыр.

«БАКЫ»—«БАКУ» — күндәлик ахшам гәзетләри. АКП Бакы Комитәси вә Бакы Шәһәр Зәһмәткеш Депутатлары Советинин органлары. «Бакы»нын илк нөмрәси 1958 ил јанварын 10-да, «Баку»нунки исә 1963 ил ијунун 1-дә чыхмышдыр. Респ. пајтахтынын игтисади, ичтимаи-сијаси вә мәдәни һәјатыны кениш ишыгландырыр, өлкәмиздә вә дүнјада баш верән мүһүм һадисәләр һаггында јазылар дәрч едир. Күндәлик тиражлары, мүвафиг олараг, 99 вә 45 мин нүсхәдир (1976).

БАКЫ—БАТУМИ НЕФТ КӘМӘРИ—өлкәдә илк магистрал нефт кәмәри. Бакыдан Батума керосин вурмаг мәгсәди илә рус мүһәндиси вә алими В. Г. Шуховун рәһбәрлији алтында 1896—1906 илләрдә чәкилмиш, 1907 илдән даими истисмара бурахылмышдыр. 1930 илдән хам нефт вурулур. Бакы илә Батуми арасындакы д.ј. хәтти бојунча узаныр. Нефт кәмәринин уз. 867 *км*-дир (1975). Кәмәрбоју 2 саһә контору (бири Азәрб.ССР Кировабад ш.-ндә, дикәри Күрч.ССР Хашури р-нунда), 1 баш вә 13 аралыг нефтвурма ст. вә Батуми ш.-ндә гәбул олунан нефти нефтајырма з-дуна вуран идарә пулту вар. Загафгазија магистрал нефт кәмәрләри идарәсинин нәздиндәдир (Бакы).

Азәрб.-да Совет һакимијјәти гуруландан сонра нефт сәнајесинин инкишафы вә нефт мәһсуллары ихрачатынын сүр'әтлә артмасы Бакы илә Батуми арасында икинчи нефт кәмәринин чәкилмәси зәруријјәтини доғурду. *Азәрнефт* 1927 илдә Батумда нефтајырма з-ду тикинтисинә, 1928 илдә исә ондүјмәли икинчи нефт кәмәринин (уз. 822 *км*) чәкилишинә башлады. 1930 ил февралын 13-дә нефт кәмәри истифадәјә верилди. Лакин Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә өлкәнин ч.-ундакы нефтајырма з-дларынын мәһсулларыны Һәштәрхандан Саратова вурмаг мәгсәди илә чәкилән кәмәри бору илә тә'мин етмәк чәтинлији олдуғундан Б.—Б. н.к.-нин икинчи хәтти сөкүләрәк (1942) ораја дашынды.

Бакыдан Батумијә, әсасән, Гарадағ, Бибиһејбәт, Умбакы, Газанбулаг саһәләриндә чыхарылан нефт, һәмчинин Грозныдан Бакыја кәтирилән нефт вурулур. 1956—64 илләр әрзиндә кәмәрин нефтвурма ст.-ларында әсас вә көмәкчи аваданлыг јениләшдирилмишдир.

БАКЫ—КРАСНОВОДСК БӘРӘ ЈОЛУ—Хәзәр дәнизинин Бакы вә Красноводск портлары арасында дәниз јолу. 1962 илдә ачылмышдыр. Уз. 306 *км*. Бу јолда «Совет Азәрбајчаны», «Совет Түркмәнистаны» «Совет Өзбәкистаны», «Һәмид Султанов» вә «Совет Газахыстаны» кәми-бәрәләри ишләјир. Кәми-бәрәләр мәсафәни 12 саата гәт едир. Һәр бири онларла вагон вә 350 сәрнишин көтүрә билир. Кәми-бәрәләр јүк дөврijјәсини артырмагла, јүквурма вә јүкбошалтманын маја дәјәрини ашағы салыр.

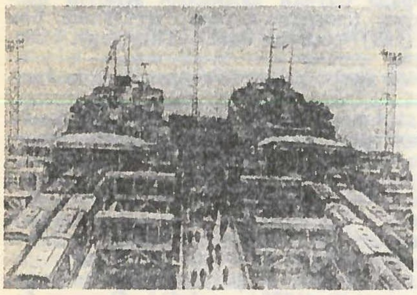
Кәми-бәрәләрин јүкләнмәси.

БАКЫ—САБУНЧУ ЕЛЕКТРИК ДӘМИР ЈОЛУ—Азәрб. д.ј.-нун електрикләшдирилмиш саһәсинин 1967 иләдәк ады. Бах *Азәрбајчан дәмир јолунун Абшерон шәһәрәтрафы саһәси.*

БАКЫХАНОВ Аббасгулу Аға [әдәби тәхәллүсү—Г ү д с и; 3.7.1794, Бакы јахынлығындакы Хилә (индики Әмирчан) к.—1847, Мәккә јахынлығында]—Азәрб. алими, шаир, маарифпәрвәр. Бакы ханы II Мирзә Мәһәммәдин [1784—91] оғлудур. Кәнчлијиндә мүкәммәл тәһсил алмыш Б. фарс вә әрәб дилләрини, классик әдәбијјаты, илаһијјаты дәриндән өјрәнмишди.

1820 илдә Б. Әлаһиддә Гафгаз Корпусунда һәрби гуллуға кирмиш, рус дилинә јахшы јијәләндикдән сонра баш командасынын дәфтәрханасына Шәрг дилләри мүтәрчими тә'јин олунмуш (1822), рус ордусунда полковник (1842) рүтбәсинәдәк јүксәлмишди. 1826—29 илләрдә Русијанын Иран вә Түркијә илә мүһарибәләриндә, Түркмәнчајда Русија—Иран сүлһ данышыгларында иштирак етмишди. М. Ш. Вазеһ, И. Б. Гутгашынлы, М. Ф. Ахундов, рус јазычыларындан А. С. Грибоједов, А. С. Пушкин, А. А. Бестужев (Марлински), В. К. Күхелбекер, ермәни јазычысы Х. Абовјан, күрчү јазычыларындан А. Чавчавадзе, Г. Орбелиани, Н. Бараташвили, полјак шаири Т. Л. Заблотски вә б. илә јахын таныш вә дост олмушдур.

Б.-ун фарс дилиндә јазылмыш «Күлүстани-Ирәм» (1841) әсәри Азәрб. тарихшүнаслығынын инкишафында чох бөјүк рол ојнады. Әсәр Азәрб. вә Дағыстан тарихинин гәдим заманлардан 1813 иләдәк дөврүнү әһатә едир. Б. антик дөвр, рус, ермәни, күрчү вә Шәрг мәнбәләриндән истифадә етмиш, Азәрб. вә Дағыстан тарихинә даир сәнәдләр топламышдыр. «Күлүстани-Ирәм»дә Албанија (Гафгаз), Бабәк һәрәкаты, Ширваншаһлар, монгол һүчумлары, Гарагојунлу вә Аггојунлу дөвләтләри, Азәрб. ханлыглары, онларын Русијаја бирләшдирилмәси вә с. һаггында мә'лумат вардыр. Әсәрдә Азәрб. вә Дағыстан халгларынын ичтимаи һагсызлыға гаршы мүбаризәси дә өз әксини тапмышдыр. Б. тарихи һадисәләрин шәрһиндә идеалист олмуш, әсасән, шаһларын, ханларын вә б. шәхсијјәтләрин фәалијјәтини тәсвир етмиш, халг күтләләринин ролуну демәк олар ки, көстәрмәмишдир.

Б.-ун «Күлүстани-Ирәм» әсәрини М. Казым бәј, көркәмли шәргшүнаслардан М. И. Броссе, Б. А. Дорн вә б. јүксәк гијмәтләндирмишләр. 1843—44 илләрдә Б. әсәри өзү рус дилинә тәрчүмә етмишдир. «Күлүстани-Ирәм» илк дәфә 1926 илдә русча, 1951 илдә исә Азәрб. дилиндә чап олунмушдур. 1970 илдә әсәрин елми-тәнгиди мәтни нәшр едилмишдир. Б. археолокија, дилчилик, нумизматика, етнографија, топонимика мәсәләләри илә дә марагланмышдыр.

Б.-ун дини, фәлсәфи вә әхлаги бахышлары «Ријаз үл-гүдс», «Тәһзиб үл-әхлаг», «Китаби-нәсајеһ», «Ејн үл-мизан» әсәрләриндә, һабелә «Мишкат үл-әнвар» поемасында шәрһ олунмушдур. Шәрг илаһијјатчыларына әсасланан Б. ислам дининин әсас еһкамларыны мүдафиә етмишдир. 17 әсрин метафизикләри кими Б. да фәлсәфәнин предметини елмин предметиндән тамамилә фәргләндирмиш, фәлсәфәни варлығын фөвгәлһисси принсипләри һаггында елм һесаб етмишдир. Б.-а көрә аллаһ әввәлчә үч әбәди башланғыч—ағыл, гәләм вә нур јаратмышдыр ки, бунларын биринчиси кенишлик вә әһатәлилијин, икинчиси низам вә аһәнкин, үчүнчүсү «јаранма вә гајытманын» рәмзидир.

Б. *вәһдәти-вүчуд* тә'лиминә тәрәфдар чыхараг белә бир мүлаһизә јүрүдүрдү ки, варлығы «мүмкүн» олан—керчәк дүнја, варлығы «зәрури» олан аллаһдыр; «мүмкүн варлыг» «зәрури варлыгдан», јә'ни чохлуг тәкдән јаранмышдыр, јаранма вә мәһволма анчаг керчәк дүнјаја аиддир, чүнки һәрәкәт «мүмкүн варлыгын» ајрылмаз сифәтидир. Бунунла јанашы, Б. дүнјаны натуралист мөвгедән изаһ едәрәк көстәрмишдир ки, бүтүн чисимләр вә шејләр дөрд үнсүрүн—һава, од, торпаг вә сујун гатышығындан ибарәтдир, бурада тәбии «низам», «мүвазинәт» вә «сәбәбијјәт» вар.

Б. етикаја «мә'нәвијјат фәлсәфәси» кими бахмыш, әсас диггәти мүсбәт әхлаги кејфијјәтләрин шәрһинә јетирмишдир. Б.-а көрә, көзәл әхлаг ишдә вә һәрәкәтдә орта һәдди көзләмәкдир. Б. доғручулуг, вичдан, намус, әдаләт, тәвазөкарлыг, достлуг, гәнаәтчиллик вә аличәнаблығы көзәл әхлаги сифәтләр һесаб едир, тә'лим-тәрбијә ишиндә тәчрүбә, билик вә әмәјин ролуна јүксәк гијмәт верирди. Давраныш, данышыг вә үнсијјәт гајдалары һаггында Б.-ун нәсиһәтләри расионалист характер дашыјыр. Б. етикасына гәдим јунан вә ислам әхлаг нәзәријјәчиләринин тә'сири олмушдур. Б. мәнтигә әглин ме'јары кими бахмыш, онун идракда ролуна бөјүк әһәмијјәт вермиш, анлајыш, мүһакимә вә әгли нәтичәнин мүхтәлиф нөвләрини мүфәссәл тәһлил етмишдир. Б. бүтүн мәнтиги ики һиссәјә (тәсәввүрә вә тәсдигә) ајырмыш, әгли нәтичәләрин зәнкинлијини силлокизмин мүхтәлиф нөвләри илә мәһдудлашдырмыш, индуксијаны һөкмләрин доғрулуғуну әсасландыран метод һесаб етмишдир. Шәрг мәнтигчиләриндән фәргли олараг, Б. идрак формаларынын мәзмунча да һәгигәтә ујғунлуғуну тәләб етмишдир. Б.-ун мәнтигинә Аристотелин тә'сири олмушдур.

Б. астрономија илә дә мәшғул олмуш, гәдим јунан вә әрәб астрономларынын әсәрләрини охумуш, Н. Коперник, И. Нјутон, Г. Галилеј, И. Кеплер вә б. алимләрин бахышлары илә таныш олараг, *дүнјанын һелиосентрик системи* тә'лимини мүдафиә едән «Әсрар үл-Мәләкут» әсәрини јазмышдыр.

Илк Азәрб. маарифчиләриндән олан Б. рус вә Авропа мәдәнијјәти илә танышлыгдан сонра бир даһа јә'гин етмишдир ки, «мал вә дөвләт һәр һалда пуч олачаг, ихтијар вә игтидар әлдән кедәчәкдир... Шәхси ләјагәт олмадан нәсәб вә сүлалә шәрафәти гүрбәтдә намә'лум, вәтәндә исә мәзәммәтә мә'руздур. Бунлара тәкјә етмәк мә'насыздыр. Е'тибар едиләчәк вә архаланачаг бир дөвләт варса, о да һәр бир һалда елм вә адабдан ибарәтдир» (Күлүстани-Ирәм, Б., 1951, сәһ. 222).

Б.-ун чоғрафија саһәсиндә дә хидмәтләри вар. Б. 1828 илдә Гарабағы өјрәнән комиссијанын тәркибиндә олмуш вә Русија—Иран сәрһәдини мүәјјәнләшдирән комиссијанын ишиндә фәал иштирак етмишдир. Вәзифәси илә әлагәдар Б. чохлу сәјаһәтдә олмушдур. Сәјаһәтләри заманы Азәрб., Күрчүстан, Ермәнистан, Дағыстан вә с. јерләр һаггында мә'лумат топламышдыр. Б. 1833 илдә Русија, Украјна, Полша, индики Прибалтика респ.-ларынын әразисини, өмрүнүн сон илләриндә исә Мисир, Әрәбистан вә с. јерләри кәзмишдир. Б.-ун «Кәшф үл-гәраиб» («Гәрибә кәшфләр») әсәри Американын кәшфинә вә чоғрафи тәсвиринә һәср олунмушдур. О, «Үмуми чоғрафија» адлы әсәр дә јазмышдыр. «Күлүстани-Ирәм» әсәринин мүгәддимәсиндә Азәрб. вә Дағыстанын гыса чоғрафи тәсвири верилмишдир.

Б. исте'дадлы шаир, 19 әср Азәрб. әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләриндәндир. Бәдии ирси лирик вә епик әсәрләрдән ибарәтдир. Лирик ше'рләриндә дүнјәви мәһәббәт тәрәннүм олунур. Б.-ун лирик гәһрәманы вәфалы ашигдир. «Тифлис» мүхәммәси вә «Күрчүләр арасында» мәнзум мәктубунда Тифлисин, күрчү гызларынын көзәллији, халглар достлуғу тәрәннүм едилир. Орижиналы тапылмамыш «Фатма тар чалыр» ше'ринин алман дилинә, «Татар нәғмәси»нин исә рус дилинә тәрчүмәси галмышдыр. Б.-ун марағлы сатирик ше'рләри вар. «Тәбриз әһлинә хитаб» ше'ри 19 әср Азәрб. поезијасында задәкан вә руһанийләр әлејһинә илк ичтимаи сатирадыр. «Мишкат үл-әнвар» әсәриндә Б.-ун мәнзум мәктуб вә тәмсилләри топланмышдыр. «Түлкү вә гурд» тәмсилиндә һијләкәрлик, «Чинар вә куду тағы»нда ловғалыг, бөјүјә һөрмәтсизлик тәнгид едилир. «Кәндлинин шаһа шикајәти», «Кәндлинин шаһа төһфәси», «Һинд әфсанәси» әсәрләриндә феодал дүнјасынын зүлм вә зоракылығы тәсвир олунмушдур. «Мират үл-чамал» әсәриндәки «Әрзи-әһвал», «Хәјалын учушу», «Фирәнк мәчлиси» ше'рләри автобиографик характер дашыјыр. Б.-ун «Китаби-Әскәријјә» һекајәси Азәрб. нәсринин илк нүмунәләриндәндир. Әсәрдә ики кәнчин мәһәббәтиндән бәһс олунур, онларын сәадәтинә мане олан феодал гајда-ганунлары тәнгид едилир. Һекајәдәки ше'р парчалары гәһрәманларын характерини, мә'нәви аләмини ачмаға көмәк едир. И. А. Крыловун «Ешшәк вә бүлбүл» тәмсилини Азәрб. дилинә тәрчүмә етмишдир. 1974 илдә Тәбриз Милли китабханасында Б.-ун Азәрб., фарс вә әрәб дилләриндә јаздығы әсәрләриндән ибарәт диваны, һабелә бир нечә ше'ри тапылмышдыр. Б.-ун фарс дилинин ганун вә гајдаларындан бәһс едән «Гануни-Гүдси» (1828) әсәри Загафгазија вә Русијада фарс дилинин илк грамматикасыдыр.

Б. журналистика саһәсиндә дә фәалијјәт көстәрмиш, «Тифлисскије ведомости» (1828 — 32) гәзетинин әмәкдашы, онун фарс дилиндә бурахылан вариантынын редактору, һабелә Гафгаз халгларынын тарих вә мәдәнијјәт мәсәләләринә даир мәсләһәтчиси олмушдур.

Б.-ун бүтүн елми вә әдәби јарадычылығынын әсас гајәси халгын маарифләнмәси олмушдур. Б. мүтәрәгги рус мәдәнијјәтини тәблиғ етмиш, Загафгазија вә Русија халглары арасында достлуг мүнасибәтләринин јаранмасына чалышмышдыр.

Әсәрләри: Күлүстани-Ирәм, Б., 1951; Күлүстани-Ирәм (фарсча елми-тәнгиди мәтн), Б., 1970; Һинд әфсанәси, Б., 1972; Бәдии әсәрләри, Б., 1973.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, ч. 2. Б., 1960; Гасымзадә Ф., XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1974; јенә онун, Аббасгулу аға Бакыханов Гүдси, Б., 1956; Көјүшов З. Б., Азәрбајчан маарифчиләринин етик көрүшләри, Б., 1960; Әһмәдов Ә., Азәрбајчанда маарифчилијин мәншәји вә маһијјәти мәсәләсинә даир, «Азәрбајчан», 1971, №12; Агаян Ц. П., Бакиханов А., Б., 1948; Гусейнов Г., Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века, 2 изд., Б., 1958; Касимзаде Ф., Аббаскули Ага Бакиханов (Гудси). Жизнь и творчество, Б., 1958; Касумов М. М., Очерки по истории передовой философской и общественно-политической мысли азербайджанского народа в XIX веке, Б., 1959; Ахмедов Э. М., Логика А. Бакиханова, Ученые записки Азгосуниверситета им. С. М. Кирова (серия истории и философии), 1966, №1; јенә онун, Метафизика А. К. Бакиханова, јенә орада, №2; јенә онун, Политические взгляды А. К. Бакиханова, јенә орада, № 5; Ватейшвили Д. Л., Русская общественная мысль и печать на Кавказе, М., 1973; Садыхов М., Очерки русско-азербайджанско-польских литературных связей XIX века, Б., 1975; Современники о Бакиханове (тәртиб едәни И. К. Јениколопов), Б., 1975.

БАКЫХАНОВ Әһмәд Мәммәдрза оғлу (5.9.1892, Бакы—26.3.1973, Бакы) —Азәрб. совет мусиги хадими, тарзән, педагог. Азәрб. ССР халг артисти (1973). Азәрб.ССР әмәкдар мүәллими (1943). Азәрб.ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1964). 1920 илдән педагожи фәалијјәтә башламышдыр. Б. 20—30-чу илләрдә бир сыра мусиги ансамблы, 1941 илдә Азәрб. халг чалғы аләтләри ансамблыны тәшкил етмиш вә өмрүнүн сонунадәк онун рәһбәри олмушдур (1973 илдән һәмин ансамбл Б. адынадыр). Азәрб. халг мусигисинин, хүсусилә муғамларын тәблиғиндә Б.-ун бөјүк хидмәти вар. Б. респ. мусиги мәктәбләри үчүн муғамат програмы тәртиб етмишдир. «Азәрбајчан халг рәнкләри» (1964), «Азәрбајчан ритмик муғамлары» (1968), «Муғам, маһны, рәнк» (1975) әсәрләринин мүәллифидир. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Мәммәдбәјов Д., Муғам устасы Әһмәд Бакыханов, Б., 1966.

БАКЫХАНОВ Чәфәргулу Аға [1799, Бакынын Хилә к. (индики Әмирчан)—1867]—кен.-лејтенант. Аббасгулу Аға *Бакыхановун* гардашы. Б. Русија һәрби мәктәбләриндә охумушдур. Русија—Ира́н мүһарибәсиндә (1826—28) иштирак етмишди. Б.-ун ири торпаг саһәләри вә чохлу кәнди варды. *Губа үсјаны* (*1837*) заманы поручик рүтбәсиндә олан Б. Мүшкүр маһалынын наиби иди. Үсјанчылар кәндлиләри амансызчасына истисмар едән Б.-ун Губа әјаләтиндән узаглашдырылмасыны тәләб етмишдиләр.

Әд.: Агаян Ц. П., Бакиханов А., Б., 1948.

БА́КЛУНД Оскар Андрејевич (16.4.1846, Исвеч—16.8.1916, Пулково)—рус астроному. Петербург ЕА акад. (1883; м. үзвү 1881). Русијаја 1876 илдә көчмүшдүр. *Пулково Астрономија Рәсәдханасынын* директору олмушдур (1895 илдән). Әсәрләри *көј механикасына* аиддир. Енке кометинин һәрәкәтини тәдгиг етмиш (бах *Енке-Баклунд комети*), Меркуринин күтләсини һесабламышдыр. Кеодезија саһәсиндә дә ишләри вар. Бир чох харичи академија вә елми чәмијјәтин үзвү олмушдур.

БАКО́ЛОД (Bacolod) —Филиппиндә, Негрос адасынын шм.-г.-индә шәһәр вә порт, Гәрби Негрос әјаләтинин инз. м. Әһ, 187,3 мин (1970). Шәкәр истеһсалы вә ихрачы мәркәзидир.

БАКОНГОЛАР — Заир республикасында Конго (Заир) чајынын ашағы ахынында вә Ангола Халг Республикасы илә Конго Халг Республикасынын сәрһәд р-нларында јашајан халг. Тәгр. 1,4 млн. нәфәрдир (1973). *Банту дилләриндән* олан киконго дилиндә данышырлар. Тәгр. 14 әсрдә јаратдыглары Конго дөвләти 18 әсрәдәк мөвчуд олмушдур. Б., әсасән, әкинчилик вә сәнәткарлыгла мәшғул олурлар; онларын тәсәррүфатында мөвсүми ишләр әсас јер тутур. Б.-ын чоху ән'әнәви дини е'тигадларыны сахламышдыр; бир гисми христиандыр.

БАКСА́Н, Азау—Шимали Гафгазда Кабарда-Балкар МССР-дә чај. Малка чајынын (Терек һөвзәси) сағ голу. Уз. 173 *км*, һөвзәсинин саһ. 6800 *км*²-дир. Елбрус (Баш Гафгазда) р-нунун бузлагларындан башланыр. Бузлаг, гар вә јералты суларла гидаланыр. Тырныауз, Баксан ш.-ләри Б.-ын саһилиндәдир. Б-да ејни адлы СЕС вар.

БАКТЕРИАЛ СТАНДА́РТ—маједәки бактеријаларын мигдарыны мүәјјән етмәк үчүн ичәрисиндә асылы һалда нарын шүшә вә ја бариум-сулфат һиссәчикләри олан су илә долдурулмуш сынаг шүшәләри комплекти. Бунларын һәр биринин буланыглыг дәрәчәси мајенин *мл*-индә олан бактеријаларын мигдарына мүвафигдир. Маједә бактеријаларын мигдары нефелометрија-фотометрија үсулу илә мүәјјән едилир.

БАКТЕРИАЛ СҮЗКӘЧЛӘР—мајеләри сүзмәклә бактеријалардан вә с. микроорганизмләрдән тәмизләјән мүхтәлиф гурулушлу сүзкәчләр. Шүшә, керамика вә мембранлы Б. с.-дән истифадә олунур. Б.с. гыздырылмасы мүмкүн олмајан мајеләри (бә'зи дәрман мәһлулларыны, микроорганизмләр үчүн гида мүһитини, зәрдаблары вә с.) стерилләшдирмәк үчүн ишләдилир. Бу мәгсәдлә һазырда асбест лөвһәли Зејтс сүзкәчләри тәтбиг олунур.

БАКТЕРИЈАЛАР (јун. bactérion—чөп) —тәркибиндә чохлу мигдарда дезоксирибонуклеин туршусу (ДНТ) олан бирһүчејрели микроорганизмләр групу (типи). Әксәријјәти хлорофил вә пластидләрдән, ајдын сечилән хромосомлардан вә с. төрәмәләрдән мәһрум олан примитив нүвәли организмләрдир. Бә'зиләриндә нуклеоид адланан өртүксүз нүвә олур. Б.-ын формалары мүхтәлифдир: күрә шәклиндә оланлара—кокклар (ики-ики јашајанлара—диплококклар), фәрдләри јанашы дүзүләрәк зәнчир әмәлә кәтирәнләрә—стрептококклар (салхымвары күтлә әмәлә кәтирәнләрә—стафилококклар), чөп шәклиндә оланлара—бактеријалар (спор әмәлә кәтирәнләрә—басилләр), веркүлварылара—вибрионлар, спирал формасында гыврыланлара исә спирилләр дејилир. Б. торпаг, һава, су һөвзәләри вә с.-дә јајылмышдыр. Онлар аероб (оксикенли) вә анаероб (оксикенсиз) шәраитдә јашајырлар.

Инсан һәлә Б.-ын мөвчуд олмасыны билмәдән пендир, гатыг, сиркә, хәмир вә с. һазырладыгда онларын фәалијјәтиндән истифадә етмишдир. Б.-ы илк дәфә микроскопун јарадычысы А. Левенһук көрмүшдүр. 19 әсрин ахыры—20 әсрин әввәлләриндә торпаг, су, гида маддәләриндә вә с. јашајан чохлу бактерија тапылмыш, хәстәлик төрәдән бир чох бактерија нөвү ашкар едилмишдир. Л. Пастерин бактерија физиолокијасы саһәсиндә апардығы классик тәдгигатлар Б.-да маддәләр мүбадиләсинин өјрәнилмәсинин әсасыны тәшкил етмишдир. Рус вә совет алимләриндән С. Н. Виноградски, В. Л. Омелјански вә Б. Л. Исаченко тәбиәтдә маддәләр дөвранында Б.-ын ролуну мүәјјән етмишләр. Б. чох кичик олур. Коккларын диаметри 1—2 *мкм*, чөпшәкиллиләрин ени 0,4—0,8 *мкм*, уз. 2—5 *мкм*-дир. Чох ири Б. да вар. Мәс., Thiophysa macrophysa бактеријасынын диаметри 20 *мкм*-дир. Башга күкүрд бактеријасынын (Beggiatoa) саплары ади көзлә көрүнүр. Гарамалда плевропневмонија хәстәлијинин төрәдичиси олан Б. о гәдәр хырдадыр ки, оптик микроскопла белә көрүнмүр.

Бүтүн Б.-да һүчејрә дивары (гылаф) вардыр. Бә'зи Б.-да һүчејрә дивары селикли капсула (гиша) илә әһатә олунур. Електрон микроскопу васитәсилә бактерија һүчејрәләри диварынын бир нечә (адәтән үч) гатдан ибарәт олмасы мүәјјән едилмишдир. Гылафын алтында јерләшән ситоплазматик мембран маддәләр мүбадиләсиндә бөјүк рол ојнајыр. Бактерија һүчејрәсинин мүхтәлиф фермент системләри мембранда мәркәзләшмишдир. Тәркибиндә РНТ (рибонуклеин туршусу) олан рибосомлар ситоплазмада јерләшир. Б.-да РНТ вә ДНТ-нин (дезоксирибонуклеин туршусу) гаршылыглы нисбәти мүхтәлиф олмагла, нуклеин туршуларынын мигдары 10% илә 22% арасында дәјишир. Мүхтәлиф Б.-да нүвәнин гурулушу мүхтәлифдир.

Електрон микроскопу васитәсилә бактерија һүчејрәләриндә нүвә әмәлә кәтирән ДНТ саплары олдуғу мүәјјән едилмишдир. Өртүјү олмајан белә бактерија нүвәси нуклеоид адланыр. Бә'зи Б.-да исә нүвә формалашмышдыр. Мәс., мүрәккәб гурулушлу «али» Б.-ын (Myxobacteriales, Hyphomycrobiales) бојанмыш препаратларына оптик микроскопларла бахдыгда нүвәләр асанлыгла көрүнүр. Көбәләкләрдән фәргли олараг, Б.-да *митохондри* олмур, бу да Б.-ын примитив гурулушлу олмасыны сүбут едир. Бир чох Б. һәрәкәтлидир; белә Б.-ын гамчылары олур.

Б.-ын физиоложи вә морфоложи хассәләри дәјишилә биләр: һәрәкәтини, пигмент әмәләкәтирмә вә споровермә габилијјәтини итирәр, мүхтәлиф үзви бирләшмәләрин синтези сүр'әтини, гаты гидалы мүһитләрдә колонијаларын формасыны, гурулушуну вә с. дәјишдирә биләр. Белә дәјишикликләр харичдән тә'сир көстәрилмәдән дә ола биләр. Мутакен амилләрин тә'сири нәтичәсиндә даһа чох дәјишиклик баш верир. Мутакенләр васитәсилә бөјүк практики әһәмијјәтли мүхтәлиф антибиотикләр, амин туршулары, витаминләр вә с. биоложи фәал маддәләр әмәлә кәтирән мутантлар алына биләр. Мүһит шәраитини тәдричлә дәјишмәклә Б.-ы јени јашајыш мүһитинә ујғунлашдырмаг олур.

Б.-ын систематик мөвгејини ајдынлашдырмаг үчүн онларын өлчүләри, һүчејрәләрин морфолокијасы, мүхтәлиф гидалы мүһитләрдә бирчинсли (саф) културанын бөјүмә характери, гаты гидалы мүһитдә инкишаф едән колонијаларын формасы, рәнки вә сәтһинин характери, еләчә дә Б.-ын сүдү чүрүтмә, мүхтәлиф карбоһидратлары гычгыртма, нитратлары бәрпа етмә, зүлаллар парчаландыгда аммонјак, һидрокен-сулфид вә индол әмәләкәтирмә габилијјәти мүәјјән едилир.

Б.-ы үч синфә бөлүрләр. Eubacteria синфи бәрк һүчејрә диварына малик вә мејвә чисми әмәлә кәтирмәјән Б.-ы әһатә едир. Бу синифдә ашағыдакы таксономик сыралар вардыр: 1) Eubacteriales (бирһүчејрәли кокклар, шахә вермәјән чөпләр вә спирал шәклиндә гыврылмыш Б., фотосинтез габилијјәтинә малик Б., спирохетләр); 2) Trichobacteriales (енинә аракәсмәләри олан чохһүчејрәли сапшәкилли Б.); 3) Ferribacteriales (бирһүчејрәли, гејри-сапшәкилли автотроф дәмир Б.-ы); 4) Thiobacteriales (бирһүчејрәли автотроф күкүрд Б.-ы). Myxobacteria синфинә һүчејрә дивары назик, реактив һәрәкәтли, микросиста вә мүхтәлиф формалы мејвә чисимләри олан Б. аиддир. Hyphomycrobiales синфинә узун саплар әмәлә кәтирән, учлары тумурчуглу Б. дахилдир. Бу Б.-ын учундан ајрылмыш тумурчуглар һәрәкәт габилијјәтинә маликдир.

Б. садә бөлүнмә, спор әмәләкәтирмә вә тумурчуглама јолу илә чохалыр; әлверишли шәраитдә һәр 15—30 дәг.-дән бир чохала билир. Бир бактерија күн әрзиндә минләр, һәтта милјонларла нәсил верә биләр. Максимум мигдарда бактерија һүчејрәси алмаг үчүн Б.-ы дәјишән мүһит шәраитиндә бечәрирләр; бу һалда Б.-ын чохалдығы габдан културанын бир һиссәси чыхыр вә әвәзиндә ејни мигдарда тәзә, стерил гидалы мүһит әлавә олунур. Б. стасионар мүһитдә бечәрилдикдә исә, онларын туллантылары гидалы мүһитдә топланыб галыр, буна көрә дә онун кејфијјәти вә Б.-ын физиоложи хассәләри дәјишилир. Әлверишсиз шәраитдә бә'зи Б. спор әмәлә кәтирмәклә чохалыр. Спорлар јүксәк температура (70—80°, бә'зиси 140°) вә зәрәрли амилләрин тә'сиринә гаршы давамлы олур. Б.-ын бир гисми исә һәм бөлүнмә, һәм дә тумурчуглама јолу илә чохалыр.

Бактерија һүчејрәләринин тәркибинә али битки вә һејван һүчејрәләриндә олдуғу кими, биокен елементләр (C, N, O, H, S, P, K, Mg, Ca, Cl, Fe вә с.) вә микроелементләр (Al, Br, J, Co, Mn, Cu, Mo, F, Zn вә с.) дахилдир. Б.-ын тәркибиндә ејни заманда зүлал, РНТ вә чохлу мигдарда ДНТ олур.

Гидаланмаларына көрә ауксоавтотроф (псевдомонослар вә бир чох спорсуз Б.), ауксоһетеротроф (мүхтәлиф сүд туршусу Б.-ы), фотоавтотроф (карбон газыны фиксә етмәк үчүн күнәш шүалары енержисиндән истифадә едән), хемоавтотроф (карбон газыны гејри-үзви бирләшмәләр оксидләшәркән азад олан енержи һесабына мәнимсәјә билән) Б. вардыр.

Бактерија һүчејрәсиндә маддәләрин синтези, Б.-ын һәрәкәти вә с. просесләр енержи сәрфи илә әлагәдардыр. Б.-ын бир гисми һәмин енержини үзви маддәләрин оксидләшмәсиндән, хемоавтотроф Б. исә гејри-үзви маддәләрин оксидләшмәсиндән алыр.

Б. чох кениш јајылмышдыр. Ејни бактерија нөвләринә бүтүн гитәләрдә раст кәлмәк олар. 1 *г* торпагда јүз минләрлә (бә'зән милјонларла), 1 *мл* суда онларла (бә'зән јүзләрлә) бактерија олур. Еколожи шәраит бактерија микрофлорасына бөјүк тә'сир көстәрир. Одур ки, бечәрилән торпагларда сәһра торпагларына нисбәтән даһа чох бактерија олур. Мүхтәлиф торпагларын микрофлорасы да бир-бириндән фәргләнир.

Микроорганизмләр битки вә һејван галыгларыны минераллашдырараг, чанлы һүчејрәләрин тәркибинә дахил олан бүтүн кимјәви елементләрин дөвранында иштирак едир. Белә ки, Б. битки вә һејванларын биокүтләсини тәшкил едән селлүлозу, нишастаны, пентозалары, јағлары, зүлаллары, пектин маддәләрини, лигнини нәтичә е'тибарилә карбон газы вә сујадәк парчалајырлар.

Азот дөвранында да микроорганизмләрин, о чүмләдән Б.-ын ролу бөјүкдүр. Чүрүнтү Б.-ы һејван вә битки зүлалларыны минераллашдырмагла аммонјак әмәлә кәтирир (аммонификасија), о да сонра нитрификасија Б.-ы тәрәфиндән нитритләрә, даһа сонра исә нитратлара чеврилир. Б.-ын минераллашдырычы хүсусијјәти башга биокен елементләрин дөвраныны да тә'мин едир. Онлар фосфорун үзви бирләшмәләрини (нуклеин туршуларыны вә с.) парчалајараг, торпағы вә сују фосфорун минерал бирләшмәләри илә зәнкинләшдирир. Б.-ын тә'сири илә күкүрдүн үзви бирләшмәләри дә минераллашыр. Күкүрд Б.-ы һидрокен-сулфиди, күкүрдү, јахуд онун бә'зи бирләшмәләрини сулфат туршусунадәк оксидләшдирир, бә'зиләри исә һидрокен-сулфид әмәлә кәтирмәклә сулфатлары редуксија едир. Бундан әлавә, бактеријаларын һәјат фәалијјәти мәһсуллары дәмир вә манганы оксидләшдирир, калсиум дузларыны чөкдүрүр, метан вә һидрокени оксидләшдирир, сүхурлары дағыдыр вә с. Бүтүн бунлар Б.-ын гүввәтли кеоложи амил олдуғуну сүбут едир.

Кенетика, биокимја, биофизика, космик биолокија вә с.-јә аид үмуми мәсәләләрин һәллиндә дә Б. әлверишли објектдир. Микробиолокија сәнајесиндә Б.-ын мүвафиг нөвләринин көмәји илә тәркибиндә нишаста олан, јахуд башга хаммалдан сүд туршусу, асетон, етил вә бутил спиртләри, лимон чөвһәри, декстран, диасетил, антибиотикләр (грамисидин вә с.), витаминләр, амин туршулары вә с. алыныр. Б.-ын фәалијјәтиндән фермент препаратлары (амилаза, протеаза вә с.) алынмасында хүсусилә кениш истифадә едилир. Бунунла јанашы инсанларда, еләчә дә һејван вә биткиләрдә хәстәлик төрәдән зәрәрли Б.-ла мүбаризә апарылыр.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 576—577.

Әд.: Гасымова Һ. С., Үмуми микробиолокија, Б., 1974; Әлијев Н., Тибби микробиолокијанын әсаслары, Б., 1975; Красильников Н. А., Определитель бактерий и актиномицетов, М.—Л., 1949; Кузнецов С. И., Роль микроорганизмов в круговороте веществ в озерах, М., 1952; Имшенецкий А. А., Микробиология целлюлозы, М., 1953; Анатомия бактерий, пер. с англ., М., 1960; Работнова И. Л., Общая микробиология, М., 1966.

БАКТЕРИЈАЛАРЛА АЈЫРМА—чох компонентли бирләшмәләри микроорганизмләр васитәсилә сулу мүһитдә һәлл етмәклә онлардан лазыми кимјәви елементләрин чыхарылмасы. Бу үсулла гијмәтли компонентләри (филиз вә истеһсалат туллантыларындакы миси, ураны вә с.), јахуд зәрәрли гарышыглары (мәс., гара вә әлван метал филизләриндәки арсени) ајырмаг мүмкүндүр. Илк дәфә АБШ-да (1958) мис вә синки ајырмаг үчүн патент алынмышдыр.

Б.а. үсулунда тиобактеријалардан даһа кениш истифадә едилир: бунлар сулфидли минераллары вә дәмир 2-оксиди дәмир 3-оксидә гәдәр оксидләшдирән Thiobacillus ferrooxidans (дәмир бактеријалары адланыр) вә Th. thicooxidans-дыр (күкүрд бактеријалары адланыр). Тиобактеријаларын һәјат фәалијјәти үчүн јеканә енержи мәнбәји дәмир 2-оксид, мүхтәлиф метал сулфидләри вә елементар күкүрдүн оксидләшмәси просесидир. Бу енержи атм.-дән, јахуд филиздән ајрылан карбон газынын мәнимсәнилмәсинә сәрф олунур. Мәнимсәмә нәтичәсиндә алынан карбондан бактеријалар һүчејрә тохумаларыны гурур.

Филиздән фајдалы компонентләри (мис вә уран) топа шәклиндә ајырмаг үчүн Б.а. бирбаша филиз јатагларында тәтбиг олунур. Мәс., балансданкәнар сулфидли филиз јатагларында бу үсулла мисин ајрылмасы игтисади чәһәтдән әлверишлидир.

Мүхтәлиф өлкәләрдә бир чох металын (Zn, Co, As, Mn вә с.) тиобактеријалар васитәсилә ајрылмасы үчүн дә јени бактерија нөвләри ахтарылыр. Мәс., гызылы һәлл едиб чыхармаг үчүн һетеротроф бактеријадан (Aeromonas) истифадә етмәк тәклиф олунмушдур. Б.а. үсулу мүрәккәб филизсафлашдырма комплексләри јаратмадан балансданкәнар вә ишләнмиш филиз еһтијатларындан метал әлдә едилмәси үчүн кәләчәкдә там автоматлашдырылмыш мүәссисәләр јаратмаға имкан верир.

Әд.: Калабин А. И., Добыча полезных ископаемых подземным выщелачиванием, М., 1969; Таужнянская З. А., Состояние технологии бактериального выщелачивания за рубежом (Обзор), М., 1973; Глухов Б. П. и др., Разработка калийных месторождений подземным выщелачиванием, М., 1974.

БАКТЕРИЈАЛЫ КҮБРӘЛӘР — тәркибиндә к.т. биткиләри үчүн фајдалы торпаг микроорганизмләри олан препаратлар. Б.к. торпагда биокимјәви просесләри күчләндирир вә биткиләрин көклә гидаланмасыны јахшылашдырыр. ССРИ дә Б.к.-дән нитракин, азотобактерин вә фосфоробактерин ишләдилир.

Нитракин. Пахлалы биткиләрин мәһсулдарлығыны артырмаг үчүн тәтбиг олунан јумручуг бактеријаларындан ибарәт препаратдыр. Тәбиәтдә јумручуг бактеријаларынын бир чох нөвү вар. Бунлардан һәр бири јалныз бир нөв биткинин көкләриндә јумручуг әмәлә кәтирдијинә көрә пахлалы биткиләрин һәр нөвү үчүн хүсуси нитракин һазырланыр. Тохумлар препаратын мәһлулунда исладылыб сәпилир. Торпаға үзви вә минерал күбрәләрлә верилдикдә препарат даһа тә'сирли олур. Илк дәфә препарат 1896 илдә Алманијада алынмышдыр.

Азотобактерин (азотокен)— тәркибиндә азотобактер олан микроорганизмләрдән һазырланыр. Торпагда јашајан азотобактер атмосфер азотуну биткиләрин мәнимсәјә биләчәји һала салыр, бундан әлавә бој маддәләринин вә витаминләрин синтезиндә дә иштирак едир. Бактеријалы күбрә з-дларында агар препараты вә дуру препарат шәклиндә һазырланыр. Дәнли биткиләрин тохуму, картоф јумрулары, кәләм вә б. биткиләрин шитилләри екингабағы азотобактерин мәһлулунда исладылыр. Азотобактерин билаваситә тәсәррүфатларда да һазырланыр.

Фосфоробактерин тәркибиндә чохлу мигдарда (1 *г*-нда 8,5—16 млрд.) микроорганизм спору олан ағ, ачыг боз вә ја сарымтыл рәнкли тоздур. Торпагдакы үзви фосфор бирләшмәләрини биткинин мәнимсәјә биләчәји һала салыр. Дуру вә бәрк һалда һазырланыр. Гараторпаг саһәләрдә даһа тә'сирли олур. Тохумлар фосфоробактерин мәһлулунда исладылыб сәпилир.

БАКТЕРИО́ЛИЗ (*бактерија* + +јун. lýsis—әримә, дағылма, һәллолма)—бактерија гишасынын дағылмасы. Б. бактерија ситоплазмасынын әтраф мүһитә чыхмасына вә суспензија тутгунлуғунун азалмасына сәбәб олур; бу просес микроорганизмләрин һәлл олмасыны хатырладыр. Б. гејри-спесифик (физики. вә кимјәви) вә спесифик (*бактериофаг*, *бактериолизинләр*) амилләрин, һабелә бә'зи ферментләрин (лизосимләрин) тә'сири илә баш верә биләр.

БАКТЕРИОЛИЗИНЛӘР — бактерија һүчејрәләрини дағыдан (*бактериолиз*) биоложи мәншәли маддәләр. Бир чох бактерија, һәмчинин инсан вә һејван организминин һүчејрәләри Б. ифраз едир. Мәс.: көј ирин чөпләри гарајара, гарын јаталағы, дифтерија басилләрини әридән Б. бурахыр. Инсан вә һејван организминә бактерија дүшәркән әмәлә кәлән Б. (античисимләр) организмә дүшән јад чисимләри дағыдыр. Иммун серумларын чохунун тәркибиндә дә Б. олур (бах *Иммунитет*).

БАКТЕРИОЛОЖИ́ СИЛАҺ, биоложи силаһ—бактеријаларын фәалијјәтинә әсасланан күтләви гырғын силаһы; инсан, һејван вә биткиләри күтләви сурәтдә јолухдурмаг вә мәһв етмәк васитәләриндән бири. Б.с. тәһлүкәли јолухучу хәстәликләр (вәба, таун, гарајара вә с.) törәдән бактерија, вирус вә бә'зи микробларын төрәтдији зәһәрләрлә (токсинләрлә) тә'сир едир. Б.с. тәтбиг етмәк үчүн авиасија бомбалары, хүсуси ракетләр, артиллерија мәрмиләри, ампулалар, чиләјичи чиһазлар, ичәрисинә микроб, токсин вә ја јолухдурулмуш һәшәрат долдурулан хүсуси контејнерләр ишләдилир, бунлары јајмаг үчүн тәхрибат үсулларындан истифадә олунур. Б.с., әсасән, әһали чох олан јерләрә вә су тәчһизаты мәнбәләринә атылыр. Б.с.-ын тәтбиги бәшәријјәтә гаршы ағыр чинајәтдир. Одур ки, боғучу, зәһәрләјичи вә ја дикәр буна охшар газларын, һабелә бактериоложи васитәләрин мүһарибәдә тәтбигини гадаған етмәк һаггында 1925 ил ијулун 17-дә Ченеврәдә бағланан бејнәлхалг сазиши (Ченеврә протоколуну) 60-дан артыг дөвләт тәсдиг етмиш вә ја она гошулмушдур. Һәмин протоколу 1928 илдә ССРИ, 1975 илдә АБШ тәсдиг етмишдир. 1972 илдә БМТ «Бактериоложи (биоложи) вә токсинли силаһын јарадылмасыны, истеһсалыны вә топланмасыны гадаған етмәк вә онун еһтијатларыны мәһв етмәк» һаггында конвенсија гәбул етмишдир. Конвенсијаны 110-дан артыг дөвләт, о чүмләдән ССРИ, АБШ, Јапонија, Франса, АФР вә Бөјүк Британија имзаламышлар (1975). Бах һәмчинин *Күтләви гырғын силаһларындан мүһафизә*.

Әд.: Химическое и бактериологическое (биологическое) оружие и последствия его возможного применения, М., 1970; Херш С., Химическое и биологическое оружие. Тайный арсенал Америки, пер. с англ., М., 1970; Бактериологическое оружие и защита от него, 2 изд., М., 1971; Медикосанитарные аспекты применения химического и бактериологического (биологического) оружия, Женева, 1972.

БАКТЕРИОЛОЖИ СИЛАҺЛАРДАН МҮҺАФИЗӘ, бах *Күтләви гырғын силаһларындан мүһафизә*.

БАКТЕРИОЛО́КИЈА (*бактерија* + +...*локија*) — бактеријалар һаггында елм, микробиолокијанын кениш елми фәнни. Үмуми Б., тибб вә бајтарлыг Б.-сы, к.т. Б.-сы, техники (сәнаје) Б. вә онун бир бөлмәси олан јејинти Б.-сы вар. Үмуми Б. бактеријаларын морфолокијасыны, физиолокијасыны, биокимјасыны, онларын ирсијјәт вә дәјишкәнлијини, тәкамүлүнү, тәбиәтдә јајылмасыны вә харичи мүһитин бактеријалара тә'сирини өјрәнир. Тибб вә бајтарлыг Б.-сы хәстәликтөрәдән бактеријаларын биолокијасыны, иммунитет һадисәсини, кәнд тәсәррүфаты Б.-сы исә торпаг структурунун әмәлә кәлмәсиндә, онун мәһсулдарлығында бактеријаларын ролуну, техники (сәнаје) Б. спиртләр, үзви туршулар, ферментләр, амин туршулары, антибиотикләр, бој стимулјаторлары вә с. әмәлә кәлмәси просесиндә, јејинти Б.-сы исә шәраб, пивә, сүд, кефир, пендир вә с. кими бир чох јејинти мәһсуллары истеһсалында бактеријаларын ролуну өјрәнир.

Әд.: Гасымова Һ. С., Үмуми микробиолокија, Б., 1974; Әлијев Н., Тибби микробиолокијанын әсаслары, Б., 1975; Шлегель Г., Общая микробиология, М., 1972.

БАКТЕРИОСТА́З (*бактерија* + +јун...stásis — бир јердә дајанма) — әлверишсиз физики вә ја кимјәви амилләрин (рүтубәт, температур, pH вә с.) тә'сири нәтичәсиндә бактеријаларын бөјүмә вә чохалмасынын тамамилә дајанмасы. Бу заман микроб һүчејрәләринин маддәләр мүбадиләси просеси позулур. Бактериостатик амилләрин тә'сири кәсилдикдә бактеријалар јенидән бөјүјүр вә чохалыр (узун мүддәт тә'сир етдикдә исә мәһв олур). Б. заманы адәтән бактеријаларын һәјат габилијјәти зәифләјир вә зәһәрли маддәләр ифраз етмир. Тибдә вә бајтарлыгда тәтбиг едилән кимјәви мүаличә васитәләринин тә'сири. дә буна әсасланыр. Б.-ы мүхтәлиф бактериостатик амилләр—шүаланма, алчаг темп-р, јүксәк осмос тәзјиги вә с. әмәлә кәтирир.

Әд.: Гасымова Һ. С., Үмуми микробиолокија, Б., 1974; Егоров Н. С., Основы учения об антибиотиках, М., 1964.

БАКТЕ́РИОФАГЛАР (*бактерија* + јун. phagos — јејән, һәрфи мә'нада— бактеријалары јејән)—бактеријалары вә дикәр микроорганизмләри дағыдан (лизис едән) бактериал вируслар, фаглар. Онлар бактерија вә с. һүчејрәләрин дахилиндә јашајыб һүчејрәни әридир (лизис едир), сонра чаван—инкишаф едән дикәр һүчејрәјә кечир. Бактеријаларын (гарајара чөпләринин) лизисини илк дәфә 1898 илдә рус микробиологу Н. Ф. Гамалеја мүшаһидә етмишдир. 1915 илдә инкилис алими Ф. Туорт бу һадисәни иринли стафилококкларда өјрәнмиш, 1917 илдә исә франсыз алими Ф. Д'Ерелл бактерија сүзкәчләриндән кечән лизис акентини

«Б.» адландырмышдыр. Б., диаметри 45—140 *нм* олан кирдә, һексагонал, јахуд чөпшәкилли баш һиссәдән вә галынлығы 10—40 *нм*, уз. 100—200 *нм* олан чыхынтыдан ибарәтдир. Бир сыра Б.-ын чыхынтысы олмур, онларын бә'зиләри кирдә, бә'зиләри сапшәкиллидир (өлчүләри 3×800 *нм*). Баш һиссәси әсас е'тибарилә дезоксирибонуклеин (ДНТ), јахуд рибонуклеин (РНТ) туршуларындан вә аз мигдарда (3%-әдәк) зүлал вә бә'зи башга маддәләрдән тәшкил олунмушдур. Башын өртүјү вә чыхынты зүлаллардан ибарәтдир. Фаг һиссәчијиндә зүлалын үмуми мигдары 50—60%, нуклеин туршуларынын мигдары 40—50%-дир. Бир чох бактеријанын (о чүмләдән патокен вә сапрофит бактеријаларын), еләчә дә актиномисетләр (актинофаг) вә көј-јашыл јосунларын хүсуси Б.-ы тапылмышдыр. Б.-а инсан вә һејван бағырсағында, биткидә, торпагда, су һөвзәләриндә, чиркли суларда, пејиндә вә с. раст кәлмәк олур. Торпаг микроорганизмләринин Б.-ы торпагда микробиоложи просесләрин (*денитрификасија*, *аммонификасија*, *азот фиксасијасы*) кедишинә тә'сир едир. Б., чыхынтысы васитәсилә бактерија һүчејрәсинә јапышыр, фермент ифраз едәрәк һүчејрә гылафыны һәлл едир, сонра онун баш һиссәсиндә топланмыш ДНТ, РНТ вә с. чыхынтынын каналы илә һүчејрәнин дахилинә кечир (бошалыр). Фагдакы нуклеин туршуларынын тә'сири нәтичәсиндә бактерија зүлалларынын, ДНТ вә РНТ-нин синтези дајаныр, әвәзинә фага хас олан нуклеин туршуларынын вә зүлалларын синтези башланыр. Бә'зи Б. јалныз бир нөв микроорганизм һүчејрәсини (монофаглар), дикәрләри исә мүхтәлиф микроорганизм нөвләрини (полифаглар) парчалаја билир. Б. вирулент вә мө'тәдил (симбиотик) олур. Вирулент Б. јени һиссәләр әмәлә кәтирмәклә һүчејрәнин лизисинә сәбәб олур; мө'тәдил Б. исә һүчејрә тәрәфиндән адсорбсија олунуб онун ичәрисинә кирир, лакин лизисә сәбәб олмур, һүчејрәдә јолухмајан латент (кизли) шәкилдә галыр. Тәркибиндә латент фаг олан култура лизокен култура адланыр. Лизокенија нәслә бактерија илә кечир. Бу һадисә бүтүн бактеријалар вә актиномисетләр арасында кениш јајылмышдыр.

Инсан вә һејванын бир сыра бактериал јолухан хәстәликләринин (гарын јаталағы вә с.) профилактика вә мүаличәсиндә бә'зи фаглардан истифадә едилирди. Лакин антибиотикләр вә с. кимјәви мүаличә васитәләри сәмәрәли олдуғу үчүн һазырда фаглардан мүаличә мәгсәди илә аз истифадә едилир. Б. бактерија нөвләринин, актиномисетләрин мүәјјән едилмәсиндә мүвәффәгијјәтлә тәтбиг олунур. Б., микробларын дәјишкәнлији вә тәкамүлүндә мүһүм рол ојнајыр. Онлар азотобактерин азот фиксасијасы габилијјәтини, јахуд патокен бактеријаларын зәһәрлилик дәрәчәсини вә антикен хассәләрини кәскин сурәтдә дәјишә билир. Б. антибиотикләр, аминтуршулар, сүд мәһсуллары, бактерија күбрәләри истеһсалына вә микробиоложи синтезин дикәр саһәләринә зәрәр верә биләр. Б.-ын кенетика вә молекулјар биолокијада нәзәри ишләр үчүн әһәмијјәти бөјүкдүр.

Әд.: Гасымова һ. С., Үмуми микробиолокија, Б., 1974.

БАКТЕРИСИД МАДДӘЛӘР (*бактеријалар*+лат. caedo—өлдүрүрәм)—бактеријалары вә с. микроорганизмләри мәһв едән маддәләр. Б. м.-ә мухтәлиф кимјәви бирләшмәләр—фенол, сүлејмани, спирт, формалин, һидрокен-пероксид, антибиотикләр, күкүрд газы, етиленоксид, метилбромид вә с. аиддир. Инсан вә һејван ганында јаранан иммун античисимләр дә бактерисид хассәлидир. Б. м. стерилизә (дезинфексија) үчүн вә ја антисептик дәрман кими, еләчә дә кимјәви үсулларла мүаличәдә тәтбиг едилир.

БАКТЕРИСИДЛӘР — бах *Бактерисид маддәләр*.

БАКТРИА́Н, икиһүркүчлү дәвә—бах *Дәвә*.

БА́КТРИЈА—бах *Бәлх*.

«БАКУ»—Бакыда рус дилиндә (гыса фасиләләрлә) нәшр олунмуш күндәлик ичтимаи-сијаси буржуа гәзети. Илк нөмрәси 1902 ил октјабрын 18-дә, сонунчу нөмрәси исә 1918 илин мартында чыхмышдыр (чәми 3786 нөмрә). Нефт сәнајечиләри вә тичарәт буржуазијасынын мәнафејини күдүрдү. Арабир «Б.»-нун сәһифәләриндә Азәрб.-ын мүтәрәгги мәдәнијјәт хадимләринин демократик руһлу мәгаләләри дә чап едилирди. 1905 илин октјабр-декабрында ингилаби јүксәлиш шәраитиндә «Б.»-да болшевикләрин дә бир нечә мәгаләси дәрч олунмушду. Лакин бүтүн бунлар гәзетин үмуми идеја-сијаси истигамәтини дәјишмирди. Мүхтәлиф вахтларда редактор вә наширләри А. Н. Лавров, К. А. Јагубов, В. А. Арутчев, П. М. Кара-Мурза, А. А. Енкел вә б.-лары олмушлар.

БАКУВИ, Әбдүррәшид ибн Салиһ ибн Нури әл-Бакуви (тәгр. 14 әсрин 2-чи јарысы—15 әсрин 1-чи јарысы)—Азәрб. чоғрафијашүнасы, тарихчи. Гаһирәдә өлдүјү еһтимал олунур. «Абидәләр»ин хүласәси вә гүдрәтли һөкмдарын мө'чүзәләри» (1403—04, әрәб дилиндә) адлы чоғрафи әсәрин мүәллифидир. Б. бу әсәри јазаркән Зәкәријјә Гәзвининин «Өлкәләрдәки абидәләр вә аллаһ бәндәләри һаггында хәбәрләр» (1275) адлы чоғрафи әсәрини әсас көтүрмүш, ихтисар, әлавә вә дүзәлишләр етмишдир. Һәмин әсәрдәкинә нисбәтән бурада 164 чоғрафи ад аздыр. Лакин Б.-нин Бакы вә бурадакы нефт гујулары һаггында вердији мә'лумат Гәзвининин мә'луматындан хејли зәнкиндир; Тәбриз, Мәрәнд, Нахчыван, Шабран вә с. барәдә мә'лумат исә әлавәдир. Б. Јер күрәсини 7 иглимә бөлмүш, һәр иглимдә өлкә, шәһәр, дәниз, ада вә с. һаггында әлифба сырасы илә кениш мә'лумат вермишдир. Әсәрдә бир сыра Шәрг вә Гәрб өлкәси, о чүмләдән индики Загафгазијанын тәбиәти, тарихи абидәләри, игтисадијјаты, етнографијасы, тичарәти, фајдалы газынтылары вә с.-дән бәһс едилмишдир. Б. Азәрб.-ы 4-чү вә 5-чи «иглимә» дахил етмиш, Дәрбәнд, Бәрдә, Бәзз, Бејләган, Ширван, Муған, Әрдәбил, Урмија вә с. һаггында әтрафлы мә'лумат вермишдир. Б.-нин Бакуја адландырдығы Бакы, онун иглими, бурада әсән шиддәтли күләкләр, күндә 200 дәвә јүкүндән чох нефт чыхарылмасы, нефтин бир һиссәсинин Хәзәр дәнизи илә ихрач едилмәси һаггында мә'луматы мараглыдыр. Б. монголларын Бакыја һүчуму һаггында да мә'лумат вермишдир. 1789 илдә франсыз шәргшүнасы Де Кин әсәри мүхтәсәр шәкилдә франсыз дилинә чевирмиш вә Парисдә чап етдирмишдир. Мүәллифин әлјазмасындан көчүрүлмүш јеканә там нүсхә Парис Милли китабханасындадыр.

Әсәри: «Китаб талхис ал-асар ва аджа'иб ал-малик ал-каххар («Сокращение [книги о] «памятниках» и чудеса царя могучего»), изд. текста, пер., пред., примеч. и приложения З. М. Бунinfiятова, М., 1971.

БАКУВИ Сејид Јәһја Чәлаләддин (тәгр. 1410, Шамахы—тәгр. 1462, Бакы)—Азәрб. мүтәфәккири, илаһијјатчы философ. Бир мүддәт Шамахыда, сонра Бакыда, Ширваншаһ I Хәлилуллаһын сарајында јашамышдыр. Философ вә алим кими Јахын вә Орта Шәргдә танынмышдыр. Б.-нин Бакыда тәшкил етдији али илаһијјат-фәлсәфә мәктәбинин Бәрдә, Тәбриз вә с. шәһәрләрдә шө'бәләри вар иди. Онун башчылыг етдији тәригәт, шиәлијин Сәфәвиләр тәрәфиндән дөвләт дини кими гәбул едилмәсинә гаршы мүбаризә апарырды. Азәрб., фарс вә әрәб дилләриндә јазан Б.-нин, әсасән, онтолокија, етика мәсәләләринә, *батинилик* тә'лиминә һәср едилмиш 18 әсәри галмышдыр. Әсәрләринин чоху 19 әсрдә Түркијәдә нәшр едилмишдир. Башлыча әсәрләри: «Шәрһи «Күлшәниразә» («Сирләр күлшәни»-нин шәрһи»), «Әсрар әт-талибин» («Һәгигәт ахтаранларын сирри») вә с. Б. Ширваншаһлар сарајынын (Бакы) һәјәтиндә дәфн олунмушдур.

Әд.: Сеид-заде А. А., Из истории развития общественно-политической и философской мысли в Азербайджане в эпоху феодализма (XIII—XVIII вв.). В сб.: Объединенная научная сессия по вопросам истории философской и общественно-политической мысли народов Закавказья, Тбилиси, 1957.

БА́КУЛЕВ Александр Николајевич (7.12.1890, Вјатка губ.-нын Невениковскаја к. — 31.3.1967, Москва) — совет чәрраһы. ССРИ ЕА акад. (1958), ССРИ Тибб ЕА һәгиги үзвү (1948) вә президенти (1953—60 илләрдә), РСФСР әмәкдар елм хадими (1946), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1960). 1926 илдән 2-чи Москва тибб ин-ту чәрраһијјә кафедрасында ишләмиш, 1949 илдә рәһбәри олмушдур. 1955 илдән онун тәшәббүсү илә јарадылан Дөш Чәрраһлығы Ин-туна (индики Б. ад. Үрәк-Дамар Чәрраһлығы Ин-ту) башчылыг етмишдир. Бөјрәк вә сүмүк чәрраһлығыны, хора хәстәлијинин чәрраһи мүаличә үсулуну ишләјиб һазырламыш, дөш бошлуғу орта диварынын вә ағчијәр шишләрини тәдгиг етмишдир. ССРИ-дә нејрочәрраһлығын пионерләриндәндир. Ағчијәр чәрраһлығы проблемләрини ишләјиб һазырладығына көрә ССРИ Дөвләт мүкафатына (1949), үрәк чәрраһлығы саһәсиндәки ишләринә көрә исә Ленин мүкафатына (1957) лајиг көрүлмүшдүр. ССРИ Али Советинин (3—5-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Улдуз вә Гырмызы Әмәк Бајрағы орденләри, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

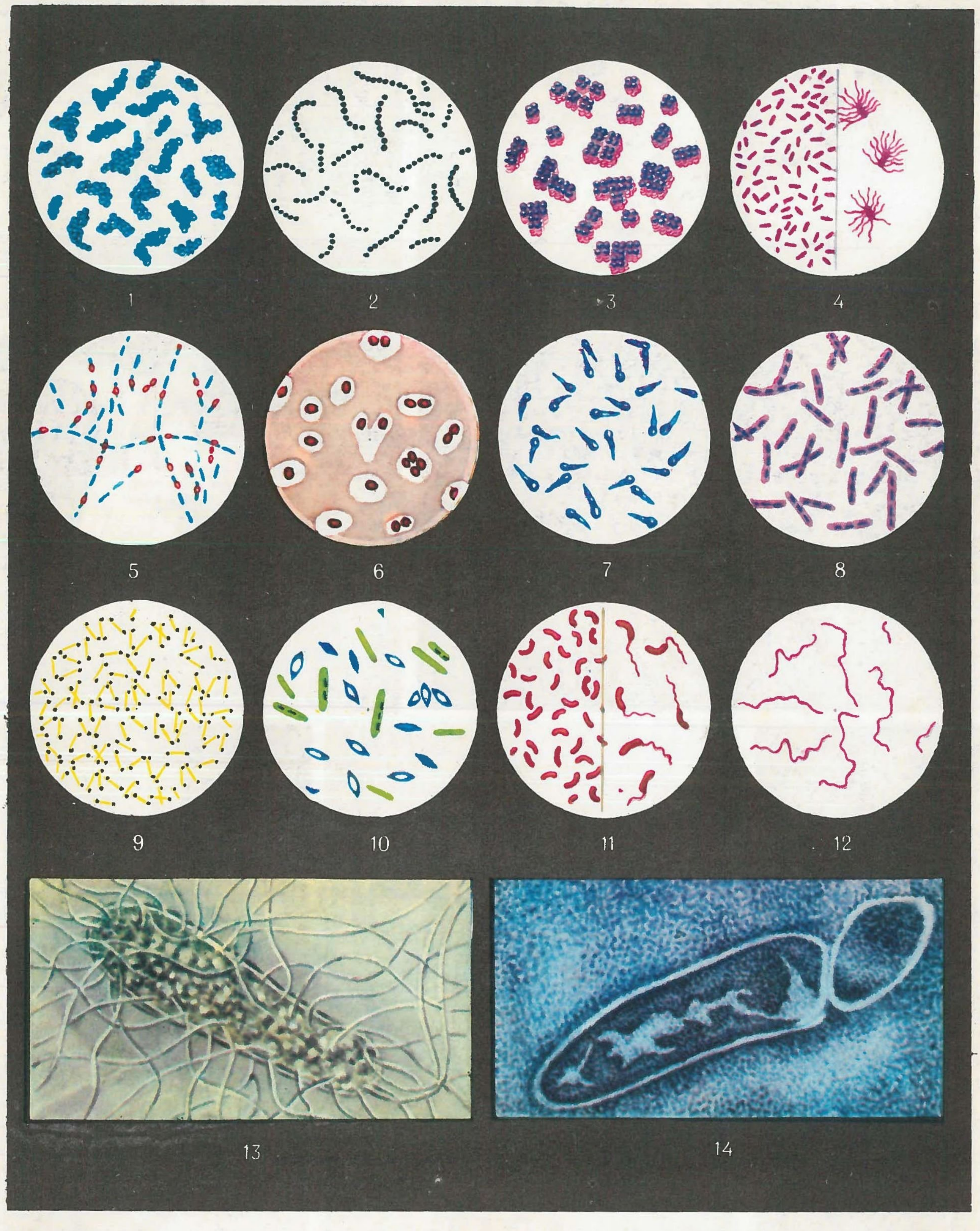

Бактеријалар: *1*—стафилокок; *2*—стрептокок; *3*—сарсин; *4*—гарын јаталағы чөпү; *5*—јумручуг бактеријасы; *6*—азотобактер; *7*—тетанус басили; *8*—гарајара чөпү; *9*—дифтерија чөпү; *10*—сиркә туршусу бактеријасы; *11*—вәба вибриону; *12*—гајыдан јаталаг спирохети.

Бактеријаларын електрон микроскопу алтында көрүнүшү: *13*—Proteus vulgaris (17 900 дәфә бөјүдүлмүшдүр); *14*—Clostridium perfringens (30 000 дәфә бөјүдүлмүшдүр).

2

4

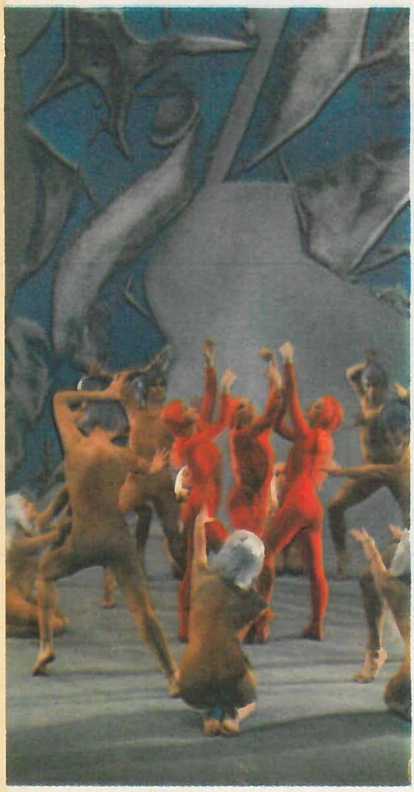

6

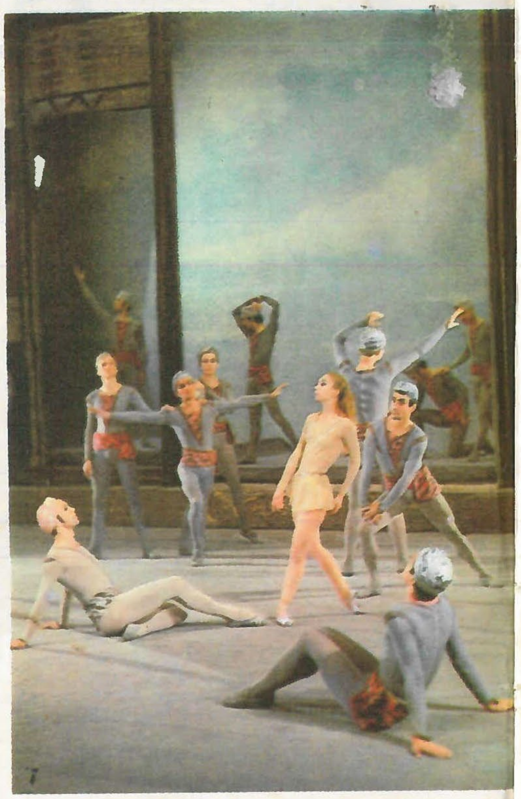

7

Балетләрдән сәһнәләр: 1. «Соналар көлү» (П. И. Чајковски). 2. «Једди көзәл» (Г. Гарајев). 3. «Мәһәббәт әфсанәси». (А. Мәликов). 4. «Гыз галасы» (Ә. Бәдәлбәјли). 5. «Гобустан көлкәләри» (Ф. Гарајев). 6. «Лејли вә Мәчнун» (Г. Гарајев). 7 «Шур» (Ф. Әмиров).

Балет мәгаләсинә.

Әсәрләри: Пневмонэктомия и лобэктомия (методика операций), М., 1949 (А. В. Керасимова илә бирликдә); Хирургическое лечение болезней сердца и магистральных сосудов, М. 1952; Врожденные пороки сердца, патология, клиника, хирургическое лечение. М., 1955 (Ј. Мешалкинлә бирликдә); Хирургическое лечение опухолей и кист средостения, М., 1967 (Р. С. Колесникова илә бирликдә); Хирургическое лечение оклюзий верхней полой вены и ее притоков, М., 1967 (башгалары илә бирликдә).

БАКУ́НИН Михаил Александрович (30.5.1814, Твер. губ.-нын Новоторжски гәзасы—1.7.1876, Берн)— рус хырда буржуа ингилабчысы, анархизмин вә халгчылығын баниләриндән вә идеологларындан бири. 1840 илдә харичә кетмиш, Прага (1848) вә Дрезден (1849) үсјанларында иштиракына көрә ики дәфә өлүмә мәһкум олунмушдур. 1851 илдә чар һөкумәтинин ихтијарына верилмиш, 1857 илдә Сибирә сүркүн едилмишдир. 1861 илдә Лондона гачмышдыр. 1864 илдә I Интернасионала дахил олмуш, 1872 илдә позучулуг фәалијјәтинә көрә орадан чыхарылмышдыр. Б. һәр чүр дөвләт һакимијјәтини, о чүмләдән пролетариат диктатурасыны рәдд едирди. Б. вә тәрәфдарлары сосиалист ингилабы һаггындакы марксист тә'лиминә гаршы чыхыр, фәһлә синфинин сијаси вә игтисади мүбаризәсини, мүстәгил фәһлә партијасынын зәрурилијини инкар едир, кортәбии гијам консепсијасыны ирәли сүрүрдүләр. Пролетариатын тарихи ролуну баша дүшмәјән Б. чәмијјәтин ингилаби јолла дәјишдирилмәсиндә кәндлиләри әсас гүввә сајырды. Б.-ин бахышлары 70-чи илләрин халгчылары арасында һаким мөвге тутурду. К. Маркс вә Ф. Енкелс Б.-ин анархист бахышларына вә фәһлә һәрәкатындакы позучулуг фәалијјәтинә гаршы мүбаризә апармышлар. В. И. Ленин бакунизмин нәзәри чәһәтдән әсассызлығыны көстәрмәклә јанашы, халгчы бакунинчиләрин ролуну да гијмәтләндирмишдир.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 2, сәһ. 200); Пирумова Н., Бакунин, М., 1970; Михайлов М. И., Борьба против бакунизма в I Интернационале, М., 1976.

БАКУ́НС Аксел (25.6.1899, Корус—1938)—ермәни совет јазычысы. «Гаранлыг дәрәдә» (1927) повест вә һекајәләр китабында ингилабдан әввәл ермәни кәндлиләринин һәјатындан бәһс едилир. «Гара шума тохум сәпәнләр» (1933) новелла топлусу Ермәнистанда ингилаби мүбаризәјә вә Вәтәндаш мүһарибәсинә һәср олунмушдур. «Овнатан Марч» (1927) повестиндә буржуа милләтчиләри ифша едилир. «Хачатур Абовјан» вә «Кармракар» тарихи романлары тамамланмамышдыр. «Гардашлыг ағачлары» һекајәси Азәрб. вә ермәни халгларынын достлуғундан бәһс едир.

Әсәрләри: Гардашлыг ағачлары, Јереван. 1973; Повести и рассказы, М., 1962.

Әд.: Агабабян С. Б., Аксель Бакунц. Очерк творчества, М., 1965.

БАКУРИА́НИ—Күрч.ССР-ин Боржоми р-нунда шәһәр типли гәсәбә. Триалети силсиләсиндә, 1700 *м* јүксәкликдәдир. Боржомидән чәкилмиш д.ј.-нун сон мәнтәгәси. Әһ. 4,3 мин (1975, јанвар). Дағ-мешә иглим курортудур. Јајы мүлајим исти, гышы јумшагдыр. Темп-р ијулда тәгр. 14°C, јанварда —6°C-дир. Иллик јағынты 800 *мм*. Илин 1975 сааты күнәшли олур. Б.-дә Үмумиттифаг әһәмијјәтли хизәк ст., ил боју ишләјән санаторија вар. Әсасән, ушагларда лимфа дүјүнләринин хәстәликләри, һабелә тәнәффүс органларынын вәрәм мәншәли олмајан хәстәликләри мүаличә едилир. Б.-дә хәзлик һејван (күмүшү-гонур түлкү, норка, тундра түлкүсү вә с.) јетишдирән с-з вар. Јахынлығында андезит чыхарылыр.

БАКШЕ́ЈЕВ Васили Николајевич (24.12.1862, Москва—28.9.1958, Москва)—рус совет рәссамы. ССРИ халг рәссамы (1956). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1947). *Передвижникләр* чәмијјәтинин үзвү олмушдур (1896 илдән). Мәишәт сәһнәләри вә әсасән, мәнзәрәләр чәкмишдир. Әсәрләри: «Аилә мүнагишәси» (1892—93), «Пајыз» (1915), «Мави баһар» (1930), «Јаз күнү» (1940), «Кәнд јолу» (1954) вә с. Б.-ин «Москва әтрафында» (1933) вә «Јај күнү» (1948) таблолары Р. Мустафајев ад. Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Музејиндә сахланылыр. Педагожи фәалијјәт дә көстәрмишдир. 2 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БА́КЕР НАСОСУ (һолландча bagger—палчыг, лил)—ичәрисиндә күл, поса, гум, хырдаланмыш филиз вә с. гарышығы олан мајеләри бир јердән башга јерә вурмаг үчүн ишләдилән пәрли һидравлик машын. Б.н.-нун ишләк чархы бәрк әринтиләрдән һазырланыр, көвдәнин дахили сәтһинә зиреһ гаты чәкилир. Тез јејилән һиссәләр исә асанлыгла әвәз едилир. Б.н.-нун јаратдығы тәзјиг 0,4 $Мн/м^2$-дәк олур. Б.н. ИЕС-ләрдә газанлардан гопарылмыш әрпи сормаг үчүн ишләдилир.

БА́КИРМИЛӘР (өзләрини бармаке адландырырлар)—Шари чајы саһилләриндә (Африка), әсасән, Чад Респ.-сында јашајан халг. Үмуми сајы дил чәһәтдән гоһум олан саралака, бонго вә б. тајфаларла бирликдә 900 миндән чохдур (1972). Бакирми дилиндә данышырлар. 16 әсрдә јаратдыглары Бакирми феодал дөвләти 20 әсрин әввәлинәдәк мөвчуд олмушдур. Б., әсасән, әкинчилик, малдарлыг, гисмән балыгчылыгла мәшғул олурлар. Диндарларын бир һиссәси мүсәлмандыр; ән'әнәви дини е'тигалларыны сахлајанлар да вар.

БАЛ—ишчи арыларын бал верән биткиләрин чичәк нектарындан һазырладығы вә јем еһтијаты кими истифадә етдији шәкәрли маје. Гијмәтли гида маддәси сајылан бал 2 чүр олур: 1) чичәк балы (мүхтәлиф биткиләрин нектарындан топланыр); 2) ширә балы (јарпаг вә көвдәләрин ширин ифразатындан алыныр). Чичәк балына чөкә, гырхбуғум, үчјарпаг јонча, күнәбахан, јағыоту балы аиддир. Б.-ын рәнки ағ, сары, гонур олуб, кимјәви тәркиби биткинин нөвүндән вә һава шәраитиндән асылыдыр. Тәркибиндә адәтән 13—20% су, 80%-дән артыг карбоһидрат (әсасән, глүкоза вә фруктоза; бундан башга сахароза, малтоза вә с.), 0,4% зүлал, 0,3% күл вар. Бунлардан башга балын тәркибиндә үзви туршулар (алма, лимон, глүкон вә с.), ферментләр (амилаза, каталаза, инвертаза вә с.), ароматик вә минерал маддәләр (K, Na, Ca вә с.), аз мигдарда витаминләр (B_2, PP, C, B_6, K вә E), алкалоидләр вә бојајычы маддәләр дә олур. Тәзә бал маје консистенсијалыдыр. Сују бухарландыгча јетишир вә гатылашыр; инвертаза ферментинин тә'сири илә нектардакы сахароза глүкоза вә фруктозаја чеврилир. Б. јетишдикдән сонра арылар шанлары мум гапагларла бағлајыр. Әмтәәлик Б. сентрифуга үсулу илә, бә'зән дә пресләмәклә шанлардан алыныр. Балын гатылығыны нормалашдырмаг, истәнилән әтрин, рәнкин вә дадын алынмасы үчүн мүхтәлиф сортлар гарышдырылыр. Бал чөкә, фыстыг, сидр вә с. ағачлардан һазырланмыш чәлләкдә сахланылыр. Палыд чәлләкләрдә гаралыр, ијнәјарпаглы ағачлардан гајрылмыш чәлләкләрдә сахландыгда исә гатран ији верир.

Б. мә'дә-бағырсаг, гарачијәр, өд јолу, бөјрәк, үрәк-дамар вә синир хәстәликләринин мүаличәсиндә ишләдилир. Пәһриз васитәсидир. Мүнтәзәм Б. јејән адам күмраһлашыр, онун ганынын тәркиби, маддәләр мүбадиләси, һәзм органларынын иши јахшылашыр, раһат јатыр.

Әд.: Гулијев Ә. М., Азәрбајчанын балверән биткиләри, Б., 1958; Глухов М. М., Медоносные растения, 7 изд., М., 1974; Котова Г. Н., Промышленное пчеловодство, М., 1975; Иойриш Н. П., Пчелы и медицина, Ташкент, 1975.

БАЛ АРЫСЫ, ев арысы (Apis mellifera)—арыкимиләр фәсиләсинин арылар (Apis) чинсиндән аилә илә јашајан һәшәрат. Вәтәни Чәнуби Асија сајылыр. Б.а. јуваларыны ағач коғушунда, гаја чатында дүзәлдир вә мум шан һазырлајыр. Б.а. шан һүчрәләриндә гида еһтијаты (бал вә тозчуг) сахлајыр. Һәр ары аиләси бир ана, 60—80 мин ишчи (гышда 10—15 мин) вә бир нечә јүз (бә'зән мин) еркәк арыдан ибарәт олур. Ана ары пәтәкдә там инкишаф етмиш јеканә диши арыдыр. Хортуму гыса олдуғундан ширә топлаја билмир, јалныз јумурта гојур. Јаз-јај дөврүндә бир күндә 2—2,5 мин јумурта гојур. Ана арынын уз. 20—25 *мм*, чәкиси 200—250 *мг*-а гәдәр олур. 5 ил јашајыр; лакин 2 јашдан сонра јумурта гојмасы зәифләјир. Ана ары бүтүн галан инстинктләри (нәсил гајғысы, јува дүзәлтмәк, бал јығмаг) итирир. Ишчи арылар чинсијјәт вәзиләри инкишаф етмәмиш вә чүтләшмә габилијјәти олмајан диши арылардыр. Уз. 12—14 *мм*, чәкиси 100 *мг*-а гәдәрдир. Шан дүзәлдир, јуваны горујур, артымы (баланы) бәсләјир, јем еһтијаты топлајыр, ана арыны јемләјир, нектары бала, тозчуғу күләмә чевирир, јувада рүтубәти, темп-ру вә бечәвермәни тәнзимләјир, 26—40 күн јашајыр. Тозчуг топламаг вә дашымаг үчүн ишчи арынын дал ајагларында сәбәтчикләр вә фырча, гарынчығын алт тәрәфиндә мум вәзиләри вардыр. Хүсуси вәзиләри тәркибиндә хејли зүлали маддә олан вә гијмәтли гида хассәләринә малик «сүд» ифраз едир. Еркәк арыларын уз. 15—17 *мм*, чәкиси 200 *мг*-а гәдәр олур. Еркәк арыларда чинсијјәт вәзиләри јахшы инкишаф етмишдир. 8—14 суткадан сонра чинси јеткинлијә чатыр, һеч бир иш көрмүр, јалныз ана арыны мајаландырырлар. Јајын сонунда ишчи арылар онлары пәтәкдән говур. Б.а. бечә (јени аилә) вермәклә чохалыр.

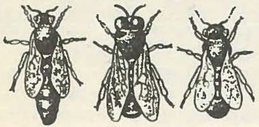

Ары аиләсинин фәрдләри: *1*—ана ары; *2*—еркәк ары; *3*—ишчи ары.

Һәр ары аиләси мөвсүм әрзиндә 130—150 *кг* бал топлаја билир. Б.а. бал, мум, ары сүдү, ары зәһәри вермәкдән башга, чичәкләрин тозланмасында да иштирак едир вә мәһсулдарлығын артмасында бөјүк рол ојнајыр. Азәрб. ССР-дә Боз-гара Гафгаз арысы, Сары-Иран арысы, Габагтәпә арысы вә Ләнкәран арысы сахланыр.

Әд.: Ибраһимов Р. П., Ары вә арычылыг, Б., 1964; Аветисян Г. А., Разведение и содержание пчел, М., 1971; Гробов И. Ф., Болезни пчел, меры борьбы и профилактики, М., 1974; Аветисян Г. А., Пчеловодство, 2 изд., М., 1975.

БАЛ ЈЫҒЫМЫ—ары аиләсинин бал (нектар) вә чичәк тозу топламасы. Бир Б.ј.-нда топланан мәһсулун мигдары ары аиләсинин күчү, арыларын енержиси, һава, балверән биткиләрин хүсусијјәти вә онларын арыхана јахынлығында олмасы, һәмчинин нектар ифразынын интенсивлијиндән асылыдыр. Б.ј. сахлајычы (арыларын топладығы бал анчаг ары аиләсинин гидаланмасына сәрф олунур) вә мәһсулдар (истифадә едилән вә әмтәәлик бал) олур. Б.ј. дөрд дөврә бөлүнүр: јаз, еркән јај, јај вә пајыз. Б.ј.-нын интенсивлији күн әрзиндә пәтәкләрдә јығылан балын мигдарына көрә мүәјјән едилир. Арылар нектар вә тозчуғу ән чох јајда топлајыр. Арыханада балын әсас һиссәси дә һәмин дөврдә јығылыр. Күчлү ары аиләси мөвсүм әрзиндә 100—200 *кг* бал тәдарүк едир. Азәрб.ССР-дә әсас Б.ј. аран зонада ијунун 10—15-дә, дағлыг зонада ијунун 20—25-дә башланыр. Б.ј.-ны артырмаг үчүн арыханалар вахташыры чичәји чох олан битки саһәләринә көчүрүлүр.

БАЛА БӘҺМӘНЛИ—Азәрб.ССР Фүзули р-нунун Әһмәдбәјли советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 39 *км* ш.-дә, Бәһмәнли д.ј. ст.-ндан 3 *км* аралы, Араз чајынын сол саһилиндә, Мил дүзүндәдир. Әһ. 1097 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла (чамышчылыг) мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

БАЛА ГУСАР — Азәрб.ССР Гусар р-нунда кәнд. Б.Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 7 *км* шм.-ш.-дә, Гусар чајынын сол саһилиндә, Худат—Гусар шосе јолу кәнарында, Гусар маили дүзәнлијиндәдир. Әһ. 929 (1976); тохумчулуг вә мејвәчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар. Мејвә вә киләмејвә биткиләри үзрә Гусар дөвләт сорт-сынаг стансијасы бурададыр.

БАЛА КҮР, Агуша, Ағгуш—Азәрб.ССР-ин Салјан ш. јахынлығында Күр чајындан ајрылан гол. Уз. 63 *км*. Кечмишдә Б.К. Гызылағач көрфәзинин (индики Киров көрфәзи) бир һиссәси олмуш Хуршидчалаја төкүлүрдү. Сонралар Күрүн сәвијјәси ашағы дүшдүјүндән Б.К.-ә су ахмамышдыр. Һазырда Б.К.-үн јатағына насосларла су вуруб, ондан суварма каналы кими истифадә едилир (26 мин *һа* саһә суварылыр).

БАЛА КҮРӘК—бах *Бузлуг.*

БАЛА СОЛТАНЛЫ — Азәрб.ССР Губадлы р-нунда кәнд. Б.С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 25 *км* ш.-дә, Лачын—Мәммәдбәјли шосе јолу кәнарында, Һәкәри чајынын сол саһилиндәдир. Әһ. 130 (1976); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, рабитә шө'бәси, бајтар мәнтәгәси, тибб мәнтәгәси вар.

БАЛА ҺАШЫМХАНЛЫ—Азәрб.ССР Сабирабад р-нунун Моранлы советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 57 *км* ч.-ш.-дә, Азадкәнд д.ј. ст.-ндан 6 *км* аралы, Шаумјан ад. каналын сағ саһилиндә, Муған дүзүндәдир. Әһ. 1048 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, бостанчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәктәбјаны интернат, китабхана, клуб вар.

БАЛАБАН—нәфәслә чалынан Азәрб. мусиги аләти. Фындыг, тут, гоз, јахуд әрик ағачындан дүзәлдилир. Силиндрик көвдәси (уз. 280—320 *мм*) үзәриндә 9 дәлик (8-и өн, бири исә арха тәрәфдә) олур. Көвдәсинин баш тәрәфинә гамышдан икигат дилчәкли јасты мүштүк тахылыр; буна көрә дә ел арасында Б.-а чох заман јасты балабан дејилир. Мүштүјүн ортасындакы хәрәк васитәсилә аләтин көкү дәјишдирилир. Б.-ын диапазону кичик октаванын сол сәсиндән икинчи октаванын до сәсинә гәдәрдир. Јумшаг, һәзин тембри вар. Б.-дан халг чалғы аләтләри ансамбллары вә оркестрләриндә, еләчә дә соло аләт кими истифадә едилир. Гафгаз вә Орта Асија халглары арасында да кениш јајылмышдыр.

БАЛАБӘЈЛИЛӘР—јарымкөчәри шаһсевән тајфасы. Иран Азәрб.-ынын ч.-унда јашајырлар. Әсасән, малдарлыг, гисмән әкинчиликлә мәшғул олурлар (бах һәмчинин *Шаһсевәнләр*).

БАЛАГ—6—9 ајлыг чамыш баласы.

БАЛАГАРДАШОВ Гардашбала Иманалы оғлу (15.05.1928, индики Шамахы р-нунун Сүндү к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1951 илдән Сов. ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1941 илдә чобанлыгдан башламышдыр. 1970 илдә Ағамалыоғлу ад. Азәрбајчан Кәнд Тәсәррүфаты Ин-туну битирдикдән сонра Шамахы р-нундакы Партијанын 21-чи гурултајы ад. с-зда баш бајтар ишләјир. 1948 илдә гојунчулуг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

БАЛАҒАЧЫ—бах *Ләләк.*

БА́ЛАЖ, Балаш (Balázs) Бела (4.8. 1884, Секед—17.5.1949, Будапешт)—мачар јазычысы. Кошут мүкафаты лауреаты (1949). Коммунист. Фәлсәфә е.д. 1919 ил мачар пролетар ингилабында иштирак етмиш, 1931—45 илләрдә ССРИ-дә јашамышдыр. «Дөзүлмәз адамлар» (1930), «Мәһәббәт нағыллары» (1958) романларынын, «Мотсарт» (1941) пјесинин мүәллифидир. Ше'рләри («Мәним јолум» китабы, 1945), һабелә кино нәзәријјәси вә тәнгидинә даир әсәрләри («Кино сәнәти», 1945 вә с.) вар.

Әсәрләри: Карл Бруннер, Б., 1941; Һенрих мүбаризәјә башлајыр, Б., 1941; Кино. Становление и сущность нового искусства, М., 1968; Карл Бруннер, М., 1972.

БАЛАЈА́Н Гарекин Шакејевич (22. 6.1912, Азәрб.ССР Шаумјан р-нунун Күлүстан к.—26.9.1943)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (өлүмүндән сонра, 23.10. 1943), капитан. 1939 илдән Сов. ИКП үзвү. 1934 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Совет—Финландија мүһарибәсиндә (1939—40) иштирак етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Украјна уғрунда вурушмаларда икидлик көстәрмишдир. Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

БАЛАЈЕВ Гәнбәр Бајрам оғлу (д.15. 11.1928, Бакы ш.-нин Гала к.)—истеһсалат габагчылы, фәхри дәмирјолчу (1967), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1974). 1955 илдән Сов.ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1945 илдә Октјабр ингилабы ад. Бакы вагон тә'мири з-дунда башламышдыр. 1959 илдән газанчылар бригадасынын бригадиридир. Азәрб. ССР Али Советинин (7—8-чи чағырыш) депутаты, Сов.ИКП 24-чү гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

БАЛАЈЕВА Һәлимат Мәчид гызы (д. 1910, Балакән р-нунун Талалар к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1932—70 илләрдә «Москва» к-зунда ишләмишдир. 1948 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

БАЛАКӘН—Азәрб.ССР-ин Балакән р-нунда чај. Ганых (Алазан) чајынын сол голу. Уз. 39 *км*, һөвзәсинин саһ. 320 *км*². Баш Гафгаз силсиләсинин ч. јамачындан (һүнд. 2500 *м*) башланыр. Јералты, јағыш вә гар сулары илә гидаланыр. Дашгын вә сел олур. Сувармада истифадә едилир.

БАЛАКӘН — Азәрб. ССР-дә шәһәр (1968 иләдәк шәһәр типли гәс.). Балакән р-нунун мәркәзи, аеропорт. Бакыдан 471 *км*, Снори д.ј. ст.-дан (Күрч. ССР) 50 *км* аралы, Балакән чајынын сағ саһилиндә, Баш Гафгаз силсиләсинин ч. әтәјиндәдир. Әһ. 5,8 мин (1976, 1 јанвар). Түтүн ферментләшдирмә вә консерв з-длары, истеһсалат вә мәишәт хидмәти комбинатлары, орта, сәккиз-

иллик вә интернат мәктәбләри, мусиги мәктәби, 2 китабхана, мәдәнијјәт еви, клуб, кинотеатр, мәркәзи р-н хәстәханасы, ушаг хәстәханасы, 3 ушаг бағчасы вә көрпә еви вар. Јевлах—Шәки—Тбилиси шосе јолу Б.-дән кечир.

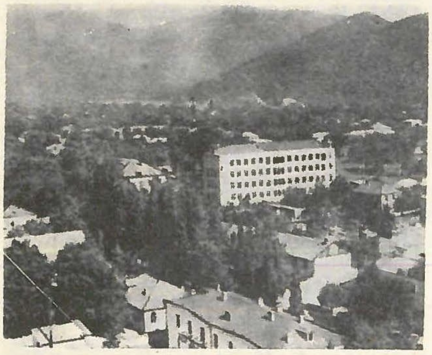
алакән шәһәринин үмуми көрүнүшү.

БАЛАКӘН РАЈОНУ—Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. Баш Гафгаз силсиләсинин ч. јамачларында вә Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. 1963 илдә ләғв едиләрәк Загатала р-нуна верилмиш, 1965 илдә јенидән мүстәгил р-н олмушдур. Шм.-да Дағ.МССР, г.-дә вә ч.-г.-дә Күрч.ССР илә һәмсәрһәддир. Саһ. 923 *км*^{2}. Әһ. 55,6 мин (1976, 1 јанвар). Р-нда 1 шәһәр, 56 кәнд вар. Мәркәзи Балакән ш.-дир.

Тәбиәт. Р-нун релјефи шм.-да вә шм.-ш.-дә дағлыг, ч.-да вә ч.-г.-дә дүзәнликдир. Баш Гафгаз силсиләсинин суајырычында (Дағ.МССР илә сәрһәд бојунча) Гутон (3648 *м*), Тинов-Россо (3385 *м*) вә с. зирвәләр вар. Дүзәнлик һиссәдә, әсасән, Антропокен системинин чөкүнтүләри јајылмышдыр. Дағлыг һиссәдә исә Јура вә Табашир чөкүнтүләри јер үзәринә чыхыр. Полиметал вә кил јатаглары вар. Иглими дүзәнлик вә дағәтәји һиссәдә мүлајим исти вә јарымрүтубәтли (мүлајим рүтубәтли) субтропикдир. Јүксәк дағлыг јерләрдә иглим сојуг вә рүтубәтлидир. Орта ајлыг темп-р јанварда 1,5-дән —7,8°С-јәгәдәр, ијулда 24,5-дән 10,5°С-јә гәдәрдир. Иллик јағынты 600—1400 *мм*. Чај шәбәкәси сыхдыр. Р-нун әразисиндә Балакән, Мазым вә с. чајлар, ш. сәрһәди боју Катех чајы, ч.-г. сәрһәди боју исә Ганых (Алазан) чајы ахыр. Әсасән, гонур дағ-мешә, аллүвиал чәмән-мешә вә аллүвиал чәмән торпаглары јајылмышдыр. Р-нун шм. вә шм.-ш. һиссәсиндә мешәләр (палыд, фыстыг, вәләс вә с.) кениш јер тутур. Мешәләрин саһ. 47,4 мин *ha*-дыр (1975). Јүксәк дағлыг јерләрдә субалп вә алп чәмәнләри вар. Һејванлары: дағкечиси (тур), марал, чүјүр, гонур ајы, көпкәр (гарапача), чөлдонузу, мешә вә дашлыг дәләси, сүлејсин вә с., гушлардан гартал, шаһин, гырговул вә с. вар. Загатала горуғунун чох һиссәси Б.р. әразисиндәдир. Мешә-чәмән, дағ-мешә, дағ-чәмән вә гајалыг ландшафты инкишаф етмишдир.

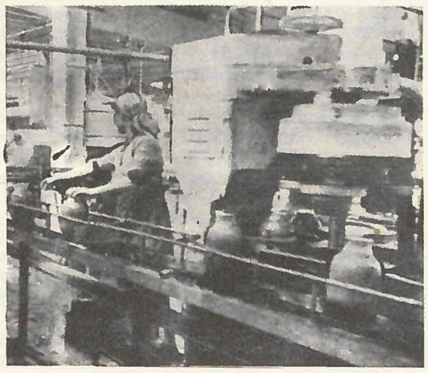
Балакән консерв заводу.

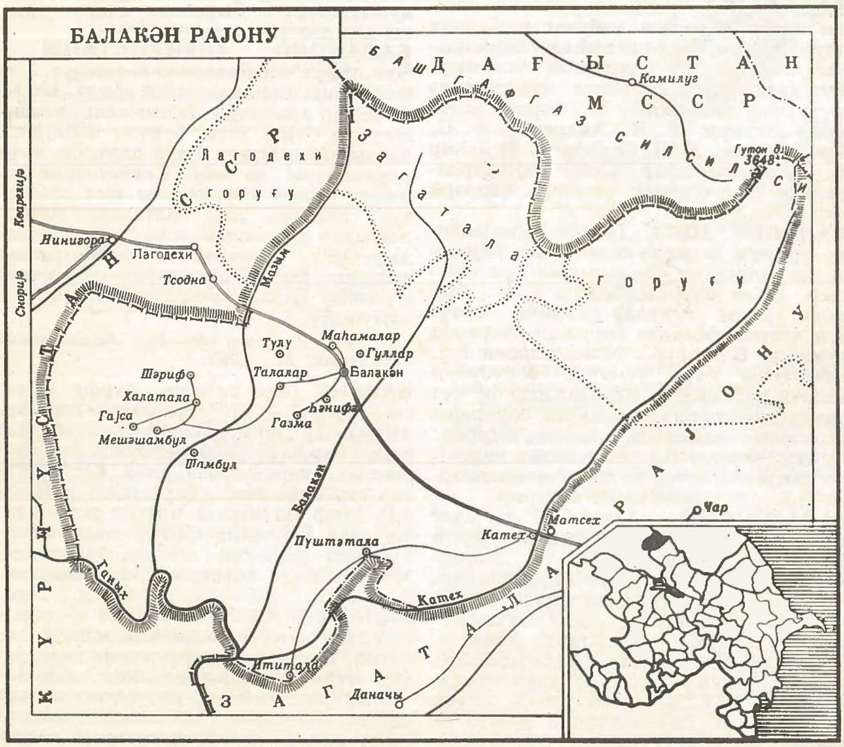
БАЛАКӘН РАЈОНУ
Б А Ш Г А Ф Г А З С И Л С И Л Ә С И
Д А Ғ Ы С Т А Н
М С С Р
Камилуг
Гутон д. 3648
З а г а т а л а
г о р у ғ у
Л а г о д е х и
г о р у ғ у
С С Р
Кварелијә
Скоријә
Нинигора
Лагодехи
Тсодна
Мазым
К У Р Ч Ү С Т А Н
Туlу
Маһамалар
Гуллар
Балакән
Талалар
Шәриф
Халатала
Гајса
Мешәшамбул
Шәмбул
Һәнифә
Газма
Балакән
Пуштәтала
Ганых
Катех
Ититала
Даначы
Катех
Матсех
Чар
З А Г А Т А Л А Р А Ј О Н У

Әһали. Орта сыхлыг 1 *км*^{2}-дә 60,2 нәфәрдир. Кәнд әһалиси 89,6%-дир. Ири јашајыш мәнтәгәләри Балакән ш., Гуллар, Катех, Газма, Шәриф вә Маһамалар кәндләридир.

Тәсәррүфат. Б.р., әсасән, чохсаһәли к.т. р-нудур. Респ.-нын әсас түтүнчүлүк, барамачылыг вә мејвәчилик р-нларындандыр. Игтисадијјатында һејвандарлыг вә тахылчылыг да әһәмијјәтли јер тутур. Сәнаје мүәссисәләри, әсасән, к.т. мәһсулларыны е'мал едир. Р-нда 18 к-з вар (1975). К.т.-на јарарлы торпагларын саһ. 33,2 мин *ha*-дыр (1975). Бунун 11,7 мин *ha*-ы шум јери, 5,3 мин *ha*-ы чохиллик биткиләр, 2,3 мин *ha*-ы динҹә гојулмуш торпаглар, 0,8 мин *ha*-ы бичәнәкләр, 13,1 мин *ha*-ы отлаглардыр. 13,7 мин *ha* экин саһәсинин 52%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр (әсасән, буғда вә гарғыдалы), 16%-индә техники биткиләр (әсасән, түтүн), 5%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф, 27%-индә исә јем биткиләри экилир (1975). К-зларда мејвә бағларынын саһ. 4,1 мин *ha*-дыр. Башлыча олараг гәрзәкли вә тумлу мејвәләр јетишдирилир. Чај бечә-

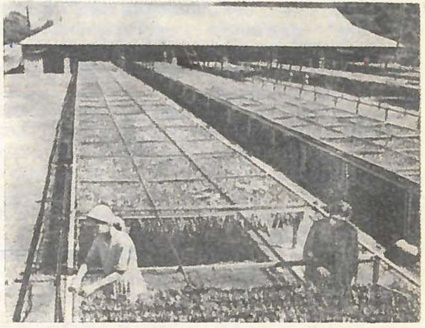
Түтүн гурудулмасы.

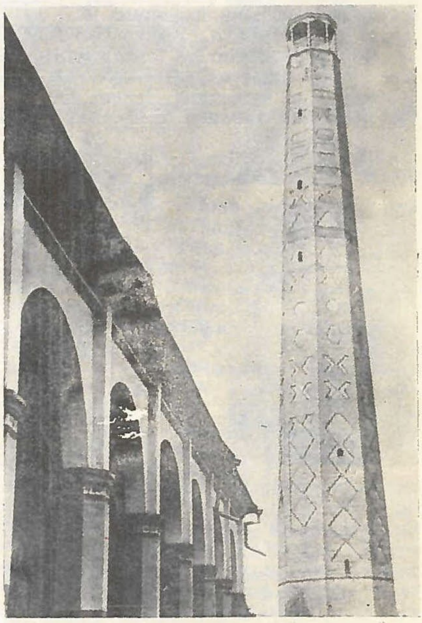
Минарәли мәсҹид. 19 әср.

рилир (65 *ha*). К-зларда 12 мин гарамал (3,2 мини инәк вә чамыш), 12,6 мин давар вар (1975). 1975 илдә дөвләтә 4,5 мин *m* түтүн, 389 *m* барама сатылмышдыр.

Р-нда түтүн ферментләшдирмә вә консерв з-длары, респ. к.т. техникасы бирлијинин р-н шө'бәси, истеһсалат, мешә вә мәишәт хидмәти комбинатлары, електрик шәбәкәси вар. Јевлах—Шәки—Тбилиси шосе јолу р-нун әразисиндән кечир. Бакы илә Балакән ш. арасында һава хәтти вар.

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. Р-нда 10 ушаг бағчасы вә 2 көрпә еви (527 ушаг) вар (1976, 1 јанвар). 40 үмумтәһсил мәктәбиндә (7 ибтидаи, 15 сәккизиллик, 18 орта) 17 877, техники пешә мәктәбиндә 530 шакирд тәһсил алыр (1975/76). Мусиги мәктәби, 44 китабхана, 25 клуб, 5 мәдәнијјәт еви, 23 киногурғу фәалијјәт көстәрир (1976, 1 јанвар).

Б. р-ну әразисиндәки ән гәдим ме'марлыг абидәси Гуллар к.-ндәки Пәригаладыр (12—13 әсрләр). Бундан башга Катех к.-ндә дөрдбучаглы бүрчләри олан гала (17 әср), мәсчид (1912), тикилмә тарихи мә'лум олмајан ибадәтkah, мә'бәд, Ититала к.-ндә мәсчид, Балакән ш.-ндә минарәли мәсчид (19 әср) вә с. вар.

АКП Балакән Рајон Комитәси вә Рајон Зәһмәткеш Депутатлары Советинин органы «Шән һәјат» гәзети (1965 иләдәк «Гызыл Балакән», «Ирәли») нәшр едилир. Јерли радио верилишләри 1936 илдән апарылыр. Зәһмәткешләр телевизија верилишләринә бахырлар.

1976 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Б.р.-нда 510 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 91,7 чарпајы) 6 хәстәхана, амбулатор-поликлиника мүәссисәси, 24 фелдшер-мама мәнтәгәси, санитар-епидемиоложи ст., 54 һәким, о чүмләдән 3 диш һәкими, 393 орта тибб ишчиси (о чүмләдән 160 мама) вар.

БАЛА́КИРЕВ Мили Алексејевич (2.1.1837, Нижни Новгород, индики Горки—29.5.1910, Петербург)—рус бәстәкары, пианочу, дирижор, мусиги хадими вә ичтимаи хадим. Б.-ин идеја-естетик көрүшләринин формалашмасына В. В. *Стасовла* достлуғу мүһүм тә'сир көстәрмишдир. Б. 1862 илдә хор дирижору Г. Ј. Ломакин илә бирликдә Петербургда Пулсуз мусиги мәктәби ачмышдыр. Б.-ин башчылығы илә 60-чы илләрин әввәлләриндә «Јени рус мусиги мәктәби», «Балакирев дәрнәји», «Гүдрәтли дәстә» ады илә мәшһур олан мусиги дәрнәји формалашмышды. Б. рус халг маһныларыны топламыш вә мәчмуә шәклиндә дәрч етдирмишдир (1866, 1898). Јарадычылығында рус халг маһныларындан әсас мәнбә кими истифадә етмишдир («Үч рус халг маһнысы мөвзусунда увертүра», 1858; «1000 ил» увертүрасы, 1864, 2-чи редаксијасы «Русија» симфоник поемасы адланыр). Б., һәмчинин Шәрг мөвзусуна мүрачиәт етмиш, Гафгаз мелодијалары әсасында фп. үчүн «Исламеј» (1869) фантазијасыны, «Тамара» (тәгр. 1882, М. Ј. Лермонтовун ејниадлы ше'ри әсасында) симфоник поемасыны јазмышдыр. Рус епик симфонија жанрынын јарадычысыдыр. 2 симфонијасы (1898, 1908), романслары вә с. әсәрләри вар.

БАЛАКИШИЈЕВ Камил Әбдүлсалам оғлу (20.9.1906, Бакынын Новханы к.—22.11.1973, Бакы)—совет морфолог-анатому, тибб е.д. (1936), проф. (1938). Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1942). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунда нормал анатомија кафедрасынын мүдири ишләмишдир (1937—73). Тәдгигатлары вәзиләрин јаш морфолокијасына, әтраф синирләрин көтүкдахили гурулушуна, топографијасына вә үрәк-дамар системи анатомијасынын бә'зи мәсәләләринә һәср едилмишдир. Октјабр Ингилабы, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Инсанын нормал анатомијасы, 4 чилддә, Б., 1948—59; Анатомија, һистолокија вә ембриолокија терминләри, Б., 1961; Анатомик номенклатура, Б., 1964.

БАЛАКЛЕ́ЈА—УССР Харков вил.-ндә шәһәр. Балаклеја р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Әһ. 31,4 мин (1975). Асбест-семент мә'мулаты, семент, дәмир-бетон мә'мулаты вә сүд з-длары, техники пешә мәктәби вар.

БАЛАКО́ВО—РСФСР Саратов вил.-ндә шәһәр. Балаково р-нунун мәркәзи. Волгада кәми дајаначағы. Д.ј.ст. Әһ. 129 мин (1975). Кәми тә'мири, кәмигајырма, машынгајырма, кимја мүәссисәләри үчүн еһтијат һиссә вә детал з-длары, кимјәви лиф, техники резин мә'мулаты комбинатлары, тикинти материаллары вә јејинти сәнајеси; Саратов политехник ин-тунун үмумтехники факүлтәси, Саратов СЕС-и, В. И. Чапајевин ев музеји вар.

БАЛАЛА́ЈКА—үчсимли рус халг чалғы аләти. Көвдәси үчбучаг шәклиндә олур. Адәтән, сағ әлин шәһадәт бармағыны симләрә тохундурмагла чалыныр. Рус халг чалғы аләтләри оркестриндә мүхтәлиф диапазонлу Б.- лардан истифадә олунур. В. В. Андрејев, Б. С. Тројановски, Н. П. Осипов вә б. маһир Б. чалан олмушлар. Совет бәстәкарларынын Б. үчүн ири һәчмли әсәрләри вар.

БАЛАЛЫГ ЈОЛУ (vagina)—мајаланма просеси дахилдә кедән диши һејванларда чинсијјәт јолларынын сон һиссәси. Бә'зи онурғасызларда (мәс., бир сыра јасты гурдда) харичи өртүјүн чеврилмәсиндән борувары формаја дүшмүш Б.ј. олур. Мәмәлиләрин Б.ј. мәншәјинә көрә јумурта борусунун ашағы һиссәсидир. Кисәлиләрдә бу чүт олур; әтәнәлиләрин јумурта борулары бирләшиб ваһид Б.ј. әмәлә кәтирир. Ашағы һиссәдә Б.ј. гыса сидик чинсијјәт синусуна кечир вә диши мәмәлиләрдә Б.ј. дәһлизини әмәлә кәтирир.

БАЛАМҮРСӘЛ — Азәрб.ССР-дә халг селексијасы јолу илә алынмыш јерли нар сорту. Колунун һүнд. 3 *м*, јарпаглары ири, формасы лансетшәкиллидир. Мејвәси кирдә, түнд-гырмызы, галын габыглы, ән ириси 500 *г* ағырлыгда олур; октјабрын әввәлиндә јетишир. Дәнәси орта ириликдә, түнд-гырмызы, мејхош, тохуму назик вә узунсовдур. Ширәсиндә 14,3% шәкәр, 1,6 % лимон туршусу вар. Һәр колундан 30—50 *кг* мәһсул јығылыр. Әсасән, Ағсу, Көјчај, Үчар, Ағдам вә с. р-нларда екилир.

БАЛА́НДИН Алексеј Александрович (20.12.1898, Ленинград — 22.5.1967, Москва)—совет кимјачысы, ССРИ ЕА акад. (1946; м. үзвү 1943), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946). 1949 илдән Сов.ИКП үзвү. Акад. Н. Д. *Зелинскинин* шакирди. Б. һетерокен катализин мултиплет нәзәријјәсини јаратмыш (1935) вә тәкмилләшдирмишдир. Бөјүк нәзәри вә әмәли әһәмијјәти олан 900-дән артыг елми әсәрин мүәллифидир. Д. И. Менделејев ад. (1936) вә С. В. Лебедев ад. (1945) мүкафатлар алмыш, 2 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Современное состояние мультиплетной теории гетерогенного катализа, М., 1968; Избранные труды, М., 1972.

БАЛА́НДИН Владимир Александрович (17.3.1923, Бакы ш.-нин Сураханы гәс.—30.12.1944, Литва ССР-ин Капсукас ш.) — Совет Иттифагы Гәһрәманы (өлүмүндән сонра, 19.4.1945), баш лејтенант. 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Б. 1942 илдә һәрби тәјјарәчилик мәктәбини битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Белорусија вә Литва уғрундакы дөјүшләрдә 18 дүшмән тәјјарәси вурмушдур. 2 Гырмызы Бајраг ордени илә тәлтиф олунмушдур.

БАЛАНОВО ГӘБИРИСТАНЫ — Чув.МССР-ин Баланово к.-ндә е.ә. 2-чи миниллијә аид археоложи абидә. 1933—57 илләр арасында тәдгиг едилмишдир. Өлүләр бөјрү үстә бүкүлү вәзијјәтдә басдырылмышдыр. Груп һалында дәфн олунанлары да вар. Скелетләрин јанында јумру отурачаглы кил габлар, тунч аләтләр, даш балталар, чахмагдашыдан ох учлуглары вә с. тапылмышдыр. Б.г. *Фатјаново мәдәнијјәтинә* аиддир. Бә'зи алимләрин фикринчә мүстәгил Баланово мәдәнијјәти мөвчуд олмушдур.

Әд.: Бадер О. Н., Балановский могильник, М., 1963.

БАЛА́НС (фр. balance, һәрфи мә'насы—тәрәзи) — 1) таразлыг, бәрабәрләшмә. 2) Даим дәјишмәкдә олан һәр һансы бир һадисәнин нисбәтини вә таразлығыны характеризә едән көстәричиләр системи. Мәс., бир шејин јығымы илә сәрф олунмасы арасындакы нисбәт (бах һәмчинин *ССРИ халг тәсәррүфаты балансы*, *Мадди баланслар*, *Мүһасибат балансы*, *Һесаблашма балансы*).

БАЛАНСАРХАСЫ ҺЕСАБ — мүәссисә, идарә вә ја тәшкилата мәнсуб олмајыб, лакин онларын истифадәси, јахуд мүвәггәти сәрәнчамында олан вәсаитин (мәс., ичарәјә көтүрүлмүш әсас вәсаит, мүһафизә үчүн гәбул едилмиш материаллар вә с.) учоту үчүн тә'јин едилмиш мүһасибат һесабы. Б. һ. икили јазылыш тәтбиг едилмәдән садә учот системи илә апарылыр (бах *Мүһасибат балансы*). Баланс тәртиб олунаркән бу һесабланма нәтичәсиндә алынан мә'лумат јекундан сонра, јә'ни «балансын архасында» көстәрилир.

БАЛАНСИ́Р (фр. Balancier — таразлашдырма)—1) ох әтрафында јырғаланан вә машынларда күч өтүрмәк үчүн истифадә едилән икиголлу (бә'зән бирголлу) линк. Б. кәми насосларында, газыма гурғуларында, металкәсән дәзкаһларда вә с. ишләдилир. Локомотив вә вагонларда рессора өтүрүлән гүввәләри таразламаг үчүндүр; 2) саат механизмләриндә рәггасы әвәз едән әсас тәнзимләјичи.

БАЛАНСИРЛӘМӘ — фырланан машын һиссәләринин (гаснаг, дирсәкли вал, електрик машыны вә ја турбин ротору, тохучулуг машынларынын мүхтәлиф барабанлары вә с.) мүвазинәтә кәтирилмәси. Бу һиссәләрин һазырланмасы вахты бурахылан хәталар вә ја деталларын конструктив хүсусијјәтләри нәтичәсиндә күтләләр фырланма охуна нәзәрән гејри-симметрик јерләшир; деталын фырланма оху илә мәркәзи баш эталәт оху үст-үстә дүшмүр. Белә деталлар фырланаркән јаранан мүвазинәтләшмәјән мәркәздәнгачма гүввәләри фырланан детала вә дајаглара тә'сир едән әлавә гүввәләр јарадыр. Нәтичәдә деталын вә бүтүн машынын титрәјиши артыр, сүртүнән сәтһләрин јејилмәси сүр'әтләнир вә машын деталлары вахтындан әввәл сырадан чыхыр. Б.-дән мәгсәд мүвазинәтдә олмајан гүввәләрин зәрәрли тә'сирини арадан галдырмагдыр.

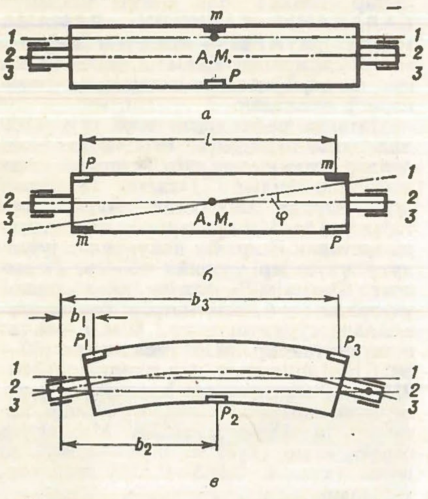

Балансирләмә схемләри: *а*—статик; б—динамик; *в*—еластик мә'мулатлар үчүн; *1—1* әсас мәркәзи эталәт оху; 2—2 фырланма оху; *3—3* мә'мулатын оху; А.М.—ағырлыг мәркәзи; *Т*—таразлашмамыш күтлә; *P*, P_1, P_3, P_3—әксјүкләр.

Б. заманы фырланма оху илә мәркәзи баш эталәт охунун бир-бири үзәринә дүшмәси үчүн ја мә'мулат үзәринә мүвазинәтләшдиричи күтләләр гојур, ја изафи мүвазинәтләшмәјән күтләләри кәнар едир вә јахуд да мәркәзи баш эталәт охунун мә'мулат сәтһи илә кәсишмә нөгтәләриндә мә'мулаты мәркәзләшдирирләр. Б. *балансирләмә дәзкаһларында* јеринә јетирилир. Ашағыдакы Б. нөвләри тәтбиг едилир: статик Б., динамик Б. вә еластик мә'мулатларын Б.-си. Мәркәзи баш эталәт оху фырланма охуна паралел јерини дәјишдикдә—**статик** Б., мәркәзи баш эталәт оху техноложи фырланма охуна нәзәрән бучаг алтында јерини дәјишдикдә—**динамик** Б., мәркәзи баш эталәт оху фырланма охуна көрә, балансирләнән мә'мулатын охунун әјилмәси нәтичәсиндә јерини дәјишдикдә исә **еластик мә'мулатларын** Б.-си тәтбиг олунур. Јухарыда көстәрилән мүвазинәтсизлик һалларынын һамысы мә'мулата ејни заманда тә'сир көстәрдикдә комплекс Б. апарылыр.

Әд.: Тимошенко С. П., Колебания в инженерном деле, 2 изд., М., 1967; Теория и практика балансировочной техники. Сб. статей, под ред. В. А. Щепетильникова, М., 1973; Гусаров А. А., Балансировка гибких роторов с распределенной массой, М., 1974.

БАЛАНСИРЛӘМӘ ДӘЗКАҺЫ, балансирләмә машыны—фырланан машын һиссәләринин динамик вә статик мүвазинәтсизлијинин јерини вә гијмәтини (дәрәчәсини) мүәјјән едән дәзкаһ (бах *Балансирләмә*). Б.д. балансирләнән мә'мулатын (мәс., ротор) јерләшдирилдији дајагдан, мә'мулатын фырланмасы үчүн интигалдан вә өлчү гурғусундан ибарәтдир.

Б.д. еластик дајаглы вә сәрт дајаглы олур. **Еластик дајаглар** фырланан мүвазинәтсиз мә'мулатын (роторун) тә'сири алтында рәгс едир. Дајаг рәгсинин фаза вә амплитудуна әсасән мүвазинәтсизлик һаггында информасија алыныр. **Сәрт дајаглар** роторун рәгсинә мане олур вә нәтичәдә тәзјигә мә'руз галыр. Бу һалда мүвазинәтсизлик һаггында информасија алмаг үчүн роторун дајаглара көстәрдији тәзјиг вә фырланма фазасы өлчүлүр. Б.д.-нын дајаглары онларын рәгсини (јахуд мәркәздәнгачма гүввәләринин тәзјигини) електрик сигналларына чевирән веричиләрлә тәчһиз едилир. Веричинин електрик сигналлары өлчү гурғусуна дахил олур. Өлчү гурғусунун структуру вә мүвазинәтсизлик һаггында информасијанын формасы Б.д.-нын тә'јинатындан асылыдыр.

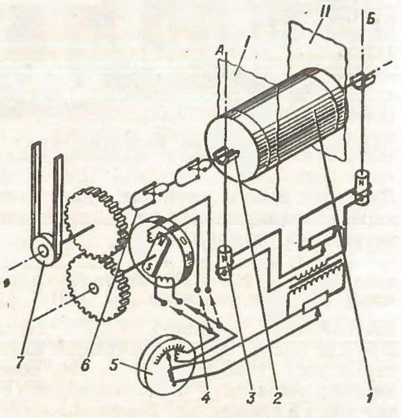

Ваттметрли өлчү тәртибаты олан динамик балансирләмә дәзкаһынын схеми; *1*—балансирләнән ротор; *2*—дајаг; *3*—веричи; *4*—«бучаг-кәмијјәт» чевиркәчи; *5*—ваттметрли индикатор; *6*—икиојнаглы вал; *7*—интигал; I, II—дүзәлиш мүстәвиләри; А, Б—өлчү мүстәвиләриндән кечән охлар.

Статик вә динамик Б.д.-лары вар. Динамик Б.д.-нда мүвазинәтсизлик әввәлчә бир, сонра исә дикәр мүстәвидә өлчүлүр (мәс., мүвазинәтсизлијин јерини вә гијмәтини мүәјјән едән, мүвазинәтсизлији арадан галдыран, тәкрар нәзарәт гурғулары илә тәчһиз олунмуш автоматлар). Б.д.-нын автоматлашдырылма дәрәчәси мүхтәлифдир.

Әд.: Васильев В. С., Кутко П. С., Теория и конструкция балансировочных машин, М., 1963; Основы балансировочной техники, под ред. В. А. Щепетильникова, т. 1, М., 1975.

БАЛАНТИДИА́З, инфузор дизентеријасы (инсанда) — јоғун бағырсағын ағыр хроник хора хәстәлији. Төрәдичиси бәрабәркирпикли инфузорлардыр (балантидиләр). Хәстәлик инсана башлыча олараг донузлардан јолухур, инфузор ифраз едән инсан да әтрафдакылары јолухдура биләр. Балантиди систаларыны милчәкләр јајыр. Систалар инсаиын һәзм јолуна судан, мејвә-тәрәвәздән вә әлдән кечир. **Әламәтләри**: селикли, иринли, бә'зән ганлы исһал, гарын наһијәсиндә ағры вә с. **Мүаличәси**: антибиотикләр, үмуми мөһкәмләндиричи мүаличә. **Профилактикасы**: балантиди кәздирәнләри вә хәстәләри вахтында ашкара чыхарыб мүаличә етмәк.

Әд.: Лейтман М. З., Амебиаз, кокцидиоз и балантидиаз, Ташкент, 1968.

БАЛАНЧИВА́ДЗЕ Андреј Мелитонович (д.1.6.1906, Петербург) — күрчү совет бәстәкары. ССРИ халг артисти (1968). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1947). 1953 илдән Күрчүстан Бәстәкарлар Иттифагынын сәдри, 1956—61 вә 1968—73 илләрдә биринчи катиби олмушдур. М. А. *Баланчивадзенин* оғлудур. Тифлис вә Ленинград консерваторијаларыны битирмишдир (1927, 1931). «Дағларын гәлби» (1936) илк күрчү балетинин, һәмчинин «Һәјат сәһифәләри» (1961), «Мтсыри» (1964) балетләринин, 2 опера, 2 симфонија, фп. илә оркестр үчүн 4 консерт вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Б.-нин јарадычылығы күрчү халг мусигиси илә бағлы олуб, поетиклији, һәјатилији илә сәчијјәләнир. Б. Тбилиси консерваторијасында дәрс дејир (1942 илдән проф.). Ленин ордени, Халглар Достлуғу ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

БАЛАНЧИВА́ДЗЕ Мелитон Антонович (24.12.1862, Баноча к., һазырда Күрч.ССР-ин Схалтубо р-нундадыр—21.11.1937, Кутаиси) — күрчү совет бәстәкары, мусиги хадими вә ичтимаи хадим. Күрч.ССР халг артисти (1933). Б. милли профессионал мусигинин баниләриндәндир. Илк милли күрчү операсы «Мәкрли Даречан»ын (1897 илдә һиссәләрлә ифа олунмушдур; 3-чү редаксијасы 1936) вә романсларын мүәллифидир. Күрчү мусиги фолклоруну топламыш, халг маһныларыны ишләмишдир. Б. 1895 —1917 илләрдә тәшкил етдији хор илә бир чох шәһәрдә «Күрчү консертләри» вермиш, 1918 илдә Кутаисидә мусиги мәктәби тәшкил етмишдир (һазырда мәктәб онун адынадыр).

БАЛАНЧИН (Balanchine) Ҹорҹ (әсл ады вә фамилијасы Кеорки Мелитонович Баланчивадзе) (д.22.1. 1904, Петербург)—Америка балетмејстери. М.А. *Баланчивадзенин* оғлудур. 1921 илдә Петроград театр мәктәбини битирмишдир. 1924 илдән харичдә јашајыр. 1925—29 илләрдә «С. П. Дјакилевин рус балети» труппасынын баш балетмејстери олмушдур. 1934 илдә АБШ-да «Америка балет мәктәби»ни вә «Америка балети» труппасыны тәшкил етмишдир; 1948 илдән «Нју-Јорк сити балле» труппасынын директорудур. С. С. Прокофјевин «Фәрсиз оғул» (1929), И. С. Бахын мусигиси әсасында «Кончерто барокко» (1941), И. Ф. Стравинскинин «Орфеј» (1948), «Агон» (1957), Ф. Менделсонун мусигиси әсасында «Јај кечәсиндә јуху» (1967) балетләринин вә с. әсәрләрин гурулушуну вермишдир. ССРИ-нин бир чох шәһәриндә, о ҹүмләдән Бакыда гастролда олмушдур.

БАЛАСАГУНИ Јусиф Хасс Һачиб (тәгр. 1021, Баласагун ш.—?)—Орта Асија шаири, алим вә мүтәфәккир. Түркдилли халгларын гәдим әдәби абидәләриндән олан «Кутадгу билиг» («Хошбәхтлик бәхш едән елм», 1069; ујғур дилиндә) поемасынын мүәллифидир. Һәм бәдии, һәм дә етик-дидактик вә сијаси әсәр олан бу поема 4 аллегорик сурәтин (әдаләт, хошбәхтлик, ағыл, гәнаәт) идеал һөкмдар, дөвләтин идарә олунмасы, гошунун тәшкили, инсанын һәјат вә ҹәмијјәтдәки ролу вә с. даир мүкалимәләри үзәриндә гурулмушдур. Б.-нин етик көрүшләри Ибн Синанын тә'лиминә әсасланыр. Јарадычылығына Фирдөвсинин тә'сири олмушдур. Түркдилли халгларын ше'ринә әруз вәзнини илк дәфә Б. кәтирмиш, поемасыны мүтәгариб бәһриндә, мәснәви формасында јазмышдыр. Әсәрдә фолклор мотивләриндән, халг һәјат вә мәишәти илә бағлы бәдии образ вә бәнзәтмәләрдән кениш истифадә едилмишдир. 1970 илдә «Кутадгу билиг»ин 900 иллији Үмумиттифаг мигјасында гејд олунмушдур.

Әд.: Малов С. Е., Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии, М.—Л., 1959; Валитова А. А., О некоторых поэтических особенностях «Кутадгу билиг», М., 1960; Хамраев М. К., Основы тюркского стихосложения, Алма-Ата, 1963; «Советская тюркология», 1970, №4.

БАЛАСАКАН — еркән орта әсрләрдә Азәрб.-да (Муған дүзүндә) тарихи вил. Бә'зи мәнбәләрдә Пајтакаран вә Каспиана вил.-ләри илә ејниләшдирилир. Ермәни мүәллифләриндән Корјун (5 әср), Мовсес Хоренли (5—6 әсрин әввәли), Бизанслы Фавст (5 әср) вә Јекишенин (5 әср) әсәрләриндә һунларла әлагәдар Б.-ын ады чәкилмишдир. Еркән орта әср мәнбәләриндә Атропатенанын тәркибиндә олдуғу көстәрилир. Бизанслы Фавстын мә'луматына көрә, Б.-ын әһалиси баласачи адланырды.

Әд.: Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959.

БАЛАСАНЈАН Марго Ҹалаловна (д. 26.12.1927, Степанакерт)—ермәни совет актрисасы. Азәрб.ССР халг артисти (1973). 1965 илдән Сов. ИКП үзвү. 1953 илдән М. Горки ад. Степанакерт Дөвләт Драм Театрынын артистидир. Б.-ын ифасы лиризми, сурәтин дахили аләминә дәриндән нүфуз етмәси илә сәҹијјәләнир. Әсас роллары: Дездемона («Отелло», В. Шекспир), Сүсән, Сона («Намус»,«Наказ гыз», А. Ширванзадә), Марија Улјанова («Аилә», И.Ф. Попов), Севил («Севил», Ҹ. Ҹаббарлы), Севинҹ («Сәнсиз», Ш. Гурбанов), Валја («Иркутск әһвалаты», А. Н. Арбузов), Алијә («Даирәни кенишләндирин», И. Гасымов) вә с.

БАЛАТОН (Balaton; слав. блато, —батаглыг) — Маҹарыстанда, Орта Дунај овалығында көл. Дәниз сәвијјәсиндән 105 *м* јүксәкликдәдир. Саһ. 596 *км*²; уз. 78 *км*, ени 12 *км*-ә гәдәрдир. Орта дәринлији 3—4 *м*, макс. дәринлији 11 *м*-дир. Кәмичилијә јарарлыдыр. Балыг овланыр. Б.-ун саһилләри Маҹарыстанын минерал вә термал булаглары олан мүһүм курорт р-нудур.

БАЛАХАНА —бир сыра Шәрг өлкәсиндә јашајыш биналарынын үстүндә тикилән отаг. Б. гонаг вә јај истираһәт отағы олдуғундан дахилдән вә харичдән бәзәдилирди. Б. Азәрб., хүсусән Нахчыван, Ордубад, Абшерон (Бакы), Ләнкәран евләри үчүн хас иди. Б.-лар карвансараларын кириш дарвазасы үстүндә дә тикилирди.

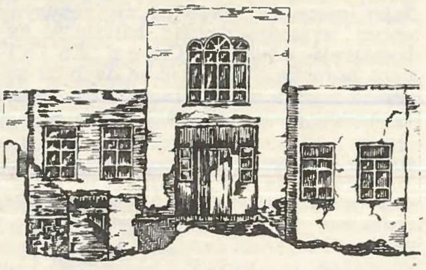

Ордубад евләриндән балахана нүмунәси.

Әд.: Саламзадә Ә. В., Садыгзадә Ә., XVIII—XIX әсрләрдә Азәрбајҹанда јашајыш биналары, Б., 1961.

БАЛАХАНЫ — Азәрб. ССР Ленин р-нунда (Бакы шәһәр советлији) шәһәр типли гәс. (1936 илдән). Б. гәс. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән (Разин гәс.) 5 *км* шм.-да, Бөјүкшор көлүндән 3 *км* аралыдыр. Әһ. 10,3 мин (1976). 4 машынгајырма з-ду, 2 орта, 1 сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, поликлиника, ушаг мәсләһәтханасы, 2 ушаг бағчасы, 2 көрпә еви, рабитә шө'бәси, ме'марлыг абидәләри (бах, *Балаханы абидәләри*) вар. 1910 илдә М. Ә. Сабир Б.-да мүәллимлик етмишдир. Б. әразисиндә нефт чыхарылыр.

БАЛАХАНЫ АБИДӘЛӘРИ — Балаханы гәс.-ндә орта әсрләрә аид 4 ме'марлыг абидәси. Биринчи абидә 1385 илдә Устад Ариф тәрәфиндән инша едилмиш Һачы Шәһлә бинасыдыр. Бу абидә квадратшәкилли тағтаванлы кичик отагдан вә онун гаршысындакы дәрин баштағдан ибарәтдир. 1427—28 илдә тикилмиш Шакирағa түрбәси ме'марлыг бахымындан Б.а.-нин ән гијмәтлиси һесаб олунур. Халг арасында Имарәт адландырылан бу бина еһтимала көрә меһманхана олмушдур. Күнбәзли салондан вә фасадын чыхынтылы баштағындан ибарәтдир. Һәр ики абидә Абшерон биналары үчүн характерик олан јонулмуш дашдан тикилмишдир. Б.а.-ндән үчүнҹүсү 1636 илдә тикилмиш карвансара, дөрдүнҹүсү исә 17 әсрә аид овдандыр.

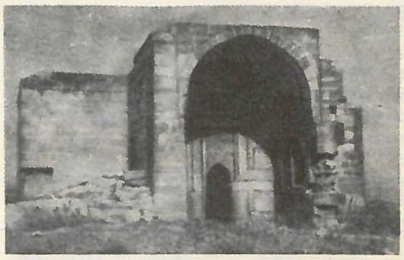

Шакирағa түрбәси. 15 әср.

Әд.: Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А., История архитектуры Азербайджана, М., 1963.

БАЛАХАНЫ ДӘСТӘСИ — Мәһсулдар гатын үст шө'бәсинин дәстәләриндән бири. 1916 илдә Балаханы кәндиндә Н. И. Ушејкин тәрәфиндән ајрылмышдыр. Кил, гум вә гумдашындан ибарәтдир. Галынлығы 400—850 *м*. Характер фаунасы остракодлар: Hyocypris Bradyi Sars., H. gibba Ramd., Darwinula aurea (Brady et Ramd.) вә с. Абшерон ј-а-нын мәркәзи вә ш. һиссәләриндә 8-ә гәдәр гумлу һоризонтдан ибарәтдир. Б.д. һәмин саһәләрдә нефтлидир.

БАЛАХАНЫ - САБУНЧУ - РАМАНА НЕФТ ЈАТАҒЫ — Абшерон нефтлигазлы саһәсиндә, Бакы ш.-ндән 12 *км* шм.-ш.-дә, ејни адлы јашајыш мәнтәгәләри р-нундадыр.

Јатагда нефт верән илк гују 1869 илдә газылмышдыр. 1871 илдә Мәһсулдар гатын үст шө'бәсиндән нефт чыхарылмышдыр. Јатағын кеоложи гурулушунда Абшерон, Акчагыл мәртәбәләри вә Мәһсулдар гат чөкүнтүләри иштирак едир. Бу чөкүнтүләр јујулдуғу үчүн јер үзәринә чыхыр. Гырышыг, Фатмајы-Зығ антиклинал зонасы үзәриндә олуб, асимметрик брахиантиклинал гурулушлудур. Шм.-г.—ҹ.-ш. истигамәтлидир. Ҹ.-г. ганады дик (60—80°), шм.-ш. ганады исә маилидир (24—25°). Гырышығын таг һиссәси вә ҹ.-ш. периклиналы бир сыра мүхтәлиф истигамәтли фајла кәсилир. Мәһсулдар гатдан ағыр (хүс. ч. 0,880—0,940) вә јағлы (хүс. ч. 0,865—0,875) нефт чыхарылыр.

Јатағын перспективи, әсасән, Табашир, Палеокен чөкүнтүләри вә тәкрар нефтчыхарма үсуллары тәтбиг едилмәклә Мәһсулдар гатын нефтли һоризонтлары илә әлагәдардыр.

БАЛАХЛИНСКИ Зәкәријјә Рамазан оғлу (1898, индики Загатала р-нунун Тала к.—1938)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1917 илин мартындан Сов. ИКП үзвү. Загаталада коммунист өзәкләри вә маһал партија комитәсинин јарадылмасында иштирак етмиш, АК(б)П-нин 1-чи гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Загатала Гәза Ингилаб Комитәсинин сәдри тә'јин едилмишдир. Азәрб.

ССР АХТШ сәдринин мүавини, сонра сәдри. ЗСФСР халг фәһлә-кәндли мүфәттишлији комиссарынын мүавини, Азәрб.ССР халг јерли сәнаје комиссары ишләмишдир. Дәфәләрлә Азәрб., Загафгазија партија вә Советләр гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур.

БАЛАХНА́—РСФСР Горки вил.-ндә шәһәр. Балахна р-нунун мәркәзи. Волга чајында кәми дајаначағы. Д.ј. ст. Әһ. 36,9 мин (1975). Механики-төкмә з-ду, картон, мебел, тикиш ф-кләри, торфла ишләјән ДРЕС, јахынлығында Балахна селлүлоз-кағыз комбинаты, енеркетика техникуму, өлкәшүнаслыг музеји, ме'марлыг абидәләри вар.

БАЛАШИ́ХА—РСФСР Москва вил.-ндә шәһәр. Балашиха р-нунун мәркәзи. Москвадан 25 *км* ш.-дә д.ј. ст. Әһ. 104 мин (1975). Гәдим тохучулуг сәнајеси мәркәзидир (1830). Памбыгәјиричи вә маһуд ф-кләри, оксикен з-ду; гијаби машынгајырма ин-тунун факүлтәси вә с. вар.

БАЛАШО́В — РСФСР Саратов вил.-ндә шәһәр. Балашов р-нунун мәркәзи. Хопјор чајы (Дон һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 89 мин (1975). Мүһүм јүнкүл вә јејинти сәнајеси мәркәзидир. Машынгајырма, јағ-пендир, шәкәр вә комбинә едилмиш јем з-длары, мика, әт консерви комбинатлары, педагожи ин-т, техникумлар, тибб, мусиги мәктәбләри, драм театры вә өлкәшүнаслыг музеји вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур.

БАЛБА́С — әтлик-јунлуг-сүдлүк, јағлы гујруглу, габајунлу гојун чинси. Загафгазијада халг селексијасы јолу илә алынмышдыр. Б. чинсинин бујнузу олмур. Бурнунун, көзләринин әтрафында, дизләриндә гара вә ја гәһвәји халлар олур. Гојунларын орта чәкиси 55—60 *кг* (бә'зән 75 *кг*), гочларынкы 85—90 *кг* (бә'зән 110 *кг*) вә даһа чохдур. Гујруғунун чәкиси 5—12 *кг*, әт чыхымы 45—50%-дир. Б. лактасија дөврүндә 124—130 *кг*, јахшы тәсәррүфатларда 200 *кг*-дәк сүд верир; сүдүнүн јағлылығы 5,4—7% олур. Гојунлардан 2—2,1 *кг*, гочлардан 2,8—3,2 *кг* (јахшыларындан 4 *кг*) јун гырхылыр. Јуну ағ, парлаг, узун (11—17 *см*) вә габадыр. Јун гырхымы 50—60%-дир. Һәр 100 ана гојундан 112—120 гузу алыныр. Әсасән, Азәрб. ССР (Нах. МССР-дә), Ерм.ССР, еләчә дә Түркијә вә Иранда јетишдирилир.

БАЛБОА—Панамада 100 сентесимоја бәрабәр пул ваһиди. 1 Б. 1 АБШ долларына бәрабәрдир (1975).

БАЛВЕРӘН БИТКИЛӘР — өртүлүтохумлу биткиләрин бөјүк бир групу. Арычылығын јем базасыдыр. Бу биткиләрдән бал арысы нектар (ширә) вә тозчуг јығыр. ССРИ-дә 1000-дән чох, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 400-дән артыг балверән битки нөвү вар. Бунун анчаг 200 нөвүндән арылар истифадә едир. Б.б. ботаники вә тәсәррүфат әламәтләринә, чичәкләнмә вахтына (јаз, јај, пајыз), битдији јеринә вә с. көрә бир нечә група ајрылыр. Азәрб.ССР-дә чичәкләри бир күн әрзиндә даһа чох нектар верән, нектарында шәкәр фаизи јүксәк олан. чичәкләнмә мүддәти узун сүрән, чичәкләринин мигдары чох олан 100-дән артыг битки нөвү вар. Бунларын ән әһәмијјәтлиси чөкә, топпузтикан, кәкоту, даламаз, сары јонча, үчјарпаг јонча, хаша, күнәбахан, армуд, алма, алча, әрик, дағнанәси, гарпыз, хијар, памбыг вә с.-дир. Арылар баш-дан-баша беләә биткиләр әкилмиш саһәнин һәр *һа*-ындан 100 *кг*-а гәдәр бал топлаја биләр. Арыхананын әтрафында биткиләрин мүхтәлиф олмасы, еләчә дә арыларын фасиләсиз ширә јығмасы үчүн Б.б. нөвүнүн бир-биринин ардынча чичәкләнмәси чох әһәмијјәтлидир. Бал арылары нектар јығаркән ејни заманда к.т. биткиләрини тозлајыр вә беләликлә онларын мәһсулдарлығыны артырыр.

Әд.: Гулијев Ә. М., Азәрбајчанын балверән биткиләри, Б., 1958. Глухов М. М., Медоносные растения, 7 изд., М., 1974.

БАЛГАБАГ—бах *Габаг.*

БАЛДАНО́ Намжил Гармајевич (д. 20.10.1907, Иволга ојмағынын Оронгој улусу)—бурјат совет драматургу, актјору вә режиссору. Бур.МССР халг артисти (1938). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. «Голчомаг вә әлалтысы» (1930), «Рәхнә» (1932), «Бајкал балыгчылары» (1942), «Бајангол» (1947), «Алов» (1953) вә с. пјесләри Совет һакимијјәти вә коллективләшмә уғрунда мүбаризәдән бәһс едир. «*Кесер*» дастанынын мәтнини тәртиб етмишдир (1959). Ики орденлә тәлтиф олунмушдур.

Әсәри: Избранное. Пьесы, М., 1959

БАЛДЫР (*инсанда*)—ашағы әтрафын буд илә ајаг арасындакы һиссәси. Скелети гамыш вә инчик сүмүкләриндән ибарәтдир. Һәр ики сүмүјүн јухары вә ашағы учлары бир-биринә бағ васитәсилә бирләшмишдир. Бундан башга, бүтүн узунлуғу боју, сүмүкарасы зар да онлары бир-биринә бирләшдирир. Б. әзәләләри үч група бөлүнүр: ајағы вә бармаглары ачан өн әзәлә, ајағы, бармаглары вә балдыры бүкән арха әзәлә, ајағы бүкән вә јанлара һәрәкәт етдирән бајыр әзәлә. Б. әзәләләри гамыш вә инчик синирләри илә иннервасија олунур, дизалты артеријанын шахәләри исә Б.-ы ганла тәчһиз едир.

Буғумајаглыларда Б. буд (һөрүмчәккимиләрдә диз) буғуму илә пәнчә буғуму арасындакы һиссә һесаб олунур.

БАЛДЫРҒАН (Heracleum) — *чәтирчичәклиләр фәсиләсиндән* икииллик вә чохиллик битки чинси. Көвдәләри уча, ичи бош, јарпаглары ири вә ләләквары бөлүмлү, бә'зән садәдир. Чичәји ағ вә ја сарымтыл јашылачалан олур. Шәрг јарымкүрәсинин мүлајим гуршағында 70-дән чох нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 40-а јахын, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 8 нөвү битир. Јарпаг вә мејвәләриндә ефир јағы вар. Бир чох нөвү јемәлидир. Бә'зи нөвләри бәзәк биткисидир.

БАЛЕА́Р АДАЛАРЫ (Baleares) — Аралыг дәнизинин г.-индә адалар групу. Тәркибинә Малјорка, Менорка а-ры вә Питиус архипелагы дахилдир. Испанијанын Балеарес әјаләтини әмәлә кәтирир. Саһ. 5 мин *км*². Әһ. 558,3 мин (1970). Инз. м. вә әсас порту Палма ш.-дир. Сәтһи дүзәнлик вә тәпәлик, Малјоркада дағлыг (1445 *м*-ә гәдәр), Меноркада (358 *м*) јајладыр. Карст инкишаф етмишдир. Иглими Аралыг дәнизи типлидир. Маквис чәнкәлликләри, даш палыд вә с. ағачлар битир. Ситрус биткиләри вә с. бечәрилир. Балыг овланыр. Туризм инкишаф етмишдир.

БАЛЕ́Ј—РСФСР Чита вил.-ндә шәһәр. Балеј р-нунун мәркәзи. Унда (Амур һөвзәси) чајы саһилиндәдир. Приисковаја д.ј. ст.-ндан 55 *км* аралыдыр. Әһ. 26,1 мин (1975). Мүһүм гызыл һасилаты мәркәзидир. Сафлашдырма ф-ки, педагожи вә тибб мәктәбләри вар.

БАЛЕ́Т (фр. ballet, итал. balletto, сон лат. ballo—рәгс едирәм)—мәзмуну мусигили хореографик образларла ифадә олунан театр сәнәти нөвү. «Б.» термини, башлыча олараг, 16—19 әсрләрдә формалашмыш Авропа Б.-инә аид едилир. Лакин, 20 әсрдә бу термин даһа кениш мә'на кәсб едир, Шәрг рәгс тамашаларына да Б. дејилир. Б.-ин сүжети либреттода мүәјјән олунур. Либретто әсасында мусиги бәстәләнир, сонра рәгс, пантомима, декорасија вә кејим һазырланыр. Хореографија либретто вә мусигинин мәзмунуну ачмаға хидмәт едир. Сүжетсиз Б. дә олур. Б. тамашаларында бә'зән рәгс үчүн јазылмамыш мусигидән дә истифадә олунур (Н. А. Римски-Корсаковун «Шәһрзад», М. Равелин «Болеро», Г. Гарајевин «Лејли вә Мәчнун», Ф. Әмировун «Шур» әсәрләри вә с.).

Б. жанрча мүхтәлифдир (гәһрәманлыг, драматик, комик вә с.). Б.-ә классик вә характер рәгсләр дахилдир. Мүәјјән мәзмун ифадә едән рәгс һәрәкәтләри вә пантомима сәһнәләри Б.-дә әсас јер тутур. Б. Авропада Интибаһ дөврү тамашаларынын рәгс интермедијалары әсасында јаранмыш, Италијада, сонралар Франса, Инкилтәрә, Испанија вә с. өлкәләрдә јајылмышдыр. 16 әсрин 2-чи јарысында Франсада рәгсләрә драматуржи тәртибат верилмишдир. 17 әсрин әввәлиндә бир чох өлкәдә ајры-ајры рәгс сәһнәләрини бирләшдирмәк чәһди олмуш, нәтичәдә 17 әсрин 2-чи јарысында комедија-балет вә опера-балет јаранмышды. 18 әсрин әввәлиндә Б. артыг мүстәгил жанра чеврилмишди. 18 әсрдә «чидди» (јахуд трагик), «характерик» (комик) вә «јарыхарактерик» Б.-ләр олмушдур. 18 әсрин 2-чи јарысында балетмејстер Ж. Ж. *Новер* практик вә нәзәри фәалијјәти илә пантомима балетинин мөһкәмләнмәсинә јардым көстәрмишдир. 18 әсрин сонунда балетмејстер Ж. Добервал комик балет жанрыны инкишаф етдирмишдир. 18 әсрин 2-чи јарысында бир чох өлкәдә милли Б. театрлары јаранмышдыр. 19 әсрин әввәли үчүн характерик сајылан мифоложи (әсатири) Б. 30-чу илләрдә романтик Б.-лә әвәз олунду (балериналар М. *Талјони* вә Ф. Елслер, балетмејстер Ж. *Перро*). А. Аданын «Жизел»и (1841) бу дөврүн ән јахшы Б. нүмунәләриндәндир. Ж. Перронун һазырладығы Б.-ләр («Есмералда», С. Пуни, 1844; «Корсар», А. Адан, 1858) милли азадлыг идејалары илә бағлы олмушдур. 19 әсрин орталарында классик рәгс техникасы јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатмыш, ансамбл рәгсләрин (кордебалетин) әһәмијјәти хејли артмышды. 19 әсрин 2-чи јарысындан Авропада Б. сәнәти тәдричән әјләнчә тамашасына (*ревү* вә с.) чеврилди. Сонралар монументал Б. тамашалары јени естетик әһәмијјәт кәсб етди.

Русијада мүнтәзәм Б. тамашалары 18 әсрин 30-чу илләриндән көстәрилмишдир. Бу тамашалары һазырлајан вә онларда чыхыш едәнләр харичи балетмејстер вә рәггаслар иди (Ж. Ланде, Ф. Һилфердинг, Г. Анчолини вә б.). Рус Б. сәнәтиндә П. И. Чајковски јарадычылығы јени мәрһәлә тәшкил етди. Балетмејстерләрдән М. И. *Петипа* вә Л. И. Ивановун П. И. Чајковски әсәрләринә («Јатмыш көзәл», 1890; «Шелкунчик», 1892; «Соналар көлү», 1895) вердикләри гурулушлар чох әһәмијјәтлидир. Бәстәкарлардан А. К. Глазунов, А. С. Аренски, И. Ф. Стравински вә б. Б. жанрына мүрачиәт етмишләр. Русијада габагчыл ичтимаи фикрин јаранмасы, һәјат һәгигәтләрини сәнәтдә әкс етдирмәк чәһдләри Б.-дә јени сәһнә васитәләри ахтарышлары илә нәтичәләнди. Бу ахтарышлар балетмејстерләрдән А. А. Горски вә М. М. Фокинин јарадычылығында өз әксини тапды. Һәмин дөврдән башлајараг рус балети дүнјада шөһрәт газанды. Фокинин експериментләриндә балет артистләриндән Т. Т. Карсавина вә В. Ф. Нижински (һәмчинин балетмејстер) иштирак едирдиләр. Балерина А. П. *Павлованын* сәнәткарлығы јүксәк гијмәтләндирилмишди. 1929 илә гәдәр харичи өлкәләрдә, о чүмләдән Франсада тамашалар верән «С. П. Дјакилевин рус балети» франсыз Б.-инин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. 20—30-чу илләрдә «Гранд-Опера» (Парис; балетмејстер С. Лифар) театры балет труппасынын фәалијјәти чанланмышды. 40-чы илләрин ахырларындан Франсада јени, мүасир Б. коллективләри (балетмејстерләр Р. Пти, М. Бежар, Ж. Шарра) јарадылыр. Инкилтәрәдә Б. сәнәти инкилис пантомима театры ән'әнәләрини мүһафизә етмәклә рус Б. принсипләрини мәнимсәмишдир. АБШ-да Ч. *Баланчин* сүжетсиз Б.-ләр тамашаја гојур. 30-чу илләрдә Данимарка, Италија, Австрија вә Исвечрә Б. сәнәти јенидән дирчәлир. 2-чи дүнја мүһарибәсиндән сонра Југославија, Һолландија вә АФР-дә Б. кениш јајылыр, Полша, Мачарыстанда инкишаф едир, Чехословакија, АДР, Румынија, һәмчинин Болгарыстанда Б. театрлары тәшкил едилир. Әввәлләр Б. сәнәти олмајан өлкәләрдә (Түркијә, МӘР, Јапонија, Австралија вә с.) Б. јарадылыр. Испанијада Б. сәнәти дирчәлир, классик испан рәгсләри интишар тапыр. Латын Америкасы өлкәләринин (Мексика, Куба вә с.) Б. сәнәтиндә милли вә классик рәгс елементләри өзүнә мәхсус вәһдәт тәшкил едир. Асија өлкәләриндә (Һиндистан, Индонезија, Шри Ланка, КХДР вә с.) халг вә сәһнә рәгс милли ән'әнәләри бәрпа олунур, бунларын әсасында мүасир тамашалар јарадылыр. Африка өлкәләриндә дә рәгс фолклору өјрәнилир; 50—70-чи илләрдә гитәнин бир чох өлкәсиндә халг рәгсләри илә чыхыш едән коллективләр тәшкил едилмишдир.

Совет Б.-и Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын илк күнләриндән тәшәккүл тапмаға башламышдыр. Чохмилләтли совет Б.-и ваһид бәдии-естетик принсипә—сосиалист реализминә әсасланыр. Совет Б.-и бир нечә инкишаф мәрһәләси кечирмишдир. 20-чи илләр ингилаби, мүасир мәзмунлу форма ахтарышлары илә әламәтдар олмушдур (Р. М. Глиерин «Гырмызы лалә» балети, балетмејстерләр Л. А. Лашшилин, В. Д. Тихомиров, 1927 вә с.). 30-чу илләрдә классик әдәби вә тарихи мөвзуларда, еләчә дә ингилаби мөвзуда Б.-ләр кениш јер тутду. Б. В. Асафјевин балет партитуралары әсасында балетмејстерләрдән В. Вајнонен «Парисин алову» (1932), «Партизанлыг күнләри» (1937), Р. В. Захаров «Бахчасарај фонтаны» (1934) вә «Пуч олмуш хәјаллар» (1935) балетләрини тамашаја гојдулар. Совет Б. сәнәтинин инкишафында С. С. Прокофјевин балет мусигиси («Ромео вә Чүлјетта», балетмејстер Л. М. Лавровски, 1940 вә с.) мүһүм рол ојнамышдыр. Балетмејстер В. М. Чабукианинин гурулушларында «Дағларын гәлби» (1938; А. М. Баланчивадзе), «Лауренсија» (1939; А. Крејн) балетләриндә классик вә милли-характерик рәгс, еләчә дә күтләви вә соло рәгс формаларынын синтези хореографија сәнәтини зәнкинләшдирди. 30-чу илләрдән е'тибарән респ.-ларын бир чохунда Б. театрлары јаранмаға башлады; бәстәкарлар јарадычылыгларында, башлыча олараг, милли фолклора мүрачиәт етдиләр («Сәадәт», 1939, башга ады «Гајане», А. Хачатурјан; «Бүлбүл», М. Ј. Крошнер, 1939; «Шурале», Ф. Јаруллин, 1940 вә с.). Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—45) дөврү вәтәнпәрвәрлик мөвзусунда јазылмыш Б.-ләрдә («Татјана», А. Крејн, 1947; «Хошбәхтлик саһили», А. Е. Спадавеккиа, 1948 вә с.) әкс олунду. 1940—50-чи илләрдә совет Б.-индә әдәби мөвзулара кениш јер верилди («Золушка», С. С. Прокофјев, 1945; «Тунч атлы», Р. М. Глиер, 1949; «Једди көзәл» вә «Илдырымлы јолларла», Г. Гарајев, 1952, 1958; «Тарас Булба», В. П. Соловјов-Седој, 1955 вә с.). 50-чи илләрин орталарындан совет Б.-инин инкишафында јени мәрһәлә башланыр. 50—70-чи илләрдә јарадылан тамашаларда инсанын мүрәккәб дахили аләминә, еләчә дә онун дөврлә әлагәсинә мараг күчлүдүр. Мүасир совет балетмејстерләри 19 әсрин симфоникләшдирилмиш рәгс ән'әнәләрини дирчәлдир, М. М. Фокинин тәчрүбәсинә мүрачиәт едир, 20-чи илләр совет експериментчи хореографларынын наилијјәтләрини инкишаф етдирирләр. Ј. Н. Григоровичин Б.-ләри психоложи драмлардыр. Бурада һәр бир образ үмумиләшдирмә сәвијјәсинә галдырылмышдыр («Даш гонаг», С. С. Прокофјев, 1957; «Мәһәббәт әфсанәси», А. Мәликов 1961; «Спартак», А. Хачатурјан, 1968 вә с.). Л. В. Јакобсон үчүн јарадычылыг експериментләри сәчијјәвидир; онун мүасир рәгс лексиконуна әсасланан хореографик миниатүрләриндә В. Мотсарт, П. Чајковски, К. Дебүсси, И. Стравински, А. Берг вә Д. Шостаковичин мусигиси сәсләнир.

Ингилабдан әввәл Бакыда фәалијјәт көстәрән театрларын сәһнәсиндә кичик хореографик сәһнәчикләр тамашаја гојулур; балет кечәләри кечирилирди. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Бакыда балет студијасы тәшкил едилмиш, 1933 илдә исә Азәрб. опера вә балет театры нәздиндә хореографија мәктәби јарадылмышдыр. Азәрб. Б.-инин јаранмасында классик балетин, милли опера вә оперетталардакы рәгс сәһнәләринин әһәмијјәтли ролу олмушдур. 1940 илдә тамашаја гојулмуш «Гыз галасы» (Ә. Бәдәлбәјли) балети бу жанрда јазылмыш илк милли әсәрдир. 50—60-чы илләрдә јарадылмыш «Күлшән» (1950, С. Һачыбәјов), «Једди көзәл» вә «Илдырымлы јолларла», «Мәһәббәт әфсанәси» балетләри Азәрб., еләчә дә совет балет сәнәтинин инкишафында мүһүм јер тутур. 60—70-чи илләрдә Азәрб. Б.-и «Читра» (1961, јени редаксијасы 1972, Нијази), «Гарача гыз» (1965, Ә. Аббасов), «Хәзәр балладасы» (1968, Т. Бакыханов), «Лејли вә Мәчнун» (1969, Г. Гарајевин мусигисинә), «Гобустан көлкәләри» (1969, Ф. Гарајев), «Нәсими дастаны» хореографик поемасы (1973, Ф. Әмиров) вә с. кими јени әсәрләрлә зәнкинләшмишдир. Азәрб. Б.-и јарандығы илк илләрдән рус классик балет ирсинә, еләчә дә совет хореографијасынын новаторлуг принсипләринә архаланараг милли рәгс ән'әнәләрини дағам етдирир.

Совет Б.-и идејалыдыр. О, совет адамларынын тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Совет хореографларынын тамашаја гојдуғу әсәрләрдә ингилаби идејалар, јүксәк һуманизм тәрәннүм олунур. Совет Б. коллективләри дүнјанын бир чох өлкәләринә гастрола чыхырлар (о чүмләдән, Азәрб. опера вә балет театрынын балет труппасы 1969 илдә Парисдә кечирилән 7-чи Бејнәлхалг рәгс фестивалында, бир сыра Асија өлкәләриндә вә с. јерләрдә совет инчәсәнәтини тәмсил етмишдир). Совет хореографлары вә педагоглары харичи өлкә сәһнәләриндә Б.-ләр тамашаја гојур, балет мәктәбләри тәшкил едирләр. Бир чох өлкәләрин артистләри совет театрлары вә мәктәбләриндә стажорлуг кечирләр. Чохмилләтли совет Б.-инин усталары дүнја шөһрәти газанмышлар. Г. Уланова, М. Семјонова, Н. Дудинскаја, О. Лепешинскаја, А. Мессерер, М. Габович, В. Чабукиани, К. Серкејев, М. Плисетскаја, Г. Алмасзадә, Л. Вәкилова, Л. Заһидова, С. Нәсрәддинова, Ј. Максимова, Н. Бессмертнова, М. Сабирова, В. Васијев, М. Лијепа, М. Лавровски, Л. Лавровски, В. Вајнонен, Г. Валаматзадә, М. Тургунбајева, Ј. Григорович, Л. Јакобсон вә б. көркәмли совет Б. артистләри вә балетмејстерләринин јарадычылығы Б. сәнәтинин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр.

Јапышдырма шәкил, бах·сәһ. 576—577.

Әд.: Худеков С. Н., История танцев, т. 1—4, СПБ, 1913—17; Слонимский Ю. И., Советский балет..., М.—Л., 1950; Карагичева Л., Балеты Кара Караева «Семь красавиц» и «Тропою грома», М., 1959; Карп П., О балете, М., 1967; Ванслов В., Балеты Григоровича и проблемы хореографии, М., 1968.

БАЛЕТМЕ́ЈСТЕР (алм. Ballettmeister)—балет вә рәгсләрин, опера вә опереттада исә хореографија нөмрәләри, һәмчинин рәгс сәһнәләринин мүәллифи вә гурулушчусу. Б. хореографија сәһнәләри вә рәгсләрдә бәдии образларын вә тамашанын идејасынын ачылмасына көмәк едәҥ ән ифадәли һәрәкәтләр системи јаратмалыдыр.

БАЛЗА́К (Balzac) Оноре де (20.5. 1799, Тур—18.8.1850, Парис) — франсыз јазычысы. Атасы Балса Бернар Франсуа кәндли аиләсиндә доғулмуш вә сонралар Тур ш.-ндә бәләдијјә рәисинин көмәкчиси ишләјәндән — мә'мур оландан сонра өз фамилијасыны плебејсајағы һесаб етмиш вә дәјишдирмишдир. Б. ушаглығыны әјаләтдә кечирмиш, тәһсилини әввәл Тур, сонра Вандом коллежиндә алмыш, 1814 илдә Парис һүгуг мәктәбиндә давам етдирмиш, ејни заманда Сорбонна ун-тиндә әдәбијјатдан мүһазирәләр динләмишдир. Франсыз маарифчи материалистләри Б.-ын дүнјакөрүшүнә күчлү тә'сир көстәрмишдир; мүтләгијјәт тәрәфдары олмушдур. Ики дәфә депутатлар палатасына (1832, 1848) вә Франса Академијасына намизәдлијини ирәли сүрмүш, лакин мәғлубијјәтә уғрамышдыр. 1832 илдән Б. Русијада јашајан полјак задәкан гадыны Е. Ганскаја илә мәктублашмыш, 1843 илдә Петербургда, 1847 вә 1848 илләрдә Украјнада онунла көрүшмүш, өлүмүндән 5 ај әввәл евләнмишдир.

Б.-ын јарадычылығы жанр е'тибарилә рәнкарәнкдир (роман, һекајә, пјес вә с.). Илк әсәрләриндән олан «Кромвел» (1820) фачиәси Ж. *Расинин* јарадычылығына тәглиддир. Романтизмин тә'сири илә јазылмыш «Бираг варисси», «Лузинјанлы Клотилда» (1822), «Јүзјашлы гоча» (1825) вә с. романлары зәиф, мелодраматикдир. Јарадычылығынын илк илләриндә кизли имзаларла јаздығы әсәрләрдән Б. сонралар имтина етмишдир. Б.-а шөһрәт газандыран илк әсәр Бретанда эксингилаби гијамын јатырылмасына (1799) һәср олунмуш «Шуанлар» тарихи романыдыр. Әсәрдә Франсанын ағыр күнләриндә ингилабын наилијјәтләрини горумаға чалышан халг нүмајәндәләри, ади әскәрләр әсл гәһрәман кими тәсвир едилмишләр. Б. романда һадисәләрин тарихи ганунаујғунлуғуну дүзкүн вермиш, кәндлиләрин өз мәнафеләрини аҥламајыб, эксингилаб тәрәфинә кечмәсини, јахын тарихи кечмишин үмуми мәнзәрәсини реалистчәсинә экс етдирмишдир. «Шуанлар» романы илә Б. јарадычылығында јени мәрһәлә башланмышдыр. Бундан сонра Б. әсас әсәрләрини мүһүм тарихи-ичтимаи проблемләрә һәср етмишдир. Б. 1834 илдән башлајараг, Франсанын буржуа ингилабындан сонракы тарихини әһатәли сурәтдә экс етдирән әсәрләр јазмаг вә онлары бөјүк бир силсиләдә бирләшдирмәк фикринә дүшмүш, о вахта гәдәр јаздығы бир сыра романы да һәмин силсиләјә дахил едиб, «Бәшәри комедија» (1841) адландырмышдыр. Б. «Бәшәри комедија»ны 3 һиссәјә бөлмүшдүр: «Әхлаги етүдләр», «Фәлсәфи етүдләр», «Аналитик етүдләр». «Бәшәри комедија»ја 90 әсәр дахилдир.

Б. Франсада вә бүтүн Авропада буржуа чәмијјәтинин мөһкәмләндији дөврдә јашајыб јаратмышдыр. Сијаси көрүшләри е'тибарилә мүтләгијјәт тәрәфдары олса да, һәјата објектив бахышы ону сәнәтин реалист јолуна чыхармышдыр. Б. чәмијјәтдә баш верән һадисәләри олдуғу кими гәләмә алмыш, 19 әсрин 1-чи јарысында Авропа әдәбијјатында тәнгиди реализмин әҥ көркәмли нүмајәндәси олмушдур. Б. өлүмә мәһкум олан көһнә чәмијјәтә тәәссүфләнсә дә, јени јаранан ичтимаи мүнасибәтләрин тарихи зәрурилијини дүзкүн дәрк вә тәсвир етмишдир. Б.-ын јарадычылығында өз сијаси көрүшләринин әлејһинә чыхмасыны, севдији задәкан чәмијјәтинин тәнәззүлүнүн лабүдлүјүнү көрүб, республикачылары «халг күтләләринин һәгиги нүмајәндәләри» кими мәфтунлугла тәсвир етмәсини («Пуч олмуш хәјаллар»да Мишел Кретјен вә с.) Ф. Енкелс «реализмин ән бөјүк гәләбәләриндән бири» адландырмышдыр (М. Һаркнесә мәктуб, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш мәктублар, сәһ. 427).

Б.-ын јарадычылығында буржуа чәмијјәтинин ганунаујғунлуглары тәһлил олунмушдур. «Бәшәри комедија»да буржуа чәмијјәтинин дахили аләми, бу чәмијјәтдә пулун, алғы-сатгы принсипинин һаким ролу, әхлаг нормаларынын арадан галхмасы, нәчиб инсани сифәтләрин корланмасы сәнәткарлыгла көстәрилмишдир. Пулун позучу ролунун тәсвири «Бәшәри комедија»нын әсас мөвзусудур. Горионун («Горио ата») фачиәси гызларынын аилә, өвлад-ата мүнасибәтләриндә пула әсасланмаларынын нәтичәсидир. Пул тәбиәтчә тәмиз, кәнч Растинјакы да әхлагсыз мәнсәбпәрәстә чевирир. «Шагрен дәриси» романында варланмаға, шәхси еһтирасларыны тә'мин етмәјә чалышан гәһрәманын мә'нәви мискинлији экс етдирилмишдир. Б. әсәрләриндә һаким капиталист дүнјасы нүмајәндәләринин—сәләмчи вә банкирләрин сурәтләрини («Гобсек», «Јевкенија Гранде», «Сезар Бироттонун әзәмәт вә сүгутунун тарихи») јаратмышдыр. «Пуч олмуш хәјаллар» романында буржуа мәтбуатынын сатгынлығы, истеʼдадлы кәнч шаирин мә'нәви мәһви тәсвир олунмушдур. Б. бир сыра әсәриндә («Әнтиг шејләр музеји», «Гәјјумлуг мәсәләси» вә с.) јаратдығы задәкан образларына синфи рәғбәт бәсләсә дә, онларын күчсүзлүјүнү, мәһдудлуғуну да кизләтмир. Б.-ын әсәрләри зәманәсинин бәдии сәнәдидир. К. Маркс вә Ф. Енкелс Б. јарадычылығына јүксәк гијмәт вермиш, онун әсәрләрини 1816—48 илләр Франса чәмијјәтинин ән јахшы тарихи адландырмышлар. Ф. Енкелс јазырды ки, «...мән бурадан, һәтта игтисади тәфәррүат мә'насында... бу дөврүн бирликдә көтүрүлән бүтүн мүтәхәссисләринин—тарихчиләрин, игтисадчыларын, статистикләрин китабларында олдуғундан даһа чох шеј өјрәндим» (јенә орада).

Русијада Б.-ын әсәрләри 19 әсрин 30-чу илләринин әввәлләриндән танынмышдыр. А. С. Пушкин, В. Г. Белински, А. И. Кертсен, И. С. Туркенев, Л. Н. Толстој, хүсусилә Ф. М. Достојевски вә М. Горки Б.-ын јарадычылығы илә марагланмышлар. Әсәрләри ССРИ халгларынын дилләриндә (о чүмләдән Азәрб. дилиндә) 24 млн. тиражла нәшр олунмушдур (1975). «Өкеј ана» пјеси Азәрб. Дөвләт Драм Театрында тамашаја гојулмушдур (1939).

Әсәрләри: Новеллалар, Б., 1949; Горио ата, Б., 1952; Ифритә, Б., 1965; Собрание сочинений, т. 1—24, М., 1960.

Әд.: Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, 2 чилддә, ч. 1; XIX әср харичи өлкәләр әдәбијјаты тарихи, Б., 1964; Реизов Б., Бальзак, Л., 1960; Цвейг С., Бальзак, М., 1961; Моруа А., Прометей или жизнь Бальзака, М., 1968; Кучбарская Е. П., Творчество Бальзака, М., 1970.

АСЕ-дә ГӘБУЛ ЕДИЛМИШ ӘСАС ИХТИСАРЛАР

а.—ада (сы)
а-ры—адалары
Абх.МССР—Абхазија МССР
АБШ—Америка Бирләшмиш Штатлары
ад.—адына
АДР—Алманија Демократик Республикасы
АДУ—Азәрбајҹан Дөвләт Университети
АЕС—атом електрик стансијасы
АзНКИ—Азәрбајҹан Нефт вә Кимја Институту
Азәрб.—Азәрбајҹан
азәрб.—азәрбајҹанлы
Азәрб.ССР—Азәрбајҹан ССР
Азәринформ—Азәрбајҹан Информасија Бүросу
АЗПАК—Асија-Сакит Океан Шурасы
акад.—академик(и)
АзПИ—Азәрбајҹан Политехник Институту
АКП—Азәрбајҹан Коммунист Партијасы
АЛККИ—Азәрбајҹан Ленин Коммунист Ҝәнҹләр Иттифагы
алм.—алманҹа
АНЗЈУС—Сакит Океан Тәһлүкәсизлик Пакты
ат.к.—атом күтләси
атм.—атмосфер
ат.н.—атом нөмрәси
АПИ—Азәрбајҹан (Дөвләт) Педагожи Институту
АФР—Алманија Федератив Республикасы
АХР—Албанија Халг Республикасы
АҺИШ—Азәрбајҹан Һәмкарлар Иттифаглары Шурасы
Аҹар.МССР—Аҹарыстан МССР
Б.—Бакы (библиографијада)
Башг.МССР—Башгырдыстан МССР
Б. Британија—Бөјүк Британија
БМТ—Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилаты
БССР—Белорусија ССР
Бур.МССР—Бурјат МССР
БХР—Болгарыстан Халг Республикасы
ВДР—Вјетнам Демократик Республикасы
ВСР—Вјетнам Сосиалист Республикасы
вил.—вилајәт(и)
вил.м.—вилајәт(инин) мәркәзи
Газах.ССР—Газахыстан ССР
ГИЈШ—Гаршылыглы Игтисади Јардым Шурасы
гәс.—гәсәбә(си)
Гырғ.ССР—Гырғызыстан ССР
губ.—губернија(сы)
г.—гәрб
г.у.—гәрб узунлуғу
д.—дағы (ад јанында)
д-ры—дағлары (ад јанында)
Дағ.МССР—Дағыстан МССР
ДГМВ—Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәти
д.ј.—дәмир јолу, дәмирјол
ДРЕС—дөвләт рајон електрик стансијасы
ЕА—Елмләр Академијасы (ад јанында)
е.д.—елмләр доктору
е.ә.—ерамыздан әввәл
Ерм.ССР—Ермәнистан ССР
Ест.ССР—Естонија ССР
е.һ.г.—електрик һәрәкәт гүввәси
Әд.—әдәбијјат (библиографијада)
Әсәр. там күллијјаты (библ.)
әр.—әрәбҹә
әһ.—әһалиси
з-д—завод
ЗСФСР—Загафгазија Совет Федератив Сосиалист Республикасы
ИЕМ—истилик електрик мәркәзи
ИЕС—истилик електрик стансијасы
инз. м.—инзибати мәркәз(и)
инҝ.—инҝилисҹә
ин-т—институт
исп.—испанҹа
итал.—италјанҹа
ј-а—јарымада(сы)
Јак.МССР—Јакутија МССР
ЈСФР—Југославија Сосиалист Федератив Республикасы
јун.—јунанҹа
ЈУНЕСКО—БМТ-нин Маариф, Елм вә Мәдәнијјәт Ишләри үзрә Тәшкилаты
к.—кәнд (и) (ад јанында)
к-з—колхоз
кооп.—кооператив
к.т.—кәнд тәсәррүфаты
КХДР—Кореја Халг Демократик Республикасы
ҝен.-л.—ҝенерал-лејтенант
ҝен.-м.—ҝенерал-мајор
ҝен.-полк.—ҝенерал-полковник
Ҝүрҹ.ССР—Ҝүрҹүстан ССР
Л.—Ленинград (библиографијада)
лат.—латынҹа
Лат.ССР—Латвија ССР
Лит.ССР—Литва ССР
М.—Москва (библиографијада)
макс.—максимал
Маҹ.ХР—Маҹарыстан Халг Республикасы
МВ—Мухтар Вилајәт(и) (ад јанында)
МДУ—Москва Дөвләт Университети
МӘР—Мисир Әрәб Республикасы
МИК—Мәркәзи Иҹраијјә Комитәси
Молд.ССР—Молдавија ССР
мол.к.—молекул күтләси
МНК—Мәркәзи Нәзарәт Комиссијасы
МТК—Мәркәзи Тәфтиш Комиссијасы
МССР—Мухтар Совет Сосиалист Республикасы (ад јанында)
м. үзвү—мүхбир үзвү
МТС—машын-трактор стансијасы
МХР—Монголустан Халг Республикасы
НАТО—Шимали Атлантика Мүгавиләси Тәшкилаты
Нах.МССР—Нахчыван МССР
нәгл.—нәглијјат(ы)
орк.—оркестр(и)
Өзб.ССР—Өзбәкистан ССР
проф.—профессор(у)
ПХР—Полша Халг Республикасы
реж.—режиссор(у)
респ.—республика
р-н—рајон
РСР—Румынија Сосиалист Республикасы
РСФСР—Русија Совет Федератив Сосиалист Республикасы
саһ.—саһәси
с.-д.—сосиал-демократ
СЕАТО—Ҹәнуб-Шәрги Асија Мүгавиләси Тәшкилаты
СЕС—су електрик стансијасы
СӘР—Сурија Әрәб Республикасы
сәһ.—сәһифә (сәһифә ҝөстәрилдикдә)
СИТА—Совет Иттифагы Телеграф Аҝентлији
СЕНТО—Мәркәзи Мүгавилә Тәшкилаты (кечмиш «Бағдад пакты»)
с-з—совхоз
ст.—стансија(сы)
t—°С илә температур
Тат.МССР—Татарыстан МССР
Таҹ.ССР—Таҹикистан ССР
$t_{\text{гајн.}}$—°С илә гајнама температуру
темп-р—температур
тәгр.—тәгрибән
$t_{\text{әр.}}$—°С илә әримә температуру
ТТС—техники тә'мир стансијасы
Түр.ССР—Түркмәнистан ССР

Удм.МССР—Удмурт МССР
УССР—Украјна ССР
уз.—узунлуғу
ун-т—университет
фар.—фарсҹа
ф.и.ә.—фајдалы иш әмсалы
ф-к—фабрик
фп.—фортепиано
фр.—франсызҹа
ХКС—Халг Комиссарлары Совети
ХМА—Хәбәрләр Мәтбуат Акентлији
х.т.—халг тәсәррүфаты
ХТНС—Халг Тәсәррүфаты Наилијјәтләри Сәркиси
һ.—һиссә (библиографијада)
ҺДД—Һәрби Дәниз Донанмасы
ҺДГ—Һәрби Дәниз Гүввәләри
ҺИК—Һәрби Ингилаб Комитәси
ҺИШ—Һәрби Ингилаб Шурасы
һүнд.—һүндүрлүк(јү)
ҺҺГ—Һәрби Һава Гүввәләри
ҺҺМ—Һава Һүҹумундан Мүдафиә
ЧССР—Чехословакија Сосиалист Республикасы
Чув.МССР—Чувашија МССР
ЧХР—Чин Халг Республикасы
ҹ.—ҹәнуб
ҹ.—ҹилд (библиографијада)
ҸАР—Ҹәнуби Африка Республикасы
ҹ.-г.—ҹәнуб-гәрб
ҹ.е.—ҹәнуб енлији
ҹ.-ш.—ҹәнуб-шәрг
ш.—шәрг
ш.—шәһәр(и) (ад јанында)
ш.у.—шәрг узунлуғу
шм.—шимал
шм.-г.—шимал-гәрб
шм.е.—шимал енлији
шм.-ш.—шимал-шәрг

ГЕЈД: АСЕ ҹилдләринин библиографијасында рус дилиндә гәбул едилмиш бә'зи ихтисарлардан да истифадә олунур:

в.—выпуск; век
др.—другие
избр.—избранное (ые)
изд.—издание
кн.—книга (е)
комм.—комментарий (и)
отв. ред.—ответственный редактор
пер.—перевод
предис.—предисловие
прим.—примечание
полн.—полное
ред.—редакция (ей)
с.—страница
сб.—сборник
собр.—собрание
соч.—сочинение (я)
ст.—статья (ей)
т.—том
ч.—часть
вә с.

КӘМИЈЈӘТ ВАҺИДЛӘРИНИН МИСЛЛӘРИ ВӘ ҺИССӘЛӘРИНИ АДЛАНДЫРМАГ ҮЧҮН ИШЛӘДИЛӘН ӨН ШӘКИЛЧИЛӘРИНИН ГЫСАЛДЫЛМЫШ ИШАРӘЛӘРИ

а—атто... (10^{-18})
Г—гига... (10^{9})
д—деси... (10^{-1})
да—дека... (10)
к—кило... (10^{3})
М—мега... (10^{6})
м—милли... (10^{-3})
мк—микро... (10^{-6})
н—нано... (10^{-9})
п—пико... (10^{-12})
с—санти... (10^{-2})
Т—тера... (10^{12})
Ф—фемто... (10^{-15})
h—һекто... (10^{2})

ӨЛЧҮ ВАҺИДЛӘРИНИН ГЫСАЛДЫЛМЫШ ИШАРӘЛӘРИ

а, *А*—ампер
Å—ангстрем
а.в.—астрономик ваһид
а.г.—ат гүввәси
а·саат—ампер-саат
ат—атмосфер
в—волт
в·а—волт-ампер
вб—вебер
вт—ватт
вт·саат—ватт-саат
г—грам
г-екв—грам-еквивалент
гс—гаусс
дал—декалитр
дб—десибел
дәг—дәгигә
дин—дина
дм—десиметр
дөвр/дәг—дәгигәдәки дөврләрин сајы
е—ерстед
ев—електронволт
к—кулон
К—Келвин
кал—калори
квт—киловат
квт·саат—киловат-саат
кг—килограм
кгг, *кГ*—килограм-гүввә
кд—кандел
кев—килоелектронволт
ккал—килокалори
км—километр
кмол—киломол
кб—килберт
л—литр
лк—лүкс
лм—лүмен
м—метр
ма—миллиампер
мб—миллибар
Мвт—мегаватт
мг—миллиграм
Мев—мегаелектронволт
мкм—микрометр
Mhc—мегаһерс
мкс—максвелл
мксан—микросанијә
мл—миллилитр
мм—миллиметр
мм су сут.—миллиметр су сүтуну
мм ҹ. сут.—миллиметр ҹивә сүтуну
Мом—мегом
н—нјутон
нм—нанометр
нсан—наносанијә
нт—нит
ом—ом
Па—паскал
пз—пуаз
пс—парсек
пф—пикофарад
р—рентген
рад—радиан
°С—Селси дәрәҹәси
с—сентнер
сан—санијә
сим—сименс
см—сантиметр
спз—сантипуаз
сст—сантистокс
стер—стерадиан
ст—стокс
т—тон
тг, *Т*—тон-гүввә
тл—тесла
ф—фарад
ha—һектар
hл—һектолитр
hн—һенри
hс—һерс
ҹ—ҹоул

АСЕ I ҹилдинә дахил едилмиш әсас мәгаләләрин мүәллифләри

М. И. АБАКАРОВ, Е. Ә. АБАСОВА, А. С. АБДУЛЛАЈЕВ, З. З. АБДУЛЛАЈЕВ, И. К. АБДУЛЛАЈЕВ, М. М. АБДУЛЛАЈЕВ, Н. Һ. АБДУЛЛАЈЕВ, Р. Н. АБДУЛЛАЈЕВ, Ф. М. АБДУЛЛАЈЕВ, Ҹ. М. АБДУЛЛАЈЕВ, З. А. АБРАМОВА, Н. Һ. АҒАЗАДӘ, Б. Ә. АҒАЈЕВ, Ә. М. АҒАЈЕВ, И. М. АҒАЈЕВ, М. И. АДИЛОВ, Ә. М. АКАҺИ, Р. К. АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ, Ш. И. АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ, В. И. АСЛАНОВ, Г. М. АСЛАНОВ, И. М. АХУНДЗАДӘ, Г. Ф. АХУНДОВ, М. А. АХУНДОВ, С. А. АХУНДОВ, С. Б. АШУРБӘЈЛИ, И. Ә. БАБАЈЕВ, М. Ә. БАБАЈЕВ, И. Л. БАҒБАНЛЫ, А. М. БАҒЫРОВ, И. Т. БАҒЫРОВ, М. М. БАҒЫРОВ, К. Ә. БАЛАКИШИЈЕВ, В. Г. БЕҺБУДОВ, Ә. Б. БӘДӘЛБӘЈЛИ, Б. Т. БӘКИРОВ, Б. А. БӘХТИЈАРОВ, Б. Ә. БУДАГОВ, З. М. БҮНЈАДОВ, М. Р. БҮНЈАДОВ, А. Г. ВОРОНКОВА, Р. М. ВАҺИДОВ, А. А. ВЕРДИЗАДӘ, Х. Һ. ВӘЗИРОВ, Б. Ҝ. ВӘКИЛОВ, Н. А. ВӘЛИЈЕВ, Н. М. ВӘЛИХАНОВА, А. Ј. ГАЗЫЈЕВ, М. А. ГАЗЫЈЕВ, Ә. М. ГАРАВӘЛИЈЕВ, Г. Т. ГАРАГАШЛЫ, А. И. ГАРАЈЕВ, З. Ш. ГАРАЈЕВ, Н. Һ. ГАСЫМЗАДӘ, Ф. С. ГАСЫМЗАДӘ, Г. А. ГАСЫМОВ, Р. М. ГАСЫМОВА, Һ. С. ГАСЫМОВА, М. С. ГАШГАЈ, С. М. ГАШГАЈ, Г. Ә. ГЕЈБУЛЛАЈЕВ, Ф. В. ГӘДИРОВ, Ј. Һ. ГӘМБӘРОВ, К. М. ГӘМБӘРОВ, М. Г. ГӘНИЈЕВ, В. П. ГӘҺРӘМАНОВ, Г. М. ГӘҺРӘМАНОВ, Н. М. ГОҸАЈЕВ, Е. А. ГРАНТОВСКИ, В. Љ. ГУКАСЈАН, Д. П. ГУЛИЈЕВ, Әләд. М. ГУЛИЈЕВ, Әли М. ГУЛИЈЕВ, Ә. Н. ГУЛИЈЕВ, Һ. А. ГУЛИЈЕВ, Ҹ. Б. ГУЛИЈЕВ, Ш. А. ГУЛИЈЕВ, А. М. ДАДАШЗАДӘ, З. А. ДУЛАЈЕВА, Ә. М. ЕЛДАРОВА, Т. Ә. ЕМИНЗАДӘ, Ә. Ө. ӘБДҮРРӘҺИМОВ, Ҹ. Ә. ӘБДҮРРӘҺИМОВА, Ј. Ә. ӘБДҮРРӘҺМАНОВ, С. М. ӘЗИМОВ, Ә. Ҹ. ӘЈЈУБОВ, С. Ә. ӘКБӘРОВ, ӘКРӘМ ҸӘФӘР, С. И. ӘЛАИ, А. А. ӘЛӘКБӘРОВ, Г. Ә. ӘЛИЗАДӘ, Ә. Ә. ӘЛИЗАДӘ, С. Г. ӘЛИЗАДӘ, А. Г. ӘЛИЈЕВ, А. Ә. ӘЛИЈЕВ, В. Һ. ӘЛИЈЕВ, Әб. М. ӘЛИЈЕВ, Әл. М. ӘЛИЈЕВ, Ә. Һ. ӘЛИЈЕВ, И. Г. ӘЛИЈЕВ, И. Һ. ӘЛИЈЕВ, К. Һ. ӘЛИЈЕВ, М. М. ӘЛИЈЕВ, М. Һ. ӘЛИЈЕВ, Р. Ј. ӘЛИЈЕВ. Ф. М. ӘЛИЈЕВ, Һ. Ә. ӘЛИЈЕВ, Һ. З. ӘЛИЈЕВ, Ш. С. ӘЛИЈЕВ, Д. Ә. ӘЛИЈЕВА, Ә. Ә. ӘЛИЈЕВА, Х. О. ӘЛИМИРЗӘЈЕВ, Ә. Ҹ. ӘМИРОВ, Ә. А. ӘСӘДОВ, Ә. И. ӘСӘДОВ, С. М. ӘСӘДОВ, Әз. Һ. ӘСҜӘРОВ, Әл. Һ. ӘСҜӘРОВ,А. Ә. ӘФӘНДИЈЕВ, Г. И. ӘФӘНДИЈЕВ. З. М. ӘФӘНДИЈЕВ, М. М. ӘФӘНДИЈЕВ, О. Ә. ӘФӘНДИЈЕВ, И. М. ӘФӘНДИЈЕВА, Г. Ә. ӘҺМӘДОВ, Ә. М. ӘҺМӘДОВ, Ф. Ә. ӘҺМӘДОВ, М. М. ЗЕЈНАЛОВ, Ҹ. И. ЗҮЛФҮГАРЛЫ, З. Һ. ЗҮЛФҮГАРОВ, Ф. Ә. ИБРАҺИМБӘЈОВ, А. Һ. ИБРАҺИМОВ, Р П. ИБРАҺИМОВ, Ҹ. М. ИБРАҺИМОВ, Ә. И. ИСАЗАДӘ, О. И. ИСАЈЕВ, А. Ј. ИСМАЈЫЛОВ, М. Ә. ИСМАЈЫЛОВ, М. Ҹ. ИСМАЈЫЛОВ, Ш. Ј. ИСМАЈЫЛОВ, А. М. ИСМАЈЫЛОВА, Ө. Ш. ИСМИЗАДӘ, С. З. ЈАГУБОВА, З. И. ЈАМПОЛСКИ, Г. Ј. ЈУСИФЗАДӘ, Ј. Б. ЈУСИФОВ, Р. М. ЈҮЗБАШОВ, З. И. КАЗЫМЗАДӘ; М. М. КАТИБЛИ, Г. Ә. КӘНДЛИ, Ә. А. КӘНҜӘРЛИ, У. С. КӘНҜӘРЛИНСКИ, Н. К. КӘРӘМОВ, А. Ә. КӘРИМОВ, И. Ә. КӘРИМОВ, И. С. КӘРИМОВ, К. Ҹ. КӘРИМОВ, Л. Һ. КӘРИМОВ, Һ. Һ. КӘРИМОВ, Ш. Б. КӘРИМОВ, Б. А. ҜИЛЕНСОН, Ф. Г. КӨЧӘРЛИ. В. Н. КУТЕЈШИКОВА, Р. Б. ҜӨЈҮШОВ. Г. К. ҜҮЛ, Н. Ј. МАКЕЈЕВ, Г. И. МАНАЈЕВ, В. М. МАССОН, Ә. И. МАҺМУДОВ, Ј. А. МАҺМУДОВ, Ф. Р. МАҺМУДОВ, М. М. МЕҺДИЗАДӘ, Ә. М. МЕҺДИЈЕВ, С. Ҹ. МЕҺДИЈЕВ, Ш. Ф. МЕҺДИЈЕВ, Л. З. МЕҺМАНДАРОВА, Е. Г. МЕҺРӘЛИЈЕВ, Ә. А. МӘГРИБИ, Г. Ә. МӘДӘТОВ, Н. Б. МӘММӘДЗАДӘ, Г. М. МӘММӘЛЛИ, А. И. МӘММӘДОВ, Ә. Ә. МӘММӘДОВ, Иб. А. МӘММӘДОВ, Ис. А. МӘММӘДОВ, И. М. МӘММӘДОВ, Ј. М. МӘММӘДОВ, Н. Ҹ. МӘММӘДОВ, Р. А. МӘММӘДОВ, С. С. МӘММӘДОВ, Т. Ә. МӘММӘДОВ, Һ. Х. МӘММӘДОВ, Ш. Ә. МӘММӘДОВ, Ф. Ҹ. МӘММӘДОВА, М. Ҹ. МӘҺӘРРӘМОВ, А. Ш. МИЛМАН, Ә. М. МИРӘҺМӘДОВ, С. Г. МИРЗӘЗАДӘ, Х. Һ. МИРЗӘЗАДӘ. М. М. МИРҺАДИЈЕВ, А. Г. МИСКӘРЛИ, М. М. МӨВСҮМЗАДӘ, З. Р. МӨВСҮМОВ, Р. М. МУНЧАЈЕВ, М. Ә. МУРАДХАНОВ, Ә. А. МУСАЈЕВ, М. Ә. МУСАЈЕВ, А. Н. МУСТАФАЈЕВ, Ә. Ҹ. МУСТАФАЈЕВ, И. Д. МУСТАФАЈЕВ, И. С. МУСТАФАЈЕВ, М. Г. МУСТАФАЈЕВ, А. И. МУХТАРОВ, М. А. МҮСЕ,ИБОВ, М. Ф. НАҒЫЈЕВ, А. А. НАДИРОВ, М. И. НАЈДЕЛ, И. И. НАМАЗОВ, Б. Ә. НӘБИЈЕВ, Н. Ә. НӘБИЈЕВ, Б. Т. НӘЗИРОВА, И. Һ. НӘРИМАНОВ, М. Н. НӘСИРЛИ, Ә. М. НӘҸӘФОВ, М. Н. НӘҸӘФОВ, Һ. М. НОВРУЗЛУ, Һ. Х. НОВРУЗОВ, С. М. ОНУЛЛАҺИ, Б. ОРАЗМУРАДОВ, Р. А. ОРУҸОВ, И. М. ОРУҸОВА, В. Ә. ПАШАЈЕВ, В. З. ПИРИЈЕВ, И. Ҹ. РӘСУЛБӘЈОВ, А. Ј. РӘСУЛОВ, Г. И. РӘСУЛОВ, Ә. М. РӘҸӘБЛИ, Н. И. РЗАЈЕВ, И. Ә. РҮСТӘМОВ, С. Һ. РҮСТӘМОВ, М. Ә. САДЫГЗАДӘ, С. И. САДЫГЗАДӘ, М. Һ. САДЫГОВ, Ш. Ә. САДЫГОВ, С. Һ. САЛАЈЕВ, Б. Һ. САЛАЈЕВА, З. М. САЛАЈЕВА, Ә. В. САЛАМЗАДӘ, С. М. САЛЕҺОВ, Һ. А. САРКИСОВ, Ј. М. СЕЈИДОВ, Н. М. СЕЈИДОВ, В. Ј. СЕЛИФАНОВ, Н Һ. СӘМӘДОВ, Р. Х. СӘТТАРЗАДӘ, М. М. СӘТТАРОВ, Ә. Г. СӘФӘРЛИ, И. С. СӘФӘРОВ, Ј. Һ. СӘФӘРОВ, Ҹ. М. СӘФӘРОВ, М. М. СОФИЈЕВ, Б. Ј. СТЕЛНИК, А. С. СУХОЧЕВ, Х. С. СҮЛЕЈМАНОВ, К. А. ТАЛЫБЗАДӘ, Ә. Д. ТАРЫВЕРДИЈЕВ, Г. Р. Б. ТАРЫВЕРДИЈЕВ, А. Н. ТЕР-МАРКАРЈАН, М. А. ТОПЧУБАШОВ, В. Х. ТУТАЈУК, А. Һ .ФАЗИЛИ, Ш. Ф. ФӘРЗӘЛИЈЕВ, Г. М. ХАНМӘММӘДОВ, А. А. ХӘЛӘФОВ, Ә. Ј. ХӘЛИЛОВ, П. И. ХӘЛИЛОВ, Н. Ҹ. ҺАҸИНСКАЈА, Ә. М. ҺАҸЫЗАДӘ, В. М. ҺАҸЫЈЕВ, Д. В. ҺАҸЫЈЕВ, Ш. Ә. ҺАҸЫЈЕВ, М. У. ҺАШЫМЗАДӘ, М. Х. ҺЕЈДӘРОВ, Н. Д. ҺӘБИБОВ, Б. Һ. ҺӘСӘНОВ, И. М. ҺӘСӘНОВ, Ј. А. ҺӘСӘНОВ, Т. А. ҺӘСӘНОВ, Ш. Ҝ. ҺӘСӘНОВ, Ә. А. ҺҮСЕЈНЗАДӘ, Ә. Һ. ҺҮСЕЈНЗАДӘ, Д. Ј. ҺҮСЕЈНОВ, И. Г. ҺҮСЕЈНОВ, К. Ә. ҺҮСЕЈНОВ, М. М. ҺҮСЕЈНОВ, Р. Ә. ҺҮСЕЈНОВ, Ү. С. ҺҮСЕЈНОВ, Ҹ. Ј. ҺҮСЕЈНОВ, Ҹ. М. ҺҮСЕЈНОВ, Ҹ. Х. ҺҮСЕЈНОВ, З. И. ҺҮСЕЈНОВА, М. М. ЧЕШМАЗӘР, М. С. ЧОБАНЗАДӘ, Ә. В. ҸАВАДОВ, Г. Һ. ҸАҺАНИ, М. Ф. ҸӘЛИЛОВ, Б. С. ҸӘФӘРОВ, Ә. Л. ШАБАНОВ, Ә. С. ШАКИРЗАДӘ, Ә. М. ШАҺМАЛЫЈЕВ. Р. В. ШЕЈН, Б, Һ. ШӘМШИЈЕВ, М. Х. ШӘРИФЛИ, Н. Ш. ШИРИНОВ, Ә. Ш. ШЫХӘЛИБӘЈЛИ, И. А. ШЫХЫЈЕВ, Ф. М. ШУШИНСКИ, Ә. Б. ШҮКҮРЗАДӘ.

АСЕ-нин ЕЛМИ МӘСЛӘҺӘТЧИЛӘРИ

(редаксијалар үзрә: әлифба сырасы илә)

СовИКП ТАРИХИ ВӘ ССРИ ТАРИХИ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

С. Н. ГАРАЈЕВ, тарих елмләри доктору, профессор; М. А. ГАЗЫЈЕВ, тарих елмләри доктору, профессор; Е. И. МӘММӘДОВ, тарих елмләри доктору, профессор; И. М. МӘММӘДОВ, тарих елмләри доктору; И. С. МҮСЛҮМОВ, тарих елмләри доктору, профессор; Ш. Ә. САДЫГОВ, тарих елмләри доктору, профессор; И. М. ҺӘСӘНОВ, тарих елмләри доктору, профессор; З. Б. ШЫХЛИНСКИ, тарих елмләри доктору, профессор.

АЗӘРБАЈЧАН ТАРИХИ ВӘ АЗӘРБАЈЧАН КП ТАРИХИ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

Ә. З. БАҒЫРЗАДӘ, тарих елмләри доктору, профессор, М. М. БАҒЫРОВ, тарих елмләри намизәди; Т. Ә. БҮНЈАДОВ, тарих елмләри доктору, профессор; Һ. А. ГУЛИЈЕВ, тарих елмләри доктору; Ф. М. ӘЛИЈЕВ, тарих елмләри доктору; О. Ә. ӘФӘНДИЈЕВ, тарих елмләри доктору; Г. М. ӘҺМӘДОВ, тарих елмләри доктору; М. Ә. ИСМАЈЫЛОВ, тарих елмләри доктору, профессор; Г. Ә. МӘДӘТОВ, тарих елмләри доктору, профессор; М. С. НЕ'МӘТОВА, тарих елмләри доктору; Ч. Ә. ХӘЛИЛОВ, тарих елмләри доктору; А. Ә. ҺҮСЕЈНОВ, тарих елмләри намизәди; М. М. ҺҮСЕЈНОВ, тарих елмләри намизәди, досент; Р. Ә. ҺҮСЕЈНОВ, тарих елмләри доктору.

ҮМУМИ ТАРИХ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ.

З. З. АБДУЛЛАЈЕВ, тарих елмләри доктору, профессор; Т. Ј. АҒАҺҮСЕЈНОВ, кенерал-лејтенант (һәрби иш); М. Һ. ГУЛИЈЕВ, кенерал-мајор (һәрби иш); Һ. З. ӘЛИЈЕВ, тарих елмләри доктору, профессор; Р. А. ОРУЧОВ, тарих елмләри доктору, профессор; М. Ә. САДЫГЗАДӘ, досент; М. М. СЕЈИДОВ, полковник (һәрби иш); Ш. Ә. ТАҒЫЈЕВА, тарих елмләри доктору; Ә. М. ШАҺМАЛЫЈЕВ, тарих елмләри доктору, профессор; Б. Һ. ШӘМШИЈЕВ, 1-чи дәрәчәли капитан (һәрби иш).

ФӘЛСӘФӘ ВӘ ҺҮГУГ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

А. А. АБДУЛЛАЈЕВ, Азәрб. ССР Вәкилләр Коллекијасы Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри; М. М. АҒАМИРОВ, фәлсәфә елмләри доктору; Ә. М. АКАҺИ, фәлсәфә елмләри доктору; А. М. АСЛАНОВ, фәлсәфә елмләри доктору, профессор; Ф. Ф. ГАСЫМЗАДӘ, фәлсәфә елмләри доктору, профессор; Т. М. ГАФАРОВ, һүгуг елмләри доктору, профессор; Ф. Е. ДАВУДОВ, һүгуг елмләри доктору, профессор; М. Н. ӘЛӘСКӘРОВ, һүгуг елмләри доктору, профессор; Ә. И. ӘСӘДОВ, һүгуг елмләри доктору, профессор; Ч. Т. ӘҺМӘДЛИ, фәлсәфә елмләри доктору, профессор; Ф. Н. ӘҺМӘДОВ, һүгуг елмләри доктору, профессор; А. Һ. ИБРАҺИМОВ, Азәрб. ССР Али Мәһкәмәсинин сәдри; Һ. Р. ИМАНОВ, фәлсәфә елмләри доктору, профессор; А. А. КӘРИМОВ, һүгуг елмләри намизәди; Г. И. МАНАЈЕВ, һүгуг елмләри доктору, профессор; М. Ф. МӘЛИКОВА, һүгуг елмләри доктору, профессор; М. Ч. МӘММӘДОВ, фәлсәфә елмләри намизәди; И. Ч. РӘСУЛБӘЈОВ, һүгуг елмләри намизәди; А. Р. РЗАЈЕВ, һүгуг елмләри доктору, профессор; М. М. СӘТТАРОВ, фәлсәфә елмләри доктору, профессор; М. С. ХӘЛӘФОВ, һүгуг елмләри доктору, досент.

СИЈАСИ ИГТИСАД, СӘНАЈЕ ВӘ КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫНЫН КОНКРЕТ ИГТИСАДИЈЈАТЫ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

С. Г. АББАСӘЛИЈЕВ, Азәрб. ССР Мәркәзи Статистика Идарәсинин рәиси; М. М. АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ, игтисад елмләри доктору, профессор; Б. Ј. АХУНДОВ, Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү, игтисад елмләри доктору, профессор; Т. С. ВӘЛИЈЕВ, игтисад елмләри доктору, профессор; Ә. М. ГАРАВӘЛИЈЕВ, игтисад елмләри доктору, профессор; Ә. Ч. ГАСЫМОВ, игтисад елмләри доктору, профессор; А. Ә. ГУЛИЈЕВ, игтисад елмләри доктору, профессор; Г. Ј. ӘБДҮЛСӘЛИМЗАДӘ, игтисад елмләри доктору; Ә. М. ӘЛИБӘЈОВА, игтисад елмләри намизәди, профессор; Ј. М. МӘММӘДОВ, игтисад елмләри доктору, профессор; А. А. НАДИРОВ, игтисад елмләри доктору, профессор; М. Б. ТАҒЫЈЕВ, игтисад елмләри доктору; Ф. Ә. ФӘРӘЧОВ, игтисад елмләри намизәди, досент.

ДИЛ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

Ә. З. АБДУЛЛАЈЕВ, филолокија елмләри доктору, профессор; Ә. М. АҒАЈЕВ, филолокија елмләри доктору, профессор; В. И. АСЛАНОВ, филолокија елмләри доктору; А. А. АХУНДОВ, филолокија елмләри доктору, профессор; В. Л. ГУКАСЈАН, филолокија елмләри доктору; М. Ј. ГУЛУЗАДӘ, филолокија елмләри доктору, профессор; А. Ф. ЗАМАНОВ, филолокија елмләри доктору, профессор; Ә. М. МИРӘҺМӘДОВ, филолокија елмләри доктору; Б. Ә. НӘБИЈЕВ, филолокија елмләри доктору; Ј. Г. СЕЈИДОВ, филолокија елмләри доктору; К. А. ТАЛЫБЗАДӘ, филолокија елмләри доктору, профессор; М. Һ. ТӘҺМАСИБ, филолокија елмләри доктору, профессор; П. И. ХӘЛИЛОВ, филолокија елмләри доктору, профессор; М. Һ. ҺҮСЕЈНЗАДӘ, филолокија елмләри доктору, профессор.

МӘДӘНИЈЈӘТ ВӘ ИНЧӘСӘНӘТ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

Е. Ә. АБАСОВА, сәнәтшүнаслыг намизәди, досент; И. В. АБЕЗГАУЗ, сәнәтшүнаслыг намизәди, досент; Г. Һ. АЛМАСЗАДӘ, ССРИ халг артисти (балет); Ф. Ш. БӘДӘЛБӘЈЛИ, Азәрб. ССР әмәкдар артисти (мусиги); Г. А. ГАСЫМОВ, тарих елмләри намизәди, (мусиги); Т. Ә. ГУЛИЈЕВ, Азәрб. ССР халг артисти, бәстәкар; Ә. М. ГУЛУБӘЈОВ, «Азәрбајчанфилм» киностудијасы редаксија коллекијасынын үзвү; С. Ә. ӘЛӘСКӘРОВ, Азәрб. ССР халг артисти, бәстәкар; А. Һ. ӘЛИЈЕВ, Азәрб. Кинематографчылар Иттифагынын биринчи катиби; Ә. Ә. ӘЛИЈЕВА, сәнәтшүнаслыг намизәди; Р. С. ӘФӘНДИЈЕВ, сәнәтшүнаслыг доктору; Ә. И. ИСАЗАДӘ, сәнәтшүнаслыг намизәди; Л. Һ. ҠӘРИМОВ, сәнәтшүнаслыг намизәди; Ҡ. Ҹ. ҠӘРИМОВ, сәнәтшүнаслыг доктору; Т. Һ. МӘММӘДОВ, Азәрб. ССР халг рәссамы, ССРИ Рәссамлыг Академијасынын мүхбир үзвү (һејкәлтәрашлыг); М. Н. НӘҸӘФОВ, сәнәтшүнаслыг доктору, профессор; Н. И. РЗАЈЕВ, сәнәтшүнаслыг доктору; М. З. РЗАЈЕВА, сәнәтшүнаслыг намизәди; Ҹ. М. СӘФӘРОВ, М. А. Әлијев ад. Азәрб. Дөвләт Инҹәсәнәт Институнун баш мүәллими (театр); А. З. ТАҒЫЗАДӘ, сәнәтшүнаслыг намизәди, досент; Т. А. ХАНЛАРОВ, Азәрб, Ме'марлар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин сәдр мүавини; П. Ә. ҺАҸЫЈЕВ, сәнәтшүнаслыг намизәди, досент; Н. Д. ҺӘБИБОВ, сәнәтшүнаслыг доктору.

ҸОҒРАФИЈА, КЕОЛОКИЈА ВӘ КЕОФИЗИКА ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

Ф. М. БАҒЫРЗАДӘ, Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү, кеолокија-минералокија елмләри доктору, профессор; Б. Ә. БУДАГОВ, Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү, ҹоғрафија елмләри доктору, профессор; Ә. Ҹ. ӘЈЈУБОВ, ҹоғрафија елмләри доктору; Г. Ә. ӘЛИЗАДӘ, Азәрб. ССР ЕА академики, кеолокија-мирералокија елмләри доктору, профессор; Ә. Ә. ӘЛИЗАДӘ, Азәрб. ССР ЕА академики, кеолокија-минералокија елмләри доктору, профессор; А. Г. ӘЛИЈЕВ, кеолокија-минералокија елмләри доктору, профессор; Һ. Б. ӘЛИЈЕВ, профессор; Ә. Һ. ӘСКӘРОВ, кеолокија-минералокија елмләри доктору, профессор; Һ. Ә. ӘҺМӘДОВ, Азәрб. ССР ЕА академики, кеолокија-минералокија елмләри доктору, профессор; Н. К ҠӘРӘМОВ, ҹоғрафија елмләри доктору, профессор; А. Ә. ҠӘРИМОВ, ҹоғрафија елмләри намизәди; Һ. Һ. ҠӘРИМОВ, кеолокија-минералокија елмләри доктору, профессор; Т. Ә. МӘММӘДОВ, кеолокија-минералокија елмләри доктору, профессор; М. А. МУСЕЈИБОВ, ҹоғрафија елмләри доктору, профессор; Б. Т. НӘЗИРОВА, ҹоғрафија елмләри намизәди; Р. Х. ПИРИЈЕВ, ҹоғрафија елмләри доктору, профессор; С. Һ. РУСТӘМОВ, ҹоғрафија елмләри доктору, профессор; С. Һ. САЛАЈЕВ, кеолокија-минералокија елмләри доктору, профессор; Ә. Ҹ. СУЛТАНОВ, Азәрб. ССР ЕА академики, кеолокија-минералокија елмләри доктору, профессор; С. М. СҮЛЕЈМАНОВ, кеолокија-минералокија елмләри доктору, профессор; Ә. М. ҺАҸЫЗАДӘ, ҹоғрафија елмләри доктору, профессор; Р. М. ҺАҸЫЈЕВ, кеолокија-минералокија елмләри доктору; К. А. ҺАҸЫЈЕВА, ҹоғрафија елмләри намизәди, досент; Һ. Ҹ. ҸӘФӘРОВ, кеолокија-минералокија елмләри намизәди, досент; Н. Ш. ШИРИНОВ, ҹоғрафија елмләри доктору; Ә. Ш. ШЫХӘЛИБӘЈЛИ, Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү, кеолокија-минералокија елмләри доктору, профессор.

ФИЗИКА-РИЈАЗИЈЈАТ ВӘ КИМЈА ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

Н. Т. АББАСОВ, физика-ријазијјат елмләри доктору, досент; А. Һ. АҒАЈЕВ, кимја елмләри доктору, профессор; Һ. Н. АҒАЈЕВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, профессор; Һ. Т. АРАЗОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди; А. Ә. БАБАЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү, физика-ријазијјат елмләри доктору, профессор; И. А. БӘХТИЈАРОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди; М. К. ГАСЫМОВ, физика-ријазијјат елмләри доктору, профессор; Ј. Һ. ГӘМБӘРОВ, кимја елмләри доктору, профессор; Н. М. ГОҸАЈЕВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; Ә. М. ГУЛИЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү, техника елмләри доктору, профессор; Н. А. ГУЛИЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү, физика-ријазијјат елмләри доктору; Р. Ф. ГУРБАНОВ, техника елмләри доктору, профессор; Т. Ә. ЕМИНЗАДӘ, физика-ријазијјат елмләри намизәди; С. М. ӘЗИМОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; М. И. ӘЛИЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү, физика-ријазијјат елмләри доктору, профессор; М. М. ӘЛИЈЕВ, техника елмләри намизәди, досент; Б. М. ӘСКӘРОВ, физика-ријазијјат елмләри доктору, профессор; Г. И. ӘФӘНДИЈЕВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; З. Һ. ЗУЛФУГАРОВ, Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү, кимја елмләри доктору, профессор; З. Ә. ИСКӘНДӘРЗАДӘ, физика-ријазијјат елмләри доктору, профессор; Ҡ. Ш. ҠӨҸӘРЛИ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; Ф. Г. МАГСУДОВ, Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү, физика-ријазијјат елмләри доктору, профессор; С. И. МЕҺДИЈЕВ, техника елмләри доктору, профессор; С. И. МЕҺДИЈЕВА, физика-ријазијјат елмләри намизәди; Ј. Ҹ. МӘММӘДОВ, физика-ријазијјат елмләри доктору, профессор; Ҡ. П. МӘММӘДОВ, физика-ријазијјат елмләри доктору, профессор; Р. Һ. МӘММӘДОВ, физика-ријазијјат елмләри доктору, профессор; Х. С. МӘММӘДОВ, Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү, кеолокија-минералокија елмләри доктору, профессор; А. Г. МИСКӘРЛИ, техника елмләри доктору, профессор; М. М. МӨВСҮМЗАДӘ, Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү, кимја елмләри доктору, профессор; И. М. НӘҸӘФОВ, физика-ријазијјат елмләри доктору, досент; М. И. РУСТӘМОВ, техника елмләри доктору, профессор; С. И. САДЫГЗАДӘ, кимја елмләри доктору, профессор; Ф. С. САДЫГОВ, физика-ријазијјат елмләри доктору, профессор; Ј. М. СЕЈИДОВ, физика-ријазијјат елмләри доктору, профессор; Р. М. СУЛТАНОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; З. Б. ХЕЈИРОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; С. Ә. ҺАҸЫЈЕВ, физика-ријазијјат елмләри доктору; М. У. ҺАШЫМЗАДӘ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; Ф. М. ҺАШЫМЗАДӘ, физика-ријазијјат елмләри доктору, профессор; Ә. Ш. ҺӘБИБЗАДӘ, физика-ријазијјат елмләри доктору, профессор; И. Г. ҺУСЕЈНОВ, кимја елмләри доктору; О. Х. ҺУСЕЈНОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди; Р. Ә. ҺУСЕЈНОВ, физика-ријазијјат елмләри доктору; Ә. В. ҸАВАДОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; Ә. Ә. ШАҺБАЗОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди; Һ. Б. ШАҺТАХТИНСКИ, Азәрб. ССР ЕА академики, кимја елмләри доктору, профессор.

БИОЛОКИЈА, КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ ВӘ ТИББ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

Б. Х. АББАСОВ, тибб елмләри доктору, профессор; М. М. АБДУЛЛАЈЕВ, тибб елмләри доктору, профессор; А. Ә. АҒАБӘЈЛИ, Ленин ад. ҮИКТЕА мүхбир үзвү; И. М. АХУНДЗАДӘ, биолокија елмләри доктору, профессор; Г. Ф. АХУНДОВ, биолокија елмләри доктору; М. А. АХУНДОВ, биолокија елмләри доктору, профессор; Ш. Ө. БАРХАЛОВ, биолокија елмләри доктору; Ә. Һ. ГАСЫМОВ, биолокија елмләри доктору, профессор; Р. Ј. ГАСЫМОВ, биолокија елмләри доктору; Р. М. ГАСЫМОВА тарих елмләри намизәди; Һ. С. ГАСЫМОВА, биолокија елмләри доктору, профессор; Ҡ. М. ГӘМБӘРОВ, биолокија елмләри намизәди; Г. М. ГӘҺРӘМАНОВ, тибб елмләри доктору, профессор; Ә. М. ГУЛИЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА академики, биолокија елмләри доктору, профессор; З. Т. ГУЛИЈЕВА, тибб елмләри доктору, профессор; Ә. М. ӘЛИЈЕВА, тибб елмләри доктору, профессор; С. Ә. ӘЛИЈЕВ, кәнд тәсәррүфаты елмләри доктору; Ҹ. Әл. ӘЛИЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү, биолокија елмләри доктору; Ҹ. Әз. ӘЛИЈЕВ, биолокија елмләри доктору, профессор; М. М. ӘФӘНДИЈЕВ, тибб елмләри доктору, профессор; Ә. М. ӘҺМӘДОВ, биолокија елмләри доктору, бајтарлыг елмләри доктору, профессор; Н. М. ӘҺМӘДОВ, биолокија елмләри доктору; Ә. Н. КҮЛӘҺМӘДОВ, Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү, к. т. елмләри доктору, профессор; М. Ә. МЕҺДИЈЕВ, биолокија елмләри доктору, профессор; Н. Х. МЕҺДИЈЕВ, биолокија елмләри доктору, профессор; Т. Ҡ. МИҠАЈЫЛОВ, биолокија елмләри доктору, профессор; М. Г. МУСТАФАЈЕВ, тибб елмләри намизәди, профессор; Н. А. РЗАЈЕВ, биолокија елмләри доктору, профессор; Н. М. РЗАЈЕВ, тибб елмләри доктору, профессор; З. М. САЛАЈЕВА, тибб елмләри доктору, профессор; Н. Һ. СӘМӘДОВ, биолокија елмләри доктору, професор; И. С. СӘФӘРОВ, кәнд тәсәррүфаты елмләри доктору, професор; Г. М. СУЛТАНОВ, Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү, кеолокија-минералокија елмләри доктору, професор; Ш. К. ТАҒЫЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү, биолокија елмләри доктору; В. Ҹ. ҺАҸЫЈЕВ, биолокија елмләри доктору, професор; Д. В. ҺАҸЫЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү, биолокија елмләри доктору, професор; Ш. К. ҺӘСӘНОВ, ҹоғрафија елмләри доктору; Д. Ј. ҺҮСЕЈНОВ, тибб елмләри доктору, професор; Н. М. ҺҮСЕЈНОВ, кәнд тәсәррүфаты елмләри доктору, професор; Р. Г. ҺҮСЕЈНОВ, кәнд тәсәррүфаты елмләри доктору, професор; Н. М. ШИРИНОВ, бајтарлыг елмләри доктору, професор;

ТЕХНИКА ЕЛМЛӘРИ РЕДАКСИЈАСЫ

Ф. М. АБДУЛЛАЈЕВ, техника елмләри намизәди; В. Г. БЕҺБУДОВ, техника елмләри намизәди; Р. Ә. БӘДӘЛОВ, Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү, техника елмләри доктору, професор; Б. Т. БӘКИРОВ, Республика Мүлки Мүдафиә Курсунун баш мүәллими (һәрби техника); М. С. ГАСЫМЗАДӘ, техника елмләри доктору, професор; Н. Һ. ГАСЫМЗАДӘ, техника елмләри доктору, професор; А. М. ГУЛИЈЕВ, техника елмләри доктору; И. П. ГУЛИЈЕВ, техника елмләри доктору; Б. Ә. ӘЗИМОВ, Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү, техника елмләри доктору, професор; Н. Ә. ӘКБӘРОВ, техника елмләри намизәди, досент; Т. М. ӘЛИЈЕВ, техника елмләри доктору, професор; Ј. Ә. ИБАДЗАДӘ, техника елмләри доктору, професор; З. И. КАЗЫМЗАДӘ, техника елмләри доктору, професор; У. С. КӘНКӘРЛИНСКИ, техника елмләри доктору, професор; З. Һ. КӘРИМОВ, техника елмләри доктору, професор; Ј. А. МАҺМУДОВ, техника елмләри намизәди; Ҹ. М. МАҺМУДОВ, техника елмләри доктору, професор; Г. М. МӘММӘДОВ, техника елмләри намизәди, професор; Ә. М. МӘММӘДОВ, техника елмләри доктору, професор; Ш. Н. МӘММӘДОВ, Азәрб. ССР ЕА академики, техника елмләри доктору, професор; А. Ә. МУСТАФАЈЕВ, техника елмләри доктору, професор; Ә. Ҹ. МУСТАФАЈЕВ, техника елмләри доктору, професор; С. М. МУСТАФАЈЕВ, техника елмләри намизәди, професор; И. Ә. НӘБИЈЕВ, техника елмләри доктору, професор; З. Ә. РЗАЈЕВ, биолокија елмләри доктору, професор (јејинти сәнајеси техникасы); М. К. СЕЈИДРЗА, техника елмләри доктору, професор; Ф. Һ. СҮЛЕЈМАНОВА, техника елмләри доктору, професор; Н. Ҹ. ТАҺИРОВ, техника елмләри доктору, професор; Т. Һ. ФӘРӘҸОВ, техника елмләри доктору, професор; Ф. Һ. ҺҮСЕЈНОВ, техника елмләри доктору, професор; Г. Н. ҸӘЛИЛОВ, Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү, техника елмләри доктору, професор.

МӘТБУАТ, ХАЛГ МААРИФИ, ПЕДАГОКИКА ВӘ ПСИХОЛОКИЈА ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

Н. Һ. БАБАЈЕВ, филолокија елмләри намизәди, досент; Х. Һ. ВӘЗИРОВ, тарих елмләри намизәди; Ә. Ә. ӘЛИЗАДӘ, психолокија елмләри доктору, досент; Ә. Р. ӘФӘНДИЗАДӘ, филолокија елмләри намизәди; Н. Н. ЗЕЈНАЛОВ, филолокија елмләри намизәди, досент; Ф. Ә. ИБРАҺИМБӘЈОВ, психолокија вә тибб елмләри намизәди, досент; Н. М. КАЗЫМОВ, педагожи елмләри доктору, професор; Г. М. МӘММӘДЛИ, журналист; М. Ә. МУРАДХАНОВ, педагожи елмләр намизәди, професор; Р. М. РӘСУЛОВ, психолокија елмләри намизәди, досент; Р. А. РӘҸӘБОВ, тарих елмләри доктору, професор; А. А. ХӘЛӘФОВ, тарих елмләри намизәди, досент; М. Ә. ҺӘМЗӘЈЕВ, психолокија елмләри доктору, професор; Ш. А. ҺҮСЕЈНОВ, тарих елмләри намизәди, досент.

АСЕ БӘДИИ ШУРАСЫ

М. Һ. АБДУЛЛАЈЕВ, ССРИ халг рәссамы, ССРИ Рәссамлыг Академијасынын мүхбир үзвү; Ҹ. М. ГАРЈАҒДЫ, Азәрб. ССР халг рәссамы; Ө. Һ. ЕЛДАРОВ, Азәрб. ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими, ССРИ Рәссамлыг Академијасынын мүхбир үзвү; К. М. КАЗЫМЗАДӘ, Азәрб. ССР халг рәссамы; Л. Һ. КӘРИМОВ, Азәрб. ССР халг рәссамы; Т. Ф. НӘРИМАНБӘЈОВ, Азәрб. ССР халг рәссамы; М. Н. НӘҸӘФОВ, сәнәтшүнаслыг доктору, професор; Ә. В. САЛАМЗАДӘ, Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү, сәнәтшүнаслыг доктору; Т. Т. САЛАҺОВ, ССРИ халг рәссамы, ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү; Ј. И. ҺҮСЕЈНОВ, Азәрб. ССР әмәкдар рәссамы.

АСЕ БАШ РЕДАКСИЈАСЫНЫН ЕЛМИ РЕДАКСИЈАЛАРЫ ВӘ ШӨ'БӘЛӘРИ

А. А. Һүсејнов—мәс'ул катиб вәзифәсини ифа едән.
Ҹ. М. Нәсиров—мәс'ул катибин мүавини.

Сов.ИКП ТАРИХИ ВӘ ССРИ ТАРИХИ

Редаксија мүдири—**В. М. Мусајев**; бөјүк елми редактор—**Сүбһи ханым Ағараһим гызы**; елми редактор—**Ә. М. Асланов**; кичик редактор—**Т. Д. Асланова.**

АЗӘРБАЈҸАН ТАРИХИ ВӘ АЗӘРБАЈҸАН КП ТАРИХИ

Редаксија мүдири—**К. Ј. Мухтаров**, тарих елмләри намизәди; бөјүк елми редакторлар—**Т. А. Бабајев, Р. Ә. Гурбанов**; елми редактор—**Т. Ҹ. Кәримова**; кичик редактор—**К. М. Әмирханова.**

ҮМУМИ ТАРИХ

Бөјүк елми редактор—**Р. М. Пејғәмбәри**; елми редакторлар—**Б. М. Ағајев, Н. Ә. Гәһрәманов**; кичик редактор—**Ф. С. Бајрамова.**

ФӘЛСӘФӘ ВӘ ҺҮГУГ

Бөјүк елми редактор—**Һ. М. Дајыјев**; елми редактор—**Ф. С. Сүлејманова.**

СИЈАСИ ИГТИСАД, СӘНАЈЕ ВӘ КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫНЫН КОНКРЕТ ИГТИСАДИЈЈАТЫ

Редаксија мүдири—**А. Б. Бәһрамлы**; елми редактор—**Ј. А. Әлијев**; кичик редактор—**И. Б. Бајрамов.**

ДИЛ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ

Редаксија мүдири—**А. С. Бағыров**; бөјүк елми редактор—**Н. Ҹ. Һәсәнәлијев**; елми редактор—**Р. Ә. Кәримова**; кичик редактор—**А. М. Әкбәров.**

МӘДӘНИЈЈӘТ ВӘ ИНҸӘСӘНӘТ

Редаксија мүдири—**И. М. Хәлилов**; бөјүк елми редактор—**З. А. Ағајева**; елми редактор—**Х. З. Аббасов**; кичик редактор—**Н. М. Асланова.**

ҸОҒРАФИЈА, КЕОЛОКИЈА ВӘ КЕОФИЗИКА

Редаксија мүдири—**Ш. Г. Ҹәруллајев**; бөјүк елми редакторлар—**А. Һ. Мәммәдов, Т. М. Һадыјева**; елми редактор—**Р. Һ. Нуријева**, кичик редактор—**Ҹ. Б. Султанова.**

ФИЗИКА-РИЈАЗИЈЈАТ ВӘ КИМЈА

Редаксија мүдири—**З. Һ. Мустафајев**, физика-ријазијјат елмләри намизәди; бөјүк елми редакторлар—**Б. Ш. Бабајев, М. М. Мирзәбабалы**; елми редактор—**Л. Һ. Мусајева**; кичик редакторлар—**С. И. Мусајева, Д. З. Ҹаналијева.**

БИОЛОКИЈА, КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ ВӘ ТИББ

Редаксија мүдири—**Е. И. Мәммәдов**, биолокија елмләри намизәди; бөјүк елми редакторлар—**В. М. Имамә-**

лијева, М. Р. Һүмматов, биолокија елмләри намизәди; **С. Һүсејнова**; елми редактор—**Һ. Ј. Тағызадә**; кичик редактор—**Р. М. Кәримова.**

ТЕХНИКА

Редаксија мүдири—**Х. Б. Мәммәдзадә**; елми редакторлар—**К. К. Гочајева, О. Г. Нәҹәфов**; кичик редактор—**Ф. И. Гочәлијева.**

МӘТБУАТ, ХАЛГ МААРИФИ ПЕДАГОКИКА ВӘ ПСИХОЛОКИЈА

Редаксија мүдири—**Ә. Т. Әфәндијев**, филолокија елмләри намизәди; бөјүк елми редактор—**И. Ә. Гәмбәров**; елми редактор—**С. Б. Исмајылова.**

ЕЛМИ ВӘ ӘДӘБИ НӘЗАРӘТ

Бөјүк елми редакторлар—**Р. Һ. Зејналова, Е. Ә. Мәммәдова, Н. Ә. Рзајева, М. Һ. Худазаров, Ш. Ә. Шүкүрлү**; елми редакторлар—**Х. Ј. Абдуллајева, М. Р. Кәримов, С. С. Мәммәдзадә, М. Ә. Тапдыгова**; бөјүк редакторлар—**М. А. Гулијев, Р. Ә. Рәһимова**; редактор—**Т. Ә. Исмиханова**; кичик редактор—**И. К. Ширинова.**

СӨЗЛҮК, ӘЛИФБА ИЛӘ АД КӨСТӘРИЧИСИ ВӘ БИБЛИОГРАФИЈА

Редаксија мүдири—**Т. С. Бабајев**; бөјүк елми редактор—**Р. Ә. Имамәлијев**; елми редакторлар—**Ј. М. Абдуллајев, С. Ш. Гәдирова, С. О. Гурбанов**; кичик редактор—**Т. Ә. Гәдирова.**

ИЛЛҮСТРАСИЈА ВӘ КАРТОГРАФИЈА

Редаксија мүдири—**Н. М. Әлијев**; бөјүк елми редакторлар—**А. Ә. Ахундов, Л. Н. Уман**; елми редактор—**И. С. Сүлејманов**; бөјүк редактор—**П. Сәрдар**; редактор—**З. А. Әһмәдова**; кичик редактор—**Х. Ч. Чәфәрова.**

КОМПЛЕКТЛӘШДИРМӘ ШӨ'БӘСИ

Шө'бә мүдири—**Т. Ә. Әлијева**; редактор-библиограф—**Ә. И. Мурадәлијева**; кичик редактор—**А. Р. Исмајылова.**

ИСТЕҺСАЛАТ ШӨ'БӘСИ

Шө'бә мүдири—**Л. Ј. Боршова**; техники редактор—**В. Г. Плиткина**; **Б. М. Һәсәнова, А. П. Агафонов, А. Н. Миронов, Л. А. Ураскина.**

Фотограф—**Һ. М. Һүсејнзадә.**

Тәчһизат шө'бәсинин мүдири—**А. Ш. Ибраһимов.**

КОРРЕКТОРЛАР ШӨ'БӘСИ

Шө'бә мүдири—**Т. А. Зејналова**; бөјүк корректорлар—**С. Б. Ағајева, Ш. М. Гулијева, Т. Һ. Маһмудова, М. Р. Һәсәнова**; корректорлар—**Н. И. Ахундова, Ф. К. Бабајева, Л. Ә. Әлијева, Т. Ә. Әлијева.**

БИБЛИОГРАФИЈА ШӨ'БӘСИ ВӘ КИТАБХАНА

Редактор-библиографлар—**А. Ј. Коган, Ш. К. Нәсибова.**

МАКИНА БҮРОСУ

З. З. Абдулова, С. Ч. Гулијева, С. Х. Мәммәдова, А. М. Рүстәмбәјли, Ш. Һ. Таһирова, З. В. Пиријева, Н. А. Һүсејнова.

1976-чы илдә АСЕ I чилдинин һазырланмасында—**Л. Ә. Гарајев, Ј. Ч. Исмајылов, Р. Һ. Мәммәдов, С. И. Мәммәдханлы** да иштирак етмишләр.

Мәтбәә ишчиләри: **Л. Мәликова, Һ. Исмајылов, Ә. Бабајев, И. Әлијев, Ж. Антонова, З. Хајмович, С. Маслјуков, Ә. Мурадов, А. Исмајылов, Р. Дадашов, Һ. Налбандјан, Б. Исфәндијар, Һ. Әзимов, М. А. Бабајев. С. Әсәдов, Х. Абдуллајева, С. Мәммәдова.**

Үз габығынын рәссамлары **Ј. А. Ганнушкин** вә **А. Г. Јаковлев.**

ХӘРИТӘЛӘРИН СИЈАҺЫСЫ

Абхазија МССР (26), Абшерон игтисади рајону (24), Абшерон рајону (31), Авропа, физики хәритә (40), Авропа, сијаси хәритә (41), Австралија Иттифагы (56). Австрија (57), Ағдам рајону (105), Ағдаш рајону (107), Ағсу рајону (112), Ағҹабәди рајону (113), Адыке Мухтар Вилајәти (121), Азәрбајҹан дәмир јолу (137), Албанија (25), Албанија, игтисади хәритә (25), Алманија Демократик Республикасы (260), Алманија Демократик Республикасы, игтисади хәритә (261), Алманија Федератив Республикасы (264), Алманија Федератив Республикасы, игтисади хәритә (265), Алтај өлкәси (278), Америка Бирләшмиш Штатлары (296), Америка Бирләшмиш Штатлары, игтисади хәритә (297), Ангола (331), Андорра (335), Антарктида (344), Арктика (345), Аркентина (397), Асија, физики хәритә (57), Астара рајону (444), Африка, физики хәритә (488), Африка, сијаси хәритә (489), Ачарыстан МССР (504), Балакән рајону (579).

Чилд чапа һазырланан дөврдә хәритәләрдә баш вермиш мүһүм дәјишикликләр (1976-чы ил декабрын 1-нә олан мә'лумат)

Хәритәләрин ады	Кетмишдир	Охунмалыдыр
Австралија Иттифагы	Окуси (Порт.)	Окуси
Асија, физики хәритә	Дили (Порт.)	Дили
Африка, физики хәритә	Сајгон	Хошимин
Африка, сијаси хәритә	Лоренсу—Маркиш	Мапуту
	Һәбәшистан	Ефиопија
	Сејшел а-ры (Брит.)	Сејшел Адалары
	Амирант а-ры (Брит.)	Амирант а-ры
	Провиденс а. (Брит.)	Провиденс а.
	Космоледо а-ры (Брит.)	Космоледо а-ры
	Фаркуар а-ры (Брит.)	Фаркуар а-ры
	Алдабра а-ры (Брит.)	Алдабра а-ры
	Малагаси Республикасы	Мадагаскар
	Лоренсу—Маркиш	Мапуту
	Зомба	Лилонгве

Јығылмаға верилмиш 21/V-1976-чи ил. Чапа имзаланмыш 15/X-1976-чы ил. ФГ 16804. Сифариш 144/1088. Форматы 84×108 1/16. Һәчми 37 физики ч.в.+3,2 јапышдырма. Шәрти ч.в. 65, 76. Учот-нәшр в. 127, 43. Гијмәти 5 ман. 80 гәп. Тиражы 80 000.

Мәтн Азәрбајҹан ССР Назирләр Советинин Полиграфија, Нәшријјат вә Китаб тичарәти ишләри Комитәсинин „Гызыл Шәрг“ мәтбәәсиндә (Бакы, Һәзи Асланов күч. 80) јығылмыш, 26 Бакы комиссары ад. мәтбәәдә (Бакы, Әли Бајрамов күч. 3) офсет үсулу илә чап едилмишдир.

Биринчи чилддә верилмиш 19 (270 шәкил) јапышдырма шәкил Москвада А. А. Жданов ад. Биринчи Нүмунәви мәтбәәдә офсет үсулу илә чап едилмишдир. 17 рәнкли харитә вә хәритәләрдәки әсас шәрти ишарәләр чәдвәли Баш Кеодезија вә Картографија Идарәсинин (БККИ) ХТЕРҺ-дә һазырланмыш вә БККИ-нин хәритә фабрикиндә чап едилмишдир. Мәгаләләрдә верилмиш 16 хәритә ХТЕРҺ-дә һазырланмышдыр.

Чилддә 842 портрет, шәкил вә схем дәрч едилмишдир. Мәтн офсет кағызында чап едилмишдир.

Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасынын Баш редаксијасы, Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасы Баш редактор Ч. Б. ГУЛИЈЕВ

(А—Балзак, I чилд, 10 чилддә) Бакы, Чкалов күч. 3.

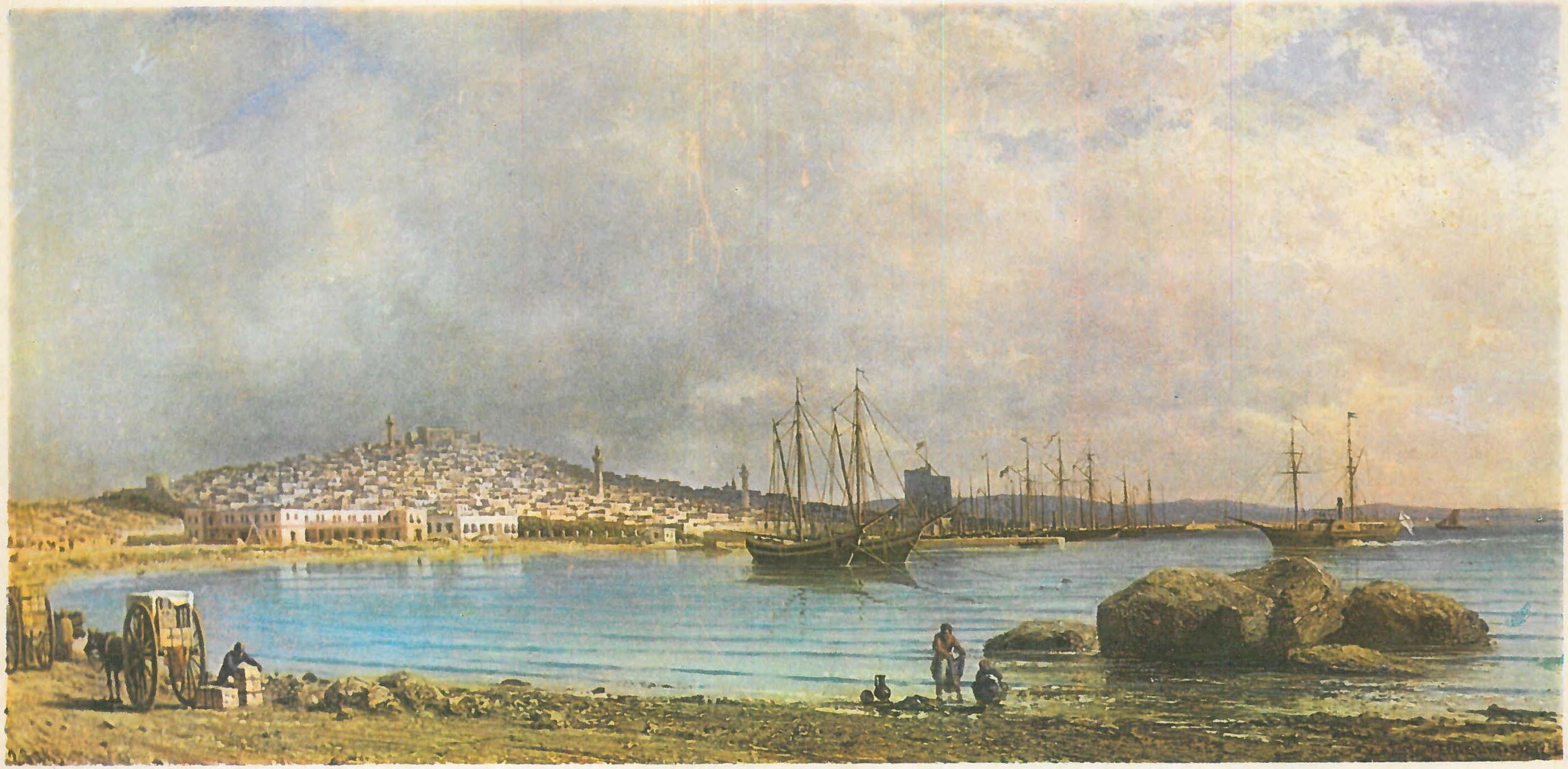

П. П. Верешшакин. Көһнә Бакынын дәниздән көрүнүшү. 1872.
Р. Мустафајев ад. Инчәсәнәт Музеји, Бакы.

Бакы мәгаләсинә.